მთავარი რედაქტორი

ირ. აბაშიძე

მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრები

ე. ანდრონიკაშვილი, ა. აფაქიძე, ა. ბარამიძე, ვ. ბერიძე, ლ. გაბუნია, ე. გამყრელიძე, თ. გამყრელიძე, ი. გვერდწითელი, ს. დურმიშიძე, ი. ვარდოსანიძე (პასუხისმგებელი მდივანი), ფ. თავაძე, ო. თაქთაქიშვილი, თ. ლოლაძე, დ. ლორთქიფანიძე, გ. მელიქიშვილი, ვ. მერკვილაძე, ე. მეტრეველი, რ. მეტრეველი, შ. ნაფეტვარიძე, გ. ნახუცრიშვილი, შ. ოკუჯავა, ა. საყვარელიძე (მთავარი რედაქტორის მოადგილე), ე. სეხნიაშვილი, დ. სტურუა, ა. ტიხოვი, ა. ფრანგიშვილი, დ. ჩხიკვიშვილი, გ. ციციშვილი, ზ. ქიქაბია, ა. ქიძიბური, შ. ძიძიგური, ნ. ჭავჭავაძე, ბ. ჭამჭანიძე, ი. ხარაძე, დ. ხახუტაიშვილი, შ. ჯაოშვილი, გ. ჯიბლაძე, ს. ჯიქია.

ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია

ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია

11

შინდი — ჰუხი

მთავარი სამეცნიერო რედაქცია

03
1 279

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
И. В. АБАШИДЗЕ

ЧЛЕНЫ ГЛАВНОЙ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Э. Л. АНДРОНИКАШВИЛИ, А. М. АПАКИДЗЕ, А. Г. БАРАМИДЗЕ, В. В. БЕРИДЗЕ, Я. Л. ВАРДОСАНИДЗЕ (Ответственный секретарь), Л. К. ГАВУНИЯ, Т. В. ГАМКРЕЛИДЗЕ, Э. П. ГАМКРЕЛИДЗЕ, И. Г. ГВЕРДЦИТЕЛИ, Р. М. ГЛОНТИ, В. Ш. ДЖАОШВИЛИ, Г. Н. ДЖИБЛАДЗЕ, С. С. ДЖИКИЯ, Г. А. ДЗИДЗАРИЯ, А. А. ДЗИДЗИГУРИ, Ш. В. ДЗИДЗИГУРИ, С. В. ДУРМИШИДЗЕ, Т. Н. ЛОЛАДЗЕ, Д. О. ЛОРДКИПАНИДЗЕ, Г. А. МЕЛИКИШВИЛИ, В. Н. МЕРКВИЛАДЗЕ, В. И. МЕТРЕВЕЛИ, Р. В. МЕТРЕВЕЛИ, Ш. Г. НАПЕТВАРИДЗЕ, Г. Ш. НАХУЦРИШВИЛИ, В. М. ОКУДЖАВА, А. С. ПРАНГИШВИЛИ, А. П. САКВАРЕЛИДЗЕ (Заместитель главного редактора), Э. А. СЕХНИАШВИЛИ, Д. Г. СТУРУА, Ф. Н. ТАВАДЗЕ, О. В. ТАКТАКИШВИЛИ, Б. В. ТЕХОВ, Е. К. ХАРАДЗЕ, Д. А. ХАХУТАИШВИЛИ, Г. В. ЦИЦИШВИЛИ, Н. З. ЧАВЧАВАДЗЕ, В. В. ЧАВЧАНИДЗЕ, Д. И. ЧХИКВИШВИЛИ.

შინდი (Cornus), მცენარეთა გვარი შინდისებრთა ოჯახისა. ბუჩქები ან მაღალი ხეებია. 50-მდე სახეობა გავრცელებულია ევროპაში, აზიაში, ამერიკასა და აფრიკაში. სსრკ-ში (ყირიმსა და კავკასიაში) იზრდება მხოლოდ 1 სახეობა — ჩ ვ ე უ ლ ე ბ რ ი ვ ი შ. (C. mas); იგი საქართველოშიც ხარობს. გვხვდება ზ. დ. 1300 მ-მდე, მთის ქვედა და შუა სარტყლის ფოთლოვან ტყეებში, უმეტესად ქვიშიან სახით. შ-ის ჩვეული ნაყოფი მუქწითლად მუქი წითელია, მაგრამ არის ყვითელნაყოფა ფორმებიც (ყვითლინდა); სასიამოვნო მომჟავო-მოტკბო გემო აქვს. ხმარობენ ხურავანდის საწინააღმდეგოდ, ნაყოფსა და ფოთოლს — ხალხ. მედიცინაში. შ-ის მაგარ და მძიმე მერქანს სხვადასხვა ნაკეთობისათვის იყენებენ. ქერქი შეიცავს მთრიმლავ ნივთიერებებს. დეკორ. მცენარეა, აშენებენ ცოცხალ ღობედ. ი. ლეგანიშვილი.

შინდისებრნი (Cornaceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. ხეები ან ბუჩქებია. ოჯახი შეიცავს 16-მდე გვარის დაახლ. 150 სახეობას. სახეობათა მეტი წილი გავრცელებულია ჩრდ. ნახევარსფეროს ზომიერ სარტყელში, გვხვდება აგრეთვე ტროპიკების ჩრდ. ნაწილსა და ჩრდ., ცენტრ. და სამხრ. ამერიკაში, ამავე ინდომალაიის ოლქში, სამხრ. აფრიკაში, მადაგასკარზე, ახალ ზელანდიასა და ფიჯის კ-ებზე. სსრკ-ში გავრცელებულია ამ ოჯახის 3—4 გვარის 13 სახეობა, საქართველოში 2 გვარის (შინდი და შინდანწლა) 4 სახეობა. შ-თა ზოგი სახეობა დეკორ. (შინდი, შინდანწლის ყველა სახეობა), ზოგი თაფლოვანი მცენარეა, მეტად მტკიცე და მაგარი მერქანი აქვთ. შავი ზღვის სანაპიროზე კულტივირებულია Cynoxylon-ის გვარის სახეობები და Aucuba japonica, რ-ებიც კარგად იტანენ ზამთარს. ც. ლეგანიშვილი.

შინდლარა, სოფელი გარდაბნის რ-ნში (ტაბახმელის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის სამხრ.-აღმ. განშტოების კალთაზე. ზ. დ. 820 მ, გარდაბნიდან 46 კმ, თბილისიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 15 კმ. საქართვ. მიიკომბინატის დამხმარე მეურნეობა. საშ. სკოლა (მუს. სტუდიით), ბ-კა.

შინდისი, სოფელი გორის რ-ნში, შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. დიდი ლიახვის მარჯვ. ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ., ტყვიავი, ქვემო ხვითი, ყელქცეული). ზ. დ. 760 მ. გორიდან 20 კმ, ტინისხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა, რკინაბეტონის ქ-ნა. საშ. სკოლა, სამაგმდო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდარბაზით). საავადმყოფო-ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. შ-ში დგას წმ. გიორგის ეკლესია (1781). სოფლის მახლობლად შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — გვიანდ. შუა საუკ. ციხე.

შინდლიარი, სოფელი დმანისის რ-ნში (ყიზილქილისის სოფსაბჭო), ლოქის მთის ძირას. ზ. დ. 1250 მ, დმანისიდან 6 კმ. კაზრეთიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 28 კმ. დმანისის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნ.-კომბინატი. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდარბაზით), მედპუნქტი. სოფლის მახლობლად, სასაფლაოზე, დგას ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — შუა საუკ. დარბაზული ეკლესია. ნაგებია მუქი რუხი, მაგარი ჯიშის ბაზალტით. სუფთად გათლილი კვადრები ძირითადად შენობის კუთხეებს მიუყვება, თვით კედლები კი შემოსილია წყობილი, უხეშად გათლილი ერთი ზომის ქვით, რ-ის წყობა შეხამებულია კუთხის ოთლილ ქვებთან და კედლის ზედაპირს თავისებურ მხატვრულ სახეს აძლევს.

შინკელი (Schinkel) კარლ ფრიდრიხ (13. III. 1781, ნოირუპინი, ბრანდენბურგი, — 9. X. 1841, ბერლინი), გერმანელი არქიტექტორი, ფერმწერი და გრაფიკოსი. სწავლობდა ბერლინის აკადემიაში (1798—1800) ფ. ჟილისთან. მუშაობდა უმეტესად ბერლინში. თავდაპირველად მისდევდა ფერწერასა და გრაფიკას. ნამუშევრები რომანტ. სულისკვეთებისა იყო. შ XIX ს. გერმ. ხუროთმოძღვრებაში გვიანი კლასიციზმის თვალსაჩინო წარმომადგენელია. ნამუშევრებია: ახალი საყარაულო (ახლა ფაშიზმისა და მილიტარიზმის მსხვერპლთა ძეგლი, 1816—18), დრამ. თეატრი (1819—21), ძვ. მუზეუმი (1824—28) — ყველა ბერლინში. რომანტ. სულისკვეთებითაა აგრეთვე გამსჭვალული შ-ს ფსევდოგოთიკური ნაგებობები (სამლოცველო ფრიდრიხვერდერში, 1831—33). მის უკანასკნელ ნამუშევრებში თავი იჩინა რაციონალიზმის ელემენტებმა (სამშენებლო აკადემიის შენობა ბერლინში, 1831—35). იყო არქიტ. თეორეტიკოსი.

შინო, მწვერვალი ჰისარის ქედზე (მდ. ენის თურგაის და ხიდის წყალგამყოფზე). სიმაღლე 4048 მ. თოვლით შემოსილი ცენტრალურთემბიანი პირამიდაა. აგებულია იურული თიხაფიქლებით, კვამარგანმოდებლია გლაციალურ-ნივალური ლანდშაფტი.

შინ ფეინი (ირლ. Sinn Fein, სიტყვასიტყვით — ჩვენ თვითონ), ირლანდიის პოლიტიკური ორგანიზაცია. ჩამოყალიბდა 1905 პატრიოტულად განწყობილი წვრილი და საშ. ბურჟ. და რადიკალური ინტელიგენციისაგან. მოითხოვდა ირლ. განთავისუფლებას ინგლ. კოლონ. ბატონობისაგან. 1919 შ. ფ-ის წარმომადგენლებმა გაიმარჯვეს ბრიტ. პარლამენტის არჩევნებში და დუბლინში მოიწვიეს ირლ. პარლამენტი, რ-მაც ირლ. დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. მაგრამ შ. ფ-ის მემარჯვენე ლიდერებმა 1921 დადეს კომპრომისული ინგლ.-ირლ. ხელშეკრულება, რ-მაც ირლ. ერთიან [illegible] მომხრეების გათიშვა და 1922—23 სამოქალაქო ომი გამოიწვია. ამ ომში ირლ. დამარცხების შემდეგ შ. ფ-ის წევრების ნაწილმა არალეგალურად დაიწყო მოღვაწეობა. 70-იან წლებში ისინი ორ ფრთად გაიყვნენ „ოფიციალურად", რ-იც მოითხოვდა ირლ. გაერთიანებას პოლიტ. საშუალებებით, და „დროებითად", რ-იც შეიარაღებული ტერორისტული ბრძოლის მომხრე იყო. 1977 „ოფიციალურმა" ფრთამ მიიღო სახელწ. „შ. ფ."—მუშათა პარტია, ხოლო 1982-იდან ირლანდიის მუშათა პარტია.

შინკუბა ბაგრატ ვასილის ძე [დ. 29 IV (12 V). 1917, სოფ. ჭლოუ, ახლანდ. ოჩამჩირის რ-ნი], აფხაზი საბჭ. მწერალი. აფხ. ასსრ სახ. პოეტი (1967). სკკპ წევრი 1946-იდან. დაამთავრა მაქსიმ გორკის სახ. სოხუმის პედ. ინ-ტი (1939). 1953—58 იყო აფხ. მწერალთა კავშირის გამგეობის თავ-რე, 1958—78—აფხ. ასსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის თავ-რე. 30-იანი წლებიდან აქვეყნებს ლექსებს, პოემებს, მოთხრობებს, რ-ებიც გამოირჩევიან ეროვნ. თვითმყოფობით, ჩანაფიქრის სიცხადით, სტილის სისადავით. შ. შ. ალსანიშნავია რომანი ლექსად „ჩემი თანამემამულენი" (1950), პოემა „კლდის სიმღერა" (1965, ქართ. თარგმანი 1968) და სხვ. უბიხების ტრაგიკულ ისტორიას გადმოგვცემს შ-ს ცნობილი ეპიკური ტილო — რომანი „უკანასკნელი უბიხი" (1974, ქართ. თარგმანი 1977, 1981). 20-იანი წწ აფხ. სოფელში სოც. გარდაქმნებს მიუძღვნა მწერალმა რომანი „გაპობილი ქვა" (1962). აფხ. ასსრ დ. გულიას სახ. სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1968). 1958—1981 საქ. კპ ცკ წევრობის კანდიდატი. სსრკ V, X, XI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი.

შინდი. 1 — ყვავილედიანი ტოტი; 2 — ნაყოფებიანი ტოტი, 1 ა — ყვავილი; 2 ა — ნაყოფის სიგრძივი ჭრილი

ბ. შ. შინკუბა

დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 3 სხვა ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: რჩეული, თბ., 1969; რჩეული, თბ., 1980. ნ. ბლაგიძე.

ა. შინქუბა

შინშილა (Chinchilla), ძუძუმწოვართა გვარი მღრღნელების რიგისა. მათი სხეულის სიგრძე 22–38 სმ აღწევს. აქვთ მოზრდილი თავი, დიდი, შავი თვალები, მომრგვალო ყურები, გრძელი ულვაშები, თეთრი მუცელი, სქელი, თანაბარი, ძალზე რბილი ბეწვი, ზურგსა და გვერდებზე დაყვება მოყვითალო-ნაცრისფერი შეფერილობა. ერთიანდება 2 სახეობა: გრძელკუდა და მოკლეკუდა შ-ს. გავრცელებულია ჩილეს, პერუს, ბოლივიის და არგენტინის მაღალმთიანეთის უდაბნოებში ზ. დ. 3000–6000 მ-მდე. იკვებებიან ბალახებით, ბუჩქებით და კაქტუსებით. შ-ს ბეწვი მსოფლიოში ერთ-ერთი ყველაზე ძვირფასია, რის გამოც ამ ცხოველს მრავალი ქვეყნის ფერმებში აშენებენ (სსრკ-ში 1960-იდან). არის შ-ს კლიმატიზაციის ცდები პამირსა და ამიერკავკასიაში.

შინშილა გრძელკუდა შინ-შილა

შიო, საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი 1436–1438, 1440–1443/47. საქართველოს მეფის, ალექსანდრე I დიდის ძმა. თანამედროვე პოლიტ. და საეკლესიო ცხოვრებაში. შ მონაწილეობდა ფერარა-ფლორენციის კრების შემდეგ გამართულ ... ქვეყნის ალყაზედ ... საქართველოს შემცირებული მიწისმფლობელობის გაზრდის მიზნით შ-მ სამეფო ხელისუფლებისაგან შეწირულობად მიიღო მრავალი სოფელი და ციხე არაგვზე მისი ეკლესიისთვის.

ლიტ.: ლომინაძე ბ., XV საუკუნის საქართველოს ქრონოლოგიისთვის, კრ.: კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966. ბ. ლომინაძე.

შიომღვიმე, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი, სამონასტრო კომპლექსი, ფეოდალური ხანის საქართველოს ერთ-ერთი თვალსაჩინო რელიგიურ-კულტურული ცენტრი. მცხეთის სიახლოვე. მდებარეობს თბილისიდან 40 კმ-ზე, მცხეთის რ-ნში, მდ. მტკვრის მარცხ. ნაპირზე. დააარსა VI ს. II ნახ. ცამეტ ასურელ მამათაგან ერთ-ერთმა, შიომ (იხ. ასურელი მამები, შიო მღვიმელი). რომელიც წყაროების გადმოცემით, შიომ თავისი სიცოცხლის უკანასკნელი წლები ბნელ და ღრმა მღვიმეში გაატარა, კარდაკრალების შესახებ, თანამედროვე ანდერძისა, იქვე დაკრძალული (აქედან სახელწ. „შიოს მღვიმე", „შ."). შიოს საკრებული შ-ში წმინდა ადგილად მიაჩნდათ XI ს-ში მეფემ, მეუფე ეკლესია დააშენეს, რ-იც მოგვიანებით იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიას შეერთო. შ-ის სამონასტრო კომპლექსში შედის იოანე ნათლისმცემლის გუმბათოვანი ეკლესია, ზემო ეკლესია, სატრაპეზო და მონასტრის მახლობლად მდებარე სამლოცველო იოანე ნათლისმცემლის სახ. მრავალრიცხოვანი ეკლესია თითქმის სანახევროდ მიწაშია ჩაფლული იგი ქართ. გუმბათოვანი ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი ადრეული ნიმუშია აგებულია შიოს თანამედროვე VI ს. 50–60-იან წლებში. ეკლესია გეგმით მარტივი, „სამეკლესიანი ბაზილიკის" ტიპის შენობაა, აქ ცენტრალური დარბაზი ... ჯვარი, რ-ის მონაზვნობა გარეგანსაც ეკუთვნება. აღმოსავლეთ ფასადის აფსიდია. ცენტრალურ კვადრატზე აღმართულია რვაწახნაგა გუმბათის ყელი, რ-იც დასრულებულია რვაწახნაგავე შეკრული კამარით. გადახურულია კრამიტით. სახურავის ინტერიერს ამშვენებდა იშვიათი ორნამენტებით შემკული ორნამენტით და ფიგურებიანი რელიეფით შემკული XI ს. ქვის კანკელი (გადატანილია საქართველოს მუზეუმში). მიუხედავად XI და XVIII სს. მინაშენებისა, ეკლესიამ მაინც შეინარჩუნა თავისი თავდაპირველი სახე. აგურის სამრეკლო XVIII ს-ისაა. მონასტრის შუაგულში აღმართულია ღვთისმშობ-

შიომღვიმე. გუმბათოვანი ეკლესია VI ს. ზოგადი-აღმოსავლეთის ხედი

პ. შიოშვილი.

ლის ეკლესია, ე. წ. ზემო ეკლესია. აშენებულია XI–XII სს. მიჯნაზე, დავით აღმაშენებლის განკარგულებით. იგი თავდაპირველად გუმბათოვანი იყო. 1678 აღდგენილია ბაზილიკის სახით. სამეურნეო დანიშნულების შენობათაგან შემორჩენილია სატრაპეზო (აქედანაა გასასვლელი შიოს მღვიმეში), რ-ის ძე. ნაწილი XII ს-ისაა, გადაკეთებულია და განახლებული XVII ს-ში. მთაზე აღმართული მცირე, მოხატული სამლოცველო XII ს. მიეკუთვნება. მონასტერი წყლით მარაგდებოდა სოფ. სხალტბიდან (იხ. შიომღვიმის წყალსადენი). შ. ძვ. ქართული კულტ.-მწიგნობრული კერაც იყო. აქ მოღვაწეობდნენ შიო მღვიმელი, ბასილი კარიჭის ძე (XI ს.), არსენ იყალთოელი, არსენ ბერი, გიორგი ხუცესმონაზონი (XIII–XIV სს.), თეიმურაზ (1878–1881) და სხვ. შ-ის უძველესი წიგნთსაცავიდან მოღწეულია მრავალი ხელნაწერი. 1804 ცნობით, შ-ის ბიბლიოთეკაში დაცული ყოფილა ხელნაწერთა მდიდარი ფონდი (10 ურემზე ძლივს დატეოდა). შიომღვიმის სიცოცხლეში მონაზონთა რაოდენობა მონასტერში 25-იდან 2000-მდე გაიზარდა. შ VI ს.–XII ს. დასაწყისამდე კათალიკოს-პატრიარქის უშუალო მფარველობაში იმყოფებოდა, დავით აღმაშენებელმა იგი სამეფო საკუთრებად აქცია. დაეწესა საგანგებო „ანდერძის"-გუჯარი (1123) და შესწირა დიდძალი უძრავ-მოძრავი ქონება. მონასტერმა მიიღო დაუჯდომა მეფის ურთიერთ ფეოდალებთან ბრძოლაში. თბილისში მონასტერი ფლობდა სავაჭრო დუქნებს, საგანგებოდ აშენებდა ქარვასლა ზიარებულ. მქონდა სასამართლო (არსერული). სახაზინო და სამეფო გადასახადებისგან შეუვალობის პრივილეგიები მარტოკა-გამგებლობის შერიგ მხოლოდ მეფე-პატრიარქის უზენაეს უფლებას ცნობდა, ეპარქიალურად შიომღვიმე კათალიკოს-პატრიარქს ექვემდებარებოდა. XIII–XVIII სს-ში შ-ის მოღვაწ. და ეკონ. მდგომარეობა თანდათან დაქვეითდა. XIV ს. II ნახევარში ზედაზნიძე-ამილახვარის (იხ. ამილახვრები) საკუთრება გახდა [გიორგი VII-მ ერთგულებისათვის უბოძა ზედაზნიძე იოთამს (თავის)]. ამდროიდან XIX ს. I ათეულ წლებამდე შ ზედაზნიძე-ამილახვართა საძვალე იყო. 1614–16, შაჰ-აბასის შემოსევების დროს შ ააოხრეს. 1678 აღადგინა გივი ითამის ძე ამილახვარმა ქართლში ოსმალთა ბატონობის (1723–35) და ნადირ ლეკიანობის გამო 1726 შ მოლიანად დაიცალა. 1733 მონასტერში განახლდა ცხოვრება. ამ ეტაპზე ფართო სამშენებლო-აღდგენითი სამუშაოები შეასრულა გივი ანდუყაფარის ძე ამილახვარმა. 1735 შ. ყიზილბაშებმა დაარბიეს და ბერები ერთიანად ამოხოცეს. XIV ს-იდან შ-ის ყველა პრივილეგია გაუქმდა და გადავიდა მონასტრის პატრონის ხელში. ეპარქიალურად სამთავროსის საეპისკოპოსოს დაექვემდებარა. სამთავნელ ეპისკოპოსს ზედაზენ შ-ის წინამძღვრის თანამდებობაც ეკავა. ამ საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ (1801) შ. ფეოდ. სენიორიდან მთავრობის დაქვემდებარებაში იყო. 1811–22 ადმინისტრაციულად შეუერთეს ქვათახევის მონასტერს, 1822–37 კი თბილისის ფერისცვალების მონასტერს. 1867-იდან მიეცა დამოუკიდებელი ადმ.-სამ. მმართველობა. XIX ს. 90-იან წლებში ეპისკოპოსი ალექსანდრე ოქროპირიძის ინიციატივითა და სახსრებით შ საფუძვლიანად განაახლეს. მონასტრის მოქმედებდა XX ს. დასაწყისამდე. ამ ხანებში აქ სხვადასხვა შენობა აუშენებათ, ამ დროისვე მინაშენი და „შეამკეს", არსებითად კი დაამახინჯეს შიოს ძვ. ეკლესია. მონასტრის მახლობლად კლდეში ნაკვეთია მღვიმეები, რ-ებიც ბერების საცხოვრებელი და თავშესაფარი იყო.

ლიტ.: ლომინაძე ბ., შიომღვიმე, თბ., 1960; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 3, თბ., 1979; Чубинашвили Г. Н., Шиомгвимская лавра, в кн.: Вопросы истории искусства, т. 1, Тб., 1970. ბ. ლომინაძე, შ. ხაჩიძე, მ. მჟავანაძე.

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი, ტ. 10, გვ. 640–641.

შიო მღვიმელი, საეკლესიო მოღვაწე, ერთ-ერთი ასურელი მამა. შიომღვიმის მონასტრის დამაარსებელი. დაიბადა ანტიოქიაში. 20 წლისა განთქმული მეუდაბნოის იოანეს (იხ. იოანე ზედაზნელი) მოწაფე გახდა, თავისი ქონება გლახაკებს და მონასტრებს დაურიგა და ბერად აღიკვეცა. VI ს. შუა წლებში იოანე თავის მოწაფეებთან ერთად საქართველოში მოვიდა, ცხოვრობდნენ მცხეთაში. შემდეგ ზედაზნის მთაზე. 4 წლის შემდეგ შ. მ. გამოეყო მოძმეებს და სარკინეს მთაზე დაარსა შიომღვიმის მონასტერი. თავდაპირველად შ. მ. ცხოვრობდა მცირე გამოქვაბულში, რ-იც დაახლ. IX ს-ში ეკლესიად უქცევიათ. მონასტერი შ. მ-ის დროსვე იქცა მსხვილ ორგანიზაციად. მისივე ინიციატივით აქ აგეს პირველი ეკლესია იოანე ნათლისმცემლის სახელობისა. სიცოცხლის უკანასკნელი წლები შ. მ-მა გაატარა განმარტოებით, 12 მ სიღრმის მღვიმეში (აქედან „მღვიმელი"), ანდერძის თანახმად, იქვე დაკრძალეს. შ. მ-ის ცხოვრების ამსახველი თხზულებები შემონახულია ორი რედაქციით: მოკლე (გამოკრებულია არსენ II კათალიკოსის ვრცელი თხზულებიდან „იოანე ზედაზნელის და მისი მოწაფეების ცხოვრება", X ს. II ნახ.) და მისი მეტაფრასი (XII ს.).

წყარო: ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები, იღ. აბულაძის გამოც., თბ., 1955; ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ილ. აბულაძის რედ., წგნ. 1, თბ., 1963; ცხოვრება შიოსა და ევაგრესი, იქვე, წგნ. 4, თბ., 1971.

ლიტ.: ლომინაძე ბ., შიომღვიმე, თბ., 1960. ბ. ლომინაძე.

შიომღვიმის წყალსადენი, სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენი, შუა საუკუნეების საქართველოს მნიშვნელოვანი ჰიდროტექნიკური ნაგებობა, რ-იც წყაროს წყალს აწვდიდა შიომღვიმის მონასტერს. გაყვანილია თამარ მეფის მწიგნობართუხუცესის ანტონ ჭყონდიდელის თაოსნობით 1199–1202. წყალშემკრები ნაგებობა, რ-იც გვირაბების რთულ სისტემას წარმოადგენს, მდებარეობს სხალტბის ქედის ჩრდ. ფერდობზე, სოფ. სხალტბის (მცხეთის რ-ნი) მახლობლად. წყალსადენის 2 კმ სიგრძის ტრასა რთულ ტოპოგრაფიულ პირობებშია გაყვანილი. მისი ბოლო მონაკვეთი 170 მ სიმაღლის ფრიალო კლდეზე ეშვება. შ. წ. დღე-ღამეში 243000 ლ. წყალს აწვდიდა მონასტერს. შ. წ-თან ერთად აშენდა სათავე ნაგებობიდან წყალსადენის მეორე, 1 კმ სიგრძის შტო გაუყვანიათ სოფ. სხალტბამდე.

ანტონ ჭყონდიდელის „განჩინება", რ-იც თამარ მეფის სიგელზეა დართული (1202), გვაუწყებს, რომ მშენებლობა 3 წელს გაგრძელებულა. შ. წ-ის მშენებლობით ეპისკოპოსის უზრუნველსაყოფად გამოყოფილი ორი კოშკი გლეხი, რ-ებიც სხვა ბეგარისაგან თავისუფლდებოდნენ ამ პირობით, რომ ორივე სახლიდან თითო-თითო შვილი მუდამ აღზრდილიყო ქუშაკად (პლოტნიკოსობად).

შ. წ-ის ნაშთები 1937 გამოარკვიეს და შეისწავლეს შ. ხიდაშელმა და ა. ლორთქიფანიძემ

ლიტ.: შიომღვიმის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938. ი. გაგოშიძე.

შიოშვილი პანტელეიმონ შიოს ძე (დ. 3 VII. 1906, სოფ. ნინოწმინდა, ახლანდ. საგარეჯოს რ-ნი), საბჭ. გვარდიის გენერალ-მაიორი (1958). სკკპ წევრი 1929-იდან. დაამთავრა თბილ. ქართული გაერთიანებული სამხ. სკოლა (1927), მ. ფრუნზეს სახ. სამხ. აკადემია (1937), კ. ვოროშილოვის სახ. გენშტაბის აკადემია (1941). დიდი სამამულო ომის (1941–45) დროს სხვადასხვა ფრონტზე არმიების შტაბის

დაზვერვის განყ-ბის უფროსი იყო შორეულ აღმოსავლეთის კამპანიაში (1945 წ. 9 აგვ. — 2 სექტ.) მონაწილეობდა იაპ. კვანტუნის არმიის განადგურებაში. შ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 6 სხვა ორდენითა და მედლებით.
ტ. ჩინჩილაკაშვილი.

ᲨᲘᲠᲨᲐᲨᲕᲘᲚᲘ შალვა ალექსანდრეს ძე (დ. 20. IX. 1918, თბილისი), ქართველი საბჭ. კინოოპერატორი საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1967) სკკპ წევრი 1965-იდან. დაამთავრა „საკინომრეწველობის" არსებული ორწლიანი საოპერატორო კურსები (1939). 1938-იდან მუშაობს საქართვ. სამეცნ.-პოპულ. და დოკუმენტური ფილმების სტუდიაში. გადაღებული აქვს ფილმები: „ალიბა" (1947), „ოტუჯი" (1964), „გარეჯის მღვიმეებში" (1965), „დაბრუნება ზღვრათა სამყაროში" (1965; პრემია და დიპლომი კიევის II საკავშ. კინოფესტივალზე, 1966), „გამოძახილი" (1966; დიპლომი თბილისში ამიერკავკ. რესპუბლიკების და უკრ. I კინოფესტივალზე, 1967), „ნიკორწმინდა" (1977) და სხვ. ა. გვაზავა.

ᲨᲘᲞᲘᲐᲙᲘ, სოფელი წალკის რ-ნში (წალკის საქალაქო საბჭო), წალკის ქვაბულში, წალკის წყალსაცავის აღმ.-ით. ზ. დ. 1620 მ. წალკიდან 8 კმ. ახალციხის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, მედპუნქტი.

ᲨᲘᲞᲙᲐ, შ ი პ კ ი ს უ ღ ე ლ ტ ე ხ ი ლ ი, უღელტეხილი ბულგარეთში, სტარა-პლანინის მთებში, 1185 მ სიმაღლეზე. შ.-ზე გადის კაზანლიკ—გაბროვოს საავტ. გზა.

რუს.-ოსმ. ომის (1877—78) დროს შ.-ის ზელში ჩასაგდებად გაამართებული ბრძოლა გაიმართა. 1877 წ. 7 (19) ივლ. რუს. ჯარებმა დაიკავეს შ.-ის უღელტეხილი. ოსმ. სარდლობამ კონტრშეტევისა და რუს. ჯარების დუნაის იქით უკუგდების მიზნით ჩრდილოეთიდან იმიერბალკანეთში გადაისროლა სულეიმან-ფაშას არმია (37,5 ათ. კაცი). სულეიმან-ფაშამ შ.-ზე რუს.-ბულგ. 4,8-ათასიანი რაზმის წინააღმდეგ გაგზავნა 27 ათ. კაცი. რუს.-ბულგ. ჯარებმა (მათ წამოეშველათ 7,5 ათ. კაცი რეზერვიდან) მოიგერიეს ოსმალთა შეტევები. 11 (23) აგვ. ოსმ. ჯარმა უღელტეხილს შეუტია სამი მიმართულებით. რუს.-ბულგ. ჯარები გმირულად იცავდნენ თავს მტრის ჭარბ ძალებთან ბრძოლაში და შეძლეს შეენარჩუნებინათ თავისი პოზიციები. 11—12 (23—24) აგვ. დამხმარე ძალების (9 ათ. კაცი) მოსვლის შემდეგ რუს.-ბულგ. ჯარებმა 14 (26) აგვ. კონტრშეტევით უკუაგდეს მოწინააღმდეგე და მტკიცედ დამკვიდრდნენ შ.-ის უღელტეხილზე.

ᲨᲘᲠᲐ (Schirra) უოლტერ (დ. 12. III. 1923, ჰეკენსეკი, ნიუ-ჯერსის შტ.), აშშ-ის კოსმონავტი მფრინავი, სამხ.-საზღვაო ფლოტის 1-ლი რანგის კაპიტანი. 1940—41 სწავლობდა სამანქანათმშენებლო კოლეჯში ნიუარკში (ნიუ-ჯერსის შტ.). 1945 დაამთავრა სამხ.-საზღვ. აკადემია ანაპოლისში (მერილენდის შტ.), აგრეთვე საზღვაო-ავიაციის ოფიცერთა სკოლა (სამხრ. კალიფორნიის უნ-ტთან არსებული) და გამომცდელ მფრინავთა სკოლა (მერილენდის შტ.). 1959-იდან კოსმონავტთა რაზმშია. 1962 წ 3 ოქტ. ხომალდ „მერკურით" 6-ჯერ შემოუფრინა დედამიწას. 1965 წ. 15—16 დეკ. ტ. სტაფორდთან ერთად იფრინა კოსმოსში ხომალდ „ჯემინი-6-ით". 15 დეკ. მოხდა შეხვედრა ორბიტაზე ადრე გაშვებულ ხომალდ „ჯემინი-7-თან". ერთობლივი ფრენა 5,5 სთ გაგრძელდა და ხომალდები 1 მ მანძილზე დაახლოვდნენ. 1968 წ. 11—22 ოქტ. უ. კანინგემსა და დ. ეიზელთან ერთად იფრინა ხომალდ „აპოლონ-7-ით", იყო ხომალდის მეთაური; ჩაატარა კოსმ. ხომალდ „აპოლონის" მართვადი ბლოკის პირველი საფრენი გამოცდა.

ᲨᲘᲠᲐᲖᲘ (ნამდვ. გვარი კ ა რ ა პ ე ტ ი ა ნ ი) პოვანეს თათევოსის ძე [12 (25). IV. 1914, ალექსანდროპოლი, ახლანდ. ლენინაკანი, — 14. III. 1984, ერევანი], სომეხი საბჭ. პოეტი. 1935 გამოვიდა მისი ლექსების პირველი კრებული. ავტორია ლექსების კრებულებისა („სომხეთის სიმღერა", 1940, „ლირიკა", 1946 და სხვ.) და პოემებისა („ბიბლიური", 1944; „ჩვენი სოფლების სახელები", 1960 და სხვ.). შ.-ს რომანტ.-პათეტ. პოეზიისათვის დამახასიათებელია ხალხურობა, ხატოვანება და სომხ. პოეზიის ტრად. ენისადმი ერთგულება.

ᲨᲘᲠᲐᲖᲘ, ქალაქი სამხრ.-დას. ირანში, ბუშირ—ისპაჰანის საავტ. გზაზე ფარსის ოსტანის ადმ. ცენტრი 416 ათ მცხ. (1976). საფეიქრო, ქვის, ქიმ., ცემენტის მრეწველობა. ნავთობგადამამუშავებელი. ვარდის ზეთის წარმოება ცნობილია ხალიჩებით, მოზაიკური და ვერცხლის ნაკეთობებით. სას.-სამ. რ-ნის (ვარდი, ყურძენი, თამბაქო, შაქრის ჭარხალი) სავაჭრო ცენტრი. უნ-ტი.

სასანიანთა დროს შ.-ის ადგილას იყო დასახლება. როგორც ქალაქი დააარსეს არაბებმა VII ს.-ში. X—XI ს. შუა წლებიდან მეფეების სახელმწიფოს ერთ-ერთი ცენტრია. XIV ს.-ში ორჯერ დაიპყრო თემურლენგმა. XIV — XV სს.-ში ცნობილი იყო შირაზის სამხატვრო სკოლა. XVIII ს. II ნახევარში (ზენდების დროს) გახდა ირანის დედაქალაქი. შ. საადისა და ჰაფეზის სამშობლოა. შ.-ის ჩრდ.-აღმ.-ით 50 კმ დაშორებით არის პერსეპოლისის ნანგრევები. ხუროთმოძღვრული ძეგლებიდან აღსანიშნავია ცენტრ. მეჩეთის კედლები და სხვ.; ფარსის მუზეუმი (ირანული გამოყენებითი ხელოვნება). შ.-ის მახლობლად არის საადის მავზოლეუმი (1952, არქიტ. ა. გოდარი).

ლიტ.: გ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი ბ., ისფაჰანი, შირაზი, ქაშანი, თბ., 1980.

ᲨᲘᲠᲐᲥᲘᲡ ᲕᲐᲙᲔ, დ ი დ ი შ ი რ ა ქ ი ს ვ ა კ ე (ველი), იორის ზეგნის უდიდესი მორწყული აკუმულაციური ვაკე, აღმოსავლეთ საქართველოში. წიაღისეულის რ-ნში სიგრძე 36 კმ, სიგანე 16 კმ. აბსოლ. სიმაღლე 500—700 მ შორის მერყეობს. წარმოადგენს ნეოგენური წყებების სინკლინურ ჩაზნექილობას, რ-იც ამოვსებულია მეოთხეული ნალექებით ეს უკანასკნელი უმეტესად შეიცავს არტეზიულ წყლებს. ჰავა ზომიერად კონტინენტურია. საშ. წლ. ტემპ-რა 10°C, იანვ. —0,8°C, ივლ 22,8°C; აბსოლ. მაქს. 38°C, აბსოლ. მინ. —32°C. წელიწადში 490 მმ ნალექი მოდის, მაქს. გაზაფხულზე და ზაფხულის დასაწყისში. გავრცელებულია შავმიწა და წაბლა ნიადაგები. შ. ვ.-ზე ბუნებრივი მცენარეულობა სტეპურია (ვაციწვერა). ამჟამად მთლიანად ათვისებულია (უმთავრესად მარცვლეული კულტურებისათვის). შ. ვ. საქართველოს მთავარი ბეღელია. შ. ვ.-ის სამხრ.-დას.-ით მდებარეობს პატარა შირაქის ვაკე. რ-იც ასევე ათვისებული სინკლინური დეპრესიაა. ლ. მარუაშვილი.

ᲨᲘᲠᲛᲐᲜᲢᲘ (Sesamum), ერთ- და მრავალწლოვან ბალახოვან მცენარეთა გვარი შირმანტისებრთა ოჯახისა. გვარში 35 სახეობაა. უმთავრესად გავრცელებულია ტროპ. და სუბტროპ. აფრიკაში. კულტურაშია ი ნ დ უ რ ი შ., რ-ის სიმაღლე 1—2 მ აღწევს. აქვს დატოტვილი, სწორმდგომი ღერო, ლანცეტა ფოთოლი, დიდი ვარდისფერი, იისფერი ან თეთრი ყვავილი; ნაყოფი კოლოფია. 1000 თესლის მასა 2—5 გ. შ. სითბოს, სინათლისა და ტენის მოყვარულია. ვეგეტაციის პერიოდი 80—150 დღე გრძელდება. თესლი შეიცავს 50—65% ზეთს, რ-საც იყენებენ უშუალოდ საკვებად, ასევე საკონდიტრო, საკონსერვო, მარგარინის მრეწველობაში, მედიცინაში და ტექ. მიზნებისათვის. კოპტონს იყენებენ საქონლის საკვებად. სსრკ-ში შ. კულტივირებულია თურქმ., უზბ., აზერბ. რესპუბლიკებში და კრასნოდარის მხარის მცირე ფართობზე.

ᲨᲘᲠᲛᲐᲜᲢᲘᲡᲔᲑᲠᲜᲘ, ქ ი ნ ჯ უ ტ ი ს ე ბ რ ნ ი (Pedaliaceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი ბალახები, იშვიათად ბუჩქები. აერთიანებს 12 გვარის 90-მდე სახეობას. უმთავრესად გავრცელებულია ტროპ. და სამხრ. აფრიკაში, აგრეთვე მადაგასკარზე, სოკოტრის კ-ზე, სამხრ. და სამხრ.-აღმ. აზიაში, ახალ გვინეასა და ჩრდ. ავსტრალიაში. სსრკ-ში (შორეულ აღმოსავლეთში) მხოლოდ 1 სახეობაა. პრაქტ. მნიშვნელობა აქვს შირმანტს.

ᲨᲘᲠᲕᲐᲜᲖᲐᲓᲔ (ნამდვ. გვარი მ ო ვ ს ი ს ი ა ნ ი) ალექსანდრე მინასის ძე [7 (19). IV 1858, ქ. შემახა, ახლანდ. აზერბ. სსრ, —7. VIII 1935, კისლოვოდსკი. დაკრძალულია ერევანში], სომეხი საბჭ. მწერალი, სომხ. და აზერბ. სსრ სახ. მწერალი (1930) დაიბადა ხელოსნის ოჯახში. დაამთავრა რუს. სამაზრო სასწავლებელი (1873). 1883-მდე ბაქოში ცხოვრობდა. ბევრი პროფესია გამოიცვალა 80-იან წლებში აქვეყნებდა პუბლიც. სტატიებსა და ნარკვევებს ნავთობის სარეწის მუშების მძიმე მდგომარეობის შესახებ, რაც მის პირველ მოთხრობებშიც აირეკლა.

1883-იდან თბილისში ეწეოდა ლიტ. მოღვაწეობას. 1905—10 პარიზში იყო, 1910—19 — კვლავ თბილისში, შემდეგ ისევ გაემგზავრა საზღვარგარეთ. 1917 ოქტ. რევოლუციას აღტაცებით შეხვდა. 1926 საბჭ. სომხეთში დაბრუნდა. ავტორია რომანისა „ნამუსი" (1885, ქართ. თარგმ. 1931), „ავი სული" (1894); დიდი ქალაქის ცხოვრება ასახული რომანში „ქაოსი" (1898, ქართ. თარგმ. 1952). აღსანიშნავია მისი მემუარები „ცხოვრების ბრძოლში". შ-მ შექმნა რეალისტური სახეების მდიდარი გალერეა მის ნაწარმოებებს ახასიათებს ღრმა ფსიქოლოგიზმი, ემოციურობა. მწვავე სატირა.

ლიტ.: Т а м р а з я н Г. С., Ширванзаде, М., 1967.

ᲨᲘᲠᲕᲐᲜᲘ, შ ა რ ვ ა ნ ი, ისტორიული ქვეყანა ახლანდ. აზერბ. სსრ ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, კასპიის ზღვის დას. სანაპიროზე, მტკვრის ჩრდ.-აღმ.-ით, პოლიტ. ცენტრი — ქ. შემახა. შეადგენდა კავკასიის ალბანეთის ნაწილს. ირანის მეფე შ.-ის კოლონიზაციისა და აქ ჩრდილოეთიდან თავდასხმების დიდი მნიშვნელობის ხანაში ცნობილი გახდა სახელი „შირვანი" და, შესაბამისად, სასანიანთა მიერ დანიშნული ადგილ. მმართველის შირვანის — წოდება „შირვანშაჰი".

არაბთა სახალიფოს რღვევის ეპოქაში, 861-იდან, აქ დამკვიდრდნენ არაბი იაზიდიდები, რ-ებმაც მიითვისეს „შირვანშაჰის". იაზიდიდებმა მიიღეს და განავრცეს პოლიტიკური მიდგომის თურქსელჯუკთა შემოსევები და სახელმწიფო შეინარჩუნეს. ეს განაპირობა ამიერკავკასიაში თურქთა ბატონობის წინააღმდეგ საქართველოს ბრძოლამაც ნიშანდობლივია, რომ ამ ბრძოლაში დავით აღმაშენებელი სწორედ შ.-ს ამოეყრდნო მხარში; მისმა რამდენიმე ძლევამოსილმა ლაშქრობამ ქვეყანა თურქთაგან იხსნა. საქართველოს სიუზერენობით ორი ქვეყნის მჭიდრო ურთიერთობა შემდგომშიც განმტკიცდა. ამავე ხანაში გაჩნდა საქართ. მეფეთა ტიტულატურაში წოდება „შირვანშაჰი".

XII ს.-ში შ. მა სოც. და კულტ.-ეკონ. აღმავლობას მიაღწია: განვითარდა სოფ. მეურნეობა, ხელოსნური წარმოება, ვაჭრობა, ქ-ები და საქალაქო ცხოვრება; გამოცოცხლდა კულტ. ურთიერთობანი. შირვანშაჰების კარზე აღორძინდა ლიტ. ცხოვრება — აბუ ლ-ალა განჯევი, ხაკანი შირვანი, ფალაქი შირვანი სპარსულენოვანი პოეზიის შედევრებს ქმნიდნენ.

მონღოლთა ბატონობამ შ.-ც დიდად დააზარალა. ჰულაგუიანთა და ოქროს ურდოს სახელმწიფოთა შორის ბრძოლის ასპარეზი ხშირად შ. იყო ჰულაგუიანთა ბატონობის დროს შ.-მა შემდეგ გარკვეუ-

უ. შირა

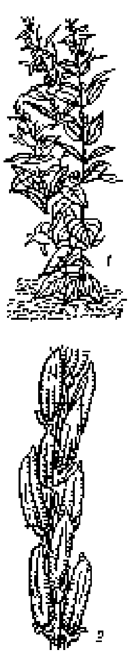
შირმანტი: 1—მცენარის საერთო ხედი; 2 — მცენარის კოლოფებიანი ნაწილი.

ა. შირვანზადე

ლი პოლიტ. თავისუფლების შენარჩუნება. 1382-იდან შ-ს მართავდა შირვანშაჰთა ახ. დინასტია. იბრაჰიმ I (1382—1417) თემურლენგის სიკვდილის შემდეგ დამოუკიდებელი მმართველი გახდა. XV ს-ში შ. შედარებით ძლიერი და ეკონომიკურად დაწინაურებული სახელმწიფო იყო. გაფართოვდა ტრანზ. აბრეშუმით ვაჭრობა. მაგრამ თურქი ტომების ახ. გაერთიანებამ შ-ის სახელმწიფო წელში გატეხა (1500). მომდევნო წლებში შირვანშაჰები, თუმცა წინააღმდეგობას უწევდნენ ახ. ძალას, მაგრამ უშედეგოდ — 1538 სახელმწიფომ შეწყვიტა არსებობა. შ. სეფიანთა სახელმწიფოს ოლქად გადაიქცა. 1748 აქ წარმოიქმნა შირვანის სახანო.

წყარო: ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1, თბ., 1955, გვ. 331—356; ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, იქვე, ტ. 2, თბ., 1959, გვ. 16—17; Минорский В. Ф., История Ширвана и Дербенда X—XI вв., М., 1963. პ. თოფურია.

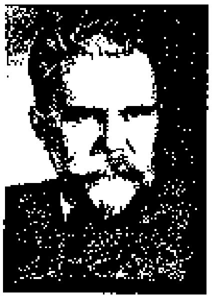

გ. შირმა

შირვანის ველი, მტკვარ-არაქსის დაბლობის ნაწილი აზერბ. სსრ-ში. მდებარეობს მტკვრის მარცხ. ნაპირის გასწვრივ. სიმაღლე 16-იდან 100 მ-მდე (ტერიტ. დაბლ. ნაწილი ზღვის დონეზე დაბლა მდებარეობს). ნიადაგი რუხია. ხარობს აბზინდა და მლაშობურები, არის ლიმანური მდელოები. მინგეჩაურის წყალსაცავიდან გაყვანილია ზემო შირვანის სარწყავი არხი. მეცხოველეობა, სარწყავი მიწათმოქმედება (მებამბეობა, მევენახეობა).

შირვანის სახანო (1748—1820), ნახევრად დამოუკიდებელი ფეოდალური პოლიტიკური ერთეული, რ-იც შეიქმნა XVIII ს-ში აღმ. ამიერკავკასიაში (ახლანდ. აზერბ. სსრ ტერიტ.) ირანის ხელისუფლების დასუსტების შედეგად.

ირანის მიერ შირვანის სამეფოს დაპყრობის შემდეგ შ-ს მართავდნენ ირან. ბეგლარბეგები. XVIII ს. I ნახ. დასავლ. ირან. ხელისუფლების წინააღმდეგ ბრძოლის დროს შირვანის ერთ ნაწილში დამკვიდრდნენ ნადირ-შაჰის ყოფილი მოხელეები, შემახაში — ხანჩობანის ტომის სარქართა (სპარს. „საქმის მოთავე") გვარის წარმომადგენლები, ძმები მუჰამედ სეიდ-ხანი და აღასი-ხანი.

შ. ს. სხვა სახანოებთან შედარებით ეკონომიკურად ერთ-ერთი ძლიერი სახანო იყო, სამხ. თვალსაზრისით კი — სუსტი. სახანოებს შორის პირველობისათვის გაჩაღებულ ბრძოლაში ხშირად სხვისი (განსაკუთრებით ყუბის სახანოს) მორჩილი იყო. მიუხედავად ამისა, შ. ს-ს მმართველებმა მაინც შეძლეს პოლიტ. თავისუფლების შენარჩუნება. 1805 შ. ს. რუსეთს შეუერთდა.

შ. ს-ში განვითარებული იყო აბრეშუმის წარმოება და ხალიჩების დამზადება.

ლიტ.: Абдуллаев Г. Б., Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60—80 гг. XVIII в., Баку, 1958; Левиатов В. Н., Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948. პ. თოფურია.

პ. შირშოვი

შირვანული თანგა, ვერცხლის მონეტა, მოჭრილი XV ს. შირვანში (აზერბ. სსრ) თემურლენგის მაღალხარისხოვანი ვერცხლის მონეტის მიხედვით. მისი 6,2 გ. დროთა განმავლობაში მისი კლებულობდა და ფარუხ იასარის მმართველობის დროს (1462—1500) 1,90—1,75 გ-მდე დაეცა. მონეტის შუბლზე და ზურგზე არაბ. ზედწერილებია. შ. თ-ის განძები აღმოჩენილია საქართველოშიც: სოფ. საქობოში (ლაგოდეხის რ-ნი) XV ს. I ნახევარში შემახიასა და ბაქოში მოჭრილი შ. თ-ები; სოფ. თამარაშენში (ცხინვალის რ-ნი), რ-თაგან ყველაზე გვიანდ. მონეტა 1462—68 თარიღდება; დუშეთის რ-ნში XV ს. I ნახ. შ. თ-ები, რ-ებიც მოჭრილია ბაქოში, დარუბანდსა და შემახაში და ქართ. მონეტები; სოფ. ალში (ხაშურის რ-ნი) ხალილულა I-ისა (1417—62) და ფარუხ იასარის დროის მოჭრილი შ. თ., რ-თაგან ყველაზე გვიანდ. მონეტა 1492—93 თარიღდება.

ლიტ.: დუნდუა გ., სამონეტო მიმოქცევის საკითხისათვის XV საუკუნის საქართველოში, თბ., 1964; Джалаганиа И. Л., Дундуа Г. Ф., Обращение ширванских монет XV века в Грузии, «Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права», 1973, № 4; 1974, № 1. გ. დუნდუა.

შირვანშაჰების მონეტა, XII—XIII სს. შირვანის მფლობელი ქესრანიდების საგვარეულოს მონეტები, რ-ებიც გავრცელებული იყო საქართველოში. ნაპოვნია XII—XIII სს. სპილენძის ქართ. ფულის განძებში (წინწყარო, ცხინვალი) მეფე გიორგი III-ის, თამარის, გიორგი IV ლაშას მონეტებთან ერთად.

ლიტ.: Пахомов Е. А., Краткий курс истории Азербайджана с приложением экскурса по истории Ширваншахов XI—XIV вв., Баку, 1923. ი. ჯალაღანია.

შირვანშაჰების სასახლე ბაქოში, შუა საუკ. აზერბაიჯანის ხუროთმოძღვრების თვალსაჩინო ძეგლი. ანსამბლში შედის: სასახლის 2-სართულიანი შენობა (ყველაზე ძველი კომპლექსში), დივანხანე რვაწახნაგა დარბაზით, რ-ის 8 წახნაგს ამშვენებს თაღებიანი გალერეა (XV ს.), გუმბათიანი სწორკუთხა საძვალე (1435), 2-გუმბათიანი მეჩეთი და მინარეთი (1442), სეიდ იაჰია ბაქუვის მოძღვრის მავზოლეუმი, აღმოსავლეთის კარი (1585), აბანო, [illegible]. შ. ს-ში მუზეუმია.

შირვანშაჰები, შირვანის მმართველთა წოდება შუა საუკუნეებში. პირველი მმართველები ამ წოდებით იხსენიებიან სასანური ირანის დროს. შ-ების მაზიადიდთა საგვარეულო (861—1382) სათავეს იღებს აღმ. ამიერკავკ. მმართველ არაბ სამხ. მოხელეთაგან. XI ს-იდან გვარის „დამფუძნებლის" მიზნით ისინი თავიანთ წარმომავლობას სასანიდებს უკავშირებენ (ქესრანიდები). ამათ ენაცვლება შ-ის საგვარეულო შტო — დერბენდი (1382—1538). პ. თოფურია.

შირიმნის ბრძოლა 1021, ბრძოლა საქართველოსა და ბიზანტიის ლაშქარს შორის, შირიმნთან (ახლანდ. თურქეთის ტერიტ.). ბიზანტიის იმპერიას არ აკმაყოფილებდა საქართველოსაგან მისი სიუზერენობის ფორმალური აღიარება და ცდილობდა რეალურად განემტკიცებინა თავისი მდგომარეობა, რისთვისაც XI ს. დასაწყისში სამხრ. ტაოს ტერიტორიაზე დავით კურაპალატის ყოფილი სამფლობელოებიდან (იხ. სტატია დავით III კურაპალატი) თემი შექმნა. ბიზანტია ყველა საშუალებით ცდილობდა შეეჩერებინა საქართველოს გაერთიანებისა და ზრდა-გაძლიერების პროცესი, დაესუსტებინა ის და ხელში ჩაეგდო მოსაზღვრე მიწები. 1014—1018, როცა ბიზანტია ბულგარეთთან ომით იყო დაკავებული, საქართველოს სამეფო კარმა ისარგებლა ამით და ბრძოლა დაიწყო სამხრ. ტაოს მიწა-წყლის დასაბრუნებლად. ქართველებმა მხარე შემოიერთეს. გიორგი I-მა დაიკავა ბიზანტ. მიერ მიტაცებული ციხესიმაგრეები, მაგრამ ბულგ. დამარცხების შემდეგ ბიზანტ. საიმპერატორო კარმა გიორგი I-ს დაკავებული ციხესიმაგრეების დაცლა მოსთხოვა. არისტაკეს ლასტივერტცის ცნობით, საქართვ. მეფემ არ შეასრულა ბიზანტ. იმპერატორის მოთხოვნა, ეს უკანასკნელი განრისხდა და საქართველოს წინააღმდეგ გამოილაშქრა. გიორგი I-მა სასწრაფოდ შეკრიბა ლაშქარი, მაგრამ მოწინააღმდეგის დიდი რიცხობრივი უპირატესობის გამო შებმა მიზანშეუწონლად ჩათვალა და უკან დაიხია. ბიზანტიელები დაედევნენ გიორგი I-ს, მტრის მოთარეშეობისაგან ხელი რომ შეეშალა, გადაწვა ოლთისი. ბიზანტიელები 1021 პალაკაციოს (ჩილდირის) ტბის მახლობლად, შირიმნთან შეებნენ საქართველოს ლაშქრის არიერგარდს. ქართველებმა მედგარი ბრძოლით უკუაქციეს ბიზანტიელები, მაგრამ მოპირდაპირე უპირატესობის შენარჩუნება ვერ მოახერხეს და უკან დაიხიეს. ამან გააქტიურა მტერი. ბიზანტ. ლაშქარი დაედევნა ქართველებს, კოლა-არტაან-ბასიანზე გადმოიარა და გაანადგურა ეს მხარე. შემდეგ თრიალეთში შეიჭრა. გიორგი I-მა მოიშველია კახეთისა და ჰერეთის ძალები და ბრძოლის განახლება გადაწყვიტა. ზამთრის მოახლოებისა და, როგორც ჩანს, ქართველთა ლაშქრის გაძლიერების გამო ბიზანტ. მბრძანებელმა ბრძოლა აღარ განაგრძელა და უკან გაბრუნდა, თანაც „ქუეყანაი უმოწყალოდ შერის-გებით მოაოხრნა ქუეყანანი".

შ. ბ-ში ქართვ. ფეოდალები ერთსულოვნად შეკავშირებულნი გამოვიდნენ მტრის წინააღმდეგ. ბრძოლაში დაიღუპნენ ცნობილი ფეოდალები კლდეკარის ერისთავი რატი ლიპარიტის ძე და ხურსი.

წყარო: არისტაკეს ლასტივერტცი, ისტორია, ე. ცაგარეიშვილის გამოც., თბ., 1974; გიორგი მთაწმინდელი, ცხოვრებაი იოვანესი და ეფთჳმესი, წგნ.: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ილ. აბულაძის რედ., წგნ. 2, თბ., 1967; მატიანე ქართლისაი, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1, თბ., 1955.

ლიტ.: კოპალიანი ვ., საქართველოსა და ბიზანტიის ურთიერთობა 970—1070 წლებში, თბ., 1969; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 3, თბ., 1979; ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 2, თბ., 1965. რ. მეტრეველი.

შირმა გრიგოლ რომანის ძე [8 (20). I. 1892, სოფ. შაკური, ახლანდ. ბრესტის ოლქ. — 23. III. 1978, მინსკი], საბჭ. საგუნდო დირიჟორი, ფოლკლორისტი, მუს.-საზ. მოღვაწე, სსრკ სახ. არტისტი (1955). სოციალ. შრომის გმირი (1977). სკკპ წევრი 1939-იდან. 1918 დაამთავრა სიმფეროპოლის სასწავლებელი ინ-ტი. 1940—70 ხელმძღვანელობდა ბელორ. სსრ სახელმწ. საგუნდო კაპელას. ბელორ. სსრ კომპოზიტორთა კავშირის თავ-რე (1966-იდან). შეადგინა მრავალი ფოლკლორული კრებული („ბელორუსული ხალხური სიმღერები", ტ. 1—4, 1959—76), გამოცემულია მის მიერ დამუშავებული ბელორ. ხალხ. სიმღერები 2 ტომად (1971—73). ბელორ. სსრ სახელმწ. პრემია (1966, 1974), დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, ოქტ. რევ. ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

შირშოვი პეტრე პეტრეს ძე [12 (25). XII. 1905, ეკატერინოსლავი, ახლანდ. დნეპროპეტროვსკი, — 17. II. 1953, მოსკოვი], საბჭ. ოკეანოლოგი და ჰიდრობიოლოგი, პოლარეთის მკვლევარი, სახელმწ. მოღვაწე, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1939), საბჭ. კავშირის გმირი (1938). სკკპ წევრი 1938-იდან. მონაწილეობდა არქტ. ექსპედიციებში, მ. შ. ყინულმჭრელ „სიბირიაკოვზე" (1932), გემ „ჩელიუსკინზე" (1933—34) და მოდრეიფე სადგურ „ჩრდილოეთ პოლუსზე" (1937—38). 1942—48 შ. იყო სსრკ საზღვ. ფლოტის სახ. კომისარი (შემდეგში მინისტრი), 1946-იდან — სსრკ მეცნ. აკად. ოკეანოლოგიის ინ-ტის დირექტორი.

მთავარი შრომები ეხება პოლარული ზღვების პლანქტონს. შ-მა უარყო პოპულარული თეზისი ყინულოვანი ოკეანის მაღალ განედებში სიცოცხლის არარსებობის შესახებ. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, 4 სხვა ორდენით, აგრეთვე მედლებით. შ-ის სახელი ეწოდება უბეს ფრანც-იოსების მიწაზე, წყალქვეშა ქედს ბერინგის ზღვაში, სსრკ მეცნ. აკად. ოკეანოლოგიის ინ-ტს.

შისტოსომატოზი, შისტოსომოზი, ადამიანისა და ცხოველების ჰელმინთოზი, რ-საც იწვევენ ტრემატოდების კლასის შისტოსომატიდების ოჯახის ჰელმინთები. ადამიანის შ. გავრცელებულია ტროპიკულ ქვეყნებში. შისტოსომების გვარის [illegible] დებენ კვერცხებს შარდის ბუშტისა და ნაწლავების [illegible]

წვრილ კაპილარებში, საიდანაც კვერცხები გამოიყოფა შარდთან და განავალთან ერთად. წყალში მოხვედრისას კვერცხებიდან გამოდის ლარვები (მირაციდიები), რ-ებიც შეაღწევენ მოლუსკების ორგანიზმში, მრავლდებიან, ვითარდებიან და ცალკეული დამთავრების შემდეგ კუდიანი ლარვების (ცერკარიები) სახით გამოდიან წყალში. ცერკარიები კანისა და ლორწოვანი გარსებიდან ხვდებიან ადამიანის ორგანიზმში. დაავადება ხდება შ-ით დაავადებულის შარდით ან განავლით გაბინძურებულ წყალსატევებში ბანაობის დროს, აგრეთვე ასეთი წყალსატევებიდან წყლის დალევის შემთხვევაში.

შ-ის ახასიათებს კანზე გამონაყარი, ქავილი, ზოგჯერ – ცხელება. შარდ-სასქესო ორგანოებისა და კუჭ-ნაწლავის დაზიანებისას შარდში აღინიშნება სისხლი, მოშარდვა მტკივნეულია, ვითარდება ქრონ. კოლიტი და სხვ. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: სტიბიუმის პრეპარატები. პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ა: წყალსატევების დაცვა გაბინძურებისაგან, სასმელი წყლის ადუღება და ტილოს ნაჭერში გადაწურვა.

შიუკაშვილი, ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე ალექსანდრეს ძე [19 II (3. III). 1893, თბილისი, — 9 XII 1985, მოსკოვი], საბჭოთა ავიაციის ერთ-ერთი პიონერთაგანი და პირველი ქართ. მფრინავი, ავიაციის პოლკოვნიკი სკკპ წევრი 1943-იდან. ეპოქალურ ავიაციის ისტორიაში შ-მა 1908 წ. 5 მაისს რუს. იმპერიაში პირველმა ააფრინა თავისი კონსტრუქციის პლანერით. აფრინდა მახათის მთიდან (თბილისი). 1912 შექმნა ორიგ. კონსტრუქციის თვითმფრინავი „უტკა“, შემდეგ მოქანავე ფრთებიანი საცდელი თვითმფრინავი. მან პირველმა მსოფლიოში შექმნა და გამოიყენა სამთვლიანი შასი (წინა თვალი ასაკეცი ქონდა). 1914 დაამთავრა გატჩინის ოფიცერთა საავიაციო სკოლა. I მსოფლიო ომის მონაწილეა, გიორგის ჯვრის კავალერი. ოქტ. რევ. შემდეგ იყო მოსკ. დაცვის ავიაციის უფროსი, კავკ. არმიის საჰაერო ფლოტის უფროსი და სხვ. სამოქალაქო ომის პერიოდში ხელმძღვანელობდა აღმოსავლეთისა და თურქესტანის ფრონტის ავიაციას. 1923-ში დაბრუნდა თბილისში. შ. იყო ამიერკავკ. აეროფლოტის დამაარსებელი, ინიციატორი და მისი ხელმძღვანელი. დიდი სამამულო ომის პერიოდში (1941—45) ხელმძღვანელობდა სამხ.-საჰაერო ძალების (სსძ) ოფიცერების დაზღვევის ომის შემდეგ იყო სსძ შტაბის სარედაქციო-საგამომცემლო განყ-ბის უფროსი, შემდეგ საავიაციო ინ-ტის (მაი) სამხ. კათედრის მასწავლებელი. არის მრავალი სტატიისა და წიგნის ავტორი ავიაციის დარგში. მ. შ. სახელმძღვანელოს „ავიაციის საფუძვლები“ (რუს. ენაზე). დაჯილდოებულია წითელი დროშის ორდენით, სამამულო ომის I ხარისხის ორდენით, წითელი ვარსკვლავის ორდენით და მედლებით.

ლიტ.: Немирова М. А., Авалиани Ю. С., Сквозь годы на крыльях, Тб., 1973

შიუკაშვილი ვანდა ნიკოლოზის ასული (დ. 21. VIII. 1905, ახალციხე), ქართველი საბჭ. პიანისტი და პედაგოგი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1967). 1927 დაამთავრა თბილ. კონსერვატორია (პროფ. ა. თულაშვილის კლასი). წლების განმავლობაში ეწეოდა საკონცერტო მოღვაწეობას, როგორც სოლისტი და კონცერტმაისტერი (საქართვ. რადიომაუწყებლობა, 1935—52, მოძრავად თავის ძმასთან, მუსიკოლოგ ლ. შიუკაშვილთან ერთად ასრულებდა ბეთჰოვენის, ბრამსის, შუმანის სონატებს და სხვ. ნაწარმოებებს).

1929-იდან ეწევა პედ. მოღვაწეობას, 1936-იდან ღვაწლმოს თბილ. სახელმწ. კონსერვატორიაშია (1968-იდან პროფესორი, 1952—59 სპეც. ფორტეპიანოს კათედრის გამგე). მისი მოწაფეები არიან ვ. ჩაჩავა, მ. ბერიძე, ნ. ჭარაქაძე და სხვ.

შიუკაშვილი ლევან (ლეო) ნიკოლოზის ძე (დ. 26 III. 1908, ქ. ახალციხე), ქართველი საბჭოთა მევიოლინე და პედაგოგი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1979). სკკპ წევრი 1951-იდან. 1925 დაამთავრა თბილ. (პროფ. ე. ვილმსის კლასი), ხოლო 1933—მოსკ. კონსერვატორია (პროფ. ა. იამპოლსკის კლასი). ეწეოდა მრავალმხრივ საკონცერტო მოღვაწეობას, როგორც სოლისტი და სახელმწ. სიმებიანი კვარტეტის მუსიკოსი (I ვიოლინო). 1927-იდან პედაგოგია, 1933-იდან თბილ. კონსერვატორიაში (1960-იდან პროფესორი). სხვადასხვა დროს იყო სიმებიანი და სასულე საკრავების კათედრის გამგე (1945—47), საორკესტრო ფაკ-ტის დეკანი (1945—52), ვიოლინოსა და ალტის კათედრის გამგე (1952—76). 1934-იდან პარალელურად მუშაობს ზ. ფალიაშვილის სახ. სპეც. სამუსიკო ათწლედში. მისი მოწაფეები არიან ლ. ისაკაძე, გ. ხატიაშვილი, გ. ოქროპირიძე, რ. გვასალია და სხვ. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის“ ორდენით.

შიუკაშვილი ნიკოლოზ ივანეს ძე (17. V. 1870, სოფ. ზედი ხიდაშენი, ახალციხ. ახმეტის რ-ნი, — 14. VIII 1938, თბილისი), ქართველი დრამატურგი, პედაგოგი. საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1932). 1885 დაამთავრა თელავის სას. სასწავლებელი, 1892 — თბილ. სამასწავლებლო ინ-ტი. ლიტ. ნაწარმოებებს 1887-იდან აქვეყნებდა. 1906-იდან ქართ. სცენაზე იდგმებოდა შ-ის პიესები. მ. შ. აღსანიშნავია ქართვ. ინტელიგენციის ფიზ-ცხოვრებიდან აღებული „ამხანაგი გოთოლი“, „მეგობრობა“, „ცისკრიანი“, „საშინელი“. 1905—07 რევ. თემაზე დაწერილი პიესა „სულელი“ (1908) აკრძალა მეფის ცენზურამ (დაიდგა 1917 ქუთაისში, 1936—თბილისში). ა. ახმეტელმა შ. რუსთაველის სახ. თეატრში დადგა მისი კომედიები „ამერიკელი ძია“ (1926) და „ამერიკელი ძიას გასაჭირები“ (1927).

თხზ.: პიესები, თბ., 1953.

გ. ჯიბლაძე?

შიუცკორი (შვედ. skyddskår — დაცვის კორპუსი; ფინ. suojeluskunta), ფინეთის ბურჟუაზიისა და კულაკობის გასამხედროებული ორგანიზაცია. ოფიციალურად დაარსდა 1921, შედგებოდა მოხალისეთა რაზმებისაგან (თეთრი გვარდია), რ-ებიც მონაწილეობდნენ ფინ. რევ. (1918) ჩახშობაში. 1927 წ. 28 დეკ. კანონით შ. გრიფნ. თავდაცვის ღამხმარე ნაწილად (სათავეში ედგა ფინ. რესპ. პრეზიდენტი) გამოცხადდა. 1939 შ-ში გაერთიანებული იყო 100 ათ. კაცი. არსებობდა შ-ის ქალთა ორგანიზაციაც II მსოფლიო ომის (1939—45) დროს შ. მონაწილეობდა საბჭ. ჯარების წინააღმდეგ ბრძოლაში. დაშალეს სსრკ-თან 1944 წ. 3 ნოემბ. დაზავების პირობების თანახმად.

შიფი (Schiff) მორიც (26. IV. 1834, მაინის ფრანკფურტი, — 6 IX 1916, ფლორენცია), იტალიელი ქიმიკოსი გერმანელი. შ. გეტინგენის უნ-ტის პრივატ-დოცენტი (1857), ემიგრაციაში იყო იტალიაში და მუშაობდა ფლორენციაში (1863—76 და 1879—1915). ტურინის უნ-ტის პროფესორი (1876 — 79). შ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება ორგ. ქიმ. საკითხებს.

შიფრატორი (<ფრანგ. chiffre — პირობითი ნიშანი), კავშირგაბმულობის, ტელემექანიკური, რადიოლოკაციური და სხვა სიგნალების წარმომქმნელი აპარატი. შ. გამომუშავებს ელემენტარული იმპულსების კომბინაციებისაგან შედგენილ სიგნალს (იხ. კოდი სატელეგრაფო) გამომუშავებული სიგნალის მიხედვით შ. არის ერთიმპულსიანი და მრავალიმპულსიანი.

შიფრი (ფრანგ. chiffre, სიტყვასიტყვით—ციფრი<არაბ. სიფრ—ნული), პირობითი ნიშნების სისტემა, რ-საც იყენებენ დიპლ. წარმომადგენლები თავიანთ სახელმწიფოსთან საიდუმლო მიმოწერისას, გამოიყენება აგრეთვე შეიარაღებულ ძალებში ბრძანებების, განკარგულებებისა და სხვათა გადასაცემად.

შიშიობა, უძველესი ქართული (საინგილოს) ქალ-ვაჟთა ცეკვა დაირებით. იხილეთ ვ. სალუქვაძე?

ში შენი, ძვ. წ. IV ს. ჩინელი ასტრონომი. მონაწილეობა მიიღო ჩვენამდე მოღწეული უძველესი ვარსკვლავთა კატალოგის შედგენაში, რ-იც შეიცავს მონაცემებს 800 ვარსკვლავის შესახებ.

შიშველთესლოვანნი (Pinophyta ანუ Gymnospermae), თესლოვან მცენარეთა განყოფილება ძვ. ჯგუფი (განყოფილება) შედარებით ადვილი უკავიათ გვიმრებსა და ფარულთესლოვნებს (ყვავილოვნებს) შორის. მცენარეთა შორის. გვიმრებისაგან განსხვავებით მათ აქვთ თესლკვირტები, ფარულთესლოვნებისაგან განსხვავებით კი არ გააჩნიათ ნაყოფის ფითილი (მტვრის მარცვალი უშუალოდ თესლკვირტზე ვარდება).

შ-ს, მ. შ. ყველა თანამედროვე სახეობას, აქვს სტრობილები — დამოკიდებული რეპროდუქციული ყლორტები, რ-ებზეც განლაგებულია სპოროფილები. შ. მთლიანდ ხეები ან ბუჩქებია, ზოგიერთი ძალიან დიდი იზრდება. შ-ის ნაწილი ძლიერ არის დატოტვილი და წვრილი ქერქლისებური ფოთლები აქვს, ნაწილს დატოტვილი არ სუსტად დატოტვილია, მათ შედარებით დიდი, მეტწილად ფრთისებრი ფოთლები აქვთ. უმრავლესობის ქსილემის წყალგამტარი ელემენტები მხოლოდ ტრაქეიდებია; ჭურჭლები მარტო ველვიჩიას, გნეტუმს და ეფედრას აქვს.

შ. განსხვავებულსპორიანი მცენარეებია; მიკროსპოროფილები და მეგასპოროფილები განსხვავდებიან ფორმით, ზომით და აგებულებით. უძველეს და პრიმიტ. თესლოვან გვიმრებს სტრობილები არ უვითარდებოდათ. მიკრო- და მეგასპოროფილები თავისუფლად ისხდნენ ჩვეულებრივ გრძელ ყლორტებზე. დანარჩენი შ-ის სპოროფილები თავმოყრილია მეტ-ნაკლებად კომპაქტურ სტრობილებში. შ-ის უმრავლესობის სტრობილები ერთსქესიანია. შ. ცნობილია ზედა დევონური პერიოდიდან, კარბონულსა და პერმულ პერიოდებში უკვე აღწევდა შ-ის მრავალი რიგის წარმომადგენლები, რ-ებიც განსაკუთრებით განვითარდნენ მეზოზოურ პერიოდში. ამჟამად ცნობილია შ-ის 600-მდე სახეობა, რ-თა უმრავლესობა წიწვოვნებს მიეკუთვნება.

შიშველთვალა ხვლიკი (Ablepharus), ქვეწარმავალთა გვარი ხვლიკების ქვეოჯახისა. მათი წაგრძელებული სხეულის სიგრძე 13 სმ აღწევს. ქუთუთოები ერთმანეთთანაა შეზრდილი და უძრავ. გამჭვირვალე გარსს ქმნის (აქედანაა სახელწ.). გავრცელებული არიან ავროპაში, ევროპაში, აზიასა და ავსტრალიაში. გვარში 30-მდე სახეობაა, აზიური შ. ხ. (A. pannonicus) სამხრ. აზიაში გვხვდება. სსრკ-ში გავრცელებულია შუა აზიასა და ამიერკავკასიაში. საქართველოში იზოლირებული პოპულაციაა ვაშლოვანის ნაკრძალში. იკვებება წვრილი უხერხემლოებით. კვერცხმდებია. თ. მუსხელიშვილი.

შიშველი ტბა, ვულკანური ტბა ჯავახეთის ზეგანზე, ბოგდანოვკის რ-ში. ზ. დ. 1664 მ. სარკის ფართ. 0,1 $კმ^2$, უდიდესი სიღრმე 1,5 მ, საშ. სიღრმე 1,0 მ. წყლის მოცულობა 100 ათ. $მ^3$. წყალშემკრები აუზის ფართ. 0,65 $კმ^2$. გამდინარეა, წყალი მტკნარია. ი. აფხაზავა?

შიშველლაყუჩა მოლუსკები (Nudibranchia), უნიჟარო ცხოველების ქვერიგი მუცელფეხიანების კლასისა. ზოგიერთი მათგანი ჟიებს (ტურბელარიებს) წააგავს, ხოლო ზოგი სახეობის სხეული სხვადასხვა გამჭვირვალეა. ნიჟარა და ქსრილები არ გააჩნიათ. აქვთ მეორეული ლაყუჩები (გვერდზეგვინისებური განლა-

ა. შიუკაშვილი

ვ. შიუკაშვილი

ლ. შიუკაშვილი

შიშველთვალა ხვლიკი

ფ. შიშიგინი

ა. შიშინაშვილი

შ ი შ კ ი ნ ი. ავტოპორტრეტი. ოფორტი. 1886

ი. შ ი შ კ ი ნ ი. „დილა ფიჭვის ტყეში". 1889. ტრეტიაკოვის გალერეა. მოსკოვი

გუმბული უკანა გასავლის ხვრელის (ირგვლივ) ან სხვადასხვა ფორმის ზურგის გამონაზარდები. ზოგი სახეობა ლოყუჩებს მოკლებულია და კანის მთელი ზედაპირით სუნთქავს. შ. მ. აერთიანებს 200-მდე სახეობას, რ-თა უმრავლესობა მტაცებელია. ბინადრობენ ზღვების სანაპირო ზოლში, ზოგიერთი მათგანი ცურავს.

შიშიგინი ფიოდორ ევსევის ძე [დ. 17 (30). VIII. 1908, სოფ. მოროკ-გოროდოკი, არხანგელსკის ოლქი]. საბჭ. რეჟისორი, სსრკ სახ. არტისტი (1964). სკკპ წევრი 1940-იდან. 1929 დაამთავრა ლენინგრ. სასცენო ხელოვნ. ტექნიკუმი. 1933—46 იყო უსურიისკის, ვლადივოსტოკის თეატრების სამხატვრო ხელმძღვანელი; 1946—47 სტავროპოლის თეატრის მთავარი რეჟისორი; 1947—50 მუშაობდა მოსკ. დრამისა და კომედიის თეატრში; 1950—56 ვოლგოგრადის, 1956—60 — ვორონეჟის თეატრების მთავარი რეჟისორი. 1960-იდან — იაროსლავლის თ. ვოლკოვის სახ. თეატრის სამხატვრო ხელმძღვანელი და მთავარი რეჟისორი. შ-ის საუკეთესო დადგმებია: ფადეევის „ახალგაზრდა გვარდია" (1953), სიმონოვის „ბიჭი ჩვენი ქალაქიდან" (1942), გორკის „მტრები" (1946), „ფსკერზე" (1962), დანგულოვის „ელჩის დღიური" (1970), აბულაძის „ჯვარისკაცის ქორწილი" (1972) და სხვ. სსრკ სახელმწ. პრემია (1951), რსფსრ სახელმწ. პრემია (1971). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

შიშინა ბგერები, შიშინის მსგავსი ჟღერადობის ბგერები (შდრ., ჟ, შ, ჯ, ჩ, ჭ). იგივე შ ი შ ი ნ ა ს ი ბ ი ლ ა ნ ტ ე ბ ი (იხ. სიბილანტები).

შიშინაშვილი ამბრო ერასტის ძე (25. XII. 1919, სოფ. [illegible], ამბროლაურის რ-ნი, — 14. IX 1944, ბაუსკა, ლატვ. სსრ), საბჭ. კავშირის გმირი (24. III. 1945, სიკვდილის შემდეგ), უფროსი ლეიტენანტი. სკკპ წევრი 1942-იდან. მონაწილეობდა სსრკ-ფინ. ომში (1939—40). დიდი სამამულო ომის (1941-45) დროს შ-მა 1944 წ. 14 სექტ. ბაუსკასთან ბრძოლაში შენაერთში ერთ-ერთმა პირველმა გადალახა თავისი ასეული მდ. მემელეს მარჯვ. ნაპირზე და დაიკავა პლაცდარმი, რისთვისაც საბჭ. კავშირის გმირის წოდება მიენიჭა.

ტ. ჭინჭილაკაშვილი.

შიშკინი ბორის კონსტანტინეს ძე [7 (19) IV. 1886, ქუკარკა, ახლანდ. სოვეტსკი, კიროვის ოლქი, — 21. III 1963, ლენინგრადი]. საბჭ. ბოტანიკოსი, სსრკ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1943). 1910—25 განაგებდა კავკ. მუზეუმის ბოტან. განყ-ბას. 1925—30 იყო ტომსკის უნ-ტის პროფესორი. 1938—49 — სსრკ მეცნ. აკად. ბოტან. ინ-ტის დირექტორი. 1946—63 — საკავშ. ბოტან. საზ-ბის ვიცე-პრეზიდენტი. შ-ის ძირითადი შრომები ეხება ციმბირისა და ამიერკავკ. ყვავილოვან მცენარეთა სისტემატიკასა და ბოტან. გეოგრაფიის საკითხებს. მრავალი კოლექტ. ნაშრომის — „სსრკ ფლორის", „ბელორუსიის სსრ ფლორის" და სხვ. ორგანიზატორი და რედაქტორი იყო. სახელმწ. პრემია (1952). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით და 2 სხვა ორდენით.

შიშკინი ივანე ივანეს ძე [13 (25). I. 1832, ელაბუგა, ახლანდ. თათრ. ასსრ, — 8 (20). III. 1898, პეტერბურგი]. რუსი ფერმწერი, რეალისტური პეიზაჟური ფერწერის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი. სწავლობდა მოსკ. ფერწერის, ქანდაკებისა და ხუროთმოძღვრების სასწავლებელში (1852—56) და პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1856—65) ს. ვორობიოვთან. 1862—65 იყო სამხატვრო აკად. პენსიონერი მიუნხენში, პრაღასა და დიუსელდორფში. აკადემიკოსი (1865), პროფესორი (1873). მოძრავი სამხატვრო გამოფენათა ამხანაგობის დამფუძნებელი წევრი (იხ. „პერედვიჟნიკები"). თავდაპირველად რომანტ. პეიზაჟური ტრადიციების მიმდევარი („ხედი ვალაამის კუნძულზე", 1858, რუს. ხელოვნ. მუზეუმი, კიევი). 1860-იან წლებში ეძიებდა კომპოზიციისა და მხატვრული პლასტიკის პრობლემებს და რეალისტურ პოზიციებზე დადგა. ამ პერიოდიდან ზუსტად გადმოსცემს რუს. ბუნების მრავალფეროვნებას („ტყის კაფა", 1867), მის სიდიადეს და სილამაზეს, აღწევს ტონალურ მთლიანობას. „მზით განათებული ფიჭვები" (1886), „დილა ფიჭვის ტყეში" (1889, დათვები დახატა კ. სავიცკიმ; ორივე — ტრეტიაკოვის გალერეა, მოსკოვი). შ. დიდ ყურადღებას აქცევდა ნახატს. მისმა ოფორტებმა ხელი შეუწყო გრავიურის აღორძინებას რუსეთში.

ლიტ.: П и к у л е в И. И., И. И. Шишкин, М., 1955, Рисунки И. И. Шишкина [Альбом, текст А. Н. Савинова], М., 1960.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, ქსე, ტ. 10, გვ. 577.

შიშკო სერგეი თედორეს ძე [დ. 12 (25). VI. 1911, ნოსოვკა, ახლანდ. ჩერნიგოვის რ-ნი, უკრ. სსრ]. საბჭ. ფერმწერი, სსრკ სახ. მხატვარი (1974). სკკპ წევრი 1952-იდან. სწავლობდა კიევის სამხატვრო ინ-ტში (1929—33) და ლენინგრ. სამხატვრო აკადემიაში (1936—43). მისი ლირ. პეიზაჟები ძირითადად კიევს ეძღვნება: „დნეპრი დილით" (1953, უკრ. სსრ სახელმწ. ხელოვნ. მუზეუმი, კიევი), „ახალი კიევი" (1960, ვოროშილოვგრადის სამხატვრო მუზეუმი) და სხვ.

შიშკოვი ალექსანდრე არდალიონის ძე (1799, — 27. IX. 1832, ტვერი, ახლანდ. კალინინი). რუსი მწერალი, წერდა დეკაბრისტთა მიმართულების ლექსებს. 1818 საქართველოში გადმოასახლეს, სადაც 8 წელი დაყო. 1834—35 ა. პუშკინის ინიციატივით გამოქვეყნდა შ-ის თხზულებათა ოთხტომეული. საქართველოს ეხება შ-ის დაუმთავრებელი რომანი „ქეთევანი ანუ საქართველო 1812 წელს", რ-შიც გადმოცემულია 1812 კახეთის აჯანყების მზადების ამბები. აჯანყების მიზეზად შ. სამართლიანად მიიჩნევს მეფის მოხელეთა და ადგილ. თავადების თვითნებობას და ძალმომრეობას; რომანის წინასიტყვაობაში მიმოიხილავს ივერიის ისტორიას, ეხება მის ბუნებას, ხალხის ყოფა-ცხოვრებას, ზნე-ჩვეულებებს და ა. შ.

ლიტ.: შ ა დ უ რ ი ვ., პირველი რუსული რომანები „ქეთევანი" და საქართველოზე, თბ., 1966; Ш а д у р и В., Друг Пушкина А. А. Шишков и его поэмы о Грузии, Тб., 1951.

ვ. შადური.

შიშკოვი ვიაჩესლავ იაკობის ძე [21. IX (3. X). 1873, ქ. ბეჟეცკი, ახლანდ. კალინინის ოლქი, — 6. III. 1945, მოსკოვი], რუსი საბჭ. მწერალი. ლიტ. მოღვაწეობა 1908-იდან დაიწყო. განაგრძობდა რუს. ლიტ-რის დემოკრ. ტრადიციებს (მოთხრ. „ტაიგა", 1916). ძირითადი თხზულებებია რომანი „უგრიუმ-მდინარე" (ტ. 1—2, 1933), ისტ. ეპოპეა „ემელიან პუგაჩოვი" (წგნ. 1—3 1938—45; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1946). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით და „საპატიო ნიშნის" ორდენით.

შიშნიაშვილი მიხეილ ესტატეს ძე [20. X (2. XI). 1905, თელავი, — 5. V. 1985, თბილისი], ქართველი საბჭ. ქიმიკოსი, ქიმ. მეცნ. დოქტორი (1944), პროფესორი (1946), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1966). სკკპ წევრი 1944-იდან. 1936 დაამთავრა საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტი. 1934—82 მუშაობდა საქართვ. სსრ მეცნ. აკად. პ. მელიქიშვილის სახ. ფიზ. და ორგ. ქიმ. ინ-ტში, 1940—47 — ამავე ინ-ტის დირექტორი, ხოლო 1947-იდან — კოლოიდური ქიმ. ლაბორ. გამგე. 1946—66 ა. პუშკინის სახ. პედ. ინ-ტის ქიმ. ფაკ-ტის კათედრის გამგე. შ-ს ძირითადი გამოკვლევები აქვს კოლოიდურ ქიმიაში.

შიცკვარა, სოფელი აფხ. ასსრ სოხუმის რ-ნში (ეშერის სოფსაბჭო), აფხ. ზოლის? მთისწინეთში. მდ. შიცკვარის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 200 მ, სოხუმიდან 20 კმ. ეშერის მეციტრუსეობის საბჭ. მეურნ. „აფსნი", ჩაისა და სუბტროპ. კულტურების საკავშ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის სოხუმის ფილიალის ექსპერ. მეურნ. „[illegible]" რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სამედიც. პუნქტი.

შიძიაჭუანი, შ ი მ ე ნ ი, ქალაქი ჩრდ. ჩინეთში, ხებეის პროვ. ადმ. ცენტრი. 1,1 მლნ. მცხ. (1982). სარკინიგზო კვანძი. მძიმე მრეწვ. ცენტრი: შავი მეტალურგია, მანქანათმშ. (ძრავების, სამთამადნო და ენერგეტ. მოწყობილობების, ორთქლმავალ-ვაგონსაშენი, ავტოსარემონტო ქ-ნები), რადიოელექტრონიკა. საფეიქრო მრეწველობა. ჩაისა და ცემენტის ქ-ნები, ჩინ. სრ-ში უდიდესი ფარმაცევტული ქ-ნა „ხებეი". შ-ის მახლობლად იღებენ ქვანახშირსა და რკინის მადანს.

შიხანთუბრი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (მსხლებლის სოფსაბჭო), მდ. ფაწის (ლიახვის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1480 მ, ჯავიდან 7 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 27 კმ. ჯავის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. სკოლა-ინტერნატი დაბა ჯავაში.

შიხილო (ძვ. ქართ. ძ ვ ე ლ ი შ ი ხ ი ლ ო), სოფელი თეთრი წყაროს რ-ნში (დურნუკის სოფსაბჭო), თეთრი წყაროს პლატოზე, მდ. ხრამის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 980 მ, თეთრი წყაროდან 13 კმ. გარეჯის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა.

შიჰაბიდები, ლიბანის ამირები, გვარი და დინასტია. მომდინარეობს ჰიჯაზის ქურაიშითა გვარიდან. XII ს-იდან — ანტილიბანის ოლქის ფეოდ. გამგებლები; 1697-იდან 1840-მდე — მმართველი დინასტია მთიან ლიბანში. დინასტიის ცნობილი წარმომადგენლები არიან: ბაშირ I შ. (განაგებდა 1697—1707), ჰაიდარ შ. (1707—32), ბაშირ II შ. (1788 ან 1789—1840).

შქედარი, მთა მდ-ების ენგურისა და ხალდეჭალის წყალგამყოფ კალთის ქედზე. სიმაღლე 3132 მ. აქვს კონუსური ფორმა, მწვერვალი ამაღლებული ირგვლივ მდებარე მოვაკებული ზედაპირიდან. აგებულია ზედაიურული მერგელოვანი ფიქლებით, კირქვებით და ქვიშაქვებით. მთის ძირ. კალთა ტყიანია, ალპ. — დამრეცი. შემოსილია ალპ. მცენარეულობით.

ნ. ბერუჩაშვილი.

შკედი, სოფელი ლენტეხის რ-ნში (ჩოლურის სოფსაბჭო), მდ. ცხენისწყლის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 1400 მ, ლენტეხიდან 40 კმ. ჩოლურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ჩოლურში (2 კმ). ბ-კა, კლუბი, საფელდშერ-სამეანო პუნქტი.

შკაპანა, სოფელი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში (ხოფის სოფსაბჭო), ბზიფის ქედის სამხრ. მთისწინეთში. ზ. დ. 310 მ, გუდაუთიდან 22 კმ. ხოფის კოლ-ბა (მეჩაინეობა-

ობა, მუსამბაქოობა, მეჩაიეობა) საშ. სკოლა სოფ. ხოიუში (4 კმ).

შკივი (ჰოლანდ. schijf), ბ ო რ ბ ა ლ ი, დისკური, საბაგირო, ფრიქციული გადაცემების დეტალი. შ. წარმოადგენს ფართოდერხიან რგოლს, რ-საც ირგვლივ შემოწვეულია უსასრულო ღვედი ან ბაგირი. შ.-ბრუნვა მობრუნების გადასაცემად შ ლილვთან შეერთებულია სოლებით, შლიცებით და სხვ. ჭიმვა მბრუნავი შ. თავისუფლადაა ჩამოცმული ლილვზე, იგი მრავალჯერადია. მცირე დიამეტრის შ. მონოლითურია (ნახ. ა), საშ. და დიდი დიამეტრის შ-ებს (ნახ. ბ) აქვს ერთმანეთთან დისკოთი ან მანით დაკავშირებული მორგვი და ფერსო. არის ნაწილებისაგან შედგენილი შ-ც. ბრტყელი ღვედის დაცენტრებისათვის შ-ს აქვს ოდნავ ამოზნექილი ზედაპირი. ღვედის გადმოვარდნისაგან დასაცავად ცილინდრულ შ-ს ზოგჯერ აქვს რებორდი (ნახ. გ), ხოლო სოლური ან მრგვალი ღვედისათვის—სათანადო პროფილის ზედაპირი. კბილა ღვედური გადაცემის შ-ს აქვს ღერძული მიმართულებით კბილები და რებორდები. საფეხურებიან შ-ზე (ნახ. დ) ღვედი ერთი საფეხურიდან მეორეზე გადაჰყავთ, რის შედეგად ღებულობენ სხვადასხვა გადაცემის ფარდობას. შ-ს ამზადებენ თუჯისაგან, ფოლადისაგან, მსუბუქი შენადნობისაგან, პლასტმასისაგან, ზოგჯერ — ხისაგან. ა. ნაცვლიშვილი.

შკილტერსი გუსტავს [16 (28). XI. 1874, რუიენის თემი, ახლანდ. ვალმიერის რ-ნი, — 24 IX. 1954, რიგა], ლატვიელი მოქანდაკე და გრაფიკოსი. XX ს. ლატვ. ქანდაკების სკოლის ერთ-ერთი პირველი წარმომადგენელი. სწავლობდა პეტერბურგში, შტიგლიცის ტექ. ხატვის ცენტრ. სასწავლებელში (1893—99). სტაჟირებოდა ო. როდენთან (1900—05). პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა შტიგლიცის სასწავლებელსა (1906—10) და ლატვ. სამხატვრო აკადემიაში (1924—32). ნამუშევრები: რ. კაუდზიტესა (1902) და მ. კაუდზიტეს (1912, ორივე ბრინჯაო, ლატვ. სსრ სამხატვრო მუზეუმი, რიგა) პორტრეტები, „მღელვარე ზღვასთან" (თაბაშირი, 1924, Z-ის მემორიალური მუზეუმი, რიგა) 1974 რიგაში გაიხსნა შ-ის მემორიალური მუზეუმი

შკლოვსკი ვიქტორ ბორისის ძე [12 (24). I 1893, პეტერბურგი, —5 XII. 1984, მოსკოვი], რუსი საბჭ. მწერალი, ლიტერატურათმცოდნე; სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1979). ოპოიაზის წევრი, ლიტერატურათმცოდნეობაში „ფორმალური მეთოდის" ერთ-ერთი ფუძემდებელი. 30-იანი წლებიდან თანდათანობით უარყოფდა ფორმალისტური სკოლის ზოგ დებულებას. ძირითადი ნაშრომები: „მოგონებები პროზაზე" (ტ 1—2, 1966), „ლარი. ერთგვაროვანის არაერთგვაროვნებაზე" (1970); მემუარები „სენტიმენტალური მოგზაურობა" (ნაწ. 1—2, 1923), „იყო და არა იყო რა" (1962); ბიოგრ. ჟანრის თხზულებანი „ლევ ტოლსტოი" (1963), „ეიზენშტეინი" (1973) და სხვ. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით

შკლოვსკი იოსიფ სამუილის ძე [18. VI (1. VII). 1916, გლუხოვი, ახლანდ. სუმის ოლქი, უკრ სსრ, —3. III. 1985, მოსკოვი], საბჭ. ასტროფიზიკოსი, სსრკ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1966). დაამთავრა მოსკ. უნ-ტი (1938). 1938-იდან მუშაობს შტერნბერგის სახელმწ. ასტრონ. ინ-ტში, 1968-იდან — სსრკ მეცნ. აკად. კოსმ. გამოკვლევების ინ-ტში ძირითადი შრომები ეძღვნება მზის გვირგვინის ფიზიკას, რადიო და რენტგენულ ასტრონომიას. 1948 გამოთვალა ნეიტრალური წყალბადის სპექტრში 21-სმ-იანი ხაზის არსებობის საიმედობა; 1953 კიბორჩხალასებრი ნისლეულის ოპტიკური ემისია ახსნა მაგნ. ველში რელატივისტური ელექტრონების გამოსხივებით. 1965 პლანეტარული ნისლეულების წარმოშობა თეთრი ჯუჯების დაბადებას დაუკავშირა. აშშ-ის ეროვნ მეცნ. აკად უცხოელი წევრი, ლონდ. სამეფო ასტრონ. საზ-ბის წევრი. ლენინური პრემია (1960). დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით

ლიტ.: Вселенная, жизнь, разум, 4 изд., М., 1976; Звезды: их рождение, жизнь и смерть, 3 изд., М., 1984; Космическое радиоизлучение, М., 1956; Сверхновые звезды, М., 1976; Физика солнечной короны, 2 изд., М., 1962.

შკოდერი, შ კ ო დ რ ა (Shkodër, Shkodra), ქალაქი ალბანეთში, შკოდერის (სკადარის) ტბის ნაპირზე. შკოდერის რაიონის ადმ. ცენტრი. 65 ათ. მცხ. (1980). ნავმისადგომი, საავტ. გზით უკავშირდება ქ-ებს ტირანასა და დურესს, აგრეთვე ტიტოგრადს (იუგოსლ. სოციალ. ფედერ. რესპ.) ფერადი მეტალურგია, ცემენტის, ხის დამუშ., ქაღალდის, კვების, საფეიქრო, ტყავის მრეწველობა. ციხე-სიმაგრის (XIV ს.) ნანგრევები.

შლაგბაუმი (გერმ. Schlagbaum), ძელის სახის მოწყობილობა, რ-იც გზას უღობავს სატრანსპორტო ტრანსპორტსა და ფეხით მოსიარულეებს, ჩვეულებრივ, რკინიგზის გადასასვლელზე მატარებლის გავლის წინ. შ. არის ხელით საძრავი, მექანიკური, ამძრავიანი და ავტომატური

შლაიდენი (Schleiden) მათიას იაკობ (5. IV. 1804, ჰამბურგი, — 23. VI 1881, მაინის ფრანკფურტი), გერმანელი ბოტანიკოსი და საზოგადო მოღვაწე, თავისი დროის ბოტანიკის რეფორმატორი მკაცრად გააკრიტიკა ბოტანიკაში იმ დროის გაბატონებული ნატურფილოსოფიური და ვიწროსისტემატიკური მიმართულებანი. შ-ის ძირითადი ნაშრომები ეხება მცენარეთა ანატომიასა და ემბრიოლოგიას. დიდი წვლილი შეიტანა უჯრედული თეორიის შექმნაში. დარვინიზმის ერთ-ერთი წინამორბედი და დამცველი იყო კონკრ. გამოკვლევებში დაუშვა მთელი რიგი შეცდომები (წარმოადგენდა უსტრუქტურო ნივთიერებისაგან უჯრედის ახალწარმოქმნის, მტვრის მილიდან ჩანასახის განვითარების შესახებ).

შლაიერმახერი (Schleiermacher) ფრიდრიხ დანიელ ერნსტ (21 XI 1768, ბრესლაუ, — 12. II. 1834, ბერლინი), გერმანელი პროტესტანტი თეოლოგი, ფილოსოფოსი და საზოგადო მოღვაწე. სწავლობდა ჰალეს უნ-ტში 1804—06 ჰალეს უნ-ტის პროფესორი 1810-იდან ბერლინის უნ-ტის პროფესორი. 1814-იდან ბერლინის მეცნ აკად. წევრი. განყ-ბის მდივანი შ.-ის ძირითადი წვლილი. იდეები გადმოცემულია თხზულებაში „დიალექტიკა" (1804). ავტორია აგრეთვე ეთიკის, ესთეტიკის, პრაქტიკული თეოლოგიის საკითხებისადმი მიძღვნილი შრომებისა. თავის ფილოსოფიაში შ. იდენტურობის იდეალისტური პრინციპის საფუძველზე აერთიანებდა ი. კანტის, ი. ფიხტეს, ფ. შელინგისა და პლატონის შეხედულებებს შ-ს ეკუთვნის პლატონის თხზ. კლასიკური თარგმანი გერმ ენაზე. შ-მა დიდი გავლენა მოახდინა ფილოს. ჰერმენევტიკისა და გერმანიაში ფილოს. ისტორიისა და მისი განვითარებაზე.

შლაიხერი (Schleicher) ავგუსტ (19 II. 1821, მაინინგენი, —6. XII 1868, იენა), გერმანელი ენათმეცნიერი, პრაღისა და იენის უნ-ტების პროფესორი; ინდოევრ. ენათა ისტ.-შედარებითი კვლევისა და ზოგადი ენათმეცნ. სპეციალისტი; ენათმეცნიერების ნატურალისტური თეორიის შემქმნელი „ინდოევროპულ ენათა შედარებითი გრამატიკის კომპენდიუმში" (1861—62) შეაჯამა ამ ენათა ისტ.-შედარებითი კვლევის შედეგები. მან სცადა ფუძე-ენის რეკონსტრუქციის შესაძლებლობა. შემდეგში გამოკვლევებმა არსებითი შესწორებები შეიტანა შ-ის რეკონსტრუქციებში. მონათესავე ენათა ურთიერთობას შ გენეალოგიური ხის სქემით გამოხატავდა

ლიტ.: შ ა რ ა ძ ე ნ ი ძ ე თ., ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები, თბ., 1958

შლამი (გერმ. Schlamm, სიტყვასიტყვით—ტალახი), 1 სასარგებლო წიაღისეულის უწვრილესი ნაწილაკები, რ-თა ზომა (მადნისათვის) არ აღემატება 10—40 მკმ. შედგენილობის მიხედვით არის პირველადი და მეორეული. პირველადი მიიღება მადნეების შესაბამისი ქანის კაოლინიზაციის შედეგად. მეორეული წარმოიქმნება მაღ. დიდრონი ფ-კებში სამსხვრევი დანადგარების მუდმივი ზემოქმედებით. ზოგჯერ შ. აძნელებს სასარგებლო წიაღისეულის გამდიდრების პროცესს 2. სპილენძის, თუთიისა და სხვა ლითონების ელექტროლიზის დროს დალექილი უხსნადი პროდუქტი, რ-იც შეიცავს ჩვეულებრივ კეთილშობილ ლითონებს. 3. ორთქლის ქვაბებში დალექილი ლამი 4. წვრილი ნაწილაკების ნალექი, რ-იც გამოიყოფა ზეთის დაწმენდის ან ფილტრაციის დროს.

შლარა, სოფელი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში (ბლაბურხვის სოფსაბჭო), აფხ. მთისწინეთში, მდ. ხიფსთის ხეობაში, ზ. დ. 130 მ. გუდაუთიდან 23 კმ. ნ. ლაკობას სახ. ბლაბურხვის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა სოფ. ბლაბურხვაში (6 კმ)

შლაფი (Schlaf) იოჰანეს (21. VI. 1862, ქერფურტი, — 2. II. 1941, იქვე), გერმანელი მწერალი, ა. ჰოლცთან ერთად დააფუძნა ე. წ. „თანმიმდევრული ნატურალიზმი", გერმ. ლიტ-რაში ყველაზე მნიშვნელოვანი ნატურალისტური გამოვლენება. მასთან ერთადვე დაწერა 3 მოთხრობისაგან შედგენილი „მამა ჰამლეტი" (1889) და დრამა „ზელიკეების ოჯახი" (1890).

შლეგელი (Schlegel) ავგუსტ ვილჰელმ (8 IX 1767, ჰანოვერი, — 12 V. 1845, ბონი), გერმანელი კრიტიკოსი, ლიტ-რის ისტორიკოსი, პოეტი, მთარგმნელი, ენათმეცნიერი, შედარებითი ენათმეცნ. ერთ-ერთი ფუძემდებელი, ფ. შლეგელის ძმა. სწავლობდა გეტინგენის უნ-ტში 1798-იდან იენის უნ-ტის ექსტრაორდინარული პროფესორი. გერმ რომანტიკოსთა იენის წრის წარმომადგენელი. რომანტიზმის იდეები პირველად სისტემურად გადმოსცა ბერლინში წაკითხულ ლექციების კურსში ლიტ-რასა და ხელოვნებაზე (1801—04, გამოქვეყნდა 1884) და ვენაში წაკითხულ ლექციებში დრამ. ხელოვნებასა და ლიტ-რაზე (1808, გამოქვეყნდა 1809—11) შ-ის მიერ გერმანულად თარგმნილი შექსპირის ნაწარმოებები მთარგმნელობითი ხელოვნ. ბრწყინვალე ნიმუშადაა მიჩნეული.

შ.-მა 1818 დააზუსტა თავისი ძმის — ფ. შლეგელის ენათა მორფოლ. კლასიფიკაცია და გამოყო სამი ტიპი 1. ყოველგვარ გრამატ. სტრუქტურას მოკლებული ენები (იზოლირებული ძირებისაგან შემდგარი — იზოლირებული ენები). 2. აფიქსებიანი ენები, 3. ფლექსიური ენები. მან დაყო აგრეთვე განასხვავა სინთეზური და ანალიზური ენების ტიპი.

ლიტ.: Sämtliche Werke, Bd. 1—15, Lpz., 1846; Kritische Schriften und Briefe, Bd. 1—6, Stuttg., 1962—67.

შლეგელი (Schlegel) ფრიდრიხ (10. III 1772, ჰანოვერი, — 12. I. 1829, დრეზდენი), გერმანელი კრიტიკოსი, ფილოსოფოსი, ენათმეცნიერი და პოეტი. თავის ძმასთან ა. ვ. შლეგელთან ერთად იენაში გამოსცემდა ჟურნ. „ათენეუმს" („Athenaeum", 1798—1800). იყო რომანტიზმის ესთეტიკის ფუძემდებელი და თეორეტიკოსი („კრიტიკული ფრაგმენტები", 1797, „ფრაგმენტები", 1798, „იდეები", 1800). მისი ძირითადი ნაშრომია „საუბარი პოეზიაზე" (1800). შ-ს ეკუთვნის დაუმთავრებელი ფრაგმენტული ფორმით დაწერილი რომანი „ლუცინდე" (1799), დრამა „ალარკოსი" (1802). შ-ის ბოლოური ნაწარმოებები 1809 გამოქვეყნდა; მნიშვნელოვანია მისი „ძველი და ახალი ლიტერატურის ისტორია" (ტ. 1—2, 1813—15)

შ.-მა სიღრმისეულად შეისწავლა სანსკრიტის

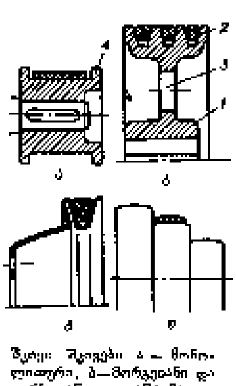

შკივები: ა — მონოლითური, ბ—მორგვიანი და ფერსოიანი, გ—დარებორდებული, დ—საფეხურიანი; 1—მორგვი, 2—ფერსო, 3—დისკო, 4—რებორდი

გ. შ კ ი ლ ტ ე რ ს ი. „მღელვარე ზღვასთან" თაბაშირი 1924 გ. შკილტერსის მემორიალური მუზეუმი. რიგა

ფ. შლეგელი.

ფ. შლეგელი

შლილი გეომეტრიაში

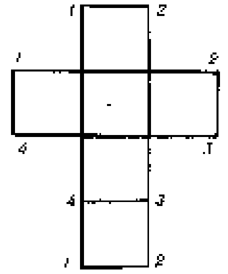

ნახ. 1 კუბის შლილი (ამ შემთხვევაში და საზოგადოდ, მრავალწახნაგების შლილის სრულდება მუშაობა პირობები. მრავალკუთხედის თითოეული წიბოს უერთდება სხვა მრავალკუთხედის არა უმეტეს ერთ წიბოს, თითოეული მრავალკუთხედიდან სხვისკენ სხვა მრავალკუთხედზე გადასვლა ხდება ერთმანეთთან შეერთებული მრავალკუთხედების გავლით, შესაერთებელი ვერტიკები ერთნაირი სიგრძისა უნდა იყოს)

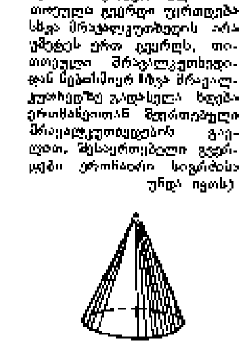

ნახ. 2 კონუსის გვერდითი ზედაპირის შლილი — წრის სექტორი

ჰ. შლიმანი

შესწავლას გერმანიაში. ნაშრომში „ინდოელთა ენისა და სიბრძნის შესახებ" (1808) იგი განიხილავდა სანსკრიტის ნათესაობას საკითხს ლათინურთან, ბერძნულთან, გერმანულთან და სპარსულთან. ამასთან დაკავშირებით მან შეიტანა ენათა მორფოლ. კლასიფიკაციის პირველი მონახაზი, სადაც გამოყოფილია ენათა ორი ტიპი: 1. ფლექსიური (ინდოევრ. ენები) და 2. აფიქსაციური ენები, რ-ებიც სამ ქვეჯგუფად იყოფა: უაფიქსო (ჩინ.), მიროვითი (ბასკური, კოპტური, ამერიკის ენები) და მომავლებით ფლექსიური (სემიტური ენები). ფლექსიურობა შ-ს ინდოევრ. ენათა ნათესაობის ერთ-ერთ მაჩვენებლად მიაჩნდა.

შ. აგითარებდა უნივერს. „ქრისტიანული ფილოსოფიის" იდეას, აკრიტიკებდა სხვადასხვა ტრად. და თანამედროვე ფილოს. სისტემებს, განსაკუთრებით კი გერმ. კლასიკურ იდეალიზმს. მიაჩნდა, რომ ქრისტ. „სპირიტუალიზმზე" დაფუძნებული ნამდვილი „სიცოცხლის ფილოსოფია" წარმოადგენს ადამიანის ცნობიერების შინაგანი მთლიანობის აღდგენას. მისი ყველა სულიერი უნარის (გონება, ფანტაზია, ნებელობა) გაერთიანება

შლეზვიგ-ჰოლშტაინი (Schleswig-Holstein), მხარე გფრ-ის ჩრდ. ნაწილში. ფართ. 15,7 ათ. $კმ^2$. მოსახლ. 2,6 მლნ. კაცი (1980) ადმ. ც. — ქ. კილი. უჭირავს იუტლანდიის ნ.-კ. და ჩრდ. გერმ. დაბლობი. ადმ. და სამხრ.-ადმ. ნაწილი ბორცვიანია. შ.-ჰ-ის მეურნ. ინდუსტრ.-აგრარიაზეობაა. განვითარებულია გემთმშენებლობა (ქვეყნის საზღვ. გემების ტონაჟის დაახლ. 1/3), თევზსაჭერი, კვების, ელექტრო, საინჟინერო, საფეიქრო მრეწვ. აგრარულ სექტორში მეცხოველეობა. მეხორცეულებს, მებოსტნეობას. მოჰყავთ მარცვლეული კულტურები, შაქრის ჭარხალი, კარტოფილი. შ.-ჰ-ის ტერიტორიაზე გადის კილის არხი. საზღვაო ნავსადგურებია ლიუბეკი, კილი.

შლეზვიგისა და ჰოლშტაინის დამოუკიდებელი იმპ. ოლქები 1386 გაერთიანდნენ ჰოლშტაინის გრაფებმა, 1460 შ.-ჰ. პირადი უნიით დან. მეფეს დაექვემდებარა, 1474 ჰოლშტაინი საჰერცოგო გახდა და ფორმალურად „საღვთო რომის იმპერიის" შემადგენლობაში შევიდა (1806-მდე). XVI ს. შუა წლებში შ.-ჰ.-ში რეფორმაცია გატარდა. XVIII ს. ბოლოს გაიშალა ანტიფეოდ. მოძრაობა, 1804 გაუქმდა ბატონყმობა. 1806 დანიამ ჰოლშტაინი იძულებით შემოიერთა. ვენის კონგრესზე (1814—15) დანიას შეუნარჩუნდა უფლებები შ.-ჰ-ის მიმართ, ამავე დროს ჰოლშტაინი გერმ. კავშირის წევრად გამოცხადდა. 1848—49 გერმ. რევ. დაწყების შემდეგ შ.-ჰ.-ში დაიწყო რევ. მოძრაობა. 1848 შეიქმნა დროებითი მთავრობა, რ-მაც გამოაცხადა შ.-ჰ-ის გამოყოფა დანიიდან და ომი დაიწყო დანიასთან. მიიღო კონტრ-რევოლუც. რ-საც ფ. ენგელსმა გერმ. ერის ზე დაწყებული ყველაზე დემოკრ. კონსტიტუცია უწოდა (Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 5. с. 422—426). 1848 აპრილს ომში პრუსია ჩაერია, პრუსია-დანიის (1848—50) ომის შედეგად ლონდონის ოქმით დაცულ ზავით შ.-ჰ. კვლავ დანიას დაუბრუნდა. 1852 ლონდონის ოქმით (ხელს აწერდნენ დიდი ბრიტანეთი, რუსეთი, საფრანგეთი) დან. მონარქია ხელშეუხებლად რჩებოდა, მხოლოდ შ.-ჰ. და დანია უკავშირდებოდნენ ერთმანეთს პირადი უნიით. 1863 დანიის კონსტიტუციით შლეზვიგი გამოეყო ჰოლშტაინს და დანიის პროვინცია გახდა. ამან გამოიწვია ავსტრ. და პრუსიის ომი დანიასთან (იხ. ავსტრია-პრუსია-დანიის ომი 1864), რ-იც დანიის დამარცხებით დამთავრდა. 1866 ავსტრია-პრუსიის ომის შედეგად შ.-ჰ. პრუსიის პროვინცია გახდა. 1920 პლებისციტით შლეზვიგის ჩრდ. ნაწილი, რ-იც უმთავრესად დანიელებით იყო დასახლებული, დანიას გადაეცა. 1949-იდან შ.-ჰ. გფრ-ში შემავალი მხარეა.

შლეზინგერი (Schlesinger) ფრენკ (11. V. 1871, ნიუ-იორკი, — 10. VII. 1943, კონექტიკუტის შტ.), ამერიკელი ასტრონომი. ძირითადად მუშაობდა ფოტოგრ. ასტრომეტრიის საკითხებზე. დაამუშავა ვარსკვლავთა პარალაქსების განსაზღვრის მეთოდი. თავისი კონსტრუქციის ასტროგრაფით განსაზღვრულ ვარსკვლავთა მდებარეობების მიხედვით შეადგინა რამდენიმე კატალოგი.

შლეიფი (გერმ. Schleife) ტექნიკაში, 1. რეაქტიული შ. (ზემაღალი სიხშირის ტექნიკაში), გადამცემი ხაზის მონაკვეთი (რადიოტალღამტარის, კოაქსიალური კაბელის, ორსადენიანი გრძელი ხაზის), რ-იც ჩართულია ზემაღალი სიხშირის ენერგიის გადამცემ ძირითად ხაზში. შ-ს განიხილავენ, როგორც ორპოლუსას ნაირსახეობას, რ-საც აქვს გარკვეული ინდუქციური ან ტევადობითი რეაქტიული წინაღობა. 2. კავშირგაბმულობის შ. (ზემაღალი სიხშირის ტექნიკაში), გადამცემი ხაზის გარკვეული სიგრძის მონაკვეთი, რ-იც ახრულებს კავშირგაბმულობის დანიშნულებას შლეიფთან მიმართულ განშტოებებში. შ-ს განიხილავენ, როგორც მოცემული პარამეტრების მქონე ოთხპოლუსას. 3. შ. დაბალსიხშირიან საზომ ტექნიკაში — მოძრავი საზომი სისტემის ელემენტი; იყენებენ შლეიფიან ოსცილოგრაფსა და შლეიფიან (მარყუჟიან) გალვანომეტრში. იგი გალვანომეტრში წარმოადგენს ლითონის ძალიან თხელი ლენტისაგან დამზადებულ მსუბუქ მარყუჟს, ხოლო ოსცილოგრაფში — ძალიან წვრილი მავთულის მარყუჟს, რ-ზეც დამაგრებულია პატარა სარკე.

შლილი გეომეტრიაში, ფიგურის ნაწილების გროვა, რ-იც შეიქმნა გამოხაზვის კონტურების შეერთებით და ზედაპირთა გაშლის შედეგად. შეიძლება მოცემული ან დროებითი ნაკვეთების მიერ წარმოქმნის შედეგად ჩამოტანილი. ზოგადად სიმძიმის ძალის ზემოქმედებით ჩამონაშალი ნატეხი მასალისაგან გადაადგილების გამომწვევი პროცესის მიხედვით განარჩევენ ალუვიურ-პროლუვიურ, დელუვიურ-პროლუვიურ, დელუვიურს და სხვა ტიპის შ-ებს.

შლენსკი აბრამ (1900, დასახლება კრიუკოვო, პოლტავის გუბ., კრემენჩუგის რ-ნი, პოლტავის ოლქი, უკრაინის სსრ, — 18. V. 1973, თელ-ავივი), ებრაელი პოეტი და საზოგადო მოღვაწე ისრაელში. პოეზიის ენისა და უახლესი ებრ. პოეზიის მოდერნისტული ნაკადის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. 1920-იდან პალესტინაში ცხოვრობდა. ლექსებს 1920-იდან აქვეყნებდა. შ-ს პოეზიას ახასიათებს მრავალფეროვნებით, ახალგაზრდული სახეების სიუხვით, მებრძოლი სულით (კრებულები „ტყვიები", „ლურსმანი", 1927, „დამარცხებისა და მორჩილების ლექსები", 1938; ლექსი „სტალინგრადი", 1943). თარგმნა მსოფლიო ლიტ-რის მრავალი შედევრი. ებრაული ენის სალიტერატურო ენად ჩამოყალიბებაში შ-ის დიდი როლი უდევს; ... მთარგმნელი და წინამძღვრის ავტორია. შ. იყო ებრ. ენის ახალ წესთა, იარაღების მშვიდობისათვის ბრძოლის კომიტეტის პრეზიდიუმისა და მშვიდობის მსოფლიო საბჭოს წევრი.

ნ. ბაბალიკაშვილი.

შლეპერი (გერმ. Schlepper < schleppen — თრევა), საცეხის დგანის მექანიზმი, რ-იც გასაგლინ ლითონს განივი მიმართულებით (მაგ., ერთი როლგანგიდან მეორეზე) გადაადგილებს. შეიძლება მიმმართველების სისტემისა და ჯაჭვური გადაცემის; ან ბაგირებისაგან, რ-ებზეც დამაგრებულია სპეც. საბიძგი თითები საბჯენებით. ნაგლინთან შეხებისას საბჯენებზე წარმოიქმნება მისი ... გადაადგილება.

შლიახტა (პოლ. szlachta < ძვ. ზემო გერმ. slahta — გვარი, ჯიში), ცენტრალური ევროპის ზოგიერთ ქვეყანაში (განსაკუთრებით პოლონეთსა და ლიტვაში) გაბატონებული ფეოდალური კლასის ძირითადი ნაწილის სახელწოდება. თავდაპირველად შ. ეწოდებოდა რაინდთა სამხედრო ფენას, რ-იც დაწინაურდა ... გაძლიერების შედეგად მაგნატები (ფეოდ. უმაღლესი ფენა) ... შ-ის რიგებში შედიოდნენ XVI—XVIII სს-ში რეჩ პოსპოლიტაში დამყარდა შლიახტური რესპუბლიკა. პოლ. შ-ის თავისებურება იყო მისი შედარებით მრავალრიცხოვნება, მეურნეობიდან და ეკონომიკა წყლობა. შ-ს როგორც გაბატონებული პრივილეგირებული ფენის ეკონომიკურ. „არაშლიახტური" (მრეწველობა, ვაჭრობა და სხვ.) საქმიანობა. პოლ. დაყოფის შემდეგ (XVIII ს.) შ. რუს. ავსტრ. და პრუსიის თავადაზნაურობას გაუთანაბრდა. ლიტ-რაში ტერმ. „შ." ხანდახან რჩება საერთ ფეოდალთა მიმართაც იხმარება

შლიკერი (გერმ. Schlicker < Schlick — ლამი, შლამი), 1. ადვილდნობადი მძიმე ფერადი ლითონების — ტყვიის, ბისმუტისა და კალის — ლიკვაციური რაფინირების ნახევარპროდუქტი. რაფინირების პროცესში ამ ლითონების გადიდებისას შიგაგან გამოკრისტალდება ძირითად ლითონზე უფრო ძნელდნობადი მინარევები სპილენძი, რკინა და სხვ. ეს გამკვრივებული მინარევები აბაზანის ზედაპირზე ამოტივტივდება და წარმოქმნის შ-ს. ზოგჯერ სარაფინირებელ ლითონს უმატებენ ნაერთს, რათა უფრო სრულად მოაცილონ მინარევები. 2. წყალთან შერეული წმინდად დაფქული საწყისი სილიკატური მასალის ცომისებრი სქელი მასა; იყენებენ ნაკეთობის ჩამოსხმის, ფაიფურისა და ქაშანურის ნაკეთობების, კერამ. ფილებისა და სხვ. დასამზადებლად.

შლიკი (Schlick) მორიც (14. IV. 1882, ბერლინი, — 22. VI. 1936, ვენა), ავსტრიელი ფილოსოფოსი და ფიზიკოსი, ლოგიკური პოზიტივიზმის წარმომადგენელი, ვენის წრის ფუძემდებელი. ფილოს. და ფიზ. პროფესორი როსტოკის (1917—20), კილის (1921—22), ვენის (1922—36) და კალიფორნიის (1931—32) უნ-ტებში. შ-ის ფილოს. ევოლუციაში გამოიყოფა ორი ძირითადი პერიოდი- კრიტიკული რეალიზმის პერიოდი, როდესაც იგი ლოგიკას საფუძველზე ამუშავებდა შემეცნების ზოგად თეორიას, და ლოგიკური ემპირიზმის (შ-ის ტერმინოლოგიით — „თანამიმდევრული ემპირიზმის") პერიოდი, როდესაც იგი ლოგიკური პოზიტივიზმის პოზიციებიდან ამუშავებდა მეცნ. ლოგიკის ცალკეულ პრობლემებს, სახელდობრ არსებობის, ემპირიული ვერიფიკაციის, მიზეზობრიობის, ალბათობის, ანალიზურ და სინთეზურ მსჯელობათა ბუნების საკითხებს. შ-მა ემპირიზმის თვალსაზრისით განიხილა აგრეთვე სოციოლოგიისა და ეთიკური ღირებულებათა პრობლემები

 თხზ.: Allgemeine Erkenntnislehre, 2. Aufl., B., 1925; Fragen der Ethik, W., 1930; Natur und Kultur, W., 1952.

ა. ერქომაიშვილი.

შლილი გეომეტრიაში, 1. წირის შლილი — სწორხაზოვანი მონაკვეთი, რ-ის სიგრძე ამ წირის სიგრძის ტოლია. ... მონაკვეთის ძიებას ეწოდება წირის გაწრფევება. ზოგჯერ წირის შ.-ში გულისხმობენ მის ევოლვენტას (იხ. ევოლუტა და ევოლვენტა). 2. მრავალწახნაგას შლილი — ბრტყელ მრავალკუთხედებისა, რ-თაგან მიიღება, თუ როგორ უნდა დაუკავშირდნენ ისინი ერთმანეთს გვერდებისა და წვეროების მიხედვით, რომ მიიღონ მოცემული მრავალწახნაგა შ-ის ცნება იყენებენ მრუდი ზედაპირის მიმართაც (იხ. ნახ.).

შლიმანი (Schliemann) ჰაინრიხ (6. 1. 1822, ნოიბუკოვი, — 26. XII. 1890, ნეაპოლი), გერმანელი არქეოლოგი. თავდაპირველად ვაჭარი იყო. 1863 საკომერციო საქმე მიატოვა და ჰომეროსის მითებში მოხსენიებული ადგილების ძებნა დაიწყო

1869 გამოთქვა მოსაზრება, რომ ძვ. ტროა ჰისარლიქის ბორცვზე (მცირე აზია) მდებარეობდა. 1870–73, 1878–79, 1882–83, 1889–90 არქეოლ. გათხრების დროს შ-მა ჰიპოთეზა დაამტკიცა. მან დაასაბუთა, რომ ჰომეროსის ეპოსს რეალური საფუძვლები აქონდა. შ-მა არქეოლ. გათხრები ჩაატარა აგრეთვე მიკენში (1876), კ. ითაკაზე (1878), ორქომენოსში (1880–81), ტირინთოსში (1884–85). იგი თვითნასწავლი არქეოლოგი იყო და ძეგლებსაც არასრულყოფილი მეთოდებით თხრიდა. ამიტომ, მისი დეტალურად შეუსწავლელი საცავი არქეოლ. ძეგლებისა და პუბლიკაციების მეცნ. ღირებულება დაბალია. მნიშვნელოვანია იყო შ-ის მიერ ჰომეროსისეული დროის ეგეოსის კულტურის აღმოჩენა, რ-იც მისი სიკვდილის შემდეგ მეცნიერულად შეისწავლა ა. ევანსმა.

თხზ.: Mykenae, Lpz., 1878; Ilios..., Lpz., 1881; Orchomenos, Lpz., 1881; Troja, Lpz., 1884; Tiryns, Lpz., 1886; Heinrich Schliemann. Selbstbiographie, 8 Aufl., Wiesbaden, 1955.

ლიტ.: Штоль Г. А., Шлиман, пер. с нем., М., 1965.

შლიოხი, შ ი ლ ხ ი, ერთ-ერთი ბერბერი ხალხი. ცხოვრობენ მაღალი ატლასის ქედ. ნაწილსა და მაროკოს ანტიატლასში, მდ. სუსის, თენსიფტის ველებზე და სხვ., საცხოვრებს არაბ. მოსახლეობასთან ერთად. რაოდ. დაახლ. 2 მლნ. კაცი (1978, შეფასება). ენა განეკუთვნება ბერბერულ ენებს (ნაწილი ფლობს არაბ. ენას). რელიგიით — ისლამი. ძირითადი საქმიანობა — მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა.

შლირი (გერმ. Schlier — ტალახი, მერგელი), მაგმური ქანის უსწორმასწორო ფორმის უბანი, რ-იც ქანის დანარჩენი მასისაგან განსხვავდება ამგები მინერალების რაოდენობრივი თანაფარდობით ან სტრუქტურით. შემცველ ქანში შ. ჩვეულებრივ თანდათანობით გადადის. შლირი შ. წარმოიქმნება მაგმური მდნარის მიერ სხვა ქანების ნატეხების (ქსენოლითების) მონელებისა და გარდაქმნის შედეგად. ზომა 2–10 სმ, იშვიათად 1 მ-მდე და მეტიც.

შლიუტერი (Schlüter) ანდრეას [დაახლ. 1660, გდანსკი (?), — 23. VI 1714, პეტერბურგი], გერმანელი მოქანდაკე და არქიტექტორი, ბაროკოს ერთ-ერთი უდიდესი წარმომადგენელი გერმანიაში. მუშაობდა ვარშავაში (1689–93), ბერლინში (1694-იდან, 1702–04 სამხატვრო აკად. დირექტორი). 1696 შ-მა ბერლინის ცეიხჰაუზის სარკმლის ქვის საფეხურისათვის შეასრულა მომაკვდავ მეომართა მეტყველი სახეები. შ-ს ეკუთვნის ფრიდრიხ ვილჰელმის (ე. წ. დიდი კურფიურსტის) ცხენოსანი ძეგლი (ბრინჯაო, 1696–1700, დაიდგა 1709). ამავე დროს იგი შარლოტენბურგის სასახლის ეზოში ბერლინში. 1698–1706 ხელმძღვანელობდა ქალაქის სასახლის გადაკეთებას ბერლინში. 1711–12 აგო ვილა კამეკე ბერლინში. 1713 პეტრე I-მა შ. მიიწვია პეტერბურგში, სადაც მან იმუშავა საზაფხულო სასახლის მორთულობაზე (1713–14), გააკეთა მონპლეზირის სასახლისა და მღვიმეების პროექტები პეტერგოფისათვის (ახლანდ. პეტროდვორეცი).

შლიფი (გერმ. Schliff < schleifen — გათლა, გაპრიალება), ქანის, მინერალის ან ქვიანაშოხისაგან დამზადებული პრეპარატი, — თხელი (0,025–0,03 მმ) გამჭვირვალე ფირფიტა, რ-საც ათვალიერებენ გამავალ სინათლეში ჩამოთვლილი ნივთიერებების მიკროსკოპით შესასწავლად. იხ. აგრეთვე ანშლიფი.

შლიფი ტ ე ქ ნ ი კ ა შ ი, 1. მაკრო- ან მიკროსკოპული კვლევისათვის განკუთვნილი ნიმუში. შ-ის მისაღებად საკვლევი ნიმუშის ბრტყელ ზედაპირს ხეხავენ, აპრიალებენ (მიკროშლიფი), ხოლო შემდეგ, აუცილებლად აწუწავენ სხვადასხვა ქიმიურად აქტ. ნივთიერებით. ამ დროს მზომიდანარევების ამორჩეულითი ამოჭმა, დაქანდება ან ამოიკითხება. შ-ზე წარმოიქმნება მაკრო- ან მიკროსტრუქტურა, რ-საც შეისწავლიან შეუიარაღებელი თვალით ან მიკროსკოპით. 2 მილის, გვარლის ან ლილვის დეტალების მიმჯნილი ზედაპირის პერიმეტრული შვერილები.

შლიცვა (გერმ. Schlitz — ჭრილი), ღ ა რ ი ბ ვ ა, ვიწრო დამუშავების ოპერაცია, რ-ითაც ნაჭრებში ან ლილვებზე ღებულობენ შლიცებს. ნაჭრებში შ. უმეტესად შლიცური საწელავებით ხორციელდება, ლილვებში შ გ — შლიცური ჭრის ფრეზებით, მოდულური დისკური ფრეზებით, შლიცური საწელავებით, რანდვით.

შლიცური შეერთება, იხ. კბილა შეერთება.

შლიხი (გერმ. Schlich), მძიმე მინერალების ფრაქცია, რ-იც რჩება ფხვიერი მეჩხეროვანი ნალექების, ხელოვნურად დაქუცმაცებული ქანებისა ან სხვა მინერალური წარმონაქმნების გარეცხვის შემდეგ. შლიხურ სინჯებს იღებენ ქვიშრობული ან ძირეული საბადოების ძებნის დროს.

შლიხტვა, იხ. გაპოხვა.

შლოსერი (Schlosser) ფრიდრიხ კრისტოფ (17. XI. 1776, ევერი, — 23. IX 1861, ჰაიდელბერგი), გერმანელი ისტორიკოსი. ჰაიდელბერგის უნ-ტის პროფესორი (1817-იდან). მისი მსოფლმხედველობა განმანათლებლობისა და გერმ. კლასიკური ფილოს. იდეების გავლენით ჩამოყალიბდა. ამასთანავე შ-ის დამოკიდებულება წარსული დემოკრ. მოძრაობისადმი არათანამიმდევრული იყო; საერთოდ უარყოფითად აფასებდა გლეხებისა და პლებეების მოძრაობას გერმ. (XVI ს.) და საფრ. (XVIII ს.) რევოლუციებში, მაგრამ უთანაგრძნობდა ლეველერებს ინგლ. რევ. (XVII ს.) დროს. შ-მა ვერ გაიგო გერმ. 1848–49 რევ. შედეგების მნიშვნელობა და განათლებული ... მოსწრებულ დარჩა. შ-ის „მსოფლიო ისტორია" კ. მარქსმა საფუძვლად დაუდო თავის „ქრონოლოგიურ ამონაწერებს" (იხ. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. 5–8, М., 1938–46).

შმაგა, მცენარე ძაღლყურძენასებრთა ოჯახისა; იგივეა, რაც კაკკაჩური ბელადონა.

შმათი, სოფელი აფხ. ასსრ გულრიფშის რ-ნში (კოლმეურნეობის სოფსაბჭო), მდ. მაჭარას კოდორის ზემოთში. ზ. დ. 100 მ, გულრიფშიდან 21 კმ. გულრიფშის ჩაის მეურნეობა. აშ. სკოლა. ხალხ. განათლ. ... (3 კმ).

შმალჰაუზენი ივანე ივანეს ძე [11 (23). IV. 1884, კიევი, — 7 X 1963, მოსკოვი], საბჭ. ბიოლოგი, ზოოლოგი, შედარებითი ანატომიის სპეციალისტი, ევოლ. მოძღვრების თეორეტიკოსი, სსრკ მეცნ. აკად. (1935) და უკრ. სსრ მეცნ. აკად. (1922) აკადემიკოსი, უკრ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1935). 1930–41 უკრ. სსრ მეცნ. აკად. ზოოლ. და ბიოლ. ინ-ტის დირექტორი, 1936–48 სსრკ მეცნ. აკად. ევოლ. მორფოლ. ინ-ტის (ამჟამად ა. სევერცოვის სახ. ცხოველთა ევოლ. მორფოლ. და ეკოლ. ინ-ტი) დირექტორი. შ-ის ძირითადი ნაშრომები ეხება შედარებით ანატომიასა და ემბრიოლოგიას, ევოლ. მორფოლოგიას, ხმელეთის ხერხემლიანთა წარმოშობას, ორგანიზმის ზრდის პროცესის შესწავლას, ფილოგენეტიკასა და ფორმათწარმოქმნას, ევოლ. ფაქტორებს, გზებსა და კანონზომიერებებს, ბიოკიბერნეტიკას. 1920–30 ჩამოაყალიბა მისცა ზრდის ... კანონი, რ-იც ემყარება რაოდენობრივ ანალიზს და გამოთვლის მეთოდიკა ზრდის კონსტანტის განსასაზღვრავად. სწავლობდა თვისობრივი ნიშნების განვითარების ონტოგენეზში, აჩვენა მათი ფორმათწარმოქმნითი ურთიერთკავშირები. ... სისტემური და ცენტრალური ... 1930-იდან მუშაობდა ზოგადბიოლ. პრობლემებზე, მასტაბილიზებელი გადარჩევის თეორიის შემოღებით გაამდიდრა ჩ. დარვინის ევოლ. მოძღვრების მატერიალ. თეორია. შ-ის მეცნ. მემკვიდრეობას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს ბიოლ. განვითარებისათვის. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

რ. თორდანია.

შმალკალდენის კავშირი, გერმანელი პროტესტანტების პოლიტიკური გაერთიანება, შეიქმნა მას შემდეგ, რაც იმპ. კარლ V-მ არ ცნო აუგსბურგის აღსარება. ხელი მოაწერეს 1531 წ. 27 თებ. თიურინგიის ქ. შმალკალდენში. შ. კ-ში შევიდნენ ლუთერანი მთავრები: კურფიურსტი იოჰან ფრიდრიხ საქსონელი, ლანდგრაფი ფილიპ ჰესენელი, მოკავშირეობით ულრიხ ვიურტემბერგელი, ჰერცოგი მორიც საქსონელი და სხვ., აგრეთვე ქ-ები მაგდებურგი, ბრემენი, სტრასბურგი, ულმი და სხვ. კარლ V-მ შმალკალდენის ომში 1546–48 დაამარცხა შ. კ-ის წევრები და იგი დაიშალა.

შმალკალდენის ომი 1546–48, ომი „საღვთო რომის იმპერიის" იმპერატორ კარლ V-სა (რ-იც გერმანიაში კათოლიციზმის აღდგენას ცდილობდა) და პროტესტანტულ შმალკალდენის კავშირს შორის. კარლ V-მ ომის დაწყების წინ, 1544 დადო ზავი საფრანგეთთან, ხოლო 1545 — ოსმალეთის იმპერიასთან. მან მხარეზე გადმოიყვანა ჰერცოგი მორიც საქსონელი. ამ ხელსაყრელი პირობების გამო 1546 ივლ. კარლ V-მ ომი გამოუცხადა შმალკალდენის კავშირს. 1547 წ. 24 აპრ. მიულბერგთან პროტესტანტთა ჯარები დამარცხდნენ, იოჰან ფრიდრიხ საქსონელი ტყვედ ჩავარდა და უარი თქვა თავის კურფიურსტობაზე მორიც საქსონელის სასარგებლოდ. 1547 წ. 19 ივნ. დანებდა პროტესტანტთა მეორე ბელადიც — ფილიპ ჰესენელი. მაგრამ 1552 შ. ო. განახლდა და დამთავრდა პროტესტანტთა გამარჯვებით და პასაუს (1552) და აუგსბურგის რელიგიური ზავებით 1555.

შმარინოვი დემენტი ალექსის ძე [დ. 29. IV (12. V). 1907, კიევი], საბჭ. მხატვარ-გრაფიკოსი, სსრკ სამხატვრო აკად. ნ. წ. (1957); სსრკ სახ. მხატვარი (1967). სწავლობდა კიევში ნ. პრახოვის სტუდიაში (1919–22) და მოსკოვში დ. კარდოვსკისთან (1923–28). რსფსრ მხატვართა კავშირის მოსკ. ორგანიზაციის გამგეობის თავ-რე 1959–61, 1966–68 და 1972, სსრკ მხატვართა კავშირის გამგეობის მდივანი (1968-იდან). უმთავრესად მუშაობს წიგნის ილუსტრაციის დარგში. ლიტ. ნაწარმოების შინაარსისეული ინტერპრეტაციისათვის დამახასიათებელია რეალისტური სიზუსტე, ღრმა სიტუაციების, გმირთა სულ.-ფსიქოლ. მდგომარეობის დამაჯერებლობა. ნამუშევრები: თ. დოსტოევსკის „დანაშაული და სასჯელი" (ნახშირი, შავი აკვარელი, 1935–36), ლ. ტოლსტოის „ომი და მშვიდობა" (შავი აკვარელი, 1953–55 — ორივე ტრეტიაკოვის გალერეა, მოსკოვი), 1941–45 სამამულო ომის წლებში შეასრულა პოლიტ. პლაკატები და დაზგური ნახატები „არ დავივიწყებთ, არ ვაპატიებთ" (ნახშირი, შავი აკვარელი, 1942, ტრეტიაკოვის გალერეა, მოსკოვი, სსრკ სახელმწ. პრემია, 1943), ა. პუშკინის ნაწარმოებების ილუსტრაციებისათვის („კაპიტანის ქალიშვილი", „ბელკინის მოთხრობები", „დუბროვსკი", „ყვავის ქალი", 1976–78) 1980 მიენიჭა ლენინური პრემია. შექმნილი აქვს ფერწერული ნამუშევრებიც. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენით და მედლებით.

შმელიოვი ივანე სერგის ძე [21 IX (3 X). 1873, მოსკოვი, — 24. VI. 1950, პარიზი], რუსი მწერალი. რეალისტური კრიტიკული რეალიზმის მიმდევარი იყო (მოთხრობები „დაბლა", 1907; „მოქალაქე უკლეიკინი", 1908, „კაცი რესტორნიდან", 1911). 1922-იდან ემიგრაციაში წავიდა. აქვეყნებდა ანტისაბჭ. მოთხრობებსა და პამფლეტებს.

შმერლინგი ოსკარ იოსების ძე [1 (13). VII. 1863, თბილისი, — 2 I. 1938, იქვე]

ა. შლიუტერი. მომაკვდავი მეომრის თავი ბერლინის ცეიხჰაუზის სარკმლის ქვის საფეხურზე. 1696

ი. შმალჰაუზენი

დ. შმარინოვი. ა. ტოლსტოის რომანის „პეტრე I" ილუსტრაცია. ნახშირი, შავი აკვარელი. 1940. ტრეტიაკოვის გალერეა. მოსკოვი

ო. შმერლინგი

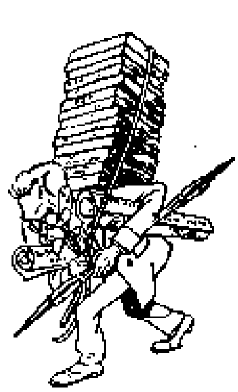

ო. შმერლინგი. ავტოშარჟი. 1930-იანი წლები.

რ. შმერლინგი

ტ. შმიგა

სამხ. ფერმწერისა და გრაფიკოსის სწავლობდა მიუნხ. სამხატვრო აკადემიაში (1884-იდან), მიუნხენში (1891—93). 1893 თბილისში დაბრუნდა. იყო ჯერ თბილისის სამხატვრო სასწავლებლის, შემდეგ კი ფერწერისა და ქანდაკების სკოლის დირექტორი (1902—18). 1921-იდან პედაგოგიურ მოღვაწეობას ეწეოდა ახლად დაარსებულ თბილისის სამხატვრო აკადემიაში. შ. ქართ. კარიკატურის ერთ-ერთი ფუძემდებელია. 1901-იდან მისი კარიკატურები იბეჭდებოდა „ცნობის ფურცლის" სურათებიან დამატებაში, თანამშრომლობდა ჟურნ. „ეშმაკის მათრახში", „ტარტაროზში" და სხვ. იგი ხატავდა პორტრეტებს, ბატალურ და ჟანრულ სურათებს, დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართ. წიგნის ილუსტრაციის განვითარების საქმეში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი ნახატები საბავშვო წიგნებისათვის (ი. გოგებაშვილის „დედა ენა", გრავირებულია გ. ტატიშვილის მიერ; „თავდადებული ქართველნი", 1895, „იადონმა რა ჰქმნა", 1904, ზღაპრები, ქართველ ქალთა წრის გამოცემა, 1905 და სხვ.). 1930-იან წლებში შეასრულა მკ. თბილისის ქუჩისა და ტიპების ამსახველი მრავალრიცხოვანი აკვარელი („მეზურნეები", „ორი ქალაქელი", „კერძო კუთვნილება") და სხვ. *შ. კარბელაშვილი.*

შმერლინგი რენე ოსკარის ასული (წ. XII. 1901, თბილისი, — 16. II 1967, იქვე), საბჭ. მეცნიერი, ხელოვნების ისტორიკოსი, ისტ. მეცნ. დოქტორი (1966), ქართ. ხელოვნ. მეცნიერი. ო. შმერლინგის ქალიშვილი. დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1929). მუშაობდა საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში, 1941-იდან იყო ქართ. ხელოვნ. ისტ. ინ-ტის უფროსი მეცნ. თანამშრომელი. ფუძემდებლური ნაშრომები შექმნა შუა საუკ. ქართ. ხუროთმოძღვრებისა და ხუროთმოძღვრული დეკორის, აგრ. ქართ. ქანდაკების, ხელნაწერი წიგნის მხატვრული მორთულობის შესახებ; იკვლევდა ქართ. პალეოგრაფიის საკითხებს და ქართ. საბჭ. ხელოვნებას. გამოქვეყნებული აქვს აგრეთვე პოპულარული ნარკვევები — გზამკვლევები ძვ. ქართ. ხუროთმოძღვრული ძეგლების შესახებ. შ-ის შრომებს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ქართ. ხელოვნებისადმი მიძღვნილ სამეცნ. ლიტ-რაში.

თხზ.: Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тб., 1962; Художественное оформление грузинской рукописной книги IX—XI столетий, [в. 1—2], Тб., 1967—69. *ვ. ბერიძე.*

შმიგა ტატიანა ივანეს ასული (დ. 31. XII. 1928, მოსკოვი), რუსი საბჭ. ოპერეტის მსახიობი, სსრკ სახ. არტისტი (1978). 1953 დაამთავრა ა. ლუნაჩარსკის სახ. სახელმწ. თეატრ. ინ-ტი (დ. ბელიაევსკაიას სიმღერისა და ი. თუმანოვის სამსახიობო ოსტატობის კლასები). იმავე წლიდან მოსკ. ოპერეტის თეატრის მსახიობია. პარტიები: ვიოლეტა და ნინონი (კალმანის „მონმარტრის ია"), ჩანიტა, გლორია როზეტა (მილიუტინის „ჩანიტას კოცნა" და „ცირკი ანთებს ჩირაღდნებს"), ტონია (დუნაევსკის „თეთრი აკაცია"), ელიზა დულიტლი (ლოუს „ჩემი მშვენიერი ლედი") და სხვ. გასტროლებს მართავს საზღვარგარეთ. მ. გლინკას სახ. სახელმწ. პრემია (1974). დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით.

შმიდტი (Schmidt) კარლ ჰორსტ (დ. 31. V. 1929, დასავ.-პრუსია, გერმანია), გერმანელი ენათმეცნიერი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1954), პროფესორი (1964). ბონის უნ-ტის საენათმეცნიერო ინ-ტის დირექტორი, შედარებით-ინდოევრ. ენათმეცნ. კათედრის გამგე (1974), მიუნსტერისა (1964—66) და ბონის (1966—74) უნ-ტების პროფესორი. სწავლობდა ქართველურ ენათმეცნიერებას ბონის უნ-ტში გ. დეეტერსის ხელმძღვანელობით. შ-ის უმნიშვნელოვანესი ნაშრომები კავკ. ენებისა და კელტოლოგიის პრობლემებს ეხება. ქართველოლოგიურ ნაშრომთაგან აღსანიშნავია ქართველურ ენათა ისტ. შესწავლის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი მონოგრაფია „ქართველური ფუძეების რეკონსტრუქციისათვის" (ვისბადენი, 1962; ქართ. თარგმ., 1964). ეს წიგნი ერთი პირველთაგანია იმ შრომათა შორის, რ-ებიც მიასწავლებენ ქართველურ ენათა შედარებით-ისტორიული შესწავლის დარგში ახალი მიმართულების დაწყებას საერთო ქართველური ფუძეების რეკონსტრუქციის პრობლემათა განსაკუთრებული გათვალისწინებით. შ-ის შრომებში სხვა განხილვის საგანია აგრეთვე ქართველურ და ინდოევრ. ენათა ტიპოლოგიური შედარების პრობლემა.

თხზ.: Die Komposition in gallischen Personennamen, Tübingen, 1957; Der Beitrag der Keltiberischen Inschrift von Botorrita zur Rekonstruktion der protokeltischen Syntax, «Word», 1977, [v.] 28; Sibilanten und Affrikatenkorrespondenzen in den Kartvelsprachen, «Bedi Kartlisa. Revue de Kartvélologie», 1961, v. 11—12; Zu den Aspekten im Georgischen und in indogermanischen Sprachen, იქვე, 1963, v. 15—16; Indogermanisches Medium und Sataviso im Georgischen, იქვე, 1965, v. 19—20; On the reconstruction of Proto-Kartvelian, იქვე, 1978, v. 36; Проблемы генетической и типологической реконструкции кавказских языков, «Вопросы языкознания», 1972, № 4. *თ. გამყრელიძე.*

შმიდტი ოტო იულის ძე [18 (30). IX. 1891, მოგილიოვი, — 7. IX. 1956, მოსკოვი], საბჭ. მეცნიერი — მათემატიკოსი, ასტრონომი, გეოფიზიკოსი, სახელმწ. და საზ. მოღვაწე, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1935), უკრ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1934), საბჭოთა კავშირის გმირი (1937). სკპ წევრი 1918-იდან. 1913 დაამთავრა კიევის უნ-ტი იქვე რჩება. შემდეგ შ. იყო მთელი რიგი სახ. კომისარიატების კოლეგიის წევრი და უმაღლესი განათლების, მეცნ. და საგამომცემლო საქმის ერთ-ერთი ორგანიზატორი. 1923—56 მოსკ. სახელმწ. უნ-ტის პროფესორი. 1930—32 იყო არქტიკული ინ-ტის დირექტორი, 1932—39 — „ჩრდილოეთის საზღვაო გზის" უფროსი, 1939—42 — სსრკ მეცნ. აკად. ვიცე-პრეზიდენტი. 1937 შ-ის ინიციატივით ჩამოყალიბდა სსრკ მეცნ. აკად. თეორ. გეოფიზიკის ინ-ტი (დირექტორი იყო 1949-მდე). ძირითადი შრომები აქვს ალგებრაში. მისმა მონოგრაფიამ „ჯგუფთა აბსტრაქტული თეორია" დიდი გავლენა მოახდინა ამ თეორიის განვითარებაზე. შ. არის მოსკ. ალგებრული სკოლის ფუძემდებელი და მრავალი წლის განმავლობაში ხელმძღვანელობდა მას. 40-იან წლებში წამოაყენა დედამიწისა და მზის სისტემის სხვა პლანეტების წარმოშობის ახ. კოსმოგონიური ჰიპოთეზა (შმიდტის ჰიპოთეზა), რ-საც სიცოცხლის ბოლომდე ამუშავებდა საბჭ. მეცნიერთა ჯგუფთან ერთად.

შ. საბჭოთა არქტიკის ერთ-ერთი დიდი მკვლევარია. 1929 და 1930 ხელმძღვანელობდა ექსპედიციებს ყინულმჭრელ გემზე „გეორგი სედოვი", ამის შედეგად ფრანც-იოსების მიწაზე შექმნა პირველი სამეცნ.-კვლ. სადგური, რ-მაც გამოიკვლია კარის ზღვის ჩრდ.-აღმ. ნაწილი, ჩრდილოეთის მიწის დას. ნაპირები, აღმოაჩინა მთელი რიგი კ-ები. 1932 ექსპედიციამ, რ-საც შ. ხელმძღვანელობდა, ყინულმჭრელ გემ „სიბირიაკოვით" ერთ სანავიგაციო პერიოდში გაიარა არხანგელსკიდან წყნარ ოკეანემდე. 1933—34 შ. ხელმძღვანელობდა გემ „ჩელიუსკინის" ნაოსნობას ჩრდ. ყინულოვან ოკეანეში, 1937 — მსოფლიოში პირველ სადრეიფო სადგურ „ჩრდილოეთ პოლუსი-1"-ის ორგანიზების საჰაერო ექსპედიციას, 1938 — ამ სადგურის პერსონალის („პაპანინელების") ყინულის ბელტიდან მოხსნის ოპერაციას.

შ. იყო სსრკ ცაკის წევრი, სსრკ 1 მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, 3 სხვა ორდენით, აგრეთვე მედლებით. შ-ის სახელი ეწოდა კუნძულს კარის ზღვაში, კონცხს ჩუკოტკის ზღვის სანაპიროზე, [illegible] სსრკ მეცნ. აკად. დედამიწის ფიზიკის ინ-ტს და სხვ.

თხზ.: Избр. труды. Математика, М., 1959; Избр. труды. Географические работы, М., 1960; Избр. труды. Геофизика и космогония, М., 1960.

ლიტ.: Дуэль И. И., Лицом к жизни, М., 1977; Подвиги жизни, П.; Виноградов Л. К., Академик Шмидт, М., 1960.

შმიდტი პეტრე პეტრეს ძე [5 (17). II. 1867 — 6 (19). III. 1906], რუსი რევოლუციონერი, დემოკრატი, სევასტოპოლის აჯანყების (1905) ერთ-ერთი ხელმძღვანელი. 1886 მეთაურობდა შავი ზღვის ფლოტის № 253 ნაღმოსანს. 1905—07 რევ. დასაწყისში სევასტოპოლში ჩამოაყალიბა „ოფიცერთა კავშირი — ხალხთა მეგობრები". 1905 წ. 20 ოქტ. (2 ნოემბ.) შ. დააპატიმრეს პოლიტ. დემონსტრაციაში მონაწილეობისა და მეზღვაურთა, მუშათა და ჯარისკაცთა მიტინგებზე სიტყვით გამოსვლის გამო. გათავისუფლების შემდეგ მუშებმა აირჩიეს სევასტოპოლის მუშათა დეპუტატების საბჭოს მუდმივ დეპუტატად. 14 (27) ნოემბ. ხელმძღვანელობდა აჯანყებას კრეისერ „ოჩაკოვზე". 15 (28) ნოემბ. დააპატიმრეს და აჯანყების სხვა ხელმძღვანელებთან ერთად დახვრიტეს.

შმიდტი (Schmidt) ჰელმუტ (დ. 23. XII. 1918, ჰამბურგი), გერმანიის ფედერაციული რესპუბლიკის (გფრ) სახელმწ. მოღვაწე. 1949 დაამთავრა ჰამბურგის უნ-ტის ეკონ. ფაკ-ტი (1949). გერმ. ს.-დ. პარტიის (გსდპ) წევრი 1946-იდან. 1953—62 და 1965-იდან ბუნდესტაგის დეპუტატი. 1967—69 ს.-დ. ფრაქციის თავმჯდომარე ბუნდესტაგში. 1968-იდან გსდპ-ის თავმჯდომარის მოადგილე. გსდპ-ისა და თავისუფალ დემოკრ. პარტიის კოალიციურ მთავრობაში იკავებდა თავდაცვის, მეურნეობისა და ფინანსების (1969—74) მინისტრის პოსტებს. 1974—82 ფედერ. კანცლერი.

შმიდტის კონცხი, ჩრდილოეთის კონცხი, კონცხი აზიის ჩრდ.-აღმ., ჩუკოტკის ზღვის სანაპიროზე (ჩ. გ. 68° 55' და დ. გ. 179° 30'). 1932-იდან პოლარული სადგურია. სახელი ეწოდა ო. შმიდტის პატივსაცემად.

შმიდტის კუნძული, ჩრდილოეთის მიწის არქიპელაგის ჩრდ.-დას. განაპირა კუნძული კარის ზღვაში, რსფსრ კრასნოიარსკის მხარეში. ფართ. 430 კმ^2, სიმაღლე 325 მ. თითქმის მთლიანად დაფარულია მყინვარული ფარით. აღმოაჩინა 1930 გემ „გეორგი სედოვის" ექსპედიციამ, რ-საც ო. შმიდტი ხელმძღვანელობდა.

შმიდტის რიცხვი, ერთ-ერთი მსგავსების კრიტერიუმი სითხეების ან აირების მოძრაობისა, რ-ებშიც არსებითია ბლანტი ხახუნისა და დიფუზიის პროცესები. შ. რ. — პრანდტლის რიცხვის დიფუზიური ანალოგი — არის სითხის ან აირის ν კინემატიკური სიბლანტის კოეფიციენტის ფარდობა D დიფუზიის კოეფიციენტთან: შ. რ. $Sc=\nu/D$, სადაც $\nu=\eta/\rho$ (η სიბლანტის დინამ. კოეფიციენტია, ρ — სიმკვრივე). შ. რ. ახასიათებს მოლეკულური პროცესებით მოძრაობის რაოდენობის გადატანისა და მინარევების მასის დიფუზიით გადატანის ფარდობით როლს. სრულყოფილ აირებში (რ-ებიც კლაპეირონის განტოლებას ემორჩილებიან) $Sc=1$, რადგან $\nu=D$. რეალურ აირებში იგი შეიძლება განსხვავდებოდეს 1-გან. სახელწ. მიიღო გერმ. გეოფიზიკოს ვ. შმიდტის (Schmidt, 1883—1936) პატივსაცემად. შ. რ-ს ხშირად უწოდებენ პრანდტლის დიფუზიურ რიცხვს, რ-საც Pr_D აღნიშნავენ.

შმიდტის ტელესკოპი, ასტრონომიული სარკულ-ლინზიანი ტელესკოპი, რ-საც ცის დიდი არეების ფოტოგრაფირებისათვის იყენებენ. გამოიგონა გერმ. ოპტიკოსმა ბ. შმიდტმა

ტმა 1929. შ. ტ-ის მთავარი ღირსებებია სფერული სარკე და შმიდტის საკორექციო ფირფიტა. ეს ფირფიტა სარკის სიმრუდის ცენტრშია, რის გამოც შ. ტ-ს არა აქვს აბერაცია ოპტიკური სისტემისა; კომა, ასტიგმატიზმი და დისტორსია. სარკის სფერულ აბერაციას ასწორებს საკორექციო ფირფიტა, რის ცენტრ. ნაწილი დადებითი ლინზასავით მოქმედებს, ნაპირები კი — უარყოფითი ლინზასავით. მაგრამ ამავე ფირფიტას შეაქვს მცირედი ნარჩენი აბერაციები (კომა და ასტიგმატიზმი), აგრეთვე ქრომატიზმი, რ-იც ზღუდავს შ. ტ-ის ფარდობით ხვრელს და სარკის სამუშაო ველს. მცირე ფოკუსური მანძილის მთავარი სარკის მქონე შ. ტ-ის ველი ~20°, დიდი დიამეტრისასა ~5°.

შ. ტ-ის მილის სიგრძე ორჯერ მეტია ფოკუსური მანძილზე. ამ ნაკლოვანების გამოსასწორებლად იყენებენ მეორე ამოზნექილ სარკეს და ზოგ. სხვა მოწყობილობას.

ყველაზე დიდი შ. ტ-ები დადგმულია ტაუტენბურგის (დიამეტრი 1,37 მ) და მაუნტ-პალომარის (1,22 მ) აშშ, და ბიურაკანის (1,00 მ) ასტროფიზ. ობსერვატორიებში.

ლიტ.: Михельсон Н. Н., Оптические телескопы. Теория и конструкция, М., 1976.

შმიდტის ყინულქვეშა ვაკე, წყნარი ყინულქვეშა დაბლობური ზედაპირი აღმ. ანტარქტიდაში, ს. გ. 70°-ის სამხრ-ით, გამბურცევისა და გოლიცინის მთებს (აღმ.) და ადმირალების ქედს (აღმ.) შორის. შ. ყ. ვ-ის დიდი ნაწილი ზღვის დონეზე დაბლაა მდებარეობს და დაფარულია 3 კმ-ზე მეტი სისქის ყინულის საფარით. შ. ყ. ვ. 1957—59 აღმოაჩინა საბჭ. ანტარქტიკული ექსპედიციის სეისმური ზონდირების შედეგებით. ვაკის მდებარეობა და ზედაპირის სიმაღლე დააზუსტა 1962 ანტარქტ. ექსპედიციამ. სახელი ეწოდა ო. შმიდტის პატივსაცემად.

შმიტი (Schmitt) ჰარისონ (დ. 3. VII. 1935, სანტა-როზა, ნიუ-მექსიკოს შტ.), აშშ-ის კოსმონავტი, მეცნიერი. 1957 დაამთავრა კალიფორნიის ტექნოლ. ინ-ტი. შემდეგ ასწავლიდა ლექციებს ოსლოს უნ-ტში, ჰარვ. უნ-ტში (1964). მონაწილეობდა მთვარის რუკების შედგენაში. 1965-იდან ასტრონავტია და კოსმ. ხომალდის კვლევის ჯგუფის წევრი. სამეცნიერო-კოსმონავტთა ჯგუფშია. 1972 წ. 7—19 დეკ. ი. სერნანსა და რ. ევანსთან ერთად იფრინა მთვარეზე „აპოლონ-17-ით". იყო მთვარის კაბინის პილოტი 11 დეკ. შ. და სერნანი დაეშვნენ მთვარეზე და დაჰყვნენ იქ 75 სთ, 3-ჯერ გამოვიდნენ მთვარის ზედაპირზე (საერთო ხანგრძლივობა 22 სთ). გადაადგილებისათვის სარგებლობდნენ მთვარემავლით.

შმო, იხ. შრომის მეცნიერული ორგანიზაცია.

შნეერი (Schneer), (XVIII ს.), სპარსეთში, ნადირ-შაჰის ს. გოლიცინის ელჩობის (1733—35) ქირურგი. შ-მ აღწერა ამ ელჩობის მოგზაურობა, რ-იც კავკასიით მიემართებოდა. მის აღწერაში მოკლედაა ნათქვამი დაღესტანზე, ადრე და თბილისზე იგი აქვეყნებს გოლიცინის ნაამბობს ამ ელჩობის შესახებ.

ლიტ.: Полиевктов М. А., Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, Тфл., 1935.

შნეკი (გერმ. Schnecke, სიტყვასიტყვით — ლოკოკინა), ხრახნული კონვეიერი, მექანიზმი, რ-საც უწყვეტად გადააქვს ნაყარი ტვირთი ჰორიზონტალურ და 20°-მდე დახრილ სიბრტყეში. შ-ის მუშა ორგანოა ღარში მბრუნავი ხრახნი (ნახ.). ტვირთი გადაადგილდება ღარის გასწვრივ ხრახნის ბრუნვასთან ერთად. შ-ს იყენებენ საშენ მასალათა მრეწველობაში, ელევატორებში, ქიმ. მრეწველობაში და ა. შ.

შნეკური ბურღვა, ბრუნვითი ბურღვა ნიშნიანი სატეხ-საჭრისის გამოყენებით და სანგრევიდან მონგრეული ქანის შნეკით მოცილება. ქანს ანგრევენ ფოლადის ან სალმუნადნობიანი საჭრისებით (ბრუნვის სიხშირე 100—240 ბრ/წთ), რ-ებიც მიჭერილია სანგრევზე. შნეკებიანი საბურღი დგანით. შ. ბ-ს იყენებენ არამაგარ ქანებში ასაფეთქებელ, ორადრმა ჰიდროგეოლ. და საინჟინრო-გეოლ. ჭაბურღილების გასაყვანად.

შნირელმანი ლევ გენრიხის ძე [2 (15). I. 1905, გომელი, — 24. IX. 1938, მოსკოვი], საბჭ. მათემატიკოსი, სსრკ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1933). დაამთავრა მოსკ. უნ-ტი (1925). 1934—38 მუშაობდა სსრკ მეცნ. აკად. სტეკლოვის სახ. მათ. ინ-ტში. ნაშრ. ტოპოლოგიაში, რ-იც შ-მა და ა. ლიუსტერნიკთან ერთად დაწერა, დამუშავებულია იგი ვარიაციული აღრიცხვის ტოპოლოგიური მეთოდები. კერძოდ, ამოხსნა ამოცანა 3 გეოდეზიურის შესახებ. რიცხვთა თეორიაში შ-მა წამოაყენა ზოგადი მეტრიკული მეთოდები. შემოიღო ნატურალური რიცხვთა მწკრივში მიმდევრობის სიმკვრივის ცნება, რ-ის საშუალებითაც დაამტკიცა, რომ ნებისმიერი რიცხვი შეიძლება წარმოვადგინოთ სასრული რაოდენობის მარტივი რიცხვების ჯამით.

შნიცლერი (Schnitzler) არტურ (15. V. 1862, ვენა, — 21. X. 1931, იქვე), ავსტრიელი მწერალი. შეიძლება იმპრესიონისტული ვენის ჯგუფში. უარყოფდა სოც. თემას. განიცადა ზ. ფროიდის გავლენა. თავის ნაწარმოებებში განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა ქვეცნობიერსა და ირაციონალურს. წერდა ნოველებს, ერთმოქმედებიან პიესებს, დრამებს, კომედიებს, რომანებს.

შ-ის შემოქმედებას საქართველოში XX ს. დასაწყისიდან იცნობდნენ და თარგმნიდნენ. 1906 „ივერიის" ბ-კამ (№ 6) გამოაქვეყნა მისი „მკვდრები ჩუმად არიან" (1897), 1905 „მოამბემ" (№ 4) დაბეჭდა „უსინათლო ჯერონიმო და მისი ძმა" (1900); 1907 ცალკე წიგნად გამოვიდა ქართ. თარგმანი „ფერხული" (1900). 1913 კრებ. „უცხოეთის მწერლებში" შეტანა მისი „სიყვარული" (1892) ქართ. თარგმანი, ხოლო „სახალხო გაზეთის" სურათებიან დამატებაში (№ 151) დაიბეჭდა „ყვავილები" (1894).

1913 შ-მა ვენაში ი. ჯავახიშვილის შესრულებით მოისმინა ქართ. ხალხ. მელოდიებზე დაწერილი რაფსოდია და იგივე აღტაცება გამოთქვა მუსიკალისტების მოწონებით ბარათში (იხ. „სახალხო გაზეთი", 1913, № 161, სურათებიანი დამატება).

შ. რევიშვილი.

შობა ქრისტიანობაში, ქრისტიანულ კალენდარში თორმეტთაგან ერთი საუფლო დღესასწაული, რ-იც აღინიშნება 25 დეკ. [ზოგიერთ ქვეყანაში ახ. სტილით (ქართ., რუს. მართლმადიდებლ. ეკლესიებში და ათონის მთაზე ძვ. სტილით — ახ. სტილით 7 იანვ.)]. ქრისტეშობის დღესასწაულს საფუძვლად უდევს სახარებების (ლუკა 2,1—10; 1—12) მონათხრობი, რ-ის მიხედვითაც იესო ქრისტე ბეთლემში დაბადებულა. ქრისტეს მშობლები იოსები და მარიამი ნაზარეთში ცხოვრობდნენ, მაგრამ სხვადასხვა გარემოების გამო ბეთლემში გადასულან და ვინაიდან ადგილი ვერ უშოვიათ, ღამეების თავი გამოქვაბულისათვის შეუფარებიათ, სადაც მწყემსები ცხვარს ამწყვდევდნენ. იქვე ქრისტე იმ ღამეს დაბადებულა და ბაგაში ჩაწვენილი პირველად მწყემსებს მოუნახულებიათ, ხოლო შემდეგ — მოგვებს. სწორედ ამ უკანასკნელთ უწინასწარმეტყველებიათ ქრისტეს დაბადება. შ-ის რიტუალებში სამწირველოა არის ახალშობილ ქრისტეს დაბადების სცენები. ქართ. ეკლესია უძველეს დროში ქრისტეშობას და ნათლისღებას ერთდროულად დღესასწაულობდა 7 იანვ. (მიყვანებით იერუსალიმის ეკლესიასა), მაგრამ აღრიცხვა განცალკევდა შობის რიტუალი დღესასწაულზე (25 დეკემბერი).

ა. ლომინაძე

შობადობა, მოსახლეობის აღწარმოების პროცესი ... ხარისხი სტატისტიკაში — დაბადების სიხშირე მოსახლეობის გარკვეულ ჯგუფში ზოგიერთ სიცოცხლისუნარიანობასთან. საერთო სიკვდილიანობასთან და სიცოცხლის ხანგრძლივობასთან ერთად შ. მოსახლეობის ბუნებრივი მოძრაობის მნიშვნელოვანი მაჩვენებელია. შ-ის დონე განისაზღვრება შ-ის კოეფიციენტით — ცოცხლად შობილთა რაოდენობის თანაფარდობით მოსახლ. რაოდენობასთან (პრომილეში) და ნაყოფიერების საერთო კოეფიციენტით — დაბადებულთა რაოდენობის თანაფარდობით (A) ქალების რაოდენობასთან (c) ნაყოფიერების (15—49 წელი) პერიოდში.

შ-ის დონეზე მოქმედებს სოც.-ეკონ., სამართლებრივი, ისტ., ეთნოგრ., ბიოლ. და სხვ. ფაქტორები: მაგ., ქალების საზ. შრომაში მონაწილეობა, ბავშვთა დაწესებულებებით უზრუნველყოფა, მოსახლ. კულტ. დონე, ჯანდაცვის განვითარების დონე, დაქორწინების ასაკი და სხვ.

შობის კუნძული, კრისტმასი (Christmas). 1. ერთ-ერთი უდიდესი ატოლი წყნარ ოკეანეში, ლაინის კ-თა ჯგუფში ეკვატორის ჩრდილოეთით. ფართ. 359 კმ². ქოქოსის პალმის პლანტაციები. მარგალიტის მოპოვება. აღმოაჩინა 1777 ჯ. კუკმა. 2. კუნძული ინდოეთის ოკეანის აღმ. ნაწილში. ეკუთვნის ავსტრალიას. ფართ. 155 კმ². სიმაღლე 356 მ-მდე. ტროპ. მცენარეულობა. ფოსფორიტების საბადოები.

შოგენცუკოვი ალი ასხადის ძე (28. X. 1900, სოფ. კამენომოსტსკოე, ყაბარდო-ბალყარეთის ასსრ, — 29. XI. 1941, ბობრუისკი, საკონცენტრაციო ბანაკი), ყაბარდოელი საბჭ. პოეტი. ყაბ.-ბალყ. ასსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1939). სკპ წევრი 1940-იდან. 1917—19 სწავლობდა სტამბოლის პედ. სასწავლებელში. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ მასწავლებლობდა. ნაწარმოებებს აქვეყნებდა 1917-იდან. შ-ის შემოქმედებაში (პოემები „მადინა", 1933, „თემირის გაზაფხული", 1935; რომანი ლექსად „კამბოთი და ლაცა", 1936; მოთხრობები „ფუთი ... " და სხვ.) ხალხის ცხოვრება, საბჭ. ... შ-მა გამოიყენა და განავითარა ტრად. პოეტური ფორმები.

შოდა-კორულის ქედი, რაჭა-ლეჩხუმის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. შტო. გამოყოფს ლეჩხუმის ქედს ... ლეჩხუმისწყლისგან. გადაჭიმულია დას.-იდან აღმ.-კენ კავკასიონის მთავარი ქედის გასწვრივ დაახლ. 56 კმ-ზე და უერთდება მას მწვ. კოზიხოხთან. საშ. აბსოლ. სიმაღლე 3050—3080 მ, უმაღლესი მწვ. შოდა (3609 მ). აგებულია ზედაიურული და ქვედაცარცული კარბონატული ქანებით. სამხრ. მხრიდან გამოყოფს შტოებს, საკანთმიის, ხვარგვეშის, გორმაღალის, ხაჩხარისა და სხვ. შტოქედებს. რიონის ხეობით იყოფა ორ ნაწილად — შოდად და კოდორად. შ.-კ. ქ-ის ... ნაწილისათვის დამახასიათებელია ტიპური ალპ. რელიეფი (მოკლე ტროგული ხეობები, ცირკები და სხვ.). 1900—2000 მ-ზე ზემოთ კალთები შემოსილია სუბალპ. და ალპ. მდელოებით. იყენებენ საძოვრად და სათიბად.

შ. ჯანელიძე.

შოდეკა, მდინარე რაჭა-ლეჩხუმის კავკასიონზე, რიონის რ-ნში. რიონის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს შოდა-კორულის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მწვ. შოდასთან, ზ. დ.

ჰ. შმიტი

ა. შნიცლერი

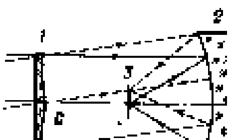

შმიდტის ტელესკოპის ოპტიკური სქემა: 1 — საკორექციო ფირფიტა; 2 — ჩაზნექილი სფერული სარკე; 3 — ამოზნექილი ფოკალური სიბრტყე; C — სარკისა და ფოკალური სიბრტყის საერთო ცენტრი

ა. შოგენცუკოვი

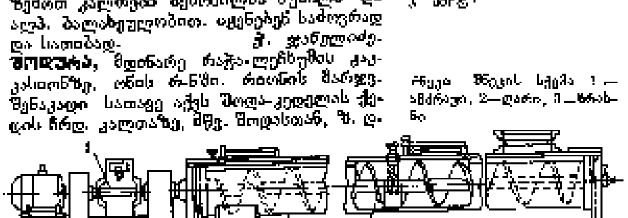

შნეკის სქემა: 1 — ამძრავი, 2 — ღარი, 3 — ხრახნი

3609 მ-ზე. სოფრძე 7 კმ. საზრდოობს უპირატესად თოვლისა და წვიმის წყლით.

ბ. გოგინეიშვილი.

შოვი, სოფელი ონის რ-ნში (ღლოლის სოფსაბჭო), მდ. ჭანჭახის (რიონის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. ონიდან სამხ. აღმ. ზ. დ. 1520 მ, ონიდან 30 კმ. 2 ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი). მედპუნქტი. კავშირგაბმ. განყ-ბა.

შ. რესპ. მნიშვნელობის კლიმ.-ბალნეოლ. კურორტია. არის ნოტიო ჰავა, იცის ცივი ზამთარი (იანვ. საშ. ტემპ-რა −6°C) და გრილი ზაფხული (აგვ. საშ. ტემპ-რა 16°C). სამკურნ. ფაქტორი — მთის ჰავა და ნახშირმჟავა-ჰიდროკარბონატული ნატრიუმ-კალციუმიანი მინერ. წყაროების წყალი. სამკურ. ჩვენება: სუნთქვის ორგანოთა, გულ-სისხლძარღვების, სანაღვლე და საშარდე გზების დაავადებანი, ლიმფადენიტი, მეორეული სისხლნაკლებობა და სხვ. შ-ში არის სანატორიუმები, დასასვენებელი სახლები, პანსიონატები, პოლიკლინიკა, სასტუმრო, ტურბაზა და სხვ. სეზონი — ივნის-ოქტომბერი.

შოვინიზმი (ფრანგ. chauvinisme), ნაციონალიზმის უკიდურესი ფორმა, რ-იც ქადაგებს ეროვნულ განსაკუთრებულობას, ერთიმეორეს უპირისპირებს სხვადასხვა ერის ინტერესებს, აღვივებს ეროვნულ ქიშპობას, შუღლსა და სიძულვილს.

ა. შოვკუნენკო

შოვირე (Chauviré) ივეტ (დ. 22. IV. 1917, პარიზი), ფრანგი ბალეტის მსახიობი. 1927—31 სწავლობდა „გრანდ ოპერის" საბალეტო სკოლაში. 1941-იდან ამავე თეატრის წამყვანი მსახიობია. კლასიკური ცეკვის ფრანგული სკოლის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი. მისი ხატოვანი ხელოვნებისათვის დამახასიათებელია სტილის მაღალი გრძნობა, დეტალების ფილიგრანული დამუშავება, დრამატიზმი. წარმატებით შეასრულა პარტიები როგორც თანამედროვე, ისევე კლასიკური რეპერტუარიდან. 1960-იან წლებში იყო „გრანდ ოპერის" საბალეტო სკოლის დირექტორი. 1972-იდან საფრანგეთში დაწესებულია შ-ს სახ. პრემია. შ. არაერთხელ იყო სსრკ-ში.

ლ. შოთაძე

შოვკუნენკო ალექსეი ალექსის ძე [9 (21). III. 1884, ხერსონი, — 12. III 1974, კიევი], საბჭ. ფერმწერი. სსრკ სახ. მხატვარი (1944), სსრკ სამხატვრო აკად. ნ. წ. (1947). სწავლობდა ოდესის სამხატვრო სასწავლებელში (1901—08) და პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1909—17). პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა კიევის სამხატვრო ინ-ტში (პროფესორი 1935-იდან). შექმნილი აქვს ცნობილ. პორტრეტები: ა. ბოგომოლეცი (1944), ს. კოვპაკი (1945, ორივე უკრ. სსრ სახვითი ხელოვნ. მუზეუმი, კიევი), ინდუსტრ. პეიზაჟები (ციკლი „დნეპროგესი" 1930—32, უკრ. სსრ სახვითი ხელოვნ. მუზეუმი, კიევი). ტ. შევჩენკოს სახ. უკრ. სსრ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1970). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 3 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ი. შოკალსკი

შოთა ძე ართავაზისძისა, XII ს. II ნახევრის ალბ. საქართველოს დიდებული. სახელის მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ის ეკუთვნოდა ჰერეთის დიდ ფეოდალთა გვარს — არტავაზიანთა საგვარეულოს, რ-ის წარმომადგენლები: ართავაზ, გრიგოლ, შოთა კუპრი ჰერეთის ერისთავები იყვნენ XII—XIII სს-ში ვარაუდობენ, რომ შ. იყო ჰერეთის ბაგრატიონი (პ. ინგოროყვა), არ არის გამორიცხული ქართ. ისტორიოგრაფიაში. აღმ. საქართვ. სხვა დიდებულებთან ერთად შ-მ მონაწილეობა მიიღო დემნა უფლისწულისა და ორბელთა აჯანყებაში (1177—78) გიორგი III-ის წინააღმდეგ. აჯანყების დამარცხების შემდეგ ის აღარ იხსენიება წყაროებში.

წყარო.: ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, წგნ. ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც. ტ. 2, თბ., 1959.

ნ. შოშიაშვილი.

შოთა კუპრი, კ უ პ ა რ ი, ქართველი ფეოდალი, ჰერეთის ერისთავი XIII ს. 30—40-იან წლებში. ზოგიერთი მოსაზრებით „კუპრი" მას ეწოდა სახის კანის სიშავის გამო, ზოგით იმის გამო, რომ მას სახეზე კეთრი ჰქონდა. გადმოცემით, შოთა რუსთაველის პოეტური მემკვიდრეობა, თითქოს შ. კ. მისი მოღვაწეობის მიმდევარი და, ამდენად, ქრისტ. სარწმუნოებისაგან განდგომილი („კუპარი") იყო (პ. ინგოროყვა). ზოგიერთი მკვლევარი შ. კ-ს რუსთაველთან აიგივებს (თეიმურაზ ბაგრატიონი, მ. ბროსე, პ. ინგოროყვა). შ. კ. აქტიურად მონაწილეობდა ქვეყნის პოლიტ. ცხოვრებაში. როდესაც დას. საქართველოში გადასულმა მეფე რუსუდანმა მონღოლებთან შეთანხმება გადაწყვიტა, ზანში და ავაგ მხარგრძელებთან და ვარამ გაგელთან ერთად შ. კ-ც გაგზავნა მათთან მოსალაპარაკებლად. აღმ. საქართველოში დაბრუნებულ რუსუდანს და მის ვაჟს — დავითს სხვა დიდებულებთან ერთად მიეგება შ. კ. შ. კ. მონაწილეობა მიიღო კოხტასთავის შეთქმულებაში. სხვა ქართველ მთავრებთან ერთად ის შეიპყრეს დაპატიმრების შემდეგ მცირე ხნით ადრე დავით ლაშა-გიორგის ძე დავითი.

წყარო: ჟამთააღმწერელი. წგნ. ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959; ვახუშტი ბატონიშვილი, საქართველოს ცხოვრება, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ხელნაწერი H—2140.

ლიტ.: ინგოროყვა პ., თხზულებათა კრებული, ტ. 1, თბ., 1963; კეკელიძე კ., რუსთველოლოგიური ნარკვევები, თბ., 1971; ჯავახიშვილი ი., საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის საკითხები, წ. 1, თბ., 1982; შ ა ნ ი ძ ე ა., საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ისტორიიდან, ფეოდალური ხანის საქართველო, თბ., 1983.

რ. კიკნაძე.

შოთა რუსთაველის მწვერვალი, მწვერვალი სვანეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე (აღმოსავლეთ შხარაზე). მწვ. შხარის დას-ით, სიმაღლე 4860 მ. აგებულია პალეოზოური გრანიტოიდებითა და ყინაისური დამახასიათებელია ნივალური ლანდშაფტი. საბჭ. პერიოდში პირველად მწვერვალზე საბჭ. ალპინისტები ავიდნენ (1937) ქართველი ალპინისტები ა. გვალია და რ. ... და მას შოთა რუსთაველის სახელი უწოდეს.

შოთაძე ტაგო პეტრეს ძე (5. XII. 1908, სოფ. ზნაკვა, ახლანდ. თერჯოლის რ-ნი, — 24 VII. 1967, თბილისი). ქართველი საბჭ. ქირურგ-ონკოლოგი მედ. მეცნ. დოქტორი (1960), პროფესორი (1958). საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1962). სკკპ წევრი 1944-იდან. 1931 დაამთავრა თბილ. სამედ. ინ-ტი. 1930—40 იყო თბილ. ონკოლოგიური ინ-ტის ქირურგ. განყ-ბის გამგე. 1960-იდან ექიმთა დახელოვნების თბილ. ინ-ტის ონკოლოგიური ქირურგ. კათედრის (ინ-ტის ამ კლინიკას მიენიჭა შ-ის სახელი). შ. შეისწავლიდა ონკოლოგიისა და ქირურგ. აქტუალურ საკითხებს, ანთებისა და სიმსივნური პროცესების ურთიერთდამოკიდებულებას, ტვინის, სწორი ნაწლავის კიბოს და სხვ. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.

ლიტ.: კახიანი ზ., მამალაძე ვ., ტაგო შოთაძე (ცხოვრება და მოღვაწეობა), თბ., 1972

შოთაძე ლეილა გრიგოლის ასული (დ. 19 XII. 1930, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1980). დაამთავრა შ. რუსთაველის სახ. თეატრ. ინ-ტის სამსახიობო ფაკ-ტი (1952) იმავე წელს ჩაირიცხა კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრის დასში. 1967-იდან რუსთაველის სახ. თეატრის მსახიობია. ასრულებს სხვადასხვა ხასიათის როლებს. რ-თა შორის: ალექსანდრე ... („...") , ვასილისა (მ. გორკის „ფსკერზე"), ია (ი. ... „...") , ... (შ. დადიანის „გუშინდელნი"), ... („...") , ... („...") და სხვ. გადაიღეს ფილმებში: „...", „...", „..." და სხვ.

შ. ცუცქირიძე.

შოთაძე სვიმონ, XVI ს. I ნახ. ქართველი პოეტი. ათაბაგ ყვარყვარე III-ის (1516—1535) თანამედროვე. სვიმონმა ... დაწერა ... 16-მარცვლიანი შაირით დაწერილი, წმ. გიორგისადმი მიძღვნილი 25-სტროფიანი ოდა, რ-იც აღმოაჩინეს ... და ქრ. ... მისი ... რუსთაველიდან უნდა მომდინარეობდეს.

ლიტ.: თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ე., ... სამეცნიერო მოამბე, 1951, ტ. 13 B; კ ე კ ე ლ ი ძ ე კ., ... ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, [ტ.] 4, თბ., 1957; ... შოთაძე (შოთა ...), ... 1944, [ტ.] 3; ... , 1975. А б у л а д з е И. В., Ш а р а ш и д з е Х. Г., К вопросу об имени и родине Руставели, «საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე», 1941, т. 2, № 7.

შ. ...

შოკალსკი იული მიხეილის ძე [5 (17). X. 1856, პეტერბურგი, — 26 III. 1940, ლენინგრადი], საბჭ. ოკეანოგრაფი, გეოგრაფი და კარტოგრაფი. სსრკ მეცნ. აკად. საპატიო წევრი (1939; წ.-კორ. 1923). სამხ.-საზღვ. აკად. (1910—30) და ლენინგრ. სახელმწ. უნ-ტის (1926-იდან) პროფესორი. სსრკ გეოგრ. საზ-ბის პრეზიდენტი (1917—31). შ-ს მთავარი შრომები შეეხება ოკეანოგრაფიის საკითხებს. შ. ხელმძღვანელობდა ოკეანოგრაფიულ ექსპედიციას შავ ზღვაზე, ამუშავებდა ჩრდილოეთის საზღვ. გზის ათვისების საკითხებს. იყო გეოგრ. რუკების შემდგენელი და რედაქტორი. შ-ს სახელი ეწოდა 12 გეოგრ. ობიექტს (მ. შ. სრუტეს ჩრდ. ყინულოვან ოკეანეში, კუნძული და ...).

შოკი (ფრანგ. choc — ბიძგი, დარტყმა), მწვავე, სიცოცხლისათვის საშიში მდგომარეობა, რ-იც ვითარდება რაიმე ზეძლიერი ზემოქმედების შედეგად და ახასიათებს ორგანიზმის ყველა ფიზიოლოგიური სისტემის ფუნქციის დარღვევა. შ. შეიძლება გამოიწვიოს ტრავმამ (ტრავმული შ.), დამწვრობამ (დამწვრობის შ.), ოპერაციამ (ოპერაციის შემდგომი შ.), სისხლის შეუთავსებლობამ (ჰემოლიზური შ.), ანაფილაქსიამ (ანაფილაქსიური შ.), გულის დაზიანებამ (კარდიოგენური შ.), ქიმიკალიების ტოქსიკური ზემოქმედებამ (ტოქსიკური შ.), სისხლის დიდი რაოდენობით დაკარგვამ და სხვ. შ. პირველად აღწერა ფრანგმა ქირურგმა ა. ლედრანმა (1737), რუსეთში — ნ. პიროგოვმა (1870). შ-ის კლინიკური გამოვლინება მრავალნაირია; შედარებით დამახასიათებელია მწვავე სისხლძარღვოვანი უკმარისობა და არტერიული წნევის დაქვეითება.

შ-ის განვითარების მექანიზმები ბოლომდე შესწავლილი არაა. ნეიროჰუმორული კონცეფციით, შ-ის მიზეზი ტკივილის მძლავრი იმპულსია, რ-იც ...

ნერვულ სისტემას, შ. ... ცენტრებს. ჰემოდინამიკური კონცეფციის მიხედვით შ-ის განვითარებაში წამყვანი ფაქტორია ცირკულაციაში არსებული სისხლის მოცულობის შემცირებაა, რის შედეგადაც ორგანოები და ქსოვილები სისხლით მომარაგება; ტოქსემიური კონცეფციის მიხედვით შ-ის მიზეზია სისხლში ქსოვილოვანი წარმოშობის ბიოლოგიურად აქტ. ნივთიერებების მოხვედრა, რის შედეგადაც ორგანიზმი ... და სისტემური ... მიმოქცევა და სხვ. რთული ... . ჩ. შოკის ... ფაქტორის ...

მნიშვნელობა აქვს შ-ის განვითარებაში. ზემძლავრი ნერვული სტიმულებით (ან ტოქსიკური ნივთიერებებით) ნერვული სისტემის პირველადი მკვეთრი გააქტივება იწვევს კატექოლამინების ჭარბი რაოდენობით გადასროლას სისხლში, რაც, თავის მხრივ, იწვევს კანის, კუნთების, თირკმლების, შეგულის ღრუს სისხლძარღვების სპაზმს და კლინიკურად ვლინდება კანის სიფერმკრთალით და გაცივებით, გუგების შევიწროებით, სახეზე ცივი ოფლით და სხვ. ქსოვილებისათვის სისხლის მიწოდების შემცირება დაკავშირებულია სისხლში ანაერობული ცვლის პროდუქტების, ბიოგენური ამინების, კინინების და სხვათა დაგროვებასთან, რაც სხვა პათოლოგიურ ფაქტორებთან ერთად (მაგ., ჟანგბადის პარციალური წნევის დაქვეითება და სხვ.) ხელს უწყობს ნერვული სისტემის მარეგულირებელი ფუნქციების შემდგომ მოშლას. მომდევნო სტადიებში შ-ის პათოგენეზის წამყვანი ფაქტორებია კაპილარში, სისხლძარღვოვანი ტონუსის დაცემა, ქსოვილთა მიკროცირკულაციის მოშლა, შემდეგ კი უჯრედოვანი მეტაბოლიზმის ღრმა დარღვევა, რასაც მოსდევს უჯრედების მემბრანების დაზიანება. შ-ის შემდგომ მიმდინარეობას ართულებს წვრილ სისხლძარღვებში სისხლის შედედება, სისხლძარღვებში ერითროციტების შეწებება, ცირკულირებადი სისხლის ნაკადის შემცირება, გულის მწვავე უკმარისობა და სასიცოცხლო ორგანოების ფუნქციის მოშლა. დამახასიათებელია კანის ცვიანობა, ძაფისებრი პულსი, არტერიული წნევის მკვეთრი დაცემა, გახშირებული ზედაპირული სუნთქვა, ცნობიერების დაკარგვა და სხვ. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: ტარდება შ-ის საწინააღმდეგო სასწრაფო ღონისძიებანი იმისდამიხედვით, თუ რამ გამოიწვია შ. და განვითარების რომელ სტადიაშია ტკივილგამაყუჩებელი საშუალებანი, სისხლისა და მისი შემცვლელების გადასხმა, ჟანგბადით თერაპია, ჰორმონები, ვიტამინები, გულ-სისხლძარღვთა საშუალებანი და სხვ.

ტერმ. „შ-ს" იყენებენ აგრეთვე ფსიქიკის განსაზღვრული მდგომარეობის, მძიმე ნერვული ტრავმის (ფსიქ. ან ემოციური შ.) აღსანიშნავად.

შოკლი (Schockley) უილიამ ბრედფორდ (დ. 13. II. 1910, ლონდონი), ამერიკელი ფიზიკოსი. დაამთავრა კალიფორნიის ტექნოლ. ინ-ტი (1932), შემდეგ სწავლა განაგრძო მასაჩუსეტსის ტექნოლ. ინ-ტში. 1936—54 მუშაობდა „ბელ ტელეფონის" ლაბორატორიაში. 1942—45 მუშაობდა აშშ-ის თავდაცვის სამინისტროში. 1955-იდან ნახევრად გამტარების ლაბორ. დირექტორი, შემდეგ კი ფირმა „შოკლი-ტრანზისტორის" პრეზიდენტი და დირექტორი 1958-იდან სტენფორდის უნ-ტის ლექტორი, 1963—78 პროფესორი. შ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება მყარი სხეულის ფიზიკას (ნახევრად გამტარების თეორია, ფერომაგნეტიზმი, ლითონთა პლასტიკურობა, დისლოკაციების თეორია და სხვ.). 1948 აღმოაჩინა ტრანზისტორული ეფექტი (ნობელის პრემია, 1956, ჯ. ბარდინთან და უ. ბრატეინთან ერთად).

თხზ.: Теория электронных полупроводников. Приложения к теории транзисторов, М., 1953.

შოკოლადი (გერმ. Schokolade, ფრ. chocolate < აცტეკ. chocolatl — კაკაოს თესლისაგან მიღებული სასმელი), საკონდიტრო ნაწარმი, მიღებული კაკაოს მარცვლების გადამუშავებით შაქართა და სხვა საგემო კომპონენტებთან ერთად. განასხვავებენ ნატურალურსა (შეიცავს კაკაოს, კაკაოს ზეთსა და შაქარს) და დანამატებიან (შეიცავს მშრალ რძეს, ყავას, ნიგოზს და სხვ.) შ-ს. ნაწილაკების დაწვრილმანების ხარისხით იგი არის ჩვეულებრივი და სადესერტო. უმეტესი აგრეთვე საჭიროა შ-ს. შ-ის ცხიმიანობაა 35—37%, კალორიულობა — 2240 კჯ (540 კკალ) 100 გ-ზე.

კაკაოს მარცვლებს დახარისხებისა და მინარევის შემდეგ ლღობავენ, შემდეგ ხოხავენ და ღებულობენ იხეხავად მასას—გახეხილ კაკაოს, რ-ისგანაც გამოწნეხენ კაკაოს ზეთს. შოკოლადის მასას ღებულობენ გახეხილი კაკაოს, კაკაოს ზეთის, შაქრის პუდრისა და საჭირო გემოვანი და არომატული ნივთიერებების შერევით. მიღებულ მასას ერთნაირ კონცს აგრილებენ ზეთს და 30—31°C-მდე გაცივების შემდეგ გადაადგილდენ შოკოლადის ჩამოსასხმელ აგრეგატზე შ-ის ჩამოსასხმელად ან კანფეტების მოსაჭიქად. უშვებენ შ-ის ფილებს, შედილებს, ფიგურებს, შ-ის ნაკეთობებს (ბატონები, კანფეტი ასორტი და სხვ.). ნატურალური შ-ის შენახვის ვადაა 6 თვე, დანამატებიანისა — 3 თვემდე.

შოლაპური, ქალაქი ინდოეთში, მაჰარაშტრის შტატში, დეკანის ზეგანის დას. ნაწილში 514 ათ. მცხ. (1981). საფეიქრო საწარმოს ცენტრი ბამბეულისა და ზეთსახდელი მრეწველობა. შინამრეწველობა (ტყავის, ლითონის, მინის ნაკეთობანი, ქსოვილები).

შოლომ-ალეიხემი (ნამდვ. სახელი და გვარი შოლომ ნოხუმის ძე რ ა ბ ი ნ ო ვ ი ჩ ი) [18. II (2. III). 1859, ქ. პერეიასლავი, უკრაინა, — 13. V. 1916, ნიუ-იორკი], ებრაელი მწერალი. წერდა ებრ. ენაზე, იდიშზე და რუს. ენაზე. ნაწარმოებებს აქვეყნებდა 1879-იდან. ებრ. და რუს. ლიტ-რის დიდმა, და საგანმან. ტრადიციების მიმდევარი იყო. ორგანიზატორია წელიწდეულისა „ებრ (იდიშ) ფოლკს ბიბლიოთეკ" (1888—89, „ებრაული სახალხო ბიბლიოთეკა"), რ-მაც მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ახ. ებრ. ლიტ-რის განვითარებაში. ამავე წლებში შექმნა ბურჟუაზიის მძაფრი კრიტიკით გამსჭვალული ნაწარმოებები, რ-თა გმირები „პატარა ადამიანები" არიან (რომანი „ბულბული იოსელე", 1889; მოთხრობები „მენახემ მენდელი", 1892, „მერძევე ტევიე", 1894). 1900-იანი წწ. დასაწყისში დაუახლოვდა ლ. ტოლსტოის, ა. ჩეხოვს, მ. გორკის, ვ. კოროლენკოს. 1905—07 რევ. გამწვავებულმა აისახა თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ მიმართულ მის სატირულ პამფლეტებში, მოთხრობებში („ბიჭუნა მოტელი", 1907), რომანში „წარღვნა" (1906). რეაქციის გაბატონებისა და კიევის ებრაელთა ცნობილი დარბევის შემდეგ ამერიკაში გადასახლდა; შეეგუა ... იყო. 1908 რუსეთში დაბრუნდა. შექმნა ავტობიოგრაფიული სულისკვეთების რომანი „მოხეტიალე ვარსკვლავები" (1909—11). I-მა მსოფლიო ომმა სამკურნალოდ წასულს გერმანიაში მოუსწრო. 1914 ჩავიდა ნიუ-იორკში. შ. ა-ის შემოქმედება გამსჭვალულია დიდი ჰუმანიზმით, უხვადაა იუმორით, მსუბუქი ენით. იგი პოპულარულია მთელ მსოფლიოში.

თხზ.: ალე ვერკ, ტ. 1—28, ნიუ-იორკი, 1917—25; Собр. соч., т. 1—6, М., 1959—61; რჩეული, თბ., 1961; ტევიე მერძევე და მისი ქალიშვილები, თბ., 1947; ბიჭი მოტლი, ცხოვრება, სატირ. ზღაპრები ... თარგმანი, თბ., 1976.

ლიტ.: Р е м е н и к Г., Шолом-Алейхем. Критико-биографич. очерк, М., 1963.

ნ. ბაბალიკაშვილი.

შოლოხოვი მიხეილ ალექსანდრეს ძე [11 (24). V. 1905, ხუტორი კრუჟილინი, ახლანდ. ვეშენსკაიას რ-ნი, როსტოვის ოლქი, — 21. II. 1984, ვეშენსკაია], რუსი საბჭ. მწერალი. სსრკ სახელმწ. (1941), ლენინური (1960), ნობელის (1965) პრემიათა ლაურეატი, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1939), ორგზის სოციალ. შრომის გმირი (1967, 1980). სკკპ წევრი 1932-იდან, სკკპ ცკ-ის წევრი 1961-იდან. მონაწილეობდა სამოქალაქო ომში. 1922 მოსკოვში ჩავიდა, 1923—24 გამოაქვეყნა პირველი მოთხრობები. 1926 — პირველი კრებ. „დონური მოთხრობები". 1926 დასახლდა სტანიცა ვეშენსკაიაში, აქვე დაიწყო მუშაობა ეპიკურ რომანზე „წყნარი დონი" (წგნ. 1—4, 1928—40), რ-მაც მწერალს მსოფლიო აღიარება მოუტანა. დონის კაზაკთა ცხოვრება-ყოფის ფონზე შ-მა ასახა ის გრანდიოზული პროცესი, რ-მაც განსაზღვრა მთელი რუს. მოსახლეობა, კაზაკების პატრიარქალური ცხოვრება, რ-იც დიდი ისტ. მოვლენების ზეგავლენით (I მსოფლიო ომი, ოქტ. სოციალ. რევოლუცია, სამოქალაქო ომი) ძირფესვიანად შეიცვალა. რომანში წარმოდგენილია რევ. და კონტრრევ. ძალთა შეჯახების დრამ. პროცესი. მწერლის ფხიზელი თვალი ამჩნევს იმ მიზეზებს, რ-მებმაც კაზაკობა ერთ დროს ცარიზმის საყრდენად აქცია. შ. მხატვრული სახეთა შექმნის ოსტატია. დიდი მხატვრული ძალით არიან დახატული გრიგორი მელეხოვი, აქსინია, ნატალია, შტოკმანი, კოშევოი და სხვ. რომანის ცენტრშია ისტ. შემოქმედი მშრომელი ხალხი. სამოქალაქო ომის წლებში დაიღუპნენ აქსინია და ნატალია, რ-თაც ბევრი სიმწარე გამოსცადეს. უსიხარულო იყო გრიგორი მელეხოვის ბედიც. მიუხედავად ამ ტრაგიკული კოლიზიებით აღსავსე სიუჟეტებისა, რომანში იგრძნობა რევ. პათოსი, ჰუმანიზმი, მომავლის ღრმა რწმენა, კომუნისტური იდეალებისადმი მისწრაფება. რომანი რუს. ცხოვრების მნიშვნელოვან ათწლეულს (1912—22) მოიცავს. შ-ის მეორე ეპიკური თხზულება, რომანი „გატეხილი ყამირი" (წგნ. 1—2. 1932—1960); ასახავს სოციალ. გარდაქმნების სოფლად დონზე კლასობრივი ბრძოლის გამწვავების, კულაკობის, როგორც კლასის, ლიკვიდაციის, კომუნისტური პარტიისა და მუშათა კლასის წამმართველი როლის ჩვენება მჭიდროდ უკავშირდება მწერლის შეუნელებელ ინტერესს ფსიქოლ. პრობლემებისადმი. სოც. მეურნ. გარდაქმნას თან სდევს კერძომესაკუთრული სულისკვეთების თანდათანობითი გაქრობა და მომავლისადმი სოციალ. დამოკიდებულების ჩამოყალიბება. რომანის სიუჟეტის სიმძაფრეს განაპირობებს გლეხობისათვის მუშა დავიდოვის თანამოაზრეთა და კონტრრევოლუციონერ პოლოვცევის ძალაუფრო ჯგუფის ანტაგონიზმი. შ. ქმნის კომუნისტის მაღალმხატვრულ ტიპურ სახეს. ასევე სრულყოფილად არიან დახატული სოფსაბჭოს თავ-რე რაზმიოტნოვი, პარტუჯრედის მდივანი ნაგულნოვი, საშ. გლეხი მაიდანნიკოვი და სხვ.

დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს შ. გაზ. „პრავდის" სამხ. კორესპონდენტი იყო. წერდა ნარკვევებს. ცალკე წიგნად დაიბეჭდა მოთხრ. „სიძულვილის მეცნიერება" (1942). 1943—44 გამოქვეყნდა რამდენიმე თავი რომანიდან „ისინი იბრძოდნენ სამშობლოსათვის" (ახ. ვარიანტი 1969). საბჭ. ლიტ-რის მნიშვნელოვანი მონაპოვარია მოთხრ. „ბედი კაცისა" (1956—57), რ-ის მთავარი გმირი ანდრია სოკოლოვი მრავალტანჯული, ქედუხრელი საბჭ. ადამიანის მაღალმხატვრული სახეა.

შ-მა განაგრძო და განავითარა რუს. კლასიკური ლიტ-რის ტრადიციები, იგი სოციალ. რეალიზმის დიდი წარმომადგენელი და საბჭ. ეპოსის ერთ-ერთი ფუძემდებელია. შ-ის თხზულებებში ჩანს პარტ. ტენდენციურობა სქემატიზმისა და დეკლარაციულობის გარეშე. შ-ს თანაბრად ეხერხება დრამ. კონფლიქტისა თუ კომ. სიტუაციების ხატვა. მისი ენა მდიდარია, ხატოვანი. მწერალი უხვად იყენებს ხალხ. გამოთქმებს.

შ-ის შემოქმედება დიდი პოპულარობით სარგებლობს საქართველოში (მთარგმნელები თ. ჯაჯანიშვილი, ა. ჭუმბაძე, რ. თაბუკაშვილი და სხვ.). რეჟ. ნ. შენგელაიამ 1959 სცადა „გატეხილი ყამირის" ეკრანიზაცია და სცენარიც დაწერა შ-თან ერთად. მაგრამ ჩანაფიქრი არ განხორციელებულა.

შოლომ-ალეიხემი

მ. შოლოხოვი

4309

მწერალმა იმოგზაურა საქართველოში 1966 და 1968.

შ. იყო სსრკ I—X მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი; მშვიდობის მსოფლიო საბჭოს წევრი. დაჯილდოებულია 6 ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: Собр. соч., т. 1—8, М., 1965—69; ბედი კაცისა, თბ., 1966; გატეხილი ყამირი, თბ., 1934 (მე-2 გამოც., 1962); სიძულვილის მეცნიერება, თბ., 1942; წყნარი დონი, თბ., 1956 (მე-2 გამოც., 1964).

ლიტ.: ტალიაშვილი ა., მიხეილ შოლოხოვი, თბ., 1974; ლეშჩინსკი ა., მიხეილ შოლოხოვის შემოქმედება, თბ., 1955; ჯიბლაძე გ., შოლოხოვის ეპოსი, თბ., 1980; Якименко Л., Творчество М. А. Шолохова, 3 изд., испр. и доп., М., 1977. გ. ტალიაშვილი.

შოლტიანები, უჯრედის ციტოპლაზმური გამონაზარდები; ახორციელებს მოლეკულების, მრავალ ბაქტერიის, მცენარეებისა და ცხოველების ზოოსპორებისა და სპერმატოზოიდების უჯრედის მოძრაობას. აქვს ერთი ან რამდენიმე შ. შ-ის სიგრძე სხვადასხვა უჯრედში სხვადასხვაა. დაახლ. 0,2 მკმ ალწევს თითქმის შ. წარმოადგენს ღეროს, რ-იც დაფარულია პლაზმური გარსით და შედგება პოლიმერული ნივთიერებისაგან. შ-ის ფუძესთან მდებარეობს ბაზალური სხეული — ცენტრიოლების ჰომოლოგი. განასხვავებენ შ-ის მოძრაობის რამდენიმე ფორმას. ბრტყელის (შ. შ. ხრახნისებურს), ტალღისებურს და სხვ. აღმოჩენილია შ-ის ცილის მსგავსება კუნთების ცილასთან.

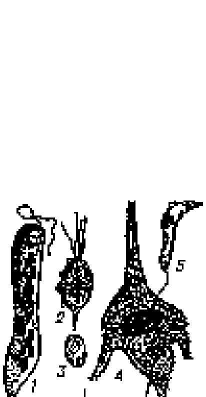

შოლტიანები (სქემა): 1 — ევგლენა; 2—ტრიქომონასი; 3—ლეიშმანია; 4—Ceratium; 5—ტრიპანოსომა; 6—ტრიქონიმფა; 7—Codonosiga; 8—Multicilia.

შოლტიანები, ერთუჯრედიანი და მრავალუჯრედიანი ორგანიზმები, რ-ებიც შოლტებით მოძრაობენ. 1. ბოტანიკაში შ. (Flagellatae) განიხილებოდა განყ-ბად (ტიპად), რ-იც შედგებოდა რამდენიმე კლასისაგან; მათგან ზოგიერთს (Pantostomatinae, Protomastiginae და Distomatinae) ამჟამად მცენარეულ ორგანიზმებად არ მიიჩნევენ დანარჩენი შ-ის ნაწილი ბიოქიმ. და მორფოლ. განსხვავების საფუძველზე გამოყოფილია ცალკე განყ-ბად (ევგლენისნაირი წყალმცენარეები), ნაწილი კი — მწვანე და ოქროსფერი წყალმცენარეების განყ-ბის კლასებად (ვოლვოქსისნაირი წყალმცენარეები და ქრიზომონადები). 2. ზოოლოგიაში შ. (Mastigophora), უმარტივესების კლასი შედგება 2 ქვეკლასისაგან (Phytomastigina და Zoomastigina), რ-ებშიც 8000-მდე სახეობაა. სხეულის წინა ბოლოზე 1—8, ზოგჯერ მეტი შოლტი აქვთ, რ-თაგან ერთ-ერთი უკანა მიმართული. ზოგჯერ სხეულის გვერდის და ქშნის ტალღისებურად მოძრავ აპკს (ტრიპანოსომებში). მათი სხეული დაფარულია თხელი გარსით — პელიკულით, ხშირად მთლიანი ქიტინოვანი ჯავშნით ან გარსით, რ-იც შედგება უჯრედის ფირფიტებისაგან ბირთვი, ჩვეულებრივ, ერთია, ზოგჯერ — რამდენიმე ათეული. ოსმოსური წნევის რეგულაცია და უჯრედის ნივთიერებათა გამოყოფა ხდება ვაკუოლებით. ზოგ შ-ს აქვს სტიგმა (სინათლის შემგრძნობი ორგანოიდი). რ-იც შოლტის ძირში მდებარეობს. ყველა შ-ს ახასიათებს დადებითი ფოტოტაქსისი. მრავლდებიან უმეტ. ხშირად უსქესოდ, განწვრივი გაყოფით. ზოგი გამრავლებისას გარდაიქმნება მკვრივგარსიან ცისტად და შემდეგ ერთხელ ან რამდენჯერმე იყოფა. ზოგი შ-ის გაყოფის შემდეგ წარმოქმნილი ინდივიდები ერთმანეთს არ სცილდებიან და ქმნიან კოლონიებს სქესობრივად იშვიათად მრავლდებიან ზიგოტისაგან ვითარდება ერთი ან რამდენიმე ახ. ინდივიდი, ზოგჯერ — კოლონია თავისუფლად მცხოვრები შ. ბინადრობენ მტკნარ წყლებსა და ზღვებში; პარაზიტები — ცხოველებისა და ადამიანის სისხლში. ზოგი შ. (ტრიპანოსომები, ლეიშმანიები, ლამბლიები და სხვ.) ადამიანისა და შინაური ცხოველების დაავადებათა გამომწვევია.

შოლტფეხიანები (Pedipalpi), ობობასნაირთა რიგი, რ-საც წინაპ ერთ რიგში აერთიანებდნენ. შ-ს მიაკუთვნებენ 3 რიგს (ტელიფონიდები, ფრინები და ტარტარიდები).

შორაპანი, სოფელი საჩხერის რ-ნში (კორბოულის სოფსაბჭო), ძირულის მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 810 მ, საჩხერიდან 24 კმ. კორბოულის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა.

შომეტი (Chaumette) პიერ გასპარ (რევოლუციური ფსევდონიმი ანაქსაგორი) (24. V. 1763, ნევერი,— 13. IV. 1794, პარიზი), საფრანგეთის დიდი რევოლუციის მოღვაწე. მემარცხენე იაკობინელი, კორდელიერების კლუბის წევრი (1790-იდან). მონაწილეობდა 1792 წ. 10 აგვ. სახ. აჯანყების მომზადებაში. დაუპირისპირდა ჟირონდისტებს. მაგრამ მათი დაპატიმრების შემდეგ შ-ც დააპატიმრეს. კომუნის საგანგებო კომისიისა და მისი კონვენტთან დამოკიდებულების გადაწყვეტა. ბრალდებით გილიოტინით სიკვდილით დასაჯეს.

შომოდი (Somogy), მედიე სამხრ.-დას. უნგრეთში. მდ. დრავისა და ბალატონის ტბის აუზში. ფართ. 6,1 ათ. კმ². მოსახლ. 360 ათ. კაცი (1981). ადმ. ც. — ქ. კაპოშვარი. აგრ.-ინდუსტრ. რ-ნი. მოჰყავთ ხორბალი, სიმინდი, ჭვავი, შაქრის ჭარხალი, მზესუმზირა, თამბაქო, საკვები კულტურები, კარტოფილი. მებაღეობა და მევენახეობა. კვების (საფქვავი, შაქრის), მანქანათმშ., ხის დამამუშ., საფეიქრო მრეწვ., საშენ მასალათა წარმოება. ისტ.-ბის ბალატონის ტბის სამხრ. სანაპირო საკურორტო ზონაა.

შომუთეფე, ადრინდ. სამიწათმოქმედო ნამოსახლარი (ძვ. წ. VI ათასწლ.) გურ-ინაგრ. ალდანი. სტ-ის სარზე. მდ. ტოვუზ-ფის მარცხენა ნაპირზე (ყაზახის რ-ნი). წარმოადგენს 0,8 ჰა ფართობის ბორცვს. ბორცვს გათხარეს 1961—64 (ი. ნარიმანოვი). ნამოსახლარი ერთფენიანია (კულტურული ფენის სისქე საშუალოდ 1 მ), თუმცა შეინიშნება ცხოვრების განახლებისა და გადაკეთების კვალი. საცხოვრ. და სამეურნეო ნაგებობების წრიული ფორმა აქვს და ერთმანეთს უკავშირდება მორკალული ტიხრებით. შენობები და ტიხრები ნაგებია ერთირიგად დაწყობილი ალიზით. აგურები მკვიდრად ბინადარ ცხოვრებას მიუთითებენ — მეტეოლ. შინაური საქონელი და სასოფლო-სამეურნეო კულტურები, რაც დასტურდება ნაპოვნი არქეოლოგიური მასალებითა და კულტ. მცენარეული ნაშთებით. ნაპოვნია 2 ჯგუფის კერამიკა: I — მოწითალო და ნაცრისფერი, ნაშენჯარიდან თიხისაგან ნაძერწი, რ-ის ზედაპირიც სპეტვადაა გაპრიალებული. II — მოყვა ან მოშავო და ნაცრისფერი, არაორგანული მინარევიანი, უმეტესწილად ჭურჭელი, ზოგჯერ კონუსური ან მოგრძო, ნეშომგვანი ელემენტებით დაწოდებული ჩრდილოების ობსიდიანისა და კაჟის იარაღი, აგრეთვე ქვისა და ძვლის იარაღი. აქვეა აღმოჩენილი ძვლის ნამგლის ბუდე და ბიოეთისებურ მასაში ჩასმული ნამგლის ჩასართები. ნაპოვნია ირმის რქისაგან ნაკეთობა ნივთებიც. ნაპოვნია პრიმიტიული ხანის კერამ. ერთეული ფრაგმენტები.

აზერბ. და საქართვ. უადრესი ძეგლების — შ-სა და შულავერის გორის სახელი — შულავერ-შომუთეფეს კულტურა — უწოდეს მთელ ამიერკავკასიაში გავრცელებულ ადრესამიწათმოქმედო კულტურას.

ლიტ.: Нариманов И. Г., Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г., в кн.: Археологические исследования в Азербайджане, Баку, 1965; Кигурадзе Т., Древнейшая земледельческая культура Закавказья, VII Международный конгресс доисториков и протоисториков. Доклады и сообщения археологов СССР, М., 1966. თ. კიღურაძე.

შონგაუერი (Schongauer), შენი (Schön) მარტინ (1435 და 1440-ს შორის, კოლმარი, ახლა საფრანგეთში,— 2. II. 1491, ბრაიზახი, ბადენი), გერმანელი გრავიორი და ფერმწერი. სწავლობდა ნიდერლანდებში. განიცადა ვეიდენის გავლენა. მუშაობდა კოლმარსა და ბრაიზახში (1483-იდან). ავტორია ფერწერული ტილოებისა („მადონა ვარდების ფანჩატურში", 1473) და გრავიურებისა („ვნებანი", „ბაზარში მიმავალი გლეხები" და სხვ.). შ-ის შემოქმედებამ, რ-იც მოგვიანებით ნიდერლანდურ გვიანდ. გოტიკისა და ადრინდ. რენესანსის ნიშანთა შერწყმაა, დიდი გავლენა მოახდინა გერმ. რენესანსის ოსტატთა ხელოვნებაზე.

შონინი გიორგი სტეფანეს ძე (დ. 3. VIII. 1935, ქ. როვენკი, ლუგანსკის, ამჟამად ვოროშილოვგრადის, ოლქი), საბჭ. კოსმონავტი მფრინავი, ავიაციის გენ.-მ. (1977), საბჭ. კავშირის გმირი (22 X. 1969). სკკპ წევრი 1957-იდან. 1957 დაამთავრა ეისკის სამხ.-საავიაციო სასწავლებელი (ამჟამად ვ. კომაროვის სახ. ეისკის მფრინავთა უმაღლესი სამხ.-საავიაციო სასწავლებელი). 1960-იდან კოსმონავტთა რაზმშია. 1968 დაამთავრა ნ. ჟუკოვსკის სახ. სამხ.-საჰაერო საინჟინრო აკადემია. 1969 წ 11—16 ოქტ. ვ. კუბასოვთან ერთად იფრინა კოსმოსში ხომალდ „სოიუზ-6-ით", იყო ხომალდის მეთაური. განახორციელა ჯგუფური ფრენა „სოიუზ 7" და „სოიუზ-8" ხომალდებთან. ამ ფრენისას პირველად შემოწმდა უწონობის პირობებში ლითონთა შედუღების სხვადასხვა ხერხი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენით და მედლებით.

გ. შონინი

შოპენი (Chopin) ფრიდერიკ ფრანციშეკ [22 II (სხვა ცნობებით, 1 III), 1810, ჟელიაზოვა-ვოლია, ვარშავის მახლობლად,— 17. X. 1849, პარიზი], პოლონელი კომპოზიტორი და პიანისტი, ფრანგი ემიგრანტის, პოლ. 1794 აჯანყების მონაწილის — ნიკოლა შოპენისა და პოლ. ი. ქშიჟანოვსკას შვილი. 1816-იდან სწავლობდა ფორტეპიანოზე დაკვრას ჩეხ მუსიკოს ვ. ჟივნისთან. ვარშავაში ლიცეუმში სწავლისას (1823—26) განაგრძობდა ფორტეპიანოზე მეცადინეობას, მართავდა კონცერტებს, გაიარა კომპოზიციის თეორია ი. ელსნერის ხელმძღვანელობით (1822-იდან). მასთანვე დაამთავრა ვარშავის „მუსიკის მთავარი სკოლა" (სწავლობდა 1826—29). პირველი ნაწარმოებები (2 პოლონეზი) 11 წლისამ შექმნა. 1825—29 გაეცნო პოლ. სხვადასხვა კუთხის ხალხის ყოფასა და მუსიკას. იყო საგასტროლოდ ბერლინსა (1828) და ვენაში (1829). 1830 ნოემბერში დაამთავრდა შ-ის ცხოვრების ვარშავის პერიოდი. რ-მაც განსაკუთრებული როლი შეასრულა მის შემოქმედებით ფორმირებაში. ამ დროს შექმნა 2 საფორტეპიანო კონცერტი, (1829—30), სონატა, პირველი მაზურკები, პოლონეზები, ნოქტიურნები, ეტიუდები და სხვ., რ-ებშიც მკაფიოდ გამოვლინდა შ-ის მხატვრული ინდივიდუალობა, მისი მუსიკის ნათელი ეროვნ. ხასიათი.

შ-ის ცხოვრებაში გარდამტეხი როლი ითამაშა პოლ. აჯანყებამ, რ-ის დამარცხებას (1830) იგი ვენაში შეიტყო. შ. მიუნხენისა და შტუტგარტის გავლით პარიზს გაემგზავრა. შტუტგარტში დაწერა განთქმული „რევოლუციური ეტიუდი" (1831), რ-იც შთააგონა ვარშავის დაცემის ტრაგიკულმა ამბავმა. 1831 სექტ.-იდან შ. მუდმივად ცხოვრობდა პარიზში, სადაც შექმნა თავისი უმთავრესი ნაწარმოებები. აქ მეგობრობდა ფ. ლისტს, ე. დელაკრუას, ჰ. ბერლიოზს, ჰ. ჰაინეს, ვ. ბელინის, მეგობრობდა ჟ. სანდთან (ერთად ცხოვრობდნენ 1838—47). 1832 პარიზში დაიწყო შ-ის ტრიუმფული საკონცერტო გამოსვლები, ძირითადად ასრულებდა საკუთარ ნაწარმოებებს. 1848 გამართა უკანასკნელი

ინტელიგენცია. მილერ წლებში მძიმედ იყო დაავადებული ტუბერკულოზით; გარ-ემოცვალა პარიზში; დაკრძალულია იქვე, პერ-ლაშეზის სასაფლაოზე. ხოლო მისი გული, რ-იც მისივე ანდერძით ვარშავაში ჩაიტანეს, წმ. ჯვრის ეკლესიის ერთ-ერთ სვეტშია დატანებული.

შ-ის შემოქმედება პოლ. და მსოფლიო მუს. კულტურის ერთ-ერთი მწვერვალია. ტიპური რომანტიკოსი, იგი თავის ქმნილებებს კლასიკურად სრულყოფილ ფორმებში აყალიბებს. შ. ერთი უპირველესთაგანია მუსიკის მელოდიური სიმდიდრითა და სტილის სრულყოფილებითაც. მის მუსიკაში შერწყმულია ნატიფი ლირიკა, ღრმა პათოსი და ტრაგ. პერიოდი, არისტოკრ. სული და ჭეშმარიტი დემოკრატიზმი.

შ. ნოვატორი კომპოზიტორია, რაც თავს იჩენს მისი მუს. სტილის ყველა კომპონენტში (მელოდიკაში, რიტმიკაში და, განსაკუთრებით ჰარმონიაში). ან. მუს. ფორმების ძიებაში (მაგ., მან პირველმა დაამკვიდრა საფორტეპიანო მუსიკაში სკერცო, ბალადის ჟანრები), დამოუკიდებელი მნიშვნელობა მიანიჭა პრელუდიას, ახლებური შინაარსი გააჩინა მისცა ეტიუდს, მაღალი მხატვრული განზოგადების დონეზე აიყვანა საცეკვაო ჟანრები. შ-მა ძლიერი გავლენა მოახდინა მთელ ევრ. მუს. კულტურაზე.

შ-ის მუს. ნაწარმოებებმა ღრმა კვალი დატოვა კომპოზიტორის ტრაგიკულმა ბიოგრაფიამ. ნოსტალგიის გრძნობით არის გამსჭვალული მისი შემოქმედების დიდი ნაწილი. პატრ.-ეროვნ. იდეები განსაკუთრებით მკაფიოდ გამოიხატა მის ორი ნაწილიან სონატაში სი-ბემოლ მინორ (1839), რ-შიც მე-3 ნაწილად შეიტანა თავისი ცნობილი „სამგლოვიარო მარში" (1837), პოლონეზებსა და მაზურკებში.

სხვა ქვეყნის კომპოზიტორთაგან განსხვავებით შ. თითქმის მთლიანად შემოიფარგლა საფორტეპიანო ჟანრით. ის თვითონ იყო შესანიშნავი პიანისტი (ძირითადად უკრავდა საკუთარ ნაწარმოებებს), შექმნა ორიგ. საშემსრულებლო სტილი, რ-შიც არაჩვეულებრივი მგრძნობიარობა და სიხატოვნე შერწყმული იყო სიღრმესთან და ვირტუოზულ ბრწყინვალებასთან. ვარშავაში შექმნილია ფრიდერიკ შოპენის სახ. საზ-ბა, რ-იც დიდ საკონცერტო, საგამომც.-კვლ., საგამომცემლო და ა. შ. მოღვაწეობას ეწევა. 1927-იდან ვარშავაში იმართება პიანისტთა შოპენის სახ. საერთაშ. კონკურსები. 1949 თბილისში გაიმართა შ-ის სახ. რესპ. კონკურსი. შ-ის ნაწარმოებების შესანიშნავ შემსრულებლად ითვლება ე. ყიფიანიძე.

ლიტ.: Ивашкевич Я., Шопен, пер. с польск., М., 1963 (Жизнь замечательных людей); Кремлёв Ю., Фредерик Шопен. Очерк жизни и творчества, 3 изд., М., 1971; Лист Ф., Ф. Шопен, 2 изд., М., 1956.
გ. ტორაძე.

შოპენჰაუერი (Schopenhauer) არტურ (22. II. 1788, დანციგი, ახლანდ. გდანსკი, — 21. IX. 1860, მაინის ფრანკფურტი), გერმანელი ფილოსოფოს-იდეალისტი. 1820—21 ბერლინის უნ-ტის პრივატ-დოცენტი. ებრძოდა ფიხტეს, შელინგსა და ჰეგელს, თუმცა მათ გავლენას ვერ ასცდა. მისი აზრით, მათ დაამახინჯეს კანტის ფილოსოფია, სადაც სრულიადაა მოვლენებისა და თავისთავადი ნივთის ერთმანეთისაგან გამიჯვნა. ზნეობრივისაგან თეორიულის გამიჯვნა, ცნებისაგან არსებობის გამოყვანის შეუძლებლობა. შ. საკუთარი მოძღვრების საფუძვლად კანტსა და ინდურ სიბრძნეს აცხადებს. ინდური კულტურის გაცნობა უკრ. აღმ. რენესანსის საფუძვლად მიაჩნია. ძირითად ნაშრომში — „სამყარო, როგორც ნება და წარმოდგენა" (ტ. 1—2, 1819—1844) კანტის თავისთავადი ნივთს აიგივებს ირაციონალურ აბსოლუტურ ნებელობასთან, რ-იც სამყაროს აბსოლუტური, არამიზეზშეცნობადი და არაცნობიერად მოქმედი საფუძველია. ხოლო მისი გამოვლენა გონიერებაა, ე. ი. ჩვენი წარმოდგენების სამყაროა. ეს სამყარო ემორჩილება „საკმარისი საფუძვლის კანონის" ოთხ სახეს (ქმნადობის, შემეცნების, არსისა და მოტივაციის). ამ სფეროში არსებობს შემეცნება, თუმცა მიზანს ვერასდროს ვერ აღწევს მიზნის მიუღწევლობის განცდა კი ტანჯვაა. ეს განცდა ტოტალურია. ჩვენი სამყარო ყველაზე უარესია შესაძლებელთა შორის. ცხოვრების მიზანი მისგან განთავისუფლება უნდა იყოს. იგი იწყება ჩვენშივე საკუთარი ნებელობისა და მოვლენის განსხვავებით. ასკეტიზმის პრინციპით ეს შესაძლებელია სხვებშიც გაავრცელოთ, ე. ი. უარი ვთქვათ სხვების მხოლოდ საშუალებად მიჩნევაზე. ამ პროცესში ხელს გვიწყობს ხელოვნება, რ-იც მართალია დროებით, მაგრამ მაინც გვათავისუფლებს მიზეზობრიობისაგან. ქრისტ. ხედვაში მოიხსენება მეცნიერებისათვის მიუღწეველი სუბიექტ-ობიექტის დაპირისპირება უმაღლესი საფეხურია იდე. ასკეტთა განწყობის შეწყნარება, როცა თავს კი არ იკლავენ, არამედ სიცოცხლის სურვილს სპობენ. ის მოკლე პერიოდი, როცა ადამიანი თავისუფალია ყველა ამქვეყნიური სურვილისაგან, ე. ი. არ ემორჩილება საკმარისი საფუძვლის კანონს, განთავისუფლების ერთადერთი შესაძლებელი გამოვლენაა. შ-ის სუბიექტურ-იდეალისტური თეორია მისი ნებელობის ირაციონალისტური მეტაფიზიკის საფუძველია. შ-მა გავლენა მოახდინა ნიცშეს, ე. ჰარტმანზე, რ. ვაგნერზე, ფ. ნიცშესა და ა. ბერგსონზე.

თხზ.: Sämtliche Werke, Bd 1—7, Wiesbaden, 1946—59; Полн. собр. соч., т. 1—4, М., 1900—10.

ლიტ.: Фишер К., А. Шопенгауэр, пер. с нем., М., 1896.
გ. თევზაძე.

შოპრონი (Sopron), ქალაქი უნგრეთში, მდ. იკვას (დუნაის აუზი) ნაპირზე, დიერ-შოპრონის მედიეში 54 ათ. მცხ. (1981). სარკინიგზო კვანძი არის საფეიქრო, საშ-ქიმიური, ლითონდამუშ., კვების (ღვინო, ლუდი) მრეწველობა. პოლიტექ. ინ-ტი. ხუროთმოძღვრული ძეგლები: გოთიკური ნაგებობები — ბენედიქტელთა ეკლესია (XIII ს.—XIV ს. I მეოთხედი, გადაკეთებულია დაახლ. 1490) და მონასტრის კაპიტულის დარბაზი (XIV ს. I ნახ.), წმ. მიხეილის (XIII—XV სს.) და წმ. გიორგის (XIV ს.; გადაკეთებულია ბაროკოს სტილით, 1682—1781) ეკლესიები, გოთიკური, რენესანსული და ბაროკოული საცხოვრ. სახლები. ფ. ლისტის სახ. მუზეუმი.

შორაპანი, შ ო ლ ა ვ ე რ ი, სოფელი ალავერდის რ-ნში (ვარხანის სოფსაბჭო), ახალციხის ქვაბულში, მდ. ქვაბლიანის ხეობაში. ზ. დ. 1120 მ, ადიგენიდან 11 კმ. ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 18 კმ. ვარხანის მეურნეობა-მეფრინველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. მოლავერში (4 კმ). ბ-კა, კლუბი.

შორაპანი, დაბა (1938-იდან) ზესტაფონის რ-ნში, იმერეთის დაბლობის უკიდურეს აღმ. ნაწილში, მდ-ების ყვირილისა და ძირულის ხეობაში. ზ. დ. 170 მ, ზესტაფონიდან 5 კმ. რკინიგზის სადგური. ფეროს კოლ-ბა (მეკვენახეობა), ელექტროელემენტებისა და ავეჯის ქ-ნები. სადურგლო და საზეინკლო სახელოსნოები. ფაიფურის მხატვრული დამუშავების საამქრო. 2 საშ. და 1 სადამო (ცვლიანი) სკოლა. საბავშვო ბაღი, 2 ბ-კა, 2 კლუბი (კინოდანადგარი), 3 მედპუნქტი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. დასახლებულია ანტ. ხანიდან; უძველესი წერილობითი ცნობა ეკუთვნის სტრაბონს (ძვ. წ. I—ახ. წ. I სს.). ვახუშტი ბაგრატიონის (XVIII ს.) მიხედვით, VIII ს. დასაწ. შ. არჩევთ (ეგივე შორაპნის) საერისთავოს ცენტრს წარმოადგენდა, ვარაუდობენ, რომ შ. საერისთავოს ცენტრი უნდა ყოფილიყო ქართლის სამეფოს დაარსების დროიდანვე (ძვ. წ. III ს.). გვიანდ. ფეოდ. ხანაში იყო მცირე ქალაქი გამაგრებული ციხით.

შემორჩენილია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — შორაპნის ციხე.

შორაპნის ზეგანი, აღმ.-დას. ერთიული რაიონის იმერეთში, ცენტრი შორაპანი. შეიქმნა 1846. შედიოდა ქუთ. გუბერნიაში. თავდაპირველად იყოფოდა: არგვეთის, დიმის, საჩხერის, სვირის, ხარაგაულის, ჩხარისა და შორაპნის უბნებად XIX ს. დასასრ. შ. მ-ში შედიოდა ყვირილის, სარჩეფის, წიფის, შაორეთისა და ჩხარის უბნები. შ. მ. გაუქმდა 1930.

ზ. ცინცაძე.

შორაპნის ციხე, ანტიკური და შუა საუკუნეების ციხესიმაგრე დას. საქართველოში, ყვირილისა და ძირულის შესართავში (ახლანდ. დაბა შორაპნის ტერიტ., ზესტაფონის რ-ნი). წყაროებში პირველად მოიხსენიებულია სტრაბონთან (ძვ. წ. I — ახ. წ. I სს.). ლეონტი მროველის (XI ს.) ცნობით, ციხესიმაგრე ძვ. წ. III ს. დასაწყისში ააგო ქართლის მეფე ფარნავაზ I-მა. სტრაბონისეული ცნობით, ციხესიმაგრე იმდენად დიდი იყო, რომ მასში თავისუფლად ეტეოდა ქალაქის მოსახლეობა. VI ს-ში, ირან-ბიზანტ. ომის დროს (იხ. ეგრისის დიდი ომი 542—562), შ. ც. ბერძნებმა ხელში ჩაიგდეს და გაანადგურეს, შემდეგ ეს ციხე მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი იყო. 1730 ოსმალებმა დაიკავეს; 1770 მეფე სოლომონ I-მა გაათავისუფლა. შემორჩენილია შ. ც-ის ნანგრევები (ფართობი 0,5 ჰა-ზე მეტი). კედლების წყობაში შეიმჩნევა რამდენიმე სამშენებლო ფენა — ანტიკურიდან გვიანფეოდ. ხანამდე.

წყარო: ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. 4, თბ., 1973.

ლიტ.: საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. 4, თბ., 1973.
ო. ჯაფარიძე.

შორთა, ქართული ხუროთმოძღვრული კომპლექსი ახალქალაქის რ-ნში, სოფ. თოკის ჩრდ.-ით 5—6 კმ-ზე. კომპლექსში შედის: ეკლესია (გაირჩევა მშენებლობის სხვადასხვა ქრონოლოგიური ფენა) და სამრეკლო. ეკლესია ორსართულიანია. ძირითადი ნაწილი (II სართული) შიგნით ჯვარული სივრცის ქმნის. ეს არის თავისებური ტიპის, გეგმით სწორკუთხედად წაგრძელებული დარბაზი I სართულის სამხრ. ით აქვს კარიბჭე, რ-იც XV ს-ში სამრეკლოსთვის გამოუყენებიათ — სამხრ. მიშენებებით იგი გაუდიდებიათ და ზედ სამრეკლოს 9-მალიანი ფანჩატური დაუდგამთ. სამრეკლოს ორივე სართული ქვითკირისაა. სამი ქვითაა ნაგები სამხრ. ფასადზე სამი თაღით შექმნილი კომპოზიციაა. ეს არის მ-წვრივი პილონზე დაყრდნობილი ორი თაღოვანი მაღალი შექმნილი შესასვლელი. რ-ის ზემოთ მესამე თაღია. ფანჩატურის თაღები ცისკრის გამოტანით მიმზიდველია.

შორიყანი (საკ. სახელწ. — შ ო რ ი), რსფსრ-ში, კემეროვოს ოლქის სამხრ. ნაწილში, მდ. ტომისა და მისი შენაკადების ნაპირებზე მცხოვრები ხალხი. რაოდ. 16 ათ. კაცი (1979, აღწერა). ლაპარაკობენ შორულ ენაზე. წარსულში ფორმალურად მართლმადიდებლებად ითვლიან. ტრადიციულად გავრცელებული იყო შამანიზმი და სარეწაო კულტები. შ. ჩამოყალიბდნენ უნგრული, სამოიოდური, კეტურენოვანი და თურქულენოვანი ტომებისაგან. კულტურითა და წარმოშობით ახლოს არიან ჩრდ. ალთაელებისა და ხაკასების ზოგიერთ ეთნოგ. ჯგუფთან. XX ს. დასაწყისამდე ინარჩუნებდნენ გვაროვნ. ურთიერთობის გადმონაშთებს. ოქტ. რევ-მდე შ-ის ძირითადი საქმიანობა იყო ნადირობა, თევზჭერა, პრიმიტ. მიწათმოქმედება, მჭედლობა; იცოდნენ რკინის დნობა. საბჭ. პერიოდში მათი ყოფა ძირეულად შეიცვალა.

შორეული აღმოსავლეთი, აზიის აღმ. ნაწილში მდებარე სახელმწიფოებისა და

ფ. შოპენი

შორთა. სამრეკლო XV ს.

პ. შორიგინი

ტერიტორიების ზოგადი სახელწოდება. შ. ა-ს მიაკუთვნებენ ჩინეთს (აღმ. ნაწილი), კორეას, იაპონიას, ფილიპინებს, აგრეთვე სსრკ-ის უკიდურეს აღმ. ნაწილს.

შორეული აღმოსავლეთის რესპუბლიკა (შარ), დემოკრატიული რესპუბლიკა აღმ. ციმბირსა და შორეულ აღმოსავლეთში 1920—22. მისი შექმნა განპირობებული იყო რთული საგარეო და საშინაო სამხ.-პოლიტ. ვითარებით. ჩამოყალიბდა 1920 წ. 6 აპრ. ბაიკალისპირეთის მშრომელთა დამფუძნებელ ყრილობაზე. ყრილობამ აირჩია რესპ. დროებითი მთავრობა. შარ-ში შედიოდა იმიერბაიკალეთის, ამურის, ზღვისპირეთის, კამჩატკის ოლქები და ჩრდ. სახალინი. დედაქალაქი თავდაპირველად იყო ვერხნეუდინსკი (ახლანდ. ულან-უდე), შემდეგ — ჩიტა. საბჭ. მთავრობამ ოფიციალურად ცნო იგი 1920 წ. 14 მაისს და ყოველმხრივ დახმარებას უწევდა მას. შორეული აღმოსავლეთის ოლქების წარმომადგენელთა კონფერენციაზე (1920 წ. 28 ოქტ. — 10 ნოემბ.) აირჩიეს შარ-ის მთავრობა. რესპუბლიკის საბოლოო სახელმწ.-სამართლ. გაფორმებისათვის მოწვეულ იქნა დამფუძნებელი კრება. არჩევნები შედგა 1921 წ. 9—11 იანვ.; ბოლშევიკები და მათი მომხრეები შეადგენდნენ არჩეულთა 72,6%-ს. კრებამ მიიღო კონსტიტუცია და აირჩია მთავრობა. პარტ.-პოლიტ. ხელმძღვანელობისათვის 1920 აგვ.-ში შეიქმნა რკპ (ბ) ცკ-ის შორეული აღმოსავლეთის ბიურო. შარ-ის ხელმძღვანელობაში დიდი როლი ითამაშეს რკპ (ბ) ცკ-მ და პირადად ვ. ი. ლენინმა.

1921 წ. 26 მაისს თეთრგვარდიელებმა იაპონელთა ხელშეწყობით მოახდინეს გადატრიალება ვლადივოსტოკში, 22 დეკ. ხელთ იგდეს ხაბაროვსკი. შარ-ის სახ.-რევ. არმია (სარდალი ვ. ბლიუხერი) კონტრშეტევაზე გადავიდა, 1922 წ. 12 თებ. თეთრგვარდიელები განადევნა ვოლოჩაევკასთან, ხოლო 14 თებ. გაათავისუფლა ხაბაროვსკი. 25 ოქტ. შევიდა ვლადივოსტოკში და ინტერვენტები იძულებული გახდნენ დაეტოვებინათ ზღვისპირეთი. 1922 წ. 15 ნოემბ. სრულიად რუს. ცაკ-ის დეკრეტით შარ შევიდა რსფსრ-ის შემადგენლობაში.

შორეული აღმოსავლეთის უნივერსიტეტი, დაარსდა 1920 ვლადივოსტოკში. 1939 დაიხურა. ხელახლა გაიხსნა 1956. მის შემადგენლობაში 1984 იყო ფიზ.-მათ., ქიმ., ბიოლ.-ნიადაგ., ფილოლ., ისტ.-სამართლის, აღმოსავლეთის ფაკ-ტები, საღამოს, დაუსწრებელი და მოსამზადებელი სწავლების განყ-ბები; ასპირანტურა; 41 კათედრა, 11 სამეცნ.-კვლ. ლაბორატორია, 2 მუზეუმი, ბ-კა (400 ათ. დასცემი ერთეული); სწავლობდა 6 ათ. სტუდენტი, მუშაობდა დაახლ. 500 მასწავლებელი, მ. შ. 9 მეცნ. დოქტორი და პროფესორი, 105 მეცნ. კანდიდატი. უნ-ტი გამოსცემს სამეცნიერო წერილებს (1957-იდან).

შორეული კავშირგაბმულობა, ფიზ. (პრაქტიკულად შეუზღუდავი) მანძილით დაშორებულ პუნქტებს შორის სადენიანი და რადიორელეური ხაზებით განხორციელებული სატელეფონო-სატელეგრაფო კავშირი. ტერმ. „შ. კ." წარმოიშვა სადენიანი კავშირგაბმ. ხაზებით ელექტრული სიგნალების გადაცემის ტექნიკაში. შ. კ-ის სინონიმია — საქალაქთაშორისო კავშირგაბმულობა.

შორი ავიაცია, ავიაციის ერთ-ერთი სახეობა საბჭოთა სამხედრო-საჰაერო ძალების შემადგენლობაში. 1942-მდე ეწოდებოდა შორი ბომბდამშენი ავიაცია, 1942-იდან — შორი მოქმედების ავიაცია, ხოლო 1946-იდან შ. ა. ჰქვია. მისი დანიშნულებაა მტრის ღრმა ზურგში მნიშვნელოვანი ობიექტების განადგურება დამოუკიდებლად და შეიარაღებული ძალების სხვა სახეობების გაერთიანებებსა და შენაერთებთან თანამოქმედებით. შ. ა. იყოფა რაკეტამზიდ, ბომბდამშენ და მზვერავ ავიაციად.

შორიგინი პავლე პოლიევქტის ძე [16 (28) IV. 1881, სოფ. გორკი, ვლადიმირის გუბ., — 29. IV. 1939, მოსკოვი], საბჭ. ქიმიკოსი, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1939). დაამთავრა მოსკ. უმაღლესი ტექნ. სასწავლებელი (1906). მუშაობდა იქვე (1906—10). 1910—18 მოსკ. საფეიქრო ფაბრიკის ინჟინერი. 1919—25 მოსკ. ვეტერინარული და ხე-ტყის ტექ. ინ-ტებისა და მოსკ. დ. მენდელეევის სახ. ქიმ.-ტექნოლ. ინ-ტის (1925—39) პროფესორი. შ-ის ძირითადი შრომები ეხება ნატრიუმორგ. ნაერთების ქიმიას. აღმოაჩინა მარტივი ეთერების დაშლისა (ლითონური ნატრიუმის მოქმედებით) და ორი ახ. ტიპის მარტივი ეთერების შიდამოლეკულური გადაჯგუფების რეაქციები. შ-ის ხელმძღვანელობით შემუშავებულია სინთეზური ნივთიერებათა სინთეზის მეთოდები და სხვ.

შორინი ალექსანდრე თეოდორეს ძე [23 XI (5. XII) 1890, პეტერბურგი, — 21 X. 1941, ულიანოვსკი], საბჭ. გამომგონებელი რადიოს, ტელეგრაფიისა და ბგერათ. ჩაწერის დარგში. 1911—14 სწავლობდა პეტერბ. ელექტროტექ. ინ-ტში. 1919—22 მუშაობდა ნიჟნი-ნოვგოროდის რადიოლაბორატორიაში. 1927—34 სადენიანი კავშირგაბმ. ცენტრ. ლაბორატორიაში. 1934-იდან იყო სსრკ მეცნ. აკად. ავტომატიკისა და ტელემექანიკის (ახლანდ. მართვის პრობლემების) ინ-ტის დირექტორი. გამოიგონა სატელეგრაფო სტარტ-სტოპური აპარატი, ბგერათჩამწერი ხელსაწყოები და სხვ. შ-ის სახელი მჭიდროდ უკავშირდება სსრკ-ში ხმოვანი კინოს შექმნასა და განვითარებას. სსრკ სახელმწ. პრემია (1941). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით.

შორისდებული, უცვლელი მეტყველების ნაწილი; ადამიანის გრძნობის, განცდის, ნება-სურვილის გამომხატველი ბგერა, ბგერათა ჯგუფი ან სიტყვა. იგი განყენებულად იდგას წინადადების თავში, შუაში ან ბოლოში (იხმარება ცალკეც) და გამოიყოფა მძიმით (უჰ, რა მშვენიერი დილაა!) ან ძახილის ნიშნით (ვაჰმე! ეს რა ამბავია!). შ-თან სასვენი ნიშანი არ დაისმის, თუ იგი მიმართვას ახლავს ან სახელის მნიშვნელობით არის ნახმარი და წინადადების რომელიმე წევრის ფუნქციას ასრულებს (მაგ., უი ჩემს თავს!).

შორისი ადამიანისა, მცირე მენჯის გამოსავალი, რომბისებრი ფორმის მიდამო, რ-იც შემოსაზღვრულია წინიდან ბოქვენის კუთხით, უკნიდან — კუდუსუნით, ხოლო გვერდებიდან — საჯდომი ბორცვებით (კუზით). გინეკოლოგიაში შ-ს უწოდებენ ვიწრო მიდამოს ყითასა და სასქესო ნაპრალს შორის. შ-ის კანქვეშ არის მკვრივი ფიბროზული მყესოვანი ცენტრი, საიდანაც ყოველმხრივ მიემართება კუნთოვანი ბოჭკოები, მ. შ. შ-ის ზედაპირული განივი კუნთი, რ-იც ცენტრიდან მიდის კუზუხორცებთან და ყოფს შ-ს წინა შარდ-სასქესო და უკანა ანალურ სამკუთხედებად. შარდ-სასქესო სამკუთხედში გაივლის შარდსადენი და საშო (ქალებში) და შარდსადენი (კაცებში), ანალურ სამკუთხედში — სწორი ნაწლავი. რ-ის გვერდებზე არის ღრმა კუნთ-სწორი ნაწლავის ცხიმოვანი ქსოვილითა და სისხლძარღვებით ამოვსებული ფოსოები, სადაც ხშირად ვითარდება ჩირქოვანი პროცესები. *გ. აბაშიძე.*

შორი წესრიგი და ახლო წესრიგი, მყარ სხეულებსა და სითხეებში ატომებისა და მოლეკულების ურთიერთგანლაგების მოწესრიგებულობა. მოწესრიგებულობას ატომთაშორისი მანძილების შესადარ მანძილებზე უწოდებენ ახლო წესრიგს, ხოლო მოწესრიგებულობას, რ-იც მეორდება განუსაზღვრელად დიდ მანძილებზე, — შორ წესრიგს. იდეალურ აირში ატომის მდებარეობა სივრცის რომელიმე წერტილში არ არის დამოკიდებული სხვა ატომების განლაგებაზე. ამრიგად, იდეალურ აირში შ. წ. და ა. წ. არ არსებობს, სითხეებსა და ამორფულ სხეულებში კი არსებობს ახლო წესრიგი — მეზობელი ატომების განლაგების გარკვეული კანონზომიერება; დიდ მანძილებზე წესრიგი ნელ-ნელა „ირღვევა" და გადადის „უწესრიგობაში", ე. ი. შორი წესრიგი სითხეებსა და ამორფულ სხეულებში არ არის (იხ. *ამორფული მდგომარეობა*).

კრისტალებში ატომები განლაგებულია სწორ მწკრივებად, ბადეებად (სივრცულ გისოსებად) და ატომთა სწორი მონაცვლეობა ერთმანეთის მიმართ ერთსა და იმავე მანძილებზე მეორდება ნებისმიერი მანძილით დაშორებული ატომებისათვის, ე. ი. არსებობს შ. წ. და ა. წ. შორი წესრიგის ძირითადი თვისებებია ნაწილაკების განლაგების სიმეტრია და კანონზომიერება, რ-ებიც მეორდება მოცემული ატომიდან ნებისმიერ მანძილზე. შ. წ-ს და ა. წ-ს განაპირობებს ნაწილაკებს შორის ურთიერთქმედება.

შ. წ. და ა. წ. არსებობს არა მარტო ნაწილაკების ურთიერთგანლაგებაში (კოორდინაციული წესრიგი). მაგ., არასიმეტრიული მოლეკულებისაგან შედგენილ სითხეებში არსებობს მოლეკულების ორიენტაციული ახლო წესრიგი, ხოლო ზოგიერთ კრისტალებში — შორი წესრიგიც. ფერომაგნეტიკებსა და ანტიფერომაგნეტიკებში არსებობს მაგნ. მომენტების, ხოლო სეგნეტოელექტრიკებში — ელექტრული დიპოლური მომენტების ორიენტაციის შ. წ. და ა. წ.

ლიტ.: Китайгородский А. И., Порядок и беспорядок в мире атомов, 4 изд., М., 1966.

შორიოქანი, მლაშე ცოცხი (Limonium, აგრეთ — Statice), მცენარეთა გვარი ტყვიაბალახისებრთა ოჯახისა. უმეტესად მრავალწლოვანი ბალახებია, დიდი, მეტწილად მხოლოდ ფესვთანური ფოთლები აქვთ. ყვავილები ერთად შეწებილი ან ყვავილედია, შეკრებილია საგველა ყვავილედებში. საკვებავი მცენარეებია. შ-ის 300-მდე სახეობა მთელ დედამიწაზეა გავრცელებული, უმთავრესად კი აღმ. ხმელთაშუაზღვისპირეთიდან ცენტრ. აზიამდე. სსრკ-ში ცნობილია შ-ის 35-მდე სახეობა, საქართველოში 2. მათგან ერთი (L. meyeri) აღმ. საქართველოს ნახევრად უდაბნოებში, ბიცობიან ადგილებზე იზრდება, მეორე კი (L. sinuatum) — ეგზოტურ-ერთწლიანი და მხოლოდ აჭარაში გვხვდება (ბაღებში). შ-ის ფესვები ტანინებს შეიცავს და მცენარეთაგანვე იყენებდნენ ტყავის მოსათრიმლად. შ. ლანდშაფტის შესამკობი მცენარეა.

შორსმხედველობა, ჰიპერმეტროპია (ჰიპერ..., ბერძ. metron — ზომა და ოფს. ბერძ. ōps — თვალი)), ნორმალური რეფრაქციიდან (იხ. *რეფრაქცია თვალისა*) გადახრა, რაც მდგომარეობს იმაში, რომ თვალში გარდატეხილი შემდეგ სინათლის პარალელური სხივები ფოკუსება თვალის ბადურა გარსის უკან მდებარე ფოკუსში (F) და ბადურაზე გარსზე მიიღება საგნის ბუნდოვანი გამოსახულება. შ. განპირობებულია იმით, რომ თვალის გარდამტეხ არეში (რქოვანა გარსი და ბროლი) სინათლის სხივი სუსტად გარდატყდება (რეფრაქციული შ.), ან იმით, რომ თვალის წინა-უკანა ღერძი მოკლეა (ღერძული შ.). უფრო ხშირად ორივე ეს მიზეზი ერთად გვხვდება. შ., როგორც წესი, აქვს ახალშობილთა უმრავლესობას, მაგრამ ბავშვის ზრდის პროცესში, თვალის კაკალი დიდდება და შ. ქრება. შორსმხედველი თვალი, რ-საც უჭირს ახლოს პარალელური სხივების შეკრება, კიდევ უფრო ძნელად კრებს ახლომდებარე საგნებიდან გამომავალ სხივებს. ამიტომაც, ის ცუდად ხედავს როგორც შორს, ისე ახლოს და ამდენად ტერმ. „შ." არსებითად არ არის საკმაოდ ზუსტი. შედარებით დაბალი ხარისხის შ-ის დროს აკომოდაციური მა-

ბავშვ ე. წ. ცილინდრული კუნთის, რაც ზრდის ბროლის სიმრუდეს, მისი გარდატეხის უნარს (ი. აკომოდაცია თვალისა) და იძლევა საგნის მკაფიო გამოსახულებას ხანშესულებსა და მიოპიურებს აკომოდაციის ეს უნარი შესუსტებული აქვთ და ვითარდება სიბერის შ. (პრესბიოპია), როდესაც საგნის (წიგნი, გაზეთი) მკაფიოდ დანახვისათვის ცდილობენ იგი თვალიდან შორს დაიჭირონ. შ-მ შეიძლება გამოიწვიოს თავის ტკივილი. ბავშვებში შ-ის შედეგად შეიძლება განვითარდეს შიგნითა სიელმე. შ-ის დროს მხედველობის კორექციისათვის იყენებენ ამოზნექილშემნებიან — კონვექსებიან სათვალეს, რ-იც ამცირებს თვალის გარდამტეხ ძალას და სხივების ფოკუსი ბადურაზე გადააქვს.

შორთჰორნის ჯიში მსხვილფეხა რქოსანი საქონლისა (ინგლ. shorthorn — მოკლერქიანი), ხორციც და ხორცულ-სარძეო მიმართულების ჯიში. გამოყვანილია XVIII ს-ში ინგლისში ადგილ. მოკლერქიანი საქონლის გაუმჯობესების გზით, ჰოლანდ. და პალიგლენური ჯიშების ხარისხიანი შეჯვარებით ჯიშში 2 ტიპია. ხორციც და ხორცულ-სარძეო. ფერად სხვადასხვა ელფერის წითელია. არის აგრეთვე ჭრელი, თეთრი. კუროს მასა — 850—950 კგ (უდიდესი 1200 კგ-მდე), ფურისა — 500—600 კგ (უდიდესი 750 კგ). ნაკლავის გამოსავალი — 66—67%. ხორც-სახორცულ ტიპის ფურის მონაწველია 3500—4000 კგ რძე (უდიდესია 14 ათ. კგ-მდე), რძის ცხიმიანობა — 3,7—3,9 %. შ. ჯ. მოშენებულია ევრ. და ამერ. ქვეყნებში, ავსტრალიაში, ახალ ზელანდიაში და სხვ., სსრკ-ში ორენბურგის, ყორონეჟის, ტიუმენის, როსტოვის ოლქებსა და ბაშკ. ასსრ-ში.

შორული ენა, განეკუთვნება ალთაურ ენათა ოჯახის თურქული ენების ჩრდ.-აღმ. ჯგუფის ხაკასურ ქვეჯგუფს. გავრცელებულია კემეროვოს ოლქში (რსფსრ). შ. ე.-ზე ლაპარაკობს 12 ათ.-ზე მეტი კაცი. დამწერლობა 1927-იდან ეყრდნობოდა რუს. გრაფიკას, 1929—38 — ლათ. ანბანს, 1938 შეიქმნა ახ. ანბანი რუს. გრაფიკის საფუძველზე

ლიტ.: Бабушкин Г. Ф., Донидзе Г. И., Шорский язык, წგნ.: Языки народов СССР, т. 2, М., 1966.

შოსტაკოვიჩი დიმიტრი დიმიტრის ძე [12 (25). IX. 1906, პეტერბურგი — 9. VIII. 1975, მოსკოვი], საბჭ. კომპოზიტორი სსრკ სახ. არტისტი (1954), სოციალ. შრომის გმირი (1966) ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი (1965). სკკპ წევრი 1960-იდან. დაამთავრა ლენინგრ. კონსერვ. საფორტეპიანო (ლ. ნიკოლაევთან, 1923) და საკომპოზიტორო (მ. შტეინბერგთან, 1925) განყ-ბები. 1927 შოპენის სახ. პიანისტთა საერთაშ. კონკურსზე ვარშავაში მიიღო საპატიო დიპლომი. გამოდიოდა როგორც საკუთარი ნაწარმოებების შემსრულებელი. 1937-იდან ხელმძღვანელობდა კომპოზიციის კლასს ლენინგრ., 1943—48 კი მოსკ. კონსერვატორიებში (1939-იდან პროფესორი). სსრკ კომპოზიტორთა კავშირის მდივანი (1957-იდან), რსფსრ კომპოზიტორთა კავშირის პირველი მდივანი (1960—68). შ-ის შემოქმედებაში ცენტრალური ადგილი უჭირავს სიმფ. ნაწარმოებებს, რ-იც გამოირჩევა მაღალი იდეურ-მხატვრული დონით, მასშტაბურობით, ჰუმანისტური პათოსით. მსოფლიო აღიარება მოიპოვა შ-ის I სიმფონიამ (1925). მომდევნო ნაწარმოებებში იგრძნობა ახ. გზების ძიება (II სიმფონია — „ოქტომბერს", 1927; III — „პირველმაისის", 1931; ბალეტები „ოქროს საუკუნე", 1930 და „ჭანჭიკი", 1931) ნ. გოგოლის მიხედვით შექმნილ ოპერაში „ცხვირი" (1928) და ზოგ სხვა ნაწარმოებებში თავს იჩენს მიდრეკილება სატირისა და გროტესკისაკენ. ნ. ლესკოვის მიხედვით შექმნილ ოპერაში „კატერინა იზმაილოვა" („მცენსკის მაზრის ლედი მაკბეთი" 1932; II რედ. 1963) ტრაგედიული საწყისი შერწყმულია სოც. სატირასთან. შ-ის სიმფონიზმის პრინციპები საბოლოოდ დამკვიდრდა IV (1936) და განსაკუთრებით V (1937) სიმფონიებში 30-იან წლებშივე შექმნილი VI სიმფონია (1939), I კონცერტი ფორტეპიანოსა და ორკესტრისათვის (1933), 24 პრელუდია ფორტეპიანოსათვის (1933), ბალეტი „ანკარა წყარო" (1935), 1 სიმებიანი კვარტეტი (1938), საფორტეპიანო კვინტეტი (1940; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1941)

VII სიმფონიაზე (ე. წ. ლენინგრადული. სსრკ სახელმწ. პრემია, 1942) კომპოზიტორი მუშაობდა ლენინგრ. ბლოკადის პირობებში მასში ასახულია საბჭ. ხალხის გმირული ბრძოლა ფაშიზმის წინააღმდეგ. ჩამავალი ომის თემით არის შთაგონებული აგრეთვე VIII სიმფონია (1943) და რიგი სხვა ნაწარმოები. 40—60-იანი წლების მნიშვნელოვანი ნაწარმოებებია: IX (1945), X (1953) სიმფონიები, I კონცერტი ვიოლინოსა და ორკესტრისათვის (1948), ვოკალური ციკლი „ებრაული ხალხური პოეზიიდან" (1948), ორატორია „სიმღერა ტყეებზე" (1949), 24 პრელუდია და ფუგა ფორტეპიანოსათვის (1951), 10 საგუნდო პოემა თანხლების გარეშე რევ. პოეტების სიტყვებზე (1951; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1952); XI — „1905 წელი" (1957; ლენინური პრემია, 1958), XII — „1917 წელი" (1961), XIII (1962), XIV (1969) სიმფონიები; ვოკალურ-სიმფ. პოემა „სტეპან რაზინის სიკვდილით დასჯა" (ე. ევტუშენკოს ტექსტზე, 1964; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1968), მუს. კომედია „მოსკოვი, ჩერიომუშკები" (1958); ვოკალური ციკლი „სატირები" (1960) და კამერულ-ვოკალური ციკლები ბოლო ნაწარმოებებია XV სიმფონია (1971) და სონატა ალტისა და ფორტეპიანოსათვის (1975).

შ. საბჭ. კინომუსიკის ერთ-ერთი ფუძემდებელია. დაწერილი აქვს მუსიკა 35-ზე მეტი ფილმისათვის („მაქსიმის ყრმობა", 1935, „კრაზანა", 1955; „ჰამლეტი", 1964 და სხვ.). წერდა მუსიკას დრამ. სპექტაკლებისათვის.

შ-ის მუსიკის ტრადიციებმა მძლავრი ზეგავლენა იქონია ბევრ საბჭოთა (მ. შ. ქართველ) და საზღვარგარეთის კომპოზიტორთა შემოქმედებაზე.

შ-ს მჭიდრო შემოქმედებითი ურთიერთობა აკავშირებდა ქართ. კულტურასთან, ქართველ მუსიკოსების სხვადასხვა თაობის წარმომადგენლებთან. იგი არაერთხელ გამოხმაურებია პრესაში საქართვ. მუს. ცხოვრების მნიშვნელოვან მოვლენებს. საქართველოში გამოდიოდა საავტორო კონცერტებით (1937, 1952). მონაწილეობდა საქართვ. კომპოზიტორთა კავშირის პლენუმის მუშაობაში (1952). შ-ის ბევრი ნაწარმოები, რ-იც აჟღერდა საქართველოში. იყო I საფორტეპიანო კონცერტი (საავტორო საღამოზე 1937 წ. 8 II, დირიჟორი ნ. რაბინოვიჩი). თბილისში შესრულებულია მისი თითქმის ყველა სიმფონია, საკრავიერი კონცერტი, კვარტეტი და სხვ. 1960 ქართ. ენაზე შესრულდა ვოკალური ციკლი „ებრაული ხალხური პოეზიიდან".

შ-ის ნაწარმოებების საუკეთესო ქართ. შემსრულებლები არიან ე. ვირსალაძე, ლ. ისაკაძე, დირიჟორები ჯ. კახიძე, ო. დიმიტრიადი, საქართვ. სახელმწ. დამს. სიმებიანი კვარტეტი.

შ. იყო სსრკ VI—IX მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. მშვიდობის საერთაშ. პრემიის ლაურეატი (1954), საზღვარგარეთის მრავალი მუს. აკად. და საზ-ბის საპატიო წევრი, საზ-ბა „სსრკ-ავსტრიის" პრეზიდენტი (1958). დაჯილდოებული იყო 3 ლენინის ორდენით, ოქტ. რევ. ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

ლიტ.: წულუკიძე ა., შოსტაკოვიჩი, მის წგნ.: თანამედროვეების მუსიკა, თბ., 1966, Данилевич Л. В., Дмитрий Шостакович Жизнь и творчество, М., 1980, Д. Шостакович Сб. статей, М., 1967; Д. Шостакович. Статьи и материалы, М., 1976, Д. Шостакович о времени и о себе, М., 1980

მ. ქავთარაძე.

შოსტკა, ქალაქი (1924-იდან) უკრ. სსრ სუმის ოლქში, მდ. შოსტკას (დესნის შენაკადი) ნაპირზე. შოსტკის რ-ნის ცენტრი, რკინიგზის სადგური 86 ათ. მცხ. (1985). საწარმოო გაერთიანება „სვემა" (ამზადებს კინოფოტოფირებს, მაგნიტოფონის ლენტებს). ქიმ. რეაქტივების, რკინაბეტონის კონსტრუქციების ქ-ნები, კვების მრეწველობის საწარმოები, ავეჯის ფ-კა. ქიმ.-ტექნოლ. ტექნიკუმი, 2 მუზეუმი

შორთჰორნის ჯიშის ძროხა (ხორცის ტიპი)

შოტკის ბარიერი, პოტენციური ბარიერი, რ-იც წარმოიქმნება ლითონის მოსაზღვრე ნახევრად გამტარის კონტაქტთან მიმდებარე შრეში სახელწ. მიიღო გერმ. მეცნ. ვ. შოტკის (W. Schottky) პატივსაცემად. პოტენციური ბარიერის წარმოქმნა განპირობებულია, რომ ლითონისა და ნახევრად გამტარის გამოსვლის მუშაობა განსხვავებულია. n-ტიპის ნახევრად გამტარის იმ ლითონთან კონტაქტის დროს, რ-ის გამოსვლის მუშაობა $\Phi_ლ$ მეტია ნახევრად გამტარის $\Phi_ნ$ გამოსვლის მუშაობაზე, ლითონი დაიმუხტება უარყოფითად, ხოლო ნახევრად გამტარი — დადებითად, ვინაიდან ელექტრონები უფრო ადვილად გადადიან ნახევრად გამტარიდან ლითონში, ვიდრე — შებრუნებით (p-ტიპის ნახევრად გამტარის კონტაქტისას ლითონთან, როცა $\Phi_ლ<\Phi_ნ$, ლითონი დაიმუხტება დადებითად, ხოლო ნახევრად გამტარი — უარყოფითად) ლითონსა და ნახევრად გამტარს შორის წონასწორობის დამყარებისას აღიძვრება კონტაქტურ პოტენციალთა სხვაობა $U_კ=(\Phi_ლ-\Phi_ნ)/e$ (e ელექტრონის მუხტია) ლითონის დიდი ელექტროგამტარობის გამო ელექტრული ველი მასში ვერ აღწევს და პოტენციალთა სხვაობა $U_კ$ იქმნება ნახევრად გამტარის ზედაპირთან მიმდებარე შრეში.

დ. შოსტაკოვიჩი

შ. ბ-ს აქვს გამმართველი თვისება. შ. ბ-ის მქონე კონტაქტებს (ლითონი—ნახევრად გამტარი) იყენებენ დეტექტორებში, ტრანზისტორებსა და სხვ. ხელსაწყოებში.

ლიტ.: Милнс А., Фойхт Д., Гетеропереходы и переходы металл—полупроводник, пер. с англ., М., 1975, Стриха В. И., Теоретические основы работы контакта металл—полупроводник, К., 1974

შოტკის დიოდი, შოტკის ბარიერული დიოდი (სახელწ. მიიღო გერმ. მეცნ. ვ. შოტკის პატივსაცემად, რ-მაც 1938—39 შექმნა ასეთი დიოდების თეორიის საფუძვლები), ლითონი—ნახევრად გამტარის კონტაქტის ფუძეზე დამზადებული ნახევარგამტარული დიოდი.

შ. დ-ის დამზადებისას ნახევრად გამტარი კრისტალის (Si, GaAs, შედარებით იშვიათად Ge) გაწმენდილ ზედაპირს ვაკუუმური აორთქლებით, კათოდური დაფრქვევის ან ელექტროლიზური დალექვის მეთოდებით ლითონის (Au, Al, Ag, Pt და სხვ.) თხელი შრით. შ. დ-ში, ისევე, როგორც ელექტრონულ-ხვრელური გადასვლების მქონე დიოდში, წარმოიქმნება პოტენციალური ბარიერი, რ-ის სიმაღლის ცვლილება გარეგანი ძაბვის ზეგავლენით იწვევს ხელსაწყოში გამავალი დენის ცვლილებას.

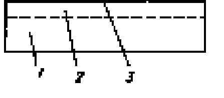

შოტკის დიოდი. ეპიტაქსიური შოტკის დიოდის სტრუქტურა. 1—ნახევრადგამტარიანი ფუძეშრე, 2 — ეპიტაქსიალური აფსკი, 3— კონტაქტი ლითონი-ნახევრადგამტარი; 4—ლითონის აფსკი; 5—გარე კონტაქტი

შ. დ-ის თავისებურებები: პოტენციალური ბარიერის საჭირო სიმაღლის მიღების შესაძლებლობა სათანადო ლითონის შერჩევით; მცირე ინერციულობა (10^{-11} წმ-მდე), მაღალი სიხშირეთა ხმაურის დაბალი დონე, დამზადების სიმარტივე და სხვ.

შ. დ-ს უმთავრესად იყენებენ ზემაღალი სიხშირის დიოდად, აგრეთვე გამოსხივების მიმღებად, ბიძგიური გამოსხივების დეტექტორად, ტენზოგადამწოდად და ა. შ.

შოტლანდია

მონასტრის კოშკები ბრეჩინის ახლოს. 990.

დ. დონალდსონი. პორტრეტი. 1986.

ბოთველის კოშკი. XV საუკუნე

შოტკის ეფექტი, მყარი სხეულიდან ელექტრონების გამოსვლის მუშაობის შემცირება მათი ამწეწარებელი გარე ელექტრული ველის ზემოქმედებით. შ. ე. შედეგად თერმოელექტრონული ემისიის ნაკადი იზრდება, ზედაპირული იონიზაციის (იხ. იონური ემისია) ენერგიის შემცირებისა და ფოტოელექტრონული ემისიის ზღურბლის წანაცვლებაში დიდი λ ტალღის სიგრძეების მხარეს შ. ე. წარმოიქმნება E ველებში, რ-ებიც საკმარისია ემიტერის ზედაპირის მახლობლად სივრცული მუხტის გასაწოვად ($E\sim10-100$ ვ·სმ$^{-1}$) და არსებითია $E\sim10^{6}$ ვ·სმ$^{-1}$ ველებში. უფრო ძლიერ ველებში ხდება ელექტრონების გავლენა პოტენციურ ბარიერში სხეულის საზღვარზე (გვირაბული ეფექტი). შ. ე-ის კლასიკური თეორია ლითონებისათვის შექმნა (1914) გერმ. მეცნ. ვ. შოტკიმ.

ლიტ.: Schottky W., «Physikalische Zeitschrift», 1914, Bd. 15, S. 872.

შოტლანდია (Scotland), დიდი ბრიტანეთის ადმ.-პოლიტიკური ნაწილი ჩრდ. ბრიტანეთის კ. ჩრდ. ნაწილი და მიმდებარე ჰებრიდის, ორკნის, შეტლენდის კ-ები. ფართ. 78,8 ათ. კმ². მოსახლ. 5,1 მლნ. კაცი (1981), ძირითადად შოტლანდიელები. მთავარი ქალაქი — ედინბურგი. ადმინისტრაციულად შ. იყოფა 12 ოლქად.

ეკონ. თვალსაზრისით განსხვავებულია მჭიდროდ დასახლებული (შ-ის მოსახლ. 3/4-ზე მეტი), ეკონომიკურად განვითარ., შუა შოტ. დაბლობის რ-ნი და მეჩხრად დასახლებული, ეკონომიკურად აგრ., სამხრ. შოტ. მაღლობისა და ჩრდ. შოტ. მთიანეთის რ-ნები. ეკონომიკურად აქტ. მოსახლ. 1/3-ზე მეტი დასაქმებულია მრეწველობაში, 1/10-ზე ნაკლები—სოფ. მეურნეობაში. მრეწვ. მთავარი დარგებია: ქვანახშირის მოპოვება, შავი მეტალურგია, ალუმინის წარმოება, გემთმშენებლობა (ბრიტ. გემების დაახლ. 1/3), ელექტროტექნიკა და ელექტრონიკა, საკანცელარო მოწყობილობის, საათების წარმოება, ქიმ., ნავთობქიმ., საფეიქრო, კვების, ქაღალდის, პოლიგრ. მრეწველობა. მთავარი სამრეწვ. ცენტრებია: გლაზგო, ედინბურგი, აბერდინი, დანდი, გრინოკ-პორტ-გლაზგო და სხვ. შ-ის აღმ. სანაპიროს მახლობლად, ჩრდილოეთის ზღვის შელფში, ილებენ ნავთობს. სოფ. მეურნეობაში წამყვანია მეცხოველეობა, მთაში მსხვილფეხა პირუტყვის და ცხვრის მოშენება, დაბ. შ-ის დაბლობზე — მესაქონლეობას. სანაპიროზე და შუა შოტ. დაბლობზე მეცხოველეობა შერწყმულია მემინდვრეობასთან.

ისტორიული ნარკვევი. შ-ის უძველესი მოსახლეები პიქტები იყვნენ. ძვ. წ. I ს. რომაელ ავტორებთან შ-ში კელტების დიდი წყება დასახლება. ახ. წ. V ს. დასასრ. — VI ს. დასაწყისში ირლანდიიდან შ-ში სკოტები გადმოსახლდნენ (აქედან მოდის სახელწ. Scotland — სკოტების ქვეყანა). ანგლოსაქსების მიერ ბრიტანეთის დაპყრობის დროს (V—VI სს.) ბრიტების დიდი ნაწილი შ-ში განდევნეს. VII ს-ში შ-ში ანგლები შეიჭრნენ და მის სამხრ.-ში დასახლდნენ. IX—XIII სს-ში სკანდინავიელები ესხმოდნენ თავს. XI ს-ში ჩამოყალიბდა შ-ის სამეფო. შ-ის მეფე მალკოლმ III-მ (მეფობდა 1058—93) ინგლ. მეფის უილიამ I დამპყრობლის ვასალად ცნო თავი. 1296 ინგლისელები შ-ში შეიჭრნენ, რამაც გამოიწვია აჯანყება ინგლ. წინააღმდეგ (ომი დამოუკიდებლობისათვის 1296—1314). 1305 აჯანყებულები დამარცხდნენ. 1306 დაიწყო ახ. აჯანყება რ. ბრიუსის ხელმძღვანელობით, რ-იც შ-ის მეფედ გამოაცხადეს რობერტ I-ის (მეფობდა 1306—29) სახელით. 1314 შოტლანდიელებმა დაამარცხეს ინგლისელები ბენოკბერნის ბრძოლაში. 1328 ინგლისმა ცნო შ-ის დამოუკიდებლობა, თუმცა ინგლ. ლორდებმა თავიანთი სამფლობელოები შეინარჩუნეს შ-ში. XIII ს. დასასრ.—XIV ს. დასაწყისში გაფორმდა შ-ის პარლამენტი, ყალიბდება შოტლ. ერთვნება. XVI ს-ში ჯ. ნოქსის ხელმძღვანელობით გატარდა კალვინისტური რეფორმაცია. 1560 პარლამენტმა პრესვიტერიანული ეკლესია დააფუძნა. 1567 კალვინისტმა წარჩინებულებმა ჩამოაგდეს მარიამ (მერი) I სტიუარტი, რ-იც კათოლიკობის აღდგენას ცდილობდა. ინგლისში სტიუარტთა დინასტიის გამეფების (1603) შემდეგ შ. და ინგლისი პირადი უნიით გაერთიანდნენ. შ-ის პარლამენტის უფლებები შეიზღუდა, ინგლისელების ცდამ შ-ში ანგლიკანობის გავრცელებისა გამოიწვია აჯანყება ჩარლზ I სტიუარტის წინააღმდეგ. 1638 შ-ის პრესვიტერიანებმა ხელი მოაწერეს „ეროვნულ კოვენანტს“ (იხ. „კოვენანტი“). ჩარლზ I შეეცადა აჯანყება შეიარაღებული ძალით ჩაეხშო, მაგრამ შ-თან დაწყებულ ომში (1639—40) დამარცხდა. ამ ომმა ბიძგი მისცა ინგლისის ბურჟუაზიულ რევოლუციას (XVII ს.) დაწყებას. 1648 შ-ის არმია ინგლისში შეიჭრა, მაგრამ აგვ-ში ო. კრომველმა სასტიკად დაამარცხა შოტლანდიელები პრესტონის ბრძოლაში. 1649 თებ.-ში შ-ის პარლამენტმა მეფედ გამოაცხადა სიკვდილით დასჯილი ჩარლზ I-ის ძე ჩარლზ II. იგი იძულებული გახდა მიეღო „ეროვნული კოვენანტი“ და სხვა პირობები, რ-იც ზღუდავდა მის ძალაუფლებას. მარკიზ მონტროზის ცდა მოეხდინა კონტრრევოლუცია (1650), რ-ის შედეგად ჩარლზ II შეუზღუდავი უფლებებით ისარგებლებდა, მარცხით დამთავრდა. მონტროზი სიკვდილით დასაჯეს. 1650 კრომველის არმია შ-ში შეიჭრა და დაამარცხა შ-ის ჯარები დანბართან ბრძოლაში. ერთი წლის შემდეგ ინგლისში შეჭრილი შ-ის არმია მთლიანად გაანადგურეს ვუსტერის ბრძოლაში. 1652 მაისისათვის მთელი შ. ინგლისელებმა დაიკავეს. 1654 აპრილში კრომველის ორდონანსით შ. იძულებით შეუერთდა ინგლისს. სტიუარტების რესტავრაციის (1660—88) წლებში შ-ში, ისევე როგორც ინგლისში, პოლიტ. რეაქცია დამყარდა. შ-ის აღდგენილმა პარლამენტმა გააუქმა „კოვენანტი“, გაძლიერდა გლეხთა მოძრაობები (ლოუდენ-ჰილზე გამოსვლები 1666, 1678—80 აჯანყება). 1679 და 1685 ანტიინგლ. აჯანყება დამარცხდა. შ-ის ბურჟუაზიამ და სამხრ. შ-ის თავადაზნაურთა ერთმა ნაწილმა მხარი დაუჭირა „უიგების“ ანუ „პარლამენტის რევოლუციას“. XVIII ს. დამდეგს შ. მთლიანად გაერთიანდა ინგლისთან (აქტი უნიის შესახებ, 1707), შ-ის პარლამენტი გაუქმდა (თუმცა შ-მ მიიღო ინგლ. პარლამენტში გასაგზავნი წარმომადგენლების არჩევის უფლება). გაერთ. სამეფოს დიდი ბრიტანეთი ეწოდა. შ-ის პრესვიტერიანულმა ეკლესიამ შეინარჩუნა დამოუკიდებლობა. ეკონ. განვითარების მხრივ შ. მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა ინგლისს. მის ეკსპორტს შეადგენდა მხოლოდ სურსათი და ნედლეული. ქვანახშირისა და მარილის საბადოების მუშები XVIII ს. ბოლომდე ფაქტობრივად ყმა გლეხებს წარმოადგენდნენ. XVIII ს. II ნახევარში გაძლიერდა წვრილი მოიჯარადრეების მიწიდან აყრა, რაც XIX ს. 80-იან წლებამდე გაგრძელდა და დიდ ბრიტანეთში კაპიტალის პირველადი დაგროვების ერთ-ერთ წყაროდ იქცა. შ-ის ისტორიის დამახასიათებელი ნიშანი გახდა ემიგრაცია. XIX ს. დამდეგიდან ფართოდ გაიშალა მუშათა მოძრაობა, 1820 მასობრივი გაფიცვა შ-ში (განსაკუთრებით გლაზგოში) ძირითადად სტიქიური, მაგრამ პირველი საყოველთაო პოლიტ. გაფიცვა იყო დიდ ბრიტანეთში. შ-ის მუშებმა აქტ. მონაწილეობა მიიღეს ჩარტისტულ მოძრაობაში (იხ. ჩარტიზმი). 1858 გლაზგოში შეიქმნა ტრედიუნიონის საბჭო. შ-ის მოწინავე მუშები მონაწილეობდნენ I ინტერნაციონალის მოღვაწეობაში. ედინბურგში შეიქმნა შოტლანდიის სამიწათმოქმედო ლიგა, რ-იც 1884 შეუერთდა ინგლ. ს.-დ. ფედერაციას. 1888 შეიქმნა შ-ის მუშათა პარტია (შმპ), რ-იც 1893 დამოუკიდებელი მუშათა პარტიის (შეიქმნა 1893 იანვ.) შემადგენლობაში შევიდა. 1897 დაარსდა შ-ის ტრედიუნიონების კონგრესი. შ-ში, ისევე როგორც მთელ დიდ ბრიტანეთში, გაძლიერდა მუშათა მოძრაობა, რ-საც 1907—12 აღმავლობას მიაღწია. I მსოფლიო ომის (1914—18) დროს მდ. კლაიდის ნაპირას მდებარე საწარმოებში ფართოდ გაიშალა შოპსტიუარდების მოძრაობა, რ-იც შემდეგ მთელ დიდ ბრიტანეთს მოედო. რუსეთში ოქტ. რევოლუციამ ხელი შეუწყო მუშათა მოძრაობის ახ. აღმავლობას, შ-ში გაიშალა მასობრივი მოძრაობა „ხელები შორს რუსეთისაგან“. 1919 კლაიდის გაფიცვაში 100 ათასზე მეტი კაცი მონაწილეობდა. 1920 შეიქმნა დიდი ბრიტ. კომპარტია, რ-შიც შ-ის მუშათა მოძრაობის მონაწილენიც შევიდნენ. 1931—35 პოლიციის უმუშევართა მასობრივი გამოსვლები. 60—70-იან წლებში გააქტიურდა შოტ. ეროვ. პარტიის (შეპ, დაარსდა 1928) საქმიანობა. 1976 ნოემბერში დიდი ბრიტ. ლეიბორისტულმა მთავრობამ პარლამენტში შეიტანა კანონპროექტი დევოლუციის შესახებ, რ-იც ითვალისწინებდა შ-ში არჩევითი ასამბლეის შექმნას. ბრიტ. პარლამენტში შ-ის წარმომადგენლობის შენარჩუნებას და დიდი ბრიტ. მთავრობის ვეტოს უფლებას შ-ის ხელისუფალთა გადაწყვეტილებებზე. შ. არის დიდი ბრიტ. მუშათა მოძრაობის ერთ-ერთი მთავარი ცენტრი.

ლიტერატურა. შ-ის ლიტ-რა ვითარდება ინგლ. და შოტ. ენებზე ამასთან განვითარდა ორი ნაკადი: საკუთრივ შოტ. და გელური. საკუთრივ შოტ. ლიტ-რის პირველი წერილობითი ძეგლი — ჯ. ბარბორის (1316—95) პოემა „ბრიუსი“ — ინგლ. ენაზე დაწერილი და წარმოადგენს ინგლ. წინააღმდეგ დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის ეპოსს. ბალ. თხზულებები შექმნეს აგრეთვე ე. ვინტაუნმა (1350—1425, მატიანე „შეუმოწმებელი ქრონიკა“) და ბრმა ჰარიმ (პოეტური 1470—92, პოემა „უოლესი“). მეფეპოეტ ჯეიმზ I-ის (1395—1437) პოემა „მეფის წიგნი“ ერთ. ჩოსერიზმის სკოლის გავლენით შეიქმნა, ხოლო რ. ჰენრისონის (1425—1506) პასტორალები, იგავები და პოემა „კრესიდას ანდერძი“ შოტ. პოეტური ტრადიციის (ნაციონალიზმი, დემოკრატიზმი) შერწყმაა ევროპულთან. XV ს. დასასრ.— XVI ს. დასაწყ. პოეზიის ოქროს ხანაა. ჰუმანისტური ხასიათისაა უ. დანბარის სატირული პოეზია, პოლიტ. და სხვ. სატირა ფილოს. ლირიკა, მაგრამ მისივე ჯ. დუგლასის შემოქმედება, ჯ. ლინდსის ლექსად დაწერილი ალეგორიული დრამა „მხიარული სატირა სამ წოდებაზე“, შოტ. დიალექტით შეზავებულმა ინგლ. ენამ ამ ეპოქაში შოტ. ენის სტატუსი მოიპოვა. შოტ. ენის ხელისშემშლელი დაცემება გამოიწვია რეფორმაციამ და პროტესტ. [რადგან] ლესში ინგლ. ბიბლიის დამკვიდრებამ. 1603 შ-ის სახელმწიფოებრიობის გაუქმების შემდეგ ინგლ. მეფის კარს შეეფარებულმა პოეტებმა ზურგი აქციეს თავიანთ ენას და ტრადიციებს. ამ ეპოქის ინგლისურენოვან შოტ. პოეტებს შორის გამოირჩევიან პოეტი უ. დრამონდი. XVII ს-ში აღმავლობა განიცადა ხალხ. ბალადამ, რ-მაც შოტ. დიალექტზე იქმნებოდა და ხალხის საზოგადოდ გადაიქცა. ხალხ. შემოქმედება დაუპირისპირდა ოფიც. მწერლობას. 1707 შოტ. და ინგლ. პარლამენტების შეერთებამ სამწერლო ტრადიციებიც შეარყია. პოეტი და დრამატურგი ჯ. ტომსონი (1700—49), რომანისტი ტ. სმოლეტი და სხვ. შოტ. წარმოშობის ინგლ. მწერლებად ითვლებოდნენ. შოტ. დიალექტზე ეროვ. პოეტურ ტრადიციებს აგრძელებდნენ პოეტები ა. რემზი (1686—1758) და რ. ფერგიუსონი. შერწყმული ტრადიციებით აღორძინა შოტ. ეროვ. პოეზია რ. ბერნსმა XIX ს. დიდი მწერლები უ. სკოტი, რ. ლ. სტივენსონი და სხვ. თავგამოდებული შოტ.

ლანდიელები იყვნენ, მაგრამ მათი შემოქმედება მაინც ინგლ. ლიტ. ტრადიციებს ეყრდნობოდა. XX ს-ში დიდი სახელი მოიპოვა ჰ. მაკდაიარმიდმა, რ-მაც კვლავ აღორძინა შოტ. ტრადიცია, შექმნა ე. წ. სინთეტური შოტ. ენა და გააცოცხლა პოეტთა მთელი პლეადა. XIX–XX სს-ში შოტ. ლიტ-რაში უკვე შეიმჩნეოდა პროზის მომძლავრება. 1920-იან წლებში წარმოიქმნა ისტ. რომანი. მნიშვნელოვანი რომანები შექმნეს ლ. გ. გიბონმა (ტრილოგია „შოტლანდიური რვეული", 1932—34), დ. ლინძმა („მშიერთა მარში", 1934), ჯ. ბლეიკმა („გემთმშენებლები", 1935), ჩ. ბრაუნმა („სიყვარულის კალენდარი", 1967) და სხვ. პროზაიკოსები წერენ ძირითადად ინგლ. ენაზე, მაგრამ მათი ნაწარმოებების თემატიკა და სულისკვეთება შოტლანდიურია.

არქიტექტურა და სახვითი ხელოვნება. გვაროვნ. წყობიდან შემორჩენილია მწკრივებად ქვის ქოხების, კოშკების ნაშთები, ირლანდიის ხელოვნებასთანაა დაკავშირებული ადრექრისტ. შოტ. ქანდაკებები, ქვის ჯვრები. XII ს-იდან შ-ში შენდება რომანული, XIII ს-იდან — გოთიკური ეკლესიები, ციხე-დარბაზები, რ-ებიც XV–XVI სს-ში იქცა ე. წ. ბარონული სტილის „კოშკიან სასახლეებად". XVII–XVIII სს. საუკეთესო შოტ. არქიტექტორები (ჯ. განბერი, ჯ. გიბზი, უ. ჩემბერზი, ძმები ადამები) ძირითადად ინგლისში მუშაობენ, მაგრამ აქაც, შ-ში იქმნება შოტ. კლასიციზმის მნიშვნელოვანი ნაგებობები და ქალაქთმშენებლობის საგულისხმო ნიმუშები. რომანტიზმის ეპოქაში (შ-ის ხუროთმოძღვრებაში ამ დროს ვრცელდება ცრუ გოთიკა) აყვავდა ეროვნ. სახვითი ხელოვნება (ჯ. გედესი, ა. და პ. ნეისმითები, დ. უილკი), ეროვნ.-რომანტ. სულისკვეთებითაა გამსჭვალული ბ. სკოტისა და სხვ. ილუსტრატორების ნამუშევრები. „მოდერნის" ერთ-ერთი უდიდესი არქიტექტორი იყო ჩ. რ. მაკინტოში. XX ს-ში შ-ის არქიტექტურა თანამედროვე ინგლ. არქიტ. წიაღში ვითარდება. XX ს. სახვით ხელოვნებაში გამოირჩევა იმპრესიონიზმთან ახლოს მდგომი მხატვრების (უ. მაკგრეგორი და სხვ.), ექსპრესიონისტების (ს. პეპლო და სხვ.) ნაწარმოებები. ხალხ. შემოქმედებისთვის დამახასიათებელია საფეიქრო (შალის ქსოვილები) ნაწარმი, ხეზე კვეთა, მოწნული ნახელავი.

მუსიკა. შოტ. მუსიკა დასაბამს იღებს აქ დასახლებული ტომების (კელტები, სკოტები, სკანდინავიელები და სხვ.) ხალხ. სასიმღერო-საცეკვაო ხელოვნებიდან. ეროვნ. ეპოსი ვითარდებოდა და ვრცელდებოდა მოხეტიალე კელტი მომღერალ-მთხრობლების — ბარდების, მოგვიანებით კი მენესტრელთა და ლუტნისტთა შემოქმედებით. შოტ. სიმღერებისათვის დამახასიათებელია პენტატონიკა და პუნქტირული რიტმები. სიმღერები და ცეკვები სრულდება არფის (XII ს-იდან), სტვირის (XV ს-იდან), ფიდლის, ვიოლასა და ვიოლინოს თანხლებით. XII ს-იდან ვითარდება პროფ. საეკლ. და საერო მუსიკა, XIII ს-ში აღმოცენდა გალობის სკოლები, სადაც ასწავლიდნენ გრიგორიანულ ქორალს, ორგანზე და სხვა ინსტრუმენტებზე დაკვრას. პირველი ორგანები დაიდგა ეკლესიებში 1440-იან წლებში. XV ს-ში ცნობილი იყვნენ კომპოზიტორები და ორგანზე დამკვრელები: ჯ. მელისონი, ჯ. ბლეკი, პ. ჯეთერისონი და სხვ. XV ს-ში ედინბურგში შეიქმნა სამეფო კაპელა. მუს. კულტურის აღმავლობა იწყება XVII ს-ში, შეიქმნა პროფ. მუს. საზ-ბები, საორკესტრო ანსამბლები, გამოიცა მრავალი ფოლკლორული კრებული, მ. შ. „კალედონიური ორფეუსი" (1726). 1890 დაარსდა მუს. სამეფო აკადემია. XX ს. დასაწყისის შოტ. მუსიკის თვალსაჩინო წარმომადგენლები არიან: ა. მაკენზი, ჰ. მაკ-კანი, ჩ. მაკ-ფერსონი, უ. უოლესი. თანამედროვეთაგან აღსანიშნავია ს. დეივი, რ. კროუფორდი, ტ. მასგრეივი. 1947-იდან ყოველწლიურად ტარდება მუსიკის, დრამის და სახალხო ხელოვნ. ფესტივალი ედინბურგში, სადაც არსებობს კონსერვატორია, სიმფ. ორკესტრი, გუნდები. მუს. ცენტრია აგრეთვე გლაზგო.

თეატრი. შ-ში დრამ. თეატრი XVIII ს. შუა წლებიდან აღმოცენდა. ამ პერიოდში გლაზგოში აშენდა 3 სათეატრო შენობა, რ-ებიც შემდეგში რელიგ. ფანატიკოსებმა დაწვეს. 1769 მსახიობმა და ანტრეპრენიორმა დ. როსმა ედინბურგში შექმნა თეატრი „როიალი", სადაც იდგმებოდა ინგლ. ავტორების პიესები, თამაშობდნენ ძირითადად ინგლ. მსახიობები. 1883 გაიხსნა თეატრი „ლიცეუმი". 1782—1860 გლაზგოში მუშაობდა „დანლოპ სტრიტ თიეტრი", 1806—29 — „ქუინ სტრიტ თიეტრი", 1842—48 — თეატრი „ადელფი". 1845 — „სიტი თიეტრი", „როიალ თიეტრი" და „პრინსს თიეტრი". 1909 შეიქმნა „გლაზგოს სარეპერტუარო თეატრი" რეჟ. ა. უეინჯის ხელმძღვანელობით. თეატრმა 5 სეზონი იარსება, მაგრამ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ეროვნ. თეატრ. ხელოვნ. ფორმირებაში. ინგლ. და საზღვარგარეთელ ავტორთა პიესების გარდა დაიდგა აგრეთვე შოტ. დრამატურგების პიესები. 1939 წარმატებით ჩატარდა პირველი შოტ. თეატრ. ფესტივალი. აქედან მოყოლებული „სკოტიშ კომიუნითი დრამა ასოუშიეიშენი" ყოველწლიურად მართავს ფესტივალებს. 1943 გლაზგოში შეიქმნა სამოქალაქო სარეპერტუარო თეატრი („გლაზგო სიტიზენს თიეტრი"). სარეპერტუარო თეატრებია აგრეთვე პერთში, დანდიში, სენტ-ენდრიუზში და სხვ. 1947-იდან ყოველწლიურად ტარდება ედინბურგის მუსიკისა და დრამის საერთაშ. ფესტივალები.

შოტლანდიელები, ერი. ცხოვრობენ დიდი ბრიტანეთის ჩრდ. ნაწილსა და მის მიმდებარე კ-ებზე. რაოდ. დიდ ბრიტანეთში 5 მლნ. კაცი (1978, შეფასება). შ-ს ხშირად გელებსაც აკუთვნებენ. შ-ის ემიგრანტები და მათი შთამომავლები ცხოვრობენ აგრეთვე აშშ-ში, კანადაში, ავსტრალიაში, ახალ ზელანდიაში. ლაპარაკობენ ინგლ. ენის დიალექტზე. ლიტ. ენა — ინგლისური. რელიგია — პროტესტანტობა (პრესვიტერიანული ეკლესია). ნაწილი (დაახლ. 16%) კათოლიკეა. შ-ს ეთნ. საფუძველი შეადგინეს პიქტების ადგილ. ტომებმა და V—VI სს-ში ირლანდიიდან გადმოსახლებულმა სკოტების კელტურმა ტომებმა. VII ს-ში ნაწილობრივ გაითქვიფნენ შოტლანდიაში გადმოსახლებულ ანგლებისა და საქსების გერმ. ტომებთან. შემდგომში მათი ენა შოტ. ხალხის ჩამოყალიბება მოხდა შოტ. სახელმწიფოს შექმნისა (XI ს.) და ინგლ. დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლის პროცესში. კულტურითა და ყოფით ახლოს არიან ინგლისელებთან. მთიან რ-ნებში XVIII ს-მდე შერჩათ კლანები. შეინარჩუნეს მატერიალ. კულტურის ელემენტები (კუთხოვანი ქვედატანი, პლედი, გეტრები და სხვ.). უფრო ვრცლად იხ. სტ. შოტლანდია.

შოტლანდიური ენა, გელური (გაელური) ენა, ჩრდ. (მთიანი) შოტლანდიისა და ჰებრიდის კ-ებზე დასახლებული შოტლანდიელების ენა. განეკუთვნება კელტური ენების გოიდელურ ჯგუფს. შ. ე-ზე ლაპარაკობს 90 ათ-მდე კაცი (1978, შეფასება); ახლოს დგას ირლანდ. ენასთან, რ-ისგანაც განსხვავდება ფონეტიკური სისტემის რიგი ნიშნით, სახელისა და ზმნის ზოგიერთი მარტივი სისტემით. ლექსიკაში გვხვდება სკანდინავიზმები.

შოტლანდიური სკოლა, „საღი აზრის" ფილოსოფია, აღმოცენდა და გავრცელდა XVIII ს. 60—80-იან წლებში შოტლანდიის უნ-ტებში. ცდილობდა სკეპტიციზმის, სოლიფსიზმისა და მატერიალიზმის უარყოფას ყოველი ნორმალური ადამიანისათვის უეჭველი რწმენის საფუძველზე. შ. ს-ის ძირითადი დებულებები მოცემულია მისი დამაარსებლის ტ. რიდის წიგნში „ადამიანის გონებისა და საღი აზრის პრინციპების გამოკვლევა" (1764). მისი აზრით, ფილოსოფიით შეურყვნელი „საღი აზრი" შეიცავს 12 თანდაყოლილ ინტუიციურ პრინციპს (გარეგანი რეალობის, ცნობიერებისაგან დამოუკიდებლობის, სულის არსებობის, მიზეზობრიობისა და სხვა პრინციპები), როგორც შეგრძნებანი, ისე რელიგია ამ პრინციპებს ემყარება. შოტლანდიური ფილოს. სკოლის წარმომადგენლები (ჯ. ოსვალდი, დ. სტიუარტი, ჯ. ბიტი და სხვ.) „საღი აზრის" ცნებაში გულისხმობენ შეგრძნებასა და ფილოსოფიაში გაუწაფავ ამ ადამიანთა შეხედულებებს, რ-ებიც სინამდვილეს განიხილავენ ისე, როგორც იგი წარმოუდგენიათ, მაგრამ ყურადღებას არ აქცევენ იმას, რომ „საღი აზრი" ისტ. პროდუქტია. ისინი საზოგადოდ ფილოს. უარყოფამდე მიდიან.

ლიტ.: Грязнов А. Ф., Философия Шотландской школы, М., 1979.

გ. თევზაძე.

შოუ, შ ო (Shaw) ირვინ (27 II. 1913, ნიუ-იორკი, — 1984), ამერიკელი მწერალი. მრავალი პროფესია გამოიცვალა, მუშაობდა ჰოლივუდშიც. ყურადღება მიიქცია პირველივე პიესით „დამარხეთ მიცვალებულები" (1936); მეორე პიესამ „უბრალო ხალხი. ბრუკლინის იდილია" (1939) სოც. მწერლის სახელი დაუმკვიდრა. აღსანიშნავია მისი მოთხრობების კრებულები „მეზღვაური „ბრემენიდან"" (1939) და „კეთილი იყოს თქვენი მობრძანება ჩვენს ქალაქში" (1942). შ-ს რომანი „ახალგაზრდა ლომები" (1948) მიჩნეულია II მსოფლიო ომის თემაზე დაწერილ ერთ-ერთ საუკეთესო ნაწარმოებად. მას ეკუთვნის აგრეთვე რომანები „მშფოთვარე ატმოსფერო" (1950), „მდიდარი, ღარიბი" (1970), „მათხოვარი, ქურდი" (1972), „საღამო ბიზანტიაში" (1973), „მთის მწვერვალზე" (1979), აგრეთვე პუბლიც. წიგნები და კინოსცენარები.

ლ. ჯანიაშვილი.

ი. შოუ

შოუ, შ ო (Shaw) ჯორჯ ბერნარდ (26. VII. 1856, დუბლინი, — 2 XI. 1950, ეიოტ-სენტ-ლორენსი), ინგლისელი მწერალი. წარმოშობით ირლანდიელი იყო. 1876-იდან ლონდონს გადასახლდა. მოღვაწეობა დაიწყო როგორც მუს. რეცენზენტმა. პირველი რომანები „უაზრო ქორწინება" (1880), „სიყვარული მხატვართა შორის" (1881) და სხვ. გამოირჩეოდა სოც. სიმახვილით, მაგრამ ნაკლებ მნიშვნელოვანი იყო მხატვრული თვალსაზრისით. შ-ს შემოქმედების მთავარი ჟანრი დრამატურგია გახდა. პირველი პიესა „ქვრივის სახლები" (1892), აგრეთვე „გულთამპყრობი" (1893) და „ქალბატონ უორენის პროფესია" (1894) შევიდა კრებულში „უსიამოვნო პიესები" (1898). პარალელურად გამოვიდა მეორე კრებ. „სასიამოვნო პიესები", რ-შიც გაერთიანდა „იარაღი და ადამიანი" (1894), „კანდიდა" (1894), „ბედის რჩეული" (1895) და „კაცმა არ იცის" (1895). შემდგომ ციკლში „სამი პიესა პურიტანებისათვის" (1901) შევიდა მისი ცნობილი ნაწარმოებები „ეშმაკის მოწაფე" (1896—97) და „კეისარი და კლეოპატრა" (1898), რ-იც შ-ს ანტიშექსპირული პოზიციის გამოვლენაა. შექს. პიესების „იულიუს კეისარი" და „ანტონიუსი და კლეოპატრას" ერთგვარი ანტითეზაა. მწერლის პოლემიკური პოზიცია პიესების სათაურებშიც ჩანს. განსაკუთრებული სოც. სიმახვილით გამოირჩევა „ქალბატონ უორენის პროფესია". აღსანიშნავია შ-ს თეორიული ნაწერებიც: „იბსენიზმის კვინტესენცია" (1891, სრული — 1913), „იდეების დრამები", „კაცი და ზეკაცი" (1901—03). შ-ს შემოქმედება თავისუფალია მშრალი სოც. სქემატიზმისაგან. მის სახელთან არის დაკავშირებული ინტელექტუალური თეატრის შემოღება. რეპერტუარის დამკვი-

ჯ. ბ. შოუ

შოშიასებრთა წარმომადგენელი შოშია (Sturnus vulgaris)

და ინგლ. დრამის რეფორმა. შ-ს სხვა პიესებიდან აღსანიშნავია „სახლი, რომელშიც გულები იმსხვრევა“ (1913—19), „მილიონერი ქალი“ (1936) და, განსაკუთრებით, „პიგმალიონი“ (1913). ო ?ილდ-თან ერთად შ თვლება პარადოქსის დიდოსტატად. პარადოქსი მწერლისათვის არა მარტო მიზანია, გონებამახვილური ფრაზის აგების საშუალებაა, არამედ თვით ნაწარმოების კომპოზიციის შეკვრისა და ხასიათთა ხატვის ხერხიც. შ საკრიტიკო გრიბოედოვის ერთ-ერთი შესანიშნავი წარმომადგენელია მსოფლიო ლიტ-რაში. საქართველოში შ-ს „პიგმალიონი“ დადგა კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრში (1955, რეჟ. ლ. ...) ამ პიესის მიხედვით შექმნილი ცნობილი მიუზიკლი „ჩემი მშვენიერი ლედი“ (კომპოზიტორი ფ. ლოუ) დადგა მუს. კომედიის თეატრში (რეჟ. შ. ... 1966 და 1974).

თხზ.: The standard editions of the works of B. Shaw, v. 1—36, L., 1931—50; Полн. собр. пьес, т. 1—10, М., 1910—11; პიგმალიონი, თბ., 1956.

ლიტ.: Аникст А., Бернард Шоу, М., 1956. ნ. ყიასაშვილი.

შოშიერი, მთა რაჭის ქედის განშტოებაზე. სიმაღლე 2763 მ. აგებულია შუალიასური თიხაფიქლებით და ქვიშაქვებით; აქვს ძლიერ დანაწევრებული და ქარაფოვანი კალთები. მთა და მისი მიდამოები შემოსილია სუბალპ. და ალპ. მცენარეულობით. ... ხ შენგელია.

შოშა, სოფელი ადიგენის რ-ნში (ბოლაჯურის სოფსაბჭო), ფერსათის ქედის სამხრ.-აღმ. კალთაზე, ზ. დ. 1500 მ, ადიგენიდან 16 კმ, ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 30 კმ. კ. კუიბიშევის სახ. ფერმის კოლ-პი (მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ფერსათში (2 კმ). საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი.

შოშიასებრნი, შოშიანისებრნი (Sturnidae), ბეღურასნაირთა რიგის ოჯახი. მათი სხეულის სიგრძე 17—65 სმ, მასა 50—150 გ აღწევს. ზოგი გუნდ-მოჭიკჭიკე ფრინველები არიან. აქვთ სწორი ნისკარტი, მაგარი ფეხები. შეფერვაში ჭარბობს შავი, მოიისფერო, თეთრი ფერები, ხშირად ლითონისებრი ბზინვარება ახლავს. ზოგი შეფერილია ღია წითლად, ლურჯად და სხვ. გავრცელებული არიან აღმ. ნახევარსფეროს ტროპიკებსა და სუბტროპიკებში, ხელოვნურად შეყვანილი არიან ჩრდ. ამერიკასა და ახალ ზელანდიაში. ბინადრობენ ტყეებში, ველებსა და ხასიათად უდაბნოებში. ბუდეს იკეთებენ ფუღუროში, სოროში, ნაპრალში, ქვებქვეშ, სახლებთან ხელოვნურ საბუდრებში. დებენ 4—6 კვერცხს, რ-თაც ინკუბაცია 2—3 კვირას გრძელდება. ოჯახში 110 სახეობაა, რ-თაგან სსრკ-ში გვხვდება 8, ხოლო საქართველოში 2 — ტარბი და ჩვეულებრივი შოშია (Sturnus vulgaris), რ-იც ჩვენში ბუდობს, ხოლო ზამ. თარში მასობრივად ნომადობს. იკვებება მწერებითა და კენკრით. რ. ჟორდანია.

შოშონები, ჩრდ. ამერიკის ინდიელი ტომთა ჯგუფი. რაოდ. 100 ათ. კაცი (1978, შეფასება). ლაპარაკობენ იუტო-აცტეკური ენების ოჯახში შემავალ შოშონურ ენებზე. იყოფიან 3 ტომობრივ ჯგუფად: შ.—პაიუტი (პაია), პლატოს შ. და ... კალიფორნიის შ.; ისინი განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე იყვნენ, თუ ერთი ჯგუფი ძირითადად ნადირობას, თევზჭერას, შეგროვებით მისდევდნენ ...ბას ეწეოდა. XVIII ს. შუა წლებში შ-ის მეურნ. ძირითად დარგად იქცა ბიზონებზე ცხენით ნადირობა. XIX ს. შუა წლებში შ. გადაასახლეს რეზერვაციებში (ნევადის, იუტის, აიდაჰოს, ორეგონის შტატები), ცხოვრობენ ქალაქებშიც.

შპაიერი (Speyer), ქალაქი გფრ-ში, შტ. რაინის ნაპირზე, რაინლანდ-პფალცის მხარეში. 43,6 ათ. მცხ. (1980). აგამშენებლობა, ელექტროტექ., ხის დამუშ., საფეიქრო, ქიმ., კვების (ლუდი, ღვინო) მრეწველობა. ცნობილია ძვ. წ. IV ს-იდან. ქალაქში ნაწილობრივ შემორჩენილა შუა საუკ. დაგეგმარება. ხუროთმოძღვრული ძეგლებია: საკატ. მარია-ეფსტ-სტეფ-ტაძარი (დაიწყო 1030, მინაშენები და რეკონსტრუქცია XI, XII, XVIII და XIX სს.), სამების ბაროკოული ეკლესია (1701—17), რატუშა (1712—26), XVIII ს. მოქალაქეთა სახლები. ისტ. მუზეუმი.

შპაიზი (გერმ. Speise, სიტყვასიტყვით — საკვები, კერძი), ზოგიერთი ფერადი ლითონის წარმოების თანმხლები ან შუალედური პროდუქტი — სპილენძის, ნიკელის, კობალტის, რკინისა და სხვა ლითონების არსენიდებისა და სტიბიდების შენადნობი. შ წარმოიქმნება რკინის, კობალტის, ნიკელისა და სხვა მადნების დიდი რაოდენობით დარიშხანის შემცველი კონცენტრატების დნობისას. ძვირფასი ლითონების ამოსაკრებად ხერ შ-ს გამოწვავენ დარიშხანისა და გოგირდის მოსაცილებლად, ხოლო შემდეგ მიღებულ ლითონებს განგოვლენ გადაამუშავებენ.

შპალერი (გერმ. Spalier < იტალ. spalliera), ხელით მოქსოვილი, გლუვზედაპირიანი კედლის ხალიჩა, რ-ზედაც შესრულებულია სიუჟეტური ან ორნამენტული კომპოზიციები შ-ის ნახატი იქმნება შეფერილ საფუძველზე (მატყლი, აბრეშუმი, ზოგჯერ ოქრომკედი და ვერცხლის ძაფი) მოქსოვით. შ-ის ტექნიკა ცნობილი იყო ანტ. ეგვიპტეში. ამ ტექნიკით არის შესრულებული კოპტური ქსოვილები ცნობილია ორნამენტული — ბოლოდან (?) — ჩინური ქსოვილ... სიუჟეტური შპალერი — ჰორიზონტალურია. შ-ის მიუდ... წარმოების საზღვრები ამ ... ნახატის ფერწერულ ეპოქაზე.

XII—XIII სს. დას. ევროპაში საფუძველი ჩაეყარა შ-ის წარმოებას, მას იყენებდნენ საეკლესიო და საპატიო შენობების ინტერიერების მოსართავად. შ მონუმ.-დეკორ. ხელოვნებაა. ცნობილი ნიმუშებიდან აღსანიშნავია „აპოკალიფსი“—7 დიდი ზომის ხალიჩა 105 სიუჟეტით, შემონახულია მხოლოდ 77 სიუჟეტი (დაახლ. 1380, ნიკოლა ბატაილის სახელოსნო, პარიზი, შესრულებულია ჟან ბრიუჟელის კარტონების მიხედვით).

შუა საუკუნეებში შ-ის ქსოვის ძირითადი ცენტრები იყო: პარიზი, არასი, ტურნე; XV ს. ბოლოდან — ბრიუსელი, სადაც XVI ს. დასაწყისში რაფაელის კარტონების მიხედვით შეასრულეს შ-ების სერია „საციქლური“ აქტობისათვის. XVII ს-ში კი — შ-ები რუბენსის კარტონების მიხედვით XVII ს. შუა ხანებში საფრანგეთში დაარსდა შ-ის დიდი მანუფაქტურები, რ-ებსაც ხელმძღვანელობდნენ ცნობილი მხატვრები (გობელენების სამეფო მანუფაქტურა პარიზში, მანუფაქტურები ბოვესა და ობიუსონში). XVII—XVIII სს. შ-ის თემებად, ჩვეულებრივ, აღებულია მითოლ. და ისტ. სიუჟეტები, ნადირობის და პასტორალური სცენები. მეოცაეში XVIII—XIX სს-ში გაჩენითარდა ქსოვა ფერწერული სურათების მიხედვით, რამაც გააღარიბა შ-ის ხელოვნება.

შ-ის წარმოება რუსეთში პეტრე I-ის დროს დაიწყო 1717 პეტერბურგში დაარსდა შ-ის მანუფაქტურა (არსებობდა 1859-მდე), რ-ის ერთ-ერთი პირველი ნამუშევარია „პოლტავის ბრძოლა“ ლ. კარავაკის სურათის მიხედვით (ერმიტაჟი, ლენინგრადი). მანუფაქტურების აყვავება დაიწყო XVIII ს. II ნახ. და XIX ს. დასაწყისში კლასიციზმის ეპოქაში გაძლიერდა დეკორ. საწყისები სსრკ-ში შ-ის კოლექციები დაცულია ძირითადად ლენინგრ. ერმიტაჟსა და რუს. მუზეუმში, აგრეთვე მოსკ. კრემლის მუზეუმებში.

ლიტ.: Бирюкова Н., Французские шпалеры конца XV—XX века в собрании Эрмитажа [Каталог], Л., 1974; Коршунова Т., Яснинская И., Русские шпалеры, Л., 1975.

შპალერი, რელიეფური მასალა (უმეტესად ქაღალდის ფუძეზე დამზადებული) სათავსის შიგა მოპირკეთებისათვის. ქაღალდის შ უკვე დიდი ხანია, რაც ითვლება ტრადიციულ მასალად აღმ. აზიის ქვეყნებში (იაპონია, ჩინეთი). ევროპაში XVIII ს-მდე იყენებდნენ მხოლოდ ქსოვილის შ-ს. ქაღალდის წარმოების განვითარებამ გაამარტივა ქსოვილის შ-ის შეცვლა უფრო იაფი ქაღალდის შ-ით. თანამედროვე პირობებში ფართოდ იყენებენ შ-ის დასამზადებლად პოლიმერულ მასალას განასხვავებენ 3 ძირითად სახის შ-ს, ჩვეულებრივი, ტენმედეგს (რეცხვადს და) მაგრძოამთხმოლთქმელს (ხაოიანს). ჩვეულებრივი შ არის არაფაქტურული, დაგრუნტული, ერთფეროვანი (ნატურის ფერი), დატკეპნული. ტენმედეგი შ-ება, რ-საც ამზადებენ სარეცხავებზე წყალმედეგი პოლიმერების დამატებით; ნაზიდი, რ-საც პირის მხარეზე აქვს პოლიმერული ემულსიებითა და ლაქებით წარმოქმნილი დაცული აფსკი; და ნაბეჭდი, რ-საც აქვს ნახატიანი პოლიმერული გამჭვირვ აფსკი. ტენმედეგ შ. ცხიმმედეგია, კარგად იტანს თბილი წყლითა და საპნის ხსნარით წმენდას. ხმოვანი შ-ის ნაირსახეობაა ხაოიანი შ-ის ამზადებენ ქაღალდის ფუძეზე, მისი პირის ზედაპირის ქსოვის სტრუქტურისა მოქსოვილი მასალის (უმეტესად საფეიქრო წარმოების ნარჩენების) ხაო. ამ სახის შ-ის ზედაპირს წებოდენ მტვერსასრუტით შ-ს. დეკორ. დანიშნულების გარდა, აქვს ჰიგიენური მნიშვნელობაც: იგი ხურავს კედლის ფორებსა და ღრიჭოებს, ზედა ფერი ზედაპირულად აძლევს სათავსის განათებულობას.

შპალი (<ჰოლანდ. spalk — საყრდენი), რელსების საყრდენი, რ-საც ათავსებენ ლიანდაგის ზედა ნაშენის ბალასტის შრეზე. იყენებენ ანტისეპტიკირებულ ხის შ-ებს (სიგრძე — 275, 2280, 300 სმ). ფართოდაა გავრცელებული რკინაბეტონის შ-ები (270 სმ). საზღვარგარეთ იყენებენ აგრეთვე ლითონის შ-ებს. სსრკ-ში გზის 1 კმ-ზე აწყობენ 16600, 1840, 2000 შ-ს.

შპალსპარიკი ჩარხი, მეტალის ... დამამუშავებელი ჩარხი, რ-ზეც მოძრაობის 1 დახრილობით ლისულოთ წანაცვლე შ. რ-ებს აქვს მოქცეული ან ლისტური ხერხები მრავალხერხიან შ რ-ში მოქმედების მოძრაობის ასრულებს რიგორც საჭე ურიკაზე

შპალერი გობელენი სერიიდან „ოქმერაფოს კონსტანტინეს ისტორია“ (პ. რუბენსის სურათის მიხედვით) გობელენების სამეფო მანუფაქტურა პარიზი XVII საუკუნის I ნახევარი ერმიტაჟი ლენინგრადი

დამაგრებული მორი. ისე მბრუნავი ხერხი (ამ შემთხვევაში მორი უძრავადაა დამაგრებული). ლენტურ შ. ჩ-ში კი — ხისტად დამაგრებული მორი როგორც მრგვალხერხიან, ისე ლენტურხერხიან შ ჩ-ებზე ხერხის კბილების მჭრელი წიბო აზრობილებს ტორსულ ზრას. არის ისეთი ლენტურხერხიანი შ. ჩ-ები, რ-თა ლენტური ხერხი მოძრაობს დასახერხი ბოძკუნძის პარალელურად.

შპალშემომხვევი მანქანა, ლიანდაგის ზედა ნაშენის ბალასტის შრის შესამკვრივებელი სალიანდაგო მანქანა. შ მ. ორგვარია: ციკლური და უწყვეტი მოქმედებისა. ციკლური სახის შ. მ, რ-იც ლიანდაგზე მოძრაობს, ამჭიდროებს ბალასტის შრეს ცალ-ცალკე თითოეული შპალის ქვეშ. მისი მუშა ორგანოებია ვიბროშემომხვევები (16 ან 32). ყველა შემომხვევი ერთდროულად ირხევა და წყვილწყვილად უახლოვდება და შორდება ერთმანეთს (ნახ.). შემომხვევის ციკლის ხანგრძლივობაა 6—8 წმ, შ მ-ის მწარმოებლურობა კი — 700 შპალ/სთ-მდე. დამუშავებულია აგრეთვე ციკლური შ. მ-ები, რ-ებიც შემომხვევის 2 შპალს ერთდროულად (მათი მწარმოებლურობაა 2000 შპალ/სთ-მდე). თანამედროვე შ. მ-ებს აქვს ავტომ. მასწორებელი სისტემა, რ-იც შეიცავს პროჟექტორს (ან ლაზერს) და ფოტოელემენტებს, შეერთებულს გასასწორებელ ლიანდაგთან. ლიანდაგზე ან მუხლუხებზე მავალი უწყვეტი მოქმედების შ. მ-ის მუშა ორგანოებია რელსებზე დაკიდებული საბეჯი ფილები, რ-ებშიც დამაგრებულია ვიბრატორები. იგივე პრინციპით მუშაობს ასწორებელ-საბეჯ-გამოსაყვანი მანქანა, რ-ის მწარმოებლურობაა 3 კმ/სთ-მდე. მცირე მოცულობის სამუშაოებისათვის იყენებენ ხელით საბეჯ მექანიზმებს.

შპანი (Spann) ოთმარ (1. X. 1878, ვენა, — 8. VII. 1950, ნოიშტადტი, ბურგენლანდი), ავსტრიელი ფილოსოფოს-იდეალისტი, სოციოლოგი და ეკონომისტი. ბრნოს (1909-იდან) და ვენის (1919—38) უნ-ტების პროფესორი. ებრძოდა მექანიციზმსა და ატომიზმს. უარყოფდა მატერიალიზმს, რ-იც მტრულად განიხილებოდა პრინდა მექანიციზმთან. შ. ფუძემდებელია ე. წ. უნივერსალიზმისა, რ-ის თვით. საფუძველია მოძღვრება მთლიანობის შესახებ ამ მოძღვრების ძირითადი კატეგორიებია მთლიანობა, დანაწევრებულობა, უკუდაკავშირებულობა, სრულყოფილება. შ-ის აზრით, საზ-ბაში მთლიანობის ფუნქციას ასრულებს წოდებრივ წესრიგსა და მეფის იერარქიაზე აგებული სახელმწიფო.

თხზ.: Gesamtausgabe, Bd 1—22, Graz, 1963; Kategorienlehre, Jena, 1924; Geschichtsphilosophie, Jena, 1932.

ლიტ.: Räber H., O. Spanns Philosophie des Universalismus, Jena, 1937.

მ. მაკარაძე.

შპანგოუტი (ჰოლანდ. spanthout < spant — კოჭი, წიბო და hout — ხე), გემის კორპუსის ნაკრების (ან თვითმფრინავის ფიუზელაჟის) სწორი ან მრუდწირული კოჭი.

შპაცი ((გერმ. Spatium < ლათ. spatium — სივრცე, შუალედი), 1. გემთმშენებლობაში — მანძილი გემის 2 მეზობელ შპანგოუტს შორის. 2. პოლიგრაფიაში — ა) სასტამბო მასალის სახეობა, რ-საც იყენებენ ასოებსა და სიტყვებს შორის ინტერვალის დასაყენებლად; ბ) მანძილი წიგნის შეადგენილი ყდის ნაწილის მუყაოს გვერდებს შორის.

შპიცი, იხ. შპაცი.

შპემანი (Spemann) ჰანს (27. VI. 1869, შტუტგარტი, — 12. IX. 1941, ფრაიბურგი, ბადენი), გერმანელი ემბრიოლოგი. როსტოკის (1908—14) და ფრაიბურგის (1919—37) უნ-ტების პროფესორი. 1914—19 ბიოლ. ინ-ტის დირექტორი (ბერლინი). შ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება ამფიბიების ექსპერ. ემბრიოლოგიას. დაამუშავა ამფიბიების ემბრიონზე მიკროქირურგ. ოპერაციების მეთოდები; დაადგინა ჩანასახის ერთი ნაწილის განვითარების დამოკიდებულება მეორეზე, კერძოდ, ბროლისა — თვალის ფიალაზე, ცენტრ. ნერვული სისტემისა — ქორდასა და მეზოდერმაზე. ეს გამოკვლევები საფუძვლად დაედო შ-ის მიერ ფორმულირებულ თეორიას განვითარების „ორგანიზატორების" შესახებ. შ-სა და მისი სკოლის შრომებმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს განვითარებადი ემბრიონის ურთიერთდამოკიდებული ნაწილების შესწავლაში, დიფერენციაციის პროცესებში და სხვ. ნობელის პრემია (1935).

შპენგლერი (Spengler) ოსვალდ (29. V. 1880, ბლანკენბურგი, ჰარცი, — 8. V. 1936, მიუნხენი); გერმანელი ფილოსოფოს-იდეალისტი. ძირითად ნაშრომში — „დასავლეთის მზის ჩასვენება" (ტ. 1—2, 1918—22, რუს. ტ. 1, 1923) — იძლევა ისტორიის ბიოლოგისტურ ფილოსოფიას. უარყოფს განვითარების პროგრესულ ხაზებს და ზოგადსაკაცობრიო კულტურის შესაძლებლობას. შ-ის აზრით, ამ დრომდე არსებული 8 კულტურა (ეგვიპტური, ბაბილონური, ინდური, ჩინური, მაიას, ანტიკური, არაბული ანუ მაგიური და დასავლური ანუ ფაუსტური) ჩაკეტილი ორგანიზმებია, რ-ებიც წარმოშობის, განვითარებისა და კვდომის საერთო კანონს ემორჩილებიან. იგი აცხადებდა: დასავლეთის კულტურა დღეს ცივილიზაციის, ე. ი. რაციონალიზმისა და ტექნიციზმის ბატონობის ხანაშია, რაც დაღუპვის მაუწყებელია. „მსოფლიო ისტორიის მორფოლოგიის" იდეა შ-მა გოეთესაგან აიღო, ხოლო ბედისწერის სიყვარული და ძალაუფლების ნება — ნიცშესაგან. ა. ბერგსონის ზეგავლენით აიხსნება მის მიერ სივრცისა და დროის აპრიორულ სამყაროს სტადიასრულ განხილვა და ამ საფუძველზე სივრცისა და დროის ლოგიკის აგების ცდა. შ. დიდ გავლენას ახდენს თანამედროვე სიცოცხლის ფილოსოფიასა და კულტურის ფილოსოფიის წარმომადგენლებზე.

თხზ.: Пруссачество и социализм, П., 1922.

ლიტ.: გოგიბერიძე მ., შპენგლერის მოძღვრება, «მნათობი», 1924, № 1 (ფსევდ.: ძამუკაშვილი); კოდუა ე., ისტორიის ფილოსოფია, თბ., 1966.

გ. თევზაძე.

შპეტი გუსტავ გუსტავის ძე [26. III (7. IV). 1879, კიევი, — 23. III. 1940, ტომსკის ოლქი], რუსი ფილოსოფოს-იდეალისტი. დაამთავრა კიევის უნ-ტი, 1907 გადასახლდა მოსკოვში. მოსკ. უნ-ტის პროფესორი (1918—23); რუს. სამხატვრო აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტი (1924—29). ორი წელი დაჰყო გერმანიასა და ინგლისში. იყო ჰუსერლის ფენომენოლოგიის მიმდევარი, რ-ის სინთეზირებას ცდილობდა ჰეგელის ფილოსოფიასთან. 1916 დაიცვა დისერტაცია თემაზე: „ისტორია როგორც ლოგიკის პრობლემა". შ. ძირითადად იკვლევდა საზრისისა და სიტყვის მიმართებისა და ისტ. ფილოსოფიის საკითხებს. იგი ავტორია გამოკვლევისა „რუსული ფილოსოფიის განვითარების ნარკვევი" (1922), რ-შიც, მასალის დიდი ცოდნის მიუხედავად, გაყალბებულია რუს. ფილოს. აზროვნების ისტ. მიმართებები, კერძოდ, უარყოფილია რუს. ფილოსოფიის თავისთავადობა. შ-მა რუსულად თარგმნა ჰეგელის „სულის ფენომენოლოგია" (გამოიცა 1959).

თხზ.: Очерк развития русской философии, ч. 1, П., 1922; Проблемы современной эстетики, «Искусство», 1923, № 1.

ლიტ.: Зеньковский В. В., История русской философии, т. 1—2, Париж, 1948—50.

შ. ხიდაშელი.

შპილი (ჰოლანდ. spil, გერმ. Spille), 1. გემის ვერტიკალურღერძიანი ჯალამბარი, რ-საც იყენებენ გემის ღუზის დასაშვებად და ასაწევად, მისაბმელი გვარლების დასაჭიმად, თევზსაჭერი ბადეების ტრალების ამოსაღებად და სხვ. (იხ. ნახ.). 2. შენობის ვერტიკალური წვეტიანი დასრულება, რ-საც აქვს ძლიერ წაგრძელებული კონუსის ან პირამიდის ფორმა, ხშირად დაბოლოებულია დროშით, სიმბოლური ფიგურით და სხვ.

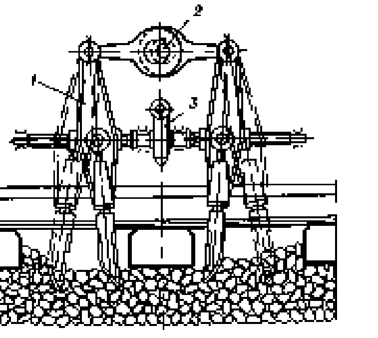

შპალშემომხვევი მანქანა. შპალშემომხვევი მანქანის მუშა ორგანოს სქემა: 1 — შემომხვევები; 2 — ექსცენტრიკული ლილვი; 3 — შემომხვევის მექანიზმი

შპილმანი (გერმ. Spielmann < spielen — თამაში და Mann — ადამიანი), შუასაუკუნეების მოხეტიალე მსახიობი, მომღერალი და მუსიკოსი გერმანიასა და ავსტრიაში. შ-ები ქმნიდნენ და ასრულებდნენ ეპიკურ სიმღერებს, გამოდიოდნენ ფეოდალთა კარზე, ბაზრობებზე ქალაქებსა თუ სოფლებში; ამან განაპირობა მათი რეპერტუარის თემატური მრავალფეროვნება. ამუშავებდნენ ძვ. თქმულებებს, იყენებდნენ აღმოსავლურ და ბიზანტ. ზღაპრულ მოტივებს. შ-ების ხელოვნებამ მწვერვალს მიაღწია XII ს. მეორე ნახევარში. XIII ს-იდან შ-ები ძირითადად ქალაქებში დამკვიდრდნენ და გაერთიანდნენ მომღერალთა ამქრებად.

შპინდელი (გერმ. Spindel, სიტყვასიტყვით — თითისტარი), 1. ლითონსაჭრელი ჩარხის მუშა ლილვი, რ-იც ბრუნვითს მოძრაობას ანიჭებს მასზე დამაგრებულ მჭრელ იარაღს (ფრეზს, ბურღს, სახეხ ქარგოლს და სხვ.) ან დასამუშ. ნამზადს. ზოგიერთი ჩარხის შ. ბრუნვასთან ერთად ღერძულადაც გადაადგილდება (მაგ., შესაჩარხი, საბურღი, ჩარხების შ.). 2. სამუშაო ლილვი, რ-ის მეშვეობით ბრუნავს სართავი დგანის ბლოკი. 3. სართავი მანქანის თითისტარი. 4. ბამბასაკრეფი მანქანის მუშა ორგანო. 5. სარქვლის ღერო ან გემის შპილის ღერძი და სხვ.

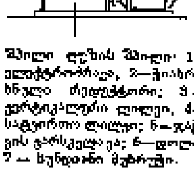

შპილი ღუზის შპილი: 1 — ელექტროძრავა, 2 — ჭიახრახნიანი რედუქტორი; 3 — ვერტიკალური ლილვი, 4 — საკისრიანი ლილვი; 5 — ჯაჭვის ვარსკვლავა; 6 — დოლი; 7 — ხუნდიანი მუხრუჭი.

შპინელები (გერმ. Spinell), შპინელები, ჯგუფის კლასის მინერალთა ჯგუფი. ზოგადი ქიმ. ფორმულაა AB_2O_4, სადაც $A - Mg^{2+}$, Zn^{2+}, Mn^{2+}, Fe^{2+}, Co^{2+}, Ni^{2+}, $B - Al^{3+}$, Fe^{3+}, Cr^{3+}, Mn^{4+}, Ti^{4+}, V^{3+}, B კატიონის მიხედვით შ-ში გამოყოფენ: ალუმინშპინელებს [საკუთრივ შპინელი — $MgAl_2O_4$, ჰერცინიტი — $FeAl_2O_4$, გალაქსიტი — $(Mn, Fe)Al_2O_4$, განიტი — $ZnAl_2O_4$]; ფერიშპინელებს (მაგნეტიტი, ფრანკლინიტი — $ZnFe_2O_4$, მაგნეზიოფერიტი — $MgFe_2O_4$, იაკობსიტი — $MnFe_2O_4$, ტრევორიტი — $NiFe_2O_4$); ქრომშპინელებს [ქრომიტი — $FeCr_2O_4$, მაგნოქრომიტი — $(Mg, Fe)Cr_2O_4$, ქრომპიკოტიტი — $(Mg, Fe)(Cr, Al)_2O_4$ და ალუმოქრომიტი — $Fe(Cr, Al)_2O_4$]; ტიტანშპინელებს (ულვოშპინელი — Fe_2TiO_4 და მისი მაგნიუმიანი ანალოგი — Mg_2TiO_4); ვანადიუმშპინელებს (კულსონიტი — FeV_2O_4) და მანგანშპინელებს (ჰაუსმანიტი, ჰეტეროლიტი — $ZnMn_2O_4$ და სხვ.). შ-ში ხშირია იზომორფიზმის მოვლენები. კრისტალდება კუბურ სინგონიაში. აქვს ოქტაედრული კრისტალები. ცვალებადი ფერისაა (დამოკიდებულია კატიონზე). სიმაგრე მინერალოგიური სკალით 5—8, სიმკვრივე 2500—8600 კგ/მ³. წარმოიქმნება მაღალტემპ-რული პროცესების დროს. გამოყენებისათვის მნიშვნელოვანია — გროვდება ქრომშპინელებში. შ-ს

ე. შპრანგერი

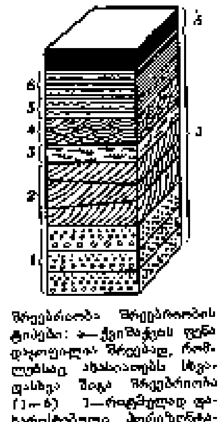

შრეებრიობა. შრეებრიობის ტიპები: ა — ქვიშაქვის ფენა დიაგონალური შრეებით, რომლებსაც ახასიათებს სხვადასხვა შრეებრიობა (1—6): 1 — [illegible] ჰორიზონტალური, 2 — ირიბი, 3 — ირიბტალღოვანი; 4 — ტალღოვანი, 5 — [illegible]; 6 — ჰორიზონტალური; ბ — [illegible]

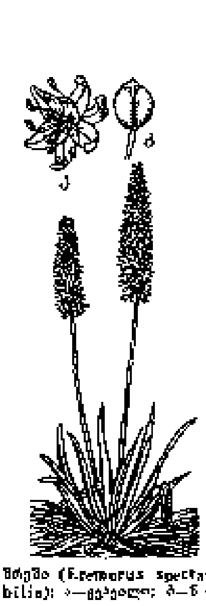

შრეში (Eremurus spectabilis): ა — ყვავილი; ბ — ნაყოფი

იყენებენ როგორც Cr-ის, Fe-ის, Mn-ის, Ti-ის და Zn-ის მადნებს, აგრეთვე კერამიკულ წარმოებაში. ნათელი შპინელი — ლალი I კლასის ძვირფასი ქვაა. შ-ს განეკუთვნება აგრეთვე ხელოვნურად მიღებული ფერიტები.

ლიტ.: Минералы. Справочник, т. 2, в. 4, М., 1967.

შპიონაჟი, იხ. ჯაშუშობა.

შპიცბერგენი (Spitsbergen, ძვ. რუს. გ რ უ მ ა ნ ტ ი, ძვ. სკანდ. და თანამედროვე ნორვ. ს ვ ა ლ ბ ა რ დ ი), არქიპელაგი ჩრდ. ყინულოვან ოკეანეში (შედის აგრეთვე დათვის კ. და სხვა პატარა კ-ები). ფართ. დაახლ. 62 ათ. კმ². მოსახლ. 3,9 ათ. კაცი (1982) ნორვეგიის ტერიტორია. დიდი კ-ებია: დას. შპიცბერგენი, ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიწა, ედჯ, ბარენცის კ.; ნაპირები შეჭრილ-შემოჭრილია ფიორდებით. რელიეფისათვის დამახასიათებელია ქედების მონაცვლეობა ზეგნებთან და განიერ ხეობებთან. სიმაღლე 1712 მ-მდე (მთა ნიუტონი, კ. დას. შპიცბერგენზე). შ-ის დიდი ნაწილი კალედონური დანაოჭებისაა. აგებულია კვარციტებით, ფიქლებით, დოლომიტებით, გრანიტული ინტრუზიებითა და ტრაპებით. შ-ზე არის ქვანახშირის საბადოები, მადანს იღებს ნორვეგია და სსრკ. შ-ის ტერიტ. ნახევარზე მეტი დაფარულია მყინვარული ფარებითა და მთის მყინვარებით. ჰავა არქტიკულია, ზღვიური, რ-ზეც დიდ გავლენას ახდენს შპიცბერგენის თბილი დინება. სანაპიროზე მარტის (ყველაზე ცივი თვე) საშ. ტემპ-რაა —12°C (დას.) და — 21°C (აღმ.), ივლ., შესაბამისად, 4—5°C და 1—2°C. ნალექები 150-იდან 1200 მმ-მდე წელიწადში. მცენარეულობიდან ჭარბობს ხავსები და ლიქენები. გვხვდება ქონდარა ტირიფი და არყი. ძუძუმწოვრებიდან ბინადრობს თეთრი დათვი, ჩრდილოეთის ირემი, არქტიკული მელა, გრენლანდიიდან შემოყვანილი ხარირემი; ზღვაში — მორჟი, გრენლანდიის სელაპი და სხვ.

შ. ჯერ კიდევ XI—XII სს.-ში იყო ცნობილი ნორმანებისათვის. ხელმეორედ აღმოაჩინა ვ. ბარენცმა ექსპედიციაში 1596—97 წლებში. 1822 ნორვეგიელებმა პირველად გამოიზამთრეს შ-ზე.

შ-ის საერთაშ. სამართლებრივი სტატუსი განისაზღვრება პარიზის 1920 წ. 9 თებ. ხელშეკრულებით, რ-საც ხელი მოაწერეს დიდმა ბრიტანეთმა, აშშ-მა, საფრანგეთმა, ნორვეგიამ, დანიამ, შვედეთმა, იტალიამ, იაპონიამ და სხვ. ხელშემკვრელების თანხმობით. შ. (დათვის კ-ის ჩათვლით) ნორვეგიის სუვერენიტეტს დაექვემდებარა. ხელშეკრულების მონაწილე სახელმწიფოებს, ისევე როგორც ნორვეგიას, აქვთ წიაღისეულის ძიების, თევზჭერის, ნადირობის, საზღვაო და სხვა საქმიანობის უფლება. ხელშეკრულების თანახმად, შ. დემილიტარიზებულ და ნეიტრალიზებულ ტერიტორიად ითვლება. სსრკ შ-ზე იღებს ქვანახშირის მადანს, ფლობს მიწის ნაკვეთებს და აქვს საკონსულო. სსრკ პარიზის ხელშეკრულებას შეუერთდა 1935.

შპიცბერგენის დინება, გოლფსტრიმის თბილი დინების ტოტი შპიცბერგენის დას. ნაპირებთან, ნორვეგიის დინების გაგრძელება. წყლის საშ. ტემპ-რა 3—5°C. სიჩქარე 5,6 კმ-მდე დღ.-ღ.-ში. მარილიანობა დაახლ. 33,5‰. შ. დ. შპიცბერგენის ჩრდ-ით იძირება და დასაბამს აძლევს ჩრდ. ყინულოვანი ოკეანის თბილ შუალედურ წყლის ნაკადს.

შპოლა, ქალაქი (1938-იდან) უკრ. სსრ ჩერკასის ოლქში, მდ. შპოლკის (სამხრეთის ბუგის აუზი) ნაპირზე. შპოლის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგური. შაქრის, სათადარიგო ნაწილების (მიტიშჩის მანქანათმშ. ქ-ნის ფილიალი) ქ-ნები, საკონდიტრო, სამკერვალო, ავეჯის ფ-კები.

შპონი (გერმ. Span, Spon — ნაფოტი, [illegible]), მერქნის (ნატურალური შ.) ან სხვა მასალის (სინთეზური შ.) თხელი ფურცლები. ნატურალური შ. მიიღება მოკლე მორების (კოტრების) დამუშავებით შპონსაცლელ დაზგებზე (აცლილი შ.), ძელაკების გარანდვით შპონსარანდ დაზგებზე (გარანდული შ.), დახერხვით ფანერსახერხ დაზგებზე ან პირიზ. ჩარჩოხერხზე (დახერხილი შ.). დ ა ხ ე რ ხ ი ლ ი შ. (სისქე 1—10 მმ) უმაღლესი ხარისხისაა; იყენებენ სიმებიანი მუს. ინსტრუმენტების დასამზადებლად. მაგრამ ამ სახის შ-ის წარმოებისას დიდია მერქნის დანაკარგი. ა ც ლ ი ლ ი შ. (0,1—10 მმ) ყველაზე მასობრივი ნაირსახეობაა შ-ისა. მას ფართოდ იყენებენ ფანერის ფილების დასამზადებლად, ასანთის წარმოებაში და ა. შ. გ ა რ ა ნ დ უ ლ შ-ს (0,2—5 მმ) გამოიმუშავებენ მერქნის ლამაზი ტექსტურის მქონე ხის ჯიშებისაგან და იყენებენ საფურველი ნაკეთობათა მოფანერებისათვის. სინთეზურ შ-ს აკეთებენ ტექსტურიანი ქაღალდისაგან (სინთ. ფისების გამოყენებით). პერსპექტიულია ძვირფასი ჯიშის მერქნის თხელი და ულტრათხელი (0,6—0,15 მმ) შ-ების წარმოების განვითარება.

შპონი პ ო ლ ი გ რ ა ფ ი ა შ ი, საბეჭდი მასალა, რ-საც იყენებენ ლითონის ანაწყობის სტრიქონებს შორის შუალედების გასადიდებლად.

შპრანგერი (Spranger) ედუარდ (27. VI 1882, ბერლინ-ლიხტერფელდე, — 17. IX 1963, ტიუბინგენი), გერმანელი ფილოსოფოს-იდეალისტი, ფსიქოლოგი და პედაგოგი, ვ. დილთაის მოწაფე, ლაიფციგის (1911-იდან), ბერლინის (1920—46) და ტიუბინგენის (1946-იდან) უნ-ების პროფესორი. იცავდა გონის მეცნიერებისა და ფილოს. პედაგოგიკას. შ-ის მოძღვრებაში ადამიანის ინდივიდუალობის 6 იდეალური ტიპის შესახებ [illegible] განიცადა. ძირითადი ნაშრომებია „სიცოცხლის ფორმები“ (1914) და „ჭაბუკობის ასაკის ფსიქოლოგია“ (1924). პირველში აღწერს გონის მეცნიერულ ფსიქოლოგიას, ხოლო მეორეში გაგების მეთოდს აყენებს.

ლიტ.: ბ ი ჭ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი ა., [illegible] სკოლები, ნაწ. 3, თბ., 1962. გ. თევზაძე.

შპრეე (Spree), მდინარე გდრ-სა და დას. ბერლინში მდ. ჰაველის (ელბის აუზი) მარჯვ. შენაკადი. სიგრძე 398 კმ, აუზის ფართ. 10,1 ათ. კმ². სათავე აქვს დას. სუდეტებში. მიედინება შუა ევროპის ვაკეზე. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმცირობა ზაფხულში. შ-ს ჩამონადენი მოწესრიგებულია კაშხლებითა და ტბებით. წყლის საშ. ხარჯი დაახლ. 40 მ³/წმ. არხებიანი შ. წარმოადგენს ოდერისა და ელბის დამაკავშირებელ წყლის გზის ნაწილს.

შპრენგელი (<გერმ. sprengen — გაბნევა) ს ა მ შ ე ნ ე ბ ლ ო მ ე ქ ა ნ ი კ ა შ ი, საყრდენი ან პოლიგონური ფერმის ღრო ლეროვანი სისტემის სახის კონსტრუქციული ელემენტი, რ-საც უერთებენ სამშენებლო კონსტრუქციის ძირითად მზიდ ელემენტებს. იმის გამო, რომ იგი გეომეტრიულად უცვლელი სისტემაა, უმეტესად იყენებენ იხეთი შპრენგელური სისტემის შემადგენელ ნაწილად, რ-იც მისი მოცულობისას გეომეტრიულად უცვლელი რჩება. შ-ის დანიშნულებაა წამწის სარტყლებზე კვანძების რაოდენობის გადიდება, ლუნვადი კონსტრუქციების (წამწე, კოჭი, ფილა) ზიდვის უნარისა და სიხისტის გაზრდა, სვეტების მოქნილობის შემცირება გრძივ ღერძზე მათი მუშაობისას და ა. შ. შპრენგელურ სისტემებს გაიანგარიშებენ ლეროვანი სისტემების გაანგარიშების ზოგადი მეთოდების შესაბამისად.

შპრიცი (გერმ. Spritze < spritzen — შეშხაპუნება), ცილინდრული ხელსაწყო, რ-იც განკუთვნილია დიაგნოსტიკური პუნქციისათვის, ინიექციისათვის და სხეულის ღრუებიდან პათოლოგიური შიგთავსის ამოსაქაჩად. შ. შედგება კონუსიანი ყრადუნიანი ცილინდრისაგან, რ-ზეც მაგრდება ნემსი. ცილინდრის ღია ბოლოდან შეყავთ დგუშიანი ჭოკი. ყველაზე მეტად გავრცელებულია მინისცილინდრიანი შ., რ-ის სხვა ნაწილები ქრომირებული ლითონისაგან მზადდება.

შპრიტი, იგივეა, რაც ქარსალა.

შრატი, იხ. იმუნური შრატები.

შრატისმიერი დაავადება, ალერგიის გამოვლენა ჰეტეროგენულ (ჩვეულებრივ ცხენის სისხლიდან დამზადებულ) შრატში შემავალი უცხო ცილებისადმი. ვითარდება შრატის პარენტერალურად (ინექციით) შეყვანის შემდეგ. შ. დ-ის ინკუბაციური პერიოდი გრძელდება შრატის პირველი შეყვანიდან 7—12 დღ., განმეორებითი შეყვანის შემდეგ უფრო ხანმოკლეა. შ. დ. ვლინდება მაღალი ტემპ-რით და გამონაყარით (იწყება შრატის შეყვანის ადგილზე და თანდათან მოედება მთელ სხეულს), რასაც დაერთვის ქავილი, ლიმფური კვანძების, სახსრების შეშუპება, ზოგჯერ — ფილართი. დაავადების ხანგრძლიობა რამდენიმე საათიდან 2 კვირამდე შეიძლება გაგრძელდეს. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: ანტიჰისტამინური პრეპარატები (დიმედროლი და სხვ.), თბილი აბაზანები, ტანის დაზელვა სალიცილის სპირტით, მძიმე მიმდინარეობის დროს — კორტიკოსტეროიდები; მსუბუქ შემთხვევებში მკურნალობას არ მოითხოვს. პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ა: ცილისადმი მგრძნობელობაზე კანშიდა სინჯის შემდეგ ჰეტეროგენული შრატის შეყვანის მეთოდიკის დაცვა, ტეტანუსის საწინააღმდეგო შრატის გამოყენების შეზღუდვა (მისაბლ. ტეტანუსის საწინააღმდეგო იმუნიზაციისა და ტრავმის დროს მხოლოდ ტეტანუსის ანატოქსინის შეყვანის გზით), ჰეტეროგენული შრატის ნაცვლად ადამიანის სისხლიდან დამზადებული იმუნოგლობულინების გამოყენება, ჰეტეროგენული შრატის განმეორებით შეყვანისას ანტიჰისტამინური პრეპარატების დანიშვნა.

შრე, ცალკეული ქანის ფენის ან წყების შემადგენელი ნაწილი, რ-იც ზემოდან და ქვემოდან შემოსაზღვრულია დალექვის პირობების შეცვლის გამო ჩამოყალიბებული დალექვის ან გადარეცხვის ზედაპირებით. ჩვეულებრივ, შ. მომიჯნავე შ-ებისაგან განსხვავდება რომელიმე ლითოლოგიური ნიშნით (ამგები მარცვლების ზომით, მინერ. შედგენილობით და სხვ.), ხოლო ლითოლოგიურად ერთგვაროვანი შ-ები განცალკევებულია დალექვის ან გადარეცხვის მკაფიო ზედაპირებით. თუ ფენას შრეებრიობა არა აქვს, მაშინ ტერმ. „შ-ის“ გამოყენება შეიძლება ფენის სინონიმად.

შრედინგერი (Schrödinger) ერვინ (12. VIII. 1887, ვენა, — 4. I. 1961, იქვე, დაკრძალულია ალპბახში, ტიროლი), ავსტრიელი ფიზიკოსი, კვანტური მექანიკის ერთ-ერთი შემქმნელი. დაამთავრა ვენის უნ-ტი (1910). 1911-იდან მუშაობდა ვენის უნ-ტის ფიზ. ინ-ტში. 1920 შტუტგარტის უმაღლესი ტექნ. სკოლის, 1921 ბრესლაუს (ვროცლავის) უმაღლესი ტექნ. სკოლის, 1921—27 ციურიხის უმაღლესი ტექნ. სკოლის, 1927-იდან ბერლინის უნ-ტის, 1933—35 ოქსფორდის უნ-ტის, 1936—38 — გრაცის უნ-ტის, 1938—39 გენტის უნ-ტის, ხოლო 1940-იდან დუბლინის სამეფო აკად. პროფესორი, შემდეგ მუშაობდა თავის მიერვე ჩამოყალიბებულ უმაღლეს გამოკვლევათა ინ-ტის დირექტორად; 1956-იდან ვენის უნ-ტის პროფესორი. მისი ძირითადი შრომები ეხება მათ. ფიზიკას, ფარდობითობის თეორიას, ატომის ფიზიკასა და ბიოფიზიკას. შ-ის უდიდესი დამსახურებაა ტალღური მექან. შექმნა (1925 დასასრული — 1926 დასაწყისი). გამოიყვანა არარელატივისტური კვანტური მექან. ძირითადი განტო

ლეპ (შრედინგერის განტოლება); შემოიღო ტალღური ფუნქციის ცნება და სხვ. ნობელის პრემია (1933). სარკ მეცნ. აკად. უცხოელი წევრი (1934).

თხზ.: Избр. труды по квантовой механике, М., 1976 (сер. «Классики науки»); Что такое жизнь? С точки зрения физика, 2 изд., М., 1972.

შრედინგერის განტოლება, არარელატივისტური კვანტური მექანიკის ძირითადი დინამიკური განტოლება; სახელი უწოდეს ე. შრედინგერის პატივსაცემად, რ-მაც იგი ჩამოაყალიბა 1926. კვანტურ მექანიკაში შ. გ. იმავე ძირითად როლს ასრულებს, როგორსაც ნიუტონის მოძრაობის განტოლება კლასიკურ მექანიკაში (იხ. ნიუტონის კანონები მექანიკაში) და მაქსველის განტოლებები ელექტრომაგნეტიზმის კლასიკურ თეორიაში. შ. გ. აღწერს კვანტური ობიექტების მდგომარეობის ცვლილებას დროის მიხედვით, რაც ხასიათდება ტალღური ფუნქციით. თუ ცნობილია ტალღური ფუნქცია ψ დროის საწყის მომენტში, მაშინ შ. გ. ის ამოხსნით შეიძლება ვიპოვოთ ψ დროის ნებისმიერ შემდგომ t მომენტში. m მასის ნაწილაკისათვის, რ-იც მოძრაობს $V(x, y, z, t)$ პოტენციალის მქონე ველით წარმოშობილი ძალის მოქმედებით, შ. გ-ს აქვს სახე:

$$i\hbar\frac{\partial\psi}{\partial t}=-\frac{\hbar^2}{2m}\Delta\psi+V(x, y, z, t)\psi, \quad (1)$$

სადაც $i=\sqrt{-1}$, $\hbar=1{,}05\cdot10^{-27}$ ერგ.·წმ არის პლანკის მუდმივა, $\Delta=\frac{\partial^2}{\partial x^2}+\frac{\partial^2}{\partial y^2}+\frac{\partial^2}{\partial z^2}$ — ლაპლასის ოპერატორი (x, y, z — კოორდინატები). ამ განტოლებას დ რ ო ი თ ი შ. გ-ს უწოდებენ.

თუ პოტენციალი დროზე არ არის დამოკიდებული, მაშინ შ. გ-ის ამოხსნები შეიძლება წარმოვადგინოთ შემდეგი სახით:

$$\psi(x, y, z, t)=e^{-(i/\hbar)Et}\,\psi(x, y, z), \quad (2)$$

სადაც E არის კვანტური სისტემის სრული ენერგია, ხოლო $\psi(x, y, z)$ აკმაყოფილებს ს ტ ა ც ი ო ნ ა რ უ ლ შ. გ-ს:

$$-\frac{\hbar^2}{2m}\Delta\psi+V(x, y, z)\psi=E\psi. \quad (3)$$

სივრცის შემოსაზღვრულ არეში მოძრავი კვანტური სისტემისათვის შ. გ-ის ამონახსნები არსებობს მხოლოდ ენერგიის ზოგიერთი დისკრეტული მნიშვნელობისათვის: $E_1, E_2, \ldots, E_n, \ldots$; ამ მწკრივის (ზოგად შემთხვევაში უსასრულო) წევრები ინომრება მთელი კვანტური n რიცხვების ნაკრებით. E_n თითოეულ მნიშვნელობას შეესაბამება $\psi_n(x, y, z)$ ტალღური ფუნქცია, ამ ფუნქციათა სრული ნაკრების ცოდნა საშუალებას გვაძლევს გამოვითვალოთ კვანტური სისტემის ყველა ზომვადი მახასიათებელი.

კულონის პოტენციალის კერძო შემთხვევაში $V(x, y, z)=-e^2/\sqrt{x^2+y^2+z^2}$ (სადაც e ელემენტარული ელექტრული მუხტია). შ. გ. აღწერს წყალბადის ატომს და E_n ატომის სტაციონარულ მდგომარეობათა ენერგიებია.

შ. გ. არის მატ. გამოსახულება მიკრონაწილაკების ფუნდამენტური თვისებისა — კორპუსკულურ-ტალღური დუალიზმისა, რ-ის თანახმად, ბუნებაში არსებული მატერიის ყველა ნაწილაკს აქვს ტალღური თვისებაც (ეს ჰიპოთეზა პირველად გამოთქვა ლ. დე ბროილმა 1924). შ. გ. აკმაყოფილებს შესაბამისობის პრინციპს.

ლიტ.: იხ. სტ.-თან კვანტური მექანიკა.

შრეუბნაროვა, დანალექი და ვულკანოგენურ-დანალექი ქანების აგებულების ერთი-ერთი ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანი, რ-იც გამოიხატება განსხვავებული თვისებების (მინერ. შედგენილობა, ფერი, ამგებები ნაწილების ზომა და სხვ.) შრეების მორიგეობით განარჩევენ ორი ტიპის შ-ს: დანალექი წყების ან ფენის შ-ს და შრის შიგა შ-ს (იხ. ნახ.). პირველი განპირობებულია სხვადასხვა შედგენილობის, ტექსტურის (მ. შ. ცალკეული შრეების სხვადასხვა შიგა შ-ის) და სხვა თვისებების მქონე შრეების მორიგეობით. შრეების და ფენების პირველადი განლაგება ჩვეულებრივ ჰორიზონტალურია. ოქვათად — დახრილი მეორე ტიპის შ. განპირობებულია შრის ფარგლებში სხვადასხვა სტრუქტურის, მინერ. შედგენილობის ან სხვადასხვა მინარევის მქონე თხელ-თხელი შრეების (მმ-ის ნაწილებიდან 1—2 სმ-მდე სისქისა) მორიგეობით, რ-თა განლაგების და ფორმის მიხედვით განარჩევენ შიგა შ-ის რამდენიმე სახეს (იხ. ნახ.).

შრომ-ბლურის კულტურა, ადრინდელი ბრინჯაოს ხანის კულტურა შრომ-ბლურის ნამოსახლარ ბორცვზე, არარატის ვაკეზე. 1913 შეისწავლა ე. ლალაიანმა ჯგუფ-ფენი თხრილების საშუალებით. აქ აღმოჩენილი მეტყვარ-არაქსული კერამიკა გამოირჩევა თავისებურებით. იგი შემკულია ჩაზნექილ-ამობურცული სპირალებითა და კონცენტრული წრეებით. აღმოჩენილია აგრეთვე კერასთან დაკავშირებული ზარის ფორმის თიხის სადგარი, ობსიდიანის სხვადასხვა იარაღი (ლამელები, სახვრეტები, ფუძეამოღარული და კუნწიანი ისრისპირები), კაჟის მჯარე ზომის ჩასართები და სხვ. არქეოლ. მასალა ქიულ-თეფეს მასალის მსგავსია. ამიტომ მას სინქრონულად თვლიან. კერამიკის ორნამენტიკა კავკასიის სამხრეთისა და მცირე აზიის ადრინდ. ნამოსახლარის კერამ. ორნამენტის მსგავსია. ეს ელემენტი ამ ძეგლებს ერთმანეთთან აკავშირებს.

ლიტ.: Куфтин Б. А., Урартский «Колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Араксский энеолит, «საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე», 1944, ტ. 13 B; Пиотровский Б. Б., Археология Закавказья, Л., 1949. *ქ. ფიცხელაური.*

შროში (Eremurus), შროშანისებრთა ოჯახის მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარეების გვარი შროშანისებრთა ოჯახისა. ფესვის ყელთან როზეტად შეკრებილი ფოთლები აქვს, სადღესაც აქვთის 0,5—2 მ-მდე სიმაღლის საყვავილე ყლორტი, რ-საც წვერში ღერო, მრავალყვავილიანი მტევანა უვითარდება; გვარის 60-ზე მეტი სახეობა გავრცელებულია ძირითადად შუა აზიაში, ყირიმში, ირანსა და ავღანეთში კავკასიაში მხოლოდ ერთი სახეობაა (E. spectabilis). რ-იც საქართველოშიც გვხვდება კლდეებსა და მშრალ ფერდობებზე მთის შუა სარტყლამდე. აშენებენ ბაღებსა და პარკებში. ფესვებიდან ამზადებენ წებოს. მცენარის ყველა ნაწილი შეიცავს ყვითელ საღებავს. ფესვებში არის პოლისაქარიდი ერემურანი, რ-საც მედიცინაში იყენებენ. ნორჩი ფოთლები საჭმელად იხმარება. *მ. გოგილაშვილი.*

შრივიჯაია, სრივიჯაია, სახელმწიფო ინდონეზიაში. შეიქმნა დაახლ. VII ს. შუა წლებში. ცენტრი ახლანდ. პალემბანგის რ-ნში (კ. სუმატრა) მდებარეობდა. შ-ის განვითარებას ხელი შეუწყო ხელსაყრელმა გეოგრ. მდებარეობამ და ფეოდალ. დაყოფამ. VII—IX სს-ში შ-მ დაიპყრო სუმატრის მეზობელი სახელმწიფოები — დას. იავა, დას. კალიმანტანი, მალაკის ნ.-კ. და მალაის სახელმწ. ამპერიადიც ა. ავგუსტის ხანის მთავარი IX ს. II ნახევარსა და X ს-ში — შაილენდრების დინასტიის მმართველობის პერიოდში. დაახლ. 992 დაიწყო შ-ს ბრძოლა მატარამთან არქიპელაგზე ბატონობისათვის. დაახლ. 1016 ომი შ-ს გამარჯვებით დამთავრდა, მაგრამ 1025 შ-ში შეიჭრნენ ჩოლების—ინდოეთის სახელმწიფოს ჯარები. ამ ომებმა შეარყია შ-ს ძლიერება, თუმცა კიდევ დაახლ. 2 საუკუნის განმავლობაში ინარჩუნებდა პირველობას არქიპელაგის დას. რ-ნებში. XIII ს. ბოლოდან შ-ს შეუტიეს იავურმა და სიამელებმა. XIV ს. შუა წლებში შ. მაჯაპაჰიტის მიერ კვე განადგურებულ. ტ. 1376 იხსენიება.

შრივპორტი (Shreveport), ქალაქი აშშ-ის სამხრ. ნაწილში, ლუიზიანის შტატში, მდ. რედ-რივერის მარჯვ. ნაპირზე 195 ათ. მცხ., აგლომერაციასთან 377 ათ. (1980). ნავთობმომპოვებითი და საზ.-სამ (უმთავრესად ბამბა) რ-ნის სავაჭრო-სატრანსპ. ცენტრი. იღებენ და ამუშავებენ ნავთობსა და ბუნებრივ აირს. განვითარებულია ქიმ., ხის დამამუშ., კვების მრეწველობა.

შრი-ლანკა (1972-მდე — ცეილონი), შ რ ი-ლ ა ნ კ ი ს დ ე მ ო კ რ ა ტ ი უ ლ ი ს ო ც ი ა ლ ი ს ტ უ რ ი რ ე ს პ უ ბ ლ ი კ ა, სახელმწიფო ამავე სახელწოდების კუნძულზე ინდოეთის ოკეანეში, ინდოსტანის ნ.-კ.-ის სამხრ.-აღმ. ით. შედის ერთა თანამეგობრობაში. ფართ. 65,6 ათ. კმ², მოსახლ. 15 მლნ-ზე მეტი კაცი (1984). დედაქალაქი — კოლომბო. ოფიც. ენები — სინჰალური და ტამილური. ერთეულ. დამოუკიდებლობის დღე (1948). ფულის ერთეულია რუპია. სარკ სახელმწ. ბანკის კურსით (1986 იელ.) 100 რუპია = 2,52 მანეთს. ადმინისტრაციულად შ.-ლ. იყოფა 9 პროვინციად და 24 ოლქად.

შ.-ლ. რესპუბლიკაა. მოქმედებს 1978 კონსტიტუცია. საკანონმდებლო ხელისუფლება ეკუთვნის პრეზიდენტსა და ერთპალატიან პარლამენტს, რ-საც ირჩევენ პროპორციული წარმომადგენლობით სისტემის საფუძველზე 6 წლის ვადით. სახელმწიფოს მეთაურია პრეზიდენტი (ირჩევს მოსახლ. 6 წლის ვადით). პრეზიდენტი ნიშნავს პრემიერ-მინისტრს, მინისტრებსა და მინისტრის მოადგილეებს, ამასთან თავისი პარტიიდან ნიშნავს პარლამენტის დეპუტატებს, განსაზღვრავს მათ მოვალეობ.

შრი-ლანკის დემოკრატიული სოციალისტური რესპუბლიკის სახელმწიფო გერბი

შრი-ლანკა
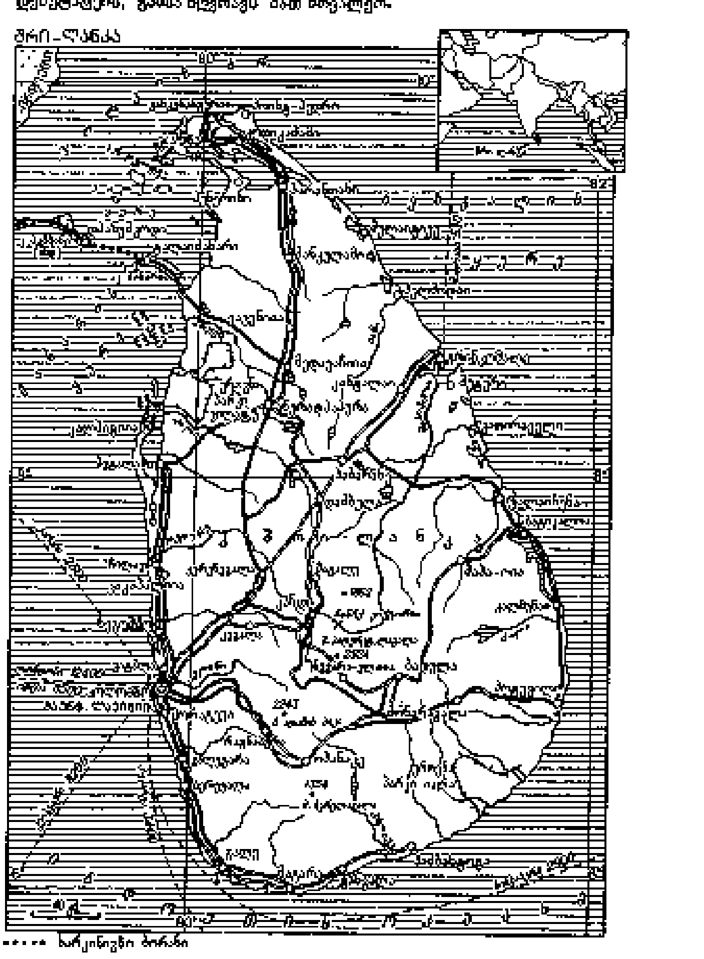
სარკინიგზო ხაზები

შრი-ლანკა. ზორდაში სახალის ქალი XVIII საუკუნე

ბუმსა და აკონტროლებს ამ მოვალეობათა შესრულებას ადმ. ხელისუფლება ეკუთვნის პრეზიდენტსა და მთავრობას, პრემიერ-მინისტრის მეთაურობით.

სახელმწ. გერბი და სახელმწ. დროშა — იხ. ფერადი ჩანართი სტატიებთან სახელმწიფო გერბი, სახელმწიფო დროშა.

ბუნება. კუნძულის ნაპირები უმთავრესად დაბალია, ლაგუნური, გარშემორტყმულია მარჯნის რიფებით. ტერიტ. 80%-ზე მეტს უჭირავს დაბალ ვაკეებს, რ-ებზედაც ზოგან ცალკეული ნარჩენი მთებია აღმართული. კუნძულის ცენტრ. და სამხრ. ნაწილი უჭირავს საფეხურებრივ მთიანეთს (სიმაღლე 2524 მ-მდე, მთა პიდურუტალაგალა). სასარგებლო წიაღისეულიდან მოიპოვება გრაფიტი, ძვირფასი და ნახევრად ძვირფასი ქვები, აპატიტი, კაოლინი და სხვ.

ჰავა მუსონურია, ჩრდ.-ით და აღმ.-ით — სუბეკვატორული, სამხრ.-ით და დას.-ით — ეკვატორული. ჰაერის ტემპ-რა ვაკეზე 26—30°C, მთაში იკლებს 16—20°C-მდე. ნალექები მთის ძირში 2000 მმ-მდეა წელიწადში, მთიანეთის სამხრ.-დას. კალთებზე — 5000 მმ-მდე.

მდინარეთა ქსელი ხშირია. ყველაზე დიდი მდინარეა მაჰაველი. მდ-ებს იყენებენ სარწყავად. აგებულია ბევრი წყალსაცავი.

ნიადაგები წითელმიწა და ლატერიტულია, მდინარეთა გაყოლებით და სანაპიროზე — ალუვიური. კუნძულის დაახლ. 3/4 შემოსილია ბუნებრივი მცენარეულობით. მთის სამხრ.-დას. კალთაზე შემორჩენილია ნოტიო ეკვატორული ტყეები. ვაკეები და მათი მიმდებარე მთიანეთის კალთები შემოსილია მუსონური ფოთოლცვენიანი ტყით. მთიანეთში სავანის ტიპის მცენარეულობა იზრდება, 2000 მ-ზე მაღლა — ტანბრეცილი ტყე. სანაპიროზე ალაგან ჯაგეკლიანია, ზოგან — მანგროვიანი და ქოქოსის პალმები.

ცხოველთა სამყაროდან ბინადრობს სპილო, ლეოპარდი, ჯიქი, ფოცხვერი, მაიმუნი, ირემი, გარეული ღორი, ვეფხვი. მრავალფეროვანია ფრინველთა სამყარო. ბევრია ხვლიკი, გველი, ნიანგი.

ფლორა და ფაუნა დაცულია ბოტან. ბაღებში, ეროვნ. პარკებსა და ნაკრძალებში.

მოსახლეობა. მოსახლ. 70% სინჰალელები არიან, 20% ტამილები. სინჰალელები ცხოვრობენ ქვეყნის დას., ცენტრ. და სამხრ. ნაწილებში. ლაპარაკობენ სინჰალურ ენაზე. ტამილები შედგებიან 2 დამოუკიდებელ შტოსაგან: ლანკას და ინდურს. ლაპარაკობენ ტამილურ ენაზე. მცირე ხალხებს მიეკუთვნებიან ცეილონის მავრები, ბიურგერები, მალაიელები. უძველესი მოსახლ. წინაპრები არიან ვედები. რელიგიით მოსახლ. უმრავლესობა ბუდისტია (სინჰალელები), არიან ინდუისტები (ტამილები), მუსლიმანები (მავრები, მალაიელები), ქრისტიანები (ბიურგერები, ტამილების ნაწილი და სხვ.).

მოსახლეობის ბუნებრივი მატება დიდია. ეკონომიკურად აქტ. მოსახლ. 60%-ზე მეტი დასაქმებულია სოფ. მეურნეობაში. საშ. სიმჭიდროვე დაახლ. 230 ად. კაცი 1 კმ²-ზე (1984). მოსახლ. დაახლ. 25% ქალაქში ცხოვრობს. დიდი ქ-ებია: კოლომბო (დაახლ. 700 ათ. მცხ., 1982), მაუნტ-ლავინია, მორატუვა, ჯაფნა, კანდი.

ისტორიული ნარკვევი. შ.-ლ-ის ტერიტ. დასახლებული იყო პალეოლითის ეპოქაში. ინდოეთთან ტერიტ. სიახლოვემ ძლიერი გავლენა იქონია კუნძულის მოსახლ. ისტ. განვითარებაზე. ახ. წ. დასაწყისში შ.-ლ.-ზე პირველი მონათმფლობელური სახელმწიფოები წარმოიქმნა. XV ს.-ში შ.-ლ.-ში წარმოიქმნა 3 დიდი სახელმწიფო: სინჰალური—კოტე (დას.-ით და სამხრ.-დას.-ით) და კანდი (ცენტრ. ოლქებში), ტამილური—ჯაფნა (ჩრდ.-ით). შ.-ლ-ის პოლიტ. დაქუცმაცებამ და ეკონ. სისუსტემ ევროპელებს კუნძულის დაპყრობა გააადვილა. 1517 შ.-ლ-ის სანაპირო ნაწილი პორტუგალიელებმა დაიპყრეს, 1658 — ჰოლანდიელებმა. 1795—96 ინგლისმა შ.-ლ-იდან განდევნა ჰოლანდ. ჯარები. 1815 კანდის სახელმწიფოს დამოუკიდებლობის მოსპობის შემდეგ მთელი შ.-ლ. ინგლ. კოლონიად იქცა. 1796, 1818, 1848 შ.-ლ-ის ხალხმა მოაწყო აჯანყება ინგლ. დამპყრობლების წინააღმდეგ. XX ს. დასაწყისში ეროვნ.-განმათ. მოძრაობას შ.-ლ-ზე სათავეში ჩაუდგა სინჰალისა და ტამილის ბურჟუაზია, რ-მაც 1919 შექმნა პირველი პოლიტ. პარტია — ცეილონის ეროვნ. კონგრესი. 1935 დაარსდა ლანკის სოციალ. პარტია. 1943 ივლ.-ში შეიქმნა ცეილონის კომპარტია. ომის შემდგომ წლებში ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის ზრდამ აიძულა ინგლისი 1948 წ. 4 თებ. შ.-ლ-თვის დომინიონის სტატუსი მიენიჭებინა. 1955 შ.-ლ. გაეროს წევრი გახდა. 1956 ხელისუფლების სათავეში ჩაუდგა სოლომონ ბანდარანაიკე, რ-მაც გაატარა მთელი რიგი პროგრ. ღონისძიებები.

სსრკ-თან დიპლ. ურთიერთობა დამყარდა 1957. რეაქციულმა ელემენტებმა 1959 მოკლეს ბანდარანაიკე. 1960 ივლისში პარლამენტის არჩევნებში გაიმარჯვეს დემოკრ. ძალებმა. ახ. მთავრობას სათავეში ჩაუდგა სირიმავო ბანდარანაიკე (სოლომონ ბანდარანაიკეს ქვრივი), რ-მაც განაგრძო რიგი გარდაქმნები ს. ბანდარანაიკეს პოლიტიკისა. 1965 პარლამენტის არჩევნებში შედარებით მცირე უპირატესობით გაიმარჯვა ეროვნ. პარტიამ (ეპ), რ-ის ლიდერი დადლი ს. სენანაიაკე სათავეში ჩაუდგა მთავრობას. 1970 შეიქმნა ახ. კოალიციური მთავრობა სირიმავო ბანდარანაიკეს მეთაურობით. მან ფართო დემოკრ. გარდაქმნებსა და მშვიდობისმოყვარე სახელმწიფოებთან თანამშრომლობის გაფართოებაზე აიღო გეზი. 1972 წ. 22 მაისს ცეილონი შ.-ლ-ის რესპუბლიკად გამოცხადდა. ახ. კონსტიტუციამ გააუქმა დიდ ბრიტანეთზე დამოკიდებულების ყველა პოლიტ. ფორმა, გაატარა აგრ. რეფორმა. მაგრამ მთავრობამ ვერ შეძლო მშრომელთა მატერ. მდგომარეობის გაუმჯობესება, ფასების ზრდის შეჩერება. ამით ისარგებლეს მემარჯვენე ძალებმა და მიაღწიეს მემარცხენე კოალიციის დაშლას. 1977 მაისში კომპარტიამ, ლანკის სოციალ. პარტიამ და სახ. დემოკრ. პარტიამ (დაარსდა 1977) შექმნეს გაერთ. მემარცხენე ფრონტი. ამავე წელს ტამილის ნაციონალისტურმა პარტიებმა განთავისუფლების ტამილის გაერთ. ფრონტი შექმნეს. 1977 ივლ.-ში პარლამენტის არჩევნებში გაიმარჯვა ეპ-მ (მმართველი პარტია 1977-იდან). მთავრობის მეთაური გახდა მისი ლიდერი ჯ. რ. ჯაიავარდენე. მან განაგრძო ეპ-ის წინა მთავრობის პოლიტიკა — ეროვნ. ბურჟ. საქმიანობისათვის ფართო გასაქანის მიცემისა და კერძო კაპიტალის წახალისების, ანტიდემოკრ. კურსის პოლიტიკა. 1978 წ. 7 სექტ. შ.-ლ. გამოცხადდა დემოკრ. სოციალ. რესპუბლიკად. 1982 ოქტ.-ში შ.-ლ-ში პირველად ჩატარდა პრეზიდენტის არჩევნები, ხოლო 1983 მაისში პარლამენტის არჩევნები გაიმართა. ხმების უმრავლესობა ეპ-მა მიიღო, ივლ. დასაწყისში კვლავ მწვავედ დაიძაბა ურთიერთობა სინჰალურ და ტამილურ თემებს შორის, რასაც შეიარაღებული შეტაკებები მოჰყვა. „ტამილების საკითხი" გარკვეულ ზემოქმედებას ახდენს ინდოეთ-შ.-ლ-ის ურთიერთობაზე. საგარეო პოლიტიკაში იგი განაგრძობს მიუმხრობლობის ტრად. პოლიტიკას.

ეკონომიკა. დამოუკიდებლობის წლებში განხორციელდა სოფ. მეურნ. გარდაქმნის რამდენიმე რეფორმა, გაფართოვდა ენერგეტ. და სამრეწვ. წარმოება. გაძლიერდა სახელმწ. სექტორი.

ქვეყნის ეროვნ. პროდუქტის ღირებულების 1/3-ზე მეტს იძლევა სოფ. მეურნეობა. გამოყენებული ფართობის დიდი ნაწილი უჭირავს მრავალწლოვან საპლანტაციო კულტურებს. მოჰყავთ (ათ. ტ, 1984): ჩაი—208 (III ადგილი მსოფლიოში ინდ. და ჩინ. შემდეგ), კაუჩუკი—140, ბრინჯი—1,6 მლნ. ტ. აგროვებენ ქოქოსის კაკალს (2,3 მლრდ. პირობითი კაკალი; ერთ-ერთი პირველი ადგილი მსოფლიოში). სხვა კულტურებიდან აღსანიშნავია ფეტვი, სიმინდი, პარკოსნები, ბატატი, მანიოკი, ბოსტნეული, სანელებლები. მეცხოველეობა სუსტადაა განვითარებული. 1983 შ.-ლ.-ში იყო (მლნ. სული): მსხვ. რქ. საქონელი—დაახლ. 1,7, თხა—0,5, ღორი 0,1. მისდევენ თევზჭერას (220 ათ. ტ, 1983) და მარგალიტის რეწვას.

მრეწველობაში ჭარბობს წვრილი საწარმოები, უკანასკნელ ხანებში აშენდა რამდენიმე დიდი საწარმო, რ-ებიც სახელმწ. სექტორს ეკუთვნის. შ.-ლ. საგარეო ბაზარს აწვდის მაღალხარისხოვან გრაფიტს. იღებენ აგრეთვე ილმენიტს, რუტილს, ცირკონს, ძვირფას ქვებს. 1984 ელექტროენერგიის წარმოებამ შეადგინა 2,3 მლრდ. კვტ. სთ. დამუშავებითი მრეწვ. ტრად. დარგებია ჩაის, კაუჩუკის გადამუშ., კოპრისა და ქოქოსის ზეთის წარმოება. არის ბრინჯსაცეხი, შაქრის, საფეიქრო, ფეხსაცმლის, მეტალ., ავტოსაწყობი, ნავთობგადასამუშ., რეზინის, ხისდასამუშ. საწარმოები (ბევრი მათგანი აშენდა სსრკ-ისა და სხვა სოციალ. ქვეყნების დახმარებით). მთავარი სამრეწვ. ცენტრია კოლომბო და მისი მიდამოები. განვითარებულია ტრად. ხელოსნობა.

რკინიგზის სიგრძე 1,75 ათ. კმ, საავტ. გზებისა—დაახლ. 25 ათ. (1982). 1984 ავტოპარკში იყო დაახლ. 400 ათ. ავტომობილი. საზღვ. ნავსადგურების ტვირთბრუნვა 15 მლნ. ტ-ზე მეტია. საერთაშ. მნიშვნელობის აეროპორტია კოლომბოს მახლობლად.

1984 ექსპორტმა შეადგინა 1,4 მლრდ. დოლ., იმპორტმა — 1,7 მლრდ. გააქვთ ჩაი, საფეიქრო ნაწარმი, კაუჩუკი, ქოქოსის პალმის პროდუქტები, ძვირფასი ქვები და სხვ. შეაქვთ მანქანა-მოწყობილობა, სურსათი, ნავთობი, სასუქი, ქიმ. საქონელი, ბამბა და სხვ. მთავარი სავაჭრო პარტნიორები არიან: იაპონია, აშშ, საუდის არაბეთი.

განათლება. 1972 განხორციელებული რეფორმით შემოღებულია ზოგადსავალდ. 11-წლიანი სკოლა: 5-წლიანი დაწყებითი, უმცროსი (არასრული) საშ. სკოლა (4 წელი) და უფროსი (სრული) საშ. სკოლა (2 წელი). სავალდებულოა პირველი ორი საფეხური (9 წელი). 1984 დაწყ. სკოლაში სწავლობდა 1,4 მლნ-ზე მეტი მოსწავლე, 6—11 კლასებში — 1 მლნ-ზე მეტი. სწავლება სკოლაში უფასოა, მიმდინარეობს სინჰალურ და ტამილურ ენებზე. 30-მდე პედ. კოლეჯში იყო 10 ათ-მდე სტუდენტი. პროფტექ. მომზადება ხორციელდება 9-წლიანი სკოლის ბაზაზე 2-წლიან სკოლებსა და 4-წლიან ე. წ. ტექ. ინ-ტებში. შ.-ლ-ის უნ-ტს აქვს ფილიალები.

სამეცნ. მუშაობას კოორდინაციას უწევს მრეწველობისა და სამეცნ. გამოკვლევათა სამინისტროსთან არსებული სამეცნ. გამოკვლევათა ეროვნ. საბჭო. სამეცნ. კადრები განათლებას იღებენ ძირითადად საზღვარგარეთ. წამყვანი სამეცნ. დაწესებულებაა შ.-ლ-ის უნ-ტი. უცხოელ მეცნიერებთან ერთად მზადდება და გამოდის „ბუდიზმის ენციკლოპედია" (მის მომზადებაში მონაწილეობს სსრკ-ც). კოლომბოში არის საჯარო ბ-კა (150 ათ-მდე ტომი), კოლომბოს ეროვნ. მუზეუმის ბ-კა (500 ათ-ზე მეტი ტომი), შ.-ლ-ის ეროვნ. მუზეუმი და სხვ.

შ.-ლ.-ში გამოდის 30-ზე მეტი პერიოდული გამოცემა. ეროვნ. კორპ. საინფორმაციო სააგენტო დაარსდა 1951. შ.-ლ-ის

რადიომაუწყებლობის კორპორაცია დაარსდა 1967. გადაცემები მიმდინარეობს სინჰალურ, ტამილურ, ინგლ. და ჰინდი ენებზე.

ხელოვნება. შ.-ლ.-ის ხელოვნ. ძვ. პერიოდი (ძვ. წ. III ს. — ახ. წ. VIII ს.) დაკავშირებულია ინდოეთის ხელოვნებასთან (თავმოყრილია ძირითადად ანურადჰაპურაში). იდრინდ. შუა საუკუნეებში (VIII–XIII სს.) მშენებლობა ძირითადად ახ. დედაქალაქში — პოლონარუვაში მიმდინარეობდა, სადაც აშენებდნენ ინდუისტურ ტაძრებს. შ.-ლ.-ის შუა საუკ. პლასტიკისათვის დამახასიათებელია ბუდას სტატუები (მ. შ. კლდეში გამოკვეთილი გიგანტური ქანდაკებები). შემონახულია საერო ხასიათის ქვის ქანდაკებები, ღვთაებათა ლითონის გამოსახულებანი, სიგირიის სახელგანთქმული კლდის მხატვრობა. კოლონ. რეჟიმის დროს (XVI ს-იდან) შ.-ლ.-ის ხელოვნება დაეცა. ამ პერიოდში მხოლოდ ხალხის ოსტატები ქმნიდნენ სატაძრო მოხატულობას, ლითონის, სპილოს ძვლის, ხის მხატვრულ ნაკეთობებს, ხალიჩელართ სამკაულებს, მხატვრულ ქსოვილებს და სხვ. შ.-ლ.-ის ლაზგური პროფ. ხელოვნება ჩაისახა XIX ს. დასასრ. ინგლ. სამხატვრო აკად. ოფიც. ხელოვნ. გავლენით. პირველი სამხატვრო გაერთიანება იყო „ხელოვნების ცეილონის საზოგადოება" (1887-იდან; ა. ამარასეკერა, ტ. რაჯაპაქშე და სხვ.). XX ს. I ნახ. განმათ. მოძრაობასთან დაკავშირებით შეიქმნა ფერწერის სკოლა, რ-მაც ეროვნ. ტრადიციები შეუთავსა თან ახ. ევრ. მიმდინარეობათა გამოცდილებასთან. დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ იქმნება ეროვნ. არქიტ. სკოლის ჩამოყალიბების წინაპირობები. აშენებენ ქ-ებსა და დასახლებათა კომპლექსებს, რ-ებშიც შუა საუკ. ეროვნ. არქიტ. ნიშნები შეხამებულია თანამედროვე არქიტ. ხერხებთან.

ლიტ.: Бонифатьева Л. И., Цейлон, М., 1970; Вихуходав В. В., Сингальская литература, М., 1970; Республика Шри-Ланка: экономика и политика, М., 1974; Тюляев С. И., Бонгард-Левин Г. М., Искусство Шри-Ланка, М., 1974.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, ქსე, ტ. 10, გვ 640–641.

შრი-ლანკის კომუნისტური პარტია (შლკპ; შრი-ლანკა კომუნისტ პარტი), დაარსდა 1943 წ. 3 ივლ. გაერთიანებული სოციალ. პარტიისა და ცალკეული კომუნისტური ჯგუფების საფუძველზე. 1972-მდე ცეილონის კომუნისტური პარტია ერქვა. მისი I ყრილობა 1945 აპრ. ჩატარდა. მას შემდეგ, რაც ცეილონმა დამოუკიდებლობა მოიპოვა (1948), შლკპ მოითხოვდა კოლონიალიზმის ნაშთების მოსპობას, იბრძოდა სამშვიდობო რეჟიმის წინააღმდეგ. მან ხელი შეუწყო მთავრობის სათავეში დემოკრ. კოალიციის მოსვლას სოლომონ ბანდარანაიკეს (1956–59) მეთაურობით და მხარს უჭერდა მის ანტიიმპერიალ. და დემოკრ. პროგრამას.

1965 პარლამენტის არჩევნებში შლკპ-მ 4 ადგილი მიიღო. ცეილონის თავისუფლების პარტიასა და ცეილონის სოციალ. პარტიასთან ერთად კომპარტიამ შეადგინა დემოკრ. ოპოზიცია დადლი შ. სენანაიაკეს მთავრობის (1965–70) წინააღმდეგ. 1968 შემუშავდა ერთობლივი მოქმედების პროგრამა და შეიქმნა ამ პარტიების გაერთ. ფრონტი.

1970 საყოველთაო არჩევნებში გაერთ. ფრონტმა გაიმარჯვა (157 ადგილიდან 121 მიიღო). კომპარტიამ პარლამენტში 6 ადგილი მიიღო და სირიმავო ბანდარანაიკეს კოალიციურ მთავრობაში შევიდა. შლკპ VIII ყრილობამ (1972) გაერთ. ფრონტის ბაზის შემარტივება და დემოკრ. ძალების ერთიანობის განმტკიცების ამოცანა წამოაყენა.

1976 შლკპ-მ მიიღო ახ. პროგრამა, რ-მაც გამოაცხადა არაკაპიტალ. გზით ქვეყნად სოციალიზმის განვითარების კურსი. 1984 იანვ. ჩატარდა XII ყრილობა, რ-მაც განსაზღვრა პარტიის ამოცანები თანამედროვე ეტაპზე.

შლკპ აგებულია დემოკრ. ცენტრალიზმის პრინციპზე. უმაღლესი ორგანოა ყრილობა, ყრილობებს შორის — ცკ. ცენტრ. ალმანახ. ორგანოა ცკ-ის პოლიტბიურო. შლკპ ცკ-ის თავ-რეა პ. კეინემანი, შლკპ ცკ-ის გენ. მდივანი — კ. პ. სილვა.

შრი-ლანკის კომუნისტური პარტიის ყრილობები:

- I ყრილობა — 6—8 აპრ. 1945, კოლომბო
- II ყრილობა — 1—3 იანვ. 1948, [illegible]
- III ყრილობა — სექტ. 1948, [illegible]
- IV ყრილობა — სექტ. 1950, მატარა
- V ყრილობა — 1955, გრანდპასი
- VI ყრილობა — 26—30 ივნ. 1960, კოლომბო
- VII ყრილობა — 16—19 აპრ. 1964, კოლომბო
- VIII ყრილობა — 20—24 აგვ. 1972, კოლომბო
- IX ყრილობა — 20—24 აგვ. 1975
- X ყრილობა — 22—26 მარტ., 1978
- XI ყრილობა — 26—30 მარტ., 1980
- XII ყრილობა — 27 — 29 იანვ., 1984.

შრის განლაგების ელემენტები, პოლიმონტაჟის მხარეებისა და ჰორიზონტალური სიბრტყის მიმართ შრის მდებარეობის მახასიათებლები. მათ განეკუთვნება: მიმართება, დაქანება და დახრის კუთხე (იხ. ნახ.). მ ი მ ა რ თ ე ბ ა არის დახრილი ან ვერტ. შრის ზედაპირისა და ჰორიზ. სიბრტყის გადაკვეთის წრფე. მიმართების ორიენტაცია გამოისახება მისი აზიმუტით. დ ა ქ ა ნ ე ბ ა არის შრის სიბრტყეზე მდებარე წრფე (ვექტორი), რ-იც მიმართების პერპენდიკულარულია და შრის დახრის თანხვედრილია. დაქანების ორიენტაცია გამოისახება მისი ჰორიზ. გეგმილის აზიმუტით და დ ა ხ რ ი ს კ უ თ ხ ი თ, რ-იც იზომება დაქანებასა და მის გეგმილს შორის. ასეთივე მახასიათებლებით აღიწერება მაგმური მასივების საზღვრები, ძარღვები, ტექტონ. რღვევები და სხვ. მდებარეობა სივრცეში. შ. გ. ე. იზომება სამთო კომპასით.

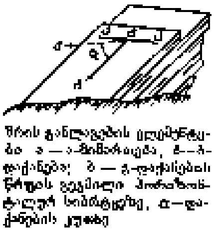

შრის განლაგების ელემენტები: ა — ა-მიმართება, ა-ა-დაქანება; ბ — გ-დაქანების წრფის გეგმილი ჰორიზონტალურ სიბრტყეზე, α — დაქანების კუთხე

შრიფერი (Schrieffer) ჯონ-რობერტ (დ. 31. V. 1931, ოუკ-პარკი, ილინოისის შტ.), ამერიკელი ფიზიკოსი. დაამთავრა მასაჩუსეტსის ტექნოლ. ინ-ტი (1953). 1953—57 მუშაობდა ილინოისის ტექნოლ. ინ-ტში ჯ. ბარდინის ხელმძღვანელობით. 1957—59 ასწავლიდა ჩიკაგოს უნ-ტში, 1959-იდან — ილინოისის უნ-ტში, 1962-იდან პენსილვანიის (ფილადელფია) უნ-ტის პროფესორი. შ-ის ძირითადი შრომები ეხება მყარი სხეულის ფიზიკასა და დაბალი ტემპ-რების ფიზიკას. ჯ. ბარდინსა და ლ. კუპერთან ერთად დაამუშავა ზეგამტარობის მიკროსკოპული თეორია (გამოქვეყნებულია 1957, ნობელის პრემია, 1972).

თხზ.: Новое в изучении сверхпроводимости, [пер. с англ.], М., 1962 (თანავტ.: Дж. Бардин).

შრიფტი (გერმ. Schrift < schreiben — წერა). წერის ანბანური სისტემის ნიშანთა გრაფიკული ფორმა. შ.-ის ალფავიტის ტექნიკის მიხედვით განასხვავებენ მის შემდეგ ძირითად სახეობებს: ხ ე ლ ნ ა წ ე რ ს (დაწერილია კალმით ან სხვა საწერებით რბილ მასალაზე), დ ა ხ ა ტ უ ლ ს (დაწერილის ჭრებით ან სხვა საწერებით ლარხაკზე, ქსოვილზე, ყდაზე და ა. შ.), გ რ ა ვ ი რ ე ბ უ ლ ს (ამოჭრილის ან ამოკვეთილის ხეზე, ლითონზე, ქვაზე ან სხვა სალ მასალაზე), ა ნ ა წ ყ ო ბ ს (შედგება ცალკეული ლიტერებისაგან უმთავრესად ქაღალდზე; მას სასტამბო შ.-საც უწოდებენ). ვიწრო გაგებით სასტამბო შ-ს უწოდებენ ასეთი სასტამბო ლიტერების კომპლექტს, რ-ებიც განკუთვნილია ასაწყობად. სასტამბო, დახატულ და გრავირებულ. აგრეთვე ასაწყობ-საწერი და ფოტოასაწყობი მანქანების შ-ს, რ-ის ალფავიტება ხდება ბეჭდვის ხერხით, უწოდებენ საბეჭდ შ-ს. მსოფლიოში ცნობილია 14 სასტამბო შ.: ლათინური, სლავური კირილიცა, არაბული, ინდური, ჩინური, იაპონური, კორეული, ეთიოპური, ბერძნული, ქართული, სომხური, ებრაული, მონღოლური და სირიული. დანიშნულების მიხედვით სასტამბო შ-ები არის სატექსტო (ტექსტის ასაწყობად), სატიტულო (გარეკანის, სატიტულო ფურცლის, სათაურის ასაწყობად) და სააქცენტო (დიპლომების, ბლანკების, ეტიკეტების, განცხადებებისა და მისთ. ასაწყობად). ასოთა გამოსახულების ხაზების სისქეთა თანაფარდობისა და ფორმის მიხედვით განასხვავებენ სასტამბო შ-ების 7 ჯგუფს. მოხაზულობის მიხედვით, რ-საც ძირითადად განსაზღვრავს ასოს თვალის დახრა, მისი სიგანე და ე. წ. ნაჭერობა, სასტამბო შ. არის სწორი, კურსივის, დახრილი, ნორმალური, ვიწრო, ფართო, ნათელი, ნახევრად სქელი, სქელი, ერთნაირი მოხატულობის შ-ები იყოფა სხვადასხვა კეგლის შ-ებად. კეგლისა და მოხაზულობის მიხედვით განსხვავებული, მაგრამ ნახატის ხასიათის მიხედვით ერთნაირი შ-ები გაერთიანებულია ერთ ჯგუფში, რ-საც უწოდებენ შ-ის გარნიტურას. ყოველ გარნიტურას აქვს სახელწოდება (მაგ., ელისავეტის, ბასკერვილის, სასკოლო გარნიტურა და სხვ.). სსრკ სტამბ. გამოყენებული შ-ის გარნიტურების ასორტიმენტი რეგლამენტირებულია სტანდარტებით. ქართ. საბჭ. ენციკლოპედია აწყობილია სპეც. ენციკლოპედიური (ა. დუმბაძის) შ-ით.

პირველი საბეჭდი შ-ების ნახატი შეიქმნა ხელნაწერი გოტიკური შ-ის საფუძველზე დას. ევრ. ქვეყნებში XV ს-ში. თანამედროვე ლათ. საბეჭდი შ-ის პირველწყაროა შ. ანტიკვა, რ-იც გაჩნდა XV ს. შუაწელში, აღორძინების ეპოქაში. XVI ს. დასაწყისში იტალ. ლ. პაჩიოლიმ და გერმ. ა. დიურერმა ეს შ. დახვეწეს. ამ ტიპის შ-ების მოდერნიზება ფრანგი კ. გარამონისა (XVI ს.) და ინგლ. უ. კესლონის (XVIII ს.) შ-ები. XVIII—XIX სს-ებში ლათ. შ-ის დამახასიათებელ შ-ებად ითვლება ფრანგი ფ. დიდოსა და იტალ. ჯ. ბოდონის სტამბებში შექმნილი შ-ები. გარდა ამისა, XIX ს-ში გამოჩნდა მრავალი ახ. ტიპის შ.: ეგვიპტური, გროტესკული, ხელნაწერი და სხვ. XX ს. დასაწყისში საზღვარგარეთ გაჩნდა საკითხავად მეტად მოსახერხებელი ლათ. შ-ები, რ-თაგან აღსანიშნავია ამერ. ექსცელსიორი, პარაგონი (უმთავრესად ჟურნალ-გაზეთების ასაწყობად), სენჩური სკულბუკი (სასკოლო სახელმძღვანელოებისათვის) და სხვ. XX ს. II მეოთხედში, როგორც საზღვარგარეთ, ისე სსრკ-ში, ფეხი მოიკიდა გროტესკული ტიპის შ-ის ახ. ნახატებმა, რ-ებსაც იყენებენ ოფსეტური და ღრმა ბეჭდვის ხერხით დაბეჭდილ საბავშვო წიგნებსა და მასობრივ ილუსტრირებულ ჟურნალებში. საქართველოში სასტამბო შ-ის განვითარების შესახებ იხ. სტ. *ქართული შრიფტი*.

შრიფტჩამომსხმელი წარმოება, ხელით აწყობისათვის განკუთვნილი სასტამბო შრიფტისა და სხვა ასაწყობი მასალის დამზადება ჩამოსხმის ხერხით. შრიფტის ხელით ჩამოსხმა აწყობისა და ბეჭდვისათვის პირველად დაამუშავა ი. გუტენბერგმა დაახლ. 1440 წ. 1838 დ. ბრიუსმა (აშშ) შექმნა პირველი ხელით ასამუშავებელი შრიფტჩამომსხმელი მანქანა, ხოლო 1862 ინგლ. ი. ჯონსონმა—[illegible] ჩამოსასხმელი მანქანა, რ-საც [illegible] პქონდა. ამის გამო, რომ უფრო და უფრო ფართოდ იყენებენ ასაწყობ-ჩამოსასხმელ და ფოტოასაწყობ მანქანებს და ავტომატებს, შრიფტის წარმოება განუწყვეტლივ მცირდება. ახ. შრიფტების დამზადების ტექნოლოგიაში შედის შემდეგი ძირითადი პროცესები (ნახ.): შრიფტის ნახატების დამუშავება და დამზადება, შრიფტის მატრიცების დამზადება, ლიტერების ჩამოსხმა და მათი დაკომპლექტება. შრიფტს ჩამოასხამენ შრიფტჩამომსხმელ ავტომატებში, ამისათვის მატრიცას ათავსებენ ავტომატში, სადაც იგი ქმნის ჩამოსასხმელი ყალიბის სატიხარ კედელს. ამ ყალიბში დაწნევით ავტომატურად იჭირხნება გამდნარი სასტამბო შენადნობი, რ-ის გამყარების შემდეგ მიიღება ლიტერი. გაცივებულ ლიტერს ყალიბიდან

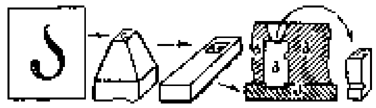

შრიფტჩამომსხმელი წარმოება ხელით აწყობისათვის განკუთვნილი შრიფტის დამზადების სქემა: 1—ასოს ნახატი; 2—პუანსონი, 3—მატრიცა; 4—ჩამოსასხმელი ყალიბი (ა — მატრიცა; ბ—ყალიბის კედლები, გ — შენადნობით შევსებული ღრუ), 5—მზა ლიტერი

გამოაგდებენ, მექანიკურად დაამუშავებენ და გადასცემენ ავტომატის მიმღებ მაგიდას. ჩამოსასხმელი პროცესის რეჟიმმა და ავტომატში შრიფტის დამუშავებამ უნდა უზრუნველყოს სხმულის ზუსტი სიმაღლე (25,1 მმ), სხვა ზომები, ზედაპირის სიგლუვე და სისუფთავე ერთი ასოს საჭირო რაოდენობის ლიტერების ჩამოსხმის შემდეგ (ერთი მატრიცა უძლებს 20-იდან 50 ათასამდე სხმულს) შრიფტის მატრიცას ცვლიან და ჩამოასხამენ სხვა ასოების ლიტერებს. ავტომატის მწარმოებლურობა (2-იდან 11 ათასამდე ლიტერი 1 სთ-ში) დამოკიდებულია შრიფტის კეგელზე. ჩამოსხმული ლიტერებიდან ასაწყობი ტექსტის გათვალისწინებით აწყობენ შრიფტს. საბეჭდი მასალას ჩამოასხამენ იმავე ავტომატებში, ოღონდ მატრიცების ნაცვლად გლუვ ფორმებს აყენებენ. მსხვილკეგლიანი შრიფტისა და საბარეზო მასალის ჩამოსასხმელად XX ს. 40-იანი წლებიდან იყენებენ აგრეთვე პლასტმასას, რ-იც აიაფებს მასალის თვითღირებულებას, ამცირებს მის მასას, ზრდის ცვეთამედეგობას და აუმჯობესებს ბეჭდვის პირობებს. გ. ფოჩხიძე.

შრობა, მყარი, თხევადი და აირისებრი სხეულებიდან წყლის (ტენის) მოცილება შ-ისას. როგორც წესი, სხეულის ტენი უკავშირდება მასალასთან ფიზიკურ-ქიმიურად (ადსორბციულად და ოსმოსურად) და მექანიკურად (მაკრო- და მიკროკაპილარების ტენი). დაკავშირებული ტენი ქიმიურად დაკავშირებული ტენის შ-ით მოცილება არ შეიძლება. ტექნიკაში უფრო ხშირად აშრობენ ტენიან მყარ მასალას მისი გადამუშავების, გამოყენების ან შენახვის წინ. შ მიმდინარეობს როგორც ბუნებრივად (ნელა), ისე ხელოვნურად (სწრაფად). ქიმიით განხილულია მხოლოდ ხელოვნური შ., რ-იც მიმდინარეობს სხვადასხვა ტიპის საშრობების გამოყენებით.

შ-ის პირობებს (ტემპ-რა, წნევა, საშრობი აგენტის მოძრაობის სიჩქარე და სხვ.) შეარჩევენ გასაშრობი მასალის ფიზ.-ქიმ. თვისებების მიხედვით. მაგ., სითბოს მიწოდების ხერხის მიხედვით საშრობები არის კონვექციური, კონტაქტური, სუბლიმაციური, მაღალსიხშირული, რადიაციული.

კ ო ნ ვ ე ქ ც ი უ რ ს ა შ რ ო ბ ე ბ შ ი, ძირითად ვარიანტში, კალორიფერში მაქსიმალურად დასაშვებ ტემპ-რამდე გახურებული საშრობი აგენტი მოძრაობს საშრობში და უშუალოდ ეხება გასაშრობ მასალას (საკვებ პროდუქტებს, სამედ. პრეპარატებს, ქიმ. ნაერთებს და სხვ.). ამ ვარიანტის თავისებურებაა საშრობი აგენტის ერთჯერადი გამოყენება. ზოგიერთი მასალის (მერქნის, კერამ. ნაკეთობების და სხვ.) შ-თვის ხშირად იყენებენ ისეთ საშრობებს, რ-ებშიც ნამუშევარი საშრობი აგენტის ნაწილს ხელახლა იყენებენ. ცეცხლ- და აფეთქებასაშიში მასალის შ-თვის ან გასაშრობი მასალიდან სპირტის, ეთერისა და სხვათა მოცილებისას იყენებენ ინერტული აირების ან ჰაერის ნაკადის შეკრული ცირკულაციის საშრობებს. დოლურ საშრობებში აშრობენ წვრილნატეხოვან და ფხვიერ მასალას. ზოგიერთ საშრობებს იყენებენ მარცვლოვანი მასალის შ-თვის. იგი ერთი ან მრავლობითი შეერთებული რამდენიმე მილისაგან შედგება. ამ მილებში გასაშრობ მასალას გადააადგილებს საშრობი აგენტის ნაკადი. მდუღარე (ფსევდოგათხევადებული) შრის საშრობში მასალა ინტენსიურად აირევა. ასეთ საშრობებს ფართოდ იყენებენ ქიმ. მრეწველობაში, ფერად მეტალურგიაში (იხ. აგრეთვე *მდუღარე შრის ღუმელი*). საფრქვევ საშრობებში აშრობენ სითხეებს, რ-ებსაც გააფრქვევენ ცხელი საშრობი აგენტის ნაკადში შეჯან. ან პასტისებრი მასალებით, ფხვიერი და ბოჭკოვანი მასალის შ-ს ატარებენ ლენტურ საშრობებში, გასაშრობი მასალა მოძრაობს უსასრულო ლენტზე, ხოლო საშრობი აგენტი ლენტების გასწვრივ ან განივად გადაადგილდება.

კ ო ნ ტ ა ქ ტ უ რ (მაგ., ვალცებიან) ს ა შ რ ო ბ შ ი აშრობენ თხევად ან პასტისებრ მასალას ატმ. წნევის პირობებში ან ვაკუუმში. ასეთი საშრობების ძირითადი ნაწილია ნელა (2–10 ბრ/წთ) მბრუნავი ვალცები, რ-ებშიც ღრუ პლეჭნიკიდან შედის ორთქლი და გამოიყოფა კონდენსატი. გასაშრობი მასალა ეკვრება ვალცების ზედაპირს თხელ (1–2 მმ) ფენად და შრება, შემდეგ მას დანებით აფხეკენ.

ს უ ბ ლ ი მ ა ც ი უ რ ი ს ა შ რ ო ბ ე ბ ი გამოიყენება საკვები პროდუქტებისა და სამედ. პრეპარატების შ-თვის. ასეთ საშრობებში გაყინული მასალის ტენს აცილებენ ვაკუუმში 0°C-მდე ტემპ-რის პირობებში. კამერაში ორთქლდება ტენის საერთო შემცველობის 60–85%. მასალას დარჩენილ ტენს აცილებენ 30–45°C ტემპ-რაზე ვაკუუმ შრობით. გასაშრობ მასალას სითბო გადაეცემა გაცხელებული ზედაპირებიდან ან გასხივებული ეკრანების რადიაციით. სუბლიმაციური შ-ისას პროდუქტზე არ მოქმედებს ჰაერის ჟანგბადი, არ შეირღვევა მისი ზომები, რის გამოც მიღებული პროდუქტი ორგანოლეპტიკური მაჩვენებლებით, ვიტამინებისა და სხვა ნივთიერებათა შემცველობით ახ. პროდუქტებს უახლოვდება.

მ ა ღ ა ლ ს ი ხ შ ი რ უ ლ ს ა შ რ ო ბ ე ბ შ ი სპეც. გენერატორით შექმნილი მაღალი სიხშირის დენი გასაშრობ მასალას მთელ სისქეზე ათბობს, რაც აჩქარებს შ-ის პროცესს. შ-ის მსვლელობა ტემპ-რისა და ტენიანობის რეგულირება მასალის მთელ მოცულობაში.

სითხეებს აშრობენ წყლის შემთვისებელი ნივთიერებებით, რ-ებიც არ ურთიერთქმედებენ გასაშრობ სითხესთან.

აირებს აშრობენ აბსორბციული მეთოდით, აგრეთვე ადსორბციული მეთოდებით. აბსორბენტად იყენებენ დიეთილენგლიკოლს, ტრიეთილენგლიკოლს, გლიცერინს, მჟავეთა ხსნარებს და სხვა ხსნარებს. პროცესს ატარებენ აბსორბერში. ძირითადი ადსორბენტებია ბოქსიტები, ალუმოგელი, სილიკაგელი და სხვ. ადვილია მათი რეგენერაცია. აირების შ-თვის მიმართავენ აგრეთვე ტენის კონდენსაციას ან გაყინვას, ან მათ კონტაქტს მყარ ჰიგროსკოპულ ნივთიერებებთან.

ლიტ.: Гуйго Э. И., Журавская Н. К., Каухчешвили Э. И., Сублимационная сушка в пищевой промышленности, 2 изд., М., 1972; Лыков М. В., Сушка в химической промышленности, М., 1970.

შრომა, სამუშაო ძალის მოხმარების პროცესი; ადამიანის შეგნებული, მიზანშეწონილი საქმიანობა მატერიალური და სულიერი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად. „შრომა არის უწინარეს ყოვლისა პროცესი ადამიანსა და ბუნებას შორის, პროცესი, რომელშიც ადამიანი თავისი საკუთარი მოქმედებით შუამავლობს, აწესრიგებს და კონტროლს უწევს ნივთიერებათა ცვლას თავისსა და ბუნებას შორის. შრომის პროცესის დასასრულს ღებულობენ შედეგს, რომელიც ამ პროცესის დაწყებისას მუშის წარმოდგენაში... უკვე არსებობდა" (მ ა რ ქ ს ი კ., კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954, გვ. 227–228). შ-ის პროცესი ყოველთვის მოიცავს სამ მარტივ მომენტს: მიზანშეწონილ მოქმედებას, ანუ თვით შ-ს, შ-ის საგანსა და შ-ის საშუალებებს. ამ სამი მომენტის შეერთებით იწყება შ-ის პროცესი, რ-ის პროდუქტია სახმარი ღირებულება.

შ-ის პროცესი შინაარსის მიხედვით არის ადამიანისა და ბუნების ურთიერთქმედება, თვისებრივად განსაზღვრული მიზნით ფუნქციების ერთობლიობა, რ-იც მიმართულია სახმარი ღირებულების საწარმოებლად. შ-ის შინაარსის ცვლილების მთავარი ფაქტორია მ ე ც ნ ი ე რ უ ლ - ტ ე ქ ნ ი კ უ რ ი პ რ ო გ რ ე ს ი. წარმოების ავტომატიზაცია იწვევს ცოცხალი შ-ის მოდიფიცირებას წარმოების პროცესში, იზრდება ადამიანის გონებრივი საქმიანობის როლი. მართალია, ადამიანი კვლავ რჩება წარმოების მთავარ ელემენტად, მაგრამ იცვლება შ-ის შინაარსი, იგი რეალიზდება არა მხოლოდ მუშაკის ენერგეტ. ფუნქციაში, არამედ უპირატესად გონებრივ ფუნქციაში. ეს კი ქმნის მატერ. წანამძღვრებს შ-ის ხასიათის ძირეული შეცვლისათვის, მაგრამ მისი განხორციელება შესაძლებელია მხოლოდ განსაზღვრულ სოც.-ეკონ. პირობებში.

შრომის პროცესში ორგანულად შეხამებულია ადამიანის ფიზ. მოქმედება და გონებრივი საქმიანობა. ეს არის შ-ის, როგორც შემოქმედებითი პროცესის, ფუნქციონირების ობიექტური საფუძველი. ანტაგონისტურ-ეკონ. ფორმაციებში გონებრივი საქმიანობა გამოეყოფა დამოუკიდებელ სფეროდ და უპირისპირდება ფიზიკურ შ-ს. ჯერ კიდევ მონათმფლობელური წარმოების წესში წარმოიშვა გონებრივი და ფიზ. შ-ს შორის დაპირისპირების ეკონ. საფუძვლები. კაპიტალისტური წარმოების წესი მწარმოებელს აქცევს შ-ის პროცესის მექან. შემსრულებლად, ართმევს მუშაკს შესაძლებლობას იმოქმედოს შეგნებულად. აქ შ-ის პროცესი გვევლინება მხოლოდ არა თუ იმ მოთხოვნილებების დაკმაყოფილების საშუალებად. სოციალ. წარმოების წესი ქმნის შ-ის იმ საზ. ფორმას, რ-იც შეესაბამება შ-ის შინაარსის განვითარების თანამედროვე ტენდენციებს.

შ-ის სოც.-ეკონ. ხასიათი გამოხატავს შ-სა და მისი საზ. ორგანიზაციის სოც.-ეკონ. ფორმას. პოლიტეკონ. კატეგორიაა არა შ., როგორც ბუნებრივი აუცილებლობა, „არამედ მხოლოდ შრომის საზოგადოებრივი ფორმა, შრომის საზოგადოებრივი წყობა, ან სხვაგვარად რომ ვთქვათ: ადამიანთა ურთიერთობა საზოგადოებრივ შრომაში მათი მონაწილეობის მიხედვით" (ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 6, გვ. 324). შ-ის პროცესში ადამიანებს შორის მყარდება განსაზღვრული წარმოებითი ურთიერთობა.

წარმოების საშუალებებზე საზ. საკუთრების დამყარება ძირეულად ცვლის შ-ის ხასიათს. შ-ში ადამიანთა ურთიერთდამოკიდებულების სხვადასხვა ტიპში ვლინდება, რომ სოციალიზმის დროს შ. განთავისუფლებულია ექსპლუატაციისაგან. ამ გაგებით, იგი არის შ. თავისუფლად და შ. საზ.-თვის. ეს იმას ნიშნავს, რომ შ., რ-იც მშრომელთათვის მძიმე ტვირთი იყო ყველა ანტაგონისტურ საზ-ბაში, გარდაიქმნა თავისუფალ მწარმოებელთა შემოქმედებით შ-დ. „...მწარმოებლური შრომა ადამიანის დამონების საშუალების ნაცვლად ადამიანის განთავისუფლების საშუალებად გადაიქცევა, რამდენადაც იგი პიროვნებას შესაძლებლობას მიანიჭებს ყველა მიმართულებით განავითაროს და აამოქმედოს ყოველი თავისი უნარი, როგორც ფიზიკური ისე სულიერი, რომელშიც ამგვარად მწარმოებლური შრომა მძიმე ტვირთისაგან სიამოვნებად იქცევა" (ე ნ გ ე ლ ს ი ფ., ანტი-დიურინგი, თბ., 1952, გვ. 381–382). ფ. ენგელსის ამ გამონათქვამის სისწორეს ადასტურებენ ფაქტები (რაციონალიზატორთა და გამომგონებელთა მასობრივი მოძრაობა საბჭოთა კავშირში, საერთო-სახ. სოციალისტური შეჯიბრება და ა. შ.).

შ-ისადმი შეგნებული დამოკიდებულება ერთბაშად და მექანიკურად როდი ეუფლება საზ-ბის ყველა წევრს, როგორც მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსები აღნიშნავდნენ. სოციალიზმის მშენებლობის პროცესში საკმაოდ ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში შ-ისადმი დამოკიდებულებაში მეტ-ნაკლებად რჩება წვრილბურჟუაზიული, კერძომესაკუთრული შეხედულება და ჩვევები.

მშრომელთა მუშაობა თავისუფალია და ექსპ-ბისაგან, მათი ერთიანობით (კოლექტ.) აქტ. შემოქმედებითი საქმიანობა წარმოების საშუალებებზე საზ. საკუთრების ბატონობის პირობებში საზ-ბის ყველა წევრის ცხოვ. თავისუფლების შინაარსია. მათი კოლექტიურობა წარმოების პროცესში არის არა ფიქტიური, არამედ რეალური, რამდენადაც წარმოების ანარქიას, და კონკურენციის კანონი ადგილს უთმობს სახალხო მეურნეობის გეგმაზომიერი, პროპორციული განვითარების კანონს. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ სოციალიზმის დროს შ. უშუალოდ საზოგადოებრივი ხასიათისა ხდება, ე. ი. ცალკეულ მწარმოებელთა შ. გეგმაზომიერად ერთდება ერთიან საზ. შ-ში. „როგორც კი საზოგადოება საწარმოო საშუალებებს დაეპატრონება და მას უშუალოდ გასაზოგადოებრივებული ფორმით გამოიყენებს წარმოებისათვის თითოეული ცალკე პიროვნების შრომა, როგორ განსხვავებულიც უნდა იყოს მისი სპეციფიკური სასარგებლო ხასიათი, თავიდანვე და უშუალოდ საზოგადოებრივი შრომა გახდება" (იქვე, გვ. 270).

სოციალიზმის დროს შ-ის საზ. ორგანიზაციის განუყოფელი ნიშანია შ-ის საყოველთაობა. ეს იმას ნიშნავს, რომ საზ-ბა თავის ყველა წევრს აძლევს შ-ის შესაძლებლობას და ყველა შრომისუნარიანი ადამიანი ვალდებულია იშრომოს საზ-ბის სასარგებლოდ. ეს მოთხოვნა ასახულია პრინციპში: „ვინც არ მუშაობს, ის არც ჭამს". „ეს მოქმედი, უპირატესი და უთვალსაჩინოესი ჭეშმარიტება — სოციალიზმის საფუძველია, მისი ძალის აღმოუფხვრელი წყარო, მისი საბოლოო გამარჯვების მოუსპობელი საწინდარი" (ლენინი ვ. ი., თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 27, გვ. 474). შ-ის საყოველთაობა სპობს ყველა ანტაგონისტური ფორმაციისათვის დამახასიათებელ იმ უსამართლობას, როცა ექსპლუატატორული კლასები, როგორც წესი, ეწევიან არაშრომით, პარაზიტულ ცხოვრებას და ითვისებენ სხვისი შ-ის შედეგებს. იგი სპობს აგრეთვე უმუშევრობას, რაც უზრუნველყოფს მშრომელთა მტკიცე რწმენას მომავლისადმი. წარმოების საშუალებებზე კერძო საკუთრების ლიკვიდაცია სპობს არაშრომითი შემოსავლის მიღების საფუძველს. ყველა მშრომელისათვის მატერ. დოვლათის მიღების წყაროდ იქცევა საზოგადოებრივად სასარგებლო შ-ში აქტიური მონაწილეობა. სოციალ. საზ-ბა ახორციელებს კონტროლს საზოგადოებრივად სასარგებლო შ-ში საზ-ბის ყველა შრომისუნარიანი წევრის მონაწილეობაზე და გადამწყვეტ ბრძოლას უწევს იმ პირთა წინააღმდეგ, რ-ებიც ცდილობენ იცხოვრონ არაშრომითი შემოსავლის ხარჯზე.

სოციალიზმის განვითარების კვალობაზე ღრმავდება შ-ის საყოველთაობის შინაარსი. ეს, უწინარეს ყოვლისა, ეხება შრომისუნარიანი მოსახლ. დასაქმების დონეს (იხ. შრომითი რესურსები), რ-იც შ-ის საყოველთაობის რაოდენობრივ მაჩვენებელია. სწრაფად იზრდება ქალის დასაქმების დონეც (იხ. ქალის შრომა). შრომისუნარიანი მოსახლ. განსაზღვრული ნაწილი მუშაობს აგრეთვე პირად დამხმარე მეურნეობაში. მათი შ. საზოგადოებრივად სასარგებლო შ-ა, რადგან მათ ხარჯზე კმაყოფილდება საზ. მოთხოვნილებების განსაზღვრული ნაწილი.

სოციალიზმის დროს საზ-ბის ყველა წევრის ეკონომიკური თანასწორობა, შ-ის საყოველთაობა და სავალდებულობა, თანაბარ შ-ზე თანაბარი ანაზღაურება და ა. შ. შ-ს აძლევს სოციალისტურად ერთგვაროვან ხასიათს. მიუხედავად ამისა, სოციალიზმის დროსაც ადგილი აქვს არსებით სოც.-ეკონ. განსხვავებას შ-ში. მაგ., განსხვავებაა ფიზ. და გონებრივ შ-ს შორის. მეტწილად გონებრივი შ-ით დასაქმებული ადამიანები ქმნიან ცალკე სოც. ფენას — ინტელიგენციას. უპირატესად ფიზ. შ-ით დასაქმებული ადამიანები ძირითადად ასრულებენ საშემსრულებლო ფუნქციას. არსებითი განსხვავებაა ქალაქის მუშისა და სოფლის მუშის შ-ს შორის, რაც განპირობებულია როგორც მრეწველობისა და სოფ. მეურნეობას შორის განსხვავებით, ასევე წარმოების საშუალებებზე საკუთრების ორი ფორმის არსებობით და ა. შ.

სხვადასხვა სახის შ-ს შორის არსებული განსხვავება წარმოშობს მისდამი არაერთგვაროვან დამოკიდებულებას. შ-ზე მოთხოვნილება ჯერ კიდევ არ გამხდარა ადამიანთა შრომითი საქმიანობის მთავარი მამოძრავებელი მოტივი, გარდა ამისა, საწარმოო ძალების განვითარების მიღწეული დონე ჯერ კიდევ არ არის საკმარისი მატერ. დოვლათის სიუხვის შესაქმნელად. ყოველივე ეს განაპირობებს შ-ის ზომასა და მოხმარების ზომაზე სახელმწ. კონტროლის აუცილებლობას.

სოციალიზმის განვითარების კვალობაზე შ-ში არსებითი განსხვავება თანდათანობით ქრება. თანამედროვე პირობებში საზ. შ-ის ნიშანდობლივი თავისებურებაა მისი მაღალი ტექ. დონე, შრომის მეცნიერული ორგანიზაციის ამაღლება, [illegible]. შ-ის ნაყოფიერების ზრდა, მუშაკთა კვალიფიკაციისა და მისი ზოგადი კულტურის დონის ამაღლება, შრომითს კოლექტივში ამხანაგური ატმოსფეროს შექმნა. მეორე თავისებურებაა შ-ის ეფექტიანობისადმი ახლებური მიდგომა. ახლა არსებითია შ-ის არა მხოლოდ რაოდენობრივი მხარე, არამედ თვისებრივი მხარეც — მუშაობის ხარისხის გაუმჯობესება.

სოციალ. შ-ის შემდგომი სრულყოფა გამოიწვევს მის გადაზრდას კომუნისტურ შ-ში (იხ. აგრეთვე შრომის დანაწილება, შრომის კოოპერაცია).

შრომა (ყოფ. ჯვარისა), სოფელი ამბროლაურის რ-ნში (ბუგეულის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე. ზ. დ. 800 მ, ამბროლაურიდან 9 კმ. ბუგეულის მეურნეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ზნაკვაში (4 კმ). ბ-კა, კლუბი, სამედიცინო პუნქტი, აფთიაქი.

შემონახულია ქვით ხუროთმოძღვრების ძეგლი — განვითარებული შუა საუკ. დარბაზული ეკლესია.

შრომა (ყოფ. განძაძიანი), სოფელი გურჯაანის რ-ნში, გომბორის ქედის ჩრდ.-აღმ. კალთაზე, გურჯაან—თელავის საავტ. გზაზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ., კაჩრეთი). ზ. დ. 560 მ, გურჯაანიდან 18 კმ, შრომიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 1,5 კმ. მევენახეობის საბჭ. მეურნ., ღვინის ქ-ნა. საშ. და სამუსიკო სკოლები, საბავშვო ბაღი, 3 ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი). ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფლიდან 9 კმ-ზე არის ყველაწმინდის სამონასტრო კომპლექსი. იხ. გაჩნაძიანი.

შრომა, სოფელი ლაგოდეხის რ-ნში, ალაზნის ვაკეზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ., კავშირი) ლაგოდეხის აეროპორტი. ზ. დ. 420 მ, ლაგოდეხიდან 1,5 კმ. კოლ-ბა „ლენინის ანდერძი" (მეცხოველეობა), თამბაქოს, მეხილეობა-მევენახეობისა და სუბტროპ. კულტურების ჯიშთა გამოცდის სადგურები. საშ. სკოლა, პროფტექსასწავლებელი, საბავშვო ბაგა-ბაღი, 2 ბ-კა. კლუბი (კინოდანადგარი), საფერშლო-სამეანო პუნქტი, საყოფაცხოვრებო მომსახურების ობიექტები, კავშირგაბმ. განყ-ბა, მეტეოროლ. სადგური.

შრომა (ყოფ. მიქელგაბრიელი), სოფელი მახარაძის რ-ნში, მდ. სუფსის მარჯვ. მხარეს. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ., ვაკე, ზედუბანი, [illegible], ორმეთი, ზრიალეთი). ზ. დ. 80 მ, მახარაძიდან 36 კმ, ურეკიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 10 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა), ჩაის ფ-კა, საშ. სკოლა, მეგობრობის მუზეუმი, ბ-კა, კლუბსახლი (კინოდანადგარი), ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

შრომა (ყოფ. მიხაილოვკა), სოფელი აფხ. ასსრ სოხუმის რ-ნში, აფხაზეთის ბორცვიან მთისწინეთში, მდ. აღმოსავლეთის გუმისთის მარჯვ. ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ., ამზარა, აფიანდა, ზედანი, კამანი, მთისუბანი, ნაშმარა, სტარუშკინო, ტბეთი, ქვალონი, წყურგილი). ზ. დ. 270 მ, სოხუმიდან 10 კმ. კოლ-ბა „გამარჯვება" (მეჩაიეობა, მეთამბაქოეობა). კირის ქ-ნა, დაწყ. და საშ. სკოლები, ბ-კა, კლუბსახლი (კინოდანადგარი), ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფლის მახლობლად არის შრომის მღვიმე.

„**შრომა**", ქართული ყოველკვირეული პოლიტიკური და ლიტერატურული გაზეთი. გამოდიოდა 1881—83 ქუთაისში (ქუთაისში გამოცემული პირველი ქართ. გაზეთი), პროგრ. ახალგაზრდობის ორგანო, რ-იც იდგა ეროვნ. განთავისუფლების პოზიციაზე. სულ გამოვიდა 90 ნომერი. რედ.—დ. დადიანი, გამომცემლები—დ. დადიანი, დ. ნაზაროვი.

შრომა-აღმზრდელობითი კოლონია, შრომა-გასწორების დაწესებულება, სადაც სასჯელად დანიშნულ თავისუფლების აღკვეთას იხდიან არასრულწლოვანები. შ.-ა. კ. ორი სახისაა: საერთო რეჟიმის კოლონია და გაძლიერებული რეჟიმის კოლონია. საერთო რეჟიმის კოლონიაში სასჯელს იხდიან მამრობითი სქესის არასრულწლოვანები, რ-ებსაც პირველად დაედოთ მსჯავრი თავისუფლების აღკვეთით არამძიმე დანაშაულისათვის ან 3 წლამდე მძიმე დანაშაულისათვის, აგრეთვე იხდის სასჯელს ყველა მდედრობითი სქესის მსჯავრდებული არასრულწლოვანი. გაძლიერებული რეჟიმის კოლონიაში სასჯელს იხდიან არასრულწლოვანები, რ-ებმაც წინათ მოიხადეს სასჯელი თავისუფლების აღკვეთის სახით, აგრეთვე ისინი, რ-ებსაც მსჯავრი დაედოთ თავისუფლების აღკვეთით 3 წელზე მეტი ვადით მძიმე დანაშაულისათვის. მსჯავრდებული, რ-მაც ბოროტად დაარღვია რეჟიმის მოთხოვნები, კანონით დადგენილი წესით შეიძლება გადაიყვანონ საერთო რეჟიმის კოლონიიდან გაძლიერებული რეჟიმის კოლონიაში. ჩადენილი დანაშაულის ხასიათისა და საზ. საშიშროების ხარისხის, დამნაშავის პიროვნებისა და საქმის სხვა გარემოებათა გათვალისწინებით, სასამართლოს შეუძლია დაუნიშნოს მამრობითი სქესის არასრულწლოვან მსჯავრდებულს თავისუფლების აღკვეთით სასჯელის მოხდა საერთო რეჟიმის შ.-ა. კ-ში, ნაცვლად გაძლიერებული შ.-ა. კ-ისა.

საქ. სსრ შრომა-გასწორების კოდექსში გათვალისწინებულია ნორმები, რ-ებშიც შ.-ა. კ-ის რეჟიმისა და სასწ.-აღმზრდელობითი მუშაობის საკითხები გადაწყვეტილია არასრულწლოვანის ორგანიზმისა და ფსიქიკის თავისებურებათა გათვალისწინებით (იხ. საქ. სსრ შრომა-გასწორების კოდ., მმ. 36—40). გ. ტყეშელაძე.

შრომა-გასწორების კოდექსი, ერთიანი საკანონმდებლო აქტი, რ-ითაც განსაზღვრულია სასამართლოს განაჩენით სასჯელად დანიშნული თავისუფლების აღკვეთის, გადასახლების, გასახლებისა და გამასწორებელი სამუშაოების მოხდისა და აღსრულების წესები და პირობები. ყველა მოკავშირე რესპუბლიკას თავისი შ.-გ. კ. აქვს.

საქ. სსრ-ში შ.-გ. კ. მიღებულია საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს მიერ 1971 წ. 9 დეკემბერს. იგი სრულად შეესაბამება სსრკ და მოკავშირე რესპუბლიკების შრომა-გასწორების 1969 მიღებულ საფუძვლებს, ამასთან, შეიცავს ზოგიერთ ახ. ნორმას, რ-იც ხსენებული საფუძვლების მიხედვით მოკავშირე რესპ. კომპეტენციის საგანს

წარმოადგენს საქ. სსრ შ.-გ. კ. შედგება 8 კარისა და 23 თავისაგან. I-ელ კარში ასახულია კოდექსის ამოცანები, სსრკ და საქ. სსრ კომპეტენცია შრომა-გასწორების კანონმდებლობის დარგში, სივრცეში კანონმდებლობის გამოყენების წესი, სასჯელის მოხდის საფუძვლები. მომდევნო, მე-2—მე-6 კარში გათვალისწინებულია ნორმები თავისუფლების აღკვეთის, გადასახლების, გასახლებისა და თავისუფლების აღუკვეთლად გამასწორებელი სამუშაოების სასჯელის აღსრულების შესახებ. მე-7 კარში გადმოცემულია ნორმები სასჯელის მოხდისაგან განთავისუფლების საფუძვლებისა და თავისუფლების აღკვეთის ადგილებიდან განთავისუფლებული პირებისადმი დახმარების, მათი მეთვალყურეობისა და ზედამხედველობის შესახებ. მე-8 კარი დათმობილი აქვს ნორმებს მსჯავრდებულთა გამოსწორებასა და ხელახალ აღზრდაში საზ-ბის მონაწილეობის შესახებ. *გ. ტყეშელაძე.*

შრომა-გასწორების კოლონია, შრომა-გასწორების დაწესებულება, სადაც ათავსებენ იმ სრულწლოვანს, რ-საც მისჯილი აქვს თავისუფლების აღკვეთა. ჩადენილი დანაშაულის ხასიათის, მსჯავრდებულის პიროვნებისა და საქმის სხვა გარემოებათა გათვალისწინებით კანონში განსაზღვრულია თუ რომელი სახის შ.-გ. კ-ში უნდა მოიხადოს მსჯავრდებულმა სასჯელი. მსჯავრდებულ მამაკაცთა მიერ სასჯელის მოსახდელად არსებობს საერთო, გაძლიერებული, მკაცრი და განსაკუთრებული რეჟიმის შ.-გ. კ.; მსჯავრდებული ქალები სასჯელს იხდიან ან საერთო რეჟიმის, ან მკაცრი რეჟიმის შ.-გ. კ-ში. რეჟიმის სახის მიხედვით დაწესებულია სასჯელის მოხდის შესაბამისი პირობები.

შ.-გ. კ-დ ითვლება კოლონია-დასახლებაც. არსებობს აგრეთვე კოლონია-დასახლება იმ პირთათვის, რ-ნიც მსჯავრდებულნი არიან გაუფრთხილებელი დანაშაულის ჩადენის გამო (იხ. საქ. სსრ შრომა-გასწორების კოდ., მ. 22—27). *გ. ტყეშელაძე.*

შრომა-გასწორების სამართალი, საბჭ. სამართლის დარგი, რ-იც შეიცავს სასჯელის მოხდისა და აღსრულების მომწესრიგებელ ნორმათა სისტემას. საბჭ. შ.-გ. ს-ის ნორმათა ერთი ნაწილი შეიცავს ფუძემდებლურ პრინციპებს, ზოგად დებულებებსა და ცნებებს. სოციალ. დემოკრატიზმის პრინციპი გამოიხატება შ.-გ. ს-ის ნორმებისა და ინ-ტების შემუშავებაში ხალხ. მასების მონაწილეობაში, შ.-გ. ს-ის ზემოქმედების დემოკრ. ხასიათში, შ.-გ. ს-ის ურთიერთობების სუბიექტად მსჯავრდებულის აღიარებაში. ამ პრინციპის გამოვლინებაა ისიც, რომ საზოგადოებრიობას აქვს მონაწილეობის უფლება მსჯავრდებულ პირთა გამოსწორებასა და ხელახალ აღზრდაში, კანონით დადგენილი წესით კონტროლს უწევს სასჯელის აღმასრ. ორგანოების საქმიანობას. საქ. სსრ შრომა-გასწორების კოდექსში ასახულია კანონიერების პრინციპი (მ. 10), რ-ის თანახმადაც, სასჯელის აღმასრ. ორგანოების საქმიანობა დამყარებულია კანონების მკაცრ დაცვაზე. სოციალ. ჰუმანიზმის პრინციპი გამოიხატება უპირველეს ყოვლისა იმით, რომ შრომა-გასწორებითი კანონმდებლობა მიზნად ისახავს სოციალ. საზ-ბის, მისი წევრების დაცვას დანაშაულებრივი ხელყოფისაგან. საქ. სსრ შრომა-გასწორების კოდექსის ამოცანაა (მ. 1) უზრუნველყოს სისხლისსამართ. სასჯელის აღსრულება ისე, რომ ეს იყოს არა მარტო დასჯა ჩადენილი დანაშაულისათვის, არამედ იგი აგრეთვე ასწორებდეს და ხელახლა ზრდიდეს მსჯავრდებულებს შრომისადმი პატიოსანი დამოკიდებულების, კანონების ზუსტად შესრულების, სოციალ. საერთო ცხოვრების წესებისადმი პატივისცემის სულისკვეთებით, არიდებდეს ახ. დანაშაულს როგორც მსჯავრდებულებს, ისე სხვა პირებს, აგრეთვე ხელს უწყობდეს დანაშაულობის აღმოფხვრას. სასჯელის აღსრულება მიზნად არ ისახავს ფიზ. ტანჯვის მიყენებას ან ადამიანის ღირსების შელახვას (მ. 1). საბჭ. შ.-გ. ს-ისთვის დამახასიათებელია აგრეთვე დარწმუნებისა და იძულების, მსჯავრდებულთა ცალკეული კატეგორიების მიხედვით სასჯელის აღსრულების დიფერენციაციის, თითოეულ მსჯავრდებულზე ინდივ. ზემოქმედების, მსჯავრდებულთა გამოსწორებაში საზოგადოებრივად სასარგებლო შრომის უპირატესობის და სხვ. პრინციპები. ხსენებული პრინციპები ძირითადად ასახულია სსრკ შრომა-გასწორების სამართ. კანონმდებლობის საფუძვლებში (1969) და შრომა-გასწორების კოდექსში. *გ. ტყეშელაძე.*

შრომადღე, საზოგადოებრივ მეურნეობაში კოლმეურნეთა შრომითი დანახარჯებისა და განაწილებულ შემოსავალში მათი წილობრივი მონაწილეობის საზომი. შემოიღეს 1930—31 წლებში, მოქმედებდა 1966-მდე. შ-ის შემოღებამ გამორიცხა გათანაბრება კოლმეურნეთა შრომის ანაზღაურებაში. გამომუშავებული შ-ის რაოდენობით განისაზღვრებოდა თითოეული კოლმეურნის შრომითი მონაწილეობა საზ. მეურნეობაში. შ-ში შრომის თვისებრივი შეფასება სირთულის მიხედვით აისახებოდა სამუშაოს დიფერენცირებაში. შ. იყო შრომის მიხედვით განაწილებისა და კოლმეურნეთა შრომის დისციპლინის განმტკიცების მნიშვნელოვანი საშუალება, რაც ნათლად აისახა შრომის სავალდებულო მინიმუმის შემოღებაში. კოლ-ბების განმტკიცებამ გამოიწვია შ-ის გამოყენების გარეშე შრომის ყოველთვიურ გარანტირებულ ფულად ანაზღაურებაზე გადასვლა (1966-იდან).

შრომატევადობა, გამოშვებული პროდუქციის ერთეულზე აუცილებელი სამუშაო დროის დანახარჯი. შ. შრომის ნაყოფიერების შებრუნებული მაჩვენებელია, ეყრდნობა მთავარი საწარმოო ძალის — შრომითი რესურსების გამოყენების ეფექტიანობას. პროდუქციის შ. (Q) გამოიანგარიშება პროდუქციის წარმოებაზე დახარჯული დროის (T) შეფარდებით გამოშვებული პროდუქციის რაოდენობასთან (N). შ-ის განსაზღვრის ზოგადი ფორმულაა $Q=T:N$. შ-ის მაჩვენებელი გაიანგარიშება ნატურალური გამოხატულებით და გამოიყენება შემდეგი საზომი ერთეულები: წამი, წუთი, საათი, კილოგრამი, ტონა და სხვ.

ამჟამად, გამოყენებულია შ-ის შემდეგი მაჩვენებლები: ტექნოლ., წარმოების მომსახურების, საწარმოო, წარმოების მართვისა და სრული.

განასხვავებენ ნორმატიულ, გეგმიურსა და ფაქტობრივ შრომითს დანახარჯებს, ყველაზე უფრო გავრცელებულია ნორმატიული შ., რ-ის სიდიდეზე მოქმედებს სხვადასხვა ფაქტორი: წარმოების ტექნ. დონე, წარმოების ტექნოლოგია და ორგანიზაცია, მოქმედი ნორმების სისტემა და სხვ.; საზ. წარმოების ეფექტიანობის ამაღლების მნიშვნელოვანი მაჩვენებელია პროდუქციის შ-ის შემცირება, შ-ს დიდად შეამცირებს ხელით შრომის შეცვლა მანქანური შრომით. საქართვ. მრეწველობაში ხელით შრომით დასაქმებულია მუშების მთლიანი რაოდენობის 58%-ზე მეტი. XI ხუთწლედში შრომის მექანიზაციის გადიდებით რესპ. სახ. მეურნეობაში პირობითად გამოთავისუფლდა 100,0 ათ. კაცზე მეტი. 1980—84 რესპუბლიკის სახ. მეურნეობაში შრომის ნაყოფიერება ამაღლდა 16,7%-ით, შესაბამისად შემცირდა შ-ც. *ჯ. ადეიშვილი.*

შრომაუუნარობა, შრომის უნარის უქონლობა დაინტერესებულის მდგომარეობის გამო, ასაკთან დაკავშირებით ან კანონით გათვალისწინებულ სხვა შემთხვევებში, ხარისხის მიხედვით არჩევენ სრულსა და ნაწილობრივ შ-ს; შრომითი საქმიანობის მიხედვით — საერთოსა და პროფესიულს; შრომის უნარის აღდგენის პერსპექტიულობის თვალსაზრისით — დროებითსა და მუდმივს (მყარს). დროებითი შ. მოიცავს იმ შემთხვევასაც, როცა მუშაკი დაკარგავს შრომის უნარს ავადმყოფობის ან სახიჩრობის გამო და იმ შემთხვევასაც, როცა თვითონ შრომაუნარიანია, მაგრამ შრომითი მოვალეობის შესრულებისაგან ათავისუფლებენ ინფექციის გავრცელების საშიშროების გამო ან ოჯახის წევრის მოვლისა თუ სანატორიულ-კურორტული მკურნალობისათვის. დროებითი შ., როცა ამას ადასტურებს სამკურნ. დაწესებულების ექიმი, იძლევა შრომითი მოვალეობის შესრულებისაგან განთავისუფლებისა და სოციალური დაზღვევის ხარჯზე შემწეობის (დახმარების) უფლებას (იხ. *შრომაუუნარობის ფურცელი*). მუდმივი შ-ის დროს, როცა ავადმყოფი იძულებულია შეწყვიტოს მუშაობა ან მნიშვნელოვნად შეცვალოს შრომის პირობები, წესდება ინვალიდობა, შ. ჯგუფისა და შეზღუდვის დადგენის, შრომის პირობათა სფეროში სხვადასხვა შეღავათების მიცემის, პენსიის დანიშვნის, საყოფაცხოვრებო და სამედ. მომსახურებისა და სხვ. მიზნით, ძირითადი პირობაა.

შრომითი აღზრდა, ადამიანის მომზადება შრომითი საქმიანობისათვის, ცხოვრებისათვის; შრომის მეშვეობით ზნეობრივი თვისებების ფორმირება; კომუნისტური აღზრდის შემადგენელი ნაწილი. შ. ა. პიროვნების ყოველმხრივი განვითარების დიდმნიშვნელოვანი ფაქტორია, იგი მიზნად ისახავს შრომისმოყვარეობის გრძნობის, ყოველგვარი შრომითი საქმიანობისათვის მზადყოფნის ჩვევების ფორმირებას, შრომისათვის პრაქტ. და ფსიქოლ. მომზადებას. მჭიდროდ არის დაკავშირებული შრომით სწავლებასთან, რ-იც ხორციელდება ყველა ტიპის სასწავლო-სააღმზრდელო დაწესებულებაში. სსრკ-ში შ. ა-ის მიზნის განხორციელებას განაპირობებს სოციალ. წარმოებითი ურთიერთობა, კომუნიზმის მშენებლობის პრაქტიკა, ხალხის მატერ. კეთილდღეობისა და კულტურის განუხრელი ზრდა და სხვ.

კაცობრიობის ისტ. სხვადასხვა ეტაპზე შ. ა. სხვადასხვა შინაარსითა და ფორმით ხორციელდებოდა. მონათმფლობელურ საზ-ბაში შრომისადმი აჩვევდნენ დაბალი ფენების ახალგაზრდობას, „თავისუფლად დაბადებულნი" კი, პირიქით, შრომისა და მშრომელებისადმი ზიზღის გრძნობას აღუზრდიდნენ. ფეოდ. საზ-ბაშიც შრომა ყმა გლეხების უცილობელი ხვედრი იყო. საყოველთაო შრომითი აღზრდის იდეა XVI—XVII სს. სოციალისტ-უტოპისტებმა (ტ. მორი, ტ. კამპანელა) წამოაყენეს, მაგრამ ეს იდეები იდეებად დარჩა. შ. ა-ის შესახებ საყურადღებო მოსაზრებები გამოთქვეს ი. ა. კომენსკიმ, ჯ. ლოკმა, ჟ.-ჟ. რუსომ, რ. ოუენმა, ი. ჰ. პესტალოცემ, კ. უშინსკიმ, ი. გოგებაშვილმა. თანამედროვე ბურჟ. პედაგოგიკაში პოპულარობით სარგებლობს გ. კერშენშტაინერისა და ჯ. დიუის იდეები შ. ა-ისა და შრომის სკოლის შესახებ. ბურჟ. სკოლა დაინტერესებულია აღზარდოს საშუალო კვალიფიკაციისა და დისციპლინირებული შემსრულებლები. აშშ-ის, ინგლ., გფრ-ისა და სხვა კაპიტალ. ქვეყნების სკოლებში შრომა სასწავლო-სააღმზრდელო მუშაობის ცენტრად იქცა, რამაც მოსწავლეთა გონებრივი განვითარების საქმეს ზიანი მიაყენა

სქ. ჩანთოსნები. 1. ჩრდილოამერიკული ოპოსუმი; 2. ჯუჯა ჩანთოსანი თაგვი; 3. კოპლებიანკუდა ჩანთოსანი კვერნა; 4. დიდი ჩანთოსანი თხუნელა; 5. ჩანთოსანი ჭიანჭველაჭამია; 6. ნოცურალა; 7. ქუსლითმავალი; 8. კოალა; 9. ჯუჯა ჩანთოსანი ფრენია; 10. დიდი რუხი კენგურუ; 11. მუხლური კენგურუ; 12. ზოლებიანი კენგურუ; 13. ჯუჯა მფრინავი კუსკუსი; 14. ბოცვრისებრი ბანდიკუტი; 15. ზოლებიანი ბანდიკუტი; 16. აღმოსავლეთავსტრალიური ჩანთოსანი მაჩის კურდღელი; 17. ჩანთოსანი ეშმაკი; 18. ხალებიანი კუსკუსი; 19. ჩანთოსანი მგელი; 20. ტასმანიური ვომბატი.

სუ. ხავსები. ანთოცეროტოვანი ხავსები: 1. *Anthoceros punctatus*; ღვიძლის ხავსები: 2. *Riccia glauca*; 3. *Conocephalum conicum*; 4. *Marchantia polymorpha*; ფოთლოვანი ხავსები: 5. *Dicranum scoparium*; 6. *Funaria hygrometrica*; 7. *Mnium undulatum*; 8. *Sphagnum palustre*; 9. *Sphagnum recurvum*; 10, 11. *Splachnum rubrum*; 12. *Splachnum luteum*; 13. *Polytrichum commune*; 14. *Fontinalis antipyretica*; 15. *Bryum marratii*; 16. *Rhytidiadelphus triquetrus*; 17. *Ptilium crista-castrensis*

კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა პედაგოგიკაში შეიმუშავეს პოლიტექნ. სწავლების ცნება, რომელიც შ. აღზ. მთავარი შემადგენელია. ვ. ი. ლენინმა შემდგომ განავითარა პოლიტექნ. სწავლების იდეა. სკკპ VIII ყრილობაზე მიღებულ პროგრამაში მითითებული იყო საბჭ. სკოლებში უფასო, საყოველთაო, ზოგადი და პოლიტექნ. განათლების განხორციელება, შრომასთან სწავლების მჭიდრო დაკავშირების აუცილებლობის შესახებ. შ. აღზრდისა და პოლიტექნ. სწავლების პრობლემები ფართოდ გააშუქეს საბჭ. პედ. კლასიკოსებმა მ. კალინინმა, ნ. კ. კრუპსკაიამ, ა. ლუნაჩარსკიმ და ა. მაკარენკომ.

შრომითი ჩვევების დაუფლება, შრომისმოყვარეობის აღზრდა, ახალგაზრდობის პროფორიენტაცია სსრკ-ში ხორციელდება ამ ზოგადსაგანმან. სკოლებში როგორც სწავლებისას, ისე კლასგარეშე მუშაობის პროცესში.

საქ. სს სსრ-ში, ისევე როგორც ყველა მოკავშირე რესპუბლიკაში, ათასობით მოსწავლე და სტუდენტი მონაწილეობს შრომით რაზმებში. ისინი წარმატებით შრომობენ როგორც რესპ., ისე მის ფარგლებს გარეთ — ყაზ. სსრ და რსფსრ კოლ-ებში, საბჭ. მეურნეობებში, მშენებლობებზე.

სასამართლო პრაქტიკის სფეროში შ. ა-ს იყენებენ როგორც სამართალდამრღვევთა გამოსწორებისა და ხელახალი აღზრდის ერთ-ერთ მეთოდს.

ლიტ.: [illegible] ა., საზოგადოებრივად სასარგებლო შრომა ახალგაზრდობის კომუნისტური აღზრდის საშუალებაში, თბ., 1970; [illegible]ანიაშვილი გ., შრომისადმი კომუნისტური დამოკიდებულება და შეგნებული დისციპლინა, თბ., 1961.

შრომითი დავა, საბჭ. სამართლის მიხედვით არ ადმინისტრაციასა და მუშაკს შორის წარმოშობილი უთანხმოება შრომის კანონმდებლობის გამოყენების ან შრომის პირობების დადგენის შესახებ. შ. დ-ის განხილვა ეწყობა შ. დ-ის განხილვის წესის თაობაზე [illegible] დამტკიცებული დებულების საფუძველზე (სსრკ უმაღლესი საბჭოს უწყებანი, 1974, № 21 22, მ. 326). შ. დ-ს განიხილავენ: საწარმოებში, დაწესებულებებში, ორგანიზაციებში შექმნილი შ. დ-ის კომისიები, პროფკავშირული კომიტეტები, რ-ნული (საქალაქო) სახ. სასამართლოები. ზოგიერთი კატეგორიის მუშაკთა შ. დ-ს [illegible] წესით განიხილავენ ზემდგომი ორგანოები. შ. დ-ის კომისიები საწარმოებში, დაწესებულებებსა და ორგანიზაციებში იქმნება პროფკავშირული კომიტეტისა და საწარმოს (ორგანიზაციის) მეთაურის წარმომადგენელთაგან თანაბარი რაოდენობით. იქ სადაც არ არის პროფკომიტეტი, შ. დ-ის კომისია იქმნება პროფკავშირული ორგანიზაციისა და საწარმოს (დაწესებულების) ხელმძღვანელის შემადგენლობით. შ. დ-ის კომისია შ. დ-ს განმხილველი აუცილებელი პირველადი ორგანოა, მაგრამ იგი უფლებამოსილი არ არის განიხილოს ზოგიერთი ისეთი დავა, რ-იც შეეხება გამომუშავების, თანამდებობრივ ხელფასისა და სატარიფო განაკვეთის, შეღავათების შეფასებას, დასხმარებისა და პრემიების დანიშვნას, ადმინისტრაციის კანონსაწინააღმდეგოდ დათხოვნილი მუშაკის სამუშაოზე აღდგენას და სხვ.

შ. დ-ს რ-ს სახ. სასამართლოში იხილავენ, თუ მუშაკი არ ეთანხმება პროფკავშირული კომიტეტის დადგენილებას, უშუალოდ კი — სამუშაოდან უკანონოდ დათხოვნის შემთხვევაში.

ნ. წერეთელი.

შრომითი დიდების ორდენი, სსრკ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის 1974 18 იანვრის ბრძანებულებით დაწესებული ორდენი. შ. დ. ო-ით აჯილდოებენ მუშ., ტექნიკოსს, მშენებლობის მუშაკს და წარმოების ოსტატებს, კოლმეურნეებსა და სოფ. მეურნ. მუშაკებს მრავალი წლის თავდადებული შრომისათვის. შ. დ. ო. 3 ხარისხისაა: I, II და III. ორდენის უმაღლესი ხარისხია I ხარისხი. სამივე ხარისხის ორდენი მზადდება ვერცხლისაგან. შ. დ. ო-ს ატარებენ მკერდის მარცხ. მხარეს, ლენინის ორდენის გვერდით. ის. ჩანართი სტატიასთან ორდენები სსრ კავშირისა.

შრომითი თერაპია, შრომითი პროცესების გამოყენება სამკურნალო მიზნით. ზოგიერთი დაავადების დროს შ. თ-ს მიმართავენ ორგანიზმის ტონუსის ასაწევად, ნივთიერებათა ცვლის მოსაწესრიგებლად. ამისათვის შ. თ. ტარდება სუფთა ჰაერზე (მაგ., ბაღში). ტრავმატოლოგიასა და ორთოპედიაში კიდურების ფუნქციის აღსადგენად იყენებენ შრომის სახეებს, რ-ებიც მოითხოვს გარკვეული მოძრაობის შესრულებას და კიდურების გარკვეული ჯგუფების მონაწილეობას. შ. თ. უმეტესად ინიშნება ფსიქიატრიაში ავადმყოფების ფსიქიკაზე დადებითად ზემოქმედების მიზნით. თანდათანობით მზარდი შრომითი პროცესები წვრთნის და ამაღლებს კომპენსატორულ მექანიზმებს და აიძულებს ავადმყოფს საწარმოო პირობებში შრომაზე გადასვლას. საზოგადოებრივად სასარგებლო შრომას, კოლექტიურ ღონისძიებებში ჩართვას დიდი სამკურნ.-პროფილაქტ. მნიშვნელობა აქვს. სსრკ-ში ფსიქიატრიულ დაავადებული ავადმყოფების შ. თ. რეგულარულად ტარდება ფსიქიატრიულ საავადმყოფოებში, დისპანსერებში, სადაც შექმნილია სამკურნ. შრომითი სახელოსნოები; ამ სახელოსნოების შტატში შედიან ექიმები და მედდები, რ-ებიც მეთვალყურეობას უწევენ ავადმყოფებს, უტარებენ მათ მედიკამენტურ მკურნალობას, აძლევენ შრომით რეკომენდაციებს და სხვ.

შრომითი კოლონია არასრულწლოვანთათვის, სსრკ-ში 1935—69 შრომა-გასწორების დაწესებულება, სადაც თავისუფლების აღკვეთისათვის დანიშნულ სასჯელს იხდიდნენ 18 წლის ასაკამდე მსჯავრდებულები. 1969-იდან არასრულწლოვანი მსჯავრდებულები სასჯელს იხდიან შრომა-აღმზრდელობით კოლონიებში.

შრომითი რესურსები, ქვეყნის მოსახლეობის ნაწილი, რ-საც სახალხო მეურნეობაში მუშაობისათვის აქვს აუცილებელი ფიზიკური განვითარება, გონებრივი შესაძლებლობა და ცოდნა. სოციალ. ქვეყნებში შ. რ. გეგმაზომიერად გამოიყენება, რაც გამორიცხავს უმუშევრობას. სსრკ-ში დაგეგმვისა და აღრიცხვის პრაქტიკაში შ. რ-ს მიეკუთვნება შრომისუნარიანი ასაკის მოსახლ. (16—59 წლის მამაკაცები, 16—54 წლის ქალები) აქ არ შედიან არამომუშავე I და II ჯგუფის ინვალიდები, აგრეთვე ის პირები, რ-ებიც მოხუცებულობის პენსიას ღებულობენ შეღავათიან პირობებში (5—10 წლით ადრე), სახ. მეურნეობაში დასაქმებული აღნიშნულზე უფროსი და უმცროსი ასაკის მოსახლეობა.

შ. რ-ის რაოდენობისა და შემადგენლობის დინამიკა განისაზღვრება მოსახლ. ბუნებრივი და მექან. მოძრაობით. როგორც წესი, რაც უფრო სწრაფად მატულობს მოსახლეობა, მით უფრო სწრაფად იზრდება შ. რ. და პირიქით (იხ. ცხრ. № 1).

ცხრ. 1. სსრკ მოსახლეობის რაოდენობა და სსრკ სახალხო მეურნეობაში დასაქმებული მუშა-მოსამსახურეთა და კოლმეურნეთა საშუალო წლიური რიცხვი

	1940	1965	1970	1975	1980	1984
მოსახლ. რაოდენობა (მლნ. კაცი)	194,1	232,2	241,7	253,3	264,5	273,8
ზრდა (%) 1940 წელთან 100	—	119,6	124,5	130,5	136,3	140,8
ზრდა (%), წინა პერიოდთან შედარებით	—	119,6	104,1	104,8	104,4	103,6
მუშა-მოსამსახურეთა საშუალო წლიური რიცხვი (მლნ. კაცი)	33,9	77,0	90,2	102,2	112,5	116,8
ზრდა (%), 1940 წელთან 100	—	227,1	266,0	301,4	331,8	344,5
ზრდა (%), წინა პერიოდთან შედარებით	—	226,7	117,2	113,2	110,1	110,1
კოლმეურნეები (მლნ. კაცი)	29,0	18,9	16,6	15,0	13,1	12,7

ცხრილიდან ჩანს, რომ შ. რ-ის ზრდის ტემპი მნიშვნელოვნად აჭარბებს ქვეყნის მოსახლ. ზრდის ტემპს. ეს ძირითადად აიხსნება სახ. მეურნეობაში ქალის შრომის ხვედრითი წილის გადიდებით. მაგ., 1940 მუშა-მოსამსახურეთა საერთო რაოდენობაში ქალების წილი იყო 39% (13 190 ათ.), 1945 წ.— 56% (15 920 ათ.), 1960 წ —47% (29 250 ათ.), 1965 წ. — 49% (37 680 ათ.), 1980 წ. — 51% (57 569 ათ.), 1984 წ.—51% (59669 ათ.). მუშა-მოსამსახურეთა საერთო რაოდენობაში ქალების წილი ყველაზე მეტია ვაჭრობასა და საზ. კვებაში — 83%, ჯანდაცვაში, ფიზკულტურასა და სოციალურ უზრუნველყოფაში — 82%, სახ. განათლებაში — 75%, კულტურაში —74%, სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში— 45%(5,7 მლნ. კოლმეურნე ქალი). ცალკეულ პირთა კმაყოფაზე იმყოფება მოსახლ. 30,6%, პენსიონერთა რაოდენობა მოსახლ. 19,76% (1986 წ).

შ. რ-ის დასახასიათებლად მნიშვნელოვანია მისი შემადგენლობა ასაკისა და სქესის მიხედვით. თითოეულ ასაკობრივ ჯგუფში მომუშავეთა წილი მოცემულია № 2 ცხრილში.

ცხრ 2 შრომითი რესურსების შემადგენლობა ასაკისა და საზოგადოებრივ მეურნეობაში დასაქმებულთა წილის მიხედვით (1979 წ)

ასაკობრივი ჯგუფები	მომუშავეთა ხვედრითი წილი საზოგადოებრივ მეურნეობაში (%)
20 წლამდე ასაკისა	40%-ზე ნაკლები
20—29 წლისა	87
30—39 „—„	94
40—49 „—„	92
50—54 „—„	80
55—59 „—„	43
60 წლისა და მეტი	9

შ. რ-ის გამოყენების დაგეგმვა ითვალისწინებს შრომის ეფექტიანობის განუხრელ ზრდას და სახ. მეურნ. უზრუნველყოფას საჭირო ძალით. დიდი ყურადღება ექცევა მუშაკთა განათლების დონის ამაღლებას. მაგ., 1939 სახ. მეურნეობაში დასაქმებულთა 1000 კაციდან უმაღლესი და საშ. (სრული და არასრული) განათლება მხოლოდ 123 კაცს ჰქონდა, 1959 წ. — 433, 1970 წ. — 653, 1979 წ — 805, ხოლო 1984 წ — 868 კაცს. 1984 წ დასაწყისში 155,3 მლნ. კაცს ჰქონდა უმაღლესი და საშ. (სრული და არასრული) განათლება.

შ. რ-ის დაგეგმვის მნიშვნელოვანი ინსტრუმენტია შრომითი რესურსების ბალანსი.

შრომითი რესურსების ბალანსი, სსრკ სახალხო მეურნეობის ბალანსის შემადგენელი ნაწილი, ახასიათებს სამუშაო ძალის კვლავწარმოებას და შეიცავს შრომითი რესურსების გამოყენების მაჩვენებელთა სისტემას. შ. რ. ბ-ში ასახულია შრომითი რესურსების რიცხვი, მისი [illegible] შემადგენლობა სქესის, ასაკის, სოც. ჯგუფების, დასაქმების სფეროების, პროფესიებისა და სახ. მეურნ. დარგების მიხედვით.

შ. რ. ბ. აერთიანებს კრებსით ბალანსს, კერძო ბალანსებსა და ბალანსურ ანგარიშებს (მოსახლეობის შრომის გამოყენების ბალანსი, კოლმეურნეების სამუშაო ძალის ბალანსი, მუშებსა და მოსამსახურეებზე დამატებითი მოთხოვნილების ბალანსური გაანგარიშება).

შრომითი რესურსების კრებსით ბალანსში აისახება: 1. შრომითი რესურსების რაოდენობა, მ. შ. შრომისუნარიანი მოსახლ. რაოდენობა შრომისუნარიან ასაკში. 2. შრომითი რესურსების განაწილება: სახ. მეურნეობაში დასაქმებულთა რიცხვი სოც. ჯგუფებისა (მუშები, მოსამსახურეები, კოლმეურნეები) და დარგების მიხედვით; მოსწავლეთა რაოდენობა; დამხმარე მეურნეობაში დასაქმებულთა რაოდენობა. კრებსით ბალანსში აისახება აგრეთვე შრომითი რესურსების განაწილება მატერ. წარმოების სფეროსა და არამატერ. წარმოების სფეროს შორის და თითოეულის შიგნით. კრებსითი ბალანსი დგება როგორც ქვეყნის, ასევე მოკავშირე რესპუბლიკებისა და ოლქების მიხედვით. ცალ-ცალკე დგება ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობისათვის. შ. რ. ბ. არ უნდა გავაიგივოთ სამუშაო ძალის ბალანსთან. ეს უკანასკნელი ასახავს მხოლოდ მუშაკთა გამოყენებას. შ. რ. ბ. კი ქვეყნისა და მისი ცალკეული რ-ნის ყველა შრომითი რესურსების გამოყენებას (არამომუშავეთა ჩათვლით).

კერძო ბალანსები მოწოდებულია დაასაბუთოს კრებსითი ბალანსის ცალკეული მაჩვენებელი და გაითვალისწინოს ის, რაც აუცილებელია საგეგმო პერიოდში სამუშაო ძალაზე სახ. მეურნ. მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად. შ. რ. ბ. დაკავშირებულია საწარმოო ძალების განლაგების გეგმასთან. რ-შიც გათვალისწინებულია სამუშაო ძალის რეზერვები.

შრომითი რესურსების გეოგრაფია, მოსახლეობის გეოგრაფიის ერთ-ერთი დარგი, შეისწავლის მუშახელისა და სპეციალისტების ტერიტ. განლაგებას კონტინენტებსა და ქვეყნებში, აგრეთვე თითოეული ქვეყნის შიგნით. შრომითი რესურსები სხვადასხვა რეგიონში მოსახლ. პროპორციულად არ არის განლაგებული. რადგან მათი რაოდენობა და შემადგენლობაზე გავლენას ახდენს ამა თუ იმ ტერიტ. მოსახლეობის ასაკობრივი სტრუქტურა, ეს უკანასკნელი კი ბუნებრივად დამოკიდებულია შობადობისა და სიკვდილიანობის ნორმებზე, აგრეთვე მიგრაციის პროცესებზე. შ. რ. გ-თან მჭიდროდაა დაკავშირებული მეურნ. და კულტ. ცალკეული დარგების განვითარება. წარმოების თითოეული დარგი მოითხოვს გარკვეული სპეციალობის მქონე შრომით კონტინგენტებს; ამასთან დაკავშირებით შრომითი რესურსები და წარმოება ზეგავლენას ახდენენ ერთმანეთზე. წარმოება იზიდავს შრომით რესურსებს, თავის მხრივ შრომითი რესურსების არსებობა ხელს უწყობს წარმოების განვითარებას. აღნიშნული ფაქტორების ზეგავლენით ყალიბდება შრომითი რესურსების გარკვეული ტერიტ. განლაგება და მუდმივად მიმდინარეობს მათი გადანაწილება სხვადასხვა რეგიონს შორის, განსაკუთრებით თითოეული ქვეყნის შიგნით. ფართო ხასიათი აქვს შრომითი რესურსების მიზიდვას სოფლიდან ქალაქად, მთიანი რ-ნებიდან — ბარში. შრომითი რესურსების განლაგებასა და შემადგენლობაში დიდი ცვლილებები გამოიწვია სსრკ-ში მრეწვ. ახ. კერების შექმნამ, ყამირი მიწების ათვისებამ, ახ. ქ-ების წარმოქმნამ, ზოგადად — ქვეყნის სხვადასხვა რეგიონში წარმოების სტრუქტურის სხვაობამ და განვითარების ტემპებმა. შ. რ. გ-ის ერთ-ერთი საგანია მუშახელის დასაქმებისა და სახ. მეურნეობაში მისი განაწილების ტერიტ. სხვაობათა დადგენა.

გ. ჯაოშვილი.

შრომითი ღირებულების თეორია, მეცნიერული კონცეფცია, რ-იც საქონლის ღირებულების სიდიდეს განსაზღვრავს მის წარმოებაზე დახარჯული შრომის მიხედვით. ბურჟ. პოლიტ. ეკონ. თავისი განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე საქონლის ღირებულების წყაროდ მიიჩნევდა კონკრეტული შრომის ამა თუ იმ სახეს: უ. პეტი — ძვირფასი ლითონების წარმოებაზე დახარჯულ შრომას; მერკანტილისტები — ექსპორტის საექსპორტო დარგებში დახარჯულ შრომას; ფიზიოკრატები — სოფ. მეურნეობაში დახარჯულ შრომას. პეტიმ პირველმა გამიჯნა საქონლის საბაზრო ფასი და ღირებულება. პირველს იგი უწოდებდა „პოლიტიკურ ფასს", მეორეს კი „ბუნებრივ ფასს". პეტი ცდილობდა შ. ღ. თ-ის საფუძველზე აეხსნა სხვადასხვა მოვლენას შორის რაოდენობრივი დამოკიდებულება მაგრამ ერთიმეორეში ურევდა საქონლის ღირებულებასა და სახმარ ღირებულებას. პეტი სწორად აღნიშნავდა, რომ შრომა არ არის წარმოებული სახმარი ღირებულების ერთადერთი წყარო. იგი შრომას სიმდიდრის „მამას", ხოლო მიწას სიმდიდრის „დედას" უწოდებდა. ამავე დროს მცდარი იყო პეტის აზრი იმის შესახებ, რომ ყველა ნივთის შეფასება საერთო დაყვანილი იყო ბუნებრივ მნიშვნელობამდე — მიწასა და შრომამდე. პეტის ეს შეცდომა იქიდან გამომდინარეობს, რომ იგი ვერ ხედავდა საქონელში განივთებული შრომის ორმაგ ხასიათს. ა. სმითის აზრით, საქონლის ღირებულება იქმნება მატერ. წარმოების ყველა დარგში. იგი ერთიმეორისაგან განასხვავებდა საქონლის ბუნებრივსა და საბაზრო ფასს, აგრეთვე სახმარ ღირებულებასა და საცვლელ ღირებულებას: „სიტყვა ღირებულებას... აქვს ორი სხვადასხვა მნიშვნელობა. პირველს შეიძლება ვუწოდოთ სახმარი ღირებულება, მეორეს — საცვლელი ღირებულება" (ს მ ი თ ი ა., გამოკვლევა ხალხთა სიმდიდრის ბუნებისა და მიზეზების შესახებ, ტ. 1, თბ., 1938, გვ. 39). სმითი საქონლის ღირებულებას განსაზღვრავდა აუცილებელი შრომის რაოდენობით. საქონლის ღირებულების განსაზღვრაში სმითი თანამიმდევრული არ არის. მან წამოაყენა მეორე კონცეფცია, რ-ის მიხედვით, საქონლის ღირებულება განისაზღვრება „შრომის ღირებულებით", ანუ „ხელფასით". მასვე ეკუთვნის მცდარი შეხედულება, თითქოს „ხელფასი, მოგება და რენტა არის თავდაპირველი წყარო ყოველი შემოსავლის, ისე როგორც ყოველი საცვლელი ღირებულებისა" (იქვე, გვ. 60). პირველ კონცეფციას ა. სმითიავრცელებდა მარტივ სასაქონლო მეურნეობაზე, მეორეს კი — კაპიტალ. სასაქონლო მეურნეობაზე. კლასიკურ ბურჟუაზიულ პოლიტიკურ ეკონომიაში შ. ღ. თ-მ უმაღლეს საფეხურს მიაღწია დ. რიკარდოს შრომებში. მან იგი გამოიყენა კაპიტალ. საზ-ბის ეკონ. წყობილების ამოსავალ მეთოდოლოგ. პუნქტად. „წინააღმდეგ ადამ სმითისა, დავიდ რიკარდომ გარკვევით გამოთქვა საქონლის ღირებულების განსაზღვრა სამუშაო დროით და დაამტკიცა, რომ ეს კანონი ბატონობს ბურჟუაზიულ წარმოებით ურთიერთობაზე" (მ ა რ ქ ს ი კ., პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, წიგნ. 1, თბ., 1950, გვ. 66), მაგრამ დ. რიკარდო საქონლის ღირებულებას განსაზღვრავდა წარმოების უარეს პირობებში საზოგადოებრივად აუცილებელი შრომის რაოდენობით. რიკარდოს კონცეფციისათვის დამახასიათებელია წინააღმდეგობა ღირებულების კანონსა და ზედმეტი ღირებულების კანონს შორის. მისი აზრით, გაცვლის სფეროში ირღვევა ღირებულების კანონის მოთხოვნები, ადგილი აქვს არაეკვივალენტურ გაცვლას და მის საფუძველზე კაპიტალ. მოგების წარმოშობას. ასევე დ. რიკარდომ ვერ შეძლო აეხსნა საშ. მოგებისა და წარმოების ფასის კატეგორიები. მან ვერ გაიგო, რომ წარმოების ფასი არის ღირებულების გარდაქმნილი ფორმა.

დ. რიკარდომ აღნიშნა, რომ წარმოების საშუალებები არ ქმნიან ღირებულებას. მათ მხოლოდ გადააქვთ თავისი ღირებულება ახლად წარმოებულ პროდუქტზე. ეს მეტად მნიშვნელოვანი მიღწევაა, ვინაიდან ამ შემთხვევაში შრომა მიჩნეულია ღირებულების ერთადერთ წყაროდ, მაგრამ რიკარდომ ვერ შეძლო აეხსნა ახ. საქონელზე მთ. ღირებულების გადატანის პროცესი, ამიტომ გაიზიარა ა. სმითის შეხედულება იმის შესახებ, რომ ღირებულება იშლება შემოსავლებად.

დ. რიკარდომ ვერ გაიგო აბსტრ. შრომის არსი, საქონელში განივთებული შრომის ორმაგი ხასიათი. მას აინტერესებდა მხოლოდ საქონლის „შეფარდებითი ღირებულება" ე. ი. საცვლელი ღირებულება. იგი იკვლევდა ღირებულების მხოლოდ რაოდენობრივ მხარეს; არ გამოუკვლევია ღირებულების თვისებრიობა. რიკარდოს „...აზრადაც არ მოსდის, რომ შრომათა მარტოოდენ რაოდენობრივი განსხვავება გულისხმობს მათს თვისებრივ ერთიანობას ან ტოლობას, მაშასადამე, მათ დაყვანას აბსტრაქტულ შრომაზე" (მ ა რ ქ ს ი კ., კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954, გვ. 106).

შ. ღ. თ-ის დამუშავებაში წვლილი შეიტანეს წვრილბურჟ. პოლიტ. ეკონ. წარმომადგენლებმა (ჟ. შ. ლ. სისმონდი, პ. ჟ. პრუდონი და სხვ.).

შ. ღ. თ-ის მეცნ. დასაბუთება, მისი თანამიმდევრული და ყოვლისმომცველი დახასიათება მოცემულია კ. მარქსის ეკონ. მოძღვრებაში. კ. მარქსმა შრომის ორმაგი ხასიათის (იხ. საქონელი) კონცეფციის საფუძველზე მეცნიერულად ახსნა საქონლის ორმაგი ბუნების საიდუმლოება. კ. მარქსმა გადაწყვიტა საქონლის ღირებულების სოც. არსის პრობლემა და ღირებულება დაახასიათა როგორც სპეციფ. საზ. წარმოებითი ურთიერთობა. კ. მარქსმა გადალახა ინდივიდ. ღირებულებისა და საზ. ღირებულების აღრევის ადრე არსებული შეხედულებანი და გადაწყვიტა საქონლის ღირებულების სიდიდის პრობლემა. მან აგრეთვე ბოლო მოუღო დაბნეულობას საქონლის ღირებულების სტრუქტურის გაგებაში და აჩვენა, რომ საქონლის ღირებულება შეიცავს წარმოებულ საქონელზე გადატანილ მოხმარებული წარმოების საშუალებების ღირებულებას (c) და ახლად შექმნილ ღირებულებას (v+m). ამ პრობლემის გადაწყვეტის საფუძველზე კ. მარქსმა მოგვცა ღირებულების სიდიდისა და სტრუქტურის რაოდენობრივი კავშირი საწარმოო ძალების განვითარების დონესთან. კ. მარქსმა პირველმა პოლიტ. ეკონომიკაში გადაჭრა ღირებულების გამოვლინების ფორმის ანუ საცვლელი ღირებულების პრობლემა. მისი დასკვნით, საქონლის ღირებულების გამოვლინების ერთადერთი შესაძლებელი ფორმაა მისი დაპირისპირებულობა — სახმარი ღირებულება, რომ ღირებულება შეფარდებით გამოიხატება საქონლის სახმარი ღირებულების რაოდენობაში. ამრიგად, გზა გაეხსნა ღირებულების ფორმების ისტ. პროცესის მეცნ. შესწავლას. კ. მარქსმა გადაჭრა კლასიკური ბურჟ. პოლიტ. ეკონომიისათვის დამახასიათებელი წინააღმდეგობა ღირებულების კანონსა და ზედმეტი ღირებულების კანონს შორის, ღირებულების კანონსა და მოგების საშ. ნორმის კანონს შორის და აჩვენა, რომ წარმოების ფასი და საშ. მოგება სპეციფ. ღირებულებითი ფორმებია. კ. მარქსის მიერ დამუშავებული შ. ღ. თ. საფუძვლად დაედო მისი ზედმეტი ღირებულების თეორიას, რ-საც ვ. ი. ლენინმა კ. მარქსის ეკონ. მოძღვრების ქვაკუთხედი უწოდა.

ვულგარული პოლიტიკური ეკონომია ცდილობდა და ცდილობს შ. ღ. თ-ის უარყოფას. ამ მიზნით იგი თავისი განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე ამა თუ იმ კონცეფციებს აყენებს (იხ. სტ. *ღირებულების ბურჟუაზიული თეორიები*).

ᲨᲠᲝᲛᲘᲗᲘ ᲨᲘᲜᲐᲒᲐᲜᲐᲬᲔᲡᲘ, სსრკ-ში ნორმატიული აქტი, რ-იც აწესრიგებს საწარმოს, დაწესებულებისა და ორგანიზაციის მუშაკთა ერთობლივ შრომას საწარმოო პროცესში. შ. შ.-ის მიზანია ხელი შეუწყოს შრომის დისციპლინის განმტკიცებას, სამუშაო დროის რაციონალურ გამოყენებას, შრომის ნაყოფიერების ამაღლებასა და საზ. წარმოების ეფექტურობას. შ. შ-ს ადგენს საწარმოს, დაწესებულებისა და ორგანიზაციის ადმინისტრაცია პროფკავშირის კომიტეტთან შეთანხმებით, დადგენილი წესით დამტკიცებული ტიპობრივი შინაგანაწესის საფუძველზე (საქ. სსრ შრომის კანონთა კოდექსი. მ. 130). შ. შ. შეიცავს შემდეგ განყ-ებს: ზოგადი დებულებანი, მუშა-მოსამსახურეთა მიღებისა და დათხოვნის წესი, მათი ძირითადი მოვალეობანი, ადმინისტრაციის მოვალეობა, სამუშაო დრო და მისი გამოყენება, მუშაობაში მიღწეული წარმატებებისათვის წახალისება, პასუხისმგებლობა შ. შ.-ის დარღვევისათვის. სახ. მეურნ. ზოგიერთ დარგში (მაგ., სარკინიგზო, საწყლო, საჰაერო ტრანსპორტზე) მოქმედებს წესდებები დისციპლინის შესახებ.

ᲨᲠᲝᲛᲘᲗᲘ ᲮᲔᲚᲨᲔᲙᲠᲣᲚᲔᲑᲐ, მშრომელისა და საწარმოს, დაწესებულებას, ორგანიზაციას შორის შეთანხმება, რ-ითაც მშრომელი ვალდებულებას იღებს შეასრულოს სამუშაო გარკვეული სპეციალობის, კვალიფიკაციის ან თანამდებობის მიხედვით, დაემორჩილოს შრომის შინაგანაწესს, ხოლო საწარმო, დაწესებულება, ორგანიზაცია, თავის მხრივ, ვალდებულებას იღებს მშრომელს გადაუხადოს ხელფასი და უზრუნველყოს იგი შრომის იმ პირობებით, რაც გათვალისწინებულია შრომის კანონმდებლობით, კოლექტიური ხელშეკრულებით და მხარეთა შეთანხმებით. საწარმოს, დაწესებულების, ორგანიზაციის ადმინისტრაციას უფლება არა აქვს მოსთხოვოს მუშას ან მოსამსახურეს იმ სამუშაოს შესრულება, რ-იც შ. ხ-ით არ არის გათვალისწინებული. შ. ხ-ის პირობები ბათილია, თუ ისინი აუარესებენ მუშაკის მდგომარეობას შრომის კანონმდებლობის ნორმებთან შედარებით ან ეწინააღმდეგებიან მას. შ. ხ. იდება როგორც განუსაზღვრელი, ისე განსაზღვრული ვადით (მხოლოდ არაუმეტეს 3 წლისა), აგრეთვე გარკვეული სამუშაოს შესრულების ვადით. შ. ხ. შეიძლება დაიდოს ზეპირი ან წერილობითი ფორმით. სამუშაოზე მიღება ფორმდება ადმინისტრაციის ბრძანებით. შ. ხ-ის შეწყვეტა ხდება: მხარეთა შეთანხმებით; ვადის გასვლის გამო; მუშაკის სამხ. სამსახურში გაწვევის ან შესვლის გამო; მუშაკის ინიციატივით (რის შესახებაც ადმინისტრაციას უნდა ეცნობოს წერილობით 2 თვით ადრე); პროფკავშირული ორგანოს (არანაკლებ რ-ნულისა) მოთხოვნით; სასამართლოს განაჩენის კანონიერ ძალაში შესვლის საფუძველზე და სხვ.

ნ. წერეთელი.

ᲨᲠᲝᲛᲘᲡᲐ ᲓᲐ ᲗᲐᲕᲓᲐᲪᲕᲘᲡ ᲡᲐᲑᲭᲝ, რსფსრ სახკომსაბჭოს ორგანო, რ-იც წარმართავდა ეკონ. კომისარიატებისა და ყველა უწყების საქმიანობას ქვეყნის თავდაცვის დარგში. შეიქმნა 1920 აპრილში. მოქმედებდა სახკომსაბჭოს კომისიის უფლებებით. მისი ორგანოები ადგილებზე იყვნენ საოლქო, საგუბერნიო და სამაზრო ეკონ. თათბირები. 1921 მაისში ვ. ი. ლენინმა შეადგინა „შრომისა და თავდაცვის საბჭოს განაწესი ადგილობრივი საბჭოთა დაწესებულებებისათვის" (პროექტი) (თხზ., მე-4 გამოც., ტ. 32, გვ. 476—507). შ. და თ. ს-ში შედიოდნენ სახკომსაბჭოს თავ-რე (შ. და თ. ს-ს თავ-რე) და სახ. კომისრები — სამხ. საქმეთა, მიმოსვლის გზათა, მიწათმოქმედების, სურსათის, შრომის, მუშათა და გლეხთა ინსპექციის (მგი), სახ. მეურნეობის უმაღლესი საბჭოს (სმუს) თავ-რე, საკავშ. ცენტრ. საბჭოს პროფესიული კავშირების (საცსპკ) წარმომადგენელი, ცენტრ. სტატისტ. სამმართველოს (ცსს) მმართველი (სათათბირო ხმით). შ. და თ. ს-ს პირველი თავ-რე იყო ვ. ი. ლენინი. 1937 წ. 28 აპრ. სსრკ ცაკის დადგენილებით შ. და თ. ს. გაუქმდა. მისი ფუნქციები გადაეცა სსრკ სახკომსაბჭოსთან არსებულ ეკონ. საბჭოს.

ᲨᲠᲝᲛᲘᲡ ᲐᲜᲐᲖᲦᲐᲣᲠᲔᲑᲐ, იხ. *შრომის მიხედვით განაწილების კანონი.*

ᲨᲠᲝᲛᲘᲡ ᲐᲜᲐᲖᲦᲐᲣᲠᲔᲑᲘᲡ ᲙᲝᲚᲔᲥᲢᲘᲣᲠᲘ ᲤᲝᲠᲛᲐ, შრომის ანაზღაურება კოლექტივის (ბრიგადა, საამქრო, უბანი) შრომის შედეგების მიხედვით, სსრკ-ში განსაკუთრებით გავრცელდა მრეწვ. და მშენებლობის დარგებში. შ. ა. კ. ფ.-ის დროს გამომუშავებული თანხა ნაწილდება მუშის ნამუშევარი დროისა და სატარიფო თანრიგის გათვალისწინებით.

ᲨᲠᲝᲛᲘᲡ ᲐᲜᲐᲖᲦᲐᲣᲠᲔᲑᲘᲡ ᲤᲝᲜᲓᲘ ᲙᲝᲚᲛᲔᲣᲠᲜᲔᲝᲑᲔᲑᲨᲘ, შრომის მიხედვით განაწილებისათვის გათვალისწინებული მატერიალური და ფულადი რესურსების ერთობლიობა. იქმნება სკკპ ცკ და სსრკ მინ. საბჭოს დადგენილებისა (16. V. 1966) და კოლ-ბის სანიმუშო წესდების 28, 29, 36—38 პუნქტების შესაბამისად. მისი შედგენილობა და ზრდა იგეგმება შრომის ანაზღაურების დებულებისა და კოლ-ბის საწარმოო-ფინანს. გეგმის შესაბამ. არსებული მითითებების შესაბამისად. კოლ-ბა პროდუქტის რეალიზაციისაგან მიღებულ შემოსავალს პირველ რიგში, იყენებს შრომის ანაზღაურების ფონდის შესავსებად (იხ. *შრომის ანაზღაურების ფორმა კოლმეურნეობებში*).

ᲨᲠᲝᲛᲘᲡ ᲐᲜᲐᲖᲦᲐᲣᲠᲔᲑᲘᲡ ᲤᲝᲠᲛᲐ ᲙᲝᲚᲛᲔᲣᲠᲜᲔᲝᲑᲔᲑᲨᲘ, შრომის მიხედვით განაწილების სოციალისტური ფორმა, რ-ის თავისებურება განპირობებულია წარმოების საშუალებებზე კოოპერაციულ-საკოლმეურნეო საკუთრების ფორმით. კოლ-ბების ჩამოყალიბების დასაწყისში კოლმეურნეთა საზ. შრომაში მონაწილეობისა და შემოსავლის განაწილებაში მათი წილობრივი მონაწილეობის ძირითადი საზომი შრომადღე იყო.

კოლ-ბებში წარმოებული პროდუქცია მუშაკთა კოლექტივს ეკუთვნის, ამიტომ შრომის ანაზღაურების ფონდის წყაროა მოცემული მეურნეობის მთლიანი შემოსავალი. შრომის ანაზღაურების ფონდი კოლ-ბათა მთლიანი ნატურალური და ფულადი შემოსავლის ნაწილია.

შ. ა. ფ. კ. ხასიათდება ძირითადი და დამატებითი ანაზღაურების შეხამებით. იმისდა მიხედვით, თუ როგორია მეურნ. განვითარების დონე, შრომის ორგანიზაციის ფორმები და წარმოების სხვა პირობები, გამოიყენება შრომის ანაზღაურების სანარდო, დროითი, აკორდული, აკორდულ-პრემიული, სანარდო-პრემიული და დროით-პრემიული სისტემები (იხ. *ხელფასი*).

სკკპ ცკ-ისა და სსრკ მინისტრთა საბჭოს 1966 წ 16 მაისის დადგენილების („საზოგადოებრივი წარმოების განვითარებით კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების გადიდების შესახებ") შესაბამისად, ამავე წლის 1 ივლ-იდან შემოღებულია კოლმეურნეთა შრომის გარანტირებული ფულადი ანაზღაურება საბჭ. მეურნ. შესაბამისი მუშათა სატარიფო განაკვეთის საფუძველზე.

კოლ-ბის საწარმოო-ფინანსურ გეგმაში გათვალისწინებულია შრომის ანაზღაურების ფულადი და ნატურალური ფონდი. შრომის ანაზღაურება წარმოებს ფულით ყოველთვიურად, ხოლო ნატურით პროდუქციის შემოსავლის მიხედვით. შემოსავლის განაწილების დროს პირველ რიგში გამოიყოფა სახსრები შრომის ანაზღაურებაზე.

გარანტირებული ფულადი ანაზღაურება სათანადო სახსრების უქმარისობის შემთხვევაში იფარება სახელმწ. ბანკის კრედიტის ანგარიშზე, რ-იც მიეცემათ 5 წლის ვადით (დაფარვა იწყება მესამე წლიდან). სეზონის მიხედვით შრომის ანაზღაურებაზე სახსრების უქმარისობის დასაფარავად კოლ-ბებს შეუძლიათ ისარგებლონ მოკლევადიანი საბანკო კრედიტით.

ლ. გეგეჭაძე.

ᲨᲠᲝᲛᲘᲡ ᲑᲐᲚᲐᲜᲡᲘ, იხ. *შრომითი რესურსების ბალანსი.*

ᲨᲠᲝᲛᲘᲡ ᲑᲘᲠᲟᲐ, დაწესებულება, რ-იც ახორციელებს შუამავლის ფუნქციას მუშებსა და მეწარმეებს შორის სამუშაო ძალის ყიდვა-გაყიდვის პროცესში. წარმოიშვა XIX ს. I ნახევარში (გერმანია, ინგლისი) და გავრცელდა სხვა ქვეყნებშიც. XX ს. დასაწყისში ინგლისში დაწესდა საერთო ეროვნ. შ. ბ.; სახელმწიფო-მონოპოლისტური კაპიტალიზმის პირობებში შრომის დაქირავების ფუნქციას ძირითადად ახორციელებს სახელმწ. შ. ბ., რ-იც ექვემდებარება შრომის სამინისტროს. მის პარალელურად კაპიტალ. ქვეყნებში არსებობს ფასიანი კერძო სააგენტოები (კანტორები).

სსრკ-ში შ. ბ. არსებობდა საბჭ. ხელისუფლების პირველ წლებში მან დიდი როლი შეასრულა მოსახლ. სამუშაოთი დასაქმების უზრუნველყოფაში 1930 დასასრულს სსრკ-ში უმუშევრობა ლიკვიდირებულ იქნა, რის გამოც შ. ბ-მ არსებობა შეწყვიტა.

„ᲨᲠᲝᲛᲘᲡ ᲒᲐᲜᲗᲐᲕᲘᲡᲣᲤᲚᲔᲑᲘᲡ" ᲯᲒᲣᲤᲘ, პირველი რუსული მარქსისტული ორგანიზაცია, არსებობდა 1883 წ. 1 (13) სექტ. — 1903 აგვ. ჟენევაში, მის შემადგენლობაში შედიოდნენ გ. პლეხანოვი, ვ. ზასულიჩი, პ. აქსელროდი, ლ. დეიჩი, ვ. იგნატოვი. ჯგუფის დამაარსებელი და ხელმძღვანელი იყო გ. პლეხანოვი. 1884 დაპატიმრების გამო ჯგუფს ჩამოსცილდა დეიჩი, 1885 გარდაიცვალა იგნატოვი. 1883-მდე „შ. გ." ჯ-ის წევრები ადრე ხალხოსნები (ე. წ. ჩერნოპერედელელები) იყვნენ. მუშათა მოძრაობის აღმოცენებამ და ხალხოსნური მოძრაობის მარცხმა დღის წესრიგში დააყენა ახ. რევ. თეორიის ჩამოყალიბება. პლეხანოვი და მისი თანამოაზრეები ემიგრაციაში გაეცნენ დას. ევრ. მუშათა მოძრაობის გამოცდილებას, შეისწავლეს მეცნ. სოციალიზმის თეორია, რამაც აიძულა ისინი ძირეულად გადაეხედათ თავიანთი რევ. პრაქტიკისათვის. „შ. გ." ჯ-მა წამოაყენა თავისი ძირითადი მიზნები და ამოცანები: 1. კ. მარქსის, ფ. ენგელსისა და მათი თანამოაზრეთა მნიშვნელოვანი ნაშრომების გადათარგმნა რუს. ენაზე 2. ნაროდნიკობის კრიტიკა და რუს. საზ. ცხოვრების პრობლემების დამუშავება მარქსიზმის თეორიის თვალსაზრისით. ჯერ კიდევ 1882 პლეხანოვმა თარგმნა რუს. ენაზე „კომუნისტური პარტიის მანიფესტი". შემდგომში ჯგუფმა თარგმნა და გამოსცა კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის მრავალი ნაშრომი, რ-ებსაც 80—90-იან წლებში სწავლობდნენ რუს. პირველ ს.-დ. ორგანიზაციებში და რ-ებმაც დიდი როლი ითამაშეს რევ. ახალგაზრდობის მარქსიზმისაკენ შემობრუნების საქმეში. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა პლეხანოვის შრომებს: „სოციალიზმი და პოლიტიკური ბრძოლა" (1883), „ჩვენი უთანხმოებანი" (1885) და სხვ.

„შ. გ." ჯ-მა მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა „ეკონომიზმთან" ბრძოლაში. 1901—03 გამოვლინდა ვ. ი. ლენინისა და პლეხანოვს შორის იდეური უთანხმოებანი, რაც გამძაფრდა რსდმპ II ყრილობის შემდეგ და რამაც რუს. სოციალ-დემოკრატები მიიყვანა ბოლშევიკებად და მენშევიკებად გათიშვამდე. ვ. ი. ლენინი მიუთითებდა

„შ. ბ.“ ჯ-ის შეცდომებზე, რაც უმთავრესად გამოიხატებოდა იმაში, რომ ჯგუფი არ იყო დაკავშირებული მუშათა მოძრაობასთან, რომ მისი წევრებისათვის არ იყო ნათელი რუსეთში კაპიტალიზმის განვითარების თავისებურებები და რუს. სოციალ-დემოკრატების განსაკუთრებული ამოცანები II ინტერნაციონალისაგან განსხვავებული ახ. ტიპის პარტიის შექმნაში. „შ. ბ.“ ჯ-ის და უპირველესად პლეხანოვის დამსახურებად ვ. ი. ლენინი მიიჩნევდა ნაროდნიკების, „ლეგალური მარქსისტების“, საერთაშ. რევიზიონიზმისა და ანარქიზმის წინააღმდეგ ბრძოლას, აგრეთვე იმას, რომ მან რუს. რევოლუციონერებს გააცნო მეცნ. სოციალიზმის რაობა. მარქსიზმის ისტორიას რუსეთში ვ. ი. ლენინი იწყებდა „შ. ბ.“ ჯ-ის დაარსების მომენტიდან.

ლიტ.: ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., თხზ., ტომი-4, ტ. 1, გვ. 214—221, ტ. 4, გვ. 275—78, 330—37; სკკპ ისტორია, თბ., 1974.

შრომის გასაზოგადოება, ინდივიდუალური შრომის პროცესის გარდაქმნა საზოგადოებრივად, რაც დაკავშირებულია შრომის დანაწილების განვითარებასთან და ინდივიდუალური წარმოების საშუალებების კოლექტიური წარმოების საშუალებებით შეცვლასთან.

პირველყოფილ საზ-ბაში საწარმოო ძალების განვითარებამ გამოიწვია შრომის ინდივიდუალიზაცია, ერთობლივი შრომის დარღვევა. წარმოიშვა ინდივიდ. გლეხური და ხელოსნური მეურნეობები. ინდივიდ. შრომა განსაკუთრებით გავრცელდა ფეოდალიზმის დაშლის პერიოდში. სასაქონლო წარმოების განვითარებასა და შრომის დანაწილების გაღრმავების პირობებში შეიქმნა უფრო სრულყოფილი წარმოების საშუალებები, რ-ებიც ადამიანთა ერთობლივ შრომას საჭიროებდა. დამოუკიდებელი გლეხური და ხელოსნური მეურნეობების ნაცვლად აღმოცენდა კაპიტალ. მანუფაქტურა, შემდეგში კი — კაპიტალ. ფ-კა. სპეციალიზაციის, კოოპერირებისა და კომბინირების განვითარების წყალობით შ. გ. გამოვიდა ერთი ფ-კის ჩარჩოდან. საბოლოოდ მთელი საზ. წარმოება გადაიქცა ერთ მთლიან ორგანიზმად, რ-შიც ყველა მისი რგოლი ერთმანეთთან დაკავშირებული აღმოჩნდა არა მარტო შრომის ტექნიკ. დანაწილებით, არამედ თვით წარმოების პროცესში შრომის დანაწილებით. შ. გ-მ მიაღწია მსოფლიო მეურნ. აღმოცენებამდე.

საზ-ბის განვითარების გარკვეულ ეტაპზე კაპიტალიზმის პროგრ. როლი გამოვლინდა შ. გ-ში, მისი ნაყოფიერების ამაღლებაში. მაგრამ კაპიტალიზმის პირობებში შ. გ. დაკავშირებულია ანტაგონისტური წინააღმდეგობის განვითარებასთან, ამიტომ იგი არ შეიძლება იქამდე განვითარდეს, რომ მოიცვას საზ-ბის ცხოვრების ყველა სფერო, დარგი და ქვეყანა.

კაპიტალიზმიდან სოციალიზმზე გარდამავალი პერიოდის ერთ-ერთი ამოცანაა შ. გ-ის ამაღლება. სოციალიზმის პირობებში შ. გ-ის პროცესი ღრმავდება საწარმოო ძალების განვითარებისა და კომუნიზმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის მშენებლობის საფუძველზე. შ. გ-ის შედეგად ერთი ქვეყნის მთელი საზ. მეურნ. და შემდეგში ყველა სოციალ. ქვეყანა გადაიქცევა ერთიან წარმოებად, კომპლექსად, რ-ისთვისაც დამახასიათებელი იქნება მრეწვ. და სოფ. მეურნ. განვითარების მაღალი დონე.

არაკაპიტალ. ფორმით შ. გ-ის განვითარების შესაძლებლობა წარმოიშვა განვითარებად ქვეყნებშიც, სოციალ. ქვეყნების დახმარების საფუძველზე მსხვილი სახელმწიფოებრივი საწარმოების მშენებლობისა და საწარმოო კოოპერირების შექმნის გზით.

ლ. გაპრინდაძე.

შრომის გარანტირებული ყოველთვიური ანაზღაურება კოლმეურნეობებში, იხ. *შრომის ანაზღაურების ფორმა კოლმეურნეობებში*.

შრომის გეოგრაფიული დანაწილება, იხ. *შრომის ტერიტორიული დანაწილება*.

შრომის დანაწილება, საზოგადოებრივი შრომის ისტორიულად განსაზღვრული სისტემა, რ-იც ყალიბდება საზოგადოების განვითარების პროცესში შრომითი საქმიანობის თვისებრივი დიფერენციაციის შედეგად. არსებობს შ. დ-ის სხვადასხვა ფორმა. შ. დ. შეესაბამება საწარმოო ძალების განვითარების მიღწეულ დონეს. იგი შრომის ნაყოფიერების ამაღლების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორია. შ. დ. გულისხმობს ადამიანთა საქმიანობის გაცვლასაც. განასხვავებენ შ. დ-ს საზ-ბის შიგნით და საწარმოს შიგნით. შ. დ-ის ეს ორი სახე ურთიერთდაკავშირებული და ურთიერთგანპირობებულია. საზ. წარმოების დანაწილებას წინ მსხვილ საქმიანობად (მიწათმოქმედება, მეცხოველეობა, მრეწველობა და ა. შ.) კ. მარქსმა უწოდა ზოგადი შ. დ., ხოლო ამ საქმიანობის დაყოფას სახეებად და ქვესახეებად — კერძო შ. დ., საწარმოს შიგნით შ. დ-ს კი — ცალკეული შ. დ. განასხვავებენ აგრეთვე შრომის ტექნიკ. დანაწილებასა და შრომის საერთაშ. დანაწილებას.

კაპიტალიზმამდელ ფორმაციებში შ. დ. უმთავრესად ხასიათდებოდა შრომის მარტივი კოოპ. ფორმით. ეს არსებითად ნატურალური მეურნ. ბატონობით.

კაპიტალ. ფორმაციის ჩამოყალიბებასთან ერთად შ. დ-მა არნახული ზრდა. შ. დ-ის ანალიზი მოცემულია ა. სმითის შრომებში. იგი თვლიდა შ. დ-ის მეცნ. თეორიის ფუძემდებლად. მისი აზრით, შ. დ-ის მთავარი შედეგია მუშაკის შრომის ნაყოფიერების ზრდა. იგი ხელს უწყობს მუშაკის კვალიფიკაციის ზრდას და ახ. ტექნიკის დანერგვას. ამის გამო შ. დ. ა. სმითთან გამოდის ეკონ. განვითარების წამყვან ძალად. ამასთან ა. სმითი ეხებოდა შ. დ-ის ნეგატიურ მხარეებსაც. შრომის საერთაშორისო დანაწილების ანალიზის დროს ა. სმითი ამტკიცებდა ვაჭრობისა და მეწარმეობის თავისუფლების აუცილებლობას. შრომის საერთაშ. დანაწილების თეორიის შემდგომი განვითარება არსახა დ. რიკარდოს მოძღვრებაში, რ-მაც წამოაყენა ე. წ. შ ე დ ა რ ე ბ ი თ ი ხ ა რ ჯ ე ბ ი ს კონცეფცია.

შ. დ-ის ჭეშმარიტად მეცნ. თეორია მოცემულია მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსების შრომებში, რ-ებშიც ლაპარაკია შ. დ-ის ისტ. აუცილებლობასა და პროგრესულობაზე. ახსნილია ექსპლუატატორულ საზ-ბაში შ. დ-ის ანტაგონისტური წინააღმდეგობანი და მოცემულია ამ წინააღმდეგობათა გადალახვის გზები.

შ. დ-ის განმსაზღვრელი პირობაა მოცემული ქვეყნის საწარმოო ძალების განვითარების დონე, თავის მხრივ, იგი ხელს უწყობს ტექ. პროგრესს, შრომის ნაყოფიერების ზრდას. შ. დ. გავლენას ახდენს წარმოებითი ურთიერთობის განვითარებაზეც. მაგ., შრომის პირველი დიდი საზ. დანაწილების შედეგად აღმოცენდა მესაკუთრეობრივი წყობილება. შ. დ-თან არის დაკავშირებული ქალაქისა და სოფლის შორის დაპირისპირებულობის წარმოშობა, სასაქონლოწარმოების აღმოცენება და ა. შ.

მანქანური ინდუსტრ. წარმოქმნასა და განვითარებას თან ახლდა შ. დ-ის გაღრმავება. კაპიტალიზმის დროს შრომის გასაზოგადოების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გამოვლინებაა მრეწვ. ახ. დარგების წარმოშობა და წარმოების სპეციალიზაცია. შ. დ. წარმოიშობა აგრეთვე კაპიტალ. საწარმოს შიგნით. შ. დ-ის სტიქიური განვითარება ამწვავებს კაპიტალიზმის ძირითად წინააღმდეგობას — წინააღმდეგობას წარმოების საზ. ხასიათსა და მითვისების კერძო კაპიტ. ფორმას შორის. კაპიტალიზმის განვითარება განაპირობებს ეროვნ. მეურნეობების დაახლოებას, შრომის საერთაშ. დანაწილების განვითარებას, მაგრამ ეს პროცესი მიმდინარეობს ხალხთა ჩაგვრისა და ექსპლუატაციის ბაზაზე.

ს ო ც ი ა ლ ი ზ მ ი ს დ რ ო ს იქმნება შ. დ-ის პრინციპულად ახ. სისტემა. წარმოების საშუალებებზე საზ. საკუთრების დამყარება ხდის შ. დ-ის ექსპლუატატორულ საფუძვლებს აქ. შ. დ. ატარებს გეგმაზომიერ ხასიათს და ვლინდება ადამიანთა თანამშრომლობისა და ურთიერთდახმარების ფორმით, საზ. წარმოების დარგებს შორის, ცალკეულ საწარმოებს ან ცალკეულ მუშაკებს შორის. არსებობს აგრეთვე შრომის საერთაშორისო სოციალისტური დანაწილება (იხ. აგრეთვე *სტატიები შრომის ტერიტორიული დანაწილება, შრომის საერთაშორისო დანაწილება, სოციალისტური ეკონომიკური ინტეგრაცია, საწარმოო ძალთა განლაგება*).

შრომის დანაწილება კაპიტალიზმის დროს, იხ. *შრომის დანაწილება*.

შრომის დანაწილება სოციალიზმის დროს, იხ. *შრომის დანაწილება*.

შრომის დაცვა, ეკონომიკურ, ტექნიკურ, სანიტარულ-ჰიგიენურ და სამართლებრივ ღონისძიებათა სისტემა, რ-იც უზრუნველყოფს მომუშავეთა უსაფრთხო და ჯანსაღი შრომის პირობების უზრუნველყოფას. სსრკ-სა და სხვა სოციალ. ქვეყნებში მშრომელთა ჯანმრთელობის დაცვა, პროფ. დაავადებათა და საწარმოო ტრავმატიზმის ლიკვიდაცია სახელმწიფოს ერთ-ერთი მთავარი საზრუნავია. სახელმწიფოს ზრუნვა შ. დ-თვის კონსტიტუციურ პრინციპადაა აღიარებული (სსრკ კონსტ., მმ 21, 42). შ. დ-ის ძირითადი დებულებანი ასახულია სსრკ და მოკავშირე რესპუბლიკების შრომის კანონმდებლობის საფუძვლებში და მოკავშირე რესპუბლიკების შრომის კანონთა კოდექსებში. შ. დ-ის ნორმებს შეიცავს აგრეთვე შრომითი შინაგანაწესი. შ. დ-ის დებულებანი დაკონკრეტებულია უსაფრთხოების ტექ. წესებში, აგრეთვე საწარმოო სანიტ. და შრომის ჰიგიენის ნორმებში. ორგანიზმზე საწარმოო გარემოს მავნე ზემოქმედებისგან დასაცავად უსასყიდლოდ მუშებს, დადგენილი წესის მიხედვით, საწარმოს ხარჯზე ეძლევათ სპეცტანსაცმელი, სპეცფეხსაცმელი, სპეცკვება, სამკურნ.-პროფილაქტ. საკვები. შ. დ-ის ნორმების შესრულებას კონტროლს უწევენ პროფკავშირები, შრომის ტექ. და სამართ. ინსპექციები, აგრეთვე სხვა სპეციალიზებული სახელმწ. ორგანოები. შ. დ-ის საერთო კანონმდებლობის დაცვაზე საერთო ზედამხედველობას ახორციელებს სსრკ პროკურატურა.

შრომის დაცვის საკავშირო სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი პ რ ო ფ კ ა ვ შ ი რ თ ა ს რ უ ლ ი ა დ ს ა კ ა ვ შ ი რ ო ც ე ნ ტ რ ა ლ უ რ ი ს ა ბ ჭ ო ს ი, დაარსდა თბილისში 1931 საქართვ. სახალხო კომისარიატის შრომის ჰიგიენის ლაბორ. ბაზაზე. ინ-ტის სამეცნ. კვლევის მთავარი მიმართულებაა საწარმოებში შრომის პირობების გაჯანსაღება, ტრავმატიზმისა და პროფდაავადებათა შემცირება, ნორმატიული დოკუმენტაციის დამუშავება. ინდივიდ. დაცვის საშუალებათა შექმნა და სხვ. ინ-ტში არის 13 ლაბორ., სპეც. საკონსტრუქტორო ბიურო და საცდელი წარმოება. ინ-ტი სსრკ-ში მთავარი და მაკოორდინირებელი ორგანიზაციაა საწარმოო პროცესების უსაფრთხოების დაცვისა და მართვის საკითხებში. ინ-ტის სამეცნ. შრომები ქვეყნდება თემატურ კრებულებში, რ-ებიც გამოდის 1974-იდან.

ი. ცინცაძე.

შრომის დისციპლინა, ერთობლივი, კოლექტიური შრომისათვის აუცილებელი წესრიგი, რ-იც განმტკიცებულია სამართლებრივ და სხვა სოციალური ნორმებით. ვ. ი. ლენინი შ. დ-ის დაცვას პირდაპირ უკავშირებდა სოციალიზმის აშენების შესაძლებლობას. იგი მიუთითებდა, რომ „მხოლოდ უსასტიკესი ორგანიზაცია და

„შრომითი დისციპლინა მიგვიყვანს ჩვენ სოციალიზმამდე" (ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 27, გვ. 354). სსრკ კონსტიტუცია აცხადებს, რომ კეთილსინდისიერი შრომა, შ. დ-ის დაცვა სსრკ თითოეული შრომისუნარიანი მოქალაქის მოვალეობა და ღირსების საქმეა (მ. 60). ამ კონსტ. მოთხოვნების შინაარსი დაკონკრეტებულია შრომის კანონმდებლობაში, შრომის შინაგანაწესში, სადისციპლინო წესდებებში, კოლექტ. ხელშეკრულებებში და ა. შ.; მშრომელთა ვალდებულებები, რ-თა თვისაც დამახასიათებელია შრომისადმი სოციალ. დამოკიდებულება, ცხადდებიან ისეთებიც, რ-ებიც არეგულირებენ შ. დ-ს. შ. დ-ის განმტკიცების მეთოდები სხვადასხვაგვარია: მორალისადმი ესაა დარწმუნების მეთოდი, სოციალ. შეჯიბრების განვითარება, მატერ. დაინტერესების პრინციპის განხორციელება, შეღავათისა და უპირატესობის დაწესება იმათთვის, ვინც შრომაში წარმატებას მიაღწია, მორალური წახალისების ღონისძიებანი (მადლობის გამოცხადება, დაჯილდოება). შ. დ-ის განსამტკიცებლად მისი დამრღვევის მიმართ იყენებენ სახ. და დისციპლინური ზემოქმედების ღონისძიებებს (იხ. დისციპლინური პასუხისმგებლობა). ფართოდ მიმართავენ ზემოქმედების კოლექტ. საშუალებებს (შ. დ-ის დარღვევის შემთხვევის განხილვა მშრომელთა კრებებზე, ამხანაგურ სასამართლოებში) (იხ. საქ. სსრ შრომის კანონთა კოდექსი. თავი X, მმ. 127—138).

შრომის ეკონომიის კანონი, იხ. *შრომის ნაყოფიერების ზრდის კანონი.*

შრომის ეკონომიკა სსრკ-ში, ეკონომიკური მეცნიერების დარგი, რ-იც შეისწავლის შრომის საზოგადოებრივი ორგანიზაციის (შრომაში ადამიანის ჩაბმა, შრომის კოოპერაციის, სამუშაო ძალის კვლავწარმოებისა და სხვ.). შ. ე. იკვლევს თვით საფუძვლებსა და ეკონ. კანონზომიერებებს, რ-ებიც სხვადასხვა დონეზე (საწარმოს, დარგის, სახ. მეურნ. მასშტაბით) განსაზღვრავენ საზ. შრომის რაციონალურ გამოყენებას, სოციალ. საზ-ბაში შრომის მეცნიერულად დასაბუთებული ორგანიზაციისა და დაგეგმვის კონკრ. მეთოდებს, ამასთან ანალიზებენ სოციალ. და კაპიტალ. შრომის ორგანიზაციის ძირეულ განსხვავებებს, სოციალ. წყობის უპირატესობებს ამ სფეროში, აგრეთვე ამუშავებენ კაპიტ. მეურნეობის სხვადასხვა ეტაპზე შრომის ორგანიზაციის თავისებურებებს.

შ. ე-ის შესწავლის აქტუალური პრობლემებია: მუშაკთა მატერ. და მორალური სტიმულირების შეხამებისა და წარმოების ეფექტიანობის ამაღლებაზე მისი ზემოქმედების გაძლიერება, შრომის ნაყოფიერების ზრდა, პროდუქციის ხარისხის გაუმჯობესება, მატერ. რესურსების ეკონ. ხარჯვა და სხვ. შ. ე-ში დიდი ადგილი უჭირავს სახ. მეურნ. მუშაკთა შრომის ანაზღაურების პრობლემების დამუშავებას.

შ. ე. დაკავშირებულია მრავალ ეკონ. (სახ. მეურნ. დაგეგმვა, სტატისტიკა, ფინანსები) და ტექ. მეცნიერებასთან, იგი შრომის საწარმოო ამოცანების გადაწყვეტისათვის ფართოდ იყენებს შრომის ტექნორმირების მასალებს, სარგებლობს შრომის სოციოლოგიისა და სტატისტიკ. დასკვნებითა და შეფასებებით. შ. ე-ის მრავალი საკითხი შესწავლება ბიოლ. დისციპლინებთან — შრომის ფიზიოლ., ჰიგიენისა და ფსიქოლ.-ის მონაცემების გათვალისწინებით.

ი. დოკუპრიძე, ა. მიქელაძე.

შრომის ელექტროაღჭურვილობა, წარმოების ელექტროფიკაციის უმნიშვნელოვანესი მაჩვენებელი, რ-იც ახასიათებს ელექტროენერგიით შრომის უზრუნველყოფას. შ. ე. *შრომის ენერგოაღჭურვილობის* შემადგენელი ნაწილია. მისი დონის ამაღლება ხელს უწყობს *შრომის ნაყოფიერების* ზრდას.

განასხვავებენ შ. ე-სა და მუშათა ელექტროაღჭურვილობას. შ. ე-ის კოეფიციენტი გაიანგარიშება წარმოებაში მოხმარებული ელექტროენერგიის რაოდენობის გაყოფით ფაქტობრივად ნამუშევარი კაცსაათების რიცხვზე. მუშათა ელექტროაღჭურვილობა კი აჩვენებს ერთ მუშაზე ელექტროამძრავების სიმძლავრეს (კვტ-ში). მუშების ელექტროაღჭურვილობის კოეფიციენტი გამოიხატება ელექტროძრავებისა და ელექტროაპარატების სიმძლავრის შეფარდებით ყველაზე დიდ ცვლაში მომუშავე რიცხვთან.

ელექტროაღჭურვილობისა და ენერგოაღჭურვილობის კოეფიციენტების შეპირისპირება ახასიათებს წარმოების ელექტროფიკაციის დონეს მრეწველობაში შ. ე. გაიანგარიშება, როგორც წლის განმავლობაში მოხმარებული ელექტროენერგიის რაოდენობის შეფარდება წარმოებაში დასაქმებული მუშების საშუალო სიისრივ რიცხვთან. სსრკ მრეწველობაში შ. ე. 1984 წ. 1970-თან შედარებით გაიზარდა 53%-ით, ხოლო საქართველოში — 22%-ით.

კ. ზარანდია.

შრომის ენერგოაღჭურვილობა, მაჩვენებელი, რ-იც ახასიათებს წარმოების პროცესში ადამიანის ფიზიკური ძალის შემცვლელი მექანიკური და ელექტრული ენერგიის მოხმარების კავშირს ცოცხალი შრომის დანახარჯებთან. შ. ე-ის ამაღლება ხელს უწყობს წარმოებაში მექან. ტექ. პროგრესისა და შრომის ნაყოფიერების ზრდას. განასხვავებენ მუშების ენერგოაღჭურვილობას და შ. ე-ს. მუშების ენერგოაღჭურვილობის გამოთვლისას საწარმოს ენერგეტ. სიმძლავრეებს ყოფენ ამ მუშების რიცხვზე, რ-ებიც ამ სიმძლავრეებს იყენებენ. მუშების ენერგოაღჭურვილობის კოეფიციენტი არის საწარმოს ენერგეტ. სიმძლავრის (კვტ) შეფარდება ყველაზე დატვირთულ ცვლაში მუშების რიცხვთან განსაზღვრული თარიღისათვის. შ. ე-ის კოეფიციენტი გაიანგარიშება წარმოებაში მოხმარებული ენერგიის (კილოვატსაათობით) გაყოფით მუშების მიერ ნამუშევარ კაცსაათებზე. იგი გვიჩვენებს მოცემულ პერიოდში ენერგიის რა რაოდენობა მოდის ფაქტობრივად ნამუშევარ 1 კაცსაათზე.

მრეწველობაში შ. ე. გაიანგარიშება, როგორც წლის განმავლობაში მოხმარებული ენერგიის რაოდენობის თანაფარდობა იმავე პერიოდის მუშათა საშუალოსიისრივ რიცხვთან. ეს მაჩვენებელი სსრკ მრეწველობაში 1984-ში 1970-თან შედარებით გაიზარდა 59%-ით, საქართველოში კი — 39%. შ. ე. სოფ. მეურნეობაში გაიანგარიშება როგორც ყველა ენერგეტ. მოწყობილობის საშუალოწლიური სიმძლავრის შეფარდება კოლ-ბებისა და საბჭ. მეურნეობებში უშუალოდ წარმოებაში დასაქმებული მუშათა საშუალოწლიურ რიცხვთან. სსრკ-ში ერთ მუშაკზე ენერგეტ. სიმძლავრე შეადგენს 30 ცხ. ძ., საქართველოში — 9,0 ცხ. ძ. (საქ. სსრ [illegible]).

კ. ზარანდია.

შრომის ექსტენსიურობა, უცვლელი დაძაბულობის პირობებში შრომის რაოდენობა, რ-საც ხარჯავს მუშაკი წარმოების პროცესში დროის განსაზღვრულ მონაკვეთში. მოცემული შრომის ინტენსივობის გამოყენებული შრომის საერთო რაოდენობა, ე. ი. მისი ექსტენსიური სიდიდე, შეიძლება გაიზარდოს ან შემცირდეს სამუშაო დღის, სამუშაო კვირის და სხვ. ხანგრძლივობის ცვლილებებით.

შრომის იარაღები, იხ. *წარმოების საშუალებები.*

შრომის ინტენსივობა, შრომის დაძაბულობის ხარისხი, ე. ი. შრომის რაოდენობა, რ-საც ხარჯავს მუშაკი წარმოების პროცესში დროის განსაზღვრულ მონაკვეთში. შ. ი-ის სიდიდე დამოკიდებულია სამუშაო დროის გამოყენების დონეზე, შრომის პროცესში საჭირო ფიზ. და ნერვ.-გონებრივ ძალებზე, შრომითი მოქმედების გამეორების სიხშირეზე (ტემპზე) და სხვ. შ. ი-ს აქვს ეკონ. მნიშვნელობა: იგი გავლენას ახდენს წარმოებული პროდუქციის მოცულობასა და ღირებულებაზე. შ. ი-ის ზრდა (ინტენსიფიკაცია), ისე როგორც შრომის ნაყოფიერების ზრდა, ადიდებს მოცემული დროის მონაკვეთში წარმოებული სახმარი ღირებულებების მასას. მაგრამ თუ შრომის ნაყოფიერების ზრდა იწვევს შრომის დანახარჯებისა და პროდუქციის ერთეულის ღირებულების შემცირებას, შ. ი-ის ზრდა ან არ ცვლის, ან ადიდებს შრომის დანახარჯების მოცულობასა და პროდუქციის ერთეულის ღირებულებას, რადგან სახმარ ღირებულებათა საერთო ზრდისას დიდდება მათში განივთებული ღირებულების მასა. შ. ი-ს სოც.-ეკონ. შედეგები კაპიტალიზმისა და სოციალიზმის დროს განსხვავებულია.

შრომის კანონთა კოდექსი, სსრკ-ში სისტემატიზებული საკანონმდებლო აქტი, რ-იც არეგულირებს მუშებისა და მოსამსახურეების შრომით ურთიერთობებს. საქ. სსრ შ. კ. კ. მიღებულია 1973 წ. 28 ივნისს. იგი შედგება 247 მუხლისაგან და შეიცავს შემდეგ თავებს: ზოგადი დებულებანი (მმ. 1—6); კოლექტ. ხელშეკრულება (მმ. 7—15); შრომის ხელშეკრულება (მმ. 16—42); სამუშაო დრო (მმ. 43—56), დასვენების დრო (მმ. 57—74); ხელფასი (მმ. 75—100); შრომის ნორმები და სანარდო ფასდებები (მმ. 101—108); გარანტიები და კომპენსაციები (მმ. 109—117); მუშებისა და მოსამსახურეების მატერ. პასუხისმგებლობა (მმ. 118—126), შრომის დისციპლინა (მმ. 127—138); შრომის დაცვა (მმ. 139—155); ქალის შრომა (მმ. 156—166), ახალგაზრდობის შრომა (მმ. 167—178), შეღავათები იმ მუშებისა და მოსამსახურეებისათვის, რ-ებიც მუშაობას უთავსებენ სწავლას (მმ. 179—193), შრომითი დავა (მმ. 194—216); პროფ. კავშირები, მუშათა და მოსამსახურეთა მონაწილეობა წარმოების მართვაში (მმ. 217—228); სახელმწ. სოც. დაზღვევა (მმ. 229—236), ზედამხედველობა და კონტროლი შრომის კანონმდებლობის შესრულებაზე (მმ. 237—243) და დასკვნითი დებულებანი (მმ. 243—247). შ. კ. კ. ხელს უწყობს შრომის ნაყოფიერების ზრდას, საზ. წარმოების ეფექტიანობას და ამის საფუძველზე მშრომელთა ცხოვრების მატერ. და კულტ. დონის ამაღლებას, შრომის დისციპლინის განმტკიცებას და სხვ.

ნ. წერეთელი.

შრომის კაპიტალისტური კოოპერაცია, იხ. *შრომის კოოპერაცია.*

შრომისკარი (ყოფ. უ ფ ა ლ კ ა რ ი), სოფელი ცხაკაიის რ-ნში (ეკის სოფსაბჭო); ეკის მთის დას. კალთაზე, მდ. ცივის (რიონის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. მხარეს, ზ. დ. 70 მ, ცხაკაიიდან 17 კმ. გაზ. „კომუნისტის" სახ. ეკის კოლ-ბა (მევენახეობა, მესიმინდეობა, სოია, ტუნგი). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარით).

შრომის კაპიტალისტური დანაწილება, იხ. *შრომის დანაწილება.*

შრომის კოოპერაცია, მატერიალური და სულიერი დოვლათის კვლავწარმოების პროცესში ცალკეული მუშაკის, მუშათა კოლექტივის ან ერთეული მეურნეობის ერთიანობა, შეთანხმებულობა, ერთობლივი მოქმედება. შ. კ-ს ისეთივე უძველესი ისტორია აქვს, როგორც ადამიანთა საზ-ბას. მისი განვითარება დაკავშირებულია საწარმოო ძალების პროგრესთან. თითოეული წარმოების წესი აძლევს შ. კ-ს სპეციფ. კონკრ.-ისტ. ნიშნებს. უკვე მარტივ კაპიტალისტურ კოოპერაციაში იქმნება ე. წ. ერთობლივი სამუშაო ძალის წარმოქმნის ასპექტ. შესაძლებლობა, რ-იც რეალურად წარმოიშვა რთულ კოოპერაციაში, ე. ი. როცა ადგილი აქვს განცალკევებული შრომის ანუ შრომის სხვადასხვა კონკრ. სახეების კოოპერაციას.

შ. კ-ის კავშირი ყალიბდება ორგა-

რად სტიქიურად და გეგმაზომიერად. სოციალიზმის დროს გეგმაზომიერება შ. კ-ის წამყვანი ფორმაა. აქ მოქმედებას განაგრძობს ღირებულების კანონი, როგორც გეგმიანი მეურნ. ერთ-ერთი კანონი.

შ. კ. ამაღლებს წარმოების ეფექტიანობას მრავალი ფაქტორის ზეგავლენის შედეგად. ეს ფაქტორებია: მასში ახ. საწარმოო ძალის წარმოქმნა, ზოგჯერ ცვლილება გადასვლა რაოდენობრიობიდან თვისებრიობაში; კოოპერაციას თან ახლავს წარმოების საშუალებების ეკონომია იმასთან დაკავშირებით, რომ ხდება წარმოების საშუალებების განსაზოგადოება, მისი სარგებლიანობა იზრდება ღირებულებაზე სწრაფად. შრომის საგნები შეიძლება გამოყენებულ იქნეს კომპლექსურად და სრულად. კოოპერაცია გზას უხსნის შრომითი რესურსების რაციონალურ გამოყენებას (შრომის ორგანიზაციის სრულყოფა, სამუშაო დროის დაკარგვის შემცირება, შეჯიბრების განვითარება), კოოპერაცია უზრუნველყოფს შრომის ერთიანობას და აღრმავებს მის დანაწილებას.

შ. კ-ის უზრუნველყოფის მნიშვნელოვანი მეთოდია მართვა. მართვა შრომის ერთ-ერთი ფუნქციაა. „ყოველი უშუალო საზოგადოებრივი ანუ კოლექტიური შრომა, რომელიც დიდი მასშტაბით წარმოებს, მეტად თუ ნაკლებად მმართველობას საჭიროებს იგი, ერთი მხრივ, - ამყარებს ინდივიდუალურ მოქმედებათა ჰარმონიას" და, მეორე მხრივ, „ასრულებს საერთო ფუნქციებს, რომლებიც მთელი საწარმოო სხეულის მოძრაობიდან გამომდინარეობენ მისი დამოუკიდებელი მოძრაობისაგან განსხვავებით. ცალკეული მევიოლინე დირიჟორი თვითონ ლოტბარობს თავის თავს, ორკესტრი ლოტბარს საჭიროებს" (მარქსი კ., კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954, გვ. 420). მართვის შემდგომ განვითარებასა და სრულყოფას ხელს უწყობს სოციალ. დისციპლინა და სოციალისტური შეჯიბრება. დისციპლინა არის მართული პროცესების ერთიანობის დადგენის ფორმა. იგი მთელის ცალკეული ნაწილის ფუნქციონირების განსაზღვრული წესია. განასხვავებენ შრომით, ტექნოლ., ფინანს. და სხვ. დისციპლინას. შრომის სოც. კოოპერაცია ისტორიულად არსებული კოოპ. უმაღლესი ფორმაა. მისი უპირატესობის საფუძველია წარმოების საშუალებებზე საზ. საკუთრების არსებობა, მართვის ორგანიზაცია დემოკრ. ცენტრალიზმის პრინციპზე, რაც პირველად ცვლის როგორც დისციპლინის, ასევე შეჯიბრების ხასიათს. შეჯიბრება შ. კ-ის პროგრესის ერთ-ერთი ფაქტორია.

სოციალ. შ. კ-ის ერთ-ერთი უმაღლესი ფორმაა სოციალისტური ეკონომიკური ინტეგრაცია.

შრომის მეცნიერული ორგანიზაცია, შრომის ორგანიზაციის სრულყოფის პროცესი, რ-იც დაფუძნებულია მეცნიერებისა და მოწინავე გამოცდილების მიღწევებზე. შ. მ. ო. ჩვეულებრივ გულისხმობს ცალკეულ შრომის კოლექტივში (მაგ. საწარმოში) ცოცხალი შრომის გამოყენების ორგანიზაციის გაუმჯობესებას. მაგრამ სოციალიზმის დროს მეურნ. მიდგომა ითვალისწინებს შრომის ორგანიზაციის სრულყოფას მთელ სახ. მეურნეობაში (იხ. *შრომის ორგანიზაცია*).

მუშაობა შრომის ორგანიზაციის ახ. მეთოდების გამოყენების საფუძველი დაუდო ფ. უ. ტეილორმა (იხ. *ტეილორიზმი*). ამჟამად მრავალი კაპიტალ. საწარმოსათვის დამახასიათებელია შრომის მაღალი ორგანიზაცია. მაგრამ, როგორც ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა, „შრომას ფაბრიკის შიგნით კაპიტალი აწყობს და აწესრიგებს მუშის კიდევ უფრო დასაჩაგრავად, იაფისი მოგების გასადიდებლად, ხოლო საზოგადოებრივ წარმოებაში რჩება და იზრდება ქაოსი..." (თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 20, გვ 178).

შ. მ. ო. სოციალ. წარმოებითი ურთიერთობის ეკონ. კატეგორიაა. იგი ერთიანებს საზ-ბისა და მისი ცალკეული წევრის ინტერესებს.

შრომის რაციონალური ორგანიზაციის პრობლემები მეცნ. საფუძველზე წამოაყენა ვ. ი. ლენინმა. უკვე 20-იანი წწ დასაწყისში ქვეყანაში მოქმედებდა შ. მ. ო-ის საკითხებზე მომუშავე 60-ზე მეტი სამეცნ.-კვლ. ორგანიზაცია. მათგან წამყვანი ადგილი ეკავა შრომის ცენტრ. ინ-ტს, რ-საც ხელმძღვანელობდა ა. გასტევი. საქ. კომისარიატთან შეიქმნა შ. მ. ო-ის საბჭო, რ-საც თავმჯდომარეობდა ფ. კუპრაშვილი (1923). შ. მ. ო-ის პროპაგანდასა და გავრცელებაში დიდი როლი შეასრულა პ. კერჟენცევმა.

შ. მ. ო-ის სფეროში შემდგომი მუშაობა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული დამკვრელური ბრიგადების მოძრაობასთან, სტახანოვური მოძრაობის განვითარებასთან და სხვ. შ. მ. ო-ის ფართოდ დანერგვას განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია სკკპ ცკ სექტ. პლენუმმა (1965) და სკკპ მომდევნო ყრილობებმა.

70-იანი წწ. დასაწყისში ქვეყანაში ჩამოყალიბდა შ. მ. ო-ის დაგეგმვის სისტემა. „მუშათა, ინჟინერ-ტექნიკურ მუშაკთა და მოსამსახურეთა შრომის მეცნიერული ორგანიზაციის გეგმა" გახდა საწარმოს ტექნიკურ-სამრეწველო-საფინანსო გეგმის დამოუკიდებელი ნაწილი. დანერგილია საწარმოების სახელმწ. სტატისტ. ანგარიშგება შ. მ. ო-ის გეგმის შესრულებაზე და ა. შ. 1971-იდან სსრკ სახ. მეურნ. განვითარების გეგმაში შემოიღეს სპეც. განყ-ბა „შრომის მეცნიერული ორგანიზაციის დანერგვა". ამჟამად სამინისტროები და უწყებები დარგობრივი მასშტაბით აყენებენ შ. მ. ო-ის უმნიშვნელოვანეს ღონისძიებებს, საწარმოებში შექმნილია შ. მ. ო-ის სპეც. სამსახურები, არსებობს საკავშ. დარგობრივი და რესპ. ცენტრები.

საწარმოში შ. მ. ო-ის განხორციელება გულისხმობს კოლექტივში შრომის დანაწილებისა და კოოპ. ფორმების სრულყოფას, სამუშაო ადგილების ორგანიზაციისა და მომსახურების გაუმჯობესებას, შრომის რაციონალური ხერხების და მეთოდების დამუშავებასა და დანერგვას, მოწინავე გამოცდილების გავრცელებას, შრომის მატერ. და მორალური სტიმულირების გაუმჯობესებას, შრომის ნორმირების, შრომის პირობების სრულყოფას, კადრების მომზადებისა და კვალიფიკაციის ამაღლების გაუმჯობესებას, შრომის დისციპლინის განმტკიცებასა და მშრომელთა შემოქმედებითი აქტივობის ამაღლებას. *ი. დოკოშიძე, ა. მღებლიძე.*

შრომის მიხედვით განაწილების კანონი, შრომის რაოდენობისა და ხარისხის მიხედვით განაწილების კანონი, სოციალიზმის ობიექტური ეკონომიკური კანონი, რ-ის მიხედვით მოხმარების საგნების ინდივიდ. ნაწილი მუშაკთა მიერ ერთობლივ საზოგადოებრივ შრომაში შეტანილი წვლილის შესაბამისად ნაწილდება.

განსხვავებული კვალიფიკაციისა და ინტენსიური შრომისათვის მუშები განსხვავებულ ანაზღაურებას კაპიტალიზმის დროსაც იღებენ, მაგრამ ეს არ ნიშნავს შ. მ. გ. კ-ის მოქმედებას: ჯერ ერთი, შექმნილი დოვლათის უდიდეს ნაწილს კაპიტალისტები ითვისებენ ერთობლივ საზ. კაპიტალში მათი წილისა და მათ მიერ მოპოვებული პოზიციების ძალაუფლების შესაბამისად, ე. ი. განაწილების მთავარი ფორმა იქ კაპიტალის მიხედვით განაწილებაა; მეორე, მუშათა შრომის ანაზღაურებას არეგულირებს სამუშაო ძალის ღირებულების კანონი.

შ. მ. გ. კ. მხოლოდ სოციალიზმის პირობებში მოქმედებს. სწორედ იგი აძლევს წარმოების მუშაკებს სტიმულს, რაც შეიძლება მეტი შრომითი წვლილი შეიტანონ საზ. დოვლათის შექმნაში და დახარჯული შრომის პროპორციულად მიიღონ ანაზღაურება. კომუნიზმის დროს საწარმოო ძალები ისე განვითარდება და ისეთ ხასიათს მიიღებს, რომ დოვლათის შესაქმნელად და მოსახმარად მისი მიღების ინდივიდ. ინტერესი შეერწყმება კოლექტ., საზ. ინტერესს, შრომა პირველ სასიცოცხლო მოთხოვნილებად გადაიქცევა და შ. მ. გ. კ. მოქმედებას შეწყვეტს, ადგილს დაუთმობს მოთხოვნილების მიხედვით განაწილების კანონს. ჯერჯერობით კი შრომის წილისა და მოხმარების წილის ასეთი დაკავშირება ერთიმეორესთან მუშაკთა კვალიფიკაციის ამაღლების, საზ. წარმოების ეფექტიანობის ზრდის მძლავრი ფაქტორია.

შ. მ. გ. კ. განსაზღვრავს მხოლოდ დოვლათის იმ წილს, რაც ცალკეულმა მშრომელებმა უნდა მიიღონ ერთობლივი დოვლათიდან იგი თავისთავად არ გვიჩვენებს, თუ რა აბსოლ. სიდიდისაა ეს წილი აბსოლ. სიდიდე კი დამოკიდებულია საზ. წარმოების განვითარების დონეზე. მაშასადამე, შრომის ანაზღაურება სოციალიზმის დროს აღარაა შემოსაზღვრული სამუშაო ძალის კვლავწარმოებისათვის საჭირო ხარჯების ოდენობით. შრომის ანაზღაურება მხოლოდ მუშაკთა კვალიფიკაციისა და მათ მიერ საზ. შრომაში შეტანილი რეალური წვლილით კი არ ზრდის, არამედ იმიც, რომ ყოველდღე წარმოება, იზრდება ერთობლივი შრომის პროდუქტი, საზ-ბა ეკონომიკურად უფრო და უფრო ძლიერდება.

სოციალიზმის განვითარების ამჟამინდელი საფეხურისათვის დამახასიათებელია შრომის მიხედვით განაწილების მჭიდრო დაკავშირება შრომის საბოლოო შედეგებთან. *მ. გველესიანი.*

შრომის მორალური სტიმულირება, იხ. *მატერიალური და მორალური სტიმულირება*.

შრომის მსოფლიო კონფედერაცია, პროფკავშირთა საერთაშორისო გაერთიანება, დაარსდა ვატიკანის მხარდაჭერით ქ რ ი ს ტ ი ა ნ უ ლ პ რ ო ფ კ ა ვ შ ი რ თ ა ს ა ე რ თ ა შ ო რ ი ს ო კ ო ნ ფ ე დ ე რ ა ც ი ი ს (ქპსკ) სახელწოდებით ევრ. ქვეყნების ეროვნული ქრისტიანული პროფცენტრების კონგრესზე. რ-იც ჩატარდა ჰააგაში (ნიდერლანდი) 1920 წ 15—19 ივნისს. ქპსკ-ის ხელმძღვანელები ქადაგებდნენ შრომისა და კაპიტალის თანამშრომლობას. 1932 ფაშიზმის მოახლოების ვითარებაში ზოგიერთი კათოლ. ქვეყანაში ქპსკ-ის V კონგრესმა წამოაყენა ლოზუნგი „არც კომუნიზმი, არც ფაშიზმი!". II მსოფლიო ომის (1939—45) წინ ეს ორგანიზაცია იყო პატარა, არსებითად ეროვნ. პროფკავშირული გაერთიანება. ომის წლებში ქპსკ არ მოქმედებდა. 1945 ოქტ. ჩატარდა მისი ომის შემდგომი პირველი კონგრესი, რ-მაც უარი თქვა მსოფლიო პროფკავშირთა ფედერაციაში შესვლაზე. 50-იანი წწ. ბოლოს შეიქმნა რეგიონალური ორგანიზაციები, დაარსდა სოლიდარობის სპეც. ფონდი, მომზადდა პროფკავშირების კადრები განვითარებადი ქვეყნებისათვის.

XVI კონგრესზე (1968 ოქტ.) მოხდა ორგანიზაციის „დექრისტიანიზაცია". მან მიიღო ახ. სახელწ. — შ. მ. კ. ორგანიზაციის ოფიც. დოკუმენტებში აღარ იყო ფორმალური მითითებები ქრისტიანობის სოც. დოქტრინაზე. ძალაში დარჩა კლასობრივი თანამშრომლობის „მესამე გზის" (რ-იც უარყოფს როგორც კაპიტალიზმს, ასევე სოციალიზმს) ქადაგება. ამასთანავე, შ. მ. კ. მხარს უჭერს მოთხოვნებს ხელფასის მომატების, შრომისა და მუშათა ცხოვრების პირობების გაუმჯობესების შესახებ. საგარეო პოლიტიკის სფეროში შ. მ. კ. მოუწოდებს მშვიდობისა და განიარაღებისაკენ, გამოდის ომის წინააღმდეგ.

შ. მ. კ-ის უმაღლესი ორგანოა კონგრესი, რ-იც ირჩევს პრეზიდენტს, გენე-

რალურ მდივნისა და ხაზინადარის. მიმდინარე საკითხებს განაგებს აღმასრ. ბიურო. ბეჭდვითი ორგანო — ჟურნ. „Labor" (ლათ. „შრომა"). აერთიანებს 89 ქვეყნის 87 ეროვნ. პროფორგანიზაციას ითვლის 14 მლნ. წევრს (1986).

შრომის მღვიმე, მღვიმე სოფ. შრომის (სოხუმის რ-ნი) მიდამოებში, მდ. გუმისთის ხეობის მარჯვ. ფერდობზე, ზ. დ. 276 მ. გამომუშავებულია ზედაცარცულ კირქვებში ქმნის ვიწრო დერეფნებისა და დარბაზების რიგს. ჯამური სიგრძე 75 მ, საშ. სიმაღლე და სიგანე 3—5 მ. მღვიმეში გვხვდება ნალვენითი ფორმები, ნაკადული მცირეა. ზ. ტინტილოზოვი.

შრომის მწარმოებლურობა, იხ. შრომის ნაყოფიერება

შრომის ნაყოფიერება, შრომითი საქმიანობის შედეგიანობა. იგი იზომება მატერიალური წარმოების სფეროში დასაქმებული მუშაკის სამუშაო დროის ერთეულით (საათი, ცვლა, თვე, წელი) წარმოებული პროდუქციის რაოდენობით ან პროდუქციის ერთეულის წარმოებაზე დახარჯული დროის ოდენობით. შ. ნ-ის ზრდა ნიშნავს იმას, რომ „შრომის უფრო ნაკლები რაოდენობა ძალას იძენს სახმარი ღირებულების უფრო მეტი რაოდენობის საწარმოებლად" (მ ა რ ქ ს ი კ., კაპიტალი, ტ 1, თბ., 1954, გვ. 399).

პროდუქტის შექმნისას ადამიანი იყენებს წარმოების საშუალებებს, რ-თა წარმოებაზეც აგრეთვე დაიხარჯა შრომის გარკვეული რაოდენობა. ამრიგად ყოველი პროდუქტი ერთსა და იმავე დროს შედეგია ახლად დახარჯული და წარსული შრომისა. შ. ნ-ის ზრდის კვალობაზე „ცოცხალი შრომის წილი მცირდება და წარსული შრომის წილი დიდდება, მაგრამ დიდდება ისე, რომ საქონელში მოცემული შრომის მთელი ჯამი კლებულობს, მაშასადამე, ისე, რომ ცოცხალი შრომა უფრო მეტად კლებულობს, ვიდრე წარსული შრომა მატულობს" (მ ა რ ქ ს ი კ., კაპიტალი, ტ. 3, ნაწ. 1, თბ., 1959, 330—331).

ამიტომ მოცემულ დარგში (საწარმოში) ახლად დახარჯული შ. ნ., უფრო სწრაფად იზრდება, ვიდრე პროდუქტზე ერთობლივად დახარჯული შ. ნ. მაშასადამე, აუცილებელია განვასხვავოთ ეს ორი მაჩვენებელი. საზ. შ. ნ-ის მაჩვენებლად მატერ. დოვლათის წარმოების სფეროში მიჩნეულია ერთ მუშაკზე წარმოებული ე რ ო ვ ნ უ ლ ი შ ე მ ო ს ა ვ ლ ი ს მოცულობა. ეს მაჩვენებელი ასახავს განივთებული შრომის წილის შეცვლასაც ერთობლივ დანახარჯებში. რაც ნაკლები შრომა სჭირდება დახარჯული წარმოების საშუალებების აღდგენას, მით უფრო მეტ ეროვნ. შემოსავალს ქმნის საზ-ბა მოხმარებისა და დაგროვებისათვის. ამასთან დაკავშირებით უმნიშვნელოვანესი ფაქტორია წარმოების საშუალებათა ეკონომია, მათი უფრო სრული გამოყენება.

ერთიმეორისაგან უნდა განვასხვავოთ საშ. შ. ნ. მოცემულ დარგში (საწარმოში, რეგიონში და ა. შ.) და ინდივიდ. შ. ნ.

სხვადასხვა დარგში შ. ნ-ის ზრდის შესადარებლად იყენებენ ღირებულებით მაჩვენებლებს. იგი მოცემული დარგის პროდუქციის ერთეულის პირობითი საზომია.

ადამიანთა საზ-ბის ისტ. განვითარების ყველა საფეხურზე მოქმედებს შრომის ნაყოფიერების ზრდის კანონი, მაგრამ კაპიტალიზმის აღმოცენებამდე შ. ნ. საუკუნეების მანძილზე შეუმჩნევლად იზრდებოდა. კაპიტალ. მანუფაქტურის წარმოშობამ, შემდეგ კი მანქანების გამოჩენამ (XVII ს. II ნახევარში სამრეწვ. გადატრიალება) ერთბაშად დააჩქარა ეს პროცესი. ამავე დროს კაპიტალიზმმა კიდევ უფრო გაამძაფრა შ. ნ-ის უთანაბრო ზრდა.

სოციალიზმის დროს შ. ნ. გ ა ნ უ ხ რ ე ლ ა დ იზრდება. „შრომის ნაყოფიერება, ეს, საბოლოო ანგარიშში, ყველაზე მნიშვნელოვანი, ყველაზე მთავარია ახალი საზოგადოებრივი წყობილების გასამარჯვებლად. კაპიტალიზმმა შექმნა შრომის ნაყოფიერება, რ-იც გაუგონარი იყო ბატონყმობის დროს. კაპიტალიზმი შეიძლება საბოლოოდ დამარცხდეს და კიდეც დამარცხდება სწორედ იმით, რომ სოციალიზმი ქმნის შრომის ახალ, გაცილებით უფრო მაღალ ნაყოფიერებას" (ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 29, გვ. 299). მართალია, სსრკ ჯერ კიდევ ჩამორჩება მოწინავე კაპიტალ. ქვეყნებს შ. ნ-ის დონით, მაგრამ შ. ნ-ს ზრდის მაღალი ტემპი ამცირებს ამ ჩამორჩენას. ეკონ. განვითარების ინტენსიურობასთან დაკავშირებით უფრო და უფრო იზრდება შ. ნ-ის როლი წარმოების ზრდაში. I ხუთწლედში სსრკ-ში (1929—32) შ. ნ-ის ხარჯზე მიღებული იქნა სამრეწვ. პროდუქციის მატების 51%, VIII ხუთწლედში (1966—70) — 73%, X ხუთწლედში (1976—80) — 75%. X ხუთწლედში შ. ნ-ის ხარჯზე მიღებულია სოფ. მეურნ. პროდუქციის მთელი მატება, სამშენებლო-სამონტაჟო სამუშაოთა მატების 95% 80-იან წლებში დასახულია ამ ტენდენციის კიდევ უფრო დამკვიდრება და გაღრმავება. ამ გზით მიღებულია ეროვნ. შემოსავლის მატების თითქმის 90%. 1986—90 წწ. გათვალისწინებულია საზ. შ. ნ-ის ზრდა 20—23%-ით, მ. შ. მრეწველობაში — 25, მშენებლობაში — 21, სარკინიგზო ტრანსპორტზე — 12%-ით. შ. ნ-ის ზრდის შედეგად მიღებულ იქნება მრეწველობის, სოფლის მეურნეობის პროდუქციის გამოშვების, აგრეთვე რკინიგზის ტრანსპორტზე ტვირთბრუნვისა და მშენებლობის სამუშაოთა მოცულობის მთელი მატება. 1986—2000 წწ. კი საზ. შ. ნ. გადიდდება 2,3—2,5-ჯერ და მის ხარჯზე მიღწეულ იქნება ეროვნ. შემოსავლისა და მატერიალური წარმოების დარგების მთლიანი მატება. *შ. გელიტაშვილი.*

შრომის ნაყოფიერების ზრდის კანონი, საყოველთაო ეკონომიკური კანონი, რ-იც გამოხატავს პროდუქციის ერთეულის წარმოებისათვის საზოგადოებრივად აუცილებელი სამუშაო დროის მუდმივი შემცირების ობიექტურ აუცილებლობასა და შესაძლებლობას. შრომის ნაყოფიერების ამაღლება კანონზომიერი პროცესია. იგი დამახასიათებელია ყველა საზ.-ეკონ. ფორმაციისათვის, თუმცა სხვადასხვა საზ-ბაში ეს პროცესი განსხვავებულია. კაპიტალ. საზ-ბაში, სადაც კერძო საკუთრება ბატონობს წარმოების საშუალებებზე და წარმოების მიზანი ზედმეტი ღირებულების წარმოებაა, შ. ნ. ზ. კ-ს არ შეუძლია ჰქონდეს საყოველთაო ხასიათი. აქ შრომის ნაყოფიერების ზრდა წყდება ეკონომიკური კრიზისების დროს. თუმცა ამ კანონის მოქმედება კაპიტალიზმის პირობებშიც ეხმარება საწარმოო ძალების განვითარებასა და წარმოების ტექნ. დონის ამაღლებას, ამასთან ერთად ის აძლიერებს მშრომელთა ექსპლუატაციას, ხოლო კაპიტალისტებს აძლევს მაღალ მოგებას.

სოციალიზმის დროს საზ. მეურნ. გეგმაზომიერი განვითარების პირობებში შრომის ნაყოფიერება კაპიტალ. ქვეყნებთან შედარებით იზრდება უფრო სწრაფი ტემპით და განუხრელად. საზ. შრომის ნაყოფიერების განუხრელი ზრდა შრომის ნაყოფიერების ზრდის კანონის სპეციფ. გამოვლინებაა სოციალიზმის (კომუნიზმის) პირობებში; წარმოიშობა შრომის ნაყოფიერების ამაღლების ახ. წყაროები: წარმოების განვითარებისა და შრომის ნაყოფიერების ამაღლების მატერ. დაინტერესების პარალელურად სულ უფრო და უფრო მნიშვნელოვანი ხდება მორალური სტიმულირება (იხ. *მატერიალური და მორალური სტიმულირება*).

შრომის ნორმირება, ნაწარმის ერთეულის დასამზადებლად ან განსაზღვრულ ორგანიზაციულ-ტექნიკურ პირობებში მოცემული სამუშაოს მოცულობის შესასრულებლად საჭირო შრომის დანახარჯების რაოდენობის დადგენა. შ. ნ. შრომის მეცნიერული ორგანიზაციის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი შემადგენელი ნაწილია.

სსრკ-ში შ. ნ. განსაზღვრავს წარმოებაში მუშების განაწილებას, მომსახურების ზონებს, შრომის ეფექტურ მეთოდებსა და ხერხებს, ადგენს ცალკეული მუშაკებისა და მთლიანად შრომითი კოლექტივებისათვის შრომის ზომას, ითვალისწინებს და აფასებს მათ წვლილს საზ. წარმოებაში.

შ. ნ. ძირითადად ხორციელდება ანალიზური მეთოდით, რ-იც ითვალისწინებს ტექნოლ. და შრომის პროცესების დანაწევრებას შემადგენელ ნაწილებად, მათ ანალიზს, სამუშაოს შესრულების უფრო ხელსაყრელი პირობების დაპროექტებასა და დროის გაანგარიშებას შემადგენელი ნაწილების მიხედვით. ანალიზური მეთოდი ორგვარია: ანალიზურ-გაანგარიშებითი და ანალიზურ-კვლევითი. ანალიზურ-გაანგარიშებითი მეთოდი ითვალისწინებს ნორმების გაანგარიშებას მოწყობილობების მუშაობის რეჟიმისა და დროის ნორმატივების მიხედვით. იგი გამოიყენება მრეწველობაში წარმოების ყველა ტიპის მოქმედ საწარმოებში ტექნიკურად დასაბუთებული ნორმების გაანგარიშებისათვის და ახ. საწარმოების დაპროექტების დროს. ანალიზურ-კვლევითი მეთოდის დახმარებით განისაზღვრება სამუშაო დროის აუცილებელი დანახარჯები მოწყობილობათა მუშაობის რეჟიმსა და განსაზღვრული ოპერაციების შესრულებაზე სამუშაო დროის დანახარჯების გამოკვლევის გზით. ამ მეთოდს უპირატესად იყენებენ მოქმედ სამრეწვ. საწარმოებში მასობრივი წარმოებისას.

ნორმებს, რ-ებიც დადგენილია ანალიზური მეთოდით, დასაბუთებულია მეცნ. გამოკვლევებითა და მოწინავე საწარმოო გამოცდილებით, უწოდებენ ტექნიკურად დასაბუთებულ ნორმებს. მათი მეშვეობით შესაძლებელი ხდება უფრო ეფექტიანად გამოიყენონ წარმოების მატერ. ელემენტები: ძირითადი და დამხმარე მოწყობილობა, ტექნოლ. აღჭურვილობა და სხვ.

ანალიზური შ. ნ. გულისხმობს ტექნიკურად დასაბუთებული ნორმების გაანგარიშებას შემადგენელი ნაწილების მიხედვით. ძირითადი მანქანური დროის ნორმირება ხორციელდება მოწყობილობათა პასპორტებისა და მათი მუშაობის რეჟიმის განმსაზღვრელი ნორმატივების გამოყენებით.

შ. ნ-ის ორგანიზაცია სახ. მეურნეობაში უზრუნველყოფს ნორმების თანაბარ დაძაბულობას ყველა საწარმოსა და მათ ქვედანაყოფებში.

ი. დიაკონიძე. ა. მღვდელაძე.

შრომის ორადი ხასიათი, იხ. *საქონელი*.

შრომის ორგანიზაცია, ადამიანთა შრომითი საქმიანობის მოწყობა გარკვეულ სისტემაში. განასხვავებენ საზ. შ. ო-სა და შ. ო-ს შრომითი კოლექტივის ფარგლებში. საზ. შ. ო. დაკავშირებულია მრავალ ისეთ საერთო მომენტთან, რ-თა ერთობლიობა განაპირობებს ყოველი წარმოების ფუნქციონირების შესაძლებლობას მისი საზ. ფორმისაგან დამოუკიდებლად. მაგ., შრომის დანაწილება და შრომის კოოპერაცია არსებობს როგორც კაპიტალიზმის, ისე სოციალიზმის დროს, მაგრამ სხვადასხვა საზ.-ეკონ. ფორმაციაში ეს საერთო ნიშნები ვლინდება სპეციფ. ფორმით, რ-საც განსაზღვრავს მოცემული საზ-ბაში გაბატონებული წარმოებითი ურთიერთობის ხასიათი.

კაპიტალ. წყობილებისათვის დამახასიათებელია საზ. წარმოების პროცესის სტიქიური რეგულირება, რ-იც გამორიცხავს საზ. შ. ო-ის პრობლემებისადმი მეცნიერულად დასაბუთებული მიდგომის შესაძლებლობას. კაპიტალიზმის პირობებში

საზ. შ. ჩ. ხორციელდება წარმოების საშუალებების მესაკუთრე კლასების ინტერესებისათვის. სოციალიზმის დროს მთელი ქვეყნისა და თითოეული შრომითი კოლექტივის ფარგლებში წარმოიშობა ადამიანთა შრომითი საქმიანობის ორგანიზაციის პროცესზე სახელმწიფოს შეგნებული, მიზანმიმართული მეცნ. ხელმძღვანელობის როგორც შესაძლებლობა, ისე აუცილებლობა.

შრომის პროდუქტი, ადამიანის შრომის მატერიალური შედეგი. შ. პ. იქმნება წარმოების საშუალებებისა და მომუშავეთა ძალისხმევით; სასაქონლო წარმოების პირობებში შ. პ. ღებულობს საქონლის ფორმას, რომელსაც აქვს არა მხოლოდ სახმარი ღირებულება, არამედ ღირებულებაც.

შრომის რედუქცია, რთული შრომის მარტივ შრომამდე დაყვანის ობიექტური პროცესი. ყოველი შრომა მისი შინაარსის მიხედვით განსხვავდება სირთულის ხარისხით, რთული შრომა დროის ერთეულში უფრო მეტ ღირებულებას ქმნის, ვიდრე მარტივი შრომა, მაშასადამე, რთული შრომა არის ხარისხში აყვანილი მარტივი შრომა. კაპიტალიზმის დროს რთული შრომის გატოლება შესაბამისი რაოდენობის მარტივ შრომასთან ხორციელდება არა შეგნებულად, არამედ სტიქიურად, ბაზრის მეშვეობით. ღირებულების საზომია მარტივი შრომა, ამიტომ ყოველი რთული შრომა მარტივ შრომაზე დაიყვანება.

შრომის საგანი, იხ. *წარმოების საშუალებები*

შრომის საერთაშორისო განაწილება, შრომის საზოგადოებრივ-ტერიტორიული დანაწილების უმაღლესი საფეხური; ემყარება ცალკეული ქვეყნის წარმოების სპეციალიზაციას პროდუქციის განსაზღვრულ სახეებზე, რ-ებსაც ეს ქვეყნები ერთმანეთს უცვლიან. შ. ს. გ.-ის სიღრმე განისაზღვრება საწარმოო ძალების განვითარების დონით. მისი ხასიათი და ფორმები კი განპირობებულია შ. ს. გ.-ში მონაწილე ქვეყნებში გაბატონებული წარმოებითი ურთიერთობებით. აქედან გამომდინარე, შ. ს. გ.-ის შედეგად აღმოცენებული საერთაშ. ურთიერთობა არის „მეორეხარისხოვანი, მესამეხარისხოვანი, საერთოდ ნაწარმოები, გადატანილი, არაპირველადი წარმოებითი ურთიერთობანი" (კ. მარქსი).

შ. ს. გ. ქმნის საერთაშ. ვაჭრობის განვითარების საფუძველს, შეადგენს მსოფლიო ბაზრის განვითარების ობიექტურ ბაზას.

კაპიტალიზმამდელ ფორმაციებში, სადაც ნატურალური მეურნეობა ბატონობდა და განუვითარებელი იყო სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობა, არსებობდა შ. ს. გ.-ის ელემენტები, რ-ებიც განპირობებული იყო ცალკეული ქვეყნის განსხვავებული ბუნებრივი პირობებით. ამ ქვეყნებს შორის გაცვლა შემოიფარგლებოდა იმ პროდუქტებით, რ-ებიც სხვა ქვეყანაში არ იწარმოებოდა (ე. წ. კოლონ. საქონელი). შ. ს. გ.-მ განვითარებული ფორმები მიიღო კაპიტალიზმის ეპოქაში.

შ რ ო მ ი ს ს ა ე რ თ ა შ. კ ა პ ი ტ ა ლ. დ ა ნ ა წ ი ლ ე ბ ა ხელს უწყობს საწარმოო ძალების შემდგომ განვითარებას, შრომის ნაყოფიერების ზრდას მსოფლიო მასშტაბით, წარმოების კონცენტრაციისა და მის სპეციალიზაციას. ამასთან იგი ექსპლუატაციის გაძლიერების საშუალებაა კაპიტალ. შ. ს. დ.-ის განვითარება ეკონომიკურად აკავშირებს ერთმანეთთან ქვეყნებს და იწვევს წარმოების ინტერნაციონალიზაციას, რაც მსოფლიო კაპიტალ. მეურნ. ჩამოყალიბების უმნიშვნელოვანესი ელემენტია.

თანამედროვე პირობებში კაპიტალ. სისტემას ჩამოსცილდა მრავალი ქვეყანა, რ-ებიც დაადგნენ სოციალიზმის მშენებლობის გზას, მოხდა იმპერიალიზმის კოლონ. სისტემის ლიკვიდაცია, წარმოიქმნა შ. ს. დ.-ის ახ. ტიპი — შ რ ო მ ი ს ს ა ე რ თ ა შ ო რ ი ს ო ს ო ც ი ა ლ ი ს ტ უ რ ი დ ა ნ ა წ ი ლ ე ბ ა, რ-იც ჩამოყალიბდა მეურნ. მსოფლიო სისტემის წარმოქმნისა და განვითარების პროცესში.

სოციალ. ქვეყნებს შორის შ. ს. დ.-ის ბუნებრივი წანამძღვარია ბუნებრივი რესურსების, სამუშაო ძალის განაწილების უთანაბრობა, კლიმატ. პირობების განსხვავება. იგი ხორციელდება შეგნებულად და გეგმაზომიერად. ყოველი სოციალ. ქვეყნის სასიცოცხლო ინტერესების შესაბამისად და ხელს უწყობს მათი ეკონ. განვითარების დონეების დაახლოებასა და გათანაბრებას; იგი აიგება სრული თანასწორობის, დამოუკიდებლობისა და სუვერენიტეტის, სოციალ. ინტერნაციონალიზმის, ამხანაგური ურთიერთდახმარების პრინციპზე. შრომის საერთაშ. სოციალ. დანაწილება ამაღლებს საზ. წარმოების ეფექტიანობას და მის საფუძველზე ხელს უწყობს მშრომელთა კეთილდღეობის ზრდას ყველა სოციალ. ქვეყანაში.

შრომის საერთაშ. სოციალ. დანაწილების მთავარი სფეროა მატერ. წარმოება. იგი სწრაფად ღრმავდება სამეცნ.-ტექნ. და არაწარმოებით სფეროში.

შრომის საერთაშ. სოციალ. დანაწილების ძირითადი პრინციპები (დამტკიცდა ეკონ. ურთიერთდახმარების საბჭოს XV სესიაზე 1962): 1. ცალკეული ქვეყნისა და მთლიანად მსოფლიო სოციალ. სისტემის ეკონ. განვითარების ობიექტურად აუცილებელი პროპორციების სწორი აღრიცხვა, რაც ხელს შეუწყობს ყოველი ქვეყნის ეკონ. ბალანსირებას, 2. შრომის საერთაშ. სოციალ. დანაწილების მაღალი ეკონ. ეფექტიანობის მიღწევა საზ. შრომის უმცირესი დანახარჯების პირობებში, 3. წარმოების საერთაშ. სპეციალიზაციისა და ცალკეული სოციალ. ქვეყნების ეკონ. კომპლ. განვითარების შეხამების უზრუნველყოფა ყველა ქვეყანაში წარმოების რესურსებისა და ეკონ. წანამძღვრების (შრომითი რესურსების ჩათვლით) რაც შეიძლება სრული და მიზანშეწონილი გამოყენებისათვის; 4. ცალკეული ქვეყნების ეკონ. განვითარების დონეებში ისტორიულად ჩამოყალიბებული განსხვავების თანდათანობით დაძლევა, უწინარეს ყოვლისა, ეკონ. განვითარების შედარებით დაბალი დონის ქვეყნების ინდუსტრიალიზაციის გზით და თითოეული ქვეყნის შინაგან შესაძლებლობათა, აგრეთვე მსოფლიო სოციალ. სისტემის უპირატესობათა მაქს. გამოყენების საფუძველზე (იხ. აგრეთვე *შრომის დანაწილება*).

შრომის საერთაშორისო კაპიტალისტური დანაწილება, იხ. *შრომის საერთაშორისო დანაწილება*

შრომის საერთაშორისო ორგანიზაცია (შსო), გაერთს სპეციალიზებული დაწესებულება (1946-იდან). პირველად შეიქმნა 1919 როგორც ერთა ლიგის ავტონ. ორგანიზაცია. შსო-ის წესდების თანახმად, მისი ამოცანაა მშრომელთა შრომის პირობებისა და ცხოვრების დონის გაუმჯობესება სამუშაო დროის რეგლამენტაციის, უმუშევრობასთან ბრძოლის, სამართლიანი ხელფასის გარანტირების, დაავადებებისა და უბედური შემთხვევებისაგან მუშათა დაცვის და სხვა გზით. ორგანიზაციის დამახასიათებელი თავისებურებაა მის წევრ-სახელმწიფოთა სამმხრივი წარმომადგენლობა: მთავრობის წარმომადგენლებთან ერთად მასში მონაწილეობენ ამ ქვეყნების მშრომელთა და მეწარმეთა წარმომადგენლები. ძირითადად ორგანიზაციის საქმიანობაა კონვენციებისა და რეკომენდაციების დამუშავება, აზიის, აფრ. და ლათ. ამერ. განვითარებადი ქვეყნებისათვის ტექ. დახმარების გაწევა, ორგანიზაციის საქმიანობის სფეროში შემავალი საკითხების შესწავლა და გამოცემა. 1960 ჟენევაში შეიქმნა სოც. გამოკვლევათა ინ-ტი. შსო-ის რეკომენდაციები რატიფიკაციას არ საჭიროებენ და სახელმწიფოებს არავითარ ვალდებულებას არ აკისრებენ. სსრკ და სხვა სოციალ. ქვეყნების მონაწილეობა შსო-ის მუშაობაში ამაგრებს პროგრ. ძალების პოზიციას, ისინი ამხილებენ ბურჟ. ცდებს შსო თავიანთი ინტერესებისათვის გამოიყენონ. შსო-ის ძირითადი ორგანოებია: 1. გენერალური კონფერენცია — უმაღლესი ორგანო, რ-ის მუშაობაში მონაწილეობს თითოეული წევრ-სახელმწიფოს მთავრობის ორ-ორი დელეგატი, მშრომელთა და მეწარმეთაგან კი თითო დელეგატი. 2. ადმინისტრაციული საბჭო — აღმასრ. ორგანო. მის ფუნქციაში შედის გენ. კონფერენციისა და ორგანიზაციის სხვა ორგანოების სესიათა დღის წესრიგის განსაზღვრა, სამდივნოს მუშაობის ხელმძღვანელობა, შრომის საერთაშ. ბიუროს გენ. დირექტორის დანიშვნა და სხვ. შსო შედგება 48 წევრისაგან, რ-თაგან 24 მთავრობის, 12 მშრომელთა და 12 მეწარმეთა წარმომადგენელია; 3. შრომის საერთაშორისო ბიურო — შსო-ის მუდმივი სამდივნო, რ-საც სათავეში უდგას გენ. დირექტორი. შსო-ის შტაბ-ბინა ჟენევაშია (შვეიცარია).

შრომის საერთაშორისო სოციალისტური დანაწილება, იხ. *შრომის საერთაშორისო დანაწილება*

შრომის საზოგადოებრივი დანაწილება, იხ. *შრომის დანაწილება*

შრომის სამართალი, სამართ.-ში სამართლის დარგი, რ-იც არეგულირებს მუშებისა და მოსამსახურეების შრომით ურთიერთობებს და აგრეთვე ურთიერთობებს, რ-ებიც დაკავშირებულია სოც. დაზღვევასთან, შრომის დაცვაზე კონტროლის განხორციელებასთან, შრომითი დავების გადაწყვეტასთან, მშრომელთა შრომითი უფლებების დაცვასთან და სხვ. საბჭ. შ. ს. განსაზღვრავს მუშებისა და მოსამსახურეების შრომითი ურთიერთობების წარმოშობისა და შეწყვეტის წესს, შრომის პირობებს, შრომის ანაზღაურებას, დასვენების წესებს, შრომაში მიღწევებისათვის წახალისების სახეებს და შრომითი მოვალეობის არაჯეროვანი შესრულებისათვის ზემოქმედების ღონისძიებებს, განამტკიცებს პროფკავშირების როლს შრომის დაცვის რეგულირებისა და წარმოების მართვაში, ხელს უწყობს შრომის ნაყოფიერების ზრდას, საზ. წარმოების ეფექტიანობის ამაღლებას და ამ საფუძველზე მშრომელთა ცხოვრების მატერ. და კულტ. დონის ამაღლებას, შრომის დისციპლინის განმტკიცებას და საზ.-ის საკეთილდღეოდ შრომის თანდათან გადაქცევას თითოეული შრომისუნარიანი ადამიანის პირველ სასიცოცხლო მოთხოვნილებად.

შ. ს.-ის ძირითადი წყაროა სსრკ და მოკავშირე რესპუბლიკების შრომის კანონმდებლობის საფუძვლები (1970) და მის ნიადაგზე მიღებული მოკავშირე რესპუბლიკების შრომის კანონთა კოდექსები. საქართველოში მოქმედებს 1973 მიღებული საქ. სსრ შრომის კანონთა კოდექსი. შ. ს.-ის ძირითადი პრინციპებია: შრომის სავალდებულოობა, კონსტ. უფლება შრომაზე და უმუშევრობის თავიდან აცილება; სოციალ. შრომის დისციპლინის დაცვა, მოხუცებულობისა და შრომისუუნარობის დაკარგვისას სახელმწ. ხარჯზე უზრუნველყოფა და ა. შ. საბჭ. შ. ს.-ის სოციალ. საფუძველს წარმოადგენს წარმოების საშუალებებზე სოციალ. საკუთრება, მეურნეობის გეგმური სისტემა და ექსპლუატაციისაგან დაცული და გარანტირებული შრომის თავისუფლება. შ. ს.-ში გატარებულია შრომით ურთიერთობებში ქალის მამაკაცთან თანასწორობის და მოქალაქეთა თანასწორუფლებიანობის პრინციპი მათი ეროვნებისა და რასის მიუხედავად.

ნ. წერეთელი

შრომის საშუალებანი, იხ. წარმოების საშუალებანი.

შრომის სიმღერები, კოლექტიური შრომის პროცესში წარმოშობილი ხალხ. სიმღერები. რ-ებიც რიტმით, ტემპითა და შინაარსით ხელს უწყობენ თვით შრომის პროცესს, აცოცხლებენ, სამუშაოდ განაწყობენ მშრომელთ. თავდაპირველად შ. ს. წარმოიშვა გაურკვეველი ბგერისა და შინაარსის მქონე განმეორებადი შეძახილების სახით (ქართ. შ. ს-ში ეჰეი, ჰოიჰა, ოსი-ჰოია და სხვ.), შემდეგ თანდათან გადაიზარდა მწყობრ მელოდიად, რ-საც შეიძლება ჰქონდეს იმპროვიზებული ან სპეციალურად შერჩეული ტექსტი.

შრომის სოციალისტური კოოპერაცია, იხ. შრომის კოოპერაცია, კოოპერაცია.

შრომის სტაჟი, მუშაკის შრომითი ან საზოგადოებრივად სასარგებლო საქმიანობის დროის ხანგრძლივობა. საბჭ. კანონმდებლობა განასხვავებს საერთო, უწყვეტ და სხვ. შ. ს-ს. საერთო შ. ს. წარმოადგენს მუშაკის შრომითი ან სხვა საზოგადოებრივად სასარგებლო საქმიანობის შეჯამებულ ხანგრძლივობას, მიუხედავად მისი ხასიათისა, ხანგრძლივობისა თუ წყვეტილი პერიოდებისა. ასეთი სტაჟი იანგარიშება მოხუცებულობის, საერთო დაავადების შედეგად გამოწვეული ინვალიდობისა და აგრეთვე მარჩენალის დაკარგვის გამო პენსიის დანიშვნისას. საერთო სტაჟში ჩაითვლება ყოველგვარი მუშაობა, რის დროსაც მუშაკზე ვრცელდებოდა სახელმწ. სოც. დაზღვევა, სსრკ შეიარაღებული ძალების შემადგენლობაში სამსახური, პროფტექ. განათლების სკოლებსა და სხვა კადრების მომამზადებელ კურსებზე ყოფნა. უმაღლეს და საშ. სპეციალურ სასწავლებლებში, პარტ. და პროფმოძრაობის ხელმძღვანელების სკოლებში სწავლისა და ასპირანტურაში ყოფნის პერიოდები მოხუცებულობის პენსიის მისაღებად შ. ს-ში ჩაითვლება იმ პირობით, თუ მას წინ უსწრებდა მუშაობა ან არმიაში სამსახური. ზოგ შემთხვევებში საერთო შ. ს-ში შეღავათიან გამოთვლას აწარმოებენ (შორეული ჩრდილოეთისა და მასთან გათანაბრებულ რ-ნებში მუშაობისას, მუშაობის პერიოდების მიხედვით შ. ს-ის გამოთვლა წარმოებს ორმაგად ან ერთნახევარი ოდენობით). უ წ ყ ვ ე ტ ი შ. ს. ნიშნავს მუშაკის ერთსა და იმავე საწარმოში, ორგანიზაციაში, ხოლო კოლ-ბის წევრთათვის — ერთ კოლ-ბაში უწყვეტად მუშაობის ხანგრძლივობას (კანონით გათვალისწინებულ შემთხვევებში კი სხვადასხვა ორგანიზაციაში მუშაობის ხანგრძლივობასაც). უწყვეტი შ. ს. იანგარიშება დროებითი შრომისუუნარობის გამო დახმარების განსაზღვრისას ან მუშებისა და მოსამსახურეებისათვის პენსიაზე დანამატის მიცემისას. ს პ ე ც ი ა ლ უ რ ი შ. ს. რაც განისაზღვრება სახ. მეურნ. ამა თუ იმ დარგში მუშაობის, შრომის პირობების, კლიმ. პირობების ნიშნით, შეიძლება იყოს საერთო და უწყვეტი. იგი მხედველობაში მიიღება შეღავათიან პირობებში ან შეღავათიანი ოდენობით მოხუცებულობის, ინვალიდობის, ნამსახურობის, მარჩენალის დაკარგვის გამო პენსიების დანიშვნისას. ზოგიერთი კატეგორიის მუშაკების (მაგ., მასწავლებლების, ექიმების) თანამდებობრივი განაკვეთების (სარგოების), ხელფასის განსაზღვრისას და ცალკეული დამატებითი შეღავათების დადგენისას. შ. ს-ის დამადასტურებელ ძირითად დოკუმენტს წარმოადგენს შრომის წიგნაკი. გარდა ამისა, იგი შეიძლება დადასტურდეს საარქივო დაწესებულებათა ცნობებით და აგრეთვე მოწმეთა ჩვენებით. ნ. წერეთელი.

შრომის სტატისტიკა, ეკონომიკური სტატისტიკის დარგი, რ-იც შეისწავლის შრომითი რესურსების კვლავწარმოების დარგში მიმდინარე მასობრივი მოვლენების რაოდენობრივ კანონზომიერებებსა და მათი ეფექტიანი გამოყენების პრობლემებს.

შ. ს. ამუშავებს და აანალიზებს სამუშაო ძალის დასაქმებას, ორგანიზაციისა და მუშათა შრომის პირობებს, თვისებრივ შემადგენლობას, კერძოდ, განაწილებას სქესის, ასაკის, განათლების, პროფესიის მიხედვით; შრომის ნაყოფიერებას, შრომის მექანიზაციას, სამუშაო დროის გამოყენებას, შრომის ანაზღაურებას, მშრომელთა ცხოვრების დონეს; ნომინალურ (ფულად) და მოსახლ. რეალურ შემოსავალს და სხვ.

რევოლუციამდელ რუსეთში არ არსებობდა სახელმწ. სტატისტ. ერთიანი სისტემა. შრომითი საქმიანობის ზოგიერთი მაჩვენებელი მუშავდებოდა საფაბრიკო-საქარხნო ინსპექტორთა და მკვლევართა მიერ ცალკეულ უწყებებში. დიდი ოქტ. სოც. რევ. (1917) შემდეგ სსრკ-ში შეიქმნა შ. ს. როგორც სახელმწ. სტატისტ. ერთიანი სისტემის დამოუკიდებელი დარგი. სსრკ-ში შ. ს-ის მაჩვენებელთა სისტემა ითვალისწინებს: 1. სახ. მეურნეობის ყველა სტადიაზე დასაქმებულობის დონის შესწავლას; 2. სახ. მეურნეობაში მომუშავეთა რიცხოვნობის დადგენის პროცესისა და თანამდებობის, კვალიფიკაციის, მუშაობის სტაჟის, სქესის, ასაკისა და სხვა ნიშნების მიხედვით; 3. ტექ. პროგრესის გათვალისწინებით შესაბამისად შრომითი რესურსების გადანაწილების კვლევას სახ. მეურნეობის ცალკეული დარგებისა და ქვეყნის ადმ.-ტერ. ერთეულების მიხედვით; 4. კადრების მომზადება-გადამზადების, მუშაკთა კვალიფიკაციის ამაღლების, სპეციალისტთა განათლების დონის მაჩვენებლების დამუშავებას; 5. მუშათა მოძრაობის, დენადობისა და სამუშაო დროის გამოყენების შესწავლას; 6. შრომის ნაყოფიერების დონისა და დინამიკის დადგენას, წარმოების ზრდაზე მისი გავლენის განსაზღვრას; 7. მუშა-მოსამსახურეთა ხელფასის დონისა და შრომის ნაყოფიერებასთან მისი დამოკიდებულების ცვლილებათა შესწავლას; 8. შრომის მატერ. და მორალური სტიმულირების როლისა და მნიშვნელობის; 9. მშრომელთა ფულადი შემოსავალ-გასავლის ბალანსებისა და საოჯახო ბიუჯეტის შერჩევითი გამოკვლევის მასალის შესაბამისად ცხოვრების დონის შესწავლას.

შ. ს. ეყრდნობა წარმოება-დაწესებულებებსა და ორგანიზაციებში არსებულ საბუღალტრო აღრიცხვის მასალებსა და პირველადი ანგარიშგებებს, კვარტალურ და წლიურ ბალანსებს. შ. ს-ში ფართოდ იყენებენ მოსახლ. აღწერის შედეგებს, შრომისა და ხელფასის შესწავლასთან დაკავშირებულ ერთდროული გამოკვლევის მასალებს, მუშა-მოსამსახურეთა და კოლმეურნეთა საოჯახო ბიუჯეტის შერჩევითი გამოკვლევის მონაცემებს.
ა. ცლუიზბარაშვილი.

შრომის ტერიტორიული დანაწილება, შ რ ო მ ი ს გ ე ო გ რ ა ფ ი უ ლ ი დ ა ნ ა წ ი ლ ე ბ ა, შრომის დანაწილების ერთ-ერთი ფორმა, გულისხმობს ცალკეული რეგიონების სპეციალიზაციას წარმოების გარკვეულ დარგებზე, როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე საერთაშ. მასშტაბით. შ. ტ. დ. ემყარება ამა თუ იმ ტერიტორიაზე გარკვეული სახის წარმოებისათვის არსებულ ხელსაყრელ პირობებს, რაც შესაძლებელს ხდის შრომის ნაკლები დანახარჯებით მიღწეულ იქნეს წარმოების მაღალი ეფექტიანობა. იგი გულისხმობს აგრეთვე პროდუქციის გაცვლას ცალკეულ რეგიონებს შორის, ანუ წარმოების სასაქონლო ხასიათს. რაც უფრო მაღალ დონეზეა შ. ტ. დ., მით უფრო დიდი რაოდენობით ხდება ნედლეულის, სათბობისა და მზა პროდუქციის გადაზიდვები, ეს კი მოითხოვს ტრანსპ. განვითარებას.

შ. ტ. დ.-ის მასშტაბები სხვადასხვაგვარია. შრომის ადგილობრივი დანაწილების დროს ცალკეული დასახლ. პუნქტები ამზადებენ ერთი ან რამდენიმე სახის პროდუქციას. შრომის რაიონთაშორისი დანაწილება გულისხმობს უფრო დიდ ტერიტორიებს შორის პროდუქციის გაცვლას; შრომის საერთაშ. დანაწილების დროს ხდება მრავალი სახის პროდუქციის გაცვლა ცალკეულ ქვეყნებს შორის. გ. ჯაოშვილი.

შრომის ტექნოლოგიური განაწილება, იხ. შრომის დანაწილება.

შრომისუბანი (ყოფ. ო ყ ვ ა ნ ე), სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (ჩოჩხათის სოფსაბჭო), მდ. სუფსის ხეობაში ზ. დ. 35 მ, ლანჩხუთიდან 26 კმ, სუფსიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 6 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა). რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი, ფოსტა.

შრომისუბანი (ყოფ. ჯ ო ი ს უ ბ ა ნ ი), სოფელი ონის რ-ნში (ცხაშინიეთის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ხეორის (რიონის მარცხ. შენაკადი) ნაპირას ზ. დ. 1100 მ, ონიდან 10 კმ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა. სოფ-ში „მეფეთის წმ. გიორგის" ეკლესია (X ს.), კედლებზე ლაპიდარული წარწერებია.

შრომისუუნარობის ფურცელი, ს ა ა ვ ა დ მ ყ ო ფ ო ფ უ რ ც ე ლ ი, მუშის, მოსამსახურისა და კოლმეურნის შრომისუუნარობის დროებით დაკარგვის დამადასტურებელი დოკუმენტი. შ. ფ. დროებითი შრომისუუნარობის დროს დახმარების (შემწეობის) დანიშვნისა და გაცემის საფუძველია. შ. ფ-ს გასცემს სსრკ ჯანმრთელობის დაცვის სამინისტროს სისტემის სამკურნ. და სანატორიული დაწესებულების ექიმი საცხოვრ. ადგილის მიხედვით ან სამკურნ. დაწესებულება, რ-შიც მიმაგრებულია ამა თუ იმ საწარმოს (დაწესებულების) მუშაკი. მუდმივი საცხოვრ. და სამუშაო ადგილის გარეთ (მაგ., მივლინებაში) დროებითი შრომისუუნარობის შემთხვევაში შ. ფ. გაიცემა ავადმყოფის ადგილსამყოფელის მიხედვით, რ-საც ამტკიცებს სამკურნ. დაწესებულების მთავარი ექიმი. ექიმს უფლება აქვს ერთპიროვნულად გასცეს შ. ფ. არა უმეტეს 6 დღისა. ამ ვადას მკურნალი ექიმი აგრძელებს მხოლოდ მთავარი ექიმის ან მოადგილის და დაწესებულების საექიმო-საკონსულტაციო კომისიის თანხმობით. შ. ფ. გაიცემა აგრეთვე ორსულობისა და მშობიარობის, კარანტინის, სანატორიულ-საკურორტო მკურნალობის ან ოჯახის ავადმყოფი წევრის მოვლის დროს.

შრომის უფლება, სსრკ-სა და სხვა სოციალ. ქვეყნებში მოქალაქეთა ერთ-ერთი ძირითადი, კონსტიტუციით განმტკიცებული და გარანტირებული დემოკრატიული უფლება (იხ. სტ. მოქალაქეთა ძირითადი უფლება-მოვალეობანი).

სსრკ, მოკავშირე და ავტონ. რესპუბლიკების კონსტიტუციების მიხედვით (იხ. მაგ., სსრკ კონსტ. მ. 40, საქ. სსრ კონსტ. მ. 38, აჭარის ასსრ კონსტ. მ. 34), საბჭ. მოქალაქეებს აქვთ შ. უ. — ანუ უფლება მიიღონ გარანტირებული სამუშაო მისი შრომის რაოდენობისა და ხარისხის შესაბამისი ანაზღაურებით, რ-იც არ უნდა იყოს სახელმწიფოს მიერ დაწესებულ მინ. ოდენობაზე ნაკლები. შ. უ. მოიცავს მოქალაქეთა უფლებას — აირჩიონ პროფესია, საქმიანობის და სამუშაოს სახეობა მოწოდების, უნარის, პროფ. მომზადების, განათლების შესაბამისად და საზ. მოთხოვნილებათა გათვალისწინებით. შ. უ-ს უზრუნველყოფს მეურნ. სოციალ. სისტემა, საწარმოო ძალების განუხრელი ზრდა, უფასო პროფ. სწავლება, შრომითი კვალიფიკაციის ამაღლება და ახ. სპეციალობათა სწავლება, პროფ. ორიენტაციის და შრომითი მოწყობის სისტემათა განვითარება. კანონმდებლობით დადგენილია შ. უ-ის კონკრ. იურიდ. გარანტიები, კერძოდ, სამუშაოზე მიღების, სამუშაოდან დათხოვნის, კოლ-ბის წევრად მიღებისა

შროშანა (Convallaria transcaucasica): ა—ყვავილი

შროშანი (Lilium georgicum)

და გართობის, ქალის შრომის წესები, მოქალაქეთა შრომითი უფლებების სახელმწიფო დაცვა ამასთანავე, თითოეული შრომისუნარიანი მოქალაქის მოვალეობა და ღირსების საქმეა კეთილსინდისიერი საზოგადოებრივად სასარგებლო შრომა, შრომის დისციპლინის დაცვა (იხ. აგრეთვე სტ. შრომა).

შ. უ. ადამიანის ერთ-ერთი ძირითადი უფლებაა აღიარებული ეკონ., სოც. და კულტ. უფლებათა საერთაშ. პაქტში (იხ. სტ. ადამიანის უფლებათა პაქტები), მიუხედავად ამისა, ბურჟ. კონსტიტუციების უმრავლესობა არ შეიცავს დებულებას შ. უ.-ის შესახებ იმ ბურჟ. ქვეყნებშიც, სადაც შ. უ. გათვალისწინებულია კონსტიტუციით (მაგ., საფ. 1946, იტალ. 1947, საბერძ. 1975, ესპ. 1978 კონსტიტუციები), კაპიტალ. წესწყობილების ეკონომიკური კრიზისის და უმუშევრობის პირობებში იგი ფიქციური უფლებაა.

ი. ფუტკარაძე.

შრომის ფიზიოლოგია, ფიზიოლოგიის დარგი, რ-იც სწავლობს ფიზიოლ. პროცესების მიმდინარეობის კანონზომიერებებს და მათი რეგულაციის თავისებურებებს ადამიანის შრომითი საქმიანობის დროს, ე. ი. შრომის პროცესს მის ფიზიოლოგიურ გამოვლინებაში. შ. ფ. წყვეტს ორ ძირითად ამოცანას: განსაზღვრავს საწარმოო პროცესის ოპტიმალურობას, რ-იც შესაძლებლობას იძლევა უფრო აამაღლოთ შრომის ნაყოფიერება და მისი ეფექტურობა; შეიმუშავებს ღონისძიებებს, რ-იც ადამიანს დაიცავს ზოგიერთი ფაქტორის არასასურველი გავლენისაგან. ამ ამოცანებიდან გამომდინარე შ. ფ. ასაბუთებს შრომისა და დასვენების რეჟიმს, აფასებს ადამიანის მიერ ინფორმაციის მიღების, გადამუშავებისა და გაცემის ოპტიმალურ და ზღვრულ შესაძლებლობებს; განსაზღვრავს, აფასებს და ზღუდავს ადამიანის ორგანიზმის ფუნქციურ მდგომარეობას შრომითი საქმიანობის დაწყებამდე, მის მსვლელობაში და დამთავრების შემდეგ, ამუშავებს ვარჯიშისა და სწავლების წესებსა და რეჟიმს და ა. შ.

შ. ფ. შრომის ჰიგიენასა და შრომის მეცნ. ორგანიზაციასთან ერთად სწავლობს მნიშვნელოვან სოც. პრობლემას — ადამიანის შრომითი საქმიანობის პრობლემას (იხ. აგრეთვე *შრომის ფსიქოლოგია*).

შრომის ფსიქოლოგია, გამოყენებითი ფსიქოლოგიის დარგი, რ-იც შეისწავლის ადამიანის შრომას, როგორც მოტივირებული ქცევის სპეციფიკურ ფორმას, მის ზოგად, დიფერენციულ და სოციალურ-ფსიქოლოგიურ ასპექტებს იმ საზ.-ისტ. და ეკონ. პირობებთან კავშირში, რ-ებშიც იგი სწავლისა და პრაქტიკის საფუძველზე ყალიბდება და ხორციელდება. გარდა შრომის ეფექტურობის ზრდისა, საბჭ. შ. ფ.-ის ამოცანაა აგრეთვე შრომის ჰუმანიზაცია, შრომის პროცესში პიროვნების ყოველმხრივი აღზრდა-განვითარება.

შ. ფ. ჩამოყალიბდა XIX—XX სს. მიჯნაზე კაპიტალ. წარმოების მკვეთრი ზრდისა და შრომის მწარმოებლურობის სწრაფი ამაღლების პირობებში (იხ. აგრეთვე *ფსიქოტექნიკა*).

შ. ფ.-ში სამეცნ. და პრაქტ. მუშაობის ძირითად მიმართულებათა შორის აღსანიშნავია: პროფესიების ფსიქოლოგიისა და ტესტურ მეთოდებზე დამყარებული შრომითი მოწყობა ახალგაზრდობის პროფესიული ორიენტაციის, პროფ. კონსულტაციის, პროფ. ვარგისიანობის შემოწმებისა და შერჩევის საშუალებით; შრომითი პროფ. სწავლება და აღზრდა, შრომითი ადაპტაცია, კვალიფიკაციის ამაღლება თუ შეცვლა, რეაბილიტაცია და სხვ. შრომისა და დასვენების ოპტიმალური რეჟიმის შედგენა, შრომის ნორმირება და შრომის უსაფრთხოება; შრომითი კოლექტივების რაციონალური ფსიქოლ. ორგანიზაცია, წევრთა ურთიერთობებისა და მშრომელთა კოლექტივების მართვის ფსიქოლ. კანონზომიერებების, შრომისა და მისი შედეგებისადმი დამოკიდებულების მოტივებისა და პიროვნების აქტივობის სხვა სოც.-ფსიქოლ. ფაქტორების გათვალისწინების საფუძველზე. XX ს. II ნახევარში შეიქმნა შ. ფ.-ის ახ. დარგი — საინჟინრო ფსიქოლოგია.

შ. ფ.-ში გამოყენებული მეთოდებია ექსპერიმენტი, დაკვირვება, გამოკითხვა და ტესტი.

შრომითი ქცევის კონკრ. სახეების ფსიქოლ. თავისებურებათა შესწავლამ ხელი შეუწყო ცალკეულ პროფესიათა ფსიქოლ. სპეც. მიმართულებების ჩამოყალიბებას (საავიაციო, კოსმ., ინჟინერ-კონსტრუქტორის, მძღოლის, გამყიდველის და ა. შ.).

ლიტ.: კეხუაშვილი გ., შრომისა და საინჟინრო ფსიქოლოგია, თბ., 1982; Дмитриева М. А., Крылов А. А., Нафтульев А. И., Психология труда и инженерная психология, Л., 1979; Платонов К. К., Вопросы психологии труда, 2 изд., М., 1970; Психология труда, пер. со словацкого, М., 1979.

გ. კეხუაშვილი.

შრომის წიგნაკი, საბჭ. სამართლის მიხედვით, ძირითადი დოკუმენტი, რ-შიც აისახება სახელმწიფო, კოოპერაციული თუ საზ. საწარმოების და დაწესებულებების მუშა-მოსამსახურეთა შრომითი საქმიანობა (საქ. სსრ შრომის კანონთა კოდ., მ. 41). შ. წ. იდება ყველა იმ მუშისა და მოსამსახურეზე, რ-საც 5 დღეზე მეტი აქვს ნამუშევარი. იდება აგრეთვე შტატგარეშე მუშაკებზე, თუ ისინი სოციალურ დაზღვევას ექვემდებარებიან. შ. წ.-ში შეაქვთ ცნობები მუშაკის (გვარი, სახელი, მამის სახელი, დაბადების წელი, განათლება, პროფესია, სპეციალობა) მუშაობის (სამუშაოზე მიღების დრო, სხვა სამუშაოზე გადაყვანა, განთავისუფლება), დაჯილდოებისა და წახალისების შესახებ, აგრეთვე ცნობები აღმოჩენის თაობაზე, რ-ის გამოც გაიცა დიპლომი და ა. შ.

შრომის წითელი დროშის ორდენი, სსრკ ცაკისა და სსრკ სახკომსაბჭოს მიერ 1928 წ. 7 სექტ. დაწესებული ორდენი. სსრკ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმი შ. წ. დ. ო.-ით აჯილდოებს ცალკეულ მოქალაქეებს, დაწესებულებებსა და მშრომელთა კოლექტივებს წარმოების დარგში, სამეცნ. მოღვაწეობაში, სახელმწ. ან საზ. სამსახურში მოპოვებული განსაკუთრებული დამსახურებისათვის. ორდენი მზადდება ვერცხლისაგან. მის შუაგულში მოოქროვილი ნამგალი და ურო, ზემოთ — წითელი მინანქრით დაფარული გაშლილი დროშა და წარწერა — სსრკ. იბნევენ მკერდის მარცხ. მხარეს წითელი დროშის ორდენის შემდეგ. იხ. ჩანართი სტატიასთან ორდენები სსრ კავშირისა.

შრომის ჰიგიენისა და პროფესიულ დაავადებათა სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი ნ. მახვილაძის სახელობისა, საქართველოს ჯანმრთელობის დაცვის სამინისტროსი, დაარსდა 1927 წ. მახვილაძის თაოსნობით პროფესიული პათოლ. პოლიკლინიკის ბაზაზე. ამჟამად ინ-ტში არის 8 განყ.-ბა და 14 ლაბორატორია. შ. ჰ. წამყვანია შრომის ჰიგიენის, პროფ. პათოლ. და სამედ.-ბიოლ. განყ.-ბები. ინ-ტი იკვლევს ადამიანის ორგანიზმზე მრეწვ. და სოფ. მეურნ. საწარმოო ფაქტორების მოქმედების ხასიათს და სახავს ღონისძიებებს ამ დარგებში მომუშავეთა და მათი მომავალი თაობების ჯანმრთელობის დასაცავად და შრომის კომფორტული პირობების შესაქმნელად. ინ-ტი მოთავე დაწესებულებაა, რ-იც კოორდინაციას უწევს სხვადასხვა (სამედ., ტექ., ეკონ.) პროფილის 11 ინ-ტის საქმიანობას; მის ბაზაზე ხდება მაღალი კვალიფიკაციის კადრების მომზადება ჰიგიენის, პროფ. პათოლ. და ტოქსიკოლოგიის დარგში. ინ-ტი სათავეში უდგას რესპ. კომისიას, რ-იც ადგენს პროფ. დაავადებების მიზეზებს და სახავს მათი პროფილაქტ. და რეაბილიტაციის გზებს; აწარმოებს ერთობლივ გამოკვლევებს სსრკ და საზღვარგარეთის სამეცნ.-კვლ. ცენტრებთან (მაგ., ბულგ. მედ. აკად. ჰიგიენის ცენტრი), აწყობს საკავშ. და საერთაშ. სიმპოზიუმებს. ინ-ტმა გამოსცა შრომათა კრებულის 19 ტომი.

პ. გაბაკაძე.

შროტი (გერმ. Schrot, ძირითადი მნიშვნელობა — წვრილი ნატეხები), ზეთსახდელი წარმოების თანაპროდუქტი, რ-იც მიიღება ზეთოვანი მცენარეების თესლისაგან ცხიმის გამოყოფის შემდეგ. იმის მიხედვით, თუ ნედლეული რა სახისაა, განასხვავებენ არაქისის, მდოგვის, აბუსალათინის, კანაფის, სიმინდის და სხვ. შ. ძვირფასი პროტეინიანი საკვებია. შ.-ით კვებავენ ყველა სახეობის სას.-სამ. ცხოველს.

შროშა, სოფელი ზესტაფონის რ-ნში, მდ. ძირულის ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ., იმასიხი, საწაბლე, საწურეში). ზ. დ. 400 მ, ზესტაფონიდან 16 კმ, ძირულიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 6 კმ. მეღვინეობა-მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. მარმარილოს კარიერი, გრანიტის ქ-ნა, ცეცხლგამძლე თიხის მოპოვება. საშ. სკოლა-ინტერნატი, 2 დაწყ. სკოლა, 2 ბ-კა, კლუბი, ამბულ., საფოსტო-სატელეგრაფო პუნქტი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

შროშანა (Convallaria), ფესურიანი ბალახოვანი მცენარეების გვარი შროშანისებრთა ოჯახისა. თეთრი, ზარისებრი, სურნელოვანი ყვავილები და წითელი კენკრა ნაყოფი აქვს. გვარის 2 სახეობიდან ერთი — C. majalis — ფართოდაა გავრცელებული სსრკ ევრ. ნაწილში, კავკ. და შორეული აღმოსავლეთის ტყეებში, მეორე — C. transcaucasica — ამიერკავკ. ენდემია, საქართველოში მთის შუა სარტყლამდე, ტყეებსა და ბუჩქნარებში იზრდება. ორივე სახეობა შხამიანია. ყვავილი და ფოთოლი შეიცავს გლიკოზიდებს — ძირითადად კონვალატოქსინს და კონვალაზიდს, რ-ებსაც გულის დაავადებათა სამკურნალოდ იყენებენ. მედიცინაში იხმარება ყვავილებისაგან გამოხდილი ეთეროვანი ზეთიც. შ. დეკორ. მცენარეა.

მ. დავლიანიძე.

შროშანი (Lilium), მრავალწლოვანი ბოლქვიანი ბალახოვანი მცენარეების გვარი შროშანისებრთა ოჯახისა. 90-ზე მეტი სახეობა გავრცელებულია ჩრდ. ნახევარსფეროს ზომიერ სარტყელში. აქედან სსრკ-ში 16-მდე სახეობა იზრდება, საქართველოში — 8, უმეტესობა კავკასიის ენდემია (L. caucasicum, L. georgicum, L. kesselringianum და სხვ.); დეკორ. მიზნით აშენებენ ბაღებში, პარკებში. დიდი თეთრი, ყვითელი ან მონარინჯისფრო ყვავილები აქვთ, ბოლქვი — ერთმანეთზე კრამიტისებრად მიწყობილი ქერქლებით. იზრდება მინდვრებზე, ტყის პირებზე, სუბალპ. მდელოებზე, მაღალბალახეულობაში. გამოყვანილია შ.-ის მრავალი დეკორ. ჯიში.

მ. დავლიანიძე.

შროშანისებრნი (Liliaceae), ერთლებნიან მცენარეთა ოჯახი. მრავალწლოვანი ფესურიანი, ტუბერბოლქვიანი ან ბოლქვიანი ბალახოვანი მცენარეებია. საყვავილე ყლორტი შეფოთლილი აქვთ ან მთლიანი ფესვთანური ფოთლები უვითარდებათ. ფოთლები მთლიანი, ხშირად გრძელი ხაზური. ყვავილები აქტინომორფულია, იშვიათად ზიგომორფული. ნაყოფი კოლოფია, ზოგჯერ კენკრა. ოჯახში 170-მდე გვარია, რ-ებშიც გაერთიანებულია 2500-მდე სახეობა. გავრცელებული არიან მთელ დედამიწაზე. შ-თა შორის ბევრია სამკურნ. (შროშანა, შხამა და სხვ.) და დეკორ. (შროშანი, ტიტა, სუმბული და სხვ.) მცენარე.

მ. დავლიანიძე.

შროშანისებრნი, იგივეა, რაც შროშანისებრნი.

შროშის მარმარილოს საბადო, მდებარეობს ზესტაფონის რ-ნში, სოფ. შრო-

შის მიდამოებში, ძირულის ხეობაში. საბადო აგებულია შუალიასური ასაკის გამარმარილოებული კირქვებით, რ-თა სისქე 6 — 40 მ. მარმარილო მოყავისფრო-წითელი ფერისაა, აქვს ვიწრო ფიფქისებრი ლაქები. ადვილად მუშავდება და კარგად პრიალდება, ფილებს იყენებენ შენობების (ინტერიერის) შესამოსად, ზოლი ნაფხვენს — მოზაიკური სამუშაოებისათვის. შროშის მარმარილოთია შემოსილი: თბილისში მარქსიზმ-ლენინიზმის ინ-ტის ფილიალის, მთავრობის სახლის ინტერიერები და სხვ., მოსკოვში — მეტროპოლიტენის სადგ. „კრასნიე ვოროტა" და სხვ.
თ. ჩაგელიშვილი.

შტაბელსაწყობი, სატვირთველი, რ-საც აქვს ფრონტალური გამოსაწევი ტვირთამწე ან ჩანგლები, იატაკზე გადაადგილდება მონოლითური რეზინის, პლასტმასის ან ლითონის თვლებით; იყენებენ ტვირთის 8 მ-მდე სიმაღლის შტაბელებად ან სტელაჟებად დასაწყობად. შ-ის ტვირთამწეობაა 3,2 ტ-მდე.

შტაბი (გერმ. Stab), საბრძოლო ვითარების, ჯარების (ძალების) მართვის, მათი მომზადების, აღზრდისა და ყოველდღიური საქმიანობის ძირითადი ხელმძღვანელი ორგანო. არსებობს ყველა ქვეყნის შეიარაღებულ ძალებში, დაწყებული ბატალიონიდან (დივიზიონიდან) და ზემოთ. იყოფა საერთო-საჯარისო, შეიარაღებული ძალების სახეობების, გვარეობებისა და სპეც. ჯარების შ-ებად.

შ-ის ძირითადი ამოცანებია ჯარებისა და მართვის ორგანოების მუდმივი საბრძოლო და სამობილიზაციო მზადყოფნის უზრუნველყოფა; ვითარების ამსახველი მონაცემების თავმოყრა, შესწავლა, დამუშავება და შეფასება, სარდლის (მეთაურის) მიერ გადაწყვეტილების მისაღებად საჭირო ძირითადი მონაცემების, ოპერატიული, ტაქტიკური გაანგარიშებისა და წინადადებების შემუშავება, საბრძოლო მოქმედების დაგეგმვა და მათი ამოცანების დროზე დაყვანა ჯარებამდე; საბრძოლო მოქმედებათა ყოველმხრივი მომზადება და უზრუნველყოფა; ურთიერთქმედების ორგანიზაცია და მისი განხორციელება ოპერაციის (ბრძოლის) მსვლელობისას; მებრძოლ ჯარებთან და ზემდგომ შტაბებთან სიმტკიცე კავშირის უზრუნველყოფა, ბრძოლისათვის ჯარების მზადებისა და მათი ამოცანების შესრულების კონტროლი; მართვის პუნქტების მოწყობა, მათი მუშაობის, გადაადგილებისა და დაცვის უზრუნველყოფა; ზემდგომი შტაბებისათვის და თანამოქმედე ჯარებისათვის საბრძოლო ვითარების შესახებ ინფორმაციის სისტემატური მიწოდება; ჯარების დაკომპლექტება, საბრძოლო ტექ., ტრანსპ. და სხვ. მატერ. საშუალებათა აღრიცხვა; ჯარების ფარული მართვისა და სამხ. საიდუმლოების დაცვის ღონისძიებების გატარება; პირად შემადგენლობაზე რადიოაქტიური ხასიათის დასხივების აღრიცხვა; საბრძოლო გამოცდილების შესწავლა და ჯარებამდე დაყვანა; ოპერ., საბრძოლო, პოლიტ. და სპეც. მომზადების, საბრძოლო მორიგეობისა და საგარნიზონო სამსახურის ორგანიზაცია. შ-ის უფროსი ითვლება მეთაურის (სარდლის) პირველ მოადგილედ.

საბჭ. არმიის საშტაბო სამსახურის თეორიული საკითხები დაამუშავეს მ. ფრუნზემ, ბ. შაპოშნიკოვმა, მ. ტუხაჩევსკიმ, ვ. ტრიანდაფილოვმა. დიდი სამამულო ომის (1941—45) გამოცდილების გათვალისწინებით შ-ის ორგანიზაციის, მუშაობის კულტურის, სტილის, ფორმებისა და მეთოდების საკითხების შესწავლაში დიდი წვლილი შეიტანეს ა. ვასილევსკიმ, ა. ანტონოვმა, ს. შტემენკომ და სხვ. სსრკ-ში 70-იანი წლებისათვის შ-ების ასეთი სისტემა ჩამოყალიბდა: გენ. შ., შეიარაღებული ძალების სახეობათა მთავარი შ-ები, შეიარაღებული ძალების ზურგის შ., სამოქალაქო თავდაცვის შ., ჯარების გვარეობათა და სპეც. ჯარების, გაერთიანებების, შენაერთების, ნაწილებისა და დანაყოფების (ბატალიონი, დივიზიონი) შ-ები. თანამედროვე შ., როგორც წესი, შედგება ოპერატიული, სადაზვერვო, კავშირგაბმულობის და სხვ. სამმართველოების, განყ-ბებისა და ჯგუფებისაგან. თანამედროვე არმიის შ-ში იყენებენ მართვის ავტომატიზებულ სისტემებს, რ-ებიც შეიცავენ ელექტრონულ-გამოთვლით ტექნიკას, სწრაფმოქმედ და ფარული კავშირის საშუალებებს, მუშაობის უახლეს მეთოდებს.

შტაბს-კაპიტანი, ოფიცრის ჩინი რუსეთის არმიაში (გარდა კავალერიისა). შემოიღეს 1801. მის შესაბამის ჩინს 1705—98 ეწოდებოდა კაპიტან-პორუჩიკი.

შტაბს-როტმისტრი, ოფიცრის ჩინი რუსეთის არმიის კავალერიაში 1801—1917.

შტაერმანი იულიუს იაკობის ძე [11 (23). VI. 1896, ქ. მოგილიოვ-პოდოლსკი, ახლანდ. უკრ. სსრ, — 14. II. 1978, თბილისი]. საბჭ. მეცნიერი სამშენებლო ტექნიკის დარგში, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1943), პროფესორი (1932), საქ. სსრ მეცნ. და ტექ. დამს. მოღვაწე (1966). დაამთავრა ციურიხის უმაღლესი ტექ. სკოლა (1916) და კიევის პოლიტექ. ინ-ტი (1919). მუშაობდა ინჟინერ-კონსტრუქტორად ზაჰესის მშენებლობაზე (1924—28). უფროსი მეცნიერ თანამშრომლად და განყ-ბის გამგედ ნაგებობათა და ჰიდროენერგეტ. თბილ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში (1925—71), სამეცნ. კონსულტანტად იმავე ინ-ტში (1971—78). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: Вспарушенные щиты. Проектирование и возведение, Тб., 1954; Плоский бетон на многопролетных зданиях, Тб., 1967 (თანაავტ. Д. И. Тевзадзе).

შტაინთალი (Steinthal) ჰაიმან (16. V. 1823, გრობციგი, — 14 III. 1899, ბერლინი), გერმანელი ენათმეცნიერი. ბერლინის უნ-ტის პროფესორი. ვ. ჰუმბოლდტის მიმდევარი. 1855 მოგვცა ლოგიციზმის საფუძვლიანი კრიტ. ანალიზი, მაგრამ, სამაგიეროდ, დაამკვიდრა ფსიქოლოგიზმი ენათმეცნიერებაში. საფუძველი ჩაუყარა ხალხთა ფსიქოლ. დარგს. ფსიქოლ. თვალსაზრისით გადაამუშავა ჰუმბოლდტის ენათა ტიპოლ. კლასიფიკაცია. შ-ის ფსიქოლოგიზმმა გავლენა მოახდინა ნეოგრამატიკოსებზე, ა. პოტებნიაზე, ი. ბოდუენ დე კურტენეზე.

თხზ.: Grammatik, Logik und Psychologie, ihre Principien und ihr Verhältnis zu einander, B., 1855; Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues, B., 1860.

შტაინი (Stein) გიუნთერ (დ. 8. IV. 1922, ლეხაუ), გერმანელი მწერალი და მთარგმნელი (გდრ). აღსანიშნავია მისი ქართველოლოგიური მოღვაწეობა: ბერლინში დაარსა მოყვარულ მუშა-მწერალთა შოთა რუსთაველის სახ. წრე; თარგმნა ნ. დუმბაძის „მე ვხედავ მზეს"; კომპოზიტორის ლექსების საქართველოს შესახებ. 1981 გამოაქვეყნა ვრცელი წიგნი — რეპორტაჟი „მე ვიცი საქართველო... რა გადამხდა თავს რუსთაველის ქვეყანაში", რ-შიც გერმ. მკითხველს აცნობს საქართვ. ისტორიას, კულტურას, ლიტ-რას, თანამედროვე ქართვ. მწერლებთან შეხვედრის ცალკეულ ეპიზოდებს. წიგნში ჩართულია შ. რუსთაველის, გ. ტაბიძის, ა. კალანდაძის, ი. აბაშიძის, ი. ნონეშვილის ლექსები, საქართვ. მოკლე ისტორია თარიღებში და რუკა. ნ. კაკაბაძე.

შტაინი (გერმ. Stein, სიტყვასიტყვით — ქვა), შუალედური ან თანმხლები პროდუქტი ფერად მეტალურგიაში; ძნელდნებადი ქიმ. შენაერთების რკინისა და ფერადი ლითონების სულფიდების შენადნობი. გამოდნობის შ. დნობის პროცესში გამოიყოფა წიდიდან და ქმნის მის ქვეშ განლაგებულ ცალკე შრეს. შ. ძირითადი პროდუქტია, რ-შიც გადადის სპილენძი, ნიკელი და კობალტი სპილენძისა და ნიკელის სულფიდური ნედლეულის დნობისას და დაჯგუფებული მადნების გადამუშავების ზოგიერთი ტექნოლ. დროს. საერთოდ შ შეიცავს 10—80% Cu და Ni, 16—25% S, დანარჩენს Fe. შ. წარმოიქმნება აგრეთვე ტყვიის დნობისას, თუ ნედლეულში არის სპილენძი და გოგირდი. შ-ში, როგორც წესი, გადადის ნედლეულში არსებული კეთილშობილი და იშვიათი ლითონები. შ-ს ამუშავებენ კონვერტერში (იხ. კონვერტირება შტაინის).

შტამბი (გერმ. Stamm — ღერო), ხის ღეროს ნაწილი ფესვის ყელიდან ვარჯის ქვედა ტოტის პირველ ტოტებამდე. სიმაღლისა და დანიშნულების მიხედვით განასხვავებენ მაღალშტამბიან, ნახევარშტამბიან, დაბალშტამბიან, ბუჩქისებრ და ტოტშემოსილშტამბიან ხეებს.

შტამი (გერმ. Stamm, სიტყვასიტყვით — ღერო, საძირკველი), გარკვეული სახის მიკროორგანიზმის წმინდა კულტურა. ბაქტერიების, სოკოების და მიკროსკოპული სოკოების ერთი და იმავე სახეობისაგან შეიძლება მრავალი შ-ის მიღება, რ-ებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდება ანტიბიოტიკებისადმი მგრძნობელობის სპექტრით, ტოქსინებისა და ფერმენტების გამომუშავების უნარით და სხვა თვისებებით. პრაქტ. მიზნებისათვის — ვიტამინების, ორგ. მჟავების, ფერმენტების, ანტიბიოტიკებისა და სხვ. მისაღებად — იყენებენ სელექციის შედეგად მიღებულ საწარმოო შ-ებს, რ-ებიც უფრო პროდუქტიულია, ვიდრე ე. წ. ველური შ. თ. ჭანიშვილი.

შტამლერი (Stammler) რუდოლფ (19. II. 1856, ალსფელდი, — 25 IV. 1938, ვერნიგეროდე), გერმანელი იურისტი-თეორეტიკოსი, ნეოკანტიანელი, მარბურგის (1882-იდან), გისენის (1884-იდან), ჰალეს (1885-იდან) და ბერლინის (1916—23) უნ-ტების პროფესორი. წიგნში „მეურნეობა და სამართალი ისტორიის მატერიალისტური გაგების თვალსაზრისით" (1896, რუს. თარგმანი 1899, 1907) ცდილობდა უარეყო მარქსიზმი, რ-საც ეკონ. დეტერმინიზმთან აიგივებდა. შ. ამტკიცებდა, რომ სამართალი პირველადია ეკონომიკასა და საზოგადოებრივ ცხოვრებასთან მიმართებით თუ დროისა და მიზეზობრიობის არაა. ლოგიკური თვალსაზრისით მარქს. შ-ის შეხედულებებს აკრიტიკებდნენ ვ. ი. ლენინი, გ. პლეხანოვი და სხვა მარქსისტები.

შტამპვა, ლითონების წნევით დამუშავების ხერხი, სამჭედლო-საშტამპავო წარმოების ერთ-ერთი ძირითადი პროცესი, რ-ის შედეგად სპეც. იარაღში — შტამპში მიიღება სასურველი ფორმისა და ზომის ნაწარმი — ნაჭედი. დასაშტამპი ნამზადების მიხედვით განასხვავებენ მოცულობით შტამპვასა და ფურცლოვან შტამპვას, დამუშავების ტემპ-რის მიხედვით ცივ შტამპვასა და ცხელ შტამპვას.

მოცულობითი შ-ისას ძირითადად იყენებენ მრგვალი, კვადრ. ან სხვა პროფილის ნაგლინს, რ-საც გარკვეული ზომის ნამზადებად ჭრიან. ცხელი შ-ისას ნამზადებს ახურებენ ჭედვისათვის საჭირო ტემპ-რამდე. მოცულობითი შ. მიმდინარეობს ღია ან დახურულ შტამპში, რ-ებიც 2 ნაწილისაგან შედგება. როცა ზედა შტამპი უახლოვდება ქვედას, მიმდინარეობს ნამზადის პლასტ. დეფორმაცია და შტამპების დახურვისას ლითონი ღებულობს შტამპების შიგის ამოღარული მოცულობის ფორმას, რ-იც ნაჭედის ფორმის შესაბამისია (იხ. ნახ.). ღია შტამპებში შ-თვის მისაღები ნამზადი ნაჭედის მოცულობაზე მეტი უნდა იყოს. შ-ისას ლითონის ნამეტი საწიდე არხში გადადის. ლითონის დანაკარგის შესამცირებლად იყენებენ მრავალღარიან შტამპებს, სამჭედლო ვალცებს. ლითონის ხარჯი მცირდება აგრეთვე უნაწიბურო შტამპების დროსაც. ცხელი შ-ით ღებულობენ რამდენიმე გრ-იდან 2 ტ-მდე მასის ნაჭედებს, რადგან შტამ-

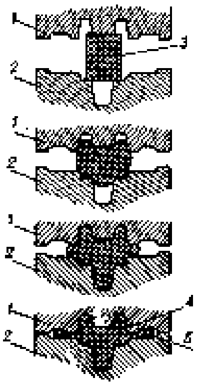

შტამპვის მოცულობითი შტამპების სქემები: 1 — ზედა შტამპი; 2 — ქვედა შტამპი, 3 — ნამზადი; 4 — ნაპირი, 5 — ხიდი

შტარკის ეფექტი

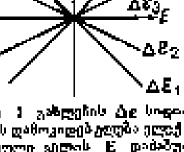

ნახ 1 გახლეჩის Δε სიდიდის დამოკიდებულება ელექტრული ველის E დაძაბულობაზე წრფივი შტარკის ეფექტის დროს (n=3 მთავარი კვანტური რიცხვით განსაზღვრული წყალბადის დონის გახლეჩა 5 ქვედონედ)

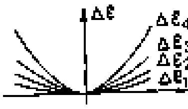

ნახ 2 გახლეჩის Δε სიდიდის დამოკიდებულება ელექტრული ველის E დაძაბულობაზე კვადრატული შტარკის ეფექტის დროს

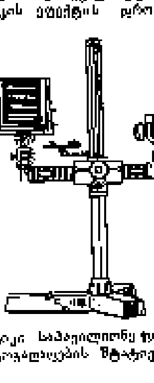

შტატივი საპავილიონო ფოტოაპარატის შტატივი

ს შტეშენკო

ი შტერნბერგი

პის ღირებულება შედის პროდუქციის თვითღირებულებაში, შ უფრო ეკონომიურია ნაჭედის მასიურად წარმოებისას.

ფურცლოვანი შ. მოქლონიარილის ისეთ შტამპებში, რ-თა ძირითადი ნაწილია პუანსონი და მატრიცა. ზოგიერთ მაღალეფექტურ პროცესში პუანსონის როლს ასრულებს წყალი, ზეთი ან ჰაერი, ასეთი შ. ეკონომიურია ერთეული ნაკეთობათა დამზადების დროსაც

შ-თვის იყენებენ პრესებს, ჩაქუჩებსა წნეხებს, ჰორიზონტალურ საჭედ მანქანებს, ჰიდრავლიკურ წნეხებს და სხვ

ჯ. ლომსაძე

შტამპი (გერმ. Stamp<იტალ stampa —ბეჭედი) ტექნიკაში, მასალის წნევით დასამუშავებელი იარაღი ნამზადის პლასტიკური დეფორმაციის (შტამპვის) დროს. განასხვავებენ ფურცლოვანი და მოცულობითი, ცივი და ცხელი შტამპვისათვის განკუთვნილ შ-ებს. ფურცლოვანი შტამპვისათვის გამოყენებული შ-ები შეიძლება იყოს ამომჭრელი, გამჭვრეტი, სალუნი და სხვ. მათი ძირითადი დეტალებია პუანსონი და მატრიცა. მოცულობითი შტამპვის შ-ები არის საყალიბი, გამოსატეფრი, გამჭრელი და ა. შ. ფოლადშტამპებისა და მრუდმხარა ცხლად საშტამპი წნეხებისათვის განკუთვნილი შ-ის ზედა და ქვედა ნაწილების შუა ზედაპირებს აქვს ღარულები ნაკეთობის შემდეგი ფორმწარმოქმნისათვის

შტანგა (გერმ Stange — ღერო, წნელი) სპორტული, ძალოსნობის ძირითადი იარაღი. შედგება ფოლადის გრიფ-ღეროსაგან, რ-ის ბოლოებზე თავისუფლად მბრუნავი მილისებია მათზე ჩამოცმული ლითონის მოსახსნელი დისკოები (წონის შესაცვლელად) და საკეტები (დისკოს დასამაგრებლად). გრიფის სიგრძეა 2200 მმ, დიამეტრი — 28 მმ, მილისების (შესაბამისად) — 400 მმ და 56—60 მმ, დისკოების დიამეტრი 450 მმ, მასა 0,1—90,0 კგ (საერთაშ სტანდარტი) აღწევს.

შტანგენიარაღი, გაზომვის საშუალებათა და წრფივი (გარე და შიგა) ზომების დასაწნევი იარაღის განზოგადებული სახელწოდება. შ შედგება შტანგისა და მასზე მოძრავი ჩარჩოსაგან. შტანგაზე ძირითადი სკალაა, ხოლო ჩარჩოზე დატანებულია ან გრავირებულია ნონიუსი. შ-ს ამზადებენ ცვეთამედეგი და ანტიკოროზიული მასალისაგან (ნახშირბადიანი ფოლადი, სალი შენადნობებით არმირებული მუშა ნაწილებით და სხვ). სსრკ-ში უშვებენ რამდენიმე სახისა და ტიპის შ-ს, რ-თა ნონიუსის სკალის ანათვლის სიზუსტე 0,05 და 0,1 მმ-ია. დანიშნულებისა და კონსტრუქციის მიხედვით შ. არის შტანგენფარგალი შტანგენრეისმასი (ნახ. 2), შტანგენსიღრმეზომი და შტანგენკბილსაზომი.

შტანდარტი (გერმ Standarte), 1. რუსეთისა (1731—1917) და ზოგიერთ უცხოურ არმიაში (XVIII—XX სს.) კავალერიის ნაწილების დროშა. 2. XIX—XX სს.-ში ზოგიერთი სახელმწიფოს მეთაურის (მონარქის, პრეზიდენტის) ალამი, რ-საც აღმართავენ მისი ყოფნის ადგილზე (სასახლეში, ხომალდზე და სხვ.)

შტაპელის ბოჭკო, ქიმიური ბოჭკო, რ-საც ღებულობენ წინასწარგანსაზღვრული ქიმ. ბოჭკოების (ძირითადად ვისკოზის, პოლიაკრილონიტრილის, პოლიეთერის) ჩალიჩების დაჭრით სხვადასხვა ზომის შტაპელებად შ. ბ-ის სიგრძე დამოკიდებულია იმ ბუნებრივი ბოჭკოს სახეობაზე, რ-თანაც შერევის შემდეგ გადაამუშავებენ.

შტარკი (Stark) იოჰანეს (15. IV. 1874, შიკენჰოფი, — 21. VI. 1957, ტრაუნშტაინი), გერმანელი ფიზიკოსი (გფრ) ჰანოვერისა (1906-იდან) და აახენის (1909-იდან) უმაღლესი სკოლების, გრაიფსვალდისა (1917-იდან) და ვიურცბურგის (1920-იდან) უნ-ტების პროფესორი. ბერლინის ფიზიკა-ტექნ სამეცნ-კვლ ინ-ტისა (1933—39) და გერმ. სამეცნ. საზ.-ბის პრეზიდენტი (1934—36) 1919 მიენიჭა ნობელის პრემია არხულ სხივებში დოპლერის ეფექტისა და ელექტრულ ველებში სპექტრული ხაზების გახლეჩის აღმოჩენისათვის (იხ. შტარკის ეფექტი). ჰიტლერული რეჟიმის დროს იყო აქტ ნაცისტი.

შტარკის ეფექტი, სპექტრული ხაზების გახლეჩა ელექტრულ ველში; აღმოაჩინა ი. შტარკმა 1913 წყალბადის ატომების სპექტრის შესწავლისას შ. ე. შეინიშნება ატომებისა და სხვა კვანტური სისტემების სპექტრებში მისი მიზეზია კვანტური სისტემის ენერგიის დონეების წანაცვლება და ქვედონეებად გახლეჩა ელექტრულ ველში. ამიტომ ტერმინი „შ. ე." მიეკუთვნება არა მარტო სპექტრული ხაზების გახლეჩას ელექტრულ ველში, არამედ ენერგიის დონეების წანაცვლებასა და გახლეჩასაც ამ ველში.

შ. ე. ახსნილ იქნა კვანტური მექან. საფუძველზე. განსაზღვრული ε ენერგიის მქონე მდგომარეობაში მყოფი ატომი (ან სხვა კვანტური სისტემა) გარე E ელექტრულ ველში იძენს $\Delta\varepsilon$ ენერგიას, რ-საც განაპირობებს ატომის ელექტრონული გარსის პოლარიზაცია და დაინდუქცირებული დიპოლური მომენტის წარმოქმნა. ენერგიის დონე, რ-საც შეესაბამება ატომის ერთი შესაძლებელი მდგომარეობა (გადაუგვარებელი დონე), E ველში მიიღებს $\varepsilon+\Delta\varepsilon$ ენერგიას, ე. ი. წაინაცვლებს. გადაგვარებული ენერგიის დონის სხვადასხვა მდგომარეობას შეიძლება შეიძინოს სხვადასხვა დამატებითი ენერგია $\Delta\varepsilon_\alpha$ ($\alpha=1,2,\ldots,g$, სადაც g გადაგვარების ხარისხია) ამის შედეგად გადაგვარებული დონე იხლიჩება შტარკის ქვედონეებად, რ-თა რიცხვი უდრის $\Delta\varepsilon_\alpha$ განსხვავებულ მნიშვნელობათა რიცხვს მაგ., ატომის ენერგიის დონე მოძრაობის რაოდენობის მომენტის განსაზღვრული $M=\frac{h}{2\pi}\sqrt{J(J+1)}$ მნიშვნელობისას (h არის პლანკის მუდმივა, $J=0, 1, 2,\ldots$ — სრული მოძრაობის რაოდენობის მომენტის კვანტური რიცხვი) ელექტრულ ველში იხლიჩება ქვედონეებად, რ-ებიც ხასიათდებიან m_J მაგნ. კვანტური რიცხვების სხვადასხვა მნიშვნელობით (m_J განსაზღვრავს M-ის პროექციას E მიმართულებაზე) ამასთან, $-m_J$ და $+m_J$ მდგომარეობებს შეესაბამება ერთნაირი დამატებითი $\Delta\varepsilon$ ენერგია. ამიტომ შტარკის ყველა ქვედონე (გარდა ქვედონისა, რ-ისთვისაც $m=0$) ორჯერადად გადაგვარებული აღმოჩნდება (განსხვავებით გახლეჩისაგან მაგნ ველში, სადაც ყველა ქვედონე გადაუგვარებელია, იხ. ზეემანის ეფექტი)

არსებობს წრფივი შ. ე., როდესაც $\Delta\varepsilon$ ენერგია E პროპორციულია (ნახ. 1) და კვადრატული შ. ე., როდესაც ენერგია E^2 პროპორციულია (ნახ 2) პირველ შემთხვევაში ენერგიის დონეების გახლეჩის სურათი სიმეტრიულია, მეორეში — არასიმეტრიული.

შ. ე.-ის მნიშვნელოვანი შემთხვევაა ატომის ენერგიის დონეების გახლეჩა კრისტალებში მეზობელი იონების მიერ შექმნილი შიგაკრისტ. $E_{კრ}$ ველის გამო ეს მოვლენა გასათვალისწინებელია კრისტალთა სპექტროსკოპიაში და მნიშვნელოვანია კვანტური მაძლიერებლების მუშაობისათვის

შ. ე. შეინიშნება ცვლად ელექტრულ ველებშიც შტარკის ქვედონეების მდებარეობის ცვლილება ცვლად ელექტრულ E ველში შეიძლება გამოყენებულ იქნეს ხელსაწყოებში კვანტური გადასვლის სიხშირის შესაცვლელად (შტარკის მოდულაცია).

სწრაფად ცვლადი ელექტრული ველის გავლენა ატომების (იონების) ენერგიის დონეების მდებარეობაზე განსაზღვრავს პლაზმაში სპექტრული ხაზების შტარკის გაგანიერებას. შტარკის გაგანიერება საშუალებას იძლევა შეფასდეს დამუხტული ნაწილაკების კონცენტრაცია პლაზმაში (მაგ., ვარსკვლავთა ატმოსფეროში).

ლიტ.: Ельяшевич М. А., Атомная и молекулярная спектроскопия, М., 1962; Фриш С. Э., Оптические спектры атомов, М.—Л., 1963.

შტატი (გერმ. Staat — სახელმწიფო, მმართველობა), ფედერაციაში შემავალი სახელმწიფოებრივ-ტერიტ ერთეული ზოგიერთ ფედერალურ სახელმწიფოში (აშშ, მექსიკა, ვენესუელა, ბრაზილია, ინდოეთი, ავსტრალია, ნიგერია). შ-ის კომპეტენცია განისაზღვრება მოკავშირეთა კონსტიტუციითა და შ-ის (აშშ, ვენესუელა, ავსტრალია) კონსტიტუციით, თუმცა შ-ს ყოველთვის არა აქვს საკუთარი კონსტიტუციის უფლება. შ-ებს ქმნიან ხელისუფლებისა და მმართველობის საკუთარ ორგანოებს. შ-ს, ჩვეულებრივ, მეთაურობს გუბერნატორი, რ-საც ირჩევს მოსახლ (მაგ., აშშ, მექსიკა) ან ნიშნავს ფედერ სახელმწიფოს მეთაური (ინდოეთი, ავსტრალია)

შტატივი (გერმ. Stativ < ლათ stativus — მდგარი, უძრავი), სადგარი. 1 დასაყენი გადასატანი სამარჯვი ფოტოგრაფიული (ნახ), გეოდეზიური, კინოგადასაღები და სხვა აპარატის დასაყენებლად. შ.-ად იყენებენ აგრეთვე გადასატანვებულ მოწყობილობას, ზოგჯერ — ჯახ რაკსაც. 2 ლაბორ ჭურჭლისა და აპარატების დასადგმელი ვერტ დგარი

შტაუბი (Staub) რუდოლფ (27. I. 1890, გლარუსი, — 26. VI. 1961, ციურიხი, შვეიცარია), შვეიცარიელი გეოლოგი 1908-იდან სწავლობდა ჯერ შვეიცარიის უმაღლეს ტექ. სკოლაში (ციურიხი), შემდეგ — ციურიხის უნ-ტში. 1928—57 იყო ამავე სასწავლებლების პროფესორი შ-ის ძირითადი შრომები შეეხება ალპების გეოლ აგებულებისა და გეომორფოლოგიის, აგრეთვე ზოგადი გეოტექტონ საკითხებს ავითარებდა შეხედულებას, რომ დედამიწის ქერქის კონტინენტური ბლოკები ქერქქვეშა დინებების გავლენით ხან პოლუსებისკენ მოძრაობენ, ხან კი ცენტრიდანული ძალების გავლენით გადაინაცვლებენ ეკვატორისაკენ და, რომ ამგვარი მოძრაობა ეკვატორულ ზონაში იწვევს გეოსინკლინური არეების მიგრირებით შეკუმშვა-გაჭიმვას

შტაუდინგერი (Staudinger) ჰერმან (23 III 1881, ვორმსი, — 8 IX 1965, ფრაიბურგი), გერმანელი ქიმიკოსი სწავლობდა ჰალესა და მიუნხენის უნ-ტებში, ასწავლიდა დარმშტადტის უმაღლეს ტექ სკოლაში პროფესორი კარლსრუეს უმაღლესი ტექ სკოლის (1908—12), ციურიხის ფედერალური უმაღლესი სკოლის (1912—26) და ფრაიბურგის უნ-ტისა (1926—51) მაკრომოლეკულური ნაერთების სახელმწ ინ-ტის დირექტორი (1940—56) შ-ის შრომები ეხება მაკრომოლეკულური ნაერთების ქიმიას აღმოაჩინა ორგ. ნაერთების — კეტენების — ახ კლასი (1906) მეცნიერებაში შემოიტანა მაკრომოლეკულის ცნება და სხვ ნობელის პრემია (1953).

თხზ Arbeitserinnerungen, Hdlb., 1961

შტაუდტე (Staudte) ვოლფგანგ გეორგ (დ. 9 X 1906, საარბრიუკენი), გერმანელი რეჟისორი (გდრ). 1926-იდან მუშაობდა მსახიობად, — თეატრ „ფოლკსბიუნეში", მ რაინჰარდტისა და ე პისკატორის დასებში, 1931-იდან — კინოში, ჯერ მსახიობად, შემდეგ რეჟისორად 1946 რეჟისორებთან ზ დუდოვთან, კ მეციგთან და გ. პოლთან ერთად მონაწილეობდა კინოსტუდია „დეფა" შექმნაში აქ დადგა ანტიფაშისტური ფილმები: „მკვლელები ჩვენს შორის" (1946, საბჭ. ეკრანზე „ისინი ვერ დაიმალებიან"), „როტაცია" (1949, საბჭ. ეკრანზე „ყვავისფერი ამბავი") და სხვ 50-იანი წლებიდან შ. მუშაობს გფრ-ის კინოსტუდიებში, ილაშქრებს ნაციზმის აღორძინების წინააღმდეგ. სხვა ფილმები: „ვარდები ბატონი პროკურო-

რისათვის" (1969), „ბაზროზა" (1960), „მამაკაცების გასეირნება" (1964), „კომისარი" (1971) და სხვ.

შტაუფენები (Staufen), ჰ ო ე ნ შ ტ ა უ ფ ე ნ ე ბ ი (Hohenstaufen), გერმანიის მეფეთა და „საღვთო რომის იმპერიის" იმპერატორთა დინასტია 1138—1254, შვაბიის მთავარია (1079—1268 შვაბიის ჰერცოგები). საგვარეულო სახელწ. წარმოდგა შვაბიაში მდებარე მათი საგვარეულო ციხე-დარბაზის სახელისაგან „ჰოენშტაუფენი". შ.-ის წარმომადგენლები (მეფეები, იმპერატორები): კონრად III (მართავდა 1138—52), ფრიდრიხ I ბარბაროსა (1152—90), ჰაინრიხ VI (1190—97), ფილიპ შვაბიელი (1198—1208), ფრიდრიხ II (1212—50), კონრად IV (1250—54). შ.-ის უკანასკნელი წარმომადგენლები იყვნენ მანფრედი (სიცილიის მეფე 1258—66) და კონრადინი (გ. 1268).

შტევენი (ჰოლანდ. steven), გემის ცხვირისა და კიჩოს იმ კონსტრუქციების საერთო სახელწოდება, რ-ებზეც აგებულია მისი სამოსი (იხ. ახტერშტევენი, ფორშტევენი).

შტემენკო სერგეი მატვეს ძე [7 (20). II. 1907, სტანიცა ურიუპინსკაია, ახლანდ. ქ. ურიუპინსკი, ვოლგოგრადის ოლქი, — 23. IV 1976, მოსკოვი], საბჭ. მხედართმთავარი, არმიის გენერალი (1968). სკკპ წევრი 1930-იდან. საბჭ. არმიაში იყო 1926-იდან. დაამთავრა მოტორ-მექანიზებული წითელი არმიის მექანიზაციისა და მოტორიზაციის სამხ. აკადემია (1937) და გენშტაბის სამხ. აკადემია (1940). 1940-იდან საპასუხისმგებლო თანამდებობებზე იყო გენშტაბში. დიდ სამამულო ომში (1941—45) გენშტაბის ოპერატ. სამმართველოს მიმართულების უფროსის მოადგილე და უფროსი (1941—43), გენშტაბის ოპერატ. სამმართველოს უფროსის პირველი მოადგილე (1943 აპრილიდან) და უფროსი (1943 მაისიდან). უმაღლესი მთავარსარდლობის შტაბის დავალებით გაზავნილნენ სხვადასხვა ფრონტზე ოპერაციების ორგანიზაციისა და მათ ჩატარებაში დახმარების გასაწევად. ომის შემდეგ — გენშტაბის უფროსის მოადგილე, გენშტაბის უფროსი და სსრკ შეიარაღებული ძალების მინისტრის მოადგილე, სახმელეთო ჯარების შტაბის უფროსი — მთავარსარდლის პირველი მოადგილე. 1968 აგვ.-დან ვარშავის ხელშეკრულებაში მონაწილე სახელმწიფოთა გაერთიანებული შეიარაღებული ძალების შტაბის უფროსი. 1952—56 — სკკპ ცკ-ის წევრობის კანდიდატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 9 სხვა ორდენითა და მედლებით, აგრეთვე უცხოური ორდენებით.

თხზ.: Генеральный штаб в годы войны, т. 1—2, М., 1968—73.

შტემპელი (გერმ. Stempel — ბეჭედი), იარაღი, რ-ის მუშა ნაწილი ამოზნექილი ნეგატიური სახის გამოსახულება ან წარწერაა, იჭრება მონეტებზე, მედლებზე გამოსახულების ნაჭდევის მისაღებად ან აღსანიშნავად. შ. ეწოდება აგრეთვე სადაბავით მიღებულ ნაჭდევს.

შტენბერგი ირინა გალერიანის ასული (11. XI 1905, ბათუმი, — 12. XI. 1984, თბილისი), საბჭ. მხატვარი, საქ. სსრ სახალხო მხატვარი (1976). 1926 დაამთავრა თბილისის სამხატვრო აკადემია. 1936-იდან მუშაობდა სპექტაკლების მხატვრულ გაფორმებაზე თბილ. მოზარდ მაყურებელთა რუს., ა. გრიბოედოვის, კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრებში. გააფორმა 275-ზე მეტი სპექტაკლი, მ. შ. „ჭირვეულის მორჯულება" (უ. შექსპირი), „მარგარიტა გოტიე" (ა. დიუმა—შვილი), „ჭკუის ვაებისაგან" (ა. გრიბოედოვი), „ტარტიუფი" (მოლიერი) და სხვ. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.

შტერნბერგი პაველ კარლოს ძე [21. III (2. IV) 1865, ორიოლი, — 1. II 1920, მოსკოვი], საბჭ. ასტრონომი და რევ. მოღვაწე, კომუნისტური პარტიის წევრი 1905-იდან. 1887 დაამთავრა მოსკ. უნ-ტის ფიზიკა-მათ. ფაკ-ტი, 1914-იდან პროფესორი, 1916-იდან მოსკ. ობსერვ. დირექტორი. 1905—06 რსდმპ მოსკ. კომიტეტის ფინანსური კომისიის წევრი, შემდგომ კომიტეტის სამხ.-ტექ. ბიუროში. ოქტომბრის მოსკ. კომიტეტის წევრი (1917), წითელი გვარდიის ცენტრ. შტაბის წევრი, ხელმძღვანელობდა სამხ. ოპერაციებს. ოქტ. რევ. შემდეგ მოსკ. გუბერნ. აღმასკომის პრეზიდიუმის წევრი, გუბერნ. სამხ. კომისარი. 1918 განსახკომის კოლეგიის წევრი და უმაღლესი სასწავლებლების განყ-ბის ხელმძღვანელი, მუშაობდა საბჭ. არმიაში. ძირითადი შრომები ეხება გრავიმეტრიასა და ფოტოგრ. ასტრომეტრიის საკითხებს, იკვლევდა დედამიწის პოლუსების მოძრაობას. 1931 შ.-ის სახელი მიეკუთვნა მოსკ. უნ-ტის ასტრონ. ინ-ტს.

შტერნ—გერლახის ცდა, ცდა, რ-იც ექსპერიმენტულად ამტკიცებს, რომ ატომის მაგნიტური მომენტის პროექცია გარე მაგნიტური ველის მიმართულებაზე ღებულობს მხოლოდ განსაზღვრულ მნიშვნელობებს (იგი სივრცულად დაკვანტულია). შ.—გ. ც. განახორციელეს 1922 ო. შტერნმა და გერმ. ფიზიკოსმა ვ. გერლახმა (W. Gerlach), რ-ებმაც გამოიკვლიეს Ag (შემდეგ კი სხვა ელემენტებისაც) ატომთა კონების გავლა ძლიერად არაერთგვაროვან მაგნ. ველში (იხ. ნახ.). z მიმართულებაზე ატომის μ_0 მაგნ. მომენტის μ_z პროექციის სივრცული დაკვანტვის თეორიულად მიღებული ფორმულის შემოწმების მიზნით ($\mu_z=\mu_0 m$, $m=0, \pm 1, \dots$).

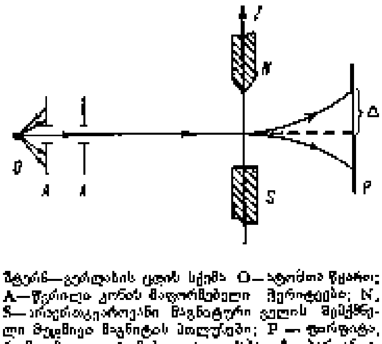

შტერნ—გერლახის ცდის სქემა: O — ატომთა წყარო; A — წვრილი კონის მაფორმირებელი შეროფები; N, S — არაერთგვაროვანი მაგნიტური ველის შემქმნელი მუდმივი მაგნიტის პოლუსები; P — ფირფიტა, რომელზედაც ატომები ილექება; Δ — პირვანდელი მიმართულებიდან კონის გადახრის სიდიდე (ცდის ავტორების ვარიანტში).

ატომზე, რ-საც აქვს მაგნ. მომენტი და მოძრაობს H არაერთგვაროვან მაგნ. ველში z გასწვრივ, მოქმედებს $F=\mu_z \partial H/\partial z$ ძალა, რ-იც გადახრის მას მოძრაობის საწყისი მიმართულებიდან. შ.-გ. ც.-ში ატომთა კონა იხლიჩებოდა ორ კომპონენტად, რ-ებიც სიმეტრიულად წანაცვლებული იყო პირვანდელი მიმართულების მიმართ Δ სიდიდით ფირფიტაზე ჩნდებოდა ორი ვიწრო ზოლი, ეს იმაზე მიუთითებდა, რომ μ_z პროექცია H მიმართულებაზე ღებულობს მხოლოდ ორ მნიშვნელობას: $\mu_z=\pm\mu_0$, რაც შეესაბამება თეორ. ფორმულას ($m=\pm 1$).

შტერნი ლინა სოლომონის ასული [14 (26). VIII 1878, ლიეპაია, ახლანდ. ლატვ. სსრ, — 7. III 1968, მოსკოვი], საბჭ. ფიზიოლოგი, სსრკ მეცნ. აკად. (1939) და სსრკ მედ. მეცნ. აკად. (1944) აკადემიკოსი. სკკპ წევრი 1939-იდან. სსრკ მეცნ. აკად. ფიზიოლ. ინ-ტის დირექტორი (1929—48). მისი ძირითადი შრომები ეხება ადამიანისა და ცხოველთა ორგანიზმის ცხოველმოქმედების ქიმ. და ფიზ.-ქიმ. საფუძვლებს. შეიმუშავა მოძღვრება ბარიერულ ფუნქციებზე, განსაკუთრებით ღრმად შეისწავლა ჰემატოენცეფალური ბარიერი. სსრკ სახელმწ. პრემია (1943). დაჯილდოებულია 2 ორდენით.

შტერნი (Stern) ოტო [17. II. 1888, ზორაუ, სილეზია, — 17 VIII. 1969, ბერკლი, კალიფორნია], ფიზიკოსი. 1912 დაამთავრა ბრესლაუს (ვროცლავი) უნ-ტი. 1920 მაინის ფრანკფურტის უნ-ტის დოცენტი, შემდეგ კი პროფესორი, 1922-იდან როსტოკის უნ-ტის პროფესორი. 1923—33 ჰამბურგის უნ-ტის ფიზიკა-ქიმ. ლაბორ. პროფესორი და დირექტორი. 1933-იდან ემიგრაციაში იყო აშშ-ში, კარნეგის (პიტსბურგში) ტექნოლ. ინ-ტის პროფესორი (1933—45). შ-ის ძირითადი შრომები ეხება მოლეკულურ ფიზიკას, კვანტურ ფიზიკას, თერმოდინამიკას. პირველმა უშუალოდ გაზომა (1920) მოლეკულათა სიჩქარე (შტერნის ცდა), დაამტკიცა (1922) ატომის მაგნ. მომენტის სივრცული დაკვანტვა (შტერნ — გერლახის ცდა), გაზომა (1933) პროტონის მაგნ. მომენტი. ნობელის პრემია (1943).

შტერნის ცდა, აირის მოლეკულების სითბური მოძრაობის სიჩქარეთა ექსპერიმენტული განსაზღვრა. განახორციელა ო. შტერნმა 1920. შ. ც.-ით დამტკიცდა აირთა კინეტიკური თეორიის საფუძვლების სისწორე (იხ. ნახ.).

შტერნჰაიმი (Sternheim) კარლ (1. IV. 1878, ლაიფციგი, — 3. XI. 1942, ბრიუსელი), გერმანელი მწერალი. დრამატურგი თავის სატირულ ექსპრესიონისტულ დრამებში, აგრეთვე მოთხრობებში მიზანში იღებს კაიზერულ გერმანიას, ფილისტერულ ბურჟ. საზ.-ბას, მის სიყალბეს, ფარისევლობასა და სიმხდალეს. შ.-ის კომედიები ერთ დროს წარმატებით იდგმებოდა გერმანიაში („ქვედა საცვალი", 1911, „ზარდახშა" 1912; „სნობი" 1914).

შტეფან III დიდი (გ. 1504), მოლდავეთის მთავარი 1457-იდან. ატარებდა ცენტრ. ხელისუფლების განმტკიცების პოლიტიკას, ახშობდა ბოიართა ოპოზიციის გამოსვლებს. 1467 დაამარცხა მატიაშ კორვინის მეთაურობით მოლდავეთში შეჭრილი უნგრ. ჯარი. 1475 დაამარცხა ოსმალთა არმია ვასლუისთან ბრძოლაში. 1476 დამარცხდა ოსმალებთან თეთრ ველზე ბრძოლაში და იძულებული გახდა ყოველწლიური ხარკი ეხადა ოსმალეთისათვის. 1497 კოზმინის ტყეში (ბუკოვინა) დაამარცხა პოლონელები. დაამყარა სამხ.-პოლიტ. კავშირი რუსეთთან. მოლდ. ხალხმა შ. III-ზე მრავალი თქმულება და სიმღერა შეთხზა.

პ. შტერნბერგი.

ლ. შტერნი.

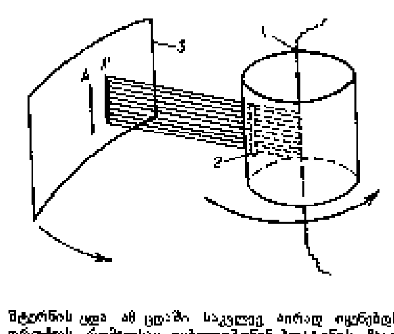

შტერნის ცდა: ამ ცდაში საკვლევ აირად იყენებდნენ ვერცხლის გაფრქვეულ ატომებს, რომლებიც ლითონის პლატინის მავთულზე (1) ელექტრული დენის გატარებისას მასზე დაფენილი ვერცხლის ზედაპირიდან აორთქლებით მიიღებოდა. ვაკუუმში, საიდანაც ჰაერი ამოტუმბული იყო, ამ ატომების ვიწრო კონის მისაღებად მათ გზაზე დაყენებული იყო ზღუდე ჭრილებით (2). ვერცხლის ატომები ეცემოდა თითბრის ფირფიტაზე (3) ვიწრო ზოლის (A) სახით და ქმნიდა ბრტყელ ვერცხლის გამოსახულებას. სპეციალური მოწყობილობის მეშვეობით მთელ ხელსაწყოს აბრუნებდნენ ფირფიტის სიბრტყის მართობული ღერძის ირგვლივ. ხელსაწყოს ბრუნვის შედეგად ატომები ფირფიტის სხვა ადგილზე ილექება. ვიწრო ზოლის ნაცვლად მიიღებოდა შედარებით ფართო ზოლი, თვითონ ფირფიტა გადაადგილდება, რის შედეგად მიიღებოდა ვერცხლის წანაცვლებული გამოსახულება (A′). გადაადგილება იზრდებოდა ხელსაწყოს ბრუნვის სიჩქარესთან ერთად და მცირდებოდა ვერცხლის ატომთა v სიჩქარის ზრდასთან ერთად. თუ ცნობილია ω და l, შეიძლება განისაზღვროს v. რადგან ატომები სხვადასხვა სიჩქარით მოძრაობენ, ხელსაწყოს ბრუნვისას ზოლი წაიშლება, გაფართოვდება. ზოლის მიღებული ადგილის ნალექის სიმკვრივე განსაზღვრული სიჩქარით მოძრავი ატომების რაოდენობის პროპორციულია. ზოლის სიმკვრივე შეესაბამება ატომთა უდიდეს ალბათურ სიჩქარეს. შტერნის ცდით მიღებული ცდებზე კარგი ალბათური სიჩქარის მნიშვნელობები კარგად ეთანხმება თეორიულ მნიშვნელობებს, რომლებიც მოლეკულათა სიჩქარეების მაქსველის განაწილების საფუძველზე.

ჰ. შტილე.

ა. შტოგარენკო.

ფ. შ ტ ო ს ი. მლოცველის თავი წმ. საკურთხევლის ფრაგმენტი წმინდა მარიამის ეკლესია. კრაკოვი.

ფ. შ ტ ო ს ი. „მთავარანგელოზი რაფაელი" ფრაგმენტი ჯგუფიდან „ტობი ანგელოზთან" ნს გერმანიის ეროვნული მუზეუმი ნიურნბერგი

შტეფანესკუ (Stephănescu) ჯორჯე (13. XII. 1843, ბუქარესტი,—25. IV. 1925, იქვე), რუმინელი კომპოზიტორი, პედაგოგი და დირიჟორი. 1864—67 სწავლობდა ბუქარესტის, 1867—71 პარიზის კონსერვატორიებში. 1877—90 იყო ბუქარესტის ეროვნ. თეატრის დირიჟორი და კომპოზიტორი. შ. რუმინ. საკომპოზიტორო სკოლის ერთ-ერთი ფუძემდებელია. განსაკუთრებით თვალსაჩინოა მისი წვლილი საორკესტრო და კამერულ-საკრავიერო მუსიკის სფეროში. იგი პირველი რუმინ. სიმფონიის ავტორია (1869). ჩამოაყალიბა და დირიჟორობდა პროფ. საოპერო დასებს, რ-ებმაც შემდეგში საფუძველი ჩაუყარეს ეროვნ. საოპერო თეატრს. 1872—1904 შ. იყო ბუქარესტის კონსერვ. პროფესორი (ვოკალური და საოპერო კლასები), ეროვნ. ვოკალური სკოლის ერთ-ერთი ფუძემდებელი.

შტეფსელური შეერთება (გერმ. Stöpsel, სიტყვასიტყვით — საცობი), ელექტრული წრედების სწრაფად შესაერთებელი და გასართი მოწყობილობა. შ. შ-ის საფუძველია ელექტრული კონტაქტები, რ-თა რაოდენობა მერყეობს ერთიდან რამდენიმე ათეულამდე. უმარტივესი შ. შ-ა ჩანგალი და როზეტი.

შტეშელი, სოფელი ლენტეხის რ-ნში (ჩოლურის თემსაბჭო), მდ. ცხენისწყლის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 1120 მ, ლენტეხიდან 12 კმ. ჩოლურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. მელურში (4 კმ).

შტიდრი (Stiedry) ფრიც (11. X. 1883, ვენა, — 9. VIII. 1968, ციურიხი), ავსტრიელი დირიჟორი. მუს. განათლება მიიღო ვენის კონსერვატორიაში. 1923-მდე დირიჟორობდა ბერლინის ოპერის სპექტაკლებს, ხელმძღვანელობდა ვენის სახ. (1924—25) და ბერლინის საქალაქო (1929—33) თეატრებს. 1933—37 იყო ლენინგრ. ფილარმონიის მთავარი დირიჟორი. 1938-იდან მუშაობდა უმთავრესად აშშ-ში, ხელმძღვანელობდა თავის შექმნილ ორკესტრს „ახალი მეგობრები". 1946-იდან დირიჟორობდა „მეტროპოლიტენ-ოპერის" სპექტაკლებს. შ-ის დირიჟორობით პირველად შესრულდა დ. შოსტაკოვიჩის I კონცერტი ფორტეპიანოსა და ორკესტრისათვის (1933).

შტილე (Stille) ჰანს (8. X. 1876, ჰანოვერი, — 26. XII. 1966, იქვე), გერმანელი გეოლოგი (გდრ). 1899 დაამთავრა ჰანოვერის უმაღლესი ტექ. სკოლა და გეტინგენის უნ-ტი. 1932-იდან იყო ბერლინის უნ-ტის პროფესორი, 1945—50 გერმ. მეცნ. აკად. ვიცე-პრეზიდენტი, 1946—50 მის მიერ დაარსებული გეოტექტონ. ინ-ტის (ძვ. ბერლინი) დირექტორი. შ-ს ძირითადი შრომები ეძღვნება დედამიწის დანაოჭებული მხარეების შედარებით-ისტ. ანალიზისა და თეორ. გეოტექტონ. საკითხებს. შ-ს კონცეფციით, დედამიწის ქერქის მზარდი კონსოლიდაციის ხანგრძლივ პერიოდებს მოჰყვება უფრო ხანმოკლე დანაოჭების ფაზისები, რ-ებიც მთელ დედამიწაზე ერთდროულად გამოვლინდება. შ-მ გამოყო გეოსინკლინების 2 ტიპი — ძლიერი მაგმური აქტიურობის მქონე ე ვ გ ე ო ს ი ნ კ ლ ი ნ ი და სუსტი მაგმატიზმის მქონე მ ი ო გ ე ო ს ი ნ კ ლ ი ნ ი. შემოიღო ახალტექტ. დანაოჭების ცნება.

თხზ.: Избр. труды, М., 1964. Ассинтская тектоника в геологическом лике Земли, М., 1968.

შტილი, იხ. ბოფორტის სკალა.

შტირია (Steiermark), ისტორიული ოლქი, ცენტრალურ ევროპაში, მდ. მურის აუზში. მის ისტ. ბირთვს კარინტიის მარკა წარმოადგენდა, რ-იც XI ს. დამდეგს გამოეყო ე. წ. დიდ კარანტანიას. 1180-იდან კარინტიის ანუ შტირიის მარკა „საღვთო რომის იმპერიაში" შემავალი საჰერცოგო იყო. რ-ის ძირითადმა მოსახლეობამ — სლოვენებმა გერმ. კოლონიზაცია და გერმანიზაცია განიცადა. 1192-იდან ავსტრ. ჰერცოგებს — ბაბენბერგებს ეკუთვნოდა, 1282-იდან ჰაბსბურგებს. სენ-ჟერმენის 1919 საზავო ხელშეკრულებით შ-ის დიდი ნაწილი ავსტრიის (იხ. შტირია — მხარე), ხოლო მცირე ნაწილი ქ. მარიბორიანად სერბების, ხორვატებისა და სლოვენების (1929-იდან იუგოსლ. სამეფო) სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა.

შტირია, შ ტ ა ი ე რ მ ა რ კ ი (Steiermark), მხარე ავსტრიაში. ფართ. 16,4 ათ. კმ². მოსახლ. 1,2 მლნ. კაცი (1981). ადმ. ც.—ქ. გრაცი. შ-ის ჩრდ.-დას. ნაწილი (ზემო შ.) უმთავრესად ბუნებრივი რესურსებით მდიდარი ინდუსტრ. რ-ნია. საერთო-ეროვნ. მნიშვნელობისაა შავი მეტალურგია და ხის დამუშ. მრეწვ., განვითარებულია მანქანათმშ., ქიმ., მსუბუქი, კვების მრეწველობა. სარძევე მესაქონლეობა და მეღორეობა. მოჰყავთ ჭვავი, ქერი, შვრია, კარტოფილი. შ-ის სამხრ.-აღმ. ნაწილი (ქვემო შ.) მნიშვნელოვანი ს/ს.-სამ. რ-ნია. გამოირჩევა „გრაცის უბე", სადაც განვითარებულია ინტენს. სასოფლო-სამეურნეო მეცხოველეობა და მარცვლეული მეურნ., მებაღეობა, მევენახეობა. მანქანათმშ., ცელულოზა-ქაღალდის, ხის დამუშ., პოლიგრ. და ფეხსაცმლის მრეწველობა.

შტირიის ალპები, აღმ. ალპების სახელწოდება ავსტრიაში, შტირიის ტერიტორიაზე. სიმაღლე 2995 მ-მდე (მთა დახშტაინი).

შტირნერი (Stirner) მაქს (ნამდვ. გვარი კასპარ შ მ ი დ ტ ი, Schmidt) (25. X 1806, ბაიროითი, — 26. VI. 1856, ბერლინი), გერმანელი ფილოსოფოსი, ახალგაზრდა ჰეგელიანელი, წვრილბურჟ. ანარქიზმის ფუძემდებელი. ნაშრომში „ერთადერთი და მისი საკუთრება" (1845) ახალგაზრდა ჰეგელიანელების თეოლოგიზირების იდეა სუბიექტურ იდეალიზმამდე განავითარა. ინდივიდუალიზმის პოზიციიდან აკრიტიკებდა რელიგიასა და სოც. დაწესებულებებს. შ-მა გავლენა მოახდინა მ. ბაკუნინზე და ფ. ნიცშეზე.

თხზ.: Die National-Oekonomen der Franzosen und Engländer, Bd 1—4, Lpz., 1845—47; Kleinere Schriften, 2 Aufl., B., 1914; Единственный и его достояние, М., 1906.

ლიტ.: М а р к с К., Э н г е л ь с Ф., Сочинения, 2 изд., т. 7, с. 441—445; П л е х а н о в Г. В., Анархизм и социализм, Соч., т. 4, М., 1925; О й з е р м а н Т. И., Формирование философии марксизма, 2 изд., М., 1974. მ. ჭელიძე.

შტიფტერი (Stifter) ადალბერტი (23. X 1805, ობერპლანი, — 28. I. 1868, ლინცი), ავსტრიელი მწერალი. ავტორია ნოველების კრებულებისა და მოთხრობებისა „ეტიუდები" (ტ. 1—6, 1844—50), „ჭრელი ქვები" (ტ. 1—2, 1853), ფსიქოლ. რომანისა „დედაბერის ზაფხული" (ტ. 1—3, 1857), ისტ. რომანისა „ვიტიკო" (ტ. 1—3, 1865—67) და სხვ. მის შემოქმედებაში შეინიშნება პოლიტ. კონსერვატიზმის, მორალიზაციისა და სანტიმენტალიზმის მოტივების თანაარსებობა.

შტოგარენკო ანდრია იაკობის ძე [დ. 2 (15). X. 1902, სოფ. ნოვო-კაიდაკი, ახლანდ. დნეპროპეტროვსკი], საბჭ. კომპოზიტორი, სსრკ სახ. არტისტი (1972) სკკპ წევრი 1944-იდან. 1936 დაამთავრა ხარკოვის კონსერვატორია. 1954—68 იყო კიევის კონსერვ. რექტორი (1960-იდან პროფ.). 1968-იდან უკრაინის სსრ კომპოზიტორთა კავშირის გამგეობის პირველი მდივანი. ნაწარმოებებიდან: კანტატა — სიმფონია „ჩემო უკრაინავ" (სსრკ სახელმწ. პრემია, 1946), სიმფ. სიუიტა „ლესია უკრაინკას ხსოვნას" (სსრკ სახელმწ. პრემია, 1952), 3 სიმფონია, ფ. შ. კონცერტი (უკრ. სსრ ტ. შევჩენკოს სახ. სახელმწ. პრემია, 1974) და სხვ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, ოქტ. რევ. ორდენითა და შრომის წითელი დროშის ორდენით.

შტოკვერკი (გერმ. Stockwerk), უსწორმასწორო ფორმის მადნეული სხეული, რ-იც წარმოადგენს სხვადასხვანაირად ორიენტირებული მადნეული ძარღვებით დასერილ ქანს. ჩვეულებრივ, შ-ში მადნეული მინერალები ქანში ჩაწინწკლულიც გვხვდება.

შტოკი (გერმ. Stock — ჯოხი, ღერო), (გეოლ.), 1. ინტრუზიის ერთ-ერთი სახეობა. 2. დახრ. ცილინდრული ფორმის მადნეული სხეული, რ-იც შედგება მასიური ან თითქმის მასიური მადნისაგან. შ-ის ზომა განივკვეთში ათეულ მ აღწევს.

შტოლნი (გერმ. Stollen), ჰორიზონტალური ან დახრილი გვირაბი, რ-საც აქვს უშუალო გამოსასვლელი მიწის ზედაპირზე. დანიშნულების მიხედვით შ. არის სასარგებლო წიაღისეულის საბადოს სადაზვერვო და საექსპლუატაციო, აგრეთვე სატრანსპ., სავენტილაციო და წყალამოსაღვრელი.

შტოპორი (<ჰოლანდ. stopper <stop— საცობი), 1. სპირალად დახვეული ღერო, რ-საც ამზადებენ 10—20 მმ დიამეტრის ფოლადის მავთულისაგან. ბოლოზე მახვ. მცირე რგოლი აქვს. გრუნტში, ხესა და ყინულში ჩახრახნილ შ-ს იყენებენ თვითმფრინავების, პლანერების, შვეულმფრენების მისაბმელად, კარვების დასამაგრებლად და სხვ. 2. ხრახნილი ღერო, რ-საც ბოლოზე აქვს რგოლი ან სახელური; იყენებენ საცობებისა და სხვადასხვა სახშობების ამოსაღებად. 3 ავიაციაში — თვითმფრინავის (პლანერის) თვითნებური ბრუნვა თავისი ვერტ. ღერძის მიმართ კრიტიკულზე მეტი შეტევის კუთხეებით და ამასთან ერთად დაშვება მცირე რადიუსის სპირალით. შ-იდან გამოსასვლელად იყენებენ შტოპორსაწინააღმდეგო პარაშუტებსა და რაკეტებს. პირველად წინასწარგანზრახული შ-ში თვითმფრინავი შეიყვანა და გამოიყვანა რუსმა საჰ. მფრინავმა კ. არცეულოვმა (1916).

შტორი, ისტორიული ციხესიმაგრე აღმ. საქართველოში, ახლანდ. შუა საუკ. კახეთის სამეფოს ერთ-ერთი საერისთავოს ადმ. ცენტრი („ქართლის ცხოვრების" გვიანდ. ხანის ნუსხების მიხედვით). შტორისხევის (იგივე სტორისხევის) ჩრდ.-ით. კლდოვან მთაზე (ახლანდ. თელავის რ-ნი) აღმართულია ციხესიმაგრის არქიტ. კომპლექსი. ვახუშტი ბაგრატიონი (XVIII ს.) მას „თორღის ციხედ" მოიხსენიებს; ადგილობ. მოსახლეობა „თორღვას გალავანს" უწოდებს. იგი შ-ის ერისთავთა რეზიდენციად მიაჩნიათ. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მატიანეთა ტექსტში შეცდომაა და საერისთავოს ცენტრი შესაძლოა ტორისციხე იყოს.

ლიტ.: მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი დ., კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XI—XIII სს-ში, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია", ტ. 1947, [ტ.] 3; მ ი ს ი ვ ე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, [ნაწ.] 2, თბ., 1980. დ. მუსხელიშვილი.

შტორმი (Storm) თეოდორ (14. IX. 1817, ჰუზუმი, — 4. VII. 1888, ჰადემარშენი), გერმანელი მწერალი. მისი პროზისათვის ნიშანდობლივი იდილიური და ელეგიური მოტივები შემდგომში სოც.-კრიტ. ტენდენციებით შეიცვალა. მოგვიანებით კი ფსიქოლ. ანალიზი და ტრაგიკული თემები გაძლიერდა. აღსანიშნავია შ-ის მოთხრობები „მწვანე ფოთოლი" (1854, ქართ. თარგმ. 1971), „ზღვის გაღმა ქვეყნიდან" (1864), „ტყის კუთხე" (1875), „წყნარი მუსიკოსი" (1875), „თეთრცხენიანი მხედარი" (1888) და სხვ.

შტორმი, იხ. სტ. ბოფორტის სკალა.

შტოსი (Stoß) ფაიტ [პოლ. ს ტ ო შ ი ან ს ტ ვ ო შ ი (Stosz, Stwosz) ვიტ] (დაახლ. 1455, ჰორბი, ვიურტემბერგი, — 1533, ნიურნბერგი), გერმანელი მოქანდაკე, ფერმწერი და გრავიორი, გერმ. და პოლ. ქანდაკების შუა საუკ. ხელოვნებიდან რენესანსში გარდამავალი დროის მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი. ძირითადად მუშაობდა კრაკოვში 1477—96. აქ, წმინდა მარიამის ეკლესიაში, შექმნა დიდებული სა-

კურთხეული (ხე, 1477—89). 1496 დაბრუნდა ნიურნბერგში. ცნობილი ნამუშევრებია: კულპტურული ჯგუფი „ხარება" (1517—18, ლორენცკირხე, ნიურნბერგი), ბამბერგის ტაძრის საკურთხეველი (1520—23 — ორივე ხე) და სხვ.

შტოფი (Stoph) ვილი (დ. 9. VII. 1914, ბერლინი), გდრ-ის პარტიული და სახელმწ. მოღვაწე, გდრ-ის შრომის გმირი (1964). 1928-იდან კომუნისტური ახალგაზრდობის კავშირის, 1931-იდან გერმ. კომპარტიის წევრი. ფაშიზმის განადგურების შემდეგ საპასუხისმგებლო თანამდებობებზე იყო პარტ. და ადმ. აპარატში. 1950-იდან გერმ. ერთიანი სოციალ. პარტიის (გესპ) ცკ-ის წევრი, 1950—53 ცკ-ის მდივანი, 1953-იდან გესპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრი. 1950-იდან გდრ-ის სახ. პალატის დეპუტატი. 1952—55, 1956—60 სხვადასხვა მინისტრის პოსტი ეკავა. 1959 მიანიჭეს არმიის გენერლის წოდება. 1954—62 გდრ-ის მინისტრთა საბჭოს თავ-რის მოადგილე, 1962—64 თავ-რის პირველი მოადგილე, 1964—73 და 1976-იდან თავ-რე, 1973—76 გდრ-ის სახელმწ. საბჭოს თავ-რე 1981 ივნ-იდან გდრ-ის სახელმწ. საბჭოს თავ-რის მოადგილე. დაჯილდოებულია კ. მარქსისა და გდრ-ის სხვა ორდენებით და მედლებით, აგრეთვე 2 ლენინის ორდენით.

შტოში (Oxycoccus), მცენარეთა გვარი მანანასებრთა ოჯახის მოცვისებრთა ქვეოჯახისა, რ-საც ზოგიერთი სისტემატიკოსი ცალკე ოჯახადაც გამოყოფს. მარადმწვანე, გართხმული, წვრილფოთლება ბუჩქებია. 4 სახეობა გავრცელებულია ევროპაში და აზია. ამერ. ცივ და ზომიერ სარტყლებში. სსრკ-ში შ-ის 2 სახეობა იზრდება. ყველგან არის გავრცელებული ტორფიან ჭაობებში. მისი კენკრა ნაყოფი შეიცავს ლიმონმჟავას, ბენზოემჟავასა და სხვ., პექტინოვან ნივთიერებებს, C და P ვიტამინს, გლიკოზიდ ვაქცინინს. იყენებენ კვებისა და არაყ-ლიქიორის მრეწველობაში, ნაყენს ხმარობენ სიცხის დასაწევ, გამაგრილებელ საშუალებად და სურავანდის საწინააღმდეგოდ, გასტრიტის სამკურნალოდ. კულტივირებულია ჩრდ. ამერიკაში.

შტოში (Oxycoccus quadripetalus) ა—ყვავილი

შტრაიკბრეხერი (გერმ. Streikbrecher), კაპიტალისტურ ქვეყნებში: პირი, რ-იც გაფიცვის დროს მუშაობს წარმოებაში; გაფიცვის ჩამშლელი, მუშათა ინტერესების გამცემელი.

შტრალზუნდი (Stralsund), ქალაქი გდრ-ში, როსტოკის ოლქში. 76 ათ. მცხ. (1982). ნავსადგური ბალტიის ზღვაზე. სარკინიგზო კვანძი, სარკინიგზო და საავტ. გზებით უკავშირდება კ. რიუგენს. გემთმშენებლობა (უმთავრესად თევზსაჭერი გემები), თევზის ტარის წარმოება საკონსერვო მრეწველობისათვის, ხის დამუშ., კვების მრეწველობა.

შტრაუსი (Strauss) დავიდ ფრიდრიხ (27. I. 1808, ლუდვიგსბურგი, — 8. II. 1874, იქვე), გერმანელი ფილოსოფოსი, ახალგაზრდა ჰეგელიანელი. 1848 ბურჟ. რევოლ. გამოვიდა რადიკალური იდეებით. 60-იანი წლებიდან კი უკვე მონარქისტი და სოციალიზმის აშკარა მტერი გახდა.

ქრისტ. რელიგ. კრიტიკასა და ახალგაზრდა ჰეგელიანური მიმართების ჩამოყალიბებაში დიდი როლი შეასრულა მისმა წიგნმა „იესოს ცხოვრება" (ტ. 1—2, 1835—36). შ-მა უარყო ქრისტეს ღვთაებრიობა და ისტ. პირად მიიჩნია იგი, ხოლო სახარების წიგნები — ისტ. თხზულებებად. შ-მა პანთეიზმის თვალსაზრისით გადაამუშავა ჰეგელის ფილოსოფია. საბოლოოდ სცადა დაეფუძნებინა კრიტ. თეოლოგია („ძველი და ახალი რწმენა" 1872).

შ-ისა და საერთოდ ახალგაზრდა ჰეგელიანელების კრიტიკა მოცემულია მარქსისა და ენგელსის „წმინდა ოჯახში" და „გერმანულ იდეოლოგიაში".

თხზ.: Gesammelte Schriften, Bd. 1—12, Bonn, 1876—78; Переписка между Э. Ренаном и Д. Штраусом, წგნ.: Ланель Э., Современная Пруссия в политическом и экономическом отношениях, СПб., 1870.
ლიტ.: Бакрадзе К. С., Избранные философские труды, 2 изд., т. 3, Тб., 1973; История философии, т. 3, М., 1943.
შ. ქავლიძე.

შტრაუსი (Strauß) იოჰან (მამა) (14. III. 1804, ვენა, — 25. IX. 1849, იქვე), ავსტრიელი კომპოზიტორი, მევიოლინე და დირიჟორი. ა. პოლიშანსკისა (ვიოლინო) და ი. ზაიფრიდის (კომპოზიცია) მოწაფე. 1819-იდან ი. ლანერის კვარტეტის წევრი, 1824-იდან ლანერის ორკესტრის დირიჟორის თანაშემწე 1825 დააარსა საკუთარი ორკესტრი, რ-თან ერთადაც (1833-იდან) კონცერტებით შემოიარა ევრ. ქვეყნები. შ. საცეკვაო მუსიკის ერთ-ერთი გამოჩენილი ოსტატი იყო. შ. 250-ზე მეტი ნაწარმოების ავტორია (მ. შ. 152 ვალსი).

შტრაუსი (Strauß) იოჰან (შვილი) (25. X. 1825, ვენა, — 3. VI. 1899, იქვე), ავსტრიელი კომპოზიტორი, დირიჟორი და მევიოლინე. ი. შტრაუსის შვილი 1844 დააარსა საკუთარი ორკესტრი. 1856—65, 1869 და 1872 ხელმძღვანელობდა საკონცერტო სეზონებს პავლოვსკში (პეტერბურგის მახლობლად). 1886 გამოვიდა პეტერბურგსა და მოსკოვში. სადირიჟორო ხელოვნ. თვალსაჩინო წარმომადგენელია. ამავე დროს იყო შესანიშნავი მევიოლინე-ვირტუოზი. შ-ის მუსიკა მაღალი ესთეტიკური ღირებულებისაა, პოპულარულია მთელ მსოფლიოში. შ-მა შექმნა ვენური ვალსის კლასიკური ტიპი, რისთვისაც თანამედროვეებმა „ვალსის მეფე" უწოდეს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია: „მშვენიერ ცისფერ დუნაიზე", „ხელოვანის ცხოვრება", „ვენის ტყის ზღაპრები" და სხვ. მანვე შექმნა კლასიკური ვენური ოპერეტა „ღამურა", 1874, „მხიარული ომი", 1881; „ვენეციის ღამე", 1883, „ბოშათა ბარონი", 1885. შ-თან თანამშრომლობდნენ მისი უმცროსი ძმები, მუსიკოსები იოზეფი (1827—1870) და ედუარდი (1835—1916).

ლიტ.: Мейлих Е., Иоганн Штраус. Из истории венского вальса, 2 изд., Л., 1964.

ი. შტრაუსი (შვილი)

შტრაუსი (Strauß) რიხარდ (11. VI. 1864, მიუნხენი, — 8. IX. 1949, გარმიშ-პარტენკირხენი), გერმანელი კომპოზიტორი და დირიჟორი. 1898—1918 იყო ბერლინის ოპერის, 1919—24 ვენის ოპერის მთავარი დირიჟორი, 1933—35 — ბერლინის ე. წ. საიმპერიო მუს. პალატის პრეზიდენტი. შ-ის უმთავრესი ნაწარმოებებია პროგრამული სიმფონიები, სიმფ. პოემები, ოპერები. პოემებით აგრძელებს ჰ. ბერლიოზისა და ფ. ლისტის პროგრამული სიმფონიზმისა და რ. ვაგნერის საორკესტრო სტილის ტრადიციებს („მაკბეთი", 1886; „დონ ჟუანი", 1888; „სიკვდილი და ნათლისღება", 1889; „ტილ ულენშპიგელის მხიარული თავგადასავალი", 1895; „დონ კიხოტი", 1897). ექსპრესიონიზმისა და ნეოკლასიციზმის ზოგიერთი ტრადიციის ათვისებით გამოიმუშავა საკუთარი საოპერო სტილი. საუკეთესო ოპერებია „სალომე" (1905), „ელექტრა" (1908), „ვარდების კავალერი" (1911). შ-ის შემოქმედება აღბეჭდილია ღრმა ფსიქოლოგიზმით, დრამატული სიმძაფრით და სინატიფით; ტემბრული მრავალფეროვნებით, გაბედული და მდიდარი ჰარმონიით, ზოგჯერ — ილუსტრაციულობით. შ-ის საუკეთესო ნაწარმოებები მიეკუთვნება მსოფლიო კლასიკურ საგანძურს. შ-ის შემოქმედებამ დიდი გავლენა მოახდინა XX ს. ევრ. მუს. ხელოვნებაზე.

თბილისში წარმატებით სრულდება შ-ის სიმფონიური ნაწარმოებები. 1983 თბილისის საოპერო სცენაზე დაიდგა „სალომე" (დირიჟორი ჯ. კახიძე).

ლიტ.: Краузе Э., Рихард Штраус, [пер. с нем.], М., 1961; Орджоникидзе Г., Р. Штраус, წგნ.: Музыка XX века, ч. 1, кн. 2, М., 1977.
გ. ტორაძე.

რ. შტრაუსი

შტრაუხი მაქსიმ მაქსიმის ძე [11 (24). II. 1900, მოსკოვი, — 3. I. 1974, იქვე], რუსი საბჭ. მსახიობი, სსრკ სახ. არტისტი (1965). 1921—24 იყო პროლეტკულტის I მუშათა თეატრის, 1929—31 მეიერხოლდის სახ. თეატრის, ხოლო 1932-იდან მოსკ. რევ. თეატრის (ახლანდ. მაიაკოვსკის სახ. თეატრი) მსახიობი. საუკეთესო როლები: პობედონოსიკოვი, პრისიპკინი (მაიაკოვსკის „აბანო", „ბაღლინჯო"), რუბინჩიკი (ზორინის „სიხარულის ქუჩა"). შექმნა ლენინის ღრმად რეალისტური სახე მთელ რიგ სპექტაკლებში და რეჟ. ს. იუტკევიჩის ფილმებში „თოფიანი კაცი" (1938), „მოთხრობები ლენინზე" (1958), „ლენინი პოლონეთში" (1966) და სხვ. ლენინური პრემიის (1959), სსრკ სახელმწ. პრემიის (1949, 1951 — ორჯერ) ლაურეატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

მ. შტრაუხი

შტრეკი (გერმ. Strecke, სიტყვასიტყვ. — მანძილი), ჰორიზონტალური გვირაბი, რ-საც არა აქვს უშუალო გასასვლელი მიწის ზედაპირზე. გაჰყავთ [illegible] სასარგებლო წიაღისეულის გასწვრივ ან გვერდით ქანებში (საველე შ.). დანიშნულების მიხედვით შ. არის ძირითადი, პანელის, სასართულე, სატრანსპ. (საზიდი), სავენტილაციო და სხვ.

შტრიტმატერი (Strittmatter) ევა (დ. 8. II. 1930, ნოირუპინი), გერმანელი მწერალი ქალი (გდრ); სამწერლო მოღვაწეობა დაიწყო კრიტიკოსობით, საბავშვო მოთხრობებით. სახელი გაითქვა ლირ. კრებულებით: „სიწუმისაგან სიმღერას ვქმნი" (1973), „საქანელაზე ვქანაობ" (1975), „მთვარის თოვლი დღეს მდელოებზე" (1975), „ვარდი ყველაფრის მიუხედავად" (1977), „ღილები" (1980). შ. იმყოფებოდა საქართველოში. მისი „წერილები შულამიტისადმი" (1977) შეიცავს მოგონებებს და შთაბეჭდილებებს საქართველოზე. საქართვ. თემაზე შექმნილი აგრეთვე მისი ლექსები: „კაზბეგის გამოღვიძება", „ჯავრიამი", „წერილი გაგრიდან", „სიზმრის გახსენება", „შიომღვიმე" და სხვ.

თხზ.: მთვარის თოვლი, წინასიტყვაობა ნ. კაკაბაძისა, თბ., 1980.
ნ. კაკაბაძე

შტრიტმატერი (Strittmatter) ერვინ (დ. 14. VIII. 1912, შპრემბერგი), გერმანელი მწერალი (გდრ). გესპ-ის წევრი 1947-იდან. გდრ-ის ეროვნ. პრემიის ლაურეატი (1953, 1955, 1964, 1976). გდრ-ის ხელოვნებათა აკად. წევრი (1959-იდან). 1959—61 გდრ-ის მწერალთა კავშირის პირველი მდივანი, შემდეგ ვიცე-პრეზიდენტი. შ-ის პროზა რამდენადმე აგრძელებს პიკარესკული ლიტ-რის ხაზს. ამავე დროს ქმნის ახ. ტიპის „განვითარების რომანს". იგი არ ერიდება გდრ-ში კონფლიქტებისა და სიძნელეების, ბიუროკრატიზმისა და კონფორმიზმის ფაქტების ჩვენებას (რომან-ტრილოგია „სასწაულმოქმედი", 1957; 1973, 1980). მისი სხვა ნაწარმოებებიდან აღსანიშნავია რომანები „მეურმე" (1951), „ტინკო" (1954), „ოლე ბინკოპი" (1963), მცირე პროზა „პონი პედრო" (1959), „შვეიცარიელის კალენდარი" (1966), „სვეტბორის ერთი საწყაული" (1969), „ლუფი ბუღლუღი ანუ რადიოს დასაწყისი" (1972), „ჩემი მეგობარი ქალი ტინა ბაბე" (1977); დრამები „კაცერაბენი" (1954, დაიდგა 1963), „ჰოლანდიელთა სასძლო" (1961); კრებ. „თვითგამონაგონები" (1981). შ-ის მინიატიურებსა და მოთხრობებში ვხვდებით რემინისცენციებსა და მინიშნებებს საქართველოზე. ხოლო რომან „სასწაულმოქმედის" II ტომში აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია კახური ქუდის სიმბოლიკამ, რ-იც ახურავს ფანტასტ.-სიმბოლურ პერსონაჟს — ოსტატ ფაუნს. შ. იმყოფებოდა საქართველოში (1965, 1966).

თხზ.: Stücke, B., 1967; Избранное, М., 1971; პონი პედრო, თბ., 1974, მინიატიურები, «საუნჯე», 1976, № 1.
ლიტ.: კაკაბაძე ნ., ერვინ შტრიტ-

ხელოვნება, ძის წინ ... ლიტერატურა და ხელოვნება, თბ., 1971; მ ი ს ი ვ ე, საქართველოსა და ქართული ლიტერატურის ჟანრები რუდოლფ ... გერმანიის დემოკრატიულ რესპუბლიკაში, «ცისკარი», 1976, №7; ყ ა რ ა ლ ა შ ვ ი ლ ი რ., შტილცენაუერის «განდეგილი» ქართული ... შტროჰმაიერის პორტრეტისათვის, «საუნჯე», 1975, № 1. ნ. კაკაბაძე.

შტროლთა, სოფელი ახმეტის რ-ნში (ომალოს სოფსაბჭო), მდ. ხისოსწყლის მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 1840 მ, ახმეტიდან 86 კმ. თუშეთის მეცხვარეობის საბჭ. მეურნეობა რვაწლ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ომალოში (12 კმ).

ე. შტროჰაიმი

შტროჰაიმი (Stroheim) ერიხ ფონ (22 IX. 1885, ვენა, — 12 V. 1957, მორეპას ციხე-დარბაზი, პარიზის მახლობლად), ამერიკელი რეჟისორი და მსახიობი. წარმოშობით ავსტრიელი. 1909-იდან ცხოვრობდა აშშ-ში. შემოქმედებითი მოღვაწეობა დაიწყო როგორც მსახიობმა 1915 იყო თავისივე ფილმების სცენარისტი, დეკორატორი და ზოგჯერ ცენტრ. როლის შემსრულებელიც. შ-ის საუკეთესო ფილმია „სიხარბე" (1924). სხვა ფილმები: „ბრმა ქმრები" (1918), „მხიარული ქვრივი" (1925), „საქორწილო მარში" (1928). შ. მძაფრად ამხილებდა ბურჟ. საზ-ბის მანკიერებას, უსულგულობასა და ფარისევლობას, ამიტომ მისი ფილმები პროდიუსერებისა და პრესის გააფთრებულ პროტესტს იწვევდნენ, ხშირად შ-ის ფილმებს ამოკლებდნენ და ამახინჯებდნენ. 30-იანი წლებიდან შ. ძირითადად გამოდიოდა როგორც მსახიობი. მისი საუკეთესო როლებია ფონ რაუფენშტაინი („დიდი ილუზია" 1937), ჯაშუში („გიბრალტარი", 1938, სარჯ გარანზე „ჯაშუშობის ქსელი") და სხვ.

ი. შტურსა. „დაჭრილი". ბრინჯაო. 1920—21 ეროვნული გალერეა. პრაღა

შტუმფი (Stumpf) კარლ (21 IV 1848, ვიზენტჰაიდი, — 25 XII 1936, ბერლინი), გერმანელი ფსიქოლოგი, ფილოსოფოს-იდეალისტი, მუსიკათმცოდნე. გერმანიის უნ-ტების პროფესორი. ფსიქოლოგთა III საერთაშ. კონგრესის (მიუნხენი, 1896) პრეზიდენტი (თ. ლიფსთან ერთად). იყო პიონერი მუს. აღქმის ემპირიულ-ფსიქოლ. კვლევის სფეროში აქტორია წიგნისა „მუსიკალური აღქმის ფსიქოლოგია" (ტ. 1—2, 1883—90). მისი შეხედულებები წინ უსწრებდა გეშტალტფსიქოლ. ძირითად იდეებს.

თხზ.: Erkenntnislehre, Bd 1—2, Lpz., 1939—40; Происхождение музыки, Л., 1927.

შტური (Štúr) ლუდოვიტ (29 X 1815, უზროვეცი, შუა სლოვაკია, — 12 I 1856, მოდრა, ბრატისლავის მახლობლად), სლოვაკი პოეტი, ფილოლოგი, საზოგადო მოღვაწე XIX ს. 40-იანი წწ. ეროვნ. განმათ. მოძრაობის იდეოლოგი ი. ჰურბანთან და მ. მ. ჰოძასთან ერთად 1844 გაატარა სალიტ. ენის რეფორმა. იყო უნგრ. სეიმის დეპუტატი (1847—48). მონაწილეობდა პრაღის აჯანყებაში (1848). ხელმძღვანელობდა 1848—49 სლოვაკთა ეროვნ.-განმათ. ბრძოლას. 1848-იდან ცხოვრობდა მოდრაში პოლიციის მეთვალყურეობის ქვეშ. შ-ის სოც.-ეკონ., პოლიტ. და კულტ.-პროგრამა საფუძვლად დაედო ეროვნ. იდეოლოგიასა და რომანტიზმის ლიტ-რაში. შ-ს ეკუთვნის პოლიტ. ტრაქტატი („სლავეობა და მომავლის სამყარო", გამოქვეყნდა 1867, რუს. ენაზე), პატრ. ლექსები და ეპიკური ჟანრის ნაწარმოებები (კრებ. „სიმღერა და ლექსები", 1853, პოემა „ტრენჩინელი მატუში", 1853 და სხვ.). თავის ლიტ.-ესთეტ. შრომებში შ. დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ფოლკლორს („სლავი ტომების ხალხურ ლექსებსა და მოთხრობებზე", 1853).

„**შტურმ უნდ დრანგ**", იხ. „ქარიშხალი და შეტევა".

შტურსა (Štursa) იან (15 V 1880, ნოვე-მესტო, მორავია, — 2 V 1925, პრაღა), ჩეხი მოქანდაკე. სწავლობდა პროსტეიოვის მექანდაკეთა და ქვის მთლელთა სკოლასა (1894—98) და პრაღის სამხატვრო აკადემიაში (1899—1904) განიცადა იმპრესიონიზმის გავლენა. მისი ქანდაკებები გამოირჩევა ადამიანის სხეულის სილამაზის („ევა", 1908, ეროვნ. გალერეა, პრაღა). შექმნილი აქვს დრამატიზმით აღბეჭდილი ნაწარმოებები („დაჭრილი" 1920—21, იქვე), მრავალი მონუმენტი და მონუმ.-დეკორ. კომპოზიცია (სკულპტურული ჯგუფები „შრომა" და „ჰუმანურობა", პრაღა, 1911—13) და სხვ.

შტუტგარტი (Stuttgart), ქალაქი გფრ-ში, მდ. ნეკარის ნაპირზე, ბადენ-ვიურტემბერგის მხარის ადმ. ცენტრი. 582,4 ათ. მცხ. (1980). ქვეყნის მნიშვნელოვანი ინდუსტრ., საფინანსო და კულტ. ცენტრი. შ-ის სამრეწვ. აგლომერაცია იძლევა ბადენ-ვიურტემბერგის მხარის მრეწვ. პროდუქციის დაახლ. 1/3-ს. შ. დიდი სატრანსპ. კვანძია. განვითარებულია მანქანათმშ., მ. შ. ავტომშენებლობა („დაიმლერ-ბენცის" და „პორშეს" ქ-ნები), ელექტროტექნიკა („რობერტ ბოშის" და „სტანდარდ ელექტრიკ ლორენცის" ქ-ნები), ზუსტი მექანიკა და ოპტიკა („კოდაკი", „ცაისიკონი"), საბჭ. იარაღისა და ალუმინის ... ლობის წარმოება, პოლიგრ., კვების, საფეიქრო, სამკერვალო, ტყავის, ფეხსაცმლის მრეწველობა. შ-ზე გადის ნავთობსადენი.

შ-ის ცენტრში ძვ. ქალაქია. მის ჩრდილო. სწორკუთხა კვარტალებიანი რაიონი ... ტომბ ... ბოლოს რ-ნია (XV ს. II ნახ.). შუასაუკუნეების ძეგლები: რომანულ-გოთიკური საწირველი ეკლესია (XII, XV სს.), გოთიკური ეკლესია ლეონჰარდსკირხე (1463—66, არქიტ. ა. იორგი), ძვ. რატუშა (1456—58), რენესანსის სტილის ძვ. სასახლე (1553-იდან, არქიტ. ა. ტრეტი), სადგური-კოშკი ... (1927, არქიტ. ... ბონაცი), სატელევიზიო კოშკი (1954—55, არქიტ. ფ. ლეონჰარდტი), მაღლივი საცხოვრ. სახლები „რომეო" და „ჯულიეტა" (1957—59, არქიტ. ჰ. შარუნი, ვ. ფრანკი) და სხვ.

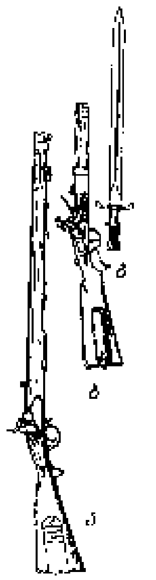

შტუცერი: რუსული შტუცერები ა—ლიტოლური ბატალიონების ნიმუში 1843, ბ—სავალერიო, ნიმუში 1849, გ—ლიტიხის შტუცერის ... ბაიონეტი

შტუცერი (<გერმ. Stutzen, სიტყვასიტყვ. — შემოკლებული), დაკუთხულლულიანი თოფი-შაშხანა. გაჩნდა XVI ს-ში გერმანიაში, XVII ს-ში — შვეიცარიაში, XVIII ს-ში — საფრანგეთსა და რუსეთში. XIX ს. 40-იან წწ. რუსეთში შ-ებით შეიარაღებული იყვნენ მსროლელი ბატალიონები და საუკეთესო მსროლელები — „შტუცერები". ამჟამად სახელწ. „შ." შერჩა ზოგიერთ სანადირო დაკუთხულლულიან იარაღს.

შტუცერი, მილსადენის ან მისი შემაერთებელი კვანძის დეტალი, წარმოადგენს მილისს, რ-საც ერთი ბოლოზე აქვს შიგა ან გარე კუთხვილი (ნახ. იხ. სტატიასთან შტუცერული შეერთება). შ. ეწოდება აგრეთვე 10—20 მმ დიამეტრის მილის მოკლე ნაწილს, რ-საც იყენებენ ჰაერის ან წყლის გამოსაშვებად, მილსადენიდან წყლის ასაღებად მისი წნევის გაზომვის მიზნით.

შტუცერული შეერთება, მილსადენის ნაწილების ერთიანი შეერთება მტკიცე ... სხვადასხვა ტუმბოებთან და მანქანებთან. შ. შ-ის ელემენტებია შტუცერი, სამფლეროვანი შუასადები, სახსრიანი ქანჩი, გაიხსნა ან ქურო (ნახ.) როცა სახსრიანი ქანჩი დაჭერილია, ქუროს მასში ჩასახსნილი მილის შუასადები ... მიმართ მოჭერილია, ხოლო როცა სახსრიანი ქანჩი შემოჭერილია, მაშინ უზრუნველყოფილია შეერთების სიმტკიცე და ჰერმეტულობა.

შუა ალექსანდრის მთები, კ ა ზ ა რ ა ჯ ა თ ი, მთები ავღანეთში, ირანის მთიანეთის აღმ. ნაწილში, ... და ... აუზებში ... ... ქედების სისტემას სიგრძე დაახლ. 600 კმ, სიგანე 300 კმ-მდე სიმაღლე 4182 მ-მდე. ... აგებულია კირქვებითა და ... ... მთიან ... შ ა მ ... დიდ ... ... და ... ... 2400 მ სიმაღლემდე გავრცელებულია ამზინდიან-ყვეტქერული ხეკრუნელიანი, ადგილ-ადგილ საკმლის ხის ნაირელი ტყეებია, უფრო ზევით — ფრიგანა და ღვიის რაყები მასწორებულ ... მთის ... უდაბნოები.

შუა აზია, სსრკ აზიური ტერიტორიის ნაწილი კასპიის ზღვიდან (დას-ით) ჩინეთის საზღვრამდე (აღმ-ით) და არალ-ირტიშის წყალგამყოფიდან (ჩრდ-ით) ირანისა და ავღანეთის საზღვრამდე (სამხრ-ით). მოიცავს უზბ. სსრ, ყირგ. სსრ, ტაჯ. სსრ და თურქმ. სსრ ტერიტორიებს, რ-ებიც წარმოქმნიან ერთიან შ. ა-ის ეკონ. რ-ნს (ფართ. 1,3 მლნ. კმ² მოსახლ. 29629 ათ. კაცი, 1985). 1924—25 ეროვნ.-სახელმწ. გამიჯვნამდე შ. ა-ის ტერიტორიას თურქესტანს უწოდებდნენ, შემდეგ დამკვიდრდა „შ. ა." (ცენტრალური აზიისგან განსხვავებით) საზღვარგარეთულ გეოგრ. ლიტ-რაში ტერმინებს „შ. ა-სა" და „ცენტრალურ აზიას" ზოგჯერ მკვეთრად არ განასხვავებენ.

შუა აზიის აჯანყება 1916, შუა აზიისა და ყაზახეთის ჩაგრული ხალხის გამოსვლა I მსოფლიო ომის (1914—18) პერიოდში მეფის რუსეთის მთავრობის კოლონ. პოლიტიკის წინააღმდეგ. აჯანყების საბაბი გახდა 1916 წ. 25 ივნ. ბრძანებულება ადგილ. მოსახლ. მობილიზაციის შესახებ ფრონტისპირეთის რ-ნებში ზურგის სამუშაოებზე. აჯანყება დაიწყო 1916 წ 4 ივლ. ხოჯენდში (ახლანდ. ქ. ლენინაბადი, ტაჯ. სსრ). შემდეგ მან მოიცვა შუა აზიისა და ყაზ. თითქმის მთელი ტერიტორია. აჯანყება ფართომასობრივი სტიქიური და არაორგანიზებული იყო. სხვ. მოძრაობა სხვადასხვა ფორმის ღებულობდა: ტოვებდნენ წარმოებას, მინდვრებს, გადიოდნენ ღრმა სტეპებში ან მთებში, გარბოდნენ უცხოეთში, საომრად წყვეტდნენ ... ხიდებს, თავს ესხმოდნენ მეფის ადმინისტრატორებს, გამოდიოდნენ მასობრივად შეიარაღებული ძალებით. აჯანყებამ ყველაზე დიდი გაქანება მიიღო სემირეჩიეს ოლქში. მისი ბელადები იყვნენ ყაზ. სახ. გმირები ამანგელდი იმანოვი და ა. ჯანგილდინი.

აჯანყება მიმართული იყო მეფის მთავრობის, იმპერიალ. ომის, აგრეთვე ადგილ. ადმ. ... წინააღმდეგ. აჯანყების ძირითადი მამოძრავებელი ძალა იყო გლეხობა და მესაქონლეები, ქ-ებში კი — მუშები და ხელოსნები. ბურჟ. ნაციონალისტები ... ცარიზმს და ... ... კოლაბორაციაში. მასების შეუპოვარი ბრძოლების შედეგად მთავრობამ თურქესტანიდან ზურგის სამუშაოებზე 1917 წ 1 მარტისათვის მოასწრო 120 ათ. კაცის გაგზავნა. შემდეგ აჯანყება სასტიკად ჩაახშეს.

ლიტ.: Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. Сб. документов, М., 1960.

შუა ალვანი, სოფელი ახმეტის რ-ნში (ქვემო ალვანის სოფსაბჭო), ალაზნის ქვემო დას კალთაზე, მდ. ილტოს (ალაზნის მარცხ. შენაკადი) მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 1100 მ, ახმეტიდან 10 კმ. ... საბჭ. მეურნეობა რვაწლ. სკოლა სოფ. კორინთაში (4 კმ) კლუბი.

შუა ამურის დაბლობი, ა მ უ რ-უ ს უ რ ი ს ვ ა კ ე, დაბლობი სსრკ ხაბაროვსკის მხარის სამხრ. ნაწილში და ჩინეთის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში (აქ ეწოდება სანძიანის ვაკე). სიგრძე 670 კმ, სიგანე 100—200 კმ. ... სიხოტე-ალინის, ხინგანბურეისა და აღმოსავლეთ მანჯურიის მთების შორის მოქცეული ღრმული დეპრესიულია ამურის შუა დინებისა და სუნგარისა და უსურის ქვემო დინებისა ... ზედაპირი ბრტყელია, დაჭაობებული, ადგილ-ადგილ ამოზიდულია კუნძულისებრ ქედები (სიმაღლე 949 მ-მდე). ... მეოთხეული ზღვიური ნალექები და მდინარეების ... ალუვიური წყალიდობები ...

ბილან არის ცაურის ლარიქსის გამეჩხერებული ტაიგა. არის ჭაობები. სამხრ. ნაწილში –მანჯურიის ტიპის წიწვოვან-ფართოფოთლოვანი ტყეები. შ. ა. ც.-ის ცენტრშია ქ. ხაბაროვსკი

შუაატლანტიკური ქედი, ატლანტის ოკეანის ფსკერის უდიდესი მთის სისტემა, შუაოკეანური ქედების სისტემის ერთ-ერთი ნაწილი. სიგრძე 18 ათ. კმ-ზე მეტი. მისი ცალკეული მონაკვეთებია: კნიპოვიჩის ქედი (ჩ. გ. 81°-იდან 73°-მდე, ნორვეგია-გრენლანდიის აუზი), სამხრ-ით – მონის ქედი, შემდეგ – ისლანდია-იან-მაიენის ქედი, ისლანდიის სამხრ-ით (ჩ. გ. 52°-მდე) – რეიკიანესის ქედი და ჩრდილოატლანტიკური ქედი, ეკვატორის სამხრეთით სამხრეთატლანტიკური ქედი. შ. ქ. განივი რღვევებით დანაწევრებულია ცალკეულ სეგმენტებად, რ-ებიც ძირით. მიმართულებით ერთმანეთის მიმართ გადაადგილებულია 300–600 კმ-ით. შ. ქ. აგებულია ტოლეიტ-ოლივინური ბაზალტებით და ოფიოლითებით და ოლიგოცენ-ანთროპოგენური კარბონატული დანალექი ქანების შუაშრეებიანი ტოლეიტური ბაზალტებით. სამხრ. ნახევარსფეროში შ. ქ.-ის კალთებზე აღმართულია წყალქვეშა ვულკანები. მათი ზოგიერთი მწვერვალი წარმოადგენს კუნძულს (აზორის, წმინდა ელენესი და სხვა კ-ები). ტრისტან-და-კუნია კ-ების ჯგუფში არის მოქმედი ვულკანი. სამხრ. ნახევარსფეროში შ. ქ.-ის აღმ. გაგრძელებაა აფრიკა-ანტარქტიკის ქედი

შუა ალში, სოფელი ცაგერის რ-ნში (ალშის სოფსაბჭო), ცაგერის ქვაბულის სამხრ. ნაწილში, მდ. ცხენისწყლის ხეობაში ზ. დ. 600 მ, ცაგერიდან 10 კმ. ლაშქრობის კოლ-ბა (მეხილეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ქვედა ალში (4 კმ)

შუა აღმოსავლეთი, პირობითი სახელწოდება აზიის რ-ნისა, რ-იც მდებარეობს ევროპასა და პაკისტანს შორის. ზოგჯერ უცხოურ ლიტ-რაში (მაგ., ინგლ., ამერ.) ცვლის ტერმინს ახლო აღმოსავლეთი. უფრო ხშირად კი გულისხმობს ახლო აღმოსავლეთს ირანსა და ავღანეთთან ერთად და ამიტომ ფუნქციურად იხმარება არა ცალკე, არამედ ვაერთ ტერმინად – „ახლო და შუა აღმოსავლეთი".

შუა ბაში, სოფელი სამტრედიის რ-ნში, იმერეთის დაბლობზე, მდ. რიონის მარჯვ. მხარეს. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ. ბ., ზედა ბაში, მეორე ეწერბაში, პირველი ეწერბაში, ქვედა ბაში). ზ. დ. 40 მ, სამტრედიიდან 18 კმ, ჩანჭიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 8 კმ. ბაშის მეთესლეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარით), ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

შუა ბანახლება (ყოფ. შ უ ა ა ხ ა ლ ე ბ ა), სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში, გურიის სერის სამხრ. კალთის ძირას, მდ. სუფსის ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ. ბ., გოგოლესუბანი). ზ. დ. 140 მ, ჩოხატაურიდან 4 კმ, საჯავახოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 24 კმ. კ. მარქსის სახ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, 2 ბ-კა, კულტსახლი, საფერშლო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა

შუა გეზრული, სოფელი ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, ჭიათურის პლატოზე, მდ. ყვირილის მარცხ. მხარეს. გეზრულის სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ. გ., ქვედა გეზრული). ზ. დ. 680 მ, ჭიათურიდან 26 კმ, ბელევიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 6 კმ. გეზრულის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარით), საფერშლო-სამეანო პუნქტი

შუა გერმანიის არხი (Mittellandkanal), სანაოსნო არხი გფრ-ისა და გდრ-ის ტერიტორიაზე, აკავშირებს მდ-ებს ემსს, ვეზერსა და ელბას. შ. გ. ა. დას-ით უერთდება დორტმუნდ–ემსის არხს, ლიპე-ზაიტენ-კანალით – მდ. რაინს; აღმ-ით – ელბა–ჰაველის არხს, ოდერ–ჰაველისა და ოდერ–შპრეეს არხებით – მდ. ოდერს. სიგრძე 325 კმ (აქედან 258,7 კმ გფრ-შია). მინ. სიღრმე 3 მ, აქვს 3 რაბი, გემთამწევები ატარებს 1000 ტ-მდე ტვირთამწეობის გემებს. არხი აკვედუკით კვეთს მდ. ვეზერს. გაიხსნა 1938. არხის წილად მოდის გფრ-ის წყლის ტრანსპ. ტვირთბრუნვის დაახლ. 4–5%. მთავარი ტვირთია ქვანახშირი და მადანი. არხს აქვს განშტოებები. მთავარი ნავსადგურებია ჰანოვერი, ზალცგიტერი, მისბურგი, ჰილდესჰაიმი, აგრეთვე პაინე, ბრაუნშვაიგი, ოსნაბრიუკი

შუა გორა, სოფელი ვანის რ-ნში (ზეინდრის სოფსაბჭო), მდ. ფერსათის (რიონის აუზი) ნაპირებზე ზ. დ. 160 მ, ვანიდან 16 კმ, რიონიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 18 კმ. ზეინდრის მევენახეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი)

შუა გუბი, სოფელი წყალტუბოს რ-ნში (გუბის სოფსაბჭო), იმერეთის დაბლობზე, მდ. გუბისწყლის (რიონის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 75 მ, წყალტუბოდან 8 კმ, ქუთაისიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 19 კმ. გორაჯიხაიშის გუბის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. დიდ გუბში (2 კმ). შემორჩენილია შუა საუკ. ციხის ნანგრევები

შუა დნეპრისპირეთის კულტურა, ბრინჯაოს ხანის (ძვ. წ. III ათასწლ. II ნახ. – II ათასწლ. I ნახ.) არქეოლოგიური კულტურა, რ-იც გავრცელებული იყო შუა და ზემო დნეპრისპირეთში მცხოვრებ ტომებში. 1927 გამოყო ვ. გოროდცოვმა. ნამოსახლარებში გამოვლინდა მიწისზედა ხის სახლების ნაშთები, რ-ებშიც კერები იყო მოწყობილი. მიცვალებულებს კრემაციამდე ორმოსამარხებსა და გორასამარხებში, გვხვდება კრემაციის კვალიც. მოსახლ. ამზადებდა ქვისა და ბრინჯაოს იარაღს, ლითონის სამკაულს (კავკ. და კარპატისპირეთის წარმომავლობის). მრავალნაირ თიხის ჭურჭელს; ბალტიისპირეთის, ვოლგისპირისა და შავიზღვისპირეთის ტომებთან აწარმოებდა გაცვლა-გამოცვლას. საზ. წყობა – პატრიარქალურ-თემური, თუმცა ქონებრივი უთანასწორობის ნიშნები შეიმჩნევა.

ლიტ.: А р т е м е н к о И. И., Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы, М., 1967 (Материалы и исследования по археологии СССР, № 148).

შუა დუნაის ვაკე, ვაკე დუნაის აუზის შუა წელში, უნგრეთის, ჩეხოსლოვაკიის, რუმინეთის, იუგოსლავიისა და ავსტრიის ფარგლებში. ჩრდ.-აღმ.-ით იჭრება უკრ. სსრ ამიერკარპატების ოლქის ტერიტორიაზე. ფართ. დაახლ. 200 ათ. კმ². წარმოადგენს მთათაშორის ტექტონ. დადაბლებას, რ-საც გარს აკრავს ალპები, კარპატები, დინარის მთები და აღმ. სერბიის მთები. აგებულია ნეოგენური კირქვებით, ქვიშაქვებითა და თიხებით, რ-ებიც პლეისტოცენში ლიოსებით, ლიოსური თიხნარებით, ეოლური ქვიშებითა და ალუვიური ნალექებით დაიფარა. სიმაღლე 100–200 მ. ზედაპირი ბრტყელია (ალფიოლდი, დუნაის აღმ-ით) ან ოდნავ ბორცვიანი (დუნანტული, დუნაის დას-ით), სადაც აღმართულია ცალკეული იზოლირებული საშ. სიმაღლის მთები (სიმაღლე 757 მ-მდე). ჩრდ.-დას. ნაწილია კისალფიოლდი. შ. დ. ვ.-ში შედის აგრეთვე ზაგრების აუზი და სავისა და დრავის ხეობები. შ. დ. ვ.-ზეა ბალატონის ტბა. არის ბოქსიტების, ნავთობის, ბუნებრივი აირის, მურა ნახშირის საბადოები. ჰავა ზომიერად კონტინენტურია. იანვ. საშ. ტემპ-რა –1,–2°C, ივლ. 20–22°C. ნალექები 500–600 მმ წელიწადში, მთაში – 900 მმ-მდე. განვითარებულია შავმიწები და ალუვიური ნიადაგები. ზედაპირის 70–80% დახნულია. მნიშვნელოვანი ქ-ებია ბუდაპეშტი (უნგრეთი), ზაგრები (იუგოსლავია), ბრატისლავა (ჩეხოსლოვაკია), ტიმიშოარა (რუმინეთი).

შუა ევროპის ვაკე, ვაკე ევროპაში, უმთავრესად პოლონეთში, გფრ-ში, გდრ-სა და დანიაში, ჩრდ.-იდან ესაზღვრება ჩრდილოეთისა და ბალტიის ზღვის სანაპიროები, სამხრ-ით ჰერცინული სისტემის მთები და მაღლობები. სიგრძე დაახლ. 600 კმ, სიგანე 300-იდან 800 კმ-მდე. სიმაღლე უმეტესად 50–100 მ-მდე. ცალკეული მორენული სერების სიმაღლე 300 მ-ზე მეტია. უმთავრესად აგებულია კირქვებითა და ქვიშაქვებით, რ-ებიც ზემოდან დაფარულია მყინვარული ნალექებით. ჰავა გარდამავალია ზღვიურიდან კონტინენტურისაკენ. იანვ. საშ. ტემპ-რა დას-ით –1-იდან –3°C-მდე, აღმ-ით –2-იდან –4°C-მდე; ივლ. 17–19°C. ნალექები დას-ით 800 მმ წელიწადში, აღმ-ით – 500 მმ. მდ-თა ქსელი ხშირია (ოდერის, ელბის, ვეზერის, რაინის და სხვ. აუზები). ბევრია მყინვარული ტბა. განვითარებულია ტყის ეწერი და გაეწერებული ნიადაგები. ბუნებრივი მცენარეულობიდან დას-ით მუხნარ-წიფლნარია, აღმ-ით – შერეული ტყეები. ტყე ძირითადად გაჩეხილია. ჩრდ.-ით ბევრია ტორფნარი. ხეობებში მდელოებია. არის მარცვლეულის ნათესები, შაქრის ჭარხლის ნარგავები. მისდევენ მესაქონლეობას. შ. ე. ვ. მჭიდროდ არის დასახლებული. შ. ე. ვ.-ზეა ქ-ები: პოზნანი (პოლონეთი), ბერლინი (გდრ), დას. ბერლინი (განსაკუთრებული პოლიტ. ერთეული), ჰამბურგი, ბრემენი, ჰანოვერი (გფრ), ამსტერდამი, როტერდამი (ნიდერლანდი)

შუაევროპული რასა, დიდი ევროპეოიდული ანუ ევრაზიული რასის ერთ-ერთი ძირითადი ნაირსახეობა. გვხვდება ევროპის შუა ზოლის მოსახლეობაში. ახასიათებს მალიან ღია ფერის კანი და ზომიერად ღია ფერის, სწორი ან ტალღისებური თმა, ღია ფერის თვალები, სახეზე ზომიერად ან საშუალოზე მეტად განვითარებული თმიანი საფარველი, საშ. სიმაღლისა და სიგანის, ხშირად გამოწეულ-ზურგიანი ცხვირი, ბრაქიკრანიული, იშვიათად მეზოკრანიული თავის ქალა, საშ. სიგანისა და მაღალი სახე. სხეულის სიმაღლე 165–169 სმ აღწევს. პიგმენტაციის მიხედვით შ. რ. გარდამავალია სამხრ. და ჩრდ. ევროპეოიდებს შორის. ყველა რასობრივ კლასიფიკაციაში არ არის წარმოდგენილი. მ. აბდუშელიშვილი

შუა ერმანი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ჯავის რ-ნში (ედისის სოფსაბჭო), ოსეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ერმანისწყლის (დიდი ლიახვის სისტემა) ხეობაში. ზ. დ. 2220 მ, ჯავიდან 47 კმ. როკის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ქვემო როკაში (17 კმ).

შუა ზახორი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში (ზახორის სოფსაბჭო), ხარულის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ლეხურის ხეობაში. ზ. დ. 1020 მ, ლენინგორიდან 70 კმ, კასპიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 27 კმ. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ქვემო ზახორში (1 კმ).

შუა ირანის მთები, მთათა სისტემა ირანის მთიანეთის შიგა ნაწილში. სიგრძე დაახლ. 1000 კმ, სიგანე 300 კმ-მდე. ქედები უმთავრესად გადაჭიმულია ჩრდ.-დას.-იდან სამხრ.-აღმ.-კენ (მთავარი ქედებია ქუჰრუდი, ქუჰბანანი), სიმაღლე 4420 მ-მდე (მთა ჰაზარანი). შ. ი. მ. აგებულია დანალექი და ვულკ. ქანებით. ნალექები 100–300 მმ წელიწადში. მთათაშუა ხეობებსა და კალთების ქვედა ნაწილში აზონალურ-ეფემერული უდაბნოებია. მთის ზედა სარტყელში იზრდება ფრიგანოიდული მცენარეულობა. ხეობებში ალვის ხის, ტირიფისა და კაკლის ხის რაყებია. მისდევენ მომთაბარე მესაქონლეობას.

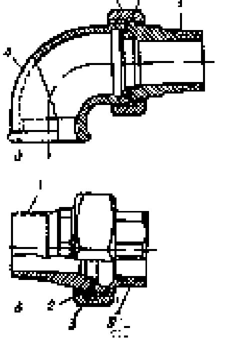

სტუცერული შეერთება: ა – გუნიოსთან; ბ – ქუროსთან; 1 – შტუცერი, 2 – მიმჭიდროებელი შუასადები, 3 – სახსრიანი ქანჩი, 4 – გუნიო; 5 – ქურო

ძველი შუამთა. დიდი ღვთისმშობლის ეკლესია VII საუკუნე. აღმოსავლეთის ხედი.

შუა ისნარი, სოფელი მახარაძის რ-ნში (ნაგომრის სოფსაბჭო), მდ. სუფსის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 100 მ, მახარაძიდან 17 კმ. ნაგომრის კოლ-ბა (მეჩაიეობა) საშ. სკოლა სოფ. ნაგომარში (3 კმ) საბავშვო ბაგა

შუაკაცი (სამართ. ისტ.), ქართულ ჩვეულებით სამართალში პირი, რ-იც ბლაზლობდა დაზარალებული მხარის დასაყოლიებლად დავის მშვიდობიანად, მორიგებით დამთავრებისათვის კონკრ. ვითარების მიხედვით. შ-თა რაოდენობა 1—3 კაცით განისაზღვრებოდა სვანეთში შ-ს „მეცქეელარს" ეძახიან. როცა შ-ები დაითანხმებდნენ დაზარალებულს, შიდაკვე მხარეები, ხშირად შ-ების აქტ. მონაწილეობით, ირჩევდნენ საქმის არსებითად განმხილველ ბჭეებს, მედიატორებს (ხევსურეთში — „რჯულის კაცებს", სვანეთში — „მორვარებს"). შ-ები წარმართავდნენ ბჭეთა შეკრებამდე საჭირო მოსამზადებელ საქმიანობას („რიგის ყენებას"). ნაკლებმნიშვნელოვან საქმეებს არსებითად შ-ებიც წყვეტდნენ, ზოგჯერ კი ისინი თვითონაც შედიოდნენ ბჭე-მედიატორთა სასამართლოს შემადგენლობაში. შ-ების შესახებ ცნობებს შეიცავენ ბექა-აღბუღას (მმ 39, 49, 52, 60) და ვახტანგ VI-ის (მმ 180, 190) სამართ. წიგნები

ლიტ.: ფ ი ტ კ ე ლ ა ი ა მ. სვანეთის ჩვეულებითი სამართლიდან — „მეც ქეელარ", «მაცნე, ენისა, ისტორიისა და სამართლის სერია», 1980, № 1, ბ ა რ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი., ხევსურული რჯული. თბილისი, 1947. [გ].]

მ. კეკელია.

შუა ქვალითი, სოფელი ზესტაფონის რ-ნში, მდ. ყვირილის მარცხ. ნაპირზე ქვალითის სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლებით: შ. ქ., ქვედა ქვალითი) ზ. დ 260 მ, ზესტაფონიდან 3 კმ. სერგო ორჯონიკიძის სახ. ქვალითის კოლ-ბა (მევენახეობა). ლენინის ქ-ნა. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, 2 ბ-კა, კულტსახლი, მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

შუა კოზი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ჯავის რ-ნში (ზნაურის სოფსაბჭო). ოსეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, კოზის ტბის ნაპირას ზ. დ. 1500 მ, ჯავიდან 53 კმ. სოფ. კარიფის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა დაბა კვაისაში (18 კმ)

შუა პრისი, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში (ამბროლაურის საქალაქო საბჭო), რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. კრიხულის (რიონის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში ზ. დ 720 მ, ამბროლაურიდან 3,5 კმ. ამბროლაურის კოლ-ბა (მევენახეობა). საშ. სკოლა ამბროლაურში

შუალედი, ი ნ ტ ე რ ვ ა ლ ი. იხ. სტ. ინტერვალი და სეგმენტი

შუალედი მასივი, დედამიწის ქერქის გეოსინკლინურ სარტყელში მოქცეული შედარებით სტაბილური უბანი, რ-იც ყოფს ერთმანეთისაგან გეოსინკლინურ სისტემებს. შ. მ-ის ფუნდამენტს ქმნის ძვ., ხშირად კამბრიულისწინა ასაკის ქანები, რ-ებიც, გარაუდით, იმ ძვ. კონტინენტის ნაშთს წარმოადგენს, რ-ზედაც ჩაისახა ფანეროზოური დროის კონტინენტთშორისი გეოსინკლინური სარტყლები. შ. მ-ები დაფარულია წყალმარჩხა ზღვიური და კონტინენტური ნალექებით, აგრეთვე ვულკანოგენურ-დანალექი ქანებით, რ-ებიც მოსაზღვრე გეოსინკლინური სისტემების სინქრონულ წყებებთან შედარებით მცირე სისქისაა და ნაკლებ დისლოცირებული. მაგმატიზმი, ჩვეულებრივ, შ. მ-ის პერიფერიაზე ვლინდება შ. მ-ის მაგმური ქანები, გეოსინკლინურთან შედარებით, უფრო მდიდარია კალიუმით და (ან) ტუტეებით.

შუალედური მასაინძლები, შ უ ა მ ა გ ა ლ ი მ ა ს პ ი ნ ძ ლ ე ბ ი (ბიოლ.), 1. ცხოველები, რ-ებშიც მინაღრობენ პარაზიტები სქესმწიფე პარაზიტები. მათგან განსხვავებით, დ ე ფ ი ნ ი ტ ი უ რ ი მ ა ს პ ი ნ ძ ლ ე ბ ი ეწოდება ცხოველებს, რ-თაც ორგანიზმშიც პარაზიტები სქესმწიფობას აღწევენ და სქესობრივად მრავლდებიან (პარაზიტიზმი). მაგ., მალარიის პლაზმოდიუმისათვის ადამიანი შ. მ-ია, ხოლო კოღო — დეფინიტიური მასპინძელი. 2 მცენარეები, რ-ებზედაც ითვისი განვითარების ციკლს გადიან ჟანგა- მცენარეების პარაზიტი ჟანგა სოკოები. ამ სოკოების უმრავლესობა შ მ-ზე წარმოქმნიან ეციდიუმებს ანუ ეციდიურ სპოროფიტარებს (მაგ., კოწახურის ფოთლებზე მარცვლოვნების ხაზოვანი ჟანგა Puccinia graminis).

ლ. ყიფიანი.

შუალედური ცელა, ნივთიერებათა გარდაქმნები უჯრედში მათი მიჩვეულის მომენტიდან ნივთიერებათა ცვლის საბოლოო პროდუქტების წარმოქმნამდე იხ. აგრეთვე მეტაბოლიზმი.

„შუამავალი", ქართული ყოველკვირეული იუმორისტული გაზეთი გამოდიოდა 1907 თბილისში რედ.-გამომცემელი — ს. ქვრივიშვილი ლიმბუხლილია იუმორისტული სცენები, ნაკვეპები ლექსები და პროზა. ფელეტონები („საქმო" და „საიქიო"). თანამშრომლობდნენ ორელელი (პ კალანდაძე), გერმოგენი (შ კაკაბაძე), ემმა (ნ. კალანდაძე), თასამანი (მ კინწურაშვილი). კარიკატურები ეკუთვნის ო. შმერლინგს და გ. ზაზიშვილს. „შ-ის" შემდეგ გამოვიდა ჟურნ. „მეჩონგურე".

ი. ლითანიშვილი.

შუამავლობა (საერთაშ. სამართ.), მოდავე სახელმწიფოების თანხმობით დავაში მესამე სახელმწიფოს ჩარევა კონფლიქტის მოწესრიგებისათვის ხელის შეწყობის მიზნით. შუამავალს ეძლევა უფლება არა მარტო ხელი შეუწყოს მხარეთა შორის კონტაქტების დამყარებასა და ურთიერთკომპრომისების მიღწევას, არამედ თვითონ წარუდგინოს მხარეებს დავის გადაწყვეტის პირობები, აქტიურად წარმართოს მოლაპარაკება. შუამავლის ყველა წინადადება მხოლოდ რეკომენდაციის ხასიათის აქარეს და მხარეთათვის სავალდებულო არ არის. შ. თანამედროვე საერთაშ. სამართ. მნიშვნელოვანი ინ-ტია, იგი საერთაშ. დავის მშვიდობიანი გადაწყვეტის ერთ-ერთი ძირითადი სახეა. ამას შე ითვალისწინებს გაერო-ს წესდებაც (მ. 33).

ლ. ალექსიძე.

შუა მახისი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ცხინვალის რ-ნში (ბიყარის სოფსაბჭო). მდ. მეჯუდის ხეობაში ზ. დ. 1120 მ, ცხინვალიდან 18 კმ. ლენინის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა (ინტერნატით) სოფ. დიდ ღრომში (5 კმ).

შუამდებარე ტვინი, თავის ტვინის განყოფილება, რ-იც შეადგენს ტვინის ღეროს ყველაზე წინა (ადამიანში — ზედა) ნაწილს, ზემოთ კი დიდი ტვინის ნახევარსფეროებით გადაფარულია (იხ. თავის ტვინის დიდი ნახევარსფეროების ქერქი) შ ტ-ის წარმონაქმნები (მხედველობის ბორცვები ანუ თალამუსი და ბორცვქვეშა მიდამო ანუ ჰიპოთალამუსი) მონაწილეობენ აბსოლუტურად ყველა მიმდინარე სენსორული პროცესების ორგანიზაციაში, ვეგეტატიურ ფუნქციებში შ ტ-თან არის დაკავშირებული ჰიპოფიზის შეკრინება, შინაგანი სეკრეციის ჯირკვლების ფუნქციის რეგულაცია და სხვ

შუამდებარე ცვლადი ფ ს ი ქ ო ლ ო გ ი ა შ ი, ქცევის მადეტერმინირებელი ცვლადი, ქცევის სუბიექტური ფაქტორი. შემოიღო ამერ. ფსიქოლოგმა ტოლმენმა. მან ქცევის ანალიზისას გამოყო დამოუკიდებელი, დამოკიდებული და შუამდებარე ცვლადები, რითაც საფუძველი ჩაუყარა ე. წ. ნეობიჰევიორისტულ მიმდინარეობას ფსიქოლოგიაში. შ. ც-ის შემოღების აუცილებლობა განაპირობა იმ ფაქტმა, რომ დამოუკიდებელ და დამოკიდებულ (S და R) ცვლადებს შორის არ დასტურდა ცალსახა დამოკიდებულება აღმოჩნდა, რომ ერთი და იგივე სტიმული (S) ხშირად განსხვავებულ რეაქციებს (R) იწვევს და პირიქით სტიმულით გამოწვეული რეაქციის სახე დამოკიდებული აღმოჩნდა შუამდებარე ცვლადზეც. ნეობიჰევიორიზმმა აღადგინა ტრად. ფსიქოლ. „სუბიექტივისტური" ცნებები, რითაც ფაქტობრივად შეცვალა ფსიქოლ. პროგრამული საკითხებისადმი მიდგომა. ნაცვლად ქცევის ბიჰევიორისტული ზოგადი მოდელისა (S=R), შეიქმნა ახალი, ნეობიჰევიორისტული მოდელი (S=O=R). განსხვავებას ნეობიჰევიორისტულ თეორიებში ქმნის ის, თუ რა შუალედური ცვლადია ნაგულისხმევი მოდელში.

ლიტ.: М о л л е р Д., Г а л а н т е р Ю., П р и б р а м К., Планы и структура поведения, М., 1965 რ. ქვარცხავა.

შუამდინარეთი (ბერძ. მ ე ს ო პ ო ტ ა მ ი ა), ტერიტორია მდ-ების ევფრატისა და ტიგრის დინებათა შორის (დაახლ. 40 ათ. კმ²) მიეკუთვნება აზიანტ. ერაყის ტერიტორიას, აგრეთვე ირანის, თურქეთის, სირიისა და ქუვეითის ტერიტორიების ნაწილს. წარმოადგენს დაბლობს (იხ. მესოპოტამიის დაბლობი). შ. იყოფოდა ჩრდ. და სამხრ. ნაწილებად, მ. შ. საზღვარი დაახლ. ბაღდადიდან გადიოდა შ კაცობრიობის ერთ-ერთი უძველესი ცივილიზაციის კერა იყო. აქ ძვ. წ IV—I ათასწლეულებში არსებობდა აქადის, შუმერისა და ბაბილონის სახელმწიფოები.

ვ. მარაბელიძე

შუამთა, მთა თუშეთ-ხევსურეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. ხევსურეთის არაგვის სათავეში, სიმაღლე 3171 მ. აგებულია ზედალიასური ქვიშაქვებითა და თიხაფიქლებით. დანაწევრებულია კლდოვანი, ძლიერ დანაწევრებული რელიეფი, ციცაბო კალთები. ჩრდ. კალთაზე ორი ძვ. ცირკია, სადაცაც ქმნებიდნენ მყინვარები მეოთხეულ პერიოდში მყინვარები. მთაზე გამოდის ხავსები და მდელოები.

ს. ნემსაძიშვილი.

შუამთა, ო რ თ უ ლ დ ა ღ ი, მთა ნიალისყურის ქედის თხემზე, საქ. და სომხ. სსრ-ების საზღვარზე სიმაღლე 2447 მ. აგებულია შუა-პალეოგენური ანდეზიტებით. გუმბათისებრი, სუსტად დანაწევრებული და დამრეცკალთებიანია. მთისიღა სუბალპ. და ალპ. მდელოს ბალახეულით.

ქ. ჯაყელი.

შუამთა, სოფელი ახალციხის გულდრინის რ-ნში (აწყურის სოფსაბჭო), მდ. კოდორის მარჯვ მხარეს ზ დ 520 მ, გუდაუთიდან 30 კმ აწყურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. აწყურში (2 კმ).

შუამთა, სოფელი ყვარის რ-ნში, მდ. ყუმურის ნაპირებზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლებით. შ., მთისძირი, ჭიკან-ჭყეპიში, ჭიკვიში). ზ. დ. 70 მ, ყვარიდან 6 კმ, სარკინიგზო სადგურიდან (უასლოესი რკინიგზის სადგ.) 18 კმ. ვანის მეხილეობა-მესაქონლეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. და საშუალო სკოლები, პროფტექ. სასწავლებელი, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი, კლუბი (კინოდანადგარი), საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფელში დგას ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — წმ. გიორგის ეკლესია (1615); შიგნით მოხატულია.

შუამთა ძ ვ ე ლ ი, ქართული ხუროთმოძღვრული ანსამბლი თელავის რ-ნში, მდებარეობს ტყეში, თელავიდან 7 კმ-ზე ანსამბლში შედის: V ს. ბაზილიკა, ქრისტ. არქიტექ. ერთ-ერთი საყურადღებო ნიმუში საქართველოში; VII ს. გუმბათოვანი ეკლესია, მცხეთის ჯვრის ტიპისა, თუმცა უფრო პატარა (შემკობილია აფსიდებისა და ბემების სიღრმე, გუმბათის ყელის მნიშვნელობა გაზრდილია, ტრომპების კონსტრუქცია ნათლად არის გამოყენებული); VII ს. მცირე გუმბათოვანი ეკლესია გეგმით ისიც ჯვრის ტიპისაა, მაგრამ აქ უკვე აღარ არის კუთხის ოთახები და ბემები. ორივე ღერძი ტოლია. სამივე ეკლესია რიყის ქვით არის ნაგები, კუთხეებისათვის გამოყენებულია შირიმი. XVI ს-ში ძველი შ-ის მონასტერი დაცარიელდა. მის მახლობლად კახთა მეფის ლევან

II-ის (1820—74) მეუღლემ თინათინ გურიელის ასულმა დააარსა შ.-ის ახალი მონასტერი. აგურით ნაგები ეკლესია აგებით ჯვარიონ-გუმბათოვანია. შიგნით — მოხატული; შემონახულია ქტიტორების პორტრეტები. ეკლესია განაახლა ერეკლე II-მ. კომპლექსში შედის სამრეკლო და სხვა ნაგებობანი.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, ქსე, ტ. 10, გვ. 640—641.

შუაშა, მთა თრიალეთის ქედის ჩრდ. განშტოებაზე, მდ.-ების სათიხისა და ტყემლოვანისწყლის (ძამის სისტემა) წყალგამყოფზე. სიმაღლე 2274 მ. აგებულია შუაეოცენური ტუფ-ბრექჩიებით, ტუფებითა და ანდეზიტური განფენებით. მთა და მიდამოები შემოსილია სუბალპ. და ალპ. მდელოს ბალახეულით.

შუანები (ფრანგ. chouans, გავრცელებული ვერსიით <chat-huant — ბუ, ბუსავით ძახილი იყო შ.-ის პირობითი ნიშანი), კონტრრევოლუციური მეამბოხენი საფრანგეთის ჩრდ.-დას.-ში საფრ. დიდი რევ., დირექტორიისა და კონსულობის წლებში. შ.-ის ბანდები 1792 ზაფხულში შეიქმნენ ქვედა მენში. 1793 შ.-ის მოძრაობა ჩრდ.-დას. საფრ. სხვა ოლქებშიც გავრცელდა (1793 ითვლება შ.-ის აჯანყების დაწყების წლად). შ.-ის ბირთვს შეადგენდნენ ეკონომიკურად და პოლიტიკურად ჩამორჩენილი რ-ნების გლეხები და დეზერტირები. იატაკქვეშა როიალისტური დამხმარების შემდეგ შ.-ს მოემხრნენ შეძლებული გლეხებიც, რ-ებიც უკმაყოფილონი იყვნენ მაქსიმუმის შემოღებით და რეკვიზიციებით. 1794 რესპ. ჯარებმა შ.-ის მოძრაობას სერიოზული ზიანი მიაყენა. შ. დაკავშირებული იყვნენ როიალისტურ ემიგრაციასთან დიდ ბრიტანეთში და იბრძოდნენ 1803-მდე, სანამ მათი მოძრაობა საბოლოოდ არ ჩაახშეს.

შუაგი, ზოგი ძუძუმწოვრის (სპილოს, ბეჰემოთის, ტაპირის და სხვ.) ძლიერ განვითარებული კბილების (ზოგჯერ ყბის ეშვისა და საჭრელების) ზოგადი სახელწოდება. ყველაზე დიდი ზომის შ. (სიგრძე 2—2,5 მ, მასა 30—50 კგ, იშვიათად 90 კგ) აქვს აფრ. სპილოს, კიდევ უფრო დიდი ჰქონდათ მამონტებს. ცხოველისათვის შ. თავდასხმისა და თავდაცვის საშუალებაა, ხოლო ზოგიერთი ნამარხი ცხოველის (მასტობელოდონი) ნიჩბისებრ გაბრტყელებული შ. საკვების მოპოვების საშუალებაც იყო. შ.-ებს მოჭრილი ნაკეთობების დასამზადებლად იყენებენ.

შუა ნოსირი (ყოფ. კ ა რ ი ე თ ი), სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში, ოდიშის დაბლობზე, მდ. ტეხურის მარცხ. მხარეს. ნოსირის სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ. ნ., ნოსირი, საბესელითი, საკოლმეურნეო, საოცხომირიო). ზ. დ. 31 მ. ცხაკაიადან 8 კმ, ნოსირიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 0,5 კმ. ნოსირის დაფნის საბჭ. მეურნეობა, სოიის თესლის საშრობი, საწყობი და დამხარისხებელი კომპლექსი. საშ. სკოლა, 2 საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კლუბ-სახლი (კინოდანადგარი), საშუალო სტუდია, მედპუნქტი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

შუაოკეანური ქედები, მსოფლიო ოკეანის ფსკერის რელიეფის უდიდესი ფორმები, რ-ებიც მთათა ერთიან სისტემას ქმნიან. სიგრძე 60 ათ. კმ აღემატება, შეფარდებითი სიმაღლეები 2—3 კმ, სიგანე 250—450 კმ (ზოგან 1000 კმ-მდე). შ. ქ. მორფოლოგიურად დედამიწის ქერქის ხაზობრივად ორიენტირებული შემაღლებებია, რ-თაც მაღლზე დანაწევრებული თხემები და კალთები აქვთ. წყნარისა და ჩრდ. ყინულოვან ოკეანეებში ისინი ოკეანის კიდეებთანაა განლაგებული, ატლანტის ოკეანეში კი — ცენტრ. ნაწილში. შ. ქ.-ის ღერძულ ზონასთან დაკავშირებულია მისი გასწვრივი რიფტული ღრმულები, რ-ებიც წარმოქმნა დედამიწის ქერქის გაჭიმვის შედეგად (იხ. რიფტების მსოფლიო სისტემა). შ. ქ.-თვის დამახასიათებელია აგრეთვე განივი ტრანსფორმული რღვევები. საღაც გაშიშვლებულია დედამიწის ოკეანური ქერქის აშენები ბაზალტები და ულტრაფუძე ქანები (პერიდოტიტები, დუნიტები, სერპენტინიტები). შ. ქ.-ის ღერძულ ზონაში არის ვულკ. კ-ები — წყალქვეშა დიდი ვულკ. მწვერვალები, მათი უმრავლესობა ჩამქრალია. არის მოქმედი ვულკანებიც (აზორის, ტრისტან-და-კუნიას და სხვა კ-ები). მნიშვნელოვანი წყალქვეშა ვულკანები და მიწისძვრის ეპიცენტრები შეზღუდავენ ღერძული ზონის განივი რღვევებით გადაკვეთის რ-ნებში. განივი რღვევები შ. ქ.-ს ყოფენ ცალკეულ სეგმენტებად, რ-ებიც, ჩვეულებრივ, გადაადგილებულია ერთმანეთის მიმართ პერიფ. მიმართულებით 500—600 კმ-მდე მანძილზე. რომ შ. ქ. წარმოადგენს მანტიიდან გამოყოფილი მასალით აგებული ოკეანური ქერქის ჩასახვის ზონებს. შ. ქ.-ის წარმოქმნა დაკავშირებულია დედამიწის ქერქის გაჭიმვასა და ამოწეულობასთან, რაც გამოწვეულია მანტიიდან სიღრმის ნივთიერების ამოსვლით სხვადასხვა მიზეზით. შ. ქ. ნაოჭა სტრუქტურაა. რ-ის განვითარების ნეოგენ-ანთროპოგენური ეტაპი კონტინენტების ნაოჭა სისტემების განვითარების ოროგენული ეტაპის ეპიმოლოგიურია (იხ. მსოფლიოს ტექტონ. და გეომორფოლ. რუკები, ქსე, ტ. 3, გვ 464, 465).

შუა როკა, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ჯავის რ-ნში (როკის სოფსაბჭო), ოსეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. დიდი ლიახვის ნაპირას. ზ. დ. 1650 მ. ჯავიდან 35 კმ. როკის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ქვემო როკაში (1,5 კმ).

შუა რუსეთის მაღლობი, მაღლობი სსრკ ევროპული ნაწილის ცენტრში, აღმ. ევროპის ვაკის ფარგლებში. გადაჭიმულია მდ. ოკიდან დონეცის ქედამდე, დაახლ. 1000 კმ-ზე, სიგანე 500 კმ-მდე. მაქს. სიმაღლე 293 მ. სამხრ.-აღმ. ნაწილს ეწოდება კალაჩის მაღლობი. შ. რ. მ.-ს ქვეშ უძევს კამბრიუმისწინა კრისტ. ფუნდამენტი. ჩრდ. ნაწილი აგებულია დევონური და კარბონული კირქვებით, რ-ებიც ზემოდან დაფარულია იურული და ქვედაცარცული ქვიშა-თიხიანი ნალექებით. სამხრ. ნაწილი აგებულია ზედაცარცული ნალექებით — ცარცით, მერგელებით, რ-ებიც დაფარულია პალეოგენური თიხებით, ქვიშებითა და ქვიშაქვებით. ზედაპირზე ყველგან გვხვდება ლიოსები და ლიოსისებრი თიხნარები. შ. რ. მ. მდიდარია რკინის მადნით (კურსკის მაგნიტური ანომალია), ფოსფორიტებითა და სხვა წიაღისეულით. რელიეფი ეროზიულია, დანაწევრებული. შ. რ. მ. კასპიის, შავი და აზოვის ზღვების წყალგამყოფია. მოქცეულია ტყის, ტყე-სტეპისა და სტეპის ზონებში. განვითარებულია შავმიწა ნიადაგები. უმეტესად დახნულია. არის ნაკრძალები.

შუა სამწყარო, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ზნაურის რ-ნში (ავნევის სოფსაბჭო), მდ.-ების შუა ფრონისა და აღმ. საქართველოს ფრონის წყალგამყოფზე. ზ. დ. 940 მ, ზნაურიდან 6 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 12 კმ. ეწელების მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ფრონეში (2,5 კმ).

შუა საუკუნეები, მსოფლიო ისტორიის ერთ-ერთი პერიოდის აღმნიშვნელი ტერმინი, რ-იც იხმარება ისტ. მეცნიერებაში მთავარ შუალედის ძველსა და ახ. ისტორიას შორის. შემოიღეს XV—XVI სს-ში იტალ. ისტორიკოს-ჰუმანისტებმა. მეცნიერებაში XVIII ს-იდან დამკვიდრდა. მარქსისტული ისტ. მეცნიერება შ. ს-ს განიხილავს, როგორც ფეოდალიზმის ჩასახვის, განვითარებისა და დაშლის ეპოქას და მიჯნად მიიჩნევს მონათმფლობელური რომის იმპერიის დამხობას (პირობითად 476 წელი). თარიღს შ. ს-ის და ახ. ისტორიის მიჯნად ითვლება XVII ს. ინგლ. ბურჟ. რევოლუცია. ტერმ. „შ. ს." იხმარება როგორც დას. ევრ. ქვეყნების, ისე სხვა რეგიონების მიმართაც, თუმცა ფეოდ. ურთიერთობის ხანა ყველგან არ ემთხვევა ერთმანეთს. შ. ს-ის შემსწავლელ მეცნიერებას მედიევისტიკა ეწოდება.

შუა საუკუნეების კილოები, ს ა ე კ ლ ე ს ი ო კ ი ლ ო ე ბ ი, იმ რვა ძირითადი კილოს (დორიული, ჰიპოდორიული, ფრიგიული, ჰიპოფრიგიული, ლიდიური, ჰიპოლიდიური, მიქსოლიდიური, ჰიპომიქსოლიდიური) სახელწოდება, რ-ებიც საფუძვლად დაედო შუა საუკ. ევროპის პროფ. (უპირატესად საეკლ.) მუსიკას. შ. ს. კ. იხმარებოდა ადრინდელი პერიოდის მრავალხმიან მუსიკაში. ამ კილოების ძირითადი კატეგორიებია: ფინალისი (კილოური ტონი), ამბიტუსი (ბგერათრიგის მოცულობა) და ფინალისთან დაკავშირებული მელოდიური რეპერკუსა (გამეორების ტონი). თითოეული კილოს საკუთარი მელოდიური ფორმულა ჰქონდა.

შუა საუკუნეების ხელოვნება, ისტორიულ-მხატვრული ტერმინი, რ-იც ჩვეულებრივ იხმარება ფეოდალიზმის ხანის ხელოვნების; ისტორიის ადრინდელი და მომწიფებული ეტაპების აღსანიშნავად (დას. ევროპაში V—XIV სს., რენესანსის ეპოქამდე, რუსეთში — X—XVII სს.; საქართველოში — IV—XVII სს.). შ. ს. ხ. მჭიდროდ უკავშირდებოდა რელიგ. მსოფლმხედველობის მთელ სისტემას, ხასიათდება სახეთა გარკვეული პირობითობით. ამ ქვეყნების ხელოვნებისათვის ეს ტერმინი ვრცელდება მთელი ფეოდალიზმის ხანაზე.

შუასაყარი, გულმკერდის ღრუს ნაწილი, რ-იც მდებარეობს ფილტვებს შორის. წინიდან შემოსაზღვრულია მკერდის ძვლით, გვერდებიდან — პლევრის ფურცლებით, უკნიდან — ხერხემლის სვეტით, ქვემოდან — შუასაძგიდით. სასწავლო ფრონტალურად გატარებული პირობითი სიბრტყე მას წინა და უკანა შ.-ად ყოფს. წ ი ნ ა შ.-ში მდებარეობს გული, პერიკარდიუმი, ასწვრივი აორტა, ფილტვის არტერიები, ზემო ღრუ ვენა, შუასაძგიდის ნერვები, გულმკერდის შიგნითა არტერიები და ვენები; უ კ ა ნ ა შ.-ში — საყლაპავი მილი, ცთომილი ნერვები, დაღმავალი აორტა, გულმკერდის ლიმფური სადინარი, კენტი და ნახევრად კენტი ვენები, სიმპათიკური წვეტები და შიგნეულობის ნერვები.

ე. აბაშიძე

შუასაძგიდი, დ ი ა ფ რ ა გ მ ა, ძუძუმწოვრებისა და ადამიანის გუმბათისებრი მყეს-კუნთოვანი ფირფიტა, რ-იც ერთმანეთისაგან გამოყოფს გულმკერდისა და მუცლის ღრუებს. ადამიანის შ. ემბრიონალური განვითარების მე-3 კვირას იწყება კისრის 3—5 სომიტების მიდამოში და შემდეგ თანდათან ეშვება ქვემოთ. შ.-ის საერთო დასაწყისია გულმკერდის ქვემო ხვრელი (გასავალი). შ.-ის პერიფერიული ნაწილი კუნთოვანია, ცენტრალური — მყესოვანი. კუნთოვან ნაწილში განარჩევენ წელის, ნეკნებისა და მკერდის ნაწილებს. შ.-ის შედგენილობაში ზემოდან ქვემოთ შედის პლევრა, გულმკერდის შიგნითა ფასცია, საკუთრივ შ., მუცლის შიგნითა ფასცია და პერიტონეუმი. სეროზული იოგები შ.-იდან მიდის შინაგან ორგანოებთან (ღვიძლი, კუჭი, ელენთა, კოლინჯი და სხვ.) და აფიქსირებს მათ. შ.-ში არის 3 დიდი კენტი ხვრელი, მ. შ. ერთში გადის აორტა და გულმკერდის ლიმფური სადინარი, მეორეში — საყლაპავი მილი და ცთომილი ნერვები, მესამეში — ქვემო ღრუ ვენა და წვრილ-წვრილი ნაპრალი — სიმპათიკური წვეტებისათვის, შიგნეულობის დიდი და მცირე ნერვებისათვის, კენტი ვენებისათვის, გულმკერდის შიგნითა არტერიებისა და ვენებისათვის. აორტის ხვრელის კიდეს დაჭიმულია მყესოვანი სარტყელი, რათა შ.-ის შეკუმშვისას არ მოხდეს აორტაზე დაწოლა და მისი სანათურის შევიწროება და

პირიქით საყლაპავი მილის ხვრელის ირგვლივ შ. ქმნის სფინქტერს, რ-იც სხეულის მდებარეობის მიუხედავად ხელს უშლის კუჭის შიგთავსის გადასვლას უკან, საყლაპავ მილში. შ. სუნთქვის მთავარი ორგანოა, იგი უზრუნველყოფს დიაფრაგმულ სუნთქვას, გულმკერდისა და მუცლის ღრუში წნევის გაწონასწორებას, ღრუ ვენებიდან მარჯვენა წინაგულში სისხლის გადასვლას და სხვ. შეკუმშვისას მისი გუმბათი 1—2 სმ-ზე დაბლა იწევს, მყესოვანი ცენტრი კი, რ-ზეც გული დევს, თითქმის უძრავია. ამოსუნთქვისას შ. მაღლა იწევს და გულმკერდის მოცულობა კლებულობს. შ. 16—20-ჯერ იკუმშება წუთში. მისი ინერვაცია ხდება კისრის წნულის შ-ის ნერვებით, სისხლით მომარაგება — ლავიწქვეშა არტერიის, გულმკერდისა და მუცლის აორტის საგანგებო ტოტებით. ე. აბაშიძე

შუა სზა, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (როკის სოფსაბჭო), დიდი კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. სზის (დიდი ლიახვის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში ზ. დ. 1740 მ, ჯავიდან 44 კმ. როკის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ქვემო როკაში (7 კმ).

შუასოფელი, სოფელი აჭარის ასსრ ხულოს რ-ნში (რიყეთის სოფსაბჭო). მდ. აჭარისწყლის ხეობაში ზ. დ. 1280 მ, ხულოდან 21 კმ. ი. სტალინის სახ. რიყეთის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. რიყეთში (1,5 კმ).

შუა სურები, სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში, მდ. სუფსის ხეობაში. სოფსაბჭო ზ. დ. 440 მ, ჩოხატაურიდან 16 კმ, საჯავახოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 38 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, საავადმყოფო, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

შუა სხვავა, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში, რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. კრიხულის (რიონის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. სხვავის სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ. ს., ზემო სხვავა, ფუტიეთი), ზ. დ. 1000 მ, ამბროლაურიდან 9 კმ. სხვავის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა (ინტერნატით) ამბროლაურში. ბ-კა, კლუბი, ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა. შუა საუკ. „ყვარის ციხე" და XIX ს. გუმბათიანი ეკლესია.

შუა ტვინი, თავის ტვინის ღეროვანი ნაწილის განყოფილება, რ-იც მდებარეობს შუამდებარე ტვინსა, ვაროლის ხიდსა და ნათხემს შორის. მისი წარმონაქმნებია: ჭაღისებრი და თვალის მამოძრავებელი ნერვების ბირთვები, ოთხგორაკი, წითელი ბირთვი, შავი სუბსტანცია და ბადებრივი ფორმაცია. შ. ტ-ს აქვს გამტარებლობითი და რეფლექსური ფუნქციები. გამტარებლობითი ფუნქცია ხორციელდება აღმავალი გაყლეფების გავრცელებით თალამუსისაკენ, ნათხემისა და დიდი ტვინის ჰემისფეროების ქერქისაკენ, დაღმავალი გზებით გადაცემა ხორციელდება მოგრძო და ზურგის ტვინისაკენ. თვალის მამოძრავებელი და ჭაღისებრი ნერვების ბირთვები უზრუნველყოფენ თვალის კაკლის მოძრაობას კონვერგენციისას თვალის კაკალზე მიმაგრებული განივზოლიანი და გლუვი მუსკულატურის ინერვაციის გზით, მონაწილეობენ თვალის გუგის რეფლექსებსა და თვალის აკომოდაციაში. ოთხგორაკს ყოფენ ზედა და ქვედა ორგორაკად. ზედა ორგორაკის ნეირონული სტრუქტურები უზრუნველყოფენ მხედველობით საორიენტაციო რეფლექსებს, ხოლო ქვედა ორგორაკი — სმენით საორიენტაციო რეფლექსებს. შავი სუბსტანციის ნეირული სტრუქტურები მონაწილეობენ ჩონჩხის მუსკულატურის ტონუსის რეგულაციაში, ხელის თითების ზუსტ მოძრაობათა და აგრეთვე ღეჭვისა და ყლაპვის პროცესების კოორდინაციაში.

შ. ტ-ის საშუალებით ხორციელდება ე. წ. ს ტ ა ტ ი კ უ რ ი და ს ტ ა ტ ო კ ი ნ ე ტ ი კ უ რ ი რეფლექსები. სტატიკური რეფლექსები ვლინდება სხეულის შეცვლილი მდებარეობისას (ზურგზე დაწოლისას, ჯდომისას, წოლის დროს) და განაპირობებენ სხეულის გარკვეულ მდებარეობას სივრცეში. სტატოკინეტიკური რეფლექსები, პირიქით, ვლინდება სხეულის გადაადგილების დროს. ისინი განპირობებულია მთელი სხეულის ან მისი ნაწილების აქტიური ან პასიური მოძრაობებით.

ბადებრივი ფორმაცია (ბფ) წარმოადგენს სტრუქტურას, რ-იც მოთავსებულია ტვინის ღეროს ცენტრ. ნაწილში, დაწყებული ზურგის ტვინიდან შუამდებარე ტვინამდე. ბფ-ს აქვს აფერენტული კავშირები, რ-ებიც მოდის ზურგის ტვინიდან და თავის ტვინის სხვადასხვა სტრუქტურიდან. ეფერენტული კავშირებით ბფ გავლენას ახდენს რეტიკულურ-სპინალური ტრაქტით ზურგის ტვინზე, ქერქისაკენ მიმავალი გზებით — თავის ტვინის როსტრალურ სტრუქტურებზე, რეტიკულურ-ცერებრალური გზებით — ნათხემზე და სხვ.

ლიტ.: Беритов И. С., Общая физиология мышечной и нервной систем, 3 изд., т. 2, М., 1966. ა. ბაკურაძე

შუა ფარცხმა, სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში (ფარცხმის სოფსაბჭო), გურიის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. სუფსის ხეობაში ზ. დ. 260 მ, ჩოხატაურიდან 1 კმ, საჯავახოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 21 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეხილეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა ჩოხატაურში. ბ-კა, კლუბი.

შუაფხო, სოფელი დუშეთის რ-ნში, მდ. ფშავის არაგვის მარჯვ. ნაპირზე. უკანაფშავის სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ., ახადი, ბუჩაჩირდელი, გოგოლაური, თხილიანა, მათურა, მუქო, უკანაფშავი, უძილაურთა, ხოშარა) ზ. დ. 1320 მ, დუშეთიდან 63 კმ. 300 არაგველის სახ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ბარისახოში (12 კმ). ბ-კა, კლუბი, საფელდშერო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

შუა ქედი, დ ა ს ა ვ ლ ე თ ი ქ ე დ ი, მთავარი წყალგამყოფი ქედი კამჩატკაზე. გადაჭიმულია ჩ.-კ-ის გაყოლებით 1200 კმ-ზე. სიმაღლე 3621 მ-მდე (იჩინსკაიასოპკა), სიგანე 120 კმ-მდე. აგებულია პალეოზოური კრისტ. ფიქლებით, გნაისებითა და მეზო-კაინოზოური ქვიშაქვებით, ფიქლებითა და ეფუზ. ქანებით. ბევრია ჩამქრალი ვულკანი. განვითარებულია მყინვარული რელიეფი. არის თანამედროვე გამყინვარება. კალთების ქვედა ნაწილში ქვის არყის ტყე, ქონდარა ფიჭვისა და მურყნის რაყებია, უფრო ზევით მთის ტუნდრაა. ხეობებში მაღალბალახეული მდელოებია.

შუა ქვათეთრი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ზნაურის რ-ნში (ძეგლეთის სოფსაბჭო), მდ-ების შუა ფრონისა და ალევისხევის წყალგამყოფზე. ზ. დ. 800 მ, ზნაურიდან 10 კმ, აგარიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 8 კმ. ქვათეთრის მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ძეგლეთში (2 კმ). კლუბი, საფელდშერო პუნქტი.

შუაღელე, სოფელი აჭარის ასსრ ქობულეთის რ-ნში (ცეცხლაურის სოფსაბჭო), შავი ზღვის სანაპიროზე. ზ. დ. 120 მ, ქობულეთიდან 5 კმ. ცეცხლაურის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა). რვაწლ. სკოლა.

შუა ყური, ადამიანის სასმენი სისტემის ნაწილი. მდებარეობს გარეთა და შიგნითა ყურს შორის, მოიცავს დაფის ღრუს და მასში მდებარე სასმენ ძვლებს. გარედან შემოსაზღვრულია დაფის აპკით.

შუა შვედეთის დაბლობი, დაბლობი შვედეთის ცენტრ. ნაწილში, ბალტიის ზღვასა და კატეგატის სრუტეს შორის. სიგრძე დაახლ. 500 კმ-მდე. ბორცვიან-მორენული და ტბიურ-მყინვარული ლანდშაფტის ფონზე ცალკეული კლდოვანი შემაღლებაა (სიმაღლე 300 მ-მდე). ბევრია ტბა (ვენერნი, ვეტერნი, მელარენი და სხვ.) და მდინარე (გეტა-ელვი). შ. შ. დ.-ზე გადის სანაოსნო არხი გეტა-კანალი. დაბლობი დამუშავებულია და მჭიდროდ არის დასახლებული. მორენებსა და კლდოვან შემაღლებებზე ნაძვნარ-ფიჭვნარია, ადგილ-ადგილ ურევია მუხა. შ. შ. დ.-ზეა ქ-ები: სტოკჰოლმი, გეტებორგი, ნორჩეპინგი, უფსალა, ერებრუ.

შუა შოტლანდიის დაბლობი, დაბლობი დიდ ბრიტანეთში, ერთმანეთისაგან გამოყოფს ჩრდ. შოტლანდიის მთიანეთსა და სამხრ. შოტლანდიის მაღლობს. დაბლობზე მოწითალო ქვიშაქვებით, ფიქლებითა და კირქვებით აგებული ვაკე უბნები მორიგეობს ცვლიან მყ. ამონთხეული ქანების შთენილ ქედებსა და ბორცვებს. შ. შ. დ.-ზე მდებარეობს მდ. კლაიდის ხეობა, მჭიდროდ დასახლებული. არის ქვანახშირის საბადოები. ჭაობებისა და ბორცვების კალთები შემოსილია ფიჭვისა და არყის ტყეებით. შ. შ. დ.-ზეა ქ-ები გლაზგო, ედინბურგი.

შუა ციმბირის ზეგანი, ვრცელი ზეგანი ჩრდ. აზიის ცენტრ. ნაწილში, რსფსრ იაკუტ. ასსრ, კრასნოიარსკისა და ირკუტსკის ოლქის ფარგლებში. სამხრ.-იდან ესაზღვრება აღმ. საიანი, ბაიკალისპირეთისა და ჩრდ. იმიერბაიკალეთის მთები, დას-იდან — დას. ციმბირის ვაკე, ჩრდ. და აღმ.-იდან — ჩრდ. ციმბირის დაბლობი და ცენტრ. იაკუტიის ვაკე. ფართ. დაახლ. 1,5 მლნ კმ². მდებარეობს ციმბირის ბაქნის ფარგლებში. საშ. სიმაღლე 500—700 მ. შ. ც. ზ.-ის ტერიტ. დიდი ნაწილი, რ-იც მოიცავს ქვემო ტუნგუსკის, პოდკამენნაია ტუნგუსკის, ანგარის აუზებს და ვილიუის ნაპირებს, აქვს მოსწორებული რელიეფი. შუამდინარეთები ბრტყელი და განიერია. ყველაზე ამაღლებული ნაწილი, რ-იც ჩრდ.-დას.-ში მდებარეობს (პუტორანის პლატო), 1500—1700 მ აღწევს. ვილიუის პლატო და მდ. ლენის აუზის ზემოთი 900—1100 მ სიმაღლეზეა. სასარგებლო წიაღისეულიდან აღსანიშნავია ნიკელისა და სპილენძის მადნები (ნორილსკის რ-ნი), რკინის მადანი (ანგარა-ილიმის რ-ნი და ანგარა-პიტის აუზი), ქვანახშირი (ტუნგუსკის, ჩერემხოვოს, კანსკის აუზები), გრაფიტი და სხვ. შ. ც. ზ.-ის მდ-ები ჩრდ. ყინულოვანი ოკეანის აუზს მიეკუთვნება, უხვწყლიანია და მიედინება ღრმა და ვიწრო ხეობებში. დიდი მდ-ებია ქვემო ტუნგუსკა, პოდკამენნაია-ტუნგუსკა, ანგარა, ლენა, ხატანგა, ანაბარი, ოლენიოკი. ჰავა მკვეთრად კონტინენტურია. იცის ცივი და ხანგრძლივი ზამთარი (იანვ. საშ. ტემპ-რა -20, —44°C) და თბილი ზაფხული (ივლ. საშ. ტემპ-რა 12—20°C). ნალექები აღმ. ნაწილში 200—350 მმ, დას-ში — 400—500 მმ წელიწადში, პუტორანის პლატოზე — 700—800 მმ. გავრცელებულია მარადი მზრალობა. შ. ც. ზ.-ის დიდი ნაწილი მოცულია ნათელწიწვოვანი ტაიგის ზონაში. ჭარბობს ლარიქსის ტყე. ანგარის აუზში გავრცელებულია ფიჭვისა და ფიჭვ-ლარიქსის ტყეები. მდ. პოდკამენნაია-ტუნგუსკის ჩრდ.-ით უმთავრესად მეჩხერი და დაბალტანიანი დაჭაობებული ლარიქსის ტყეებია. სამხრ.-ით, კანსკის, ირკუტსკ-ჩერემხოვოს ქვაბულებში და ლენის აუზში გვხვდება ტყესტეპის უბნები (კრასნოიარსკის ტყესტეპი, კანის ტყესტეპი, ბალაგანის სტეპი და სხვ.). პუტორანის პლატოს ჩრდ.-ით და ანაბარის მასივის მაღლობებზე მთის ტუნდრაა. ლენა-ანგარის პლატოსა და ენისეის ქედზე 1000 მ-ზე მაღლა მთის ტუნდრის უბნებია. შ. ც. ზ.-ზე ცხოველებიდან გვხვდება ლემინგი, თეთრი მელა, თეთრი კურდღელი, ჩრდილოეთის ირემი, ტაიგაში — ლოსი, მურა დათვი, სამურავი, ფრინველებიდან — სოლი. მდ-ები მდიდარია თევზით. სარეწაო მნიშვნელობა აქვს ციყვს, სიასამურსა და ონდატრას.

შუა ზორი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში (ზაყორის სოფსაბჭო), ხარულის ქედის სამხრ. მთისწინეთში, მდ. ლეხურის მარჯ. მხარეს ზ. დ. 1040 მ, ლენინგორიდან 70 კმ, ქასპიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 25 კმ. ზაყორის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ქვემო ზაყორში (4 კმ). ბ. კ.

შუა ხაზი, 1) შ ხ სამკუთხედისა — სამკუთხედის გვერდების შუა წერტილების შემაერთებელი მონაკვეთი (შესაბამისი მესამე გვერდის მიმართ). სამკუთხედის შ ხ. ფუძის პარალელურია და მისი ნახევრის ტოლია. სამკუთხედის ამ ნაწილების თვისებები, რომლებადაც შ ხ. ყოფს სამკუთხედს, ურთიერთ შესადარებელია. 2) ტრაპეციის შ ხ — მონაკვეთი, რ-იც აერთებს ტრაპეციის გვერდების შუა წერტილებს. ტრაპეციის შ ხ პარალელურია მისი ფუძეებისა და ტოლია მათი ნახევარჯამისა.

შუა ზაყორი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში (ზაყორის სოფსაბჭო). ხარულის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ლეხურის შუა დინების ხეობაში ზ. დ. 970 მ, ლენინგორიდან 69 კმ, ქასპიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 24 კმ. ზაყორის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ქვემო ზაყორში (1 კმ). კლუბი.

შუაჭალა, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (კოროღის სოფსაბჭო), მდ. ღრამულის (ჯეჯორის მარცხ. შენაკადი) მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1640 მ, ჯავიდან 30 კმ. სოფ. კოროღის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. კოროღში (10 კმ).

შუა ხალაწანი, სოფელი ახმეტის რ-ნში (ჯოყოლოს სოფსაბჭო), პანკისის ხეობაში, მდ. ალაზნის მარცხ. მხარეს, ზ. დ. 700 მ, ახმეტიდან 19 კმ. პანკისის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. დუმასტურში (5 კმ). ბ. კა.

შუა ხარაბა, სოფელი წალკის რ-ნში (ბეშთაშენის სოფსაბჭო), წალკის ქვაბულში, წალკის წყალსაცავის ჩრდ.-აღმ.-ით ზ. დ. 1580 მ, წალკიდან 9 კმ. ბეშთაშენის მერძეულ-მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, მედპუნქტი.

შუახევი, დაბა (1974-იდან) აჭარის ასსრ-ში, შუახევის რ-ნული და სადაბო საბჭოს ცენტრი (შედის დაბა შ., სოფლები: ბესელაშვილები, გურჯაური, დაბაძეები, იყნალი, კოლოსუქსი, ოქროჩელაური, სხეფი, ჩანჩალო). მდ. აჭარისწყლისა და ჩირუხისწყლის შესართავთან, აჭარისწყლის მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 420 მ, ბათუმიდან 67 კმ. შ.-ში არის [illegible] ორგანიზაციის სახ. კოლ-მა (მეთამბაქოეობა, მევენახეობა, მეცხოველეობა), რაისამრეწვ. კომბინატი, [illegible], საშ. სკოლა (ინტერნატით), სამუსიკო და სპორტსკოლები, საბავშვო ბაგა-ბაღი, პიონერთა სახლი, ბ-კა, კინოთეატრი, კულტსახლი, საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. რ. ნ. ... ქვეყანა. შემორჩენილია შუა საუკ. ციხესიმაგრის ნანგრევები. ვ. ი. ლენინის ძეგლი (1984, მოქანდაკე მ. ბოლქვაძე, არქიტ. შ. შარაშიძე).

შუახევი, ლენტეხის რ-ნის სოფლების ზემო შუახევისა და ქვემო შუახევის ძვ. სახელწოდება.

შუახევის ნამოსახლარი, გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლი ლენტეხის რ-ნში, მეჯიდეურის სოფსაბჭოს ტერიტორიაზე. გათხრების (ლ. წითლანაძე) დროს გამოვლინდა თიხის ჭურჭლის ნატეხები და ბათქაშის ნაშთები. მასალა ინახება ლენტეხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში. 1928 სოფელში შემთხვევით აღმოჩნდა ხბოლური ძაღლის ქანდაკება, კავი, რ-იც ს. ჯანაშიას სახ. საქართვ. სახელმწ. მუზეუმშია დაცული. 1968 სოფელში აღმოჩნდა სამაჯური, რ-იც კავთის ტიპისაა. ბრინჯაოს ხანის აღნიშნული ეტაპის მასალის მსგავსია.

ლიტ.: წითლანაძე ლ., არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ლენტეხის რაიონში 1969 წ., კრ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წელს, თბ., 1971; Цитланадзе Л. Г., Мирцхулава Г. И., Гочиташвили М. Н., Археологические работы в долине р. Нарсхвари, кн. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР, Тб., 1976.

ლ. წითლანაძე.

შუახევის რაიონი, ადმ.-ტერ. რაიონი აჭარის ასსრ-ში. შეიქმნა 1952 ხულოს რ-ნიდან გამოყოფილი ტერიტ. ხარჯზე, 1963–64 წლებში ისევ ხულოს რ-ნშია, 1965-იდან დამოუკიდებელი რ-ნია. ჩრდ.-ით ესაზღვრება მახარაძის და ჩოხატაურის, აღმ.-ით — ხულოს, დას.-ით — ქობულეთისა და ქედის რ-ნები, სამხრ.-ით — თურქეთი. ფართ. 588 კმ². რაიცენტრია დაბა შუახევი. რ-ნში არის 1 სადაბო (შუახევი) და 8 სოფსაბჭო [ბარათაული, დღვანი, ზამლეთი, ოლადაური, უჩამბა (ცენტრი ნაძილეთი), შუბანი, წყალსაყარი (ცენტრი ჟანივრი), ჭვანა], 1 დაბა და 68 სოფელი.

ზედაპირი, რელიეფი. შ. რ-ის ტერიტ. დიდი ნაწილი საშ. სიმაღლის მთებს უჭირავს. მდ. აჭარისწყლის გასწვრივ ზღვის 500 მ სიმაღლის იზოჰიფსი გადის. სამხრ. ნახევარი უჭირავს შავშეთის ქედსა და მის ჩრდ. განშტოებებს, ჩრდ. ნახევარი — აჭარა-გურიის სამხრ. განშტოებებს. მაღალი მთებია ხევა (2812 მ) შავშეთის ქედზე და თაგინაური (2662 მ) მესხეთის ქედზე. რელიეფი დანაწევრებულია მდ. აჭარისწყლისა და მისი შენაკადების ეროზიული ხეობებით. ფერდობებზე სხვადასხვა ასაკის ტერასების ფრაგმენტებია. აგებულია შუაეოცენური ანდეზიტებითა და პიროკლასტოლითებით, ვულკანოგენური ფაციესის შრეებრივი ტუფ-ბრექჩიებით, ტუფ-ქვიშაქვებით და არგილიტებით. არის შუა- და ზედაეოცენური სიენიტ-დიორიტები. წიაღისეულიდან ძირითადია სამშენ. მასალები.

ჰავა. შ. რ. აჭარის ასსრ-ში გამოირჩევა შედარებით ნაკლები სინესტით. ხეობის გასწვრივ არის ხმელთაშუაზღვის ტიპის სუბტროპ. ჰავა, იცის თბილი და მშრალი ზაფხული, შედარებით თბილი ზამთარი. შუახევის მეტეოსადგურის მონაცემებით, საშ. წლ. ტემპ-რა 11,4°C. იანვ. 1,3°C, აგვ. 19,9°C. აბსოლ. მაქს. ტემპ-რა 42,3°C; აბსოლ. მინ. −12°C. ნალექები 1200–1800 მმ მოდის წელიწადში. ნალექების მაქს. შემოდგომაზეა, მინ. — გაზაფხულზე. წლის ცივ პერიოდში ნალექები თოვლის სახით მოდის, თოვლის სისქე 2–3 მ აღწევს. სიმაღლის მატების შესაბამისად ტემპ-რული მონაცემები და ნალექების რაოდენობა იცვლება, ყალიბდება ნოტიო ჰავა, ზამთარი ზომიერად ცივია, ზაფხული — შედარებით მშრალი, ცხელი. ზემოთ ჰავა იცვლება ზომიერად ნოტიო ჰავით, ზამთარი ზომიერად ცივი, ზაფხული — ხანგრძლივი და თბილი. ყველაზე მაღალ ადგილებში ნოტიო ჰავაა, ზამთარი ცივია, ზაფხული — მოკლე და გრილი.

შიგა წყლები. რ-ნის ტერიტორიაზე მიედინება მდ. აჭარისწყლის შუა მონაკვეთი, მას მარჯვენიდან ერთვის ჭვანისწყალი, მარცხნიდან ჩირუხისწყალი. მდინარეები შერეული საზრდოობისაა. წყალდიდობა გაზაფხულზეა, წყალმცირობა — ზამთარში. რ-ნში ბევრია წყაროების გამოსავლები.

ნიადაგები. ძირითადად გავრცელებულია ტყის მუქი ყომრალი და ტყის ზედა სარტყელში გაეწრებული ღია ყომრალი ნიადაგები. მაღალმთიან ზონაში მთის მდელოს ნიადაგებია. ბევრგან ნიადაგი სრულიად ჩამორეცხილია.

მცენარეული საფარი. მთის ქვედა სარტყლის ტყეებში არის წაბლი წიფელთან, რცხილასთან და მუხასთან ერთად. ზემოთ მას ცვლის ნაძვნარ-სოჭნარი ტყის ზონის ზემოთ სუბალპ. და ალპ. ბალახეულია. რ-ნის მცენარეულ საფარს ნათლად ამჩნევია ადამიანის ზემოქმედება, ტყეები გაჩეხილია.

ცხოველთა სამყარო. გვხვდება გარეული ღორი, მურა დათვი, ევროპული შველი, მგელი, ტურა, მელა, მწვანე ხვლიკი, გველი — ანკარა. მრავალფეროვანია ფრინველთა სამყარო. მდინარეებში ბევრია თევზი — კალმახი, წვერა, ღორჯო და სხვ.

ძირითადი ლანდშაფტები. 1. დაბალი მთა-ხეობათა ზონა ხმელთაშუაზღვის ტიპის მცირედ სუბტროპ. ჰავით, წიფლნარ-მუხნარითა და ფიჭვის ტყეებით, ალუვიური და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით; 2 საშუალმთის მთა-ხეობათა ზონა, დანაწევრებული რელიეფით, ზომიერად თბილი ჰავით, წაბლისა და წიფლის ტყეებით, ტყის ყომრალი ნიადაგებით. 3 მაღალ მთა-ხეობათა ზონა ძლიერ დანაწევრებული რელიეფით, ზომიერად ცივი ჰავით, წიწვოვანი ტყეებით (ნაძვი, სოჭი, ფიჭვი), ტიპური და გაეწრებული ტყის ყომრალი ნიადაგებით; 4 მაღალმთიანი ზონა ბრტყელი წყალგამყოფებით, მაღალი, ციცაბო და ძლიერ დანაწევრებული ფერდობებით. ზომიერად ცივიდან ცივისკენ გარდამავალი ტიპის ჰავით, მთა-მდელოს ნიადაგებით, სუბალპ. და ალპ. მცენარეულობით.

მოსახლეობა. სოფლების უმეტესობა მდ-ების ხეობებშია განლაგებული. განსახლების ძირითადი ზონა ზ. დ. 600–1000 მ ფარგლებშია. სოფლად ცხოვრობს რ-ნის მთელი მოსახლ. 97%-ზე მეტი მოსახლ. უმრავლესობა (99,6%) ქართველები არიან. საშ. სიმჭიდროვე 1 კმ²-ზე 39 კაცია.

სახალხო მეურნეობა. სოფ. მეურნ. ძირითადი დარგებია მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა, მევენახეობა-მეხილეობა და მეკარტოფილეობა. რ-ნში 5 სამეურნეობათაშორისო გაერთიანება და 12 კოლ-ბაა. ნათესი ფართ. 2,7 ათ. ჰა შეადგენს, მ. შ. მარცვლეულს (სიმინდს) უკავია 1,2 ათ. ჰა, ბაღჩეულ-ბოსტნეულს — 0,02 ათ. ჰა, საკვებ კულტურებს — 1,0 ათ. ჰა, ტექ. კულტურას (თამბაქოს) 0,5 ათ. ჰა; მრავალწლ. ნარგავებს 1,0 ათ. ჰა, აქედან ხეხილს უკავია 0,8 ათ. ჰა, ვენახს — 0,2 ათ. ჰა. ტყე და ბუჩქნარი 36,4 ათ. ჰა-ზეა. რ-ნში მეცხოველეობა ხორცრძე-სარძეო მიმართ-

შუახევის რაიონი

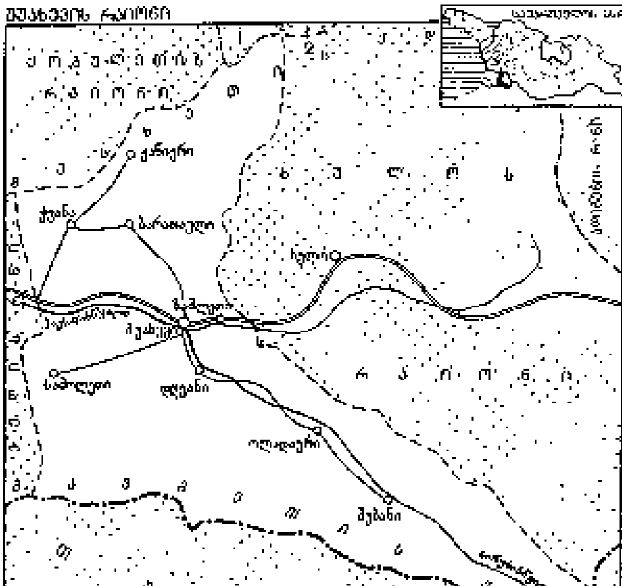

1 ქობულეთის რაიონი, 2 ჩოხატაურის რაიონი

თულებისაა საქონლის სულადობა (1986): მსხვ. რქ. საქონელი 28,9 ათ. სული (მ. შ. ფური და კამეჩი 10,6 ათ.), ღორი და ცხვარი 2,0 ათ. სული. მოსახლ. ძირითადი შემოსავლის წყაროა მეთამბაქოეობა და მეცხოველეობა

მ რ ე წ ვ ე ლ ო ბ ა სუსტადაა განვითარებული. დაბა შუახევში არის რაისამრეწვ. კომბინატი, სკამბა, მანქანა-ტრაქტორთა სარემონტო-სამეურნეო საწარმო და სახელოსნო. სატყეო მეურნ. საამქრო

ტ რ ა ნ ს პ ო რ ტ ი. რ-ნის ტერიტორიაზე გადის საავტომობილო გზატკეცილი — ბათუმი — ახალციხე. ადგილ. მნიშვნელობის გზების სიგრძე 200,7 კმ. მაღალმთიან სოფლებში იყენებენ მარხილს, ცხენს და სხვ.

კ უ ლ ტ უ რ ა   დ ა   ჯ ა ნ მ რ თ ე ლ ო ბ ი ს   დ ა ც ვ ა. რ-ნში არის (1985 წ.): 74 ზოგადსაგანმანათ. სკოლა (მ. შ. 22 საშ., 21 რვაწლ. და 31 დაწყ.), 5,6 ათ. მოსწ. და 0,7 ათ. მასწავლებელი. დაბა შუახევში არის სამუსიკო და სპორტული სკოლები, სამუსიკო სკოლაა აგრეთვე სოფ. ხიჯაურსა და უჩამბაში. რ-ნში არის 1 კინოთეატრი, 7 კულტსახლი, 34 კლუბი, 42 კინოდანადგარი და 55 ბ-კა. გამოდის რ-ნული გაზ. „დროშა". რ-ნი ელექტრო- და რადიოფიცირებულია, იღებენ ტელეგადაცემებს.

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება 6 საავადმყოფო (აქედან 4 სოფლებშია), 5 ამბულ., 34 საფერშლო პუნქტი, 2 აფთიაქი, 21 ექიმი და 270 საშ. მედმუშაკი.

რ-ნის ხუროთმოძღვრული ძეგლებია: შუა საუკ. ციხეები ოქრომელაშურსა და დარჩიძეებში, შუა საუკ. ეკლესიამონასტრების ნანგრევები — ნიგაზეულში, ტაკიძეებში, ხიჯაურში და შუახევში, შუა საუკ. თაღოვანი ხიდები — ვარჯანაულში, ზამლეთსა და ჭვანაში. ნ. ვაშაკიძე.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I–II, ქსე, ტ. 10, გვ. 640–641

შუა ხორხი, სოფელი ცხაკაიას რ-ნში, ოდიშის დაბლობზე, ცივისა და ხობის შუამდინარეთში. ხორშის სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ. ხ., ზედა ხორში, პატარა ზანა, საადგანაო, საჯუჯუნაკო, ცაიში) ზ. დ. 80 მ, ცხაკაიადან 15 კმ. ხორშის ეთერზეთოვანი კულტურების მეურნ-ქ-ნა და ეთერზეთოვანი კულტურების ზეთსახდელი ქ-ნა. დაწყ. და საშ. სკოლები, ბ-კა, კულტსახლი, ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა

შუბანი, სოფელი მახარაძის რ-ნში (ფურსათის სოფსაბჭო), მდ. კოროსწყლის (რიონის მარცხ. შენაკადი) ნაპირებზე ზ. დ. 320 მ, მახარაძიდან 8 კმ, რიონიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 27 კმ. ფ. მახარაძის სახ. ფურსათის კოლ-ბა (მევენახეობა, მესიმინდეობა, მეჩაიეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ფურსათში (2–3 კმ). ბ-კა, კლუბი, საფერშლო პუნქტი.

შუბანი, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში, აჭარისწყლის შენაკადის — მდ. ჩირუხისწყლისა და სხალთის წყალგამყოფის სამხრ.-დას. კალთაზე. მდ. ჩირუხისწყლის მარჯვ. ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ., დარჩიძეები, იაკობაური, კობალთა, ტომაშეთი, ჭვანაური, წელაათი). ზ. დ. 1600 მ, შუახევიდან 27 კმ. გაზ. „პრავდის" სახ. კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), საავადმყოფო, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

შუბანი, სოფელი წითელწყაროს რ-ნში (ერკეთის სოფსაბჭო), მდ. სუქსის ხეობაში. ზ. დ. 380 მ, წითელწყაროდან 7 კმ, საჯავახოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 27 კმ. ერკეთის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ზედა ერკეთში (1 კმ). ბ-კა.

შუბარა, სოფელი აფხ. ასსრ სოხუმის რ-ნში (ახალშენის სოფსაბჭო), მდ. დასავლეთის გუმისთის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 600 მ, სოხუმიდან 25 კმ. XX პარტყრილობის სახ. ახალშენის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მესიმინდეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ახალშენში (2 კმ).

შუბარტი (Schubart) ქრისტიან ფრიდრიხ დანიელ (24. III. 1739, ობერზონტჰაიმი, — 10. X. 1791, შტუტგარტი), გერმანელი მწერალი. „ქარიშხლისა და შტურმის" ლირიკოსი. წერდა სიმღერებს, პოლიტ. ოდებს, ეპიგრამებს, ფელეტონებს. მიჩნეულია „შტურმ" სატირული ჟანრის ერთ-ერთი პირველ ოსტატად გერმ. ლიტ-რაში. მისი მგზნებარე ლირიკა მიმართულია ყოველგვარი ტირანიის წინააღმდეგ („თავადების აკლდამა", 1780), „მათხოვარი ჯარისკაცი" (1783) და სხვ.

შუბერტი (Schubert) ფრანც პეტერ (31. I. 1797, ლიხტენთალი, ვენის მახლობლად, — 19. XI. 1828, ვენა), ავსტრიელი კომპოზიტორი. მუსიკაში პირველი გაკვეთილები მიიღო მამის (ვიოლინო) და უფროსი ძმის იგნაციუსისაგან (ფორტეპიანო). 1808-იდან სამეფო კარის კაპელაში იყო მგალობლად. აქ მან 1816-მდე კონტრაპუნქტსა და კომპოზიციას ასწავლიდა ა. სალიერი. 1818 და 1824 შ. მოღვაწეობდა უნგრეთში. პირველად მისი ნაწარმოები 1821 გამოიცა. მალე კი შ-ის სიმღერები ფართოდ გავრცელდა. 1823 შ. აირჩიეს შტირიისა და ლინცის მუს. კავშირთა საპატიო წევრად. 1828 ვენაში წარმატებით შესრულდა მისი ნაწარმოებები. იმავე წლის შემოდგომაზე შ. მუცლის ტიფით გახდა ავად და გარდაიცვალა.

მუსიკის ისტორიაში შ. შევიდა როგორც პირველი რომანტიკოსი. მისი შემოქმედება მჭიდროდ უკავშირდება ვენის კლასიკური სკოლის ტრადიციებს და ამავე დროს პრინციპულად ახ. და ნოვატორულია. შ. ყველა დროის ერთ-ერთი უდიდესი ლირიკოსი კომპოზიტორია. მისი მუსიკა მელოდიური სიმდიდრით თითქმის სწორუპოვარია; დიდი მნიშვნელობა ენიჭება კოლორიტს, ფერადოვნებას (ვლინდება ჰარმონიაში და ორკესტრობაში). შ. არაჩვეულებრივად ნაყოფიერი კომპოზიტორია. მან დაწერა თითქმის ყველა მუს. ჟანრის ნაწარმოებები, მაგრამ განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ვოკალური ლირიკისა და სიმფ. მუსიკის დარგში მან შექმნა რომანტ. სიმღერისა და რომანტ. სიმფონიის პირველი და სრულყოფილი ნიმუშები. შ-ს დაწერილი აქვს 600-მდე სიმღერა თითქმის 100 პოეტის (ძირითადად გერმანელების) ტექსტებზე. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია გოეთეს (70-მდე სიმღერა, მ. შ. „ტყის მეფე" და „გრეთხენი ჯარაზთან"), შილერის (40-ზე მეტი, მ. შ. „ქალიშვილის ჩივილი"), ჰაინეს (6, მ. შ. „ორეული"), მიულერის (გამოქმნილი ვოკალური ციკლები „მშვენიერი მეწისქვილე ქალი", 1823 და „ზამთრის გზა", 1827) ტექსტებზე შექმნილი სიმღერები. სიმღერების დიდი ნაწილი დაწერილია მარტივი სტროფული ფორმით; ამავე დროს შ-მა შექმნა ახ. რთული ტიპის სიმღერა გაშლილი, უწყვეტი განვითარებით, რ-შიც ვოკალური მელოდიის (ბოლო პერიოდის სიმღერებში იგი გაჯერებულია რეჩიტატიული ელემენტებით) მხატვრულ-განზოგადებული მნიშვნელობა ენიჭება. საფორტეპიანო თანხლება უაღრესად გამომსახველია, ზოგჯერ ასახვით-ხატოვანი ხასიათისა.

ნოვატორული მნიშვნელობა ჰქონდა შ-ის სიმფ. შემოქმედებას. მისი 9 სიმფონიიდან გამოირჩევა მე-7, „დაუმთავრებელი" (1822) და მე-9, ე. წ. „დიდი" (1828), რომელთა სახით შექმნა რომანტ. სიმფონიზმის 2 ნაირსახეობა — ლირ.-დრამ. და გმირულ-ეპიკური. სიმღერებისაგან განსხვავებით შ-ის სიმფ. შემოქმედება მოგვიანებით გახდა ცნობილი (მე-9 სიმფონია პირველად შესრულდა 1839, მე-7 კი — 1865). მსოფლიო აღიარება კი მან მხოლოდ XX ს-ში ჰპოვა.

მაღალი მხატვრული ღირებულებისაა შ-ის კამერულ-საკრავიერი შემოქმედება. გამოირჩევა სიმებიანი კვინტეტი (1828) და 3 უკანასკნელი სიმებიანი კვარტეტი (1824–26). შ-ის შემოქმედების ერთ-ერთი უმთავრესი დარგია საფორტეპიანო მუსიკა (22 საფორტეპიანო სონატა, ფანტაზია „მოხეტიალე", რ-იც ამზადებს ფ. ლისტის სიმფ. პოემების სტრუქტურას; 11 „ექსპრომტი", 1827–28; „მუსიკალური მომენტი", 1823–28; ვალსები; ლენდლერები — რომანტ. საფორტეპიანო მინიატურები, რ-ებიც ამზადებენ შოპენისა და ლისტის საფორტეპიანო მუსიკის თავისებურებებს; საფორტეპიანო ნაწარმოებები 4 ხელისათვის, მ. შ. ფანტაზია, 1828; „უნგრული დივერტისმენტი", 1824; ვარიაციები; მარშები და სხვ.). შ-ს დაწერილი აქვს აგრეთვე 3 ოპერა, 6 ზინგშპილი, მუსიკა დრამ. პიესებისათვის (მ. შ. „როზამუნდე"), სას. ნაწარმოებები, რ-თა შორის გამოირჩევა 2 მესა (1819, 1828), ვოკალური კვარტეტები, ხორები, კანტატები და ორატორიის ტიპის ნაწარმოებები.

ლიტ.: Гольдшмидт Г., Франц Шуберт. Жизненный путь, пер. с нем., 2 изд., М., 1960; Донадзе В. Г., Симфонии Шуберта, წგნ: Музыка Австрии и Германии XIX века, кн. 1, М., 1975; Хохлов Ю., Шуберт. Некоторые проблемы творческой биографии, М., 1972.

გ. ტორაძე.

შუბი, ლ ა ხ ვ ა რ ი, ხის გრძელ ტარზე დაგებული ლითონისწვეტიანი უძველესი საომარი იარაღი. იყენებდნენ საძგერებლად და სატყორცნად. თავდაპირველად წვერწაწვეტებულ ჯოხს ხმარობდნენ. მოგვიანო ხანებში მას ქვის, ძვლის, ობსიდიანის წვერს უკეთებდნენ. შემდეგ კი — ლითონისას. გრძელტარიან შ-ებს ხმარობდნენ ცხენოსნები, შედარებით მოკლეტარიანს კი — ქვეითნი. ასევე გავრცელებული იყო მოკლეტარიანი, სატყორცნი ხელშუბები. შუა საუკუნეებში ევრ. რაინდები ხმარობდნენ მაგარ ტარზე დაგებულ, ფოლადისწვერწვეტიან შ-ს, რ-საც ხელის დასაცავად საგანგებო ფარი ჰქონდა. ევრ. კიდევ XVII ს-ში ევრ. ქვეითი არმიების მესამედი შ-ით იყო შეიარაღებული. ძვ. ქართულში შ-ს უწოდებდნენ „პოროლს", „ლახვარს", შ-ით აღჭურვილ ჯარისკაცს კი — შუბოსანს. შ. ძველად ღვთაებათა ატრიბუტად იყო მიჩნეული.

შუბი მ ძ ლ ე ო ს ნ უ რ ი, სპორტული იარაღი, რ-იც შედგება ხის ტარისაგან, მახვილი ბუნიკისა და თოკის გრაგნილისაგან (იყენებენ ლითონის შ-საც). შ-ის სიგრძეა 2,6–2,7 მ (კაცებისათვის) და 2,2–2,3 მ (ქალებისათვის); მისი შესაბამისად, — 0,8 და 0,6 კგ. შ-ის სატყორცნი ბილიკის სიგრძეა 30 მ, სიგანე — 4 მ. იხ. სტ. ტყორცნა მ ძ ლ ე ო ს ნ უ რ ი.

შუბინი ფედოტ ივანეს ძე (17 (28). V. 1740, სოფ. ტოპოროვსკაია, ახლანდ. არხანგელსკის ოლქი, — 12 (24). V. 1805, პეტერბურგი), რუსი მოქანდაკე, ძირითადად პორტრეტისტი. XVIII ს. რუს. ხელოვნებაში განმანათლებლური კლასიციზმის მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი. გლეხის შვილი. 1759 ჩავიდა პეტერბურგში. 1761–67 სწავლობდა სამხატვრო აკადემიაში ნ. ჟილესთან. სამხატვრო აკად. პენსიონერი იყო პარიზში, სადაც მუშაობდა ჟ. ბ. პიგალის ხელმძღვანელობით (1767–70), და რომში (1770–72). ანტ. ხელოვნების გავლენით შექმნილი ადრეული ნამუშევრებისათვის დამახასიათებელია ფორმათა კლასიკური სიცხადე და რეალისტური დამაჯერებლობა („ა. ნ. გოლიცინი", მარმარილო, 1771, ტრეტიაკოვის გალერეა, მოსკოვი). 1773 შ. პეტერბურგში დაბრუნდა. მის მიერ შესრულებულ პორტრეტებში ხაზგასმულია მოდელის გამოკვეთილი ინდივიდუალობა („ა. მ. გოლიცინი", მარმარილო, 1775), დიდი სულიერი ძალა („ზ. გ. ჩერნიშოვი", 1774, — ორივე ტრეტიაკოვის გალერეა მოსკოვი; „მ. ა. რუ-

ფ. შუბერტი.

ფ. შუბინი. ავტოპორტრეტი. რუსული მუზეუმი. ლენინგრადი.

ფ. შუბინი. მ. მილესონის პორტრეტი. მარმარილო. 1786. რუსული მუზეუმი. ლენინგრადი.

ფ. შუბინი. ა. ორლოვის პორტრეტი. ბარელიეფი. მარმარილო. 1771. რუსული მუზეუმი. ლენინგრადი

მიანცევ-ზადუნაისკი", 1778, რუს. მუზეუმი, ლენინგრადი, ყველა მარმარილო), ანდა რომელი შინაგანი სამყარო („უცნობი", მარმარილო, 1770-იანი წწ. შუა ხანები, ტრეტიაკოვის გალერეა, მოსკოვი) 1774—75 შ-მა ჩესმეს სასახლისათვის შეასრულა 58 მედალიონი რუსი თავადებისა და მეფეთა გამოსახულებებით (მარმარილო, საჭურვლის პალატა, მოსკოვი); 1789—90 ეკატერინე II-ის ქანდაკება ტავრიდის სასახლისათვის (მარმარილო, რუს. მუზეუმი, ლენინგრადი) 1770—80-იან წლებში შექმნილი მონუმ.-დეკორ. ნამუშევრები (ქანდაკებები და რელიეფები მარმარილოს სასახლისათვის, 1778—82 და ალექსანდრე ნეველის ლავრის სამების ტაძრისათვის, 1786—89, ყველა — მარმარილო). 1790-იან წლებში შ-მა შექმნა საუკეთესო პორტრეტები [„გ. ა. პოტიომკინ-ტავრიჩესკი", მარმარილო, 1791, „ე. მ. ჩულკოვი", 1792, „მ. ვ. ლომონოსოვი", თაბაშირი, 1792, ყველა — რუს. მუზეუმი, ლენინგრადი; პავლე I-ის ბიუსტი, მარმარილო, 1797 (?), იქვე]. სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში მმართველ წრეებთან განხეთქილების გამო დიდ მატერ. სიდუხჭირეს განიცდიდა.

ლიტ.: Жидков Г. В., Образ Шубина, М., 1946; Исаков С. К., Федот Шубин, М., 1938; Лазарева О. П., Русский скульптор Федот Шубин, М., 1965.

შუბლური წინაღობა, იხ. *აეროდინამიკური წინაღობა.*

შუბნიკოვი ალექსი ვასილის ძე [17 (29). III 1887, მოსკოვი, — 27. IV. 1970, იქვე], საბჭ. კრისტალოგრაფი, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1953), სოციალ. შრომის გმირი (1967). 1912 დაამთავრა მოსკ. უნ-ტი 1925-იდან მუშაობდა სსრკ მეცნ. აკადემიაში. 1937-იდან იყო სსრკ მეცნ. აკად. კრისტალოგრაფიის ლაბორ. გამგე, 1944-იდან — მისივე ინიციატივით დაარსებული სსრკ მეცნ. აკად. კრისტალოგრაფიის ინ-ტის დირექტორი (1971-იდან ინ-ტი მის სახელს ატარებს). 1953-იდან — მოსკ. უნ-ტის პროფესორი და კრისტალოფიზიკის კათედრის გამგე. შექმნა მოძღვრება ანტისიმეტრიის შესახებ, რითაც საფუძველი ჩაუყარა კრისტალოგრაფიული სიმეტრიის ცნების განზოგადებას. გამოიკვლია კრისტალების ფიზ. თვისებების აღწერისათვის სიმეტრიული მიდგომის საკითხი. თეორიულად იწინასწარმეტყველა და პირველმა შექმნა პიეზოელექტრული ტექსტურები. მნიშვნელოვანი გამოკვლევები აქვს კრისტალთა ზრდის თეორიასა და პრაქტიკაში. სსრკ სახელმწ. პრემიები (1947, 1950) დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენით და მედლებით.

თხზ.: Избр. труды по кристаллографии, М., 1975.

შუდრა, უმდაბლესი წოდება ძვ. ინდოეთში. შ. აღმოცენდა კლასობრივი საზ-ბის ჩამოყალიბების პროცესში. იგი შეიქმნა დაპყრობილი ტომებისა და თემში მიღებული უცხო პირებისაგან. ძვ. ინდურ მონათმფლობელურ საზ-ბაში შ-ის წევრები იყვნენ მსახურები, ხელოსნები, დამოკიდებული და ხელქვეითი მუშები. მათ აკრძალული ჰქონდათ ინიციაციის წეს-ჩვეულების („მეორე დაბადება") გავლა, რითაც ეკარგებოდათ მოქალაქეობრივი სრულუფლებიანობა. ამის გამო მათ „ერთხელ დაბადებულებს" უწოდებდნენ. ისინი სოციალურად შეზღუდულები იყვნენ, ახ. წ. პირველი საუკუნეებიდან შ-ის სტატუსი ამაღლდა, მრავალი შეზღუდვა გაუქმდა.

შუდრაკა, ძვ. ინდური დრამატურგიის უმნიშვნელოვანესი ძეგლის „თიხის ფურგონი" ავტორის ფსევდონიმი ან სახელი. პიესა პირობითად თარიღდება IV—VIII სს-ით. შ. ლიტ. და ფოლკლორულ ძეგლებში მოიხსენიება როგორც ლეგენდარული მეფე. იგი დრამის რეფორმატორია. დრამატურგიაში დადგენილი კანონების წინააღმდეგ პერსონაჟებად გამოჰყავს არა მეფე ან დიდებული, არამედ მოქალაქეები. მისი პიესის კომპოზიციაში ოსტატურადაა შერწყმული სატრფიალო და პოლიტ. სიუჟეტები.

თხზ.: Глиняная повозка. Пер. с санскрита и пракритов. [Предисл. и прим. В. С. Воробьева-Десятовского], Л., 1956.

გ. ნატროშვილი.

შუვალოვი პეტრე ანდრიას ძე [15 (27). VI 1827, პეტერბურგი, — 10 (22) III. 1889, იქვე], გრაფი, რუსი სახელმწიფო მოღვაწე და დიპლომატი, გენ.-ადიუტანტი, კავალერიის გენერალი, სახელმწ. საბჭოს წევრი (1874). 1854-იდან სამხ. მინისტრის ადიუტანტი, სევასტოპოლის დაცვის მონაწილე. 1857-იდან პეტერბ. ობერ-პოლიცმაისტერი 1860-იდან შინაგან საქმეთა სამინისტროში მაღალ თანამდებობებზე იყო. 1864-იდან ლიფლანდიის, ესტლანდიის და კურლანდიის გენ.-გუბერნატორი იყო. ალექსანდრე II-ის უახლოესი მრჩეველი. ბურჟ. რეფორმების მოწინააღმდეგე 1874—79 ელჩი ლონდონში 1878 წ. 30 მაისს ხელი მოაწერა ინგლ.-რუს. საიდუმლო ხელშეკრულებას, რ-იც წინ უსწრებდა ბერლინის კონგრესის (1878) ძირითად გადაწყვეტილებებს.

შუვალოვი პეტრე ივანეს ძე [1710—4 (15). I. 1762, პეტერბურგი], რუსი სახელმწიფო და სამხედრო მოღვაწე, გრაფი (1746), გენ.-ფელდმარშალი (1761). 1741 წ. 25 ნოემბ. სასახლის გადატრიალების მონაწილე. 1750-იან წლებში ატარებდა განათლებული აბსოლუტიზმის პოლიტიკას, იყო ვაჭრ. და ფინანს. რეფორმების პროექტების ავტორი. „დებულებების კომისიის 1767" შექმნის ერთ-ერთი ინიციატორი. შვიდწლიანი ომის 1756—63 წინ არმიისა და მისი მარაგის სისტემის რეორგანიზაციის მონაწილე. დიდი ღვაწლი მიუძღვის არტილერიის მოდერნიზაციაში. მისი ინიციატივით აშენდა რამდენიმე საარტ. ქ-ნა.

შუია, ქალაქი რსფსრ ივანოვოს ოლქში, მდ. ტეზის (კლიაზმის შენაკადი) ნაპირზე შუიის რ-ნის ცენტრი. ნავმისადგომი, რკინიგზის სადგური. 72 ათ. მცხ. (1985). ცნობილია 1539-იდან. 1778-იდან სამაზრო ქალაქია. 1903 თ. აფანასიევმა შ-ში ჩამოაყალიბა ს-დ. წრე 1905—07 რევოლუციის მ. ფრუნზე აქ აქტ. პროპაგანდას ეწეოდა ფეიქარ მუშებს შორის. 1932-იდან შ. ივანოვოს ოლქის რ-ნული ცენტრია. შ-ში არის 3 საფეიქრო, გარმონების, ავეჯის, მაუდის, სამკერვალო, სატრიკოტაჟო ფ-კები, მანქანათსაშ., ლითონსაგლინ., ქიმ. ქარხნები, ზეთის საექსტრაქციო და სხვა ქ-ნები პედ. ინ-ტი, ინდუსტრ. ტექნიკუმი, სამედ. სასწავლებელი. მ. ფრუნზეს მემორიალური და მხარეთმცოდნეობის მუზეუმები.

შუისკი ვასილი ივანეს ძე (1552, — 12. IX 1612), რუსეთის მეფე 1606—10. წარმომავლობით განეკუთვნებოდა სუზდალის მთავართა საგვარეულოს (იხ. *ვასილი ივანეს ძე შუისკი*).

შულავერი, მდინარე ქვემო ქართლში, ბოლნისისა და მარნეულის რ-ნებში. მდ. ხრამის მარცხ. შენაკადი. სიგრძე 38 კმ, აუზის ფართ. 177 კმ². საზრდოობს წვიმის, მიწისქვეშა და თოვლის წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმცირობა — ზამთარში, წყალმოვარდნები — ზაფხულში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 0,44 მ³/წმ. იყენებენ სარწყავად. *ი. ჟორჟაძე.*

შულავერი, სოფელი მარნეულის რ-ნში, მარნეულის ვაკეზე, ხრამისა და დებედას შუამდინარეთში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: შ., არაფლო, ახალი მამუდლო, იმირი, ქვემო ქულარი, ზემო სარალი, სადახლო, ქვემო სარალი). რკინიგზის სადგური. ზ. დ. 370 მ. მარნეულიდან 16 კმ. მახლობლად პირველყოფილი დასახლებების ნ-და, ტყავ-ფეხსაცმელის, საშენ მასალათა და არამადნეული მასალების ქ-ნები, ეთერზეთების მეურნ.-ქ-ნა საშ. და სამუსიკო სკოლები, 4 საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდარბაზით), ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

შულავერის გორა, ადრინდელი სამიწათმოქმედო პერიოდის ნამოსახლარი ქვემო ქართლში; მდებარეობს მდ. ხრამის მარცხ. სანაპირო ზოლში (მარნეულის რ-ნი) ძეგლი შეისწავლეს 1966 — 71 (ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი). ბორცვი წარმოქმნილია ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ერთ ადგილზე ცხოვრების გამო კულტ. ნაშთებისა და საშენებლო ნაგებობების დაგროვების შედეგად. გამოვლენილია 9 სამშენებლო ჰორიზონტი. შ. გ-ზე გამოვლენილი ყველა ნაგებობა, საცხოვრებელი თუ სამეურნეო, გეგმით წრიული ან ელიფსურია. გადახურვა — კონუსური და ცრუგუმბათური. ნაგებობები მეტად პრიმიტიულია — არ გააჩნია ცალკე კედელი და ცალკე გადახურვა. საცხოვრ. შენობების დასახასიათებელი ელემენტია კედლის გასწვრივ გამართული თიხის კვერცხისებური მოყვანილობის კერა უქ-რომი ცეცხლისათვის. ნაგებობები ძირითადად ნაშენებია ძირბრტყელი — ამობურცული ალიზით. ამავე კულტ. მოგვიანო ნამოსახლარებისაგან განსხვავებით, აქ ნამოსახლარის გეგმარება მოუწესრიგებელია, დასახლება კი — უფრო მჭიდრო. უძველესი ფენებიდან მოპოვებული შ. გ-ის მოსახლეობა მიწათმოქმედი იყო — მისდევდა მესაქონლეობასა და მიწათმოქმედებას. მისთვის ცნობილი იყო შინაური ძროხა, ცხვარი, თხა, ღორი და ძაღლი, აგრეთვე ხორბლეული კულტურები ნაპოვნია ველურიდან კულტურულზე გარდამავალი ყურძნის წიპწა (ვეგეტატიური მიკროსკოპში ერთ-ერთი უძველესი) საერთოდ ძეგლზე. განსაკუთრებით კი ქვედა ფენებში თიხის ჭურჭელი მეტად იშვიათია. ქვედა დონეების ჭურჭელი სუსტადაა გამომწვარი, ხელითაა ნაძერწი და მარტივი ფორმა აქვს. ჭურჭელი კვერცხისებური მოყვანილობისაა, შუა ჰორიზონტებიდან (VI ჰორიზონტი) მოპოვებული ნაწილობრივ რელიეფური კოპებით შემკული ჭურჭელი, ზედა (III—I) ჰორიზონტებში კი გვხვდება ჩაღრმავებული ორნამენტით შემკული კერამიკა. იშვიათია ტალღისებური ხაზები ან სხვა სახის გეომ. ორნამენტი. ამ სახის ჩაღრმავებული ორნამენტით შემკული კერამიკა შულავერ-შომუთეფეს კულტურის წრის ძეგლებში მხოლოდ იმირის გორის ქვედა ჰორიზონტების მასალაში გვხვდება, რაც ამ ორი ძეგლის ქრონოლოგიური ურთიერთდამოკიდებულების გარკვევის შესაძლებლობას იძლევა. შ. გ-ზე აღმოჩენილია ძვლის სადგისები, საპრიალებლები, კოვზისებური ნივთები და სხვ.; ირმის რქისაგან ნაკეთები თოხები, ობსიდიანისა და კაჟის მრავალფეროვანი ნაწარმი (საჭრისები, საფხეკები, ბურღისებური და სათლელისებური იარაღი, უბეში სახოკები, ნუკლეუსის მაგვარი სახოკები, დანისებური ფირფიტები, ნამგლის ჩასართები), ხელსაფქვავები; იშვიათია გახეხილ-გაპრიალებული ქვის იარაღი (ცულები, სატეხები) ნაპოვნია შუაში ფართოსახრეტიანი მარგილის დასამძიმებელი მასიური ოვალური ქვები. განსაკუთრებული ზედა ფენების ზედაპირულ მასალაში აღმოჩენილია ბრტყელი წიწვოვანი სახით შემკული თიხის მცირე ზომის ანთროპომორფული ქანდაკება.

შ. გ-ის გათხრის შემდეგ აღმ. ამიერკავკასიაში გამოვლენილ ადრინდელ სამიწათმოქმედო კულტურას საქართველოსა და აზერბაიჯანში გათხრილი უძველესი ძეგლების მასალებზე შულავერ-შომუთეფეს კულტურა უწოდეს.

შ. გ-ის გადარჩენილ სულ ზედა დონეზე აღმოჩნდა ადრინდ. ბრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურის ერთადერთი შავპრიალა ორნამენტირებული თიხის ჭურჭელი, რ-ის მიმართება ძვ. ნასოფლართან გაურკვეველი დარჩა. შ. გ-ზე

ა. შუბნიკოვი

გათხარეს აგრ. ხანის (ძვ. წ. I ს.) 5 ნაშ. ეკლესია სამარხი, რ-ებშიც აღმოჩნდა თიხის ჭურჭელი, ვერცხლის, ბრინჯაოსა და რკინის ნივთები და სხვადასხვა მასალისაგან ნაკეთობა მძივები. აგრეთვე ვერცხლის 2 მონეტა (ძვ. წ. I ს.).

ლიტ.: ქორიძე ო., აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის შესწავლისათვის, თბ., 1976; ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1971 წწ.), თბ., 1975; Джавахишвили А. И., Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V—III тыс. до н. э., Тб., 1973.

ო. ქორიძე

ვ. შულეიკინი.

შულეიკინი ვასილი ვლადიმერის ძე [1 (13) I 1895, მოსკოვი, — 25 IV 1979, იქვე], საბჭ. გეოფიზიკოსი, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1946). სკკპ წევრი 1942-იდან. 1916 დაამთავრა მოსკ. უმაღლესი ტექ. სასწავლებელი. 1929—41 ხელმძღვანელობდა შავი ზღვის ჰიდროფიზ. სადგურს. 1942-იდან — სსრკ მეცნ. აკად. ჰიდროფიზ. ლაბორატორიის, 1948-იდან მისივე ბაზაზე შექმნილ ამ ინ-ტის (1948—57 — დირექტორი). 1943-იდან იყო მოსკ. უნ-ტის მსოფლიო ზღვის ფიზიკის კათედრის გამგე. 1947—50 — სსრკ მინისტრთა საბჭოსთან ჰიდრომეტეოროლ. სამსახურის მთავარი სამმართველოს უფროსი. შ. არის სსრკ-ში ზღვის ფიზიკის სკოლის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. მისი შრომები ძირითადად ეძღვნება მსოფლიო ოკეანის, ატმოსფეროსა და კონტინენტების ურთიერთქმედებას, ქარისმიერი ტალღების, ზღვის დინებების და სხვ. თეორიის საკითხებს. სსრკ სახელმწ. პრემია (1942). დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 4 სხვა ორდენით, აგრეთვე მედლებით.

თხზ.: Физика моря, 4 изд., М., 1968.

ლიტ.: В. В. Шулейкин, М., 1974 (Материалы к биобиблиографии ученых СССР. Сер. физики, в. 16).

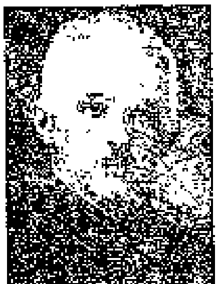
მ. შულეიკინი.

შულეიკინი მიხეილ ვასილის ძე [21 X (2 XI) 1884, მოსკოვი, — 17 VII 1939, იქვე], საბჭ. მეცნიერი რადიოტექნიკაში, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1939). დაამთავრა პეტერბ. პოლიტექ. ინ-ტი (1908). 1919—29 იყო რადიოსატელეფონო საზ-ბის თავჯდ. 1936-იდან სსრკ მეცნ. აკად. რადიოფიზიკური კომისიის ხელმძღვანელი. შ-ის შრომები ეძღვნება რადიოტალღების გავრცელების საკითხებს, ანტენების თეორიას, რადიოტალღების გავრცელებაზე გავლენის თეორია, რადიომიმღები და სხვ.

ლიტ.: Михаил Васильевич Шулейкин [Сб. ст.], М., 1952.

კ. შულჟენკო.

შულჟენკო კლავდია ივანეს ასული [11 (24) III 1906, ხარკოვი, — 16 VI 1984, მოსკოვი], რუსი საბჭ. მომღერალი, სსრკ სახ. არტისტი (1971). 1923—26 ხარკოვის დრამ. თეატრის მსახიობი. 1928-იდან ესტრადის მომღერალი. ასრულებდა ძანრულ და ლირ. სიმღერებს. განსაკუთრებული პოპულარობა მოიპოვა მის მიერ შესრულებულმა სიმღერებმა „ლურჯმა თავსაფარმა", „მოდი, მოეწიოთ", „ბელმშა" და სხვ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

შულტა, 1. გზისპირი, 2. თევზების ჯიშიღრმა ფიზულ ყოფაში ხანის ღელეების განმარტებული მეზღვაური, რ-იც ღელეების მონაწილეების ლიდით უმაღლესამდე.

შულცე (Schulze) აქსელ (დ. 10 XI. 1943, ერფურტი), გერმანელი მწერალი და კინოდრამატურგი. მისი ლექსების კრებულში „სიცხადისთვის" (1973) შესულია ციკლი ქართ. თემაზე — „ქართული ბაზარი", შეიცავს ლექსებს „წინასწარლის", „თეთრის ნაპირი", „არგონავტები", „ქართული ბაზარი", „მთიულმანის სერიათები".

ნ. კაკაბაძე.

შულცი (Schultz) თეოდორ (დ. 1902, არლინგტონი, აშშ). ამერიკელი მეცნიერეკონომისტი. ნობელის პრემიის ლაურეატი ეკონომიკაში [ლუისთან (Lewis) ერთად, 1979] განვითარებადი ქვეყნების აგრ. კვლევისათვის მეცნ. დოქტორი ჩიკ. კოლეჯის უნ-ტში (1930), იყო ამერ. ეკონ. ასოციაციის პრეზიდენტი. 1952-იდან ჩიკაგოს ჩიკაგოს უნ-ტში.

შუმავა (Šumava), მთები ჩეხოსლოვაკია — გფრ — ავსტრიის საზღვარზე ჩეხის მასივის სამხრ.-დას. კიდე. შედგება თით პარალელური ქედისაგან. სიგრძე დაახლ. 140 კმ, სიმაღლე 1456 მ-მდე (მთა გროსერ-არბერი). უმთავრესად აგებულია გნაისებით, გრანიტებით და კრისტ. ფიქლებით. ძირში მოსწორებულია. არის მძ. გამყინვარების ნიშნები. კალთები შემოსილია წიწვოვანებით და მდელოს მცენარეულობით.

შუმანი (Schuman) რობერ (29. VI. 1886, ლუქსემბურგი, — 4. IX 1963, სი-შაზელი, ქ. მეცის მახლობლად). საფრანგეთის პოლიტიკური მოღვაწე სახ.-რესპ. მოძრაობის პარტიის წევრი ერთერ (1919—40, 1946—62) და 2 დამფუძნებელი (1945—46) კრებების დეპუტატი. ფინანსთა მინისტრი (1946—47), პრემიერ მინისტრი (1947—48), საგარეო საქმეთა მინისტრი (1948—53 იანვ.). იუსტიციის მინისტრი (1955—1956 იანვ.). მისი აქტ. მონაწილეობით შეიქმნა (1951) ქვანახშირისა და ფოლადის ევროპის გაერთიანება (იხ. აგრეთვე შუმანის გეგმა), რაც პრაქტიკულად დასავლ. ინტეგრაციის პროცესის დასაწყისი იყო.

რ. შუმანი.

შუმანი (Schumann) რობერტ ალექსანდერ (8 VI. 1810, ცვიკაუ, — 29. VII 1856, ენდენიხი, ბონის მახლობლად, დაკრძალულია ბონში), გერმანელი კომპოზიტორი 11 წლისამ დაიწყო გამოსვლა როგორც პიანისტმა. 1828-იდან სწავლობდა იურისპრუდენციას ლაიფციგისა და ჰაიდელბერგის უნ-ტებში, ამავე დროს მეცადინეობდა ფორტეპიანოზე ცნობილ პედაგოგ ფ. ვიკთან. მუსიკის თეორიას სწავლობდა ჰ. დორნის ხელმძღვანელობით. 1834 ლაიფციგში დააარსა „ახალი მუსიკალური ჟურნალი" (იყო მისი ავტორი და რედაქტორი 1844 მდე). რ-იც გერმ. მუსიკაში პროგრ. მიმართულების ორგანოდ იქცა. 1844-იდან ცხოვრობდა დრეზდენში. 1850-იდან — დიუსელდორფში. სადაც საკომპოზიტორო მოღვაწეობასთან ერთად ხელმძღვანელობდა საგუნდო კოლექტივებს, დირიჟორობდა. სიცოც. ბოლო 10 ოდე წლის განმავლობაში ნერვული დაავადება ემართა და უკიდურესად დაასუსტა ბოლო 2 წელი საავადმყოფოში გაატარა.

შ. XIX ს. მუს. რომანტიზმის ერთ-ერთი მთავარი და ტიპური წარმომადგენელია შ-ის შემოქმედებაში ცენტრ. ადგილი უკავია საფორტეპიანო ნაწარმოებებს, რ-თაც მიიღეს ევროპ. აღიარება. მის შემოქმედებაში შ-ის უმთავრესი საფორტეპიანო ნაწარმოებებია: „კარნავალი" (1835), „სიმფონიური ეტიუდები" („ეტიუდები ვარიაციების ფორმით", 1837), 3 სონატა (1835—38), „კრაისლერიანა" (1838), ფანტაზია (1836—38), საფორტეპიანო კონცერტი (1841—45); საფორტეპიანო ციკლები: „ფანტასტიკური ნაწყვეტები" (1837), „საბავშვო სცენები" (1838), „ალბომი ახალგაზრდობისათვის" (1848) და სხვ. შ-ის ვოკალური ციკლებიდან ყველაზე ცნობილია „პოეტის სიყვარული" ჰ. ჰაინეს ლექსებზე (1840) და „ქალის სიყვარული და ცხოვრება" ა. შამისოს ლექსებზე (1840). სხვადასხვა პოეტების ლექსებზე შექმნილ ციკლებში „მირტები" — ფ. რიუკერტის, გოეთეს, ბერნსის, ჰაინეს, ბაირონის ლექსებზე (1840), „სიმღერათა წრე" ი. აიხენდორფის ლექსებზე (1840). სიმფონიური ლირიკის ნათელი ნიმუშია ბალადა „ოთხი გრენადერი" (ჰაინეს ლექსზე), ორატორია „სამოთხე და პერი" (1843, ტექსტის ავტორი ტ. მური) და „სცენები ფაუსტიდან" (1844—53, გოეთეს მიხედვით), კომპოზიტორის შემოქმედებითი მიღწევაა მუსიკა ჯ. ბაირონის დრამ. პოემა „მანფრედისათვის" (უვერტიურა და 15 მუს. ნომერი, 1849). შ. 4 სიმფონიის ავტორია (პირველი — ე. წ. „საგაზაფხულო", 1841; მე-2, 1845—46, მე-3, ე. წ. „რაინის", 1850 და მე-4, 1841—51). ნათელი, ცხოველმყოფელი განწყობილებით განმსჭვალული ამ თხზულებებში ჭარბობს სასიმღერო, საცეკვაო, ლირ.-სურათოვანი ხასიათის ეპიზოდები.

შ-ს შექმნილი აქვს აგრეთვე 3 სიმებიანი კვარტეტი (1842), 3 საფორტეპიანო ტრიო (2 — 1847, 1851), საფორტეპიანო კვარტეტი (1842), ფართოდ ცნობილი საფორტეპიანო კვინტეტი (1842), კამერული ნაწარმოებები სიმებიანი და სასულე საკრავებისათვის, გუნდებისათვის.

შ. გამოჩენილი მუს. კრიტიკოსიც იყო. თავისი ჟურნალის ფურცლებზე იგი პროპაგანდას უწევდა კლასიკოს კომპოზიტორთა შემოქმედებას, ებრძოდა თავისი დროის ანტიმხატვრულ მიდრეკილებებს, მხარს უჭერდა ახალ ევრ. რომანტ. სკოლას (მან „აღმოაჩინა" და საზოგადოებას წარუდგინა შოპენი, განჭვრიტა ახალგაზრდა ბრამსის მომავალი). ცვიკაუსა და ბონში (ენდენიხში) გახსნილია შ-ის სახლ-მუზეუმები. ცვიკაუში პიანისტთა საერთაშ. კონკურსზე 1966 წ. I პრემია მოიპოვა ე. ვირსალაძემ.

ლიტ.: Житомирский Д., Роберт Шуман. Очерк жизни и творчества, М., 1964.

გ. ტორაძე

შუმანის გეგმა, 1950 წამოაყენა რ. შუმანმა. გულისხმობს ქვანახშირის, რკინის მადნისა და ფოლადის წარმოების გაერთიანებას ევროპაში. შ. გ. განხორციელდა 1951 წ. 18 აპრ. გფრ, საფრ., იტალ., ბელგ., ნიდერლ. და ლუქსემბურგის მთავრობების მიერ დადებული ხელშეკრულებით, შეიქმნა მსოფლიოს ერთ-ერთი უდიდესი საერთაშორისო სახელმწ.-მონოპ. ორგანიზაცია ქვანახშირისა და ფოლადის ევროპის გაერთიანება (ქფევგ). 1973 ქფევგ-ის წევრები გახდნენ დიდი ბრიტანეთი, ირლანდია და დანია, 1981 კი — საბერძნეთი.

შუმახერი (Schumacher) კურტ (13 X 1895, კულმი, ახლანდ. ხელმნო, პოლონეთი, — 20 VIII 1952, ბონი), გერმანიის სოციალ-დემოკრატიული პარტიის (გსდპ) მოღვაწე, მისი წევრი 1918-იდან. 1920—24 ს.-დ. გაზეთის „შვაბიშე ტაგვახტის" („Schwäbische Tagwacht") რედაქტორი შტუტგარტში. 1930—33 რაიხსტაგის დეპუტატი. ფაშისტური დიქტატურის წლებში (1933—45) საკონცენტრაციო ბანაკში იყო. ფაშიზმის განადგურების შემდეგ დასავლ. გერმ. ს.-დ. პარტიის ლიდერთა ერთ-ერთი ორგანიზატორი. 1946 მაისში დამფუძნებელ ყრილობაზე პარტიის თავმჯდომარედ აირჩიეს. 1949-იდან გფრ-ის ბუნდესტაგის დეპუტატი. რეფორმიზმის, კლასთა თანამშრომლობისა და ანტიკომუნიზმის აქტ. მქადაგებელი.

შუმენი (1950-იდან 1965-მდე კოლაროვგრადი), ქალაქი ჩრდ.-აღმ. ბულგარეთში. შუმენის ოკრუგის ადმ. ცენტრი. 100 ათ. მცხ. (1982). სატრანსპ. კვანძი. განვითარებულია საჭრანსპ. მანქანათმშ. (სატვირთო ავტომობილები, გემის მოწყობილობა), ფერადი მეტალურგია (ალუმინის ნაგლინის ქ-ნა), კვების (ხორცის, თამბაქოს, საკონსერვო, ლუდსახარში) მრეწვ., აგრეთვე, სამკერვალო საწარმოები.

შუმენის ოკრუგი (ყოფ. კოლაროვგრადის ოკრუგი), ადმ.-ტერ. ერთეული ჩრდ.-აღმ. ბულგარეთში. ფართ. 3,4 ათ. $км^2$. მოსახლ. 283 ათ. კაცი (1982). ადმ. ც. — ქ. შუმენი. უჭირავს ბორცვიანი ვაკე სტარა-პლანინის მთების ჩრდ.-ით. წამყვანია მრეწვ., რ-ის მთავარი დარგებია მანქანათმშ., ფერადი მეტალურგია, კვების, მინის, ფაიფურ-ქაშანურის

მრეწველობა. მუშავდება ტყავი. 1/2-ზე მეტი მოდის მარცვლეულ კულტურებზე. შაქრის ჭარხალი, მზესუმზირა, თამბაქო. განვითარებულია მეცხოველეობა. მეხილეობა. ამუშავებენ მსხვ. რქ. საქონელსა და ცხვარს.

შუმერი, უძველესი სახელმწიფო სამხრ. მესოპოტამიაში, ახლანდ. ერაყის ტერიტორიაზე, ძვ. წ. IV–III ათასწლეულში. შ-ს ეს სახელწოდებით ძვ. აქადელები ახსენებენ, თვითონ შუმერები კი თავიანთ მიწა-წყალს ქალამს („ქენგირა") უწოდებდნენ ძვ. წ. XXV ს-იდან შ-ის ადგილ. სახელწოდებად დამკვიდრდა ქენგი (კენგირ, კენგურ). შუმერები მესოპოტამიაში ძვ. წ. IV ათასწლ. დასაწყისში დასახლდნენ; მოვიდნენ, როგორც ფიქრობენ, სამხრეთიდან, სპარს. ყურის სანაპიროებიდან. მათ დახვდათ სამეურნეო დაწინაურებული, მჯდომარე მოსახლეობა, რ-თაც მიღწევები შეითვისეს და განავითარეს კიდეც. შუმერებმა შექმნეს პროტოლიტერატურული დამწერლობა. 1000-მდე თიხის ფირფიტა აღმოჩნდა ძვ. წ. XXX სს დროინდელ ურუქის არქ. ფენაში. ძვ. წ. III ათასწლ. I ნახევარში შ-ში აღმოცენდა ქალაქ-სახელმწიფოები: ურუქი, ური, ერიდუ, ლაგაში, უმა, შურუპაქი მალე დაწინაურდა ური და ურუქი. ძვ. წ. XXVI–XXIV სს-ში შ. გაერთიანდა ლაგაშის მეთაურობით ძვ. წ. 2364 ლაგაში დაამარცხა უმის მეფემ ლუგალზაგესიმ, რ-მაც ხელმწიფეთ ხელქვეშ გაერთიანდა შ-ის ქალაქ-სახელმწიფოები. ძვ. წ. XXIV–XVIII სს-ში ჩრდ. მესოპოტამიაში დამკვიდრებულმა სემიტი ტომების მეთაურმა სარგონ ძველმა აქადელმა დაამარცხა ლუგალზაგესი, შეიერთა სამხრ. მესოპოტამიათა და პირველმა შექმნა დიდი სახელმწიფო. დაახლ. ძვ. წ. 2250 მესოპოტამიის შემოესია ზაგროსის მთიანეთში მცხოვრები ბარბაროსი ტომები — გუტიები, რ-თა ბატონობა 100 წელს გაგრძელდა. ძვ. წ. 2140 ურუქის მმართველის — უთუხეგალის მეთაურობით გუტიები განდევნეს შ-იდან. ძვ. წ. 2132–2024 შ-ში ურის III დინასტია მეფობდა. მათი ბატონობის დროს შ-ის საზღვრები ხმელთაშუაზღვისპირეთამდეც კი აღწევდა. ამ პერიოდში შ. პოლიტიკურად, ეკონომიკურად და კულტურულად ძალიან დაწინაურდა განვითარდა ხელ. მეურნეობა, შეიქმნა დიდი სახელმწიფო და სატაძრო მეურნეობები; ძირითად მწარმოებელ ძალას იურიდიულად თავისუფალი მუშახელი შეადგენდა, იყენებდნენ მონების შრომასაც. მაგრამ მეურნეობაში, ხელოსნობაშიც თავისუფალი შრომა იყო წამყვანი. ამ ხანაში შეიქმნა შუმერული ლიტ-რის შესანიშნავი ძეგლები; საფუძველი ჩაეყარა მეცნ. ცოდნის მრავალ დარგს. ძვ. წ. XXI ს. შუა წლებიდან შ. თანდათანობით სუსტდებოდა, დასავლეთიდან ამორეველები ესხმოდნენ თავს, აღმოსავლ. — ელამელები. ძვ. წ. 2024 ელამელებმა შ-ის დედაქალაქი ური აიღეს და უკანასკნელი მეფე იბისუენა დაატყვევეს. შ-ის სახელმწიფოს ნანგრევებზე მოგვიანებით რამდენიმე წვრილი სამეფო აღმოცენდა, რ-ებშიც სემიტური მოდგმის ტომები ბატონობდნენ. შუმერები თანდათან შეერივნენ სემიტებს და ძვ. წ. XVIII ს-ში საკუთარი სახე კიდეც დაკარგეს. შ-ის კულტურა იხ. სტ. ბაბილონურ-ასურული კულტურა.

ლიტ.: ზარაზინიძე გ., შუმერები და მათი კულტურა, თბ., 1989; Крамер С. Н., История начинается в Шумере, М., 1965; Hamdani A., Sumer, la première grande civilisation, Genève, 1977. გ. ზარაზინიძე.

შუმერლია, ქალაქი (1937-იდან) ჩუვ. ასსრ-ში, მდ. სურის მარცხ. ნაპირზე. შუმერლიის რ-ნის ცენტრი რკინიგზის სადგური მოსკოვ–ყაზანის ხაზზე. ნავმისადგომი. ავტოფურგონების კომბინატი, ხეტყავმომარაგების, ქიმ., აგურის ქ-ნები, ტყეპაპაგანტერეო ფ-კა, ხე-ტყის კომბინატი, კვების მრეწვ. საწარმოები. ჩუვ. საწარმოო სამკერვალო გაერთიანების ფილიალი, ხეზე მხატვრული კვეთის საამქრო.

შუმერული ენა, სამხრ. მესოპოტამიის ძველი მოსახლეობის შუმერების ენა, შემონახულია ძვ. წ. XXIX — XXVIII — III–I სს. ლურსმნური დამწერლობის ძეგლებში. შ. ე-ში 15 თანხმოვანია: ბ, ფ, დ, თ, გ, ქ, ზ, ს, შ, ხ, რ, ლ, მ, ნ, ნგ. 4 — ხმოვანი: ა, ე, ი, უ. სახელისა და ზმნის ძირების უმეტესობა ერთმარცვლიანია, გვხვდება ორმარცვლიანიც. შედგენილი და გაორკეცებული ძირებიც. სახელს აქვს 8 ბრუნვა, ერგატივი, წრფელობითი, ნათ., დატივი, მოქმ., თანაობითი, მიმართულებითი, აფერენტივი. შ. ე. განეკუთვნება აგლუტინაციურ ენათა ტიპს, რაც განსაკუთრებით ზმნურ ფორმებში ვლინდება. მრავლადაა სუფიქსი და პრეფიქსი. ზმნა განარჩევს პირის, რიცხვის, დროის, მოქმედების ინტენსივობის (ან მრავალჯერადობის), კილოს კატეგორიებს შ. ე-ის ერთ-ერთი თავისებურებაა ზმნის ფინიტური ფორმების ბრუნებადობა, რასაც სინტაქსური ფუნქცია აკისრია. შუმერულ ტექსტებში დადასტურებულია 2 დიალექტი: ძირითადი და ე. წ. „ემესალი", რ-იც ისმარება მდედრობითი სქესის პერსონაჟთა მეტყველების გადმოსაცემად. დაუდგენელია შ. ე-ის სხვა ენებთან მიმართების საკითხი. არსებობს თურანული, უნგრ.-ფინ., ინდოევრ., კავკ. (ქართველური) თეორიები. ქართ.-შუმერული ნათესაობის სისტემური შესწავლის პირველი ცდები ეკუთვნის ქართვ. ასირიოლოგს მ. წერეთელს.

ლიტ.: წერეთელი მ., სუმერული და ქართული, „გვირგვინი", 1913; Дьяконов И. М., Языки древней Передней Азии, М., 1967; Кикнадзе З. Г., Шумеро-картвельские языковые параллели, კრ.: ძველი ისტორიის საკითხები (კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული, [ტ.] 4), თბ., 1978; Poebel A., Grundzüge der sumerischen Grammatik, Rostock, 1923. ზ. კიკნაძე.

შუმერული ლიტერატურა. შუმერსატყვეთურებიდან იღებს დასაბამს სოლისებრი დამწერლობით ჩაწერილი პირველი მხატვრული ტექსტები მკვეთრად გამოხატული ფოლკლორული ნიშნებით ხასიათდება. ისინი გაცილებით ადრეა შექმნილი, ვიდრე თიხის ფირფიტებზე აღიბეჭდებოდა. არქაული ბეჭედი აზის გილგამეშის ციკლის სიმღერა-ლეგენდებს, რ-ებშიც წაშლილია ზღვარი ღმერთებსა და ადამიანებს შორის (უმწიკვლო ქალღმერთი ინანა შეულის სახით გმირ გილგამეშს, ქალღმერთი ინანა ვიდრე მეფის ძალაუფლების მსხვერპლი ხდება და სხვ.). შ. ლ-ის ძეგლები უმეტესწილად ლექსად არის შექმნილი. შ. ლ-ში გამოიყოფა შემდეგი ძირითადი ჟანრები: ეპოსი (მითოლ. და საგმირო-სათავგადასავლო), რელიგ. ჰიმნები, გოდებანი, სატრფიალო ლირიკა, ზაბაასებანი, შელოცვებანი. მითოსი მოგვითხრობს ღმერთების საქმიანობაზე პრეისტ. ხანაში, როდესაც პირველად გაჩნდა ბუნების მოვლენები, საგნები, ადამიანები, საზ. ება. შემონახულია ერთ-ერთი უძველესი ლიტ. დამუშავება წარღვნის მითისა, რ-მაც დასაბამი დაუდო მის ვარიანტებს ახლო აღმოსავლეთის მითოლოგიებში. განსაკუთრებით პოპულარული იყო ინანასა და დუმუზის მითოლ. ციკლი. ქვესკნელში ინანას ჩასვლა ქვესკნელში და დაბრუნება, დუმუზის დევნა ქვესკნელის წარმომადგენლებისაგან და მისი დაღუპვა ამ მითოსის ხაზით ჩვენ ეპიკური უძველეს ლიტ. ნიმუშს, სადაც გადმოცემულია ქალ-ვაჟის ურთიერთობის დრამა. საგმირო ეპოსი, რ-ის პერსონაჟები ძირითადად ადამიანები არიან, დაკავშირებულია ქ. ურუქთან, სამი ცალკე საგმირო პოემისა თუ სიმღერებისა გაერთიანებულია ურუქის ლეგენდარული მეფეების — ენმერქარის, ლუგალბანდასა და გილგამეშის ირგვლივ. ეპოსი მოგვითხრობს მათ ბრძოლებსა და შეცადინეობაზე ურუქის კეთილდღეობისა და განდიდებისათვის. ეპოსში ჩანდება ბევრ მოტივს, რ-იც შემდეგში უნივერსალური ზღაპრის შემადგენელი ნაწილი გახდა (ურთიერთობა და გილგამეშის მტრობა, ტყეში დაბნევა, ღრმა ძილი, დამხმარე ჯადოსნური პერსონაჟები და საგნები და სხვ.). რელიგ. ხასიათის ჰიმნები შეიცავენ არა მხოლოდ ღმერთებისადმი, არამედ მეფეებისადმიც. განსაკუთრებით გამოირჩევა ეს ჟანრი ურის III დინასტიისა (ძვ. წ. XXI–XX სს.) და მის მომდევნო წლებში. ბევრი მათგანი, მიუხედავად ქებითი მეხოტბეობისა, ჭეშმარიტი პოეტური შთაგონების ძეგლებია. ჰიმნები, ისევე როგორც შ. ლ-ის ყველა ნაწარმოები, როგორც წესი, ანონიმურია, მაგრამ არის გამონაკლისები, რადგან ჩვენთვის ცნობილია აქადის სარგონ აქადელის (ძვ. წ. XXIV ს.) ასული, მთავარი ღმერთის ქურუმი ქალი, ენხედუანა, მიეწერება ანანასადმი მიძღვნილი რამდენიმე ჰიმნი, სადაც იგი თავს ავტორად აცხადებს და პოეტურ შემოქმედებას მშობიარობას ადარებს. შუმერის ისტ. გარკვეულ პერიოდში (დაახლ. ძვ. წ. XX ს.) წარმოიშვა გოდების ჟანრი, რ-ის უძველესი ნიმუშია ჩვენამდე მოღწეული ქალაქის მფარველი ღვთაება (როგორც წესი, ქალღმერთი) გლოვობს მტრისაგან დარბეულ ქალაქს. მის განადგურებულ თუ მიმოფანტულ მოსახლეობას განსაკუთრებით გამოხატვით მოგვითხრობს. პოლიტიკური გოდება ურის დაქცევის გამო, რ-იც მთავრდება ქალაქის აღორძინების იმედიანი ფიქრით. შუმერულ სატრფიალო ლირიკას საფუძვლად უდევს ე. წ. საკრალური ქორწინების რიტუალი. მასში მონაწილეობდნენ მეფე-ქურუმი და ქალღმერთი ინანა, რ-ის როლს ასრულებდა ინანას ტაძრის რომელიმე ქურუმი ქალი. ამ სიმღერების მოქმედი პირები არიან ინანა და მწყემსი დუმუზი — საღვთო ქორწინების მითოლოგიური წყვილი. აქვე უნდა ვახსენოთ ინანას გლოვის ლექსები დაღუპულ მწყემსზე, თავის სატრფოზე. მათში ძლიერია სატრფიალო მოტივი სატრფიალო ლირიკის

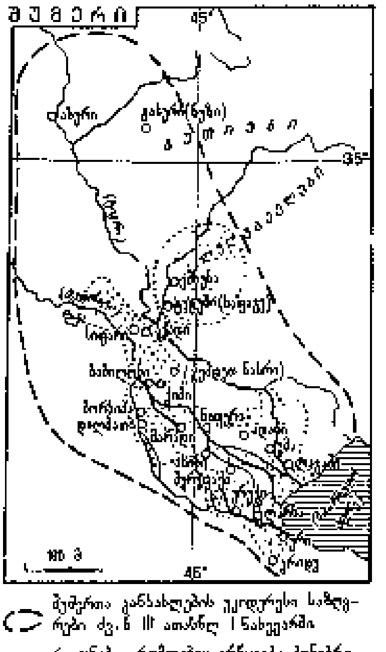

შუმერთა განსახლების უკიდურესი საზღვრები ძვ. წ. III ათასწლ. I ნახევარში

რაიონები, რომლებიც ირწყვება მდინარეებით და არხებით წყალსაწრეტი ნაგებობების გამოყენების გარეშე

შენიშვნა: ფრჩხილებში მოყვანილია თანამედროვე სახელწოდებები

ა. შუმსკი.

სიმბოლიკა ნასაზრდოებია ნაციონალურების გამომხატველი ლექსიკით. გამოსახულების პერსონაჟები არიან დაბალი რანგის ღვთაებები (მაგ., ნაზარისა და მარცვლეულის ღვთაებები), აგრეთვე ცხოველები (ხარი და ცხენი), მცენარეები (პალმის ხეები და ფინიკის პალმა), ლითონები (ოქრო და ბრინჯაო), წელიწადის დროები (ზამთარი და ზაფხული) და სხვ. შ ე გ ო ნ ე ბ ა ნ ი ადასტურებს და ამტკიცებს საზ-ბაში ტრადიციულობას და ამ ნაკადის უწყვეტლობას, რ-იც ზნეობითი ნორმების სახით გადადის თაობიდან თაობაზე. აქ მონაწილეობენ შემეცნებელი მამა და მისი მორჩილი მსმენელი და მორჩილი შვილი.

ლიტ.: ყაუხჩიშ. სიბრძნე. ძველი შუამდინარული პოეზია, თბ., 1969; Крамер С. Н., История начинается в Шумере, М., 1965. ზ. კიკნაძე.

შუმიხა, ქალაქი რსფსრ კურგანის ოლქში. შუმიხის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგური ჩელიაბინსკ—კურგანის ხაზზე. მანქანათსაშ., სარემონტო-სასაკალო. რკინაბეტონის ნაკეთობათა, 2 კომბინირებული საკვების, აგურის ქ-ნები, სამკერვალო ფ-კა, მეურნეობის, კარაქ-რძის კომბინატები. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი.

შუმპეტერი (Schumpeter) იოზეფ [დ. 8. II. 1883, ტრიეშტი, მორავია, — გ. 8. I. 1950, სოლზბერი (აშშ)], ეკონომისტი და სოციოლოგი, წარმოშობით ავსტრიელი. იყო ავსტრ. რესპ. ფინანსთა მინისტრი (1919—20), 1932-იდან ჰარვარდის უნ-ტის (აშშ) პროფესორი. შ. უპირვ. ყურადღებას კაპიტალიზმის თეორეტიკოსია. მან კაპიტალიზმის ფუნქციონირების პირობად მიიჩნია კერძო საკუთრება, სახელმწიფოებელი და მოგების ძიების თავისუფლება. შ-ის ძირითადი ნაშრომია „კაპიტალიზმი, სოციალიზმი და დემოკრატია" (1942). შ-ს ეკუთვნის ეკონ. ციკლის ცნება. კონიუნქტურა. მანვე წამოაყენა „ეფექტური კონკურენციის" თეორია

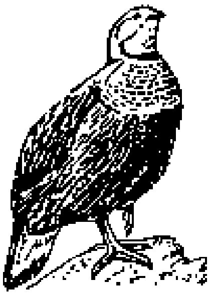
შურთხი.

შუმსკი (ნამდ. გვარი შ ო მ ი ნ ი) იური ვასილის ძე [5 (17). XI. 1887, ტირასპოლი, — 7. VI. 1954, კიევი], უკრაინელი საბჭ. მსახიობი, სსრკ სახ. არტისტი (1944), სკკპ წევრი 1942-იდან. აქტიურად მონაწილეობდა რევ. მოძრაობაში. გამოდიოდა მუშათა დრამ. წრის სპექტაკლებში. 1925—34 უკრ. „ბერეზილის" (ახლანდ. ოდესის ოქტ. რევ. სახ. თეატრი) მსახიობი იყო. 1934-იდან მუშაობდა კიევის ი. ფრანკოს სახ. თეატრში. როლები: ხლესტაკოვი, გოროდნიჩი (გოგოლის „რევიზორი"), ბოგდან ხმელნიცკი (კორნეიჩუკის „ბოგდან ხმელნიცკი"), ბორის გოდუნოვი (პუშკინის „ბორის გოდუნოვი") და სხვ. გადაღებულია მარშალ ვასილევსკის როლში კინოფილმებში „მესამე დარტყმა" (1948) და „სტალინგრადის ბრძოლა" (1949). სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1950, 1951). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

შუნტი (ინგლ. shunt — განშტოება) გ ა ზ ო მ ვ ა თ ა ტ ე ქ ნ ი კ ა შ ი, ელექტროსაზომი ხელსაწყოს პარალელურად ჩართული რეზისტორი, რ-ის დანიშნულებაა დენის ძალის, სიმძლავრის, ენერგიის გაზომვის საზღვრების გაფართოება მაშინ, როცა მცირეა ან არამიზანშეწონილია მთელი გასაზომი დენის გატარება საზომ ხელსაწყოში.

პ. შურუხინი.

შუპე (Schuppe) ვილჰელმ (5. V. 1836, ბრიგი, ახლანდ. ბჟეგი, პოლონეთი, — 29. 3. 1913, ბრესლაუ), გერმანელი ფილოსოფოს-იდეალისტი, იმანენტური ფილოსოფიის წარმომადგენელი. ნაშრომში „შემეცნების თეორიული ლოგიკა" (1878) წამოაყენა თვალსაზრისი „მესადმი" დამორჩილებული სინამდვილის სუბიექტურ ფენომენებზე დაყვანის შესახებ; მყარად მიიჩნეულია „მე", როგორც მთლიანი დაუშლელი ელემენტი, და მთელი სინამდვილე მისი ცნობიერების იმანენტური შინაარსია. ამ თვალსაზრისს საერთო აქვს ემპირიოკრიტიციზმთან.

შ-მ სუბიექტურ-იდეალისტური თვალსაზრისი ობიექტურ-იდეალისტურ თვალსაზრისად გარდაქმნა. ნაშრომში „შემეცნების თეორიისა და ლოგიკის ნარკვევები" (1894) „მე-ს" ცნება შეცვალა საყოველთაო ცნობიერებით. მისი თვალსაზრისით, საყოველთაო ცნობიერებისაგან დამოუკიდებელია სივრცულ-დროითი სინამდვილე, რ-ის შინაარსი მხოლოდ ზეინდივიდუალური არსია.

თხზ.: Die immanente Philosophie, «Zeitschrift für immanente Philosophie», 1897, Bd. 2, H. 1.

ლიტ.: ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., მატერიალიზმი და ემპირიოკრიტიციზმი, თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 14; Бакрадзе К. С., Избр. философские труды, 2 изд., т. 3, Тб., 1973. მ. ჭელიძე.

„შურაი-ისლამი" (არაბ. — „ისლამის საბჭო" ან „ისლამური საბჭო"), კონტრრევოლუციური, ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური ორგანიზაცია თურქესტანში 1917—18; ბასმაჩობის ერთ-ერთი ორგანიზატორი. დააარსეს ჯადიდებმა 1917 მარტში ტაშკენტში. 1917 ოქტ. რევ. შემდეგ ორგანიზაციამ „კოკანდის ავტონომიის" შექმნა გამოაცხადა. 1918 თურქესტანის სახკომსაბჭომ „შ.-ი." გააუქმა.

შურდო, სოფელი ახალციხის რ-ნში (ფერსის სოფსაბჭო), მდ. მტკვრის ხეობაში. ზ. დ. 1430 მ, ახალციხიდან 16 კმ, ფერსადან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. ფერსის მეძროხეობა-მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა. აქვს კარიერი. საშ. სკოლა სოფ. გოლოგოწმინდაში (6 კმ).

შურდული, ქვის სატყორცნი იარაღი. ფართოდ იყო გავრცელებული მსოფლიოს მრავალ ხალხში (ეგვიპტე, საბერძნეთი და სხვ.), მ. შ. საქართველოშიც. შ. იყო საბრძოლო, სანადირო, სამწყემსო და სათამაშო. მზადდებოდა ტყავისაგან, შალის ქსოვილისაგან, ძუისაგან, ძაფის თოკისაგან, ლაფნისაგან და ა. შ. შედგებოდა ტყავის ან მოქსოვილი ჩაღრმავებული საქვისა და ყულფისაგან. ამ მოწყობილობაში ჩადებდნენ მრგვალ საშურდულე ქვას და შვლეჯის წრიული ტრიალით მიზანში ტყორცნიდნენ. საშურდულე ქვებისათვის ქართველ მეომარს საგანგებო აბგა-ჯიბეები ტყავისგან ჰქონდა. იგი ბაგრატიონთა გერბის ერთ-ერთ ელემენტს წარმოადგენდა, რადგან ამ გვარის ბიბლიურმა წინაპარმა დავითმა შ-ით მოკლა გოლიათი.

ლიტ.: ჩ ო ლ ო ყ ა შ ვ ი ლ ი ქ., შურდული, «მეცნიერება და ტექნიკა», 1968, № 1. ქ. ჩოლოყაშვილი.

„შურდული", ქართული ყოველკვირეული იუმორისტული ჟურნალი. გამოდიოდა 1907 თბილისში გაზ. „შუამავლის" შემდეგ. რედ.-გამომცემელი — ს. თავდამშვილი. პირველ ნომერში გამოქვეყნებულია სამგლოვიარო განცხადებები და ნეკროლოგი ი. ჭავჭავაძის გარდაცვალების გამო. ჟურნალში დაბეჭდილია იუმორისტული მოთხრობები, პაროდიები, გამოცანები, ო. შმერლინგისა და შ. ქიქოძის კარიკატურები, ხუმარას (ვ. რუხაძე), ეშმაკის (ნ. კალანდაძე), მამინის (გ. ხანდამაშვილი), თავისუფლის (შ. შარაშიძე) და სხვათა ნაწარმოებები. ი. ლორთქიფანიძე.

„შურდული", ქართული ყოველდღიური პოლიტიკურ-ლიტერატურული გაზეთი ს.-დ. მენშევიკებისა. გამოდიოდა თბილისში 1908 გაზ. „ელვის" ნაცვლად (დროებით). იყო ჟურნ. „შურდულის" გაგრძელება. გამოვიდა სამი ნომერი. რედ.-გამომცემელი — ს. თავდამშვილი. დაბეჭდილია ადგილ. კორესპონდენციები, ინფორმაციები, პოლემიკური წერილები და სხვ. თანამშრომლობდნენ კ. ჩხეიძე, ე. მგელაძე, შ. დავითაშვილი, ა. ჩხეიძე, ე. გეგეჭკორი და სხვ. დაიხურა თბილ. გუბ.-გუბერნატორის განკარგულებით. ი. ლორთქიფანიძე.

შურთხი (Tetraogallus), ფრინველთა გვარი ქათმისნაირთა რიგისა. აქვთ მკვრივი ტანი, მაგარი ნისკარტი და ფეხები (მამლებს მოკლედეზებიანი). მათი სხეულის სიგრძე 50—70 სმ აღწევს. შეფერილობაში ჭარბობს რუხი და თეთრი ფერები. გვარი მოიცავს 5 სახეობას. ხუთივე გავრცელებულია სსრკ-ში — კავკასიონზე, მცირე კავკასიონზე, ტიბეტის, შუა და ცენტრ. აზიის მაღალმთიანეთში. საქართველოში ბინადრობენ კ ა ვ კ ა ს ი უ რ ი და კ ა ს პ ი უ რ ი შ-ები (უკანასკნელი შეტანილია „საქართველოს წითელ წიგნში"). ვერტიკალურად ვრცელდებიან ზ. დ. 1600—4000 მ-ზე. გაზაფხულზე ტოკვის შემდეგ დედალი პატარა ორმოში დებს 8—10 კვერცხს და კრუხობს 3 კვირაზე მეტხანს. შ-ები იკვებებიან მცენარეთა კვირტებით, ყლორტებით, თესლით, კენკრით, ბოლქვებით, იშვიათად მწერებით. ამჟამად საქართველოში ცხოვრობს 10 ათ. კავკასიური და 50 ცალამდე კასპიური შ. რ. ჟორდანია.

შურის ციხე, თბილისის ციხის (იგივე ნარიყალა) ძველი პერიოდის სახელი. ხმარებაში შემოიღო ვახუშტი ბაგრატიონმა (XVIII ს.). ისტ. მეცნიერებაში გამოთქმულია აზრი (ლ. მელიქსეთ-ბეგი), რომ სახელწ. „შ. ც." არასწორადაა შეტანილი XI ს. მემატიანის ლეონტი მროველის ნაწარმოებიდან: „... და აღაშენა ერისთავმან სპარსთამან ტფილისის კართა შორის ციხე მტკვრისად..." ციხე [ე. წ. „შურის" (ძვ. ქართ. „შურის" — ახ.ქართ. „საპირისპიროდ", „დასაპირისპირებლად")] აშენებულა არა მტრის არმიის დასაპირისპირებლად, არამედ „კავკასიონისა, ანუ დარიალისა და კასპის კართა შორის, ციხედ მტკვრისად". თ. ბერიძე.

შურმული, სოფელი აჭარის ასსრ ხულოს რ-ნში (ოქტომბრის სოფსაბჭო), მდ. აჭარისწყლის ხეობაში. ზ. დ. 920 მ, ხულოდან 7 კმ. სერგო ორჯონიკიძის სახ. ოქტომბრის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ფუშრუკაულში (1,5 კმ). საფერშლო-საბებიო პუნქტი, ბიბ-კა.

შურფი, დახრილი გვირაბი, რ-საც არა აქვს უშუალო გასასვლელი მიწის ზედაპირზე; იყენებენ სასარგებლო წიაღისეულის, მასალებისა და მოწყობილობების სამუშაო ჰორიზონტზე ჩასაშვებად. მომუშავეთა სასიარულოდ და სავენტილაციოდ.

შურუპაკი (ახლანდ. ნაქალაქარი ფ ა რ ა, ქ. დივანიის სამხრ.-აღმ.-ით 75 კმ-ზე, ერაყი), ძვ. შუამდინარეთის ერთ-ერთი ქალაქი. შუმერულ ქრონიკებში შ. იხსენიება იმ ხუთ ქალაქს შორის, რ-ებიც თითქოს წარღვნამდე არსებობდა. გათხრებით დადასტურდა, რომ შ. ადრინდ. ტაძრის საქალაქო დასახლებად (ძვ. წ. XXIX ს.) წარმოიქმნა. აქ აღმოჩენილი სამეურნეო თუ რელიგ. შინაარსის ლურსმნული დოკუმენტები მიეკუთვნება შ-ის აღზევებას ძვ. წ. XXVII—XXVI სს-ში. შუმერული მითების მიხედვით, ამ ქალაქში იჯდა წარღვნის დროს კაცთა მოდგმის თესლის გადამრჩენელი გმირი მეფე ზიუსუდრა (აქად. უტნაპიშთიმი, ბიბლ. ნოეს პროტოტიპი). ძვ. წ. III ათასწლ. ბოლოს შ-მა, როგორც ქალაქმა, არსებობა შეწყვიტა. ჯ. შარაშენიძე.

შურუხინი პაველ ივანეს ძე [5 (18). XI. 1912, სოფ. სოლომონ-ერიკი, ახლანდ. ბაკუნის რ-ნი, ვოლგოგრადის ოლქი, — 3. XI. 1956, მოსკოვი], ორგზის საბჭ. კავშირის გმირი (23. X. 1943 და 24. III. 1945), გენ.-მაიორი (1950). სკკპ წევრი 1940-იდან. წითელ არმიაშია 1931-იდან. დაამთავრა ქ. ორჯონიკიძის სამხ. სკოლა (1934) და მ. ფრუნზეს სახ. სამხ. აკადემიასთან არსებული მსროლელთა დივიზიის მეთაურთა კურსები (1950). საბჭ.-ფინ. ომის (1939—40) მონაწილე. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს მსროლელი ბატალიონის, შემდეგ გვარდ. პარტიზ. რაზმისა და მსროლელი პოლკის მეთაური. სსრკ II მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 2 ლენინის

ორდენით, 4 სხვა ორდენითა და მედლებით.

შურფი (გერმ. Schurf), მიწის ზედაპირიდან გაყვანილი მცირე სიღრმის (ჩვეულებრივ 25 მ-მდე) ვერტიკალური ან დახრილი გვირაბი; იყენებენ სასარგებლო წიაღისეულის საბადოს დასაზვერავად, ვენტილაციისათვის, მაღაროში მასალების ჩასაშვებად, მოწყობილობა ჩასვლა-ამოსვლისათვის და ა. შ.

შურღაია შოთა ოსიფის ძე (დ. 4. IV. 1920, ფოთი), საბჭ. კავშირის გმირი (15. V. 1946), გვარდიის პოლკოვნიკი. სკკპ წევრი 1944-იდან. 1938 დაამთავრა ფოთის ჰიდრომელიორაციული ტექნიკუმი, იმავე წელს განაგრძო სწავლა საქართველოს -სამ. ინ-ტში. 1940 კომკავშირული საგზურით გაგზავნეს ავიასკოლაში. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს საავიაციო პოლკის რგოლის მეთაური იყო, მის ანგარიშზეა 110 საბრძოლო გაფრენა. გამოჩენილი მამაცობისათვის შ-ს საბჭ. კავშირის გმირის წოდება მიენიჭა. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 6 სხვა ორდენითა და მედლებით. *ტ. ჩინჩილაკაშვილი.*

შურტოვი სტეფანე თედორის ძე [17 (30). I. 1902, მამული ლეონოვო, ახლანდ. სოფ. ლეონოვო, ბობროვსკის რ-ნი, ვოლოგდის ოლქი. — 17. IV. 1963, კიევი], ორგზის საბჭ. კავშირის გმირი (10. I. 1944 და 13. IX. 1944), პოლკოვნიკი (1944). სკკპ წევრი 1924-იდან. წითელ არმიაშია 1918-იდან. დაამთავრა საკავშ. ცაკის გაერთ. სამხ. სკოლა (1927). დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იყო სატანკო ბატალიონის, პოლკის, სატანკო ბრიგადის მეთაური, მექანიზებული კორპუსის მეთაურის მოადგილე. სსრკ II მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

შუუბია [(არაბ. შუ'უბ (მრ. რ.) ხალხები; აქ — „სხვა ხალხების" მნიშვნელობით)], კულტურულ-პოლიტ. მოძრაობა არაბთა სახალიფოში. ჩაისახა VIII ს-ში არაარაბ ხალხებს შორის. ისინი წინააღმდეგობას უწევდნენ არაბებს, რ-ებიც ცდილობდნენ ისლამის ქვეყნებში კულტ. ცხოვრების სადავეების ხელში ჩაგდებას. ყველაზე უფრო აქტიური იყო შ-ის ირან. მიმართულება. მისი მთავარი მოღვაწეები იყვნენ მწერლები იბნ ალ-მუკაფა, ისტორიკოსი ჰამზა ალ-ისფაჰანი და მეცნიერი-ენციკლოპედისტი ალ-ბირუნი. შ-ს მოძრაობა დაკავშირებული იყო არაბების პოლიტ. ბატონობის წინააღმდეგ მიმართულ ოპოზიციასთან და მწვალებლობებთან (შიიტები, ხარიჯიტები) და მისწრაფოდა [illegible].

„შუქი", ქართული ყოველდღიური პოლიტიკურ-ლიტერატურული გაზეთი, სოციალ.-ფედერალისტური მიმართულებისა. გამოდიოდა 1908 თბილისში გაზ. „ისარის" შემდეგ. გამოვიდა 5 ნომერი. რედ.-გამომცემელი — ა. კაპანაძე. თანამშრომლობდნენ ზოსიმე (ა. აფციაური), თ. სახოკია, ი. კარგარეთელი, ა. წულ (ა. ზანზმიაშვილი), დაგვიწყებული (ფ. ახალშენიშვილი), გ. ფალავანდიშვილი და სხვ. დაიხურა ადგილ. ადმინისტრაციის განკარგულებით. *ა. ლორთქიფანიძე.*

„შუქი", ქართული ლიტერატურულ-პოლიტიკური ალმანახი. გამოდიოდა 1911 თბილისში. გამოვიდა 2 ნომერი. გამომცემელი — ს. სინდელაშვილი, ფაქტობრივი რედ.-გამომცემელი — ს. ყიფიანი. ილუსტრაციები ეკუთვნის ო. შმერლინგს. *ა. ლორთქიფანიძე.*

შუქმგრძნობიარობა, 1. ფოტოგრაფიული მასალის უნარი წარმოქმნას გამოსახულება სინათლის ზემოქმედებისა და შემდეგი გამჟღავნების შედეგად; 2. სიდიდე, რ-იც რაოდენობრივად ახასიათებს ფოტოგრაფიული მასალის შ-ს და აგრეთვე ფოტოგადაღებისას ექსპოზიციის სწორ პირობებს. ფოტოგრაფიაში ყველაზე მეტად გავრცელებულ ვერცხლჰალოგენიდის ჟელატინიან შრეებში შ-ის ბუნებასა და მის დონეს განსაზღვრავს: ა) სინათლის შთანთქმის ხასიათი ვერცხლის ჰალოგენიდის კრისტალურ გისოსში, ბ) ფოტოლიზური ამაგე გისოსში; გ) ვერცხლის თავისუფლად მოძრავი გისოსთაშორისი იონების არსებობა გისოსში; დ) ფოტოგრ. ემულსიის მიკროკრისტალების ზედაპირზე ე. წ. შ-ის ცენტრების არსებობა; ე) ფოტოგრ. გამჟღავნების ამორჩევითობის ხარისხი.

შუქნიშანი, მოწყობილობა, რ-ითაც გადაიცემა შუქსიგნალი გარკვეული მიმართულებით მოძრაობის ნებადართვის ან აკრძალვის, აგრეთვე რკინიგზაზე, ქუჩასა და საავტომობილო გზებზე სატრანსპ. საშუალებათა სიჩქარის შეზღუდვის შესახებ. სიგნალიზაციის ხერხის მიხედვით განასხვავებენ ფერად, პოზიციურსა და კომბინირებულ შ-ებს, ხოლო სიგნალთა რიცხვის მიხედვით — 1—5-სექციიან შ-ებს. შ-ის ჩართვა ხდება როგორც ხელით, ისე ავტომატურად.

შუქპირგადასაღები აპარატი, დიაზოპირგადასაღები აპარატი, რ-საც იყენებენ დოკუმენტების (უმთავრესად ნახაზების) ოპერატიული პირ. გადაღებისა და გამრავლებისათვის. შუქპირის მიღების ტექნოლ. პროცესი მოიცავს 2 ეტაპს: ექსპონირებასა (მიიღება ფარული გამოსახულება) და გამჟღავნებას („მშრალი", „სველი" ან „ცხელი" ხერხით). შ. ა-ში ექსპონირება ხდება უწყვეტად კონტაქტური ხერხით გამჭვირვალე ან ნახევრად გამჭვირვალე ორიგინალიდან, ხოლო გამჟღავნება — უპირატესად „სველი" ხერხით (ტუტე ხსნარების გამოყენებით).

შუქპირგადასაღები ქაღალდი, დიაზოტიპური ქაღალდი, დიაზოქაღალდი, ქაღალდი, რ-ის ერთი (იშვიათად ორივე) მხრიდან დატანილია დიაზონაერთების ფენა და დამზადებული შუქმგრძნობიარე ნივთიერების თხელი შრით. იყენებენ დიაზოგადაღებისას. შ. ქ-ზე ხილვადი გამოსახულების მიღების პროცესი მიმდინარეობს 2 ეტაპად (ექსპონირება და გამჟღავნება). შუქმგრძნობიარე შრის შედგენილობის მიხედვით განასხვავებენ ერთკომპონენტიან, ორკომპონენტიან და თერმოგამჟღავნებად შ. ქ-ებს. შ. ქ-ს უშვებენ ამზადებენ რულონებად, რ-თა სიგრძეა 20—100 მ, სიგანე — 0,3—1,2 მ. დიაზოქაღალდის გარდა, ამზადებენ აგრეთვე დიაზოკალკს.

შუქპირგადაღება, პირის გადაღების პროცესი, რ-იც ემყარება დიაზონაერთების უნარს სინათლის (ულტრაიისფერი სხივების) მოქმედებით დაკარგოს საღებავწარმომქმნელი ნივთიერება. იხ. აგრეთვე დიაზოგადაღება.

შუქრუთი, სოფელი ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (პერევისის სოფსაბჭო), ჭიათურის პლატოზე, მდ. ყვირილის მარჯ. მხარეს. ზ. დ. 680 მ, ჭიათურიდან 6 კმ. უახლოესი შერეული რკინიგზა-მომპოვებელი საბჭ. მეურნ., ვ. ი. ლენინის სახ. მაღაროთა სამმართველო, ლენინის ქ-ნა რგოლი. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდარბაზით), მედპუნქტი, ფოსტა. მოიპოვება მანგანუმის მადანი.

შუქსატარი, ოპტიკური ტალღასატარი, დახშული მოწყობილობა (არხი), რ-შიც ვრცელდება სინათლე. სინათლის გადაცემა ღია სივრცეში შესაძლებელია მხოლოდ პირდაპირი ხილვადობის საზღვრებში და მას თან ახლავს სინათლის შთანთქმასთან, გაბნევასთან და სხვ. დაკავშირებული დანაკარგები. შ-ის გამოყენება საშუალებას იძლევა მნიშვნელოვნად შეამციროს სინათლის ენერგიის დანაკარგები დიდ მანძილზე მისი გადაცემისას; მისი მეშვეობით შესაძლებელია აგრეთვე სინათლის მრუდწირული გზით გადაცემა. იყენებენ ოპტ. კავშირისათვის და სხვ. იხ. აგრეთვე ბოჭკოვანი ოპტიკა.

შუქტექნიკა, მეცნიერებისა და ტექნიკის დარგი, რ-ის დანიშნულებაა ოპტიკური გამოსხივების (სინათლის) გენერირების, სივრცული გადანაწილების, მახასიათებლების გაზომვისა და სინათლის ენერგიის სხვა სახეობად გარდაქმნის პრინციპების გამოკვლევა და ხერხების დამუშავება; შეისწავლის აგრეთვე სინათლის წყაროების (სწ) სანათი, შემომსხივარი და შუქსასიგნალო ხელსაწყოებისა და მოწყობილობების, სწ მართვის სისტემების კონსტრ. და ტექნოლ. დამუშავების საკითხებს, შუქტექ. დანადგარების ნორმირების, დაპროექტების, მოწყობისა და ექსპლუატაციის საკითხებს. გარდა ამისა, შ. შეისწავლის ნივთიერებასა და ცოცხალ ორგანიზმზე ბუნებრივი და ხელოვნური სინათლის ზეგავლენას.

სინათლის გამოყენების სფეროების მიხედვით შ-ში განასხვავებენ სანათ, შემომსხივარსა და შუქსასიგნალო დანადგარებს. სანათი დანადგარებით იქმნება განათების აუცილებელი პირობები, რაც უზრუნველყოფს გარემოს მხედველობით აღქმას (ხილვას). დაახლ. 90%-ით. სსრკ-ში ხელოვნურ განათებაზე იხარჯება გამომუშავებული ელექტროენერგიის 10—12%, აშშ-ში — 18%. შემომსხივარ დანადგარებს იყენებენ ადამიანზე, ცხოველებსა და მცენარეებზე სხვადასხვა არამხედველობითი ზემოქმედებისათვის, აგრეთვე სხვადასხვაგვარ საწარმოო პროცესებში. შემომსხივარ დანადგარებს წარმატებით იყენებენ მედიცინაში, კერძოდ ფიზიოთერაპიაში („ბუგარიკ", „სოლუქსი" და ა. შ.), სოფლის მეურნეობაში, ფოტოლითოგრაფიაში და სხვ. შუქსასიგნალო დანადგარებით გადასცემენ კოდირებულ (პირობით) ინფორმაციას. შ-ის მნიშვნელოვანი სფეროა სინათლის მახასიათებლების გაზომვა, აგრეთვე შუქტექ. დანადგარების ნორმირება.

მნიშვნელოვან როლს ასრულებს შ. კინემატოგრაფიაში, სადაც მას იყენებენ კინოგადაღებისას, ფილმების პროექციისას (ჩვენებისას) და კინოდაპროექციისას. კინოგადაღების შ. შეიმუშავებს და იყენებს კინოგადაღებისათვის საჭირო სინათლის წყაროებსა და სანათ ხელსაწყოებს, აგრეთვე სანათ სისტემებსა და კინოეკრანებს, შუქფილტრებსა და სხვ. ფილმების პროექციის შ-ის დანიშნულებაა კინოპროექციული აპარატებისათვის სანათი სისტემებისა და შუქსაზომი ხელსაწყოების დამუშავება. კინოდაპროექციის შ წყვეტს შუქტექ. ამოცანებს, რ-თა მიზანია ფილმების დემონსტრაციის ტექ. ხარისხის ამაღლება, მათ წარმოებასთან დაკავშირებული ხარჯების შემცირება, კინოსაპროექციო დანადგარების მომსახურების გამარტივება და ა. შ.

სამშენებლო შ. შეისწავლის მზისა და ხელოვნური სწ-ების შენობაში გავრცელებისა და განაწილების კანონზომიერებებს, საშენი მასალისა და კონსტრუქციების თვისებებს, ინტერიერის მხედველობით აღქმაზე სინათლის გავლენას, საზ. შენობათა, მოედნების, ქალაქის ან სამხრეთების არქიტექტურაში სინათლის ფუნქციებს და ა. შ. იგი სამშენებლო ფიზიკის დარგია. სამშენებლო შ მჭიდროდ უკავშირდება ხელოვნურსა და არქიტ. განათებას, სათავსებისა და დასახლ. ადგილების ინსოლაციასა და სხვ. სამშენებლო შ. ცალკე სამეცნ. დისციპლინად ჩამოყალიბდა XX ს. 50-იან წლებში. სამშენებლო შ-ს ფართოდ იყენებენ ქ-ების, სამრეწვ. და სას.-სამ. შენობათა, ხელოვნურ ნაგებობათა, სურათების გალერეების, მუზეუმების, ტელევიზიის, სავაჭრო პავილიონებისა და სხვ. დაპროექტებისა და მშენებლობის დროს.

ლიტ.: Гордовский Е. М., Введение в кинотехнику, М., 1974; Гусев Н. М., Макаревич В. Г., Свето-

შ. შურღაია.

ს. შურტოვი.

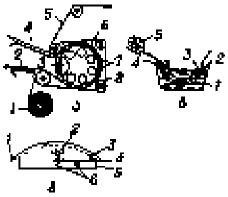

შუქპირგადასაღები აპარატი. შუქპირგადასაღები აპარატების კვანძების სქემები. ა— მაკონტაქტირებელი მოწყობილობა: 1 —დიაზოქაღალდის რულონი, 2—ორიგინალის მიწოდება; 3—შუქამრეკლი; 4—მილისებრი ლამპა გამოყენებული ორიგინალებისათვის; 5—ექსპონირებული დიაზოქაღალდი; 6—მინის ცილინდრი; 7—კონცენტრირებული ლამპა ნათურები; 8—ტრანსპორტიორის ლენტი; ბ—მოწყობილობა „სველი" გამჟღავნებისათვის. 1—გამჟღავნებელი ხსნარიანი აბაზანა, 2—მიმწოდი ლილვები; 3—ექსპონირებული დიაზოქაღალდი; 4—სადაწნი ლილვაკები; 5—საშრობი მოწყობილობა; გ—მოწყობილობა „მშრალი" გამჟღავნებისათვის: 1—გამჟღავნებელი დიაზოქაღალდი; 2—ამიაკის მისაწოდებელი მილი; 3—გისოსი; 4—ლარი; 5—კორპუსი; 6—სახურავი ელემენტებია.

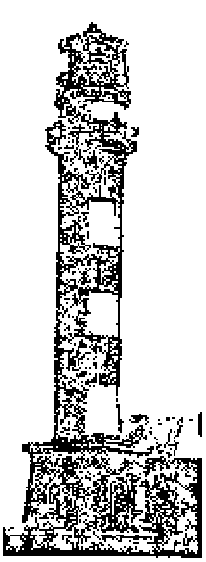
შუქურა.

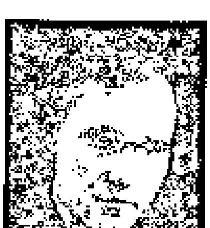
ვ. შუქშინი.

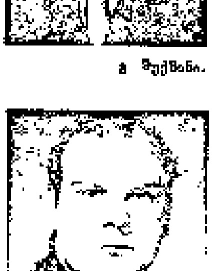
ი. შუშანია.

პ. შუშანია.

ვაია არხიტექტურა, М., 1973, Строительная светотехника, [в 1—4], М., 1969—74.

შუქტექნიკური გაზომვები, სინათლის წყაროს, სანათი ხელსაწყოსა და დანადგარის, აგრეთვე შუქტექნიკური მასალის მახასიათებლების განსაზღვრა საზომი ხელსაწყოს — ფოტომეტრის — მეშვეობით.

შუქურა, კოშკის სახის სანავიგაციო ორიენტირი, რ-ის საშუალებით გამოიცნობენ ნაპირს, განსაზღვრავენ გემის ადგილმდებარეობას ზღვაში, ხოლო ფარვატერისას — მიმართულებას. დგას შ.-ს (ნახ.) აგებენ ნაპირზე ან წყალმარჩხობზე, ზოგჯერ ამაგრებენ ღუზაზე (მოტივტივე შ.). შ.-ზე, გარდა ძლიერი სინათლისა, რ-იც შორიდან კარგად ჩანს, დგამენ მოწყობილობას ბურუსში მკვეთრი სიგნალის, მაშველი სადგურებიდან რადიოსიგნალების გასაცემად და სხვ. იხ. აგრეთვე რადიოშუქურა.

შუქფილტრი, ოპტიკური მოწყობილობა, რ-ის შუქგამტარი გარემოს (ჟელატინის, ცელულოზის ან სხვა ფირი, მინის ფირფიტა და სხვ.) შეუძლია სხივური ენერგიის ამორჩევითი ან არაამორჩევითი შთანთქმა. შ.-ში იყენებენ სხვადასხვა ოპტ. მოვლენას (სინათლის შთანთქმას, ინტერფერენციას, გაბნევას, დისპერსიას და სხვ. შ. არის ფერადი, ნეიტრალური და პოლარიზაციური. ფერად შ.-ს იყენებენ ფოტოგრ. მასალის შუქმგრძნობიარობის ამორჩევითი შემცირებისათვის სპექტრის ამა თუ იმ ზონის მიმართ, ნეიტრალურს — სინათლის ინტენსივობის არაამორჩევითი შემცირებისათვის, პოლარიზაციურს — ფოტოგრ. გამოსახულებაზე ათინათის ასაცილებლად ან შესამცირებლად.

შუქშინი ვასილი მაკარის ძე (25. VII. 1929, სოფ. სროსტკი, ალთაის მხარე, — 2 X 1974, სტანიცა კლეცკაია, ვოლგოგრადის ოლქი, დასაფლავებულია მოსკოვში), რუსი საბჭ. მწერალი, კინორეჟისორი, მსახიობი. რსფსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1969). სკკპ წევრი 1955-იდან. დაამთავრა საკავშირო სახელმწ. კინემატოგრაფიის ინ-ტი (1960). პირველი მოთხრობები გამოაქვეყნა 1959. შემდეგ გამოიცა მოთხრობათა კრებულები „სოფლელები“ (1963), „იქ, შორეთში“ (1968), „თანამემამულენი“ (1970), „ხასიათები“ (1973, ამ კრებულის მიხედვით დაიდგა ფილმები „ასეთი ბიჭი ცხოვრობს“, 1964, „უცნაური ხალხი“, 1971), ისტ.-რევ. რომანი „ლიუბავინები“ (1965, ფილმი „ლიუბავინების დასასრული“, დაიდგა 1972) და სხვ. 1964 შ.-ის სცენარის მიხედვით შექმნა ფილმი „თქვენი შვილი და ძმა“, 1971 კინორომანი სტეპანე რაზინზე „მე მოვედი, რომ მოგცეთ თავისუფლება“. შ.-ის საუკეთესო ფილმია „წითელი ძახველი“ (1973), სადაც ის მთავარ როლს ასრულებდა. როგორც მსახიობი მონაწილეობდა აგრეთვე ფილმებში „ორი თევდორე“, „ჟურნალისტი“, „ისინი სამშობლოსათვის იბრძოდნენ“ და სხვ. ჩერნიხის როლის შესრულებისათვის რეჟ. ს. გერასიმოვის ფილმში „ტბასთან“ (1971) შ.-ს მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია. ლენინური პრემიის ლაურეატი (1976, სიკვდილის შემდეგ). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით.

თხზ.: Избр. произв., 2 изд., т. 1—2, М., 1976.

შუქ-ჩრდილი ფერწერასა და გრაფიკაში, განსხვავებული სიმკვეთრის ფერთა ან ერთი ფერის სხვადასხვა ელფერის ნათელი და მუქი (ჩრდილოვანი) შტრიხების განლაგება ნახატზე, გამოსახულ ერთ-ერთი ხერხი მხატვრობაში, რ-ის მეოხებითაც მიიღწევა შუქისა და ჰაერის გარემოში საგნის მოცულობითი აღქმა.

შუქძალა, სიდიდე, რ-იც საშუალებას გვაძლევს ერთმანეთს შევადაროთ სხვადასხვა ოპტ. სისტემის გამოსახულებათა სიბრტყეებში განათებულობები. შ. ოპტიკურ სისტემაში შთანთქმასა და არეკვლაზე სინათლის ენერგიის დანაკარგის გაუთვალისწინებლად გარეშე (ე. წ. გეომეტრიული შ.) არის სისტემის ფარდობითი ხვრელის კვადრატი, ე. ი. $(D/f)^2$, სადაც D არის ოპტ. სისტემის შესავალი გუგის დიამეტრი (ან ობიექტივის სიხშირე), f — მისი ფოკუსური მანძილი. ეფექტ. შ.-ის გამოყენება დანაკარგის მახასიათებელ τ კოეფიციენტზე იძლევა ფიზიკურ (ანუ ეფექტურ) შ.-ს. მის გასადიდებლად ოპტიკის განმინათებლების მეშვეობით ამცირებენ სინათლის დანაკარგს. განათებულობა E უსრულყოფილო ოპტ. სისტემის გამოსახულების სიბრტყეში არის სისტემაში გავლილი სინათლის ნაკადის ფარდობა გამოსახულების ფართობთან და გამოისახება ფორმულით $E=\pi B\tau\sin^2u'$, სადაც B არის ობიექტის სიკაშკაშე, u' — გამოსახულების სივრცის კუთხური აპერტურა. საკმარისად (პრაქტიკულად უსასრულოდ) დაშორებული ობიექტების გამოსახულების სიბრტყე თანხვდება ფოკალურ სიბრტყეს. ამ შემთხვევაში $\sin u'=D/2f$ და განათებულობისა და, მაშასადამე, შ.-ის გასაანგარიშებლად ღებულობენ თანაფარდობას:

$$E=\frac{\pi}{4}B\tau(D/f)^2$$

შუშაფრთიანები, ყაბარჩუყისებრნი, თუისებრნი (Ceratopogonidae, ან Heleidae), ბუზების ოჯახი ორფრთიანთა რიგისა. მათი სხეულის სიგრძე 1—2,5 მმ აღწევს. გავრცელებულია არიან ყველგან. სსრკ-ში 18 გვარი გვხვდება, რ-თაგან Culicidae, Leptoconops და Lasiohelea სისხლისმწოველები არიან.

შუშარი, სოფელი ტყიბულის სქელაქი საბჭოს ტერიტორიაზე (ორბირის სოფსაბჭო), იმერეთის ქედის მთისწინეთში, მდ. ჭალის (წყალწითელას მარჯვ. შენაკადი) ნაპირზე ზ. დ. 330 მ, ტყიბულიდან 27 კმ. ორპირიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 4 კმ. ორპირის კოლ-ბა (მევენახეობა, მეხილეობა, მეცხოველეობა).

შუშანია ირაკლი ლავრენტის ძე (20 V 1927, თბილისი, — 14 II 1982, მოსკოვი, დაკრძალულია თბილისში), ქართველი საბჭ. მომღერალი (ბანი), საქ. სსრ სახ. არტისტი (1972). 1958 დაამთავრა თბილ. ვ. სარაჯიშვილის სახ. სახელმწ. კონსერვატორია. ამავე წლიდან იყო თბილ. ფალიაშვილის სახ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის სოლისტი. შესანიშნავი ვოკალურ-სცენური მონაცემების მეოხებით შექმნა დასამახსოვრებელი სახეები. მ. შ. ალსანიშნავია ლეპორელო (მოცარტის „დონ ჟუანი“), ტარტალია (პროკოფიევის „სამი ფორთოხლის სიყვარული“), კაიუ შვამბრანი (ი. თაქთაქიშვილის „მთვარის მოტაცება“) და სხვ.

შუშანია პლატონ გიორგის ძე [17 (30) X 1891, ქუთაისი, — 23 III 1971, თბილისი], ქართველი საბჭ. მეან-გინეკოლოგი. მედ. მეცნ. დოქტორი (1936), პროფესორი (1935). საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1945). სკკპ წევრი 1917-იდან. 1924 დაამთავრა თსუ-ის სამკურნ. ფაკ-ტი. 1924—28 მუშაობდა საქ. კპ ცკ-ში, ქართ. დეიზიის პოლიტ. განყ-ბის უფროსის მოადგილედ, პარტიის აჭარის საოლქო კომიტეტის მეორე მდივნად, აზერბაიჯანისა და ზუგდიდის სამაზრო კომიტეტების პირველ მდივნად. 1928—30 კვალიფიკაციის ასამაღლებლად მივლინებული იყო გერმანიაში (ჯ. კოლეი) რ. შრედერის კლინიკაში. თბილ. სახელმ. ინ-ტის (1931—32), შემდეგ თბილ. I კლინიკური საავადმყოფოს დირექტორი. 1942—64 განაგებდა თბილ. სახელმ. ინ-ტის სამკურნ. ფაკ-ტის I სამეანო კათედრას, ხოლო 1964—71 გაერთ. I და II სამეანო-გინეკოლ. კათედრას. 1944-იდან გარდაცვალებამდე იყო საქართველოს მეან-გინეკოლოგთა საზოგ. თავმჯდომარე. შ. მრავალმხრივ შეისწავლიდა ქალის პოსტმენოპაუზ-სექსუალური ფუნქციის ფიზიოლოგიასა და პათოლოგიას, ფუნქციურ და გინეკოლ. სისხლდენებს და მათი მკურნალობას. შ. იყო სსრკ გინეკოლოგიური სამეცნიერო ინსტიტუტის სამეცნიერო დაწესებულ. კიბოს წევრი (1969-იდან საპატიო), ჟურნ. „Акушерство и гинекология“-ს სარედაქციო საბჭოს წევრი. 1967 აირჩიეს ტიუბინგენის ქირურგთა მეცნიერული საზოგადოების რჩეულ. განყ-ბის ნაციონალურ პრეზიდენტად. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, ოქტ. რევ., „საპატიო ნიშნის“ ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: გინეკოლოგია, თბ., 1940 (მე-4 გამოც., თბ., 1969); ქალთა უშვილობა, თბ., 1944; Генитальный рак и его распространение, Тб., 1968; Попытка хирургического вмешательства при синдроме Штейна-Левенталя: гормональный и хирургический метод лечения, Тб., 1963.

შუშანიკი, ქართლის პიტიახშის ვარსქენის მეუღლე (V ს. II ნახ.), სომეხი მხედართმთავრის ვარდან მამიკონიანის ასული. როდესაც საქართველოში ირანის პოლიტიკის გამტარებელმა ვარსქენმა უარყო ქრისტიანობა და ცეცხლთაყვანისმცემლობა მიიღო, შ. გაემიჯნა ქმარს. ვარსქენმა ის საპყრობილეში ჩასვა და უღმობლად სტანჯა და გვემა იგი. შ. დიდი სულიერი მხნეობით გაუძლო ტანჯვას და სახელი გაითქვა მთელს ქართლში. შ. გარდაიცვალა ციხეში ტანჯვის მეშვიდე წელს. შ.-ისა და ვარსქენის დაპირისპირებამ სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი მნიშვნელობა მიიღო: ქრისტიანობისა და სამშობლოს დამოუკიდებლობისათვის წამებული შ. ქართ. ეკლესიამ წმინდანად შერაცხა. შ.-ის ღვაწლი და ცხოვრება აღწერა იაკობ ცურტაველმა (იხ. „შუშანიკის წამება“).

შუშენსკოე, დაბა რსფსრ კრასნოიარსკის მხარეში, მდ. დიდი შუშისა და ენისეის შესართავთან, შუშენსკოეს რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგ., მინუსინსკიდან 60 კმ. რძის საკონსერვო კომბინატი, ლუდის ქ-ნა, მეფრინველეობის, სოფლის ფ-კები. საბჭ. მეურნეობა-ტექნიკუმი.

მეტად ხელოვნურლება შ.-ს იყენებდა პოლიტ. დამნაშავეთა გადასახლების ადგილად. აქ გადასახლებული იყვნენ დეკაბრისტები, პოლ. რევოლუციონერები, ხალხოსნები. 1897 წ. 8 მაისიდან 1900 წ. 20 იანვ.-მდე შ.-ში გადასახლებული იყო ვ. ი. ლენინი. 1898 წ. 7 მაისს მასთან ჩავიდა ნ. კრუპსკაია დედასთან ერთად. შ.-ში ყოფნისას ვ. ი. ლენინმა 30-ზე მეტი ნაწარმოები დაწერა. შ.-ში არის ვ. ი. ლენინის სახლ-მუზეუმი, მემორიალური მუზეუმ-ნაკრძალი „ვ. ი. ლენინის ციმბირის გადასახლება“, რ-შიც შედის 2 სახლი, სადაც ცხოვრობდნენ ვ. ი. ლენინი და ნ. კრუპსკაია, აგრეთვე 25 გლეხური კარ-მიდამო და სხვა შენობები (შ.-ს რეკონსტრუქციის გეგ. ავტორები არიან არქიტ. ლ. პეტროვი, ვ. გორელოვი, მემორიალური კარ-მიდამოს რეკონსტრუქციის პროექტებისა — არქიტ. ბ. გნედოვსკი, ა. კლიმანოვი; საკარმიდამო კომპლექსებისა — არქიტ. მ. სემიონოვი, ლ. შულეიკო, ე. ჩერნიკოვი).

შუშიაშვილი ფილიპე კირილეს ძე [4 (16). II 1886, სოფ. მაჩხაანი, ახლანდ. დედოფლისწყაროს რ-ნი, — VIII, 1918, ვლადიკავკაზი, ახლანდ. ორჯონიკიძე], რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში და ჩრდილო კავკასიაში. 1906—07 რევოლუციური პროპაგანდას ეწეოდა და რევ. გამოსვლებს ხელმძღვანელობდა. 1906 დააპატიმრეს და ციმბირში სამუდამო გადასახლება მიუსაჯეს, საიდანაც დაბრუნდა 1917 თებერვლის რევოლუციის შემდეგ. 1918 დუშეთის მაზრის გლეხთა აჯანყების ერთ-ერთი ხელმძღვანელი. აჯანყების შემდეგ აირჩიეს დუშეთის სამაზრო აღმასკომის თავ-რედ. მან შექმნა სამხ. რევ. შტაბი, რ-მაც უთითი ერთობა დაამყარა თერგის საბჭ. რესპუბლიკასთან. მენშევიკების მიერ აჯანყების ჩახშობის შემდეგ შ. თავის რაზმთან ერთად გადავიდა ვლადიკავკაზში, სადაც აქტიური მონაწილეობა მიიღო თეთრგვარდიელებისაგან ვლადიკავკაზის დაცვაში. აქ მტერთან

ერთ-ერთი შეტაკების დროს გმირულად დაიღუპა. დაჯილდოებულია წითელი დროშის ორდენით (1924). სიკვდილის შემდეგ ზ. გაგუაშვილი.

შუშითა, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (შუწის სოფსაბჭო), მდ. ლიახვის ნაპირზე. ზ. დ. 1180 მ, ჯავიდან 6 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 25 კმ. ჯავის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ქვემო შუწეში (1 კმ).

შუშნიგი (Schuschnigg) კურტ (14. XII. 1897, რივა, იტალია,— 18. XI. 1977, ინსბრუკი, ავსტრია), ავსტრიის პოლიტიკური და სახელმწიფო მოღვაწე, ქრისტიანულ-სოციალური კავშირის პარტიის ერთ-ერთი ლიდერი. 1932—34 იუსტიციის, 1933—34 განათლების მინისტრი, 1934—38 კანცლერი. 1936 შ-ის მთავრობამ ფაშისტურ გერმ. მთავრობასთან დადო შეთანხმება, რ-ის თანახმადაც ავსტრია თავის პოლიტიკას გერმ. ინტერესებს უქვემდებარებდა; 1938 თებ. შ-ის მთავრობამ ხელი მოაწერა ჰიტლერთან შეთანხმებას, ამ ხელშეკრულებით შ-ის მთავრობაში მინისტრების პოსტები დაიკავეს ნაციონალ-სოციალისტებმა, დაიწყო ანშლუსი (1938, მარტი). 1941—45 შ. საკონცენტრაციო ბანაკში იმყოფებოდა. განთავისუფლების შემდეგ (1945) ემიგრაციაში წავიდა აშშ-ში, სადაც 1967-მდე ცხოვრობდა.

შუშპარი, უძველესი ქართული ხალხური საკულტო ცეკვა მთვარის მსახურებისადმი მიძღვნილი ფერხული.

შუცბუნდი (გერმ. Schutzbund — თავდაცვის კავშირი), ავსტრიის სოციალ-დემოკრატიული პარტიის გასამხედროებული ორგანიზაცია 1920—30-იან წლებში. დაარსდა 1923 მასების მოთხოვნით, რეაქციის შეიარაღებული ორგანიზაციებისაგან რესპ. დასაცავად. ს-დ პარტიის ლიდერების კაპიტულანტურ პოლიტიკას ატარებდნენ რეფორმისტები და შ-ს არ აძლევდნენ საშუალებას აქტიურად ემოქმედა. შ-ში გაერთიანებული კომუნისტების მიდამო 1934 ლინცში, ვენასა და სხვა ქ-ების შუცბუნდელები იარაღით ხელში გამოვიდნენ რეაქციისა და ფაშიზმის წინააღმდეგ, მათთან ერთად იბრძოდნენ კომუნისტები და უპარტიო მუშები. რამდენიმე დღის შეუპოვარი ბრძოლის შემდეგ მათი გამოსვლა სასტიკად ჩაახშეს. ბევრი შუცბუნდელი გამოვიდა ს-დ პარტიიდან და ავსტრ. კომპარტიაში შევიდა.

შუხაევი ვასილი ივანეს ძე (12. I. 1887, მოსკოვი,— 14. IV. 1973, თბილისი), რუსი საბჭ. ფერმწერი და გრაფიკოსი. საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1962). სწავლობდა პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1906—12). ცხოვრობდა საფრანგეთში (1920—35). აქტიურად მონაწილეობდა 20—30-იან წლებში პარიზში, ევროპასა და აშშ-ში მოწყობილ საერთაშორისო გამოფენებში. 1921—35 იმოგზაურა იტალიაში, ესპანეთში, ჩრდ. აფრიკაში. 1947-იდან ცხოვრობდა თბილისში. 1968—73 პედ. საქმიანობას ეწეოდა თბილ. სამხატვრო აკადემიაში (1963-იდან პროფესორი). შექმნა გამოჩენილ ადამიანთა საინტერესო პორტრეტული გალერეა (ო. შალიკაშვილი, 1934, მ. ვაშელი, 1949; თ. ჭავჭავაძე, 1944, ლ. ახვლედიანი, 1950—ყველა საქართვ. სურათების გალერეა, თბილისი) და სხვ.

შუხარდტი (Schuchardt) ჰუგო (4. II. 1842, გოთა,— 21. IV. 1927, გრაცი), გერმანელი და ავსტრიელი ენათმეცნიერი. ჰალეს (1873-იდან) და გრაცის (1876—1900) უნ-ტების პროფესორი. შ-ის მეცნიერული შრომები ეძღვნება რომანული ფილოლ. და ზოგადი ენათმეცნ. პრობლემებს. სწავლობდა ბალკ. ლათინურს, რომანულ და სხვა ინდოევრ. ენებს, აგრეთვე ბასკურს, კავკასიურ, სემიტურ-ქამიტურ, უნგრულსა და სხვ. ენებს; წამოაყენა იდეები „ენათა შერევის", ზოგიერთი ენის წინაისტორიის ურთიერთობის შესახებ, ლექსიკისა და გრამატ. ურთიერთმიმართების შესახებ. შ-ის შეხედულებებმა გავლენა მოახდინა საზღვარგარეთის ენათმეცნიერების რიგ მიმართულებებზე.

თხზ.: Избранные статьи по языкознанию, М., 1950.

შუხოვი ვლადიმერ გრიგოლის ძე [16 (28). VIII. 1853, ქ. გრაივორონი, ახლანდ. ბელგოროდის ოლქი,— 2. II. 1939, მოსკოვი], საბჭ. ინჟინერი და მეცნიერი, საპატიო აკადემიკოსი (1929), შრომის გმირი (1932). საიმპერატორო ტექ. სასწავლებლის (ახლანდ. ნ. ბაუმანის სახ. მოსკ. უმაღლესი ტექ. სასწავლებლის) დამთავრების (1876) შემდეგ მივლინებული იყო აშშ-ში. შ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება ნავთობის მრეწველობის ტექნიკას, თბოტექნიკასა და სამშენებლო საქმეს. შ-მა გაიანგარიშა და ააგო რუსეთის პირველი ნავთობსადენი (1878), შექმნა საქვეყნოდ ცნობილი წყალმილიანი ორთქლის ქვაბი, დაამუშავა მსუბუქი, ეკონ. გადახურვის კონსტრუქციები (კიდული ბადური, ლითონის თაღური, ბადური კამარა და ორმაგი სიმრუდის კამარა), ორიგინ. კონსტრ. კოშკები, ხიდები და სხვ. მიენიჭა ვ. ი. ლენინის სახ. პრემია (1929).

ლიტ.: Лобачёва Л. С., Владимир Григорьевич Шухов, წგნ. Люди русской науки, М., 1965.

შუხუთი, ლანჩხუთის რ-ნის სოფლებს ზედა შუხუთისა და ქვედა შუხუთის შუა. სახელწოდება 1962 სოფლების ცენტრში აღმოჩნდა დიდებულის სასახლის ნანგრევები. ამ ანსამბლში უნდა ყოფილიყო სასახლე, ეკლესია, აბანო და სხვა საცხოვრებელი ნაგებობანი. სასახლე ორ- ან სამსართულიანი ყოფილა. შემორჩენილია პირველი სართულის კედლები, ეს სართული შედგებოდა დიდი დარბაზისა და რამდენიმე ოთახისაგან. სასახლის სამხრ. კედელი ფერდობზე მდგარა და იქ თაღედიანი სარდაფი ყოფილა გამართული. ნაპოვნია მცირე რაოდენობით ძ. წ. სამზარეულო ჭურჭელი და ეკლესიის სამრეკლოსათვის დამახასიათებელი წელში გამოყვანილი აგურები. სასახლის ჩრდ.-დას.-ით გამოვლენილია აბანოს ნანგრევები. აბანო ანფილადური რიგით განლაგებული შენობა ყოფილა. მისაღები-გასახდელი (apodyterium), რ-საც მოზაიკის იატაკი ჰქონია. გამოყენებულია ნაირფერი ბიზანტიური ქვები. ამ სათავსოს დას. ნაწილში ცივი წყლის პატარა აუზია, ხოლო მარცხ. სათავსში (frigidarium) — დიდი აუზი, რ-იც შესაძლოა საცურაო იყო. აბანოს მომსახურე დას.-ით გამოყოფილი თბილი წყლის საბანაო სათავსი (teridarium), რ-იც კარით უშუალოდ უკავშირდება ცხელ საბანაოს (caldarium). მის დას.-ით კი პატარა საქვაბეა, აქ დადგმული ქვაბიდან ცხელი წყალი კარავ. მილებით აბანოს აუზებში გადიოდა. ქვემოდან ცხელი ჰაერი აცხელებდა ცხელი საბანაოს იატაკს და კედლებს, ხოლო თბილ საბანაოში — მხოლოდ იატაკს. ცივ წყალს აბანო მილებით იღებდა სამხრ.-დას.-ით მდებარე ხეობიდან. აბანო IV—V სს.-ით თარიღდება. პ. ზაქარაია.

შქა[illegible], სოფელი აფხ. ასსრ გალის რ-ნში (საბერიოს სოფსაბჭო), მდ. ერისწყლის ხეობაში. ზ. დ. 250 მ, გალიდან 26 კმ. საბერიოს კოლ-ბა „განთიადი" (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა). საშ. სკოლა სოფ. საბერიოში (2 კმ).

შქერი (Rhododendron ponticum), მარადმწვანე მაღალი (3—4 მ-მდე), ზოგჯერ ნახევრად გართხმული ბუჩქი მანანასებრთა ოჯახისა. ტყავისებრი მოგრძო-ლანცეტა ფოთლები და საკმაოდ ლამაზი მოიისფრო-მეწამული ყვავილები აქვს. ყვავილობს მაის-ივნისში, ზოგჯერ, თუ თბილი შემოდგომაა, მეორედ აყვავდება ხოლმე ოქტ.-შიც უმთავრესად გავრცელებულია დას. საქართველოში — კოლხეთში, შესამჩნევ ფლორის რელიქტია. იზრდება ქვეტყედ, ზ. დ. 1800 მ-მდე. ფოთლოვან ტყეებში; ხშირად ქმნის თავისებურ ფორმაციას — შქერიანს. მცენარის ყველა ნაწილი შხამიანია. ფოთოლი შეიცავს მთრიმლავ ნივთიერებებს. შქერანი სამარაგო საქ. მეურნეობაში იყენებენ. დეკორ. მცენარეა.

მ. დავლიანიძე.

შქმერი, სოფელი ონის რ-ნში, რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ხეორის (რიონის მარცხ. შენაკადი) ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები- შ., უწლევი, ხარისთვალი). ზ. დ. 1720 მ, ონიდან 25 კმ. შქმერის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა ონში. ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფეხურის პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. მახლობლად არის კარსტული მღვიმე.

შქმერის უღელტეხილი, უღელტეხილი რაჭის ქედზე. სიმაღლე 1750 მ. აგებულია ცარცული კირქვებით. დაფარულია შერეული ტყით. შიგ გადის ლანჩხუთი. აკავშირებს მდ.-ების რიონისა და ყვირილის აუზებს.

გ. მარგველაშვილი.

შყალერი, სოფელი მესტიის რ-ნში (ლატალის სოფსაბჭო), სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ენგურის ხეობაში. ზ. დ. 1350 მ, მესტიიდან 9.5 კმ. ლატალის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა მეზობელ სოფ. იენაშში (1.5 კმ).

შჩედრინი როდიონ კონსტანტინეს ძე (დ. 16. XII. 1932, მოსკოვი), საბჭ. კომპოზიტორი, პიანისტი. სსრკ სახ. არტისტი (1981). 1955 დაამთავრა მოსკ. კონსერვატორია კომპოზიციისა და ფორტეპიანოს სპეციალობით (ხელმძღვ. ი. შაპორინი და ი. ფლიერი). ნაწარმოებები: ოპერები — „არა მარტო სიყვარული" (1961), „მკვდარი სულები" (1977), ბალეტები — „კუზიანი კვიცი" (1960), „კარმენ სიუიტა" (1967), „ანა კარენინა" (1972), „თოლია" (1980), „მანდილოსანი ძაღლით" (1985); ორატორია „ლენინი ხალხის გულშია" (1969), „პოეტორია" (ვოკალურ-სიმფონიური კონცერტი, 1968), 2 სიმფონია (1957, 1965), 2 კონცერტი ორკესტრისათვის „მხიარული ჩასტუშკები" (1963) და „ზარები" (1968), 3 საფორტეპიანო კონცერტი (1954, 1966, 1973), 24 პრელუდია და ფუგა (1970), პოლიფონიური რვეული (1972). 1965—69 — მოსკოვის კონსერვატორიის პედაგოგი. სსრკ კომპ. კავშირის მდივანი (1962-იდან), რსფსრ კომპ. კავშირის თავ-რე (1973-იდან). თანამედროვე საბჭოთა მუსიკის თვალსაჩინო წარმომადგენელი. სსრკ სახელმწ. პრემია (1972), ლენინური პრემია (1984). ბავარიის ხელოვნ. აკად. საპატიო წევრი (1976), მშვიდობის დაცვის საბჭოთა კომიტეტის წევრი (1962-იდან). დაჯილდოებულია 2 ორდენით და მედლებით.

ლიტ.: Тараканов М., Творчество Родиона Щедрина, М., 1980.

შჩედრინი სემიონ თეოდორეს ძე [6 (17). IV. 1745, პეტერბურგი,— 1 (13). IX. 1804, იქვე], რუსი ფერმწერ-პეიზაჟისტი. ფ. თ. შჩედრინის ძმა. სწავლობდა პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1759—67), იყო აკად. პენსიონერი პარიზსა (1767—69) და იტალიაში (1769—72). 1776-იდან პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1779-იდან აკადემიკოსი, 1789-იდან ადიუნქტ-რექტორი). სენტიმენტალიზმის წარმომადგენელი. ნამუშევრები: „ქვის ხიდი გატჩინაში, კონეტაბლის მოედანთან" (1799—1800), „პეტერბურგის მიდამოების ხედი" (1780-იანი წწ. — ორივე ტრეტიაკოვის გალერეა, მოსკოვი) და სხვ. შ-ის შემოქმედებამ ხელი შეუწყო პეიზაჟის, როგორც დამოუკიდებელი ჟანრის, დამკვიდრებას რუს. ფერწერაში, შესძინა მას ეროვნ. ხასიათი.

შჩედრინი სილვესტრ ფეოდოსის ძე [2 (13). II. 1791, პეტერბურგი,— 27 X. (8 XI). 1830, სორენტო], რუსი ფერმწერ-პეიზაჟისტი. რუს. რეალისტური პეიზაჟის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. მოქანდაკე ფ.

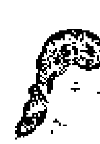

ვ. შუხაევი. მხატვრის [illegible] პორტრეტი. 1949. საქართველოს სურათების გალერეა. თბილისი.

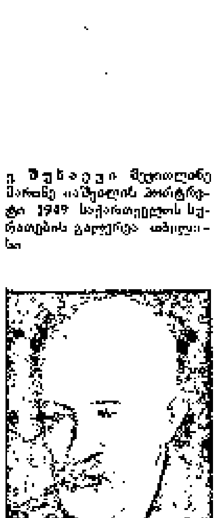

ვ. შუხოვი.

რ. შჩედრინი.

ს. ფ. შჩედრინი. ავტოპორტრეტი. 1817. ტრეტიაკოვის გალერეა. მოსკოვი.

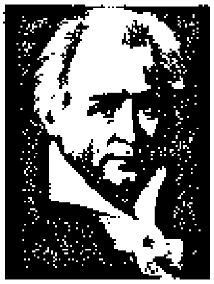

ს. შჩედრინი.

თ. შჩედრინის შვილი. სწავლობდა პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1800—12). 1818-იდან იყო სამხატვრო აკად. პენსიონერი იტალიაში. თავდაპირველად ქმნიდა კლასიცისტური ხასიათის პეიზაჟებს. იტალიაში ბუნებიდანვე შეისწავლა ნატურა, აკვირდებოდა შუქისა და ჰაერის მოქმედებას, ისწრაფოდა ბუნებრიობისა და ლირიკული განწყობილებისაკენ ნამუშევრებში „ძველი ნავსადგური სორენტოში“, „ტერასა კაპრიზე“, „სორენტოს ხედი ნეაპოლიდან“ (ზეთი — 1826, ტრეტიაკოვის გალერეა, მოსკოვი) გადმოცემულია ბუნების პოეტურობა. შ. თანდათან მეტ ადგილს უთმობდა ჟანრობრივ მოტივებს სერია „სორენტოს ტერასები“ (1825—28) გამსჭვალულია ყოველდღიური ცხოვრების სილამაზით. ემოციური, რომანტიკულია „მთვარიანი ღამე ნეაპოლში“ (1828—29, ზეთი — ტრეტიაკოვის გალერეა, მოსკოვი) შ-ის მიღწევები პლენერის დარგში ახ. ეტაპი იყო რუს. პეიზაჟურ ფერწერაში.

ლიტ.: Конопаева М., С. Ф. Щедрин, კრ. Материалы по русскому искусству, т. 1, Л., 1928. Фёдоров-Давыдов А., Русский пейзаж XVIII — начала XIX века, М., 1953.

შჩედრინი ფეოდოსი თეოდორეს ძე [1751, პეტერბურგი, — 19 (31) I 1825, იქვე], რუსი მოქანდაკე, ს. თ. შჩედრინის ძმა. სწავლობდა პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1764—70). ნ. ჟილესთან იყო სამხატვრო აკად. პენსიონერი ფლორენციასა და რომში — 1773—75, პარიზში — 1775—85. 1794-იდან აკადემიკოსი. მოღვაწეობას ეწეოდა პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1818-იდან რექტორი) თავდაპირველად ბაროკოს ტრადიციების მიმდევარი (მკვეთრი დინამიკით შესრულებული ფიგურა „მარსია“, თაბაშირი, 1776, სსრკ სამხატვრო აკად. მუზეუმი, ლენინგრადი), 1770-იანი წწ. ბოლოდან შ. რუს. კლასიციზმის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წარმომადგენელია. შ-ის დაზგური ნამუშევრებისათვის დამახასიათებელია სახეთა კლასიკური სიცხადე, დახვეწილი, ფაქიზი მოდელირება („მძინარე ენდიმიონი“, ბრინჯაო, 1779; „ვენერა“, მარმარილო, 1792; ორივე — რუს. მუზეუმი, ლენინგრადი). შ. იყო მონუმ.-დეკორ. პლასტიკის ოსტატი (ფიგურები საადმირალოს ცენტრ. კოშკის კოლონადასა და ატიკზე, „ზღვის ნიმფები“, კირქვა, 1812—13 და სხვ.).

მ. შჩეპკინი.

ლიტ.: Каганович А., Ф. Ф. Щедрин, М., 1953.

შჩეპკინა-კუპერნიკი ტატიანა ლვოვის ასული [12 (24) I. 1874, მოსკოვი, — 27 VII 1952, იქვე], რუსი საბჭ. მწერალი, მთარგმნელი, რსფსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1940). 1892-იდან წერდა პიესებს, ლექსებს, მოთხრობებს. ეკუთვნის აგრეთვე თარგმანები (ე. როსტანი, ლოპე დე ვეგა, მოლიერი, გოლდონი), მემუარები, ნარკვევები და სხვ.

შჩეპკინი მიხეილ სემიონის ძე [6 (17) XI. 1788, სოფ. კრასნოე, ობოიანის მაზრა, ახლანდ. ბელგოროდის ოლქი, — 11 (23). VIII. 1863, იალტა], რუსი მსახიობი, რუს. თეატრ. ხელოვნ. რეფორმატორი და რეალიზმის ფუძემდებელი. 1797-იდან სწავლობდა მცირე ხან სასწავლებელში. სცენაზე მოღვაწეობა დაიწყო 1805. მისი ნიჭის თაყვანისმცემლებმა ფული შეაგროვეს და 1822 ყმობიდან გამოისყიდეს. 1823-იდან გარდაცვალებამდე იყო მოსკ. მცირე თეატრის მსახიობი. შ-ის საზ. შემოქმედებითი მრწამსის ჩამოყალიბებაზე დიდი გავლენა მოახდინა ა. პუშკინმა, ნ. გოგოლმა, ვ. ბელინსკიმ, ა. გერცენმა, ტ. შევჩენკომ და სხვ., რ-ებთანაც მას ახლო მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა. ცენზურის აკრძალვის მიუხედავად, შ. მაინც აღწევდა მათი პიესების დადგმას.

შ-მა გადატრიალება მოახდინა რუს. სასცენო ხელოვნებაში, დაუახლოვა იგი პუშკინისა და გოგოლის რეალიზმს, განამტკიცა მსახიობის ზნეობრივ-განმანათლებლური ფუნქციები, მისი მოქალაქეობრივი მისია, შეიმუშავა ცხოვრებისეულ გამოცდილებაზე დაფუძნებული შემოქმედებითი მეთოდი. მისი აზრით, მსახიობი მოქმედი პირის ახლოს კი არ უნდა იდგეს, არამედ უნდა სწვდეს მის სულს. შ-მა უდიდეს წარმატებას მიაღწია რუს. სატირულ დრამატურგიაში, შექმნა თავადაზნაურული წრის წარმომადგენელთა თაობის გამომხატველი ტიპური სახეები: ფამუსოვი (გრიბოედოვის „ვაი ჭკუისაგან“), ჰოროდნიჩი და კოჩკარიოვი (გოგოლის „ქორწინება“), ბარონი (პუშკინის „ძუნწი რაინდი“) და სხვ., აგრეთვე თვითმყოფი ხალხ. ხასიათები: მეზღვაური (სოვაჟისა და დელურიეს „მეზღვაური“), მაკოგონენკო (კოტლიაროვსკის „პოლტაველი ნატალკა“), შელმენკო (კვიტკა-ოსნოვიანენკოს „შელმენკო-დენშჩიკი“) და სხვ. შ-ის შესრულება გამოირჩეოდა უდიდესი ტემპერამენტით, იუმორით, ცხოვრებისეული სიმართლით, ფსიქოლ. სიღრმით. შ-ის წერილებში, მოგონებებში, მოწაფეებთან საუბრებში ჩამოყალიბებული მოსაზრებები მსახიობის შემოქმედებაზე შემდგომ საფუძვლად დაედო სტანისლავსკის სისტემას.

ლიტ.: Гриц Т. С., М. С. Щепкин. Летопись жизни и творчества, [М., 1966]. М. С. Щепкин. Записки. Письма. — Современники о Щепкине, М., 1952.

ლ. შჩერბა.

შჩერბა ლევ ვლადიმერის ძე [20 II (3. III). 1880, პეტერბურგი, — 26 XII 1944, მოსკოვი], რუსი საბჭ. ენათმეცნიერი, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1943). ლენინგრ. ფონოლოგიური სკოლის დამაარსებელი, ფონემის თეორიის ერთ-ერთი ავტორი. დაამთავრა პეტერბ. უნ-ტი (1903). მოღვაწეობდა ზოგადი ენათმეცნ., ექსპერ. ფონეტ., ლექსიკოგრაფიისა და გრამატ. თეორიის დარგებში, აგრეთვე რუს. და უცხოური ენების სწავლების მეთოდიკაში.

თხზ.: Языковая система и речевая деятельность, Л., 1974.

ლ. შჩერბაკოვი.

შჩერბაკოვი დიმიტრი ივანეს ძე [1 (13). I 1893, ნოვოჩერკასკი, ახლანდ. როსტოვის ოლქი, — 25 V. 1966, მოსკოვი], საბჭ. გეოლოგი და გეოქიმიკოსი, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1953). ვ. ვერნადსკისა და ა. ფერსმანის მოწაფე. 1922 დაამთავრა ტავრიდის (ახლანდ. სიმფეროპოლის) უნ-ტი. 1938—41 ხელმძღვანელობდა სსრკ მეცნ. აკად. გეოლ. მეცნ. ინ-ტის მინერალოგიისა და გეოქიმ. სექტორს. 1943—48 — სექტორს მინერალური ნედლეულის საკავშ. ინ-ტში. 1963-იდან ხელმძღვანელობდა 2 სამეცნ. განყ-ბას სსრკ მეცნ. აკად. მადნეულ საბადოთა გეოლ., პეტროგრაფიის, მინერალოგიისა და გეოქიმ. ინ-ტში. 1953—63 იყო სსრკ მეცნ. აკად. გეოლ.-გეოგრ. მეცნ. განყ-ბის აკადემიკოს-მდივანი. შ-ის შრომები ძირითადად შეეხება იშვიათ ელემენტთა გეოქიმ., შუა აზიის, კოლის ნ-კ-ის, ამიერბაიკალეთის, კავკასიისა და სხვ. სასარგებლო წიაღისეულის საბადოთა გეოლ. და შეფასების საკითხებს. მისი სახელი ეწოდა მინერალს — შჩერბაკოვიტი — $(K, Na, Ba)_3 (Ti, Nb)_2O_2[Si_4O_{12}]$. ლენინური პრემია (1965). დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 3 სხვა ორდენით, აგრეთვე მედლებით.

თხზ.: Избр. труды, т. 1—3, М., 1969—71.

შჩერბატსკოი თეოდორე იპოლიტის ძე [30. VIII (11. IX). 1866, კიელცე, პოლონეთი, — 18. III 1942, ბოროვოე, აკმოლინსკის ოლქი, (ყაზახეთი)], საბჭ. ინდოლოგი, ტიბეტოლოგი და ბუდოლოგი, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1918). დაამთავრა პეტერბურგის უნ-ტი (1889), 1900-იდან პეტერბ. უნ-ტის პროფესორი. ს. ოლდენბურგთან ერთად დააარსა სერია „Bibliotheca Buddhica“ (1897-იდან). 1928-იდან ლენინგრადში სათავეში ჩაუდგა ბუდისტური კულტ. ინ-ტს, რ-იც შემდეგში გადაკეთდა სსრკ მეცნ. აკად. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტის ინდ.-ტიბეტ. კაბინეტად. 1910 გაემგზავრა ინდოეთში ბუდისტური სამეცნ. ლიტ-რის შესასწავლად სანსკრიტზე. ძირითადი შრომები ეძღვნება ბუდიზმის ფილოსოფიას, ჩრდ. ბუდიზმის მაჰაიანის ფილოს. საფუძვლების ანალიზს. შ. არის ბუდოლოგიის რუს. სკოლის დამაარსებელი. თარგმნა და გამოსცა სანსკრიტული და ტიბეტური ლიტ-რის ძეგლები. დიდი ბრიტ., გერმ. და საფრ. სამეცნ. საზ-ების საპატიო წევრი.

თხზ.: Теория познания и логика по учению позднейших буддистов, ч. 1—2, СПб., 1903—09.

ვ. შჩერბიცკი.

შჩერბინა ბორის ევდოკიმის ძე (დ. 5. X. 1919, ქ. დებალცევო, დონეცკის ოლქი), საბჭ. სახელმწიფო და პარტიული მოღვაწე, სოციალ. შრომის გმირი (1983). სკკპ წევრი 1939-იდან. დაამთავრა ხარკოვის რკინიგზის ტრანსპ. ინ-ტი (1942), უკრ. კპ ცკ-თან არსებული რესპ. პარტ. სკოლა (1948). 1942—44 კომკავშირულ სამუშაოზე იყო. 1944-იდან პარტიულ სამუშაოზე. 1948—50 უკრ. კპ ხარკოვის ორჯონიკიძის რაიკომის მდივანი, 1950—51 უკრ. კპ ხარკოვის საქალაქო კომიტეტის მდივანი. 1951—61 სკკპ ირკუტსკის საოლქო კომიტეტის მდივანი, მეორე მდივანი. 1961—73 სკკპ ტიუმენის საოლქო კომიტეტის პირველი მდივანი. 1973—84 სსრკ ნავთობისა და გაზის მრეწვ. საწარმოთა მშენებლობის მინისტრი. 1984 იანვრიდან სსრკ მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილე. 1961-იდან სკკპ ცკ-ის წევრობის კანდიდატი, 1976-იდან სკკპ ცკ-ის წევრი. სსრკ V—XI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 4 ლენინის ორდენით, ოქტომბრის რევოლუციის ორდენით, 2 შრომის წითელი დროშის ორდენით, აგრეთვე მედლებით.

შჩერბიცკი ვლადიმერ ვასილის ძე (დ. 17 II 1918, ვერხნედნეპროვსკი, ახლანდ. დნეპროპეტროვსკის ოლქი, უკრ. სსრ), საბჭ. პარტიული და სახელმწიფო მოღვაწე, ორგზის სოციალ. შრომის გმირი (1974, 1977). სკკპ წევრი 1941-იდან. 1941 დაამთავრა დნეპროპეტროვსკის ქიმ.-ტექნოლ. ინ-ტი. 1941—45 საბჭ. არმიაში იყო. 1946-იდან მუშაობდა საინჟინრო-ტექნიკურ თანამდებობებზე დნეპროძერჟინსკში. 1948—51 უკრ. კპ დნეპროძერჟინსკის ქალაქკომის მეორე მდივანი. 1951—52 სკკპ ცკ-ის პარტორგი დნეპროძერჟინსკის ძერჟინსკის სახ. მეტალ. ქ-ნაში. 1952—54 უკრ. კპ დნეპროძერჟინსკის ქალაქკომის პირველი მდივანი. 1954—55 უკრ. კპ დნეპროპეტროვსკის საოლქო კომიტეტის მეორე, 1955—57 პირველი მდივანი. 1957—61 უკრ. კპ ცკ-ის მდივანი. 1961—63 უკრ. სსრ მინისტრთა საბჭოს თავ-რე. 1963—65 უკრ. კპ დნეპროპეტროვსკის საოლქო კომიტეტის პირველი მდივანი. 1965—72 უკრ. სსრ მინისტრთა საბჭოს თავ-რე. 1972-იდან უკრ. კპ ცკ-ის პირველი მდივანი. 1956—61 სკკპ ცენტრ. სარევიზიო კომისიის წევრი. 1961-იდან სკკპ ცკ-ის წევრი. 1961—63 და 1965—66 სკკპ ცკ-ის პრეზიდიუმის წევრობის კანდიდატი. 1966-იდან სკკპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრობის კანდიდატი, 1971 აპრ-იდან სკკპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრი. 1957-იდან უკრ. კპ ცკ-ის პრეზიდიუმის წევრი. 1966-იდან უკრ. კპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრი, სსრკ V—XI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი, 1972-იდან უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის წევრი. დაჯილდოებულია 6 ლენინის ორდენით, 2 ოქტომბრის რევოლუციის ორდენით, აგრეთვე მედლებით.

შჩეცინი (Szczecin), ქალაქი და ნავსადგური პოლონეთში, მდ. ოდრის ქვემოწელში, ბალტიის ზღვიდან 65 კმ. შჩეცინის სავოევოდოს ადმ. ცენტრი. 390,5 ათ. მცხ. (1982). ზემო სილეზიის ქვანახშირის აუზის „საზღვაო ჭიშკარი“ (ქვანახშირის, იმპორტ. რკინის მადნისა და მარცვლეულის გადატვირთვა). პოლ. სრ-ის საერთაშ. ტრანზი-

ტის მთავარი ნავსადგური. განვითარებულია გემთმშენებლობა და მანქანათმშ. სხვა დარგები, მეტალურგია, ვისკოზის აბრეშუმის, სუპერფოსფატის, ქაღალდის, ცემენტის წარმოება, ავეჯის, ხის დასამუშ., საკვებისა მრეწველობა. პოლიტექ., სამედ., სას.-სამ. ინ-ტები, უმაღლესი საზღვაო სკოლა.

შემორჩენილია ქალაქის სიმაგრეთა ნანგრევები (XIII—XIV სს.) და ბარიკოული კარი (XVIII ს.), გოთიკური რატუშა (XIII ს.) და წმ. პეტრე-პავლეს კოსტიოლი (XV ს. II ნახ.), რენესანსის სტილის ციხე-დარბაზი (დაიწყო XIV ს., გადააკეთეს XV ს. — XVII ს. დასაწყისში), გოთიკის, ბაროკოსა და კლასიციზმის სტილის შენობები.

შჩეცინის სავოევოდო (Województwo Szczecinskie), ადმ.-ტერ. ერთეული ჩრდ.-დას. პოლონეთში, ბალტიის ზღვის სანაპიროზე. ფართ. 10 ათ. $კმ^2$. მოსახლ. 915 ათ. კაცი (1982), აქედან 70,9% ქალაქშია. ცენტრიხ ადმ. ც.— ქ. შჩეცინი. შ. ს. სამრეწველო-სასოფლო-სამეურნეო რ-ნია. განვითარებულია მანქანათმშ. (გემები, ლოკომოტივები და სხვ.), მეტალ., ქიმ., ავეჯის, ხის დამამუშ. მრეწველობა. მოჰყავთ ხორბალი, შაქრის ჭარხალი, ქერი, ჭვავი, კარტოფილი, რაფსი. სახორცე-სარძეო მესაქონლეობა და მეღორეობა ვითარდება. მთავარი ნავსადგურებია შჩეცინი და სვინოუისცე. გადის ქვანახშირი, შემოაქვთ რკინის მადანი, ფოსფატები, მარცვლეული. ნაოსნობა მდ. ოდერსა და ბალტიის ზღვის შჩეცინის ყურეში.

შჩეცინის ყურე (Zalew Szczecinski), ყურე ბალტიის ზღვაში, გდრ-ისა და პოლონეთის საზღვარზე. სიგრძე 23 კმ, სიგანე 46 კმ, სიღრმე ფარვატერზე 8,5 მ-მდე. ერთვის მდ. ოდრა (ოდერი). მნიშვნელოვანი ნავსადგურია შჩეცინი (მდ. ოდერზე).

შჩიგრი, ქალაქი რსფსრ კურსკის ოლქში. შჩიგრის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგური კურსკ—კასტორნაიას ხაზზე. საწარმოო გაერთიანება „ელიტმში", ელექტროსამშ. ქარხანა, რკინაბეტონის ნაკეთობათა, ავეჯის ქ-ნები. კვების მრეწველობა (შვრის პროდუქტების კომბინატი, კარაქის ქ-ნა, ხორც-, ფრინველკომბინატი). ქალაქია 1779-იდან.

შჩიპაჩოვი სტეფანე პეტრეს ძე [26. XII. 1898 (7. I. 1899), სოფ. შჩიპაჩი, ახლანდ. სვერდლოვსკის ოლქი, — 31. XII. 1979], რუსი საბჭ. პოეტი. სკკპ წევრი 1919-იდან. შ.-ის ძირითადი კრებულებია „ჩემი სამშობლოს ცის ქვეშ" (1937), „ლირიკა" (1939), „ფრონტული ლექსები" (1942), „ლექსები" (1948, სსრკ სახელმწ. პრემია, 1949), პოემებიდან „პავლიკ მოროზოვი" (1950), სსრკ სახელმწ. პრემია მიენიჭა (1951). 1972, 1974 გამოცემულ პოეტურ კრებულებს ახასიათებს სამოქალაქო ლირიზმი, რომელიც თანამედროვე ადამიანის შინაგანი სამყაროს ღრმა წვდომას ემყარება. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით და ხალხთა მეგობრობის ორდენით.

თხზ.: Избр. произв., т. 1—2, М., 1970.

შჩოგოლევი პავლე ელისეს ძე [5 (17). IV. 1877, სოფ. გურიანოვო-კატკოვო, ახლანდ. პანინოს რ-ნი, ვორონეჟის ოლქი,— 22. I. 1931, ლენინგრადი], საბჭ. ისტორიკოსი, ლიტერატურათმცოდნე. 1895-იდან სწავლობდა პეტერბ. უნ-ტში. 1899 გარიცხეს სტუდენტთა მოძრაობაში მონაწილეობისათვის. 1903 გამოაქვეყნა ნაშრომი „ბირველი დეკაბრისტი ვლადიმერ რაევსკი", 1906 — „გრიბოედოვი და დეკაბრისტები". 1906—07 ვ. ბოგუჩარსკისა და ვ. ბურცევთან ერთად სცემდა ჟურნ. „ბილოეს". 1905—17 გამოაქვეყნა დეკაბრისტების მოგონებანი, 1916 — წიგნი „პუშკინის დუელი და სიკვდილი". ოქტ. რევ. შემდეგ გამოსცა დოკუმენტების კრებული „მეფის რეჟიმის დაცემა", „პეტრაშეველები". შ. იყო გამოჩენილი ტექსტოლოგი და წყაროთმცოდნე. აქვს გამოკვლევები რუსეთში რევ. მოძრაობის ისტ. შესახებ, ა. პუშკინის, ა. გრიბოედოვის, მ. ლერმონტოვის შემოქმედებაზე.

შჩოკინო, ქალაქი რსფსრ ტულის ოლქში, მოსკოვი—სიმფეროპოლის საავტ. მაგისტრალზე. შჩოკინოს რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგური ტულა—ორიოლის ხაზზე. 70 ათ. მცხ. (1985). ილუსტ ქვანახშირის განვითარებულია ქიმ. მრეწველობა. არის სამთო მოწყობილობის, საკვებ-მრეწ., ტექნიკური მოწყობილობის სარემონტო ქ-ნები. სამშენ. მასალათა და კვების მრეწვ. საწარმოები. ქიმ.-მექან. და ქიმ. ტექნიკუმები. მხატვრული ლიტერატურის მუზეუმი.

შჩოლკინი კირილ ივანეს ძე [4 (17). V. 1911, თბილისი, — 8. XI. 1968, მოსკოვი], საბჭ. ფიზიკოსი, საბჭ. ატომური ტექ. შემქმნის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი, სსრკ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1953), სამგზის სოციალ. შრომის გმირი (1949, 1951, 1953). სკკპ წევრი 1940-იდან. ყირიმის პედ. ინ-ტის (სიმფეროპოლი) დამთავრების შემდეგ (1932) მუშაობდა სსრკ მეცნ. აკად. ქიმ. ფიზ. ინ-ტში. მისი საინჟინრო-ფიზ. ინ-ტის პროფესორი. მისი ძირითადი შრომები ეხება წვისა და აფეთქების ფიზიკას. წამოაყენა სპინური დეტონაციის თეორია, ექსპერიმენტულად შეისწავლა წვის პროცესი ტურბულენტურ ნაკადში და სხვ. დაჯილდოებულია 4 ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენით, აგრეთვე მედლებით. ლენინური პრემიისა და ორგზის სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი.

1982 წ. 6 მარტს თბილისში, გურამიშვილის ქუჩაზე, გაიხსნა შ.-ის ძეგლი.

თხზ.: Газодинамика горения, М., 1963 (თანაავტ. Я. К. Трошин).

ლიტ.: Асташенков П. Т., Пламя и взрыв, 2 изд., М., 1978.

ჯ. ლომინაძე.

შჩოლკოვო, ქალაქი (1925-იდან) რსფსრ მოსკოვის ოლქში, მდ. კლიაზმის (თვის შენაკადი) ნაპირზე. რკინიგზის სადგური, მოსკოვიდან 35 კმ. 106 ათ. მცხ. (1985). ქიმ., მანქანათსაშ., მსუბუქი მრეწვ. საწარმოები. ქიმ.-მექან. ტექნიკუმი.

შჩორსი ნიკოლოზ ალექსანდრეს ძე [25. V (6. VI). 1895, დასახლება სნოვსკი, ახლანდ. ქ. შჩორსი, ჩერნიგოვის ოლქი, უკრ. სსრ, — 30. VIII. 1919, სოფ. ბელოშიცის მახლობლად, ახლანდ. სოფ. შჩორსოვკა, კოროსტენის რ-ნი, ჟიტომირის ოლქი, უკრ. სსრ, დაკრძალულია სამარაში, ახლანდ. კუიბიშევი]. სამოქალაქო ომის (1918—20) გმირი. სკკპ წევრი 1918-იდან. დაამთავრა სამხ.-სამედიცინო სკოლა კიევში (1914) და ვილნოს სამხ. სასწ. დაწესებულის კურსი პოლტავაში (1916). I მსოფლიო ომის (1914—18) მონაწილე. 1918 შექმნა პარტიზ. რაზმები უკრაინაში, იბრძოდა გერმ. ინტერვენტების წინააღმდეგ. იყო კიევის კომენდანტი, სხვადასხვა დივიზიების მეთაური, განსაკუთრებულ პეტლიურელების მთავარი ძალები. 1919 წ. 21 აგვ.-დან 44-ე მსროლელი დივიზიის მეთაური. დაიღუპა კოროსტენის რკინიგზის კვანძის დაცვის დროს.

ლიტ.: Карпенко В., Щорс, М., 1974.

შჩუკინი ალექსანდრე ნიკოლოზის ძე [დ. 9 (22). VII. 1900, პეტერბურგი], საბჭ. მეცნიერი რადიოფიზიკასა და რადიოფიზიკაში, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1953). გენ.-ლ., ინჟინერი, ორგზის სოციალ. შრომის გმირი. სკკპ წევრი 1944-იდან. 1927 დაამთავრა ლენინგრ. ელექტროტექ. ინ-ტი. მუშაობდა ცენტრ. ლაბორატორიაში (1923—28), სსრკ მეცნ. აკადემიის ლენინგრ. ელექტროფიზ. ინ-ტში (1928—32) და სხვა დაწესებულებებში. შ. რადიოლოკაციის დარგში გამოკვლევების ერთ-ერთი ორგანიზატორია სსრკ-ში. შ.-ის ძირითადი შრომები ეხება ელექტრომაგნ. რხევების გავრცელებას სხვადასხვა გარემოში, დედამიწის ატმოსფეროს იონიზაციის პროცესებს და მათ გავლენას რადიოტალღების გავრცელებაზე და სხვ. ლენინური პრემიისა და სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი. დაჯილდოებულია 6 ლენინის ორდენით, ოქტ. რევ. ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: Динамические и флюктуационные ошибки управляемых объектов, М., 1961; Теория вероятностей и ее применение в инженерно-технических расчетах, М., 1974.

შჩუკინი ბორის ვასილის ძე [5 (17). IV. 1894, მოსკოვი, — 7. X. 1939, იქვე], რუსი საბჭ. მსახიობი, სსრკ სახ. არტისტი (1936). 1920 შევიდა ე. ვახტანგოვის დრამ. სტუდიაში, შემდგომ ვახტანგოვის სახ. თეატრის მსახიობი იყო. შ. საბჭ. რეალისტური თეატრ. სკოლის ერთ-ერთი უდიდესი წარმომადგენელია. თავის ხელოვნებაში იგი ბრწყინვალედ აერთიანებდა კომ. და დრამ. საწყისებს. საბჭ. თეატრის განვითარებაში მნიშვნელოვან მოვლენად იქცა მის მიერ შექმნილი როლები: ეგორ ბულიჩოვი (გორკის „ეგორ ბულიჩოვი და სხვები"), პაველ სუხლოვი (სეიფულინას და პრავდუხინის „ვირინეა"), პოლონიუსი (შექსპირის „ჰამლეტი"). შ.-მა შექმნა ლენინის სახე სპექტაკლებში (პოგოდინის „თოფიანი კაცი", 1937) და რევ. მ. რომის ფილმებში („ლენინი ოქტომბერში", 1937, „ლენინი 1918 წელს", 1939). სსრკ სახელმწ. პრემია (1941, გარდაცვალების შემდეგ). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით.

შჩუკინი ივანე სემიონის ძე [28. IV (10. V). 1885, მოსკოვი, — 11. X. 1985, იქვე], საბჭ. მეცნიერი — ფიზ. გეოგრაფიის სპეციალისტი, გეოგრ. მეცნ. დოქტორი (1935), რსფსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1957). დაამთავრა მისკ. უნ-ტი (1911). 1918-იდან იყო მისკ. სახელმწ. უნ-ტის გეოგრ. კათედრის დოცენტი, 1938-იდან — პროფესორი. შ. საბჭ. გეომორფოლ. სკოლის ერთ-ერთი შემქმნელია. 1944 ჩამოაყალიბა მისკ. სახელმწ. უნ-ტის გეოგრ. ფაკ-ტის გეომორფოლ. კათედრა (გამგე 1944—60). შ.-ის მრავალრიცხოვანი სამეცნ. ექსპედიციები კავკასიასა და შუა აზიაში საფუძვლად დაედო მის შრომებს ზოგად და რეგიონულ გეომორფოლოგიასა და ფიზ. გეოგრაფიაში. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენით, აგრეთვე მედლებით. შ.-ის სახელი დაერქვა პიხარ-ალაის 2 მწვერვალს, ყირიმ ქ. ურუპთან, მთებს აღმ. ანტარქტიდაში, მყინვარს ჯუნგარის ალატაუზე.

თხზ.: Общая геоморфология, т. 1—3, М., 1960—74; Общая морфология суши, т. 1—2, М.—Л., 1934—38; Очерки геоморфологии Кавказа, ч. 1, М., 1926; Четырехъязычный энциклопедический словарь терминов по физической географии (русско-англо-немецко-французский), М., 1980.

შჩუკო ვლადიმერ ალექსის ძე [5 (17). VII. 1878, ტამბოვი, — 18. I. 1939, მოსკოვი], საბჭ. არქიტექტორი და თეატრის მხატვარი. სწავლობდა პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1896—1904) ლ. ბენუასთან. 1911-იდან არქიტ. აკადემიკოსი. რევოლუციამდე აშენებდა საცხოვრ. სახლებს პეტერბურგში. ააგო რუს. პავილიონი რომის საერთაშ. გამოფენაზე (1911). საბჭ. პერიოდში ვ. გელფრეიხთან ერთად ააშენა: შესასვლელი პროპილეები სმოლნიში (1923—25), ვ. ი. ლენინის ძეგლის არქიტ. ნაწილი ფინეთის ვაგზალთან (1926 — ორივე ლენინგრადში), ვ. ი. ლენინის სახ. სსრკ ბ-კის ახ. შენობა (1928—40), საკავშ. სას.-სამ. გამოფენის მთავარი პავილიონი (1939 — ორივე მოსკოვში). აგრ. ასევე მთავრობის სახლი ხარკოვში (1932—39); დრამატ. თეატრი როსტოვში (1936—37, თანაავტორებითურთ) იყო თეატრის მხატვარი, ასრულებდა დეკორაციებისა და კოსტიუმების ესკიზებს თეატრ. დადგმებისათვის („ბორის გოდუნოვი", მისკ. მცირე თეატრი, 1937 და სხვ.). იყო აკადემიკოსის ოსტატი.

შჩუროვსკი გრიგოლ ეფიმის ძე [30. I (11.

ს. შჩიპაჩოვი.

კ. შჩოლკინი.

ნ. შჩორსი.

ა. შჩუკინი.

ბ. შჩუკინი.

ი. შჩუკინი.

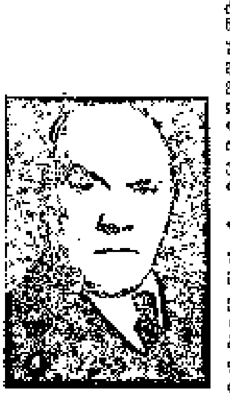

ა. შჩუსევი.

I] 1803, მოსკოვი, — 20 III (1. IV). 1884, იქვე], რუსი ბუნებისმეტყველი. 1826 დაამთავრა მოსკ. უნ-ტის სამედ. ფაკ-ტი 1832-მდე მართავდა სამედ. საქმიანობას ეწეოდა, შემდეგ მუშაობდა მოსკ. უნ-ტში, 1835-იდან პროფესორი. 1860—80 ზოოლოგიისა და პალეონტოლ. კათედრის გამგე. შ-ს ძირითადი შრომები ეხება ურალის, ალთაის, დასავ. ევრ. გეოლ. საკითხებს აქვს შრომები ზოოლოგიაში 1862 რუს გეოლოგთა შორის ერთ-ერთმა პირველმა გამოაქვეყნა განმაზოგადებელი ნაშრომი კავკ. გეოლ. აგებულების შესახებ.

თხზ.: Геологические очерки Кавказа, «Русский вестник», 1862, № 2—4.

გ. ჯაოშვილი.

შჩუროვსკის მყინვარი, ძლიერი მწვერვალი სვანეთის კავკასიონის შთავარი ქედის სამხრ. განშტოებაზე — წალთების ქედზე სიმაღლე 4269 მ აგებულია გრანიტებითა და კრისტ. თიხაფიქლებით. დამახასიათებელია ნივალური ლანდშაფტი. სახელი ეწოდა რუსი სამთო საზ-ბის ერთ-ერთი დამაარსებლის გ. შჩუროვსკის პატივსაცემად.

შჩუსევი ალექსი ვიქტორის ძე [26. IX (8 X) 1873, კიშინიოვი, — 24 V 1949, მოსკოვი], საბჭ. არქიტექტორი, სსრკ ხალხ. არქიტექტორი (1930), სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1943) სწავლობდა პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1891—97) ლ. ბენუასთან 1910-იდან იყო სამხატვრო აკად. აკადემიკოსი 1926—29 ტრეტიაკოვის გალერეის დირექტორი, 1946—49 მოსკ. არქიტ. მუზეუმის ორგანიზატორი და დირექტორი პირველი მოღვაწეობის ეწეოდა 1913-იდან ადრინდ. ნამუშევრებში შემოქმედებითად არის გადაქ. ძველი რუსი ხუროთმოძღვრული მემკვიდრეობა (XII ს. ძეგლის — ეკლესიის რესტავრაცია ოვრუჩში, ყაზანის ვაგზლის კომპლექსის შენობა მოსკოვში და სხვ.) განსაკუთრებით ნაყოფიერად მუშაობდა საბჭოთა პერიოდში. მონაწილეობდა მოსკ. რეკონსტრუქციის გეგმის დამუშავებაში (1918—25), 1920 იან წლებში ააშენა რამდენიმე შენობა კონსტრუქტივიზმის გავლენით, მ. ფ. კურორტოლოგიისა და ფიზიოთერაპიის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი სოჭში (1927—31) შ-ის შემოქმედებითი მიღწევაა ვლადიმერ ლენინის მავზოლეუმი მოსკოვში შ. ანტიკური წარსულის არქიტ. ტრადიციებს იყენებდა კლასიცისტურ არქიტ. ელემენტებს (სასტუმრო „მოსკოვი", 1932—38, თანაავტორებთან ერთად, მოსკოვი) ხამეშმეწრიანადან აქესანიშნავია აგრეთვე სკკპ ცკ-ის არსებული მარქსიზმ.-ლენინიზმის ინ-ტის საქართვ. ფილიალის შენობა (1938) თბილისში, სასტუმრო „ინტურისტი" (1939) ბათუმში მუშაობდა ქალაქთმშენებლობაში, კუტუზოვის დიდი სამამულო ომის დროს დანგრეული ქ-ების ისტრას (1942—43), ნოვგოროდის (1943—45) და სხვათა აღდგენის პროექტები ავტორია 200-მდე სამეცნ. ნაშრომისა არქიტექტურაზე. სსრკ სახელმწ. პრემია (1941, 1946, 1948, 1952) დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი, ქსე, ტ. 10, გვ. 640—641.

შჩუჩინსკი, ქალაქი ყაზ. სსრ კოქჩეთავის ოლქში, ტბა შჩუჩიეს ნაპირზე შჩუჩინსკის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგ. (კურორტ. ბოროვოე) 52 ათ. მცხ. (1985). სარკინიგზო და საავტ. ტრანსპ. საწარმოები მინის, არამადნეული სამშენ. მასალის, რკინაბეტონის ნაკეთობათა, რძისა და სხვა ქ-ნები, ხორცკომბინატი, სამკურნალო ფაკ., ავეჯის საწარმოო გაერთიანების ფილიალი 2 ტექნიკუმი, ადგ. საწავლებელი ბუნების მუზეუმი შ-იდან 25 კმ-ზეა კურორტი ბოროვოე.

შხამა (Veratrum), მრავალწლოვან ბალახოვან მცენარეთა გვარი შროშანისებრთა ოჯახისა. 25-მდე სახეობა გავრცელებულია ჩრდ. ნახევარსფეროში. სსრკ-ში 9 სახეობა გვხვდება, მათგან უფრო ხშირია ლობელის შ. (V. lobelianum) და შავი შ. (V. nigrum). საქართველოში, ისევე როგორც კავკასიაში, იზრდება ლობელის შ. რ-ის გავრცელების არე მოიცავს სსრკ ევრ. ნაწილს, ციმბირს, შორეულ აღმოსავლეთს, შუა ევროპასა და ხმელთაშუაზღვისპირეთს. მისი სიმაღლე 170 სმ აღწევს, აქვს მოკლე, მსხვილი, ნიადაგში 20 სმ სიღრმემდე ჩასული ფესვი, რ-იც მრავალ ამონაყარს იძლევა. ამიტომ შ-ს ჯგუფური ზრდა ახასიათებს. მისი ღეროს ძირს შემოხვეული აქვს ფოთლების ხალთები, რ-ებიც ჩვეულებრივ იშლება ბოჭკოებად. ფოთლის სიგრძეა 15—25 სმ, სიგანე 10—15 სმ, ყვავილედის სიგრძე — 60 სმ-მდე იზრდება უმეტესად სუბალპ., აგრეთვე ალპ. სარტყელში, მეჩხერ ტყეებში, ტყის პირებზე, ბუჩქნარებში და სხვ. შხამიანია, განსაკუთრებით ნორჩობაში. მავნე ალკალოიდები (პროტოვერატრინი, ნერვინი და სხვ.) ყველაზე მეტია ფესურასა და ფესვებში (Rhizoma veratri). ნაკლებია ფოთლებში და სულ მცირე ღეროსა და ყვავილში შხამიანობა იცვლება ადგილსამყოფელისა და სეზონის მიხედვით (შემოდგომისკენ კლებულობს) შესაძლებელია იგი იცვლებოდეს ადგილის სიმაღლის გამოც. ძირზე გამხმარი უვნებელია თივასა და სილოსში შედარებით ნაკლებად ვნებს ცხვარსა და თხას. შეტყობილია იგეგორთვე საძოვრებზე მისი მოსპობა შესაძლებელია მოთიბვით გაზაფხულსა და ზაფხულში. შ-ით დასარევლიანებულ საძოვარზე ძოვება დასაშვებია მისი შეხმობის შემდეგ. ზაფხულის მიწურულში შ-საგან მიღებული პრეპარატები იხმარება მედიცინასა და ვეტერინარიაში ანტიპარაზ. საშუალებად. მ. სახოკია.

შხამასოკო (Amanita phalloides), ქუდიანი სოკო ფირფიტოვანთა ოჯახისა. ქუდი თეთრია ან მომწვანო ელფერით დაფარულ. შუაში უფრო მუქია. დიამეტრი 7—11 სმ ქუდის ქვედა მხარეს თეთრი ფირფიტებია განლაგებული ფეხი თეთრი ან მომწვანოა, ფართოგაშლილი საყელო აქვს. ფეხის ძირი გამსხვილებულია და პარკისებრ წარმონაქმნშია ჩაძირული იზრდება ფოთლოვან ტყეებში ზაფხულ.-შემოდგომით ფოთლოვან და შერეულ ტყეებში, განსაკუთრებით მუხნარში საქართველოში მცირე რაოდენობით არის გავრცელებული განსაკუთრებული სუნი და გემო არა აქვს მისი შხამი მომაკვდინებელია.

ი. ნახუცრიშვილი.

შხამები, ნივთიერებები, რ-ებიც ცოცხალ ორგანიზმზე ზემოქმედებისას იწვევენ მისი ნორმალური ცხოველმოქმედების მკვეთრ დარღვევას — მოწამვლას ან სიკვდილს შ-ის მოქმედება განპირობებულია მათი ქიმ. რეაქციით ორგანიზმის უჯრედებისა და ქსოვილების შემადგენლობაში შემავალ და იმ ნივთიერებებთან, რ-ებიც მონაწილეობენ ქსოვილოვან ნივთიერებათა ცვლაში (მაგ., ციანიდშმჟავათი მოწამვლისას). შ-ის მოქმედების ძალა და ხასიათი დამოკიდებულია მათ ქიმ. სტრუქტურაზე, ფიზ.-ქიმ. თვისებებზე. ორგანიზმის სტრუქტურულ და ფუნქციურ თავისებურებებზე, რაც განაპირობებს შ-ის არჩევით ტოქსიკურ მოქმედებას ცხოველებისა ან მცენარეების სხვადასხვა სახეობაზე და სხვადასხვა სისტემაზე ან ორგანოზე (მაგ., ნეიროტროპული შ. მოქმედებენ უპირატესად ნერვულ სისტემაზე). წარმოშობის მიხედვით შ-ს ყოფენ მცენარეულ (იხ. შხამიანი მცენარეები), ცხოველურ (იხ. შხამიანი ცხოველები). მინერ. შ-ად და ქიმ. სინთეზის პროდუქტებად (სამრეწველო შხამები, პესტიციდები) ადამიანის ორგანიზმში შ. უმეტესად საჭმლის მომნელებელი ტრაქტიდან და სასუნთქი ორგანოებიდან ხვდება; ორგანიზმიდან გამოიყოფა თირკმლების, ნაწლავების, ფილტვების და სხვ. გზით. შ-ს შეისწავლის ტოქსიკოლოგია. იხ. აგრეთვე სტ. ანტიდოტები.

შხამიანი მცენარეები, მცენარეები, რ-ებიც გამოიმუშავებენ და აგროვებენ შხამიან ნივთიერებებს (ძირითადად ალკალოიდებს, ეთერ-ზეთებს, ორგ. მჟავებს და სხვ.). შ. მ. ფართოდაა გავრცელებული მცენარეთა სამყაროში (სოკოებში, გვიმრანაირებში, შვიტებში, ლიკოპოდიუმებში, შიშველთესლოვნებში, ფარულთესლოვნებში). დედამიწაზე შ. მ-ის 10 ათ-მდე სახეობაა ცნობილი, აქედან 400-მდე სახეობა სსრკ-ში გვხვდება. შხამიანი ნივთიერებები, ჩვეულებრივ, მცენარის ყველა ნაწილშია, მაგრამ სხვადასხვა რაოდენობით. ამიტომ მცენარის სხვადასხვა ნაწილი ერთნაირად შხამიანი არ არის. მაგ., კარტოფილში ყველაზე შხამიანია ყვავილი, სოფორასა და ჰელიოტროპში — თესლები, ფუჭკარაში — ფოთლები და სხვ. ზოგჯერ შხამი გროვდება მცენარის ერთ რომელიმე ორგანოში (მაგ., გლიკოზიდი ამიგდალინი — მწარე ნუშის, ალუბლის, ქლიავის თესლში). შ. მ-ის ზოგიერთი ნაწილი შეიძლება უშხამო და, პირიქით, სრულიად უვნებელი იყოს (მაგ., კარტოფილის ტუბერი) მცენარეში შხამის შემცველობა დამოკიდებულია სავეგეტ. პერიოდზე და მცენარის განვითარების ფაზებზე. შხამის გამომუშავება და დაგროვება, ჩრდ.-დან განსხვავებით, სამხრ.-ში უფრო ინტენსიურია. ზოგი მცენარე უფრო შხამიანია ყვავილობამდე, ზოგი — ყვავილობისას, ზოგი — ნაყოფმსხმოიარობისას. ხშირად მცენარე უფრო შხამიანია. გაშრობისას, ხარშვისას, დასილოსებისას შხამის მოქმედება კლებულობს ან საერთოდ ქრება. ზოგი მცენარე ამგვარი გადამუშავების შემდეგაც ტოქსიკურია, რასაც განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს სილოსის დამზადებისას. აბსოლუტურად შ. მ. ბუნებაში, როგორც წესი, არ არსებობს. მაგ., ადამიანისათვის შხამიანი ბელადონა და ლემა უვნებელია მღრღნელებისა და ქათმებისათვის, ზღვის ხახვი წამლავს მღრღნელებს, მაგრამ უვნებელია სხვა ცხოველებისათვის, მწერებისათვის შხამიანი გვირილა უვნებელია ხერხემლიანებისათვის და სხვ. მცენარეული შხამით მოწამვლა ხდება პირის ღრუთი, სასუნთქი გზებით ან კანზე შხამის მოხვედრისას. ხშირად იწამლებიან ბავშვები შხამიანი მცენარის მიმზიდველი ნაყოფებით. ამ დროს მოწამვლა შეიძლება გამოიწვიოს რამდენიმე წუთში, დღეში ან კვირაში. ზოგი მცენარის შხამის მოქმედება ვლინდება ხანგრძლივი ხმარებისას, რადგან ორგანიზმში ეს შხამი კი არ იშლება და გამოიყოფა, არამედ გროვდება. შხამი მოქმედებს მთელ ორგანიზმზე, მაგრამ, ჩვეულებრივ, რომელიმე ორგანო უფრო ზიანდება. მაგ., ლენცოფა, კონიო, ფრინტა, ცხენტა და სხვ აზიანებს ცენტრალურ ცენტრ. ნერვულ სისტემას, ფუჭკარა, ლენცოფა და სხვ. — გულს, ჰელიოტროპის, თავყვითელას ხანჯლურას ზოგიერთი სახეობა და სხვ — ღვიძლს, მინდვრის მდოგვი და სხვ. — სუნთქვისა და საჭმლის მომნელებელ ორგანოებს.

მცენარეული შხამი მცირე დოზით ძვირფასი სამკურნალო საშუალებაა (მორფინი, სტრიქნინი, ატროპინი, ფიზოსტიგმინი და სხვ.). ზოგი შ. მ-დან იღებენ ინსექტიციდებს (მაგ., დალმაციური გვირილისგან — პირეთრინს).

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი, ქსე, ტ. 10, გვ. 449.

შხამიანი ცხოველები, ცხოველები, რ-თაც ორგანიზმში მუდმივად ან პერიოდულად შეიცავს სხვა სახეობის ცხოველებისათვის ტოქსიკურ ნივთიერებებს და ამ ნივთიერებების თუნდაც მცირე დოზით შეყვანა ორგანიზმში იწვევს პათოლოგიურ ცვლი-

შხამა. ლობელის შხამა: მცენარის ზედა, შუა და ქვედა ნაწილი; ა — ყვავილედი.

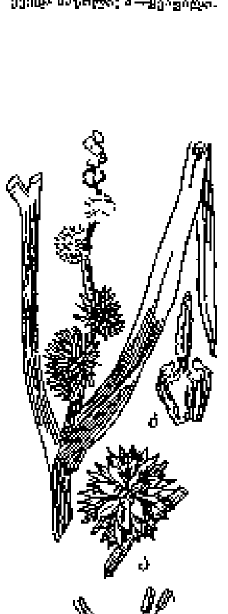

ეჟეკო (Sparganium neglectum) მცენარის ზედა ნაწილი; ა — მამრობითი ყვავილი, ბ — მდედრობითი ყვავილი, გ — ნაყოფედი.

ლუბებს, ზოგი ზოგჯერ — სიკვდილსაც. შ. ც-ს ერთ-ერთ ჯგუფად აქტიურ და პასიურ შხამიან ცხოველებად. პირველს განეკუთვნებიან ის ცხოველები, რ-თაც შხამის გამომმუშავებელი განსაკუთრებული ჯირკვლები აქვთ. ისინი, თავის მხრივ, იყოფა შეიარაღებულ და შეუიარაღებელ შ. ც-ად.

შეიარაღებულ შ. ც-ს შხამიან ჯირკვლებთან ერთად აქვთ სპეციფიკური აპარატი, რ-ის საშუალებითაც ცხოველს შხამი შეჰყავს მტრის ან მსხვერპლის სხეულში. ასეთია უმარტივესების, მაგ., ინფუზორიების ტრიქოცისტები, ნაწლავღრუიანების (პოლიპები, აქტინიები, მედუზები) მსუსხავი უჯრედები, მრავალი ფეხსახსრიანის (მორიელები, ფუტკრები, კრაზანები) მრავალფეროვანი კანის ჯირკვლები, რ-ებიც ნესტართანაა დაკავშირებული და სხვ. მრავალი ცხოველის (მრავალფეხიანები, ობობები, ტკიპები, ბაღლინჯოები, ზოგიერთი ორფრთიანი, ხერხემლიანთაგან — გველები) შხამიანი ჯირკვლები პირის ორგანოებთანაა დაკავშირებული და მსხვერპლის სხეულში შხამი აღწევს კბენის ან ნესტრისას. შეიარაღებული შ. ც-ის შხამი თავდაცვის ან თავდასხმის საშუალებაა.

შეუიარაღებელ შ. ც-ს არ გააჩნიათ სპეციალური აპარატი მსხვერპლის სხეულში შხამის შესაყვანად. ასეთებია არიან სალამანდრები, ტრიტონები, გომბეშოები და სხვ., რ-თა კანის სხვადასხვა უბანში განლაგებულია შხამიანი ჯირკვლები. ცხოველის გაღიზიანებისას შხამი გამოიყოფა კანის ზედაპირზე და მოქმედებს მტაცებლის ლორწოვან გარსზე.

პასიურ შ. ც-ს შხამიანი ჯირკვლები არ გააჩნიათ. მათი შხამიანობის განსაზღვრავს სხეულის ამა თუ იმ ქსოვილის განსაკუთრებული თვისებები (ყვერული ან ქსოვილოვანი შხამიანობა) და შხამიანობა ვლინდება მაშინ, როცა მათ სხვა ცხოველები ჭამენ. შხამიანი შეიძლება იყოს ზოგიერთი ხოჭოს ან რბილტანიანის სასქესო ჯირკვლები, ზოგიერთი თევზის (ფუგუ და სხვ.) ქვირითი ან სისხლის შრატი (მაგ., გველთევზას, მურენის, სკორპენის). შ. ც-ს განეკუთვნება აგრეთვე მრავალი შინაგანი პარაზიტი, კერძოდ, ანკილოსტომიდები, რ-ებიც გამოყოფენ ერითროციტების დამშლელ ტოქსიკურ ნივთიერებებს.

ცხოველთა შორის 5 ათ-მდე სახეობის შ. ც-ა, მ. შ. 1500-მდე სახეობა აღრიცხულია სსრკ-ში. ყველაზე უკეთესად არიან შესწავლილი გველები, მორიელები, ობობები, ხოჭოები — სამწიფარები და სხვ., ხოლო ნაკლებად — ამფიბიები, თევზები, მოლუსკები და ნაწლავღრუიანები.

შ. ც-ის შხამიანობა შეფარდებითია. ადამიანსა და ცხოველს შეიძლება გამოუმუშავდეს იმუნიტეტი ამა თუ იმ შხამის მიმართ, თუკი მათ ორგანიზმში ხანგრძლივი დროის მანძილზე შეჰყავთ შხამი მცირე დოზებით. ზოგჯერ მტაცებლები არამგრძნობიარენი არიან ფუტკრის შხამის მიმართ. გველის, ფუტკრისა და ზოგიერთი სხვა ცხოველის შხამს მცირე დოზებით სამკურნ. მიზნით იყენებენ. იხ. აგრეთვე ტოქსინები. რ. აკოპიანი.

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი, ქსე, ტ. 10, გვ. 672.

„შხამიანი ჭინჭარი", ქართული იუმორისტული ალმანახი; გამოდიოდა 1913 თბილისში ჟურნ. „ეკლიანი ჭინჭრის" შემდეგ. გამომცემელი — შ. ლელაშვილი. დაბეჭდილია პოლიტ. სატირა და ო. შმერლინგის კარიკატურები. „შ. ჭ-ის" შემდეგ გამოვიდა ალმანახი „აურ-ზაური". ი. ლორთქიფანიძე.

შხამკბილასებრნი (Helodermatidae), შხამიანი ხვლიკების ოჯახი. მათი სხეულის სიგრძე 80 სმ აღწევს. აქვს მსხვილი, ჩაგრძელებული და მოკლე კუდი. სხეული ზემოდან დაფარულია მსხვილი, მორჩებიანი ქერცლით შემოსილი, ნარინჯისფერ-წითელ ან მოთეთრო-ყვითელ სხეულზე მუქი ნახატი აქვს. კბილები ღარიანია. ქვედა ყბის ჯირკვლები გამოიმუშავებენ შხამს, რ-იც კლავს წვრილ ხერხემლიანებს, ზოგჯერ ადამიანსაც. გავრცელებულნი არიან აშშ-ის სამხრ.-დას.-იდან მექსიკის სამხრ.-დას.-მდე. იკვებებიან მწერებით, ხვლიკებით, გველებით, მღრღნელებით და სხვ.

შხაპი, წყლის პროცედურა, სხეულზე წყლის ერთიანი ან წვიმისებრი მკვრივი პატარა ნაკადის ზემოქმედება. შ-ს იყენებენ ჰიგიენური და სამკურნ.-პროფილაქტ. მიზნით. ორგანიზმზე შ-ის ფიზიოლ. ზემოქმედების საფუძვლად უდევს ტემპ-რული და მექან. გაღიზიანება. განარჩევენ შემდეგი ტემპ-რის შ-ს — ცივს (20°C-ზე ნაკლები), გრილს (20—33°C), ინდიფერენტულს (34—36°C), თბილს (37—39°C), ცხელს (40°C და მეტი) და ცვალებადტემპ-რიან შ-ს, აგრეთვე დაბალ, საშ. და მაღალწნევიან შ-ს. ტემპ-რული და მექან. გამღიზიანებლების სიდიდეთა მარეგულირებლების სხვადასხვა შეხამებით შ-ის დროს შესაძლებელია როგორც ტონუსის აწევა, ისე დამამშვიდებელი მოქმედების მიღწევა. ჰიგიენური მიზნით იყენებენ სტაციონარულ და ვედრისებრ (საველე პირობებში) დანადგარებს. სამკურნ. და პროფილაქტ. მიზნით ინიშნება ჩვეულებრივი წვიმისებრი შ. არსებობს აგრეთვე მტვერისებრი შ. — წყალი გამოდის ზედმიწევნით წვრილი ნაკადებით, ნემსისებრი შ. — წყალი ვერტ. მილებით (დიამეტრი 0,5—1 მმ) გადის წნევის ქვეშ; ცირკულარული შ. — წყლის წვრილი ნაკადი ყოველი მხრიდან ჰორიზონტალურად მიმართულია ადამიანის სხეულისაკენ; აღმავალი წვიმისებრი შ. შარკოს შ. მარაოსებრი შ. — წყლის ერთიანი ნაკადი მარაოსავით იშლება; შოტლანდიური შ. — კონტრასტული ტემპ-რის (25—10°C და 37—45°) ორი დიდი ნაკადი მონაცვლეობით ესხმება პაციენტს (გულისა და სასქესო ორგანოების მიდამოში წყლის ნაკადი მარაოსავით იშლება) იყენებენ წყალქვეშა შ. — მასაჟსაც. შ-ს წარმატებით იყენებენ ნერვული სისტემის ფუნქციური დარღვევის, ქრონ. დაბზილობის, ნივთიერებათა ცვლის მოშლის სამკურნალოდ. ორგანიზმის გაკაჟებისათვის შ-ის ტემპ-რას ნელ-ნელა აქვეითებენ. იხ. აგრეთვე სტ. წყლით მკურნალობა.

შხართი (Sparganium), მრავალწლოვან მცენარეთა გვარი შხართისებრთა ოჯახისა. წყლის ან ჭაობის ბალახებია. 20-მდე სახეობა გავრცელებულია ჩრდ. ნახევარსფეროს ზომიერ და სუბარქტიკულ ო-ნებში, აგრეთვე ავსტრალიასა და ახალ ზელანდიაში. სსრკ-ში გვხვდება შ-ის 10-მდე სახეობა, საქართველოში — 5, მათგან უფრო გავრცელებულია S. neglectum. S. polyedrum-ის ფესურას იყენებენ შხამიანი გველის ნაკბენის საწინააღმდეგოდ. შ. წყლის ცხოველების (ონდატრა, ნუტრია და სხვ.) და ფრინველების საკვებია.

შხარა, მწვერვალი ცენტრალური კავკასიონის მთავარ ქედზე (ბეზინგის კედელზე). უმაღლესია (5068 მ) საქართვ. ტერიტორიაზე. აგებულია პალეოზოური გრანიტებითა და გნაისებით. დამახასიათებელია ნივალური ლანდშაფტი. კალთები ქვემოთ შემოსილია ალპ. და სუბალპ. მდელოს ბალახეულით. შ-ზე პირველი საბჭ. ასვლა მოხდა 1933.

შხარის მყინვარი, ხეობის ტიპის მყინვარი სვანეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მდ. ენგურის აუზში. სიგრძე 8 კმ, ფართ. 6,2 კმ², ენის სიმაღლე 2460 მ. შ. მ-ის სათავეში სამი ყინულვარდნილია. ზედაპირი ძლიერ დანაპრალებულია, ქვედა ნაწილი დაფარულია მორენული მასალით. საზრდოობს მწვ. შხარის სამხრ. კალთებიდან ჩამონადენი მყინვარის ნაკადებითა და თოვლის ზვავებით. მისასვლელი გზა აქვს სოფ. ჟიბიანიდან. რ. ბაზაძე.

შხაფშა, მთა აფხაზეთის ქედის დას. მონაკვეთზე — ტაიშის ქედზე, მდ-ების ამტყელის, ჯამპალისა და ჩხალთის მარჯვ. შენაკადების სათავეებში, სიმაღლე 3026 მ. აგებულია იურული პორფირიტებითა და ტუფებით. გამოხატულია მეოთხეული გამყინვარების ნიშნები ცირკების, კარებისა და ტროგების სახით. კალთები შემოსილია ალპ., სუბალპ. მდელოს ბალახეულითა და ტყით.

შხელდა, კლდოვანი მასივი სვანეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ-ების დოლრისა (ენგურის მარჯვ. შენაკადი) და ადილსუს (ბაქსანის მარჯვ. შენაკადი) აუზში, უშბის მყინვარის სათავეებში. მასივზე სამი მწვერვალია, უმაღლესია ცენტრ. შხელდა — 4368 მ. შ. აგებულია პალეოზოური გრანიტებითა და კრისტ. ფიქლებით. აქვს შვეული ქარაფები, კალთები ნაწილობრივ დაფარულია დაკიდებული მყინვარებით. რ. ბაზაძე.

შხელდის მყინვარი, ხეობის ტიპის მყინვარი სვანეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მდ. დოლრის აუზში, უშბის მყინვარის მარჯვ. შენაკადი. სიგრძე 3,2 კმ, ფართ. 4,1 კმ², ენის სიმაღლე 2600 მ-მდე. საზრდოობს შხელდის მასივიდან ჩამონადენი მყინვარებითა და თოვლის ზვავებით. რ. ბაზაძე.

შხელდის უღელტეხილი, თოვლ-ყინულიანი უღელტეხილი სვანეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მწვ. შხელდის დასავ. სიმაღლე 3950 მ. მდ-ების დოლრისა და შტულიაშხალის ხეობებს (ენგურის აუზი) აკავშირებს მდ. ბაქსანის ხეობასთან (ყაბ.-ბალყ. ასსრ). შ. უ. ძნელად გადასალახა-

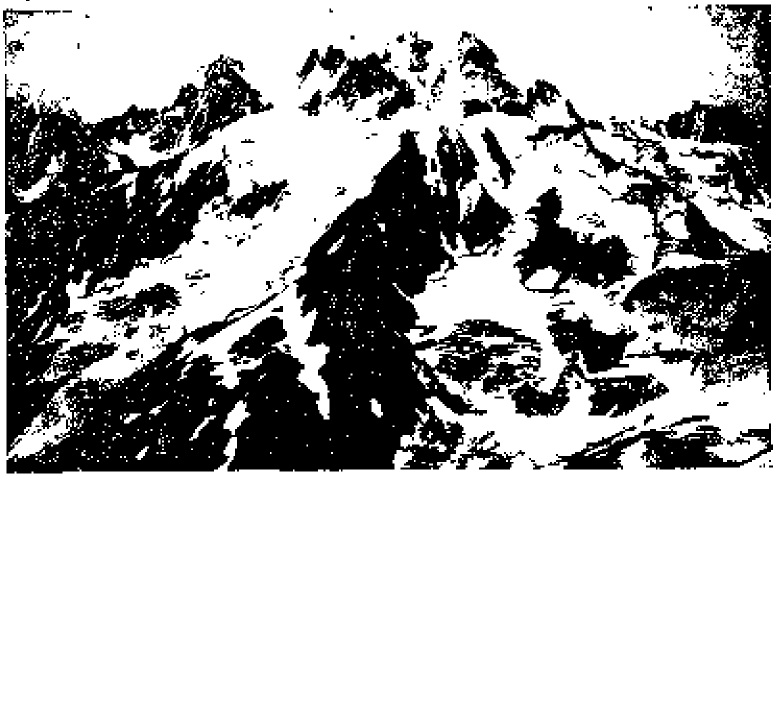

შხელდის მასივი (სვანეთის კავკასიონი)

გ. გ. შხვაცაბაია. გ. ბაგრატიონის პორტრეტი. ბრინჯაო. 1978. საქართველოს სურათების გალერეა. თბილისი.

გ. ი. შხვაცაბაია.

ვია და საჭიროებს ალპინისტური ტექნიკის გამოყენებას რ. ხაზარაძე.

შხერები [<შვედ. skär (შხ ერ)], მც. კონტინენტური გამყინვარების არეში (სკანდინავიის ნ-კ., ფინეთი, შვეცია, ნორვეგია, კანადა და სხვ.) ზღვისა და ტბების რთულ დანაწევრებულ ნაპირებთან მდებარე კლდოვანი კუნძულები, რ-ებიც დაყოფილია ვიწრო სრუტეებითა და ყურეებით. კრისტ. ქანებით აგებულ კ-ებზე მყინვარული დამუშავების კვალი („ცხვრის შუბლი") ან მორენული წარმონაქმნებია (ლოდნარი, ოზები, მორენული ბორცვები) სიღრმით კ-კის რამდენიმე კმ² აღწევს, სიმაღლით — რამდენიმე მ. შათ ტიპური მრავალი ასეულია

შხეფია (Toxotes jaculator), თევზი ქორჰულასნაირთა რიგისა. პატარაა, 20 სმ-მდე სიგრძის თევზია. ბინადრობს ინდ. და წყნარი ოკეანეების აუზის ტროპ. ნაწილის მტკნარ წყლებში იკვებება ხმელეთის ორგანიზმებით, ძირითადად მწერებით. აქვს ძების უცნაური ხერხი წყალსაცავის ნაპირას ბალახოვან მცენარეებზე მჯდომ ცხოველს (ხოჭო, ობობა, პეპელა, ჭიამაჭველა და სხვ.) პირიდან მარჯვედ ამოსროლილი წყლის ჭავლით (1,5 მ მანძილზე) აგდებს წყალში და სწრაფად მიირთმევს. აკვარიუმის სარეწაო თევზია.

მ. დემეტრაშვილი.

შხეფის ციხე, შუა საუკუნეების ციხესიმაგრე დას. საქართველოში, სამეგრელოში (ახლანდ. ქ. ცხაკაიას მახლობლად). აგებულია ადრინდ. შუა საუკუნეებში; ეტყობა შემდგომი პერიოდების გადაკეთებათა კვალი. კარგადაა შემორჩენილი ორი კოშკი და გალავანი. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შ. ც. არის იგივე ციხესიმაგრე თანამედროვე შ. ც-ს ხსენება საპატრიარქო საბუთებში იცნობენ. აქ 1590 ტყვეობაში გარდაიცვალა იმერეთის მეფე ლევანი. შ. ც. XIX ს. დასაწყისშიც მოქმედებდა. 1979 ჩატარდა არქეოლ. გათხრები. დ. ბერაძე

შხვაცაბაია გიორგი გიორგის ძე (დ. 15 IV 1940, თბილისი), ქართველი საბჭ. მოქანდაკე, საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1979). დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1964). იყო ნ. კანდელაკის მოწაფე. შ-ს ნაწარმოებებისათვის დამახასიათებელია თემის აქტუალობა, ფორმის კარგი გრძნობა, დინამიკურობა. ძირითადი ნაწარმოებები: „ახალგაზრდობა" (თაბაშირი, 1976, სსრკ სამხატვრო აკად. გამოცემის დიდი მედალი, თბილ. სამხატვრო აკად. მუზეუმი), მირზა გელოვანის ძეგლი თბილისში კომკავშირელ ქალაქ ბორის ძნელაძეში (ბრინჯაო, 1977, საქ. სსრ ალექს. პრემია, 1978), „კომუნარების დახვრეტა" (ნეგატიური პორტრეტი, ბაზალტი, 1983, თბილისი), გალაკტიონ ტაბიძის ძეგლი (ბრინჯაო, ქვა, 1980, ქუთაისი) და სხვ.

შხვაცაბაია გიორგი იაკობის ძე [დ. 12 XI (25 XI). 1904, ქუთაისი], ქართველი საბჭ. მექანიზატორი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1955), სსრკ სოფ. მეურნ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1956), საქ. სსრ მეცნ. და ტექ. დამს. მოღვაწე (1961). სკკპ წევრი 1941-იდან. დაამთავრა თბილ. სახელმწ. უნ-ტის აგრონ. ფაკ-ტი (1930) და მოსკ. სოფლის მეურნ. მექან. და ელექტრიფიკაციის ინ-ტის ასპირანტურა (1936). 1941-მდე მუშაობდა ამავე ინ-ტში. 1941-იდან მუშაობს საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტში, 1952-იდან მოსავლის აღების მანქანების კათედრის გამგეა. შ-ს შრომები ეხება სას.-სამ. მანქანათა გამოცდისა და მათი გამოსაცდელი ხელსაწყოების შექმნას. დაჯილდოებულია ოქტ. რევ. და „საპატიო ნიშნის" ორდენებით და მედლებით.

ლიტ.: სასოფლო-სამეურნეო მანქანა-იარაღები, ნაწ. 2, თბ., 1971 (თანაავტ. მ. თაბორიძე); Кабельная электросеть на плантациях чая для питания ручных электромоторных чаесборочных и подрезочных машин, «საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო ინ-ტის სამეცნიერო შრომები» 1979, ტ. 110; Приборы и методы их применения при испытаниях и исследованиях тракторов и сельскохозяйственных машин. Тб., 1967.

შხიანი, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში (ჭელიშის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის სამხ. კალთაზე, მდ. ველეულის (რიონის აუზი) ხეობაში. ზ. დ. 1240 მ, ამბროლაურიდან 18 კმ. ვენახის კულ-ბა (მევენახეობა). რვაწლ. სკოლა. სოფ. ველეულში (3 კმ).

ჩ, ქართული ანბანის ოცდამეექვსე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეცხრე) ასო; მისი სახელია „ჩინი", გრაფ. სიმბოლო წინაენისმიერი ფშვინვიერი შიშინა აფრიკატისა. ასომთავრულში იწერებოდა Ⴙ. ნუსხურში-ⴙ ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ათასს (1000)

ცხრილში ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით მოცემულია ასო „ჩ-ს" გრაფ. მოხაზულობის დამახასიათებელი ისტ. ნიმუშები (ქართ. დამწერლობის სამივე სახის—ასომთავრულის, ნუსხურისა და მხედრულისა), რაც ამოკრებილია V—XVIII სს. ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან და ხელნაწერებიდან

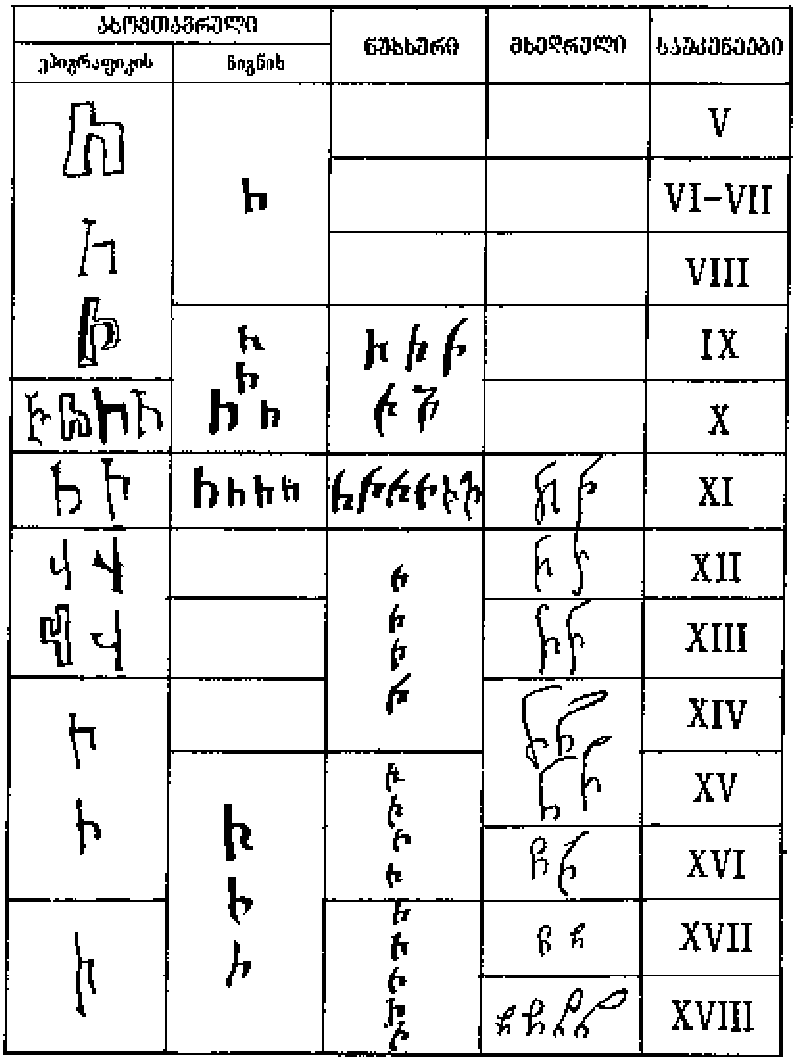

ჩააადაევი პეტრე იაკობის ძე [27. V (7. VI). 1794, მოსკოვი, — 14 (26). 4. 1856, იქვე], რუსი მოაზროვნე და პუბლიცისტი. სწავლობდა მოსკ. უნ-ტში, მონაწილეობდა 1812 სამამულო ომში და საზღვარგარეთის ლაშქრობებში (1813 — 14). ჩ. „კეთილდღეობის კავშირის" წევრი იყო. 1823 — 26 მოგზაურობდა საზღვარგარეთ, სადაც გაიცნო ფ. შელინგისა და ფ. ლამენეს რელიგ.-ფილოს. იდეები. 1829—31 შექმნა თავისი მთავარი ნაწარმოები „წერილები ისტორიის ფილოსოფიის შესახებ" (ფრანგ. ენაზე), რ-იც ცნობილია „ფილოსოფიური წერილების" სახელწოდებით. ჟურნ. „ტელესკოპში" დაბეჭდილ პირველ წერილში გამოთქმულმა გულისწყრომამ „ადამიანთა მოდგმის მსოფლიო აღზრდისაგან" რუსეთის განზე გადგომის, ეროვნ. თვითკმაყოფილების და სულიერი მოდუნების გამო, რაც აფერხებს მისთვის ზეციდან წინასწარდასახული ისტ. მისიის შეგნებასა და აღსრულებას, ხელისუფლების მკაცრი უკმაყოფილება გამოიწვია და მეფის ბრძანებულებით ჩ. შეშლილად გამოაცხადეს.

„ფილოსოფიურ წერილებში" ჩ-მა თავი გამოაცხადა კათოლიციზმის მთელი რიგი პრინციპების მიმდევრად. მაგრამ ა. გერცენმა მის მსოფლმხედველობაში მაინც რევ. კათოლიციზმი ჰპოვა. ჩ-ს აღაფრთოვანებდა კათოლ. ორთოდოქსიასთან შედარებით უპირატესი „სასიამოვნო რწმენა კავშირობის მომავალი ბედნიერებისა", იმედოვნებდა, რომ აღსრულდება მიწიერი მოლოდინი ხალხისა, ვითარცა ზეგრძნობადი ერთობისა, რ-იც დაძლევს ეგოიზმს და ინდივიდუალიზმს, როგორც ადამიანის საყოველთაო დანიშნულებასთან შეუსაბამოს. ჩ. არ თანაუგრძნობდა სოციალიზმს, მაგრამ წინასწარმეტყველებდა მის გამარჯვებას. ჩ-ის ფილოს.-ისტ. აზრი რუს. ფილოს. განვითარებისა და თვითშემეცნების მძლავრ სტიმულად იქცა.

ვ. მაჭარაძე.

ჩაბანი, სოფელი თიანეთის რ-ნში (ახალსოფლის სოფსაბჭო), კახეთის ქედის დას. კალთაზე, მდ. საგამის (ივრის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირებზე. ზ. დ. 1180 მ, თიანეთიდან 8 კმ. ახალსოფლის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა ახალსოფელში (1 კმ). საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, საფერშლო-სამეანო პუნქტი.

ჩაბარების წესი, იხ. შესყიდვების ფასები.

ჩაბარუხი, მდინარე დუშეთის რ-ნში, მთიულეთის არაგვის მარჯვ. შენაკადი, სათავე აქვს ალევის ქედის აღმ. კალთაზე 2355 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 6,6 კმ, აუზის ფართ. 13,3 კმ². საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა გაზაფხულზეა, წყალმცირობა — ზამთარში, ზაფხულობით და განსაკუთრებით შემოდგომაზე იცის წყალმოვარდნები. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 0,36 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

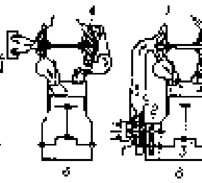

ჩაბურგვა. აგრეგატული ჩაბურგვის სქემები: ა — მექანიკური კომპრესორით; ბ — ტურბოკომპრესორით; გ — კომბინირებული; 1 — კომპრესორი; 2 — ჭრილი გადაცემა; 3 — მუხლა ლილვი; 4 — აირის ტურბინა.

ნ. ჩაბიძე

შ. ჩაგელიშვილი

ჩაგირი სქელფოთოლა ჩაგირი.

შ. ჩაგუნავა

ჩაბარუხი, მთა გუდამაყრის ქედის სამხრ. ალპ განშტოებაზე, მდ.-ების პატარა ლიახვისა და მისი მარჯვ. შენაკადის ჩაბარუხისწყლის წყალგამყოფზე. სიმაღლე 3150 მ. აგებულია ზედაიურული და ქვედაცარცული ქვიშაქვებით, თიხაფიქლებითა და მერგელებით. კალთებზე შემორჩენილია მყინვარული ფორმები ცირკებისა და ტროგების სახით. შემოსილია ალპ. მდელოს ბალახეულით. ი. აფხაზავა

ჩაბარუხის განძი, ძვ. წ. VIII—VII სს. ბრინჯაოს ნივთების განძი. აღმოჩნდა 1961 წელს სოფ. ჩაბარუხში, მდ. ჩაბარუხის (მთიულეთის არაგვის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე, 1,5 მ სიღრმეზე. ნივთები მოთავსებული იყო ბრინჯაოს ქვაბში, დაწყობილ სარტყელში. აღმოჩნდა ბრინჯაოს გრავირებული ცულები, ალისებურპირიანი სატევრები, ფარი, გრავირებული სარტყლები, სადა სარტყელი, აბზინდები, ჩაღითები, მშვილდსაკიდები, ღილები, სამაჯურები, თასები, ტოლჩა, რქების მაგვარი და შუბისპირები, სარდიონის მძივები და სხვ., სულ 133 ნივთი.

ჩ. გ. დაცულია ს. ჯანაშიას სახ. საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში.

ლიტ.: ხიდაშელი მ., ჩაბარუხის ბრინჯაოს სარტყლის იკონოგრაფიისათვის, «საბჭოთა ხელოვნება», 1977, № 10. ლ. ფანცხავა

ჩაბარუხისწყალი, მდინარე ცხინვალის რ-ნში, პატარა ლიახვის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს გუდამაყრის ქედის სამხრ.-აღმ. კალთაზე 2815 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 11,6 კმ, აუზის ფართ. 37,3 კმ². საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმოვარდნები — ზაფხულსა და შემოდგომაზე, წყალმცირობა — ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 1,32 მ³/წმ. ი. აფხაზავა

ჩაბურგვა, 1. შიგაწვის ძრავებში, ძრავას ცილინდრში საწვავის ნარევის მუხტის რაოდენობის გაზრდა ამ ნარევის შეშვების დროს წნევის გაზრდის ხარჯზე. ჩ.-ს იყენებენ სიმძლავრის გასაზრდელად (20—45%), აგრეთვე მის საკომპენსაციოდ ძრავიანი დანადგარის დიდ სიმაღლეზე მუშაობის დროს. აგრეგატულ ჩ. ხორციელდება ამძრავი კომპრესორის, ტურბოკომპრესორის ან კომბინირებული კომპრესორის საშუალებით. გრცელდება უაგრეგატო ჩ. (დინამ., რეზონანსული და სხვ.), რ-ის საშუალებით შესაძლებელი ხდება ძრავას ფორსირება ან მისი მუშაობის ეკონ. მაჩვენებლების გაუმჯობესება. 2. რაკეტულ ტექნიკაში, საწვავის ავზებში ჭარბი წნევის შექმნა ძრავას დანადგარის ტუმბოებში საწვავის კავიტაციის თავიდან ასაცილებლად.

ჩაბიძე (ცაბითი) ნინა ზაქარიას ასული (დ. 14. IX. 1910, ახალციხე, ყაბა ჯავა), ოსი საბჭ. მსახიობი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1954). სკკპ წევრი 1939-იდან. სასცენო მოღვაწეობა დაიწყო 1924 თბილ. რუს. დრამ. კოლექტივში. 1935 დაამთავრა რუსთაველის სახ. თეატრთან არსებული დრამ. სტუდია. 1931-იდან არის ცხინვალის კ. ხეთაგუროვის სახ. დრამ. თეატრის მსახიობი. როლები: სანიათი (გ. ... „სანიათი"), მზევინარე (გ. ბერძენიშვილის „ცეცხლი"), ვასილისა (გორკის „ფსკერზე"), ფედა (ა. ვანეევის „კაპიტნების რძალი"), კრუჩინინა (ოსტროვსკის „უდანაშაულო დამნაშავენი"), ემილია (შექსპირის „ოტელო"), ოთარაანთ ქვრივი (ი. ჭავჭავაძის „ოთარაანთ ქვრივი") და სხვ. დაჯილდოებულია საპატიო ნიშნის ორდენითა და მედლებით. შ. ...

ჩაბრიაანი, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში (იგივე სოფლსაბჭო), მდ. ხოფურისხევის (ლუხუნის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 520 მ. ამბროლაურიდან 14 კმ, თელავიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 16 კმ. ზღვის ხილისმწარმოებელი საბჭ. მეურნეობა. მეურნეობის რეპროდუქტორი ... საშუალო სკოლა, რვაწლ. სკოლა, სოფ. ჩიხორეში (2 ათ.) ... კლუბი.

ჩაგარ-ბაზარი, მრავალფენიანი ნამოსახლარი ხაბურის ველზე, სირიაში. გათხარეს 1934—36 (მ. მელოუენი). შეიცავდა 15 კულტ. ფენას. უძველესი დასახლება (XV—XIII ფენები) ეკუთვნის ძვ. წ. 6000—5500 ათ. ... ამ დროის ჩ. ბ.-ის რეგიონში მოხდა ჰასუნის ტიპის (ერაყული) მოხატული კერამიკისა და დასავლური (სირიული) თუ აღმოსავლური ხმელთაშუაზღვისპირული ხელით ძერწილი კერამიკის შეხვედრა. აქ გამოყოფენ 3 ფაზას. ჰალაფის კულტ. პერიოდში (5400—4800) ჩ. ბ. ამ კულტ. დასავლური ვარიანტის ერთ-ერთ ყველაზე დამახასიათებელ სამოსახლოს წარმოადგენდა. აქ ... ქვის საძირკველზე აგურით ნაგები გუმბათისებურსახურავიანი მრგვალი სახლები (ე. წ. თოლოსები). მეურნ. მთავარი დარგები იყო მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. ქვედა ფენებში ნაპოვნია ... სტილიზებული ქანდაკებები. საგარეო გაცვლა-გამოცვლაზე მიუთითებს ობსიდიანის, ნიჟარებისა და სხვ. ნივთების აღმოჩენა. ნაპოვნია (ძვ. წ. III ათასწლ. შუა წწ.) ამიყის H ფაზის ტიპის თასები და ... თიხა-ბეჭდისებრი ტიპის საჩვევი, თასები ... დამწვრილოსაშლელი (წინააქადური) ხანის სამოსახლო ... ტიპისა იყო ძვ. წ. 2300—2100 დამახასიათებელია ... სახლები. ზედა ფენებში (ძვ. წ. 2100—2000) მოწინავე ... მოხდა ... ძვ. წ. III ათასწლ. II ნახევარში გაჩნდა ლურსმული დამწერლობა. აღმოჩენილია ... შუბისპირი, საკინძები, ბრინჯაოს ცული; ბარზე წარწერიანი შუბისპირი (ძვ. წ. 2100—1900), ფიგურული ცული (ძვ. წ. 1750 შემდეგ). ძვ. წ. 1900—1600 ქრონოლოგიური წყაროების შემდეგ სამოსახლოზე ცხოვრება განახლდა. ძვ. წ. 1500—1350 დამახასიათებელია ე. წ. ხაბურის ტიპის ნაზოლიანი ორნამენტით შემკული კერამიკა, მსხვილი შუბისპირი, სხვადასხვა სატევარი და ა. შ.

ლიტ.: Меллаарт Дж., Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, М., 1982; Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, пер. с англ., М., 1956. ე. ...

ჩაბარგვი, დაღესტანში ბევრი სახლის ... გაშენებული მინდვრის ბატონის მიწაზე სასოფლო მეურნეობის შესაქმნელად ჩ.-ს ... სხვადასხვა ცალკეულების შეკრულება და ნატურალური სახით გადასახადის გადახდა.

ჩაგელიშვილი შალვა ილიას ძე (24. IV. 1916, ქ. ... — 19. V. 1981, სოხუმი), ქართველი საბჭ. გენერალ-მაიორი (1969). სკკპ წევრი 1940-იდან. 1936 დაამთავრა ტამბოვის საკავალერიო სამხედრო სკოლა. 1939 მონაწილეობდა ... და ბესარაბიის განთავისუფლებაში. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს 1941—43 კავალერიის პოლკის შტაბის უფროსი, 1943-იდან სხვადასხვა პასუხსაგებ თანამდებობებზე მუშაობდა. დაჯილდოებულია 5 ორდენითა და მედლებით. შ. ჩინჩილაკაშვილი.

ჩაგირი (Bergenia), მცენარეთა გვარი ქვაფენასებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი ფესურიანი ბალახებია აზიაში გავრცელებული 10-მდე სახეობიდან სსრკ-ში იზრდება ... ჩ. უფრო ხშირია სქელფოთოლა ჩ. (B. crassifolia), რ-იც გვხვდება ციმბირში, მონღოლეთსა და ჩრდილოეთ ... შუა აზიის მაღალმთის სარტყელში კლდეებსა და ქვიან ადგილებზე. მისი ფესვი და ფოთლები შეიცავს მთრიმლავ და საღებავ ნივთიერებებს. იყენებენ სამკურნალოდ, ხმარობენ ჩაის ნაცვლად (ფოთლების ნაყენი). კულტივირებულია სსრკ-ში (ზოგ.) და ... ფი... მ. ...

ჩაგოსი (Chagos), არქიპელაგი ინდოეთის ოკეანეში, დიდი ბრიტანეთის სამფლობელო. ფართ. დაახლ. 200 კმ². მოსახლ. დაახლ. 1000 კაცი. შედგება მარჯნის ატოლის 5 ჯგუფისაგან, რ-ებიც წარმოადგენენ მალდივის წყალქვეშა ქედის მწვერვალებს. მთავარი კუნძული დიეგო გარსია, რ-ზეც ამერიკის სამხ. ბაზაა.

ჩაგუნა, ქართული ხალხური (მეგრული) საცეკვაო სიმღერა ... ფაქტურა ... შერჩევ. ... ხასიათი აქვს. თვით ჩაგუნა გუნდამოვიდებული, ... ტანში მყოფი? გამოწვეული ... ზარმაცი ... რ-იც ... გადმოცემული ... წარმოადგენს ... 2-ნაწილიანია; ზომა 4/4, 2/4. ...

ჩაგუნავა შალვა თადეოზის ძე (დ. 24. IX. 1909, სოფ. ... ახლანდ. წყალტუბოს რ-ნი), ქართველი საბჭ. კინორეჟისორი, ქართ. დოკუმენტური კინოს ერთ-ერთი ფუძემდებელი, საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1962). სკკპ წევრი 1941-იდან. 1935 დაამთავრა სახელმწ. კინემატოგრაფიის სახელმწ. ინ-ტის სარეჟისორო ფაკ-ტი (ს. ეიზენშტეინის კლასი). 1929-იდან ... მაისის? კინოში. გადაღებული აქვს 400-მდე კინოჟურნალი და სიუჟეტი, 100-მდე დოკუმენტური და სამეცნ.-პოპულ. ფილმი. ა. ...

ჩადი (Tchad, Chad), ... ტბა აფრიკაში, საჰარის სამხრეთში, ნიგერის, ჩადის რესპუბლიკასა და კამერუნში. წყლის დონის მრავალწლ. რყევის შესაბამისად ტბის ფართობი იცვლება 10 ათასიდან 26 ათ. კმ²-მდე. საშ. სიღრმე 4-იდან 11 მ-მდე. ჩ. მდებარეობს ... 240 მ სიმაღლეზე. ნაპირები დაბალია ... ჩრდ.-იდან შემოსაზღვრულია ქვიშის დიუნებით, ტბის ჩრდ.-აღმ., სამხრ. და სამხრ.-აღმ. ნაწილები ... გადაფარულია ლერწმითა და პაპირუსით ... ლი ... ჩ.-ს ერთვის ... შარი, კომადუგუ იობე და სხვ. ... წლის რყევის საშ. ამპლიტუდა დაახლ. 1,0 მ. წყლის დონე მაღალია დეკ.-იანვ.-ში, დაბალია — ივლ. ... წყალი მტკნარია ... ... ნაწილებში — მომლაშო. ...

ჩადი (Tchad), ჩადის რესპუბლიკა (République du Tchad), სახელმწიფო ცენტრ. აფრიკაში. ფართ. 1284 ათ. კმ². მოსახლ. დაახლ. 5 მლნ კაცი (1982). დედაქალაქი — ნჯამენა. ... — ფრანგული ... 11 აგვ. — ... (1960) ... — ... 14 პრეფექტურად.

ბუნება. ქვეყნის ჩრდ. ნახევარი მდებარეობს საჰარის უდაბნოში, სამხრ. ნახევარი — საჰელისა და სუდანის ზონებში. ტერიტ. უმეტესი ნაწილი ბრტყელი ვაკეა სიმაღლე 250—300 მ (ჩადის ... 161 მ), 350—400 მ და უფრო მეტი ჩრდ.-ით, აღმ.-ით და სამხრ.-აღმ.-ით. ჩრდ.-ში აღმართულია ტიბესტის მთიანეთი (სიმაღლე 3415 მ-მდე), ჩრდ.-აღმ.-ით ენედის პლატო (1115 მ), აღმ.-ით ვადაის პლატო (1450 მ) და ვადაის მა...

სივა (1790 მ) სასარგებლო წიაღისეულიდან მოიპოვება ბოქსიტი, ქვამარილი, კალის, ვოლფრამის, თუთიის, ურანის მადანი

ჰავა ჩრდ. ით ტროპ. უდაბნოსია იანვ. საშ. ტემპ-რა 16°C, ივლ. 30—35°C ნალექები 100—250 მმ წელიწადში სამხრეთ ჰავა ეკვატორული მუსონურია იანვ. საშ. ტემპ-რა 21—24°C, აპრ. ან მაისისა 30—33°C, ნალექები 250-იდან 1000 მმ-მდე წელიწადში. ძირითადი მდინარე მთავარი სანაოსნო წყ-ების შარი და მისი შენაკადი ლოგონე

რესპ. ტერიტორიაზე ჭარბობს ქვიანი და ქვიშიანი უდაბნოები ოაზისებში იზრდება ფინიკის პალმა სამხრ. ნაწილში ნახევარუდაბნოები და გაუდაბნოებული სავანაა სავანაში ძუძუმწოვრებიდან ბინადრობს სპილო, მარტორქა, ჟირაფი, ლომი, ანტილოპა, მტაცებლებიდან — ლომი, ვეფხ. ტურა, აფთარი ტბებში — ბეჰემოთი, ნიანგი ბევრია გველი, ხვლიკი, მწერი მრავალფეროვანია ფრინველთა სამყარო შექმნილია ნაკრძალები

მოსახლეობა ჩ-ში ცხოვრობენ ბაგირმი, ტუბუ, ჰაუსა, არაბები და სხვ. ხალხები ოფიციალური ენა ფრანგულია (ძირითადად ფრანგები) მოსახლ. 50%-ზე მეტი ანიმისტური რწმენისაა, ტრად. რწმენების დამცველები; ძირითადად მუსლიმანები არიან ქრისტიანებიც

ყველაზე მჭიდროდ არის დასახლებული 85% დასავლეთის სამხრეთი ნაწილი მოსახლ. (1982). მოსახლ. საშ. სიმჭიდროვე 3,8 კაცი 1 კმ²-ზე (1982) ყველაზე მჭიდროდ დასახლებულია ქვეყნის სამხრ. ნაწილი მნიშვნელოვანი ქ-ებია: ნჯამენა (211 ათ. მცხ., 1982), სარი, მუნდუ, აბეშე

ისტორიული ნარკვევი არქეოლ. მონაპოვარი მოწმობს, რომ ჩ-ის ტერიტ. დასახლებული იყო უძველესი დროიდან XIX ს. დასასრ. საფრანგეთმა დაიწყო ეკვატორული აფრიკის კოლონ. დაპყრობა. 1914 ჩ-ის ტერიტ. დამოუკიდებელ კოლონიად გამოყო. საფრ. ეკვატორული აფრიკის (საა) შემადგენლობაში 11 მსოფლიო ომის შემდეგ ჩ-ში გაძლიერდა ეროვნ.-განმათ. მოძრაობა, რასაც საფუძველი ჩაუყარა 1947 შექმნილი ჩ-ის პროგრ. პარტია (ჩპპ) 1958 წ 28 ნოემბ. ჩ. რესპუბლიკად გამოცხადდა საფრ. გაერთიანების ფარგლებში 1960 წ 11 აგვ. ჩ-მა დამოუკიდებლობა მოიპოვა. პრეზიდენტი გახდა ფ. ტომბალბაი 1960 წ 20 სექტ-იდან გაერო-ს წევრია დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ ჩ-ის განვითარება მწვავე შიდაპოლიტ. ბრძოლის პირობებში მიმდინარეობდა. ჩპპ-ის გარდა ყველა პოლიტ. პარტია აიკრძალა, შემოიღეს ერთპარტიული სისტემა, აიკრძალა ყოველგვარი ოპოზიცია. 1965-იდან გაძლიერდა მთავრობის საწინააღმდეგო გამოსვლები ქვეყნის ჩრდ. და ჩრდ.-აღმ. რ-ნებში 1966-იდან ამ ბრძოლას ხელმძღვანელობდა სამხ.-პოლიტ. ორგანიზაცია ჩ-ის ეროვნ. განთავისუფლების ფრონტი (ჩეგფ) 1960—72 ჩ-ში საფრ. ჯარი შეიყვანეს 1973 შეიქმნა ჩპპ-ის ნაცვლად ერთიანობა, ერთიანობის გაძლიერებისთვის ჩპპ დაითხოვეს. შეიქმნა ახ. პოლიტ. ორგანიზაცია — „ეროვნული მოძრაობა კულტ. და სოც. რევოლუციისათვის" 1975 წ 13 აპრ. ჩ-ში მოხდა სამხ. გადატრიალება. 1979 აგვ. ნიგერ-ში (ლაგოსი) ლიდერი ხელმძღვანელი სახელმწ. შეთანხმება დაიდო ჩრდილოეთის შეიარაღებული ძალების ლიდერმა ჰისენ ჰაბრემ ფაქტობრივად ჩაიგდო ხელში ხელისუფლება. პარიზის მიერ 1979 დასასრ. ჰისენ ჰაბრეს სამხ.-პოლიტ. დაჯგუფება განიცდიდა გუკუნი უედეის ცენტრ. მთავრობის წინააღმდეგ მთავრობის მიერ ქვეყანაში შეიყვანეს ლიბიის ჯარები, რ-ებმაც გააძევეს ჰაბრეს რაზმები 1981 დეკემბ. ჩ-ის მთავრობის გადაწყვეტილებით ლიბიის ჯარები ჩაენაცვლა ე. წ. „აფრიკულ-სამშვიდობო ძალებს" ამ ძალებისათვის ჰისენ

ჰაბრემ აშშ-ის დახმარებით აღადგინა თავისი შეიარაღებული ძალები და 1982 წ 7 ივნ დაიკავა ჩ-ის დედაქალაქი 1983 ივნ გუკუნი უედეის ეროვნ. ერთიანობის გარდამავალი მთავრობის ჯარები შეტევაზე გადავიდნენ. აშშ-მა და საფრანგეთმა სამხ. და ფინანს. დახმარება აღმოუჩინეს ჰისენ ჰაბრეს რეჟიმს. აშშ-მა და საფრანგეთმა გააჩაღეს კამპანია შეიარაღებულ კონფლიქტში სხვა ქვეყნების ჩარევის, ევროპისა და სუდანის წინააღმდეგ. 1984 აგვ. სამხ.-პოლიტ. დაჯგუფებებმა, რ-ებიც მხარს უჭერდა ეროვნ. ერთიანობის გარდამავალ მთავრობას (ეეგმ), შექმნეს განთავისუფლების ეროვნ. საბჭო (ეგს) — ჩ-ის ერთ. უმაღლესი ორგანო ეეგ-ის ამოცანაა ჰისენ ჰაბრეს რეჟიმის დამხობა და მშვიდობიანობის ნამდვილი ხელ. დემოკრ. სოციალ. სისტემის შექმნა. გეს-ს ხელმძღვანელად აირჩიეს ეროვნ. ერთიანობის გარდამავალი მთავრობის თავმჯდ. გუკუნი უედეი

სსრკ-სთან დიპლ. ურთიერთობა დამყარდა 1964 წ 24 ნოემბ

ეკონომიკა ჩ. აგრ. ქვეყანაა ეკონომიკაში დიდია უცხოეთის, უმთავრესად საფრანგეთის კაპიტალის გავლენა მთლიანი შიდა პროდუქტის 61,4%-ს იძლევა სოფ. მეურნეობა ჩ-ის ძირითადი მოწინავე სამეურნეო კულტურაა ბამბა (59,9 ათ. ტ ბამბის ბოჭკო, 1983/84) მოჰყავთ (ათ. ტ, 1982/83) ფეტვი—196, ბრინჯი — 23, არაქისი — 77, ხორბალი, სიმინდი, მანიოკი ოაზისებში კულტივირებულია ფინიკის პალმა მოსახლ. დაახლ. 1/3 მისდევს მესაქონლეობას 1980 ჩ-ში იყო (მლნ სული) მსხვ. რქ. საქონელი — 4, ცხვარი და თხა — 4,6 განვითარებულია თევზჭერა (დაახლ. 120 ათ. ტ წელიწადში).

მრეწვ. სუსტადაა განვითარებული არის ხორცსაკონსერვო, შაქრის, ზეთსახდელი, ბამბასაწმენდი, ბრინჯსაცეხვი, საფეიქრო საწარმოები. ჩადის ტბაში იღებენ სოდას ერთადერთი ელექტროსადგურია ნჯამენაში 1980 აწარმოეს 61 მლნ კვტ·სთ ელექტროენერგია.

რკინიგზა არ არის საავტ. გზების სიგრძეა 40 ათ. კმ, აქედან 250 კმ მოასფალტებულია ნჯამენაში არის საერთაშ. მნიშვნელობის აეროპორტი.

1983 ექსპორტმა შეადგინა 65,4 მლნ დოლ., იმპორტმა — 121,8 მლნ. გააქვთ ბამბა (ექსპორტის ღირებულების 73,8%, 1983), ხორცი, ტყავი და სხვ. შემოაქვთ საწვავი, მოწყობილობა, ნავთობპროდუქტები, სურსათი, ქიმ. საქონელი და სხვ. მთავარი სავაჭრო პარტნიორებია: არიან საფრანგეთი (საგარეო სავაჭრო ბრუნვის დაახლ. 1/3), ნიგერია, კონგო, ნიდერლანდები

განათლება 1962 შეიქმნა წერა-კითხვის უცოდინარობის სახელმწ. სალიკვიდაციო ცენტრი 1967 გამოცხადდა სავალდებულო 4 წლიანი სწავლება სასკოლო სისტემა აგებულია საფრანგეთის ნიმუშისა სწავლება ფრანგ. ენაზეა დაწყ. სკოლა 6-წლიანია. საშუალო — 4-წლიანი (არასრული დაწყ.) საშ. სკოლა (შესაბამისად საკოლეჯო განათლება) 2 ტიპისაა 4-წლიანი ზოგადსაგანმანათლებლო კოლეჯი (იძლევა არასრულ საშ. განათლებას) და 7-წლიანი ლიცეუმი (იძლევა სრულ საშ. განათლებას და უმაღლესში უგამოცდოდ შესვლის უფლებას) პროფტექ. განათლება სუსტად არის განვითარებული დაწყ. სკოლის ბაზაზე არსებობს შეგირდობის 2—3 წლიანი ცენტრები და 6—7-წლიანი საკოლმეურნეო სასწავლებლები 1984 დაწყ. სკოლაში სწავლობდა 450 ათ-ზე მეტი მოსწ., საშ. სკოლაში — 12 ათამდე, პროფტექ. სისტემაში — 2 ათ-მდე მოსწავლე. ნჯამენაში არის ჩადის უნ-ტი (5 ფაკ-ტი, 600 სტუდენტი, ბ-კაში 10 ათ-მდე ტომი), ადმინისტრაციის ეროვნ. სკოლა, ზოოვეტ. ინ-ტი ეროვნ. მუზეუმი

ჩ-ში გამოდის რამდენიმე პერიოდული გამოცემა მეშვიდეთი სიტყვის სააგენტო დაარსდა 1964 ნჯამენაში ეროვნ. რადიომაუწყებლობა სახელმწ. სამსახურია, გადაცემები მიმდინარეობს ფრანგ. და 7 ადგილ. ენაზე.

ხელოვნება ჩ-ის სამხრ. ნაწილში აღმოჩენილია საოს ძვ. კულტურის ნაშთები (ძირითადად VIII—X სს.) ნასახლარები, კერამიკა, ტერაკოტისა და ბრინჯაოს სტატუეტები განსაკუთრებით აღსანიშნავია თიხისაგან ნაძერწი, მკვეთრად დეფორმირებული პროპორციების ადამიანის თავები (ძირითადად X ს.) სოფლად მჭიდროდ შეკავშირებული ქოხებს გარს არტყია მოწნული ან ხის ღობე, გუმბათ მრგვალი ან მართკუთხა ქოხები კონუსისებრი სახურავით განვითარებულია ქ-ები განაშენიანებულია ზოგადზოლებიანი, არტყელისებური სახლებით განვითარებულია ფეიქრობა, ქარგვა, ლითონის დამუშავება, წნვა, მჭედლობა

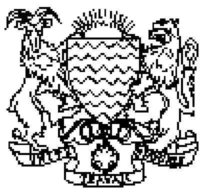

ჩადის რესპუბლიკის სახელმწიფო გერბი.

ლიტ.: Субботин В. А., Колонии Франции в 1870—1918 гг., М., 1973; Gonidec P. F., La République du Tchad, P., 1971

ჩადირ-ლუნგა, ქალაქი (1958-იდან) მოლდ. სსრ-ში, მდ. ლუნგის ნაპირას. ჩადირ-ლუნგის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგური. ელექტროთერმული მოწყობილობის, თამბაქო-საფერმენტაციო, საცდელ-ექსპერ. ქ-ნა „სოფტეხმონტაჟი", ხორცკომბინატი, ღვინის ქ-ნა, ხალიჩების ფ-კა, ისტ.-მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი

ჩადისუბანი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ფასანაურის სადაბო საბჭო), არაგვის ქედის აღმ. კალთაზე. ზ. დ. 1500 მ, დუშეთიდან 54 კმ სერგო ორჯონიკიძის სახ. ფასანაურის კოლ-ბა (მეცხოველეობა) საშ. სკოლა დაბა ფასანაურში (6 კმ)

ჩადრი (<სპარს. ჩადორ), ა ჯ ი დ ა, ს ა ბ უ რ ა ვ ი მუსლიმანი ქალის ტანსაცმ-

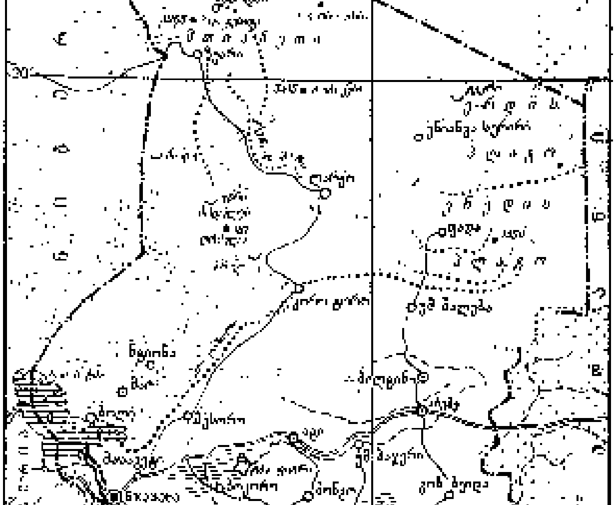

ლის ელემენტი, მოსახურავი, რ-ის ქალის სახესა და სხეულს ფარავდა საზოგადო განიერი და ბოლომდე მოქარგულებული იყო. შემორჩენილ შემდეგ ჩ-ის ორიგი მხარეს სარტყელში იმაგრებდნენ. მასალად იყენებდნენ უმეტესად თეთრ ყალამქარს, ტილოს, მიტკალს. ჩ გამოწერებულია XIX ს. შუა წლებამდე თბილ. და მის მახლობლად მცხოვრებ მაჰმადიანურ მოსახლეობაში, აჭარაში უფრო დიდხანს შემორჩა

ლიტ ბ ა ლ ა ხ ა შ ვ ი ლ ი ი., ძველი თბილისი, თბ., 1961; გ ვ ა თ უ ა ნ, ჩაცმულობის ისტორიიდან ქალის ქართული ჩაცმულობა XIX ს და XX ს დასაწყისი, თბ., 1967 ე. ბეზარაშვილი.

ჩადუნა, მ ა მ რ ო ბ ი თ ი გ ვ ი მ რ ა (Dryopteris filix-mas), მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარე ასპიდიუმისებრთა ოჯახისა. იზრდება ევრაზიისა და ჩრდ. ამერიკის ტყის ზონაში. მისი ფესურებიდან ამზადებენ ჭიების გამომდევნ წამალს. ჩ. Dryopteris-ის გვარის ტიპური სახეობაა. იგი ჩვენში ყველაზე ფართოდ გავრცელებული გვიმრაა; ამის გამო თვით გვარსაც ჩ ა დ უ ნ ა ეწოდება. გვარი 150-მდე სახეობას მოიცავს გვხვდება დედამიწის ზომიერ და ტროპ. ზონებში. სსრკ-ში გვხვდება მისი 15-მდე სახეობა, საქართველოში — 9; მათგან. ჩ-ს გარდა ფართოდაა გავრცელებული D carthusiana (იგივე D. spinulosa), მაღალ მთებში გვხვდება კავკასიური D oreades. მთის ტყეთა და შუა სარტყელში — D. borreri. საქართველოში აღწერილი 3 სხვა სახეობა გავრცელებულია თურქეთშიც. ი. მიქელაძე.

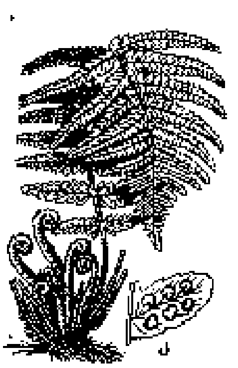

ჩადუნა. ა — ფოთლის სეგმენტი სოროსებით.

ჩადუნაძე თორაზ გაბრიელის ძე (დ 20. X 1927, სოფ. ივლითა, კასპის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მწერალი სკკპ წევრი 1951-იდან დაამთავრა მოსკ. საკავშ. დაუსწრებელი იურიდ. ინ-ტი 1949. 1949-იდან მუშაობს პროკურატურის ორგანოებში პირველი მოთხრ. „დაკარგული იმედი" გამოაქვეყნა 1960. პირველი წიგნი „ცხოვრების ზღურბლზე" — 1963. ჩ-ს კალამს ეკუთვნის პროზაული კრებ. „ნაზურევი" (1970), თანამედროვე ცხოვრების მოვლენებზე აგებული დეტექტიური ჟანრის მოთხრობები და რომანები („საზღაური", 1972; „ვერმერის ფითოლების საიდუმლოება", 1972; „მსჯავრი", 1974; „უცნობი მეზღვრი", 1976, „საშიში მეჩხერე", 1976) და სხვ.

ჩადუნიანი, სოფელი ლაგოდეხის რ-ნში (ცოდნისკარის სოფსაბჭო). ალაზნის ვაკეზე ზ. დ 230 მ, ლაგოდეხიდან 15 კმ. წნორიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 28 კმ ეგ მეურნეობის სამ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა, მეაბრეშუმეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ცოდნისკარში (2 კმ) საბავშვო ბაღი, ბ-კა

ჩადუნიანისთავი, მთა კახეთის კავკასიონის სამხრ. განშტოებაზე, მდ-ების არგოხისა და მაროხევის წყალგამყოფზე. სიმაღლე 1550 მ. აგებულია ქვედაიურული თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით. მთის კალთები შემოსილია ფოთლოვანი ტყით.

ჩაზნექილობა ფ ი რ ი ს ა, იხ. სტაბილურობა და ჩაზნექილობა.

ჩაზოვი ევგენი ივანეს ძე (დ 10. VI. 1929, ქ გორკი), საბჭ თერაპევტი. სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1979), სსრკ მედიც მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1971) და პრეზიდიუმის წევრი (1972). სოციალ. შრომის გმირი (1978). სკკპ წევრი 1962-იდან. 1953 დაამთავრა კიევის სამედ. ინ-ტი. 1965-იდან სსრკ მედ მეცნ. აკად. თერაპიის ინ-ტის დირექტორი, 1968-იდან სსრკ ჯანმრთელობის დაცვის მინისტრის მოადგილე. ერთდროულად ა მიასნიკოვის სახ კარდიოლოგიის ინ-ტის გაერთიანებული კარდიოლოგიის ცენტრის ბაზაზე. სსრკ მედ. მეცნ აკად. კარდიოლოგიური ცენტრის ორგანიზატორი (1976) და გენერალური დირექტორი. ჩ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება თრომბოზს, მიოკარდიუმის ინფარქტს, მიოკარდიუმის მეტაბოლიზმს და სხვ. კარდიოლოგთა საკავშ საზ-ბის თავ-რე (1975). უცხოეთის მრავალი სამეცნ. საზ-ბის საპატიო წევრი, საერთაშ. მოძრაობის „მსოფლიოს ექიმები ატომური ომის წინააღმდეგ" თანათავ-რე სსრკ სახელმწ. პრემია (1969, 1976), ლენინური პრემია (1982). სსრკ ცკ წევრი 1982-იდან (1981-იდან—კანდიდატი). სკკპ IX—XI მოწვევათა უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, სხვა ორდენებითა და მედლებით.

თხზ Антикоагулянты и фибринолитические средства, М., 1977 (თანაავტ K M Лакин); Инфаркт миокарда, М., 1971 (თანაავტ); Тромбозы и эмболии в клинике внутренних болезней, М.—Варшава, 1966, Экспериментальные некрозы миокарда, М., 1963 (თანაავტ)

ჩაიდა, მთა ყაზბეგის რ-ნში, ზოხის ქედის ჩრდ. კალთაზე. მდ-ების თერგისა და გენალდონის (არდონის შენაკადი) წყალგამყოფზე სიმაღლე 4099 მ. აგებულია იურული თიხაფიქლებით, ქვიშაქვებით და მერგელებით, დამახასიათებელია სუბნივალური და ნივალური ლანდშაფტები.

გ მარტყოფლიშვილი.

ჩაიხა, ჩ ა ჩ ი, ხეობის ტბების მეინვარი ზოხის ქედის ჩრდ კალთაზე, მდ. აძალის (თერგის მარცხ. შენაკადი) სათავეში. სიგრძე 4,2 კმ, ფართ. 3,7 კმ². საზრდოობს მწვერვალების მაიდის და მეინვარწყების კალთებიდან ჩამოწოლილი მყინვარული ნაკადებით. მყინვარიდან გამოედინება მდ. აძალი რ. ბაზალაძე.

ჩათალ-ჰუიუქი (Çatal Hüyük), ძვ. წ. VII ათასწლ. II ნახ.—VI ათასწლ დასაწყისის ნეოლითური დასახლება სამხრ. თურქეთში (კონიის ველი) 1961—63 იკვლევდა ინგლ. არქეოლოგი ჯ მელარტი ფართობი 12,8 ჰა, კულტ. ფენა (6 მ-ზე მეტი) დაყოფილია 12 სამშენებლო ჰორიზონტად (ქრონოლ.). ალიზის სწორკუთხა სახლები ერთმანეთთან მჭიდრო იდგა. გასასვლელი სახურავზე ჰქონდა. მეურნ. ძირითადი დარგი იყო მიწათმოქმედება, განვითარებული იყო მესაქონლეობა (მსხვ. რქ საქონელი). ქვედა (XII) ჰორიზონტიდან დაწყებული გვხვდება ობსიდიანისა და კაჟის შრომის იარაღი, თეთრანაბადი სპილენძისა და ტყვიის ნაკეთობანი. X ჰორიზონტიდან გაჩნდა პრიმიტ. კერამიკა, შემდეგ გაჩნდა და ადგილი დაუთმო ქვისა და ხის ჭურჭელს და ხელსახლა გაჩნდა ზედა ჰორიზონტებში (უფრო დახვეწილი ბრტყელძირიანი ჭურჭელი, ზოოგრაფ მოხატული). გამოვლინდა რელიეფებიანი და მოხატული საკურთხევლები (ნადირობის სცენები, ცხოველები, ფრინველები, გეომ სახეები). ურავდ აღმოჩნდა ადამიანების და ცხოველების მცირე ზომის ქვის ქანდაკებები. მიცვალებულებს ქვეშ სახლების იატაკქვეშ მარხავდნენ.

ჩათახი, მთა საქართველოს სამხრ. მთიანეთში, ჯავახეთის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ქციუოლისხევის სათავეში. სიმაღლე 2630 მ. აგებულია ზედამიოცენურ-შუაპლიოცენური დოლერიტული, ბაზალტური და ანდეზიტური ლავებით. ჩრდ. კალთა ციცაბოა, დასავლეთი — დამრეცი. შემოსილია მაღალმთის მდელოს მცენარეულით.

ს. ნეფარიძე.

ჩათახი, სოფელი წალკის რ-ნში (ბეჩდოანის სადაბო საბჭო), მდ ხრამის ნაპირზე. ზღ. ზ დ. 760 მ, წალკიდან 39 კმ. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა დაბა ბედიანში (11 კმ). მედპუნქტი.

ჩათვლა, ცოდნის შემოწმების ფორმა; როგორც წესი, ჩ-ით თავდება სტუდენტების და საშ. სპეც. სასწავლებლების მოსწავლეთა მიერ ჩატარებული მუშაობა პრაქტიკულებზე და სემინარებზე, სასწ. და საწარმოო პრაქტიკა. საკურსო პროექტების დაცვა. სასწ. გეგმით გათვალისწინებული ყველა ჩ. (არა უმეტეს 6-ისა) სემესტრის ბოლოს აუცილებელი პირობაა გამოცდებზე დასაშვებად. ე. წ. დიფერენცირებული ჩ-ის დროს ისმება ცოდნის შეფასებული ნიშანი, ხოლო ასეთი ჩ-თვის

განკუთვნილი საშუ დისციპლინების სიას ამტკიცებს უმაღლესი სასწავლებლის (ან ფაკ-ტის) საბჭო და საშ სპეც სასწავლებლის პედსაბჭო

ჩათინი, ჩ ა თ ი ნ თ ა უ, მწვერვალი სვანეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე. სიმაღლე 4412 მ აგებულია პალეოზოური გრანიტოიდებით დამახასიათებელია ნივალური ლანდშაფტი

ჩათინი, უღელტეხილი სვანეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე, უშბის პლატოს ჩრდ.-აღმ-ით სიმაღლე 3660 მ. დამახასიათებელია ნივალური ლანდშაფტი მდ. ენგურის ხეობას აკავშირებს ჩრდ. ბაქსანის ხეობასთან.

ჩათირდაღი, პლატოსებრი მასივი ყირიმის მთებში, მის ალუშტის ჩრდ.-დას-ით. სიმაღლე 1527 მ-მდე აგებულია კირქვებით განვითარებულია კარსტი კალთები შემოსილია წიფლის, რცხილისა და ფიჭვის ტყით.

ჩათირქელი, გაუდინარი ტბა ცენტრ ტიან შანში, ყირგ სსრ-ში მდებარეობს 3530 მ სიმაღლეზე, ათბაშისა (ჩრდ) და თორუგართაუს (სამხრ) ქედებს შორის. ფართ. დაახლ. 175 კმ², სიღრმე 3,6 მ-მდე. ტბის წყალი მტკნარია. აღმ ნაწილში — მომლაშო უმთავრესად საზრდოობს თოვლის წყლით. გაყინულია ნოემბრიდან მაისამდე.

ჩათყალის ველი, ველი მდ. ჩათყალის ხეობაში, დას ტიან-შანში, ყირგ. სსრ-ში, მდებარეობს ფსქემის, სანდალაშის ქედებსა (ჩრდ.-დას.) და ჩათყალის ქედს (სამხრ.-აღმ) შორის. ჩრდ-ით ესაზღვრება თალასის ალათაუ. სიმაღლე 1000—2500 მ. ჩ ვ-ის ძირზე და ფერდობებზე მინდვრები, კაკლისა და ღვიის ტყეებია. არის მთის საძოვრები.

ჩათყალის ქედი, ქედი დას. ტიან-შანში, ყირგ. და უზბ. სსრ-ებში. ჩრდ-დას-იდან ესაზღვრება ფერღანის ველს. სიგრძე დაახლ. 200 კმ. საშ სიმაღლე 3800 მ, მაქს.— 4503 მ. აგებულია ფიქლებით, კირქვებითა და გრანიტებით. ქედის ჩრდ. კალთა მოკლე და ციცაბოა, სამხრ. — უფრო დამრეცი და შემოსილია კაკლის, ტიან-შანის ნაძვის, სოჭისა და ღვიის რაყებით, ზეგით მდელოა.

ჩაი (Thea). 1 მარადმწვანე, მრავალწლოვანი ტროპიკული მცენარის გვარი ჩაისებრთა ოჯახისა. გვარის 2 სახეობაა. ჩ ი ნ უ რ ი ჩ. (T sinensis) და ა ს ა მ უ რ ი ჩ. (T. assamica) ჩინ ჩ 2—3 მ სიმაღლის ბუჩქია. ასამური ჩ — 10—15 მ-მდე სიმაღლის ხე სსრკ-ში უმთავრესად მოჰყავთ ჩინ. ჩ-ს სახესხვაობათა ჰიბრიდები ჩინ. ჩ. ძლიერ დატოტვილი ბუჩქია. აქვს ოვალური ან ელიფსურ-ოვალური ფოთოლი, რ-ის სიგრძე 60—70 მმ, სიგანე 35—40 მმ აღწევს. ფოთოლი ზედა მხარე მუქი მწვანეა, ქვედა — ღია მწვანე. ყვავილი თეთრი ანვარდისფერია, სურნელოვანი. ნაყოფი 1—5 თესლიანი კოლოფია. მოწიფულობისას იხსნება. მედიდარია ზეთით, ფურად მუქი ყავისფერია. 1000 ც. დაახლ 1 კგ.

ჩ. სითბოს და ტენის მოყვარული მცენარეა. იტანს 12—14°C-მდე ხანმოკლე ყინვებს. ტროპ. ქვეყნებში ჩ-ს ვეგეტაცია მთელი წლის განმავლობაში გრძელდება სსრკ ტენიან სუბტროპიკებში ვეგეტაცია მაშინ იწყება, როცა საშ. სადღეღამისო ტემპ-რა 10°C-ზე (მარტი, აპრ) მაღლდება. ყლორტების ზრდა. წარმოქმნა კი 17°C-ზე მეტი ტემპ-რის დროს ხდება. ჩ-თვის საუკეთესო ნიადაგია წყლისა და ჰაერის კარგად გამტარი წითელ- და ყვითელმიწები.

ჩ. მრავლდება თესლით და ვეგეტატიურად. პლანტაციას აშენებენ 1—2-წლიანი ნერგით, რ-იც გამოჰყავთ სანერგეში. ყვავილობა იწყება მე-4 მე-5 წელს. ნაყოფი წარმოიქმნება ყოველწლიურად. სსრკ-ში ჩ-ს ყვავილობა სექტ-იდან ყინვების დადგომამდე გრძელდება. ასეთსაც ფოთოლი ფურ-ლები დამწიფება, რაშიც მონაწილეობენ

ჩაი. ჩაის პროდუქტიული ყლორტები (ბოგარა ხანით აღნიშნულია ყვავილი): 1 — ნორმალური ყლორტებით; 2—მინერი ყლორტებით.

მწერები (ცრუფარი, ბუგრი და სხვ.) მცენარის სრული ფორმირება მე-7—მე-8 წელს მთავრდება. ჩ. ყოველწლიურად ყვავილის იღლიაში საზრდელი კვირტიდან ივითარებს ერთწლიან პროდუქტიულ ყლორტებს, რ-თა კონწვერები (2—3 ფოთოლი კვირტითურთ) — ლეიქები შეადგენენ ჩის პროდუქციას. პროდუქტიული ყლორტების ზრდის ინტენსივობა 35—65 დღე გრძელდება. სხვა პირობებში განახლდება ჩ-ს ინტენსიური ზრდის 2 პერიოდს საგაზაფხულოს — ნაისიში და საშემოდგომოს — ივლ.-აგ.-ში. მცენარე ცოცხლობს 100 და მეტ წელს, უხვი პროდუქტიულია 10-იდან 70 წლამდე წლისა.

ჩ-ის კულტურა ცნობილია IV ს.-იდან. მისი სამშობლოა ჩინეთი, საიდანაც 27 ქვეყანაში გავრცელდა. IX ს.-ში ჩ. გააშენეს იაპონიასა და კორეაში. ამჟამად მსოფლიოში ჩ-ს მთავარი მწარმოებელი ქვეყნებია ინდოეთი, ჩინეთი, ინდონეზია, შრი-ლანკა, იაპონია. ჩ-ს პლანტაციის მსოფლიო ფართობია 1502 მლნ. ჰა (1974). რუსეთში ჩ-ს პირველი ბუჩქი დარგეს 1814 ნიკიტის ბოტან. ბაღში, მაგრამ ყირიმის ნიადაგურ-კლიმ. პირობები არახელსაყრელი აღმოჩნდა ჩ-ს გასაშენებლად. 1847 საქართველოში შემოიტანეს ჩ-ს კალმები, რ-ებმაც კარგად იხარა ქ. ოზურგეთის (ახლანდ. ქ. მახარაძე) საცდელ სადგურში. 1864 მ. ერისთავმა სრულიად რუს. გამოფენაზე გაიტანა ქართული ჩ., რ-იც დამზადებული იყო ოზურგეთის მაზრის სოფ. გურიანთის მცირე ნაკვეთზე მოყვანილი ჩ-გან. 1885 ჩაქვში (აჭარა) ა. სოლოვცოვმა გააშენა ჩ-ს პირველი სამრეწვ. პლანტაცია. შემდეგ ჩ-ს პლანტაციები გაშენდა კრასნოდარის მხარეში (1901), აზერბაიჯანში (ლენქორანში 1912) და სხვ.

ოქტ. რევ. შემდეგ ჩვენს ქვეყანაში ჩ-ს კულტურა სწრაფად განვითარდა. 1976 ჩ-ს პლანტაციების ფართობი იყო 76,8 ათ. ჰა. ჩ-ს ფოთლის საერთო მოსავლიანობა 375 ათ. ტ, ხოლო საშ. მოსავლიანობა დაახლ. 50 ც/ჰა. მეცნიერების ინსტიტუტში პირველად სსრკ-ში მიიღეს სელექციური ჩ-ს ჯიში-პოპულაციები — ქართული 1, ქართული 2, ჯიში-კლონი კოლხეთი (ქ. ბახტაძე), და სხვ. ჩ-ს აღნიშნული ჯიშები მოსავლიანობით 28—60%-ით აღემატება არასელექციურ ჯიშებს. 1976 სსრკ-ში დარაიონებული იყო ჩ-ს 9 ჯიში.

ჩ-ს პლანტაციის გასაშენებლად ნიადაგს ხნავენ (პლანტაჟურად) 45 სმ სიღრმეზე. ჩ-ს თესვამდე 1—2 წლით ადრე ნიადაგის ე. წ. გაკულტურების ღონისძიებებს ტარდება. დათესვის შემდეგ ნიადაგისა და ბუჩქის შემდეგი მოვლა გულისხმობს ნიადაგის გაფხვიერებას, სარეველების მოსპობას, ბუჩქის ფორმირებას და სხვა აგროტექ. ღონისძიებებს, რ-თაგან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ჩაის ბუჩქის გასხვლა. ამით მთავრდება ბუჩქის ფორმირება და იწყება ჩაის ფოთლის კრეფა. პლანტაციაში ნიადაგის ნაყოფიერების მიზნით შეაქვთ აზოტიანი, ფოსფორიანი, კალიუმიანი და სხვ. სასუქები. ეფექტურია სიდერაცია. სსრკ-ში გავრცელებულია პლანტაციის გაშენების შპალერული წესი. სრულმოსავლიანია 8—10 წლის პლანტაცია. საქართველოში ჰა-ზე ჩაის ნარგაობიდან ფოთლის საშ. მოსავალი 3,5 ტ, აზერბაიჯანში 4,5 ტ, კრასნოდარის მხარეში 5 ტ. შპალერული გასხვლის დროს ნასხლავი მასალა ჰა-ზე 5—6 ტ, მძიმე გასხვლისას 50—60 ტ აღწევს.

სსრკ-ში ჩ-ს ფართობი ყოველწლიურად იზრდება. 1984 წ. 80,7 ათ. ჰა შეადგენდა, ხოლო ნედლეულის მოსავალი — 616,9 ათ. ტ-ზე მეტს. სკკპ და სსრკ მინისტრთა საბჭოს 1979 სექტ. დადგენილებაში „სამხრეთული და სუბტროპიკული კულტურების წარმოების გადიდებისა და საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობის შემდგომი დაჩქარებული განვითარების ღონისძიებათა შესახებ" აღნიშნულია, რომ საქართველოში ჩაის ხარისხოვანი ფოთლის მოსავალი 1985—90 700 ათ. ტ მიაღწევს.

ჩ-ს კულტურას მავნეობით დიდ ზიანს აყენებს შემდეგი დაავადებები: ბაქტერიული კიბო, ჟანისფერი და რუხი ლაქიანობა, ცერკოსპოროზი. მავნებლებიდან გამოირჩევიან: წაგრძელებული ბალიშა ცრუფარიანა, ფარიანები, ჩ-ს ბუგრი, ჩ-ს ჩრჩილი და სხვ.

ლიტ.: ლ ა ფ ო თ ა შ ვ ი ლ ი ა., ჩაი ჩვენი ქართული, თბ., 1966; მეჩაიეობა, თბ., 1952; ფ ა რ ც ხ ა ლ ა ი შ ვ ი ლ ი ს., ჩაის პლანტაციის ექსპლუატაციის მეცნიერული საფუძვლები, თბ., 1976; Б а х т а д з е К. Е., Биологические основы культуры чая, Тб., 1971. ს. ფარცხალაიშვილი.

2. პროდუქტი, რ-საც ამზადებენ ჩ-ს მცენარის ფოთლებისაგან და იყენებენ სასმელის დასამზადებლად. სსრკ-ში ძირითადად უშვებენ ბაიხის ჩ-ს (შავსა და მწვანეს) და დაწნეხილს — მწვანე აგურისა (ლაო-ჩაი) და შავ ფილა ჩ-ს. ჩ-ს ფოთლების ნარჩენებისაგან ამზადებენ კოფეინს, P ვიტამინს და სხვა სამკურნ. პრეპარატებს, გამამხნევებელ სასმელებს. ჩ-ს თესლებისაგან მიღებულ ზეთს იყენებენ კოსმეტიკაში, საკონსერვო მრეწველობაში, ზუსტი ხელსაწყოების საზეთად, საპნის წარმოებაში.

სსრკ ჩ-ს მრეწვ. ძირითადი პროდუქციაა შავი და მწვანე ბაიხის ჩაი. უშვებენ აგრეთვე შავ ფილა ჩ-ს, რისთვისაც იყენებენ შავი ბაიხის ჩ-ს დახარისხების შედეგად მიღებულ ნამცეცებსა და გამონაცერს. მათი დაწნეხის შემდეგ ღებულობენ 125 და 250 გ მასის ფილებს. მწვანე აგური ჩ-ს წარმოება მოიცავს 2 პროცესს — ლაო-ჩ-ს წარმოებისა და შემდგომ მის დაწნეხას. ლაო-ჩ-ს დასამზადებლად იყენებენ შემოდგომაზე მოკრეფილი ტოტების ნარჩენებსა და გაზაფხულზე გასხლული მასალის გადანარჩევ ფოთლებს. აგური ჩ-ს მისაღებად იყენებენ 2 სახის ნედლეულს — საპირესა და შიგა მასალას. საპირე მასალას ლერწები არ უნდა ჰქონდეს, ფოთლებს ატარებენ მოსახარშ ქვაბში, გრეხენ, ჭრიან, ამუშავებენ თერმულად, აფუებენ 70°C ტემპ.-რაზე. შემდეგ აშრობენ და წნეხენ. აგური ჩ-ს მასაა 2 კგ. გარდა ამისა საქ. სსრ-ში შემუშავებულია სხვადასხვა სახის ჩ-ს წარმოების ტექნოლოგია. ხ ს ნ ა დ ი მ წ ვ ა ნ ე ჩ-ს კონცენტრატის დასამზადებლად პირველადი გადამუშავებისას საჭიროა ფოთლის ფიქსაცია და შრობა, მეორეული გადამუშავებისას კი — ექსტრაქცია და ექსტრაქტის შრობა. გ რ ა ნ უ ლ ი რ ე ბ უ ლ ი ჩ. შეიძლება იყოს მწვანე და შავი. გრანულირებული ჩ-ს მისაღებად ფოთოლს აღნობენ, ჭყლეტენ და ჭრიან, მიღებულ პროდუქტს ატარებენ დამგრანულების ნახვრეტებში და ხელახლა ჭრიან. ამის შემდეგ იწყება გრანულირებული მასის ფერმენტაცია და შრობა. გარდა ამისა უშვებენ შავი ჩ-ს თხევად კონცენტრატს, რ-იც შეიცავს აგრეთვე შაქარს, ლიმონის ესენციას და სხვ.

ნაყენის დასამზადებლად ჩ-ს (დაახლ. 1 ჩაის კოვზი 1 ჭიქა წყალზე) ჩაყრიან ჩაიდანში, რ-საც გამოვლებული აქვს მდუღარე წყალი, დაასხამენ 2/3-მდე მდუღარე წყალს და დაახურავენ ხელსახოცს (რათა ნაკლებად აორთქლდეს არომატული ნივთიერებები). 3–5 წთ-ის შემდეგ ჩაიდანს წყლით შეავსებენ. სწორად დაყენებული შავი ბაიხის ჩ-ს ნაყენი ოქროსფერია, აქვს სპეციფ. სასიამოვნო არომატი. იგი შეიცავს კოფეინს, ეთერზეთებს, ვიტამინს. ჩ-ს უწოდებენ აგრეთვე ჩ-ს შემცვლელ მცენარეულ ნედლეულს (ცაცხვის, სტაფილოს, ხილის ჩ.).

ლიტ.: ა დ ა მ ი ა ე., ჩაის წარმოების ინდუსტრიული ტექნოლოგია, თბ., 1980; ხ ო ჭ ო ლ ა ვ ა ი., ჩაის ტექნოლოგია, თბ., 1972.

ჩაიკინა ელისაბედ (ლიზა) ივანეს ასული (28 VIII. 1918, სოფ. რუნა, პენის რ-ნი, კალინინ-ლუკის, ახლანდ. კალინინის ოლქი, — 22 XI 1941, დაბა პენო), პარტიზანული მოძრაობის მონაწილე დიდი სამამულო ომის (1941—45) პერიოდში. საბჭ. კავშირის გმირი (1942 წ. 6 მარტი, სიკვდილის შემდეგ). კომკავშირის წევრი 1939-იდან, 1937 ქოხ-სამკითხველოს გამგე, 1939-იდან სსკ ალკკ პენის რაიკომის მდივანი. ფაშისტური ოკუპაციის პერიოდში — ოკუპირებულ რაიკომის მდივანი. 1941 ნოემბ. შეიპყრეს ფაშისტებმა და სასტიკი წამების შემდეგ დახვრიტეს. ჩ-ს სახელი მიენიჭა სახ. მეურნ. წარმოება-დაწესებულებებს, სკოლებს და პიონერულ რაზმებს. ქ. კალინინში — კომკავშირის დიდების მუზეუმს. დაბა პენოში აღმართულია ჩ-ს ძეგლი (1944, მოქანდაკე ნ. ტომსკი).

ჩაიკოვსკელები, პ რ ო პ ა გ ა ნ დ ი ს დ ი დ ი ს ა ზ ო გ ა დ ო ე ბ ა, რევოლ. ხალხოსნური ორგანიზაცია რუსეთში. ჩამოყალიბდა 1868—69 როგორც ს. ნეჩაევის მოწინააღმდეგეთა ჯგუფი. ნ. ჩაიკოვსკის სახელი პირობითად ეწოდა. ორგანიზაციის ბირთვი შეადგინეს სამედ.-ქირურგ. აკად. სტუდენტთა თვითგანათლების წრე, რ-საც ჩაიკოვსკი მიეკედლა. წრის ძირითად ამოცანას თვითგანათლების გარდა შეადგენდა პეტერბ. და სხვა ქ-ების მოწინავე სტუდენტთა გაერთიანება და შემდეგ ამ რევ. მიმზიდვის მიზნით მუშებსა და გლეხებს შორის პროპაგანდა. ჩ-მა გამოსცეს და გაავრცელეს კ. მარქსის „კაპიტალის" I ტომი და სხვა რევ. ლიტ-რა. 1871 მ. ნატანსონის წრე გაერთიანდა ა. კორნილოვების და ს. პეროვსკაიას ქალთა თვითგანათლების წრესთან. 1872 ჩ-მა დაიწყეს მუშათა წრეების შექმნა სოფლად რევ. მუშა-ინტელიგენტ პროპაგანდისტთა მოსამზადებლად. პეტერბურგსა და ოდესაში გაერთიანდა დაახლ. 400 მუშა. ჩ-ის მიერ მომზადებული მუშები (ვ. ობნორსკი, თ. კრავჩენკო და სხვ.) შემდგომ სათავეში ჩაუდგნენ მუშათა პირველ ორგანიზაციებს რუსეთში — „სამხრეთ რუსეთის მუშათა კავშირს" და „რუს მუშათა ჩრდილოეთის კავშირს". ორგანიზაციის დამამთავრებელი ეტაპი იყო „ხალხში სიარული", რ-ის ინიციატორებიც ჩ. იყვნენ. 1873—74 ორგანიზაცია ჩახშობილ იქნა დაარბიეს. ჩ-ის უმრავლესობა ე. წ. „193-ის პროცესზე" გაასამართლეს. შემდგომში კი ისინი რევ. ხალხოსნობის ყველა ორგანიზაციაში მონაწილეობდნენ.

ჩაიკოვსკი პეტრე ილიას ძე [25 IV (7.V). 1840, ახლანდ. ქ. ვოტკინსკი, უდმ. ასსრ, —25 X (6 XI) 1893, პეტერბურგი], რუსი კომპოზიტორი. დაიბადა სამთო ინჟინრის ოჯახში. 1859—63 მსახურობდა იუსტიციის სამინისტროში. 1861—65 სწავლობდა პეტერბ. კონსერვატორიაში (1862-მდე — რუს. მუს. საზ-ბის პეტერბ. განყოფილების სამუსიკო კლასები). შეისწავლა ა. რუბინშტეინთან (კომპოზიცია). 1866—78 მოსკ. კონსერვ. პროფესორი (მის მოწაფეებს შორის იყო ს. ტანეევი). 1871—76 თანამშრომლობდა მოსკ. გაზეთებში „Современная летопись" და „Русские ведомости"-ში. რეცენზენტად ამ წლებში დაუახლოვდა ნ. რუბინშტეინს, კრიტიკოსებს ნ. კაშკინსა და გ. ლაროშს, აგრეთვე ლ. ტოლსტოისა და ა. ოსტროვსკის. პეტერბურგში ხშირი მოგზაურობის დროს ურთიერთობა ჰქონდა „ძლევამოსილი ჯგუფის" წევრებთან. მოსკ. პერიოდის უმთავრესი ნაწარმოებებია: 3 სიმფონია (მ. შ. „ზამთრის ოცნებანი", 1866), სიმფ. უვერტიურა-ფანტაზია „რომეო და ჯულიეტა" (1869), სიმფ. ფანტაზიები „ქარიშხალი" (1873) და „ფრანჩესკა და რიმინი" (1876), I საფორტეპიანო კონცერტი (ორკესტრთან ერთად) (1875), „მელანქოლიური სერენადა" ვიოლინოსა და ორკესტრისათვის (1875), 3 სიმებიანი კვარტეტი (1871, 1874, 1876), ოპერები „ვოევოდა" (1868), „უნდინა" (1869),

ჩაი: 1—მცენარის ყვავილი; 2 — ნაყოფი.

ე. ჩაიკინა.

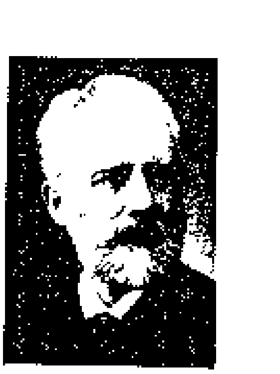

პ. ჩაიკოვსკი.

„ოპრიჩნიკი" (1872), „მჭედელი ვაკულა" (1874, მე-2 რედაქცია — „ქოშები", 1885), ბალეტი „გედების ტბა" (1876), მუსიკა ა. ოსტროვსკის პიესა „თოვლის ქალიშვილისათვის" (1873), საფორტეპიანო პიესები (მ. შ. ციკლი „წელიწადის დროები", 1876), რომანსები და სხვ. 1877 ჩ. საზღვარგარეთ გაემგზავრა. აქ დაასრულა მე-4 სიმფონია (1876—77) და ოპერა „ევგენი ონეგინი" (1877—78). 1885-მდე მუდმივად ცხოვრობდა საზღვარგარეთ (შვეიცარია, იტალია, საფრანგეთი). ამ პერიოდში დაწერა ოპერები „ორლეანელი ქალწული" (1879) და „მაზეპა" (1883); საზეიმო უვერტიურა „1812 წელი", „იტალიური კაპრიჩიო" (ორივე 1880) და 3 სიუიტა ორკესტრისათვის (1879, 1880, 1883), კონცერტი ვიოლინოსა და ორკესტრისათვის (1878), საფორტეპიანო ტრიო „დიდი ხელოვანის ხსოვნას" (1882, ნ. რუბინშტეინის სიკვდილზე) და სხვ. 1885-იდან ჩ. დამკვიდრდა მოსკოვთან ახლოს (1892-იდან კლინში) და განაახლა მუს.-საზ. მოღვაწეობა, ამ წლებში მისმა შემოქმედებამ მსოფლიო აღიარება მოიპოვა. 1893 ჩ-ს მიენიჭა კემბრიჯის უნ-ტის მუსიკის დოქტორის საპატიო წოდება. 1886—90 ჩ. ხშირად იყო საქართველოში. მისი საუკეთესო ოპერები მას სიცოცხლეშივე დაიდგა თბილ. საოპერო თეატრის სცენაზე. თბილისსა და ბორჯომში დაწერა ჩ-მ საორკესტრო სუიტა „მოცარტიანა", სექსტეტი „მოგონებები ფლორენციაზე", აქ მუშაობდა ბალეტ „მძინარე მზეთუნახავზე". ქართ. „იავნანას" მელოდია გამოიყენა მან ბალეტ „მაკნატუნაში". სიცოცხლის ბოლო წლებში ჩ-მ შექმნა თავისი საუკეთესო ნაწარმოებები: ოპერები „ჯადოქარი ქალი" (1887), „პიკის ქალი" (1890) და „იოლანტა" (1891); პროგრამული სიმფონია „მანფრედი", მე-5 (1888) და მე-6 („პათეტიკური", 1893) სიმფონიები; ბალეტები „მძინარე მზეთუნახავი" (1889) და „მაკნატუნა" (1892).

ჩ. რუს. კლასიკური მუსიკის ერთ-ერთი უდიდესი წარმომადგენელია. ჩ-ს გენიალური ნაწარმოებები აქვს შექმნილი მუს. შემოქმედების ყველა ჟანრში. მისი მუსიკა რუს. ეროვნ. (გლინკა) და მსოფლიო კლასიკური მხატვრული ტრადიციების (უპირატესად რომანტიზმის) ორგ. სინთეზია. მსოფლიო მნიშვნელობის მხატვრული მიღწევაა ჩ-ს მიერ შექმნილი რუს. ლირ.-დრამ. სიმფონიზმი, აგრეთვე, მსოფლიო რეალისტური საოპერო დრამატურგიის შესანიშნავი ნიმუშებია მისი ლირ.-დრამ. ოპერები. ჩ-ს 3 ბალეტმა ახ. ეტაპი აქ ჟანრის ისტორიაში. ფართო პოპულარობით სარგებლობს ჩ-ს საკრავიერო (I საფორტეპიანო კონცერტი, სავიოლინო კონცერტი) და კამერული ნაწარმოებებიც. ჩ-ს მაღალჰუმანისტურმა, დემოკრატიულმა ხელოვნებამ და შემოქმედებითმა პრინციპებმა მძლავრი გავლენა მოახდინეს XIX—XX სს. მსოფლიო (განსაკუთრებით რუსულ) მუს. კულტურაზე. ჩ-ს სახელობისაა მოსკ. და კიევის კონსერვატორიები, საკონცერტო დარბაზი მოსკოვში. 1958-იდან მოსკოვში ტარდება ჩ-ს სახ. საერთაშ. კონკურსები. ჩ-ს მემორიალური მუზეუმები არსებობს კლინში, ვოტკინსკში, კამენკაში.

ლიტ.: Альшванг А., П. И. Чайковский, 3 изд., М., 1970; Асафьев Б. В., Избр. труды, т. 2, М., 1954; Туманина Н. В., Чайковский. Великий мастер, М., 1968; Чайковский М., Жизнь П. И. Чайковского, т. 1—3, М.—Лейпциг, 1900—02; ასლანიშვილი შ., პ. ი. ჩაიკოვსკი საქართველოში, თბ., 1940.

გ. ტორაძე.

ჩაიკოვსკი, ქალაქი (1962-იდან, სახელი ეწოდა პ. ჩაიკოვსკის პატივსაცემად) რსფსრ პერმის ოლქში, ვოტკინსკის წყალსაცავის ნაპირზე. ჩაიკოვსკის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგ. მოსახლ. 78 ათ. კაცი (1985). აბრეშუმის ქსოვილების კომბინატი, ქ-ნები — „სტროიდეტალი", სარემონტო-მექან., ხე-ტყის, რძის, სინთეზური კაუჩუკის; ხორცკომბინატი. პერმის პოლიტექნ. ინ-ტის ფილიალი, მსუბუქი მრეწვ. პოლიტექნიკუმი, სამედ. და სამუსიკო სასწავლებლები. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. სამხატვრო გალერეა.

ჩაილდი (Childe) გორდონ ვერ (14. IV. 1892, სიდნეი, ავსტრალია,— 19 X 1957), ინგლისელი არქეოლოგი. ბრიტანეთის აკად. წევრი (1940-იდან), ლონდონის უნ-ტის არქეოლ. ინ-ტის დირექტორი (1946—56). გათხრებს აწარმოებდა შოტლანდიაში, ჩრდ. ირლანდიაში, ორკნის კ-ებზე (სკარა-ბრეი). ძირითადად იკვლევდა ევრ. და აღმოსავლეთის უძველეს ისტორიას. იგი ეყრდნობა თანამედროვე მკვლევარების შრომებს და ისტ. პროცესების მატერიალისტურ ანალიზს იძლევა. ჩ. „მიგრაციონიზმის" თეორიის წინააღმდეგია, რ-ის მიხედვითაც კულტურათა მონაცვლეობა აიხსნება ხალხთა გადასახლებით (გადაადგილებით). მან წამოაყენა თეზისი კულტურათა განვითარების თავისთავადობის შესახებ. იკვლევდა მიწათმოქმედების წარმოშობას და განვითარებას — „ნეოლითურ რევოლუციას". ძვ. ქვის ხანის მიმთვისებლური მეურნეობიდან ნეოლითის მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლას. ხაზს პროგრესის ძირითად ფაქტორად მეტალურგია მიაჩნდა. სახელმწიფოს წარმოშობის საკითხს ქ-ების შექმნასთან („ქალაქური რევოლუცია") აკავშირებდა და სოციალურ ურთიერთობებს სათანადო ადგილს არ უთმობდა. დაიღუპა მთებში, სიდნეის მახლობლად.

ლიტ.: Монгайт А. Л., Г. Чайлд, «Советская археология», 1958, № 3.

ჩაილური, მდინარე საგარეჯოს რ-ნში, იორის მარცხ. შენაკადი. სათავე აქვს გომბორის ქედის სამხრ.-დას. კალთაზე 1405 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 29,6 კმ, აუზის ფართ. 167 $კმ^2$. საზრდოობს წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე. იყენებენ სარწყავად.

ი. [illegible]

ჩაილური, საგარეჯოს რ-ნის სოფლების დიდი ჩაილურისა და პატარა ჩაილურის ძვ. სახელწოდება.

ჩაისა და სუბტროპიკულ კულტურათა საკავშირო სამეცნიერო-საწარმოო გაერთიანება, დაარსდა 1981 ჩაისა და სუბტროპიკულ კულტურათა საკავშ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის (1930) ბაზაზე (ანასეული, მახარაძის რ-ნი). გაერთიანების სათაო ორგანიზაცია ინ-ტი, რ-შიც ფუნქციონირებს აგროქიმ., აგროფიზ., ნიადაგმცოდნეობა-მელიორაციის, მექანიზაციის, სელექცია-გენეტიკის, მცენარეთა დაცვის, აგროეკოლოგია-აგრომეტეოროლოგიის, ეკონ. სტანდარტიზაციის, ფიზიოლოგია-ბიოქიმ., ბიოქიმ., პროპაგანდის, სამეცნ.-ტექ. ინფორმაციისა და მეცნ. მიღწევების წარმოებაში დანერგვის განყ-ბები, ახლის ტრანსფორმაციისა და ბალანსის, მიკრობიოლ., მცირე მექანიზაციის, კალორიანი და სუბტროპ. ტექ. კულტურების სელექციის და ჯიშთმცოდნეობის, ფიტოპათოლოგია-ენტომოლოგიის, მცენარეთა ბიოტექნოლოგიის მოდელირების ლაბორატორიები, სამეცნ.-ტექ. ინფორმაციისა და პატენტმცოდნეობის სექტორები; ასპირანტურა, სასელექციო ცენტრი (1979-იდან). გაერთიანების სისტემაშია სახ. ჩაის, ფოთლის, ზუგდიდის ფილიალები, წყალტუბოს, ქედის, ადიგენის, მახარაძის საცდელი პუნქტები. გაერთიანება უშვებს მონოგრაფიებს, ჟურნ. „სუბტროპიკული კულტურები" (1959-იდან) რუს. და ქართ. ენებზე.

ა. ჯაყელი

ჩაის ბუჩქის გასხვლა, აგროტექნიკური ღონისძიება, რ-ის მიზანია ახალგაზრდა ბუჩქის ნახევრადელიფსური ფორმა, ოპტიმალური სიმაღლე და სიგანე, ვეგეტატიური ცხოველმოქმედების გაძლიერება, ბუნებრივი ტოტების შემცირება, მზარდი ნაზი დუყების რაოდენობის გადიდება, ყოველ დუყზე შემცველობა და მოსავლიანობა. ზრდ. პირველი გასხვლა ტარდება დაბუჩქების მიზნით 12—15 სმ-ზე, მეორე გასხვლა — მომდევნო წელს 40—45 სმ-ზე. მესამე გასხვლით კი მთავრდება ბუჩქის ფორმირება და იწყება ფოთლის კრეფა. გასხვლის ძირითადი სახეა შპალერული გასხვლა, რ-ის შედეგად ბუჩქის ნედლზე რჩება 1—2 ფოთოლი უხის კვირტებიანად და ბუჩქი ემატება ნახევრად ოვალური ფორმა. გასხვლა ხდება მაკრატლით ან შპალერული სასხლავი მაკრატლით ფოთლის საკრეფი შემსვლელის რეგულირების მიზნით პლანტაციის გარკვეულ ფართობზე ტარდება მსუბუქი გასხვლა მსუბუქად ნაყოფიერი მოუმწიფებელი მწვანე ყლორტების აჭრით წვეროზე იმ ვარაუდით, რომ ბუჩქის ზედაპირი მოსწორდეს. მსუბუქი მოსწორებითი გასხვლა ხელს უწყობს ბუჩქის ადრეულ ვეგეტაციას, რის გამოც ფოთოლი 12 დღით უფრო ადრე შეიძლება მოიკრიფოს.

შპალერული და მსუბუქი გასხვლის შემდეგ ტარდება უფრო ღრმა გასხვლა (ბუჩქის ზედა დამუშავების ქვემოთ 40—50 სმ-ზე), ეს უფრო მიზანშეწონილია მაშინ, როცა ქარგვი ბერდება და ყუნწის ყელთან ამონაყრები შეინიშნება. ძირის გასხვლა ხდება 10—15 სმ-ზე ჩ. ბ. მ-ის სათვალავით ქვედა ადრე გაზაფხულით (მარტ-აპრილი). ნახევრად მძიმე და მძიმე გასხვლას კი — ზამთარი

ლიტ.: ბაქრაძე დ., ფოთოლსაკრეფი ჩაის პლანტაციის გასხვლის სისტემა, ჩაისა და სუბტროპიკული კულტურების საკავშირო სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის ბიულეტენი, 1951, № 2; ჟღენტი ა. მ., ჩაის პლანტაციის ექსპლუატაციის მეცნიერული საფუძვლები, თბ., 1976

ს. ფორცხალაიშვილი

ჩაის დაგრეხილი ფოთლის მახარისხებელი მანქანა, შედგება მაგნიტორულებისა და მახარისხებელი ჯგუფების, წინა და უკანა დგარებზე აწყობილი გამრეცხავი ტრანსპორტიორისა და ელექტროძრავისაგან. მაგნიტორებით ყუთში შედის ბუნკერი, რ-ის ქვედა ნაწილში დაყენებულია ფოლადის მაგნიტორები ლილვებზე და აქტიური მახარისხებელი კამერა შეიცავს ჩარჩოს. მასზე დამაგრებულია მავთულის ბადეები, კამერა დეკის ბუნკერი და ინერციული დებალანსირი კინემატიკური თავისებურებებით ლილვებით. დაგრეხილი ჩაის ფოთლის ნაკეთობით მაგნიტორებით კამერის ბუნკერში, საიდანაც იგი განსაზღვრული დოზებით გადაეცემა მახარისხებელ კამერას ჩაის ფოთლის ნაწი, კარგად დაგრეხილი ფრაქცია ბადეში გაიცრება და გამოძრავების ტრანსპორტიორი გადაიტანს შემდეგი ტექნოლ. ოპერაციის — დუღილის — ჩასატარებლად, ხოლო უფრო, დაუგრეხავი ფრაქცია, გადაეცემა მეორეულ გრეხვის როლერებს ან ჩაის საგრეხ მანქანას ჩ. დ. ფ. მ. მ-ს

ცხრ. 1. ჩაის ფოთლის კრეფა (შესყიდვა) მოკავშირე რესპუბლიკების მიხედვით (მეურნეობის ყველა კატეგორიაში; ათ. ტ).

	საშუალო წლიური			1981	1982	1983	1984
	1971—1975	1976—1980	1981—1984				
სსრ კავშირი	311,6	454,7	584,7	557,2	570,9	594,1	616,9
რსფსრ	4,4	5,7	7,6	7,1	7,4	7,8	7,9
საქართველოს სსრ	296,7	431,0	548,5	524,6	536,6	556,0	577,0
აზერბაიჯანის სსრ	11,7	18,0	28,6	25,5	26,7	30,3	32,0

ავითარებენ პირველადი გადამუშავების ჩაის ფ-კების სარეზერვო სიმძლავრის ფოთლის საყრელს, მაღალხარისხოვანი და საჭირო ჩაის ნაკადურ ხაზზე. ა. ფუთიაშვილი

ჩაის ღეჯი, ჩაის ყლორტის 2–3-ფოთლიანი წვერი. ჩ. ღ. შეიძლება იყოს ნორმალური და ყრუ. ნორმალურს აქვს მზარდი წვერის კვირტი, რ-ზეც მომდევნო აქვს ფოთოლი შემოხვეული და ნემსისებურად არის წაგრძელებული. მეორეს კვირტი არ გააჩნია და არც ფოთოლი აქვს შემოხვეული, ღია და ოდნავ ბლაგვწვერა გამოირჩევა. 2–3-ფოთლიანი ღეჯები ნაზია და მათ ჩაის ხარისხოვანი ყლორტის დასამზადებლად იყენებენ. ზოგიერთი 3-ფოთლიანი ყრუ ღეჯი მოუხეშია და მათგან დაბალი ხარისხის ჩაი გამოდის. ღეჯის სამ მასა მერყეობს ღეჯის ტიპის, ჩაის ჯიშისა და კრეფის სეზონის მიხედვით. ყრუ ღეჯი 30%-ით უფრო მსუბუქია, ვიდრე ნორმალური ღეჯის მასა 20%-ით მეტია, ვიდრე ნაზი ღეჯისა. კრეფის სეზონის დასაწყისში (აპრ. მაისი) ღეჯის მასა უფრო მეტია, ვიდრე სეზონის ბოლოს. ყველაზე მაღალხარისხოვანი ჩაი მზადდება შე. სეზონში მოკრეფილი კვირტისა და 1–2-ფოთლიანი ღეჯებისაგან. ნ. ფიტიკალოვიშვილი

ჩაისებრნი (Theaceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. მარადმწვანე, იშვიათად ფოთოლმცვივანი, მცირე ან საშუალო ზომის ხეები და ბუჩქებია. ფოთლები, ჩვეულებრივ, ტყავისებრი, მორიგეობით განლაგებული. ყვავ. აქვთ მსხვილი ორსქესიანი, ხუთწევრიანი (ჯამი, გვირგვინი, წითელი, ყვითელი) უწესრიგოდ მარტივი და ლილით. ოჯახში 30 გვარი და 550-მდე სახეობაა, გავრცელებულია ტროპ., სუბტროპ. და ნაწილობრივ ზომიერ სარტყელში (ჩრდ. ამერიკა, აღმ. აზია). გვარი წარსულში 8-თა ჯგუფად კონცენტრირებული იყო. ამჟამად მისი ოლიგოცენური, აღმ. და გვ. რის პლეისტოცენური ნალექებში ნაპოვნია 8 თა ფოთლის ანაბეჭდები (Camellia, Franklinia, Schima, Ternstroemia), სტიუარტია (Stuartia), ევრია (Eurya) და სხ. საქართველოში გავრცელებულია ჩაი, ბაღ. და სხვ. კულტ. მცენარეები ხარობს კამელია, Stuartia, Eurya, Ternstroemia.
ქ. ჩიჩინაძე

ჩაის მეთესლეობა, მეცნიერების დარგი, რ-იც ამუშავებს ჩაის მცენარის ღირსეული ჯიშების თესლის მასობრივად გამრავლებას ჩაი ძირითადად თესლით მრავლდება. ამიტომ მაღალხარისხოვანი თესლის მისაღებად აშენებენ დარაიონებული სელექციური ჯიშების სათესლეებს, რ-ებიც იზოლირებულია ჩაის საკრეფი პლანტაციებისაგან. სათესლე ნაკვეთში ჩაის ფოთოლი არ იკრიფება. მცენარე იზრდება თავისუფლად, გაუსხვლავად კარგი მოვლის პირობებში მცენარე თესლს მე-4–მე-5 წელს იძლევა, ხოლო მე-7–მე-8 წელს იწყებს სრულ მსხმოიარობას. 1 ჰა ფოთლოვან-კრეფი პლანტაციის გასაშენებლად საჭიროა 120–160 კგ თესლი. 1 ჰა-იდან შეიძლება მიიღონ 1000–1500 კგ მაღალხარისხოვანი თესლი. საქართველოში მეცნიერობის რ-ნებში ჩაის სელექციური ჯიშების სათესლეები 240 ჰა-ზეა გაშენებული. ა. კაკაბაძე

ჩაის მრეწველობა, კვების მრეწველობის დარგი, რ-იც გამოუშვებს მაიხაისა და ფაფუკ ჩაის, ავრეთვე ჩაის თხევადისა და მშრალ ნატურალურ კონცენტრატებს.

ჩაის კულტურა საქართვ. ტერიტორიაზე XIX ს. 40-იან წლებიდან გავრცელდა 1913 უკვე ფუნქციონირებდა ჩაის 5 ფ-კა, რ-ებშიაც გამოიმუშავა 101 ტ მაიხაის ჩაი. ჩ. მ. საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ განვითარდა. ომამდელ ხუთწლედებში აშენდა მრავალი ჩაის ფ-კა ძირითადი საწარმოო პროცესის — მაიხაის ჩაის — გარდა ათეთ-

რი, მწვანე მაიხაის ჩაის, ფილა ჩაისა და მწვანე აგურა ჩაის წარმოება.

სსრკ-ში ჩ. მ. აერთიანებს ჩაის ფოთლის პირველადი გადამუშავების, დამფასოებელ და საწნეხ საწარმოებს ჩაის ფოთლის პირველადი გადამუშავების საწარმოები თავმოყრილია სამ მოკავშირე რესპუბლიკაში რსფსრ-ში (კრასნოდარის მხარე), საქ. სსრ-სა და აზერბ. სსრ-ში, საქართველოს წილად მოდის ჩაის ფოთლის მთლიანი კრეფის 95%-მდე (1980).

უკანასკნელ 12 წელიწადში სსრ კავშირში დაფასოებული ჩაის წარმოება ორჯერ და მეტად გაიზარდა. ხარისხიან დაფასოებულ ჩაის უშვებს ქვეყნის 19 ჩაის დამფასოებელი ფ-კა, აქედან საქართველოში განლაგებულია 10 (1982).

საქ. სსრ-ში ჩაის წარმოება სისტემატურად იზრდება. მაგ., 1940 წარმოებულ იქნა 2,7 ათ. ტ ნატურალური ჩაი, 1965 წ — 24,1, 1975 წ — 52,1, 1980 წ — 68,1, ხოლო 1984 წ — 112,4 ათ. ტ, მაიხაის ჩაის პირველადი დამუშავება შესაბამისად შეადგენდა (ათ. ტ) 11,1, 45,8, 63,1, 127,6 და 141,2.

მსოფლიოში ჩაის წარმოებამ 1960 შეადგინა 1,8 მლნ ტ-ზე მეტი. წამყვანი ჩაის მწარმოებელი ქვეყნების (ინდოეთი, შრი-ლანკა, ჩინეთი) გარდა, 70-იან წლებში სწრაფი ტემპით დაიწყო ჩ. მ-ის განვითარება აფრ. ქვეყნებში — კენიასა და უგანდაში, აგრეთვე ვიეტნამში. სადაც ჩაის ფ-კები აშენდა სსრკ-ის დახმარებით. 1980 წარმოებული იყო ჩაი (ათ. ტ) ინდოეთში — 560, ჩინეთის სრ-ში — 265, შრი-ლანკაში — 200, იაპონიაში — 104, კენიაში — 80, ინდონეზიაში — 75. ტ. ლომიძე

ჩაის მრეწველობის საკავშირო სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი ანასეულში, დაარსდა 1952, შედის სსრკ კვების მრ-ის. სამინისტროს ჩაის საქართველოს ჩაის მრეწვ. სამეცნ.-საწარმოო გაერთიანების შემადგენლობაში. ინ-ტში არის 8 განყ-ბა, 7 სექტორი და 3 რეგიონალური ლაბორატორია (ზუგდიდში, ოზურგეთსა და მახარაძეში). ინ-ტის ძირითადი პრობლემაა ჩაის წარმოების პროგრ. ტექნოლ. პროცესების დამუშავება, მაღალი მწარმოებლურობის ჩაის გადასამუშ. მანქანებისა და ჩაის ახ. სახის პროდუქციის შექმნა, სამუშაო პროცესების მექანიზაცია, ჩაის წარმოების ეფექტურობის ამაღლების მიზნით შრომის მეთოდებისა და წარმოების მართვის პროგრ. სისტემების დანერგვის შედეგად.

ჩაის ნახევარფაბრიკატის მახარისხებელი მანქანა, შედგება მკვებავი ბუნკერის, საცრელების, ტრანსპორტიორის, მახარისხებელი ჩარჩოებისაგან. მანქანის ჩარჩოზე გადაჭიმულია ბადეები, რ-თა უჯრედები სხვადასხვა ზომისაა. ჩარჩო ჰორიზ. სიბრტყეში ასრულებს წრიულ-გადატანით მოძრაობას. ნახევარფაბრიკატი მკვებავი ბუნკერიდან გადაეცემა საცრელს, შემდეგ ჩამჩებიან ელევატორსა და ზედა მახარისხებელ ჩარჩოს I საცრელის ორივე ლილვაკი ერთნაირი სიჩქარით ბრუნავს, ამიტომ ჩაი ნაკლებად ქუცმაცდება და წვრილი ფრაქცია მსხვილისაგან ადვილად გამოიყოფა. გამოყოფილი ჩაი გროვდება ტომრებში, ხოლო გაუცრელი გადაეცემა ქვედა მახარისხებელ ჩარჩოს, რ-საც ორი შეწყვილებული ფრთა აქვს. I ფრთაზე ჩაი გადის II საცრელს, რ-ის ლილვაკები სხვადასხვა სიჩქარით ბრუნავს. დაჭრილი ჩაი გადაეცემა II ფრთას, იცრება და ტომრებში გროვდება. დარჩენილი მსხვილი ფრაქცია ელევატორით გადადის III საცრელზე და შემდეგ ქვედა ფრთაზე ხარისხდება. ბოლო ფრთიდან გამოსულ მსხვილ ფრაქციას განმეორებით ახარისხებენ. ქ. ლომიძე

ჩაის საკრეფი მანქანა, ჩაის პლანტაციიდან შემოსული ჩაის ღეჯების საკრეფი მანქანა, სადაც არ თვითმავალი. სსრკ-ში, კერძოდ საქართველოში, ჩ. ს. მ-ის შექმნით მრავალი მუშაობა 1930 დაიწყეს. შემდეგ შექმნეს ჩაის, სუბტროპ. და სამთო მანქანების სახელმწ. საკონსტრუქტორო ბიუროში შექმნეს სხვადასხვა პრინციპით მომუშავე მანქანების ტიპები, გამოცდილი მათი სამრეწველო პარტიები. 1963-იდან დაიწყო ჩ. ს. მ-ის — ჩს-1,6 „საქართველო" — სერიული გამოშვება (მისი შექმნისათვის ავტორთა ჯგუფს ლენინური პრემია მიანიჭეს, 1967); იყენებენ ჩაის პლანტაციიდან ნაზი ჩაის ღეჯების საკრეფად. ჩაის ბუჩქების მიწყვეტი ფორმირებისა და ლარ-ჩაის საკრეფად. მუშაობა 8°-მდე დახრილობის ფერდობებსა და ვაკე ადგილებში ჩ. ს. მ-ის ძირითადი კვანძებია ჩაის საკრეფი აპარატი, რ-საც აქვს საკრეფელი — ასევე მაგნიტური მუშა ორგანოები და საჭრელი დანები. ჰიდრომოტორის სისტემა, საჭეები, ბუნკერები, მართვის აგრეგ. ჰიდრომომყოლი სისტემა და ტრანსმისია. ჩაის საკრეფი აპარატი შედგება ჩაის საკრეფი საცრელის, აძრავი მექანიზმის, საქშენის, პაკეტიზატორებისა და ელასტიკური გადატვირთული შლანგებისგან აპარატის შასის საყრდ. სისტემასთან სახსრულად შეერთება უზრუნველყოფს აპარატის გადაადგილებას ჰორიზ. და ვერტ. სიბრტყეში, აგრეთვე ვერტიკ. დახრას. აპარატის საფარველს აქვს ერთი უძრავი და ორი მოძრავი საჭრელსეგმენტებიანი რკალი ჩ. ს. მ-ის მუშაობის დროს (მანქანა მოძრაობს პლანტაციის გასწვრივ) ჩაის საკრეფი აპარატის მუშა ორგანოები, რ-ებსაც პიდრავ. მოძრავი სისტემა მართავს, ბუჩქის ვარჯში საჭირო სიღრმეზე ჩაძირდებიან. დანების ელასტიკური სადგრები უკუქცევით-წინსვლითი მოძრაობით ღეჯების უძრავი გადასატანად ყველაზე მჭიდრო ადგილს. მოძრაობის ჯარგისი ღეჯები ტყდება უძრავი თითების საყრდენებსა და მოძრავი თითების ელასტიკური სადგურების წნევის შორის, დანარჩენ მრავალ გაფანტულ ჩაის ღეჯებს, რ-ებიც თითებს ზემოთ არის განლაგებული, საჭრელი დანები ჭრის, მოკრეფილი ჩაის ღეჯები ჰაერის ნაკადი ჰაერსატარით მიაქვს ლენტურ ტრანსპორტიორებით, რ-ებიც ფოთოლს მიიტანენ ბუნკერის საცვლელ ყუთებში ყოფან მანქანა დაბარგებულია თვითმავალ შასიზე ტ-16 მ-ზე.

ჩ. ს. მ. ჩა-900/650 თვითმავალია, იყენებენ ჩაის ფოთლის მექანიზებული კრეფისათვის (მწკრივული ღეჯებს ბუჩქზე ტოვებს), ყრუ ღეჯების მასობრივად მოკრეფისას მოყვანილია კრეფისათვის, შპალერების შესასწორებლად, საბორე მასალისა და ლარ-ჩაის კრეფისათვის ვაკეზე და 20°-მდე დახრის ფერდობებზე. ჩ. ს. მ-ის სავალი ნაწილია სამთვალიანი შასი. მას აქვს ფერდობზე მუშაობის დროს აგრეგატის სწორად დასაყენებელი ნახევრად ავტომატი. შასიზე ჰკიდებენ ერთნაირი კონსტრუქციის სხვადასხვა ზომის (სხვადასხვა მწკრივთაშორისისათვის) ჩაის საკრეფ აპარატებს. მათი მუშა ორგანოებია სეგმენტური მჭრელი რკალები, რ-თაც აქვთ უძრავ თითებში ჩამონტაჟებული სპეც

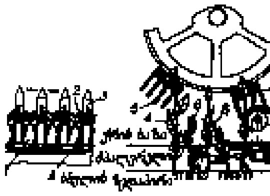

ჩაის საკრეფი მანქანა ჩა-900/650. მუშაობის ტექნოლოგიური სქემა: 1 — მჭრელი რკალი; 2 — კვანძის ბადეები; 3 — თითები; 4 — მოსაჭრელი ღეჯები; 5 — ტრანსპორტ ფრთები; 6,8 — მოუჭრელი ღეჯები; 7 — მუშრისხვ ლენტები.

ცხრ. 2. ჩაის მრეწველობის საწარმოთა სიმძლავრეების ზრდა საქართველოში

წლები	ფაბრიკების რაოდენობა	მაიხაის ჩაის წარმოება (ათ. ტ)
1940	34	11,1
1950	42	20,2
1960	65	38,2
1970	77	63,9
1975	87	83,1
1980	89	127,6
1982	92	136,5
1984	93	141,2

ცხრ. 3. ხარისხიანი დაფასოებული ჩაის წარმოება სსრკ-ში, ათ. ტ.

1940	1960	1970	1975	1980	1982
21,95	62,40	87,60	129,18	164,6	203,7

ელექტრული მექანიზმები კრეფის პროცესში მომუშავეებს დუყებს ელექტრული წველები' აპარატიდან გადატანის აპარატზე დამონტაჟებულია ექსცენტრიკიანი ტარაბუა და ორი ტრანსპორტიორი (მიმართავი და გამოტანილი). მუშა ორგანოებს ამუშავებს შასის სიმძლავრის წასართმევი ლილვი. ჩაის საკრეფი აპარატის მუშა ორგანოებს ბუჩქში საჭირო სიღრმეზე ჩაუშვებენ ტარაბუას რეზინის ფრთებს ჩაის დუყები საჭრელ რკალთან მიაქვს. რკალის თავზე დამონტაჟებულია შემრიგვი ლილვები, რ-ებიც ტარაბუას ფრთებთან შეხებისას ბრუნავს. საჭრელი რკალის ქვემოთ დამაგრებულია კაპრონისძაფებიანი თითები, რ-ებიც შემოფუჩელელ დუყებს მჭრელი რკალის მოქმედების ზონაში არ უშვებენ ტარაბუით გადატრილ მაღალ დუყებს შემრიგვი ლილვები ჩაის საკრეფ აპარატს აწვდის მოჭრილი ჩაი მიმართავი და განივი ტრანსპორტიორით ბუნკერში ხვდება ჩ. ს. მ-ების მწარმოებლურობაა 0,2 ჰა/სთ, რაც სარქარე 1 კგ/სთ-ის ტოლია არის აგრეთვე ხელის მოტორიზებული ჩ. ს. მ-ები, ისინი შეიძლება იყოს ბენზინისძრავიანი და ელექტროძრავიანი, ბენზინისძრავიანი ჩ. ს. მ-ს ძირითადი კვანძებია ძრავა, ძალური გადამცემი მექანიზმი და საკრეფი აპარატი ელექტროძრავიანი (იკვებება გენერატორიდან) ჩ. ს. მ-ის ძირითადი კვანძებია გენერატორი, ელექტროძრავა, 50 მ სიგრძის კაბელი, საკრეფი აპარატი, ხოლო ისეთი მანქანისა, რ-იც იკვებება ელექტრული ქსელიდან, — მიკროტიპის ელექტროძრავიანი საკრეფი აპარატი, ტრანსფორმატორ გარდამქმნელი, 50 მ სიგრძის კაბელი საკრეფი აპარატი ენერგიას ღებულობს ელექტროქსელიდან ტრანსფორმატორით, რ-იც ერთდროულად 2 აპარატს კვებავს საკრეფ აპარატებს აქვს სეგმენტური მჭრელი დანები კრეფის პროცესში მუშა აპარატს ბუჩქის ზედაპირიდან ისეთ დონეზე გადაადგილებს, რომ მოიკრიფოს ჩაისხეულიანი ფოთოლი

ლიტ.: მხეიძე ზ., ბურანიშვილი ვ., სოფლის მეურნეობის მანქანები, ნაწ. 2, თბ., 1982

ჩაის სასხლავი აპარატი, მანქანა, რ-საც იყენებენ ჩაის შპალერების გასასხლავად, დუყების წარმოქმნის ინტენსიფიკაციისა და შპალერისათვის მანქანური კრეფისათვის მოსახერხებელი ფორმის მისაცემად. ახლა პლანტაციებში იყენებენ საკიდ (ტრაქტორზე, თვითმავალ შასიზე ან ჩაის საკრეფ მანქანაზე) და ხელის ჩ. ს. ა-ებს. საკიდი ჩ. ს. ა. ჩსმ-1 განკუთვნილია ვაკეზე და 8°-მდე ფერდობებზე გაშენებული პლანტაციების გასასხლავად. მისი ძირითადი კვანძებია სეგმენტურ-მჭრელი ტიპის შპალერული და გვერდითი სხვლის მექანიზმები და საკიდი სისტემა პლატფორმით. სასხლავ მოწყობილობას აქვს მოძრავი და უძრავი რკალები. უძრავი რკალი მიმაგრებულია. ჩ. ს. ა-ის შპალერის გასწვრივ გადაადგილებისას ბუჩქის გარეშე ჩამოშვებული შპალერული გასხვლის მექანიზმი ერთ სიმაღლეზე ჭრის ერთწლიან ნაზარდს, ხოლო გვერდითი სხვლის დანები ერთდროულად სხლავენ შპალერის გვერდებიდან. ჩ. ს. ა. ასმ-600 დანიშნულებაა 80 სმ-ზე მეტი სიმაღლის ბუჩქების ნაზარდის მიწამდე სხვლა. აპარატის მჭრელ მოწყობილობაში შედის სასხლავი რკალი, ამძრავი მექანიზმი და ვერტ. დანა. აპარატის შპალერის გასწვრივ გადაადგილებისას ვერტ. დანა ჭრის ბუჩქების გადაზრდილ ტოტებს და უზრუნველყოფს აპარატის თავისუფალ გადაადგილებას. სასხლავი რკალი კი ბუჩქს სხლავს. ორივე აპარატს ჰკიდებენ თვითმავალ შასიზე ტ-16მმ, აპარატებს ამუშავებს შასის სიმძლავრის წასართმევი ლილვი

ხელის ჩ. ს. ა-ები ჩპრ-700 და ჩპრ-1 განკუთვნილია ფერდობებზე და მცირეკონტურიან მონაკვეთებზე გაშენებული პლანტაციების ფორმირებისათვის. მათი მუშა ორგანოებია მარცხ. და მარჯვ. უძრავი და მოძრავი დანები. შპალერებს, როგორც წესი, ორი გავლით სხლავენ. ეს ორი აპარატი ერთმანეთისაგან განსხვავდება მჭრელი რკალის სიმრუდის რადიუსითა და პარამეტრების გამით. ხელის ჩ. ს. ა. ჩპმ-0,6 განკუთვნილია ფერდობებზე და დასერილ ადგილებზე გაშენებული პლანტაციების ნაზარდ მძიმე სხვლისათვის. მისი მჭრელი აპარატი ბრტყელია, აქვს სეგმენტებიანი ქვედა უძრავი და ზედა მოძრავი დანები. ბუჩქებს ორივე მანქანა სხლავს მთელ სიგანეზე, მიწიდან 35—40 სმ-ის სიმაღლეზე, ორივეს ამუშავებს მოტობურის „დრუჟბას" ძრავა

ლიტ.: მხეიძე ზ., ბურანიშვილი ვ., სოფლის მეურნეობის მანქანები, ნაწ. 2, თბ., 1982

ჩაის საშრობი ღუმელი, ჩაის ფოთოლში მიმდინარე ფიზიკურ-ქიმიური, ბიოლოგიური და სხვა პროცესების შესაწყვეტი და ფოთლის ტენიანობის ტექნოლოგიურ ნორმამდე დასაყვანი მანქანა. ჩ. ს. ღ. არის კონვეიერული საშრობი, რ-შიც ჩაის ფოთოლი და საშრობი აგენტი ურთიერთსაწინააღმდეგო მიმართულებით მოძრაობენ. მანქანის ძირითადი ნაწილებია მკვებავი დახრილი კონვეიერი, კონვეიერებიანი საშრობი კამერა და ცენტრიდანული კალორიფერი. მკვებავი კონვეიერის თავში მოწყობილია ჩამტვირთავი ბუნკერი და ჩაის ფენის გამასწორებელი მექანიზმი. საშრობი საკანი ლითონის დახურული კოლოფია, მასში მოთავსებულია 4 ფირფიტოვანი კონვეიერი მავთულის პერფორირებული ფირფიტებით, რის გამოც შესაძლებელია კონვეიერების ორივე შტოს გამოყენება. მუშა საკანი ტიხრული მხრიდან შეერთებულია კალორიფერის კოლოფთან, რ-შიც მოთავსებულია მილების კონა. კალორიფერის წინა ნაწილში მოთავსებულია საცენტრიფუგო ვენტილატორი

მკვებავი კონვეიერის ბუნკერში ჩაყრილი ჩაი გადის ფენის გამასწორებელ მექანიზმს, გაიშლება კონვეიერის ზედაპირზე და გადაიყვანს საშრობი საკნის ზედა კონვეიერზე. 100—105°C-მდე გახურებული ჰაერის ვენტილატორი ჭერის საშრობი საკნის ქვედა კონვეიერის ქვეშ. ჩაის ფოთოლი თანმიმდევრობით გადის კონვეიერების ყველა შტოს (ზემოდან ქვემოთ), შეხვდება საშრობი აგენტის ახალ-ახალ ნაკადს, გაშრება ისე, რომ ტენიანობა 3—4% დარჩეს, და მბრუნავსეგმენტებიანი ლილვისა და ტრანსპორტიორის საშუალებით საშრობი საკნიდან გამოიტვირთება

გ. ბიბილეიშვილი.

ჩაის საწმენდი მანქანა, სტაციონარული მანქანა (ჩა-300), რ-საც იყენებენ მანქანით მოკრეფილი მწვანე ჩაის ფოთლის გასაწმენდად არასტანდარტული დუყებისა და სხვა მინარევებისაგან. მისი ძირითადი კვანძებია ჩარჩო, მიმწოდი, ძირითადი, გამომტანი დისკური და ლენტური ტრანსპორტიორები, ჰაერსატუმბიანი ვენტილატორი და უჯრედებიანი დოლები. მიმწოდი ტრანსპორტიორი არის უსასრულო ლენტი, რ-ზეც დამაგრებულია ალუმინის კუთხედები. ჩამტვირთავი ბუნკერი და რეზინისფრთებიანი ტარაბუა. ძირითადი ტრანსპორტიორი, რ-იც ჩაის ფოთოლს ჰაერსატუმბის ქვეშ გადაადგილებს, წარმოადგენს სწორკუთხა უჯრედებიან უსასრულო მავთულის ლენტს, რ-იც ორი ლითონის დოლზეა გადაჭიმული. გამომტანი დისკური ტრანსპორტიორი მოთავსებულია ჰაერსატუმბის ზედა ნაწილში და მას მინარევები გამოაქვს. ორივე 70×70×60 მმ და სამი 40×40×42 მმ უჯრედებიანი დოლი ჩაის მწვანე ფოთლის მასას წმენდს მსხვილი მყარი გაუხეშებული და უხეში დუყებისაგან

გასაწმენდ ჩაის ფოთოლს ხელით ყრიან მიმწოდი ტრანსპორტიორის ბუნკერში. ამ ტრანსპორტიორის ჩაის ფოთოლი ძირითად ტრანსპორტიორზე გადააქვს. ვენტილატორით შექმნილი აღმავალი ჰაერის ნაკადი ჩაის მწვანე ფოთლებისაგან ცალ-ცალკე გამოჰყოფს ნაზ, მსხვილ გაუხეშებულ და ხმელ ფოთლებს. მათ მიიწოვს გამომტანი დისკური ტრანსპორტიორი და მესამე ფრაქციის ნარჩენების ყუთში გადაიტანს. მწვანე ჩაის ფოთლის დანარჩენი მასა ძირითადი ტრანსპორტიორიდან უჯრედიან დოლზე ხვდება. მინარევები, რ-თა ზომები დოლის უჯრედების ზომაზე დიდია, ნარჩენების მეორე ფრაქციის ყუთში მოიყრის თავს. დარჩენილი გაწმენდილი მასა, რ-იც დოლების უჯრედებიდან გადმოიყრება, ლენტური ტრანსპორტიორით პირველი ფრაქციის ყუთში იყრება.

მანქანას ამუშავებს ორი 1,0 კვტ და 1,7 კვტ სიმძლავრის ელექტროძრავა

გ. ქელიძე.

ჩაის სოკო, იაპონური სოკო, მანჯურიული სოკო, შედგება ორგვარი მიკროორგანიზმისაგან: საფუვრის სოკოს (Schizosaccharomycodes ludwigii) და ბაქტერიისაგან (უფრო ხშირად Acetobacter xylinum). ვითარდება ფენოვანი ლორწოვანი აპკის სახით, რ-იც წარმოიქმნება შაქრიანი ხსნარის (დაშაქრული ჩაის ნაყენის) ზედაპირზე. სოკო იწვევს შაქრის დუღილს და წარმოქმნის სპირტსა და ნახშირორჟანგს, ბაქტერიები კი სპირტს ჟანგავენ ძმარმჟავად. ასეთი ხსნარი მოტკბო-მომჟავოა და ოდნავ შემხუთა. ჩ. ს-ს ანტიბიოტიკური თვისებები აქვს და ზოგიერთ ბაქტერიას შლის.

ი. ნაჭყებიშვილი

ჩაისუბანი, სოფელი აჭარის ასსრ ქობულეთის რ-ნში (ჩაქვის სოფსაბჭო), მდ. ჩაქვისწყლის ხეობაში. ზ. დ. 150 მ, ქობულეთიდან 17 კმ, ჩაქვიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა). 3 დაწყ. და საშ. სკოლა, 2 ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), სამედიცინო-სამშობიარო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფლის ირგვლივ სახელდებია შუა ჩაქვა და ღორი ჯამე. ადამიანს აქ ჯერ კიდევ ადრე ქვის ხანაში უცხოვრია. მიკვლეულია პრიმიტიული ხანის გაზნი.

ჩაისუბანი (ყოფ. ჯგარცხმა), სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში, მდ. სუფსის მარცხ. მხარეს. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები ჩ., გორაბერეჟოული, ვაზიანი, ინტაბუეთი). ზ. დ. 220 მ, ლანჩხუთიდან 3 კმ, სუფსიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 23 კმ. გ. დიმიტროვის სახ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კლუბ-სახლი, სამედიცინო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჩაისუბანი (1948-მდე ზედა თროაბათუმი), სოფელი აჭარის ასსრ ხელვაჩაურის რ-ნში, მდ. ყოროლისწყლის ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები ჩ., აჭარა, კაპრეშუმი, მახაურა, ყოროლისთავი, წინსვლა). ზ. დ. 160 მ, ხელვაჩაურიდან 17 კმ. ვ. ლენინის სახ. კოლ-ბა და საერთაშორისო მეგობრობის სახ. მეურნეობა), ციტრუსების შემფუთავი ქ-ნა. საშ. სკოლა, კლუბ-სახლი, ბ-კა, ამბულ., სამედიცინო პუნქტი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჩაის ფოთლის კრეფა, ჩაის მოსავლის აღების აგროტექნიკური ღონისძიება. შრომატევადი სამუშაოა. მასზეა დამოკიდებული არა მარტო მოსავლის რაოდენობა, ნედლეულის ხარისხი, მწარმოებლურობა, არამედ ამ მცენარის ცხოველმყოფელობა და სიცოცხლის ხანგრძლივობა. ჩ. ფ. კ-ის ბიოლ. საფუძველი ისაა, რომ კრეფის მიუხედავად სეზონის განმავლობაში (აპრ.-იდან ოქტ. ჩათვლით) შერჩევით მოიკრიფება 2—3-ფოთლიანი ნაზი დუყები იმ ანგარიშით, რომ ჩაის დასამზადებლად მაღალხარისხოვანი ნედლეული მიიღონ. გარდა ამისა, ბუჩქზე ფოთლებს იმ რაოდენობით ტოვებენ, რამდენიც საჭიროა მრავალი წლის განმავ-

ლობაში მყიდარის არსებობისა და ცხოველმყოფელობის შესანარჩუნებლად.

პირველად ჩ. ფ. კ-ს იწყებენ პლანტაციის გაშენებიდან მე-4—მე-5 წელს, ბუჩქების მესამე ფორმირებით გასხვლის დროს. ამასთანავე ცდილობენ ვარჯის საბოლოო ფორმირებას. ამ მიზნით ვეგეტაციის ლორტებზე ფოთოლს მანამ არ კრეფენ, სანამ ტოტი ბუჩქის საერთო სიმაღლეს (60 სმ) არ მიაღწევს. 10—12 წლის ჩაის პლანტაცია უკვე სრულმოსავლიანია. საქართველოში ჩ. ფ. კ. აპრ.-მაისში იწყება, მაშინ როცა ბუჩქზე განვითარდება 4—5-ფოთლიანი დუყები (15—20%). კრეფენ 2—3-ფოთლიან ნაზ დუყებს, ხოლო ნუკუზე ტოვებენ ორ-ორ ნორმალურ ფოთოლს და თევზა ფოთოლს. ივნ.-ში 3—4-ფოთლიანი ყლორტებიდან იკრიფება 2—3-ფოთლიანი დუყები ნუკზე კი ტოვებენ თითო ნორმალურ ფოთოლს და თევზა ფოთოლს. ივლ.-იდან სეზონის ბოლომდე იკრიფება 2—3-ფოთლიანი ნაზი დუყები და ნუკზე ტოვებენ მხოლოდ თევზა ფოთოლს.

მსოფლიოში ჩ. ფ. კ. ძირითადად ხელით წარმოებს. სსრკ-სა და იაპონიაში მანქანური წესით ჩ. ფ. კ-ის სფეროში მნიშვნელოვანი შედეგებია მიღწეული. საქართველოში შექმნილია ჩაის ფოთლის შერჩევით პრინციპზე კრეფის რამდენიმე ტიპის მანქანა. *ნ. ფირცხალაიშვილი.*

ჩაის ფოთლის მახარისხებელი მანქანა, ჩაის მონარევებისაგან გასაწმენდი მანქანა. ჩ. ფ. მ. მ. სტაციონარულია. ჩაის მწვანე მასას ყრიან ბუნკერში, საიდანაც იგი მიმწოდი ტრანსპორტიორით გადაეცემა ფოთლის გამშლელ ტრანსპორტიორს, რ-იც ფოთლის თანაბარ თხელ ფენას აწვდის ძირითად მახარისხებელ ტრანსპორტიორს. მისი საშუალებით ფოთლები მოხვდება ვერ პირველი საჰაერო მილის მოქმედების ზონაში, სადაც გამოიყოფა უხეში და შედარებით ღერო აფრიანობის კომპონენტის მქონე მასა. გამოყოფილი მასა ქვემოდან მიეწოდება გამომტან ტრანსპორტიორს და ჩაიყრება ყუთში (IV) დარჩენილი მასალა გაივლის მეორე საჰაერო მილს ქ გამოყოფილი მეორედ გადარჩეული ფოთოლი გამომტანი ტრანსპორტიორიდან იყრება ყუთში (III) ტრანსპორტიორზე დარჩენილი მასა გაივლის ორ ერთგვაროვან პაერით შეწოვილ მეორე ტრაქტს. გამომტანი ტრანსპორტიორიდან ჩაიყრება ყუთში (II), ხოლო ტრანსპორტიორზე დარჩენილი მინარევებისაგან გათავისუფლებული ნაზი დუყები დაგროვდება ყუთში (I). *ვ. ჭელიძე.*

ჩაის ფოთლის საფიქსაციო მანქანა, უწყვეტი მოქმედების მანქანა, რ-შიც ჩაის ფოთლის ფიქსაცია და შეშრობა გაერთიანებულია ერთ პროცესში. აგრეგატში ფიქსაციისათვის გამოყენებულია ტენიანი ცხელი პაერი. ჩ. ფ. ს. მ-ს ჩაის ფოთლის აწვდის კონვეიერი აქედან სეკტორული ჩამკეტიანი ღარით ჩაის ფოთოლი ჩატარდება საფიქსაციო საკანში, რ-ის გვერდები აწყობილია იზოლირებული თუჯის ფილებისაგან. საფიქსაციო საკანში განლაგებულია ღეროებისმაგვარი 4 კონვეიერი ჩამკეტიანი ღარებიდან ჩაი იყრება ზედა კონვეიერზე ამავე დროს კალორიფერიდან გამოსული ცხელი პაერი შედის საკანში მოძრაობს შემდეგ ვენტილატორით იშირხება და დიფუზორის გავლით ხვდება საფიქსაციო საკანში. ჩაის ფოთოლი გაივლის ოთხივე კონვეიერს (ზემოდან ქვემოთ) და 300—400 $კ/კგ$ ტენის შემცველი და 170—180°C-მდე გახურებული პაერით განიცდის ფიქსაციას, შრება და იყრება გამომტან დახაყრნებულ ტრანსპორტიორზე. ნამუშევარი პაერის ნაწილი მილით ატმოსფეროში გადის, ხოლო ნაწილი დიფუზორის გავლით კვლავ კალორიფერში ხვდება. *გ. მიბილაშვილი.*

ჩაის ფოთლის საჭრელ-საფიქსაციო მანქანა, კომბინირებული აგრეგატი, რ-ითაც შეიძლება ჩაის ფოთლის გადამუშავება როგორც მწვანე, ისე შავი ჩაისათვის. ჩაის მისაღებად მწვანე ჩაისათვის ჩაის წარმოებისას ერთდროულად მიმდინარეობს მწვანე ფოთლის ფიქსაცია (დაორთქლა), შეშრობა და დაჭრისენება 138 წთ-ის განმავლობაში. ჩაის ფოთოლი დახრილი კონვეიერით ფიქსაციისათვის გადაეცემა 3 მ სიგრძის პერმეტულ საკანს, რ-იც მოწყობილია პირველადი კონვეიერის ზონაში. საორთქლავი კამერა იზოლირებულია ფარებით. საორთქლავი კამერიდან გამოსული ფოთოლი პირველ, მეორე და მესამე კონვეიერებზე შეშრება (ტენიანობა 60—62%), ხოლო მეოთხე და მეხუთე კონვეიერებზე დაიჭრება, რის შემდეგ შეიძლება ფოთლის გრეხა აგრეგატში ჩაის ფოთლის ღეროების ჩამატარებლად საკმარისია ორთქლის ვენტილის ჩაკეტვა. საიზოლაციო ფარების მოხსნა და პირველი კონვეიერის ცამეტსაბილიანი ვარსკვლავის შეცვლა ოცდაათკბილიანი ვარსკვლავით. *ც. ბიბილეიშვილი.*

ჩაის ფოთლის საჭრელი მანქანა, უწყვეტი ქმედების მანქანა, რ-ის დანიშნულებაა ჩაის ფოთლის ქსოვილ-უჯრედოვანი სტრუქტურის დარღვევა და მისი შემდგომი დაქუცმაცება. ჩ. ფ. ს. მ-ის ძირითადი ნაწილებია ბუნკერი, შნეკების საკანი, 2 ურთიერთსაწინააღმდეგო მიმართულებით მბრუნავი შნეკი, რ-თაგან ერთი ფერთიანია, ხოლო მეორეს აქვს 45°-ით აღეხილი სამკუთხა ხვიები ისინი დანების როლს ასრულებენ შნეკები ბრუნავის მოძრაობას ღებულობენ ელექტროძრავიდან ღვედური გადაცემის, რედუქტორისა და ქუროს საშუალებით და ურთიერთსაწინააღმდეგო მიმართულებით ბრუნავენ.

ბუნკერში ჩატვირთული ჩაის ფოთოლი გადაეცემა შნეკების საკანს. შნეკების ხვიების ზონის მოხვედრილი ფოთოლი გადაადგილების პროცესში იგრიხება და ქუცმაცდება. შნეკის დაწოლის გამო ჩაის მასა გადის დიაფრაგმის ნახვრეტებში, დამატებით იჭყლიტება და შნეკების კამერიდან გადმოიტვირთება. *კ. ლომთათიძე.*

ჩაის შპრიში (საკუპაჟე) მანქანა, ჩაის ერთგვაროვანი ნარევის მისაღები მანქანა. ჩ. შ. (ს.) მ ხისტი ჩარჩოა, რ-ზეც დამაგრებულია მზიდი გორგოლაჭებით. მათზე სალტეებით დაყრდნობილია დოლი, რ-იც ლენტური ტრანსპორტიორით იტვირთება. საკუპაჟე მასალას ყრიან ტრანსპორტიორის ბუნკერში, საიდანაც იგი ტრანსპორტიორით გადაეცემა საკუპაჟე დოლის შუა ნაწილს, აქედან კი გამონილი ჩასატვირთო კრიჭით დოლში იყრება საკუპაჟე პარტიების ჩაის გარკვეული ულუფების ჩაყრის შემდეგ კრიჭის ხუფს ხურავენ და ამძრავს ჩართავენ. დოლი 2 წთ-ის განმავლობაში ბრუნავს ერთი მიმართულებით, ხოლო შემდეგ 2 წთ-ის განმავლობაში საწინააღმდეგო მიმართულებით, რის შემდეგ ხსნიან კრიჭის ხუფს, დოლს ჩატვირთვის მხრიდან საათის ისრის მიმართულებით აბრუნებენ, რის შედეგად შერეული ჩაი გადმოიტვირთება. *კ. ლომთათიძე.*

ჩაის ჩრჩილი (Parametriotes theae), მწერი ქერცლფრთიანების რიგის Tineidae-ს ოჯახისა. პირველად აღწერეს ჩაქვში 1915. ჩ. ჩ-ის პეპელა ტანად პატარაა, ფერად — მორუხო-მონაცრისფრო. ფრთების შლილი 9,5—11 მმ. ჩაის მეცხარეს აზიანებს მატლი, რ-იც ფოთლით ან ყლორტით იკვებება. მწვანე ფოთლებზე ქმნის მომრგვალო ნაღმებს. როცა ყლორტის გულით იკვებება, ყლორტი ხმება. წლის განმავლობაში ჩ. ჩ. ერთ თაობას იძლევა. ზამთრობს მატლის სახით პეპლები გამოფრენდებიან ივლ.-აგვ.-ში. ჩ. ჩ. ფართოდაა გავრცელებული ჩაის საიჯარე პლანტაციებში. ბრძოლის ღონისძიებანი: დაზიანებული ფოთლების და ყლორტების გასხვლა, დაწვა. საიჯარე პლანტაციებში ცალკეული ბუჩქის შესხურება 0,2% ფოსფამიდის ხსნარით. *შ. პაჭკორია.*

ჩაის ხარისხოვანი ფოთოლი, ნედლეული, რ-ისგანაც ამზადებენ შავსა და მწვანე მაიხოვან ჩაის. ჩ. ხ. ფ. შედგება 2—3-ფოთლიანი, ნაზი, ნორმალური და ყრუ დუყებისაგან (ფლეში), აგრეთვე ნაზი ფოთლებისაგან. ზოგჯერ ჩ. ხ. ფ-ში გვხვდება 3—4-ფოთლიანი ნორმალური მოუხეში და ყრუ დუყები მოუხეში დუყების რაოდენობა პირველი ხარისხის ნედლეულში არ უნდა აღემატებოდეს საერთოდ მოუხეში ნაწილების წონის 3,6-ს, ხოლო მეორე ხარისხის ფოთოლში — 8%-ს. *ნ. ფირცხალაიშვილი.*

ჩაითა, სხვადასხვა სახის სახელოსნო დანიშნულების ობიექტების სახელწოდება ინდოეთში. ხელოვნებათმცოდნეობაში ჩ. ეწოდება ძვ. და შუა საუკ. ინდოეთის ბუდისტური ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი ნაგებობის ტიპს — კლდეში გამოკვეთილ, გეგმით წაგრძელებულ კამაროვან გამოქვაბულს, რ-ის სიღრმეში მოთავსებულია სტუპა.

ჩაკალიძე ანასტას თევდორეს ძე (16. IV. 1909, სოხუმი, — 25 V 1982, თბილისი), საბჭ. მოქანდაკე (ლით ტექნიკა) საქ. სსრ სახ არტისტი (1967) 1940 დაამთავრა მოსკ. კონსერვატორია (ნ. სპერანსკის კლასი); 1940-იდან იყო თბილ. ზ. ფალიაშვილის სახ ოპერისა და ბალეტის სახელმწ. აკად. თეატრის სოლისტი შესრულებული აქვს 27 საოპერო პარტია ქართ., რუს. და უცხ კომპოზიტორთა ოპერებში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია: მალხაზი (ფალიაშვილის „დაისი"), ლენსკი (ჩაიკოვსკის „ევგენი ონეგინი"), ფაუსტი (გუნოს „ფაუსტი"), როდოლფო (პუჩინის „ბოჰემა") 1961-იდან ეწეოდა პედ მოღვაწეობას ზ ფალიაშვილის სახ. თბილ. II სამუსიკო სასწავლებელში. *ლ. კაკულია.*

ჩაკეტილი სიმრავლე, სპეციალური სახის სიმრავლე ტოპოლოგიურ სივრცეში. სიმრავლეს ეწოდება ჩაკეტილი, თუ იგი მოიცავს ყველა თავის შეხების წერტილს, ე. ი. ისეთ წერტილს, რ-ის ყოველი მიდამოს თანაკვეთა ამ სიმრავლესთან არ არის ცარიელი გამსაზღვრელიდან გამომდინარეობს, რომ ყოველი უსასრულო ჩაკეტილ სიმრავლეს ეკუთვნის მისი ყოველი ზღვრული წერტილი, ე. ი. ისეთი წერტილი, რ-ის ყოველი მიდამოს თანაკვეთა ამ სიმრავლესთან უსასრულოა სიმრავლეს ეწოდება ღია, თუ ის რაიმე ჩაკეტილი სიმრავლის დამატებაა.

ჩ. ს-თა ნებისმიერი სისტემის თანაკვეთა და სასრული სისტემის გაერთიანება კვლავ ჩაკეტილია, ხოლო ღია სიმრავლეთა ნებისმიერი სისტემის გაერთიანება და სასრული სისტემის თანაკვეთა კვლავ ღიაა.

ჩ. ს. მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ტოპოლოგიაში, ფუნქციათა თეორიაში და მათ. სხვა დარგებში.

ლიტ.: Александров П. С., Введение в теорию множеств и общую топологию, М., 1977

ჩაკეტილი სისტემა, 1 ჩ. ს. მექანიკაში, ამ სხეულთა სისტემა, რ-ებზედაც არ მოქმედებს გარე ძალები, ე. ი. იმ სხეულთა მხრივ მოდებული ძალები,

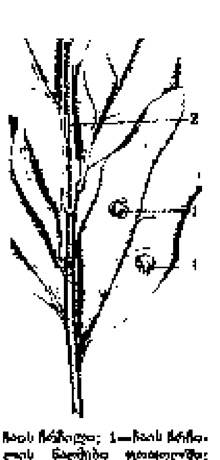

ჩაის ჩრჩილი; 1—ჩაის ჩრჩილის ნაღრღნი ფოთოლში; 2 — ჩაის ჩრჩილის მატლი ყლორტში.

ა. ჩაკალიძე.

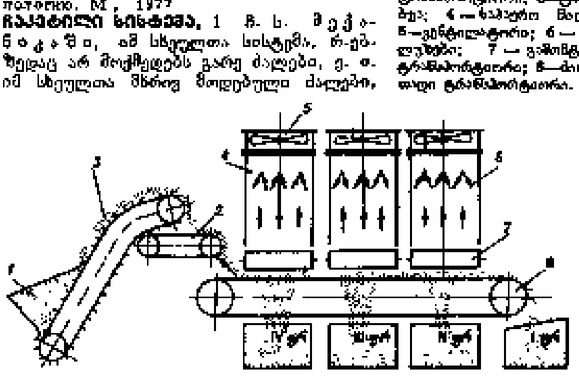

ჩაის ფოთლის მახარისხებელი მანქანა. ჩაის მწვანე ფოთლის მახარისხებელი სტაციონარული მანქანა: 1—ბუნკერი; 2 — გამშლელი ტრანსპორტიორი; 3—ტრანსპორტიორი; 4 — საჰაერო მილი; 5—ვენტილატორი; 6 — ციკლონი; 7 — გამომტანი ტრანსპორტიორი; 8—ძირითადი ტრანსპორტიორი.

რ-ვმის განსხვავებულ სხეულთა სისტემაში არ შედიან. 2. ჩ. ს. თ ე რ მ ო დ ი ნ ა მ ი კ ა შ ი, სხეულთა სისტემა, რ-იც გარემოსთან არც ენერგიის და არც ნივთიერების გაცვლას არ ახდენს.

ჩაპიტაური, სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში (ზემო სურების სოფსაბჭო), მდ. სუფსის ხეობაში ზ. დ. 460 მ. ჩოხატაურიდან 22 კმ, საჯავახოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 42 კმ. XIX პარტყრილობის სახ. ზემო სურების კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა. სოფ. ზემო სურებში (2 კმ).

ჩაკო (Chaco), მუნჯრივი ვაკე სამხრ. ამერიკაში, იხ. გრან-ჩაკო.

ა. ჩაკოვსკი

ჩაკოვსკი ალექსანდრე ბორისის ძე [დ. 13 (26) VIII. 1913, პეტერბურგი], რუსი საბჭ. მწერალი, საზ. მოღვაწე. შრომის გმირი (1973). სკკპ წევრი 1941-იდან. სკკპ ცკ-ის წევრობის კანდიდატი 1971-იდან, ცკ-ის წევრი 1986-იდან. ჩ-ს ეკუთვნის ტრილოგია „ეს იყო ლენინგრადში" (1944), „ლიდა" (1945), „მშვიდობიანი დღეები" (1947), რომანები „ჩვენთან უკვე დილაა" (1949; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1950), „ბლოკადა" (წგნ 1—5, 1968—75, ლენინური პრემია, 1978), „გამარჯვება" (წგნ 1—2, 1978—80, სსრკ სახელმწ. პრემია, 1983) და სხვ. ჟურნ. „ინოსტრანნაია ლიტერატურის" (1955—63) და „ლიტერატურნაია გაზეტას" (1962-იდან) მთავარი რედაქტორი. სსრკ უმაღლესი საბჭოს VII—IX მოწვევათა დეპუტატი. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, 3 სხვა ორდენით და მედლებით.

ჩაკონა (ესპ. chacona, იტალ. ciaccona). 1 ძველებური ცეკვა. წარმოიშვა XVI ს. ბოლოს ესპანეთში. სრულდებოდა ცოცხალ ტემპში. მეტრ. ზომა 3/4. XVII ს. დასაწყისში გავრცელდა საფრანგეთში, მიიღო ნელი, მდორე ხასიათი. 2 XVII—XVIII სს. ევრ. მუსიკაში ჩ. საკრავიერი პიესაა, ბანში უცვლელად განმეორებადი თემით. მეტრ. ზომა 3/4. ახლოსაა პასაკალიასთან.

ა. ჩაკრიანი

ჩაკრი, ტაილანდის (სიამის) მეფეების მმართველი დინასტია 1782-იდან. დინასტიის დამაარსებელია სიამის მხედართმთავარი ჩაკრი. ჩ-ს დინასტიის მეფეები: რამა I (განაგებდა 1782—1809), რამა II (1809—24), რამა III (1824—51), რამა IV (1851—68), რამა V (1868—1910), რამა VI (1910—25), პრაჩატიპოკი (1925—35), ანანდა მაჰიდონი (1935—46), პუმიპონ ადულიადეტი (1946-იდან, მეფედ აკურთხეს 1950).

ჩაკრიანი არუთინ ხაჩიკის ძე (1917, სოფ. გუმბათი, ახლანდ. სომხეთის რ-ნი, — 7 V 1944, საპუნ-გორის მახლობლად, ყირიმი), საბჭ. კავშირის გმირი (24 III 1945, სიკვდილის შემდეგ), კაპიტანი. სკკპ წევრი 1942-იდან. დაამთავრა ჟიტომირის ქვეითთა სამხ. სასწავლებელი (1942). დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს მონაწილეობდა სამხრ., ამიერკავკ., ჩრდ. კავკ. და უკრ. IV ფრონტებზე. იყო მსროლელი ბატალიონის მეთაურის მოადგილე. გმირულად დაიღუპა საპუნ-გორისათვის ბრძოლაში. დაჯილდოებულია სამამულო ომის I ხარისხის ორდენით და 2 მედლით „მამაცობისათვის". ტ. ჩინჩილაკაშვილი

ჩაკრულო, ქართული ხალხური (კახური) სუფრული სიმღერა. ბუნდოვანი მრავალხმიანობის (სამხმიანობის) ერთ-ერთი კლასიკური ნიმუში. ჩ-ს პირველი ჩანაწერი გაკეთდა ზ. ფალიაშვილის მიერ, ეანდანიანში (ახლანდ. სოფ. შრომა, გურჯაანის რ-ნი). სიმღერაში რთული მოდულაციური ცვლილებებია. აგებულებით ჩ. ემთხვევა სიმღერებს „ძველი სუფრული" და „სუფრული და მისი დამატება". ვარიანტების ტექსტები თემატიკურად განსხვავებულია. ვარიანტის ჩ-ს ტექსტი პროზაულია, ეხმიანება ქალაქურ სუფრულ პოეტურ ტრადიციას.

აშშ-ში 1977 გაშვებულ ავტომატურ საპლანეტათშორისო სადგურებზე „ვოიაჯერ-1-სა" და „ვოიაჯერ-2-ზე" მოთავსებულ ორ იდენტურ გრამფირფიტაზე ჩაწერილ პროგრამაში „დედამიწის ხმები", რ-იც განკუთვნილია დედამიწისგარეთ ცივილიზაციის წარმომადგენლებისათვის და მიზნად ისახავს წარმოდგენა შეუქმნას მათ დედამიწისა და კაცობრიობის შესახებ, სხვა ინფორმაციასთან ერთად (წყლის ხმაური, ბავშვის ტირილი, მისალმება 60 ენაზე და სხვ.) შეტანილია ჩ-ც.

ჩალაუბანი, სოფელი გურჯაანის რ-ნში, გომბორის ქედის სამხრ.-დას. კალთაზე, სოფსაბჭო. რკინიგზის ბაქანი ზ. დ. 740 მ. გურჯაანიდან 18 კმ. კოლ-ბა (მევენახეობა). რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა.

სოფლის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია გვიანდ. ბრინჯაოს ხანის გორასამოსახლოები (მთვრალი გორა, რუხელის სერი, ტანის სერი, გარეჯულის გორა, ცხაკვანი) და მათი თანმხლები სამაროვნები. ყველა გორასამოსახლარი ძვ. წ. II ათასწლ. დასასრ. და I ათასწლ. დასაწყ. განეკუთვნება. ცხაკვანის მახლობლად მდებარეობს ძვ. წ. XV—XIV სს. ნამოსახლარი და სამაროვანი. ყველა გორასამოსახლარი ბუნებრივ ბორცვზეა გამართული და იმდენად მცირეა, რომ მოსახლე ერთი ოჯახის საცხოვრებლად გამოდგებოდა. ნამოსახლარები ხელოვნური თხრილებით, შეწყობილებით და გალავნებით იყო გამაგრებული.

ლიტ.: Пицхелаури К. Н., Восточная Грузия в конце бронзового века, Тб., 1979 (Труды Кахетинской археологической экспедиции, 3). ნ. ფიცხელაური

ჩალაღანის ბრძოლა 1412, ბრძოლა ყარა-ყოიუნლუს („შავბატკნიანი") თურქმანებსა და შირვანშაჰისა და საქართველოს გაერთიანებულ ჯარებს შორის. „შავბატკნიან" თურქმანთა მმართველმა ყარა-იუსუფმა სამხრ. აზერბაიჯანში გაბატონების შემდეგ ჩრდ. აზერბაიჯანს შეუტია. შირვანშაჰმა შეიხ იბრაჰიმ დერბენდელმა და სხვა ადგ. მფლობელებმა დახმარებისათვის საქართვ. მეფე კონსტანტინე I-ს მიმართეს. კონსტანტინე I 2 ათ. მხედარი მიაშველა. მათ მოკავშირეები შაქელებთან, ენისელებთან ელადარის ველის სამხრ., ალბ-ით, მდ. მტკვარსა და მდ. ალაზანს შორის დაბანაკდნენ. ჩ. ბ. მოხდა 1412 ოქტ. შუა რიცხვებში. მოკავშირეები დამარცხდნენ. კონსტანტინე I, შეიხ იბრაჰიმი, მისი ძმა — ბიძინა და ქართლ. სარდლები თურქმანებმა შეიპყრეს. ქართლ. ტყვეების ამაყი ქცევით განრისხებულმა ყარა-იუსუფმა კონსტანტინე I და მისი ძმა 300 ქართველ ტყვესთან ერთად სიკვდილით დასაჯა.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წ. 3, თბ., 1982. დ. კაციტაძე

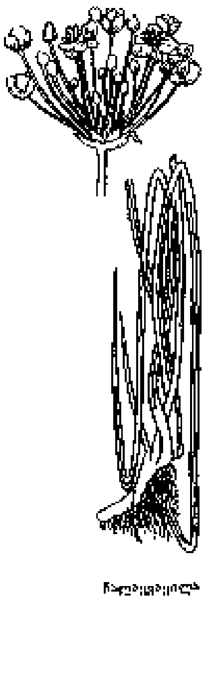
ჩალაყვავილა

ჩალაყვავილა (Butomus), მცენარეთა გვარი ჩალაყვავილასებრთა ოჯახისა. ერთადერთი სახეობა B. umbellatus მრავალწლოვანი ბალახია. გავრცელებულია ევრაზიის ზომიერ სარტყელში, ჩრდ. აფრიკაში. შეტანილია ამერიკაში. იზრდება ჭაობებში, ტბების, წყალსატევების და მდინარეების ნაპირებზე, ნესტიან ადგილებში. სსრკ-ში გვხვდება თითქმის ყველგან, საქართველოში — მთელ რესპუბლიკაში, ზ. დ. 2000 მ-მდე. ჩ-ს ფესურა მდიდარია სახამებლით, შემწვარი იჭმება, მისგან ცხობენ მოყვითალო-თეთრ ხორბლისებრ პურს. ფოთლებს იყენებენ ჭილობისა და ზანდუკის მოსაწნავად. ფესურა, თესლი და ფოთოლი ხალხ. მედიცინაში იხმარება. ტბების დასამშვენებლად დეკორატიულია. კ. ქაჯაიაძე

ჩალის ღერო, წ ვ ე ლ ი (Culmus), მარცვლოვნების ცილინდრული ღერო. რ-ის მუხლთშორისები ღრუა, მუხლები — ფოთლის მიმაგრების ადგილები, რამდენადმე გამობერილი. ზოგიერთ მარცვლოვანს, მაგ., სიმინდს, ღერო მთლიანი აქვს. გამტარი კონების და მექან. ქსოვილის განლაგება ღეროს პერიფერიაზე განაპირობებს ჩ. ღ-ს სიმტკიცეს და ელასტიკურობას.

ჩალმა (თურქ.), მამაკაცის თავსაბურავი წარსულში ფართოდ იყო გავრცელებული ისლამის მიმდევარ ხალხთა შორის ჩრდ. აფრიკაში, წინა, სამხრ. და შუა აზიაში, ნაკლებად — კავკასიაში. ჩ. თავზე მოხვეული ქსოვილის ნაჭერია; ჩვეულებრივ ატარებდნენ ქუდის ან არაყჩინის ზემოდან, ზოგჯერ (მაგ., ინდოეთი, პაკისტანი) — სხვა თავსაბურავის გარეშე. გზაზე გარდაცვლილი მუსლიმანის სუდარად ემსახურებოდა. სხვადასხვა ხალხის ჩ. განსხვავდება ფერით, ქსოვილის ხარისხით, ზომით, შემოხვევის წესით, გარდა ამისა, ჩ-ით განასხვავებდნენ ერთმანეთისაგან სოციალურ მდგომარეობას (მაგ., მწვანე ჩ-ს ატარებდნენ წინასწარმეტყველის შთამომავლებად მიჩნეული პირები ან მექაში ნამყოფები, თეთრს კი დანარჩენები).

ჩალხოთი, სოფელი ოჩამჩირის რ-ნში (წყალაშურის სოფსაბჭო), მდ. სავარაულის (ხანისწყალის შენაკ., ჩუხაკეცი) ნაპირზე ზ. დ. 520 მ. ოჩამჩირიდან 24 კმ. წყალაშურის კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მეჩაიეობა). საშ. სკოლა სოფ. წყალაშურეთში (7 კმ).

ჩამბა, ნიგერიაში, კამერუნში და ჩადის რესპუბლიკაში მცხ. ხალხი. საერთო რიცხ. 1200 ათ. კაცი (1978, შეფასება). ჩ-ს ენა ნაკლებადაა შესწავლილი, განეკუთვნება ცენტრ. და აღმ. სუდანის ენათა ჯგუფს. რელიგია — ისლამი; შემორჩენილია აგრეთვე ტრად. რწმენები: ბუნების ძალთა და წინაპართა კულტი. ძირითადი საქმიანობა — მიწათმოქმედება, მსხ. რქ. საქონლის მოშენება.

ჩამდინარე წყალი, საყოფაცხოვრებო ნაყართით და საწარმოო ნარჩენით გაჭუჭყიანებული წყალი, რ-საც კანალიზაციის სისტემით აცილებენ დასახლებული ადგილის და სამრეწველო საწარმოს ტერიტორიას. ჩ. წ-ს მიეკუთვნება აგრეთვე ის წყალი, რ-იც წარმოიქმნება დასახლ. პუნქტებისა და სამრეწვ. ობიექტების ტერიტორიაზე ატმ. ნალექის შედეგად. ჩ. წ-ში შემავალი ორგ. ნივთიერებები ხშირად სწრაფად ლპება და აუარესებს წყალსატევისა და ატმოსფეროს სანიტ. მდგომარეობას, რაც ხელს უწყობს სხვადასხვა დაავადების გავრცელებას. ამიტომ ჩ. წ-ის გაწმენდის, გაუვნებლობისა და უტილიზაციის საკითხები ბუნების დაცვის, ადამიანის, გარემოს გაჯანსაღების, ქ-ებისა და სხვა დასახლ. ადგილების სანიტ. კეთილმოწყობის უმნიშვნელოვანესი პრობლემების განუყოფელი ნაწილია.

გაჭუჭყიანების (მინარევების) წარმოქმნის, შედგენილობისა და თვისებრივი მახასიათებლების მიხედვით ჩ. წ. 3 ძირითადი კატეგორიისაა: საყოფაცხოვრებო (სამეურნეო-ფეკალური), საწარმოო (სამრეწვ.) და ატმოსფერული. ჩ. წ-ის გაჭუჭყიანების ხარისხს აფასებენ მინარევების მასით მოცულობის ერთეულში (მგ/ლ ან გ/მ³). სსრკ-ში მოქმედებს სპეც. წესები ჩ. წ-ით ზედაპირული წყლის გაჭუჭყიანებისაგან დასაცავად. იხ. აგრეთვე ჩამდინარე წყლის გაწმენდა.

ლიტ.: Канализация, под ред. А. И. Жукова, 5 изд., М., 1975.

ჩამდინარე წყლის გაწმენდა, წყალსატევში ჩაშვების წინ ჩამდინარე წყლის (ჩწ) გაწმენდა და გაუვნებლობა სანიტ. ნორმების მიხედვით. თანამედროვე პრაქტიკაში ჩწ გამაჭუჭყიანებელი ნივთიერებებისაგან ყველაზე კარგად სუფთავდება ბიოლ. გაწმენდით. საწარმოო ჩწ სათანადო გაწმენდის შემდეგ შეიძლება კვლავ გამოიყენონ ტექნოლ. პროცესში, რისთვისაც მრავალ სამრეწვ. საწარმოში იქმნება საბრუნი წყალმომარაგების სისტემები ან წყალმომარაგებისა და კანალიზაციის ჩაკეტილი (გაუშვებელი) სისტემები. დიდი სამეურნეო მნიშვნელობა აქვს ხელოვნურს კომპლ. უნარჩენო ტექნოლოგიის ტექნ. დანერგვას, განსაკუთრებით ქიმ., ცელულოზა-ქაღალდისა და სამთო-მამდიდრებელი მრეწვ. საწარმოებში (იხ. უნარჩენო წარმოება) აქტუალური დიდი კომ-

ცენტრაციის ჩამონადენის გაუწყლოვნებისა და შეერთული ნეიტრალიზაცია მისი გადამუშავების მეთოდები, აგრეთვე ჩამონადენის ღრმა, სიღრმეულ იზოლირებულ წყალშემცველ ჰორიზონტში ჩატუმბვის წესები. ზოგჯერ საყოფაცხოვრებო ჩწ-ში დიდი რაოდენობით შემავალ ნივთიერებებს, რ-ებიც შეიცავენ იოდ მინარევებს, აგრეთვე აზოტს, კალიუმს, ფოსფორს, კალციუმსა და სხვა ელემენტებს, სათანადო დამუშავების შემდეგ იყენებენ ნას.-სამ. კულტურების სასუქად.

ჩამიჩი, ქიშმიში, მზეზე ან ჩრდილში გამშრალი ყურძნის მარცვლები. ჩ. ..ის უკურკო (სამზა, ზარგა და სხვ.) და კურკიანი (ვერმიანი, ვასარგა და სხვ.) ზოგიერთი ჯიშისგან. ჩ-ის მისაღებად შრობამდე ყურძნის მარცვლებს მდუღარე კარბონატის ხსნარით ამუშავებენ (შრობის ხანგრძლივობა 4 დღიდან 9 დღემდე).

ჩ-ის საშ. ქიმ. შედგენილობა (მშრალ ნივთიერებაზე გადაანგარიშებით %-ში): შაქარი (79,5–87,5), აზოტოვანი ნივთიერებები (2,1–2,9), მჟავები (ღვინომჟავას მიხედვით, 0,7–2,3), უჯრედისი (1,3), ნაცარი (2,0–2,9). ტენის შემცველობა — 16 დღიდან 22%-მდე. სსრკ-ში ჩ-ს აწარმოებენ უზბ., ტაჯ. და თურქმ. სსრ-ებში, საზღვარგარეთ — სამხრ. ევროპაში, სამხრ. ამერიკაში, ავსტრალიაში და სხვ.

ჩამიწება ელექტრული, მანქანების, აპარატების, ხელსაწყოებისა და მისთ. ელექტრული შეერთება მიწასთან. დანიშნულების მიხედვით განასხვავებენ დამცავ ჩ-ს (ადამიანებს იცავს ელექტრული დენით დაზიანებისაგან, მაგ., ელექტრული მანქანებისა და აპარატების კორპუსების ჩ.) და მუშა ჩ-ს (მაგ., ტრანსფორმატორების ან რადიოტექ. ანტენების ნეიტრალური წერტილების ჩ.). ჩ. ხდება ჩამამიწებლების (ფოლადის მილები, ზოლები და ა. შ.) დახმარებით.

ჩამიწების საზომი, ჩამიწების ელექტრული წინაღობის საზომი ხელსაწყო. ჩ. ს-ს აგებენ საზომი ხიდის ან კომპენსაციური პრინციპის შესაბამისად. გაზომვას აწარმოებენ დამხმარე ზონდების გამოყენებით, რ-ებსაც ათავსებენ შესამოწმებელი ჩასამიწებელი მოწყობილობის გავლენის ზონის გარეთ.

ჩამკეტი შრე, ძირითადი დენის მატარებლებით გაღარიბებული არე ნახევარგამტარში ლითონთან ან სხვა ტიპის გამტარობის ნახევარგამტართან მისი კონტაქტის მახლობლად. p–n-გადასვლის დროს ჩ. შ-ის სისქე

$$d=\sqrt{\frac{\varepsilon(U-U_{k})}{2\pi e}\cdot\frac{p_0+n_0}{p_0 n_0}},$$

სადაც e არის ელექტრონის მუხტი, ε — დიელექტრიკული შეღწევადობა, U_k — კონტაქტური პოტენციალთა სხვაობა, U — გარე ძაბვა, n_0 — გამტარობის ელექტრონების კონცენტრაცია n-არეში, p_0 — ხვრელების კონცენტრაცია p-არეში.

ჩამონადენი ჰიდროლოგიაში, წვიმისა და თოვლ-ყინულის წყლის ჩადენა ზედაპირზე და რელიეფის ჩაღრმავებებში, როგორც მიწის ზედაპირზე — ზედაპირული ჩ., ასევე ნიადაგსა და გრუნტში — მიწისქვეშა ჩ. ჩ-ის პროცესი ბუნებაში წყლის ბრუნვის შემადგენელი რგოლია. ზედაპირულ ჩ-ში განარჩევენ ფერდობულ ჩ-სა და კალაპოტურ ჩ-ს. ჩ-ის სიდიდეს გარკვეულ პერიოდში (წამში, დღეში, თვეში და ა. შ.) გამოსახავენ: ჩამონადენი წყლის ფენის სიმაღლით (მმ ან სმ), მდინარის კვეთში გავლილი წყლის მოცულობით ($მ^3$, $კმ^3$), ნაკადის ცოცხალ კვეთში გავლილი წყლის საშ. ხარჯით ($მ^3/წმ$), ჩ-ის მოდულით — დროის ერთეულში წყალშემკრების ფართობის ერთეულიდან ჩადენილი წყლის მოცულობით ($ლ/წმ\cdot კმ^2$) და ჩ-ის მოდულის კოეფიციენტით — დროში ცვალებადი ჩ-ის სიდიდის შეფარდება თავის საშ. მნიშვნელობასთან (მაგ., წლ. ჩ-ის შეფარდება საშ. მრავალწლ. ჩ-თან ანუ ნორმასთან). წყლის ჩ-ის გარდა (თხევადი ჩ.) განარჩევენ ატმოსფერული და მყარზე წარმოქმნილი ჩაფენის ჩ-ს (მყარი ჩ.). ჩ-ზე დაკვირვება მიმდინარეობს ჰიდროსადგურებსა და სადგურებში, ჩ-ს ექსპერიმენტულად შეისწავლიან ჩ-ის მოედანზე და ლაბორატორიაში.

ჩამონადენისმიერი დინება ოკეანეებსა და ზღვებში, დინება, რ-იც გამოწვეულია ზღვის დონის დახრით, გარკვეულ მონაკვეთზე ზღვისა და მდინარის წყლის მოდენის, უხვი ატმ. ნალექების მოსვლის ან ზღვის ზედაპირიდან ინტენსიური აორთქლების შედეგად. ჩ. დ-ის სიჩქარე ზღვის დონის დახრის პროპორციულია. ჩ. დ-ის მაგალითია ფლორიდის დინება, რ-იც მექსიკის ყურიდან გამოდის და წარმოქმნის გოლფსტრიმს.

ჩამონაშალი, ქანის ნატეხების გროვა მთის კალთის ძირში, იქმნება ქანების გამოფიტვისა და ნატეხების კალთებზე ჩამოგორების შედეგად. მასალა დაუხარისხებელია, რადგანაც შედგება სხვადასხვა ზომის დაკუთხული ნატეხებისაგან — ქვიშის მარცვლებიდან რამდენიმე მ სიდიდის ლოდებამდე. ჩ-ის ზედაპირის დახრა თავისი ბუნებრივი ფერდის კუთხის ტოლია (30–40°). ჩ-ის მთლიანობა დამოკიდებულია დახრის კუთხეზე.

ჩამონაჭრები, მიწა, რ-იც ჩამოჭრეს გლეხობას რუსეთში საგლეხო რეფორმის (1861) გატარების შედეგად. მეფის მთავრობამ ყველაფერი გააკეთა იმისათვის, რომ ბატონყმობის გაუქმება მაქსიმალურად სასარგებლო ყოფილიყო აზნაურ-მემამულეებისათვის. გლეხს მემამულისაგან მიღებული მიწისათვის გამოსასყიდი უნდა გადაეხადა. თუ მიწის ოდენობა, რ-ითაც სარგებლობდა გლეხი 1861 წ. 19 თებ.-მდე, სჭარბობდა იმ ადგილისათვის დაწესებულ ნორმას ან თუ მემამულეს გლეხებისათვის მიწის ნორმის მიცემის შემდეგ თავისი მამულის საკარგულების 1/3-ზე (ტრამალის რაიონებში კი — 1/2-ზე) ნაკლები რჩებოდა, მას შეეძლო ეს ნორმა შეემცირებინა — ჩამოეჭრა მიწა. გარდა ამისა, მემამულეს შეეძლო შეემცირებინა გლეხის მიწა უმაღლესი ნორმის ნახევრამდე გლეხის „თანხმობით" ვალდებულების შემცირების პირობით. თუ გლეხი თანახმა იყო გამოესყიდა მიწა, ნორმა შეიძლებოდა 1/3-მდე შემცირებულიყო. თუ გლეხი დათანხმდებოდა აეღო მიწა ნორმის მეოთხედის ოდენობით, მას ამ მიწას უსასყიდლოდ მისცემდნენ (საჩუქრის წილი). საუდელო (1863) და სახელმწ. გლეხების (1866) რეფორმების გატარების დროს მათ გაცილებით მცირე მიწები ჩამოაჭრეს, ვიდრე ეს მემამულეთა გლეხების მიწების ჩამოჭრის დროს მოხდა — ჩ-ის საერთო ოდენობამ გლეხთა მიწების 26% შეადგინა. როგორც წესი, ჩ-ში შედიოდა ან საუკეთესო მიწები ან გლეხისათვის მეტად აუცილებელი საძოვრები, სათიბები, წყარო, ტყე და ა. შ. ამიტომ გლეხი იძულებული იყო მძიმე კაბალური პირობით (მორიგეობით) აეღო იჯარით ჩ. რუს. გლეხობა აქტიურად იბრძოდა ჩ-ის დასაბრუნებლად. ეს მოთხოვნა შეიტანეს რსდმპ II ყრილობაზე (1903) მიღებულ პროგრამაში. რსდმპ III ყრილობაზე კი ჩ-ის დაბრუნების მოთხოვნა მემამულეთა მთელი მიწების გლეხთა სასარგებლოდ კონფისკაციის მოთხოვნით შეიცვალა. *ი. კობახიძე.*

ჩამორო, მარიანის კ-ების (აღმ. მიკრონეზია) ძირითადი მოსახლეობა. XVII ს-ში თითქმის მთლიანად გაანადგურეს ესპ. კოლონიზატორებმა. ლაპარაკობდნენ მალაიურ-პოლინეზიური ენების ერთ-ერთ ენაზე. მისიონერებმა მოაქრისტიანეს. მერე, გადარჩენილი ნაწილი შეერწყა ესპანელებსა და ესპ. ფარში მოსულ ფილიპინელებსა და მექსიკელებს; ჩამოყალიბებულმა მეტისურმა ჯგუფმა, ჩ-მ, შეინარჩუნა ძვ. ენა. თანამედროვე ჩ-ს რაოდ. 73 ათ. კაცი (1978, შეფასება). ძირითადი საქმიანობა — მიწათმოქმედება. რელიგია კათოლიკობა.

ჩამოსაშვები აპარატი, კოსმოსური ხომალდის აპარატის ნაწილი, რ-საც იყენებენ დამუხრუჭებული ჩამოშვებისათვის და დასაჯდომად დედამიწაზე ან სხვა ციურ სხეულზე. პილოტირებულ კოსმოსურ ხომალდებზე ჩ. ა. არის კაბინა, რ-შიც კოსმონავტები იმყოფებიან, ავტომ. კოსმ. სადგურ აპარატებზე კი — ხელსაწყოებიანი კაფსულაა. ჩ. ა-ში განლაგებულია რადიოკავშირის, თერმორეგულირებისა და სიცოცხლის უზრუნველსაყოფი სისტემები, აგრეთვე მართვის პულტი, კოსმონავტების სავარძლები და ა. შ. ჩ. ა-ს აქვს მართვადი ჩამოშვების სისტემა, დამუხრუჭების სარაკეტო ძრავა, პარაშუტები და რბილი დაჯდომის სისტემები. მისი გარე ზედაპირი დაფარულია თბოდამცავი მასალით. ჩ. ა-ის ფორმა შეიძლება იყოს სფერული, კონუსური და სხვ. აპარატის აეროდინამ. ფორმისა და სიმძიმის ცენტრის მდებარეობის შერჩევისას ითვალისწინებენ აპარატის აეროდინამ. მდგრადობას. ჩ. ა-ის დამუხრუჭებული ჩამოშვება შეიძლება იყოს ბალისტიკური ტრაექტორიით ან ცურვის ტრაექტორიით.

ჩამოსხმა, სხვადასხვა მასალისაგან (ლითონი, ქანი, კერამ. მასალა, პლასტმასა და სხვ.) ნაკეთობის (სხმულის) მიღების პროცესი. სამრეწველო წარმოებაში ლითონის სხმულების მისაღებად იყენებენ ჩ-ის 50-ზე მეტ სახესხვაობას: ჩ-ს ქვიშის ყალიბებში, ლითონის ყალიბებში, ანუ კოკილებში, ჩ. ცვილის მოდელების გამოყენებით (ზუსტი), ცენტრიდანული, წნევის ქვეშ და სხვ.

ჩამოქცევა სამთო საქმეში, ქანების მასივის წონასწორობის თვითნებური ან იძულებითი დარღვევა. საბადოს მიწისქვეშა დამუშავების დროს (მაგ., გვირაბებში ჭერიდან და გვერდებიდან ქანის ლოდების) გამონგრევა ან ჭერის ქანების საზღვრის დაძვრა დიდ ფართობზე. ჩ. იწვევს გვირაბებზე დაწოლას, დატვირთვებსა და სამთო დარტყმებს. ჩ-ის მავნე შედეგების ასაცილებლად ან შესამცირებლად გვირაბებში აყენებენ სამაგრს (იხ. *სამთო სამაგრი*) და მართავენ გვერდითი ქანების მოძრაობას. გრძელ სანგრევებში სამთო წნევის მართვის ეფექტიანი საშუალებაა ჭერის ქანების სრული ან ნაწილობრივი ჩ. ჭერის ჩ-ის პარამეტრებს ადგენენ ქანის თვისებების, საბადოს სიღრმისა და სამთოტექ. პირობების მიხედვით. თუ ჭერის ქანები მაგარი და მდგრადია, ჩ. ხდება ხელოვნურად, აფეთქებითი სამუშაოების გამოყენებით. ქანების ჩ-ის კანონზომიერებათა შესწავლა საშუალებას იძლევა სწორად შეირჩეს სასარგებლო წიაღისეულის დამუშავების სისტემა, სრულყოფილი სამაგრის კონსტრუქციები, გვირაბებისა და ზედაპირზე ნაგებობათა დაცვის წესები და სხვ. საბადოს დამუშავების დროს ზოგჯერ კარიერის ბორტები და საფეხურები ჩამოიქცევა. მათ მდგრადობას უზრუნველყოფენ სიმაღლისა და დახრილობის კუთხის სწორი შერჩევით და ფერდის ხელოვნური გამაგრებით.

ჩამოშვება კოსმონავტიკაში, კოსმოსური საფრენი აპარატის (კსა) ან ჩამოსაშვები აპარატის (ჩა) დაშვება ატმოსფეროში ან უატმოსფერო პლანეტის ციურ სხეულზე დაჯდომის წინ. ატ-

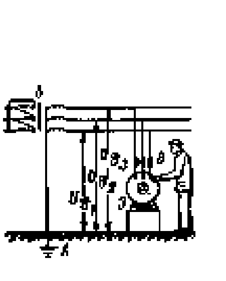

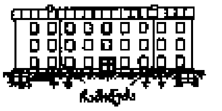

ჩამიწება

ჩამიწება ელექტრული დანადგარების ჩამიწების სქემა: ტ — ტრანსფორმატორი; მ — მილსადენი; ძ — ელექტროძრავა; ხ — ჩამიწება; $U_{შ}$ — შეხების ძაბვა; ქვემოთ — შენობის ლითონის კარკასის ჩამიწების სქემა.

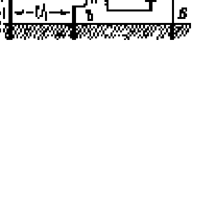

ჩამიწების საზომი ამპერმეტრისა და ვოლტმეტრის (ა) და საკომპენსაციო (ბ) მეთოდებით ჩამიწების წინაღობის გაზომვის სქემა: E — დენის წყარო; ტტ — დენის ტრანსფორმატორი; A — ჩამამიწებელი; ზ — ზონდი; B — დამხმარე ჩამამიწებელი; R — რეოსტატი; მტ — მაიზოლირებელი ტრანსფორმატორი; I — ჩამიწების დენის ძალა. ამპერმეტრისა და ვოლტმეტრის მეთოდით გაზომვისას ჩამამიწებლის (A) წინაღობას საზღვრავენ ფორმულით $r_{ჩ}=U/I$, სადაც U ელექტრული ძაბვაა ჩამამიწებელსა (A) და ზონდს (ზ) შორის ნულოვანი პოტენციალის ზონაში, I — დენის ძალა ჩამამიწებელში; კომპენსაციური მეთოდით გაზომვისას V — ვოლტმეტრის მიერ ტრანსფორმატორის (მტ) მეორეული გრაგნილის და R რეოსტატის ძრავის გადაადგილებით აღწევენ ტოლობას $U_1=U_2$, ამ დროს მეორე გრაგნილებში დენი არ გადის (V — ნულოვანი ჩვენება) და ჩამიწების წინაღობას ათვლიან რეოსტატის სკალაზე, რადგანაც $r_{ჩ}=R_{ა}$.

ჩამრთველი

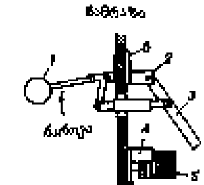

ნახ. 1. — რკალსაქრობმოწყობილობიანი ერთპოლუსიანი ჩამრთველი. 1 — სახელური; 2 — ღერძი; 3 — საკონტაქტო დანა; 4 — საკონტაქტო დგარი; 5 — რკალსაქრობი მოწყობილობა; 6 — [illegible].

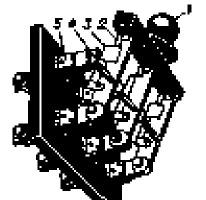

ნახ. 2. სამპოლუსიანი ჩამრთველი, რომელსაც აქვს ნახევრად დანები (დამცავი გარსაცმი მოხსნილია). 1 — სახელური; 2 — მთავარი დანა; 3 — ნაპერწკლის დანა; 4 — ზამბარა; 5 — უძრავი საკონტაქტო დგარი.

კ. ჩანდარი.

მისფერის მქონე პლანეტაზე დაკვირვების დროს ქსა-ის სიმკვეთრე მცირდება აგრეთვე ნამიკური წინაღობის გამო. ამ დროს მოჩანს არა მთელი ქსა-ის ჩ., არამედ მხოლოდ მისი ნაწილისა (ჩა). აგროლინზებ. წინაღობა ამცირებს ჩა-ის მიმართების სიჩქარეს 150—250 მ/წმ-მდე. აპარატის შეშფოთებ დამუხრუჭებასა და დაგვიანებას აბირცეულებენ სპეციალური ან სხვა სისტემებით. ჩ. ატმოსფეროში შეიძლება იყოს ბალისტიკური ან მცურავი. გადატვირთვები უფრო ნაკლებია მცურავი ჩ-ის დროს, ვიდრე ბალისტიკური დაშვებისას. თუ ატმოსფეროში ჩ-ის წინ ქსა არ დამუხრუჭებულა რაკეტული ძრავის საშუალებით, რ-იც წარმოქმნის ქსა-ის მიმართების მიმართულების საწინააღმდეგო წევას, მაშინ ქსა ატმოსფეროში შედის დიდი სიჩქარით (I ან II კოსმ. სიჩქარით). ამ შემთხვევაში სიჩქარის შემცირებას თან ახლავს დიდი გადამეტტვირთვა და აპარატის გახურება. კოსმონავტებიანი ხომალდის ჩ-ის დროს გადამეტტვირთვის სიდიდე და მისი მოქმედების ხანგრძლივობა არ უნდა აღემატებოდეს დასაშვებ სიდიდეს და დასაშვებ მოქმედების ხანგრძლივობას. უატმოსფერო პლანეტებზე ჩ-ის დროს ქსა-ს ამუხრუჭებენ მხოლოდ რაკეტული ძრავის მეშვეობით.

ჩამრთველი, ხელით სამართავი ელექტრული საკომუტაციო აპარატი, რ-ის დანიშნულებაა ელექტრული წრედების ჩართვა, გამორთვა და გადართვა ან ელექტრული დატვირთვისას (როცა ძაბვა 220 ვ-მდეა მუდმივი დენისა და 380 ვ-მდე ცვლადი დენის დროს), ან მაშინ, როცა წრედში დენი არაა, გამორიცხავს მოძრავი კონტაქტების დამოუკიდებელი ფორმით (დანისებრი, ან „საჩეხი") კონტაქტების რიცხვის მიხედვით ჩ. არის ერთ- (ნახ. 1), ორ-, სამ- (ნახ. 2) და მრავალპოლუსიანი ჩ-ს იყენებენ 1000 ვ-მდე ძაბვის ელექტრული წრედების საკომუტაციოდ. უფრო მაღალი ძაბვის წრედში ჩ-ს აქვს რამდენიმე პარალელურად შეერთებული კონტაქტი ერთ ბოლუზზე. ზოგჯერ ჩ-ს უყენებენ რკალსაქრობ კამერას.

ჩამჩიანი მიქაელ [4 (15) XII. 1738, კონსტანტინოპოლი, — 30 (10). I 1823, ივე], სომეხი ისტორიკოსი და ფილოლოგი, 1760-იდან სწავლობდა ვენეციაში. იქვე გახდა მხითარისტების კონგრეგაციის წევრი. ქადაგებდა კათოლიკობას აღმოსავლეთის სომხებს შორის. ჩ-ის შრომებმა „სომხური ენის გრამატიკა" (1779) და „სომხეთის ისტორია" (ტ. 1—3, ვენეცია, 1784—86), მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა სომეხი ხალხის ნაციონალური კონსოლიდაციისა და ძვ. სომხ. ენის (გრაბარის) აღორძინებაში. ჩ. ქვეყნის ისტორიას განიხილავდა სომხ. ეკლესიის ისტორიასთან, სიტყვიერებასთან და კულტურასთან კავშირში. ჩ-ის მოღვაწეობის ისტ. შეზღუდულობის მიუხედავად მის ნაშრომებს დღემდე არ დაუკარგავთ მნიშვნელობა.

ჩამძვრალა, ჩ ა მ დ უ რ ა, სოფელი ახალქალაქის რ-ნში (ჯავახეთის სოფსაბჭო), ახალქალაქის პლატოზე. მდ. მტკვარ-ხერთვისწყლის მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 1720 მ, ახალქალაქიდან 5 კმ. ჯავახეთის მეთესლეობის საბჭ. მეურნ. (მეკარტოფილეობა) რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი).

ჩანახორთაური, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ბაზალეთის სოფსაბჭო), ბაზალეთის პლატოზე, ბაზალეთის ტბის ჩრდ-ით. ზ. დ. 920 მ, დუშეთიდან 7 კმ. საშაბურის მურ. ძეგლის კომპლექსი. დაწყ. სკოლა რვაწლ სკოლა სოფ. საშაბურიში (2 კმ).

ჩანართი ნაერთები, ნივთიერებები, რ-თაც შუალედური მდგომარეობა უკავიათ შეღწევის მყარ ხსნარებსა და ჭეშმარიტ ქიმიურ ნაერთებს შორის. ჩ. ნ. კომპლექსნაერთების განსაკუთრებული სახეა.

ჩანასახი, 1 ა დ ა მ ი ა ნ ი ს დ ა ც ხ ო ვ ე ლ ე ბ ი ს ა, ანუ ემბრიონი, ორგანიზმი განვითარების ადრეულ სტადიაზე, განაყოფიერებული კვერცხიდან (ზიგოტიდან) დამოუკიდებელი კვებისა და მოძრაობის უნარის ჩამოყალიბებამდე. ჩ-ის განვითარება, როგორც წესი, ხდება კვერცხის გარსებში ან დედის ორგანიზმის სპეც. ორგანოებში. იხ. *ემბრიოგენეზი, ჩანასახოვანი გარსები.*

2 ჩ. მ ც ე ნ ა რ ი ს ა ანუ ე მ ბ რ ი ო. ახ თესლოვანის ნასახი, რ-იც ზიგოტიდან ვითარდება. ყველაზე მარტივი ემბრიონული განვითარება აქვს მწვანე წყალმცენარეებს, მაგ., სპიროგირას ზიგოტა სპოროფიტული ძაფის გარეშე იწყებს მეიოზურ დაყოფას. ხავსებში ჩ. ვითარდება დედა ორგანიზმზე — გამეტოფიტზე და აქვე წარმოქმნის სპორებს. ლიკოპოდიუმის ჩ-ს აქვს 2 სიმეტრიული ბირკვი (საიდანაც წარმოიქმნება ფოთლები). ჩ. მ მოთავსებულია ზრდის წერტილისეთ შუაგულისა და ფესვებში. ზიგოტიდან წარმოიქმნება 4 ზონა, რ-თაგანაც შესაბამისად ვითარდება ყლორტი, პირველი ფოთოლი, ფესვი და ფესვი. შიშველთესლოვანებში ჩ-ის განვითარების საწყის (ე. წ. ცენოციტურ) სტადიაზე მეტნაკლები რაოდენობით ვითარდება თავისუფალი ბირთვები. მოყვანილობით ბირთვებს შორის ჩნდება უჯრედული ტიხარი. ჩამოყალიბდება ყლორტი, ფესვი და ლებნები. ფარულთესლოვნებში განვითარების საწყის ეტაპზე თავისუფალი ბირთვების წარმოქმნა (გამონაკლისია ორქიდეები) არ ხდება. ფარულთესლოვანთა უმეტესობაში ზიგოტა წარმოქმნის ორ უჯრედს. აპიკალურიდან ვითარდება საკუთრივ ჩ., ხოლო ბაზალურიდან — საკიდარი ანუ სუსპენზორი. ზიგოტის პირველი დაყოფების თავისებურებანი საფუძვლად უდევს ფარულთესლოვანთა ემბრიონული ტიპების კლასიფიკაციას. ემბრიოგენეზის გვიანდ. სტადიებში ერთლებნიანებში პროემბრიოს აპიკალური ზონა იძლევა მხოლოდ ერთ ბირცვს (საიდანაც ერთი ლებანი წარმოიქმნება), ხოლო ორლებნიანებში — ორ ბირცვს. ჩ-ის კვების უზრუნველყოფა ენდოსპერმით მიიღწევა. თესლში სამარაგო საკვები ნივთიერებები გროვდება ენდოსპერმში ან ლებნებში. თესლში ზოგჯერ არის სამარაგო საკვები ნივთიერებების შემცველი სხვა ქსოვილიც — პერისპერმი (წარმოქმნილი ნუცელუსისაგან). ცალკე პროცესში ფარულთესლოვანთა ზოგიერთ ჯგუფში (მაგ., ორქიდეებსა და საპროფიტებში) ჩ. რედუცირებულია.
გ. ღვალაძე.

ჩანასახოვანი გარსები, ზოგი უხერხემლო ცხოველის, ხერხემლიანებიდან თევზის, ქვეწარმავლების, ფრინველებისა და ძუძუმწოვრების გარსები, რ-ებიც უზრუნველყოფენ ჩანასახის ცხოველმოქმედებას და იცავენ მას დაზიანებისაგან. ჩ. გ-ს მიეკუთვნება *ამნიონი, ქორიონი, ალანტოისი.* ჩ. გ-ები ვითარდება ჩანასახოვანი მასალის ექტოდერმისა და მეზოდერმისაგან. ჩანასახის ირგვლივ ჩნდება ნაოჭი, რ-იც თანდათანობით იზრდება და გამოყოფს ჩანასახს ჩანასახგარე მასალისაგან. ნაოჭის კიდეები მაღლდება და ქმნის ჩანასახის ირგვლივ შეკრულ გარემოს. რ-ის შიგნითა გარსი ექტოდერმისაგან, გარეთა კი მეზოდერმისაგან შედგება. შიგნითა შრის უჯრედების სეკრეტი წარმოადგენს ამნიონურ სითხეს, რ-შიც მოთავსებულია ჩანასახი და რ-იც იცავს ჩანასახს გამოშრობის, მექან. დაზიანების და სხვა მავნე გავლენისაგან. სისხლძარღვებით მდიდარი გარეთა მეზოდერმული შრე ასრულებს სუნთქვისა და ტროფიკულ ფუნქციებს. მას ქვეწარმავლებსა და ფრინველებში სეროზა, ხოლო ძუძუმწოვრებში ქორიონი ეწოდება. სეროზა კვერცხის კედელს ამოფენს შიგნიდან, ქორიონი საშვილოსნოს კედელს ეხაზება. მჭიდროდ უკავშირდება მას და ამყარებს კავშირს დედის ორგანიზმთან. ალანტოისი ამნიონსა და სეროზას შორის ჩაიზრდება უკანა ნაწლავის ენტოდერმიდან. მასში მეტაბოლიზმის შედეგად წარმოქმნილი აზოტოვანი ნივთიერებები გროვდება. ძუძუმწოვრების ალანტოისი შეეზრდება ქორიონს და ქმნის ქორიოალანტოისს. მის მეზენქიმაში ვითარდება პლაცენტასთან დაკავშირებული ჭიპლარის სისხლძარღვები.
გ. [illegible]

ჩანაცვლების სქემა, იხ. *[illegible].*

ჩანახი, სოფელი მარნეულის რ-ნში (ახკერპის სოფსაბჭო), ლოქის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. შულავერის (ხრამის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 1070 მ, მარნეულიდან 60 კმ. სადგურიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 22 კმ. ახკერპის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, მედპუნქტი.

ჩანბაიშანი, კორ. ჩ ა ნ ბ ე ქ ს ა ნ ი, ვულკანური ზეგანი მანჯურია-კორეის მთიანში, ჩინეთისა (დიდი ნაწილი) და კორეის ტერიტორიაზე სიმაღლე 1000—2000 მ, მაქს.—2750 მ (ვულკ. ბაიტოუშანი). ჩ. ძლიერ დანაწევრებულია იალუძიანის, შანძიანის, ტუმინძიანისა და მათი შენაკადების ხეობებით. შემოსილია წიწვნარითა და ქონდარა ტყეების რაყებით.

ჩანგი, უძველესი ქართული მრავალსიმიანი საკრავი, შემორჩენილია მხოლოდ სვანეთში. ფორმით სწორკუთხაა. მისი ერთი მხარე სარეზონატორია, მეორე (ორნამენტებით შემკული) სიმების დამჭერი ნაწილი. სიმების დასამაგრებლად მოქლონები აქვს გაყრილი. ჩ. უმთავრესად 6-სიმიანია, ეხვდებით 7- და 9-სიმიანიც. სიმები ცხენის ძუისაგან მზადდება. ჩ. სოლო და სიმღერის თანმხლები საკრავია.
ა. როსებაშვილი.

„ჩანგი", ყოველდღიური პოლიტიკურ-ლიტერატურული გაზეთი სოც-დემოკრ. მიმართულებისა. გამოდიოდა 1909 თბილისში. გამოვიდა 43 ნომერი. რედ.-გამომცემელი — ლ. დადეშქელიანი.

ჩანჩიბარი, სოფელი კასპის რ-ნში (ოკამის სოფსაბჭო). მდ. ქსნის მარჯვ. ნაპირზე, ზ. დ. 680 მ, კასპიდან 23 კმ. ლეჩხუმის მევენახეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ფერმაში (2 კმ).

ჩანდარი კრიშან (19. XI. 1913, ვაზირაბადი, — 7 III 1977, ბომბეი), ინდოელი მწერალი. წერდა ურდუ ენაზე. მოთხრობების პირველი კრებ. „აზრის თილისმა" 1937 გამოიცა. ადრინდ. მოთხრობებსა და რომანებში აიდეალებდა პატრიარქალურ სოფელს. მოგვიანებით დაუახლოვდა სოციალ. რეალიზმს, შექმნა დიდი სოციალური რომანი „როცა გამოიღვიძეს მინდვრებმა" (1951). ხაზ. ცხოვრებაში ხელოვანის როლის პრობლემას ეძღვნება რომანები „ორმოცდაათრუპიანი კარტი" (1956), „ვერცხლის ჭრილობა" (1964). მისი შემოქმედება სტილური და თემატური მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ჩ-ს თხზულებები თარგმნილია ქართულად („დაკირავებული ხე", 1959, „ერთი ქალიშვილი — ათასი შეყვარებული", 1981).
გრ. ნახუცრიშვილი.

ჩანდიგარჰი, ქალაქი ინდოეთის ჩრდ.-დას. ნაწილში, ჰიმალაის მთისძირში, პენჯაბისა და ჰარიანის შტატების, აგრეთვე ჩანდიგარჰის მოკავშირე ტერიტ. ადმ. ცენტრი. 421 ათ. მცხ. (1981). შალეულის, ტრიკოტაჟისა და ფარმაცევტული მრეწველობა. უნ-ტი. ქალაქი განაშენიანებულია 1951—56, პროექტი შეადგინეს ინდ. და უცხოელმა არქიტექტორებმა ლე კორბუზიეს ხელმძღვანელობით. ჩ-ში თანამედროვე ქალაქთმშენებლობისა და არქიტექტურის იდეები შეხამებულია ინდ. ხუროთმოძღვრების ტრად. ელემენტებთან (მზისაგან დამცველი აჟურული ცხაურები — „ჯალი" და სხვ.).

ჩანდიდასი ანანტა ბადუ, XV ს. ინდოელი პოეტი; ბენგალური ლიტ-რის მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი. შემორჩენილია მისი ათასამდე ლირ. ლექსი და

პოემა „სიმღერები შრი კრიშნას პატივსაცემად" (პოემის 13 სიმღერა 500-ზე მეტ ლირ. ლექსს შეიცავს) ჩ. გამოჩენილი პოეტია. ლექსებში უმღერის ღვთაებრივი წყვილის — მწყემსი ქალ-ვაჟის რადჰასა და კრიშნას (ვიშნუს მიწიერი განსახიერება) სიყვარულს. თანამედროვეების აზრით, ჩ-ის სატრფიალო ლირიკამ ხიდი გასდო იმ უფსკრულზე, რომელიც აშორებს ადამიანურს ღვთაებრივისაგან. თავისი ჰუმანისტური მისწრაფებებით დაამსხვრია ორთოდოქსის საზღვრები. ჩ-ის შემოქმედებამ არსებითი კვალი დააჩნია ინდ. ლიტ-რას.

ჩანდრა რომეშ (დ. 30. III. 1919, ლაჰორი), ინდოეთის მუშათა მოძრაობის მოღვაწე, მშვიდობის მომხრეთა მსოფლიო მოძრაობის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი, ჟურნალისტი. დაამთავრა ლაჰორისა და კემბრიჯის უნ-ტები. 1939-იდან ინდ. კომპარტიის (იკპ) წევრი, 1952-იდან იკპ ცკ-ის წევრი, 1952—63 სრულიად ინდ. მშვიდობის საბჭოს გენ. მდივანი. 1953-იდან მშვიდობის მსოფლიო საბჭოს (მმს) წევრი, 1966—77 მმს გენ. მდივანი და პრეზიდიუმის წევრი. 1977-იდან მმს პრეზიდენტი. 1964 ფ. ჟოლიო-კიურის სახ. მშვიდობის ოქროს მედლით დაჯილდოვდა. „ხალხთა შორის მშვიდობის განმტკიცებისათვის" საერთაშ. ლენინური პრემიის ლაურეატი (1968). დაჯილდოებულია ხალხთა მეგობრობის ორდენით (1978).

ჩანდრაგუპტა, ძვ. ინდოეთის სახელმწიფო მაგადჰის გამგებელი (ძვ. წ. 317—293). მაურიების დინასტიის დამაარსებელი. ხელში ჩაიგდო მაგადჰის ტახტი, გააფართოვა თავისი სამფლობელოები მთელ ჩრდ. ინდოეთში. (ძვ. წ. 305), მოიგერია სელევკ I ნიკატორის თავდასხმა და დადო მასთან ხელშეკრულება, რის თანახმადაც შემოიერთა ახლანდ. ბელუჯისტანისა და ავღ. ტერიტ. ნაწილი. ზოგიერთი მონაცემებით, ძვ. წ. 293 ჩ-მ ჯაინიზმი მიიღო და ბერად აღიკვეცა.

ჩანდრაგუპტა, ძვ. ინდოეთის მეფეები გუპტების დინასტიიდან: ჩ. I, გუპტების მაგადჰის მეფეების გვარის. საგარეო პოლიტიკისა და სამხ. საქმეში წარმატებების შედეგად მთელი მაგადჰის მეფე (320—დაახლ. 340) გახდა. საფუძველი ჩაუყარა გუპტების იმპერიას. ჩ. II, შვილიშვილი ჩ. I-ისა (მეფობდა 380—415) გამეფდა უფროსი ძმის რამაგუპტას ჩამოგდების შემდეგ. ჩ. II-მ მეზობლურიერთობით მიიღო ჩამოყალიბებული იმპერია და მნიშვნელოვნად გააფართოვა მისი საზღვრები. ჩ. II-ის მეფობის პერიოდი გუპტების იმპერიის ძლიერების, ძვ. ინდოეთის ეკონ. კულტურული აღმავლობის, ასევე ძვ. ინდური კულტ. („გუპტების ოქროს საუკუნე") გაფურჩქვნის ხანა იყო.

ჩანდრასეკარი (Chandrasekhar) სუბრაჰმანიან (დ. 19. X. 1910, ლაჰორი, ინდოეთი), ამერიკელი ფიზიკოსი და ასტროფიზიკოსი. დაამთავრა მადრასის უნ-ტი (1930). 1933 ფელოუ. დოქტორის ხარისხი მიიღო კემბრიჯის უნ-ტში მუშაობდა იქვე. 1936 გადავიდა აშშ-ში (1953 მიიღო აშშ მოქალაქეობა), 1937-იდან მუშაობდა იერკეზის ობსერვატორიაში. ლექციებს კითხულობდა ჩიკაგოს უნ-ტში (1942-იდან პროფესორი). ჩ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება ვარსკვლავთა აგებულებისა და სტოქასტიკური პროცესების ანუ შემთხვევითი პროცესების თეორიას. ავტორია თეთრი ჯუჯების თეორიის. იწინასწარმეტყველა ამ ვარსკვლავთა ზღვრული მასის არსებობა და მოგვცა მასისა და რადიუსის ურთიერთ. თანაფარდობა. გამოიკვლია ვარსკვლავთა სისტემების დინამიკის, ვარსკვლავთა ატმოსფეროებში სხივური ენერგიის გადატანისა და ჰიდროდინამ. და ჰიდრომაგნ. მდგრადობის (ფარდობითობის ზოგადი თეორიის ფარგლებში) პრობლემები. ლონდონის სამეფო საზ-ბის (1944), ამერ. მეცნ. და ხელოვნ. აკად. და აშშ ეროვნ. მეცნ. აკად. წევრი, ნობე-

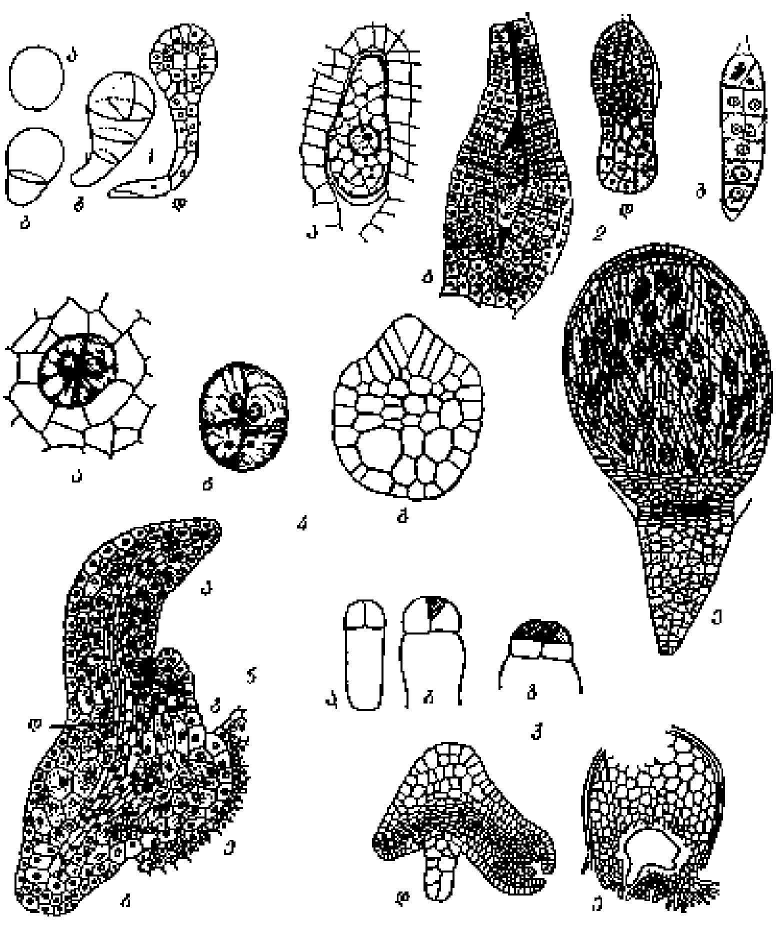

ჩანასახი. ჩანასახის განვითარება მცენარეთა სხვადასხვა სისტემატიკურ ჯგუფში: 1 — ზამლა წყალმცენარეებში — ფუკუსში (ა—დ); 2 — ღვიძლისმაგვარებში (Conocephalum conicum): ა—ზიგოტა, ბ—ზიგოტის გაყოფა განივი ტიხრით, გ — განივი ტიხრების წარმოქმნა; დ — ჩანასახის აპიკალური და ბაზალური ბოლო, არქეგონიუმის ქსოვილის დიფერენცირება; ე—სპოროფიტის მომწიფებული ჩანასახი; 3 — ლიკოპოდიუმისმაგვარებში (Selaginella martensii): ა, ბ, გ — აპიკალური ზრდის წერტილის ჩასახვა (დაშტრიხული), დ — მწიფე ჩანასახი პერპენდიკულური ტიხრით, ყლორტის ზრდის წერტილით და ფოთლების ჩანასახებით, ე—ჩანასახი გამეტოფიტის ქსოვილში. 4—შვიტები (Equisetum debile, E. arvense): ა, ბ,—ემბრიოგენეზის საწყისი ეტაპები, გ—უჯრედ ჯგუფი, აპიკალური ნაწილში ჩანს ღეროს კუნწრული უჯრედი; 5—ციკასი (Dioklea sp.) მწიფე ჩანასახი, კარგადაა განვითარებული პირველი ფოთოლი (ა) და ფესვაკი (ბ), ისახება მეორე ფოთოლი (გ), ჩანს პერპენდიკულური ჭიმი (დ), რომელიც ჩანასახს ძალუძს გამოკვებს საკვების, მარცვლის ფუძიდ (ე). ... ჩანასახის გამეტოფიტის ანუ წინაზრდილის ქსოვილებიდან მიიღწევა საკვები ნივთიერებები

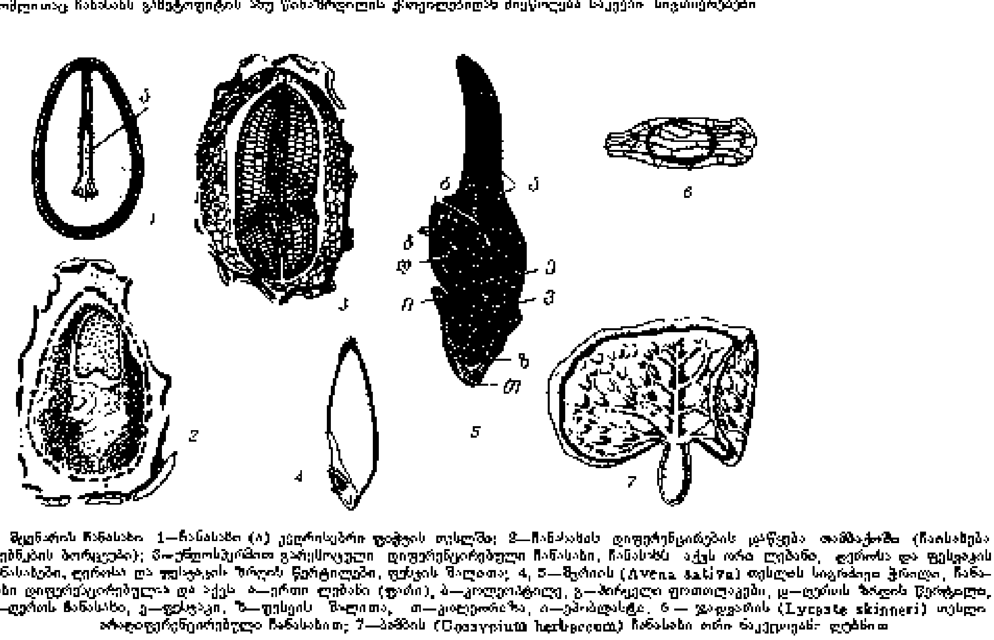

მცენარის ჩანასახი 1—ჩანასახი (ა) კვლრის ფეჩის თესლში; 2—ჩანასახის დიფერენცირების ადრეული ეტაპი (ჩანასახები ლებნების ბორცვებით); 3—კენჭოსნაყოფიანი განვითარებული დიფერენცირებული ჩანასახი, ჩანასახს აქვს ორი ლებანი, ღეროსა და ფესვაკის ჩანასახები, ღეროსა და ფესვაკის ზრდის წერტილები, ფესვის მალთა; 4, 5—შვრიის (Avena sativa) თესლის სიგრძივი ჭრილი, ჩანასახი დიფერენცირებულია და აქვს ა—ერთი ლებანი (ფარი), ბ—კოლეოპტილე, გ—პირველი ფოთოლაკები, დ—ღეროს ზრდის წერტილი, ე—ღეროს ჩანასახი, ვ—ფესვაკი, ზ—ფესვის მალთა, თ—კოლეორიზა, ი—ეპიბლასტი. 6 — ჯადვარის (Lycaste skinneri) თესლი არადიფერენცირებული ჩანასახით; 7—ბამბის (Gossypium herbaceum) ჩანასახი ორი დაკეცილი ლებნით

ლის პრემიის ლაურეატი ფიზიკის დარგში (1983).

თხზ.: Введение в учение о строении звезд, М., 1950; Перенос лучистой энергии, М., 1953; Принципы звездной динамики, М., 1948; Стохастические проблемы в физике и астрономии, М., 1947; Эллипсоидальные фигуры равновесия, М., 1973.

ჩანთა, ასკი (ბერძ. askos — ჩანთა), ჩანთიანი სოკოების (ასკომიცეტების) სპორების მატარებელი ორგანო, რ-შიც ვითარდება ასკოსპორები.

ჩანთიანი დათვი. კოალა.

ჩანთიანი სოკოები, ასკომიცეტები (Ascomycetes), უმაღლესი სოკოების ერთ-ერთი უდიდესი და მრავალფეროვანი კლასი. შეიცავს 30 ათ.-მდე სახეობას. აქ შედის, ერთი მხრივ, მიკროსკოპული ფორმები — საფუარები, ნაცროვანები და სხვ. და, მეორე მხრივ, მაკროსკოპული სახეობები საკმაოდ მოზრდილი ნაყოფსხეულებით — ხარისტყავა, ნაოჭა, ტრიუფელი და სხვ. ყველასათვის დამახასიათებელია მრავალუჯრედიანი მიცელიუმი და ნაყოფიანობის თავისებური ორგანო — ჩანთა ანუ ასკი, რ-იც სქესობრივი პროცესის შედეგად წარმოიქმნება. უფრო ხშირად მასში 8 ასკოსპორა ყალიბდება. ჩანთები ჩნდება ნაყოფსხეულის შიგნით ან ზედაპირზე, უშუალოდ მიცელიუმზე ან დაკეცილ უჯრედებზე. ზოგიერთ სახეობას განვითარების ციკლში ჩანთიანობის სტადიის გარდა ახასიათებს აგრეთვე უსქესო გამრავლება კონიდიუმებით. ზოგს ჩანთიანობის სტადია იშვიათად უვითარდება და მათი გამრავლება მხოლოდ კონიდიუმებით ხდება. ჩ. ს-ის კლასიფიკაცია დამყარებულია მიცელიუმის, ნაყოფსხეულებისა და ჩანთების აგებულებაზე. ჩ. ს-ის უმრავლესობა საპროფიტია, ცხოვრობს ნიადაგში, მცენარეულ ნარჩენებზე, ნაკელზე, საკვებ პროდუქტებზე და სხვ. ორგ. ნარჩენებზე; ცნობილია აგრეთვე უმაღლეს მცენარეთა პარაზიტები, ცხოველთა და ადამიანის მიკოზების გამომწვევი სახეობები. ჩ. ს-ის ნაწილი ეპიფიტების განვითარებაში ცხოვრობს ცოცხალ მცენარეზე, როგორც პარაზიტი, მკვდარი მცენარის სიკვდილის შემდეგ კი — როგორც საპროფიტი. მრავალი ჩ. ს. იწვევს კულტ. და ველურ მცენარეთა დაავადებას (ნაცარი, მცენარეთა კიბო, სხვადასხვა ლაქიანობა, ჭრაქი, ფესვთა სიდამპლე და სხვ.), აგრეთვე სხვადასხვა ნივთის განადგურებას. ი. ნახუცრიშვილი.

ვ. ჩანტლაძე.

ჩანთიანი დათვი, კოალა (Phascolarctos cinereus), ძუძუმწოვარი ცხოველი ჩანთიანების რიგისა. გარეგნულად დათვს ჰგავს (აქედანაა მისი სახელიც). მისი სხეულის სიგრძე 82 სმ (კუდი არ მოუჩანს), მასა 16 კგ აღწევს. ფერად რუხია. გავრცელებულია ავსტრალიაში. ცხოვრობს ტყეში, ბინადრობს ხეზე, იკვებება ფოთლებით. მრავლდება სექტ.-იდან მაისამდე. მაკეობა 30 დღე/ღ-მდე გრძელდება. შობს 1 ნაშიერს, რ-იც ჩანთაში რჩება 6 თვემდე. იყენებენ მის ბეწვს. ამჟამად ჩ. დ.-ზე ნადირობა აკრძალულია. ა. ჯანაშვილი.

ო. ჩანტლაძე.

ჩანთიანი ვასაკები (Hemiphractinae), უკუდო ამფიბიების ქვეოჯახი ვასაკისებრთა ოჯახისა. მუცლის ქვედა მხარეზე განივი წანაზარდები აქვთ. გავრცელებული არიან ტროპ. ამერიკაში. შთამომავლობაზე ზრუნავენ თავისებურად: დედალს ზურგზე აქვს განსაკუთრებული ტყავის ჯიბე (ჩანთა), რ-შიც ვითარდება განაყოფიერებული ქვირითი.

პ. ჩანჩიბაძე.

ჩანთიანი კვერნა (Dasyurus), ძუძუმწოვარი ცხოველების გვარი მტაცებელი ჩანთიანების ოჯახისა. მათი სხეულის სიგრძე 75 სმ, კუდისა — 35 სმ, მასა 3 კგ აღწევს. ზურგის მხარე რუხ-მოყავისფროდან მურა-შავ ფერში გადადის, თეთრი ლაქები აყრია. მუცლის მხარე თეთრი, რუხი ან ყვითელია. გავრცელებულია ავსტრალიაში, ახალ გვინეაში, ტასმანიაზე, მერქნიანად ტყეებში ცხოვრობენ. გვარში 4 სახეობაა. მ. შ. აღსანიშნავია კოალ-ბიანკუდა ჩ. კ. (D. quoll), რ-იც 3 კვირის მაკეობის შემდეგ შობს 6-მდე ნაშიერს. ავსტრალიაში მისი რაოდენობა თანდათან მცირდება. ა. ჯანაშვილი.

ჩანთიანი მაჩვისებრნი (Peramelidae), ძუძუმწოვრების ოჯახი ჩანთიანების რიგისა. მათი სხეულის სიგრძე 17—80 სმ აღწევს. წინა კიდურების მე-2 და მე-4 თითზე ძლიერი სათხრელი ბრჭყალები აქვთ. ბეწვი მოკლეა, უხეში. მუცელზე აქვთ ჩანთა. ოჯახში 8 გვარის 19 სახეობაა. გავრცელებული არიან ავსტრალიაში, ტასმანიაზე, ახალ გვინეასა და მახლობელ კუნძულებზე. ღამის ცხოველები არიან. იკვებებიან უხერხემლო მწერებით.

ჩანთიანი ჭიანჭველაჭამია (Myrmecobius fasciatus), ძუძუმწოვარი ცხოველი ჩანთიანების რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 27 სმ, კუდისა — 17 სმ, მასა 250 გ აღწევს. სხეულის შეფერილობა მოწითო ყავისფერია, ზურგზე თეთრი განივი ზოლები დაჰყვება. ფეხები მოყვითალო თეთრია. გავრცელებულია დას. და სამხრ.-დას. ავსტრალიაში. ცხოვრობს უდაბნოსა და ევკალიპტის ტყეებში. ერთადერთი სახეობა ჩანთიანების რიგისა, რ-საც ჩანთა არა აქვს. მრავლდება წელიწადში ერთხელ, შობს 4 ნაშიერს, რ-ებიც პირველ ხანებში დედის ძუძუებზე არიან ჩამოკიდებული და მატყლში ჩამალული. შემდეგ დედას ისინი პატარა სოროში გადაჰყავს, სადაც მთავრდება მათი განვითარება. ძირითადად ტერმიტებით იკვებება. ჩ. ჭ.-ის საერთო რაოდენობა თანდათან კლებულობს. ა. ჯანაშვილი.

ჩანთიანები (Metatheria), ძუძუმწოვრების ინფრაკლასი, რ-იც შეიცავს 1 რიგს — ჩანთიანებს (Marsupialia). რიგში 9 ოჯახია: ოპოსუმისებრნი, მტაცებელი ჩანთიანები, ჩანთიანი ჭიანჭველაჭამიასებრნი, ჩანთიანი თხუნელასებრნი, ჩანთიანი მაჩვისებრნი, ცენოლესტისებრნი, კუსკუსისებრნი, ვომბატისებრნი, კენგურუსებრნი. მათი სხეულის სიგრძე მერყეობს 4—10 სმ-იდან (ჩანთიანი თაგვი) 160 სმ-მდე (რუხი კენგურუ). ჩ-ის გარეგნობა ნაირგვარია. უმრავლესობას კუდი კარგად აქვს განვითარებული, ზოგი მას საჭიდად იყენებს, კიდურები უმეტესად ხუთთითიანია. ზოგ სახეობას I და V თითი რედუცირებული აქვს, კენგურუებსა და ზოგ სხვას II და III თითი ერთმანეთთან აქვს შეზრდილი (სინდაქტილია). კოალას, კუსკუსსა და ზოგ სხვას პირველი ერთი ან ორი თითი სხვა თითებისაგან აქვს დაპირისპირებული. მიწათხარიებს — ჩანთიან თხუნელებსა და ჩანთიან მაჩვებს წინა კიდურებზე მძლავრი ბრჭყალები უზრდებათ. ჩანთიანი ბევრი კენგურუსა და კენგურუების უკანა კიდურები ძლიერ წაგრძელებული და სახტომად მორგებულია, ხოლო წინა კიდურები მოკლე აქვთ. ბეწვის საფარველი ხშირი და რბილია. ზოგიერთ ჯგუფისათვის ზოგს ტანზე აქვს ზოლები. ჩ-ის უმრავლესობას აქვს ჩანთა, რ-იც იხსნება წინ ან უკან, ზოგს იგი ქვემოდან ნაოჭის სახით აქვს, ხოლო ზოგს (ჩანთიან ჭიანჭველაჭამიას) სულაც არ გააჩნია. ჩანთაში იხსნება 2—6 ძუძუ; ზოგიერთებს აქვთ 25-მდე ძუძუ, რ-ებიც სხეულის გვერდებზეა განლაგებული. კბილების რაოდენობა მერყეობს 22-იდან (ქუსლიანმავალი) 52-მდე (ჩანთიანი ჭიანჭველაჭამია). თავის ტვინი პრიმიტიულია, კორძიანი სხეული არა აქვს, უმრავლესობის გრძნობის ორგანოები განვითარების მაღალ დონეზეა. ჩანთიანებს ბუდე არა აქვთ ოფლის ჯირკვლები. ზოგს სასქესო ორგანოებში კლოაკის სახით ნაწილობრივ ჰყოფს. სხეულის ტემპ-რა 34—36° აღწევს. რძით იკვებებიან ... ძუძუზე მიკრული ნაშიერის პირის ღრუში რძე გადადის სპეც. კუნთების შეკუმშვის შედეგად. ნაშიერის ხორხისა და რბილი სასის აგებულება ხელს უწყობს ერთდროულად სუნთქვასა და კვებას. ლაქტაციის პერიოდი 65 დღემდე გრძელდება. ჩანთაში ნაშიერი 250 დღემდე რჩება, ის სახეობები, რ-ებსაც ჩანთა არა აქვთ, ნაშიერებს ზურგით ატარებენ ან მუცლის მხარეზე ძუძუზე ჰყავთ ჩამოკიდებული. უმრავლესობა წელიწადში ერთხელ (ზოგი რამდენჯერმე) მრავლდება. მაკეობა 8—40 დღე-ღამე გრძელდება. შობს 1—24 ნაშიერს თითოეულის სიგრძე 0,5—3 სმ, ხოლო მასა 0,6—5,5 გ აღწევს. ცოცხლობენ 5—25 წლამდე. იკვებებიან მცენარეული ბით, ხმელეთის ცხოველებით, ზოგი ყოვლისმჭამელია. ზოგ ჩ.-ს სპეციალურ ჯიშებს აშენებენ, ბევრი მათგანი მეწარმეობის სარეწაო ობიექტია, ზოგს ადამიანი მეურნეობისათვის ზიანი მოაქვს. ჩ. გავრცელებული არიან ავსტრალიაში, ახალ გვინეასა და მიმდებარე კ-ნძ-ზე, ტასმანიაზე, სულავესზე, სამხრ., ცენტრ. და ჩრდ. ამერიკაში. ზოოგეოგრაფიული რაიონების მიხედვით შემცირებულია და გადაშენების საფრთხის წინაშე დგას ისინი შეტანილია არიან „წითელ წიგნში". ჩ-ის ყველაზე უძველესი ნამარხები ცნობილია ჩრდ. ამერ. ზედა ცარცული პერიოდიდან. სამხრ. ამერიკაში გამოჩნდნენ პალეოცენიდან ევროპაში ჩ. ცხოვრობდნენ ეოცენიდან მიოცენამდე, აზიაში და ავსტრალიაში ცნობილი არიან ოლიგოცენიდან. ა. ჯანაშვილი.

ლიტერატურა — იხ. ჩანართი, გვ. 32.

ჩანი, გაუდინარი მლაშე ტბა ბარაბის სტეპში, რსფსრ ნოვოსიბირსკის ოლქში. მდებარეობს 106 მ სიმაღლეზე, ფართ. 1990—2600 $км^2$, საშ. სიღრმე 2,2 მ, მაქს. — 10 მ-მდე. ნაპირები ძლიერ შეჭრილ-შემოჭრილი აქვს, ბევრია კუნძული. წყალდიდობა დაკავშირებულია პატარა ჩანის ტბასთან. საზრდოობს უმთავრესად თოვლის წყლით. დონეების რყევა დაახლ. 3 მ იყოფება ოქტ.-ნოემბერში ყინულდება მაისში ადგილობრივი ნაოსნობა თევზჭერა.

ჩან კაიში, ჩიან ჯეში (31. X. 1887, ფინხუა, ჯეძიანის პროვ. — 5 IV. 1975, ტაიბეი), გომინდანის რეაქციული რეჟიმის მეთაური ჩინეთში. 1911—13 მონაწილეობდა სინხაის რევოლუციაში სუნ იატსენის მხარეზე „მემარცხენე" გომინდანელის ნიღბით 1927 წ. 12 აპრ. შანხაიში მოახდინა კონტრრევ. გადატრიალება, დაამყარა რეაქციული დიქტატორული რეჟიმი 1949 ძლე ჩ. კ.-ს განუკ. ზედგრული ძალაუფლება ჰქონდა: იყო ჩინ. რესპ. პრეზიდენტი, გომინდანის ცაკის თავ-რე (1926-იდან), არმიის მთ. სარდალი, მინისტრთა საბჭოს თავ-რე. 1930—34 ომს ხელმძღვ. ქვეყნების წინააღმდეგ რითი მოაწყო 5 ლაშქრობა ჩინ. საბჭოთა რაიონების წინააღმდეგ. 1937 წ. 7 ივლ., წინეთზე იაპ. თავდასხმის შემდეგ, ჩ. კ. იძულებული გახდა დაეთანხმებინა ერთიანი ანტიიაპ. ეროვნ. ფრონტის შექმნაზე კომპარტიასა და ჩინ. კომპარტიას (ჩკპ) შორის შეთანხმების ბაზაზე, იაპ. კაპიტულაციის შემდეგ (1945 წ. 2 სექტ.) უარყო ჩკპ წინადადება კოალიციური მთავრობის შექმნის შესახებ და 1946 იგი ამ სამოქალაქო ომი გააჩაღა. 1949 დასასრ. ჩინ. სახ.-განმათ. არმიის მიერ გომინდანელთა დამარცხების შემდეგ, ჩ. კ. ტაივანზე გაიქცა.

ჩანტლაძე ვასილ გიორგის ძე (დ. 8. I. 1905, ქ. ზესტაფონი), ქართველი საბჭ. ეკონომისტი, ეკონ. მეცნ. დოქტორი (1958), პროფესორი (1959), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1979), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1966). 1927 დაამთავრა თსუ-ის სოც.-ეკონ. ფაკ-ტი. 1930-იდან აქვე კითხულობს ლექციებს. 1967-იდან თსუ-ის ფინანსებისა და კრედიტის კათედრის გამგე. ჩ-ის შრომები ეძღვნება კაპიტალიზმისა და სოციალიზმის ფინანსების თეორიას, სახ. მეურნ. დარგების ფინანსებს, ფინანსების ისტორიას, ეკონ. აზ-

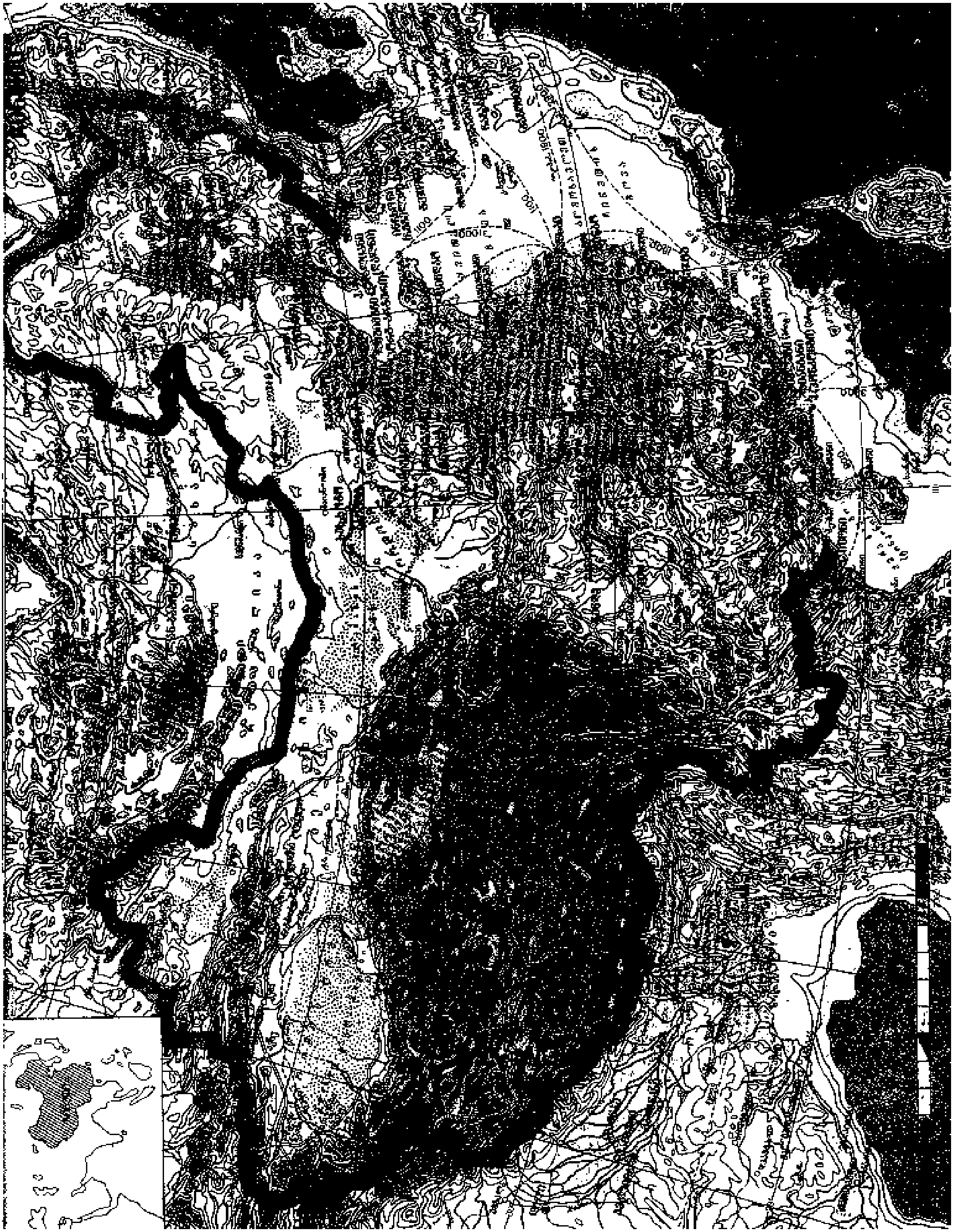

ჩინეთი, ეკონომიკური რუკა

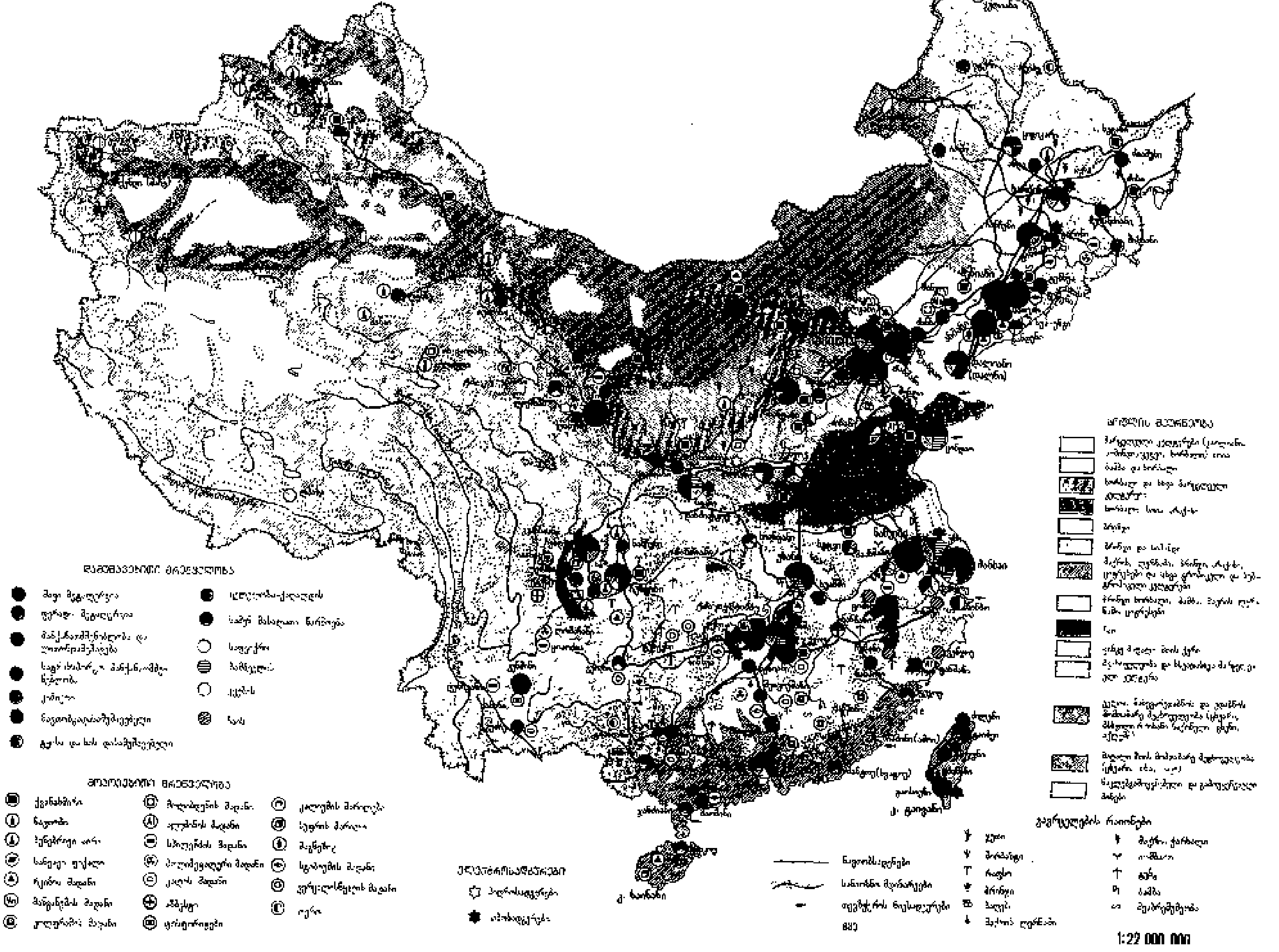

რის ისტორიას, სტილისტიკასა და აგრეთვე ახ. ქართ. ენის ტერმინოლოგიის შემუშავებას (რუს.-ქართ. და ქართ.-რუს. საფინანსო-საკრედიტო ტერმინოლოგია).

თხზ.: კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა ფინანსები, თბ., 1972; სამეურნეო ანგარიშიანობა და ფ დავალიანების სისტემა, თბ., 1981; ხელისუფლების ორგანოების ეკონომიკური შესაძლებლობები, თბ., 1969; ფინანსები რეფორმამდელ აღმოსავლეთ საქართველოში (1801—1864 წწ.), თბ., 1975; ფინანსური მეცნიერების საგანი და ამოცანები, თბ., 1966; ქართული ეკონომიკური აზრი „ივერიის" ფურცლებზე, „მნათობი", 1969, № 8; Вопросы теории финансов, Тб., 1979. ჯ. კაჭნიაშვილი.

ჩანგელაშვილი თენგიზ ვასილის ძე (დ. 6. VI. 1933, თბილისი). ქართველი საბჭ. მსახიობი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1982). სკკპ წევრი 1977-იდან. 1958 დაამთავრა კიროვის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტი. 1957 მუშაობა დაიწყო საქართვ. სახელმწ. ფილარმონიის ესტრადაზე კონფერანსიედ. 1960—61 მარჯანიშვილის სახ. თეატრის მსახიობი. 1962-იდან მის მიერ ფილარმონიასთან დაარსებული მინიატიურების თეატრის (1968-იდან ანსამბლი) დირექტორი, სამხატვრო ხელმძღვანელი და მსახიობი. საუკეთესო როლები: ლუარსაბი, ანანიაშვილი ნოდოსელიძე, ვანო ხიმშიაშვილი. მილიციის უფროსი გვარამია. ბესარიონ გაჩეჩილაძე (სპექტაკლები: „ლუარსაბ თათქარიძე", „ეჰა ტრუფი, ამხანაგებო ნოდოსელიძე!", „არ შეგარცხვენთ", „ახალ ბინას გილოცავთ", „ამინი ხუზა და ანუ ბესარიონის თავგადასავალი") თავადი ი ევგენიზ ვანიამე. პლეფონსონ ფოკუსინი (მინიატიურები „სტუმრად წასვლა", „კოლონიოდერი") და სხვ. ჩ-თვის დამახასიათებელია გარდასახვის დიდი უნარი, გამომსახველობით საშუალებათა მრავალფეროვნება, ჩინებული აქტიორული ტექნიკა, ლირიზმი, იუმორი. ის აგრეთვე სტომატოლოგიურ მინიატიურების თეატრი.

ი. გეგეჭკორი.

ჩანგ ფუნ (1901, ქუანგდუნგის პროვ., — IX. 1931), კომუნისტური მოძრაობის ერთ-ერთი დ. ფუნქციონერი ვიეტნამში. პროფესიით მასწავლებელი იყო. 1925 მონაწილეობდა ჰოშიმინის ვიეტ. ახალგაზრდობის (ვიეტ. განთავისუფლების საზ-ბის) ორგანიზაციის შექმნაში, რ-საც შემდგომში ტან ვიეტ კაკ მენჰის პარტია (ახალი ვიეტ. რევ. პარტია) ეწოდა. ვიეტ. რევ. ახალგაზრდობის ამხანაგობის წევრი იყო, სწავლობდა მოსკოვში, აღმოსავლეთის მშრომელთა კომუნისტურ უნ-ტში. შეხვედრები I (1930, ოქტ.) და II (1931, მარტი) პარტ. პლენუმების პოლიტ. თეზისები. ი. რ-ებიც ვიეტ. კომუნისტების პირველ პროგრამაში იქცა. 1930-იდან ინდოჩინ. კომპარტიის ცკ. მდივანი. 1931 წ. 18 აპრ. საიგონში დააპატიმრეს. გარდაიცვალა ციხის საავადმყოფოში.

ჩანდა, ი, ქალაქი ჩინეთში, მდ. საინტანის ნაპირზე. ხუნანის პროვ. ადმ. ცენტრი. 1,1 მლნ. მცხ. (1982). სატრანსპ. კვანძი. სარკინიგზო (უმთავრესად ბამბეულის), ქვების მრეწველობა, ფერადი მეტალურგია, მანქანათმშ. (ჩარხები, ხელსაწყოები, სას.-სამ. იარაღი). მეცნიერების რ-ნის ცენტრი.

ჩ-ის ას ადგილზე დასახლება ძვ. წ. V ს-იდან ა არსებობდა. საბჭოების (ძვ. წ. V — III II სს.) განბჭის შეღწევა შესაძლებელი გახდა ძვ. ჩინ. სამეფოს ჩუს კულტურის ძ ძირითადი ნაშთების აღმოჩენა (ხისა და ბრინჯაოს ნაკეთობანი), ნოყიერ ატლასისა ა შეღებილი ფიგურების მხრეებით დაადგინეს მისი მოსახლ. ფიზიკური ტიპი. ჩ-ის მიდამოებში აღმოჩნდა ბამბუკის ლარნაკებზე ეს შესრულებული უძველესი ჩინ. ტექსტები. ხანის დროის (ძვ. წ. III ს. — ახ. წ. II III ს.) ჩ-ში აღმოჩენილია ლაქით დაფარული ნაკეთობები და ბრინჯაოს სარკეები. ცინის იმპერიის პერიოდში (ძვ. წ. წ. 221 — 207) ჩ. ჩანშის ოლქის ადმ. ცენტრი გახდა. შემდგომში, სხვადასხვა დროს, იყო ოლქის, მხარის ან მაზრის ადმ. ცენტრი. 1920 ჩ-ში აღმოცენდა ერთ-ერთი პირველი მარქსისტული წრე ჩინეთში. 1941 და 1944—45 დაიკავეს იაპ. ჯარებმა. გომინდანის ხელისუფლებისაგან გაათავისუფლა ჩინ. სახ.-განმათ. არმიამ 1949 აგვ.-ში.

ჩანჩათი, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (ნიგოითის სოფსაბჭო), გურიის ქედის ძირას. ზ. დ. 120 მ, ლანჩხუთიდან 19 კმ, ჯუმათიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 6 კმ. ნიგოითის კოლ-ბა (მესაქონლეობა, მეციტრუსეობა). საშ. სკოლა სოფ. ნიგოითში (6 კმ).

ჩანჩიბაძე პორფილე გიორგის ძე [13 (26). XII. 1901, შემოქმედი, — 14. III. 1960, მოსკოვი]. საბჭ. მხედართმთავარი, გენ.-პოლკოვნიკი (1945). საბჭ. კავშირის გმირი (19. IV. 1945). სკპ წევრი 1930-იდან. საბჭ. არმიაში იყო 1921-იდან. დაამთავრა საქართვ. გაერთ. სამხ. სკოლა (1922), მეთაურთა შემადგენლობის დახელოვნების კურსები (1927), გენშტაბის სამხ. აკადემიასთან არსებული უმაღლესი აკადემიური კურსები (1948). დიდ სამამულო ომში (1941—45) მეთაურობდა მოტომსროლელ პოლკს, მსროლელ დივიზიას და კორპუსს. 1944 იან.-იდან სარდლობდა მე-2 გვარდიულ არმიას ჯარებს, მონაწილეობდა მოსკ. და სტალინგრადის ბრძოლებში, ყირიმის, დონბასის, ბელორ. განთავისუფლებაში, აღმ. პრუსიის შეტევით ოპერაციაში. ომის შემდეგ სამეთაურო თანამდებობებზე იყო. სსრკ II მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 8 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ტ. ჩინჩალაკაშვილი.

ჩანჩუნი, ქალაქი ჩრდ.-აღმ. ჩინეთში, მდ. იტუნხეს ნაპირზე. გირინის პროვ. ადმ. ცენტრი. 1,7 მლნ. მცხ. (1982). დიდი სარკინიგზო კვანძი, აეროპორტი. მანჯოუგოში (იაპონიის სსრკ-ის დამხმარეების) ერთ-ერთი მთავარი ცენტრი. ავტომშენებლობა, რკინიგზის მოძრავი შემადგენლობის, ტრაქტორების, სას.-სამ. მანქანების, ჩარხების, ელექტრომანქანების, საფეიქრო მოწყობილობის, საკონტროლო-საზომი ხელსაწყოების, კინოაპარატურის წარმოება. მეტალ. ქ-ნა. ქიმ., ხის დამამუშ., ქაღალდის, კვების, საფეიქრო, ტყავის, კვების მრეწვ. საწარმოები. მინაპარეწები (ვაგონების ქარხნა და სხვ.). ჩ-ში არის ჩინ. მეცნ. აკად. ფილიალი, უნ-ტი.

აღმოცენდა XIX ს. დასაწყისში. 1897—1903 ჩინეთ-აღმ. რკინიგზის გაყვანის შემდეგ გადაიქცა მსხვილ სავაჭრო-სატრანსპ. ცენტრად. 1931 დაიკავეს იაპ. იმპერიალისტებმა, რ-ებმაც მარიონეტული სახელმწიფოს მანჯოუ-გოს დედაქალაქად გამოაცხადეს და უწოდეს სინძინი („ახალი დედაქალაქი"). 1946 დაიკავეს გომინდანელებმა. გაათავისუფლა ჩინ. სახ.-განმათ. არმიამ 1948 ოქტ.-ში.

ჩანჩუნის კონფერენცია 1922, მიმდინარეობდა 1922 წ. 4—26 სექტ. ჩანჩუნში (ჩინეთი), ერთი მხრივ, შორეული აღმოსავლეთის რესპუბლიკისა (შარ) და რსფსრ-ს და, მეორე მხრივ, იაპ. წარმომადგენლებს შორის. შარ-ის სახ.-რევ. არმიის წარმატებებმა, შორეულ აღმ-ში შიდა პოლიტ. ცვლილებების გართულებამ აიძულა იაპ. მთავრობა დაერღვია კონფერენციაზე 1921—22 შეწყვეტილი მოლაპარაკება განეახლებინა. 1922 წ. 30 ივნ. შარ-ის მთავრობა დათანხმდა მოლაპარაკების განახლებაზე იმ პირობით, რომ მასში შარ-თან ერთად რსფსრ-ც მიიღებდა მონაწილეობას. 19 ივლ. იაპ. მთავრობამ მიიღო ეს წინადადება და განაცხადა, რომ განზრახული აქვს თავისი ჯარების ევაკუაცია 1922 წ. 1 ნოემბრამდე ზღვისპირეთიდან. იაპონია ცდილობდა კონფერენციის მუშაობა შეეფერხებინა შორეული აღმოსავლეთის იმ საკითხებით, რ-ებითაც თვითონ იყო დაინტერესებული, და ზავი დაედო მხოლოდ შარ-თან. გაჭიანურებინა ჩრდ. სახალინის უკანონო ოკუპაცია და ა. შ. შარ-ის სახ.-რევ. არმიამ 26 ოქტ. ვლადივოსტოკი იაპონელებისა და თეთრგვარდიელთა ნარჩენებისაგან გაათავისუფლა. 1925 წ. 20 იანვ. სსრკ-ისა და იაპ. ურთიერთობის ძირითადი პრინციპების კონვენცია დაიდო და მის შესაბამისად იმავე წლის 15 მაისს იაპონელებმა დატოვეს ჩრდ. სახალინი.

ი. კობახიძე.

ჩანჩქერების ხაზი (Fall Line), ჩანჩქერების ზონა, ვაკეების ხაზის აღმოსავლეთის (პიედმონტის პლატო) და ატლანტის ზღვის დაბლობის შეხების ზონა აშშ-ში. მდ-ები, რ-ებსაც სათავე აქვთ პიედმონტის პლატოზე, დაბლობზე გამოსვლისას წარმოქმნიან მრავალ ჩანჩქერებსა და ჭორომებს, რაც ხელს უშლის ნაოსნობას; მათი ენერგია გამოყენებულია ჰიდროსადგურების. ჩ. ხ-ის გასწვრივ არის დიდი ქ-ები (ფილადელფია, ბალტიმორი, რიჩმონდი და სხვ.).

ჩანჩქერი, წყალვარდნილი, წყლის კალაპოტის მონაკვეთებში ან, სადაც მკვეთრად იცვლება მდინარის ფსკერის სიმაღლე და წარმოიქმნება თითქმის ვერტიკალური საფეხური. თუ მდინარე მიედინება მკვრივი და ფხვიერი ქანების მორიგეობით აგებულ ზედაპირზე, რბილი ქანები იქნება უფრო სწრაფად ჩერის, გადის მკვრივს და წარმოქმნის საფეხურებს, საიდანაც წყალი დაბლა ეცემა. ჩ-ის საფეხური თანდათან ინგრევა და ჩ. უკან იხევს. მდინარის აღმა. მაგ., ნიაგარის ჩ. (ჩრდ. ამერიკა) ყოველწლიურად 0,7—0,9 მ-ით იხევს უკან. მნიშვნელოვანი ნგრევის შედეგად, ჩ-ის ადგილას ჭორომები წარმოიქმნება. ჩ. შეიძლება წარმოიშვას კლდეზვავით ხეობის გადაკეტვის შედეგად. დედამიწაზე უდიდესი ჩ-ია ანხელი, ყველაზე წყალუხვია ნიაგარის ჩანჩქერი. სსრკ-ში ჩ-ები არის კავკასიაში, კარპატებში, კოლის ნ.-კ-ზე და სხვა მთიან მხარეებში. ჩ. ხელს უშლის მდინარეზე ნაოსნობასა და ხე-ტყის დაცურებას, მაგრამ ხელსაყრელია ჰესების ასაგებად.

ჩანჩხალო, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (შუახევის სადაბო საბჭო), მდ. აჭარისწყლის ხეობაში. ზ. დ. 850 მ, შუახევიდან 7 კმ. სერგო ორჯონიკიძის სახ. შუახევის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი.

ჩანჯი, ქალაქი ჩინეთში, შანსის პროვინციაში, მდ. ჯანშუის (ხაიხეს აუზი) ხეობაში, ლიოსურ პლატოზე 300 ათ.-ზე მეტი მცხ. შავი მეტალურგია, ქვანახშირის, მანქანათმშ., საფეიქრო მრეწველობა.

ჩანჯოუ, უძინი, ქალაქი ჩინეთში, ძიანსუს პროვინციაში. 300 ათ.-ზე მეტი მცხ. ნავმისადგომი დიდ არხზე, რკინიგზის სადგური. საფეიქრო, ზეთსახდელი, ბრინჯსაცეხვი მრეწველობა თუთის მოშენება.

ჩაო, სოფელი აჭარის ასსრ ხულოს რ-ნში (ოქტომბრის სოფსაბჭო). მდ. აჭარისწყლის ხეობაში. ზ. დ. 1120 მ, ხულოდან 6 კმ სერგო ორჯონიკიძის სახ. ოქტომბრის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სამეურნეო-სამშენებლო პუნქტი.

ჩაპაევი ვასილი ივანეს ძე [28. I (9. II). 1887, სოფ. ბუდაიკა, ახლანდ. ქ. ჩებოქსარის ფარგლებში, ჩუვ. ასსრ, — 5. IX. 1919, ლბიშჩენსკი, ახლანდ. ჩაპაევი, ურალის ოლქი, ყაზ. სსრ], სამოქალაქო ომის (1918—20) გმირი. სკპ წევრი 1917-იდან. 1914-იდან არმიაში იყო. I მსოფლიო ომში (1914—18) მამაცობისათვის 4 გიორგის ჯვრითა და მედლით დააჯილდოეს. 1917 დეკ.-იდან 138-ე სათადარიგო ქვეითი პოლკის მეთაური. 1918 იანვ. ნიკოლაევსკის მაზრის შინაგან საქმეთა კომისრად დანიშნეს. 1918 დას. ნიკოლაევსკის მაზრაში წითელგვარდიელთა რაზმი ჩამოაყალიბა და კულაკ-ესერთა ამბოხებას ახშობდა. 1918 ნოემბრიდან გენშტაბის აკადემიაში სწავლობდა. 1919 პირადი თხოვნით ფრონტზე გაგზავნეს.

მსოფლიოს უდიდესი და ცნობილი ჩანჩქერები

სახელწოდება, მდებარეობა	სიმაღლე, მ
ანხელი (სამხრ. ამერიკა, ვენესუელა)	1054
ტუგელა (აფრიკა, სამხრ. აფრიკის რესპ.)	933
იოსემიტის (ჩრდ. ამერიკა, აშშ)	727
უტიგარდი (ევროპა, ნორვეგია)	610
კუკენანი (სამხრ. ამერიკა, ვენესუელა)	610
სატერლენდი (ოკეანია, ახალი ზელანდია)	580
კილე (ევროპა, ნორვეგია)	561
უოლომომბი (ავსტრალია)	519
რიბონი (ჩრდ. ამერიკა, აშშ)	464
როირაიმა (სამხრ. ამერიკა, გაიანა)	457
ვიქტორია (აფრიკა, ზამბიისა და ზიმბაბვეს საზღვარზე)	120
იგუასუ (სამხრ. ამერიკა, ბრაზილიისა და არგენტინის საზღვარზე)	72
სტენლი (აფრიკა, ზაირი)	60
ნიაგარის (ჩრდ. ამერიკა, აშშ-ისა და კანადის საზღვარზე)	51

ვ. ჩაპაევი

25-ე მსროლელმა დივიზიამ რ-სად ჩ. მეთაურობდა, თავი გამოიჩინა ა. კოლჩაკის წინააღმდეგ ბუგურუსლანის, ბელებეისა და უფის ოპერაციებში შემდეგის დროს დაიღუპა თეთრგვარდიელებთან უთანასწორო ბრძოლაში მდ. ურალის გადალახვის დროს. ჩ-ის გმირობა ასახულია დ. ფურმანოვის მოთხრობაში „ჩაპაევი".

ლიტ. Кутяков И. С., Боевой путь Чапаева, 4 изд., Куйбышев, 1969.

ჩაპაევკა (1942-მდე ი ა კ უ ბ ლ ო), სოფელი წალკის რ-ნში (წალკის საქალაქო საბჭო), წალკის ქვაბულში. ზ. დ. 1610 მ, წალკიდან 4 კმ. თრიალეთის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა დაბა თრიალეთში (2,8 კმ). საფერშლო-სამეანო პუნქტი.

ჩაპაევსკი (1929-მდე ივ ა შ ჩ ე ნ კ ო ვ ო; სახელი ეწოდა ვ. ჩაპაევის პატივსაცემად), ქალაქი (1927-იდან) რსფსრ კუიბიშევის ოლქში, მდ. ჩაპაევკის (ვოლგის შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე რკინიგზის სადგური. 86 ათ. მცხ (1985). ქიმ. სასუქების, სილიკატური, რკინაბეტონის ნაკეთობათა, საკონსერვო, რძის ქ-ნები, ხორცის, კვების კომბინატები, სამკერვალო ფ-კა, ავტოსატრანსპ. კომბინატი. ქიმ.-ტექნოლ. ტექნიკუმი

ჩაპალა (Chapala), უდიდესი ტბა მექსიკაში, მექსიკის მთიანეთის სამხრ. ნაწილში მდებარეობს დაახლ. 1500 მ სიმაღლეზე ფართ. 1080 $კმ^2$ საშ. სიღრმე დაახლ. 7 მ, მაქს. — 33 მ, უკანასკნელ ათწლეულებში შრება. ჩ-ში ჩადის მდ. ლერმა, გამოდის მდ. რიო-გრანდე-დე-სანტიაგო. ტბის ნაპირზეა კურორტები, ჩრდ.-ალ. ნაპირზე — ქ. ოკოტლანი. წყლით ამარაგებს ქ. გვადალახარას

ჩაპარალი (ესპ. chaparral<chaparro — ჯაგმუხის რაყა), სუბტროპიკული ქსეროფილური, მარადმწვანე ხემცენარეთა მცენარეთა მაღალმწვანე ბუჩქნარი გავრცელებულია კალიფორნიასა და მის ალმ-ით მომიჯნავე შტატებში, აგრეთვე ჩრდ. მექსიკაში, ზ. დ. 600—2100 (2400) მ-ზე. დამახასიათებელია ჯაგმუხები (Quercus dumosa და სხვ.), Adenostoma fasciculatum (ვარდისებრთა ოჯახისა), Ceanothus cuneatus (ხეჭრელისებრთა ოჯახისა), Arctostaphylos tomentosa (მანანასებრთა ოჯახისა) და სხვ. ჩრდ-ით ჩ-ის შემადგენლობაში მონაწილეობენ ხემუხები (Quercus wislizenii, Q. chrysolepis და სხვ.), Pasania densiflora, Castanopsis chrysophylla (წიფლისებრთა ოჯახისა) და სხვ. ჩ ეროზიისგან ხეობათა და ფერდობთა გამაგრებისათვის ხეჩემბის ბუჩქების ადგილის. წყალდაცვითი მნიშვნელობა აქვს. მ. სახოკია.

კ. ჩაპეკი

ჩაპეკი (Čapek) კარელ (9 I. 1890, მალე-სვატონიოვიცე, — 25. XII. 1938, პრაღა), ჩეხი მწერალი, დაამთავრა პრაღის უნ-ტის ფილოს. ფაკ-ტი (1915), იყო მასწავლებელი, ბიბლიოთეკარი, ჟურნალისტი, რეჟისორი. ნაწარმოებებს აქვეყნებდა 1907-იდან. თავდაპირველად ძმასთან, ცნობილ მხატვარ ი. ჩაპეკთან ერთად წერდა (კრებულები „კრაკონოშის ბაღი", 1918; „მბრწყინავი სიღრმეები", 1916). კრებულებისათვის „ჯვარცმა" (1917) და „მტანჯველი მოთხრობები" (1921) დამახასიათებელია ფილოს. პრობლემებზე ფიქრი და ცნობიერებისეული წინააღმდეგობათა ახსნის ცდა. ავტორია სამოგზაურო ჩანაწერებისა „წერილები იტალიიდან" (1923) და „წერილები ინგლისიდან" (1924).

მსოფლიო აღიარება მოუტანა სოც.-ფანტასტ. დრამამ „R. U. R." („როსუმის უნივერსალური რობოტები", 1920) და სხვ. ტერმ „რობოტი" პირველად ჩ-მა გამოიყენა და იგი სამუდამოდ დამკვიდრდა მსოფლიოში. ძმასთან ერთად დაწერილი პიესისათვის „იდამი შემოქმედი" ჩ-ს 1927 მიენიჭა სახელმწ. პრემია. მისი შემოქმედების მწვერვალი რომანი „ომი სალამანდრებთან" (1936) მიმართულია ადამიანურ ურთიერთობათა გაუკუღმართების წინააღმდეგ. იგი არის სატირა ბურჟ. საზ-ბასა და ფაშიზმზე ანტიფაშისტური პიესებია „თეთრი ავადმყოფობა" (1937) და „დედა" (1938). მიუნხენის შეთანხმების დადებამ (1938) და რეაქციონერი მწერლების აქციებმა ჩ-ის წინააღმდეგ მწერალი ფიზიკურად გატეხა. ჩ-ის შემოქმედება მნიშვნელოვანი მოვლენაა მსოფლიო კლასიკურ ლიტ-რაში. ჩეხოსლოვაკიაში არსებობს ჩ-ის სახლ-მუზეუმი და მემორიალური მუზეუმი. ჩ-ის მოთხრობის „ოფიციოზის" მიხედვით ქართვ. რეჟისორმა გ. პატარაიამ 1974 გადაიღო ფილმი „რეკორდი".

თხზ.: Vybor z díla K. Čapka, sv. 1—10, Praha, 1972—74; Собр. соч., т. 1—7, М., 1974—77; მოთხრობები, თბ., 1967; კატის ზღაპარი, თბ., 1964; ნოველები, თბ., 1966.

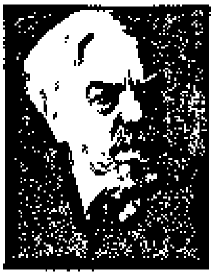
ს. ჩაპლიგინი

ჩაპიგინი ალექსი პავლეს ძე [6 (17). X. 1870, სოფ. ბოლშოი-უგოლი, პოლანდელნანსენელსკის ოლქი, — 21. X. 1937, ლენინგრადი], რუსი საბჭ. მწერალი ნაწარმოებებს ბეჭდავდა 1903-იდან. ანტიურბანისტულ მოთხრობებში, რ-ებშიც განემოცემულია ადამიანის სიახლოვე ბუნებასთან, ჩ-მა გამოხატა ხალხის სტიქიური პროტესტი რევოლუციამდელი რუს. ყოფისადმი. ჩ-ის ისტ. რომანმა „სტეპან რაზინი" (ნაწ. I—3, 1926—27) მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა საბჭ. ისტ. რომანისტიკის განვითარებაზე

ჩაპლიგინი სერგეი ალექსის ძე [24. III (5. IV). 1869, ქ. რანენბურგი, რიაზანის გუბ. ახლანდ. ქ. ჩაპლიგინი, ლიპეცკის ოლქი, — 8. X. 1942, ნოვოსიბირსკი], საბჭ. მეცნიერი თეორიული მექანიკის დარგში. თანამედროვე პიდროაეროდინამიკის ერთ-ერთი ფუძემდებელი, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1929), სოციალ. შრომის გმირი (1941). ნ. ჟუკოვსკის მოწაფე. 1890 დაამთავრა მოსკ. უნ-ტის ფიზ.-მათ. ფაკ-ტი. სითხეში მყარი სხეულის მოძრაობის ზოგიერთი შემთხვევის გამოკვლევისათვის ჩ-ს 1899 მიენიჭა ჯუდობრის მეცნ. აკად სამეცნიერო ოქროს მედალი. ჩ-ის სადოქტორო დისერტაციამ „აირის ჭავლების" შესახებ (1902), საფუძველი ჩაუყარა აირული დინამიკის განვითარებას. ჩ-მა ჩამოაყალიბა ფრთის გარშემო აირის ნაკადის ცირკულაციის სიდიდის განსაზღვრის მეთოდები (ე. წ. ჩაპლიგინ-ჟუკოვსკის პოსტულატი) 1914 გამოქვეყნდა ჩ-ის ფუნდამენტური შრომა „გისოსოვანი ფრთის თეორია", რ-შიც მოცემულია აირის ცირკულაციური ნაკადით გისოსების გარსშემოდინების თეორიის საფუძვლები ჩ-მა გადაწყვიტა აგრეთვე მრავალი რთული საკითხი. ე. წ. მექანიზმებული ფრთის თეორია, ფრენის დროს ფრთის მდგრადობის საკითხები და ა. შ. ჩ-ს შრომები აქვს აგრეთვე დიფერენციალური განტოლებათა თეორიის საკითხზე (ჩაპლიგინის მეთოდი, ჩაპლიგინის უტოლობა)

1918-იდან ჩ მუშაობდა აეროჰიდროდინამიკის ინ-ტში (ცაგი) 1921—30 ამ ინ-ტის კოლეგიის თავ-რე, (1928—31) ცაგი-ს დირექტორ-უფროსი, შემდგომ ხელმძღვანელობდა ცაგი-ს უდიდესი აეროდინამიკის ლაბორ. შენების (1931—41). ჟუკოვსკის სახ. პრემიის ლაურეატი (1925). დაჯილდოებულია ორი 2 ლენინის და 2 სხვა ორდენით 1942 სსრკ მეცნ. აკადემიამ დააარსა ს. ჩაპლიგინის სახ. პრემია, რ-ის მიენიჭება ხდება მექან. დარგში საუკეთესო თეორ. გამოკვლევისათვის მოსკოვში დადგმულია ჩ-ის ბიუსტი (1961). ხოლო ცაგი-ს ტერიტორიაზე ძეგლი (1969).

ლიტ.: Голубев В. В., Сергей Алексеевич Чаплыгин, М., 1947; Келдыш М. В., Ѣѣб Чаплыгин С. А., Набр труды, М., 1976 (ბიბლიოგრ.).

ნ. ჩაპლინი

ჩაპლინი ნიკოლოზ პავლეს ძე [6 (19). XII. 1902 — 23. IX. 1938], სსრკ-ში კომუნისტური ახალგაზრდული მოძრაობის მონაწილე. კომკავშირის წევრი 1919-იდან 1922—23 რაკკ ამიერკავკ. სამხარეო კომიტეტის მდივანი. 1924—26 საკ. ალკკ ცკ-ის პირველი მდივანი, ხოლო 1926—28 გენ. მდივანი. 1930 საკ. კპ (ბ) ამიერკავკ. სამხარეო კომიტეტის მეორე მდივანი. პარტიის XII—XVI ყრილობების დელეგატი. 1924—30 საკ. კპ (ბ) ცკ-ისა და საკ. კპ(ბ) ცკ-ის ორგბიუროს წევრობის კანდიდატი. ასეთ ცკ-ისა და სრულიად რუს. ცაკის. სსრკ ცაკის წევრი აქვს შრომები ახალგაზრდულ მოძრაობაზე დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით.

ჩაპლინი (Chaplin) ჩარლზ სპენსერ (16. IV. 1889, ლონდონი, — 25. XII. 1977, ვევე, შვეიცარია), ამერიკელი რეჟისორი, მსახიობი და სცენარისტი. წარმოშობით ინგლისელი: მიუზიკ-ჰოლის მსახიობების ოჯახიდან. სცენაზე გამოდიოდა 8 წლიდან. ჩ-ის დებიუტი ამერ. კინოში შედგა 1914. მოკლემეტრაჟიან კინოკომედიაში „ლუკმა-პურისათვის" და სრულმეტრაჟიან ფილმში „ტილის შეწყვეტილი რომანი" (საბჭ. ეკრანზე „ახალგაზრდა ქალიშვილი") 1914 ჩ-მა დაიწყო რეჟისორული მოღვაწეობა და შემდგომში საკუთარი ფილმების რეჟისორიც იყო, სცენარისტიც, მთავარი როლის შემსრულებელიც და ხშირად. კომპოზიტორიც. ჩ. იყენებდა ექსცენტრიკისა და პაროდიის ხერხებს, მიმართავდა პანტომიმის, საზ. თეატრის, მიუზიკ-ჰოლის, ცირკის გამომსახველობით საშუალებებს. 1915—18 ფილმებში „მაწანწალა", „საშუალო", „სადამო მიუზიკ-ჰოლში", „ავანტიურისტი", „წყნარი ქუჩა", „იმიგრანტი" და ფილმში „ბავშვი" (1920) მან შეალწია კომედიური ფორმის სრულყოფილებას. ჩ-ის გმირი — მაწანწალა ჩარლი განასახიერებდა კაპ. საზ-ბის მიერ გარიყულ ადამიანთა სამყაროს 1923-იდან ჩ. დგამს სრულმეტრაჟიან ფილმებს („პარიზელი ქალი", 1923, „ოქროს ციებ-ცხელება", 1925, „ცირკი", 1928), რ-ებშიც მიაღწია მხატვრული კინემატოგრაფიის შედევრებს. ფილმებში „დიდი ქალაქის ჩირაღდნები" (1931) და „ახალი დროება" (1936), ასახულია „პატარა ადამიანის" უმწეობა სოც. უსამართლობის წინაშე. ფილმი „დიდი დიქტატორი" (1941) მკვეთრი სატირაა ფაშიზმზე. ჩ-ის ომის შემდგომ ფილმს კაპიტალ. საზ-ბის პირფერობის მამხილებელ „მუსიე ვერდუ" (1947), მოჰყვა აშშ-ის რეაქციული წრეების გაფართოებული კამპანია რეჟისორის წინააღმდეგ. 1952 ჩ-მა შექმნა ფილმი „რამპის ჩირაღდნები". მალე, ლონდონს გამგ. ის იძულებული გახდა დაეტოვებინა ამერიკა. 1952-იდან ჩ შვეიცარიაში დასახლდა. 1957 დიდ ბრიტანეთში დადგა ფილმი „მეფე ნიუ-იორკში" — სატირა ამერ. ცხოვრების წესზე. 1967 კი ტრაგიკომედია „გრაფინია ჰონკონგიდან". თანამედროვეობის ერთ-ერთმა უდიდესმა რეჟისორმა და მსახიობმა ჩ-მა დიდი გავლენა მოახდინა მსოფლიო კინოს განვითარებაზე დაჯილდოებულია მშვიდობის საერთაშ. პრემიით (1954).

ლიტ.: ჩაპლინი ჩ., ჩემი ბიოგრაფია, ინგ. გამოც. მე-2, თბ., 1970; სადუნიშვილი, ჩაპლინის ცხოვრება, თბ., 1959; Атамеева П., Агумахов Ш., Чарльз Спенсер Чаплин [Сб материалов], М., 1945, Кукаркин А., Чарли Чаплин, М., 1960; Чарли Чаплин [Сборник], Л., 1925.

ჩაჩავა, სოფელი მესტიის რ-ნში, სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ენგურის ხეობაში. უშგულის სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჩ., მურშმელი, ჟიბიანი, ჩვიბიანი). ზ. დ. 2160 მ, მესტიიდან 45 კმ. უშგულის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), სააფთიაქო, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

სოფელში შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ორი ძეგლი. ერთი მათგანი, X ს. წმ. გიორგის ეკლესია, გეგმით მართკუთხა, ქვის მცირე ზომის ნაგებობაა. ინტერიერში ქვისავე კანკელია. მდებარეობს ა წ. „თამარის ციხეში", აქვე დგას 3 კოშკი. მეორე ძეგლი, XI—XII სს. მაცხოვრის

ეკლესია, ნაშენია ქვით და აქვს ქვისავე კანკელი. ეკლესია მოხატულია. საკურთხევლის კონქში ვედრების სცენა და მთავარანგელოზებია გამოსახული, ჩრდ. კედელზე — ჯვარცმა, ნათლისღება, ღვთისმშობლის მიძინება, სამხრ. კედელზე — ამაღლება, ფერისცვალება და სხვა კომპოზიციები.

ჩარანი (Salsola ericoides), ბუჩქი ნაცარქათამასებრთა ოჯახისა. მისი სიმაღლე 60 სმ აღწევს, ძლიერ განტოტვილ-დატოტვილია. ფერად ლეგაა. ნორჩი ყლორტები სქელად აქვს შებუსული. გავრცელებულია კავკასიისა და აღმ. თურქეთში, უმთავრესად რუხ-ყავისფერ, აგრეთვე ბიცობ ნიადაგებზე. საქართველოში იზრდება აღმ. ნაწილის (ქართლი, გარე კახეთი, ქიზიყი) ბარსა და მთისწინეთზე ზ. დ. 400 მ-მდე. ერთ-ერთი დომინანტური სახეობაა უდაბნოებსა და ნახევრად უდაბნოებში, სადაც ავშანთან (Artemisia fragrans) და სხვა მლაშობიებთან მცენარეებთან ერთად ქმნის სათემს: ჩარანიან-ავშნიანს, ჩარანიან-ყარღანიანს, ჩარანიან-ხურხუმიანს, ჩარანიან-ყალიანს და სხვ. ჩ-გან იღებენ სოდას.
მ. ყაზარაძე.

ჩარგალი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (მაღაროსკარის სოფსაბჭო). ქართლის ქედის ჩრდ.-დას. კალთაზე, მდ. ჩარგლულის (ფშავის არაგვის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1200 მ, დუშეთიდან 52 კმ. მაღაროსკარის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). მინერ. წყლის „ვაჟას წყარო" ჩამოსასხმელი ქ-ნა. რვაწლ. სკოლა, მედპუნქტი, ვაჟა-ფშაველას სახლ-მუზეუმი.

ჩარგეიშვილი არჩილ კირილეს ძე [20. III (2. IV). 1903, სოფ. ზანათი, სენაკის მაზრა, ახლანდ. აბაშის რ-ნი, — 4. VII. 1971, თბილისი], ქართველი საბჭ. ოტორინოლარინგოლოგი. მედ. მეცნ. დოქტორი (1950), პროფესორი (1964), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1964). 1928 დაამთავრა თსუ-ის სამკურნ. ფაკ-ტი. 1934-იდან მუშაობდა თბილ. სამედ. ინ-ტის ყელ-ყურ-ცხვირის კათედრაზე, რ-საც განაგებდა 1952-იდან გარდაცვალებამდე. 1952—71 იყო საქართვ. ოტორინოლარინგოლოგთა სამეცნ. საზ-ბის თავ-რე; 1952—58 — რესპ. მთავარი ოტორინოლარინგოლოგი. ჩ. შეისწავლიდა ხორხის სიმსივნეებს, ყურის განვითარების ანომალიებს, ფეთქებითი ტალღის გავლენას სმენის ორგანოსა და ვესტიბულარულ აპარატზე. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის, „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: ყურის, ცხვირისა და ყელის დაავადებანი, თბ., 1964 (გამოც. მე-2, თბ., 1968); Заболевания наружного уха, წგნ.: Многотомное руководство по оториноларингологии, т. 2, М., 1960, с. 7—28, 29—65.
გ. აბაშიძე.

ჩარგლისთავი, მთა ქართლის ქედზე, მდ. ჩარგლულის (ფშავის არაგვის მარცხ. შენაკადი) სათავეებში, სიმაღლე 2767 მ. აგებულია ზედაიურული კირქვებით, მერგელებით, თიხებით, ქვიშაქვებითა და კონგლომერატებით. მთის კალთების ზედა ნაწილი შემოსილია სუბალპ. ტყეებითა და მდელოს ბალახეულით, ქვედა — წიფლოვანი ტყით.
ვ. ჩანგაშვილი.

ჩარგლულა, ჩარგლისწყალი, მდინარე დუშეთის რ-ნში, ფშავის არაგვის მარცხ. შენაკადი. სათავე აქვს ქართლის ქედის დას. კალთაზე, 2838 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 9,2 კმ, აუზის ფართ. 35,4 კმ². საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმცირობა — ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 1,17 მ³/წმ.
ი. აფხაზავა.

„ჩარდავარდნიანი", ძველი ქართული მწერლობის ანონიმური ნათარგმნი ძეგლი, საზღაპრო ეპოსი; ერთ ჩარჩოში მოქცეული მოთხრობების კრებული. „ჩ." სპარს. ნაწარმ. დასთანის „ყისსაიე ჩაჰარ დარვიშ" („ოთხი დერვიშის ისტორია") თარგმანია. თხზულება გადმოღებული უნდა იყოს XVIII ს-ში. მთარგმნელი ზოგან ამოკლებს ან ცვლის დედანს. პროზას ხშირად ენაცვლება ჩანართი ლექსები. „ჩ." გამოცემულია 1876, 1890, 1899, 1913. ძეგლის პოპულარობას მოწმობს ჩვენამდე მოღწეული ოცდაათზე მეტი ხელნაწერი.
ა. გვახარია.

ჩარდარის წყალსაცავი, წყალსაცავი ყაზ. და უზბ. სსრ-ების ტერიტორიებზე. შექმნილია მდ. სირდარიაზე ჩარდარის ჰიდროკვანძის კაშხალით, ავსება დაიწყო 1967—68. ფართ. 900 კმ², მოც. 5,7 კმ³, სიგრძე 70 კმ, მაქს. სიგანე 20 კმ. შექმნილია სარწყავი მიწის მასივების წყლით მომარაგების გაუმჯობესებისა და მდ. სირდარიის ქვემოწელში წყალდიდობების თავიდან აცილების მიზნით. ჩ. წ-ის შექმნით გაუმჯობესდა ნაოსნობა სირდარიაზე, გაიზარდა ფარჰადისა და ყაირაქყუმის ჰესების ელექტროენერგიის გამომუშავება.

ჩარდაში (უნგრ. csárdás), უნგრული ხალხური წყვილთა ცეკვა. შეიქმნა XIX ს. შუა წლებში. მუს. ზომა 2/4. შედგება ნელი (პათეტიკური) და სწრაფი ნაწილებისაგან. რიტმი სინკოპირებულია, ახასიათებს იმპროვიზაციულობა. ჩ-ის მუს. დამუშავება გვხვდება ფ. ლისტის უნგრულ რაფსოდიებში, ი. ბრამსის „უნგრულ ცეკვებში", აგრეთვე ბალეტებში (დელიბის „კოპელია", ჩაიკოვსკის „გედების ტბა"). ჩ. დაედო საფუძვლად XX ს. დასაწყისში რუსეთში ფართოდ გავრცელებულ ცეკვას — „ვენგერკას".

ჩარდახი, სოფელი მცხეთის რ-ნში (წეროვნის სოფსაბჭო). სხალტბის ქედის ჩრდ. კალთაზე. ზ. დ. 630 მ, მცხეთიდან 15 კმ. მცხეთის მეფუტკრეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი).

ჩარენცავანი (1967-მდე ლუსაკანი; სახელი ეწოდა ე. ჩარენცის პატივსაცემად), ქალაქი (1961-იდან) სომხ. სსრ-ში, მდ. რაზდანის (არაქსის შენაკადი) მარცხ. ნაპირზე. რკინიგზის სადგური, ერევნიდან 30 კმ. ჩარენცავანში, რკინაბეტონის კონსტრუქციების, მინერ. წყლების („ბჟნი") ქ-ნები, საინსტრუმენტო საწარმოო გაერთიანება, ქ-ნა „ცენტროლიტი", საწარმოო გაერთიანება „ლეზვინი", სამკერვალო ფ-კა. ჩარენცავანის ინსტრუმენტ. ტექნიკუმი.

ჩარენცი (ნამდვ. გვარი სოღომონიანი) ეღიშე აბგარის ძე [13 (25). III. 1897, ქ. ყარსი, — 29. XI. 1937, ერევანი], სომეხი საბჭ. პოეტი, პროზაიკოსი, პუბლიცისტი, სახ. მოღვაწე. სკკპ წევრი 1918-იდან. სწავლობდა ყარსის რეალურ სასწავლებელში. 1915 მოხალისედ წავიდა ფრონტზე. 1918—19 წითელარმიელთა რიგებში იყო. პირველი ლექსი 1912 დაბეჭდა თბილისში ალმანახ „პატანში" („ჭაბუკი"). პირველი ლირ. კრებული — ყარსში, 1914. მისი პოემები „სომა" (1918), „მეგანკარე ბრბოები" (1919) და სხვ. ოქტ. რევ. პირველი გამომხატველია სომხ. ლიტ-რაში. სატირულ რომანში „ნაირის ქვეყანა" (1922, ქართ. თარგმ. 1936) დაგმობილია ბურჟ.-ნაციონალური პარტიის „დაშნაკცუთიუნის" მოღვაწეთა ავანტიურიზმი. ჩ-ის შემოქმედებაში განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა ლენინის სახეს („ლენინი და ალი", 1923, „ლენინი", 1924; „ძია ლენინი", 1924 და სხვ.). მნიშვნელოვანია მისი ლექსების კრებულები „ეპიკური განთიადი" (1930), „გზის წიგნი" (1933). თარგმნიდა. დიდი მეგობრობა აკავშირებდა ქართვ. პოეტებთან.

ლიტ.: Арутюнов Л., Чаренц. Эволюция творчества, Ер., 1967; Салахян А., Егише Чаренц, М., 1958; Աղաբաբյան Ս. Բ., Եղիշե Չարենց, հ. 1, Ե., 1973.

ჩარექაული, სოფელი ახმეტის რ-ნში (ზემო ხოდაშნის სოფსაბჭო). მდ. ხოდაშნისხევის (ალაზნის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირზე. ზ. დ. 670 მ, ახმეტიდან 17 კმ, თელავიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 17 კმ. ზემო ხოდაშნის მევენახეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. აწყურში (5 კმ).

ჩარეცხვა დამლაშებული ნიადაგებისა, დამლაშებული ნიადაგების გაუმჯობესების მთავარი ღონისძიება. დამლაშების ხარისხის მიხედვით 1 ჰა ნიადაგის ჩასარეცხად საჭიროა 2—4 ათ-იდან 18—20 ათ. მ³-მდე (ზოგჯერ მეტიც) წყალი. ძლიერ დამლაშებულ ნიადაგს რამდენჯერმე სჭირდება ჩარეცხვა. ჯერ ფართობს მაქსიმალურად გაჟღენთავენ წყლით, შემდეგ (5 — 10 დღის ინტერვალით) მიუშვებენ წყლის ნორმის დანარჩენ ნაწილს. თუ ჩარეცხვის დროს ნიადაგში ღრმად ჩასული წყალი ბუნებრივი დრენაჟით არ გადის ნაკვეთიდან, მოსალოდნელია მეორეული დამლაშება. ამიტომ ასეთ შემთხვევაში ხელოვნურ დრენაჟს აწყობენ. ჩარეცხვის ეფექტის ასამაღლებლად ჩარეცხვის შემდეგ ნიადაგს, როგორც კი შეშრება, აფხვიერებენ, ამინდავებენ და სხვ., რათა იგი ძლიერ არ გამოშრეს და ზედა ჰორიზონტებში მარილების ქვემოდან ამოწევა შეწყდეს.
თ. ცეცხლაშვილი.

ჩარევითი შეჯვარება, სასოფლო-სამეურნეო ცხოველთა მოშენების მეთოდი, რ-საც იყენებენ ჯიშიანი ცხოველის გასაუმჯობესებლად ან ზოგიერთი ნაკლის გამოსასწორებლად ისე, რომ მისი ძირითადი თვისებები არ შეიცვალოს. ამ მეთოდის წარმატება დამოკიდებულია გასაუმჯობესებელი ჯიშის გონივრულ შერჩევასა და გასაუმჯობესებელი ჯიშის დედა ცხოველთან შეწყვილებისას მწარმოებლის ერთჯერად გამოყენებაზე. პირველი თაობის ნაჯვართაგან საუკეთესო მწარმოებლებს შემდგომში აჯვარებენ გასაუმჯობესებელი ჯიშის დედა ცხოველთან, ხოლო ნაჯვარ დედა ცხოველებს — გასაუმჯობესებელი ჯიშის საუკეთესო მწარმოებლებთან. ამ შეჯვარებისაგან მიღებულ შთამომავლობას „თავისში" აშრავლებენ ან გასაუმჯობესებელი ჯიშის ცხოველებს ხელახლა აჯვარებენ და „თავისში" მხოლოდ მომდევნო თაობებს აშრავლებენ. ამ დროს მკაცრად არის დაცული ცხოველთა გადარჩევის წესი.

ჩართული სიტყვა და წინადადება, წინადადების წევრებთან სინტაქსურად დაუკავშირებელი სიტყვა ან სიტყვათა ჯგუფი, რ-იც აღნიშნავს მოლაპარაკის დამოკიდებულებას წინადადებაში გადმოცემული ფაქტისადმი (მართლაც, მაგალითად, ერთი სიტყვით, მართალია, ცხადია, რასაკვირველია, ნუ გაგიკვირდებათ, როგორც ვიცით, შენ ხარ ჩემი ბატონი...).

ჩ. ს. და წ. განეკუთვნება მთელ წინადადებას ან მის ნაწილს, თუმცა წინადადების წევრებთან გრამატ. კავშირი არა აქვს.

ლიტ.: კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, გამოც. მე-2, თბ., 1977.
ა. კიზირია.

ჩარიქარი, ქალაქი აღმ. ავღანეთში, ჰინდუქუშ—ქაბულის გზატკეცილზე. ფარვანის პროვ. ადმ. ცენტრი. 100 ათ-ზე მეტი მცხ. მეღვინეობა.

ჩარკვიანი ილიკო ელიას ძე [8. XI (25 X). 1888, სოფ. სამხურიო, ქუთ. გუბ. ახლანდ. წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტ., — 19. IX. 1959, ბათუმი], ქართველი საბჭ. ექიმი, მეან-გინეკოლოგი. მეან-გინეკოლ. სამსახურის ერთ-ერთი დამაარსებელი აჭარაში. მედ. მეცნ. დოქტორი (1939), საქ. სსრ დამს. ექიმი (1941). სკკპ წევრი 1947-იდან. 1914 დაამთავრა პეტერბ. სამხ.-სამედ. აკადემია. 1918 ლეჩხუმში მოაწყო საექიმო პუნქტი. 1920 ქედაში გახსნა საავადმყოფო. 1923-იდან ბათუმში მუშაობდა, 1949—69 ბათ. მთავარი მეან-გინეკოლოგი იყო. 1957 მისი თაოსნობით დაარსდა აჭარის მეან-გინეკოლოგთა საზოგ. საზ-ბა, რ-ის უცვლელი თავ-რე თვითონ იყო. პირველად

ჩ. ჩაპლინი

ჩ. ჩაპლინი ფილმში „ოქროს ციებ-ცხელება" 1925.

ჩ. ჩაპლინი ფილმში „ბიჭუნა" 1920.

ი. ჩარკვიანი

ჯ. ჩარკვიანი

შეასრულა და დანერგა აჭარაში საშუამნიავი ქვესტრანეციები დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით და მედლებით.

თხზ.: პიკროლინმინდელი მოპოვება, ბათ., 1938

ჩარკვიანი კანდიდ ნესტორის ძე (დ. 12. II 1907, სოფ. სურმუში, ახლანდ. ცაგერის რ-ნი), ქართველი საბჭ. პარტიული და სახელმწიფო მოღვაწე. ეკონ. მეცნ. დოქტორი (1971). მეცნ. დამს. მოღვაწე (1978). სკკპ წევრი 1930-იდან. დაამთავრა სკკპ ცკ-თან არსებული უმაღლესი პარტ. სკოლა (1965). იყო გაზ. „კომუნისტის" პარტ. ცხოვრების განყ-ბის გამგე, რედაქციის პასუხისმგებელი მდივანი (1927-იდან), გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტის" რედაქტორი (1930), ჟურნ. „პარტიული მშენებლობის" რედაქტორის მოადგილე, საქ. კპ ცკ-ის კულტ.-საგანმანათლებლო მუშაობის განყ-ბის გამგე (1936—37), საქ. კპ ცკ-ის მდივანი (1938), საქ. კპ ცკ-ის პირველი მდივანი (1938—52). სკკპ ცკ-ის ინსპექტორი (1953) სსრკ ქვანახ. მრეწვ. სამინისტროს, შემდეგ კი მშენებლობის სამინისტროს სამშენებლო ტრესტის მმართველი (1953—56), საქ. სსრ მეცნ. აკად. ეკონ. და სამართლის ინ-ტის განყ-ბის გამგე (1962—63), საქ. სსრ სახ. საგეგმო კომიტეტის სახ. მეურნ. ეკონ. და დაგეგმვის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის მძიმე მრეწვ. განყ-ბის გამგე (1963—72), ინ-ტის დირექტორის მოადგილე (1972—81), 1981-იდან დირექტორი.

ჩ-ის მეცნ. შრომები ეძღვნება საქართვ. სახ. მეურნ. განვითარების აქტუალურ პრობლემებს. მონიჭებული აქვს საქ. სსრ სახელმწ. პრემია (1975) ავტორთა ჯგუფთან ერთად კოლექტ. მონოგრაფიისათვის — საბჭოთა საქართველოს ეკონომიკა, მიღწევები, პრობლემები, პერსპექტივები.

ჩ. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, წითელი დროშის ორდენით, სამამულო ომის I ხარისხის ორდენით და მედლებით.

თხზ.: მეურნეობა და მისი ადგილი საბჭოთა საქართველოს ეკონომიკაში, თბ., 1960 (რუს. ენაზე — 1962); საბჭოთა საქართველოს ელექტროენერგეტიკა, წგნ. 1—2, თბ., 1965—72, მრეწველობის განვითარების ძირითადი პრობლემები, თბ., 1970); История электроэнергетики Советской Грузии, Тб., 1975.

მ. ნადირაშვილი

ჩარკვიანი კონსტანტინე შიოს ძე [15 XII (27. XII). 1880, ქუთაისი, — 13. I 1960, თბილისი], ქართველი საბჭ. სპეციალისტი სამთო დარგში, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1944), პროფესორი (1947). დაამთავრა პეტერბ. უნ-ტის ფიზ.-მათ. ფაკ-ტი (1909), ხოლო 1912 — პეტერბ. სამთო ინ-ტი. 1914—1939 მუშაობდა ურალისა და კრივოი როგის და იმერეთის ლითონების საბადოებზე, სხვადასხვა ხელმძღვანელ თანამდებობებზე, 1946—58 იყო სსრკ მეცნ. აკად. ურალის ფილიალის სამთო-გეოლ. ინ-ტის სამთო სექტორის გამგე. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშისა და წითელი ვარსკვლავის ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.

თხზ.: Некоторые основные вопросы разработки рудных месторождений Урала, Свердловск, 1952; Основания для выбора конструктивных элементов систем разработки с естественно поддерживаемым выработанным пространством, Свердловск, 1949.

ჩარკვიანი ლევან იოსების ძე (დ. 24. I. 1923, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. გინეკოლოგი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1963), პროფესორი (1968), აჭარის ასსრ დამს. ექიმი (1963). სკკპ წევრი 1947-იდან. 1944 დაამთავრა თბილ. სამედ. ინ-ტი. 1944—64 მუშაობდა აჭარაში. 1977-იდან განაგებს ონკოლოგიური სამეცნ. ცენტრის გინეკოლ. განყ-ბას. მიიღო მონაწილეობა საშვილოსნოს კიბოს ეპიდემიოლოგიური შესწავლის კომპლექსურ პროგრამაში (სსრკ სახელმწ. პრემია, 1982), შეიმუშავა და დანერგა ქალის სასქესო ორგანოების კიბოს პროფილაქტ., ადრეული დიაგნოსტიკისა, და მკურნალობის მეთოდები. შეადგინა ონკოლოგიური გინეკოლოგიის სახელმძღვანელო (თბ., 1963) და სხვ. საქართვ. ონკოლოგთა სამეცნ. საზ-ბის თავმჯდ. (1974-იდან). ევრ. (ცენტ. ურთიერთდახმარების საბჭოს) წევრ-ქვეყნების გინეკოლ.-კიბოს ეპიდემიოლოგიისა და საშვილოსნოს ყელის კიბოს ქირურგ. მკურნალობის საკოორდინაციო საბჭოს ხელმძღვანელი.

თხზ.: Хирургическое лечение рака шейки матки, Тб., 1984; Эпидемиологические аспекты профилактики и ранней диагностики рака матки, Тб., 1977.

ჩარკვიანი ჯანსუღ ავდიდის ძე (დ. 19. XI. 1931, სოფ. სურმუში, ცაგერის რ-ნი), ქართველი საბჭ. პოეტი. სკკპ წევრი 1962-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტის ჟურნალისტიკის განყ-ბა (1956). 1962—63 იყო ჟურნ. „ცისკრის" პასუხისმგებელი მდივანი; 1963—67 — ჟურნ. „დილის", ხოლო 1967—77 — ჟურნ. „ცისკრის" მთავარი რედაქტორი. 1977-იდან საქართვ. მწერალთა კავშირის გამგეობის მდივანია. 1959 გამოსცა პირველი პოეტური კრებ. „ერთი ღამის სიმღერები". გამოქვეყნებული აქვს ლექსებისა და პოემების მრავალი კრებული, მ. შ. მისი შემოქმედებითი ბიოგრაფიისათვის საეტაპო — „რწმენის კედელი" (1970), „დიდი ნათელი" (1980), „რჩეული ლექსები და პოემები" (1981), „რჩეული თხზულები" (1983), რჩეული პოეტური კრებ. „მზე თიბათვე" (1986). ჩ-ის პოეზიას ახასიათებს ღრმა ლირიზმისა და მოქალაქეობრივი პათოსის ორგ. შერწყმა, გამოკვეთილი ინტერნაციონალური ჟღერადობა, ორიგინ. მხატვრული აზროვნება, რამაც განაპირობა პოეტის დიდი პოპულარობა. იგი თანამედროვე ქართ. ლიტ-რაში ლექს. პოეზიის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელია. ჩ. ასევე ნაყოფიერად მუშაობს პოეტური თარგმანის დარგში. მისი ლექსები და პოემები თარგმნილია რუს. და სსრკ სხვა ხალხთა, აგრეთვე ინგლ., ფრანგ., გერმ., ესპ., ბულგ., უნგრ., ჩეხ., პოლ. ენებზე. 1967 მიენიჭა საქ. სსრ ლენინური კომკავშირის პრემია პოემისათვის „შუადღეა — მზე მიდის", 1978 — გ. ტაბიძის სახ. პრემია ლექსისათვის „ჭაბუკური ნაბიჯით", 1985 — შოთა რუსთაველის სახ. სახელმწ. პრემია 1983—84 წწ გამოქვეყნებულ ლექსთა ციკლებისათვის. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" 2 ორდენით, ხალხთა მეგობრობის ორდენითა და მედლებით.

გ. გვერდწითელი

ჩარლზი (Charles), ინგლისის მეფეთა სახელი. **ჩ. I** (19 XI. 1600, დანფერმლინი, — 30 I. 1649, ლონდ.), მეფე 1625—49 სტიუარტების დინასტიიდან. ჯეიმზ I-ის ძე. ატარებდა ფეოდ. აბსოლუტისტურ პოლიტიკას, რ-იც ეწინააღმდეგებოდა ბურჟ. და „ახალი თავადაზნაურობის" (იხ. ჯენტრი) ინტერესებს, რ-მაც ხალხთა ფართო მასების გამოსვლებთან ერთად გამოიწვია. მისი დროს დაიწყო ინგლისის ბურჟუაზიული რევოლუცია XVII ს. სიკვდილი მიუსაჯა ე. წ. ხანგრძლივი პარლამენტის მიერ დანიშნულმა უმაღლესმა ტრიბუნალმა. განაჩენით. **ჩ. II** (29. V 1630, ლონდონი, — 6 II 1685, იქვე), ინგლ. მეფე 1660-იდან სტიუარტების დინასტიიდან. მამამისის ჩ. I-ის სიკვდილით დასჯის შემდეგ შოტ. პრესბიტერიანებმა იგი შოტ. (1647), ხოლო 1660 ინგლ. მეფედ გამოაცხადეს. მისი მმართველობა, მიუხედავად კონსტ. გარანტიებისა, დაკანონებულ ბრედის დეკლარაციით, გაამლოვრა ფეოდ. რეაქცია, ისწრაფოდა აბსოლუტიზმის აღდგენისაკენ.

ჩარლსტონი (ინგლ. charleston), ამერიკული სამეჯლისო ცეკვა. შეიქმნა 1920-იან წლებში ქ. ჩარლსტონში (აშშ, სამხრ. კაროლინის შტ.), შემდეგ გავრცელდა ევროპაში. ჩ-ს ახასიათებს დაძაბული ზამბარი ცეკვების მუს. ზომა 4/4, რიტმი — სინკოპირებული. 1960-იანი წწ ბოლოს და 70-იან წწ ჩ-მა კვლავ მოიპოვა პოპულარობა.

ჩაროიტი (სახელი ეწოდა მდ. ჩარის მიხედვით, სადაც პირველად აღმოაჩინეს), სილიკატების კლასის მინერალი; ქიმ. შედგენილობა $(Ca, Ba, Sr)_3 (K, Na)_2 [Si_6O_{15}](OH, F) \cdot nH_2O$. კრისტალები მონოკლინურ სინგონიაში. აქვს ბოჭკოვანი მკვრივი აგრეგატები. იისფერია, დამახასიათებელი აბრეშუმისებრი ელვარებით. სიმაგრე მინერალოგიური სკალით 5—6; სიმკვრივე 2540—2590 კგ/მ³. წარმოიქმნება კონტაქტ.-მეტასომატური პროცესების შედეგად. იყენებენ სანახელავო ქვად.

ჩარჩარი, საზღვაო გადაზიდვის ხელშეკრულება, იხ. ჩარტერი.

ჩარტიზმი (ინგლ. chartism), დიდი ბრიტანეთის მუშათა მოძრაობა XIX ს. 30—40-იან წლებში მიმდინარეობდა „სახალხო ქარტიის" განხორციელებისათვის ბრძოლის ლოზუნგით. განაპირობა ინგლ. სამრეწველო გადატრიალების დამთავრების შედეგად კლასობრივი წინააღმდეგობათა გამწვავებამ. ვ. ი. ლენინის თქმით, ეს იყო „პირველი, ნამდვილად მასობრივი, პოლიტიკურად გაფორმებული პროლეტარულ-რევოლუციური მოძრაობა" (შრომ. 4, ტ. 29, გვ. 388). XIX ს. 30-იან წლებში შეიქმნა პირველი ჩარტისტული ორგანიზაცია „ლონდონის მუშათა ასოციაცია" (ლმა). მისმა ხელმძღვანელებმა (უ. ლოვეტი და სხვ.) 1837 შეიმუშავეს პეტიცია, რ-იც კანონპროექტის სახით და სახ. ქარტიის (People's Charter — ხალხის ქარტია) — აქედან წარმოსდგა მოძრაობის სახელწოდებით) სახელწოდებით გამოქვეყნდა 1838. ქარტიის მოთხოვნები 6 პუნქტისაგან შედგებოდა, მ. შ. საყოველთაო საარჩევნო უფლება მამაკაცებისათვის 21 წლიდან, ყოველწლიური საპარლამენტო არჩევნები, პარლამენტის წევრობის კანდიდატებისათვის ქონებრივი ცენზის გაუქმება და სხვ. დიდი გავლენა მოიპოვა 1838 დაარსებულმა „ლიდსის ბირმინგემის კავშირმა". ჩარტისტების მოძრაობის სეროზულმა უთანხმოებამ წარმოიშვა ტაქტიკის საკითხებზე. ერთი ფრთა „მორალური ძალის" პრინციპის მომხრე იყო და მშვიდობიან აგიტაციას მიმართავდა (უ. ლოვეტი და სხვ.), მეორე ფრთა „ფიზიკური ძალის" პრინციპის მომხრე იყო და ბრძოლის რევ. მეთოდებს მოითხოვდა. ამ უკანასკნელ ფრთაში (ო'კონორი, ო'ბრაიენი) მებრძოლ რევ. მიმართულება (ჯ. ჰარნი, ე. ჯოუნზი) მუშათა გაერთიანების აუცილებლობა პირობად რევ. ბრძოლის თვლიდა. 1840 ლმა-ს გამოცდის ჯ. ჰარნის ჯგუფი და დააარსა „დემოკრატიული ასოციაცია" ორგანიზაცია. 1839 იგვლ პარლამენტმა უარყო პეტიცია, რ-საც 1280 ათ. კაცი აწერდა ხელს საპასუხოდ მოხდა გაფიცვები და ნიუპორტის აჯანყება (1839). 40-იანი წლებიდან დაიწყო ჩ-ის ახ. აღმავლობა. 1840 წ 20 ივლ. მანჩესტერში დაარსდა „ჩარტისტების ეროვნული ასოციაცია". ეს იყო ახ. პირველი მასობრივი მუშათა პარტია. ჩარტისტები საბრძოლოდ ნამოსართლენ ბურჟ. რადიკალებს და შრომის ქარტიისათვის ბრძოლაში ტრედიუნიონების ნაწილს. 1842 მათ მეორე პეტიცია წარუდგინეს ახ. პეტიცია, რ-შიც დამატებით მოითხოვდნენ ღარიბთა შესახებ კანონის გაუქმებას, გადასახადების და სამუშაო დღის შემცირებას, ხელფასის მომატებას. ინგლ. მუშათა კლასმა პირველად მოითხოვა აგრეთვე ინგლ.-ირლანდ. 1801 უნიის გაუქმება. პარლამენტმა ეს პეტიციაც უარყო. გაფიცვებმა დაიწყო ინგლ. თითქმის ყველა სამრეწვ. რ-ნში. 1844 ჯ. ჰარნიმ და სხვა ჩარტისტებმა კავშირი დაამყარეს კ. მარქსთან და ფ. ენგელსთან 1847—48 ჩარტისტული აგიტაცია კვლავ გაძლიერდა. მაგრამ ჩ-ის ლიდერებმა არ გაანხორციელეს მოქმედების მკვეთრი პროგრამა და ტაქტიკა. 1847 ჩარტისტებმა მიაღწიეს ო'კონორის პარლამენტის წევრად არჩევას. ჩ-ის ლიდერებმა ვერ გამოიყენეს 1848—49 რევ. სიტუაცია. 1848 ახ. მოწვეული ჩარტის-

ტულ კონვენტზე ჯ. ჰარნისა და ე. ჯონსის მომხრეები. რ-ებმა ქარტიისათვის შეიარაღებული ბრძოლისა და რესპ. გამოცხადების მომხრეებმა, უმცირესობაში აღმოჩნდნენ. ჩარტისტების მესამე პეტიცია მთავრობამ მიიღო 10 აპრ. შემდეგ განიხილა და ისიც უარყო. ჩარტისტების ცდა ეწყოთ ენდერ-ლაინში აჯანყების მოწყობისა დამარცხდა. 1848 შემდეგ ჩარტისტული მოძრაობა შენელდა. ო'კონორისა და ო'ბრაიენის მომხრეთა მიმდინარეობანი მტრულ რეფორმისტულ სექტებად იქცნენ. მოუხედავად დამარცხებისა, ჩ-მა დიდი კვალი დატოვა ინგლ. ისტორიაში. ჩ-მა ბიძგი მისცა ლეიბორ. იდეების განვითარებას, პირველ პლანზე წამოსწია მუშათა კლასის პოლიტ. მოღვაწეობა. ჩ-ის გამოცდილებამ და გაკვეთილებმა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საერთაშ. მუშათა მოძრაობის განვითარებისათვის.

ჩარტისტული პოეზია, ჩ ა რ ტ ი ს ტ უ ლ ი ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა, ჩარტისტული მოძრაობის დროს შექმნილი ლიტერატურა, რ-იც ასახავდა ინგლისელი პროლეტარიატის ბრძოლას მუშათა მოძრაობის რევოლუციურ-დემოკრატიულ ეტაპზე. ჩ. პ. სათავეს იღებს XVIII ს. დასასრ. და XIX ს. ინგლ. დემოკრ. ლიტ-რიდან, მუშათა ფოლკლორიდან და უკავშირდება ჯ. გ. ბაირონისა და პ. ბ. შელის შემოქმედებას. ჩ. პ-ის ავტორების (ე. ჯონსი, უ. ლინტონი, ჯ. მასი, ტ. კუპერი), მწერლების (ე. ელიოტი, ტ. მ. უილერი), პუბლიცისტების (ჯ. ჰარნი) შემოქმედება ძირითადად მებრძოლი ხასიათისაა და სოც. მოტივებზეა აგებული. მათი ნაწარმოებები იბეჭდებოდა გაზეთებში „ჩრდილოეთის ვარსკვლავი" („The Northern Star"), „სახალხო გაზეთი" („People's Paper"), ჟურნალში „მუშა" („The Labourer"). ჩ. პ. თავდაპირველად რევ. რომანტიზმისაკენ იხრებოდა, შემდეგ კი მასში განმტკიცდა რეალისტური ტენდენციები. ჩ. პ-ის ტრადიციები გააგრძელეს ინგლ. სოციალ. მოძრაობისა და პროლეტ. ლიტ-რის წარმომადგენლებმა. ტ. ჰუდის ცნობილი ლექსი „სიმღერა პერანგზე" ქართულად თარგმნა ი. ევდოშვილმა. ნ. ორლოვსკაია

ჩარჩო ტ ე ქ ნ ი კ ა შ ი, ღეროვანი სისტემა, რ-ის ელემენტები (ძელები, რიგელები, დგარები) ყველა ან ზოგიერთ კვანძში ხისტადაა ერთმანეთთან შეერთებული. იყენებენ ზიდი კონსტრუქციად შენობებში, ხიდებში, ესტაკადებში და სხვა ნაგებობებში, მუშა და სატრანსპ. მანქანებში. ჩარჩოვან კონსტრუქციებს ამზადებენ რკინაბეტონის (უმეტესად), ლითონისა და ხისაგან. განასხვავებენ სივრცულ (ნახ. ა) და ბრტყელ ჩ-ებს, რ-ებსაც მრავალგვარი კონსტრ. ფორმა აქვთ (ნახ. ბ, გ, დ, ე, ვ).

ჩარჩოვანი ანტენა, მიმართული მოქმ. ანტენა — სადენის ერთი ან რამდენიმე ხვეულისაგან შემდგარი წრიული, კვადრატული ან მართკუთხა ფორმის ჩარჩო. ჩარჩოს პერიმეტრი, როგორც წესი, გაცილებით ნაკლებია გამოსხივებული ან მიღებული ტალღის სიგრძეზე. მიღებული სიგნალი მაქსიმალურია მაშინ, როცა ჩარჩოს სიბრტყე მიმართულია გადამცემი რადიოსადგურისაკენ. ჩ. ა-ს იყენებენ რადიოპელენგაციის მიზნით ანტენად (მ. შ. რადიოკომპასებში) და რადიოსამაუწყებლო მიმღებებში, რ-ებიც მუშაობენ გრძელი, საშუალო და მოკლე ტალღების დიაპაზონში.

ჩარხვა, სახარატო ჯგუფის ლითონსაჭრელ ჩარხებზე ან მერქნის დასამუშავებელ ჩარხებზე ჭრით დამუშავების ძირითადი ოპერაცია. უმეტესად ჩარხავენ ბრუნვის ზედაპირებს (ცილინდრულს, კონუსურს, მრუდწირულს), ამუშავებენ კუთხოვანებს, ბრტყელ, სპირალურ ზედაპირებს, ავეთებენ ღარებს, ჭრიან ხრახნებს. ჩ-ით შეიძლება არამრგვალი დეტალების (მაგ., კულაჩ. მუშტებიან) დამუშავებაც და სხვ. ჩ-ისას მთავარ ბრუნვით მოძრაობას ასრულებს შპინდელში ჩამაგრებული ნამზადი, ხოლო მიწოდების მოძრაობას (გრძივად ან განივად გადაადგილდება) — საჭრისი. ჩ. წარმოებს სახარატო-ხრახნსაჭრელ, სახარატო-რევოლვერულ, სახარატო-კარუსელურ, შუბლურ, ზურგსახარატო ჩარხებზე, აგრეთვე სახარატო ავტომატებსა და ნახევრად ავტომატებზე. წმინდა ჩ-ით შეიძლება მივიღოთ დამუშავების 6–7 კვალიტეტის სიზუსტე და R_a 1,25–0,63 ზედაპირის სიმქისე.

ა. ნოზაძე

ჩარხთმშენებლობა, მანქანათმშენებლობის წამყვანი დარგი, რ-იც სახალხო მეურნეობის ყველა დარგისათვის ამზადებს ლითონდამამუშავებელ და ხის დამამუშავებელ ჩარხებს, ავტომატურ და ნახევრად ავტომატურ ხაზებს, ჭედის კომპლექსურ-ავტომატურ წარმოებების მანქანებს, მოწყობილობებს, ლითონისა და სხვა კომპოზიტური მასალისაგან ნაკეთობათა დასამზადებლად, ამზადებს საჭედლო-საწნეხ, სამსხმელო მოწყობილობებს.

ლითონსაჭრელ ჩარხების შექმნა დაკავშირებულია მრეწველი კაპიტალ. წარმოების განვითარებასთან, საქარხნო ტიპის პირველი საჩარხო საწარმოთა შექმნასთან (დიდი ბრიტანეთი, გერმანია, საფრანგეთი).

რუსეთში პირველი საწარმო, რ-იც ამზადებდა ლითონსაჭრელ ჩარხებს, იყო ბერდის ქ-ნა პეტერბურგში (1790). 1913 რუსეთში გამოუშვეს 1,8 ათ. ცალი ლითონსაჭრელი ჩარხი.

საბჭ. ხელისუფლების წლებში ჩ. არსებითად ხელახლა შეიქმნა. პარტიის XIV ყრილობის (1925 დეკ.) გადაწყვეტილებათა განხორციელებამ, რ-მაც გაითვალისწინა სსრ მეურნ. ინდუსტრიალიზაციის გეზი, მოითხოვა, პირველ რიგში, მძიმე მრეწვ., სამამულო მანქანათმშენებლობისა და ლითონსაჭრელი ჩარხების წარმოების განვითარება. „სტანკოკონსტრუქციის" შექმნის დღე, 1929 წ. 29 მაისი, არის ჩ-ის დამოუკიდებელი დარგის შექმნის ოფიც. თარიღი.

II მსოფლიო ომამდე და ომის შემდეგ სსრკ-ში შეიქმნა უახლესი ტექნიკით აღჭურვილი მაღალი კლასის ჩარხთმშენებელი ქ-ნები. დიდად გაიზარდა სამამულო ლითონსაჭრელი ჩარხების წარმოება. წარმატებით ვითარდება ჩ. სხვა სოციალ. ქვეყნებშიც. კაპიტალ. ქვეყნებს შორის ჩ. ყველაზე მეტად განვითარებულია აშშ-ში, გფრ-ში, იაპონიაში, საფრანგეთში, დიდ ბრიტანეთსა და იტალიაში.

საქ. სსრ-ში ჩ-ის მსხვილი საწარმოა თბილ. წარმოებათა გაერთიანება „ჩარხთმშენებელი"; შეიქმნა 1976. მასში შედის კიროვის სახ. თბილ. ჩარხსაშენი ქ-ნა, თბილ. სახეხი ჩარხების ქ-ნა, თბილ. ჩარხთმშენებლობის სპეც. საკონსტრუქტორო ბიურო და წალკის საჩარხო დეტალების ქ-ნა. სათაო საწარმო, ს. კიროვის სახ. თბილ. ჩარხსაშენი ქ-ნა, ამუშავდა 1933. თავდაპირველად იგი საბურღ მოწყობილობებს ამზადებდა ნავთობის მომპოვებელი მრეწველობისათვის. 1936 ქ-ნამ დაიწყო „607ა" მოდელის ჭანჭიკსაჭრელი ჩარხების გამოშვება, ხოლო 1937-იდან — საკუთარი კონსტრუქციის სხვადასხვა ტიპისა და მოდელის ჩარხების წარმოება. დიდი სამამულო ომის დროს ქ-ნა უშვებდა საომ. დანიშნულების სხვადასხვა სახეობის სპეც. ჩარხებს. 1944 გამოუშვა „ფიპ-300" ტიპის სახარატო ჩარხების პირველი სამრეწველო სერია. სახარატო ჩარხებზე გაზრდილი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად 1948 ქ-ნაში დაიწყო „ფ-63ა" ტიპის სახარატო ჩარხების ნაკადური წარმოება, 1958-იდან ქ-ნამ დაიწყო სახარატო ხრახნსაჭრელი ჩარხის „163" და სხვ. მოდელის ჩარხების წარმოება. ამჟამად ქ-ნა სახ. მეურნ. სხვადასხვა დარგისათვის ამზადებს „1 მК 63" მოდელის სახარატო ხრახნსაჭრელ ჩარხებს, სპეც. მილისა და ტურბოდამამუშავებელ ჩარხებს, აგრეთვე პროგრამული მართვის ჩარხებსა და ავტომატურ ხაზებს.

საქ. სსრ-ში 1965 წარმოებული იყო 4660 ლითონსაჭრელი ჩარხი, 1970-ში — 3439, 1980-ში — 3750, 1985-ში — 3089.

ა. წერეთელი.

ჩარხთმშენებლობის სამეცნიერო-ტექნოლოგიური საკონსტრუქტორო-კვლევითი ინსტიტუტი, სსრკ ჩარხსაშენი და საინსტრუმენტო მრეწვ. სამინისტროს სამეცნ.-საპროექტო დაწესებულება. დაარსდა თბილისში 1956. 1980-მდე ერქვა მანქანათმშ. და ელექტროტექნ. სამრეწველო-ტექნიკური სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი.

ინ-ტის სამეცნ. თემატიკა: ჩარხსაშენი და საინსტრუმენტო დარგის ქ-ნებისათვის ტექნოლ. კომპლ. პროექტების შედგენა; მაღალი მწარმოებლურობის ტექნოლ. პროცესების დამუშავება და დანერგვა; საკვლევ-სამეცნ. და საცდელ-საკონსტრუქტორო სამუშაოების ჩატარება ახ. ტექნოლ. პროცესების შესაქმნელად და დასანერგად, ავტომატიზაციის გეგმების კოორდინაცია. 1985-იდან შედის საქ. სამეცნ. საწარმოო გაერთიანება „ინსტრუმენტის" შემადგენლობაში.

ნ. ბეჟანიძე.

ჩარხის გიტარა, ლითონსაჭრელი ჩარხის დეტალი, რ-საც მოყვანილობით გიტარის ფორმა აქვს. ჩ. გ-ის წრიული და რადიალური ღარები მასზე სხვადასხვა დიამეტრის საცვლელი კბილანების დამაგრების საშუალებას იძლევა. ჩ. გ-ს უმეტესად იყენებენ სახრახნსაჭრელ და ავტომატურ ჩარხებში.

ჩარჯოუ, ქალაქი, თურქმ. სსრ ჩარჯოუს ოლქის ცენტრი, ხაზისადამოს ამუდარიის მარცხ. ნაპირზე (იქ, სადაც მას სარკინიგზო ხაზი კრასნოვოდსკ—ტაშკენტი კვეთს). 157 ათ. მცხ. (1985). აღმოცენდა XIX ს. 80-იან წლებში. ჩ-ში არის აბრეშუმის კომბინატი, შალის სართავ-საქსოვი, ბამბის, ტრიკოტაჟის, საფეიქრო, ფეხსაცმლის, ავეჯის ფ-კები, ყარაკულის, ბამბასაწმენდი, სუპერფოსფატების, სარემონტო, საშენ მასალათა, რძის, ღვინის, ალაოს ქ-ნები, ხორცკომბინატი, პედ. ინ-ტი, საფეიქრო, სამედიცინო და სხვა სამ ტექნიკუმი, საშუალო და სპეციალური სასწავლებლები, ისტ.-მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. თურქმ. მუსიკალურ-დრამატული თეატრი, საცდელი სადგური, საცდელ-სამელიორაციო სადგური.

ჩარჯოუს ოლქი, შედის თურქმ. სსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1970 წ. 14 დეკ. (აგრეთვე არსებობდა 1939 წ. 21 ნოემბრიდან 1963 წ. 10 იანვ.-მდე). ოლქი მდებარეობს რესპ. აღმ. ნაწილში. ფართ. 93,8 ათ. კმ², მოსახლ. 668 ათ. კაცი (1985). აქედან ქალაქში ცხოვრობს 46%. ცენტრი — ქ. ჩარჯოუ. ჩ. ო. მდებარეობს მდ. ამუდარიის შუა წელის ორივე ნაპირას. მარცხენა ნაპირი უკავია ყარაყუმის უდაბნოს, რ-საც სამხრ.-დასავლ. უერთდება ყარაბილის მაღლობის ჩრდ. ნაწილი. მარჯვენა ნაპირის ჩრდ.-აღმ.-ში ყიზილყუმის განაპირა ნაწილია, ცენტრში — სუნდუკლის უდაბნო, სამხრ.-აღმ.-ით — ქუგიტანგთაუს ქედი (სიმაღლე 3139 მ-მდე). ჰავა მკვეთრად კონტინენტურია. დიდი მდინარეა ამუდარია (ყარაყუმის იყენებენ სარწყავად). ეკონომიკაში განვითარებულია მრეწველ. და კვების მრეწველობა, რ-იც დაკავშირებულია სას.-სამ. ნედლეულის გადამუშავებასთან; განსაკუთრებით გამოირჩევა ბამბასაწმენდი, აბრეშუმსახვევი, ყარაკულის ბეწვის პირველადი დამუშავების, ზეთსახდელი მრეწვ. დარგები. სწრაფი ტემპით ვითარდება აგრეთ. კონსერვის წარმოება, მინერ. სასუქების წარმოება. ქ. ჩარჯოუს ჩრდ.-ით იქმნება დიდი ნავთობქიმ. კომპლექსი.

სოფ. მეურნ. ძირითადი დარგია სარწყავი მიწათმოქმედება. მთავარი კულტურაა ბამბა. მოჰყავთ სიმინდი, ჯუგარა,

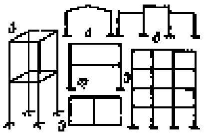

ჩარჩო ტექნიკაში. ჩარჩოს სახეობები: ა — სივრცული; ბ — ერთმალიანი ერთიარუსიანი, გ — მრავალმალიანი ერთიარუსიანი, დ — ერთმალიანი ორიარუსიანი; ე — მრავალმალიანი მრავალიარუსიანი, ვ — შეკრული (შეკრული კონტურის სახით)

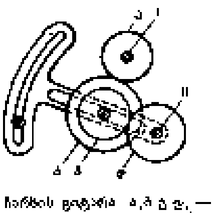

ჩარხის გიტარა: ა, ბ, გ, დ, — საცვლელი კბილა თვლები, I და II — ლილვები, რომელთა მდებარეობა არ იცვლება

ქერი, ბალჩეული, ბოსტნეული კულტურები. განვითარებულია მებაღეობა და მევენახეობა. მეცხოველეობაში წამყვანია მეყარაკულეობა. ჩ. ო. თურქმ. სსრ მეაბრეშუმეობის მთავარი რ-ნია. სანაოსნოა მდ. ამუდარია და ყარაყუმის არხი. ოლქი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1974).

ჩასაბერი საკრავები, სამუსიკო საკრავები, რომელთა ბგერადობის წყაროა სხვადასხვა ზომის, ფორმის, წყობისა და მასალის (სპილენძის ან ხის) მილებში შემსრულებლის მიერ ჩაბერილი ჰაერის ნაკადი. ჩ. ს-ის ტემბრი ნაწილობრივ საკრავის მასალაზეა დამოკიდებული, რეგისტრს საკრავის ზომა განსაზღვრავს. ჩ. ს. იყოფა ორ ჯგუფად: ხის (ფლეიტა, ჰობოი, კლარნეტი, ბასის კლარნეტი, ფაგოტი, კონტრაფაგოტი, ინგლისური რქა, საქსოფონი, პიკოლო) და სპილენძის (საყვირი, კორნეტი, ვალტორნა, ტრომბონი, ტუბა, საქსჰორნების ოჯახი) საკრავები. ჩ. ს-ს უწოდებენ აგრეთვე ჩასაბერ-კლავიშიანებს (ორგანი, ფისჰარმონია, აკორდეონი, ბაიანი). ამ ჯგუფებიდან არის საქართველოში შემოტანილი ჩ. ს.: დუდუკი და ზურნა. ქართ. ეროვნ. ჩ. ს-ებია: სოინარი, ანუ ლარჭემი, ჭიბონი, ანჭიბონი, გუდის ჭიბონი, სალამური (ენიანი და უენო), სტვირი, გუდასტვირი, შემორჩენილია ნაი, [illegible] (მესხეთ-ჯავახეთში), საყვირი (სვანეთში), ბუკი (რაჭაში), პილილი, თულუმი (გუდასტვირის ნაირსახეობა — ლაზეთში). ხმარებიდან გამოსულია ქართ. ჩ. ს-ია: ნესტვი, ზურნაკუდი, ლორთოტო. *გ. ჩხიკვაძე.*

ჩასავალი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში, მდ. ჯეჯორის ნაპირზე. სოფ. საბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჩ., ახსარგინა, ბზიითა, ზაკეთა, ზემო კოზი, მართგაჯინა, მასიგუათი, ფასრალი, ქვემო კოზი, ყადოსარი, შუა კოზი, ჩარდისარი). ზ. დ. 1400 მ, ჯავიდან 46 კმ. [illegible] მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა დაბა კვაისში (0,5 კმ). ბ. კ.

ჩასმა, იხ. სტ. დაშვება.

ჩასმა მ ა თ ე მ ა ტ ი კ ა შ ი, წესი, რ-ის მიხედვითაც მოცემული სასრული სიმრავლის ყოველ a ელემენტთან თანადობაშია ამავე სიმრავლის $\varphi(a)$ ელემენტი ისე, რომ განსხვავებულ a და b ელემენტებს შეესაბამება განსხვავებული $\varphi(a)$ და $\varphi(b)$ ელემენტები. ჩ. აღინიშნება ასე: $\begin{pmatrix} a & b \cdots c \\ \varphi(a) & \varphi(b) \cdots \varphi(c) \end{pmatrix}$, სადაც მოცემული სიმრავლის თითოეული ელემენტის ქვეშ ჩაწერილია მისი შესაბამისი ელემენტი. თუ სიმრავლის ელემენტებს გადავნომრავთ $1, 2, \ldots, n$ ნატურალური რიცხვებით, მაშინ ჩ. შეიძლება ჩაიწეროს ასე:

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 \cdots & n \\ \varphi(1) & \varphi(2) \cdots & \varphi(n) \end{pmatrix} \text{ ან } \begin{pmatrix} 1 & 2 \cdots & n \\ \varphi_1 & \varphi_2 \cdots & \varphi_n \end{pmatrix},$$

სადაც $\varphi_1, \varphi_2, \ldots, \varphi_n$ არის $1, 2, \ldots, n$ რიცხვები, მაგრამ სხვა მიმდევრობით ჩაწერილი. მაშასადამე, ჩ-ის მეორე სტრიქონი $1, 2, \ldots, n$ ელემენტების $\varphi_1, \varphi_2, \ldots, \varphi_n$ გადანაცვლებაა. ამიტომ n ელემენტებისაგან მიღებული ჩ-თა რიცხვი $n! = 1 \cdot 2 \cdot 3 \ldots n$.

$$I = \begin{pmatrix} 1 & 2 \cdots n \\ 1 & 2 \cdots n \end{pmatrix}$$

ჩ-ს, რ-იც ყოველ ელემენტს თავისივე ადგილზე ტოვებს, ეწოდება ერთეული, ანუ იგივეობრივი ჩ. ყოველი A ჩ-თვის არსებობს შებრუნებული ჩ. A^{-1}, რ-საც φ_i გადაჰყავს i-ში. მაგ.,

$$A = \begin{pmatrix} 12345 \\ 53412 \end{pmatrix}, \quad A^{-1} = \begin{pmatrix} 53412 \\ 12345 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 12345 \\ 45231 \end{pmatrix}.$$

ჩ-ზე შეიძლება ჩავატაროთ გამრავლების ოპერაცია (ორი ჩ-ის მიმდევრობითი ჩატარების შემდეგ). მაგ.,

$$A = \begin{pmatrix} 12345 \\ 53412 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} 12345 \\ 25134 \end{pmatrix}, \quad C = AB = \begin{pmatrix} 12345 \\ 41325 \end{pmatrix}.$$

ეს ოპერაცია ასოციაციურია, მაგრამ არ არის კომუტატიური.

ინტეგრალურ აღრიცხვაში ტერმინი „ჩ." აღნიშნავს ც ვ ლ ა დ ი ს შ ე ც ვ ლ ა ს ინტეგრალქვეშა ფუნქციაში.

ჩარჯოუს ოლქი

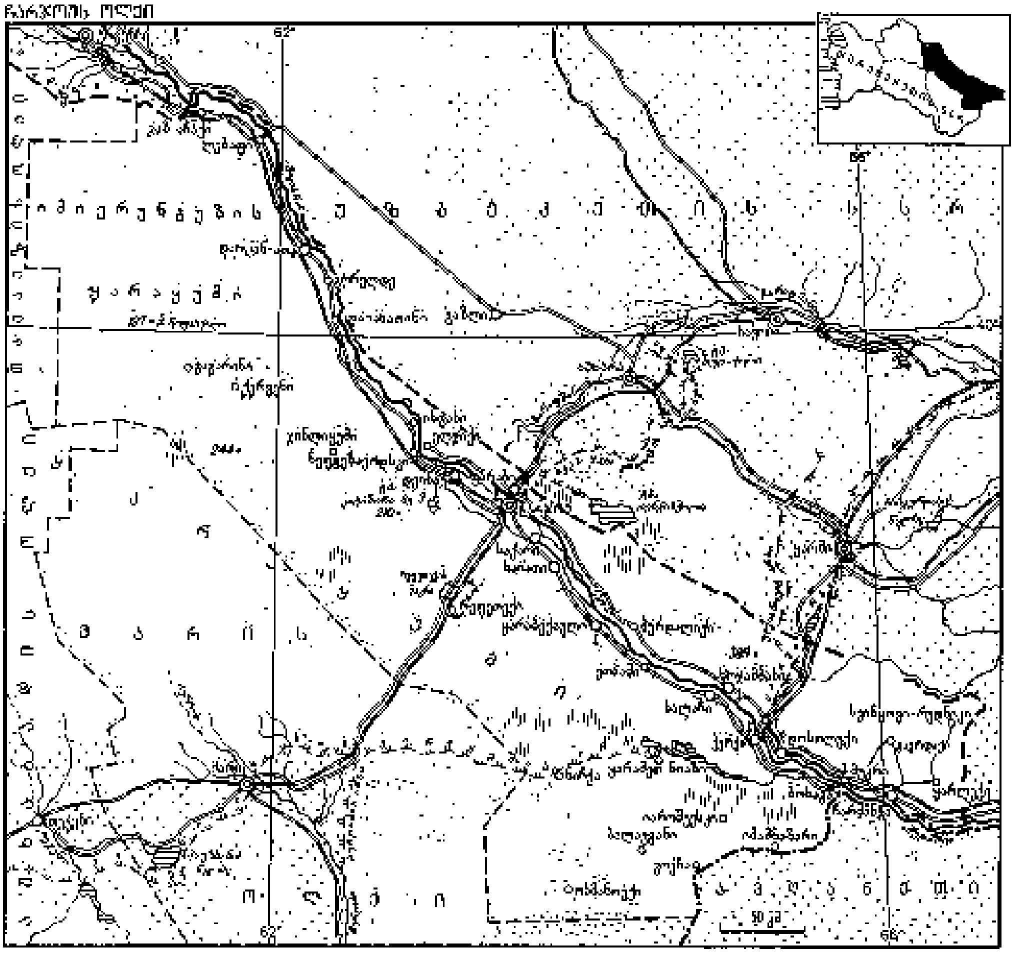

ჩაჩუჩა (რუს. частушка<частый — მრავალგზის გამეორებული), რუსული ხალხური ზეპირსიტყვიერებისა და მუსიკალური ფოლკლორის ჟანრი, მცირე ზომის ლექს-სიმღერა. სრულდება ჩქარ ტემპში. როგორც დამოუკიდებელი ჟანრი, ჩამოყალიბდა XIX ს. მეორე ნახევარში. გენეტიკურად დაკავშირებულია ტრად. სიმღერებთან. ფართოდ გავრცელდა XX ს. I ნახევარში. ჩ. იქმნება და სრულდება ფაქტიურად სოფლის ახალგაზრდობის მიერ გარმონისა და ბალალაიკის თანხლებით. ჩ. თავდაპირველად იქმნება როგორც პოეტური იმპროვიზაცია. ჩ-ის ლექსი იწერება ქორეული რიტმით. ჩ-ის ძირითადი ემოციური ტონი მაჟორულია, თემატიკა უმეტესად ყოფით-სატრფიალო. რევ. წინა პერიოდში გაჩნდა სამოქალაქო მოტივებიც. საბჭ. პერიოდში მისი თემატიკური დიაპაზონი გაფართოვდა. ჩ-ს ახასიათებს პარადოქსულობა, სიმახვილე, ექსპრესია. მუს. საფუძველი ერთნაწილიანი, იშვიათად ორნაწილიანი მელოდიაა, რ-იც სრულდება სიმღერით ან ნახევრად წამღერებით. ინტონაცია ორიენტირებულია. ბოლო ათწლეულში ჩ-ის შექმნის ინტენსივობა ოდნავ შენელდა.

ჩატანუგა (Chattanooga), ქალაქი აშშ-ის სამხრ.-აღმ. ნაწილში, ტენესის შტატში. 166 ათ. მცხ., გარეუბნებიანად 421 ათ. (1980). ნავსადგური მდ. ტენესიზე. სატრანსპ. კვანძი. ქიმ., ხის დამამუშ., ლითონდამამუშ., მანქანათმშ., საფეიქრო მრეწველობა. ფეროშენადნობების წარმოება. უნ-ტი.

ჩაუნის უბე, უბე აღმ. ციმბირის ზღვის აღმ. ნაწილში. ზღვას უკავშირდება შუა და პატარა ჩაუნის სრუტეებით. სიგრძე 150 კმ, სიგანე 100 კმ, სიღრმე 25 მ-მდე. დას. ნაპირი დაბალია, აღმ. — უფრო მაღალი. ერთვის ბევრი პატარა მდინარე. შესასვლელთან არის კ-ები აიონი და ჩენკული. ზაფხულობით დინებებს მაღალი განედებიდან უბეში მოაქვთ მრავალწლიანი ყინულები, რ-ებიც შესასვლელთან ქმნიან ე. წ. აიონის ყინულის მასივს. უბის ნაპირზეა ნავსადგური პევეკი.

ჩაურევლობის პრინციპი, საერთაშორისო სამართლის ერთ-ერთი საყოველთაოდ აღიარებული ძირითადი პრინციპი, რ-იც სახელმწიფოთა სუვერენიტეტისა და თანასწორუფლებიანობის პრინციპებიდან გამომდინარეობს და მრავალი საერთაშ. ხელშეკრულებითაა განმტკიცებული, მ. შ. გაეროს წესდებით (მ. 2, პ. 7). ჩ. პ. ასახულია რეგიონალური საერთაშ. ორგანიზაციების წესდებებშიც. აღსანიშნავია აგრეთვე გაეროს გენ. ასამბლეის 1965 დეკლარაცია სახელმწიფოთა შინაგან საქმეებში ჩარევის დაუშვებლობის შესახებ, 1975 ჰელსინკის თათბირის დასკვნითი აქტი და სხვ. ჩ. პ. კრძალავს ერთი სახელმწიფოს მხრივ მეორე სახელმწიფოს შინაგან საქმეებში სამხ., პოლიტ., ეკონ. ან სხვა რაიმე საშუალებების გზით ჩარევას საშინაო ან საგარეო პოლიტ. კურსის შეცვლის ანდა ამ სახელმწიფოში „სასურველი" პოლიტ. ან ეკონ. წყობის შექმნის მიზნით. ჩ. პ. დიდ როლს თამაშობს განვითარებადი ქვეყნების სუვერენიტეტის

განმტკიცებაში, იმპერიალ სახელმწიფოების ექსპანსიის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ჩ. პ. საგარეო პოლიტიკის ერთ-ერთი ძირითადი კონცეფცია, რ-იც განმტკიცებულია სსრკ კონსტ. 29-ე მუხლით. ჩ. არის გამუდმებით იცავს სხვა სოციალ. წყობილების მქონე ქვეყნებთან ... სოციალ. ქვეყნების (მ. შ. სსრკ-ის) სახელმწიფოთაშორისო ურთიერთობა.

ლ. ალექსიძე.

ჩაუშესკუ (Ceauşescu) ნიკოლაე (დ. 26. I. 1918, სკორნიჩეშტი, ოლტის მაზრა), რუმინეთისა და საერთაშორისო კომუნისტური და მუშათა მოძრაობის, რუმინ. სოციალ. რესპ. (რსრ) სახელმწიფო და პოლიტიკური მოღვაწე რუმ. კომპარტიის (რკპ) წევრი 1936-იდან. 1940—44 დაპატიმრებული იყო, 1944—45 ახალგაზრდობის კომუნისტური კავშირის ცკ-ის მდივანი. 1946—48 პარტიის საოლქო კომიტეტის მდივანი ჯერ დობრუჯაში, შემდეგ ოლტენიაში. 1948—50 სოფ. მეურნ., ხოლო 1951—54 საგარეო საქმეთა მინისტრის მოადგილე 1952-იდან რკპ ცკ-ის წევრი, 1965-იდან რკპ ცკ-ის პირველი მდივანი, 1954 რკპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრობის კანდიდატი და ცკ-ის მდივანი, 1965 რკპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრი 1965 ივლ-იდან გენ. მდივანი. 1965—74 რკპ ცკ-ის აღმასკომისა და მუდმივი პრეზიდიუმის წევრი, 1969-იდან რკპ გენ. მდივანი 1974-იდან რკპ ცკ-ის პოლიტაღმასკომის წევრი 1967 დეკ-იდან რუმინ. სრ სახელმწ. საბჭოს თავმჯ., 1974 მარტიდან პრეზიდენტი რუმინ. სოციალ. შრომის გმირი (1964), რუმ. სრ გმირი (1971). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით.

ჩაფარი, ლითონისაგან დამზადებული მაღალი თავსარქველი. რ-საც ომის დროს თავდაცვის მიზნით იხურავდნენ. ჩ-ს ცხვირის დასაცავად გაკეთებული ჰქონდა ფირფიტა, მოძრავი სახურავი, ყურებსა და კისერს იცავდა ჩ-ის კიდეებზე მიმაგრებული ჯაჭვის ბადე, რ-იც მხრებამდე იყო ჩამოშვებული. ტერმ. „ჩ." ქართ. წერილობითი ძეგლებით. X ს-იდან მოგვეპოვება მეზობ... რადენს. ... ჩოლოყაშვილი.

ჩაქვი, დაბა (1964-იდან) აჭარის ასსრ ქობულეთის რ-ნში, შავი ზღვის სანაპიროზე, მდ. ჩაქვისწყლის ნაპირებზე. ზღვისპირა კლიმ. კურორტი. რკინიგზის სადგური. სადაბო საბჭოს ცენტრი (შედის დაბა ჩ., სოფლები, ბუკნარი, სახალვაშო, ქვედა ულიანოვკა). ზ. დ. 30 მ, ქობულეთიდან 12 კმ აღმოსავლ. აქ ჯერ კიდევ ძვ. ხანაში ... მიკვლეულია ბრინჯაოს ხანის ნაშთი.

ჩ-ში არის მეჩაიეობისა და მეციტრუსეობის საბჭ. მეურნეობები, 3 ჩაის ფ-კა, ჩაის საწნეხი ფ-კა. ციტრუსების შემფუთავი ქ-ნა, ჩაისა და სუბტროპ. კულტურების საკვლ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის ფილიალი, დაწყ. რვაწლ. და 2 საშ. სკოლა, საბავშვო ბაგა და საბავშვო ბაგა-ბაღი, პოლიკლინიკა, საავადმყოფო, სამკურნალო-სანიტარ. პუნქტი, აფთიაქი, 2 კულტსახლი, ბიბლ-ბი, ტურბაზა, პლაჟი.

ჩაქვისთავი, სოფელი აჭარის ასსრ ქობულეთის რ-ნში (ხალის სოფლსაბჭო), მდ. ჩაქვისწყლის ხეობაში. ზ. დ. 315 მ, ქობულეთიდან 32 კმ, ჩაქვიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 17 კმ ხალის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეფუტკრეობა). დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. ხალაში (11 კმ). სამედიცინო-სანიტარ. პუნქტი. აღმოჩნდა აქ ჯერ კიდევ ქვის ხანაში უცხოვრია.

ჩაქვის №1 ჩაის ფაბრიკა, საქართველოს ჩაის მრეწველობის პირველი გადამამუშავებელი საწარმო; აშენდა 1899; ჩაის მეცნიერის ნაზი დოყუვინისაგან გამოიმუშავებს შავ ბაიხოვ ჩაის, საუკეთესო ხარისხის ჩაი იყო 1933... მოკრეფილი ნედლეულისაგან მზადდება. ფ-კის სადღეღამისო სიმძლავრეა 89,2 ტ ჩაი (1982). 1982 ფ-კამ გადაამუშავა 5366,8 ტ ჩაის ფოთოლი ფ-კა პროდუქციას აგზავნის სსრკ რესპუბლიკებში, აგრეთვე უნგრეთში, კუბაში, პოლონეთში, ბულგარეთსა და სხვა ქვეყნებში.

ჩაქვის ჩაის საცდელი ფაბრიკა, საქართველოს ჩაის მრეწველობის მეორე ... გადამამუშავებელი საწარმო, აშენდა 1936. ფ-კა უშვებს მწვანე აგურა ჩაის, რ-ის წარმოებისათვის გამოყენებულია ჩაის პირველადი გადამუშავების ფ-კებიდან მიღებული ნახევარფაბრიკატი (ლაოჩაი). ეს უკანასკნელი მიიღება შემოდგომა-გაზაფხულზე მოკრეფილი გაუხეშებული ჩაის ფოთლისაგან.

ფ-კა პროდუქციას აგზავნის სსრკ რესპუბლიკებში, აგრეთვე მონღოლეთში. 1982 ფ-კამ გამოუშვა 3,8 მლნ. მან. ღირებულების მწვანე აგურა ჩაი (3,7 ათ. ტ).

ჩაქვისწყალი, მდინარე ქობულეთის რ-ნში, ერთვის შავ ზღვას ჩაქვთან. სათავე აქვს მესხეთის ქედის ჩრდ.-დას. კალთაზე, 1295 მ სიმაღლეზე სიგრძე 25,2 კმ, აუზის ფართ. 176 კმ². საზრდოობს წვიმის, მიწისქვეშა და თოვლის წყლით. იცის წყალდიდობები მთელი წლის განმავლობაში საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 10,2 მ³/წმ.

ი. აფციაური.

ჩაქოხვა, ძველ ქართულ სამართალში — სიკვდილით დასჯის სახეობა. ჩ. ძეგლებში დამოწმებულია ადრინდ. ფეოდ. ხანიდან (მაგ., განაჩენები რ-იც... სამეფო ... ბარეთი... ... ბოროტმოქმედება ... კაცის სახელმწიფო ხელისუფლებაზე. ჩ. ცნობილი იყო მრავალი ხალხის სამართალში. მაგ. ებრ. სამართ. მიხედვით ჩ-ით სჯიდნენ მრუშობისათვის. ქვებით ჩაქოლვას ... ღმრთის წინაშე პირველად დანაშაულის ... შეწირულება.

წყარო: ...ქართული სამართლის ძეგლები, ... წიგნ. 1, თბ., 1963

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., თხზ., ტ. 7, თბ., 1984.

გ. ნადარეიშვილი.

ჩაქურა, ქართული საკაცო (სამამაცო) კოსტიუმის სახეობა გავრცელებული იყო უმთავრესად აჭარაში, გურიასა და ლაზეთში, ნაწილობრივ სამეგრელოსა და მესხეთში. შედგებოდა შემდეგი ელემენტებისაგან: ქულა, ზუბუნი, ელეჩი, მაუდის შარვალი, პერანგი, წინდები, საწვივეები, წინდები, ფეხსაცმელები, ყაბალახი, სარტყელი.

ქულა ტანზე მჭიდროდ მომდგარი, წელამდე ან ოდნავ უფრო გრძელი, წინ ბოლომდე გახსნილი ზედა სამოსი იყო, იკერებოდა ლურჯით ან რამდენიმე ლარით, მკერდზე ჰქონდა მამრები. ქულა სარჩულიანი იყო. ხშირად ქურქისებრ მოქარგული იყო ბუზმენტითა და ოქრომკედის გრეხილით. მის შესაკრავად იხმარებოდა შინ ნაქსოვი შალი, მაუდი და ხავერდი. ზუბუნი, რ-საც ქულის ქვეშ იცვამდნენ, აგრეთვე მოკლე, ტანზე მჭიდროდ მორგებული სარჩულდარჩეული და წინ მთლიანად ჩახსნილი სამოსი იყო. იკერებოდა ლურჯით ან ლილიებით. ჰქონდა ორი მკერდზე მიკერებული ჯიბე და მაღალი საყელო. ზუბუნზე ხანდახან იცვამდნენ ელეჩს. „ბეჭიანი" ანუ „ჩაქურა შარვალი" ძალზე განიერ უბიანი იყო. იკერებოდა საათავეში გაყრილი ლარით (ხვანჯრით). მეკვრისას შარვლის ზემო ნაწილი მრავალ ნაოჭს იყრიდა. მათ ჩაქურა ეწოდებოდა (აჭარულ-ჩაქურა). შარვლის ტოტები ზემოთ განიერი, ქვემოთ კი ვიწრო იყო. ტოტების ბოლოში მიკერებული ჰქონდა პაჭანგები (უზანგები) ანუ ფეხის გასაყრელები.

ჩ-ზე ჯერ ფართო სამკაული (ფერადი აბრეშუმის) სარტყელს შემოირტყამდნენ, შემდეგ მელყაიშს (ტყავისა ან გრეხილისაგან დამზადებული სარტყელი), რ-შიც გარჭობილი იყო ფიშტო (დამბაჩა) და ცხიმლაიში (სოხრილი, მოკლე სატევარი).

ლიტ.: მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის, ... ჯავახიშვილის საერთო რედ., ტ. 3, ნაკ. I — ტანისამოსი, თბ., 1983; Волкова Н. Г., Джавахишвили Г. Н., Бытовая культура Грузии XIX—XX веков: традиции и инновации, М., 1982; Народы Кавказа, т. 2, М., 1962.

ა. სოხაძე.

ჩაქუჩი, 1. დარტყმითი სამუშაოების შესასრულებელი ხელის იარაღი. შედგება საკუთრივ ჩ-ისა (თავისა) და სახელურისაგან ჩ-ს ამზადებენ ნახშირბადიანი ფოლადისაგან (0,4—0,6% C), თავის ორივე ბოლოს (საცემს) აწრთობენ. არის მრავალი კონსტრუქციის ჩ. (იხ. ნახ.). 2. ხელის მანქანა, რ-საც აქვს ელექტრული, პნევმატ., ან ჰიდრავ. ამძრავი.

ჩაღათაის ულუსი, საერთო სახელწოდება შუა აზიის იმ ოლქებისა, რ-ებიც 1224 დაყოფით შეადგენდა ჩინგიზ-ყაენის მეორე შვილის — ჩაღათაი-ხანის და მისი საგვარეულოს მემკვიდრეობით მამულს. მოიცავდა მავერანაჰრს, შვიდმდინარეთსა და კაშგარს; XIV ს. 40-იან წლებში ჩ. უ. დაიშალა 2 ნაწილად: მოგოლისტანი (შიდა მონღოლეთისა და კაშგარში) და თვით ჩაღათაის სახელმწიფო მავერანაჰრში, რ-ებიც ცოტა ხნის შემდეგ (მოგოლისტანის ნაწილთან ერთად) თემურიდების სახელმწიფოს შემადგენლობაში შევიდა.

ჩაღათაური ენა, შუა საუკუნეების შუა აზიის სალიტერატურო თურქული ენა. ჩამოყალიბდა აღმ. თურქების სალიტ. ენების საფუძველზე და თავისი განვითარების უმაღლეს საფეხურს მიაღწია კლასიკოსების — ალიშერ ნავოისა (1441—1501) და ზაჰირედინ მუჰამედ ბაბურის (1483—1530) შემოქმედებაში (თემურიდების პერიოდი). როგორც სალიტ. ნორმა, ფართოდ გავრცელდა თურქულენოვან სამყაროში და გარკვეული წვლილი შეიტანა მრავალი თურქ. ენის ფორმირებაში.

ლიტ.: Баскаков Н. А., Введение в изучение тюркских языков, 2 изд., М., 1969.

ი. შუთავაშვილი.

ჩაღათაი-ხანი (გ. 1242), მონღოლი ხანი, ჩინგიზ-ყაენის მეორე შვილი, მონაწილეობდა მამამისის მიერ ჩრდ. და ცენტრ. ზიის დალაშქვრაში. დაპყრობილი მიწების განაწილებისას საუფლისწულო მამული მიიღო შუა აზიის ოლქში (იხ. ჩაღათაის ულუსი). ქვეშევრდომებისაგან მოითხოვდა მონღ. კანონების მტკიცედ დაცვას.

ჩალმა, ისტორიული თემი თუშეთში მისი ერთ-ერთი ხევი (ყოფილი აღმ. ერთეული), მოიცავს გომეწრისა და პირიქითა ალაზნის ქვემო დინების მაღალ პლატოს და მჭანჭახოვანის ხევს. ჩ-ში შემავალი სოფლებია: ომალო (სასოფლო საბჭოს ცენტრი), შენაქო, დიკლო, ჩიღო, ნაბირ და სხვ. ახლანდ. ადმ.-ტერ. დაყოფით ჩ. ახმეტის რ-ნის ტერიტორიაზე.

ლ. მუსხელიშვილი.

ჩაჩავა ამირან ვლადიმერის ძე (დ. 20. IX. 1920, ქ. ფოთი), ქართველი საბჭ. რენტგენოლოგ-რადიოლოგი. მედ. მეცნ. დოქტორი (1967), პროფესორი (1969). საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1986). სკკპ წევრი 1942-იდან. 1951 დაამთავრა თბილ. სამედ. ინ-ტის სამკურნ. ფაკ-ტი. საბჭ.-ფინეთის (1939—40) და დიდი სამამულო ომის (1941—45) მონაწილე. მინიჭებული აქვს „ლენინგრადის საპატიო მოქალაქის" წოდება. 1965-იდან მუშაობს ექიმთა დახელოვნების თბილ. ინ-ტის რენტგენოლოგიის კათედრაზე (1975-იდან კათედრის გამგე). ჩ. შეისწავლა ახალი რენტგენოლოგიური მეთოდებისა და მედიკამენტების გამოყენებას სხეულის მოცემულებული ტრაქტის სხვადასხვა პათოლ. დიაგნოსტიკაში. სხვადასხვა დაავადების ზედაპირული რენტგენოლოგიური ... რენტგენოდიაგნოსტიკის ... დაჯილდოებულია სამამულო ომის I ხარისხის, დიდების III ხარისხის ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: Функция желтого пузыря в

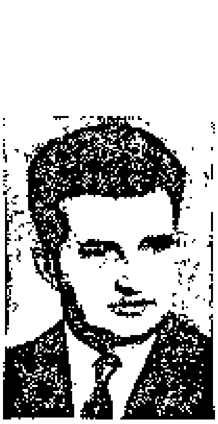

ნ. ჩაუშესკუ

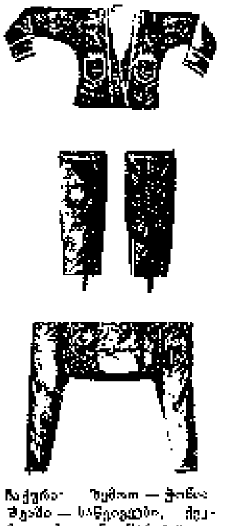

ჩაქურა: ზემოთ — ქულა, შუაში — საწვივეები, ქვემოთ — ბეჭიანი შარვალი.

ჩაქუჩი ჩაქუჩის ტიპები. საზეინკლო კაკუნა-სასერვისო (ა) და მჭედლური (ბ), გ — სამჭედლო, დ — სალესავი, ე — სარკინი, ვ — ხისა, ფურცლოვანი ლითონის გასასწორებელი, ზ — ლითონის ... ფურცლოვანი მასალისაგან ნაკეთობების საკეცი

рентгенологическом изображении при ду-феровой болезни, Тб., 1966

ჩაჩავა ვაჟა ნიკოლოზის ძე (დ. 20. IV. 1933, თბილისი), ქართველი პიანისტი-კონცერტმაისტერი, პედაგოგი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1984), კამერულ-ვოკალური მუზიცირების ერთ-ერთი მთავარი საქართველოში (1960—70-იანი წწ.). კონცერტებით გამოდიოდა მ. ამირანაშვილთან, ზ. სოტკილავასთან, ც. ტატიშვილთან, ლ. ჭყონიასთან, ნ. ანდღულაძესთან, თ. მეუნარგიასთან, ნ. ტუღუშთან, მ. ქასრაშვილთან, ი. შუშანიასთან ერთად. 1977-იდან მუდმივად თანამშრომლობს ე. ობრაზცოვასა და ი. არხიპოვასთან. მონაწილეობდა (როგორც აკომპანიატორი) ვოკალისტთა ბარსელონის (ესპანეთის საბ.), მონრეალის, მოსკოვის (ჩაიკოვსკის სახ.) საერთაშ. კონკურსებში არის საზ-ბა „ქართული მუსიკის მეგობრების" საპატიო წევრი. მ. გლინკის სახ. საკავშ. კონკურსზე მიიღო სპეციალური „საუკეთესო აკომპანემენტისათვის". ქონდა აქტ. საკონცერტო მოღვაწეობას სსრკ-ში და საზღვარგარეთის ქვეყნებში. 1977-იდან მოსკოვის კონსერვატორიის პედაგოგია. ნ. უგრეხელიძე.

ვ. ჩაჩავა

ჩაჩავა კონსტანტინე ვლადიმერის ძე (21 V. 1919, თბილისი, — 8 V. 1979, იქვე). ქართველი საბჭ. მეან-გინეკოლოგი. მედ. მეცნ. დოქტორი (1960), პროფესორი (1962), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წევრ-კორესპ. (1967), სსრკ მედ. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1974). სკკპ წევრი 1941-იდან. 1941 დაამთავრა მოსკ. ი. სეჩენოვის სახ. I სამედ. ინ-ტი. 1959—65 იყო საქ. სსრ ჯანდაცვის სამინისტროს მთავარი მეან-გინეკოლოგი. 1960-იდან ხელმძღვანელობდა განათლებისა ექიმთა დახელოვნების თბილ. ინ-ტის მეანობა-გინეკოლ. კათედრას, ერთდროულად, 1965-იდან ხელმძღვანელობდა, იყო პერინატალური მედ. და მეანობა-გინეკოლ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის (ამჟამად კ. ჩაჩავას სახელობისა) დირექტორი.

ჩ. შეისწავლიდა მეანობაში ელექტროფიზიოლ. კვლევის გამოყენების საკითხებს, დაამუშავა ნაყოფის პირდაპირი ელექტროკარდიოგრაფიის მეთოდი, რ-საც ფართოდ იყენებენ როგორც სსრკ-ში, ისე მის გარეთ, მიიღო ინფორმაცია მშობიარობის პროცესში ნაყოფის ტვინის სისხლის მიმოქცევის შესახებ, დაამუშავა გართულებული მშობიარობის დროს ნაყოფის კრანიოცერებრალური ჰიპოქსიის მეთოდი და სხვ. ჩ. იყო საქართვ. მეან-გინეკოლოგთა სამეცნ. საზ-ბის თავ-რე (1971—79). მიღებული აქვს 10 საავტორო უფლება. 1968 მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის, „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: Вакуум экстрактор в акушерстве, Тб., 1962, Реоэнцефалография плода и новорожденного, Тб., 1969

კ. ჩაჩავა

ჩაჩავა მიხეილ კონსტანტინეს ძე [16 (28). XI. 1902, ახლანდ. ლანჩხუთის რ-ნი,— 14. VI 1983, თბილისი], ქართველი საბჭ. ქირურგი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1937), პროფესორი (1944), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წევრ-კორესპ. (1964), გ. ჩუბაბიძის მოწაფე. 1928 დაამთავრა თსუ-ის სამკურნ. ფაკ-ტი. 1944—80 იყო თბილ. სამედ. ინ-ტის სამკურნ. ფაკ-ტის ჰოსპიტალური ქირურგ. კათედრის პროფესორი, 1950—68 განაგებდა პედიატრიული და სანიტ.-ჰიგიენის ფაკ-ტების ჰოსპიტალური ქირურგ., 1968—74 კი სამკურნ. ფაკ-ტის ზოგადი ქირურგ. კათედრას. შეისწავლიდა შინაგანი ორგანოების, აგრეთვე ძვალსახსრის ტუბერკულოზის ქირურგ. მკურნალობის საკითხებს; დანერგა საქართველოში ზოგიერთი ქირურგ. ოპერაცია. ქართ. ენაზე შეადგინა კურსი (1963, 1964, 1966) და ზოგადი (1977) ქირურგ. სახელმძღვანელოები. 1985 ლანჩხუთის რ-ნის საავადმყოფოს მიენიჭა ჩ-ს სახელი. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის, „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით.

ლიტ.: გული და ქირურგია, თბ., 1961 (თანაავტ. ლ. ჩაჩავა); კანის გადანერგვა, თბ., 1964; ცისტოლოგიის დაავადების ქირურგიული მკურნალობა, თბ., 1961; Непроходимость желчных кишк, Тб., 1975 (თანაავტ.).

ნ. ჩაჩანიძე

ჩაჩავა ნიკოლოზ ვლადიმერის ძე (26. VI. 1901, ქუთაისი, — 14. VIII. 1974, თბილისი), ქართველი საბჭ. პოეტი. სკკპ წევრი 1945-იდან. „ფუტურისტ-ლეფელების" ლიტერატურული დაჯგუფების ერთ-ერთი მოთავე. ალმანახ „ლიტერატურა და სხვა" (1924) რედაქტორი, გაზ. „დროშის" (1926—26) თანარედაქტორი. 1934—61 მუშაობდა ქართ. ჟურნალ-გაზეთების („ლიტერატურული გაზეთი", „ჩვენი თაობა", „დროშა") რედაქციებში. ძირითადი პოეტური კრებულები: „სიცოცხლის ფურცლები" (1950), „სადაც გმობილებარ" (1966), „ცისა და მიწის", „რაც გამიცდია" (თბილ. 1962), „ამ ქვეყანაზე" (1964), „ლექსები" (1967), „ამ თაობიდან იმ თაობამდე" (1971), „მე ისევ ვცოცხლობ" (1976). ჩ-ს წვლილი მიუძღვის საყმაწვილო ლიტ-რის განვითარებაში. მისი საბავშვო ლექსები, პოემები და პიესები მრავალგზის გამოიცა ცალკე წიგნად („რატომ ვერ აგემა ჩიკვი კარგ ბუდეს", 1945; „ყველა მოსწავლეს უნდა იცოდეს", 1947; „ზანგი გოგონა", 1951; „საბავშვო ლექსები", 1958; „ვითამაშოთ ერთად", 1966; „ზარბაზნის ბიჭის ამბავი", 1971, „მზეო ამოდი, ამოდი", 1975 და სხვ.). დაჯილდოებულია ბავშვთა კოპ გოგებაშვილის მედლით (1972). რ. კვერენჩხილაძე.

ჩაჩანიძე ნოდარ გრიგოლის ძე (დ. 27. X 1929, ქ. ქუთაისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1980). 1954 დაამთავრა რუსთაველის სახ. სახელმწ. თეატრ. ინ-ტი. 1955—57 იყო საქართვ. ფილარმონიის მსახიობი. 1967-იდან ა. წერეთლის სახ. ქუთაისის სახელმწ. თეატრის მსახიობია. ასრულებს სხვადასხვა ხასიათის როლებს: მ. ე. ალხაზიშვილი· საბა (გ. ხუხაშვილის „ჯვრიანები კაცისა"), ხარიტონი (პ. კაკაბაძის „კოლმეურნის ქორწინება"), კირილე, ტიტე ქამუშაძე (დ. კლდიაშვილის „სამანიშვილის დედინაცვალი", „ქამუშაძის გაჭირვება"), ქამთაბერი (გ. ჯავახიშვილის „ჯამთაბერის ასული"), გოროდნიჩი (გოგოლის „რევიზორი"), ნოდარი (ა. ბელიაშვილის „მეთევზეს"), გოცირგი (რ. თაბუკაშვილის „რაიკომის მდივანი") და სხვ. გადაღებულია ფილმებში: „სამანიშვილის დედინაცვალი" (კირილე), „მამა ქეშია" (მამა) და სხვ. მ. ტყეშელაძე.

რ. ჩაჩანიძე

ჩაჩანიძე რომან (რაჟდენ) ილარიონის ძე (დ 26. V. 1926, სოფ. მეჯრიეთი, ახლანდ. ქუთაისის საქალაქო საბჭოს ტერიტ.), ქართველი საბჭ. მწერალი. სკკპ წევრი 1952-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ისტ. ფაკ-ტი (1950). მოთხრობათა პირველი კრებ. „თეთრი ხომალდი" გამოიცა 1952. გამოქვეყნების რომანები „გზა ნავსადგურისაკენ მიდის" (1964), „ლურჯი წიგნი" (წიგნ. 1—2, 1977—79), „წითელი წვიმა ნილოსზე" (წიგნ 1, 1986), ფანტასტ. მოთხრობები „ჩაძირული კუნძული" (1967), „ამინოდის დაქცევა" (1976); მხატვრულ-დოკუმენტური მოთხრობები „თამამოდ ათასი კილომეტრი წყალზე" (1969), „პამაგრი" (1975); მოთხრობების კრებ. „ოცვანის ლეგენდები" (1982) და სხვ. ჩ-ის ცალკეული თხზულებანი თარგმნილია რუს., უკრ., სომხ., აზერბ., რუმინ., ენებზე.

ჩაჩიბაია არჩილ ესტატეს ძე (დ. 9 V. 1909, სენაკი, ახლანდ. ქ. ცხაკაია), ქართველი საბჭ. მწერალი, ლიტერატურათმცოდნე ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1968), პროფესორი (1971), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1979) სკკპ წევრი 1942-იდან გამოქვეყნების მოთხრობები (კრებ. „მოთხრობები", 1948; „მწყემსებლები", 1953; „მლეჩიე ტალღებში", 1955, „მზე, ღიმილი და სიყვარული", 1964; „ბნელი კლდეების ხეობაში", 1965; „წამალა", 1971), რომანი „გმირები" (1937), აგრეთვე გამოკვლევები ქართ. ლიტ. სწავლების მეთოდიკის, ქართ. საბავშვო ლიტ-რის საკითხებზე („ქართული კლასიკური და თანამედროვე მწერლობის სწავლების საკითხები", 1968; „ქართული საბავშვო ლიტერატურა", 1978; „თანამედროვეობა, მწერალი და მოზარდი თაობა", 1984 და სხვ.).

ჩაჩიკაშვილები, ქართველ კალიგრაფ-მწერალთა ოჯახი. მოღვაწეობდნენ XVIII—XIX სს-ში. ნ ი კ ო ლ ო ზ მ ღ ვ დ ე ლ ი (დ.-წ. უცნობია,—1810), მისი ვაჟები კ ი რ ი ო ნ ე ჰ ა ნ ე კ ი რ ი ლ ი ლ ი ს ი და თ ო მ ა. ნიკოლოზი თავის ერთ-ერთ ცნობილ „მწერალთაგანი" იყო. გადაწერილი აქვს უშეტესად სას. შინაარსის წიგნები: კურთხევანი 1768 წლისა (ხელნაწ. ინ-ტი, A—1465), თვენი მეტრეველა 1802 წლისა (A—1321); კურთხევანი 1760 წლისა (A—466); აგრეთვე საერო შინაარსის წიგნები: მსოფლიო ისტორია 1769 წლისა (A—687), წიგნი ისტორია — ზნეობრივი არაკების კრებული, 1793 წლისა (A—1168). 1774—79 შეადგინა და თავისი ხელით გადაწერა საღვთისმეტყველო და სამეცნიერო თხზულებების (შაჰნამე, ბააბიანი, ყარამანიანი, ბარამიანი, ბარამგურიანი, ჩარდარვეშიანი, თამარიანი და სხვ.) დიდი კრებული (A—858, 860, 999). წერდა მხედრულად და ნუსხურად.

ჩაჩნები, ქ ე შ ი ა ზ ი, ხალხი სამხრ. რუსეთის ან ჩრდილ. კავკასიის რ-ნში (ყოფილ საბჭოთა კავშირის), მდ. თერგისა (ალმოსავლეთის ფრთის ატაქი) ნაპირებზე, ზ.დ. 1020 მ, ჩრდილოეთიდან 14 კმ, ტერიტორიული (ყოფილი რუსეთის სადგ.) 20 კმ. ბუყმარის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რკინიგზ. სადგური ყოფილ ქანში (1,5 კმ)

ჩაჩნეთი (საკ. სახელწ. — ნ ო ხ ჩ უ ო), ჩრდ. კავკასიაში, ძირითადად ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ცენტრ. და აღმ. რ-ნებში და დაღესტანში ხასავიურტის რ-ნში მცხოვრები ხალხი. საერთო რაოდ. სსრკ-ში 756 ათ. კაცი (1979, აღწერა). ლაპარაკობენ ჩაჩნურ ენაზე. მორწმუნენი სუნიტი მუსლიმანები არიან. განეკუთვნებიან ჩრდ. კავკ. ძირძველ მოსახლეობას თავდაპირველად ჩ. მთაში ცხოვრობდნენ, იყოფოდნენ დამოუკიდებელ ტეიპ. ჯგუფებად. XV—XVI სს-ში დაიწყეს დაბლობში დასახლება, მდ. თერგისა და მისი შენაკადების — სუნჯისა და არღუნის ველზე დაბლობში მისდევენ მიწათმოქმედებას. მთაში — მესაქონლეობას განვითარებულია ხელოსნობა — ნაბდის დამზადება, ტყავის დამუშავება, მეთუნეობა და სხვ. ჩ-ის ისტ., მეურნ., კულტ შესახებ იხ. აგრეთვე სტ. ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ავტონომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა.

ჩაჩნეთი, იხ. *ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ავტონომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა* (ისტ. ნარკვევი).

ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ავტონომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა, ჩ ა ჩ ნ ე თ-ი ნ გ უ შ ე თ ი, შედის რსფსრ-ში. შეიქმნა როგორც ავტონ. ოლქი 1934 წ. 15 იანვარს; გარდაიქმნა ასსრ-დ 1936 წ 5 დეკ. მდებარეობს კავკასიონის ჩრდ. კალთაზე (აღმ. ნაწილში), მის მიმდებარე ჩაჩნეთის ვაკესა და თერგ-კუმის დაბლობზე ფართ. 19,3 ათ. კმ² მოსახლ. 1213 ათ. კაცი (1985), აქედან 42% ქალაქში ცხოვრობს. დედაქალაქი — გროზნო. რესპუბლიკაში 14 რ-ნი, 5 ქალაქი და 4 დაბაა.

ჩ.-ი. ასსრ სოციალ. საერთო-სახ. სახელმწიფოა, მოქმედი კონსტიტუცია მიიღო ჩ.-ი. ასსრ VI მოწვევის უმაღლესი საბჭოს რიგგარეშე VIII სესიამ 1978 წ. 26 მაისს სახელმწ. ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოა ერთპალატიანი უმაღლესი საბჭო, რ-საც ირჩევს თავის მუდმივმოქმედ ორგანოს — ჩ.-ი. ასსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმს. უმაღლესი საბჭოს მი-

სახლ. ირჩევს 5 წლით. სახელმწ. ხელისუფლების უმაღლესი აღმასრ. და განმკარგულებელი ორგანოა მინისტრთა საბჭო (მთავრობა), რ-საც ქმნის ავტონ. რესპ. უმაღლესი საბჭო. სახელმწ. ხელისუფლების ადგილ. ორგანოებია სარაიონო, საქალაქო, ქალაქის რ-ნების, სადაბო და სასოფლო სახ. დეპუტატთა საბჭოები, რ-ებსაც ირჩევს მოსახლ. ორ-ნახევარი წლით. სსრკ უმაღლესი საბჭოს ეროვნებათა საბჭოში ჩ.-ი. ასსრ წარმოდგენილია 11 დეპუტატით.

ბუნება. რესპ. სამხრ. საზღვრის გასწვრივ გადაჭიმულია *კავკასიონი ქედი*, რ-ზეც აღმართულია ტებულოს მთა (4495 *მ*) და დიკლოსმთა (4285 *მ*); ჩრდ.-ით მას გაუყვება *კლდოვანი ქედი*, საძოვრების *ქედი* და *შავი მთები*, უფრო ჩრდ.-ით მდებარეობს ჩაჩნეთის ვაკე; ჩრდ. ნაწილი უკავია *თერგ-კუმის დაბლობს*, ცს. ნაწილში *თერგ-სუნჯის მაღლობია*.

ჩრდ. ნაწილში ჰავა კონტინენტურია, თერგ-კუმის დაბლობზე იანვ. საშ. ტემპ-რაა −3°C, ივლ. 25°C, ნალექები 300—400 *მმ* წელიწადში. ჩაჩნეთის ვაკეზე იანვ. საშ. ტემპ-რაა −4°C, ივლ. 24—22°C, ნალექები 400—600 *მმ* წელიწადში; მთაში იანვ. საშ. ტემპ-რა −5°C-იდან (დაბალმთიანეთში) −12°C-მდე (მაღალმთიანეთში), ივლ., შესაბამისად, 21°C და 8°C. ნალექები 600—1200 *მმ* წელიწადში.

თითქმის ყველა მდინარე თერგის აუზს განეკუთვნება. უდიდესი მდ-ებია თერგი, სუნჟა, არღუნი, ასა. მდ-ებს იყენებენ სარწყავად. ვაკეზე უმთავრესად შავმიწა ნიადაგია, მთაში — მთა-ტყისა და მთა-მდელოს. ვაკის სტეპებს ენაცვლება ფართოფოთლოვანი ტყე (წიფელი, რცხილა, მუხა), უფრო ზევით — სუბალპ. და ალპ. მდელოები. სტეპსა და ტყესტეპში ბინადრობს მელა, მგელი; ფრინველებიდან ბინადრობს ხოხობი, გარეული იხვი, ბატი. მდინარეთა ხეობებში — კავკ. ირემი; მთაში გვხვდება თეთრყელა და ტყის კვერნა, მურა დათვი, გარეული ღორი, ჯიხვი, შველი, ტყის კატა, მგელი, არჩვი, მაჩვი. ტერიტორიაზე 3 ნაკრძალია.

მოსახლეობა. რესპუბლიკაში ცხოვრობენ ჩაჩნები (611 ათ. კაცი, 1979, აღწერა), ინგუშები (135 ათ.), რუსები (336 ათ.), დაღ. ხალხები (ყუმუხები, ნოღაელები, ხუნძები, ლაკები, დარგუელები და სხვები —22 ათ.), სომხები (15 ათ.), უკრაინელები (12 ათ.) და სხვ.

მოსახლ. 1940-იდან 1985-მდე 1,6-ჯერ გაიზარდა. სიმჭიდროვე — 63 კაცი 1 კმ²-ზე (1986) უმეტესად დასახლებულია მთისპირა ვაკე. ქალაქის მოსახლ. წილი 19%-იდან (1926) გაიზარდა 42%-მდე (1985). გროზნოს (393 ათ. მცხ., 1986) გარდა ყველა ქალაქი (გუდერმესი, მალგობეკი, ნაზრანი, არღუნი) შექმნილია საბჭ. ხელისუფლების წლებში.

ისტორიული ნარკვევი. ჩ.-ი. ტერიტ. დასახლებული იყო ჯერ კიდევ პალეოლითის ხანაში. ბრინჯაოს ეპოქაში მეურნ. საფუძველს შეადგენდა მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება, საზ. წყობა კი პირველყოფილ-თემური იყო. ამ ხანის დასახლებული აღინიშნებოდა კავშირი სკვითებთან, ამიერკავკასიასა და წინა აზიასთან. ადრინდ. შუა საუკუნეებში ჩ.-ი.-ის უმეტესი ნაწილი შედიოდა ადრინდ. ფეოდ. სახელმწ. გაერთიანება — ალანიაში (იხ. ალანები). ჩაჩნებისა და ინგუშების პირდაპირი წინაპრები სახლობდნენ მთებში, სადაც მიმდინარეობდა პირველყოფილ-თემური წყობილების რღვევა. XIII ს-ში განიცადა მონღოლთა გამანადგურებელი თავდასხმები. XIV ს-ში შემოიჭრა თემურ-ლენგი.

X ს. შემდეგ ჩ.-ი.-ში დაიწყო ქრისტიანობის გავრცელება საქართველოდან. XVI ს. მიწურულს ფეხი მოიკიდა დაღესტნიდან შემოსულმა მუსლიმანობამ, რ-იც XIX ს. I ნახევარში გაბატონებული რელიგია გახდა.

XVIII ს. დამდეგიდან ნოხჩუოს ტომის ქეთნ. სახელწოდებად თანდათანობით დამკვიდრდა ჩაჩნები (აულ ჩეჩენიდან), ხოლო XIX ს. II ნახევრიდან ღალღაის (ღლიღვები) ტომის სახელწოდებად იქცა ინგუშები [აულ ანგუშტიდან (ინგუში)].

1722 სპარს. ლაშქრობისას ჩაჩნეთში იყო პეტრე I. ამიერიდან მოგოლებული დაიწყო ჩაჩნებისა და ინგუშების (განსაკუთრებით დაბლობში მცხოვრებთა) კულტ. და ეკონ. კავშირი რუსეთთან. 1810 ინგუშებმა ნებაყოფლობით მიიღეს რუს. ქვეშევრდომობა. მათი მიწების კოლონიზაცია არ მომხდარა. ცარიზმის კოლონ. პოლიტიკამ გამოიწვია ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის ზრდა. ჩრდ. კავკასიის სამხ. კოლონიზაციის გაძლიერებამ გამოიწვია მთიელთა მოძრაობა ღაზი-მაჰომედის, ჰამზატ-ბეგისა და შამილის წინამძღოლობით (იხ. *კავკასიის ომები 1817—64*). 1859 შამილის კაპიტულაციის შემდეგ ჩაჩნეთი მთლიანად და საბოლოოდ შევიდა რუს. შემადგენლობაში. რამაც ხელი შეუწყო ქვეყნის ეკონ. და კულტ. განვითარებას XIX ს. ბოლოს გაჩნდა სამრეწ. საფაბრიკო მეურნეობა, გაიყვანეს რკინიგზა, დაიწყეს ნავთობის მოპოვება გროზნოში, განვითარდა მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა.

1900-იანი წწ. დამდეგს გროზნოში ჩამოყალიბდა ს.-დ. წრეები, ხოლო 1903 ჩამოყალიბდა ბოლშევიკური ორგანიზაცია. ქალაქის პროლეტარიატი აქტიურად მონაწილეობდა 1905—07 რევოლუციაში.

თებ. რევ. შემდეგ, 1917 წ. 4 (17) მარტს, გროზნოში შეიქმნა დროებითი მთავრობის ხელისუფლების ორგანო. 26 ოქტ. (8 ნოემბ.) ქალაქში გამოცხადდა საბჭ. ხელისუფლება.

საბჭ. ხელისუფლების დამყარებას ჩ.-ი.-ში თან ახლდა მძაფრი კლასობრივი ბრძოლა. კონტრრევოლუციის ძალაშებმა საბჭოების წინააღმდეგ მშრომელებმა ბოლშევიკების ხელმძღვანელობით 1920 მარტის ბოლოს საბოლოოდ აღადგინეს საბჭ. ხელისუფლება. მშრომელთა ბრძოლას სხვადასხვა დროს ხელმძღვანელობდნენ ს. კიროვი და გ. ორჯონიკიძე. 1921 წ. 20 იანვ. ჩ.-ი. შევიდა მთიანეთის ასსრ-ში. 1922 წ. 30 ნოემბ. შეიქმნა ჩაჩნეთის, ხოლო 1924 წ. 7 ივლ. ინგუშეთის ავტ. ოლქი რსფსრ შემადგენლობაში. რ-ებიც 1934 წ. 15 იანვ. გაერთიანდნენ ჩ.-ი.-ის ავტონ. ოლქში. 1936 წ. 5 დეკ. ავტონ. ოლქი გადაიქცა ასსრ-დ (რსფსრ შემადგენლობაში).

ომამდელი ხუთწლედების პერიოდში ძირფესვიანად შეიცვალა რესპ. მრეწვ. და სოფლ. მეურნ. სახე. წარმატებით ჩატარდა კოლექტივიზაცია.

საბჭ. ხელისუფლების წლებში ავტ. რესპუბლიკაში ჩამოყალიბდა ფორმით ეროვნ. და შინაარსით სოციალ. კულტურა. 1923—25 შეიქმნა დამწერლობა ჩაჩნურ და ინგუშურ ენებზე. ჩამოყალიბდა ეროვნ. ინტელიგენცია.

დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს რესპ. მშრომელები აქტიურად ეხმარებოდნენ ფრონტს. 1942 შემოდგომაზე რესპ. დას. ნაწილში შეიჭრნენ გერმ. ფაშისტთა ჯარები. 1943 იანვ. საბჭ. ჯარებმა ეს ტერიტ. გაათავისუფლეს. ჩაჩნები და ინგუშები იბრძოდნენ ფრონტებზე, მონაწილეობდნენ პარტიზ. ბრძოლებში. ათასობით კაცი დაჯილდოვებულია ორდენებითა და მედლებით. 36 კაცს მიანიჭეს საბჭ. კავშირის გმირის წოდება. 1944 ჩ.-ი. ასსრ გააუქმეს; 1957 წ. 9 იანვ. სსრკ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის ბრძანებულებით ჩაჩნი და ინგუში ხალხის ეროვნ. ავტონომია კვლავ აღდგა.

სახ. მეურნ. განვითარებაში მიღწეული წარმატებისათვის 1966 რესპუბლიკა დაჯილდოვდა ლენინის ორდენით, 1972 — ოქტ. რევ. და ხალხთა მეგობრობის ორდენებით, 1982—შრომის წითელი დროშის ორდენით.

სახალხო მეურნეობა. ჩ.-ი. შედის ჩრდ. კავკ. ეკონ. რ-ნში. რესპუბლიკაში მაღალგანვითარებული მრეწვ. და მრავალდარგიანი სოფ. მეურნეობაა.

მრეწვ. ძირითადი დარგებია ნავთობის მოპოვება, ნავთობგადამუშავება და ნავთობქიმია, აგრეთვე ენერგეტიკა. მანქანათმშ. (ნავთობმომპოვებლობა, ელექტრო- და სამედ. ინსტრუმენტები და სხვ.) განვითარებულია საშენ მასალათა (ცემენტი და სხვ.) წარმოება, კვების (ხორცის, რძის, შაქრის, ღვინის, კონსერვების), ტყისა და ხე-ტყის გადამამუშ. მრეწველობა.

სოფ. მეურნ. სპეციალიზებულია ხილისა და ბოსტნეულის წარმოებაზე. 1984 მთლიანმა პროდუქციამ შეადგინა 373,1 მლნ მან., ნათესმა ფართობმა მეურნ. ყველა კატეგორიაში — 453,9 ათ. ჰა. 1984 სახელმწიფოს მიჰყიდეს (ათ. ტ): 193,3 შაქრის ჭარხალი (ხაფაბრიკო), 6,7 მზესუმზირა, 11,1 კარტოფილი, 100 ბოსტნეული, 72,4 ხილი და კენკრ. ვითარდება წმინდამატყლიანი მეცხვარეობა, ხორცის-სარძეო მეცხოველეობა, მეფრინველეობა 1986 წ. 1 იანვ. იყო (ათ. სული): მსხვ. რქ. საქონელი — 174,8 მ. შ. ძროხა — 55,6; ღორი — 107,0 ცხვარი და თხა—604,8, ფრინველი— 2792,8 ათ. ფრთა.

რესპ. ტერიტორიას კვეთს სარკინიგზო მაგისტრალი დონის როსტოვი—ბესლანი—ბაქო და სარკინიგზო ხაზი პროხლადნაია—მოზდოკი—ასტრახანი, აგრეთვე ავტოსტრადა მოსკოვი—ბაქო ქ. გროზნო ავიახაზებით უკავშირდება მოსკოვს, სოჭს, დონის როსტოვსა და სხვა ქ-ებს. განვითარებულია მილსადენი ტრანსპორტი.

ჩ.-ი. აწვდის სსრკ სხვა რ-ნებს ნავთობგადამუშავების, ქიმ. ინდუსტრიის, მან. ქანათმშ. და სხვა პროდუქტებს. შემოაქვთ ქვანახშირი, ლითონი, ზოგიერთი საშენი მასალა, ნავთობი, აირი და სხვ.

სამეურნეო და კულტ. მშენებლობის პროგრამის წარმატებით შესრულების შედეგად განუხრელად მაღლდება ხალხის მატერ. კეთილდღეობა, 1984 აშენდა საცხოვრ. სახლები, რ-თა საერთო ფართობია 268,0 ათ. მ², სკოლები (3136 ადგილი), სკოლამდელი დაწესებულებები (690 ადგილი).

სახალხო განათლება. 1914/15 სასწ. წელს რესპ. ტერიტორიაზე სულ 153 ზოგადსაგანმან. სკოლა (12,8 ათ. მოსწ.) იყო, საშ. სპეც. და უმაღლესი სასწავ-

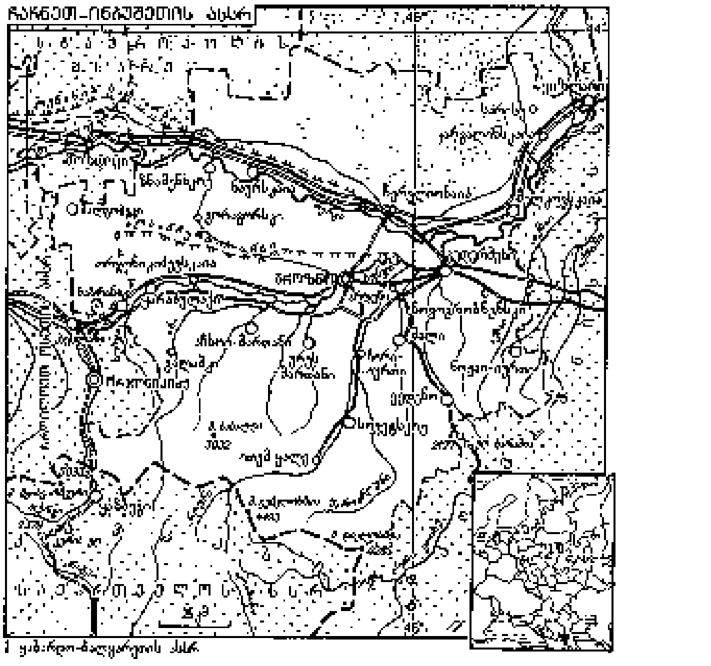

1 ყაბარდო-ბალყარეთის ასსრ

ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ასსრ

ინგუშური ქუდი ქალიშვილისათვის ხავერდი, ბაცი, ქარგვა და ოქრომკედისა ნაქარგი

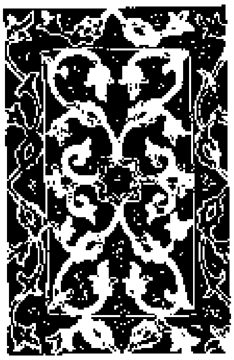

ჩაჩნური ქეჩის ხალიჩა XX ს. I ნახევარი

მ ჩახიევა

ლუბლიები არ არსებობდა 1984 წ. 320-ზე მეტ სკოლამდელ დაწესებულებაში იყო 31 ათ. აღსაზრდელი, ყველა სახის 560-ზე მეტ ზოგადსაგანმან. სკოლაში სწავლობდა 300 ათ.-მდე მოსწ., 29 პროფტექ. სასწავლებელში — 15 ათ. მოსწ., 2 უმაღლეს სასწავლებელში (ჩაჩნ.-ინგ. უნ-ტში და ნავთობის ინ-ტში, ორივე გროზნოში) — 11,7 ათ სტუდენტი

რესპუბლიკაში ყველა სამეცნ.-კვლ. დაწესებულება შეიქმნა საბჭ. ხელისუფლების წლებში. სამეცნ. მუშაობა წარმოებს უმაღლეს სასწავლებლებშიც

1984 მუშაობდა 466 მასობრივი ბ-კა (6 მლნ-ზე მეტი ცალი წიგნი და ჟურნალი). გროზნოში 2 მუზეუმია (ჩაჩნ.-ინგ. მხარეთმცოდნეობისა და სახვ. ხელოვნ.), 401 საკლუბო დაწესებულება, 41 სკოლისგარეშე დაწესებულება.

რესპუბლიკაში ყოველწლიურად გამოდის 200-ზე მეტი დასახელების წიგნი და ბროშურა, რ-თა საერთო ტირაჟია 1,6 მლნ. რესპ. გაზეთებია: „ლენინან ნეკ" („ლენინური გზა", 1928-იდან, ჩაჩნურ ენაზე); „სერდალო" („სინათლე", 1923-იდან, ინგუშურ ენაზე); რადიომაუწყებლობა მიმდინარეობს ჩაჩნურ, ინგუშურ და რუს. ენებზე. იღებს საკავშ. რადიოს I პროგრამას და „მაიაკის" გადაცემებს. ტელევიზიის გადაცემები 2 პროგრამითაა

ლიტერატურა. ჩაჩნებისა და ინგუშების — ერთი მონათესავე ენისა და ერთიანი ისტ. ბედის მქონე ხალხების ლიტ-რა მჭიდრო ურთიერთკავშირში ვითარდება. მათი ზეპირსიტყვიერება შორეულ წარსულში იღებს სათავეს. დამწერლობითი ლიტ-რა აღმოცენდა ოქტ. რევ. შემდეგ.

ჩაჩნური ლიტ-რის ფუძემდებელია ს ბადუევი (1904—1943), ავტორი პირველი ბეჭდური მხატვრული ნაწარმოებისა (მოთხრ. „შამილი", 1925), პირველი რომანისა („ფურტმათი", 1930) და პირველი პიესებისა. 30-იან წლებში მოთხრობებს და პიესებს აქვეყნებდა შ. აისხანოვი (1907—1937), პიესებსა და პოემებს — ნ. მუზაევი (დ 1913). აღსანიშნავია ა მამაკაევის (1910—1973) ლექსები, ლათ ანბანის საფუძველზე პირველი ჩაჩნური ანბანის (1927) შემქმნელის ხ. ოშაევის (1898—1977) ნარკვევები და პიესები, ს. არსანოვის (1889—1968) ისტ. რომანი „[illegible]" (1930). 40-იან წლებში გამოქვეყნდა ა. მამაკაევის პატრ. პიესები, ნ მუზაევის, მ სულაევის ლექსების კრებ. 50-იან წლებში ალმა-ათაში გამოიცა ჩაჩანი მწერლების კოლექტ. კრებ „მეგობრობა", აგრეთვე ა მამაკაევის, მ. მამაკაევის, რ. ახმატოვას (დ. 1928) ლექსების კრებულები. 60—70-იანი წწ. პოეზიაში შემოიტანა ტრად. თემები სამოქალაქო-პატრ., ლირ., შრომის, ზნეობრივი აღზრდის, ისტ წარსულისა.

ინგუშური ლიტ-რის პირველი ბეჭდური ნაწარმოებია ზ მალსაგოვის (1894—1935) პიესა „ქალიშვილის მოტაცება" (1923) 30-იან წლებში სამწერლო ასპარეზზე გამოვიდნენ პოეტები ჰ ოზდოევი (1910—1964), ჯ იანდიევი (დ 1916), ა. თხუგოვი (1902—1937) და სხვ პროზაიკოსები ა გორგოევი (1896—1940), ი ბაზორკინი (დ. 1911). სამამულო ომის წლებში (1941—45) პატრ. და ანტიფაშისტურ ლექსებს აქვეყნებდნენ ჯ. იანდიევი, მ. ხაშაგულგოვი (1904—1977), ხ. ოსმიევი (დ. 1909) და სხვ.

60-იან წლებში განვითარდა პროზა, განსაკუთრებით მოთხრობის ჟანრი. პირველი ინგუშური რომანის ავტორია ს. ჩახქიევი (დ. 1938; „ოქროს სვეტები", 1966). ი ბაზორკინის ისტ. ეპოპეა „საუკუნეთა წყვდიადიდან" (1968) მოიცავს ინგუშთა ხალხის ცხოვრების 100 წლის პერიოდს. რომანებს წერენ აგრეთვე ა. ბოკოვი (დ. 1924), მ ძლიევი (დ. 1929) ინგუშურ დრამატურგიას 20-იან წლებში ჩაეყარა საფუძველი (ზ. მალსაგოვი, ჰ მურთაზალიევი) ლიტმცოდნეობა და სალიტ. კრიტიკა ვითარდება ორივე ხალხის მჭიდრო ურთიერთკავშირში, რაც აისახა საერთო წიგნში „ჩაჩნურ-ინგუშური ლიტერატურის ნარკვევი" (1963).

ხელოვნება. მხატვრული კულტურის უძველესი ძეგლები ჩ.-ი-ის ტერიტორიაზე ძვ. წ. III—I ათასწლ. მიეკუთვნება (მტკვარ-არაქსის, ყობანის, მაიკოპის კულტ., ჩრდ. კავკასიის კულტ და სხვ. კულტ ძეგლები). სკვითურ-სარმატული ხანა (ძვ. წ. VII ს. — ახ წ. IV ს.) წარმოდგენილია ცხოველური სტილით, ალანთა ეპოქა (VIII—XIII სს) — კატაკომბური სამარხებით. ქრისტ. ხანაში აშენდა ტაძრები. ხუროთმოძღვრების დამახასიათებელი ნიმუშია, ტკობა-ერდი (სოფ. ხაირახის მახლობლად). ჩ.-ი-ის მთიან რ-ნებში უხვად გვხვდება ქვით აგებული თავდაცვითი კოშკები, საცხოვრ. და სამარხი კომპლექსები (XIV—XVIII სს. ხუროთმოძღვრული კომპლექსები სოფ. ეგიკალში, ერზიში და სხვ.). სოფლები ტრადიციულად იყო შეფენილი მთის ციცაბო ფერდობებზე. მათ მახლობლად განლაგებული იყო აკლდამები და საკულტო სტელები (ცოი-ფედეს „მკვდართა ქალაქი" სოფ. მალხისტასთან. XI—XVIII სს.) თითქმის ყველა სოფელს ჰქონდა სამლოცველო. ბარში გავრცელებული იყო 1 ან 2-სართულიანი მრავალოთახიანი, ტერასებიანი სახლები, ბარში — გალავნით გარშემორტყმული კრამიტის სახურავიანი სამანის (მოჯგვილებითი აგურის) სახლები.

ხალხ დეკორ.-გამოყენებითი ხელოვნ. ძველთაგანვე განვითარებული იყო ქვისა და ხეზე კვეთა, ლითონის მხატვრული დამუშავება, საიუველირო ნაკეთობანი, ნაბდების დამზადება, ხალიჩების ქსოვა, ქარგვა და სხვ

ოქტ. რევ. გამარჯვების შემდეგ დაიწყო ქ. გროზნოს რეკონსტრუქცია და განაშენიანება, გაფართოვდა და მაღლდება მრავალსართულიანი ინდუსტრ. მშენებლობა. 1939 შეიქმნა გროზნოს, 1967-იდან სარკ არქიტექტორების ჩაჩნ.-ინგ განყ-ბა. თანამედროვე სახვით ხელოვნებაში გავრცელებულია ისტ. და ყოფითი ჟანრი, პეიზაჟი, პორტრეტი, ქანდაკება, წიგნის გრაფიკა, თეატრ.-დეკორ. ხელოვნება 1939 შეიქმნა ჩ.-ი. ასსრ საბჭ მხატვართა კავშირი (1968-იდან ჩ.-ი. ასსრ მხატვართა კავშირი)

ჩაჩნებისა და ინგუშების მუსიკას ბევრი რამ აქვს საერთო. მუს. ფოლკლორისათვის დამახასიათებელია დიატონური წყობა ხალხ მელოდიები ჟანრულად მრავალფეროვანია გვხვდება პერიოდულ-ეპიკური სიმღერები — ილი, ილეში (სიმღერა რეჩიტატივის ფორმით), რ-საც მამაკაცები ასრულებენ. მამაკაცთა საგუნდო სიმღერის განსაკუთრებული ხაზმა (2 და 3-ხმიანი), ქალთა სიმღერებია ეშარში, ხალხური ... გავრცელებული საკრავებია დეჩიკ-პონდური, შედაგი (სალამური), ზურნა, მაა (რქის საკრავი), ვიოლ., ქირგა, ტაში ფართოდაა გავრცელებული აღმოსავლური გარმონიკა. XX ს ხალხ. მუსიკის პროპაგანდისტი იყო აბდულ მუსლიმ მაგომაევი. ოქტ. რევ. შემდეგ განვითარდა ინტერესი მუს. ფოლკლორის შესწავლისადმი პირველ მუსიკოს ერთ ერთი ფუძემდებელი იყო გ. მეპურნოვი, რ-იც ამავე დროს აქტიურად მონაწილეობდა სამუსიკო სასწავლებლისა (1936) და ხალხ. საკრავთა ორკესტრის (1935) ჩამოყალიბებაში. ჩ.-ი-ის ცნობილი მუსიკოსები და შემსრულებლები არიან უ. ბექსულთანოვი, ს. დიმაევი, ა შახბულათოვი, მ აიდამიროვა, ე. დადაევი, ა. ხამბიევი, სარკ სახ. არტისტი მ. ესამბაევი (ხალხ. ცეკვა). რესპუბლიკაში მუშაობს (1984) ფილარმონია (1938), სიმფ ორკესტრი (1939), ცეკვის ანსამბლი „ვაინახი" (1939), ხალხ. შემოქმედების სახლი (1938), სამუსიკო სასწავლებელი (გროზნო, 1936). 70-მდე სამუსიკო სკოლა.

ჩ.-ი-ის თეატრ. ხელოვნება სათავეს იღებს უძველესი დროიდან. ამას მოწმობს მოხეტიალე მუსიკოსებისა და მომღერლების ცეკვები და თამაშობები. ოქტ. რევ. შემდეგ დაიწყო თვითშემოქმედებითი, შემდეგ პროფ. თეატრ. ხელოვნ განვითარება 20-იანი წწ. დასაწყისში გროზნოსა და ვლადიკავკაზის მოწინავე ეროვნ. ინტელიგენცია გაერთიანდა მოყვარულთა კოლექტივებში, რ-ებიც დგამდნენ რუს. და მოძმე ხალხების პიესებს რუს. ენაზე. ეროვნ დრამატურგია იქმნებოდა ძირითადად მოყვარულ წრეებში. 1931 გროზნოში შეიქმნა თეატრ. სტუდია, რ-იც 1933 გადაკეთდა ჩაჩნეთის დრამ. თეატრად. ამავე წელს ქ. ორჯონიკიძეში გაიხსნა ინგუშ. თეატრ. სტუდია, რ-იც 1934 შეუერთდა ჩაჩნეთის დრამ. თეატრის დასს და ეწოდა ჩ.-ი-ის დრამ. თეატრი. პროფ. თეატრ. კადრების მომზადების საქმეში დახმარებას უწევდნენ საქართვ. თეატრ. ინ-ტი და სარკ სხვა ინ-ტები. 1942 თეატრს მიენიჭა საბჭ კავშირის გმირის ხ. ნურადილოვის სახელი. თეატრის რეპერტუარშია როგორც ეროვნ. დრამატურგია, ისე საზღვარგარეთისა, რუს. და სარკ სხვა ხალხების დრამატურგთა პიესები ჩ.-ი-ის თეატრის განვითარებაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს რეჟისორებმა: ა ტუგანოვმა, მ. ალიდოვმა, ა ჩხარტიშვილმა, გ. ბათულაევმა, მ მინაევმა და სხვ რესპუბლიკაში მუშაობს აგრეთვე მ. ლერმონტოვის სახ. რუს დრამ თეატრი, თოჯინების თეატრი, 30-მდე სახ. თეატრი, 4500-მდე მხატვრული თვითშემოქმედების კოლექტივი

ლიტ.: Голдштейн А Ф, Средневековое зодчество Чечено-Ингушетии и Северной Осетии, М, 1975, Мальсагова А У, Туркаев Х В, Писатели советской Чечено-Ингушетии, Грозный, 1969; Очерки истории Чечено-Ингушской АССР, т 1—2, Грозный, 1967—72; Речменский Н С, Музыкальная культура Чечено-Ингушской АССР, М, 1965; Рожаков В В, Гребенщиков П А, Эпов С О, Чечено-Ингушская АССР, Грозный, 1971; Татаев В А, Шабанханц Н Ш, Декоративно-прикладное искусство Чечено-Ингушетии [Альбом], Грозный, 1974

ჩაჩნური ენა, განეკუთვნება იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახურ ჯგუფს. ჩ. ე.-ზე ლაპარაკობს 756 ათ.-მდე კაცი (1979). გავრცელებულია ძირითადად ჩაჩნ.-ინგ. ასსრ-ში, აგრეთვე დაღესტანსა და საქართველოში ჩ. ე.-ის ფონეტ. სისტემისათვის დამახასიათებელია ხმოვანთა მდიდარი რთული სისტემა, თანხმოვანთაგან საყურადღებოა ფარინგალური სპირანტები, ლარინგალები, აბრუპტივები. ჩ. ე.-ში გარჩეულია გრამატ. კლასები გამოიყოფა 4 ძირითადი ბრუნვა- სახ., ერგატივი, ნათ., მიც; დასტურდება თანდებულიანი და ადგილობითი ბრუნვებიც. ზედსართავები კლასიანია, შეიცვლება კლასიან-პირიანი უღლებისაგან ჩანასახები გარდამავალ ზმნაში აისახება გრამატ სუბიექტის კლასი, გარდაუვალში — გრამატ. ობიექტის კლასი ზმნა განარჩევს დროს, ასპექტს, კაუზატივს გარდამავალი ზმნის სუბიექტი სახ. ბრუნვაში დგას, გარდაუვალისა — ერგატივში. [illegible] ობიექტის ბრუნვაა სახელობითი

ჩ. ე.-ის დიალექტებია ჩებერლოური, ქისტური, ბარის კილო, თერეკული, შაროული. დამწერლობა შეიქმნა თავდაპირველად არაბ., შემდეგ ლათ. გრაფიკის საფუძველზე. 1938-იდან სარგებლობენ რუს. გრაფიკის საფუძველზე შემუშავებული ანბანის

ლიტ.: იმნაიშვილი დ., ძირითადი და თანდებულიანი ბრუნვები ინგუშურსა და ჩაჩნურში, „ენიმკის მოამბე", 1942, ტ 12; ქურდაშვილი ჯ., ნახური ენების თანხმოვანთა სისტემა, თბ., 1975; Дешери-

ев Ю. Д., Чеченский язык, წგ.: Языки народов СССР, т. 4, М., 1967; И м н а й ш в и л и Д. С., Историко-сравнительный анализ фонетики нахских языков, Тб., 1977. ლ. ჩანიკიძე

ჩაჩნური ენები, იხ. ნახური ენები.

ჩაჩუა მიხეილ ამბროსის ძე (დ. 15. VIII. 1926, ფოთი), ქართველი საბჭ. მწერალი. სკკპ წევრი 1955-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1950). პირველი ლექსი გამოაქვეყნა 1948, პირველი პოეტური კრებ. „პირველი მერცხლები" — 1955. ავტორია კრებულებისა: „შენ გიმღერ", 1958; „ერთი სიცოცხლე", 1961, „ეს დღე შენია", 1966; „გაღვიძებული ვალი", 1969; „სიმღერა გრძელდება", 1971, „უზვავილო წვიმა", 1976; „წვეთები ზღვაში", 1979; „შენ ისევ მოხვალ", 1983; რომანისა — „ძნელია იყო ადამიანი", 1980 და სხვ. ჩ-ს ლექსები თარგმნილია რუს., აფხ., პოლ. ენებზე.

ჩაჩუბეთი, სოფელი კასპის რ-ნში (ახალქალაქის სოფსაბჭო), მდ. თეძმის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. მხარეს ზ. დ. 850 მ, კასპიდან 29 კმ, მეტეხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 20 კმ. ახალქალაქის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა-ინტერნატი კასპში.

სოფელში შემონახულია განვითარებული შუა საუკ. ეკლესია. ჩ-ის მიდამოებში ხუროთმოძღვრული კომპლექსი იკვი და სამონასტრო კომპლექსი რკონი.

ჩაჩქანი, ძველებური საბრძოლო ლითონის თავსაბურავი, იხ. აგრეთვე ჩაფხუტი.

ჩაჩხრიალა, სოფელი ახმეტის რ-ნში (ახმეტის საქალაქო საბჭო), მდ. ილტოს ხეობაში. ზ. დ. 640 მ, ახმეტიდან 5 კმ, თელავიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 36 კმ. ახმეტის მევენახეობის საბჭ. მეურნეობა, ადგილ. მრეწვ. კომბინატი, პარკეტის, ავეჯის, ბლოკის საქროლი და ქვის სამტვრევი საამქროები. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა ახმეტაში.

ჩაცმულობა სამხედრო, სახელმწიფოს შეიარაღებული ძალების პირადი შემადგენლობისათვის დაწესებული სამხედრო ტანსაცმლის, აღჭურვილობისა და განმასხვავებელი ნიშნების საერთო სახელწოდება. ამტკიცებს სსრკ მინისტრთა საბჭო (ტანსაცმელს, აღჭურვილობას) და სსრკ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმი (სამხ. წოდებათა განმასხვავებელ ნიშნებს).

ჩ-ის ელემენტები უძველეს დროში წარმოიშვა, რაც აუცილებელი იყო მტრის მეომრებისაგან თავისიანების გასარჩევად. რომაელი მეომრები ძირითადად თეთრად იმოსებოდნენ; ერთი ლეგიონის მეომრისაგან განსასხვავებლად მეომრებს მუზარადებზე სხვადასხვა ფერის ბუმბულებს უკეთებდნენ. სსრკ შეიარაღებულ ძალებში დაწესებულია ჩ-ის შემდეგი ფორმები: საპარადო, საპარადო-გასასვლელი დღის, საყოველდღეო, საველე და სამუშაო. ყველა ფორმა იყოფა საზაფხულოდ და საზამთროდ. ჩ-ს აქვს ნუმერაცია.

ჩაქვეთი, სოფელი აჭარ. ასსრ ოხამირის რ-ნში (გულის სოფსაბჭო), მდ. ლალიძის ხეობაში. ზ. დ. 170 მ, ოხამირიდან 25 კმ, აჭარისწყლიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. გულის კოლ-ბა „აფხაზი" (მეჩაიეობა). საშ. სკოლა სოფ. აჭარისწყალში.

ჩაწოლა ნ ა თ ე ს ი ს, ღეროს ან მთლიანად მცენარის ნაწოლი მდგომარეობა ვერტიკალურ მდებარეობიდან. განასხვავებენ ღ ე რ ო ს მ ი ე რ და ფ ე ს ვ ი ს მ ი ე რ ჩ-ს. ღეროსმიერი ჩ. მაშინ ხდება, როცა ღერო ნაკლებად მაგარია, რაც გამოწვეულია ნათესის დიდი სიხშირით, აზოტით გაძლიერებული კვებით, ჩრდილით, დაბინდვით, ქარის მოქმედებით, ხვავიანი სარწყავებისა და სოკოვანი დაავადებების მიზეზით. ფესვისმიერი ჩ-ს კი იწვევს ნიადაგის ჭარბტენიანობა, ნიადაგთან მცენარის ფესვების სუსტი შეჭიდულობა. ჩაწოლილ ნათესში მარცვალი არათანაბრად მწიფდება, მექანიზებული წესით მოსავლის აღება ძნელდება, დიდია დანაკარგები. ნათესის ჩ-ის თავიდან ასაცილებლად საჭიროა ჩ-ისადმი გამძლე ჯიშების შერჩევა, აგროტექ. წესების დაცვა, სასუქების თანაბრად გამოყენება.

გ. ქაშულაშვილი.

ჩაწყობილა (Lathraea), მცენარეთა გვარი შავწამალასებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი უქლოროფილო პარაზიტული ბალახოვანი მცენარეებია. 5–7 სახეობა ძირითადად გავრცელებულია ევრაზიის ზომიერ სარტყელში. სსრკ-ში გვხვდება ქ ე რ ქ ლ ო ვ ა ნ ი ჩ. (L. squamaria). მისი დატოტვილი ფესურა დაფარულია ქერქლისებრი ფოთლებით. ადრე გაზაფხულზე მიწის ზემოთ ამოდის მოვარდისფრო-მოთეთრო ღერო ჭიქისებრ-ვარდისფერი ოთხკბილიანი ყვავილედით. იზრდება ცაცხვიანებში, ტყეებსა და ბუჩქნარებში. გავრცელებულია ევრ. ნაწილსა და კავკასიაში, საქართველოში — კოლხეთ აღმოსავლეთში. საქართველოში გვხვდება ჩ-ს მეორე სახეობა — L. erecta რომელიც სხვადასხვა ხის ფესვებზე პარაზიტობს.

ჩაწყობილა ბაია (Ficaria), მცენარეთა გვარი ბაიასებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი ბალახებია. მთლიანი, უმეტესად ხორცოვანი ფოთლები და გამსხვილებული ფესვები (ფესვტუბერები) აქვთ. 10–12 სახეობა გავრცელებულია უმთავრესად ხმელთაშუაზღვისპირეთში, აგრეთვე ევროპასა და აზიაში. სსრკ-ში გვხვდება 10-მდე სახეობა, საქართველოში (ასევე მთელ კავკასიაში) — 7, მ. შ. 2 (F. adzharica, F. popovii) საქართვ. ენდემია. ჩ. ბ. საქართველოში ყველა მცენარეულ სარტყელშია გავრცელებული უმეტესად ტყეში, ტყის პირას ბუჩქნარებში, მდელოზე, ქვიან და კლდოვან ადგილებში გვხვდება, ზოგი ნათესების სარეველაა. მისი ნორჩი ღერო და ფოთოლი მხალად და საკვებად იხმარება.

მ. სახოკია.

ჩახავა გიორგი ვარლამის ძე (დ. 14. V. 1923, თბილისი), ქართველი არქიტექტორი, საქ. სსრ დამს. არქიტექტორი (1971). დაამთავრა ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექნიკური ინ-ტი (1949). სკკპ წევრი 1964-იდან. 1967–71 საქ. მინისტრთა საბჭოსთან არსებული საავტ. გზების მთავარი სამმართველოს უფროსის მოადგილე და მთავარი არქიტექტორი. ნამუშევრები: გზათა სამინისტროს საინჟინრო კორპუსი (1976, სსრკ მინისტრთა საბჭოს პრემია, 1981), სატრანსპ. კომპლექსები უზბ. (1969) და ყირგ. (1960) რესპუბლიკებისათვის და ავღანეთის რესპუბლიკისათვის (1962–63). ჩ-ს ხელმძღვანელობით დამუშავდა და დაინერგა მშენებლობაში ანაკრები „უნივერსალური სამშენებლო ელემენტები" და არქიტექტურული კონსტრუქციების სისტემა კონსტრუქცია.

ჩახავა მედეა ვასილის ასული (დ. 18. V. 1921, სოფ. სურებათი, ახალსენ. გეგეჭკორის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მსახიობი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1960). სკკპ წევრი 1964-იდან. 1943 დაამთავრა შ. რუსთაველის სახ. სახელმწ. თეატრ. ინ-ტი და იმავე წელს ჩაირიცხა რუსთაველის სახ. თეატრის დასში. ლირ.-კომედიური მსახიობი. ჩ-ს შემოქმედებისათვის დამახასიათებელია ღრმა ფსიქოლოგიზმი, სცენური მომხიბვლელობა, ნატიფი გემოვნება, ღრმა გრძნობათა სისადავე და უშუალობა. ჩ. მაღალი ოსტატობით ქმნის ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებულ სახეებს. აღსანიშნავია: ჯანეტე (ა. გოთუა და ა. დოლიძის „ღრმა ფესვები"), ნადია (გორკის „მტრები"), გაიანე (ი. მოსაშვილის „ჩაძირული ქვები", სსრკ სახელმწ. პრემია, 1951), ლიდა პლახა (ი. ფურმის „ადამიანებო, იყავით ფხიზლად!"), ამარანტა (ჯ. ფლეტჩერის „ესპანელი მღვდელი"), ფედელია (გ. სუნდუკიანის „პეპო"), ოფელია, მარგარეტა (შექსპირის „ჰამლეტი", „რიჩარდ III"), მარია (გარსია ლორკას „ბერნარდა ალბას სახლი") და სხვ. გადაღებულია ფილმებში „ჭრიჭინა" (ეკრიალა), „ბაში-აჩუკი" (მელანო), „მანანა" (მეეზოვე), „ნინო" (ნინო), „გლახის ნაამბობი" (თამრო), „მხიარული რომანი" (სოფიო) და სხვ.

ვ. ცაცქიაძე.

ჩახაზული და შემოხაზული ფიგურები ე ლ ე მ ე ნ ტ ა რ უ ლ გ ე ო მ ე ტ რ ი ა შ ი, მრავალკუთხედს ეწოდება ჩ ა ხ ა ზ უ ლ ი ამოზნექილ წირში, ხოლო წირს — შ ე მ ო ხ ა ზ უ ლ ი მრავალკუთხედზე, თუ მრავალკუთხედის ყველა წვერო წირზე მდებარეობს (ნახ. 1). მრავალკუთხედს ეწოდება შ ე მ ო ხ ა ზ უ ლ ი წ ი რ ზ ე, ხოლო წირს — ჩ ა ხ ა ზ უ ლ ი მრავალკუთხედში, თუ მრავალკუთხედის ყოველი გვერდი ან მისი გაგრძელება ეხება წირს. წრეში ხშირ შემთხვევაში მიიღება წრეწირი. ყოველ სამკუთხედს აქვს ერთი შემოხაზული და ერთი ჩახაზული წრეწირი (ნახ. 2). ამოზნექილ ოთხკუთხედს აქვს შემოხაზული წრეწირი მაშინ და მხოლოდ მაშინ, როდესაც ამ მრავალკუთხედის მოპირდაპირე კუთხეების ჯამი 180°-ის ტოლია (ნახ. 3). ოთხკუთხედს რომ ჩახაზული წრეწირი ჰქონდეს, აუცილებელი და საკმარისია, მოპირდაპირე გვერდების ერთი წყვილის სიგრძეების ჯამი ტოლი იყოს მოპირდაპირე გვერდების მეორე წყვილის სიგრძეების ჯამისა (ნახ. 4).

ჩ. და შ. ფ. განიხილება აგრეთვე სივრცეშიც. ამ შემთხვევაში ნაცვლად მრავალკუთხედისა განიხილავენ მრავალწახნაგას, ხოლო ამოზნექილი წირის ნაცვლად — ამოზნექილ ზედაპირს, უფრო ხშირად სფეროს (ნახ. 5). შეიძლება ვილაპარაკოთ სფეროში ჩახაზული პრიზმისა და კონუსის შესახებ, სფეროს შესახებ, რ-იც ჩახაზულია კონუსში და ა. შ. (ნახ. 6).

ჩახაზული კუთხე, კუთხე, რ-ის წვერო მდებარეობს მრუდ წირზე, ხოლო გვერდები ამ წირის ქორდებია. თუ წირი წრეწირია, მაშინ ჩ. კ. შესაბამისი ცენტრ. კუთხის ნახევრის ტოლია.

ჩახრუხაული, ძვ. ქართული ლექსთწყობის ერთ-ერთი სახეობა, რ-ის შემოღება მიეწერება ჩახრუხაძეს. ჩ. 20-მარცვლიანი საზომით შეთხზული 4-ტაეპიანი სტროფია, რ-საც აქვს შინაგანი და გარეგანი რითმები. ამგვარ სტროფს შოთაირულის ეწოდება, მაგრამ მისგან განსხვავებით ჩ-ს დამახასიათებელი სტროფული წყობის ერთიანი გარეგანი რითმა აქვს. XVII–XVIII სს-ში ამგვარ ლექსს მხოლოდ ჩ-ს უწოდებდნენ. „თამარიანის" 1838-ით დათარიღებულ ხელნაწერში აღნიშნულია: „ესე შან (ჩახრუხაძემ) ლექსი ოცმარცვლოვანად თავისა ტაეპისა შინა წყობილად და მის გამო უწოდეს ქართველნი ჩახრუხაულს, თვარა ესევითარი წყობილი ჩახრუხაული არაბულიდამ არს ქართულს ენასა ზედა გარდმოღებული". ჩ-ის უცხ. წარმოშობის შესახებ მოსაზრება გამოთქვეს ნ. მარმა და გ. წერეთელმა, რასაც ქართ. ლიტმცოდნეობის სპეციალისტები არ იზიარებენ.

ლიტ.: ბ ა რ ა მ ი ძ ე ა., ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. 1, 3, თბ., 1952; გ ა წ ე რ ე ლ ი ა ა., ქართული კლასიკური ლექსი, თბ., 1953; მ ი ქ ა ძ ე გ., ნარკვევები ქართული პოეტიკის ისტორიიდან, თბ., 1974. ი. ლოლაშვილი.

ჩახრუხაძე, XII–XIII სს. ქართველი პოეტი, რ-საც მიეწერება „თამარიანის" ავტორობა. ჩ-ზე ცნობას გვაწვდის ჩანართი სტროფი თხზულების ბოლოში „მოხვდის ძეთა ჩახრუხაძეთა ექო თამარი, მეფე წყლიანი". ჩ-ს მიიჩნევენ „თამარიანის" ავტორად არჩილ II და ე. წ. ალექსანდრიანის ხანის სხვა მწერლები. ნ. მარის განმარტებით, ჩ. წარმოშობით მესხი უნდა იყოს („მესხ მეხოტბე" — მოხეტიალე მესხი), ზოგი მკვლევარი მას ხელობის მკვიდრად (მესხ მეტელდველე) მიიჩნევს (შდრ. „მოხვდის ძეთა, ჩახრუხაძეთა"). კ. კეკელიძემ გამოთქვა მოსაზრება ვილაითის მონასტრის ხელნაწერის „ლიდი სხვადასხვანი-

ჩახაზული და შემოხაზული ფიგურები

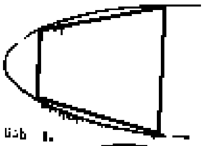

ნახ. 1.

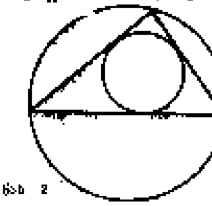

ნახ. 2

$\alpha+\beta=180°$

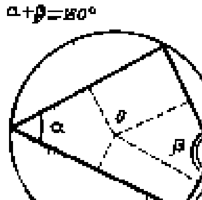

ნახ. 3

ნახ. 3 წრეწირი შეიძლება შემოიხაზოს ოთხკუთხედზე (მრავალკუთხედზე), თუ ოთხკუთხედის (მრავალკუთხედის) გვერდების შუა წერტილებიდან აღმართული პერპენდიკულარები გადაიკვეთება ერთ O წერტილში.

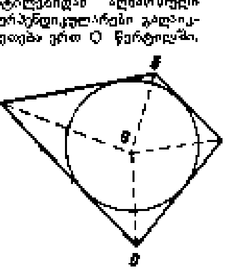

ნახ. 4 წრეწირი შეიძლება ჩაიხაზოს ოთხკუთხედში (მრავალკუთხედში), თუ ოთხკუთხედის (მრავალკუთხედის) შიგა კუთხეების ბისექტრისები გადაიკვეთება ერთ O წერტილში.

$AB+CD=AD+BC$

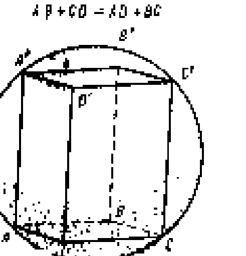

ნახ. 5.

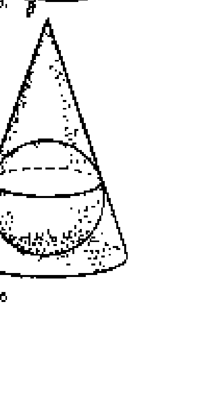

ნახ. 6

რისი (XIII ს. I ათწლეული) ანდერძში მოხსენიებული გადამწერის გრიგოლ ჩახრუხაძისა, რ-საც განზრახვა ჰქონია ბერად აღკვეცილიყო პალესტინაში, ქართველთა ჯვრის მონასტერში. ზოგი მკვლევრის აზრით, ხელნაწერის თარიღი, მეტრიკის სტილი, ლექსიკა და სხვ. გრიგოლ ჩახრუხაძისა და „თამარიანის" ავტორის იდენტურობას გვავარაუდებინებს.

ლიტ.: ინ გო რო ყ ვ ა, „თ ა მ ა რ ი ა ნ ი".

ხ. ცაიშვილი.

ჩახტაური აკაკი ილიას ძე [14 (27). I. 1908, სოფ. შილდა, ახლანდ. ყვარლის რ-ნი, — 18. XII. 1981, თბილისი], ქართველი საბჭ. მათემატიკოსი, ფიზ.-მათ. მეცნ. დოქტორი (1946), პროფესორი (1948), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წევრ-კორ. (1977). დაამთავრა თსუ (1933). მუშაობდა თსუ-ში ალგებრა-გეომ. კათედრაზე (1950-იდან გამგე). ჩ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება უმაღლეს გეომეტრიას, კერძოდ, დამუშავდა ზედაპირთა თეორია, ტენზორული ალგ. მეთოდები.

თხზ.: ანალიზური გეომეტრია, თბ., 1961; დიფერენციალური გეომეტრია, თბ., 1964 (მე-2 გამოც. 1976).

ა. ჩახტაური

ჩახნაშვილი ომარ სერგოს ძე (დ. 4. X. 1927, დაბა ვანი, ვანის რ-ნი), ქართველი საბჭ. ქირურგი, მედიც. მეცნ. დოქტორი (1979), პროფესორი (1979), საქ. სსრ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1984). სკკპ წევრი 1957-იდან. 1948 დაამთავრა თბილ. სამედ. ინ-ტი. 1950—64 მუშაობდა მოსკოვში, 1962 ფუძემდებლი მეცნ. მუშაკი იყო და განაგებდა განყ-ბას სკლიფოსოვსკის სახ. სასწრაფო და გადაუდებელი დახმარების ინ-ტში. 1964-იდან მუშაობს ექ. დახელ. თბილ. ინ-ტში. 1983-იდან არის ამავე ინ-ტის კლინიკური საავადმყოფოს მთავარი ექიმი, 1984-იდან — პროფესორი სამკურნალო ფაკულტეტზე. შეისწავლის მეცნიერების ორგანოების ძვლისა და სახსრის ქირურგიას, ტრავმული დაზიანებისა და მოტეხილობების მკურნალობის საკითხებს და სხვ.

თხზ.: მუხლ-ტერფის სახსრის ქირ. მკურნალობის პრობლემები, ნაადრევი დიაგნოსტიკა და მკურნალობის აქტუალური საკითხები (მეთოდური წერილი), თბ., 1977; Пластическое местное обезболивание как лечебный метод, М., 1963 (თანაავტ. А. Я. Шнее); Оперативное лечение переломов костей предплечья, Тб., 1980

პ. ჩებიშევი

ჩაჯდომის ნიჟარა, ღრუ (სიცარიელე) ლითონის ან სხვა რომელიმე მასალის ნაკეთობში; წარმოიშობა მაშინ, როცა მასალის გამდნარ მდგომარეობაში უფრო ნაკლები კუთრი წონა აქვს, ვიდრე გამყარების შემდეგ. ფორმის ზოგში ჩ. ნ. ზედა ნაწილში თავსდება და იგი ძაბრის ფორმისაა. ჩ. ნ-ის შესამცირებლად სხვადასხვა საშუალებით ზრდიან ზოდის ზედა ნაწილს (ე. წ. ნამატს) მისი გახურებით ან თბოიზოლაციით. გაციების შემდეგ ზოდის ამ ნაწილს მოაჭრიან და გადაადნობენ.

ჩაჰარ-აიმაკები („ოთხი ტომი"), ირანული და თურქულ-მონღოლური წარმოშობის ხალხთა ჯგუფის (ჯემშიდები, თაიმენები, თეიმურები, ფირუზქუჰები) საერთო სახელწოდება. ცხოვრობენ ჩრდ.-დას. ავღანეთში. საერთო რაოდ. დაახლ. 450 ათ. კაცი (1978, შეფასება). ლაპარაკობენ დარი ენის დიალექტებზე. რელიგიით სუნიტი მუსლიმანები არიან. გავლენასთან ერთად მიმდინარეობს ტომობრივი დაყოფა. ძირითადი საქმიანობა — მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. განვითარებულია ხელოსნობა; საშუალოდ ცალკე სასოფლო.

ჩებიშევის პარალელოგრამი.

ჩებანუ თამარ საველის ასული [დ. 9 (22). X. 1914, სოფ. ბულბოაკა, ახლანდ. მოლდ. სსრ, ორჰეევის რ-ნი], მოლდაველი საბჭ. მომღერალი (სოპრანო) და მუს.-საზ. მოღვაწე. სსრკ სახ. არტისტი (1960). სკკპ წევრი 1953-იდან. 1946 დაამთავრა კიშინიოვის კონსერვატორია. 1944—51 იყო მოლდ. რადიოს სოლისტი, გამოდიოდა მოლდ. სახალხო ორკესტრ „ფლუერაშთან" ერთად. 1973-იდან კიშინიოვის ხელოვნ. ინ-ტში ვოკალის პედაგოგია. მოლდ. სსრ ტელ.-სახელმწ. საზ-ბის სამუსიკო ანსამბლის თავმჯდომარე (1973-იდან). ჩ. მოლდ. ხალხ. სიმღერების, აგრეთვე მოლდ. კომპოზიტორთა სიმღერების უბადლო შემსრულებელია. სსრკ III და V მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. სსრკ სახელმწ. პრემია (1950). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ჩებარკული, ქალაქი რსფსრ ჩელიაბინსკის ოლქში, ჩებარკულის ტბის ნაპირზე. ჩებარკულის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგური. მეტალ., სარემონტო-მექან., თევზის ქ-ნები. სამკურნალო, სანატორიუმი, მეურნეობების ფ-კები. ჩ-ის მახლობლად არის სანატორიუმები და დასასვენებელი სახლები.

ჩებიშევი პაფნუტი ლვოვის ძე [14 (26). V. 1821, სოფ. ოკატოვო, კალუგის გუბ., ახლანდ. კალუგის ოლქი, — 26. XI (8. XII). 1894, პეტერბურგი], რუსი მათემატიკოსი და მექანიკოსი. პეტერბ. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1853; 1856-იდან ექსტრაორდინარული, ხოლო 1859-იდან ორდინარული აკადემიკოსი). 1841 დაამთავრა მოსკ. უნ-ტი. 1850-იდან პეტერბ. უნ-ტის პროფესორი. დიდი ხნის განმავლობაში მონაწილეობდა სახ. განათლ. სამინისტროს სამეცნ. კომიტეტის მუშაობაში.

ჩ-ის გამოკვლევები ეხება მრავალწევრებით ფუნქციათა მიახლოებას, ინტეგრალური აღრიცხვის, რიცხვთა თეორიის, ალბათობის თეორიის, მექანიზმთა თეორიისა და სხვა საკითხებს. ჩ-მა მნიშვნელოვანი გავლენა იქონია მათემატიკაში მიღებული შედეგებით და იმ საკითხებით, რ-ებიც მან დასვა ანალიზისა და მექანიკის წინაშე. იყო ბერლინის მეცნ. აკად. (1871), ბოლონიის მეცნ. აკად. (1873), პარიზის მეცნ. აკად. (1874; წ.-კორ. 1860), ლონდონის სამეფო საზ-ბის (1877), შვედეთის მეცნ. აკად. (1893) და მრავალი სხვა სამეცნ. დაწესებულების, აკადემიისა და უნ-ტების წევრი.

1944 სსრკ მეცნ. აკადემიაში დაწესდა ჩ-ის სახ. პრემია მათემატიკაში საუკეთესო გამოკვლევებისათვის.

თხზ.: Полн. собр. соч., т. 1—5, М.—Л., 1944—51. Избр. труды, М., 1955

ლიტ.: К р ы л о в А. Н., Пафнутий Львович Чебышев. Биографический очерк, М.—Л., 1944.

ჩებიშევის მრავალწევრები, I გ ვ ა რ ი ს ჩ. მ. — მიმდევრობით ჩაწერილი ხარისხის მქონე მრავალწევრების სისტემა $n=0,1,2,\ldots$ განისაზღვრება ფორმულით: $T_n(x)=\cos(n\arccos x)=$

$$=\sum_{k=0}^{[n/2]}(-1)^k\frac{n}{n-k}C^k_{n-k}2^{n-2k-1}x^{n-2k}$$

კერძოდ, $T_0(x)=1$, $T_1(x)=x$, $T_2(x)=2x^2-1$, $T_3(x)=4x^3-3x$, $T_4(x)=8x^4-8x^2+1$. ჩ. მ. $T_n(x)$ ორთოგონალურია (იხ. ორთოგონალური მრავალწევრები) $[-1,+1]$ მონაკვეთზე $(1-x^2)^{-1/2}$ წონით. I გ ვ ა რ ი ს ჩ. მ. წარმოადგენენ იაკობის მრავალწევრების $P_n^{(\alpha\beta)}(x)$ კერძო შემთხვევას.

$$T_n(x)=\frac{2^{2n}(n!)^2P_n^{-1/2,-1/2}(x)}{(2n)!}.$$

II გ ვ ა რ ი ს ჩ. მ. $[-1,+1]$ მონაკვეთზე $(1-x^2)^{1/2}$ წონით $U_n(x)$ ორთოგონალური მრავალწევრებია, რ-ებიც დაკავშირებულია I გვარის ჩ. მ. რეკურენტული ფორმულით:

$$(1-x^2)U_{n-1}(x)=xT_n(x)-T_{n+1}(x).$$

ჩებიშევის პარალელოგრამი, პ. ჩებიშევის მიერ 1868 შემოთავაზებული სახსროვანი მექანიზმი, რ-შიც შესაძლებელია მისი რომელიმე წერტილის სწორხაზოვანი მოძრაობის აღწარმოება. ჩ. პ. ბრტყელი სახსრული ოთხწევრაა $ABCD$ (ნახ.). მას სწორხაზოვნად მიმმართველ მექანიზმსაც უწოდებენ. მისი წევრების სიგრძეები აკმაყოფილებს თანაფარდობას: $2d-a=2b$. M წერტილის ტრაექტორიის მიახლოებითი სწორხაზოვანი უბნის სიგრძე იზრდება AB-ს ზრდასთან ერთად. მაგრამ ამავე დროს სწორხაზოვნებიდან გადახრაც იზრდება ნახაზზე მოცემული ზომებით ნაჩვენებია ჩ. პ. სამ. მდგომარეობაში ბერკ. λ არის მხვავი, ამიტომ მას λ-ებს უწოდებენ. ამ მექანიზმის $AB_1C_1D_1$ მდგომარეობაში, რ-საც ჯვარედინი ეწოდება, M წერტილის ტრაექტორია ემთხვევა იმავე წერტილის ტრაექტორიას λ-ებრ მექანიზმში, ხოლო წევრთა სიგრძეები ერთმანეთთან დაკავშირებულია თანაფარდობით: $AB_1=C_1D_1=2b$; $B_1C_1=2a$; $B_1M=a$; $AD_1=2d$. ჩ. პ-ს იყენებენ ხელსაწყოებში უმიმართველებით წერტილის სწორხაზოვანი მოძრაობის მისაღებად.

ჩებოტარიოვი ნიკოლოზ გრიგოლის ძე [3 (15). VI. 1894, კამენეც-პოდოლსკი, ახლანდ. ხმელნიცკის ოლქი, — 2. VII. 1947, მოსკოვი], საბჭ. მათემატიკოსი. სსრკ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1929). დაამთავრა კიევის უნ-ტი (1916). ყაზანის უნ-ტის პროფესორი (1928-იდან). ჩ-ის ძირითადი გამოკვლევები ეძღვნება თანამედროვე ალგებრას. 1921 ამოხსნა ფრობენიუსის პრობლემა, 1930 მოგვცა პირველი ზოგადი თეორემა რეზოლვენტთა თეორიისა. სსრკ სახელმწ. პრემია (1948). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენით და მედლებით.

თხზ.: Собр. соч., т. 1—3, М.—Л., 1949—50.

ჩებოქსარი (ჩუვ. შ უ პ ა შ ქ ა რ ი), ჩუვ. ასსრ დედაქალაქი, მდ. ვოლგის მარჯვენა ნაპირზე სამდ. ნავსადგური. სარკინიგზო ტოტის ბოლო სადგური საავტ. გზების კვანძი. აეროპორტი. 389 ათ. მცხ. (1985). ცნობილია 1469-იდან. 1555-იდან მოსკ. სახელმწიფოს ციხესიმაგრეა 1611—12 რ-ის მილიცია. მონაწილეობდა სახ. ლაშქრობაში მინინისა და პოჟარსკის ხელმძღვანელობით. XVII ს. დასაწ. — XVIII ს-ში ჩ. ვოლგისპირეთის მნიშვნელოვანი სავაჭრო ქალაქი იყო. 1781-იდან ყაზანის გუბ. სამაზრო ქალაქია. საბჭ. ხელისუფლება დამყარდა 1917 წ. 30 ოქტ. (12 ნოემბ.). 1920-იდან იყო ჩუვ. ა. ო. ცენტრი. 1925-იდან ჩუვ. ასსრ დედაქალაქია. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით (1986).

განვითარებულია მანქანათმშ. და საფეიქრო მრეწველობა. არის საავრეგატო, მანქანათმშ., ელექტროაპარატურის, ელექტროსაზომ ხელსაწყოთა, კაბელების, აგრეგატების ... ... ლითონის ნაკეთობათა ქ-ნები, ბამბეულის კომბინატი, ... ტრიკოტაჟისა და სხვა ფ-კები, სამკერვალო გაერთიანება „რასსვეტი", გაერთიანებები „პრომპრიბორი", „ჩუვაშმებელი", ხორცკომბინატი, რძის ქ-ნა და სხვ. საშენ მასალათა წარმოება. თეთრი, ჩებოქსარის ჰესი ვოლგაზე.

ქალაქის რეკონსტრუქცია და განაშენიანება მიმდინარეობს გენ. გეგმის მიხედვით (1969, არქიტ. ბ. კოლოსოვსკი და სხვ.). ჩ-ის მთავარი — ლენინის მოედანზე დგას სახ. დაწესებულებების შენობები. მ. მ. საბჭოების სახლი (1940, არქიტ. მ. ბაზილევიჩი) და სხვ. ხუროთმოძღვრული ძეგლებია: სამების მონასტერი (XVII ს.), XVII—XVIII სს. საცხოვრ. სახლები. ქალაქში დგას პეტრე ძეგლი.

ჩ-ში არის უნ-ტი, პედ., სას.-სამ. ინ-ტები, მოსკ. კოოპ. ინ-ტის ფაკ-ტი, 11 საშ. სპეც. სასწავლებელი, სამეცნ.-კვლ. ინ-ტები სამხატვრო გალერეა, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი; 5 თეატრი, ფილარმონია.

ჩებოქსარის ჰიდროელექტროსადგური, ვოლგის კასკადის ერთ-ერთი ჰესი ქ. ნოვოჩებოქსარსკთან ახლოს (ჩუვ. ასსრ). მშენებლობა დაიწყო ვოლგაზე 1983. საპროექტო სიმძლავრეა 1404 მგვტ (18 ჰიდროაგრეგატი, თითოეულის სიმძლავრეა 78 მგვტ). ელექტროენერგიის საშ. წლ. გამომუშავება 3,5 მლრდ კვტ.სთ-ია. მაქს. დაწნევა 18,9 მ ჰესის პიდრო

კვანძი ქმნის 14,2 კმ³ წყალსაცავს. სადგურის გამომუშავებული ელექტროენერგია მაღალი ძაბვის ხაზებით გადაეცემა სსრკ ერთიან ენერგეტ. სისტემას.

ჩებოქსაროვი ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე [23.IV (6.V).1907, ხარბინი, — 10.VIII.1980, მოსკოვი], საბჭ. ეთნოგრაფი და ანთროპოლოგი. ისტ. მეცნ. დოქტორი (1947). მოსკ. სახელმწ. უნ-ტის პროფესორი (1951—56). 1943-იდან სსრკ მეცნ. აკად. ეთნოგრ. ინ-ტის თანამშრომელი, 1957-იდან საზღვარგარეთის აზიის, ავსტრალიისა და ოკეანიის სექტორის ხელმძღვანელი. ძირითადად იკვლევდა აღმ. აზიის ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრ. საკითხებს. თანაავტორია შრომებისა „ზოგადი ეთნოგრაფიის ნარკვევები“ და „აზიის ხალხები“. ნ. მიკლუხო-მაკლაის სახ. პრემია (1947 და 1966). დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის“ ორდენითა და მედლებით.

ჩებრიკოვი ვიქტორ მიხეილის ძე (დ. 27.X.1923, დნეპროპეტროვსკი, უკრ. სსრ), საბჭ. სახელმწიფო და პარტიული მოღვაწე, არმიის გენერალი (1983). სოციალ. შრომის გმირი. სკკპ წევრი 1944-იდან. დაამთავრა დნეპროპეტროვსკის მეტალურგ. ინ-ტი (1950). 1941—46 საბჭ. არმიაში იყო. 1951-იდან პარტ. სამუშაოზეა. 1958—59 უკრ. კპ დნეპროპეტროვსკის საქალაქო კომიტეტის მეორე მდივანი, 1961—63 პირველი მდივანი, 1964—65 უკრ. კპ დნეპროპეტროვსკის საოლქო კომიტეტის მდივანი, 1965—67 მეორე მდივანი, 1967-იდან სსრკ მინისტრთა საბჭოსთან არსებული სახელმწ. უშიშროების კომიტეტის აპარატშია. 1968—82 სსრკ სახელმწ. უშიშროების კომიტეტის თავ-რის მოადგილე, 1982 მაის.-დეკ.-ში სსრკ სახელმწ. უშიშროების კომიტეტის თავ-რის პირველი მოადგილე. 1982 დეკ-იდან სსრკ სახელმწ. უშიშროების კომიტეტის თავ-რე. 1971—81 სკკპ ცკ-ის წევრობის კანდიდატი, 1981-იდან სკკპ ცკ-ის წევრი, 1983 დეკ-იდან სკკპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრობის კანდიდატი, 1985 აპრილიდან — წევრი. სსრკ IX—XI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1980). დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, ოქტომბრის რევოლუციის, წითელი დროშის, ალექსანდრე ნეველის ორდენებით, 3 შრომის წითელი დროშის ორდენით, აგრეთვე მედლებით.

ჩეგოლა, მთა ყვირილის ქედზე, მდ. ხრამის სათავეებში. სიმაღლე 2928,5 მ. მთის სამხრ. კალთა ციცაბო და კლდოვანია, ჩრდ. — დამრეცი და ნაკლებად დანაწევრებული. ჩ. ეროზიული მთაა ქედის თხემურ ნაწილში აგებული კირქვებით. შემოსილია სუბალპ. და ალპ. ბალახეული მცენარეულობით. დ. ტაბიძე.

ჩედვიკი, ჩ ე დ ვ ი კ ი (Chadwick) ჯეიმზ (20.X.1891, მანჩესტერი, — 24.VII.1974), ინგლისელი ფიზიკოსი, ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1927). ე. რეზერფორდის მოწაფე. დაამთავრა მანჩესტერისა და კემბრიჯის უნ-ტები. 1923—35 ასწავლიდა კემბრიჯის უნ-ტში და იყო კევენდიშის ლაბორ. დირექტორის მოადგილე. 1935—48 ლივერპულის უნ-ტის პროფესორი. 1948-იდან კემბრიჯის უნ-ტის გონვილისა და კაიუსის კოლეჯის დირექტორი. ჩ-ის ძირითადი შრომები ეხება ატომბირთვის ფიზიკას. აღმოაჩინა ნეიტრონი (1932; ნობელის პრემია, 1935). 1943—45 აშშ ინგლ. მეცნ. ჯგუფის ხელმძღვანელი იყო, რ-ებიც ლოს-ალამოსის ლაბორატორიაში (აშშ) მუშაობდნენ ატომური ბომბის შექმნაზე.

ლიტ.: Радиоактивность и радиоактивные вещества, пер. с англ., Л., 1935.
ლიტ.: Нейтрон. Предыстория, открытие, последствия, М., 1975.

ჩევაკინსკი სავა ივანეს ძე [1713, სოფ. ვეშკი, ტორჟოკის მახლობლად, ახლანდ. კალინინის ოლქი, — 1774-სა და 1780-ს შორის, პეტერბურგი (?)], რუსი არქიტექტორი. XVIII ს. შუა ხანების რუს. ბაროკოს წარმომადგენელი. სწავლობდა (1732—38) ი. კოროპოვთან. 1741—67 საადმირალო კოლეგიის მთავარი არქიტექტორი. მის მოწაფეთა შორის არიან ვ. ბაჟენოვი, ი. სტაროვი. ჩ-ს შემოქმედებისათვის დამახასიათებელია XVII ს. რუს. არქიტ. ტრადიციებისა და ორიგინალური არქიტ. ფორმების ურთიერთშერწყმა, გაწონასწორებული და მკაფიო მოცულობითი კომპოზიციები, მდიდარი და უხვი დეკორი. ნაგებობები: მონაწილეობდა ცარსკოე-სელოს სასახლე-საპარკო კომპლექსის მშენებლობაში (იხ. პუშკინი; 1745—60); სასახლეები: ა. შერემეტევისა ფონტანკაზე (1750—55) და ი. შუვალოვისა (1753—55), ნიკოლოზის საზღვაო ტაძარი (1753—62) და სხვ. ლენინგრადში.

ჩეზალპინო, ც ე ზ ა ლ პ ი ნ ო (Cesalpino, Caesalpinus) ანდრეა (6.VI.1519, არეცო, — 23.II.1603, რომი), იტალიელი ექიმი, ბუნებისმეტყველი და ფილოსოფოსი. პიზის (1555) და რომის (1592) უნ-ტების პროფესორი. პირველმა აღწერა სისხლის მიმოქცევის დიდი წრე. საფუძველი ჩაუყარა მცენარეთა მორფოლოგიას. შეიმუშავა (1583) მცენარეთა პირველი სისტემა, რ-საც საფუძვლად დაუდო თესლის, ყვავილისა და ნაყოფის აგებულება. მისი ნატურფილოს. შეხედულებები არისტოტელურ მოძღვრებას ემყარებოდა.

ჩეთემი (Chatham), კუნძულების ჯგუფი (ჩეთემი, პიტი და სხვ.) წყნარ ოკეანეში, ახალი ზელანდიის აღმ-ით. შედის ახალი ზელანდიის შემადგენლობაში. ფართ. 963 კმ², სიმაღლე 291 მ-მდე. ჰავა ოკეანურია. შერეული ტყეები და მდელოები. მეცხოველეობა. აღმოაჩინა 1791 ინგლ. ზღვაოსანმა უ. რ. ბროუტონმა.

ჩეთერი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (ბურბის სოფსაბჭო). მდ. ქსნის მარცხ. ნაპირზე, ზ. დ. 1600 მ, ჯავიდან 12,5 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 32,5 კმ. ჯავის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ფერმა (1 კმ), ბ-კა, მედპუნქტი.

ჩემბერზი, ჩ ე მ ბ ე რ ზ ი (Chambers) უილიამ (მონათლულია 23.II.1726, გეტებორგი, შვედეთი, — 8.III.1796, ლონდონი), ინგლისელი არქიტექტორი. დაახლ. 1740—49 მუშაობდა შვედეთის ოსტინდურ კომპანიაში, 1748—49 იმოგზაურა ინდოეთსა და ჩინეთში. სწავლობდა საფრანგეთსა (1749—50) და იტალიაში (1750—55). 1755-იდან მუშაობდა ინგლისში. პალადიანიზმის ტრადიციული დიდი წარმომადგენელი ინგლ. ხუროთმოძღვრებაში, პეიზაჟური პარკის ერთ-ერთი შემქმნელი (კიუს პარკი სარიში, 1757—62). ჩ. საპარკო ნაგებობებში ეგზოტიკურთან ერთად იყენებდა გოტიკურ და აღმოსავლურ მოტივებს.

ჩეინი (Chain) ერნსტ ბორის (დ. 19.VI.1906, ბერლინი), ინგლისელი ბიოქიმიკოსი, ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1949). ლონდონის უნ-ტის პროფესორი (1961-იდან). მისი ძირითადი შრომები ეხება მიკრობულ ანტიბაქტერიულ ნივთიერებებს, ინსულინის მოქმედების მექანიზმს, მიკრობიოლ. წარმოების ტექნოლოგიას, ლიზერგინმჟავას წარმოებულებს, სოკოვან მეტაბოლიტებს. 1939 ჰ. ფლორისთან ერთად ჩაატარა სამუშაოები პენიცილინის გამოყოფასა და გაწმენდაზე, რის შედეგადაც მიიღეს მისი მარილის კრისტალები. დაადგინა პენიცილინის ქიმ. აგებულება. სსრკ მეცნ. აკად. უცხ. წევრი (1976). ნობელის პრემია (1945, ა. ფლემინგთან და ჰ. ფლორისთან ერთად).

ჩეკანაუსკასი ვიტაუტას ალგირდი (დ. 13.V.1930, შიაულიაი), საბჭ. არქიტექტორი, სსრკ სახ. არქიტექტორი (1976). სწავლობდა ლიტვ. სსრ სამხატვრო ინ-ტში (დაამთავრა 1955). ნაგებობები: სამხატვრო გამოფენათა პავილიონი (1967), საცხოვრ. რ-ნი ლაზდინაი (თანაავტორებთან ერთად; 1967—1970-იანი წწ. დასაწყისი; ლენინური პრემია, 1974, — ორივე ვილნიუსში) და სხვ.

ჩეკი (ინგლ. check), ფასიანი ქაღალდის სახეობა; დადგენილი ფორმის ფულადი დოკუმენტი, რ-იც შეიცავს ჩ-ის გამცემის განკარგულებას, რათა გადამხდელმა ჩ-ის წარმდგენს გადაუხადოს ჩ-ში მითითებული თანხა. სსრკ-ში საჩეკო ოპერაციებს აწესრიგებს დებულება ჩ-ის შესახებ, რ-იც დამტკიცებულია სსრკ ცაკ-ისა და სახკომსაბჭოს 1929 წ. 6 ნოემბ. დადგენილებით. ჩ-ის გადამხდელი შეიძლება იყოს მხოლოდ საკრედიტო დაწესებულება (ჩვეულებრივ, ბანკი). ჩ. ძალმოსილია და განაღდდება 10 დღის განმავლობაში. არსებობს ფულადი ჩ., რ-ის წარდგენისას აძლევენ ნაღდ ფულს, და საანგარიშსწორებო ჩ. (იყენებენ ორგანიზაციებს შორის უნაღდო ანგარიშსწორებისათვის). საანგარიშსწორებო ჩ-ს გასცემს ანგარიშის მფლობელი, რ-ის საფუძველზეც ჩამოიწერება თანხა მასში აღნიშნული ორგანიზაციის საანგარიშსწორებო ანგარიშზე. თუ ბანკმა ჩ-ის გამცემი ორგანიზაციის ანგარიშიდან წინასწარ მიწერა ჩ-ში მითითებული თანხა და ჩ-ზე გააკეთა აღნიშვნა აქცეპტის შესახებ, ასეთი ჩ-ის წარდგენისას ჩ-ში მითითებული ორგანიზაციის ანგარიშზე მაშინვე ჩაირიცხება თანხა. ჩ. გამოიყენება აგრეთვე მოქალაქეთა შორის ურთიერთობაში.

კაპიტალ. ქვეყნებში ჩ-ს ფართოდ იყენებენ როგორც საშინაო, ისე საგარეო ანგარიშსწორების სფეროში (საჩეკო ოპერაციებს საერთაშ. მასშტაბით აწესრიგებს ჟენევის 1931 კონვენცია, რ-ის მონაწილეა ბევრი კაპიტალ. ქვეყანა). რ. შენგელია.

ჩეკურაანთკარი, სოფელი თიანეთის რ-ნში (თიანეთის სადაბო საბჭო). სიონის წყალსაცავის დას-ით. ზ. დ. 1240 მ, თიანეთიდან 16 კმ. კოლ. მ-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სამკურნალო-საფელშერო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჩელაკოვსკი (Čelakovský) ფრანტიშეკ ლადისლავ (7.III.1799, სტრაკონიცე, — 5.VIII.1852, პრაღა), ჩეხი პოეტი, ფოლკლორისტი. გამოსცა კრებულები „სლავური ხალხური სიმღერები“ (ტ. 1—3, 1822—27), „ლიტვური ხალხური სიმღერები“ (1827) და „სლავი ხალხების სიბრძნე ანდაზებში“ (1851). ავტორია აგრეთვე კრებულებისა „რუსული სიმღერების გამოძახილი“ (1829) და „ჩეხური სიმღერების გამოძახილი“ (1839). მნიშვნელოვანია მისი ფილოს.-ლირიკ. პოემა „ასწლოვანი ყვავილი“ (1840). შეადგინა რუს. და პოლ. ლიტ-რის ქრესტომათიები.

ჩელებიზადე ისმაილ ასიმ ეფენდი (1685—1760), თურქი პოეტი და ისტორიკოსი, სამართლისმცოდნე. ცნობილია ქუჩუქ ჩელებიზადეს სახელითაც. 1723—30 იყო სახელმწიფო ისტორიოგრაფის თანამდებობა ეკავა. მან ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით აღწერა 1722—29 ისტ. და მისივე მოღვაწეობის ისტორია (დაიბეჭდა სტამბოლში 1740—41). მასში საყურადღებო ცნობებია იმდროინდელ საქართველოში თურქების ბატონობის შესახებ. წინამორბედი ისტორიკოსებისაგან განსხვავებით იგი ფართოდ იყენებს ცნობებს როგორც აღმ., ისე დას. საქართველ., კერძოდ, ახმ. შესახებ. აქვს ცნობები ტფილისის ხელებიდან.

ლიტ.: შ ე ნ გ ე ლ ი ა ნ., XV—XIX ს-ების საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები, თბ., 1974, გვ. 108—111.
ნ. შენგელია.

ჩელიში, ისტორიული კუთხის უძველესი ცენტრი „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით. ჩ-ის თავდაპირველი სახელია „ბერი“. ვახუშტი ბაგრატიონის (XVIII ს.) თანახმად, ჩ. იგივე გუდამი. ეკლესიის კალოთაა, მდებარეობდა მდ. ლეხურის ხეობის შუა წელზე. V ს-ში მეფე ვახტანგ I-მა გორ-

ვ. ჩებრიკოვი

ს. ჩევაკინსკი. ნიკოლოზის საზღვაო ტაძრის სამრეკლო 1753—62 ლენინგრადი

გასაღებმა ჩელეთის საეპისკოპოსოს დაარსა. წყაროებში ჩ. უკანასკნელად იხსენიება VIII ს-ში როგორც ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი ადმ. ერთეული.

დ. მუსხელიშვილი.

ჩელეთის საეპისკოპოსო, ერთ-ერთი ძვ. ქრისტიანული ეპარქია საქართველოში. დაარსა ვახტანგ გორგასალმა დაახლ. 466—68 თითქმის სხვა საეპისკოპოსოებთან ერთად. ჩ. ს-ის ეპარქიაში შედიოდა ერწო-თიანეთი, ფშავ-ხევსურეთი და ხერკი. მტრისაგან ჩელეთის შემოსევების გამო ჩ. ს-ს რეზიდენცია გადასულა ჟინვალის საეპისკოპოსო ქვეყანაში (დღეს ჟინვალი).

წყარო: ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 4, თბ., 1973; ჟ უ ა ნ შ ე რ ი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, იქვე, ტ. 1, თბ., 1955. ბ. ლომინაძე.

ჩელეკენი, ნახევარკუნძული კასპიის ზღვის აღმ. ნაპირზე, თურქმ. სსრ-ში. ჩ. წარსულში კუნძული იყო, XX ს. 30-იან წლებში კასპიის ზღვის დონის დაწევის შედეგად ნაპირს შეუერთდა და ნ.-კ.-ად გადაიქცა. ფართ. დაახლ. 500 კმ². ზედაპირი ვაკეა. სიმაღლე 100 მ-მდე. არის ქვიშები და მლაშობები. იღებენ ნავთობს. მისდევენ თევზჭერას.

ჩელეხაპთა, სოფელი საქართ. ცხინვალის რ-ნში (ძარის სოფსაბჭო), მდ. დიდი ლიახვის ხეობაში. ზ. დ. 950 მ, ცხინვალიდან 4 კმ. თამარაშენის მეღვინეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა ქ. ცხინვალში.

ჩელთი, მდინარე ყვარლის რ-ნში, ალაზნის მარცხ. შენაკადი. სათავე აქვს კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, 2595 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 28 კმ, აუზის ფართ. 144 კმ². საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. გაზაფხულზე ახასიათებს წყალდიდობა, შემოდგომაზე — წყალმოვარდნები, ზაფხულში — ხანმოკლე და ზამთარში — მდგრადი წყალმცირობა. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 3,74 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ჩელიაბინსკი, ქალაქი, რსფსრ ჩელიაბინსკის ოლქის ცენტრი. მდებარეობს სამხრ. ურალის აღმ. კალთაზე, მდ. მიასის (ობის აუზი) ნაპირებზე მნიშვნელოვანი ეკონ. კულტ. და სამეცნ. ცენტრი. დიდი სატრანსპ. კვანძი. 1096 ათ. მცხ. (1985).

დაარსდა 1736, 1743-იდან ქალაქია. XIX ს. 90-იან წლებში, ციმბ. დიდი მაგისტრალის მშენებლობასთან დაკავშირებით, გახდა სატრანსპ. და სავაჭრო ცენტრი; განვითარდა მრეწველობა. 1896 ჩ-ში შეიქმნა „ურალის მუშათა კავშირი", 1903 — რსდმპ ურალის კავშირის ჯგუფი. საბჭ. ხელისუფლება დამყარდა 1917 წ. 26 ოქტ. (8 ნოემბ.). 1918 მაისში ჩ. ხელთ იგდეს თეთრმა ჩეხებმა (იხ. *ჩეხ-სლოვაკური კორპუსის ამბოხება 1918*). გაათავისუფლა წითელმა არმიამ ჩელიაბინსკის ოპერაციის (1919) მსვლელობის დროს. ქალაქი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1980).

განვითარებულია შავი მეტალ., მანქანათმშ., ქიმიის მრეწველობა. უმსხვილესი ქ-ნებია: მეტალ., მილსაგლინი, ელექტროლითური თუთიის, საგზაო მანქანების, ჩარხთსაშენი, სამჭედლო-საწნეხი, მექან., ელექტრომანქანების, ინსტრუმენტული, აბრაზივების, საათების, სატრაქტორო გაერთიანება (სატრაქტორო და სატრაქტორო აგრეგატების ქ-ნები). არის ქიმ., მსუბუქი, კვების და საშენ მასალათა მრეწვ. საწარმოები. თეცები.

თანამედროვე ქალაქი რეკონსტრუირებული და კეთილმოწყობილია. ცენტრია კიროვისა და ლენინის ქუჩების გადაკვეთის რ-ნი და რევ. მოედანი, სადაც აღმართულია ვ. ი. ლენინის ძეგლი (ბრინჯაო, გრანიტი, 1959, მოქანდაკეები ლ. გოლოვნიცკი, ვ. ზაიკოვი, არქიტ. ე. ალექსანდროვი). ნაგებობათაგან აღსანიშნავია სკკპ საოლქო კომიტეტის შენობა (1936, არქიტ. ა. [illegible]). მ. გლინკას სახ. ოპერისა და ბალეტის თეატრი (1954, არქიტ. ნ. კურენოი). სავაჭრო ცენტრი (1975, არქიტ. ფ. სულეიცკი და სხვ.). ქალაქში დგას ბევრი ძეგლი.

ჩ-ში არის უნ-ტი, პოლიტექ., სოფ. მეურნ. მექანიზაციისა და ელექტროფიკაციის, სამედ., ფიზ. კულტურის, პედ., კულტურის ინ-ტები; სამეცნ.-კვლ. და საპროექტო ინ-ტები; 22 საშ. სპეც. სასწავლებელი; დრამ., ოპერისა და ბალეტის, თოჯინების, მოზარდ მაყურებელთა თეატრები, ფილარმონია; მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, სურათების გალერეა.

ჩელიაბინსკის ოლქი, შედის რსფსრ შემადგენლობაში შეიქმნა 1934 წ. 17 იანვ. ფართ. 87,9 ათ. კმ² მოსახლ. 3548 ათ. კაცი (1985), აქედან 82% ქალაქში ცხოვრობს. ცენტრი — ქ. ჩელიაბინსკი. ოლქი მდებარეობს სამხრ. ურალისა და ურალისიქითა ტერიტორიაზე. მთავარი მდ-ებია ურალი და მიასი. შედარებით წყალუხვებია ბევრია მტკნარი და მლაშე ტბა. ჩ. ო. შედის ურალის ეკონ. რ-ნში. მრეწვ. ძირითადი დარგებია: შავი და ფერადი მეტალ., მანქანათმშ. და ლითონდამუშავება. ქიმ. მრეწველობა. უმსხვილესი საწარმოებია: მაგნიტოგორსკის მეტალ. კომბინატი, მეტალ., მილსაგლინი, ფეროშენადნობთა, საკალიბრებელი, ლითონის ნაკეთობათა, სპილენძსადნობი, ელექტროლიზური თუთიის ქ-ნები, ნიკელის კომბინატი. განვითარებულია სამთომოპოვებითი, ჩარხთ- და ხელსაწყოთსაშ., საშენ მასალათა, მსუბუქი და კვების მრეწველობა. ჩ. ო. ცნობილია მხატვრული თუჯის ჩამოსხმით, ლითონის გრავირებით (ზლატოუსტი), საათების წარმოებით და სხვ. ჩ. ო-ში განვითარებულია მაღალმექანიზებული სოფ. მეურნეობა. მისდევენ მემარცვლეობას, მეკარტოფილეობას, მებოსტნეობას, მერძეწველობა-მეხორცეობას. მეცხოველეობა სარძე-სახორცე მიმართულებისაა. ოლქში განვითარებულია სარკინიგზო, საავტ. ტრანსპორტი. ოლქს კვეთს ნავთობსადენები, აირსადენებისა და ავიახაზების სატრანზიტო ქსელი. ოლქი დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით (1956, 1970).

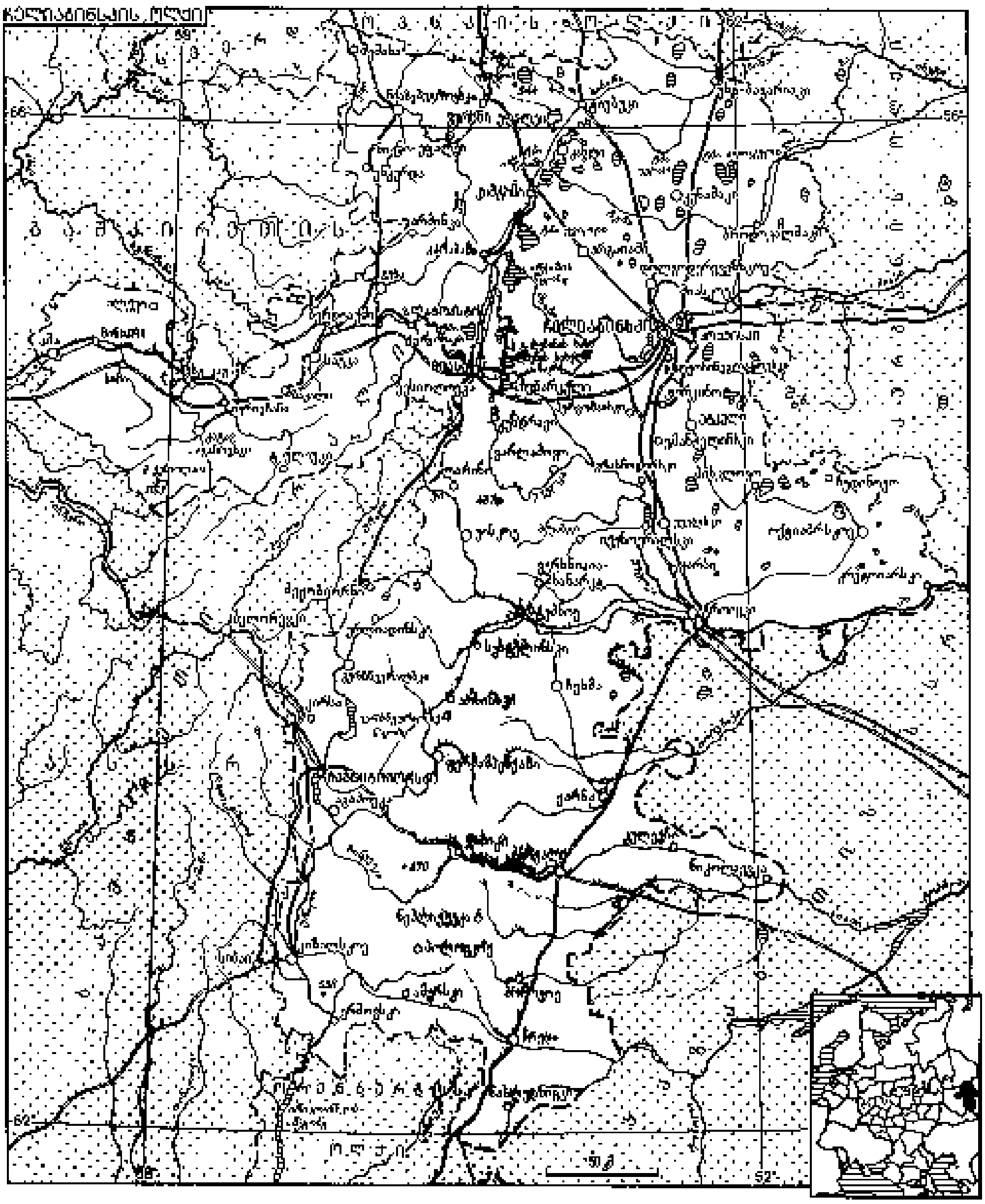

ჩელიძე (ჭელიძე) ეგორ (იეგორ) გერასიმეს ძე [19 (30) V 1771, სართიჭალის ბუნ., — 3 (15) IX 1829, მოსკოვი], მშენებელი, პორტლანდცემენტის ერთ-ერთი გამომგონებელი. მამამისი იყო ქართლ. მუსართა პოლკის პრაპორშჩიკი. 1787—91 ჩ. მუშაობდა სამხედრო მოწინამძღოლად სართალუის ბურჯებში. 1792—94 იყო სამხ. სამსახურში, 1794—1800 სართაჭეის ბუნ. საკანცელარიო მუშაკი, 1800—17 — მოსკ. მოწიამზოლ... 1817—21 — მოსკ. სამხაზველის დირექტორი, 1821—25 — მოსკ. კომისარიატთან დაკავშირებული საწყობების უფროსი. 1825 ჩ-მა გამოაქვეყნა წიგნი „სრული დარიგება იმაზე, თუ როგორ დავამზადოთ იაფი და საუკეთესო მურყელი ანუ ცემენტი, რ-იც ძალიან მტკიცეა წყალქვეშა ნაგებობებისათვის..." (რუსულად). ამ წიგნში აღწერილია ცემენტის შედგენილობა და მისი დამზადების მეთოდი.

ლიტ. Эвачко-Яворский И. Л., Егор Герасимович Челиев — изобретатель цемента, Тб., 1969.

ჩელინი (Cellini) ბენვენუტო (3 XI 1500, ფლორენცია, — 13 II 1571, იქვე), იტალიელი მოქანდაკე, ოქრომჭედელი და მწერალი მანიერიზმის მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი. სწავლობდა ოქრომჭედელ მ. ბანდინელთან. განიცადა მიქელანჯელოს გავლენა. მუშაობდა ფლორენციაში, პიზაში, ბოლონიაში, ვენეციაში, რომში (1532—40), პარიზში და ფონტენბლოში ფრანსუა I-ის სასახლის კარზე (1540—45). ჩ-ის ნამუშევრებისათვის დამახასიათებელია სინატიფე. მინანქარი პაითია, არტისტულობა, პლასტიკურობა. ამავე დროს ფორმის დანაწევრება, დეკორატიულობა. ფიგურების პროპორციები დაგრძელებულია, მოძრაობა — რთული. ნამუშევრები: მარილის ჭურჭელი ფრანსუა I-ის სამარილე (ოქრო, მინანქარი, ძვირფასი ქვები, 1539—43, სამხატვრო-ისტ. მუზეუმი, ვენა), „ჯვარცმა" (მარმარილო, 1562, ესკორიალის ეკლესია, ესპანეთი), „ნარცისი" (მარმარილო, 1540-იანი წწ. ერთგ. მუზეუმი, ფლორენცია), „ფონტენბლოს ნიმფა" (ბარელიეფი, ბრინჯაო, 1545, ლუვრი, პარიზი), კოზიმო მედიჩის ბიუსტი (ბრინჯაო, 1548, ეროვნ. მუზეუმი, ფლორენცია) და სხვ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქანდაკება „პერსევსი" (ბრინჯაო, 1545—54, ლოჯა ლანცის ლოჯია, ფლორენცია), რ-შიც წარმატებით არის გადაწყვეტილი მრავალი ქანდაკების პრობლემები სივრცეში ალაგების აქვს მოგონებების ავტობიოგრ. წიგნს „ბენვენუტო ჩელინის ცხოვრება" (I გამოცემა 1728, ქართ. თარგმანი 1970). ჩ-ის დაწერილი აქვს აგრეთვე თეორ. ნაშრომი „ორი ტრაქტატი საიუველირო ხელოვნებასა და ქანდაკებაზე" (1568).

ლიტ. Виппер Б. Р., Бенвенуто Челлини, მის წგ.: Статьи об искусстве, [М., 1970]; Дживелегов А. К., Очерки итальянского Возрождения. Кастильоне, Аретино, Челлини, М., 1929.

ჩელიუსკინი სემიონ ივანეს ძე (დაახლ. 1700—1760 შემდეგ), პოლარული რუსი მკვლევარი, საზღვაო ოფიცერი სწავლობდა მოსკ. ნავიგაციის სკოლაში. 1726-იდან მსახურობდა ბალტიის ფლოტში ქვემეთაურად. 1733-იდან გადაიყვანეს შტურმანად და გაამწესეს კამჩატკის მეორე (ჩრდილოეთის დიდი) ექსპედიციაში, სადაც მუშაობდა 1743-მდე. 1741 გაზაფხულზე გაიარა გზა მდ. ხატანგიდან მდ. პიასინამდე. აღწერა ტაიმირის ნ-კ-ის დას. სანაპირო. 1741—42 იმოგზაურა ტურუხანსკიდან ხატანგის შესართავამდე, აღწერა ტაიმირის ნ-კ-ის ჩრდ. სანაპირო, აზიის უკიდურესი აზიის ჩრდ. დაბოლოება, რ-საც რუსმა მოგზაურმა ა. მიდენდორფმა 1843 ჩელიუსკინის კონცხი უწოდა.

ჩელიუსკინის კონცხი, ტაიმირის ნ.-კ-ისა და აზიის კონტინენტის ჩრდ. დაბოლოება (ჩ. გ. 77°43' და ა. გ. 104°18'), რ-საც 1742 პირველად მიაღწია ს. ჩელიუსკინმა.

ჩელნოკოვი ნიკოლოზ ვასილის ძე [26. IV. (9. V) 1906, ორეხოვსკი, — 16 VII. 1974, მოსკოვი], ორგზის საბჭოთა კავშირის გმირი (14. VI. 1942 და 19. VIII. 1944), ავიაციის გენ.-მაიორი (1949). სკკპ წევრი 1940-იდან. წითელ არმიაში იყო 1928-იდან. დაამთავრა სევასტოპოლის საზღვ. მფრინავთა სკოლა (1931), სამხ.-საზღვ. აკადემიასთან არსებული აკად. კურსები (1945) და კ. ვოროშილოვის სახ. უმაღლესი სამხ. აკადემია (1949). სსრკ-ფინ. ომის (1939—40) მონაწილე. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს ესკადრილიის მეთაური, ბალტიისა და შავი ზღვების ფლოტებზე საავიაციო პოლკის მეთაური. მას ანგარიშზე 270-ზე მეტი საბრძოლო გაფრენა. ომის შემდეგ ეკავა სამეთაურო, სამშტაბო და სხვ. თანამდებობები. 1954-იდან თადარიგში იყო. სსრკ II მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, 7 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ჩელომეი ვლადიმერ ნიკოლოზის ძე [დ. 17 (30) VI 1914, სედლეცი, — 8. XII 1984, მოსკოვი], საბჭ. მეცნიერი მანქანების პროექტებისა და მექანიკის დარგში, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1962). ორგზის სოციალ. შრომის გმირი (1959, 1963). სკკპ წევრი 1941-იდან. კიევის საავიაციო ინ-ტის დამთავრების (1937) შემდეგ მუშაობდა იქვე, 1941-იდან — პ. ბარანოვის სახ. საავიაციო ძრავათმშენებლობის ცენტრ. ინ-ტში. 1944-იდან საავიაციო ტექ. მთავარი კონსტრუქტორი, 1959-იდან კი გენ. კონსტრუქტორი 1952-იდან ნ. ბაუმანის სახ. მოსკ. უმაღლესი ტექ. სასწავლებლის პროფესორი. მისი ძირითადი შრომები ეხება მანქანათა კონსტრუქციისა და დინამიკის, რხევათა თეორიისა და სხვ. პრობლემების საკითხებს. ავტორი 6 წ. (1974). სსრკ IX—XI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. ლენინური პრემია (1959) სსრკ სახელმწ. პრემია (1967, 1974). დაჯილდოებულია 4 ლენინის ორდენით, ოქტ. რევ. ორდენით და მედლებით. ნ. ჟუკოვსკის სახ. ოქროს მედალი (1964), სსრკ მეცნ. აკად. ა. ლიაპუნოვის სახ. ოქროს მედალი (1977).

თხზ.: Исследование пневматических и гидравлических сервомеханизмов, М., 1958.

ჩელტა ზანდური (Triticum Timopheevi), ხორბლის გვარის ტეტრაპლოიდური სახეობა. ძას საქართველოს უნიკალური ენდემური კულტურა. მორფოლოგიურად საგაზაფხულოა, მაგრამ შემოდგომაზე თესავენ, საგვიანოა. ღერო მტკიცეა, არ წვება, წინაპ სახლის სახურავად იყენებდნენ თავთავი მოქლე, სქელი, მტევრიანი, მარცვალი — გრძელი, რქისებრი, კარგად იფქვება, პურცხობის მაღალი ხარისხი აქვს ჩ. ზ. იმუნიტეტის მაღალი უნარით გამოირჩევა. ამიტომ საქართველოში მოწინავეა ძმუნური ხორბლის სამშობლოდ. მას საერთო სელექციური ღირებულება აქვს როგორც ჩელინი, ისევე მთელ რიგ უცხოურ ქვეყნებში ჩ. ზ-ის ბაზაზე მიღებულია სანაყოფო მნიშვნელობის ჯიშები, რ-ებსაც წარმატებით იყენებენ პარტიისებულ ხორბლის მისაღებად. პ. ნახუცრიშვილი.

ჩემბერლენი (Chamberlain) ნეველ (18. III. 1869, ეჯბასტონი, ბირმინგემი, — 9. XI. 1940, ჰეკფილდი, რიდინგის მახლობლად), დიდი ბრიტანეთის სახელმწიფო მოღვაწე ჯ. ჩემბერლენის შვილი. 1915—16 ბირმინგემის ლორდ-მერი. 1918-იდან პარლამენტის წევრი კონსერვატიული პარტიიდან (1930—31 პარტიის თავ-რე). 1922—37 სხვადასხვა მინისტრის პოსტები ეკავა. 1937—40 პრემიერ-მინისტრი და კონსერვატიული პარტიის ლიდერი ხელი მოაწერა მიუნხენის შეთანხმებას 1938. ჩ-ის მთავრობამ ჩაშალა ინგლ.-საფრ.-სსრკ-ის მოსკ. 1939 მოლაპარაკება, რ-იც ფაშისტი აგრესორების ალაგმვას ითვალისწინებდა. ამავე დროს ინგლისი საიდუმლო მოლაპარაკებას აწარმოებდა ფაშისტურ გერმანიასთან ჩ-ის მთავრობის დამნაშავეობის პოლიტიკის ჩაშლის შედეგად 1939 სექტ. მეტად რთულ კრიზისში, დიდი ბრიტანეთი ჩაება II მსოფლიო ომში (1939—45). ჩ-ის მთავრობა ცდილობდა გერმ. აგრესია სსრკ-ის წინააღმდეგ მიემართა. 1940 მაისში იძულებული იყო პრემიერ-მინისტრის პოსტი დაეტოვებინა. მაგრამ 1940 სექტ.-მდე კოალიციური მთავრობის შემადგენლობაში და კონსერვატიული პარტიის ლიდერად დარჩა.

ჩემბერლენი (Chamberlain) ოსტინ (16 X. 1863, ბირმინგემი — 16. III. 1937 ლონდონი), დიდი ბრიტანეთის სახელმწიფო მოღვაწე. ჯ. ჩემბერლენის შვილი. 1892-იდან პარლამენტის წევრი 1900—02 ფინანსთა მინისტრის მოადგილე, 1902 ფოსტის, 1903—05, 1919—21 ფინანსთა, 1915—17 ინდ. საქმეთა მინისტრი 1918-იდან სამხ. კაბინეტის წევრი, 1921—22 უპორტფელო მინისტრი, 1924—29 საგარეო საქმეთა მინისტრი იღწვოდა ევროპაში დიდი ბრიტანეთის ჰეგემონიისათვის, აგრეთვე გერმ. გაძლიერებისა და რემილიტარიზაციისათვის, რითაც უპირისპირდებოდა სსრკ-სა და საფრანგეთს, ამ პოლიტიკის განხორციელებაში მნიშვნელოვანი ეტაპი იყო ლოკარნოს შეთანხმებები. 1925 1927 მაისში სსრკ-თან დიპლ. ურთიერთობის გაწყვეტისა (აღდგა 1929), და სსრკ-ის წინააღმდეგ ან. სამხ. ინტერვენციის მოწყობის მცდელობის ერთ-ერთი ინიციატორი. 1931 საზღვაო მინისტრი სიცოცხლის ბოლო წლებში გამოთქვამდა შიშს გერმ. აგრესიული მისწრაფებების გამო.

ჩემბერლენი (Chamberlain) ოუენ (დ. 10 VII. 1920, სან-ფრანცისკო), ამერიკელი ფიზიკოსი, აშშ-ის ნაციონალური მეცნ. აკად. წევრი (1960) დაამთავრა კოლეჯი დარტმუტში (1941), მიიღო მეცნ. დოქტორის ხარისხი ჩიკაგოს უნ-ტში (1949) 1942—46 მუშაობდა ლოს-ალამოსის ლაბორატორიაში ატომური ბომბის შექმნაზე 1948-იდან მუშაობს კალიფორნიის უნ-ტში ბერკლიში (1958-იდან პროფესორი). ჩ-ის ძირითადი შრომები ეხება ბირთვულ ფიზიკასა და ელემენტარული ნაწილაკების ფიზიკას. 1955 სეგრესთან ერთად აღმოაჩინა ანტიპროტონი (ნობელის პრემია, 1959, ე. სეგრესთან ერთად).

ჩემბერლენი (Chamberlain) ჯოზეფ (8. VII. 1836, ლონდონი, — 2. VII. 1914, იქვე), დიდი ბრიტანეთის სახელმწიფო მოღვაწე, ფაბრიკანტი. თავდაპირველად ლიბერ. პარტიის რადიკალურ ფრთას უძღვებოდა. 1873—76 ბირმინგემის მერი. 1876 აირჩიეს პარლამენტში 1880—85 და 1886 უ. გლადსტონის კაბინეტის წევრი. ჩ-ის გამოსვლამ (1886) ირლანდიისთვის ავტონ. მინიჭების პროექტის წინააღმდეგ (ბილი ჰომრულის შესახებ) ლიბერ. პარტიაში განხეთქილება და მისგან ე. წ. ლიბერალ-უნიონისტთა ჯგუფის (ჩ-ის მეთაურობით) გამოყოფა გამოიწვია. 1895—1903 კონსერვატიულ კაბინეტებში კოლონიების მინისტრის პოსტი ეკავა. ინგლისელებისა და ბურების ომის (1899—1902) დროს ბრიტ. ექსპანსიონისტური პოლიტიკის ერთ-ერთი სულისჩამდგმელი იყო 1903 იღწვოდა პროტექციონიზმის პოლიტიკის გატარებისათვის. 1906-იდან ავადმყოფობის გამო აქტ. პოლიტ. ცხოვრებას ჩამოშორდა.

ჩემბერლენი (Chamberlain) ჰიუსტონ სტიუარტ (9 IX. 1855, პორტსმუთი, — 9. I. 1927, ბაიროითი), გერმანელი სოციოლოგი. დაიბადა ინგლისში, შემდეგ გერმანიის მოქალაქეობა მიიღო განიცადა ჟ. ა. გობინოს რასისტული თეორიის გავლენა. რ. ვაგნერის შემოქმედებისადმი და XIX ს. კულტურისა და ანტიკურობის ანალიზისადმი მიძღვნილ შრომებში წამოაყენა ევრ. კულტურაში ე. წ. არიული ელემენტების უპი-

ბ. ჩელინი

ბ. ჩელინი. „პერსევსი". ბრინჯაო. 1545—54. ლოჯა ლანცის ლოჯია, ფლორენცია

ნ. ჩემბერლენი

ჰ. ჩემბერლენი

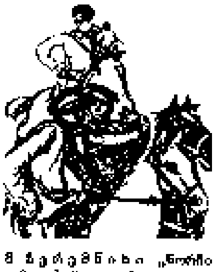

მ. ჭერემზინისა „წითელი კაზაკები" ფრანგული, ტუში „კროკოდილი". 1936 №16 (ფრაგმენტი)

რასობრიობის რეაქციული იდეა. ჩ-ის აზრით, ბურჟუაზიულები ყველაზე მეტად არიან მოწყობილებული ეკონომიკაში ახ. წყობილების დასამკვიდრებლად. ჩ-ის იდეებმა ხელი შეუწყო გერმ. ფაშიზმის იდეოლოგიის განვითარებას.

ჩემბერლინი (Chamberlin) ედუარდ ჰეისტინგზ (18. V. 1899, ლა-კონერი, ვაშინგტონის შტ., — 1967), ამერიკელი ეკონომისტი. უმაღლესი განათლება მიიღო აიოვის, მიჩიგანისა და ჰარვარდის უნ-ტებში, იყო მრავალი უნ-ტის საპატიო დოქტორი, ამერ. ეკონ. ასოციაციის (ვიცე-პრეზიდენტი 1944-იდან), სამეფო ეკონ. საზ-ბის, კათოლ.-ეკონ. ასოციაციის წევრი (ვიცე-პრეზიდენტი 1943-იდან), არის მონოპ. კონკურენციის აპოლოგეტიკური თეორიის ავტორი. უარყოფითად უყურებდა სახელმწიფოს ჩარევას ქვეყნის ეკონ. ცხოვრებაში. ილაშქრებდა პროფკავშირული მოძრაობისა და მუშათა კლასის წინააღმდეგ.

თხზ.: Теория монополистической конкуренции, М., 1959

ლიტ.: ჭანუყვაძე გ., ბურჟუაზიული ეკონომიკური პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკა, ნაწ. 1, თბ., 1962, Селигмен Б., Основные течения современной экономической мысли, пер. с англ., М., 1968

ვ. ბარათაშვილი.

„ჭემო" (Чиатурское экспортное марганцепромышленное общество — ჭიათურის საექსპორტო მანგანუმის საზოგადოება), დაარსდა 1919 წ. 12 ნოემბერს მისი წესდება დამტკიცდა 1922 იდლ.; საზოგადოებას მიეცა 20 წლის განმავლობაში საქართვ. ფარგლებს გარეთ მანგანუმის მადნის გატანის მონოპოლია. 1920—22 საზღვარგარეთ გაიზიდა 358 489 ტ მანგანუმის მადანი, მ. შ. ინგლისში — 144 337 ტ, ჰოლანდიაში — 110 433, აშშ-ში — 43 624, იტალიაში — 26 258, ბელგიაში—10 093, გერმანიაში—8002, პოლონეთში—876. 1924 მანგანუმის მადნის მოპოვებამ მიაღწია ომამდელი დონის 64%-ს, 1925 კი — 85,7%-ს, თუმცა ექსპორტი შეადგენდა ომამდელი დონის 66,2%-ს. ეს ძირითადად აიხსნება სხვა ქვეყნების შიგნით განვითარებული მრეწვ. მზარდი მოთხოვნით მანგანუმის მადანზე. კანტორა იყო თბილისში. მას ჰქონდა განყ-ბა ჰააგაში და საზ-ბის კომიტეტები ლონდონსა და ჭიათურაში 1922—24 მისი თავ-რე იყო ა. დარახველიძე (1872—1953) „ჩ." ლიკვიდირებულ იქნა 1926.

ჩენდუ, ქალაქი სამხრ.-დას. ჩინეთში, მინძიანის ზეგანზე. სიჩუანის პროვ. ადმ. ცენტრი. 2,5 მლნ. მცხ (1982). დიდი სატრანსპ. კვანძი და ინდუსტრ. ცენტრი. მანქანათმშ., სპილენძისა და ალუმინის გამოდნობა, მილსაგლინი, ქიმ., საფეიქრო, კვების, ხის დასამუშ., ტყავის მრეწველობა. თესი სამხატვრო სახელოსნოები. უნ-ტი. ქალაქში უძველესი ბაღები და პარკებია. ხუროთმოძღვრული ძეგლებიდან აღსანიშნავია უხოუცის სატაძრო კომპლექსი (XVI—XVIII სს.), ცინიანგუნის სასახლე („შავი თხის სასახლე", XIII ს.). ბაოგუანსის მონასტერი.

ჩენსტოხოვა (Częstochowa), ქალაქი სამხრ. პოლონეთში, ჩენსტოხოვის სავოევოდოს ადმ. ცენტრი. 241 ათ. მცხ. (1982). სატრანსპ. კვანძი. ლითონ საფეიქრო ფ-კები, შავი მეტალ. კომბინატი. მინის, ასანთის, საშენ მასალათა წარმოება. კვების მრეწველობა. ჩ. ქვეყნის რკინის მადნის რ-ნის ცენტრია.

ჩენსტოხოვის სავოევოდო (Województwo Częstochowskie), ადმ.-ტერ. ერთეული სამხრ. პოლონეთში. ფართ. 6,2 ათ. კმ², მოსახლ. 758 ათ. კაცი (1982), აქედან 49,7% ქალაქში ცხოვრობს. ადმ. ც. — ქ. ჩენსტოხოვა. ეკონომიკა ინდუსტრ.-აგრ. ხასიათისაა. მეტალურგია, მანქანათმშ., და ლითონდამუშავება, საფეიქრო, კვების, ცემენტის, კოქსქიმ. მრეწველობა. საშენ მასალათა წარმოება. რკინის მადნის მოპოვება. ამუშავებენ სარძევე-ხორცის საქონელს, ღორს, მოჰყავთ უმთავრესად ჭვავი და კარტოფილი.

ჩენ შენისა და უ გუანის აჯანყება, გლეხთა აჯანყება ჩინეთში ძვ. წ. 209—208. დაიწყო ანჰუის პროვინციის ჩრდ.-ში ახალწვეულ გლეხთა (დაახლ. 900 კაცი) რაზმმა ჩენ შენისა (მეთაური) და უ გუანის მეთაურობით. მალე აჯანყებულთა რაოდენობამ რამდენიმე ათეულ ათასს მიაღწია. აჯანყების მიზეზი მძიმე რეჟიმი. ძალა იყო გლეხობა, მონაწილეობდნენ აგრეთვე უსახლკაროები, ხელოსნები და ზოგიერთი მოხელეებიც. მონები. 208 დასაწყისში აჯანყებულები მიადგნენ ცინის დედაქალაქ სიანიანს. აჯანყებულთა ხელში გადავიდა ანჰუის ჩრდ. და ცენტრ. ნაწილი, მთელი ხენანი, სამხრ. შანსი და ადმ. შენსი. აჯანყების ხელმძღვანელობაში თანდათან შეაღწიეს გაბატონებული კლასის ოპოზიციურმა ელემენტებმა, რ-ებიც ცდილობდნენ სახ. მოძრაობა გამოეყენებინათ ცინის დასამხობად და თავიანთი საშუალებებისა და უფლებების აღსადგენად. 208 ზამთარში ჩენ შენი მოღალატურად მოკლეს. 208 თებ. ცინის არმიამ აჯანყება ჩაახშო. ეს იყო პირველი დიდი სახ. აჯანყება ჩინეთში

ჩეპმენი (Chapman) სიდნი (29 I. 1888, ეკლზი, ლანკაშირი,—16. VI. 1970), ინგლისელი ფიზიკოსი, გეოფიზიკოსი და მათემატიკოსი ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1919). დაამთავრა მანჩესტერის (1907) და კემბრიჯის (1911) უნ-ტები მანჩესტერის უნ-ტის (1919—24), ლონდონის საიმპერიო კოლეჯის (1924—46) და ოქსფორდის უნ-ტის (1946—53) პროფესორი. 1929—31 იყო ლონდონის მათ. საზ-ბის, 1932—34 — სამეფო მეტეოროლ. საზ-ბის, 1936—48 — საერთაშ. მეტეოროლ. ასოციაციის პრეზიდენტი. 1953—59 ჩ. იყო საერთაშ. გეოფიზ. წლის კომიტეტის თავ-რე. ჩ-ის ძირითადი შრომები შეეხება აირების კინეტიკური თეორიას, დედამიწის მაგნეტიზმს, იონოსფეროსა და ატმ. ზედა ფენების კვლევას, ატმ. ელექტრობისა და მათემატიკის საკითხებს.

ჩერბერი, ჰერბერტ ჩერბერი (Herbert Cherbury) ედუარდ (3. III. 1583, ეიტონ-ონ-სევერნი, უელსი, — 20. VIII. 1648, ლონდონი), ლორდი, ინგლისელი ფილოსოფოსი, პოეტი და პოლიტ. მოღვაწე, ელჩი საფრანგეთში. სამოქალაქო ომის დროს პარლამენტური ოპოზიციის წევრი. დაამთავრა ოქსფორდის უნ-ტი. ინგლისური დეიზმის მამამთავარი, ჩ-ს აზრით, საბუნებისმეტყველო რელიგიას აქვს ხუთი პრინციპი: არის უმაღლესი არსება; მას თაყვანი უნდა სცე; მისი ყველაზე ღირსი თაყვანისცემაა სათნოება და ღვთისმოსაობა; დანაშაული და შეცოდება მონანიებით უნდა გამოისყიდო; არსებობს საიქიო მიზღვა. ჩ-ის შემოქმედებამ დეიზმის თეოლოგების მკაცრი კრიტიკა გამოიწვია. ჩ. განასხვავებს ჭეშმარიტების 4 სახეს: საგნისეულს, გონებისას, ცნებისეულსა და მოვლენისეულს. ჭეშმარიტების კრიტერიუმად ჩ-ს „საყოველთაო თანხმობა" მიაჩნდა; შემეცნების თეორიაში ემპირიზმთან დაპირისპირებული იდეების რწმენას ჩ-ს აკრიტიკებდნენ ჯ. ლოკი და პ. გასენდი.

ჩეროკი, მდინარე ყაბ.-ბალყ. ასსრ-ში, მდ. ბაქსანის (თერგის აუზი) მარჯვ. შენაკადი. სიგრძე 76 კმ, აუზის ფართ. 3070 კმ². წარმოიქმნება მდ-ების ბალყარეთის ჩეროკისა და ხულამის ჩეროკის შეერთებით, რ-ებსაც სათავე აქვთ კავკასიონის ჩრდ. კალთის მყინვარებში. უმთავრესად საზრდოობს თოვლისა და ყინულის წყლით. წყალდიდობა იცის ზაფხულში. წყლის საშ. ხარჯი ბალყარეთის ჩეროკისა და ხულამის ჩეროკის შეერთების ადგილზე 39,6 მ³/წმ. ხე-ტყის დაცურება

ჩერკასოვი მიხეილ მიხეილის ძე [18 (30). X. 1890, ტფილისი, — 7. VIII. 1962, მოსკოვი], საბჭ. გრაფიკოსი, რუსეთის სახ. მხატვარი (1962), სსრკ სამხატვრო აკად. ნ. წ. (1958). სწავლობდა მოსკ. ფერწერის, ქანდაკებისა და ხუროთმოძღვრების სასწავლებელში (1911—17) კ. კოროვინთან და ს. მალიუტინთან. ასწავლიდა მოსკ. ვ. სურიკოვის სახ. სამხატვრო ინ-ტში (1949—62; პროფესორი 1950-იდან). თანამშრომლობდა გაზეთებსა და სატირულ ჟურნალებში, ქმნიდა პლაკატებს, კარიკატურებს, ასურათებდა ილუსტრაციებს (ნახატები მ. სალტიკოვ-შჩედრინის ნაწარმოებებისათვის, 1936—39 ლიტ. მუზეუმი, მოსკოვი), აფორმებდა სპექტაკლებს (ა. პაშჩენკოს „პომპადურები", ლენინგრ. მცირე საოპერო თეატრი, 1939). სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1942), დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.

ჩერემხოვო, ქალაქი რსფსრ ირკუტსკის ოლქში. ჩერემხოვის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგ. ტრანსციმბირის მაგისტრალზე 73 ათ. მცხ. (1985). იღებენ ქვანახშირს. არის მანქანათმშ., მადაროთა სარემონტო, მუყაო-რუბეროიდის, ლუდის ქ-ნები, საშენ მასალათა საწარმოები, რძისა და ხორცის კომბინატები, წინდისა და სამკერვალო ფ-კები. ირკუტსკის პოლიტექ. ინ-ტის სამთო ფაკ-ტი, სამთო ტექნიკუმი, პედ. და სამედ. სასწავლებლები დრამ. თეატრი.

ჩერენკოვ—ვავილოვის ეფექტი, ჩერენკოვ—ვავილოვის გამოსხივება, სინათლის გამოსხივება ელექტრული მუხტის მქონე ნაწილაკის მიერ, რაც ხდება გარემოში ნაწილაკის მოძრაობისას ისეთი სიჩქარით, რ-იც აღემატება ამავე გარემოში სინათლის ტალღების გავრცელების ფაზურ სიჩქარეს. აღმოაჩინა პ. ჩერენკოვმა 1934 სითხეების გამა-ლუმინესცენციის შესწავლისას (γ-გამოსხივებით გამოწვეული ნათება ადრეც იყო შემჩნეული, მაგრამ მას ლუმინესცენციად მიიჩნევდნენ), ს. ვავილოვის ინიციატივით ჩერენკოვის მიერ ჩატარებულმა ცდებმა გამოავლინა ამ გამოსხივებისათვის დამახასიათებელი თავისებურებები: 1. ნათება შეინიშნება ნებისმიერ სუფთა გამჭვირვალე სითხეში, ამასთან, სიკაშკაშე სუსტადაა დამოკიდებული სითხის ქიმ. შედგენილობაზე; 2. გამოსხივება პოლარიზებულია ისე, რომ ელექტრული ვექტორი უპირატესად ელექტრონების პირველადი ნაკადის გასწვრივაა ორიენტირებული; 3. ლუმინესცენციისაგან განსხვავებით, არ შეიმჩნევა არც ტემპ-რული, არც მინარევული ჩაქრობა (ლუმინესცენციის გამომსავლის შემცირება). ამ მონაცემებზე დაყრდნობით ვავილოვმა დაასკვნა, რომ აღმოჩენილი მოვლენა სითხის ლუმინესცენცია კი არ არის, არამედ სითხეში მოძრავი სწრაფი ელექტრონების (რ-ებიც წარმოიქმნება ნივთიერების დასხივებისას) მიერ გამოსხივებული სინათლეა. ჩ.—ვ. ე-ის დამახასიათებელი ძირითადი თვისებაა გამოსხივების მიმართულება ნაწილაკების სიჩქარის მიმართ მახვილი კუთხით. ჩ.—ვ. ე. დამახასიათებელია მყარი სხეულებისათვისაც.

ჩ.—ვ. ე-ის მექანიზმი დაადგინეს ი. ტამმა და ი. ფრანკმა 1937. მათვე შექმნეს მოვლენის რაოდენობრივი თეორია, რ-იც ეყრდნობა კლასიკური ელექტროდინამ. განტოლებებს. იგივე შედეგები მიიღო ვ. გინზბურგმა (1940) მოვლენის კვანტური განხილვისას.

ჩ.—ვ. ე-ის წარმოშობის პირობები და მისი მიმართულება შეიძლება აიხსნას ჰიუგენს — ფრენელის პრინციპზე დაყრდნობით. მოძრავი დამუხტული ნაწილაკის ტრაექტორიის ყოველი წერტილი (მაგ., A, B, C, D წერტილები ნახ. 1 და 2-ზე) შეიძლება ჩაითვალოს იმ ტალღის წყაროდ, რ-იც წარმოიშობა მასში ნაწილაკის გავლის მომენტში ოპტიკურად იზოტროპულ გარემოში ასეთი პარციალური ტალღები

ჩერენკოვ—ვავილოვის ეფექტი

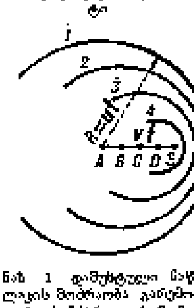

ნახ. 1. დამუხტული ნაწილაკის მოძრაობა გარემოში $v<u$ სიჩქარით 1, 2, 3, 4 სფეროები იმ პარციალური ტალღების მდებარეობებია, რომლებიც გამოსხივებულია ნაწილაკის მიერ შესაბამისად A, B, C და D წერტილებში

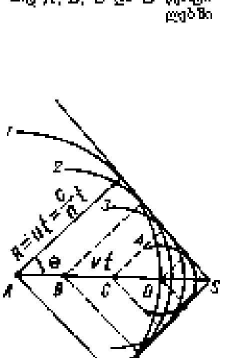

ნახ. 2. დამუხტული ნაწილაკის მოძრაობა გარემოში $v>u$ სიჩქარით (θ—კუთხე წარმოქმნილი გამოსხივების ტალღური ვექტორის მიმართულებასა და ნაწილაკის სიჩქარეს შორის)

სფეროულია, ვინაიდან ისინი ყველა მიმართულებით ერთი და იმავე $u=c/n$ სიჩქარით ვრცელდებიან (c არის სინათლის სიჩქარე ვაკუუმში, ხოლო n — გარემოს გარდატეხის მაჩვენებელი). ნახ 1-ზე გამოსახული 1, 2, 3, 4 სფერული ზედაპირები შეესაბამება A, B, C და D წერტილებიდან გამოსხივებულ ტალღებს (ტალღები გამოსხივებულია დროის სხვადასხვა მომენტში, მათი ზედაპირების მდებარეობა კი მოცემულია დაკვირვების მომენტში). ჰიუგენსის პრინციპის თანახმად, პარციალური ტალღები ინტერფერენციის გამო ერთმანეთს აქრობენ ყველგან, გარდა ტალღების საერთო მომვლებ ზედაპირზე მდებარე წერტილებისა. სწორედ ეს მომვლები ზედაპირი შეესაბამება ტალღას, რ-იც ვრცელდება გარემოში.

თუ დამუხტული ნაწილაკის v სიჩქარე ნაკლებია გარემოში სინათლის $u=c/n$ (ნახ 1) სიჩქარეზე, მაშინ სინათლე, რ-საც ნაწილაკი წინ ასხივებს, ყოველთვის უსწრებს მას. ამის გამო 1, 2, 3, 4, სფერული ზედაპირები ერთიმეორეში დევს და პარციალური ტალღების საერთო მომვლები არ არსებობს. ეს შეესაბამება იმ ცნობილ ფაქტს, რომ წრფივად და თანაბრად მოძრავი დამუხტული ნაწილაკი, რ-ის სიჩქარე გარემოში სინათლის სიჩქარეზე ნაკლებია, სინათლეს არ უნდა ასხივებდეს.

მდგომარეობა იცვლება, თუ $v>u=c/n$ ანუ $\beta n>1$ (სადაც $\beta=v/c$), ამ შემთხვევაში (ნახ.2) პარციალური ტალღების შესაბამისი სფერული ზედაპირები იკვეთება. მათი საერთო მომვლები (ტალღური ზედაპირი) კონუსია, რ-ის s წვერო თანხვდება მოძრავი ნაწილაკის მყის მდებარეობას. ამ კონუსის მსახველის ნორმალი განსაზღვრავს ტალღურ ვექტორს (ე. ი. სინათლის გავრცელების მიმართულებას). კუთხე θ, რ-საც ადგენს ტალღური ვექტორი ნაწილაკის მოძრაობის მიმართულებასთან (ნახ. 2), აკმაყოფილებს პირობას: $\cos\theta=u/v=c/nv$ (1). განხილული მეთოდი შეიძლება გამოყენებულ იქნეს ოპტიკურად ანიზოტროპული გარემოსთვისაც. ჩ.–ვ. ე. ხდება არა მარტო ელექტრონების, არამედ ნებისმიერი დამუხტული ნაწილაკის გარემოში მოძრაობის დროსაც, თუ ნაწილაკისათვის სრულდება $v>c/n$ პირობა.

1940 ე. ფერმიმ განაზოგადა ჩ.–ვ. ე-ის თეორია გარემოს მიერ სინათლის შთანთქმის გათვალისწინებით და მნიშვნელოვნად დააზუსტა ენერგიის იონიზაციური დანაკარგების თეორია (გარემოს პოლარიზაციის ეფექტი).

თეორ. წარმოდგენები, რ-ებიც საფუძვლად უდევს ჩ.–ვ. ე-ს, მჭიდროდაა დაკავშირებული სხვა მნიშვნელოვან საკითხებთან (მაგ. ტალღები პლაზმაში, ნაწილაკთა ამაჩქარებლების თეორიის ზოგიერთი პრობლემა, ელექტრონიკა, ტალღების გავრცელება, გაძლიერება და სხვ.).

ჩ.–ვ. ე. საფუძვლად უდევს ჩერენკოვის მთვლელების მოქმედებას.

ლიტ.: Зрелов В. П., Излучение Вавилова-Черенкова и его применение в физике высоких энергий, ч. 1–2, М., 1968; Черенков П. А., Тамм И. Е., Франк И. М., Нобелевские лекции, М., 1960.

ჩერენკოვი პაველ ალექსის ძე [დ. 15 (28). VII. 1904, სოფ. ნოვაია-ჩიგლა, ახლანდ. ვორონეჟის ოლქი], საბჭ. ფიზიკოსი, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1970). სკკპ წევრი 1946-იდან. დაამთავრა ვორონეჟის უნ-ტი (1928). 1930-იდან მუშაობს სსრკ მეცნ. აკად. ფიზ. ინ-ტში, მოსკ. საინჟინრო-ფიზ. ინ-ტის პროფესორი. 1934 აღმოაჩინა ჩერენკოვ—ვავილოვის ეფექტი. ამ ეფექტის აღმოჩენისათვის ი. ტამთან და ი. ფრანკთან ერთად, რ-ებმაც შეიმუშავეს თეორია, მიენიჭა ნობელის პრემია (1958). ჩ-ის შრომები ეხება აგრეთვე ბირთვულ ფიზიკას, მაღალი ენერგიების ფიზიკას, კოსმ. სხივების შესწავლას და სხვ. სსრკ სახელმწ. პრემია (1946, 1952, 1977) დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 3 სხვა ორდენით, აგრეთვე მედლებით.

ლიტ.: Павел Алексеевич Черенков (К 70-летию со дня рождения), «Успехи физических наук», 1974, т. 113, в. 3.

ჩერენკოვის მთვლელი, დამუხტული ნაწილაკებისა და γ-კვანტების სპექტრომეტრული ხელსაწყო, რ-შიც იყენებენ ჩერენკოვ—ვავილოვის ეფექტს. თუ დამუხტული ნაწ. გარემოში მოძრაობს v სიჩქარით, რ-იც სინათლის u ფაზურ სიჩქარეს აღემატება მოცემული გარემოსთვის ($u=c/n$; n არის გარემოს გარდატეხის მაჩვენებელი, c — სინათლის სიჩქარე ვაკუუმში), მაშინ ნაწ. ასხივებს (ჩერენკოვის გამოსხივება). ამ უკანასკნელს გარკვეული მიმართულება აქვს. ამასთან, θ კუთხე გამოსხივების მიმართულებასა და ნაწილაკის ტრაექტორიას შორის v-სა და n-თან დაკავშირებულია თანაფარდობით:

$$\cos\theta=c/vn=1/\beta n \quad (\beta=v/c).$$

ჩ. მ-ის ძირითადი ელემენტია რადიატორი (ნივთიერება, რ-შიც $v>c/n$), სინათლის შემკრებელი ოპტ. სისტემა, და ერთი ან რამდენიმე ფოტოელექტრონული მამრავლებელი (ფემ). ჩ. მ-ს ფართოდ იყენებენ დამუხტული ნაწილაკების მთვლელებში.

ლიტ.: Джелли Дж., Черенковское излучение и его применения, пер. с англ., М., 1960.

ჩერეპანოვები ეფიმ ალექსის ძე [1774, ვიის ქ-ნა, — 15 (27) VI. 1842, ნიჟნი-ტაგილი] და მირონ ეფიმის ძე [1803, ვიის ქ-ნა, — 5 (17). X. 1849, ნიჟნი-ტაგილი], რუსი მანქანათმშენებლები, მამა და შვილი, მემამულე დემიდოვების ყმები. 1810 ეფიმ ჩ-მა შექმნა მანქანათსაშენი ქ-ნა; 1822-იდან სიკვდილამდე მუშაობდა ნიჟნი-ტაგილის ქ-ნების მთავარ მექანიკოსად. მირონ ჩ. 1819 დაინიშნა მამის (ეფიმის) თანაშემწედ, ხოლო ამ უკანასკნელის სიკვდილის შემდეგ — მის თანამდებობაზე. ჩ-ებმა ააგეს დაახლ. 20 ორთქლის მანქანა. 1833–34 შექმნეს რუსეთში პირველი ორთქლმავალი.

ჩერეპნინი ლევ ვლადიმერის ძე [30. III (12. IV). 1905, რიაზანი, — 12. VI. 1977, მოსკოვი], საბჭ. ისტორიკოსი. სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1972). სკკპ წევრი 1957-იდან. 1946-იდან ისტ. ინ-ტის (1968-იდან სსრკ ისტ. ინ-ტის) უფროსი მეცნ. თანამშრომელი. ლექციებს კითხულობდა მოსკ. სახელმწ. უნ-ტსა და სხვა უმაღლეს სასწავლებლებში. იკვლევდა რუს. ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნის თეორ., წყაროთმცოდნეობით და კონკრეტულ-ისტ. პრობლემებს, რუს. ისტორიის ფეოდ. ეპოქის პერიოდიზაციას, რუს. XIV–XVII სს. სამ-ბის სოც.-ეკონ. და პოლიტ. ისტორიას და სხვ. ჩ-მა შექმნა რუს. მედიევისტიკის ერთ-ერთი საბჭ. სკოლა. მინიჭებული აქვს მ. ლომონოსოვის სახ. პრემია (1957), სსრ კავშირის სახელმწ. პრემია (გარდაცვალების შემდეგ, 1981). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით, აგრეთვე მედლებით.

ჩერეპოვეცი, ქალაქი რსფსრ ვოლოგდის ოლქში, ვოლგა-ბალტიის სანაოსნო გზაზე. ჩერეპოვეცის რ-ნის ცენტრი. ნავსადგური რიბინსკის წყალსაცავზე. რკინიგზის სადგური. 299 ათ. მცხ. (1986). ცნობილია XIV ს-იდან. 1777-იდან იყო ნოვგოროდის სამეფისნაცვლოს ქალაქი, 1780-იდან — ნოვგოროდის გუბ. სამაზრო ქალაქი. 1918–27 ჩერეპოვეცის გუბ. ცენტრია, შემდეგ ლენინგრ. ოლქის, 1937-იდან — ვოლოგდის ოლქის რაიცენტრი. ქალაქი დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით (1977).

ჩ. შავი მეტალ. და ქიმ. მრეწვ. მნიშვნელოვანი ცენტრია (მეტალ., ფოლადსადნობი, ქიმ., აზოტ-ტუქის ქ-ნები). არის ფანერ-ავეჯის კომბინატი, გემთსაშ.-გემთსარემონტო, ლითონის კონსტრუქციების, [illegible] მოწყობილობის ქ-ნები, საშენ მასალათა საწარმოები. პედ. ინ-ტი, დაუსწრებელი პოლიტექ. ინ-ტის ფილიალი, 4 საშ. სპეც. სასწავლებელი. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი.

ქალაქი შედგება ძვ. (მთავარი ქუჩა — საბჭოთა) და რეგულარულად დაგეგმარებული (1951–58, არქიტ. ა. ოლი და სხვ.) ახ. რ-ნებისაგან. მიმდინარეობს მასობრივი საბინაო მშენებლობა. აღსანიშნავია კინოთეატრის შენობა (1958, არქიტ. ი. ვოლტოვსკი და სხვ.), მეტალურგების სასახლე და სხვ.

ჩერეპოვეცის წყალსაცავი, შექსნის წყალსაცავი, წყალსაცავი რსფსრ ვოლოგდის ოლქში. შექმნილია მდ. შექსნაზე ჩერეპოვეცის ჰიდროკვანძის კაშხლით. შედგება თეთრი ტბისა და მდინარეული ნაწილისაგან. აივსო 1963–64. ფართ. 1670 $კმ^2$, მოც. 6,5 $კმ^3$, სიგრძე 167 კმ, მაქს. სიგანე 20 კმ, წყლის დონე იცვლება 1,2 მ ფარგლებში. შეიქმნა წყლის ტრანსპორტისა (ვოლგა—ბალტიის სანაოსნო გზის ნაწილი) და ენერგეტიკის განვითარებისათვის. ჩ. წ-ის ნაპირზეა ქ-ები ბელოზიორსკი და კირილოვი.

ჩერვონეცი (<პოლ. czerwony—წითელი, ოქროსფერი), 1. სახელწოდება საზღვარგარეთის ოქროს მონეტებისა (დუკატი, ცეხინი), რ-ებიც მიმოქცევაში იყო რუსეთში პეტრე I-მდე. 2. XVIII–XIX სს-ში 3-მანეთიანი რუს. ოქროს მონეტის სახელწოდება (შეიცავდა 3,4 გ ოქროს). 3. 1922 — 47 წლებში სსრკ-ში სახელმწიფო ბანკის მიერ გამოშვებული 10-მანეთიანი ნომინალის საბანკო ბილეთი (1, 2, 3, 5, 10, 25 და 50 ჩ. კუპიურებით). ჩ-ის ოქროს შემცველობა შეადგენდა 7,74234 გ წმინდა ოქროს. 1947 ფულის რეფორმის საფუძველზე ჩ. შეიცვალა მანეთებში გამოხატული ახ. საბანკო ბილეთებით.

„ჩერვონნაია რუს", გალიციის ისტორიული სახელწოდება XVI–XIX სს. უცხოურ წერილობით ძეგლებში.

ჩერვონოგრადი (1953-მდე კრისტინოპოლი), ქალაქი (1951-იდან) უკრ. სსრ ლვოვის ოლქში, მდ. ბუგის ნაპირზე. რკინიგზის სადგური. 67 ათ. მცხ. (1986). იღებენ ქვანახშირს. არის რკინაბეტონის ნაკეთობათა, რძის ქ-ნები, ხე-ტყის დამამუშ. კომბინატი, საშეკერვო, წინდის ფ-კები. ლვოვის პოლიტექ. ინ-ტის ფილიალი, სამთო ტექნიკუმი.

ჩერკასი, ქალაქი, უკრ. სსრ ჩერკასის ოლქის ცენტრი. სარკინიგზო და საავტოგზაო კვანძი, ნავსადგური კრემენჩუგის წყალსაცავის მარჯვ. ნაპირზე. 273 ათ. მცხ. (1986). ცნობილია 1394-იდან. 1795-იდან რუს. იმპერიის სამაზრო ქალაქია. 1797-იდან შედის კიევის გუბერნიაში. საბჭ. ხელისუფლება დამყარდა 1918 წ. 16 (29) იანვარს. სამოქალაქო ომის დროს (1918—20) ოკუპირებული იყო გერმ. ჯარებისა და თეთრგვარდიელების მიერ. საბჭ. ხელისუფლება აღდგა 1919 წ. დეკ.-ში. 1941 წ. 22 აგვ.-დან 1943 წ. 14 დეკ.-მდე ოკუპირებული იყო გერმ. ფაშისტური ჯარების მიერ. 1954-იდან ოლქის ცენტრია.

განვითარებულია მანქანათსაშ., ქიმ., მსუბუქი, კვების მრეწველობა. არის სატელეგრაფო აპარატურის, სილიკატური აგურის, სამშენებლო მანქანებისა და მექანიზმების ქ-ნები, სახლთსაშენი კომბინატი და სხვ. რეკონსტრუირებულია კვების, მსუბუქი, ქიმ., ლითონდამამუშ. და საშენ მასალათა მრეწვ. საწარმოები. ქალაქის შენარჩუნებული აქვს რეგულარული დაგეგმარება (1828 არქიტ. ვ. გესტე). ნაგე-

პ. ჩერენკოვი

ლ. ჩერეპნინი

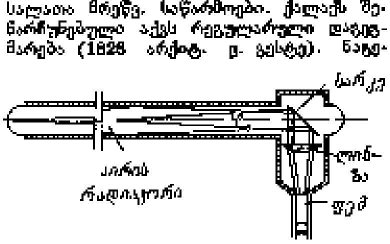

ჩერენკოვის მთვლელი სსრკ მაღალი ენერგიის ფიზიკის ინსტიტუტის 70 გევ-იან ამაჩქარებელზე გამოყენებული აბსოლუტური ჩერენკოვის მთვლელის სქემა. მოძრავი სარკისა და კვარცის ლინზისაგან შემდგარი ოპტიკური სისტემის შემწეობით ჩერენკოვის სინათლე ფოკუსირდება ფოტოელექტრონული მამრავლებლის (ფემ) კათოდზე. რადიატორი შედგება ჩერენკოვის გამოსხივებისათვის გამჭვირვალე მყარი, თხევადი ან აიროვანი ნივთიერებისაგან, რომელსაც აქვს სცინტილაციის დაბალი დონე

ნ. ჩერკასოვი

ნ. ჩერკასოვი პროფესორ პოლეჟაევის როლში (კინოფილმი „ბალტიკის დეპუტატი", 1937, რეჟისორები ა. ზარხი და ი. ხეიფიცი)

კ. ჩერნენკო

ბოძაითავან ილიანოშშილის სახელობის სახ. ლი (1959, არქიტ. ვ. შჩუკინი), სასტუმრო „ტურისტი" (1970, არქიტ. ნ. ჩიჟევსკი და სხვ., ინჟ. ა. ლიოზნერსკი). ქალაქში დგას ვ. ი. ლენინის ძეგლი (1969, მოქანდაკე ა. კუზნეცოვი), სამარადისო დიდების მონუმენტი (1978, მოქანდაკეები გ. კალჩენკო, ე. კარიცკაია და სხვ.).

ჩ-ში არის აგრ. ინ-ტი, კიევის საინჟინრო-სამშენებლო ინ-ტის ზოგად-ტექ. ფაკ-ტი. 8 საშ. სპეც. სასწავლებელი, 3 თეატრი, ფილარმონია, პლანეტარიუმი. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი.

ჩერკასის ოლქი, შედის უკრ. სსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1954 წ. 7 იანვ. ფართ. 20,9 ათ. კმ², მოსახლ. 1530 ათ. კაცი (1985), აქედან 50% ქალაქში ცხოვრობს. ცენტრი — ქ. ჩერკასი. ჩ. ო. მდებარეობს მდ. დნეპრის შუაწელის ორივე ნაპირას. უმეტესი ნაწილი — მარჯვენანაპირეთი — დნეპრისპირა მაღლობის (სიმაღლე 270 მ-მდე) ფარგლებშია, უმცირესი — მარცხენანაპირეთი — დნეპრისპირა დაბლობზეა (სიმაღლე 150 მ-მდე). მდ-ები დნეპრისა და სამხრეთის ბუგის აუზს განეკუთვნება. მთავარი მდინარეა დნეპრი, რ-ზეც აგებულია კრემენჩუგისა და კანევის წყალსაცავები. ჩ. ო. შედის სამხრ.-დას. ეკონ. რ-ნში. ენერგეტ. საფუძველია ჩერკასის თბოელ. სადგური, ტორფი; ბუნებრივი აირი მოდის შებელინკადან. პროდუქციის მთლიანი მოცულობის მიხედვით წამყვანია კვების მრეწველობა (შაქრის, საკონსერვო, თამბაქოს, ხორცის და სხვ.). განვითარებულია ქიმ. (ქიმ. ბოჭკო, სასუქები), მსუბუქი (მ. შ. საფეიქრო) და ხის დამამუშ. მრეწველობა. სოფ. მეურნ. სპეციალიზებულია საქონლის-სამარცვლე მეურნეობაზე (მეხორცეობითა და მერძეობით) და სახორცე-საძირე მეცხოველეობაზე. სანაოსნოა მდ. დნეპრი. ოლქი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1958).

ჩერკაშინი აბრამ მარკის ძე [25. VI (7. VII) 1886, ბელაია-ცერკოვი, — 30. XI. 1967, ალმა-ათა], საბჭ. ფერმწერი. ყაზ. სსრ სახ. მხატვარი (1960). სწავლობდა კიევის სამხატვრო სასწავლებელში (1901—09) და პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1909—17). ერთ-ერთმა პირველმა ასახა საბჭ. უკრ. გლეხების ცხოვრება („ტრაქტორით", 1928, უკრ. სახელმწ. ხელოვნ. მუზეუმი, კიევი). 1941-იდან მუშაობდა ყაზახეთში. რიგ ტილოს ქმნიდა (1941—58 ასწავლიდა ნ. გოგოლის სახ. სამხატვრო სასწავლებელში, ალმა-ათაში) და მხატვართა დიდი რიცხვი შეასრულა ყაზახი მხატვრების აღზრდის საქმეში. ჩ. ავტორია ლირ. და ეპიკური პეიზაჟებისა, ხატავდა აგრეთვე კომპოზ. სურათებს, პორტრეტებს, ნატურმორტებს. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით.

ჩერკასოვი ნიკოლოზ კონსტანტინეს ძე [14 (27). VII. 1903, პეტერბურგი, — 14. IX. 1966, ლენინგრადი], რუსი საბჭ. მსახიობი. სსრკ სახ. არტისტი (1947). სკკპ წევრი 1940-იდან. 1923—26 სწავლობდა ლენინგრ. სასცენო ხელოვნ. ინ-ტში, შემდეგ მუშაობდა ლენინგრ. მოზარდ მაყურებელთა თეატრში, 1933-იდან ლენინგრ. ა. პუშკინის სახ. დრამის თეატრშია. გამოდიოდა ესტრადაზე (ტრიო — „პატი, პატაშონი და ჩარლი ჩაპლინი"). იყო უდიდესი შემოქმედებითი დიაპაზონის მსახიობი. ფართო აღიარება მოიპოვა ფილმ „ბალტიკის დეპუტატში" (1937) პროფ. პოლეჟაევის როლის შესრულების შემდეგ. თეატრში ითამაშა როლები: პეტრე I (ა. ტოლსტოის „პეტრე I"), ივანე მრისხანე (სოლოვიოვის „დიდი ხელმწიფე"), ვ. მაიაკოვსკი (კატაიანის „ისინი იცნობდნენ მაიაკოვსკის") და სხვ. კინოს ისტორიაში უმნიშვნელოვანესი ადგილი დაიკავა მის მიერ შესრულებულმა როლებმა ფილმებში: „პეტრე I" (უფლისწული ალექსანდრე, 1937—39), „ალექსანდრე ნეველი" (ალექსანდრე ნეველი, 1938), „ივანე მრისხანე" (ივანე მრისხანე, 1946, 1958). ჩ-ს ახასიათებდა მკვეთრი კომედიურობაც, ხანდახან გროტესკიც; 1929 ჩ. გამოდიოდა მოსკ. და ლენინგრ. მიუზიკ-ჰოლებში, შემდეგ ლენინგრ. თეატრ „კომედიაში". ჩ-მა შექმნა დონკიხოტის (სერვანტესის მიხედვით) სახე სხვადასხვა სახე თეატრსა და კინოში. დიდი წარმატებით მოიტანა მას პაგანელის როლმა ფილმში „კაპიტან გრანტის შვილები" (1936) და დონკიხოტის როლმა ფილმსა (1963) და სპექტაკლში „ყველაფერი ხალხს რჩება". ავტორია წიგნებისა — „ინდოეთში" (1952), „საბჭოთა მსახიობის ჩანაწერები" (1953), „მეთოდი დონკიხოტი" (1958), „თეატრსა და კინოში" (1961). ლენინური პრემიისა (1964) და სსრკ სახელმწ. პრემიის (1941, 1946, 1950, 1951 — ორჯერ) ლაურეატი. სსრკ III და IV მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 3 სხვა ორდენით და მედლებით.

ლიტ.: Беньяш Р., Николай Константинович Черкасов, М., 1952; Герасимов Ю. К., Скворчевская Ж. Г., Черкасов, М., 1976; Дрейден С., Николай Черкасов, 2 изд., М., 1939; Зубков Ю., Творчество Н. К. Черкасова, М., 1964.

ჩერკესკი (1826—1931 სტანიცა ბატალპაშინსკაია, 1931—39 ქ. ბატალპაშინსკი), ქალაქი, რსფსრ სტავროპოლის მხარის ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ავტ. ოლ. ცენტრი. მდებარეობს მდ. ყუბანის მარჯვ. ნაპირზე რკინიგზის სადგური. 102 ათ. მცხ. (1985). განვითარებულია მანქანათმშ., ქიმ., ელექტროტექ., საშენ მასალათა, მსუბუქი და კვების მრეწველობა. არის სამაცივრო მანქანათმშ., ქიმ., რეზინტექ. ნაკეთობათა, დაბალძაბვიანი აპარატურის, ცემენტის ქ-ნები. ჩ-შია სტავროპოლის პოლიტექ. ინ-ტის ფილიალი, საავტ.-საგზაო ტექნიკუმი, პედ., სამედ. და სამუსიკო სასწავლებლები, სამეცნ.-კვლ. ინ-ტები. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. დრამ. თეატრი.

ჩერმაკი, ჩერმაკ-ზაიზენეგი (Tschermak-Seysenegg) გუსტავ (19. IV. 1836, ლიტოვლ. ახლანდ. ლიტოვლე, ჩეხოსლ. სრ, — 4. V. 1927, ვენა), ავსტრიელი მინერალოგი და პეტროგრაფი. ვენის მეცნ. აკად. წევრი (1875). 1860 დაამთავრა ვენის უნ-ტი. 1861-იდან პეტ. მოღვაწეობას ეწეოდა იქვე (1868—1906 — პროფესორი). 1868—77 იყო აგრეთვე ვენის უნ-ტის მინერალოგიური კაბინეტის დირექტორი. ჩ-ის ძირითადი შრომები შეეხება რთული სილიკატების მინერალოგიისა და მეტეორიტების გენეზისის საკითხებს. ე. ფაგრის ქუთაისის მიდამოების (ქუთაისი, ოლქერი) ქანების კოლექციაში განსაზღვრა (1872) ტეშენიტის არსებობა. ჩ. არის „მინერალოგიის კურსის" (1881) ავტორი. დაარსა მინერალოგიური ჟურნალი (1871), რ-საც შემდეგ მისი სახელი ეწოდა — „Tschermaks mineralogische und petrographische Mitteilungen". ჩ. იყო პეტერბ. მეცნ. აკად. საპატიო წევრი (1912). მისი სახელი ეწოდა მინერალს — ჩერმაკიტი — $Ca_2(Mg, Fe^{2+})_3(Al, Fe^{3+})_2[Si_6Al_2O_{22}](OH)_2$.

გ. ჯაფარიძე.

ჩერნენკო კონსტანტინე უსტინის ძე [11 (24). IX. 1911, სოფ. ბოლშაია-ტესი, ახლანდ. ნოვოსიოლოვოს რ-ნი, კრასნოიარსკის მხარე, — 10. III. 1985, მოსკოვი], საბჭ. პარტიული და სახელმწიფო მოღვაწე, საბჭოთა კავშირის სოციალ. შრომის გმირი (1976, 1981, 1984), ლენინური პრემიის ლაურეატი. სკკპ წევრი 1931-იდან. დაამთავრა სკკ. კპ(ბ) ცკ-თან არსებული პარტორგანიზატორთა უმაღლესი სკოლა (1945), კიშინიოვის პედ. ინ-ტი (1953). 1929-იდან კომკავშირულ, საბჭ. და პარტ. სამუშაოზე იყო. 1941—43 პარტიის კრასნოიარსკის სამხარეო კომიტეტის, 1945—48 პენზის საოლქო კომიტეტის მდივანი. 1948-იდან მოლდ. კპ ცკ-ის აგიტაციისა და პროპაგანდის განყ-ბის გამგე. 1956 სკკპ ცკ-ის პროპაგანდის განყ-ბაში სექტორის გამგე. 1960—65 სსრკ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის სამდივნოს უფროსი, 1966—76 სკკპ ცკ-ის საერთო განყ-ბის გამგე. 1976-იდან სკკპ ცკ-ის მდივანი. 1984—85 სკკპ ცკ-ის გენ. მდივანი და სსრკ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის თავმჯდ. 1966-იდან სკკპ ცკ-ის წევრობის კანდიდატი, 1971-იდან სკკპ ცკ-ის წევრი, 1977-იდან სკკპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრობის კანდიდატი, ხოლო 1978-იდან წევრი. სსრკ VII—XI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 4 ლენინის ორდენით, 3 შრომის წითელი დროშის ორდენით, აგრეთვე მედლებით. დაკრძალულია მოსკოვში, წითელ მოედანზე.

ჩერნი (Czerny) კარლ (20. II. 1791, ვენა, — 15. VII. 1857, იქვე), ავსტრიელი პიანისტი, პედაგოგი და კომპოზიტორი. წარმოშობით ჩეხი. სწავლობდა ჯერ მამასთან, შემდეგ ბეთჰოვენთან, 1801—03 ლ. ბეთჰოვენთან. ჩ. ვენის პიანისტური სკოლის ფუძემდებელია (XIX ს. I ნახ.). მოწაფეები: ფ. ლისტი, თ. ლეშეტიცკი, თ. დელერი, თ. კულაკი. ჩ. 1000-ზე მეტი ნაწარმოების (სიმფ., საეკლ., კამერულ-საკრავიერი, მეტწილად საფორტეპიანო თხზულებების) მათ შორის ცნობილი „ეტიუდების" ავტორია.

ჩერნიავსკი ილია ილიას ძე [8 (20). I. 1893, სოფ. სპასკოე, ვოლოგდის გუბ., — 30. IX. 1966, მოსკოვი], საბჭ. ქიმიკოსი, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1943). ლ. ჩუგაევის მოწაფე. დაამთავრა ლენინგრ. უნ-ტი (1915), მუშაობდა იქვე (1932-იდან პროფესორი). 1936 — 41 მოსკ. ნავთობქიმ. ინ-ტის, 1945-იდან კი მოსკ. სახელმწ. უნ-ტის პროფესორი. ჩ-ის შრომები ეძღვნება პლატინისა და პლატინის ჯგუფის ლითონების კომპლექსნაერთთა ქიმიას. სსრკ 4 სახელმწ. პრემია (1946—52). დაჯილდოებულია 4 ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენით და მედლებით.

ლიტ.: Выдающиеся советские химики академики А. А. Гринберг и И. И. Черняев, М., 1970.

ჩერნიახოვის კულტურა, II—III სს. და IV—V სს. მიჯნის არქეოლოგიური კულტურა ტყესტეპისა და სტეპის ზოლში. სამხრ-ით ვრცელდება დუნაისპირეთის ქვემოთში, აღმ-ით — დნეპრის მარცხ. ნაპირამდე. სახელი ეწოდა სოფ. ჩერნიახოვის (კაგარლიკის რ-ნი, კიევის ოლქი) მიხედვით. რუმინ. ტერიტორიაზე ჩ. კ-ს სინტანა-დე-მურეში — ჩერნიახოვის კულტურას უწოდებენ ამ კულტურის ბინადარი მიწათმოქმედი და მესაქონლე ტომები იყვნენ. დაუცველ დასახლებებად ცხოვრობდნენ მდინარეებთან ნაპირებსა და მიწურებში, რ-ებიც რიგებად იყო განლაგებული. ზოგი სახლის ფართობი 100 მ²-ზე მეტი იყო (ალბათ დიდ.

ჩერკასის ოლქი

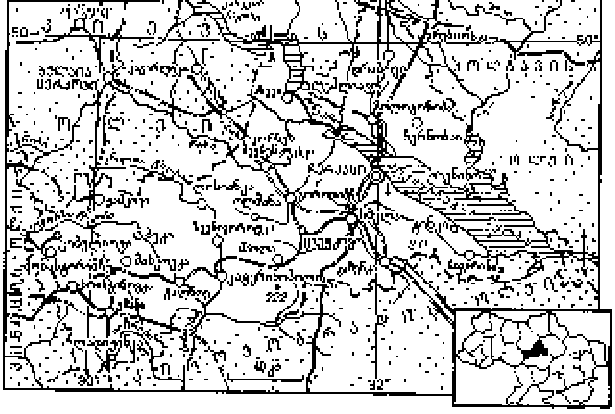

პატრიარქალურ ოჯახს ეკუთვნოდა). მიწას არქეოლოგებმა რკინის სახნისები, გამწევ ძალად იყენებდნენ ხარსა და ცხენს. მოჰყავდათ მარცვლეული კულტურები. განვითარებული იყო ლითონის, ქვის, ძვლის დამუშავება. კერამ. ჭურჭელს ჩარხზე ამზადებდნენ. სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ ანტიკურ ცენტრებთან. მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ ჩ. კ-ის შექმნაში მონაწილეობდა სხვადასხვა ტომი (დაკები, სარმატები, გუთები, გეპიდები, პეროლის სკვითები, ანტები ან სლავი ტომები). ფიქრობენ, რომ ეს ტომები IV ს. დასასრ. ჰუნებმა გაანადგურეს. არსებობს აგრეთვე მოსაზრება, რომ ჩ. კ. ძვ. სლავურ. ან ძვ. რუს. კულტურაში გადაიზარდა.

ჩერნიახოვსკი ივანე დანიელის ძე [16 (29). VI. 1906, ქ. უმანი, ახლანდ. ჩერკასის ოლქი, — 18. II. 1945, ქალაქ მელზაკი (აღმოსავლეთ პრუსიაში)], საბჭ. მხედართმთავარი, არმიის გენერალი (1944), ორგზის საბჭ. კავშირის გმირი (17. X. 1943 და 29 VII. 1944). სკკპ წევრი 1928-იდან. წითელ არმიაში იყო 1924-იდან. დაამთავრა კიევის საარტ. სკოლა (1928) და მუშურ-გლეხური წითელი არმიის მექანიზაციისა და მოტორიზაციის სამხ. აკადემია (1936). დიდ სამამულო ომში (1941—45) სარდლობდა სატანკო და მსროლელ დივიზიებს ჩრდ.-დას. ფრონტზე, სატანკო კორპუსს ვორონეჟის ფრონტზე, მე-60 არმიის ჯარებს ვორონეჟის, ცენტრ. და უკრ. I ფრონტებზე. 1944 წ. 15 აპრ.-იდან იყო დასავლეთის, ხოლო 1944 წ 24 აპრ.-იდან ბელორ. III ფრონტების სარდალი. ქ. მელზაკის (ახლანდ. პოლ. სრ) რ-ნში მტრის აღმ. პრუსიის დაჯგუფების განადგურების დროს ბრძოლაში სასიკვდილოდ დაიჭრა. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 8 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ჩერნიახოვსკი (1946-მდე ი ნ ს ტ ე რ ბ უ რ გ ი; სახელი ეწოდა ი. ჩერნიახოვსკის პატივსაცემად), ქალაქი რსფსრ კალინინგრადის ოლქში, მდ. ინსტრუჩისა და ანგრაპის შესართავთან. ჩერნიახოვსკის რ-ნის ცენტრი. სარკინიგზო და საავტ. გზების კვანძი. არის ქ-ნები: „ტექმაში", ტყავის, კერამ., ავტოსარემონტო; ხის დამუშ. კომბინატი, საფეიქრო მრეწვ. მეურნეობა. კვების მრეწველობა. პედ. სასწავლებელი.

ჩერნიგოვი, ქალაქი, უკრ. სსრ ჩერნიგოვის ოლქის ცენტრი. ნავსადგური მდ. დესნის მარჯვ. ნაპირზე. სარკინიგზო და საავტ. გზების კვანძი. 278 ათ. მცხ. (1985). რუს. ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი. პირველად იხსენიება 907. XI—XIII სს-ში ჩერნიგოვის სამთავროს დედაქალაქია. შემდეგ შედიოდა ლიტვ. და პოლ. შემადგენლობაში. 1654 საბოლოოდ დაუბრუნდა რუსეთს. 1802-იდან ჩერნიგოვის გუბ. ცენტრია. საბჭ. ხელისუფლება დამყარდა 1918 წ. 19 იანვ. (1 თებ.). სამოქალაქო ომის (1918—20) დროს არაერთხელ ჩავარდა თეთრგვარდიელების ხელში. საბჭ. ხელისუფლება აღდგა 1919 წ. 7 ნოემბ. 1941 წ. 9 სექტ.-იდან 1943 წ. 21 სექტ.-მდე ოკუპირებული იყო გერმ. ფაშისტთა ჯარების მიერ. განვითარებულია ქიმ., მსუბუქი, კვების მრეწველობა. არის აბრეშუმის ქსოვილების, სამრეწველო ნაწილების, საინსტრუმენტო ქ-ნები, მსუბუქი საწარმოები, კომბინატი, სამუსიკო ინსტრუმენტების, მუყაოს ფ-კები და სხვ.

ქალაქში შემონახულია კიევის რუს. არქიტ. ძეგლები: მაცხოვრის ფერისცვალების (XI ს.), ბორისისა და გლების (XII ს.), მიძინების (XII ს.) ტაძრები, XI—XIII სს. ეკლესიები, XVII—XVIII სს. ხუროთმოძღვრული ძეგლები (უკრ. ბაროკო). XIX ს-ში ქალაქი გაშენებულია რეგულარული გეგმით (კლასიციზმის სტილის შენობები). თანამედროვე ნაგებობებიდან აღსანიშნავია თეატრის შენობა (1958, არქიტ. დ. ფრიდლენდი და სხვ.) და სხვ. ქალაქში დგას ვ. ი. ლენინის ძეგლი (ბრინჯაო, გრანიტი, 1967, მოქანდაკეები ა. ბელოსტოცკი, ი. სუპრუნი, არქიტ. ვ. უსტინოვი), ფაშიზმის მსხვერპლთა მემორიალი (გრანიტი, 1974, არქიტ. ა. კარნაბიდი, მოქანდაკე გ. გალტმანი). ჩ-ში არის პედ. ინ-ტი, კიევის პოლიტექ. ინ-ტის ფილიალი, 6 საშ. სპეც. სასწავლებელი, 2 მუზეუმი, მუს.-დრამ. და თოჯინების თეატრები, ფილარმონია.

ჩერნიგოვის ოლქი, შედის უკრ. სსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1932 წ. 15 ოქტ. ფართ. 31,9 ათ. $კმ^2$. მოსახლ. 1436 ათ. კაცი (1985), აქედან ქალაქში ცხოვრობს 50%. ცენტრი — ქ. ჩერნიგოვი. ჩ. ო. მდებარეობს დნეპრის შუა დინების მარცხენა ნაპირეთში, მდ. დესნის აუზში. ზედაპირი ტალღოვანი ვაკეა. მთავარი მდინარეა დესნა (შენაკადებით: სეიმი, ოსტიორი, უბედი, სნოვი და სხვ.). ოლქის ჩრდ.-დას. საზღვარზე მიედინება დნეპრი და მისი შენაკადი სოჟი. ჩ. ო. შედის სამხრ.-დას. ეკონ. რ-ნში, ჩ. ო. ინდუსტრ.-აგრ. რ-ნია. არის ტორფის, ფოსფორიტების, ნავთობისა და აირის საბადოები. განვითარებულია კვების, მსუბუქი (საფეიქრო, სამკერვალო, სელისა და კანაფის გადამამუშ.), მანქანათმშენებლობა და ლითონდამუშ., ქიმ., ხის დამუშ., ნავთობის და აირის მრეწველობა. სოფ. მეურნ. სპეციალიზებულია სარძევე-სახორცე მეცხოველეობაზე და კარტოფილის, შაქრის ჭარხლის, სელის წარმოებაზე. სანაოსნოა დნეპრი და დესნა. ოლქი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1967).

ჩერნიგოვის სამთავრო, ძვ. რუსეთის სამთავრო XI—XIII სს-ში, რ-საც ეკავა სევერიანების, ნაწილობრივ პოლიანების, რადიმიჩების, ვიატიჩების და სხვ. ტერიტორია, დნეპრის ორსავე მხარეს, მდ. დესნის, სეიმის, სოჟის დინების გასწვრივ. ქ-ები: ჩერნიგოვი (დედაქალაქი), სნოვსკი, ლიუბეჩი, ნოვგოროდ-სევერსკი, სტაროდუბი და სხვ. 1024—36 მსტისლავ ვლადიმერის ძის, ხოლო 1054—73 — სვიატოსლავ იაროსლავის ძის დამოუკიდებელი სამფლობელო იყო. 1097 გამოეყო სევერსკის სამთავრო. ჩერნიგოვის უკანასკნელი მთავარი იყო მიხეილ ვსევოლოდის ძე (გ. 1246). 1239 ჩერნიგოვი მონღოლებმა აიღეს და დაწვეს.

ჩერნიგოვკა, სოფელი აფხ. ასსრ გულრიფშის რ-ნში (განახლების სოფსაბჭო), მდ. კოდორის ხეობაში. ზ. დ. 300 მ, გულრიფშიდან 25 კმ, დრანდიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 16 კმ. ლავრენტი კვეხირიძის სახ. განახლების კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეთამბაქოეობა, მესიმინდეობა). დაწყ. სკოლა, რვაწლ. სკოლა სოფ. ნა-აში (1 კმ).

ჩერნიგოვკა (ყოფ. ვ ა შ ლ ო ვ ა ნ ი), სოფელი აფხ. ასსრ გულრიფშის რ-ნში (შრომის სოფსაბჭო), მდ. პატარა მაჭარის მარჯვ. მხარეს, ზ. დ. 200 მ, გულრიფშიდან 11 კმ ა. პუშკინის სახ. მეურნეობის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, სავადმყოფო პუნქტი.

ჩერნიგოვსკი ვლადიმერ ნიკოლოზის ძე [16. II (1. III). 1907, ეკატერინბურგი, ახლანდ. სვერდლოვსკი, — 31. V. 1981, ლენინგრადი], საბჭ. ფიზიოლოგი, სსრკ მეცნ. აკად. (1960) და სსრკ მედ. მეცნ. აკად. (1950) აკადემიკოსი. დაამთავრა (1930) პერმის უნ-ტის სამედ. ფაკ-ტი. 1959—1977 ი. პავლოვის სახ. სსრკ მეცნ. აკად. ფიზიოლ. ინ-ტის დირექტორი, 1963—67 სსრკ მეცნ. აკად. ფიზიოლ. განყ-ბის აკადემიკოს-მდივანი. მისი ძირითადი შრომები ეხება თავის ტვინის ქერქის და შინაგანი ორგანოების ფუნქციურ დამოკიდებულებას, ინტეროცეფციას, კომპ. ფიზიოლოგიას და მედიცინას.

სსრკ VI მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 4 ორდენითა და მედლებით. სსრკ მეცნ. აკად. ი. პავლოვის სახ. პრემია (1944), სსრკ მეცნ. აკად. ი. სეჩენოვის სახ. პრემია (1974), სსრკ მეცნ აკად. ი. პავლოვის სახ ოქროს მედალი (1964). რუმინ. სოციალ. რესპ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1965). ჩეხოსლოვ. საპატიო აკად. წევრი (1965).

თხზ.: Значение интероцептивной сигнализации в пищевом поведении животных, М.—Л., 1962; Интероцепторы, М., 1960; Кортикальное и субкортикальное представительство висцеральных систем, Л., 1973 (თანაავტ.: С. С. Мусящикова); Нейрофизиологический анализ кортико-висцеральной рефлекторной дуги, Л., 1967.

ვ. ქენია.

ჩერნიშევსკი ნიკოლოზ გავრილის ძე [12 (24). VII. 1828, სარატოვი, — 17 (29). X. 1889, იქვე], რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატი, მატერიალისტი ფილოსოფოსი, ეკონომისტი, მწერალი და კრიტიკოსი. დაიბადა მღვდელის ოჯახში, სწავლობდა სარატოვის სას. სემინარიაში (1842—45). დაამთავრა პეტერბ. უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. განყ-ბა (1850). 1853-იდან პეტერბურგში თანამშრომლობდა ჟურნალებში „ოტეჩესტვენიე ზაპისკი" და „სოვრემენნიკი" (იყო ამ უკანასკნელის ერთ-ერთი რედაქტორი). 1855 დაიცვა სამაგისტრო დისერტაცია თემაზე: „ხელოვნების ესთეტიკური დამოკიდებულება სინამდვილისადმი", რ-მაც საფუძველი ჩაუყარა რუსეთში მატერიალისტური ესთეტიკის დამუშავებას. 1860 გამოაქვეყნა თავისი მთავარი ფილოს. ნაშრომი „ანთროპოლოგიური პრინციპი ფილოსოფიაში". 1862 მატერიალ. და რევ. იდეების პროპაგანდისათვის დააპატიმრეს და 1864 წ 14 წლით კატორღა მიუსაჯეს ნერჩინსკის ოკრუგში 7-წლიანი სატუსაღო სასჯელის მოხდის შემდეგ გადაასახლეს ციმბ. ერთ-ერთ ყველაზე შორ მხარეში — ვილიუისკში, სადაც 1883-მდე იყო. ამავე წელს საცხოვრებლად გადაიყვანეს ასტრახანში, შემდეგ სარატოვში.

ჩ-ს მსოფლმხედველობის საფუძველია ანთროპოლოგიური პრინციპი. რ-ის თანამიმდევრულ გატარებას იგი სოციალიზმის პრინციპებთან დაკავშირებულად მიიჩნევდა.

ჩ-ს ფილოსოფია რუს. სინამდვილის ასახვისას გ. ჰეგელის დიალექტიკის, ლ. ფოიერბახის ანთროპოლოგიის, ა. გერცენისა და ბ. ბელინსკის ნააზრევთა სინთეზირებული გამოყენების შედეგია. ჩ. რუ-

ნ. ჩერნიშევსკი

ი. ჩერნიახოვსკი

ვ. ჩერნიგოვსკი

ჩერნიგოვის ოლქი

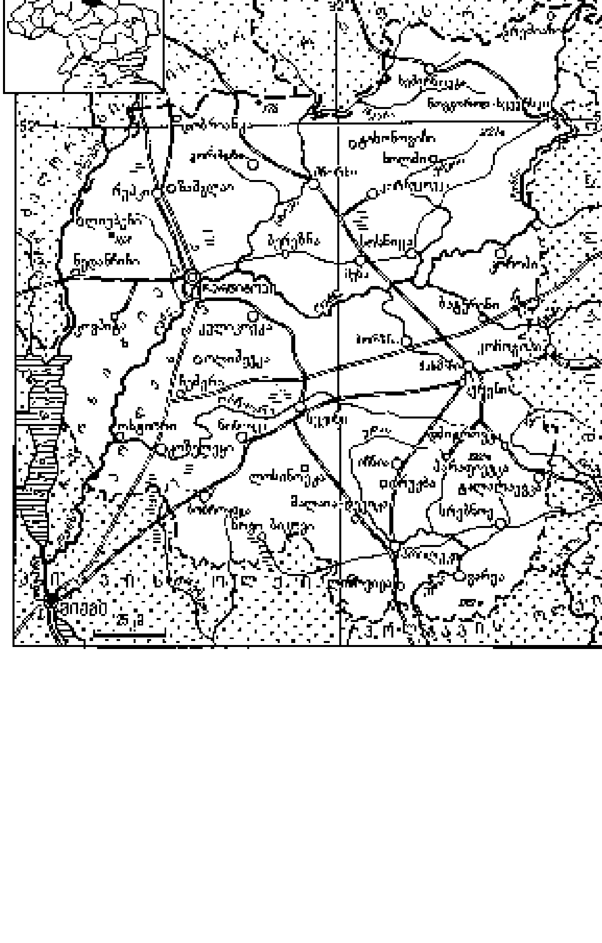

ნ. ჩერნიშევსკი.

ა. ჩერნიშოვი

ს. ჩერნიშოვი. ვ. ი. ლენინის (ცენტრალური ინს-ტიტუტის შენობა (ახლა სკკპ ცკ-თან არსებული მარ-ქსიზმ-ლენინიზმის ინსტი-ტუტის ცენტრალური პარ-ტიული არქივი) 1924—27 მოსკოვი

სული ნაროდნიკობის ერთ-ერთი ფუძემდე-ბელია. განვითარებულ მეურნეობასა და ინდუსტრიასთან რუსული თემის დაკავში-რების საფუძველზე იგი ცდილობდა დასა-ბუთებინა არაკაპიტალ. გზით რუსეთის სოც-ცალ. განვითარების შესაძლებლობა. ასა-ბუთებდა რევოლუციის პრიმიტიულ მნიშვ-ნელობას. წამოაყენა გლეხური რევ. იდეა.

თავისი პოლიტ. პროგრამის განხორცი-ელების მიზნით ჩ. სწავლობდა ეკონ. თე-ორიებს და ისტორიულად აშუქებდა ბურჟ. პოლიტ. ეკონომიის კრიზს. გამოკვლევებში: „ეკონომიკური მოღვაწეობა და კანონმდებ-ლობა" (1859), „კაპიტალი და შრომა" (1860), „პოლიტიკური ეკონომიის საწყი-სები (დ. მილის მიხედვით)" (1861) და სხვ. ჩ-მ გააკრიტიკა ბურჟ. პოლიტ. ეკონომიის კლასიკოსთა შეხედულებები და მის ვულგარიზა-ტორთა სხვადასხვა ეკონ. „მოძღვრებათა თე-ორია", რომელიც ასაბუთებდა ბურჟუაზიულ-ლი „... ეკონომიკური წყობილების კო-მუნისტური შეცვლის აუცილებლობას..." (Полное собр. соч., т. 9, 1949, с. 262). მისი რომანები: „რა ვაკეთოთ" (1862—1863), „პროლოგი" (1863) ამ იდეის პრო-პაგანდას ემსახურებოდა. ჩ. აკრიტიკებ-და ბურჟ. პოლიტეკონომიას, კ. მარქს-მა მას დიდი რუსი მეცნიერი და კრიტი-კოსი უწოდა. აგნოსტიციზმისა და სუბი-ექტივიზმის გაკრიტიკებისას ჩ. ასაბუთებდა ბუნების ობიექტური რეალობის მატერიალ. გაგებას და მის მნიშვნელობას ობიექტური კანონზომიერებების შემეცნებისათვის. ჩ. ამ-საზ-ზაში პიროვნებისა და საზ. ინტერესების ჰარმონიის შესაძლებლობას ასაბუთებდა, ესთეტიკაში კი ემყარებოდა იმ პრინციპს, რომ „მშვენიერი არის ცხოვრება", ხელოვ-ნების მიზნად დასახა სინამდვილის ობი-ექტურად ასახვა და ხალხის ინტერესების დაცვა. საკითხების მიუხედავად, ჩ-მ შეძლო „...მთლიანი ფილოსოფიური მატე-რიალიზმის სიმაღლეზე დარჩენილიყო" (ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., მატერიალიზმი და ემ-პირიოკრიტიციზმი, თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 14).

გ. თევზაძე.

ესთეტიკაში ჩ-მ ცხოვრებისეულ სახით-მეტყველებაში „შეუფერავი რეალიზმი" და უპირისპირა (წერილი „კვლევებათა და-საწყისი ხომ არაა?", 1861). გააკრიტიკა ლიბერალების უსუსურობა (წერილი „რუ-სი ადამიანი პაემანზე"). ლიტ-რას მან ხალხისათვის თავდადებულ გმირთა სახეე-ბის შექმნა მოსთხოვა. რომანში „რა ვაკე-თოთ?" ჩ-მ ახ. ადამიანების, რევოლუციო-ნერ-დემოკრატების (ლოპუხოვი, კირსანოვი, ვერა პავლოვნა) და პროფესიონალი რე-ვოლუციონერის (რახმეტოვი) სახეები შე-ქმნა, გადასახლებაში დაწერა სოც.-პოლიტ. რომანი „პროლოგი" (1867—1869; 1 ნაწ. გამოქვეყნდა საზღვარგარეთ 1877). რ-სათვის მაღალი შეფასება მისცა ვ. ი. ლე-ნინმა.

1865 ჩ-მ რეცენზია გამოაქვეყნა თბი-ლისში გამოცემულ რუს. ალმანახ „ზარ-ნაზე", მაღალი შეფასება მისცა რ. ერის-თავის ლექსიკონ. ნაშრომს თუშ-ფშავ-ხევსუ-რეთზე. პეტერბ. უნ-ტის ბევრი ქართვ. სტუ-დენტი პირადად იცნობდა ჩ-ს (ნ. ნიკოლა-ძე, გ. წერეთელი და სხვ.). დიდი იყო ჩ-ს ნააზრევის ზეგავლენა ქართვ. „სამოციან-ელებზე". 1868 ჟენევაში ნ. ნიკოლაძე შ. ელპიდინთან ერთად შეუდგა ჩ-ის თხზულე-ბათა გამოცემას. თვითონვე დაწერა I ტო-მის შესავალი. აქტიურად მონაწილეობდა ციმბირში გადასახლებული ჩ-ის გასათა-ვისუფლებლად გაჩაღებულ ბრძოლაში. გადასახლებიდან დაბრუნების შემდეგ ჩ-ს მიმოწერა ჰქონდა ნ. ნიკოლაძესთან, გ. წერეთელთან და სხვა ქართვ. მოღვაწეებთან.

თხზ.: Полн. собр. соч., т. 1—16, М., 1939—53; რჩეული ეკონომიკური ნაწარმოებანი, თბ., 1958; რჩეული ფილოსოფიური თხზულებანი, თბ., 1945.

ლიტ.: ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., მატერიალიზ-მი და ემპირიოკრიტიციზმი, თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 14; ბ ა ქ რ ა ძ ე ვ., ნიკოლოზ ჩერნიშევსკი და XIX ს. ქართველი სამოციან-ელები, თბ., 1979; Поэтический край Н. Г. Чернышевский и грузинская общественность, сост. В. С. Шадури, Тб., 1978.

გ. შადური.

ჩერნიშოვი ალექსანდრე ალექსის ძე [9 (21) VIII 1882, დასახლება ლუგანი, ახლანდ. ჩერნიგოვის ოლქი,—18. IV. 1940, მოსკოვი], საბჭ. მეცნიერი ელექტროტექ-ნიკის დარგში, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემი-კოსი (1932), დაამთავრა პეტერბ. პოლი-ტექ. ინ-ტი (1907); იქვე მისივე პროფესო-რის წოდება (1919) და მოსკოვში გადასა-ხლამდე (1936) მუშაობდა — პეტროგრ. ფიზ.-ტექ. ინ-ტში, შემდეგ კი — სსრკ მეცნ. აკად. სხვადასხვა დაწესებულებაში. ჩ-ის მთავარი შრომები ეხება მაღალი ძაბ-ვის ტექ. და რადიოტექ. საკითხებს მონა-წილეობდა გოელროს გეგმის დამუშავება-ში. ვ. ი. ლენინის სახ. პრემია (1930).

თხზ.: Абсолютные измерения в высоковольтных цепях, СПб., 1913; Устройство для защиты от перенапряжений, М., 1929 (თანაავტ.: В. П. Глазунов).

ჩერნიშოვი სერგეი ეგორის ძე [4 (16). X. 1881, სოფ. ალექსანდროვკა, ახლანდ. მოსკ. ოლქი, — 26. IV. 1963, მოსკოვი], საბჭ. არქიტექტორი. დაამთავრა მოსკ. ფერწერის, ქანდაკებისა და ხუროთმოძღვ-რების სასწავლებელი (1901) და პეტერბ. სამხატვრო აკად. (1907), სადაც სწავლობდა ლ. ბენუასთან. მოსკ. მთავარი არქიტექ-ტორი (1934—41). მოსკ. საქალაქო საბჭოს არქიტ. საქმეთა სამმართველოს თავ-რე (1944—48). სსრკ არქიტ. კავშირის I მდი-ვანი (1950—55). ეწეოდა პედ. მოღვაწე-ობას (1918—50). ნამუშევრები: მოსკ. უნ-ტის შენობათა კომპლექსი ლენინის გო-რაკებზე (თანაავტორებთან ერთად, 1949—53; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1949). დაჯილ-დოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორ-დენითა და მედლებით.

ჩერნოგორია (Crna Gora), ჩ ე რ ნ ო-გ ო რ ი ი ს ს ო ც ი ა ლ ი ს ტ უ რ ი რ ე ს-პ უ ბ ლ ი კ ა (Socijalistička Republika Crna Gora), რესპუბლიკა იუგოსლავიის (სფრი) შემადგენლობაში, ადრიატიკის ზღვის სანაპიროზე. ფართ. 13,8 ათ. კმ², მოსახლ. 584 ათ. კაცი (1983), უმთავრე-სად ჩერნოგორიელები (მოსახლ. 2/3-ზე მეტი). დედაქალაქი — ტიტოგრადი.

ბუნება. ჩ-ის უმეტესი ნაწილი მდებარე-ობს დინარის მთიანეთში (სიმაღლე 2522 მ-მდე, მთა დურმიტორი). სამხრ.-დას-ში ჩერნოგორიის კარსტული პლატო, მთია-ნეთის განაპირა ქედები ციცაბოდ ეშვება ადრიატიკის ზღვისაკენ. სკადარის ტბის ჩრდ. ნაპირის გაყოლებით ვაკეა. ჰავა ზო-მიერია, კონტინენტური, ადრიატიკის ზღვის სანაპიროზე — ხმელთაშუა ზღვისა. ნალე-ქები 1600—1800 მმ წელიწადში, სანაპი-როს მახლობლად — 3000 მმ-მდე. მთის კალთებზე წიწვოვანი და ფოთლოვანი ტყე-ებია, სანაპიროზე — ხმელთაშუა ზღვის ტიპის მარადმწვანე მცენარეულობა.

ისტორიული ცნობა. ჩ-ის ტერიტ. და-სახლებული იყო პალეოლითის ხანიდან, ბრინჯაოსა და რკინის ხანაში აქ ილირიე-ლები ცხოვრობდნენ, რომლებიც ძვ. წ. I ს-ში რომმა დაიპყრო. ახ. წ. I ს-ში ჩ. (XI ს-მდე ეწოდებოდა დუკლია, შემდეგ — ზეტა, XV ს-იდან — ჩ.) რომის პროვ. დალმაციის შემადგენლობაში იყო. 493-იდან ჩ-ის ტერიტ. ნაწილი ოსტგუთების სახელმწიფო-ში შედიოდა, 536-იდან ბიზანტიას ეკუთ-ვნოდა. VII ს-ში ჩ-ის ტერიტორიაზე სლა-ვები დასახლდნენ. IX ს-ში გავრცელდა ქრისტიანობა. 1018 კვლავ ბიზანტ. ხელში გადავიდა; მეფე ბოდინმა (დაახლ. 1082—1101) ზეტის სამეფოში გააერთიანა მთელი სერბიული მიწები. სტეფან ნემანიას (მეფობდა დაახლ. 1170—96) დროს ჩ-ის ტერიტ. ნე-მანიჩების სახელმწიფოში შევიდა. 1366 ჩ. დამოუკიდებელი გახდა. 1396—1443 ჩ-ის ზღვისპირა ქ-ები ვენეციამ დაიპყ-რო. 1479 თსმ. ჯარმა დაიპყრო ქ. სკადარი და ჩ-ის დაბლობი ნაწილი დაიმორჩილა. 1499 ჩ. ოფიციალურად შეუერთეს ოსმა-ლეთს. პოჟარევაცის საზავო ხელშეკ-რულებით 1718 ჩ-მ დაიბრუნა გასასვლელი ზღვაზე ავსტრია-რუს.-თსმ. ომის (1787—91) დროს პეტრე I ნეგოში (1781—1830) საიდუმლო ჩაუდგა ჩერნოგორიელების ბრძო-ლას ოსმ. წინააღმდეგ. 1796 წ. 22 სექტ. 1830 სკადარის ვეზირის მამუდ-ფაშა ბუშა-თლის დამარცხებით (კრუსის ბრძოლაში) საფუძველი ჩაეყარა ჩ-ის დამოუკიდებლო-ბას. ვენის კონგრესის 1814—15 გადაწყვე-ტილებით ჩ. ავსტრიას ერგო. პეტრე II ნე-გოშის (მართავდა 1830—51) დროს ჩ-ში ცენტრ. ხელისუფლება გაძლიერდა. 1831 დაარსდა სიმთავრობო სენატი. 1852 ჩ. შემ-კვიდრეობითი სამთავროდ გამოცხადდა. რუს.-თსმ. ომის (1877—78) შედეგად, 1878, ჩ-მ დამოუკიდებლობა მიიღო. XIX ს. ბო-ლო მეოთხედში ჩ-ში დაჩქარდა კაპიტალი-ზმის განვითარება, 1879 სენატის ნაცვლად დაარსდა სახელმწ. საბჭო, მინისტრთა კაბინეტი და უმაღლესი სასამართლო. 1888 მიიღეს ჩ-ის „ქონებრივი სამართ-ლის წიგნი". 1903 დაარსდა ჩ-ის პირ-ველი მუშათა ორგანიზაცია — მუშათა კავშირი. 1905 მიიღეს კონსტიტუცია; სკუპშტინა მუდმივმოქმედ ორგანოდ გა-დაიქცა. 1910 ჩ. სამეფოდ გამოცხადდა. მონაწილეობდა ბალკანეთის ომებში 1912—13, შედიოდა ბალკანეთის კავშირ-ში 1912, I მსოფლიო ომში (1914—18) იბრძოდა ანტანტის მხარეზე. 1917 შეერ-თდა კორფუს დეკლარაციას 1918 წ 1 დეკ. ავსტრ.-უნგრ. იმპერიის დაშლის შე-დეგად, სერბია, ჩ. და ავსტრია-უნგრეთში შემავალი სხვა სამხრეთსლავური ოლქები გაერთიანდნენ სერბების, ხორვატებისა და სლოვენების (1929-იდან იუგოსლავია) სა-მეფოდ. ასფრ-ის შექმნის (1945 წ. 29 ნოემბ.) შემდეგ ჩ. ასფრ შემადგენლობა-ში შემავალი სახ. რესპუბლიკაა, 1963-იდან — სოციალ. რესპუბლიკა.

მეურნეობა. ჩ. იძლევა ისფრ-ის ეროვნ. შემოსავლის დაახლ. 2%-ს. ეკონომიკურად ამტ. მოსახლ. დაახლ. 43% დასაქმებულია სოფ. მეურნეობაში, სატყეო მეურნეობასა და თევზჭერაში, 20%-ზე მეტი — მრეწვე-ლობასა და მშენებლობაში. ჩ-ის ეროვნ. შემოსავლის ნახევარზე მეტს იძლევა მრეწვ., დაახლ. 1/6-ს —სოფ. მეურნეობა. განვითარებულია ელექტროსადგურების მშენებ-ლობა და ფერად მეტალურგია მრეწველობა. ილდენ ბოქსიტს (იუგოსლ. მთლიანი პრო-დუქციის დაახლ. 1/5), ტყვია-თუთიის მა-დანს, მურა ნახშირს, სუფრის მარილს. მდ ზეტაზე აგებულია ჰესები. არის მეტალ., ალუმინის, ხის დამამუშ. კომბინატები, ელექტროტექ. ქ-ნები, გემთსარემონტო ვერფები, საფეიქრო და კვების მრეწვ. სა-წარმოები. მთავარი სამრეწვ. ცენტრებია ტიტოგრადი, კოტორი, ბარი, ცეტინიე.

სოფ. მეურნ. მთავარი დარგია მესაქონე-ლე მეცხოველეობა. ამუშავებენ ტყეების (მთელი მიწების სულ 6%-ზე მე-ტი), აგრეთვე მარცვლეულ მისდ. რქ. საქონელი, სკადარის ტბის მიდამოებ-ში, მდინარეთა ხეობებსა და მთათაშუა ქვაბულებში მოჰყავთ სიმინდი, ხორბალი, ქერი, კარტოფილი განვითარებულია მე-ხილეობა. ჩ-ის წილად მოდის ისფრ-ის ფირისთვის მთლიანი მოსავლის დაახლ. 4/5, მანდარინის მოსავლის 2/3-ზე მეტი, ლიმონის მოსავლის დაახლ. ნახევარი. მოჰყავთ აგრეთვე ლეღვი, ლეღვი, ბრო-წეული, ნუში. არის ზეთისხილის ნარგაობე-ბი და ვენახები.

საზღ. ნავსადგურებია ბარი და კოტო-რი. მთავარი სარკინიგზო მაგისტრალია ბელგრად—ბარი. სადგ. გზების ქსელი ხში-რია. მთავარი აეროპორტია ტიტოგრადში. არის ზღვისპირა კურორტები, განვითარე-ბულია ტურიზმი.

კულტურული მშენებლობა. ჩ-ის სკო-ლის ბიუროდი სახეა რეფორმით. 1983 იყო 640-ზე მეტი სკოლა (92 ათ.-ზე მოსწ.), 16 სრული საშ სკოლა (ვიმნაზია, 9,4 ათ. მოსწ.), პროფტექ. და სპეცსკოლები (15,7

ათ მისწ.), 5 უმაღლესი სასწავლებელი (5, 6 ათ. სტუდენტი). ტიტოგრადში არის უნ-ტი, ჩ-ის მეცნ. და ხელოვნ. აკადემია (დაარსდა 1976), რამდენიმე სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი 11 სამეცნ. და სპეც. ბ-კა, 1 მუზეუმი, 4 თეატრი (1 პროფ., 2 სამოყვარ., 1 თოჯინების), 30 კინოთეატრი, რადიოსადგური, ტელესადგურების სტუდია.

1983 გამოდიოდა 46 გაზეთი (საერთო ტირაჟი 6077 ათ.), 15 ჟურნალი (საერთო ტირაჟი 229 ათ.). 140-ზე მეტი დასახელების წიგნი და ბროშურა (საერთო ტირაჟი 655 ათ.-ზე მეტი).

ლიტერატურა. ჩ-ის ლიტ-რა ვითარდებოდა სერბ. ლიტ-რასთან მჭიდრო კავშირში. აქვს მდიდარი ფოლკლორი. შუა საუკუნეებიდან შემორჩენილია წმინდანთა ცხოვრებანი, ქრონიკები და სხვ. ცნობილია ა. ზმაევიჩის (1624—49) და ი. ა. ნენადიჩის (1709—84) ხელნაწერები, ვ. პეტროვიჩის (1709—66) „ჩერნოგორიის ისტორია" (1754), პეტრე I პეტროვიჩ-ნეგოშის (1747—1830) „ეპისტოლეე" და სხვ.

ახ. ლიტ-რის განვითარების საწყისად მიჩნეულია XIX ს. I ნახევარს მიიჩნევენ. მისი ფუძემდებელია პოეტი და სახელმწ. მოღვაწე პეტრე II პეტროვიჩ-ნეგოში (1813—1851; „მთის გვირგვინი", 1847). I მსოფლიო ომამდე (1914—18) მოღვაწე ავტორები ავითარებდნენ რომანტიკულ პოეზიას (ს. პეტროვიჩ-ცუცა, 1830—57, ნიკოლოზ I პეტროვიჩი, 1841—1921; მ. მიობადოვი, 1896—1917, და სხვ.). პროზაულ ნაწარმოებებს ქმნიდნენ ს. მიტროვ ლიუბიშა (1824—78), მ. მილიაკოვი (1833—1901) და სხვ.

1930-იან წლებში წარმოიშვა „სოციალური რეალიზმი", რ-იც დაფუძნებული იყო რეგ. თემატიკაზე (რ. ზოგოვიჩი, მ. ბანევიჩი, 1905—68, და სხვ.). განვითარდა რომანის ჟანრი (რ. რატკოვიჩი, 1903—1984; დ. ჯუროვიჩი და სხვ.).

II მსოფლიო ომის (1939—45) შემდეგ გამოდიოდა ჟურნალები „სტვარანე" (1946) და „ნაროდნა კულტურა" (1951). 1956 ჩამოყალიბდა ჩერნოგორიელ მწერალთა საზ-ბა.

თანამედროვე ლიტ-რაში საჩინო ადგილი დაიკავეს რომანისტებმა მ. ლალიჩმა (დ. 1914), პროზაიკოსებმა ა. ისაკოვიჩმა (დ. 1931), ჩ. ვუკოვიჩმა (დ. 1920) და სხვ. პოეზიის მიმართული მიღწევები დაკავშირებულია დ. კოსტიჩის (დ. 1917), რ. ვეშოვიჩის (დ. 1921), მ. კრალისა (დ. 1933) და სხვ. სახელებთან. თანამედროვე დრამატურგები არიან: ვ. ივანოვიჩი, ჟ. კომანინი (დ. 1935) და სხვ. ლიტ. კრიტიკაში იღვწიან ბ. მილოვიჩი (დ. 1920), მ. სტოიოვიჩი (დ. 1927) და სხვ.

არქიტექტურა და სახვითი ხელოვნება. ჩ-ის ტერიტორიაზე შემორჩენილია ნეოლით., ბრინჯაოს, რკინის ეპოქათა, აგრეთვე საბერძნ. და რომის პერიოდის ანტ. კულტ. ნაშთები, ბიზანტიის ხანის (VI ს.), სლავური (VII ს.) კულტ. ძეგლები. IX—X სს.-ში შენდებოდა ერთნავიანი და ტრიკონქის ტიპის ჯვრისებრი ეკლესიები, XI ს.-ში რომანული სტილისა; ზღვისპირა რ-ნებში—სამნავიანი ბაზილიკები (წმ. ტრიპუნის ტაძარი კოტორში, 1166), გუმბათიანი ეკლესიები, XII—XIII სს.-ში აშენდება ერთნავიანი სადა ეკლესიები. XIV—XVI სს.-ში ზღვისპირა რ-ნებში თავი იჩინა გოტიკის ნიშნებმა.

მონუმენტური ფერწერის ნიმუშებში (XI—XII სს.) ჩანს „კაროლინგური აღორძინების" ზეგავლენა XIII—XIV სს.-ში გოტიკური და რომანული სტილი ერწყმის ბიზანტ. იკონოგრაფიულ მოტივებს (წმ. ტრიპუნის ეკლესიის კიბორიუმი კოტორში, 1362). ფრესკები ენათესავება სერბიის ხელოვნებას. ოსმალთა მრავალსაუკუნოვანი ბატონობის გამო რენესანსისა და ბაროკოს სტილი ვერ განვითარდა საერო ხუროთმოძღვრებაში, სამაგიეროდ თავი იჩინა XVII—XVIII სს. საკულ. ნაგებობებში. XV—XVI სს. ფერმწერთაგან გამოირჩევიან ლოვრო მარინოვიჩი და ვიცკო დობროვიჩი. ქანდაკებათა ავტორები არიან უცნობი ოსტატები. XVII—XVIII სს.-ში მუშაობენ ადგილ. ფერმწერები ვ. მიტროვიჩი, ა. ვუიჩიჩი და სხვ.

ოსმალთა უღლისაგან განთავისუფლების (1878) შემდეგ ქალაქებში შენდება ამბიონის სტილის სახლები. XIX ს. II ნახ. — XX ს. I მეოთხედის სახვით ხელოვნებაში გაბატონდება ეროვნ. მიმართულება (პ. პოჩეკი, ა. ბოკარიჩი და სხვ.).

ჩ-ის კულტურაში ძირეული ცვლილებები მოხდა სახ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ. II მსოფლიო ომის (1939—45) დროს დანგრეული ქ. პოდგორიცის ადგილას შეიქმნა ახ. ქალაქი ტიტოგრადი. ფართოდ გაიშალა ტიპური პროექტებით მშენებლობა, ფაინდება ახ. სამშენებლო ტექნიკა და მასალები.

მუსიკა. XIX ს. ბოლომდე ჩ-ში მხოლოდ ხალხ. მუსიკა იყო გავრცელებული (ეპიკური, გმირული, ლირ. და საწესჩვეულებო სიმღერები). გავრცელებულია ხალხ. ცეკვა (კოლო) სიმღერის თანხლებით. ჩერნოგორიული სიმღერები მრავალხმიანია, ახასიათებს მდიდარი დიაპაზონი. ბუნებრივ კილოებში არქაული მისამღერების სახეობის, შერეული და ცვალებადი ზომები, თავისუფალი რიტმული წყობა. XIX ს. 70-იან წლებში შეიქმნა სამხ. ორკესტრები (1871, 1889), სავუნდო საზ-ბები „ბრანკო" (1892), „ნეგოში" (1908), „ზახუმლე" (1898). ერთ-ერთი პირველი პროფ. მუსიკოსი კომპოზიტორი ი. ილიანოვიჩი (XIX ს. დასასრ.). პირველი სამუსიკო სკოლა გაიხსნა ცეტინეში (1924—25 და 1932—41). II მსოფლიო ომის შემდეგ გაიხსნა მრავალი სამუსიკო სკოლა, შეიქმნა სიმფ. ორკესტრი და რადიოს შერეული გუნდი ტიტოგრადში, ხალხ. სიმღერისა და ცეკვის სახელმწ. ანსამბლი „ორო". ჩ-ის კომპოზიტორთა და მუსიკოს-შემსრულებელთა საზ-ბა, ჩ-ის კულტურულ და საზოგადო საზ-ბების კავშირი და სხვ.

თეატრი. ჩ-ის თეატრ. კულტურაში დიდი წვლილი შეიტანა პეტრე II პეტროვიჩ-ნეგოშის შემოქმედებამ (დრამ. პოემა „მთის გვირგვინი", 1847, და დრამა „ცრუ მეფე სტეფან მცირე", 1851). ცეტინეში იმართებოდა მოყვარულთა სპექტაკლები, საგასტროლოდ ჩამოდიოდა დასები სერბიიდან, ხორვატიიდან და სხვა ოლქებიდან. ჩ-ის ფაშისტური ოკუპაციისაგან განთავისუფლების (1944) შემდეგ. 1953 ტიტოგრადში შეიქმნა ჩ-ის ეროვნ. თეატრი, რ-მაც შეასრულა დრამ. და საოპერო დადგმები. დრამ. დასის რეპერტუარშია ოფიციალ. და საზღვარგარეთული კლასიკა, პეტრე II პეტროვიჩ-ნეგოშის და თანამედროვე ჩერნოგორიელი დრამატურგების ნაწარმოებები. იდგმებოდა აგრეთვე რუს. დრამატურგთა პიესები. დრამ. დასში არიან: რეჟისორები — ბ. პრაკოვიჩი, ნ. ყაყიჩი, მსახიობები — ვ. მანდიჩი, დ. ტოშკოვი, ზ. რაიჩევიჩი, გ. ლიუბიკოვიჩი, დ. მილოვანოვი, ბ. ვუკოვიჩი, ჩ. ვუკანოვიჩი, ზ. სტოიმიროვიჩი და სხვ.

ჩერნოგორიელები, ერი იუგოსლავიაში. საერთო რაოდ. 580 ათ. კაცი (1978, შეფასება). უმეტესობა ჩერნოგორიასა და სერბიაში ცხოვრობს. ლაპარაკობენ სერბ.-ხორვ. ენის შტოკავურ დიალექტზე. მორწმუნეთა უმრავლესობა ქრისტიანია (მართლმადიდებელი), არიან მუსლიმანებიც. კულტურასა და ყოფაში ბევრი საერთო აქვთ სერბებთან, თუმცა ბუნებრივი პირობების (მთები) გამომწვევლმა იზოლირებამ, მრავალსაუკუნოვანმა ბრძოლამ თურქ. უღლის წინააღმდეგ და, აქედან გამომდინარე, გასამხედროებულმა ყოფამ, შეაყენეს ჩერნოგორიის სოც.-ეკონ. განვითარება და ხელი შეუწყო პატრიარქალურ-ტომობრივი წყობის შენარჩუნებას. ტრად. საქმიანობაა მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება, ხელოსნობა (რკინასა და ქვაზე კვეთა, ლითონის მხატვრული დამუშავება, ქარგვა და სხვ.). ჩ-ის ისტ., ეკონ., კულტ. შესახებ იხ. აგრეთვე სტატიები ჩერნოგორია, იუგოსლავია.

ჩერნოგორსკი, ქალაქი რსფსრ კრასნოიარსკის მხარის ხაკასეთის ავ. ოლქში. სარკინიგზო ტოტის ბოლო სადგური. 78 ათ. მცხ. (1986). მინუსინსკის ქვანახშირის აუზის ცენტრი. არის ავტოსარემონტო, აგურის, შემსუბუქებული კონსტრუქციების ექსპერიმენტული, სამსხმელო-მექან., რკინაბეტონის კონსტრუქციების ქ-ნები, საშენ მასალათა, სანლესაშენი, მაუდ-ქამვოლის, ხელოვნური ტყავის კომბინატები, შალის პირველადი დამუშავების, საშენტვირთო, ავეჯის ფ-კები, სამთო და საფეიქრო ტექნიკუმები.

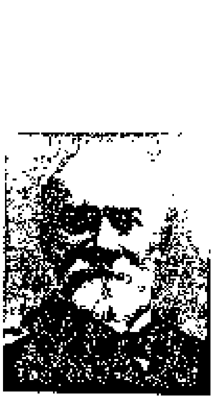

დ. ჩერნოვი

ჩერნოვი დიმიტრი კონსტანტინეს ძე [20 X (1 XI) 1839, პეტერბურგი, — 2. I. 1921, იალტა], რუსი მეცნიერი მეტალურგიის, ლითონმცოდნეობის, ლითონების თერმული დამუშავების დარგში. 1858 დაამთავრა პეტერბ. პრაქტ. ტექნოლ. ინ-ტი. 1889-იდან იყო მიხეილის საარტ. აკად. პროფესორი. 1866—68 დაადგინა ფოლადის სტრუქტურისა და თვისების დამოკიდებულება მის ცხელ მექან. და თერმულ დამუშავებაზე. აღმოაჩინა კრიტიკული ტემპ-რები (ე. წ. ჩერნოვის წერტილები) ამ ტემპ-რების დროს ფოლადში ხდება გარდაქმნები ან გაცივების პროცესში მყარ მდგომარეობაში მიმდინარეობს ფაზური გარდაქმნები.

ჩ-მა ჩამოაყალიბა ფოლადის ზოდის კრისტალიზაციის თეორია, გამოიკვლია კრისტალების ჩასახვისა და ზრდის პროცესი, შექმნა ზოდის სტრუქტურული ზონების სქემა, განავითარა თანამიმდევრობითი კრისტალიზაციის თეორია, შეისწავლა სხმული ფოლადის დეფექტები და მიუთითა მათ საწინააღმდეგო ბრძოლის ხერხებზე. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩ-ის შრომებს მეტალ. პროცესების ინტენსიფიკაციისა და წარმოების ტექ. სრულყოფის დარგში. ჩ. მუშაობდა აგრეთვე მადნიდან ფოლადის პირდაპირი მიღების პრობლემაზე. მასვე ეკუთვნის მნიშვნელოვანი გამოკვლევები საარტ. მრეწვ., მათ., მექან., ავიაციის დარგში.

ჩ. იყო თანამედროვე ლითონმცოდნეობის ფუძემდებელი, რუს. მეტალ. საზ-ბის საპატიო თავ-რე, ინგლ. რკინის ინ-ტის საპატიო ვიცე-პრეზიდენტი, ამერ. სამთო ინჟინრების ინ-ტისა და სხვა მრავალი სამეცნ. დაწესებულების საპატიო წევრი.

ლიტ.: Д. К. Чернов и наука о металлах. Сб., Л.—М., 1950. Дмитрий Константинович Чернов. Библиографический указатель, сост. И. А. Мельникова, М., 1951.

ჩერნოვი ვიქტორ მიხეილის ძე (ფსევდ. ი. გ ა რ დ ე ნ ი ნ ი და სხვ.) [19. XI (1. XII) 1873, კამიშინი, ახლანდ. ვოლგოგრადის ოლქი, — 15. IV. 1952, ნიუ-იორკი, აშშ], რუსი პოლიტიკური მოღვაწე. ესერების პარტიის ერთ-ერთი ორგანიზატორი. 1892—94 მოსკ. უნ-ტში სწავლობდა. 1899-იდან ემიგრაციაში იყო, სადაც მ. გოცთან ერთად სათავეში ჩაუდგა ესერების საზღვარგარეთის ორგანიზაციას და გაზ. „რევოლუციონნაია როსსია". ჩ. იყო პარტიის მთავარი თეორეტიკოსი, შეადგინა მისი პროგრამა. ჩ-ის ფილოს. შეხედულებები ეკლექტიკური ნარევია ნეოკანტიანური სუბიექტივიზმისა და ემპირიოკრიტიციზმისა (მახიზმისა). I მსოფლიო ომის (1914—18) დროს მონაწილეობდა ციმერვალდის (1916) და კინტალის (1916) კონფერენციების მუშაობაში. 1917 თებ. რევ. შემდეგ დაბრუნდა რუსეთში, 1917 მაის-აგვ. დროებითი მთავრობის მიწათმოქმედების მინისტრი იყო. ოქტ. რევ. შემდეგ—საბჭოთა ხელისუფლების აქტ. მტერი იქცა. 1920-იდან ემიგრაციაშია. II მსოფლიო ომის (1939—45) დროს მონაწილეობდა წინააღმდეგობის მოძრაობაში საფრანგეთში, შემდგომში აშშ-ში ცხოვრობდა.

ჩერნოვის წერტილები, განსაკუთრებული კრიტიკული ტემპ-რები, რ-თა დროს

ფოლადის გაციებისას და გახურებისას იცვლება მისი ფაზური შედგენილობა და სტრუქტურა. უმნიშვნელოვანესი წერტილები (a და b) დ. ჩერნოვმა 1868 აღმოაჩინა მათი მნიშვნელობისა და მდებარეობის დამოკიდებულება ტემპ-რულ სკალაზე სათანადო დაყოფით სწავლობდა ფოლადის თერმული დამუშავების შესახებ. 1878 ჩერნოვმა შემოიღო ცნება d წერტილის შესახებ (c წერტილით ჩერნოვი ფოლადის დნობის წერტილს აღნიშნავდა), რაიც დაახლ. 200°C-ს შეესაბამება. ამ ტემპ-რაზე სრული წრთობის განსხვავებულობით ფოლადი სტრუქტურა უნდა გაცივდეს.

თანამედროვე გაგებით წერტილი a (ამჟამად A ასოთი აღინიშნება) შეესაბამება ფოლადის ევტექტოიდური გარდაქმნის წერტილს. წერტილი b ჩვეულებრივ გაიგივებულია იმ ტემპ-რასთან, რ-საც A_3 აღნიშნავენ. ამ ტემპ-რაზე გახურების დროს ფოლადში მთავრდება ფერიტის აუსტენიტში გახსნა. წერტილი d ფოლადის წრთობისას მარტენსიტული გარდაქმნის წერტილად არის ცნობილი და M ასოთი აღინიშნება, ის აგრეთვე ლითონთა კრიტიკული წერტილები. დ. ებანოიძე.

ჩერნოვ—ლიუდერსის ხაზები, ძალიან წვრილი მქრქალი ხაზები, რ-ებიც წარმოიშობა ფოლადის ნიმუშის გაპრიალებულ ან გახეხილ ზედაპირზე, მაშინ, როცა ცივი პლასტ. დეფორმაციის დროს დენადობის ზღვარს მიაღწევენ გაჭიმვის ან კუმშვის დროს ეს ხაზები ნიმუშის ღერძისადმი თითქმის 45° კუთხით არიან ორიენტირებული, ე. ი. ემთხვევიან ძაბვათა მთავარი მხების სიბრტყეებს; პირველად აღწერა ლ. ლიუდერსმა (L. Lüders, გერმანია) 1869 და მისგან დამოუკიდებლად დ. ჩერნოვმა 1884. ჩ.—ლ. ხ-ს ზოგჯერ დენადობის ფიგურებს ან დეფორმაციის ხაზებსაც უწოდებენ.

ო. ჩერქეზია

ჩერნოვცი (1944-მდე ჩ ე რ ნ ო ვ ი ც ი), ქალაქი, უკრ. სსრ ჩერნოვცის ოლქის ცენტრი. მდებარეობს კარპატების მთისწინეთში, მდ. პრუტის ნაპირზე. სარკინიგზო და საავტ. გზების კვანძი. აეროპორტი. 244 ათ. მცხ. (1986).

აღნიშნულია XII ს-ში პირველად იხსენიება 1408. XIV ს. შუა წლებიდან 1774-მდე მოლდ. სამთავროს შემადგენლობაში. 1918 ოკუპირებული იყო რუმინეთის მიერ. 1940 ივნ-ში ჩრდ. ბუკოვინასთან ერთად შევიდა სსრკ-ის შემადგენლობაში და გახდა უკრ. სსრ საოლქო ცენტრი. 1941 წ. 6 ივლ-იდან 1944 წ. 29 მარტამდე ოკუპირებული იყო გერმ. ფაშისტთა ჯარების მიერ.

განვითარებულია მსუბუქი, კვების, მანქანათმშ., ხის დამამუშ., ქიმ. და საშენ მასალათა მრეწველობა. ჩ-ში არის უნ-ტი, სამედ. ინ-ტი, კოოპის სავაჭრო-ეკონ. ინ-ტის ფილიალი, 12 საშ. სპეც. სასწავლებელი, მუს.-დრამ. თეატრი, ფილარმონია, მხარეთმცოდნეობისა და 2 ლიტ.-მემორიალური მუზეუმი. ტელეცენტრი.

ჩერნოვცის ოლქი, შედის უკრ. სსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1940 წ. 7 აგვისტოს. მდებარეობს უკრ. სსრ სამხრ.-დას. ნაწილში. ფართ. 8,1 ათ. კმ². მოსახლ. 913 ათ. კაცი (1985), აქედან ქალაქში ცხოვრობს 41%. ცენტრი — ქ. ჩერნოვცი. ჩ. ო-ის სამხრ.-დას. ნაწილი უკრაინის კარპატებს უკავია, ჩრდ.-აღმ. ნაწილი — მთისწინეთსა და მოლდავეთის ვაკეს. მთავარი მდ-ებია: დნესტრი, პრუტი (ჩერემოშითურთ) და სირეტი (დუნაის შენაკადი). ჩ. ო. შედის სამხრ.-დას. ეკონ. რ-ნში. განვითარებულია კვების (შაქრის, ხორცის, კარაქ-ყველის, საკონსერვო), მსუბუქი (საფეიქრო, სამკერვალო, ტყავ-ფეხსაცმლის), მანქანათმშ. (ნავთობაპარატურის, გამოთვლითი ტექნიკის საშუალებათა, ელექტრო მოწყობილობის და სხვ.), ხე-ტყის და ხის დამამუშ., ქიმ. მრეწველობა. სოფ. მეურნეობა სპეციალიზებულია მარცვლეული და ტექ. კულტურების წარმოებაზე, ხორცმეურ-სახორცე მიმართულების მსხვ. რქ. საქონლის მოშენებაზე. მისდევენ მებაღეობას, სატყეო მეთევზეობას და მეფუტკრეობას. განვითარებულია სარკინიგზო და საავტ. ტრანსპორტი. ოლქი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1958).

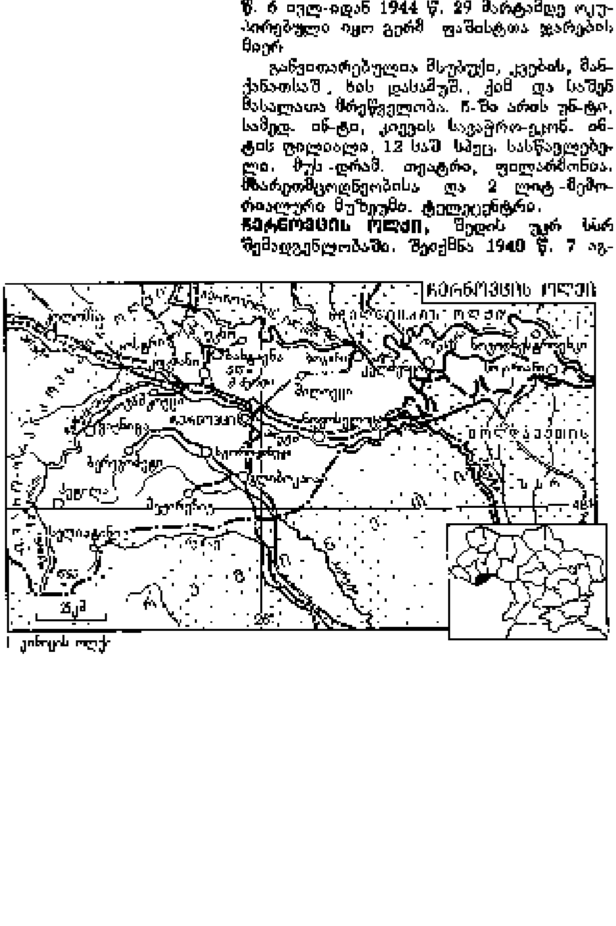

ჩერნოვცის უნივერსიტეტი, ქ. ჩერნოვცში (უკრ. სსრ), დაარსდა 1875 სახ. სემინარიის ბაზაზე. ავსტრიელთა ბატონობის დროს (1918-მდე) ასწავლიდნენ გერმ. ენაზე. რუმინ. მიერ ბუკოვინის დაპყრობის შემდეგ (1920) გადაკეთდა რუმინ. უნ-ტად. 1938/39 სასწ. წ. უკრაინელები შეადგენდნენ სტუდენტთა 3,7%-ს, 1939/40 სასწ. წ. უნ-ტი დაამთავრა მხოლოდ 4 უკრაინელმა (0,8%). 1940 ჩრდ. ბუკოვინის უკრ. სსრ-თან შეერთების შემდეგ ჩ. უ. რეორგანიზებულია საბჭ. უნ-ტად. 1984 უნ-ტში იყო: ისტ., ფილოლ., უცხო ენების, მათ., ფიზ., ქიმ., ბიოლ., გეოგრ., ზოგადტექნ., კალენდრ.-ტექ. ფაკ-ტები. დაუსწრებელი, დაუსწრებელი, საღამოსა და მოსამზადებელი განყ-ბები, ასპირანტურა. 51 კათედრა, ბოტან. ბაღი (დაარსდა 1877), ბიოლ. ბაზა, ექსპერ. თევზის ქ-ნა, სეისმური და მეტეოროლ. სადგური, 2 პრობლემური ლაბორ., 4 მუზეუმი; ბ-კა (1,7 მლნ ტ.); სწავლობდა 10 ათ. სტუდენტი, მუშაობდა 500 პროფესორ-მასწავლებელი, მ. შ. 30-მდე მეცნ. დოქტორი და პროფესორი, 300-მდე მეცნ. კანდიდატი და დოცენტი. უნ-ტი დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით (1975).

ჩერსკი ნიკოლოზ ვასილის ძე [დ. 20 I (2. II). 1905, დაბა ოლგა, ახლანდ. პრიმორიეს მხარე], საბჭ. მეცნიერი მექანიკის, აგრეთვე ნავთობისა და აირის საბადოთა დამუშავების დარგში, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1981). სოციალ. შრომის გმირი (1975). სკკპ წევრი 1942-იდან. სსრკ მეცნ. აკად. იაკუტიის ფილიალის პრეზიდიუმის თავ-რე (1964-იდან), ჩრდილოეთის ფიზ.-ტექ. პრობლემების ინ-ტის დირექტორი (1973-იდან). ჩ-ს ძირითადი შრომები ეძღვნება აირის ჰიდრატულ კონსტრუქციებს, აირის საბადოების მარაგის გაანგარიშების მეთოდებს და სხვ. სსრკ უმაღლესი საბჭოს VII—XI მოწვევების დეპუტატი, დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 5 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ჩერსკის მთიანეთი, მთათა სისტემა აზიის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, რსფსრ იაკუტ. ასსრ-სა და მაგადანის ოლქში. გადაჭიმულია 1500 კმ-ზე. მდებარეობს იანა-ინდიგირკის მთიანეთსა და მომა-სელენიახის მთათაშუა დადაბლებას შორის. მთავარი ქედებია: ხადარანია, ტას-ხაიახტახი, ჩემალგინის, ტურუნდია, ჩიბაგალახის, მომსკი და სხვ. უმაღლესი წერტილია მთა პობედა, 3147 მ (ულახან-ჩისტაის ქედზე). ჩ. მ. მეზოზოური დანაოჭების მთაგრეხილია; აგებულია პალეოზოური კარბონატული ქანებით, კვარციტ-პერმული, ტრიასული და იურული ფიქლებით, ქვიშაქვებითა და ალევროლითებით. გვხვდება დიდი ინტრუზივები. რ-ებთანაც დაკავშირებულია ოქროს, კალისა და სხვა წიაღისეულის საბადოები. პორისტული ქედები ქრიოპლანაციისაგან გამოყოფილია გრანიტული ლოდნარებით. ჭარბობს საშ. სიმაღლის მთები, რ-თა თხემურ ნაწილში ალპ. რელიეფია, არის თანამედროვე გამყინვარება (ფართ. 157 კმ²). ჰავა მკვეთრად კონტინენტურია, მკაცრი. იანვ. საშ. ტემპ-რა −34-იდან −40°C-მდე, ჩადაბლებულ ადგილებში −60°C-მდე. ზაფხული ხანმოკლეა და გრილი, ივლ. საშ. ტემპ-რა მთაში 3°C, ბარში 12—13°C. ნალექები 300-იდან 700 მმ-მდე წელიწადში. ნალექები მეტწილად ზაფხულში მოდის. განვითარებულია მარადი მზრალობა. მდ-ები აჩენენ ვიწრო ანტეცედენტურ ხეობებს. მთათაშუა ქვაბულებში ხეობები განიერდება და ადგილ-ადგილ დაჭაობებულია. ხეობების ძირზე ხაროის ჭალის ტყეებია — ალვის ხე, ჩოზენი, მთის კალთებზე 250—300 მ-მდე (ჩრდ-ით) და 700—1100 მ-მდე (სამხრ-ით) ლარიქსის მეჩხერი ტყეებია. ტერიტ. თითქმის 80% უჭირავს ქვის, მღიერებიან და ბუჩქოვან ტუნდრას, ქონდარა ფიჭვის რაყებს. მაღალი მთის თხემურ ნაწილში ცივი, ქვიანი უდაბნოა. 1926 აღმოაჩინა ს. ობრუჩევმა. სახელი ეწოდა ცნობილი მკვლევარის ი. ჩერსკის პატივსაცემად.

ჩერსკის ქედი, ქედი რსფსრ ჩიტის ოლქში, იმიერბაიკალეთში. გადაჭიმულია მდ. ინგოდის სათავიდან მდ. ონონამდე 400 კმ-ზე ქ. ჩიტასთან კვეთს მდ. ინგოდა. სიმაღლე 1400—1600 მ-მდე. აგებულია გრანიტებით, ადგილ-ადგილ ქვიშაქვებით და დანალექი ქანებით, კალთები და მწვერვალები შემოსილია ფიჭვნარითა და ლარიქსის ტყით. ჩრდ. კალთის ღრმა ხეობებში ნაძვის, სოჭისა და კედრის ტაიგაა. სახელი ეწოდა ცნობილი მკვლევარის ი. ჩერსკის პატივსაცემად.

ჩერუტი (Ceruti) ჯაკომო (მეტსახელით პ ი ტ ო კ ე ტ ო, Il Pitocchetto, ე. ი. პატარა მათხოვარი) (დ. და გ. წლები უცნობია), იტალიელი მხატვარი. მუშაობდა 1720 და 1750 წწ. შორის ბრეშაში, შესაძლებელია ვენეციაშიც. XVIII ს. იტალ. ჟანრული მხატვრობის ერთ-ერთი თვალსაჩინო ოსტატი ჩ-ის მიერ შექმნილი კომპოზიციები გამსჭვალულია გლეხებისადმი უდიდესი თანაგრძნობით („მეზავრე", ტრისტარის კოლექცია, ნოვარა და სხვ.). ხატავდა აგრეთვე რელიგ. სცენებსა და პორტრეტებს.

ჩერქეზები, ადიღეველთა საერთო სახელწოდება. წერილობით წყაროებში პირველად იხსენიება XIII ს-ში. სახელწოდებას ხმარობდნენ საბჭ. ხელისუფლების პირველ წლებამდე. ჩ-ს სსრკ-ში უწოდებენ ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ავ. ოლ-ის მოსახლეობას (მ. შ. ყაბარდოელების წინაპრებსაც, რ-ებიც ყუბანში გადასახლდნენ XIX ს. I ნახევარში). ლაპარაკობენ ყაბარდოულ-ჩერქეზულ ენაზე, რ-იც განეკუთვნება კავკ. ენების აფხ.-ადიღ. ჯგუფს. საერთო რაოდ. სსრკ-ში 46 ათ. კაცი (1979). ჩ-ს უწოდებენ აგრეთვე თავიანთ თავს XIX ს-ში ოსმალეთში გადასახლებული კავკ. მთიელები—ადიღეები, აფხაზები, ოსები და ა. შ. საზღვარგარეთის ლიტ-რაში ყოფილი ჩ. დღემდე იხმარება, როგორც ყველა ადიღის სახელწოდება.

ჩერქეზეთი, იხ. ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ავტონომიური ოლქი (სტატ. ნარკვევი).

ჩერქეზია ოთარ ეგნატეს ძე (დ. 26 IX 1933, თბილისი), საბჭ. პარტიული და სახელმწიფო მოღვაწე. სკკპ წევრი 1956-იდან. 1956 დაამთავრა საქართვ. ვ. ი. ლენინის სახ. პოლიტექნ. ინ-ტის სამშენებლო ფაკ-ტი, სპეციალობით ინჟინერ-მშენებელი.

შრომითი საქმიანობა დაიწყო 1957-იდან. 1957—59 საქ. ალკკ ცენტრ. კომიტეტის სტუდენტ ახალგაზრდობასთან მუშაობის განყ-ბის გამგე იყო 1959—60 მუშაობდა სრულიად საკ. ალკკ ცენტრ. კომიტეტის

აპარატში მოკავშირე რესპუბლიკების კომკავშირულ ორგანოთა განყ-ბის პასუხისმგებელი ორგანიზატორი, შემდეგ—სტუდენტ ახალგაზრდობასთან მუშაობის განყ-ბის გამგის მოადგილე.

1961-იდან საქ. ალკკ ცენტრ. კომიტეტის პირველი მდივანი იყო 1967-იდან პარტიულ სამუშაოზეა 1967—70 საქ. კომპარტიის თბილ. ორჯონიკიძის რაიკომის პირველი მდივანი; 1970—72 საქ. კომპარტიის ცენტრ. კომიტეტის მეცნ. და სასწავლებელთა განყ-ბის გამგე, ორგანიზაციულ-პარტიული მუშაობის განყ-ბის გამგე წლების მანძილზე ეწეოდა პედ. მოღვაწეობას საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტში 1973 თებ-იდან საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოს თავ-რის მოადგილე, 1985 სექტ-იდან პირველი მოადგილე, 1986 აპრ-იდან თავ-რე.

ჩ. არჩეულია საქ. სსრ VIII—X, სსრკ VII, XI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატად, არის საქ. კომპარტიის ცენტრ. კომიტეტის ბიუროს წევრი. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის, ხალხთა მეგობრობის, „საპატიო ნიშნის" ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.

ჩერქეზიშვილი დიმიტრი, XVIII ს. II ნახევრის ქართველი მწიგნობარი, ანტონ I კათალიკოსის ლიტ. სკოლის წარმომადგენელი. დაახლ. 1768—89 ნიკორწმინდის ეპისკოპოსი ყოფილა, იწოდებოდა ნიკორწმინდელად. ერეკლე II-ის მიერ გახსნილ თელავის სასულიერო სემინარიის სკოლაში ასწავლიდა. აქვე დაიწყო ლიტ. მოღვაწეობა. წვლილი მიუძღვის ქართ.-სომხ. ლიტ. ურთიერთობათა განვითარებაში. ჩ. დაითმოწაფეშვილთან ერთად სომხურიდან თარგმნიდა ფილოს. ხასიათის თხზულებებს. ა. ხახანაშვილის ცნობით, ჩ-ს სომხურიდან გადმოუღია აპოკრიფებიც. მ. შ. „სიცრუე უმეცრისა". ცნობილი იყო როგორც ნიჭიერი და მჭევრმეტყველი მქადაგებელი.

ლიტ.: კეკელიძე კ., ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960. მ. ქავთარია.

ჩერქეზიშვილი ელისაბედ ალექსანდრეს ასული (14. XI. 1864, სოფ. კოშკა, გორის მაზრა, — 17. X. 1948, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1936). ქართ. რეალისტური სამსახიობო სკოლის წარმომადგენელი. 1884 გამოდიოდა სოფლის სცენისმოყვარეთა წარმოდგენებში, პროფ. სასცენო მოღვაწეობა დაიწყო 1886 თბილ. ქართ. დრამ. თეატრში. ჩ-ის ნიჭი ძირითადად მოხუცი ქალების, სახასიათო და კომედიურ როლებში გამოვლინდა. მისი ნამუშევრებია — სარა, ხანუმა (ა. ცაგარლის „ხანუმა"), ელისაბედი (რ. ერისთავის „ჯერ დაიხოცნენ, მერე იქორწინეს"), კატონა (ა. ცაგარლის „რაც გინახავს, ვეღარ ნახავ"), ანა ანდრეევნა (გოგოლის „რევიზორი") და სხვ., გამოირჩეოდა სოც. სიმკვეთრით, სცენური სიმართლით, ხალხურობით, ეროვნ. კოლორიტით.

საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ჩ. ჯერ მოღვაწეობდა შ. რუსთაველის სახ. თეატრში, 1932-იდან კი — კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრში, სადაც შექმნა შესანიშნავი სახეები: ნენე (ზ. ანტონოვის „მზის დაბნელება საქართველოში"), ხორეშანი (შ. დადიანის „ჩატეხილი ხიდი"), მაკრინე (ლ. არდაზიანის „სოლომონ ისაკიჩ მეჯღანუაშვილი"), მარიამი (ვ. შკვარკინის „უბრალო გოგონა") და სხვ. 1921-იდან იღებდა კინოში როლებს: ჯავახა („ვინ არის დამნაშავე?"), ხანუმა („ხანუმა") და სხვ. დაჯილდოებულია „ლენინის ორდენით", „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით.

შ. ღვედაშვილი.

ჩერქეზიშვილი ვარლამ ნიკოლოზის ძე (15. IX. 1846, სოფ. თოხლიაური, ახლანდ. საგარეჯოს რ-ნი, — 18. VIII. 1925, ლონდონი), რუსეთისა და საქართველოს რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე, ანარქისტი. კადეტთა კორპუსში სწავლისას ჩაება რევ. მოძრაობაში, იყო „სახალხო საზოგადოების" წევრი. 1864 დაუახლოვდა ნ. იშუტინის წრის წევრებს 1866 დააპატიმრეს დ. კარაკოზოვის საქმესთან დაკავშირებით. ციხიდან გამოსვლის შემდეგ 1867—68 ჩ. ხელმძღვანელობდა სტუდენტთა რევ. წრეს. 1869 მონაწილეობდა ს. ნეჩაევის რევ. ორგანიზაციის მუშაობაში. 1869 ნეჩაევის საქმის გამო კვლავ დააპატიმრეს და 1873 ციმბირში, ქ. ტობოლსკში გადაასახლეს. 1876 ჩ. გადასახლებიდან საზღვარგარეთ გაიქცა და რევ. მოძრაობაში ჩაება; თანამშრომლობდა ბაკუნინელთა ორგანოებში. სხვადასხვა გამოცემებში დაბეჭდა მისი მრავალი სტატია ფილოს. და სოც.-პოლიტ. საკითხებზე ანარქისტული პოზიციებიდან იბრძოდა მილიტარიზმის წინააღმდეგ. ემიგრაციაში დაუახლოვდა პ. კროპოტკინს და ანარქისტ-კროპოტკინელად ჩამოყალიბდა. 1896 ფრანგ. ენაზე გამოვიდა ჩ-ის წიგნი „მეცნიერული სოციალიზმის ისტორიიდან", რ-იც მრავალ ენაზე ითარგმნა. ზოგად-ფილოს. თვალსაზრისით ჩ. მატერიალისტი იყო, მაგრამ უარყოფდა საგანთა და მოვლენათა განვითარებას, დიალექტ. კანონზომიერების ობიექტურობას; უარყოფდა სახელმწიფოს, სოციალიზმის დამყარება შესაძლებლად მიაჩნდა ცეცხლ გადატრიალების გზით. ჩ-ის მოღვაწეობა მარქსიზმის წინააღმდეგ იყო მიმართული 1903 ხსენებ.თან ერთად დააარსა რუს. ანარქისტული გაზეთი „Хлеб и воля", სადაც მასთან ერთად თანამშრომლობდნენ პ. კროპოტკინი და კ. გოგელია. რუს. I რევ. დროს ჩ. საქართველოში ჩამოვიდა, თანამშრომლობდა ქართ. ჟურნალ-გაზეთებში. მ. წერეთელთან და კ. და შ. გოგელიებთან ერთად დააარსა ანარქისტული გაზეთები „ნობათი" და „მუშა". ჩ. მონაწილეობდა საქართ. ეროვნ.-განმათ. მოძრაობაში. 1895 საზღვარგარეთ დაიბეჭდა მისი წერილები ქართვ. ხალხის ეროვნ.-განმათ. ბრძოლაზე. ჩ-მა მონაწილეობა მიიღო ქართვ. რევოლუციონერთა პირველი კონფერენციის (1904, ჟენევა) მუშაობაში, იგი გამოვიდა მოხსენებით აგრ. საკითხზე და იცავდა რუსეთის ფედერაციულად მოწყობის და საქართველოს ავტონომიის იდეას. ეროვნული პარტიისაგან შეყვანილ იქნა საქართვ. ეროვნ. კრებაში. 1921 კვლავ ემიგრანტთა, ცხოვრობდა ლონდონში.

უ. სიდამონიძე.

ჩერქეზიშვილი ნანული გიორგის ასული (დ. 15. V. 1940, გორი), ქართველი მქსოველი, სოციალ. შრომის გმირი (1966). სკკპ წევრი 1967-იდან დაამთავრა გორის № 39 პროფტექ. სასწავლებელი. მუშაობდა გორის ბამბეულის წარმოებით გაერთიანებაში მქსოველად (1960—69). 1980-იდან გორის № 39 საშ. პროფტექ. სასწავლებლის დირექტორის მოადგილეა. სსრკ VII მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1966).

ჩერქეზიძე, სოფელი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში (ბლაბურხვის სოფსაბჭო). აფხ. გორაკ-ბორცვიან მთისწინეთის ძირას. ზ. დ. 160 მ, გუდაუთიდან 20 კმ. ნ. ლაკობას სახ. ბლაბურხვის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა სოფ. ბლაბურხვაში (1,5 კმ) ბ-კა, კლუბი.

ჩერქეზული ლიტერატურა, იხ. *ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ავტონომიური ოლქი* ლიტერატურა

ჩერჩი (Church) ალონზო (დ. 14. VI. 1903, ვაშინგტონი), ამერიკელი ლოგიკოსი და მათემატიკოსი, სიმბოლური ლოგიკის ასოციაციის დამაარსებელი, პრინსტონის (1947—67) და კალიფორნიის (1967-იდან) უნ-ტების პროფესორი. 1936-იდან ჟურნ. „The Journal of Symbolic Logic" რედაქტორი. 1935 ააგო ამოუხსნელი მასობრივი პრობლემის მაგალითი. 1936 წამოაყენა თეზისი, რ-იც რეკურსიულობის მათ. ცნება მიჩნეულია ეფექტური გამოთვლადობის ინტუიციური ცნების ადეკვატურ ფორმალიზაციად (ე. წ. *ჩერჩის თეზისი*). 1936 დაამტკიცა პრედიკატთა ლოგიკის ამოხსნადობის პრობლემის ამოუხსნელობა.

ნ. ივანიძე.

ჩერჩილი (Churchill) უინსტონ ლეონარდ სპენსერ (30. XI. 1874, ბლენჰეიმი, ოქსფორდშირი, — 24. I. 1965, ლონდონი), დიდი ბრიტანეთის სახელმწიფო მოღვაწე, ჰერცოგ მალბოროს არისტოკრ. გვარის შთამომავალი. დაამთავრა ჰეროუს პრივილეგირებული სკოლა და სენდჰერსტის სამხ. სასწავლებელი. 1895-იდან მსახურობდა ოფიცრად არმიაში, მონაწილეობდა კოლონ. ომებში და გამათ. მოძრაობათა ჩახშობაში (ინდოეთი, სუდანი და სხვ.), ინგლისელებისა და ბურების ომის 1899—1902 დროს სამხ. კორესპონდენტად იყო სამხრ. აფრიკაში. 1900 აირჩიეს პარლამენტის დეპუტატად კონსერვატიული პარტიიდან. 1904 ლიბერალთა პარტიაში გადავიდა, რადგან არ ეთანხმებოდა პროტექციონისტულ კურსს, რ-საც ზოგიერთი კონსერვატიული წრეები იცავდნენ. 1906 კვლავ აირჩიეს პარლამენტში, ამჯერად ლიბერ. პარტიიდან. 1906—29, სხვადასხვა დროს ეკავა კოლონიების მინისტრის მოადგილის, ვაჭრობის, შინაგან საქმეთა, საადმირალოს I ლორდის, სამხ. მომარაგების, სამხ. და ავიაციის, კოლონიების, ფინანსთა მინისტრის პოსტები. 1914 დაბრუნდა კონსერვატიულ პარტიაში. გარდაცვალებამდე დარჩა პარლამენტის დეპუტატად, იყო საბჭ. რუსეთის წინააღმდეგ მიმართული ლონდონის? ინტერვენციის მთავარი ორგანიზატორი. 1930—39 ჟურნალისტობდა, ოპოზიციაში იყო კონსერვატიულ ხელმძღვანელობასთან (ს. ბოლდუინი, ნ. ჩემბერლენი) და მწვავედ აკრიტიკებდა აგრესორთა დამშოშმინების პოლიტიკას, რ-საც ისინი ატარებდნენ II მსოფლიო ომის (1939—45) პერიოდში. 1939 სექტ. სამხ. საზღვაო მინისტრის პოსტი დაიკავა, ხოლო 1940 მაისში კოალიციური მთავრობის პრემიერ-მინისტრი და სამხ. კაბინეტის მეთაური გახდა. სსრკ-ზე ჰიტლერული გერმ. თავდასხმის პირველ დღესვე, 1941 წ. 22 ივნ. ჩ-მა განაცხადა, რომ დიდი ბრიტანეთი მხარს დაუჭერდა სსრკ-ს. 1941 ივლ. ჩ-ის მთავრობამ დადო გერმანიის წინააღმდეგ სსრკ-თან ერთობლივი მოქმედების შესახებ შეთანხმება, ხოლო 1942 მაისში — სამოკავშირეო ხელშეკრულება. ჩ. მონაწილეობდა 3 სახელმწიფოს (სსრკ, დიდი ბრიტანეთი, აშშ) მეთაურთა თეირანის (1943), ყირიმის (1945) და პოტსდამის (1945) კონფერენციებში. ჩ. აჭიანურებდა II ფრონტის გახსნას დას. ევროპაში. გადადგომისა და ომის დამთავრების შემდეგ მეთაურობდა კონსერვატიულ ოპოზიციას პარლამენტში, იყო სსრკ-ის წინააღმდეგ „ცივი ომის" გაჩაღების (1946 წ 5 მარტი, ფულტონში წარმოთქმული სიტყვა), ანტისაბჭ. აგრესიული სამხ. კავშირების შექმნის მთავარი ინიციატორი. 1951—55 კვლავ პრემიერ-მინისტრია. ატარებდა ნატოს სამხ. ორგანიზაციის განმტკიცებისა და დას. გერმ. რემილიტარიზაციის პოლიტიკას. 1955 ჩამოსცილდა პოლიტ. მოღვაწეობას. ჩ. ცნობილია აგრეთვე როგორც პუბლიცისტი და სამხ.-ისტორიულ-მემუარული ხასიათის ნაშრომთა ავტორი. ნობელის პრემია ლიტ. დარგში (1953).

ე. ჩერქეზიშვილი

უ. ჩერჩილი

ჩერჩის თეზისი, დებულება, რ-იც ადგენს ეფექტური გამოთვლადობის ინტუიციური ცნების ზუსტ მათემატიკურ შინაარსს. იგი პირველად ამერ. ლოგიკოსმა და მათემატიკოსმა ა. *ჩერჩმა* ჩამოაყალიბა 1936: ყოველი ეფექტურად გამოთვლადი ფუნქცია (ეფექტურად ამოხსნადი პრედიკატი) არის ზოგადრეკურსიული (იხ. *რეკურსიულობა*). ანალოგიური დებულებები ეფექტური გამოთვლადობის ცნების სხვა დაზუსტებებისთვისაც (იხ. *ალგორითმების თეორია*). ჩ. თ. შეუძლებელია მკაცრად დამტკიცდეს, მაგრამ იგი საფუძვლიანად ემპირიკული საბუთებითაა

და მისი სხვადასხვა ფორმულირების ტოპოლოგიური ფაქტით. ჩ. ი.-ის მიღებამ შესაძლებელი გახადა მრავალი პრობლემისათვის ამოხსნის ალგორითმის არარსებობის ფაქტის მკაცრი მათ. დამტკიცება.

ბ. მეგრელიშვილი.

ჩესაპიკის ყურე (Chesapeake Bay), ყურე ატლანტის ოკეანეში, აშშ-ის ნაპირებთან. დელავერის ყურესთან ერთად გამოყოფს დელავერის ნ.-კ-ს. სიგრძე დაახლ. 315 კმ, სიგანე 5—30 კმ, სიღრმე 27 მ-მდე, ფარვატერზე—11 მ-ზე მეტი. ნაპირები უმთავრესად დაბალი, დაჭაობებული, მდ-თა შესართავებით ძლიერ დანაწევრებულია და კარგ ბუნებრივ ნავსადგურებს ქმნიან. მოქცევა ნახევრადდღეღამური, სიმაღლე 1 მ-მდე. მთავარი ნავსადგურია ბალტიმორი.

ვ. ჩესნოკოვი ალექსეი ივანეს ძის როლში („ბანქოს მოთამაშე" თ. დოსტოევსკის მიხედვით).

ჩესკე-ბუდეიოვიცე (České Budějovice), ქალაქი ჩეხოსლოვაკიაში, ჩეხეთის სოც. რესპ-ში, მდ. ვლტავის ნაპირზე სამხრ. ჩეხეთის ოლქის ადმ. ცენტრი 90 ათ. მცხ. (1981). სარკინიგზო კვანძი მნიშვნელოვანი სამრეწვ. ცენტრი. ლითონდამამუშ., მანქანათმშ., კვებისა და მსუბუქი მრეწველობა.

ქალაქში არის XV ს. ციხე-დარბაზის ნანგრევები, დომინიკელთა გოთიკური მონასტრის ეკლესია (XIII ს.), წმ. მიკელაშის ტაძარი (XIII—XVII სს.), ბაროკოული რატუშა (1727—30). გოთიკის, რენესანსისა და ბაროკოს სტილის სახლები. საწყალოსნო სტადიონი (1971). რევ. მუშათა მოძრაობის მუზეუმი (დაარსდა 1976).

ჩესმის (ჩეშმეს) ბრძოლა 1770, რუსეთ-ოსმალეთის 1768—74 ომის დროს საზღვაო ბრძოლა 26 ივნ. (7 ივლ.) ჩესმეს ყურეში (ეგეოსის ზღვა, ქიოსის სრუტე). არქიპელაგში მოქმედმა რუს. ფლოტმა (13 საბრძოლო ხომალდი, სარდალი გრაფი ა. ორლოვი, ფაქტობრივად — ადმ. გ. სპირიდოვი) 24 ივნ. (5 ივლ.) ქიოსის სრუტეში, ჩესმეს ჩრდ.-დას-ით, შეუტია თურქ. ფლოტს (73 სხვადასხვა სახის ხომალდი, სარდალი კაპუდან-ფაშა ჰასან-ბეგი) და მოწინააღმდეგის სადესანტო ხომალდი ჩაძირა. თურქ. ფლოტმა თავი შეაფარა ჩესმეს ყურეს, სადაც იგი რუს. ფლოტმა ჩაკეტა. 26 ივნ. (7 ივლ.) ღამით ყურის შესასვლელთან კონტრ-ადმ. ს. გრეიგის ავანგარდმა საგანგებო ბრძოლით ცეცხლი წაუკიდა თურქ. ხომალდებს. შეტევაზე გადასულმა რუს. ფლოტმა 4 ბრანდერით — სახაზო ხომალდი. 1 სახაზო ხომალდისა და 6 გალერის გარდა თურქ. მთელი ფლოტი დაიწვა.

ჩესტერი (Chester), ქალაქი (ადმ. ოლქი) დიდ ბრიტანეთში. ჩეშირის საგრაფოს ადმ. ცენტრი 116 ათ. მცხ. (1981). სავაჭრო ცენტრი მდ. დის ნაპირზე. სატრანსპ. კვანძი. მანქანათმშ. და ლითონდამუშავება.

ჩესტერტონი (Chesterton) გილბერტ კით (29. V. 1874, ლონდონი, — 14. VI. 1936, ბეკონსფილდი), ინგლისელი მწერალი. ჩაწერილია დეტექტიური ლიტ-რის ერთ-ერთი უდიდეს წარმომადგენლად. წერდა აგრეთვე ლექსებს, ესეებს, ლიტ.-კრიტ. შრომებს, მოთხრობებს (კრებ. „მამა ბრაუნის გულუბრყვილობა", 1911, „მამა ბრაუნის უნდობლობა", 1926 და სხვ.), რომანებს („ნოტინგჰილელი ნაპოლეონი", 1904; „კაცი, რომელიც იყო ხუთშაბათი", 1908 და სხვ.). მონოგრაფიაში გამოჩენილ მწერალთა შესახებ ცნობილია მისი რელიგ.-ფილოს. ესეების ციკლი „ორთოდოქსია" (1908).

ჩესნოკოვი ვლადიმერ ივანეს ძე [30 III (12. IV). 1904, პეტერბურგი, — 18. V. 1968, ლენინგრადი], საბჭ. მსახიობი, სსრკ სახ. არტისტი (1960). სკკპ წევრი 1941-იდან. 1924 დაამთავრა რუს. დრამის სტუდია. 1924—36 წწ. და 1954-იდან მოღვაწეობდა ლენინგრ. თეატრებში. როლები: სირანო დე ბერჟერაკი (როსტანის „სირანო დე ბერჟერაკი"), საბუროვი („დღეები და ღამეები", სიმონოვის მიხედვით), დონ სეზარ დე ბაზანი (დიუმანუარისა და დენერის „დონ სეზარ დე ბაზანი"). შექმნა ლენინის სახე სპექტაკლებში: მიხალკოვის „მკაცრი ბედნიერება", პოგოდინის „ცოცხალი ყვავილები", შტეინის „კაპიტოლიუმის ფურცლები", აგრეთვე ფილმში „ოქტომბრის დღეები" (1958). გადაღებულია ფილმებში: „აკადემიკოსი ივანე პავლოვი" (1949), „მწვანე კარეტა" (1967) და სხვ. სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1950, 1967). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ჩეტერტონი (Chatterton) ტომას (20. XI. 1752, ბრისტოლი, — 24. VIII. 1770, ლონდონი), ინგლისელი პოეტი. წერა ბავშვობიდანვე დაიწყო, მიმართავდა ლიტ. მისტიფიკაციას, წერდა პოემებს, ლექსებს შუა საუკ. ინგლ. ენაზე ვითომდა XV ს. ბერის წინამძღოლის ტომას როულის სახელით. სიცოცხლეში გამოაქვეყნა ეკლოგა „ელინორ და ჯუგა". ჩ-ს ეკუთვნის რაინდული პოემა „ტურნირი", ისტ. პოემა „ჰეისტინგზის ბრძოლა", ტრაგედია „ეგრწენის აღმავლობა ინგლისში", ბურლესკური ოპერა „შურისძიება" (დაიდგა 1770).

ჩეტიკიძეები, სოფელი აჭარის ასსრ ქედის რ-ნში (ცხმორისის სოფსაბჭო). მდ. აჭარისწყლის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 560 მ, ქედიდან 19 კმ. ცხმორისის კოლმ. (მეთამბაქოეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა ხოფ. აბამი (2 კმ).

ჩეტნიკები, ბალკანეთის ნ.-კ-ზე 1. ოსმალთა ბატონობის წინააღმდეგ მიმართული შეიარაღებული პარტიზანული რაზმების (ჩეტების) მონაწილენი XV—XIX ს-ში (უმთავრესად პაიდუკები) XIX ს. 60-იან წლებში ბულგარეთში ჩ-ის მოძრაობის გამოჩენილი მოღვაწეები იყვნენ: გ. რაკოვსკი, პ. ხიტოვი, ფ. ტოტიუ, ხ. კარპაჩი, პანაიო დიმიტრი. 2. XX ს. იუგოსლავიაში რეაქციული ორგანიზაციის წევრები — მეღუკურიბული ნაციონალისტური მოძრაობის მონაწილენი, აგრეთვე II მსოფლიო ომის (1939 — 45) დროს ეროვნ.-განმათ. ძალების წინააღმდეგ მებრძოლი ჯგუფები.

ჩეშის უბე, ყურე ბარენცის ზღვაში, კანინ-ნოსის ნ.-კ-სა და კონტინენტის ნაპირს შორის. სიგრძე 110 კმ, სიგანე შესასვლელთან 55 კმ, შიგნ. — 130 კმ. ნაპირები უმთავრესად დაბალია, ჩრდ.-დას-ით — ტუნდრიანი. სიღრმე შესასვლელთან 56 მ. მოქცევა ნახევრადდღეღამურია, სიმაღლე 4,3 მ, ნოემბრიდან ივნ. ბოლომდე დაფარულია ყინულით. ერთვის მდ-ები ვიჟასი, ომა, პეშა, ჩეშა.

ჩეჩა, ჩეჩვა, ბამბის, სელის, მატყლისა და სხვა ბოჭკოების გაბერვა და მინარევებისა და მანკებისაგან გაწმენდა; სართავი წარმოების, ერთ-ერთი მთავარი პროცესი.

დ. ჩეჩელაშვილი.

ჩეჩელაშვილი დავით ალექსის ძე [15 (18). IV. 1891, ქუთაისი, — 5. X. 1973, თბილისი], ქართველი საბჭ. ექიმ-ფთიზიატრი, საქ. სსრ დამს. ექიმი (1942), მედ. მეცნ. კანდიდატი (1948). 1918 დაამთავრა ნოვოროსიისკის უნ-ტის (ოდესა) სამედ. ფაკ-ტი. 1926 ჩ-ის თაოსნობით ქუთაისში შეიქმნა პირველი ტუბდისპანსერი, რ-ის მთავარი ექიმი თვითონვე იყო. დიდ. საქართველოში დანერგა ფილტვის ტუბერკულოზით დაავადებულთა, მ. შ. ორსული ქალების ხელოვნური პნევმოთორაქსით მკურნალობა. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს მუშაობდა ქუთ. მეზღვაურთა ევაკოჰოსპიტალის უფროსად. 1963 დაარსდა ქუთ. ფთიზიატრთა სამეცნ. საზ-ბა და მისი უცვლელი თავ-რე იყო გარდაცვალებამდე. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენითა და მედლებით.

ვ. აბაშიძე.

ჩეჩელაშვილი ოთარ გრიგოლის ძე (24. XII. 1923, თბილისი, — 2. VII. 1959, იქვე), საბჭოთა კავშირის გმირი (2. VI. 1945), გვარდიის პოდპოლკოვნიკი. სკკპ წევრი 1944-იდან. 1940 დაამთავრა თბილ. აეროკლუბი, 1941 — ეისკის სამხ. საავიაციო სასწავლებელი, 1956 — სამხ.-საჰაერო ძალების აკადემია. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იბრძოდა ვორონეჟის, ჩრდ. კავკასიის, უკრ. II და I ფრონტებზე. მონაწილეობდა ბერლინის აღებაში. მის ანგარიშზეა 178 საბრძოლო გაფრენა, საჰაერო ბრძოლაში ჩამოაგდო მტრის რამდენიმე თვითმფრინავი, მ. შ. 1 — ტარანით. საქ. სსრ II მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. ჩ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 7 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ტ. ჩინჩილაკაშვილი.

ჩეჩულინი დიმიტრი ნიკოლოზის ძე [9 (22). VIII. 1901, შოსტკა, ახლანდ. სუმის ოლქი, უკრ. სსრ, — 29. X. 1981, მოსკოვი], საბჭ. არქიტექტორი, სსრკ სახ. არქიტექტორი (1971), სოციალ. შრომის გმირი (1976). სკკპ წევრი 1946-იდან. დაამთავრა მოსკ. უმაღლესი სამხატვრო-ტექნ. ინ-ტი (1929). იყო ა. შჩუსევის მოწაფე. 1945—49 ქ. მოსკოვის მთავარი არქიტექტორი. მოსკ. რეკონსტრუქციის აქტ. მონაწილე. ნამუშევრები: მეტროპოლიტენის სადგურები „კომსომოლსკაია" (I რიგი, 1935), „კიევსკაია" (II რიგი, 1937—38), „დინამო" (მიწისზედა ვესტიბიული, 1938 — სსრკ სახელმწ. პრემია, 1941); მაღლივი საცხოვრ. სახლი „კოტელნიკის" სანაპიროზე (1948 — 52, არქიტ. ა. როსტკოვსკისთან ერთად; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1953), სასტუმრო „როსია" კომპლექსი ცენტრ. საკონცერტო დარბაზით (თანაავტორებთან ერთად) და სხვ. სსრკ უმაღლესი საბჭოს II მოწვევის დეპუტატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 4 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ჩეხები, ერი ჩეხოსლოვაკიაში. ჩეხეთის სოციალ. რესპ. (ჩსრ) ძირითადი მოსახლეობა. საერთო რაოდ. დაახლ. 10 მლნ. კაცი (1985, შეფასება). ცხოვრობენ აგრეთვე ავსტრიაში, კანადაში, აშშ-ში და სხვ. ლაპარაკობენ ჩეხ. ენაზე. მორწმუნენი ძირითადად კათოლიკეები არიან. მცირე ნაწილი პროტესტანტია. V—VI სს-ში სლავ. ტომები თანამედროვე ჩეხეთის ტერიტორიაზე დამკვიდრდნენ და დაიკავეს გაბატონებული მდგომარეობა. ამ ტომების გაერთიანებაში გადამწყვეტი როლი ითამაშეს ჩეხებმა. IX ს-ში (895-მდე) მათი მიწები დიდი მორავიის შემადგენლობაში შედიოდა. რ-ის დაშლის შემდეგ, X ს. დასაწყისში, პოლიტ. ცხოვრების ცენტრმა ჩეხეთის ტერიტორიაზე გადაინაცვლა და შეიქმნა სახელმწიფო. XI ს-ში ჩეხეთის შემადგენლობაში შევიდა მორავია. დაიწყო ჩეხი ხალხის ჩამოყალიბება. XIII ს-ში ქვეყნის ეთნ. ერთობა დაარღვია გერმანელთა კოლონიზაციამ. 1620 თეთრ მთასთან ბრძოლის დროს ჩეხთა პოლიტ. დამოუკიდებლობა დაეცა და ჰაბსბურგთა მონარქიის სამფლობელოდ იქცა. ავსტრ. იმპერია (1867-იდან ავსტრია–უნგრეთი) სამი საუკუნის განმავლობაში ატარებდა ჩ-ის გაგერმანელების პოლიტიკას. XVIII ს-ის ადმ. ენა გახდა გერმანული. XVIII ს. დასასრ. და XIX ს. დასაწყისში ფეოდ. რეჟიმისა და კაპიტალიზმის ჩასახვის პირობებში დაიწყო ჩეხი ერის ჩამოყალიბება. ეს იყო ჩეხთაში ეროვნ. მოძრაობის პერიოდი, ჩეხ. ენის აღორძინების ხანა. 1918 ავსტრ.-უნგრ. რღვევის შემდეგ შეიქმნა ჩ-ისა და სლოვაკების პირველი ერთიან. სახელმწიფო — ჩეხოსლ. რესპუბლიკა. 1938—39 გერმ. ფაშისტურმა ჯარებმა მოახდინეს მისი ოკუპაცია. 1945 ჩეხოსლოვაკიაში მოხდა სოციალ. გარდაქმნამ ხელი შეუწყო ეკონ. და კულტ. აყვავებას, ჩეხეთის სოციალ. ერის ჩამოყალიბებას. ჩ-ის ისტ.-, ეკონ. და კულტ. შესახებ იხ. სტ. ჩეხეთი და ჩეხოსლოვაკია.

ჩეხი (Čech) სვატოპლუკ (21. II. 1846, ოსტრშედეკი, ბენეშოვთან, — 23. II

1908, პრაღა), ჩეხი მწერალი. ლიტ. მოღვაწეობა 60-იან წლებში დაიწყო. ლექსთა კრებულებში „ღილის სიმღერები" (1887), „ახალი სიმღერები" (1888) და პოემაში „მონის სიმღერები" (1894) ჩ. თანაუგრძნობს მშრომელთა ბრძოლას მჩაგვრელთა წინააღმდეგ. მასვე ეკუთვნის პოემა „მთიბავები" (1903).

მნიშვნელოვანია ჩ-ის სატირული მოთხრ. „ბატონ ბროუჩეკის მოგზაურობა XV საუკუნეში" (1888). ჩ-ის შემოქმედებამ გავლენა მოახდინა ჩეხ. დემოკრ. და რევ. პოეზიაზე.

ჩეხია (Čechy), ჩეხეთის სოციალისტური რესპუბლიკა (ჩსრ; Česká Socialistická Republika). რესპუბლიკა ჩეხოსლოვაკიის (ჩსსრ) შემადგენლობაში, ქვეყნის დას. ნაწილში. შედგება 2 ისტ. ოლქისაგან: ჩეხეთისა და მორავიისაგან. ფართ. 78,9 ათ. $კმ^2$. მოსახლ. 10,3 მლნ. კაცი (1985), მთლიანად ჩსსრ-ის ტერიტ. 60%-ზე მეტს და მოსახლ. 66%-ს. მოსახლ. 94,2%-ს შეადგენენ ჩეხები, 3,6%-ს — სლოვაკები. ჩსრ-ისა და ჩსსრ-ის დედაქალაქია პრაღა. სხვა დიდი ქ-ებია: ბრნო, ოსტრავა, პლზენი, ჰრადეც-კრალოვე, ჩესკე-ბუდეიოვიცე, ოლომოუცი. ადმინისტრაციულად ჩსრ იყოფა 7 ოლქად.

ბუნება. ჩ-ის ტერიტ. დიდი ნაწილი უჭირავს ჩეხეთის მასივს, რ-ის კიდეებზე აღმართულია საშ. სიმაღლის ქედები: შუმავა, ჩეხეთის ტყე, მადნიანი მთები, კრკონოშე (სიმაღლე 1602 მ-მდე, მთა სნეჟკა). ჩეხეთის მასივის შიგა ნაწილი, ე. წ. ჩეხეთის ქვაბული, შედგება რამდენიმე დაბლობისა და მათი გამყოფი დაბალმთიანი მასივებისაგან. ბორცვები და დაბალმთიანეთი ჩარჩობს მორავიის ფარგლებშიც (მორავიის კარსტი, კარპატების დას. შტოქედები და სხვ.). ჩ-ის სამხრ. და ცენტრ. ნაწილი უჭირავს ჩეხეთ-მორავიის მაღლობს მცვა ზედაპირით. ნალექები 450—600 მმ-იდან (ვაკეზე) 1200—1600 მმ-მდე (მთაში) წელიწადში. მთის კალთებზე შერეული და წიწვოვანი ტყეებია.

ისტორიული ცნობა. ჩ-ის ტერიტ. დასახლებული იყო ადრინდ. პალეოლითის ხანიდან. დაახლ. ძვ. წ. 400 აქ კელტები მოვიდნენ. ძვ. წ. I ს-იდან კელტური ტომების ბოიების (აქედან ჩ-ის ლათ. სახელწ. — ბოჰემია — Bohemia, გერმ. Böhmen) ადგილი დაიჭირეს I ათასწლ. შუა ხანებში — სლავებმა. IX ს. — X ს. დასაწყისში დიდი მორავიის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა. IX ს-ში გავრცელდა ქრისტიანობა. X ს-ში დაარსდა პრაღის საეპისკოპოსო. ჩ-ის მთავარ ბრჟეტისლავ I-ის (მართავდა 1034—55) დროს მის შემადგენლობაში მორავიაც შედიოდა. 1310-იდან ჩ-ის მიწები ლუქსემბურგების მფლობელობაში მოექცა. XIV ს.—XV ს. დასაწყ. ფეოდ. ექსპლუატაციისა და ეროვნ. ჩაგვრის (გერმ. მაგრ ჩ-ის კოლონიზაცია ჯერ კიდევ XIII ს-ში დაიწყო) ზრდამ ანტიფეოდ. და ეროვნ.-განმათ. მოძრაობა გამოიწვია, რ-ზეც ოდიდი გავლენა მოახდინა იან ჰუსმა (იხ. ჰუსიტური ომები). 1471 ჩ-ის მეფის ტახტზე ავიდნენ იაგელონების წარმომადგენლები. მოჰაჩის ბრძოლაში 1526 გაერთ. უნგრ.-ჩ-ის ჯარების დამარცხების შემდეგ ჩ-ის მიწები ჰაბსბურგების საუფლისწულო გახდა (1918-მდე). XVI ს-ში ჩ-ში რეფორმაცია დაიწყო. 1547 მოხდა ჰაბსბურგთა წინააღმდეგ პირველი აჯანყება, ხოლო ჩ-ის 1618—20 აჯანყება ოცდაათწლიანი ომის 1618—48 დაწყების საბაბად იქცა. ფეოდ. და ეროვნ. ჩაგვრის გაძლიერებამ გამოიწვია აჯანყებები 1680, 1775, 1781 და სხვ. 1781 გლეხებმა პირადი დამოუკიდებლობა მიიღეს. XVIII ს. დასასრულიდან კაპიტალ. ურთიერთობათა განვითარებას თან სდევდა ჩეხების ბურჟ. ერად ჩამოყალიბების პროცესი (იხ. ჩეხები). XVIII ს. დასასრ. — XIX ს. I ნახევარში კვლავ გაძლიერდა ეროვნ. მოძრაობა (ე. წ. ჩეხური აღორძინება), „ბუდიტელების" (ჩეხ. buditel — გამღვიძებელი) მოძრაობა. 1831 დაარსდა კულტ.-საგანმან. საზ-ბა „ჩეხური მატიცა". 1848—49 რევ. კულმინაცია იყო პრაღის აჯანყება 1848. 1860-იანი წლებიდან იწყება სოციალ. იდეების გავრცელება, გაძლიერდა მუშათა მოძრაობა. 1878 დაარსდა ჩეხოსლოვ. ს.-დ. მუშათა პარტია, რ-იც 1893-მდე ავსტრიის ს.-დ. პარტიის ნაწილი იყო. დაარსდა ჩ-ის ნაციონალ-სოციალ. პარტია (1897), ჩ-ის პროგრ. პარტია (1900) და სხვ. რუს. 1905—07 რევ. გავლენით ჩ-ში დაიწყო მუშათა გამოსვლები. ავსტრიის მთავრობა იძულებული იყო შემოეღო (1907) საყოველთაო საარჩევნო ხმის უფლება. I მსოფლიო ომის (1914—18) დროს ჩ-ში დაიწყო ომის საწინააღმდეგო მასობრივი მოძრაობა. 1915 ანტანტის მომხრე ბურჟ. მოღვაწეებმა ტ. გ. მასარიკის ხელმძღვანელობით პარიზში დააარსეს ჩ-ის საზღვარგარეთის კომიტეტი, რ-ის ბაზაზე 1916 შეიქმნა ჩეხოსლ. ეროვნ. საბჭო. 1918 წ. 28 ოქტ., ავსტრ.-უნგრ. მონარქიის დაშლის პირობებში, პრაღაში ეროვნ. კომიტეტმა გამოაცხადა დამოუკიდებელი ჩეხოსლ. სახელმწიფოს შექმნა, 14 ნოემბ. დროებითმა ეროვნ. კრებამ კი — ჩეხოსლოვაკიის რესპუბლიკა. 1921 დაარსდა ჩეხოსლოვაკიის კომუნისტური პარტია (ჩკპ). მიუნხენის შეთანხმების 1938 დადების შემდეგ გერმანიას გადაეცა ე. წ. სუდეტის ოლქის მიწები, ხელისუფლებამ ჩკპ და სხვა პროგრ. პარტიები დაშლილად გამოაცხადა. 1939 მარტში ჩ-ის ოკუპირებულ ყველა მიწას ეწოდა „პროტექტორატი ბოჰემია და მორავია", რ-საც ე. წ. იმპერიის პროტექტორი განაგებდა. ოკუპანტებმა ჩ-ის მიწაზე ფაშისტური რეჟიმი დაამყარეს. სლოვაკიის ეროვნულ აჯანყებამ 1944 ხელი შეუწყო ჩ-ში წინააღმდეგობის მოძრაობის გააქტიურებას. ჩკპ-ის ინიციატივით 1945 გაზაფხულზე შეიქმნა ჩ-ის ეროვნ. საბჭო. საბჭ. არმიის წარმატებით შეტევის შედეგად ჩ-ში ფართო განმათ. მოძრაობა დაიწყო. პრაღის აჯანყების 1945 შედეგად განთავისუფლდა პრაღა. ქვეყნის გერმ. ფაშისტური ოკუპაციისაგან განთავისუფლების შემდეგ შეიქმნა ჩ-ისა და სლოვაკიის გაერთიანების წინამძღვრები (იხ. კოშიცეს პროგრამა). ჩეხოსლ. სახელმწიფოებრიობის აღდგენისა და სახ.-დემოკრ. წყობილების დამყარების შემდეგ, ქვეყანაში ღრმა სოც.-ეკონ. გარდაქმნები დაიწყო (იხ. აგრეთვე სტ. ჩეხოსლოვაკია, თავი ისტ. ნარკვევი). ეროვნ. კრების მიერ 1968 მიღებული საკონსტიტუციო კანონის (ძალაში შევიდა 1969 წ. 1 იანვ.) შესაბამისად, ჩსსრ-ის ფედერ. სახელმწიფოში ჩ. გახდა ორიდან ერთ-ერთი თანასწორუფლებიანი სოციალ. რესპუბლიკა.

მეურნეობა. ჩსრ მაღალგანვითარებული ინდუსტრ.-აგრ. რესპუბლიკაა. მის წილად მოდის ჩსსრ-ის ეროვნ. შემოსავლის დაახლ. 74%, სამრეწვ. წარმოების 74%, სას.-სამ. წარმოების 67%.

ჩსრ-ში თავმოყრილია ჩსსრ-ის ქვანახშირის მოპოვებისა და ელექტროენერგიის წარმოების უმეტესი ნაწილი. ჩამოყალიბდა დიდი მეტალ., მანქანათსაშ. კომპლექსი. ჩსრ-ის წილად მოდის ჩსსრ-ის მანქანათსაშ. მრეწვ. პროდუქციის 3/4, ენერგეტ. მოწყობილობის, სატრანსპ. საშუალებათა, ჩარხების, ტრაქტორების, ელექტროტექნ. ნაკეთობათა და სხვა მრავალი სახის მანქანისა და მოწყობილობის წარმოების დიდი ნაწილი. განვითარებულია ქიმ., მინის, ფაიფურის მრეწვ., ცემენტისა და სხვა საშენ მასალათა წარმოება. მთიან რ-ნებში მისდევენ ხე-ტყის დამზადებას და ხის დამუშავებას. ჩრდ. ჩ-ის ტრად. დარგია საფეიქრო მრეწვ., უმეტეს. ბამბეულის, შალეულის, აბრეშუმის, სელის ქსოვილებისა და სამკერვალო ნაწარმის. მსოფლიოშია ცნობილი ტყავ-ფეხსაცმლის მრეწვ. (გოტვალდოვი). განვითარებულია კვების (უმთავრესად შაქრისა და ლუდის) მრეწველობა. სოფ. მეურნ. გამოირჩევა მაღალი ინტენსივობით, სასაქონლო დარგების დიდი განვითარებით და მრავალდარგოვანი საწარმოო სპეციალიზაციით. ხორბალი, შაქრის ჭარხალი და ქერი მოჰყავთ უმთავრესად მორავიისა და ლაბისპირეთის ნაყოფიერ ველებზე, ჭვავი და კარტოფილი — ბორცვიან ადგილებში. განვითარებულია მებაღეობა, მებოსტნეობა, მევენახეობა, უმთავრესად სახორც-სარძეო მიმართულების მესაქონლეობა, მეღორეობა, მეფრინველეობა. სატრანსპ. მეურნეობა. ჩსრ მდებარეობს ევრ. მნიშვნელობის სატრანსპ. გზების გზაჯვარედინზე. სანაოსნოა მდ-ები ელბა და ვლტავა.

კულტურული მშენებლობა. 1983 ჩ-ის განათლების სისტემის საფეხურები იყო: საბავშვო ბაღი (6,2 ათ-ზე მეტი, 320 ათ-მდე აღსაზრდელი), სავალდებულო ძირითადი სკოლა (5,9 ათ-ზე მეტი სკოლა, 1,2 მლნ. მოსწ.), საშ. ზოგადსაგანმან. 4-წლიანი გიმნაზია (70 ათ-ზე მეტი მოსწ.), პროფტექ. სასწავლებლები და სკოლები, 23 უმაღლესი სასწავლებელი (92,3 ათ. სტუდენტი). უმაღლესი სამეცნ. დაწესებულებაა ჩეხოსლ. მეცნ. აკად., მასში 80-მდე სამეცნ.-კვლ. დაწესებულება და სხვა დარგობრივი სამეცნ.-კვლ. დაწესებულებები. დიდი ბ-კებია: ჩ-ის სახელმწ. ბ-კა (1958), ჩეხოსლ. მეცნ. აკად. ბ-კა (1952), ეროვნ. მუზეუმის ბ-კა (1818) და სხვ. არის ეროვნ. მუზეუმი (1818), ეროვნ. გალერეა (1796), პრაღის დედაქალაქის მუზეუმი (1883) და სხვ.

ჩ-ში გამოდის 18 ყოველდღიური გაზეთი, 262 ჟურნალი და სხვა პერიოდული გამოცემა. ყოველწლიურად ისტამბება 4 ათას.-ზე მეტი დასახელების წიგნი და ბროშურა (საერთო ტირაჟი 58 ათ.). მუშაობს რადიომაუწყებლობა (5 პროგრამა), ტელევიზია (2 პროგრამა), ცენტრები არის პრაღაში, ბრნოში, ოსტრავასა და პლზენში.

ლიტერატურა. IX—X სს. მისიონერ ძმების კირილესა და მეთოდეს განმან. მოღვაწეობამ ხელი შეუწყო ჩეხ. მწერლობის პირველი ნიმუშების (სახ. სიმღერები, ლეგენდები — ძველ სლავურ ენაზე) გამოჩენას. XI ს. ბოლოს რომის ეკლესიის გაძლიერების გამო ძველი სლავური ენა ლათინურმა განდევნა. მნიშვნელოვანია კოზმა პრაღელის „ჩეხური ქრონიკა" (1125) ლათ. ენაზე. XIII ს. ბოლოს საფუძველი ჩაეყარა ჩეხ. ლიტ-რას, განვითარდა საერო ლიტ-რა. აღსანიშნავია დალიმილ მეზირჩიცკის ე. წ. ბოლესლავის (ან დალიმილის) ისტ. ქრონიკა (დაახლ. 1308—14). წარმოიქმნა სატირულ-დიდაქტ. თხზულებები, სარაინდო ლიტ-რა, გავრცელდა სამიჯნურო ლირიკა, უბრალოების (მოხეტიალე მღერები და სტუდენტები) ლირ. და სატირული სიმღერები.

XV ს. I ნახევარში ჰუსიტურ რევ. მოძრაობასთან დაკავშირებით გავრცელდა ანტიკათოლ. ქადაგებანი (იან ჰუსი, იან ჟელივსკი, გ. 1422), ეპისტოლარული თხზულებები (იან ჟიჟკა, დაახლ. 1360 — 1424, და სხვ.), პროკლამაციები, მანიფესტები, ლექსად დაწერილი მოწოდებები და საბრძოლო სიმღერები. ჰუსიტური მოძრაობის დამარცხების შემდეგ ლიტ-რამ შეინარჩუნა პატრ. სული.

1468 დაიწყო წიგნის ბეჭდვა. XV ს. ბოლოს შეიქმნა სამეცნ. ხასიათის ნაშრომები, განვითარდა ქრონიკა. XVII—XVIII სს-ში, ავსტრიის ბატონობის შედეგად, ძლიერ გაძლიერდა ლათ. ენა. ჩეხ. წიგნები იდევნებოდა, ბევრი მწერალი ემიგრაციაში წავიდა. ოფიც. ლიტ-რის გვერდით, რ-იც კათოლ. პროპაგანდას ემსახურებოდა, ვრცელდებოდა ხელნაწერი თხზულებანი, ვითარდებოდა ბაროკოს სტილის სამიჯნურო ლიტ-რა.

ჩეხ. ეროვნ. აღორძინების პერიოდში (XVIII ს. დასასრ. — XIX ს. I ნახ.) „ბუდიტელების" მოღვაწეობამ განსაზღვრა ლიტ-რის ხასიათი. ჩეხ. ენაზე იწერებოდა ოდები, იგავები, ლირ. ნაწარ-

ჩეხია

ი. ჩაპეკი. კომპოზიცია ციკლიდან „ქუჩები" 1918—19. ეროვნული გალერეა. პრაღა

მოღვაწეობა (ა. ი. პუხმაიერი, 1769—1820, და სხვ.). 1810—20 წლებში ჩამოყალიბდა ეროვნ. თვითმყოფადი ლიტ-რის განვითარების პროგრამა (ი. იუნგმანი, 1773—1847, პ. ი. შაფარიკი, 1795—1861, და სხვ.), იმძლავრა პრეერომანტიზმის ტენდენციებმა, გაიზარდა ინტერესი ფოლკლორისადმი, დაიწყო ემოციური წარსულის პოეტიზაცია. მნიშვნელოვანია ვ. ჰანკასა (1791—1861) და ი. ლინდას (1789—1834) ე. წ. „კრალოვედვორსკის" (1817) და „ზელენოჰორსკის" (1818) ხელნაწერები. სტილიზებული ძვ. ოქმულების მიბაძვად. ფ. ლ. ჩელაკოვსკის ლექსები და სხვ.

1830-იან წლებში აღმოცენდა რევ. რომანტიზმი (კ. ჰ. მაჰა). შეიმჩნევა დრამატურგიის აღმავლობა (ი. კ. ტილი და სხვ.).

1848—49 რევ. პერიოდში ჩეხ. ლიტ-რაში გაჩნდა კრიტ.-რეალისტური ტენდენციები. გაძლიერდა ანტიაბსოლ. და ანტიკლერიკალური სატირა (კ. ჰავლიჩეკ-ბოროვსკი). პიმპერის რეაქციის დროს მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო ბ. ნემცოვას შემოქმედება ფოლკლორულ-რომანტ. ტრადიციების აღორძინებით კ. ი. ერბენი.

60—80-იან წლებში ვითარდებოდა რეალიზმი (ი. ნერუდა) 90-იან წწ. დასაწყისში გაძლიერდა რეალიზმის სოც.-კრიტ. მიმართულება, მნიშვნელოვანად განვითარდა ისტ. რომანი (ა. იირასეკი) და რეალისტური დრამა (გ. პრეისოვა, 1862—1946, და სხვ.).

XIX—XX სს. მიჯნაზე მუშათა მოძრაობამ, სოციალ. იდეებმა მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა ლიტ-რაზე ბურჟ. სანაციონალო ფარგლებს თან სდევდა ორიენტაცია ლიბიზმ, რაც აირეკლა „ჩეხური მოდერნის მანიფესტში" (1895) პროლეტარიატის სტიქიური კლასობრივი პროტესტის ხელით არის გამსჭვალული პ. ბეზრუჩის შემოქმედება. წარმოიშვა მოდერნისტული და დეკადენტური ტენდენციები, რ-თაც საბრძოლოდ გამოხატა ჟურნ. „მოდერნი რევიუში" („Moderni revue", 1894—1925). სიმბოლისტთა (ა. სოვა და სხვ.) პოეზიისათვის დამახასიათებელია ოცნება თავისუფლებაზე.

ჩეხოსლ. რესპ. შექმნის (1918) შემდეგ ჩეხ. ლიტ-რაში ჩამოყალიბდა რევ. მიმდინარეობა (ზ. ნეედლი, ი. ოლბრახტი, მ. მაიეროვა, პროლეტარული მხატვართა და მწერალთა გაერთიანება „დევეტსილი" და სხვ.). ამავე პერიოდში გაჩნდა პოეზიაში პროლეტ. მიმდინარეობა, რ-ის თეორეტიკოსები იყვნენ ს. ნეიმანი (1891—1945) და ი. ვოლკერი (1900—24). ვ. ნეზვალის და სხვ. მწერლობაში... 20-იან წწ. შუა ხანებში „დევეტსილმა" წამოაყენა პოეტიზმის პროგრამა, წამოაყენა ავანგარდისტული კონცეფცია. რ-ის თანახმად ...რევ. ხელოვნება ... „პოეზია ლირიზმი" (ი. ორტენი, კ. ტეიგე, 1900—51, ვ. ნეზვალი, ი. სეიფერტი, კ. ბიბლი) პროლეტ. მიმართულებასთან დაკავშირებული 20-იან წწ. პროზა წარმოდგენილია ი. ჰაშეკის, ვ. ვანჩურას და სხვ. შემოქმედებით კრიტ. რეალიზმის ხაზს განაგრძობდნენ ა. ტილშოვა (1873—1957), ბ. ჩაპეკი (1897—1943) და სხვ. ანტიმილიტ. სატირისა და სოც. უტოპიის ელემენტებია შერწყმული კ. ჩაპეკის შემოქმედებაში.

30-იან წწ. მარქსისტი კრიტიკოსები (ი. ფუჩიკი, ლ. შტოლი, 1902—81, და სხვ.) ამუშავებდნენ სოციალ. რეალიზმის თეორ. პრობლემებს. მარქსისტი ფრონტის (შეიქმნა 1930) ფარგლებში წარმოებდა პოლემიკა სოცრეალისტთა ჯგუფთან, რ-იც ჩამოყალიბდა ვ. ნეზვალმა 1934. სოციალ. რეალიზმის ბაზაზე შეიქმნა გაერთიანება „ბლოკი" (1938).

მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ი. ნოვაკს (1908—66), ვ. ზავადას პოეზიას, ექსისტენციალური ტენდენციები ვლინდება ფ. ჰალასის (1901—49) და ვ. ჰოლანის (დ. 1905) ნაწარმოებებში. 30-იან წლებში ვითარდება რომანი (მ. პუიმანოვა, ტ. სვატოპლუკი და სხვ.). ომის შემდგომი წლების ცენტრ. თემად იქცა სახ.-განმათ. ბრძოლა და ფაშიზმზე გამარჯვება (ნეიმანი, პუიმანოვა და სხვ.). 1948 რევ. აქტზე გამარჯვების შემდეგ დაიწყო სოციალ. ლიტ-რისათვის ბრძოლის ახ. ეტაპი.

50-იან წლებში შექმნილ რომანებში ასახა ქვეყნის სოციალ. მშენებლობა (ა. ზაპოტოცკი, ვ. რეზაჩი და სხვ.). აქტუალური დარჩა ანტიფაშისტური ბრძოლის თემატიკა (ი. ოტჩენაშეკი და სხვ.). ისტ. რომანის ჟანრი (ვ. ნეფი, დ. 1909, და სხვ.). ფართოდ იყო წარმოდგენილი ინტიმური და პეიზაჟური ლირიკა (მ. ფლორიანი, დ. 1931, და სხვ.). 60-იანი წწ. შუა პერიოდში, განსაკუთრებით პოლიტ. კრიზისის დროს (1968), ლიტ-რაში გაჩნდა ნაციონალისტური ტენდენცია, გაძლიერდა დას. მოდერნიზმის გავლენა. ჩკპ ცკ-ის 1969 აპრ. პლენუმის შემდეგ გაიშალა ბრძოლა კრიზისის შედეგების დასაძლევად იდეოლოგიის, კულტ. და ლიტ-რის დარგში. ჩეხ. მწერალთა კავშირმა (1972 მაისი) გააერთიანა ჩეხ. ლიტ. ძალები სოციალ. რეალიზმის ბაზაზე მნიშვნელოვანი პოეტური ნაწარმოებები შექმნა ვ. ზავადამ, ი. სკალამ და სხვ. ახ. საზ-ბის მშენებლობისა და სოციალ. მორალის პრობლემები წინ წამოსწიეს ი. კოზაკმა (დ. 1921), ი. კოლაროვამ (დ. 1919) და სხვ. ლიტ. კრიტიკაში ილაშქრებ შტოლი, ტაუფერი და სხვ.

თანამედროვე პოეტების (კ. ბიები, დ. 1946; მ. ჩერნიკი, დ. 1943, ი. შიმონი, დ. 1948, და სხვ.). კერძოდ, ე. წ. „ოქტომბრელთა-მეოცნეობის" შემოქმედებაში თვალსაჩინოა ახ. ცხოვრების ასახვის პრობლემა ახ. პოეტური ფორმებისა და საშუალებათა ძიება.

არქიტექტურა და სახვითი ხელოვნება. ჩ-ში შემორჩენილი პალეოლითის, ნეოლითის ეპოქათა, ბრინჯაოს ხანის, ჰალშტატის კულტურისა და ლატენის კულტურის ხელოვნ. ძეგლები, აგრეთვე ძვ. სლავურ (VII ს.) და სლავურ კულტურათა ნაშთები. კათოლიციზმის მიღების შემდეგ აგებული ეკლესიები ენათესავება რომაულ ბიზანტიურ. ისე ვეს ევროპულ ნიმუშებს XIV—XV სს-ში რეგულარული გეგმით მოწყობილ ქალაქის განაშენიანება და ახალების განაშენიანება (ნოვე მესტო პრაღაში).

XIV ს. სახვითი ხელოვნება შემოქმედებითად ითვისებს საფრ., გერმ., იტალ. მხატვრულ ტრადიციებს, ვითარდება ქანდაკება. მწვერვალს აღწევს გოტიკის ეპოქის რეალისტური ტენდენციები (წმ. ვიტის ტაძრის ტრიფორიუმის სკულპტურული პორტრეტები, პრაღა, 1374—85, პ. პარლერჟი). XV ს-იდან სახვით ხელოვნებაში მკვიდრდება საერო საწყისები, ვითარდება მინიატურა და დეკორ.-გამოყენებითი ხელოვნება.

XV ს-იდან არქიტექტურაში ვრცელდება რენესანსის სტილი (ბელვედერის სასახლე, დაახლ. 1535—63, პრაღა). XVII ს. II ნახევრიდან — ბაროკოს სტილი.

ბაროკოს ეპოქის (XVII—XVIII სს.) სახვით ხელოვნებას ახასიათებს რეალისტური და დეკორ. ტენდენციები (ფერმწერები: კ. შკრეტა, პ. ბრანდლი). ქანდაკებაში გამოირჩევა მ. ბ. ბრაუნი და ფ. მ. ბროკოფი. XVIII ს. შუა წლებში თავს იჩენს როკოკო და კლასიციზმი (მოქანდაკე ი. ფ. პლატცერი, ფერმწერი ნ. გრუნდი). XVIII ს. დასასრ.—XIX ს. დასაწყისში (ე. წ. ჩეხური აღორძინების პერიოდი) ეროვნ.-განმათ. მოძრაობამ ზეგავლენა იქონია ხელოვნებაზე XIX ს. შუა წლებში განმტკიცდა „ეროვნული რომანტიკის" მიმართულება. XIX ს. დასასრ. — XX ს. დასაწყისში „მოდერნის" სტილი შერწყმულა რაციონალიზმის ტენდენციებით. სახვითი ხელოვნ. განვითარებაზე ზეგავლენა იქონია „ხელოვნების მეგობართა პატრიოტული საზოგადოების" (1796) და სამხატვრო აკად. (1799) დაარსებამ პრაღაში. 1920 — 30-იან წწ. სახვით ხელოვნებაში განმტკიცდა რეალისტური და დემოკრ. ტენდენციები; საფუძველი ეყრება ე. წ. სოც. ხელოვნებას. ფაშიზმის შემოტევის წლებში მკვიდრდება ომის საწინააღმდეგო, ანტიფაშისტური თემატიკა.

ფაშისტური უღლისაგან განთავისუფლებისა (1945) და სახ.-დემოკრ. წყობილების გამარჯვების შემდეგ ფართოდ გაიშალა ახ. საცხოვრ. რ-ნების მშენებლობა (1948) პრაღაში, გოტვალდოვში და სხვ., აშენდა ჰიდროელექტროსადგურები და სხვ. სახვით ხელოვნებაში მთავარ ადგილს იკავებს ანტიფაშისტური და ისტ. თემატიკა. ვითარდება დეკორ.-მონუმ. ხელოვნება, წიგნის გრაფიკა. მაღალ დონეს აღწევს დეკორ.-გამოყენებითი ხელოვნება.

მუსიკა. ჩეხ. მუს. კულტურის საფუძველია ხალხ. საშემსრულ ხელოვნება. რომორიცაა ერთხმიანი ვოკალი საწესჩვეულებო სიმღერები, ცეკვები, უძველესი ხალხ. საკრავებია: სტვირი, სალამური (ფუიარი), დაირა, ფლეიტა, დოლი, ცითრა, საყვირი, ლირაკორები, არფა, ქსილოფონი. XIV ს. დასაწყისში ჩ-ის მუსიკაში შეიჭრა არს ნოვას ტენდენციები. XV ს-ში აღმოცენდა ე. წ. ჰუსიტური სიმღერები. 1737 პრაღაში გაიხსნა პირველი საოპერო თეატრი „ტეატრ უ კოტცუ". XIX ს-ში ეროვნ. მუს. კულტ. ჩამოყალიბებასა და განვითარებას ხელი შეუწყო ე. წ. „ბუდიტელების" განმანათლებლურმა მოღვაწეობამ (ფ. დუშეკი, ი. რიბა, ვ. ტომაშეკი). პირველი ჩეხ. ოპერის ავტორია ფ. შკროუპი. ჩეხ. მუსიკის კლასიკოსია კომპოზიტორი და დირიჟორი ბ. სმეტანა ჩეხ. მუსიკა მსოფლიო სარბიელზე გაიყვანა ა. დვორჟაკმა. ჩ-ის მუს. ცხოვრების აღმავლობა იწყება ჩსსრ-ის ჩამოყალიბების შემდეგ; შეიქმნა მრავალი მუს. დაწესებულება და ორგანიზაცია.

თეატრი. ჩ-ის თეატრის სათავეა წარმართული რიტუალების წეს-ჩვეულებები ჩეხ. ენაზე დაწერილი და დადგმული პირველი, სასკოლო დრამა იყო პ. კონმენიუსის „ჩეხური კომედია მდიდარ ლაზარეზე" (გამოიცა 1566). 1737 პრაღაში აშენდა „ტეატრ უ კოტცუ", სადაც იდგმებოდა საოპერო, შემდეგ დრამ. სპექტაკლები. 1824-იდან ჩეხ. სპექტაკლები რეგულარულად იდგმებოდა „წოდებრივ" თეატრში. 1834-იდან წარმოდგენები ჩეხ. ენაზე აღარ იდგმებოდა. 1846 ეროვნ. ინტელიგენციის დამსახურებით განახლდა სპექტაკლები „წოდებრივ თეატრში" (ხელმძღვ. ი. ტილი). 1933 შეიქმნა თეატრი „დ-34", რ-ის ფუძემდებელი იყო ე. ბურიანი ფაშისტ. ოკუპანტებისაგან განთავისუფლების (1945) შემდეგ ჩეხ. თეატრი სოციალ. კულტურის მშენებლობის აქტ. მონაწილე გახდა. თეატრალური რეჟისურა განავითარეს კ. პალოუშმა, ე. სოკოლოვსკიმ, ზ. მიკოშ, ა. შერხაუფერმა და სხვ. შემოქმედებამ.

ჩეხია-მორავიის მაღლობი, ჩეხეთის მასივის სამხრ.-აღმ. ნაწილი ჩეხოსლოვაკიაში, სიგრძე დაახლ. 150 კმ, სიგანე 100 კმ-მდე სიმაღლე 837 მ-მდე აგებულია გრანიტებითა და გნაისებით. რელიეფი უმთავრესად მდ-ებით დანაწევრებული ბორცვები და დაბალმთიანეთია, რ-ზეც გვხვდება ცალკეული კლდოვანი ორეშები. შემოსილია ფართოფოთლოვანი და წიწვოვანი ტყეებითა და მდელოებით.

ჩეხეთის მასივი, მთიანეთი ცენტრ. ევროპა, მთის მასივი ჩეხოსლ. დას. ნაწილში, პოლონეთში, გფრ-სა და ავსტრიაში სიგრძე დაახლ. 500 კმ, სიგანე 300 კმ-მდე. სიმაღლე 1602 მ-მდე (მთა სნეჟკა). ჩ. მ-ის კიდეებზე აღმართულია საშ. სიმაღლის ქედები: შუმავა, ჩეხეთის ტყე, მადნიანი მთები, სუდეტები, სამხრ.-აღმ. ით მდებარეობს ჩეხია-მორავიის მაღლობი ჩ. მ-ის შიგა ნაწილი ჩეხეთის ქვაბულს

კარლ IV-ის საკურთხევლის ხატის ფრაგმენტი. დაახლ. 1371. ეროვნული გალერეა. პრაღა

პეტრე პარლერჟი (შეგირდებთან ერთად). დაცულიყო „ნა" თავი წმ. ვიტის ტაძრის ტრიფორიუმზე 1374—85. პრაღა

უწერავს, რ-იც შედგება ლაპლობების, მათი გამყოფი მაღლობების და დაბალმთიანი მასივებისაგან. ჩ. მ. პერიფერიული ნაოჭა თღქის მკ. საფუძვლის შეერტილს წარმოადგენს. რ-იც აგებულია პროტეროზოური და პალეოზოური გნაისებით, კრისტ. ფიქლებით, კვარციტებითა და ქვიშაქვებით, ცარცული და კაინოზოური დანალექი ქანებით. ჩ. მ.-ში არის ზემო სილეზიის ქვანახშირის აუზი. მთათა კალთები შემოსილია შერეული და წიწვოვანი ტყეებით. 1400 მ-ზე ზევით სუბალპ. და ალპ. ბუჩქნარია. მინერ. წყაროების ბაზაზე შექმნილია კურორტები კარლოვი-ვარი, მარიანსკე-ლაზნე და სხვ.

ჩეხიის ტყე, ბოჰემიის ტყე (ჩეხ. Český Les, გერმ. Böhmerwald), მთები ჩეხოსლოვაკიისა და გფრ-ის. ჩეხეთის მასივის სამხრ.-დას. ნაწილში. სიგრძე 80 კმ, სიმაღლე 1042 მ-მდე (მთა ჩერხოვი) უმთავრესად აგებულია გნაისებით, გრანიტებით, კრისტ. ფიქლებით. შედგება ხეობებით გაყოფილი ბრტყელწვერვალებიანი ქედებისაგან არის მეჩხერული ტბები კალთები შემოსილია წიფლის, ნაძვისა და სოჭის ტყეებით. არის მთის მდელოები და ტორფნარი ამზადებენ ხეტყეს. განვითარებულია სამთვრეული მეხაქონლეობა. აშენდებენ გრანიტს

ჩეხი ძმები, ბოჰემიელი ძმები (მორავიაში — მორავიელი ძმები), ჩეხური რელიგიური სექტა. შეიქმნა XV ს შუა წლებში ტაბორიტების დამარცხების შემდეგ ჩამოყალიბდა რომის პაპისაგან დამოუკიდებელ სეკტ. ორგანიზაციად. ჩ. ძ.-ის პირველი თემები გაჩნდა 1457 კუნვალდში. ქადაგებდნენ სიღარიბეს, მორჩილებას, სიმართლის შემწყნარებლობას, უარყოფდნენ საერო ცხოვრებას თავდაპირველად ჩ. ძ.-ის თემებში გლეხები და ხელოსნები ერთიანდებოდნენ. შემდეგ შეძლებული მოქალაქეები, რაინდები და პანებიც შედიოდნენ XV ს ბოლოდან ქადაგებდნენ განათლების გავრცელებას, აარსებდნენ სკოლებს, სტამბებს. ჩეხეთის 1618—20 აჯანყების ჩახშობის შემდეგ ჩ. ძ. განადგურებს და ვინც გადარჩა, მორავიაში განდევნეს.

ჩეხოვი ანტონ პავლეს ძე [17 (29). I. 1860, ტაგანროგი, — 2 (15). VII. 1904, ბადენვაილერი, გერმანია; დაკრძალულია მოსკოვში], რუსი მწერალი. 1879 დაამთავრა ტაგანროგის გიმნაზია, ხოლო 1884 — მოსკ. უნ-ტის სამედ. ფაკ-ტი. მისი პირველი პატარა მოთხრობები ანტოშა ჩეხონტეს ფსევდონიმით იბეჭდებოდა 70—80-იანი წწ იუმორისტულ ჟურნალებში „სტრეკოზა", „ბუდილნიკი", „ზრიტელი", „ოსკოლკი" ჩ.-ის „მოხელის სიკვდილი", „ალბიონის ასული", „მსუქანი და გამხდარი", „ქამელეონი", „უნტერ პრიშიბეევი" და სხვ (დაიბეჭდა 1883—85) ფართო საზ. მნიშვნელობის კლასიკური ნიმუშებია. მისი მოთხრობების პირველი კრებულებია „მელპომენეს ზღაპრები" (1884) და „ჭრელი მოთხრობები" (1886), რ-შიც უდიდესი გამომსახველობითი ძალით გადმოცემულია იმ დროის ატმოსფერო, ფუმორი ხშირად იცვლება მწარე სატირით.

80-იანი წწ II ნახევარში ჩ.-ის რეალიზმი გაღრმავდა. მისი პირველი ვრცელი მოთხრ. „სტეპი" 1888 დაიბეჭდა. რუსეთის სინამდვილე—სტეპის ავტორს თავისი ქვეყნის ბედ-იღბალზე ფიქრს აღუძრავდა. წარმატება ხვდა წილად ჩ.-ის მომდევნო კრებულებს „მწუხრში" (1887, პუშკინის პრემია, 1888), „მოთხრობები" (1888), „პირქუში ადამიანები" (1890) და სხვ.

1890 ჩ.-მა იმოგზაურა კ სახალინზე, გაეცნო კატორღელთა მძიმე ცხოვრებას. იქ მიღებულ შთაბეჭდილებებს გადმოსცა წიგნში „კუნძული სახალინი" (1893—94, ცალკე გამოიცა 1895, ქართ. თარგმანი 1955), რ-საც დიდი გამოხმაურება ჰქონდა. მოგზაურობის შემდეგ პერიოდში ჩ.-ს გაუმძაფრდა ტრაგიკულობით დაავადება.

1890—1090 რამდენჯერმე იმოგზაურა საზღვარგარეთ 1892 მან მოსკ. გუბერნიაში, სოფ. მელიხოვოში, შეიძინა მამული და იქვე დასახლდა აქ დაუახლოვდა იქ გლეხებს და ყოველმხრივ ცდილობდა მათი მდგომარეობის გაუმჯობესებას

მელიხოვოს პერიოდი (1892—98) ჩ.-ის შემოქმედებაში უაღრესად ნაყოფიერი აღმოჩნდა. აქ დაწერა მოთხრობები: „პალატა № 6" (1892), „მეზონინიანი სახლი" (1896), „გლეხები" (1897); პიესები, „თოლია" (1896) და „ძია ვანია" (1896, გამოქვეყნდა 1897) „პალატა № 6" 80—90-იანი წწ. რუსეთის ინტელიგენციის ტრაგიკული ბედის ერთ-ერთი მკაფიო პროტესტი ამ დროის სინამდვილის თვითნებობისა და ძალადობის წინააღმდეგ მოთხრობამ დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ვ. ი. ლენინზე.

1902, როცა ნიკოლოზ II-მ მეფის გარეკის საპატიო აკადემიკოსად არჩევა გააუქმა, ჩ.-მა პროტესტის ნიშნად უარი თქვა საპატიო აკადემიკოსის წოდებაზე.

ინტელიგენციისა და ხალხის ცხოვრება, პიროვნების თავის ნაწარმოებში ჩაკეტვის თემა ჩ.-ის შემოქმედებაში ერთ-ერთი მთავარი ადგილი უკავია („კაცი ბუდეში", „ხვიარტყის შესახებ", „კაცი ფუტლიარში", სამივე 1898) ჩ.-ის სიღ საჩვრამ განვითარების მწვერვალს მიაღწია მოთხრობაში „კაცი ფუტლიარში" ჩ.-მა დრამატურგიაში ახალი დაიწყო მუშაობა, ნაცრამ მისი საპროგრამო პიესა იყო „თოლია", რ-იც 1896 დაიდგა პეტერბურგის სცენაზე 1897 დაიდგა „ძია ვანია", 1900—01—„სამი და". ჩ.-ის ბოლო პიესაა „ალუბლის ბაღი" (1903—04), რ-იც მან თავისი კრების ეძღვნა.

ჩ მა ახ. გზები დაუსახა დრამატურგიის განვითარებას; ტრადიციულისა და ოსტატურის ინტიმური ურთიერთობით წარმოდგენის ადამიანის სულის სიღრმისეული ზრდაში. ჩ. რუს. ლიტ-რის საუკეთესო რეალისტური ტრადიციების გამაღრმავებელია თავის მხრით, მან დიდი გავლენა მოახდინა როგორც რუს., ისე მსოფლიო ლიტ-რის განვითარებაზე.

ჩ.-მა საქართველოში პირველად 1888 იმოგზაურა, რამაც წარუშლელი შთაბეჭდილება მოახდინა მასზე 1900 მეორედ გარკვეულ და მხატვარ ვ. ვასნეცოვთან ერთად კვლავ ჩამოვიდა თბილისში.

ჩ. პოპულარული იყო საქართველოში. 900-იან წლებში ქართ ჟურნალ-გაზეთებში იბეჭდებოდა მისი მოთხრობების თარგმანები, ქართ. სცენაზე დაიდგა პიესები „იყანოვი" და „დათვი" (1891), 1903 გადმოთარგმნა პიესა „ძია ვანია", 1905 — „ალუბლის ბაღი". ჩ.-ის გარდაცვალების გამო გაზ. „ცნობის ფურცელი" წერდა: „ყველა ქალისტის შემდეგ ა. ჩეხოვი, ვლ. კოროლენკოსთან და მაქსიმ გორკისთან ერთად, საუკეთესო მწერალად ითვლება რუსეთში. ჩეხოვსაც უღელავს გულში იდეალი და იმედი აქვს, რომ კაცობრიობა უკეთესი მომავალი მოელის და ადამიანის ბუნებაც ამაღლდება".

თხზ Полн собр. соч, [под ред А В. Луначарского и С Д Балухатого], т. 1—12, М —Л., 1930—33; Полн собр. соч. и писем, в 30 томах, М., 1974—83; [მოთხრობები], ტფ , 1927; მოთხრობები, თბ., 1944, 1962; იმხელებანი სამ ტომად, თბ., 1961—62

ლიტ.: ტაბიძე ვ ე., ა. ა. ჩეხოვი, თბ., 1960, ჩ ხ ე ი ძ ე ტ. ჩეხოვი, თბ., 1973; Бердников Г П , Чехов, М , 1974; Ермилов В., Чехов, 3 изд., М., 1951; Паперный З., А. П Чехов, 2 изд., М., 1960

გ. ტაბიძე.

ჩეხოვი მიხეილ ალექსანდრეს ძე [16 (28). VIII. 1891, პეტერბურგი, — 30. IX. 1955, რიჯფილდ-ჰილზი, კალიფორნია], რუსი მსახიობი, რეჟისორი, პედაგოგი. რსფსრ. დამს. არტისტი (1924). ა. ჩეხოვის ძმისშვილი. 1911 დაამთავრა. ა. სუვორინის თეატრ. სკოლა (პეტერბურგი). 1913-იდან იყო სამხატვრო თეატრის მსახიობი. როლები: ფრეზერი (ბერჯერის „წარღვნა"), მალვოლიო, ჰამლეტი (შექსპირის „მეთორმეტე ღამე", „ჰამლეტი"), ხლესტაკოვი (გოგოლის „რევიზორი") და სხვ 1924-იდან ხელმძღვანელობდა სამხატვრო თეატრის I სტუდიას.

ჩეხოვი (1954-მდე ლოპასნია), საბჭოთა ქალაქი რსფსრ მოსკოვის ოლქში, მოსკოვ—სიმფეროპოლის საავტ. მაგისტრალზე, ჩეხოვის რ-ნის ცენტრი რკინიგზის სადგური ენერგეტ. მანქანათმშ., სარეგენერაციო, კომბინირებული საკვების ქ-ნები, „გიდროსტალკონსტრუქცია", პოლიგრ. და ავეჯის კომბინატები, საკონდიტრო ფ-კა ჩ.-იდან 12 კმ-ზე სოფ. მელიხოვოში არის ა. ჩეხოვის ლიტ.-მემორიალური მუზეუმ ნაკრძალი.

ა ჩეხოვი

ჩეხონი (Pelecus cultratus), ნახევრად გამსვლელი ან მტკნარი წყლის თევზი კაპრისებრთა ოჯახისა აქვს წაგრძელებული, გვერდებიდან შებრტყელებული სხეული, რ-ის სიგრძე 30—40 (ზოგჯერ 60 სმ-მდე) სმ, მასა 500 — 400 გ — 2 კგ აღწევს. გავრცელებულია ბალტიის, შავ., კასპიისა და არალის ზღვებში, აგრეთვე ტბებსა და წყალსატევებში სარეწაო თევზია.

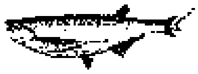

ჩეხონი

ჩეხოსლოვაკია (Československo), ჩეხოსლოვაკიის სოციალისტური რესპუბლიკა, ჩსსრ (Československá Socialistická Republika, ČSSR)

I. ზოგადი ცნობები

ჩსსრ — სახელმწიფო ცენტრალურ ევროპაში მდებარეობს დუნაის, ლაბის (ელბის) და ოდრის (ოდერის) წყალგამყოფ ზე ჩრდ-ით ესაზღვრება პოლონეთი, ჩრდ.-დას.-ით —გდრ, დას.-ით —გფრ, სამხრ.-ით ავსტრია და უნგრეთი, აღმ.-ით — სსრკ ფართ. 127,9 ათ კმ². მოსახლ. 15,48 მლნ კაცი (1985) დედაქალაქი — პრაღა თვით ენებით — ჩეხური და სლოვაკური ეროვნ დღესასწაულია 9 მაისი — ფაშიზმის ტამბერობლებისაგან ჩეხოსლოვაკიის განთავისუფლების დღე (1945) ოფიც კალენდარი — გრიგორიანული ფულის ერთეული კრონა სსრკ სახელმწ ბანკის კურსით (1986 აგვ.) 100 კრონა = 10 მ. 6. ი. ჩსსრ-ის შემადგენლობაშია ჩეხეთის სოციალისტური რესპუბლიკა (დედაქალაქი — პრაღა) და სლოვაკიის სოციალისტური რესპუბლიკა (დედაქალაქი — ბრატისლავა). ადმინისტრაციულად ჩ იყოფა 11 ოლქად

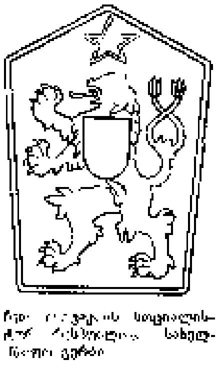

ჩეხოსლოვაკიის სოციალისტური რესპუბლიკის სახელმწიფო გერბი

II სახელმწიფო წყობილება

ჩ სოციალისტური ფედერაციული რესპუბლიკაა მოქმედებს 1960 კონსტიტუცია საკანონმდებლო ხელისუფლებას ახორციელებს ფედერალური კრება,—სახელმწ ხელისუფლების უმაღლესი ორგანო, რ-იც შედგება ორი თანასწორუფლებიანი პალატისაგან — სახალხო პალატისა და ეროვნებათა პალატისაგან (ირჩევა მოსახლ 5 წლის ვადით). სახელმწიფოს მეთაური პრეზიდენტი, რ-საც ირჩევს ფედერკრება 5 წლის ვადით, აღმასრ. ორგანოა ფედერალური მთავრობა, რ შიც შედიან ორივე რესპ წარმომადგენლები. თითოეულ რესპუბლიკას აქვს თავისი საკანონ მდებლო ორგანო — ეროვნ საბჭო და მთავრობა

სახელმწ გერბი და სახელმწ. დროშა— იხ. ფერადი ჩანართი სტატიასთან სახელმწიფო გერბი, სახელმწიფო დროშა

III. ბუნება

ქვეყნის დას ნაწილი უჭირავს ჩეხეთის მასივს, რ-ის კიდეებში აღმართულია საშ. სიმაღლის ქედები: ჩეხეთის ტყე და შუმავა (სამხრ.-დას.-ით), მადნიანი მთები ანუ კრუშნე-ჰორი ((ჩრდ.-დას.-ით), კრკონოშე (ჩრდ.-აღმ.-ით) ამ ქედების სიმაღლეა უმეტესად 800—1200 მ (უმაღლესი — 1602 მ, მთა სნეჟკა, კრკონოშე), ჩეხეთის მასივის

ჩეხოსლოვაკია

შინაარსი

I. ზოგადი ცნობები . . 107
II. სახელმწიფო წყობილება . . . 107
III. ბუნება . . . 107
IV. მოსახლეობა . . . 107
V. ისტორიული ნარკვევი 108
VI. პოლიტიკური პარტიები, ჩსსრ ეროვნული ფრონტი პროფკავშირები და სხვა საზოგადოებრივი ორგანიზაციები . . . 110
VII. ეკონომიკურ-გეოგრაფიული ნარკვევი 110
VIII. შეიარაღებული ძალები . . . 111
IX. ჯანმრთელობის დაცვა, მედიცინა და ჯანმრთელობის დაცვა . . . 111
X. სახალხო განათლება, სამეცნიერო და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებები . . . 112
XI. ბეჭდვითი სიტყვა, რადიომაუწყებლობა, ტელევიზია . . 113
XII. ლიტერატურა . . 112
XIII. არქიტექტურა და სახვითი ხელოვნება 112
XIV. მუსიკა 113
XV. ბალეტი 113
XVI. დრამატული თეატრი 113
XVII. კინო 113

სამხრ.-აღმ. ნაწილში მდებარეობს ჩეხია-მორავიის მაღლობი, რ-ის ფარგლებში არის კარსტული რელიეფის მრავალრიცხოვანი ფორმები, მ. შ. კარსტული უფსკრული მაცოხა. ქვეყნის აღმ. ნაწილში მდებარეობს კარპატების სისტემის ქედები, რ-თაგან უმაღლესია ტატრები (მთა გერლახოვსკი-შტიტი, 2655 მ — ჩ-ისა და კარპატების უმაღლესი წერტილი), დიდი და პატარა ფატრა, დაბალი ტატრები, სლოვაკიის მადნიანი მთები. ქვეყნის სამხრ. ნაწილში შემოდის შუა დუნაის დაბ. სასარგებლო წიაღისეულიდან მოიპოვება ქვანახშირი, მურა ნახშირი, ნავთობი, ბუნებრივი აირი, რკინის, მანგანუმის, ტყვია-თუთიის, სპილენძის, კალის, ვოლფრამის, ურანის, სტიბიუმის, ვერცხლისწყლის მადანი, ფლუორიტი, გრაფიტი, ბარიტი, პირიტი და სხვ.

ჰავა ზომიერია. იანვ. საშ. ტემპ-რა ბარში —1°C-იდან —4°C-მდეა, ჩეხიის მასივის მთებში —7°C-მდე, კარპატებში —10°C-მდე ივლ. საშ. ტემპ-რა ბარში 19—21°C, ჩეხიის მასივის მთებში 8°C-მდე, კარპატებში 4°C-მდე ნალექები ბარში 450—700 მმ წელიწადში, მთაში — 1600—2100 მმ.

მდინარეთა ქსელი ხშირია, მაგრამ წყალმცირე. მდ-ები ცოტაა. მნიშვნელოვანი მდ-ებია: დუნაი (შუა დინება, შენაკადებით — ვაჰი და მორავა), ოდრა და ლაბა (შენაკადი — ვლტავა) ჩ-ის აღმ. საზღვრის გასწვრივ მიედინება მდ. ტისა (დუნაის შენაკადი). მის აუზს მიეკუთვნება მდ-ები ჰორნადი და ონდავა. სანაოსნოა მდ-ები დუნაი, ლაბა, ვლტავა. ტბების ფართობი უმნიშვნელოა. ბევრია ტბორი, რ-თაც იყენებენ თევზის მოსაშენებლად და წყალმომარაგებისათვის.

ჭარბობს მურა, მთა-ტყის ყომრალი, მთის ეწერი და მთა-მდელოს ნიადაგები. შუა ჩეხიისა და სამხრ. მორავიის ვაკეებში შავმიწისებრი, მდ-თა გაყოლებით ალუვიური ნიადაგებია.

ჩ-ის ტერიტ. დაახლ. 1/3 (უმთავრესად მთაში) უკავია ტყეს, აქედან დაახლ. 70% წიწვოვანია. ბარში ბუნებრივი მცენარეულობა (სტეპი და ტყესტეპი) შემორჩენილია მხოლოდ გამოსაყენებლად უვარგის ადგილებში და ნაკრძალებში.

ძუძუმწოვრებიდან ბინადრობს მურა დათვი, მგელი, ფოცხვერი, მელა, კვერნა, ჯარცხვი, ირემი, გარეული ღორი, შველი, რუხი კურდღელი, ციყვი, ზღარბი; ფრინველებიდან — როჭო, კაკაბი, ყარყატი, ოფოფი, არწივი და სხვ. მდ-ებსა და ტბორებში ბევრია კალმახი, კობრი, ორაგული, ქარიყლაპია, წვერა, ქორჭილა

შექმნილია რამდენიმე ეროვნ. პარკი და ნაკრძალი.

ჩეხოსლოვაკია. სლოვაკი ინტელიგენციის კრება ტურჩანსკი-სვეტი-მარტინში 1861, რომელზედაც მიიღეს სლოვაკი ხალხის მემორანდუმი

IV მოსახლეობა

ჩ-ის ძირითად მოსახლეობას შეადგენს 2 ერი: ჩეხები (64%) და სლოვაკები (31%). ცხოვრობენ აგრეთვე უნგრელები, გერმანელები, პოლონელები, უკრაინელები, რუსები. მორწმუნეთა 2/3 კათოლიკეა. არიან აგრეთვე პროტესტანტები, უნიატები, მართლმადიდებლები.

1981 ეკონომიკურად აქტ. მოსახლ. 47,4% დასაქმებული იყო მრეწველობასა და მშენებლობაში, 14%-ზე მეტი — სოფ. და სატყეო მეურნეობაში. მოსახლ. საშ. სიმჭიდროვეა 121 კაცი 1 კმ²-ზე (1986). ყველაზე მჭიდროდაა დასახლებული ოსტრავა-კარვინისა და პრაღა-შუა ჩეხიის სამრეწვ. აგლომერაციები. მოსახლ. დაახლ. 3/4 ცხოვრობს ქ-ებში, რ-თაგან უდიდესია პრაღა (1,2 მლნ. მცხ., 1984). დიდი ქ-ებია: ბრნო, ბრატისლავა, ოსტრავა, კოშიცე, პლზენი.

V. ისტორიული ნარკვევი

ჩ-ის ტერიტორიაზე ადამიანი პალეოლითის ეპოქიდან ცხოვრობდა. დაახლ. ძვ. წ. IV ს-ში აქ დასახლდნენ კელტები. ახ. წ. დასაწყისში მათი ბატონობა გერმანელთა ტომებმა შეასუსტეს. I ათასწლ. შუა ხანებში ჩ-ის ტერიტორიაზე დასახლდნენ სლავთა ტომები, რ-ებმაც აქ გამაგრებული ქ-ები ააგეს. ეს ქ-ები სახელმწიფოებრიობის აღორძინების ფორმის ე. წ. ტომთა სამთავროების ცენტრებად გადაიქცა. VII ს-ში ჩ-ის ტერიტ. შედიოდა სამოს სახელმწიფოში, ხოლო IX—X ს. დასაწყისში დიდი მორავიის სახელმწიფოს შემადგენლობაში. IX ს-ში აქ ქრისტიანობა გავრცელდა. X ს. დასაწყისში ჩამოყალიბდა ძვ. ჩეხიის სახელმწიფო, რ-ის შემადგენლობაში 1029 მორავია შევიდა. XI ს. I მეოთხედში სლოვაკიის ტერიტ. უნგრ. სამეფოს ნაწილი გახდა. XIII ს. დასაწყისიდან ჩ-ის ტერიტ. ცალკეული რეგიონები გერმანელთა ინტენსიური კოლონიზაციის ობიექტი გახდა. XIII ს. 40-იანი წწ. დასაწყისში სლოვაკიის ტერიტ. ნაწილობრივ თათარ-მონღოლთა თავდასხმა განიცადა. XV ს. შუა ხანებში, კარლ IV-ის მეფობის დროს, ჩეხია ძლიერ ფეოდ. მონარქიად იქცა. ამ დროს ცენტრ. ხელისუფლება სლოვაკიაშიც გაძლიერდა. ჩეხიაში ფეოდ. ექსპლუატაციის გაძლიერებამ გამოიწვია ანტიფეოდ. მოძრაობა, რ-იც XV ს დასაწყისში გადაიზარდა მძლავრ სოც.-რელიგიურ, ეროვნ.-განმათ. და ანტიკათოლიკურ ჰუსიტურ რევოლუციურ მოძრაობაში (იხ. *ჰუსიტური ომები*). გერმ. იმპერატორის სიგიზმუნდ I-ისა და რომის პაპის მარტინ VI-ის ჯვაროსნულ ლაშქრობებს ჰუსიტების წინააღმდეგ (1420, 1422 ორჯერ, 1427, 1431) წარმატება არ მოუტანია, მაგრამ წინააღმდეგობამ ჰუსიტური მოძრაობის შიგნით დაასუსტა რევ. ძალები, რასაც 1434 მოჰყვა მათი განადგურება, დამარცხების მიუხედავად ჰუსიტური რევ. მოძრაობა, როგორც ჩეხი ხალხის რევ. და ეროვნ. ტრადიციების წყარო, უმნიშვნელოვანესი ეტაპია ჩეხიის ისტორიაში. ჰუსიზმის იდეები გავრცელდა სლოვაკიაშიც, სადაც ანტიფეოდ. მოძრაობა („ბრატრიკების" მოძრაობა) განსაკუთრებით გაძლიერდა XV ს. შუა ხანებში. ჰუსიტური რევ. მოძრაობა ხელს უწყობდა ჩეხებისა და სლოვაკების ენობრივ და კულტურულ კავშირებს. 1526 ოსმალეთთან ბრძოლაში დამარცხების შემდეგ ჩეხია ჰაბსბურგთა მონარქიის შემადგენელი ნაწილი გახდა. 1547 უნგრეთის სამეფოს ფარგლებში მყოფი სლოვაკიის უმეტესი ნაწილიც ჰაბსბურგების ხელში გადავიდა. ჩეხები და სლოვაკები ეროვნ. ჩაგვრას განიცდიდნენ როგორც გერმანელ, ისევე უნგრელ ფეოდალთა მხრიდან. ამან გამოიწვია ჩეხიის თავადაზნაურობისა და ბიურგერების ნაწილის ოპოზიცია, რეფორმაციული მოძრაობის გაძლიერება. ჩეხიაში პირველი აჯანყება (ჰაბსბურგების წინააღმდეგ) 1547 ჩაახშეს. 1618—20 ანტიჰაბსბურგული აჯანყება ჩეხიაში გახდა ოცდაათწლიანი ომის *1618—48* დასაწყისი. 1620 ჰაბსბურგთა ჯარების გამარჯვების შემდეგ ჩეხია ჰაბსბურგების სამემკვიდრეო სამფლობელო გახდა. XVII ს. ბოლოს დასრულდა სლოვაკიის გაერთიანება ჰაბსბურგთა იმპერიაში. XIX ს. დასაწყისში, ფეოდ. წყობილების რღვევის პირობებში, ჯერ ჩეხიაში, შემდეგ კი სლოვაკიაშიც იწყება სამრეწველო გადატრიალება. ფეოდალიზმიდან კაპიტალიზმზე გადასვლას თან სდევდა ჩეხი და სლოვაკი ერების ჩამოყალიბების პროცესი, კულტურული და ეროვნ. წინააღმდეგობათა სიმწვავემ და დამოკიდებულობამ განაპირობა 1848—49 რევ. გამოსვლები ჩეხიასა და სლოვაკიაში. XIX ს. II ნახევარში დასრულდა ეროვნ. ბურჟ. და პროლეტარიატის ჩამოყალიბების პროცესი. დაახლოებით 1860 შეიქმნა ჩეხიის ბურჟუაზიული ეროვნული პარტია, რ-იც ჰაბსბურგთა მონარქიის ფარგლებში ჩეხიის ავტონომიას მოითხოვდა. ამ გეგმებმა მარცხი განიცადა 1867 ჰაბსბურგთა იმპერიის ავსტრია—უნგრეთის დუალისტურ სახელმწიფოდ გარდაქმნის გამო; კიდევ უფრო გაიზარდა ჩეხებისა და სლოვაკების ეროვნ. ჩაგვრა. 60-იანი წწ. დასასრულიდან ჩეხიის ეროვნ. მოძრაობაში აქტიურად მონაწილეობენ ხალხის მასები. ეს მოძრაობა საერთო დემოკრატიულ ხასიათს იძენს. ამავე დროიდან იწყება სოციალ. იდეების გავრცელება ჩეხიაში. 1878 დაარსდა ჩეხოსლავური ს.-დ. მუშათა პარტია (1893-მდე შედიოდა ავსტრიის ს.-დ. პარტიაში). მშრომელთა ექსპლუატაციამ, ეროვნულმა ჩაგვრამ და პოლიტიკურმა უუფლებობამ, რუსეთის 1905—07 რევ. მაგალითმა გამოიწვია ჩეხი და სლოვაკი მუშებისა და საერთაშორისო დემოკრ. მოძრაობის მძლავრი აღმავლობა. მაგრამ მუშათა მოძრაობის განვითარებაზე უარყოფითად მოქმედებდა ავსტრომარქსიზმი, არ არსებობდა მუშათა მოძრაობის ერთიანობა.

I მსოფლიო (1914—18) ომის წლებში მასობრივი ხასიათი მიიღო ანტისამთავრობო გამოსვლებმა, ჩეხი და სლოვაკი ჯარისკაცებისა და ოფიცრების დეზერტირობამ და ტყვედ ჩაბარებამ. ჩეხიისა და სლოვაკიის პოლიტ. პარტიების უმრავლესობა მხარს უჭერდა ავსტრია—უნგრეთის მთავრობის პოლიტიკას. ამავე დროს ბურჟ. ემიგრაციის მოღვაწეებმა დაიწყეს მოლაპარაკება ანტანტის ქვეყნების წარმომადგენლებთან ომის დამთავრების შემდეგ ჩ-ის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს ცნობის შესახებ. დიდი ოქტ. სოციალ. რევ. გავლენით 1918 ჩეხიასა და სლოვაკიაში გაძლიერდა გაფიცვები და დემონსტრაციები, მათი მონაწილეები მოითხოვდნენ ჩ-ის დამოუკიდებლობას. 28 ოქტ. ავსტრია—უნგრეთის სამხ. დამარცხებისა და დაშლის დაწყების პირობებში, ეროვნულმა კომიტეტმა გამოაცხადა ჩ-ის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა. 14 ნოემბერს იგი რესპუბლიკად გამოცხადდა. მთავრობათა საქმიანობას (1939 მარტამდე შეიცვალა 20 კაბინეტი) ფაქტობრივად წარმართავდა ბურჟ. და რეფორმისტული პარტიების ლიდერთა ჯგუფები.

1919 აპრ. ჩ-ის ჯარებმა მონაწილეობა მიიღეს ანტანტის შეიარაღებულ ინტერვენციაში უნგრეთის საბჭოთა რესპუბლიკის წინააღმდეგ. უნგრ. წითელმა არმიამ მოიგერია ინტერვენტები, გადავიდა კონტრშეტევაზე და ადგილ. მშრომელების აქტ. მხარდაჭერით შევიდა აღმ. სლოვაკიის ტერიტორიაზე. 1919 წ. 16 ივნ. ქ. პრეშოვში გამოცხადდა სლოვაკიის საბჭოთა რესპუბლიკის შექმნა, მაგრამ ივლ. დასაწყისში რესპ. დაეცა და სლოვაკიის ტერიტ. დაიკავეს ჩ-ის ბურჟ. მთავრობის ჯარებმა.

1918 დეკემბერში ჩეხურ-სლავური ს.-დ. მუშათა პარტია გაერთიანდა სლოვაკიის ს.-დ. ძირითად ნაწილთან და შეიქმნა ჩეხოსლოვაკიის სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტია (ჩსდმპ). 1921 მაისში ჩსდმპ მემარცხენე მარქსისტული ფრთის

ბაზაზე შეიქმნა ჩეხოსლოვაკიის კომუნისტური პარტია (ჩკპ).

ჩ-ის მმართველი წრეების საგარეო პოლიტიკა 20-იან წლებში მიმართული იყო ვერსალის სისტემის ფარგლებში ქვეყნის მდგომარეობის განმტკიცებისაკენ. 1920—21 საფრ. ეგიდით შეიქმნა ჩ-ის, რუმინეთისა და იუგოსლავიის სამხ.-პოლიტ. ბლოკი (მცირე ანტანტა) 1924 დადეს საფრანგეთ-ჩეხოსლოვაკიის სამხ.-პოლიტიკური ხელშეკრულება, 1922 წ 5 ივნ. კი — დროებითი ხელშეკრულება, ჩ-სა და რსფსრ, ხოლო 6 ივნისს ჩ-სა და უსსრ შორის. ეს ხელშეკრულებები ითვალისწინებდა ერთმანეთის დე-ფაქტოდ აღიარებას და სავაჭრო-ეკონ. ურთიერთობების დამყარებას. მაგრამ დასავლეთის ქვეყნების ანტისაბჭოთა პოლიტიკის გავლენის ქვეშ მყოფმა ჩ-მ ხელი მოაწერა ლოკარნოს ხელშეკრულებებს, რითაც საგრძნობლად გაართულდა მისი საგარეო პოლიტ. მდგომარეობა. ჩ-ის საერთაშ. და შიდაპოლიტ. მდგომარეობა კიდევ უფრო გაართულა ფაშისტური ხელისუფლების დამყარებამ გერმანიაში. გააქტიურდნენ 20-იან წლებში შექმნილი ჩეხეთის ფაშისტური ორგანიზაციები ფაშისტური გერმ. აგენტების საფრთხემ, სსრ კავშირის საერთაშ. ავტორიტეტის ზრდამ, ხალხთა მასების დაწოლამ აიძულა ჩ-ის მთავრობა 1934 ივნისში სსრ კავშირი ეღიარებინა დე-იურე. ხოლო 1935 მაისში, საფრანგეთ—სსრ კავშირის ურთიერთდახმარების შესახებ ხელშეკრულების ხელმოწერის შემდეგ, დადებო ანალოგიური ხელშეკრულება სსრ კავშირთან. ჩკპ კ. გოტვალდის ხელმძღვანელობით გამოდიოდა ეროვნ. დამოუკიდებლობის საფრთხის წინააღმდეგ ბრძოლის ერთიანი სახალხო ფრონტის შექმნის ინიციატორად, მაგრამ ჩ-ის მმართველი წრეები მიყვებოდნენ საფრანგეთსა და დიდ ბრიტანეთს, რ-ებიც აგრესორის „დაშოშმინების" პოლიტიკას ატარებდნენ. ჩ-ის მთავრობამ მიიღო მათი ულტიმატური მოთხოვნა გერმანიისათვის ჩ-ის სასაზღვრო რაიონების გადაცემის შესახებ. ჩ-ის მმართველმა წრეებმა უარი თქვეს სამხ. დახმარებაზე, საბჭ. მთავრობა 1935 ხელშეკრულების შესაბამისად, მზად იყო დახმარებოდა ჩ-ს იმ შემთხვევაშიც კი, თუ საფრანგეთი უარს იტყოდა. 1938 სექტემბერში მიუნხენში დიდი ბრიტანეთისა და საფრ. მთავრობებმა გაყიდეს გერმანიასა და იტალიას ჩ-ის დანაწილების თაობაზე. 1938 ოქტ. ფაშისტურმა გერმანიამ მიიტაცა სუდეტის ოლქი, ხოლო პოლონეთმა ტეშინის ოლქის ოკუპაცია. ნოემბერში უნგრეთმა დაიპყრო სლოვაკიის სამხრ. ოლქები და იმიერკარპატების უკრაინა. ამის შედეგად ჩ-მ დაკარგა თავისი ტერიტ. და მოსახლ. 1/3, მრეწველობის 40% მეტი. ჩ. აღმოჩნდა ეკონომიკურად და პოლიტიკურად დამოკიდებული ფაშისტურ გერმანიაზე. ჩკპ საქმიანობა აკრძალეს. 1939 წ. 15 მარტს გერმ. ჯარებმა მოახდინეს ჩეხეთის ოლქების ოკუპაცია, რ-ებსაც ჰიტლერის მითითებით ეწოდა „პროტექტორატი ბოჰემია და მორავია". ჩეხეთის ბურჟუაზიის რეაქციული წრეები დაადგნენ ოკუპანტებთან აშკარა თანამშრომლობის გზას. სლოვაკია ჩაება II მსოფლიო ომში (1939—45) ფაშისტური გერმ. მხარეზე. ემიგრაციაში მყოფ ბურჟუაზიულ მოღვაწეთა ნაწილმა ყოფილი პრეზიდენტის ე. ბენეშის მეთაურობით 1940 ლონდონში ჩამოაყალიბა ჩ-ის დროებითი მთავრობა. ქვეყანაში ოკუპანტებისა და მათი დამქაშების წინააღმდეგ ბრძოლას სათავეში ჩაუდგა ჩკპ, რ-ის საქმიანობასაც წარმართავდა მოსკოვში მყოფი ჩკპ ერთიანი პარტიული ცენტრი კ. გოტვალდის მეთაურობით. 1941 წ. 18 ივლ. სსრ კავშირმა ლონდონში დადო ხელშეკრულება ჩ-ის მთავრობასთან. სამხ. თანამშრომლობის შესახებ. სსრკ ტერიტორიაზე ლ. სვობოდას სარდლობით დაიწყო ჩეხოსლოვაკიური სამხ. ნაწილის ფორმირება. 1943 წ. 12 დეკ. მოსკოვში ხელი მოაწერეს სსრკ-ჩ-ის ხელშეკრულებას მეგობრობის, ურთიერთდახმარებისა და ომისშემდგომი თანამშრომლობის შესახებ. ხელშეკრულებამ და საბჭ. არმიის მიახლოებამ ჩ-ის საზღვრებთან გააქტიურა ეროვნ.-განთ. მოძრაობა. 1944 წ. 29 აგვისტოს დაიწყო სლოვაკიის ეროვნ. აჯანყება. განთავისუფლებულ ტერიტორიაზე ხელისუფლება გადავიდა 1943 კომუნისტთა ინიციატივით შექმნილ სლოვაკიის ეროვნული საბჭოს (სეს) ხელში. სლოვაკიის აჯანყება გახდა ჩ-ში ეროვნ.-დემოკრ. რევ. დასაწყისი. 1945 მარტში მოსკოვში ლონდონის ემიგრაციის, სეს-ის წარმომადგენლებისა და ჩკპ ხელმძღვანელობას შორის მიღწეულ იქნა შეთანხმება ჩეხებისა და სლოვაკების ეროვნ. ფრონტის (ეფ) შექმნის შესახებ. აპრილის დასაწყისში ქ. კოშიცეში შეიქმნა ეფ-ის მთავრობა. მაისში ოკუპანტების წინააღმდეგ დაიწყო შეიარაღებული გამოსვლები ჩეხეთის მთელ რიგ ქ-ებში. აჯანყებულებს დაეხმარა საბჭოთა არმია. 9 მაისს საბჭოთა ჯარებმა დაასრულეს ჩ-ის განთავისუფლება. ახალ. დემოკრ. საფუძველზე აღდგენილ იქნა ჩეხებისა და სლოვაკების დამოუკიდებელი სახელმწიფო. ქვეყანაში გაშლილი ეროვნ.-დემოკრ. რევოლუცია სახალხო-დემოკრ. წყობილების დამყარებით დაგვირგვინდა. 1946 მაისში ჩატარებულ ეროვნული დამფუძნებელი კრებისა და ეროვნული კომიტეტების არჩევნებში ჩკპ-მ ამომრჩეველთა ყველაზე მეტი ხმა მიიღო. კოალიციური მთავრობის სათავეში ჩაუდგა ჩკპ-ის თავმჯ. კ. გოტვალდი. ჩკპ-მ დაიწყო ბრძოლა ეროვნულ-დემოკრ. რევ. სოციალისტურში გადაზრდისათვის. მთავრობის პროგრამა ითვალისწინებდა დემოკრ. გარდაქმნებს. ამ ღონისძიებების წინააღმდეგ გამოვიდნენ ბურჟ. პარტიები. გამწვავდა კლასობრივი ბრძოლა. 1948 თებ. რეაქციონერებმა ბურჟუაზიამ დას. იმპერიალ. წრეების დახმარებით სცადა მოეწყოთ კონტრრევოლ. გადატრიალება. ჩკპ-მ მოუწოდა ხალხთა მასებს დაეცვათ სახალხო-დემოკრ. წყობილება, მისი რევ. მონაპოვარი, ჩ-ის ბურჟ. და საერთაშ. იმპერიალ. ანტიხალხური შეთქმულება ჩაიფუშა. 1948 წ. 25 თებ. პრეზიდენტი ე. ბენეში იძულებული გახდა გადაეყენებინა რეაქციონერი მინისტრები და მთავრობის შემადგენლობა შეევსო გოტვალდის მიერ რეკომენდებული ახ. წევრებით. კრიზისი მშვიდობიანი გზით გადაიჭრა, მთელი ძალაუფლება მუშათა კლასის ხელში გადავიდა. ეროვნ.-დემოკრ. რევ. სოციალისტურში გადაზრდის პროცესი დასრულდა. ეროვნ.-დემოკრატიულმა წყობილებამ დაიწყო პროლეტარიატის დიქტატურის ფუნქციების შესრულება. ახ. მთავრობა განაგრძობდა რევ. გარდაქმნებს და შეუდგა სოციალ. მშენებლობას. 1948 მიღებული კანონი, ზღუდავდა კერძო მიწათმფლობელობას. მიწის ნაწილი გადაეცა სახელმ. წილი მეურნეობებს, გრძელდებოდა მრეწვ. ნაციონალიზაცია, ნაციონალიზებულ იქნა მსხვილი სავაჭრო ფირმები, მაღაზიები, შემოიღეს საგარეო ვაჭრობის მონოპოლია. გატარებული გარდაქმნების შედეგად ძირეულად შეიცვალა საზოგადოების სოციალ. სტრუქტურა, მოისპო ძირითადი ექსპლუატატორული კლასები. განმტკიცდა მუშათა კლასისა და გლეხობის კავშირი. 1948 კონსტიტუციამ ჩ. გამოაცხადა ჩეხებისა და სლოვაკების სახალხო დემოკრატიულ რესპუბლიკად, ქვეყნის განვითარების მიზნად კი დასახა სოციალიზმი. ბენეშის გადადგომის შემდეგ (1948 ივნ.) რესპ. პრეზიდენტად აირჩიეს კ. გოტვალდი. მთავრობის სათავეში ჩაუდგა ა. ზაპოტოცკი. გოტვალდის გარდაცვალების შემდეგ (1953 მარტი) პრეზიდენტად აირჩიეს ა. ზაპოტოცკი, ჩკპ ცკ-ის პირველ მდივნად — ა. ნოვოტნი. 1957 ნოემბერში (ზაპოტოცკის გარდაცვალების შემდეგ) ნოვოტნი გახდა აგრეთვე რესპ. პრეზიდენტი. 1968 მარტიდან 1975 მაისამდე რესპ. პრეზიდენტი იყო ლ. სვობოდა.

ჩეხოსლოვაკია. დემონსტრაცია 1948 წლის 1 მაისს პრაღა

პირველი ხუთწლიანი გეგმის (1949—53) შესრულების შედეგად ქვეყანაში შეიქმნა სოციალ. საზოგადოების საძირკველი. II ხუთწლედში (1956—60) დასრულდა სოციალიზმის მატერიალურ-საწარმოო ბაზის მშენებლობა. ჩკპ კონფერენციამ (1960 ივლ.) დაადასტურა ქვეყანაში სოციალ. წარმოებითი ურთიერთობების გამარჯვება. 1960 ახალი კონსტიტუციით ქვეყანას ეწოდა ჩეხოსლოვაკიის სოციალისტური რესპუბლიკა (ჩსსრ).

სოციალიზმის მშენებლობის წლებში ჩ-ის მშრომელებმა ჩკპ ხელმძღვანელობით მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწიეს ეკონ., მეცნ. და კულტურის განვითარებაში, ხალხის კეთილდღეობის ამაღლების საქმეში, ამასთან ერთად სოციალიზმის მშენებლობის გზაზე არსებობდა მრავალი სიძნელე, დაშვებულ იქნა ცალკეული შეცდომები; საზოგადოების განვითარებისა და მისი მორალურ-პოლიტ. ერთიანობის მიღწეული დონის გადაჭარბებით შეფასება, პარტიისა და ქვეყნის ცხოვრებაში მარქსისტულ-ლენინური პრინციპების არათანმიმდევრული განხორციელება, ზოგიერთი მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტისადმი სუბიექტური მიდგომა. არასაკმარისი ყურადღება ექცეოდა პარტიის იდეოლოგიურ მუშაობას. შესუსტდა ბურჟ. იდეოლოგიისა და წვრილბურჟ. შეხედულებების წინააღმდეგ ბრძოლა, რაც ხელს უწყობდა პარტიაში რევიზიონისტული ტენდენციების გავრცელებას. ამავე დროს მნიშვნელოვნად გაძლიერდა ჩსსრ წინააღმდეგ უცხოეთის იმპერიალ. ძალების ძირგამომთხრელი საქმიანობა. სიძნელეთა გადალახვის გზები განისაზღვრა ჩკპ XIII ყრილობაზე (1966 მაის-ივნ.) და ჩკპ ცენტრალური კომიტეტის იანვრის (1968) პლენუმზე. მაგრამ ამ პლენუმზე არჩეულ ჩკპ ხელმძღვანელობაში (პირველი მდივანი ა. დუბჩეკი) უპირატესობა მემარჯვენე ოპორტუნისტებმა მიიღეს. ხელმძღვა-

ჩეხოსლოვაკია. ბარიკადები პრაღის ქუჩებში 1945 წლის მაისის შეიარაღებული აჯანყების დროს

ჩეხოსლოვაკიის პრაღის მოსახლეობა ეგებება საბჭოთა არმიას 1945 წლის 9 მაისი

ნელობა უუნარო აღმოჩნდა განეხორციელებინა პარტიის მიერ წამოყენებული ამოცანები. მან თავისი მოქმედებით ხელი შეუწყო მემარჯვენე ოპორტუნისტებისა და ანტისოციალ. ძალების პოლიტიკური ბლოკის შექმნას, რაც დასავლ. იმპერიალ. წრეების მხარდაჭერით ემზადებოდა კონტრრევ. გადატრიალებისათვის. 1968 აგვ. ქვეყანა სამოქალაქო ომის პირას აღმოჩნდა. ასეთ პირობებში ათასობით კომუნისტი და უპარტიო მოქალაქე, ჩკპ და სკპ ცენტრალური კომიტეტების ბევრი წევრი, მთავრობის წევრები, ეროვნ. საბჭოს დეპუტატები, ვისაც შეგნებული ჰქონდა, რომ შინაგანი ძალებით უკვე აღარ შეიძლებოდა მოახლოებული კონტრრევოლუციის შეჩერება, ითხოვდნენ მოძმე სოციალ. ქვეყნების მთავრობებს და მოძმე პარტიების ხელმძღვანელ ორგანოებს ინტერნაციონალური დახმარება აღმოეჩინათ ჩ-ის ხალხისათვის სოციალიზმის დაცვის საქმეში. ასეთი დახმარება მოკავშირე სოციალისტურმა ქვეყნებმა (სსრკ, ბულგ., უნგრ., გდრ, პოლ.) აღმოუჩინეს 1968 აგვისტოში. ინტერნაციონალურ მხარდაჭერაზე დაყრდნობით ჩკპ-ს მარქსისტულ-ლენინურმა ძალებმა დარაზმეს მუშათა კლასი, ყველა მშრომელი და გამოვიდნენ ბრძოლაში ანტისოციალ. ელემენტების, ოპორტუნისტებისა და რევიზიონისტების წინააღმდეგ სოციალიზმის მონაპოვართა დასაცავად.

ძირეული გარდატეხა პარტიასა და ქვეყანაში მოხდა ჩკპ ცკ-ის აპრილის (1969) პლენუმის შემდეგ, რომელზეც აირჩიეს პარტიის ახალი ხელმძღვანელობა გ. ჰუსაკის მეთაურობით (1976-იდან იგი ჩსსრ-ის პრეზიდენტიცაა). ჩკპ ცკ-ის მაისის (1969) პლენუმზე მიიღეს კრიზისის შედეგების დაძლევის პროგრამა. შესაბამისი ზომების განხორციელების შედეგად როგორც ეს ჩკპ XIV ყრილობაზე (1971 მაისი) დაადასტურა, მდგომარეობა ქვეყანაში ნორმალურ კალაპოტში ჩადგა, განმტკიცდა პარტიის ავტორიტეტი, აღადგინეს სახალხო მეურნეობის, მეცნიერებისა და კულტურის განვითარების სოციალ. პრინციპები. ყრილობამ დაამტკიცა მეხუთე ხუთწლიანი გეგმის დირექტივები 1971—75. ხუთწლედის შედეგები შეაჯამა ჩკპ XV ყრილობამ (1976 აპრილი). ყრილობამ აღნიშნა, რომ გასული ხუთწლედი ეკონ. და სოციალ. განვითარების შედეგების მიხედვით ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო ჩ-ის სოციალიზმის მშენებლობის ისტორიაში. ყრილობამ წამოაყენა საპროგრამო მნიშვნელობის ამოცანა — ჩ-ში განვითარებული სოციალ. საზოგადოების მშენებლობა, განსაზღვრა მეექვსე ხუთწლედის (1976—80) ძირითადი ამოცანები. ყრილობამ წარმოაჩინა პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის იდეებისადმი ჩ-ის კომუნისტებისა და მშრომელების ერთგულება. მეექვსე ხუთწლედის შედეგები შეაჯამა ჩკპ XVI ყრილობამ (1981 აპრილი). ყრილობამ მოიწონა ჩსსრ ეკონ. და სოციალ. განვითარების ძირითადი მიმართულებანი 1981—85 და დაადასტურა განვითარებული სოციალიზმის მშენებლობის გენერალური ხაზი. 1986 შედგა ჩკპ XVII ყრილობა.

ჩსსრ-ს უჭირავს სოციალ. ქვეყნებთან დადებული აქვს ხელშეკრულებები მეგობრობისა და ურთიერთდახმარების შესახებ (სსრკ-თან 1970 წ. მაისს). ჩსსრ არის ეკონომიკური ურთიერთდახმარების საბჭოს წევრი (1949-იდან), მონაწილეობს ვარშავის ხელშეკრულებაში (1955). კაპიტალისტურ ქვეყნებთან ურთიერთობაში ჩსსრ გამოდის სხვადასხვა სოციალური სისტემის სახელმწიფოთა შორის მშვიდობიანი თანაარსებობის პოლიტიკიდან. 1984 ჩსსრ-ს დიპლომატიური ურთიერთობები ჰქონდა 132 სახელმწიფოსთან.

ლიტ.: Гуса В., История Чехословакии, [пер. с чеш.], Прага, 1963; История Чехословакии, т. 1—3, М., 1956—60; Марьина В. В., Мурашко Г. П., Путь чехословацкого крестьянства к социализму (1948—1960), М., 1972; Недорезов А. И., Национально-освободительное движение в Чехословакии (1938—1945), М., 1961; Советско-чехословацкие отношения 1945—1976 гг., [кн. 1—3], М., 1972—77; Чехословацкая Социалистическая Республика, М., 1975.

VI. პოლიტიკური პარტიები, ჩსსრ ეროვნული ფრონტი, პროფკავშირული და სხვა საზოგადოებრივი ორგანიზაციები

ჩეხოსლოვაკიის კომუნისტური პარტია — ჩკპ (Komunistická strana Československa). სლოვაკიის კომუნისტური პარტია — სკპ (Komunistická strana Slovenska). თავისუფლების პარტია — თპ (Strana slobody), სლოვაკიის პარტია, დაარსდა 1946, აერთიანებს 800-ზე მეტ წევრს. სლოვაკიის აღორძინების პარტია — საპ (Strana Slovenskej obrody), დაარსდა 1948, აერთიანებს 1,6 ათას წევრს. ჩეხოსლოვაკიის სახალხო პარტია — ჩსპ (Československá strana lidová), დაარსდა 1948, აერთიანებს 66 ათას წევრს. ჩეხოსლოვაკიის სოციალისტური პარტია — ჩსპ (Československá strana socialistická), დაარსდა 1948, აერთიანებს 17 ათას წევრს. ჩეხოსლოვაკიის სოციალისტური რესპუბლიკის ეროვნული ფრონტი — ჩსრეფ (Národní fronta Československé socialistické republiky), დაარსდა 1948, აერთიანებს ჩეხოსლოვაკიის ყველა პოლიტ. პარტიასა და საზოგადოებრივ ორგანიზაციას. რევოლუციური პროფკავშირული მოძრაობა (Revoluční odborové hnutí). ჩეხოსლოვაკიის ერთიანი პროფკავშ. ორგანიზაცია, რ-იც აერთიანებს ქვეყნის ყველა მშრომელს. დაარსდა 1945. ითვლის 7,3 მლნ წევრს (1984).

VII. ეკონომიკურ-გეოგრაფიული ნარკვევი

ეკონომიკის ზოგადი დახასიათება. ჩსსრ მაღალგანვითარებული ინდუსტრ.-აგრ. ქვეყანაა. იგი იძლევა მსოფლიო სამრეწვ. წარმოების 1,5%-ზე მეტს და ეკონ. ურთიერთდახმარების საბჭოს წევრი ქვეყნების მრეწვ. პროდუქციის დაახლ. 5%-ს. ეროვნ. შემოსავალში მრეწვ. წილი შეადგენს (1982) 62,8%-ს, სოფ. მეურნეობისა — 6%-ზე მეტს. ეროვნ. შემოსავლის 99%-ზე მეტი იქმნება სოციალ. სექტორში.

სოციალ. მშენებლობისა და პირველი სოც.-ეკონ. გარდაქმნის გზაზე ჩ-ის ეკონომიკამ გაიარა რამდენიმე ეტაპი (იხ. ისტ. ნარკვევი). ეკონ. პოლიტიკა მიმართული იყო მრეწვ. რეკონსტრუქციისა და მოდერნიზაციისაკენ, დიდი ყურადღება დაეთმო მძიმე მრეწვ. განვითარებას. სოფ. მეურნ. წვრილსასაქონლოდან გადაიქცა კოოპ. საფუძველზე გარდაქმნილ მსხვილ თანამედროვე წარმოებად. სახ. ხელისუფლების წლებში ამაღლდა მოსახლ. ცხოვრების დონე. აღარ არის ეკონომიკურად ჩამორჩენილი ოლქები, ინდუსტრიალიზებულია ადრინდელი აგრ. რ-ნები, ძირითადად გათანაბრებულია ისტორიულად ჩამოყალიბებული ეკონ. განსხვავება ქვეყნის დას. და აღმ. ნაწილებს შორის.

წარმოების ეფექტურობის ამაღლების მნიშვნელოვან ფაქტორს წარმოადგენს ჩსსრ-ის ფართო მონაწილეობა შრომის საერთაშ. სოციალ. დანაწილებაში. იგი აქტიურად მონაწილეობს ეკონ. ურთიერთდახმარების საბჭოს წევრი ქვეყნების ეკონ. ინტეგრაციის კომპლ. პროგრამის განხორციელებაში. ჩსსრ სპეციალიზებულია უმთავრესად მანქანათმშ. მრეწვ. (მ. შ. ჩარხთმშენებლობის, ატომური ელექტროსადგურებისა და საფეიქრო მანქანათმშ. მოწყობილობის) პროდუქციის წარმოებაზე.

მრეწველობა. ომის შემდგომ წლებში ჩ-ის მრეწვ. სწრაფი ტემპით განვითარდა. გარდაიქმნა მისი დარგობრივი და ტერიტ. სტრუქტურა. განსაკუთრებით სწრაფი ტემპით განვითარდა ქიმ. მრეწვ., მანქანათმშ., ელექტრონიკა, ელექტროვაკუუმტექნიკა, ზუსტი მექანიკა, გამოთვლითი ტექნიკა და სხვ. ძირეული ცვლილება განიცადა მსუბუქი და კვების მრეწვ. დარგებმა. ამ. მსხვილი სამრეწვ. ობიექტები აშენდა ქვეყნის აღმ. რ-ნებში.

სათბობ-ენერგეტიკული მრეწველობა და ენერგეტიკა. ელექტროენერგიის წარმოების მთავარი წყაროა ქვანახშირი. ენერგოწარმოებაში დიდ როლს თამაშობს შეტანილი (უმთავრესად სსრკ-იდან) ნავთობი და ბუნებრივი აირი. ქვანახშირის მოპოვების 85%-ზე მეტი თავმოყრილია ოსტრავა-კარვინის აუზში. ჩქარი ტემპით გაიზარდა მურა ნახშირის მოპოვება ქვეყნის დას. ნაწილში.

ელექტროენერგიის დაახლ. 40%-ს გამოიმუშავებენ ჩრდ. ჩეხეთის ელექტროსადგურები. მდ-ებზე ვლტავასა და ვაჰზე არის ჰესების კასკადი. დაიწყო დუნაის წყლის რესურსების კომპლ. ათვისება. ელექტროენერგიის მთლიანი წარმოების 7,8%-ს იძლევა (1982) აესები. ფუნქციონირებს სისტემა „მირთან" ჩართული ერთიანი ენერგეტ. სისტემა.

ჩსსრ-ის ტერიტორიაზე იღებენ ატომურ ნედლეულს, მაგნეზიტს, სტიბიუმს, კაოლინს, რკინის, სპილენძის, ტყვია-თუთიის მადანს.

დამუშავებითი მრეწველობა. განვითარებულია შავი მეტალურგია, რ-იც იყენებს ადგილ. ქვანახშირს და დაახლ. 85% შეტანილ (უმთავრესად სსრკ-იდან) რკინის მადანს. სახ. ხელისუფლების წლებში მოდერნიზებული იქნა ძვ. ქ-ნები (ოსტრავა, ტრშინეცი, კლადნო) და აიგო ახ. დიდი მეტალ. კომბინატები (ოსტრავა, კოშიცე). შავი მეტალების წარმოება ძირითადად თავმოყრილია ოსტრავა-კარვინის რ-ნში. ხარისხოვან ფოლადს აწარმოებენ კლადნოსა და პლზენში, აგრეთვე შუა სლოვაკეთში, ფეროშენადნობებს — ჩრდ. სლოვაკეთში. ფერადი მეტალურგია იყენებს შეტანილ ნედლეულს, აწარმოებენ სპილენძს, ტყვიას, ალუმინს.

ჩსსრ-ის მრეწვ. მთავარი დარგია მანქანათმშ. და ლითონდამუშავება. მანქანათმშ. მთლიანი პროდუქციის დაახლ. 1/3-ს იძლევა სატრანსპ. საშუალებათა წარმოება. უშვებენ თბომავლებს, ელექტრომავლებს, ვაგონებს, ტრამვაის, ავტომობილებს, მოტოციკლებს და სხვ. შეიქმნა გემთ. და ტრაქტორთმშენებლობა. მანქანათმშ. პროდუქციის დაახლ. 1/6-ს იძლევა ენერგეტ. მანქანათმშ., უშვებენ მოწყობილობას თესებისა და ჰესებისათვის, ელექტროტექ. ნაკეთობებს. განვითარებულია ჩარხთმშენებლობა. ლითონსაჭრელი ჩარხების წარმოებით ჩ. II ადგილზეა ეკონ. ურთიერთდახმარების

საბჭოთა წიგნს ქვეყნებს შორის (სსრკ-ის შემდეგ).

ჩ-ის მრეწვ. ტრად. დარგია ავტომშენებლობა. სამი მთავარი ქ-ნა — „ტატრა" (კოპრშივნიცე), „შკოდა" (მლადა-ბოლესლავი) და პრაღის ქ-ნა (ამჟამად კ. გოტვალდის სახელობისა) — მსუბუქ და სატვირთო ავტომობილებს უშვებდნენ ჯერ კიდევ XIX—XX სს-ების მიჯნაზე.

მანქანათმშ. მრეწვ. პროდუქციის დაახლ. 1/2-ს აწარმოებენ პრაღის, ბრნოსა და პლზენის საწარმოები. ავიამშენებლობა. მანქანათმშ. ყველაზე დიდი ცენტრია პრაღა, სადაც განსაკუთრებით გამოირჩევა სატრანსპ., ჩარხთ- და ელექტროტექნ. მანქანათმშენებლობა. ბრნოს ქ-ნები სპეციალიზებულია მძიმე ენერგეტ. მოწყობილობის, ლითონდამამუშ. ჩარხებისა და ტრაქტორების წარმოებაზე, ქ. პლზენში არის ჩ-ის მანქანათმ. საწარმოებიდან ერთ-ერთი უდიდესი ვ. ი. ლენინის სახ. ქ-ნების კომპლექსი (ყოფ. „შკოდა"), რ-იც უშვებს ელექტროძრავ. და ელექტროენერგეტ. მოწყობილ., სატრანსპ. მოწყობილობას და სხვ.

სწრაფი ტემპით ვითარდება ქიმ. მრეწველობა. არაორგ. ქიმიის ძვ. დარგების (გოგირდმჟავას, სოდისა და სხვ. წარმოება) რეკონსტრუქციასა და მოდერნიზაციასთან ერთად ვითარდება ორგ. სინთეზის უახლესი დარგები, პლასტმასისა და სინთეზური ფისის, ქიმ. ბოჭკოს, სინთეზური კაუჩუკის, სასუქების წარმოება. ქიმ. მრეწვ. მნიშვნელოვანი რ-ნია შუა და ქვემო ლაბისპირეთი. ზალუჟიში (ქ. მოსტთან) არის ჩეხოსლოვაკია—საბჭოთა კავშირის მეგობრობის სახ. დიდი ქიმ. კომბინატი, სადაც ნედლეულად გამოიყენებულია ნავთობი. ყველაზე დიდი ნავთობგადამამუშ. ქ-ნაა „სლოვნაფტი" (ბრატისლავა), რ-იც უშვებს ათეულ სახის ქიმ. პროდუქტს.

იზრდება საშენ მასალათა წარმოება. უშვებენ ცემენტს, ცეცხლგამძლე მასალას, აგრეთვე კერამ. ნაკეთობებს.

ჩ-ის ძვ. და ტრად. დარგია მინის მრეწვ., რ-იც ადგილ. ნედლეულზე მუშაობს. ფართოდაა ცნობილი ჩეხ. მინა, ბროლი, ბიჟუტერია. იზრდება ტექ. მინის წარმოება. მინის მრეწვ. ცენტრებია იაბლონეცი, კარლოვი-ვარი და სხვ.

ცნობილია ჩ-ის კერამ., განსაკუთრებით ფაიფურის მრეწვ. ნაკეთობანი. რ-ის საფუძველია ადგილ. მაღალხარისხოვანი კაოლინი. ფაიფურისა და სხვა კერამ. ნაკეთობათა წარმოების მთავარი რ-ნია დას. ჩეხია (კარლოვი-ვარი, პლზენ-ბოროვზა).

ხის დამამუშ. მრეწვ. ეყრდნობა ადგილ. ნედლეულს. ხე-ტყისა და ცელულოზა-ქაღალდის მრეწვ. მთავარი საწარმოები თავმოყრილია ჩრდ. და სამხრ. ჩეხიაში, შუა და აღმ. სლოვაკიაში. მნიშვნელოვნად განვითარდა ავეჯის წარმოება.

საფეიქრო მრეწვ. ჩ-ის მსუბუქი მრეწვ. წამყვანი დარგია. ბამბეულის მრეწვ. საწარმოები თავმოყრილია უპირატესად ჩრდ. ჩეხიაში, შალეულისა — დიდ ქ-ებში (ბრნო, ლიბერეცი), სელისა — ჩრდ.-აღმ. ჩეხიაში, იზრდება ხელოვნური ქსოვილების წარმოება (უპირატესად ადგილ. ქიმ. ბოჭკოზე).

განვითარებულია საფეხსაცმლო მრეწვ., რ-ის პროდუქციის ნაწილი საექსპორტოა. საერთაშორისო მნიშვნელობისაა ტყავ-ფეხსაცმლის მრეწველობა. ფეხსაცმლის წარმოებით მოსახლ. 1 სულზე ჩ. I ადგილზეა მსოფლიოში. ფეხსაცმლის წარმოების 1/2-ზე მეტს იძლევა საწარმო „სვიტი" (ყოფ. „ბატა") ქ. გოტვალდოვში.

კვების მრეწვ. ეყრდნობა უპირატესად ადგილ. ნედლეულს და ძირითადად აკმაყოფილებს ქვეყნის შიგა მოთხოვნებს. ტრადიციულია შაქრისა და ლუდის წარმოება. შაქრის ქ-ნების დიდი ნაწილი თავმოყრილია ლაბისპირეთში, მორავის ხეობასა და დუნაის ვაკეზე. მსოფლიო პოპულარობით სარგებლობს ჩეხ. ლუდი, რ-ის წარმოების ცენტრებია პლზენი, პრაღა, ჩესკე-ბუდეიოვიცე. მრეწვ. პროდუქციის ძირითად სახეობათა წარმოების შესახებ იხ. ცხრ. 1.

სოფლის მეურნეობა. სას.-სამ. სავარგულების დაახლ. 96% ეკუთვნის სოციალ. სექტორს (1982). 1982 ჩ-ში იყო 220 სახელმწ. მეურნეობა და 1701 სას.-სამ. საწარმოო კოოპერატივი. მექანიზებულია აგრ.-სამრეწვ. კომპლექსები. სოფ. მეურნ. გამოირჩევა ინტენსიურობით, მექანიზაციისა და ქიმიზაციის მაღალი დონით. 1984 სოფ. მეურნეობაში გამოყენებული იყო 9,2 ათ. ტრაქტორი, 1 ჰა სას.-სამ. ფართობზე შეტანილი იყო 260 კგ მინერ. სასუქი.

ომის შემდგომ წლებში სოფ. მეურნეობაში მოხდა სტრუქტურული ცვლილებები, გაიზარდა მემცენარეობის ხვ. წ., მეცხოველეობისა კი შედარებით შემცირდა. შეიცვალა სათესი ფართობის სტრუქტურაც, უპირატესად საკვები და ტექ. კულტურების ნათესების გაზრდის ხარჯზე. მოსავალი (ათ. ტ, 1983): ხორბალი — 5820, ჭვავი — 751, ქერი — 3276, შვრია — 473, სიმინდი — 722; შაქრის ჭარხალი (საფაბრიკო) — 6019, კარტოფილი — 3177. ხორბლის ნათესები უპირატესად ლაბისპირეთში, დუნაის ვაკეზე, მორავისა და ტისის ხეობებშია, აქვე მოჰყავთ ქერი, სიმინდის ნათესები თავმოყრილია უპირატესად სლოვაკიის სამხრ. ნაწილში. შაქრის ჭარხალი ძველთაგანვე კულტივირებულია ლაბისპირეთსა და მორავის ხეობაში. იზრდება მისი ნათესები დუნაის ვაკეზე. მოჰყავთ აგრეთვე რაფსი, სელი, სვია. განვითარებულია მებაღეობა და მევენახეობა.

მეცხოველეობის მთავარი დარგებია სახორცე-სარძეო მიმართულების მესაქონლეობა, სახორცე მეღორეობა და სამრეწველო მეფრინველეობა. 1985 ჩ-ში იყო (ათ. სული): მსხვ. რქ. საქონელი — 5180, ღორი — 6743.

ამზადებენ ხე-ტყეს. დას. რ-ნებში — წიწვოვან ჯიშებს, აღმ.-ში — ფოთლოვანს. განვითარებულია სანადირო მეურნეობა და სატბორე თევზმოშენება.

ტრანსპორტი. ტრანსპორტის მთავარი სახეობაა რკინიგზა. მისი სიგრძეა 13,2 ათ. კმ, აქედან დაახლ. 1/6 ელექტროფიცირებულია. 1984 სარკინიგზო ტრანსპორტით გადაიტანეს 298,8 მლნ. ტ ტვირთი. სარკინიგზო მაგისტრალი პრაღა—ჩესკა-ტრშებოვა—ოლომოუცი—ჟილინა—კოშიცე — ჩიერნა-ნად-ტისოუ ჩსსრ-ს აკავშირებს სსრკ-თან. საავტომობილო გზების სიგრძეა 73,9 ათ. კმ. 1984 ავტოტრანსპორტით გადაიტანეს 340,2 მლნ. ტ ტვირთი. მნიშვნელოვან როლს თამაშობს სამდ. ნაოსნობა დუნაისა და ლაბაზე. შიდა სანაოსნო წყლის გზების სიგრძეა 474 კმ. 1984 სამდ. ტრანსპორტით გადაიტანეს 13,4 მლნ ტ ტვირთი. მთავარი ნავსადგურებია: დუნაიზე — ბრატისლავა და კომარნო, ლაბაზე — დეჩინი. გაყვანილია ნავთობსადენი „დრუჟბა" (საბჭ. საზღვრიდან ქ. მოსტამდე), აირსადენები „ბრატსტვო" და სხვ. სატრანზ. აირსადენი საბჭ. საზღვრიდან პრაღის რ-ნამდე, სადაც იტოტება გდრ-ის და გფრ-ის საზღვრებისაკენ. ავიახაზები აკავშირებს ქვეყნის ყველა დიდ ქალაქს. ჩსსრ-ის ავიაკომპანიის თვითმფრინავები ახორციელებენ რეისებს ევრ.-ის, აზიის, აფრ. და ამერ. ბევრ ქვეყანაში. საერთაშ. აეროპორტებია პრაღა—რუზინე და ბრატისლავა.

საგარეო ეკონომიკური კავშირები. 1984 ექსპორტმა შეადგინა 114,0 მლრდ. კრონა, იმპორტმა — 113,6 მლრდ. გააქვთ მანქანა-მოწყობილობა და სატრანსპ. საშუალებანი, მინის, კერამ., ტყავ-ფეხსაცმლისა და საფეიქრო მრეწვ. პროდუქცია. შემოაქვთ მანქანა-მოწყობილობა და სატრანსპ. საშუალებანი, საწვავი, მინერ. ნედლეული, ლითონები, ნედლეული კვების პროდუქტების წარმოებისათვის და სხვ. საგარეო-სავაჭრო ბრუნვის 78,3% მოდის (1984) სოციალ. ქვეყნებზე (აქედან 45,1% — სსრკ-ზე).

განვითარებულია ტურიზმი. 1983 ჩსსრ დაათვალიერა 14,3 მლნ. უცხოელმა ტურისტმა, აქედან 13,2 მლნ-მა — სოციალ. ქვეყნებიდან.

ლიტ.: Даньшина В. Н., Экономическое развитие ЧССР, М., 1977; Маргойа И., Чехословацкая Социалистическая Республика. Экономическая география, М., 1964; Чехословацкая Социалистическая Республика, М., 1975.

VIII. შეიარაღებული ძალები

ჩ-ის სახალხო არმია (ჩსა) შედგება სახმელეთო ჯარების, ჰაერსაწინააღმდ. თავდაცვის ჯარებისა და სამხ.-საჰაერო ძალებისაგან. მთავარსარდალია პრეზიდენტი. შეიარაღებულ ძალებს უშუალოდ ხელმძღვანელობს ეროვნული თავდაცვის სამინისტრო. ჩსა პირველი სამხ. ნაწილი — I ჩეხოსლ. ცალკე ბატალიონი ჩამოყალიბდა 1942 ქ. ბუზულუკში (რსფსრ). ომის მსვლელობაში ბატალიონი გადაკეთდა ბრიგადად, შემდეგ საარმიო კორპუსად. ბრიგადა მონაწილეობდა კიევის განთავისუფლებაში, კორპუსი — დუკლის ოპერაციაში (1944). ომის შემდგომ პერიოდში შეიქმნა ახ. ტიპის მოწინავე არმია, რ-იც აღჭურვილია თანამედროვე სასროლი, ტანკსაწინააღმდ., საარტილ. და საზენიტო-საარტილ. შეიარაღებით, არტილერიით, ტანკებითა და სხვ. საბრძოლო ტექნიკით. ჩსა კომპლექტდება საყოველთაო სამხ. ვალდებულების კანონის საფუძველზე. გასაწვევი ასაკია 19 წელი. სავალდებულო სამხ. სამსახურის ვადა — 2 წელი. ვარშავის ხელშეკრულების ორგანიზაციის შექმნის დღიდან (1955) ჩსა აქტიურად მონაწილეობს გაერთიანებული შეიარაღებული ძალების მზადყოფნის განმტკიცების ერთობლივ ღონისძიებათა გატარებაში.

IX. საზოგადოებრივ-სანიტარული მდგომარეობა და ჯანმრთელობის დაცვა

1982 შობადობა 1 ათ. მცხოვრებზე შეადგენდა 19,2, სიკვდილიანობა — 11,4; ბავშვთა სიკვდილიანობა — 20,6 ყოველ 1 ათ. ცოცხლად შობილზე (1946 შესაბამისად 22,7, 14,1 და 108,8). მამაკაცების სიცოცხლის საშ. ხანგრძლივობა — 66,9, ქალებისა — 73,7 წელი იყო. ავადობისა და სიკვდილიანობის ძირითადი მიზეზებია გულ-სისხლძარღვთა, სუნთქვის ორგანოების დაავადებანი, ავთვისებიანი ახალწარმონაქმნები. მკვეთრად შემცირდა ტუბერკულოზით ავა-

ცხრ. 1.—მრეწველობის პროდუქციის ძირითად სახეობათა წარმოება

პროდუქციის სახეობა	1937	1948	1960	1970	1984
ელექტროენერგია (მლრდ. კვტ-სთ)	4,1	7,8	24,5	45,2	78,3
ქვანახშირი (მლნ. ტ)	16,7	17,7	26,4	28,2	26,4
მურა ნახშირი (მლნ. ტ)	18,0	23,6	57,9	81,3	102,9
ფოლადი (მლნ. ტ)	2,3	2,6	6,8	11,5	14,8
ავტომობილი სატვირთო (ათ. ც.)	2,0	7,2	16,3	24,5	46,9
ავტომობილი მსუბუქი (ათ. ც.)	12,6	18,0	56,2	142,9	182,2
ტრაქტორი (ათ. ც.)	0,2	9,1	32,5	18,5	34,2
მაცივარი (ათ. ც.)	—	7,6	132,4	300,4	446
ტელევიზორი (ათ. ც.)	—	—	262,9	383,2	384
ცემენტი (მლნ. ტ)	1,3	1,7	5,1	7,4	10,5
გოგირდმჟავა (100%-იანი) (ათ. ტ)	165	216	553,0	1110,0	1246
ქიმიური ბოჭკო (ათ. ტ)	4,0	22,8	62,3	100,6	189
ქაღალდი (ათ. ტ)	246,0	260,0	438	600	939
ბამბის ქსოვილი (მლნ. $м^2$)	377,0	286,6	453	518	598
აბრეშუმის ქსოვილი (მლნ. $м^2$)	31,0	26,0	71,0	95,0	96
შალის ქსოვილი (მლნ. $м^2$)	33,0	40,0	74,0	81,0	62
ფეხსაცმელი (მლნ. წყვილი)	65,0	64,4	96,2	117,4	131
შაქარი (ათ. ტ)	669	517	881	878	836*
ლუდი (მლნ. ჰლ)	8,3	8,2	14,1	21,2	23,5

* 1983

დობა, დიფთერიით ავადობა ლიკვიდირებულია ერთეულ შემთხვევებამდე. ლიკვიდირებულია პოლიომიელიტი.

ჩ-ში ჯანდაცვის სახელმწ. სისტემაა. მთელი მოსახლეობა სარგებლობს უფასო სამედ. დახმარებით (მ. შ. მედიკამენტებით უზრუნველყოფა). ერთიან სახელმწიფოებრივ პოლიტიკას ჯანდაცვის საქმეში ახორციელებს ჯანდაცვის საბჭო, ნაციონალური რესპუბლიკების დონეზე — ჯანდაცვის სამინისტრო. 1982 ჩ-ში იყო 181,8 (192,9 ყოველ 10 ათ. მცხ.) საავადმყოფო (ყველა საავადმყოფო სახელმწიფოს ეკუთვნის), 22 ტუბერკულოზის სანატორიუმი, ავადმყოფთა თერაპიის 3 ინ-ტი, 36 სანატორიუმი, 131 საკურორტო სამკურნალო, 24 სამეცნ. კვლ. ინ-ტი, სასწრაფო დახმარების 14 სადგური, 136 სანებიმსადგური, 78 ქალთა და 2,5 ათ. ბავშვთა კონსულტაცია და სხვ.

1982 მუშაობდა 52,3 ათ. ექიმი (33,9 ექიმი 10 ათ. მცხ.), 5226 სტომატოლოგი, 6089 ფარმაცევტი, 105,6 ათ. საშ. სამედ. პერსონალი. ექიმებს ამზადებს უნ-ტების 10 სამედ. და 2 ფარმაცევტული ფაკ-ტი. ჩ-ში არის ექიმთა და ფარმაცევტთა დახელოვნების 4 ინ-ტი და 78 სამედ. სკოლა (საშ. სამედ. პერსონალის მოსამზადებელი). ჩ-ში 60-ზე მეტი კურორტია.

X. სახალხო განათლება, სამეცნიერო და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებანი

პირველი წერილობითი ცნობები ჩეხეთისა და მორავიაში სკოლების არსებობის შესახებ ეკუთვნის X ს. სლოვაკეთში კი — XII ს. 1348 გაიხსნა პრაღის უნივერსიტეტი (კარლის უნ-ტი). XVI ს-ში დაარსდა ძმათა სკოლები, რ-ებსაც XVII ს-ში უკავშირდება დიდი ჩეხი პედაგოგის იან ამოს კომენსკის მოღვაწეობა. პირველი კანონი 6—12 წლის ასაკის ბავშვთა სავალდებულო სწავლების შესახებ გამოიცა 1774. 1869 გამოიცა კანონი 8-წლიანი სავალდებულო განათლების შესახებ. ეკლესიას ჩამოერთვა სკოლაზე ადმინ. ზედამხედველობის უფლებები. 1930 სკოლებში სწავლობდა მხოლოდ 11% მუშათა შვილებისა, თუმცა მუშები მოსახლ. 60%-ს შეადგენდნენ. გერმ.-ფაშისტური ოკუპაციის დროს დაიხურა სკოლების უმრავლესობა და ყველა უმაღლესი სასწავლებელი. ჩ-ის განთავისუფლების (1945) შემდეგ შეიქმნა განათლების ახ. სისტემა. 1948 კანონით გამოცხადდა ყველა სასწ. დაწესებულების ნაციონალიზაცია, სკოლის გამოყოფა ეკლესიისაგან. 1984 ჩ-ში იყო: საბავშვო ბაგები 3 წლის ასაკამდე ბავშვებისათვის, საბავშვო ბაღები 3—5 წლის ასაკის ბავშვებისათვის (ათასამდე საბავშვო ბაღში იყო 500 ათ-ზე მეტი აღსაზრდელი). სავალდებულოა 8-წლიანი ძირითადი სკოლა 6—14 წლის ასაკის ბავშვებისათვის (1—4 კლასები დაწყ. საფეხურია და 5—8 კლასები — არასრული საშ. საფეხური; 8550 ძირითად სკოლაში სწავლობდა 2 მლნ-მდე მოსწავლე). ძირითადი სკოლის ბაზაზე მუშაობს: სრული საშ. 4-წლიანი სკოლა (გიმნაზია; 339 გიმნაზიაში სწავლობდა 137,1 ათ. მოსწავლე), 2—4-წლიანი პროფსკოლები და 3—4-წლიანი საშ. პროფსკოლები (სულ სწავლობდა 307,3 ათ. მოსწავლე).

უმაღლესი სასწავლებლებია: უნ-ტები, ინ-ტები, უმაღლესი სკოლები და სასწავლებლები (4—6-წლიანი). 1984 წ. 36 უმაღლეს სასწავლებელში სულ სწავლობდა 166,3 ათ. სტუდენტი.

1949 გამოქვეყნდა კანონი სამეცნ.-კვლ. მუშაობის ორგანიზაციის შესახებ. სამეცნ.-კვლ. საცდელ-საკონსტრუქტორო და მისთ. სამუშაოებს აწარმოებს ჩეხოსლოვაკიის მეცნიერებათა აკადემიის, სლოვაკეთის მეცნიერებათა აკადემიის სისტემის, სხვადასხვა დაწესებულებების (სამინისტროებისა და სხვ.) სამეცნ. და სამეცნ.-ტექნ. დაწესებულებები, საწარმოო-ეკონ. ორგანიზაციების სამეცნ. დაწესებულებები, უმაღლესი სასწავლებლები.

სამეცნ.-კვლ. მუშაობის ხელმძღვანელობას, დაგეგმვასა და კოორდინაციას აწარმოებს მეცნ. და ტექ. სახელმწ. კომიტეტი (ჩსსრ-ის მთავრობასთან არსებული); ტექ. და კაპიტალდაბანდებათა განვითარების ფედერალური სამინისტრო და სხვ. სამეცნ.-კვლ. მუშაობა ხორციელდება ეკონ. ურთიერთდახმარების საბჭოს წევრ-ქვეყნებთან თანამშრომლობისა და კოოპერაციის პირობებში. 1984 მეცნიერების ხარჯებმა შეადგინა 15 მლრდ. კრონა. 1984 მუშაობდა 2 ათ-მდე ბ-კა, მ. შ. დიდი: ჩსრ-ის ბ-კა (დაარსდა 1958; 5 მლნ-მდე ტომი), ჩ-ის მეცნ. აკად. ბ-კა (700 ათ. ტომი), ეროვნ. მუზეუმის ბ-კა (3 მლნ-მდე ტომი) — ყველა პრაღაში და სხვ. დიდი მუზეუმებია არის პრაღაში — ეროვნ. მუზეუმი, ეროვნ. გალერეა, ვ. ი. ლენინის მუზეუმი, კ. გოტვალდის მუზეუმი, დედაქალაქ პრაღის მუზეუმი, სახელმწ. ებრ. მუზეუმი, იან ამოს კომენსკის პედ. მუზეუმი, ბ. სმეტანას და ა. დვორჟაკის მუზეუმები, ბრატისლავაში — ეროვნ. მუზეუმი, ეროვნ. გალერეა, ქალაქის მუზეუმი, ბრნოში — მორავიის მუზეუმი, სამხატვრო-სამრეწვ. მუზეუმი და სხვ.

XI. ბეჭდვითი სიტყვა, რადიომაუწყებლობა, ტელევიზია

ჩ-ში გამოდის 1160-მდე პერიოდული გამოცემა, რ-ის საერთო ტირაჟი 28 მლნ. ეგზ-ია. მნიშვნელოვანი გაზეთებია: „რუდე პრავო" („Rudé právo", 1920-იდან, ტირაჟი 900 ათ.) — ჩკპ ცკ-ის ორგანო; „პრავდა" („Pravda", 1920-იდან, ტირაჟი 375 ათ.) — სლოვაკეთის კპ ცკ-ის ორგანო; „პრაცე" („Práce", 1945-იდან, ტირაჟი 317 ათ.) — პროფკავშირის ცენტრ. საბჭოს გამოცემა და სხვ., მნიშვნელოვანი ჟურნალებია: „ნოვა მისლი" („Nová mysl", 1947-იდან, ტირაჟი 60 ათ.) — ჩკპ ცკ-ის თეორ. და პოლიტ. ჟურნალი; „ვლასტა" („Vlasta", 1947-იდან, ტირაჟი 800 ათ.) — ჩეხ. ქალთა კავშირის გამოცემა; „პრაგა-მოსკვა" („Praga-Moskva", 1956-იდან, ტირაჟი 25 ათ.); ჩ-ის საინფორმაციო სააგენტო არის სახელმწ. სამსახური, დაარსდა 1918 პრაღაში. რადიომაუწყებლობა მუშაობს 1923-იდან, ტელევიზია — 1953-იდან.

XII. ლიტერატურა

ჩეხებისა და სლოვაკების ეთნიკურმა და ისტ. სიახლოვემ განაპირობა ამ ორი ხალხის ლიტ-რათა მჭიდრო კავშირი, რაც კიდევ უფრო განმტკიცდა 1918 ჩეხოსლოვაკიის რესპუბლიკის ჩამოყალიბებამ. რუსეთის 1917 დიდი ოქტ. სოც. რევ. გავლენით მუშათა მოძრაობის აღმავლობამ სათავე დაუდო ამ პერიოდს როგორც ჩეხურ, ისე სლოვაკურ ლიტ-რაში (იხ. სტატიები სლოვაკია და ჩეხია. ლიტერატურა)

XIII. არქიტექტურა და სახვითი ხელოვნება

ჩ-ის არქიტექტურას, სახვით და დეკორ.-გამოყენებით ხელოვნებას საფუძვლად უდევს ჩეხეთისა და სლოვაკეთის მხატვრული ტრადიციები. ჩ-ის ერთიანი სახელმწიფოს შექმნამ (1918) ხელი შეუწყო ამ ორი ოლქის კულტურათა დაახლოებას და შემდგომ განვითარებას. 1920—30-იან წლებში ვითარდება ფუნქციონალიზმის ეროვნ. სკოლა. ტიპიზაციასა და ინდუსტრიალიზაციაზე გადასვლამ ხელი შეუწყო ახ. სამრეწველო და საცხოვრებელი შენობების მშენებლობას, მაგრამ გარეუბნებში კვლავ მრავლად იყო ღარიბთა ქურღმულები. ამ პერიოდის სახვ. ხელოვნებისთვის დამახასიათებელია რეალისტური და დემოკრ. ტენდენციების გაძლიერება. ხალხის ცხოვრებასა და არსებულ სინამდვილეს ასახავდა ვ. ბენეშის, ი. ჩაპეკის, რ. კრემლიჩკას ფერწერული და გრაფიკული ნამუშევრები, ო. გუტფრეინდის ქანდაკება ჩეხეთში, მ. ბენკას, მ. გალანდას ფერწერა და გრაფიკა — სლოვაკეთში. ამავე დროს შენარჩუნებულია XIX ს. დასასრ. და XX ს. დასაწყ. ეროვნ. რეალისტური ტრადიციები (ვ. რაბასის, ვ. ნეჩლეკისა და სხვ. შემოქმედება — ჩეხეთში). 1920-იან წლებში ყალიბდება სოციალურ-კრიტიკული მიმართულება (ც. პოლიანი, ვ. სალოუპკა). მნიშვნელოვან როლს თამაშობს რევ. მხატვართა გაერთიანება „დევეტსილი" (დაარსდა 1920-იან წლებში). ფაშიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში ერთიანი ფრონტით გაერთიანდნენ სხვადასხვა მიმართულების მხატვრები. მოძლიერდა პოლიტიკური გრაფიკა (ფ. ბიდლო, ი. ჩაპეკი — ჩეხეთში). ფაშისტური ოკუპაციის დროს იქმნება ნამუშევრები, რ-ებშიც ასახულია ბრძოლა ფაშიზმის წინააღმდეგ (ვ. სიხრა, ვ. ტიტელბახი — ჩეხეთში, ვ. გლოვნიკი, ი. ნემჩიკი — სლოვაკეთში). ჩ-ის ფაშისტური ოკუპაციისაგან განთავისუფლებისა (1945) და სახ.-დემოკრ. წყობილების დამყარების შემდეგ ყალიბდება დემოკრ. ეროვნ. კულტ. ტრადიციები. შენდება ახ. სამრეწვ. (ჰიდროელექტროსადგურები მდ. ლაბაზე, ვლტავაზე). საცხოვრ. მასივები (პრაღაში, ბრატისლავაში), საზოგადოებრივი ნაგებობები (ფედერალური საკრებულოს შენობა პრაღაში) და სხვ. სახვით ხელოვნებაში 1940-იანი წწ. დასასრ. და 1950-იანი წწ. დასაწყისში შენარჩუნებულია XX ს. I ნახ. რეალისტური ტრადიციები. იქმნება ახ. ნამუშევრები (ვ. ფიალა, ი. ბრუდი — ჩეხეთში, ვ. გლოვნიკი, ო. დუბაი — სლოვაკეთში), შემდგომ განვითარებას განიცდის პორტრეტული გრაფიკა (მ. შვაბინსკი — ჩეხეთში), ქანდაკება (ი. ლაუდა — ჩეხეთში). ხალხის ცხოვრებაა ასახული ი. ალექსის, ლ. ფულას (სლოვაკია) ნამუშევრებში, ვითარდება მონუმ.-დეკორ. ხელოვნ. (ვ. სიხრა, ვ. ტიტელბახი — ჩეხეთში) დეკორ.-გამოყენებითი ხელოვნ. (მინა, ქსოვილი, კერამიკა, სამკაული ხელოვნ.). იქმნება გამარჯვების აღსანიშნავი და ფაშიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში დაცემულთა უკვდავსაყოფი მემორიალური კომპლექსები [ვ. მაკოვსკის, კ. ლიდიცკის (ჩეხეთში), ი. კულიჩის, ი. კოსტკას (სლოვაკეთში) ნამუშევრები]. 1960-იან წლებში ჩ-ის ხელოვნ. განვითარებას დიდი ზიანი მიაყენა ანტისოციალისტური ელემენტების გამოსვლებმა. ჩ-ის ხელოვნებაში შეიჭრა დასავლეთის მოდერნისტული მიმართულებები (ექსპრესიონიზმი, კუბიზმი, აბსტრაქციონიზმი, „პოპ-არტი" და სხვ.) მიუხედავად ამისა, 1970-იანი წწ. დასაწყისში მიმდინარეობდა ბრძოლა ეროვნ.-მხატვრ. კულტურაში დემოკრ. ტრადიციების აღორძინებისათვის. იქმნება ძეგლები, რ-ებიც მიძღვნილია ეროვნ.-ისტ. მოვლენებისა, განმათავისუფლებელი და რევ. ბრძოლისადმი (ი. კულიჩი, ი. კუზმა — სლოვაკეთი; ი. სიმოტა — ჩეხეთი) და სხვ.

XIV. მუსიკა

ჩ-ის მუს. ხელოვნების საფუძველს ჩეხეთისა და სლოვაკეთის მუს. ტრადიციები წარმოადგენს. დამოუკიდებლობის მიღების (1918) შემდეგ ჩ-ში გაძლიერდა ბრძოლა ეროვნ. მუს. კლასიკის ტრადიციების დაცვისა და განვითარებისათვის. 1920 შეიქმნა თანამედროვე მუსიკის საზ-ბა და საზ-ბა „პრიტომნოსტი". 20—30-იანი წწ. ჩეხ. მუსიკის ავანგარდიზმის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წარმომადგენელია ა. ჰაბა. ამავე პერიოდში მოღვაწეობდნენ ლ-

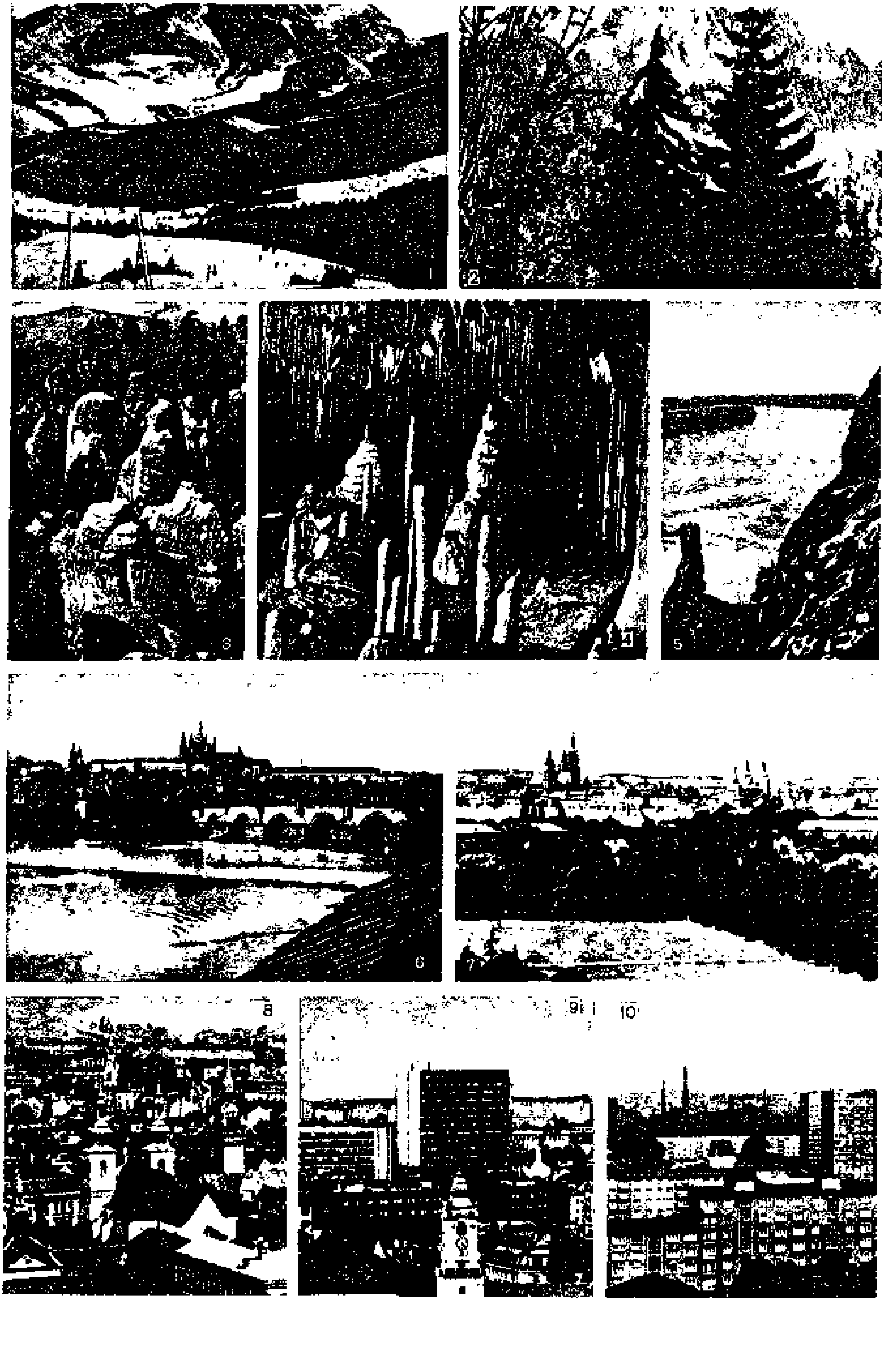

სტ ჩეხოსლოვაკია (I). 1. პატარა ფატრის მთები ზამთარში. 2. მაღალი ტატრები. 3. პრახოვის კლდეები. 4. მაცოხის კარსტული მღვიმე. ზღაპრული დარბაზი. 5. ადრშპახ-ტეპლიცის კლდეების რაიონში. 6. პრაღა. პრაღის ჰრადი მდ. ვლტავის მხრიდან. 7. ჰრადეც-კრალოვე. 8. ბრნო. 9. ბრატისლავა. 10. ოსტრავა.

ჩეხოსლოვაკია (*II*). 1. ძველი რატუშის შიგა ეზო. 1558. ბრატისლავა. 2. წმ. ელიზაბეთის ტაძარი. 1382 — XVI ს. კოშიცე. 3. რატუშა. 1550–1615. ლევოჩა. 4. სოციალური დაზღვევის ყოფილი სამმართველოს შენობა. 1930-იანი წლები. ბრატისლავა (ყველა სლოვაკია). 5. ი. ნ ო ვ ო ტ ნ ი, ფ. შ მ ო ლ ი კ ი, ს. გ ო რ ა კ ი და სხვ. საცხოვრებელი სახლი. 1960-იანი წლები. პრაღა (ჩეხია). 6. ი. მ ა რ ე კ ი. საცხოვრებელი სახლების კომპლექსი. 1929. ბრატისლავა (სლოვაკია). 7. ვ. ს პ უ რ ნ ი. საავადმყოფო. 1973. ზნოიმო (ჩეხია). 8. „მოგვთა თაყვანისცემა", წმ. ელიზაბეთის ტაძრის საკურთხევლის პანო. 1474–77. კოშიცე. 9. ი. პ ა ნ უ შ კ ა. „გუთნისდედა". 1936. კერძო კუთვნილება (ორივე სლოვაკია). 10. ი. ზ რ ზ ა ვ ი. „ბიბლიური პეიზაჟი". 1913. 11. ი. კ რ ა ლ ი. „თოვლის შეჯიბრებები". 1920-იანი წლები (ორივე ეროვნული გალერეა, პრაღა, ჩეხია). 12. კ. ლ ე დ ე რ ლ ე. სირჩები. ბროლი. გრავირება შესრულდა ჰ. ვან დე ველდეს ჩანახატით. 1901. 13. ვ. ზ ა ჰ ო უ რ ი. ლარნაკი. შუშა. 1972. შუშის ქარხანა პოდებრადი. 14. ვ. ზ ა ჰ ო უ რ ი. ლარნაკები. შუშა. 1972 (ყველა ჩეხია).

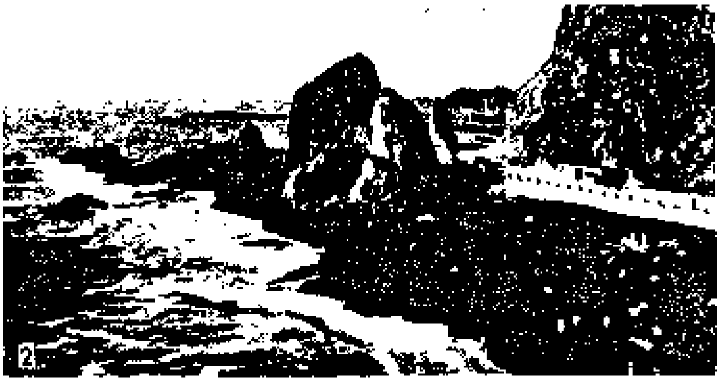

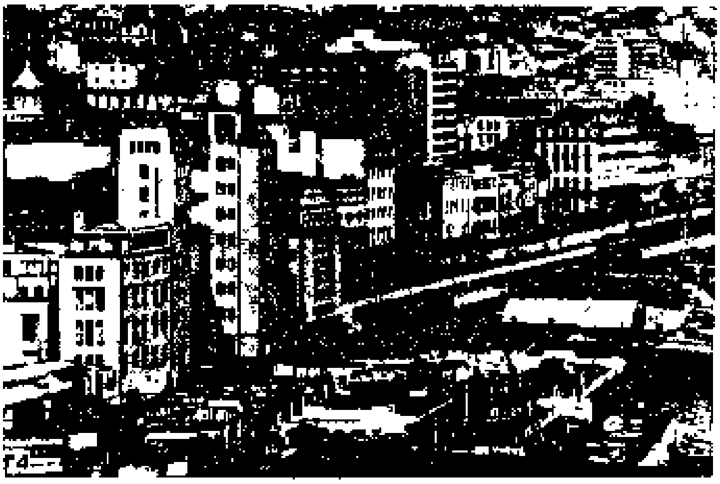

სტ. ჩილე. 1. ჩილეს ანდები. 2. წყნარი ოკეანის სანაპირო ქ. კონსტიტუსიონის მახლობლად. 3. ქ. სანტიაგო. ცენტრალური ნაწილი. 4. ვალპარაისო. ქალაქის ნაწილის ხედი. 5. სან-ფრანცისკოს ეკლესიის ცენტრალური ნავი. 1572 – 1618. ჭერი — 1615 — 18. ოსტატი ბ. დ ე ლ ე მ ე. 6. უსმაგამის ეკლესიის პორტალი. XVIII ს. 7. სანჩეს ლოროსა ი ფონტეცილიას სახლის პორტალი. XVIII ს. 8. ვ. ა რ ი ა ს ი. „გარდამოხსნა". მარმარილო. 1884. სახვითი ხელოვნების მუზეუმი. სანტიაგო. 9. ხ. ვ ე ნ ტ უ რ ე ლ ი. „სიკვდილი მოედანზე". ნახატი ციკლიდან „28 იანვარი", 1946. გრაფიკა. 10. ხ. ხ ი ლ დ ე კ ა ს ტ რ ო. რ. მარტინეს ლუკო ვაჟიშვილთან ერთად. 1816. 11. ხ. ე ს კ ა მ ე ს ი. „მეთევზეები", ლითოგრაფია. 1950-იანი წლები.

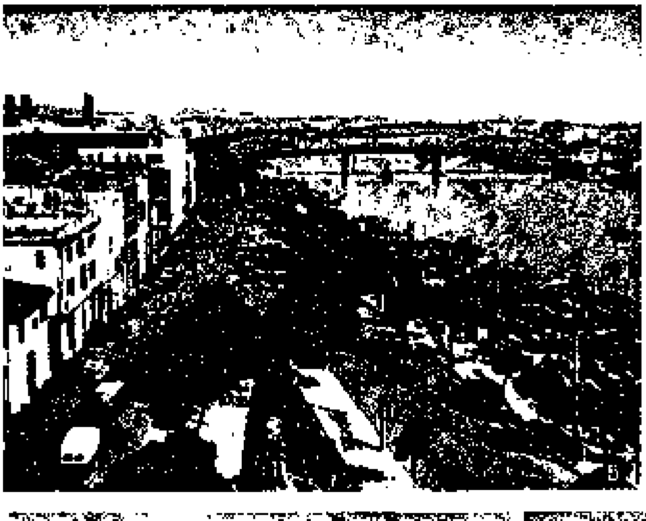

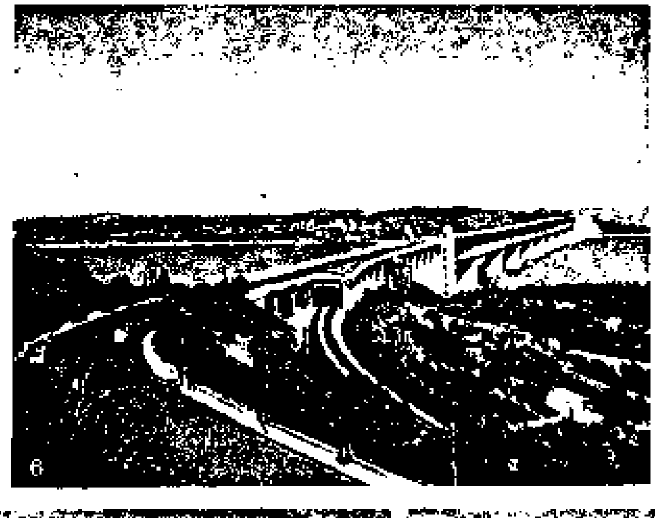

სტ. ჩინეთი (I). 1. ეროზია ლოესურ პლატოზე. 2. აღმოსავლეთი ტიან-შანის თხემური ზონა. 3. ტაკლა-მაკანის უდაბნო. 4. მდ. იანძი შუაწელში. 5. გუანჯოუ (ყოფ. კანტონი). სანაპირო. 6. უხანი. ხიდი მდ. იანძიზე. 7. პეკინი. მთავარი ქუჩა. 8. შანხაი. სანაპირო. 9. გუილინი. ქალაქის ნაწილის ხედი.

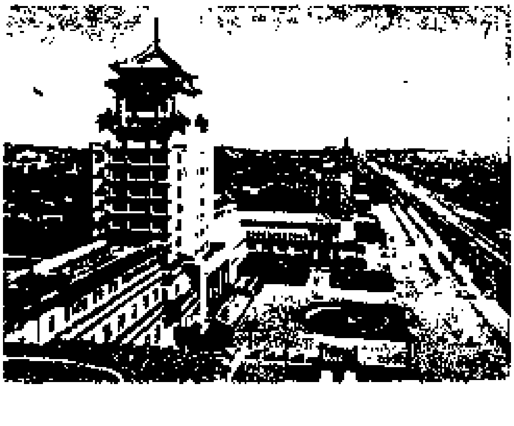

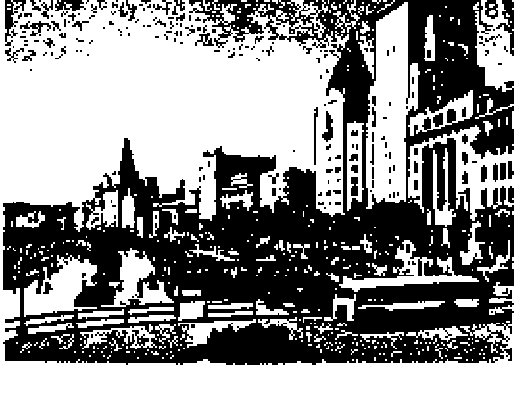

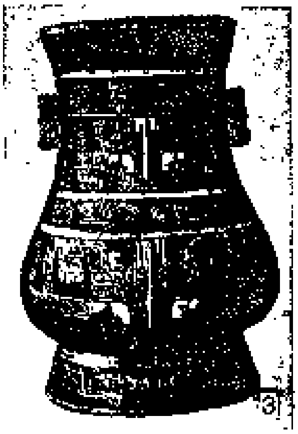

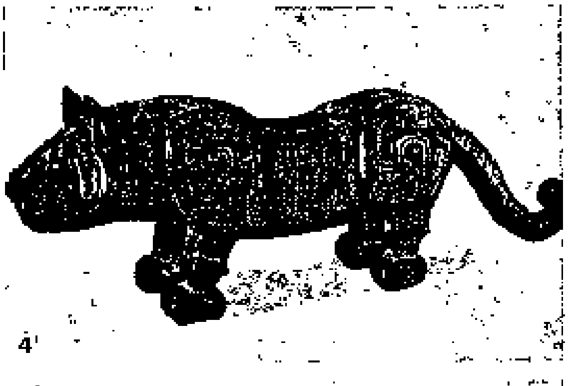

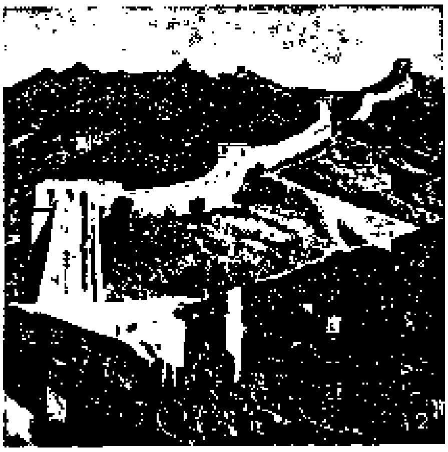

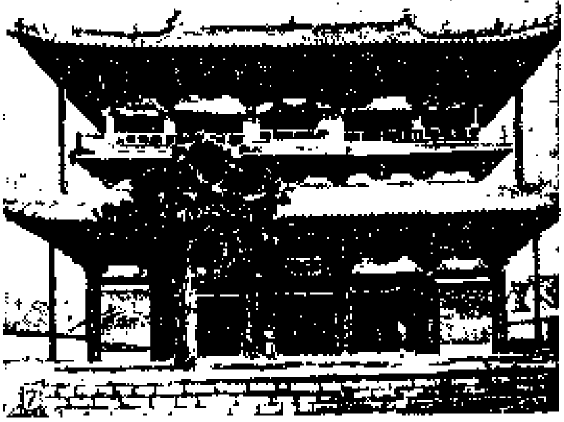

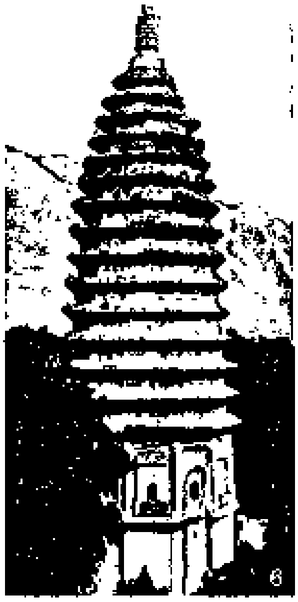

ხტ. ჩინეთი (II). 1. საცხოვრებელი სახლის გამოსახულება ქვაზე. ხანის პერიოდი. 2. ჩინეთის დიდი კედელი. მშენებლობა დაიწყო ძვ. წ. IV–III საუკუნეებში. 3. წმინდა ღვინის ჭურჭელი. ბრინჯაო. შანის პერიოდი. 4. ცხოველის ფორმის ჭურჭელი. ბრინჯაო. ჯოუს პერიოდი. გალერეა ფრირი, ვაშინგტონი. 5. ბუდას ქანდაკება. გამოქვაბული ტაძარი იუნგანი. 6. პაგოდა სუნიუესი სუნშანის მთაზე ხენანის პროვინცია. 520. 7. დულესის მონასტრის ბოდჰისატვა გუანინის ტაძარი. ხებეის პროვინცია. 984. 8. ჯ ო უ ფ ა ნ ი. „ჩაის სმა ცინის მელოდიის თანხლებით", აბრეშუმი. ტუში. წყლის საღებავები. VIII ს. ნელსონის გალერეა, კანზას სიტი, აშშ. 9. პოტალის სასახლე XVI–XVII სს. 10. ჟ ა ო მ ე ნ ფ უ. „ცხენოსანი", აბრეშუმი. ტუში. წყლის საღებავები. 1296. გუგუნის მუზეუმი, პეკინი. 11. ბოდჰისატვა სამანტაბჰადრას ფიგურა. ბრინჯაო. XVI–XVII სს. აღმოსავლეთ ქვეყნების ხალხთა ხელოვნების მუზეუმი. მოსკოვი.

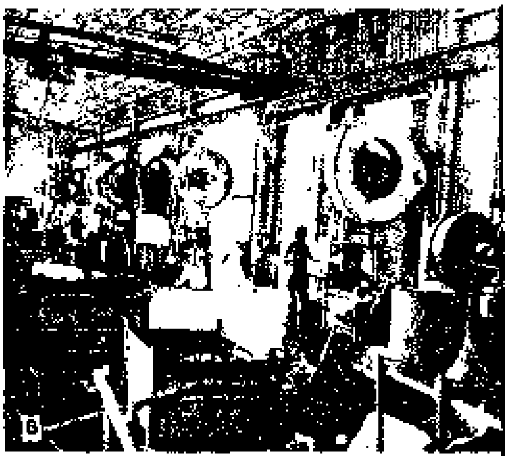

სტ. ჭიათურის რაიონი (Г). 1. დაბა ჭიათურა. საერთო ხედი. 2. საქათხვისის საშუალო სკოლა. 3. გვირის ქედის ხედი. 4. მდ. გუბაზეულის ხეობა სოფ. ხიდისთავთან. 5. სოფ. ბჟინევი. საერთო ხედი. 6. ქუთაისის საავტომობილო ქარხნის ფილიალი დაბა ჭიათურაში. ერთ-ერთი საამქრო. 7. ჯუნაბის ზურები, სოფ. მამულარი. 8. მეცხოველეობის ფერმა. სოფ. ხიდისთავი. 9. ჭიათურის № 1 ჩაის ფაბრიკა. 10. ჭიათურის ღვინის ქარხანა. 11. 1905 წლის რევოლუციის მონაწილეთა თავყრილობის აღმნიშვნელი ობელისკი. სოფ. ხიდისთავი. 12. მდ. სუფსის ხეობა სოფ. იანეულთან.

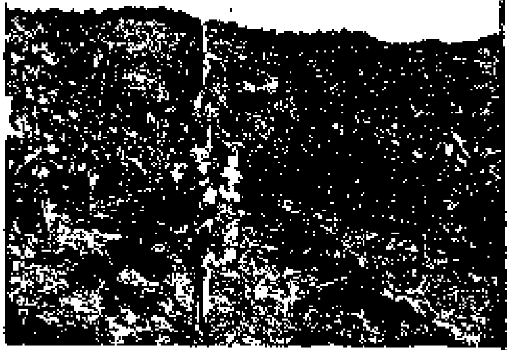

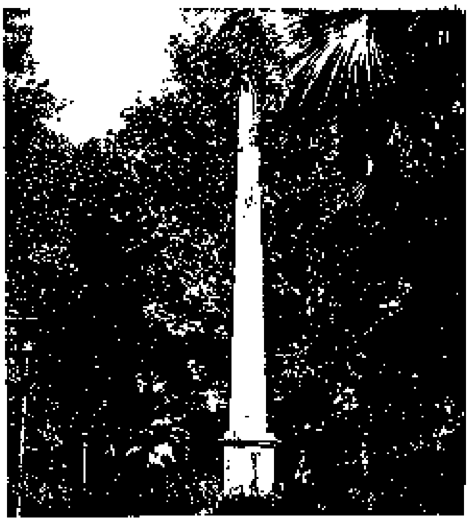

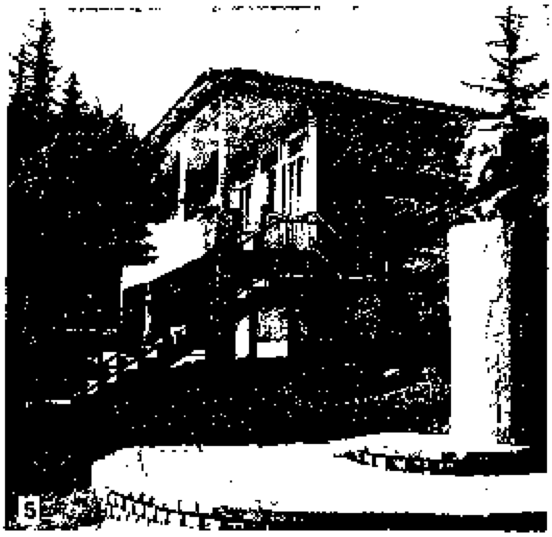

სტ. ჩოხატაურის რაიონი (II). 1. ერქეთის ეკლესია. განვითარებული შუა საუკუნეები. 2. ქვენობნის მეჩაიეობის საბჭოთა მეურნეობის საბავშვო ბაგა-ბაღი. 3. კინოთეატრის შენობა. დაბა ჩოხატაური. 4. ნ. შარის სახ. საშუალო სკოლა. დაბა ჩოხატაური. 5. ბ. ძნელაძის სახლ-მუზეუმი. სოფ. ბურნათი. 6. პანსიონატი „ნაბეღლავი". სოფ. ნაბეღლავი. 7. ობელისკი რევოლუციის რაინდებს. ჩოხატაურის კულტურისა და დასვენების პარკი. 8. ბუკნარის სახელმწიფო საწარმო მეურნეობის ადმინისტრაციული შენობა. 9. ს. თოდრიას სახ. რვაწლიანი სკოლა. სოფ. [illegible]. 10. ბავშვთა თეატრი. დაბა ჩოხატაური. 11. ე. ბენდელიანის სახ. სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკუმი. სოფ. [illegible]. 12. მებრძოლთა დიდების მემორიალი. სოფ. ჩაისუბანი.

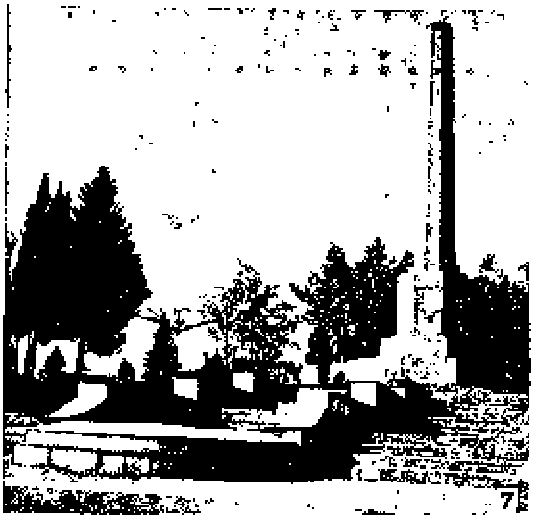

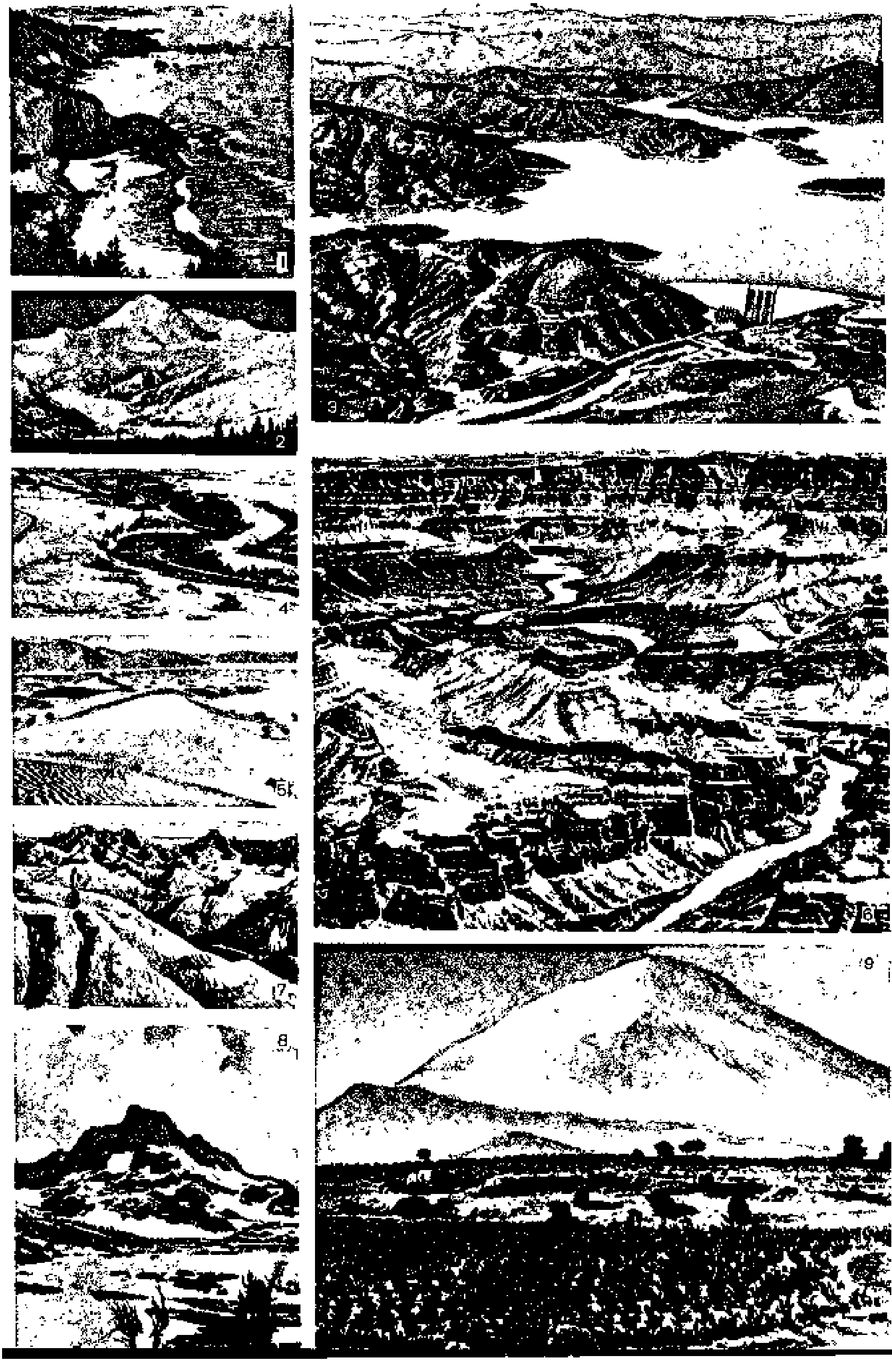

სტ. ჩრდილოეთ ა
რიკა. 1. ოლიმპის ქა
ფიჭვნარი ნაპირი აშშ
დასავლეთ კალიფ
მთა მაკ-კინლი, ალას
3. ვულკანი შასტის
ლისადაბზე (მდ. საკ
მენტო) კასკადის
მთებში (აშშ). 4. ტუ
ფაკეების კანადის ნა
ლი. 5. სიკვდილის
ლი (აშშ). 6. კოლ
რადოს დიდი კანიო
(აშშ). 7. ბედლენ
ჩრდილოეთ დაკოტ
(აშშ). 8. მკინლეთ
დაბა სიერა-ნევადის მ
ბში (აშშ). 9. ვულკა
ისტაქსიუატლი მექ
კის მთიანეთში. 10.
ალები და იუკები
სიკის მთიანეთის
ხრეთ ნაწილში. 11.
კლთა კინგზ-კანიონ
ეროვნულ პარკში (აშ

იანაჩეკი, ი. ფიორსტერი, ვ. ნოვაკი, ი. სუკი, ცნობილი მუს. მოღვაწე ზ. ნეედლი, აგრეთვე ო. ოსტრჩილი, ვ. ტალიხი, ო. ერბენი. 1923—31 პრაღის ეროვნ. თეატრის საოპერო დასმა წარმოადგინა სმეტანას, დვორჟაკის, ფიბიხის, ფიორსტერის, ნოვაკის, იანაჩეკის ოპერები (დირიჟ. ოსტრჩილი). ჩეხეთის ეროვნ. საშემსრულებლო რეპერტუარის პროპაგანდას უწყობდა პრაღის კვარტეტი (1920), ონდრიჩეკის სახ. კვარტეტი (1921), პრაღის სასულე კვინტეტი (1928) და სხვ. სლოვაკიაში მუშაობდა გუნდი „ზორა“ (1919), რადიოს საკრავიერო ანსამბლი (1928), სლოვაკეთის ეროვნ. თეატრის საოპერო დასი (1920), სამუს. სკოლა (1919, 1928-იდან მუს. და დრამ. აკადემია, 1941-იდან კონსერვატორია). 30-იან წლებში განვითარდა რევ. მასიური სიმღერები, დამკვიდრდა ანტიფაშისტური თემატიკა. II მსოფლიო ომის პერიოდში, ჩეხ. ოკუპაციის წლებში შეიქმნა პატრ. ნაწარმოებები. ჩ-ში სახ. დემოკრ. წყობის დამკვიდრებასთან ერთად მუს. ცხოვრება გამოცოცხლდა, შეიქმნა ჩეხ. და სლოვაკ. კომპოზიტორთა სინდიკატები, ახ. საოპერო თეატრი „5 მაისის სახ. დიდი ოპერა“ (1948 შეუერთდა ეროვნ. თეატრს), ხელოვნების აკადემია (1946), გაიხსნა უმაღლესი სამუს. სასწავლებლები ბრატისლავასა და ბრნოში, დაწესებულია საერთაშ. ფესტივალი „პრაღის გაზაფხული“ (1946). კომპოზიტორთა სინდიკატების საფუძველზე შეიქმნა ჩ-ის კომპოზიტორთა კავშირი (1949). 50—70-იან წწ ჩეხეთში, სლოვაკიასა და მორავიაში გაიხსნა საოპერო თეატრები, შეიქმნა სიმფ. და კამერული ორკესტრები, საგუნდო კოლექტივები, სიმებიანი კვარტეტები. ამ პერიოდის ცნობილი მუსიკოსები არიან დირიჟორები ვ. ნოიმანი, ვ. სმეტაჩეკი, ი. კრომბჰოლცი, ლ. სლოვაკი; შემსრულებლები ი. მორავეცი, ი. პალენიჩეკი, ზ. რუჟიჩკოვა, ი. რაინბერგერი, ა. ბლოჩეკი, ი. სუკი და სხვ.

ლიტ.: Бургхаузер Я., Поржадек Я., Карасек Б., О чешской музыке, [пер. с чеш.], М., 1965; Чехословацкая музыка [Сб. ст.], Прага, 1946.

XV. ბალეტი

ჩეხოსლ. ბურჟ. რესპუბლიკის დაარსების შემდეგ (1918) ახალი საბალეტო დასები შეიქმნა ბრატისლავაში, ბრნოში, ოსტრავაში, ოლომოუცში, გაიხსნა კერძო საბალეტო სკოლები. რეპერტუარი შედგებოდა ეროვნ. ნაწარმოებებით (ბ. მარტინუ, ვ. ნოვაკი). ამ პერიოდში სახელი გაითქვეს ჩეხმა მოცეკვავეებმა და ბალეტმაისტერებმა: ი. ჯენიკემ, ი. ფსოტამ. 1945-იდან საბალეტო თეატრები გაიხსნა პლზენში, ოპავაში, კოშიცეში, კლადნოში. 1946 პრაღის, ბრატისლავისა და ბრნოს კონსერვატორიებთან შეიქმნა ქორეოგრაფიული განყ-ბები. 1949 ხელოვნების აკადემიასთან გაიხსნა ქორეოგრაფიის თეორიისა და ისტორიის კათედრა. პრაღის ეროვნ. თეატრის ქორეოგრაფიულ დასს ხელმძღვანელობდა ს. მაჩოვი (1946—51), ბრნოს იანაჩეკის სახ. ოპერისა და ბალეტის დასს — ფსოტა (1947—51). ჩ-ის ბალეტისათვის დამახასიათებელია რეალიზმი, დრამატურგიულად დასაბუთებული სცენარი, საშემსრულებლო გამომსახველობა. მდიდარი ეროვნ. რეპერტუარის გვერდით დიდი ადგილი ეთმობა საბჭ. ბალეტებს. ცნობილი მოცეკვავეები არიან: მ. კურა, ო. სკალოვა, მ. დროტნეროვა, ვ. გარაპეში და სხვ.

XVI. დრამატული თეატრი

ჩ-ის თეატრი ვითარდებოდა ჩეხეთის და სლოვაკეთის თეატრ. ხელოვნების ტრადიციების საფუძველზე. ეროვნ. თეატრებს პრაღაში, ბრნოსა და პლზენში მიემატა ახ. თეატრი ბრნოში (1919), სლოვაკ. ეროვნ. თეატრი ბრატისლავაში (1920) და სხვ. ჩ-ის საზოგადოებრივ და თეატრ. ცხოვრებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა კრიტიკოს-კომუნისტების ი. ფუჩიკის, კ. კონრადის, ბ. ვაცლავეკის, ზ. ნეედლისა და სხვათა შემოქმედებას. პროლეტ. თეატრ. მოღვაწეები ქმნიდნენ ანტიბურჟ. მიმართულების სპექტაკლებს. შეიქმნა ახ. პროფ. და ნახევრადპროფ. რევ. თეატრები: 1925 — განთავისუფლებული თეატრი (რეჟ. ი. ჰონზლი), 1933 — თეატრი „დ 34“ (ხელმძღვანელი ე. ბურიანი). 20-იან წლებში ჩამოყალიბდა სლოვაკ. სამსახიობო სკოლა, რ-საც ხელმძღვანელობდნენ ი. ბოროდაჩი, ა. ბაგარი, ო. ბოროდაჩოვა-ორსაგოვა. სლოვაკ. რეჟისურის განვითარებაში მონაწილეობდნენ ჩეხი რეჟისორები ვ. შულცი და ი. ჯამნიცკი. ჩეხ. რეჟისურის განვითარება დაკავშირებულია ახალგაზრდა თეატრალების ი. ფრეიკას და სხვათა მოღვაწეობასთან. 1939—45 ფაშისტ. ოკუპაციის პერიოდში თეატრ. დასები შეიზღუდა, რეპერტუარი მკაცრ ცენზურას გადიოდა. ჩ-ის ფაშისტური ოკუპანტებისაგან განთავისუფლების შემდეგ თეატრები აქტიურად მონაწილეობდნენ სოციალ. კულტურის მშენებლობაში. მიიღეს „კანონი თეატრზე“ (1948), დაარსდა ახ. კოლექტივები (რეალისტური თეატრი, შემდგომ ზ. ნეედლის სახელობისა, პრაღა), მშრომელთა თეატრი, სასწავლო თეატრი „დისკი“ და სხვ., რ-ებიც მიზნად ისახავდნენ მშრომელების იდეურ-პოლიტ. აღზრდას. 1967 შეიქმნა თეატრის შემოქმედებით მუშაკების კავშირი (1972-იდან თეატრის, კინოსა და ტელევიზიის შემოქმედებით მუშაკთა კავშირი). ჩ-ის რეალისტური ხელოვნ. წარმატებაში დიდი როლი ითამაშეს სსრ თეატრის მსახიობებმა: ი. მეტროვიცკაიამ, ი. შტოროვმა, ვ. მატულოვამ, ბ. ბოლინგმა და სხვ., რ-ებმაც განსახიერეს რუს. სამსახიობო სკოლის ტრადიციები. ძველ კოლექტივებთან ერთად წარმატებით მუშაობენ 50-იან და 70-იან წლებში შექმნილი მცირე ფორმის თეატრები. ჩ-ის ერთ-ერთი წამყვანი კოლექტივია სლოვაკ. ეროვნ. თეატრი. სლოვაკეთში მუშაობს აგრეთვე თეატრ. კოლექტივები: ახალი სცენა და პოეტური სცენა (ბრატისლავა), ტაიოვსკის სახ. თეატრი (ბანსკა-ბისტრიცა და ზვოლენი) და სხვ. გამოჩენილი რეჟისორები არიან: ი. ბუდსკი, პ. გასპარი, პ. მაკულიაკი, ტ. რაკოვსკი. სლოვაკ. ეროვნ. თეატრის წამყვანი მსახიობები არიან: ი. ბოროდაჩოვა-ორსაგოვა, მ. პრუხოვსკაია, მ. კრალოვიჩოვა, ბ. ტურზონოვა, ე. გაშპაროვა, მ. ჰუბა და სხვ. თეატრ. კადრებს ამზადებს პრაღის ხელოვნ. აკადემია, ბრატისლავის უმაღლესი თეატრ. სკოლა.

ლიტ.: Солнцева Л. П., Чешский и словацкий театр, წგნ.: История западноевропейского театра, т. 6, М., 1976.

XVII. კინო

1896 პრაღაში გაიმართა პირველი კინოსეანსი. 1898 იღებდნენ დოკუმენტურ ფილმებს. დამოუკიდებელი ბურჟ. ჩეხოსლ. რესპუბლიკის შექმნის (1918) შემდეგ დაარსდა პირველი მუდმივი კინოსტუდია. მის რეპერტუარში იყო სალონური მელოდრამები, სათავგადასავლო და დეტექტ. ფილმები, კომედიები, რ-ებიც განიცდიდნენ ამერ. კინოს გავლენას. 1930 შეიქმნა პირველი ხმოვანი ფილმი „ტონკა სიმებს ტარიანი“ (გერმ. რეჟ. ფ. ფეხერი). მწერლების ვ. ნეზვალის, კ. ჩაპეკის, ი. ოლბრახტისა და სხვ. თანამშრომლობამ განამტკიცა კინოხელოვნების პროგრ. მიმართულება. 1936 შეიქმნა პირველი ჩეხოსლოვაკური ფილმი „იანოშიკი“ (რეჟ. მ. ფრიჩი) და ლირიკ. ფილმი „მდინარე“ (რეჟ. ი. როვენსკი). 1933 პრაღასთან (ბარანდოვში) აშენდა სტუდია „ბარანდოვ-ფილმი“ — ერთ-ერთი უდიდესი მსხვილი ევროპაში. ფაშისტ. ოკუპაციის დროს მნიშვნელოვნად გაიზარდა გერმ. სურათების გაქირავება. მიუხედავად ამისა ეროვნ. კინემატოგრაფისტებმა შეძლეს შეექმნათ რამდენიმე პატრიოტ. მნიშვნელობის სურათი. სახ.-დემოკრ. წყობის დამკვიდრების (1948) შემდეგ მიიღო ჩ-ის კინოწარმოებამ ნაციონალიზაცია. 50—60 წწ ფილმებიდან აღსანიშნავია: „ზამქვევა ჩრდილიდან“ (1958, რეჟ. ი. სვიტაკი), „ოცნების დღეები“ (1961, რეჟ. ა. კახნი), „მწვანე ჰორიზონტები“ (1962, რეჟ. ი. ნოვაკი) და სხვ. კომედიურ ჟანრში წარმატებით მუშაობდნენ რეჟისორები: ო. ლიპსკი, ბ. ზემანი, ვ. ვორლიჩეკი და სხვ. 70-იან წწ შექმნილი ფილმები ავითარებენ სოციალ. ხელოვნების საუკეთესო ტრადიციებს. „ვასალები“ (1971, რეჟ. ვ. ჩეხი), „ცხელი ზაფხულის ქრონიკა“ (1973, რეჟ. ი. სეკვენსი), „პრაღის განთავისუფლება“ (1976, რეჟ. ო. ვავრა) და სხვ. 80-იანი წწ ფილმები ძირითადად ყოფით თემატიკას ეძღვნება.

ჩ-ში მუშაობს: მხატვრული ფილმების სტუდიები „ბარანდოვ ფილმი“ და „ბრატისლავა-კოლიბა“, საბავშვო ფილმების სტუდია გოტვალდოვში, მულტიპლიკაციური ფილმების სტუდია პრაღაში, კინოქრონიკის სტუდია და ჩეხოსლ. სახალხ. არმიის სტუდია. 1983 ჩ-ში შეიქმნა 41 სრულმეტრაჟიანი მხატვრ. ფილმი. შემოქმედებით კადრებს ამზადებს პრაღის ხელოვნ. აკადემიის კინოსა და ტელევიზიის ფაკულტეტები (დაარსდა 1946). კარლოვი ვარში 1946-იდან ტარდება საერთაშ. კინოფესტივალები.

ლიტ.: Комаров С., Чехословацкое кино, М., 1961.

რუკა, იხ. ჩანართი, გვ 80—81 ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი I—II, გვ 112—113.

ჩეხოსლოვაკიის პრესის სააგენტო (Československá Tisková kancelář), ჩტკ, საინფორმაციო სააგენტო; სახელმწ. სამსახური. მდებარეობს პრაღაში. დაარსდა 1918. სააგენტო საშინაო და საერთაშ. ინფორმაციას აწვდის ჩსრ გაზეთებს, რადიო-ტელევიზიასა და სახელმწ. დაწესებულებებს.

ჩეხოსლოვაკიის ეროვნული თეატრი (Národní divadlo), ჩეხოსლოვაკიის წამყვანი თეატრი, გაიხსნა პრაღაში 1883; ეროვნ. კულტ. ერთ-ერთი ცენტრი. თეატრის შენობა აშენდა ხალხში შეგროვილი სახსრებით. თეატრი შედგება 3 — საოპერო, საბალეტო და დრამატული დასისაგან. სპექტაკლები მიმდინარეობს 3 სასცენო მოედანზე სხვადასხვა შენობებში, რ-ებსაც თავ-თავისი სახელი ჰქვიათ. ეროვნულ თეატრში იდგმება საოპერო, საბალეტო და დრამ. სპექტაკლები, ბ. სმეტანას სახ. თეატრში — მხოლოდ საოპერო და საბალეტო სპექტაკლები, ი. ტილის სახ. თეატრში ძირითადად დრამ. სპექტაკლები. თეატრში მუშაობდნენ: დირიჟორები კ. კოვაროვიცი, ო. ოსტრჩილი, ვ. ტალიხი, ო. ერბენი, ჰ. ზალოპალა, ი. კრომბჰოლცი და სხვ., ბალეტმაისტერები რ. რემისლავსკი, ი. ჯენიკი, ს. მაჩოვი, ი. ფსოტა, ლ. ოგოუნი და სხვ.; რეჟისორები — ი. კვაპილი, ი. ჰონზლი, ი. ფრეიკა, ზ. შტეპანეკი, ი. მარშალეკი, ო. კრეიჩა და სხვ.; მსახიობები — ი. სვობოდა და სხვ.; 1955 ჩ. ე. თ-ის საოპერო დასი, 1967 კი დრამ. დასი საგასტროლოდ იყო სსრკ-ში.

ჩეხოსლოვაკიის კომუნისტური პარტია (ჩკპ; Komunistická strana Československa), დაარსდა 1921 მაისში. ჩეხოსლ. ს.-დ. პარტიის მემარცხენე მარქსისტული ფრთის ბაზაზე და აგრეთვე გერმ., სლოვაკ., უნგრ., ინტერნაციონალისტების, უკრ. კომუნისტ. ჯგუფებისა და ორგანიზაციების. გადაწყვეტილება ჩკპ-ის შექმნის შესახებ მიიღეს ჩეხოსლ. ს.-დ. (მემარცხ.) პარტიის ყრილობაზე, რ-იც ისტორიაში შევიდა როგორც ჩკპ დამფუძნებელი ყრილობა (1921 წ. 14—16 მაისი, პრაღა). ყრილობამ მიიღო აგრეთვე გადაწყვეტილება პარტიის კომინტერნში შესვლის შესახებ. 1924 ჩკპ II ყრილობამ მიიღო პარტიის ახ. წესდება. პარტიაში ოპორტუნისტებისა და

ჩეხური მინა

ო ჭიქა ნაირფერული თასი, რომელზეც გამოსახულია ჩეხოსლოვაკიის რესპუბლიკის პრეზიდენტი. ჩუქურთმები 1920 წლის დეკორატიული ტექნიკით

ბროლის თასი ჭიქა VI-ის პორტრეტით და ემბლემებით, გრავირება 1720—25 წწ. ბოჰემიის მუზეუმი, პრაღა

ბროლის სურა ლუდისთვის, XVI საუკუნე, გრავირება 1798. მინისა და ხელოვნების მუზეუმი [illegible]

ლიკვიდატორების წინააღმდეგ ბრძოლისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩკპ V ყრილობას (1929). პარტიის სათავეში ჩაუდგნენ მარქსისტ-ლენინელები კ. გოტვალდის ხელმძღვანელობით. 1930 დაწყებულ, ეკონ. კრიზისის პირობებში, ჩკპ ხელმძღვანელობდა მუშათა მძლავრ რიგ დიდ გამოსვლებს. 1936 ჩატარდა ჩკპ VII ყრილობა, რ-მაც პარტიას თავის მთავარ მიზნად ფაშიზმთან ბრძოლა გამოაცხადა და ერთიანი სახალხო ფრონტის შექმნის პროგრამა წამოაყენა. ჩკპ ქვეყნის ერთადერთი პოლიტ. პარტია იყო, რ-იც გადაჭრით იბრძოდა ჩეხოსლ. ბურჟ. ხელმძღვანელების ეროვნ. ღალატის პოლიტიკის წინააღმდეგ (იხ. მიუნხენის შეთანხმება, 1938). 1938 ოქტ. მთავრობამ აკრძალა ჩკპ მოღვაწეობა. 1939 დეკ. ჩკპ არალეგალურ მდგომარეობაში გადავიდა. გერმ. ფაშისტების მიერ ჩეხოსლ. ოკუპაციის და ქვეყნის გაყოფის შემდეგ, 1939 მარტში, ე. წ. სლოვაკურ სახელმწიფოში ანტიფაშისტური ბრძოლის უფრო ოპერატიული ხელმძღვანელობისათვის ჩკპ-ს გამოეყო სლოვაკიის კომუნისტური პარტია (სკპ). ჩკპ ცკ ისა და სკპ ცკ-ის მუშაობას წარმართავდა პარტიული ცენტრი, რ-იც მოსკოვში იმყოფებოდა. ჩკპ იყო ანტიფაშისტური წინააღმდეგობის მოძრაობის წამყვანი ძალა (განმათ. ბრძოლაში პარტიამ 25 ათ. კომუნისტი დაკარგა, მ. შ. პარტიის გამოჩენილი მოღვაწეები: ი. შვერმა, ი. ფუჩიკი და სხვ.). კომუნისტები ხელმძღვანელობდნენ სლოვაკიის ეროვნულ აჯანყებას 1944. ჩკპ-მ შეიმუშავა კოშიცის პროგრამა, ფაშისტური ოკუპანტებისაგან ჩეხოსლ. გათავისუფლების შემდეგ ჩკპ ნაციონ. ფრონტის სათავეში მუშათა კლასის ბრძოლის სარეველა [illegible] ჩკპ VIII ყრილობამ (1946) პარტიის მოღვაწეობა წარმართა ხალხის დემოკრ. რევოლუციის სოციალ. რევოლუციად გადაზრდისაკენ. 1946 მაისში დამფუძნებელი კრების არჩევნებში ჩკპ დიდი წარმატება მოიპოვა. ჩკპ ხელმძღვანელობით კ. გოტვალდის მთავრობა [illegible] 1948 თებ. კონტრრევ. გადატრიალების მცდელობა ჩაიშალა, დამყარდა პროლეტ. დიქტატურა. 1948 წ. 9 მაისს მიიღეს ახ. კონსტიტუცია. 1948 ივნ. ჩატარდა ჩკპ და ს.-დ. პარტიის წარმომადგენელთა ერთიანობის კონფერენცია, რ-მაც გააერთიანა ამ პარტიების გაერთიანება მარქსიზმ-ლენინიზმის პრინციპების საფუძველზე. 1948 ნოემბ. სკპ ორგანიზაციულად გაერთიანდა ჩკპ-თან (სკპ გახდა ჩკპ ტერიტ. ორგანიზაცია). პარტიის IX ყრილობამ (1949) დასახა პარტიის გენ. ხაზი — სოციალიზმის მშენებლობა. X ყრილობამ (1954) დაადასტურა პარტიის გენერალური ხაზი, დაამტკიცა ჩკპ ახ. წესდება. XIII ყრილობამ (1966) განსაზღვრა არსებული სიძნელეების დაძლევის, მიმწიფებული პრობლემების გადაწყვეტის გზები, მაგრამ პარტიის ხელმძღვანელობამ ვერ შეძლო სათანადოდ გაეტარებინა მუშათა კლასის გადაწყვეტილებათა განხორციელება. 1968 იანვ. პლენუმზე ა. ნოვოტნი გაათავისუფლეს ჩკპ ცკ-ის პირველი მდივნის პოსტიდან, მაგრამ იანვრ. პლენუმზე არჩეულმა ჩკპ ცკ-ის ხელმძღვანელობამ (ცკ-ის პირველი მდივანი ა. დუბჩეკი), რ-მაც უმრავლესობა შეადგინა, ოპორტუნისტები იყვნენ, ვერ შეძლო წინააღმდეგობის გადაწყვეტა და გზა გაუხსნა მემარჯვ. რევიზიონისტულ და ანტისოციალ. ძალებს, რ-ებიც დემაგოგიური ლოზუნგებით შენიღბულნი გეგმავდნენ პარტიის მარქსისტ.-ლენინური ხაზის, დემოკრ. ცენტრალიზმის და სხვ. [illegible]

კონტრრევ. ძალების სიტუაცია შეიქმნა. ასეთ ვითარებაში აითვისეს კომუნისტებმა და უპარტიო მოქალაქეებმა, მ. შ. ჩკპ ცკ-ის და სკპ ცკ-ის წევრებმა, მთავრობის წევრებმა და ეროვნ. კრების დეპუტატებმა დახმარებისათვის მიმართეს მოძმე პარტიებს. ძირეული გარდატეხა პარტიასა და ქვეყანაში შექმნილ ვითარებაში მოხდა ჩკპ ცკ-ის აპრ. (1969) პლენუმის შემდეგ, რ-მაც აირჩია ჩკპ ახ. ხელმძღვანელობა (გენ. მდ. გ. ჰუსაკი). ჩკპ ცკ-მა გააძლიერა ბრძოლა მემარჯვენეთა წინააღმდეგ და პარტიის მარქსიზმ-ლენინიზმის პრინციპებზე შემჭიდროებისათვის; პარტიიდან გარიცხეს მემარჯვ. ოპორტ. ძალების მთავარი წარმომადგენლები — ა. დუბჩეკი, ფ. კრიგელი და სხვ. ჩკპ XIV ყრილობამ (1971) დაადასტურა მარქსისტულ-ლენინური ძალების გამარჯვება. ჩკპ-ს როგორც ლენინური ტიპის პარტიის, აღდგენისა და მისი საზოგადოებაში ხელმძღვანელი როლის განმტკიცებისათვის ბრძოლაში ყრილობამ მოიწონა ჩეხოსლ. ფედერაციული წყობილება, დაამტკიცა სახ. მეურნ. განვითარების 1971—75 გეგმის დირექტივები. 1986 შედგა ჩკპ XVII ყრილობა. პარტია აგებულია დემოკრ. ცენტრალიზმის პრინციპზე, აერთიანებს 1680 ათ. (1985) წევრს და წევრობის კანდიდატს. მისი ბეჭდვითი ორგანოა „რუდე პრავო" („Rude Pravo"). ჯიბ. მდივანი გ. ჰუსაკი

ჩეხოსლოვაკიის მეცნიერებათა აკადემია (Československá Akademie věd, ČSAV), ჩეხ. და ჩეხოსლ. სხ. მეცნიერების ცენტრი. სამთავრობო საკონსულტაციო ორგანო, დაარსდა 1952 პრაღაში. მისი ნაწილია სლოვაკიის მეცნიერებათა აკადემია. 1980 ჩ. მ. ა-ის შემადგენლობაში იყო 232 წევრი, 19 სამეცნ. (დარგობრივი) კოლეგია, 139 სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი (მ. შ. 60 ინ-ტი სლოვაკიის მეცნ. აკადემიისა), ფიზ.-მათ. და ტექნ.-გეოლ. მეცნ. დარგში მუშაობდა 23, ტექ. მეცნ. დარგში — 15, ქიმ. დარგში — 11, ბიოლ., მედ. და სას.-სამ. დარგებში — 39, საზ. მეცნ. დარგებში — 34 სამეცნ. დაწესებულება. ჩ. მ. ა-ის სისტემაში სულ მუშაობდა 13 ათ.-ზე მეტი პირი, მ. შ. 8,6 ათ. უმაღლესი განათლებით

ჩეხოსლოვაკიის სახელმწიფო ბანკი, ჩეხოსლოვაკიის ერთიანი საემისიო, საანგარიშსწორებო, საკრედიტო და სავალუტო ცენტრი. შეიქმნა 1950. ახორციელებს ქვეყანაში ფულის მიმოქცევის ემისიას და არეგულირებს ფულად მიმოქცევას; თავის უფლების საწარმოთა, საზოგადოებათა და სხვა დრომის თავისუფალ სახსრებს; აძლევს კრედიტს სახელმწ. საწარმოებს წარმოების განვითარებისა და კაპიტალდაბანდებისათვის, აფინანსებს კაპიტ. მშენებლობას და სხვ. ბანკი აქვს ოქროს, უცხოური ვალუტის, ძვირფასი ლითონების მთელი მარაგის, აგრეთვე, საერთაშ. ანგარიშსწორებათა განხორციელების უფლება

ჩეხოსლოვაკიის კორპუსის აჯანყება 1918, ანტანტის წარმომადგენლების მიერ პროვოცირებული ჩეხ-სლოვაკიის ჯარების აჯანყება ჩეხოსლოვაკიის ნაწილები შეიქმნა I მსოფლიო ომში (1914—18) დატყვევებული და რუს. მხარეზე ნებაყოფლობით გადმოსული ავსტრია-უნგრ. არმიის ჯარისკაცებისა და რუსეთში მცხოვრები ჩეხების და სლოვაკებისაგან. 1917 ჩამოყალიბდა კორპუსი, რ-იც მისმა სარდლობამ საფრ. არმიის ნაწილად გამოაცხადა და მიითხოვა მისი გადაყვანა დას. ფრონტზე. 1918 წ 26 მარტს საბჭ. მთავრობამ დაიწყო ჩეხ-სლოვაკიის კორპუსის ევაკუაცია ვლადივოსტოკიდან ანტანტის აგენტებმა დაარწმუნეს ჯარისკაცები, თითქოს საბჭ. მთავრობას სურდა მათი დაპატიმრება. ტყვეთა ბანაკებში 25 მაისს დაიწყო აჯანყება. ამბოხებულები დაუკავშირდნენ ადგილობრივ კონტრრევოლუციონერებს, მოსპეს საბჭ. ხელისუფლება მხარეზე, მ. შ. იყვნენ კ. გოტვალდი, ა. ზაპოტოცკი, მრეწველი ი. პაშეკი და სხვ. 7 აგვ. ჩეხოსლოვაკებმა ყაზანში ხელთ იგდეს რუსეთის ოქროს მარაგი, 1918 სექტ.-ში დაიწყო ამბოხებული ჩეხ-სლოვაკიის განდევნა, რაც 1920 დასრულდა.

ჩეხური ენა, ჩეხოსლოვაკიის ორ ერთ-ერთი სახელმწიფო ენა (სლოვაკურთან ერთად). განეკუთვნება სლავური ენების დასავლურ ჯგუფს. ჩ. ე-ზე ლაპარაკობს დაახლ. 10 მლნ. კაცი. აქვს 4 დიალექტი: 1. საკუთრივ ჩეხური, 2. ცენტრ. მორავიული, 3. ლახური, 4. მორავიულ-სლოვაკური.

ჩ. ე-ში 10 ხმოვანია, ისინი შეიძლება იყოს გრძელი და მოკლე; ხმოვნების ამ სხვაობას სემანტიკური მნიშვნელობა აქვს; i და u ხმოვნები გარკვეულ პოზიციებში ნახევრად ხმოვნებია. r და l თანხმოვნები ზოგჯერ წარმოქმნიან მარცვალს vlk (მგელი), krv (სისხლი). მჟღერი და ყრუ თანხმოვნები განიცდიან ასიმილაციას, სიტყვის ბოლოში ყრუვდებიან. მახვილი ექსპირატორულია, ფიქსირებული (r, l თანხმოვნები შეიძლება იყოს მახვილიანი). არსებით სახელებს აქვს სქესის, რიცხვისა და ბრუნვის კატეგორიები. ბრუნვა შვიდია. გამოიყოფა ბრუნების 4 ტიპი. შედარებითი სახელები შეიძლება იყოს თვისებითი, მიმართებითი და კუთვნილებითი. ზმნას აქვს ასპექტის, გვარის, კილოს, დროის, პირისა და რიცხვის კატეგორიები; აქვს აგრეთვე სახელთა კატეგორიები — მიმღეობა, აბსოლუტივი, სუპინი, ინფინიტივი.

პირველი წერილობითი ძეგლები განეკუთვნება XIII ს. დამწერლობა ეფუძნება ლათ. ანბანს. სპეციფ. ჩეხური ბგერების აღსანიშნავად იხმარება დიაკრიტიკული ნიშნები

ლიტ.: Широкова А. Г., Чешский язык, М., 1961. თ. ლომთიძე.

ჩეხური მინა, მხატვრული რეწვა, რ-იც განვითარდა ჩეხიაში XIV—XV სს-ში. საჩეხური გაითქვა XVII ს. II ნახევრიდან, როცა აქ დაიწყეს სქელკედლიანი გამჭვირვალე ჭურჭლის დამზადება მინაში დიდი რაოდენობით კალციუმის შეტანით. რაც დიდ დაწახნაგების საშუალებას იძლეოდა („ბოჰემიის ბროლი") XVIII ს-იდან XX ს. დასაწყისამდე ჩ. მ-ის განვითარება ეტრ. ხელოვნ. ძირითად სტილისტურ ევოლუციას ემორჩილება. თანამედროვე ჩ. მ-ისათვის ტრადიციულობასთან ერთად დამახასიათებელია ფორმის პლასტიკური მიღწევანი და გამომსახველობა, ფერისა და შუქის ეფექტების ძიება.

ჩეჰო, ქალაქი და ნავსადგური სამხრ. კორეაში, კ. ჩეჯუდოზე, კორეის სრუტეში. ჩეჯუდოს (ავტონომიური პროვინცია) ადმ. ცენტრი. აეროპორტი. 167 ათ. მცხ. (1980). კუნძ. (მ. შ. თევზის გადამამუშ.) მრეწვ., შინამრეწველური ნაკეთობათა წარმოება. თევზჭერა და ზღვის პროდუქტების მოპოვება.

ჩეჰანაუ, სოფელი შინტრის რ-ნში (მოლაბის სოფლებში), ულუპის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. მელხრის (ენგურის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. მხარეს, ზ. დ. 1680 მ, მესტიიდან 8 კმ. მესტიის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ჩოლეთში (1 კმ). მ-კა.

სოფელში შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — IX—X სს. მაცხოვრის ეკლესია, ნაგებია თლილი ქვით. სამხრეთს კარიბჭე აქვს. ჩრდ. ფასადის კედელთან ახლა სამრეკლოა, ეკლესიის აქვს სამი შესასვლელი. სამხრ. შესასვლელის მორთულობა ამოჭრილი. შიგნით შემორჩენილია მოხატულობა. ეკლესიის გვერდით დგას ასევე ქვით ნაგები X—XI სს. მთავარანგელოზის ეკლესია; შიგ ნით შემორჩენილია მოხატულობის კვალი.

ჩვამაჩაზარი (Phalacrocoracidae),

გრძა გრძელკუდიერა, ტანად დიდი ფრინველებია (სხეულის სიგრძე 55—92 სმ, მასა — 600 გ — 4 კგ). აქვთ გრძელი, კაუჭიანი ნისკარტი. კარგად ფრენენ, ყურყუმელაობენ და წყალქვეშ ცურავენ. შეფერილობით არიან შავად, ლითონისებრი ბზინვარებით დაფარვით. ბინადრობენ კოლონიურად კლდეებსა ან ხეებზე. იკვებებიან თევზით. ოჯახში 2 გვარია: ნ ა ნ ო პ ტ ე რ უ მ ი (Nanopterum), რ-იც წარმოდგენილია 1 სახეობით, და ნ ა მ დ ვ ი ლ ი ჩ ვ ა მ ე ბ ი (Phalacrocorax), რ-ებიც სპორადულად არიან გავრცელებული თითქმის მთელ მსოფლიოში. უკანასკნელთაგან სსრკ-ში გვხვდება 6 სახეობა, ხოლო საქართველოში მიმოფრენისას და, იშვიათად, ზამთრობისას — 3 სახეობა: დიდი ჩვამა, ქოჩორა ჩვამა და პატარა ჩვამა.

რ. ჟორდანია.

ჩვევა, გარემოში შედეგად გამომუშავებული მეტ-ნაკლებად ავტომატიზებული მოქმედება, რ-ის შემადგენელი მოძრაობები ცნობიერების მონაწილეობის გარეშე სრულდება (მაგ., აზრის წერილობითი გადმოცემის შეგნებულ პროცესში ხელით ასოების ავტომატურად გამოყვანა). როგორც შეძენილი ქცევა, ჩ. ანტიპოდია თანდაყოლილი ქცევებისა, როგორიცაა ინსტინქტები და უპირობო რეფლექსები. განასხვავებენ მ ო ტ ო რ უ ლ ჩ-ებს (პიანისტის, პროფესიული, სპორტული და სხვ.) და გ ო ნ ე ბ რ ი ვ ს (კითხვის, გამოცდილ მეტყველების პროცესში სიტყვების სათანადო ფორმის ხმარება და სხვ.). ადამიანის ჩ-ის გამომუშავებაში მნიშვნელოვანი ფაქტორია ვარჯიშის შეგნებული, მიზანდასახული, ნებისმიერი ხასიათი და ცოდნა ვარჯიშის შედეგების შესახებ. მაგრამ მაინც ჩ. არ შეიძლება ჩაითვალოს მ თ ლ ი ა ნ შეგნებულად, ცნობიერად შეძენილ მოქმედებად, რადგანაც ვარჯიშის შედეგად ცნობიერებაც იძენს ჩ-ებს. ზოგი ჩ. ხელს უწყობს მეორის დაუფლებას (ჩ-თა „ტრანსპოზიცია"), ზოგი კი მოხსენიებულის მეორე ჩ-ის დაუფლებაში, რაც აფერხებს მის შემუშავებას („ჩ-თა ინტერფერენცია"). ამის დასაძლევად საჭიროა თითოეული ჩ-ის ცალ-ცალკე ავტომატიზაცია ბოლომდე. შესაძლებელია ჩ-თა დარღვევა, რასაც იწვევს არასაკმაოდ ავტომატიზებული ჩ-ის ცუდი ხმობა, შეწყვეტა ან ჩ-ის შესრულებისას ფსიქ. ტრავმის მიღება.

რ. ნათაძე.

ჩვენება, ეჭვმიტანილის, ბრალდებულის, დაზარალებულის ან მოწმის მიერ საქმისათვის მნიშვნელობის მქონე მონაცემების შეტყობინება მომკვლევი პირისათვის, გამომძიებლისათვის, პროკურორის ან სასამართლოსათვის. ამ პირთა ჩვენებები განიხილება, როგორც მტკიცებულებათა დამოუკიდებელი წყაროები. ჩ. დაკითხვის ოქმში აისახება. ეჭვმიტანილისა და ბრალდებულისათვის ჩ-ის მიცემა უფლებაა და არა მოვალეობა. მოწმისა და დაზარალებულისათვის ჩ-ის მიცემა კი მოვალეობაა. მათ ჩ-ის მიცემამდე აფრთხილებენ სისხლის სამართ. პასუხისმგებლობის შესახებ, თუ ჩ-ის მიცემაზე უარს იტყვიან ან თავს აარიდებენ, ანდა წინასწარი შეცნობით ცრუ ჩ-ს მისცემენ (საქ. სსრ სისხლის სამართ. საპროცესო კოდ., მ. 156). მუქარით ან სხვა უკანონო მოქმედებით ჩ-ის მიცემის იძულება სისხლის სამართ. დანაშაულია.

ა. ფილიამშვილი.

ჩვენების ფსიქოლოგია, სასამართლო ფსიქოლოგიის ნაწილი, რ-იც შეისწავლის საგამოძიებლო საქმისათვის მნიშვნელოვანი ფაქტების აღქმის, დამახსოვრებისა და მოგონების ფსიქოლ. კანონზომიერებებს. ჩ. ფ. განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს ბავშვის, მოზარდების, ქალების, ემოციურ მდგომარეობათა, შთაგონებადობის, მეტყველების ფსიქოლ. თავისებურებათა გავლენას ჩვენების ფორმირებაზე. დასკვნის გამოტანისას დიდი ჩ. ფ. ეყრდნობა ჩვენების სუბიექტის (ბრალდებულის, ეჭვმიტანილის, დაზარალებულის, მოწმის) პროცესუალურ მდგომარეობას. ჩ. ფ. მჭიდროდ არის დაკავშირებული დაკითხვის ფსიქოლოგიასა და სასამართლო ფსიქიატრ. ექსპერტიზასთან. რამდენადაც ჩვენებას მტკიცებულების ძალა ენიჭება, საგანგებო მნიშვნელობას იძენს მისი სანდოობა: შეიძლება თუ არა მოცემულმა ინდივიდმა (მოწმემ) საქმისათვის მნიშვნელოვანი ფაქტების დაუმახინჯებლად აღქმა და დამახსოვრება, შემდეგ მოგონება და მათი ზუსტი გადმოცემა სიტყვიერად. ჩვენების სანდოობაზე გარკვეულ გავლენას ახდენს პიროვნების ინდივიდ. თავისებურებები (ასაკი, ხასიათი, სქესი).

ტ. იოსებიძე.

„ჩვენი ბრძოლა", ქართული ყოველდღიური გაზეთი, რსდმპ დასავლეთ ამიერკავკ. ორგანიზაციების ორგანო. გამოდიოდა 1918 წ. 8 მარტიდან 16 მარტამდე ქუთაისში გაზ. „ბრძოლის" (1917—18) ნაცვლად. სულ გამოვიდა 8 ნომერი. „ჩ. ბ."-ში გადმობეჭდილი იყო მიმართვა ამიერკავკ. კონტრრევ. ბურჟ.-მემამულური სეიმის წინააღმდეგ. გაზეთში გამოქვეყნდა თბილისში 10 თებ. (ალექსანდრეს ბაღში) მუშათა მიტინგის დახვრეტის გამო მშრომელთა საპროტ. კრებებზე გამოტანილი რეზოლუციები. გამოქვეყნებული იყო ლანჩხუთის მაზრის გლეხთა ადგილობრივი მიმართვები, დაიბეჭდა აგრარული გლეხთა მოწოდება, რ-შიც მოითხოვდნენ საბჭ. რუსეთთან კავშირის აღდგენასა და სოციალიზმისათვის ბრძოლას, აგრეთვე რსდმპ VII ყრილობის შესახებ და ვ. ი. ლენინის მოხსენების მოკლე შინაარსი.

ს. ბერიძე.

„ჩვენი გზა", საქართველოს კპ (ბ) ცკ-ის ქალთა შორის მუშაობის განყოფილების ყოველთვიური პოლიტ.-ლიტ. ჟურნალი. გამოდიოდა 1923—26 თბილისში. გამოსცემდა სარედაქციო კოლეგია. 1926-იდან მის ნაცვლად გამოდიოდა ჟურნ. „მშრომელი ქალი".

„ჩვენი ერა", ა ხ ა ლ ი ე რ ა, ა ხ ა ლ ი (ჩ ვ ე ნ ი) წ ე ლ თ ა ღ რ ი ც ხ ვ ა, წელთაღრიცხვის სისტემა (იხ. კალენდარი), რ-შიც წლების ათვლის საწყისად „ქრისტეს დაბადება" აღებული. მიღებულია სახელმწიფოთა უმრავლესობაში.

„ჩვენი თაობა", ქართული ყოველთვიური ჟურნალი, საქართვ. მწერალთა კავშირის ორგანო. გამოდიოდა 1935—41 თბილისში. სხვადასხვა დროს ჟურნალის რედაქტორებად მუშაობდნენ შ. რადიანი, ა. ჭეიშვილი, ი. აბაშიძე, ა. მაშაშვილი (მირცხულავა), დ. ბენაშვილი. ჟურნალში ძირითადად ახალგაზრდა მწერალთა ნაწარმოებები იბეჭდებოდა. თანამშრომლობდნენ ლ. ავალიანი, შ. ამისულაშვილი, ლ. ასათიანი, ე. ქარელიშვილი (ასტაფურიძე), მ. ბარათაშვილი, ო. ბალახაშვილი, ლ. ასათიანი, ა. გაწერელია, ა. თევზაძე, გ. კაჭახიძე, ბ. კვიცარიძე, გ. ლეონიძე, ა. მახარაძე, გ. ნებიერიძე, მ. მრევლიშვილი, გ. ნატროშვილი, ი. ნონეშვილი, ქ. ჯორჯაძე, ლ. სულაბერიძე, ა. კორიძე, შ. ჩხეიძე, ა. შენგელია, შ. შერვაშიძე, ს. ცაიშვილი, ქ. ხიმშიაშვილი და სხვ. ტირაჟი 2 ათ-ზე მეტი.

ნ. აკოპაშვილი.

„ჩვენი მეცნიერება", ქართული ყოველთვიური სამეცნიერო-პოპულარული კრებული. გამოდიოდა 1923—26 თბილისში. გამოვიდა 16 ნომერი. სარედაქციო კოლეგიაში შედიოდნენ გ. ნათაძე, ლ. მელიქსეთბეგი, ს. ყაუხჩიშვილი. თანამშრომლობდნენ: პ. მელიქიშვილი, ი. ჯავახიშვილი, გ. ახვლედიანი, ა. შანიძე და სხვ.

„ჩვენი ქვეყანა", ქართული ყოველდღიური პოლიტიკური და ლიტერატურული გაზეთი, ეროვნ.-დემოკრ. პარტიის ორგანო. გამოდიოდა 1917—19 ქუთაისში გაზ. „სამშობლოს" (1915—17) ნაცვლად. გამოვიდა 247 ნომერი. რედ.-გამომცემელი დ. ვაჩნაძე, თანარედაქტორები — ე. წერეთელი და კ. ჯაპარიძე. თანამშრომლობდნენ გ. ვეშაპელი (ვეშაპიძე), თა გალაძე (ცინცაძე), ნ. ლორთქიფანიძე, დ. ნაზაროვი, ს. ყიფიანი, ი. დადიანი და სხვ.

„ჩვენი ცხოვრება", ქართული ყოველდღიური პოლიტიკური და ლიტერატურული გაზეთი ს.-დ. (მენშევიკური) მიმართულებისა. გამოდიოდა თბილისში 1906 (აგვ.-სექტ.) გაზ. „ალიონის" (1906) ნაცვლად. გამოვიდა 15 ნომერი. რედ.-გამომცემელი — გ. გადელია. ბოლშევიკური ფრაქციიდან გაზეთში თანამშრომლობდა გ. თელია. დაიხურა ადგილ. ხელისუფლების განკარგულებით. შემდეგ მის ნაცვლად გამოდიოდა გაზ. „ცხოვრება".

„ჩვენი ცხოვრება", ყოველდღიური ლეგალური ბოლშევიკური გაზეთი. გამოდიოდა 1907 წ 16 თებ-იდან 6 მარტამდე ი. სტალინის ხელმძღვანელობით. რედ.-გამომცემელი — გ კვაჭაძე. გამოვიდა 13 ნომერი. გაზეთი II სათათბიროს გახსნისა და მუშაობის პერიოდში რუს. ტრიბუნის როლს ასრულებდა. განმარტავდა ბოლშევიკურ ტაქტიკას სათათბიროს მიმართ, ამხილებდა ლიბერ. ბურჟ. კონტრრევოლუციას. კრიტიკის ქარცეცხლში ატარებდა ანტიპროლეტ. პარტიებს, აქვეყნებდა მასალას საქართვ. და რუს. რევ. მოძრაობის შესახებ. დაბეჭდილია ვ. ი. ლენინის მიერ რსდმპ V ყრილობაზე წარსადგენად შემუშავებული რეზოლუციის პროექტი „ბურჟუაზიულ პარტიებთან დამოკიდებულების შესახებ" და ი. სტალინის მრავალი სახელმძღვანელო სტატია.

ს. ბერიძე.

ჩვეულება, ჩვევის ისეთი სახე, რ-ის შესრულება სუბიექტის მ ო თ ხ ო ვ ნ ი ლ ე ბ ა დ გადაიქცა. ასეთ ჩ-ში ავტომატიზებულია არა მხოლოდ მოქმედების მიმდინარეობა, არამედ მისი შესრულების მოთხოვნილებაც, რ-იც ამოძრავებს ჩვევას სათანადო გარემოებების გარეშეც. ჩ. შეიძლება აღმოცენდეს ადამიანის მოღვაწეობის ყველა დარგში (საზოგადოებრივ მოღვაწეობაში, შრომაში, სწავლაში, სპორტში, თამაშში). განასხვავებენ პოზიტიურ და ნეგატიურ ჩ-ს. პოზიტიური ჩ-ის შესამუშავებლად საჭიროა სათანადო მოქმედების ხშირი გამეორება, ნეგატიურის აღმოსაფხვრელად — სისტემატური თავშეკავება მათი შესრულებისაგან.

რ. ნათაძე.

ჩვეულებითი სამართალი, სახელმწიფო ხელისუფლებისაგან დადასტურებული ჩვეულებათა ერთობლიობა. მოიცავს გაბატონებული კლასის ინტერესების შესაბამის კონკრ., პოლიტ. და ეკონ. პირობებთან შეხამებულ დაუწერელ ნორმებს.

ჩ. ს. კლასობრივი საზ-ბის და სახელმწიფოს წარმოშობისას ჩაისახა და დიდ როლს თამაშობდა ძვ. სამყაროსა და შუა საუკუნეებში. ჩვეულებათა ჩანაწერებს მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ხამურაბის კანონებში, თორის წიგნებში, ძველ ინდოთა კანონებში, „რუსკაია პრავდაში" და ა. შ. დღ. ზოგ ქვეყანაში შემორჩა ჩ. ს-ის არსებობაც, კრებულები (მაგ., ბორდოს კუტიუმები საფრანგეთში).

ჩ. ს. ფეოდ. საქართველოშიც ფართოდ მოქმედებდა. იგი კანონმდებლობის ძირითადი წყაროთაგანი იყო. ამას ადასტურებს ბექას და აღბუღას, გიორგი V ბრწყინვალის, ვახტანგ VI-ის სამართ. წიგნები, აგრეთვე „განჩინება ბარისა და მთიულთა ადგილთა". ჩ. ს-იდანაა შეტანილი კანონმდებლობაში „სისხლი", გამოსავალი ხასიათები, გადაყვება, მზე, საფიცრობა, სასაუბრო, ნიშანი და სხვ. ჩ. ს-ის („უწერელი" სჯულის) კრებ. „საქართველოს ძველთაგან და ჩვეულებითად ქართველ მეფეთა დროთა შემოღებული სჯულნი" მე ქართ. სამართალმცოდნეების ერთ-ერთი საყურადღებო ძეგლია.

თანამედროვე ბურჟ. სახელმწიფოებში ჩ. ს-ს არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს. შედარებით დიდია ჩ. ს-ის როლი საერთაშ. ურთიერთობებში.

სრულიად უმნიშვნელო ადგილი უჭირავს ჩ. ს-ის ნორმებს სოციალ. წესწყობი-

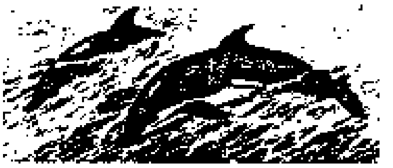
ჩვეულებრივი დელფინი.

ლების დროს სსრკ-ში ჩვეულებით სამართ. წყაროდ გამოიყენებოდა საზღვ. ვაჭრობის, ქირავნობ. სსრკ სავაჭრო ზღვაოსნობის კოდექსში (მმ. 134, 135, 149, 151) იხ. აგრეთვე სტ. ადათი.

ლიტ.: თ ო ლ ო ძ ე ი., საქართველოს ჩვეულებითი სამართ., თბ., 1960; ფ უ თ კ ა რ ა ძ ე ი., მთიელთა ჩვეულებითი სამართლის სამართალწარმოების საკითხები, «ქართული ფილოსოფიური კრებული», 1971, [წ.] 3.

ი. ფუთკარაძე

ჩვეულებრივი დელფინი (Delphinus delphis), ძუძუმწოვარი ცხოველი დელფინისებრთა ოჯახისა. მისი სხეულის სიგრძე 160—260 სმ. აქვს მუქი, თითქმის შავი ზურგი და ფარფლები, თეთრი მუცელი. გვერდებზე ყვითელი ოვალისა და თითქმის თეთრი ზოლები აქვს. საქართვ. ფარგლებში მოიპოვება შავი ზღვის სანაპირო ზოლში, იკვებება თევზით, თავფეხიანი მოლუსკებით, იშვიათად კიბოსნაირებით. სსრკ წყლებში გვხვდება ჩ. დ-ის 3 ქვესახეობა: ატლანტური (შორეულ ბალტიის ზღვაში), შორეულაღმოსავლური და შავი ზღვის დელფინი, რ-იც აგრეთვე საქართვ. სანაპირო ზოლში გვხვდება. სსრკ-ში ჩ. დ-ზე ნადირობა აკრძალულია 1966-იდან.

ჩვეულებრივი დიფერენციალური განტოლებები, იხ. სტ. დიფერენციალური განტოლებები

ჩვეულებრივი ხურმა ნაყოფიანი ტოტი

ჩვეულებრივი ხურმა, კ ა ვ კ ა ს ი უ რ ი ხ უ რ მ ა (Diospyros lotus), ფოთოლმცვენი ხე აბანოზისებრთა ოჯახისა. მისი სიმაღლე 16 მ აღწევს. მოხრილი, მოგრძო კვერცხისებრი ან ელიფსური ფოთლები აქვს. ნაყოფი სფეროსებრი კენკრაა, მოწითალო-მურა ფერისაა და ლეგა ლურჯი ცვილის ფენით გადაკრული. გავრცელებულია წინა და აღმ. აზიაში, აგრეთვე ინდოეთში; სსრკ-ში — კავკასიასა (ამიერკავკასიასა და ნაწილობრივ სამხრ. დაღესტანში) და შუა აზიის მთებში. ამიერკავკასიაში იზრდება დას. ნაწილში (კერძოდ კოლხეთში), კახეთსა და აზერბაიჯანში, მთის ქვედა, ნაწილობრივ ზედა სარტყლამდე, ზ. დ. 1800 (2000) მ-მდე, ფოთლოვან ტყეებში. ევროპაში, ჩრდ. ამერიკასა და ჩრდ. აფრიკაში ბევრგან მოშენებულია და ხშირად გაველურდება. ამიერკავკასიაში წარსულში ჩ. ხ-ის ბუნებრივ არსებობას ადასტურებს მისი ნამარხი ნაშთი. ჩ. ხ. სწრაფმზარდია, ცოცხლობს 200 წელზე მეტს, სინათლისა და ტენის მოყვარულია. 20°C-მდე ყინვას უძლებს, ყვავილობს ივნისში, მსხმოიარობს ოქტ.-ნოემბერში. თითო ძირი 30—80 კგ ნაყოფს იძლევა. უმწიფარი ნაყოფი მწკლარტეა, მწიფე კი — მეტად გემრიელი. შეიცავს C ვიტამინს, გამხმარი — 40%-მდე შაქარს. იძლევა ძვირფას სამშენებლო მერქანს, რ-იც „მწვანე აბანოზის ხის" სახელითაა ცნობილი. ჩ. ხ-ს იყენებენ საძირედ აღმ. ხურმის დასამყნობად. თაფლოვანი და დეკორატიულია.

მ. სახოკია.

ჩვიბიანი, სოფელი მესტიის რ-ნში (უშგულის სოფსაბჭო), სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ენგურის მარცხ. მხარეს, ზ. დ. 2080 მ, მესტიიდან 46,5 კმ. უშგულის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ჩაჟაშში (0,5 კმ).

მ. ჩიბურდანიძე

ჩიბუხა ჩვეულებრივი ჩიბუხა

„ჩვიდმეტთა პროცესი", „ნაროდნაია ვოლიას" წევრთა გასამართლება, მიმდინარეობდა 1883 წ. 28 მარტიდან (9 აპრ.) 5 (17) აპრილამდე, სამთავრობო სენატის განსაკუთრებულ განყ-ბაში. მთავარი ბრალდება იყო „ნაროდნაია ვოლიას" მიერ მოწყობილ ტერორისტულ აქტებში მონაწილეობა (მ. შ. 4 თავდასხმა იმპ. ალექსანდრე II-ზე). სასამართლოზე ყველა ბრალდებულს თავი ღირსეულად ეჭირა. „ნაროდნაია ვოლიას" აღმასკომის წევრებს მ. ტრიგონის, ი. ბოგდანოვიჩს და პ. ტელალოვს მიუსაჯეს სიკვდილი, რაც შემდეგ სამუდამო კატორღით შეუცვალეს. სულ სამუდამო კატორღა მიუსაჯეს 7 კაცს. ასევე „ნაროდნაია ვოლიას" აღმასკომის წევრს და აგენტს ა. პრიბილევა-კორბას მიუსაჯეს 20 წლის კატორღა, ი. სტეფანოვიჩს კი, „ჩიგირინის შეთქმულების ორგანიზატორს" — 8 წლის კატორღა. სულ 8-იდან 20 წლამდე კატორღა მიუსაჯეს 7 კაცს, ციმბირში გადაასახლეს 3 კაცი.

„ჩვიდმეტი ოქტომბრის კავშირი", იხ. ოქტიაბრისტები.

„ჩვიდმეტი ოქტომბრის მანიფესტი", ნიკოლოზ II-ის მანიფესტი, რ-იც გამოქვეყნდა 1905 სრულიად რუს. ოქტ. საყოველთაო პოლიტ. გაფიცვის დღეებში. ვ. ი. ლენინის შეფასებით, ეს იყო მომენტი, როცა ცარიზმს არ შესწევდა ძალა ჩაეხშო რევოლუცია, რევოლუციას კი ჯერ არ შეეძლო დაემხო ცარიზმი. მეფე იძულებული გახდა 17 ოქტ. ხელი მოეწერა მანიფესტზე, რომლითაც ხალხს დაჰპირდა დემოკრ. თავისუფლებებს და საკანონმდებლო უფლებების მქონე სახელმწ. სათათბიროს მოწვევას. მინისტრთა საბჭო მუდმივმოქმედ უმაღლეს სამთავრობო ორგანოდ გადაიქცა და თავ-რედ ს. ვიტე დაინიშნა. დაიწყო „პატრიოტული მანიფესტაციები", შავრაზმელების ბრბოები მხეცურად უსწორდებოდნენ რევოლუციონერებს. ბოლშევიკებმა ამხილეს მეფის დაპირებათა სიცრუე. რსდმპ ცკ-ის მიმართვა „რუსი ხალხისადმი" და სხვა ბოლშევიკური ფურცლები მოუწოდებდნენ საყოველთაო გაფიცვის გაგრძელებისა და საერთო სახ. აჯანყების მომზადებისაკენ. 1905 დეკ. შეიარაღებული აჯანყების ჩახშობის შემდეგ მეფემ დაივიწყა თავისი კონსტ. დაპირებანი.

ლიტ.: Черменский Е. Д., Буржуазия и царизм в первой русской революции, 2 изд., М., 1970.

ჩვილ ბავშვთა კვება, ჩვილი ბავშვის რაციონალური კვება. შეიძლება იყოს ბუნებრივი და ხელოვნური. ბუნებრივი კვების დროს ბავშვი იკვებება დედის რძით (წოვს მკერდს), რ-იც შეიცავს ბავშვის სიცოცხლისა და ზრდისათვის აუცილებელ ნივთიერებებს, აგრეთვე ანტისხეულებს, რ-ებიც განამტკიცებენ ბავშვის ორგანიზმის წინააღმდეგობის უნარს გადამდები დაავადებების მიმართ. დედის რძეს ბავშვი ჩვეულებრივ ღებულობს ერთ წლამდე. თუ დედას რძე გაუშრა ან რაიმე მიზეზის (დედის ავადმყოფობა, ბავშვის რძის წოვის აპარატის თანდაყოლილი დეფექტი და სხვ.) გამო ბავშვი ძუძუს ვერ წოვს, იგი გადაჰყავთ ხელოვნურ კვებაზე — აძლევენ ქალის რძის შემცვლელ ნარევებს (იხ. რძის ნარევი), ვიტამინებს, განსაკუთრებით D ვიტამინს რაქიტის საწინააღმდეგოდ და სხვ. 4—5 თვიდან ბავშვს აძლევენ დამატებით საკვებს. თუ დამატებითი საკვები აღემატება საკვების საერთო რაოდენობის 1/5, ბავშვი შერეულ კვებაზე გადაყვანილად ითვლება. შერეულ და ხელოვნურ კვებაზე მყოფ ბავშვებს დამატებითი საკვები ეძლევათ ისევე, როგორც ბუნებრივ კვებაზე მყოფთ, ოღონდ ერთი-ორი თვით ადრე, ინდივიდუალური ჩვენების მიხედვით. 4 თვიდან ბავშვს აძლევენ წიწიბურას, სიმინდის, ბრინჯის და სხვ. ბურღულის ფაფებს მაწონთან ერთად. 6 თვიდან უმატებენ ბოსტნეულის გახეხილს, აგრეთვე მჭლე ხორცის ან ხორცის ნახარშზე დამზადებულ სუპებს, მოხარშულ ხორცს (7—8 თვიდან). ბავშვს, კვერცხის გულს (1/2-ს დღეში), 1 წლისათვის — აზ. თევზს, ღვიძლს, ხიზილალას, კარაქს, ნაღებს, ყველს, მცენარეულ ზეთს, ხილისა და ბოსტნეულის პიურეს, პურს და სხვ. სსრკ-ში რძის მრეწველობა უშვებს მრავალი სახის რძის ნაწარმს, კონსერვირებულ ჰომოგენიზებულ ხილ-ბოსტნეულის ფაფებს და სხვა სახის დიეტური საკვებს. საქართვ. პედიატრიის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის ჩვილ ბავშვთა კვებისა და პათოლოგიის განყ-ბამ დამატებითი კვებისათვის დაამუშავა და მიიღო ახ. მაღალკალორიული ნარევი — პეპსინით ფერმენტირებული ვიტამინიანი მაწონი და ნარევი „ივერია", რ-ებსაც აძლევენ 1—6 თვის ბავშვებს. დღის კვების რაოდენობა უნდა შეესაბამებოდეს ბავშვის წონის ნორმალურ მატებას. უნდა ვერიდოთ ბავშვის გასუქებას, ბავშვი მკვრივკუნთიანი უნდა იყოს, ნორმალურად იმატებდეს სიგრძეში და ყოველმხრივ ასაკის შესაფერისად. დამატებით ან ხელოვნურ კვებაზე გადაყვანა უნდა მოხდეს მხოლოდ ექიმის დანიშნულებით.

ლ. გაბრ

ჩია არწივი (Aquila pennata), ფრინველი შევარდნისნაირთა რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 46—53 სმ, ფრთების შლილი 35—40,5 სმ, მასა 700 გ-მდე. გავრცელებულია ჩრდ.-დას. აფრიკაში, სამხრ. ევროპაში, წინა და შუა აზიაში, აღმოსავლეთით კი ჩრდ. მონღოლეთამდე. საქართველოში გვხვდება მიგრირებისას. ვერტიკალურად აღის ზ. დ. 2000 მ-მდე. იკვებება პატარა-პატარა ფრინველებით და თაგვისებრი მღრღნელებით. ქვესახეობიდან საქართველოში გვხვდება ე ვ რ ო პ უ ლ ი ჩ ი ა ა რ წ ი ვ ი — Aquila pennata pennata.

ჩიანგმაი, ჩ ი ე ნ გ მ ა ი, შუა საუკუნეების ფეოდალური სახელმწიფო ახლანდელი ჩრდ. ტაილანდის ტერიტორიაზე. სახელი მიიღო იმავე სახელწ. ქალაქიდან, რ-იც 1296 დააარსა მანგრაიმ — ჩიანგრაის სამთავროს მმართველმა. XIV ს.-ში ხშირად იომდა სიამის (აიუთაია) სამეფოსთან. XVI—XVIII სს.-ში ჩ. ძირითადად ბირმის ან სიამის ვასალი იყო: 1556—98 ბირმის, 1595—1615 სიამის ვასალი, 1615 მიიტაცა ბირმამ, 1662 — სიამმა, 1664 — ისევ ბირმამ. 1727—64 დამოუკიდებელი იყო, 1764 კვლავ მიიტაცა ბირმამ. 1775 ჩ. სიამის სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა.

ჩიანგმაი, ქალაქი ტაილანდში, მდ. პინგის (მენამის შენაკადი) ნაპირზე. ჩიანგმაის ჩანგვატის ადმ. ცენტრი. 105 ათ. მცხ. (1980). ბანგკოკიდან გამოსული რკინიგზის ბოლო პუნქტი. ხე-ტყის (უმთავრესად ტიკის) დამზადება, დაცურება და ხერხვა. კვების მრეწველობა. შუა საუკუნეებში იყო ჩ-ს სამეფოს ცენტრი.

ჩიბათი, ლანჩხუთის რ-ნის სოფლების ზემო ჩიბათისა და ქვემო ჩიბათის ძვ. სახელწოდება.

ჩიბათის განძი, ბიზანტიური ოქროს მონეტების განძი, რ-იც 1958 აღმოჩნდა სოფ. ჩიბათში (ლანჩხუთის რ-ნი). განძი შეიცავდა 122 ც სოლიდს, რ-იც ეკუთვნის ბიზანტ. 4 იმპერატორს: ტიბერიუს II-ს (578—82) 1 ც., მავრიკიოსს (582—602) 1 ც.; ფოკას (602—10) 106 ც., ჰერაკლეს (610—41) 14 ც. ყველა მონეტა მოჭრილია კონსტანტინოპოლის ზარაფხანაში. სავარაუდოა, რომ განძი ჩაფლულია VII ს. 20-იან წლებში, როდესაც ჰერაკლე კეისარი ეგრისის გავლით ირანში მიდიოდა სალაშქროდ.

ლიტ.: ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი თ., ბიზანტიური ოქროს მონეტები (ჩიბათის განძი), «ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე», 1965, ტ. 25 B.

გ. დუნდუა.

ჩიმლარა, მთა ბზიფის ქედის უკიდურეს დას. ნაწილში. სიმაღლე 2120 მ. აგებულია ზედაიურული და ქვედაცარცული ასაკის მასიური კირქვებით. მთის ჩრდ. კალთა ციცაბო და კლდოვანია, სამხრ. — დამრეცი. დაფარულია კარსტული ძაბრე-

ბით შემოსილი სუბალპ. მდელოს ბალახეულობით. დ. ტაბიძე.

ჩიბურდანიძე მაია გრიგოლის ასული (დ. 17. 1. 1961, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. მოჭადრაკე. სსრკ სპორტის ოსტატი ქალთა (1974) და ვაჟთა (1978) შორის, საერთაშ. ოსტატი ქალთა (1974) და ვაჟთა (1978) შორის, საერთაშ. დიდოსტატი ვაჟთა შორის (1984) საერთაშ. (1977) და სსრკ (1978) დიდოსტატი ქალთა შორის, სსრკ სპორტის დამს. ოსტატი (1979) სსრკ ჩემპიონი (1977). მსოფლიოს თასზე (1978, 1981, 1984, 1986), ქალთა VIII, IX, X, XI საჭადრაკო ოლიმპიადების ჩემპიონი (პირველ დაფაზე) გაიმარჯვა ქალთა საერთაშ. ტურნირებში (ბრაშოვი, 1974; ბუდაპეშტი, 1977, ბად-კისინგენი, 1979; ბელგრადი, 1984, ჰასტინგსი, 1986) მონაწილეობდა ვაჟთა საერთაშ. ტურნირებში (ბარსელონა, 1979, I—III ადგილი, რაჯო, 1980, VI ადგილი, კინგოლტი 1982, ადგილი, დორტმუნდი. 1983, IV ადგილი, ბილი, 1984, I ადგილი, ბილიასინგენჩიური, 1984, III ადგილი, ბანია-ლუკა, 1985, I ადგილი). 1980 მონაწილეობდა სსრკ ვაჟთა ჩემპიონატის I ლიგის ტურნირში დამარცხებული ჰყავს დიდოსტატები მ. ტაიმანოვი, ა. სუეტინი, ა. ტაფსეროვი, ი. ანტოშინი, ე. გუფელდი, ი. ესტრინი, ე. კუზმინიხი, მ. ჩანდლერი (ინგლისი), პომარი (ესპანეთი), ს. გარსია, ი. როდრიგესი (ორივე კუბა), ა. კოლოვიჩი (პოლონეთი) და სხვ. 1986 სოფიაში (ბულგარეთი) ჩატარდა მატჩი ჩ-სა და ყოფილ ვიცე-ჩემპიონ ე. აჰმილოვსკის შორის დიდოსტატ ქალთა და ვაჟთა ამ პირველი მატჩი დამთავრდა ფრედით 4:4 (+1 −1, =6) 1984 და 1986 წწ „ოსკარის" ლაურეატია 1978-იდან ჭადრაკის საერთაშ. ფედერაციის ცენტრ. კომიტეტის წევრი ჩ. თბილ. სამედ. ინ-ტის სტუდენტია საქ. ალკკ ცკ-ის წევრი (1977). საქ. სრ უმაღლესი საბჭოს X და XI მოწვევის დეპუტატი მისი მწვრთნელები სხვადასხვა დროს იყვნენ: რ. ხუციშვილი, დ. ნიორაძე, გ. ქანთარია, ი. ჩიქოვანი, მ. შიშოვი, ა. ბუხნიკაშვილი. დაჯილდოებულია ხალხთა მეგობრობის, შრომის წითელი დროშის ორდენებითა და მედლებით.

თხზ Играю против мужчин, Тб., 1984 (თანაავტ. ე. Е. Гуфельд, А. Л. Бреман).

ლიტ. გ ა ი ო რ გ ა ძ ე თ, დედოფალი ესპანური დაცვით, თბ., 1979; მ ი ს ი ვ ე, ჯერ ა ქალაქური მაია ჩიბურდანიძე, თბ., 1981; ი ს ი ვ ე, და კვლავ მაია!, თბ., 1982, მ ი ს ი ვ ე, წინ ახალი ამოცანები, თბ., 1986; ჩ ე ფ ე ნ დ ა, ჩ ი ბ უ რ დ ა ნ ი ძ ე, მაია, თბ., 1981. მ ი ს ი ვ ე, Все еще впереди. Тб., 1977; მ ი ს ი ვ ე, Семнадцать весен Майи, М., 1980.

გ. აბაშიძე, თ. გოგოლაძე.

ჩიბუხა (Gallinago), ჭიონჭიონისებრთა რიგისა, მოიცავს მთელ კონტინენტზე (გარდა ავსტრალიისა, სადაც ზოგი ზამთრობს) გავრცელებულ 13 სახეობას, რ-თაგან სსრკ-ში გვხვდება 6 სახეობა, საქართველოში კი — მობუდარიანი და ზამთარში 2 სახეობა: ჩიბუხა (G. gallinago) და ვალდა. ჩ-ები ბუდობენ ნესტიან ადგილებში. ნისკარტის ბოლოზე აქვს შეხების ორგანოები. ზურგი შეფერილია მოწითალო-მურად და შავი წინწკლები აყრია, მუცლის მხარე კი — მოთეთრო ტანგავის დროს მამლის კუდის ბუმბული ვიბრაციის გამო გამოსცემს დამახასიათებელ ბგერებს. ჩ-ს რაოდენობა მცირდება ჭაობების ამოშრობის გამო. ნადირობის ობიექტია.

რ. ჟორდანია.

ჩიგოგაძე, სოფელი საქართ. ოქტომბრის ათ ლიახვის რ-ნში (ქარელის სოფსაბჭო), მდ. ქსნის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1600 მ, ქუტაისიდან 37 კმ. ბალანის კოლმ (მეცხოველეობა) რვაწლ. სკოლა (ანგარიშო) სოფ. ბალაანში (10 კმ).

ჩიგორინი მიხეილ ივანეს ძე [31. (12. XI). 1850, გატჩინა, — 12(25). I. 1908, ლუბლინი (ახლანდ პოლონეთი)],

რუსი მოჭადრაკე და საჭადრაკო მოძრაობის ორგანიზატორი რუსეთში, თეორეტიკოსი. ჩოგატორი 1889 და 1892 ორი მატჩი თამაშა მსოფლიოს პირველობაზე ვ. სტეინიცთან, ორივეში დამარცხდა, [$6^1/_2 : 10^1/_2$ (+6, −10; =1); $10^1/_2 : 12^1/_2$ (+8, −10, =5)]. პირველი ადგილები მოიპოვა: ნიუ-იორკის (1889), ბუდაპეშტის (1896), ვენის (1903) დიდ საერთაშ. ტურნირებში. ჰასტინგსში (1895) მეორე იყო, მაგრამ გაუსწრო მსოფლიო ჩემპიონ ე. ლასკერს. გაიმარჯვა ტელეგრაფით მატჩებში 1886—87 პეტერბ.—ლონდონი (2 0), 1890—91 ვ. სტეინიცთან (2 . 0). 1903 მოიგო თემატური მატჩი ე. ლასკერს $3^1/_2 : 2^1/_2$ (+2, −1, =3). ჩ-ის ინიციატივით რუს მოჭადრაკე ქალაქში შეიქმნა საჭადრაკო ორგანიზაციები. იყო მრავალი საჭადრაკო ჟურნალის რედაქტორ-გამომცემელი 1909 პეტერბურგში ჩატარდა ჩ-ის ხსოვნისადმი მიძღვნილი საერთაშ. ტურნირი 1947-იდან სსრკ-ში რეგულარულად ტარდება ჩ-ის მემორიალები.

ლიტ. Г р е к о в Н. И., М. И. Чигорин, великий русский шахматист, 2 изд., М., 1949, В а й н ш т., 120 избранных партий М. И. Чигорина, М., 1952. Р о м а н о в И. З., Творческое наследие М. И. Чигорина, М., 1960.

ჩიგოგიძე, სოფელი აჭრ. ასსრ გაგრის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (ხიდილაშის-რეჩხელის სოფსაბჭო), გაგრის ქედის სამხრ. კალთაზე. ზ. დ. 500 მ, გაგრიდან 7 კმ. რკინიგზის სადგ. გრებეშლის ს. კუიბიშევის სახ. ხილიუჩხას-რეჩხის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეციტრუსეობა), საშ. სკოლა გაგრაში.

ჩიგოგძე ალექსანდრე გაბრიელის ძე (დ. 8. IV 1955, კლუხორი, ახლანდ. კარაჩაევსკი), ქართველი საბჭ. ფეხბურთელი, თბილ. „დინამოს" (1974-იდან), სსრკ ნაკრები გუნდის მცველი (1980-იდან) და კაპიტანი (შესაბამისად: 1980-დან, 1982—84). სპორტის 1980-იდან. სსრკ სპორტის დამს. ოსტატი (1981) 1980 დაამთავრა თსუ-ის ეკონ. ფაკულტეტი. სსრკ ჩემპიონი (1978) და თასის მფლობელი (1976, 1979), ევრ. ქვეყნების თასის მფლობელთა თასების მფლობელი (1981). XXII ოლიმპიური თამაშების (1980, მოსკოვი) ბრინჯაოს პრიზიორი. 1982 მსოფლიო ჩემპიონატის და 1986 ჩემპიონატის შესარჩევი თამაშების მონაწილე 1980 სსრკ საუკეთესო ფეხბურთელი 7-ჯერ იყო სსრკ „33 საუკეთესო ფეხბურთელის" სიაში.

რ. ქარუმიძე.

ჩიგოძე გრიგოლ ისაკის ძე (დ. 16. V. 1904, თბილისი), ქართველი საბჭ. მოცეკვავე, ქორეოგრაფი, საქ. სსრ ხელოვნების დამს. მოღვაწე (1956). 1918—21 სწავლობდა თბილისში მ. პერინის კერძო ქორეოგრაფიულ სტუდიაში 1927—30 წ. გამოდიოდა თბილ. თეატრებისა და მუშათა კლუბების სცენებზე. 1931 მიიწვიეს თბილ. ოპერისა და ბალეტის თეატრში ქართ. ცეკვების სოლისტ მოცეკვავედ. 1935-იდან პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა საქართ. სხვადასხვა ქალაქში. 1938 იყო თბილისში, პლეხანოვის სახ. კლუბთან არსებული სიმღერისა და ცეკვის ანსამბლის (ხელმძღვანელი დ. კავსაძე) ქორეოგრაფიული ჯგუფის ხელმძღვანელი. 1950-იდან ჩ. ქორეოგრაფია მირზოევის კულტ. სახლის სიმღერისა და ცეკვის ანსამბლისა, რ-იც გასტროლებს მართავს სსრკ ქ-ებში, იყო საზღვარგარეთაც (პოლონეთში).

ჩიჩთავერსია, სოფელი წალკის რ-ნში (ხაჩკოის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის სამხრ. კალთაზე. ზ. დ. 1850 მ, წალკიდან 23 კმ. კაბურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, მედპუნქტი.

ჩითახევი, ჭ ი თ ა ხ ე ვ ი, მთა მესხეთის ქედის ჩრდილოეთ აღმ. ნაწილში, მდებარეობს ქვაბისხევის, ლიკანისხევისა და ჩითახევის (მტკვრის აუზი) წყალგამყოფზე. სიმაღლე 1446 მ. აგებულია პალეოგენური და ქვედაეოცენური მერგელებით, კირქვებით ქვიშაქვებით, თიხებით, ტუფებით.

კონტურის ფორმისაა. მთაზე და მის შემოგარენში ფიჭვისა და მუხის შერეული ტყეა

ბ. წვერიანიშვილი.

ჩითახევი, სოფელი ბორჯომის რ-ნში (დვირის სოფსაბჭო), ბორჯომის ხეობაში, მდ. მტკვრის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 950 მ, ბორჯომიდან 10 კმ, ლიკანიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. ლიკანის მეურნეობა-მებოსტნეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ჭობისხევში (3 კმ) საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), კავშირგაბმ. განყ-ბა, საქ. სსრ მეცნ. აკად. არქეოლ. ბაზა, სანატორიუმი „მტკვარი", ჩ-ის ახლ. სოფელში დგას ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — მონასტერი („მწვანე მონასტრისად" უწოდებენ). შემორჩენილია ეკლესია და სამრეკლო, ერთნავიანი ეკლესია ნაგებია უხეშად გათლილი ქვით. მინაშენები აქვს სამხრ., დას. და ჩრდ., მხრიდან შემორჩენილი მორთულობის მიხედვით XIII ს-ზე გვიანდელი უნდა იყოს. ეკლესიის სამხრ. და აღმ. კედლებიდან XV—XVI სს. სამრეკლოა (ქვითკირის ნაგებობაა და შორეულის სამრეკლოებს). ქვედა სართული მასიური კამარით გადახურულ, ზედა სართული ცხრათაღიანი მერდინულად მორთული ფანჩატურია, ღიაით მეწინავე ქვაყრის უგუმი ზანავი ქვ. (ფანჩატურზე ასასვლელი კიბე).

ჩითახევის ჰიდროელექტროსადგური, აგებულია მდ. მტკვარზე ქ. ბორჯომიდან 17 კმ ის დაშორებით. სადგური საექსპლუატაციოდ გადაეცა 1949 დეკემბერში. ჩ. ჰ. სეზონური დერივაციული (წყლის რეგულირების გარეშე) და საშ. დაწნევის სადგურია, აქვს სამი ვერტიკალური რადიალურ-ღერძული ჰიდროტურბინა, თითოეულის სიმძლავრე 7,2 ათ. კვტ. ჩ. ჰ.-ში ელექტროენერგიის გამომუშავება წლის საშ. წყლიანობის დროს 111 მლნ. კვტ სთ უდრის. აგრეგატების მართვა და რეგულირება ავტომატურია.

გ. ბიზანიშვილი.

ჩითი, ბამბის მსუბუქი ქსოვილი ფერადფერად შეღებილი ან დაჩითული. ლუმუნებენ ხაში ჩითკირის სქელ. გამოიყენება ჩ-ს ფართოდ იყენებენ ქალისა და ბავშვის კაბების, ბამბაყლის აერანგების, თეთრეულის, ფარდებისა და სხვ. დასამზადებლად.

ჩიქორი, ასალვებრივ მცენარე, რ-იც მრავალ ადგილზე დასარგავად მოჰყავთ ღია ან დაცულ გრუნტში. ჩ-ს იყენებენ მებოსტნეობაში, მებაღეობაში, მეყვავილეობაში, მეტყევეობაში, აგრეთვე ზოგიერთი ტექნ. კულტურის მოსაყვანად. ფართო გამოყენება მას მაინც მებოსტნეობაში აქვს. ჩ-ის საშუალებით უზრუნველყოფენ საადრეო მოსავლის მიღებას. დიდი მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე მოყვანილ სავეგეტაციო პერიოდის ადგილებში (ჩრდ., შორეული ზონა) გრძელი სავეგეტაციო პერიოდის კულტურების მოყვანისათვის. ჩ-ის მეთოდით კულტურის მოყვანას სხვა უპირატესობაც აქვს, მაგ., სავეგეტაციო კომპოსტის თესლის და სანითალე ადგილზე აპრილში თესავენ და შემდეგ ჩაის-ივნისში მუდმივ ადგილზე რგავენ, მოსავალი კი ივლ.-ნოემბერში შემოდის ამ შემთხვევაში ჩ-ის მეთოდის უპირატესობა ისაა, რომ ერთი ჰა სათესლიდან შეიძლება 150 ჰა-ზე დასარგავი მცენარეების გაზრდა. პატარა ადგილზე მათი მოვლა გაადვილებულია. მანქანით დარგვისას პროდუქტიულიც ადვილდება.

ბოსტნეულის ფართობის დიდ ნაწილზე გრუნტის დაახლ. 60%-ში და დაცული გრუნტის 90%-ში ჩ-ს რგავენ. ჩ-ს ზრდიან სათბურებსა და კვალსათბურებში. უკანასკნელ წლებში საადრეო მოსავლის მიღებისათვის ჩ-ის გამოსაზრდელად იყენებენ ფორმაგარებულ ნაგებობებს და გვირაბისებ. ბურად ფორმირებულ ჩაყვეთებს.

გ. კვაჭაძე.

ჩიკაგო (Chicago), ქალაქი აშშ-ში, ილინოისის შტატში. ეკონ. მნიშვნელობით ქვეყნის მეორე ქალაქი, დიდი სამრეწვ.,

მ. ჩიგორინი

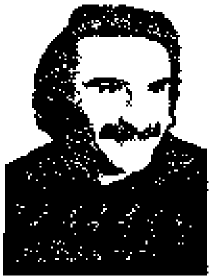

ა. ჩიგაძე

ჩითახევი. სამრეკლო. XV—XVI სს.

კომბოსტოს ჩითილი.

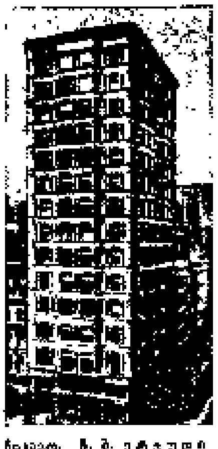

ჩიკაგო. ჩ. ბ. ე ტ ე ე ე ლ ი არქიტექტურული ფირმა „ჰოლაბერდი და როში" მონადნოკ-ბილდინგი 1890–94

სავაჭრო-სატრანსპ. და საფინანსო ცენტრი. გაშენებულია მიჩიგანის ტბის სამხრ.-დას. დაბლობებზე, მდ. ჩიკაგოს შესართავთან, დიდი ტბებიდან მდ. მისისიპისაკენ გამავალი წყლის გზის დასაწყისში. 3 მლნ მცხ. (1980), აქედან დაახლ. 33% ზანგია. ჩ. გერის, ჰემონდის, ისტ-ჩიკაგოსა და სხვა ქ-ებთან ერთად ქმნის აშშ-ის ერთ-ერთ უდიდეს საქალაქო აგლომერაციას, სადაც 7,7 მლნ-ზე მეტი მცხოვრებია. თანამედროვე ქალაქის ტერიტორია ძველთაგანვე ინდიელებს ეკავათ. XIX ს. დასაწყისში დაარსდა სამხ. დასახლება ფორტ-დირბორნი. 1833 მიიღო ქალაქის სტატუსი. ილინოის-მიჩიგანის არხის (1848) და ატლანტის ოკეანესთან დამაკავშირებელი რკინიგზის (1852) მშენებლობის შემდეგ ჩ. ნიუ-იორკის შემდეგ მეორე ქალაქი გახდა (1880 წ. — 550 ათ. მცხ., 1890 წ. — 1100 ათ.). 1893 ჩ-ში ჩატარდა კოლუმბიის მსოფლიო გამოფენა. ჩ. მუშათა და დემოკრ. მოძრაობის დიდი ცენტრია (იხ. ჩიკაგოს დემონსტრაცია 1886). 1960–70-იან წლებში ჩ. ზანგების მოქალაქეობრივი უფლებებისათვის ბრძოლის ერთ-ერთი ცენტრი იყო.

ჩ. აშშ-ის მნიშვნელოვანი სატრანსპ. კვანძია (30-ზე მეტი სარკინიგზო ხაზი) და შიდა ავიამიმოსვლის მთავარი ცენტრია. ჩ-ს ნავსადგური (ტვირთბრუნვა დაახლ. 80 მლნ. ტ წელიწადში) მდებარეობს აშშ-ის შიდა წყლის გზებზე. ჩ. არის აშშ-ის შავი მეტალ. მთავარი ცენტრი. განვითარებულია კავშირგაბმ. საშუალებათა, მრავალდარგოვანი სამრეწვ. და სამშენებლო-საგზაო მოწყობილობის წარმოება. რადიოელექტრონიკა, ელექტროტ., სატრანსპ. და სას.-სამ. მანქანათმშ., პოლიგრ., ქიმ., ნავთობგადამამუშ., კვების (განსაკუთრებით ხორცსაკონსერვო, საფქვავი), სამკერვალო, ავეჯის მრეწველობა. ჩ. აშშ-ის ხორბლის, სიმინდის, ცოცხალი და საქონლის ყველაზე მნიშვნელოვანი ბაზარია, მისი საფონდო ბირჟა მეორეა ნიუ-იორკის ბირჟის შემდეგ. ქალაქის ფინანს. ჯგუფი აშშ-ის ფინანს. კაპიტალის ერთ-ერთი მთავარი ჯგუფია.

ქალაქში არის თანამედროვე, გიგანტური ცათამბჯენებით განაშენიანებული საქმიანი ცენტრი ლუპი. კერძო სახლებით განაშენიანებული რ-ნი „ოქროს ნაპირი". პარკები, ბულვარები და მათ გარშემო ჯურღმულების რ-ნები და ეთნიკური გეტოები („ჩინური ქალაქი", ზანგებით დასახლებული „ბრონზვილის ქალაქი"). 1871 ხანძრის შემდეგ ჩ. ხელმეორედ განაშენიანდა. ჩ-ს არქიტ. სკოლა (არქიტ. უ. ლე ბარონ ჯენი, დ. ჰ. ბერნემი, ლ. სალივენი და სხვ.) XX ს. რაციონალისტური არქიტ. წინამორბედი იყო. აქ არის ფ. რაიტის, ლ. მის ვან დერ როეს, ბ. გოლდბერგის (მარინა-სიტის მაღლივი საცხოვრ. სახლები, 1964), არქიტ. ფირმის „სომ-ის" (მ. შ. 109-სართულიანი ცათამბჯენი სირზ-ბილდინგი, 442 მ, 1970–74) შენობები და სხვ.

ჩ. აშშ-ის ერთ-ერთი უდიდესი სამეცნ. და კულტ. ცენტრია. საერთაშ.-ერთ. მნიშვნელობისაა ჩიკაგოს, ჩრდ.-დას. და დეპოლის უნ-ტები, აგრეთვე ილინოისის ტექნოლ. ინ-ტი. მუზეუმები თეატრები

ჩიკაგოს დემონსტრაცია 1886, მუშათა დემონსტრაცია ქ. ჩიკაგოში (აშშ) 1 მაისს. მუშები გამოდიოდნენ 8-საათიანი სამუშაო დღის მოთხოვნის ლოზუნგით. ამ დღეს ქალაქის საქმიანი ცხოვრება მთლიანად შეწყდა. დემონსტრაციები და და მიტინგები შემდგომ დღეებშიც გაგრძელდა. 4 მაისს, მიტინგის დროს, პოლიციის მოედანზე მუშათა საწინააღმდეგო პროვოკაცია მოაწყვეს და პოლიციელთა რაზმს ბომბი ესროლეს, რასაც რამდენიმე პოლიციელი და მუშა ემსხვერპლა. ხელისუფლებამ მუშათა ლიდერები დააპატიმრა, მათგან ოთხს სასამართლომ სიკვდილი მიუსაჯა (1887, 11 ნოემბ.). ჩ. დ-ის უკვდავსაყოფად II ინტერნაციონალის პარიზის კონგრესმა 1889 ივლ. მიიღო დადგენილება 1 მაისის დემონსტრაციის ყოველწლიურად ჩატარების შესახებ. 1890 პირველად ჩატარდა 1 მაისის დემონსტრაცია, რომელიც მშრომელთა საერთაშ. დღესასწაული.

„ჩიკაგო ტრიბიუნ" („Chicago Tribune"), აშშ-ის ყოველდღიური გაზეთი მემარჯვენე მიმართულებისა. გამოდის ჩიკაგოში 1847-იდან. ტირაჟი 763 ათ. საკვირაო გამოცემისა — 1,1 მლნ-ზე მეტი (1986).

ჩიკაშუა დავით სიმონის ძე [18 (31) III. 1908, ნაშური, — 19. II. 1985, ზესტაფონი], ქართველი საბჭ. მეტალურგი, ტექ. მეცნ. კანდიდატი (1963), საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1961). სკკპ წევრი 1946-იდან. საქართვ. სამთო-მეტალ. ინ-ტის დამთავრების (1932) შემდეგ მუშაობდა ზესტაფონის ფეროშენადნობთა ქ-ნაში სხვადასხვა თანამდებობაზე (1946-იდან — ქ-ნის ცენტრ. ლაბორ. უფროსი). მანგანუმიანი შენადნობების ახ. ტექნოლ. დამუშავების, გამოდნობისა და დანერგვისათვის სპეციალისტების ჯგუფთან ერთად 1951 მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

გ. ჩიკვაიძე

ჩიკვაიძე გიორგი პაგრატის ძე (1896–1969), თანამედროვე საბჭ. სპორტის ერთ-ერთი ფუძემდებელი საქართველოში. სსრკ სპორტის დამს. ოსტატი (1961). პირველი ქართველი მსოფლიო რეკორდსმენი; 1915 კიევში დაამყარა მსოფლიო რეკორდი ძალოსნობაში. საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების პირველი დღეებიდანვე რესპუბლიკაში ფიზკულტ.-სპორტ. მოძრაობის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი იყო. ჩ. მუშაობდა ფიზკულტ. და სპორტის უმაღლესი საბჭოს, მისი რეორგანიზაციის შემდეგ კი საქართველოს ფიზკულტ.- და სპორტის კომიტეტის თავ-რის მოადგილედ. 1947-იდან გარდაცვალებამდე საქართვ. ფიზკულტ. და სპორტის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის დირექტორი იყო. ჩ-ს დიდი დამსახურება მიუძღვის საქართველოში ძალოსნობის, მძლეოსნობისა და სპორტის მრავალი სახეობის განვითარებაში. მისმა სამეცნ. შრომებმა ხელი შეუწყო ბავშვთა ფიზ. აღზრდის მეთოდიკის დახვეწასა და სპორტ. შედეგების ზრდას.
შ. თავართქილაძე

ჩიკვაიძე დიმიტრი ვლადიმერის ძე [9 (22). XI. 1898, თბილისი, — 21 I 1972, იქვე], საქართველოში ჭადრაკის განვითარების ერთ-ერთი მესვეური, სსრკ სპორტის დამს. ოსტატი (1944), საქ. სსრ ფიზკულტ. და სპორტის დამს. მოღვაწე (1967), პედ. მეცნ. კანდიდატი (1952). საკავშ. კატეგორიის მსაჯი (1936). 1920 თბილისში დაამთავრა სატანკვარჯიშო კურსები, ხოლო 1927 — თსუ-ის ეკონ. ფაკულტ. გაუძღვა ჭადრაკის კათედრას საქართვ. ფიზკულტ. ინ-ტში. 1962–72 მუშაობდა ფიზკულტ. და სპორტის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში. დაჯილდოებულია მედლებით.

ჩიკვაიძე ელენე გიორგის ასული (დ. 7 IX 1910, თბილისი), საბჭ. ბალეტის მსახიობი, ბალეტმაისტერი და პედაგოგი. რსფსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1976). სწავლობდა თბილისში მ. პერინის კერძო ქორეოგრაფიულ სტუდიაში. 1929 დაამთავრა ლენინგრ. ქორეოგრ. სასწავლებელი (მ. რომანოვასა და ა. ვაგანოვას კლასები). 1929–41 იყო ლენინგრ. ს. კიროვის სახ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის, 1943–57 კი — მოსკოვის დიდი თეატრის სოლისტი (1956-იდან ბალეტმაისტერ-რეპეტიტორი). როლებიდან აღსანიშნავია ჯულიეტა, ლიზა. პარტიები, ჟიზელი, ოდეტა-ოდილია (ჩაიკოვსკის „რომეო და ჯულიეტა" და „გედების ტბა"), ზარემა (კრეინის „ლაურენსია", 1939, პირველი შემსრულებელი, ბალეტმაისტერი ვ. ჭაბუკიანი), მარიკა (ა. ბალანჩივაძის „მთების გული") და სხვ.
ნ. გვინია

ჩიკვაიძე იური გიორგის ძე (დ. 1934), ქართველი საბჭ. ფერმწერი, სცენოგრაფი; იხ. სამხატვრო

ჩიკვაშვილი ვალერი დანიელის ძე (დ. 20. IX. 1929, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. იურისტი, სამოქალაქო სამართლის სპეციალისტი, იურიდ. მეცნ. დოქტორი (1966), პროფესორი (1970). საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1985). სკკპ წევრი 1959-იდან. დაამთავრა ხარკოვის იურიდ. ინ-ტი (1952). 1968-იდან კითხულობს ლექციებს თსუ-ში. მისი ნაშრომები ეხება საბინაო და საოჯახო სამართალს: „საბინაო-სამშენებლო კოოპერაცია სსრ კავშირში" (მ., 1968, რუს. ენაზე), „ქონებრივი ურთიერთობანი ოჯახში" (1976, რუს. ენაზე), „ქორწინება, ოჯახი, სამართალი" (თბ. 1977) და სხვ.

ჩიკლაიო (Chiclayo), ქალაქი პერუს ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, პანამერიკული გზატკეცილზე. ლამბაიეკეს დეპარტ. ადმ. ცენტრი. 190 ათ. მცხ. (1979) რკინიგზით უკავშირდება ნავსადგურებს პიმენტელსა და პუერტო-ეტენს. ბრინჯის, შაქრის, სასურსათო მრეწვ., საშენ მასალათა წარმოება. სას.-სამ. რ-ნის (ბრინჯი, შაქრის ლერწამი) ცენტრი. უნ-ტი.

ჩიკოიძე ნიკოლოზ მიხეილის ძე (1852–1897, ქ. ქუთაისი), რევოლუციურ-ხალხოსნური მოძრაობის მონაწილე. სწავლობდა პეტერბ. საარტილერიო სასწავლებელში. 1874 ქუთაისში ყოფნის დროს დაუკავშირდა რუს ხალხოსნებს იყო საზ-ბა „ფედერის" წევრი. 1875 დააპატიმრეს მოსკოვში 1877 გაასამართლეს „50-ის პროცესზე" და მიუსაჯეს ციმბირში გადასახლება. 1881 ციმბირიდან მოსკოვს გაიქცა და შევიდა საზ-ბა „ნაროდნაია ვოლიას" ორგანიზაციაში. 1883 ისევ შეიპყრეს და 3 წლის კატორღა მიუსაჯეს ციმბირიდან 1885 იაკუტიაში გადაასახლეს. 1895 გადაიყვანეს კურგანში, სადაც გარდაიცვალა მალე.
ლიტ.: ჩ ხ ე ი ძ ე ს., რევოლუციურ-ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში, თბ., 1960

ჩიკოიძე (ჩ ე კ ა ი ძ ე) როსტომ გიორგის ძე (1840, სოფ. მეჯვრისხევი, ახლანდ. გორის რ-ნი, — 1925, იქვე), რუსეთის არმიის არტილერიის გენერალ-მაიორი (1904). დაამთავრა ერევნის გრენადერთა პოლკთან არსებული სამხ. აღსაზრდელთა სკოლა (1869) და მიხ. მსროლელთა სასწავლებელი (1872). 1878–98 მსახურობდა სტავროპოლის პოლკში 1898-იდან მსროლელთა ბატალიონის უფროსი იყო ყაღიზმანში (ახლანდ. აღმოსავლ. თურქ. ტერიტორიაზე). მონაწილეობდა გურიის პოლიტ. (1902) და მსროლელთა ბრიგადის ერევანსა და ქუთაისში (1903–07). რუს.-თურქ. ომის (1877–78) დროს ბაიაზეთთან (ახლანდ. თურქ. ტერიტ.) ბრძოლის გმირი რამდენიმე ორდენის კავალერი. ჩ.-ზე ნ. ქისიშვილის რომანის „იყვნენ და არ იყვნენ" (1978) ერთ-ერთი პერსონაჟის პროტოტიპია.
თ. მურმანიშვილი.

ჩილაჩავა რაულ შალვას ძე (დ. 15. V. 1948, სოფ. ჭითაწყარი, ზუგდიდის რ-ნი), ქართველი საბჭ. პოეტი, მთარგმნელი, ლიტერატურათმცოდნე. საქართველოს კომკავშირის პრემიის ლაურეატი (1985). დაამთავრა თსუ-ის ჟურნალისტიკის ფაკ-ტი (1970). ავტორია პოეტური კრებულების „დასაწყისი" (1973), „კოცნა" (1976), „ბორჯღალი" (1982), „ბუნიობა" (1984) და სხვ. ქართულად თარგმნა ვ. სოსიურას, ბ. ოლეინიკის, ჰ. ტრინიას, მ. ბაჟანის და სხვ. ლექსები, უკრაინულად — გ. ტაბიძის, ე. მაღრაძის, რ. მიშველაძის თხზულებანი.
რ. კვერენჩხილაძე

შ. ჩილაჩავა

ჩილაჩავა შალვა ილიას ძე (დ. 20. V 1911, ზუგდიდი), საბჭ. კავშირის გმირი (23 VIII 1944), მაიორი. სკკპ წევრი 1939-იდან 1931–42 მუშაობდა ზუგ-

დიდში დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იბრძოდა ჩრდ. კავკასიაში, ბელორუსიის I და II ფრონტებზე. 1944 წ. 23 ივნ. ოზარიჩის მახლობლად, სოფ. როგათან (ბელორ. სსრ) ჩატარებული ოპერაციისათვის ჩ-ს საბჭ. კავშირის გმირის წოდება მიენიჭა. 1946-იდან ჩ. ზუგდიდის რ-ნში ხელმძღვანელ პარტ. და სამეურნეო სამუშაოებზე მუშაობდა. იყო საქ. სსრ II, III, IV, VI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით და ალექსანდრე ნეველის ორდენით.

ტ. ჩინჩილაკაშვილი.

ჩილდირის ბრძოლა 1578, ბრძოლა ოსმალეთის ჯარსა და სპარსეთის ლაშქარს შორის ჩილდირის ველზე (ახლანდ. თურქეთის ტერიტორია). ოსმალეთმა გამოიყენა სპარსეთის შინაური არეულობა, დაარღვია 1555 ამასიის ზავის პირობები და ომი გამოუცხადა სპარსეთს. ამ ომში ოსმალეთი ცდილობდა მიემხრო საქართველოს მეფე-მთავრები. მრავალრიცხოვანი არმია ლალა მუსტაფა-ფაშას მეთაურობით სამხრ. საქართველოში შეიჭრა. რამდენიმე ციხის (ქაჯის, ვეღის, თმოგვისის) აღების შემდეგ ოსმალები ჩილდირის ველზე დაბანაკდნენ. სპარსელთა ჯარი 30 ათ. კაცს ითვლიდა. გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა ჩილდირის ველზე 9 აგვ. და ოსმალთა გამარჯვებით დამთავრდა. მათ ხელთ იგდეს 600 ტყვე და დიდძალი ნადავლი. ბრძოლაში 5 ათ. სპარსელი დაიღუპა. ტყვე ყიზილბაშები დახოცეს, ქართველები კოცონზე დაწვეს. ჩ. ბ-ის შემდეგ ახალციხის საფაშო მთლიანად ოსმალებმა დაიკავეს.

წყარო: სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVI სს.), ტბ., ნარიმანიძის გამოც., თბ., 1982.

ლიტ.: სვანიძე მ., საქართველოოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII სს., თბ., 1971; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 4, თბ., 1973.

მ. ნარსია

ჩილდირის ტბა, იხ. ნიალისყურის ტბა.

ჩილე (Chile), ჩილეს რესპუბლიკა (República de Chile).

I. ზოგადი ცნობები

ჩ. — სახელმწიფო სამხრ. ამერიკის სამხრ.-დას. ნაწილში, წყნარი ოკ. სანაპიროზე. მისი ტერიტ. შემადგენლობაში შედის ჩილეს არქიპელაგის სანაპირო კ-ები (ჩილოე, ველინგტონი, სანტა-ინესი და სხვ.). კ. ცეცხლოვანი მიწის დას. ნაწილი, აგრეთვე კ-ები წყნარ ოკეანეში — სან-ამბროსიო, სან-ფელიქსი, ხუან-ფერნანდესი, სალა-ი-გომესი და აღდგომის კუნძული. ფართ. 756,9 ათ. $კმ^2$. მოსახლ. 11,9 მლნ. კაცი (1984). დედაქალაქი — სანტიაგო. ოფიც. ენა — ესპანური. ეროვნ. დღესასწაულია 18 სექტ. — დამოუკიდებლობის დღე (1810). ოფიც. კალენდარი — გრიგორიანული. ფულის ერთეულია პესო. 78,84 პესო=1 აშშ-ის დოლარს (1983). ადმინისტრაციულად ჩ. იყოფა 12 ოლქად.

II. სახელმწიფო წყობილება

ჩ. რესპუბლიკაა. მოქმედებს 1981 კონსტიტუცია. უმაღლესი საკანონმდებლო ხელისუფლება ეკუთვნის სამხ. ხუნტას. სახელმწიფოს მეთაურია პრეზიდენტი, რ-იც ახორციელებს აღმასრ. ხელისუფლებას. პრეზიდენტთან შეიქმნა (1976) უმაღლესი საკონსულტაციო ორგანო — სახელმწიფო საბჭო (შედგება 16 წევრისაგან).

სახელმწ. გერბი და სახელმწ. დროშაიხ. ფერადი ჩანართი სტატიებთან სახელმწიფო გერბი, სახელმწიფო დროშა.

III. ბუნება

ჩ. გადაჭიმულია ჩრდ.-იდან სამხრ.-კენ 4300 კმ-ზე ვიწრო ზოლის სახით (15-იდან 355 კმ-მდე). რელიეფში კარგადაა გამოხატული 3 განსხვავებული სარტყელი: სანაპირო კორდილიერა (სიმაღლე 3200 მ-მდე), შიდათაშუა ღრმული (გ. წ. გასწვრივი ხეობა) და ანდების მთავარი კორდილიერა (სიმაღლე 6880 მ-მდე, მთა ოხოს-დელ-სალადო). ს. გ. 37—43°-ს შორის ბევრია აქტ. ვულკანი. ხშირია მიწისძვრა. ჩ. მდიდარია წიაღისეულით: იგი I ადგილზეა მსოფლიოში (სოციალ. ქვეყნების გამოკლებით) სპილენძისა და გვარჯილის, II-ზე — მოლიბდენის, III-ზე — იოდის მარაგით. მოიპოვება რკინის, მანგანუმის, ტყვიის, თუთიის მადანი, არის ბარიტის, ნავთობის, აირის, ქვანახშირის საბადოები.

ჩრდ. ჩ-ში (ს. გ. 28°-მდე) ტროპ. უდაბნოს ჰავაა, ნალექები 50 მმ-ზე ნაკლებია წელიწადში. საშ. თვიური ტემპ-რები 12—16-იდან 18—22°C-მდეა. სუბტროპ. შუა ჩ-ში (ს. გ. 42°-მდე) ჩრდ.-ით ჰავა მშრალია (ნალექები 100—200 მმ წელიწადში), ცენტრში—ხმელთაშუა ზღვის ტიპისა (სანტიაგოში — 360 მმ წელიწადში), სამხრ.-ით — ნოტიო სუბტროპიკული (ნალექები 2000—2500 მმ წელიწადში). საშ. თვიური ტემპ-რები ჩრდ.-ით 12—16-იდან ივლისში, 18—22°C-მდეა იანვარში, ცენტრში, შესაბამისად, 8-იდან 20°C-მდე, სამხრ.-ით 8-იდან 15°C-მდე. სამხრ. ჩ-ში ზომიერი ოკეანის ჰავაა (ნალექები 3000—7000 მმ წელიწადში). ტემპ-რა 3—5-იდან 8—14°C-მდე.

ქვეყნის თითქმის ყველა მდინარე მოკლეა და წყლით ოკ. აუზს მიეკუთვნება. ჩრდ. ჩ-ში ერთადერთი მუდმივი მდინარეა ლოა. შუა ჩ-ში მიედინება მდ-ები ბიობიო, ლიმარი; მაულე, სამხრ. ჩ-ში — ბიო-ბიო, ბეიკერი და სხვ. ს. გ. 39°-ის სამხრ.-ით ბევრია დიდი ტბა, უმთავრესად მყინვარული.

ჩრდ. ჩ-ში ნიადაგ-მცენარეული საფარი თითქმის არ არის განვითარებული. შუა ჩ-ს ჩრდ. ნაწილში ნახევარუდაბნოებია, ცენტრში — ქსეროფილური ბუჩქნარი რუხყავისფერ და ყავისფერ ნიადაგებზე, ანდების კალთებზე — ტყეები. მაღლა — მთის სტეპი, სამხრ.-ში — ტყის ყომრალ, ეწერ. და დაჭაობებულ ნიადაგებზე ხშირი ნოტიო მარადმწვანე ტყეებია, ანდებში — წიწვოვან-ფოთლოვანი ტყეები და ალპ. მდელოები. ს. გ. 46°-ის სამხრ.-ით სუბანტარქტიკული შერეული ტყეებია.

ჩრდ. ჩ-ში ბინადრობს მელა, პუმა, ქვეწარმავლები; სამხრ. ჩ-ში — ირმები პუდუ და ჰუემული, წავი, ნუტრია, მაგელანის ძაღლი და სხვ. ბევრია ფრინველი, პატაგონიაში — ლამა, მღრღნელები, ფრინველები (მ. შ. ნანდუები).

შექმნილია ეროვნ. პარკები.

IV. მოსახლეობა

მოსახლ. 90%-ზე მეტს შეადგენენ ჩილელები (ძირითადად ესპანელ-ინდიელთა მეტისები). ქვეყნის შუა ნაწილში ცხოვრობენ ინდიელები — არაუკანები, უკიდურეს ჩრდ.-ში — კეჩუასა და აიმარას მცირე ჯგუფები, სამხრეთში — ცეცხლოვანმიწელები. აღდგომის კუნძული დასახლებულია პოლინეზიელებით (რაპანუილები). რელიგიით უმრავლესობა კათოლიკეები არიან. ინდიელები ნაწილობრივ ინარჩუნებენ თავიანთ ენებს და ტრად. რწმენებს.

ეკონომიკურად აქტ. მოსახლ. (3,9 მლნ. კაცი, 1984) 15,9% დასაქმებულია სოფ. მეურნეობაში, 13,7% — დამუშავებით მრეწველობაში. მოსახლ. საშ. სიმჭიდროვეა დაახლ. 15 კაცი 1 $კმ^2$-ზე (1984). ყველაზე მჭიდროდაა დასახლებული ცენტრ. პროვინციები. მოსახლ. დაახლ. 80% ცხოვრობს ქ-ებში, რ-თაგან უდიდესია სანტიაგო (1,7 მლნ. მცხ., დიდ სანტიაგოში — 4 მლნ-ზე მეტი, 1984). დიდი ქ-ებია: ვალპარაისო, ვინია-დელ-მარი, კონსეპსიონი, ტალკაუანო, ანტოფაგასტა, ტემუკო.

V. ისტორიული ნარკვევი

ძველად ჩ-ს ტერიტორიაზე სახლობდნენ სხვადასხვა ინდიელი ტომები: არაუკანები, აიმარა, ჩონო, ჩანგო, ატაკამენიო და

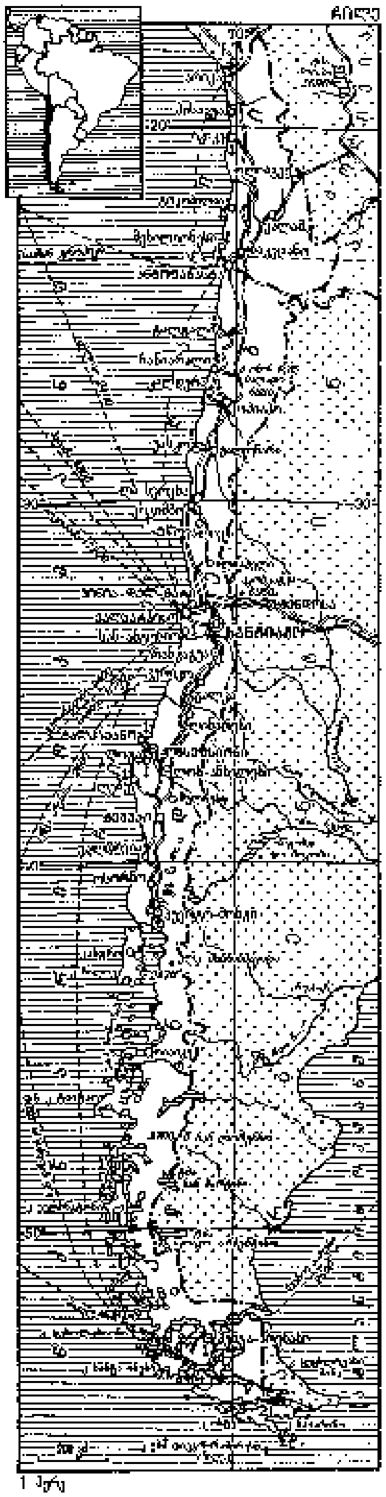

1 ჰერუ

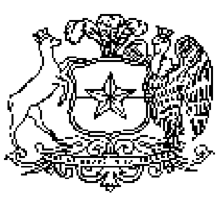

ჩილეს რესპუბლიკის სახელმწიფო გერბი

ჩილე

შინაარსი

I. ზოგადი ცნობები 119
II. სახელმწიფო წყობილება . . . 119
III. ბუნება 119
IV. მოსახლეობა . 119
V. ისტორიული ნარკვევი 119
VI. პოლიტიკური პარტიები და პროფკავშირები 120
VII. ეკონომიკურ-გეოგრაფიული ნარკვევი 120
VIII. შეიარაღებული ძალები 121
IX. სამედიცინო - სანიტარული მდგომარეობა და ჯანმრთელობის დაცვა 121
X. განათლება, სამეცნიერო და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებანი 121
XI. ბეჭდვითი სიტყვა, რადიომაუწყებლობა, ტელევიზია . . 121
XII. ლიტერატურა . . 121
XIII. არქიტექტურა და სახვითი ხელოვნება 122
XIV. მუსიკა 122
XV. ბალეტი . 122
XVI. დრამატული თეატრი 122
XVII. კინო 122

სხვები მცირერიცხოვანი მოსახლე, ეწეოდა თევზჭერას და ნადირობას; მისდევდნენ მესაქონლეობას, მიწათმოქმედებას (იყენებდნენ საირიგაციო სისტემას); ამუშავებდნენ ლითონს. XV ს-ში ჩ-ის ჩრდ. რ-ნებში შეიჭრნენ ინკები და დაიმორჩილეს. XVI ს დასაწყისში ჩ-ს მკვიდრი მოსახლე გვაროვნული წყობილების სტადიაზე იყო, მიწები თემის საკუთრებას წარმოადგენდა. ინდიელთა საერთო რაოდენობა 1 მლნ. კაცს არ აღემატებოდა. XVI ს. 30-იან წლებში ესპ. კონკისტადორები დ. დე ალმაგროს და პ. დე ვალდივიას მეთაურობით შეიჭრნენ ჩ-ს ტერიტორიაზე. არაუკანებმა დამპყრობლებს მედგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს და 1553 ესპ. სასტიკად დაამარცხეს ადგილ. მოსახლე. შემდგომშიც არაუკანელი აჯანყებული ესპ. წინააღმდეგ აჯანყდნენ 1671, 1688 და 1723. გამოსვლები XVI ს. შუა ხანებში ჩ. შედიოდა პერუს ვიცე-სამეფოში, ხოლო 1778 გამოეყო როგორც საგენერალკაპიტნო. ესპ. დამპყრობლებმა დაუწესეს ფეოდ. ექსპლუატაციის სხვადასხვა ფორმებს. 1541 დაარსეს ქ. სანტიაგო, 1550—კონსეპსიონი, 1552 — ვალდივია და სხვ. ადგილ. მკვიდრი კრეოლი მოსახლე, მეტროპოლიისაგან დამოუკიდებლობას მოითხოვდა. თავისუფლებისათვის ბრძოლის სათავეში ჩაუდგნენ ბ. ო'ჰიგინსი, ხ. მ. კარერა, მ. როდრიგესი. 1810 სექტ-ში სანტიაგოში ესპ. წინააღმდეგ აჯანყებამ იფეთქა შეიქმნა ეროვნ.-სამთავრობო ხუნტა. 18 სექტ. ჩ-ს ეროვნ. დამოუკიდებლობის დღედ გამოცხადდა. 1811 მოიწვიეს ეროვნ. კონგრესი, მაგრამ კონგრესის წევრთა უმრავლესობა პროესპანური ორიენტაციის იყო, ამიტომ დამოუკიდებლობისათვის თვის ერთ-ერთმა ხელმძღვანელმა ხ. მ. კარერამ დაითხოვა კონგრესი და ძალაუფლება ხელში აიღო. მაგრამ კარერას დიქტატორულმა რეჟიმმა გარკვეულად შეასუსტა პატრ. ძალების რიგები. 1817 იწყება განმათ. ბრძოლის ახ. პერიოდი. ო'ჰიგინსის მეთაურსარდლობით და არგენტ. გენ. ხ. სან-მარტინის არმიის დახმარებით ჩ-ს პატრ. ძალებმა ჩაკაბუკოსთან დაამარცხეს ესპანელები (1817 თებ.) და სანტიაგო აიღეს. ო'ჰიგინსი ჩ-ს მმართველი გახდა 1818 წ. 12 თებ. გამოცხადდა ქვეყნის დამოუკიდებლობა, ხოლო 5 აპრ., მაიპუსთან ბრძოლის შემდეგ, ბოლო მოეღო ესპ. ბატონობას ჩ-ში.

1818 შემდეგ ჩ-ს კონსტიტუციით ქვეყანამ დაიწყო ურთიერთობის დამყარება სხვა ქვეყნებთან. ო'ჰიგინსი ცდილობდა მთელი რიგი პროგრ. რეფორმების გატარებას, რ-ებიც მიმართული იყო ფეოდ.-კლერიკალური წრეების წინააღმდეგ 1823 იანვ. გამოიწვიეს ახ. კონტრრევოლუცია, რ-იც ოლიგარქიის წრეებმა მოაწყეს. წყობილების შემდგომ დემოკრატიზაციას და არისტოკრატიის პრივილეგიების შეზღუდვას. ქვეყანაში მდგომარეობა გამწვავდა. ო'ჰიგინსი იძულებული გახდა გადამდგარიყო და ემიგრაციაში წასულიყო. ბრძოლა სხვადასხვა დაჯგუფებას შორის კონსერვატორთა გამარჯვებით დამთავრდა (1830). ახალმა კონსტიტუციამ (1833) მიწათმფლობელთა ოლიგარქიის და ეკლ. ბატონობა განამტკიცა. XIX ს. II ნახ. მუშათა კლასი ორგანიზებული ბრძოლის გზას დაადგა, გავრცელდა მარქსიზმი. გამოვიდა პირველი მუშათა გაზ. „ელ პროლეტარიო" (1878). 1879 ჩ. პერუს და ბოლივიის წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩაება (იხ. *წყნარი ოკეანის ომი 1879—83*). 1886 ქვეყნის სათავეში ჩაუდგა ლიბერალი ხ. მ. ბალმასედა, რ-მაც ქვეყნის პოლიტ. და ეკონ. დამოუკიდებლობის მომხრის ლოზუნგით გამოვიდა. მისი პოლიტიკით უკმაყოფილო ოლიგარქიულმა წრეებმა, ეკლესიამ და სამხ. თავკაცებმა სამოქალაქო ომი წამოიწყეს. ბალმასედა იძულებული გახდა პრეზიდენტის პოსტი დაეტოვებინა (1891). ქვეყნის სათავეში მოექცნენ მსხვილი ფინანს. და მიწათმფლობელური ელიტის წარმომადგენლები, რ-ებმაც ქვეყანა ჯერ ინგლ., ხოლო 20-იანი წლებიდან ამერ. კაპიტალს დაუმორჩილეს. 1909 შეიქმნა ჩ-ს მუშათა ფედერაცია, ხოლო 1912 მუშათა სოციალ. პარტია. I მსოფლიო ომის დროს 1914—18 ჩ. ნეიტრალიტეტს იცავდა. 1922 ჩ-ს სოციალ. პარტიის ბაზაზე შეიქმნა ჩილეს კომუნისტური პარტია (ჩკპ). 1925 სამხ. წრეებმა კ. იბანიეს დელ კამპოს მეთაურობით სახელმწ. გადატრიალება მოაწყვეს. 1927 სამხ. მინისტრმა იბანიესმა პრეზიდენტი გადააყენა და დიქტატურა დაამყარა. ჩკპ, ჩილეს მუშათა ფედერაცია და ანარქისტულ-სინდიკალისტური თრგანიზაციები კანონგარეშედ გამოცხადდა. 1932 ივნ. სამხ. ჯგუფმა პოლკ. მ. გროვე ვალიეხოს მეთაურობით გადატრიალება მოაწყო და ჩ. „სოციალისტურ რესპუბლიკად" გამოაცხადა. 1936 მარტში შეიქმნა სახ. ფრონტი კომუნისტური რადიკალური და სოციალ. პარტიების მონაწილეობით 1938 ჩ-ს პრეზიდენტი გახდა სახ. ფრონტის კანდიდატი რადიკალი პ. აგირე სერდა. სერდას მთავრობამ მოახერხა ზოგიერთი პროგრ. ღონისძიების გატარება, მემარჯვენე სოციალისტთა ღალატის შედეგად 1941 სახ. ფრონტი დაიშალა. 1945 თებ-ში ჩ-მ გერმანიას, ხოლო აპრ.-ში იაპონიას ომი გამოუცხადა. 1946 ჩ-ს პრეზიდენტი გახდა დემოკრ. ალიანსის კანდიდატი რადიკალი გ. გონსალეს ვიდელა. მის მთავრობაში ჩკპ-ს წარმომადგენლებიც შედიოდნენ. 1947 ჩ-მ დიპლ. ურთიერთობა გაწყვიტა სსრკ-თან (დამყარდა 1944). 1948 ეროვნ. კონგრესმა მიიღო „დემოკრატიის დაცვის კანონი", აიკრძალა ჩკპ, პროგრ. პროფკავშირები და სხვ. დემოკრ. ორგანიზაციები. 1956 შეიქმნა სახ. მოქმედების რევ. ფრონტი (სმრფ), რ-შიც კომ. და სოციალ. პარტიების გარდა სხვა პარტიებიც შედიოდნენ. სმრფ-ის დაჟინებით 1958 გაუქმდა „დემოკრატიის დაცვის კანონი", ჩკპ გამოვიდა იატაკქვეშეთიდან. 1964 ქრისტ.-დემოკრ. პარტიის მემარჯვენე ფრთის ლიდერი ე. ფრეი მონტალვა სათავეში ჩაუდგა ჩ-ს მთავრობას და იმავე წელს აღადგინა დიპლ. ურთიერთობა სსრკ-თან. მიუხედავად მთელი რიგი ბურჟ.-დემოკრ. რეფორმების გატარებისა, ქვეყანაში უკმაყოფილება იზრდებოდა, სულ უფრო ძლიერდებოდა ჩკპ-ის. და სმრფ-ის გავლენა ხალხში, 1969 დეკ-ში კომ., სოციალ., სოციალ.-დემოკრ., რადიკალურმა, ერთიანი სახ. მოქმედების მოძრაობისა და დამოუკიდებელი სახ. მოქმედების პარტიებმა შექმნეს სახ. ერთიანობის ბლოკი და პრეზიდენტის არჩევნების წინ, 1970 წამოაყენეს სოციალ.-ეკონ. ძირეული გარდაქმნების პროგრამა. პრეზიდენტის არჩევნებში გაიმარჯვა სახ. ერთიანობის ბლოკის კანდიდატმა ს. ალიენდე გოსენსმა, რ-ის მთავრობამაც (შედგა 1970 ნოემბ.) შეძლო ყველა პარტიის წარმომადგენელი, ალიენდეს მთავრობა ატარებდა ანტიიმპერიალ. და ანტიოლიგარქიულ რეფორმებს, გაატარა აგრარული რეფორმა, რ-მაც ფაქტობრივად ქვეყანაში მოსპო ლატიფუნდიზმი. დამყარდა დიპლ. ურთიერთობა კუბასთან და სხვ. სოციალ. ქვეყნებთან. ქვეყნის პროგრ. გარდაქმნებს დაუპირისპირდა ადგილ. რეაქცია, უცხოეთის იმპერიალიზმის დახმარებით. ქვეყნის შიდა და გარეთა რეაქციის ერთიანი მოქმედებით, 1973 სექტ-ში სამხ. აჯანყების შედეგად სახ. მთავრობა დაეცა, ალიენდე მოკლეს პრეზიდენტის სასახლის აღების დროს. ქვეყნის სათავეში ჩაუდგა სამხ.-ფაშისტური ხუნტა ქვეითი ჯარის მთავარსარდლის ა. პინოჩეტ უგარტეს მეთაურობით. ხუნტამ შეაჩერა კონსტ. მოქმედება, დაშალა ეროვნ. კონგრესი, აკრძალა პოლიტ. პარტიებისა და მასობრივი ორგანიზაციების მოღვაწეობა. შეწყვიტა დიპლ. ურთიერთობა სსრკ-თან და სხვა სოციალ. სახელმწიფოებთან. ათასობით ჩილელი პატრიოტი დაიღუპა ციხის საკნებში, ათასობით „უგზო-უკვლოდ დაიკარგა", ხუნტამ გააუქმა ხალხის სოც.-ეკონ. მონაპოვარი. 1974 წ. 17 დეკ. ა. პინოჩეტმა თავი პრეზიდენტად გამოაცხადა. აღნ. დეკრეტის მიხედვით აღმასრ. ძალაუფლება პრეზიდენტის ხელშია თავმოყრილი, ხოლო საკანონმდებლო სამხ. სამთავრობო ხუნტა განაგებს. 1976 ივლ-ში, ხუნტის განკარგულებით, ქვეყანაში შეიქმნა სახელმწ. საბჭო (18 კაცის შემადგენლობით), რ-იც პრეზიდენტთან არსებულ უმაღლეს კონსტ. ორგანოს წარმოადგენს. 1980 „რეფერენდუმით" მიღებული „კონსტიტუცია" ძალაში შევიდა 1981 წ 11 მარტიდან ამ უკანასკნელმა იურიდიულად „გააფორმა" ფაშისტური რეჟიმის უფლებამოსილება და პინოჩეტის, როგორც „კონსტიტუციური პრეზიდენტის" ვადა 1989-მდე გააგრძელა. სამხ.-ფაშისტური რეჟიმი კრიზისს განიცდის. ძლიერდება მმართველი ხუნტის იზოლაცია, როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე საზღვრებს გარეთ. კრიზისმა მოიცვა ქვეყნის ეკონომიკა. კატასტროფულად იზრდება ფასები, უმუშევრობა და მშრომელთა ცხოვრების დონე გაუარესებულად ეცემა. ქვეყანაში კვლავ მიმდინარეობს რეპრესიები და ტერორი. 1983 აპრ-ში ჩკპ-მ გამოაქვეყნა დოკუმენტი: „გაფიცვა! ჩვენ დაუყოვნებლივ მოვითხოვთ დემოკრატიას!". მთელი ქვეყანა მოიცვა მანიფესტაციებმა, მიტინგებმა, გაფიცვებმა. ფაშისტური რეჟიმის წინააღმდეგ საერთო დემოკრ. მოძრაობაში მოსახლე, თითქმის ყველა ფენაა ჩაბმული. რეპრესიები და ტერორი ჩ-ში აღშფოთებას იწვევს მთელ მსოფლიოში.

ლიტ.: Королев Ю. Н., Чили: революция и контрреволюция, М., 1976; Очерки истории Чили, М., 1967; Чили. Политика. Экономика. Культура, М., 1965

VI პოლიტიკური პარტიები და პროფკავშირები

1973 სამხ. გადატრიალებამდე სახ. ერთიანობის ბლოკში შემავალი ყველა პარტია კანონგარეშედ არის გამოცხადებული. ჩილეს რადიკალური პარტია (Partido Radical de Chile — PRCh), შეიქმნა 1863; ჩილეს სოციალისტური პარტია (Partido Socialista de Chile — PSCh), შეიქმნა 1933; ჩილეს კომუნისტური პარტია (Partido Comunista de Chile — PCCh), დაარსდა 1922, მოქმედებს არალეგალურად; ერთიანი სახალხო მოქმედების მოძრაობის პარტია (Movimiento de Acción Popular Unitaria — MAPU), დაარსდა 1969, მოქმედებს არალეგალურად; ქრისტიანულ-დემოკრატიული პარტია (Partido Demócrata Cristiano — PDC), დაარსდა 1957, ბურჟ.-რეფორმისტული პარტია, ხუნტის მიერ აკრძალულია გაურკვეველი ვადით. ეროვნული პარტია (Partido Nacional — PN), შეიქმნა 1966 კონსერვატიული და ლიბერალური პარტიების შერწყმის შედეგად. ჩილეს მშრომელთა ერთიანი ცენტრი (La Central Única de Trabajadores de Chile — CUT), დაარსდა 1953, მოქმედებს არალეგალურად.

VII. ეკონომიკურ-გეოგრაფიული ნარკვევი

ჩ. ეკონ. თვალსაზრისით ლათ. ამერ. ერთ-ერთი შედარებით განვითარებული ქვეყანაა. ეკონომიკაში დიდ როლს თამაშობს უცხ., უმთავრესად ამერ. კაპიტალი. მთლიანი შიდა პროდუქტის 19,9%-ს იძლევა (1968) დამამუშავებელი მრეწვ., 8,9%-ს—სამთომოპოვებითი მრეწვ., 9,4%-ს—სოფ. მეურნეობა, თევზჭერა და სატყეო მეურნეობა, 5,5%-ს — ტრანსპორტი, 9,1%-ს — მშენებლობა, 17,8%-ს — ვაჭრობა, დანარჩენს — სხვა დარგები.

მეურნ. სტრუქტურაში წამყვანია მრეწველობა. ყველაზე მეტად განვითარებუ-

ლია სამთომოპოვებითი მრეწვ., რ-ის თითქმის ყველა საწარმო კუთვნის უცხ. კომპანიებს საპილენძის მადნეულის სახელმწიფოს საკუთრებაშია, მაგრამ მათ ექსპლუატაციას ფაქტობრივად ახორციელებს აშშ-ის მონოპოლიები. სპილენძის მოპოვების თითქმის 85%-ს იძლევა რუდოკამბატის, ელ-სალვადორისა და ელ-ტენიენტეს მაღაროები. 1982 მოიპოვეს (ათ. ტ): ქვანახშირი — 756, რკინის მადანი — 6468, სპილენძი — 1256, მოლიბდენი — 19,7, ოქროთა — 5,5, ნავთობი — 2480 ათ. მ³, ბუნებრივი აირი — 5066 მლნ მ³. ელექტროსადგურების დადგმული სიმძლავრეა 3357 ათ. კვტ (1983) 1982 ელექტროენერგიის წარმოებამ შეადგინა 11,8 მლრდ კვტ-სთ დამუშავებითი მრეწვ. დარგებიდან წამყვანია კვების, საფეიქრო, ტყავ-ფეხსაცმლის მრეწველობა. II მსოფლიო ომის შემდგომ პერიოდში სწრაფი ტემპით განვითარდა შავი და ფერადი მეტალურგია, ქიმ., ლითონდამუშავებ. და ცელულოზა-ქაღალდის მრეწველობა. მრეწვ. მთლიანი პროდუქციის დაახლ 30%-ს აწარმოებენ სანტიაგოს, ვალპარაისოსა და კონსეფსიონის პროვინციებში, აქედან 50%-ზე მეტს — ქ. სანტიაგოში.

სოფ. მეურნ. პროდუქციის ღირებულების დაახლ 60%-ს იძლევა მიწათმოქმედება, რ-ის მთავარი რ-ნია ჩ-ს ცენტრ. ნაწილი — სანტიაგო კორდილიერის კალთები და გასწვრივი ხეობა. მოჰყავთ (ათ. ტ, 1982/83): ხორბალი — 600, სიმინდი — 512, შვრია — 146, ქერი — 73, ბრინჯი — 107, კარტოფილი — 684, შაქრის ჭარხალი — 1460. მეცხოველეობა ექსტენსიური ხასიათისაა. 1983 ჩ-ში იყო (ათ. სულ): მსხ. რქ. საქონელი — 3665, ღორი — 1260, ცხვარი — 6434, ცხენი — 440, თხა — 660. ამზადებენ ხე-ტყეს. მოიპოვეს თევზჭერას (3,7 მლნ ტ, 1983).

შიდა გადაზიდვებში წამყვან როლს თამაშობს ავტოტრანსპორტი, საგარეო-სავაჭრო ბრუნვის დაახლ. 90% მოდის საზღვ. ტრანსპორტზე. რკინიგზის სიგრძე 11,2 ათ. კმ, საავტ. გზებისა — 60 ათ. კმ, აქედან 9,6 ათ. კმ მაგარსაფრიანია (1983). 1981 ავტოპარკში იყო 780 ათ. ავტომობილი. 1983 საზღვ. სავაჭრო ფლოტის ტონაჟმა შეადგინა 487,5 ათ. მრუტო სარეგისტრო ტ. მთავარი ნავსადგურებია ვალპარაისო, ტოკოპილა, ანტოფაგასტა ....

1983 (წინასწარი მონაცემებით) ექსპორტმა შეადგინა 3827 მლნ. დოლ., იმპორტმა — 2969 მლნ. გააქვთ სპილენძი, რკინის მადანი, ქვარცი, სოფ. მეურნ. პროდუქცია, თევზის ფქვილი, ხე-ტყე, კვების მრეწვ. პროდუქცია, ქაღალდი და ცელულოზა. ლითონები. შეაქვთ სამომხმარებლო საქონელი, ნედლეული და ნახევარფაბრიკატები, მანქანა-მოწყობილობა. მთავარი სავაჭრო პარტნიორები არიან: აშშ, გფრ, იაპონია, ბრაზილია.

ლიტ.: Нехтан М. С., Экономическая география Чили, М., 1976.

VIII. შეიარაღებული ძალები

ჩ-ს შეიარაღებული ძალები შედგება სახმელეთო ჯარების, სამხ.-საჰაერო ძალებისა და სამხ.-საზღვ. ძალებისაგან. საერთო რაოდენობაა 85 ათ. კაცი (1979). უმაღლესი მთავარსარდალია პრეზიდენტი, უშუალოდ ხელმძღვანელობს სამხ. ხუნტა. სახმელეთო ჯარები (50 ათ. კაცი) შეიარაღებულია ტანკებით, ჯავშან-ტრანსპორტიორებით, არტილერიითა და შეეულმფრენებით რეზერვში ჰყავთ 160 ათ. კაცი. სამხ.-საჰაერო ძალების (11 ათ. კაცი) შემადგენლობაშია დაახლ. 100 საბრძოლო, 165 სხვადასხვა დანიშნულების თვითმფრინავი და 30 შვეულმფრენი. სამხ.-საზღვ. ძალები (24 ათ. კაცი) შემადგენლობაშია 30 საბრძოლო და დამხმარე ხომალდი და ზღვ. სამხ.-საზღვ. ძალების ავიაცია ითვლის სხვადასხვა დანიშნულების 32 თვითმფრინავსა და 36 შვეულმფრენს. სამხ.-საზღვ. ბაზებია: ტალკაუანო (მთავარი), ვალპარაისო და სხვ. შეიარაღებული ძალები კომპლექტდება სამხ. ვალდებულების კანონის საფუძველზე, სამხ. სამსახურის ვადა — 12 თვე. შეიარაღება და სამხ. ტექნიკა უცხ. წარმოებისაა.

IX. სამედიცინო-სანიტარული მდგომარეობა და ჯანმრთელობის დაცვა

1980—84 შობადობა 1 ათ. მცხოვრებზე შეადგენდა 24,8, საერთო სიკვდილიანობა—7,7, ბავშვთა სიკვდილიანობა — 4,0 ყოველ 1 ათ. ცოცხლად შობილზე. მამაკაცების სიცოცხლის საშ. ხანგრძლივობა 63,6 წელი, ქალებისა — 70,4 წელი იყო. ჩ-ში გავრცელებულია გულ-სისხლძარღვთა დაავადებანი, ავთვისებიანი წარმონაქმნები, ვენერული დაავადებანი, აგრეთვე ბავშვთა ინფექციები.

ჯანდაცვის ცენტრ. ორგანოა — ჯანდაცვის სამინისტრო. ჯანდაცვის სამსახურის ან ეროვნ. სისტემის შემოღების (1978) შემდეგ შემცირდა მოსახლ. სახელმწ. სამედ. მომსახურება; სულ უფრო ფრცელდება კერძო საექიმო პრაქტიკა.

1980 ჩ-ში იყო 300-მდე საავადმყოფო 40 ათ-მდე საწოლით (3,5 საწოლი 1 ათ. მცხოვრებზე), მუშაობდა 5,7 ათ. ექიმი (1 ექიმი 2 ათ-მდე მცხოვრებზე), 1,5 ათ. კბილის ექიმი, 290 ფარმაცევტი და 22 ათ-ზე მეტი საშ. სამედ. პერსონალი. ექიმების 60% მუშაობს სანტიაგოში (ცენტრ. პროვინცია). ექიმებს ამზადებს უნ-ტების 6 სამედ. ფაკ-ტი.

X. განათლება, სამეცნიერო და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებანი

საზ. მთავრობამ მოახდინა განათლების სისტემის დემოკრატიზაცია, სავალდებულო გახადა 8-წლიანი სწავლება, გაიზარდა მოსწავლეთა და სკოლათა რაოდენობა. 1973 სამხ. გადატრიალების შემდეგ მკვეთრად შემცირდა მოსწავლეთა და მასწავლებელთა რაოდენობა, გაჭარდა ყველა სახ. დაწესებულებების მილიტარიზაცია. სამეცნიერო დაწესებულებები სახელმწიფო და კერძო, სამეცნ.-ტექ. პოლიტიკას ხელმძღვანელობს მეცნ. და ტექ ეროვნ. კომისია. სახელმწიფოთა მეტეოროლ., სამხ. სახურის (ობსერვატორიების, სამეცნ. სადგურების ქსელით), სამეცნ.-კვლ. ინ-ტების ნაწილი (ჩ-ს ანტარქტიკული ინ-ტი სადგურებით ანტარქტიდაში, გეოლ., ბიოლოგიური, ბირთვ. ენერგიის შემსწავლელი და სხვ. ინ-ტები). კერძო სამეცნ.-კვლ. ინ-ტების ნაწილი, სამეცნ. საზ-ბები და აკადემიები, ფირმების სამეცნ. დანაყოფები და სხვ. სამხ.-ფაშისტური დიქტატურის დამყარებამ, რეპრესიებმა, მეცნიერთა ემიგრაციამ, სამეცნ. მუშაობის ასიგნებათა შემცირებამ ძლიერ დააქვეითა ქვეყნის სამეცნ.-ტექ. პოტენციალი.

დაწყ. მოთითადი 8-წლიანი სკოლა სავალდებულოა 6—15 წლის ასაკის ბავშვებისათვის. მის ბაზაზე მუშაობს 4-წლიანი საშ. ზოგადსაგანმან., 4-წლიანი პროფტექ. და 4-წლიანი პედ. სასწავლებლები. 1984 მოთითადი სკოლაში სწავლობდა 2,7 მლნ-მდე მოსწავლე, ყველა ტიპის საშ. სკოლებში — 500 ათ-მდე მოსწავლე. ქვეყანაში 8 უნ-ტია (აქედან 6 კერძო), სულ სწავლობდა 100 ათ-ზე მეტი სტუდენტი; არის კოლეჯის ტიპის 3 უმაღლესი სკოლა, კონსერვატორია და გამოყენებითი ხელოვნ. სკოლა.

16 ბ-კაა (მ. შ. ეროვნულ ბ-კაში ... ჩ-ს ეროვნ. ბ-კა სანტიაგოში; 2 მლნ-ზე მეტი ტომი); ისტ. ეროვნ., ნატურ ხელოვნ., ეროვნ. პედ., თანამედროვე ხელოვნ., ამერ. ხალხ. ხელოვნ. და სხვ. მუზეუმები.

XI. ბეჭდვითი სიტყვა, რადიომაუწყებლობა, ტელევიზია

1973 ჩ-ში სამხ.-ფაშისტურმა ხუნტამ ცენზურა შემოიღო პრესზე. ჟურნალ-გაზეთი ამჟამად ჩ-ში გამოდის გაზეთები—„მერკურიო" („El Mercurio", 1827-იდან, ტირაჟი 195 ათ.); „ნასიონ" („La Nación", 1917-იდან, ტირაჟი 20 ათ.) —1980-იდან ჩ-ს სამხ. ხუნტის ოფიც. ორგანოა; ჟურნალები — „ვეა" („Vea", 1939-იდან, ტირაჟი 40 ათ.); „ერსილია" („Ercilla", 1936-იდან, ტირაჟი 146 ათ.); ჩ-ის კომპარტიის ორგანოებია: გაზ. „სიგლო" („El Siglo", 1940-იდან, 1973 წ. 5 ოქტ.-იდან გამოდის არალეგალურად), ჟურნ. „პრინსიპიოს" („Los Principios", 1939-იდან, 1976 იანვრიდან გამოდის არალეგალურად). საინფორმაციო სააგენტო „ორბიტა ინფორმატივა ორბე დე ჩილე" დაარსდა 1953 სანტიაგოში. აქვეა ჩ-ს რადიოსადგურების ასოციაცია, დაარსდა 1936 სანტიაგოში ეროვნ. ტელევიზია მუშაობს 1959-იდან

XII. ლიტერატურა

ჩ-ს ხალხთა ლიტ-რა ვითარდება ესპ. ენაზე. ქვეყნის მკვიდრ მოსახლეობას — არაუკანებს — XVI ს-მდე. ესპ. შესვლამდე, საკუთარი წერილობითი ძეგლები არ ჰქონიათ. ლიტ-რამ ჩამოყალიბება დაიწყო ესპ. კოლონ. ბატონობის პერიოდში (XVI—XVIII სს.). პირველი ისტ. და მხატვრული ნაწარმოებები შექმნეს თვით დაპყრობითი ომის მონაწილეებმა, რ-თა შორის გამოირჩევა ესპ. პოეტის ა. დე ერსილია ი სუნიგას პოემა „არაუკანა" (ნაწ. 1—3, 1569—89). XVII ს-ში შეიქმნა ისტ. პროზა: ალონსო დე ოვალიეს (1601—51) „ჩილეს სამეფოს ისტორიული ქრონიკა", დიეგო დე როსალესის (1603—77) „ჩილეს სამეფოს ს ყოველთაო ისტორია", თანადროულად ფართოვდებოდა კრეოლული ფოლკლორი. XVIII ს. II ნახევრიდან გავრცელდა სატირული ფოლკლორი. დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის პერიოდში წამყვანი გახდა პოლიტ. პუბლიცისტიკა. 1842 ჩ-ს ლიტ. საზ-ბას სათავეში ჩაუდგა ხ. ვ. ლასტარიამ (1817—88), რ-იც ამავე დროს იყო ლიტ. ამერ. რომანტიზმის თეორეტიკოსი, ჩ-ს რომანტიზმის, ე. წ. 1842 წლის თაობის, მთავარი წარმომადგენლები იყვნენ ს. სანფუენტესი (1817—60), გ. მატა (1829—99), ე. ლილიო (1826—1910), ა. ბლესტ განა და სხვ. ეროვნ. პროზის განვითარების პირველი აშკარად გამოხატული ტენდენცია იყო კოსტუმბრიზმი, რ-ის ფუძემდებელი იყო ხ. ხ. ვალიეხო (1811—58). კოსტუმბრიზმი მალე გადაიზარდა კრიტ. რეალიზმში. XIX—XX სს. მიჯნაზე პოეზია უშიაკვრესად მოდერნიზმის მიმართულებით ვითარდებოდა. მნიშვნელოვანი იყო ე. წ. 1900 წლის თაობის წარმომადგენელთა შემოქმედება, რ-თა თემა — ბუნება და სოფ. ცხოვრება — აისახა ე. წ. კრიოლიზმში. მისი ბელადი გახდა მ. ლატორე (1886—1955). „კრიოლიზმი" ჯერ ეწინააღმდეგებოდა ნატურალიზმის ესთეტიკას, რ-მაც უკვე XIX ს. დასასრულიდან მოიკიდა ფეხი, ხოლო 20—30-იან წლებში მასში გამოიკვეთა რეალიზმისა და სოც. კრიტიკის ელემენტები. ამ წლებში განსაკუთრებული მნიშვნელობა მოიპოვა პოეზიამ, რ-მაც კიდევ უფრო მაღალ დონეს მიაღწია გ. მისტრალის შემოქმედებაში. დიდი რეზონანსი ჰქონდა ვ. უიდობროს (1893—1948) შემოქმედებას, რ-მაც დააარსა მიმდ. ე. წ. „კრეასიონიზმი" (ესპ. crear — შექმნა) პოეტურ მიმდინარეობას და იყო მისი თეორეტიკოსი. ამავე პერიოდში ლიტ. ასპარეზზე გამოვიდა პ. ნერუდა. ავანგარდიზმის ნიმუშ-თვისებური ანასათავებდა პ. დე როკას (1894—1968) პოეზიას. 30-იანი წწ. მიწურულს მოვლ. წარმოქმნა ე. წ. „1938 წლის თაობის" პოეტები — გ. როხასი (დ. 1917), ნ. პარა (დ. 1914) და სხვ. სიურრეალისტური ტენდენცია-

ები საგრძნობი იყო „მანდრაგორას" პოეტთა ჯგუფის წარმომადგენელთა შემოქმედებაში, რ-ის მოთავე იყო ბ. არენასი (დ. 1913). 40—50-იან წლებში ვითარდებოდა რეალისტური რომანი, რ-ის მთავარი პრობლემა გახდა სოც. ყოფის ასახვა. მოწინავე ნთ ეტაპზე გამოსავლის ახ გზებს ეძიებენ მ. როხასი (1896—1973), კ. დროგეტი (დ. 1915), ხ დონოსო (დ. 1926), კ ჯოლოკოსი (დ 1927) და სხვ.

1973 სამხ.-ფაშისტურმა პუტჩმა შეწყვიტა ჩ-ს ლიტ-რის მიუხედავი განვითარება. დემოკრატიული ლიტ-რა პინოჩეტის რეჟიმის მკაცრი ცენზურითაა დათრგუნული ან ემიგრაციაში ვითარდება.

ლიტ.: А л е т р и з Ф., Горизонты реализма, М., 1974; Художественное своеобразие литератур Латинской Америки, М., 1976.

ჩილე. კ. მ ო რ ი. „ვალპარაისო". 1961. მ გრეის კოლექცია.

XIII. არქიტექტურა და სახვითი ხელოვნება

ინდიელთა ძვ. კულტურა, განსაკუთრებით ქვეყნის ჩრდ. ნაწილში დაკავშირებულია პერუს კულტურებთან. შემორჩენილია ციხესიმაგრეთა და დასახლებათა ნაშთები. მოხატული და ფიგურირებული კერამიკა, პეტროგლიფები, რ-ებზეც გამოსახულია ადამიანები, ცხოველები, ნადირობის სცენები. ამ ხელოვნ. ტრადიციები ნაწილობრივ შემოინახა ჩ-ს ხალხ. შემოქმედებაში (არაუკანების კულტურის შესახებ იხ. სტ. არაუკანი). XVI ს-იდან შენდება ციხეები, ქ-ები, ეკლესიები, ერთსართულიანი სახლები თავი ეზოთი. ფორმა. ეკლესიებში და ქანდაკებაში, XVIII ს —XIX ს. დასაწყისში შენდება ბაროკოს და კლასიციზმის სტილის შენობები (არქიტ. ხ. ტოესკა ი რიჩი, მ. დე ხარა). ვითარდება დეკორ. ფერწერა და ქანდაკება, პორტრეტი, გრავიურა (ა. სანტელისესი). XIX ს არქიტექტურაში ჭარბობდა ეკლექტიკა, XX ს. დასაწყისში — „მოდერნის" სტილი XIX ს. შუა ხანებში მუშაობდნენ პორტრეტისტები ფ. ხ მანდიოლა, ა. განა. XIX—XX სს. მიჯნაზე მოღვაწეობდა რეალისტური მხატვრები (ფერმწერი ა. ვალენსუელა ლიანოსი, ე. ალასა, ხ ფ. გონსალესი). XX ს-ში დაიწყო საქალაქომშენებლო სამუშაოები (სანტიაგოს ცენტრის რეკონსტრუქცია). ქითარდება ხალხ ხუროთმოძღვრების ტრადიციები. XX ს. შუა ხანებიდან განმტკიცდა თანამედროვე არქიტექტურის პრინციპები (არქიტ. ს ლარაინი, ე. დუარტი და სხვ.), ფერწერასა და გრაფიკაში მოდერნისტული ჯგუფის „მონპარნასის" (კუბისტი კ მორი), სიურრეალიზმის (რ. მატა) და აბსტრაქციონიზმის (ნ. ანტუნესი) გვერდით არსებობს სოციალურად აქტ. რეალისტური ხელოვნება (კ. ერმოსილია ალვარესი, გ ნუნესი, პ ლობოსი და სხვ.)

ჩილე. ს. რ ო ზ ა ნ რ ო ზ ა ს ი. „თავი" თაბაშირი XX ს.

სამხ.-ფაშისტურმა გადატრიალებამ (1973) შეაფერხა ჩ-ს ხელოვნ. განვითარება.

ლიტ.: П о л е в о й В. М., Искусство стран Латинской Америки, М., 1967.

XIV. მუსიკა

ჩ-ს უძველესი მუს. კულტურა შემორჩენილია არაუკან. ამერინდელების, პირველ რიგში არაუკანების, ყოფაში. არაუკანთა სამუსიკო საკრავებია დოლი კულტრუნი, სასტვირი ფიდა, ტრუტრუკა, ლოლკინი, პიფილკა. ჩ-ს ხალხ. კრეოლური მუსიკა ახლოს არგენტინულთან. ტიპური საცეკვაო და საცეკვაო ფორმებია, ტონადა, სამაკუეკა, კუეკა. ძირითადი მუს. საკრავები — გიტარა, არფა, გიტარონი. რესპ. დამოუკიდებლობის გამოცხადებასთან ერთად ვითარდება პროფ. მუსიკა. XIX ს-ში სანტიაგოში შეიქმნა ფილარმონიული საზ-ბა (1827), გაიხსნა სამუს. სკოლა (1849; 1851-იდან — კონსერვატორია), „ტეატრო მუნისიპალი" (1857), სადაც იდგმებოდა მუს სპექტაკლებიც. XIX ს. კომპოზიტორთაგან აღსანიშნავია: მ. რობლესი, ხ. საპიოლა, ე. ორტის დე სარატე (პირველი ჩილური ოპერის ავტორი). XX ს. I ნახევარში ჩამოყალიბდა 2 მიმართულება: ეროვნ. სტილის მომხრეები (კ. ლავინი, პ. ალიენდე სარონი, კ. ისამიტ ალარკონი და სხვ.) და ევრ. ორიენტაციის მუსიკოსები (ე. სორო, დ. სანტა-კრუსი, ხ. ორეგო სალასი და სხვ.). თანამედროვე მუსიკოსებიდან გამოირჩევა: დირიჟორები — ა. კარვახალი, ვ. ტევა; პიანისტები — კ. არაუ, ხ. რენარი, ფ. გერა; მუსიკოლოგი — ვ. ს'ანდურიანი და სხვ. ჩ-ში არსებობს სიმფ. ორკესტრი (დაარსდა 1941), სანტიაგოს მუნიციპალური სიმფ. ორკესტრი (1955), ჩ-ს უნ-ტის გუნდი (1945), სანტიაგოს სიმებიანი კვარტეტი (1954), ეროვნ. კონსერვატორია.

სამხ. ხუნტა, რ-იც სათავეში ჩაუდგა ქვეყანას 1973 გადატრიალების შედეგად, სასტიკად დევნის კულტურის პროგრ. მოღვაწეებს. ბევრმა მუსიკოსმა დატოვა სამშობლო.

ლიტ.: Музыкальная культура стран Латинской Америки, М., 1974.

XV. ბალეტი

ჩ-ს ბალეტი, როგორც ხელოვნ. დამოუკიდებელი სახე, XX ს 40-იან წლებში ჩამოყალიბდა. მანამდე უცხ. (მირითადად ევრ.) დასები მართავდნენ აქ გასტროლებს. 1917—18 სანტიაგოში ორი სეზონის განმავლობაში გამოდიოდა ანა პავლოვას დასი. ამ დასის ერთ-ერთმა წევრმა—ი კადენკამ 1921 სანტიაგოში გახსნა ქორეოგრაფიული სკოლა, რ-საც ხელმძღვანელობდა 1938-მდე 1940 სანტიაგოში კ. იოსის გერმ. დასი გამოდიოდა, ამ დასის მოცეკვავეებმა 1941 აქ გახსნეს თავისი საბალეტო სკოლა, რ-საც ე. უჩმიტი ხელმძღვანელობდა. სკოლა ამზადებდა მოცეკვავეებს მომავალი ეროვნ ბალეტისათვის. 1945 უჩმიტის ხელმძღვანელობით ჩამოყალიბდა ჩ-ს საბალეტო დასი (1957-იდან ჩ-ს ეროვნ ბალეტი). 1951 მ. სილვარმი დადგა პირველი ეროვნ. ბალეტი—ოპერეტა სალასის „ძილის მეფარი". 1950—60-იან წლებში გაცხოველდა ინტერესი ლათ. ამერ. თემატიკისადმი. 1949 სანტიაგოში „ტეატრო მუნისიპალთან" შეიქმნა დასი (1959-იდან — თანამედროვე ხელოვნ. ბალეტი) ე სულსის ხელმძღვანელობით, 1959—66 დასს ხელმძღვანელობდა ო. ჩინტოლეზი 1966-იდან დასს ეწოდება მუნიციპალური ბალეტი. მუნიციპალურ ბალეტთან მუშაობს საბალეტო სკოლა (1949-იდან) და ფოლკლორული ანსამბლი „პუკარა". 1969 განათლების სამინისტროსთან შეიქმნა სკოლა და დასი „ახალგაზრდა ბალეტი". 1970 შეიქმნა ეროვნ. ფოლკლორული ბალეტი (მხატვრული ხელმძღვანელი რ. რეისი).

სამხ.-ფაშისტური გადატრიალების (1973) შემდეგ ბევრმა პროფ. ბალეტის მოღვაწემ დატოვა ქვეყანა.

XVI. დრამატული თეატრი

ინდიელების ცეკვები და სარიტუალო წეს-ჩვეულებები შეიცავდნენ დრამ. მოქმედების ელემენტებს. რ-ის საფუძველზეც ჩამოყალიბდა ეროვნ. თეატრი. XVII—XVIII სს-ში იეზუიტები სასკლ. დღესასწაულებზე მართავდნენ წარმოდგენებს რელიგ. სიუჟეტების მიხედვით. პირველი ცნობა წარმოდგენა გაიმართა 1646. 1709 აიგო პირველი თეატრ. შენობა სანტიაგოში. 1791 აშენდა თეატრი ვალპარაისოში. XVIII ს. II ნახევარში მოღვაწეობდა ხ. რუბიოს პროფ. დასი. 1815 სანტიაგოში გაიხსნა თეატრი „კოლისეო". ჩ-ში დამოუკიდებლობის გამოცხადების (1818) შემდეგ სანტიაგოში მუშაობა დაიწყო თეატრმა „რამადამ", იდგმებოდა ეროვნ. დრამატურგების ნაწარმოებები. XIX ს-ში თეატრი აღმოცენდა (მათ რიცხვში კერძო) ქვეყნის სხვადასხვა ქ-ში. ჩ-ს სცენური ხელოვნ. განვითარებაში გარკვეული წვლილი შეიტანეს ლათ. ამერ. მსახიობებმა და რეჟისორებმა კ. აგილარმა, ფ. კასერესმა, ხ. მორალესმა და სხვ. პოპულარობით სარგებლობდნენ ხ. ეგასიას, ს სანფუენტესის, კ. მარტინესის, ხ. ალიენდეს და სხვ. პიესები. XIX ს. II ნახევარში პოპულარულია დრამატურგ დ. ბაროს გრესის ნაწარმოებები: „როგორც სანტიაგოში" (1875), „გულს გული იცნობს" (1879), „თითქმის ქორწინება" (1881) და სხვ. 1912 შეიქმნა დრამატურგების საზ-ბა, 1915 ჩ-ს თეატრ. მსახიობების საზ-ბა (ხელმძღვანელი — მსახიობი და დრამატურგი ქ. კარიოლა). თეატრის შემდგომი ფორმირებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ეროვნ. დრამ. კომპანიის შემოქმედებას (შეიქმნა 1913) და „ბიურლე-ბაგენის დასს" (შეიქმნა 1917). 1941 საფუძველი ჩაეყარა ჩ-ს უნ-ტის ექსპერ. თეატრს 1946 დაარსდა „დამოუკიდებელი თეატრი", რ-მაც პრაქტიკაში შეიტანა კ სტანისლავსკის სისტემა. 1950—60 ქვეყანაში რეგულარულად ტარდებოდა ფესტივალები. ამ პერიოდში იდგმებოდა ჩ-ს დრამატურგების პიესები. მსახიობები და რეჟისორები: ე. გაბარდო, მ. ფრანკო, მ. მალუენდა, ს. პინედორი, ო ესკაბესი, ტ. გონსალესი და სხვ.

1973 სამხ.-ფაშისტურმა გადატრიალებამ შეაფერხა ჩ-ს თეატრ. ხელოვნ. შემდგომი განვითარება.

XVII. კინო

1907 ჩ-ში გამოვიდა პირველი დოკუმენტური ფილმი „პრეზიდენტის დასაფლავება". 1920-იან წლებში სანტიაგოში და ვალპარაისოში შეიქმნა ფირმები: „ჯამბასტიანი-ფილმი", „ჩილე-ფილმი", „ხასპორგე-ფილმი", „ანდეს-ფილმი". 1916—32 გადაიღეს 80-ზე მეტი სრულმეტრაჟიანი ფილმი, მ შ „ჯამბაზები მიდიან" (1921, რეჟ. პ სიენა), „მერცხალი" (1924, რეჟ. ნ. დე ლა სოტა), „რატომ ჩაიდინა დანაშაული ამ ქალმა?" (1924, რეჟ. მ. დერვალი), „სინათლე და ჩრდილი" (1926, რეჟ. ხ დელანო) და სხვ. 1934 დაიდგა პირველი ხმოვანი ფილმი „ჩრდილოეთი და სამხრეთი" (რეჟ. დელანო) 30-იანი წწ. II ნახევარში წელიწადში იდგმებოდა 2—3 სრულმეტრაჟიანი ფილმი, იღებდნენ მოკლემეტრაჟიან, ქრონიკალურ და დოკუმენტურ ფილმებს 40-იან წწ. ბოლოს ყვით. კონცერნთან დაკავშირებით სურათების გამოშვება თითქმის შეწყდა. ჩ-ს ეკრანებზე უჩვენებდნენ ძირითადად აშშ-ის კინოპროდუქციას 50-იანი წწ. ბოლოს დაიწყო კინოს განვითარების ახ. ეტაპი 1957 სანტიაგოში უნ-ტთან გაიხსნა კინოინ-ტი, რ-იც უშვებდა დოკუმენტურ ფილმებს, 1960 შეიქმნა ექსპერ. კინოცენტრი და სინემატეკა. 60—70-იან წლებში გადაღებული ფილმებიდან აღსანიშნავია: „სამი მოწყენილი ვეფხვი" (1968, რეჟ. რ რუისი), „ვალპარაისო, ჩემო სიყვარულო!" (1970, რეჟ ა. ფრანსია), „ამხანაგი პრეზიდენტი" (1970, რეჟ მ. ლიტინი), „მოწმეები" (1971, რეჟ ჰ ელისეგრი) და სხვ. კინოს წამყვანი მსახიობები არიან შ. რიოსი, ტ. ფერადა, ლ პერუჯი, ე. გუსმანი, ს. ბასი და სხვ.

სამხ.-ფაშისტური 1973 გადატრიალების შემდეგ ჩ-ს კინოს პროგრ. მუშაკები რეპრესირებული იქნენ და ბევრმა მათგანმა დატოვა სამშობლო. ქვეყნის ეკრანი დაიპყრო ამერ. ფილმებმა.

ლიტ.: Н о в и к о в а Л. С., Из истории чилийского кино, в кн.: Культура Чили, М., 1968.

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი, გვ 112—113.

ჩილეს ანდესები, სამხრ. ჩილეს ნაპირების გასწვრივ მდებარე ლიდი კ-ების (ჩილოე, ველინგტონი, სანტა-ინესი და სხვ.) და ათასობით პატარა კ-ისა და კლდის ხმელეთი საზღვრებით (მირითადად ანდების სანაპირო კორდილიერების ნაწილია).

სიმაღლე 1300 მ-მდე შემოსილია მარადმწვანე და ფოთოლმცვივანი ხშირი ტყით თევზჭერა, ხე-ტყის დამუშავება

ჩილეს მეჭურჭელა, ბუნებრივი ნატრიუმნიტრატი.

ჩილეს კომუნისტური პარტია (ჩკპ; Partido Comunista de Chile), შეიქმნა 1922 იანვ. ქ. რანკაგუაში. მუშათა სოციალისტური პარტიის (დაარსდა 1912) IV ყრილობაზე. პარტიის შექმნაში წამყვანი როლი ითამაშეს ლ. ე. რეკაბარენმა და ე. ლაფერტემ. 1927—31 ჩკპ იატაკქვეშეთში მოღვაწეობდა. ჩკპ-მ აქტიური როლი ითამაშა სახ. ფრონტის (1936—41) შექმნაში. 1946 მთავრობაში კომუნისტებიც შევიდნენ, მაგრამ 1948 „დემოკრატიის დაცვის" კანონით ჩკპ, პროფკავშირები და სხვა დემოკრ. ორგანიზაციები საქმიანობა აიკრძალა არალეგალური მოღვაწეობის პირობებში პარტიის ინიციატივით 1953 შეიქმნა ჩილეს მშრომელთა ერთიანი პროფკავშირთა ცენტრი, ხოლო 1956 — სახ. მოქმედების ფრონტი (სმფ). 1958 აგვ. ჩკპ-მ ლეგალური ფიქსაცია მოიპოვა. ჩკპ XII ყრილობამ (1962 მარტი) წამოაყენა ლოზუნგი ხალხის მიერ პოლიტ. ძალაუფლების ხელში აღების და სახ. მთავრობის შექმნის შესახებ. 1969 დეკ. ჩკპ-მ და ხუთმა სხვა მემარცხ. პარტიამ და ორგანიზაციამ სახ. ერთიანობის პაქტი დადეს. სახ. ერთიანობის კოალიციის კანდიდატმა, სოციალისტმა ს. ალიენდე გოსენსმა 1970 სექტ. პრეზიდენტის არჩევნებში გაიმარჯვა. ალიენდეს მთავრობაში კომუნისტებიც შევიდნენ. 1973 წ 11 სექტ. სამხ. გადატრიალების შემდეგ ჩკპ კვლავ არალეგალურად მუშაობს. ჩკპ დემოკრ. ცენტრალიზმის პრინციპებზეა აგებული. პარტიის უმაღლესი ორგანოა ყრილობა, ყრილობებს შორის — ცკ. გენერალური მდივანია ლუის კორვალანი. ჩკპ ცკ-ის ორგანოა გაზ. „სიგლო" („El Siglo"). 1973 წ. 5 ოქტ-იდან არალეგალურად გამოდის) და ჟურნ. „პრინსიპიოსი" („Los Principios", 1976 იანვრიდან არალეგალურად გამოდის).

ჩილეს ღარი, ვიწრო ღრმა ზღვის ჩაღუნული წყნარ ოკეანეში. გადაჭიმულია ანდების მთისძირის გასწვრივ. სიგრძე დაახლ. 2700 კმ, სიგანე 30—90 კმ. მაქს. სიღრმე 8180 მ

ჩილიანი (Chillán), ქალაქი ჩილეში, ნიუბლეს პროვ. ადმ. ცენტრი. 112 ათ. მცხ. (1978) სას.-სამ. რ-ნის (ბოსტნეული, ხილი, მარცვლეული, მეცხოველეობა) ცენტრი. კვების, ტყავ-ფეხსაცმლის მრეწველობა.

ჩილოე (Chiloé), კუნძული სამხრ. ჩილეს ნაპირთან, ჩილეს არქიპელაგში. გამოყოფილია სამხრ. ამერიკის კონტინენტიდან ჩაკაოს სრუტით და ანკუდისა და კორკოვადოს ყურეებით. ფართ. დაახლ. 8 ათ. კმ^2, სიმაღლე 820 მ-მდე. აღმ. ნაპირი ძლიერ დანაწევრებულია. ჰავა ზომიერია, ოკეანური. ნალექები 2000—3000 მმ წელიწადში. შემოსილია მარადმწვანე შერეული ტყით. ხე-ტყის დამზადება, თევზჭერა. მთავარი ქალაქი და ნავსადგურია ანკუდი.

ჩიმაბუე (Cimabue) (ნამდვ. სახელი ჩ ე ნ ი დ ი პ ე ნ ო; Cenni di Pepo) (დაახლ. 1240 — დაახლ. 1302), იტალიელი ფერმწერი. გვიანდ. დუჩენტოს ფლორენც. სკოლის მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი. ჩ-ს შემოქმედება ბიზანტ. ტრადიციებზე განვითარდა, თუმცა მთელი რიგი სიახლეებიც აქასიათებს. მისი ნამუშევრებისათვის (სან-ფრანჩესკოს ზედა ეკლესიის ფრესკების ციკლი, დაახლ. 1290, ასიზი; „ჯვარცმა", დაახლ. 1285, უფიცის გალერეა, ფლორენცია, და 1295, სანტა-კროჩეს მუზეუმი, ფლორენცია; „მადონა ტახტით", დაახლ. 1285, უფიცის გალერეა, ფლორენცია) ნიმანდობლივია მონუმენტურობა, კომპოზიციის სიმეტრიულობა, ზუსტი ნახატი

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი, გვ 336

ჩიმა და კონელიანო (Cima da Conegliano) ჯოვანი ბატისტა (დაახლ. 1459, კონელიანო, ტრევიზოს პროვინცია, — 1517 ან 1518, იქვე), ალორძინების ეპოქის ვენეციური სკოლის იტალ. ფერმწერი. განიცადა ჯ. ბელინის, ანტონელო და მესინას, მიღევიანობით ჯორჯონეს და ტიციანის აღრინდელ ნამუშევართა გავლენა. მისი ფერწერისათვის დამახასიათებელია ცხოველი, ოქროსფერი კოლორიტი, ბუნებისა და ადამიანის კავშირის პოეტური აღქმა „ნათლისღება" (1494, სან-ჯოვანი ინ ბრაგორას ეკლესია, ვენეცია), „ტაძრად მიყვანება" (ბურიმანის გალერეა, დრეზდენი), „ხარება" (1495, ერმიტაჟი, ლენინგრადი)

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი, გვ. 337

ჩიმაკაძე არჩილ ივანეს ძე (დ. 5 III. 1919, ქუთაისი), ქართველი საბჭოთა კომპოზიტორი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1973). სკკპ წევრი 1963-იდან. 1946 დაამთავრა თბილ. სახელმწ. კონსერვატორიის საკომპოზიტორო განყ-ბა (ხელმძღვ. ა. ბალანჩივაძე). ჩ. იყო თბილ. I სამუსიკო სასწავლებლის (1960—63) და ოპერისა და ბალეტის სახელმწ თეატრის (1963—67) დირექტორი. 1968-იდან თბილ სახელმწ. კონსერვატორიის პედაგოგი (1979-იდან პროფ., პოლიფონია). 1972—76 საქართვ. ტელევიზიისა და რადიოს მუს. მაუწყებლობის სამხატვრო ხელმძღვანელი.

ნაწარმოებები: 4-ნაწილიანი კანტატა „ქართლის გული" (ტექსტი ა აბულაძისა, 1952, ამ ჟანრის საუკეთესო ნიმუში ქართ. მუსიკაში), ერთნაწილიანი კანტატები — „შენდ მშვიდობას" (1954), „ლენინი" (1970), „დიდება შენ" (1971); მუს.-დრამ. კომპოზიცია „ვეფხისტყაოსანი" (1962, 1966), საგუნდო ნაწარმოებები, სიმღერები, მ. შ. პოპულარულია „ფიროსმანის სიმღერა", რომანსები, სიმფ. პოემა „დევლეთი" (1946); პეროიკული მუს. კომედია „მარა წენეთელი" (ე. კანდელაკის პიესის მიხედვით, 1980); მუსიკა დრამ. სპექტაკლებისათვის და სხვ. ჩ. არის პოლიფონიის სახელმძღვანელოს ავტორი (1983). დაჯილდოებულია ორი „საპატიო ნიშნის" ორდენით.

ჩიმაროზა (Cimarosa) დომენიკო (17. XII. 1749, ავერსა, ნეაპოლის მახლობლად, — 11. I. 1801, ვენეცია), იტალიელი კომპოზიტორი, ოპერა-ბუფის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი. 1787—91 კარის კაპელმაისტერი იყო პეტერბურგში (აქ დადგა თავისი ოპერები „მზის ქალწული" და „კლეოპატრა", ბალეტი „მოულოდნელი შეცდენერება"), 1792 — ვენაში, 1793 — ნეაპოლში 1799 მონაწილეობა მიიღო ნეაპ. პატრიოტთა აჯანყებაში (დაწერა პარტენოპეის რესპუბლიკის ჰიმნი). მსოფლიო სახელი მოიპოვა ჩ-ს ოპერა-ბუფამ „საიდუმლო ქორწინება" (1792). შექმნა ოპერა-სერიებიც.

ჩიმიონი, სოფელი სამხრ. ოსეთის აო ჯავის რ-ნში (ხეწის სოფსაბჭო), მდ. ბეღლისხევის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1520 მ, ჯავიდან 8 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 28 კმ. ჯავის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა, რვაწლ. სკოლა სოფ. ქვემო ხეწეში (6 კმ).

ჩიმკენტი, ქალაქი (1926-იდან) ყაზახეთის სსრ-ში, მდ. ბადამის ქვემოთის მარჯვ. ნაპირზე. ჩიმკენტის ოლქის ცენტრი. ... ბამბასაწმენდი, ზეთსახდელი, ავეჯის, სამშენ. მასალათა, ასფალტბეტონის ქ-ნები. საბჭ. მეურნეობა-ტექნიკუმი, პედ. სასწავლებელი.

ჩიმბორასო (Chimborazo), ჩამქრალი ვულკანი ეკვადორში, ანდების დას. კორდილიერების დას. კალთაზე. სიმაღლე 6267 მ — ქვეყნის უმაღლესი წერტილი. კალთები შემოსილია მაღალმთიანების ეკვატორული მცენარეული — პარამოსით. 4700 მ-ის ზევით მარადი თოვლია. არის მყინვარები.

ჩიმბოტე (Chimbote), ქალაქი პერუში, ანკაშის დეპარტამენტში, წყნარი ოკეანის გზატკეცილზე. მდ. სანტას შესართავის მახლობლად 159 ათ მცხ. (1979) ხუანსადგური წყნარი ოკეანის სანაპიროზე რკინიგზის სადგური. შავი მეტალურგია, თევზჭერის დიდი ცენტრი, თევზსაკონსერვო მრეწვ., უმთავრესად თევზის ფქვილის წარმოება გაიტანეს თევზის ფქვილი და სოფ. მეურნ. პროდუქცია.

ჩიმიშკიანი გაბრიელ არუთინის ძე [7 (19) III. 1837, თბილისი, — 28 XII 1915 (10 I. 1916), პეტროგრადი], სომეხი მსახიობი, რეჟისორი და თეატრალური მოღვაწე. დაამთავრა ნერსესის სახ. სემინარია თბილისში. სცენაზე 1862-იდან (თბილისი). მონაწილეობდა სომხ. პროფ. თეატრის შექმნაში (თბილისი) სომხ. რეალისტური სასცენო ხელოვნ. ფუძემდებელი, წარმატებით გამოდიოდა ქართ. წარმოდგენებშიც თარგმნიდა რუს. და უცხოელი დრამ. ნაწარმოებებს. საუკეთესო როლებია: მესიასი, მაქალი, ბევო (სუნდუკიანის „ხათაბალა", „კიდევ ერთი მსხვერპლი", „პეპო"), ოტელო (შექსპირის „ოტელო"), კარლ მოორი (შილერის „ყაჩაღები") და სხვ მ ეფნოლიბი

ჩიმიშკიანი რაფიელ არკადის ძე (დ. 23. III. 1929, თბილისი), სომეხი საბჭ. სპორტსმენი (ძალოსნობა), სპორტის დამს. ოსტატი (1962). XV ოლიმპიური თამაშების (1952, ჰელსინკი). მსოფლიოს ორგზის (1954, 1955), ევრ. ხუთგზის (1950, 1954, 1955, 1956, 1957), მსოფლიოს სტუდენტთა თამაშების (1951), სსრკ ხუთგზის (1949, 1951, 1954, 1955, 1960) ჩემპიონი; მსოფლიოს (1950, 1953) და ევრ. (1953) ჩემპიონატების ვერცხლის მედალოსანი; მსოფლიოს, ევრ. და სსრკ მრავალგზის რეკორდსმენი. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით.

ჩიმკენტი, ქალაქი, ყაზ. სსრ ჩიმკენტის ოლქის ცენტრი. მდებარეობს მთისწინა ვაკეზე, მდ-ების ბადამისა და საირამსუს (სოირუბის ?) შესართავთან. სარკინიგზო გზების კვანძი. 369 ათ. მცხ. (1985). ჩ. ცნობილია XII ს-იდან. თანამედროვე ჩ. ყაზ. სსრ-ის დიდი სამრეწვ. და კულტ. ქალაქია. მთავარი საწარმოთა ტყვიის ქ-ნა. არის საწარმოო გაერთიანებანი „ფოსფორი", წნევ-ავტომატების, კარდანის ლილვების, ქიმ.-ფარმაცევტული, პოლიოლეფინური, ფოსფორის მარილების, ნავთობგადამამუშ. ქ-ნები. განვითარებულია მსუბუქი, კვების, სამშენ მასალათა მრეწველობა. ჩ-ში არის ქიმ.-ტექნოლ., პედ., კულტურის პედ. ინ-ტები, ალმა-ათის სახ. მეურნეობის ინ-ტის ფილიალი, 5 ტექნიკუმი, 3 სასწავლებელი 2 თეატრი (ყაზ. და რუსული) მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი.

ჩიმკენტის ოლქი (1962-მდე სამხრ. ყაზახეთის, 1964-მდე სამხრ. ყაზ. მხარის ნაწილი), მდებარეობს ყაზ. სსრ-ის სამხრ. ნაწილში. შეიქმნა 1932 წ. 10 მარტს (თანამედროვე საზღვრებშია 1973-იდან) ფართ. 116,3 ათ. კმ^2. მოსახლ. 1723 ათ. კაცი (1985), აქედან ქალაქში ცხოვრობს 41%. ცენტრი — ქ. ჩიმკენტი. ჩ. ო. მდებარეობს თურანის დაბლობის აღმ. ნაწილში და ტიან-შანის დას. ტოტების ფარგლებში. ტერიტ. უმეტესი ნაწილი ვაკეა(?), ბეტპაკ-დალისა და მუიუნკუმის უდაბნოების უკავია. ცენტრ. ნაწილში გადაჭიმულია ყარათაუს ქედი. მთავარი მდინარეა სირდარია, რ-ზეა აგებულია ჩარდარის წყალსაცავი და გაყვანილია საირიგაციო არხები. ტყეთმიაკაში შერწყმულია მთისწინებით მრეწვ. ლარტკები და სას.-სამ. ნედლეულის გადამუშავება ინდუსტ. (ქიმიურ-დამ სარწყავი) მიწათმოქმედებით და მეცხოველეობით. ჩ. ო. შედის ყაზახეთის ეკონ. რ-ნში, განვითარებულია სამთომოპოვებითი, ფერადი მეტალ., მანქანათსაშ., ქიმ. და ნავთობქიმ., მსუბუქი. კვების.

ჩილეს კომუნისტური პარტიის ყრილობები

I — იანვ. 1922, ქ. რანკაგუა
II — დეკ. 1923, ქ. ჩილანი
III — სექტ. 1924, ვალპარაისო-მარი
IV — სექტ. 1925, ადგილი დაუდგენელია
V — იანვ. 1927, სანტიაგო
VI — 1932, ოვალიე
VII — აპრ. 1938, სანტიაგო
VIII — დეკ. 1939, სანტიაგო
IX — დეკ. 1940, სანტიაგო
X — აპრ. 1956, სანტიაგო
XI — ნოემბ. 1958, სანტიაგო
XII — მარტი 1962, სანტიაგო
XIII — ოქტ. 1965, სანტიაგო
XIV — ნოემბ. 1969, სანტიაგო

ჩ ი მ ა ბ უ ე. „ჯვარცმა" (ფრაგმენტი) დაახლ. 1280 სან-დომენიკოს ეკლესია. არეცო

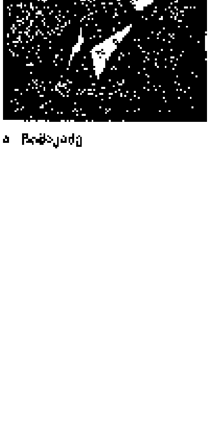

ა. ჩიმაკაძე

მრეწველობა სოფ. მეურნეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია სარწყავ მიწათმოქმედებას და საძოვრულ-საოჯახო მესაქონლეობას. მოჰყავთ ხორბალი, ბრინჯი, ბამბა, აშენებენ ცხვარს, აქლემს, ცხენსა და ფრინველს. განვითარებულია საავტომობილო და საავიაციო ტრანსპორტი. ოლქი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1967).

ჩინაბი, მდინარე ინდოეთსა და პაკისტანში, სიგრძე დაახლ. 1100 კმ, აუზის ფართ. 138 ათ. კმ². სათავე აქვს დას. ჰიმალაის მყინვარებში, ინდ. ტერიტორიაზე ღრმა ხეობაში მიედინება, პაკისტანში — პენჯაბის ვაკეებზე. მთავარი შენაკადებია ჯელამი და რავი. რ-თა შეერთების შემდეგ ჩ-ს ტრიმაბი ეწოდება. ერთვის მდ. სატლეჯს (ინდის აუზი). საზრდოობს მყინვარების, თოვლისა და წვიმის წყლით. წყალდიდობაა ივნ.-იდან ნოემბ.-მდე. მთებიდან გამოსვლისას წყლის საშ. ხარჯი 890 მ³/წმ. ჩ-ის ხეობა მჭიდროდ არის დასახლებული. მთავარი ქ-ები ვაზირაბადი, ჩინიოტი, მულტანი (პაკისტანი).

ჩინარი (თანამედროვე სახელი ჩინარლიე), ძველი ქართ. სოფელი საინგილოში. მდებარეობს სოფ. ლექართის ჩრდ.-აღმ-ით (ზაქათალის ოლქი). ახლა დასახლებული [illegible] ცხოვრობენ. სოფლის ახლოს მთის წვერზე აღმართულია გუმბათით მრგვალი კომპლექსური მასიური ნაგებობა. ადგილობრივი მოსახლეობა „გურჯი თილმს" უწოდებს, რაც ქართულ გმირთა ნაგებობას ნიშნავს. ნაგებობა აგურითა და ქვითაა ნაშენი. მის ირგვლივ შემორჩენილია მიწისქვეშა ნაგებობათა ნანგრევები.

ჩინგიზ-ყაენი (საკ. სახელი თ ე მ უ ჩ ი ნ ი) (დაახლ. 1155 დელიუნ-ბოლდაკის სამხრ. მდ. ონონზე, — 25. VIII 1227), ერთიანი მონღოლური სახელმწიფოს დამაარსებელი, მხედართმთავარი. 1204 ხელისუფლებისათვის ბრძოლაში შეძლო დაემარცხებინა მრავალი მოწინააღმდეგე, მიიტაცა ვრცელი ტერიტორიები და ფაქტობრივად აქ დასახლებული მრავალრიცხოვანი გვარ-ტომობრივი გაერთიანებების მეთაური გახდა. 1206 მომთაბარე არისტოკრატიის ყურულთაიზე (ყრილობაზე) იგი დიდ ყაენად გამოაცხადეს და ჩინგიზის (თურქ. თენგიზ — ოკეანე, ზღვა) ტიტული უბოძეს.

საშინაო პოლიტიკაში ჩ-ყ-ის მთავარი მიზანი იყო მონღ. ტომების გაერთიანება და ახალშექმნილი სახელმწიფოს მმართველობის ცენტრალიზაცია. ფეოდალიზაციის პროცესში მყოფი გვარ-ტომობრივი არისტოკრატიის ინტერესებისათვის 1206 მან გამოაქვეყნა დადგენილებანი (ე. წ. ჩ-ყ-ის იასა), რ-ებიც წარმოადგენდა ჩვეულებითი სამართლის კოდიფიკაციას. მონღ. ტომები სამხ.-ადმ. ერთეულებად — ათასეულებად (ყოველ მათგანს ამ ერთეულებს უნდა გამოეყვანა 1000 მეომარი ცხენოსანი) დაყო და სასტიკად [illegible] საუფლისწულო მამულებად (ხუბი) უბოძა თავის ნათესავებსა და ნოიონებს — ფეოდ. არისტოკრატიის წარმომადგენლებს. სახელმწიფოში ყოველგვარი უკმაყოფილების ჩასახშობად ძირითად ძალად ჩ.-ყ.-მა 10-ათასიანი პირადი გვარდია (კეშიკი) შექმნა. საგარეო პოლიტიკაში იგი ცდილობდა მტაცებლურად გაეფართოებინა თავისი სამფლობელოების ტერიტორია. ჩ-ყ-ის სტრატეგიისა და ტაქტიკისათვის დამახასიათებელი იყო გულმოდგინე დაზვერვა, უეცარი თავდასხმა, მტრის ძალების დაქსაქსვა, ცხენოსანთა მრავალრიცხოვანი ჯარებით მანევრირება და სხვ. 1207—11 დაიმორჩილა ციმბირი და აღმ. თურქესტანი. 1211 თავს დაესხა ძინის ჯურჯენთა სახელმწიფოს (იხ. *მონღოლთა დაპყრობლური ომები XIII ს.*). ჩ.-ყ. გარდაიცვალა ტანგუტის სახელმწ. ტერიტორიაზე ლაშქრობისას.

ჩინგოლა (Chingola), ქალაქი ზამბიაში. 192 ათ. მცხ. (1980). რკინიგზით უკავშირდება ქ. ნდოლას. ცენტრ. აფრ. სპილენძის სარტყლის ერთ-ერთი ცენტრი.

ჩინგ ჩაგი და ჩინგ ბი, ვიეტნამელი ეროვნ. გმირები, დები. ჩრდილოვიეტნამის ჩინეთის წარჩინებული გვარიდან იყვნენ. ახ. წ. 40—43 ხელმძღვანელობდნენ აჯანყებას ჩინ. დინასტიის ხანის წინააღმდეგ. რ-იც ვიეტ. ისტორიაში პირველ საერთო სახ. ომად იქცა. ის აგრეთვე „ორი დის" აჯანყებაა.

ჩინდვინი, მდინარე ბირმის დას. ნაწილში, მდ. ირავადის უდიდესი მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს კუმუნის მთების დას. კალთაზე. სიგრძე დაახლ. 1100 კმ, აუზის ფართ. დაახლ. 114 ათ. კმ² (აუზის ნაწილი ინდოეთის ტერიტორიაზეა). მიედინება ჯერ ტყით შემოსილ ხეობაში, შემდეგ — ვრცელ მთათაშორის ქვაბულში. იკვებება სარწყავად საზრდოობს წვიმის წყლით. წყალდიდობა იცის ზაფხულში. წყლის საშ. ხარჯი 4 ათ. მ³/წმ-ზე მეტია. სანაოსნოა 600 კმ-ზე მეტ მანძილზე, მშრალ სეზონში — 400 კმ-ზე. ჩ-ის ნაპირზეა ქ. მონივა.

ჩინეთი, ჩ ი ნ ე თ ი ს ს ა ხ ა ლ ხ ო რ ე ს პ უ ბ ლ ი კ ა (ჩინ. ჯუნხუა ჟენმინ გუნხეგო), ჩსრ.

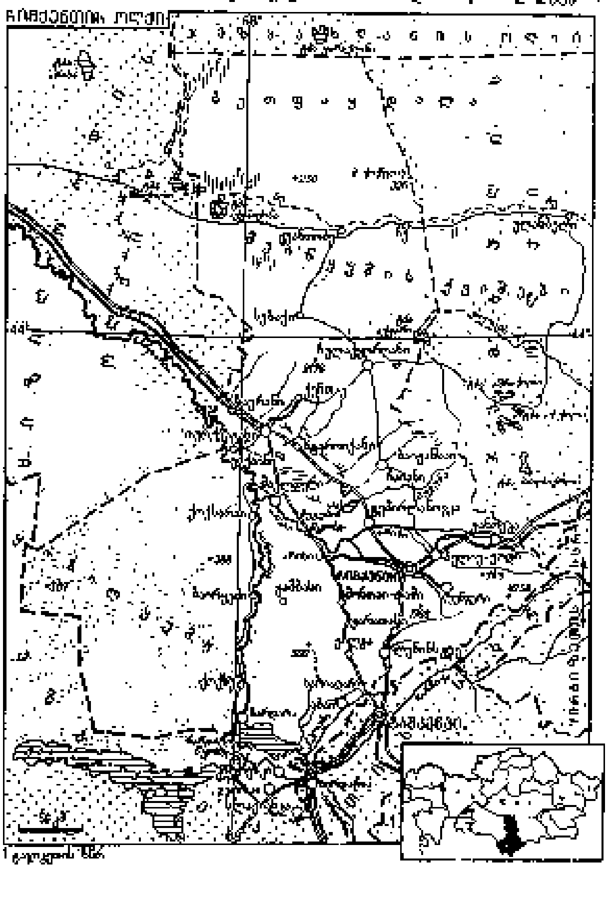

I. ზოგადი ცნობები

ჩ.—სახელმწიფო ცენტრ. და აღმ. აზიაში. მოსახლ. რაოდენობით მსოფლიოში უდიდესი, ფართობით — ერთ-ერთი უდიდესი. აღმ-ით აკრავს ყვითელი, აღმ. ჩინეთის და სამხრ. ჩინეთის ზღვები (წყნარი ოკ.). სახმელეთოსთან ბევრი კუნძულია, რ-თაგან უდიდესია ტაივანი და ხაინანი. ჩრდ.-ით ესაზღვრება სსრკ და მონღ. სრ, დას-ით და სამხრ-ით — ავღანეთი, ინდოეთი, ნეპალი, ბჰუტანი, ბირმა, ლაოსი, ვიეტ. სრ, ჩრდ.-აღმ-ით — კორ. სდრ. ფართ. 9,6 მლნ კმ², მოსახლ. 1 036,04 მლნ. კაცი (ტაივანის, აგრეთვე აომინისა და სიანგანის ჩათვლით, 1984). დედაქალაქი — პეკინი. ოფიც. ენა — ჩინური. ეროვნ. დღესასწაულია 1 ოქტ. — რესპუბლიკის გამოცხადების დღე (1949). ოფიც. კალენდარი — გრიგორიანული. იყენებენ მთვარისა და მზის კალენდარს. ფულის ერთეულია იუანი. სსრკ სახელმწ. ბანკის კურსით (1986 აგვ.) 100 იუანი = 18,81 მანეთს. ადმინისტრაციულად ჩ. იყოფა 21 პროვინციად (ტაივანის ჩათვლით), 5 ავტონ. რ-ნად და 3 ცენტრ. დაქვემდებარების ქალაქად (პეკინი, შანხაი, ტიანძინი).

II. სახელმწიფო წყობილება

მოქმედებს 1982 კონსტიტუცია. სახელმწ. ხელისუფლების უმაღლესი ორგანო, რ-საც ეკუთვნის საკანონმდებლო ხელისუფლება, არის სრულიად ჩინეთის სახალხო წარმომადგენელთა კრება (სჩსწკ). შედგება პროვინციების, ავტონ. რ-ნების, ცენტრ. დაქვემდებარების ქ-ებისა და შეიარაღებულ ძალთაგან არჩეული დეპუტატებისაგან. მათი უფლებამოსილების ვადა 5 წელია. კრება ირჩევს ჩსრ-ის თავ-რეს და მის მოადგილეს (5 წლის ვადით), ამტკიცებს სახელმწ. საბჭოს პრემიერს, მის მოადგილეებსა და სახელმწ. საბჭოს წევრებს, მინისტრებს და სხვ., ირჩევს სამხ. საბჭოს თავ-რეს, უზენაესი სახ. სასამართლოს თავ-რეს, გენ. პროკურორს, ამტკიცებს სახ. მეურნ. გეგმას, სახელმწ. ბიუჯეტს და ა. შ.; სესიებს შუა პერიოდში კრების მუდმივმოქმედი ორგანოა მის მიერ არჩეული მუდმივი კომიტეტი (უფლებამოსილების ვადაა 5 წელი).

აღმასრ. ხელისუფლება ეკუთვნის სახელმწ. საბჭოს (მთავრობას), რ-იც ანგარიშვალდებულია სჩსწკ-ს და მისი მუდმივი კომიტეტის წინაშე. პრემიერი, მისი მოადგილეები, სახელმწ. საბჭოს წევრები და სამდივნოს უფროსი ქმნიან სახელმწ. საბჭოს მუდმივ კომიტეტს (სახელმწ. საბჭოს უფლებამოსილების ვადაა 5 წელი).

სახელმწ. ხელისუფლების ადგილ. ორგანოები პროვინციებში, ქალაქებში, მაზრებში, რ-ნებში, თემებში არის სახ. წარმომადგენელთა კრებები. პროვინციების, ცენტრ. დაქვემდებარების ქ-ების და ოლქად დაყოფილ ქ-ების კრებების დეპუტატებს, საქალაქო ადმ. დაყოფისა, ირჩევს ქვემდგომი სახ. წარმომადგენელთა კრებები 5 წლის ვადით, იმ ქ-ების საქალაქო დაქვემდებარების რ-ნებისა და თემების კრებათა დეპუტატებს, რ-ებიც არ იყოფიან მაზრებში, რ-ნებში, ირჩევს მოსახლეობა საყოველთაო და პირდაპირი არჩევნების საფუძველზე 3 წლის ვადით. საარჩევნო უფლება ენიჭება ყველა მოქალაქეს 18 წლის ასაკიდან.

ჩსრ-ის სასამართლო სისტემაში შედის სახ. სასამართლო (უმაღლესი სასამართლო ორგანო), ადგილ. სახ. სასამართლოები და სპეც. სახ. სასამართლოები. სასამართლოების ზედამხედველობას ახორციელებს უზენაესი სახ. პროკურატურა და მასზე დაქვემდებარებული ადგილ. პროკურატურები.

სახელმწ. გერბი და სახელმწ. დროშა — იხ. ფერადი ჩანართი სტატიებთან *სახელმწიფო გერბი*, *სახელმწიფო დროშა*.

III. ბუნება

სანაპირო ხაზის სიგრძე დაახლ. 15 ათ. კმ. აღმ. ჩინეთისა და სამხრ. ჩინეთის ზღვების სანაპიროზე ბევრია პატარა ყურე და უბე. ყვითელი ზღვის სანაპირო უმთავრესად დაბლობია, გამონაკლისს წარმოადგენს შანდუნისა და ლიაოდუნის ნ.-კ-ები.

ჩ-ის ტერიტ. უმთავრესად მაღლობია. მის სამხრ.-დას. ნაწილში აღმართულია ტიბეტის მთიანეთი, საშ. სიმაღლე — 4—4,5 ათ. მ, ცალკეული მწვერვალებისა — 6—7 ათ. მ. მთიანეთი შემოსაზღვრულია მაღალი მთის სისტემებით, სამხრ-ით და დას-ით აღმართულია ჰიმალაი (მაქს. სიმაღლე 8848 მ, მთა ჯომოლუნგმა) და ყარა-

ყოფილში, ჩრდ.-ით და აღმ.-ით — კუნლუნი, ნანშანი და ჩინეთ-ტიბეტის მთები. ეს მთები და აგრეთვე უფრო ჩრდ.-ით მდებარე აღმ. ტიან-შანი და მონღ. ალთაი ძლიერ დანაწევრებულია. დამახასიათებელია სიმაღლებრივი სარტყლურობა, თხემურ ზონაში თოვლნარი და მყინვარებია. ქვეყნის ჩრდ. და ჩრდ.-დას. ნაწილი უჭირავს კაშგარის ვაკეს, ჯუნგარიის ვაკეს და ალაშანს. ჩ.-ის აღმ. ნაწილში მთების სიმაღლე 3000 მ-მდე აღწევს. ჩრდ.-აღმ.-ით მდებარეობს დიდი ხინგანი, მცირე ხინგანი და მანჯურია-კორეის მთების ჩრდ. ნაწილი, რ-თაც მოიცავს სანძიანისა და სუნლიაოს ვაკეები, უფრო სამხრ.-ით ლიოსური პლატო, ორდოსის პლატო, ცინლინის ქედი, სიჩუანის ქვაბული, იუნან-გუიჯოუს მთიანეთი და ნანლინის მთებია. ყვითელი ზღვის გაყოლებით გადაჭიმულია ჩინეთის დიდი ვაკე.

ჩ. მდიდარია სასარგებლო წიაღისეულით. ქვეყანას აქვს ქვანახშირისა და რკინის მადნის, ნავთობის, ვოლფრამის და ფერადი ლითონების დიდი მარაგი, მნიშვნელოვანი პოლიმეტალური საბადოები.

ჩ.-ის დას. ნაწილში ჰავა მკვეთრად კონტინენტურია, ზომიერია. ტიბეტის მთიანეთში — იანვ. საშ. ტემპ-რა —10-იდან —25°C-მდეა. ნალექები ვაკეზე და ქვაბულებში 50—250 მმ წელიწადში. ჩ.-ის აღმ. ნაწილში ჰავა მუსონურია, ზომიერი — ცინლინის ქედის ჩრდ.-ით, სუბტროპ. — ცინლინისა და ნანლინის მთებს შორის, ტროპ. ჰავაა ქვეყნის სამხრ. პროვინციებში. იანვ. საშ. ტემპ-რა —24-იდან ჩრდ.-ით 18°C-მდეა სამხრ.-ით. ნალექები 400—800 მმ-იდან ჩრდ.-ით 2000—2500 მმ-მდე და უფრო მეტი სამხრ.-ით, მაქს. — ზაფხულში. შემოდგომაზე ხშირია ტაიფუნი.

ჩ.-ის აღმ. ნაწილში მიედინება ქვეყნის უდიდესი მდ-ები. იანძი, ხუანხე, სიძიანი, ხუაიხე და სხვ., რ-თაც აქვთ მუსონური რეჟიმი, იცის ზაფხულის წყალმოვარდნები. მდინარეების რეგულირებისათვის აგებულია დიდი ჰიდროკვანძი, ნავიგაციისა და წყალსაცავები (განსაკუთრებით მდ. ხუანხეს აუზში). ქვეყნის ჩრდ.-დას. ნაწილში მიედინება მდ-ები თარიმი, ილი და სხვ. ქვეყნის ჩრდ.-დას. ნაწილში და ტიბეტის მთიანეთში ბევრი ტბაა, რ-თაგან უდიდესია კუკუნორი, ლობნორი, ბაგრაშკელი, ნამცო, სელინგ-ცო, მდ. იანძის ქვემო დინებაში არის ტბები: დუნტინხუ, პოიანხუ, ტაიხუ.

ჩ.-ის აღმ. ნაწილში ჩრდ.-იდან სამხრ.-კენ ერთმანეთს ცვლის კორდიან-ეწერი, ტყის ყომრალი, მოყავისფრო-ყავისფერი, ყვითელმიწა და წითელმიწა ნიადაგები. მდ-თა გაყოლებით, განსაკუთრებით დელტაში, ალუვიური ნიადაგებია. ზღვების სანაპიროზე დამლაშებული ნიადაგების უბნებია. ქვეყნის დას. ნაწილში უდაბნო-ველის, მთისპირა ვაკეებზე და მთებში რუხი, მთის ნაბდა და მთა-მდელოს ნიადაგებია.

ჩ.-ის აღმ. ნაწილში არის მდიდარი და მრავალფეროვანი ფლორა. ბევრია რელიქტური მცენარე (გინკგო, მეტასეკვოია და სხვ.). ვაკეების დიდი ნაწილი დამუშავებულია, მთებში შემორჩენილია ტყეები, ჩრდ.-ით — ზომიერი სარტყლის შერეული და წიწვოვანი, სამხრ.-ით — ფართოფოთლოვანი სუბტროპ. და მრავალფეროვანი ტროპიკული. სამხრ. სანაპიროზე მანგროებია. ქვეყნის დას. და ჩრდ.-დას. ნაწილში ჭარბობს უდაბნოები (ტაკლა-მაკანი, გობი და სხვ.), ნახევარუდაბნოები და ველები, ტიბეტის მთიანეთში ცივი მაღალმთის უდაბნოებია.

ჩ.-ის ცხოველთა სამყარო მდიდარი და მრავალფეროვანია. სახეობრივი მრავალფეროვნებით განსაკუთრებით გამოირჩევა სამხრ. და სამხრ.-დას. ჩ., სადაც ტროპ. ფაუნის წარმომადგენლებთან ერთად გვხვდება ჰიმალაის მაღალმთიანი ზონის სახეობები. აღმ. ჩ.-თვის დამახასიათებელია ფაუნის ჩინ. ტიპი, სადაც ბევრია ენდემური და ავტოქთონური სახეობები (მანჯურიის კურდღელი, ენოტისებრი ძაღლი და სხვ.) არის ტროპ. სახეობებიც. ჩრდ.-აღმ. ჩ.-ში სამხრ. სახეობებთან ერთად გვხვდება ციმბ. ტაიგის ფაუნის წარმომადგენლები. ჩრდ.-დას. ჩ.-ში ბინადრობს პრჟევალსკის ცხენი, კულანი, ქურციკი, აქლემი და სხვ. მრავალრიცხოვანია მღრღნელები, მტაცებლები და ქვეწარმავლები. შექმნილია რამდენიმე ნაკრძალი.

IV. მოსახლეობა

ჩ. მრავალეროვანი სახელმწიფოა. ჩინელების გარდა (საკუთარი სახელწ. ხ ა ნ ი), რ-ებიც მთელი მოსახლ. 94%-ს შეადგენენ, ცხოვრობენ აგრეთვე 50-ზე მეტი დასახლების სხვადასხვა ენობრივი ჯგუფისა და ოჯახების ხალხები (უიღურები, ყაზახები, მონღოლები, ტიბეტელები, ჯუანები, მიაო, იაო, კორეელები, გაოშანი, ძ. ტაივანის აბორიგენი მოსახლეობა და სხვ.). მორწმუნე ჩინელები აღიარებენ ბუდიზმს, დაოსიზმს და კონფუციანელობას, მისდევენ აგრეთვე ანიმისტურ რწმენებსაც.

1950—75 მოსახლ. საშ. წლიური მატება 2%-იდან 1,7%-მდე შემცირდა, 1978—80 — 1,2%-მდე. ეკონომიკურად აქტ. მოსახლ. დაახლ. 75% დასაქმებულია სოფლ. მეურნეობაში (1982) მოსახლ. საშ. სიმჭიდროვეა 107 კაცი 1 კმ²-ზე (1984). მოსახლ. 4/5-ზე მეტი თავმოყრილია აღმ. რ-ნებში, სადაც საშ. სიმჭიდროვე დაახლ. 700 კაცია 1 კმ²-ზე, მოსახლ. დაახლ. 20% ქალაქში ცხოვრობს. უდიდესი ქ-ებია: შანხაი (11,9 მლნ მცხ., გარეუბნებიანად, 1982), პეკინი (9,5 მლნ. მცხ., გარეუბნებიანად, 1984), ტიანძინი, შენიანი, ტაიუანი, უხანი, გუანჯოუ, ჩუნცინი, ნანკინი, ხარბინი, ლიუიდა.

V. ისტორიული ნარკვევი

ჩ. არის მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი ქვეყანა. ძვ. წ. XIV ს.-ში ჩამოყალიბდა ადრემონათმფლობელური ინის სახელმწიფო, რ-იც ჯოუს ტომმა დაიპყრო. ჯოუს პერიოდი მოიცავდა ძვ. წ. XI—III სს. ძვ. წ. VII—VI სს.-ში ჯოუს სახელმწიფო დაიშალა რამდენიმე დამოუკიდებელ სამეფოდ. ძვ. წ. III ს. დასასრულს აღმოცენდა ცინის ცენტრალიზებული იმპერია. მისმა პირველმა იმპერატორმა ცინ შიხუანდიმ გაატარა მთელი რიგი რეფორმები (ფულის ერთეულის, დამწერლობის, ზომის ერთეულის უნიფიკაცია). მანვე დაამთავრა ჩინეთის დიდი კედლის მშენებლობა. იმპერიის გასაფართოებლად ეწეოდა დამპყრობლურ ომებს (უპირატესად ინდოჩინეთის ნ.-კ.-ზე). მშრომელი მასების აჯანყებებმა ბოლო მოუღო ცინის იმპერიას. ძვ. წ. 206 — ახ. წ. 220-მდე ჩ.-ში ბატონობდა ხანის დინასტია. ხანის იმპერიაში მიმდინარეობდა სახაზინო-ფეოდალური ურთიერთობების შემდგომი განვითარება, მიწის საკუთრების კონცენტრაცია მსხვილი მემამულეების ხელში, ოფიც. იდეოლოგიად აღიარეს კონფუციანელობა. ხანის იმპერიის დაცემით არსებითად დამთავრდა მონათმფლობელური პერიოდი. III—VI სს.-ში ფეოდ. ჩ. რამდენიმე დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ დაიშალა. ხანგრძლივი დაქუცმაცების და შინაომების ბოლო მოეღო VI ს.-ში, როცა მხედართმთავარმა იან ძიანმა სუის დინასტიის (581—618) გამგებლობის ქვეშ გააერთიანა მთელი ჩ. (589). სუის დინასტია შეცვალა ტანის დინასტიამ (618—907). მისი პირველი იმპერატორები ენერგიულად ებრძოდნენ თავგასულ ფეოდალებს, ახშობდნენ მშრომელთა გამოსვლებს და რეფორმებით ცდილობდნენ ცენტრ. ხელისუფლების განმტკიცებას. VII ს. დამლევისათვის ტანის იმპერია დაპყრობითი ომების შედეგად გაფართოვდა მეზობლების ხარჯზე. VIII ს. შუა ხანებიდან გაძლიერდა ბრძოლა გაბატონებულ კლასთა შორის, პერიფერიების სამხ. გუბერნატორების პოლიტიკურმა აღზევებამ ცენტრ. ხელისუფლების წინააღმდეგ განაპირობა ტანის იმპერიის დასუსტება და საგარეო ძლიერების დაცემა. ტანის იმპერია შეცვალა სუნის იმპერიამ (960—1279). სუნის პერიოდში ჩ.-მა დაკარგა ბატონობა ვასალურ ტერიტორიებზე, გაიზარდა ჯურჯენებისა და სხვა ტომების (ჩრდილოეთიდან, დასავლეთიდან) თავდასხმები. კიდანებმა იმპერიას ჩამოაჭრეს მნიშვნელოვანი ტერიტორიები.

XIII ს. დამდეგისათვის დაიწყო მონღ. შემოსევები. მონღოლებმა დაიპყრეს ჩრდ. და ჩრდ.-დას. ჩინეთი, 1279 კი ბოლო მოუღეს სუნის დინასტიას. გაბატონდა მონღოლთა დინასტია იუანი (1280—1368). მონღოლმა ფეოდალებმა ჩ.-ში დაამყარეს სასტიკი ეკონ., პოლიტ. და ეროვნ. ჩაგვრის რეჟიმი, რამაც დიდებით შეაფერხა მისი განვითარება. ჩინ. ხალხი ხანგრძლივ ბრძოლას ეწეოდა მონღ. ბატონობის წინააღმდეგ. აჯანყების ერთ-ერთმა ხელმძღვანელმა ჯუ იუანჯანმა 1368 დამპყრობთა განდევნის შემდეგ დაარსა მინის დინასტია (1368—1644).

XVI ს.-იდან ჩ.-ში აღწევენ ევროპელები. 1516 ჩ.-ში ჩავიდნენ პორტუგალიელი კოლონიზატორები. 1557 მათ იჯარით აიღეს ჩ.-ის ნავსადგური აომინი (მაკაო). პორტუგალიელებს მიჰყვნენ ესპანელები და ჰოლანდიელები. ამავე პერიოდიდან ჩ.-ს მოევლინენ ევროპელი მისიონერები — იეზუიტები, რ-ებიც ქრისტიანობის გავრცელებასთან ერთად სწავლობდნენ ამ ქვეყანას. XVII ს. დასაწყისიდან მსხვილი მემამულეების ხელში აღმოჩნდა მიწები, გაძლიერდა გლეხების ჩაგვრა-გაპარტახება, მათი მდგომარეობა მკვეთრად გაუარესდა. XVII ს. დასაწყისიდან მინის იმპერია ღრმა სოციალურ კრიზისს (ქალაქების ღარიბების აჯანყებები, ქიშპობის გამწვავება მმართველი კლასის შიგნით) განიცდიდა. ამით ისარგებლეს ჯურჯენთა (მანჯურიელთა) ტომებმა, რ-ებმაც გაერთიანების შემდეგ ჩ.-ის დაპყრობა განიზრახეს. XVII ს. 20—30-იან წლებში გლეხთა აჯანყებები გლეხთა ომში (1628—45) გადაიზარდა, რ-ის შედეგადაც დაემხო მინის დინასტია. ძალაუფლება ცინის მანჯურიული დინასტიის (1644—1911) ხელში გადავიდა. 1683 ჩინელი ხალხი მძიმე ბრძოლას განაგრძობდა მანჯურიელ დამპყრობთა წინააღმდეგ. მანჯურიელთა შემოსევამ, მათგან გამოწვეულმა ნგრევა-გაჩანაგებამ და გარე სამყაროსაგან იზოლაციის მათმა პოლიტიკამ ხანგრძლივი დროით შეაფერხა ჩ.-ის შემდგომი განვითარება. მანჯურიელი დამპყრობლები კვლავ განაგრძობდნენ ჩ.-ში არსებულ ფეოდალურ ექსპლუატაციას. მინის თავკაცობას (და ნაწილობრივ ჩინ. მემამულეებსაც) ჩამოართვეს მიწების ნაწილი, რაც მანჯურიის სამეფ. სახლის საკუთრება გახდა. მანჯურიელმა ფეოდალებმა მსხვილ ჩინ. ფეოდალებთან ერთად შექმნეს დესპოტური მონარქია, რ-იც ძლიერ არმიას და ბიუროკრატიულ აპარატს (მანდარინატი) ეყრდნობოდა. ჩინ. ხალხი განაგრძობდა ბრძოლას მანჯურიელთა ბატონობის წინააღმდეგ.

XVIII ს.-ში დას. ევრ. სახელმწიფოები (პორტუგალია, ჰოლანდია, საფრანგეთი, ინგლისი) აქტიურ ცდილობდნენ დაემყარებინათ ჩ.-თან ვაჭრ. ურთიერთობა და შეეღწიათ მის საზღვრებში. მათ მხოლოდ სამხრეთში, გუანჯოუში (კანტონი) მიეცათ ვაჭრობის უფლება. ეს მდგომარეობა მეტად გამოიყენა ინგლისმა, რ-მაც დაიწყო ჩ.-ში ოპიუმის შეზიდვა (რაც ინგლ. ვაჭრებს დიდ შემოსავალს აძლევდა).

1839 მკვეთრად გამწვავდა ინგლის-ჩინეთის ურთიერთობა. ამის საბაბი გახდა ჩ.-ის ხელისუფლებათა მიერ ოპიუმით ვაჭრობის აკრძალვა. მასუხად ინგლისელებმა

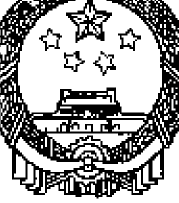

ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკის სახელმწიფო გერბი

ჩინეთი

შინაარსი

I. ზოგადი ცნობები 124
II. სახელმწიფო წყობილება 124
III. ბუნება 124
IV. მოსახლეობა 125
V. ისტორიული ნარკვევი 125
VI. პოლიტიკური პარტიები, პროფკავშირები და სხვა საზოგადოებრივი ორგანიზაციები 128
VII. ეკონომიკურ-გეოგრაფიული ნარკვევი 128
VIII. შეიარაღებული ძალები 130
IX. სამედიცინო-სანიტარული მდგომარეობა და ჯანმრთელობის დაცვა 130
X. განათლება. სამეცნიერო და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებანი 130
XI. ფილოსოფია 130
XII. ბეჭდვითი სიტყვა, რადიომაუწყებლობა, ტელეხედვა 131
XIII. ლიტერატურა 131
XIV. არქიტექტურა და სახვითი ხელოვნება 132
XV. მუსიკა 133
XVI. თეატრი 133
XVII. კინო 134

ტაიპინელთა სადარაჯო კოშკი და ფლოტი. მოხატულობა სახლის კედელზე ნანკინში, უცნობი ტაიპინელი მხატვრის [illegible].

1840 იქმა გააჩაღეს ჩ-ის წინააღმდეგ (ე. წ. 1840—42 „ოპიუმის" ომი). ჩ. ამ ომში დამარცხდა. 1842 წ. 29 აგვ. ნანკინის არათანასწორუფლებიანი ხელშეკრულებით ჩ. ვალდებული იყო გაეხსნა ინგლისთან ვაჭრობისათვის ხუთი ნავსადგური, გადაეცა მისთვის კ. სიანგანი (ჰონკონგი), გადაეხადა კონტრიბუცია, დაეწესებინა შეღავათიანი საბაჟო ტარიფები და სხვ. 1843 დამატებითი ოქმით ინგლისმა მიიღო ექსტერიტორიულობისა და „უპირატესი ხელშეწყობის" უფლება ჩ-თან და სხვ. 1844 ჩ-მა ხელშეკრულებები დადო აშშ-სა და საფრანგეთთან, რ-თაც ამ ქვეყნებმა მიიღეს ინგლისის ანალოგიური პრივილეგიები. ინგლისთან ომში დამარცხებამ და თავზე მოხვეულმა არათანასწორუფლებიანმა ხელშეკრულებებმა სათავე დაუდეს ჩ-ის ნახევრად კოლონიურ ქვეყნად გადაქცევას. ჩ. გაიხსნა უცხ. და აქური კოლონიზატორების ექსპანსიისათვის.

ინგლ.-ჩინ. 1840—42 ომი და მისი შედეგები მეტად მძიმე იყო ჩ-ის მშრომელებისათვის, გაიზარდა საგადასახადო ტვირთი, შრომითი ვალდებულებები და სხვ. უცხ. საქონლის შემოჭრამ ძირი გამოუთხარა ხელოსნობასა და შინამრეწველობას. ამის პასუხად გაძლიერდა მასთა წინააღმდეგობა მჩაგვრელთა მიმართ. 1841—49 აღდგენილ იქნა 110 აჯანყებასა და მღელვარებას. 1850 ტაიპინელთა რელიგიურმა სექტამ ხუნ სიუციუანის მეთაურობით გუანსის პროვინციაში მოაწყო აჯანყება მანჯურიელთა წინააღმდეგ (იხ. ტაიპინელთა აჯანყება). ტაიპინელთა რაზმებმა 1853 აიღეს ნანკინი, რ-იც ტაიპინელთა სახელმწ. სატახტო ქალაქი გახდა. 1856 ტაიპინელთა თავკაცებს შორის მოხდა განხეთქილება, რამაც სერიოზულად დაასუსტა ტაიპინელთა სახელმწიფო.

ჩინეთი. სუნ იატსენი გუანჯოუში სამგლოვიარო მიტინგზე, რომელიც მიეძღვნა ვ. ი. ლენინის ხსოვნას. იანვარი 1924

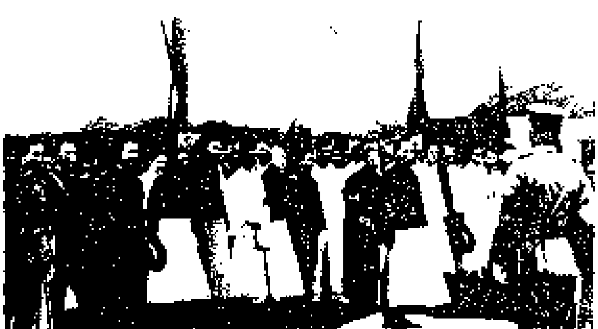

1856 ინგლისმა, შემდეგ საფრანგეთმა ახ. ომი გააჩაღეს ჩ-ის წინააღმდეგ (მეორე „ოპიუმის" ომი), მათ დაამარცხეს მანჯურიელთა ჯარები და ტიანძინის (1858) და პეკინის (1860) ხელშეკრულებებით მნიშვნელოვნად გააძლიერეს თავიანთი პოზიციები ჩ-ში. 60-იან წწ. დამპყრობელმა ინგლის-საფრანგეთმა და აშშ-მა გააძლიერეს დახმარება პეკინის მთავრობისადმი ტაიპინელთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. შინაგანი და გარეშე რეაქციის ერთობლივი ძალებით ტაიპინელთა აჯანყება ჩაახშვეს მანჯურიელებმა.

XIX ს. დამლევს ჩ-ში ჩამოყალიბდა კაპიტალ. წყობილება, განვითარდა ეროვნ. ბურჟუაზია, პროლეტარიატი და ბურჟ. ინტელიგენცია. განვითარდნენ ახალი სამრეწველო-კულტ. ცენტრები (ტიანძინი, შანხაი, უხანი). ერთდროულად გაძლიერდა კაპიტ. სახელმწიფოების აგრესია, რ-ებმაც მიიტაცეს ჩ-ის ვასალური სახელმწიფოები (საფრანგეთმა — ვიეტნამი, ინგლისმა — ბირმა, 1885). 1894—95 იაპონიას ომი ჰქონდა ჩ-ის წინააღმდეგ, რის შედეგად მიიტაცა კ-ძული ტაივანი, პესკადორის და გააძლიერა თავისი გავლენა კორეაში. XIX ს. დასასრ. იმპერიალ. სახელმწიფოებმა მიიტაცეს ჩ-ის მთელი რიგი ნავსადგურები და ქვეყნის ცალკეული ნაწილები თავისი გავლენის სფეროდ გადააქციეს (გერმანიამ — შანდუნის პროვ., ინგლისმა — მდ. იანძის აუზი, საფრანგეთმა — სამხრ.-დას. პროვ., მეფის რუსეთმა — ჩრდ.-აღმ. ჩინეთი, იაპონიამ — ფუძიანის პროვ.).

1899 აშშ-მა „ღია კარის" დოქტრინით მთელ ჩ-ზე წამოაყენა პრეტენზია. ცინების მონარქიამ კაპიტულაცია იმპერიალ. მომხვდურების წინაშე აღაშფოთა ჩინ. ხალხი, იგი გამოვლინდა ტაივანის მოსახლ. აჯანყებასა (1895) და სხვა სახ. გამოსვლებში. 1894 ჩაისახა რევ.-დემოკრ. მოძრაობა სუნ იატსენის მეთაურობით. 1894 მან დააარსა პირველი რევ. ორგანიზაცია სინჯუნხოი (ჩინ. აღორძინების საზ-ბა). 1895—98 დიდი გავლენა მოიპოვა ჩ-ის ბურჟ. და მემამულეების ლიბ.-რეფორმატორულმა მოძრაობამ კან იუვეის ხელმძღვანელობით. 1898 იუნ. იმპ. გუანსიუიმ სახელმწ. მართვა-გამგეობაში მიიწვია რეფორმატორები („რეფორმების ასი დღე"). მათ დაიწყეს ბურჟ. რეფორმების გატარება, მაგრამ რეფორმებით ჩ-ის გაძლიერების მცდ. ჩაიშალა. დედოფალ ციისის ხრიკებით 1898 წ. 21 სექტ. მოხდა სახელმწ. გადატრიალება. რეფორმატორების ნაწილი სიკვდილით დასაჯეს, სხვები რეპრესირებულ იქნენ. იმპერიალისტების მტაცებლური პოლიტიკით, რეაქციისა და ფეოდალური ჩაგვრით შექმნილმა ვითარებამ 1899 წარმოშვა მძლავრი ანტიიმპერიალ. იხეტუანთა აჯანყება. 1900 ივნისში აჯანყებულებმა პეკინიც კი დაიკავეს. ამის პასუხად მოეწყო რვა სახელმწიფოს (ინგლისი, აშშ, იაპონია, რუსეთი, გერმანია, იტალია, ავსტრია-უნგრეთი, საფრანგეთი) ინტერვენცია ჩ-ში. იხეტუანთა აჯანყების დიდი გაქანებით დაშინებულმა ცინის მთავრობამ ომი გამოუცხადა ინტერვენტებს და აჯანყებულებს შეუერთდა. 1900 აგვ. ინტერვენტებმა აიღეს პეკინი, მთავრობა სიანში გაიქცა. იხეტუანთა აჯანყებას დამარცხების მიუხედავად დიდი ისტ. მნიშვნელობა ჰქონდა. მან ჩაშალა ჩ-ის დანაწილების იმპერიალ. გეგმები. XX ს. დამდეგისათვის ჩ. ტიპური ნახევრად კოლონია იყო. ეკონ. და პოლიტ. წყობაში მომხდარმა ცვლილებებმა და ქვეყნის ნახევრად კოლონიურმა მდგომარეობამ ბიძგი მისცა რევ. მოძრაობის განვითარებას. ჩ-ში აღმოცენდა ახ. რევ. ორგანიზაციები. რევ. მოძრაობის განვითარებაზე ჩ-ში დიდი გავლენა მოახდინა რუს. 1905—07 რევოლუციამ, რ-მაც, ვ. ი. ლენინის თქმით, „გამოაღვიძა აზია". 1905 სუნ იატსენმა იაპონიაში დააარსა რევ. პარტია ტუნმენხოი, რ-ის პროგრამა ითვალისწინებდა სამი სახ. პრინციპის განხორციელებას (მანჯურიელთა დამხობა, რესპ. დამყარება და „მიწაზე უფლებების გათანაბრება"). 1911 წ. 10 ოქტ. ტუნმენხოის ხელმძღვანელობით დაიწყო სინხაის რევოლუცია. სინხაის რევოლუციამ დაამხო ცინების მონარქია, დაამყარა რესპუბლიკა, მაგრამ ვერ გადაწყვიტა ანტიიმპერიალ. და ანტიფეოდ. ამოცანები. ძალაუფლება ხელში ჩაიგდეს მემამ. და კომპრადორული ბურჟ. წარმომადგენლებმა.

I მსოფლიო ომის წლებში (1914—18) ჩ-ის წინააღმდეგ ინგლ., გერმ., საფრ., მეფის რუსეთის აგრესიის შესუსტებამ, ერთი მხრივ, შეაფერხა ჩ-ში ეროვნ. მრეწველობის განვითარება, პროლეტარიატისა და ეროვნ. ბურჟუაზიის ზრდა, მეორე მხრივ, მკვეთრად გააძლიერა იაპ. და ნაწილობრივ ამერ. იმპერიალიზმის პოზიციები ჩ-ში.

დიდმა ოქტომბერმა და პირველმა სოციალ. სახელმწიფომ რუსეთში უდიდესი ზემოქმედება მოახდინა ჩ-ის ცხოვრებაზე და სათავე დაუდო მისი ისტორიის სრულიად ახ. ეტაპს. ოქტ. რევ. გამარჯვება იყო ჩ-ის დემოკრ. ძალების ანტიიმპერიალ. და ანტიფეოდ. მოძრაობა, რ-იც დაიწყო სტუდენტთა დემონსტრაციით პეკინში 1919 წ. 4 მაისს (იხ. „ოთხი მაისის" მოძრაობა).

„ოთხი მაისის" მოძრაობამ და ჩკპ-ის შექმნამ (1921 წ. 1 ივლ.) სათავე დაუდო ჩ-ის დემოკრ. რევოლუციის ახ. ეტაპს, რ-საც სათავეში ჩაუდგა ჩ-ის პროლეტარიატი. ჩ-ში აღმოცენდა მარქსისტული ჯგუფები.

1924 იანვ. გუანჯოუში ჩატარდა გომინდანის I ყრილობა (ჩკპ წარმომადგენელთა მონაწილეობით) ერთიანი ანტიიმპერიალ. და ანტიფეოდ. ფრონტის შექმნის მიზნით კომუნისტები ინდივიდუალური წესით შევიდნენ გომინდანში (ჩკპ-მ შეინარჩუნა ორგანიზაციული და პოლიტ. დამოუკიდებლობა) ზოგიერთი კომუნისტი აირჩიეს გომინდანის ხელმძღვ. ორგანოებში.

1924 ჩკპ და გომინდანის კავშირის ბაზაზე შეიქმნა ერთიანი ფრონტი, რ-მაც ბიძგი მისცა ჩ-ის რევ. შემდგომ აღმავლობას.

1924 წ. 31 მაისს პეკინის მთავრობამ პროგრ. ძალების ზემოქმედებით ხელი მოაწერა სსრკ-თან შეთანხმებას ორ ქვეყანას შორის საკითხების მოწესრიგების ზოგადი პრინციპების შესახებ. შეთანხმებით ორივე ქვეყანას შორის მყარდებოდა დიპლ. ურთიერთობა. სსრკ-მა უარი განაცხადა ყველა იმ პრივილეგიასა და კონტრიბუციაზე, რაც დააკისრა ჩ-ს მეფის რუსეთმა.

რევ. ბაზის განმტკიცებამ გუანჯოუში შეაშფოთა იმპერიალ. ქვეყნები, რ-თაც განიზრახეს სუნ იატსენის მთავრობის დამხობა. 1924 ოქტ-ში ინგლ. იმპერიალისტებმა წააქეზეს და აშკარად მხარი დაუჭირეს კონტრრევ. ამბოხებას გუანჯოუში. იგი ჩაახშვეს მუშათა რევ. რაზმებმა და ჩკპ ხელმძღვანელობით შექმნილმა რევ. არმიამ. 1925 იანვ. შედგა ჩკპ IV ყრილობა, რ-მაც მიიღო დადგენილება მასებში მუშაობის გაძლიერების შესახებ.

სამხრეთში მშრომელთა აქტიური რევ. ბრძოლის გავლენით ქვეყნის სხვა ნაწილებშიც გაიშალა რევ. მოძრაობა.

1926 ივლისში მთელ ჩინეთში რევოლუციის გამარჯვების და ქვეყნის გაერთიანების მიზნით სახ.-რევ. არმიამ დაიწყო ჩრდილოეთის ლაშქრობა, რ-ის მსვლელობის დროს (1926—27) გაანადგურეს ჩრდ-

მილიტარისტების ჯარებმა, გაანთავისუფლეს ჩ-ის მთელი სამხრ. და ცენტრ. ნაწილი.

მუშათა და გლეხთა რევ. მოძრაობის უდიდესმა გაქანებამ და იმპერიალ. ძალთა ჩარევამ დააშინა ეროვნ. ბურჟუაზია, რ-მაც თანდათან ჩამოშორდა რევოლუციას და იმპერიალიზმისა და შინარეაქციის მხარეზე გადავიდა. აღმ., სამხრ. და ცენტრ. ჩ-ში მოხდა კონტრრევ. გადატრიალებები. გომინდანი გახდა კონტრრევ., ფეოდ.-კომპრადორული პარტია, რ-საც მეთაურობდა ჩან კაიში.

რევ. დამარცხების შემდეგ ჩ-ში გაბატონდა გომინდანის რეაქც. დიქტატურა. 1928 ივლ. აშშ, შემდეგ სხვა იმპერიალ. სახელმწიფოებმა ოფიციალურად ცნეს გომინდანის მთავრობა. გომინდანელებმა სასტიკი რეპრესიები დაატეხეს თავს მშრომელებს (1927—28 წწ. 337 ათ. რევოლუციონერი მოკლეს). მათ ხელი შეუწყვეს აშშ და სხვ. იმპერიალ. ქვეყნების პოზიციების გაძლიერებას ჩ-ში. სსრკ-ის მიმართ ნანკინის მთავრობამ აშკარა მტრული პოზიცია დაიკავა. მან არაერთი საბაზღვრო პროვოკაცია მოაწყო სსრკ-ის წინააღმდეგ. რევოლუციის ბაზრობის მოუწყობლად ჩ-ის ტერიტორიის მნიშვნ. ნაწილში (ძირით. სამხ. რ-ნში) შეიქმნა რევ.-დემოკრ. ხელისუფლების ადგილ. ორგანოები (ე. წ. საბჭოები). საბჭოთა რ-ნებში ხორციელდებოდა რევ. აგრ. გარდაქმნები და სხვ. დემოკრ. ღონისძიებები. რევ. ძალების ძირითადი ბაზა იყო ქ. ჟუიძინი (ძიანსის პროვ.), სადაც არსებობდა ჩ-ის საბჭ. რესპ. დროებითი ცენტრ. მთავრობა. 1930—34 წლებში არმიამ აქ მოიგერია გომინდანელთა ოთხი დიდი შემოტევა. 1931 დამლევს იაპონელებმა მოახდინეს ჩრდ.-აღმ. ჩ-ის ოკუპაცია, 1932 შექმნეს მანჯოუ-გოს მარიონეტ. სახელმწიფო. სსრკ-მა დაგმო იაპ. მიერ ჩრდ.-აღმ. ჩ-ის ოკუპაცია და დიპლ. ურთიერთობა აღადგინა ჩ-თან, რამაც მნიშვნელოვნად განამტკიცა ჩ-ის საერთაშ. პოზიციები. 1933 იაპ. აგრესორებმა გომინდანური ჩ-ის სუსტი წინააღმდეგობის შედეგად მიიტაცეს ჩ-ის მნიშვნელოვანი ტერიტორიები. 1933—34 ჩან კაიშიმ იაპ. წინააღმდეგ ბრძოლის ნაცვლად მოაწყო მეხუთე დიდი ლაშქრობა საბჭ. რ-ნების წინააღმდეგ. 1934 ოქტ-ში წითელი არმია იძულებული იყო დაეტოვებინა ცენტრ. ჩ. და ჩრდ.-დას.-კენ დაძრულიყო. 1934 ოქტ. — 1936 ნოემბ. მან ბრძოლებით განვლო დიდი გზა, მივიდა შენსი-განსუს პროვინციების შესაყარზე, სადაც შექმნა ახალი საბჭოთა რ-ნი. ჩრდ.-დას. ლაშქრობის დროს 1935 იანვ. ქ. ძუნიში ჩატარებული პოლიტბიუროსა და ცკ წევრთა ნაწილის თათბირზე შეიცვალა ჩკპ ცკ შემადგენლობა, რასაც შედეგად მოჰყვა მაო ძედუნისა და მისი მომხრეების პოზიციის გაძლიერება.

1937 ივლისში იაპონიამ დაიწყო ჩ-ის დაპყრობა. ამის პასუხად გაიშალა ჩინელი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ომი იაპონელ დამპყრობთა წინააღმდეგ 1937—45. 1937 წ. 21 აგვ. სსრკ-მა ჩ-თან დადო თავდაუსხმელობის ხელშეკრულება და მისცა მას დიდი სესხი. 1937—41 სსრკ-მა ჩ-ს მიაწოდა თანამედროვე შეიარაღება. გომინდანელთა [illegible] კაპიტულანტური პოლიტიკის წყალობით 1937 ივლ. — 1938 ოქტ. იაპონელებმა დაიპყრეს ჩ-ის ახალი ვრცელი ტერიტორიები.

II მსოფლიო ომის დაწყებამ და ფაშისტური გერმ. დროებითმა წარმატებებმა გააძლიერეს გომინდანელთა კაპიტულანტური განწყობა.

აშშ-მა და ინგლისმა, რ-ებიც 1941 დამლევიდან იაპონიასთან ომის მდგომარეობაში იყვნენ, დაიწყეს გომინდანის მთავრობისათვის იარაღის მიწოდება. ჩან კაიშის მთავრობა ასეთ პირობებშიც აგრძელებდა აგრესორებისადმი პასიური წინააღმდეგობის ტაქტიკას. მაგრამ ვითარება შეიცვალა II მსოფლიო ომში მომხდარი ძირითადი გარდატეხის შემდეგ (სსრკ შეიარაღ. ძალების ბრწყინვალე შეტევა აღმ. ფრონტზე). ჩკ-მ და ახ. მე-4 არმიებმა დაიწყეს სამხედ. ოპერაციები, გაძლიერებული რეგულარული და არ. ტერიტორიები გაათავისუფლეს იაპ. ოკუპანტებისგან. 1945 აპრ.-ივნ. ჩატარდა ჩკპ VII ყრილობა, რ-მაც ჩკპ-ის სახელმძღვანელო იდეოლოგიად გამოაცხადა „მაო ძედუნის იდეები". 1945 წ. 8 აგვ. საბჭოთა კავშირმა (ფაშისტ. გერმ. უპირობო კაპიტულაციის შემდეგ) ყალტის 1945 თებ. კონფერენციის გადაწყვეტილებათა შესაბამისად ომი გამოუცხადა იაპონიას. 9 აგვ. საბჭოთა არმია მონღ. სრ ჯარებთან ერთად შეიჭრა ჩრდ. ჩ-ისა და შიდა მონღოლეთის ტერიტორიებზე, სადაც მოკლე დროში გაანადგურა იაპ. ყველაზე ძლიერი შეიარაღებული ძალა — კვანტუნის არმია. 1945 წ. 2 სექტ. იაპონია იძულებული გახდა ხელი მოეწერა უპირობო კაპიტულაციაზე.

სსრკ-ის მიერ ფაშისტური გერმ. განადგურებამ ძირეულად შეცვალა საერთაშ. ვითარება. მან ხელსაყრელი პირობები შექმნა ხალ.-რევ. გარდაქმნებისათვის ჩ-ში. იაპ. კაპიტულაციის შემდეგ გომინდანელები შეეცადნენ აშშ-ის დახმარებით თავის სასარგებლოდ შეეცვალათ ვითარება და გაენადგურებინათ ჩ-ის რევ. ძალები. ჩკპ ცდილობდა ახ. სამოქალაქო ომის გაჩაღების გარეშე, მშვიდობიანად მოეწესრიგებინა ომის შემდგომი მოწყობის საქმე. 1946 წ. 10 იანვ. გომინდანი და ჩკპ შეთანხმდნენ შეეწყვიტათ სამხედრო მოქმედებები. ამასთან ჩუნცინში გაიმართა პოლიტ. საკონსულტ. კონფერენცია, რ-მაც მიიღო დადგენილება გომინდანის ერთპარტ. მთავრობის კოალიციურ მთავრობად გარდაქმნის, ჯარების გადაიარაღებისა და ეროვნ. კრების მოწვევის შესახებ. მაგრამ გომინდანის ცაკმა უარყო ეს დადგენილება და გააჩაღა ახ. სამოქალაქო ომი. 1946 წ. 4 ნოემბ. გაფორმდა აშშ-ჩ-ის ხელშეკრულება, რ-ითაც ჩ-ზე ფაქტობრივად მყარდებოდა აშშ პოლიტ., ეკონ. და ფინანს. კონტროლი. ამის სანაცვლოდ აშშ-მა ვალდებულება აიღო გომინდანისათვის გაეწია ფინანსური და სხვა დახმარება. 1947 ივლ. ჩ-ის სახ.-განმათ. არმია ყველა ფრონტზე გადავიდა კონტრშეტევაზე და 1948—49 გომინდანის ბატონობისაგან გაათავისუფლა ჩ-ის მთელი ჩრდ.-აღმ. და ქვეყნის დიდი ნაწილი მდ. იანძიმდე. 1949 სახ.-განმათ. არმიამ წარმატებით განაგრძო შეტევები და 1949 შემოდგომისათვის გომინდანის ბატონობისაგან გაათავისუფლა ჩ-ის კონტინენტის უდიდესი ნაწილი. ჩან კაიშის ხროვა ტაივანზე გაიქცა. 1949 წ. 1 ოქტ. პეკინში საზეიმოდ გამოცხადდა ჩ-ის სახ. რესპ. შექმნა.

ჩკპ-მ სახ. რევ. გამარჯვების შემდეგ ეკონ. ხაზად დასახა სოციალიზმის მშენებლობა ჩსრ-ში. სსრკ-მა პირველმა ცნო ჩსრ, მისცა მას 300 მლნ. აშშ. დოლარი გრძელვადიანი სესხი და გაუწია მას მრავალმხრივი სხვა დახმარება. აშშ-მა ჩსრ-ის მიმართ მტრული პოზიცია დაიკავა. იგი განაგრძობდა ტაივანზე მოკალათებული ჩან კაიშის ხროვისათვის დახმარებას, აკრძალა ვაჭრობა, კონტაქტები ჩსრ-თან და დაადო ყადაღა მის ქონებას აშშ-ში. 1950 ივნ. აშშ-მა ომი დაიწყო კორეაში და ფაქტობრივად მოახდინა ტაივანის ოკუპაცია. 1951 დამთავრდა ჩ-ის გაერთიანება. 1952 იქმნებოდა ახ. სახ. ორგანოები. 1953 (ზოგიერთი რ-ნის გამოკლებით) დამთავრდა აგრ. რეფორმა. 1954 მიიღეს ჩსრ პირველი კონსტიტუცია. 1953—57 პირველ ხუთწლედში დიდი მუშაობა ჩატარდა კერძო და კაპიტ. სექტორის სოციალისტურად გარდასაქმნელად. იგი შეეხო სოფლისა და საქალაქო სექტორს. 1953—57 ხელი მოაწერეს ჩსრ-სსრკ რამდენიმე შეთანხმებას. სსრკ-მა ჩსრ-ს დახმარება აღმოუჩინა დამატებით 161 მსხვილი სამრეწვ. ობიექტის მშენებლობასა და რეკონსტრუქციაში, მიაწოდა მას საჭირო მანქანა-მოწყობილობა. 1956 სექტ. ჩატარდა ჩკპ VIII ყრილობა. მან შეაჯამა მიღწეული წარმატებები, დასახა ახ. საპროგრამო ამოცანები და ქვეყნის შემდგომი წინსვლის ძირითად პირობად მიიჩნია ჩსრ-სსრკ, აგრეთვე სხვა სოც. ქვეყნებთან თანამშრომლობა.

50-იანი წწ. II ნახევარში ჩკპ-ში გააქტიურდნენ ნაციონალისტური ელემენტები. მაო ძედუნით 1958 ფაქტობრივად გაუქმდა მეორე ხუთწლიანი გეგმა. გადაუწყვიტეს სოციალიზმის ობიექტურ ეკონ. კანონებს და წამოაყენეს „დიდი ნახტომის" გეგმა, რ-ითაც ხუთ წელიწადში სამრეწვ. წარმოება 6,5-ჯერ უნდა გადიდებულიყო, სოფ.-სამ. — 2,5-ჯერ. „დიდი ნახტომის" პოლიტიკის შედეგად მოხდა ჩსრ-ის სახ. მეურნ. დეზორგანიზაცია, დაირღვა ეკონ. კავშირი ქვეყნის სხვადასხვა რ-ნებს შორის, შემცირდა სამრეწვ. პროდუქცია.

60-იანი წლებიდან ჩკპ-ში თავი იჩინა საერთაშ. კომუნისტური მოძრაობის პრინციპული ხაზის რევიზიამ. თავს დაესხნენ მარქსიზმ-ლენინიზმის ძირითად დებულებებს, საგარეო პოლიტიკაში გაილაშქრეს მშვიდობიანი თანაარსებობის ლენინური კურსის წინააღმდეგ. ჩსრ-მ, ამასთან ერთად, შეამცირა ეკონ. ურთიერთობა სოც. ქვეყნებთან და გააფართოვა იგი კაპიტალ. ქვეყნებთან (იაპ., გფრ). 60-იანი წწ. II ნახევარში მოაწყვეს ე. წ. „კულტურული რევოლუცია", შექმნეს ხუნვეიბინების („წითელი გვარდიელების") და ძაოფანების („მეამბოხეთა-

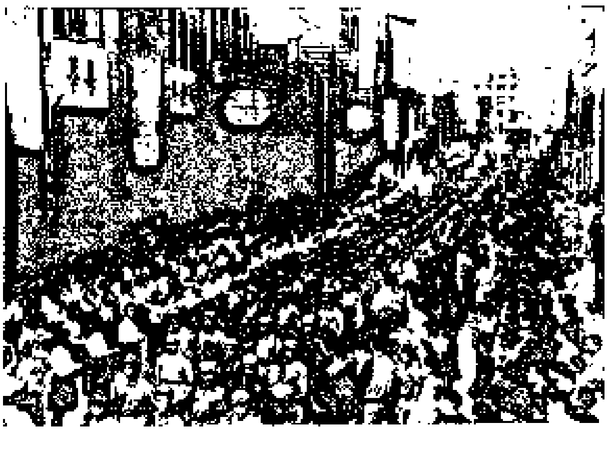

ჩინეთი. სახალხო-გამათავისუფლებელი არმიის ნაწილების შესვლა გუანჯოუ-ში. ოქტომბერი 1949

ჩინეთი. ქ. დალიანის მოსახლეობის შეხვედრა მის გამათავისუფლებელ საბჭოთა არმიასთან. აგვისტო 1945

მე-8 არმიის მეომრები იაპონელი დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლებში ჩინეთის დიდ კედელთან.

არი") მრავალრიცხოვანი რაზმები. „კულტურულმა რევოლუციამ" კიდევ უფრო გაამწვავა სახ. მეურნეობის დეზორგანიზაცია და მკვეთრად შეანელა მისი განვითარების ტემპები. გახშირდა მეზობელი ქვეყნების შინაგან საქმეებში ჩარევის ფაქტები. 1969 აპრ. ჩკპ-ის IX ყრილობამ მაოს იდეები ჩკპ-ის იდეოლოგიურ საფუძვლად გამოაცხადა. 1970 — 72 წლ-მ დიპლ. ურთიერთობა დაამყარა იაპონიასთან, კანადასთან, იტა., ევროპის ქვეყნებთან. დაიწყო აშშ-თან დაახლოების პოლიტიკა. 1971 ოქტ. გაეროს გენ. ასამბლეის 26-ე სესიამ ჩსრ აღადგინა გაეროსა და უშიშროების საბჭოში (სსრკ-ის ენერგიული მხარდაჭერით).

1973 წ. 24–28 აგვ. ჩატარდა ჩკპ-ის X ყრილობა. მას მნიშვნელოვანი ცვლილება არ შეუტანია IX ყრილობის პოლიტ. ხაზში, არ დაუსახავს ეკონ. განვითარების კონკრეტული პროგრამა. 1975 იანვ. სრულიად ჩინეთის სახ. წარმომადგენელთა კრების მეოთხე მოწვევის პირველმა სესიამ მიიღო ახ. კონსტიტუცია, რ-მაც შეცვალა 1954 კონსტიტუციის ძირითადი პრინციპები. ახალ კონსტიტუციაში ამოღებული იყო პრინციპული დებულებები ჩინ.-სსრკ მეგობრობის, მშვიდობიანი თანაარსებობის ხუთი პრინციპის ერთგულების, ეროვნ. უმცირესობათა დისკრიმინაციის აკრძალვის დაუშვებლობის შესახებ და სხვ. მან დაამკვიდრა რეჟიმები და გააუქმა ჩსრ-ის თავ-რის პოსტი. 1976 წ. 9 სექტ. მაო ძედუნი გარდაიცვალა. ოქტ.-დეკ.-ში გაჩაღდა (1977 დამთავრებამდე გრძელდებოდა) ფართო კამპანია „ოთხთა ბანდის" (ჩკპ-ის თავ-რის მოადგილე ვან ხუნვენი და პარტიის სხვა გავლენიანი თავკაცები ჯან ჩუნციაო, იაო ვენიუანი, მაოს ქვრივი ძიან ცინი) წინააღმდეგ. 1976 ძალაში შევიდა სახ.-მეურნ. განვითარების ათწლიანი გეგმა (1976 — 1985). მისი რეალიზაცია დაუკავშირეს „ოთხი მოდერნიზაციის" (მრეწველობის, სოფ. მეურნეობის, სამხედრო საქმისა და ტექნიკის) მიერ დასახულ ამოცანათა განხორციელების ძირითად გზებს. 1977 წ. 12 — 18 აგვ. ჩატარდა ჩკპ-ის XI ყრილობა, რომელზედაც საანგარიშო მოხსენება გააკეთა ხუა გოფენმა. მან მიიღო ახ. წესდება და პოლიტ. რეზოლუცია. ყრილობამ საბოლოოდ გაუსწორა ანგარიში „ოთხთა ბანდას", რ-საც დაბრალდა „კაპიტალიზმის რესტავრაციის ცდა" და ქვეყანაში წარმოქმნილი ყველა სიძნელე. მაგრამ მან არ დაუსახავს ამ

საბჭოთა სპეციალისტების მონაწილეობით შექმნილი პირველი ჩინური ტრაქტორის გამოცდა.

სიძნელეების დაძლევის, ეკონომიკის აღორძინების კონკრეტული ამოცანები. ჩკპ-ის საქმიანობის თეორიულ საფუძვლად მან გამოაცხადა მაოს იდეები, შემდგომი წინსვლის მებრძოლ დროშად კი „მაო ძედუნის დროშა". 1978 — 81 ჩსრ-ის ცხოვრებაში რადიკალური ცვლილებები არ მომხდარა. 1980 თებ. შეიცვალა ჩკპ-ის პოლიტბიუროს მთელი შემადგენლობა.

1981 ივნ. ჩკპ ცკ-ის პლენუმზე ჩკპ ცკ-ის თავ-რედ და ერთდროულად გენ. მდივნად აირჩიეს ხუ იაობანი. ამავე წელს ჩკპ-ის თავ-რის პოსტი გაუქმდა, ხუ იაობანი დარჩა ჩკპ ცკ-ის გენ. მდივნის პოსტზე, დენ სიაოპინი გახდა ცკ-ის სამხ. საბჭოს (1982-იდან ჩსრ ცენტრ. სამხ. საბჭო) თავ-რე 1982 სექტ. ჩატარდა ჩკპ-ის XII ყრილობა, რ-მაც გარდაქმნა მოახდინა პარტიის ცხოვრებაში. ყრილობამ გაკიცხა „კულტურული რევოლუცია" და მოუწოდა დაეძლიათ მისი მძიმე შედეგები; შეიმუშავა პარტიის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის განსაზღვრის ახ. მიდგომა; კრიტიკულად განიხილა მაო ძედუნის იდეები და დაგმო მისი რიგი „მემარცხენე" დებულებები, თუმცა „მაო ძედუნის იდეები" მარქსიზმ-ლენინიზმთან ერთად პარტიის იდეოლოგიის შემადგენელ ნაწილად შეინარჩუნა. ყრილობამ აირჩია ჩკპ-ის ცკ ახალი შემადგენლობა. რ-თაც განმტკიცდა დენ სიაოპინის პოზიციები და თანდათანობით სარბიელიდან გაიდევნენ „კულტურული რევოლუციის" შედეგად აღზევებული თავკაცები. საგარეო პოლიტიკის დარგშიც მან ხელახლებურად დაგმო იმპერიალიზმი, ჰეგემონიზმი, კოლონიალიზმის წინააღმდეგ ბრძოლისა და მესამე სამყაროსთან უფრო მჭიდრო დაკავშირების კურსი. ყრილობამ მხარი დაუჭირა სსრკ-თან სახელმწ. ურთიერთობების ნორმალიზაციას მშვიდობიანი თანაარსებობის პრინციპზე. 1982 დეკ-ში ჩატარებულმა სახ. წარმომადგენელთა სრულიად ჩინეთის კრების მეხუთე მოწვევის სესიამ მოიწონა ჩსრ-ის სოციალ. ეკონ. განვითარების მეექვსე ხუთწლიანი გეგმა. სესიამ დაამტკიცა ჩსრ-ის ახალი (მეოთხე) კონსტიტუცია. მან აღადგინა ჩსრ-ის თავ-რისა და მისი მოადგილის პოსტები. ახალმა კონსტიტუციამ ჩსრ-ის ძირითად ამოცანად დასახა მთელი ძალების კონცენტრაცია ქვეყნის „სოციალისტური მოდერნიზაციის" მისაღწევად. მან აღიარა, რომ ჩსრ მაოს წარმმართველი იდეებით მტკიცედ იდგას წინ „ხალხის დემოკრატიული დიქტატურისა და სოციალისტურ გზაზე". ეროვნ. მშენებლობის დარგში მან ჩსრ-ის სპეციფიკის შესაბამისად გამოაცხადა რ-ნული, ეროვნ. ავტონომია. მანვე იურიდიულად დაადასტურა უცხ. საწარმოების, სამეურნეო ორგანიზაციების, კრედიტორების უფლება დაებანდებინათ თავიანთი კაპიტალი ჩსრ-ში და დაემყარებინათ ეკონ. თანამშრომლობა ჩინ. საწარმოებთან და ორგანიზაციებთან. 1984 ფართოვდებოდა და ღრმავდებოდა ჩსრ-აშშ თანამშრომლობა მრავალი მიმართულებით, კერძოდ. სამხ. სფეროში. 1982 — 83 ჩსრ-სსრკ-ის ურთიერთობაში დაისახა გარკვეული პოზიტიური ძვრები. 1982 აპრ. მოხდა შეთანხმება სასაზღვრო ვაჭრობის განახლების შესახებ. განახლდა მოლაპარაკება სასაზღვრო და სხვა საერთ. საკითხების მშვიდობიანი მოწესრიგების შესახებ, რამდენადმე გაფართოვდა პოლიტ. ეკონ., მეცნ.-კულტ. კონტაქტები. ტურისტების გაცვლა. სსრკ ყველაფერს აკეთებს იმისათვის, რომ ამ ორი ქვეყნის ურთიერთობა სავსებით შეესაბამებოდეს ჩინ. და საბჭ. ხალხების სასიცოცხლო ინტერესებს. 1984—86 წლებში სსრკ ხელმძღვანელობის ენერგიული მცდელობის წყალობით გაფართოვდა სსრკ-ჩსრ მეცნიერულ-ტექნ., კულტურული თანამშრომლობა, უფრო ფართო მასშტაბი მიიღო ამ ორი ქვეყნის სავაჭრო-ეკონომიკურმა ურთიერთობამ და 1986 ჩ.-საბჭოთა ვაჭრობის მოცულობა უფრო სტაბილური გახდა. 1984 — 86 მათ შორის დაიდო რამდენიმე ურთიერთხელსაყრელი სავაჭრო-ეკონ. შეთანხმებები. ამხ. მ. ს. გორბაჩოვმა პოლიტ. მოხსენებაში სკკპ XXVII ყრილობაზე განაცხადა, რომ „განსაკუთრებით უმნიშვნელოვანესი საბჭოთა კავშირისა და მისი დიდი მეზობლის — სოციალისტური ჩინეთის ურთიერთობა. . სსრ კავშირის და ჩინეთის თანამშრომლობის უზარმაზარი რეზერვები არსებობს. ისინი უდიდესია იმიტომ, რომ ასეთი თანამშრომლობა შეესაბამება ორივე ქვეყნის ინტერესებს იმიტომ, რომ განუყოფელია ჩვენი ხალხებისათვის უძვირფასესი რამ — სოციალიზმი და მშვიდობა".

ლიტ.: Китай: история, культура и историография. М., 1977; Китай в новое и новейшее время. М., 1981; Новая история Китая. М., 1972; Новейшая история Китая 1917—1970. М., 1972. ვ. დონაძე.

VI. პოლიტიკური პარტიები, პროფკავშირები და სხვა საზოგადოებრივი ორგანიზაციები

ჩინეთის კომუნისტური პარტია, დაარსდა 1921, 1949-იდან მმართველი პარტიაა.

ჩსრ-ში არის აგრეთვე 8 ე. წ. „დემოკრ. პარტია" და ჯგუფი: **დემოკრატიული მშენებლობის ასოციაცია**, დაარსდა 1945; **გომინდანის რევოლუციური კომიტეტი**, დაარსდა 1948; **ჩინეთის დემოკრატიული ლიგა**, დაარსდა 1941; **ჩინეთის დემოკრატიის განვითარების ხელშეწყობის ასოციაცია**, დაარსდა 1946; **ჩინეთის მუშათა და გლეხთა დემოკრატიული პარტია**, დაარსდა 1947; **სამართლიანობისაკენ სწრაფვის ჩინური პარტია**, დაარსდა 1925 წ; **3 სექტემბრის საზოგადოება**, დაარსდა 1944; **დემოკრატიული თვითმმართველობის ტაივანის ლიგა**, დაარსდა 1947, **ჩინეთის სახალხო პოლიტიკური საკონსულტაციო საბჭო**, შეიქმნა 1949, **პროფკავშირთა სრულიად ჩინეთის ფედერაცია**, დაარსდა 1925; **ჩინეთის ახალგაზრდობის კომუნისტური კავშირი**, **სრულიად ჩინეთის ქალთა ფედერაცია**; **სრულიად ჩინეთის სტუდენტთა ფედერაცია**.

VII. ეკონომიკურ-გეოგრაფიული ნარკვევი

ეკონომიკის ზოგადი დახასიათება. სახ. რესპ. გამარჯვებისა და ჩსრ-ის შექმნის შემდეგ, 1949—57 განხორციელდა სოც.-ეკონ. გარდაქმნები (აგრ. რეფორმა, ბიუროკრ. კაპიტალის საკუთრების ნაციონალიზაცია, სახელმწ. სექტორის შექმნა და სხვ.). სსრკ-ისა და სხვა სოციალ. ქვეყნების დახმარებით მიღწეულ იქნა გარკვეული წარმატებები სოციალ. მშენებლობაში. ჩ-ის გეგმაზომიერი ეკონ. განვითარება დაირღვა ე. წ. „დიდი ნახტომისა" (1958—60) და „კულტურული რევოლუციის" (1966—76) შედეგად. დამუხრუჭდა ისეთი მნიშვნელოვანი სოც.-ეკონ. ამოცანების გადაჭრის საქმე, როგორიცაა ქვეყნის სოციალ. ინდუსტრიალიზაცია, სოფ. მეურნ. თანამედროვე მატერ.-ტექნ. ბაზის შექმნა, მშრომელთა მოსახლ. დასაქმებულობის უზ-

რუზრუნველყოფა, მშრომელთა ცხოვრების მატერ. და კულტ. დონის ამაღლება. 1978 შემდეგ ჩ-ის ხელმძღვანელობამ აიღო „სოციალისტური მოდერნიზაციის" კურსი, რ-ის მიზანია „საკუთარ ძალებზე დაყრდნობით" თანდათანობით მოახდინონ მრეწვ., სოფ. მეურნ., თავდაცვის, მეცნ. და ტექნიკის მოდერნიზაცია. 1984 ქვეყნის ეკონომიკა ვითარდებოდა ჩკპ XII ყრილობისა და ეკონ. განვითარების მეექვსე ხუთწლიანი გეგმის (1981—85) გადაწყვეტილებათა შესაბამისად, რაც მიზნად ისახავს „სოციალისტური მოდერნიზაციის" კურსის შემდგომი განხორციელების გზით განხორციელდეს „სოციალიზმის მშენებლობა ჩინური სპეციფიკით". დიდი ყურადღება ეთმობა უცხ. კაპიტალის მოზიდვას და შერეული საწარმოების შექმნას. სოფლად ადრე ჩამოყალიბებული სახალხო კომუნების ნაცვლად იქმნება „სასოფლო-სამეურნეო კომპანიები", ინერგება „საოჯახო იჯარა".

ჩ-ის ეკონომიკა მრავალწყობიანია: მოქმედებს სახელმწ., კოოპ. და კერძო სექტორები. 1983 მრეწვ. მთლიანი პროდუქციის დაახლ. 77%-ს იძლეოდა სახელმწ. სექტორი, 20%-ს — კოოპ., 0,2%-ს — კერძო. ქ-ების კოოპ. საწარმოებში დასაქმებული იყო 26,8 მლნ. კაცი, კერძო სექტორში — 1,9 მლნ.

მრეწველობა. თანამედროვე მრეწველობას საფუძველი ჩაეყარა პირველ ხუთწლედში. 1953—57 საერთოდ წარმოება გაიზარდა 2,3-ჯერ, ქიმ. მრეწვ. პროდუქცია — 4,6-ჯერ, მანქანათმშ. მრეწველობის პროდუქცია — 4-ჯერ. 1984 მრეწვ. მთლიანი პროდუქციის ღირებულებამ შეადგინა 701,5 მლრდ. იუანი.

მოპოვებითი მრეწველობა და ენერგეტიკა. სათბობ-ენერგეტ. ბალანსის საფუძველია ქვანახშირი. მის წილად მოდის ქვეყანაში მოპოვებული მთელი სათბობის დაახლ. 90%. ქვანახშირის გამოვლენილი მარაგით ჩ. III ადგილზეა მსოფლიოში სსრკ-ისა და აშშ-ის შემდეგ. ქვანახშირის მოპოვების მნიშვნელოვანი ცენტრებია: ფუშუნი, ფუსინი, ხეგანი, კაილუანი, დატუნი, ხუაინანი. დაძიებული ნავთობის საბადოები კონცენტრირებულია ჩრდ.-დას., ჩრდ.-აღმ. ჩ-სა და სიჩუანის ქვაბულში. მთავარი ნავთობსარეწებია დაცინში, კარამაიში, იუმინში. ნავთობის ნაწილი მუშავდება მოპოვების რ-ნებში, დიდი ნაწილი — ქ-ების ლანჩჟოუს, პეკინის, ლიუიდის, ნანკინის, შანხაის ნავთობგადამამუშ. ქ-ნებში. ბუნებრივი აირის საბადოები მუშავდება სიჩუანისა და ცაიდამის ქვაბულებში. იღებენ აგრეთვე ვოლფრამის, სტიბიუმის, კალის, ტყვიის, ვერცხლისწყლის მადანს.

ელექტროენერგიის დიდ ნაწილს აწარმოებენ თბოესები, რ-ებიც უმთავრესად ქვანახშირის აუზებსა და დიდ ქ-ებშია. ელექტროსადგურების უმეტესობა მცირე და საშუალო სიმძლავრისაა.

დამუშავებითი მრეწველობა. შავ მეტალურგიაში ყველაზე მეტადაა განვითარებული თუჯის წარმოება. ქვეყნის მოთხოვნილებას მთლიანად ვერ აკმაყოფილებს ნაგლინისა და სპეც. ფოლადის წარმოება, რკინის მადნის მოპოვება და გამდიდრება. შავი მეტალ. მნიშვნელოვანი ცენტრებია: ანშანი, ბენსი, დალიანი, ფუშუნი, შიძინშანი, ტაიიუანი, ბაოტოუ, შანხაი, უხანი. ჩ. ერთ-ერთ პირველ ადგილზეა მსოფლიოში ვოლფრამის კონცენტრატის წარმოებით, სტიბიუმისა და კალის გამოდნობით, მნიშვნელოვანია ვერცხლისწყლის, მოლიბდენის და სხვ. წარმოება. აწარმოებენ აგრეთვე სპილენძს, ალუმინს და სხვ. ლითონებს. ფერადი მეტალ. ცენტრებია: შენიანი, შენიანი, შანხაი, შუიკოუშანი, გეძიუ, სიჩუა.

მანქანათმშენებლობასა და ლითონდამუშავებაში დიდია ენერგეტ. და მძიმე მანქანათმშ. ხვ. წილი. მძიმე მანქანათმშ. მნიშვნელოვანი ცენტრებია: შენიანი, ფულაერძი, ტაიიუანი, ლოიანი, უხანი, გუანჯოუ; ენერგეტ. მანქანათმშენებლობისა — შენიანი, ხარბინი, პეკინი, ტიანძინი, ტაიიუანი, შანხაი. განვითარებულია აგრეთვე ავტომშენებლობა (ჩანჩუნი, ნანკინი, შანხაი, პეკინი, ძინანი), სას.-სამ. მანქანათმშ. (ლოიანი, ტიანძინი, შანხაი, შენიანი), სარკინიგზო მანქანათმშ. (ლუიდა, ხარბინი, ჩანჩუნი, ცინდაო), გემთმშენებლობა (შანხაი, ლუიდა, უხანი, უხუ, გუანჯოუ), ჩარხთმშენებლობა (შანხაი, შენიანი, ციციკარი, ლუიდა, პეკინი), ხელსაწყოთმშენებლობა (ხარბინი, სიანი, ჩუნცინ). რადიოტექნ. მრეწვ. მთავარი ცენტრებია პეკინი, ნანკინი, ჩენდუ, ვითარდება ელექტრონული და ატომური მრეწველობა.

ქიმ. მრეწველობაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს მინერ. სასუქების წარმოებას (ლიუიდა, ნანკინი, გირინი, ტაიიუანი, ჯუჯოუ, გუანჯოუ). აწარმოებენ აგრეთვე კაუსტიკურ სოდას (ლიუიდა), პლასტმასას (შანხაი), სინთეზურ კაუჩუკს (ლანჯოუ), სინთეზურ და ხელოვნურ ბოჭკოს (პეკინი, ბაოდინი, შანხაი, ნანკინი). ქიმიკატ. წარმოება დაკავშირებულია მეტალ. საწარმოებთან. დიდი ცემენტის ქ-ნებია ბენსიში, ლიუიდაში, ტანშანში, დატუნში, ნანკინში, შანხაიში, გუანჯოუში.

ჩ-ის მრეწვ. ერთ-ერთი უძველესი დარგია საფეიქრო მრეწველობა. ბამბის ქსოვილების წარმოებით (შანხაი, ტიანძინი, ცინდაო, პეკინი, გუანჯოუ) ჩ. ერთ-ერთ წამყვან ადგილზეა მსოფლიოში. განვითარებულია აბრეშუმის (შანხაი, ხანჯოუ) და შალის (შანხაი, ლანჯოუ, ბაოტოუ, სინინი) მრეწველობა.

კვების მრეწვ. ემყარება ადგილ. სას.-სამ. ნედლეულს. მისი საწარმოები თავმოყრილია უმთავრესად დიდ ქ-ებში. განსაკუთრებით განვითარებულია ბრინჯსაცეხვი, ზეთსახდელი, ჩაის გადასამუშ., თამბაქოს, შაქრის, ხილისა და თევზის საკონსერვო მრეწველობა.

დიდ როლს თამაშობს შინამრეწველურ-ხელოსნური, ძირითად სართავ-საქსოვი, კერამ. (ჭურჭლისა და ფაიფურის), ქაღალდის, სას.-სამ. იარაღისა და ინვენტარის, საოჯახო ნივთების წარმოება. ფართოდაა ცნობილი ჩ-ის მხატვრული სარეწების პროდუქცია, კერამ., წნული, გალაქული, ხის, ძვლის, მოჩუქურთმებული ლითონის და სხვ. ნაკეთობანი. მრეწვ. პროდუქციის ძირითად სახეობათა წარმოების შესახებ იხ. ცხრ. 1.

სოფლის მეურნეობის მთლიანი პროდუქციის ღირებულებამ 1984 შეადგინა 361,2 მლრდ. იუანი. მას ახასიათებს სუსტი ტექ. აღჭურვილობა და დაბალი მწარმოებლურობა. სოფ. მეურნ. მთლიანი პროდუქციის 63%-ს იძლევა (1983) მემცენარეობა, 22%-ს — მეცხოველეობა, 18%-ს — დამხმარე სარეწები. 1982 სახნავი მიწების ფართობმა შეადგინა 99,3 მლნ. ჰა (1957 წ. — 111 მლნ. ჰა-ზე მეტი), აქედან დაახლ. 2/5 სარწყავია, განსაკუთრებით ქვეყნის სამხრ. რ-ნებში. ხელსაყრელი ნიადაგ-კლიმ. პირობები საშუალებას იძლევა ქვეყნის ტერიტ. დიდ ნაწილზე წლის განმავლობაში აიღონ სას.-სამ. კულტურების 2, უკიდურეს სამხრ-ში — 3 მოსავალი.

სათესი ფართობის 4/5 უჭირავს სასურსათო კულტურებს (407,1 მლნ. ტ, 1984). უმნიშვნელოვანესი მარცვლეული კულტურაა ბრინჯი, რ-ის წილად მოდის მთელი სათესი ფართობის დაახლ. 1/5 და მარცვლეულის მოსავლის თითქმის 1/2. ბრინჯის ნათესების 2/3 თავმოყრილია მდ. იანძის აუზში. მნიშვნელობით მეორე მარცვლეული კულტურაა ხორბალი, ის მოჰყავთ უმთავრესად ჩინ. დიდ ვაკეზე. მოჰყავთ აგრეთვე სიმინდი, გაოლიანი, ფეტვი, ქერი, წიწიბურა. სათესი ფართობის დაახლ. 14% უჭირავს ტექ. კულტურებს: ბამბას (6,1 მლნ. ტ, 1984), სოიას, არაქისს, ჩაის, თამბაქოს, ჯუტის, შაქრის ლერწამს. მებამბეობის მთავარი რ-ნებია მდ-ების ხუანხესა და იანძის აუზები, მეჩაიეობისა (ჩ. ჩაის სამშობლოა) — აღმ. და ცენტრ. ჩ.; აშენებენ ტუნგისა და ლაქის ხეს. მრავალფეროვანია მებაღეობა (ციტრუსები, ანანასი, ბანანი, მანგო, ვაშლი, მსხალი და სხვ.). ზოგ რ-ნში მისდევენ მევენახეობას.

განვითარებულია მეცხოველეობა. აღმ. ჩ-ში მისდევენ მეღორეობას (ღორის სულადობით ჩ. I ადგილზეა მსოფლიოში), მეფრინველეობას, აშენებენ მუშა საქონელს. შიგა მონღოლეთში, სინძიანის ჩრდ. ნაწილში და ტიბეტში ჭარბობს საძოვრული მეცხოველეობა (მეცხვარეობა და მესაქონლეობა). 1984 ჩ-ში იყო (მლნ. სული): მსხვ. რქ. საქონელი — 108,3, ღორი — 306,1, ცხვარი და თხა — 161,79 (1982).

ჩ. ნატურალური აბრეშუმის ერთ-ერთი უდიდესი მწარმოებელი და ექსპორტიორია მსოფლიოში. მეაბრეშუმეობის მთავარი რ-ნებია მდ-ების იანძისა და ჯუძიანის აუზები, ჩრდ.-აღმ. ჩ. და შანდუნი.

დიდი მნიშვნელობა აქვს ზღვის სარეწებს. თევზჭერით (დაახლ. 4,6 მლნ. ტ წელიწადში, ზღვის პროდუქტების ჩათვლით) ჩ. ერთ-ერთ პირველ ადგილზეა მსოფლიოში. თევზს იჭერენ უმთავრესად ყვითელ და აღმ. ჩინეთის ზღვებში. აგროვებენ ველურად მზარდ მცენარეთა ნაყოფს და სამკურნალო ბალახს, ამზადებენ ხე-ტყეს (დაახლ. 80 მლნ. $м^3$ წელიწადში), უმთავრესად ქვეყნის ჩრდ.-აღმ. და სამხრ.-დას. რ-ნებში.

ტრანსპორტი. 1984 ყველა სახის ტრანსპორტის ტვირთბრუნვამ შეადგინა 1451 მლრდ. ტ/კმ, მგზავრთბრუნვამ 367,6 მლრდ. მგზავრ/კმ. რკინიგზის სიგრძეა 53 ათ-ზე მეტი კმ (აქედან დაახლ. 2 ათ. კმ ელექტრიფიცირებულია), საავტ. გზებისა — დაახლ. 930 ათ. კმ (აქედან 260 ათ. კმ მაგისტრალურია). შიდა წყლის გზებისა — დაახლ. 110 ათ. კმ. 1982 საოკეანო ფლოტის წყალწყვამ შეადგინა 10 მლნ. ბრუტო სარეგისტრო ტ. საზღვ. ნავსადგურების (შანხაი, ლიუიდა, სინგანი, გუანჯოუ) ტვირთბრუნვამ — 280,3 მლნ ტ. განვითარებულია უმთავრესად ადგილ. ავიამიმოსვლა.

საგარეო ეკონომიკური კავშირები. 1984 ექსპორტმა შეადგინა 58,1 მლრდ. იუანი, იმპორტმა 62,1 მლრდ. გააქვთ სოფ. მეურნ. და მსუბუქი (მ. შ. საფეიქრო) მრეწვ. პროდუქცია, ნავთობი, ნავთობპროდუქტები და სხვ.; შეაქვთ მანქანა-მოწყობილობა, ხორბალი, ალუმინი, ქიმ. ბოჭკო, რკინის მადანი, ფოლადის ნაგლინი, ავტომობილი, ტელევიზორი და სხვ. მთავარ

ცხრ. 1.—მრეწველობის პროდუქციის ძირითად სახეობათა წარმოება

პროდუქციის სახეობა	1949	1957	1961	1971	1984
ელექტროენერგია (მლრდ. კვტ·სთ)	4,3	19,3	30—33	75—80	374,6
ქვანახშირი (მლნ ტ)	32,4	130,0	200—220	290—300	772,0
ნავთობი (მლნ. ტ)	0,12	1,46	4—5	24—25	114,5
ფოლადი (მლნ. ტ)	0,16	5,35	8—9	21	43,4
ლითონსაჭრელი ჩარხები (ათ. ც.)	1,6	28,0	25—30	55—60	131,0
ცემენტი (მლნ ტ)	0,7	6,9	7,0	15—20	121,1
მინერალური სასუქი (მლნ. ტ)	0,03	0,63	2,0	16—17	14,6
ბამბის ქსოვილი (მლრდ. მ)	1,9	5,0	3,5—4	8—9	14,9

რი საგარეო-სავაჭრო პარტნიორები არიან: იაპონია, აშშ, ავსტრალია, სამხრ.-აღმ. აზიის სახელმწიფოთა ასოციაციის ქვეყნები 1984 ჩ-სთან ტვირთბრუნვამ შეადგინა 977,8 მლნ. მან. (1983 წ. — 488,2 მლნ. მან.).

ლიტ.: Т а м т и к Г. А., Очерк экономики современного Китая, М., 1982.

VIII. შეიარაღებული ძალები

ჩსრ-ის შეიარაღებული ძალები — ჩ-ის სახალხო-განმათავისუფლებელი არმია — შედგება სახმელეთო ჯარების, სამხ.-საჰაერო ძალებისა და სამხ.-საზღვ. ძალებისაგან, დაახლ. 3,9 მლნ. კაცი (1984). ერთგვ. თავდაცვის ძალების შემადგენელი ნაწილია სახალხო ლაშქარი (40 მლნ კაცი). შეიარაღებულ ძალებს ხელმძღვანელობს ჩსრ-ის ცენტრალური სამხ. საბჭოს თავ-რე, უშუალო ხელმძღვანელობას უწევს თავდაცვის სამინისტრო. სახმელეთო ჯარები (3 მლნ. კაცი) შეიარაღებულია ტანკებით, ჯავშანტრანსპორტიორებით, ზარბაზნებით, რაკეტული დანადგარებით და სხვ. სამხ.-საჰაერო ძალებისა და ჰაერსაწინაღო თავდაცვის (250 ათ. კაცი) შემადგენლობაშია 3800 საბრძოლო თვითმფრინავი, დაახლ. 400 სატრანსპორტო თვითმფრინავი და 300 შვეულმფრენი. სამხ.-საზღვ. ძალების (275 ათ. კაცი) შემადგენლობაშია 800 საბრძოლო და დამხმარე ხომალდი. შედგება 3 ფლოტილიისაგან: ჩრდილოეთის, აღმოსავლეთისა და სამხრეთის. საზღვ. ავიაცია ითვლის 30 ათ. კაცს და დაახლ. 600 თვითმფრინავს. ჩინეთის სტრატეგიული ძალები შეიარაღებულია სტრატეგიული დანიშნულების რაკეტებით და ბირთვული იარაღის მატარებელი 100 თვითმფრინავით. შეიარაღებული ძალები კომპლექტდება სამხ. ვალდებულების კანონის საფუძველზე (1955) შერჩევითი გაწვევის გზით. გასაწვევი ასაკია 18—25 წელი. სამხ. სამსახურის ვადა სახმელეთო ჯარებში 2—4 წელია, სამხ.-საჰაერო ძალებში — 3—5 წელი, სამხ.-საზღვ. ძალებში — 4—6 წელი

IX. სამედიცინო-სანიტარული მდგომარეობა და ჯანმრთელობის დაცვა

1980—84 შობადობა 1 ათ. მცხოვრებზე შეადგენდა 19,4, სიკვდილიანობა — 6,7; ბავშვთა სიკვდილიანობა — 41 ყოველ 1 ათ. ცოცხლად შობილზე. სიცოცხლის საშ. ხანგრძლივობა კაცების 68,7, ქალებისა — 71,1 წელი იყო. ავადობის სტრუქტურაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ინფექციურ და პარაზიტულ დაავადებებს, რაც სულ უფრო ნაკლებ ხდება სიკვდილიანობის ძირითადი მიზეზი. 1981 ჩ-ში იყო 66 ათ. საავადმყოფო 2017,1 ათ. საწოლით (2 საწოლი 1 ათ. მცხ.). მუშაობდა 920 ათ.-მდე ექიმი (1 ექიმი 1930 მცხ.), 626,5 ათ. მედდა, 70,9 ათ. მეანი, 600 ათ.-ზე მეტი კაცი მოსახლეობას სამედ. დახმარებას უწევდა ტრად. ჩინ. მედიცინის მეთოდებით ახორციელებდა სამედ. დახმარების საქმეში დიდ როლს თამაშობენ ე. წ. „ფეხშიშველა ექიმები" გლეხობისათვის (მომზადების ვადა — 3 თვე), ექიმები — მუშებისათვის (მომზადების ვადა — 1 თვე) და წითელი ჯვარის ექიმები (ათდღიანი კურსები). ჩ-ში არის 100-ზე მეტი უმაღლესი სამედ. დაწესებულება, სადაც ამზადებენ ექიმებს, ფარმაცევტებს, სტომატოლოგებს, აგრეთვე საშ. და დამხმარე სამედ. პერსონალის მოსამზადებელი სკოლები.

X. განათლება, სამეცნიერო და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებანი

სახ. განათლების საერთო სახელმწ. სისტემა ჩამოყალიბდა ჩინ. სრ შექმნის (1949) შემდეგ. 1951-იდან სახ. განათლების სისტემაში შედიოდა: საბავშვო ბაღები 3—7 წლის ასაკის ბავშვებისათვის, 6-წლიანი დაწყ. სკოლა, 6-წლიანი საშ. სკოლა, დაბალი და საშ. პედ. და ტექ. სასწავლებლები, უმაღლესი სასწავლებლები. 1953-იდან დაწყ. სკოლა 6-წლიანი გახდა. 1952 დაწყ. სკოლის მოსწავლეთა კონტინგენტის 81%-ს მუშათა და გლეხთა შვილები შეადგენდნენ. ამჟამად განათლების დარგს ხელმძღვანელობს ჩინ. სრ სახელმწ. საბჭო განათლების სამინისტროს მეშვეობით, რ-შიც შედის პოლიტ. აღზრდის, უმაღლესი, საშ. ტექ., საერთო, პედ. განათლების და სხვ. სამმართველოები. 1978 სახელმწ. საბჭოს გადაწყვეტილებით შემოიღეს 10-წლიანი საშ. ზოგადსაგანმან. სკოლა (5+3+2), შეიქმნა ე. წ. „საჩვენებელი" 6-წლიანი დაწყ. და 6-წლიანი საშ. (3+3) სკოლები. ამ სკოლის დამთავრების შემდეგ მოსწავლეებს ეძლევათ უმაღლეს სასწავლებელში შესვლის უფლება (1983 უმაღლეს სასწავლებელში შევიდა სკოლადამთავრებულთა მხოლოდ 5%). 1981 დაწყ. სკოლაში სწავლობდა 146270 ათ. მოსწავლე, საშ. სკოლაში — 55 მლნ. ამჟამად ჩინ. სრ-ში შემოიღეს 12-წლიანი საშ. ზოგადსაგანმან. სკოლა (6 + 3 + 3), რაც ჯერჯერობით ხორციელდება ქალაქის სკოლებში. პროფტექ. განათლების სისტემა ჩამოყალიბების პროცესშია, მასში გაერთიანებულია 1918 ათ. მოსწავლე. ჩატარდა უმაღლესი სკოლის რეფორმა: გაიხსნა ბევრი სპეციალური უმაღლესი სასწავლებელი, უმაღლესი სასწავლებლების საბუნებისმეტყველო ფაკ-ტებზე დაწესდა 4—5-წლიანი სწავლება, ჰუმანიტარულებზე 4-წლიანი, უნიფიცირებულია შესასვლელი გამოცდები. 1986 სულ სწავლობდა 1,5 მლნ. სტუდენტი. დიდი უმაღლესი სასწავლებლებია პეკინის უნ-ტი, ნანკინის პედ. უნ-ტი, შანხაის უნ-ტი „ფუდანი", პეკინის მედ. და პოლიტექ. „ცინხუა" ინ-ტები და სხვ. 1951 რეფორმის შემდეგ დაიწყო მოზრდილთა განათლების ორგანიზაცია; შეიქმნა საღამოს სკოლა (ყველა საფეხურის დაწყებითიდან უმაღლესამდე), მოკლევადიანი მუშურ-გლეხური სკოლები, წერა-კითხვის უცოდინრობის სალიკვიდაციო კურსები. 1977—80 წერა-კითხვას დაეუფლა 22,5 მლნ. კაცი. 1981 საღამოს დაწყ. სკოლაში სწავლობდა 16,5 მლნ. მოსწავლე, საღამოს საშ. სკოლაში — 8 მლნ.-ზე მეტი, საღამოს პროფტექ. სასწავლებლებში — 3 მლნ.-მდე კაცი, საღამოს უმაღლეს სასწავლებლებში — 1,5 მლნ.

80-იან წლებში დაწყ. სკოლის მასწავლებლებს ამზადებდნენ 3-წლიანი პედ. სასწავლებლები უმცროსი საშ. სკოლის ბაზაზე, უმცროსი საშ. სკოლის მასწავლებლებს — 3-წლიანი პედ. ინ-ტები უფროსი საშ. სკოლის ბაზაზე, სრული საშ. სკოლის მასწავლებლებს — პედ. ინ-ტები და უნ-ტები სრული საშ. სკოლის ბაზაზე. 1981 იყო 1 ათ. პედ. სასწავლებელი (482 ათ. მოსწ.), 172 უმაღლესი პედ. ინ-ტი და უნ-ტი (480 ათ. სტუდენტი).

ჩსრ-ის ყველაზე დიდი ბ-კაა ეროვნ. ბ-კა პეკინში (დაარსდა 1912; 11 მლნ-ზე მეტი დაცვითი ერთეული). დიდი ბ-კებია ჩსრ მეცნ. აკად. ბ-კა პეკინში (1951; 5,2 მლნ-ზე მეტი დაცვითი ერთეული, აქვს განყ-ბები შანხაიში, ნანკინსა და ანხოიში), არის აგრეთვე 30 ბ-კა პროვინციების ქალაქებში: შანხაის ბ-კა (1952; 7 მლნ. ტ.), ნანკინის (1933, 5 მლნ. ტ.) და სხვ. ყველაზე დიდი მუზეუმები თავმოყრილია პეკინში: მუზეუმი „გუგუნი" (დაარსდა 1925, ისტორია და ძვ. ხელოვნება), ისტ. მუზეუმი, ბუნების მუზეუმი, რევ. მუზეუმი, ლუ სინის მუზეუმი და სხვ. არის მუზეუმები პროვინციების ცენტრებშიაც

1949 შეიქმნა ჩინეთის მეცნიერებათა აკადემია და სამეცნ.-კვლ. ინ-ტების სისტემა. 1957 პეკინში გაიხსნა სოფ. მეურნ. მეცნ. აკადემია, რ-ის შემადგენლობაში შედიოდა 30-ზე მეტი ინ-ტი. 1958 პეკინში დაარსდა სამხ. მეცნ. აკადემია, გეოლ. მეცნ. აკადემია (6 სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი). 1966 სამეცნ. ორგანიზაციებში მუშაობდა 500 ათ.-მდე კაცი, მ. შ. 60 ათ.-მდე მეცნ. მუშაკი, რ-თაგან უმრავლესობა მიღებაწყვეტილი მრეწვ. სამინისტროს დარგობრივ სამეცნ.-კვლ. ინ-ტებსა და სამხ. მრეწველობაში, უმაღლეს სასწავლებლებში მომუშავე 100 ათ. მასწავლებლიდან ბევრი ეწეოდა სამეცნ.-კვლ. მუშაობას. ჰუმანიტარულ მეცნ. დარგში კვლევა ძირითადად კონცენტრირებულია დიდი უნ-ტების სათანადო ფაკ-ტებზე. ქვეყნის უმაღლესი ინსტანცია სამეცნ.-კვლ. მუშაობის დარგში არის სახელმწ. საბჭო, რ-იც მეცნ. და ტექ. სახელმწ. კომისიის, სახელმწ. საგეგმო კომისიის და სხვა ორგანოების მეშვეობით აწესებს კონტროლს და ხელს უწყობს სამეცნ. მუშაობის განვითარებას. კოორდინაციას შეთავსებს ჩსრ მეცნ. აკადემია.

XI. ფილოსოფია

ძველ ჩ-ში ფილოსოფიური სკოლები და მიმართულებები წარმოიშვა ძვ. წ. VI—III სს-ში. ჩინ. ფილოს. განვითარებაზე დიდი გავლენა იქონია მითოლოგიამ და ძველმა წერილობითმა ძეგლებმა „ი ძინ-მა" — „გარდაქმნათა წიგნმა" და „ში ძინ-მა" — „ისტორიათა წიგნმა".

გავრცელებული სქემის მიხედვით ჩინ. ფილოს. განვითარების ისტორია იყოფა 4 პერიოდად: 1. ძველი ფილოსოფია (ძვ. წ. VI—III სს.); 2. შუა საუკუნეების ფილოსოფია (ძვ. წ. III—ახ. წ. XIX ს. შუა პერიოდამდე); 3. ახალი დროის ფილოსოფია (XIX ს. შუა პერიოდიდან 1919-მდე); 4. უახლესი პერიოდი (1919-იდან დღემდე).

ცნობილია ძველი ჩინ. ფილოს. ექვსი კლასიკური სკოლა: კონფუციანელობა, დაოსიზმი, მოიზმი, ლეგიზმი („კანონიკებთა" ანუ ფაძია), ნატურფილოსოფიური (ბუნებრივი მატერიალიზმი) და ნომინალისტური სკოლა (მინძია). ამ სკოლების ჩამოყალიბება და განვითარება მიეკუთვნება ჩ-ის ისტორიის ე. წ. ომების ხანას.

ჩ-ის იდეოლოგიურ-კულტურულ ცხოვრებაში დიდი როლი შეასრულა კონფუციანელობამ. მასში ჭარბობს ეთიკურ-რელიგიური პრობლემები, ყურადღების ცენტრში დგას ადამიანი, რ-ის ცხოვრება ბედზე დამოკიდებულად ცხადდება. ბედი ზეცითაა განსაზღვრული, მიწიერ ყოფას ტიანი ანუ ზეცის კანონი მართავს. მეორე დიდი გავლენის სკოლა იყო დაოსიზმი — ლაო-ძის მოძღვრება — დაოს, ანუ კანონზომიერების შესახებ. დაო სამყაროს ის წესრიგია, რ-ის ძალით ჩნდება წინააღმდეგობა ყოველ არსებულში, რაც ცვლის, გარდაქმნის ყოველივეს, თვით კი უქმნელი და უცვლელია. დაოსიზმი დიალექტიკური მოძღვრებაა.

მატერიალისტურ სკოლებად ითვლება სიუნ-ძის მოძღვრება და ლეგისტების („ფაძია") სკოლა, ამათგან პირველი ნატურფილოსოფიური მოძღვრებაა. მეორე კი საზ-ბას ეხება და მის კანონებს იკვლევს.

კონფუციანელობა და დაოსიზმი თავიანთ განვითარებაში თანდათან რელიგ. სახეს იღებენ. V—VI სს. ჩ-ში გავრცელდა ბუდიზმი. ბუდისტური ლიტ-რის თარგმნა, გავრცელება და ათვისება ხდებოდა მასზე კონფუციანელობისა და დაოსიზმის ძლიერი გავლენით. VII—X სს-ში ბუდიზმი ყველაზე გავრცელებული მიმართულება გახდა. სუნის ეპოქა (X—XIII სს.) ჩინ. ფილოს. ხელახალი აღორძინების ხანად ითვლება, რაც ქვეყნის ეკონ. და პოლიტ. დაწინაურების გამომხატველი იყო. ამ დროს კვლავ გაძლიერდა კონფუციანელობა. მან ნეოკონფუციანელობის სახე მიიღო, თუ კონფუციანელობის აღორძინ. წარმომადგენელნი ფილოს. მთელ რიგ საკითხებს მა-

ტერიალისტურად წყვეტდნენ, ნეოკონფუციანელები უკომპრომისოდ მხოლოდ იდეალურ საწყისს სცნობდნენ. ამ თეორიის იდეალისტური წარმომადგენლები იყვნენ ძმები ჩენ ხაო და ჩენ ი. ნეოკონფუციანელობა განვითარდა ობიექტური და სუბიექტური იდეალიზმის ფორმებში.

1644 — 1911 წწ. მოდერნიზებული კონფუციანელობა განათლების ოფიციალური სისტემის საფუძველი გახდა. ჩინ. ფილოს. აზროვნება არსებითად შეიცვალა 1840–42 დაწყებული ომის შემდეგ („ოპიუმის ომი"), რის შედეგადაც ევროპის აგრესიამ ჩინეთი ნახევრად კოლონიად აქცია.

1919—1949 რევოლუციური წყობილების დროს ჩ-ში ფილოს. და საზ.-პოლიტ. აზროვნების განვითარების ახ. პერიოდი დაიწყო; ნეოკონფუციანელობა კრიზისმა მოიცვა, დაიწყო დას. ევროპის ბურჟ. ფილოს. და სოციოლოგიური თეორიების გავრცელება. ამავე დროს ვრცელდება მარქსისტულ-ლენინური მსოფლმხედველობა, რ-იც ბრძოლას იწყებს ბურჟ. იდეოლოგიის წინააღმდეგ. ჩსრ-ის შექმნის დროიდან (1949) მარქსიზმ-ლენინიზმი გაბატონებული სახელმწიფოებრივი იდეოლოგია გახდა.

ლიტ.: ლაო-ძი, დაო დე-ძინი, თბ., 1983; ყ ი ლ ი ძ ე მ., მითოსიდან ფილოსოფიური აზროვნებისაკენ, თბ., 1977; А л т а й с к и й М., Г е о р г и е в В., Антидиалектическая сущность философских взглядов Мао Цзэ-дуна, М., 1969; Конфуцианство в Китае, М., 1982; Ч а н ы ш е в А. Н., Курс лекций по древней философии, М., 1981; Я н Х и н-Ш у н, Древнекитайский философ Лао-цзы и его учение, М., 1950. მ. ჭელიძე.

XII. ბეჭდვითი სიტყვა, რადიომაუწყებლობა, ტელევიზია

ჩ-ის მნიშვნელოვანი პერიოდული გამოცემებია: გაზეთები — „ჟენმინ ჟიბაო" („სახალხო გაზეთი", 1948-იდან, ტირაჟი, 6 მლნ.) — ჩკპ ცკ-ის ორგანო; „გუანმინ ჟიბაო" („სინათლე", 1949-იდან, ტირაჟი 1,5 მლნ.); „გუნჟენ ჟიბაო" („მუშური გაზეთი", 1949-იდან, ტირაჟი 1,8 მლნ.) — სრულიად ჩ-ის პროფკავშირთა ფედერაციის ორგანო; „ჟენმინ ვენსიუე" („სახალხო ლიტერატურა", 1949-იდან, ტირაჟი 1 მლნ-ზე მეტი) — ჩინ. მწერალთა ორგანო და სხვ.; ჟურნალები: „ჟენმინ ხუაბაო" (1951-იდან ყოველთვიური ილუსტრირებული გამოცემა, გამოდის ჩინ., რუს., ინგლ., არაბ., გერმ., ინდონეზ., ესპ., იტალ., კორ., ვიეტნ., სუაჰილის, ურდუ, ფრანგ., ჰინდი, შვედ., თაჲ. და რუმ. ენებზე); „კიტაი ნა სტროიკე" (1952-იდან, გამოდის რუს., ინგლ., არაბ., ესპ., პორტუგ. და ფრანგ. ენებზე). ჩ-ის ოფიც. საინფორმაციო სააგენტო — სინხუა შეიქმნა 1931 იანანში, ამჟამად პეკინშია. რადიომაუწყებლობა მუშაობს 1927-იდან, ტელევიზია — 1958-იდან.

XIII. ლიტერატურა

ჩ-ის ლიტ-რა მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი მწერლობაა; წერილობითი ტრადიცია 3000 წელს ითვლის. პირველი იეროგლიფური წარწერები ცხოველთა ძვლებზე, კუს ჯავშნებზე (ძირითადად მკითხვები) ძვ. წ. XVIII და მომდევნო საუკუნეებს განეკუთვნება. ძვ. წ. I ათასწლეულითაა დათარიღებული წარწერები ბრინჯაოზე.

პირველ მხატვრულ ძეგლად ითვლება ხალხური სიმღერებისა და ჰიმნებისაგან შედგენილი „სიმღერათა წიგნი" („შიძინ", ძვ. წ. XI—VI სს.). პირველი ცნობილი ჩინ. პოეტის ცუი იუანის (ძვ. წ. დაახლ. 340—278), აგრეთვე მისი მიმდევრების სუნ იუის (ძვ. წ. III ს.) და სხვ. ლექსები და პოემები შესულია ანთოლოგიაში „ჩუს ელეგიები" (ძვ. წ. II ს.). ძვ. წ. I ათასწლეულის მხატვრული პროზა განუყოფელია ფილოს., ისტ., გეოგრ. და სხვ. სახის თხზულებებისაგან. ჩ-ის ლიტ-რის განვითარებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა კონფუციურ თხზულებებს: „ლუნ იუის" („საუბრები და მსჯელობანი", ძვ. წ. V ს.), „მენ-ძის" (ძვ. წ. IV—III სს.), დაოსურ „დაო დე ძინს" („წიგნი გზისა და სიკეთისა", ძვ. წ. V ს.).

ხანის ეპოქის (ძვ. წ. 206 — ახ. წ. 220) პროზის უმნიშვნელოვანესი ძეგლია სიმა ციანის (ძვ. წ. I ს. დასაწყ.) „ში ძი" („ისტორიული ჩანაწერები"), რ-იც შეიცავს წარსულის მოღვაწეთა დახასიათებებსა და მათ გამონათქვამებს. ამ დროის „მაღალ" პოეზიაში გაბატონებული იყო მაღალფარდოვანი პროზაულ-პოეტური ჟანრი ფუ. პოეტური მემკვიდრეობის საუკეთესო ნაწილია ხალხ. ლირ. და ისტ. სიმღერები — იუეფუ, რ-ებმაც მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინეს ავტორისეულ ლირიკაზე. ხანის ლიტ-რის პირველ წარმომადგენლებზე (ცაო ცაო, 155—220, ცაო ჯი, 192—232 და სხვ.). პოეზიაში გაბატონებული იყო ხუთსიტყვიანი გარითმული ლექსი. რ-ის პირველყოფილი ბუნებრიობა თანდათან შეცვალა პოეტური სიტყვის ხიბლისაკენ სწრაფვამ. სამხრ. და ჩრდ. დინასტიათა პერიოდის დასასრულისათვის (IV—VI ან V—VI სს.) გაჩნდა ფორმალურად მკაცრად ორგანიზებული „ახალი ფორმის" ლექსები. IV ს. დასასრ. და V ს. დასაწყისის დიდი პოეტია ტაო იუანმინი (365—427). მისი პოეზია, ფორმის ტრადიციულობის მიუხედავად, ნოვატორულია, გამსჭვალულია ფიქრით ადამიანის დანიშნულებაზე. სამხრ. და ჩრდ. დინასტიების ლიტ-რა შეჯამებით სრულადაა წარმოდგენილი სიაო ტუნის „ლიტერატურულ რჩეულში" (დაახლ. 530).

IV—VI სს. ხალხ. იუეფუს ჟანრის თხზულებებში გამოირჩევა პეიზაჟულ-ეპიკური „ჩრდილოეთის სიმღერები" და „სამხრეთის სიმღერები", რ-შიც ძირითადია სატრფიალო მოტივი. IV—V სს-ში შეიქმნა მოკლე ნოველებისა და ანეკდოტების პირველი კრებულები ფანტასტიკურ და ავანტიურულ, ხშირად ფოლკლორულ სიუჟეტებზე (გან ბაო, IV ს.). უძველეს მხატვრულ პროზაში VII ს. დასაწყისამდე გაბატონებული იყო დახვეწილი „პარალელური სტილი", რ-იც დამყარებული იყო ლიტ. და ისტ. ასოციაციებზე.

ტანის დინასტიის (618—907) მიერ ქვეყნის გაერთიანების შემდეგ შეიქმნა ხელსაყრელი პირობები ლიტ-რის განვითარებისათვის. ამ დროის საბოლოოდ ჩამოყალიბდა ჩინ. კლას. ენა ვენიანი. VIII ს-ში დაიწყო ლიტ-რის აყვავების პერიოდი, რ-ის სათავეებთან დგანან მეგობრობისა და ბუნების მგოსანი მენ ხაოჟანი (689 — 740) და ლირიკოსი, მხატვარი და მუსიკოსი ვან ვეი (699 ან 701—759 ან 761). ამ პერიოდში მოღვაწეობდნენ დიდი პოეტები ლი ბო, დუ ფუ, ბო ძიუი, იუან ძენი (779—831), ლი შანინი (813—858), დუ მუ (803—853).

IX ს. დასაწყისში ხან იუი (768—824) და ლიუ ძუნიუანი (773—819) სათავეში ჩაუდგნენ თავისი არსით კონფუციურ მოძრაობას „ძველის აღორძინებისათვის", პროზაში გაბატონებულ კაზმულ „პარალელურ სტილს" დაუპირისპირეს „ძველი სტილის" (გუვენი) შინაარსიანი პროზა. სალიტ. ენაზე ვენიანზე შეიქმნა სატრფიალო, ავანტიურული და ფანტასტიკური ნოველების კრებულები [ბო სინძიანი (770 — დაახლ. 816), იუან ძენი, ლი გუნძო], ამავე დროს სალაპარაკო ენაზე ჩამოყალიბდა ბუდისტურ ქადაგებებთან გენეტიკურად დაკავშირებული პროზაულ-პოეტური თხრობითი ჟანრი ბ ი ა ნ ვ ე ნ ი, ქალაქური მთხრობელის ხ უ ა ბ ე ნ ი, დიდი მოცულობის პროზაულ-პოეტური ფორმა ჯ უ ნ გ უ ნ დ ი ა ო, რ-ებმაც შეუმზადეს ნიადაგი რომანსა და დრამას.

სუნის დინასტიის (960—1279) მმართველობის პერიოდში მკაცრი კლასიკური ლექსის—შის გვერდით (ოუიან სიუ, 1007—72; ხუან ტინძიანის, 1045—1105; სუ შის, 1036—1101; ფილოს. და ისტ. პოეზია) ფართოდ იყო გავრცელებული სასიმღერო ლირიკა—ცი, რ-ისთვისაც დამახასიათებელი იყო ემოციურობა და ინტერესი ადამიანის შინაგანი სამყაროსადმი. საზ. თემატიკას (გლეხების ყოფა, სამშობლოს დაცვა) ფართო ადგილი ეკავა ლუ იუს (1125—1210), ფან ჩენდას (1126—93) შემოქმედებაში. სუნის ეპოქის უკანასკნელი გამოჩენილი პოეტია მონღოლებთან ბრძოლაში დაღუპული ვენ ტიანსიანი (1236—1282).

მონღ. დინასტიის იუანის (1280—1368) მმართველობის წლებში შეინიშნება ბუდისტური და დაოსური იდეოლოგიის გავლენის გაძლიერება, დემოკრ. ჟანრების, განსაკუთრებით დრამის, გავრცელება. დრამ. ნაწარმოებთა ადრეული ნანაწერები XIII ს. განეკუთვნება (ე. წ. სამხრეთული დრამა). XIII ს-ში ქვეყნის ჩრდ-ში დამკვიდრდა მკაცრად კანონიზირებული ოთხაქტიანი მუს. დრამა ძ ა ძ ი უ ი, რ-იც ეპიკურ და ყოფით თემატიკას წარმოადგენდა. შეიქმნა ტრადიციულ მოვლენებზე ან წარსულთან დაკავშირებით გამოთქმული შენიშვნების პროზაული კრებულები.

XIV ს. ლიტ-რის მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო ხალხ. მთხრობელების ციკლიზაციის საფუძველზე რომან-ეპოპეის წარმოქმნა, რ-იც აერთიანებდა სიუჟეტურად დასრულებულ, მაგრამ ზოგადი ერთმანეთთან დაკავშირებულ თავებს — ეპიზოდებს [ლო გუანჯუნი (დაახლ. 1330—დაახლ. 1400) და ში ნაიანი (XIV ს.—XV ს. დასაწყ.)]. მინის დინასტიის (1368—1644) პერიოდში ისევ გაძლიერდა „მაღალი" ჟანრები. „ჩრდილოეთის დრამების" გვერდით შეიქმნა უფრო დიდი მოცულობისა და თავისუფალი ფორმის „სამხრეთის დრამები" (ლი კაისიანი, 1501—1568 და სხვ.).

XVI ს. დასასრულს ლი ჯი (1527—1602) და სხვ. მწერლები გამოდიოდნენ „ძველისაკენ დაბრუნების" — ფუგუ იდეის მოძრაობის წინააღმდეგ. შეინიშნება სალაპარაკო ენაზე თხრობითი პროზის აღმავლობა [უ ჩენენის (დაახლ. 1500—1582) ფანტასტ. ეპოპეა „მოგზაურობა დასავლეთში", ანონიმური სოც. ყოფითი რომანი „ძინ, პინ, მეი" (XVI ს. დასასრ.)].

მანჯურიელთა შემოსევამ განაპირობა ოპოზიციურად განწყობილი პოეტებისა და მოაზროვნეების გამოჩენა, მათთვის დამახასიათებელია საგანმან. ტენდენციები. აღსანიშნავია ბუ სუნლინის (1640—1715), უ ძინძის (1701—1754) და სხვ. მხატვრული პროზა. კლასიკური რომანის საუკეთესო ნიმუშია ცაო სიუეცინის (დაახლ. 1715—1762) „სიზმარი წითელ კოშკში". შემდგომში მანჯურიის ხელისუფლების ცენზურის პირობებში ლიტ-რაში წამყვანი გახდა ორთოდოქსალურ-კონფუციური „ტუნჩენის სკოლის" „მაღალი" ჟანრები.

ახ. დროის (XIX ს. შუა წწ. — 1917) ლიტ-რაში აისახა მანჯურიის ჩ-ის ფეოდალებისა და დას. კაპიტალ. სახელმწიფოების ექსპანსიის წინააღმდეგ მიმართული მოძრაობა, ფეოდ. საზ-ბის დაცემა და დას. კულტურასთან პირველი გაცნობა. ეპიგონური ნაწარმოებების ფონზე გამოირჩევა პატრ. ლირიკა ლინ ძესიუსა (1785—1850) და განსაკუთრებით ხუან ძუნსიანისა (1848—1905), რ-იც მოითხოვდა კლასიკური პოეტური ფორმების განახლებას. იწერებოდა იდეურად ურთიერთსაწინააღმდეგო რომანები. ძენ პუს (1871—1934) რომანში „ყვავილები ბოროტების ზღვაში" სიმპათიებითაა გამოხატული ჩინ. და რუსი რევოლუციონერები. რეფ. აღმავლობა, რ-იც 1900 დაიწყო, აისახა ჯან ტაიანის (1868—1936) პროგრ. პუბლიცისტიკაში, ციუ ძინის (1875—1907) პოეზიაში.

„4 მაისის" (1919) განმათ. მოძრაობას-

ჩინეთი. ფოგუანის მონასტრის დიდი პავილიონი (შანსის პროვინცია) 857

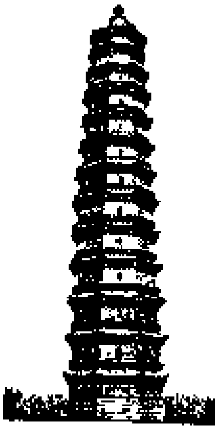
ჩინეთი. ტეპა („რკინის პაგოდა") კაიფენში 1041

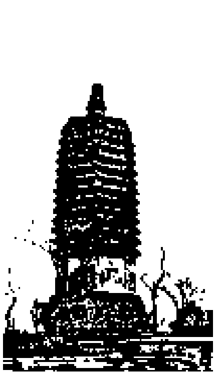
ჩინეთი. ტიანნინსის ტაძრის პაგოდა XII ს. პეკინი

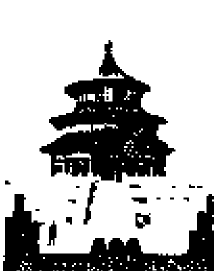
ჩინეთი. „ცის ტაძრის" კომპლექსის ტაძარი ცინიანდიანი 1420 პეკინი

თან ერთად. რ-იც დიდი ლიტ. რევ. გავლენით გაიზარდა, ჩაისახა ახ. ლიტ-რაც. ჩინ. პროზაში კრიტ. რეალიზმის დამკვიდრებისა და სიმწვავის მაჩვენებელია ლუ სინის შემოქმედება, რ-შიც პირველადაა წარმოდგენილი რიგითი ადამიანი ნაწარმოების მთავარ გმირად. აღსანიშნავია იუ დაფუს (1896—1945), გო მოჟოს შემოქმედება. 20-იანი წლების დასაწყისისათვის სალაპარაკო ენაზე შექმნილმა პოეზიის ახ. ფორმებმა თითქმის მთლიანად განდევნეს კლასიკური ფორმები. იქმნებოდა დრამები „სალაპარაკო" თეატრისათვის. 20-იან წლებში გავრცელდა მარქსისტული ესთეტიკა, რ-ის პოზიციებზეც გადავიდა ლუ სინი. მემარცხენე მწერალთა პროლეტ. ლიგა (1930—36) ებრძოდა ბურჟ.-ნაციონალისტურ და „ზეკლასობრივ" მიმდინარეობებს ლიტ-რაში, პროპაგანდას უწევდა საბჭ. მწერლების ნაწარმოებებს. ლიგის წევრები იყვნენ მაო დუნი, დინ ლინი და სხვ. პროზაში რეალისტურ მიმართულებას მიეკუთვნებიან ბა ძინი (დ. 1904), ლაო შე ანტირეალისტურმა, მოდერნისტულ-დეკადენტურმა მიმდინარეობებმა: სიმბოლიზმმა, ესთეტიზმმა და სხვ. (დაი ვანშუ, 1904—1950; ლი ძინფა, დ. 1901—?) ლიტ-რაში ფეხი ვერ მოიკიდეს.

იაპ. დამპყრობლების წინააღმდეგ ომის დაწყებამ (1937) განაპირობა მცირე ფორმის (ნარკვევი, სადეკლამაციო ლექსები, საგიტაციო პიესები) პატრ. ლიტ-რის ზრდა, რ-საც მიეკუთვნება აი ცინის (დ. 1910), ტიან ძიანის (დ. 1917) პატრ. პოეზია, ციუ ძუბინის (1916—1940), ლიუ ბაიიუს (დ. 1915) მოთხრობები და ნარკვევები, სუნ ჯილის (1914—1956), შა თინსაინის (დ. 1907) პიესები.

იმპერიალ. იაპონიის განადგურების შემდეგ (1945) პროგრ. ლიტ-რა ჩაება ქვეყნის დემოკრ. განვითარებისათვის ბრძოლაში. მაგრამ 1948 ჩანკაიშისტურმა ტერორმა აიძულა მწერალთა უმრავლესობა დაეტოვებინათ ის დატოვებინა გომინდანის გამგებლობის დაქვემდებარებული ტერიტორია. ქვეყნის განთავისუფლებულ ნაწილში ვითარდებოდა რევ. ლიტ-რა, რ-მაც შეიწოვა ხალხ. შემოქმედება. ამ ლიტ-რის წამყვანი თემა იყო ახ. ურთიერთობები ადამიანთა შორის [ჟაო შულის (დ. 1906) მოთხრობები, ჟოუ ლიბოს და დინ ლინის რომანები]. გამოჩნდა პირველი თხზულებები მუშათა კლასზე [ცაო მინის (დ. 1913) „მამოძრავებელი ძალა" და სხვ.].

1949 სახალხო რევ. გამარჯვებამ, ჩსრ-ის შექმნამ ახალი ბიძგი მისცა ლიტ-რას. 50-იანი წწ. ლიტ-რის თემა გახდა მუშათა და გლეხთა ცხოვრება, შრომა, ბრძოლა მშვიდობისათვის, მეგობრობა სხვა ხალხებთან. განვითარდა ჩ-ის ეროვნ. ლიტ-რები მონღ., უიღურული, ჟუან; დამყარდა კავშირი სოც. ქვეყნებისა და მსოფლიოს პროგრ. მწერლებთან. მაგრამ 50-იანი წწ. ბოლოს გამოიკვეთა სექტანტური, დოგმატური ტენდენციები კულტ. ცხოვრებაში. ბურჟ. და ფეოდ. გადმონაშთების კრიტიკამ ვულგარიზატორული ხასიათი მიიღო. ამ ლიტერატორებს აბრალებდნენ „სხვაგვარად მოაზროვნეებზე" შემოქმედებისათვის, ჰყავდათ გამოცხადებული სხვადასხვა ჯგუფის „დამოუკიდებელი კომპანიები", რ-იც შეეხნენ თვით მწერლებს, როგორიცაა დინ ლინი, აი ცინი და სხვ.

1966 ლიტ-რის ერთადერთ შემოქმედებით მეთოდად იქნა აღიარებული „რევოლუციური რომანტიზმის შერწყმა რევ. რეალიზმთან", რეალურად კი მწერლებისაგან ჩ-ის სინამდვილის მიმართ აპოლოგეტურ მიდგომას მოითხოვდნენ მაოისტები. 60-იან წლებში ჯერ კიდევ ქვეყნდებოდა ახ. ნაწარმოებები, მ. შ. ისტ.-რევ. რომანები, მაგრამ 60-იან წლების შუა ხანებიდან „კულტურული რევოლუციის" დაწყებასთან ერთად ახ. მხატვრული ნაწარმოებებისა და თარგმანების გამოქვეყნება პრაქტიკულად შეწყდა. გამოქვეყნებული მცირერიცხოვანი ჟურნალი. ნაწარმოებების დანიშნულება კი „მაო ძედუნის იდეების" ილუსტრირება იყო. შეწყდა ჩ-ის მწერალთა კავშირის (შეიქმნა 1953) მოღვაწეობა. 1966-იდან შეწყდა სალიტ. ჟურნალების გამოცემაც. 1972-იდან გამოიცა 100-მდე დასახელების წიგნი, მათი უმრავლესობა დაწერილია „ავტორთა კოლექტივების" მიერ, თემატიკა შეზღუდულია. ცალკეული წიგნები აღწერდა ხალხის მტრ. მე ხედვას გომინდანის რეჟიმის პირობებში, სოფლის კოოპერირებას. მთელი რიგი წიგნებისა ემსახურებოდა ქვეყნის ცხოვრებაში არმიის განსაკუთრებული როლის პროპაგანდას. ჩ-ის ლიტერატორთა ძირითადი ჯგუფი შემოქმედებით მუშაობას ჩამოშორებული იყო.

ლიტ.: Васильев В. П., Очерк истории китайской литературы, СПб., 1880; Конрад Н. И., Краткий очерк истории китайской литературы, წგნ.: Китайская литература. Хрестоматия, т. 1, М., 1959.

XIV. არქიტექტურა და სახვითი ხელოვნება

ჩ-ის უძველესი კულტ. ძეგლები ძვ. წ. III ათასწლ. მიეკუთვნება. დიდ მდინარეთა ხეობებში შემონახულია ნეოლითური დასახლებათა ნაშთები, უხვადაა აღმოჩენილი მოხატული თიხის ჭურჭელი (მოპოვების ადგილის მიხედვით მოხატულ კერამიკას ეწოდა „იანშაო", მოუხატ. ვლდ. შავ ჭურჭელს — „ლუნშანი", ძვ. წ. III—II ათასწლ.). ინის (შანი; ძვ. წ. II ათასწლ.) სახელმწიფოს პერიოდში აღმოცენდა ტიპური სწორკუთხა ქსელით დაგეგმარებული ქალაქები, სადაც იდგა ტაძრები, სასახლეები. ამ პერიოდის ჩ-ის ხუროთმოძღვრება უკვე იცნობდა კარკასულ სისტემას. ხელოვნ. თავისებურებები სტილით გამოირჩევა II ათასწლეულის სამკაულები და სარიტუალო ჭურჭელი. ჭურჭლის მოხატულობა ნეოლითის ხანასთან შედარებით უფრო კონკრეტული გახდა. ძვ. წ. II ათასწლეულის სამარხებში ბრინჯაოს ჭურჭელთან ერთად მოპოვებულია თეთრი თიხის ჭურჭელი.

ჩ-ის კულტურის განვითარების მნიშვნელოვანი ეტაპია ძვ. წ. I ათასწლ. შუა ხანები (ჟოუს პერიოდი—ძვ. წ. XI—III სს. და მასში შემავალი ჟანგოს პერიოდი — ძვ. წ. V—III სს.). ძვ. წ. I ათასწლ. აღმოცენებულმა რელიგ.-ფილოსოფიურმა მოძღვრებებმა — კონფუციანელობამ და დაოსიზმმა დიდი ზეგავლენა მოახდინა ჩ-ის კულტ. შემდგომ განვითარებაზე. ძვ. წ. I ათასწლეულში წარსულის გამოცდილების საფუძველზე აღმოცენდა არქიტ. და ქალაქთმშენებლობის პრინციპები, რ-ებიც საფუძვლად დაედო შუა საუკ. ჩინ. ხელოვნებას (წერილობითი ტრაქტატი „ჟოუ ლი" ძვ. წ. III ს.). ძვ. წ. I ათასწლ. შუა ხანებში სახე იცვალა ბრინჯაოს ჭურჭლის ფორმამ და ხასიათმა, იქმნება ჩ-თვის დამახასიათებელი ტუშით ფერწერის სახე (პირველი ნიმუში მიეკუთვნება ჟანგოს პერიოდს). მაღალი ოსტატობითაა შესრულებული ამ დროის მოხატული ლაქის ნაკეთობანი. ჩ-ის ერთიან ცენტრალიზებულ ცინის სახელმწიფოდ გაერთიანების ხანაში (ძვ. წ. 221—207) აშენდა ჩ-ის დიდი კედლის ძირითადი ნაწილი. ცინის და ხანის (ძვ. წ. 206 – ახ. წ. 220) პერიოდში შექმნილი კონსტრუქციული და დეკორატიული ხერხები შემდეგში შუა საუკ. ხელოვნებაში განვითარდა. ხანის პერიოდის სახვით ხელოვნებაში გადმოცემულია მეზობელი ქვეყნების ხელოვნ. ნიშნები. აგურზე და ქვაზე გრავირებულ რელიეფებში ასახულია ძვ. ჩინელთა წარმოდგენა სამყაროზე, თანადროულ მოვლენებზე და სხვ. სამარხებში შემონახული ფერწერა (სამარხი განდუს ოლქში 126—144) სტილით რელიეფებს შეესაბამება. ადრე შუა საუკ. პერიოდის ხელოვნებაში (IV—VI სს.) ბუდიზმის გავლენით იქმნება ახ. თემები და სახეები, ბუდისტურ ღვთაებათა ახ. სახეები. აღმოცენდა კლდეში გამოკვეთილი მონასტრები (იუნგანი, მაიძიშანი, დუნხუანი, ლუნმინი), რ-ებიც ხშირად რამდენიმე საუკუნის მანძილზე ქმნებოდა, მემორიალური კოშკი — პაგოდები. ქანდაკებისა და კედლის მხატვრობაში ჩანს ინტერესი ადამიანის სულიერი სამყაროს მიმართ, ახ. იდეალების ძიებისაკენ სწრაფვა. დაზგურ ფერწერაში (აბრეშუმსა და ქაღალდზე) გავრცელებულია ყოფითი ჟანრი. იქმნება პირველი თეორიული ნაშრომები, რ-ებშიც განზოგადებულია მრავალი თაობის გამოცდილება. ვითარდება კალიგრაფია. ჩ-ის კულტ. ყველა სფერო განსაკუთრებით აყვავდა VII—XIII სს. ტანისა (618 — 907) და სუნის (960—1279) სახელმწიფოებში. ტანის პერიოდში კვლავ დიდ როლს ასრულებდა მონუმ. ქანდაკება და არქიტექტურა. ქ-ები, მიუხედავად დიდი ფართობისა (ჩანანის ფართობი — 8410 ჰა, პერიმეტრი 36 კმ), ინარჩუნებდა სწორკუთხა დაგეგმარებას. კედლებით შემოზღუდული კვარტალები (ჩანანში 108 კვარტალი — „ფანი") სიმეტრიულად იყო განლაგებული ცენტრალურ მაგისტრალზე, რ-იც მთელ ქალაქს კვეთდა. ჩანანში მაგისტრალის ჩრდ. ნაწილი იმპერატორის ქალაქს ეჭირა, შუა ნაწილი — ბაზრებს, სამხრ. ნაწილი — საცხოვრებელ კვარტალებს. რეგლამენტირებული იყო სახლის ზომები. წამყვანი ადგილი ეჭირა ხის არქიტექტურას. ტაძრებისა და სასახლეების მონუმ. ნაგებობანი დგებოდა რამდენიმე ტიპად და შედგებოდა ერთი მართკუთხა პავილიონით, რ-საც საფუძვლად ჰქონდა 4 ბოძით და გადახურული კრამიტით შემკული ორმაგი კარკასული სახურავი.

სუნის პერიოდის საქალაქთმშენებლო ტენდენციები დაკავშირებული იყო ვაჭრობის განვითარებასთან, მოსახლეობის ზრდასთან. ჩრდ. სუნის დედაქალაქის ბიანლიანის (აწლანდ. კაიფინი) კვარტალები შემოუზღუდავია. ამ დროის არქიტექტურა ხასიათდება მოხდენილი ფორმებით და დახვეწილი პროპორციებით. სუნის პერიოდის პაგოდებისათვის დამახასიათებელია წაგრძელებული პროპორციები, რთული გეგმები (ბაიჩუ, 968 ხანჯოუში; ბეისიტა ხუჯოუში, 1031—62). ახ. დედაქალაქში (1127-იდან) ხანჯოუში და მის ირგვლივ სამხრ.-ით აშენებენ მცირე ზომის ბაღებს, რ-ებიც იმეორებენ ბუნებრივ გარემოს. იქმნება ხელოვნური ლანდშაფტები. ტანის პერიოდის მონუმენტური ქანდაკებისათვის დამახასიათებელია იგივე ჰარმონიულობა და სიმძლავრე, რაც ამ პერიოდის არქიტექტურისათვის იყო დამახასიათებელი. დუნხუანისა და ლუნმინის გამოქვაბული ტაძრების ქანდაკება გამოირჩევა პლასტიკურობით, გადმოცემულია სხეულის ფორმა.

ჩ-ის შუა საუკ. ხელოვნ. უმაღლესი მიღწევაა ფერწერა, რ-შიც ხორცშესხმულია ჰუმანისტური იდეალები. საუკეთ. მოხატულობანი ტაძრების კედლებზე გამოირჩევა სავსე მოტივებით. დაზგურ ფერწერაში ჩამოყალიბდა ჟანრები: პორტრეტი (იან ლიბენი, ჟოუ ფანი), ...

და ჩიტების" ფერწერა (ბიან ლუანი). პეიზაჟი „შან–შუი" („მთები — წყლები") იძენს დამოუკიდებელ მნიშვნელობას. „5 დინასტიის" (907—960) და სუნის პერიოდში დიდ ადგილს იჭერს „სტაველურთა ფერწერა" (სუ ში, ვენ ტუნი) — პოეტების, ლიტერატორებისა და სხვ., რ-ებიც თავს თვლიდნენ აკადემიური მიმართულებისაგან დამოუკიდებლად. ჩრდ. სუნის პერიოდის (960—1127) პეიზაჟებში ასახულია სამყაროს უსასრულობა. სამხრ. სუნის პერიოდში (1127—1279) პეიზაჟი უფრო უახლოვდება ადამიანს, უფრო ლირიკულია. ტანის და სუნის პერიოდში ასევე აყვავდა დეკორ.-გამოყენებითი ხელოვნება — ფაიფური, კერამიკა და სხვ. იუანის მონღოლთა დინასტიის ხანაში (XII—XIV სს.) შენარჩუნებულია და ვითარდება ტანისა და სუნის ხელოვნ. ტრადიციები. გადაკეთდა იუანის დედაქალაქის დადუ (მოგვიანებით პეკინი) არქიტექტურა, იქმნება სასახლეთა კომპლექსები, რ-თა სახურავები მოჭიქული ფერადი კრამიტისაა.

მინისა (1368—1644) და ცინის (1644—1911) პერიოდში განსაკუთრებით აყვავდა არქიტექტურა და დეკორ.-გამოყენებითი ხელოვნება. საბოლოოდ ჩამოყალიბდა ქ-ების რეგულარული დაგეგმარების პრინციპები (პეკინი, ნანკინი). შენდება დიდებული სამარხები (მინსკლინის კომპლექსი პეკინთან, XV—XVII სს., რ-თა „სულთა ხეივნის" ქანდაკებები გამოსახულია I ტ-ზე). დეკორატ.-კოლორიტიანი კარკასული ნაგებობის ტიპები უცვლელად შენარჩუნდა თითქმის XIX ს. დასასრულამდე, თუმცა იყენებდნენ ქვას და აგურსაც (ახ. ტიპი — აგურის უკუჰო ტაძარი — „ულიანდიანი". ნანკინი, 1398).

XVIII—XIX სს. სასახლეთა და სატაძრო ნაგებობები უფრო მდიდრული გახდა.

მინისა და ცინის პერიოდის ფერწერა ხასიათდება კონსერვატულობის გაძლიერებით, მხატვრული ხერხების კანონიზაციით. დედაქალაქიდან დაშორებით შეიქმნა მრავალი სამხატვრო სკოლა: ყუანის, სუჩოუს და სხვ. ცინის ეპოქაში მუშაობდნენ პეიზაჟისტები ვან ხოი, ვან იუნცი.

XIV—XIX სს-ში გაიზარდა ფერადი მოხატული ფაიფურის დამზადება, აკეთებდნენ თეთრ ფაიფურსაც, ქმნიდნენ ტიხრულ მინანქარს და სხვ. XIX ს. II ნახევარში ჩ. ნახევრადკოლონიად იქცა. გამწვავდა სოც.-კულტ. წინააღმდეგობანი. კულტ. ცხოვრების ყველა სფერო ჩამორჩა, რაც აისახა არქიტექტურაში, დეკორ.-გამოყენებით ხელოვნებაში და სხვ. რუსეთში მომხდარი ოქტ. სოციალ. რევოლუციას ჩ-ში მოჰყვა დემოკრ. ძალების აღორძინება. 1920-იან წლებში ვითარდება პლაკატი, გრავიურა, რევ. კარიკატურა. 1940-იან წლებში, მას შემდეგ რაც შეიქმნა ლუსინის სახ. ხელოვნ. აკადემია (1938), ჩამოყალიბდა თანამედროვე ოსტატთა წრე. ჩსრ-ის შექმნის შემდეგ, 1949, გაიშალა საქალაქთმშენებლო სამუშაოები. იქმნება ახ. ტიპის საცხოვრ. და საზ. ნაგებობანი. შემდეგ წლებში მშენებლობაში იყენებენ მიკრორაიონებით განაშენიანების პრინციპს. ფართოდ დაინერგა ძვ. საშ. შენობათა ტრადიციებისა და ახ. თანამედროვე არქიტექტურის მიღწევათა შეხამება. ფერწერაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ ცი ბაიში, პან ტანშოუ. ვითარდება დეკორ.-გამოყენებითი ხელოვნ. დარგები. „კულტ.-რევ." წლებში ხელოვნ. განვითარება შეფერხდა. გამოცოცხლება დაიწყო 1972-იდან.

ლიტ.: Разумовская К. И., Китайское искусство, წგნ.: Китай. История, экономика, культура, М.—Л., 1940.

XV. მუსიკა

ჩ-ის მუს. კულტურა მსოფლიოში ერთ-ერთი უძველესია. ამაზე მეტყველებს ჯერ კიდევ ძვ. წ. II ათასწლეულში არსებული მაღალგანვითარებული ჩინ. ხალხ. სიმღერები და ცეკვები. ძვ. წ. XI—VI სს. ტექსტებში სიტყვა „იუე" (მუსიკა) ფართო გაგებით იხმარება, იგი აღნიშნავს პოეზიას, ცეკვას, სახვით ხელოვნებას. ხალხ. სასიმღერო შემოქმედების შესანიშნავი ძეგლია „სიმღერათა წიგნში" („შიძინი") წარმოდგენილი 3000 ხალხ. სიმღერა. თავად წიგნი კი აღიარებულია ჩინ. მუსიკის ისტორიის ფუძემდებელ ნაწარმოებად. ძვ. წ. VI ს. სიმღერა გამოეყო ცეკვას და ხელოვნ. დამოუკიდებელ სახედ იქცა. ძვ. ჩინ. ფილოსოფოსები მუსიკას პრაქტიკულ მნიშვნელობასაც აძლევდნენ.

უძველესი დროიდან ჩ-ში არსებობდა სამუსიკო სისტემა ლიუი (წყობა, ზომა), რ-ის შექმნაც მიეწერება მითიურ მმართველს ხუან-დის. ძვ. წ. VII ს-ში ჩინური ენის ინტონაციური ბუნების განვითარებასთან ერთად მუსიკაში გამოიყენეს 5 მნიშვნელოვანი ბგერა, რომლის საფუძველზეც შეიქმნა პენტატონური ბგერათრიგი. ტრად. ჩინური ორკესტრი 100 საკრავისაგან შედგება (უმრავლესობა სიმებიანი). სიმებიანი საკრავებია: სე, ცინი, პიპა, ხუ; სასულე-ფლეიტები — სიაო, პაისიაო, შენი; დასარტყამი — დოლები, ზარები. ჩინ. ხალხ. სიმღერა ერთხმიანია. მას ახასიათებს განმეორებადი რიტმი, შესრულების მანერაში ფალცეტური, ყელისმიერი ბგერა. ძვ. წ. V ს-ში კონფუციანელობის გავლენით ჩინ. მუსიკა განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს. კონფუცის დოქტრინის ძირითადი კატეგორიები — „იუე" (ჰარმონია) და „ლი" (რიტუალი, მორალურ-ეთიკური პრინციპების სისტემა) მჭიდროდ უკავშირდება მუსიკას. III—VI სს. ჩინ. მუსიკაზე გავლენა იქონია ამ პერიოდში გავრცელებულმა დაოსურ-ბუდისტურმა მსოფლმხედველობამ. მუსიკამ, რ-იც ადრე მხოლოდ საზ. კატეგორიად ითვლებოდა, შეიძინა ინდივიდუალური, მისტიური მნიშვნელობაც. ჩვენამდე მოღწეული პირველი წერილობითი პარტ. ნაწარმოებია პიესა ცინისათვის „იულანპუ" („მარტოხელა ორქიდეა"), რ-იც მიეწერება ციუ მინს (VI ს.). VII—X სს. კულტურის საერთო აღმავლობასთან ერთად მკვეთრად ამაღლდა მუს. განათლების დონეც (714 გაიხსნა ჩ სპეც. სამუსიკო. სასწ. დაწესებულება). შეიქმნა პირველი საკარო პარტ. აქტიორული ჯგუფები, მ. შ. „მსხლის ბაღი" (ლიიუანი), რ-იც მრავალ მუსიკოსს აერთიანებდა. მნიშვნელოვანი მუს. თეორიული ძეგლია დუან ანძეს ტრაქტატი „ჩანაწერები მუსიკაზე" (X ს.).

სუნის პერიოდში (X—XIII სს.) რამდენადმე შეცვლილი სახით კვლავ აღორძინდა კონფუცის მუს. თეორია. ამ თეორიის მიხედვით მთავარი იყო მუსიკის ეთიკური ზეგავლენა, ზოგი მისი ესთეტ. პრინციპები: მუს. ფილოსოფია, თეორია — [illegible]. XIII ს-ში განვითარდა დეკორ. მუს. ჟანრები, მ. შ. თეატრთან მჭიდროდ დაკავშირებული ხალხ. სასიმღერო ხელოვნება: ოთხაქტიანი დრამა ძაძუი ეყრდნობოდა ჩრდ. ჩ-ის ხალხ. სიმღერებს, მრავალაქტიანი დრამა ჩუანცი კი სამხრ. მუს. ფოლკლორს. XV—XVI სს. მუს. თეატრის განვითარების მაღალი დონე განაპირობა კომპოზიტორისა და მსახიობის ერთიანმა შემოქმედებამ. ჩ-ის კლასიკური მუსიკის განვითარების დასკვნითი პერიოდი ემთხვევა მინის დინასტიის ბატონობას (XIV—XVII სს.), ჯუ ძაიიუმ (XVI ს.) სრულყო თანაზომიერად ტემპერირებული 12-საფეხურიანი ბგერათრიგი და მით დაასრულა ლიუის სისტემის განვითარება. XVII ს-იდან ჩვენს დრომდე ჩინ. მუსიკა ტრადიციულად ვითარდება. XVIII ს-იდან შეინიშნება ევრ. გავლენა, რაც განსაკუთრებით ძლიერდება XX ს-ში. „4 მაისის" მოძრაობის შემდეგ (1919) რევ. განწყობილი ჩინ. ახალგაზრდობა მუს. განათლებას იღებს ევროპაში. 1932 კომპოზიტორებმა ნე ერმა (ავტორია „მოხალისეთა მარშისა", რ-იც ჩსრ-ის სახელმწ. ჰიმნად იქცა) და ლიუ ძიმ შექმნეს მუსიკალური რევ. ჯგუფი, რ-იც პატრ. სიმღერებს ქმნიდა იაპ. წინააღმდეგ ერთიან.-ფაშისტ. მოძრაობის პერიოდში. ჩსრ-ის შექმნის (1949) პირველ წლებში მუსიკის განვითარებას ხელი შეუწყო მთავრობის ორგანიზაციულმა ღონისძიებებმა. 1949 შეიქმნა სრულიად ჩინეთის ლიტ.-რისა და ხელოვნ. ასოციაცია, რ-თანაც 1953 ჩამოყალიბდა ჩინ. კომპოზიტორთა კავშირი. 1950-იანი წწ. დასასრულიდან ჩინ. მუსიკაში შეიმჩნევა გაუბრალოების, ვულგარიზმის ტენდენციები. 1960-იან წლებში, განსაკუთრებით „კულტურული რევოლუციის" პერიოდში, მუსიკა ჩ-ის მმართველი წრეების პოლიტ. ლოზუნგების ილუსტრაციას წარმოადგენდა. აიკრძალა საფორტეპიანო მუსიკა, ანადგურებდნენ ძვ. საკრავებს (ფორტეპიანოებსა და როიალებს). შეწყდა 1966-მდე დაწერილი საზღვარგარეთული და ჩინ. მუს. ნაწარმოებების შესრულება. 70-იან წლებში საკონცერტო ესტრადაზე ასრულებდნენ მხოლოდ იმ ნაწარმოებებს, რ-ებიც ეთანხმებოდნენ მაო ძედუნის იდეებს. ხალხ. მუსიკის შესრულება აკრძალულა თითქმის ფუძედ და პროფ. კოლექტივებს. მომღერლები და შემსრულებლები ფიზიკურ სამუშაოზე გაიწვიეს. 1972 გამოიცა კრებული „ბრძოლის ველის სიმღერები", რ-ებიც ასახავდნენ „კულტურული რევოლუციის" პერიოდს. 1970-იანი წწ. დასაწყისში ჩ-ში იყო 3 კონსერვატორია (პეკინში, ტიანძინსა და შანხაიში), 4 მუს. ინ-ტი (უხანში, ჩენდუში, ძინანსა და სიანში).

ლიტ.: Виноградов В. С., Музыка в Китайской Народной Республике, М., 1959; Шнеерсон Г. М., Музыкальная культура Китая, М., 1952.

XVI. თეატრი

ჩ-ის თეატრ. ხელოვნებას სათავე უდევს ჩაყვარა ძირითადად სასიმღერო-საცეკვაო შემოქმედების ხალხურ ფორმებში, საერო და რელიგ. რიტუალების ცეკვებსა და სიმღერებში, აგრეთვე ფორმაში „ბაი სი" („ასი წარმოდგენა"), რ-იც შეიცავდა საცირკო ჟანრის ელემენტებს. ტანის პერიოდში (VII—X სს.), კულტურის მაღალი განვითარების დროს, აღმოცენდა სიცინის სასიმღერო-საცეკვაო ფორმა — დაქუიუ, თუ წარმოადგენს ჩ-ის თეატრის ერთ-ერთ ფუძეს, რ-იც აერთიანებს მუსიკას, ცეკვას და პანტომიმას. VIII ს. შუა პერიოდში ტანის იმპ. სიუან ძუნის კარზე შეიქმნა თეატრ. სკოლა „მსხლის ბაღი" („ლიიუანი"), სადაც ამზადებდნენ მუსიკოსებს, მოცეკვავეებს და მომღერლებს სასახლის წარმოდგენებისათვის. ეს სახელწოდება მიიღო აგრეთვე კარის სამსახიობო დასმაც. X—XII სს-ში განვითარდა პროფ. სამსახიობო დასები. XIII ს. ჟღერს დრამა ძაძუის აყვავება, ამ დრამისათვის დამახასიათებელია პიესის დაყოფა 4 მოქმედებად. ყოველი მოქმედება ერთ მელოდიაზე მიმდინარეობდა და ყოველ მოქმედებაში ერთი მომღერალი პერსონაჟი მონაწილეობდა. თეატრი შემდგომში ძირითადად პერიფერიებში ვითარდებოდა, სადაც იქმნებოდა პირველი ლოკალური თეატრ. ჟანრები: იიანის თეატრი (პროვინცია ძიანსი) და კუნცუი (მაზრა კუნშანი). იიანის თეატრი შედარებით დემოკრატიული იყო, იდგმებოდა სპექტაკლები საყოფაცხოვრებო თემებზე, კუნცუი — არისტოკრატიისა და ინტელიგენციის საზ. ფენების თეატრი, გამოირჩეოდა შესრულების ვოკალური და საცეკვაო ტექნიკის სრულყოფილებით. XVIII—XIX სს-ში აღმოცენდა ადგილობრივი თეატრ. ჟანრები: პანძი, ცინცია, იუძიუი და სხვ.

XX ს. დასაწყისში ფორმირდებოდა ახალი ნაციონალური დრამ. თეატრი. პირველი დრამ. დასი „გაზაფხულის ტირიფი" („ჩუნლიუში") 1907 შექმნეს ჩინ. სტუდენტებმა, რ-ებიც სწავლობდნენ იაპონიაში და იქ დგამდნენ ევრ. დრამატურგების

ჩინეთი. კერამიკული ჭურჭელი იანშაოს კულტურისა. ძვ. წ. III—II ათასწლეული.

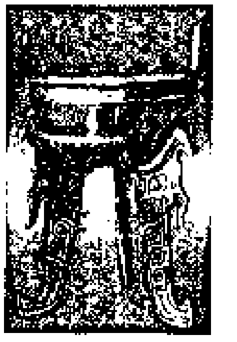

ჩინეთი. ბრინჯაოს ჭურჭელი „დინი" შესაწირისათვის. გუგუნის მუზეუმი. პეკინი.

ჩინეთი. „მებრძოლი". ტერაკოტის სტატუა სამარხიდან. ცინის ხანის პერიოდი.

პიესებს. ამავე წლის ჩ-ში შეიქმნა პირველი პროფ. დრამ. თეატრი „გაზაფხულის მზე" („ჩუნიანში"). 1927 შანხაიში პროფ. თეატრ. მოღვაწეებმა, დრამ. და თანამედროვე დრამ. და ტრადიც. თეატრების მსახიობები გააერთიანეს „აღმოსავლეთის საზოგადოებაში" („ნანგოში"). 1930 აღმოცენდა მემარცხენე თეატრ. მოღვაწეების ლიგა. 30-იან წლებში თანამედროვე დრამ. თეატრები დგამდნენ რუს. და დას.-ევრ. დრამატურგთა პიესებს: ნ. გოგოლის „რევიზორი", ა. ოსტროვსკის „ქექა-ქუხილი", მ. გორკის „ფსკერზე", ჰ. იბსენის „ნორა" და სხვ.

ჩსრ-ის შექმნის შემდეგ (1949) თეატრ. რეპერტუარის გარდაქმნისათვის შეიქმნა კომიტეტი. 1952 პირველ სრულიად ჩინეთის თეატრისა და დრამის დათვალიერებაზე წარმოადგინეს 150-ზე მეტი პიესა. 60-იან წწ. დასაწყისში კლასიკურ რეპერტუარს მძაფრად აკრიტიკებდნენ. გამოირიცხა ძირითადი ჟანრის ნაწარმოებები, რ-ებიც მიეძღვნა ქვეყნის პოლიტ. და ეკონ. ცხოვრების „აქტუალურ პრობლემებს". 1963—64 დაისვა საკითხი თეატრის „რევოლუციაზე", კლასიკ. პიესები შეიცვალა „თანამედროვე რევოლუციური პიესებით". ჩ-ის თეატრს დაუდგა მძიმე შემოქმედებითი კრიზისის ხანა, პროფ. კოლექტივები მკვეთრად შემცირდა. 1964 წ. 20-ზე მეტი პროფ. კოლექტივი მოქმედებდა, 1970 კი მხოლოდ 9.

ჩ-ში 50-იან წლებში შეიქმნა პეკინის ქორეოგრაფიული სასწავლებელი; 1963 — შანხაის ქორეოგრაფიული სასწავლებელი. 60-იან წლებში ჩამოყალიბდა მუშათა, გლეხთა და ჯარისკაცთა საბალეტო დასი. ჩ-ის საბალეტო ხელოვნებაში შერწყმულია ევრ. ბალეტისა და ჩინ. ეროვნ. ცეკვის ელემენტები.

ლიტ.: Васильев Б. А., Китайский театр, წგნ.: Восточный театр, Л., 1929; Гайда И. В., Китайский традиционный театр сицюй, М., 1971; Меньшиков Л. Н., Реформа китайской классической драмы, М., 1959.

XVII. კინო

ჩ-ში მხატვრული ფილმების წარმოება დაიწყო 1913. მაგრამ კინემატოგრაფია უცხოელების ხელში იყო. მხოლოდ 1917 გამოვიდა პირველად ჩ-ის ფირმის მიერ გადაღებული ფილმი. 20-იანი წლებიდან კინოსტუდიებში დაიწყეს მუშაობა პროგრ. ინტელიგენციის წარმომადგენლებმა, ფილმმა „მეთევზის სიმღერა" (1935, რეჟ. ცაი ჩუშენი) საერთაშორისო აღიარება მოიპოვა. იაპონიასთან ომის პერიოდში (1937—45) ფილმების გამოშვება მკვეთრად შემცირდა. 1945 შემდეგ ძირითადად უჩვენებდნენ ჰოლივუდის (აშშ) კინოფილმებს. 1949 ჩ-ის განთავისუფლებულ ტერიტორიაზე გამოვიდა პირველი მხატვრული ფილმი „ხიდი" (რეჟ. ვან ბინი). ჩსრ-ის შექმნის შემდეგ (1949) დაიწყო კინოწარმოების ნაციონალიზაცია. 60-იანი წწ ფილმებია: „ჩინეთის ქალიშვილები" (რეჟ. ლინ ძიფენი და ჯაი ციანი), „თეთრთმიანი ქალიშვილი" (რეჟ. ვან ბინი და ჯან შუიხუა), „პარტიის ქალიშვილი" (რეჟ. ლინ ნუნი) და სხვ. 1950 პეკინში შეიქმნა კინემატოგრაფიის ინ-ტი, რ-იც ამზადებდა რეჟისორებს, მსახიობებსა და ტექ. სპეციალისტებს. ქვეყნის ძირითადი კინემატოგრაფიის ცენტრებია პეკინი, შანხაი, ჩანჩუნი. 1960-იდან კინოპროდუქციაში მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა ისტ.-რევ. ფილმებმა და ეროვნ. ლიტ.-თეატრ. კლასიკის ეკრანიზაციამ.

„კულტურული რევოლუციის" პერიოდში იღებდნენ და უჩვენებდნენ მხოლოდ დოკუმენტურ ფილმებს. 1969 შემდეგ შეიქმნა ცალკეული და ტელეფილმები, ძირითადად ბალეტები და ოპერები. 1971—72 გამოვიდა რამ. კინოფილმები კინოქაქარავება იმყოფათ ლიბერალობს უცხოურ მხატვრულ ფილმებს

რუკა — იხ. ჩანართი, გვ. 144—145. ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I—II, გვ. 112—114.

ჩინეთის დიდი ვაკე, ჩრდილოეთ ჩინეთის ვაკე, ერთ-ერთი უდიდესი ვაკე აზიის აღმ. ნაწილში, ჩინეთში. აღმ.-ით ესაზღვრება ყვითელი ზღვა, ჩრდ.-დას.-ით — ტაიხანშანის მთები, დას.-ით — ტაიხანშანის ქედი, სამხრ.-დას.-ით — ტუნბოშანისა და დაბეშანის ქედები, სამხრ.-ით გადადის მდ. იანძის ქვემოთის ვაკეში. ფართ. 325 ათ. კმ², სიმაღლე დას.-ით დაახლ. 100 მ, ზღვისკენ 50 მ-მდე და უფრო მეტად დაბლდება. ვაკის ზღვისპირა ნაწილი დაჭაობებულია, აღმ. ნაწილში მოქცეულია შან. დუნის მთები. ვაკე აგებულია ალუვიონის სქელი ფენით. ჩ. დ. ვ-ზე მიედინება მდ-ები: ხუანხე, ხუაიხე, ხაიხე, ლუანხე. 1950-იან წლებში დაიწყო მძლავრი ჰიდროტექნიკური ნაგებობის შექმნა, მდინარეთა ჩამონადენის რეგულირებისა და სარწყავად გამოყენების მიზნით. ჩ. დ. ვ-ს ჩრდ.-იდან სამხრ.-კენ კვეთს დიდი არხი. ჰავა სუბტროპ., მუსონურია. ზამთარში ცივი და მშრალი ჰაერია, რ-იც აქ აზიის შიგა ნაწილიდან მოდის. იანვ. საშ. ტემპ-რა ჩრდ.-ით —4, —2°C, სამხრ.-ით 0—12°C. ზაფხული ცხელი და წვიმიანი იცის, ივლ. საშ. ტემპ-რა 25—28°C. ნალექები ჩრდ.-ში 400—500 მმ წელიწადში, სამხრ.-ში — 150—1000 მმ. გავრცელებულია იფნის, ალვის ხის, ტუიას, ფიჭვის კორომები. განვითარებულია ნაყოფიერი ალუვიური ნიადაგი. ვაკე წარმოადგენს ხორბლის, ბამბის, არაქისისა და თამბაქოს წარმოების მნიშვნელოვან რაიონს. დასახლებულია ძალზე მჭიდროდ. მთავარი ქ-ებია: პეკინი, ტიანძინი, ძინანი და სხვ.

ჩინეთის დიდი კედელი, გამაგრებული კედელი ჩრდ. ჩინეთში, ძვ. ჩინური ხუროთმოძღვრების გრანდიოზული ძეგლი. პირველი მონაკვეთები აღმართეს ძვ. წ. IV—III სს-ში. ჩინ. გაერთიანების შემდეგ (ძვ. წ. 221) იმპ. ცინ შიხუანდიმ ბრძანა მთლიანი კედლის აღმართვა ჩრდილოეთის თავდასხმებისაგან იმპერიის ჩრდ.-დას. საზღვრების დასაცავად. შემდეგში ჩ. დ. კ-ს მრავალჯერ მიაშენეს ახ. ნაწილები, შეაკეთეს. ჩ. დ. კ. გადის აღმ.-იდან დას.-კენ — ქ. შანხაიგუანიდან დაწყებული ლიაოდუნის ყურის სანაპიროზე ძიაიუიგუანის პუნქტამდე (პროვ. განსუ). კედლის სიგრძე ერთი მონაკვეთებით არ აღემატება 4 ათ. კმ, სხვა მონაკვეთებით — 5 ათ. კმ. სიმაღლე 6,6 მ (ცალკეულ მონაკვეთებზე 10 მ-მდე). ქვედა ნაწილის სიგანე დაახლ. 6,5 მ, ზედაში — დაახლ. 5,5 მ. კედლის შიდა სიგრძეზე აგებულია კაზემატები დაცვისათვის და სადარაჯო კოშკები, ხოლო მთავარ მთის გასასვლელებთან — ციხესიმაგრეები. კედლის მნიშვნელოვანი ნაწილი დღემდეა შემორჩენილი. ამჟამად ჩსრ-ის მთავრობა აწარმოებს ჩინეთის დიდი კედლის სარესტავრაციო სამუშაოებს.

ჩინეთის კომუნისტური პარტია (ჩკპ), შეიქმნა 1921 ივლ., I ყრილობაზე. ყრილობამ გააერთიანა სხვადასხვა მარქსისტული წრე, რ-ებიც დიდი ოქტ. სოციალისტ. რევ. იდეების ზეგავლენით წარმოიქმნენ ჩინეთის მსხვილ ქალაქებში და საზღვარგარეთ. ჩინეთში მარქსიზმის გავრცელებაში დიდი როლი ითამაშეს ლი დაჯაომ, ჩენ დუსიუმ, ციუ ციუბომ და 20-იანი წწ მოღვაწეთა რიგმა სხვა გამოჩენილმა ჩინ. რევოლუციონერებმა.

ჩკპ, როგორც საერთაშორისო კომუნისტური მოძრაობის რაზმი, იზრდებოდა, ვითარდებოდა და მტკიცდებოდა ნახევრად კოლონიური და ნახევრად ფეოდალური ქვეყნის ძალზე რთულ პირობებში, სადაც შედარებით მცირერიცხოვანი იყო მუშათა კლასი და საზ-ბაში რევოლუციურ პროცესზე დომინირებულ ზეგავლენას ახდენდა გაღატაკებული გლეხობის უზარმაზარი მასა. 20-იან წლებში ჩატარებულმა ჩკპ II (1922), III (1923), IV (1925), V (1927) ყრილობებმა მთავარი ყურადღება დაუთმეს ჩინ. რევ. სტრატეგიისა და ტაქტიკის შემუშავებას შექმნილ პირობებში, როცა მშრომელთა გამოსვლები ხდებოდა. უცხოელებისათვის ერწყმოდა უცხოური კაპიტალის მოძალების წინააღმდეგ, ეროვნული დამოუკიდებლობისა და ქვეყნის ერთიანობისათვის ბრძოლის ფართო გაშლას.

ჩინეთის მუშათა კლასისა და ჩკპ-ს რევოლუციური მოძრაობის განვითარებისათვის მოკავშირეები ესაჭიროებოდა. ამან განაპირობა გომინდანთან ერთიანი ანტიიმპერიალ. ფრონტის შექმნის ხანგრძლივი პოლიტიკა. ატარებდა რა გომინდანთან ერთიანი ფრონტისა და თანამშრომლობის პოლიტიკას, ჩკპ ინარჩუნებდა თავის ორგანიზაციულ და იდეურ-პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას, რამაც შესაძლებლობა მისცა მას გამკლავებოდა კონტრრევოლუციას. სუნ იატსენის გარდაცვალების შემდეგ მემარჯვენე ძალებმა 1927 გომინდანში რეაქც. ანტიკომუნისტური გადატრიალება მოახდინეს. ჩან კაიშიმ უარყო მემარცხენე ძალებთან ერთიანი ფრონტის პოლიტიკა და კომუნისტების წინააღმდეგ მკაცრი სისხლიანი ტერორი გაჩაღდა. რევოლუცია ჩინეთში დამარცხებული გზით წავიდა.

1928 შედგა (მოსკოვში) ჩკპ-ის VI ყრილობა, რ-მაც მიიღო გადაწყვეტილება გადაეტანათ პარტიის მოღვაწეობის ცენტრი ქალაქებიდან (რ-ებიც კონტრრევოლუციის კონტროლქვეშ აღმოჩნდნენ) სოფლებში, სადაც ძლიერდებოდა გლეხების ანტიფეოდ. და ანტიიმპერიალ. რევ. გამოსვლები და გომინდანის მემარჯვენე ძალებს არ შეეძლოთ თავისი კონტროლის დაწესება. ჩკპ-ის VI ყრილობამ გამოაცხადა აგრ. რევ. გაშლის კურსი, პარტიის საკუთარი შეიარაღებული ძალებისა და სოფლად რევოლუციის დასაყრდენი ბაზების შექმნა. 1927-იდან 1937-მდე (ე. ი. იაპონიის მიერ ჩინეთის წინააღმდეგ ფართო მასშტაბის აგრესიის გაჩაღებამდე) ჩკპ გმირულად იბრძოდა გომინდანის წინააღმდეგ.

1937-იდან 1945-მდე ჩინ. რევოლუციის მთავარი მტერი იყო იაპონიის იმპერიალიზმი. პატარა საბაზისო ქ. იანიანში ჩინეთზე იაპონიის თავდასხმის შემდეგ, 1937, ჩკპ-მ კომინტერნისა და საკ. კპ(ბ) აქტიური მხარდაჭერით კვლავ წამოაყენა ერთიანი ფრონტის, იაპონელი ოკუპანტებისაგან ჩინეთის ხსნის ლოზუნგი. 30—40-იან წლებში ჩკპ-ის შიგნით გამწვავდა იდეოლოგიური და პოლიტ. ბრძოლა მარქსისტულ-ლენინური და წვრილბურჟ.-ნაციონალისტური ხაზის მომხრეთა შორის. განსაკუთრებით მწვავე ხასიათი ამ ბრძოლამ 1942—45 მიიღო. 1945 აპრ.-ივნ. იანიანში შედგა ჩკპ-ის VII ყრილობა, რ-მაც დასახა იაპონელი ოკუპანტების განდევნის შემდეგ ქვეყნის მშვიდობიანი დემოკრ. გარდაქმნის, ჩკპ-ისა და გომინდანის კოალიციური მთავრობის შექმნის ხაზი. ყრილობამ მიიღო პარტიის ახ. წესდება, რ-შიც გამოცხადდა, რომ „ჩკპ მთელ თავის საქმიანობაში იხელმძღვანელებს მაო ძედუნის იდეებით", რ-ებიც შეფასებულ იქნა როგორც „განჩინურებული მარქსიზმ-ლენინიზმი".

1945 აგვ.-სექტ. იაპ. მილიტარიზმის განადგურებამ, რ-შიც გადამწყვეტი როლი ითამაშა საბჭოთა არმიამ მონღ. სრ შეიარაღებულ ძალებთან, ჩინეთისა და კორეის პარტიზანებთან მჭიდრო საბრძოლო თანამშრომლობით, ხელსაყრელი პირობები შექმნა ჩინ. რევ. გამარჯვებისათვის.

ჩკპ-ის ძალების წინააღმდეგ გომინდანის ახ. გამოსვლასთან დაკავშირებით, რ-საც მხარს უჭერდა ამერიკ. იმპერიალიზმი, ჩინ. კომუნისტებმა ჩინეთის ჩრდ.-აღმ. (მანჯურიაში) შექმნეს რევოლუციის ახ. დასაყრდენი ბაზა — გომინდანელთაგან მთელი ჩინეთის განთავისუფლების

ჩინეთის კომუნისტური პარტიის ყრილობები

I — ივლ. 1921, შანხაი
II — 16/23 ივლ. 1922, შანხაი
III — 10/19 ივნ. 1923, გუანჯოუ
IV — 11/22 იანვ. 1925, შანხაი
V — 27 აპრ. — 11 მაისი, 1927, ხანკოუ
VI — 18 ივნ. — 4 ივლ. 1928, მოსკოვი
VII — 23 აპრ. — 11 ივნ. 1945, იანიანი
VIII — 15/27 სექტ. 1956, პეკინი
IX — 1/24 აპრ. 1969, პეკინი
X — 24/28 აგვ. 1973, პეკინი
XI — 12/18 აგვ. 1977, პეკინი
XII — 1/11 სექტ. 1982

პლატფორმები. ჩკპ-ის ხელმძღვანელობით ჩინ. რევ. ძლევამოსილად დაგვირგვინებისა და ამ ქვეყნის უძველეს მიწაზე ახ. საზ-ბის მშენებლობის დასაწყისის სიმბოლოდ იქცა 1949 წ. 1 ოქტ. ჩინ. სახ. რესპ. შექმნა. 1952 ჩკპ ცკ-მა შეიმუშავა გარდამავალი პერიოდის გენ. ხაზი, რ-იც ითვალისწინებდა ჩინეთის თანდათანობით გადაქცევას სოციალ. სახელმწიფოდ.

1956 სექტ. შედგა ჩკპ-ის VIII ყრილობა, რ-მაც შეაჯამა პირველი ხუთწლედის გეგმის ოთხი წლის წარმატებით შესრულების შედეგები ძირითადად დაადასტურა პარტიის მიერ მიღებული გენ. ხაზის სისწორე; ყრილობამ მიიღო ჩკპ-ის ახ. წესდება, რ-ის საპროგრამო შესავალში ჩაიწერა, რომ პარტია „თავის საქმიანობაში ხელმძღვანელობს მარქსიზმ-ლენინიზმით".

ჩკპ-ის XII ყრილობის მიერ მიღებულ ოფიც. დოკუმენტებში აღნიშნულია, რომ 1950-იდან 70-იანი წლების დასასრულამდე პარტია განიცდიდა საშინაო და საგარეო პოლიტიკაზე „მემარცხენე" შეხედულებების მოძალების მძიმე პერიოდს. ამ შეხედულებების მთავარი მატარებელი იყო მაო ძედუნი. მისი ინიციატივით 1958 გადაისინჯა ჩკპ-ის VIII ყრილობის (1956) ზოგიერთი გადაწყვეტილებები და წამოყენებულ იქნა ვოლუნტარისტული ახ. გენ. ხაზი, „დიდი ნახტომისა" და „სახალხო კომუნების" ყველგან შექმნის პოლიტიკა. ეს კურსი მძიმე წარუმატებლობის და შედეგების მიზეზი გახდა. 60-იანი წწ. დასაწყისში ეს კურსი გადაისინჯა და ჩკპ ცკ-ის ინიციატივით დაიწყო სახ. მეურნეობის მოწესრიგების პოლიტიკა, რ-საც 1966-თვის შესამჩნევი პოზიტიური შედეგები მოჰყვა, მაგრამ მათი განმტკიცება ვერ მოხერხდა. 1966 გაჩაღდა ე. წ. „კულტურული რევოლუცია", რ-იც მაო ძედუნის გარდაცვალებამდე (1976-მდე) გაგრძელდა. ჩკპ-ის დოკუმენტებში ეს კამპანია ოფიციალურად იქნა გაკიცხული როგორც „ხანგრძლივი ქაოსი", რ-მაც მთელ ხალხს, მთელ პარტიას აუნაზღაურებელი უბედურება და მძიმე განსაცდელი მოუტანა.

50-იანი წწ. დასასრულს ჩკპ-ის VIII ყრილობის ხაზიდან გადახვევას თან ახლდა ჩინეთის მთელი საგარეო პოლიტიკის გადასინჯვა, რ-იც ამ პერიოდში აშკარად არამეგობრული იყო სსრკ-ისა და სოციალ. ქვეყნების უმრავლესობის მიმართ. 1966 ჩკპ-მ შეწყვიტა ყოველგვარი ურთიერთობა სკკპ-სა და მსოფლიოს ბევრ კომუნისტურ და მუშათა პარტიასთან.

1982 სექტ. შედგა ჩკპ-ის XII ყრილობა, რ-მაც გარდატეხა მოახდინა პარტიის ცხოვრებაში; ამ დროისათვის ჩკპ თავის რიგებში აერთიანებდა 39 მლნ მეტ წევრს. ყრილობამ გაკიცხა „კულტურული რევოლუცია" და მოუწოდა გადაეჭრათ მისი მძიმე შედეგები. პარტიის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის განსაზღვრისას ყრილობამ შეიმუშავა ახ. მიდგომა. მან კრიტიკულად განიხილა მაო ძედუნის იდეები და დაგმო მისი ზოგი „მემარცხენე" დებულება, თუმცა „მაო ძედუნის იდეები" მარქსიზმ-ლენინიზმთან ერთად პარტიის იდეოლოგიის შემადგენელ ნაწილად შეინარჩუნა, ყრილობამ დაადგინა, რომ პარტიისა და მთელი ხალხის საქმიანობაში მთავარი ყურადღება უნდა დაეთმოს ოთხი მოდერნიზაციის პროგრამის განხორციელებას (თანამედროვე მრეწველობის, სოფლის მეურნეობის, მეცნიერებისა და ტექნიკის, თავდაცვის შექმნა) და 2000 წლისათვის მრეწველობის საერთო პროდუქციის გაოთხკეცებას.

ჩკპ-ის XII ყრილობამ მიიღო მთელი რიგი მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილებები პარტიის ორგანიზაციული და იდეოლოგიური საკითხების მოსაწესრიგებლად. ყრილობამ მხარი დაუჭირა სსრკ-თან სახელმწიფოთა ურთიერთობების ნორმალიზაციის მშვიდობიანი თანაარსებობის პრინციპზე. სკკპ-ის XXVII ყრილობამ კმაყოფილება გამოთქვა ჩინ-თან მეზობლური ურთიერთობის ნორმალიზაციის გამო და ხაზგასმით აღნიშნა, მზად არის განავითაროს ამ ქვეყანასთან ყოველმხრივი კავშირი მშვიდობისა და სოციალიზმის საერთო ინტერესებისათვის. ჩკპ-მ აქტიურად დაიწყო მოქმედ. კომუნისტ. და მუშათა პარტიებთან, სკკპ-სა და ვიეტ. კპ-ის გარდა, ურთიერთობის აღდგენა.

სკკპ ცკ-ის გენ. მდივანმა მ. ს. გორბაჩოვმა 1986 წ. 28 ივლისის ვლადივოსტოკში სახელით ჯილდოს გადაცემისას განაცხადა: „...ისტორიამ საბჭოთა და ჩინელ ხალხებს უდიდესად პასუხსაგები მისია დააკისრა. ორ უდიდეს სოციალისტურ სახელმწიფოზე ბევრი რამ არის დამოკიდებული საერთაშორისო განვითარებაში.

ბოლო წლებში შესამჩნევად გაუმჯობესდა ჩვენი ურთიერთობა. მინდა დავადასტურო: საბჭოთა კავშირი მზად არის ყოველ დროს, ყოველ დონეზე, უოლოდ სერიოზულად განიხილოს ჩინეთთან ერთად კეთილმეზობლობის ვითარების შესაქმნელად განიზრახული დამატებითი ღონისძიებების საკითხები — იმედი მაქვს, რომ ახლო მომავალში ჩვენი გამყოფი (არა და გვინდა ვიქვათ — შემაერთებელი) საზღვარი მშვიდობისა და მეგობრობის ზოლი გახდება".

1986 სექტ. პეკინში შედგა ჩკპ-ის სრულიად ჩინეთის პარტიული კონფერენცია, რ-მაც დაადასტურა პარტიის კურსი ქვეყნის ეკონ. სისტემის ყოველმხრივი რეფორმის განხორციელებისა და შეიტანა არსებითი ცვლილებები ჩკპ-ის ხელმძღვანელი ორგანოების შემადგენლობაში. 1986 დასაწყ. ჩკპ ითვლიდა 42 მლნ. მეტ წევრს.

ჩკპ ცკ-ის გენ. მდივანია ხუ იაობანი.

ჩკპ-ის მრჩეველთა ცენტრ. კომისიის (მცკ) თავ-რე და ჩკპ ცკ-ის სამხედრო საბჭოს თავ-რეა დენ სიაოპინი.

ჩკპ-ის დისციპლინის შემოწმების ცენტრ. კომისიის პირველი მდივანი ჩენ იუნი.

ჩკპ ცკ-ის ოფიც. ბეჭდვითი ორგანოებია — გაზ. „ჟენმინ ჟიბაო" („სახალხო ყოველდღიური გაზეთი") და თეორ. და პოლიტ. ჟურნალი „ხუნცი" („წითელი დროშა").

მ. ტატარაშვილი.

ჩინეთის მეცნიერებათა აკადემია, ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემია, ქვეყნის უმაღლესი სამეცნ. დაწესებულება, რ-იც კოორდინაციას უწევს კვლევას მეცნ. ყველა დარგში და ხელმძღვანელობს ბევრ სამეცნ.-კვლ. ორგანიზაციას. დაარსდა 1949 ნანკინის ცენტრ. და პეკინის სამეცნ.-კვლ. აკადემიათა გაერთიანების ბაზაზე. აკად. სათავეშია აკადემიის საბჭო, რ-იც ხელმძღვანელობს მეცნ. აკად. განყ-ბებს და ირჩევს მუდმივ კომიტეტს პრეზიდენტის, 6 ვიცე-პრეზიდენტისა და გენერალური მდივნის შემადგენლობით. ჩ. მ. ა-ის პირველი პრეზიდენტი იყო გო მოჟო (1949). 1988 ჩ. მ. ა-ის შემადგენლობაში იყო 5 განყ-ბა: ფიზ., ქიმ. და მათ. განყ-ბა; ბიოლ. განყ-ბა, გეოგრ.-გეოლ. განყ-ბა; ტექ. მეცნ. განყ-ბა და საზ. მეცნ. განყ-ბა. 1988 მთავრობამ მიიღო დადგენილება რესპ. პროვინციებსა და ავტონ. რ-ნებში ჩ. მ. ა-ის ფილიალების გახსნის შესახებ და 1989 უკვე 26 ფილიალი იყო. 1962 აკად. სისტემაში შედიოდა 110-ზე მეტი სამეცნ. კვლ. ინ-ტი. 1985 ჩ. მ. ა-ში იყო 400-მდე აკად. წევრი, სულ მუშაობდა 45 ათ-მდე თანამშრომელი.

ჩინეთის რევოლუცია 1925—27, დემოკრატიული ბურჟ.-დემოკრ. რევოლუცია, რ-ის ამოცანა იყო იმპერიალისტური ჩაგვრისა და ჩინეთის ეკონომიკურ-პოლიტიკურ წყობაში გაბატონებული ნახევრად ფეოდ. წყობების მოსპობა, ერთი მხრივ. I მსოფლიო ომის (1914—18) შემდეგ ჩინ. ხალხისა და იმპერიალიზმს შორის წინააღმდეგობის გამწვავებამ, მილიტარისტულმა ომებმა, მშრომელთა ჩაგვრის გაძლიერებამ და, მეორე მხრივ, დიდი ოქტ. სოციალ. რევ. გავლენამ ჩინ. მოსახლ. ფართო ფენებში რევ. სულისკვეთება წარმოქმნა. სამხრ. ჩინეთში, სადაც 1923 თებ. სუნ იატსენის გუანჯოუს მთავრობა არსებობდა, ეროვნ.-რევ. ძალების დიდი წარმატებები მოიპოვეს: ჩკპ-ისა და გომინდანის თანამშრომლობის ბაზაზე შეიქმნა ერთიანი ეროვნ. ანტიიმპერიალ. ან ანტიმილიტარისტული ფრონტი; სსრკ-ის დახმარებით საფუძველი ჩაეყარა რევ. არმიის შექმნას, გუანდუნში კონტრრევ. ძალები დამარცხდნენ. დაიწყო მუშათა და გლეხთა მოძრაობის აღმავლობა, ყოველივე ამან ბიძგი მისცა უშუალოდ რევ. სიტუაციის მომწიფებას, რაც შანხაიში „ოცდაათი მაისის" მოძრაობის (1925 წ. 30 მაისი) შემდეგ რევოლუციაში გადაიზარდა, მისი მამოძრავებელი ძალები იყო მუშათა კლასი, გლეხობა, ქალაქის წვრილი ბურჟუაზია და ეროვნ. ბურჟუაზია, რ-იც რევ. მსვლელობაში ასწრაფებდა მასები თავისი გავლენისათვის დაემორჩილებინა. რევოლუციის 3 პერიოდი ჰქონდა: „30 მაისის" მოძრაობისა და ჩრდ. ლაშქრობის მოსამზადებელ პერიოდში (1925 წ. 30 მაისი—1926 წ. 9 ივლ.) დიდი გაქანება მიიღო მუშათა საგაფიცვო მოძრაობამ და ანტიიმპერიალ. გამოსვლებმა, რამაც ნიადაგი მოუმზადა ეროვნ. რევ. არმიის (ერა) ლაშქრობას ჩრდ-ით მილიტარისტთა წინააღმდეგ. 1925 წ. 1 ივლ. გუანჯოუს მთავრობა ჩინ. რესპ. ეროვნულ მთავრობად გარდაიქმნა, რ-მაც თავისი ძალაუფლება გაავრცელა გუანდუნის, გუანსისა და გუიჯოუს პროვინციებზე. ჩრდილოეთის ლაშქრობის პერიოდში (1926 წ. 9 ივლ. — 1927 წ. 12 აპრ.) ჩინეთის რევ. ძალებმა დიდი წარმატება მოიპოვეს, ერა-ის ლაშქრობას ჩრდილოეთისაკენ და მასობრივი ანტიიმპერიალ. და ანტიმილიტარისტული მოძრაობის დიდ გაქანებას მოჰყვა სამხრ. და ცენტრ. ჩინეთის განთავისუფლება მილიტარისტებისაგან, ჩკპ-ის რიგებისა და გავლენის შეუჩერებელი ზრდა და რევ. გაღრმავება. ამან დააშინა ეროვნ. ბურჟუაზია, რ-მაც უღალატა რევოლუციას, იმპერიალ. და მილიტარისტული ძალების ზემოქმედებით ეროვნ. ბურჟუაზიის მხარდაჭერით 1927 წ. 12 აპრ. ჩან კაიშიმ და მისმა მომხრეებმა შანხაიში მოაწყვეს კონტრრევ. გადატრიალება. ცენტრალურ ჩინეთში რევოლუციის გაგრძელების პერიოდში (1927 წ. 12 აპრ.—15 ივლ.) ხუბეის, ხუნანის, ძიანსის და ნაწილობრივ ხენანის პროვინციებში ხელისუფლება დარჩა უხანის ეროვნ.-რევ. ძალების ხელში. აღნიშნულ რეგიონში ფართოდ გაიშალა აგრ. რევოლუცია და სხვა სოც.-ეკონ. გარდაქმნები. ერა განაგრძობდა ლაშქრობას ჩრდ. მილიტარისტების წინააღმდეგ, მაგრამ უხანის გომინდანის ხელმძღვანელობა, რ-იც ეროვნ. ბურჟ. მემარცხენე ფრთის, წვრილი ბურჟ. ზედაფენისა და ინტელიგენციის ინტერესებს გამოხატავდა, მუშათა და გლეხთა მოძრაობის დიდი გაქანებით შეშინდა და რევოლუციას უღალატა, 1927 წ. 15 ივლ. უხანში მოხდა კონტრრევ. გადატრიალება. ჩ. რ. დამარცხდა, მაგრამ ჩინეთში რევოლუციამდელი ვითარება არ აღდგენილა, მილიტარისტები განადგურდნენ, მემარცხენე ბურჟ.-მემამულეთა ბლოკმა გაძლიერდა მხოლოდ ბურჟ. გავლენა, აღდგა ქვეყნის ერთიანობა. რევ. პერიოდში მშრომელებმა მოიპოვეს პოლიტ. ბრძოლის გამოცდილება. მათ რიგებში გაღრმავდა სსრკ-თან მეგობრობის იდეები.

ჩინეთის სახალხო ბანკი, ჩსრ-ის საემისიო, საკრედიტო, საანგარიშსწორებო და საკასო ცენტრი; დაარსდა 1948 წ. 1 დეკემბერს. მთავარი კანტორა პეკინშია. ბანკი (34 ათ. კანტორა ქვეყნის შიგნით) თავს უყრის სახელმწ. ბიუჯეტის, სახელმწ. საწარმოებისა და ორგანიზაციების სახსრებს. მისი ფუნქციაა აგრეთვე სახ. მეურნ. დაკრედიტება, საწარმოთა და ორგანიზაციების საკასო მომსახურება. ახორციელებს ოქროსა და ვერცხლის ყიდვა-გაყიდვასა და საერთაშ. ანგარიშსწორების ოპერაციებს. ჩ. ს. ბ. მსოფლიოს ერთ-ერთი უმსხვილესი საკრედიტო დაწესებულებაა.

ჩინეთის სახალხო პოლიტიკური საკონსულტაციო საბჭო (ჩსპსს), ჩინეთის ერთიანი სახალხო-დემოკრატიული ფრონტის ორგანო. მოსამზადებელი კომიტეტი ჩსპსს-ს მოსაწვევად შეიქმნა პეკინში 1949 წ 16 ივნ. ჩინ. კომპარტიის (ჩკპ) ინიციატივით. ჩსპსს-ს I სესია ჩატარდა პეკინში 1949 წ. 21—30 სექტ. სესიის მუშაობაში მონაწილეობდა 662 დელეგატი. სესიაზე მიიღეს საერთო პროგრამა და ჩსპსს-ს ორგანიზაციული სტატუტი, დეკლარაცია, რ-მაც გამოაცხადა ჩინ. სახ. რესპ. (ჩსრ) შექმნა, კანონი ჩსრ ცენტრ. სახ. მთავრობის ორგანიზაციის შესახებ, ჩსრ დედაქალაქად პეკინის გამოცხადების გადაწყვეტილება, ჩსრ სახელმწ. დროშის, გერბისა და ჰიმნის დამტკიცება. 1954 სექტ.-მდე, სახ. წარმომადგენელთა სრულიად ჩინ. კრების მოწვევამდე, რ-მაც მიიღო ჩსრ კონსტიტუცია, ჩსპსს სახელმწ. ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოს ფუნქციას ასრულებდა, ხოლო ჩსპსს-ს საერთო პროგრამა ჩსრ ძირითადი კანონი იყო. 1954 სექტ. შემდეგ ჩსპსს-ს სათათბირო ორგანოს ფუნქცია დაეკისრა. „კულტურული რევოლუციის" პერიოდში ჩსპსს-მ ფაქტობრივად არსებობა შეწყვიტა. ამჟამად ფუნქციონირებს. მუდმივი ორგანოებია: ჩსპსს-ს სრულიად ჩინეთის კომიტეტი, ჩსპსს-ს სრულიად ჩინეთის კომიტეტის მუდმივი კომიტეტი და ჩსპსს-ს სრულიად ჩინეთის კომიტეტის ბიურო. ჩსპსს-ს სრულიად ჩინეთის კომიტეტის თავ-რეა დენ ინჩაო.

ჩინეთ-საბჭოთა კავშირის კონფლიქტი 1929, ჩინელი მილიტარისტებისა და თეთრგვარდიელების მიერ ჩინეთ—აღმოსავლეთის რკინიგზის (ეკუთვნოდა სსრკ-სა და ჩინეთს) მიტაცება, რ-საც თან ახლდა საბჭ. მოქალაქეების დაპატიმრება, პროვოკაციები საბჭოთა კავშირ-ჩინეთის საზღვარზე. 1929 წ. ოქტ.-ნოემბ. საბჭოთა არმიამ ვ. ბლიუხერის მეთაურობით გაანადგურა ჩინ. ჯარის ძირითადი დაჯგუფებები. კონფლიქტი დასრულდა 1929 წ 22 დეკ. ხაბაროვსკის ოქმზე ხელმოწერით.

ჩინლინ-ტიბეტის მთიანეთი, სინჩუანის ალპები, ხუანდუანშანი, მთიანეთი ჩინეთში. წარმოადგენს ტიბეტის მთიანეთის სამხრ. აღმ. ჩინეთის ვაკეებსა და დაბალმთიანეთის საზღვარზე. სიგრძე დაახლ. 760 კმ, სიგანე 400 კმ-მდე, სიმაღლე 5000—6500 მ (დას.) და 1000—1200 მ (აღმ.), მაქს. — 7590 მ (მთა გუნგაშანი). შედგება ცამაკალთებიანი ქედებისაგან, რ-ებიც ერთმანეთისაგან გამოყოფილია სალუინის, მეკონგისა და იანძის ვიწრო და ღრმა ხეობებით. ჩ.-ტ. მ. არის ძვ. ბაქნის ნაწილი, რ-იც მეზოზოურ ეპოქაში დაიყო ცალკეულ ბლოკებად. აზევებული ბლოკები აგებულია არქეული და პროტეროზოური გნაისებით, კრისტ. ფიქლებითა და ქვიშაქვებით; დაწეული ბლოკები კი — პალეოზოური კირქვებით, ფიქლებითა და ქვიშაქვებით. პერიფერიული სერები, რ-ებიც სიჩუანის ქვაბულს ეკვრის, აგებულია პერმული ასაკის ბაზალტებითა და მეზოზოური დანალექი წყებებით. ხშირია მიწისძვრა. არის რკინის მადნის, ოქროსა და სპილენძის საბადოები სიჩუანის ქვაბულის დას. კიდეზე ჰავა სუბტროპიკულია, რ-იც ტიბეტის მთიანეთისაკენ თანდათან იცვლება მკაცრ კონტინენტური გრილი ჰავით. მთათა სამხრ. კალთების ძირზე ნალექები 1200 მმ წელიწადში, ქარპირა კალთებზე დაახლ. 2000 მმ და მეტი, ტიბეტის მთიანეთისაკენ — 600 მმ. 4000 მ-ზე მაღლა ალპ. მდელოები და სტეპია, 2000—4000 მ სიმაღლეზე ჭარბობს წიწვოვანი ტყეები, 2000 მ-ის დაბლა შერეული ტყეებია, რ-ებიც ქვემოთ იცვლება მარადმწვანე სუბტროპ. ტყით (დაფნა, მაგნოლია); სამხრ.-ით ხეობებში გვხვდება უდაბნოვანი.

ჩინელები (თვით. სახელწ. — ხ ა ნ ი), ერი, ჩინ. სრ-ის ძირითადი მოსახლეობა. საერთო რაოდ. ჩინ. სრ-ში 974 მლნ. კაცი (1984); დიდ-დიდი ჯგუფები ცხოვრობენ აგრეთვე ტაილანდში, მალაიზიაში, ინდონეზიაში, სინგაპურში, ვიეტნამში, ბირმაში, ფილიპინებზე, კამპუჩიაში, ენა განეკუთვნება ჩინ.-ტიბ. ოჯახის ენებს. დამწერლობა — იეროგლიფური. ენა შედგება რამდენიმე განსხვავებული დიალექტისაგან. რასობრივად არაერთგვაროვანი არიან. ჩ-ის ძირითადი მასა განეკუთვნება მონღ. დიდი რასის წყნარი ოკეანის შტოს. ჩრდ. ჩ-ს შორის ჭარბობს აღმოსავლეთაზიური ჯგუფის სხვადასხვა ტიპი, ხოლო სამხრ. ჩ-ებს შორის—სამხრეთ აზიური ჯგუფის ვარიანტები. რელიგიაში დამახასიათებელია სხვადასხვა რწმენისა და რელიგ. ელემენტების შერწყმა. ჩ-ს შორის გავრცელებული იყო აგრეთვე თავდაპირველად დაოსიზმი და კონფუციანელობა, შემდეგ ბუდიზმი, ნაკლებად — ისლამი, ნაწილობრივ ქრისტიანობაც. ჩ-ის ეთნ. ისტორია წარმოადგენს რთულ მრავალსაუკუნოვან პროცესს, რ-შიც მონაწილეობდნენ ჩინ.-ტიბ., მალაიოპოლინეზიურ, მონქმერულ და ალთაურ ენებზე მოლაპარაკე ხალხები. ჩ-ის წინაპრებს მიიჩნევენ ხუანხესა და იანძის აუზში მცხ. მიწათმოქმედი ტომები, რ-ებმაც ძვ. წ. III—II სს-ში შექმნეს ერთმანეთისაგან განსხვავებული ნეოლითური კულტურები (იანშაო, ლუნშანი და სხვ.) ძვ. წ. II ათასწლეულში თანამედროვე პროვინციების—ხენანის, შანსის, შენსის ტერიტორიებზე აღმოცენდა ადრინდ. სახელმწიფოებრივი გაერთიანება ინი. ძვ. წ. XI ს-ში ინის სახელმწიფო დაიპყრეს მეზობელმა ჯოუს ტომებმა. ძვ. წ. XI—III სს-ში ინისა და ჯოუს შერევით მიღებული ხალხის გვერდით ცხოვრობდნენ ჩინ. წყაროებში კრებითი სახელით ცნობილი მანი — სამხრ.-ით, ჟუნი — დას.-ით, დი — ჩრდ.-ით, ი — აღმ.-ით. ძვ. წ. I ათასწლ. ჩინ. წყაროები იხსენიებენ აგრეთვე სამხრეთში მცხ. იუეს მრავალრიცხოვან ტომებს. ამ ტომთა უმრავლესობა ჩაი ხალხების წინაპარია, მ. წ. იქნენ აგრეთვე ინდონეზიელების, ვიეტნამელებისა და შესაძლებელია მონქმერების წინაპრებიც.

ხანის დინასტიის დროს (ძვ. წ. III — ახ. წ. III სს.) წარმოიშვა ძვ. ჩინ. ხალხი ხანი. ხანის სახელმწიფოს ზრდას მოჰყვა ჩ-ის გადმოსახლება (ძირითადად სამხრეთით) და აღმ. აზიის სხვა ხალხების იძულებითი ასიმილაცია. ჩინ. ახალმა გაერთიანებამ ტანის დინასტიის მმართველობაში (VI—IX სს.) ფეოდ. დაქუცმაცებულობის შემდეგ ხელი შეუწყო ჩ-ის ეთნ. კონსოლიდაციას. XIII ს. შუა წლებში თანამედროვე ჩინ. ტერიტორიაზე არსებული სახელმწიფოები მონღოლებმა დაიპყრეს. მათი განდევნის (1368) შემდეგ, მინის დინასტიის პერიოდში, გრძელდებოდა ჩ-ის გადასახლება ხუანხესა და იანძის აუზიდან სამხრეთით. მანჯურიული დინასტიის ცინის პერიოდში (1644—1911) ჩამოყალიბდა ძირითადად ჩინ. თანამედროვე პოლიტ. საზღვრები. XVIII ს-ში, ჯუნგარის სახანოს დაპყრობის შემდეგ, დაიწყო ჩ-ის გადასახლება ახლად შექმნილ სინძიანის პროვინციაში, რაც გრძელდება ჩვენს დრომდე. XIX ს. ბოლოსა და XX ს. დასაწყისში, კაპიტალიზმის განვითარებისა და ჩინ. ერის ჩამოყალიბების პერიოდში, ჩ. თანდათან დასახლდნენ მანჯურიაში. მოსახლ. 80%-ზე მეტი ჩინეთში დასაქმებულია სოფ. მეურნეობაში. განვითარებულია ხელოსნობა, განთქმულია ჩინ. ფაიფური. უძველ კულტურა ჩ-ის ისტ., მეურნ. და კულტ. შესახებ იხ. სტ. ჩინეთი.

ჩინელი ხალხის განმათავისუფლებელი ომი იაპონელ დამპყრობთა წინააღმდეგ 1937—45, დაიწყო 7 ივლ. იაპ. ჯარების ჩინეთში შეჭრის (მისი დაპყრობის მიზნით) საპასუხოდ. ამ დროისათვის იაპონელებს ხელთ ეპყრათ 1931—36 ოკუპირებული ჩრდ.-აღმ. ჩინეთი (მანჯურია), შიდა მონღ. ნაწილი და ჩრდ. ჩინ. მთელი რიგი რ-ნები. სუსტად შეიარაღებულმა გომინდანის არმიამ (2900 ათ. კაცი) წინააღმდეგობა ვერ გაუწია აგრესორებს (400 ათ. კაცი). იაპ. ოკუპანტებმა ომის პირველსავე თვეს ხელში ჩაიგდეს პეკინი, ტიანძინი და ჩრდ. ჩინეთის ვრცელი რ-ნები. 1937 აგვ. იაპ. ჯარებმა შანხაისათვის დაიწყეს ბრძოლა. ხალხის მასების ზემოქმედებით გომინდანი 23 აგვ. დაეთანხმა ჩკპ-თან თანამშრომლობაზე. ჩკპ და გომინდანის შეთანხმებით შენსი—განსუ-ნინსიას სასაზღვრო რეგ. ბაზა ჩინ. რესპ. განსაკუთრებულ რ-ნად იქცა და ხელისუფლების დემოკრ. სისტემა შეინარჩუნა, ჩრდ. ჩინეთის წითელი არმიის ნაწილები (45 ათ. კაცი) გარდაიქმნა VIII არმიად, ხოლო ცენტრ. ჩინეთისა (10 ათ. კაცი) — ახ. IV არმიად. ეს არმიები შედიოდნენ ჩინ. ეროვნ. არმიის შემადგენლობაში, მაგრამ მათზე ხელმძღვანელობა ჩკპ-ს დარჩა. ამავე დროს გომინდანი ფაქტობრივად გაურბოდა ერთიან ფრონტს ჩკპ-თან და სურდა ანტიიაპ. ომით ქვეყანაში რევ. ძალების გასანადგურებლად. 1937 ნოემბრიდან 1939 თებ.-მდე ჩინ. ჯარის მთავრობა იაპონელებთან ფარულ მოლაპარაკებას აწარმოებდა და პასიური თავდაცვის ტაქტიკას ახორციელებდა. ამის შედეგად 1937 დამლევს და 1938 იაპონელები დაეპატრონნენ ვრცელ ტერიტორიებს ჩრდ. ჩინეთისა და სხვა ნაწილებში ნანკინის, შანხაის, უხანის, გუანჯოუს ჩათვლით. გომინდანის მთავრობა ჩუნცინში გადავიდა. ჩკპ ერთიანი ეროვნ. ფრონტის შენარჩუნებისა და ანტიიაპ. სახ. ომის გაჩაღების კურსს ატარებდა. VIII და ახ. IV არმიის ძირითადმა ძალებმა იაპ. ზურგში შექმნეს საყრდენი ბაზები პარტიზ. ომისათვის — განთავისუფლებული რ-ნები. 1940 იაპ. ზურგში 11 განთავისუფლებული რ-ნი (დაახლ. 100 მლნ. მცხ.) მოქმედებდა.

იაპ. აგრესიას ჩინეთში აქტიურად უწყობდნენ ხელს ფაშისტური გერმანია და იტალია, ხოლო აშშ-ისა და ინგლ. მთავრობები სსრკ-ის წინააღმდეგ აგრესიის წარმართვის მიზნით აგრესორთან მორიგებაზე ფიქრობდნენ. მხოლოდ სსრკ იყო ერთადერთი სახელმწიფო, რ-მაც მნიშვნელოვანი დახმარება აღმოუჩინა ჩინ. ხალხს. 1937 წ. 21 აგვ. სსრკ-მა ჩინეთთან დადო თავდაუსხმელობის ხელშეკრულება. ჩინეთში [illegible] შეიქმნა. ფაშისტური გერმ. სსრკ-ზე მუხანათური თავდასხმისა და იაპ. მიერ წყნარი ოკეანის აუზში ომის გაჩაღების (1941 დეკ.) მომენტიდან, აშშ და დიდი ბრიტანეთი იძულებული გახდნენ ერთმანეთის დახმარება გაეწიათ ჩინეთისათვის იარაღითა და სამხ. მასალით. მაგრამ აშშ-ისა და დიდი ბრიტ. დამარცხებამ წყნარ ოკეანეში (1941—42) და ჰიტლერულთა დროებითმა წარმატებებმა საბჭ. ფრონტზე გომინდანის ზედაფენა დააეჭვა ანტიჰიტლერული კოალიციის გამარჯვებაში და გააძლიერა მისი კაპიტულანტური განწყობილება. 1941-43 გომინდანის 70 გენერალი თავიანთი შენაერთებით იაპ. მხარეზე გადავიდა. II მსოფლიო ომში (1939—45)

ძირეული გარდატეხა შეიტანა საბჭ. არმიის გამარჯვებებმა (1942—43). აშშ-მა და დიდმა ბრიტანეთმა გააძლიერეს ფინანს., ეკონ. და სამხ. დახმარება გომინდანის მთავრობისადმი, მაგრამ გომინდანის ხელმძღვანელობამ, მიღებული დახმარების დიდი ნაწილი პირადი გამდიდრებისა და თავისი დიქტატორული ანტისახ. რეჟიმის განმტკიცებისათვის გამოიყენა.

აშშ-ისა და დიდი ბრიტ. მხარეზე წყნარი ოკეანის აუზში საომარი მოქმედების სტრატეგიული ინიციატივის გადასვლით დაშინებულმა იაპ. იმპერიალისტებმა საჭიროდ ცნეს ეცადათ ჩინეთი მტკიცე ბაზად ხანგრძლივი ომის საწარმოებლად. ამ მიზნით 1943 ბოლოს შეაჩერეს ოპერაციები განთავისუფლებული რ-ნების წინააღმდეგ და 1944 მარტიდან დეკ.-მდე რამდენიმე დიდი ოპერაცია ჩაატარეს გომინდანის ჯარების წინააღმდეგ ცენტრ. და სამხრ. ჩინეთში, რის შედეგადაც გომინდანის არმიამ დაკარგა 1 მლნ ჯარისკაცი და 2 მლნ კმ² ტერიტ. 60 მლნ. მცხოვრებიანად. ამ დამარცხებამ აღაშფოთა ფართო საზოგადოებრიობა, გააქტიურა პროგრ. ძალების ბრძოლა ქვეყანაში დემოკრ. გარდაქმნებისათვის. ამით დაშინებული ჩან კაიში იძულებული გახდა მანევრირებაზე გადასულიყო. 1944-იდან მან შეასუსტა შენიღბ. ნაწილთა განსაკუთრებული რ-ნის ბლოკადა და ამერ. დიპლომატიის „შუამავლობით“ დაიწყო მოლაპარაკება ჩკპ-სთან, მაგრამ გომინდანის ხელმძღვანელობამ არ მიიღო ჩკპ წინადადებები ერთობ. ერთიანი ფრონტის მთავრობის შექმნის შესახებ და მოლაპარაკება ჩაიშალა. 1944-იდან სახ. შეიარაღებულმა ძალებმა ჩკპ-ის ხელმძღვანელობით გააძლიერეს შეტევითი ოპერაციები. ომის დამთავრების დაჩქარებას, კაცობრიობის ზღვისეული მსხვერპლისაგან გადარჩენისა და მეზობელი ჩინეთისადმი დახმარების მიზნით 1945 წ 9 აგვ. სსრკ ჩაება ომში იაპ. წინააღმდეგ (იხ. ყირიმის კონფერენცია 1945). 10 აგვ. მთელ სახ. რესპუბლიკაში დაიწყო საომარი მოქმედება იაპ. წინააღმდეგ. 14 აგვ. სსრკ-სა და ჩინეთს შორის დაიდო მეგობრობისა და კავშირის ხელშეკრულება. საბჭ. შეიარაღებულმა ძალებმა მონღ. სახ. რესპ. ჯარებთან ერთად გაანადგურეს იაპ. კვანტუნის არმია და მთლიანად გაათავისუფლეს ჩრდ. ჩინეთი და შიდა მონღ. მნიშვნელოვანი ნაწილი 1945 წ. 2 სექტ. იაპონიამ ხელი მოაწერა უპირობო კაპიტულაციის აქტს, რასაც მოჰყვა ჩინ. ხალხის გამარჯვება, იმის წარმატებით დაგვირგვინება. იაპონიის მილიტარიზმის განადგურებამ შექმნა ხელსაყრელი პირობები ჩინ. სახ. რევ. ძლევამოსილი განვითარებისა და გამარჯვებისათვის.

ლიტ.: Новейшая история Китая, М., 1972; Сапожников Б. Г., Японо-китайская война и колониальная политика Японии в Китае (1937—1941), М., 1970.

ჩინთი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ჟინვალის სადაბო საბჭო), მდ. არაგვის მარჯვ. მხარეს, ზ. დ. 680 მ, დუშეთიდან 17 კმ. ბულმაჭურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა დაბა ჟინვალში (2 კმ). კლუბი.

ჩ-ში შემონახულია კოშკების კომპლექსი. ვაკეზე, კლდის მცირე მასივის თხემზე მხარეს, თითო-თითო კოშკი აღმართული. არაგვის მხარეს პირიმეზედაპირი. გეგმით სწორკუთხა კოშკი დანგრეულია. მეორე კოშკი ხუთსართულიანია, ნაგებია ნატეხი ქვით. გამოყვანილი სწორი ჰორიზონტალური რიგებით. შესასვლელი II სართულიდან აქვს. კოშკები XVIII ს-ზე ადრინდელ ხანას მიეკუთვნება. აქედან დაახლ. 30 მ-ზე დგას მესამე, ხუთსართულიანი კოშკი, იგი უჩვეულო სახისაა. მისი ქვედა ნახევარი გარედან კუთხეებმოჩრდილულია, ზედა ნახევარი ოთხკუთხედია. შესასვლელი აქვს II სართულზე გარედან მისადგმული კიბით. ნაშენია დაუმუშავებელი რიყის ქვითა და ლოდებით. ურევია ნატეხი ქვაც. იგი XV—XVIII სს. მიეკუთვნება.

ჩინქვეჩენტო (იტალ. cinquecento, სიტყვასიტყვით — ხუთასი), ტერმინი, რ-საც იყენებენ 1500—1600 წწ. შორის პერიოდის იტალიის სამხატვრო კულტურის, აგრეთვე მაღალი აღორძინების (1490—1520) კულტურის აღსანიშნავად.

ლიტ.: Виппер Б. Р., Борьба течений в итальянском искусстве XVI века (1520—1590), М., 1956.

ჩინური, ქართული თეთრყურძნიანი ვაზის ჯიში. უძველესი გავრცელებულია ქართლის (გორის, კასპის, მცხეთის და სხვ.) რ-ნებში. საქართველოს გარეთ მცირე რაოდენობით არის ზოგიერთ რესპუბლიკაში (უკრაინა). აქვს საშუალო ან საშუალოდ დანაკვთული ფოთოლი. მტევანი საშ. ან დიდი ზომისაა, ფორმით ცილინდრული და ცილინდრულ-კონუსური, მარცვალი საშუალო ზომის ძლიერ იზრდება მოსავლიანობა 60—140 ც/ჰა-ზე. მისგან ამზადებენ სუფრის ღვინოს, მაგ., „ატენური“ და შამპანურის ღვინომასალას. ჩ. მაღალხარისხოვანი პროდუქციის მომცემი საღვინე, საშამპანე და ადრე მომწიფების სასუფრე ჯიშია, რეკომენდებულია ქართლის მევენახეობის რ-ნებისათვის. ნ. იერქვაძე

ჩინური დამწერლობა, დამწერლობა, რ-იც სიტყვების ან მორფემების აღსანიშნავად იყენებს განსაკუთრებულ ნიშნებს — იეროგლიფებს. ბგერადობის მხრივ იეროგლიფი შეესაბამება ტონირებულ მარცვალს. უძველესი იეროგლიფები — პიქტოგრამები (საგანთა სქემატური გამოსახულებანი) გვხვდება ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებს. ახ. წ. I ს-ში შეიმუშავეს იეროგლიფების დაწერილობის თანამედროვე სტილი (ქაი შუ — „სანიმუშო დამწერლობა“). ჩ. დ-ის ნიშანთა საერთო რაოდენობა 50 ათ. აღწევს. თანამედროვე ჩ. დ-ში გამოიყენება 4—7 ათ. იეროგლიფი. განასხვავებენ იეროგლიფების 3 ჯგუფს: 1. პიქტოგრამები და იდეოგრამები (1500-მდე); 2. ფონოგრამები — რთული ნიშნები (იეროგლიფების უმრავლესობა), რ-ებიც შედგებიან ე. წ. გასაღებისაგან (214 გასაღები) და ე. წ. ფონეტიკურისაგან; 3. „ნასესხები“ იეროგლიფები — სხვადასხვა აგებულების ნიშნები, რ-ებიც თავდაპირველად შეიქმნა განსაზღვრული სიტყვების ჩასაწერად, შემდეგ კი იყენებდნენ განურჩეველი მნიშვნელობის სიტყვებისათვის. XVII ს-იდან იყო ცდები ბგერითი ანბანის შექმნისა. 1958 ლათინურის საფუძველზე შეიქმნა ტრანსკრიფციული ანბანი (პინინი) 1956-იდან ჩინ. სახ. რესპუბლიკაში მუშაობენ იეროგლიფების გრაფიკული გამარტივებისათვის.

ლიტ.: Шер А. Я., Что нужно знать о китайской письменности, М., 1958.

ჩინური ენა, ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკის ოფიციალური ენა. განეკუთვნება ჩინ.-ტიბეტ. ენათა ოჯახს. ჩ. ე-ზე ლაპარაკობს დაახლ. 1 მლრდ კაცი (1985, შეფასება). ჩ. ე. იყოფა 7 ძირითად დიალექტურ ჯგუფად: ჩრდილოეთის (მოლაპარაკეთა 70%-ზე მეტი), უ, სიანი, განი, ხაკა, იუე, მინი. დიალექტები ერთმანეთისაგან ფონეტიკურად განსხვავდება, მაგრამ მათი გრამატ. წყობისა და ლექსიკური შედგენილობის საფუძვლები ერთიანია.

უძველესი წერილობითი ძეგლები განეკუთვნება ძვ. წ. II ათასწლ. II ნახევარს. უძველესი ლიტ. ძეგლები — „შუძინი“ („ისტორიის წიგნი“) და „შიძინი“ („სიმღერების წიგნი“) თარიღდება ძვ. წ. I ათასწლ. I ნახევრით. ძვ. სალიტ. ჩ. ე. — ვენიანი — დროთა განმავლობაში დაშორდა სალაპარაკო ენას და გაუგებარი გახდა (ჯერ კიდევ ახ. წ. I ათასწლეულში) ხალხისათვის, მაგრამ ამ სამწერლობო ენას სალიტერატუროდ XX ს-მდე იყენებდნენ. ახ. წ. I ათასწლ. დასაწყისში განვითარდება ახ. სამწერლობო ენის ნორმები, რ-ებიც ასახავდნენ სალაპარაკო ენას — ბაიხუას (მდაბიო ენა). ჩრდ. ბაიხუა საფუძვლად დაედო საერთო-სახ. ჩ. ე-ს, რ-საც ფუთუნხუა (საყოველთაოდ გასაგები) უწოდეს XX ს. I ნახევარში. ფუთუნხუამ განიცადა ვენიანის და ევროპ. ენათა გავლ., მისი ფონეტ. ნორმაა პეკინის დიალექტი. ჩინური ენის ბგერითი შედგენილობა ხასიათდება იმით, რომ მისი ხმოვნები და თანხმოვნები ქმნიან ტონირებული მარცვლების განსაზღვრულ რაოდენობას. ფუთუნხუაში 414 მარცვალია, ტონური ვარიანტების გათვალისწინებით — 1324 (ფუთუნხუაში 4 დისტინქტიური ფუნქციის მქონე ტონია). უმარტივესი მარცვალი შედგება ერთი ხმოვანი ბგერისაგან. სრული შედგენილობის მარცვალი იქმნება 4 ბგერისაგან. ლინგვისტიკის სიტყვის ორმარცვლიანი (ორმორფემიანი) ნორმა მრავალმარცვლიანი ლექსიკის სწრაფი ზრდის შედეგად თანამედროვე ჩ. ე. პოლისილაბური იქცა. სიტყვაწარმოება ხდება სიტყვათშეერთების, აფიქსაციისა და კონვერსიის გზით.

ჩ. ე-ის სინტაქსისათვის დამახასიათებელია ნორმატიული წყობა და სიტყვების შეხამებით მყარი რიგი, აქვს რთული წინადადებების განვითარებული სისტემა — კავშირიანი და უკავშირო, თანწყობილი და ქვეწყობილი.

ჩ. ე. გაერთიანებული ერების ორგანიზაციის ერთ-ერთი ოფიც. და სამუშაო ენაა.

ლიტ.: Большой китайско-русский словарь (в четырех томах), М., 1983; Коротков Н. Н., Основные особенности морфологического строя китайского языка, М., 1968; Солнцев В. М., Очерки по современному китайскому языку, М., 1957; Яхонтов С. Е., Древнекитайский язык, М., 1965.

ჩინური ჩაი (Thea sinensis), მცენარე ჩაის გვარის ჩაისებრთა ოჯახისა. ჩაის ძირითადი სახეობაა და ბევრი სახესხვაობა აქვს. ჩ. ჩ. ბუჩქია, კომპაქტური ვარჯი აქვს. ფოთოლს ყუნწთან უწინდება მრავალრიცხოვანი (20-იდან 40-მდე) ამოჭრილი. მისი სამშობლოა ჩინეთი, საიდანაც გავრცელდა მსოფლიოს ბევრ ქვეყანაში. ყველაზე ყინვაგამძლე მცენარეა, ყინვაგამძლეა (—12—14°C-მდე), თოვლის საფარქვეშ უძლებს — 30°C. ჩინეთში ხარისხოვანი ფოთლის საშ. საჰექტარო მოსავალია 2500 კგ. მისგან მზადდება ხარის ჩაის პროდუქციას აწარმოებენ. ნ. ფარცხალაიშვილი

ჩინურ-ტიბეტური ენები, სინური ენები, ენათა ოჯახი, რ-იც გავრცელებულია ჩინეთში, ბირმაში, ჰიმალაისა და ჩრდ.-აღმ. ინდოეთში აგრეთვე მეზობელ ქვეყნებში. რ. შეფერის კლასიფიკაციით, ჩ.-ტ. ე. იყოფა 5 ძირითად შტოდ: 1. ჩინური ენა, 2. ტიბეტ. შტო (ტიბეტური და ჰიმალაური), ტიბეტ. ენა და მისი ახლო მონათესავე ენები, ე. წ. ჰიმალაური, ე. წ. ცენტრ.-ჰიმალაიური და აღმ.-ჰიმალაიური ენები; 3. ბირმული შტო (ბირმა, იცზაი, სიხუნი, ასამი) ლოლობირმული ენები, მრუ, ნუნგური ენები, კაჩინური და სხვ.; 4. ბარული შტო (ასამი): გარო, ჯალპაიგურული, ბოდო, ჩუტია და სხვ.; 5. კარენული შტო (ბირმა) — კარენული და სხვა ენები. ჩ.-ტ. ე-ში შეჰყავთ აგრეთვე ცალკეული ენები, ენათა მცირე ჯგუფები და ტაი ენები (რ. შეფერის კლასიფიკაციით). ვარაუდობენ, რომ ჩინ.-ტიბეტ. ფუძე-ენის სიტყვები შედგებოდა ძირეული რომლებიც 1-, ან 2- და 3-მარცვლიანებიც. ერთმარცვლიანობა მიღებულია თავკიდური მარცვლების დაკარგვით ან გამარტივებით, საერთო-სინურ ენაში ივარაუდება პრეფიქსული მორფემები და ბგერათმონაცვლეობა, მაგრამ ძირითადი გრამატ. საშუალება დამხმარე სიტყვები და სიტყვათა რიგი იყო. ჩ.-ტ. ე-ის ნაწილი იზოლირებული წყობისა გახდა (მაგ., ჩინ. ენა), ზოგში კი აგლუტინაცია წარმოიშვა. თანამედროვე ჩ.-ტ. ე-თვის დამახასიათებელია ტონები და ერთმარცვლიანი ძირი.

ლიტ.: Яхонтов С. Е., Глоттохронология и китайско-тибетская семья языков, М., 1964.

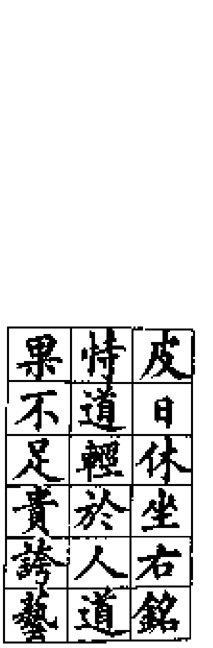

ჩინური დამწერლობა ქაღ-ში

ჩინჩის სამართალი, ფეოდალური სამართლის ინსტიტუტი. რ-იც ევროპის ქვეყნებში XIII—XIV სს-ში ჩამოყალიბდა. გასხვისებული მიწით სარგებლობის სამუდამო — თაობიდან თაობაზე გადაცემადი უფლებასა და შესაბამის მოვალეობას, კერძოდ, რომ მოსარგებლეს მიწის მესაკუთრე ფეოდალისათვის ჩინში — განსაზღვრული ქირა გადაეხადა. ჩ. ს. რომის სამართლის სამემკვიდრეო იჯარას (ემფიტევზისს) ჰგავდა. უმთავრესად გავრცელებული იყო გერმანიაში, საფრანგეთსა და პოლონეთში.

ჩინჯუ, ქალაქი სამხრ. კორეაში, კიონსან-ნამდოს პროვინციაში, მდ. ნამგანის (ნაქტონგანის შენაკადი) ნაპირზე. ქ. პუსანის დას-ით. 203 ათ. მცხ. (1980). მნიშვნელოვანი სატრანსპ. კვანძი. კვების, საფეიქრო მრეწველობა. სას.-სამ. რ-ნის (ბრინჯი, ბამბა, თამბაქო) სავაჭრო ცენტრი.

ჩიონგ ჭინი [დ. 1907, პროვ. ჰანამნინი (ჩრდ. ვიეტნამი)], ვიეტნამის კომუნისტური პარტიის ცკ-ის გენ. მდივანი 1986 წ. 14 ივლ-იდან. 1930-იდან კომპარტიის წევრი. 1940 აირჩიეს ცკ-ში. 1941-იდან ვიეტნ. კომპარტიის ცკ-ის გენ. მდივანი. პარტიის II ყრილობაზე 1951 კვლავ აირჩიეს კომპარტიის ცკ-ის გენ. მდივნად. ვიეტნ. კომპარტიის III—V ყრილობებზე არჩეული იყო ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრად, 1981-იდან — ვიეტნ. სოციალ. რესპ. სახელმწ. საბჭოს თავმჯდომ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, ვიეტნ. სოციალ. რესპ. და სხვა ქვეყნების მრავალი ორდენითა და მედლით.

ნ. ჩიჟევსკი

ჩიპიკო (Ћипико) იდო (13. I. 1869, კაშტელ-ნოვი, დალმაცია, — 23. IX. 1923, იქვე), სერბი მწერალი. თავის მოთხრობათა კრებულში „ზღვისპირეთის სურათები" (1899), „ზღვასთან" (1911), რომანში „მეკობრეები" (1904), დრამაში „საზღვარზე" (1910) და სხვ. ასახავს დალმაციელ გლეხთა ცხოვრებას. ჩ-მ სერბ. ლიტ-რაში პირველმა წარმოადგინა მუშათა ბრძოლის სახე (რომანი „ობობები", 1909). მასვე ეკუთვნის ანტიმილიტარისტული სულით გამსჭვალული ფრონტული ჩანაწერები და დღიურები („მოთხრობები 1912 ის ომზე", 1914, „ომის დღეებიდან", 1917).

გ. ჩირინაშვილი. „ალუბლის ლეკი" 1980 საქართველოს ხელოვნების მუზეუმი. თბილისი

ჩიპრიანი (Cipriani) ამილკარე (18. X. 1844, ანციო — 2 V. 1918, პარიზი), იტალიელი რევოლუციონერი, სოციალისტი. იტალიაში 1859—60 რევ. გარიბალდის ლაშქრობებისა და კ. კრეტაზე ანტიოსმ. აჯანყების (1866—69) მონაწილე. პარიზის კომუნის 1871 არმიის პოლკოვნიკი. კომუნის დამარცხების შემდეგ დააპატიმრეს მთავრობამ, რაც მუდმივი კატორღით შეეცვალა; 1881 ამნისტიით გაათავისუფლეს. მონაწილეობდა II ინტერნაც. ციურიხისა (1893) და ლონდონის (1896) კონგრესების მუშაობაში. 1897 მოხალისედ წავიდა თამ. საბერძნ. ომში (საბერძნეთის მხარეზე).

ჩიპროვეცის აჯანყება 1688, ბულგარეთის ქ. ჩიპროვეცისა (ახლანდ. ჩიპროვცი, ჩრდ.-დას. ბულგარეთი) და მისი გარეუბნების მოსახლეობის აჯანყება ოსმალეთის ბატონობის წინააღმდეგ. მოხდა ევრ. ქვეყნების ანტიოსმ. კოალიციისა („საღვთო ლიგა") და ოსმალეთს შორის ომის დროს. აჯანყების უშუალო საბაბი გახდა 1688 წ. 6 სექტ. ავსტრ. ჯარების მიერ ბელგრადის აღება და ვიდინისა და სოფიისაკენ წინსვლა. აჯანყებულები დამარცხდნენ ოსმ. მოკავშირე უნგრ. ფეოდალ თეკელისთან ბრძოლაში. ოსმალებმა ჩიპროვეცი და მის გარშემო მდებარე სოფლები გაძარცვეს და დაწვეს, მოსახლეობის ნაწილი გაანადგურეს, ნაწილი გაიქცა.

ბ. ჩირკოვი

ჩიჟევსკი ნიკოლოზ პროკოფის ძე [27. III (8. IV). 1873, ყაზანი, — 22 IV. 1952, მოსკოვი]. საბჭ. მეცნიერი მეტალურგიისა და კოქსქიმიის დარგში, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1939). დაამთავრა პეტერბ. უნ-ტის ფიზ.-მათ. ფაკ-ტი (1899), ლეობენის (ავსტრია) სამთო აკად. მეტალ. ფაკ-ტი (1902) და კიევის პოლიტექნ. ინ-ტის ქიმ. ფაკ-ტი (1904). ტომსკის ტექნოლ. ინ-ტის კათედრის გამგე (1910—23). პროფესორი მოსკ. სამთო აკადემიის (1923-იდან) და მოსკ. ფოლადის ინ-ტისა (1930-იდან). ჩ-ის ძირითადი შრომები ეხება რკინისა და ფოლადის მეტალურგიას, რკინის პირდაპირ მიღებას, მეტალ. სათბობი ბაზის გაფართოებას და სხვ. სსრკ სახელმწ. პრემია (1943), დაჯილდოებულია 2 ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: Избр. труды, т. 1—2, М., 1958.

პ. ჩისტიაკოვი.

ჩირაღდანი მ ზ ე ზ ე, ბოჭკოვანი სტრუქტურის ნათელი წარმონაქმნები მზის ზედაპირზე. უმეტეს შემთხვევაში ჩნდება ლაქების ირგვლივ; განსაკუთრებით კარგად შეიმჩნევა მზის კიდეზე. იხ. სტ. მზე.

ჩირდილელიანთკარი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ბაზალეთის სოფსაბჭო), ბაზალეთის პლატოზე, ბაზალეთის ტბის დას-ით. ზ. დ. 940 მ, დუშეთიდან 8 კმ. ბაზალეთის კოლ-ბა (მემინდვრეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ბაზალეთში (2 კმ) კლუბი.

ჩირიკილი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ბარისახოს სოფსაბჭო), გუდამაყრის ქედის აღმ. კალთაზე. ზ. დ. 1360 მ, დუშეთიდან 72 კმ ბარისახოს მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ბარისახოში (3 კმ).

ჩირებონი, ჩ ე რ ი ბ ო ნ ი (Tjeribon), ქალაქი და ნავსადგური ინდონეზიაში, კ. იავის ჩრდ. სანაპიროზე 224 ათ. მცხ. (1980). მნიშვნელოვანი სატრანსპ. კვანძი. თამბაქოს, საფეიქრო, ტყავის მრეწვ., საშენ მასალათა წარმოება, ფოსფორიტების გამდიდრება.

ჩირიკი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ფასანაურის სადაბო საბჭო), მთიულეთის ქედის სამხრ.-დას. კალთაზე, მდ. მთიულეთის არაგვის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 1200 მ, დუშეთიდან 62 კმ. სერგო ორჯონიკიძის სახ. ფასანაურის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა.

ჩირინაშვილი გრიგოლ ალექსანდრეს ძე (დ. 18 VIII. 1918, დაბა მანგლისი), ქართველი საბჭ. ფერმწერი, საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1965), სკკპ წევრი 1944-იდან. დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1943) 1965-იდან თბილ. სამხატვრო აკად. პედაგოგია (1982-იდან პროფესორი) 1978 მხატვრულად გააფორმა ქ. გურჯაანის მიწათმოქმედებისა მემორიალი ნამუშევრები: „ფიროსმანი" (1975), სერია „ჩემი თბილისი და ფიროსმანი" (1979—84, ორივე საქართვ. ხელოვნების მუზეუმი, თბილისი), „ვანო სარაჯიშვილი" (1955, ზ. ფალიაშვილის სახლ-მუზეუმი, თბილისი), „ქართული ბური" (1970, საქართვ. სურათების გალერეა, თბილისი), ილუსტრაციები ნ. ლორთქიფანიძის „ალი" (1956), „ვაჟა-ფშაველა" (ფერადი ლინოგრავიურა, 1959) და სხვ.

ჩირიქ-რაბატი, ძვ. წ. I ათასწლ. II ნახ. ნაქალაქარი ყიზილყუმის უდაბნოში, ყიზილ-ორდის (ყაზ. სსრ) სამხრ.-დას-ით 200 კმ-ზე. 1946 და 1948—49 აღმოაჩინა და გამოიკვლია ს. ტოლსტოვმა ძვ. წ. I ათასწლ. შუა ხანაში ჩ-რ-ის ადგილას ერთ-ერთი მასაგეტური ტომის (ალბათ სტრაბონთან მოხსენიებული აპასიაკების) დასახლება იყო ახ. წ. დაწყებისათვის სიმაგრეები გადააკეთეს ხვარაზმის საფორტიფიკაციო სქემების მიხედვით. გეგმით ოვალური ნაქალაქარი გარშემორტყმულია ორმაგი მიწაყრილითა და ალიზის სათავდაცვო კედლებით. სამხრ.-აღმ. ნაწილში გამოვლენილია სწორკუთხა გამაგრება, რ-იც ტაძრის ანტ. ხანის ხვარაზმისათვის, მეურნეობაში მთავარი როლს თამაშობდა მესაქონლეობა.

ჩირკოვი ბორის პეტრეს ძე [31. VII (13. VIII) 1901, სოფ. ლოზოვაია-პავლოვკა, ახლანდ. დნეპროპეტროვსკის ოლქი, — 1982, მოსკოვი]. რუსი საბჭოთა მსახიობი. სსრკ სახ. არტისტი (1950), სოციალისტური შრომის გმირი (1975). სკკპ წევრი 1945-იდან. 1926 დაამთავრა ლენინგრ. სასცენო ხელოვნ. ინ-ტი. მუშაობდა ლენინგრადისა და მოსკოვის თეატრებში. 1928-იდან იღებენ კინოში. საუკეთესო ნამუშევრები: მაქსიმი — ტრილოგიაში მაქსიმზე („მაქსიმის ახალგაზრდობა", 1935; „მაქსიმის დაბრუნება", 1937; „ვიბორგის მხარე", 1939), ჩიჟიკი („ერთგული მეგობრები", 1954) და სხვ. თეატრში შესრულებული როლებიდან აღსანიშნავია: ლებედევი (ჩეხოვის „ივანოვი"), რასპლუევი (სუხოვო-კობილინისა და ა. ტოლსტოის „იმპერატორის შეთქმულება") და სხვ. სსრკ უმაღლესი საბჭოს III მოწვევის დეპუტატი. სსრკ სახელმწ. პრემია (1941, 1947, 1949, 1952). დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ჩიროკი, ჩ ე რ ო კ ი, ირიკეზულენოვანი ინდიელი ტომი. ევროპელების გამოჩენის დროისათვის ჩრდ. ამერ. სამხრ.-აღმ.-ით ცხოვრობდნენ, მისდევდნენ ხელით მიწათმოქმედებას და ნადირობას. კლასობრივი საზ-ბის შექმნის სტადიაზე იყვნენ. 1838—39 კოლონიზატორებმა დაიპყრეს ჩ-ის მიწები, თვითონ კი იძულებით გადაასახლეს დას-ით, ოკლაჰომაში, ნაწილმა თავი შეაფარა აპალაჩის მთებს, სადაც 1842 მათთვის შეიქმნა რეზერვაცია (ჩრდ. კაროლინის შტატი). ამის შედეგად ჩამოყალიბდა თანამედროვე ჩ-ის 2 ჯგუფი — აღმ-ისა და დას-ის.

ჩირუხისწყალი, ჩ ა რ ო თ ი ს ხ ე ვ ი, მდინარე აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში, აჭარისწყლის მარცხ. შენაკადი. სათავე აქვს შავშეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, 2220 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 32 კმ, აუზის ფართ. 329 კმ². საზრდოობს წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლით. გაზაფხულზე ახასიათებს წყალდიდობა, შემოდგომაზე — წყალმოვარდნები, ზაფხულსა და ზამთარში — წყალმცირობა. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 10,9 მ³/წმ. ი. აფხაზავა.

ჩირქი, ანთებითი გამონაჟონის (ექსუდატი) ერთ-ერთი სახე; სქელი, მღვრიე, მოყვითალო-მომწვანო (ზოგჯერ მწვანე) სითხე. შეიცავს დიდი რაოდენობით ლეიკოციტებს, რ-თა ნაწილი იშლება (ჩირქოვანი სხეულები), ცილას, ქსოვილთა დაშლის პროდუქტებს, ფერმენტებს, რ-ებიც ხსნიან მიკრობებს და იღუპებიან უჯრედ სხეულებისა და დაღუპული ქსოვილების ნაწილებს. ჩ-იდან სისხლში შეიწოვება ტოქსიკური პროდუქტები, ამიტომ ჩ-ის დაგროვების შემთხვევაში აუცილებელია მისი მოშორება.

ჩირქმბადი ბაქტერიები, პ ი ო გ ე ნ უ რ ი ბ ა ქ ტ ე რ ი ე ბ ი (ბერძნ. pyon — ჩირქი და genes — დამბადებელი), ბაქტერიები, რ-ებიც იწვევენ ადგილობრივ ჩირქოვან ანთებას ან ზოგად გენერალიზებულ ინფექციას (სეფსისი, სეპტიცემია). ჩ. ბ-ს განეკუთვნება ე. წ. ჩირქმბადი კოკები (სტაფილოკოკები, სტრეპტოკოკები, გონოკოკები) და ზოგიერთი სხვა ბაქტერია (პროტეუსის ჯგუფი, ლურჯ-ჩირქოვანი ჩხირი, ეშერიხიის ჩხირი და სხვ.). ჩ. ბ. იწვევენ სეროზული გარსების ლორწოვანი გარსების (პერიტონიტის, პლევრიტის, პერიკარდიტის) ან ღრმად მდებარე ქსოვილების ჩირქოვან ანთებას (ფლეგმონა, ჩირქოვანი ოსტეომიელიტი). ადგილ. დაჩირქება შეიძლება გამოიწვიოს აგრეთვე ნაწლავის ჩხირმა, მუცლის ტიფის, დიფთერიის ჩხირებმა და სხვ.

ჩირჩიკი, ქალაქი (1935-იდან) უზბ. სსრ ტაშკენტის ოლქში, მდ. ჩირჩიკის (სირდარიის შენაკადი) ხეობაში, რკინიგზის სადგური. ტაშკენტიდან 38 კმ. 153 ათ. მცხ. (1988). ჩირჩიქ-ბოზსუს ჰესების კასკადი. არის „ჩირჩიკსელმაში", „უზბეკხიმმაში", ტრანსფორმატორებისა და სხვ. ქ-ნები, საწარმოო გაერთიანება „ელექტროხიმპრომი", ძნელდნობადი და მეტალ-

მჭიდრო ლითონის კომბინატი. მსუბუქი და კვების მრეწვ. საწარმოები. ტაშკენტის პოლიტექ. ინ-ტის სალამოს ფაკ-ტი, ინდუსტრ. ტექნიკუმი, სამედ. სასწავლებელი. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი

ჩისტიაკოვი პაველ პეტრეს ძე [23. VI (5. VII). 1832, სოფ. პრუდი, ახლანდ. კალინინის ოლქი, — 11. XI. 1919, დეტსკოე-სელო, ახლანდ. ქ. პუშკინი], რუსი პედაგოგი და ფერმწერი. სწავლობდა სამხატვრო აკადემიაში (1849—61); იყო სამხატვრო აკადემიის პენსიონერი პარიზსა და რომში (1862—70). ასწავლიდა პეტერბ. მხატვრობის წამახალისებელი საზ-ბის სამხატვრო სკოლაში (1860—64) და პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1872-იდან). ჩ-ის სამხატვრო-პედ. სისტემამ უდიდესი როლი შეასრულა XIX ს. II ნახ. რეალიზმის განვითარებაში. მისი მოწაფეები იყვნენ: ვ. ვასნეცოვი, მ. ვრუბელი, ვ. პოლენოვი, ი. რეპინი, ვ. სეროვი, ვ. სურიკოვი. ხატავდა ისტორიულ და ჟანრულ სურათებს („ლატაკი ბავშვები", 1860—61, რუსული მუზეუმი, ლენინგრადი, „ბოიარინი", 1876, ტრეტიაკოვის გალერეა, მოსკოვი).

ლიტ.: Гинзбург И. П., П. П. Чистяков и его педагогическая система, Л., 1940

ჩისტოპოლი, ქალაქი თათრეთის ასსრ-ში, ნავმისადგომი კუიბიშევის წყალსაცავზე. ჩისტოპოლის რ-ნის ცენტრი 65 ათ. მცხ. (1985). საათების, გემთსარემონტო, ავტოსარემონტო, ლიქიორ-არაყის ქ-ნები, ქ-ნა „ავტოსპეცობორუდოვანიე", სამკერვალო, ტრიკოტაჟის, ფეხსაცმლის, ავეჯის ფ-კები. სამშ. მშენებლობა-ტექნიკუმი, სამედ. და პედ. სასწავლებლები. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. სახალხო თეატრი.

ჩიტა, ქალაქი. რსფსრ ჩიტის ოლქის ცენტრი. მდ-ების ჩიტისა და ინგოდის შესართავთან. სატრანსპ. კვანძი ტრანსციმბირის მთავარ სარკინიგზო მაგისტრალზე. საავტ. გზების ცენტრში. აეროპორტი 336 ათ. მცხ. (1985).

ცნობილია 1653-იდან. 1902 ჩ-ში შეიქმნა ს.-დ. ორგანიზაცია და რსდმპ კომიტეტი ჩ-ის მშრომელები აქტიურად მონაწილეობდნენ 1905—07 რევოლუციაში (იხ. „ჩიტის რესპუბლიკა"). საბჭ. ხელისუფლება დამყარდა 1918 წ. 16 თებ. შემდეგ ქალაქი ხელთ იგდეს თეთრგვარდიელებმა. განთავისუფლდა 1920 წ. 22 ოქტომბერს. იყო შორეული აღმოსავლეთის რესპუბლიკის დედაქალაქი. 1937-იდან ჩიტის ოლქის ცენტრია

ჩ. აღმ. ციმბირის დიდი სამრეწვ. და კულტ. ცენტრია. არის ავტოსააწყობო, მანქანათსაშ., ჩარხთსაშ., ორთქლმავალვაგონთსარემონტო ქ-ნები, ავეჯისა და ხის დასამუშ. კომბინატი, მსუბუქი და კვების მრეწვ. საწარმოები, იღებენ მურა ნახშირს. ხრეშს. ჩ-ში არის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტები, პედ., სამედ. და პოლიტექ. ინ-ტები, ხარკოვის სარკინიგზო ტრანსპ. საინჟინრო ინ-ტის ფილიალი, ირკუტსკის სახელმწ. უნ-ტის იურიდ. ფაკ-ტი (დაუსწრებელი), 12 საშ. სპეც. სასწავლებელი. დრამ. და თოჯინების თეატრი, ფილარმონია. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი.

ჩიტაგონგი, ქალაქი ბანგლადეშში, მდ. კარნაფულის ნაპირზე, ბენგალის ყურიდან 15 კმ ჩიტაგონგის ოლქის ადმ. ცენტრი. 1,4 მლნ. მცხ. (1981). მნიშვნელოვანი სატრანსპ. კვანძი. ქვეყნის უდიდესი საზღვ. ნავსადგური და მნიშვნელობით მეორე ეკონ. ცენტრი (დაკის შემდეგ) ჯუთის, ბამბეულის, ქიმ., კვების, ასანთის, ხის დასამუშ., ლითონდასამუშ., ცემენტის მრეწვ., მეტალ. და ნავთობგადამამუშ. ქ-ნები. გემთსაშენი. სავაჭრო კომპანიები. უნ-ტი.

ჩიტავაშლა (Pyracantha coccinea), ზაფხულმწვანე, ძლიერ ეკლიანი ბუჩქი ვარდისებრთა ოჯახისა. მისი სიმაღლე 1,5—2 (6) მ აღწევს. გაშლილი ვარჯი აქვს. გავრცელებულია ხმელთაშუაზღვისპირეთსა და წინა აზიაში; სსრკ-ში — ყირიმსა და კავკასიაში, უმთავრესად ამიერკავკასიაში: საქართველოში ყველგან გვხვდება მთის შუა სარტყლამდე ბუჩქნარებში, ტყის პირას, ქვიანებულ მშრალ მუხნარებსა და ღვიანებში, ქვიან ფერდობებზე. ყვავილობს მაის-ივნისში, მსხმოიარობს სექტ.-ოქტომბერში. ნაყოფი მცენარეზე რჩება ზამთრამდე. ამიტომ მნიშვნელოვანი საკვებია გარეული ფრინველებისათვის. დეკორ. ბუჩქია. ზამთარში ფოთლები ზედ რჩება და ფერს იცვლის. იყენებენ ცოცხალ ღობედ (შეკრეჭას კარგად იტანს) და მინდორსაცავ ტყის ზოლების გასაშენებლად. თაფლოვანია. —25°-მდე ყინვას უძლებს. ამრავლებენ თესლით, კალმით, გადაწვენით და ჩიტავაშლაზე მყნობით.

მ. სახოკია.

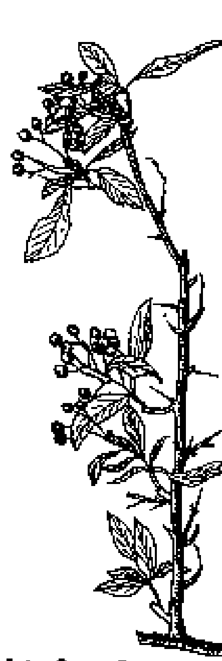

ჩიტავაშლა ნაყოფიანი ტოტი

ჩიტაია გიორგი სპირიდონის ძე [10 (23). XI. 1890, ფოთი, — 24. VIII. 1986, თბილისი], ქართველი საბჭოთა ეთნოგრაფი. საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1944), ისტ. მეცნ. დოქტორი (1960), პროფესორი (1963). საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1969). ქართ. საბჭ. ეთნოგრ. სკოლის ფუძემდებელი. 1907 დაამთავრა ფოთის საქალაქო სასწავლებელი, 1911 — თბილისის II ვაჟთა გიმნაზია. იმავე წელს სწავლა განაგრძო პეტერბ. უნ-ტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკ-ტზე. 1917, საქართველოში დაბრუნების შემდეგ, პედაგოგად მუშაობდა ფოთის გიმნაზიაში. 1922-იდან კი საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში. 1936-იდან ეთნოგრ. სექციის ხელმძღვანელი იყო ენიმკი-ში. 1938 — ეთნოგრ. განყ-ბის გამგე. 1941-იდან ეთნოგრ. განყ-ბის ხელმძღვანელი ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტ. ინ-ტში, 1961 საქართვ. და კავკ. ეთნოგრ. სექტორის გამგე, 1970 საქართვ. ეთნოგრ. განყ-ბის გამგე. მისი თაოსნობით შეიქმნა თსუ-ის ეთნოგრ. კათედრა (1940), ეთნოგრ. ეთნოგრ. მუზეუმი თბილისში (1936—39), საქართვ. ხალხ. ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის მუზეუმი თბილისში (1966), საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში მოაწყო ქრონოლოგიურ-თემატური, რეგიონალური და საქართვ. ერთიანი ეთნოგრ. გამოფენები. ხელმძღვანელობდა მხარეთმცოდნეობის მუზეუმების დაარსებას საქართველოში. შექმნა პირველი სალექციო კურსი, ზოგადი ეთნოგრაფიის შესავალი. დაამუშავა ეთნ. საგნის მიზნები და ამოცანები. შეიმუშავა საველე—კამერალური ეთნოგრ. კვლევა-ძიების ახალი „კომპლექსურ-ინტენსიური მეთოდი", საფუძვლიანად შეისწავლა ქართვ. ხალხის სამიწათმოქმედო კულტურა, დაადგინა სახვნელი იარაღების განვითარების ძირითადი ფორმები, ქართული საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების სტრუქტურული კლასიფიკაციის პრინციპები, ქართული ხალხ. ორნამენტის ორი სტილი (მთური და ბარული). მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართვ. ხალხის ეთნოგრ. ისტ. და ეთნოგენეტიკური პრობლემების კვლევაში. განსაზღვრა თანამედროვე საბჭ. ყოფის შესწავლის თეორ.-მეთოდოლ. ამოცანები, საქართვ. ისტ.-ეთნოგრ. ატლასის მეთოდები და პრინციპები. ჩ. იყო საქართვ. საისტ. საზ-ბის თავ-რე. ქსე-ის მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრი და სხვ. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის და ხალხთა მეგობრობის ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.

ლიტ.: გ ე გ ე შ ი ძ ე მ., გიორგი ჩიტაია, თბ., 1980; თ ო ფ უ რ ი ა ნ., გ. ჩიტაიას დაბეჭდილი შრომების ბიბლიოგრაფია, «მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის», 1963, ტ. 12—13; ი თ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი ვ., დიდი მეცნიერი, «მნათობი», 1981, № 1; ჭ ყ ო ნ ი ა ა., საქართველოს ეთნოგრაფიის პატრიარქი, «მაცნე», ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1981, № 2; Брегадзе Н. А., Гегешидзе М. К., Чачашвили Г. А., Г. С. Читая (К 70-летию со дня рождения), «Советская этнография», 1961, № 6.

თ. ქავთარაშვილი.

ჩიტაია ტროფიმე ლევანის ძე [6 (18). X. 1899, სოფ. ახუთი, ახლანდ. ჩხოროწყუს რ-ნი, — 12. I. 1962, თბილისი], ქართველი საბჭოთა სამთო ინჟინერ-გეოლოგი. საქ. სსრ დამსახურებული ინჟინერი (1961). სკკპ წევრი 1940-იდან. 1931 დაამთავრა ამიერკავკ. სამთო-მეტალ. ინ-ტი. 1931—62 მუშაობდა საქართვ. სხვადასხვა გეოლ. დაწესებულებაში. 1951 საქართვ. მარგანეცის საბადოთა შესწავლისათვის ჩ-ს სპეციალისტთა ჯგუფთან ერთად მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლით.

ჯ. ჯაფარიშვილი.

ჩიტახევი, სოფელი ბორჯომის რ-ნში (ჭართლის სოფსაბჭო), მდ. მტკვრის ბორჯომის ხეობაში. ზ. დ. 1400 მ, ბორჯომიდან 34 კმ. ახალსოფლის მეურნეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ჭართალში (4 კმ).

ჩიტაურები, სოფელი თიანეთის რ-ნში (სიმონიანთხევის სოფსაბჭო), ერწოს ქვაბულში, მდ. აბერის (იორის მარცხ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 1150 მ, თიანეთიდან 25 კმ. სიმონიანთხევის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. სიმონიანთხევში (2,5 კმ). კლუბი.

ჩიტაძე გიორგი (გრიგოლ) ალექსის ძე [1871, გორი, — 11 (23). II. 1892, თბილისი]. მარქსიზმის ერთ-ერთი პირველი პროპაგანდისტი საქართველოში. სწავლობდა ჯერ გორის სას. სასწავლებელში, 1881-იდან — თბილისის სას. სემინარიაში. აქტიურად მონაწილეობდა სტუდენტთა რევ. საქმიანობაში. 1885 იძულებული გახდა სწავლისათვის თავი დაენებებინა, თავის ძმასთან შ. ჩიტაძესთან ერთად ჩ. მ. გორკის უახლოესი მეგობარი იყო. ახლო ურთიერთობა ჰქონდა ხალხოსან რევოლუციონერებთან. მისი წინადადებით სარგებლობდნენ თბილისის მოწინავე ახალგაზრდები და მუშები. დაუღალავმა მუშაობამ და მუდმივმა შიმშილმა მისი ჯანმრთელობა შეარყია და მალე გარდაიცვალა.

ლიტ.: ა ს ა თ ი ა ნ ი ლ., წერილები ლიტერატურაზე, თბ., 1946; ხ უ ნ დ ა ძ ე ს., მარქსიზმ ადრე საქართველოში, «ლიტერატურული გაზეთი», 1932, 28 სექტ.

ჩიტაძე ვასილ შიოს ძე [14 (27). X. 1901, ქუთაისი, — 9. I. 1937], საქართველოში თანამედროვე მეტალურგიული წარმოების ერთ-ერთი ფუძემდებელი, გ. ნიკოლაძის მოწაფე. დაამთავრა გრენობლის (საფრანგეთი) უნ-ტის ელექტროქიმ. და ელექტრომეტალ. ფაკულტეტები (1928). 1933—37 მუშაობდა ზესტაფონის ფეროშენადნობთა ქ-ნაში. მისი ხელმძღვანელობით და უშუალო მონაწილეობით გადაისინჯა ფირმა „სიმენს პლანია" დაპროექტებული ელექტროღუმელის პროექტი და შეტანილ იქნა ცვლილებები, რითაც მნიშვნელოვნად გაუმჯობესდა ფეროშენადნობთა მიღების ტექნოლოგია.

გ. ჩიტაია. ნ. ბრაილაშვილის ჩანახატი, 1940

ჩიტაძე შიო ალექსის ძე [4 (16). II. 1873, გორი, — 4 (17). VII. 1906, თბილისი], ქართველი საზოგადო მოღვაწე, პედაგოგი, პუბლიცისტი. 1880—87 სწავლობდა გორის სას. სასწავლებელში, შემდეგ თბილისის II გიმნაზიაში, რ-იც ოქროს მედლით დაამთავრა. 1892 შევიდა მოსკ. უნ-ტში სამედიცინო განათლების მისაღებად, მაგრამ მალე კურსი გადაიტანა და 1893 კიევის უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტზე ჩაირიცხა. აქ იგი ქართველ სტუდენტთა სათვისტომოს გამგეობის თავ-რედ აირჩიეს. ახლო ურთიერთობა და მეგობრობა ჰქონდა მწერალ ლესია უკრაინკასთან. 1897 წარმატებით დაამთავრა უნ-ტი, რის შემდეგ რუს. ენისა და ლიტ-რის ასწავლიდა კიევის გიმნაზიებში. 1904 თბილ. ქართ. გიმნაზიის გამგე-კომიტეტმა მოიწვია მასწავლებლად, მალე ჩ. გიმნაზიის ხელმძღვანელი გახდა. დიდი ენერგიით იბრძოდა ქართ. გიმნაზიაში მხარეთმცოდნეობის დემოკრ. სისტემის შემოსაღებად და სწავლა-აღზრდის ახალი პრინციპების დასამკვიდრებლად. მისი ინი-

ციატივით ჩატარდა 1905 აპრილში მოწინავე მასწავლებელთა პირველი ყრილობა. როგორც პრაქტ., ისე თეორ. მოღვაწეობით ჩ-მ მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა საქართველოში პედ. აზრის განვითარებაში. იგი საფუძვლიანად იცნობდა დას. ევროპის, რუს. და ქართ. ლიტ-რას. აქვს ისტ.-ლიტ. ნარკვევები მ. გორკის, ა. ჩეხოვის, ნიცშეს, ნ. ბარათაშვილის შემოქმედებათა შესახებ. იგი გაზეთების „ცნობის ფურცლისა" და „შრომის" სარედაქციო კოლეგიის წევრი და მუდმივი თანამშრომელი. წერდა შ. ჩ-ის და „კავგის" ფსევდონიმებით. მოკლეს ცარიზმის აგენტებმა.

ლიტ.: ჭ ა ჯ ა ი ა ე., გამოჩენილი ქართველი პედაგოგი შიო ჩიტაძე, თბ., 1948

გ. ნაჭყებია.

ჩიტბატონა

ჩიტბატონა (Serinus pusillus), ფრინველი ბეღურასნაირთა რიგისა, ტანად პატარაა, ჭრელად შეფერილი. მამალს თავზე წითელი „ქუდი" აქვს. გავრცელებულია ევროპაში, აზიაში, სსრკ-ში (კავკასიონის და მცირე კავკასიონის, შუა აზიისა და სამხრ. ყაზ., თარბაღატაის მთიანეთი), საქართველოში ბინადრობს ზ. დ. 1500–3500 მ-მდე ტყის ზედა ზონასა და სუბალპ. მთიანეთში. კვერცხს დებს 2-ჯერ, თითო დადებაზე 3–5 ცალს. იკვებება სარეველების თესლით, პატარ-პატარა ჭიებით. ჩ-ს ზოგჯერ არასწორად Carduelis carduelis-ს ეძახიან. რ. ჟორდანია.

ჩიტიანი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში (ლარგვისის სოფსაბჭო), მდ. ცხრაძმულის (ქსნის მარჯ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 1820 მ, ლენინგორიდან 25 კმ. უახლოესი კოლმ-ბა (მეცხვარეობა). დაწყ. სკოლა, რვაწლ. სკოლა სოფ. უკანაშხარში (2 კმ).

ჩიტისბუდა (Neottia nidus-avis): ა — ყვავილედი, ბ — ფესვურიანი ღერო, გ — ყვავილი

ჩიტისბუდა (Neottia), მცენარეთა გვარი ჯადვარისებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი ბალახებია. ფესვები დატოტვილია. მრავალი მსხვილი მოკლე ხორცოვანი ფესვით, რაც ჩიტის ბუდის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ღერო და ქერქლისებრი ფოთლები მოყვითალო-წაბლისფერია, უქლოროფილო (მცენარე-საპროფიტი). ყვავილები მკრთალ მტევნადაა შეკრებილი. 9 სახეობა გავრცელებულია ევრაზიის ზომიერ ზონაში. სსრკ-ში 4 სახეობა იზრდება, საქართველოში მხოლოდ ერთი — ჩ ვ ე უ ლ ე ბ რ ი ვ ი ჩ. (N. nidus-avis). რაც მურა ფერის ყვავილს თაფლის სუნი აქვს. გვხვდება ყველგან მთის შუა სარტყლამდე ტყეში.

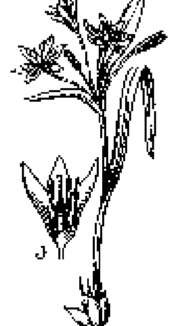

ჩიტისთავა ყვითელი ჩიტისთავა (Gagea lutea): ა — ყვავილის ჭრილი

ჩიტისთავა (Gagea), მცენარეთა გვარი შროშანისებრთა ოჯახისა. პატარა (3–30 სმ სიმაღლისა) ბოლქვიანი ბალახებია. მათი ყვავილსაფრის ფოთოლაკი ყვითელი ან თეთრია და დაყვავილების შემდეგ რჩება. ბევრი სახეობა გაზაფხულის ეფემერია. 100-მდე სახეობა გავრცელებულია ევრაზიის და ჩრდ. აფრიკის ზომიერ ზონაში. სსრკ-ში, უმთავრესად კავკასიასა და შუა აზიაში, 90-მდე სახეობა იზრდება, საქართველოში — 14, მ. შ. 5 კავკ. ენდემია. გვხვდება დაბლობიდან მაღალმთიანეთამდე, სარტყლამდე ველებსა და კლდოვან ადგილებზე, ტყეებსა და ბუჩქნარებში, მდელოებზე. [illegible] სახეობათა მეტი წილი უფრო ალპ. საქართველოშია გავრცელებული.

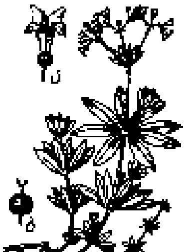

ჩიტისთვალა ტყის ჩიტისთვალა (Asperula odorata): ა — ყვავილი, ბ — ნაყოფი

ჩიტისთვალა (Asperula), ერთ- ან მრავალწლოვან მცენარეთა გვარი ენდროსებრთა ოჯახისა. ბალახები ან ბუჩქბალახებია. 200-მდე სახეობა გავრცელებულია უმთავრესად ხმელთაშუაზღვისპირეთში. სსრკ-ში გვხვდება 78 სახეობა, კავკასიაში — 23 (მ. შ. 6 ენდემი), საქართველოში — 16, მათგან ერთი — A. abchasica საქართველოს ენდემია. ჩ. იზრდება როგორც მშრალ, ისე ტენიან ფერდობებზე, ტყეში, ბუჩქნარებში, კლდეებზე, შოროლებზე, მთის ქვედა სარტყლიდან ალპ. სარტყლამდე. ჩ-ს ღერო შეიცავს მწვანე საღებავს, ფესვი — წითელს. მ. გურგენიძე.

ჩიტის ოლქი, რსფსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1937 წ. 26 სექტ. მდებარეობს ამიერბაიკალეთში. ფართ. 431,5 ათ. კმ², მოსახლ. 1353 ათ. კაცი (1985), აქედან ქალაქში ცხოვრობს 64%. ჩ. ო-ის შემადგენლობაში შედის აგის ბურიატთა ავტონ. ოკრუგი. ცენტრი — ქ. ჩიტა. ოლქის ტერიტ. უმთავრესად მთიანია (სიმაღლე 3000 მ-მდე). ქედებს შორის მთათაშორისი ქვაბულებია. მთავარი მდ-ებია შილკა და არგუნი (ამურის სათავეები). ბევრია ტბა და მინერ. წყარო. ჩ. ო. შედის აღმ. ციმბირის ეკონ. რ-ნში. მრეწველობის მთავარი დარგია სამთამოპოვებითი. იღებენ ოქროს, ქვანახშირს, მოლიბდენს, კალას, ტყვია-თუთიის მადნებსა და სხვ. შავი მეტალურგიის მსხვილი საწარმოა პეტროვსკ-ზაბაიკალსკის მეტალ. ქ-ნა. ჩიტის, ხარანორის სრესები, თეცები. განვითარებულია ხე-ტყის (ილკინსკის, ამაზარის კომბინატები), მსუბუქი (მაუდ-კამვოლის, ტყავ-ფეხსაცმლის კომბინატები და სხვ.), კვების (ხორცკომბინატი, კარაქის, რძის მრეწვ. საწარმოები) მრეწველობა. მინერ. წყლის ჩამოსხმა. სოფ. მეურნეობის მთავარი დარგია მეცხოველეობა (მეცხვარეობა, მეხორცეობა), მეწველი რქოსანი. მოჰყავთ ხორბალი, შვრია, ქერი, წიწიბურა, კარტოფილი, ბოსტნეული, საკვები კულტურები. სანაოსნო მდ. შილკა. ოლქი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1957).

ჩიტის ოპერაცია 1920, სამოქალაქო ომის (1918–20) დროს შორეული აღმოსავლეთის რესპუბლიკის სახალხო-რევოლუციური ჯარების (შორ ს-რ ჯ) და პარტიზანების საბრძოლო მოქმედება აპრ.-ოქტ.-ში თეთრგვარდიელებისა და ინტერვენტებისაგან ჩიტის განთავისუფლებლად. ჩატარდა 3 ოპერაცია, ამასთან, ვ. ი. ლენინის დირექტივის მიხედვით, საბრძოლო მოქმედებებს იაპ. ჯარების წინააღმდეგ არ მიმართავდნენ. ჩიტის I-ლ ოპერაციაში შორ ს-რ ჯ-მა (სარდალი გ. ეიხე) შეძლეს ჩიტის ჩრდ. გარეუბნებში გასვლა, მაგრამ იაპ. ჯარებმა აიძულეს უკან დაეხიათ. ჩიტის მე-2 ოპერაციაც უშედეგოდ დამთავრდა. 1920 ზაფხულისათვის შორ ს-რ ჯ-ის მდგომარეობა გაუმჯობესდა და იაპ. სარდლობა იძულებული გახდა ხელი მოეწერა გონგოტის შეთანხმებაზე, ხოლო 25 ივლ. დაეწყო თავისი ჯარების ევაკუაცია ჩიტიდან და სრეტენსკიდან. შორ ს-რ ჯ-ის საბრძოლო მოქმედების ცენტრი ამურის ფრონტის (30 ათ. კაცი, სარდალი დ. შილოვი) მოქმედების ზონაში გადაიტანეს. 15 ოქტ. ამურის ფრონტის ჯარები შეტევაზე გადავიდნენ და 22 ოქტ. გაათავისუფლეს კარიმსკაია და ჩიტა, 30 ოქტ. — ბორზა და ოლოვიანაია. გაცარჩენილი თეთრგვარდიელები მანჯურიაში გაიქცნენ. მათმა განადგურებამ აიძულა იაპონელები დაეჩქარებინათ თავიანთი ჯარების ევაკუაცია ხაბაროვსკიდან, რამაც შექმნა შორეული აღმოსავლეთის განთავისუფლების წინაპირობა.

„ჩიტის რესპუბლიკა", მუშათა და გლეხთა რევ.-დემოკრ. დიქტატურა ქ. ჩიტაში (1905 დეკ. — 1906 იანვ.). შეიარაღებული რაზმების შექმნა ბოლშევიკების ხელმძღვანელობით 1905 აგვ.-ში დაიწყო. რაზმელთა რიცხვმა 4 ათ. მიაღწია, სათავეში ჩაუდგა ა. კოსტიუშკო-ვოლუჟანიჩი. ბოლშევიკების წინადადებით 22 ნოემბ. შექმნილმა ჯარისკაცთა და კაზაკთა დეპუტატთა საბჭომ გაათავისუფლა პოლიტპატიმრები, დააწესა კონტროლი ფოსტა-ტელეგრაფის, რკინიგზისა და საფაბრიკო დაწესებულებების მუშაობაზე. 7 დეკ. დაიწყო გაზ. „ზაბაიკალსკი რაბოჩის" გამოსვლა ვ. კურნატოვსკის რედაქტორობით. ხელისუფლება ფაქტობრივად რსდმპ ჩიტის კომიტეტისა და ჯარისკაცთა და კაზაკთა დეპუტატების საბჭოს ხელში გადავიდა. მოსკოვსა და ცენტრ. რ-ნში დეკემბრის შეიარაღებული აჯანყების დამარცხების შემდეგ ჩიტას მიადგნენ გენ. პ. რენენკამპფისა და ა. მელერ-ზაკომელსკის დამსჯელი

ჩიტის ოლქი

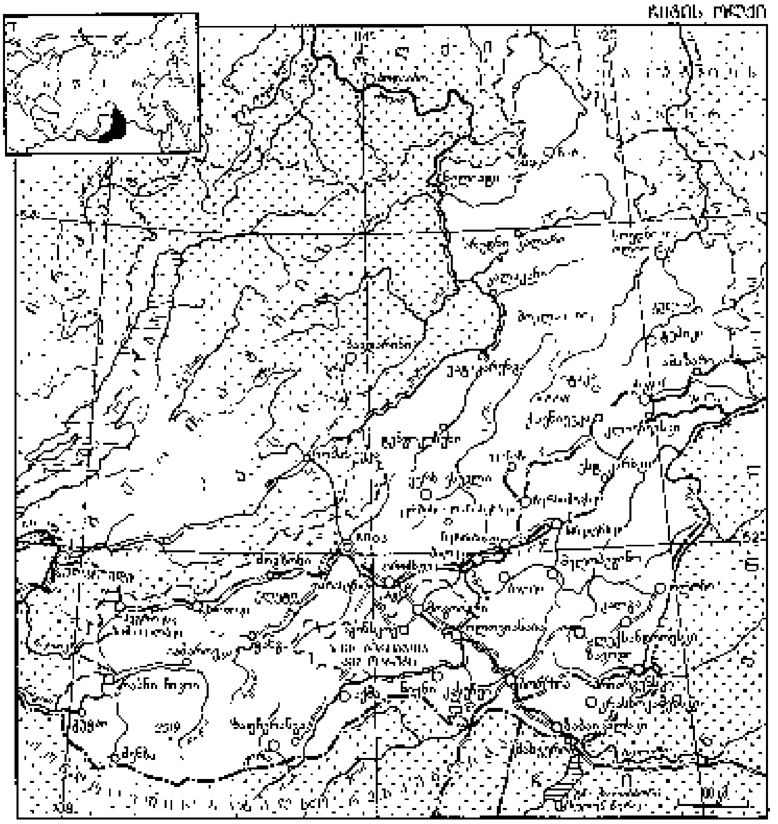

ექსპედიციები. ძალით აშკარა უთანასწორობას ვაში ჩიტის ბადეში კომპეტენტურ თეთრ წინააღმდეგობის გაწევაზე, მოუხედავად ამისა, იგავმუქრის მონაწილეებს სასტიკად გაუსწორდნენ; დახვრეტილთა შორის იყო მრავალი პოლონელი ი. ბაბუშკინი, ა. კოსტიუშკო-ვალიუჟანიჩი, ი. პოპოვი და სხვ.

ჩიტისთავა (Phalaris), ერთ-, იშვიათად მრავალწლოვან ბალახოვან მცენარეთა გვარი მარცვლოვანთა ოჯახისა. 40-მდე სახეობა გავრცელებულია უმთავრესად ზომიერ ზონებში — ხმელთაშუაზღვისპირეთში, აღმ. ინდოეთამდე, სამხრ.-ით კი ეთიოპიამდე, აგრეთვე სამხრ. ამერიკაში, ჩრდ. და სამხრ. ამერიკაში, ნაწილობრივ ტროპიკებში. ზოგი სახეობა, განსაკუთრებით კ ა ნ ა რ ი ს ჩ. (Ph. canariensis) და ტ უ ბ ე რ ი ა ნ ი ჩ. (Ph. tuberosa), ბევრგან მოშენებულია და ველურდება, ახლა გაბატონებულია, როგორც სარეველა (სამხრ. ამერიკაში, ავსტრალიაში და სხვ.). სსრკ-ში გვხვდება ჩ.-ს 5 სახეობა, რ-თაც კავკ. გარდა გავრცელებულია შორეულ აღმოსავლეთში, ციმბირში, შუა აზიასა და ევრ. ნაწილში საქართველოში ცნობილია 3 სახეობა, მათგან Ph. minor ჩვეულებრივია ვერაზეაში, 2 გავრცელებულია ან გაბატონებულია; იზრდება მთის ზედა სარტყლამდე ველობებში, ბუჩქნარებში, სარეველად ჩ.-ს სახეობები საკვები მცენარეებია, კერძოდ მრავალწლოვანი ტუბერიანი ჩ., რ-იც ბევრგან კულტივირებულია, ზოგი დეკორატიულია. მარცვალს იყენებენ საფრინველ (ბეღურების ან ფრინველის საკვები), საფეიქრო მრეწველობაში, ხალხ. მედიცინაში, ფრინველების საკვებად; მაგ., კანარის ჩ.-ს მარცვალი კანარის ჩიტის და სხვა თოთობის ფრინველების საკვებისა საკვებია (ე წ. კ ა ნ ა რ ი ს თ ე ს ლ ი). მასში 21%-ზე მეტი ცილა და 6% ცხიმია. აგრეთვე იყენებენ დას. ხმელთაშუაზღვისპირეთის მცენარის — ც ი ს ფ ე რ ი ჩ.-ს (Ph. coerulescens) მარცვალს.

მ. სახოკია

ჩიტისთვალა (Berteroa), მცენარეთა გვარი ჯვაროსანთა ოჯახისა. ერთ-, ორ- ან მრავალწლოვანი ბალახებია, მოფენილია დატოტვილი ბეწვით. თეთრი ფოთლებით და მტევანა ყვავილედი აქვთ. 7—8 სახეობა გავრცელებულია ევრაზიაში. სსრკ-ში 3 სახეობაა, საქართველოში 2—B. incana და B. ascendens. იზრდება ველებზე, გორაკებსა და მშრალ ფერდობებზე, გზის პირებზე, მინდვრებსა და ნაკვეთ ადგილებზე.

ჩიტიშვილი ნანა გასიელის ასული (დ. 13 XI. 1954, სოფ. კორინთა, ლენინგორის რ-ნი), ქართველი საბჭ. პოეტი. სკკპ წევრი 1974-იდან. დაამთავრა გორის 6 ბარათაშვილის სახ. პედ. ინ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტი (1973). 1973—74 ლენინგორის გაზ. „ლენინელის" პ/მგ მდივანი, 1975—80 — რედაქტორის მოადგილე. გამოქვეყნების პოეტური კრებულები „ქსანზე" (1979), „მინდვრის ფერადები" (1984). ლექსთა ციკლისათვის „გაზაფხული ქსანზე" მიენიჭა ვ. მაიაკოვსკის სახ. საქ. სსრ სახელმწ. პრემია (1984).

რ. კვარაცხელია.

ჩიტიწვერა (Epimedium), მცენარეთა გვარი კოწახურისებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი მიწისქვეშა ფესურიანი ბალახებია, მათი ღეროს სიმაღლე 20—30 (80) სმ აღწევს. 20-ზე მეტი სახეობა გავრცელებულია ხმელთაშუაზღვისპირეთში, დას. ჰიმალაიზე და აღმ. აზიაში. სსრკ-ში 5 სახეობაა, მათგან 4 შორეულ კავკასიაშია (კოლხეთსა და თალიშში, მ. შ. 1 ენდემია), 1 — შორეულ აღმოსავლეთში. საქართველოში კოლხეთის მთის ქვედა და შუა სარტყელში, მეზოფილურ ფოთოლოვან ტყეებში (მუხნარებში) იზრდება 2 სახეობა.

მ. სახოკია.

ჩიუაუა (Chihuahua), ქალაქი ჩრდ. მექსიკაში, ჩიუაუას შტატის ადმ. ცენტრი, ჩრდ. მექსიკის ეკონომ. სამრეწვ., სავაჭრო და სატრანსპ. ცენტრი 386 ათ. მცხ. (1979). სარკინიგზო და საავტ. გზების კვანძი. ფერადი მეტალურგიის კომბ., მსუბუქი, კვებ., ლითონდამამუშ. მრეწველობა.

ჩიურლიონისი მიკალოიუს [10 (22). IX. 1875, ვარენა, ახლანდ. ლიტვ. სსრ,— 28 III (10. IV). 1911, პუსტელნიკი, ახლანდ. პოლონეთი], ლიტველი მხატვარი და კომპოზიტორი. მუსიკას სწავლობდა ვარშავის ი. კაუზიკის სახელობის სკოლაში (1902—05) და სამხატვრო სასწავლებელში (1905) კ. სტაბროვსკისთან. მუშაობდა მეფისწერლობის ვარშავის სამუსიკო ინ-ტში და ლაიფციგის კონსერვატორიაში. გაერთიანება „მირ ისკუსსტვას" წევრი (1911-იდან). სიმბოლიზმის წარმომადგენელი მისი პოეტური აზროვნების საფუძველია ლიტვ. ფოლკლორის „ნაღვლიანი რომანტიკა". ჩ.-ის სიმბოლიკური განზოგადებული ფერწერის უჩვეულო კოლორიტის, მის ნაწარმ. ფერწერულ ციკლებში მხატვარს ხელოვნების ზღაპრულ სამყაროში გადაჰყავს (ტრიპტიქი „ზღაპარი", ციკლი „მეფეთა ზღაპარი", ორივე 1907), „მზის სონატა", „გაზაფხულის სონატა", ორივე 1907; „ზღვის სონატა", „ვარსკვლავების სონატა", ორივე 1908 ყველა — ჩიურლიონისის სახ. სამხატვრო მუზეუმი, კაუნასი. ჩ. არის პირველი ლიტვ. სიმფონიური პოემების, აგრეთვე კამერულ-საკრავიერი ნაწარმოებების ავტორი, ამუშავებდა ხალხ. სიმღერებს.

ჩიქვანაია ევსევი ყვანდიეს ძე (1893, სოფ. ნახარებაო, ახლანდ. გეგეჭკორის რ-ნი, — 1919, თბილისი), ქართველი რევოლუციონერი. ოქტ. შეიარაღებული აჯანყებისა და სამოქალაქო ომის მონაწილე. კომპარტიის წევრი 1917-იდან. წითელი არმიის შექმნის პირველი დღეებიდანვე მუშაობდა რევოლუციური სამხ. ნაწილების შესაქმნელად. 1918 დანიშნეს III წითელი არმიის შტაბის უფროსად, შემდეგ კი — არმიის სარდლად. 1919-იდან — ოდესის დაცვის უფროსად დენიკინელთა მიერ ოდესის აღების შემდეგ დენიკინელებმა შეიპყრეს და გაუსამართლებლად დახვრიტეს.

ნ. ჩიჩუაძე.

ჩიქვი (Scorpaena), თევზების გვარი ზღვის მორიელისებრთა ოჯახისა. გავრცელებულია ტროპ. და სუბტროპ. ზღვებში, საქართველოში (შავ ზღვაში) ბინადრობს 1 სახეობა — ზ ღ ვ ი ს ჩ. (S. porcus). რ-ის სხეულის სიგრძე 7—13 სმ, იშვიათად 30 სმ აღწევს. ჩ.-ები ფსკერზე ქვიშიან მდელოსთან, ფარფლების ეკლიანი სხივების ფუძესთან შხამიანი ჯირკვალი აქვთ და ქსენორფიზმსავლოთა მსგავსად ისინი ძლიან კანს მტკივნეულები არიან. სარეწაო დიდ თევზებით იკვებებიან. გემრიელი ხორცი აქვთ. მცირე რაოდენობის გამო შავი ზღვის სხვა თევზებთან ერთად ხვდება, უმთავრესად წნულად იყენებენ.

მ. დეკანოსიძე.

ჩიქვილაძე ფარნაოზ ლეონის ძე (14. VI 1941, სოფ. ჩაპიჩანი, ამბროლაურის რ-ნი, — 14. VI. 1966, მოსკოვი), ქართველი საბჭ. სპორტსმენი (ძიუდო), სპორტის ოსტ. (1965), ერთ-ერთი პირველი ამ სახეობაში. 1963 დაამთავრა თსუ-ის ფიზიკ.-მათ. ფაკ-ტი. XVIII ოლიმპიური თამაშების და მსოფლიო ჩემპიონატის (1965, აბსოლუტური კატეგორია) ბრინჯაოს მედალოსანი; ევრ. ჩემპიონი (გუნდური; 1964, ბერლინი), ევრ. ჩემპიონატის წონაში (1965, მადრიდი), ევრ. ჩემპიონატების ვერცხლის პრიზიორი მძიმე წონაში (1964, 1966), აზიურ თამაშებზე გამარჯვებული (1966, ჯაკარტა).

გ. რატიშვილი.

ჩიქობავა არნოლდ სტეფანეს ძე [14 (26). III. 1898, სოფ. სანიქრამბეო, ახლანდ. ცხაკაიას რ-ნი, — 8. XI. 1985, თბილისი], ქართველი საბჭ. ენათმეცნიერი, ენათმეცნიერების თეორეტიკოსი; იბერიულ-კავკ. ენათმეცნიერების ქართ. სკოლის ფუძემდებელი. თსუ-ის პროფესორი (1933), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1941), საქ. სსრ (1946), დაღ. ასსრ (1968), ყაბ.-ბალყ. ასსრ (1968), აფხ. ასსრ (1978), ჩაჩნ.-ინგ. ასსრ (1961) მეცნ. დამს. მოღვაწე აკაკი წერეთლის სახ. ბერლინის უნ-ტის საპატიო დოქტორი (1960), დიდი ბრიტ. ფილოლოგთა სამ-ბის საპატიო წევრი (1968). 1922, თსუ-ის დამთავრებისთანავე, დატოვეს პროფესორობისათვის მოსამზადებლად. 1929 დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე „მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში". 1933—60 იყო თსუ-ში მისივე ინიციატივით დაარსებული კავკ. ენათა კათედრის გამგე, ხოლო 1960-იდან—ამ კათედრის პროფესორი. 1936-იდან განუწყვეტლივ ხელმძღვანელობდა მისივე თაოსნობით ჩამოყალიბებულ მთის იბერიულ-კავკ. ენათა განყ-ბას ენის სსრკ მეცნ. აკად. საქართვ. ფილიალში—ენიმკი-ში, შემდეგ—საქ. სსრ მეცნ. აკად. ენათმეცნ. (1950-მდე — ენის) ინ-ტში (1950—52 ამავე ინ-ტის დირექტორი) 1950—53 იყო აკად. პრეზიდიუმის წევრი, 1945—64—აკადემიასთან არსებული ქართ. ენის განმარტებითი ლექსიკონის კომისიის თავ-რე და მთავარი რედაქტორი „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეულის" დამაარსებელი და მთ. რედაქტორი (1974-იდან).

ჩ. იკვლევდა ქართ. და ქართველურ ენებსა და მთის იბერიულ-კავკ. ენებს, გამოკვლევათა სერია ეძღვნება ქართ. ენის მორფოლ., სინტაქსის, ლექსიკოლოგიის ძირითად პრობლემებს, ქართ. დიალექტებს. ქართ. ენის სინტაქსის აღწერა მოცემული აქვს ქართ., რუს. და უცხოურ ენებზე მონოგრაფიაში „ჭანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ" (1936) დასაბუთებულია, რომ ჭანური და მეგრული ერთი ენის — ზანურის — ორი დიალექტია და არა დამოუკიდებელი ენები. „ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი" (1938) ქართველურ ენათა პირველი ისტ.-შედარებითი ლექსიკონია. ფუნდამენტური მნიშვნელობისაა „სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში" (1942). ჩ.-ს გამოკვლეული აქვს ქართველურ ენათა სტრუქტურისა და სემანტიკის საკითხები როგორც აღწერითი, ისე ისტ. თვალსაზრისით, რეკონსტრუირებულია ამ ენათა დამახასიათებელი ძირითადი ლინგვისტური ნიშნები. მთელ რიგ ნაშრომებში გაანალიზებულია ხუნძურისა და დაღ. სხვა ენათა მორფოლ. აგებულება და ლექსიკური შედგენილობა.

ჩ.-მ მრავალმხრივად ნაყოფიერი მოღვაწეობა იბერიულ-კავკ. ენათა გენეზისური ერთიერთობის პრობლემას. ამ სფეროში შემაჯამებელი მონოგრაფიაა „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი" (1979). ჩ.-ს კალამს ეკუთვნის ფუნდამენტური შრომები ზოგადი ენათმეცნიერების სფეროში.

1950 წ. 9 მაისს გაზ. „პრავდაში" ჩ.-ს წერილით გაიხსნა საენათმეცნიერო დისკუსია, რ-მაც ბოლო მოუღო ნ. მ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების" ბატონობას. 1951 ჩ.-ს მიენიჭა მოსკ. უნ-ტის მ. ლომონოსოვის სახ. პრემია, 1971 — საქ. სსრ სახელმწ. პრემია, 1980— ივ. ჯავახიშვილის სახ. პრემია. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, 2 შრომის წითელი დროშის ორდენით, საპატიო ნიშნის ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: ქართველურ კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, [ტ.] 1—2, თბ., 1948—61; ზოგადი ენათმეცნიერება, [ტ.] 1 — შესავალი ნაწილი, გამოც. მე-3, თბ., 1946; [ტ.] 2 — ძირითადი პრობლემები. გამოც. მე-2, თბ., 1952; იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება, წგნ.: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. 1, თბ., 1950; ხუნძური ენა, თბ., 1962 (თანაავტ. ი. ცერცვაძე); К вопросу о путях развития современной лингвистики, «Вопросы языкознания», 1966, № 4; О лингвистических чертах картвельских языков, «Известия АН СССР. Отд. литературы и языка», 1948, т. 7, в. 1; О философских вопросах языкознания, იქვე, 1974, т. 33, № 4. Проб

ჩიტისთავა: კანარის ჩიტისთავა: ა—ზოგადი ხედი, ბ—თავთავი

ჩიტისთვალა (Berteroa incana): ა—ყვავილი, ბ—ნაყოფის სიგრძივი ჭრილი, გ—ნაყოფედი

მ. ჩიურლიონისი

ჩიქვი: შავი ზღვის ჩიქვი

ა. ჩიქობავა

тема языка, как предмета языкознания, М., 1959; Les types principaux de conjugaison des verbes et leurs corrélations historiques dans les langues ibero-caucasiques. XXV Congrès international des orientalists, Moscou, 1960.

ლიტ.: არნოლდ ჩიქობავა. ბიობიბლიოგრაფია, თბ., 1979; შ ა რ ა ძ ე ნ ი ძ ე თ., არნოლდ ჩიქობავა, მე-2 შევს. გამოც., თბ., 1978 თ. შარაძენიძე.

ა. ე. ჩიქოვანი.

ჩიქოვანი ალექსანდრე ერემიას ძე (1897—1937), ქართველი საბჭ. ინჟინერ-მეტროპოლიტენ-ტექნიკოსი, პროფესორი (1931). დაამთავრა პეტროგრ. მიმოსვლის გზათა ინჟინრების ინ-ტი (1922). მუშაობდა ზაქ-ხისა და რკინიგზის მშენებლობის სამართველოს ბიუროს უფროსად (1922—30), ხრამჰესის მშენებლობის მთავარ ინჟინრად (1931—37), მიღდრომელექტროსადგურების დამპროექტებისა და მშენებლობის ამიერკავკ. ტრესტის მთავარ ინჟინრად და მმართველად (1930—37). ლექციებს კითხულობდა საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტში და თბილ. რკინიგზის ტრანსპ. ინჟინრების ინ-ტში.

თხზ.: მასალები გამოქლებების და გრაფიკული სტატისტიკის სიმტკიცის ანგარიშის კრებული, ტფ., 1935

ა. ს. ჩიქოვანი.

ჩიქოვანი ალიკო ეგნატის ძე (დ. 29 IV. 1934, თბილისი, — 3 II. 1986, იქვე), ქართველი საბჭ. არქიტექტორი, დაამთავრა საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტი (1958). შედ. მონაწილეობის უმეტესი იქვე (1962—80) ნამუშევრები: IV—XIII სს. საქართვ. მატერ. კულტ. ისტორიის ექსპოზიცია ს. ჯანაშიას სახ. სახელმწ. მუზეუმში (1962—69, გ. ლეჟავასთან და ა. ვარაზთან ერთად), კავკ. ლიმეულ გზის მემორიალი (ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ავ. ოლ., 1963, არქიტ. გ. ლეჟავასთან და მოქანდაკე გ. კალანდაძესთან ერთად, საქართვ. კომკავშირის პრემია, 1965), მრავალსართულიანი და მრავალბინიანი სახლების პროექტები (1969—84, არქიტექტორთა ჯგუფთან ერთად)

გ. ჩიქოვანი.

ჩიქოვანი გიორგი ავქსენტის ძე (30. VI 1928, თბილისი, — 13. III. 1968, იქვე), ქართველი საბჭ. ფიზიკოსი, ფიზ.-მათ. მეცნ. დოქტორი (1970; ხარისხი მიენიჭა გარდაცვალების შემდეგ). სკკპ წევრი 1954-იდან. 1950 დაამთავრა თბილ. სახელმწ. უნ-ტის ფიზ. ფაკ-ტი, იმავე წელს მუშაობა დაიწყო საქ. სსრ მეცნ. აკად. ფიზ. ინ-ტში, 1959—62 იყო ფიზ. ინ-ტის დირექტორის მოადგილე. მისი შრომები მიძღვნილია ე. წ. „უცნაური" ნაწილაკებისა და მძიმე ბოზონური რეზონანსების თვისებათა კვლევას. განაყოფიერა ელემენტარული ნაწილაკების რეგისტრაციისა და ექსპერ. მასალის დამუშავების მეთოდიკა. არის ნაპერწკლოვანი სტრიმერული კამერის ერთ-ერთი შემქმნელი (ლენინური პრემია; 1970). 1965 მონაწილეობდა ბირთვული კვლევის ცენტრში (CERN, ჟენევა). საქ. სსრ მეცნ. აკად. ფიზ. ინ-ტის კოსმ. სხივების მაღალმთიანი სადგურის ერთ-ერთი დამაარსებელი (სადგურს მისი სახელი ეწოდება).

თხზ.: Избранные труды, Тб., 1972.

ნ. როინიშვილი.

გ. ჩიქოვანი

ჩიქოვანი გრიგოლ სამსონის ძე [2 (15). III. 1910, სოფ. ხეთა, ახლანდ. ხობის რ-ნი, — 27. XI. 1981, თბილისი], ქართველი საბჭ. მწერალი. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1936) და მოსკ. კინემატოგრაფიის ინ-ტის სასცენარო ფაკ-ტი (1939). მისი პირველი მოთხრ. „ყარამან ხვიჩიაა" გამოქვეყნდა 1932. პირველი პროზაული კრებ. — 1944. წარმატება მოიპოვა ჩ-ის მოთხრობათა ციკლმა „ოლიმპიური მოთხრობები" (1958—65). ჩ-ის მთავარი ნაწარმოებია ტრილოგია „თეთრუბალი დაიფარა" (წიგნ. I, 1971; II, „მიწა", 1976, III, „რწმენა", 1980) საბჭ. საქართვ. მხატვრული მატიანეა, რ-შიც ასახულია დიდი ისტ. ძვრები ჩვენს ცხოვრებაში, დახატულია ბელადის — ლენინის სახე, მისი ზრუნვა ქართვ. ხალხზე, სოფელზე. შეუპოვრის ცხოველმყოფელობა. ქართვ. ხალხის თავდადებული ბრძოლა დიდ სამამულო ომში. აღსანიშნავია ჩ-ის პუბლიცისტური ნარკვევები („სოფლის ცეცხლი", „ადამიანი მიწის წინ", „კომუნისტის გული" და სხვ.), რ-ებიც ცხოვრებიდან ჩვენი რჩება. აღსანიშნავია, მისი სცენარების მიხედვით გადაღებულია კინოფილმები „კოლხეთის ჩირაღდნები" (რეჟ. ნ. შენგელაია, 1940), „სად არის შენი ბედნიერება, მზია!" (რეჟ. ნ. სანიშვილი, 1958), „მამა ჯარისკაცი" (რეჟ. ზ. ჩხეიძე, 1960). ჩ-ის თხზულებები თარგმნილია რუს., უკრ., სომხ., აზერბ., ბელ., გერმ., ბულგ., უნგრ., რუმინ., ენებზე. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.

ვ. ნადირაშვილი.

ჩიქოვანი ვახტანგ ვლადიმერის ძე (1919, სამტრედია, — 11. III. 1944), საბჭ. კავშირის გმირი (13. IX. 1944, სიკვდილის შემდეგ), უფროსი ლეიტენანტი. სკკპ წევრობის კანდიდატი 1944-იდან. 1937-იდან სწავლობდა თსუ-ის ქიმ. ფაკ-ტზე. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დაწყებისთანავე მოხალისედ წავიდა წითელ არმიაში. სწავლობდა სამარყანდის სამხ. აკად. კურსებზე. იბრძოდა ჟოლხოვის ფრონტზე, შემდეგ უკრ. II ფრონტზე მსროლელი პოლკის ქიმ. სამსახურის უფროსად. 1944 წ. 1 მარტს სოფ. ვოლოსინკასთვის (ჩერკასის ოლქი) ბრძოლაში გამოჩენილი განსაკუთრებული მამაცობისათვის საბჭ. კავშირის გმირის წოდება მიენიჭა. ჩ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, სამამულო ომის I ხარისხის ორდენითა და მედლებით.

ჭ. ჩიქვინიკაშვილი.

ჩიქოვანი, ჩ ი ქ ვ ა ნ ი, კაცია (გ. 1681—82 მიუნა), ოდიშის სამეფოს კუზირი ალზუყდა ლევან III დადიანის დროს — 1661—80 მოკლე დროში გარეშე ამზაურს იმერეთის მეფეც გახლდა IV-მ მეზირობა მისცა. ლეჩხუმი და სამასახლარო უბოძა. მალე ჩ. სამეგრელოს სამთავროს კარის „უფროსის და ვეზირის" გახდა დადიანის სალიპარტიანო (ოდიშის ჩრდ.-აღმ. ნაწილი, მდ. ტეხურის ორივე ნაპირას) მისცა და, რ-იგორც ამ კუთხის მფლობელი, ლიპარტიანად აღიარა. ჩ-ის დაწინაურებას ხელი შეუწყო იმერეთის მეფისა და დადიანის კონფლიქტმა ლეჩხუმის გამო. ისინი ცდილობდნენ თავიანთ სასარგებლოდ გამოეყენებინათ ჩ., მან კი საკუთარი ინტერესები ჰქონდა — დამოუკიდებლად ანადგურებდა თავის მეტოქეებს. ოდიშის ძირძველ წარჩინებულ საგვარეულოთა წარმომადგენლებს, თვით დადიანთა სახლის წევრებსაც, და თავის მეტოქეებს გადასახლებისაკენ უბიძგებდა გზას.

1704 ჩ-ის ინიციატივით მისი შვილიშვილი კაცია I დადიანად აკურთხეს და ამიერიდან ოდიშის სამთავროში ახალი, ჩიქვანთა დინასტია გაბატონდა

წყარო: ვ ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 4, თბ., 1973.

ლიტ.: კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს., საქართველოს ისტორია. ახალი საუკუნეების ეპოქა (1500—1810), ტფ., 1922; ს ო ს ე ლ ი ა ო., ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სამეგრელო), [ტ.] 1, თბ., 1973

ო. სოსელია.

ჩიქოვანი კონსტანტინე (ზინდო) პლატონის ძე (26. VI. 1908, სოფ. ჩხორია, ახლანდ. ზუგდიდის რ-ნი, — 29. VII. 1960, თბილისი), ქართველი საბჭ. ნეიროქირურგი, ნეიროქირურგიის ფუძემდებელი საქართველოში, მედ. მეცნ. დოქტორი (1945), პროფესორი (1947), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1955). სკკპ წევრი 1945-იდან. 1931 დაამთავრა თბილ. სახელმწ. სამედ. ინ-ტი. 1934-მდე მუშაობდა ამავე ინ-ტის საფაკულტეტო ქირურგ. კლინიკაში. დიდი სამამულო ომის წლებში (1941—45) ჰოსპიტლის წამყვანი ნეიროქირურგი იყო. 1946—48 განაგებდა ტრავმატოლოგიისა და ორთოპედიის ინ-ტის ნეიროქირურგ. განყ-ას. 1948—52 კი კარდიოლოგიის ინ-ტის ექსპერ. განყ-ბას, ერთდროულად, 1943-იდან გარდაცვალებამდე ხელმძღვანელობდა თბილისის ექიმთა დახელოვნების ინ-ტის ნეიროქირურგიის კურსს, ხოლო 1949—53 იყო ამავე ინ-ტის დირექტორის მოადგილე სამეცნ. დარგში. 1958—60 ხელმძღვანელობდა კლინიკური და ექსპერ. ნევროლოგიის ინ-ტის ნეიროქირურგ. განყ-ბას. ჩ. ძირითადად შეისწავლიდა ცენტრ. და პერიფერიული ნერვული სისტემის ქირურგ. პათოლოგიას. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

თხზ.: თავის ტვინის ჩირქოვანი დაავადებანი, თბ., 1939; ნერვული სისტემის ტრავმატული დაავადებანი, წგნ. 1—2, თბ., 1954—56 (თანაავტ.: ა. ზინგაძე, ა. ზაიძე); Огнестрельная травма нервных стволов конечностей, Тб., 1948 (თანაავტ.: О. В. Назаров); Синдром каузалгии и его хирургическое лечение, Тб., 1945; Хронические сопладные менингиты, Тб., 1940.

თ. სიჭინავა.

ჩიქოვანი მიხეილ იასონის ძე (26. III. 1909, სოფ. ცხუკუშერი. ახლანდ. ცაგერის რ-ნი, — 24. X. 1983, თბილისი), ქართველი საბჭ. ლიტერატურათმცოდნე. ფოლკლორისტი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1945), პროფესორი (1950), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). ნარატიული ფოლკლორის საერთაშ. სამეცნ. საზ-ბის წევრი (1972). სკკპ წევრი 1940-იდან. დიდი სამამულო ომის (1941—45) მონაწილე. დაამთავრა თსუ (1932). 1936-იდან ხელმძღვანელობდა შოთა რუსთაველის სახ. ქართ. ლიტ. ისტ. ინ-ტის ფოლკლორის განყ-ბას. იკვლევდა ზოგადი და კერძო ფოლკლორისტიკისა და ლიტ.-ფოლკლორული ურთიერთობათა პრობლემებს („ნაცრული ფუძისტყაოსანი", 1936—37, „შოთა რუსთაველი და ქართული ფოლკლორი", 1966). ქართ. ეპოსისა („მიჯაჭვული ამირანი", 1947; „ქართული ეპოსი", I—II, 1959—65, „ეთერიანი", 1954) და მითოლოგიის („ბერძნული და ქართული მითოლოგიის საკითხები", 1971), ფოლკლორის თეორიის საკითხებს; ავტორია სახელმძღვანელოებისა („ქართული ფოლკლორი", 1946; „ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია", 1952, 1956, 1975). ჩ. ქართ. ხალხ. პოეზიის ოთხტომეულის (1972—84), შემდგენელი და მთავარი რედაქტორია. მისი რედაქტორობით გამოქვეყნდა მ. უმიკაშვილის „ხალხური სიტყვიერების" ოთხტომეული (1964), თ. რაზიკაშვილის მიერ ფშავსა და თუშეთში შეკრებილი ლექსები, XVII ს-ში ჩაწერილი ქართ. ზღაპრები და სხვ. ჩ-ის გამოკვლევები თარგმნილია რუს., ინგლ., ფრანგ., გერმ., უნგრ., ბულგ. და სხვ. ენებზე

ლიტ.: ქართული ფოლკლორი, ტ. 4, თბ., 1969 (მ. ჩიქოვანის დაბადების 60 წლისთავისადმი მიძღვნილი კრებული).

ლ. გოგიაშვილი

ჩიქოვანი სამსონ სამსონის ძე (10. VIII. 1916, სოფ. ხეთა, ახლანდ. ხობის რ-ნი, — 28. I. 1975, სოხუმი), საბჭოთა სამხედრო გენერალ-მაიორი, აფხ. ასსრ (1964) და საქ. სსრ (1966) დამს. ექიმი. 1941 დაამთავრა თბილ. სახელმწ. სამედ. ინ-ტი. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს მოქმედ არმიაში იყო, მსახურობდა სამედ. ბატალიონის უფროსის ორდინატორად, ქირურგ. განყ-ბის უფროსად, სამედ. ბატალიონის მეთაურად. ომის შემდეგ სამხ. ჰოსპიტლების უფროსი იყო. 1969-იდან გარდაცვალებამდე მუშაობდა მოსკ. სამხ. ოლქის სოხუმის, სანატორიუმის უფროსად. დაჯილდოებულია 3 წითელი ვარსკვლავის, შრომის წითელი დროშის ორდენებითა და მედლებით, აგრეთვე ჩეხოსლ. სრ ორდენით. ჭ. ჩიქვინიკაშვილი.

ჩიქოვანი სიმონ ივანეს ძე [27. XII. 1902 (9. I. 1903), სოფ. ნაესაკოვო, ახლანდ. გეგეჭკორის რ-ნი, — 24 IV. 1966, თბილისი], ქართველი საბჭ. პოეტი. სკკპ წევრი 1941-იდან. ქუთ. რეალური სას-

წავლებლის დამთავრების (1922) შემდეგ თბილ. უნ-ტში სწავლობდა. პირველი ლექსი 1924 გამოაქვეყნა. 1934-იდან იყო საქართვ. მწერალთა კავშირის გამგეობის პრეზიდიუმის წევრი, 1944—51—თავ-რე. 1954—60 რედაქტორობდა ჟურნ. „მნათობს". განვლო რთული შემოქმედებითი გზა. იყო „ფუტურისტ-ლეფელების" ჯგუფის ლიდერთაგანი. ბგერწერით, „ორკესტრული ლექსსალობით" გატაცება, მხატვრულ სახეთა ექსცენტრულობა ერთდროულად ამჟღავნებდა ჩ-ის ადრინდ. პოეზიის ალქმას, თუმცა მასში თავიდანვე იგრძნობოდა ეროვნ. ტრადიციების სიძლიერე (ბუნების პოეტური გამოძახილი, მშვენიერი ფოლკლორის ელემენტების ათვისება და სხვ.). ცოცხალი აზრი და მაღალი რეალისტური ხედვა. ფუტურისტული არსენალის ბევრი პოეტური ხერხი შემდეგში ბუნებრივად შეერწყა ჩ-ის გადახალისებულ მხატვრულ პალიტრას. პოეტის ადრინდ. ნოვატორული თუ ფორმალური ძიებანი აირეკლა მის პირველ კრებულებში „ფიქრები მტკვრის პირას" (1925) და „მხოლოდ ლექსები" (1930). ჩ-ის პოეტურ ფორმისკვლევას, რ-იც დაახლ. 1927-იდან დაიწყო, მყარი ნიადაგი შეუქმნა საქართვ. განახლებულმა ყოფამ. ამ პერიოდში მიაღწია მან ფერწერულ ოსტატობას და რთული მეტაფორულ-ასოციაციური აზროვნების პოეტის სახელიც მოიპოვა. მის პოეზიაში ადგილი დაიმკვიდრა პატრიოტიზმმა, თანამედროვეობის თემატიკამ, შეხმიანებამ დიდ წინაპრებთან — ქართვ. კლასიკოსებთან (ლექსთა ციკლები „მთათ გადმოშვა", 1929—31; „შემოდგომის სალამოები კოლხეთში", 1933—39, „წინაპრები", 1936—40; „ქართლის სალამოები", 1946 და სხვ.). ჩ. ქართ. პოეზიის ერთ-ერთი გამორჩეული ოსტატი გახდა. 1942 გამოაქვეყნა პოეტური კრებ. „გამარჯვება", ომის წლებშივე შექმნა პოემა „სიმღერა დავით გურამიშვილზე" (1942—46; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1947), რ-შიც წარსულის ყოფა, ავლენს ორგანულად დაუკავშირა სადღეისო განცდებს. ზოგადსაკ.-ფილოს. პრობლემატიკის აქტუალურობა იგრძნობა ისტ. წარსულით შთაგონებულ სხვა ლექსებშიც („თეიმურაზ პირველი", 1936; „მოძღვარი ფარმანის ოსტატისადმი", 1936; „ნიკოლოზ ბარათაშვილის საფლავზე", 1938; „ვაჟა-ფშაველას ბუხართან", 1940; „წიწამური", 1957 და სხვ.). პოეტის შემოქმედებაში ღრმად გაიდგა ფესვები ინტერნაც. სოლიდარობამ (ლექსთა ციკლები უკრაინაზე, სომხეთზე, პოლონეთსა და გერმანიაზე). სიცოცხლის მიწურულს, ღრმად დაავადებულმა, თვალის ჩინს მოკლებულმა პოეტმა შექმნა ლირ. ლექსების განსაკუთრებული დრამატიზმით გამსჭვალული რამდენიმე ციკლი და ნ. ბარათაშვილის აღსასრულისადმი მიძღვნილი ლირ. პოემა „განჯის დღიური". პოეტის ფილოს. და სოც. თემატიკაზე, ღრმა ფსიქოლოგიზმით გამოირჩევა ლირიკით, მონოლოგებში, რამაც განსაკუთრებული ელფერება შესძინა მისი ლექსის რიტმულ-ინტონაციურ სტრუქტურას.

ჩ-ს ეკუთვნის ლიტ.-კრიტ. სტატიები, თარგმანები და სხვ. მისი ლექსები თარგმნილია სსრკ ხალხთა, აგრეთვე უცხო ენებზე. სსრკ III მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 3 შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: რჩეული ნაწარმოებები, თბ., 1963; თხზულებანი, ტ. 1—3, თბ., 1960—67, თხზულებანი ოთხ ტომად, თბ., 1976—83.
ლიტ.: ასათიანი გ., პოეზია და პოეტები, თბ., 1963; მარგველაშვილი გ., სიტყვა და საგანი, თბ., 1960, მისივე, პოეზიის ნათელი, თბ., 1976.

გ. მარგველაშვილი.

ჩიქუნეთი, სოფელი აჭარის ასსრ ხელვაჩაურის რ-ნში (აჭარისაღმართის სოფსაბჭო), მდ. მაჭახლისწყლის მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 390 მ, ხელვაჩაურიდან 27 კმ. შოთა რუსთაველის სახ. ჩიქუნეთის კოლმ-ბა (მეჩაიეობა, მეთამბაქოეობა, მევენახეობა, მეცხოველეობა). დაწყ. და რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარით), საფოსტო-სატელეგრაფო პუნქტი. ადრინდ. შუა საუკ. თაღოვანი ხიდი.

ჩიყვი, ფარისებრი ჯირკვლის გადიდება მისი ფუნქციური ქსოვილის (პარენქიმის) ან შემაერთებელქსოვილოვანი სტრომის ზრდის შედეგად. ჯირკვლის ქსოვილის ზრდამ შეიძლება მოიცვას ფარისებრი ჯირკვლის მთელი პარენქიმა (დიფუზური ჩ.) ან მისი ნაწილი (კვანძოვანი ჩ.). ჩ. შეიძლება იყოს ცალმხრივი და ორმხრივი. უმეტესად ლოკალიზებულია ყელზე, ზოგჯერ — მკერდის უკან (მკერდუკანა ჩ.; ამ შემთხვევაში კისრის კონტურები არ იცვლება). ფუნქციური ცვლილებების მიხედვით განარჩევენ თიროიდულ (ჯირკვლის ფუნქცია შენარჩუნებულია), ჰიპერთირეოიდულ (ფუნქცია მომატებულია) და ჰიპოთირეოიდულ ფორმას (ფუნქცია დაქვეითებულია). ჰიპერთირეოიდული ფორმის დროს აღინიშნება ნერვული აგზნება, გულის ფრიალი, ხელების კანკალი, ოფლიანობა, წონაში დაკლება; ჰიპოთირეოიდული ფორმის შემთხვევაში — მიქსედემისა და ზრდის უნარის მკვეთრი დაქვეითება, ბრადიკარდია, სახისა და სხეულის შეშუპება, კანის სიმშრალე, წონაში მატება და სხვ. ადგილ. ცვლილებებიდან ჩ-თვის დამახასიათებელია ყელის არეში ზეწოლის შეგრძნება, თავის ტკივილი, თავბრუ, უჰაერო ხველა და სხვ. ჩ-ის გართულებებია ჩ-ის ქსოვილში სისხლის ჩაქცევა, ჩაკირვა, ანთება, ავთვისებიანი სიმსივნე.

სპორადული ჩ. შეპირობებულია ორგანიზმში იოდის ენდოგენური დეფიციტით. ენდემური ჩ. გავრცელებულია იქ, სადაც აღინიშნება იოდის უკმარისობა ჰაერში, წყალში, ნიადაგსა და საკვებ პროდუქტებში (200—220 მკგ-ის ნაცვლად ადამიანი ღებულობს 60—20 მკგ იოდს); ამას ხშირად დაერთვის არახელსაყრელი ყოფითი და სანიტ.-ჰიგიენური პირობები, ენდოგენური (ორსულობა, ჰიპოვიტამინოზი, ინფექცია, ინტოქსიკაცია, ინვაზია და სხვ.) ფაქტორები. პროფილაქტიკა: ჩ-ის ენდემურ კერებში იოდირებული მარილის ხმარება; სანიტ.-ჰიგიენური პირობების გაუმჯობესება; ავადმყოფობის ადრეული გამოვლენა და დისპანსერული მეთვალყურეობა. მკურნალობა: იოდის პრეპარატები; დიდი ზომის კვანძოვანი და მზარდი ჩ-ის დროს — ქირურგიული.

გ. ქადაგიძე.

ჩიყვი ენდემური-ტოქსიკური, ბაზედოვის დაავადება, თირეოტოქსიკოზი. დაავადება, რ-საც ახასიათებს ფარისებრი ჯირკვლის გადიდება, მისი ფუნქციის გაძლიერება და ტოქსიკოზი. დაავადებას საფუძვლად უდევს ფარისებრი ჯირკვლის ჰორმონების (თიროქსინი, ტრიიოდთირონინი) ჭარბი გამომუშავება და მათი შემცველობის მომატება სისხლსა და ქსოვილებში, ნივთიერებათა ცვლის მოშლა და სხვ. დაავადების მიზეზი უცნობია, შეიძლება იყოს დაკავშირებული ისეთ ფაქტორებთან, როგორიცაა: ფსიქ. ტრავმა, ინტოქსიკაცია, ინფექცია (გრიპი, ანგინა, ქრონ. ტონზილიტი, რევმატიზმი, ენცეფალიტი და სხვ.). მზეზე გადახურება, სხვა ენდოკრინული ჯირკვლების დისფუნქცია, გენეტიკური ფაქტორი და სხვ. პათოგენეზი საბოლოოდ დადგენილი არ არის. უმეტესად ვითარდება 30—60 წლის ასაკში, ქალები უფრო ხშირად ავადდებიან, ვიდრე მამაკაცები. ახასიათებს საერთო სისუსტე, ადვილად დაღლა, ნერვული აგზნებადობა, კიდურებისა და თითების კანკალი, გულის ფრიალი, ოფლიანობა, ქოშინი, გაძლიერებული მადის მიუხედავად წონაში მკვეთრი დაკლება, უძილობა, თმის ცვენა. თვალების გამოსვლა — ეგზოფთალმი. დაავადების კლასიკური ნიშანია ე. წ. ბაზედოვის ტრიადა — ფარისებრი ჯირკვლის გადიდება, ეგზოფთალმი და ტაქიკარდია. ძირითადად ზიანდება გულ-სისხლძარღვთა სისტემა — გამოუდმებელი ტაქიკარდიის, სისტოლური სისხლის წნევის აწევისა და დიასტოლური წნევის დაწევის შედეგად ვითარდება გულის კუნთის ჰიპერტროფია, შეიძლება ჩამოყალიბდეს სერიოზული მიოკარდიტი. ზოგ, მძიმე შემთხვევებში — გულ-სისხლძარღვთა უკმარისობა. ირღვევა ყველა სახის ნივთიერებათა ცვლა. სხვა ენდოკრინული (მ. შ. სქესობრივი) ჯირკვლების ფუნქცია; ცვლილებას განიცდის კანი, კუჭ-ნაწლავი, ნერვული სისტემა. მკურნალობის გარეშე შეიძლება განვითარდეს მძიმე გართულება — თირეოტოქსიკური კომა, ფსიქოზი და სხვ. დიაგნოზის დასაზუსტებლად აუცილებელია რადიოიზოტოპური, რადიოიმუნოლოგიური გამოკვლევები, სკანირება და სხვ.

მკურნალობა: შრომის, დასვენებისა და ძილის რეჟიმის მოწესრიგება; გაძლიერებული კვება, ვიტამინები, ანტითირეოიდული პრეპარატები — მერკაზოლილი, დიიოდთიროზინი, კალიუმის პერქლორატი, რადიოაქტიური იოდი; ქირურგ. ოპერაცია.

გ. ქადაგიძე.

ჩიჩხვა, უღელტეხილი სვანეთის ქედზე. სიმაღლე 3054 მ. აგებულია იურული ასაკის ქვიშაქვებითა და თიხაფიქლებით. მიდამოები შემოსილია სუბალპ. და ალპ. მდელოებით. აკავშირებს მდ-ების ხეორისა და კასლეთის (ენგურის სისტემა) ხეობებს.

ს. ს. ჩიქოვანი

ჩიჩახვი (Ingluvies). საყლაპავი მილის გაფართოებული ნაწილი; წარმოადგენს საკვების რეზერვუარს; ზოგჯერ აქვე ხდება საჭმლის ქიმ. გადამუშავება (ფუტკრის ჩ-ში ყვავილის ნექტარი თაფლად გადამუშავდება). ჩ. აქვთ მოლუსკებს, მწერებს და ფრინველებს, აგრეთვე რგოლოვან, მრგვალ ჭიებსა და ნემერტინებს. ჩ-ში გამოიყოფა ლორწოვანი სეკრეტი, რ-იც ფერმენტულად ამუშავებს ან მხოლოდ ასველებს მშრალ საკვებს და მის გარკვეულ ულუფას აწვდის კუჭს. ამონაღების სახით ფრინველები ისვრიან მოუნელებელ ნაწილებს, კენჭებს, მარცვლებს, ჩ-ით მოაქვთ მართვეებისთვის წყალი და სხვ. ზოგიერთი ფრინველის ტოკების დროს ჩ. რეზონატორის როლს ასრულებს.

რ. ყორღანია.

ს. ი. ჩიქობავა

ჩიჩენ-იცა (Chichén-Itzá). მაიას ტომების პოლიტიკური და კულტურული ცენტრი. მდებარეობდა იუკატანის ნ.-კ.-ის (მექსიკა) ჩრდ. ნაწილში. ფიქრობენ, რომ დაარსებული უნდა იყოს ახ. წ. VIII ს-ში. X ს-ში ტოლტეკებმა დაიპყრეს. XI ს. შუა წლებიდან ჩ.-ი. ტოლტეკების სახელმწიფოს დედაქალაქი იყო. ხანგრძლივი არქეოლ. კვლევის შედეგად გამოვლინდა მაია-ტოლტეკების არქიტ. ძეგლები: „კუკულკანის ტაძარი" — 9-საფეხურიანი პირამიდა (24 მ სიმაღლის) ოთხივე მხარეს ფართო კიბე აქვს დატანებული; 4-საფეხურიან პირამიდაზე აღმართული „მეომართა ტაძარი" და „ავაზებიანი ტაძარი" (ორივე ტაძარი მოხატულია); ობსერვატორია „კარაკოლი"; ბურთის სათამაშო 7 „სტადიონი"; 4 სვეტნარის ნანგრევები, რ-ებიც უზარმაზარ სწორკუთხედს ქმნიან („ათასი სვეტის ჯგუფი") და სხვ. აღმოჩნდა აგრეთვე ლითონისა ქანდაკებები, მცენარეული და ცხოვ. ორნამენტით მდიდარი რელიეფები, მცირე პლასტიკისა და მხატვრული ხელოსნობის ნიმუშები.

გ. ჩიჩერინი

ჩიჩერინი გიორგი ვასილის ძე [12 (24). XI. 1872, სოფ. კარაული, კირსანოვის მაზრა, ტამბოვის გუბ., — 7. VII. 1936, მოსკოვი], საბჭ. სახელმწიფო მოღვაწე, დიპლომატი. კომპარტიის წევრი 1918-იდან. 1896 დაამთავრა პეტერბ. უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტი. 1897-იდან მუშაობდა საგარეო საქმეთა სამინისტროში. 1904 ემიგრაციაში გაემგზავრა გერმანიაში, სადაც 1905 შევიდა რსდმპ რიგებში. რსდმპ IV ყრილობის (1906) შემდეგ მიემხრო მენშევიკებს. 1917 დააპატიმრეს

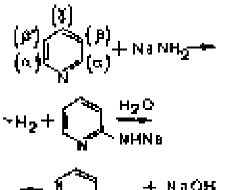
ჩიჩიბაბინის რეაქცია

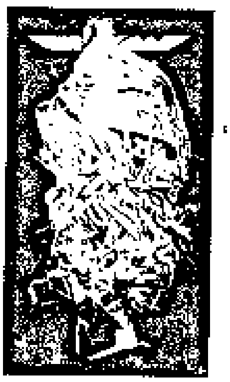
ჩიჩილაკი. გურული სა-ქართვ. სახელმწიფო მუზე-უმი თბილისი

ჩიხა. ეკლესია XII ს.

მ. დ. ჩიხლაძე. „ფრინველი" კერამიკული პანო თიხა შეღებილი 1960 ავტორის კუთვნილება.

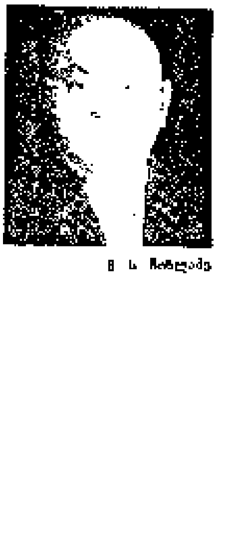
მ. ს. ჩიხლაძე

დიდ ბრიტანეთში როგორც რუსეთში პოლიტემიგრანტების დაბრუნების საქმეების „სადელეგაციო კომისიის" მდივანი. საბჭ. ხელისუფლების მოთხოვნით გაათავისუფლეს. 1918 მარტში დანიშნეს საგარეო საქმეთა მინისტრის მოადგილედ. 1918 წ. 3 მარტს საბჭ. დელეგაციის შემადგენლობაში იყო გერმანიასთან საზავო მოლაპარაკების დროს (იხ. ბრესტის ზავი 1918). 1923—30 სსრკ საგარეო საქმეთა სახ. კომისარი. ხელმძღვანელობდა საბჭ. დელეგაციას გენუის კონფერენციაზე 1922 და ლოზანის კონფერენციაზე 1922—23. ხელი მოაწერა რაპალოს ხელშეკრულებას (1922) გერმანიასთან, 1926 — ხელშეკრულებას ნეიტრალიტეტის შესახებ თურქეთთან, 1927 — ირანთან. სკკპ ცკ (ბ) XIV—XV ყრილობებზე აირჩიეს ცკ-ის წევრად. იყო სრულიად რუს. ცაკის და სსრკ ცაკის წევრი. ჩ-ს ღრმად აფასებდა ვ. ი. ლენინი. აქვს შრომები რევ. მოძრაობის, საერთაშ. ურთიერთობის, კულტ. და სხვ. საკითხებზე.

ჩიჩიბაბინი ალექსეი ევგენის ძე [17 (29). III. 1871, კუზემინო, ახლანდ. პოლტავის ოლქი, — 15. VIII. 1945, პარიზი], რუსი ქიმიკოსი. სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1928). დაამთავრა მოსკ. უნ-ტი (1892). მოსკ. უმაღლესი ტექ. სასწავლებლის პროფესორი (1909). 1930-იდან მუშაობდა საფრანგეთში. ჩ-ის შრომები ეხება აზოტშემცველი ჰეტეროციკლური ნაერთების, უმთავრესად პირიდინის შესწავლას. ნატრიუმის ამიდზე პირიდინის მოქმედებით ჩ-მა პირველმა მიიღო α-ამინოპირიდინი (იხ. *ჩიჩიბაბინის რეაქცია*) და შეისწავლა მისი თვისებები. დაადგინა მრავალი ალკალოიდისა და სხვ. აღნაგობა და მიღება. ავტორია სახელმძღვანელოსი „ორგანული ქიმიის ძირითადი საწყისები", რ-იც თარგმნილია ქართულად. ვ. ი. ლენინის სახ. პრემია (1926).

ჩიჩიბაბინის რეაქცია, აზოტშემცველი ჰეტეროციკლური ნაერთებისა (უმთავრესად პირიდინის, ქინოლინისა და იზოქინოლინის) და ნატრიუმის ამიდის ურთიერთქმედება, რ-ის დროსაც წარმოიქმნება α-ამინონაწარმები. მაგ., პირიდინისგან წარმოიქმნება α-ამინოპირიდინი: $C_5H_5N + NaNH_2 \xrightarrow{100-150°C} NH_2C_5H_4N$. აღმოაჩინა ა. ჩიჩიბაბინმა (1914).

ჩიჩილაკი, ხის ფორმის რიტუალური საგანი. შობა-ახალწლის დღესასწაულისათვის გავრცელებული იყო და, საქართველოში არსებობდა ჩ-ის რამდენიმე ნაირსახეობა, რომელთაგან განსაკუთრებით სრულყოფილი ჩანს გურული კალანდის ჩ.

ჩ-ს ამზადებდნენ თხილის მსხვილი ჯოხისაგან. ჯოხს ჯერ გაასუფთავებდნენ ზედა დოლგალოთისათვის, კანს გააცლიდნენ და მაზრული დანით ბოლოდან წვერისაკენ იწყებდნენ თხელი ბურბუშელების თლას. ბურბუშელას წვერიდან ერთი გოჯის დაშორებამდე უწყვეტად გათლიდნენ და ზეაცურებდნენ. თანდათან ასობით გრძელი ბურბუშელას ქოჩორი და ეკიდებოდა. მათ ჩ-ის ან „ბასილას" წვერი ერქვა. ამგვარი ბურბუშელების შემდეგ ისევ ღეროზე გადმოფენდნენ და გამოიყურებოდა ხის მსგავსი საგანი, რ-საც ძირზე უმაგრებდნენ სადგარს. ზედა წვერის ჯვარედინად ჩარჭობდნენ და შიგ ჯვრის სახით ჩასვამდნენ წვერწამახულ ჯოხებს, რ-თა ბოლოებზე ჩამოაცმევდნენ ორ ბროწეულს ან ვაშლს, ორ სფეროულ „ვერცხლს", ე. წ. „ყვაინჩილებს", ჩ-ზე ჰკიდებდნენ გამოჭრილ ზამთს, რ-საც ფრთის და ბოლოს ბუმბულის უმაგრებდნენ. სამკაულს, ფერად ძაფებს, ფერად კანფეტს. იმერეთში სტოლბნიათ ჩ-ის ცენტრით შეფერადება კალანა მარადმწვანე სუროსაგან და წითელმარცვლიანი კურკანტელის ღეროებისაგან მოწნული რგოლია, რ-საც ჩ-ს ზემოდან, ბურბუშელის შეკრების ადგილას უცვამდნენ. კალაზე დებდნენ ყველითა და კვერცხით შეზავებულ გულამოჭრილ კვერს, ბოკელს. ზემოდან ადგამდნენ ყვავილებიან ჯვარს. კალანის ღამეს ჩ-თვის აუცილებელი არ იყო. კალანის მსგავსად რაჭაში მზადდებოდა გვერგვი, რ-იც რიტუალში ჩ-გან დამოუკიდებლად მონაწილეობდა.

ჩ-ის მსგავსად ხის ტოტების შემკობა და საზეიმოდ მორთმევა სვანეთის საქართვ. სხვა კუთხეებშიც. ასეთი იყო სახალის განაშენებლობითვის, „ბატონებისათვის" მოსართმევი ხე; საზუქრებითა და ხილით შემკული ხე, „მაშხალას" მიართმევდნენ ხოლმე ხევში ნეფე-დედოფალს. სვანეთში მიცვალებულის სახელზე აკეთებდნენ ე. წ. „ლამარას", რ-იც თავისაც ზოოლატრიულებული. ტანშალული ხის წვერს მიწამდე მოჭრიდნენ და დაამაგრებდნენ, ხოლო ზედ სხვადასხვა შესაწირავს დაჰკიდებდნენ.

ჩ. და სხვა რიტუალური ხეები რწმენა სათავეს იღებს ცხოვრების ხისა და ნაყოფიერებასთან დაკავშირებული იდეებიდან. ანალოგიური რწმენები გავრცელებულია ევრ. მრავალ ხალხში.

ლიტ.: Бардавелидзе В. В., Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957. *თ. ოჩიაური.*

ჩიხა, სოფელი საჩხერის რ-ნში, ჩიხას მთის სამხრ. კალთაზე, მდ. ყვირილის მარჯვ. ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჩ., ზედა ორღელი, ქვედა ორღელი). ზ. დ. 820 მ. საჩხერიდან 6 კმ. კოლ-ბა (მევენახეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. IX ს-ში აფხაზთა (დას. საქართველოს) მეფემ გიორგი I-მა ჩ-ში მიუჩინა რეზიდენცია ერისთავს, რ-საც ქართლის გამგებლობა ევალებოდა. სოფელში შემორჩენილია XII ს. ხუროთმოძღვრული კომპლექსი — ფეოდალის ციხე და ეკლესია. ციხის გალავნის შიგნით კოშკია აღმართული (დაზიანებულია). სამხრ.-აღმ. კუთხეში გეგმით კვადრატს მიახლოებული მცირე ზომის ერთნავიანი ეკლესია დგას. ნაგებია კარგად გათლილი მოყვითალო რუხი ქვით, გარედან შელესილია. ფასადები სადაა, მხოლოდ მდიდრულად მოჩუქურთმებულია დას. შესასვლელის ტიმპანზე. შიგნით, მოთავსებულია მედალიონში ჩასმული ჯვარი და ასომთავრული წარწერა. ჩ-ის ეკლესიის პორტალის მორთულობა XII ს. ქართ. ხუროთმოძღვრების შესანიშნავ ძეგლებს ენათესავება (საორბისი, სამთავრო, სამთავისი), თუმცა უფრო სადაა.

ჩიხარეში, სოფელი ლენტეხის რ-ნში, მდ. ცხენისწყლის მარჯვ. მხარეს. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჩ., ახალშენი, მარგიშო, მახაში, მელე, ნაცული, ლიხი, შგედი). ზ. დ. 1200 მ. ლენტეხიდან 34 კმ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), ფელდშერ. პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. შუა საუკ. ეკლესია.

ჩიხელიძე ხვედრე სიმონის ძე [15 (28). VIII. 1903, სოფ. კაცხი, ახლანდ. ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტ., — 4. III. 1962, თბილისი], ქართველი საბჭ. გეოლოგი გეოლ.-მინერალოგიურ მეცნ. კანდიდატი (1945). 1930 დაამთავრა ახლანდ. ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტი. 1931—58 მუშაობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. გეოლ. ინ-ტში (1956—58 განყ-ბის გამგე). 1958-იდან — ჰიდროგეოლ. და საინჟინრო გეოლ. პრობლემათა ლაბორატორიაში. ჩ. საქართვ. პალეოზოური წარმონაქმნების გეოლ. კვლევის ფუძემდებელია; მან პირველმა შეადგინა და განაზოგადა მათი სტრატიგრაფიის საკითხები (1948). ჩ-მ თანამედროვე დონეზე პირველმა განაზოგადა აგრეთვე საქართვ. მინერ. წყლების ჰიდროგეოლ. და ჰიდროქიმ. საკითხები (1961). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

მ. ჯაფარიშვილი.

ჩიხლაძე გიორგი ერასტის ძე [დ. 25. X (7. XI). 1916, ბაქო], ქართველი საბჭ. მეცნიერი მანქანათმშენებლობის დარგში. ტექნ. მეცნ. დოქტორი (1975), პროფესორი (1976), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1985). სკკპ წევრი 1942-იდან. 1940 დაამთავრა ს. კიროვის სახ. საქართვ. ინდუსტრ. ინ-ტი. 1952—62 და 1971—78 იყო ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტის მექანიკა-მანქანათმშ. ფაკ-ტის დეკანი. 1969-იდან — ამავე ინ-ტის ლითონსაჭრელი ჩარხების კათედრის გამგე. დაჯილდოებულია სამამულო ომის II ხარისხისა და წითელი ვარსკვლავის ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.

თხზ.: ლითონსაჭრელი ჩარხები ბრუნვარეული მართვით, თბ., 1963 (თანაავტ.).

ქ. ნიჟარაძე.

ჩიხლაძე მარიამ ალექსანდრეს ასული (დ. 28. VIII. 1911, სოფ. ტყვიავი, ახლანდ. გორის რ-ნი), გორის რ-ნის სოფ. ტყვიავის მებაღეობის საბჭ. მეურნეობის ბრიგადირი. სკკპ წევრი 1939-იდან. საქ. სსრ სოფ. მეურნ. დამს. მუშაკი (1971). ხილის მაღალი მოსავლის მიღებისათვის 1972 მიენიჭა სოციალ. შრომის გმირის წოდება. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

ჩიხლაძე მედეა დარისპანის ასული (დ. 18. IV. 1928, ბათუმი), ქართველი საბჭ. მხატვარ-კერამიკოსი. საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1967). დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1954). 1961-იდან მუშაობს თბილ. სამხატვრო აკადემიაში. ნამუშევრები: სერვიზი „ქორწილი", ქ. თბილისის მოტივები (თიხა, მოქიქული, 1966, მხატვრის კუთვნილება), პანო „ძველი თბილისი" და კერამ. ჭურჭელი (მაღაზია „ცისანათელა", 1970) და სხვ. ჩ-ს მიენიჭა პრაღის საერთაშ. გამოფენისა (1968) და ფაენცის საერთაშ. გამოფენა-კონკურსის (1975) დიპლომები.

ჩიხლაძე მიხეილ სერაფიონის ძე (24. VI. 1902, სოფ. ძირულა, შორაპნის მაზრა, — 3. IV. 1973, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1950). სკკპ წევრი 1942-იდან. 1927—29 სწავლობდა რუსთაველის სახ. თეატრთან არსებულ დრამ. სტუდიაში. 1929-იდან იყო რუსთაველის სახ. თეატრის მსახიობი. განასახიერა ასზე მეტი ერთმანეთისაგან განსხვავებული როლი, მ. შ. — სოლეიმანი (ა. სუმბათაშვილ-იუჟინის „ღალატი"), კაპიტანი ჭაკჭაკაძე (ე. დარასელის „კოკეიძე"), გორა (ს. შანშიაშვილის „ბერდუსტური გორა" ალ. ყაზბეგის მიხედვით), ტარიელი (ლ. ქიაჩელის „ტარიელ გოლუა") და სხვ. 1937-იდან მონაწილეობდა კინოში. როლები: თავადი („დაკარგული სამოთხე"), ყორჩი-ხანი („გიორგი სააკაძე") და სხვ. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორი ორდენითა და მედლებით.

შ. ღვაქორიძე.

ჩიხორი, სოფელი თერჯოლის რ-ნში (საზანის სოფსაბჭო), მდ. ძუსის (ჩოლაბურის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 300 მ. თერჯოლიდან 12 კმ. ზესტაფონიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 20 კმ. საზანის კოლ-ბა „წითელი ოქტომბერი" (მევენახეობა). საშ. სკოლა სოფ. საზანში (1 კმ). ბ-კა. კლუბი (კინოდანადგარი). სოფლის მახლობლად არის ადგილი ე. წ. „ნაქალაქარი" — შუა საუკ. სავაჭრო-სახელოსნო დასახლება. 1737 შედგენილ დას. საქართვ. რუკაზე აღნიშნულია „ჩიხორი — ქალაქი და სადგური". მის დაწინაურებას ხელს უწყობდა გზა, რ-იც აღმ. საქართველოში მიემართებოდა. 1634—35 სამეგრელოს მთავარმა ლევან II დადიანმა გაათავისუფლა იმერეთის მეფე გიორგი III და სანაცვლოდ მიიღო აგრეთვე ჩიხორელ ვაჭართა ნაწილი, რ-იც სოფ. რუხში (ახლანდ. ზუგდიდის რ-ნი) დაასახლა. მდ. ძუსაზე შემორჩენილია შუა საუკ. ხიდის ნანგრევები

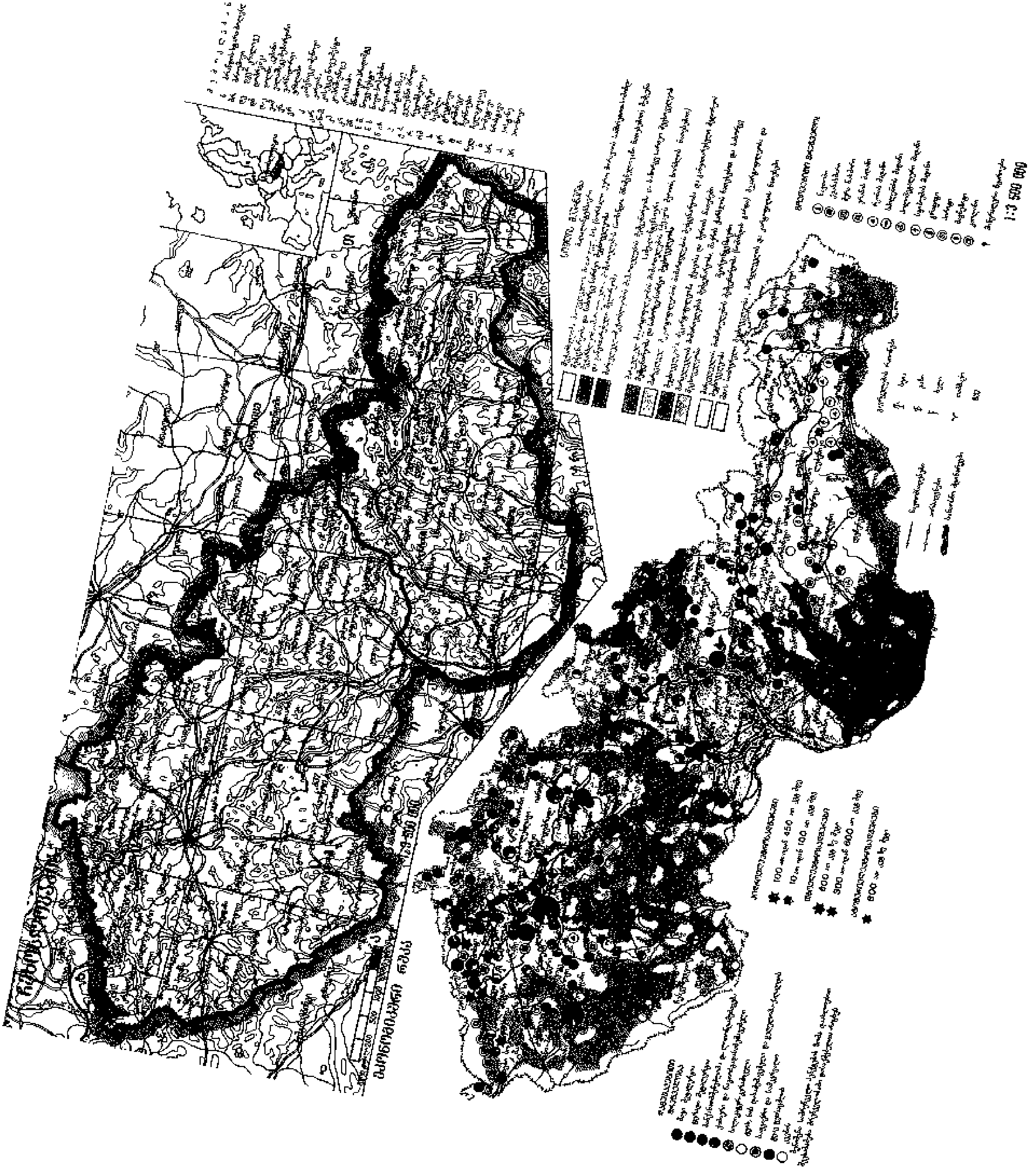

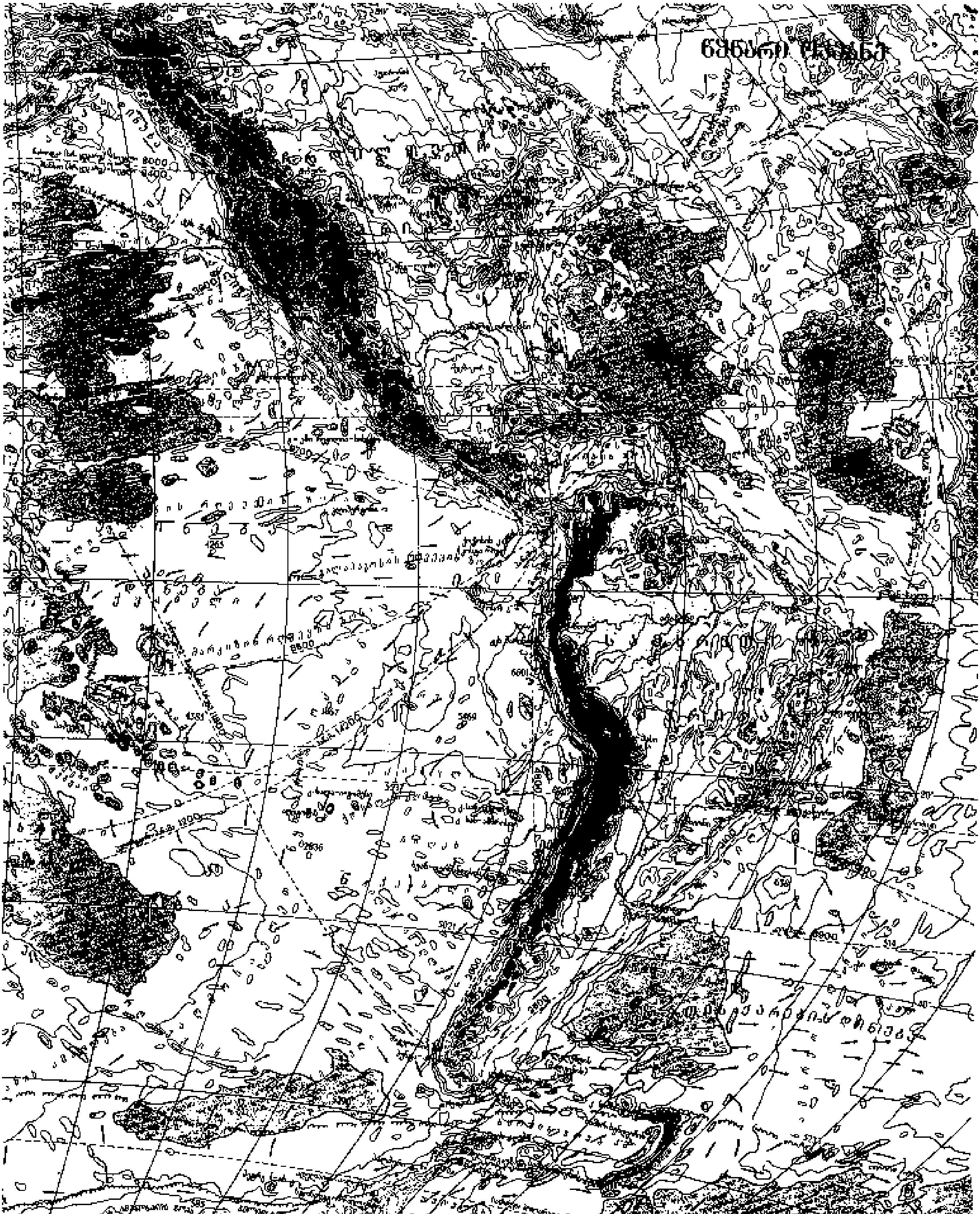

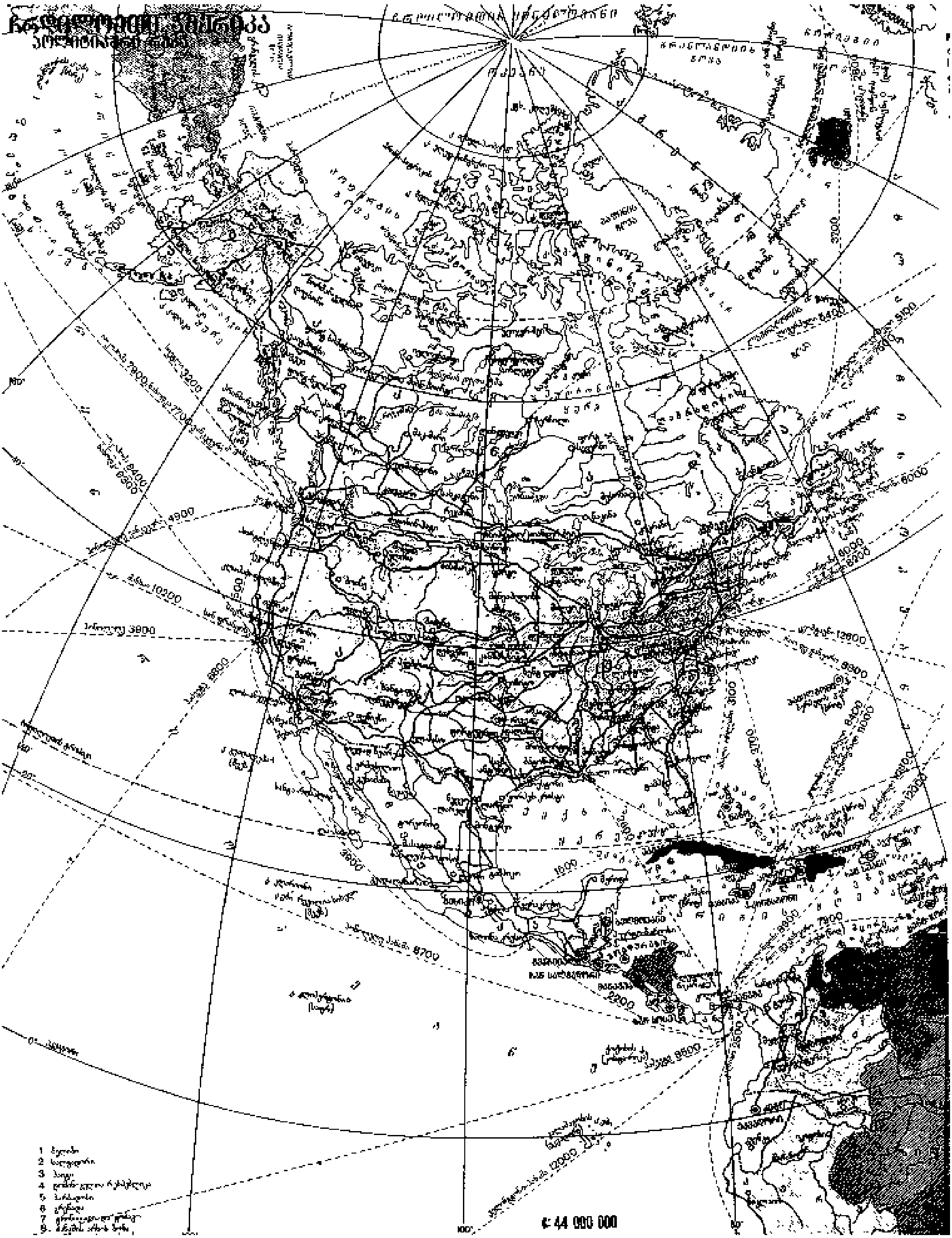
44 000 000

ჩიხორის ბრძოლა 1463, ბრძოლა ერთიანი საქართველოს მეფე გიორგი VIII-სა და მის წინააღმდეგ აჯანყებულ იმერეთის მეფე ბაგრატ VI-ს შორის. ბრძოლაში გაიმარჯვა, დაიპყრო იმერეთი, ქუთაისი და მეფედ ეკურთხა (იხ. ბაგრატ VI).

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 4, თბ., 1973.

ჩორჩანისანი, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი X–XI სს. ეკლესია აგებულია თლილი ქვით, ორნამენტული მოჩუქურთმებით. კარის ტიმპანზე ამოკვეთილი სამშენებლო წარწერა.

ჩხერა, მ., მდინარე სამხრეთის რ-ნში, ყვირილის მარჯვენა შენაკადი. სათავე აქვს რაჭის ქედის სამხრ. კალთაზე, 2042 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 20 კმ, აუზის ფართ. კმ². საზრდოობს წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლებით. წყალდიდობა გაზაფხულზე. წყალმოვარდნები — შემოდგომაზე. წყალმცირობა — ზამთარში და აგვისტოში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 2 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ჩიჯავაძე ალექსანდრე ირაკლის ძე (9. III. 1917, თბილისი, — 10 IX. 1971, იქვე), ქართველი ვიოლინისტი და პედაგოგი, საქ. სსრ ხალხ. არტისტი (1955). 1945 დაამთავრა თბ. კონსერვატორია. ვიოლინოს საკავშირო კონკურსის ლაურეატი (1936, 1937). 1952-იდან თბილ. კონსერვატორიის პედაგოგი. 1964–71 კონსერვატორიის რექტორი. მის პატივსაცემად კონსერვატორიაში არის მემორიალური დაფა.

ჩიჯავაძე გრიგოლ ნიკოლოზის ძე [დ. 14 (27). X. 1914, სოფ. ციხისუბანი, ახლანდ. ჩოხატაურის რ-ნი], ქართველი საბჭ. ინჟინერ-მშენებელი, საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1966). სკკპ წევრი 1939-იდან. საქართველოს სსრ ინჟინერ. ინ-ტის დამთავრების (1941) შემდეგ მუშაობდა ხელმძღვანელ თანამდებობებზე. საქ. სსრ მინისტრის მოადგილე (1941–80). 1981-იდან მუშაობს „მთავარსაქწყალმშენის" სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტში. საქ. სსრ სახელმწ. პრემია დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის, „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით.

ჩიჯავაძე ელენე დავითის ასული (24 II. 1883, თბილისი, — 20. III 1969, იქვე), ქართველი ქართველი მიკრობიოლოგი ქალი. საქ. სსრ დამს. ექიმი 1913 დაამთავრა პეტერბ. ქალთა სამედ. ინ-ტი. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ჩამოაყალიბა ბაქტერიოლოგიური ლაბორატორია ქუთაისში, წყლის ბაქტერიოლოგიური ლაბორატორია თბილისში, სანიტ. და ჰიგიენის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში, რ-საც ხელმძღვანელობდა 1925–31, 1931–37 განაგებდა წყლის მიკრობიოლ. განყ-ბას. საქართვ. ჯანდაცვის სახ. კომისარიატის თბილ. ბაქტერიოლოგიურ ინ-ტში

ჩიჯავაძე თამარ იესეს ძე (22 VII 1909, ს. სოფ. ფასანაური, ახლანდ. დუშეთის რ-ნი, — 2 V 1985, თბილისი), ქართველი საბჭ. მწერალი. 1928-იდან ცხოვრობდა საფრანგეთში. 1936 გახდა საფრ. კომპარტიის წევრი. მონაწილეობდა ესპ. სამოქალაქო ომში რესპუბლიკელთა მხარეზე. საფრ. ოკუპაციის შემდეგ ჩაება წინააღმდეგობის მოძრაობაში. 11 წლიანი ომის შემდეგ „სსრკ პატრიოტების კავშირის" ერთ-ერთი ორგანიზატორი იყო. 1946 დაბრუნდა საქართველოში. პირველი მოთხრობა 1948 გამოაქვეყნა. პირველი წიგნი „ზღვაუნის კბილი" — 1957. ჩ-ის თხზულებები მეტწილად უცხოეთის ქართველთა ცხოვრებას ეძღვნება. აღსანიშნავია მოთხრობების კრებ. „ჟან ვალჟანის რეისი" (1962), რომანები „თეთთმკვლელები" (წგნ. I–II, 1967–1974), „როცა უარშეგანგი ყვავის" (1977), პიესები და სხვ.

თხზ.: რჩეული [მოთხრობები. 2 ტომად, რომანი], თბ., 1972. რ. კვერენჩხილაძე.

ჩკალოვი ვალერი პავლეს ძე [20. I (2. II). 1904, ვასილიოვო, ახლანდ. ქ. ჩკალოვსკი, ჩკალოვსკის რ-ნი, გორკის ოლქი, — 15. XII. 1938, მოსკოვი], გამოჩენილი საბჭ. მფრინავი, საბჭ. კავშირის გმირი (24. VII. 1936), კომბრიგი. სკკპ წევრი 1936-იდან. 1919 მოხალისედ შევიდა წითელ არმიაში. 1921–24 სწავლობდა მოსკ. უმაღლესი პილოტაჟისა და სერპუხოვის საჰაერო სროლისა და ბომბდამშენის უმაღლეს სკოლებში. 1930-იდან სამხ.-საჰაერო ძალების სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის მფრინავ-გამომცდელი. გამოცადა 70-ზე მეტი ტიპის თვითმფრინავი. 1936 წ. 20–22 ივლ. გ. ბაიდუკოვთან და ა. ბელიაკოვთან ერთად პირველად უშუალოდ გადაფრინდა მოსკოვიდან კამჩატკის პეტროპავლოვსკში (ახლანდ. პეტროპავლოვსკ-კამჩატსკი) და შემდეგ კ. უდზე (9374 კმ 56 სთ 20 წთ-ში); 1937 წ. 18–20 ივნ. იმავე ეკიპაჟით — მოსკოვიდან ვანკუვერამდე (აშშ) ჩრდ. პოლუსის (8504 კმ 63 სთ 16 წთ-ში) გავლით. სსრკ I მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით და წითელი დროშის ორდენით. დაიღუპა ახ. გამანადგურებელი თვითმფრინავის გამოცდის დროს.

ჩლიქები, რქოვანი წარმონაქმნები ზოგიერთი ძუძუმწოვრის (უმთავრესად ჩლიქოსნების) თითების ბოლოებზე. ჩ. სანდაცავლიანი ბრჭყალებია, შედგება კედლისაგან (შეესაბამება ბრჭყალის ფირფიტას), ფეხის გულისა (ფეხისგულის ფირფიტა) და ძირისაგან (თითის ბალიში). ფართო ბრტყელი ჩ. დამახასიათებელია იმ ცხოველებისათვის, რ-ებიც შედარებით რბილ გრუნტზე მოძრაობენ (მაგ., ჩრდილოეთის ირემი), ხოლო ვიწრო მაღალი ჩ. უფრო ხშირად მკვრივ კლდოვან გრუნტზე მოძრავ ცხოველებს (მაგ., თხას) ახასიათებს. ჩ-ს ცხენი კვალში აქვს და თითის ბოლოების მთლიანად წინა ნაწილებს ფარავს.

ჩლიქოსნები (Ungulata), ბალახისმჭამელთა ზეროგი ძუძუმწოვრების კლასისა. აერთიანებს 5 რიგს: ბიროთულთითიანებს, დამანებს, ხორთუმიანებს, წყვილჩლიქოსნებს და კენტჩლიქოსნებს. ზოგი მეცნიერი ამავე ზეროგს აკუთვნებს მოლევიფოსნებს. ჩ-ის უმრავლესობისათვის დამახასიათებელია ჩლიქები. თითების რაოდენობა — 1–5. მასა 1,4 კგ-იდან (დამანი) 6000 კგ-მდე (აფრ. სპილო). უმრავლესობა შეგროვილი ჯოგებად ცხოვრობს, ზოგი ყველაფრის მჭამელია. გავრცელებული არიან ყველა კონტინენტზე, გარდა ანტარქტიდისა. ავსტრალიაში აკლიმატიზებულია. საქართველოში ბინადრობენ ზღვის სანაპირო ზოლშიც, საიდანაც ზოგი მდინარეში შედის. ჩ-ის უმრავლესობას სარეწაო მნიშვნელობა აქვს. მრავალი მათგანი (ძროხა, ცხვარი, აქლემი, ღორი და სხვ.) ადამიანმა მოაშინაურა და მეურნეობაში იყენებს.

ა. ჯანაშვილი

ჩობალაური, სოფელი კასპის რ-ნში (კოდისწყაროს სოფსაბჭო), კავკასიის ქედის სამხრ. კალთაზე ზ. დ. 800 მ, კასპიდან 24 კმ. კოდისწყაროს მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ნიგოზაში (2 კმ). ბ-კა, კლუბი.

ჩობალაური, სოფელი დუშეთის რ-ნში (გუდამაყრის სოფსაბჭო), მთიულეთ-ფშავის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მდ. ბურსაჭირისხევის (გუდამაყრის არაგვის ერთ-ერთი შენაკადი) მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 1600 მ, დუშეთიდან 61 კმ. ვ. ი. ლენინის სახ. გუდამაყრის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ქვეშეთში (5 კმ).

ჩობანეული, მთა საქ. და აზერბ. საზღვარზე, მდ. ივრის ქვემო დინებისა და მტკვრის წყალგამყოფი ჩობანდაღის ქედის თხემზე. სიმაღლე 892 მ. აგებულია ქვიშა- და მერგელოვანი თიხებითა და კონგლომერატებით. მთა ფერდობები ამოვლებულია ღრმა ხევებით, დაფარულია სტეპის მცენარეულობით. წარმოადგენს საზამთრო საძოვარს.

ნ. ჩიმაკაძე

ჩოგბურთი, სპორტული თამაში ბურთითა და ჩოგნით სპეციალურად მოწყობილ მოედანზე — კორტზე. თამაშის მიზანია ჩოგნით ისე გადააგდოს ბადეზე ბურთი, რომ მოწინააღმდეგემ ვერ შეძლოს ბურთის წესიერად უკან დაბრუნება; ჩ-ის წესები 1874 შეიმუშავა ინგლ. უ. უინგფილდმა. შეჯიბრებები იმართება ქალებისა და ვაჟების ერთეულთა, წყვილთა და ქალ-ვაჟთა შერეულ წყვილთა თანრიგებში. თამაშში გაიმარჯვებს ის, ვინც წინასწარ შეთანხმებით 3 პარტიიდან — 2-ს, ან 5-იდან 3 პარტიას მოიგებს. პარტიის (სეტის) მოსაგებად აუცილებელია არანაკლებ 6 გეიმის მოგება, ოღონდ მოგებული გეიმების რიცხვი 2-ით უნდა აჭარბებდეს წაგებულს (მაგ., 6 : 4). გეიმების ანგარიში თუ გათანაბრდა (6 : 6), პარტიის მოგებაც ნაადრევია 7 : 5, 6 : 6 — 8 : 6 და ა. შ. გეიმის მოსაგებად ერთ-ერთმა მხარემ 4-ჯერ უნდა მოიგოს ქულის გათამაშება, რ-იც ბურთის მოწოდებით იწყება (მოწოდების უფლება იცვლება გეიმობით). I და II ქულის ფასია 15 (15 : 0, 30 : 0), III-ის — 10 (40 : 0), IV ქულა იგებს გეიმს. ქულების ანგარიში თუ გათანაბრდა (30 : 30 ან 40 : 40), გეიმის მოსაგებად საჭიროა ზედიზედ კიდევ 2 ქულის აღება. თანაბარი (40 : 40) ანგარიშის შემდეგ ქულებს აღნიშნავენ სიტყვით: ბურთის მომწოდებელმა ქულა თუ წააგო — „ნაკლები", ამის შემდეგ თუ მოიგო — „თანაბარი", კვლავ თუ მოიგო — „მეტი" და ამის შემდეგ მოიგებს გეიმს.

რუსეთში ჩ. XIX ს. 80-იან წლებში ჩაისახა. საქართველოში იგი XX ს. დასაწყისში შემოიტანეს ქუთაისის მანგანუმის საბადოს ინგლ. კონცესიონერებმა. საქართველოში ჩ-ის განვითარებაში დიდი ღვაწლი მიუძღვით მწვრთნელებს: ი. გოგიჩაიშვილს, ა. ხანგულიანს, ე. ჯერმანშვილს, ე. სერებრიანიკოვს, მ. კლდიაშვილს. ჩ-ს ჩვენს ქვეყანაში ხელმძღვანელობს არჩეული ორგანო — სსრკ ჩოგბურთის ფედერაცია. ასეთივე ორგანიზაციები 1956-იდან შექმნილია მოკავშირე რესპუბლიკებშიც. ჩ-ის საერთაშ. ფედერაცია (ITF) შეიქმნა 1912 და აერთიანებს 107 ქვეყნის (1983) ეროვნ. ფედერაციას; სსრკ წევრია 1956-იდან. ჩ-ში უმნიშვნელოვანესი საერთაშ. ტურნირებია: მსოფლიო ჩემპიონატი (1978-იდან, არაოფიც. — 1971-იდან), ევრ. ჩემპიონატი (1969-იდან), უიმბლდონის ტურნირი (1877-იდან, სსრკ მონაწილეობს 1958-იდან), დევისის თასი (1900-იდან; სსრკ — 1962-იდან), ფედერაციის თასი (1963-იდან, სსრკ — 1968-იდან), გალეას თასი (1950-იდან; სსრკ — 1958-იდან), სოპის თასი (1965-იდან, სსრკ — 1968-იდან); მსოფლიო უნივერსიადა (1959-იდან) და სხვ. ჩ. ოლიმპიური თამაშების პროგრამაში შედიოდა 1896–1924, კვლავ აღდგება — 1988-იდან

ა. ჩიჯავაძე

ვ. ჩკალოვი

საქართველოს ჩოგბურთელთა საკავშირო შეჯიბრებებში და საერთაშორისო შეჯიბრებებში

საკავშირო სპარტაკიადა (1928) — 2

სსრკ ხალხთა სპარტაკიადა

I სპარტაკიადა (1956) — 5
II (1959) — 4
III (1963) — 5
IV (1967) — 2
VI (1975) — 4
VII (1979) — 5
VIII (1983) — 6
IX (1986) — 3

სსრკ ჩემპიონები

ერთეულთა თანრიგში

ა. მეტრეველი 1966–67, 1969–76, 1978, 1980

წყვილთა თანრიგში

ა. მღალაძე — ე. ნეკრასოვა 1934–36
ი. რისაზაძა-ერმოლოვა — ა. ლინდრიჯა 1959–61
ა. ხანჩეველი — ს. ლიხაჩოვა 1967–68, 1970–71
ა. მეტრეველი — თ. კაკულია 1972–76
ა. მეტრეველი — ა. ბოგომოლოვი 1977
ა. მეტრეველი — ვ. ბორისოვა 1980

(გაგრძელება იხ. გვ. 146)

(გაგრძელება)

შერეულ წყვილთა თანრიგში

ზ. ჩუვირინა — თ. კაკულია 1969

ო. მოროზოვა — ა. მეტრეველი 1970—73, 1975—76

სამივე თანრიგში ერთად

ა. მეტრეველი 1970—73, 1975—76

სსრკ თასი

გუნდმა

თბილისის „დინამო" 1972, 1979

საქართვ. ნაკრები 1975—76, 1978

ევროპის ჩემპიონები

ერთეულთა თანრიგში

ა. მეტრეველი 1970—71, 1973, 1975, 1977—78

თ. კაკულია 1976

წყვილთა თანრიგში

ა. მეტრეველი — ს. ლიხაჩოვი 1970, 1972

ა. მეტრეველი — თ. კაკულია 1974, 1976—77

შერეულ წყვილთა თანრიგში

ო. მოროზოვა — ა. მეტრეველი 1970—74

16 წლის ასაკამდე ჭაბუკ წყვილთა თანრიგში

ლ. კაჭარავა — ა. ჩერკასოვი 1986

დევისის თასის გათამაშებაში

სსრკ გუნდის ფინალური მონაწილეები (ა. მეტრეველისა და თ. კაკულიას მონაწილეობით)

ევროპის „ა" ზონის ფინალი — 1967, 1972—73, 1976

—„— —„— 1/2 ფინალი — 1968, 1971, 1975

ევროპის „ბ" ზონის ფინალი 1969—70

—„— —„— 1/2-ფინალი 1974

საზონათაშორისო 1/2-ფინალი 1976

ჩემპიონ თასის მფლობელი სსრკ გუნდი (ლ. [illegible] მონაწილეობით) 1983

მსოფლიო უნივერსიადის ჩემპიონები

ერთეულთა თანრიგში

ი. რიაზანოვა 1969

თ. კაკულია 1973

წყვილთა თანრიგში

თ. კაკულია — კოროტკოვი 1973

შერეულ წყვილთა თანრიგში

ო. მოროზოვა — თ. კაკულია 1973

სამივე თანრიგში ერთად თ. კაკულია 1973

ლიტ.: Теннис. Правила игры и соревнований, М., 1967, Фимехо В. И., Теннис. Справочник, М., 1981.

გ. დოინიძე.

ჩოგოვაძე გიორგი ირაკლის ძე [დ. 28. XII 1906 (9. I. 1907), ღუძა შორაპანი, ახლანდ. ზესტაფონის რ-ნი], ქართველი საბჭ. ენერგეტიკოსი, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1970), პროფესორი (1978), სსრკ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1985). სსრკ მინისტრთა საბჭოს პრემიის ლაურეატი (1981). საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1958). დაამთავრა ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. სახელმწ. პოლიტექ. ინ-ტი (1930). 1930—56 მუშაობდა ხელმძღვანელ თანამდებობებზე საქ. სსრ მრავალი ჰესის მშენებლობაზე. 1956—57 საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოს თავ-რის მოადგილეა. 1957—63 საქ. სსრ სახ. მეურნ. საბჭოს თავ-რეა. 1963—70 საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოს თავ-რის პირველი მოადგილეა. 1970-იდან ენერგეტ. და ელექტრიფიკ. ნაგებობათა საქართვ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის დირექტორია. სკკპ XX—XXIII ყრილობების დელეგატი, სსრკ V—VII მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი, საქ. სსრ IV მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 3 შრომის წითელი დროშის, ხალხთა მეგობრობის, წითელი ვარსკვლავის ორდენებით და მედლებით.

თხზ.: ჰიდროენერგეტიკული მშენებლობა საქართველოში, თბ., 1968; ჰიდროენერგეტიკა საბჭოთა კავშირში და საზღვარგარეთ, თბ., 1975; Гидроэлектростанции Грузии, М., 1971; Ингурская гидроэлектростанция, М., 1987.

ჩოგორი, გოდუინ-ოსტენი, დაფსანგი, ყარაყორუმის უმაღლესი მწვერვალი. სიმაღლე 8611 მ (სიმაღლით მეორეა მსოფლიოში ჯომოლუნგმის შემდეგ). აგებულია გრანიტებითა და გნაისებით. სამხრ. კალთას გაუყვება მყინვარი ბალტორო. ჩ-ზე 1954 პირველად ავიდნენ იტალ. ალპინისტები ლ. ლაჩედელი და ა. კომპანიონი.

ჩოდრიშვილი ალექსანდრე (სანდრო) იოსების ძე (1862, სიღნაღი, — 1943, თბილისი), რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში, კომპარტიის წევრი 1902-იდან. მუშაობდა ამიერკავკ. რკინიგზის თბილ. მთავარ სახელოსნოებში. აქტიურად მონაწილეობდა მუშათა გაფიცვებში, არალეგალური სტამბისათვის ხელსაწყოების, მონაწილეობდა სტამბების კონსპირაციული ბინების მოწყობაში, არალეგალური სტამბის შენობის აგებაში აქტიურად მონაწილეობდა 1905—07 რევოლუციაში, რისთვისაც დააპატიმრეს საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ მუშაობდა ამიერკავკ. რკინიგზის თბილ. მთავარ სახელოსნოებში. მინიჭებული აქვს შრომის გმირის წოდება.

ზ. გეგეშიძე.

ჩოდრიშვილი ზაქარია იოსების ძე [10 (22). II. 1869, სოფ. ვაქირი, ახლანდ. სიღნაღის რ-ნი, — 3 (16). IV. 1915, ქ. ნიკოლაევი], რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში. მუშაობდა ამიერკავკ. რკინიგზის თბილ. მთავარ სახელოსნოებში, საიდანაც გადაიცვა მონაწილეობისათვის დაითხოვეს. 1890—93 ბათუმში მუშაობდა. 1893 კვლავ თბილისში იყო. ამავე წელს თ. ჟღენტის? ... წრეში შევიდა. 1898—1901 თბილ. მუშათა გაფიცვების, მანიფესტაციებისა და დემონსტრაციების ერთ-ერთი ორგანიზატორი და ხელმძღვანელი იყო. ჩ-მა დიდი როლი ითამაშა ბათ., ფოთისა და ახალი სენაკის პარტ. ორგანიზაციებში შეწევნაყების გამოიცემისას მოქმედების მოსაგვარებლად? და რსდმპ III ყრილობის მოწვევისათვის ბრძოლის საქმეში. მონაწილეობდა 1905—07 რევოლუციაში. ჩ. იყო „თბილისის ბოლშევიკების ლიტერატურული ბიუროს" წევრი, ხელმძღვანელობდა პარტ. ლიტ-რის გამოცემას, რაც მოლაშქრეობისათვის არაერთხელ დააპატიმრეს. გარდაიცვალა ხერსონის გუბ. ნიკოლაევის საკატორღო ციხეში.

ზ. გეგეშიძე.

ჩოდრიშვილი იოსებ ივანეს ძე (დ. 15. I. 1901, სოფ. ქვემო მაჩხაანი, ახლანდ. სიღნაღის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მეტყევე-ინჟინერი, სოფ. მეურნ. მეცნ. კანდიდატი (1979), საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1961). სკკპ წევრი 1926-იდან. 1930 დაამთავრა თბილ. სატყეო ტექ. ინ-ტი. 1930—66 სხვადასხვა ხელმძღვანელ სამეცნ. და სამეურნეო სამუშაოზე იყო. 1966 საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოს სატყეო მეურნეობის სახელმწ. კომიტეტის თავ-რე. 1970-იდან საკავშ. მნიშვნელობის პერსონალური პენსიონერი. შეისწავლა საქართველოში კაკლის კულტ. გაშენების, მსხმოიარობის პერიოდულობისა და ჭალაში ალვის ხის გაშენების საკითხები. იოსებ დურგლიშვილის ფსევდონიმით მეფების დაცვის საკითხებზე გამოქვეყნებული აქვს სახალხო ლექსების 5 კრებული. დაჯილდოებულია 2 შრომის წითელი დროშის, წითელი ვარსკვლავის, „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: კაკალი საქართველოში, თბ., 1963; Народнохозяйственное значение грецкого ореха, Тб., 1966; Орех грецкий в Грузии, М., 1970; Разведение тополей и их значение в народном хозяйстве, Тб., 1966.

ლიტ.: დონაძე ა., მეფების დაცვა, თბ., 1985.

ჩოდრიშვილი მიხეილ (მიშა) იოსების ძე [15 (27). VIII. 1863, სიღნაღი, — 28. XII. 1929, თბილისი], მუშა რევოლუციონერი, კომპარტიის წევრი 1896-იდან. 80-იან წლებში თბილისში ჩაება არალეგალურ მუშაობაში. დააარსა მუშათა ბ-კა და ჩამოაყალიბა ხელოსან მუშათა ამხანაგობა „მრომა". მონაწილეობდა არალეგალურ ლიტ-რის. 1917—20 იყო თბილ. ბოლშევიკური კომიტეტის წევრი საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ მუშაობდა სხვადასხვა საპასუხისმგებლო თანამდებობაზე იყო საქ. სსრ და ამიერ ცაკის წევრი.

ვ. ქურდაძე?

ჩოიბალსანი ხორლოგიინ (8. II. 1895, ცეცენხანის, ახლანდ. აღმოსავლეთის, აიმაკი, — 26. I. 1952, მოსკოვი, დასაფლავებულია ულან-ბატორში), მონღოლეთის პოლიტიკური და სახელმწიფო მოღვაწე. დაიბადა ღარიბი არატის ოჯახში. 1914—17 სწავლობდა ირკუტსკში. 1919 ურგაში სუხე-ბატორისა და ჩ-ის მიერ ჩამოყალიბებულმა რევ. წრეებმა გაერთიანებამ 1920 საფუძველი დაუდო მონღ. სახ.-რევ. პარტიას (მსრპ). შექმნას 1920 ზაფხულში მონღ. პირველი დელეგაციის შემადგენლობაში გაემგზავრა საბჭ. რუსეთში. 1921 მარტში მონაწილეობდა მონღ. სახ. პარტიის I ყრილობის მომზადებაში (1925 მარტიდან — მსრპ). ჩ. 1921 მარტში შექმნილი დროებითი სახ. მთავრობის შემადგენლობაში, ხოლო მონღ. სახ. რევ. გამარჯვების შემდეგ, 1921 ივლ.-იდან — სახ. მთავრობის შემადგენლობაში იყო. 1924-იდან ჩ. მრავალჯერ აირჩიეს მსრპ ცკ-ის, მისი პრეზიდიუმისა და პოლიტბიუროს წევრად. 1921—30 მონღ. სახ. არმიის (მსა) მთავარსარდლის მოადგილე იყო. 1923—24 სწავლობდა მოსკ. სამხ. აკადემიაში. 1924—28 მონღ. სახ.-რევ. არმიის მთავარსარდალი. 1928—30 მსრ მცირე ხურალის პრეზიდიუმის თავ-რე. 1930 საგარეო საქმეთა მინისტრი. 1939-იდან მსრ პრემიერ-მინისტრი. ჩ-ს მინიჭებული ჰქონდა მარშლის (1936) და მსრ-ის გმირის (ორგზის) წოდება. დაჯილდოებულია სუხე-ბატორის, საბრძოლო წითელი დროშის და სხვ. ორდენებით, 2 ლენინის ორდენით და სხვა საბჭ. ორდენებით.

ჩოიბალსანი (1921-მდე სანბეისე, 1941-მდე ბაიან-ტუმენი), ქალაქი მონღ. სრ-ის აღმ. ნაწილში, ჩინ საზღვრის მახლობლად, მდ. კერულენის ნაპირზე. აღმ. აიმაკის ადმ. ცენტრი. 22,5 ათ. მცხ. (1975). რკინიგზით უკავშირდება ტრანსციმბირის რკინიგზის სადგ. სოლოვიოვსკს (სსრკ), აგრეთვე ულან-ბატორს. საავტ. გზების კვანძი. საშენ მასალათა წარმოება. ავტორემონტი. საფქვავი და ხორცის კომბინატები, მატყლის სარეცხი ფ-კა. ჩ-ის მიდამოებში იღებენ მურა ნახშირსა და ფლუორიტს.

ჩოლა, სახელმწიფო და დინასტია სამხრ. ინდოეთში უძველეს დროს და შუა საუკუნეებში. ჩ-ის სახელმწ. ისტ. ცენტრი იყო ტანჯავურის რ-ნში სახელმწ. ენა — ტამილური. X ს. დასაწყ. — XII ს. შუა ხანებში ჩ. ძლიერი მონარქიული სახელმწ. იყო. ადრინდ. ფეოდ. ეპოქისათვის მაღალ განვითარებას მიაღწია ხელოსნობამ, ვაჭრობამ, ტამილურმა ლიტ-რამ და ხელოვნებამ. XIII ს-ში ჩ. განხდა პოლიტიკურ სახელმწიფოს ესხალი და მალე არსებობა შეწყვიტა. ჩ-ის დინასტია ცნობილი იყო XVIII ს-მდე.

ჩოლაბარგი, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (ნიგოითის სოფსაბჭო), გურიის ქედის ჩრდ. კალთის ძირას. ზ. დ. 80 მ. ლანჩხუთიდან 7 კმ. ნიგოითიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 0,3 კმ. ნიგოითის საბჭ. მეურნ. (მესიმინდეობა, მეჩაიეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჩოლაბური, მდინარე ზესტაფონისა და თერჯოლის რ-ნებში, ყვირილის მარჯვ. შენაკადი. წარმოიქმნება მდ-ების ძუსისა და ბუჯის შეერთებით 170 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 22 კმ, აუზის ფართ. 565 კმ². საზრდოობს წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლით. გაზაფხულზე ახასიათებს წყალდიდობა, შემოდგომასა და ზამთარში — წყალმოვარდნები, ზაფხულში — წყალმცირობა. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 11,4 მ³/წმ.

ი. ჟორჟოლიანი?

ჩოლავანი, სოფელი წალკის რ-ნში (არ[...]ხან-ხარჯანის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის სამხრ. კალთაზე. ზ. დ. 1750 მ, წალკიდან 21 კმ. კლდეკარის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, მედპუნქტი.

ჩოლოქი, მდინარე ქობულეთის რ-ნში, ნატანების მარცხ. შენაკადი სათავე აქვს მესხეთის ქედის ჩრდ.-დას. კალთაზე, 800 მ სიმაღლეზე სიგრძე 29,5 კმ, აუზის ფართ. 157 კმ². საზრდოობს წვიმის, მიწისქვეშა და თოვლის წყლით. ახასიათებს წვიმებით გამოწვეული წყალმოვარდნები მთელი წლის განმავლობაში, განსაკუთრებით შემოდგომა-ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 9,8 მ³/წმ.

ი. ჟორჟოლიანი?

ჩოლოქის ბრძოლა 1854, რუს.-ქართველთა ჯარის ბრძოლა მდ. ჩოლოქთან თურქების ლაშქრის წინააღმდეგ, ყირიმის ომის დროს. ნიგოითის ბრძოლაში (1854) თურქთა დამარცხების შემდეგ გენ. ი. ანდრონიკაშვილი, თურქთა მთავარი ძალების წინააღმდეგ შეტევის მიზნით, ოზურგეთისაკენ (ახლანდ. ქ. მახარაძე) დაძრა. მტერმა სასწრაფოდ დატოვა ქალაქი და მდ. ჩოლოქის მარცხ. ნაპირზე დაბანაკდა. რუს.-ქართველთა ჯარის განკარგულებაში იყო 11 ბატალიონი (ქვეითი), 4 ასეული (დონელი კაზაკები), მილიციის 6 ქვეითი და 8 ცხენოსანი ასეული (იმერეთის) და 6 ქვეითი რაზმი (გურიის), სულ 10 ათ. ჯარისკაცი. თურქთა ჯარი, რ-საც სელიმ-ფაშა სარდლობდა, 35 ათ. ჯარისკაცს ითვლიდა. გენ. ანდრონიკაშვილმა მტერზე სწრაფი იერიშის მიტანა გადაწყვიტა. 4 ივნ. დილით „გურიის რაზმმა" მტრის მოწინავე რაზმს დაარტყა, მდ. ჩოლოქისაკენ დაიხია და თურქებს უკანდასახევი გზა მოუჭრა. შემდეგ ჩოლოქი გადალახა და მტრის პირისპირ დადგა. სასტიკი ცხელი გაბმის შემდეგ რუს.-ქართველთა მხედრობა ბრძოლაში ჩაება და, მტრის რიცხობრივი უპირატესობის მიუხედავად,

ცილი მხედრობით წინ მიიწევდა. კავალერიის ბრძოლაში ჩაბმის შემდეგ ჯარის სხვა ნაწილებიც ფართო შეტევაზე გადავიდნენ ხელჩართულ ბრძოლაში თურქები შედრკნენ და უკან დაიხიეს რუს.-ქართველთა ცხენოსნებმა მტერს ქობულეთამდე სდიეს მტერმა დაკარგა 4 ათ. მეომარი, 15 ქვემეხი, 36 დროშა და 3 ბანაკი, ქართველთა ჯარმა — 1500 კაცი ბრძოლაში გამოჩენილი მამაცობისათვის ქართ მილიციას წმ. გიორგის ორდენით დააჯილდოვეს

ჩ. ბ-ში გამარჯვებამ ჩაშალა მტრის გეგმა, სურამის გზით შეეჭრათ ახალციხე-ახალქალაქისა და ბათუმის კორპუსები.

ლიტ.: ბერძენიშვილი ნ., ყირიმის ომი და საქართველო, თბ., 1960; მეგრელიძე შ., საქართველო აღმოსავლეთის ომებში, თბ., 1974; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 5, თბ., 1970. გ. წაქაძე

ჩოლოყაშვილი ბიძინა, კახეთის 1659 წლის სახალხო აჯანყების ერთ-ერთი მეთაური. XVII ს. 30-იან წლებში კახეთის სამეფოს სახლთუხუცესი, შემდეგ ხუცაჯი ქართლის მეფე როსტომისა და კახეთის მეფე თეიმურაზ I-ს შორის გამართულ ბრძოლაში ამ უკანასკნელის მხარეზე იყო. 1648 თეიმურაზის დამარცხებით მან ერთო დალაშქრა, რათა თავისუფლად მომხდარიყო დაემორჩილებინა კახეთის აჯანყებამ (1659) შემდეგ შაჰმა შალვა და ელიზბარ ერისთავებთან ერთად ჩ. ირანში გაიწვია და გამაჰმადიანება მოსთხოვა. მაგრამ მტკიცე უარი მიიღო. მაშინ შაჰმა იგი გადასცა ამ თურქმანებს, რათა მეტოქეების კახეთის აჯანყების დროს გაწყვეტილ ჩ. წამებით მოკლეს.

ლიტ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 4, თბ., 1973. ნ. ბერძენიშვილი

ჩოლოყაშვილი გარსევან, XVI ს. ქართველი პოეტი და სახელმწიფო მოღვაწე, სახლთუხუცესი დიდი გავლენით სარგებლობდა ლევან კახთა მეფის (1520—74) კარზე, არჩილ II-ის ცნობით, ჩ-ს ეკუთვნის „ხილთა ქება“ და სატრფიალო ლექსები ითანე ბაგრატიონი მას „ნარგიზიანი წიგნის“ ავტორად ასახელებს. „ნარგიზიანის“ ჩ-ს მიაკუთვნებდა ა. ცაგარელიც. მაგრამ ა. ბარამიძემ დაასაბუთა, რომ კრებული დაწერილია XVIII ს. შუა წლებში. შემდეგ, ჩ-ის პოეტური მემკვიდრეობიდან ჩვენამდე მოღწეულია მხოლოდ „ხილთა ქება“. ზოგი მკვლევარი ჩ-ს XVII ს. მოღვაწედ თვლის.

ლიტ.: ბარამიძე ა., ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, [ტ.] 2, თბ., 1940; გაბაშვილი ე., მიმოხილვა ძველი ქართული ლიტერატურის... თბ., 1956; კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, [ტ.] 2, თბ., 1958; მცირე ეპიკური ქართულის მწერლობიდან (XVI—XIX სს.), ი. ლოლაშვილის გამოც., თბ., 1982. ი. ლოლაშვილი

ჩოლოყაშვილი დავით ქაიხოსროს ძე (1735—1810), ქართველი პოეტი, დრამატურგი. მთარგმნელი ერეკლე II-ის მდივანბეგი ... რუსეთში მიიღო ... განათლება ... 1787 ... „ევრიპის მეფისა სპარსეთის სიმღერები“ (რუს. თარგმანი გამოქვეყნდა 1791), რ-შიც შეაჯერ რუსთა ლაშქარი და მისი მხედართმთავრები სუვოროვი და პოტიომკინი. ჩ-მა თარგმნა მ. ლომონოსოვის სახ. ლექსები „საწინასწარმეტყველო წიგნი იობისა“ და „145 ფსალმუნი ლექსად“, რასინის ტრაგედია „იფიგენია ავლიდაში“ სათაურით „ეფიგენია“ (წარმოადგინეს თბილისში 1795) და სხვ. ჩ საგმათლო თავისუფლად ფლობდა ორიგინალს. მასვე ეკუთვნის რუს.-საქართვ. პოლიტ. ურთიერთობის ამსახველი მრავალი დოკუმენტი.

ლიტ.: რუხაძე ტ., ძველი ქართული თეატრი და დრამატურგია, თბ., 1949; მისივე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1954; ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 2, თბ., 1966. ლ. კეკელიძე

ჩოლოყაშვილი ივანე ზაალის ძე [1824 — 11 (23). V. 1877, ალექსანდროპოლი, ახლანდ. ლენინაკანი, სომხ. სსრ], რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი (1872) სამხ. სამსახური დაიწყო 1842 ქართ მილიციაში უნტერ-ოფიცრის ჩინით. 1842—49 და 1862—63 მონაწილეობდა რუს. არმიის სამხ. ექსპედიციებში ჩრდ. კავკ. მთიელთა წინააღმდეგ. 1849 მაის-აგვ-ში იმყოფებოდა უნგრეთში ი. პასკევიჩის საექსპედიციო კორპუსის შემადგენლობაში კავკასიაში დაბრუნების შემდეგ მსახურობდა ნიჟეგ.-ნოვგოროდის დრაგუნთა პოლკში. ყირიმის ომის (1853—56) დროს კავკ. ფრონტზე იბრძოდა. თავი გამოიჩინა ბაშკადიკლარის (1853 წ. 19 ნოემბ.) და ქურუკ-დარის (1854 წ. 24 ივლ.) ბრძოლებში. შემდეგ ლ. მელიქიშვილის მეთაურობით იბრძოდა კახეთში შამილის რაზმების წინააღმდეგ. 1859 მიენიჭა ფლიგელ-ადიუტანტის წოდება. რუს.-თურქ. ომში (1877—78) ჩ. მეთაურობდა დაღ. ცხენოსანთა რეგულარულ ბრიგადას, რ-იც შედიოდა არმიის ავანგარდში იბრძოდა. 1877 წ. 4 მაისს ჩ. სასიკვდილოდ დაიჭრა ქ. ყარსთან მიმდე ბრძოლის დროს. გ. ჯავახიშვილი

ჩოლოყაშვილი ნიკოლოზ (ნიკიფორე ირბახი) (დაახლ. 1585—1658), ქართველი პოლიტიკური მოღვაწე და დიპლომატი, პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნის ერთ-ერთი გამომცემელი. 8 წლისა სწავლა-განათლების მისაღებად გაგზავნეს იტალიაში, სადაც ბერად აღიკვეცა. ეწვა ... დაახლ. 1608 საქართველოში დაბრუნდა და კახეთის მეფის თეიმურაზ I-ის კარის მოძღვარი გახდა. 1614 შაჰ-აბას I-ის საქართველოში ლაშქრობის დროს, იერუსალიმში წავიდა. 1625 მარტყოფის ბრძოლის შემდეგ თეიმურაზ I-ის დავალებით ... მისიით გაემგზავრა ევროპაში. რომში ყოფნისას ჩ-მა აქტ. მონაწილეობა მიიღო ქართ. პირველი წიგნის გამოცემაში. 1629 მისი დახმარებით გამოიცა ქართული ანბანი, შემუშავდა და გამოიცა ქართულ-იტალიური ლექსიკონი — პირველი ქართული ნაბეჭდი წიგნი; შემდეგ — „ლოცვანი“ ქართ ენაზე. 1629 ჩ. საქართველოში დაბრუნდა, მეტეხის ეკლესიის წინამძღვარი გახდა. 1632, როდესაც თეიმურაზ I იძულებული შეიქნა იმერეთის სამეფოს შეეფარებინა თავი, ჩ. სამეგრელოს მთავრის ლევან II დადიანის უახლოესი თანამშრომელი და მისი ფართო პოლიტ. გეგმების ხელმძღვანელი გახდა. 1640—49 ჩ. კვლავ ევროპაში ქართველთა ჯვრის მონასტრის წინამძღვარად. 1650-ის საქართველოში დაბრუნდა ჯერ იმერეთის სამეფოს კარზე იმყოფებოდა, შემდეგ კვლავ ლევან II დადიანთან. რ-ის ხელისშეწყობითაც ჩ. საქართვ. კათოლიკოს-პატრიარქი გახდა. 1657, ლევან II დადიანის გარდაცვალების შემდეგ, ახალმა მთავარმა ვამეყ III-მ სხვა თავის მომხრეების შორის ჩ-ც შეიპყრო და საპყრობილეში მოათავსა, სადაც იგი გარდაიცვალა. ჩ-ის მრავალმხრივი საქმიანობა მიმართული იყო საქართვ. პოლიტ. და კულტ. აღორძინებისაკენ. თანამედროვენი მას უწოდებდნენ ბრძენსა და ფილოსოფოსს, რიტორს, „ღირსსა ყოვლისა სიკეთისა“.

ლიტ.: ტაბაღუა ი., ქართველი დიპლომატი ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი — ნიკიფორე ირბახი, თბ., 1977; თამარაშვილი მ., ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902; კეკელიძე კ., ნიკიფორე ირბახი, კრ.: ლიტერატურული მემკვიდრეობა, წგნ 1, თბ., 1935. ტ. ტაბაღუა

ჩოლოყაშვილი რევაზ (გ. 1648), კახეთის სამეფოს სახლთუხუცესი XVII ს. 40-იან წლებში. თეიმურაზ I-ის ერთგული თანამებრძოლი. მისი რჩევით თეიმურაზმა 1648 თავისი ჯარის ნაწილი ბიძინა ჩოლოყაშვილის მეთაურობით ერწოს დასარბევად გაგზავნა. ამის შემდეგად და სუსტებული თეიმურაზის ლაშქარი ქართლის მეფე როსტომმა ბახტრიონთან ბრძოლაში დაამარცხა. ჩ. გმირულად დაიღუპა ამ ბრძოლაში. ნ. ბერძენიშვილი

ჩოლოყაშვილი რევაზ, კახეთის სამეფოს სახლთუხუცესი XVII ს. II ნახევარში. იბრძოდა არჩილ II-ის იმერეთში გამამეფებლად. იყო გიორგი XI-ის მომხრე. როცა გიორგი კახეთში შეიჭრა, ჩ. ხელმძღვანელობდა ნინოწმინდის დაცვას მისი შემოტევისაგან. ნ. ბერძენიშვილი

ჩოლოყაშვილი სოლომონ მიხეილის ძე (1. VI. 1883, სოფ. ბაკურციხე, ახლანდ. გურჯაანის რ-ნი, — 10. VI. 1944, თბილისი), ქართველი საბჭ. აგრონომ-მევენახე სოფ. მეურნ. მეცნ. დოქტორი, პროფესორი (1926), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1941), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1944). 1907 დაამთავრა კლოსტერნოიბურგის (ავსტრია) მევ.-მეღ. ინ-ტი. 1920-იდან თსუ-ის, ხოლო 1930-იდან საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტის მევენახეობის კათედრის გამგე იყო. შეისწავლა საქართველოში ფილოქსერის გავრცელების პირობები. მისგან გამოწვეული დაზიანებანი და დაასაბუთა ფილოქსერაგამძლე ვაზის საძირეებზე ნამყენი ვაზით გაშენების საჭიროება. მისი ხელმძღვანელობით გამოკვლეულ იქნა საქართვ. ვაზის ამორჩეული ჯიშთა ფორმები და გამოიყო საწარმოო მნიშვნელობის ვაზის ჯიშები. ჩ-ის სახელთან არის დაკავშირებული საქართვ. ვაზის ჯიშთა დარაიონება. ავტორია მრავალი ფუნდამ. ნაშრომისა „ფილოქსერა და მასთან ბრძოლა“ (1912), აგრეთვე სახელმძღვანელოებისა „მევენახეობა“ (თბ., ტ. 1, 1937); „მევენახეობა-ამპელოგრაფია“ (ტ. II, 1939), დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის“ ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: ვაზის მასობრივი სელექცია, თბ., 1933; მასალები საქართველოს XII—XIII საუკუნეების ვაზის ჯიშების საკითხისათვის, თბ., 1938; მევენახეობა, გამოც. მე-2, თბ., 1959. მ. რამიშვილი

ჩოლოყაშვილი ქაიხოსრო (გ. 1613), ქართველი პოეტი. იყო კულტ. ტრადიციებით ცნობილ ომანიშვილ-ჩოლოყაშვილთა გვარის ერთ-ერთი წარმომადგენელი; მოღვაწეობდა თეიმურაზ I-ის კარზე. შაჰ-აბასის ირანის ჯარის მოულოდნელ შემოსევას ... თეიმურაზმა. ჩ. რუსთაველის ეპიგონი პოეტია. ლექსითა და პროზით დაწერილი მისი საგმირო-სათავგადასავლო თხზულებაში „ომაინიანი“ მოთხრობილია ტარიელისა და ავთანდილის შვილიშვილის ომან-ქაბუკის თავგადასავალი. „ომაინიანი“ საინტერესო მასალას შეიცავს საზ-ბის სხვადასხვა ფენის ცხოვრების წესზე მხატვრული არაკრეატიულობის მიუხედავად, თხზულების პოპულარობა უდიდესია, რასაც ამტკიცებს ჩვენამდე მოღწეულ ხელნაწერთა სიმრავლე

თხზ.: ომაინიანი ეტიმოლოგიური გამოკვლევა როსტომ მე-17 საუკუნისა, გ. ჯაყობიას რედ., ტფ., 1937; ომაინიანი, გამოსაცემად მოამზადა ლ. კეკელიძემ, თბ., 1950, 1979.

ლიტ.: რუხაძე ტ., ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი და მისი ომაინიანი, ლიტერატურული ძიებანი, 1964, [ტ.] 8; ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 2, თბ., 1966. ლ. კეკელიძე

ჩოლოყაშვილი შერმაზან, კახეთის თავადი, მოღვაწეობდა XVI ს. ბოლოსა და XVII ს. დასაწყისში. სახლთუხუცესი, კახეთის მეფეების დავითისა და თეიმურაზ I-ის ერთგული ვასალი. 1604 ქეთევან დედოფლის თხოვნით ირანში გაჰყვა თეიმურაზ ბატონიშვილს. მასთან ერთადვე დაბრუნდა 1606. ჩ-ის ინიციატივით 1612 თეიმურაზ I-მა და ლუარსაბ II-მ ხელშეკრულება დადეს და გადაწყვიტეს ერთობლივად ებრძოლათ ირანის აგრესიის წინააღმდეგ.

ლიტ.: ახრახი, თხზ. სრ. კრებ. ორ ტომად, ალ. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილის

ა. ჩოლოყაშვილი

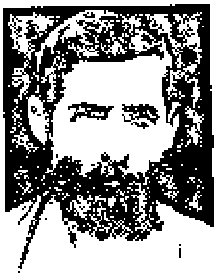
ნ. ჩოლოყაშვილი

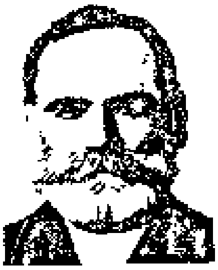
ი. ჩოლოყაშვილი

ა. ჩიქობავა

ს. ჩოლოყაშვილი

რუკ., ტ. 2, თბ., 1937; ჯამბურია გ., გიორგი სააკაძე, თბ., 1964. გ. ჯამბურია.

ჩოლოყაშვილი ყაფლან (გ. 1756), არაგვის საერისთავოს გამგებელი 1743—56. 1743 თეიმურაზ II-მ არაგვის საერისთავო სასტიკად მიშუღად გამოაცხადა და ერეკლე II-ის ვაჟს, ვახტანგს, საუფლისწულოდ მისცა. ბატონიშვილის მეურვეობის გამო ჩ. მოურავის უფლებით განაგებდა არაგვის საერისთავოს, თუმცა ზოგჯერ წყაროებში იგი ერისთავად იხსენიება. 1746 ჩ. მონაწილეობდა გამდგარი ისპაჰსა და აჯანყებული ქსან-არაგვის მოსახლ. წინააღმდეგ ბრძოლებში. 1747 ერეკლეს მხარეზე იბრძოდა აჯანყებული აბდულა-ბეგის წინააღმდეგ. 1748 მონაწილეობდა თბილისის ციხეებიდან ყიზილბაშთა გარნიზონების განდევნაში. თავი გამოიჩინა, როგორც მამაცმა მეომარმა და ნიჭიერმა სარდალმა. მოკლეს საერისთავოში.

წყარო: ორბელიანი პ., ამბავნი ქართლისანი, ე. ცაგარეიშვილის გამოც., თბ., 1981. გ. ჯამბურია.

ჩოლოთი, სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში (საჭამიასერის სოფსაბჭო). მდ. ბჟუჟისწყლის ხეობაში. ზ. დ. 280 მ, ჩოხატაურიდან 18 კმ, სადგურიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 15 კმ. საჭამიასერის მევენახეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ქვემო ხეთში (2 კმ). ბ-კა.

ჩომოლუნგმა, მსოფლიოს უმაღლესი (8848 მ) მწვერვალი ადმართულია ჰიმალაის მთებში. იხ. ჯომოლუნგმა.

ჩომპების აჯანყება 1378 [იტალ. ciompo — მატყლის მჩეჩავი, (ისტ.)] მატყლის მჩეჩავებისა და სხვ. დაქირავებული მუშების აჯანყება ფლორენციაში. შეადგენდნენ ქალაქის მოსახლ. 25%-ს. უკიდურესად მცირე ხელფასი ჰქონდათ. არ ჰქონდათ ამქრის წევრობის და არავითარი პოლიტ. უფლებები არ გააჩნდათ. ჩ. ა. 1378 წ 22 ივნ. დაიწყო და 31 აგვ.-მდე გაგრძელდა. აჯანყებულებმა დამსაქმებელს მოითხოვეს: ხელფასის გაზრდა 50%-ით, პოლიტ. უფლებები, მთავრობის შემადგენლობაში წარმომადგენლობის შეყვანა, „სამართლიანობის გონფალონიერეს" თანამდებობის უფლება, ჩომპების ამქრის დაარსება და სხვ. აჯანყებულებმა აიღეს პოდესტის (უმაღლესი ადმ. პირი) სასახლე, ძველი მთავრობა გარეკეს და ახალი შეადგინეს: 3-3 კაცი ჩომპებისაგან, წვრილი ხელოსნებისა და „მსუქანი ხალხისაგან". შექმნეს სახალხო ლაშქარი და ჩომპების ამქარი. „მსუქანმა" პოპოლანებმა მოახერხეს მთავრობის მეთაურად დაეყენებინათ მიკელე დი ლანდო (ყოფილი ჩომპი, აჯანყების დაწყებისას ზედამხედველი) და მოახდინეს ქალაქის მშიერი ბლოკადა. 1378 აგვ. აჯანყებულები დაარწმუნდნენ მიკელე დი ლანდოს ღალატში და ახ. რევ. მთავრობა შეადგინეს ბარტოლო დი იაკოპოს მეთაურობით. მიკელე დი ლანდომ დაეყრდნო პოპოლანებს ქალაქთან უკარის შემოკრებაში. აჯანყება ჩაახშეს, ხელმძღვანელები სიკვდილით დასაჯეს. ჩ. ა.-მ გამოამჟღავნა XIV ს. იტალ. წინაპროლეტარიატის თვითშეგნების შედარებით მაღალი პოლიტ. დონე, რ-მაც პირველად ევრ. ისტორიაში მოითხოვა პოლიტ. უფლებები.

ჩონგრადი (Csongrád), მედიე სამხრ. უნგრეთში, მდ. ტისის აუზში. ფართ. 4,1 ათ. კმ². მოსახლ. 456 ათ. კაცი (1981). ადმ. ც. — ქ. სეგედი. ჩ. აგრ.-ინდუსტრ. რ-ნია. მოჰყავთ ხორბალი, სიმინდი, შაქრის ჭარხალი, კანაფი, თივა, მზესუმზირა, ჭვავი, კარტოფილი. არის ბაღები, ვენახები. ტისის ხეობაში ბრინჯის ნათესებია, ქ. სეგედის მიდამოებში — წიწაკისა, ქ. მაკოს მიდამოებში — ხახვის. განვითარებულია მესაქონლეობა, მეღორეობა, მეფრინველეობა, თევზის მოშენება. საკონსერვო, კვების, მანქანათსაშ., კერამ. მრეწვ. ნავთობისა და ბუნებრივი აირის.

ჩონგური, დას. საქართველოში (სამეგრელო, გურია, აჭარა) გავრცელებული ოთხსიმიანი ჩამოსაკრავი საკრავი. მეოთხე სიმს (ქვემოდან მეოთხე, დანარჩენებზე მოკლეს) ზილი ეწოდება. იგი საკრავის ბგერას იძლევა და ყველა სიმზე მაღლაა აწყობილი. ჩ-ის ტანს „ფარდები" არ გააჩნია. თავში სამი მოქლონი აქვს გაყრილი, ზილისათვის კი — შუა ნაწილზე. სიმები სიმაღლის მიხედვით მიწყობილია (დაბალი ბგერის უფრო მსხვილი სიმები გამოიყენება და, პირიქით). ყველაზე წვრილია ზილი. ჩ-ის წყობა და საკრავის კილო ჰარმონიულ სადუმებულზეა აგებული. ჩ. სოლო და საანსამბლო საკრავია.

„ჩონგური", პირველი ქართული ლიტერატურული ალმანახი, გამოიცა პეტერბურგში 1864. დაიბეჭდა პეტერბ. მეცნ. აკად. სტამბაში. შემდგენელი — კ. ლორთქიფანიძე. კრებულში დაბეჭდილია ნ. ბარათაშვილის ლექსები და პოემა „ბედი ქართლისა", გ. ორბელიანის ლექსები, ი. ჭავჭავაძის ლექსები, ნაწყვეტი პოემიდან „აჩრდილი", აგრეთვე პოემა „რამდენიმე სურათი ანუ ეპიზოდი ყაჩაღის ცხოვრებიდამ", ა. წერეთლის, რ. ერისთავის, ი. მაჩაბლის ლექსები და ნ. ნეკრასოვის პოემა „პოეტი და მოქალაქე" (თარგმანი).

ჩონი, კორეის სახალხო-დემოკრატიული რესპუბლიკის ფულის ერთეული, უდრის ვონის 1/100-ს. მიმოქცევაშია 1947 დეკ.-იდან. გამოდის 50—25- და 15-ჩონიან მონეტებად.

ჩონოსი (Chonos), არქიპელაგი (მელჩორი, ჯეიმზი და სხვ.) სამხრ. ჩილეს ნაპირთან, ს. გ. 44° და 46°-ს შორის. კონტინენტიდან გამოყოფილია მორალედას სრუტით. სიმაღლე 1680 მ-მდე. შემოსილია მარადმწვანე ტყით. მოსახლ. თევზჭერას მისდევს.

ჩონჩხი, ცხოველებისა და ადამიანის მაგარი ქსოვილების ერთობლიობა, რ-იც წარმოქმნის სხეულის საყრდენს და, ამასთან ერთად, იცავს ორგანიზმს მექანიკური დაზიანებებისაგან. არჩევენ გარეგან და შინაგან ჩ-ს. უხერხემლოების უმრავლესობის ჩ. გარეგანია და, ჩვეულებრივად, წარმოდგენილია ნიჟარის ან კუტიკულის სახით. კუტიკულური გარეგანი ჩ., რ-იც დამახასიათებელია განსაკუთრებით ფეხსახსრიანებისათვის, შედგება ქიტინისაგან. უხერხემლოების შინაგანი ჩ. პრიმიტ. შემთხვევაში (ღრუბლებში) წარმოდგენილია კირიანი და კაჟიანი ნემსებით — სპიკულებით. უმდაბლესი ქორდიანების — უქალოების შინაგანი ჩ. წარმოდგენილია გრძელი საყრდენი ღეროთი — ქორდით. ხერხემლიანების შინაგანი ჩ. იყოფა საღერძე, თავისა (ქალა) და კიდურების ჩ-ებად. ემბრიონების შინაგანი ჩ. ჯერ ხრტილოვანია და შემდეგ თანდათანობით ხდება გაძვალება (ოსიფიკაცია). მრგვალპირიანებისა და ხრტილოვანი თევზების შინაგანი ჩ. მთელი სიცოცხლის მანძილზე ხრტილოვანად რჩება. ძვლები და ხრტილები ურთიერთს უკავშირდება მოძრავად (სახსრით) ან უძრავად. საღერძე ჩ., ჩვეულებრივად, წარმოდგენილია ცალკეული მალებისაგან შედგენილი ხერხემლით, რ-იც ემბრიონში ქორდის ადგილს. მალების ზედა მორჩები ანუ რკალები ერთმანეთს უერთდება და ქმნის ზურგის ტვინის არხს, რ-შიც მოთავსებულია ზურგის ტვინი. მალების სხეულებს ემაგრება ნეკნები, რ-ებიც მკერდის ძვალთან შეერთებით (ქვეწარმავლებში, ფრინველებსა და ძუძუმწოვრებში) ქმნიან გულმკერდის [illegible]. ნასუქარი თევზების მალების სხეულები ხრტილოვანია, უმაღლესი თევზების და ხმელეთის ხერხემლიანების — ძვლოვანი. წყლის უმდაბლესი ხერხემლიანების — მრგვალპირიანების, ქიმერების, ზვიგენისებრი და ორგვარსუნთქავი თევზების მალებს სხეული არ გააჩნიათ, მათი საღერძე ჩ. წარმოდგენილია ქორდით, რ-იც ზედა განლაგებულია ხრტილოვანი ან ძვლოვანი რკალები, თევზების კიდურების — ფარფლების ჩ. შედგება ხრტილოვანი ან ძვლოვანი სხივებისაგან. ლუწი ფარფლების სხივები ეყრდნობა კუნთებში ღრმად მოთავსებულ ხრტილოვან ან ძვლოვან ფირფიტებს — კიდურების სარტყლებს. ხმელეთის ხერხემლიანებში ლუწი ფარფლები (კენტი ფარფლები) გარდაქმნილია მეტად ხუთთითა კიდურად. უკანა კიდურების სარტყელი — მენჯის სარტყელი, ემაგრება გავის მალებს. ფრინველებისა და ღამურების წინა კიდურები გარდაქმნილია ფრთებად. ქალა იცავს ტვინის განგ-ბაგე, რ-შიც მოთავსებულია თავის ტვინი, ყნოსვის, სმენის ორგანოები და ნაწილობრივ თვალები, და ვისცერალურ ჩ.-ად, რ-იც წარმოდგენილია ყბებით და სალაყუნე რკალებით. ყბები წარმოიქმნება წინა სალაყუნე რკალებისაგან. ხმელეთის ხერხემლიანებში სალაყუნე რკალები გარდაიქმნება სასმენ ძვლებად (უზანგად). ცხოველებში არტერიისა და ხორხის ჩ-ად. გარეგანი ანუ კანისეული ჩ. თევზებში ხორცია ქერცლების სახით. უმაღლესი თევზებისა და ხმელეთის ხერხემლიანების თავის მფარავი ანუ კანისეული ძვლები და აგრეთვე მხრის სარტყლის ძვლები წარმოიქმნება განზრდილი ქერცლებისაგან. ძვლოვანი ქერცლები ან ფირფიტები შეიძლება გაჩნდეს ხმელეთის ხერხემლიანებსაც (მეორეულად). ასეთი კარგად აქვთ განვითარებული ნიანგებს და ზოგ ხვლიკს, ხოლო კუებსა და ჯავშნოსნებში წარმოქმნიან გარეთა ძვლოვან ჯავშანს.

გ. პაპიძე.

ადამიანის ჩ. შედგება 200 ძვლისაგან (სასმენი ძვლების ჩაუთვლელად). იგი ორგანიზმის საყრდენია, წარმოქმნის სხვადასხვა სიმაგრის ძვლოვან კოლოფებს, რ-ებიც საიმედოდ იცავენ სიცოცხლისათვის მნიშვნელოვან ორგანოებს (ქალა — თავის ტვინს, ხერხემალი — ზურგის ტვინს, გულმკერდი — გულსა და ფილტვებს, მენჯი — საშარდესა და სხვ.). ჩ. ქმნის მძლავრ და სწრაფ ბერკეტებს, რ-ებთანაც დაკავშირებულია აქტიურად მოქმედი კუნთები. ჩ-ის ნაწილებია ხერხემალი, ნეკნები, მკერდის ძვალი, გულმკერდი, მენჯი, ზემო და ქვემო კიდურები, აგრეთვე თავის ქალა და სასმენი ძვლები. ადამიანის ორგანიზმში ჩ-ს მნიშვნელოვანი და განსხვავებული ფუნქციები აკისრია. საყრდენი, სამოძრაო, დამცველი. ჯვარედინი ძვლის ღრუბლისებრ ნივთიერებაში არსებული წითელი ტვინი სისხლმბადი ორგანოა, ხოლო ლულისებრი ძვლის ყვითელი ტვინი ორგანიზმის ცხიმის მარაგს შეადგენს.

ელ. აბაშიძე.

ჩ. ანთროპოლოგიაში. ადამიანის ჩ-ის შესწავლას — ოსტეოლოგიას ანთროპოლოგიაში გარკვეული მნიშვნელობა აქვს, ვინაიდან ცალკეული ძვლები, განსაკუთრებით კი მათი თანაფარდობა, სხვადასხვა რასობრივ ჯგუფში გარკვეული დიფერენცირების სურათს ქმნიან. განსაკუთრებით კარგად არის შესწავლილი ქალა (კრანიოლოგია). ჩ-ის კვლევის შედეგად დაადგინეს ის ფაზა, როდესაც ადამიანის ცხოველური წინაპრები სწორმდგომ ფეხმოძრაობაზე გადავიდნენ, ხოლო საკუთრივ ქალას შესწავლით შესაძლებელი გახდა სახის ქალასა და ტვინის ქალას თანაფარდობის დადგენა, რამაც ხელი შეუწყო ადამიანის ცხოველთა სამყაროდან გამოყოფის საკითხის შესწავლას.

მ. აბდუშელიშვილი.

ჩონჯუ, ქალაქი სამხრ. კორეაში, ჩოლა-პუქტოს პროვ. ადმ. ცენტრი. 367 ათ. მცხ. (1980). საგზაო კვანძი. რკინიგზით უკავშირდება ნავსადგურებს კუნსანსა (ყვითელი ზღვა) და იოსუს (კორეის სრუტე). კვების, საფეიქრო, ხის დამამუშ. და ქაღალდის მრეწველობა.

ჩორდი, სოფელი ონის რ-ნში (ცხმორის სოფსაბჭო). რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ჯეჯორის (რიონის მარცხ. შენაკადი)

ხეობაში ზ. დ. 1260 მ, ოზიდან 15 კმ. პიპილეთის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ოზში (5 კმ) ბ-კა, სოფურშლოს-სამედიცინო პუნქტი ჩ-იდან 5 კმ-ზე არის ბარიტის საბადო. ჩ. თავისი სიმდიდრით წყაროებში პირველად იხსენიება XV ს-ში. სოფლის განაპირას შუა საუკ. ეკლესიისა და მისი გალავნის ნანგრევებია.

ჩორდის ბარიტის საბადო, მდებარეობს ამბროლაურის რ-ნსა და ნაწილობრივ სამხრ. ოსეთის ავ. ჯავის რ-ნში (სოფ. ჩორდის მიდამოებში). ბარიტის ძარღვები განლაგებულია პაიოსის პორფირიტული წყების ზედა ჰორიზონტების ნაპრალოვან ზონაში, რ-ის სისქეა 150—200 მ. ბარიტის ძარღვების შემცველი ქანები მეტ-ნაკლებად შეცვლილია ჰიდროთერმული ხსნარების გავლენით. მადანი წვრილ- და მსხვილმარცვლოვანი, აგრეთვე მრავალფეროვანი ტიპისაა. ძარღვებში ბარიტის გარდა გვხვდება კვარცი, კალციტი, ზოგან — უიტერიტი.

ბარიტის მადნის გამდიდრებას აწარმოებს სოფ. ირის მამდიდრებელი ფ-კა, რ-იც ბარიტის კონცენტრატს აწვდის ლაქსაღებავების, ნავთობის მომპოვებელ და მრეწველობის სხვა დარგებს. რ. ფურძაძე.

ჩორნი კუზმა (ნამდვ. სახელი და გვარი ნიკოლოზ კაროლის ძე რ ო მ ა ნ ო ვ ს კ ი) [11 (24) VI. 1900, სოფ. ბორკი, ახლანდ. მინსკის ოლქი, — 22 XI. 1944, მინსკი], ბელორუსი საბჭ. მწერალი. სკკპ წევრი 1943-იდან. ეკუთვნის მოთხრობათა კრებულები „ქერცხლი ცხოვრებისა" (1925), „გზაზე", „გრძნობები" (ორივე 1926), რომანები „და" (1927—28), „მიწა" (1928), „მამული" (1931), „მესამე თაობა" (1935), „დიადი დღე" (გამოქვეყნდა 1947), „ორშის ნაპირი" (გამოქვეყნდა 1954). დაჯილდოებულია წითელი ვარსკვლავის ორდენითა და მედლებით.

„ჩორნი პერედელ", სოციალისტ-ფედერალისტების პარტია, რევ. ხალხოსნური ორგანიზაცია რუსეთში. შეიქმნა 1879 „მიწისა და თავისუფლების" გათიშვის შედეგად. „ჩ. პ-ის" წევრები უარყოფდნენ პოლიტ. ბრძოლის აუცილებლობას, ტერორისტ. და შეთქმულების ტაქტიკას ძირითად ამოცანად არ თვლიდნენ. მათ მიაჩნდათ, რომ რევოლუცია შეიძლება მხოლოდ ხალხმა მოახდინოს. „ჩ. პ-ის" ცენტრ. წრის წევრები პეტერბურგში იყვნენ გ. პლეხანოვი, პ. აქსელროდი, ვ. ზასულიჩი და სხვ. ეს წრეები მოქმედებდნენ მოსკოვში და სხვა ქ-ებში. პლეხანოვის, ზასულიჩის და სხვათა ემიგრაციის (1880) შემდეგ „ჩ. პ-ს" სათავეში ჩაუდგნენ ა. ბულანოვი, მ. რეშკო, მ. შებალინი და სხვ. 1880 ბოლოს შეიქმნა „სამხრეთ-რუსეთის მუშათა კავშირი" „ჩ. პ-ის" წევრების ხელმძღვანელობით, რ-ებიც აერთიანებდნენ რამდენიმე ასეულ მუშას. 1880—81 დაპატიმრებებმა დაასუსტა ორგანიზაცია. 1881 დასარ. „ჩ. პ-მა" როგორც ორგანიზაციამ შეწყვიტა არსებობა, თუმცა „ჩ. პ-ის" ცალკეული წრეები 1880-იანი წწ. II ნახევარშიც მოქმედებდნენ.

ჩორტკოვი, ქალაქი (1939-იდან) უკრ. სსრ ტერნოპოლის ოლქში. მდ. სერეტის ნაპირზე. ჩორტკოვის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგური. სარკინიგზო ტრანსპ. საწარმოები. სარემონტო, შაქრის, ჯვილის, არაყის ქ-ნები, ხორც- და პურის კომბინატები, სამკერვალო, ბუმბულის ფ-კები. ისტ. მუზეუმი.

ჩორხნა, ლითონის ზედაპირიდან უხეში უსწორობების მექანიკურად მოცილება. ჩ-ით აშორებენ მიწის ყალიბებში ჩამოსხმულ დეტალებს, უხეშ ნაწიბურებს, შედუღ. ნაკერებს და სხვ.

ჩორჩანა, სოფელი ხაშურის რ-ნში (წაღვერის სოფსაბჭო). მდ. ლომანისწყლის (დასავლეთის ფრონის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 900 მ, ხაშურიდან 33 კმ. გომიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 22 კმ. წაღვერის საბჭ. მეურნ. (მევენახეობა, მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. წაღვერში (3 კმ).

ჩორჩანელები, სამხრ. საქართველოს (სამცხის) წარჩინებული ფეოდალური საგვარეულო VIII—XI სს-ში. გვარის სახელწოდებაა ჩ-ის სამფლობელო ციხე ჩორჩანიდან. ამ საგვარეულოს წარმომადგენელი (გიორგი ჩორჩანელი) პირველად IX ს. წყაროში, „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში" იხსენიება, მაგრამ სავარაუდოა, რომ საგვარეულო არსებობდა VIII ს-იდან მაინც. ჩ-ის სამფლობელო მოიცავდა ჩორჩანს, ზანავს და სხვა მრავალ დაბას (ახლანდ. ადიგენის რ-ნი), სადაც ჰქონდათ ტაძრები (სასახლეები) და ციხეები. ჩორჩანელი ამ მხარის დიდი მთავარი იყო. მისი ვასალები („საკუთარნი", „წინამძღვართმძღვარნი") იყვნენ მცირე მთავრები. ეპარქიულად ჩ-ის სამფლობელო შედიოდა მაწყვერელის (აწყურის ეპისკოპოსის) სამწყსოში. გიორგი ჩორჩანელის დახმარებით ცნობილმა სასულ. მოღვაწემ სერაპიონმა ააშენა ზარზმის მონასტერი, რ-საც გიორგიმ სამფლობელოდ ვრცელი ტერიტ. უწყალობა.

გიორგი ჩორჩანელი იყო ძვ. ჩ-ის საგვარეულოს უკანასკნელი წარმომადგენელი. ის უშვილოდ გარდაიცვალა და ყმამამული დაუტოვა მირიან ბაშლაფენდზე გათხოვილ თავისი დის, ლატავრის (მონაზვნობაში თეკლას) შთამომავლობას. თევით ჩორჩანს, როგორც ჩანს, დაეუფლა ლატავრის უფროსი ვაჟი სულა, რ-იც გახდა ახ. ჩ-ის საგვარეულოს ფუძემდებელი. მეათანა ვაჟმა ბეშქენმა სამკვიდრო [illegible] საგვარეულოს, ხოლო უმცროსი ვაჟის სახელი — ლიპარიტ იქცა ბაღვაშების მესამე განშტოების სახელწოდებად — წარმოიქმნა ლიპარიტიანთა გვარი. ახალი ჩ-ის (ხოლო შემდეგ მათი შთამომავალი საგვარეულოს ხურსიძეების) საგვარეულო მონასტერი გახდა ზარზმა. X ს. 70-იან წლებში ზარზმაში ეკლესია ააგო ახ. ჩ-ის წარმომადგენელმა, ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ ქართველთა ლაშქრობის მონაწილემ იოანე სულის ძემ (ალბათ „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში" მოხსენიებული სულა მირიანის ძის ვაჟმა). იოანე სულას ძის შთამომავლები უნდა იყვნენ XI ს. შუა ხანების მოღვაწეები — ძმები გიორგი ჩორჩანელი და ფარსმან თმოგველი, სულას ძეები. გიორგი ჩორჩანელი უკანასკნელია წყაროებში მოხსენიებული ახალი ჩ-იდან. შემდეგ ახალი ჩ-ის სამფლობელოს დაეპატრონა ამ საგვარეულოს ახ. განშტოება — [illegible].

წყარო: ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი ალბომი, ტფ., 1901; ქართული წარწერების კორპუსი, ტ. 1 — ლაპიდარული წარწერები. ნ. შოშიაშვილის გამოც., თბ., 1980; ცხოვრებაი სერაპიონ ზარზმელისაი, წგნ.: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ილ. აბულაძის რედ., წგნ. 1, თბ., 1963; Древнейшие памятники грузинской чеканки (с VIII и до перелома IX и X веков), წგნ.: Ч у б и н а ш в и л и Г. Н., Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959.

ლიტ.: ჯ ა ნ ა ძ ე ნ., სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1975. ნ. შოშიაშვილი.

ჩორჩანი, სოფელი ადიგენის რ-ნში, მდ. ქვაბლიანის ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჩ., გომართი, დიდი სმადა, ზანავი, პატარა ზანავი, პატარა სმადა). ზ. დ. 1360 მ, ადიგენიდან 2 კმ. ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 27 კმ. ვ. ი. ლენინის სახ. კოლ-მა (მეკარტოფილეობა, მებაღეობა, მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა დაბა ადიგენში. საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი.

ჩორჩანი, ჭ ო რ ჭ ო ხ ი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში (სალხინოს სოფსაბჭო). ალევის ქედის დას. კალთაზე. ზ. დ. 1180 მ, ლენინგორიდან 10 კმ. ლენინგორის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა-ინტერნატი დაბა ლენინგორში.

ჩორჯო, ამბროლაურის რ-ნის სოფლების დიდი ჩორჯოსა და პატარა ჩორჯოს ძვ. სახელწოდება.

ჩოსერი (Chaucer) ჯეფრი [1340 (?), ლონდონი, — 25. X. 1400, იქვე], ინგლისელი პოეტი. მიჩნეულია იტალ. პოეზიის, ინგლ. კლასიკური ლიტ-რის, თანამედროვე ინგლ. ლიტ. ენის ფუძემდებლად. მისი შემოქმედების პირველ პერიოდს „ფრანგული" უწოდებენ (დაახლ. 1379-მდე, „ჰერცოგის მეუღლის წიგნი", 1369), მეორეს (დაახლ. 1380—86) — „იტალიურს", როდესაც შექმნა თავისი ძირითადი თხზულებები — პოემები „ფრინველთა პარლამენტი", „დიდების სახლი", „ტროილე და ქრისეიდა", „კეთილი ქალების ლეგენდა". ჩ. წერდა შვიდსტრიქონიანი იამბური სტროფით, რ-იც ცნობილია „როიალის სტროფის" სახელწოდებით. მისი „ინგლისური" მანერა საბოლოოდ დადგინდა „კენტერბერიული მოთხრობებით", რ-იც შედგება პროლოგისაგან, ოცზე მეტი გალექსილი მოთხრობისა და ამდენივე დამაკავშირებელი ინტერმედიისაგან; შინაარსობრივად ერთმანეთისაგან განსხვავებული ეს მოთხრობები წარმოგვიდგენს XIV—XV სს. მიჯნაზე ინგლ. საზ-ბის საკმაოდ ფართო წრეს და მოიცავს თითქმის ყველა ძირითად ლიტ. ჟანრის ელემენტებს. ჩ. მიჩნეულია წინარენესანსის პირველ წარმომადგენლად.

თხზ.: The complete works, 2 ed., v. 1—7, Oxf., 1952—54; კენტერბერიული მოთხრობები, წინასიტყვ. ვ. თოფურიძისა, თბ., 1977.

ლიტ.: საზღვარგარეთული ლიტერატურის ისტორია, ნაწ. 1, თბ., 1977; R o b i n s o n I., Chaucer and the English traditions, Camb., 1972. ზ. გაჩეჩილაძე.

ჩოსონი (კორ., სიტყვასიტყვით — დილის სიმშვიდის ქვეყანა; უფრო ხშირად ითარგმნება როგორც დილის სიგრილის ქვეყანა), კორეის ერთ-ერთი სახელწოდება ლის დინასტიის გაბატონებიდან (1392) 1897-მდე. რ-ის შემდეგ კორეას ტაჰანი ეწოდა. კსდრ-ის შექმნის შემდეგ ტერმ. „ჩ." რესპ. ოფიც. სახელწოდებაში შევიდა.

ჩოტოპაძიაი ბონკიმჩონდრო (26. VI. 1838, კანტალპარა, — 8. IV. 1894 კალკუტა), ინდოელი მწერალი-განმანათლებელი და საზ. მოღვაწე. წერდა ბენგ. ენაზე რომანებს, მოთხრობებს, პამფლეტებს, ზღაპრებს. თვლება ბენგ. ისტ. რომანის ფუძემდებლად („მედაროთეთივრის ასული", 1865; „რაჯ სინგჰი", 1893). აღიარებდა ბენგ. ხალხის გმირულ წარსულს, რათა თანამედროვეებისათვის შთაენერგა ეროვნ. სიამაყის გრძნობა და მომავლის რწმენა. სოც. ხასიათისაა რომანები „შხამიანი ხე" (1872), „კრიშნოკანტის ანდერძი" (1875) და სხვ. მისი სიმღერა „ბანდემატარამ" („მოგესალმები, დედა-სამშობლოვ!", 1905—47) ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის ჰიმნი იყო.

ჩოტოპაძიაი შოროტჩონდრო (15. IX 1876, სოფ. დევანანდაპური, ბენგალი, — 16. I. 1938, კალკუტა), ინდოელი მწერალი. წერდა ბენგ. ენაზე. გაიზარდა სიღარიბეში. 1903—16 ცხოვრობდა ბირმაში. 20-იანი წწ. დასაწყისში მონაწილეობდა ეროვნ.-განმათ. მოძრაობაში. ნაწარმოებებს წერდა 1904-იდან. ავტორია მოთხრობებისა და ოცამდე რომანისა („გზასაყრელი", 1917; „დამწვარი სახლი", 1920; „შრიკანტო", ნაწ. 1—4, 1917—33 და სხვ.), რეალისტურად ასახა ინდ. დიდი ოჯახების ცხოვრება, ქალთა უუფლებობა, მკაცრად აკრიტიკებდა ცხოვრების მანკიერ მხარეებს. გრ. ნაპუცრიშვილი.

ჩოქელები (Mantodea ან Mantoptera), მტაცებელი მწერების რიგი; ენათესავებიან ტარაკანებს. ნადავლის მოსატაცებელი კიდურების წინა წყვილზე ძლიერი ქლიცები აქვთ. წინა მკერდი დაგრძელებულია, თავი მეტად მოძრავი; ფრთები, ჩვეულებრივ, კარგად არის განვითარებუ-

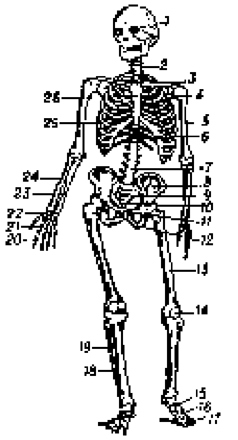

ჩონჩხი 1—თავი 2—კისრის მალები, 3—ლავიწი, 4—ბეჭის ძვალი, 5—მკერდის ძვალი; 6—გულმკერდის მალები, 7—წელის მალები; 8—თეძოს ძვალი; 9—გავის ძვალი; 10—კუდუსუნი; 11—ბოქვენის ძვალი; 12—საჯდომი ძვალი; 13—ბარძაყის ძვალი; 14—კვირისტავი, 15—უკანა ტერფი, 16—წინა ტერფი, 17—ფალანგები, 18—დიდი წვივის ძვალი; 19—მცირე წვივის ძვალი, 20—ფალანგები; 21—ნება, 22—მაჯა; 23—იდაყვის ძვალი; 24—სხივის ძვალი, 25—ნეკნები, 26—მხრის ძვალი.

ჯ. ჩოსერი.

ჩოქელები. ჩვეულებრივი ჩოქელა.

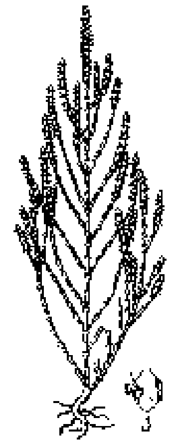

ჩოლანი ევროპული ჩოლანი: ა—ყვავილი

ნ. ჩოჩია

ს. ჩოჩია

შ. ჩოჩიშვილი

ლი, ზოგჯერ რუდიმენტულია ან სულ არ არის განვითარებული. მიმაგრობენ ძირითადად ტროპ. და სუბტროპ. ქვეყნებში. ცნობილია ჩ-ის 2000-ზე მეტი სახეობა, სსრკ სამხრ. ნაწილში, მ. შ. საქართველოშიც, 20-მდე სახეობა გვხვდება. ყველაზე მეტად გავრცელებულია 4–7 სმ სიგრძის ჩვეულებრივი ჩოქელა (Mantis religiosa). ზოგი ჩ. მავნებელია — სასარგებლო მწერებითაც იკვებება.

ჩოლანი (Salicornia), ჰალოფილური მცენარეების გვარი ნაცარქათამასებრთა ოჯახისა. ერთ- ან მრავალწლოვანი ბალახები ან ბუჩქებია. 35-მდე სახეობა გავრცელებულია ძირითადად ზომიერ, სუბტროპ. და ტროპ. სარტყელში. სსრკ-ში გვხვდება 3 სახეობა, საქართველოში — 1, ევროპული ჩ. (S. europaea); ერთწლოვანი შიშველი მცენარეა, იზრდება ტენიან მლაშობ ნიადაგზე დაბლობებსა და მთის ქვედა სარტყელში ქართლში, კახეთში (ქიზიყში), იშვიათად ქვემო რაჭას. იყენებენ სოდის მისაღებ ნედლეულად, ცხვრის საკვებად.
მ. ივანიშვილი.

ჩოჩეთი, კასპის რ-ნის სოფლების ზემო ჩოჩეთისა და ქვემო ჩოჩეთის ძვ. სახელწოდება.

ჩოჩია ნიკოლოზ გრიგოლის ძე (დ. 2. XII. 1918, სოფ. შუქურდული, ახლანდ. პანჩუკის რ-ნი, ლენინგრ. ოლქი), საბჭ. გეოლოგი, გეოლ.-მინერალოგიურ მეცნ. დოქტორი (1956), პროფესორი (1965). 1941 დაამთავრა ლენინგრ. სამთო ინ-ტი. 1939-იდან მუშაობს ნავთობის საკავშ. სამეცნ.-კვლ. გეოლ.-საძიებო ინ-ტში (1964–69 დირექტორის მოადგილე სამეცნ. დარგში). 1950-იდან ეწევა აგრეთვე პედ. მოღვაწეობას ლენინგრ. სამთო ინ-ტში. ჩ-ს შრომები შეეხება დას. ციმბირისა და დას. ურალის გეოლ. აგებულებისა და ნავთობგაზიანობის საკითხებს. იგი დას. ციმბირის ნავთობგაზის. პროვინციის ერთ-ერთი პირველაღმომჩენია. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.
გ. ჯაფარიშვილი.

ჩოჩია სიმონ ივანეს ძე [დ. 21 VI (4 VII). 1901, აბაშა], ქართველი საბჭ. მეცნიერი-სოფ. მეურნ. მეცნ. დოქტორი (1958). პროფესორი (1959), საქ. სსრ (1962) და აფხ. ასსრ (1961) მეცნ. დამს. მოღვაწე. სკკპ წევრი 1954-იდან. დაამთავრა თსუ-ის აგრონ. ფაკ-ტი (1924). სხვადასხვა დროს მუშაობდა საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტში, საქ. უმაღლეს სას.-სამ. კომუნისტურ სკოლაში, ამიერკავკ. მანქანათრაქტორების სადგურში (1941–43 დირექტორი), ქუთ. სას.-სამ. ინ-ტში. 1959-იდან საქართვ. სუბტროპიკული ინ-ტის სას.-სამ. და სამელიორაციო მანქანების კათედრის გამგეა. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით.

თხზ.: მანქანა-იარაღები ტექნიკური კულტურებისათვის, ტფ., 1932; სოფლის მეურნეობის კულტურათა მავნებლებისა და ავადმყოფობათა წინააღმდეგ ბრძოლის მანქანები, თბ., 1947.

ჩოჩიევა (ცოციათი) ნინა ზაქარიას ასული (დ. 1 III 1916, სოფ. ორტევი, ახლანდ. ცხინვალის რ-ნი), ოსი საბჭ. მსახიობი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1976). სკკპ წევრი 1945-იდან. 1933–34 სწავლობდა რუსთაველის სახ. თეატრთან არსებულ დრამ. სტუდიაში. 1941 დაამთავრა ლენინგრ. სცენიური ხელოვნების თეატრალური ინ-ტის სამსახიობო ფაკ-ტი. სასცენო მოღვაწეობა დაიწყო 1929 ცხინვალის ოსურ დრამ. კოლექტივში, 1931-იდან ცხინვალის კ. ხეთაგუროვის სახ. სახელმწ. დრამ. თეატრის მსახიობია. ჩ. ძირითადად სახასიათო და კომედიური მსახიობია. წარმატებით ასრულებს დრამ. როლებსაც. როლები: მკითხავი (ს. წერეთლის „მალარია"), კრისტინა (ა. კორნეიჩუკის „პლატონ კრეჩეტი"), მისისხანი, ჯაიდარი, ძეგო (დ. თუაევის „ფასას ოცნება", „ზღაპარი", „მეძღვნელები"), სმერალდინა (კ. გოლდონის „ორი ბატონის მსახური"), სოფიო (მ. გურმაზოვის „მშობლიური კერა") და სხვ.
შ. ცაგერიძე.

ჩოჩიევი ვასილ სიმონის ძე (27. II 1917, სოფ. ბაბილეთი, ახლანდ. ცხინვალის რ-ნი, — 8. I. 1947, ქ. დუბნო, როვნოს ოლქი, უკრ. სსრ), საბჭ. კავშირის გმირი (1. XI. 1943), პოდპოლკოვნიკი (1946). სკკპ წევრი 1939-იდან. 1938 დაამთავრა ბატაისკის სამოქალაქო ავიაციის მფრინავთა სკოლა. 1938–41 მუშაობდა ცხინვალის აეროკლუბში მფრინავ-ინსტრუქტორად. დიდი სამამულო ომის (1941–45) დროს იბრძოდა დონბასში, კავკასიასა და სტალინგრადში. მონაწილეობდა ყირიმისა და სევასტოპოლის განთავისუფლებაში. მტრის ცოცხალი ძალისა და ტექ. დიდი რაოდენობით განადგურებისათვის საბჭ. კავშირის გმირის წოდება მიენიჭა. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით და 4 სხვა ორდენით.
ტ. ჩინჩილაკაშვილი.

ჩოჩიევი რევაზ მიხეილის ძე [დ. 7 (20). V. 1906, სოფ. ორთევი, ახლანდ. ცხინვალის რ-ნი], ოსი საბჭ. მწერალი. ნაწარმოებებს აქვეყნებს 1930-იდან. 1938 გამოსცა მოთხრობების კრებ. „მოგზაურობა დაღესტანში". მისი ნაწარმოებების თემაა თანამედროვეობა, ოსური სოფელი, დიდი სამამულო ომი. ავტორია რომანების „ოცნება" (1940), „მეგობრობა" (1958), რომანში „ქართვშალი" (1971) წარმოდგენილი აქვს ლენინის სახე. წერს დრამ. ნაწარმოებებს: „ჯადოსნური ძალა" (1944, დაიდგა 1946) და სხვ. თარგმნა ა. ჩეხოვის, ი. ფრანკოს, ა. ყაზბეგის ნაწარმოებები.

ჩოჩიშვილი შოთა სამსონის ძე (დ. 10. VII. 1950, სოფ. ლელუბანი, ქარელის რ-ნი), ქართველი საბჭ. სპორტსმენი (ძიუდო). სპორტის დამს. ოსტატი (1972). სკკპ წევრი 1973-იდან. 1973 დაამთავრა გორის პედ. ინ-ტი, 1978 კი — თსუ-ის იურიდ. ფაკ-ტი. XX ოლიმპიური თამაშების (1972, მიუნხენი) ჩემპიონი (პირველი საბჭ. ჩემპიონი ძიუდოში); XXI ოლიმპიური თამაშების (1976, მონრეალი) ბრინჯაოს მედლოსანი აბსოლ. კატეგორიაში, ევრ. ჩემპიონატების ვერცხლის (1973, 1975) და ბრინჯაოს (1977) პრიზიორი. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით.
ც. რაჭველიშვილი.

ჩოჩხათი (1951-მდე წითელუბანი), სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში, გურიის ქედის მთისწინეთში, მდ. ზუთის (სუფსის სისტემა) ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები ჩ., გულიანი, კოკათი, მიღლიანი, შრომისუბანი, ხორხეთი, ჯიხანჯური). ზ. დ. 130 მ, ლანჩხუთიდან 27 კმ, სუფსიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბსახლი, საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჩოხა, მამაკაცის ძირითადი სამოსი ქართ. წყაროებში გვხვდება IX ს-იდან. სიტყვა ჩ-ის ტიპოლოგიურად სხვადასხვა ფორმა დასტურდება კავკ., აზიისა და აღმ. ევრ. ცალკეულ ქვეყნებში. ჩ-ს უწოდებენ როგორც მამაკაცის, ისე ქალის სხვადასხვა მოსაცმელ სამოსელს, ხშირად — საჩოხე შალის ქსოვილსაც. მეგრულად ჩ-ს ქრქვა ლართი, აზიაში სახელით ქსოვილსაც აღნიშნავენ.

ჩ. კაბების სახის სამოსელს განეკუთვნება. მისი საერთო ნიშანია მკვეთრად გამოყვანილი წელი, განიერი ბოლო, მრავალკალთიანობა, ჩაჭრილი წინა მხარე და ნაოჭიანი კალთა. არსებობს ე. წ. სამამაკაცო და სადიაცო ჩ-ები.

XIX ს. დასასრულისა და XX ს. დამდეგისათვის დამოწმებულია ჩ-ის 3 ძირითადი ტიპი: 1. ხევსურული ჩ. — მოკლე უსახელოებო სამოსი, შემკობილი ტრაპეციული დეტალებისაგან, აზღოტებისაგან, წინა მხარე, ზურგი, მდიდრულად იყო მორთული აპლიკაციებით ბეჭრდებზე. ჰქონდა კალთის შესაკრავი, ჩაჭი, ანუ სამხედრო, რ-იც წელამდე აშოდიოდა. ჩ-ზე გამოსახული იყო სხვადასხვა ორნამენტული სიმბოლო, მ. შ. ჯვრები (ბაცრა). 2. ქართლ-კახური ჩ., ყელი გრძელი, მკლავებს ჩამოცილებული სამოსი იყო, მკერდის მიდამოებში სოლისებური ღილები ჰქონდა, რათა ახალუხი გამოჩენილიყო. მას მეტწილად უსარტყლოდ ატარებდნენ. კალთებზე შეჭრილი იყო რამდენიმე ჩაჭი, სახელოები მაჯისაკენ განიერდებოდა და ხშირად ზეაკეცილს ატარებდნენ. სამოსელს იხმარებოდა ქარვ., თალ. და ოსური შალი, უპირატესად შავი, წაბლისფერი და ლურჯი. 3. ზოგადქართული ტიპის ჩ. (რუს. „ჩერქესკა") ძირითადად ასეთ იკერებოდა, ოდნავ ზედატანი მჭიდროდ იყო ამოსხმული და წელზე მჭიდროდ მორგებული. მკერდის ორივე მხარეს ჰქონდა სამასრეები. მასრების თავზე ზოგჯერ ვერცხლის მეწყვეებს ამაგრებდნენ, რ-თაც თავშეყრილი ბეწვზე იმაგრებდნენ. ამ ტიპის ჩოხაზე ერტყით ტყავის, ამხანიანი ქამარი, რ-ის ვერცხლის დეტალები მდიდრულად იყო შემკული. იკერებოდა როგორც შინაური ქსოვილის, ისე ფაბრიკული მაუდისგან (შავი, რუხი, თეთრი, ლურჯი, წითელი, ყავისფერი ან იშვიათად უფრო სხვა ფერისა).

XX ს. 20-იანი წლებიდან ჩ. ხმარებიდან გამოვიდა.
ა. ხოშტარია.

ჩოხატაური, დაბა (1947-იდან) დას. საქართველოში, ჩოხატაურის რ-ნის ადმ. და სადაბო საბჭოს ცენტრი (შედის დაბა ჩ., სოფ. გუთური). მდებარეობს გურიის ქედის სამხრ. კალთის ძირას, მდ. სუფსის მარჯვენა ნაპირზე ზ. დ. 150 მ, თბილისიდან 310 კმ, ლანჩხუთიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 20 კმ. სახელწ. ჩ-ის აღნიშნ. ტერმინი „ჩახატაური" (ნაწარმოებია საგვარეულო სახელიდან: ჩახატარაშვილი—ჩახატარაშვილი—ჩახატაური). XIX ს. 70-იან წლებამდე აქ იწოდებოდა დასახლ. ბუხტუბი. ჩ-ის სამხრ.-აღმ-ით, მდ. სუფსის მარჯვ. ნაპირზე (ოდიშელიძის ხეობის მიდამოები). საშ. გზის გაყვანის შემდეგ ჩ. ეწოდა ადგილს მდ. სუფსის მარჯვ. სანაპიროზე, ოსიაურის ღელის შესართავთან. შალვ მან ეოფ. სოფ. ბარკნალიც მოიცვა. რევოლუციამდე ჩ. ოზურგეთის მაზრის ჯუნის ცენტრი იყო.

ჩ-ში არის ჩაის აქტოქარხნის ფილიალი, საფეიქრო ქ-ნა, მანქანა-ტრაქტორთა სარემონტო-სატექნიკო სახარაშო, კვების მრეწვ. საწარმოები (4 ჩაის ფ-კა, ლუდის ქ-ნა), სასურსათო და პურკომბინატები), რაისამრეწვ. კომბინატი და სხვ. მუშაობენ საწარმოები ... ყართით მეურნეობის საკუთრ ქარხანა არის 2 საშ. სკოლა (ცენტრი), საშუა სკოლა, სამხატვრო და სპორტ. სკოლები, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, საბავშვო ბაგა-ბაღი და საბავშვო ბაღი, 3 ბ-კა, კინოთეატრი, 3 საავადმყოფო, პოლიკლინიკა, აფთიაქი, კავშირგაბმ. რ-ნული კვანძი ნ. მარქსისა და ბ. ბენდელიანის სახლ-მუზეუმები, ფარცხმის ტყე-პარკი.

ჩოხატაურის რაიონი, ადმ.-ტერ. რ-ნი დას. საქართველოში. 1917-მდე ახლანდ. ჩ. რ-ის ტერიტ. შედიოდა ქუთ. გუბ. ოზურგეთის მაზრაში, 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით ისევ ოზურგეთის მაზრაში, 1930–63 დამოუკიდებელი რ-ნი იყო. 1963–64 შედიოდა მახარაძის რ-ნში, 1965-იდან გამოყო დამოუკიდებელ ადმინისტრაციულ ერთეულად. ჩრდ-ით ესაზღვრება სამტრედიისა და ვანის, აღმ-ით — ვანის, სამხრ-ით — ხულოსა და ადიგენის, დას-ით — მახარაძისა და ლანჩხუთის რ-ნებს. ფართ. 834,3 km^2, რაიცენტრი — დაბა ჩოხატაური. ჩ. რ-ში შედის 1 სადაბო (ჩოხატაური) და 19 სასოფლო საბჭო — ბუკისციხე, განახლება, დაბლაციხე, დიდი ვანი (ცენტრი — გურისტყე), ერკეთი, ზემო სურები, ზემო ხევი (ცენტრი — განიათიდი), ზომლეთი, ზოტი, კოხნარი, ნაბეღლავი, საჭამიასერი (ცენტრი — ქვემო ხევი), ფარცხმა, ქვენობანი, შუა განახლება, შუა სურები, ჭახ-

უბანი, ხევი, ხიდისთავი; 1 დაბა და 60 სოფელი.

ბუნება. რ ე ლ ი ე ფ ი. რ-ნის დიდი ნაწილი მთაგორიანია. მთავარი ოროგრაფიული ერთეულებია: მესხეთის ქედი და მისი ჩრდ.-დას. განშტოებები — ვანის, ზოტის, ლომისართას, გურიის (ნაგომარი) შტოქედები, აგრეთვე მდ. სუფსისა და მისი შენაკადების ხეობები. ჭარბობს ღრმად დანაწევრებული მთა-ხეობათა რელიეფი. რ-ნის მთიანი ნაწილი აგებულია ინტენსიურად დანაოჭებული შუაეოცენური ანდეზიტური განფენებით და მასიური ანდეზიტური ტუფ-ბრექჩიებით. აქა-იქ მესამეული ასაკის გაბროს გაშიშვლებებია. რ-ნის დაბალი, გორაკ-ბორცვიანი ნაწილი აგებულია მეტწილად ზედაეოცენურ-მიოცენური თაბაშირიანი თიხებითა და ქვიშაქვებით. მდ. სუფსის სუბგანედური ხეობის ძირი ტერასულ დაბლობ-ვაკეს უჭირავს, იგი აგებულია მეოთხეული ასაკის ალუვიური წყებებით — კენჭნარით, ქვიშებითა და თიხებით.

მთავარი წიაღისეული: მინერ. სამშენებლო — რკინის სურინჯი (სურებავის საბადო), პირიტი (ზოტის), სამშენ. ქვები — სიენიტ-დიორიტები (მდ-ების ბჟუჟისა და გუბაზეულის ხეობები), მინერ. წყლები (ნაბეღლავის, კოხნარის).

ჰ ა ვ ა. რ-ნში მკვეთრად არის გამოხატული ჰავის სიმაღლებრივი ზონალობა. ქვემოთ, ბარში (500—600 მ-მდე), ზღვის ნოტიო სუბტროპ. ჰავაა, ზემოთ, მთებში — ნოტიო, მკაცრად ზომიერად თბილი და გრილი ჰავის ტიპებია. საშ. წლ. ტემპ-რა ბარში (ნაბეღლავი 476 მ) 12,1°C, მთაში (მთა მეფისწყარო, 2850 მ, ბახმარო, 1926 მ) 0—4°C. იმავე პუნქტებში იანვ. საშ. ტემპ-რებია 3,6°C, —10,0 და —6,2°C, აგვ. 20,2°C, 8,0 და 13,4°C. აბსოლ. მინ —19,—35°C შორის მერყეობს, აბსოლ. მაქს. 39—26°C. წელიწადში საშ. 1500—1870 მმ ნალექი მოდის. მდგრადი თოვლის საფარი ბარში იშვიათია, მთებში 5—6 თვეს გრძელდება. გაბატონებულია დას. და აღმ. ქარები. ხშირია მთა-ხეობათა ქარი.

შ ი გ ა წ ყ ლ ე ბ ი. მდინარეთა ქსელი ხშირია, მთავარი მდ. სუფსა მისი შენაკადებით: გუბაზეული (შემდინარეებით: საშუალა, კალაშა, კუროსწყალი) და ბარამიძისწყალი. რ-ნის ფარგლებში არის აგრეთვე მდ. ბახვისწყლის ზემოთი. მდ-ები საზრდოობენ წვიმის, თოვლის და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმცირობა — ზამთარში, წყალმოვარდნა — წლის ყველა სეზონში. მდ. ბახვისწყალზე (ბახმაროში) და გუბაზეულზე (სოფ. ხიდისთავთან) აგებულია მცირე სიმძლავრის ჰესები. ნაბეღლავის მინერ. წყაროების ბაზაზე შექმნილია ბალნეოლ. კურორტი და მუშაობს წყლის ჩამოსასხმელი ქ-ნა.

ნ ი ა დ ა გ ე ბ ი. მდ. სუფსისპირა დაბლობ-ვაკეზე ალუვიური, ხოლო ტერასებზე — საშ. და დიდი სისქის სუბტროპ. ეწერი ნიადაგებია. გორაკ-ბორცვიან ზონაში გავრცელებულია წითელმიწა და ყვითელმიწა ნიადაგები. დაბალ და საშ. სიმაღლის მთებში ტყის ყომრალი ნიადაგია გაბატონებული, უფრო ზემოთ გაეწერებული ტყის ყომრალი ნიადაგია. ტყის სარტყლის ზემოთ, მაღალმთიანეთში, კორდიან და კორდიან-ტორფიანი მთის მდელოს ნიადაგებია. ჩამოყალიბებული ცალკეულ ადგილებში გვხვდება ძლიერ ხირხატიანი ნიადაგი.

მ ც ე ნ ა რ ე უ ლ ი ს ა ფ ა რ ი. რ-ნში 2000-ზე მეტი სახეობის მცენარეა, რ-ებიც აქ სიმაღლებრივი ზონების სახით არის გავრცელებული. სუფსისპირა დაბლობი ვაკე წარსულში შემოსილი იყო ჭალის ტყის კოლხური ტიპით, რ-შიც ჭარბობდა მურყანი, ტირიფი, ლაფანი, იფანი. ამჟამად ეს ტყე თითქმის მთლიანად გაჩეხილია და ნაკვეთი ტერიტ. დიდი ნაწილი გამოყენებულია სას.-სამ. კულტურებისათვის. გორაკ-ბორცვები და მთისწინეთი ეჭირა მარადმწვანე ქვეტყიანი და ლიანებიანი მდიდარი კოლხური ტყეები, მათი მცირე კორომები შემორჩენილია მიწათმოქმედებისათვის უვარგის ხევ-ხრამებსა და ციცაბო ფერდობებზე. ტყის შემქმნელი მთავარი ჯიშებია: წიფელი, მუხა, რცხილა, წაბლი. ქვეტყე მდიდარია მარადმწვანე (შქერი, წყავი, ბზა, თაგვისარა) და ფოთოლმცვივანი (მოცვი, თხილი) ბუჩქნარებით, ხშირია ლიანები—ღვედკეცი, სურო, ეკალღიჭი და სხვ. ნატყევარი არეები გამოყენებულია დასახლებისა და სამრეწველო ხეხილის ბაღებისათვის. 600—700 მ ზემოთ გაბატონებულია წიფლის ტყე, რ-საც სიმაღლის მატებასთან ერთად ერევა ნაძვი და სოჭი. ეს სარტყელიც მდიდარია მარადმწვანე ქვეტყით (შქერი, წყავი). 1500—1600 მ-იდან მუქწიწვიანი ნაძვისა და სოჭის ტყეები ჭარბობს. ტყის ზედა საზღვართან აქა-იქ ჯგუფებით წიფლის, არყის, ნეკერჩხლისა და ცირცელის ტანბრეცილი სუბალპ. პარკული ტყეებია. ტყის სარტყლის ზემოთ სუბალპ. მდელოებია (ბარისპირა, სამყურა, ძიგვა, შვრიელა, ნამიკრეფია, წივანა და სხვ.), სუბალპ. ბუჩქნარები (დეკა, მაჯაღვერა) და ალპ. მდელოებია (მარმუჭი, ფურისულა, ნაღველა, ბაია, თივაქასრა, ფშიტა და სხვ.), რ-საც იყენებენ საძოვ-სათიბებად. სოფ. ხიხაძირის მიდამოში რელიქტური პონტოური მუხის აღკვეთილია.

ც ხ ო ვ ე ლ ე ბ ი ს ა მ ყ ა რ ო. მთის ტყის ზონაში შემორჩენილია დათვი, მგელი, შველი, კვერნა, ტყის კატა, გარეული ღორი; ჩხიკვი, შაშვი, ქორი, კოდალა. მთის მდელოებში — არჩვი, შურთხი, ტოროლა; ბარის ზონაში მცირე რაოდენობით შემორჩა ტურა, მაჩვი, ზღარბი, მოლაღური, გუგული, ოფოფი და სხვ. მდ-ებში გავრცელებულია საღამური, ლოჭო, ქორჭილა, კალმახი (მთიან ნაწილში).

მ ი რ ი თ ა დ ი ლ ა ნ დ შ ა ფ ტ ე ბ ი. რ-ნში ჩამოყალიბებულია ნოტიო სუბტროპ. დაბლობი ვაკის, მთა-ტყისა და მთა-მდელოს ლანდშაფტის ტიპების შემდეგი სახეები. 1. დახრილი დაბლობი ვაკე კოლხური მცენარეულობით, ალუვიური და ეწერი ნიადაგებით; 2. ბორცვიანი მთისწინეთი კოლხური მცენარეულობით, წითელმიწა და ყვითელმიწა ნიადაგებით; 3. დაბალ- და საშუალო მთები წიფლის ტყეებითა და ტყის ყომრალი ნიადაგებით; 4. საშუალო მთები წიფლისა და მუქწიწვიანების ტყეებით, ტიპური და გაეწერებული ტყის ყომრალი ნიადაგებით; 5. სუბალპ. ტყეები და მდელოები მთის ტყის და მთის მდელოს ნიადაგებით, 6. ალპ. მდელოები მთის მდელოს ნიადაგებით.

მოსახლეობა, ძირითადად ცხოვრობენ ქართველები (99%-მდე). სოფ. მოსახლ. შეადგენს რ-ნის მთელი მოსახლ. 90%-ზე მეტს, განსახლების ძირითადი ზონა ვრცელდება ზ. დ. 400 მ-მდე.

სახალხო მეურნეობა. ს ო ფ. მ ე უ რ ნ. წამყვანი დარგია მეჩაიეობა, განვითარებულია აგრეთვე მეხილეობა, მარცვლეულის მეურნეობა, მევენახეობა, მეცხოველეობა. რ-ნში არის 2 საბჭ. მეურნ. (საჭამიასერის მევენახეობის, ქვენობნის მეჩაიეობის), საპლემ. სანერგე მეურნ. (ბუკნარის), 26 კოლმ., 3 სამეურნეობათაშორისო საწარმო. სავარგულს უჭირავს 15,1 ათ. ჰა, აქედან სახნავია 2,3 ათ. ჰა, სათიბ-საძოვარი 9,7 ათ. ჰა, მრავალწლიანი ნარგავი 3,1 ათ. ჰა. მრავალწლიანი ნარგავებიდან ძირითადია ჩაი (2,0 ათ. ჰა), მარცვლეულ კულტურებიდან — სიმინდი (1,0 ათ. ჰა). მეცხოველეობაში ჭარბობს მსხვ. რქ. საქონელი. პირუტყვის სულადობა (1986). მსხვ. რქ. საქონელი 16,2 ათ., ღორი 8,9 ათ., ცხვარი და თხა 2,1 ათასი. მეცხოველეობის მნიშვნელოვანი დარგია მეფრინველეობა (74 ათ. ფრთა). მოსახლ. ფულადი შემოსავლის დიდ ნაწილს იძლევა ჩაის კულტურა.

მ რ ე წ ვ ე ლ ო ბ ა. ძირითადი დარგია კვების მრეწველობა, კერძოდ, ჩაის პირველადი დამუშავება. ჩოხატაურში არის 4 ჩაის ფ-კა, ლუდის ქ-ნა, ქუთ. ავტოქარხნის ფილიალი, რაისამრეწვ. კომბინატი და სატყეო მეურნ. საწარმოები (ამზადებენ ფართო მოხმარების საგნებს). ჩოხატაურის სასურსათო კომბინატის მიერ გამოშვებული ლუდის ჯიში იგზავნება სხვა ქალაქებშიც. სოფ. ნაბეღლავში არის მინერ. წყლის „ნაბეღლავის" ჩამოსასხმელი ქ-ნა. სოფ. შუა განახლებაში ჩაის ფ-კა. რ-ნში არის რამდენიმე მცირე სიმძლავრის ჰესი.

ტ რ ა ნ ს პ ო რ ტ ი. რ-ნში რკინიგზის ხაზი არ არის (უახლოესი რკინიგზის სადგ. საჯავახო, ჩოხატაურიდან 20 კმ). რ-ის გამოყ. სატრანსპ. სისტემაში მთავარ როლს ასრულებს ავტოტრანსპორტი. რ-ნის ტერიტ. ჩრდ.-დას. ნაწილს კვეთს რესპ. მნიშვნელობის სამტრედია—[illegible] საავტ. გზა, ადგილ. მნიშვნელობის გზების სიგრძეა 199,1 კმ.

კულტურა და ჯანმრთელობის დაცვა. 1986 რ-ნში იყო 47 ზოგადსაგანმან. სკოლა (4,4 ათ. მოსწ., 0,6 ათ. მასწავლებელი). სოფ. ქვემო ერკეთში არის პროფტექ. სასწავლებელი. სოფ. გორაბერეჟოულში სას.-სამ. ტექნიკუმი და პროფტექ. სასწავლებელი, ჩოხატაურში—სამუსიკო, სამხატვრო და სპორტ. სკოლები. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, სახ. თეატრი, სოფ. ბუკნარში — ბ. ძნელაძის, დაბა ჩოხატაურში—ნ. მარის და ქ. ბენდელიანის, სოფ. ქვენობანში—მ. გაჩეჩილაძის სახლ-მუზეუმები. რ-ნში არის 25 კლუბი, 11 კულტსახლი და 61 ბ-კა. გამოდის რ-ნული გაზ. „კომუნიზმის განთიადი". სოფლების უმეტესი ნაწილი ელექტრო- და რადიოფიცირებულია, იღებენ ტელეგადაცემებს.

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება 9 საავადმყოფო (380 საწოლი), 11 ამბულ.-პოლიკლინიკა, 26 საფერშლო-სამეანო პუნქტი, 79 ექიმი და 366 საშ. მედ. მუშაკი. რაისიდან სამ-მდე ფუნქციონირებს რესპ. მნიშვნელობის სამთო-კლიმ. კურ. ბახმარო (2 დასასვენებელი სახლი). ჩოხატაურიდან 25 კმ-ზე მდებარეობს აგრეთვე რესპ. მნიშვნელობის კურ. ნაბეღლავი, რ-იც შეიქმნა აქ არსებული მინერ. წყლის ბაზაზე.

ხუროთმოძღვრული ძეგლები: ბუკისციხეში არის ადრინდ. ფეოდ. ხანის ციხის ნანგრევები. გორაბერეჟოულში — ცოტნეგალავანი (XVII ს. მიწურული) და ეკლესია (XIX ს.), ზემო ერკეთში — ეკლესია (განვითარებული შუა საუკ.). შუა განახლებაში—სამონასტრო კომპლექსი „უდაბნო" (შუა საუკ.) და სხვ.

ვ. ჯაოშვილი
რ. კვერენჩხილაძე.

ჩოხა (სამეგრელოდან). საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, თბილისი

ჩოხატაურის რაიონი

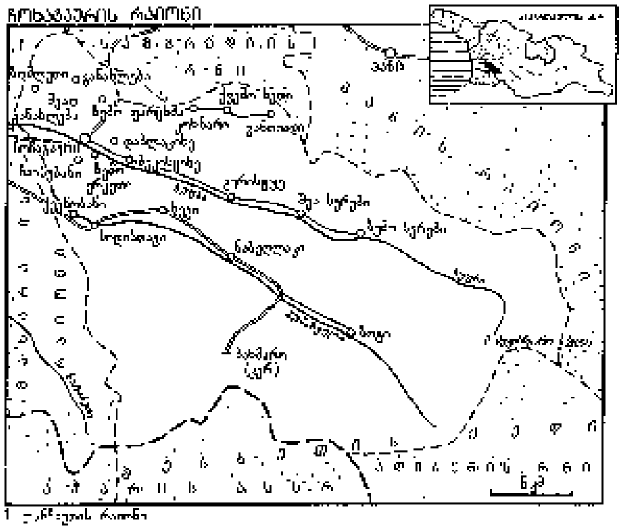

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი I—II, გვ 112—113

ჩოხელი გივი დემეტრეს ძე (დ. 27 VI. 1937, თელავი), ქართველი საბჭ. ფეხბურთელი, თბილ. „დინამოს" მცველი (1957—69). სპორტის დამს. ოსტატი (1963). სკკპ წევრი 1973-იდან. 1960 დაამთავრა საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტი. სსრკ პირველ ჩემპიონატში ჩაატარა 19 მატჩი (1960 ევრ. ჩემპიონი, 1962 მსოფლიო ჩემპიონატის მონაწილე). 4-ჯერ დაასახელეს სსრკ „33 საუკეთესო ფეხბურთელის" სიაში. 1969—70 და 1974 მუშაობდა თბილ. „დინამოს" უფროს მწვრთნელად, 1983—85 — გუნდის უფროსი. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით.
რ. ქორქია.

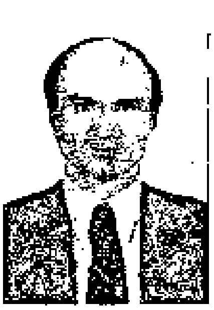
გ. ჩოხელი

ჩოხელი ელენე ალექსანდრეს ასული (დ. 5 III 1914, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1965). 1932 დაამთავრა თბილ. პირველი ქორეოგრაფიული სტუდია, 1937 — თბილ. კონსერვატორიასთან არსებული მუშფაკის მუს. ფაკ-ტი (ლ. ბახუტაშვილ-შულგინას კლასი). 1937—43 რ. საქართვ. ფილარმონიის, ხოლო 1943-იდან თბილ. მუს. კომედიის თეატრის ერთ-ერთი წამყვანი მსახიობია. შექმნა სახასიათო როლების მთელი გალერეა. გადაღებულია კინოში („ქეთევანის მზითევი", 1934; „სამშობლო", 1939, „დაბრუნებული ღიმილი", 1967; „ტარიელ გოლუა", 1968, „მხიარული რომანი", 1972).
ა. [illegible]

ე. ჩოხელი

ჩოხელი კოტე ნიკოლოზის ძე (3 VIII. 1893, სოფ. ჯუღიხი, ახლანდ. დუშეთის რ-ნი, — 8 VII. 1971, სოფ. ზემო ქედი, წითელწყაროს რ-ნი), საკოლმეურნეო მოძრაობის ორგანიზატორი. სკკპ წევრი 1921-იდან. 1921—25 სოფ. ზემო ქედის ე. წ. თემკომის თავ-რე იყო, ხოლო 1926—32 — იქაური კომუნის ხელმძღვანელი. 1932—48 ამავე სოფლის კოლ-ბის თავ-რე. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის, ოქტ. რევ. ორდენებითა და მედლებით.

ჩოხელნი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ქვეშეთის სოფსაბჭო), მთიულეთის არაგვის მარჯვ. მხარეს ზ. დ. 1200 მ, დუშეთიდან 50 კმ. მთიულეთის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ჩირიკში (1,5 კმ).

ჩოხი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (გუდამაყრის სოფსაბჭო), მთიულეთ-გუდამაყრის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მდ. ბურსაჭირისხევის (გუდამაყრის არაგვის ერთ-ერთი მდგენელი) მარცხ. მხარეს ზ. დ. 1760 მ, დუშეთიდან 63 კმ. ვ. ი. ლენინის სახ. გუდამაყრის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. კიტოხში (4 კმ). ძეგლები.

ჩრდილების თეატრი, თეატრალური სანახაობის ერთ-ერთი სახე — სადაც სცენური მოქმედება ხორციელდება ნახევრად გამჭვირვალე ეკრანის უკან ბრტყელი თოჯინა-ფიგურების (კეთდება ტყავისაგან, მუყაოსაგან, ფერადი ფირისაგან და სხვ. მასალისაგან) მოძრაობით, რ-საც მსახიობი მართავს ამ ფიგურებზე მიმაგრებული წკირების (ზოგჯერ ძაფების) მეშვეობით. თოჯინა-ფიგურები ნათდება უკნიდან. კონტრასტულ ეკრანზე მოჩანს მათი შავი ან ფერადი გამოსახულება (ჩრდილი). ჩ. თ. უძველესად აზიისა და ახლო აღმოსავლეთის ხალხებშია გავრცელებული, სადაც ის ხალხ. ხასიათს ატარებს. ერთ-ერთი უძველესი ჩ. თ. ინდონეზიურია. აქ წარმოდგენა გრძელდება ერთი კვირა (დაახლ.). პირველი ცნობები მის შესახებ გვხვდება XI ს-ში, ევროპაში ჩ. თ. XIII ს-ში გაჩნდა, მაგრამ განსაკუთრებული გავრცელება ვერ ჰპოვა. რუსეთში ჩ. თ-ის ფუძემდებლები იყვნენ მხატვარ-მოქანდაკენი ნ. და ი. ეფიმოვები (XX ს. 20-იანი წწ). ცნობილი რევოლუციამდელ საქართველოში ხალხ. ჩ. თ-ის არსებობის შესახებ ცნობებით პოეტ-აკადემიკოს ი. გრიშაშვილის გამოკვლევაში „ძველი ტფილისის ლიტერატურული ბოჰემა", 1926. პედაგოგ ქ. ჯულიელის ინიციატივით და მხატვარ გ. კოტეტიშვილის ხელმძღვანელობით თბილისში დაარსდა პროფ. ჩ. თ. (1936 შეუერთდა თოჯინების სახელმწ. ქართ. თეატრს). 1980-იდან თეატრმა არსებობა შეწყვიტა. ამჟამად სსრკ-ში ერთადერთი ჩ. თ. მოსკოვშია (შეიქმნა 1937).

ლიტ.: Федотов А. Я., [illegible], М., 1961.
მ. ცუცქირიძე.

ჩრდილეთი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ზნაურის რ-ნში (თერეგვანის სოფსაბჭო), მდ. შუა ფრონის მარჯვ. მხარეს ზ. დ. 720 მ, ზნაურიდან 3 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 22 კმ. ზნაურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა დაბა ზნაურში.

ჩრდილი, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში (ზვარის სოფსაბჭო), მესხეთის ქედის ჩრდ. მთისწინეთში, მდ. ზვარულის (ჩხერიმელის მარცხ. შენაკადი) მარცხ. მხარეს, ზ. დ. 720 მ, ორჯონიკიძიდან 22 კმ, მოლითიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 4 კმ. ზვარის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ზვარეში (1 კმ). ბ-კა. დასახლებული პუნქტი წყაროებში პირველად იხსენიება XVIII ს-ში. სოფელში დგას ეკლესია. ფეოდ. ხანის ნასახლარის კომპ.

ჩრდილის ამტანი მცენარეები, მცენარეები, რ-ებიც იტანენ დაჩრდილვას, მაგრამ კარგად იზრდებიან და ვითარდებიან სრული განათების პირობებშიც. ასეთია ტყის ზოგიერთი ბალახოვანი მცენარე. ხემცენარეებიდან ჩრდილის ამტანია ნაძვი, სოჭი, წიფელი, რცხილა, ზოგიერთის ხეკრეჭილი და სხვ. ბუჩქებიდან — წყავი, შქერი, ჟოლო, დეკიანი, ჭანჭყატა. ჩ. ა. მ-ს სინათლის მოყვარულ მცენარეებთან შედარებით, ნაკლები დიდი და თხელი ფოთლები აქვთ. ფოთლის რბილობი სუსტადაა დიფერენცირებული მესრისებრ და ღრუბლისებრ ქსოვილებად. უჯრედებში ქლოროპლასტების მეტი რიცხვია, მაგრამ ისინი მცირეა და ქლოროფილსაც მეტი რაოდენობით შეიცავენ.
დ. [illegible]

ჩრდილოატლანტიკური დინება, თბილი დინება ატლანტის ოკეანის ჩრდ. ნაწილში, გოლფსტრიმის გაგრძელება. იწყება ნიუფაუნდლენდის მახლობლად, დაახლ. ჩ. გ. 40° და დ. გ. 50° შორის, მიმართულია ჩრდ.-აღმ.-ით, ფარერ-ისლანდიისა და უაივილ-ტომსონის ზღურბლებთან იტოტება ისლანდიის დინებად და ნორვეგიის დინებად. წარმოადგენს სუბტროპ. და პოლარული წყლების საზღვარს, რის გამოც მის ჩრდ. კიდეს ხშირად უწოდებენ ჩრდილოატლანტიკურ პოლარულ ფრონტს. ჩ. ა. დ-ის სიჩქარე სამხრ. ნაწილში აღწევს 1—2 კმ/სთ, ჩრდ.-აღმ.-ით მცირდება 10—20 სმ/წმ. დინება მოიცავს 1500 მ-მდე სიღრმის წყლის ფენას, სადაც მისი სიჩქარე 1—3 სმ/წმ. დინების ხარჯი (20—40 მლნ მ³/წმ) გოლფსტრიმის გაგრძელებით მკვეთრად იკლებს. ჩ. დ. დიდ გავლენას ახდენს დას. და ჩრდ. ევროპის ჰავაზე.

ჩრდილოატლანტიკური ქედი, შუაატლანტიკური ქედის ნაწილი ატლანტის ოკეანეში, ისლანდიისა (დაახლ. ჩ. გ. 52°) და ჩარლის (ეკვატორის ახლოს) რღვევებს შორის. სიგრძე 8,2 ათ. კმ, მაქს. სიგანე 1500 კმ. წარმოადგენს კულისისებრ განლაგებული მთაკლ. ქედებისა და მათ შორის მდებარე რიფტული ხეობების ერთობლიობას, დანაწევრებულია მრავალი განივი რღვევით, რ-ებიც რელიეფში გამოხატულია ვიწრო მორფული ქედებითა და ღრმა დეპრესიებით. მაქს. სიღრმე 7856 მ.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის ქვაბული, ოკეანური ქვაბული წყნარი ოკეანის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, ფართ. დაახლ. 32,5 მლნ კმ², ჩრდ.-ით ესაზღვრება ალეუტის ღარი, სამხრ.-აღმ.-ით — ალბატროსისა და აღმოსავლეთ-წყნაროკეანური შემაღლებები, სამხრ.-დას.-ით — ტუამოტუს ზეგანი, დას.-ით — ლაინის სერი და ჰავაისა და იმპერატორის წყალქვეშა ქედები. სიღრმე უმეტესად 5000—5500 მ, მაქს. — 7168 მ. ქვაბულის ჩრდ. ნაწილი ბრტყელი აბისალური ვაკეა; დიდი ნაწილი უკავია ბორცვიან აბისალურ ვაკეს, ქედებსა და ტალღებს. ნალექებიდან ჭარბობს ღრმა წყლის წითელი თიხა, აგრეთვე ტერიგენული და ორგანული (დიატომეებიანი, ფორამინიფერებიანი და რადიოლარიებიანი) ლამი.

ჩრდილო-დასავლეთის ლაშქრობა 1934—36, ჩინეთის წითელი არმიის (ჩწა) ძირითადი ძალების გადაადგილება ცენტრ. და სამხრ. ჩინეთიდან (საბჭ. რ-ნებიდან) ჩრდ.-დას.-კენ (შენსისა და განსუს პროვინციებში). 1934 სექტ. ჩკპ ცკ-მა გადაწყვიტა ჩწა-ის ფრონტის ძირითადი ძალებით გაერღვია გომინდანის ჯარების რკალი საბჭ. რ-ნზე და გაეგრძელებინა ბრძოლა საბჭოების ლოზუნგით. ლაშქრობა დაიწყო 1934 წ. 16 ოქტ. ჩწა-ის 1-ელი ფრონტის ძალებმა (ჩკპ ცკ-თან ერთად) გაიმარჯვეს არმიებთან შეუპოვარი ბრძოლით. 1934 ნოემბ.-დეკ. გაიარეს ძიანსის, გუანდუნის, ხუნანის, გუანსის პროვინციები და შეიჭრნენ გუიჯოუს პროვინციაში. აქ, ქ. ძუნიში, 1935 იანვ. ჩატარდა ჩკპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრთა ნაწილისა და ცკ-ის წევრთა თათბირი, რ-ის შედეგადაც მაო ძედუნისა და მისი მომხრეების პოზიციები ჩკპ-ის ხელმძღვანელობაში გაძლიერდა. გუიჯოუდან 1-ელი ფრონტის ჯარები დაიძრნენ იუნანის პროვინციისკენ და 1935 წ. მაისში შეიჭრნენ სიკანის პროვინციაში, 1935 ივნ. კი სიჩუანის პროვ. დას. ნაწილში, სადაც შეუერთდნენ ჩწა-ის მე-4 ფრონტის ჯარებს (სარდლები სიუ სიანციანი და ჯან გოტაო). 1935 აგვ. ჩკპ ცკ-ის პოლიტბიუროს თათბირზე გადაწყდა შეერთებული ძალების განეგრძოთ ლაშქრობა ჩრდ.-კენ. 1935 ოქტ. ჩწა-ის 1-ელი ფრონტის ნაწილებმა მიაღწიეს სასაზღვრო (შენსი-განსუს პროვ.) საბჭ. რ-ნს. ჩწა-ის შენაერთები ჯუ დესა და ჯან გოტაოს სარდლობით, 1936 ოქტ.-ნოემბ. ჩწა-ის მე-2 და მე-4 კორპუსთან (მე-2 ფრონტი) ერთად შენსი-განსუს სასაზღვრო რ-ნში მივიდნენ. ამით ჩ.-დ. ლ. დამთავრდა. ეს ლაშქრობა ჩინ. ხალხის განმათ. ბრძოლის ღირსშესანიშნავ ეტაპად იქცა.

ჩრდილო-დასავლეთის ქვაბული, ოკეანური ქვაბული წყნარ ოკეანეში. დას. და ჩრდ.-დას.-ით ესაზღვრება კურილ-კამჩატკის, იაპონიის და იძუ-ბონინის ღარები, ჩრდ.-აღმ.-ით და აღმ.-ით — იმპერატორისა და ჰავაის ქედები, სამხრ.-ით — მარკუს-ნეკერის მთები. სიღრმე უმეტესად 5000—6000 მ, მაქს. — 7374 მ. ცენტრ. ნაწილში მდებარეობს შატსკის წყალქვეშა მაღლობი (სახელი ეწოდა საბჭ. გეოლოგის ნ. შატსკის პატივსაცემად). ქვაბულის ფსკერი ბორცვიანი აბისალური ვაკეა.

ჩრდილო-დასავლეთის ტერიტორიები (Northwest Territories), ადმ.-ტერ. ერთეული კანადაში. ფართ. 3379,6 ათ. კმ², მოსახლ. 48 ათ. კაცი (1983). აქედან დაახლ. 11 ათ. ესკიმოსია, 7 ათ. — ინდიელი. ადმ. ც. — ქ. იელოუნაიფი. ჩ.-დ. ტ-ს უჭირავს ჩრდ. ამერ. კონტინენტის ჩრდ. ნაწილი. 4/5-ზე მეტი ლავრენტის ზეგნის ფარგლებშია, დას.-ით მეკენზის მთებია (სიმაღლე 2164 მ-მდე). ჰავა არქტიკული და სუბარქტიკულია. საშ. თვიური ტემპ-რა 3—16°C-იდან −28, −36°C-მდეა. ნალექები 100—400 მმ წელიწადში. მცენარეულობა უმთავრესად ტუნდრისა და ტყეტუნდრისაა; სამხრ.-დას.-ით წიწვოვანი ტყეებია. ჩ.-დ. ტ. კანადის ერთ-ერთი ყველაზე ნაკლებათვისებული ნაწილია. ეკონ. საფუძველია სამთომოპოვებითი მრეწველობა. მცირერიცხოვანი მოსახლ. მთავარი საქმიანობაა ბეწვეულის რეწვა და თევზჭერა. მთავარი სატრანსპ. არტერიაა მდ. მეკენზი.

ჩრდილოეთ ალბანეთის ალპები (Alpet e Shqipnis së Veriut), პროკლეთიე, მთიანი ბალკანეთის ნ.-კ.-ზე. სიგრძე დაახლ. 100 კმ, სიმაღლე 2692 მ-მდე (მთა იეზერცა). აგებულია კირქვებით, დოლომიტებითა და ფიქლებით. არის რელიეფის კარსტული ფორმები. ჩ. ა. ა. ძლიერაა დანაწევრებული მდ. დრინის შენაკადებით. შემოსილია მუხის, წიფლის, ფიჭვისა და ნაძვის ტყეებით 1700—1800 მ-ზე ზევით მთის მდელოებია და თოვლნარია.

ჩრდილოეთ ალიჩურის ქედი, ბაზარდარა, ქედი პამირში, ტაჯ. სსრ მთიანი ბადახშანის ავ.-ში, მდ. ალიჩურის, იაშილქულის ტბას (სამხრ.) და მდ. მურღაბსა და სარეზის ტბას (ჩრდ.) შორის. წარმოადგენს რუშანის ქედის აღმ. გაგრძელებას. სიგრძე დაახლ. 130 კმ, სიმაღლე 5929 მ-მდე (მთა ქულიენი). აგებულია გრანიტოიდებით, მეტამორფული და თიხოვანი ფიქლებით, ქვიშაქვებით, კირქვებით. არის მყინვარები. გაბატონებულია მაღალი მთის კლდოვანი ლანდშაფტი და მაღალმთიანეთის ცივი უდაბნო.

ჩრდილოეთ ამერიკის კორდილიერები, კორდილიერების მთათა სისტემის ნაწილი მდებარეობს ჩრდ. ამერიკის დას. ნაწილში, აშშ-ის, ალასკის, კანადისა და მექსიკის ტერიტორიაზე. სიგრძე 7000 კმ-ზე მეტი, სიგანე 800-დან 1600 კმ-მდე. სამხრ. საზღვარი გასდევს მდ. ბალსასის ტექტონ. დეპრესიას, რ-იც ერთმანეთისაგან ჰყოფს ჩრდ. და ცენტრ. ამერიკას.

ჩ. ა. კ. იყოფა სამ განედურ ზოლად: აღმოსავლეთი, შიგა და დასავლეთი. აღმოსავლეთი ანუ კლდოვანი მთების ზოლი შედგება მაღალი (4000 მ სიმაღლეზე მეტი), მასიური და ალპურ-ალპური იზოლირებული ქედებისაგან. ალასკაზე კლდოვანი მთების ზოლს მიეკუთვნება ბრუქსის ქედი, ჩრდ.-დას. კანადაში — რიჩარდსონის ქედი და მაკენზის მთები. საკუთრივ კლდოვანი მთები გადაჭიმულია კანადისა და აშშ-ის ტერიტორიაზე. შიგა ზოლი ანუ შიგა პლატოებისა და მთიანეთების ზოლი მდებარეობს აღმოსავლეთის ზოლსა და წყნარი ოკეანის ქედებს შორის. ალასკაში მას მიეკუთვნება ვრცელი ტექტონ. დეპრესიები და 1500—1700 მ-მდე სიმაღლის ბრტყელმწვერვალიანი მთის მასივები, კანადაში — მაღალი პლატოები, მასივები და ქედები, აშშ-სა და მექსიკაში — აგრეთვე შუატერ. მაღალმთიანი მასივები (3957 მ-მდე), სნეიკისა და კოლუმბიის ვულკ. პლატოები (საშ. სიმაღლე 1000 მ-მდე), დიდი აუზისა და კოლორადოს პლატოები და მექსიკის მთიანეთი. დასავლეთი ზოლი მოიცავს წყნარი ოკეანის ქედებს, მთათაშორის დეპრესიებსა და სანაპირო მთაგრეხილებს. წყნარი ოკეანის ქედებს ეკუთვნის ალასკის ქედი, ალეუტის ვულკ. კ-ების მწვერვალები, ალეუტის ქედი, წმ. ილიას მასივი (მთა ლოგანი, 6050 მ), სანაპირო ქედი, კასკადის მთები, სიერა-ნევადის ქედი (მთა უიტნი, 4418 მ), კალიფორნიის ნ.-კ.-ის ქედები, მექსიკ. მთები სიერა (მთა ორისაბა, 5700 მ), პოპოკატეპეტლი (5452 მ) და სხვ. მთათაშორისი განედური დეპრესიებია როგორც ზღვის უბეები და სრუტეები, ისე დაბლობები და პლატოები. სანაპირო მთაგრეხილი, რ-იც კონტინენტს დას.-იდან შემოსაზღვრავს, ყველაზე დაქუცმაცებულია. აქ არის აშშ-ის სანაპირო ქედები, სიერა-ვისკაინო და მთიანი სანაპირო კ-ების სერია — კადიაკი, ვანკუვერი, შარლოტას კ-ები, ალექსანდრეს არქიპელაგი.

ჩ. ა. კ. განსხვავებული ტექტონ. ელემენტებისაგან შედგება. აშშ-ის სამხრ. ნაწილში იგი უახლესი ტექტონ. მოძრაობების შედეგად ამოზიდულ კამბრიულისწინა ჩრდ. ამერიკის ბაქნის დას. კიდეს წარმოადგენს, სადაც ბაქნის კლდოვანი ფუნდამენტი დაფარულია პალეოზოური და მეზოზოური ნალექების პირით. საერთოდ დას.-ით ვრცელდება 18 კმ სისქის ეუგეოსინკლინური და ეუგეოსინკლინურ-დანალექი წყებებით ამოვსებული მიო- და ევგეოსინკლინური როფები, რ-თა ცალკეულმა ნაწილმა დანაოჭება განიცადა იურული პერიოდის ბოლოს, ცარცულსა და პალეოცენში; ალასკის ნ.-კ., კალიფორნიისა და ორეგონის სანაპირო ქედები და ცენტრ. ამერიკის სამხრ. ნაწილი კი — კაინოზოურ გეოსინკლინურ სისტემაშია, სადაც ვულკანიზმი, მიწისძვრები და უახლესი ტექტონ. მოძრაობები დღესაც ინტენსიურად ვლინდება.

ჩ. ა. კ.-ის სასარგებლო წიაღისეულიდან აღსანიშნავია: ნავთობი, ოქრო, ვოლფრამი, სპილენძი, მოლიბდენი, პოლიმეტალები, ვერცხლისწყალი, აგრეთვე ქვანახშირი და სხვ.

ჩ. ა. კ.-ის წყნარი ოკეანისაკენ მიმართულ კალთებზე უმთავრესად რბილი, ოკეანური ჰავაა, შიგა რ-ნებში — კონტინენტური. ალასკის სამხრ. ქედებზე ნალექები 3000—4000 მმ წელიწადში, ბრიტანეთის კოლუმბიის სანაპიროზე — 2500 მმ-მდე, აშშ-ის შიგა პლატოებზე — 400—200 მმ, მოხავის უდაბნოში — მხოლოდ 50 მმ.

ჩ. ა. კ. ოთხ ძირითად ბუნებრივ რ-ნად განიყოფება: ალასკის კორდილიერები, კანადის კორდილიერები, აშშ-ის კორდილიერები, მექსიკის კორდილიერები, რ-ებიც მკვეთრად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, როგორც რელიეფის, ისე ჰავის, ნიადაგ.-მცენარეული საფრის თავისებურებებითა და ცხოველთა სამყაროთი.

ჩრდილოეთ ამერიკის ქვაბული, ატლანტის ოკეანის ფსკერის დადაბლება ჩრდილოატლანტიკურ ქედს, ჩრდ. ამერიკის კონტინენტურ კალთასა და ვესტინდოეთის კ-ების წყალქვეშა შემაღლებას შორის. სიღრმე უმეტესად 5000 მ-ზე მეტია. ცენტრ. ნაწილში არის ბერმუდის წყალქვეშა პლატო, რ-ზეც მდებარეობს ბერმუდის კ-ები. ქვაბულის ფსკერი უმთავრესად დაფარულია ღრმა წყლის წითელი თიხითა და ტერიგენული ლამით. ჩ. ა. ქ.-ის სამხრ.-დას.-ით არის პუერტო-რიკოს ღრმა ზღვის ღარი, სიღრმე 8742 მ (ატლანტის ოკ. მაქს. სიღრმე).

ჩრდილოატლანტიკური ხელშეკრულების ორგანიზაცია (ნატო; North Atlantic Treaty Organization — NATO), სოციალისტური ქვეყნებისა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის წინააღმდეგ მიმართული სამხედრო-პოლიტიკური კავშირი. შეიქმნა აშშ-ის ინიციატივით ვაშინგტონში 1949 წ. 4 აპრილს ხელმოწერილი ჩრდ.-ატლანტიკური ხელშეკრულების საფუძველზე. მონაწილეობენ აშშ, დიდი ბრიტანეთი, საფრანგეთი, იტალია, კანადა, ბელგია, ნიდერლანდები, ლუქსემბურგი, დანია, ნორვეგია, ისლანდია, პორტუგალია, 1952-იდან — თურქეთი და საბერძნეთი, 1955-იდან — გფრ, 1982 მაისიდან — ესპანეთი. 1966 ნატოს სამხ. ორგანიზაციაში არ მონაწილეობს საფრანგეთი, 1974—80 — საბერძნეთი. ნატოში ხელმძღვანელ როლს აშშ თამაშობს. ნატოს უმაღლესი ხელმძღვანელი ორგანოებია ნატოს საბჭოს სესია, რ-საც წელიწადში ორჯერ იწვევენ საგარეო საქმეთა, ხოლო დღის წესრიგის შესაბამისად — სხვა მინისტრების მონაწილეობით. სესიებს შორის პერიოდში ნატოს საბჭოს საქმიანობას წარმართავს ფაქტობრივად 2 ორგანო — მუდმივი საბჭო და სამხ. კომიტეტი. ნატოს შემადგენლობაშია აგრეთვე სამხედრო დაგეგმვის კომიტეტი, ბირთვული დაგეგმვის ჯგუფი და ევროჯგუფი. ნატოს გენ. მდივანია ბ. ა. რუპერტ-კარინგტონი (1984 ივნისიდან, დიდი ბრიტანეთი), ნატოს გაერთ. შეიარაღებული ძალების უმაღლესი მთავარსარდალია გენ. ბ. როჯერსი (აშშ). შტაბ-ბინა ბრიუსელშია (ბელგია). ნატოს საქმიანობაზე მძლავრ ზემოქმედებას ახდენს აშშ-ის პრეზიდენტ რ. რეიგანის ადმინისტრაციის აშკარა აგრესიული, ავანტიურისტული, მილიტარისტული კურსი, რ-ის მიზანია სსრკ-იან შედარებით სამხ. უპირატესობის მოპოვება, გამალებული შეიარაღების შემდგომი უპრეცედენტო მასშტაბები, მთელ მსოფლიოში ამერიკული ჰეგემონიის დამკვიდრება.

ჩრდილოეთ აფრიკის კამპანიები 1940—43, ინგლის-ამერიკისა და იტალია-გერმანიის ჯარების საბრძოლო მოქმედება ჩრდ. აფრიკაში II მსოფლიო ომის (1939—45) დროს. იტალიამ, რ-ის მიზანი იყო ხმელთაშუა ზღვაზე გაბატონება და აფრიკაში ინგლ. და საფრ. კოლონიების ხელში ჩაგდება, 1940 წ. 10 ივნ. დიდ ბრიტანეთსა და საფრანგეთს ომი გამოუცხადა და 1940 წ. 13 სექტ. იტალ. მე-10 არმიამ კირენაიკის (ლიბია) აღმ. ნაწილიდან ეგვ. მიმართულებით შეუტია ინგლ. არმიას „ნილოსის“, 16 სექტ. დაიკავა სიდი-ბარანი და შეჩერდა. 1940 წ. 9 დეკ. შეტევაზე გადავიდნენ ინგლ. ჯარები, კირენაიკა დაიკავეს და 1941 თებ. დასაწყ. ელ-აგეილის რ-ნში გაიყვანეს. იტალ. ჯარების დიდმა ნაწილმა კაპიტულაცია გამოაცხადა. იტალიამ დახმარებისათვის გერმანიას მიმართა. 1941 თებ. ჩრდ. აფრიკაში ჩამოსხმული გენ. ე. რომელის გერმ. აფრიკული კორპუსი. იტალ. ჯარების სარდალი მარშალი რ. გრაციანი გენ. ი. გარიბოლდიმ შეცვალა. 1941 მარტ-აპრილში იტალ.-გერმ. ჯარებმა კვლავ დაიკავეს კირენაიკა და ეგვიპტის საზღვარზე გავიდნენ. 1941 წ. 18 ნოემბ. შეტევა წამოიწყო ინგლ. მე-8 არმიამ და კირენაიკა დაიბრუნა. 1942 წ. 21 იანვ. რომელის ჯარებმა მოულოდნელი საპასუხო დარტყმით გაანადგურეს ინგლისელები და 7 თებ. ელ-ღაზალისა და ბირ-ჰაკეიმის საზღვარზე გავიდნენ. 1942 წ. 27 მაისს რომელმა განაახლა შეტევა, შეიჭრა ეგვიპტეში და ივნ. ბოლოს ელ-ალამეინს მიადგა. 1942 წ. 23 ოქტ. შეტევაზე გადავიდა ინგლ. მე-8 არმია (სარდალი ბ. მონტგომერი), გაარღვია მოწინააღმდეგის თავდაცვა ელ-ალამეინის რ-ნში, დაიკავა ტობრუკი, ელ-აგეილა, ტრიპოლი და ტუნისისა და ლიბიის დას. საზღვარზე „მარეტის ხაზს“ მიადგა. 1942 წ. 8 ნოემბ. დაიწყო ამერ. 6 და ინგლ. 1 დივიზიების (გენ. დ. ეიზენჰაუერი) გადასხმა ალჟირში, ორანსა და კასაბლანკაში. „ვიშის“ მთავრობის მეთაურის მოადგილემ ადმ. ჟ. დარლანმა ალჟირში განლაგებულ საფრ. ჯარებს უბრძანა წინააღმდეგობა შეეწყვიტათ. ნოემბ. ბოლოს ინგლ.-ამერ. ჯარებმა მაროკო და ალჟირი დაიკავეს და ტუნისში შევიდნენ. ინგლ.-ამერ. ჯარებმა, რ-ებიც მე-18 არმიათა ჯგუფში (სარდალი გენ. ჰ. ალექსანდერი) გაერთიანდნენ, 1943 წ. 21 მარტს სამხრ.-იდან და დას.-იდან წამოიწყეს შეტევა და მტრის თავდაცვა გაარღვიეს. ნ.-კ. ბონზე გარშემორტყმულმა იტალ.-გერმ. ჯარებმა (250 ათ. კაცი) კაპიტულაცია გამოაცხადეს. მოკავშირეთა მიერ ჩრდ. აფრიკის დაკავებამ მკვეთრად გააუარესა ფაშისტური ბლოკის სტრატეგიული მდგომარეობა ხმელთაშუა ზღვის საომარი მოქმედებების ასპარეზზე.

ჩრდილოეთ ბაიკალის მთიანეთი, მთიანეთი ბაიკალის ტბის ჩრდ.-აღმ.-ით, რსფსრ ირკუტსკის ოლქსა და ბურ. ასსრ-ში. სამხრ.-იდან ესაზღვრება ზემო ანგარის ქედი, ჩრდ.-დას.-ით საფეხურისებრ ეშვება მუა-ციპიკანის ზეგნისაკენ, ჩრდ.-აღმ.-ით ვიტიმის ხეობით გამოყოფილია პატომის მთიანეთისაგან. შედგება ბრტყელმწვერვალებიანი ქედებისაგან (სიმაღლე 1100—1600 მ, მაქს. სიმაღლე 2578 მ, მთა ინიაპტუკი) და ტექტონ. რღვევებში განვითარებული ვიწრო ხეობებისაგან. აგებულია გრანიტებით, არის

კამჩინსკარების ცვალი ხეობების ძირი და კალთების ქვედა ნაწილი შემოსილია წიწვოვანი ტყით. ზედა მთის ტუნდრაა. არის ქარსის საბადო.

ჩრდილოეთ გერმანიის დაბლობი, დაბლობი გდრ-ისა და გფრ-ის ჩრდ. ნაწილში. გადაჭიმულია დას.-იდან აღმ.-კენ თითქმის 600 *კმ*-ზე, სიგანე 200—300 *კმ*. წარმოადგენს შუა ევროპის ვაკის ნაწილს.

ჩრდილოეთ გერმანიის კავშირი (**Norddeutscher Bund**), ფედერაციული სახელმწიფო მდ. მაინის ჩრდ.-ით 1867—70. შეიქმნა ავსტრია-პრუსიის ომში (1866) პრუსიის გამარჯვებისა და გერმანიის კავშირის დაშლის შემდეგ, როცა პრუსიამ და ჩრდ. გერმ. 17 სახელმწიფოს წარმომადგენლებმა ო. ბისმარკის ინიციატივით ხელი მოაწერეს (1866 წ. 18 აგვ.) ხელშეკრულებას ამ კავშირის შექმნის შესახებ. სექტ.-ოქტ. მათ შეუერთდა კიდევ 4 სახელმწიფო (ჩ. გ. კ.-ის მოსახლ. რაოდენობა 30 მლნ. აღწევდა). ჩ. გ. კ.-ის კონსტიტუციით (ძალაში შევიდა 1867 წ. 1 ივლ.) მის კომპეტენციაში შედიოდა სამხ. საქმე, უცხოეთთან ურთიერთობა, სამონეტო სისტემა, ფოსტა, რკინიგზა. ჩ. გ. კ.-ის პრეზიდენტად გამოცხადდა პრუსიის მეფე, ომის დროს იგი იყო მთავარსარდალი, ხელმძღვანელობდა საგარეო პოლიტიკას, ადგენდა ხელისუფლებას და ნიშნავდა კავშირის კანცლერს (ბუნდესკანცლერს, ეს პოსტი დაიკავა ბისმარკმა), რ-იც პასუხისმგებელი იყო მხოლოდ პრეზიდენტის წინაშე. ჩ. გ. კ.-ის რაიხსტაგი (რ-საც ე. წ. საყოველთაო არჩევნებით ირჩევდნენ), სარგებლობდა ბიუჯეტის დამტკიცების უფლებით. საკანონმდებლო უფლება ჰქონდა საკავშირო საბჭოს (ბუნდესრატს), რ-შიც შედიოდნენ სახელმწიფოთა წარმომადგენლები. რაიხსტაგის 1870 წ. 9 დეკ. დადგენილებით გერმ. სახელმწიფოს გერმანიის იმპერია უნდა დარქმეოდა, რ-იც გამოცხადდა კიდეც ვერსალში 1871 წ. 18 იანვარს.

ჩრდილოეთი, ჩ რ დ ი ლ ო ე თ ი ს წ ე რ ტ ი ლ ი, ჰორიზონტის ერთ-ერთი მთავარი წერტილი სამყაროს ჩრდ. პოლუსთან უახლოესი იმ ორ წერტილს შორის, რ-ებშიც ცის მერიდიანი ჭეშმარიტ ჰორიზონტთან იკვეთება ან ცის სფე-რო.

ჩრდილოეთი ამერიკა, კონტინენტი დას. ნახევარსფეროს ჩრდ. ნაწილში.

ჩრდილოეთი ამერიკა

შინაარსი

I	ზოგადი ცნობები	154
II	ბუნება	154
III	გეოგრაფიული კვლევის ისტორია	155
IV	მოსახლეობა	155
V	პოლიტიკური დაყოფა	156

I. ზოგადი ცნობები

ჩ. ა.-ის უკიდურესი წერტილებია: ჩრდ.-ით — მერჩისონის კონცხი (ჩ. გ. 71°50'), დას.-ით — უელსის პრინცის კონცხი (დ. გ. 168°), აღმ.-ით—სენტ-ჩარლზის კონცხი (დ. გ. 55°40'). სამხრ.-ით უერთდება სამხრ. ამერიკას, საზღვარი მათ შორის პანამის ყელზე გადის. ჩ. ა.-ს ხშირად ცენტრ. ამერიკასაც მიაკუთვნებენ. ჩ. ა.-ის ფართ. 20,36 მლნ *კმ²*, კუნძულებიანად — 24,25 მლნ. *კმ²*. უდიდესი კ-ებია: გრენლანდია, კანადის არქტ. არქიპელაგი, ვესტინდოეთი და კონტინენტის დას. ნაპირების გასწვრივ მდებარე ალექსანდრის არქიპელაგი, დედოფალ შარლოტას, ალეუტის კ-ები, კ. ვანკუვერი და სხვ. ჩ. ა.-ს აკრავს ჩრდ.-ით — ჩრდ. ყინულოვანი ოკეანე ჰუდსონის ყურით, აღმ.-ით და სამხრ.-აღმ.-ით — ატლანტის ოკეანე მექსიკის ყურით, დას.-ით — წყნარი ოკეანე კალიფორნიის ყურით. დიდი ნ.-კ.-ებია: ჩრდ.-ით — ბუთია, მელვილი, აღმ.-ით — ლაბრადორი, ფლორიდა, იუკატანი, დას.-ით — კალიფორნიის, ალასკა, სიუარდი. ჩ. ა.-ის ნაპირები ძალზე არათანაბრადაა შეჭრილ-შემოჭრილი. მთიანი ნაპირები (გამყინვარების შედეგად) მეტად დანაწევრებული და წარმოქმნის ფიორდების რთულ სისტემას. წმ. ლავრენტის ყურის ნაპირები აბრაზიულია, ახალი შოტლანდიის ნ.-კ.-ისა და აშშ-ის ჩრდ.-აღმ. ნაწილის ნაპირები — ტექტონიკურ-ეროზიული. ჩ. გ. 43°-ის სამხრ.-ით აკუმულაციური, ლაგუნური ნაპირებია. ფლორიდის სამხრ. ნაწილისა და ცენტრ. ამერიკის ზოგიერთი რ-ნის ნაპირი აგებულია მარჯნებით და მანგროვიანია. წყნარი ოკეანის ნაპირი ჩრდ. ნაწილის გარდა უფრო სუსტადაა დანაწევრებული.

II. ბუნება

რელიეფი. კონტინენტის დას. ნაწილში აღმართულია კორდილიერები, ჩრდ. და ჩრდ.-აღმ. ნაწილში (ძირითადად კანადაში) მდებარეობს ლავრენტის მაღლობი. მის სამხრ.-ით *ცენტრალური ვაკეებია*, რ-ებიც დას.-კენ თანდათანობით გადადის *დიდ ვაკეებში* — კორდილიერების მთისწინეთში. დიდი ვაკეების ჩრდ.-ით მდებარეობს მეკენზის დაბლობი. ცენტრ. ვაკეებს აღმ.-ით ესაზღვრება აპალაჩები. კანადის არქტ. არქიპელაგის აღმ. ნაწილისა და გრენლანდიის სანაპირო ზოლის რელიეფი მთიანია. დას.-ით მთები თანდათანობით პლატოებითა და დაბლობებით იცვლება. კონტინენტის სამხრ.-აღმ. ნაწილში სანაპირო დაბლობებია: ატლანტისპირა დაბლობი და მექსიკისპირა დაბლობი. კორდილიერების დას.-ით მდებარეობს დაბლობების ზოლი, რ-იც ან ყურეებითაა (კუკის, პიუჯეტ-საუნდი, კალიფორნიისა) დაკავებული, ან დაბლობებით (უილამეტის, კალიფორნიის ველები). კონტინენტის დას. ნაპირს წარმოქმნის კუნძის, ჩუგაჩის, წმ. ელიას ქედები, კანადის კასკადიანი ქედი, აშშ-ის სანაპირო ქედები. მექსიკის მთიანეთის სამხრ.-ით კორდილიერების მიმართულება იცვლება: ერთი შტო მიემართება აღმ.-კენ, წარმოქმნის წყალქვეშა ქედებს, ვესტინდოეთის კ-ებს და გრძელდება ვენესუელის ანდებში, მეორე — ტეჰუანტეპეკის ყელითა და პანამის ყელით უკავშირდება კოლუმბიის ანდებს.

გეოლოგიური აგებულება და სასარგებლო წიაღისეული. ჩ. ა.-ის ცენტრ., უდიდესი ნაწილი უკავია კამბრიულისწინა ასაკის ჩ. ა.-ის (კანადის) ბაქანს, რ-იც მოიცავს აგრეთვე კ. გრენლანდიას, მისი ჩრდ. და ჩრდ.-აღმ. განაპირა მხარეების გარდა. ბაქანს გარს აკრავს სხვადასხვა დროის წარმოქმნილი ნაოჭა მთათა სისტემები. ატლანტისპირა და მექსიკისპირა დაბლობები, რ-ებიც წარმოადგენს პალეოზოური ასაკის (ნაწილობრივ კი კამბრიულისწინა) ფუნდამენტის მქონე ბაქნის ფილებს, აშშ-ში დაფარულია სქელი მეზო-კაინოზოური ნალექებით. ჩ. ა.-ის ბაქნის ფუნდამენტი ზედაპირზე გამოდის აშშ-ის ჩრდ., კანადის კონტინენტურისა და კანადის არქტ. არქიპელაგის სამხრ. ნაწილში, აგრეთვე გრენლანდიის დას. და სამხრ.-აღმ. სანაპიროზე და ქმნის კანადის (კანადა-გრენლანდიის) ფარს. ბაქნის ფუნდამენტი უშუალოდ აგებულია კამბრიულისწინა ასაკის მეტამორფული ქანებით, დანალექი საფარი — პალეოზოური, ზოგან მეზოზოური და კაინოზოური ნალექებით. კალედონური ნაოჭა სისტემები განლაგებულია გრენლანდიის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, ნიუფაუნდლენდზე და ჩრდ. აპალაჩებში, ჰერცინული ნაოჭა სისტემები — სამხრ. აპალაჩებში, კანადის არქტ. არქიპელაგში (ინუიტის ნაოჭა სისტემა და მისი გაგრძელება ალასკაში — ბრუქსის ქედი). ჩ. ა.-ის წყნარიოკეანური სანაპიროს გასწვრივ გადაჭიმულია კორდილიერების ნაოჭა სარტყელი, რ-იც ალპურამდელი-წყნაროკეანური (კორდილიერული) გეოსინკლინური სარტყლის ნაწილს წარმოადგენს. კორდილიერების ნაოჭა სარტყელს აღმ.-ით ყველგან ესაზღვრება ჩ. ა.-ის ბაქანი, გარდა ალასკისა, სადაც იგი ესაზღვრება ბრუქსის ქედს. სამხრ.-ით კორდილიერები ებმის ანტილ-კარიბის რეგიონის სტრუქტურებს.

ჩ. ა.-ის სასარგებლო წიაღისეულის საბადოების უმრავლესობა განლაგებულია კანადის ფარზე და კორდილიერებში. ფარზე ცნობილია რკინის (ზედა ტბის რ-ნი, ნ.-კ. ლაბრადორი), სპილენძის, ნიკელის, ურანის (ათაბასკის ტბის ჩრდ. სანაპირო), აგრეთვე ოქროს (პორკიუპაინის რ-ნი) საბადოები. ბაქნის დანალექ საფარში მდიდარია ნავთობისა და აირის, აგრეთვე ქვანახშირის საბადოებით. კორდილიერებში ცნობილია ოქროს, ვერცხლის, სპილენძის, თუთიის, ტყვიის, მოლიბდენის, ვოლფრამისა და ვერცხლისწყლის მრავალი საბადო. წყნარი ოკეანის სანაპიროს გასწვრივ, კანადის მთისწინეთსა და კლდოვანი მთების აღმ. ნაწილში არის ნავთობისა და აირის მნიშვნელოვანი საბადოები. კლდოვან მთებში ბევრია აგრეთვე ქვანახშირის, ურანისა და ფოსფორიტის საბადოები.

ჰავა. ჩ. ა. მდებარეობს არქტ., სუბარქტ., ზომიერ, სუბტროპ., ტროპ. და სუბეკვატორულ ჰავის სარტყლებში. ჩ. ა.-ის ტერიტ. მეტ ნაწილზე ჰაერის მასები უმთავრესად დას.-იდან აღმ.-კენ გადადის, ზოლი სამხრ.-ით, ტროპ. განედებში — ჩრდ.-აღმ.-იდან სამხრ.-დას.-კენ (პასატები). ზამთრობით არქტ. ცივი ჰაერის მასები ზოგჯერ მექსიკის ყურემდე აღწევს. წყნარი ოკ. სანაპიროს გასწვრივ ზამთრობით უმეტესად თბილი ამინდია, ალასკის დიდ ნაწილზე, კორდილიერების შიგა პლატოებსა და კანადის ჩრდ.-დას. ნაწილში ცივი მშრალი და ყინვიანი ამინდია. კონტინენტის ცენტრ. და აღმ. ნაწილში ამინდი არამდგრადია. ჩ. ა.-ის ტროპ. განედებში (ფლორიდა, მექსიკის მთიანეთის სამხრ. ნაწილი) ზამთარი თბილი და მშრალია. კონტინენტის ცენტრ. და აღმ. ნაწილში ზაფხული ნოტიოა, სამხრ. ნაწილში — ცხელი და მშრალი, ჩრდ.-ში — გრილი. კანადის არქტ. არქიპელაგზე იანვ. საშ. ტემპ-რაა —36°C, ფლორიდასა და მექსიკის მთიანეთის სამხრ. ნაწილში 20°C. მინ. ტემპ-რა (—64°C) ალასკაზე და ჩრდ.-დას. კანადაშია აღნიშნული. გრენლანდიის მყინვარულ ფარზე (3000 *მ* სიმაღლეზე) ტემპ-რა —70°C-მდე ეცემა. 0°C-ზე დაბალი ტემპ-რა ყველგან იცის, გარდა დას. სანაპიროსი. ჩ. გ. 4?°-ის სამხრ.-ით ივლ. საშ. ტემპ-რა იცვლება 4°C-იდან (კანადის არქტ. არქიპელაგის ჩრდ.-ით) 32°C-მდე (აშშ-ის სამხრ.-დას. ნაწილი). მაქს. ტემპ-რა (57°C, დას. ნახევარსფეროს მაქს. ტემპ-რა) არის სიკვდილის ველზე. ყველაზე მეტი ნალექი მოდის ალასკის სამხრ.-აღმ. ნაწილში, კანადის დას. და აშშ-ის ჩრდ.-დას. ნაწილში (2000—3000, ადგილ.-ადგილ. — 6000 *მმ* წელიწადში). ნალექები აშშ-ის სამხრ.-აღმ. ნაწილში 1000—1500 *მმ* წელიწადში, ცენტრ. ვაკეებზე — 600—1000 *მმ*, დიდ ვაკეებზე — 400—600 *მმ*, შიგა პლატოებსა და ზეგნებზე ზოგან 100 *მმ*-ზე ნაკლებია.

შიგა წყლები. ჩ. ა.-ში არის დედამიწის უდიდესი მდინარის სისტემა — მისისიპი მისურით და მტკნარი წყლის ყველაზე დიდი წყალსატევი — დიდი ტბები. მდინარეთა საშ. წლ. ჩამონადენია 8200 *კმ³*. წყლის მეტი ნაწილი ჩადის ატლანტის ოკეანეში მისისიპისა და წმ. ლავრენტის მდინარის აუზებიდან. წყნარი ოკ. აუზის მდ-ები შედარებით მოკლეა, ჩრდ. ნაწილში წყალუხვი, აქვთ დიდი ვარდნა, ჩქარი დინება, წარმოქმნიან ღრმა ხეობებსა და კანიონებს (მდ-ები იუკონი, კოლუმბია, კოლორადო და სხვ.). ჩრდ. ყინულოვანი ოკ. აუზში მდინარეთა ქსელი სუსტადაა განვითარებული, არის უამრავი ტბა და ჭაობი. უდიდესი წყლის სისტემაა ფინლი—პის-რივერ—მეკენზის მდ.—მეკენზი. კონტინენტის მდინარეთა ჰიდროენერგიის საერთო მარაგია დაახლ. 200 გვტ. კონტინენტის ჩრდ. ნაწილი, რ-მაც გამყინვარება განიცადა, მდიდარია მყინვარულ-ტექტონ. წარმოშობის ტბებით: დიდი ტბები, უინიპეგი, უინიპეგოსისი, მანიტობა, მონების დიდი ტბა, დიდი დათვის ტბა და სხვ. ცენტრ. ამერიკაში ტექტონ. ტბებია —

ნიკარაგუა და პანამის დიდ ადგილზე პლუვიალური ნოტიო ტყეებიდან შემორჩენილი მნიშვნელოვანი რელიქტური ტყეა; დიდ ფართობზე ტყეა, კორდილიერებში ბევრია ფიჭვ., ტუჩა. სანაპირო დაბლობებზე ლაგუნური ტყეებია.

გამყინვარება. თანამედროვე გამყინვარების საერთო ფართ. 2 მლნ. km^2 აღემატება, უდიდესია გრენლანდიის მყინვარული ფარი. მყინვარული გუმბათებია კ. ელზმირზე და კანადის არქტ. არქიპელაგის აღმ. ნაწილში მდებარე კ-ებზე. მძლავრი გამყინვარებაა სამხრ. ალასკაზე, სადაც მყინვარები ოკეანის დონემდე ეშვება. მთის მყინვარებია ბრუქსის, ალასკის, ალეუტის ქედებზე, კლდოვან და კასკადის მთებში და სხვ. წარსულში მყინვარები ჩ. გ. 40°-მდე ეშვებოდა.

ნიადაგი და მცენარეულობა. ჩ. ა-ის დიდი ნაწილი ფლორისტიკულად ჰოლარქტიკულ ოლქს ეკუთვნის, მექსიკის მთიანეთის სამხრ. ნაწილი და ცენტრ. ამერიკა — ნეოტროპიკულ ოლქს. ჩ. ა-ის მცენარეული საფარი ევრაზიის მცენარეულობის მსგავსია. კანადის არქტ. არქიპელაგის ჩრდ. ნაწილსა და გრენლანდიაში მაღალი არქტიკული და ტუნდრის არქტ. ნიადაგებზე გვხვდება არქტ. უდაბნოების ძალზე ღარიბი მცენარეულობა. არქიპელაგის სამხრ. ნაწილსა და კონტინენტის არქტ. სანაპიროს ფართო ზოლში ტუნდრაა, რასაც სამხრ-ით ვიწრო ზოლად (100—200 km) ტყეტუნდრა ცვლის. აქ უმთავრესად ტუნდრის ლებიანი ნიადაგებია გავრცელებული ალეუტის კ-ებსა და ალასკაზე, სადაც კორდილიერ-ტუნდრიანი ნიადაგებია, ოკეანური მდელოებია. ტყეს უკავია ჩ. ა-ის ტერიტ. 1/3. ტაიგაში ეწერ ნიადაგზე ხარობს შავი და თეთრი ნაძვი, ბალზამის სოჭი, ქაღალდის არყი და სხვ. კანადის დას. სანაპიროზე და აშშ-ის ჩრდ.-დას. ნაწილში ხარობს ოკეანისპირა წიწვოვანი ტყე (სიტხის ნაძვი, დუგლასის ცრუცუგა, ცუგა, ფიჭვი და სხვ.), რაც 800 მ ზევით მთის ტაიგით და შემდეგ მთის ტუნდრით იცვლება. დიდი ტბების რ-ნში და ჩრდ. აპალაჩებში ეწერ ნიადაგზე შერეული ტყეებია. შუა და სამხრ. აპალაჩებში, ცენტრ. ვაკეების აღმ. ნაწილში ტყის ყომრალ ნიადაგზე ხარობს ფართოფოთლოვანი ტყე, ხოლო 700—1000 მ-ზე უფრო მაღლა ეწერ ნიადაგზე შერეული და წიწვოვანი ტყეები გვხვდება.

ცხოველთა სამყარო. ჩ. ა-ის ტროპიკულსგარე ნაწილის ფაუნა ევრაზიის ანალოგიური ნაწილის ფაუნის მსგავსია, რაც იმის ნიშანია, რომ წარსულში ამ ორ კონტინენტს შორის სახმელეთო კავშირი არსებობდა. ეს გარემოება საშუალებას იძლევა ეს ტერიტორიები ერთ მსხვილ ჰოლარქტიკულ ზოოგეოგრ. ოლქში გავაერთიანოთ, მაგრამ ზოოგეოგრ. სპეციფ. თავისებურების გამო ჩ. ა-ის ეს ნაწილი გამოყოფილია ცალკე ნეარქტიკულ ოლქად და დაპირისპირებულია ევრაზიის პალეარქტიკულ ოლქთან. ტუნდრის ზონისათვის დამახასიათებელია ჩრდილოეთის ირემი (კარიბუ), თეთრი დათვი, მგელი, ლემინგი, თეთრი კურდღელი, თეთრი ბუ, თეთრი გნოლი. ხარირემი მხოლოდ კანადის არქტ. არქიპელაგის ჩრდ. ნაწილსა და გრენლანდიაში გვხვდება. ტაიგაში ბინადრობს: ლოსი, ირემი ვაპიტი, შავი დათვი, ამერიკული კვერნა, კანადური ფოცხვერი, სასურავი, თახვი, ხის მაჩვზღარბი, ონდატრა და სხვ. შერეულ და ფართოფოთლოვან ტყეებში ბინადრობს: ვირგინიული ირემი, ნაცრისფერი მელა, წითელი ციყვი, ნაცრისფერი ციყვი; ფრინველებიდან — გარეული ინდაური და სხვ. მდგრადი ტყის მღრღნელები, ზაზუნა და სხვ. სუბტროპ. სარტყელში, კონტინენტის სამხრ.-აღმ. ნაწილში, ფართოფოთლოვანი ტყის ფაუნასთან ერთად გვხვდება ტროპ. ფაუნის ზოგიერთი სახეობაც, ალიგატორი, კაიმანისებრი კუ, იბისი, ვარხვი, ფლამინგო, კოლიბრი, კაროლინური თუთიყუში. სტეპისა და ტყესტეპის ფაუნა თითქმის განადგურებულია; ბიზონი მხოლოდ ნაკრძალებშია შემორჩენილი. მთაშიდა ვაკეებში რქაფორწალა ანტილოპა, ირემი მაზამა, გავრცელებულია კოიოტი, პრერიის მელა, მღრღნელები; კორდილიერების ტყეში ბინადრობს: რქასქელა, ანუ თოვლის ცხვარი, თოვლა, თხა, დათვი გრიზლი (მეტწილად ალასკაში) და სხვ. უდაბნო-სტეპურ ზონებზე ბევრია ქვეწარმავალი, მ. შ. შხამიანიც. ცენტრ. ამერიკაში, ვესტინდოეთსა და ნაწილობრივ მექსიკის მთიანეთის სამხრ. ნაწილში ჭარბობს ტროპ. ცხოველები, მ. შ. სამხრ. ამერიკული სახეობებიც. ჩ. ა-ის ტერიტორიაზე 85 ეროვნ. პარკია (იელოუსტოუნის, დიდი კანიონის, იოსემიტის, სეკვოიისა და სხვ.), სადაც ფლორისა და ფაუნის დაცვა შეხამებულია ტურიზმთან.

ბუნებრივი რაიონები. რელიეფის მიხედვით ჩ. ა-ს ყოფენ ორ დიდ ნაწილად: ვაკე რელიეფის კ ო რ დ ი ლ ი ე რ ე ბ ს გ ა რ ე ა ღ მ ო ს ა ვ ლ ე თ ა დ და მთიან კ ო რ დ ი ლ ი ე რ უ ლ დ ა ს ა ვ ლ ე თ ა დ. კორდილიერებსგარე აღმოსავლეთში 7 გამოყოფილი ბუნებრივი მხარეა: გრენლანდია, კანადის არქტიკული არქიპელაგი, ლავრენტის მაღლობი, ცენტრალური ვაკეები, დიდი ვაკეები, აპალაჩები და სანაპირო დაბლობები.

კორდილიერულ დასავლეთში გამოიყოფა: ალასკის კორდილიერები, კანადის კორდილიერები, აშშ-ის კორდილიერები, მექსიკის კორდილიერები.

III. გეოგრაფიული კვლევის ისტორია

ნორმანები ჯერ კიდევ XI—XIII სს-ში იცნობდნენ ჩ. ა-ის ატლანტისპირა ნაპირებს. 1492—1503 ქ. კოლუმბის 4 ესპ. ექსპედიციამ აღმოაჩინა ვესტინდოეთის მრავალი კუნძული, აგრეთვე ჰონდურასის, ნიკარაგუის, კოსტა-რიკისა და პანამის ყელის კარიბის ზღვის სანაპიროები. 1517—19 ესპანელებმა აღმოაჩინეს იუკატანის ნ.-კ.-ის მექსიკის ყურის ნაპირები, ნ. ავილას ესპ. ექსპედიციამ ზღვით გაიარა პანამის ყურიდან ფონსეკის ყურემდე, აღმოაჩინა კოსტა-რიკისა და ნიკარაგუის ნაპირები და ნიკარაგუისა და მანაგუის ტბები.

1528 პ. ნარვაესის ესპ. ექსპედიციამ აღმოაჩინა მისისიპის დელტა. 1532—33 ე. კორტესმა აღმოაჩინა კალიფორნიის ნ.-კ.-ის სამხრ. ნაწილი. 1540—43 ე. სოტოს ესპ. ექსპედიციამ აღმოაჩინა სამხრ. აპალაჩები, მდ-ები ალაბამა, ტენესი.

ჩრდ.-დას. გასასვლელის ძებნაში ფრანგმა ჟ. კარტიემ 1534—35 ჩრდ.-იდან შემოუარა კ. ნიუფაუნდლენდს, აღმოაჩინა ლაბრადორის ნ.-კ.-ის სამხრ.-აღმ. სანაპირო, გასპეს ნ.-კ., პრინც ედუარდის, ანტიკოსტის კ-ები და მდ. ლავრენტის შესართავი. XVII ს-ში ფრანგებმა აღმოაჩინეს ჩრდ. აპალაჩები, დიდი ტბები, მდ. ოჰაიო, მისურის შესართავი.

1648 ფ. პოპოვმა და ს. დეჟნიოვმა დაამტკიცეს, რომ ჩ. ა. აზიისაგან გამოყოფილია ბერინგის სრუტით. 1690—91 ინგლ. ჰ. კელსიმ აღმოაჩინა მდ. სასკაჩევანი; 1734—43 პ. ვარენ დე ლა ვერენდრიმ და მისმა ვაჟებმა აღმოაჩინეს ვინიპეგის, ვინიპეგოსისა და მანიტობის ტბები, მდ. მისურის შუა დინების ნაწილი და მისურის პლატო.

1732 რუსებმა ი. ფიოდოროვმა და მ. გვოზდევმა აღმოაჩინეს სიუარდის ნ.-კ.; 1741 ვ. ბერინგმა და ა. ჩირიკოვმა — ალასკის ყურის სანაპიროსა და ალექსანდრეს არქიპელაგის ნაწილი, კ. კადიაკი, ალეუტის რამდენიმე კუნძული და სხვ.; 1759—64 ს. გლოტოვმა, ს. პონომარიოვმა, პ. ტოლსტიხმა — მელისისა და ანდრეანოვის ზოგიერთი კუნძული, ალასკის ნ.-კ.-ის ნაწილი; 1768—69 პ. კრენიცინმა და მ. ლევაშოვმა აღმოაჩინეს ალეუტის კუნძულთა მწკრივის თითქმის ყველა სხვა უცნობი კუნძული.

1774—76 ესპ. ზღვაოსნებმა გამოიკვლიეს ჩ. ა-ის დას. სანაპირო ჩ. გ. 55°-მდე და აღმოაჩინეს მდ. კოლუმბიის შესართავი, კ. ვანკუვერის დას. ნაპირი და დედოფალ შარლოტას კ-ების ნაწილი. 1816—44 რუსმა მოგზაურებმა აღმოაჩინეს კოცებუს ყურე, კ. ნუნივაკი, მდ-ები კოიუკი, სუსიტნა, ნუშაგაკი, კუსკოკვიმი, იუკონის ქვემო და შუა დინებები; ჩუგაჩის, ვრანგელის, კუსკოკვიმის მთები, ალასკის ქედის ნაწილი. 1818 ჯ. როსმა რუკაზე აღნიშნა კ. დევონისა და ბაფინის მიწის აღმ. ნაპირები, 1818—25 უ. პარიმ აღმოაჩინა სამი სრუტე ჩ. გ. 74° მახლობლად, მიმდებარე კ-ები და მელვილის ნ.-კ., დაადგინა, რომ ბაფინის მიწა კუნძულია. ჯ. ფრანკლინის ორმა ექსპედიციამ, რ-შიც მონაწილეობდა ჯ. რიჩარდსონი, 1821 და 1826 აღმოაჩინა კორონეიშენისა და ბათერსტის ყურეები და ბოფორტის ზღვისა და ამუნდსენის ყურის ნაპირები. 1829—31 ჯონ და ჯეიმზ როსებმა აღმოაჩინეს ნ.-კ. ბუთია, ჩრდ. მაგნიტური პოლუსი და მეფე უილიამის კუნძული. 1837—39 პ. დიზმა და ტ. სიმფსონმა პირველებმა გაიარეს დ. გ. 156° და 95° შორის მდებარე ჩ. ა-ის ნაპირი და აღმოაჩინეს კენტის ნ.-კ., დიზის სრუტე, დედოფალ მოდის ყურე, სიმფსონის სრუტე, ადელაიდას ნ.-კ. და მეფე უილიამისა და ვიქტორიის კ-ების სამხრ. ნაპირები. 1848—64 (ფ. მაკ-კლინტოკის, ჰ. კელეტისა და სხვ.) ექსპედიციებმა გამოიკვლიეს არქტიკის ჩრდ. ნაპირი და აღმოაჩინეს უელსის პრინცისა და პრინს-პატრიკის კ-ები. 1858—71 ამერიკელებმა აღმოაჩინეს კეინისა და ჰოლის აუზები, კენედისა და რობსონის სრუტეები და პირველები მივიდნენ ლინკოლნის კონცხთან. 1914—17 კანადელებმა ვ. სტეფანსონმა და ს. სტორკერსონმა თითქმის მთლიანად აღმოაჩინეს კ. ვიქტორიას ჩრდ. ნაპირები და მთელი კანადის არქტ. არქიპელაგი. XIX ს. დასასრ.—XX ს. დასაწყისში აშშ. და კანადელი გეოლოგები ამთავრებენ კლდოვანი მთების, ლავრენტის ზეგნის, იუკონის პლატოს, ალასკის ქედის გამოკვლევას. მათ აღმოაჩინეს ბრუქსის ქედი.

IV მოსახლეობა

ჩ. ა-ის თანამედროვე მოსახლეობას შეადგენენ 3 დიდი რასის წარმომადგენლები. აბორიგენი მოსახლე (ინდიელები, ესკიმოსები) და აზიიდან გვიან გადმოსახლებული ხალხი განეკუთვნება მონღოლოიდური რასის სხვადასხვა შტოს, ევროპიდან გადმოსახლებულები — ევროპეოიდულ რასას, ხოლო აფრიკიდან — ეკვატორიულს (ნეგრო-ავსტრალოიდურს). მოსახლ. მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენენ შერეული ჯგუფები: მესტისები, მულატები და სხვ. ჩ. ა-ის მოსახლ. უმრავლესობა ევროპისა და მცირე რაოდენობით აზიის ემიგრანტთა (XVI—XIX სს.), აგრეთვე აფრიკიდან შემოყვანილ (XVII—XVIII სს.) ზანგთა შთამომავალია. მოსახლ. მხოლოდ მცირე ნაწილს შეადგენენ აბორიგენთა შთამომავლები — ინდიელები, ესკიმოსები, ალეუტები. მექსიკისა და ცენტრ. ამერიკის სახელმწიფოების უმრავლესობა შეიქმნა უმთავრესად მოსული ესპანელებისა და ადგილ. ინდიელი ტომების შერევის შედეგად. ანთროპოლოგიურად ისინი მესტისები არიან, ლაპარაკობენ ესპ. ენაზე. კარიბის ზღვის კ-ები დასახლებულია ზანგებითა და მულატებით — აფრ. მონებისა და ევროპელი კოლონიზატორების (ესპანელები, ინგლისელები, ფრანგები, ჰოლანდიელები) შთამომავლებით. აშშ-ში უფრო მეტად იმარჯვება ინგლ. ენა, კანადაში — ინგლ. და ფრანგული. ჩ. ა-ში ინგლისურენოვანი ხალხები არიან: ამერიკელები, ზანგები, კანადელი ინგლისელები, იამაიკელები, ტრინიდადელები,

პარაგვაიელები, ჩაჰამელები და სხვ., ნაწილობრივ ინგლისურენოვანი არიან იმიგრანტთა ჯგუფები იტალიიდან, გერმანიიდან, დიდი ბრიტანეთიდან, პოლონეთიდან, რუსეთიდან, სხვა ქვეყნებიდან, პუერტო-რიკოდან და სხვ. ესპანურენოვან მოსახლ. შეადგენენ: მექსიკელები, კუბელები, დომინიკელები, სალვადორელები, გვატემალელები და სხვ. მრავალრიცხოვანი ხალხია კანადელი ფრანგები. ჩ. ა-ის სხვა ფრანგულენოვანი ჯგუფებია: ჰაიტელები, მარტინიკელები და გვადელუპელები. ინდიელი ხალხი უმთავრესად შემორჩა სამხრ.-აღმ. მექსიკასა და დას. გვატემალაში, ალასკის შიგა ოლქებში, ჩრდ. კანადაში, ზღვისპირა ჩრდ.-ში, კონტინენტის საზაფხოს და არქტიკის კ-ებზე სახლობენ ესკიმოსები, ალეუტის კ-ებზე — ალეუტები. შთამომავლები რელიგიით ჩ. ა-ის მოსახლ. უმრავლესობა კათოლიკეა. არიან მართლმადიდებლები, იუდაისტები, ბუდისტები.

V. პოლიტიკური დაყოფა

ინგლ. კოლონიების რევ.-განმათ. ომის (იხ. დამოუკიდებლობისათვის ომი ჩრდილოეთ ამერიკაში 1775—83) პერიოდში შეიქმნა (1776) ჩ. ა-ში პირველი დამოუკიდებელი სახელმწ.—ამერიკის შეერთებული შტატები (აშშ). 1804 ფრანგ. კოლონიზატორთა წინააღმდეგ აჯანყებამ დამოუკიდებლობა მოუტანა ჰაიტის. ერთდროულად სამუშაელი გამოყოფილი ესპანელთა ბატონობის კ. ჰაიტის აღმ. ნაწილში (1844-იდან — დომინიკელთა რესპუბლიკა). 1810—26 პოლიტ. დამოუკიდებლობა მოიპოვეს მექსიკამ, გვატემალამ, ჰონდურასმა, კოსტა-რიკამ, ნიკარაგუამ, სალვადორმა (იხ. აგრ. *დამოუკიდებლობისათვის ესპანეთის ამერიკული კოლონიების ომი 1810—26*).

1767 ბრიტ. იმპერიის შემადგენლობაში დომინიონის სტატუსი მიიღო კანადამ (ახლა დამოუკიდებელი სახელმწიფო თანამეგობრობის ფარგლებში; 1949 კანადას შეუერთდა ნიუფაუნდლენდი). 1898 დამოუკიდებელ რესპუბლიკად გამოცხადდა კუბა, თუმცა 1901-იდან ფაქტობრივად მოექცა აშშ-ის პროტექტორატის წარმოადგენდა. 1903 გამოცხადდა პანამის პოლიტ. დამოუკიდებლობა, თუმცა პანამის არხის ზონის და არხის ექსპლუატაციის რაცხ მონოპოლიური ხელშეკრულებით სამუდამო სარგებლობაში იღებდა აშშ. 1977 დადებული აშშ—პანამის ახ. შეთანხმებით პანამის არხი და მისი ზონა 2000-იდან გადავა პანამის სრულ სუვერენიტეტში. 1959 კუბის რევ. გამარჯვების შედეგად კუბაში შეიქმნა ამერიკაში პირველი სოციალ. სახელმწიფო, რამ ბიძგი მისცა ამერ. კონტინენტზე განმათ. მოძრაობის აღორძინებას. დამოუკიდებელი გახდა ინგლ. ყოფ. კოლონიები ვესტინდოეთში — იამაიკა (1962), ტრინიდადი და ტობაგო (1962), ბარბადოსი (1966), ბაჰამის კ-ები (1973), გრენადა (1974), დომინიკა (1977), სენტ-ლუსია (1979) და ბელიზი (1981). შეიქმნა ახ. დამოუკიდებელი სახელმწიფოები, სენტ-ვინსენტი და გრენადინები (1979), ანტიგუა და ბარბუდა (1981), სენტ-კრისტოფერი და ნევისი (1983). მაგრამ ჩ. ა-ის ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ არის ქვეყნები, რომლებიც აშშ-ის, დიდი ბრიტ., საფრ., ნიდერლანდების და დანიის სამფლობელოებს წარმოადგენენ.

ჩრდილოეთ ამერიკის პოლიტიკური დაყოფა

სახელმწიფო და ქვეყანა	ფართობი (ათ. კმ²)	მოსახლეობა (ათ. კაცი)	წელი	დედაქალაქი ან ადმ. ცენტრი
დამოუკიდებელი სახელმწიფოები				
ამერიკის შეერთებული შტატები	9363,2	238700	1985	ვაშინგტონი
ანტიგუა და ბარბუდა	0,4	82	1984	სენტ-ჯონსი
ბარბადოსი	0,43	258	1984	ბრიჯტაუნი
ბაჰამის კუნძულები	13,9	222	1980	ნასო (ნასაუ)
ბელიზი	23	158	1983	ბელმოპანი
გვატემალა	108,9	8200	1984	გვატემალა
გრენადა	0,34	112	1982	სენტ-ჯორჯესი
დომინიკა	0,79	90	1983	როზო
დომინიკელთა რესპუბლიკა	48,7	5960	1983	სანტო-დომინგო
იამაიკა	11,5	2500	1983	კინგსტონი
კანადა	9976,1	92400	1986	ოტავა
კოსტა-რიკა	50,9	2380	1984	სან-ხოსე
კუბა	110,9	9946	1983	ჰავანა
მექსიკა	1958,2	76 800 დაახლ.	1984	მეხიკო
ნიკარაგუა	130	3000	1984	მანაგუა
პანამა	77,1	2134	1983	პანამა
სალვადორი	21,4	5260	1983	სან-სალვადორი
სენტ-ვინსენტი და გრენადინები	0,38	134	1984	კინგზტაუნი
სენტ-კრისტოფერი (სენტ-კიტსი) და ნევისი	0,26	44,6	1984	ბასტერი
სენტ-ლუსია	0,6	125	1984	კასტრი
ტრინიდადი და ტობაგო	5,1	1205	1982	პორტ-ოვ-სპეინი
ჰაიტი	27,8	5270	1983	პორტ-ო-პრენსი
ჰონდურასი	112,1	4090	1983	ტეგუსიგალპა
კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა სამფლობელოები				
დიდი ბრიტანეთის სამფლობელოები				
ბერმუდის კუნძულები	0,53	54,7	1980	ჰამილტონი
ვირჯინის კ-ები (ნაწილი)	0,15	11	1983	როდ-ტაუნი
კაიმანის კ-ები	0,26	18,8	1983	ჯორჯტაუნი
მონტსერატი	0,1	12	1983	პლიმუთი
ტერქსი და კაიკოსი	0,43	7,4	1980	კოკბერნ-ტაუნი
აშშ-ის სამფლობელოები				
ვირჯინის კ-ები (ნაწილი)	0,34	99	1981	შარლოტა-ამალია
საფრანგეთის სამფლობელოები				
გვადელუპა	1,8	330	1983	ბას-ტერი
მარტინიკა	1,1	326,5	1982	ფორ-დე-ფრანსი
სენ-პიერი და მიკელონი	0,24	6,0	1982	სენ-პიერი
ნიდერლანდების სამფლობელოები				
ნიდერლანდის ანტილის კ-ები	1,0	263,2	1982	ვილემსტადი
დანიის სამფლობელო				
გრენლანდია	2176	52,3	1984	გოტჰობი

ლიტ.: Америка. Общий обзор. Северная Америка. М., 1980 (серия «Страны и народы»); Америка. Общий обзор Латинской Америки. Средняя Америка. М., 1981 (серия «Страны и народы»); Б о л я А., Северная Америка, пер. с франц., М., 1948; К и н г Ф. Б., Геологическое развитие Северной Америки, пер. с англ., М., 1961.

რუკა — იხ. ჩანართი I, გვ. 145, II — გვ. 176—177. ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 113.

ჩრდილოეთი დაკოტა (North Dakota), შტატი აშშ-ის ჩრდ. ნაწილში, კანადის საზღვართან. ფართ. 183 ათ. კმ². მოსახლ. 653 ათ. კაცი (1980). ადმ. ც. — ქ. ბისმარკი. ზედაპირი ვაკეა, რ-იც მაღლდება 350 მ-იდან ჩრდ.-აღმ-ით 1000 მ-მდე და უფრო მეტად სამხრ.-დას-ით. ნალექები 400—500 მმ წელიწადში. მთავარი მდინარეა მისური (ზემო დინება). ეკონ. სასოფლო-სამეურნეო სოფ. მეურნეობა. მთავარი კულტურაა საგაზაფხულო ხორბალი, რ-ის მოსავლიანობით ჩ. დ. II ადგილზეა (კანზასის შემდეგ) ქვეყანაში. მოჰყავთ აგრეთვე შვრია, ქერი, ჭვავი, სიმინდი, ზეთოვანი სელი, სათიბი ბალახი. დას. ნაწილში ფართობს საძოვრე მეცხოველეობა. ამრავლებენ მსხვ. რქ. საქონელს, ღორს, ცხვარს, ფრინველს. მთავარი დარგია კვების მრეწველობა. იღებენ ნავთობს, ბუნებრივ აირსა და მურა ნახშირს.

ჩრდილოეთი ირლანდია (Northern Ireland), ო ლ ს ტ ე რ ი (Ulster), დიდი ბრიტანეთისა და ჩრდ. ირლანდიის შეერთებული სამეფოს „ავტონომიური" ნაწილი ფარავს კ. ირლანდიის ჩრდ.-აღმ. ნაწილს. ფართ. 14,1 ათ. კმ². მოსახლ. 1,6 მლნ კაცი (1982), აქედან 55%-ზე მეტი ქალაქში ცხოვრობს. მთავარი ქალაქია ბელფასტი, ადმინისტრაციულად ჩ. ი. იყოფა 26 ოლქად.

მეურნეობა. ეკონ. თვალსაზრისით ჩ. ი. ჩამორჩება შეერთებული სამეფოს სხვა რაიონებს, აქ ყველაზე დიდია უმუშევართა პროცენტი. იღებენ ქვამარილს, ტორფს, საშენ მასალას. დამუშავებითი მრეწვ. (დასაქმებულია ეკონომიკურად აქტ. მოსახლ. დაახლ. 32%) მთავარი და ტრად. დარგებია გემთმშენებლობა, სელისა და ქსოვილის მრეწვ., ახ. დარგია სინთეზური ბოჭკოს წარმოება. მრეწვ. კონცენტრირებულია უმთავრესად ქვეყნის აღმ. ნაწილში. დიდი სამრეწვ. ცენტრებია ბელფასტი და ლონდონდერი.

სოფ. მეურნ. პროდუქციის ღირებულების 9/10-ს იძლევა მეცხოველეობა, განვითარებულია მესაქონლეობა, მეღორეობა, მეცხვარეობა, მეფრინველეობა. ხორცისა და კვერცხის დიდი ნაწილი გააქვთ ინგლ. ბაზარზე. მთავარი სას.-სამ. კულტურაა კარტოფილი. ბელფასტის მიდამოებში, ლუგნეის ხეობაში და ლოხ-ნეის ტბის სამხრ-ით ბაღ-ბოსტნეობა.

ისტორიული ცნობა. ჩ. ი-ის ტერიტორიაზე ადამიანი ძვ. წ. VI ათასწლეულიდან სახლობდა. ძვ. წ. IV ს-ში აქ კელტური ტომები დასახლდნენ. XII ს. ბოლოს ოლსტერის დამოუკიდებელი სამეფო (მისი ჩრდ. ნაწილი იყო ჩ. ი.) ფორმალურად

ინგლ. მეფეს დაუმორჩილა. XVI ს-ში ინგლისი მთლიანად გაბატონდა ირლანდიაში. ხანგრძლივი ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის შედეგად ირლანდიამ დამოუკიდებლობა მოიპოვა (1921 — დომინიონის უფლებები, 1949-იდან — ირლ. რესპუბლიკა). მაგრამ დიდი ბრიტანეთი შეინარჩუნებს ჩ. ი.-ში პროტესტანტულ და კათოლ. თემებს შორის მტრობის გაღვივების პოლიტიკამ 1969 მწვავე პოლიტ. და სოც. კრიზისი გამოიწვია. ინგლისმა იმავე წელს ჩ. ი.-ში თავისი ჯარები შეიყვანა. 1972 წ. 30 მარტს დიდი ბრიტ. პარლამენტმა მიიღო კანონი, რ-ითაც ჩ. ი. პირდაპირ ლონდონს დაუქვემდებარა. 1973 ნოემბ. ჩ. ი.-ში შეიქმნა პროტესტანტულ-კათოლ. კოალიციური მთავრობა — ჩ. ი.-ის აღმასრულებელი საბჭო, რ-მაც 1974 მაისამდე იარსება. 1982 ოქტ.-იდან შემოღებული თვითმმართველობის უფლებებით მოქმედებს ჩ. ი.-ის ასამბლეა.

ჩრდილოეთი კავკასია, 1. ტერიტორია, რ-იც მოიცავს ციცისკავკასიას და კავკასიონის ქედის ჩრდ. კალთას (გარდა მისი აღმ. ნაწილისა, რ-იც აზერბ. სსრ შემადგენლობაში შედის). ჩ. კ-ს უკავიათ აგრეთვე კავკასიონის ქედის სამხრ. კალთის ზოგი ნაწილი (ყაბ. დაბოლოებიდან მდ. ფსოუმდე, ე. ი. აფხ. ასსრ საზღვრამდე). ჩ. კ.-ში მდებარეობს რსფსრ-ის სამხრ. ნაწილი, კრასნოდარისა და სტავროპოლის მხარეები, ყაბ.-ბალყ., ჩრდ. ოსეთის, ჩაჩ.-ინგ. და დაღ. ასსრ-ები, ყალმ. ასსრ დას. კიდე.

2. ჩრდილოეთ კავკასიის ეკონომიკური რ-ნის ერთ-ერთი სახელწოდება; შედის როსტოვის ოლქი, კრასნოდარისა და სტავროპოლის მხარეები, დაღ., ყაბ.-ბალყ., ჩრდ. ოსეთის, ჩაჩ.-ინგ. ასსრ-ები, არ შედის ყალმ. ასსრ დას. ნაწილი.

ჩრდილოეთი კაროლინა (North Carolina), შტატი აშშ-ის აღმ. ნაწილში. ფართ. 136,5 ათ. კმ², მოსახლ. 5,9 მლნ კაცი (1980), აქედან დაახლ. 22% ზანგია. მოსახლ. 48% ქალაქში ცხოვრობს. ადმ. ც. — ქ. რალი. შტატის აღმ. ნაწილი უჭირავს ატლანტიკისპირა დაბლობს, დას. — აპალაჩებს (სიმაღლე 2037 მ-მდე, მთა მიჩელი) და პიდმონტის პლატოს. ნალექები 1000—1300 მმ წელიწადში. მდ-ები (როანოკი, კეიპ-ფირი და სხვ.) ქვემო დინებაში სანაოსნოა, პიდმონტის პლატოზე — ჩქარობიანი. აპალაჩებში შემორჩენილია ფართოფოთლოვანი ტყეები. მრეწვ. მთავარი დარგია საფეიქრო მრეწვ., რ-ის საწარმოები განლაგებულია უმთავრესად პატარა ქ-ებსა და დაბებში. ბამბის ქსოვილების წარმოებით ჩ. კ. I ადგილზეა აშშ-ში. განვითარებულია თამბაქოს, ხის დამუშ. (ავეჯის და სხვ.), საშკეროალო, მანქანათმშ. (ელექტროტექ.) მრეწვ., ალუმინის გამოდნობა, ქიმ. ბოჭკოს წარმოება. ეკონომიკაში დიდ როლს თამაშობს სოფ. მეურნეობა. მთავარი კულტურაა თამბაქო, რ-ის მოსავლითაც ჩ. კ. I ადგილზეა ქვეყანაში, მოჰყავთ აგრეთვე არაქისი, სიმინდი, ბოსტნეული. განვითარებულია მეფრინველეობა, მსხვ. რქ. საქონელი და ღორი.

ჩრდილოეთი კვარკენი, ნორა-კვარკენი (Norra Kvarken), სრუტე ბოტნიის ყურეში, ვასის შხერის დას. ნაწილში. აკავშირებს ბოტნიის ყურის ჩრდ. (ბოტენვიკი) და სამხრ. (ბოტენჰავეი) ნაწილებს. სიგანე 75 კმ. კ-თა ჯგუფით გაყოფილია ორ სრუტედ — აღმ. კვარკენად (სიღრმე 6—7 მ) და დას. კვარკენად (სიღრმე 29 მ-მდე). ცვლილებები დამოკიდებულია ქარებსა და ატმ. წნევაზე. ზამთრობით იყინება.

ჩრდილოეთი კუნძული (North Island), კუნძული წყნარ ოკეანეში, ახალი ზელანდიის ჩრდ. ნაწილი. სამხრეთ კუნძულიდან გამოყოფილია კუკის სრუტით. ფართ. 115 ათ. კმ². ზედაპირზე გამწვრივ ამოზიდულია ქედები (სიმაღლე 1700 მ-მდე). ცენტრ. ნაწილში — ტაუპოს ვულკ. პლატოა. ზეგანზე ჩ. კ.-ზეა ახალი ზელანდიის უდიდესი მდინარე ვაიკატო (სიგრძე 354 კმ) და უდიდესი ტბა ტაუპო (ფართ. 612 კმ²). ტერიტ. დიდი ნაწილი დაფარულია. არის საძოვრები. ტყეები შემორჩენილია მთიან რ-ნებსა და ერიგან. ბარებში მისდევენ მეცხოველეობას. მნიშვნელოვანი ქ-ები: უელინგტონი, ოკლენდი, ნიუ პლიმუთი, ნეპირი. აღმოაჩინა 1642 ა. ტასმანმა.

ჩრდილოეთი პოლუსი, წერტილი ჩრდ. ნახევარსფეროში, რ-შიც დედამიწის ბრუნვის წარმოსახვითი ღერძი კვეთს დედამიწის ზედაპირს. დედამიწის ზედაპირის სხვა ნებისმიერი წერტილი ჩ. პ.-ის მიმართ ყოველთვის სამხრეთის მიმართულებითაა. ჩ. პ. მდებარეობს ჩრდ. ყინულოვანი ოკეანის ცენტრ. ნაწილში, სადაც სიღრმე 4 ათ. მ აღემატება. ჩ. პ.-ის რ-ნში წყლის ზედაპირი მთელი წლის განმავლობაში დაფარულია სქელი მრავალწლიანი მოდრეიფე პაკის ყინულით. ჰაერის საშ. ტემპ-რა ზამთარში დაახლ. —40°C, ზაფხულში 0°C, ზოგჯერ 1—2°C-მდე მატულობს. პოლარული დღე დაახლ. 193 დღე-ღამე გრძელდება, პოლარული ღამე — დაახლ. 172 დღე-ღ. იხ. აგრეთვე გეოგრაფიული პოლუსები.

„ჩრდილოეთი პოლუსი", მოდრეიფე სამეცნიერო-კვლევითი სადგურები „ჩრდილოეთი პოლუსი", საბჭოთა სამეცნიერო ობსერვატორიები, ორგანიზებული მოდრეიფე ყინულებზე ჩრდ. ყინულოვანი ოკ. ცირკუმპოლარულ ნაწილში. სადგურები ასრულებენ კომპლ. წლ. კვლევის პროგრამას ოკეანოლოგიის, ყინულთმცოდნეობის, მეტეოროლ., აეროლოგიის, გეოფიზ., ჰიდრობიოლ., ჰიდროქიმ., ჰიდროაკუსტ., აგრეთვე ზღვის ბიოლ. სფეროში. ინფორმაციები დაკვირვებათა შედეგებზე რეგულარულად გადაეცემა სამეცნ. ცენტრებს.

ჩრდ. ყინულოვანი ოკ. მაღალგანედური რ-ნების ბუნების შესასწავლად ყინულთა დრეიფის გამოყენების იდეა ეკუთვნის ფ. ნანსენს. პირველი მოდრეიფე სადგური „ჩრდილოეთი პოლუსი-1" ორგანიზებული იყო 1937 მაისში ხელმძღ. — ი. პაპანინი. მონაწილეები: ი. პაპანინი, პ. შირშოვი, ე. ფიოდოროვი, ე. კრენკელი. 1954-იდან საბჭ. პოლარელები არქტიკას რეგულარულ შესწავლობენ. 1956—59 „ჩ. პ.-ის" სადგურების დაკვირვებათა პროგრამები კოორდინირებული იყო საერთაშორისო გეოფიზიკური წლის პროგრამებთან. 1973-იდან პროგრამები მოწყობილია საერთაშ. პროგრამა „პოლექსის" („პოლარული ექსპერიმენტი") ამოცანების გადასაწყვეტად, რ-იც მუშაობს ოკეანისა და ატმოსფეროს ურთიერთქმედების პრობლემაზე. ყოველწლიურად დრეიფობს 1—3 სადგური, რ-თა საქმიან მუშაობას წარმართავს არქტიკისა და ანტარქტიკის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი. ამჟამად მუშაობს „ჩ. პ.-25" და „ჩ. პ.-26".

„ჩ. პ.-ის" სადგურების მუშაობასთან დაკავშირებულია საბჭ. მეცნ. მნიშვნელოვანი წარმატებები დედამიწის ერთ-ერთი ყველაზე მკაცრი და ძნელმისაწვდომი რ-ნების შესწავლის საქმეში. სადგურების მრავალწლიანი მუშაობის შედეგად გამოიკვლიეს არქტიკული აუზი, აღმოაჩინეს ლომონოსოვისა და სხვა წყალქვეშა ქედები, ყინულთა დრეიფის ორი მთავარი სისტემა, დაადგინეს ციკლონების ცენტრ. არქტიკაში აქტ. მოქმედ. ფაქტი. დაკვირვებათა შედეგებს განსაკუთრებით დიდი პრაქტ. მნიშვნელობა აქვს ამინდის წინასწარმეტყველებისა და ჩრდ. საზღვ. გზის სანაოსნოდ გამოყენების საქმეში.

ჩრდილოეთი რაინ-ვესტფალია (Nordrhein-Westfalen), მხარე გფრ-ში, რაინის აუზში. ფართ. 34 ათ. კმ², მოსახლ. 17 მლნ კაცი (1980), ადმ. ც. — ქ. დიუსელდორფი. მხარის ფარგლებშია გფრ-ის დედაქალაქი ბონი. ჩ. რ.-ვ.-ის ჩრდ. და დას. ნაწილი უჭირავს ჩრდ. გერმანიის დაბლობს, სამხრ. და აღმ. ნაწილი — რაინის ფიქლოვან მთებს.

ჩ. რ.-ვ. გფრ-ის ყველაზე მჭიდროდ დასახლ. და ურბანიზებული მხარეა. მოსახლ. 90%-ზე მეტი ქალაქში ცხოვრობს. ქ-ები: კიოლნი, ესენი, დიუსელდორფი, დორტმუნდი, დუისბურგი, ვუპერტალი ქმნიან ქვეყანაში უდიდეს რაინ-რურის აგლომერაციას (დაახლ. 10 მლნ. მცხ.).

ჩ. რ.-ვ. იძლევა ქვეყნის მთლიანი ერთეულ. პროდუქციისა და დამუშავებითი მრეწვ. პროდუქციის 30%-ს. მის ტერიტორიაზეა გფრ-ის უდიდესი საბადო, რ-რი რურის ქვანახშირის, არის მძლავრი ელსადგურები, ნავთობგადამამუშ. ქ-ნები (კიოლნი, გელზენკირხენი და სხვ.). რურში და მის ირგვლივ თავმოყრილია ქვეყნის შავი მეტალ. 70% (დუისბურგი, დორტმუნდი, დიუსელდორფი და სხვ.). მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ფერად მეტალურგიას. განვითარებულია მძიმე მანქანათმშ., ენერგომანქანათმშ., ელექტროტექ., ქიმ., საფეიქრო, კვების (განსაკუთრებით ლუდის) მრეწვ., ცემენტისა და მინის წარმოება.

სოფ. მეურნ. წილად მოდის მხარის მთლიანი ერთეულ. პროდუქციის მხოლოდ 2,5%. მისდევენ მებოსტნეობას, სარძეო მეცხოველეობას, კელნის „უბეში" მოჰყავთ მარცვლეული და შაქრის ჭარხალი. ჩ. რ.-ვ.-ში რკინიგზის, ავტომაგისტრალების, ზღვასთან დამაკავშირებელი წყლის გზების (რაინი და დორტმუნდ-ემსის არხი), ნავთობ-, აირ- და პროდუქტსადენების, ელექტროგადაცემის ხაზების ხშირი ქსელია. აეროპორტი კელნ—ბონი მეორეა გფრ-ში მაინის ფრანკფურტის შემდეგ.

ჩრდილოეთი როდეზია, ინგლისის ყოფილი სამფლობელო ცენტრალურ აფრიკაში. 1964 წ. 24 ოქტ-იდან სახელმწ. ზამბია.

ჩრდილოეთის გვირგვინი (ლათ. Corona Borealis), ცის ჩრდ. ნახევარსფეროს თანავარსკვლავედი. მისი ყველაზე ბრწყინვალე ვარსკვლავის, გემას, ვიზუალური ვარსკვლავიერი სიდიდეა 2,2. დაკვირვებისათვის ყველაზე უკეთესი პირობებია მაისშია. ჩანს სსრკ მთელი ტერიტორიიდან.

ჩრდილოეთის დვინა, მდინარე სსრკ ევროპული ნაწილის ჩრდ. ით. წარმოიქმნება მდ-ების სუხონისა და იუგის შეერთებით. ჩაედინება თეთრი ზღვის დვინის უბეში. სიგრძე 744 კმ, აუზის ფართ. 357 ათ. კმ². სათავეებიდან მდ. ვიჩეგდის შესართავამდე ეწოდება პატარა დვინა. მდ. ვაგის შესართავამდე მიედინება განიერ ტერასებიან ხეობაში. მდ. ვაგის შესართავიდან მდ. პინეგის შესართავამდე ხეობა ვიწროვდება, შემდეგ მდინარე იტოტება და ქ. არხანგელსკთან ტოტები კვლავ ერთდება. არხანგელსკის ქვემოთ იწყება ჩ. დ.-ის დელტა (ფართ. დაახლ. 900 კმ²). ზღვის მოქცევა აღწევს მდ. პინეგის შესართავამდე. ჩ. დ. შერეული საზრდოობისაა, ჭარბობს თოვლის წყალი. წყლის საშ. ხარჯი სუხონისა და იუგის შესართავში 770 მ³/წმ, შესართავთან 3490 მ³/წმ. იყინება ოქტ. ბოლოს — ნოემბ. დასაწყისში. ყინულდგომაა აპრ.-მაისში. ჩ. დ. მდ. სუხონით, კუბენის ტბითა და მდ. შექსნით დაკავშირებულია მდ. ვოლგასთან, ხოლო მდ. პინეგით მდ. კულოისთან. სანაოსნოა. სანავიგაციო პერიოდი 160—190 დღეა. ტვირთბრუნვაში ჭარბობს ხე-ტყე. ჩ. დ.-ის ნაპირზეა ქ-ები და ნავსადგურები: ველიკი-უსტიუგი, კოტლასი, კრასნობორსკი, ჩერევკოვო, ვერხნაია-ტოიმა, ხოლმოგორი, არხანგელსკი.

ჩრდილოეთის დვინის ფაუნა, ნამარხი ხერხემლიანი ცხოველების (ამფიბიების, ქვეწარმავლების) კომპლექსი, რ-იც აღმოჩენილია ქ. კოტლასთან, მდ. პატარა ჩრდილოეთის დვინის ხეობაში, პერმული ასა-

კის ქვემაქცევებში. ეს მნიშვნელოვანი ადგილსაპოვებელი პირველად რუსმა მეცნიერმა ვ. ამალიცკიმ გათხარა 1899—1914 შემდეგ კი აქ მუშაობდნენ საბჭ. მეცნიერები მ. ეფრემოვი და ა. გარტმან-ვეინბერგი. ჩ. დ. შ-ში ჭარბობენ ქვეწარმავლები: კოტილოზავრები — პარეიაზავრი, გორგონოფსიები — ინოსტრანცევია, დინოცეფალები. შედარებით ნაკლებია თეროცეფალებისა და ციონოდონტების ნაშთები, ამფიბიები მხოლოდ დვინოზავრების ერთი სახეობით არიან წარმოდგენილი ჩ. დ. შ. მსგავს სამხრ. აფრ. პერმული ნალექებიდან ცნობილ ხაზარის ხერხემლიანთა ფაუნას. ჩრდილოეთის დვინის ტიპის ხერხემლიანთა ფაუნა ფართოდ ყოფილა გავრცელებული პერმულ პერიოდში სსრკ ევრ. ნაწილის ტერიტორიაზე.

გ. მჭედლიძე

ჩრდილოეთის ირემი.

ჩრდილოეთის დონეცი, მდინარე რსფსრ ბელგოროდისა და როსტოვის ოლქებსა და უკრ. სსრ ხარკოვის, დონეცკისა და ვოროშილოვგრადის ოლქებში, მდ. დონის მარჯვ. შენაკადი. სიგრძე 1053 კმ, აუზის ფართ. 98,9 ათ. კმ². ზემოთში გადაკეტილია კაშხალებით, მდინარეზე არის წყალსატევები და წყალსაცავები შესართავთან ატოტება. უპირატესად საზრდოობს თოვლის წყლით. წყალდიდობა აქვს თებ.—მაისში. წყლის საშ. ხარჯი შესართავიდან 119 კმ-ზე 159 მ³/წმ. იყინება დეკ.–იანვარში, გაიხსნება თებ. ბოლოდან აპრ. დასაწყისამდე. სანაოსნოა 222 კმ, ქ. დონეცკამდე. შესართავთან არის ნავსადგური უსტ-დონეცკი. დაბა რაზდოროჟნოიდან იწყება ჩ. დ.—დონბასის არხი (130 კმ). მდ-ის ნაპირზეა ქ-ები: ბელგოროდი, ჩუგუევი, იზიუმი, ლისიჩანსკი, სხალტე, დონეცკი, კამენსკ-შახტინსკი, ბელაია-კალიტვა.

ჩრდილოეთის ზღვა, ატლანტის ოკეანის განაპირა ზღვა. მდებარეობს დიდი ბრიტანეთის, ორკნის, შეტლენდის კ-ების (დას.), სკანდინავიისა და იუტლანდიის ნ-კ-ებსა (აღმ.) და ევროპის სანაპიროს (სამხრ.) შორის. ჩრდ-ით უკავშირდება ნორვეგიის ზღვას, აღმ-ით სკაგერაკის, კატეგატის, ერესუნდის, დიდი და მცირე ბელტის სრუტეებით — ბალტიის ზღვას, სამხრ.-დას-ით პა-დე-კალესა და ლა-მანშის სრუტეებით, ხოლო ჩრდ.-დას-ით კ-ებს შორის მდებარე სრუტეებით — ატლანტის ოკეანეს. ჩ. ზ. აკრავს დიდ ბრიტ., საფრ., ბელგიის, ნიდერლანდის, გფრ-ის, დანიისა და ნორვ. ნაპირებს. ფართ. 565 ათ. კმ², საშ. სიღრმე 96 მ, მოც. 42 ათ. კმ³ ჩრდ.-აღმ. ნაპირები ფიორდულია, სამხრ.-აღმ. — უმთავრესად დაბალი და ქვიშიანი, სამხრ. — ლაგუნური, ხოლო დას-ით ყურეები და ესტუარებია. ნიდერლანდის აღმ. ნაპირი თითქმის მთლიანად შემოსაზღვრულია ჯებირებით. ჩ. ზ-ში კ-ები არ არის, მხოლოდ სამხრ.-აღმ. ნაპირს გასდევს ფრიზის კ-ების მწკრივი.

ჩ. ზ. მდებარეობს კონტინენტურ შელფზე. ფსკერი ჩრდ-კენ სუსტად დახრილი ვაკეა სიღრმე 20—30-იდან 150—170 მ-მდეა. ფსკერი აგებულია 10—12 კმ სისქის დანალექი ქანების წყებებით. ფსკერზე არის ნავთობისა და აირის საბადოები (ნაწილი მუშავდება), აგრეთვე მარილის ბუდობები.

ჰავა ზომიერია, უშუალოდ განიცდის ჩრდილოატლანტიკური თბილი დინებისა და ისლანდიის დაბალი წნევის ცენტრის ციკლონურ ზემოქმედებას. ზამთარი იცის ხანმოკლე, შედარებით რბილი; ზაფხული — გრილი. მთელი წლის მანძილზე გაბატონებულია დას. და სამხრ.-დას. ქარები, რ-ებიც ზამთრობით ძლიერად ქრის. ნოემბრიდან მარტამდე ხშირია შტორმი. თებ. საშ. ტემპ-რა აღმ-ით 0°C, დას-ით 5°C, აგვ. ჩრდ-ით 15°C, სამხრ-ით 17°C. ზამთრობით ჩრდ. ქარების დროს ტემპ-რა ეცემა —23°C-მდე. სამხრ-ით წელიწადში მოდის 600—700 მმ ნალექი, ჩრდ-ით — 1000 მმ-მდე. ხშირია ნისლი. ჩ. ზ-ის ჰიდროლოგიურ რეჟიმზე დიდ გავლენას ახდენს ატლანტის ოკეანის თბილი და მარილიანი წყალი, დამახასიათებელია მოქცევითი დინებები, სიჩქარე 10 კმ/სთ. ზამთარში ზედაპირზე წყლის საშ. ტემპ-რაა 5—6°C, სამხრ.-აღმ. ნაპირებთან ეცემა 2°C-მდე, ზაფხულში წყლის ტემპ-რა ჩრდ-ით დაახლ. 12°C, შუა ნაწილში 16—17°C, სამხრ.-აღმ. ნაწილში 18—19°C-მდე აღწევს. მარილიანობა სამხრ.-აღმ. ნაწილში 29—31‰, ჩრდ.-დას. და სამხრ.-დას. ნაწილში — 34,7—35,3‰. მოქცევა ნახევარდღეღამურია, სიმაღლე 0,6-იდან 7,6 მ-მდე, შტორმის დროს ქარისმიერი ტალღების სიმაღლე 8—19 მ აღწევს. ყინული ნაპირებთან დეკ.-იდან მარტის ჩათვლით გვხვდება. ჩ. ზ-ის წყალი ძლიერ გაჭუჭყიანებულია ნავთობითა და სამრეწვ. ობიექტების ჩამონადენით.

ჩ. ზ-ში დაახლ. 300-მდე მცენარისა და 1500-ზე მეტი ცხოველის სახეობა ბინადრობს. ბევრია კიბორჩხალისებრნი, მოლუსკი, თევზი. დამახასიათებელი ფრინველებია რეცვენა, თოლია, კაირა. განვითარებულია თევზჭერა (დაახლ. 4 მლნ ტ თევზი წელიწადში).

ჩ. ზ-ს დიდი სამეურნეო მნიშვნელობა აქვს. მასზე გადის საზღვაო გზები ბალტიის ზღვიდან ატლანტის ოკეანეში (დას. ევროპის ქვეყნების ძირითადი საგარეო-სავაჭრო და კაბოტაჟური ტვირთნაკადები). ტვირთბრუნვაში ჭარბობს ნავთობი და ნავთობპროდუქტები, ქვანახშირი, რკინის მადანი, ხე-ტყე, ლითონი, ცელულოზა და ქაღალდი, მანქანები. დიდი ნავსადგურებია: როტერდამი (ტვირთბრუნვით პირველი ადგილი მსოფლიოში), ამსტერდამი (ნიდერლანდი), ანტვერპენი (ბელგია), ლონდონი, ბირმინგემი, ჰალი (დიდი ბრიტანეთი), ჰამბურგი, ბრემენი, ვილჰელმსჰაფენი (გფრ), გეტებორგი (შვეცია), ოსლო, ბერგენი (ნორვეგია).

ჩრდილოეთის ირემი (Rangifer tarandus), წყვილჩლიქოსანი ცხოველი ირმისებრთა ოჯახისა. მამლის სხეულის სიგრძე 220 სმ, მასა 100—220 კგ აღწევს. დედალი უფრო პატარაა. ჩ. ი. ზაფხულობით მოყავისფროდან მონაცრისფრომდე არის შეფერილი, ზამთრობით უფრო ღია, ზოგჯერ თითქმის თეთრია. რქები დედალსაც აქვს და მამალსაც. გავრცელებულია ევრაზიისა და ჩრდ. ამერ. ტუნდრისა და ტაიგის ზონაში. ჯოგური პოლიგამიური ცხოველია. იკვებება მღიერებით, ტოტებით, კვირტებით, კენკრით, სოკოთი და სხვ. ზამთრობით, როცა თოვლის საფარი განსაკუთრებით მაღალია, ჩ. ი. წინა ფეხებით თხრის თოვლს 70—80 სმ სიღრმეზე და პოულობს საკვებს. ახასიათებს სეზონური მიგრაციები. ფრთხილი ცხოველია. კარგად აქვს განვითარებული ყნოსვა, კარგად ცურავს, შეუძლია გადაცუროს მდინარე და ტბა. მაკეობა 7,5 თვე გრძელდება. შობს 1, იშვიათად 2 ნუკრს. აქვს სარეწაო მნიშვნელობა — იყენებენ მის ხორცს, ტყავს.

ჩრდილოეთის ლაშქრობა 1926—27, ჩინეთის ეროვნულ-რევოლუციური არმიის (ერა) ლაშქრობა ჰეიანელი მილიტარისტების წინააღმდეგ გუანდუნის პროვინციიდან ჩრდ-კენ. ეს იყო ჩინ. 1925—27 რევ. შემადგენელი ნაწილი. ერა-ის ძირითადი ძალების ლაშქრობა გუანდუნიდან 1926 წ. 9 ივლ. დაიწყო. 1926 სექტ. ერა-მ საომარი მოქმედება გადაიტანა აღმ. ჩინეთში ინგლ.-ამერ. ორიენტაციის მქონე მილიტარისტის სუნ ჩუანფანის წინააღმდეგ. 1926 ნოემბ.-დეკ. გაათავისუფლეს ძიანსის და ფუძიანის პროვინციები, ხოლო 1927 თებ.-მარტში ჯეძიანის პროვ. და ანხოის პროვ. ნაწილი. 21 მარტს შანხაის მუშებმა კომპარტიის ხელმძღვანელობით მოაწყვეს აჯანყება და ქალაქი გაათავისუფლეს მილიტარისტებისაგან. 22 მარტს შანხაიში შევიდა ერა, 24 მარტს გაათავისუფლეს ნანკინი, მაგრამ რევ. ძალების გამარჯვება მყარი არ აღმოჩნდა ერა-ის მხარეზე გადაუდგა ბევრი ყოფილი მილიტარისტი ერა-ის მთავარსარდალი იყო მემარჯვენე გომინდანელი ჩან კაიში. მან იმპერიალისტებთან დაამყარა კავშირი და 1927 აპრ. კონტრრევ. გადატრიალება მოაწყო შანხაიში, ნანკინში, გუანჯოუში, აღმ. და სამხრ. ჩინეთის სხვა ქ-ებში, ხოლო 1927 წ. 15 ივლ.—უხანში. ჩინ. რევოლუციამ დროებით მარცხი განიცადა.

ჩრდილოეთის მიწა, არქიპელაგი კარისა და ლაპტევების ზღვების საზღვარზე, ნ-კ. ტაიმირის ჩრდ-ით, რ-იდანაც გამოყოფილია ვილკიცკის სრუტით. შედის რსფსრ კრასნოიარსკის მხარის ტაიმირის (დოლგან-ნენეცთა) ავტონ. ოკრუგში. შედგება ოთხი დიდი (ოქტომბრის რევოლუციის კუნძული, ბოლშევიკი, კომსომოლეცი, პიონერი) და მცირე კ-ებისაგან. საერთო ფართ. დაახლ. 37 ათ. კმ². ნაპირები ძლიერ დაკლაკნილია და ციცაბო. ბევრია ფიორდისებრი ყურე. აგებულია დანალექი (ქვიშაქვები, მერგელები, კირქვები), მეტამორფული და ამონთხეული ქანებით. ჭარბობს პლატოსებრი და გორაკ-ბორცვიანი რელიეფი. არის ვაკეები. მყინვარის გუმბათები. ჰავა ტიპური არქტიკულია. საშ. წლ. ტემპ-რა—14°C. იცის ძლიერი ქარი. იანვ. საშ. ტემპ-რა —28, —30°C, ივლ. —0,5-იდან — 1,6°C-მდე. ზაფხულში ხშირია ნისლი. ნალექები 150—450 მმ წელიწადში. გამყინვარების საერთო ფართ. 17472 კმ². გაბატონებულია არქტიკული უდაბნოს ლანდშაფტი. ქვიშიან და ღორღიან არქტიკულ ნიადაგზე ხარობს ხავსები, ლიქენები და ზოგიერთი ყვავილოვანი მცენარე. ცხოველებიდან ბინადრობს: ლემინგი, ყარსაღი, თეთრი დათვი, სამხრ. კ-ებზე — ჩრდილოეთის ირემი, ზღვებში — გრენლანდიის სელაპი, მორჟი, თეთრი დელფინი. ფრინველთა ბაზრები. ჩ. მ. 1913 აღმოაჩინა რუსმა ჰიდროგრაფის ბ. ვილკიცკის ექსპედიციამ. 1930—32 გამოიკვლია არქტ. ინ-ტის ექსპედიციამ (გ. უშაკოვი, ნ. ურვანცევი).

ჩრდილოეთის ომი 1655—60, შვეციისა და მისი მოკავშირეების ომი რეჩ პოსპოლიტასა და მის მოკავშირეებთან. მიმდინარეობდა 1654—67 რუს.-პოლ. ომის დროს. შვეციის ჯარებმა დაიკავეს თითქმის მთელი პოლონეთი, აგრეთვე ლიტვ. ნაწილი. რუსეთთან დადებულმა დროებითმა ზავმა და რუს.-შვეციის 1656—58 ომის დაწყებამ ხელი შეუწყო აჯანყებულ გლეხთა მიერ შვედ დამპყრობთა განდევნას, მაგრამ 1656 ზაფხულში შვედებმა ბრანდენბურგთან ერთად კვლავ დაიკავეს ვარშავა. 1657 დანია შვეციის წინააღმდეგ ომში ჩაება და რეჩ პოსპოლიტა გათავისუფლდა შვედების ოკუპაციისაგან. შვეციამ ვერ შეძლო დანიის საბოლოო დამარცხება, რადგან დანიას მხარი დაუჭირეს რეჩ პოსპოლიტამ და მისმა მოკავშირეებმა — ავსტრიამ, ბრანდენბურგმა და ნიდერლანდებმა. 1660 რეჩ პოსპოლიტამ დადო ზავი შვეციასთან სტატუს-კვოს პირობით, რომ დაეკავებინა რუსეთთან ხელახლა შეერთებული უკრაინა და ბელორ. დიდი ნაწილი, რ-იც რუს. ჯარებს ეკავა. 1658 რეჩ პოსპოლიტამ განაახლა ომი რუსეთთან და რუსეთი იძულებული გახდა ხელი მოეწერა შვეციასთან არახელსაყრელ კარდისის ზავზე (1661).

ჩრდილოეთის ომი 1700—21, რუსეთის ომი შვეციის წინააღმდეგ ბალტიის ზღვაში გასასვლელის მოსაპოვებლად. XVII ს-ში მთელი რიგი ომების შედეგად შვეციამ ხელთ იგდო ბალტიისპირეთი (ლიფლიანდია, ესტლანდია), კ-ები ეზელი, გოტლანდი, ჩრდ. გერმ. მნიშვნელოვანი ტერიტ. მდ-ების ოდერისა და ელბის შესართავებითურთ და გაბატონდა ბალტიის ზღვაზე. XVII ს. ბოლოს შვეციამ კიდევ უფრო გააძლიერა თავისი არმია და ფლოტი. იგი მიისწრაფოდა ნოვგოროდის, ფსკოვის, ოლონეცის, არხანგელსკის დაპყ-

რომისაკენ რუსეთისათვის ომის მთავარი მიზანი — ბალტიის ზღვაში გასასვლელის მოპოვება — გულისხმობდა აგრეთვე შვეციის მიერ XVII ს-ში მიტაცებული რუს. მიწა-წყლის დაბრუნებას. შვედეთის შემდგომი ექსპანსიის შეჩერებას. ამასთან შვედეთთან ომი რუსეთისათვის იყო ისტ. აუცილებლობა. უპასუხებდა ეროვნ. ინტერესებს, ობიექტურად ხელს უწყობდა ქვეყნის საწარმოო ძალთა განვითარებას. საერთო ჩამორჩენილობის დაძლევას და მისი უშიშროების განმტკიცებას რუს. მხარეზე სხვადასხვა დროს ომში მონაწილეობდნენ დანია, საქსონია (1699 დაიდო „ჩრდილოეთის კავშირი", რ-შიც შედიოდნენ რუსეთი, დანია და საქსონია), რეჩ პოსპოლიტა. პრუსია და სხვ. შვეციას ეხმარებოდა ინგლისი, რ-საც მტრული პოზიცია ეკავა რუს. მიმართ. 1700 რუს. დიპლომატიამ მიაღწია ზავს ოსმალეთთან („კონსტანტინოპოლის ზავი"), რითაც უზრუნველყო ქვეყნის სამხრ. საზღვრების უშიშროება. რუსეთისათვის ხელსაყრელი იყო აგრეთვე ევრ. სახელმწიფოებს შორის კონფლიქტი, რ-მაც გამოიწვია ხანგრძლივი ომი ესპ. მემკვიდრეობისათვის (1701 — 14). შვეციის ახალგაზრდა მეფემ კარლ XII-მ ომის დასაწყისშივე დაამარცხა დანია, ინგლ.-ჰოლანდ. ფლოტის დახმარებით გადასხა დესანტი კოპენჰაგენთან და შეაწყვეტინა მას საომ. მოქმედება. პეტრე I-მა მხოლოდ ოსმალეთთან დაზავების შემდეგ (ოსმალეთი ვერ ურიგდებოდა აზოვის დაკარგვას და აჭიანურებდა ზავის ხელმოწერას) შეძლო 1700 წ. 19 (30) აგვ. გამოეცხადებინა ომი შვეციისათვის. რუს. არმიამ (დაახლ. 35 ათ. ჯარისკაცი, 145 ქვემეხი), რ-იც რაოდენობრივად და შეიარაღების მხრივ ჩამორჩებოდა შვეციისას, დაიწყო ნარვის გარემოცვა, რაც გვიან შემოდგომამდე გაგრძელდა. კარლ XII-მ პერნოვთან (პიარნუსთან) გადასხა დესანტი (დაახლ. 32,5 ათ. ჯარისკაცი, 37 ქვემეხი) და 19 (30) ნოემბ. ნარვის ბრძოლაში დაამარცხა რუს. არმია (შედგებოდა უმეტესად ახლად გაწვეული არასაკმარისად გაწვრთნილი რეკრუტებისაგან, ოფიცრობის უმეტესობა დაქირავებული უცხოელი იყო). ნარვის ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ კარლ XII-მ, რ-საც რუსეთი დამარცხებულად მიაჩნდა, თავისი ძალები ავგუსტ II-ის წინააღმდეგ მიმართა. მაგრამ ამ დროს, როდესაც პეტრე I-ის თქმით, კარლ XII „პოლონეთში ჩაეფლო", რუსეთში გატარდა ენერგიული ზომები ნარვის ბრძოლის მძიმე შედეგების სალიკვიდაციოდ. სარეკრუტო გაწვევა, რ-იც 1699 შემოიღეს, არმიის შევსების მთავარი წყარო გახდა. პეტრე I-მა უსწრაფესად აღადგინა არმია (40 ათ. ჯარისკაცი, 300 ქვემეხი) 1708 არმიის პირადი შემადგენლობა 113 ათ-მდე გაიზარდა. დიდი ყურადღება მიექცა არმიის გაწვრთნა-აღჭურვას. ჯერ 1701 წ. 9 (21) დეკ. ერასტფერის კორპუსმა (სარდალი ბ. შერემეტევი) მოიპოვა პირველი მნიშვნელოვანი გამარჯვება შვედებზე (ვენ. გ. შლიპენბახის კორპუსი) ერესტფერის (დერპტთან ახლოს) ბრძოლაში, იმავდროულად რუს. არმიის შენაერთებმა (სარდალი თ. აპრაქსინი) დაამარცხეს შვედები მდ. იჟორაზე და აიძულეს ისინი დაეხიათ ნიენშანცისაკენ (მდ. ნევის შესართავი). 1702 წ. 11 (22) ოქტ. პეტრე I-მა აიღო ციხესიმაგრე ნოტებურგი (ძვ. რუს. ორეშოკი), რ-საც „შლისელბურგი" (ქალაქ-გასაღები) დაარქვა, 1703 გაზაფხულზე — ნიენშანცი, იამბურგი და კოპორიე, ხოლო 16 (27) მაისს მდ. ნევის შესართავთან საფუძველი ჩაუყარა პეტრე-პავლეს ციხესიმაგრეს, რ-ითაც დასაბამი მიეცა რუს. ახ. დედაქალაქის პეტერბურგის (ახლანდ. ქ. ლენინგრადი) დაარსებას. მოუხედავად რუს. არმიის დახმარებისა, ავგუსტ II შვედებთან ბრძოლაში დამარცხდა. 1706 ალტრანშტედტის ზავით უარი თქვა პოლ. გვირგვინზე (პოლ. მეფე გახდა კარლ XII-ის მოკავშირე პოზნანელი ვოევოდა სტანისლავ ლეშჩინსკი) და გამოეყოდა ჩრდილოეთის კავშირიდან. ამის შემდეგ ძლიერ მტერთან ომის მთელი სიმძიმე უმოკავშირეებოდ დარჩენილ რუსეთს დააწვა. პოლონეთსა და საქსონიაში მიღწეული გამარჯვებათა შემდეგ, 1708 ზაფხულში, კარლ XII-ის არმიამ დაიწყო შეტევა (მოგილიოვიდან) იმ მიზნით, რომ სმოლენსკის გავლით მოსკოვი აეღო. მაგრამ ადგილ. მოსახლ. წინააღმდეგობამ და საშიშროებამ, რ-საც შვედების გზაზე განლაგებული შერემეტევის არმია უქმნიდა, აიძულა კარლ XII გადაეხვია სამხრ.-დს, სადაც მას უკრ. ჰეტმანი, მოღალატე მაზეპა უცდიდა. კარლ XII-ს რუს. წინააღმდეგ თხშ. და ყირიმის ხანის გამოსვლის იმედიც ჰქონდა. 1708 წ. 28 სექტ. (9 ოქტ.) პეტრე I-მა უმნიშვნელოვანესი გამარჯვება მოიპოვა სოფ. ლესნაიასთან ბრძოლაში, გაანადგურა ლევენჰაუპტის 16-ათასიანი კორპუსი, რ-იც კარლ XII-თან შესაერთებლად მიდიოდა. ხელთ იგდო უზარმაზარი აღალი (8 ათ. ურემი 3 თვის სამყოფი სურსათით).

27 ივნ. (8 ივლ.) პოლტავის ბრძოლამ 1709 ომის ბედი რუს. სასარგებლოდ გადაწყვიტა. კარლ XII და მაზეპა ოსმალეთში გაიქცნენ. ჩ. ო.-ში დიდი წარმატებით მოქმედებდა რუს. ახალგაზრდა ფლოტი. მისმა დიდმა გამარჯვებებმა განგუტის (1714), ეზელის (1719) და გრენგამის (1720) საზღვ. ბრძოლებში ბოლო მოუღეს შვეციის ბატონობას ბალტიის ზღვაში. შვედები იძულებული გახდნენ დაეტოვებინათ ფინეთი, მათ მიუხედავად შესაძლებლობა დაეცვათ საკუთარი ტერიტ. რუს. მსხვილი დესანტისაგან. ნიშტადტის საზავო ხელშეკრულებით 1721 დამთავრდა ჩ. ო., რ-მაც დააგვირგვინა რუს. საუკუნოვანი ბრძოლა ბალტიის ზღვაში გასასვლელის მოსაპოვებლად. ჩ. ო.-ში გამარჯვებამ რუსეთი ევროპის ერთ-ერთი დიდ სახელმწიფოდ აქცია.

ლიტ.: Шутой В. Е., Северная война (1700—1721), М., 1970.

რ. სიკინჭალაშვილი.

ჩრდილოეთის პოლარული ზღვა, *ჩრდილოეთის ყინულოვანი ოკეანის ძველი* (1935-მდე) სახელწოდება. „არქტიკულ ოკეანესთან", „არქტიკულ ზღვასთან" და სხვ. სახელწოდებებთან ერთად იხმარებოდა XVIII ს-იდან XX ს. დასაწყისამდე.

ჩრდილოეთის საბჭო (Nordisk Rad), ჩრდ. ევროპის ქვეყნების — დანიის, ისლანდიის, ნორვეგიის, ფინეთის, შვეციის პარლამენტების საკონსულტაციო რეგიონალური ორგანიზაცია, რ-ის მუშაობაში მონაწილეობენ (სათათბირო ხმით) მთავრობათა წარმომადგენლებიც. საბჭოში პარლამენტების დეპუტატებს ირჩევენ ერთი წლით (გადამწყვეტი ხმის უფლებით). ჩ. ს-ს განსახილველ საკითხთა წრე არ არის შემოფარგლული, მაგრამ თავის პრაქტიკულ მოღვაწეობაში მისი წევრ-ქვეყნები თავს არიდებენ სამხ.-პოლიტ. პრობლემათა განხილვას. დაარსდა 1952. ჩ. ს-ში 1956 შეიტანა ფინეთი. წევრ-ქვეყნების თანამშრომლობის ძირითადი მიმართულებანი განსაზღვრა „ჰელსინკის კონვენციამ" — (ხელმოწერილია 1962, გადაისინჯა 1971). ჩ. ს. აძლევს რეკომენდაციებს მთავრობებისათვის. 1971 ჩ. ს-ს ფარგლებში შეიქმნა ჩრდილოეთის ქვეყნების საკოორდინაციო მინისტრთა საბჭო, 1972 — მუდმივი სამდივნო. ჩ. ს-ს ბეჭდვითი ორგანოა ყოველთვიური „ნორდისკ კონტაქტი" („Nordisk kontakt", გამოდის სტოკჰოლმში 1956-იდან).

ჩრდილოეთის საზღვაო გზა, სსრკ-ის ჩრდ. სანაპიროს გასწვრივ გამავალი სანაოსნო მაგისტრალი. გაუყვება ჩრდ. ყინულოვანი ოკ. ზღვებს და აერთიანებს სსრკ ევრ. ნაწილისა და შორეული აღმოსავლეთის საზღვაო ნავსადგურებსა და სანაოსნო მდინარეების შესართავებს ერთიან სატრანსპ. სისტემაში. ჩ. ს. გ. არის მთავარი საზღვაო კომუნიკაცია არქტიკაში. ჩ. ს. გ. უმოკლესი გზაა ევრ. და შორეული აღმოსავლეთის ნავსადგურებს შორის. ყინულიანი ტრასის სიგრძეა 5610 კმ. არქტიკული ზღვების დიდი ყინულიანობის გამო ტრასაზე ნაოსნობა მეტად გართულებულია. სატრანსპ. გემების გაყვანა შესაძლებელია მხოლოდ ყინულმჭრელების თანხლებით.

ჩ. ს. გ-ის ათვისების ისტორია იწყება XI—XIII სს-ში პოლარული ზღვების შესწავლაში დიდი წვლილი შეიტანა მ. ლომონოსოვმა, რ-იც სწავლობდა ჩრდ. ყინულოვან ოკეანესთან დაკავშირებულ პრობლემებს. ამ საქმეში მნიშვნელოვანი შედეგები მიაღწიეს ს. დეჟნიოვის, ვ. ბერინგის, ვ. ჩიჩაგოვის, ი. ბილინგსის, გ. სარიჩევის, პ. ანჟუს, ფ. ვრანგელის, თ. ლიტკეს, გ. სედოვის, პ. პახტუსოვისა და ა. ცივოლკოს ექსპედიციებმა, რ-ებმაც დაასაბუთეს ჩ. ს. გ-ით ნაოსნობის შესაძლებლობა. 1878—79 შვეციის ექსპედიციამ ნ. ნორდენშელდის ხელმძღვანელობით პირველად გაიარა (გამოიზამთრა ჩუკოტკის ნ.-კ-თან) ჩ. ს. გ. 1913—15 ბ. ვილკიცკიმ ორი გემით გზაში გამოზამთრებით გაიარა ჩ. ს. გ. აღმ-იდან დას-ით. ამავე პერიოდში ჩატარდა უცხოელი მკვლევარების — ფ. ნანსენის, ფ. ნაისენისა და რ. ამუნდსენის ექსპედიციებიც.

ოქტ. რევ. შემდეგ დაიწყო ჩ. ს. გ-ის გეგმაზომიერი ათვისება 1932 ყინულმჭრელმა „ა. სიბირიაკოვმა" პირველად გაიარა გზა არხანგელსკიდან ბერინგის სრუტემდე ერთი ზაფხულის განმავლობაში. ამ ექსპედიციას ხელმძღვანელობდა ო. შმიდტი. შემდგომში გემებმა „ჩელიუსკინმა" (1933) და „ლიტკემ" (1934) დაამტკიცეს ჩ. ს. გ-ის ათვისების რეალურობა. 1932 შეიქმნა „გლავსევმორპუტის" სამმართველო, რ-საც დაევალა ჩ. ს. გ-ის გაყვანა თეთრი ზღვიდან ბერინგის სრუტემდე, მისი მოწყობა და ტვირთის უსაფრთხოების უზრუნველყოფა ამისათვის შეიქმნა სპეც. ყინულმჭრელებისა და სატრანსპ. გემების ფლოტი. დაიწყო გზის გასწვრივ სოციალ. ინდუსტრ. კერების შექმნა, აშენდა ნავსადგურები დიქსონი, პევეკი, პროვიდენია და სხვ.

ჩ. ს. გ-ს ემსახურება მძლავრი ყინულმჭრელები „მოსკვა", „ლენინგრადი", ატომური ყინულმჭრელები „ლენინი", „არქტიკა", „სიბირი", თანამედროვე ტექნიკით აღჭურვილი საზღვაო ნავსადგურები, პოლარული სადგურებისა და ობსერვატორიების ფართო ქსელი 1970 საზღვ. ფლოტის სამინისტროს სისტემაში შეიქმნა ჩ. ს. გ-ის მთავარი ადმინისტრაცია, რ-ის მოვალეობაა განახორციელოს სახელმწიფოებრივი ზედამხედველობა გზის რაციონალურ გამოყენებაზე, უზრუნველყოს არქტიკული ნაოსნობის ორგანიზაცია, ნაოსნობის უსაფრთხოება და ზღვის გარემოს გაჭუჭყიანებისაგან დაცვა.

ჩრდილოეთის სოსვა, მდინარე რსფსრ ტიუმენის ოლქში, პატარა ობის (ობის ტოტი) მარცხ. შენაკადი. სიგრძე 754 კმ, აუზის ფართ. 98,3 ათ. $კმ^2$. წარმოიქმნება მდ-ების დიდი და პატარა სოსვის შეერთებით, რ-თაც სათავე აქვთ ჩრდ. ურალის აღმ. კალთაზე. მიედინება დას. ციმბირის ვაკის ჩრდ.-დას. ნაწილში, ფართო დაჭაობებულ ხეობაში, ქვემოთში კი — ობის პარალელურად. ტოტებით დაკავშირებულია პატარა ობთან. შერეული საზრდოობის მდინარეა. ჭარბობს თოვლის წყალი წყალდიდობა იცის მაის—სექტ-ში. წყლის საშ. ხარჯი 860 $მ^3$/წმ. იყინება ოქტ.-ნოემბ-ში, ყინულდგომაა აპრ.-მაისში. ხე-ტყის დაცურება. სანაოსნოა ქვემოთში.

ჩრდილოეთის სპორადები (Boreiai Sporades), კუნძულთა ჯგუფი (77 კ. და მრავალი შვერილი) ეგეოსის ზღვაში

სამყურნეთის ტერიტორია. ფართ. 540 კმ². დიდი კ-ებია სკირთსი, სკოპელოსი, სკიათოსი, ილიოდრომია. სიმაღლე 500–793 მ უმთავრესად აგებულია კირქვებით. განვითარებულია კარსტი. არის მაგნეზიტის საბადო. მიწათმოქმედება. მისდევენ მესაქონლეობას, თევზჭერას, ღრუბლის ჭერას.

ჩრდილოეთის სრუტე (North Channel), სრუტე კ. დიდ ბრიტანეთსა და კ. ირლანდიის ჩრდ.-აღმ. ნაპირს შორის. აკავშირებს ირლანდიის ზღვას ატლანტის ოკეანესთან. სიგრძე 170 კმ, სიგანე 20–40 კმ, სიღრმე 272 მ-მდე. იცის მძლავრი მოქცევითი დინებები, სიჩქარე 7–12 კმ/სთ. დიდი ნავსადგურია ბელფასტი.

ჩრდილოეთის უვალები, მდ-ების ვოლგისა და ჩრდილოეთის დვინის აუზების წყალგამყოფი, ადგილ-ადგილ დაჭაობებული წყალგამყოფი; მდ. კოსტრომის სათავიდან (დას.) მდ-ების კამისა და ვიჩეგდის აუზებამდე (აღმ.) ზემოაქამდე. სიგრძე დაახლ. 600 კმ, სიმაღლე 293 მ-მდე. აგებულია მეოთხეული და ფლუვიოგლაციალური ნალექებით. ადგილ-ადგილ დენუდაციური გაშიშვლებულია. შემონახულია წიწვოვანი ტყეები.

ჩრდილოეთის ფლოტი, სსრკ სამხედრო-საზღვაო ფლოტის შემადგენელი ნაწილი, რ-ის ძირითადი ამოცანაა საბჭ. ჩრდილოეთის დაცვა. ფლოტის ფორმირებისათვის ხომალდების რაზმი კრონშტადტიდან (ბალტიის ზღვა) მურმანსკში გადაიყვანეს, სადაც 1933 წ. 1 ივნ. შეიქმნა ჩრდილოეთის საზღვ. ფლოტილია. 1935-იდან ფლოტილიის მთავარი ბაზად იქცა პოლიარნოე (მურმანსკის მახლობლად). 1937 მაისში ჩრდილოეთის საზღვ. ფლოტილიას შეეცვალა სახელი და ჩ. ფ. ეწოდა. სსრკ-ფინ. ომში (1939–40) ჩ. ფ-ის ხომალდების მიერ ბლოკირებულ იქნა ფინეთის ბაზა პეტსამო. დიდი სამამულო ომის (1941–45) დროს ჩ. ფ. იცავდა ჩრდ. სანაპიროს, ნ.-კ-ებს სრუტეებსა და რაიონს, უზრუნველყოფდა საგარეო და შიდა საზღვ. გადაზიდვებს, მოქმედებდა მტრის საზღვ. კომუნიკაციებზე, გადაჰყავდა ტაქტიკური დესანტი, მონაწილეობდა პეტსამო-კირკენესის ოპერაციაში 1944 და სხვ. უშიშვრიანი საბრძოლო მოქმედებისათვის ჩ. ფ-ის მრავალმა რიგმა ქვედანაყოფებმა და ხომალდებმა მიიღეს გვარდიული წოდება. 85 კაცს მიენიჭა საბჭ. კავშირის გმირის წოდება, 48 ათ-ზე მეტი დაჯილდოებულია ორდენებითა და მედლებით. ომის შემდეგ ჩ. ფ-მა მიიღო სხვადასხვა კლასის თანამედროვე საბრძოლო ხომალდები, მ. შ. ატომური წყალქვეშა ნავები, რ-ებიც შეიარაღებული არიან სტრატეგიული რაკეტებით და სხვ. ფლოტის ავიაცია აღჭურვილია აბ. ტიპის შორეული მოქმედების თვითმფრინავებით, მძლავრი რაკეტული და ნავსაწინააღმდეგო იარაღით. დაჯილდოებულია წითელი დროშის ორდენით (1965).

ლიტ. Козлов И. А., Шломин В. С. Северный флот. М., 1966.

ჩრდილოეთის ყინულოვანი ოკეანე, ჩრდილოეთის პოლარული ზღვა, ჩრდილოეთის ყინულოვანი ზღვა. ყველაზე პატარა ოკეანე დედამიწაზე ფართ. 13,1 მლნ. კმ² მოც. დაახლ. 17 მლნ. კმ³ (სხვა მონაცემებით, შესაბამისად, 14,7 მლნ კმ² და 17,6 მლნ კმ³). მდებარეობს ევრაზიისა და ჩრდ. ამერიკას შორის. ატლანტის ოკეანეს უკავშირდება დევისის ს. დანიის, ფარერ-ისლანდიის, ფარერ-შეტლენდის სრუტეებით. წყნარ ოკეანეს — ბერინგის სრუტით. პირველად 1650 დამოუკიდებელ ოკეანედ გამოყო ჰოლანდიელმა გეოგრაფმა ბ. ვარენიუსმა და სახელად ჰიპერბორეის ოკეანე უწოდა. 1845 ლონდონის გეოგრ. საზ-ბამ ჩ. ყ. ო. უწოდა ეს სახელი სსრკ-ში ოფიციალურად 1935 წ. 27 ივნ. მიიღეს სსრკ ცაკის დადგენილებით.

ფიზ.-გეოგრ. თავისებურებისა და ფსკერის გეოლ. აგებულების მიხედვით ჩ. ყ. ო. სამ ნაწილად იყოფა: ჩრდილო ევროპის აუზი (გრენლანდიის, ნორვეგიის, ბარენცისა და თეთრი ზღვები), არქტიკული აუზი და კონტინენტურ მეჩეჩზე მდებარე ზღვები (კარის, ლაპტევების, აღმოსავლეთ ციმბირის, ჩუკოტკის, ბოფორტის, ბაფინის ზღვები და ჰუდზონის ყურე). ჩ. ყ. ო. კ-ების რაოდენობით მეორე ადგილზეა წყნარი ოკეანის შემდეგ. მათი უმრავლესობა კონტინენტური წარმოშობისაა. უდიდესი კ-ები და არქიპელაგებია: გრენლანდია, ისლანდია, კანადის არქტიკული არქიპელაგი, შპიცბერგენი, ფრანც-იოსების მიწა, ახალი მიწა, ჩრდილოეთის მიწა, ახალი ციმბირის კ-ები, კ. ვრანგელი და სხვ. კ-თა საერთო ფართ. დაახლ. 4 მლნ. კმ².

ჩ. ყ. ო-ის ნაპირები მრავალფეროვანია. სკანდ., ისლ. და გრენლანდიის ნაპირები უმთავრესად მაღალი და ფიორდულია; თეთრი, ბარენცისა და კარის ზღვებისა — მეტწილად აბრაზიული, ყურეებით შეჭრილ-შემოჭრილი, დაბალი, მოსწორებული, ადგილ-ადგილ დელტური; ლაპტევების, აღმ. ციმბირის, ჩუკოტკისა და ბოფორტის ზღვების ნაპირები ადგილ-ადგილ დელტური, ლაგუნურია; კანადის არქტ. არქიპელაგში უმეტესად — დაბალი, მოსწორებული. ჩ. ყ. ო-ის საშ. სიღრმეა 1130 მ, მაქს. 5449 მ (ნანსენის ქვაბული). კონტინენტური მეჩეჩის მაქს. სიგანე 1300 კმ (ბარენცის ზღვაში). ჩრდ. ევროპის აუზი ატლანტის ოკეანიდან გამოყოფილია უაივილ-ტომსონის, ფარერ-ისლანდიისა და გრენლანდია-ისლანდიის წყალქვეშა ზღურბლებით, რ-ებზედაც მდებარეობენ შეტლენდის, ფარერისა და ისლ. კ-ები; აუზის აღმ. ნაწილში ბარენცისა და თეთრი ზღვის შელფებია, ნორვეგიისა და გრენლანდიის ღრმაწყლიანი ზღვების ფსკერზე არის ისლანდიის, მონისა და კნიპოვიჩის წყალქვეშა ქედები, არქტ. აუზში — გაკელის წყალქვეშა ქედი. წყალქვეშა ქედების მწვერვალების თავზე მინ. სიღრმეა 900–1000 მ. ჩრდ. ევროპის აუზი არქტ. აუზთან დაკავშირებულია ფრამის სრუტით, რ-იც მდებარეობს გრენლანდიასა და შპიცბერგენის კ-ებს შორის. ჩ. ყ. ო-ის ფსკერი დაფარულია ტერიგენული თიხოვანი ნალექებით (პელიტური და ქვიშიანი ლამი). რ-ის სისქე ღრმა ზღვის ქვაბულებში სეისმური მონაცემებით 1,5–2,5 კმ აღწევს. არქტიკული აუზის ფსკერზე არის მსხვილმარცვლოვანი მასალა.

ჩ. ყ. ო-ის ჰავა მკაცრია ზამთარში (ანუ — აპრ.) არქტ. აუზის თავზე ყალიბდება არქტ. ანტიციკლონი. ატლანტის ოკეანიდან წამოსული ციკლონები ბაფინისა და გრენლანდიის ზღვებს გადაივლიან, გაემართებიან აღმ-კენ და გადაუვლიან ნორვეგიის, ბარენცისა და კარის ზღვებს. ზაფხულობით არქტ. აუზში, ალასკისა და ჩუკოტკის ზღვის ჩრდ-ით და გრენლანდიაში შეინიშნება ნაკლებად ძლიერი ანტიციკლონი. ციკლონები მოქმედებენ უმთავრესად კანადის ჩრდ. ნაწილსა და ციმბირში. ჩ. ყ. ო-ის დას. ნაწილში ჭარბობს ჩრდ. და ჩრდ.-დას. მიმართულების ქარები, რ-ებიც ხელს უწყობენ აუზის ამ ნაწილში მკაცრი არქტ. ჰაერის ჩამოყალიბებას. აუზის აღმ. ნაწილში უმთავრესად სამხრ. და სამხრ.-დას. ქარებია, რაც ნორვ. თბილ დინებასთან ერთად აუზის ამ ნაწილში განაპირობებს უფრო თბილ ჰავას. ჩრდ. ევროპის აუზზე გამავალი ღრმა ციკლონები იწვევენ ამინდის მკვეთრ ცვალებადობას, ხშირ ნალექიანობას და ნისლის წარმოქმნას და განსაკუთრებით ზამთარში იცის ძლიერი ღელვა, დიდი სინოტივე და ჰაერის დაბალი ტემპ-რა. ჰაერის საშ. ტემპ-რა ზამთარში ჩ. ყ. ო-ის სხვადასხვა რ-ნში ცვალებადობს —2-იდან —40°C-მდე, ზაფხულში 0-იდან 6°C-მდე. ჭარბობს ღრუბლიანი ამინდი. ატმ. ნალექები უმთავრესად თოვლის სახით მოდის. არქტ. აუზში ნალექების რაოდენობა 150 მმ არ აღემატება წელიწადში. ჩრდ. ევროპის აუზში — 250–300 მმ.

ჩ. ყ. ო-ს ერთვის მრავალი დიდი მდინარე. ჩრდილოეთის დვინა, ობი, ენისეი, ხატანგა, ლენა, კოლიმა, მაკენზი და სხვ., რ-თაც ოკეანეში ყოველწლიურად ჩააქვთ დაახლ. 5 ათ. კმ³ მტკნარი წყალი, რ-იც აღმ. გრენლანდიისა და ლაბრადორის ძლიერ დინებებს გააქვს ატლანტის ოკეანეში. წყლის გატანა კომპენსირებულია ატლანტისა და წყნარი ოკეანეებიდან შემოსული თბილი (10°C) და მლაშე (34,9–35,2‰) წყლით. დამახასიათებელია სქელი ყინულის საფარი, რ-ის ფართობი მარტში 11,4 მლნ. კმ² აღწევს. თბილი დინებების გავლენით მთელი წლის განმავლობაში ყინულისაგან თავისუფალია მთლიანად ნორვ., გრენლანდიისა და ბარენცის ზღვების მცირე ნაწილი. მოდრეიფე ყინულის საერთო მოცულობა ოკეანეში 26 ათ. კმ³ შეადგენს, ზოგჯერ გვხვდება აისბერგები, განსაკუთრებით ბაფინის ზღვაში. არქტ. აუზში წლობით ცურავენ ე. წ. ყინულის კ-ები, რ-თაც იყენებენ მოდრეიფე სადგურების მოსაწყობად; ყინულის რეჟიმი აფერხებს ზღვაოსნობას ჩრდილოეთის საზღვაო გზითა და ჩრდ.-დას. გასასვლელით, სადაც ნაოსნობა შესაძლებელია მხოლოდ ზაფხულში 2–3 თვის განმავლობაში და ისიც ყინულმჭრელების თანხლებით.

ჩ. ყ. ო-ში თბილი და ცივი წყლის შერევითა და ცირკულაციით სამყაროს სიმდიდრით მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ფსკერის წყალმცენარეები, მ. შ. სარეწაო მნიშვნელობისა მერქნი, უმთავრესად გავრცელებულია თბილი წყლის გავლენის ქვეშ მყოფ რ-ნებში (ისლანდიის, ნორვეგიის ნაპირებთან, კოლის ნ.-კ-თან, თეთრ ზღვაში და სხვ.). არქტ. აუზის ცივ წყლებში ფლორა ძალზე ღარიბია. ჩ. ყ. ო. მდიდარია ფიტოპლანქტონით (უმთავრესად დიატომეები). ჩრდ. ევროპული აუზი მდიდარია (2000-ზე მეტი სახეობა) ცხოველთა სამყაროთი აქ ბინადრობს ვეშაპი, თევზი. არქტ. აუზში ძუძუმწოვრებიდან უფრო მრავლადაა ქარვეულები — თეთრი დათვი, ლომვეშაპი, სელაპი, თეთრი დელფინი, ნარვალი და სხვ. (იხ. აგრეთვე არქტიკული ოლქი).

ჩრდ. ევროპის აუზის ზღვები და ბაფინის ზღვა თევზჭერისა და ნადირობის ტრადიც. რ-ნებია. ბარენცისა და ბაფინის ზღვებში, აგრეთვე ისლ. ნაპირებთან ყოველწლიურად იჭერენ 12 მლნ ტ-ზე მეტ თევზს. ჩ. ყ. ო-ს დიდი სატრანსპ. მნიშვნელობაც აქვს. სსრკ ჩრდ. აღმ. რ-ნებში ტვირთი გადააქვთ ძირითადად ჩრდ. საზღვაო გზით, აშშ-სა და კანადაში — ჩრდ.-დას. გასასვლელით. გრენლანდიის, ისლანდიის, ჩრდ. სკანდინავიისა და შპიცბერგენისაკენ მიმავალ ხაზებზე ნაოსნობა ზაფხულობით ყინულებისაგან შეუფერხებლად ხორციელდება. ჩ. ყ. ო-ის უდიდესი ნავსადგურებია მურმანსკი, კანდალაქშა, ბელომორსკი, არხანგელსკი, დიქსონი, ტიქსი (სსრკ), ტრომსე და ტრონჰეიმი (ნორვეგია), ჩერჩილი (ჰუდზონის ყურე). ჩ. ყ. ო-ს კვეთს საჰაერო ტრასები დას. ევროპიდან აშშ-ის დას. ნაპირებამდე და იაპონიამდე.

ჩრდილოეთი ტერიტორია (Northern Territory), ადმ. ერთეული ჩრდ. ავსტრალიაში. ფართ. 1,4 მლნ. კმ². მოსახლ. 121 ათ. კაცი (1980), აქედან დაახლ. 1/4 აბორიგენია. ადმ. ცენტრი, მსხვილი ნავსადგური და აეროპორტი (საერთაშ. მნიშვნელობის) — ქ. დარვინი. უჭარბეს ქვიშიან-კირქვიანი პლატო (სიმაღლე 200–300 მ). ჰავა ჩრდ-ით ტროპ. მუსონური. სამხრ-ით — უდაბნოსი. ჩ. ტ. ქვეყნის სუსტად ათვისებული და მეჩხრად დასახლ. ნაწილია. ეკონ. საფუძველია სა-

სარწყავილო წიაღისეულის მოპოვება და მეცხოველეობა. ფართოდაა გავრცელებ. ბა. მოჰყავთ ხორბალი, სიმინდი, ბამბა, ფორთოხალი, ბოსტნეული.

ჩრდილოეთ კავკასიის კულტურა, ბრინჯაოს ხანის (ძვ. წ. II ათასწლ.) არქეოლოგიური კულტურა, რ-იც მოიცავდა ჩრდ. კავკ. მთისწინა ზოლს, მდ. ყუბანის, თერგისა და კუმის აუზებს ჩრდ-ით და ჩრდ.-აღმ-ით ესაზღვრება კატაკომბური კულტ. ტერიტორია (სტავროპოლის მხარე-დან ყიზლარის მხარემდე), დას-ით და სამხრ.-დას-ით—ყუბანის დოლმენები (მაიკოპის მხარე, ჩრდ.-დას. შავიზღვისპირეთი და აზოვისპირეთი), სამხრ-ით და სამხრ.-აღმ-ით—კავკასიონი. ჩრდ. საზღვარზე შერეული ძეგლები გვხვდება. ჩ. კ. კ-ის ტერიტორიაზე გამავალი გზები აღმოსავლეთის და დასავლეთის ცივილიზაციებს, ჩრდილოეთის და სამხრეთის კულტურებს აკავშირებდა აქ ადგილი ჰქონდა ხალხთა გადაადგილებას, მრავალნაირ კულტ. ნაკადთა დაკავშირებას. ჩ. კ. კ. 3 ქრონოლოგიურ ჯგუფად იყოფა. ნამოსახლარები შეისწავლილია დამახასიათებელია ბორცვსამარხები (სტეპებში, მთისწინა რ-ნებში), ორმოსამარხები (მაღლობ რ-ნებში), ქვაყუთები და აკლდამები (სტავროპოლის, მინერ. წყლების მხარეში, ჩრდ. ოსეთისა და ყაბ.-ბალყ. ასსრ-ებში). ადრეულ სამარხებში მიცვალებულები დაკრძალული იყვნენ მოკრუნჩხულად, თავი უმეტესად სამხრ-კენ ჰქონდათ უწყიდ აგრძლენ წითელ საღებავს. ჩ. კ. კ-ის ადგიუების პერიოდში (ძვ. წ. II ათასწლ. შუა წლები) და დასასრულს დაკრძალვის წესში ზოგიერთი ცვლილება შეიმჩნევა (გაშოტილი პოზა, დას. და აღმ. ორიენტაცია, ნაკლები საღებავი). სამარხები ძირითადად ნაგებია ქვით, მიცვალებულებს ჩატანებული ჰქონდათ ორნამენტით შემკული თიხის ჭურჭელი, ბრინჯაოს იარაღი, სამკაული, გვიანდ. ხანის ნივთები ყუბანისპირეთისა და ყობანის ნაკეთობათა მსგავსია საზ-ბა იყო გვაროვნული, პატრიარქალური, შეიინ. საფუძველი მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება იყო. ჩ. კ. კ-ის III ეტაპზე, ძვ. წ. II ათასწლ. შუა ხანიდან, ჩრდ. კავკასიაში ძირითად შეიჭრნენ კატაკომბური კულტ. მატარებელი ტომები ჩ. კ. კ-ის წარმომავლობას ძირითადად მაიკოპის კულტურას უკავშირებენ, კერძოდ, კავკასიაში შეიმჩნევა მრავალპლანიან კულტურის გავლენაც.

ლიტ.: Крупнов Е. И., Древняя история и культура Кабарды, М., 1957; მისივე, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960; Марковин В. И., Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.), М., 1960 (МИА, № 93); მისივე, О происхождении северокавказской культуры, «Советская археология», 1959, № 1. ე. გოგაძე.

ჩრდილოეთ კავკასიის ოპერაცია 1920, სამოქალაქო ომის (1918—20) დროს კავკასიის ფრონტის ჯარების სტრატეგიული შეტევა (14 თებ.—7 აპრ.) ჩრდილოეთ კავკასიაში დენიკინის ჯარების გასანადგურებლად. კავკ. ფრონტის ჯარებს (70 ათ-მდე კაცი. სარდალი მ. ტუხაჩევსკი) ამოცანა იყო ბატაისკის, კუშჩევსკაიასა და ეგსლოლის რ-ნებში დენიკინის არმიის (113 ათ. კაცი) ძირითადი ძალების განადგურება და განადგურება. ოპერაციაში მონაწილეობდნენ ყუბანისა და შავიზღვისპირეთის პარტიზანები. საბრძოლო მოქმედება ჩატარდა ორ ეტაპად. 1-ელ ეტაპზე ჩატარებულ ეგორლიკის ოპერაციის შედეგად საბჭ. ჯარებმა მდ. მანიჩზე მტრის თავდაცვა გაარღვიეს და დენიკინის კავალერიის ძირითადი შენაერთები გაანადგურეს. ფრონტის მარცხ. ფრთაზე მე-11 არმია დიგნოე-ყიზლარის ზოლიდან გავიდა. მტრის ზურგში ბრძოლაში ჩაებნენ პარტიზანები და 24 თებ. ქ. ტუაფსე დაიკავეს, ხოლო 11 მარტს პირგორნ. არმიამ გაირთიანდნენ (დაახლ. 12 ათ. კაცი). მე-2 ეტაპზე (10 მარტი — 7 აპრ.) ერთდროულად ჩატარდა 2 ოპერაცია—ყუბან-ნოვოროსიისკის (მე-8 და მე-9 არმიების ძალებით) და მაიკოპ-გროზნოსი (1-ელი ცხენოსანი, მე-10 და მე-11 არმიები). ჩ. კ. ო-ის შედეგად საბჭ. ჯარებმა თითქმის მთლიანად გაანადგურეს და დაატყვევეს დონისა და ყუბანის არმიები, მხოლოდ მოხალისეთა არმიამ შეძლო ნოვოროსიისკიდან ყირიმში გადასვლა. ჩრდ. კავკ. დიდ ნაწილზე საბოლოოდ აღდგა საბჭ. ხელისუფლება.

ჩრდილოეთ კავკასიის რკინიგზა, შეიქმნა 1959. აერთიანებს გზის უბნებს კრასნოდარისა და სტავროპოლის მხარეების, დაღ. ასსრ, ჩაჩნ.-ინგ. ასსრ, ყაბ.-ბალყ. ასსრ, ჩრდ.-ოსეთის ასსრ და როსტოვის ოლქის ფარგლებში, აგრეთვე პატარა უბნებს ყალმ. ასსრ, ასტრახანისა და ვოლგოგრადის ოლქების ფარგლებში. ჩ. კ. რ. აკავშირებს ჩრდ. კავკ. და ამიერკავკასიის რესპუბლიკებს სსრკ ცენტრის მთლიან ქსელთან. ხაზის საექსპლუატაციო სიგრძე 1979 უდრიდა 5670 კმ. ტვირთბრუნვა—საკავშირო ტვირთბრუნვის 3,6%, ხოლო მგზავრბრუნვა — 4,6%. რკინიგზის სამმართველო დონის როსტოვშია.

ჩ. კ. რ. ემსახურება სას.-სამ. ნავთობის, აირის, ქვანახშირის, მანქანათმშ. და ცემენტის მრეწვ. რ-ნებს, აგრეთვე საკავშ. მნიშვნელობის კურორტებს (კავკ. მინერ. წყლები, სოჭი და სხვ.); დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1971).

ჩრდილოეთ კავკასიის საბჭოთა რესპუბლიკა, გამოცხადდა ჩრდ. კავკასიის საბჭოების I ყრილობამ 1918 წ. 7 ივლისს ეკატერინოდარში (ახლანდ. კრასნოდარი) საბჭ. ხელისუფლების განმტკიცებისა და მშრომელთა ძალების შემჭიდროებისათვის. აერთიანებდა ყუბან-შავი ზღვის, თერგის, სტავროპოლის საბჭ. რესპუბლიკებს. შედიოდა რსფსრ-ში. თეთრგვარდიელების შეტევისას ყუბანისა და სტავროპოლის მხარეში, კულაკურმა აჯანყებებმა თერგზე, პროლეტარიატის დიქტატურის განმტკიცების წინააღმდეგ ესერებისა და მენშევიკების მოქმედებამ გააუარესეს ჩ. კ. ს. რ-ის მდგომარეობა. დენიკინელების მიერ ეკატერინოდარის დაკავების (1918 წ. 17 აგვ.) შემდეგ ჩ. კ. ს. რ-ის ცაკი პიატიგორსკში გადავიდა. 1918 წ. 21 ოქტ. ავანტიურისტ სოროკინის (ჩრდ. კავკასიაში საბჭ. ჯარების სარდალი) ბრძანებით, ჩ. კ. ს. რ-ის ხელმძღვანელები დახვრიტეს. 1918 წ. 28 ოქტ. სტავროპოლში შედგა ჩრდ. კავკ. საბჭოების II საგანგებო ყრილობა. რ-მაც აირჩია ჩ. კ. ს. რ-ის ცაკი. 1918 დასასრულს ჩ. კ. ს. რ-ის მნიშვნელოვანი ნაწილის თეთრგვარდიელების მიერ მიტაცების გამო რესპუბლიკამ არსებობა შეწყვიტა. 1918 დეკ-ში სრულიად რუს. ცაკის პრეზიდიუმმა მიიღო გადაწყვეტილება ჩ. კ. ს. რ-ის გაუქმების თაობაზე.

ჩრდილოეთ კორეის ერთიანი დემოკრატიული სამამულო ფრონტი (ჩკედსფ), შეიქმნა ფხენიანში 1946 წ. 22 ივლ. ჩრდ. კორეის კომპარტიის ინიციატივით. იგი წარმოადგენდა ჩრდ. კორეის ყველა პოლიტ. პარტიის (კომპარტია, ახ. სახ. პარტია, დემოკრ. პარტია, ჩონდოგიოს პარტია) და საზ. ორგანიზაციების (ჩრდ. კორეის გაერთ. პროფკავშირი, გლეხთა კავშირი და სხვ., სულ 13 ორგანიზაცია) ერთიან ფრონტს. აერთიანებდა დაახლ. 6 მლნ. კაცს. ჩკედსფ-ის სოც. ბაზა იყო მუშათა კლასი, გლეხობა, დემოკრ. ინტელიგენცია და პატრ. ეროვნ. ბურჟუაზია, მთავარი ძალა — მუშათა კლასისა და გლეხობის კავშირი; ხელმძღვ. როლს მასში ასრულებდა მუშათა კლასი და მისი ავანგარდი — კომპარტია (1946 აგვ-დან — ჩრდ. კორეის შრომის პარტია). ჩკედსფ აქტ. მონაწილეობას იღებდა ქვეყნის ყველა დემოკრ. ძალის შემჭიდროებისა და ერთიანი დემოკრატიული დემოკრ. კორეის შექმნისათვის ბრძოლაში. კორეის ერთიანი დემოკრატიული სამამულო ფრონტის შექმნის შემდეგ, 1949 ივნ., ჩკედსფ-მა არსებობა შეწყვიტა.

ჩრდილოეთ კორეის მთიანი, მთათა სისტემა კორ. ნხვ-ის ჩრდ. ნაწილში, მანჯურია-კორეის მთების სამხრ.-აღმ. ნაწილი. სიგრძე დაახლ. 600 კმ, სიგანე 200 კმ-მდე, სიმაღლე 1300—1500 მ, მაქს. — 2541 მ (მთა კვანმობონი). ჩრდ-ით ესაზღვრება თალუმიანის (ამნოკანის) და ტუმინძიანის (ტუმანგანი) ხეობები, სამხრ-ით გადადის აღმ. კორეის მთებში. შედგება საშ. სიმაღლისა და დაბალი ქედები, რ-ებიც უმთავრესად აგებულია გრანიტებით, გნაისებითა და კვარციტებით. კალთები დანაწევრებულია ხეობებით. ჩ. კ. მ-ში არის რკინისა და პოლიმეტალების საბადოები 1600 მ სიმაღლემდე კალთები შემოსილია ფართოფოთლოვანი ტყით, უფრო ზევით შერეული და წიწვოვანი ტყეებია, 2000 მ-ზე მაღლა ჭარბობს ქონდარა ფიჭვი და ბალახეული მცენარეულობა.

ჩრდილოეთ კორეის სახალხო კრება (ჩკსკ), სახალხო ხელისუფლების უმაღლესი ორგანო ჩრდ. კორეაში (1947 თებ. — 1948 აგვ.). ჩკსკ-ის I-მა სესიამ (1947 თებ.) შეადგინა ჩრდ. კორეის სახ. კომიტეტი 1947 ნოემბ. მიიღო კონსტიტუციის პროექტის შემუშავების გადაწყვეტილება, რ-იც საყოველთაო განხილვის შემდეგ დაამტკიცა კორ. უმაღლესი სახ. კრების I-მა სესიამ (1948 წ. 8 სექტ.); კორ. უმაღლესი სახ. კრების არჩევის შემდეგ ჩკსკ-მ თავისი რწმუნებულება მოიხსნა.

ჩრდილოეთ ოსეთის ავტონომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა (Цагат Ирыстоны Автономон Советон Социалистон Республикæ), ჩრდილოეთ ოსეთი (Цагат Ир), შედის რსფსრ-ში. 1924 წ. 7 ივლ. შეიქმნა როგორც ავტონ. ოლქი, 1936 წ. 5 დეკ. გარდაიქმნა ასსრ-ად. მდებარეობს კავკასიონის ჩრდ. კალთაზე. ფართ. 8 ათ. კმ². მოსახლ. 612 ათ. კაცი (1986), აქედან 71% ქალაქში ცხოვრობს. დედაქალაქი — ორჯონიკიძე. რესპუბლიკაში 8 რ-ნი, 6 ქალაქი და 7 დაბაა.

ჩ. ო-ის ასსრ სოციალ. საერთო-სახ. სახელმწიფოა. მოქმედი კონსტიტუცია მიღებულია ჩ. ო-ის ასსრ IX მოწვევის უმაღლესი საბჭოს რიგგარეშე VIII სესიაზე 1978 წ. 30 მაისს. სახელმწ. ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოა ერთპალატიანი უმაღლესი საბჭო, რ-იც ირჩევს თავის მუდმივმოქ-

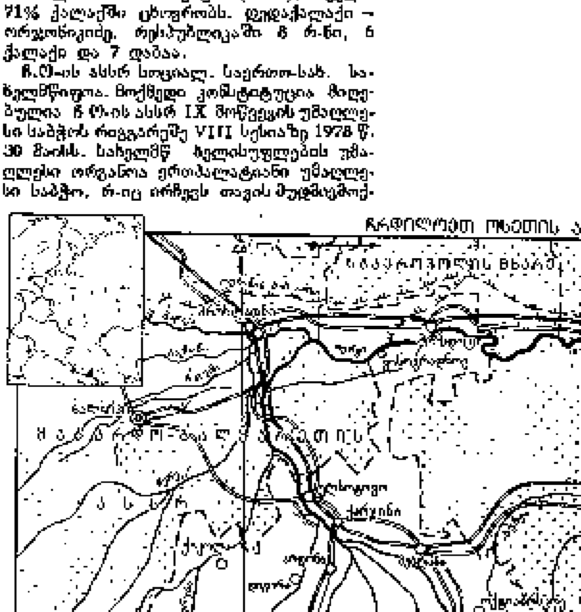

ჩრდილოეთ ოსეთის ასსრ

ა. ხოხოვი. „კოლმეურნის პორტრეტი". ოფორტი. 1954

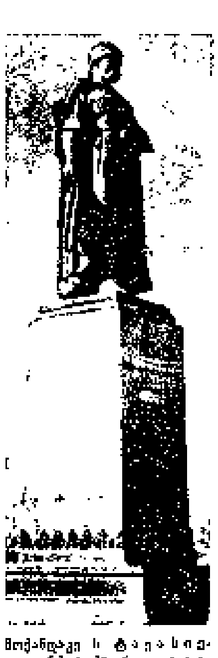

მოქანდაკე ს. ტავასიევი, არქიტექტორი [illegible]. კოსტა ხეთაგუროვის ძეგლი. ბრინჯაო, გრანიტი. 1955. ორჯონიკიძე

მაღლ. ორგანოს — ჩ. ო-ის ასსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმს. უმაღლეს საბჭოს ირჩევს მოსახლ. 5 წლის ვადით. სახელმწ. ხელისუფლების უმაღლესი აღმასრ. და განკარგულებითი ორგანოა მინისტრთა საბჭო (მთავრობა), რ-საც ქმნის ჩ. ო-ის ასსრ უმაღლესი საბჭო. სახელმწ. ხელისუფლების ადგილ. ორგანოებია სარაიონო, საქალაქო, ქალაქის რ-ნების, სადაბო და სასოფლო პუნქტების სახ. დეპუტატთა საბჭოები, რ-ებსაც ირჩევს მოსახლ. ორ-ნახევარი წლის ვადით. სსრკ უმაღლესი საბჭოს ეროვნებათა საბჭოში ჩ. ო-ის ასსრ წარმოდგენილია 11 დეპუტატით.

ბუნება. ჩ. ო-ის სამხრ. ნაწილში კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი და გვერდითი ქედებია (ყაზბეგი, 4780 მ, რესპ. უმაღლესი წერტილი). ცენტრ. ნაწილი უკავია ოსეთის დახრილ ვაკეს, ჩრდ-ით მდებარეობს სუნჯისა და თერგის ქედები, მათ გადაღმა მოზდოკის ვაკე (თერგ-კუმის დაბლობის ნაწილი).

სასარგებლო წიაღისეულია პოლიმეტალების მადნები, საშენი მასალები, დოლომიტები, მინერ. წყლები.

ჰავა ზომიერად კონტინენტურია. მოზდოკის ვაკეზე — გვალვიანი, ხშირია ხორშაკი ქარი. იანვ. საშ. ტემპ-რაა — 4,3°C, ივლ. 24°C, ნალექები 400—450 მმ წელიწადში. ოსეთის ვაკეზე იანვ. საშ. ტემპ-რაა — 4°C, ივლ. 20°C, ნალექები 600—800 მმ წელიწადში. კავკასიონზე თანამედროვე გამყინვარების ფართი 152 კმ². მდ-ები თერგის აუზს განეკუთვნება. უდიდესია თერგი (110 კმ ჩ. ო-ის ფარგლებში), ურუხი (ზემო და შუა დინება), არდონი, ფიაგდონი, გიზელდონი, სუნჯა.

მოზდოკის ვაკის წაბლა ნიადაგზე ვაციწვერა-წივანიანი სტეპის ნაცვლად სახ.-სამ. სავარგულებია გადაშლილი. სამხრეთით ჭარბობს შავმიწა ნიადაგი. თერგის ხეობაში და მისი შენაკადების ქვემოთ ალუვიურ ნიადაგზე განვითარებულია ჭალის ტყე და მდელო. ოსეთის ვაკეზე, ტყესტეპის ადგილზე, სას.-სამ. სავარგულებია. მთაში შემორჩენილია გამოხატული სიმაღლებრივი სარტყლურობა. მთის ცხოველთა სამყარო მრავალფეროვანია. აქ ბინადრობს ჯიხვი, არჩვი, ტყის კატა, გარეული ღორი, მელა, დათვი, მგელი, შველი, ფოცხვერი, თეთრკურდღელა და ტყის კვერნა, ტყის ძილგუდა, მღრღნელები, ფრინველებიდან გვხვდება შურთხი, კაკაბი, ბატკანი — მტაცებლები (მიმინოდნელები, ორბი, ზარზმა), რუხი კურდღელი, გორნაკი, ველის ბაღლინჯოები, ოსე-ბი, ალპური ქცვია, უმრავლესობის ძაღლი.

მდ-ების წყვდიადის, არდონისა და ფიაგდონის ხეობებში ჩ. ო-ის ნაკრძალია.

მოსახლეობა. ძირითადი მოსახლეობას შეადგენენ ოსები (299 ათ. კაცი, 1979, აღწერა). ცხოვრობენ აგრეთვე რუსები (201 ათ.), ინგუშები (24 ათ.), სომხები (13 ათ.), ქართველები (11 ათ.), უკრაინელები (11 ათ.), ყუმუხები (7,6 ათ.) და სხვ.

ჩ. ო-ის მოსახლ. 1924 შეადგენდა 280 ათ. კაცს, 1940 წ. — 406 ათ., 1959 წ. — 451 ათ., 1970 წ. — 552 ათ., 1985 წ. — 612 ათ. კაცს. სიმჭიდროვე — 76,7 კაცი 1 კმ²-ზე (1985). უმჭიდროესად დასახლებულია ვაკე ადგილები, მთის მოსახლ. მცირერიცხოვანია. ყველა ქალაქი, ორჯონიკიძისა (303 ათ. მცხ.) და მოზდოკის გარდა, შექმნილია საბჭ. ხელისუფლების წლებში. ქალაქები: ბესლანი, ალაგირი, დიგორა, არდონი.

ისტორიული ნარკვევი. ჩ. ო-ის ტერიტ. ადამიანმა პალეოლითის ხანაში აითვისა. ენეოლითის დროის აქ მისდევდნენ მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობას. ძვ. წ. VII ს-იდან ჩრდ. კავკასიაში შემოიჭრნენ სკვითები, ძვ. წ. IV ს-იდან სარმატები, რ-თაც შემდგომში გამოეყვნენ ალანები. IV ს. დასასრ. ჰუნების შემოსევამ აიძულა ალანთა ნაწილი დაეს ევროპაში წასულიყო, ხოლო სხვები გადასახლებულიყვნენ მთებში კუბანისა და თერგის შორის. განსახლდნენ აგრეთვე მთებში. IX—X სს-ში ჩამოყალიბდა ადრეფეოდ. ფეოდ. სახელმწიფო ალანია. ბიზანტიიდან და საქართველოდან გავრცელებული ქრისტიანობა X ს-ში გამოცხადდა ოფიც. რელიგიად. ალანებს პოლიტ. და სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ საქართველოსთან, კიევის რუსეთსა და ბიზანტიასთან. VIII—XII სს-ში დაიწყო ალანიის ხალხის ჩამოყალიბება.

მონღოლთა შემოსევამ (1222—39) გამოიწვია ადგილ. მკვიდრთა მკვეთრი შემცირება.

მძიმე ეკონ. პირობებმა და მუდმივმა საგარეო საშიშროებამ განაპირობეს ჩ. ო-ის ორიენტაცია რუსეთზე. 1774 ჩ. ო. ნებაყოფლობით შეუერთდა რუსეთს, რასაც მოჰყვ. მნიშვნელობა ჰქონდა. XVIII ს. დასასრ. დაიწყეს პირველი ოსური წიგნები რუს. გრაფიკის საფუძველზე საგარეო და საშინაო პოლიტ. ვითარებამაც მკვეთრად გაუმჯობესდა. რუს. შემადგენლობაში შესვლა დადასტურდა ქრისტ.-კაპიტალისტური სახლები ხელმძღვანელობით. XVIII ს. ბოლოს — XIX ს. დასაწყისში დასრულდა ოსების ერთიანობად ჩამოყალიბება. 1858 დაიწყო ოსეთის სამხ. გზის მშენებლობა (გაიხსნა 1888), რაც ხელს უწყობდა მხარის ეკონ. განვითარებას. XIX ს. შუა წლებიდან განვითარდა სამთო-საქარხნო მრეწველობა.

80-იან წლებში დაიწყო საზ. და პოლიტ. მოძრაობა ოსმა პოეტმა, რევოლუციონერ-დემოკრატმა კ. ხეთაგუროვმა. 1903 ვლადიკავკაზში აღმოცენდა ს.-დ. ორგანიზაცია. მშრომელები აქტიურად მონაწილეობდნენ 1905—07 რევოლუციაში. 1909—17 ბოლშევიკების მუშაობას ჩ. ო-სა და მთელს თერგზე ხელმძღვანელობდა ს. კიროვი.

1917 თებ. რევ. შემდეგ შეიქმნა რევ.-დემოკრ. ორგანიზაცია „კერმენი". 1918 მარტში პიატიგორსკში, თერგის ხალხთა II ყრილობაზე, გამოცხადდა რსფსრ-ის შემადგენლობაში თერგის საბჭ. რესპ. შექმნა (თავ-რე ს. ბუაჩიძე). ჩრდ. კავკასიაში კონტრრევოლუციასთან ბრძოლას ხელმძღვანელობდა გ. ორჯონიკიძე. 1919 იანვ.-თებ.-ში ჩ. ო. ხელთ იგდო გენ. ა. დენიკინის ჯარმა. 1920 მარტში წითელი არმიის ვლადიკავკაზში წითელმა არმიამ და პარტიზანებმა გაათავისუფლეს. საბჭ. ხელისუფლება აღადგინეს მთელს ჩრდ. ოსეთში. 1921 შეიქმნა გლადიკავკაზის (ოსეთის) ოლქი მთიელთა ასსრ შემადგენლობაში. 1924 წ 7 ივლ. ჩ. ო. გარდაიქმნა ავტონ. ოლქად რსფსრ შემადგენლობაში. 1936 დეკ-იდან — ჩ. ო-ის ასსრ-დ. საბჭ. ხელისუფლების წლებში მხარეში ძირეული ცვლილებები მოხდა. შეიქმნა სოციალ. ეკონომიკა, განვითარდა მრეწვ., სოფ. მეურნეობა, მოხდა კოლექტივიზაცია, განხორციელდა კულტ. რევოლუცია და ოსი ხალხი სოციალ. ერად ჩამოყალიბდა.

დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს, 1942 აგვ.-დეკ. ჩ. ო-ის ტერიტორიაზე შეუპოვარი ბრძოლები მიმდინარეობდა; 1943 დამლევს მტერი უკუაგდეს. ომის წლებში გმირობის, მამაცობისა და შრომითი თავდადებისათვის 60 ათ-ზე მეტი მშრომელი დაჯილდოვდა ორდენებითა და მედლებით, 60-ს საბჭ. კავშირის გმირის წოდება მიენიჭა, მ. შ. არმიის გენერალი გ. ხეთაგუროვი, გენ.-პ. ი. მამსუროვი. საბჭ. კავშირის ორგზის გმირი არმიის გენერალი ი. პლიევი, გენ.-მ. ი. ფესიანი ომის შემდგომ პერიოდში სახ. მეურნ. მთლიანად აღადგინეს. ჩ. ო. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1964), ხალხთა მეგობრობის ორდენით (1972 წ. 29 დეკ.), ოქტ. რევ. ორდენით (1974 წ. 26 სექტ.).

სახალხო მეურნეობა. საბჭ. ხელისუფლების წლებში ჩ. ო-ის მეურნეობაში ძირეული გარდაქმნები მოხდა. შეიქმნა მრავალდარგოვანი მრეწვ. და მაღალინტენსიური სოფ. მეურნეობა. მძიმე მრეწვ. წილად მოდის პროდუქციის წარმოების 2/3. მთავარი დარგებია ფერადი მეტალურგია, სამთომოპოვებითი, მანქანათმშ., ელექტროტექნ., კვების მრეწველობა. განვითარებულია ხე-ტყის დამუშ., ტყავ-ფეხსაცმ., სამკერვალო, ტრიკოტაჟის, ხალიჩებისა და საფეიქრო ქსოვილების წარმოება.

ელექტროენერგიის 90%-ზე მეტს მეზობელი იძლევა. რესპუბლიკაში გამომუშავებულია ჰიდროენერგორესურსების მხოლოდ 10%. ბუნებრივ აირზე მუშაობს ბესლანისა და დიგორის თბოქსები. ელექტროსადგურები ჩართულია ჩრდ. კავკ. ეკონ. რ-ნის ენერგოსისტემაში. ფერადი მეტალურგიის საწარმოებია ტყვია-თუთიის კომბინატი (დაბა სადონი), ქ-ნა „ელექტროცინკი" და „პობედიტი" (ქ. ორჯონიკიძე). ორჯონიკიძეში არის აგრეთვე ქარხნები: ტრანსფორმატორების, აირის აპარატურის, ავტოსატრაქტორო, ელექტრომოწყობილობის, ელექტროსაიზოლაციო და სხვა ქ-ნები. მინისა და ფაიფურ-ქაშანურის მრეწვ. ამზადებს მინის ტარას, ელექტროვაკუუმის მინას, ელექტროტექ. და მხატვრულ ფაიფურს; საშენ მასალათა მრეწვ. — აგურს, სილიკატურ საკედლე მასალას, კერამზიტს, რკინაბეტონის ნაკეთობას. 1974—85 მრეწვ. პროდუქციის წარმოება თითქმის ორჯერ გაიზარდა. მსუბუქი მრეწვ. იძლევა მრეწვ. პროდუქციის დაახლ. 11%-ს. ორჯონიკიძის სატრიკოტაჟო გაერთიანებაში შედის 2 ტრიკოტაჟისა და წინდების ფ-კა, არის ფეხსაცმლის ფ-კა და ტყავის ქ-ნა. ავეჯის წარმოება კვების მრეწველობაში 30-ზე მეტი დიდი საწარმოა გაერთიანებული. ცნობილია ბესლანის სიმინდის კომბინატი და ორჯონიკიძის სახამებლის ქ-ნა. საკონსერვო მრეწვ. ამზადებს ხილისა და ბოსტნეულის კონსერვებს. არის აგრეთვე სარძევე, ხორც-რძის და სხვა საწარმოები.

ჩ. ო. მარცვლეული მოსავლიანობისა და სარძე-სახორცე მიმართულების მეცხოველეობის რ-ნია. ხორბლის ნათესები ძირითადად სტეპის ზონაშია (62%). სიმინდისა — მიწათმოქმედების ყველა რ-ნში. ჩ. ო. სიმინდის ჰიბრიდული თესლის მსხვილი მწარმოებელია ქვეყნის ჩრდ. და აღმ. რ-ნებისათვის. მეხილეობა და მებოსტნეობა უფრო მეტად სტეპის რ-ნებში, ბოსტნეული — ყველგან. კარტოფილი — მთისწინეთისა და მთიანეთი საკარტოფილო ზოლებში (90%-ზე მეტი). 1985 სოფ. მეურნ. მთლიანმა პროდუქციამ 250,1 მლნ. მან. შეადგინა. 1985 მოიყვანეს (ათ. ტ): 7,9 მზესუმზირა, 85,7 ბოსტნეული. ხილ.-კენკროვანთა ნარგავები მთისწინეთსა და მთაშია, ვენახები — ძირითადად მოზდოკის რ-ნში.

მეცხოველეობის დარგებიდან განვითარებულია სარძე-სახორცე მესაქონლეობა, მეღორეობა, მეცხვარეობა. არის მეფრინველეობისა და 2 მეფუტკრეობის საბჭ. მეურნ. მეფრინველეობის ფ-კები. 1985 წ 1 იანვრისათვის ჩ. ო-ში იყო (ათ. სული): მსხვ. რქ. საქონელი — 190,8, მ. შ. ძროხა — 70,9, ღორი — 206,8, ცხვარი და თხა — 176,4.

ჩ. ო-ის ტერიტორიაზე გადის ჩრდ.-კავკ. სარკინიგზო მაგისტრალი დონის როსტოვ—ბესლანი—ბაქო (განშტოებები გადის ორჯონიკიძეზე, ალაგირსა და დიგორაზე), აგრეთვე სარკინიგზო ხაზი პროხლადნაია—მოზდოკ—გუდერმესი. რესპ. ტერიტორიაზე გადის საავტ. ტრასა მოსკოვ—თბილისი—ერევანი. ჩ. ო-ში იწყება საქართვ. სამხ. გზა და ოსეთის სამხ. გზა. განვითარებულია მილსადენი ტრანსპორტი (აირსადენები სტავროპოლი—გროზნო და ორჯონიკიძე—თბილისი).

ჩ. ო-იდან სსრკ სხვა რ-ნში გააქვთ ფერადი და იშვიათი ლითონები, სალი შენადნობები, ზუსტი ხელსაწყოები, მოტორ. გენერატორები, კონტაქტორები, აირქურები, საშენი მასალები, ვაკუუმის მინა, ელექტროიზოლატორები, ლუქსტრინი, გუდრონი,

შაქარი, სახამებელი, ბადაგი, საფეიქრო ქსოვილები და სხვ.; სხვა რ-ნებიდან შემოაქვთ ლითონსაჭრელი დაზგები, შავი ლითონის ნაკეთობი, ავტომანქანები და მექანიზაციის საშუალებანი, ქვის მასალა, ცემენტი, საწვავი.

განუხრელად იზრდება ხალხის კეთილდღეობა. მიმდინარეობს დიდი ბინათმშენებლობა. 1985 აშენდა სახელმწ. სახლები, რ-თა საერთო ფართ. 212 ათ. $მ^2$ შეადგენს. იზრდება სოც. დაზღვევისა და საპენსიო უზრუნველყოფის ფონდები.

სახალხო განათლება. 1917-მდე ჩ. ო-ის ტერიტორიაზე 165 სკოლაში სწავლობდა 17,1 ათ. მოსწ. 2 საშ. სპეც. სასწავლებელში — 100 მოსწავლე. უმაღლესი სასწავლებელი არ არსებობდა. 1984 სკოლამდელ დაწესებულებებში იყო 30 ათ-ზე მეტი აღსაზრდელი. ყველა სახის 280-ზე მეტი ზოგადსაგანმან. სკოლაში სწავლობდა 100,4 ათ. მოსწავლე, მუშაობდა პიონერთა სასახლე, ორი ნატურალისტთა სადგური. 20-ზე მეტ საშ. პროფტექ. სასწავლებელში სწავლობდა 11,7 ათ. მოსწ.; 19 საშ. სპეც. სასწავლებელში — 13,7 ათ. მოსწ.; 4 უმაღლეს სასწავლებელში (მ.შ. ჩრდილოეთ ოსეთის უნ-ტში) — 19 ათ. სტუდენტი.

1984 მუშაობდა 12 სამეცნ.-კვლ. დაწესებულება (უმაღლესი სასწავლებლების ჩათვლით), მ.შ. ჩ. ო-ის ისტ., ეკონ., ენისა და ლიტ-რის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი (ორჯონიკიძე), საკავშ. საპროექტო და სამეცნ. ინ-ტების რამდენიმე ფილიალი და სხვ. სულ მუშაობდა 2 ათ-ზე მეტი მეცნიერი მუშაკი, მ.შ. 700-ზე მეტს ჰქონდა მეცნ. დოქტორისა და კანდიდატის ხარისხი.

1984 მუშაობდა 502 ბ-კა, 186 საკლუბო დაწესებულება. მუზეუმები: ჩ. ო-ის მხარეთმცოდნეობის რესპ. მუზეუმი (ფილიალები ალაგირსა და მოზდოკში), ს. კოსტასა და გ. ორჯონიკიძის მუზეუმი (ფილიალია გ. ცაგოლოვის მუზეუმი ქ. დიგორაში), ჩ. ო-ის მ. ტუგანოვის სახ. სახვითი მუზეუმი, კ. ხეთაგუროვის სახ. ჩრდ.-ოსეთის ლიტ-რის მუზეუმი (ფილიალი კ. ხეთაგუროვის სახლ-მუზეუმი სოფ. ნარში); 171 სტაციონარული კინოდანადგარი.

ჩ. ო-ში ყოველწლიურად ისტამბება 140-ზე მეტი დასახელების წიგნი და ბროშურა (საერთო ტირაჟი 1 მლნ-ზე მეტი). გამოდის რამდენიმე დასახელების ჟურნალი და გაზეთი ოსურ და რუს. ენებზე.

რესპ. რადიომაუწყებლობის გადაცემის ხანგრძლივობაა 2,8 სთ დღეში, ტელევიზიისა — 3 სთ. გადაცემები მიმდინარეობს ოსურ და რუს. ენებზე.

ლიტერატურა. იხ. სტ. ოსური ლიტერატურა.

ხელოვნება. ჩ. ო-ის ტერიტორიაზე მიკვლეულ ხელოვნ. ძეგლები ძვ. წ. III ათასწლ. მიეკუთვნება. შემორჩენილია ბრინჯაოსა და სკვითების ხანების ხელოვნ. ნიმუშები, ალანების კულტ. ძეგლები, ქრისტიანული ტაძრები (X—XII სს.), თათარ-მონღოლთა ხანის მეჩეთებისა და მინარეთების ნანგრევები (XIV ს.). მთიან რ-ნებში აშენებდნენ ქვის სიმაგრეებსა და ციხე-კოშკებს. შემონახულია აკლდამები და ქვის სვეტები ფრ. გირჩის გამოსახულებით. XIX ს. დასასრ. — XX ს. დასაწყისში ქ-ებში [მოზდოკი, ვლადიკავკაზი (ახლანდ. ორჯონიკიძე)] განაშენიანება ეკლექტიკურია. აქა-იქ „მოდერნის" სტილია.

საბჭ. პერიოდში ქ-ების რეკონსტრუქცია დაიწყო გენ. გეგმის მიხედვით (ორჯონიკიძე). მიმდინარეობს კომპლ. განაშენიანება. შენდება სანატორიუმები, დასასვენებელი სახლები და სხვ. 1936 შეიქმნა ოსურ არქიტ. კავშირის ჩ. ო-ის განყ-ბა.

XIX ს დასასრ. აქ მოღვაწეობდა პირველი ოსი ფერმწერი — კ. ხეთაგუროვი. საბჭ. ხელისუფლების წლებში საფუძველი ჩაეყარა და განვითარდა სახვ. ხელოვნ. დარგები. 1939 შეიქმნა ჩ. ო-ის ასსრ საბჭ. მხატვართა კავშირი. ვითარდება ფერწერა, ქანდაკება, გრაფიკა, დეკორ.-გამოყ. ხელოვნება, კვლავ გრძელდება და ვითარდება ხალხ. შემოქმედების დარგები (ვერცხლის დამუშავება, ხალიჩების ქსოვა).

ოსეთის ხალხ. მუსიკა, რ-იც სიმღერებით, ეპიკური თქმულებებით და საკრავიერი პიესებითაა წარმოდგენილი, ვითარდება და როგორც ზეპირი ტრადიციების ხელოვნება. სიმღერები მრავალხმიანია, ასრულებს მამაკაცთა გუნდი და მონაცვლეობით ერთი ან ორი მთავარი მომღერალი. ქალთა სიმღერები ძირითადად ერთხმიანია (იშვიათად ორხმიანი). საკრავიერი მუსიკა ძირითადად წარმოდგენილია საცეკვაო პიესებით: სიმდი, ხონგა-კაფით, ტიმბილკაფთი და სხვ. ეროვნ. საკრავებია დუვადასტანონი, ძალა-ფანდირი, კისინ-ფანდირი, უადინძი, სტილი, ფიდიუაგი, კარცგანანი, გუმსაგი. გავრცელებულია აგრეთვე ბალალაიკა და გარმონი. XIX ს. დასასრ. დაიწყო ფოლკლორის ჩაწერა (ს. ტანეევი, მ. იპოლიტოვ-ივანოვი, დ. არაყიშვილი; 20—30-იან წლებში — პ. მაშელოვი, ც. დოლიძე, ბ. გალაევი და სხვ.).

ოქტ. რევ. შემდეგ ვითარდება პროფ. მუსიკა. 1924—26 მუშაობდა მთიელთა სახ. კონსერვატორია, 1932 რადიოკომიტეტთან შეიქმნა ხალხ. საკრავთა ორკესტრი (1944-იდან — სიმფ.), 1938 გაიხსნა მუს.-დრამ. თეატრი (1972-იდან — მუს. თეატრი). არსებობს სიმღერისა და ცეკვის ანსამბლი (1938), სამუსიკო სასწავლებელი (1947-იდან — სამუსიკო-პედ. სასწავლებელი). ჩ. ო-ში მუშაობს მუს. თეატრი, ფილარმონია (1945), სიმფ. ორკესტრი, ცეკვის ანსამბლი „ალანი" (1966), საგუნდო საზ-ბა (1959), 11 სამუსიკო სკოლა, 1939-იდან — ჩ. ო-ის კომპოზიტორთა კავშირი და სხვ.

1904-იდან ვლადიკავკაზში და სოფლებში არდონის, ხრისტიანოვსკის, ალაგირის და სხვ. დასახლებებში იდგმებოდა მოყვარულთა პირველი სპექტაკლები ოსურ ენაზე. ჩრდ. კავკასიაში საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ჩ. ო-ში დაიწყო პროფ. ეროვნ. ხელოვნ. ფორმირება. 1930 ორჯონიკიძეში გაიხსნა მცირე ფორმის თეატრი, აქვე შეიქმნა ჩ. ო-ის დრამ. თეატრი (1958—71 მუშაობდა როგორც მუს.-დრამ.) აღსანიშნავია ოსი დრამატურგთა პიესების დადგმები: ტ. ეფხიევის და ი. ჯანაევის „კოსტა" (1939), გ. ჯიოევის „შავი ნისლი" (1944), ე. ბრიტაევის „ორი და" (1947, 1983), ვ. პლიევის „ჩერმენი" (1949), ს. კაიტოვის „დედის გული" (1959), ბ. ღოპანოვის „ძმები" (1966) და სხვ. დგამენ აგრეთვე სხვა რესპუბლიკების დრამატურგების კლასიკურ ნაწარმოებებს. ორჯონიკიძეში 1971-იდან მუშაობს რუს. დრამ. თეატრი, 1943-იდან გაიხსნა თოჯინების თეატრი „სახი" (რუს. და ოსურ ენებზე). ჩ. ო-ის თეატრ. მოღვაწეთა შორის არიან სსრკ სახ. არტისტი ვ. თხაპსაევი, რსფსრ სახ. არტისტები ზ. ბრიტაევა, ნ. სალამოვი, კ. სლანოვი, ე. ტუმენოვა, ვ. ხუგაევა და სხვ.

ლიტ.: Б е р о е в Б. М., По Северной Осетии, М., 1971; Е з е р с к а я Н. А., Художники Северной Осетии. [Альбом], М., 1963; История Северо-Осетинской АССР, кн. 1—2, М.—Орджоникидзе, 1959—66; К а р д а е в а Т., Л и т в и н е н к о М., Северо-Осетинский драматический театр, Орджоникидзе, 1980; Октябрьская революция и гражданская война в Северной Осетии, Орджоникидзе, 1973; Ц х у р б а е в а К. Г., Северо-Осетинская АССР, წგნ.: История музыки народов СССР, т. 4, 5, ч. 1, М., 1973—74.

ჩრდილოეთ ოსეთის უნივერსიტეტი, კ. ხ ე თ ა გ უ რ ო ვ ი ს ს ა ხ ე ლ ო ბ ი ს ა, დაარსდა 1969 ქ. ორჯონიკიძეში პედ. ინ-ტის (დაარსდა 1920) ბაზაზე. 1983 უნ-ტის შემადგენლობაში იყო ფიზ., მათ., ქიმ.-ბიოლ., ისტ., ფილოლ., უცხო ენების, იურიდ., ეკონ., ფიზ. აღზრდის ფაკ-ტები; სადამოს, დაუსწრებელი და მოსამზადებელი სწავლების განყ-ბები. ასპირანტურა, 35 კათედრა, ზოოლ. მუზეუმი, ბ-კა (0,6 მლნ დაცვითი ერთეული); სწავლობდა 7 ათ-მდე სტუდენტი, მუშაობდა 360 პროფესორ-მასწავლებელი, მ. შ. 18 მეცნ. დოქტორი და პროფესორი, 130-ზე მეტი მეცნ. კანდიდატი და დოცენტი. აქვეყნებს შრომათა კრებულებს.

ჩრდილოეთ სახალინის ვაკე, დაბლობი ვაკე კ. სახალინის ჩრდ. ნაწილში. სიგრძე 300 კმ, სიგანე დაახლ. 100 კმ (თვის კუნძ. ჩრდ. ნაწილში შევიწროებულია 6—7 კმ-მდე). სანაპიროს გასწვრივ ზღვიდან ცელებით გამოყოფილი ლაგუნა. ზღვისპირა დაბლობები გაყოფილია ორი ურთიერთპარალელური 200 მ სიმაღლის მაღლობებით, რ-ებიც დას. სახალინისა და აღმ. სახალინის მთების გაგრძელებაა. არის დაბალი კუნძული ქედები. ჩ. ს. ვ. აგებულია ნეოგენ-ანთროპოგენური ქვიშებით, თიხებითა და კაჭრით. ზღვისპირა ზოლი დაჭაობებულია და უმთავრესად შემოსილია მეჩხერი ტყით, შიგა ნაწილი კი — ლარიქსის, ნაძვისა და სოჭის ტაიგით. ილექება ნავთობსა და აირს. მისდევენ ნადირობას, განვითარებულია მეირმეობა.

ჩრდილოეთ ყაზახეთის ოლქი, შედის ყაზ. სსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1936 წ. 29 ივლ. ფართ. 44,3 ათ. $კმ^2$ მოსახლ. 602 ათ. კაცი (1985), აქედან 45% ქალაქშია. ცენტრია — ქ. პეტროპავლოვსკი. ჩ. ყ. ო. მდებარეობს ყაზ. სსრ ჩრდ. ნაწილში. უკავია დას. ციმბ. ვაკის სამხრ. კიდე და სამხრ.-ით — ყაზ. წვრილბორცვების ნაწილი. მდ-ები ობის აუზს განეკუთვნება. ოლქის ფარგლებშია მდ. იშიმის შუა დინება და მისი შენაკადი იმანბურლუკი. არის 1000-ზე მეტი ტბა.

ჩ. ყ. ო-ის მეურნეობაში წამყვანია გადამამუშ. (ძირითადად მანქანათსაშ., კვების და მსუბუქი) მრეწვ. დარგები. არის 100-ზე მეტი საწარმო, უმსხვილესია — პეტროპავლოვსკში. მანქანათსაშ. ქ-ნები ამზადებენ მაგნიტოფონებს, მიწ. სასუქების საფანტავებს, ტრაქტორის მისაბმელებს, ზოგაწევის ძრავებს და სხვ. კვების მრეწვ. საწარმოებიდან მთავარია ხორცკომბინატი. არის საფქვავი, ყველ-კარაქის, ლიქიორ-არაყის, ლუდის, რძის ქ-ნები და სხვ. მსუბუქი და საშენ მასალათა მრეწვ. საწარმოები. 1954—60 წლებში აითვისეს 1,8 მლნ. ჰა-ზე მეტი ყამირი მიწა. სოფ. მეურნ. ძირითადი დარგებია მარცვლეული მიწათმოქმედება, სარძევე და სახორცე მეცხოველეობა. მოჰყავთ: ხორბალი, ქერი, შვრია, წიწიბურა და ფეტვი. აშენებენ ძროხას, ღორს, ცხვარს, თხას, ცხენს. არის ორი დიდი მეფრინველეობის ფ-კა. განვითარებულია სარკინიგზო, საავტო და საჰაერო ტრანსპორტი. ჩ. ყ. ო. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1966).

ჩრდილოეთ ოსეთის ასსრ

ჩ. ძ ა ნ ა გ ო ვ ა. ოსი ქალის პორტრეტი. მარმარილო. 1964 რსფსრ-ის სამხატვრო ფონდი

ქალის ქუდი, ფილიგრანის ნაკეთობით და ოქრომკედით ნაქარგი XIX ს შუა წლები

ჩრდილოეთ ყაზახეთის ოლქი

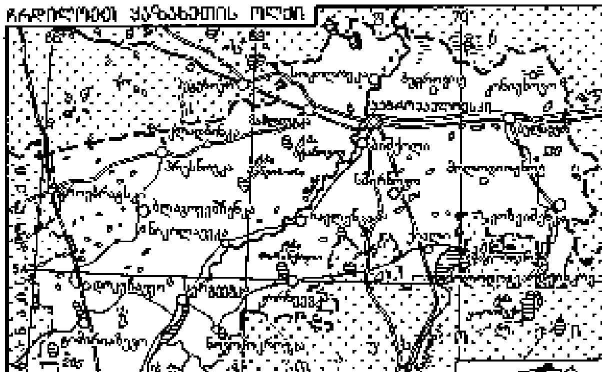

ჩრდილოეთ შოტლანდიის მთიანეთი (Northern Highlands), მთიანეთი დიდი ბრიტანეთის ჩრდ. ნაწილში, შოტლანდიაში. ჩ. შ. მ. შუა შოტლანდიის დაბლობით გამოყოფილია სამხრ. შოტლანდიის მაღლობისაგან. ფართ. დაახლ. 40 ათ. კმ², სიმაღლე 1343 მ-მდე (მთა ბენ-ნევისი). აგებულია გრანიტებით, გნაისებით, კრისტ. ფიქლებით, კვარციტებით. ძლიერ ტექტონიკური დანაწევრებულია ცალკეულ ზეგნებად და ქედებად. მთის კალთები დანაწევრებულია ხეობებით, დას-ით — ფიორდებით. ბევრია მდინარე, ტბა და ჭაობი. შემოსილია მანანიანით, მდელოს მცენარეულით, არყისა და ფიჭვის ტყეებით. განვითარებულია მესაქონლეობა

ჩრდილოეთ ჩუის ქედი, ქედი ცენტრალურ ალთაიში მდ. ჩუისა და მდ.-ების არგუტის და ჩაგანუზუნის შუამდინარეთში. სიგრძე დაახლ. 120 კმ, სიმაღლე 4173 მ-მდე (მთა მააშეიბაში). თანამედროვე გამყინვარების ფართ. 150 კმ² აღე. მასივი აგებულია თიხა-ფიქლებით, ქვიშაქვებით, კირქვებით და მეტამორფული ქანებით. რელიეფი ღრმად არის დანაწევრებული. კალთები 2200—2400 მ სიმაღლემდე შემოსილია ლარიქს-კედრიანი ტაიგით, უფრო ზევით ალპ. მდელოები და ტუნდრაა

ჩრდილოკავკასიური ცხვარი, ვერძი

ჩრდილოეთ ციმბირის დაბლობი, ტაიმირის დაბლობი, დაბლობი ვაკე მდ. ენისეისა და ოლენიოკის ქვემო დინებებს შორის, რსფსრ კრასნოიარსკის მხარესა და იაკუტ. ასსრ-ში. გადაჭიმულია 1400 კმ-ზე, სიგანე 600 კმ-მდე. განიერ და ძლიერ დაჭაობებულ დაბლობზე აღმართულია 200—300 მ სიმაღლის ბრტყელთხემიანი სერები, ბევრია თერმოკარსტული ტბა. უმთავრესად აგებულია ზღვიური და მყინვარული ნალექებით, რ-ებსაც ქვეშ უდევს ქვიშაქვები და თიხაფიქლები. განვითარებულია მარადი მზრალობა. ჰავა სუბარქტიკული კონტინენტურია: ცივი ქარიანი და ხანგრძლივი ზამთარი და ხანმოკლე გრილი ზაფხული. ნალექები 250—300 მმ წელიწადში. ჩრდ. ნაწილში ჭარბობს ლიქენებიანი ტუნდრა, სამხრ. ნაწილში — ბუჩქოვანი. სამხრ. კიდეზე — ტყე-ტუნდრა, დას. ნაწილში ციმბ. ლარიქსის მეჩხერი ტყეებია, აღმ. ნაწილში — დაურიის ლარიქსისა. ჩ. ც. დ.-ზე არის ქვანახშირის, ნავთობისა და აირის საბადოები

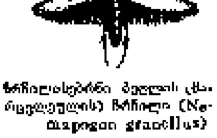

ჩრჩილისებრნი: ბეღლის (მარცვლეულის) ჩრჩილი (Nemapogon granellus)

ჩრდილოკავკასიური ინდაური, ინდაურის ჯიში, რ-იც გამოყვანილია სტავროპოლის მხარის კოლ-ებსა და საბჭ. მეურნეობებში (1946—56) ადგილ. ინდაურის შეჯვარებით ამერ. ბრინჯაოსფერ ფართომკერდიან ინდაურთან. ჩ. ი. შავია, ბრინჯაოსფერი ელვარებით დაჰკრავს. მამლის მასაა 12—14 კგ, დედლისა — 6—7 კგ. კვერცხმდებლობა — 80—100 კვერცხი წელიწადში. ჩ. ი.-მა როგორც გამძლემ, მეხორცულმა ჯიშმა, მთლიანად შეცვალა ამერ. ბრინჯაოსფერი ინდაური. სსრკ-ში გავრცელებულია ბევრ რ-ნში. *ნ. ანთაძე.*

ჩრდილოკავკასიური ღორი, სახორცე-საქონე მიმართულების ჯიში, გამოყვანილია სსრკ ჩრდ. კავკ. რ-ნებში ადგილ. ყუბანურ ღორებთან მსხვილი თეთრის, ბერქშირისა და ყურმოკლე თეთრის შეჯვარებით. ჯიში დამტკიცებულია 1955. აქვს მაგარი კონსტიტუცია, განიერი, ღრმა მკერდი, შავ-ჭრელი ფერი. კერატის მასაა 300—350 კგ, ნეზვისა — 220—240 კგ. მერძეულობა — 75—80 კგ. ნაყოფიერება 10—11 გოჭი. საკლავის გამოსავალი 70—75%, მჭლე ხორცისა 56—58%. ჩ. ღ.-ს იყენებენ მსხვილ თეთრთან და სხვა ჯიშის ნაზვებთან სამრეწვ. შეჯვარებისათვის. სანაშენე სულადობა მოშენებულია როსტოვის ოლქის, კრასნოდარისა და სტავროპოლის მხარეების მეურნეობებში. ჩ. ღ. საქართველოში პირველად 1960 შემოიყვანეს. *ნ. მელითაური, ი. შუბითიძე.*

ჩრდილოკავკასიური ცხვარი, წმინდამატყლიანი ცხვრის ჯიში. გამოყვანილია 1943—60 სტავროპოლის მხარის საბჭ. მეურნ. „ბოლშევიკში", სტავროპოლური ჯიშის ნერბების ლინკოლნისა და რომნიმარშული ჯიშის ვერძებთან აჯვარებით, ხოლო შემდეგ — პირველი თაობის ნაჯვარებს „თავისში" ამრავლებდნენ. მოზრდილი ვერძის მასაა 90—100 კგ (ზოგიერთისა — 150 კგ-მდე), ნერბისა — 50—60 კგ. მატყლი ერთგვაროვანია, სიგრძითა და სიწმინდით თანაბარი; სიგრძე 12—13 სმ აღწევს (ცალკეულისა 18 სმ). 58—60 ხარისხისაა. ვერძების მატყლის ნაპარსი 9—13 კგ, ნერბისა 5,8—6,5 კგ. წმინდა მატყლის გამოსავალი 55—58%. მატყლს უმთავრესად ტრიკოტაჟის ნაწარმის დასამზადებლად იყენებენ. ჩ. ც.-ის ნაყოფიერებაა 130—140 ბატკანი 100 ნერბზე. მოშენებულია ჩრდ. კავკასიაში, ამიერკავკასიაში, რსფსრ ცენტრ. ოლქებში, ბურიატსსრ-სა და ყაზ. სსრ-ში.

ჩრდილოპასატური დინება, ატლანტიკისა და წყნარი ოკეანეების ზედაპირული წყლის დინება ჩ. გ. 8—10° და 30° შორის. გამოწვეულია ჩრდ.-აღმ. პასატური ქარებით. მიმართება აღმ.-იდან დას.-კენ. საშ. სიჩქარე 0,5 მ/წმ, ზოგჯერ 1 მ/წმ. ხარჯი 30—50 მლნ მ³/წმ. ჩ. დ. ხელს უწყობს გოლფსტრიმისა (ატლანტის ოკ.) და კუროსიოს (წყნარი ოკ.) დინებების წარმოქმნას

ჩრდილო ჩიჩხანი, სოფელი სამხრეთ ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (ჭაჩეულის სოფსაბჭო), გუფთის ქედის დას. კალთაზე, მდ. დიდი ლიახვის ხეობაში. ზ. დ. 1450 მ, ჯავიდან 19 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 41 კმ. რაიონის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა და სკოლა-ინტერნატი დაბა ჯავაში

ჩრდილოწყნაროკეანური დინება, თბილი დინება. მიმართება კ. ჰონსიუდან ჩრდ. ამერიკის ნაპირებისაკენ, ჩ. გ. 35° და 42° შორის, დას. ნაწილი — ა. გ. 140° და 160° შორის. ხშირად იგი კუროსიოს გაგრძელებად მიაჩნიათ. ტროპ. და პოლარული წყლების საზღვარზე. წყლის ზედაპირული ფენის ტემპ-რა თებ-ში 7—16°C, აგვ.-ში 18—25°C, დინების სიჩქარე დას-ით 0,8 მ/წმ, აღმ-ით — 0,1 მ/წმ, ხარჯი ~ 15—35 მლნ მ³/წმ. წყნარი ოკეანის აღმ. ნაწილში ჩ. დ. იყოფა ჩრდ.-კენ მიმართულ ალასკისა და სამხრ.-კენ მიმართულ კალიფორნიის დინებებად

ჩრჩილისებრნი (Tineidae), პეპლების ოჯახი. მათი ფრთების შლილი 6—60 მმ აღწევს. გავრცელებულია ძალიან ფართოდ. ოჯახი აერთიანებს 2000 სახეობას, სსრკ-ში 200-მდე სახეობა გვხვდება. იკვებებიან მცენარეული და ცხოველური ნარჩენებით, სოკოებითა და მღიერებით. 40-მდე სახეობა მავნებელია (მაგ., ტანსაცმლის, ავეჯის, შალეულის, ბეწვეულისა და ა. შ. კოლექციის ჩრჩილები). საქართველოში გვხვდება ტყავის, ზეთისხილის, კომბოსტოს, ჩაის, სიმინდისა და სხვა ჩრჩილები

ჩუ, მდინარე ყირგ. და ყაზ. სსრ-ებში. სიგრძე 1067 კმ, აუზის ფართ. 62500 კმ². წარმოიქმნება მდ.-ების ჯუვანარიქისა და კოჩკორის შეერთებით, რ-ებსაც სათავე აქვთ თერსკეი-ალათაუს და ყირგიზეთის ალათაუს მყინვარებში. მათი შეერთების შემდეგ მდინარე შედის ისიკ-კულის ქვაბულში და ტბას მახლობლად მიედინება. წყალდიდობის დროს ჩ-ს ჩამონადენის ნაწილი ქუთემალდის ტოტით ისიკ-კულის ტბაში ჩადის. ქვემოწელში ჩ. კვეთს მუიუნკუმის უდაბნოს და აშიქოლის ქვაბულში იკარგება. საზრდოობს თოვლის, მყინვარებისა და მიწისქვეშა წყლით. წყლის საშ. ხარჯი მთიდან გამოსვლის ადგილზე 130 მ³/წმ აქვს. ჩამონადენი ივლ.-აგვ.-შია. ჩ-ზე აგებულია ორთო-თოქოის წყალსაცავი. ბევრი სარწყავი არხი. ჩ-ს ნაპირზეა ქ-ები თოქმაქი და ჩუ

ჩუბაკი სადეკ (დ. 1916, ქ. ბუშირი), ირანელი მწერალი. დაამთავრა თეირანის ამერ. კოლეჯი. უმაღლესი განათლება მიიღო აშშ-სა და ინგლისში. სამწერლო მოღვაწეობა დაიწყო 40-იან წლებში. მისმა პირველმა მოთხრობებმა ყურადღება მიიპყრო სოც. ჩაგვრისა და უსამართლობის მიმართ მძაფრი კრიტ. პათოსით. განსაკუთრებული რეზონანსი ჰქონდა პროზაულ თხზულებას „კაცი თანგსირიდან" (1963), რ-შიც რეალისტურად ასახა ირან. გლეხების ცხოვრება. ავტორია მოთხრობების კრებულებისა, პიესებისა, რომანისა „მოთმინების ქვა" (1967) და სხვ. *ჯ. ფალავა.*

ჩუბინაშვილი გიორგი ნიკოლოზის ძე [21. XI (3. XII). 1885, პეტერბურგი, — 14. I. 1973, თბილისი], ქართველი საბჭ. მეცნიერი, ხელოვნების ისტორიკოსი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1941), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1946), ქართ. ხელოვნებათმცოდნეობის ფუძემდებელი. სწავლობდა ფილოსოფიას ლაიფციგისა და ჰალეს უნ-ტებში (1907—12), ქართ.-სომხ.-სპარს. ფილოლოგიას — პეტროგრ. უნ-ტში (1916—17), გახდა ფილოს. დოქტორი და თავისუფალ ხელოვნებათა მაგისტრი (1914). 1918—31 და 1937—48 თსუ-ის პროფესორი იყო. 1923 იქვე დააარსა „ხელოვნებათმცოდნეობის კაბინეტი" — საქართველოში ხელოვნ. შემსწავლელი პირველი დაწესებულება — და „ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმი" იყო თბილ. სამხატვრო აკად. ერთ-ერთი დამაარსებელი და პირველი რექტორი (1922—28), საქართვ. სახელმწ. მუზეუმის დირექტორის მოადგილე (1929—34), ხელოვნ. მუზეუმის „მეტეხის" ხუროთმოძღვრების განყ-ის გამგე (1934—41). 1941 დაინიშნა ახლადშექმნილი საქ. სსრ მეცნ. აკად. ქართ. ხელოვნ. ისტ. ინ-ტის (თავდაპირველად სექტორის) დირექტორად და ამ თანამდებობაზე იყო გარდაცვალებამდე.

სტილისტურ-შედარებითი ანალიზის მეთოდზე დაყრდნობით, მსოფლიო ხელოვნ. ისტორიის მონაცემებითა და ისტ. წყაროების მონაცემების გათვალისწინებით ჩ-მა 1920—30-იან წლებში გაარკვია შუა საუკ. ქართ. ხუროთმოძღვრების განვითარების გზა (პირველად სრულად წარმოდგენილია ნაშრომში „ქართული არქიტექტურის გზები", 1936). ჩ-მა გამოყო მისი ისტ. რამდენიმე საფეხური: ადრინდელი (IV—VI სს.), კლასიკური (VI—VII სს.), გარდამავალი (VIII—IX სს.), ცხოველხატული (X—XII სს.), გვიანდელი (XIV—XVIII სს.). დაადგინა თითოეული მათგანისათვის დამახასიათებელი სტილის ნიშნები, შეიმუშავა თითოეულისათვის ნიშანდობლივი ფორმათა რეპერტუარი, გამოავლინა და გამოაქვეყნა მრავალი უცნობი ძეგლი. კავკასიის ხუროთმოძღვრების გამოწვლილვით შესწავლამ დაადასტურა შუა საუკ. საქართველოში რამდენიმე არქიტ. სკოლის არსებობა, რ-თაგან თითოეული თავისებურად წყვეტდა საერთო კრიტ. მხატვრულ ამოცანებს. ამავე დროს ჩ-მა გამოააშკარავა ის საზოგადო ნიშან-თვისებები, რ-ებიც განასხვავებს ქართულს სხვა ქვეყნების არქიტექტურისაგან, განსაზღვრავს მის ეროვნ. სახეს

ჩ-მა შეისწავლა V—VII სს. ქართ. პლასტიკა და VIII—XVIII სს. ქართ. ლითონმქანდაკებლობის მრავალრიცხოვანი ნიმუში და გაარკვია შუა საუკ. ქართ. ქანდაკების ისტ. ეტაპები. ოქრომჭედლობის ნიმუშების დაჯგუფებამ ცხადყო მათი შესრულების რამდენიმე კერის არსებობა საქართვ. სხვადასხვა კუთხეში.

ჩ. ქართ. გამოქვაბული კომპლექსების სახელოვნებათმცოდნეო კვლევის წამომწყებიცაა. არკვევდა რა დავითგარეჯის მრავალრიცხოვანი მონასტრების ისტორიას, მან გამოთქვა მნიშვნელოვანი მოსაზრებანი X—XIII სს. ქართ. კედლის მხატვრო-

ბაზე და დასახა მისი შესწავლის მრავალი პრობლემა. ჩ.-ს დამუშავებული აქვს ქართ. წინაქრისტიანული არქიტ. და ოქრომჭედლობის საკითხები, დაწერილი აქვს მონოგრაფიები და ნარკვევები ქართ. საბჭ. არქიტ. შესახებ. ფუნდამენტურია ჩ.-ის დოკუმენტაცია XIX ს. და XX ს. დამდეგის ქართ. არქიტ. თაობაზე.

ჩ.-ის შრომებმა ცხადყო ქართ. ხელოვნ. ისტ. და მხატვრული ღირებულება, მისი ეროვნ. თვითმყოფადობა, მათში ნაჩვენებია მისი მიმართება მეზობელი ქვეყნების კულტურასთან, მისი ადგილი და წვლილი კავკასიის ხელოვნ. ისტორიაში.

ჩ.-ს შემუშავებული და რამდენიმე გამოკვლევაში წარმოდგენილი აქვს შუა საუკ. სომხ. ხუროთმოძღვრების ისტ. საკვანძო კონცეფცია; იგი ავტორია ნაშრომებისა სირ., სპარს., კაპპ., ბერძ. ხელოვნ. საკითხებზე.

ქართ. და სომხ. ძეგლების კვლევამ ჩ.-ს შესაძლებლობა მისცა გამოეკვეთა მეცნიერებაში დამკვიდრებული შეხედულება ადრინდ. ქრისტიანული და 9 ს. „ბიზანტიური" წრის ხელოვნ. ერთგვაროვნებასა და ისტ. გზების ერთიანობაზე. მან, ერთის პერიოდიზაციასთან, გაამახვილა ყურადღება ამ საქრისტიანოს სხვადასხვა ზოლის ხელოვნ. განვითარების თავისებურებაზე. ჩ.-ის კვლევით მეთოდს ახასიათებს ნაწარმოების მრავალმხრივი ანალიზი, მისი ფორმისეული, სტილისტური და შინაარსობრივი რაობის გარკვევა, მხატვრულ მოვლენათა დაკავშირება საერთო-კულტურულსა და სოც.-პოლიტ. ვითარებასთან.

აღსანიშნავია ჩ.-ის სამუზეუმო მუშაობა. მან მოამზადა ქართ. ხუროთმოძღვრების გამოფენები (1923, 1936), ქართ. ოქრომჭედლობის გამოფენა „ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმში", ქართ. ხელოვნ. მოძრავი გამოფენა გერმანიაში (1930), მონაწილეობდა შოთა რუსთაველის საიუბილეო გამოფენის გამართვაში (1937) და სხვ. ჩ. იყო ქართ. კულტ. ძეგლთა დაცვის ერთ-ერთი ორგანიზატორი და უაქტიურესი მოღვაწე.

თხზ.: ქართული არქიტექტურის გზები, თბ., 1936 (თანაავტ. ნ. სევეროვი); ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. 1, თბ., 1936; Архитектура Кахетии, Тб., 1959; Вопросы истории искусства, т. 1—2, Тб., 1970—88; Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959; Памятники типа «Джвари», Тб., 1948; Пещерные монастыри Давид-Гареджи, Тб., 1948; Разыскания по армянской архитектуре, т. 1, Тб., 1967; Цроми, М., 1969.

ლიტ.: ა ვ რ ი ძ ე ს., გიორგი ჩუბინაშვილი, თბ., 1968; გიორგი ჩუბინაშვილი (ბიობიბლიოგრაფია), შემდგ. მ. ბარამიძე, თბ., 1977.
დ. თუმანიშვილი.

ჩუბინაშვილი დავით იესეს ძე (26 IX. 1814 — 5 VI. 1891), ქართველი ენათმეცნიერი, ლექსიკოგრაფი, ლიტერატურათმცოდნე. 1839 დაამთავრა პეტერბ. უნ-ტის აღმოსავლური სიტყვიერების ფაკ-ტი. 1844-იდან ასწავლიდა ქართ. ენას ამავე უნ-ტში. 1855—71 ახლად დაარსებული ქართ. ენისა და სიტყვიერების კათედრის გამგე და პროფესორი იყო. 1860-იდან — რუსეთის გეოგრაფიული, 1869-იდან — საიმპერატორო არქეოლ. საზ-ბის წევრი და ფილოლ. საზ-ბის საპატიო წევრი, იყო აგრეთვე „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების" წევრი; თანამშრომლობდა ქართ. („ცისკარი", „დროება") და რუს. პრესაში. ჩ.-მა დიდი ამაგი დასდო ქართ. ლექსიკოგრაფიას; 1840 გამოსცა ქართულ-რუსულ-ფრანგული ლექსიკონი, 1846 — რუსულ-ქართული ლექსიკონი, რ-საც წაუმძღვარა ქართ. ენის გრამატიკის ნარკვევი, 1855 რუს. ენაზე გამოაქვეყნა „მოკლე ქართული გრამატიკა", რ-შიც ძირითადად მოცემულია ახ. ქართ. ენის ანალიზი; 1887—91 წლებში გამოსცა ქართულ-რუსული ლექსიკონი.

ჩ.-მა დიდი შრომა გასწია ძვ. ქართ. მწერლობის ძეგლთა შესწავლა-გამოცემისათვის. მონაწილეობდა ვეფხისტყაოსნის 1841 გამოცემაში, დაურთო ლექსიკონი. 1842 გამოაქვეყნა მნიშვნელოვანი რუსთველოლოგიური გამოკვლევა „ქართული პოემის ვეფხისტყაოსნის შესახებ" (ფრანგ. თარგმანი 1842). მკვლევარმა იმდროინდელი საქართველოს საზ.-პოლიტ. და კულტ. მდგომარეობის მეცნ. დახასიათების საფუძველზე დაასაბუთა ვეფხისტყაოსნის შექმნისა და საერო მწერლობის (მოსე ხონელი, სარგის თმოგველი, იოანე შავთელი, ჩახრუხაძე) დიდი აღმავლობის ისტ. კანონზომიერება. მის წვლილი მოუძღვის ი. ბროსესთან ერთად პოემის პირველი თარგმანის მომზადებაში (1845). ჩ.-მა შეადგინა ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია (პეტერბურგი, ნაწ. I, II, 1846; 1860—69).

ლიტ.: ბ ე რ ი ძ ე ვ., დავით ჩუბინაშვილი, «ცისკ. მნათობი», 1936, ტ. 6; ჯ ი ბ. წ ე რ ე თ ე ლ ი ქ., დავით ჩუბინაშვილი, თბ., 1970; შ ა რ ა ძ ე გ., დავით ჩუბინაშვილი — რუსთველოლოგი, თბ., 1982; ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ა., იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965; ც ა ი შ ვ ი ლ ი ს., ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, ტ. 1—2, თბ., 1970; Ц а г а р е л и А. А., Сведения о памятниках грузинской письменности, т. 1, в. 3, СПб., 1894.
ი. ქავთარაძე, გ. შარაძე

ჩუბინაშვილი იესე დავითის ძე (14 X 1780 — 20 VIII 1821), ქართველი გრამატიკოსი, მთარგმნელი, აგროვებდა სალექსიკონო მასალებს და ძვ. ქართ. ხელნაწერების კოლექციებს. 1818—19 თბილ. სას. სემინარიაში ასწავლიდა ქართ. ენას. შეადგინა ქართ. ენის გრამატიკა, რ-იც პირველად დაიბეჭდა 1817—18, მეორედ — 1826. გრამატიკა შედგება ეტიმოლოგიის (მორფოლოგია), სინტაქსისა და ორთოგრაფიისაგან.

ლიტ.: ბ ა ბ ი ძ ე ნ., ჩვენამდე ერთი ნაბეჭდი ქართული გრამატიკის ავტორის საკითხისათვის, «მაცნე», 1967, № 1, გვ. 234—241; Ц а г а р е л и А. А., О грамматической литературе грузинского языка (критический очерк), СПб., 1873; მ ი ს ი ვ ე, Сведения о памятниках грузинской письменности, т. 1, в. 3, СПб., 1894.
ი. ქავთარაძე

ჩუბინაშვილი ნიკოლოზ გიორგის ძე (დ. 10 IV. 1908, ლაგოდეხი), ქართველი საბჭ. მეცნიერი, ხელოვნების ისტორიკოსი, ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი (1961). გ. ჩუბინაშვილის ძმა. სწავლობდა თბილ. სამხატვრო აკადემიასა და საქართვ. საშენებლო ინ-ტში (1927—31). 1934—38 იყო ძეგლთა დაცვის სამმართველოს არქიტექტორ-ინსპექტორი; 1943—45 და 1956—66 [illegible] თანამშრომელი. 1945—56 და 1956-იდან მუშაობს გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართ. ხელოვნ. ისტ. ინ-ტში. ჩ. შუა საუკ. ქართ. არქიტ. და ქანდაკების მკვლევარია. შესწავლილი აქვს ქართ. ხუროთმოძღვრების ცნობილი ძეგლები (გუდარეხი, სამშვილდის სიონი, წეროვანი და სხვ.) და ძეგლთა ჯგუფები (სწორკუთხასაკურთხევლიანი ეკლესიები), გამოსცა შუა საუკ. რელიეფების ცალკეული ნიმუშები, ადრე შუა საუკ. ქვაჯვარები პირველმა გამოიკვლია ქართ. ხეზე კვეთილობის X—XI სს. ნაწარმოებები. აქვს ნაშრომები ქართ. საბჭ. ხელოვნ. შესახებ.

თხზ.: Грузинская средневековая художественная резьба по дереву, Тб., 1958; Зедазени. Квемо Джвари. Гвара, «ქართული ხელოვნება», 1971, ტ. 7 (სერია А); Самшвилдский Сион, Тб., 1969; Хандиси, Тб., 1972; Церовани, Тб., 1976.
დ. თუმანიშვილი.

ჩუბინაშვილი ნიკოლოზ (ნიკო) დავითის ძე (16. IV 1788, — 1845), ქართველი ლექსიკოგრაფი, არქეოლოგი, მთარგმნელი. 1842—45 თბილისში დაიწყო არქეოლ. მუშაობა. 1845 გაემგზავრა პალესტინაში, აღწერა ჯვრის მონასტრის სიძველეები, შეადგინა იქ დაცული 16 ქართ. ხელნაწერის, მ. შ. პირველად „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების", მოკლე აღწერილობა, ჯვრის მონასტრის ფრესკიდან გადმოიღო შოთა რუსთაველის პორტრეტი. შეადგინა „ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ" (1812—25), რ-საც წაუმძღვარა მოკლე ქართ. გრამატიკა, და „რუსულ-ქართული ლექსიკონი". ეს ლექსიკონები დღესაც ინარჩუნებენ ისტ.-ლექსიკოლოგიურ ინტერესს. ჩ. კარგად იცნობდა ქართ. გრამატ.-ლიტ-რას, იმდროინდელი რუსული ენათმეცნ. და ლექსიკოლოგიის მიღწევებს. მან რუსულიდან თარგმნა ფონ., შათ., გუტ., გელერტ სახელმძღვანელოები. 1818 შეადგინა რუს.-ქართ. სასაუბროები, დაურთო გრამატ. დაკვირვებები ქართ. ენის შესახებ.

თხზ.: ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ, ალ. ღლონტის რედ. და გამოკვლევით, თბ., 1961; რუსულ-ქართული ლექსიკონი, ალ. ღლონტის რედ. და წინასიტყვ., [ტ.] 1—2, თბ., 1971—73.

ლიტ.: ქ ა ლ ე ნ დ ე რ ი ძ ე მ., რუსულ-ქართული ხელნაწერი ლექსიკონები XVIII—XIX საუკუნეებისა, თბ., 1961; Ц а г а р е л и А. А., Сведения о памятниках грузинской письменности, т. 1, в. 3, СПб., 1894.
ი. ქავთარაძე

ჩუბინიანთკარი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ბაზალეთის სოფსაბჭო), ბაზალეთის პლატოზე, ბაზალეთის ტბის დასავლ., ზღ. დ. 900 მ, დუშეთიდან 8 კმ. ბაზალეთის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ბაზალეთში (2,5 კმ).

ჩუბინიშვილი გიორგი გიორგის ძე [დ. 1 (14). I. 1912, ქუთაისი], ქართველი საბჭ. ინჟინერ-არქიტექტორი, საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1960). სკკპ წევრი 1945-იდან. დაამთავრა ამიერკავკ. ინდუსტრ. ინ-ტი (1936). 1937—44 მუშაობდა თბილ. სხვადასხვა ორგანიზაციაში. 1944—59 — რესპუბლიკური წყალსადენის პროექტის მთავარი ინჟინრად და „თბილქალაქპროექტის" სექტორის უფროსად, 1959-იდან სახელმწ. საპროექტო ინ-ტის „თბილქალაქპროექტის" მთავარი ინჟინერი და დირექტორის მოადგილე. არქიტექტურული რეკონსტრუქციის მიღწევების დამზადების ახ. მეთოდის დამუშავებისათვის 1951 სპეციალისტთა ჯგუფთან ერთად მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია, ხოლო 1981 — სსრკ მინისტრთა საბჭოს პრემია. საქ. სსრ II მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით.

ჩუბინიშვილი გიორგი ილიას ძე (13 V 1889, თბილისი, — 11 X 1945, იქვე), ქართველი საბჭ. კომპოზიტორი და მომღერალი (ლირ.-დრამ. ტენორი). სკკპ წევრი 1917-იდან. მუს. განათლება მიიღო თბილ. სათავადაზნაურო გიმნაზიაში. შემდეგ მღეროდა ი. რატილის გუნდში. პირველი რომანსი „რა ტურფა, რა ლამაზია" (ვაჟა-ფშაველას ლექსის მიხედვით) ჩ.-მა 1914 დაწერა. მისი საუკეთესო ნაწარმოებებია სიმღერები „ქალო, გონსა ფუჭიშვილი", „შენ გულისა", „მეზამბაზი" (ვაჟა-ფშაველას, ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის ლექსებზე). 1957 გამოიცა ჩ.-ის სიმღერების კრებული.

ჩუბინიშვილი ოთარ ნიკოლოზის ძე (დ. 16. IV. 1941, თბილისი), ქართველი საბჭ. ვიოლონჩელისტი და პედაგოგი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1980). 1965 დაამთავრა მოსკ. კონსერვატორია (პროფ. [illegible] კლასი). იმავე წლიდან თბილ. ფილარმონიის სოლისტია. 1972-იდან უკრავს საქართვ. სახელმწ. კვარტეტში. ამ ანსამბლმა გასტროლებით მოიარა სსრკ ქ-ები და საზღვარგარეთის ქვეყნები. 1973 ქ. ბუდაპეშტში ვაინერის სახ. კვარტეტების საერთაშ. კონკურსზე ჩ.-ს მიენიჭა ლაურეატის წოდება (II პრემია, კვარტეტის სხვა წევრებთან ერთად) და პრემია უნგრ. მუსიკის საუკეთესო შესრულებისათვის. 1967-იდან თბილ. კონსერვ. პედაგოგია. ზ. ფალიაშვილის სახ. სახელმწ. პრემია (1978).

ჩუბინიძე თომა ამბაკოს ძე [11 (23). VIII. 1876, სოფ. საზანო, ახლანდ. თერ-

გ. ჩუბინაშვილი

დ. ჩუბინაშვილი

ო. ჩუბინიშვილი

ქუთაის რ-ნი, — 13. VII. 1918, თბილისი]. რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში 1901 მანათშვილის ქ-ნაში მუშაობდა და ბათუმის მუშათა რევ. გამოსვლებში მონაწილეობდა. 1905—07 რევ. დროს შეიარაღებული ბრძოლების ორგანიზატორი იყო შორაპნის მაზრაში, მონაწილეობდა იმერეთის ბოლშ. ჯგუფების განიარაღებაში. რევ. დამარცხების შემდეგ არალეგალურ მუშაობას განაგრძობდა ბათუმსა და ბაქოში. რევ. მოღვაწეობისათვის არაერთხელ იყო დაპატიმრებული. 1917 თებ. რევ. შემდეგ პარტ. მუშაობას განაგრძობდა თბილისში. 1918 აქტიურად მონაწილეობდა დუშეთის გლეხთა აჯანყებაში. მძიმედ დაჭრილი მენშევიკებმა ტყვედ ჩაიგდეს და ავლაბრის ციხეში დახვრიტეს (დაზუსტების შესახებ). დაჯილდოებულია წითელი დროშის ორდენით (1928, სიკვდილის შემდეგ).

ს. ბურჭაძე.

ლ. ჩუბინიძე

ჩუბინიძე ლევან ვარლამის ძე (1916, სოფ. როდინაული, ახლანდ. ხარაგაულის რ-ნი, — 21. X. 1943. სოფ. ჟუკინი, კიევის ოლქი), საბჭ. კავშირის გმირი (17. X. 1943), უფროსი ლეიტენანტი. სკკპ წევრი 1943-იდან. 1936 ბორჯომის საფეიქრო ტექნიკუმი დაამთავრა. 1937 მოხალისედ წავიდა წითელ არმიაში და მისი ქვედანაყოფების სამ სასწავლებელში ჩაირიცხა. მონაწილეობდა საბჭ.-ფინ. ომში (1939—40). დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს, მდ. დნეპრის გადალახვისას, ჩ-ის ბატალიონმა მოიგერია მოწინააღმდეგის 6 კონტრიერიში, რისთვისაც ჩ-ს საბჭ. კავშირის გმირის წოდება მიენიჭა.

ჯ. მინიშვილი-კაშელი.

მ. ჩუბინიძე

ჩუბინიძე მიხეილ დიმიტრის ძე (დ. 29. II 1910, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი, სსრკ სახ. არტისტი (1982). სასცენო მოღვაწეობა დაიწყო 1929 წითელი არმიის ქართ. თეატრში. 1930—37 ჩ. ჭიათურის თეატრის, ხოლო 1938—39 — გორის, ხაშურისა და სხვა თეატრების მსახიობი, ამავე დროს (1938) ხელმძღვანელობს ხაშურის რაიონის მოზარდ მაყურებელთა თეატრს. 1940-იდან ჩ. სოხუმის სახელმწ. თეატრის ქართ. დასის მსახიობია თამაშობს როგორც კომედიურ, ასევე ტრაგიკულ როლებს: გიორგი სააკაძე (ა. შანშიაშვილის „გიორგი სააკაძე"), ჰამლეტი (ვ. შექსპირის „ჰამლეტი"), ტეტერევი (მ. გორკის „მდაბიონი"), აჰრაკუნე (ი. ეკაკიას „აჰრაკუნე ქიმშიძე ლი"), თიდიანის მეფე (სოფოკლეს „ოიდიპოს მეფე"), ოტელო (შექსპირის „ოტელლო"), იეთიმ გურჯი (ო. მაჩაბლის „იეთიმ გურჯი"); ბლომ კინოში, დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით.

მ. ცაგარეიშვილი.

ჩუბუხი, მთა არსიანის ქედის ჩრდ. ნაწილში, მდ. აჭარისწყლის სათავეში, საზღვრე 2504 მ. აგებულია ეოცენური ბაზალტებით, ტრაქიტებით და მათი ტუფებით. მთის ქვემო (2000 მ-მდე) კალთები შემოსილია შერეული ტყით, შუა — სუბალპ. მაღალბალახეულით, ზემო ალპ. მდელოებით.

ქ. ჯაყელი.

ჩუბუკოვი ლევ ალექსანდრეს ძე [4 (16). X. 1879, მოსკოვი, — 23. IX. 1922, ქ. ეგორიევსკი, ახლანდ. ვოლოგდის ოლქი], საბჭ. ქიმიკოსი. დაამთავრა მოსკ. უნ-ტი (1895), პეტერბ. ტექნოლ. ინ-ტის (1909—22), პეტერბ. (1914-იდან პეტროგრ.) უნ-ტის (1908—22) პროფესორი. პლატინისა და სხვა კეთილშობილი ლითონების შემსწავლელი ინ-ტის დამფუძნებელი და დირექტორი 1918-იდან. ჩ-ის პირველი შრომები მიძღვნილია ბიოქიმ. და ბაქტერიოლოგიის საკითხებისადმი. ორგ. ქიმიის დარგში ჩ-მა შეისწავლა მრავალი ტერპენი, ქაფური. შეიმუშავა უფრო ნახშირწყალბადების სინთეზის „ქსანთოგენური" მეთოდი (იხ. *ჩუგაევის რეაქცია*), ორგანულში მოძრავი წყალბადის ატომის განსაზღვრის მეთოდი. ჩ-მა დიდი წვლილი შეიტანა კომპლექსნაერთთა ქიმიაში; მან შექმნა სსრკ-ში სამეცნ. სკოლა კომპლექსნაერთების დარგში. ვ. ი. ლენინის სახ. პრემია (1927, სიკვდილის შემდეგ).

თხზ.: Избр. труды, т. 1—3. М., 1954—62.

ლიტ.: Заматкина В. М., Кукушкин Ю. Н., Макарова А. А., Лев Александрович Чугаев. Л., 1973.

ჩუგაევის რეაქცია, ქსანთოგენური რეაქცია, სპირტების გარდაქმნა ოლეფინებად მეთილქსანთოგენატების თერმული დაშლისას. შედარებით ადვილად იშლება მესამეული სპირტების მეთილქსანთოგენატები. მაგ.,

$$(CH_3)_2CHOH + NaOH + CS_2 \rightarrow$$

$$\rightarrow (CH_3)_2CHOC(S)SNa \xrightarrow{CH_3I}$$

$$\rightarrow (CH_3)_2CHOC(S)SCH_3 \xrightarrow{110-210°C}$$

$$\rightarrow CH_3CH{=}CH_2 + COS + CH_3SH.$$ ჩ. რ-ით შესაძლებელი გახდა მრავალი ლაბილური სტრუქტურის (ტერპენებისა და სხვ.) ალკენების დადგენა. ეს რეაქცია აღმოაჩინა ლ. ჩუგაევმა 1899.

ჩუგუევი, ქალაქი უკრ. სსრ ხარკოვის ოლქში, მდ. ჩრდილოეთის დონეცის ნაპირზე. რკინიგზის ს-ნი. რკინიგზის სადგური, არის სათბობი აპარატურის, სარემონტო, ხუხის მიწყობილობის, საშენ მასალათა ქ-ნები, ავეჯის კომბინატი, მშენებლობა ქარხნის საამქრო. კვების მრეწვ. საწარმოები, სურათების გალერეა. ი. რეპინის სახლ-მუზეუმი.

ჩუბინაშვილი გიორგი მაკარის ძე (ჯორჯ ჩუბინოვი) (23. II. 1777 —16. V. 1827, პეტერბურგი), დაკრძალულია ალექსანდრე ნეველის ლავრაში), პეტერბურგში მოღვაწე ქართველი მწერალი, ენციკლოპედისტი, სახარები საქმეთა კოლეგიის თარჯიმანი. იოანე ბატონიშვილი მას „მწიგნიერ შემთხვევითი" შორის იხსენიებს. 1823 პეტერბურგში გამოსცა ფრანგულიდან რუსულად თარგმნილი და აქედან მის მიერ თავისუფლად გადმოღებული „ენციკლოპედია ანუ შეკრებილება ზნეობითთა სწავლათა ჰაზრთანი და განსჯანი სხუათა და სხუათა თავთათვის დაიხშული და აღსხმული ანბანთა ზედა", დაბეჭდილია იოსებ იოანესიანის სტამბაში, მცირე ფორმატისაა (19×11), შედგება 3 ნაწილისაგან: საკუთრივ ენციკლოპედია (1—102 გვ.) (ტერმინები ამ ტიპისაა: ამპარტავნებისათვის, პირმოთნეობისათვის), ფიზიკა (147—159 გვ.), ზნეობითი სწავლა (147—159 გვ.). ენციკლოპედია თავის დროზე იმდენად პოპულარული ყოფილა, რომ ბეჭდური გარდა ხელნაწერებიც სახითაც ვრცელდებოდა. ამას მოწმობს აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინ-ტში დაცული, მხედრული კალიგრაფიით შესრულებული, 1860 გადაწერილი ხელნაწერი (Q—865). ჩ-ს უთარგმნია აგრეთვე *კაკვთერინე II-ის* განაწესი „ნაკაზი" ფილოსოფიურ-იურიდიული ტრაქტატი.

ლიტ.: ყიფიანი ი., გიორგი ჩუგუნოვი, «მნათობი», 1977, № 12. *ი. ყიფიანი.*

ჩუგუში, მწვერვალი კავკასიონის დას. ნაწილში, მდ. ბელაიას სათავეებში, რსფსრ კრასნოდარის მხარეში. სიმაღლე 3238 მ. აგებულია გნაისებით, კრისტ. ფიქლებითა და გრანიტებით. კალთები შემოსილია ნაძვნარ-სოჭნარით, ზევით სუბალპ. მდელოებია, არის კარული და დაკიდებული მყინვარები.

ჩუდაკოვი ევგენი ალექსის ძე [20 VIII (1. IX). 1890, სოფ. სერგიევსკოე, ახლანდ. ტულის ოლქი, — 19 IX. 1953, მოსკოვი], საბჭ. მეცნიერი მანქანათმცოდნეობასა და საავტომობილო ტექ. დარგში, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1939). დაამთავრა მოსკ. უმაღლესი ტექ. სასწავლებელი (1916), იქვე ეწეოდა პედ. მოღვაწეობას (1918—28), 1936-იდან გარდაცვალებამდე იყო ამავე ინ-ტის ავტომობილების კათედრის გამგე. 1939—53 — სსრკ მეცნ. აკად. მანქანათმცოდნეობის ინ-ტის დირექტორი. 1939—42 — ვიცე-პრეზიდენტი, 1942-იდან — სსრკ მეცნ. აკად. პრეზიდიუმის წევრი. 1949—53— დიდი საბჭ. ენციკლოპედიის მთავარი რედაქციის წევრი. ჩ-ის ძირითადი შრომები ეხება ავტომობილის თეორიის დამუშავებას, ავტომობილის მდგრადობას, მისი დეტალების სიმტკიცესა და ცვეთას. სსრკ სახ. პრემია (1943, 1951). დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: Теория автомобиля, 3 изд., М.—Л., 1950; Устойчивость автомобиля при заносе, М.—Л., 1945.

ჩუდის ტბა, ტბა ესტ. სსრ-სა და რსფსრ ფსკოვის ოლქის საზღვარზე. ფართ. 2670 $км^2$. ფსკოვის ტბასთან ერთად ქმნის ერთიან წყალსატევს. იხ. *ჩუდ-ფსკოვის ტბა*.

ჩუდ-ფსკოვის ტბა, პეიფსი, ტბა ესტ. სსრ-სა და რსფსრ ფსკოვის ოლქში. ფართ. 3550 $км^2$. საშ. სიღრმე 7,1 მ, მაქს.— 15 მ. შედგება სამი ნაწილისაგან: ჩუდის ტბა — ფართ. 2670 $км^2$, ფსკოვის ტბა — ფართ. 710 $км^2$ და მათი შემაერთებელი სრუტე — თბილი ტბა — ფართ. 170 $км^2$. ჩ.-ფ. ტ. ვრცელი მდინარეული წყალსატევის რელიქტია. ნაპირები უმთავრესად დაბალი აქვს, აგებულია ტორფნარით. ბრტყელი ფსკერი დაფარულია ნალექებით ლამის სქელი ფენით. ჩუდის ტბას ჩრდ. და აღმ. ნაპირის გასწვრივ ქვიშის ზვინულები, რაოდენ ადგილ-ადგილ შემოსილია ფიჭვნარით. ჩ.-ფ. ტ-ში ბევრი კუნძულია. წყლის დონე მაღალია აპრ.-მაისში. იყინება ნოემბ. ბოლოს — დეკ. დასაწყისში. ფსკოვისა და თბილი ტბა ყინულისაგან თავისუფლდება უფრო ადრე (აპრ. ბოლო — მაისის დასაწყისი), ვიდრე ჩუდის ტბა. ჩ.-ფ. ტ-ში ჩაედის 30-მდე მდინარე; გამოდის მდ. ნაროვა. ტბა სანაოსნოა. მისაღებია თევზჭერას. 1242 ტბის სამხრ. ნაწილში ყინულზე გაიმართა ბრძოლა რუსეთის ჯარისა და გერმ. ლივონიის რაინდებს შორის (იხ. *ყინულზე ბრძოლა 1242*).

ჩუვაშები (საკ. სახელწ. — ჩავაშ), ერი სსრკ-ში. საერთო რაოდ. 1750 ათ. კაცი (1979, აღწერა), ჩუვ. ასსრ-ში — 888 ათ. კაცი ჩ-ის მნიშვნელოვანი ჯგუფები ცხოვრობენ თათრ. და ბაშკ. ასსრ-ებში, ულიანოვსკის, კუიბიშევის, სარატოვის ოლქებში, ციმბირში, შუა აზიაში. ანთროპოლოგიურად ევროპეოიდული და მონღოლოიდური ელემენტების ნარევია. ლაპარაკობენ ჩუვაშურ ენაზე. მორწმუნენი მართლმადიდებლები არიან. ქრისტიანობის გავრცელებამდე (XVIII ს. შუა წლები) სწამდათ წინაპართა კულტი. მეცნიერთა უმრავლესობის აზრით, ჩ-ის ეთნოგენეზში გადამწყვეტი როლი ითამაშა ვოლგაკამის თურქულენოვანმა ბულგარებმა, რ-ებიც აითვისეს, ბოლო მეოთხედში დასახლდნენ ვოლგის მარჯვ. სანაპიროზე, სადაც შეერწყნენ ადგილ. ფინ.-უგრულ ტომებს. XV ს. II მეოთხედში ჩ-ის მიწები ყაზანის სახანოს შემადგენლობაში შედიოდნენ. ჩუვაში ხალხი ძირითადად XV ს-ში ჩამოყალიბდა. შედგება 2 ძირითადი ეთნოგრ. ჯგუფისაგან: ზემო ჩ.—ჩრდ.-დას. ჩუვაშეთში და დაბლობის ჩ. — ჩრდ.-აღმ. და სამხრ. ჩუვაშეთში. 1551 შეუერთდნენ რუს. სახელმწიფოს. საბჭ. წყობილების დამყარებამდე ცხოვრობდნენ სასოფლო თემებად. საზ. და ოჯახურ ყოფაში ინარჩუნებდნენ პატრიარქალურ გადმონაშთებს მიუხედავად ერთგვ. ჩაგვრისა, შეინარჩუნეს ენა, თვითმყოფი კულტურა, მდიდარი ფოლკლორი, მუსიკა, გამოყენებითი ხელოვნება. საბჭ. წყობილების წლებში ჩ-მა დიდ წარმატებას მიაღწიეს ეკონომიკასა და კულტურაში. უფრო ვრცლად ჩ-ის ისტ., ეკონ. და კულტ. შესახებ იხ. აგრეთვე სტატია *ჩუვაშეთის ავტონომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა*.

ჩუვაშეთის ავტონომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა (ჩუვ. Чăваш Автономлă Совет Социалист-

ская Республика), ჩ უ ვ ა შ ე თ ი, შედის რსფსრ შემადგენლობაში. 1920 წ. 24 ივნ. შეიქმნა ჩუვაშეთის ავ; 1925 წ. 21 აპრ. გარდაიქმნა ასსრ-დ. მდებარეობს აღმ. ევრ. ვაკეზე, ვოლგის მარჯვენასანაპიროზე, მის შენაკადებს — სურასა და სვიაგას შორის. ფართ. 18,3 ათ. კმ². მოსახლ. 1316 ათ. კაცი (1986). დედაქალაქი — ჩებოქსარი. რესპუბლიკაში 21 რ-ნი, 9 ქალაქი და 7 დაბაა.

ჩუვ. ასსრ სოციალ. საერთო-სახალხო სახელმწიფოა. მოქმედი კონსტიტუცია მიღებულია ჩუვ. ასსრ IX მოწვევის უმაღლესი საბჭოს რიგგარეშე VIII სესიაზე 1978 წ. 31 მაისს. სახელმწ. ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოა ერთპალატიანი უმაღლესი საბჭო, რ-იც ირჩევს თავის პრეზიდიუმს, მუდმივმოქმედ ორგანოს — ჩუვ. ასსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმს. უმაღლეს საბჭოს ირჩევს მოსახლ. 5 წლის ვადით. სახელმწ. ხელისუფლების უმაღლესი აღმასრ. და განმკარგულებელი ორგანოა მინისტრთა საბჭო (მთავრობა), რ-საც ქმნის ჩუვ. ასსრ უმაღლესი საბჭო. სახელმწ. ხელისუფლების ადგილ. ორგანოებია საოლქო, საქალაქო, ქალაქის რ-ნების, სადაბო, სასოფლო სახ. დეპუტატთა საბჭოები, რ-თაც ირჩევს მოსახლ. ორწელიწადნახევრის ვადით. სსრკ უმაღლესი საბჭოს ეროვნებათა საბჭოში ჩუვ. ასსრ წარმოდგენილია 11 დეპუტატით.

ბუნება. მარჯვენასანაპირო უკავია ვოლგისპირა მაღლობს; მისი ჩრდ.-აღმ. ნაწილია ჩუვაშეთის პლატო (სიმაღლე 175—227 მ), რ-იც ციცაბოდ ეშვება ვოლგის ნაპირისაკენ. პლატოს ზედაპირი ძლიერ დანაწევრებულია ხრამებითა და ხევებით. მარცხენანაპირეთი, ე. წ. ვოლგისპირეთი წარმოადგენს ვაკეს (სიმაღლე 60—70 მ).

ჰავა ზომიერად კონტინენტურია, იცის ზომიერად ცივი ზამთარი და თბილი ზაფხული. იანვ. საშ. ტემპ-რაა — 12,7°C, ივლ. 19,3°C, ნალექები 460—600 მმ წელიწადში.

მდ-ები ვოლგის აუზს განეკუთვნება. მთავარი შენაკადებია სურა, ცივილი, ანიში. არის კარსტული და ჭალის ტბები.

კორდიან-ეწერი და ტყის ნაცრისფერი ნიადაგები გავრცელებულია ჩრდ. რ-ნებში და წყალგამყოფებზე, გამოტუტვილი შავმიწა ნიადაგი—სურისპირეთის ნაწილში და რესპ. სამხრ.-აღმ-ში. ტერიტ. 32% ტყეს უკავია: ჭარბობს ფიჭვი, ნაძვი, არყის ხე, მუხა, ცაცხვი. ცხოველთა სამყარო: მელა, დათვი, მგელი, შველი, ფოცხვერი, კვერნა, ენოტისებრი ძაღლი, ონდატრა, ციყვი, ზაზუნა, ლოსი და სხვ.

მოსახლეობა. ჩ-ის ძირითად მოსახლეობას ჩუვაშები შეადგენენ (888 ათ. კაცი, 1979, აღწერა). ცხოვრობენ აგრეთვე რუსები (338 ათ.), თათრები (36 ათ.), მორდველები (20 ათ.), უკრაინელები (4 ათ.), მარიელები (2,5 ათ.) და სხვ.

ჩ-ის მოსახლ. 1926 შეადგენდა 891 ათ. კაცს, 1939 წ. — 1078 ათ., 1959 წ.—1098 ათ., 1970 წ.—1224 ათ., 1985 წ.—1316 ათ. კაცს. საშ. სიმჭიდროვეა 71,9 კაცი 1 კმ²-ზე (1986). ქალაქის მოსახლ. წილი 5-იდან (1926) 54%-მდე (1985) გაიზარდა. ქ-ები: ჩებოქსარი, ალათირი, მარიინსკი-პოსადი, ცივილსკი, იადრინი; საბჭ. პერიოდში შეიქმნა ქ-ები ნოვოჩებოქსარსკი, კანაში, შუმერლია, კოზლოვკა.

ისტორიული ნარკვევი. ჩ-ის ტერიტორიაზე შემონახულია შუა პალეოლითის, მეზოლითისა და ნეოლითის ძეგლები. ამ უკანასკნელის დასასრულს აქ გამოჩნდნენ ფინ.-უგრ. ტომები. ბრინჯაოს ეპოქაში დაიწყო ფატიანოვის კულტ. ტომების შემოჭრა. ადრინდ. რკინის ხანაში აქ დასახლ. ტომებში თავი იჩინა პირველყოფილ-თემური წყობილების დაშლამ. X ს-ში ჩამოყალიბდა პირველი სახელმწ. წარმონაქმნი შუა ვოლგისპირეთისა — ვოლგა-კამის ბულგარეთი (იხ. ბულგარეთი ვ ო ლ გ ა-კ ა მ ი ს ა). იგი XIII ს. 30-იან წლებში დაიპყრეს მონღოლებმა და შევიდა ოქროს ურდოს შემადგენლობაში. ბულგ., მოსახლ. და ფინ.-უგრულთა შერევის შედეგად XI ს-ში ჩამოყალიბდა ჩუვაში ხალხი. XV ს. დამდეგს ოქროს ურდო დაიშალა, წარმოიქმნა ყაზანის სახანო, რ-ის ძალაუფლების ქვეშ სხვა ხალხებთან ერთად ჩუვაშებიც აღმოჩნდნენ. 1551 ჩუვაშები ნებაყოფლობით შევიდნენ რუს. შემადგენლობაში, რასაც მათთვის პროგრ. მნიშვნელობა ჰქონდა; მშრომელთა მასები განთავისუფლდნენ ყაზანის ფეოდალთა ჩაგვრისაგან, შეწყდა გამანადგურებელი ომები და მომთაბარე ტომთა თავდასხმები. რუს. გლეხობის გავლენით გაიზარდა ჩუვაშთა სოფ. მეურნ., აღმოცენდა სხვადასხვა სახის საწარმოები და სხვ. XVIII ს. 30-იან წლებში ჩუვაში გლეხები სახელმწ. გლეხთა რანგში შეიყვანეს. ჩუვაში მშრომელი მასები აქტიურად მონაწილეობდნენ გლეხთა ომებში (ს. რაზინი, ე. პუგაჩოვი). XIX ს. I ნახევარში ფეოდ.-ბატონყმური წყობის დაშლა და კრიზისი ჩ-საც შეეხო.

1902—04 სხვადასხვა ქ-ში შეიქმნა პირველი მარქსისტული წრეები ჩ-ის მშრომელები აქტ. მონაწილეობდნენ 1905—07 რევოლუციაში.

კაპიტალიზმის განვითარება, ჩუვაშების რუსებთან და სხვა ხალხებთან კავშირი ხელს უწყობდა მათი მატერ. და სულიერი კულტ. ზრდას. 1870 მეფის მთავრობა იძულებული იყო ნება დაერთო, სწავლა დაწყებით სკოლაში ჩუვაშურ ენაზე ყოფილიყო. ჩუვაშთა განათლების განვითარებაში დიდი წვლილი შეიტანეს სიმბირსკის გუბ. სახ. სასწავლებლების ინსპექტორმა ი. ულიანოვმა (ვ. ი. ლენინის მამა) და ჩუვ. სკოლების ინსპექტორმა ი. იაკოვლევმა.

1917 წ 30 ოქტ (12 ნოემბ.), საბჭ. ხელისუფლება დამყარდა ჩებოქსარში, ხოლო 1918 იანვ-ში — სხვა ქ-ებში, იმავე წლის მარტში კი — საოლქო ცენტრებსა და სოფლებში. სამოქალაქო ომის (1918—20) პერიოდში ჩ-ის მშრომელები იბრძოდნენ ფრონტებზე თეთრგვარდიელებისა და ინტერვენტების წინააღმდეგ. მ. შ. იყო ჩ-ის მკვიდრი — ლეგენდარული ვ. ჩაპაევი და სხვ. 1920 წ. 24 ივნ შეიქმნა ჩუვ. ავტონ. ოლქი (ჩაო), დედაქალაქი — ჩებოქსარი. 1925 წ 21 აპრ გარდაიქმნა ჩუვ. ასსრ-დ. ომამდელი ხუთწლედების პერიოდში ლენინური ეროვნ. პოლიტიკის განხორციელებამ მოიტანა სოციალ. ინდუსტრიალიზაცია, სოფ. მეურნ. კოლექტივიზაცია და კულტ. რევოლუცია, მოისპო ჩუვაში ხალხის ფაქტობრივი უთანასწორობა და ჩუვაში ხალხი სოციალ. ერად ჩამოყალიბდა.

დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს ჩუვაშმა ხალხმა ღირსეულად მოიხადა თავისი ვალი სამშობლოს წინაშე. 75 მეომარს მიენიჭა საბჭ. კავშირის გმირის წოდება, 54 ათ-მდე კაცი დაჯილდოვდა ორდენებითა და მედლებით. ომის შემდგომ წლებში ჩ-მა ახ. წარმატებებს მიაღწია; 58 კაცს (მ. შ. ერთს—ორჯერ) მიენიჭა სოციალ. შრომის გმირის წოდება.

1936 რესპუბლიკა დაჯილდოვდა ლენინის ორდენით, 1970—ოქტ. რევ. ორდენით, 1972 — ხალხთა მეგობრობის ორდენით, 1974 — შრომის წითელი დროშის ორდენით.

სახალხო მეურნეობა. სოციალ. მშენებლობის წლებში ჩ. მრავალდარგოვანი მრეწვ. და განვითარებული სოფ. მეურნ. რესპუბლიკად გადაიქცა. მრეწვ. პროდუქციის მოცულობა 1941—85 წლებში თითქმის 50-ჯერ გაიზარდა. მოქმედებს 200-ზე მეტი სამრეწვ. საწარმო. არის თესები (ჩებოქსარში, ნოვოჩებოქსარსკში, ალათირში, კანაშში, შუმერლიაში), რ-ებიც სსრკ ევრ. ნაწილის ერთიან ენერგოსისტემაში შედიან. შენდება ჩებოქსარის ჰესი ვოლგაზე (1985)

მანქანათმშ. უმთავრესად შრომატევადი პროდუქციისა, ამზადებენ რელეებს, კონტაქტორებს, მაგნ. სადგურებსა და სხვა დაბალი ძაბვის აპარატურას, ტექნოლ. პროცესების რეგულირებისა და კონტროლის ხელსაწყოებს, ელექტროსაზომ ხელსაწყოებს, ელექტროშემსრულებელ მექანიზმებს, უმაქო სადეტიქრო დაზგებს, სპეციალიზებულ ავტომობილებსა და ავტოფურგონებს და სხვ.; მანქანათმშ. მთავარი ცენტრებია ჩებოქსარი, კანაში, ალათირი, შუმერლია. ქიმ. მრეწვ. სპეციალიზებულია შხამქიმიკატების, საღებრების, ლაქსაღებავების პროდუქციის, პოლიმერული ნაწარმის, საყოფაცხოვრებო ქიმ. პროდუქციის წარმოებაზე და სხვ. მსუბუქ მრეწველობაში მუშაობს ბამბის კომბინატი, წინდა-ტრიკოტაჟის ფ-კა, სამკერვალო საწარმოო გაერთიანება, ქერელის ქ-ნები, ფეხსაცმლის ფ-კები და სხვ. კვების მრეწვ. (ხორცის კომბინატი, მშრალი რძის ქ-ნა, წისქვილკომბინატი და მაკარონის ფ-კა, ლუდისა და სპირტის ქ-ნები) ამუშავებს ძირითადად ადგილ. ნედლეულს. განვითარებულია ტყისა და ხე-ტყის გადამამუშ. მრეწველობა. სამშენებლო ინდუსტრიის ცენტრია ნოვოჩებოქსარსკი (ასაწყობი რკინაბეტონის, აგურის, კერამზიტის, კერამ. ბლოკების და სხვა სამშენებლო კონსტრუქციებისა და მასალების წარმოება)

სოფ. მეურნეობისათვის დამახასიათებელია განვითარებული მიწათმოქმედება და მეცხოველეობა. ნათესი ფართ. შეადგენს (1985) 732,4 ათ. ჰა-ს ჩ-ში მოჰყავთ საგაზაფხულო ხორბალი, ჭვავი, შვრია, წიწიბურა, ბარდა, ტექ. კულტურებიდან — სვია, კანაფი. ფართოდ განვითარებულია მებაღეობა. 1985 წ. 1 იანვ-თვის ჩ-ში იყო (ათ. სული): მსხვ. რქ. საქონელი — 556,9, აქედან ძროხა — 217,8, ღორი — 573,4, ცხვარი და თხა — 439,6 რკინიგზის საექსპლუატაციო სიგრძეა 429 კმ (1980) ძირითადი სარკინიგზო ხაზები გადაკვეთილია კანაშში, საიდანაც ქმნიან დიდ სარკინიგზო კვანძს კანაში—ალათირი, კანაში—არზამასი, კანაში—ყაზანი, კანაში — ჩებოქსარი. სანაოსნო მდ-ებია ვოლგა და სურა.

ჩ სსრკ სხვა რ-ნებში აგზავნის მანქანებს, ქიმ ინდუსტრ პროდუქციას, ქსოვილებს, ტანსაცმელს, სვიასა და სხვ., სხვა რ-ნებიდან შემოაქვს სამრეწვ. მოწყობილობა, სას.-სამ. ტექნიკა, ლითონი, სათბობი და სხვ.

ჩ-ის მოსახლ. კეთილდღეობა სისტემატურად იზრდება 1985 აშენდა საცხოვრ. სახლები, რ-თა საერთო ფართ 543,5 ათ მ² შეადგენს იზრდება სოც. დაზღვევისა და საბჭოთა უზრუნველყოფის ფონდები

სახალხო განათლება 1914/15 სასწ წ რესპ ტერიტორიაზე იყო 463 ზოგადსაგან-

დ. ჩუვაში

ბ. ჩუვაკოვი

ჩუვაშეთის ასსრ

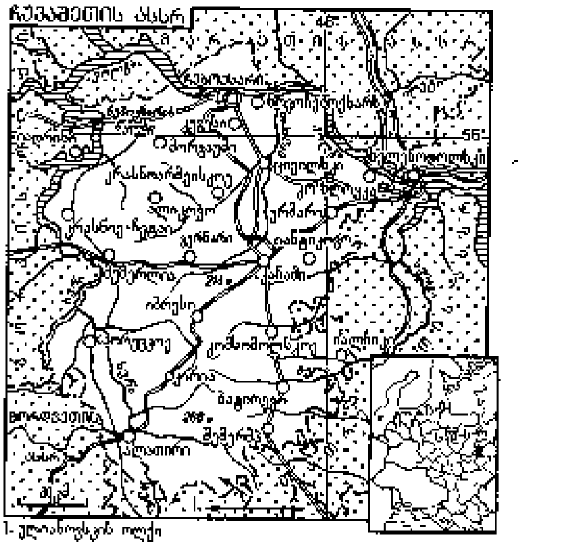

1- ულიანოვსკის ოლქი

წინ სკოლა (29,9 ათ. მოსწ.) და 2 საშ. სპეც. სასწავლებელი (140 მოსწ.). 1985 წ. 350-მდე სკოლამდელ დაწესებულებაში იყო 70-ათ-მდე აღსაზრდელი, ყველა სახის 750-ზე მეტ სკოლაში სწავლობდა 210,6 ათ. მოსწ., 30-მდე საშ. პროფტექ. სასწავლებელში — 17,4 ათ., 24 საშ. სპეც. სასწავლებელში — 24,4 ათ. მოსწ., უმაღლეს სასწავლებლებში (ჩუვაშეთის უნივერსიტეტში, სას.-სამ. და პედ. ინ-ტებსა და მოსკ. საკოოპერაციო ინ-ტის დაუსწრებელ ფაკ-ტზე) — დაახლ. 17,9 ათ. სტუდენტი. მოქმედებდა 60-ზე მეტი სკოლისგარეშე დაწესებულება. მუშაობდა 749 მასობრივი ბ-კა (10,1 მლნ. წიგნი და ჟურნალი). ჩ-ის სამხატვრო გალერეა, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი ჩებოქსარში, კანაშის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი; 1,1 ათ. საკლუბო დაწესებულება; 1,2 ათ-ზე მეტი კინოდანადგარი.

ჩ-ში ყოველწლიურად გამოდის 200-ზე მეტი დასახელების წიგნი და ბროშურა, რამდენიმე დასახელების ჟურნალი და გაზეთი ჩუვ. და რუს. ენებზე.

ხორციელდება საკავშ. რადიოს 3 პროგრამის ტრანსლაცია. ადგილ. რადიომაუწყებლობის გადაცემები მიმდინარეობს ჩუვ. და რუს. ენებზე.

ლიტერატურა ჩ-ის მდიდარი ზეპირსიტყვიერების პირველი ნიმუშების ჩაწერა XVIII ს-ში დაიწყო. პირველი ჩუვაში მწერალია ისტორიკოსი, ფოლკლორისტი და ეთნოგრაფი ს. მიხაილოვი (1821—61), პირველი ჩუვ. წიგნია ი. იაკოვლევის (1848—1930) მიერ შედგენილი „ანბანი ჩუვაშებისათვის“ (1872). ჩუვ. ლიტ-რის პირველი წარმომადგენლები იყვნენ ი. ივანოვი (1848—85), ი. იურკინი (1863—1943). პოეტმა მ. ფედოროვმა (1848—1904) საფუძველი ჩაუყარა კრიტ. რეალიზმს. რევოლუციამდელი ეროვნ. პოეზიის მწვერვალია კ. ივანოვის (1890—1915) პოემა „ნარსპი“ (1908).

1920-იან წლებში ჩაისახა რუს.-ჩუვ. პოეზია. საბჭ. ჩუვ. პოეზიის ფუძემდებელია მ. სესპელი (მ. კუზმინი, 1899—1922), განვითარდა პროზა. 30-იანი წწ. სოციალ. რეალიზმის დამკვიდრების პერიოდი იყო. 40-იან წლებში, კერძოდ, სამამულო ომის დროს, იქმნებოდა პატრ. ნაწარმოებები. ომის შემდგომი პერიოდის და თანამედროვე თხზულებებში ასახა მუშათა კლასისა და სოფ. მშრომელთა ცხოვრება (მწერლები ი. უხსაი, დ. 1911, ლ. აგაკოვი, 1910—77, ი. ტუკტაში, 1907—87, ა. ვორობიოვი, 1922—76; გ. ეფიმოვი, დ. 1926; ა. ემელიანოვი, დ. 1932, გ. კრასნოვი, დ. 1936, და სხვ.).

ხელოვნება ჩ-ის ტერიტორიაზე მიკვლეულია პალეოლითის ხანის უძველესი არქეოლ. ძეგლები, ავრორის ნასახლარები, სამარხები, ნაშთები, ყორღანები. შემორჩენილია ვოლგის ბულგარელთა ნასახლარები (X—XII სს.). რუს. სახელმწიფოსთან შეერთების შემდეგ (XVI ს. მეორე ნახ.) რუს. გამაგრებული პუნქტები — ალატირი, ჩებოქსარი, ცივილსკი, იადრინი — თანდათან იქცა რუს. ტიპის ქ-ებად, რ-ებშიც შენდებოდა ტაძრები, საცხოვრ. სახლები. XIX ს. II ნახევარში იგრძნობა რუს. ხალხ. ხუროთმოძღვრების გავლენა. სახლებს იმკობდნენ კვეთილი ჩუქურთმით და მცენარეული სტილის ორნამენტით. საბჭ. პერიოდში აშენდა საბჭოების სახლი (1940, არქიტ. მ. ბაზილევიჩი), ჩუვ. მუს.-დრამ. თეატრი (1961, არქიტ. ა. მაქსიმოვი — ყველა ჩებოქსარში). ჩებოქსარისა და ნოვოჩებოქსარსკში შეიქმნა მრავალსართულიანი მსხვილპანელიანი სახლებით განაშენიანებული ახ. საცხოვრ. მასივები. ხალხ. შემოქმედების დარგთაგან გავრცელებულია ფეიქრობა, ქარგვა, საწესჩვეულებო ნივთების დამზადება, მძივებით შემკული ნაკეთობანი. საბჭ. პერიოდში შეიქმნა საბჭ. ხელოვნება, რ-ის ფუძემდებლებიც იყვნენ ფერმწერები მ. სპირიდონოვი, ნ. სვერჩკოვი, ი. ზაიცევი, მოქანდაკე გ. სპირიდონოვი, თეატრის მხატვარი კ. ვასილიევი. ხელოვნ. დარგებიდან განვითარებულია თემატური ფერწერა, პეიზაჟი, პორტრეტის ჟანრი, ნატურმორტი, პლაკატი, ქანდაკება, მონუმ.-დეკორ. და თეატრ.-დეკორ. ხელოვნება, გრძელდება ხალხ. ქარგვის ტრადიციები (ფაბ-კა ჩებოქსარის რ-ნის სოფ. ალგეშევოში).

ჩ-ის ხალხ. სიმღერა გამორჩეული მრავალფეროვნებით (ყოფითი, საწესჩვეულებო, შრომის, სასიყვარულო და სხვ.) გამოირჩევა. იგი ერთხმიანია. ჩ-ის მუსიკის კილოური საფუძველია პენტატონიკა. ხალხ. საკრავებია შაპარი (დუდუკი), კესლე (გუსლი), გარმანი და პალანი (ენკაპანები), პარაპანი (დოლი), ტითლიმი და გარმონი. პროფ. ჩუვ. მუსიკა ოქტ. რევ. შემდეგ ჩაისახა. ჩ-ის პირველი კომპოზიტორები იყვნენ ფ. პავლოვი, ს. მაქსიმოვი, ვ. ვოროპაევი, გ. ლისკოვი. 1959 დრამ. თეატრი გარდაიქმნა ჩუვ. მუს.-დრამ. თეატრად. შემსრულებლებიდან აღსანიშნავი არიან მომღერლები ი. ვასილიევი, ა. ტოქსინა, ა. კაზაკოვა, ტ. ჩუმაკოვა, მ. დენისოვი; საგუნდო დირიჟორები — ფ. პავლოვი, კ. ვორობიოვი, ფ. ლუკინი, ა. ლებედევი, ა. ორლოვ-შუზმი და სხვ. ჩ. ასსრ-ში მუშაობს ჩუვ. მუს. თეატრი, ფილარმონია (1936), სიმღერისა და ცეკვის სახელმწ. ანსამბლი (1924), ჩუვ. რადიოსა და ტელევიზიის გუნდი (1943), ხალხ. შემოქმედების სახლი (1936), კომპოზიტორთა კავშირი (1940), ჩებოქსარის სამუსიკო სასწავლებელი (1929), 40 სამუსიკო სკოლა.

ჩ-ის პროფ. თეატრი აღმოცენდა საბჭ. ხელისუფლების პირველ წლებში. 1918 ყაზანში სტუდენტებმა, წითელარმიელებმა და მოსამსახურეებმა შექმნეს კოლექტივი, რ-მაც შემდეგში ჩ-ის საბჭ. მოძრავი თეატრის სახელწოდება მიიღო. დასში შედიოდნენ ი. მაქსიმოვ-კოშკინსკი (მოგვიანებით დრამატურგი, ცნობილი თეატრ. მოღვაწე), პ. ოსიპოვი, კ. ვასილიევი და სხვ. თეატრის აღმოცენებამ ხელი შეუწყო ეროვნ. დრამატურგიის შექმნას. დაიდგა პირველი ჩუვ. პიესები ი. მაქსიმოვ-კოშკინსკის „უდროო სიკვდილი“ (1918), ფ. პავლოვის „სასამართლოში“ (1919) და სხვ.; ინტერვენტებთან ბრძოლის პერიოდში (1919), მოქმედებდნენ ჩუვ. დრამ. კოლექტივები სიმბირსკში, უფაში, ყაზანში. 1920 ყაზანიდან თეატრი გადავიდა ჩებოქსარში. 1933 მიენიჭა აკადემიურის წოდება. 1969 გადაკეთდა ჩუვ. მუს.-დრამ. თეატრად და მიენიჭა პოეტ კ. ივანოვის სახელწოდება. 1969 ამ კოლექტივიდან გამოეყო მუს. თეატრი და დრამატულს ეწოდა ჩ-ის კ. ივანოვის სახ. აკად. დრამ. თეატრი. სხვადასხვა წლის სპექტაკლებიდან აღსანიშნავია ვ. რჟანოვის „ეჩტაბი“ (1950), გორკის „მეშჩანები“ (1968), შექსპირის „მეთორმეტე ღამე“ (1970) და სხვ. ჩ-ში მუშაობს აგრეთვე რუს. დრამ. თეატრი (შეიქმნა 1922), ჩუვ. მოზარდ მაყურებელთა თეატრი (შეიქმნა 1933), თოჯინების თეატრი (შეიქმნა 1943).

ლიტ.: В великом содружестве советских народов. Сб. ст., Чебоксары, 1974; История Чувашской АССР, т. 1—2, Чебоксары, 1966—67; История музыки народов СССР, т. 1—5, М., 1970—74; Романова Ф. А., Чувашский театр, წგნ: История советского драматического театра, т. 1—6, М., 1966—71; Российская Федерация. Центральная Россия, М., 1970 (серия «Советский Союз»); Урланкина Н. А., Чувашское советское искусство, [Чебоксары, 1973]; Юрьев М. И., Писатели Советской Чувашии, Чебоксары, 1975.

ჩუვაშეთის უნივერსიტეტი ი. ნ. ულიანოვის სახელობისა, დაარსდა 1967 ქ. ჩებოქსარში მოსკ. ენერგეტიკული ინ-ტის ვოლგის ფილიალის (დაარსდა 1960) ბაზაზე. 1983 უნ-ტის შემადგენლობაში იყო მანქანათმშ., ელექტროტექ., ძრეწ. ელექტრიფიკაციისა და ავტომატიზაციის, ფიზ.-მათ., ქიმ., სამშენებლო, ეკონ., ისტ.-ფილოლ., სამედ. ფაკ-ტები; სადამოს, დაუსწრებელი და მოსამზადებელი განყ-ბები, ასპირანტურა; 60 კათედრა, სამეცნ.-კვლ. ცენტრი (350 მეცნ. მუშაკი და საინჟინრო-ტექნ. მუშაკი), სადაც ტარდება სამეცნ. კვლ. ფაკ-ტების სამეცნ. პროფილების შესაბამისად; სარედაქციო-საგამომცემლო განყ-ბა, ბ-კა (700 ათ. ტ.); სწავლობდა 9 ათ.-მდე სტუდენტი, მუშაობდა 660 პროფესორ-მასწავლებელი, მ. შ. 30-ზე მეტი მეცნ. დოქტორი და პროფესორი, 250-ზე მეტი მეცნ. კანდიდატი და დოცენტი.

ჩუვაშური ენა, განეკუთვნება ალთაური ენათა ოჯახის თურქულ ენებს. ჩ. ე-ზე ლაპარაკობს 1751 ათ. კაცი (1979, აღწერა). აქვს ორი დიალექტი: ზემო — ვირიალი და ქვემო — ანატრი, რ-ებიც, თავის მხრივ, იყოფიან კილოკავებად. თანამედროვე ჩუვაშური ორთოგრაფიის საფუძველია ფონემური პრინციპი. დამწერლობა ეფუძნება რუს. გრაფიკას. ანბანში 37 ასოა (33 რუს. ანბანისა, 4 დიაკრიტიკული ნიშანი). პირველი ბეჭდური წიგნები შეიქმნა XVIII ს-ში.

ლიტ. Андреев И. А., Чувашский язык, წგნ: Языки народов СССР, т. 2, М., 1966; Материалы по грамматике современного чувашского языка, ч. 1, Чебоксары, 1957.

ჩუიის სტეპი, მთათაშორისი ქვაბული ალთაის სამხრ.-აღმ. ნაწილში მდ. ჩუიას ზემო დინებაში, კურაის ქედსა და სამხრ. ჩუიის ქედს შორის. მდებარეობს 1750—2200 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 70 კმ-მდე, სიგანე 30—40 კმ. აგებულია მყინვარული და ტბიურ-მდინარეული ნალექებით. უმთავრესად ნახევარუდაბნოებია, გამოყენებულია საძოვრად. ჩ. ს-ზე გადის ჩუიის ტრაქტი ბიისკ-იდან მონღოლეთში.

ჩუიკოვი ვასილი ივანეს ძე [31. I (12. II). 1900, სოფ. სერებრიანიე-პრუდი, ახლანდ. მოსკ. ოლქი, — 18. III. 1982, მოსკოვი], საბჭ. მხედართმთავარი, საბჭ. კავშირის მარშალი (1955), ორგზის საბჭ. კავშირის გმირი (19. III. 1944 და 6. IV. 1945). სკკპ წევრი 1919-იდან. 1918 აპრილიდან წითელ არმიაში იყო. სამოქალაქო ომის (1918—20) მონაწილე. დაამთავრა მ. ფრუნზეს სახ. სამხ. აკადემია (1925), ამავე აკად. აღმოსავლური ფაკ-ტი (1927) და მუშათა და გლეხთა წითელი არმიის მექანიზაციისა და მოტორიზაციის სამხ. აკადემიასთან არსებული აკად. კურსები (1936). დას. ბელორ. განთავისუფლების და საბჭ.-ფინ. ომის (1939—40) დროს არმიის სარდალი. 1940 დეკ-იდან 1942 მარტამდე სამხ. ატაშე ჩინეთში. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს სტალინგრადის, დონის, სამხრ.-დას., უკრ. III და ბელორ. I ფრონტებზე სარდლობდა არმიებს. 1949—53 საბჭ. ჯარების ჯგუფის მთავარსარდალი გერმანიაში. 1953—60 კიევის სამხ. ოლქის ჯარების სარდალი, 1960-იდან სახმელეთო ჯარების მთავარსარდალი და თავდაცვის მინისტრის მოადგილე. 1961-იდან ერთდროულად სსრკ სამოქალაქო თავდაცვის უფროსი. 1972-იდან სსრკ თავდაცვის სამინისტროს გენ. ინსპექტორების ჯგუფის გენ. ინსპექტორი. 1961-იდან სკკპ ცკ-ის წევრი (1952-იდან კანდიდატი). სსრკ II—X მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. ჩ. დაჯილდოებულია 9 ლენინის ორდენით, 9 სხვა ორდენით, საპატიო იარაღით (ხმლით) და მედლებით, აგრეთვე უცხოური ორდენებითა და მედლებით.

ჩუიკოვი სემიონ აფანასის ძე [17 (30). X. 1902, ფიშპეკი, ახლანდ. ფრუნზე, — 18. V. 1980, იქვე], საბჭ. ფერმწერი, სსრკ სახ. მხატვარი (1963), სსრკ სამხატვრო აკად. ნ. წ. (1958). სწავლობდა ნ. ხლუდოვთან ქ. ვერნიში (ახლანდ. ალმა-ათა), მოსკოვში უმაღლეს სახელმწ. სამხატვრო-ტექნ. სახელოსნოსა და უმაღლეს სახელმწ. სამხატვრო-ტექ. ინ-ტში (1924—30). მო-

ჩუვაშეთის ასსრ

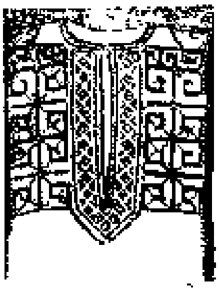

ნაქარგი ქალის პერანგზე XVIII ს.

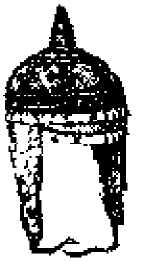

მონეტებით ნაქარგი ქალიშვილის ქუდი (ტუხია)

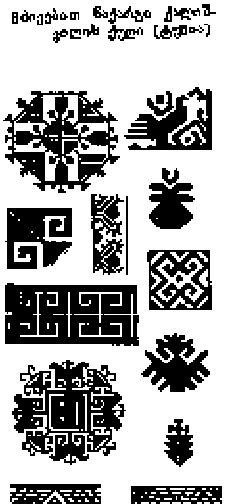

ჩუვაშური ორნამენტის მოტივები

ნაკვეთი ხის ჩამჩები და ხამპა ლუდისათვის

ჩანი წწ. დასაწყისში იყო ფრუნზეში ცორც. მხატვართა კავშირისა და ყირგ. სამხატვრო მუზეუმის ჩამოყალიბების ინიციატორი. ასწავლიდა სამხატვრო აკადემიასა (1930—32) და ვ. სურიკოვის სახ. სამხატვრო ინ-ტში (1947—48) მოსკოვში. ნამუშევრები: „ყირგიზული საკოლმეურნეო სერია" (1939—48), „შვენიან. ყირგიზეთში" (1946—47) და სხვ. სსრკ სახელმწიფო პრემიის ლაურეატი (1949, 1951). ყირგ. ს. ხაითილეანოვის სახელმწ. პრემია (1972). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენითა და მედლებით.

ჩუ-ილის ქედი, მთები ჩრდ. ტიან-შანში, ყაზ. სსრ-ში. სამხრ-ით ესაზღვრება კონდიქტასის ქედი (იშიერალათაუს ჩრდ.-დას. მთისწინეთი). სიგრძე 220 კმ, სიმაღლე 1294 მ-მდე. აგებულია გრანიტებით, ფიქლებით, კირქვებით. კალთები შემოსილია ველ-უდაბნოს მცენარეულობით.

ჩუკოვსკი კორნეი ივანეს ძე (ნამდვ. სახელი და გვარი ნიკოლოზ ვასილის ძე კ ო რ ნ ე ი ჩ უ კ ო ვ ი) [19 (31). III. 1882, პეტერბურგი, — 28. X. 1969, მოსკოვი], რუსი საბჭ. მწერალი, ფილოლოგიის დოქტორი (1957). ლიტ. მოღვაწეობა დაიწყო 1901-იდან როგორც ჟურნალისტმა და კრიტიკოსმა. მისი პირველი კრებულები იყო „ჩეხოვიდან დღევანდელობამდე", „ნატ პინკერტონი და თანამედროვე ლიტერატურა" (ორივე 1908), „სახეები და ნიღბები" (1914). დიდი პოპულარობა მოიპოვა მისმა საბავშვო ლექსებმა „მოიდოდირი" (1923), „ბარმალეი" (1925), „აიბოლიტი" (1929) და სხვ., წიგნმა „პატარა ბავშვები" (1928, შემდეგ გამოდიოდა სახელწოდებით „ორიდან ხუთამდე", 21-ე გამოც., 1970). ავტორია წიგნებისა „ნეკრასოვის ოსტატობა" (1952, ლენინური პრემია, 1962), „მაღალი ხელოვნება" (1968), „თანამედროვენი" (1962), „ჩეხოვის შესახებ" (1967) და სხვ. ოქსფორდის უნ-ტის ლიტ-რის საპატიო დოქტორი (1962). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის 3 ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: Собр. соч., т. 1—6, М., 1965—69; ბუზი და ბუზანკალა, თბ., 1963; ექიმი აიბოლიტი, თბ., 1961; ჩეხოვი, თბ., 1973.

ჩუკოვსკი ნიკოლოზ კორნეის ძე [20. V (2. VI). 1904, ოდესა, — 4. XI. 1965, მოსკოვი], რუსი საბჭ. მწერალი, კ. ჩუკოვსკის შვილი. ლიტ. მოღვაწეობა 1922-იდან დაიწყო. დაწერა ბიოგრ. მოთხრობები, რომანები სამოქალაქო ომზე, ფილოსოფიური პრობლემატიკისადმი მიძღვნილი ნაწარმოებები. ძირითადი თხზულებაა რომანი „ბალტიის ზეცა" (1954; იმავე სახელწ. კინოფილმი, 1961). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

ჩუკოტკის ავტონომიური ოკრუგი (1977-მდე ჩ უ კ ო ტ კ ი ს ნ ა ც ი ო ნ ა ლ უ რ ი ო კ რ უ გ ი), შედის რსფსრ მაგადანის ოლქის შემადგენლობაში. შეიქმნა 1930 წ. 10 დეკ. მდებარეობს სსრკ-ის უკიდურეს ჩრდ.-აღმ. ნაწილში. უკავია ჩუკოტკის ნ.-კ., კონტინენტის მიმდებარე ნაწილი და კ-ძები. ვრანგელის, აიონი, არაკამჩეჩენი, რატმანოვისა და სხვ. ეკვრის აღმ. ციმბირის, ჩუკოტკისა და ბერინგის ზღვებს. ფართ. 737,7 ათ. კმ². მოსახლ. 152 ათ. კაცი (1985), აქედან 72% ქალაქში ცხოვრობს. ცენტრი — ქ. ანადირი. ოკრუგში 2 ქალაქი და 18 დაბაა.

ბუნება. აღმ. ციმბირისა და ჩუკოტკის ზღვების ნაპირები სუსტადაა დანაწევრებული, დიდი უბეა — ჩაუნის. ბერინგის ზღვის სანაპიროს აქვს ხერხაკრული და ღრმა ფიორდები (უბეები პროვიდენიის, გლუბოკაია და სხვ.), აგრეთვე დიდი ყურეები (ლავრენტიის, მეჩიგმენის, კრესის, ანადირის და სხვ.). მიმდებარე ზღვები წელიწადის უმეტეს დროს დაფარულია ყინულით. რელიეფი მთიანია. ოკრუგის ცენტრ. ნაწილი და ჩამოზებულ ანადირის დაბლობს უკავია, მისგან აღმ-ით ჰკუილნეის ქედი და ჩუკოტკის მთიანეთია. ანადირის დაბლობის ჩრდ.-დას-ით ანადირის ზეგანია, რ-საც დას-ით ანიუის ქედი ესაზღვრება. ოკრუგის სამხრ. ნაწილში კოლიმისა და კორიაკის მთიანეთების ქედებია. ჰავა მკაცრია, იანვ. საშ. ტემპ-რა ბერინგის ზღვის სანაპიროზე −15-იდან −21°C-მდეა, შიგა რ-ნებში — 27-იდან −39°C-მდე, ტემპ-რის მინიმუმი −38-იდან −55°C-მდეა. ზამთარში ქრის ძლიერი ქარი. ზაფხული მოკლეა, გრილი და წვიმიანი. ივლ. საშ. ტემპ-რა 5—8°C, ბერინგის ზღვის სანაპიროზე 9—10°C, ანადირის დაბლობზე 13—14°C. ნალექები დას. ნაწილში 200 მმ წელიწადში, მდ. ანადირის შუა დინებაში 300—500 მმ. ოკრუგის ტერიტორიაზე გავრცელებულია მარადი მზრალობა. იცლენ კალისა და ვეროხლისწყლის მადნის, ქვანახშირისა და მურა ნახშირის, აირისა და სხვ მდ-ები ჩრდ. ყინულოვანი და წყნარი ოკეანეების აუზებს განეკუთვნება. დიდი მდინარეა ანადირი ვარინის მთა-ტუნდრის ნიადაგი. მცენარეულობა უმთავრესად ტუნდრისაა.

ისტორიული ცნობა. თანამედროვე ჩუკოტკის ტერიტ. დასახლებული იყო პალეოლითის ხანიდან. მისდევდნენ თევზჭერას, ზღვის ცხოველებზე ნადირობას, მეირმეობას. XIX ს. შუა წლებიდან დაიწყო ამერ. მრეწველებისა და ვაჭრების ექსპანსია, რ-მაც დაუნდობლად აპარტახებდნენ მკვიდრ მოსახლეობას. 1917 ოქტ. რევ. გაათავისუფლა ჩუკოტკის ხალხები ერთის. ჩაგვრისა და ექსპლუატაციისაგან. 1919 წ. 16 დეკ. დაბა ანადირში შეიქმნა ჩუკოტკის რევკომი. სამოქალაქო ომის დროს ჩუკოტკა დაიკავეს ჯერ კოლჩაკელებმა, შემდეგ თეთრგვარდიელმა ბანდებმა. გაათავისუფლა წითელმა არმიამ 1923 წ.; 2—5 აგვ. შედგა ანადირის I საბჭოთა ყრილობა. 1923 ოქტომბერში შეიქმნა ჩუკოტკის რ-ნული საბჭო. 1930 ანადირისა და ჩუკოტკის რ-ნებისა და თავკუ. ასსრ ნაწილის გაერთიანებით შეიქმნა ჩუკოტკის ნაციონალური (1977-იდან ავტონ.) ოკრუგი. დიდი სამამულო ომის (1941—45) წლებში ოკრუგის ხალხებმა აქტ. მონაწილეობა მიიღეს უკპ. დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. ოკრუგი დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის (1970) და ხალხთა მეგობრობის (1972) ორდენებით.

ეკონომიკა. ჩ. ა. ო-ის ეკონომიკაში წამყვანია სამთომოპოვებითი მრეწვ. (ოქროსა და ფერადი ლითონების მოპოვება) მუშაობს ბილიბინის აესი, ჩაუნის თესი, ეგეკინოტის სრესი, განვითარებულია თევზჭერა, აგრეთვე საშენ მასალათა (ანადირი, პევეკი, ბილიბინო) და კვების მრეწველობა. სოფ. მეურნ. წამყვანი დარგია მეირმეობა მჭიდრო მისახლ. ტრადიციულად მისდევენ მეთევზეობას, ბეწვეულ (თეთრი მელა) და ზღვის (სელაპი, მორჟი, ვეშაპი) ცხოველებზე ნადირობას. შედარებით ახალი დარგია სარძეო მეცხოველეობა, მეფრინველეობა, მეღორეობა. აშენებენ თეთრ მელას. ვითარდება სასათბურე მეურნეობა. ტრანსპ. ძირითადი სახეებია საზღვაო და საჰაერო. საზღვაო ნავსადგურებია: პევეკი, პროვიდენია, ანადირი, ეგვეკინოტი, ბერინგოვსკი. სანაოსნო მდ-ები: ანადირი, კოლიმა, დიდი და პატარა ანიუი.

კულტურული მშენებლობა. 1984 ჩ. ა. ო-ში იყო 112 სკოლამდელი დაწესებულება (11,2 ათ. აღსაზრდელი), 96 ზოგადსაგანმან. სკოლა (27,2 ათ. მოსწ.), 1 პროფ.-ტექ. სასწავლებელი (310 მოსწ.). არს მასობრივი ბ-კა (1060 ათ. ც. წიგნი და ჟურნალი), მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი (ქ. ანადირში), 106 საკლუბო დაწესებულება, 175 კინოდანადგარი. 18 საკოლმეურნეოში დაწესებულება.

გამოდის საოკრუგო გაზეთები (ჩუკოტკურ და რუს. ენებზე, 1953-იდან). მუშაობს ადგილ. რადიომაუწყებლობა, წარმოებს ადგილ. ტელეგადაცემები (ჩუკოტკურ და რუს ენებზე), იღებენ ცენტრ. ტელევიზიის გადაცემებს მოსკოვიდან.

ლიტერატურა. ჩუქჩების მრავალფეროვანი ზეპირსიტყვიერების ტრადიციები დაედო საფუძვლად წერილობით ლიტ-რას, რ-იც შეიქმნა ოქტ. რევ. შემდეგ (დამწერლობა შეიქმნა 1931 ლათ., 1936 — რუს. გრაფიკის საფუძველზე). პირველ ჩუქჩ მწერალს ტინეტეგინს (ფ. ტინეტეგი, 1920—40) ეკუთვნის წიგნი „ჩაუჩუს ზღაპრები" (1940). 50—60-იან წლებში ლიტ-ასპარეზზე გამოვიდნენ მწერლები ი. რიტხეუ (დ. 1930) და ვ. იატირგინი (დ. 1919), პოეტები ვ. კეულკუტი (1929—63), ა. კიმიტვალი (დ. 1938), ვ. ტიმნეტაგინი (1938—65), მ. ვალგირგინი (დ. 1939), რ-თა შემოქმედება ჩ-ის თანამედროვე ლიტ-რის საუკეთესო ნაწარმოებებს...

ჩუკოტკის ზღვა, ჩრდილოეთის ყინულოვანი ოკეანის განაპირა ზღვა აზიისა და ჩრდ. ამერიკის ნაპირებიან გარს აკრავს ჩუკოტკის ნ.-კ-ის ჩრდ. და ალასკის ჩრდ.-დას. ნაპირებს. დას-ით ლონგის სრუტით უკავშირდება აღმ. ციმბირის ზღვას, სამხრ-ით ბერინგის სრუტით — ბერინგის ზღვას. ჩრდ. საზღვარი არქტიკულ აუზთან და აღმ. საზღვარი ბოფორტის ზღვასთან პირობითია და გადის ბარროუს კონცხის მერიდიანზე. ფართ. 582 ათ. კმ² (სხვ მონაცემებით, 587,1 ათ. კმ²). წყლის მოცულ. 45,4 ათ. კმ³, სიღრმე 77 მ. დიდი ყურეებია: კოცებუს, კოლიუჩინის უბე. კ-ძები: ვრანგელის, ჰერალდი და კოლიუჩინი. ჩ. ზ.-ში ჩადის მდ-ები: ამგუემა, კობუკი, ნოატაკი. სანაპირო ხაზი სუსტად არის დანაწევრებული. ნაპირები უმთავრესად მთიანია. სანაპიროზე ბევრგან არის ლაგუნები და მომალოდე ცელები. ჩ. ზ. მდებარეობს შელფზე. მაქს. სიღრმეა 1256 მ. ფსკერის დიდი ნაწილი დაფარულია ფხვიერი ლამით, ქვიშითა და ხრეშით. ჩ. ზ.-ზე ნოემბ. შუა რიცხვებიდან 70 დღ-ღ-ზე მეტი პოლარული ღამეა, მაისის შუა რიცხვებიდან 86 დღ-ღ — პოლარული დღე. ზამთრობით გაბატონებულია ჩრდილოეთის ქარები, საშ. სიჩქარე 6,2 მ/წმ. ზაფხულობით — სამხრეთის ქარები. თებ. საშ. ტემპ-რა −21 იდან −27°C-მდეა (მინ −47°C), ივლ. 2,5—8,5°C. ოქტ.-ნოემბ-ში ზღვა მთლიანად ყინულით იფარება, ივლ. მხოლოდ ნაპირიდან ჩ. ზ.-ის სამხრ. ნაწილი სანაოსნოა. ჩ. ზ.-ში ბერინგის სრუტით შემოდის ბერინგის ზღვის დინება, რ-საც მოაქვს წელიწადში დაახლ. 30 ათ. კმ³ შედარებით მლაშე და თბილი (ზაფხულში 12°C-მდე) წყალი. ჩუკოტკის ნ.-კ-ის ნაპირებთან წარმოიქმნება ჩუკოტკის ცივი დინება, რ-საც ბერინგის სრუტისაკენ მიაქვს აღმ. ციმბირის ზღვის ცივი და გამტკნარებული წყლის მასა. ჩ. ზ.-ის აუზის მდინარეული ჩამონადენია 78 კმ³ წელიწადში, ნალექები — 275 მმ წელიწადში, აორთქლება — 119 მმ წელიწადში. წყლის ზედა ფენის მარილიანობა მაღალია — 30—32‰. წყლის ტემპ-რა ზაფხულში 4°C (დას.), 6°C (ცენტრ. ნაწილში) და 10—12°C (სამხრ.). მოქცევა სწორი ნახევარდღეღამურია, სიმაღლე 0,4 მ-მდე. ჩ. ზ.-ში ბინადრობს ვეშაპები, სელაპები, მორჟი, თეთრი დათვი. სარეწაო მნიშვნელობის თევზები ზაფხულობით ბევრია ზღვის ფსკერთან.

ჩუკოტკის მთიანეთი, საშუალო სიმაღლის ქედებისა და მასივების სისტემა აზიის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, გადაჭიმულია ჩაუნის უბიდან ბერინგის სრუტემდე. სიგრძე დაახლ. 450 კმ. ჩრდ. ქედები უმთავრესად აგებულია ქვიშაქვებით, ფიქლებითა და გრანიტებით, სამხრ-ით ჭარბობს ვულკანოგენური ნალექები. ჰავა მკაცრია იცის ხანგრძლივი ზამთარი, ხანმოკლე და გრილი ზაფხული, ნალექები 250—400 მმ წელიწადში. აღმ-ით ხშირია ნისლი. სანაპირო რ-ნებში გავრცელებულია ისლიანწყლის ბამბიანი კოლბოხიანი ტუნდრა და ჰიპნუმიანი ბალახიანი ჭაობები. მთათა კალთები შემოსილია მთის ტუნდრის მცე-

ს. ჩუიკოვი

კ. ჩუკოვსკი

ნ. ჩუკოვსკი

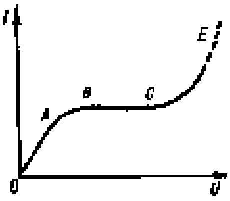

ჩუმი განმუხტვა გაზში ... ძაბვისა და დენის ... ვოლტამპერული მახასიათებელი (ონის კანონი), რაც ... (OA უბანი) ... (AB უბანი) ... (BC უბანი) ... (CE უბანი) ...

ნარეულობით, მწვერვალებზე არქტ. მთის უდაბნოა არის კალის, ვერცხლისწყლისა და ქვანახშირის საბადოები.

ჩუკოტკის ნახევარკუნძული, ნახევარკუნძული აზიის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, რსფსრ მაგადანის ოლქში. აკრავს ბერინგის ზღვის ანადირის ყურე და ჩუკოტკის ზღვა. ჩრდ. ამერიკისაგან გამოყოფილია ბერინგის სრუტით. ჩ. ნ-ის ჩრდ.-აღმ. დაბოლოებაა დეჟნიოვის კონცხი. ზედაპირის დიდი ნაწილი ჩუკოტკის მთიანეთს უკავია.

ჩუკოტკის მთიანეთი, ანადირის ქედი, ქედებისა და მთათა სისტემების ძვ. სახელწოდება ჩრდ.-აღმ. აზიაში. იხ. ჩუკოტკის მთიანეთი.

ჩუკოტკური ენა, ლუორავეტლანური ენა, ჩუქჩების ენა. განეკუთვნება ჩუკოტკურ-კამჩატკურ ენებს. გავრცელებულია ჩუკოტკის ავტონ. ოკრუგსა და მის მეზობელ რ-ნებში. ჩ. ე-ზე ლაპარაკობს 14 ათ. კაცი (1979, აღწერა). ჩ. ე. იყოფა რამდენიმე დიალექტად. ძ. შ. სხვაობა უმნიშვნელოა განეკუთვნება პოლისინთეზურ-ინკორპორაციული ტიპის აგლუტინაციურ ენებს. ბგერითი წყობისათვის დამახასიათებელია ხმოვანთა სინჰარმონიზმი და თანხმოვანთა ასიმილაციისა და დისიმილაციის მრავალსახეობა. აქვს ბრუნებისა და უღლილების განვითარებული სისტემა. დამწერლობა შეიქმნა 1931 ლათ. ანბანის საფუძველზე, 1936-იდან იყენებს რუს. გრაფიკას

ლიტ.: Скорик П. Я., Грамматика чукотского языка, ч. 1, М.—Л., 1961, ч. 2, Л., 1977.

ჩუკოტკურ-კამჩატკური ენები, იზოლირებული ჯგუფი ენებისა, რ-ებზეც ლაპარაკობენ ჩუკოტკისა და კამჩატკის ძირითადი მკვიდრი მოსახლეობის მცირერიცხოვანი ხალხები (16 ათ.-მდე კაცი). ჩ.-კ. ე-ს აკუთვნებენ პალეოაზიურ ენებს. იყოფა ორ შტოდ: ჩუკოტკურ-კორიაკული, რ-შიც შედის 4 მონათესავე ენა—ჩუკოტკური, კორიაკული, ალიუტორული, კერეკული, და იტელმენური.

ჩ.-კ. ე-თვის დამახასიათებელია ხმოვანთა სინჰარმონიზმი, თანხმოვანთა ასიმილაცია და დისიმილაცია. გრამატ. წყობით განეკუთვნება პოლისინთეზურ-ინკორპორაციული ტიპის აგლუტინაციურ ენებს. არსებით სახელებს აქვს განვითარებული ბრუნვის სისტემა, ზმნას—2 უღლილება—სუბიექტური და სუბიექტურ-ობიექტური. ჩ.-კ. ე-ის ზმნებსა და არსებით სახელებს აქვს 3 რიცხვი (მხ., მრავლობითი, ორ.) თვლა ხუთობითია, დამახასიათებელია ინკორპორაცია. ნასესხები სიტყვები რუსულიდან. ჩუკოტკურ და კორიაკულ ენებს აქვთ დამწერლობა (1931-იდან — ლათ. ანბანის საფუძველზე, 1936-იდან იყენებენ რუს. გრაფიკას).

ლიტ.: Скорик П. Я., Чукотско-камчатские языки, წგნ.: Языки народов СССР, т. 5, Л., 1968 (ბიბლიოგრ.).

ჩუქოლი, სოფელი ლენტეხის რ-ნში (ჩახუნდერის სოფსაბჭო). სვანეთის ქედის სამხრ. კალთაზე ზ. დ. 1400 მ, ლენტეხიდან 32 კმ. ჩახუნდერის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ჩახუნდერში (2 კმ). საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი. სოფელში დგას ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — XI ს. დარბაზული ეკლესია. აღმ.-ით მრავალწახნაგა საკურთხევლის აფსიდი აქვს, სამხრეთის შესასვლელს აჩუკბია მოჩუქურთმებული ხის კარი (გადატანილია ს. ჯანაშიას სახ. საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში), რ-ზედაც გამოსახულია 24 წმინდანი. ეკლესიაში შემონახულია გუმბედ. ხანის მოხატულობა. კანკელი ქვისაა, საკურთხევლის წინ ქვის კვარცხლბეკზე აღმართულია დიდი ჯვარი, სოფლიდან მოშორებით, ხრამის პირას, დგას IX–X სს. მთავარანგელოზთა ქვით ნაგები ეკლესია. შესასვლელი სამხრ. იდან აქვს აღმ. სარკმელი შემკულია ქვებზე რელიეფურად გამოყვანილი ჯვრის გამოსახულებით.

ჩულიმ-ენისეის ქვაბული, მინუსინსკის ქვაბულის ჩრდ. კიდე, კრასნოიარსკის მხარის სამხრ. ნაწილში. რელიეფი უმთავრესად ბორცვიან-ვაკეებიანია, სამხრ.-ით — წვრილგორაკ-ბორცვიანი. სიმაღლე 170—550 მ-მდე. აგებულია უმთავრესად პალეოზოური და მეზოზოური კონგლომერატებით, ქვიშაქვებით, ფიქლებითა და ეფუზივებით. არის მურა ნახშირის საბადოები. აღმ. კიდეზე მიედინება მდ. ენისეი, ცენტრ. და დას. ნაწილში — მდ. ჩულიმი. დამახასიათებელია ვრცელი ლარტაფები და ტბების სიმრავლე. სამხრ. ნაწილში ტიპური მარცვლოვანი სტეპია, ჩრდ.-ში — ტყესტეპი. ჩ.-ე. ქ. კრასნოიარსკის მხარის მნიშვნელოვანი სას.-სამ. რ-ნია.

ჩულიმი, მდინარე რსფსრ ტომსკის ოლქსა და კრასნოიარსკის მხარეში, ობის მარჯვ. შენაკადი. სიგრძე 1799 კმ, აუზის ფართ. 134 ათ. $კმ^2$. წარმოიქმნება მდ-ების თეთრი და შავი იუსის შეერთებით, რ-ებსაც სათავე აქვთ კუზნეცკის ალატაუში. სათავიდან ქ. აჩინსკამდე მთის მდინარეა, ჩულიმ-ენისეის ქვაბულში იტოტება, ქვემოთში განიერ (10 კმ-მდე) ჭალას წარმოქმნის, სადაც უამრავი ტბა და ნარიანალია. უმთავრესად საზრდოობს თოვლის წყლით წყალდიდობა იცის მაის—ივლ-ში. წყლის საშ. ხარჯი 785 $მ^3/წმ$, მაქს. (შესართავიდან 101 კმ-ზე) — 8220 $მ^3/წმ$, მინ. — 108 $მ^3/წმ$. იყინება ნოემბ. დასაწყისში, ყინულისგან აპრ.-მაისში ხდ-ტყის დაცურება სანაოსნოა შესართავიდან 1173 კმ. ჩ-ის ნაპირზეა ქ-ები: ნაზაროვო, აჩინსკი, ასინო.

ჩულიშმანის ზეგანი, ზეგანი აღმ. ალთაიში, მდ. ჩულიშმანსა და შაფშალის ქედს შორის. ზედაპირი უმთავრესად მოსწორებულია. საშ. სიმაღლე 2000—2200 მ. სამხრ. და დას. კიდეებზე აღმართულია კრისტ. ფიქლებისა და გრანიტებით აგებული 3148 მ-მდე სიმაღლის მთიანი მასივები. კალთები 2000 მ სიმაღლემდე შემოსილია ლარიქისა და კედრის ტაიგით, უფრო ზევით ქვიანი მთის ტუნდრაა.

ჩუმათელეთი, სოფელი ხაშურის რ-ნში (სურამის სადაბო საბჭო). ლიხის ქედის აღმ. კალთის ძირას ზ. დ. 860 მ, ხაშურიდან 9 კმ, სურამიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 4 კმ. სურამის კოლ.-ბა (მეცხოველეობა, მემცენარეობა). დაწყ. სკოლა საშ. სკოლა სოფ. იტრიაში (1,5 კმ). ბ-კა, კლუბი.

ჩუმი, მოძრავი საცხოვრებელი „სახლი" სრკ. ევრ. ნაწილის ნენეცსა და ციმბირის ხალხებში. ჩ. ფორმით მრგვალი ან ოდნავ ოვალურია, აგებდნენ 30—50 ლატანისაგან. ზამთარში ხურავდნენ ირმის ტყავით, ზაფხულში — მოხარშული არყის ქერქით ან ტილოთი. ცენტრში გამართული იყო კერა.

ჩუმი განმუხტვა, ნელი განმუხტვა, არათვითდამოუკიდებელი ელექტრული განმუხტვა აირში; წარმოიშობა ელექტროდებს შორის მცირე ძაბვის დროს მათთან არსებული ნაწილაკების უწყვეტი ნაკადის ან გარედან გამოსხივების ზემოქმედებით (იხ. ნახ.).

ჩუმაუზა, მთა აფხაზეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მდ-ების გუმისთისა და კელასურის წყალგამყოფზე. სიმაღლე 2081 მ. აგებულია იურული თიხაფიქლებითა და კირქვებით. კალთები შემოსილია სუბალპ. და ალპ. მდელოებით.

ნ. არჩვაძე.

ჩუმლაყი, სოფელი გურჯაანის რ-ნში, გომბორის ქედის ჩრდ.-აღმ. მთისწინეთში სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჩ., ფიტარეთი). ზ. დ. 420 მ, გურჯაანიდან 4 კმ. მ. კალინინის სახ. კოლ.-ბა (მევენახეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი 2 ბ-კა, კულტ. სახლი (კინოდანადგარი), ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა

ჩუნა, ზემოთში უდა, მდინარე რსფსრ ირკუტსკის ოლქსა და კრასნოიარსკის მხარეში, მდ. ტასეევის (ენისეის აუზი) მარცხ. შემადგენელი. სიგრძე 1203 კმ, აუზის ფართ. 65600 $კმ^2$, სათავე აქვს უდის ქედზე (აღმ. საიანი). ზემოთში მიედინება ვიწრო მთათაშორის ხეობაში, ქვემოთ — შუა ციმბ. ზეგანზე, ადგილ-ადგილ არის ჭორომები. საზრდოობს წვიმისა და თოვლის წყლით. წყლის საშ. ხარჯი 300 $მ^3/წმ$. იყინება ოქტ.-ნოემბ.-ში, ყინულისგან აპრ.-მაისში. იყენებენ ხე-ტყის დასაცურებლად, ადგილ. ნაოსნობისათვის. ჩ-ის ნაპირზეა ქ. ნიჟნეუდინსკი.

ჩუნეში, სოფელი წულუკიძის რ-ნში (დუდალაურის სოფსაბჭო), მდ. გუბისწყლის (რიონის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 110 მ, წულუკიძიდან 18 კმ, სამტრედიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 40 კმ. ი. სვერდლოვის სახ. დუდალაურის კოლ.-ბა (მესიმინდეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. დუდალაურში (4 კმ). წყაროებში პირველად იხსენიება XVI ს-ში. მაღალ გორაკზე შუა საუკ. ციხის ნანგრევებია; შემორჩენილია გვირაბი, რ-იც წყაროსაკენ ეშვება. ციხესიმაგრე XVIII ს-ში ლორთქიფანიძეთა ფეოდ. საგვარეულოს ეკუთვნოდა. XIX ს-ში ჩ-ში ორი ქვის ეკლესია იდგა (1762, 1796).

ჩუნეთი, სოფელი წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (ცხუნკურის სოფსაბჭო), წყალტუბოს ტალღობრივ ვაკეზე, მდ. კუმის (სემის მარცხ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 160 მ, წყალტუბოდან 10 კმ. ცხუნკურის კოლ.-ბა (მესიმინდეობა, მეჩაიეობა, მევენახეობა). დაწყ. სკოლა, რვაწლ. სკოლა სოფ. კუმისთავში (6 კმ).

ჩუნეში, სოფელი წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (წყალტუბოს სოფსაბჭო), წყალტუბოს ტალღობრივ ვაკეზე. ზ. დ. 130 მ, წყალტუბოდან 6 კმ. ვ. კიკვიძის სახ. წყალტუბოს კოლ.-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. წყალტუბოში (2 კმ). ბ-კა

ჩუნია, მდინარე რსფსრ კრასნოიარსკის მხარეში, მდ. პოდკამენაია-ტუნგუსკის მარჯვ. შენაკადი. სიგრძე 727 კმ, აუზის ფართ. 70 600 $კმ^2$. წარმოიქმნება სამხრ. ჩ-ისა და ჩრდ. ჩ-ის შეერთებით, მიედინება შუა ციმბ. ზეგანზე. ჭორომიანია. საზრდოობს თოვლისა და წვიმის წყლით. წყალდიდობა იცის მაის-ივნ-ში. წყლის საშ. ხარჯი დაახლ. 435 $მ^3/წმ$. იყინება ოქტ-ში, ყინულისგან მაისში. სანაოსნოა კატარღებისათვის.

ჩუნჩხა, სოფელი ახალქალაქის რ-ნში (დილისკის სოფსაბჭო), ახალქალაქის პლატოზე, მდ. ფარავნის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 1660 მ, ახალქალაქიდან 11 კმ. მ. ცხაკაიას სახ. კოლ.-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), სამედიცინო-სამეანო პუნქტი.

ჩუნცინი, ტუნჩინი, ჩახიანი, ქალაქი სამხრ.-დას. ჩინეთში, სიჩუანის პროვინციაში გაშენებულია ტერასებად მთის კალთაზე, მდ-ების იანძისა და ძიალინძიანის შესართავთან 2,7 მლნ. მცხ. (1982). სარკ. ნავსადგური (ტვირთბრუნვა 6 მლნ. ტ-ზე მეტი წელიწადში). წყლის გზით უკავშირდება შანხაის, რკინიგზით — ქ. ბაოძის (შენსის პროვ.) და საზღვ. ნავსადგურ ჯანძიანს (გუანდუნის პროვ.) ხიდი მდ. იანძიზე. აეროპორტი. დიდი ინდუსტრ. ცენტრი. ჩ-სა და მის მიდამოებში იღებენ ქვანახშირს (დაახლ. 10 მლნ. ტ წელიწადში). მნიშვნელოვანია ენერგეტ. მ-ბა (თესები, პესების კასკადი მდ. ლუნსიხეზე). მეტალ., ქიმიური, მანქანათმშენებლობის, მსუბუქი და კვების მრეწველობის ქ-ნები. ... სავაჭრო ფ-კები. ... საფეიქრო საწარმოები. იხსენიება ძვ. წ. XI ს-ში უძველესი დროიდან იყო

სამხრ.-დან ჩინეთის მნიშვნელოვანი სა-ვაჭრო ცენტრი. უცხოეთთან ვაჭრობისა-თვის გაიხსნა 1891. 1918-იდან 1929-მდე ეწოდებოდა ბასიანი. 1938 ოქტ.-იდან 1946 დამარცხებამდე იყო ჩინეთის დროებითი დედაქალაქი. გომინდანელთა ხელისუფ-ლებისაგან გაათავისუფლა ჩინ. სახ.-განმათ. არმიამ 1949 წ. 30 ნოემბერს.

ჩუნციუ, ჟოუს ეპოქის პერიოდი ჩინეთში (ძვ. წ. 722—481). სახელი ეწოდა „ჩუნ-ციუს" („გაზაფხული და შემოდგომა") ქრონიკის მიხედვით, რ-იც აღწერს ამ წლების მოვლენებს. ჩ.-ს პერიოდში ად-რინდ. ჟოუს საუფლისწულო მიწებების ბაზაზე შექმნილი სამეფოები და სამთავ-როები გარდაიქმნა ფაქტობრივად დამო-უკიდებელ სახელმწიფოებად, რ-ებსაც ერთმანეთთან შინაომი ჰქონდათ გაჩაღე-ბული. მსხვილ სამეფოებში დაპყრობილ და ახლად ათვისებულ მიწებზე იქმნებოდა ოლქები და მაზრები, რ-თაც სათავეში ედგნენ ცენტრ. ხელისუფლების მიერ სპე-ციალურად მოწვეული მოხელეები.

ჩურიგერები (de Churriguera), XVII—XVIII სს. ესპანელ არქიტექტორთა და მოქანდაკეთა ოჯახი. განსაკუთრებით ცნობილი არიან: ხ ო ს ე ბ ე ნ ი ტ ო დე ჩურიგერა (21. III. 1665, მადრიდი, — 2. III. 1725, იქვე), რ-ის სახელი ეწოდა ბა-როკოს სტილის ერთ ვარიანტს (ე. წ. „ჩუ-რიგერესკო"). ნამუშევრები: სან-ესტებანის ეკლ. რეტაბლო სალამანკაში (1693—96), სასახლე მადრიდში (1689-ის შემდეგ, ამ-ჟამად „სან-ფერნანდოს" ნატიფი ხელოვნ. სამეფო აკადემია, გადაკეთდა 1774). ქ. ნუ-ევო-ბასტანის გეგმა სასახლით, ეკლესი-ითა და ფაბრიკითურთ (1709—13). სალა-მანკაში მუშაობდნენ ხოსე ბენიტო დე ჩურიგერას ძმები ხ ო ა კ ი ნ ი (1674—1724) და ა ლ ბ ე რ ტ ო (1676—1740).

ჩურკინი გრიგოლ ფილიპეს ძე [10 (22). I. 1874, ქუთ. — 18. X. 1930, თბილისი], რუსი საბჭ. ეთნოგრაფი. 1894 დაამთავრა თბილ. სამასწავლებლო ინ-ტი. 1929-იდან ლენინგრ. უნ-ტის პროფესორი ეთ-ნოგრ. მასალის შესაგროვებლად ჩაატარა მრავალი ექსპედიცია კავკასიაში, რ-ის საფუძველზე გამოაქვეყნა ეთნოგრ. ხა-სიათის შრომები, მ. შ. საქართვ. ისტ.-გეოგრ. პროვინციებზე და ცალკეულ გეოგრ. ობიექტებზე („კახეთის ხალხის ჩვეულება და ხარწმუნოება", 1906, „ბახმარო", 1901, „მახინჯაური", 1902 და სხვ.). 1918-იდან იყო რუს. გეოგრ. საზ-ბის კავკ. განყ-ის მდივანი. ა. ლაისტნერთან ერთად გა-მოაქვეყნა „კავკასიის გეოგრაფია" (1924) და „ამიერკავკასიის გეოგრაფია" (1929).

ჩუსტი, ქალაქი (1969-იდან) უზბ. სსრ ნამანგანის ოლქში, ფერღანის ველის ჩრდ. კიდეზე. ჩუსტის რ-ნის ცენტრი. რკი-ნიგზის სადგ. ჩუსტიდან 12 კმ. ბამბასაწ-მენდი და ეთერზ. ზეთების ქ-ნე-ბი, სამხატვრო და საკონდიტრო ნაწარმის ფ-კები. პედსასწავლებელი. ისტ. და მხა-რეთმცოდნეობის მუზეუმი.

ჩუსოვაია, ზემოთში ბ ო ლ შ ა ი ა ჩ უ ს ო ვ ა ი ა, მდინარე რსფსრ სვერდ-ლოვსკისა და პერმის ოლქებში, მდ. კამის მარცხ. შენაკადი. სათავე აქვს შუა ურალზე (ჩელიაბინსკის ოლქი). სიგრძე 592 კმ, აუზის ფართ. 23000 კმ². ჩაედინება კამის წყალ-საცავის ჩუსოვაიას ყურეში. შერეული საზრ-დოობის მდინარეა, ჭარბობს თოვლის წყა-ლი. წყალდიდობა იცის შუა აპრ.-იდან შუა ივლ.-მდე. წყლის საშ. ხარჯი 222 მ³/წმ, მაქს. — 4570 მ³/წმ, მინ. — 8,4 მ³/წმ. იყინება ოქტ. ბოლო — დეკ. დასაწყის-ში; იხსნება აპრ.-მაისში. ქვედა დინე-ბისათვის დამახასიათებელია თოში- და ყი-ნულსხურულები, რ-ის დროსაც წყლის დო-ნე მაღლა იწევს 2,6 მ-ით. ჩ.-ის წყალს იყე-ნებენ სვერდლოვსკის რ-ნის წყალმომარა-გებისათვის. ჩ.-ის შენაკადებზე არის წყალ-საცავები. იყენებენ ხე-ტყის დასაცურებ-ლად, სანაოსნოა ქ. ჩუსოვოიდან. ჩ.-ის ნა-პირზეა ქ-ები პერვოურალსკი, ჩუსოვოი. ტურიზმი.

ჩუსოვოი, ქალაქი რსფსრ პერმის ოლქში, მდ. ჩუსოვაიას ნაპირზე, შუა ურალის დას. კალთაზე. სარკინიგზო გზების კვანძი. 58 ათ. მცხ. (1985). მეტალ., რკინაბეტონის კონსტრუქციების, სარემონტო-მექან., ლი-თონის ნაკეთობათა, რძის ქ-ნები, კვების კომბინატი. სარკინიგზო ტრანსპ. სასწავ-ლებლები. გაერთიანება „ჩუსოვლეს" სახლთა-საშენი კომბინატი. სამთამ. ინდუსტრ. ტექნიკუმი, სამედ. სასწავლებელი. მხა-რეთმცოდნეობის მუზეუმი.

ჩუტყვავილა, მწვავე ვირუსული დაავა-დება, რ-საც ახასიათებს ცხელება და ბუშ-ტუკოვანი გამონაყარი. უმეტესად ავადდე-ბიან 10 წლამდე ასაკის ბავშვები. ვრცელ-დება ჰაერწვეთოვანი გზით (ხველების, ცემინების, ლაპარაკის დროს). ფარული პერიოდი 11—21 დღე გრძელდე-ბა. ჩ. იწყება უეცრად, სისუსტით, ტემპე-რატ. აწევით (40°-მდე). ამას დაერთვის გამონაყარი — წითელი ლაქები, კვანძე-ბი, რ-ებიც სწრაფად სითხით სავსე ბუშ-ტუკებად გადაიქცევა. ბუშტუკები ჩირქ-დება, სკდება, მათი შიგთავსი ხმება და წარმოიქმნება ფუფხები. 2—3 დღეში კან-ზე ჩნდება ახ. გამონაყარი. გამონაყარი ზოგჯერ პირის ღრუს, სასუნთქი გზებისა და სასქესო ორგანოების ლორწოვანზეც ჩნდე-ბა. ჩ. უფრო ხშირად მსუბუქად მიმდინარე-ობს; 10—12 დღეში გამოჯანმრთელებით მთავრ-დება და ტოვებს მყარ იმუნიტეტს. გართუ-ლებები (ფილტვების, შუა ყურის, თირკმ-ლების ანთება) უმეტესად მცირე ასაკისა და დასუსტებულ ბავშვებში აღინიშნება; ყველაზე მძიმე გართულებაა ტვინის ან-თება (ენცეფალიტი). მ კ უ რ ნ ა ლ ო-ბ ა: მძიმე ფორმის დროს ავადმყოფის ჰოსპიტალიზაცია და იზოლაცია 9 დღის მანძილზე. ავადმყოფთან კონტაქტში მყო-ფი ბავშვები (ვისაც ჩ. არ მოუხდია) 21 დღის მანძილზე საბავშვო დაწესებულებებ-ში არ დაიშვებიან. ჯ. ბოლქვაძე.

ჩუქება ს ა მ ო ქ ა ლ ა ქ ო ს ა მ ა რ-თ ა ლ შ ი, ხელშეკრულება, რ-ითაც ერ-თი მხარე (მჩუქებელი) უსასყიდლოდ გადასცემს თავის ქონებას საკუთრებად მეორე მხარეს (დასაჩუქრებულს). ჩაჩუქ-რების ხელშეკრულების ნამდვილობისათ-ვის კანონი, ჩვეულებრივ, ითვალისწინებს ზოგიერთ სავალდებულო პირობას. საბჭ. სამართ. მიხედვით, 500 მან-ზე მეტად ღი-რებული ნაჩუქრობა სანოტარო წესით უნდა დამოწმდეს. მოქალაქის მიერ სა-ხელმწ., კოოპ. ან საზ. ორგანიზაციისათ-ვის ქონების ჩ.-ის ხელშეკრულება იდება უბრალო წერილობითი ფორმით. სხვ. გაფორმების საჭიროებს სადავოს. სახლის ჩ. (საქ. სსრ სამოქალაქო სამართ. კოდ., მმ. 268, 269). დადგენილი ფორმის დაუ-ცველობა გამოიწვევს ჩ.-ის ბათილობას (იხ. სტ. ბათილი გარიგება). ხელშეკრუ-ლების დადებისთვის აუცილებელია დასა-ჩუქრებულის თანხმობა. ძვ. ქართულში ჩ.-ს „მიცემა" და ნიჭი, აგრეთვე „ძღვენი", „ქრთამი" და ფეშქაში ეწოდებოდა.

ლიტ.: ჭ უ მ ბ ა რ ი ძ ე ი., ნარკვე-ვი, ხის წყნ.: ქართული ჩვეულებითი სა-მართლის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1976.

ი. ჭუმბარიძე.

ჩუქურთმა, მხატვრული სამკაული, რ-ითაც ამშვენებენ არქიტ. ნაგებობათა ფასადებსა და ინტერიერებს, გამოყენებითი ხელოვნ. ნიმუშებს ან სხვადასხვა საგანს. შედგება რიტმულად განმეორებული სკულპტურუ-ლი, გრაფ., ფერწერული, ბრტყელი, ამო-ტვიფრული, ქარგული, ნაქარგი და ა. შ. ელემენტებისაგან. ეს ან რეალური სამყა-როს — ცხოველთა, მცენარეთა და სხვ. მკვეთრად სტილიზებული გამოსახულებე-ბია, ან ურთიერთშეუღლებული გეომ. ფი-გურები. ჩ.-ში თავს იჩენს როგორც სტი-ლისტური თავისებურებანი, ასევე ეროვნ. კოლორიტი. იხ. აგრეთვე ორნამენტი.

ჩუჭხაგირის ტბა, ტბა მდ. აშუის (მდ. აშუის მარცხ. შენაკადი) აუზში, რსფსრ ხაბაროვსკის მხარეში. ფართ. 366 კმ². საშ. სიღრმე 2 მ, მაქს. — 6 მ. ნაპირები დაკლაკნილია, ჩრდ-ით — დაბალი და ჭაობიანი, კ-ებით გოდბარკიოა და ჯაგუ-ოთ დაფარულია სამ ლუპრმად ტბიდან გამოდის მდ. ოლჯიკანი. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და გრუნტის წყლით. იყინება ოქტ.-ნოემბ.-ში, იხსნება მაის-ში.

ჩუქჩები, რსფსრ-ში, მაგადანის ოლქში, ჩუკოტკის ავტონ. ოკრუგის ძირითადი მოსახლეობა. ცხოვრობენ აგრეთვე იაკუ-ტიის ასსრ-ში. რაოდ. 14 ათ. კაცი (1979, აღწერა). ლაპარაკობენ ძირითადად ჩუ-კოტურ ენაზე. რელიგია — შამანიზმი, სა-რეწაო და ოჯახური კულტები. XIX ს-მდე ფაქტობრივად შეინარჩუნეს დამოუკიდებ-ლობა მეფის ადმინისტრაციისაგან. ჩ. — მომთაბარე მეირმეები და ჩ. — ბინადარი ზღვის ცხოველებზე მონადირეები ერთმა-ნეთში აწარმოებდნენ ნატურალურ გაცვ-ლას. საბჭ. წყობილების წლებში მათი ცხოვრება ძირეულად შეიცვალა.

ჩუღურეთი, ერთ-ერთი ძვ. უბანი თბი-ლისში, მდ. მტკვრის მარცხ. ნაპირზე (ამ-ჟამად ნ. ბარათაშვილისა და კ. მარქსის სახ. ხიდებს შორის მდებარე რეგიონი; ოქტომბრის სახ. რ-ნის ტერიტ.). წყარო-ებში პირველად იხსენიება 1707 („ჩუხუ-რის" ფორმით). ვახუშტი ბაგრატიონის (XVIII ს.) მიერ შედგენილ თბილისის გეგმაზე დატანილია როგორც სოფელი; ესაზღვრებოდა ჩუღურეთის ხევით (ამ-ჟამად კამოს ქუჩა), მტკვრით, სოფ. კუკიით, დიდუბითა და სამგორის მინდვ-რებით. სახელწ. ნაწარმოებია თურქ. სი-ტყვიდან ჩუღურ (ჩუხურ, ჩუკურ), ქართუ-ლად — ორმო, ფოსო, ღრმა, ღრანტე, ჩა-ღრმავებული ადგილი. 1824-იდან ჩ. ქალაქს შემოუერთდა; იგი თბილისის ერთ-ერთი სას.-სამ. რეგიონი და სახელოსნო უბანი იყო. აქ, მდ. მტკვარზე 1908—11 აშენდა ერთმალიანი რკინის ხიდი — ე. წ. „მუხრანის ხიდი" (ამჟამად ნ. ბარათაშვილის სახ. ხიდის ადგილზე). ხატ. კულტ. ძეგლე-ბიდან ჩ.-ში შემორჩენილია: კვირაცხოვლის ეკლესია (შუა ფეოდ. ხ-ნა), წმ. ნიკოლო-ზის ეკლესია (XVIII—XIX სს.) და ლუთერ-ანული სომხურ-გრიგორიანული ეკლე-სია (XIX ს.).

ლიტ.: ბ ე რ ი ძ ე თ., ძველი თბილისის განაშენიანების ისტორია, თბ., 1977.

თ. ბერიძე.

ჩუხაჯიანი ტიგრან გევორგის ძე [1837, კონსტანტინოპოლი, — 11 (23) III. 1898, იზმირი], სომეხი კომპოზიტორი, ცხოვრობდა კონსტანტინოპოლში. სწავ-ლობდა ჯერ კომპოზიტორ გ. ერანიანთან, 1861—64 კი — მილანში. მის შემოქმედე-ბაში ევრ. სამუსიკო ტექნიკა (იტალიური ოპერის მიღწევები) შეხამებულია აღმო-სავლური (სომხ. ქალაქური ფოლკლო-რი) მუსიკის თავისებურებებთან. ნაწარ-მოებები: ოპერა „არშაკ II" (1868, პირ-ველი სომხ. ოპერა, სრული სახით დაიდგა 1945), ოპერა — ფეერია „ზემირე" (1890), მუს. კომედიები — „არიფი" (1872, გო-გოლის „რევიზორის" მოტივებზე), „ქო-ხალი მამასახლისი" (1873); საფორტეპია-ნო პიესები; სიმღერები, რომანსები და სხვ.

ჩუხრაი გრიგოლ ნაუმის ძე (დ. 23. V. 1921, მელიტოპოლი), საბჭ. კინორეჟი-სორი, სსრკ სახ. არტისტი (1981). სკკპ წევრი 1944-იდან. 1953 დაამთავრა საკავშ. კინემატოგრაფიის სახელმწ. ინ-ტი (ს. იუტკევიჩის და მ. რომის სახელოსნო). ჩ. ომის შემდგომი კინოს ერთ-ერთი წამ-ყვანი რეჟისორია. საკავშირო და მსოფ-ლიო აღიარება მოიპოვა მისმა ფილმებმა „ორმოცდამეერთე" (ბ. ლავრენიოვის მი-ხედვით, 1956), „ბალადა ჯარისკაცზე" (1959, ლენინური პრემია 1961), „მოწ-მენდილი ცა" (1961), „ხსოვნა" (1970). 1966—71 საკავშირო კინემატოგრაფიის სა-

ჩუქურთმა დოლოცკლის მონა-სტრის მთავარი ტაძრის სამხრეთის კარიბჭე ფრაგმენტი ძვ. წ. [I-] XI ს. საქართველოს სახელ-მწიფო მუზეუმი, თბილისი.

გ. ჩუხრაი

ხელმწ. ინ-ტშია დაჯილდოებულია 5 ორდენითა და მედლებით.

ჩუხჩარხი, ჩ უ ხ ჩ ა რ ხ ი, მოხელე ფეოდალურ საქართველოში, ჩ-ის სახელი სამხ ფუნქციასა და მეფის დაცვის საქმიანობას უკავშირდებოდა. იგი იმ მოხელეების უფროსი იყო, რ-ებსაც მეფის დაცვა ევალებოდათ. ჩ მეფეს თან ახლდა მგზავრობის დროს და სხვა მოხელეებთან ერთად მის წინ მიდიოდა. ჩ- ვალდებული იყო პირველს ენახა ის ადგილები, სადაც მეფე უნდა მისულიყო, შემდეგ მობრუნებულიყო და მეფეს წასძღოლოდა. ჩ- დიდი და საპატიო მოხელე იყო ძეგლებში იგი ეჯიბებთან ერთად იხსენიება.

ლიტ.: ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., თბ., 1970, გვ. 98.

ი. სურგულაძე.

ა. ჩხაიძე

ჩუხჩუხელასებრნი (Syrphidae), ორფრთიანი მწერების ოჯახი მოკლეულვაშიანთა ქვერიგისა უფრო ხშირად საშ. ზომისა (6–15 მმ) არიან, იშვიათად დიდებიც (26 მმ-მდე) გვხვდებიან. ოჯახში ათასამდე სახეობაა. ძირითადად ტროპიკებშია გავრცელებული სსრკ-ში 600-მდე სახეობაა ჩ კარგად დაფრინავენ, ხშირად ლივლივებენ ჰაერში დიდი მნიშვნელობა აქვთ როგორც მცენარეთა (კვრობდ., მრავალი კულტ. მცენარის) დამმტვერავებს. ზოგი ჩ-ის მატლი მცენარეებზე ცხოვრობს და მწერებით იკვებება. ზოგი წყალში ბინადრობს და ხრწნადი ნივთიერებებით, შლამითა და სხვ. საზრდოობს მრავალი ჩ-ის მატლი მცენარეებშია ზოგი „საზოგადოებრივი" მწერების (კრაზანების, ჭიანჭველების) ბუდეში ბინადრობს.

ჩქამი, ხმაური, რ-იც წარმოიქმნება საწარმოთქმო ხშვის ან ნაპრალის გადალახვისას. ხშირი სიმებზე ჰაერნაკადის ხახუნით მიღებულ ჩ-ს ეწოდება ა ს პ ი რ ა ც ი ა ანუ ფ შ ვ ი ნ ვ ა. სხვა სამეტყველო ორგანოებით შექმნილ ნაპრალში მიღებული— ფ რ ი კ ა ც ი ა. ზ. ჯაფარიძე.

ვ. ჩხაიძე

ჩქამიერი, თანხმოვანი, რ-იც საწარმოთქმო დაბრკოლების (ხშვის, ნაპრალის) დაძლევისას წარმოქმნილი ხმაურით — ჩქამით — ხასიათდება.

სალიტ. ქართულის 33 ბგერიდან 5 ხმოვანია (ა, ე, ი, ო, უ) და 5 სონორია (ვ, ლ, რ, მ, ნ) გარდა ამისა (ბ, გ, დ, ზ, თ, კ, პ, ჟ, ს, ტ, ფ, ქ, ღ, ყ, შ, ჩ, ც, ძ, წ, ჭ, ხ, ჯ, ჰ) ჩ-ია. ზ. ჯაფარიძე

ჩქარული კინოგადაღება, კინოგადაღება, რ-ის სიხშირეა 600—10000 კადრი წმ-ში. ჩ. კ. წარმოებს კინოგადასაღები აპარატით, რ-საც აქვს კინოფირის წყვეტილი წაწევის მექანიზმი. ჩ. კ. საშუალებას იძლევა დაფიქსირდეს დროის ერთეულში გადასაღები ობიექტის მოძრაობის უფრო მეტი ფაზა, ვიდრე სტანდ. სიხშირით (24 კადრი/წმ) კინოგადაღებისას ჩ. კ-ს იყენებენ როგორც ასახვის ხერხს სხვადასხვაგვარი ფილმების შექმნის პროცესში (მაგ., სპორტ. შეჯიბრების ცალკეულ მომენტებში მოძრაობის ცალკე ფაზის უკეთ დასანახავად), აგრეთვე დარტყმითი ტალღების გავრცელების შესასწავლად და ა. შ.

ი. ჩხაიძე

ჩქარი, სწრაფი დინება ვაკის მდინარის წყალმარჩხ კალაპოტში. წარმოიქმნება წყლის ნაკადის მიერ კალაპოტის არაისანაბარი წარეცხვის შედეგად მდინარის ფსკერზე ქვიშის გარდიგარდმო ზვინულის დაგროვების ადგილას ქვიშის ზვინულის დამრეცი კალთა მდინარის აღმა მიმართული, ციცაბო — დაღმა და ნაკადი სწრაფად ეშვება მასზე.

ჩქვალერი, სოფელი წალენჯიხის რ-ნში, მდ. ინწრის (ჭანისწყლის მარჯვ. შენაკადი) ზემოთში, სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჩ., ლეშამუგუ) ზ. დ. 320 მ, წალენჯიხიდან 18 კმ, ჯვარიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 6 კმ. კომკავშირის სახ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, 2 საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, ამბულატ., კავშირგაბმ. განყ-ბა. კ. ფოფხაძის სახლ-მუზეუმი

ჩქონია დავით ზურაბის ძე [11 (24). 1. 1849, სოფ. საჯიჯით, ახლანდ. გალის რ-ნი, — დაახლ. VII. 1929, სოფ. რეყე, ახლანდ. ზუგდიდის რ-ნი, დაკრძალულია საბერიოში], აფხაზი მწერალი, მეცნიერი. სტუდენტობაშივე აქტიურად თანამშრომლობდა ქართ. პრესაში, აქვეყნებდა მეცნ. და პუბლიც. წერილებს. ეთნ. ნარკვევებს ქართვ. და აფხ. ხალხის ცხოვრებიდან. 1875-იდან ძიძიშვილმა გ. წერეთელთან მიიწვია თავისი მამულების მმართველად ალმ. საქართველოში, თბილისში მწერალი დაუახლოვდა პროგრ. ქართვ. მოღვაწეთა ახ. თაობას, რ-იც ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით იბრძოდა ქართვ. და აფხ. ხალხთა ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის გასაძლიერებლად. 1876 ჩ-ს ცხოვრება ტრაგიკულად წარიმართა — ცარიზმის აგენტების ხრიკებით კატორღა და ციმბირში გადასახლება მიესაჯა, საიდანაც 1906 დაბრუნდა მძიმედ დაავადებული. სამშობლოში დაასრულა ვეფხისტყაოსნის შესახებ ვრცელი მონოგრაფია, რ-იც ამჟამად დაკარგულია. ჩვენამდე მოღწეული მისი მცირე ფრაგმენტი ავლენს ავტორის მაღალ მეცნ. დონეს და განსაკუთრებულ სიყვარულს ქართვ. ხალხის ეროვნ. საუნჯისადმი.

თხზ.: Герои поэмы Руставели и их миросозерцание, «ჩვენი მოამბე», 1946, ტ. 1.

ლიტ.: მ ე ნ ღ ე ლ ა ი ა ი, დავით ჩქონია, სოხ., 1969. ს. ცაიშვილი

ჩქუმი, სოფელი ცაგერის რ-ნში (წიფერჩის სოფსაბჭო), მდ. ჯანაულის (ცხენისწყლის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში ზ. დ. 680 მ, ცაგერიდან 15 კმ. წიფერჩის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, საფელდშერ-სამეანო პუნქტი.

ჩქუნეთი, სოფელი სამხ. ოსეთის ავ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში (დოღლაურის სოფსაბჭო). მდ. ჭურთის (ქსნის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში ზ. დ. 1700 მ, ლენინგორიდან 36 კმ. სერგო ორჯონიკიძის სახ. ლარგვისის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ლარგვისში (18 კმ).

ჩქუნი, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (სუფსის სოფსაბჭო), გურიის დაბლობზე ზ. დ. 20 მ, ლანჩხუთიდან 23 კმ, სუფსიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 4 კმ. სუფსის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა). საშ. სკოლა სოფ. სუფსაში (4 კმ).

ჩხავერი, ქართული ვარდისფერყურძნიანი ვაზის ჯიში. ძირითადი ნარგაობები გავრცელებულია ჩოხატაურისა და მახარაძის რ-ნებში. გვხვდება აგრეთვე ქედის, ქობულეთისა და ვანის რ-ნებში. ვაზი საშ. ინტენსივობით იზრდება. საგვიანო. მწიფდება ნოემბ. II ნახევარში. მტევნის საშ. მასა 95—125 გ. საშ. საჰექტარო მოსავალი 55—80 ც აღწევს. ჩ მაღალხარისხოვანი სადესერტო ჯიშია ღვინო ღია ვარდისფერია, ნაზი, ჰარმონიული, ზომიერად ალკოჰოლიანი, საუკეთესო სადესერტო თვისებები აქვს ჩ-ს შამპანური ღვინის დასამზადებლადაც იყენებენ.

ჩხაიძე ალექსანდრე კლავდიუსის ძე (დ. 24 II 1923, ბათუმი), ქართველი საბჭ. მწერალი, დრამატურგი; აჭარის ასსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1973), საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1983). სკკპ წევრი 1958-იდან. პირველი მოთხრობა გამოაქვეყნა 1951, მოთხრობების პირველი კრებ. — 1955. ჩ-ს ეკუთვნის პროზაული კრებულები „უჩვეულო ლუბლიარი" (1958), „ქორწილი" (1961), „როცა მთავრდება ბავშვობა" (1966), „ზღვის შვილი" (1966), „ქალაქში ერთი ქუჩაა" (1968); აგრეთვე პიესები „ხიდი", „როცა ქალაქს სძინავს", „თავისუფალი თემა", „შთამომავლობა", „ჩინარის მანიფესტი" და სხვ. ზოგი მათგანი დაიდგა საქართვ., და მოძმე რესპუბლიკების, აგრეთვე გდრ, პოლ., ბულგ., ჩეხოსლ. თეატრების სცენებზე.

ჩხაიძე ვლადიმერ მიხეილის ძე (1922, მისაქციელი, — 7. X 1943, სოფ. ანოვკა, კრინიჩანსკის რ-ნი, დნეპროპეტროვსკის ოლქი), საბჭ. კავშირის გმირი (20. VII. 1943, სიკვდილის შემდეგ), უმცროსი ლეიტენანტი. 1941 გაიწვიეს წითელ არმიაში. 1943 სატანკო სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ იბრძოდა უკრაინაში, იყო 586-ე სატანკო ბატალიონის ტანკის მეთაური. 1943 წ. 2 ოქტ. სოფ. კოლომიისთან სატანკო ბრძოლაში გამოჩენილი მამაცობისათვის მიენიჭა საბჭ. კავშირის გმირის წოდება 1943 წ. 7 ოქტ. გამართულ ბრძოლაში, რომელსაც ჭურვები გამოელია, თავისი ტანკი მტრის ტანკს შეაჯახა და გმირულად დაიღუპა.

ტ. ჩინჩილაკაშვილი

ჩხაიძე იოსებ (სოსო) კალისტრატეს ძე (დ. 18 III. 1937, თბილისი), ქართველი საბჭ. რეჟისორი ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1979). 1969 დაამთავრა საკავშ. კინემატოგრაფიის სახელმწ. ინ-ტის კინორეჟისორთა ფაკ-ტი (გ. ჩუხრაის სახელოსნო). 1968-იდან დღემდე მუშაობს საქართვ. ტელევიზიის ტელეფილმების სტუდიაში. გადაღებული აქვს ფილმები: „მეთხუთმეტე ზაფხული" (1970), „ძველი ქართული საგალობლები" (1971), „თუში მეცხვარე" [1976—77, ლენინგრ. სატელევიზიო ფილმების საკავშ. ფესტივალის I პრიზი; მანჰაიმში (გფრ) III პრიზი, 1981; რუსთაველის სახ. პრემია, 1979], „მდინარის რეპორტაჟი" (1982, ამავე წლის სატელევიზიო პროგრამების საერთაშ. ფესტივალ „რადუგაზე" მიენიჭა ერთ-ერთი მთავარი პრიზი). 1983 საარბრუკენში (გფრ) ჩ-ს გადაეცა ა. შვაიცერის სახ. მშვიდობის მედალი და პრემია. გ. აბულაძე

ჩხაიძე ლამარა ტარასის ასული (დ. 10 VI. 1941), სოფ. აცანა, ლანჩხუთის რ-ნი), ლანჩხუთის რ-ნის სოფ. აცანის კოლ-ბის მეჩაიე. სკკპ წევრი 1962-იდან. ჩაის ხარისხოვანი ფოთლის უხვი მოსავლის მიღებისათვის 1966 მიენიჭა სოციალ. შრომის გმირის წოდება დაჯილდოებულია ლენინის ორდენითა და მედლებით.

ჩხაიძე სერგო ალექსანდრეს ძე (12. XII 1919, სოფ. აცანა, ლანჩხუთის რ-ნი, — 1 IV 1971, მახარაძე), საბჭ. კავშირის გმირი (24. III 1945), უფროსი სერჟანტი. სკკპ წევრი 1944-იდან. 1937 დაამთავრა მახარაძის პედ. სასწავლებელი 1939—41 სწავლობდა ბათუმის სახელმწ. თეატრის სტუდიაში 1941 გაიწვიეს წითელ არმიაში იბრძოდა ამიერკავკ., ჩრდ. კავკ. და უკრ. IV ფრონტებზე 1944 მაისში სევასტოპოლის მისადგომებთან გამოჩენილი გმირობისათვის მიენიჭა საბჭ. კავშირის გმირის წოდება 1946—71 მუშაობდა მახარაძის რ-ნში. ჩ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, დიდების III ხარისხის ორდენითა და მედლებით.

ტ. ჩინჩილაკაშვილი

ჩხაიძე ტატიანა ნესტორის ასული (დ. 8 III. 1920, სოფ. შროშა, მახარაძის რ-ნი), სოფ. შროშის კოლ-ბის მეჩაიე სკკპ წევრი 1947-იდან. ჩაის ფოთლის უხვი მოსავლის მიღებისათვის 1949 მიენიჭა სოციალ. შრომის გმირის წოდება დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით. ოქტ. რევ., შრომის წითელი დროშის, „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით

ჩხაიძე შურა მელიტონის ასული (1. III 1923, სოფ. აცანა, ლანჩხუთის რ-ნი, — 28 X 1978, იქვე), სოფ. აცანის კოლ-ბის მეჩაიე-აგროტექნიკოსი. სკკპ წევრი 1946-იდან. ჩაის ხარისხოვანი ფოთლის უხვი მოსავლის მიღებისათვის 1948 მიენიჭა სოციალ. შრომის გმირის წოდება. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენითა და მედლებით

ჩხაკოურა, სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში (ნაბეღლავის სოფსაბჭო), მდ. გუბაზეულის ხეობაში ზ. დ. 910 მ, ჩოხატაურიდან 33 კმ, საჯავახოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 51 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეცხოველეობა) რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, საფელდშერ-სამეანო პუნქტი

ჩხალთა, ა წ გ ა რ ა, მდინარე გულრიფშის რ-ნში, კოდორის მარჯვ. შენაკადი. იქმნება მთ-ების ადანგესა და მარუხის შეერთებით 1486 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 38 კმ (მდ. ადანგეს სათავიდან 48 კმ), აუზის ფართ. 465 კმ². საზრდოობს თოვლის, მყინვარების, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის მარტიდან ოქტ. ბოლომდე (განპირობებულია თოვლისა და მყინვარების დნობით) ყველაზე დიდი წყალდიდობა ივლ.-აგვ.-შია. წყალმცირეა დეკ.-იდან მარტამდე. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 40,7 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ჩხალთა, სოფელი აფხ. ასსრ გულრიფშის რ-ნში (აჟარის სოფსაბჭო), მდ. ჭის ჩხალთისა და კოდორის შესართავთან, მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 710 მ, გულრიფშიდან 78 კმ. აჟარის საბჭ. მეურნ. „ახალი აჟარა". რვაწლ. სკოლა, გულრიფშის სალამის (ცელთაბი) სელის საბჭ.-საკონსულტაციო პუნქტი, ბ-კა, კლუბი, საფერშლო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — შუა საუკ. ციხე, საცხოვრ. სახლი და ეკლესია.

ჩხალთაური, მწვერვალი აფხაზეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. ჩხალთისა (ჩხალთის მარჯვ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 3670 მ. აგებულია კამბრიულისწინა და პალეოზოური გრანიტოიდებით. დამახასიათებელია ნივალური ლანდშაფტი.

ჩხალთაური, უღელტეხილი აფხაზეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე. სიმაღლე 3235 მ. აგებულია პალეოზოური გრანიტოიდებით. დამახასიათებელია ალპ. და სუბნივალური ლანდშაფტები. აკავშირებს მდ. ჭის ჩხალთისა (აფხ. ასსრ) და აქსაუტის (ყარაჩაი-ჩერქეზეთის აო) ხეობებს.

ჩხალთის ქედი, იხ. აფხაზეთის ქედი.

ჩხარა, მდინარე თერჯოლის რ-ნში, ჩოლაბურის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს იმერეთ-ახალციხის ქედის სამხრ. კალთაზე, 1105 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 22 კმ, აუზის ფართ. 78 კმ². საზრდოობს წვიმის, მიწისქვეშა და თოვლის წყლით. ახასიათებს წყალმოვარდნები, განსაკუთრებით გაზაფხულსა და შემოდგომაზე. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 1,6 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ჩხარაული, სოფელი სამხრ. ოსეთის აო ცხინვალის რ-ნში (არცევის სოფსაბჭო), შიდა ქართლის ვაკეზე. ზ. დ. 800 მ, ცხინვალიდან 22 კმ. არცევის მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. არცევში (3 კმ).

ჩხარ-ეწერი, სოფელი თერჯოლის რ-ნში (სიქთარვის სოფსაბჭო), მდ. ძევრულის (ჩოლაბურის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 240 მ, თერჯოლიდან 6 კმ. ა. ყიფიანის სახ. სიქთარვის კოლ-ბა (მევენახეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. სიქთარვაში (2,5 კმ). ბ-კა, საფერშლო პუნქტი.

ჩხართვი (Turdus viscivorus), ფრინველი ბეღურასნაირთა რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 30 სმ აღწევს (ყველაზე დიდია შაშვების გვარში). აქვს მონაცრისფრო ზურგი, თეთრი, მუქხალებიანი მუცელი. გავრცელებულია ევრ. და აზიის წიწვიან (ჩრდ.-ით) და ფოთლოვან ტყეებში (აღმ.-ით საიანებამდე, სამხრ.-ით ჰიმალაიამდე, ჩრდ.-დას. აფრიკაში). საქართველოში ბინადრობს, ხეზე ბუდობს. დებს 4–5 კვერცხს. ინკუბაცია 2 კვირას გრძელდება. იკვებება უხერხემლოებით, კენკრით. სპორტ. ნადირობის ობიექტია.

რ. ჟორდანია.

ჩხარი, სოფელი თერჯოლის რ-ნში, მდ. ჩხარის (ძევრულის სათავე) ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჩ., ოქტომბერი). ზ. დ. 280 მ, თერჯოლიდან 9 კმ, ზესტაფონიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 25 კმ. შოთა რუსთაველის სახ. კოლ-ბა (მევენახეობა), ღვინისა და მეხილეობის ფილიების ქ-ნები. დაწყ. და საშ. სკოლები, სამაუწყო ბაგა-ბაღი, 2 ბ-კა, კულტსახლი, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, კინოთეატრი „მეგობრობა", საავადმყოფო (35 საწოლი), აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. ჩ-ის მახლობლად, ოქონის გორაზე, უთხუერის კოშკის ნანგრევებში ინახება XVII ს.-იდან, იყო საეკლესიო დასახლება, ე. წ. ქალაქი. 1634—35 სამეგრელოს მთავარმა ლევან II დადიანმა გაანადგურა იმერეთის მეფე გიორგი III და სანაცვლოდ შეიპყრო აგრეთვე ჩხარელი ვაჭართა ნაწილი, რ. ის სოფ. რეხში (ახლანდ. ზუგდიდის რ-ნი) დაასახლა. სოფელში შემონახულია ხუროთმოძღვრული კომპლექსი — წმ. გიორგის ეკლესია (გადაკეთებული შუა საუკ.) და სამრეკლო (გვიანდ. შუა საუკ.), რისაც გარს არტყია გალავანი (გვიანდ. შუა საუკ.). წმ. გიორგის ეკლესიაში ინახებოდა მაღალი ოქრომჭედლობის მიერ შესრულებული საფეხურის დიდი ჯვარი და სხვა ნივთები, რ-ებიც ამჟამად ხელოვნების მუზეუმსა და ხელნაწერთა ინ-ტში ინახება. ჩ-ის მახლობლად დგას ოქონის მაცხოვრის ეკლესია (გადაკეთებული შუა საუკ., მოხატულია XVI—XVII სს-ში).

ჩხარტიშვილი არჩილ ევსტატეს ძე [6 (19) I 1905, თბილისი, — 1 VII 1980, იქვე], ქართველი საბჭ. რეჟისორი, სსრკ სახ. არტისტი (1968). სკკპ წევრი 1945-იდან. კ. მარჯანიშვილისა და ს. ახმეტელის მოწაფე. შემოქმედებითი მოღვაწეობა დაიწყო 1921. 1930—34 მუშაობდა ქუთაისის თეატრში, დადგმებიდან აღსანიშნავია „კოჩალი ჯარისკაცი შვეიკი" (ჰაშეკის მიხედვით, 1931), 1934-იდან მუშაობდა ჩაჩნეთ-ინგუშეთის თეატრში სამხატვრო ხელმძღვანელად, სადაც დადგა ს. შანშიაშვილის „ანზორი" (1935), ა. კორნეიჩუკის „პლატონ კრეჩეტი" (1936). 1936—40 იყო ბათ. ი. ჭავჭავაძის სახ. თეატრის სამხატვრო ხელმძღვანელი, 1944—46 მისი დირექტორი და მთავარი რეჟისორი. წარმატებით დადგა ვაჟა-ფშაველას „მოკვეთილი" (1945) და სოფოკლეს „ოიდიპოს მეფე" (1946). 1949—52, 1963—64 იყო მარჯანიშვილის სახ. თეატრის დირექტორი და მთავარი რეჟისორი, 1957—62, 1964 რუსთაველის სახ. თეატრის რეჟისორი და მთავარი რეჟისორი (1965). მარჯანიშვილის სახ. თეატრში შექმნა საეტაპო მნიშვნელობის სპექტაკლები: მ. მრევლიშვილის „ხარატაანთ კერა" (1949), მ. ბარათაშვილის „მარინე" (1950, ლ. მესხიშვილთან ერთად), ი. მოსაშვილის „ჩემი ვარსკვლავი" (1951, სსრკ სახელმწ. პრემია, 1952), ვაჟა-ფშაველას „მოკვეთილი" (1956), ევრიპიდეს „მედეა" (1962), ხოლო რუსთაველის სახ. თეატრში ჯ. ფლეტჩერის „ესპანური ტრაგედია" (1958) და მ. ელიოზიშვილის „ბებერი მეზურნეები" (1966). მისი დადგმები გამოირჩეოდა მკვეთრი თეატრალურობით, მასობრივი სცენების ღრმად გააზრებით, საზეიმო განწყობით. ბოლო წლებში მუშაობდა თბილ. სახელმწ. ფილარმონიის მთავარ რეჟისორად. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით.

ლიტ.: კ ი კ ნ ა ძ ე ვ., ქართველი რეჟისორები, წგ. 2, თბ., 1970; მ ე ბ ლ ა ძ ე ლ., თანამედროვე ქართული რეჟისურა, თბ., 1973; ჯ ა ნ ე ლ ი ძ ე დ., სახეები, წგ. 2, თბ., 1972; Г у г у ш в и л и Э., Д ж а н е л и д з е Д., Грузинский государственный драматический театр им. К. Марджанишвили, Тб., 1958.

დ. ჯანელიძე.

ჩხარტიშვილი სარდიონ დომენტის ძე (18. XI. 1917, სოფ. ჯუმათი, ახლანდ. მახარაძის რ-ნი, — 26. III 1985, თბილისი), ქართველი საბჭ. ისტორიკოსი, ისტ. მეცნ. დოქტორი (1970), პროფესორი (1973), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1985). სკკპ წევრი 1944-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ისტ. ფაკ-ტი (1949), მონაწილეობდა დიდ სამამულო ომში. 1952—61 მუშაობდა სკკპ ცკ-თან არსებულ მარქსიზმ-ლენინიზმის ინ-ტის საქართვ. ფილიალში, 1961—85 ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტ., არქეოლ. და ეთნოგრ. ინ-ტში. 1977-იდან იყო ამ ინ-ტის შრომითი კოლექტივების ისტორიის განყ-ბის ხელმძღვანელი, ეწეოდა პედაგოგიურ მოღვაწეობას თსუ-ში, საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტში, ა. პუშკინის სახ. პედ. ინ-ტში. ჩ-ის გამოკვლევები ეხება საქართველოს ახალი და უახლესი ისტ. უმნიშვნელოვანეს პრობლემებს. მიღებული აქვს სამთავრობო ჯილდოები.

თხზ.: გრიგოლ (სერგო) კონსტანტინეს ძე ორჯონიკიძე, თბ., 1966; კომუნისტური პარტია და საზოგადოებრივი ნაკადები, თბ., 1977; რევოლუციური მოძრაობის ისტორიიდან საქართველოში (1914—1917), თბ., 1957; საბჭოები საქართველოში ოქტომბრის რევოლუციის მომზადებისა და გატარების პერიოდში, თბ., 1977; საბჭოთა საქართველოს შრომითი კოლექტივების ისტორიოგრაფია, თბ., 1983; სოციალისტური შეჯიბრების ისტორია საქართველოს მრეწველობაში, თბ., 1974; სტეფანე შაუმიანი, თბ., 1978; შრომის სოციალისტური ფორმების განვითარება საქართველოს მრეწველობაში (1946—1958), თბ., 1960.

ი. კაჭარავა.

ჩხარტიშვილი შალვა ერემიას ძე (7 XI. 1914, სოფ. ჯუმათი, ახლანდ. მახარაძის რ-ნი, — 13. VI. 1980, თბილისი), ქართველი საბჭ. ჰისტოლოგი, ბიოლ. მეცნ. დოქტორი (1956), პროფესორი (1958), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1962). სკკპ წევრი 1947-იდან. დაამთავრა საქართვ. ზოოვეტ. ინ-ტი (1937), იყო ამავე ინ-ტის ჰისტოლოგიისა და ზოოლ. კათედრის გამგე (1964—80) და პრორექტორი სასწ. დარგში (1956—75). ჩ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება ცხოველთა სხვადასხვა ორგანოს განვითარებას ონტოგენეზში, სასოფლო-სამეურნეო ცხოველების მორფოლოგიასა და ჰისტოქიმიას. ის სხვ. რამდენიმე სახელმძღვანელოს ავტორია. დაჯილდოებულია ორდენებითა და მედლებით.

გ. ჭაბაძე.

ჩხარტიშვილი შალვა ნოეს ძე (1. XII 1910, სოფ. ჯუმათი, ახლანდ. მახარაძის რ-ნი, — 29. III. 1978, თბილისი), ქართველი საბჭ. ფსიქოლოგი, ფსიქოლ. მეცნ. დოქტორი (1958), პროფესორი (1961), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1969). დ. უზნაძის სახ. ფსიქოლ. ინ-ტში თავის მიერვე დაარსებული პედ. ფსიქოლ. განყ-ბის გამგე (1959—78). ი. გოგებაშვილის სახ. პრემიის ლაურეატი (1975). დიდი ღვაწლი მიუძღვის საქართველოში პედ. ფსიქოლ. დარგის განვითარებაში. კვლევის ძირითადი მიმართულებები: განწყობის ფსიქოლოგია, ნებისმიერი მოქმედების ფსიქოლოგია, აღზრდის სოც. ფსიქოლოგია, სოციოგენური მოთხოვნილებათა ფსიქოლოგია და სხვ.

თხზ.: აღზრდის სოციალური ფსიქოლოგია, თბ., 1974; სასკოლო სწავლების საკითხები, თბ., 1960; ნების ფსიქოლოგიის პრობლემები, თბ., 1958; Некоторые спорные проблемы психологии установки, Тб., 1971; Проблема бессознательного в советской психологии, Тб., 1966.

გ. მჭედლიშვილი.

ჩხატარაიძე პეტრე, XVIII ს. I ნახევრის მწერალი, წარმოშობით ქართველი, კათოლიკეთაგან, „აღზრდილი ტრაპეზუნტსა და მუნ ხელდასხმული მთავარხუცად" (მ. თამარაშვილი) შეუთხზავს გიორგი გურჯიელის ხოტბა და „მოთხრობა ქრისტიანობისა ქობულეთისა კრემლისა შინა". 1718—24 გადაუმუშავებია არჩილ II-ის მიერ რუსულიდან თარგმნილი „ალექსანდრიანი"; შეუქმნია მისი ახ. რედაქცია, რ-შიც ჩანს ავტორის განსწავლულობა ძვ. ქართ. მწერლობასა და ისტორიაში. პ. იოსელიანის ცნობით, 1725 გარდაცვლილა.

ლიტ.: ბ ა რ ა მ ი ძ ე ა., ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, [ტ.] 2, თბ., 1940; მ ე ნ ა ბ დ ე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. 1, ნაკვ. 2, თბ., 1962; მეორე ოცწლეული ქართველ კათოლიკეთა მწერლობა (XVI—XIX სს.), ი. ლოლაშვილის გამოც., თბ., 1982.

ი. ლოლაშვილი.

ჩხეიძე ბორის იასონის ძე (1. I. 1902, სოფ. წაღვლი, ახლანდ. ხაშურის რ-ნი, — 22. IV. 1979, თბილისი), ქართველი საბჭ.

ს. ჩხაიძე

ჩხართვი

ა. ჩხარტიშვილი

მწერალი. სკკპ წევრი 1944-იდან. ლიტ. მოღვაწეობა დაიწყო 1927-იდან. ახალ, სოციალ. ურთიერთობათა დამკვიდრების რთული პროცესი აისახა მის პირველსავე თხზულებებში (მოთხრ. „ლილები", 1931; რომანი „ფური", 1932). ძირითადი წიგნები: „მოთხრობები" (1934, 1940, 1950, 1954, 1964, 1967), „ომგადახდილი" (1946), „ხიზნის წყაროსთან" (1960, 1969). Ჩ-ს ეკუთვნის 1905—07 რევ. ამსახველი რომანი „ლიახვის პირას" (1947, 1963), აგრეთვე რომანი „მწვანე ხოლაბური" (1960, 1965), რ-შიც გადმოცემულია საბჭ. ადამიანის სულიერი ფორმირების პროცესი. Ჩ-ის რომანები და მოთხრობები თარგმნილია რუს. ენაზე. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით. *რ. კვერენჩხილაძე.*

თ ჩხეიძე

ჩხეიძე გაბრიელ ეგორის ძე, XVII—XVIII სს. ქართველი მწიგნობარი, მთარგმნელი, მოღვაწეობდა მოსკოვში. თავის თავს „იმერეთის მეფის, არჩილის, ვახტანგის შვილის, სახლში გაზრდილსა და დაბერებულს" უწოდებდა არჩილ II-ის, ვახტანგ VI-ისა და არჩილის ასულის, დარეჯანის დავალებით Ჩ-ს რუსულიდან უთარგმნია „დაუჯდომელი", დიმიტრი როსტოველის „წყერთა პარსვათათვის", ესაია კოპინსკის „კიბე სულიერი", კვინტუს რუფუს კურციუსის „საქმენი ალექსანდრე მაკედონელისა", თეოფანე პროკოპოვიჩის „პირველი სასწავლო ყრმათა" და სხვ.

ლიტ.: რ უ ხ ა ძ ე ტ., ქართულ-რუსული ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიიდან (XV—XVIII სს.), თბ., 1960. *ლ. კეკელიძე*

კ ჩხეიძე

ჩხეიძე გიორგი ივანეს ძე (1874, სოფ. დიდი ჯიხაიში, ახლანდ. სამტრედიის რ-ნი, — 8. VI. 1939, თბილისი), რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში კომპარტიის წევრი 1896-იდან მუშაობდა ამიერკავკ. რკინიგზის თბილ. მთავარ სახელოსნოებში აქტიურად მონაწილეობდა 1899—1900 თბილ. მუშათა გაფიცვებსა და მიტინგებში. 1905—07 რევ. დროს იყო მებრძოლი რაზმის წევრი და აგიტატორი რევ. დამარცხების შემდეგ Ჩ-მ ზ. ჩოდრიშვილთან და ა. ოქუაშვილთან ერთად კუკიაზე (თბილ. ერთ-ერთი უბანი) მოაწყო იარაღის საწყობი და არალეგალური სტამბა. არაერთხელ იყო დაპატიმრებული. 1917—18 მუშაობდა თბილ. რკინიგზის დეპოში, იყო რკინიგზის ბოლშევიკური ორგანიზაციის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი. საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ სხვადასხვა საპასუხისმგებლო თანამდებობაზე მუშაობდა. იყო რკპ(ბ) ამიერკავკ. სამხარეო კომიტეტისა და საქ. კპ(ბ) ცკ-ის წევრი. *შ. მაკაშვილი.*

ნ ა ჩხეიძე

ჩხეიძე გიორგი მიხეილის ძე (დ. 15. XI. 1917, სოფ. ბზვანი, ახლანდ. ვანის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მეცნიერი. ისტ. მეცნ. დოქტორი (1967), პროფესორი (1968), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1979) სკკპ წევრი 1940-იდან 1938 დაამთავრა ქუთ. წულუკიძის სახ. პედ. ინ-ტი. 1947—53 იყო ქუთ. პედ. ინ-ტში მარქსიზმ-ლენინიზმის კათედრის გამგე, 1969-იდან მეცნ. კომუნიზმის კათედრის გამგე. იკვლევს სკკპ ისტორიისა და მეცნ. კომუნიზმის აქტ. პრობლემებს. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით. *ა. მიქავა.*

ნ გ ჩხეიძე

ჩხეიძე დავით მელიტონის ძე (ფსევდ. დ ი ა ჩ ი ა ნ ე ლ ი) (1890, სოფ. დიმი, ახლანდ. მაიაკოვსკის რ-ნი, — 1946), ქართველი საბჭ. მწერალი. დაამთავრა ხარკოვის უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტი (1916). რევ. მუშაობისათვის ბაქოში გადაასახლეს. 1916—17 მასწავლებლობდა იქაურ გიმნაზიაში; 1917—33 მუშაობდა ქუთ. ქალთა გიმნაზიაში, 1933—37 კი ქუთ. პედ. ინ-ტში. 1933—34 იყო ქუთ. თეატრის დირექტორი. პირველი წიგნი—ნოველებისა და ლექსების კრებ. „შემოდგომის ცრემლები" — 1918 გამოაქვეყნა. Ჩ-ის ძირითადი ნაწარმოებია რომანი „გიონ დარანა" (1929) 20-იანი წწ. დასაწყ. საქართვ. ცხოვრებას ეხება. სოციალიზმშივე გამოიცა პროზაული კრებ. „ორბი" (1933). Ჩ. თავკაცობდა ქუთ. ლიტ. ცხოვრებას. იყო სრულიად საქართვ. მწერალთა კავშირის (1926—28), საქართვ. საბჭ. მწერლების ფედერაციის (1928—32), საქართვ. საბჭ. მწერლების კავშირის (1932—37) ქუთ. განყ-ების თავ-რე. Ჩ-ს ეკუთვნის აგრეთვე პიესები („ურაგანი", „ბედქილი", „ბაილი", „ნაირმალი"). 1926—34 მისი პიესები დადგეს რეჟისორებმა: მ. ქორელმა, შ. მანაგაძემ და ნ. გოძიაშვილმა, კ. მარჯანიშვილმა და სხვ.

თხზ.: გიონ დარანა. რომანი. მოთხრობები, თბ., 1970. *რ. კვერენჩხილაძე.*

ჩხეიძე ვიქტორ ზეგენის ძე [დ. 6 (19). II 1913, კაფეკა, კრასნოდარსკის მხარე, რსფსრ]. ქართველი საბჭ. ინჟინერ-კონსტრუქტორი, საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1960). დაამთავრა საქართვ. ინდუსტრიული ინ-ტი (1938). 1946-იდან მუშაობდა საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო ობიექტების დაპროექტებისა და მშენებლობაზე. საპროექტო ინ-ტის „საქსოფლმშენპროექტის" ერთ-ერთი ორგანიზატორი (1952). 1952—64 იყო ამ ინ-ტის მთ. ინჟინერი, 1964—1975 — დირექტორი. 1975-იდან საქართვ. არქიტექტორთა კავშირის თავ-რის მოადგილეა. საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტის კომპლექსის დაპროექტებისა და მშენებლობისათვის სპეციალისტთა ჯგუფთან ერთად 1972 მიენიჭა სსრკ მინისტრთა საბჭოს პრემია. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით. *ს. კინწურაშვილი.*

ჩხეიძე თემურ ნოდარის ძე (დ. 18. XI. 1943, თბილისი), ქართველი საბჭ. რეჟისორი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1981). სკკპ წევრი 1982-იდან. 1965 დაამთავრა შოთა რუსთაველის სახ. თეატრ. ინ-ტის სარეჟისორო ფაკ-ტი. 1965—67 რეჟისორად მუშაობდა შ. დადიანის სახ. ზუგდიდის დრამ. თეატრში. 1967—70 თბილ. მოზარდ მაყურებელთა ქართ. თეატრში, 1970—80 იყო რუსთაველის სახ. თეატრის რეჟისორი, ხოლო 1980-იდან კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრის სამხატვრო ხელმძღვანელია. საუკეთესო დადგმები: ჯ. მონიავას „კორპუსი 5, ბინა 56", გ. ღარახველის „კუკეტე" და სხვ. (ზუგდიდის თეატრი), ი. ოტჩენაშეკის „რომეო, ჯულიეტა და წყვდიადი", დ. კლდიაშვილის „ბეგურობა" და სხვ. (მოზარდ მაყურებელთა ქართ. თეატრი); ფ. გარსია ლორკას „ბერნარდა ალბას სახლი", დ. კლდიაშვილის „სამანიშვილის დედინაცვალი" (რ. სტურუასთან ერთად), სოფოკლეს „ოიდიპოს მეფე" და სხვ. (რუსთაველის სახ. თეატრი); ჰ. იბსენის „მოჩვენებანი", ლ. ქიაჩელის „ჰაკი აძბა", შექსპირის „ოტელო", მ. ლერმონტოვის „თავადის ასული მერი" და სხვ. (კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრი). მოსკ. სამხატვრო აკად. თეატრში დადგა სპექტაკლი მ. ჯავახიშვილის „ჯაყოს ხიზნები" (1982). შექმნა სატელევიზიო სპექტაკლები და ვიდეოფილმები (მ. ჯავახიშვილის „ჯაყოს ხიზნები", „თეთრი კურდღელი"; ნ. დუმბაძის „კუკარაჩა", „მარადისობის კანონი"). გადაღებულია კინოფილმი „მშობლიური ჩემი მიწავ!" (ავტორი თორელი, ლენინური პრემია, 1986). დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით. *შ. ცაგარეიშვილი.*

ჩხეიძე კონსტანტინე ვიაჩესლავის ძე (დ. 3. XII. 1912, სოფ. ღარკვეთი, ახლანდ. ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორია), ქართველი საბჭოთა არქიტექტორი, საქ. სსრ (1961) და ტაჯიკეთის სსრ (1964) ხელოვნ. დამს. მოღვაწე. დაამთავრა მოსკ. არქიტ. ინ-ტი (1937). პედ. მოღვაწეობას ეწევა 1960-იდან, პროფესორი 1980-იდან. ნამუშევრები: ჭიათურის ა. წერეთლის სახ. დრამ. თეატრი (რეკონსტრუქცია, 1949 მ. მიქაბაძის მონაწილეობით. სსრკ სახელმწ. პრემია მხატვარ რ. სტურუასთან ერთად 1951), მახარაძის სახელმწ. დრამ. თეატრი (1962), მაიაკოვსკის სახელმწ. მუს.-დრამ. თეატრი (1984, დ. ოდიშარიასთან ერთად); ადმ. სახლი თბილისში (ახლა საქ. სსრ მეცნ. აკად. პრეზიდიუმი და საქ. სსრ კინემატოგრაფისტთა კავშირი, 1963, მ. ჩიქვაიძესთან ერთად). *ს. კინწურაშვილი.*

ჩხეიძე ნიკოლოზ (კარლო) სიმონის ძე (1864, სოფ. ფუთი, ახლანდ. ზესტაფონის რ-ნი, — 1926, პარიზი), საქართველოს და რუსეთის პოლიტიკური მოღვაწე, პუბლიცისტი, სოციალ-დემოკრატი, ქართული და რუსული მენშევიზმის ერთ-ერთი ლიდერი. 1892 დეკ.-ში მონაწილეობდა „მესამე დასის" დამფუძნებელი კრების მუშაობაში (ზესტაფონი). „მესამე დასმა" Ჩ. სასწავლებლად გაგზავნა საზღვარგარეთ. 1899—1900, ბათუმში ხელმძღვანელობდა მუშათა წრეებს. 1905—06 თანამშრომლობდა მენშევიკურ გაზეთებში („სხივი" და სხვ.), 1907-იდან იყო III და IV სახელმწ. სათათბიროების დეპუტატი თბილ. გუბერნიიდან, IV სათათბიროში — მენშევიკური ფრაქციის „შვიდეულის" ლიდერი. გამოდიოდა პეტროგრადში მუშათა გაფიცვების, ხოლო საქართველოში ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის წინააღმდეგ I მსოფლიო ომის დროს იყო ცენტრისტი. სათათბიროში ხმა არ მისცა სამხ. კრედიტებს, მაგრამ უჭერდა სამხ.-სამრეწვ. კომიტეტებში მუშების მონაწილეობას. თებერვლის რევ. დროს Ჩ. იყო სახელმწ. სათათბიროს დროებითი კომიტეტის წევრი, [illegible]. 1917-ის თებ.-აგვ.-ში მუშათა და ჯარისკაცთა დეპუტატების პეტროგრ. საბჭოს თავ-რე, მუშათა და ჯარისკაცთა დეპუტატების სრულიად რუსეთის ცაკის პირველი მოწვევის თავ-რე. 1917 აგვ.-ში მოსკ. სახელმწ. თათბირზე გამოდიოდა ბურჟ.-ხელისუფლების განმტკიცების მხარდაჭერით. ოქტ. სოციალ. რევ. წინ საქართველოში დაბრუნდა. იყო ამიერკავკ. სეიმის თავ-რე (1918), საქართვ. დამფუძნებელი კრების თავ-რე (1919—21), მონაწილეობდა მოლაპარაკებებში ანტანტის საბჭოსთან, რათა მას მხარი დაეჭირა საქართველოს ბურჟ. სახელმწიფოსათვის. 1921-იდან ემიგრაციაში. სიცოცხლე თვითმკვლელობით დაასრულა. *უ. სიდამონიძე.*

ჩხეიძე ნინო (ნუცა) პლატონის ასული (30. IX. 1881, ქუთაისი, — 14. VIII. 1963, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1926). პირველი ტრაგიკოსი მსახიობი ქალი ქართ. თეატრში. იყო ლ. ალექსი-მესხიშვილის მოწაფე. სცენაზე პირველად გამოვიდა 1894 ქუთ. თეატრში 13 წლისა (ემა, პ. ჯაკომეტის „დამნაშავის ოჯახი"). შემდეგ შემოქმედებით მოღვაწეობას ეწეოდა ქუთ. და თბილ. დრამ., აგრეთვე საქართვ. სხვა თეატრებში. 1922—25, 1938—46 იყო რუსთაველის სახ. თეატრის მსახიობი. ჰქონდა შესანიშნავი გარეგნობა, ძლიერი ხმა, მგზნებარე ტემპერამენტი. Ჩ-ის მიერ განსახიერებული როლებია — ზეინაბი, გაიანე (ა. სუმბათაშვილ-იუჟინის „ღალატი"), დეზდემონა, ოფელია (შექსპირის „ოტელო", „ჰამლეტი"), კრუჩინინა (ა. ოსტროვსკის „უდანაშაულო დამნაშავენი"), მარგარიტა (ა. დიუმა-შვილის „მარგარიტა გოტიე"), იოკასტე, ანტიგონე (სოფოკლეს „ოიდიპოს მეფე", „ანტიგონე"), ქეთევანი (გაზნების „ქეთევან წამებული"), მედეა (ბურენინისა და სუვორინის „მედეა") და სხვ. გამოირჩეოდა გმირული სულისკვეთებით, დიდი სცენური კულტურით, მაღალი სამსახიობო ოსტატობით. 1927-იდან Ჩ-ს იღებდნენ კინოში. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით. *შ. ცაგარეიშვილი.*

ჩხეიძე ნოდარ ბარნაბის ძე (16. II. 1926, ქუთაისი, — 9. I. 1966, თბილისი), ქართველი საბჭ. კრიტიკოსი. სკკპ წევრი 1957-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-

ტი (1950). პირველი ნაწარმოები გამოაქვეყნა 1950, პირველი წიგნი „სერგო კლდიაშვილი“ (რუს. ენაზე) — 1958. ჩ-ის კრებულში „ლიტერატურული წერილები“ (1961) დასმული იყო ტენდენციურობის, ფორმისა და შინაარსის, ცხოვრებისეული და მხატვრული სიმართლის ურთიერთმიმართების და სხვ. პრობლემები. 1969 გამოაქვეყნა „ლიტერატურული წერილები“, 1977 — „კრიტიკული წერილები“, რ-ებშიც ზოგადთეორ. ნაშრომებთან ერთად შევიდა ეტიუდები თანამედროვე ქართ. მწერლების შემოქმედებაზე. ჩ-ის კრიტ. წერილები გამოირჩევა პრინციპულობით, ერუდიციით, პროფესიონალიზმით.

ჯ. თოთიბერია.

ჩხეიძე ნოდარ (ბიჭიკო) გიორგის ძე (18 VIII 1917, თბილისი, — 3. X. 1981, იქვე). ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1966). სკკპ წევრი 1960-იდან. გ. ქუჩიშვილის შვილი. 1942 დაამთავრა რუსთაველის სახ. თეატრ. ინ-ტი. ამავე წელს ჩაირიცხა რუსთაველის თეატრის დასში. იყო ფართო შემოქმედებითი დიაპაზონის მსახიობი. მისი შემოქმ. მეთოდისათვის დამახასიათებელი იყო ბუნებრიობა, უშუალობა, სისადავე და დიდი სცენური მომხიბვლელობა. როლები: ფილიპე (კ. გოლდონის „საპატარძლო აფიშით“); გოქო (გ. სუნდუკიანის „პეპო“), კარლ II (დიუმასტუარისა და ლეგუვეს „დონ სეზარ დე ბაზანი“), ნეზნამოვი (ა. ოსტროვსკის „უდანაშაულო დამნაშავენი“), ჩინჩარაძე (პუშკინის „ეზოში ავი ძაღლია“), ჰამლეტი, ედგარი (შექსპირის „ჰამლეტი“, „მეფე ლირი“), ტირეზია (სოფოკლეს „ოიდიპოს მეფე“), ფრანც მოორი (შილერის „ყაჩაღები“) და სხვ. 1964 თბილ. მოზარდ მაყურებელთა ქართ. თეატრის სცენაზე დადგა კაკა-ფშაველას „სათაგური“ იყო თბილ. შ. რუსთაველის სახ. პიონერთა და მოსწავლეთა სასახლის პედაგოგი-რეჟისორი. 1960-იან წლებში ხელმძღვანელობდა თსუ-ის სტუდენტურ თეატრს. კინოში იღებდნენ 1958-იდან. საქ. ალკკ პრემიის ლაურეატი (1971). დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის“ ორდენით.

შ. ღოღობერიძე.

ჩხეიძე ოთარ რევაზის ძე (დ. 28 XI. 1920, სოფ. ჯვარისწყალი, გორის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მწერალი, ლიტერატურათმცოდნე, ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი (1949). სკკპ წევრი 1948-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1942). 1946-იდან ლექციებს კითხულობდა შოთა რუსთაველის სახ. პედ.-, 1949-იდან — ნ. ბარათაშვილის სახ. გორის პედ. ინ-ტებში. 1949—71 იყო გორის პედ. ინ-ტის რუს. ენისა და ლიტ-რის, 1971—80 — უცხოური ენებისა და ლიტ-რის კათედრის გამგე. 1960—61 — საქართვ. მწერალთა კავშირის პასუხისმგებელი მდივანი. პირველი მოთხრობა გამოაქვეყნა 1940 ჟურნ. „ჩვენ თაობაში“, მოთხრობათა პირველი კრებ. „ბელადი“ — 1947. წლების მანძილზე აქვეყნებდა ქართ. სოფლის ამსახველ, ლირიზმით შეფერილ მცირეჟანრის თხზულებებს საერთო სათაურით — „ჩემი სოფლის ეტიუდებიდან“ (1959, 1963). ავტორია რომანების მთელი სერიისა, რ-თა მთავარი პერსონაჟების — განცდებიანი ხაზით ერთმანეთთან დაკავშირებული სამი თაობის ადამიანების — ბედის ჩვენებით შექმნილია XX ს. ჩვენი საზ. ცხოვრების ფრესკული ეპოპეა [„ტირიფხიდი“, წგნ. I—III, 1950—1966, „ბორიაყი“, 1956; „ჯაბირი“, 1956; „მეჩეჩი“, 1958; „ლანდები“, 1965; „ალმართ-დაღმართი“, 1967; „ლანდები“, 1968; „ბორიაყი“, 1974 (რომანი სათაურით დატვირთული რეჟ. გ. შენგელაიას კინოფილმს „ახალგაზრდა კომპოზიტორის მოგზაურობა“, 1985); „ცხრაწყარო“, 1980; „მთაგრეხილი“, 1984) და სხვ.]. ჩ-ს ეკუთვნის აგრეთვე პიესები „ვისია ვისი“ (დადგმა 1964), „ძველი რომანტიკოსი“ (დადგმა 1966), „თეთრი ხეებს“ (დადგმა 1967), „ქეთევან“ (დადგმა 1970), მონოგრაფიული „ვახტანგ ბაბრიელი. რომანი და ისტორია“ (1965, 1976), „იტალიური ლიტერატურის ბაზირისა“ (1976) და სხვ. მისი თხზულებანი თარგმნილია რუს. და სსრკ სხვა ხალხთა, აგრეთვე ბულგ. ენებზე. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის“ ორდენით.

თხზ. რჩეულნი, ტ. 1—2, თბ., 1972—74; რჩეული, თბ., 1986; რჩეული საკუთრი ეტიუდები, წგნ. 1—2, თბ., 1980—83.

რ. კვერენჩხილაძე.

ჩხეიძე რევაზ დავითის ძე (დ. 8 XII. 1926, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. კინორეჟისორი, სსრკ სახ. არტისტი (1980), სკკპ წევრი 1958-იდან. 1943—46 სწავლობდა რუსთაველის სახ. თეატრ. ინ-ტში, 1953 დაამთავრა სკკპ კინემატოგრაფიის საკავშირო ინ-ტის სარეჟისორო ფაკ-ტი (ს. იუტკევიჩისა და მ. რომის სახელოსნო). რეჟისორ თ. აბულაძესთან ერთად გადაიღო კინონარკვევები: „ჩვენი სასახლე“ (1953), „ქართული ხალხური ცეკვის სახელმწიფო ანსამბლი“ (1954) და მხატვრული ფილმი „მაგდანას ლურჯა“ (1955, კანის IX საერთაშ. კინოფესტივალის მთავარი პრიზი — „ოქროს პალმა“ და I პრემია ედინბურგის X საერთაშ. კინოფესტივალზე, ორივე 1956). გადაიღო მხატვრული ფილმები: „ჩვენი ეზო“ (1956, ოქროს მედალი, I პრემია და დიპლომი მოსკ. ახალგაზრდობისა და სტუდენტთა VI მსოფლიო ფესტივალზე 1957), „მაია წყნეთელი“ (1959), „ჯაყო“ (1961; დიდი პრიზი დელის II საერთაშ. კინოფესტივალზე, 1961), „წყლის ბილიკი“ (1962), „ჯარისკაცის მამა“ [1964, პრემია კორკში (ირლანდია) X საერთაშ. კინოფესტივალზე, დიპლომი სან-ფრანცისკოსა და სალონიკის საერთაშ. კინოფესტივალებზე, პრიზი რომის II საერთაშ. კინოფესტივალზე, ორივე 1965], „ღიმილის ბიჭები“ (1969 საქართვ. კომკავშირის პრემია „ჯარისკაცის მამასთან“ ერთად, 1970), „ნერგები“ (1972, დიპლომი მოსკ. და ტაშკენტის საერთაშ. კინოფესტივალებზე, ორივე 1973), „მშობლიური ჩემო მიწავ!“ (1980, მთავარი პრიზი და დიპლომი კიევის XIV საკავშ. კინოფესტივალზე, 1981; ლენინური პრემია, 1986) და სხვ. ჩ-ის ფილმებს ახასიათებს მაღალი იდეურობა, სიახლის გრძნობა, სისადავე, მოქალაქეობრივი ელფერი. სსრკ უმაღლესი საბჭოს IX—XI მოწვევების დეპუტატი. 1963—81 საქართვ. კინემატოგრაფისტთა კავშირის მდივანი 1974-იდან რუსთაველის სახ. თეატრ. ინ-ტის პედაგოგი. 1973-იდან კინოსტუდია „ქართული ფილმის“ დირექტორი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, ორი სხვა ორდენით და მედლებით.

ლიტ.: ჯაღიაშვილი რ., სიმღერა, თბ., 1981; Бровченко Г., В центре событий — человек, «Советский экран», 1965, № 14; Тхапладзе Р., Единение народов, единение искусств, «Искусство кино», 1972, № 8.

ა. გეგეჭკორი.

ჩხეიძე სეხნია (გ. 1669), იმერეთის სამეფოს სახლთუხუცესი, ჩხეიძეთა ფეოდ. სახლის მეთაური. დაწინაურდა ალექსანდრე III-ის (1639—60) დროს, განსაკუთრებით ბაგრატ IV-ის მეფობაში (1660—81). ჩ-ის პირადი ინტერესების შესაბამისად წყდებოდა ბაგრატის ტახტზე ყოფნა-არყოფნის საკითხი. 1663 ჩ-ისა და მისი მომხრე თავადების დახმარებით ბაგრატმა ტახტი დაიბრუნა. 1666 ჩ-ის ინიციატივით ქეთ. ცოტე ოსმალებმა დაიკავეს 1668 მან კვლავ გაამეფა ბაგრატ IV. ბაგრატ მალე იძულებული გახდა მას და ქეთ. ცოტე ოსმ. ოსმალებს ჩააბარა ჩ. დაიღუპა ბაგრატ IV-სა და მის მომხრეებთან ბრძოლაში ჩაირთან.

წყარო: ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, წგნ. ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 4, თბ., 1973.

ლიტ.: სისვლიაძე ო., ნარკვევები დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), წგ. 1, თბ., 1973.

ო. სოსელია.

კადრი ფილმიდან „ჯარისკაცის მამა“. რეჟისორი რ. ჩხეიძე

ჩხეიძე სეხნია (დაახლ. 1670—1745), XVIII ს. I ნახევრის ქართველი ისტორიკოსი, ქართლის სამეფო კარის მოღვაწე. მონაწილეობდა XVII ს. დასასრ. და XVIII ს. I მეოთხედში ჩ. არაერთგზის ახლდა ქართლის პოლიტ. მოღვაწეებს ირანში და მონაწილეობდა ირანელთა ომებში. მას ეკუთვნის საისტორიო თხზულება „ცხოვრება მეფეთა“, რ-იც მოიცავს 1653—1739 ისტორიას (გადმოცემულია ქართლ-კახეთის მეფეთა თავგადასავალი და ირანის სახელმწიფოში მიმდინარე ამბები). ჩ-ს, როგორც თვითონ აღნიშნავს, ამბები გადმოცემული „თვალნახულითა“ და „მონაწილეთაგან სმენითა“. თხზულება შინაარსობრივად ერთფეროვანია (მეფეთა პოლიტ. და სალაშქრო თავგადასავალი) და უმთავრესად ომებსა და რაინდულ ვაჟკაცობას ასახავს; ავტორის ნაკლებად აღელვებს ქვეყნის პოლიტ. უკუღმართობა. თხზულებას ეტყობა ძვ. ქართ. საისტ. ტრადიციის (ვახტანგისა და თამარის ისტორიკოსები) გავლენა, განსაკუთრებით თხრობის მანერაში.

თხზულების მთავარი ღირსებაა ქრონოლოგიური ცნობების სიუხვე.

თხზ.: ცხოვრება მეფეთა. წგნ.: ქართლის ცხოვრება, დ. ჩუბინაშვილის გამოც., ნაწ. 2, სპბ., 1854; საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამოც., თბ., 1913.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., თხზულებანი 12 ტომად, ტ. 8, თბ., 1977.

კ. ოთხმეზური.

ჩხეიძე უშანგი ვიქტორის ძე (28 XI 1898, სოფ. ფუთი, ახლანდ. ზესტაფონის რ-ნი, — 1 XII. 1953, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1933). სწავლობდა თსუ-ში, პარალელურად მეცადინეობდა რეჟ. გ. ჯაბადარის თეატრ. სტუდიაში. თავდაპირველად მონაწილეობდა მუშათა თეატრების (ავჭალის აუდიტორია, ავლაბრის თეატრი, თბილ. მუშათა ცენტრ. კლუბი) წარმოდგენებში. 1920-იდან მუშაობდა თბილ. ქართ. დრამის, ხოლო 1921-იდან რუსთაველის სახ. თეატრში. წარმატებით შეასრულა როლები: ვიქტორი და არისტო (დ. კლდიაშვილის „ირინეს ბედნიერება“ და „სამანიშვილის დედინაცვალი“), ქლიმბარი (ს. შანშიაშვილის „მაიორის პანაშვიდი“), მეფე ჯიმშერი (ი. გედევანიშვილის „სინათლე“), ინკვიზიტორი (ს. შანშიაშვილის „ლატავრა“), ფილი კულები (ჯ. ხინგის „გმირი“) და სხვ. 1925 ჩ. მ პირველად განასახიერა ჰამლეტის სახე (უ. შექსპირის „ჰამლეტი“) და საყოველთაო აღიარება მოიპოვა როგორც მაღალი ნიჭიერების დრამ. მსახიობმა. შემდეგ იგი სხვა მსახიობებთან ერთად გადავიდა ახლად დაარსებულ თეატრში (1933-იდან კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრი). ჯერ ქუთაისში (1928—30), ხოლო 1930-იდან თბილისში. აქ კ. მარჯანიშვილის დადგმებში (1928—33) მაღალმხატვრულად შეასრულა შემდეგი როლები: კარლ ტომასი (ტოლერის „ჰოპლა, ჩვენ ვცოცხლობთ!“), ბეგლარი (კალაძის „როგორ“), ურიელ აკოსტა (გუცკოვის „ურიელ აკოსტა“), ქვარყვარე (კაკაბაძის „ქვარყვარე თუთაბერი“), კვიცინაძე (შ. დადიანის „კაკალ გულში“), გუბერნატორი (კ. კალაძის „სათა-

ო. ჩხეიძე

რ. ჩხეიძე

უ. ჩხეიძე

უ. ჩხეიძე იაგოს როლში (შექსპირის „ოტელო")

უ. ჩხეიძე ყვარყვარეს როლში (პ. კაკაბაძის „ყვარყვარე თუთაბერი")

თ. ჩხენკელი

ი. ნ. ჩხენკელი

ნ. ჩხენკელი

ვა"), გრაფი ჩერჩი („მელის აბატონიშვილი ჩერჩი"), იაგო (შექსპირის „ოტელო").

ჩ., როგორც მსახიობი, გამოირჩეოდა მკვეთრად ტემპერამენტით, განცდის სიმართლით, არაჩვეულებრივი სცენური მომხიბვლელობით და ფართო არტისტული დიაპაზონით. მისი შემოქმედება მაყურებელს ხიბლავდა ეპიკური ტონით, გმირული სულისკვეთებით, იუმორით. ჩ. თანაბარი წარმატებით ასრულებდა ტრაგიკულ და კომ. როლებს. მისი პიესა „გიორგი სააკაძე" იდგმებოდა მარჯანიშვილის სახ. თეატრის სცენაზე (ვ. ყუშიტაშვილის დადგმით 1940 და ვ. ტაბლიაშვილის დადგმით 1959). დაწერა წიგნები: „კ. მარჯანიშვილი — რეჟისორი და მასწავლებელი" (1949), „მოგონებები და წერილები" (1956). კინოში შესრულებული აქვს როლები: ნიკო („ქრისტეშობის წინ", 1925), რადიონ მეგვინეთუხუცესი? („ნარინჯის ველი", 1937) და სხვ.

ლიტ.: თ ე ვ ზ ა ძ ე ა., უშანგი ჩხეიძე, თბ., 1966; გ ე ლ ე ნ ტ ი ბ., უშანგი ჩხეიძე, „საბჭოთა ხელოვნება", 1979, № 5; Гугушвили Э., Джапаридзе Д., Грузинский государственный драматический театр им. К. А. Марджанишвили, Тб., 1959.
დ. ჯანელიძე.

ჩხენიში, სოფელი სამტრედიის რ-ნში (ნაბაკევის სოფსაბჭო), იმერეთის დაბლობზე, მდ. ცხენისწყლის მარცხ. ნაპირას. ზ. დ. 60 მ, სამტრედიიდან 10 კმ-ზე. ნაბაკევის სახ. ნაბაკევის კოლ-ბა (მესაქონლეობა, მებოსტნეობა, მეფრინველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, საფელდშერ-სამეანო პუნქტი, ატს, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჩხენკელი აკაკი ივანეს ძე [1874, დაბა ხონი (ახლანდ. ქ. წულუკიძე), — 1959, პარიზი], ქართველი პოლიტიკური მოღვაწე, იურისტი, პუბლიცისტი, სოციალ-დემოკრატი, ქართ. მენშევიკების ერთ-ერთი ლიდერი. ს.-დ. მოძრაობაში ჩაება 1898. „მესამე დასის" წევრი. 90-იან წლებში „მესამე დასმა" საზღვარგარეთ გაგზავნა სასწავლებლად. 1907—14 იყო ლიდერი... 1912 აირჩიეს IV სათათბიროს დეპუტატად ბათუმისა და ყარსის ოლქებიდან და სოხუმის ოკრუგიდან. შედიოდა სათათბიროს ს.-დ. ფრაქციაში. ჩ. ერთ-ერთი პირველი ქართ. მენშევიკია, რ-იც გამოდიოდა ეროვნ.-კულტ. ავტონომიის მოთხოვნით. 1913 მოგზაურობდა მუშათა მოძრაობის რ-ნებში და გაეცნო მათ ცხოვრებას. 1914-ში მონაწილეობდა ბრიუსელის თათბირში, რ-იც მოიწვია საერთაშ. სოციალ. ბიურომ. I მსოფლიო ომის დროს იყო სოციალ-შოვინისტი. 1917 ბურჟ. დემოკრატიული რევოლუციის შემდეგ ამიერკავკასიაში ამიერკავკ. განსაკუთრებული კომიტეტის წევრი. 1917—18 საქართვ. ეროვნ. საბჭოს და მისი აღმასკომის, აგრეთვე საქართვ. პარლამენტის წევრი. მენშევიკებისაგან ამიერკავკ. კომისარიატის შემადგენლობაში საგარეო მინისტრი (1917—18), 1918 აპრ. ამიერკავკ. დემოკრ. რესპ. მთავრობის მეთაური. 1918—21 საქართვ. ბურჟ. სახელმწიფოს საგარეო საქმეთა მინისტრი, საქართვ. დამფუძნებელი კრების წევრი (1919—21). 1921 ემიგრირებდა; საქართვ. დელეგაციის საფრანგეთში. 1921-იდან იმყოფებოდა ემიგრაციაში. ეწეოდა ანტისაბჭ. საქმიანობას.
ჯ. ხოდაშნელიძე.

ჩხენკელი თამაზ ვასილის ძე (დ. 25. XI. 1927, თბილისი), ქართველი საბჭ. პოეტი, მთარგმნელი, ლიტერატურათმცოდნე, ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი (1972). დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1952). საქართვ. მწერალთა კავშირის მთარგმნელთა სექციის თავ-რე (1973—86). პირველი ლექსი 1947 გამოაქვეყნა, პირველი თარგმანი — 1952. თარგმანთა პირველი წიგნი — ბთ ძიების ლირიკის კრებული — 1956. ძირითადი თარგმანებია: რ. თაგორის „გიტანჯალი", „ბაღმანი", ჰომეროსის „ოდისეა" (ზ. კიკნაძესთან ერთად, 1975; ივანე მაჩაბლის სახ. პრემია, 1978), ა. პუშკინის „მცირე ტრაგედიები", „ალექსანდრეული პოეზია" და სხვ. გამოქვეყნებული აქვს მეცნ. გამოკვლევები, ლიტ.-კრიტ. წერილები („ტრაგიკული ნიღბები", 1971; კრებ. „პოეზია — საიდუმლოების დარგი", 1978), პოეტური კრებ. „მზეუბულო" (1980) და სხვ.

ჩხენკელი ივანე ალექსის ძე [15 (27). III. 1891, თბილისი, — 26. X. 1974, იქვე], ქართველი საბჭ. აგრონომი. სოფლ.-მეურნ. მეცნ. დოქტორი (1947), პროფესორი (1948), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). 1921 დაამთავრა თსუ-ის ფიზ.-მათ. ფაკ-ტი აგრონ. განხრით. 1939 საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტში ჩამოაყალიბა სას.-სამ. მელიორაციის კათედრა, რ-საც 1972-მდე განაგებდა. მისი ხელმძღვანელობით დამუშავდა საქართველოში სას.-სამ. კულტურების რწყვის რეჟიმი, რ-იც საფუძვლად დაედო სარწყავი სისტემების დაპროექტება-მშენებლობას. ქართ. ენაზე პირველმა შეადგინა სას.-სამ. ინ-ტის სტუდენტებისათვის ორიგინ. სახელმძღვანელო „სასოფლო-სამეურნეო მელიორაცია" (1939). დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.
თ. ტურაშვილი.

ჩხენკელი ივანე ნოეს ძე [დ. 16 (29). IX. 1910, ბათუმი], ქართველი საბჭ. არქიტექტორი, საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1961). სკკპ წევრი 1945-იდან. დაამთავრა ს. კიროვის სახ. საქართვ. ინდუსტრ. ინ-ტი თბილისში (1933). 1959—72 თბილისის მთავარი არქიტექტორი. 1955—58 საქ. სსრ არქიტ. კავშირის პასუხისმგებელი მდივანი. 1962—80 საქ. სსრ არქიტ. კავშირის გამგეობის თავ-რე. პედ. მოღვაწეობას ეწევა 1944-იდან, პროფესორი 1977-იდან. ნამუშევრები: ძირითადად თბილისში — საცხოვრებელი სახლები პლეხანოვისა (1950) და მიჩურინის პროსპექტზე (1956, არქიტ. ქ. ფირცხალაიშვილ-სოლოლაშვილთან ერთად), კავშირგაბმ. სახლის რეკონსტრუქცია (1954), საქართვ. სახელმწ. ფილარმონიის დიდი საკონცერტო დარბაზი (1971, შოთა რუსთაველის სახ. საქ. სსრ სახელმწ. პრემია, 1973). დაამუშავა საცხოვრ. სახლის ტიპური სერიები (სერია K 14); მისი ხელმძღვანელობით დამუშავდა თბილ. განვითარებისა და რეკონსტრუქციის გენ. გეგმა (1972, გ. შავდიას, გ. ჯაფარიძისა და ა. ჯიბლაძესთან ერთად) და სხვ. დაჯილდოებულია 2 შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.
ს. კობიაშვილი.

ჩხენკელი კიტა (პეტრე) ივანეს ძე (8. XI 1895, ქუთაისი, — 22. X. 1963, ციურიხი), ქართველი ენათმეცნიერი, ლექსიკოგრაფი. საშ. სასწავლებელი 1912 დაამთავრა ქუთაისში. 1913—17 მიუნხ. უნ-ტში სწავლობდა სანსკრიტსა და შედარებით ლინგვ-ას. 1918 დაბრუნდა საქართველოში, სწავლა გააგრძელა. 1920 გერმანიაში გაემგზავრა, ბერლინისა და ჰამბურგის უნ-ტებში სწავლობდა ფილოსოფიასა და სოფლის მეურნეობას. 1936 მიენიჭა სამეცნ. ხარისხი (დისერტაცია დაიცვა თემაზე „სოფლის მეურნეობის განვითარება საქართველოში"), ამავე წლიდან ჰამბურგის უნ-ტში, ხოლო 1946-იდან ციურიხში ასწავლიდა ქართ. და რუს. ენებს. 1957 გამოსცა (რ. ნოიკომთან ერთად) „ქართული ხელოვნების" გერმ. გადამუშავებული თარგმანი. 1958 გამოვიდა მისი ორტომეული „ქართული ენის შესავალი" (გერმ. ენაზე). I ტომში წარმოდგენილია ქართ. ენის თეორ. საფუძვლები, II-ში — სავარჯიშოები და ქრესტომათია. 1960-იდან ჩ-მა დაიწყო ვრცელი ქართ.-გერმ. ლექსიკონის შედგენა და გამოცემა ნაკვეთებად. მის სიცოცხლეში გამოვიდა 6 ნაკვეთი. ლექსიკონის მე-7 ნაკვეთიდან ხელმძღვანელობდა ჩ-ის მოწაფე ი. მარშევი. სულ გამოვიდა 26 ნაკვეთი. გამოცემა დამთავრდა 1974.

თხზ.: Einführung in die georgische Sprache, Bd 1—2, Z., 1958; Georgisch-Deutsches Wörterbuch, Fasz. 1—26 (Bd 1—3), Z., 1960—74.

ლიტ.: მ ე ღ რ ე ლ ი ძ ე ი., კიტა ჩხენკელის ბიბლიოთეკა, „სამშობლო", 1972, 9 ივნ., № 11.
ბ. სამუშველი.

ჩხენკელი ნესტორ ივანეს ძე (22. IV. 1916, აბასთუმანი, — 17. XI. 1973, იქვე), ქართველი საბჭ. აგრონომ-მემცენარე, სოფლ.-მეურნ. მეცნ. დოქტორი (1961), პროფესორი (1962), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1966). 1938 დაამთავრა საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტის აგრონ. ფაკ-ტი. 1949—60 იყო ამავე ინ-ტის მემცენარეობის კათედრის დოცენტი, ხოლო 1960—73 — კათედრის გამგე. მისი ძირითადი შრომები ეხება საქართვ. მაგარი ხორბლის შესწავლის საკითხებს. მანვე აღწერა და დაადგინა თავთუხის სახესხვაობანი. შეისწავლა ლომის კულტურის ადგილ. ჯიშები. თანაავტორია მემცენარეობის დამხმარე სახელმძღვანელოსი უმაღლესი სასწავლებლების სტუდენტებისათვის.
გ. ბადრიშვილი.

ჩხერი, მდინარე ყაზბეგის რ-ნში, თერგის მარცხ. შენაკადი. სათავე აქვს მყინვარწვერის მასივის აღმ. კალთაზე, 3565 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 10 კმ, აუზის ფართ. 33 კმ². საზრდოობს მყინვარის, თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა გაზაფხულ-ზაფხულშია, წყალმცირობა — ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 1 მ³/წმ.
ი. აფხაზავა.

ჩხერი, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში (ორჯონიკიძის სადაბო საბჭო), მდ. ჩხერიმელის მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 640 მ. ორჯონიკიძიდან 8 კმ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მეხილეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა დაბა ორჯონიკიძეში. ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი). წყაროებში პირველად იხსენიება XVII ს-ში. 1774 წ. 6 თებ. ჩ-თან ბრძოლაში იმერეთის ლაშქარმა, რ-საც მეფე სოლომონ I სარდლობდა, გაანადგურა ოსმალთა ლაშქარი (იხ. *ჩხერის ბრძოლა 1774*). XVIII ს. — XIX ს. დასაწყისში ჩ-ში სასახლე იდგა. XIX ს.-ში სოფელში იდგა დანგრეული შუა საუკ. ეკლესია, რ-ის აგებას მეფე თამარის (XII—XIII სს.) სახელს უკავშირებდნენ. აქვეა შუა საუკ. ჩხერის ციხე.

ჩხერიმელა, მდინარე ორჯონიკიძისა და ზესტაფონის რ-ნებში, ძირულის მარცხ. შენაკადი. სათავე აქვს ლიხის ქედის დას. კალთაზე, 1160 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 39 კმ, აუზის ფართ. 490 კმ². საზრდოობს წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე თოვლის დნობის შედეგად, შუა თებ.-იდან ივნ. დასაწყისამდე. ზაფხულსა და ზამთარში წყალმცირობაა, ხოლო შემოდგომაზე — წვიმებით გამოწვეული წყალმოვარდნები. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 11,6 მ³/წმ.
ი. აფხაზავა.

ჩხერის ბრძოლა 1774, იმერეთის სამეფოს ბრძოლა ოსმალეთის ლაშქრის წინააღმდეგ რუსეთ-ოსმალეთის 1768—74 ომის დროს (მდ. ჩხერიმელის ხეობაში). ოსმალეთმა ისარგებლა რუს. ჯარის საქართველოდან წასვლით და კვლავ სცადა იმერეთის დაპყრობა. მათ, 4 ათ. კაცისაგან შემდგარი რაზმი შემოიყვანეს იმერეთში. ამავე დროს ახალციხის ფაშამ დაიწყო მზადება და აფხაზთა მთავარმა მოუხმო სოლომონ I-ის წინააღმდეგ. სოლომონ I-ის თხოვნით ერეკლე II-მ დაძრა ლაშქარი. ხელი აიღებინა იმერეთში შესვლაზე; ოსმალთა ჯარმა სასწრაფოდ უკან გაბრუნება დაიწყო. მაგრამ 6 თებ. იმერთა ჯარი მტერს ჩხერის ვიწროებში ჩაუსაფრდა და უკანდასახევი გზა მოუჭრა. სოლომონის რაზმებმა კი ოსმალთა ზურგს დაარტყეს. ოსმალებმა ბრძოლის ველზე 1000 მეომარი დაკარგეს, 600 კაცი ტყვედ ჩავარდა. იმერთა მდევარმა რაზმმა ჩხერიდან ვახანამდე დაახლ. 1400 მებრძოლი მოკლა.

წყარო: დ ა დ ი ა ნ ი ნ., ქართველთ ცხოვრება, შ. ბურჯანაძის გამოც., თბ., 1962.

ლიტ.: ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნ. 4, თბ., 1967.
გ. ოთხმეზური

ხუნანის ციხე, შუა საუკუნეების ციხესიმაგრე დას საქართველოში, იმერეთში, ახლანდ. ოძრგენიკიძის რ-ნის სოფ. ხურის ტერიტორიაზე; მდებარეობს მაღალ კლდოვან მთაზე. წყაროებში პირველად იხსენიება XVII ს-ში. აღწერილია XV—XVII სს-ში. ხ. ც. ძნელად ასაღები სიმაგრე იყო. ეკუთვნოდა აბაშიძეთა ფეოდ. სახლს. 1762 იმერეთის მეფე სოლომონ I-მა აიღო ხ. ც-ის პატრონი ნიკოლოზ აბაშიძე მისთვის შეფიცვა ციხესიმაგრე. ამის შემდეგ იგი სამეფო ხელისუფლების ეკუთვნოდა. 1810 აპრ-ში, რუს. იმპერიასთან იმერეთის სამეფოს შეერთების წინა პერიოდში ხ. ც. რუს. ჯარმა დაიკავა. შემორჩენილია ნახევრად დანგრეული სახით, შედგება ზედა და ქვედა ციხეებისაგან. ზედა ციხეში არის სხვადასხვა დანიშნულების სათავსები, ქვითკირის და წყლის აუზი. თ. ბერაძე

ხუნდია შალვა ყარამანის ძე (10. VIII. 1899, კორცხელი, ახლანდ. ზუგდიდის რ-ნი, — 4. III. 1978, თბილისი), ქართველი საბჭ. ისტორიკოსი. ისტ. მეცნ. დოქტორი (1940), პროფესორი (1942). საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). დაამთავრა თსუ ის სოციალ-მეცნიერებათა ფაკ-ტი (1923). 1941—75 თსუ-ში ა. პუშკინის სახ. პედ. ინ-ტში მუშაობდა (1946—73 განაგებდა სსრკ ისტ. კათედრას). 1944—78 საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოსთან არსებული მთავარი საარქივო სამმართველოს სამეცნ.-საგამომცემლო განყ-ბის უფროსი იყო. ხ. უშუალოდ მონაწილეობდა საქართველოში საარქივო საქმის ორგანიზაციაში და რუსეთიდან ქართ. საარქივო დოკუმენტების რეევაკუაციაში. გამოქვეყნებული აქვს 100-ზე მეტი ნაშრომი საქართვ. ისტორიისა და არქეოგრაფიის, ქრონოლ. არქეოგრაფიის საკითხებზე. ხ. საბჭ. საარქივო საქმის ერთ-ერთი ფუძემდებელია. 1978 მიენიჭა აკად. ნ. ბერძენიშვილის სახ. პრემია.

თხზ.: არქივები და საარქივო საქმე ძველ საქართველოში, ძველ ქართულ ქრონიკაში, მეთვრამეტე საუკუნის და დასავლეთ ევროპაში, ტ. 1, 1940; ნიკოლოზ ბარათაშვილი, თბ., 1945; რუსეთის მმართველობის სისტემა საქართველოში 1801—1840, «ენიმკის მოამბე», 1940, ტ. 5; რუსეთის მმართველობის სისტემა საქართველოში 1840—1864, «საქართველოს მუზეუმის მოამბე», 1944, ტ. 12 B. Грузия в XIX столетии, Тб., 1947.

ლიტ.: ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ნ. მ ა რ ტ ი ნ ი ძ ე, ქ უ თ ა თ ე ლ ა ძ ე ი., ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს, ისტორია წელი მეცნიერების სამსახურში, «საისტორიო მოამბე», 1963, [წ.] 15—16. შ. ჭყონია

ხუნწლისწყალი, მღვიმე ასხის მასივის ჩრდ.-დას ნაწილში, მდ. ზაკის (ტეხურის მარცხ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 1949 მ. აგებულია ცარცული კირქვებით. შესწავლილია სუსტად. მღვიმის ბუნებრივი ლანდშაფტი

ხუნდაძე გრიგოლ ზაქარიას ძე [დ. 14 (27). IV. 1898, თბილისი], ქართველი მუსიკათმცოდნე და პედაგოგი, ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი, პროფესორი (1947), ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1946). 1927 დაამთავრა თბილ. სახელმწ. კონსერვატორია (ს. ბარხუდარიანის საკომპოზიციო კლასი), 1932 — ლენინგრ. კონსერვატორია (ს. კუშნარიოვის მუს. თეორიისა და კომპოზიციის კლასები), 1935 ლენინგრ. ასპირანტურა და კომპოზ. ინ-ტის ასპირანტურა (მუს. ფოლკლორის განხრით). ხ. იყო თბილისში „ახალგაზრდა ქართველ მუსიკოსთა საზოგადოების" შექმნის ერთ-ერთი ორგანიზატორი. II სამუსიკო სასწავლებლის დირექტორი (1927—30), ბოშათა ანსამბლისა და ლენინგრადის ფილარმ. საზ-ბის ქართ. ხალხ. გუნდის ხელმძღვანელი ლენინგრადში (1931—33), თბილ. კონსერვატორიაში ქართ. ხალხ. მუსიკის კაბინეტის დამაარსებელი და გამგე (1935—39) საქართვ. მეცნ. აკად. ისტ. ინ-ტთან შექმნა და 1953—60 ხელმძღვანელობდა მუს. ფოლკლორის სექციას. საქართვ. სიმღერისა და ცეკვის სახელმწ. ანსამბლის სამხატვრო ხელმძღვანელი (1966—68), თბილ. კონსერვატორიაში მის მიერ დაარსებული ხალხ. მუს. შემოქმედების კაბინეტის გამგე (1970—77). ფოლკლორული მასალების შეკრება დაიწყო 1916-იდან. ხ-ის უმთავრესი შრომები ეძღვნება ქართ. ხალხ. მუსიკას და ძვ. ქართ. მუს. კულტურას, ავტორია რამდენიმე სახელმძღვანელოს, გუნდებისა და რომანსებისა.

თხზ.: უძველესი ქართული ხალხური მუსიკალური ინსტრუმენტი — ჭიანური, თბ., 1953; ქართული ხალხის უძველესი სამუსიკო კულტურა, თბ., 1948; ქართული ხალხური სიმღერა, ტ. 1, თბ., 1960; Древнегрузинская музыкальная культура, ,,,Грузинская музыкальная культура, М., 1957; Основные типы грузинского многоголосия, М., 1964.

ხუნდაძე ვანო გიორგის ძე (დ. 5. X. 1947, სოფ. კირბალი, გორის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მწერალი. სკკპ წევრი 1984-იდან. პირველი ლექსები 1966 გამოაქვეყნა. ლექსთა პირველი წიგნი—1973 ხ-ს ეკუთვნის პოეტური („ლექსები", 1980, „შემოდგომის ბილიკი", 1982; „გადაფრენა", 1984) და პროზაული („ოქრო ვარდი", 1983; საქართვ. კომკავშირის პრემია, 1985) კრებულები, რომანი „ჩრდილი ზამთარში" (1986). მისი ცალკეული ლექსები თარგმნილია რუს., უკრ., ლიტვ., გერმ., ფრანგ. ენებზე.

ხუნდაძე ვიქტორ მიხეილის ძე [დ. 19. XII. 1911 (1. I. 1912), სოფ. ზოვრეთი, ახლანდ. ზესტაფონის რ-ნი], საბჭ. მეცნიერი, იურისტი, იურიდ. მეცნ. დოქტორი (1946), პროფესორი (1946), სსრკ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1964), სკკპ წევრი 1939-იდან. სახელმწიფოსა და სამართ. თეორიის, სოციალის სამართ. და საერთაშ. სამართ. სპეციალისტი. დაამთავრა მოსკ. იურიდ. ინ-ტი (1934). საბჭ.-იურიდ. აკად. უფროსი (1948—53), საქ. კპ ცკ-ის მდივანი (1953—54), საქ. სსრ III მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. 1962 იყო სსრკ მინისტრთა საბჭოსთან არსებული იურიდ. კომისიის თავ-რე, 1964—73 — სსრკ მეცნ. აკად. სახელმწიფოსა და სამართ. ინ-ტის დირექტორი, 1968—72 იურიდ. მეცნ. საერთაშ. ასოციაციის პრეზიდენტი. შედარებითი სამართალმცოდნეობის საერთაშ. აკადემიის ნამდვილი წევრ-კორესპონდენტი (1966); ბელგ. მეცნ. აკად. უცხ. წევრი (1970). ხელმძღვანელობდა სსრკ დელეგაციას ადამიანის უფლებათა საერთაშ. კონფერენციაზე (თეირანი, 1968). ხ. თავის ნაშრომებში იკვლ. საკითხებს განიხილავს სოციალ. სახელმწიფოს აქტუალურ პოლიტ. ამოცანებთან და კომუნისტური მშენებლობის პრაქტიკასთან მჭიდრო კავშირში. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, ხალხთა მეგობრობისა და 2 წითელი დროშის ორდენებით და მედლებით, ფ. ჟოლიო-კიურის სახ. მშვიდობის მსოფლიო საბჭოს ოქროს მედლითა და უნგრეთის ორდენით „მშვიდობა და მეგობრობა".

თხზ.: Вопросы социалистического права и законности в трудах В. И. Ленина, М., 1960; Государство, демократия, законность. Ленинские идеи и современность, М., 1967; Гуманизм. Мир. Личность, М., 1981; Социалистический гуманизм и права человека, М., 1978.

ხუნდაძე ზაქარია ივანეს ძე [23. XI (5. XII). 1862, თელავი, — 27. IV. 1930, თბილისი], ქართველი მეხიკისი, ფოლკლორისტი, პედაგოგი, ლოტბარი და საზ. მოღვაწე. 1884 დაამთავრა თბილ. სემინარია. ეწეოდა პედ. მოღვაწეობას, კრებდა და იწერდა ქართ. ხალხ. სიმღერებსა და საგალობლებს. 1896 გამოაქვეყნა კრებული „საგალობელი". 1890 თბილისში დაუახლოვდა პ. ჩაიკოვსკის. 1906-იდან იყო „ობრების ქართულ ენაზე დამდგმელი ამხანაგობის", „საისტორიო-ეთნოგრაფიული საზოგადოების" და „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების" წევრი. 1905 ხ-ის თაოსნობით დაარსდა ქართ. ფილარმონიული საზ-ბა (ზ. ფალიაშვილის, ა. ყარაშვილის, ი. კარგარეთელის, გ. ნატროშვილის, პ. მირიანაშვილის მონაწილეობით), 1913 — ამ საზ-ბის ფილიალი სოხუმში. 1913—19 ხ. ხელმძღვანელობდა ფილარმონიის გუნდს. 1919—25 იყო სიღნაღსა და თელავში მის მიერ დაარსებული სამუსიკო სკოლების პედაგოგი (1922-მდე დირექტორი). 1925—30 სამეცნ. მუშაობას ეწეოდა ქართ. ხელოვნ. მუზეუმში.

ხუნდაძე მიხეილ არჩილის ძე [დ. 19. V (1. VI). 1903, სოფ. ანანური, ახლანდ. დუშეთის რ-ნი], ქართველი საბჭ. არქიტექტორი, საქ. სსრ დამს. არქიტექტორი (1972). სკკპ წევრი 1941-იდან. დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია პედ. მოღვაწეობას ეწევა იქვე 1933-იდან. ნამუშევრები: რადიოსადგურის შენობა ბაქოში (1926), დრამ. თეატრების შენობები გორში (1938, შ. თავაძესთან ერთად), სოხუმში (1952), ქუთაისში (1949, არქიტ. კ. ჩხეიძესთან ერთად), ადმ. სახლი (ახლა საქ. სსრ მეცნ. აკად. პრეზიდიუმი და საქ. სსრ კინემატოგრაფისტთა კავშირი; 1953, კ. ჩხეიძესთან ერთად). დაჯილდოებულია საპატიო ნიშნის ორდენით და მედლებით.

ხუნდაძე ნიკო ალექსის ძე [18 (30). VII. 1868, სოფ. დიდი ჯიხაიში, ახლანდ. სამტრედიის რ-ნი, — 24. V. 1920, ქ. თბილისი], ქართველი პოეტი. სწავლობდა ქუთაისის სათავადაზნ. სასწავლებელში, რ-ის IV კლასიდან გარიცხეს. 1912 ერთხანს ლექსებს ისმენდა მოსკ. შანიავსკის ინ-ტში. ხ. ახალგაზრდობიდანვე ჩაება რევ. საქმიანობაში და დაუახლოვდა რევ.-დემოკრ. მწერლობას. პირველი ნაწარმოებები 1908 გამოაქვეყნა ხ-ის პოეზიაში ნაწყენი ბედისაგან განწირული ადამიანთა უპოვრობა (ლექსები „მთის ქალი", „მწყემსი", „ცხოვრება", „ტანჯვის ქალაქი", „დიდებას ვიბღვი" და სხვ.), გამოხატულია თავისუფლებისა და ბედნიერი მომავლის რწმენა („უცხო მხარეში", „მე არა ვტირი", „გულის ყვილი"). პოეტი ხოტბას ასხამს გმირს, რ-იც სიცოცხლეს დაუზოგავად იბრძვის ბედნიერი მომავლის დასამკვიდრებლად, რის გარანტიადაც რევ. ბრძოლა მიაჩნია („სამშობლოს"). ხ-ის შემოქმედებაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია სატირას („სადღეგრძელო", „მიდის ქალი", „ფული მუშაია მხარე"). მისი სატრფიალო ლირ. საუკეთესო ნიმუშია „სოფლების ყვავილი ხარ", რ-იც დღემდე ალირაბ. საყვარელ შლის ხ-ის ლექსი „N-ს".

თხზ.: ლექსები, ქთ., 1930; [რჩ.-ნი] ქართული პოეზია, ტ. 11, თბ., 1960.

ლიტ.: ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 5, თბ., 1982. ა. ბარამიძე

ხუნდაძე პანტელეიმონ მელიტონის ძე [17 (30). 1903, სოფ. ბუკისციხე, ახლანდ. ჩოხატაურის რ-ნი, — 15. IV. 1940, თბილისი], ქართველი საბჭ. მწერალი. 1922-იდან თბილისში ცხოვრობდა. ქართ. საბჭ. ლიტ-რაში ერთ-ერთმა პირველმა განასახიერა ინდუსტრიალიზაციის თემა (რომანები „ნართულები" და „ამხანაგი მუშაზუზა", ორივე 1931); გურია-სამეგრელოში 1905—07 რევ. ეთაურების მიუძღვნა რომანი „ნაპირები" (1933), სატირ. მენიულაბას—რომანი „ახალი ხმელეთი" (არ დასრულებულა) თანამედროვე თემატიკას ეძღვნა ხ-ის მოთხრობები („რომანტიული ამბავი", 1932; „შეძლებული ცხოვრებისაკენ", 1934, „მეცხრე ცაზე", 1936 და სხვ.) და ნარკვევები მწერლის თხზულებებს პოპულარობა მოუპოვა აქტუალურმა პრობლემატიკამ.

თხზ.: ერთტომეული, თბ., 1956; რომანტიული ამბავი, თბ., 1971. ლ. ჯაყელიძე.

ხუნდაძე რამაზ გრიგოლის ძე (დ. 28. II. 1928, თბილისი), ქართვ. საბჭ. მხატვარი. სსრკ სახ. არტისტი (1980). 1951 დაამთავრა რუსთაველის სახ. სახელმწ. თეატრალური ინ-ტის სამსახიობო ფაკ-ტი (მ. თუმანიშვილის მოწაფე). ამავე წლიდან რუსთაველის სახ. თეატრის მსახიობია. ხ-ის შემოქმედებისათვის დამახასიათებელია მკა-

ვ. ხუნდაძე

ზ. ხუნდაძე

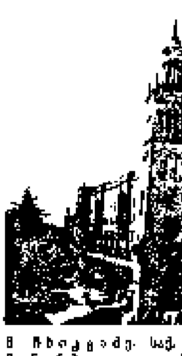

მ. ხუნდაძე. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმის შენობა (არქ. კ. ჩხეიძესთან ერთად) 1953 თბილისი

ნ. ხუნდაძე

ვილი ინდივიდუალობა, თვითმყოფობა, დიდი შემოქმედებითი ფანტაზია, იმპროვიზაციისა და გარდასახვის ოსტატობა. როლებია: ლეანდრო (ჯ. ფლეტჩერის „ესპანელი მღვდელი"), ვიჭინა გაბიდაური (ჯ. ბუაჩიძის „ამბავი სიყვარულისა"), ქოსა მრჩეველი (გ. ნახუცრიშვილის „ჭინჭრაქა"), მაქჰითი (ბ. ბრეხტის „სამგროშიანი ოპერა"), თელო (შ. ელიოზიშვილის „შეშლილი მეზღვრები"), ფადინარი (ე. ლაბიშის „ჩალის ქუდი"), ავთო (ა. ცაგარელის „ხანუმა"), კირილე მიმინოშვილი (დ. კლდიაშვილის „სამანიშვილის დედინაცვალი"), შოშია (ნ. დუმბაძის „საბრალდებო დასკვნა") და სხვ. ახ. ქუთაის რ-ის შემოქმედებაში რეჟ. რ. სტურუას დადგმებში მონაწილეობა (ფეარქვარე, პ. კაკაბაძის „ყვარყვარე", აზდაკი, ბ. ბრეხტის „კავკასიური ცარცის წრე", რიჩარდ მესამე, შექსპირის „რიჩარდ მესამე", მონუცი რეჟისორი რ. სტურუას, ლ. ფოფხაძისა და ა. ვარსიმაშვილის „ვარიაციები თანამედროვე თემაზე" და სხვ.). ამ წარმოდგენებში მხატვრულ ხერხად გამოყენებულია კონფლიქტისა და პათეტიკის, რეალურისა და პირობითის დაპირისპირება, მოვლენების მოულოდნელი ტრიფურაზირება, მეტაფორული აზროვნება, რასაც მსახიობი აღწევს განსჯისა (ფსიქოლ. განცდის საპირისპიროდ) და სრულყოფილი პლასტიკური ხელოვნებით. შემოქმედი ჩ. გარდასახვასთან ერთად სცენაზე გვიჩვენებს თავის დამოკიდებულებას გმირისადმი. გროტესკულობით, პოეზიით და მეტყველების მანერით იგი ზუსტ ასოციაციურ მინიშნებებს აღწევს ამ როლებში ჩ-ს მსოფლიო აღიარება მოუტანა. გადაღებულია კინოფილმებში: „ლონდრე" (დიამბრუი, 1963), „ჩირიკი და ჩიტუნელა" (გიტარა-მაღარია, 1975), „ნატვრის ხე" (მღვდელი, 1977), „წერვები" (ლუკა, 1974, მოკლ VIII საერთაშ. კინოფესტივალზე მიენიჭა პრემია მამაკაცის როლის საუკეთესო შესრულებისათვის) და სხვ. სსრკ სახელმწ. (1979), რუსთაველის (1980) და მარჯანიშვილის (1978) პრემიების ლაურეატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით. *კ. ნინიკაშვილი.*

ჩხიკვთა, სოფელი თეთრი წყაროს რ-ნში, მდ. ალგეთის მარჯვ. მხარეს სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები ჩ., გოლთუბანი, ჩაწყვანი, ტბისი). ზ. დ. 920 მ, თეთრი წყაროდან 7 კმ. ძლოროზაშვილის პერიძველობის საბჭ. მეურნეობა რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, საფერშლო პუნქტი. კავშირგაბმ. განყ-ბა სოფელში შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — ეკლესია „ჩხიკვთის სიონი" (1679), ჩ-ის მახლობლად — კომპლექსი, რ-შიც შედის გალავანი „გმირთა ნაკვეთი" (ძვ. წ. პირველი საუკუნეები). სამების ეკლესია (განვითარ. შუა საუკ.).

ჩხიკვი, ჯ ა ყ ა რ ა (Garrulus glandarius), ფრინველი ბეღურასნაირთა რიგისა. ფერად მოწითალო-რუხია, შავი და „ულვაშები" შავი აქვს, კრიალი — შავლაქებიანი. წელი — თეთრი, ფრთაზე — ლამაზი, შავფრთანაშიანი ცისფერი ლაქა. მისი სხეულის სიგრძე 34 სმ, მასა 160 გ აღწევს. გავრცელებულია ევროპაში, აზიასა და ჩრდ.-დას. აფრიკაში, ბინადრობს შერეულ და ფოთლოვან ტყეებში საქართველოში მობინადრეა. დებს 4—7 (10-მდე) კვერცხს იკვებება თესლებით, კენკრით, ხილით, რკოთი და მწერებით, რ-თაც განადგურებით ერთგვარი სარგებლობა მოაქვს. საკმაოდ კარგად ბაძავს სხვადასხვა ბგერებს. *რ. ჟორდანია.*

ჩხიკვიშვილი ავთანდილ ტარიელის ძე (დ. 25. VII. 1949, სოფ. გუთური, ჩოხატაურის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მწერალი. სკკპ წევრი 1984-იდან. გამოუცემის მოთხრობების კრებ. „დრო" (1978); პიესები „მოსაწყენი დღეების ქრონიკა" (დადგა 1976), „გზა" (დადგა 1979); მხატვრ. და დოკუმენტ. კინოფილმების სცენარები და სხვ. *რ. კვერენჩხილაძე.*

ჩხიკვიშვილი დავით იასეს ძე (დ. 23. II. 1921, სოფ. გუთური, ჩოხატაურის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მეცნიერი, ისტ. მეცნ. დოქტორი (1964), პროფესორი (1968), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1979), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1981). სკკპ წევრი 1940-იდან. 1946—48 სწავლობდა საქ. კომპარტიის ცკ-თან არსებულ უმაღლეს პარტიულ სკოლაში. 1950 დაამთავრა თსუ-ის ისტ. ფაკ-ტი. მონაწილეობდა დიდ სამამულო ომში (1941—45). 1948—54 მუშაობდა საზღვარგარეთთან კულტ. ურთიერთობის საზოგადოებაში, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიაში. 1954—55 — საქ. კომპარტიის კალინინის რაიკომის პირველი მდივანი; 1955—56 — საქ. კომპარტიის ცკ-ის მეცნ. და კულტ. განყ-ბის გამგე; 1956—57 — საქ. კომპარტიის თბილისის ორჯონიკიძის რაიკომის პირველი მდივანი; 1957—61 — საქ. სსრ კულტურის მინისტრი; 1961—69 — ა. პუშკინის სახ. პედ. ინ-ტის რექტორი; 1969—72 — საქ. კომპარტიის ცკ-ის კულტ. განყ-ბის გამგე; 1972—80 — თსუ-ის რექტორი. 1980-იდან საქ. სსრ უმაღლესი და საშ. სპეც. განათლების მინისტრია.

ჩ. მირითადად მუშაობს სკკპ ისტ., სოციალიზმის თეორ., კულტ. და ხელოვნ. საკითხებზე. აქვს 70-მდე მეცნ. შრომა, 9 მონოგრაფია, მ. შ. მეჩუარული მოგონება საბჭ. თემაზე. საქ. სსრ V—XI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. საქ. კომპარტიის ცკ-ის წევრი, დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით და 8 სხვა ორდენით, აგრეთვე მედლებით.

თხზ.: ერი, კულტურა და სოციალიზმი, თბ., 1972; ალ. ჭუმბათაშვილი-იუჟინი, თბ., 1974 (რუს. ენაზე — 1982); Народ и культура, Тб., 1974.

ჩხიკვიშვილი ზურაბ ირაკლის ძე [დ. 7 (20) V 1906, სოფ. გუთური, ახლანდ. ჩოხატაურის რ-ნი], ქართველი საბჭ. ინჟინერ-გეოლოგი, საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1961). 1934 დაამთავრა ახლანდ. ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტი. 1930-იდან მუშაობს საქართვ. სხვადასხვა გეოლ. დაწესებულებაში. 1951 საქართვ. ბატუმის სამადნოთა შესწავლისათვის ჩ-ს სხვ. კოლექტივთა ჯგუფთან ერთად მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით. *გ. ჯაყელიშვილი.*

ჩხირები, ადამიანისა და ხერხემლიანი ცხოველების თვალის ფოტორეცეპტორები, რ-თაც ფუნქცია ბინდში ხედვაა. განლაგებული არიან კოლბებთან ერთად ბადურის გარე შრეში. ბადურის პერიფერიაზე ჩ-ის რაოდენობა სჭარბობს კოლბების რაოდენობას, ღამისა და ბინდის ცხოველების ბადურაში კი მთლიან ჩ-თა, იხ. აგრეთვე *მხედველობა.*

ჩხირულები, იხ. *მოზგუერკვისებრნი*

ჩხოტუა პეტრე იასეს ძე (6 III. 1908, სოფ. ტყაჩირი, ახლანდ. წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტ.— 24. X. 1985, ქუთაისი), საბჭ. გენერალ-მაიორი (1983). სკკპ წევრი 1939-იდან. 1930 წითელ არმიაში გაიწვიეს. 1931 ქუთაისის ქვეით. სამხ. სასწავლებელი, 1938 — „ვისტრელის" კურსები, 1961 — მ. ფრუნზეს სახ. სამხ. აკადემია. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს ჩრდ.-დასავლეთისა და კალინინის ფრონტებზე იბრძოდა. მონაწილეობდა მოსკ. დაცვაში. 1956-იდან თადარიგში იყო. ჩ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 4 სხვა ორდენითა და მედლებით. *ტ. ჩინჩილაკაშვილი*

ჩხონჯინი, ქალაქი კორ. სდრ-ის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, გაუყინავი ნავსადგური იაპონიის ზღვის სანაპიროზე პამგიონ-პუქტოს პროვ. ადმ. ცენტრი. 300 ათ. მცხ. (1976). საქარხნ.- კვანძი. შავი მეტალ. მნიშვნელოვანი ცენტრი. მანქანათმშ. (მ. შ. გემთმშენებლობა), საფეიქრო, ქიმ., კვების მრეწვ., საშენ მასალათა წარმოება. თევზჭერა.

ჩხონჯუ, ქალაქი სამხრ. კორეაში, კიმგანის აუზში, ჩხუნჩხონ-ბუქტოს პროვ. ადმ. ცენტრი. 253 ათ. მცხ. (1980) სატრანსპ. კვანძი. საფეიქრო მრეწვ. დიდი ცენტრი. სას.-სამ. მანქანათმშ. და აგრეგატების კვების (მ. შ. თამბაქოს), ქიმ., ხის დამამუშ. მრეწველობა. ჩ-ს მახლობლად ილებენ ნიკელს.

ჩხორთოლი, სოფელი აფხ. ასსრ გალის რ-ნში, ადრ. მორცვიან მთისწინეთში, მდ. ჩხორთოლის (ოქუმის აუზი) ნაპირას. სოფსაბჭო. ზ. დ. 200 მ, გალიდან 28 კმ. ნ. ბარათაშვილის სახ. კოლ. მ-ბა (მეჩაიეობა, მევენახეობა, ტუნგი, ჩაის მიკროფაბრიკა). დაწყ., საშ. და სამუსიკო სკოლები, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი. კავშირგაბმ. განყ-ბა წყაროებში პირველად იხსენიება XVII ს-ში.

ჩხორია (ყოფ. ბ ე ყ ა შ — ღ ა ლ ი), სოფელი ზუგდიდის რ-ნში, ოდიშის დაბლობზე, ზუგდიდ—ჯვარის საავტ. გზაზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჩ., ზედა ეწერი, ტყაია). ზ. დ. 200 მ. ზუგდიდიდან 14 კმ. ა. ყვანთელის სახ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, კლუბი (კინოდანადგარი), ბ-კა, ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჩხოროწყუ, დაბა (1960-იდან) დას. საქართველოში, ჩხოროწყუს რ-ნის ადმ. და სამეურნეო სამრეწველო ცენტრი (შედის დაბა ჩ., სოფ. ჯგალი). მდებარეობს მდ. ხობის ფშოლის მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 180 მ, თბილისიდან 344 კმ. ცხაკაიადან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 36 კმ.

ჩ-ში არის კვების მრეწვ. საწარმოები (2 ჩაის ფ-კა, საკონსერვო, ლიმონათის, პურისა და რძის ქ-ნები), ადგილ. მრეწვ. საწარმოები ამზადებენ ფართო მოხმარების საგნებს. ქალაქში არის 2 საშ., რვაწლ., სადამის (ცვლიანი), სამუსიკო და სპორტსკოლები, სკოლა-ინტერნატი, სოფ. მეურნ. მექან. ტექნიკუმი, 3 საბავშვო ბაგა-ბაღი, კულტსახლი, კინოთეატრი, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, 7 ბ-კა, კლუბი, საავადმყოფო, პოლიკლინიკა, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა დაბის მეგობრობის „მორიელა სიმღერის კვირეული" (მოქანდაკეები კ. ძნელაძე, რ. მჭედლიშვილი, არქიტ. დ. ელიოშვილი).

ჩხოროწყუს რაიონი, ადმ.-ტერ. რ-ნი დას. საქართველოში. 1917-მდე ახლანდ. ჩ. რ-ის ტერიტ. შედიოდა ქუთ. გუბ. ზუგდიდის მაზრაში, 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით იგივე ზუგდიდის მაზრაშია, 1930—63 დამოუკიდებელი რ-ნი იყო, 1963—64 შედიოდა ცხაკაიის რ-ნში, 1966-იდან გამოიყო დამოუკიდებელ საზღვრებით. აღმ-ით ესაზღვრება გეგეჭკორის, დას.-ით — წალენჯიხის, ჩრდ.-ით — მესტიის, სამხრ.-ით — ცხაკაიისა და ხობის რ-ნები. ფართ. 619,4 $კმ^2$, რაიცენტრი — დაბა ჩხოროწყუ რ-ნში შედის 1 სადაბო (ჩხოროწყუ) და 12 სასოფლო საბჭო (ახუთი, ზუმი, თაია, კირცხი, ლესიჭინე, ლეწურწუმე, მუხური, ნაკიანი, ნაფიჩხოვო, ქვედა ჩხოროწყუ, ჭოღა, ხაბუმე); 1 დაბა და 29 სოფელი.

ბუნება. რ ე ლ ი ე ფ ი მრავალფეროვანია, ტერიტ. სამხრ. ნაწყვარი კოლხეთის ბარის ფარგლებშია (100—600 მ-ზე), წარმოადგენს სუსტად დანაწევრებულ ვაკესა და მთისწინეთს. ვაკე აგებულია მეოთხეული (რიყნარი, ქვიშები, თიხები) და მესამეული (ოლიგოცენური და ნეოგენური) დანალექი წყებებით — თიხებით, ქვიშაქვებით, კირქვებით, კონგლომერატებით, მერგელებით. მთისწინეთის ზონა ძირითადად აგებულია ცარცული კირქვებით, მერგელებით, ქვიშაქვებით. ჩრდ. ნაწყვარში მთაგორიანი რელიეფია. ჩრდ.-ით აღმართულია ეგრისის ქედი, რ-ის

რ. ჩხიკვაძე

რ. ჩხიკვაძე ყვარყვარეს როლში (პ. კაკაბაძის „ყვარყვარე თუთაბერი")

რ. ჩხიკვაძე აზდაკის როლში (ბ. ბრეხტის „კავკასიური ცარცის წრე")

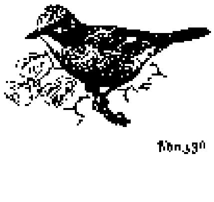

ჩხიკვი

სამხრ. კალთა აგებულია შუაიურული პორფირიტებით და მათი ტუფებით, ტუფბრექჩიებით, ტუფ-ქვიშაქვებით, ფიქლებით, ქვიშაქვებით, თხემური ნაწილი — ქვედაიურული თიხაფიქლებით, ქვიშა-ქვებით, კვარცებით. იგი დანაწევრებულია მდ. ხობისწყლისა და მისი შენაკადების ღრმა ეროზიული ხეობებით უმაღლესი აღმართია მთა თხმელირთულე (3166 მ). რ-ნის ტერიტორიაზე გაბმის, ნაზოდელავოს, საცეკვეს, ყალიჩინის კარსტულ-კარსტული მღვიმეები და კარსტული მღვიმე შურუბუმუ (მეფუდრი აღდგილი). ძირითადი სასარგებლო წიაღისეულია კირქვები და მინერ. წყლები (ლუგელა). სოფ. მუხურის მახლობლად ანდეზიტ-ბაზალტის საბადო.

ჰ ა ვ ა ნოტიო სუბტროპიკულია. ბარში იცის რბილი ზამთარი და ხანგრძლივი ცხელი ზაფხული ნალექების მაქსიმუმით შემოდგომა-ზამთარში, მთისწინეთში — ზომიერად ცივი ზამთარი და ხანგრძლივი თბილი ზაფხული, დაბალმთიან ზონაში — ზომიერად ცივი ზამთარი და ხანგრძლივი გრილი ზაფხული, საშუალმთიან ზონაში იცის შედარებით ხანგრძლივი ცივი ზამთარი და გრილი მოკლე ზაფხული. ეგრისის ქედის მაღალმთიან ზონაში ნამდვილი ზაფხულის მოკლებული მკაცრი ჰავაა. ბარში იანვ. საშ. ტემპ-რა 3,5°C, საშუალმთიან ზონაში — 4°C, შესაბამისად, აგვ. საშ. ტემპ-რა 23—12°C. ბარში წელიწადში საშ. 1400—1600 მმ ნალექი მოდის. იგი სიმაღლის მიხედვით მატულობს და 2600 მმ აღწევს

შ ი გ ა წ ყ ლ ე ბ ი. მდინარეთა ქსელი ხშირია, რ-ნის ტერიტ. მთელ სიგრძეზე კვეთს მდ. ხობისწყლის ზემო და ნაწილობრივ შუა დინება. მისი ყველაზე დიდი შენაკადია თხმორური. მდ-ები საზრდოობენ წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლით. საშუალმთიან ზონაში წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, მაღალმთიან ზონაში — გაზაფხულ-ზაფხულში, წყალმოვარდნები — მთელი წლის განმავლობაში.

ნ ი ა დ ა გ ე ბ ი. დაბლობზე სუბტროპ. ეწერი და ალუვიური კარბონატული ნიადაგებია. მთისწინეთში—ყვითელმიწები. წითელმიწები, ზოგან გაეწერებული, დიდი ფართობი უკავია მთის ტყისა და მთის მდელოს ნიადაგების წარმოქმნისთვის: ტყის ყომრალი და კორდიან-კარბონატული. საშუალო და მცირე სისქის ტყის ყომრალ, ტყის ზედა სარტყლის გაეწერებულ ტყის ყომრალ, მთის მდელოს კორდიან და კორდიან-ტორფიან და მთის მდელოს პრიმიტიულ, მცირე სისქის კორდიან-ტორფიან ნიადაგებს.

მ ც ე ნ ა რ ე უ ლ ი ს ა ფ ა რ ი. რ-ნში კარგად არის გამოხატული მცენარეულობის სიმაღლებრივი სარტყლურობა. დაბლობისათვის დამახასიათებელია მარადმწვანე ქვეტყიანი ტყეები (კოლხური და იმერული მუხა, რცხილა, ძელქვა), მთისწინეთში — მუხნარები და წიფლნარ-რცხილნარები (მუხა, წიფელი, რცხილა, წაბლი და სხვ.). დაბალმთიანი და საშუალმთიანი ტერიტ. უკავია მთის ტყეებს — წიფლნარებს და მუქწიწვიანებს (ნაძვნარ-სოჭნარს). მაღალმთიან ზონაში გავრცელებულია სუბალპ. ტყეები (არყი, მაღალმთის მუხა და სხვ.) და სუბალპ. და ალპ. მდელოები.

ც ხ ო ვ ე ლ თ ა ს ა მ ყ ა რ ო. მეტწილად გვხვდება ბარისა და ტყეების ბინადრები. ძუძუმწოვრებიდან არის მგელი, დათვი, მელა, მელა, ტყის კვერნა, ფოცხვერი; ჩლიქოსნებიდან — არჩვი; სარეწაო ცხოველებიდან — კურდღელი, მელა, თეთრყელა კვერნა, მაჩვი, დედოფალა; ფრინველებიდან — მწყერი, ხოხობი, კავკასიური როჭო და სხვ. მდ-ებში ბინადრობს ქაშაპი, კალმახი, ღორჯო, წვერა, ლოქო, ჭანარი, ხრამული და სხვ.

ძ ი რ ი თ ა დ ი ლ ა ნ დ შ ა ფ ტ ე ბ ი. რ-ნის ტერიტორიაზე გამოხატულია ლანდშაფტების სიმაღლებრივი ზონალურობა. განვითარებულია შემდეგი სახეები: 1. ნოტიო სუბტროპიკების დაბლობი ვაკე-დაბლობები კოლხური მცენარეულობით, ალუვიური და ეწერი ნიადაგებით, 2. ნოტიო სუბტროპიკების ბორცვიან-ბექობიანი მთისწინეთი კოლხური მცენარეულობით, ყვითელმიწა, წითელმიწა, ეწერი და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით, 3. ნოტიო ჰავიანი კარსტული დაბალი მთები რცხილნარ-მუხნარით და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით; 4. ნოტიო-ჰავიანი საშუალო მთები წიფლის ტყეებითა და ტყის ყომრალი ნიადაგებით; 5. ნოტიოჰავიანი საშუალო მთები წიფლნარ-მუქწიწვიანი ტყეებით და ტაიგური და გაეწერებული ტყის ყომრალი ნიადაგებით; 6. სუბალპ. ტყეები და მდელოები მთის ტყის და მთის მდელოს ნიადაგებით; 7. ალპ. მდელოები მთის მდელოს ნიადაგებით; 8. სუბნივალური თოვლ-მყინვარებისა და კლდეების ლანდშაფტი სუსტად განვითარებული ნიადაგ-მცენარეული საფარით.

მოსახლეობა. ძირითადად ცხოვრობენ ქართველები, მცირე რაოდენობით რუსები და სხვ. სოფ. მოსახლ. შეადგენს რ-ნის მთელი მოსახლ. თითქმის 90%-ს. განსახლების ზონა ვრცელდება ზ. დ. 400 მ-მდე. ჭარბობს საკარმიდამო ტიპის განსახლება, სოფლები განლაგებულია უპირატესად გორაკ-ბორცვებზე გაფანტულად.

სახალხო მეურნეობა. ს ო ფ ლ ი ს მ ე უ რ ნ ე ო ბ ი ს წამყვანი დარგია მეჩაიეობა, მესიმინდეობა და საქონლ-სამოყვ მიმართულების მეცხოველეობა, განვითარებულია აგრეთვე მეაბრეშუმეობა და მეფუტკრეობა. რ-ნში არის 14 კოლ-მა, 4 საბჭ., 2 სატყეო და 2 მეფუტკრეობის მიმართულების მეურნეობები, 2 სამეურნეთაშორისო გაერთიანება. სას.-სამ. სავარგულს უჭირავს 19,9 ათ. ჰა, აქედან სახნავია 3,4 ათ ჰა, მრავალწლიანი ნარგავი 6,1 ათ. ჰა, სათიბ-საძოვარი 11,4 ათ. ჰა. ნათესი ფართობიდან (3,4 ათ. ჰა) სიმინდს უკავია 1,9 ათ. ჰა, მრავალწლიანი ნარგავებიდან ჩაის უკავია 3,6 ათ. ჰა, ვენახს 0,4 ათ. ჰა. პირუტყვის სულადობა (1985): მსხვ. რქ. საქონელი 7,6 ათ., ღორი 10,0 ათ., თხა 2,2 ათასი. მრეწველობის მნიშვნელოვანი დარგია მეჩაიეობა (129,6 ათ. ფართ). კარგად არის განვითარებული მეფუტკრეობა. სოფ. მუხურში არის ქართული ფუტკრის საშენი სახელმწ. საჯიშე მეურნეობა (გამოჰყავთ ქართული რუხი დედაფუტკარი. გზავნიან როგორც მოკავშირე რესპუბლიკებში, ისე საზღვარგარეთ. იგზავნება მსოფლიოს 57 ქვეყანაში).

მ რ ე წ ვ ე ლ ო ბ ი ს მთავარი დარგია კვების მრეწველობა. კერძოდ, ჩაის პირველადი დამუშავება. არის 6 ჩაის ფ-კა (2 ჩხოროწყუს, 2 ლესიჭინის, ხაბუმისა და ნაფიჩხოვოსი), საკონსერვო, აგურის, იმერტული მასალების, ყველ-კარაქის, ლიმონათისა და სხვ. ქ-ნები. წარმოებს მინერ. წყლის — „ლუგელას" ჩამოსხმა. ჩხოროწყუში არის ადგილ. მრეწვ. კომბინატი. ამზადებენ ხე-ტყეს.

ტ რ ა ნ ს პ ო რ ტ ი. რ-ნში რკინიგზის ხაზი არ არის (უახლოესი რკინიგზის სადგ. ცაიშია, ჩხოროწყუდან 36 კმ). ამიტომ სატრანსპ. სისტემაში მთავარ როლს ასრულებს ავტოტრანსპორტი. აქ გადის რესპ. მნიშვნელობის გზა ცაიშია—ჩხოროწყუ—ზუგდიდი. ადგილ. მნიშვნელობის გზების სიგრძეა 260 კმ.

კ უ ლ ტ უ რ ა დ ა ჯ ა ნ მ რ თ ე ლ ო ბ ი ს დ ა ც ვ ა. 1985 რ-ნში იყო 44 ზოგადსაგანმან. სკოლა (1,1 ათ. მასწავლებელი და 6,2 ათ. მოსწავლე), 46 სკოლამდელი და 27 საკლუბო დაწესებულება, 32 ბ-კა, 21 კინოდანადგარი. ჩხოროწყუში არის სამუსიკო და სპორტ. სკოლები, მხარ. ტექნიკუმი, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, პიონერთა სახლი. გამოდის რ-ნული გაზ. „ნაპერწკალი", იღებენ ტელეგადაცემებს.

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება 8 საავადმყოფო (300 საწოლი), 7 ამბულ., 17 საფერშლო პუნქტი, 74 ექიმი, 350 საშ. მედმუშაკი.

ხუროთმოძღვრების ძეგლები: ოცინდალის ეკლესია (შუა საუკ.) სოფ. თაიაში, გარახის ეკლ (შუა საუკ.) და სხვ.

გ. მარგველაშვილი, ვ. ნეიძე.

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი I — II, გვ. 240—241.

ჩხოტუა გიორგი როდიონის ძე [13 (26). VIII. 1911, თბილისი, — 1942], ქართველი საბჭ. გეოლოგი, გეოლ.-მინერალოგიურ მეცნ. კანდიდატი (1938). 1930 დაამთავრა ამიერკავკ. ვ. ი. ლენინის სახ. საქარიერ. პოლიტექ. ინ-ტი. ჩ. საქართვ. ტერიტ. სისტემური პეტროგრაფიული კვლევის ერთ-ერთი ფუძემდებელია. პირველმა გამოიკვლია (1933, გამოქვეყნდა 1938) აჭრ. (მდ. კოდორის აუზი) ფუძე და ულტრაფუძე ქანები. იკვლევდა აგრეთვე საქართვ. სასარგებლო წიაღისეულს (აზბესტი, ანდეზიტი, გრაფიტი, კვარციტი და სხვ.).

მ. ჯავახიშვილი.

ჩხოუში, სოფელი ზუგდიდის რ-ნში (ცაიშის სოფსაბჭო), ოდიშის დაბლობზე, მდ. ჩხოუშის (ჯუმის მარჯვ. შენაკადი) მარცხნაპირას. ზ. დ. 40 მ, ზუგდიდიდან 12 კმ, ცაიშიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 1 კმ ი. მეურნეობის სახ. ცაიშის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). საშ. სკოლა სოფ. ცაიშში (2,5 კმ).

ჩხრეკა, საგამოძიებო მოქმედება — შენობის, ბინის, მიდამოს, სხეულის, ტანსაცმლის იძულებითი გამოკვლევა დანაშაულის იარაღის, დანაშაულებრივი გზით მოპოვებული საგნებისა და ფასეულობათა, აგრეთვე იმ სხვა საგნებისა და დოკუმენტების აღმოსაჩენად და ჩამოსართმევად, რ-თაც რაიმე მნიშვნელობა აქვთ საქმისათვის. ჩ. შეიძლება ჩატარდეს გადამალული პირის და აგრეთვე გვამის აღმოსაჩენადაც. ჩ. წარმოებს გამომძიებლის ან მოკვლევის პირის დასაბუთებული დადგენილებით და მხოლოდ პროკურორის სანქციით. ჩ-ის ჩატარების საფუძველი და წესი გათვალისწინებულია საქ. სსრ სისხლის სამართ. საპროცესო კოდექსით, მმ. 166—172, 176, 177.

ჩხრიალა გველისებრნი (Crotalidae), შხამიანი გველების ოჯახი. აქვთ თერმოლოკაციური აპარატი — ფოსო ნესტოსა და თვალს შორის, რ-ის ფსკერზე განლაგებული ნერვული დაბოლოებები შეიგრძნობენ ჰაერის ტემპ-რის უმნიშვნელო (0,1°C-მდე) ცვლილებას. ამიტომ გველი სიბნელეშიც გრძნობს თავისი მსხვერპლის მოახლოებას. გავრცელებული არიან აზიასა და სამხრ. და ჩრდ. ამერიკაში, უმთავრესად ტროპ. ტყეებში, ზოგი — ნახევრად უდაბნოებში, უდაბნოებსა და მთებში-

დ. ჩხიკვიშვილი

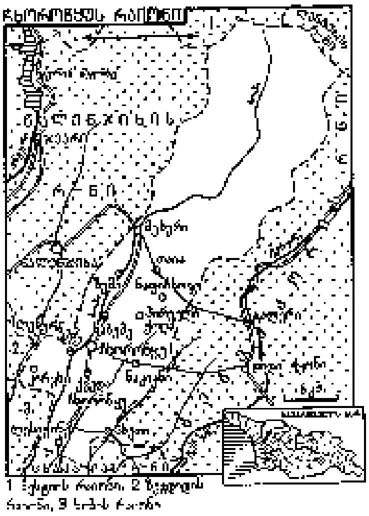

1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]

პ. ჩხობაძე

დღისით იმალებიან სოროებში და ქვების ქვეშ. იკვებებიან მირითადად ძუძუმწოვრებით. უმრავლესობა კვერცხცოცხალმშობია (ნაშიერები კვერცხის დადებისთანავე იჩეკებიან). ჩ. გ-თა ორ ჩრდილოამერ. გვარს (Crotalus, Sistrurus) კუდის ბოლოზე აქვთ ტყავისებურ-სახეცვლილი ქერცლები, რ-თა ერთმანეთთან ხახუნი სწრაფი ვიბრაციისას მეტად თავისებურ ხმას გამოსცემს (ისმის 30 მ-ზეც). ჩ. გ-თა ოჯახი აერთიანებს 6 გვარსა და 120 სახეობას. სსრკ-ში რამდენიმე სახეობა გვხვდება. მათი ნაკბენი ადამიანებისათვის მეტად საშიშია.

თ. მუსხელიშვილი.

ჩხუბა, სოფელი დუშეთის რ-ნში (გუდანის სოფსაბჭო), მდ. ხევსურეთის არაგვისა და მისი მარცხ. შენაკადის გუდანისხევის წყალგამყოფის ჩრდ.-დას. კალთაზე, მდ. გორშელამისწყლის მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 2040 მ, დუშეთიდან 75 კმ. ბარისახოს მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ბარისახოში (11 კმ).

ჩხუნჩხონი, ქალაქი სამხრ. კორეაში, სოიანგანის (მდ. პუქჰანგანის აუზი) ხეობაში. კანგვონდოს პროვ. ადმ. ცენტრი. 155 ათ. მცხ. (1980). სატრანსპ. კვანძი. საფეიქრო, კვების, ქიმ. (მინერ. სასუქები) მრეწველობა.

ჩხუტელი, სოფელი ცაგერის რ-ნში (ცაგერის საქალაქო საბჭო), მდ. ცხენისწყლის მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 680 მ, ცაგერიდან 1 კმ. კოლ-ბა „განახლება" (მევენახეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფერშლო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. წყაროებში პირველად იხსენიება XVI ს. დასასრულს

ჩხუტნიერი, უღელტეხილი სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის შტოქედ ჩხუტნიერზე. სიმაღლე 3000 მ. აგებულია პალეოზოური მეტამორფული ფიქლებით. დამახასიათებელია სუბალპ. და ალპ. ლანდშაფტი. აკავშირებს მდ-ების ხალედურჩალისა და ადიშისჭალის (ენგურის მარჯვ. შენაკადები) ხეობებს.

ი. უთმელიძე.

ჩხუტნიერის ქედი, ქედი სვანეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მდ-ების ხალედურჩალისა და ადიშისჭალის წყალგამყოფი. უმაღლესი აღგილია მწვ. ჩხუტნიერი (3036 მ). აგებულია იურული ასაკის ფიქლებით, თიხაფიქლებით და კირქვებით. დამახასიათებელია ალპ. მდელო და სუბნივალური ლანდშაფტები.

გ. მარგველანი.

ჩხუტუნეთი, აჭარის ასსრ ხელვაჩაურის რ-ნის სოფლების ზემო ჩხუტუნეთისა და ქვემო ჩხუტუნეთის ძვ. სახელწოდება.

ც, ქართული ანბანის ოცდამეშვიდე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეხუთე) ასო; მისი სახელია „ცანი". გრაფიკული სიმბოლო წინაენისმიერი ფშვინვიერი სისინა აფრიკატისა. ასომთავრულში იწერებოდა Ⴚ, ნუსხურში — ⴚ. ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ორიათასს (2000).

ცხრილში ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით მოცემულია ასო ც-ს გრაფიკული მოხაზულობის განვითარების ამსახველი ასოს ნიმუშები (ქართული დამწერლობის სამივე სახისა — ასომთავრულის, ნუსხურისა და მხედრულისა). ასოები ამოკრებილია V—XVIII სს. ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან და ხელნაწერებიდან.

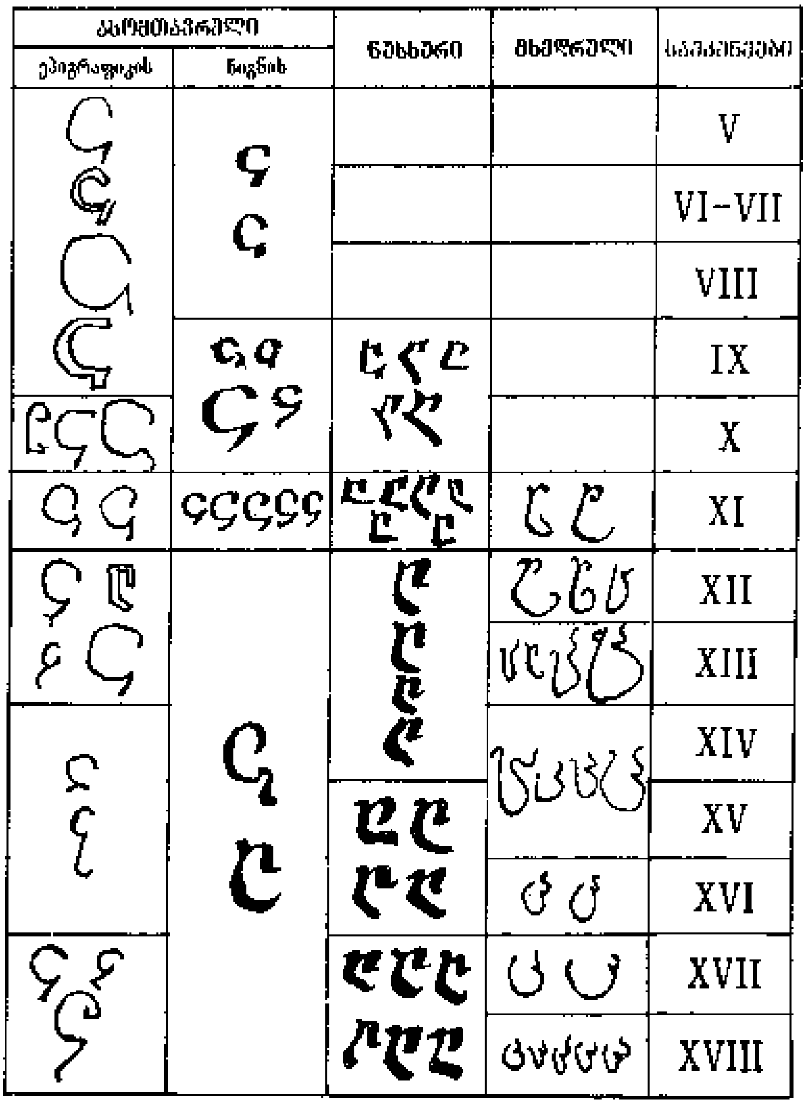

ცაბაძე გიორგი გაბრიელის ძე (დ. 24. VIII. 1924, თბილისი), ქართველი საბჭ. კომპოზიტორი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1973). 1956 დაამთავრა თბილ. კონსერვატორია (ი. ტუსკიას საკომპოზიციო კლასი). 1956—76 იყო საქართვ. ფილარმონიის საესტრადო მუს. განყ-ბის გამგე. 1976-იდან თბილ. საცირკო-საესტრადო სასწავლებლის პედაგოგი. ც. ნაყოფიერად მუშაობს ოპერეტის, საესტრადო სიმღერისა და რომანსის ჟანრში. მისი სიმღერების წყაროა ქართ. ქალაქური ფოლკლორი. ც-ის მუსიკა გამოირჩევა მელოდიურობით, გამომსახველობით, რამაც განაპირობა მისი პოპულარობა. ნაწარმოებები: ოპერეტები „სიმღერა სიყვარულზე" (1949), „ჩვენი ნაცნობები" (1963), „შესანიშნავი საჩუქარი" (1963), „ყურკას ქორწილი" (1969, მ. ჯავახიშვილის მიხედვით), „ეფემ გურჯი" (1976), „მეტეხის ჩრდილში" (1984). მიუზიკლები: „ჩემი მეუღლის ძმა" (1965), „იტალიური რომანი" (1977) და სხვ. (სულ 17), 200-ზე მეტი სიმღერა, მ. შ. „ნინელია", „პატარა ბალადა", „თბილისური სერენადა", „გამოღვიძე შენ ხარ", „მეხამბაზი", „მეფაიტონე" და სხვ., საგუნდო ნაწარმოებები, დრამ. სპექტაკლებისა და კინოს მუსიკა (მ. შ. „ვერის უბნის მელოდიები"). საქ. ლენინური კომკავშირის პრემია (1971), თბილისის საპატიო მოქალაქე (1983). დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და ხალხთა მეგობრობის ორდენით. (იხ. ილუსტრაცია — იხ. გვ. 162) ლ. კაკულია.

ცაბაძე ვალერიან მიხეილის ძე (დ. 3 (16) III. 1908, თბილისი), ქართველი საბჭ. ჰიგიენისტი და ჯანდაცვის ორგანიზატორი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1966), პროფესორი (1968), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1980). სკკპ წევრი 1941-იდან. 1931 დაამთავრა თბილ. სამედ. ინ-ტი. 1934-იდან მუშაობდა ამავე ინ-ტის სოც. ჰიგიენისა და ჯანმრთელობის დაცვის ორგანიზაციის კათედრაზე. 1968—74 იყო კათედრის პროფესორი, 1974-იდან კათედრის გამგე; ერთდროულად (1935—47) მუშაობდა სანიტ. და ჰიგიენის სამეცნ. კვლ. ინ-ტში ჯანდაცვის ორგანიზაციის განყ-ბის გამგედ. შეისწავლის საქართვ. მოსახლ. ფიზ. განვითარების, სიცოცხლის საშ. ხანგრძლივობისა და ავადობის საკითხებს და სხვ. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

თხზ.: მუცლის ტიფით დაავადებიანობა თბილისში (1932—1940 წწ) და მასთან ბრძოლა, თბ., 1944; Материалы изучения здоровья населения Грузинской ССР, Тб., 1973. ე. ახალაძე.

ცაგარეიშვილი გური ბენედიქტეს ძე (დ. 26. XI. 1931, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. მეტალურგი, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1973), პროფესორი (1976). სკკპ წევრი 1974-იდან. 1956 დაამთავრა ს. კიროვის სახ. საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტი. 1958-იდან მუშაობს საქ. სსრ მეცნ. აკად. სსრკ 50-ე წლისთავის სახ. მეტალ. ინ-ტში (1966-იდან—ლაბორ. ხელმძღვანელი). მუშა-

ობს მასალათმცოდნეობისა და მყარი სხეულის ფიზ. და ქიმ. დარგში. იკვლევს ძნელდნობადი მასალების სტრუქტურასა და თვისებებს 1980 ნაშრომთა ციკლისათვის „მაღალი სისუფთავის კრისტალური ბორის მიღება, მისი სტრუქტურისა და თვისებების გამოკვლევა" მიენიჭა საქ. სსრ მეცნ. აკად. პ. ნიკოლაძის სახ. პრემია. 1975-იდან Ც. არის ბორის საერთაშ. სიმპოზიუმების მუდმივი საერთ. კომიტეტის წევრი. დაჯილდოებულია მედლით.

თხზ.: Полупроводниковый бор, М., 1978 (თანაავტ. Ф. Н. Тавадзе).

გ. ჯაყარიშვილი.

გ. ცაბაძე

ცაგარეიშვილი ვალერიან გერასიმეს ძე (25. IV. 1901, ქუთაისი, — 28. II. 1974, თბილისი), ქართველი საბჭ. კომპოზიტორი, საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1946). სკპ წევრი 1949-იდან. 1942 დაამთავრა თბილ. კონსერვატორია (ა. ბალანჩივაძის საკომპოზიციო კლასი. მეცადინეობდა აგრეთვე ა. ფირსალავას საფორტეპიანო და ს. ბარხუდარიანის საკომპოზიციო კლასებში). 1923-იდან ეწეოდა პედაგ. მოღვაწეობას სხვადასხვა სამუსიკო სკოლასა თუ სასწავლებელში. 1935—43 იყო თბილ. მუს. კომედიის თეატრის სამუსიკო ნაწილის გამგე, 1949—50 ხალხ. შემოქმედების სახლის დირექტორი, 1950—58 საქ. სსრ სიმღერისა და ცეკვის სახელმწ. ანსამბლის სამხატვრო ხელმძღვანელი. ავტორია მუს. კომედიებისა: „მზის დაბნელება" (1943), „აზნაური" (1946), „სამთა სიყვარული" (1948), საბავშვო ოპერებისა — „ჩიტიბრუში" და „ჭუღლი წრუწუნა" (1928), კანტატებისა — „ლომგულოვანი" (1944), „დიდება ლენინს" (1971), „საქართველოს მრავალჟამიერი" (1971), სიმფ. პოემისა — „ელისო" (1943), საგუნდო სიმღერების, ერთნაწილიანი კონცერტინოსი „ზარობს ქართლი" (1966) და სხვ.

ლ. ქაჩულია.

ვ. ცაგარეიშვილი

ცაგარეიშვილი შალვა ვლადიმერის ძე (18. III. 1901, სოფ. გუბი, ქუთ. მაზრა, — 28. XII. 1983, თბილისი), რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში. სკპ წევრი 1918-იდან. 1919 იყო თბილ. ტრამვაის პარკის ბოლშევიკური ორგანიზაციის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი; აქტიურად იბრძოდა მენშევიკური მთავრობის წინააღმდეგ. საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ მუშაობდა ქართ. დივიზიის ნაწილებში. 1929—30 იყო საქ. კპ ცკ-ის ინსტრუქტორი, 1932—33 — საქ. კომუნისტური სას.-სამ. უმაღლესი სკოლის დირექტორი, 1942—47 — მარქსიზმ-ლენინიზმის ინ-ტის საქ. ფილიალის პარტ. არქივის გამგე, 1948—52 — საქ. კპ ცკ-თან არსებული პარტ. სკოლის დირექტორი, 1952—63 — საქ. ცენტრ. საარქივო სამმართველოს უფროსი. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.

ნ. ჩიხაძე.

ი. ცაგარელი

ცაგარელი ავქსენტი ანტონის ძე [9 (21). II. 1857, სოფ. დიღომი, ახლანდ. მცხეთის რ-ნი, — 12 (25) VIII. 1902, თბილისი], ქართველი დრამატურგი, მსახიობი. ა. ცაგარლის ძმა, ნ. გაბუნიას მეუღლე. 1879 თბილისში შექმნილი მუდმივი ქართ. დასის აქტ. წევრი და დრამატურგი. მისი ზოგიერთი კომედია ქართ. დრამ. თეატრის ფონდში შევიდა.

Ც. კრიტიკული რეალიზმის წარმომადგენელია. მისი ყურადღების ცენტრშია კაპიტალიზმის შემოჭრით სახეცვლილი საზ. ურთიერთობანი; უსახსროდ დარჩენილი თავადაზნაურობა, რ-იც ვერ იგუებს ახ. პრივილეგიებს და უფლებებს; ფულით გაყოყოჩებული, დაუნდობელი ვაჭრები; ხელოსნები, ყარაჩოღელები და სხვ. დრამატურგის პირველი პიესა — კომედია „რაც გინახავს, ვეღარ ნახავ" (1878) იყო მძაფრი სოც. პროტესტი თავად-აზნაურების წინააღმდეგ. პიესა საფუძვლად დაედო ამავე სახელწ. ფილმს (1965, რეჟ. მ. ჭიაურელი). კომედია „ხანუმაში" [1882; პიესა საფუძვლად დაედო ამავე სახელწ. ფილმს (1926, რეჟ. ა. წუწუნავა), ვ. დოლიძის ოპერის „ქეთო და კოტე" ლიბრეტოსა და ფილმ „ქეთო და კოტეს" (1948, რეჟ. ვ. ტაბლიაშვილი)] ნაჩვენებია ფეოდ. კლასის გადაგვარება და ზნეობრივი დაკნინება.

Ც-ს ეკუთვნის აგრეთვე დრამები („მამიკო", 1880; „ცისარტყელა", 1900), კომედიები („ციმბირელი", 1886), ვოდევილები („ჭკუასა შვილს", 1897; „როგორც მოხვალ სეირნათ, ისე წახვალ შინათ", 1900), ლექსები („პოეტი", 1882; „ყვარელიდან ლოთი", 1885, „ჩვენი ქალები", 1892; „ნატვრა", 1900), პუბლიც. წერილები და სხვ. მისი თხზულებები გამსჭვალულია სამშობლოს სიყვარულით, სოც. უსამართლობის წინააღმდეგ ბრძოლის სულისკვეთებით. მკაცრი სატირული ტონით გამოირჩევა Ც-ის პამფლეტები (ქვეყნდებოდა გაზ. „დროებაში" სათაურით „დუდუკი").

Ც-ის დრამ. ნაწარმოებებმა იმთავითვე დიდი აღიარება მოიპოვა, რაც განაპირობა მისი პიესების ცოცხალმა სასაუბრო ენამ, დახვეწილმა დიალოგებმა, ოსტატურად დახატულმა ტიპაჟმა. დიდმა ცხოვრებისეულმა სიმართლემ. მის შემოქმედებას მაღალ შეფასებას აძლევდნენ ი. ჭავჭავაძე, ი. გოგებაშვილი და სხვ.

თხზ.: კომედიები, [თბ.], 1936

ლიტ.: გ ო გ ე ბ ა შ ვ ი ლ ი ი., თეატრალური წერილები, გამოც. მე-2, თბ., 1960; ბ ა ს ხ ა ძ ე რ., ავქსენტი ცაგარელი, თბ., 1966; ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 4, თბ., 1974; ხ უ ც ი შ ვ ი ლ ი ს., ავქსენტი ცაგარელი, თბ., 1958

ლ. კიწიურაშვილი.

ალ. ცაგარელი

ცაგარელი ალექსანდრე ანტონის ძე [27 XI (9 XII). 1844, კასპი, — 12. XI. 1929, თბილისი], ქართველი ფილოლოგი, ისტორიკოსი. 1865 დაამთავრა თბილ. სას. სემინარია 1867-იდან სწავლობდა პეტერბ. სამედ.-ქირურგ. აკადემიაში, მალე გადავიდა პეტერბ. უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტზე. 1868 სწავლობდა გერმანიაში (ისმენდა ლექციებს მიუნხენის, ტიუბინგენის უნ-ტებში), შემდეგ ავსტრიაში — ვენაში. 1871-იდან პეტერბ. უნ-ტის ქართ. ენის კათედრას განაგებდა. 1874—75 კითხულობდა ლექციებს საქართვ. ისტორიაში; 1886-იდან ამავე უნ-ტის პროფესორი, ხოლო 1922-იდან თსუ-ის პროფესორი იყო. 70-იანი წლებიდან Ც. ქართ. და რუს. პრესაში აქვეყნებდა წერილებს ქართ. მწერლობის საკითხებზე. 1870 გაზ. „დროებაში" გამოაქვეყნა წერილების ციკლი „ჩვენი უბედური მწიგნობრობა ამ საუკუნეში", არქივებში გამოავლინა რუს.-საქართვ. პოლიტ.-კულტ. ურთიერთობათა ამსახველი მასალები, დაიწყო ქართ. ხელნაწერთა მოძიება, აღწერა და შესწავლა. საგანგებოდ მოიარა მთელი საქართველო. 1883 გაემგზავრა საზღვარგარეთ, მოიარა პალესტინის, ათონის მთის, სინის მთის ქართ. კულტ. კერები, მიღებული შედეგები გამოაქვეყნა 1880—94 („ცნობები საქართველოს მწიგნობრობის ძეგლებზე", რუს. ენაზე, 3 ნაკვეთად), 1888 („ქართულ სიძველეთა ძეგლები წმინდა მიწასა და სინაზე", რუს. ენაზე, დაიბეჭდა კრებულში „პრავოსლავნი პალესტინსკი სბორნიკ", ტ. 4). Ც-ის მიერ წარმოდგენილი მასალა დღემდე უცნობი იყო მკვლევართათვის. მისი მუშაობით გაეცნო მკითხველი პირველად X ს. ჰიმნოგრაფის იოანე-ზოსიმეს თხზულებას „ქებაჲ ქართულისა ენისაჲ". პირველად Ც-მა აღწერა დათარიღებული (864) უძველესი ქართ. ხელნაწერი, ე. წ. სინური მრავალთავი ძვ. ქართ. ხელნაწერებისა და ისტ. დოკუმენტაციის შესწავლით Ც. მიზნად ისახავდა ქართ. ფილოლ. მეცნიერების მყარ დონეზე დაყენებას. მისმა შრომებმა წარმოაჩინეს ძვ. ქართ. კულტურისა და მწიგნობრობის მნიშვნელობა.

Ც-ის ნაშრომთა დიდი ნაწილი ქართ. ენათმეცნიერებას ეძღვნება. მან პირველმა ჩაუყარა საფუძველი ქართველურ ენათა შედარებითი შესწავლას. იკვლევდა კავკ. ენების მიმართ აღრე გამოთქმულ დებულებას, რომ ეს ენები არ ენათესავებიან არც ერთ ცნობილ ენათა ოჯახს; აკრიტიკებდა თეორიებს, რ-ებიც ქართ. ენას ინდოევრ. და ურალურ-ალთაურ ენათა ოჯახებს აკუთვნებდნენ. გამოაქვეყნა ქართულისა და ქართველური ენების შესწავლის ვრცელი ისტ.-კრიტ. მიმოხილვა.

Ც. აქტიურად მონაწილეობდა ეროვნ.-განმათ. მოძრაობაში, იბრძოდა ქართ. ეკლესიის ავტოკეფალიისათვის (წიგნ. „სტატიები და შენიშვნები ქართული საეკლესიო საკითხისათვის", რუს. ენაზე, პეტერბურგი, 1912). ი. ჭავჭავაძესთან ერთად იბრძოდა აგრეთვე კატკოვის ცილისმწამებლური გამოსვლების წინააღმდეგ. რუს. ენაზე თარგმნა (1878) ს.-ს. ორბელიანის „სიბრძნე სიცრუისა".

თხზ.: Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся до Грузии, т. 1, СПб., 1891; т. 2, в. 1—2, СПб., 1898—1902; Неотрекаемые права Грузии на признание ее независимости и на восстановление ее государственных границ, Тфл., 1919; О грамматической литературе грузинского языка (Критический очерк), СПб., 1873; Сношения России с Кавказом в XVI—XVIII столетиях, СПб., 1891; Сравнительный обзор морфологии иберийской группы кавказских языков, СПб., 1872; 2 изд., Тб., 1957.

ლიტ.: კ ი წ ი უ რ ა შ ვ ი ლ ი ს., ალექსანდრე ცაგარელი, თბ., 1974; ბ ა ბ ა ძ ე ა., პროფესორი ალ. ცაგარელი (1844—1929), თსუ შრომები, 1980, ტ. 10.

ა. მარტიროსოვი. უ. სიდამონიძე. მ. ქავთარია.

ცაგარელი არჩილ ლუკას ძე [დ. 22. XI (5. XII). 1913, თბილისი], ქართველი საბჭ. გეოლოგი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1969), გეოლ.-მინერალოგიურ მეცნ. დოქტორი (1951), პროფესორი (1954), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1966) სკპ წევრი 1964-იდან. 1936 დაამთავრა თსუ. 1940-იდან მუშაობს საქ. სსრ მეცნ. აკად. ა. ჯანელიძის სახ. გეოლ. ინ-ტში (1961-იდან ხელმძღვანელობს რეგიონული გეოლ. განყ-ბას; 1979—81 იყო ინ-ტის დირექტორი) 1980-იდან საქ. სსრ მეცნ. აკად. დედამიწის შემსწავლელ მეცნ. განყ-ბის აკადემიკოს-მდივანია. 1954-იდან ეწევა პედ. მოღვაწეობას თსუ-ში. Ც-ის შრომები ეხება საქართვ. და კავკ. მეზოზოური ნალექების სტრატიგრაფიისა და პალეონტოლოგიის, მეოთხეული გეოლ. და რეგიონული გეოლ. საკითხებს. პირველმა შეადგინა და თანამედროვე დონეზე განაზოგადა საქართვ. ზედაცარცული ნალექების სტრატიგრაფიისა და პალეონტოლოგიის საკითხები. შეიმუშავა კავკ. განვითარების ნეოტექტონიკური ეტაპის სქემა. თანაავტორი და თანარედაქტორია საქართვ. გეოლ. შესახებ შექმნილი პირველი განმაზოგადებელი ნაშრომისა („Геология СССР, т. 10 — Грузинская ССР, ч. 1. Геологическое описание", М., 1964; საქ. სსრ სახელმწ. პრემია, 1978). Ც. არის ლონდონის გეოლ. საზ-ბის საპატიო წევრი (1975), აგრეთვე რამდენიმე საკავშ. საერთაშ. საუწყებათაშორისო დარგობრივი კომისიისა და საბჭოს წევრი. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით, ხალხთა მეგობრობის ორდენით, აგრეთვე მედლებით

თხზ.: საქართველოს ცარცული ინოცერამები. გეოლოგიური ინ-ტის შრომები. გეოლოგიური სერია, 1942, ტ. 1 (6), ნაკვ. 2, Верхний мел Грузии, Тб., 1954; Геологическое строение подошвы угленосных отложений между бассейнами рр. Бахвила и Уруша, Тб., 1960 (თანაავტ.); К вопросу о стратиграфических границах средней юры, წგნ.: Стратиграфия юрской системы, Тб., 1962; Неотектоника Грузии, წგნ. Тектоника и металлогения Кавказа, Тб., 1964 (თანაავტ.: С. И. Кулошвили), О связи мезозойско-кайнозойского вулканизма Грузии с глу-

...ными разломами. წგნ.: Глубинное строение Кавказа, М., 1966.

გ. ჯავახიშვილი.

ცაგარელი გიორგი კონსტანტინეს ძე (15. IV. 1893, ქუთაისი, — 25. IV. 1955, თბილისი), ქართველი საბჭ. მწერალი, მთარგმნელი. დაამთავრა ქუთ. კლასიკური გიმნაზია და ოდესის უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტი. მუშაობდა უკრაინაში. 1924-იდან თბილისში ცხოვრობდა. ც-ს ეკუთვნის ლექსები, კინოსცენარები; რუს. ენაზე თარგმნა ქართ. ხალხ. პოეზიის ნიმუშები, დ. გურამიშვილის, ნ. ბარათაშვილის, გ. ტაბიძის, ა. აბაშელის ლექსები, იოსებ თბილელის „დიდმოურავიანი", უთარაულის „მამლუქი"; აგრეთვე ვეფხისტყაოსანი; ეს იყო დედნიდან შესრულებული პირველი თარგმანი (ცალკე წიგნად გამოიცა 1937, მოსკოვში, II გამოც. 1963), რ-იც დედანთან სიახლოვის გამო შემდგომ დიდად ლიტმმართა რუს. თარგ. უქ. ენაზე ვეფხისტყაოსნის სხვა მთარგმნელებს.

ი. მეგრელიძე.

ცაგარელი ზურაბ გიორგის ძე (დ. 5. XI. 1932, თბილისი), ქართველი საბჭ. პათოლოგანატომი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1971), პროფესორი (1975), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1983). სკპ წევრი 1956-იდან. 1956 დაამთავრა თბილ. სამედ. ინ-ტი. 1966-იდან მუშაობს საქ. სსრ მეცნ. აკად. ა. ნათიშვილის სახ. ექსპერ. მორფოლოგიის ინ-ტში, 1969-იდან ციტოლოგიის განყ-ბის ხელმძღვანელია. ც. შეისწავლის გულისა და სისხლძარღვების ულტრამორფოლოგიას და რეაქტიულობას ნორმის, პათოლ. და ექსპერიმენტის პირობებში.

თხზ.: Ультраструктурный анализ деятельности сердца..., Тб., 1977; Функциональная морфология сердечно-легочного синдрома, Тб., 1982.

ცაგარა, სოფელი აფხ. ასსრ ოჩამჩირის რ-ნში (არადუს სოფსაბჭო), შავიზღვისპირა დაბლობზე, ზ. დ. 39 მ, ოჩამჩირიდან 10 კმ. არადუს მებოსტნეობა-მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი).

ცაგერა, სოფელი ცაგერის რ-ნში (ალპანის სოფსაბჭო), მდ. რიონის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 920 მ, ცაგერიდან 25 კმ. ალპანის კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ზოგიშში (2 კმ) ბ-კა, საფერშლო-სამეანო პუნქტი.

ცაგერი, ქალაქი (1968-იდან) დას. საქართველოში, რ-ნული და საქალაქო საბჭოს ცენტრი (შედის ც., სოფლები: ბეჯო, ლაიხანა, ქვედა ცაგერი, ჩუქულა, ჭალისთავი). მდებარეობს ცაგერის ქვაბულში, მდ. ცხენისწყლის მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 475 მ, თბილისიდან 318 კმ, ქუთაისიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 70 კმ. ც-ში საკმაოდ ნოტიო ჰავაა, იცის ზომიერად ცივი ზამთარი და შედარებით მშრალი ცხელი ზაფხული. საშ. წლ. ტემპ-რა 11,4°C, იანვ. 0°C, აგვ. 22°C; აბსოლ. მინ. — 26°C, აბსოლ. მაქს. 41°C, ნალექები 1235 მმ წელიწადში. ც-ში არის ღვინისა და ხილის გადამამუშ. ქ-ნები, პროფტექ. სასწავლებელი, საშ., სამუსიკო, სამხატვრო და სპორტ. სკოლები, სახ. თეატრი, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, სურათების გალერეა, პიონერთა სახლი, კულტ. სახლი, კინოთეატრი, ბ-კა, საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ც-ის შუა საუკ. საკათედრო ტაძარი XIX ს. II ნახევარში განუახლებიათ, რის გამოც მას პირვანდელი სახე დაუკარგავს, ეკლესიის მოხატულობაც მაშინ დაუღუპავთ. თავდაპირველად იგი წარმოადგენდა სვეტების ორი წყვილით სამ ნავად დაყოფილ ბაზილიკას, სამივე ნავი აფსიდებით იყო დასრულებული. ახლა შენობის მხოლოდ საკურთხევლის აფსიდაა შემორჩენილი, თუმცა გარედან სამივე ნახევარწრიული აფსიდი ჩანს. შესასვლელი სამია — დას., სამხრ. და ჩრდ.; სამხრ. კარს ამკობს ძვ. მონუმენტური ნარმო. ტაძარს გარს არტყია ქვის გალავანი, რ-ის გარეთ ეპისკოპოსის 2-სართულიანი სახლის ნანგრევია.

ცაგერის განძი, ძვ. წ. IX—X სს. ბრინჯაოს ნივთების განძი აღმოჩნდა 1941 ცაგერთან, ადგილ ჩიხეში. ნივთები თიხის ჭურჭელში ეწყო. შეიცავს კოლხ. ცულს, რ-იც გვერდის ორნამენტული გამოსახულებითაა შემკული, თოხებს, სეგმენტისებრ იარაღს, ნამგლებს, სატეხს, ლარის ფრაგმენტებს, ერთმანეთში გაყრილ მასიურ რგოლებს, მილებს, ბრინჯაოს მუზარადიანი მხედრის ქანდაკებას, სპილენძის ზოდებს.

განძი დაცულია ცაგერის მუზეუმში.

ლიტ.: ქორიძე დ., კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1966; Куфтин Б. А., К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, «საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე», 1944, ტ. 12 B.

ე. გოგაძე.

ცაგერის რაიონი, ადმ.-ტერ. რაიონი დას. საქართველოში. 1917-მდე ამჟამინდ. ც. რ-ის ტერიტ. შედიოდა ქუთ. გუბ. ლეჩხუმის მაზრაში, 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით ისევ ლეჩხუმის მაზრაშია, 1930-იდან დამოუკიდებელი რ-ნია. დას.-ით ესაზღვრება გეგეჭკორის, ჩრდ.-ით — ლენტეხის, აღმ.-ით — ამბროლაურის რ-ნები, სამხრ.-ით — წყალტუბოს საქალაქო საბჭო და წულუკიძის რ-ნი. ფართ. 758,4 კმ². რაიცენტრი — ქ. ცაგერი. ც. რ-ში შედის 1 საქალაქო (ცაგერი) და 13 სასოფლო საბჭო (ალპანა, ალდე, ზუბი, ლაილაში, ლასურიაში, ლუხვანო, ნაკურალეში, ორბელი, ოყურეში, ტვიში, უსახელო, ღვირიში, წიფერჩი); 1 ქალაქი და 58 სოფელი.

ბუნება. რელიეფი. რ-ნის ცენტრ. ნაწილი უჭირავს ცაგერის ქვაბულს, რ-საც გარს აკრავს სხვადასხვა სიმაღლის მთები, ეგრისის ქედის აღმ. ნაწილი — ცაგერის, საზამთროსა და საქორაძის მასივები. მასივებს ახასიათებს ძვ. მყინვარული ფორმებიანი (ტროგები, ცირკები, მორენები) ღრმად დანაწევრებული კლდოვანი რელიეფი. დას. მხარეზე აღმართულია ასხის მასივის აღმ. განშტოებები. რ-ნის სამხრ. ნაწილში, მდ-ების რიონისა და ცხენისწყლის ხეობებს შორის, ნაქერალას ქედის დას. გაგრძელებაზე მდებარეობს ხვამლის კირქვიანი მასივი. მისი სამხრ. კალთა მაღალია და ქარაფოვანი. მდ. რიონის გასწვრივ ვრცელდება ერთმანეთისაგან ღრმა ხეობებით გამოყოფილი დაბალი და საშ. სიმაღლის მთები.

ვრცელი ცაგერის ქვაბული, რ-იც გადაკვეთილია მდ. ცხენისწყლით, იწყება მურის კლდეკარიდან და გრძელდება სამხრ.-ით სარეწკელის კლდეკარამდე. ორივე კლდეკარი ჩაჭრილია მკვრივ ცარცულ კირქვებში. ქვაბულის განიერი (1,5—2 კმ), მძლავრი ალუვიონით დაფარული ფსკერიდან (აბსოლ. სიმაღლე 400—500 მ) მაღლდება გორაკ-ბორცვებისა და დაბალი მთების საშუალოდ დახრილი ტერასებიანი კალთები.

სარეწკელის კლდეკარიდან სამხრ.-ით ცხენისწყლის ხეობა ისევ განიერდება პორფირიტულ და ფუხე წყებათა ქანებში და ქმნის ზუბის ქვაბულს.

ცაგერის ქვაბული აღმ.-ით გამოყოფილია ორბელის ქვაბულისაგან შუა ლეჩხუმის ქედით. მის აღმ.-ით ცარცულ კირქვებში მდ. რიონი ქმნის ტვიშის კლდეკარს. კირქვული მასივებისათვის დამახასიათებელია მკვეთრი ეროზიული და კარსტული ფორმები, ქვაბულებისათვის — მეწყრული მოვლენები.

ცაგერის ქვაბული რაჭა-ლეჩხუმის სინკლინის დას. ნაწილია, აგებულია პალეოგენური და ნეოგენური მერგელებით, ქვიშაქვებით, თიხებითა და კონგლომერატებით. მათ თითქმის ყოველი მხრიდან აკრავს ცარცული ასაკის კირქვები და მერგელები. ტვიშის სამხრ.-ით გაშიშვლებულია შუაიურული (ბაიოსი), ჩრდ.-აღმ.-ში (მდ. ლაჯანურის აუზში) პალეოზოური და მეზოზოური ნალექები. ცარცული კირქვები თითქმის ყველა მიმართულებით იცვლება უმთავრესად ბაიოსური პორფირიტული წყებით. სასარგებლო წიაღისეულია ფოსფორიტები და მინერ. წყაროები მდ. ლაჯანურის ხეობაში.

ჰავა. რ-ნი ეკუთვნის შავი ზღვის სუბტროპ. ტენიანი ჰავის ოლქს, სადაც სიმაღლის მიხედვით ჰაერის ტემპ-რა და ატმ. ნალექები მკვეთრად იცვლება. დაბალ ნაწილში (ცაგერი, 474 მ) ჰაერის საშ. წლ. ტემპ-რა 11,4°C, იანვ. 0°C, აგვ. 22°C, აბსოლ. მინ. — 26°C, აბსოლ. მაქს. 41°C. ნალექები 1236 მმ წელიწადში. მაქს. შემოდგომაზე მოდის, მინ. — ზაფხულში. მთიან ნაწილში ჰაერის ტემპ-რა შესაბამისად კლებს, ნალექების რაოდენობა კი იზრდება და ყველაზე მაღალ ადგილებში 2000 მმ აღწევს.

შიგა წყლები. მთავარი მდ-ებია რიონი და ცხენისწყალი. რიონის უდიდესი შენაკადია ჯანოულა, ცხენისწყლისა — ლაჯანური. მდ-ები საზრდოობს წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლით, ცხენისწყალი და რიონი (ზემო დინებაში) — მყინვარების ნადნობი წყლითაც. მცირე მდინარეთა ნაწილს აქვს კარსტული რეჟიმი, ნაწილი სულაც ხმება. მდინარეთა წყალდიდობა გაზაფხულზეა, წყალმცირობა — ზაფხულ-შემოდგომაზე.

ნიადაგები. ცაგერის ქვაბულის ფსკერზე ალუვიური ნიადაგია. მთის კალთებზე ჭარბობს ტყის ყომრალი და კორდიან-კარბონატული ნიადაგები. მაღალ მთებში მთის ტყის ზედა სარტყლის ღია და გაეწრებული ტყის ყომრალი, აგრეთვე კორდიანი და კორდიან-ტორფიანი მთის მდელოს ნიადაგები. პატარა ნაკვეთებად გავრცელებულია ალპ. ზონის პრიმიტიული, მცირე სისქის კორდიან-ტორფიანი მთის მდელოს ნიადაგები. ციცაბო, კლდოვანი ადგილები სრულიად მოკლებულია ნიადაგსაფარს.

მცენარეული საფარი. მცენარეულობა ძირითადად სიმაღლებრივი ზონების სახითაა გავრცელებული. დაბალ ნაწილში არის კოლხური ტიპის ტყე. რ-ის ტყეებში ვხვდებით როგორც ფოთოლმცვივანს (კუნელი, კვიდო, თხილი, ჯონჯოლი, ზღმარტლი, იელი), ისე მარადმწვანე (ბზა, შქერი, თაგვისარა, ბაძგი) ბუჩქებს. სამხრ. ნაწილში არის წაბლნარის ნარჩენები, რომლებშიც გაბატონებულია წიფლნარ-რცხილნარები, რ-იც ხშირი დასახლებისა და მიწის ათვისების გამო, ამჟამად ძლიერ შემცირებულია. მთის კალთებზე შერეული და წიწვოვანი ტყეებია. ფოთლოვნებიდან ჭარბობს მუხნარ-რცხილ-

გ. ცაგარელი

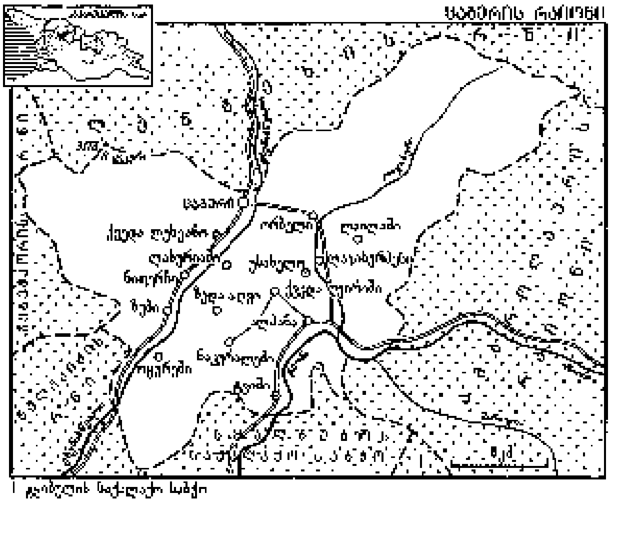

1 ქალაქის საქალაქო საბჭო

ნარი, წიფლნარი, ფიჭვნარი; წიწვოვნებიდან — ნაძვი, სოჭი, ფიჭვი. ქვეტყეში ხშირია შქერი, წყავი, ბზა. წიფლნარებში შერეულია წაბლი, რცხილა, ცაცხვი, ნეკერჩხალი, იფანი და სხვ. ქვეტყეში არის იელი, მოცვი, ჭანჭყატა, თხილი, იმერული ხეჭრელი და სხვ. კირქვიან ადგილებზე წიფლნარ-მუხნარი, აგრეთვე მუხნარია. ეგრისისა და ლეჩხუმის ქედების კალთებზე წიწვოვან ტყეებს ზემოთ მოსდევს სუბალპ. ტყეები და მდელოები. რჩერის ფართობი უკავია ალპ. მდელოებს. ცაგერის, საზათორისა და საქორიას ჩაქვები აღწევენ სუბნივალურ სარტყლამდე.

ცხოველთა სამყარო. რ-ნში ბინადრობს მთის ტყის ცხოველები: დათვი, მგელი, ტურა, მელა, შველი, კურდღელი, ზღარბი, თხუნელა. ფრინველებიდან: ყვავი, ყორანი, ძერა, ტყის ქათამი, შაშვი, ტოროლა და სხვ. ქვეწარმავლებიდან: ხვლიკები, გველები და სხვ. მდ-ებში ბევრია თევზი.

ძირითადი ლანდშაფტები. გავრცელებულია მთა-ტყისა და მთა-მდელოს ლანდშაფტების შემდეგი სახეები: 1. დაბალმთის ქვაბული ტყე ბუჩქნარით ალუვიურ-კარბონატულ და კორდიან-კარბონატულ ნიადაგებზე, 2. კარსტული დაბალმთიანეთი რცხილნარ-მუხნარით კორდიან-კარბონატულ ნიადაგებზე, 3. დაბალმთიანეთი წიფლნარ-რცხილნარ-წაბლნარით ტყის ყომრალ ნიადაგებზე, 4. დაბალმთიანეთი წიფლნარ-რცხილნარით ტყის ყომრალ ნიადაგებზე, 5. საშუალმთიანეთი წიფლნარ-მუქწიწვიანი ტყით ტიპურ და გაეწრებულ ტყის ყომრალ ნიადაგებზე, 6. მაღალმთიანეთი სუბალპ. მდელოებით და ბუჩქნარებით მთა-მდელოს კორდიან ნიადაგებზე, 7. მაღალმთიანეთი ალპ. მდელოებით მთის მდელოს ნიადაგებზე, 8. სუბნივალური ლანდშაფტი.

მოსახლეობა. რ-ნში ძირითადად ცხოვრობენ ქართველები, მცირე რაოდენობით რუსები და სხვ. სოფლის მოსახლ. შეადგენს რ-ნის მთელი მოსახლ. 90%-ს. დასახლების ძირითადი ზონაა ცაგერის ქვაბული და მიმდებარე მთების კალთები, ზ. დ. 600—800 მ-ის ფარგლებში.

სახალხო მეურნეობა. სოფლის მეურნეობის წამყვანი დარგებია მევენახეობა, მეხილეობა და მეცხოველეობა. რ-ნში არის 10 კოლ-ბა, 1 საბჭ. მეურნ. (მევენახეობის), 2 სამეურნეობათაშორისო მეურნ. (სანერგე და სატყეო მეურნეობის), 4 სამეურნეობათაშორისო საწარმო და სოფ. მეურნ. პროდუქციის დამზადების სამეურნეობათაშორისო გაერთიანება. მთაგორიანი რელიეფის გამო დასამუშავებლად ვარგისი მიწების ფართობი დიდი არ არის. სას.-სამ. სავარგულებს უჭირავს 17,1 ათ. ჰა, აქედან სახნავია 3,7 ათ. ჰა, მრავალწლიანი ნარგავი 2,3 ათ. ჰა, სათიბ-საძოვარი 10,7 ათ. ჰა, ნაკვეთი მიწა 0,7 ათ. ჰა. მრავალწლიანი ნარგავებიდან ძირითადია ვენახი (1,5 ათ. ჰა), მარცვლეული კულტურებიდან — სიმინდი (3,2 ათ. ჰა). მეცხოველეობაში ჭარბობს მსხვ. რქ. საქონელი. პირუტყვის სულადობა (1986): მსხვ. რქ. საქონელი 16,1 ათ., ღორი 17,8 ათ., ცხვარი და თხა 2,6 ათ.

მრეწველობა. რ-ნის ტერიტორიაზე არის საქართვ. ერთ-ერთი უდიდესი ჰესი — ლაჯანურჰესი (სიმძლავრე 111 840 კვტ). მრეწვ. მთავარი დარგია კვების მრეწველობა. ცაგერში, ორბელში, ლაჯურეთსა და ტვიშში არის ღვინის პირველადი დამამუშ. ქ-ნები, სოფ. ალპანაში — ქუთაისის ტრიკოტაჟის საწარმოო გ-ნის ფილიალი, სამრეწვ. კომბინატი, ავტოსატრანსპ. საწარმო.

ტრანსპორტი. სატრანსპ. სისტემაში მთავარ როლს ასრულებს ავტოტრანსპორტი. რ-ნში რკინიგზის ხაზი არ არის (უახლოესი რკინიგზის სადგურია ქუთაისი, ცაგერიდან 90 კმ). აქ გადის რესპ. მნიშვნელობის გზები ქუთაისი — ცაგერი — ლენტეხის და ონი — ცაგერის. ადგილ. მნიშვნელობის გზების სიგრძე 186 კმ.

კულტურა და ჯანმრთელობის დაცვა. რ-ნში 1986 იყო 43 ზოგადსაგანმან. სკოლა (3,0 ათ. მოსწ., 0,5 ათ. მასწავლებელი), 10 საბავშვო ბაგა და ბაღი, 48 ბ-კა, 31 კლუბი. ცაგერში არის სამუსიკო და სამხატვრო სკოლა, სახ. თეატრი, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, სოფ. ბარდნალაში არის ლ. ასათიანის, სოფ. სპათაგორში — მარშალ ა. გელოვანის სახლ-მუზეუმები. გამოდის რ-ნული გაზ. „კომუნიზმის სხივი".

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება 3 საავადმყოფო (175 საწოლი), 12 ამბულ.-პოლიკლინიკა და 30 საფერშლო და საფერშლო-სამეანო პუნქტი, 48 ექიმი და 244 საშ. მედმუშაკი.

ხუროთმოძღვრული ძეგლებია: თაბორის, ლაბეჭინის წმ. გიორგის (შუა საუკ.) ეკლესიები, ზუბის, გვესოს, ზოგიშის (შუა საუკ.) ციხეები და სხვ.

ჯ. დვალარიანი, მ. ჯაყელი.

ლიტერატურა — იხ. რაჭა 1—II, გვ. 240—241.

ცაგერკარი, უღელტეხილი აფხაზეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე. სიმაღლე 2270 მ. აგებულია პალეოზოური გრანიტოიდებით. ც-ის მიდამოები შემოსილია სუბალპ. მდელოს მცენარეულობით. აკავშირებს მდ. ბზიფისა (აფხ. ასსრ) და დიდი ლაბის (ყარაჩაი-ჩერქეზეთის აო) ხეობებს.

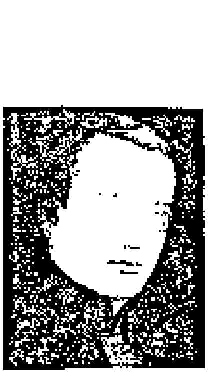

გ. ცაგოლოვი

ცაგოლოვი გიორგი ალექსანდრეს ძე [29 VI (11. VII) 1897, სოფ. ხრისტიანოვსკოე, ახლანდ. ქ. დიგორა, ჩრდ.-ოსეთის ასსრ, — 29. IV. 1919, იქვე], კავკასიაში საბჭ. ხელისუფლებისათვის მებრძოლთა ერთ-ერთი ორგანიზატორი, კომპარტიის წევრი 1916-იდან. 1917 თებ. რევოლუციის მონაწილე მოსკოვში. 1917 აპრ. მოღვაწეობდა ვლადიკავკაზში (ახლანდ. ორჯონიკიძე), იყო პარტია „კერმენის" ცკ-ის თავმჯდ. რევ. პარტ. მუშაობას განაგრძობდა ბაქოში. შემდეგ ჩრდ. კავკასიაში შექმნა კერმენელების რაზმები, იყო თერგის საოლქო სახ. საბჭოს წევრი, ჩრდ.-ოსეთის საბჭ.-რევ. საბჭოს თავ-რე, ვლადიკავკაზის დაცვის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი. 1919 ც. თეთრგვარდიელებმა შეიპყრეს და დახვრიტეს.

ცადიფაპ, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (წონის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის აღმ. ნაწილში, ერწოს ტბის ნაპირზე, ზ. დ. 1750 მ, ჯავიდან 21 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 31 კმ. წონის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. წონაში (7 კმ).

ცაიდამის ვაკე, ცაიდამი, ტექტონიკური ქვაბული ცენტრ. აზიაში, ჩინეთში. ჩრდ. და ჩრდ.-აღმ-იდან ესაზღვრება ალთინთაღისა და ნანშანის მთები, სამხრ. და სამხრ.-დას-იდან — კუნლუნი. სიგრძე დაახლ. 700 კმ, სიგანე — 100—300 კმ, სიმაღლე 2600—2900 მ. ჩრდ.-დას. ნაწილი ქვიშა-თიხოვანი ვაკეა, არის ცალკეული სერები, ბორცვები და ეოლური გამოფიტვის ფორმები. სამხრ.-აღმ. ნაწილში მშ. ტბების ადგილზე განვითარებულია მლაშობები. ჰავა მკვეთრად კონტინენტურია. იანვ. საშ. ტემპ-რა −11, −15°C, ივლ. 15—18°C. ნალექები 50—150 მმ წელიწადში. ზამთარი უთოვლო იცის. ხარობს მლაშობურა, რეამურია, ოქსიტროპისი, ზაისანის საქსაული, ... სამხრ.-აღმ. ნაწილში ადგილ-ადგილ გვხვდება ისლიან-მარცვლოვანი მდელოები და ლერწმიანი ჭაობები. არის ნავთობისა და სუფრის მარილის საბადოები.

ს. ს. ცაიშვილი

ცაიშვილი სარგის სოლომონის ძე (დ. 20. XII. 1929, თბილისი), ქართველი საბჭ. ლიტერატურათმცოდნე, კრიტიკოსი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1968). საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1983). სკკპ წევრი 1963-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლოგ. ფაკ-ტი (1952). 1966-იდან შოთა რუსთაველის სახ. ქართ. ლიტ-რის ინ-ტის განყ-ბის ხელმძღვანელი, 1984-იდან ამავე ინ-ტის დირექტორის მოადგილე სამეცნ. დარგში; 1964-იდან „ვეფხისტყაოსნის აკად. ტექსტის დამდგენი კომისიის" თავ-რის მოადგილე. 1986-იდან სსრ-ის ქართული ენისა და ლიტ-რის კათედრის გამგე. ც-ის კვლევის ობიექტია ქართ. მწერლობა, რუსთველოლოგია. მნიშვნელოვანი გამოკვლევები მიუძღვნა ქართ. ჰაგიოგრაფიასა და ჰიმნოგრაფიას. აღსანიშნავია ფუნდამენტური გამოკვლევები ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორიაზე, მონოგრაფიები შოთა რუსთაველზე, დ. გურამიშვილსა და ბესიკზე. ავტორია წერილებისა და ლიტერატურული ნარკვევებისა თანამედროვე ქართ. მწერლებზე, მ. შ. გ. ტაბიძეზე, ლ. ქიაჩელზე, ნ. ლორთქიფანიძეზე, კ. გამსახურდიაზე, ტ. ტაბიძეზე, გ. ლეონიძეზე, ს. ჩიქოვანზე, ლ. გოთუაზე და სხვ. მისი ნაშრომები გამოირჩევა ქართ. ლიტ-რის განვითარების ერთიან პროცესში ცალკეულ მწერალთა ადგილის, აზროვნების თავისებურებათა წარმოჩენით. ც-ის წიგნები და წერილები თარგმნილია რუს. და საბჭ. კავშირის, აგრეთვე ევრ. ზოგიერთ ენაზე. ც., სსრკ სპორტის ოსტატი (1955), აქტიურად მონაწილეობს რესპ. სპორტულ ცხოვრებაში, არის საქ. სსრ მთამსვლელთა ფედერაციის თავ-რე (1983-იდან).

თხზ.: ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ისტორია, ტ. 1—2, თბ., 1970; ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერები და პოემის ტექსტის ისტორია, წერილები და გამოკვლევები, ტ. 1, თბ., 1984; ლიტერატურული ეტიუდები, თბ., 1984; მარადიული სახეება, თბ., 1981; ძველი ქართული მწერლობა. წერილები და გამოკვლევები, ტ. 2, თბ., 1985.

ვ. რობაქიძე

ს. მ. ცაიშვილი.

ცაიშვილი სოლომონ მაქსიმეს ძე [14 (26). 11. 1900, სოფ. ურთა, ახლანდ. ზუგდიდის რ-ნი, — 21. XI. 1957, თბილისი], ქართველი ლიტერატურათმცოდნე, პუბლიცისტი. 1919 დაამთავრა ქუთ. სასულიერო სასწავლებელი. ც-მა საყურადღებო გამოკვლევები მიუძღვნა XIX ს. ქართ. ლიტ-რის ისტ. საკითხებს (ა. ჭავჭავაძე, გ. ორბელიანი, ნ. ბარათაშვილი, გ. ჭალაღაძე, დ. მაჩხანელი და სხვ.), დიდი ამაგი დასდო ი. მეუნარგიასა და უთარგმნის ლიტ. მემკვიდრეობის შესწავლა-გამოქვეყნებას; გამოავლინა მანამდე უცნობი საარქივო მასალები ს. დოდაშვილის, ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის, დ. ყიფიანის, ს. მესხის, ე. გურიელის, ნ. დადიანის, ა. ლაისტის ლიტ. მემკვიდრეობასა და მოღვაწეობაზე. იკვლევდა ქართ. მოღვაწეთა (პ. იოსელიანი, დ. ჩუბინაშვილი, ი. კერესელიძე, დ. ჩუბინიძე, ი. რისთომაშვილი, ი. წინამძღვრიშვილი, თ. რაზიკაშვილი და სხვ.) ცხოვრებასა და მოღვაწეობას, ქართ. ფოლკლორის ცალკეულ საკითხებს.

თხზ.: ლიტერატურული ნარკვევები, ტ. 1—2, თბ., 1962—63.

ლიტ.: ძიძიგური შ., სოლომონ ცაიშვილი, «საბჭოთა ხელ.», 1975, № 14; ხუციშვილი ს., ქართული მწერლობის ერთგული მეგობარი, «ლიტერატურული საქართველო», 1967, № 6.

ცაიში, სოფელი ზუგდიდის რ-ნში, ოდიშის დაბლობზე, მდ. ჯუმის ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., ურთა, ჩხოური, ცაცხვი). ზ. დ. 90 მ, ზუგდიდიდან 10 კმ, ცაცხვიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 2 კმ. ი. მეუნარგიას სახ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა), ჩაის ფ-კა. 2 საშ. და სამუსიკო სკოლები, 2 საბავშვო ბაღი, ი. მეუნარგიას სახლ-მუზეუმი, 2 ბ-კა, კულტსახლი, 2 კლუბი (2 კინოდანადგარი), ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. მდ. ჯუმის მარჯვ. ნაპირზე არის ძველქვის ხანის ადამიანის ცხოვრების ნაკვალევი. აქ ზედა პალეოლითის ხანის განძეულობები მიკვლეულია, აგრეთვე ახალი ქვის ხანის ძეგლები. წყაროებში პირველად იხსენიება (ხ ა ი ს ი, ს ი ს ე ნ ი ა ზ ი ს ე ნ ი) IX ს-ში, როგორც საეპისკოპოსოს ცენტრი. ც-ში შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — საეპისკოპოსო კომპლექსი, რომელიც შედგება ღვთისმშობლის გუმბათოვანი ტაძრის, სამრეკლოსა და პალატის პირველი

სართულისაგან. ტაძარი აგებულია XIII—XIV სს. მიჯნაზე, უფრო ადრინდელი ეკლესიის ადგილზე (თავდაპირველი ეკლესიის ფრაგმენტები ჩართულია ამ ტაძრის კედლებში). 1614 მიწისძვრის შედეგად დაზიანებული ტაძარი 1616—19 აღადგინა ლევან დადიან II-მ, მას შემდეგ ტაძარს არსებითი ცვლილებები არ განუცდია. მეცნიერ რესტავრაციის დროს ეკლესია შიგნით მთლიანად მოიხატა. საკურთხევლის წინ ორივე მხარეს აღმართულია მარმარილოს სვეტები, რ-ებიც ჯამუკ დადიანს ჩამოუტანია XIV ს. ბიზანტიის აფხაზეთში ლაშქრობის შემდეგ. ტალავრის გარეთ ტაძრის შემორჩენილი ერთი სართული შუა საუკ. საერო ნაგებობის მნიშვნელოვანი ძეგლია და, როგორც ჩანს, მთავრობის ადგილსამყოფელ ხანას მიეკუთვნება. წარმოადგენს დიდ დარბაზს, რ-ის თაღოვან-კამაროვანი გადახურვა შუაში მდგარი სვეტს ეყრდნობა. მიწისძვრის შედეგად დაზიანებული სამრეკლო აღდგენილია XVII ს-ში სოფლის მახლობლად, ხუროთმოძღვრული კომპლექსი „ჯვარი", რ-შიც შედის წმ. გიორგის ეკლესია (1615), საცხოვრ. სახლი (გვიანდ. შუა საუკ.), გალავანი (გვიანდ. შუა საუკ.).

ც. რკ-ის. მნიშვნელობის მაღლივი კურორტია. ჰავა ზღვის სუბტროპიკულია. იცის რბილი ზამთარი (იანვ. საშ. ტემპ-რა 4,9°C), ცხელი, ნოტიო ზაფხული (აგვ. საშ. ტემპ-რა 22,7°C). სამკურნ. ფაქტორი: 2 ტიპის (სულფიდური ქლორ-ნატრიუმიანი და აზოტური სილიციუმიანი, ქლორიდულ-სულფატური, ნატრიუმ-კალციუმიანი) თერმული მინერ. წყალი, რ-საც იყენებენ აბაზანებისათვის ძვალ-სახსართა, პერიფერიული ნერვული სისტემის, გინეკოლ. და კანის დაავადებების სამკურნალოდ. არის სანატორიუმი „ცაიში" და საბაზანო.

ა. ტრიფილიანი, ა. ზაქარაია, გ. უშვერიძე.

ცაიცი (Zeitz), ქალაქი გდრ-ში, ჰალეს ოლქში, მდ. თეთრი ელსტერის ნაპირზე. 43,7 ათ. მცხ. (1983). რკ. კვანძი. (ქიმიური, მძიმე მანქანათმშენებლობა), ქვანახშირის მრეწვ., მოწყობილობის, ტყავის ნაწარმის, სამაცივრო დანადგარების წარმოება. ც-ის მახლობლად იღებენ მურა ნახშირს.

ცაი ხესენი (1895—1931), ჩინეთის კომპარტიის (ჩკპ) მოღვაწე, მარქსიზმის ერთ-ერთი პირველი პროპაგანდისტი ჩინეთში. დაიბადა ღარიბი გლეხის ოჯახში. 1919 წავიდა საფრანგეთში სამუშაოდ და სასწავლებლად. პარიზში ჩინ. მუშებსა და სტუდენტებს შორის ეწეოდა სოციალიზმის შესწავლისა და ჩინ. ახალგაზრდობის სოციალ. კავშირის უჯრედი. 1921 ჩკპ-ის წევრი გახდა. საფრანგეთიდან გაასახლეს კომუნისტური იდეების პროპაგანდისათვის. 1922-იდან ჩკპ ცკ-ის წევრი, 1927-იდან ჩკპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრი. 1929—31 კომინტერნის აღმასკომის ჩკპ-ის დელეგაციის წევრი მოსკოვში. 1931 შანხაიში გაანადგურეს და გუანსის პროვინციების ჩკპ-ის კომიტეტის მდივნად დანიშნეს. მოკლეს გომინდანელებმა.

ცალანარი, სოფელი მესტიის რ-ნში (ეცერის სოფსაბჭო). სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ენგურის ხეობაში. ზ. დ. 1540 მ, მესტიიდან 26 კმ. ზუგდიდის სამეგრ. მეურნ. (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. იცხვრიში (1 კმ).

ცალდაში, სოფელი მესტიის რ-ნში (მულახის სოფსაბჭო), უღვირის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. მულხურის (ენგურის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 1720 მ, მესტიიდან 14 კმ. მულახის სახელ. მეურნ. (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა.

ცალერი, სოფელი მესტიის რ-ნში (ნაკრის სოფსაბჭო). სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ნაწყურის (ენგურის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 1720 მ, მესტიიდან 60 კმ. ლახამულის სახელ. მეურნ. (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ნაკრაში (7 კმ).

ცალკეული, ფილოსოფიური კატეგორია, რ-იც აღნიშნავს ერთეულ, ინდივიდუალურ გრძნობად-კონკრეტულ, სივრცესა და დროში შემოსაზღვრულ, განუმეორებელ თავისებურებათა მქონე ნივთებსა და მოვლენებს. ც. შეიძლება მოიცავდეს ერთ საგანსაც და საგანთა სიმრავლესაც. იხ. აგრეთვე ერთეული, განსაკუთრებული და საყოველთაო.

ცალმაგი, ცალკმილი, ხეობური ტიპის მყინვარი ცალგმილის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ყორულის (ენგურის მარჯვ. შენაკადი) აუზში. სიგრძე 2,6 კმ, ფართ. 2,8 კმ². საზრდოობს მწვ. ცალგმილის კალთებიდან ჩამონადენი მყინვარული ნაკადებით. ც-იდან გამოედინება მდ. ქვიში.

რ. გაბაშაძე.

ცალმაგის ქედი, ცალგმილის ქედი, ქედი სვანეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე. მდ-ების ნაკრისა და დოლრის წყალგამყოფი. უმაღლესი აღმართია მწვ. ცალგმილი (3993 მ). აგებულია პალეოზოური გრანიტოიდებით, კრისტალური ფიქლებით, იურული ფიქლებითა და ქვიშაქვებით დამახასიათებელია ალპ., სუბნივალური და ნივალური ლანდშაფტები.

გ. ჩარგეიშვილი

ცალმხრივი კავშირი, კავშირი, რ-ის დროსაც ინფორმაცია გადაიცემა ერთი პუნქტიდან მეორეში ან ერთდროულად მრავალ პუნქტში. ც. კ-ის დროს არ ღებულობენ ინფორმაციის გადაცემის პუნქტში. ც. კ-ით გადასცემენ მაუწყებლობის ინფორმაციას (მეშვეობით სადგურებში, მეტეოროლ. სამსახურში), ზუსტი დროის სიგნალებს, ზუსტ სიხშირეს და ა. შ. ც. კ-ს იყენებენ აგრეთვე ბგერისა და სატელევიზიო მაუწყებლობაში.

ცალპირა ზედაპირი, ზედაპირი, რ-საც აქვს (განსხვავებით, მაგ., სფეროსაგან ან კვადრატისაგან) ორი განსხვავებული მხარე. უფრო ზუსტად, თუ კი გულისხმობთ, რომ ზედაპირს აქვს წერტილზე უწყვეტად დამოკიდებული ნორმალი, შეიძლება რომელიმე წერტილში აღებული ნორმალის ჩაკეტილი წირის გასწვრივ უწყვეტი მოძრაობის შედეგად მივიდეთ იმავე წერტილში მოცემული ვექტორის საწინააღმდეგო მიმართულებით. უმარტივესი ც. ზ-ის მაგალითია ე. წ. მებიუსის ფურცელი.

ცალსახა ფუნქცია, ფუნქცია, რ-იც არგუმენტის იმ მნიშვნელობისათვის, რ-ისთვისაც ის არის განსაზღვრული, ღებულობს მხოლოდ ერთ მნიშვნელობას (მრავალსახა ფუნქციისაგან განსხვავებით). მაგ., $f(x)=x^2$ არის ც. ფ., მაშინ როდესაც $f(x)=\pm\sqrt{x}$ არ არის ც. ფ.

ცალუბლალანთიძარი (ყოფ. სუხიაანები), სოფელი ოზურგეთის რ-ნში (სამონიანისხევის სოფსაბჭო), გურიის ქვაბულში, მდ. აჭარის (ოქროს მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 1060 მ, ოზურგეთიდან 24 კმ. სამონიანახევის კოლმ. (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. სამონიანახევში (1,5 კმ).

ცალფა, ზალფა (Zalpa), ძვ. ქალაქი მცირე აზიაში ძვ. წ. II ათასწლეულში. ლოკალიზაციას ც. ერქვა მდებარეობდა დაახლ. ახლანდ. ბაფრის მიდამოებში, სადაც მდ. მარასანთი (ახლანდ. ყიზილ-ირმაკი) შავ ზღვას (ხეთური „ცალფის ზღვას" უწოდებენ) ერთვის. „კაპადოკიური ფირფიტების" თანახმად, ც. ყოფილა ძლიერი სახელმწიფო, ჩამოული დიდ სავაჭრო გზაზე. კაპადოკიაში ასურელ ვაჭრებს ც.-ში 2 სახის სავაჭრო ფაქტორია დაუარსებიათ ხეთების „ძველი სამეფოს" დროიდან ც. ხეთებს ემორჩილებოდა, მაგრამ „ცალფის მეფეები" ხანგრძლივი ბრძოლით დაამარცხეს ხეთელ მეფეთა ძალამ. ბრძოლაში შეიძლება ძალიან ბევრი ქალაქი დაეპყრო (ხეთური კანონების I ფირფიტა, § 45).

გ. გიორგაძე.

ცალქუცია ფუნქცია (მათ.), ანალიზური ფუნქცია, რ-იც აწარმოებს კომპლექსური ცვლადის სიბრტყეს ერთი არის მეორეზე ურთიერთცალსახა ასახვას, მარტივად ბმული არეში განსაზღვრული ც. ფ. ის შესწავლა შეიძლება დაიყვანოთ |z|<1 წრეში. ორი ც. ფ.-ის შესწავლამდე.

ცალქალამანიძე მირიან ვასილის ძე (დ. 9.III.1927, სოფ. კონდოლი, თელავის რ-ნი), ქართველი საბჭ. სპორტსმენი (თავისუფალი ჭიდაობა). სსრკ სპორტის ოსტატი (1952), სსრკ სპორტის დამს. ოსტატი (1958) სკკპ წევრი 1967-იდან 1959 დაამთავრა საქართვ. სახელმწ. ფიზკულტ. ინ-ტი. ხოლო 1967 — საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტის მელიორაციის ფაკულტეტი. XVI ოლიმპიური თამაშების (1956, მელბურნი), სტუდენტთა XII მსოფლიო თამაშების (1954, ბუდაპეშტი), ახალგაზრდობისა და სტუდენტთა მსოფლიო ფესტივალის (1955, ვარშავა), სსრკ (1954, 1956), სსრკ ხალხთა I სპარტაკიადის (1956) ჩემპიონი, მსოფლიო თასის გათამაშების ვერცხლის მედლის მფლობელი (1956, სტამბოლი); მსოფლიო ჩემპიონატების ვერცხლის (1957, სტამბოლი) და ბრინჯაოს (1954, ტოკიო) პრიზიორი. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით.

ი. ალიხანოვი.

ცამეტწლიანი ომი 1454—66, ომი ტევტონთა ორდენსა და პოლონეთის სამეფოს შორის. დაიწყო 1454 ოდენ ორდენის წინააღმდეგ მიმართული აჯანყებით, რ-იც მოამზადა პრუსიის კავშირმა (დაარსდა 1440, აერთიანებდა ოპოზიციურად განწყობილ ქ-ებს, პომორიეს და პრუსიის რაინდთა დაბალ ფენას); ტევტონთა ორდენის ბატონობისაგან გაათავისუფლეს გდანსკი, ტორუნი, ელბლონგი, კროლევეცი (კენიგსბერგი). პოლ. მეფემ კაზიმირ IV-მ ორდენის მიწები 1454 მარტში პოლ. კუთვნილებად გამოაცხადა. პოლ. შლიახტის ლაშქარი ორდენის სამფლობელოებში შევიდა, მაგრამ 1454 სექტ. ხოინიცესთან დამარცხდა. ომი გაჭიანურდა. ორდენს დაქირავებული ბრანდენბურგისა და სხვა გერმ. სამთავროები. ც. ო-ის ბედი ფაქტობრივად გადაწყვიტა 1462 ჟარნოვეცთან ბრძოლაში პოლონელთა გამარჯვებამ. ომი დამთავრდა ტორუნის ზავით 1466, რ-ითაც პოლ. სამეფოს კვლავ მოიპოვა ბალტიის ზღვაზე გასასვლელი.

ცანა, სოფელი ლენტეხის რ-ნში, მდ. ცხენისწყლის მარჯვ. მხარეს. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., ზესხო, ჟაბეშლამში). ზ. დ. 1800 მ. ლენტეხიდან 56 კმ. ჩოლურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, ფოსტა.

ცანავა გიორგი მელიტონის ძე (დ. 16 (29) VIII 1915, ზუგდიდი), ქართველი საბჭ. ქირურგი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1967), პროფესორი (1968), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1983). სკკპ წევრი 1942-იდან. ანესთეზიოლოგიისა და რეანიმატოლოგიის ერთ-ერთი ფუძემდებელი საქართველოში. 1940 დაამთავრა თბილ. სამედ. ინ-ტი. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს მეპაზღვრეთა ჯარის ასასხულის სამედ.-სანიტ. სამსახურის უფროსი იყო 1970-იდან განაგებს თბილ. ექიმთა დახელოვნების ინ-ტის ანესთეზიოლოგიისა და რეანიმატოლოგიის კათედრას. 1965—80 იყო საქ. სსრ ჯანდაცვის

მ. ცალქალამანიძე.

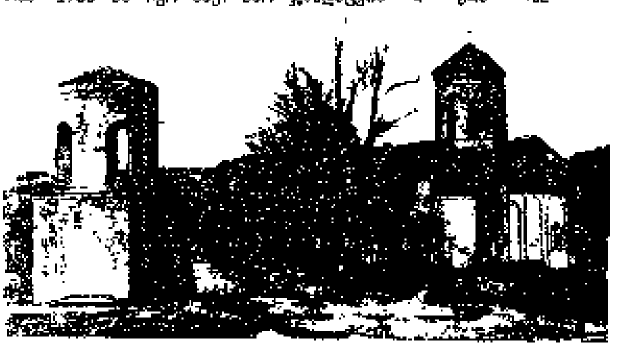

ცაიში. ღვთისმშობლის ტაძარი XIII—XIV სს. სამხრეთ-აღმოსავლეთის ხედი.

სამინისტროს მთავარი ანესთეზიოლოგ-რეანიმატოლოგი, 1980-იდან რესპუბლიკის მთავარი რეანიმატოლოგი. შეისწავლის ტრაქეობრონქული ხის ტომოგრაფიულ ანატომიას; დაამუშავა ბრონქოლოგიაში საერთო გაუტკივარებისა და ოპერაციის შემდგომ პერიოდში ანალგეზიისა და ანესთეზიის მეთოდები; მისი ხელმძღვანელობით დაინერგა რეანიმაციისა და ინტენსიური თერაპიის მრავალი მეთოდი. 1970-იდან საქართვ. ანესთეზიოლოგთა და რეანიმატოლოგთა საზოგ. საზ-ბის თავჯდ. 1984 მიენიჭა საქ. სსრ სახელმწ. პრემია დაჯილდოებულია წითელი ვარსკვლავის და სამამულო ომის II ხარისხის ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: ანესთეზიოლოგია (ზოგადი ნაწილი), თბ., 1964; (ვერძო ნაწილი), თბ., 1968 (თანაავტ.); ბრონქოსკოპია ფილტვის ქირურგიაში, თბ., 1965.

გ. ამაშუკელი.

ი. ცანავა

ცანავა იური გიორგის ძე (დ. 26. XII. 1930, ბათუმი), ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1982). სკკპ წევრი 1962-იდან. 1976 დაამთავრა შოთა რუსთაველის სახ. პედ. ინ-ტი. 1946-იდან შოთა რ. მუყამუავას სახ. სახელმწ. დრამ. თეატრის დასშია. ც. ხასიათით და კომედიური მსახიობია. როლებია: მოლა მუსა (გაპა-ფშაველას „მოკვეთილი"), ვანო, ზურიკელა, კოწია (ნ. დუმბაძის „ნუ გეშინია, დედა", „მე, ბებია, ილიკო და ილარიონი", „მე ვხედავ მზეს"), დარისპანი (დ. კლდიაშვილის „დარისპანის გასაჭირი"), პაკო აბბა (ლ. ქიაჩელის „პაკო აბბა"), მალუმლათ (შექსპირის „მეთორმეტე ღამე"), აგაბით (თ. ითსელიანის „კაცამ ურემი გადაბრუნდება"), ლახუნდარა (კ. ლორთქიფანიძის „კოლხეთის ცისკარი"), უცნობი (კ. ბუაჩიძის „უცნობი") და სხვ.

ზ. ცეცხლაძე.

თ. ცანავა.

ცანავა თინისიმე (ნიკოლოზი) დიმიტრის ძე [25 II. (9. III.), 1894, სოფ. ნალეფსოვი, ახლანდ. ცხაკაიას რ-ნი, — 29. V. 1960, თბილისი], რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე რუსეთისა და საქართველოში, კომპარტიის წევრი 1917-იდან. 1912 ხონის სახელოსნო სკოლის დამთავრების შემდეგ სწავლობდა სევასტოპოლის საავიაციო ფლოტის საზღვაოსნო სასწავლებელში, პარალელურად მუშაობდა სევასტოპოლის ნავსადგურში ზეინკლად. 1914 ჩაება რევ. მოძრაობაში, რის გამოც 1915 დააპატიმრეს; 1917 თებ. რევ. დროს აქტ. მონაწილეობდა სევასტოპოლის აღებაში. პოლიციისა და მეფის არმიის ოფიცერთა განიარაღებაში, შემდეგ სევასტოპოლის საბჭოს შექმნაში, პერეკოპის დაცვაში. გერმ. ოკუპანტებისა და დენიკინელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში 1918 ივნ-ში კვლავ დააპატიმრეს. 1919-იდან მუშაობა დაიწყო მენშევიკურ ფოთში და განაგრძობდა რევ. საქმიანობას 1919 ზაფხულში აირჩიეს ფოთის პირველი არალეგალური პარტ. კონფერენციის დელეგატად, საქალაქო კომიტეტის წევრად. ამავე პერიოდში მუშაობდა საქართვ. მეზღვაურთა კავშირის ცენტრ. გამგეობის პრეზიდიუმის წევრად და გამგეობის პასუხისმგებელ მდივნად. მალე დააპატიმრეს და 1920 აგვისტოში აზერბაიჯანში გადაასახლეს. 1921 მარტში დაბრუნდა საქართველოში, იმავე წლის მაისში დანიშნეს ფოთის ნავსადგურის უფროსად. შემდგომ პერიოდში მუშაობდა სხვადასხვა საპასუხისმგებლო თანამდებობაზე

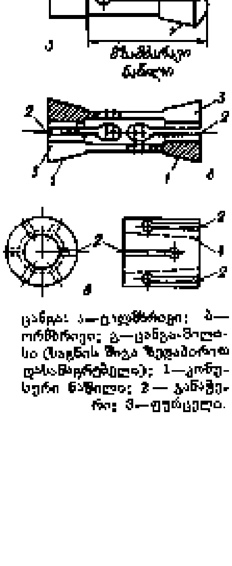

ცანგა: ა—ტოკრულიერი; ბ—ორმხრივი; გ—ცანგა-მილისი (ჩარხის შიგა ზედაპირის დასამაგრებელი); 1—კონუსური ნაწილი; 2 — განაჭერი; 3—ფურცელი.

ცანგა (გერმ. Zange). გაჭრილი ზოლიანი მსგავსი მზამბარავი სამარჯვი — ცილინდრული ან პრიზმული საგნების ჩამჭერი. თავის მხრიდან (ნახ.) აქვს გამჭოლი ფურცლები — დერძული განაჭერები. საგნის ჩაჭერა ხდება ღერძული ძალით, რ-იც მოდებულია ც-ის გარე ან შიგა კონუსურ ნაწილზე. ც-ს იყენებენ ლითონსაჭრელ ან მჭრელის დასამაგრ. ჩარხებზე, ცანგურ ფანქრებში და სხვ.

ცანდერი ფრიდრიხ არტურის ძე [11 (23). VIII. 1887, რიგა, — 28. III. 1933, კისლოვოდსკი], საბჭ. მეცნიერი და გამომგონებელი სარაკეტო ტექნიკის დარგში. 1908-იდან მუშაობდა რეაქტიული მოძრაობის საკითხებზე, წამოაყენა საპაერო რეაქტიული ძრავების, თხევადსაწვავიანი სარაკეტო ძრავებისა და რაკეტოპლანების იდეები. კონსტრუქციები. 1931—32 გამოცადა რეაქტიული თხევადსაწვავიანი რაკეტული ძრავა (ორ-2). მონაწილეობდა რეაქტიული მოძრაობის შემსწავლელი ჯგუფის ორგანიზაციაში. ც-ის სახელი დაერქვა მთვარის უკანა მხარის ერთ-ერთ კრატერს.

თხზ.: Проблема полета при помощи реактивных аппаратов, М., 1932.

ცანის ჯაჭიშხანის სამაზრო, მდებარეობს ლენტეხის რ-ნში, სოფ. ცანის მიდამოებში, მდ. ცხენისწყლის ზემოთმისადგომის რ-ნი აგებულია კავკასიონის მკ. კრისტ. კომპლექსის ქანებით (გრანიტები, გნაისები და სხვ.) და ქვედა- და შუაიურული მეტამორფული თიხაფიქლებით და ზედაიურული მერგელებით, არგილიტებით და კირქვებით ჩამოყალიბებული წარმონაქმნები ჭაკვეთილია ლიაზის სხეულებით. ზედაიურული ქანები გაკვეთილია აგრეთვე რამდენიმე ბლოკი ზოლის ასალგაზრდა ინტრუზიები, რ-თა შემოჭრას უკავშირდება დარიშხანის მინერალიზაციის ჩამოყალიბება. მადნეული სხეულები (უმთავრესად კვარც-არსენოპირიტიანი ძარღვები) განვითარებულია არგილიტებში, უმთავრესად ინტრუზიებთან კონტაქტის ზონაში, ნაწილობრივ ინტრუზივში. კვარცისა და არსენოპირიტის გარდა ძარღვებში გვხვდება ტურმალინი, პირიტი, ქალკოპირიტი და სხვ.

ცანკარი (Cankar) ივან (10. V. 1876, ვრხნიკა, — 11. XII. 1918, ლიუბლიანა), სლოვენი მწერალი. იყო ე. წ. სლოვენიის მოდერნისტული ლიტ-რის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. განიცადა დეკადენტიზმისა და სიმბოლიზმის გავლენა. მისი შემდგომი რეალისტური ნაწარმოებები გამოირჩევა ფსიქოლოგიზმით (კრებული „ხალხის კეთილდღეობისათვის", 1901; დრამა „მეფე ბეტაინოვის მეფე", 1902, რომანი „ლარიბთა ქუჩაზე", 1902 და სხვ.) ც-მა საფუძველი ჩაუყარა პროლეტ. ლიტ-რას (დრამა „ყმები", 1910) გამოცემის აგრეთვე I მსოფლიო ომის თემაზე შექმნილი ნოველების ციკლი, დრამ. ნაწარმოებები და სხვ.

ცანკოვი ალექსანდრე (29. VI. 1879, ორიახოვო, — 27. VII. 1959, ბუენოს-აირესი), ბულგარეთის სახელმწიფო და პოლიტიკური მოღვაწე, 1923 წ. 9 ივნ. ფაშისტური გადატრიალების ერთ-ერთი ორგანიზატორი 1923—26 ფაშისტური მთავრობის მეთაური, 1923 სექტ. სასტიკად ჩაახშო ანტიფაშისტური აჯანყება ბულგარეთში, აკრძალა კომპარტია და სხვა დემოკრ. ორგანიზაციები (1924). 1932 დააარსა ფაშისტური პარტია — ნაციონალურ-სოციალური მოძრაობა. II მსოფლიო ომის (1939—45) დროს ჰიტლერულ გერმანიასთან კავშირის მომხრე იყო. 1944 სექტ. საზღვარგარეთ გაიქცა. ემიგრაციაში ბულგ. ფაშისტურ ემიგრაციას.

ცარა (Tzara) ტრისტან (ნამდვ. სახელი და გვარი სამი როზენშტოკი, Rosenstock) (14. IV. 1896, მოინეშტი, რუმინეთი, — 24. XII. 1963, პარიზი), ფრანგი პოეტი. წარმოშობით რუმინელი ებრაელი I მსოფლიო ომის წლებში შვეიცარიაში სათავეში ჩაუდგა დადაისტურ წრეს, 1919-იდან კი — ფრანგ. „დადას" (იხ. დადაიზმი) („დადას შვიდი მანიფესტი", 1924). 20—30-იან წლებში სიურრეალიზმის თეორეტიკოსი იყო („ქვეშ პოეზიის მდგომარეობაზე", 1931). ხოლო მოგვიანებით — მისი მკაცრი კრიტიკოსი („სიურრეალიზმი და ომის შემდგომი წლები", 1947). მისი ნაწარმოებებიდან აღსანიშნავია „ბატონ ანტიპირინის პირველი ციური თავგადასავალი" (1916), „25 ლექსი" (1918), „მიწა მიწაზე" (1946), „გაქცევა" (1947), „მინაგანი სახე" (1963) და სხვ.

ცარიელი სიმრავლე, „სიმრავლე", რ-იც არ შეიცავს არც ერთ ელემენტს. ც. ს-ის შემოტანა საჭირო ხდება იმისათვის, რომ სიმრავლეზე ნებისმიერი ოპერაციების შედეგი კვლავ სიმრავლე იყოს. „ც. ს-ის" ცნების წყარო სიმრავლის მოცემა მისი ელემენტების თვისებების მიხედვით, ვინაიდან წინასწარ შეიძლება არ იყოს ცნობილი არსებობს თუ არა ელემენტები, რ-ებსაც ეს თვისება აქვს.

ცარიოვი მიხეილ ივანეს ძე [დ. 18. XI (1. XII). 1903, ტვერი, ახლანდ. კალინინი], რუსი საბჭ. მსახიობი, რეჟისორი და პედაგოგი. სსრკ სახ. არტისტი (1949). სკკპ წევრი 1949-იდან. სოციალ. შრომის გმირი (1973). სწავლობდა პეტროგრ. რუს. დრამის სკოლაში (1919—21). შემდეგ მუშაობდა მაჰაჩყალის, ყაზანის, სხვ ფეროსპოლის თეატრებში; 1933—37 მეიერხოლდის სახ. თეატრში, 1937-იდან მცირე თეატრში (1950-იდან დირექტორი). ც-მა შექმნა რთული ფსიქოლ. პორტრეტები როგორც დრამებში, ისე ტრაგედიებში. მსახიობის მრავალმხრივი ტალანტი მჟღავნდება კომედიურ როლებშიც. ც-ის შემოქმედებაში ორგანულადაა შერწყმული რომანტ. და რეალისტური საწყისები საუკეთესო როლები: პროტასოვი (ტოლსტოის „ცოცხალი ლეში"), იუანოვი (ჩეხოვის „ივანოვი"), არბენინი (ლერმონტოვის „მასკარადი"), მაკბეთი (შექსპირის „მაკბეთი"), ჩაცკი (გრიბოედოვის „ვაი ჭკუისაგან"), მოხული (გორკის „მოხუცი"), ილია რეპინი (დანგულოვის „ალიაროება"), პიკინზი (შოუს „პიგმალიონი"), დონ სეზარ დე ბაზანი (პოლეგის „რიუი ბლაზი"), მათიას კლაუზენი (ჰაუპტმანის „მზის ჩასვლის წინ") და სხვ. 1935-იდან თეატრ. სასწავლებლის (1941-იდან მ. შჩეპკინის სახ.) პედაგოგი. (1962-იდან პროფესორი) იღებდ. კინოში. სსრკ სახელმწ. პრემია (1947, 1969) დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, ოქტომბრის რევოლუციის ორდენით და მედლებით.

ლიტ.: Зубков Ю., Михаил Царев, «Театр», 1961, № 11; Лейкин Н., Мудрое искусство Михаила Царева, წგ.: Актер, актер и еще раз актер, М., 1975

ცარიცინი, რსფსრ ვოლგოგრადის ოლქის ცენტრის ქ. ვოლგოგრადის სახელწოდება 1925 მდე

ცარიცინის დაცვა 1918—19, საბჭ. ჯარების ოპერაცია სამოქალაქო ომის დროს ცარიცინის (ახლანდ. ვოლგოგრადის) დასაცავად გენ. პ. კრასნოვის თეთრკაზაკთა არმიისაგან (1918 ივლ. — 1919 თებ.). ცარიცინის სტრატეგიული მნიშვნელობა განპირობებული იყო იმით, რომ იგი წარმოადგენდა საკვანძო პუნქტს, რ-იც აკავშირებდა რესპ. ცენტრალურ რ-ნებს სამხრ. ვოლგისპირეთთან, ჩრდ. კავკასიასა და შუა აზიასთან ცარიცინის გზით მიდიოდა ცენტრში სურსათი, საწვავი და სხვ. თეთრკაზაკებიც აქედან უკავშირდებოდნენ ატამან დუტოვის ჯარებს, რაც აძლიერებდა მათ მარჯვენა ფლანგს. 1918 ივლ-ში კრასნოვის არმიამ დაიწყო პირველი შეტევა. 22 ივლ. შეიქმნა სამხ. საბჭო (თავ-რე ი. სტალინი, წევრები კ. ვოროშილოვი და ს. მინინი) ივლ. ბოლოს. თეთრგვარდიელებმა ცარიცინი მოსწყვიტეს ჩრდ. კავკასიას, ხოლო აგვ. დასაწყისში ცარიცინის ჩრდ-ით დაიკავეს ერზოვკა და პიჩუჟინსკაია, გაიჭრნენ ვოლგაზე და დაარღვიეს მოსკოვთან კავშირი. 8 აგვ. გენ. კ. მამონტოვის ნაწილებმა ცენტრ. შეუტიეს საბჭ. ჯარებს 20 აგვ. შეტევაზე გადავიდნენ ჩრდილოეთის მიმართულებით, 22 აგვ. გაათავისუფლეს ერზოვკა და პიჩუჟინსკაია, ხოლო 26 აგვ. მთელი ფრონტზე კონტრშეტევაზე გადავიდნენ და 7 სექტ-თვის თეთრგვარდიელები ქალაქიდან უკუაგდეს

სექტ-ში თეთრკაზაკთა ჯარების სარდლობამ მიიღო გადაწყვეტილება ხელახალი შეტევის შესახებ. რეც. სამხ. საბჭოს 1918

წ. 11 სექტ. ბრძანებით შეიქმნა სამხრეთის ფრონტი (სარდალი პ. სიტინი, რსს წევრი ი. სტალინი 19 ოქტ.-მდე, კ. ვოროშილოვი 3 ოქტ.-მდე, კ. მეხონოშინი 3 ოქტ.-იდან, ა. ოკულოვი 14 ოქტ.-იდან). 22 სექტ. კრასნოვის ჯარების მთავარი ძალები ხელმეორედ გადავიდნენ შეტევაზე (გენ. ა. ფიცხელაური და გენ. კ. მამონტოვი), მაგრამ X, VIII და IX არმიების შეთანხმებული მოქმედებით, 25 ოქტ. თვის კრასნოვის ჯარები მდ. დონის იქით უკუაგდეს.

1919 წ. 1 იანვ. კრასნოვმა დაიწყო მესამე შეტევა ცარიცინზე. საბჭ. სარდლობამ სამხრ. ილან ჩრდ.-ში გადაისროლა ცხენოსანი დივიზია ბ. დუმენკოს მეთაურობით, სამხრეთის უბნის შესუსტებით თეთრებმა ისარგებლეს და ხელთ იგდეს სარეპტა. მაგრამ ეს იყო მათი უკანასკნელი წარმატება. 14 იანვ. დუმენკოს ცხენოსანმა დივიზიამ თეთრები განდევნა დუბოვკიდან, ხოლო შემდეგ ს. ბუდიონის მეთაურობით მტრის ზურგში ღრმად შეიჭრა და შეტევაზე გადავიდა VIII და IX არმიებთან ერთად, რ-ებმაც თეთრკაზაკებს სამხრეთზე შეუქმნეს ზურგიდან თავს. მტერი იძულებული გახდა ცარიცინიდან უკან დაეხია.

1924 ქალაქი წითელი დროშის ორდენით დაჯილდოვდა.

ცარლინო (Zarlino) ჯოზეფო [დაახლ. 31. I (სხვა ცნობით, 22 III-მდე), 1517, კიოჯა, — 14 (სხვა ცნობით 4) II 1590, ვენეცია], იტალიელი კომპოზიტორი, ორგანისტი, მუსიკის თეორეტიკოსი, მღვდელი, ვენეციის სან-მარკოს კაპელის ხელმძღვანელი, აღორძინების ეპოქის [illegible] მოღვაწე. სწავლული ც-მ საფუძველი ჩაუყარა თანამედროვე მოძღვრებას ჰარმონიის შესახებ. 1588—89 ვენეციაში გამოიცა ც-ს ნაშრომთა სრული კრებული. ავტორია მოტეტების, მადრიგალებისა და სხვ.

ცარსკოე სელო, რსფსრ ლენინგრადის ოლქის ქ. პუშკინის სახელწოდება 1918-მდე.

ცარცი, სუსტად შეცემენტებული, წვრილმარცვლოვანი ქანი, რ-იც შედგება კალციუმის კარბონატისაგან. ც. ეწოდება ანალოგიური თვისებების მქონე ხელოვნურ პროდუქტსაც. ბუნებრივი ც. ძირითადად აგებულია მიკროორგანიზმების (კოკოლითოფორიდები, ფორამინიფერები) კალციტური ჩონჩხის ნაშთებისაგან. იშვიათად ც.-ში გვხვდება მოლუსკების ნიჟარები, ზღვის ზღარბებისა და შროშნების, კაჟიანი ღრუბლების, მარჯნების ჩონჩხი. ქიმ. შედგენილობა (%): 50—55 CaO, 0,2—0,3 MgO, 0,5—6,0 SiO_2, 0,2—4,0 Al_2O_3, 0,02—0,7 (Fe_2O_3+FeO), 44—43 CO_2. წარმოიქმნება ზღვაში დალექვით.

ცარციათა, სხვადასხვა არქეოლოგიური ძეგლის (ბორცვები, სამაროვნები, საკულტო ადგილები და კლდეები) კრებითი სახელი ოსეთში. ტოპონიმი უკავშირდება ოსურ მითოლ. წარმოდგენას ლეგენდარული ხალხის შარშიატების ანუ ცარციათების (ცარცათების) შესახებ, რ-ებიც ცხოვრობდნენ ოსების მოსვლამდე. სხვადასხვა ვარიანტის ლეგენდები არსებობს. განსაკუთრებით პოპულარულია ურსდოვალის ხეობაში (ისტ. ზემო დვალეთი) გავრცელებული ვარიანტი. ტოპონიმური ადგილებია ცარცვა (აულ მმისხიან), ჩარდალური, გორა ცარცათა სოფ. ედისაში (დვალეთი), შარშიატ კაძახი ანუ ცარციათების კლდე სოფ. სტირფაზთან (ყვავის მახლობლად) და სხვ. ზოგიერთი მეცნიერის ვარაუდით (ბ. კუფტინი) ცარციათის სახელში ჩერქეზების ეთნ. სახელწ. (ბერძნ. კერკეტები, ლათ. ცერკეტები) იმალება. ზოგი თვლის (ბ. ტეხოვი), რომ ცარციათა შეიძლება ყოფილიყო ცარციათების ევარის მამამთავარი და რომ „ცარციათა კაძახის" ბორცვმა თავისი სახელწ. ოსური ტოპონიმისაგან მიიღო, რ-ებიც აქ შუა საუკუნეებში გაჩნდნენ. სამარხეული კომპლექსები უფრო ადრეულია და იბერიულ-კავკ. ჯგუფს განეკუთვნება. ც.-ის ძეგლების კვლევა მიმდინარეობს 1890-იდან (პ. უვაროვა, ე. დოლბეჟევი). 1945 გამოავლინეს (ბ. კუფტინი) ფეოდ. ხანის კოშკი (6×6 მ). 1965-იდან ედისაში დაიწყო არქეოლ. გათხრები (ბ. ტეხოვი). 3 ჰა ფართობზე შემორჩენილია ლოდებისაგან მშრალი წყობით ნაგები სახლების ნაშთები. ქალაქი დანგრეულია ხანძრის დროს, შესაძლოა XIII—XIV სს.-ში ქსნის ერისთავთა შემოტევების შედეგად. გათხრილია სამაროვანიც. 1890 სტირფაზთან ჩატარდა სადაზვერვო გათხრები (ე. დოლბეჟევი). 1924 გათხარეს სამაროვანი (ს. ტერ-ავეტისიანი, ე. ფხელიძე). შემთხვევით აღმოჩნდა ბრინჯაოს იარაღი და სამკაული. 1945 გამოავლინეს (ბ. კუფტინი) აქემენიდური ხანის სამარხი და გვიანდ. ბრინჯაოს — ადრინდ. რკინის ხანის სამაროვნის ნაშთები. 1963 გამოკვლინდა (ბ. ტეხოვი) გვიანდ. ბრინჯაოს ხანის ან ტიპის სამარხები — ქვის კრომლეხები. მათში აღმოჩნდა ბრინჯაოს იარაღი, სამკაული, კერამიკა, ცხოველთა ძვლები, საკულტო ნივთები და სხვ. მასალა ძირითადად ადგ. საქართვ. და ცენტრ. კავკასიის ძვ. წ. XIV—XIII სს. ძეგლების მასალის ანალოგიურია. სამარხები მიწათმოქმედ ბინადარ მოსახლეობას, პატრიარქალურ საზ.-მას ეკუთვნოდა. 1964 სოფ. სტირფაზში გათხარეს ანტ. და ადრინდ. ფეოდ. ხანის სამარხები. ნაპოვნია I—III სს. მონეტები.

ლიტ.: Куфтин Б. А., Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тб., 1949; Техов Б. В., Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии, Тб., 1971.

ე. გოგაძე

ცარცის გორა, ადრინდელი ბრინჯაოს ხანის (ძვ. წ. III ათასწლ. I ნახ.) გორასამარხი სამხრეთში. არქეოლ. გათხრები მიმდინარეობდა 1945—46 (ბ. კუფტინი) და 1955 (ო. ჯაფარიძე). ბუნებრივი ბორცვის ცარცოვან გრუნტზე დაახლ. 1 მ სისქის რიყის ქვის ფილაქნის ხელოვნური ყრილი იყო. სამარხები მოწყობილი იყო ყრილის ქვეშ ან გრუნტში ჩაჭრილ ორმოებში. მიცვალებულები ესვენენ მარცხ. გვერდზე, მოკრუნჩხულად. სამარხეული მასალა: ქვის ცულ-ნაჯახი, სპილენძის ყუამილიანი ცული, ბრტყელი ალებარდები, სამკლავურები, სატევრები, შუბისპირი, ხიშტი, მტკვარ-არაქსის ტიპის კერამ. ჭურჭელი. დაწინაურებული ყოფილა მეტალურგია. აღმოჩენილი მასალა გვიჩვენებს არსებულ ხანაში ადგილ. და აღმ. საქართვ. მოსახლეობის ერთობას. ც. გ. საქართველოში აღმოჩენილი უადრესი კოლექტ. გორასამარხია და მდიდრებით სოციალურ გამოხატავს სოც. დიფერენციაციას.

ლიტ.: ჯაფარიძე ო., ქართული ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბ., 1961; Куфтин Б. А., Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тб., 1949.

ე. გოგაძე

ცარცული სისტემა (პერიოდი) (სახელი ეწოდა ევრ. ტერიტორიაზე ამ სისტემის ნალექებში საწერი ცარცის ფართო გავრცელების გამო), მეზოზოური ჯგუფის რიგით მესამე (უკანასკნელი) სისტემა (გეოლ. წელთაღრიცხვის მეზოზოური ერის უკანასკნელი პერიოდი). მისდევს იურულ სისტემას (პერიოდს) და წინ უსწრებს პალეოგენურ სისტემას (პერიოდს). აბსოლ. გეოქრონოლოგიით ც. პ. დაიწყო 136—137 მლნ. წ. წინათ და გრძელდებოდა დაახლ. 70 მლნ. წ. ც. ს. გამოყო 1822 ბელგ. გეოლოგმა ჟ. ომალიუს დ'ალუამ პარიზის აუზში. ც. ს. იყოფა 2 სექციად, სექციები — სართულებად (იხ. ცხრ.); დანიური სართული ხშირად განიხილება, როგორც პალეოგენური სისტემის სულ ქვედა სართული. ბერიასული, ვალანჟინური, ჰოტრივული და ბარემული სართულები გაერთიანებულია ნეოკომურ ზესართულად, ხოლო კონიაკური, სანტონური, კამპანური და მაასტრიხტული სართულები — სენონურ ზესართულად. იურული პერიოდის ბოლოს მომხდარი ზღვის ეროული რეგრესიის შემდეგად ადრინდ. ცარცულ ეპოქაში ზღვიური აუზები შემორჩა

ჩ. ცარიოვი.

ჯ. ცარლინო. ნახატის ფრაგმენტი (ა. [illegible])

ცარცული პერიოდის პალეოგეოგრაფიული სქემა

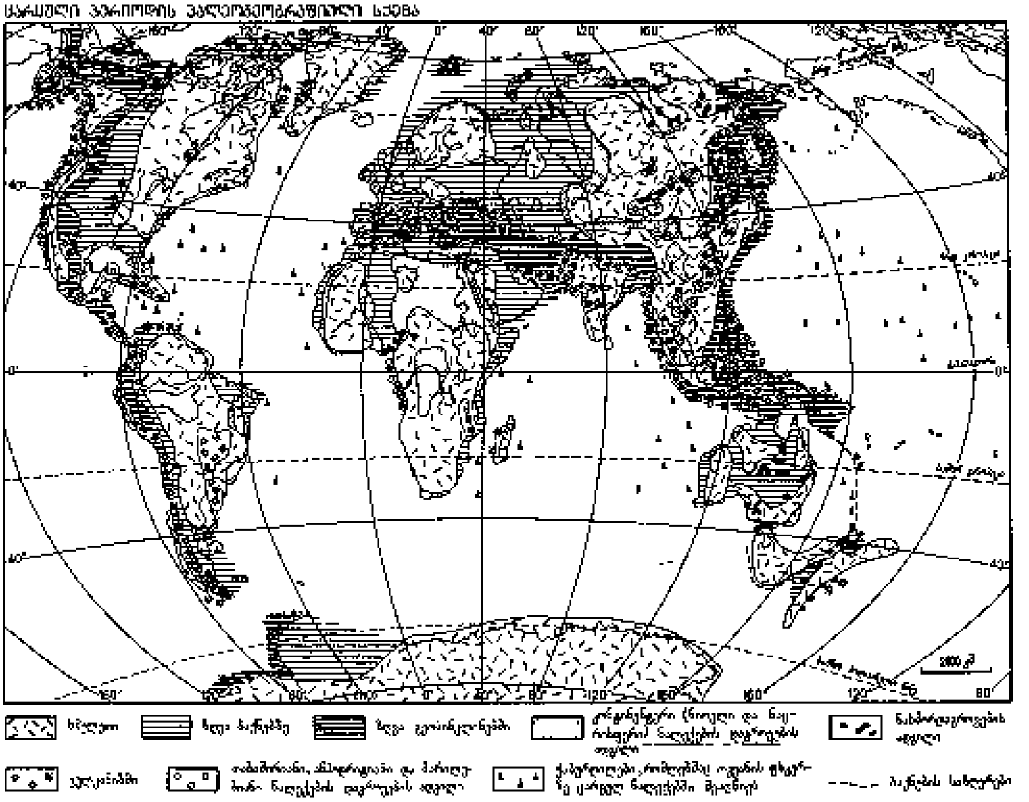

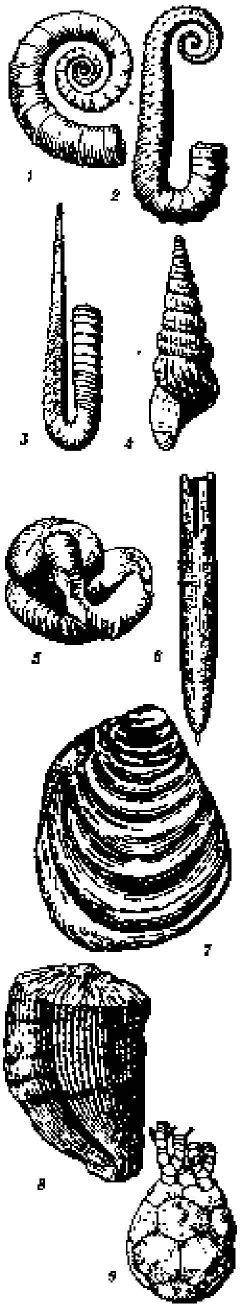

ცარცული სისტემა (პერიოდი) დამახასიათებელი ორგანიზმები: თავფეხიანი მოლუსკები—ამონიტები (1—5) 1—Crioceratites; 2—Ancyloceras; 3—Hamulina; 4—Turrilites; 5—Nippooites; 6—Belemnitella. ორსაგდულიანი მოლუსკები: 7—Inoceramus; 8—Hippurites. კანქლიანები 9—ზღვის შროშანი Marsupites; 10—ზღვის ზღარბი Micraster.

ხმელთაშუა ზღვის არეში, ისე ამერ. და აღმ. აზიის გეოსინკლინურ რაიონებში, აღმ. ევრ. ბაქნის აღმ. ნაწილში, შუა ციმბირში და სხვ. ბაქნების ვრცელი არეები, განსაკუთრებით სამხრ. ნახევარსფეროში, ხმელეთს წარმოადგენდა. ც. პ-ის შუაში წყნარი ოკეანის პერიფერიის გეოსინკლინურ სარტყლებში გაძლიერდა ტექტონ. მოძრაობები. გვიანდ. ცარცულ ეპოქაში დედამიწის ისტორიაში ერთ-ერთი უდიდესი ტრანსგრესიის შედეგად ზღვამ მოიცვა აღმ. ევრ., ჩრდ. ამერ., აფრ. და ავსტრალ. ბაქნების ვრცელი ფართობები. ც. პ-ის ბოლოს განახლდა ტექტონ. მოძრაობები წყნარი ოკეანის პერიფერიაზე. გვიანდ. ცარცულ ეპოქაში დედამიწის მრავალ ადგილას აღინიშნება მძლავრი ვულკანიზმი. ც. პ-ში გრძელდებოდა გონდვანის შემდგომი დანაწევრება. ადრინდ. ცარცული ეპოქის ხმელეთის ფლორაში ჭარბობდა გვიმრანაირები და შიშველთესლიანები. გაჩნდა პირველი ფარულთესლიანები, რ-ებიც ეპოქის ბოლოს გაბატონდნენ ხმელეთის ფლორაში. ფაუნაში ყველაზე მეტად იყვნენ გავრცელებული ქვეწარმავლები (დინოზავრები და მფრინავი ხვლიკები). გაჩნდა პირველი პლაცენტიანი ძუძუმწოვრები. ზღვიურ უხერხემლოთა ფაუნაში ჭარბობდნენ მოლუსკები, განსაკუთრებით ამონიტები და ბელემნიტები. ც. პ-ის ბოლოს ამოწყდა ამ პერიოდისათვის და საერთოდ მეზოზოური ერისათვის დამახასიათებელი ცხოველები: რამდენიმე ჯგუფი ამონიტებისა, ბელემნიტები, რუდისტები, დინოზავრები, მფრინავი ხვლიკები და სხვ. ც. ს-ის ნალექები ყველა კონტინენტზეა გავრცელებული. ბურღვით ისინი დადგენილია ოკეანის ფსკერზედაც. სსრკ-ში ც. ს-ის ნალექები გავრცელებულია აღმ. ევრ. ბაქანზე, კარპატებში, ყირიმში, კავკასიაში, ციმბ. ბაქანზე და სხვ.

სასარგებლო წიაღისეულიდან ც. ს-ის ნალექებში აღსანიშნავია ქვანახშირისა და მურა ნახშირის, ნავთობისა და აირის, რკინის მადნის, მარილების, ფოსფორიტებისა და სხვ. საბადოები. საქართველოს ცარცული ნალექების შესახებ იხ. ტ. საქართველოს სსრ, თავი—გეოლოგიური აგებულება.

ლიტ.: ჯანელიძე ა., ისტორიული გეოლოგიის მოკლე კურსი, თბ., 1963.

ᲪᲐᲨᲘᲙᲘᲑᲣᲚᲘ, ცაცკიბალი, კლდოვანი მთა ეგრისის ქედის სამხრ. ფერდობზე, მდ. ცხენისწყლის (ზოთისწყლის მარჯ. შენაკადი) და მაგანის (ენგურის მარცხ. შენაკადი) სათავეებში. სიმაღლე 3017 მ. აგებულია ინტენსიურად დანაოჭებული იურული (ბაიოსური) ვულკანოგენური წყებებით — პორფირიტებით, მათი ტუფებითა და ტუფ-ბრექჩიებით. დამახასიათებელია ალპ. ლანდშაფტი. ქ. ჯავახიშ.

ᲪᲐᲪᲮᲕᲘ (Tilia), მცენარეთა გვარი ცაცხვისებრთა ოჯახისა. ფოთოლმცვივანი ხეებია, იშვიათად ბუჩქები. ხის სიმაღლე 40 მ, დიამეტრი 5 მ აღწევს. რუხი-მურა ქერქი აქვს. 50-მდე სახეობა გავრცელებულია ჩრდ. ნახევარსფეროში, სამხრ.-ით ნაწილობრივ აღწევს ტროპიკებს. სსრკ-ში (უმთავრესად ევრ. ნაწილსა და კავკასიაში, აგრეთვე შორეულ აღმოსავლეთსა და ციმბირში) ბუნებრივად 16-მდე სახეობა გვხვდება. კულტივირებულია 26 ეგზოტიკური სახეობა, მ. შ. უმეტესად აღმოსავლეთაზიური სახეობები, ხუთიოდე — ჩრდილოამერ. და მექსიკური. კავკასიაში გავრცელებული 8 სახეობიდან საქართველოში იზრდება 4, მათგან ერთი — ლედებურის ანუ მრავალყვავილა ც. (T. ledebourii, T. multiflora) ენდემურია კოლხეთისათვის, მეორე — ბეგონიაფოთოლა ანუ კავკასიური ც. (T. begoniifolia, T. caucasica) ყველაზე უფრო ხშირად გვხვდება. ც. საქართველოში გავრცელებულია მთის შუა, იშვიათად ზედა სარტყელში, ფოთლოვან და წიწვოვან ტყეში. ზოგი სახეობა ტყეს ქმნის. ჩრდილის ამტანი მცენარეა, ამიტომ ხშირია ქვეტყეში. ცოცხლობს 150, ზოგჯერ 600—800 წელს და მეტს (ცნობილია 1250 წლის ხეები). ქარ- და სიცივეგამძლეა. ც-ს თეთრი ან მოყვითალო მსუბუქი და რბილი მერქანი აქვს. იყენებენ სახარატო ტექნიკაში, ხის ჭურჭლის, ფანერის, ავეჯის, მუს. ინსტრუმენტების, ასანთისა და სხვ. დასამზადებლად. მერქნისაგან მიღებული ხრალი იხმარება მცენარეთა მყნობისას, ჭრილობის მოსაწმენდად, გამხმარი ყვავილის ნაყენი (ცაცხვის ჩაი) — ოფლმდენ და გამოსაბოლებ საშუალებად; ყვავილს იყენებენ აგრეთვე ღვინის არომატიზაციისათვის. ც. კარგი თაფლოვანი მცენარეა. მ. სახოკია.

ᲪᲐᲪᲮᲕᲘ, სოფელი ზუგდიდის რ-ნში (ცაიშის სოფსაბჭო), ოდიშის დაბლობზე, მდ. ჯუმის მარჯვ. მხარეს, ზ. დ. 40 მ, ზუგდიდიდან 12 კმ. რკინიგზის სადგური. ი. მეუნარგიას სახ. ცაიშის კოლ-ბა (მეციტრუსეობა, დაფნის კულტურა). კირის ქ-ნა. კირქვის კარიერი. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარით), საფერშლო პუნქტი.

ᲪᲐᲪᲮᲕᲘᲡᲔᲑᲠᲜᲘ (Tiliaceae), ფარულთესლოვან ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. ფოთოლმცვივანი ხეები, ბუჩქები, ბუჩქბალახები ან ძირში გახევებული ბალახებია. აერთიანებს 60 გვარს (450-მდე სახეობას), გავრცელებული არიან აზიის, ამერ., აფრ. და ავსტრალ. სუბტროპიკებსა და ტროპიკებში, ევრაზია-ჩრდ. ამერიკის ზომიერ ზონაში. მთავარი გვარებია: ცაცხვი, გრევია (Grewia), ჯუთი (Corchorus), ტრიუმფეტა (Triumfetta) და სხვ. სსრკ-ში, კერძოდ საქართველოში, ბუნებრივად გავრცელებულია მხოლოდ ცაცხვი, ინტროდუცირებულია გრევია და ჯუთი. მ. სახოკია.

ᲪᲐᲮᲐᲚᲐ, მთა თუშეთი-ხევსურეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მდ. ხევსურეთის არაგვის (ფშავის არაგვის მარჯვ. შენაკადი) ზემოწელში. სიმაღლე 2522 მ. აგებულია იურული თიხაფიქლებით. კალთები შემოსილია სუბალპ. და ალპ. მდელოს მცენარეულობით. ნ. ართმაძე

ᲪᲐᲮᲐᲠᲘᲐ ᲤᲝᲜ ᲚᲘᲜᲒᲔᲜᲢᲐᲚᲘ (Zacharia von Lingenthal) კარლ ედუარდ (24. XII. 1812 — 3. VI. 1894), გერმანელი ბიზანტინოლოგი, სამართლის ისტორიის მკვლევარი, პეტერბ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1856), ბერლინის პრუსიის მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1866), ჰაიდელბერგის უნ-ტის პროფესორი (1842—45). 50—60-იან წლებში აქტიურ პოლიტ. მოღვაწეობას ეწეოდა — ერფურტის პარლამენტის, პრუსიის დეპუტატთა პალატის წევრი იყო. ც. ფ. ლ-მა პირველმა მეცნიერულად შეისწავლა ბიზანტ. სამართალი და იგი დარგობრივად დაამუშავა, მის ბიზანტ. (ბერძნ.-რომაული) სამართლის ისტორიას დღესაც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა. ამ ნაშრომში მან პირველმა წამოაყენა კონცეფცია ბიზანტიაში თავისუფალი გლეხური თემის არსებობის შესახებ. გამოსცა ბიზანტ. სამართლის ძირითადი ძეგლების კრებ. გამოცემები, იყენებდა საეკლ. სამართლის ძეგლებსაც.

თხზ.: Geschichte des griechisch-römischen Rechts, Aalen in Württemberg, 1955.

ᲪᲐᲮᲔᲚᲘ (ნამდვ. სახელი და გვარი ჯერმენ იაკობის ძე თვალჭრელიძე) (9 VI 1866, სოფ. ცახი, ახლანდ. ამბროლაურის რ-ნი, — 31. VIII 1919, ქუთაისი), ქართველი პოეტი. 1905 რევოლუციაში მონაწილეობისათვის დევნიდნენ. მოკლეს მენშევიკების ბატონობის დროს. ც-მა გამოსცა „[illegible]" [illegible]. შეგნებულების ზრდა. მისი შემოქმედებიდან მნიშვნელოვანი გამოხატულებაა ლექსები „ნანა" (1885, აკრძალა ცენზურამ, გამოქვეყნდა 1919), „ქვეყნის ერთგული ის არის" (1896) და სხვ. ც. პოპულარული საბავშვო პოეტი იყო. მისი ლექსები და პოემები („მარინე", 1883, „ზაალი", 1884; „შალვას თავგადასავალი", 1885; „გურგენ რაინდი", 1893) მაღალი მოქალაქეობრივი და პატრ. შეგნებით ზრდიდა ახალგაზრდობას, ეწინააღმდეგებოდა მჩაგვრელი ხალხის სოციალურ, ეროვნულ ჩაგვრას. ც-მა თარგმნა ი. კრილოვის იგავ-არაკები.

თხზ.: ლექსები და პოემები, თბ., 1946; რჩეული, თბ., 1950; საბავშვო ლექსები, პოემები და იგავ-არაკები, თბ., 1956.

ლ. კინწურაშვილი

ᲪᲐᲮᲘ, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში, მდ. შარეულის (რიონის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები ც., ზოგიშლეთი, ზედა ლუარდია, ქვედა ლუარდია). ზ. დ. 840 მ, ამბროლაურიდან 29 კმ. კოლ-ბა (მევენახეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა. ცახის მღვიმე. წყაროებში პირველად იხსენიება XVIII ს-ში.

ᲪᲐᲮᲘᲡ ᲛᲦᲕᲘᲛᲔ, კარსტული მღვიმე შარეულის აუზში (ამბროლაურის რ-ნი). გამომუშავებულია ზედაცარცულ კირქვებში. სიმაღლე 1,7—3,5 მ. ც. მ. დერეფნული ტიპის ცალსართულიანი მშრალი მღვიმეა. მღვიმის ჯამური სიგრძე — 600 მ. გვხვდება ზრდაშეჩერებული სტალაქტიტები და სტალაგმიტები. მდიდარია მღვიმის ცხოველებით. ზ. ტატაშიძე

ᲪᲐᲪᲐᲜᲐ (Briza), ერთ- ან მრავალწლოვან მცენარეთა გვარი მარცვლოვანთა ოჯახისა. 15-მდე სახეობა გავრცელებულია ევროპაში, აზიასა და ჩრდ. ამერიკაში, 5—6 სახეობა — სსრკ-ში, 4 საქართველოში. იზრდება თითქმის ყველგან დაბლობიდან ალპ. სარტყლამდე, ტყიან და სილიან ადგილებზე, მინდვრებში, ბუჩქნარებში, ველებზე, მდელოებზე. საქონლის საკვები ბალახია. იყენებენ დეკორ. მებაღეობაში. მ. გაგნიძე

ᲪᲓᲘᲡᲔᲣᲚᲘ ᲛᲔᲪᲜᲘᲔᲠᲔᲑᲐ, მეცნიერების სახე, რ-ის შედეგები ცდის მონაცემების განზოგადებითაა მიღებული და მათი ემპირიული შემოწმება პრინციპულად შესაძლებელია. ც. მ. ძირითადად ეყრდნობა ექსპერიმენტის ჩატარებას, მისი შედეგების დაკვირვებას, აღწერასა და ინდუქციას. ც. მ.-ის შინაარსი ალბათურია და ცდის სრულყოფის კვალობაზე იცვლება. ც. მ. განსხვავდება თეორ. მეცნიერებისაგან, რ-იც თავის დებულებებს ასაბუთებს ცდისაგან დამოუკიდებლად, აზრობრივი დაშვებების საფუძველზე. ექსპერიმენტულ და თეორიულ დარგებს შორის განსხვავებაა ცოდნის ყველა სფეროში. ც. მ. თანამედროვე გაგებით ჩამოყალიბდა XVI—XVII სს-ში. პირველად გ. გალილეიმ დაამტკიცა ცდა, როგორც მეცნ. საფუძველი და ფ. ბეკონმა ფილოსოფიურად დაასაბუთა ცდის მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის.

ვ. ერქომაიშვილი

ᲪᲓᲝ, სოფელი ყაზბეგის რ-ნში (ყაზბეგის სადაბო საბჭო), დარიალის ხეობაში. ზ. დ. 1760 მ, ყაზბეგიდან 6 კმ. ფ. მახარაძის სახ. ყაზბეგის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა დაბა ყაზბეგში.

ᲪᲓᲝᲛᲘᲚᲔᲑᲐ (მათ.), სხვაობა რომელიმე სიდიდის x ზუსტ მნიშვნელობასა და მის a მიახლოებით მნიშვნელობას შორის. ამ სხვაობის მოდულს ეწოდება სიდიდის აბსოლ. ცდომილება, ხოლო $|x-a|/a$ ფარდობას—ფარდობითი ც. $x\approx a$ მიახლოებითი ტოლობის სიზუსტის დასახასიათებლად განიხილავენ აბსოლ. ც-ის ზედა საზღვარს—ზღვრულ აბსოლ. ც-ს (ზოგჯერ აბსოლ. ც-ს უწოდებენ), რ-იც განისაზღვრება როგორც ისეთი Δa რიცხვი, რომ $|x-a|\leq\Delta a$. ფართოდ იყენებენ აგრეთვე ზღვრულ ფარდობით ც-ს $\delta=\Delta a/a$. თუ ცნობილია x უცნობის a რიცხვის Δa სიზუსტით, ეს იმას ნიშნავს, რომ a რიცხვის ზღვრული აბსოლ. ც. უდრის Δa. ჩანაწერება ასე: $x=a\pm\Delta a$, ან $a-\Delta a\leq x\leq a+\Delta a$. მიახლოებითი რიცხვი ჩაიწერება ისე, რომ მისი ზღვრული აბსოლ. ც. არ აღემატებოდეს a რიცხვის ბოლო ციფრის თანრიგის ერთ ერთეულს (ზუსტად დამრგვალებისთან დაკავშირებით—ერთეულის ნახევარს). თუ-

ლება, რომ ამ ჩაწერილ რიცხვს ეწოდება ცრუფრი სწორი აქვს მას, $a=7{,}005$ ნიშნავს, რომ $|x-a|\leq 0{,}001$ და რიცხვის სწორი ციფრებია 7,0,0 და 5

ცდომილება ავტომატური რეგულირების სისტემაში (ა რ ს), სხვაობა საინვესტიციო სიდიდის მოცემულსა და ნამდვილ მნიშვნელობათა შორის რეგულირების პროცესში. ც. დროის ნებისმიერ მომენტში შეიძლება განისაზღვროს როგორც სტატიკურ (დამყარებულ რეჟიმში) და დინამ (გარდამავალ პროცესში) ც-თა ჯამი. არს ის სტატიკური ანალიზის დროს ც-ის ასეთი დაყოფა გარკვეულ აზრს და არს ის მუშაობის ხარისხს აფასებენ ც-ის ალბათური მახასიათებლების მიხედვით (მაგ., საშ. კვადრ. შეცდომის მინიმუმის კრიტერიუმით)

ცდომილება გაზომვისა, შეცდომა გაზომვისა, გაზომვის შედეგების გადახრა გასაზომი სიდიდის ჭეშმარიტი მნიშვნელობიდან. ც. გ. შეიძლება იყოს სისტემატური, შემთხვევითი და უხეში (ამ უკანასკნელს ხშირად უწოდებენ აცდენას). გაზომვის სისტემატურ ცდომილებას უმეტესად იწვევს გაზომვის საშუალებათა ცდომილება და გაზომვის მეთოდების არასრულყოფილება. შემთხვევითს — არასაკონტროლებელი გარემოებები (გაზომვის პირობების უმნიშვნელო ცვლილებები და ა. შ.). აცდენას — გაზომვის საშუალებათა უწესივრობა, ჩვენებათა არასწორად აღება, გაზომვის პირობების მკვეთრი ცვლილება და ა. შ. როცა გაზომვის შედეგებს ამუშავებენ, აცდენებს, ჩვეულებრივ, უკუაგდებენ. სისტემატური ცდომილების გავლენის შემცირებას ცდილობენ შესწორებათა შეტანით ან ხელსაწყოს ჩვენების გამრავლებით მასწორებელ მამრავლზე. შემთხვევითი გაზომვის ცდომილებას აფასებენ მათემატიკური სტატისტიკის მეთოდებით

ცდომილებათა თეორია, მათემატიკური სტატისტიკის დარგი, რ-იც შეისწავლის ცდომილებათა შეფასების მეთოდებს და აღწერს სიდიდეთა რიცხვით მახასიათებლებს გაზომვათა მონაცემების მიხედვით

ცდომილება ინსტრუმენტული, დაკვირვებისა და გაზომვის შედეგებში, გამოწვეული იარაღის არასრულყოფილებითა და მისი სამუშაო პირობებში დაყენების უზუსტობით ასტრონომიაში, გეოდეზიაში და სხვა. სადაც გაზომვები დიდ სიზუსტით უნდა ჩატარდეს, ინსტრუმ. ცდომილების გამორიცხვა დაკვირვების შედეგებიდან ერთ-ერთი მთავარი ამოცანაა.

ც. ი. შეიძლება დაიყოს სამ კატეგორიად: 1. იარაღის ზოგიერთი ნაწილის დამზადების ნაკლოვანებასთან დაკავშირებული ცდომილებები. მათი ნაწილობრივ გამორიცხვა შეიძლება დაკვირვების ჩატარებისა და დამუშავების მეთოდის შერჩევით (ციფრის დანაყოფთანი წრის შეტრიალების, ექსცენტრისიტეტის, მიკრომეტრული ხრახნის პერიოდული სვლისა, იარაღის ნაწილების ღუნვისა და სამზერი მილის ოპტ. ცდომილებები (დისტორსია, ასტიგმატიზმი, კომა და ა. შ.) და სხვ 2. იარაღის აწყობისა და დაყენებასთან დაკავშირებული ცდომილებანი: კოლიმაცია, ღერძის დახრა, დანაყოფიანი წრის ნულპუნქტებისა და მარეგისტრირებელი აპარატურის ცდომილებები და სხვ შესაძლებელია მათი შემცირება და ჩარჩენი ცდომილებების განსაზღვრა სპეც. დამხმარე ხელსაწყოებით (კოლიმატორი, თარაზო და სხვა) ან ციურ სხეულებზე დაკვირვებით. 3. იარაღის მოვლითი, აგრეთვე სხვა უცნობი მიზეზებით გამოწვეული ცდომილებები. მათი აღმოჩენა შეიძლება დროში და იმავე სიდიდის სხვადასხვა იარაღით განსაზღვრის პროცესში. სასურველია ამგვარ ცდომილებათა მიზეზების გამოკვლევა და მათი შემცირების ან გათვალისწინების წესების დადგენა

ლიტ.: Блажко С. Н., Курс практической астрономии. 4 изд., М., 1979.

ცეგლედი (Cegléd), ქალაქი უნგრეთში, პეშტის მედიეში 40 ათ. მცხ (1984). სატრანსპ. კვანძი. სოფ. მეურნ. პროდუქციის გადამუშავება. სას.-სამ. მანქანათმშენებლობა. მებაღეობისა და მევენახეობის რ-ნის ცენტრი

ცედანი, სოფელი ხაშურის რ-ნში (ცოცხნარის სოფსაბჭო), ლიხის ქედის აღმ. კალთაზე. ზ. დ. 880 მ, ხაშურიდან 16 კმ, სურამიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 11 კმ. ცოცხნარის კოლ. მეურნ. (მეცხოველეობა, მევენახეობა) რვაწლ. სკოლა სოფ. ოსიაურში (4 კმ). ბ. კ.

ცედენბალი იუმჟაგიინ (დ. 17 IX 1916, უბსუ-ნურის აიმაკი), მონღოლეთის სახალხო რესპუბლიკის (მსრ) სახელმწიფო მოღვაწე. მონღ. სახ.-რევ. პარტიისა (მსრპ) და საერთაშ. კომუნისტური მოძრაობის მოღვაწე. მსრ-ის მარშალი (1979). დაიბადა ღარიბი მესაქონლის ოჯახში. 1938 დაამთავრა საფინანსო-ეკონ. ინ-ტი ქ. ირკუტსკში. 1939-იდან მსრპ წევრი 1940—54 მსრპ ცკ-ის გენ. მდივანი და ერთდროულად (1941—45) მონღ. სახ.-რევ. არმიის (მსრა) მთავარსარდლის მოადგილე; 1946—52 მსრ-ის პრემიერ-მინისტრის მოადგილე; 1952—74 მსრ-ის მინისტრთა საბჭოს თავ-რე 1958—84 მსრპ ცკ ის გენ. მდივანი 1974—84 მსრ ის დიდი სახ. ხურალის პრეზიდიუმის თავ-რე. დიდი სამამულო ომის წლებში (1941—45) საბჭოთა არმიისათვის დახმარებისა და იაპ. იმპერიალიზმის განადგურებაში საბრძოლო დამსახურებისათვის დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1944), კუტუზოვის I ხარისხის ორდენით (1945), ოქტ. რევ. ორდენით (1971), 2 ლენინის ორდენით (1976, 1981). ც. არის მსრ-ის შრომის გმირი (1961), მსრ ის გმირი (1966). მსრ-ის მეცნ. აკად. საპატიო წევრი (1966). დაჯილდოებულია სუხე-ბატორის ორდენით და სხვ მონღ. ორდენებით, ჟ. კიურიო-კიურის სახ. მშვიდობის ოქროს მედლით (1973).

ცედრა (იტალ. cedra — ციტრონი), ციტრუსების — მანდარინის, ლიმონის და სხვ. ნაყოფისაგან გარეთა შეფერილი შრე ეთეროვანზეთოვანი ჯირკვლები, რ-ებიც ც-მია, განაპირობებენ ნაყოფის არომატს. ხმარობენ საკონდიტრო და არაყ-ლიქიორის წარმოებაში

ცეზალპინიასებრნი (Caesalpiniaceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი; ზოგჯერ პარკოსანთა ერთ-ერთ ქვეოჯახად განიხილავენ. უმთავრესად ხეები და ბუჩქებია. ოჯახში გაერთიანებულია 150 მდე გვარის 2800 მდე სახეობა. გავრცელებულია ორივე ნახევარსფეროს ტროპიკებსა და სუბტროპიკებში. სსრკ-ში ველური მცენარეებად მოშენებულია გლედიჩია, ცერცისი, კასია, ცეზალპინიის და სხვათა სახეობები. ზოგიერთი ც. ძვირფას მერქანს (წითელ ხე), ფისებს და სამკურნ. ნივთიერებებს იძლევა. ზოგის (თამარინდი, კერატონია და სხვ.) ნაყოფი იჭმება

ცეზალპინო (Cesalpino) ანდრეა (6. VI. 1519, არეცო, — 23 II 1603, რომი), იტალიელი ექიმი და ბუნებისმეტყველი; იხ. ჩეზალპინო ა.

ცეზარი გაიუს იულიუს, იხ. იულიუს კეისარი.

ცეზიუმი (Caesium), Cs, ელემენტთა პერიოდული სისტემის I ჯგ. ქიმ. ელემენტი, ატ. ნომერი 55, ატ. მასა 132,9054, $t_{დნ}$ 28,5°C, $t_{დუღ}$ 686°C, სიმკვრივე 1900 კგ/მ³. მსუბუქი რბილი, მოვერცხლისფროთეთრი ფერის ლითონი. მიეკუთვნება ტუტე ლითონებს. ბუნებაში გვხვდება სტაბილური იზოტოპის ^{133}Cs სახით. ხელოვნურად მიღებულია ც-ის რადიოაქტიური იზოტოპები, რ-თა მასური რიცხვებია 123—142, მ. შ. შედარებით მდგრადია ^{137}Cs ($T_{1/2}=33$ წ). ც. აღმოაჩინეს რ. ბუნზენმა და გ. კირხჰოფმა მიერ 1860 სპექტრული ც. პირველად გამოყო შეცდმა ქიმიკოსმა კ. სეტერბერგმა (1882). ც. ტიპური იშვიათი და გაბნეული ელემენტია დედამიწის ქერქში ც-ის საშ. შემცველობაა $3{,}7\cdot10^{-4}$% (მასის მიხედვით). ცნობილია ც-ის მინერალები, რ-თაგან მნიშვნელოვანია პოლუციტი და ავოგადრიტი. ნაერთებში ც-ის ჟანგვის ხარისხია +1. ც. ძლიერ აქტიური ლითონია, ჰაერზე სწრაფად აალდება და წარმოქმნის ზეჟანგს — Cs_2O_2 და პეროქსიდს — CsO_2; ჰაერის ნაკლებობისას მიიღება ოქსიდი Cs_2O. ცნობილია აგრეთვე ოზონიდი CsO_3. წყალს, ჰალოგენებს, ნახშირორჟანგს, გოგირდს ც. ურთიერთქმედებით და წარმოქმნის შესაბამის ნაერთებს. გახურებისას ც. ურთიერთქმედებს ფოსფორთან, სილიციუმთან, გრაფიტთან და სხვ.; მაღალი ტემპ-რისა და წნევის დროს — წყალბადთან. ც-ს იყენებენ უშუალოდ სითბური ენერგიიდან ელექტრულის მისაღებად, ც-ს იყენებენ ფოტოკათოდების, ელექტროვაკუუმური ფოტოელემენტებისა და სხვათა დასამზადებლად

ლიტ.: Коган Б. И., Названова В. А., Солодов Н. А., Рубидий и цезий, М., 1971.

ცეზურა (ლათ. caesura — გაკვეთა), ლექსის საზომის ერთ-ერთი ელემენტი. ანტიკური ლექსთწყობაში ც., ჩვეულებრივ, ტერფის შუაში გადიოდა და ტაეპს ორ ნაწილად ყოფდა. სილაბურ-ტონურ ლექსთწყობაში ც. სიტყვისა და ტერფის მიჯნას ემთხვევა; ზოგ სილაბურ საღექსო საზომს (მაგ., ფრანგულ რ. 7. ... ან მ. ჩარცვლიან მეტრებს) ც. არ გააჩნია.

ქართ. ლექსს აქვს დიდი და მცირე ც-ები ის შეიძლება იყოს ა) სამკვეთურიანი, „მე, რუსთველი, ხელობითა // ვინმე საქმესა / ამა დავჯე" (რუსთაველი), ბ) ორკვეთურიანი „მიჰყავს, მიმაფრენს // უგზოუკვლოდ / ჩემი მერანი" (ნ. ბარათაშვილი), გ) ერთკვეთურიანი: „ჩემი ცხოვრების // გზა სიზმარია" (გ. ტაბიძე).

ქართ. საზომების დიდი ც. მეტწილად თანხვდება სიტყვისა და ტერფის საზღვარს მცირე ც. კი ამ საზღვარს შეიძლება დაერღვიოს, შეიძლება არა „ყვავილებიდან / გვირილა / ამოვიდა" (გ. ლეონიძე)

ც. არ უდრის რიტმულ პაუზას

რ. მურიძე

ცეზურა მუსიკაში, ზღვარი მუსიკალური ნაწარმოების ნაწილებს შორის, სხვა ფაქტორებთან ერთად უზრუნველყოფს მის ნაწარმოების სტრუქტურის აღქმას. ც-ის აღსანიშნავად სპეც. ნიშანი არ არსებობს. ხშირად იგი ემთხვევა პაუზას. წარმოიშობა მელოდიური და ჰარმონიული კადენციის შემდეგ, ხანგრძლივი ბგერის შემდეგ, შესვენებისას, რიტმული ფიგურიდან მის გამეორებაზე გადასვლის მომენტში და ა. შ.

ცეილონი, შრი-ლანკის სახელწოდება 1972 მდე

ცეილონის ჩაი (Thea assamica), ასამური ჩაის ჯიშ-პოპულაცია, გავრცელებულია შრი-ლანკაში. ხისმაგვარი ფორმა აქვს, მსხვილფოთლიანია. ინტენსიურად იზრდება, აქვს ფართო ფოთლები, დიდი და მძიმე დუყები. ც. ჩ. ტანინისა და კოფეინის უფრო მეტი რაოდენობით შეიცავს, ვიდრე ჩინური ჩაი, ამიტომ მისგან დამზადებული ჩაი მწველარტყა და მომწარო. შრი-ლანკაში ც. ჩ. ის ფოთოლს მთელი წლის განმავლობაში კრეფენ. ნედლი ფოთლის მოსავალი საშუალოდ ჰა-ზე 4000 კგ აღწევს. *ს. ტურცხალავიშვილი.*

ცეკავშირი (საქ. სსრ სამომხმარებლო საზოგადოებების ცენტრალური კავშირი), რესპუბლიკის სამომხმარებლო კოოპერაციის საშეურნეო ხელმძღვანელი და ორგანიზაციული ცენტრი. შეიქმნა 1919 აპრილში. კოოპ. კავშირის („ზაკკოოპზი") ბაზაზე აერთიანებს აფხ. ასსრ, აჭარის ასსრ, სამხრეთ ოსეთის ავ. სიოლქო კოოპკავშირებს და რესპუბლიკის რაიონების სამომხმარებლო საზოგადოებებს. საბჭ

ხელისუფლების პერიოდში კოოპერაციის განვითარების ხელშემწყობი პირობები შეიქმნა საქართ. რევკომის დეკრეტებით აღიარებულ იქნა მისი ხელშეუხებლობა, დამოუკიდებლობა და თვითმოქმედება. სახელმწ. ფონდიდან Ც-ს ანაზღაურების გარეშე გადაეცა 100 ათ. მან. მანუფაქტურა და მაუდის საქსოვი ფ-კა, გამოეყო 60,7 ათ. მან. სესხი ოქროთი, ნება დაერთო ჰქონოდა საკუთარი კოოპ. ბანკი, დაუტოვეს სტამბა და გემი „საქართველოს კოოპერაცია“ 1922 რწმუნებულთა III ყრილობაზე Ც-ის თავ-რედ აირჩიეს მ. ტოროშელიძე.

ა. ცელიკოვი

1921 Ც. აერთიანებდა 360 ათ. წევრ-მეპაიეს, ხოლო მისი საქონელბრუნვა შეადგენდა დაახლ. 2,36 მლნ. მანეთს. 1985 წ. – 1,5 მლნ. მეპაიეს, საცალო საქონელბრუნვა კი 1,590 მლნ მანეთს აღემატებოდა, მ. შ. სასურსათო საქონლისა – 706 მლნ. მან. რესპ. საქონელბრუნვის მთლიან მოცულობაში Ც-ის წილი შეადგენს 30,7% (1969 წ –26%). იზრდება საცალო ვაჭრობისა და საზ. კვების დასაქმებულ მუშაკთა რიცხვიც. 1985 დასაქმებული იყო 38 ათ. კაცი (1960-ში 17,4 ათ. კაცი). Ც-ის განკარგულებაშია 6660 მაღაზია (სავაჭრო ფართობი – 471 ათ. მ²), 1667 ფარდული, 4240 საზ. კვების საწარმო, მ. შ. 2728 რესტორანი და სასადილო, სასაუზმე და ბუფეტი. Ც-ის სისტემაშია 10 საბითუმო ბაზა

Ც. აწარმოებს საკუთარ პროდუქციასაც. აქვს 697 პურის ქ-ნა და საცხობი, 1201 სამრეწვ. საწარმო. წარმოებას ხაზავს Ც-ის ძირითადი დანაყოფები „საქკოოპკვებმრეწვი“, „საქკოოპსოფლმრეწვი“ და „საქკოოპმრეწვი“. სისტემატურად იზრდება Ც-ის მოგების მოცულობა, რ-მაც 1981 გადააჭარბა 52,6 მლნ. მანეთს. მოგების მნიშვნელოვანი ნაწილი ხმარდება სოფლად საწარმოო სიმძლავრეების განვითარებას, სავაჭრო ქსელის გაუმჯობესებასა და სოფ. მოსახლ. კულტ. საყოფაცხოვრებო დონის ამაღლებას. Ც. 1921-იდან საერთაშორისო კოოპერატიული ალიანსის წევრია. იგი „სოიუზკოოპვნეშტორგის“ მეშვეობით გაცვლით ოპერაციებს ახორციელებს მსოფლიოს 36 ქვეყანასთან

Ც-ს აქვს საკუთარი სასწ. და სამეცნ.-კვლ. დაწესებულებები. მის სისტემაში უმაღლესი კურს. განათლების კადრების მომზადებას ეხმარება მოსკ. კოოპ. ინ-ტის თბილ. ფაკ-ტი, საშ.-სპეც. განათლების კადრებს ამზადებენ თბილ. და ქუთ. კოოპ. ტექნიკუმები 1985 Ც-ის სისტემაში მუშაობდა 6000-მდე უმაღლესი განათლების და 11,1 ათ. საშ. სპეც. განათლების მქონე სპეციალისტი. Ც-ს აქვს საკუთარი სამკურნ.-პროფილაქტ. დაწესებულებები (სანატორიუმები, დასასვენებელი სახლები, პიონერთა ბანაკები და ა. შ.).

მნიშვნელოვანია Ც-ის როლი ქართ. კულტურისა და ხელოვნ. განვითარების საქმეში. ამას ადასტურებს Ც-ის 67-წლიანი ისტორიაც. 1918 „ზაკსოიუზში“ შემავალმა ქართ. კოოპორგანიზაციებმა თავიანთი მოგებიდან კულტ.-საგანმ. დაწესებულებებს გამოუყვეს 43,1 ათ. მან. მ. შ. უნ-ტს – 2,0 ათ. მან., ჭიათურის დრამ. საზ-ბას – 5,0 ათ. მან., ზუგდიდის სახ. სახლს ქართული წარმოდგენებისათვის – 4,0 ათ. მან. და ა. შ., უნ-ტის ბ-კას შემატეს 2400-ზე მეტი წიგნი, ღარიბი სტუდენტებისათვის იხდიდნენ სწავლის გადასახდელს და სხვ. Ც-ის „მუშკოოპთეატრის“ ბაზაზე დაარსდა ვ. აბაშიძის სახ. თბილ. მუს. კომედიის თეატრი. იგი აფინანსებდა ქართ. სამუსიკო საზ-ბასთან არსებულ საოპერო სტუდიას, სადაც ს. ახმეტელმა დადგა დ. არაყიშვილის ოპერა „თქმულება შოთა რუსთაველზე“.

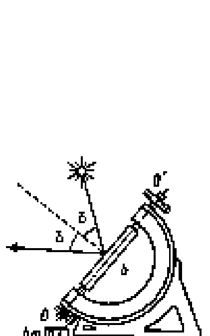
ცელოსტატი.

ლიტ.: ბაჟანიძე ნ., საქართველოს სამომხმარებლო კოოპერაცია 40 წლის მანძილზე, თბ., 1961; Балашов А. С., Потребительская кооперация в СССР, М., 1975

ა. წილოსანი.

ცეკვა, ხელოვნების დარგი, რ-იც მხატვრულ სახეს ქმნის მოცეკვავის ტანის, ტანისა და კიდურების მოძრაობით, აგრეთვე ჟესტიკულაციით. მოძრაობათა მეშვეობით მატერიალური სამყაროს მიმართ ადამიანის დამოკიდებულების გამოვლენა, ამ მოძრაობათა სისტემატიზაცია მრავალსაუკუნოვანი კულტ.-ისტ. პროცესია. იგი დაკავშირებულია შრომის პროცესებთან, ჩვეულებ-ტრადიციას, შრომის ყველაზე ადრინდელ სახეებთან – ნადირობასთან. პირველყოფილ ადამიანებში, ნორმალური მეტყველებისა და საერთოდ ენის ჩამოყალიბებამდე, ცეკვა ურთიერთობის ერთ-ერთი საშუალებაც იყო. მოგვიანებით მონადირეულ ც-ებში თავს იჩენს მისტიკური ელემენტები, რაც, უთუოდ, ბუნების აუხსნელი მოვლენების წინაშე ადამიანის კრძალვის გამომხატველია. სვანეთში დღემდეა შემორჩენილი როლურ-მისტ. ხასიათის, საფერხულო წყობის უძველესი ცეკვები, ქალღმერთ დალის პატივსაცემი „დალი კოჟასხელღვაჟალე“ (დალი კლდეში მშობიარობს). „ბოლე ბეთქილ“, „ლილე“, „ლემჩქვლია“, „დიდებას“ და სხვ. საზ-ბის განვითარების შემდგომ ეტაპზე, როდესაც ადამიანმა ბუნების მრავალი საიდუმლო ამოხსნა, ც-მ თანდათან დაკარგა როლურ-მისტ. ხასიათი და საწესჩვეულებო-რიტუალურ ქმედებად იქცა. უფრო გვიან კი, მოძრაობათა დახვეწის და მხატვრული განზოგადების შედეგად იგი ჩამოყალიბდა როგორც ხელოვნება. განვითარების ასეთი გზა განვლო უძველესმა მონადირეულმა ცეკვებმა; სვანურმა „ლემჩილმა“, „სამდღიორმა“, „ამირანის ფერხულმა“ და სხვ. მეომრულ-ლაშქრულმა („ხორუმი“, „ზემყრელი“, „ქართველური“, „მირმიქული“, „თამარ დედოფალ“ და სხვ.), აგრეთვე საყოფაცხოვრებო შინაარსის, სატრფიალო და სახუმარო ც-ებმა. ყოველ ხალხს თავისი საკუთარი საცეკვაო ტრადიციები, საკუთარი ქორეოგრაფიული ენა, პლასტ. გამომსახველობის ხერხები გააჩნია. ამ ინდივიდუალობებმა შეადგინა რამდენიმე საცეკვაო სისტემა: ევროპული (კლასიკური ც.), აზიისა და აფრიკის ქვეყნების ც-ები და სხვ. ც-ის განვითარების ისტ. პროცესში ჩამოყალიბდა მისი ძირითადი სახეობანი: ხალხური ც. (იხ. ხალხური შემოქმედება), სასცენო, სამეჯლისო ც-ები, კლასიკური ც. (იხ. ბალეტი), სახასიათო ც. და ც. „მოდერნი“.

ა. თათარაძე.

ცეკვა, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (ჭვანის სოფსაბჭო), მდ. ნაღვარევის (აჭარისწყლის აუზი) მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 800 მ, შუახევიდან 18 კმ. მ კოლმეურნეობის სახ. ჭვანის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეფუტკრეობა, მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ცხმორისში (2 კმ)

ცეკი (Zecchi) კარლო (დ. 8 VII 1903, რომი), იტალიელი პიანისტი და დირიჟორი. ფორტეპიანოზე დაკვრას სწავლობდა რომსა (ფ. ბაჯარდისთან) და ბერლინში (ფ. ბუზონისა და ა. შნაბელთან). ც.-პიანისტის დებიუტი შედგა 1920 მალე გაითქვა სახელი როგორც ვირტუოზმა შემსრულებელმა. განსაკუთრებული ოსტატობით ასრულებდა სკარლატისა და ფ. ლისტის ნაწარმოებებს. გასტროლებს მართავდა მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაში, მ. შ. სსრკ-ში (1926-იდან). 30-იანი წწ. მეორე ნახ. თითის ტრავმის გამო შეწყვიტა გამოსვლები. 1938–41 სწავლობდა დირიჟორობას შვეიცარიაში. 1941-იდან ეწევა სადირიჟორო მოღვაწეობას.

ცეკური, მთა ეგრისის ქედის აღმ. ნაწილში, მდ. ახალღურის (ცხენისწყლის მარცხ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 3170 მ. აგებულია ინტრუზიურად დანაოჭებული და მეტამორფულად შეცვლილი იურული პორფირიტებით და მათი ტუფებით. შემორჩენილია მეოთხეული გამყინვარების კვალი. დამახასიათებელია სუბალპ. და ალპ. ლანდშაფტი.

ქ. ჯაჯანიძე.

ცელა, ზღვის ან ტბის ნაპირებზე ქვიშის, კენჭნარის ან ნიჟარების ვიწრო წინაელექი ზოლი, რ-იც ერთი მხრით ნაპირზეა მიზრდილი. წარმოიქმნება ნაპირის გასწვრივ ნალექების გადაადგილებისა და დალექვის შედეგად; ზოგჯერ ნალექების საწინააღმდეგო მიმართულების ნაპირისგასწვრივი დინების შეხვედრის ადგილას გროვდება ასეთი ც. სანაპირო ხაზის პერპენდიკულარულადაა შეჭრილი ზღვაში და ისარი ეწოდება (მაგ., არაბატის ისარი ყირიმში).

ცელე (Celje), ქალაქი იუგოსლავიაში, სლოვენიის სრ-ში 61 ათ. მცხ. (1981). თუთიის სადნობი ქ-ნა, ლითონდამამუშ., ქიმ., ხის დამამუშ., საფეიქრო, ტყავ-ფეხსაცმლისა და კვების მრეწველობა. გარეუბანში – მეტალ. ქ-ნა ც-ს რ-ნში იღებენ მურა ნახშირს.

ცელებესი (Celebes), კ. სულავესის ლიტერატურაში ხმარებული სახელწოდება

ცელერი (Zeller) ედუარდ [22 I. 1814, კლაინბოტვარი (ვიურტემბერგი), –19. III. 1908, შტუტგარტი], ანტიკური ფილოსოფიის გერმანელი ისტორიკოსი, პროფესორი ბერნში (1847-იდან), მარბურგში (1849-იდან), ჰაიდელბერგში (1862-იდან) ბერლინში (1872–1895). ავტორია ფუნდამენტური ნაშრომისა „ბერძენთა ფილოსოფია ისტორიულ განვითარებაში“ (ნაწ. 1–3, 1844–52). თავდაპირველად განიცდიდა ჰეგელის გავლენას, შემდეგ დაინტერესდა შლაიერმახერის ემპირიული თეორიით. ც. არ ამჟღავნებდა განსაკუთრებულ მიდრეკილებას არც იდეალიზმისადმი და არც მატერიალიზმისადმი.

თხზ. Очерк истории греческой философии, М., 1913

ცელერი (Zeller) კარლ (19. VI. 1842, სანქტ-პეტერ-ინ-დერ-აუ, ქვემო ავსტრია,– 17. VIII 1898, ბადენი, ვენის მახლობლად), ავსტრიელი კომპოზიტორი. ვენის კლასიკური ოპერეტის წარმომადგენელი. ავტორია პოპულარული ოპერეტებისა „ჩიტების გამყიდველი“ (დაიდგა 1891), „მეშახტერე“ (დაიდგა 1894, რუს. სცენაზე „მარტინ მეშახტერე“) და სხვ. ც-ის ოპერეტების მუსიკა მელოდიურია, მისაწვდომი. ფართოდ იყენებდა მუს. ფოლკლორს, განსაკუთრებით ტიროლურს. აგრძელებდა ავსტრ. ზინგშპილის ტრადიციებს. სხვა ნაწარმოებები: „ჟოკონდა“ (დაიდგა 1876), „კარბონარები“ (დაიდგა 1880), „მაწანწალა“ (დაიდგა 1886)

ცელესტინელები, კათოლიკური მონაზვნური ორდენის წევრები. ორდენი დააარსა ბერმა პიეტრო და მორონემ (შემდგომში პაპი ცელესტინ V, აქედან წარმოდგება ორდენის სახელწოდებაც) სამხრ. იტალიაში XIII ს. შუა წლებში. 1263 ც-მა ბენედიქტელთა წესდება მიიღეს. ც-ის ორდენი მოქმედებდა იტალიაში, საფრანგეთში, გერმანიაში, ნიდერლანდში, ჩეხიაში XVIII ს. ბოლოს და XIX ს. დასაწყისში ორდენმა არსებობა შეწყვიტა.

ცელესტინი (< ლათ. caelestis – ციური), სულფატების კლასის მინერალი; ქიმ. შედგენილობა $SrSO_4$. ჩვეულებრივი მინარევებია Ca და Ba. კრისტალდება რომბულ სინგონიაში. აქვს ასისებრი ან სვეტისებრი კრისტალები. ხშირია კონკრეციები, ბოჭკოვანი და მარცვლოვანი აგრეგატები. ჩვეულებრივ ცისფერია. სიმაგრე მინერალოგიური სკალით 3–3,5; სიმკვრივე დაახლ. 4000 კგ/მ³. გვხვდება კირქვებში, დოლომიტებსა და თაბაშირში. იყენებენ Sr-ის ნაერთების მისაღებად.

ცელიბატი (ლათ. caelibatus<caelebs– უცოლო), კათოლიკური სამღვდელოებისათვის ქორწინების აკრძალვა. საყოველთაო კანონად გამოაცხადა პაპმა გრიგოლ VII-მ (1073–85). მაგრამ პრაქტიკულად

მხოლოდ XIII ს. შუა წლებიდან ხორციელდებოდა. ეკლესიამ ც. გამოიყენა საეკლ. მიწების შესანარჩუნებლად, რამდენადაც აღარ იყო საჭირო მემკვიდრეებს შორის მიწის განაწილება გატიკანის II საეკლ. კრებაზე (1962—65) სცადეს ც-ის საკითხის გადასინჯვა (რადგანაც ც-ს ბევრი მოწინააღმდეგე ჰყავს როგორც მორწმუნეთა, ისე სამღვდელოებას შორის), მაგრამ პაპი პავლე VI წინააღმდეგ გამოვიდა და კიდევ ერთხელ დაამტკიცა ც-ის ხელშეუვალობა და „სიწმინდე". კათოლ. ეკლესია მაინც იძულებული გახდა გარკვეულ ლათობაში წასულიყო და შემოიღო დიაკვანთა მუდმივი ინ-ტი, რ-თა წევრებსაც ქორწინების უფლება ეძლევათ.

პროტესტანტები ც-ს უარყოფენ. მართლმადიდებელ ეკლესიაში ც. სავალდებულოა მხოლოდ ბერ-მონაზვნებისა და მღვდელმთავრებისათვის.

ცელიკოვი ალექსანდრე ივანეს ძე [7 (20) IV. 1904, მოსკოვი, — 24 X. 1984, მოსკოვი]. საბჭ. მეცნიერ-მეტალურგი, საგლინი დგანებისა და სხვა მეტალურგიული აგრეგატების კონსტრუქტორი. სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1964), სოც. შრომის გმირი (1964, 1984). სკკპ წევრი 1946-იდან. მოსკ. ნ. ბაუმანის სახ. უმაღლესი ტექ. სასწავლებლის დამთავრების (1928) შემდეგ მუშაობდა სხვადასხვა მეტალ. საწარმოში. 1959-იდან გარდაცვალებამდე იყო მეტალ. მანქანათმშ. საკავშ. სამეცნ.-კვლ. და საპროექტო-საკონსტრუქტორო ინ-ტის დირექტორი. შეიმუშავა გლინვის თეორია და საგლინი დგანების გაანგარიშების მეთოდი. ც-ის ხელმძღვანელობით შეიქმნა მაღალმწარმოებლური საგლინი დგანები, ფოლადის უწყვეტად ჩამოსხმის მანქანები, მძლავრი ფოლადსადნობი აგრეგატები. წოდებით სსრკ სახელმწ. პრემია (1947, 1948, 1951), ლენინური პრემია (1964). სსრკ მეცნ. აკად. მ. ლომონოსოვის სახ. ოქროს მედალი იყო სკკპ XXIII, XXIV, XXV, XXVI ყრილობების დელეგატი. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, 3 სხვა ორდენით და მედლებით

თხზ.: Прокатные станы: настоящее и будущее, М., 1974; Специальные прокатные станы, М., 1971 (თანაავტ.)

ცელინოგრადი (1961-მდე ა კ მ ო ლ ი ნ ს კ ი), ქალაქი, ყაზ. სსრ ცელინოგრადის ოლქის ცენტრი. მდებარეობს ყაზ. წვრილბორცვების ჩრდ. ნაწილში, მდ. იშიმის მარჯვ. ნაპირზე. სარკინიგზო კვანძი აეროპორტი. 262 ათ. მცხ. (1985) დააარსა რუს. ჯარმა 1830 როგორც სიმაგრე აქმოლი, 1832-იდან არის ქ. აკმოლინსკი. საბჭ. ხელისუფლება დამ. ყარდა 1917 წ. 25 დეკ. (1918 წ. 7 იანვ.). 1918 ივნისში დაიკავეს თეთრგვარდიელებმა. გაათავისუფლა წითელმა არმიამ 1919 წ. 26 ნოემბ. 1936-იდან შედის ყაზ. სსრ-ში. 1954 გახდა ყამირი მიწების ათვისების საორგანიზაციო ცენტრი. 1960—65 იყო ყამირის მხარის ადმ. ცენტრი, 1965-იდან არის საოლქო ცენტრი. ც. ჩრდ. ყაზ. დიდი სამრეწვ. ცენტრია. მთავარი სამრეწვ. საწარმოებია სას.-სამ. მანქანების, სატუმბო, აირის აპარატურის, თუჯსასხმელი, ვაგონსარემონტო ქ-ნები, კერამიკის კომბინატი და სხვ., კვების მრეწველობა. აგურის, რკინაბეტონის ნაკეთობათა, სამშენ. დეტალების, ასფალტის წარმოებათა. ც-ში არის სამეცნიერო-საშენებლო, სას.-სამ., სამედ. და პედ. ინ-ტები; 6 პროფ. ტექნიკუმი, პედ. და 2 სამედ. სასწავლებელი, დრამ. თეატრი. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი.

ცელინოგრადის ოლქი (1961-მდე ა კ მ ო ლ ი ნ ს კ ი ს), შედის ყაზ. სსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1961 წ. 24 აპრ. (პირველად შეიქმნა 1939 წ. 14 ოქტ., გაუქმდა 1960 წ. 26 დეკ.). ფართ. 124,6 ათ. კმ², მოსახლ. 862 ათ. კაცი (1985), აქედან 60% ქალაქში ცხოვრობს. ცენტრი — ქ. ცელინოგრადი. ც. ო. მდებარეობს რესპ. ჩრდ. ნაწილში, მდ. იშიმის ზემოთში ტერიტ. უმეტესი ნაწილი მდებარეობს ყაზახეთის წვრილბორცვების ჩრდ.-დას. კიდეში. დიდი ვაკეებია იშიმი (იხის აუზი). განვითარებულია ჟდაჩელსაველი დიდი წყალსაცავი. ბევრია ტბა, განსაკუთრებით — მლაშე. ც. ო. მარცვლეულის ერთ-ერთი უმთავრესი რაიონია, რ-იც შეიქმნა ყამირი და ნასვენი მიწების ათვისების შედეგად. მეურნ. მთავარი დარგებია უწყვეტი მარცვლეულის მეურნ. და ხორცის-საშატყლე მეცხოველეობა. განვითარებულია სამთომოპოვებითი, მანქანათსაშ. და ლითონდასამუშ. (სას.-სამ. მანქანების, სატუმბო, ვაგონსარემონტო და სხვ. ქ-ნები), კვების, მსუბუქი და სამშენ. მასალათა მრეწველობა. 1954—58 ც. ო-ში აითვისეს 4 მლნ ჰა-ზე მეტი ყამირი და ნასვენი მიწა. შეიქმნა მარცვლეულის საბჭ. მეურნეობები მსხვილ მიწათმოქმედებასთან ერთად განვითარებულია სარძე-სახორცე მესაქონლეობა, მეფრინველეობა, მეღორეობა, წმინდამატყლიანი მეცხვარეობა, მეცხენეობა. მდ. იშიმზე და მჭიდრო ტბებზე მისდევენ მეთევზეობას. წვრილფეხა რ-ნში — ნადირობას.

განვითარებულია სარკინიგზო და საავტ. ტრანსპორტი ოლქი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1958).

ცელნერი (Zöllner) იოჰან კარლ ფრიდრიხ (8. XI. 1834, ბერლინი,—25. IV. 1882, ლაიფციგი), გერმანელი ასტროფიზიკოსი 1866-იდან ლაიფციგის უნ-ტის პროფესორი. ფოტომეტრული მეთოდებით იკვლევდა ცის სხეულებს. დაამზადა ვიზუალური ფოტომეტრი. სპექტროსკოპით ერთ-ერთი პირველი დააკვირდა მზის პროტუბერანცებს. შრომები მიუძღვნა კომეტებისა და მზის ატმოსფეროს გამოკვლევასაც.

ცელობიოზა, ნახშირწყალი დისაქარიდების ჯგუფისა. ცელულოზის ძირითადი სტრუქტურული ერთეული. თეთრი კრისტალური ნივთიერებაა. კარგად იხსნება წყალში. მჟავური ჰიდროლიზის დროს ან ფერმენტ β-გლუკოზიდაზის მოქმედებით მ იშლება გლუკოზის 2 მოლეკულად. ც-ს იღებენ ცელულოზის ნაწილობრივი ჰიდროლიზის გზით. თავისუფალი სახით ც-ს შეიცავს ზოგი ხის წვენი.

ცელომი (<ბერძ. koilōma — ჩაღრმავება, ღრუ), ს ხ ე უ ლ ი ს მ ე ო რ ე უ ლ ი ღ რ უ. უმაღლესი ცხოველების სხეულის კედელსა და შინაგან ორგანოებს შორის არსებული არე, რ-იც შემოფარგლულია საკუთარი ეპითელური გარსებით. იხ. სხეულის ღრუ.

ცელოსტატი (ლათ. caelum—ცა და ბერძ statos — მდგომი უძრავი), ჩაწუნავსარკიანი დამხმარე ასტრონომიული ინსტრუმენტი. იგი საშუალებას გვაძლევს ცის სხეულებს, რ-ებიც ცის დღეღამური ბრუნვის გამო გადაადგილდებიან ცამრგვალზე, დავაკვირდეთ უძრავი ინსტრუმენტებით (მაგ., ჰორიზ. საშუეო ტელესკოპით), ე. ი. ისე, რომ სხივი შემოდიოდეს ინსტრუმენტში ყოველთვის ერთი მიმართულებიდან (იხ. ნახ.). ბრტყელი სარკე (ს) დამაგრებულია მისი სიბრტყისა და სამყაროს ღერძის პარალელურ ღერძზე (OO′), რ-იც საათის (სთ) მექანიზმით ბრუნავს 48 საათში 1 ბრუნის სიჩქარით (მზისეული დროით, თუ მზეს ვაკვირდებით და ვარსკვლავური დროით — ვარსკვლავებზე დაკვირვებისას), რის გამოც სარკის ნორმალი ცის ეკვატორის გასწვრივ სრიალებს. ცის სხეულის სარკიდან არეკლილი სხივი კი უცვლელ მიმართულებას ინარჩუნებს ნ დახრილობის მქონე მნათობის არეკლილი სხივი შეიძლება მივმართოთ დახრილობის შესაბამისი პარალელის ნებისმიერ წერტილში (მაგ., ჰორიზ. მიმართულებით, რაც ყველაზე ხელსაყრელია), დამხმარე სარკეებით კი — ნებისმიერი მიმართულებით. ც-ის პრინციპით აგებულ ხელსაწყოს, რ-საც მზეზე დაკვირვებისათვის იყენებენ ჰ ე ლ ი ო ს ტ ა ტ ი ეწოდება, ვარსკვლავებისათვის გამოყენების შემთხვევაში კი — ს ი დ ე რ ო ს ტ ა ტ ი. ამათთან შედარებით ც. გაუმჯობესებული სისტემაა. კერძოდ, ც-ით მიღებული მნათობის გამოსახულება არ ბრუნავს (თავისსავე სიბრტყეში).

ცელოფანი (ცელულოზა და ბერძ. phainos — ღია ფერის), გამჭვირვალე აფსკური

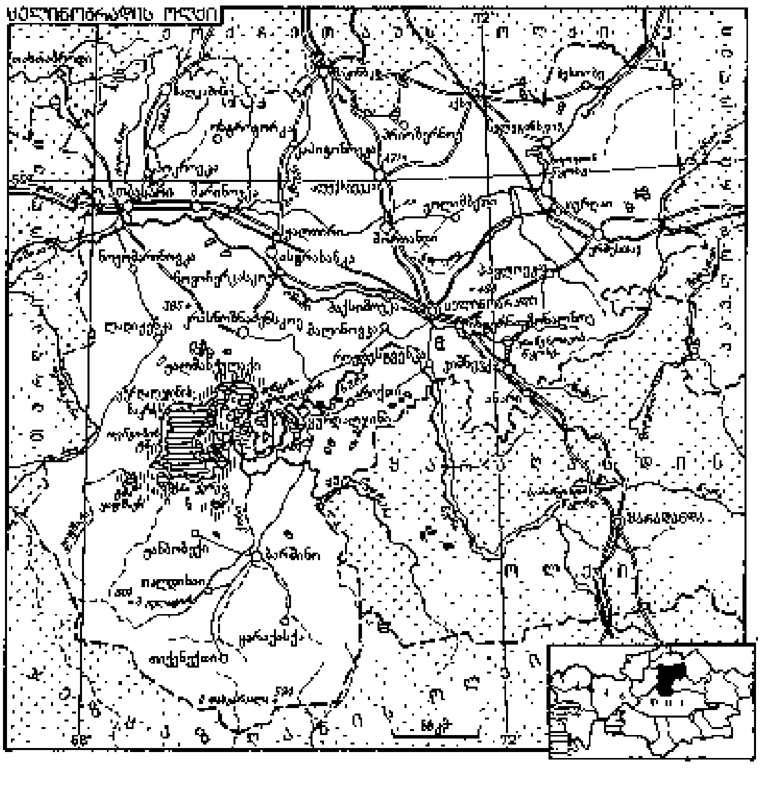

მასალა: ლეპტულომბენ ვისკოზისაგან. ც-ს იყენებენ საფუთავ მასალად და სხვ.

ცელსიუსი (Celsius) ანდერს (1701—1744), შვედი ასტრონომი და ფიზიკოსი, სტოკჰოლმის მეცნ. აკად. წევრი. 1730-იდან უფსალის უნ-ტის პროფესორი, მონაწილეობდა ლაპლანდიის ექსპედიციაში (1736—37, ხელმძღვანელი ფრანგი მეცნ. პ. მოპერტიუი), რ-მაც ჩაატარა მერიდიანული გაზომვები ფინეთში. 1740-იდან იყო თავის მიერ უფსალაში აგებული ობსერვ. დირექტორი. ც-ის შრომები ეხება ასტრონ., გეოფიზ. და ფიზ. საკითხებს. 1742 გამოიგონა ტემპ-რული სკალა (იხ. *ცელსიუსის სკალა*).

ცელსიუსის სკალა, ტემპერატურული სკალა, რ-შიაც ნორმალური ატმოსფერული წნევის დროს (101325 პა, ანუ 760 *მმ ვწყ. სვ.*) ყინულის დნობისა და წყლის დუღილის ტემპ-რებს შორის ინტერვალი დაყოფილია 100 თანაბარ ნაწილად. სახელი ეწოდა ა. ცელსიუსის პატივსაცემად. ტემპ-რა ც. ს-ის მიხედვით გამოისახება ცელსიუსის გრადუსებით (°C). ამასთან, ყინულის დნობის ტემპ-რად მიღებულია 0°C, წყლის დუღილის ტემპ-რად კი—100°C. 1°C=1K (ტემპ-რის ერთეული თერმოდინ. სკალის მიხედვით).

ცელსუსი ავლუს კორნელიუს (Celsus Aulus Cornelius) (დაახლ. ძვ. წ. 25,— დაახლ. ახ. წ. 50), რომაელი მეცნიერ-ენციკლოპედისტი. მისი საენციკლოპედიო ნაშრომიდან „ხელოვნებანი" („Artes") (დაახლ. 25—30), რ-შიც წარმოდგენილია ცოდნის სხვადასხვა დარგი (ფილოსოფია, რიტორიკა, სამართალი, მედიცინა, სოფლ. მეურნეობა, სამხ. საქმე და სხვ.), დღემდე შემორჩენილია მხოლოდ მედიცინის ნაწილი (6—13 წიგნი), სადაც მოცემულია ცნობები ჰიგიენის, დიეტეტიკის, პათოლ., თერაპიის, ქირურგ. შესახებ. ეს ცნობები ც-მა ძირითადად ამოკრიბა ძვ. ბერძენ მედიკოსთა, კერძოდ, ალექსანდრიის სკოლის (ჰეროფილე, ერასისტრატე) წარმომადგენელთა შრომებიდან. ც-ის ნაშრომი „მედიცინის შესახებ" ძვ. სამყაროს ერთადერთი ლიტერატურული სამედ. თხზულებაა, რ-მაც ჩვენამდე მოაღწია. ამ ნაშრომში აღწერილია ანთების 4 ნიშანი: შეწითლება, შეშუპება, სიცხე და ტკივილი. თანამედროვენი ც-ს მედიცინის ციცერონს და რომაელ ჰიპოკრატეს უწოდებდნენ. ც. ამუშავებდა სამედ.-მეცნ. ტერმინოლოგიას, ზოგიერთ ქირურგ. მეთოდს და დაავადებას ც-ის სახელი ეწოდა.

ლიტ.: О медицине, [кн. 1—8], М., 1959.

ლიტ.: Ковнер С. Г., История древней медицины, в. 3, К., 1888.

ცელტერი (Zelter) კარლ ფრიდრიხ (11 XII. 1758, ბერლინი,— 15 V 1832, იქვე), გერმანელი კომპოზიტორი, პედაგოგი, დირიჟორი, 1800-იდან ხელმძღვანელობდა ბერლინის სიმღერის აკადემიას, 1807 ბერლინში დააარსა საორკესტრო დაკვრის სკოლა („რიპიენშულე"). 1809 — გერმანიაში პირველი მამაკაცთა სიმღერის საზ-ბა „ლიდერტაფელი". 1822 — საეკლ. მუსიკის სამეფო ინ-ტი, ასწავლიდა სამუსიკო საგნებს ბერლინის უნ-ტში (1829-იდან უნ-ტის ე. წ. სამუსიკო სასწავლებლის დირექტორი). მოწაფეები: ფ. მენდელსონ-ბართოლდი, ო. ნიკოლაი, ჯ. მეიერბერი. ც. იყო გოეთეს ახლო მეგობარი. მრავალი სიმღერა შექმნა გოეთესა და შილერის ლექსებზე. ხელოვნ. სამეფო აკად. საპატიო წევრი (1809).

ცელულაზა, ჰიდროლაზების კლასის ფერმენტი; ხლეჩს პოლისაქარიდ ცელულოზას (უჯრედისს) გლუკოზად ან დისაქარიდ ცელობიოზად. შეიცავს მრავალი ბაქტერია, სოკო, აგრეთვე ზოგიერთი ცხოველი, რ-იც მერქნით იკვებება. მცოხნელი ცხოველის უნარი მოინელოს უჯრედისი განპირობებულია მის კუჭში იმ სიმბიონტი მიკროორგანიზმების არსებობით, რ-ებიც ც-ს გამოყოფენ.

ცელულოზა (ფრანგ. cellulose <ლათ. cellula, სიტყვასიტყვით — პატარა ოთახი; აქ — უჯრედი), უ ჯ რ ე დ ი ს ი, $[C_6H_7O_2(OH)_3]_n$, პოლისაქარიდი, მცენარეული უჯრედის გარსის ძირითადი შემადგენელი ნაწილი, რ-იც სიმტკიცესა და ელასტიკურობას აძლევს მცენარის ქსოვილებს. ც. ყველაზე უფრო გავრცელებული ბიოპოლიმერია. მაგ., ბამბის თესლის ბოჭკოებში 95—98% ც-აა, ლაფნის მცენარეების ღეროებში — 60—90%, მერქანში — 40—50%, მწვანე ფოთლებში, ბალახში — 10—25%. ც. აღმოჩენილია აგრეთვე ზოგიერთ უმდაბლეს უხერხემლო ცხოველში. ორგანიზმის ნივთიერებათა ცვლაში ც. თითქმის არ მონაწილეობს. ც. თეთრი ბოჭკოვანი მასალაა (40—50 *მმ*-მდე სიგრძის), სიმკვრივე 1520—1540 *კგ/მ*³. წყალსა და ორგ. გამხსნელებში არ იხსნება, ც-ის მაკრომოლეკულა D-გლუკოზის რგოლებისაგანაა შედგენილი. ც-ის ნაწარმები (მაგ., *აცეტილცელულოზა*, *ნიტროცელულოზა* და სხვ.) მნიშვნელოვანი ტექნ. პროდუქტებია. ც-გან ამზადებენ ქაღალდს, მუყაოს, სხვადასხვა ხელოვნურ ბოჭკოს, აფსკებს (ცელოფანი), პლასტმასებსა და ლაქებს. ც-ის ბუნებრივი და ხელოვნ. ბოჭკოებს ფართოდ იყენებენ საფეიქრო მრეწველობაში.

ლიტ.: Роговин З. А., Химия целлюлозы, М., 1972.

ცელულოზა-ქაღალდის მრეწველობა, მრეწველობის დარგი, რ-იც ამზადებს სხვადასხვა სახეობის ქაღალდსა და მუყაოს და სხვადასხვა ნაწარმს მათგან, აგრეთვე ცელულოზას, საიზოლაციო ბოჭკოვან და მყარ მერქანბოჭკოვან ფილებს. დარგის თანაპროდუქტებია: ღვინის სპირტი, საკვები საფუარი, კანიფოლი, სკიპიდარი და ცხიმოვანი მჟავები. ც.-ქ. მ. სახ. მეურნ. ერთ-ერთი უძველესი დარგია. რევოლუციამდელ რუსეთში არსებული დარგის საწარმოები საზღვარგარეთიდან შემოტანილ მოწყობილობებს იყენებდნენ, მოთხოვნილება ქვეყნის ქაღალდსა და მუყაოზე უმთავრესად უცხოეთიდან შემოტანილი ქაღალდით კმაყოფილდებოდა.

სსრკ-ში პირველ ხუთწლედებში (1929—40) აშენდა და საექსპლუატაციოდ გადაეცა ამ დროისათვის ევროპაში უმსხვილესი კამისა და ბალახნის, არხანგელსკის, სოლიკამსკისა და სხვ. ცელულოზა-ქაღალდის კომბინატები. დიდი სამამულო ომის (1941—45) წლებში ბევრი საწარმოს მოწყობილობა ევაკუირებული იყო ქვეყნის აღმოსავლეთ რ-ნებში. ომისშემდგომ წლებში გაფართოვდა და რეკონსტრუირებული იქნა ათობით საწარმო, შეიქმნა დარგის სანედლეულო ბაზა. წარმოებაში ინტენსიურად იყენებენ დაბალი ხარისხის ხის მერქანს. შესამჩნევად გაიზარდა ც.-ქ. მ-ის პროდუქციის მოცულობაც (იხ. ცხრ. 1). ამჟამად დარგის ყველაზე დიდი საწარმოებია ბრატსკისა და სიქტივკარის ხე-ტყის მრეწვ. კომპლექსები, კოტლასის, არხანგელსკის, კრასნოიარსკისა და სხვ. ცელულოზა-ქაღალდის კომბინატები.

სოციალ. ქვეყნებს შორის ც.-ქ. მ. ყველაზე განვითარებულია გდრ-ში, პოლონეთსა და ჩეხოსლოვაკიაში, კაპიტალ. ქვეყნებს შორის კი აშშ-ში, ფინეთში, შვედეთსა და კანადაში. ქაღალდისა და მუყაოს მსოფლიო წარმოების დაახლ. 1/3 მოდის აშშ-ზე. ომის შემდგომ წლებში ც.-ქ. მ. განსაკუთრებით სწრაფად განვითარდა შემოტანილი ნედლეულის ბაზაზე იაპონიაში.

საქართველოს სსრ-ში ც.-ქ. მ-ის ძირითადი საწარმოა ენგურის ცელულოზა-ქაღალდის კომბინატი. საქ. სსრ ც.-ქ. მ-ის მიერ გამოშვებული პროდუქციის წარმოების დინამიკა მოცემულია 2 ცხრილში.

ალ. წერეთელი

ცხრ. 1. სსრ კავშირში ცელულოზა-ქაღალდის მრეწველობის ძირითადი სახეობის პროდუქციის წარმოება

	1940	1960	1970	1975	1980	1984
ქაღალდი, ათ. ტ	838	2334	4185	5215	5262	5862
მუყაო, ათ. ტ	183	893	2516	3360	3445	3965
ცელულოზა, ათ. ტ	592	2282	5110	6815	7123	8153

ცხრ. 2. საქართველოს სსრ-ში ცელულოზა-ქაღალდის მრეწველობის ძირითადი სახეობის პროდუქციის წარმოება

	1940	1965	1970	1975	1980	1984
ცელულოზა, ათ. ტ	7,1	15,8	19,7	16,3	18,2	17,9
ქაღალდი, ათ. ტ	9,7	32,2	35,6	32,6	38,8	40,1
მუყაო, ათ. ტ	—	6,5	11,1	65,8	55,7	66,3

ცელულოზის ეთერები, ცელულოზის ქიმ. მოდიფიკაციების პროდუქტები; ც. ე-ებს შორის პრაქტიკული მნიშვნელობისაა *აცეტილცელულოზა*, *ნიტროცელულოზა*, *ცელულოზის ქსანთოგენატები* და სხვ.

ცელულოზის ნიტრატები, იგივეა, რაც *ნიტროცელულოზა*.

ცელულოზის ქსანთოგენატები, ცელულოზისა და დითიოკარბონმჟავას რთული ეთერი. ც. ქ.-ის მისაღებად, გაჟღენთილს NaOH-თან, უწოდებენ ვისკოზას, რ-საც იყენებენ ვისკოზის ბოჭკოსა და აფსკების (*ცელოფანი*) დასამზადებლად.

ცელულოზური დუღილი, იხ. *დუღილი*.

ცელულოიდი (ცელულოზა და ბერძნ. eidos — სახე, სახეობა), ნიტროცელულოზის ფუძეზე დამზადებული თერმოპლასტი. შეიცავს პლასტიფიკატორებსა და საღებრებს; იყენებენ პლანშეტების, სახაზავების, საკალამეების ნაკეთობათა, მაგიდის ჩოგბურთის ბურთების, სათამაშოების და სხვ. დასამზადებლად. ც-ის მნიშვნელოვანი ნაკლია წვადობა, რის გამოც მისი გამოყენების სფერო მცირდება.

ცელულური პათოლოგია (ლათ. cellula, სიტყვასიტყვით — პატარა ოთახი, აქ — უჯრედი), უ ჯ რ ე დ ო ვ ა ნ ი პ ა თ ო ლ ო გ ი ა, მედიცინის თეორია, რ-საც საფუძვლად უდევს რ. ვირხოვის სწავლება უჯრედზე, როგორც ავადმყოფობის მატერიალურ სუბსტრატზე. ეს თეორია ვირხოვმა ჩამოაყალიბა 1855—58 წლებში. ც. პ-ის მიხედვით, ავადმყოფობა ცალკეული უჯრედების დაზიანების შედეგია და ვითარდება პათოგენური გამღიზიანებლის უშუალო ზემოქმედების შედეგად. ც. პ-ის საფუძველზე, პირველად მედიცინის ისტორიაში, შესაძლებელი გახდა სხვადასხვა დაავადებისა და პროცესის მორფოლ. სუბსტრატის დადგენა და ძირითადი დაავადებებისა და პათოლ. პროცესების კლასიფიკაციის შექმნა, რამაც დიდი როლი ითამაშა საერთოდ მედ. და, კერძოდ, პათოლ. ანატომიის განვითარებაში. ამ თეორიამდე მედიცინაში გაბატონებული იყო მყარ მეცნ. საფუძველს მოკლებული ჰუმორალური პათოლოგია, რ-იც ყოველი პათოლ. პროცესის საფუძვლად მიიჩნევდა პირველად დარღვევებს ორგანიზმის სითხეებსა და სისხლში. მიუხედავად იმისა, რომ ვირხოვის მიერ დადგენილი პათომორფოლ. ცვლილებების ფაქტობრივი მხარე ძირითადად მისაღებია დღესაც, ც. პ-მ, როგორც თეორიამ, საერთოდ ვერ ახსნა დაავადებათა არსი, რადგან დაავადებებს იხილავდა უჯრედოვანი მორფოლ. პოზიციიდან და არ ითვალისწინებდა ნერვული სისტემის უდიდეს მნიშვნელობას მთლიანი ორგანიზმის ფიზიოლოგიასა და პათოლოგიაში. ც. პ-მ სათანადოდ ვერ შეაფასა გარემოსა და შინაგანი არის როლი დაავადებათა აღმოცენებაში. მეცნ. შემდგომმა მიღწევებმა, განსაკუთრებით ნეიროჰუმორალური ფაქტორების, სუბუჯრედოვანი და მოლეკულური სტრუქტურების შესწავლის შედეგად შესაძლებელი გახდა ც. პ-ის ცალმხრივობისა და მისი მცდარი დებულებების დაძლევა და იმ მნიშვნელოვან ფასეულობათა სინთეზი, რ-საც მოიცავდა ცელულარიზმი, ჰუმორალიზმი და ნერვიზმი.

გ. დანელია.

ცემენტაცია მშენებლობაში, გრუნტების, ქანების, ქვისა და ბეტონის წყობის გამაგრება ნაცარხვრელებში, ბზარებსა და ფორებში თხევადი ცემენტის ხსნარის ან ცემენტის სუსპენზიის დაჭირხნით. იყენებენ ნაგებობის საძირკვლის გასამაგრებლად, ფილტრაციასაწინააღმდეგო ფარდის შესაქმნელად, ქანებისათვის წყალშეუღწევადობის მისანიჭებლად შახტისა და მიწისქვეშა გვირაბის გაყვანისას, ქვისა და ბეტონის წყობის მონოლითურობისა და წყალშეუღწევადობის ასამაღლებლად. იხ. აგრეთვე გრუნტის გამაგრება.

ცემენტაცია, 1. ფ ე რ ა დ მ ე ტ ა ლ უ რ გ ი ა შ ი, ჰიდრომეტალურგიული პროცესი, რ-იც ემყარება უფრო მეტად ელექტროდადებითი ლითონების გამოძევებას მათი ნაერთების ხსნარებიდან ნაკლებად ელექტროდადებითი ლითონებით, რ-ებიც მყარ მდგომარეობაშია. ც-ს ძირითადად იყენებენ ოქროსა და სპილენძის დასალექავად და ელექტროლიტის გასასუფთავებლად ნიკელის წარმოების დროს. 2. ც. ფ ო ლ ა დ ი ს ა, ლითონის ნაკეთობათა ქიმ.-თერმული დამუშავება ზედაპირული შრის ნახშირბადით გაჯერების მიზნით 900—950°C ტემპ-რის პირობებში. ც-ის მიზანია ნაკეთობის სისალის, ცვეთამედეგობისა და დაღლილობითი სიმტკიცის გაზრდა.

ცემენტი (გერმ. Zement <ლათ. caementum — ღორღი, მსხვრეული ქვა), ჰიდრავლიკური შემკვრელი ნივთიერებების დიდი ჯგუფის კრებსითი სახელწოდება; ერთ-ერთი უმთავრესი საშენი მასალა, რ-საც იყენებენ ბეტონისა და დუღაბის დასამზადებლად, ნაგებობის ცალკეული ელემენტების (დეტალების) დასამაგრებლად, ჰიდროსაიზოლაციოდ და სხვ.

ამ ტერმინის ზოგადი გაგებით ც. ცნობილია უძველესი დროიდან. პირველი ხელოვნური შემკვრელი ნივთიერებები იყო თაბაშირი და კირი, რ-ებსაც ძვ. ეგვიპტელები და ბერძნები იყენებდნენ მონუმ. ნაგებობების ასაშენებლად (ზოგიერთი მათგანი დღემდეა შემონახული). უფრო მოგვიანებით შემკვრელ ნივთიერებად იყენებდნენ კირის დუღაბს, რ-შიც შეჰქონდათ დაწვრილმანებული ქვიშა. ქანების (მაგ. ტრასის), კერამიკის ნატეხების (მაგ. კოლხეთში) ან სუფთად გამომწვარი აგურისნატეხის (ძვ. რუსეთში) დანამატები; ეს დანამატები შემკვრელ მასალას ანიჭებდა წყალში გამყარების უნარს. 1796 ჯ. პარკერმა მიიღო პატენტი რომანცემენტის გამოგონებისათვის, ხოლო 1824 ჯ. ასპდინმა (ინგლისი) და 1825 ე. ჩელიევმა (რუსეთი) ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად შექმნეს შემკვრელი ნივთიერება, რ-იც დღეს პორტლანდცემენტის სახელწოდებითაა ცნობილი. დიდი წვლილი შეიტანეს ცემენტის მრეწველობისა და ც-ის მეცნ. განვითარებაში საბჭ. მეცნიერებმა: ა. ბაიკოვმა, ე. იუნგმა, პ. ბუდნიკოვმა, პ. რებინდერმა და სხვ. სსრკ-ში ფართოდაა გაშლილი ც-თან დაკავშირებული სამეცნ.-კვლ. და საპროექტო-საკონსტრუქტორო სამუშაოები.

ც-ის წარმოების თანამედროვე პროცესი მოიცავს შემდეგ ეტაპებს: ც-ის ბუნებრივი ნედლეულის მოპოვება ან ზოგიერთი სამრეწვ. ნარჩენის (მეტალ. წიდა, თბოსის ნაცარი და ა. შ.) გამოყენება ამავე მიზნით; მისი მსხვრევა და დაწვრილმანება; მოცემული შედგენილობის ერთგვაროვანი ნედლეულის ნარევის მომზადება; მისი გამოწვა მაქსიმალურ 1450—1550°C ტემპ-რის დროს, მიღებული კლინკერის (შეცხობამდე გამომწვარი ნედლეულის ნარევის) დაწვრილმანება წმინდა ფხვნილად (მცირე რაოდენობით თაბაშირისა და აქტ. მინერ. დანამატებთან ან სხვა ნივთიერებებთან ერთად, რ-ებიც ც-ს საჭირო თვისებებს ანიჭებენ) სსრკ-ში შექმნილია ც-ის ახ. სახეობა — ალინიტის ც., რ-იც საშუალებას იძლევა შემცირდეს გამოწვის ტემპ-რა 1000—1100°C-მდე და ამით დაიზოგოს სათბობისა და ელექტროენერგიის ხარჯვის დაახლ. 30%. ნედლეულის ნარევის მომზადების ხერხის მიხედვით განასხვავებენ ც-ის წარმოების მშრალ, სველ და კომბინირებულ ხერხებს.

ც-ის წარმოების მ შ რ ა ლ ი ხ ე რ ხ ი ს გამოყენებისას ნედლეულს (კირქვასა და თიხას) დაწვრილმანებისა და წისქვილში დაფქვის პროცესში აშრობენ და აქცევენ ნედლეულის ფქვილად. რ-ის შედგენილობას აკორექტირებენ. ამის შემდეგ ფქვილი მიდის გამოსაწვავად. კლინკერის გამოწვაზე დახარჯული სითბო შეადგენს 3,14—3,56 *მჯოულ/კგ* (750—850 *კკალ/კგ*) კლინკერზე.

ს ვ ე ლ ი ხ ე რ ხ ი ს გამოყენებისას ნედლეულის კომპონენტებს ფქვავენ წისქვილში წყალთან ერთად. მიღებულ შლამს აკორექტირებენ საჭირო შედგენილობამდე, შემდეგ კი გამოწვავენ. ამ შემთხვევაში სითბოს ხარჯი გამოწვის დროს იზრდება და შეადგენს 5,45—6,7 *მჯოულ/კგ* (1300—1600 *კკალ/კგ*) კლინკერზე. კ ო მ ბ ი ნ ი რ ე ბ უ ლ ი ხ ე რ ხ ი ს გამოყენების დროს ნედლეულის ნარევს ამზადებენ სველი ხერხის სქემით; ნარევს გააუწყლოებენ, დაგრანულებენ და გამოწვავენ. სითბოს ხარჯი დაახლ. 4,19 *მჯოულ/კგ* (1000 *კკალ/კგ*) კლინკერზე.

ც-ის აუცილებელ თვისებებს უზრუნველყოფს ნედლეულის ნარევში კომპონენტების ზუსტი თანაფარდობა და წარმოების პროცესში საჭირო შედგენილობის ც-ის მიღება. მზა ც-ის ხარისხის კონტროლს აწარმოებენ შესაბამისი სახელმწიფო სტანდარტების მოთხოვნების საფუძველზე. სტანდარტიზებულია აგრეთვე ფიზ.-მექან. გამოცდის მეთოდები ც-ის თვისებების განსასაზღვრავად.

სიმტკიცის მიხედვით ც. იყოფა ე. წ. მარკებად. ც-ის მ ა რ კ ა განისაზღვრება სიმტკიცის ზღვარით 40 × 40 × 160 *მმ* ზომის ნიმუშ-პრიზმების ღუნვისას და მათი ნახევარი ზომის პრიზმების კუმშვისას. ნიმუშ-პრიზმებს ამზადებენ ც-ისა და კვარცის ქვიშის ნარევისაგან (1:3 მასის მიხედვით). ნიმუშების წყალში გამყარების ვადაა 28 დღე-ღ დამზადების მომენტიდან).

ც-ის წარმოების თანამედროვე ტენდენციებია: გამოშვების მოცულობის მუდმივი ზრდა, სხვ. ც-ების ასორტიმენტის გაფართოება და მათი წარმოების მოცულობის გადიდება, გამოშვებული ც-ის საშ. სამარკო სიმტკიცის გაზრდა, ც-ის გამყარების პროცესის ინტენსიფიკაცია, ც-ის ქ-ნების რაციონალური ტერიტ. განლაგება, ც-ის თვითღირებულების შემცირება, ც-ის წარმოების მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის მაღალი ხარისხის უზრუნველყოფა და ც-ის სამრეწვ. საწარმოებში შრომის პირობების გაუმჯობესება.

ლიტ.: Бутт Ю. М., Сычев М. М., Тимашев В. В., Химическая технология вяжущих материалов, М., 1980.

ცემენტის მრეწველობა, საშენ მასალათა მრეწველობის დარგი, რ-იც აწარმოებს ცემენტის სხვადასხვა სახეობას: პორტლანდცემენტს, წიდაპორტლანდცემენტს, სპეც. ცემენტს და სხვ. ცემენტს, როგორც ძირითად შემკვრელ მასალას, ფართოდ იყენებენ სახ. მეურნეობაში, მეტწილად ბეტონის, რკინაბეტონის, დუღაბის წარმოებაში, აგრეთვე აზბესტცემენტის ნაკეთობის მოსამზადებისა და მრეწველობის სხვ. დარგებში.

რუსეთში პირველი პორტლანდცემენტის ქ-ნა აშენდა პეტერბურგში 1839. რევოლუციამდელმა რუსეთმა 1913 წ. 1,8 მლნ ტ ცემენტი აწარმოა, ც. მ., როგორც მსხვილი დამოუკიდებელი დარგი, პრაქტიკულად შეიქმნა საბჭ. ხელისუფლების წლებში. პირველი ხუთწლედების მანძილზე (1929—40) რეკონსტრუირებულ იქნა ძვ. საწარმოები, აშენდა მრავალი ახ. ქ-ნა. ამის შესაბამისად მნიშვნელოვნად იზრდება ცემენტის წარმოება. მაგ., სსრკ-ში 1940 წარმოებული იყო 5,8 მლნ ტ, 1970-ში 95,3 მლნ. ტ, ხოლო 1983 — 128 მლნ ტ.

საქ. სსრ-ში ც. მ. საშენ მასალათა მრეწვ. ერთ-ერთი განვითარებული დარგია. ყველაზე მსხვილი საწარმოებია კასპისა და რუსთავის ცემენტის ქ-ნები. საზღვარგარეთის სოც. ქვეყნებში ცემენტს ყველაზე დიდი რაოდენობით აწარმოებენ პოლონეთში (16 მლნ. ტ), რუმინეთში (14 მლნ. ტ) და გდრ-ში (21 მლნ. ტ).

კაპიტალ. ქვეყნებიდან ც. მ. ყველაზე მეტად განვითარებულია აშშ-ში (69 მლნ. ტ), იაპონიაში (86 მლნ. ტ), გფრ-ში (32 მლნ. ტ), საფრანგეთში (28 მლნ. ტ), იტალიაში (43 მლნ. ტ). ა. წერეთელი.

ცემენტიტი, რ კ ი ნ ი ს კ ა რ ბ ი დ ი, რკინანახშირბადოვანი შენადნობების ფაზა, რკინისა და ნახშირბადის ქიმ. ნაერთი Fe_3C; შეიცავს 6,67% C-ს. ც. ძალიან სალი და მყიფეა.

ცემენტსაზიდი, უტარო ცემენტის გადასაზიდი სატრანსპორტო საშუალება. განასხვავებენ საავტომობილო (ავტოცემენტსაზიდი), სარკინიგზო (ვაგონ-ც.), სამდინარო და საზღვაო (გემ-ც.) ც-ებს. ც-ს ამზადებენ ჰორიზ. ან ვერტ. რეზერვუარებიანს, რ-ებიც იცლება (განიტვირთება) პნევმ. (ყველაზე გავრცელებული) და გრავიტაციული ხერხით. ა ვ ტ ო ც ე მ ე ნ ტ ს ა ზ ი დ ს (ნახ.) იყენებენ ცემენტის გადასაზიდად 180 კმ-მდე მანძილზე. სსრკ-ში გამოყენებული ავტოცემენტსაზიდის ტვირთამწეობაა 8; 13,5 და 22 ტ. ავტოცემენტსაზიდი არის ცისტერნა-

ცემენტსაზიდი. 13,5 ტ ტვირთამწეობის ავტოცემენტსაზიდი, რომელიც პნევმატიკური ხერხით განიტვირთება.

სსრკ-ში გამოშვებული ცემენტების უმთავრესი სახეობები

სახელწოდება	ცემენტის მარკა
პორტლანდცემენტი	400, 500, 550, 600
სწრაფმყარებადი პორტლანდცემენტი	400, 3 დღე-ღ შემდეგ მისი სიმტკიცეა კუმშვაზე≥25 *მნ/მ²*
	500, 3 დღე-ღ შემდეგ მისი სიმტკიცეა კუმშვაზე≥28 *მნ/მ²*
სულფატმედეგი პორტლანდცემენტი	400, 500
პლასტიფიცირებული პორტლანდცემენტი	400, 500, 550, 600
ჰიდროფობური პორტლანდცემენტი	400, 500, 550, 600
სატამპონაჟო პორტლანდცემენტი:	
ა) „ცივი" ჭაბურღილებისათვის	—
ბ) „ცხელი" ჭაბურღილებისათვის	—
დეკორატიული პორტლანდცემენტები (თეთრი და ფერადი)	300, 400, 500
პუცოლანიანი პორტლანდცემენტი	300, 400
წიდაპორტლანდცემენტი	300, 400, 500
თიხამიწოვანი ცემენტი	400, 500, 600 (გამყარების 3 დღე-ღ შემდეგ)
თაბაშირთიხამიწოვანი გაფართოებადი ცემენტი	400, 500, (გამყარების 3 დღე-ღ შემდეგ)
მჟავაგამძლე ცემენტი	სიმტკიცის ზღვარი გაჭიმვისას 2 *მნ/მ²* (გამყარების 28 დღე-ღ შემდეგ).

ცემენტსატუმბო რაზან-ფოლიანი ცემენტსატუმბ-ური

ნახევარმისაბმელი, რ-შიც დამონტაჟებულია აეროლიფტური ცემენტში ჰაერის მისაწოდებლად ავტოსაწევარის შასიზე დადგმულია კომპრესორი. ავტოცემენტსაზიდს ჩატვირთავენ გრავიტაციული ხერხით (უფრო იშვიათად — ვაკუუმის ზემოქმედებით), განტვირთავენ კომპრესორის მეშვეობით ცემენტს რკინიგზით გადაზიდავენ 1000 კმ-მდე მანძილზე ბუნკერული ვ ა გ ო ნ-ც-ით (ტვირთამწეობა — 60 ტ) და ცისტერნის სახის ვაგონ-ც-ით (ტვირთამწეობა 58 ტ) წყლითსავალ გზასთან ახლოს მდებარე ცემენტის ქ-ნიდან ცემენტი გადააქვთ გ ე მ-ც-ით (ტვირთამწეობა 5000 ტ-მდე) ან გემზე განლაგებული კონტეინერებით

ცემენტსატუმბი, ღუღაბისა და ბეტონის ნარევის კონსტრუქციისა და ნაგებობის ზედაპირის დასაფარავი მოწყობილობა (იხ. ტორკრეტირება). სსრკ-ში დამზადებული ც-ების მწარმოებლურობაა 1,5 და 4 მ³/სთ, მიწოდების მანძილი ჰორიზონტალურად — 70 მ, შეკუმშული ჰაერის ხარჯი — 3 და 8—10 მ³/წთ

ცემესის უბე, ნ ო ვ ო რ ო ს ი ი ს კ ი ს უ ბ ე, შავი ზღვის უბე კავკასიის სანაპიროს ჩრდ. ნაწილში. წარმოქმნილია სუჯუკის ცელათი და დოობის კონცხით. სიგრძე 15 კმ, სიგანე შესასვლელთან 9 კმ, შუა ნაწილში 4,6 კმ. სიღრმე 21—27 მ. სამხრ. დას. ნაპირი დაბალია, ჩრდ.-აღმ. — მაღალი, ნაკლებ დანაწევრებული. ც. უ-ს ერთვის მდ. ცემესი. შემოდგომისა და ზამთარში იცის ძლიერი ქარი — ბორა, რაც საშიშროებას უქმნის ნაოსნობას. ც. უ-ის სანაპიროზე ქ. ნოვოროსიისკი.

ცემი, სოფელი ბორჯომის რ-ნში (ტბის სოფსაბჭო), მდ. ბაკურიანისწყლის (მტკვრის აუზი) მარცხ. მხარეს. ზ დ 1120 მ, ბორჯომიდან 17 კმ რკინიგზის სადგური სერგო ორჯონიკიძის სახ. ტბის კოლ-ბა (მესაქონლეობა, მებოსტნეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა დაბა წაღვერში (3 კმ) ბავშვთა სამკურნ. სკოლა-სანატორიუმი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი). საყოფაცხოვრ.-სამედიცინო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა

ც. რესპ. მნიშვნელობის კლიმ. კურორტია. შედის ბორჯომის კურორტების ჯგუფში იცის ზომიერად რბილი, ოდნავ ნოტიო ზამთარი (იანვ. საშ. ტემპ-რა —4,2°C) და ზომიერად თბილი, მშრალი ზაფხული (აგვ. საშ. ტემპ-რა 18°C) მზის ნათების ხანგრძლივობა 2200 სთ. ნალექები 850 მმ წელიწადში. სამკურნ. ფაქტორია ჰავა. სამედ. ჩვენება: სუნთქვის ორგანოთა ქრონ. დაავადებანი. არის 4 ბავშვთა სანატორიუმი, პიონერთა ბანაკები

გ. უმქერიძე.

ცენზი (ლათ. census — ქონების აღწერა, შეფასება). 1. ძვ. რომში მოქალაქეთა ქონების აღწერა და მათი ქონების შეფასება, რის მიხედვითაც ხდებოდა სოც.-პოლიტ., სამხ. და წოდებრივი მდგომარეობის განსაზღვრა. ანტიკური ტრადიციის თანახმად, შემოიღო სერვიუს ტულიუსმა (ძვ. წ. VI ს.), რ-მაც ქონებრივი პრინციპის მიხედვით მოქალაქეები დაყო 5 კლასად ანუ თანრიგად. ც-ის საფუძვლად, როგორც ჩანს, მიღებული იყო მიწა ან მოძრავი ქონება. შემდეგ შემოიღეს ც-ის ფულადი შეფასება. ასეთი აღწერა 5 წელიწადში ერთხელ იყო. 2. დას. და ცენტრ. ევროპაში — გლეხთა გადასახადი. 3. საარჩევნო ცენზი.

ცენზი ს ა მ რ ე წ ვ ე ლ ო ს ა წ ა რ მ ო ს ი, ჩამონათვალი (წესხა) იმ ნიშნებისა, რომელთა საფუძველზე აღწერის ან მიმდინარე სტატისტიკური დაკვირვების საწარმო აღირიცხებოდა როგორც დამოუკიდებელი სამეურნეო ორგანიზაცია.

ცენზორი (ლათ censor<censeo — ქონებას აღვწერ, ვაფასებ). ძვ. რომში ერთ-ერთი უმაღლესი სახელმწიფო თანამდებობა. 5 წელიწადში ერთხელ ცენტურიულ კომიციებზე ირჩევდნენ 2 ც-ს. ანტ. ტრადიციით, ც-ის თანამდებობა ძვ. წ. 443 დააარსეს და თავდაპირველად მხოლოდ პატრიციებს ეკავათ, ძვ. წ. 351-იდან პლებეებიდანაც დაიწყეს არჩევა. ც-ს ევალებოდა ცენზის ჩატარება, ზნე-ჩვეულებათა ზედამხედველობა, სენატორებისა და მხედრების სიათა შედგენა და სახელმწ. ფინანსების გაკონტროლება. ც-ების მნიშვნელობა თანდათანობით შესუსტდა, ხოლო სულას პერიოდში მათ თითქმის დაკარგეს თავიანთი უფლებები. ძვ. წ. 46 ც-ის ძალაუფლება თითქმის მთლიანად იულიუს კეისრის ხელში გადავიდა. იმპერიის ეპოქაში კი ც-ის თანამდებობა საერთოდ გაუქმდა.

ცენზურა (ლათ. censura), 1. დაწესებულება, რ-იც ზედამხედველობას უწევს ბეჭდვით სიტყვას. 2. ოფიციალურ (საეკლ. ან სახ.) ხელისუფალთა მიერ გამოსაცემი ბეჭდური პროდუქციის, პიესებისა და სხვა სასცენო ნაწარმოებების, კინო-, ფოტო- და სახვითი ხელოვნების ნაწარმოებების, რადიო- და სატელევიზიო გადაცემათა შინაარსის შემოწმება, რათა არ დაუშვან ან შეზღუდონ ხელისუფალთა თვალსაზრისით მავნეური, არასასურველი მოძღვრების, აზრებისა თუ ცნობების გავრცელება. განასხვავებენ წ ი ნ ა ს წ ა რ ს ა და შ ე მ დ გ ო მ ც-ს. წინასწარი ც. აღრიცხვე შემოწმებასა და ნებართვას (წიგნის გამოცემის, პიესის დადგმის და სხვ. ნებართვის მიღებას) გულისხმობს, შემდგომი (დასჯითი) ც. კი უკვე გამოქვეყნებული წიგნის, დადგმული პიესისა და ა. შ. შეფასებას და ამა თუ იმ სანქციისა და შეზღუდვის ღონისძიების განხორციელებას.

შუა საუკუნეებში (XV ს.) ც-ს საეკლ. ხელისუფლება ახორციელებდა. იგი ვრცელდებოდა ხელნაწერ საღვთისმეტყველო და საეკლ. სამსახურებლო წიგნებზე, რათა არ დაეშვათ მწვალებლობა და ოფიციალურად აღიარებული საეკლ. დოგმატებისაგან სხვა გადახვევა. წიგნის ბეჭდვის განვითარების კვალდაკვალ ც-ის სისტემაც ვითარდებოდა. XVI ს-იდან ც. თანდათანობით საერო ხელისუფალთა ხელში გადავიდა.

საფრ. დიდმა რევოლუციამ და ბურჟ. რევოლუციებმა სხვა ქვეყნებში აზრის გამოთქმის თავისუფლება და ც-ის გაუქმება გამოაცხადა. მაგრამ პოლიტ. ძალაუფლების ხელში ჩაგდების შემდეგ ბურჟუაზიამაც არ დაასრულა ც-ის შეზღუდვა, რაც ხელს უშლიდა მშრომელთა ინტერესების დამცველი იდეებისა და აზრების გავრცელებას. ყველა თანამედროვე ბურჟ. სახელმწიფოში არსებობს დასჯითი ც., რ-თანაც დაკავშირებულია პრესაში „სახელის გამტეხი და ცილისმწამებლური ცნობების“ გავრცელებისათვის სასჯელის სამართ. პასუხისგებაში მიცემა. წინასწარი ც. ფორმალურად დადგენილი არ არის, მაგრამ მრავალ ქვეყანაში მოქმედებს ღონისძიებათა კომპლექსი, რ-თა დახმარებით ფაქტობრივად მკაცრი ც. ხორციელდება.

რუსეთში XVI ს-ში ჩაისახა სას. ც., რ-საც 1721-იდან სინოდი ახორციელებდა. XIX ს-ში შეიქმნა ცენტრ. წესდება (1804), რ-ის თანახმადაც იკრძალებოდა „მართლმადიდებლური რელიგიისა და თვითმპყრობელური წესწყობილების საწინააღმდეგო“ თხზულებანი. 1826 წესდების თანახმად, ბეჭდვითი სიტყვის ზედამხედველობა ევალებოდა განათლების სამინისტროსთან არსებულ ც-ის მთავარ სამმართველოს. პრაქტიკულად კი ც-ს ახორციელებდა „მესამე განყოფილება“. მკაცრ ც-ს განიცდიდა, მაგ., ა. პუშკინის, მ. ლერმონტოვის, ნ. გოგოლის ნაწარმოებები. 1865 გამოიცა ახ. დროებითი წესები, რ-თა დარღვევა სასამართლო პასუხისმგებლობას იწვევდა; გამოცემათა კონფისკაციაც სასამართლოს განაჩენით ხდებოდა. 1872-იდან გამოცემათა კონფისკაციის საქმეს წყვეტდა მინისტრთა კომიტეტი ადმ. წესით, 1882-იდან კი — შინაგან საქმეთა, იუსტიციის, სახ. განათლების მინისტრებისა და სინოდის ობერ-პროკურორის თათბირი. პრესას ეკრძალებოდა გამოექვეყნებინა ცნობები პოლიტ. პროცესების, გაფიცვებისა და გლეხთა მღელვარების თაობაზე. რევ. მოძრაობის ზეგავლენით შეიცვალა (1905) წინასწარი ც. და აღდგა ავტორისა და გამომცემელთა პასუხისმგებლობა სასამართლოს წინაშე. დეკ. შეიარაღებული აჯანყების (1905) ჩახშობის შემდეგ კვლავ ადმ. თვითნებობა გაბატონდა.

ძვ. ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი ბეჭდვით გამოცემებზე კონტროლს სას. ც. ახორციელებდა. საქართვ. რუსეთთან შეერთების შემდეგ (1801) თავდაპირველად თვითმპყრობელობას გაუჩნდა ც-ის დაწესება ქართ. და საერთოდ ადგილობრივ ენებზე გამოცემულ ნაბეჭდ პროდუქციაზე. 1848 წ. 18 დეკ. დაწესდა კავკ. საცენზურო კომიტეტი, რ-იც კავკასიის სასწავლო ოლქის უშუალო დაქვემდებარებაში შედიოდა. მას საქმ. ოლქის მზრუნველის თანაშემწე განაგებდა. ეს პერიოდი ცნობილია „საცენზურო ტერორის“ ეპოქის სახელწოდებით. საცენზურო კომიტეტს ეკრძალებოდა გაეცნო ყველა წიგნი, გაზეთი და ჟურნალი, რ-იც კავკასიაში გამოდიოდა ან შემოტანილი იყო საზღვარგარეთიდან. ც-ს გადიოდა მუს. ნოტებიც. 1860 საცენზურო კომიტეტი ცალკე დაწესებულებად ჩამოყალიბდა, 1863-იდან კი შინაგან საქმეთა სამინისტროს განკარგულებაში გადავიდა. 1867 იგი კავკ. მეფისნაცვლის მთავარ სამმართველოს დაექვემდებარა. 1906 კავკ. საცენზურო კომიტეტი ბეჭდვითი სიტყვის საქმის თბილ. კომიტეტად გარდაიქმნა, რ-იც 1917 მარტამდე მოქმედებდა.

სოციალ. ქვეყნებში ც., როგორც ასეთი, არ არსებობს, სახელმწ. კონტროლი დაწესებულია იმ მიზნით, რომ არ დაუშვან პრესაში სახელმწ. საიდუმლოების შემცველი ცნობებისა და ისეთი ცნობების გამოქვეყნება და გავრცელება, რ-თაც შეუძლიათ ზიანი მიაყენონ მშრომელთა ინტერესებს.

ლიტ.: ხ უ ც ი შ ვ ი ლ ი ს., ქართული საზოგადოებრივი აზრი და მეფის ცენზურა, თბ., 1960; Бережков А. Ф., Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895—1914), Л., 1967; Розенберг В., Якушкин В., Русская печать и цензура в ее прошлом и настоящем, М., 1905.

ნ. ბერიკაშვილი.

ცენკოვსკი ლევ სემიონის ძე [1 (13). X. 1822, ვარშავა, — 25. IX (7. X) 1887, ლაიფციგი], რუსი ბოტანიკოსი, პროტოზოოლოგი და ბაქტერიოლოგი. პეტერბ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1881). ერთუჯრედიანი პოლიპიდი უმდაბლეს მცენარეთა და ცხოველთა შესწავლის ონტოგენეზური მეთოდის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. დაადგინა მცენარეთა და ცხოველთა სამყაროს გენეტ. ერთიანობა. შეიმუშავა ჯილეხის ვაქცინის მიღების ეფექტური მეთოდი.

ცენოგენეზი (ბერძნ. kainos — ახალი და ... გენეზი), ჩანასახოვან სტადიაზე აღმოცენებული შეგუებითი ნიშანთვისება, რ-იც ჩვეულებრივ მოზრდილ ორგანიზმს უქრება. ც. ე. წ. წინაპრული ნიშნიდან გადახრაა და, მაშასადამე, არღვევს ჩანასახის განვითარებაში ასახულ ისტ. განვითარების საფეხურების თანამიმდევრობასა და ხასიათს. ც-ის მაგალითებია ძუძუმწოვარი ცხოველების პლაცენტა, ზოგიერთი ფრინველის საკვერცხე კბილი, რ-იც კვერცხიდან ბარტყის გამოჩეკვას უწყობს ხელს და სხვ. ტერმინი „ც“ შემოიღო ე. ჰეკელმა 1866, ხოლო საბოლოოდ ჩამოაყალიბა ა. სევერცოვმა. თანამედროვე მეცნიერებაში „ც-ს“ ჩვეულებრივ მხოლოდ განვითარების ჩანასახოვან პერიოდში შეგუებისათვის აღმოცენებული სტრუქტურებისა და ორგანოების მნიშვნელობით ხმარობენ. გ. თუმანიშვილი.

ცენოზი (<ბერძ. koinos — საერთო), იგივეა, რაც ბიოცენოზი.

ცენოლესტიდები (Caenolestidae), ძუძუმწოვრების ოჯახი ჩანთოსნების რიგისა. მათი სხეულის სიგრძე 9—14 სმ აქვთ მოგრძო თავი, პატარა თვალები და ყურები, ხუთთითიანი კიდურები, ბალნზე პრიმიტიული თავის ტვინი. ოჯახში 3 (ან 7) სახეობაა, რ-ებიც განეკუთვნებიან 3 გვარს: ცენოლესტი (Caenolestes), ლესტორი (Lestores) და რინქოლესტი (Rhyncholestes). ცენოლესტიდები გავრცელებული არიან სამხრ. ამერ. დას.-ით, სამხრ. ვენესუელიდან სამხრ. ჩილემდე მინადორიბის ტყის ზოლში, მთებში ადიან 4000 მ-მდე. აქტ. არიან ღამით. იკვებებიან უხერხემლო ცხოველებით. მცირერიცხოვანი არიან.

ცენტავრები, იხ. კენტავრები.

ცენტავრი, იხ. კენტავრი.

ცენტი (ინგლ. და ჰოლანდ. cent<ლათ. centum — ასი), 1. აშშ-ის ხურდა ფული, რ-იც უდრის 1/100 დოლარს. 2. ავსტრ., კანადის, ნიდერლ., ახალი ზელანდიის, შრი-ლანკის, კენიის, ლიბერიის, სომალის, ტანზანიის, უგანდის, ეთიოპიისა და ზოგიერთი სხვა ქვეყნის ხურდა ფული.

ცენტნერი (გერმ. Zentner < ლათ. centenarius — 100 ერთეულის შემცველი), მასის სისტემის გარეშე ერთეული. უდრის 100 კგ (0,1 ტ). ქართ. აღინიშნება ც. ლათ. ანბანის მქონე ქვეყნებში — q (<quintal). ინგლ. საზომთა სისტემაში მისი სახელწოდებაა ცენტალი. რომ უდრის 100 ინგლ. ფუნტს ანუ 45,359 კგ.

ცენტონი (ლათ. cento, ნათ. ბრ. centonis — ნაკუწებისაგან შეკერილი ტანსაცმელი ანდა საბანი), ერთი ან რამდენიმე პოეტის ცნობილი ტაეპებით შედგენილი ლექსი. ც. ცნობილი იყო ჯერ კიდევ ანტ. საბერძნეთში (მაგ., ავსონიუსის „საქორწილო ცენტონი", რ-იც შედგენილია ვერგილიუსის სხვადასხვა ტაეპით). ახ. დროის ლიტ-რაში ც. თავშესაქცევ პოეტურ თამაშად აღიქმება. ქართ. პოეზიაში ც. არ დასტურდება. რ. ბარამიძე.

ცენტრალიზებული ფაზიდა შემოსავალი, იხ. წმინდა შემოსავალი.

ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული, საბრძოლო იარაღი, რ-საც აქვს მოხრ-ბუალი სამუშაო პირი და მაღალი, ოვალური სატარე ნახვრეტი. ძვ. წ. III ათასწლეულიდან გავრცელებული იყო ცენტრ. ამიერკავკასიაში. გავრცელების საზღვრები ჩრდ.-ით — კავკასიონის ქედი, აღმ.-ით — ნუხა-მინგეჩაურის ზოლი, სამხრ.-ით — მდ. არაქსის შუა წელი, დას.-ით — ძირითადად სურამის ქედი (იმერეთიდან ამ ფორმებს გარეთაც). შემდეგომში, როგორც ამ რეგიონში მატერ. კულტურის რამდენიმე ლოკალური ვარიანტი ჩამოყალიბდა, ბრინჯაოს ცული ამ ტერიტორიისათვის ერთი და იგივე სახისა იყო. დაახლ. ძვ. წ. VII ს-ში ამ ტიპის ცული ცენტრ. ამიერკავკასიაში სრულიად გაქრა. მისი ადგილი კოლხ. ცულის ფორმის რკინის ცულმა დაიკავა.

ლიტ.: ფ ი ც ხ ე ლ ა უ რ ი კ., აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV—VII სს.), თბ., 1973; ქ ო რ ი ძ ე დ., თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, ნაწ. 1, თბ., 1955; Е с а я н С. А., Оружие и военное дело древней Армении (III—I тыс. до н. э.), Ер., 1966.
კ. ფიცხელაური.

ცენტრალურევროპული რასა, დიდი ევროპეოიდული რასის ერთ-ერთი შტო. გარდამავალი ადგილი უკავია დიდ ევრ. რასაში შემავალ ორ მცირე რასას (სამხრეთულ, ანუ ინდოხმელთაშუაზღვისპირულ და ჩრდილოურ, ანუ ბალტიურ რასას) შორის. მას მიიჩნევენ მესამე ანუ ცენტრალურად. შდრ. ახასიათებს გარდამავალი ინტენსივობის პიგმენტაცია, ნაკლებ დოლიქოკეფალიურია, ვიდრე ჩრდილოური. რასა, სიმაღლეც შედარებით მცირე აქვს. ამ რასობრივი კატეგორიის ადგილ. ნაირსახეობად მიიჩნევენ ატლანტურ-შავიზღვისპირული რასობრივი ტიპების ჯგუფს, რ-იც თავისთავად კონტაქტური წარმონაქმნისა უნდა იყოს.
მ. აბდუშელიშვილი.

ცენტრალური აეროლოგიური ობსერვატორია სსრკ ჰიდრომეტეოროლოგიისა და გარემოს კონტროლის სახელმწიფო კომიტეტისა, დაარსდა 1940; მდებარეობს მოსკ. ოლქის ქ. დოლგოპრუდნიში. ც. ა. ო-ში სწავლობენ თავისუფალი ატმ. ფიზიკურ და აეროზოლურ შედგენილობას, ტემპ-რის, წნევის, ქარისა და სხვა მახასიათებლების განაწილებას, იკვლევენ ღრუბლებისა და ნალექების წარმოქმნის პროცესს, ატმ. ტურბულენტურობასა და მის სხვა თვისებებს ამინდის პროგნოზისა და ამინდის მიზანდასახული შეცვლის მეცნ. საფუძვლების შესაქმნელად და ატმ. პროცესებზე ხელოვნური ზემოქმედების მიზნით. ც. ა. ო-ში ქმნიან ატმ. ზონდების ტექ. საშუალებებს. ც. ა. ო. მეთოდურად ხელმძღვანელობს სსრკ ჰიდრომეტეოროლოგიის აეროლოგიურ და რაკეტული ზონდირების სადგურებს. „ცენტრის შედეგები ქვეყნდება „ც. ა. ო-ის შრომებში".

ცენტრალური აზია, ფიზიკურ-გეოგრაფიული ქვეყანა აზიაში, რ-იც მოიცავს უდაბნო და ნახევარუდაბნო ვაკეებს, ზეგნებსა და მთიანეთებს. აღმ.-იდან ესაზღვრება დიდი ხინგანის სამხრ. ნაწილი და ტაიხანშანის ქედი, სამხრ.-იდან — მდ.-ების ინდისა და ბრაჰმაპუტრის ზემო დინების გასწვრივ ტექტ. ქვაბული, დას. და ჩრდ.-იდან — აღმ. ყაზახეთის ქედები, ალთაი, დას. და აღმ. საიანები. ფართ. სხვადასხვა მონაცემებით 5—6 მლნ. კმ²-მდე. ც. ა-ის ტერიტორიაზე მდებარეობს ჩინეთის დიდი ნაწილი და მონღოლეთი. რელიეფი რთულია. აქ არის გობის, ალაშანის, ორდოსის, ჯუნგარის, ტარიმის ვაკეები და ტიბეტის მთიანეთი (საშ. სიმაღლე 4—4,5 ათ. კმ) ვაკეები და ზეგნები ერთმანეთისაგან გამოყოფილია აღმ. ტიანშანის, კუნლუნის, ნანშანის, მონღოლეთის ალთაის, განდისიშანისა და სხვა განედური და სუბგანედური ქედებით. ც. ა-ის მაქს. სიმაღლეა 8611 მ.

ც. ა. ჩინეთ-კორეის ბაქანის დას. გაგრძელებაა, რ-ზეც ალპამდელ-ალპური განვითარებულია პალეოზოური და მეზოზოური ნაოჭა სტრუქტურები. ც. ა-ში მოიპოვება ნავთობი, ქვანახშირი, მურა ნახშირი, რკინის მადანი. მდიდარია ფერადი და იშვიათი ლითონებით, არის სუფრის მარილი და სხვა წიაღისეული.

ჰავა მკვეთრად კონტინენტურია, მშრალი. იანვ. საშ. ტემპ-რა ვაკეზე —10°, —25°C-მდე, ივლ. 20-იდან 26°C მდე, ტიბეტის ზეგანზე დაახლ. 10°C. ნალექები ვაკეზე 200 მმ არ აღემატება წელიწადში; ზოგან 50 მმ-ზე ნაკლებია. მთაში 300—1000 მმ იცის ძლიერი ქარები. თანამედროვე გამყინვარების ფართ. 50—60 ათ. კმ². ც. ა-ის დიდი ნაწილი დახშულ აუზს მიეკუთვნება, სადაც მდ-თა უმრავლესობა ზაფხულობით შრება. ც. ა-ის კიდეებზე აღმართულ ქედებზე სათავე აქვს მდ-ებს: ხუანხეს, იანძის, მეკონგის, ბრაჰმაპუტრას, ინდს, ირტიშს, ამურს. მდიდარია ტბა (ლობნორი, ხუბსუგული და სხვ.). ც. ა-ის ვაკეებზე უდაბნოსა და ნახევარუდაბნოს მცენარეულობაა, ჩრდ. ნაწილში — სტეპი, მთაში ჩრდ. კალთებზე — ნაძვის, სოჭისა და ლარიქსის ტყეები, მდ-თა გასწვრივ — ტუგაის ტყეები. ცხოველებიდან ბინადრობს გარეული აქლემი, კულანი, პრჟევალსკის ცხენი, ქურციკი, კურდღელი, მთის თხა და ცხვარი, ანტილოპები ორონგო და ადა. მგელი, გარეული იაკი და სხვ.

ცენტრალური ამერიკა, ტერიტორია ჩრდ. ამერიკის სამხრ. ნაწილში, წყნარ ოკეანეს, მექსიკის ყურესა და კარიბის ზღვას შორის, გადაჭიმულია ბალსასის დეპრესიიდან (მექსიკის მთიანეთის სამხრ. მოსაზღვრე) დარიენის ყურემდე (სამხრ. ამერიკის ჩრდ.-დას.-ით), ზოგჯერ საზღვარს ატარებენ ტეჰუანტეპეკის ყელსა და პანამის ყელზე. ფართ. 770 ათ. კმ². სიგანე ჩრდ.-დას.-ით 960 კმ-მდე, სამხრ.-აღმ.-ით 48 კმ-მდე. ც. ა-ის ტერიტორიაზე მდებარეობს სახელმწიფოები: მექსიკა (სამხრ.-აღმ. ნაწილი), გვატემალა, სალვადორი, ჰონდურასი, ნიკარაგუა, კოსტა-რიკა, პანამა და ბელიზი. ძირითადი მკვიდრი მოსახლ. — ინდიელები განეკუთვნებიან მონღოლოიდურ რასას. ამერ. რასისათვის დამახასიათებელ ნიშნებთან ერთად ახასიათებთ დაბალი ტანი და ბრაქიკეფალია. ევროპიდან გადმოსახლებულთა შთამომავლები განეკუთვნებიან ევროპეოიდულ რასას, აფრიკიდან შემოყვანილ მონათა შთამომავლები — ნეგროიდულს. ც. ა-ის თანამედროვე მოსახლ. უმრავლესობა შერეული, ძირითადად ინდურ-ესპ. წარმოშობისაა.

ც. ა-ის წყნარიოკეანური ნაპირის გასწვრივ სანაპირო დაბლობების ვიწრო წყვეტილი ზოლია, სამხრ. ნაწილში — ყურეები (ფონსეკა, ნიკოია, ჩირიკი, პანამა და სხვ.), ნ-კ-ები (ნიკოია, ოსა, აზუერო და სხვ.) და კ-ები (კოიბა, ხიკარო, რეი და სხვ.). მექსიკის ყურისა და კარიბის ზღვის ნაპირები უმთავრესად დაბალია, ლაგუნური. იუკატანის ნ-კ-ის სამხრ.-აღმ. ნაწილში ღრმად არის შეჭრილი ჰონდურასის ყურე.

ც. ა-ის დიდი ნაწილი კორდილიერების სისტემაში შემავალ საშ. სიმაღლის მთებს უკავია (სამხრ. სიერა-მადრე, სიერა-მადრე-დე-ჩიაპასი და სხვ.). მათი მასივები დასერილია ღრმა ხეობებით, გვხვდება მოვულკანებული ზეგნები და ტაფობები. ქვაბულებიც მექსიკის საზღვრიდან დას. პანამამდე წყნარი ოკეანის გასწვრივ, აღმართულია ვულკ. ქედი, სადაც ბევრი მოქმედი ვულკანია (სანტა-მარია, ატიტლანი, სანტა-ანა და სხვ.). აქ არის ც. ა-ის უმაღლესი წერტილი ვულკ. ტახუმულკო (4220 მ). ჩრდ. ნაწილი ვრცელ დაბლობებს უჭირავს.

ც. ა-ის ჩრდ. ნაწილი წარმოადგენს ცენტრ. ამერიკის მასივისა და იუკატანის ფილაქნის შედარებით სტაბილურ ბლოკებს, სამხრ. ნაწილი — კორდილიერების ნაოჭა სარტყელს. ც. ა-ში არის ოქროს, ვერცხლის, ვერცხლისწყლის, ქრომის, სპილენძის, ნავთობისა და არის საბადოები.

ტროპ. და სუბეკვატორულ კლიმ. სარტყელებში (ჩ. გ. 7—22°-ს შორის) მდებარეობის გამო ტემპ-რა ც. ა-ში მთელი წლის განმავლობაში მაღალია. ბარში ყველაზე ცივი თვის საშ. ტემპ-რაა 22—24°C (ჩრდ.) და 26°C (სამხრ.), ყველაზე თბილი თვისა 26—28°C, მთაში 1000-იდან 2000 მ სიმაღლეზე ტემპ-რა 5—8°-ით ნაკლებია. ჩრდ.-აღმ. ქარპირა კალთებზე მუდმივად ნოტიო ჰავაა. ნალექები 1500—2000 მმ წელიწადში, ზოგან 3000-იდან 7000 მმ-მდე. ქარზურგა წყნარიოკეანურ კალთებზე ზამთარი მშრალია. ნალექები 1000—1800 მმ წელიწადში. შიდა ქვაბულებში — 500 მმ-ზე ნაკლები. ც. ა-ის მდ-თა ქსელი წყალუხვი და ხშირია. მდ-ები (მოტაგუა, პატუკა და კოკო) მოკლე და ჩქარმდინარეა. ტბებიდან აღსანიშნავია ნიკარაგუა, მანაგუა, იზაბალი, ატიტლანი.

ც. ა-ის დაბლობები და მთის ჩრდ.-აღმ. ქარპირა კალთები 800 მ სიმაღლემდე (ტიერა-კალიენტის სარტყელი) შემოსილია ნოტიო ტროპ. მარადმწვანე ტყით. განვითარებულია წითელმიწა და ყვითელმიწა ნიადაგები. ხარობს პალმები, ლიანები, ეპიფიტები. დაბლობები დაჭაობებულია. სანაპიროს გასწვრივ მანგრის, ანანასის, კაკაოს პლანტაციებია. იუკატანის ჩრდ.-დას. ნაწილში ქსეროფილური ტყეები, ბუჩქნარი და აგავის პლანტაციებია. მთაში 1700 მ სიმაღლემდე (ტიერა-ტემპლადა) ხშირია გვიმრები,

ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული ბრინჯაოს ცული. ძვ. წ. II ათასწლ. შუა წლები.

1700 მ-ზე მაღლა (ტიუსი-ფურა) შერეული ტყეა. 3200 მ-ზე მაღლა ალპ. მდელოთა, სამხრ. ნაწილში — მაღალი მთის ეკვატორული მდელო—პარამოსი. მთიანეთში მთის წითელ და გაეწითლებულ-წითელ ნიადაგებზე ხარობს ფიჭვნარი. განვითარებულია სამთვრული მეცხოველეობა. მოიპოვება ნიკელი, კარტოფილი. წყნარიოკეანეთის კალთებზე უმთავრესად ფოთოლმცვივანი ტროპ. ტყეა. უფრო დაბლა — ველიანი ბუჩქნარი, მეჩხერი ტყე, კაქტუსის რაყები და მეორეული სავანა. ფავის, თამბაქოს, შაქრის ლერწმის და ბამბის პლანტაციებია. ც. ა-ში ბინადრობენ ფართოფოთლიანი მაიმუნები, ჰეკარი, ტაპირი, იაგუარი, დიდი სიკვლმწოვრი ღამურა, ფოლქვერი, ქვეწარმავლები, მღრღნელები.

ცენტრალური ამერიკის სახელმწიფოთა ორგანიზაცია (ცასო; Organización de los Estados Centroamericanos), შეიქმნა 1951 წ. 14 ოქტ. ცენტრალური ამერიკის სახელმწიფოთა პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული თანამშრომლობის მიზნით. მის შემადგენლობაში შედიან გვატემალა, ჰონდურასი, კოსტა-რიკა, სალვადორი, ნიკარაგუა. ცასო-ს ბირველი წესდებაა სან-სალვადორის ქარტია (1951). ახ. წესდების მიღებით (1962) საბოლოოდ ჩამოყალიბდა ცასო-ს სტრუქტურა. უმაღლესი ორგანოა სახელმწიფოთა მეთაურების არაპერიოდული თათბირები, ძირითადი ორგანო — საგარეო საქმეთა მინისტრების თათბირი, მუდმივი ორგანო — აღმასრ. საბჭო (შინა ადგილსამყოფელია სან-სალვადორი), რ-თანაც შექმნილია გენ. სამდივნო.

ცენტრალური აფრიკა, ეკვატორული აფრიკა, ფიზიკურ-გეოგრაფიული ქვეყანა აფრიკის ეკვატორულ და სუბეკვატორულ სარტყლებში, გვინეის ყურის, ატლანტის ოკეანეს (დას.), კონგო-ჩადის წყალგამყოფს (ჩრდ.), აღმ. აფრიკის ზეგანსა (აღმ.) და კონგო-ზამბეზის წყალგამყოფს (სამხრ.) შორის. ც. ა-ის ფარგლებში მთლიანად ან ნაწილობრივ მდებარეობს კამერუნი, ეკვატორული გვინეა, გაბონი, კონგო, ც. ა. ის რესპ., ზაირი, ზამბია, ანგოლა. ც ა-ს უჭირავს კონგოს ვრცელი ქვაბული, რ-საც გარს აკრავს მაგიდასავფუძვლოვანი პლატოები და ლოდა გუმბათოვანი ზეგნები. ჰავა ეკვატორული, სუბეკვატორული, ცხელი და მუდმივად ნოტიოა. ჰიდროგრაფიულად ც. ა. კონგოს (ზაირი) აუზს ეკუთვნის. მდ-ები სანაგა, ოგოუე, კვილუ, კვანზა და სხვ. გვინეის ყურესა და ატლანტის ოკეანეს ერთვიან. მდ-ები წყალუხვია, ჭორომიანი და ჰიდროენერგიის უდიდეს მარაგს შეიცავენ. ჭარბობს მარადმწვანე, ფოთოლმცვივან-მარადმწვანე ტყეები; ადგილ-ადგილ მეორადი სავანაა. ცხოველთა სამყარო ეკუთვნის ეთიოპიის ზოოგეოგრ. ოლქს.

ცენტრალური აფრიკის რესპუბლიკა (République Centrafricaine), ცარ; სახელმწიფო ცენტრალურ აფრიკაში. ფართ. 623 ათ. $км^2$. მოსახლ. 2,5 მლნ. კაცი (1982). დედაქალაქი — ბანგი. ოფიც. ენა — ფრანგული. ერთეუ. დეკლასწავულია 1 დეკ.— რესპ. გამოცხადების დღე (1958). ოფიც. კალენდარი — გრიგორიანული. ფულის ერთეულია აფრ. ფრანკი. ადმინისტრაციულად ცარ იყოფა 15 პრეფექტურად.

1981 სამხ. გადატრიალების შედეგად კონსტ. მოქმედება შეჩერებულია. ქვეყნის მთელი ძალაუფლება ხელთ იგდო ეროვნ. აღორძინების სამხ. კომიტეტმა (ეასკ). სახელმწიფოს და მთავრობის მეთაურია ეასკ-ის თავ-რე.

სახელმწ. გერბი და სახელმწ. დროშა, იხ. ფერადი ჩანართი სტატიებთან სახელმწიფო გერბი, სახელმწიფო დროშა.

ბუნება. ქვეყნის უმეტესი ნაწილი უჭირავს აზანდეს მაღლობს (სიმაღლე 1388 მ-მდე), რ-იც უკიდურეს ჩრდ-ში ჩადის ღრმულის პერტყლი. ნაწილობრივ დაჭაობებულ ვაკეებში გადადის. სასარგებლო წიაღისეულიდან მოიპოვება ალმასი, ურანი, რკინიანი კვარციტი. ლიგნიტი და სხვ. ჰავა ეკვატორულ-მუსონურია, ცხელი, ზაფხულის ნოტიო. დეკემბრ ცხელი თვის საშ. ტემპ-რა ქ. ბანგიში 31°C-მდეა, ყველაზე ცივისა 21°C. ნალექები იზრდება ჩრდ-იდან სამხრ-კენ 1000—1200 მმ-იდან 1500—1600 მმ-მდე წელიწადში.

მთავარი მდინარეა უბანგი (კონგოს აუზი) თავისი შენაკადებით — კოტოთი და ლობაეთი. ქვეყნის სამხრ.-დას. ნაწილში მიედინება მდ-ები მამბერე და კადეი, ჩრდ. ნაწილში — შარის სისტემის მდ-ები: უამი, ბამინგი, აუკა და სხვ. მცენარეულ საფარში ჭარბობს მაღალბალახოვანი სავანა წითელ ნიადაგზე. ქვეყნის სამხრ. ნაწილში, მდ-თა გაყოლებით, ჭალის ტყეებია; უკიდურეს სამხრ-ში — ხშირი ნოტიო ეკვატორული ტყეები წითელ-ყვითელ ფერალიტურ ნიადაგებზე. ცხოველთა სამყაროდან ბინადრობენ: ძუძუმწოვრები — სპილო, მარტორქა, კამეჩი, ანტილოპა, ჟირაფი. მტაცებლები — ლომი, ვეფხ, ტურა, აფთარი. ხშირ ტყეში ბევრია მაიმუნი, მდ-ებში — ბეჰემოთი და ნიანგი. მრავალფეროვანია ფრინველების, ქვეწარმავლების, მწერების სამყარო.

შექმნილია რამდენიმე ეროვნ. პარკი.

მოსახლეობა. ცარ-ის მოსახლ. 70%-ს შეადგენენ აღმ. და ცენტრ. სუდანის ენებზე მოლაპარაკე ხალხები — ბანდა, გბაია, აზანდე. ქვეყნის სამხრ-ით ცხოვრობენ ბანტუ ენებზე მოლაპარაკე ხალხები — მაკა, ბაკარე, ნგირი, პიგმეები, ბაბინგა და სხვ. მცირე რაოდენობით ევროპელებიც (ძირითადად ფრანგები) არიან. გავრცელებულია ენა სანგო. მოსახლ. 70% ადგილ. ტრად. რწმენებს აღიარებს, 25% ქრისტიანია, დანარჩენი — მუსლიმანი.

ეკონომიკურად აქტ. მოსახლ. 88% დასაქმებულია სოფ. მეურნეობაში (1982). მოსახლ. საშ. სიმჭიდროვეა 4 კაცი 1 $км^2$-ზე (1982). ყველაზე მჭიდროდაა დასახლებული ცენტრ. და ჩრდ.-დას. რ-ნები. მოსახლ. დაახლ. 30% ცხოვრობს ქ-ებში, რ-თაგან მნიშვნელოვანია ბანგი (370 ათ. მცხ., 1983), ბერბერატი, ბოსანგოა, ბამბარი.

ისტორიული ნარკვევი. ცარ-ის ხალხთა უძველესი ისტორია ნაკლებადაა შესწავლილი. 1900 ფრანგმა კოლონიზატორებმა მოიტაცეს ახ. ცარ-ის მთელი ტერიტ. და 1904 შეუერთეს თავის კოლონიას უბანგი-შარი—ჩადს. 1914 ცარ-ის ახ. ტერიტ. დამოუკიდებელ კოლონიად გამოიყო უბანგი-შარის სახელწოდებით საფრ. ეკვატორული აფრ. (სეა) შემადგენლობაში. II მსოფლიო ომის (1939—45) შემდეგ უბანგი-შარიში დაიწყო ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის აღმავლობა. 1946 დაარსდა ქვეყანაში პირველი აფრ. პარტია — შავი აფრიკის სოც. ევოლუციის მოძრაობა (იმავე წელს გარდაიქმნა შავი აფრიკის სოც. ევოლუციის მოძრაობის პარტიად — მესანი). იმავე წელს უბანგი-შარიმ მიიღო საფრ. „ზღვისიქითა ტერიტორიის" სტატუსი. 1957 შეიქმნა უბანგი-შარის მთავრობის საბჭო აფრიკელთა მონაწილეობით. 1958 წ. 1 დეკ. უბანგი-შარი ავტონ. რესპუბლიკად გამოცხადდა ცენტრ. აფრ. რესპ. სახელწოდებით საფრ. გაერთიანების ფარგლებში. 1960 წ. 13 აგვ. ცარ-მა დამოუკიდებლობა მიიღო. 14 აგვ. ცარ-ის პრეზიდენტად აირჩიეს დ. დაკო. 1960 წ. 20 სექტ-იდან ცარ გაეროს წევრია. 1962 ქვეყანაში ერთადერთი პოლიტ. პარტიად გამოცხადდა მესანი. 1966 წ. 1 იანვ. ცარ-ში სამხ. გადატრიალება მოხდა. პრეზიდენტი და მესანის თავ-რე გახდა პოლკ. ჟ. ბ. ბოკასა. 1976 წ. 4 დეკ. ახ. კონსტიტუციით ქვეყანას ცენტრ. აფრ. იმპერია ეწოდა, პრეზიდენტ ბოკასას — იმპერატორი ბოკასა I. 1979 წ. 20 სექტ. საფრ. ჯარის მხარდაჭერით ქვეყანაში სახელმწ. გადატრიალება განხორციელდა, იმპ. ბოკასა I ჩამოაგდეს. ქვეყანა რესპუბლიკად გამოცხადდა. პრეზიდენტი გახდა დ. დაკო. 1981 წ. 1 სექტ. ცარ-ში კიდევ ერთი სამხ. გადატრიალება მოხდა. სამხ. ხელისუფლებამ 1981 თებ. კონსტ. მოქმედება შეაჩერეს, პოლიტ. პარტიები აკრძალეს. შეიქმნა ეროვნ. აღორძინების სამხ. კომიტეტი არმიის გენ. აჩდრე კოლინგბას მეთაურობით, რ-მაც თავის თავზე აიღო სახელმწიფოსა და მთავრობის მეთაურის ფუნქციები.

საგარეო პოლიტიკაში ცარ-ის მთავრობა აგრძელებს ორიენტაციას დას. ქვეყნებზე, მჭიდრო პოლიტ., ეკონ., ქულტ. და სამხ. თანამშრომლობა აქვს საფრანგეთთან.

ეკონომიკა. ცარ აგრ. ქვეყანაა. ეკონ. ჩამორჩენილობის აღმოსაფხვრელად მთავრობამ გაატარა ღონისძიებები, მიმართული სოფ. მეურნ. პროდუქციის წარმოების გაზრდისა და მრეწველობაში სახელმწ. და შერეული სექტორების შესაქმნელად.

ეკონ. საფუძველია სოფ. მეურნეობა. ჭარბობს მიწათმოქმედების თემური ფორმა. მთავარი საექსპორტო კულტურებია: ყავა (16,8 ათ. ტ, 1982/83), ბამბა (12,5 ათ. ტ ბამბის ბოჭკო, 1983/84) და თამბაქო (699 ტ, 1983/84); შიგა მოხმარებისათვის მოჰყავთ (ათ. ტ, 1982): მანიოკი — 1006, ფეტვი — 50, სიმინდი — 40, ბრინჯი — 16. 1980 ცარ-ში იყო (ათ. სული): მსხვ. რქ. საქონელი — 1200, ცხვარი და თხა — 875, ღორი — 200. შინაური ფრინველი — 1,4 მლნ. ფრთა. მისდევენ თევზჭერას (დაახლ. 12 ათ. ტ, 1982). ამზადებენ ხე-ტყეს (292 ათ. $м^3$, 1982).

მრეწვ. სუსტადაა განვითარებული. არის ბამბასაწმენდი, ზეთსახდელი, საპნის, ლუდის, მინერალური წყლების, ავეჯის ქარხნები და ტრანზისტორული მიმღების ასაწყობი ქ-ნები. სართავი, საქსოვი და ხის დასამუშ. ფ-კები. იღებენ ალმასს, ოქროს. 1982 აწარმოეს 60,7 მლნ. კვტ.სთ ელექტროენერგია.

რკინიგზა არ არის. საავტ. გზების სიგრძეა 22,6 ათ. კმ, აქედან 0,39 ათ. კმ მოასფალტებულია (1980). 1980 ავტოპარკში იყო 14,5 ათ. ავტომობილი. სამდ. ნავსადგურის ბანგის ტვირთბრუნვაა დაახლ. 120 ათ. ტ წელიწადში.

1982 ექსპორტმა შეადგინა 35,6 მლრდ. აფრ. ფრანკი, იმპორტმა — 49,2 მლრდ. გააქვთ ალმასი, ყავა, ხე-ტყე, ბამბა, თამბაქო და სხვ. შეაქვთ მანქანა-მოწყობილობა, სურსათი, შავი ლითონების ნაგლინი, ქიმ. საქონელი, ქსოვილი და სხვ. მთავარი სავაჭრო პარტნიორები არიან: საფრანგეთი, ბელგია—ლუქსემბურგის ეკონ. კავშირი, აშშ, იაპონია, გფრ, კონგო, ისრაელი.

განათლება. ცარ-ის თანამედროვე სახ. განათლების სისტემა აგებულია ფრანგულის მსგავსად. სწავლება ფრანგ. ენაზეა. 6-წლიანი საყოველთაო დაწყ. სკოლა არის 6—14 წლის ასაკის ბავშვებისათვის. საშ. არასრული განათლების იღებენ 4-წლიან კოლეჯში (შემდეგ საკონკურსო

ცენტრალური აფრიკის რესპუბლიკის სახელმწიფო გერბი.

განათლებით), სრული — 7-წლიანი (4+3) ლიცეუმში, რ-ის დამთავრება ბაკალავრის დიპლომით უმაღლეს სასწავლებელში უგამოცდოდ შესვლის უფლებას იძლევა. 1983 დაწყ. სკოლაში სწავლობდა 200 ათ-მდე მოსწ., ზოგადსაგანმან. საშ. სკოლაში — 25 ათ-მდე, პროფტექ. სასწავლებლებში — 1,5 ათ-მდე, უმაღ. სასწავლებლებში — 0,5 ათ-მდე მოსწავლე.

გამოდის რამდენიმე დასახელების გაზეთი და ჟურნალი. ბეჭდვითი სიტყვის სააგენტო დაარსდა 1974. რადიომაუწყებლობა მუშაობს 1958-იდან, ტელევიზია — 1974-იდან.

ხელოვნება. სოფ. დასახლებანი განლაგებულია მდინარეთა ნაპირებზე ერთ- ან ორრიგად, ჭარბობს გეგმით მრგვალი ან ოთხკუთხა თიხატკეპნილი ან კარკასული, წვეტიანსახურავიანი ქოხები. ცარ-ის ქები (ბანგი, ბანგასუ და სხვ.) იყოფა მრავალსართულიანი ნაგებობებით განაშენიანებულ მდიდრულ კვარტალებად და ღარიბული ქოხებით მოფენილ უბნებად. ნალ. შემოქმედების დარგთაგან გავრცელებულია ხეზე კვეთა, ორნამენტით შემკული ხის ჭურჭლის დამზადება, წნვა, რკინისა და სპილოს ძვლის ნაკეთობის დამზადება.

ლიტ.: Новейшая история Африки, 2 изд., М., 1968; Сюре-Каналь Ж., Африка Западная и Центральная, пер. с франц., М., 1961.

ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტი (ცაკი), სსრკ (1922-იდან) მოკავშირე და ავტონ. რესპუბლიკების (1917-იდან) სახელმწიფო ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოების სახელწოდება სსრკ 1936 კონსტიტუციის მიღებამდე. ასრულებდა საკანონმდებლო, განმკარგულებელ, აღმასრ. და საკონტროლო ფუნქციებს, მოქმედებდა საბჭოების ყრილობებს შუა პერიოდში. მოკავშირე და ავტონ. რესპუბლიკების ცაკებს ირჩევდნენ შესაბამისი რესპ. საბჭოების ყრილობებზე (იხ. აგ., *სრულიად საქართველოს ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტი*). სსრკ ცაკი კავშირის საბჭოსა და ეროვნებათა საბჭოსგან შედგებოდა (იხ. *სსრ კავშირის ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტი*). ცაკი ახდენდა საერთო მიმართულების მიცემას და საბჭ. ხელისუფლების ყველა ორგანოს საქმიანობის შეთანხმებას, კონტ. დაცვას, ქმნიდა მთავრობას, გამოსცემდა დეკრეტებს და ა. შ.

ცენტრალური ბოტანიკური ბაღი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიისა. მდებარეობს თბილისის სამხრ. ნაწილში, ე. წ. ლეღვთახევის ტერიტორიაზე. ფართობი 166 ჰა (1986). ბაღის ტერიტ. მთაგორიანი, დანაწევრებული და მეტად დასერილია. ძველად აქ, ქართველ მეფეთა საგვარეულო მამულში, გაშენებული ყოფილა სამეფო ბაღი („ციხის ბაღი"), რ-ის შესახებაც პირველ წერილობით ცნობებს (1671) ფრანგი მოგზაური ჟ. შარდენი გვაწვდის. მას ეს ბაღი მოწყობილი აქვს როგორც უკვე დასრულებული და მრავალი „დასამ. შეფენილი" მცენარით სავსე. ამ დროისათვის აქ ადგილ. მცენარეების გარდა კულტივირებული ყოფილა საკმაოდ ნაირგვარი, ზოგჯერ უნიკალური ეგზოტური ხემცენარეები. ასეთი ბაღის შექმნას სულ ცოტა 50 წელი მაინც დასჭირდებოდა, ე. ი. მისი გაშენება დაწყებულია არა უგვიანეს 1625. შემდეგ ცნობებს გვაწვდიან ჟ. ტურნეფორი (1701), ვახუშტი ბაგრატიონი (1735, მის მიერ შედგენილი თბილ. გეგმის სახით), ღულანორტი (1768), ა. ორბელიანი (1866).

დროთა განმავლობაში მეფეთა ოჯახისა და შემოსავლების შეცვლად „ციხის ბაღი" ძალზე გაპარტახდა. XIX ს-ში იგი ალაგ-ალაგ, ხელახლა გაშენდა და 1845 ოფიციალურად ეწოდა „თბილისის ბოტანიკური ბაღი". ბაღის საქმიანობა უფრო გაცოცხლდა 1883-იდან, როცა ცნობილი დენდროლოგისა და ბოტანიკოსის ი. მლოკოსევიჩის ინიციატივით ბაღში ჩამოყალიბდა ფლორისტულ-გეოგრ. და სამეცნ. განყ-ბები. ბაღში სხვადასხვა დროს მუშაობდნენ ცნობილი მეცნიერები ა. როლოვი, ვ. ალექსანდროვი, ნ. მაქსიმოვი, ა. ფომინი, პ. ჟუკოვსკი, დ. სოსნოვსკი, ა. გროსჰეიმი, ზ. ყანჩაველი, ლ. ყანჩაველი, ი. ლომოური, დ. ბედუკაძე-ბაქრაძე, ლ. კემულარია-ნათაძე, ნ. კეცხოველი, ვ. გულისაშვილი, ლ. ჯაფარიძე და სხვ. ბოტან. ბაღის საქმიანობის გაფართოებასთან დაკავშირებით 1934 მას გამოეყო და დამოუკიდებელ სამეცნ. დაწესებულებად ჩამოყალიბდა თბილისის ბოტან. ინ-ტი.

ამჟამად ბაღის ტერიტორია დაყოფილია 10 ფლორისტულ-გეოგრ. (აღმ. აზიის, იაპ.-ჩინ., ხმელთაშუა ზღვის, ჩრდ. ამერიკის, დას. საქართველოს, აღმ. ამიერკავკასიის, ჰირკანის, ევრ., ჰიმალაის, შერეული აღმოსავლეთის) განყ-ბად. არის აგრეთვე 6 სამეცნ. (მერქნიან მცენარეთა ინტროდუქციის, სელექცია-მეთესლეობის, დეკორ. მებაღეობა-მეყვავილეობის, პარკმშენებლობის, სამკურნ. მცენარეთა, აგროტექ.) განყ-ბა, მცენარეთა ფიზიოლ. ლაბორატორია, ორანჟერეები და მერქნიან მცენარეთა სანერგე. მცენარეული დაჯგუფებები — კულტურული და ნათელი ტყე, ლეგა ბაზმუკების ჯგუფი. ქვაღორღიანი კლდის ფერდობზე მოწყობილია პატარა ალპური მცენარეთა ექსპოზიციისათვის. ბაღის ხე-ბუჩქებისა და ყვავილოვან მცენარეთა კოლექცია 4896 სახეობასა და სახესხვაობას შეადგენს (1986). აქ კარგად ხარობს იშვიათი, მაღალდეკორ. ეგზოტური ხემცენარეები: წიწვოვნებიდან — ქსპ., კილიკიური და ბერძნ. სოჭები; ჰიმალაიური, იაპ. და მწვანეტოტა ნაძვები; კვიპაროსი, სახიბის, ჰიმალაიური და ბუჩქები ფიჭვები; სეკვოიადენდრონი, ლიბანის, ატლასის ქამეციპარისი, ცრუჩუგა და სხვ.; ფოთლოვნებიდან — ამერიკის ხე (ლირიოდენდრონი), ჩრდილოამერიკული და ბრძელფოთოლა ცაცხვები, იაპ. და ამერ. ხურმა, სხვადასხვა ბზუკი, იაპ. და ჰიმალაის კედრები, კორპის მუხა, ქაფურა, ევკომია, ზეტონა (ლირიოდენდრონი), გინკგო და სხვ.; ადგილ. ბუნებრივი სამეურნეო მნიშვნელობის ხეებიდან — მუხა, იფანი, თელა, ნეკერჩხალი, ძელქვა, რცხილა, ურთხელი და სხვ. აქვეა დეკორ. ბუჩქები: როდოდენდრონები, ბზუკი, ძეძვი, იაპ. კუნელი, ორბის რქა, უცვეთელა, ჟასმინი და სხვ. ბაღს აქვს ქერ. და ზღვიდის ფილიალები. ბაღი მრავალ, მ. შ. 1000 უცხ. ბოტან. დაწესებულებასთან თესლებისა და ლიტერატურის (თესლების სიები) გაცვლა-გამოცვლას აწარმოებს. კვლევის შედეგები პერიოდულად ქვეყნდებოდა სხვადასხვა ჟურნალებსა და ბაღის შრომებში (გამოდის 1876-იდან, 1965-იდან ეწოდა „მცენარეთა ინტროდუქციისა და მწვანე მშენებლობის საკითხები").

მ. გოგოლაშვილი.

ცენტრალური გათიბვა, გათიბვა, რ-ის დროს გასათიბ შრეობაში ან მის გარეთ მდებარე სითბოს წყაროდან (საქვაბე, თეცი) გამომუშავებული სითბო გადაეცემა შენობის სათავსებს მილსადენების ან პაერსატარების მეშვეობით. თბოგადამტანად ც. გ-ის სისტემებში იყენებენ შეთბობარ წყალს, პაერს ან ორთქლს. იხ. აგრეთვე *წყლით გათბობა, პაერით გათბობა, ორთქლით გათბობა, სხივური გათბობა, ჰაერული გათბობა.*

ცენტრალური დაგეგმილება, გეომეტრიული ტერმინი, დაკავშირებული დაგეგმილების ოპერაციასთან, რ-იც შეიძლება განისაზღვროს ასე: აირჩევენ სივრცის ნებისმიერ S წერტილს (ე. წ. დაგეგმილების ცენტრს) და Π' სიბრტყეს, რ-იც არ გადის S-ზე, იმისათვის, რომ A წერტილი დააგეგმილონ Π' სიბრტყეზე, S ცენტრზე ატარებენ SA წრფეს Π' სიბრტყესთან A' წერტილში გადაკვეთის წერტილამდე. A' წერტილს ეწოდება A წერტილის გეგმილი, F ფიგურის გეგმილი კი მისი ყველა წერ-

ცენტრალური აფრიკის რესპუბლიკა. კალათების მაზიდა.

ტილის გეგმილების გაერთიანებაა (იხ. ნახ.).

ცენტრალური ვაკეები, ვაკეები ჩრდ. ამერიკის შიგა ნაწილში, აშშ-სა და კანადაში. სამხრ.-აღმ-იდან და ჩრდ.-აღმ-იდან შემოფარგლულია აპალაჩის მთებით და ლავრენტის მაღლობით, დას-ით დიდი ვაკეებია, სამხრ-ით მექსიკისპირა დაბლობში გადადის. სიმაღლე 150—500 მ. წარმოადგენს ჩრდ. ამერ. ბაქნის სამხრ. ნაწილს, რ-ის კრისტ. საფუძველი დაფარულია პალეოზოური ფიქლებითა და კირქვებით. ც. ვ-ზე არის ქვანახშირის, ნავთობის, ქვამარილის, ბარიტისა და ტყვიათუთიის საბადოები. ჩრდ. ნაწილში გამოყოფენ მორენულ-ბორცვიან, ზანდრულსა და ტბიურ ვაკეებს, ცენტრ. ნაწილში ძლიერ დანაწევრებულ მორენულსა და ლიოსურ ვაკეებს, სამხრ. ნაწილში ტალღური ეროზიული მაღალი ვაკეებია, რ-ებზეც განვითარებულია კარსტი, ჩრდ-ში კუესტური სერებია (ნიაგარის კუესტა), სამხრ-ით აღმართულია ბოსტონის მთები. ც. ვ-ის დიდი ნაწილი მისისიპის აუზის მდინარეებით იწრიტება. ჩრდ. ნაწილში მყინვარულ-ეროზიული წარმოშობის ტბებია (დიდი ტბები, უინიპეგი, უინიპეგოსისი, მანიტობა და სხვ.). ჰავა ზომიერი კონტინენტურია, უკიდურეს სამხრ ნაწილში — სუბტროპიკული. იანვ. საშ. ტემპ-რა —20°C (ჩრდ.), 4°C-მდე (სამხრ.), ივლ., შესაბამისად, 18 და 25°C. ნალექები 400—1200 მმ წელიწადში. ჩრდ. ნაწილი შემოსილია შერეული (ნაძვი, ფიჭვი, ნეკერჩხალი, ცაცხვი) და ფართოფოთლოვანი (მუხა, პიკორი) ტყით, სამხრ-ით პრერიებია, რ-იც თითქმის მთლიანად დახნულია. ეროზიულებიდან აღსანიშნავია მდინარეები. ც. ვ. აშშ-ისა და კანადის მნიშვნელოვანი სას.-სამ. რ-ნია. ც. ვ-ის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში არის მსხვილი საქალაქო აგლომერაციები — ჩიკაგო, დეტროიტი, კლივლენდი.

ცენტრალური თოჯინების თეატრი, თოჯინების ცენტრალური აკადემიური თეატრი სსრკ სახ. არტისტის ს. ობრაზცოვის ხელმძღვანელობით. დაარსდა მოსკოვში 1931 ბავშვთა მხატვრული აღზრდის ცენტრ. სახლთან. გაიხსნა 1932 გლიბოს სპექტაკლით „ჯიმი და ლოლარი", თეატრმა შექმნა თავისი რეპერტუარი. საუკეთესო დადგმები: გერნეტისა და გურევიჩის „ბაკის ჭუკი" (1936), მატვეევის „ჯადოსნური კალოში" (1936), გლადკინის „ჩექმებიანი კატა" (1937), იზრაზცოვისა და პრეობრაჟენსკის „ალადინ ივანე" (1937), „მეფე ირემი" (გოცის

ცენტრალური დაგეგმილება.

ცენტრალური აფრიკის რესპუბლიკა. ეროვნული პარკი სენ-ფლორისი.

ცენტრალური ნერვული სისტემა

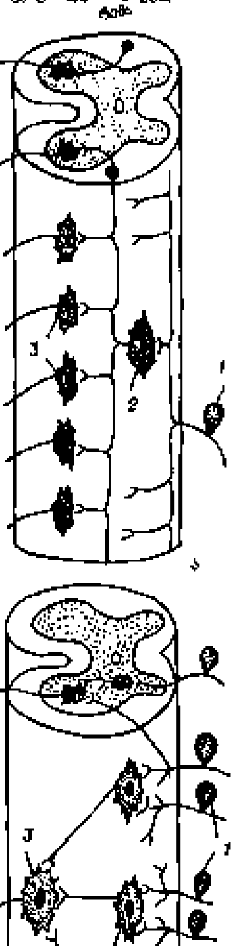

ზურგის ტვინის ნერვული გზების დივერგენციის (ა) და კონვერგენციის (ბ) სქემა: 1—აფერენტული ნეირონი; 2—ინტერნეირონი; 3—ეფერენტული ნეირონი.

რეფლექსური რკალი მრავალსაფეხურიანი ცენტრალური ნაწილით (სქემა): ა—აფერენტული ნეირონი; ე—ეფერენტული ნეირონი; I—V—რკალის ცენტრალური ნაწილის დონეები.

მიხეილიძით, 1943), „არაჩვეულებრივი კონცერტი" (1946—1968), შმიტის „ღვთაებრივი კომედია" (1961), ბორისოვის „ბურატინო" (1963) და სხვ. თეატრის დასი შედგება ორი დამოუკიდებელი ჯგუფისაგან. მსახიობებსა და რეჟისორებს შორის არიან (1986): რსფსრ სახ. არტ. ს. სამოდური, რსფსრ დამს. არტისტები ი. მაზინგი, ვ. კუსოვი, ნ. ობრაზცოვა, ბ. პანიარსკაია, ე. რეპანიოვსკაია, ო. ტარასოვა, ვ. რიაბოვი, ნ. ალექსანინი, კ. გურკინი და სხვ. 1936—70 წწ. მხატვარი იყო ხელოვნ. დამს. მოღვაწე ბ. ტუზლუკოვი, 1970-იდან ა. სპეშნევი. სპექტაკლებს ძირითადად დგამს ს. ობრაზცოვი (1949-იდან თეატრის დირექტორი). 1970 თეატრი გადავიდა ახ. შენობაში. გასტროლებს მართავს სსრკ სხვადასხვა ქ-ში და საზღვარგარეთ. 1937 თეატრთან შეიქმნა თეატრ. თოჯინების მუზეუმი. ც. ს. თ. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით (1969).

ცენტრალური იაკუტიის დაბლობი, ცენტრალური იაკუტიის ვაკე, ვილიუის დაბლობი, ვაკე მდ. ლენის შუაწელში, აგრეთვე მდ. ქვემო ვილიუისა და ალდანის ქვემოწელში, იაკუტ. ასსრ-ში. სამხრ.-ით უერთდება ლენისპირა პლატოს, ჩრდ. და დას. საზღვარი გადის მდ.-ების ლენისა და ოლენიოკის წყალგამყოფზე და მდ. ვილიუის სათავეებში. სამხრ.-დას.-ით მისი გაგრძელებაა შუა ციმბირის ზეგნის ცენტრ. ნაწილის დადაბლება. ც. ი. დ. დაჭაობებული და ხეობებით დანაწევრებული ბრტყელი ვაკეა. აგებულია თერმოკარსტული ტბა სიმაღლე 60-იდან 400 მ-მდე. ყველგანაა გავრცელებული მრავალწლოვანმზრალი ქანები. ჩრდ.-დას. ნაწილში გვხვდება ეოლური ფორმები. ჰავა მკაცრია, მკვეთრად კონტინენტური. იანვ. საშ. ტემპ-რა —45°C, ივლ. 17°C. ნალექები 300 მმ-მდე წელიწადში. ვაკე უმთავრესად შემოსილია ლარიქსის ტაიგით, ალაგ-ალაგ არყნარი და მდელოსტეპია.

ცენტრალური ინდოეთის ქედი, შუაოკეანური ქედი ინდოეთის ოკეანეში, სამხრ. ტროპიკისა და ანტარქტიდის და სენ-პოლის კ-ძის შორის. სიგრძე დაახლ. 2000 კმ, სიგანე 800—900 კმ. ოკეანის ფსკერიდან აღმართულია 1000—1500 მ-ზე. სიღრმე ქედის თავამდე 3000 მ-ზე ნაკლებია. ქედის ღერძულ ნაწილში მდებარე რიფტული ხეობის მაქს. სიღრმეა 4245 მ. ამსტერდამისა და სენ-პოლის კ-ები ამსტერდამის პლატოზე აღმართული წყალქვეშა მთების მწვერვალებია. ფსკერი აგებულია ფორამინიფერებიანი ლამით.

ცენტრალური კავკასიონი, კავკასიონის მთიანეთის ყველაზე მაღალი და განიერი შუა ნაწილი, პირობითად მწვ. იალბუზისა და მყინვარწვერის მერიდიანებს შორის. მოიცავს საქ. სსრ, ჩრდ. ოსეთის ასსრ და ყაბ.-ბალყ. ასსრ ტერიტ. ნაწილებს. ც. კ.-ში შედის კავკასიონის *მთავარი წყალგამყოფი ქედი*, *გვერდითი ქედი*, *კლდოვანი ქედი* და მათი შტოქედები. ც. კ.-ის ფორმებში ირეკლება ნეოტექტონ. მოძრაობების შედეგად მეზოზოური და უფრო ძვ. ასაკის კრისტ. და მეტამორფიზებული ფიქლებისგან აზიდულია რელიეფის ხაზების გასწვრივ. აქაა არის განსაკუთრებული ძვ. და თანამედროვე გამყინვარების, ვულკანიზმის, ფიზ. გამოფიტვის, კარსტული პროცესების ინტენსიურობა და რელიეფის ფორმათა სიმრავლე: ღრმა ხეობები, ვულკ. მასივები და ზეგნები, ზედაპირული და მიწისქვეშა კარსტი და სხვ. ც. კ.-ში განვითარებულია ნივალური, სუბნივალური, მთა-მდელოს, მთა-ტყის, მდელოსტეპისა და სტეპის ლანდშაფტები.

ცენტრალური კორდილიერა (Cordillera Central), საშუალო სიმაღლის კულისისებრ განლაგებული ქედების სისტემა (სიერა-დე-გრედოსი, სიერა-დე-გვადარამა და სხვ.) *მესეტის* ფარგლებში, ესპანეთსა და პორტუგალიაში; ზოგჯერ კასტილიის მთიანეთს უწოდებენ. სიგრძე დაახლ. 400 კმ, სიმაღლე 2592 მ-მდე (მთა ალმანსორი). უმთავრესად აგებულია გრანიტებითა და გნაისებით. წყალგამყოფები დამრეცია, კალთები — ციცაბო და ძლიერ დანაწევრებული. 1500 მ სიმაღლემდე ფიჭვის, მუხისა და წაბლის ტყეებია, ზევით — ბუჩქნარი და მდელოები.

ცენტრალური კუთხე, იხ. სტ. *კუთხე*.

ცენტრალური ნაგებობანი, მთავარი სათავსის ცენტრალური ღერძის მიმართ სიმეტრიული ნაგებობანი. მთავარი სათავსის გამახვილებული მდგომარეობა გამოხატულია ნაგებობის გეგმაშიც და გარე სახეშიც. ასეთებია [illegible] XIX ს. II ნახ. — XX ს. საკულტო, საზოგადოებრივი და საცხოვრებელი ნაგებობები. ც. ნ. განსაკუთრებით ფართოდაა გავრცელებული საქართველოს (მცხეთის ჯვარი, წრომი, სვეტიცხოველი და სხვ.), შუა და შორეული აღმოსავლეთის, დას. და აღმ. ევროპის საკულტო არქიტექტურაში [იხ. *იტალია* (მაღალი რენესანსის არქიტექტურა), *ბიზანტიურ-გუმბათოვანი შენობა*, *პანთეონი*, *როტონდა*, *სტუპა*, *ტეტრაკონქი*, *თოლოსი*].

ცენტრალური ნერვული სისტემა, ცხოველისა და ადამიანის ნერვული სისტემის ძირითადი ნაწილი, რ-იც წარმოდგენილია *ნეირონების* გროვებითა და მათი მორჩებით. უხერხემლო ცხოველებში იგი გვევლინება განგლიონებად, ხოლო ხერხემლიანებსა და ადამიანებში — ხერხემლის არხსა და თავის ქალაში მოთავსებული *ზურგისა* და *თავის ტვინის* სახით.

ც. ნ. ს.-ის ფუნქციაა ყველა ორგანოსა და ქსოვილში მოთავსებული რეცეპტორების გაღიზიანებით აღმოცენებული აფერენტული (ცენტრისკენული) იმპულსების აღქმა, ამ გაღიზიანებათა ანალიზი და სინთეზი და შედეგად ეფერენტულ (ცენტრიდანულ) იმპულსთა ნაკადების ფორმირება, რ-ებიც იწვევენ ან აცნობენ პერიფერიულ ორგანოთა (კუნთები, ჯირკვლები, სისხლძარღვები) მოქმედებას ან განაპირობებენ მათი ტონუსური მდგომარეობის შენარჩუნებას.

ც. ნ. ს.-ის სხვადასხვა ნაწილს სხვადასხვა ფუნქცია აქვს. ზურგის, მოგრძო, შუა, შუამდებარე ტვინი და ნათხემი არეგულირებენ ძირითადად ორგანიზმის ცალკეულ ორგანოთა და მათი სისტემების მოქმედებას, ამყარებენ მათ შორის კავშირსა და ურთიერთქმედებას, უზრუნველყოფენ ორგანიზმის ერთიანობას და მისი მოქმედების მთლიანობას, ხოლო ც. ნ. ს.-ის უმაღლესი განყ-ბა — *თავის ტვინის დიდი ნახევარსფეროების ქერქი* და უახლოესი ქერქქვეშა წარმონაქმნები ძირითადად არეგულირებენ ორგანიზმის, როგორც მთლიანის, კავშირსა და ურთიერთქმედებას გარე სამყაროსთან — ქცევას, მისი მოთხოვნილებისა და გარე სამყაროს პირობების შესატყვისად. სხვადასხვა ორგანოთა სისტემის მოქმედების კონტროლის სიზუსტეს უზრუნველყოფს ორმხრივი წრიული კავშირი ც. ნ. ს.-ის ნერვულ ცენტრებსა და პერიფერიულ ორგანოებს შორის. ყოველი მოქმედების განხორციელებას თან ახლავს მომუშავე ორგანოების *რეცეპტორებში* აფერენტული იმპულსების აღმოცენება, რ-იც უკუკავშირით აცნობენ ც. ნ. ს.-ს ამ მოქმედების შედეგს.

ნერვული სისტემის ძირითად სტრუქტურულ ელემენტს წარმოადგენს ნეირონი. ნეირონის აგზნება სხეულიდან აქსონის გზით გადადის და სხვ. ნეირონებზე ან მომუშავე ორგანოებზე გადადის. ც. ნ. ს.-ში ნეირონთა სხეულები თავმოყრილია დიდი ნახევარსფეროების ქერქის, ქერქქვეშა წარმონაქმნების, ტვინის ღეროს, ნათხემისა და ზურგის ტვინის რუხ ნივთიერებაში. მიელინით დაფარული ნეირონის მორჩები კი შეადგენენ ც. ნ. ს.-ის თეთრ ნივთიერებას.

ც. ნ. ს. სხეულთან დაკავშირებულია თავისა და ზურგის ტვინის პერიფერიული ნერვებით. ჩვეულებრივ ნერვი შეიცავს აფერენტულ და ეფერენტულ ბოჭკოებს. აფერენტული და ეფერენტული ნეირონები ერთმანეთთან ამყარებენ კონტაქტებს და ქმნიან უმარტივეს — ორნეირონიან *რეფლექსურ რკალს*, რ-ითაც რეცეპტორიდან მოსული ნერვული იმპულსი ც. ნ. ს.-ის გავლით ეფექტორულ ორგანოს გადაეცემა. ასეთი გზით განხორციელებულ რეაქციას ეწოდება *რეფლექსი*, მაგრამ ასეთი რეფლექსი ძლიერ მარტივია. როგორც წესი, აფერენტულ და ეფერენტულ ნეირონებს შორის ჩართულია შუამდებარე ნეირონები, ე. წ. ინტერნეირონები; ასე რომ, საქმე გვაქვს უმთავრესად მრავალნეირონიან რეფლექსურ რკალთან და მათი გზით განხორციელებულ შედარებით რთულ რეფლექსურ რეაქციებთან. თვით ც. ნ. ს.-ში კავშირი მყარდება აფერენტული, ეფერენტული და შუამდებარე ნეირონების მორჩებით.

ც. ნ. ს. შეიცავს აგრეთვე *ნეიროგლიას* — ქსოვილს, რ-იც ასრულებს საყრდენ ფუნქციას და მონაწილეობს ნერვულ უჯრედთა მეტაბოლიზმში.

რეფლექსური პრინციპი ც. ნ. ს.-ის მუშაობის ძირითად პრინციპადაა აღიარებული. ამ თვალთახედვით შესწავლილ დიდი ნახევარსფეროების ქერქში მოთავსებული ნერვული სტრუქტურების რეფლექსური მოქმედება. გამოვლინდა მათი მოქმედების ზოგადი კანონზომიერებანი და ამ მოქმედების შეგუებითი ხასიათი, სპეც. კერძო თავისებურებანი ც. ნ. ს.-ის სხვადასხვა განყ-ბის მოქმედებაში.

XIX ს. II ნახევარში ი. *სეჩენოვმა* გამოთქვა აზრი, რომ ც. ნ. ს.-ის უმაღლესი განყ-ბის — დიდი ნახევარსფეროების ქერქისა და უახლოესი ქერქქვეშა სტრუქტურების მოქმედებაც, კერძოდ, ფსიქ. მოქმედებაც, რეფლექსური ბუნებისაა. ამის თანახმად, ი. *პავლოვმა*, თვით და ექსპერ. გამოკვლევების საფუძველზე შექმნა მოძღვრება *უმაღლესი ნერვული მოქმედების* შესახებ და დაადგინა, რომ ც. ნ. ს.-ის უმაღლესი განყ-ბის — დიდი ნახევარსფეროების ქერქის საშუალებით განხორციელებული რეფლექსები უმაღლეს ცხოველებში ფორმირდება ცხოველის ორგანიზმის ინდივიდ. განვითარების პროცესში. თანდაყოლილი უპირობო *რეფლექსებისაგან* განსხვავებით, ი. პავლოვმა მათ *პირობითი რეფლექსები* უწოდა.

ყველა ხერხემლიან და მრავალ უხერხემლო ცხოველში ნეირონის მორჩი — აქსონი ქმნის მრავალ განშტოებას, ხოლო მეორე ნეირონის სხეულზე, დენდრიტებსა და აქსონის საბოლოო განშტოებაზე — ტერმინალიებზე — ქმნის დაბოლოებებს სინაფსების სახით (შესაბამისად აქსოსომატურ, აქსო-დენდრიტულ და აქსო-აქსონურ სინაფსებს). ერთმა აქსონმა მრავალ ნეირონზე შეიძლება შექმნას 10 ათ.-მდე სინაფსი.

ნერვულ დაბოლოებებში გამომუშავებული და აქ ბუშტუკების სახით დაგროვილი *მედიატორი* ნერვული იმპულსის საშუალებით შეიტყორცნება სინაფსურ ნაპრალში, რ-ის სიგანე არ აღემატება 200Å°, აქ იგი 0,3—0,5 მლწ-ის განმავლობაში დიფუნდირებს პოსტსინაფსურ მემბრანაში და ურთიერთმოქმედებს მის გარეგულ ცილოვან-ლიპიდური ბუნების კომპლექსთან, რის გამოც დროებით ხდება პოსტსინაფსური მემბრანის განვლადობის გაზრდა ნატრიუმის იონისათვის. ამას მოსდევს პოსტსინაფსური მემბრანის დეპოლარიზაცია და ე. წ. პოსტსინაფსური აგზნების პოტენციალის აღმოცენება. თუ ამ პოტენციალის სიდიდემ კრიტიკულ დონეს მიაღწია, მაშინ აღმოცენდება გავრცელება-

დი აგზნება—მოქმედების ანუ წვეტოვანი პოტენციალი. მედიატორის ბუნება ჯერ კიდევ არ არის დადგენილი. მხოლოდ აცეტილქოლინი და გლუტამინმჟავა შეიძლება ჩაითვალოს ზურგისა და თავის ტვინში ამგზნებ მედიატორად.

შემაკავებელ სინაფსებში მედიატორი, მაგ., გამა-ამინოერბომჟავა იწვევს ნატრიუმისადმი მემბრანის განვლადობის შეზღუდვას და ამის გამო ვითარდება ჰიპერპოლარიზაცია, რ-იც შემაკავებელ ფუნქციას ასრულებს. ამ ჰიპერპოლარიზაციას შემაკავებელ პოსტსინაფსურ პოტენციალს უწოდებენ. რეფლექსურ რკალში აგზნება რიტმული იმპულსების სახით ვრცელდება ერთი მიმართულებით — რეცეპტორული აპარატიდან აფერენტული ნერვით აგზნება აღწევს ტვინში და გადაეცემა ეფერენტულ ნეირონს, ხოლო ამ უკანასკნელით—პერიფერიულ მომუშავე ორგანოს (ჯირკვალი, კუნთი).

რეფლექსური რკალის ცენტრალური ნაწილი (რეფლექსური ცენტრი) ი. პავლოვის თანახმად, ნერვული ცენტრი (ნც) არის ც. ნ. ს-ის სხვადასხვა განყ-ბაში განლაგებულ ნერვულ ელემენტთა ერთობლიობა, რ-ებიც ქმნიან ერთიან სისტემას და არეგულირებენ ორგანიზმის გარკვეულ ფუნქციას.

თავისი ფიზიოლ. თვისებებით ნც-ს ახასიათებს ერთმხრივი გამტარებლობა, სინაფსური დაყოვნება (გავრცელების სიჩქარის შემცირება), რაც განსაზღვრავს რეფლექსის ფარული პერიოდის ხანგრძლივობას, აგზნებათა სუმაცია (სუსტ არაეფექტურ გაღიზიანებათა განმეორებისას ისინი ეფექტური ხდებიან), გაადვილება, აგზნების რიტმის ტრანსფორმაცია (ტვინში შესულ ერთ იმპულსს ცენტრი უპასუხებს იმპულსთა ზალპით), რიტმის შეთვისება, შეკავება, ოკლუზია და სხვ. ეს თვისებები განპირობებულია სინაფსების დენდრიტებისა და ნეირონთა სხეულების თვისებებით.

1862 ი. სეჩენოვმა ც. ნ. ს-ში აღმოაჩინა აგზნების საწინააღმდეგო შეკავების პროცესი. შემდგომში მრავალმა მკვლევარმა აღწერა ცენტრ. შეკავების სხვადასხვა გამოვლინება და შეკავება, როგორც ფიზიოლ. პროცესი, საფუძვლიანად აღიარეს. ამასთანავე, დაადგინეს, რომ შეკავების პროცესს უმნიშვნელოვანესი როლი ეკუთვნის ც. ნ. ს-ის ყოველი ნაწილის მოქმედებაში. იგი მონაწილეობს თითოეული რეფლექსური აქტის განხორციელებაში. შეუძლებელია, მაგ., ჩონჩხის კუნთების კოორდინირებული რეფლექსური მოქმედება შეკავების გარეშე. როდესაც კუნთების ერთი რომელიმე ჯგუფი, მაგ., მომხრელების ცენტრები აგზნებულია, მათი ანტაგონისტი კუნთების — გამშლელების ცენტრები შეკავებულია და პირიქით. ნც-ში მიმდინარე პროცესების ამგვარ დამოკიდებულებას ჩ. შერინგტონმა რეციპროკული უწოდა. უფრო მეტიც, შეკავება ატარებს ზოგად ხასიათს (ი. ბერიტაშვილი) და რეფლექსური აგზნება ზოგადი შეკავების ფონზე ხდება.

თანამედროვე ელექტროფიზიოლ. გამოკვლევებით დადგინდა, რომ ც. ნ. ს-ში არსებობს სხვადასხვა ლოკალიზაციისა და ბუნების რამდენიმე სახის შეკავება.

შემაკავებელი ნეირონები. დადგენილია, რომ ც. ნ. ს-ში ამგზნები ნეირონების გვერდით არსებობენ შემაკავებელი ნეირონები. ასეთია, მაგ., ი. ბერიტაშვილისა და ა. ბაკურაძის მიერ 1941 აღმოჩენილი ნერვული უჯრედები ზურგის ტვინში. აღმოჩნდა, რომ ზურგის ტვინის მოტონეირონების აქსონები ზურგის ტვინიდან გამოსვლამდე ხშირად იძლევიან ერთ ან რამდენიმე კოლატერალს, რ-ებიც შებრუნდებიან და ბოლოვდებიან განსაკუთრებულ შემაკავებელ ინტერნეირონებზე. ეს უკანასკნელი კი ბოლოვდება ისევ კოლატერალის მომცემ ნეირონსა და აგრეთვე სხვა მეზობელ ნეირონებზე, რ-ებიც აქტივირებენ ამ და სხვა ნეირონების უარყოფითი უკუკავშირის პრინციპის საფუძველზე. იმავე წელს, უფრო მოგვიანებით, იგივე მოვლენა აღწერა გერმ. მკვლევარმა ბ. რენშოუმ და ამ შემაკავებელ უჯრედებს უწოდეს რენშოუს უჯრედები, ხოლო თვით შეკავებას — შებრუნებითი შეკავება. სავარაუდოა, რომ ასეთი შეკავება დადასტურდა დიდი ნახევარსფეროების ქერქის პირამიდულ უჯრედებსა და ც. ნ. ს-ის სხვა უჯრედებშიც (ჯ. ეკლზი).

რეფლექსები წარმოიქმნებიან არა ქაოსურად, არამედ კოორდინირებულად, ერთი მთლიანი შეგუებითი მოქმედების სახით. კოორდინაციაში იგულისხმება ნეირონთა და, მაშასადამე, ც. ნ. ს-ში მიმდინარე ნერვულ პროცესთა ურთიერთმოქმედება, რ-იც უზრუნველყოფს მათ შეთანხმებულ მოქმედებას. კოორდინაცია უზრუნველყოფს კუნთურ მოძრაობათა ზუსტ შესრულებას, სხვადასხვა სიტუაციაში შეგუებულ რეფლექსურ აქტებს, რ-თა შემადგენლობაშია სამოძრაო, სეკრეციული, სისხლძარღვოვანი და სხვა კომპონენტები.

კოორდინაციის პრინციპებია კონვერგენცია, აგზნებათა ირადიაცია, რეციპროკული ინერვაცია, აგზნების თანამიმდევრული შეცვლა შეკავებით და შეკავებისა აგზნებით, უკუცემის ფენომენი და რიტმული რეფლექსები, უკუკავშირის პრინციპი, საერთო საბოლოო გზის პრინციპი, დომინანტის პრინციპი, ნერვულ ცენტრთა პლასტიკურობა და კომპენსაციური შეგუებადობა.

კონვერგენცია ნიშნავს სხვადასხვა აფერენტული ბოჭკოებით ც. ნ. ს-ში მისული იმპულსების თავმოყრას ერთსა და იმავე შუამდებარე და ეფექტორულ ნეირონებთან. ზურგისა და მოგრძო ტვინში კონვერგენცია შედარებით შეზღუდულია, ც. ნ. ს-ის უმაღლეს განყ-ბებში, ქერქსა და ქერქქვეშა ბირთვებში — ფართოდაა წარმოდგენილი. ამიტომ ერთი და იგივე ქერქული ნეირონი შეიძლება აგზნდეს სხვადასხვა რეცეპტორის გაღიზიანებით.

აგზნების ირადიაციას მისული იმპულსები ძლიერი და ხანგრძლივი გაღიზიანებით აგზნებენ არა მარტო ამ ცენტრებს, სადაც ნერვული იმპულსი მიდის, არამედ სხვა ნერვულ ცენტრებსაც. ეს ხდება აგზნების გავრცელებით ანუ აგზნების ირადიაციით ერთი ცენტრიდან მეორეზე. რაც განპირობებულია იმით, რომ აფერენტულ და შუამდებარე ნეირონებს ფართო კავშირი აქვთ ც. ნ. ს-ის სხვადასხვა განყ-ბასთან. ირადიაციის მექანიზმში განსაკუთრებული როლი ეკუთვნის ბადებრივ ფორმაციას.

აგზნების ირადიაციას ზღუდავს მრავალი შემაკავებელი ნეირონი და სინაფსი. თუ ჩვენ გავუქმებთ ბლოკირებას შემაკავებელ სინაფსებს, მაგ., სტრიქნინის ან ტეტანოტოქსინის შეყვანით და ამით აგვიცილებთ პოსტსინაფსურ შეკავებას, ერთი წერტილის შეხება ბაყაყის თათზე იწვევს მთელი სხეულის მუსკულატურის კრუნჩხვებს. რაც აიხსნება ც. ნ. ს-ის აგზნების ფართო ირადიაციით.

რეციპროკული ინერვაციის არსი იმაში მდგომარეობს, რომ რეფლექსურ მოქმედებაში არსებობს გარკვეული ურთიერთობა ანტაგონისტურ მომხრელ და გამშლელ კუნთთა ცენტრებს შორის. როდესაც კიდურის მოხრის რეფლექსში მომხრელი კუნთების ცენტრი აგზნებულია, გამშლელი ცენტრი შეკავებულია და პირიქით. რეციპროკული აგზნებისა და შეკავების მექანიზმი გამოიკვლიეს ჯ. ეკლზმა და მისმა თანამშრომლებმა. აღმოჩნდა, რომ აფერენტული ნეირონების აქსონები ზურგის ტვინში იტოტებიან. ერთი მათგანი აგზნებს ამ მოტონეირონებს, რ-ებიც ანერვირებენ მომხრელ კუნთებს, ხოლო მეორენი — შუამდებარე ნეირონებს, რ-ებიც ქმნიან გამშლელ კუნთთა მოტონეირონებზე შემაკავებელ სინაფსებს. ამგვარად, აფერენტული ბოჭკოების აგზნება ერთდროულად იწვევს მომხრელი კუნთების ცენტრის აგზნებას და გამშლელი კუნთების ცენტრის შეკავებას. ც. ნ. ს-თვის დამახასიათებელია აგზნების **თანამიმდევრული შეცვლა შეკავებით და შეკავებისა—აგზნებით** (მოვლენა ნერვული ცენტრის მდგომარეობის შეცვლისა ამგზნები ან შემაკავებელი გაღიზიანების შეწყვეტის შემდეგ).

„უკუცემის" შეკუმშვის ფენომენი და რიტმული რეფლექსები ფენომენი მდგომარეობს ერთი რეფლექსის სწრაფ შეცვლაში მეორე, საწინააღმდეგო რეფლექსით. შესაძლოა, ერთმა რეფლექსმა გამოიწვიოს საწინააღმდეგო მეორე რეფლექსი, მეორემ მესამე, მესამემ მეოთხე და ა. შ. ასეთ რიგულ რეფლექსებს, როცა ერთი რეფლექსის ბოლო განაპირობებს მეორე რეფლექსის აღმოცენებას, ჯაჭვური რეფლექსები ეწოდება. ამ უკანასკნელის დროს ხშირად ხდება ერთი და იგივე მარტივი რეფლექსური აქტების მორიგეობა. ასეთ რეფლექსებს რიტმული რეფლექსები ეწოდება.

უკუკავშირის პრინციპი. აფერენტული იმპულსით გამოწვეულ ყოველ სამოძრაო აქტს თან სდევს კუნთის შეკუმშვის, სახსრების რეცეპტორების — პროპრიორეცეპტორების აგზნება. აქ აღმოცენებული იმპულსები ისწრაფვიან ც. ნ. ს-ში. ამგვარ აფერენტულ იმპულსებს, რ-ებიც ორგანიზმში აღმოცენდებიან ორგანოებისა და ქსოვილების მოქმედების შედეგად, მეორეული აფერენტული იმპულსები ეწოდება. ისინი აწვდიან ინფორმაციას ნც-ს სამოძრაო აპარატის მდგომარეობის შესახებ. ამ სიგნალების საპასუხოდ ც. ნ. ს-იდან კუნთებთან მიდის ახ. სამოძრაო იმპულსები, რ-ებიც განაპირობებენ მოძრაობის მომდევნო ფაზას ან ასრულებენ შესაბამისად შესრულებული მოძრაობის მაკორეგირებელ როლს. შემსრულებელი ორგანოების რეცეპტორებიდან მომდინარე ინფორმაციის განუწყვეტელი ნაკადი უკუკავშირის სახით მათი მუშაობის პროცესში მნიშვნელოვან როლს თამაშობს კორექციასა და მუშაობის თვითრეგულაციაში. ეს არის ორგანიზმის ფუნქციათა რეფლექსური თვითრეგულაციის უმნიშვნელოვანესი პრინციპი, რ-მაც უკუკავშირის სახელწოდება მიიღო.

რეფლექსური რკალის ცენტრ. და პერიფერიულ რგოლებს შორის ასეთი წრიული ურთიერთმოქმედება ზოგჯერ გრძელდება ურთიერთგადაქცევის სახით. კუნთის რეფლექსური შეკუმშვა ასტიმულირებს მასში მოთავსებულ რეცეპტორებს, რაც ახალ კუნთის ახ. შეკუმშვას იწვევს. ასეთივე წრიული ურთიერთმოქმედება არსებობს რეფლექსური რკალის ცენტრ. ნაწილის ნეირონებს შორის და გრძელდება დადებითი და უარყოფითი უკუკავშირის სახით. დადებითი უკუკავშირის მაგალითს წარმოადგენს რ. ლორენტე დე ნოს მიერ აღწერილი ნერვული აგზნების ცირკულირება რეფლექსური ცენტრის მრავალად განშტოებული ნეირონების შეკრულ წრეში, ხოლო უარყოფითი უკუკავშირის მაგალითს — შებრუნებითი შეკავების ზემოთ აღწერილი ფენომენი.

საერთო საბოლოო გზის პრინციპი. რეცეპტორული (აფერენტული) ნეირონების საერთო რაოდენობა რამდენჯერმე აღემატება ეფექტორული ნეირონების საერთო რაოდენობას, უკვე აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ ერთი და იგივე მოტონეირონი შედის მრავალი რეფლექსური რკალის შემადგენლობაში. ეფექტორული ნეირონები ამის გამო შეადგენენ ე. წ. საერთო საბოლოო გზას თავისი წარმოშობით სხვადასხვა რეფლექ-

სისათვის და შეიძლება დაკავშირებული იყვნენ ორგანიზმის ნებისმიერ რეცეპტორებთან.

დომინანტის პრინციპი. ზოგჯერ ზოგიერთი გარეგანი თუ შინაგანი ფაქტორის ზემოქმედებით რომელიმე რეფლექსის ცენტრ. აპარატის აგზნებადობა მდგრადად და მნიშვნელოვნად მატულობს და დროებით თავისებურ მაგისტრალურ საერთო საბოლოო გზას წარმოადგენს. სხვადასხვა რეფლექსის რეცეპტორული ველების გაღიზიანება ამ შემთხვევაში ადეკვატური სპეციფ. რეფლექსების ნაცვლად იწვევს ან აძლიერებს იმ რეფლექსს, რ-ის ცენტრის აგზნებადობა მაშინ აწეულია (ა. უხტომსკი).

ნერვული ცენტრების პლასტიკურობა. კომპენსაციური შეგუებულობა. ნც-ების შეგუებულობას და მათი ფუნქციური მნიშვნელობის ცვალებადობას პლასტიკურობა ეწოდება. იგი კარგად ვლინდება ნერვული ღეროების ჯვარედინი შეკერვით, ორ ნერვს — ცთომილსა და მხრის წნულის ნერვულ ღეროებს გადაჭრიან და ჯვარედინად გაკერავენ: ცთომილი ნერვის ცენტრ. მონაკვეთს აკერებენ მხრის წნულის ერთ-ერთი ღეროს პერიფერიულ მონაკვეთს და პირიქით. პერიფერიული მონაკვეთის საწყისი დეგენერაციის შემდეგ ხდება ცენტრ. მონაკვეთების ჩაზრდა პერიფერიულში. ამასთან, იგი ისეთ დაბოლოებას იკეთებს, რ-იც დამახასიათებელია იმ ქსოვილისათვის, სადაც ის ჩაიზრდება. გარკვეული დროის გავლის შემდეგ ნც საფუძვლიანად გარდაიქმნება და ახ. ფუნქციებს იძენს. ცთომილი ნერვი ანერვიანებს ჩონჩხის მუსკულატურას, ხოლო მხრის წნული თავის თავზე იღებს ვეგეტატიურ ფუნქციებს.

დარღვეულ ფუნქციათა აღდგენა ხდება ცენტრ. სტრუქტურების ამოკვეთის ან დაზიანების შემდეგაც. მაგ., ნათხემის ექსტირპაციის შემდეგ დარღვეული სამოძრაო რეაქციები აღდგება. კომპენსაციურ პროცესებში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს დიდი ნახევარსფეროების ქერქს. ამიტომ აღდგენილი სამოძრაო რეაქციები ხელახლა ირღვევა დიდი ნახევარსფეროების ქერქის ამოკვეთის შემდეგ.

ლიტ.: ბერიტაშვილი ი., ცისელიანი ო., კუნთოვანი და ნერვული სისტემის ზოგადი ფიზიოლოგია, თბ., 1974; Бериташвили И. С., Избранные труды. Нейрофизиология и нейропсихология, М., 1975; [illegible], Общая физиология мышечной и нервной системы, 3 изд., т. 2, М., 1966; [illegible], Структура и функция коры большого мозга, М., 1969; Костюк П. Г., Физиология центральной нервной системы, К., 1977.

ა. ბაკურაძე.

ცენტრალური პოლინეზიის სპორადები, არქიპელაგი წყნარ ოკეანეში, იხ. ლაინი.

ცენტრალური რადა, ბურჟუაზიული და წვრილბურჟუაზიული ნაციონალისტური პარტიებისა და ორგანიზაციების კონტრრევოლუციური გაერთიანებული ორგანო უკრაინაში 1917—18. შეიქმნა 1917 წ. 4 (17) მარტს კიევში უკრ. სოციალ-ფედერალისტების საბჭოს სხდომაზე უკრ. ს.-დ. მუშათა პარტიის, უკრ. სოციალისტ-რევოლუციონერების პარტიის, საზ-ბებისა და ორგანიზაციების წარმომადგენლებით. მხარს უჭერდა ბურჟ. დროებით მთავრობას; ც. რ-ის ლიდერები (მ. გრუშევსკი, ვ. ვინიჩენკო, ს. პეტლიურა და სხვ.) ცდილობდნენ შეექმნათ „ერთიანი უკრაინის ეროვნული ფრონტი". I უნივერსალით 10 (23) ივნ. გამოაცხადეს უკრ. ავტონომია, 3(16) ივლ. კი II უნივერსალით მისი განხორციელება გადადეს გაურკვეველი ვადით. 1917 ოქტ. რევ. მიმართ ც. რ-მ მტრული პოზიცია დაიკავა და 31 ოქტ. (13 ნოემბ.) კიევი აიღო. ც. რ-მ 7 (20) ნოემბ. თავი გამოაცხადა რუს. შემადგენლობაში მყოფი „უკრაინის სახალხო რესპუბლიკის" უზენაეს ორგანოდ. 1918 წ. 11 (24) იანვ. უკრაინა გამოაცხადა „დამოუკიდებელ რესპუბლიკად", ამავე დროს ც. რ. ფარულად დაუკავშირდა ავსტრია-გერმ. ჯარების მიერ უკრ. ოკუპაციას. 1917 წ. 11—12 (24—25) დეკ. ხარკოვში სრულიად უკრ. საბჭოების I ყრილობამ ც. რ. კანონგარეშედ გამოაცხადა. 1918 წ. 26 იანვ. (8 თებ.) აჯანყებული ხალხის, წითელი გვარდიისა და წითელი არმიის ნაწილების ერთობლივი შეტევის შედეგად ც. რ. გაიქცა კიევიდან ჟიტომირში, სადაც 27 იანვ. (9 თებ.) ხელი მოაწერა ბრესტ-ლიტოვსკის მტაცებლურ ხელშეკრულებას. უკრაინა ოკუპირებულ იქნა. ც. რ-მ ვერ დაძლია მასების წინააღმდეგობა, ვერ უზრუნველყო სურსათის (უმთავრესად პურის) გაზიდვა გერმანიაში, რის გამოც 29 აპრ. გარეკა გერმ. სარდლობამ. მისი ადგილი მემამულე-მონარქისტის ჰეტმან პ. სკოროპადსკის მარიონეტულმა მთავრობამ დაიკავა.

ცენტრალური საბავშვო თეატრი (ცსთ), გაიხსნა 1921, როგორც მოსკოვის თეატრი ბავშვებისათვის (ხელმძღვ. ნ. საცი). 1936-იდან ცსთ-ს. რეპერტუარში აქვს სხვადასხვა ჟანრის ნაწარმოებები: ზღაპრები, კომედიები, რომანტ. დრამები და ტრაგედიები. დადგმები: „წითელი ქუდისკა" (1947), „სომბრერო" (1957), „პირველი საზიანი, ანუ წელი 2001" (1970, საშოვ მიხალკოვისა), „როგორ იწრთობოდა ფოლადი" (ნ. ოსტროვსკის მიხედვით, 1947, 1967), კავერინის „ორი კაპიტანი" (1948), მიხალკოვის „ჩემო მეგობარო კოლკა!" (1959), „ახალგაზრდა გვარდია" (ფადეევის მიხედვით, 1974) და სხვ. მცირეწლოვანთათვის დადგა სპექტაკლები: მარშაკის „ზღაპრები" (1941), გაბეს „ბეღლისწია ქალაქი" (1944), შვარცის „თოვლის დედოფალი" (1946, 1971), ერშოვის „კუზიანი კვიცი" (1952, 1972) და სხვ. სისტემატურად დგამენ კლასიკური დრამატურგიის ნაწარმოებებს: გრიბოედოვის „ვაი ჭკუისაგან" (1951), პუშკინის „ბორის გოდუნოვი" (1957), გოგოლის „ქორწინება" (1963), გორკის „მეშჩანები" (1976) და სხვ. თეატრს ხელმძღვანელობდნენ გ. დუდინი (1937—43), ლ. ვოლკოვი (1943—48), ო. პიჟოვა (1948—50), ე. კოლესაევი (1950—54), მ. კნებელი (1955—60 და 1966—68). მუშაობდნენ რეჟისორები: გ. ტოვსტონოგოვი, ო. ეფრემოვი, ა. ეფროსი. დასის მსახიობები (1977): სსრკ სახ. არტისტი გ. სპერანსკი, რსფსრ სახ. არტისტები ი. ვორონოვი, ე. პეროვი, გ. პეჩნიკოვი და სხვ. 1975-იდან მთ. რეჟისორია რსფსრ სახ. არტ. გ. კუზმინი. თეატრი საგასტროლოდ იყო გდრ-ში (1966), ბულგარეთში (1968), გფრ-ში (1970), კანადაში (1972), აშშ-ში (1972), ინდოეთში (1974) და სხვ. ქვეყნებში. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1969).

ლიტ.: Центральный детский театр [Фотоальбом], М., 1974.

ცენტრალური სადაზვერვო სამმართველო (ცსს; Central Intelligence Agency — CIA), აშშ-ის საზღვარგარეთის დაზვერვის ცენტრალიზებული სამსახური, შეიქმნა 1947. ცსს-ს სტატუსს განსაზღვრავს „კანონი ცენტრალური სადაზვერვო სამმართველოს შესახებ" (1949). ცსს-ს ამოცანას შეადგენს უცხოეთის სახელმწიფოების მოქმედების შესახებ ლეგალური თუ არალეგალური გზით მიღებული მონაცემების საფუძველზე შემუშავებული ინფორმაციის მიწოდება აშშ ხელისუფალთათვის, ევალება აგრეთვე აშშ. დაზვერვის სხვა ორგანოების საქმიანობის კოორდინაცია. ცსს-ს ზოგიერთი მონაცემით ცენტრ. აპარატის ბირთვს შეადგენს 3 „დირექტორატი": საინფორმაციო-ანალიტიკური, ოპერატიული (განაგებს სადაზვერვო ღონისძიებათა მომზადების საქმეს, აგენტურას უცხოეთთან კონტაქტებს და ა. შ.), სამეცნ.-ტექნ. (უზრ. რადიოდაზვერვის ჩაწერა, საჰაერო და კოსმოსური დაზვერვა და ა. შ.). ცსს-ს თანამშრომელთა ნაწილი მუშაობს სახელმწ. დეპარტამენტსა და სხვა საგარეო პოლიტ. უწყებებში. ცსს-თან დაკავშირებულია აშშ 100-ზე მეტი უნ-ტისა და კოლეჯის თანამშრომელი. ცსს ახორციელებს აშშ საგარეო. საქმიანობის განსაკუთრებით გასაიდუმლოებულ ნაწილს (1961 თავდასხმის მოწყობა კუბაზე, კონტრრევ. გამოსვლების ხელშეწყობა 1956 უნგრეთში, 1968 ჩეხოსლოვაკიაში და სხვ.). ცსს იდეოლოგიურ ომს ეწევა სსრკ და სხვა სოციალ. ქვეყნების, პროგრესისა და მშვიდობისმოყვარე ძალების წინააღმდეგ, აფინანსებს ნაციონალურ წინააღმდეგ მოქმედ ანტისოციალისტურ ძალებს, ავლენილ ლუმპენებს. რადიოსადგურებს „თავისუფლება" და „თავისუფალი ევროპა" უშუალოდ ცსს აფინანსებს. ფორმალური აკრძალვის მიუხედავად, ცსს მოქალაქეებისადმი ახორციელებს შპიონაჟს თვით აშშ. ცსს-ს ხარჯები ოფიციალურად არ ქვეყნდება. ცსს-ს დირექტორსა და მის მოადგილეს აშშ-ის პრეზიდენტი ნიშნავს, ხოლო შემდეგ სენატი ამტკიცებს. შტაბ-ბინა ლანგლიშია (ვაშინგტონის გარეუბანი).

ცენტრალური საემისიო ბანკი, დაწესებულება, რ-საც აქვს მონოპოლიური უფლება საბანკო ბილეთების (ბანკნოტი) გამოშვებაზე. ბევრ კაპიტალ. სახელმწიფოში ც. ს. ბ. ნაციონალიზებულია ან სახელმწიფო უწევს კონტროლს. სოციალ. ქვეყნებში ც. ს. ბ. არის ერთიანი სახელმწიფო საკრედიტო, ანგარიშსწორებისა და საკასო ცენტრი (მაგ., სსრკ სახელმწიფო ბანკი).

ცენტრალური სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი აკადემიკოს ა. კრილოვის სახელობისა (ლენინგრადში); დაარსდა 1893 დ. მენდელეევის ინიციატივით (მაშინდელი სახელწოდება — „საცდელი აუზი"). 1944 მიენიჭა ა. კრილოვის სახელი. ინ-ტში იკვლევენ გემების ჰიდროდინამიკას, ენერგეტიკას, სიმტკიცესა და სხვა საკითხებს, აგრეთვე ოკეანის ათვისების ტექ. საშუალებებს. ინ-ტის ექსპერ. ბაზაა საცდელი, საცირკულაციო და კავიტაციის აუზები. ინ-ტს აქვს ასპირანტურა.

ცენტრალური ქვაბული, ფსკერის დადაბლება ინდოეთის ოკეანის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, აზიის კონტინენტურ კალთასა და მალდივის, არაბეთ-ინდოეთისა და აღმოსავლეთ ინდოეთის ქედების კალთებს შორის. სიგრძე დაახლ. 6000 კმ, სიგანე 1500 კმ, მაქს. სიღრმე 6090 მ. ჩრდ. ნაწილი ს. გ. 8—10°-მდე ვაკეა, სამხრ. ნაწილი — ბორცვიანი და მთიანი. ცენტრ. ნაწილში აღმართულია მერიდიანული ქედი ლანკა, სიმაღლე 1649 მ (მთა ათანასი ნიკიტინი). ფსკერი აგებულია ტერიგენული ფორამინიფერებიანი და რადიოლარიებიანი ლამით, უკიდურეს სამხრ-ით წითელი თიხებით.

ცენტრალური ქვაბული, ფსკერის დადაბლება წყნარ ოკეანეში, მარშალის, გილბერტის, ფენიქსის კ-ებსა (დას.) და ლაინის ქედს (აღმ.) შორის. ფართ. 5,7 მლნ. კმ². სიღრმე 6957 მ. ფსკერი აბისალური წყალქვეშა ვაკეა, რ-ზეც აღმართულია 814 მ-მდე სიმაღლის იზოლირებული მთები (მთა ვიტიაზი) და ვულკ. წარმოშობის მთათა მწკრივები. ფსკერი უმთავრესად დაფარულია წითელი თიხით და რადიოლარიებიანი ლამით.

ცენტრალური შეკავება, აქტიური ნერვული პროცესი, რ-ის შედეგადაც აგზნება კნინდება ან იგი სულაც აღმოიფხვრება. აღმოაჩინა ი. სეჩენოვმა 1862. არჩევენ შეკავების ორ სახეს: პოსტსინაფსურს, რ-იც ვითარდება სპეც. შემკავებელი მედიატორის მოქმედებით ნეირონის პოსტსინაფსურ მემბრანაზე, და პრესინაფსურს, რ-იც დაკავშირებულია პრესინაფსური ნერვული დაბოლოების დეპოლარიზაციაზე

ცენტრალური ცილინდრი მცენარის, ღერძული ცილინდრი, სტელა, უმაღლეს მცენარეთა ღეროსა და ფესვის შიგნითა ნაწილი, რ-საც გარს აკრავს პირველადი ქერქი. შედგება ან მხოლოდ გამტარი ქსოვილებისაგან (მაგ., პროტოსტელა), ან კიდევ პარენქიმული გულგულისა და პერიციკლისაგან. იხ. აგრეთვე სტელარული თეორია.

ცენტრალური ძალა, მატერიალურ სხეულზე მოქმედი ძალა, რ-ის მოქმედების წირი მატერიალური სხეულის ნებისმიერი მდებარეობის დროს გადის ძალთა ცენტრად წოდებულ ერთსა და იმავე უძრავ წერტილზე. ც. ძ-ის მაგალითებია გრავიტაციული ძალა, ელექტრული მუხტების ელექტროსტატ. ურთიერთქმედების ძალა (იხ. კულონის კანონი) და სხვ. ც. ძ-ის მოქმედებით თავისუფალი სხეულის მასათა ცენტრი მოძრაობს ბრტყელი ტრაექტორიის გასწვრივ, ხოლო წირის მონაკვეთი, რ-იც ამ ცენტრს ძალის ცენტრთან აერთებს, ნებისმიერ დროის ტოლ შუალედებში ტოლ ფართობებს შემოწერს (იხ. ფართობთა კანონი).

ცენტრი (ლათ. centrum<ბერძ. kentron — წერტილი, შუა წერტილი) მათემატიკაში, 1. სიმეტრიის ც. გეომეტრიული ფიგურისა, ისეთი O წერტილი, რომ ფიგურა ყოველ A წერტილთან ერთად შეიცავს A' წერტილსაც, რ-იც მდებარეობს OA წრფის O წერტილიდან მეორე მხარეს და OA=OA'. სიმეტრიის ც-ის მქონე ფიგურებსა და ზედაპირებს (მაგ., წრეწირი, ელიფსი, სფერო, ელიფსოიდი და სხვ.) ცენტრალურს უწოდებენ. ფიგურას შეიძლება ჰქონდეს უსასრულო რაოდენობის ც. 2. ორი მსგავსი და მსგავსად განლაგებული ფიგურის მსგავსების ც. — S წერტილი (იხ. ნახ.), რ-შიც იკვეთება წყვილ-წყვილად შესაბამისი წერტილების შემაერთებელი წრფეები. 3. დიფერენციალური განტოლების განსაკუთრებული წერტილების ერთ-ერთი სახელობა.

ცენტრი მანქანათმშენებლობაში, მოწყობილობა, რ-საც იყენებენ დეტალების დასამაგრებლად სახარატო, მრგვალსახეხ და სხვა ჩარხებში, აგრეთვე საკონტროლო-საზომ ხელსაწყოებში. ც-ის ერთი ბოლო — მუშა კონუსური ბოლო — წაწვეტებულია 60 ან 90° კუთხით. მეორე ბოლოს — საიარაღო დახრილკონუსიან ბოლოს — დგამენ შპინდელის ან უკანა ვეცის კონუსურ ბუდეში. დეტალის ტორსის დამუშავებისას უძრავ ც-ზე დატანებულია საჭრისის გამოსასვლელი ამონაჭერი. დიდი დეტალების დასამაგრებლად იყენებენ სოკოსებრი მუშა ბოლოს მქონე ც-ს.

ცენტრიდანული მოდელირება, ფიზიკური მოდელირების მეთოდი, რ-საც იყენებენ მეცნიერული კვლევისათვის და იმ საინჟინრო ნაგებობათა თვისებების (მახასიათებლების) მოდელებზე შესასწავლად, რ-ებიც სიმძიმის ძალის ზემოქმედებას განიცდიან. ც. მ-ით უფრო ხშირად სარგებლობენ გრუნტის ან გრუნტთან დაკავშირებული ნაგებობების (ფერდი, ჯებირი, კაშხალი, საძირკველი, მიწისქვეშა ნაგებობა და სხვ.) შესწავლის დროს. კვლევის მიზანია ნაგებობაში წარმოქმნილი დეფორმაციებისა და ძაბვების განსაზღვრა, ე. ი. იმ პირობების დადგენა, რ-ის დროს ნაგებობას არ ემუქრება რღვევა, ან რღვევის მიზეზისა და ხასიათის გარკვევა და ა. შ. ც. მ-ის მეთოდებით შეიძლება შევისწავლოთ საავიაციო და კოსმ. ფრენისას წარმოქმნილი გადატვირთვების ზემოქმედება ადამიანებსა და ტექ. ობიექტებზე. ც. მ-ის იდეის გამოყენება შეიძლება აგრეთვე კოსმ. სადგურის ბორტზე ხელოვნური „სიმძიმის" შესაქმნელად. მოდელირების დროს აუცილებელია მსგავსების კრიტერიუმების შესრულება. ც. მ-ის იდეა 1869 წამოაყენა ფრანგმა მეცნ. ე. ფილიპსმა, სსრკ-ში იგი დაამუშავეს და გამოიყენეს გ. პოკროვსკიმ და ი. ფედოროვმა.

ცენტრიდანული ნერვული ბოჭკოები, ეფერენტული, მოტორული ნერვული ბოჭკოები, ნერვული უჯრედების მორჩები (აქსონები) თავისი გარსებითურთ, რ-ებიც ცენტრალური ნერვული სისტემიდან აგზნებას გადასცემენ მომუშავე ორგანოებს (კუნთებს, ჯირკვლებს). პერიფერიულ ნერვებს შორის მხოლოდ ზოგიერთია წმინდა ცენტრიდანული, უმრავლესობა შერეულია, ე. ი. შეიცავს ცენტრისკენულ ნერვულ ბოჭკოებსაც.

ცენტრიდანული ჩამოსხმა, სხმულის დამზადება ლითონის ყალიბებში. ამ პროცესის დროს გამდნარი ლითონი განიცდის ცენტრიდანული ძალების გავლენას. ჩასხმული ლითონი ყალიბის კედლებისაკენ გადატყორცნება და გამყარების შემდეგ სხმულს წარმოქმნის. ამ ხერხს იყენებენ თუჯისა და ფოლადის მილების, რგოლების, მილისებრისა და სხვ. დასამზადებლად. ბრუნვის ღერძის მდებარეობის მიხედვით განასხვავებენ ჰორიზ. და ვერტ. სამსხმელო ცენტრიდანულ მანქანებს.

ცენტრიდანული ძალა, ძალა, რ-ითაც მოძრავი მატერიალური წერტილი მოქმედებს სხეულზე (ბმაზე), რ-იც ზღუდავს წერტილის მოძრაობას და აიძულებს მას იმოძრაოს მრუდწირულად. რიცხობრივად ც. ძ. ტოლია mv^2/ρ (სადაც m არის მატერ. წერტილის მასა, v — მისი სიჩქარე, ρ — ტრაექტორიის სიმრუდის რადიუსი) და მიმართულია მთავარი ნორმალის გასწვრივ სიმრუდის ცენტრიდან ტრაექტორიისაკენ (წერტილის წრეწირზე მოძრაობისას — წრეწირის ცენტრიდან). ც. ძ. და ცენტრისკენული ძალა რიცხობრივად ერთმანეთის ტოლია და მიმართულია ერთმანეთის საწინააღმდეგოდ ერთი წრფის გასწვრივ, მაგრამ მოდებულია სხვადასხვა სხეულზე როგორც ქმედებისა და უკუქმედების ძალები.

ცენტრიზმი, იდეურ-პოლიტიკური მიმდინარეობა II ინტერნაციონალში. აღმოცენდა რევ. და რეფორმისტულ მიმართულებებს შორის ბრძოლის პერიოდში და ცდილობდა მ. შ. შეურიგებელი წინააღმდეგობანი მოეგვარებინა მუშათა მოძრაობის კარდინალურ საპროგრამო და ტაქტიკურ საკითხებში ოპორტუნიზმისათვის დათმობის გზით. ოპორტუნისტებისაგან განსხვავებით, რ-ებიც აშკარად გამოდიოდნენ მარქსიზმის რევიზიით სოციალ-რეფორმიზმის სულისკვეთებით, ცენტრისტები თავიანთ ოპორტუნიზმს ნიღბავდნენ „ორთოდოქსალური" მარქსისტული ფრაზეოლოგიით. ამის გამო ვ. ი. ლენინი წერდა: „იგი საშიშარი და მავნებელია არა აშკარა ოპორტუნიზმი, რომელიც ერთბაშად ჩამოიშორებს ხოლმე მუშათა მასას, როგორც არის იგი, არამედ — საშუალო პოზიციაზე დგომის თეორია, რომელიც მარქსისტული სიტყვებით ამართლებს ოპორტუნისტულ პრაქტიკას, მთელი რიგი სოფიზმებით ამტკიცებს რევოლუციური მოქმედების უდროობას და სხვა" (თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 21, გვ. 306).

ც-ის მთავარ მიმართულებას საერთაშ. ასპარეზზე წარმოადგენდა კაუცკიანელობა, ხოლო რუსეთში — ტროცკიზმი. ც-ის იდეოლოგია საბოლოოდ ჩამოყალიბდა I მსოფლიო ომის (1914—18) წინ, რ-ის მსვლელობის დროს მისი ოპორტუნისტული არსი აშკარა გახდა.

ც. მტრულად შეხვდა ოქტ. რევოლუციას რუსეთში, და კომუნისტური ინტერნაციონალის შექმნას.

ლიტ.: Ленин В. И., Полн. собр. соч., 5 изд. (см. Справочный том, ч. 1, с. 706—707); История КПСС, т. 2, М., 1966, с. 303—11, 472—77, 595—648; История Второго Интернационала, т. 2, М., 1966, с. 166—78, 235—38, 411—77; Ленин в борьбе за революционный Интернационал, М., 1970, с. 161—70, 296—301.

ცენტრიოლი, ცხოველური და ზოგი მცენარეული უჯრედის მუდმივი სტრუქტურა. უჯრედის ცენტრის ძირითადი ნაწილი, გარშემორტყმულია ცენტროსფეროთი. უჯრედში არის 2 ც. უჯრედის გაყოფისას ისინი პოლუსებისაკენ მიემართებიან. თითოეული ც-ის გაორმაგება, როგორც წესი, გაყოფის ბოლოს ხდება. ზოგიერთ უჯრედში ც. არ არსებობს და მათ ფუნქციას პოლუსებზე თავმოყრილი მემბრანული კომპონენტები ასრულებენ.

ცენტრისკენული აჩქარება, იხ. ნორმალური აჩქარება.

ცენტრისკენული ნერვული ბოჭკოები, აფერენტული, სენსორული, მგრძნობიარე ბოჭკოები, ნერვული უჯრედების მორჩები (აქსონები) თავისი გარსებითურთ, რ-ებიც ცენტრალურ ნერვულ სისტემას (ცნს) აგზნებას გადასცემენ რეცეპტორებიდან. ც. ნ. ბ. განლაგებულია ან თვითონ რეცეპტორულ ორგანოში, ან ცნს-ის მხოლოდ სპეც. მგრძნობიარე განგლიონებში. წმინდა ც. ნ. ბ. იშვიათად გვხვდება. როგორც წესი, ისინი შერეულია—შეიცავენ ცენტრიდანულ ნერვულ ბოჭკოებსაც.

ცენტრისკენული ძალა, მატერიალურ წერტილზე მოქმედი ძალა, რ-იც მიმართულია მისი ტრაექტორიის მთავარი ნორმალის გასწვრივ სიმრუდის ცენტრისაკენ (წრეწირზე წერტილის მოძრაობისას — წრეწირის ცენტრისაკენ). რიცხობრივად ც. ძ. უდრის mv^2/ρ, სადაც m არის მატერ. წერტილის მასა, v—მისი სიჩქარე, ρ—ტრაექტორიის სიმრუდის რადიუსი. ც. ძ-ის მოქმედებით თავისუფალი მატერ. წერტილი მრუდწირულად მოძრაობს. წრფივი მოძრაობისას ც. ძ. ნულის ტოლია.

„ცენტრის" პარტია გერმანიაში, გერმანიის ბურჟუაზიული პარტია 1870—1933. XIX ს. 70-იან წლებში ო. ბისმარკის მთავრობის მხრივ რეპრესიები (იხ. „კულტურკამფი") განიცადა. XX ს. დასაწყისში „ც." პ. უკვე მხარს უჭერდა გერმ. იმპერიალიზმის პოლიტ. კურსს. 1918 ნოემბ. რევ. შემდეგ „ც."-ის ხელმძღვანელობა მთლიანად სამრეწვ. ბურჟ. ხელში გადავიდა, მაგრამ შეინარჩუნა თავისი მასობრივი ბაზა, იგი შედიოდა ე. წ. ვაიმარის ბლოკში. 1919—33 წლებში „ც." პ-ის წარმომადგენლები ბევრჯერ მთავრობის შემადგენლობაში შედიოდნენ, ხშირად მთავრობასაც მეთაურობდნენ. 30-იან წლებში პარტია აშკარა რეაქციულ პოზიციებზე გადავიდა და ხელი შეუწყო ხელისუფლების სათავეში ჰიტლერელების მოსვლას; ამ კურსის შედეგად 1933 წ. 5 ივლ. „ც." პ. თვითონვე დაიშალა.

ცენტრიფუგა (ცენტრი და ლათ. fuga — გაქცევა, სირბილი), აპარატი, რ-იც ცენტრიდანული ძალის ზეგავლენით განაცალკევებს არაერთგვაროვან სისტემას (სუსპენზიას, შლამს, ემულსიას). ც-ის ძირითადი ნაწილია დიდი სიჩქარით მბრუნავი როტორი, რ-იც წარმოქმნის ცენტრიდანული ძალების ველს. ც. ორი სახეობისაა: პერიოდული მოქმედების გაკამკამებელი ც. (ნახ. 1) და უწყვეტი მოქმედების შნეკიანი ც. (ნახ. 2). პირველში სუსპენზია ხვდება ღრუ როტორის ცენტრ. ნაწილში; როტორის ბრუნვის დროს მყარი ნაწილაკები ეკვრება მის შიგა ზედაპირს, ხოლო გაკამკამებული სითხე არინდება ზედა ნაწილიდან. როტორიდან მყარი ნაწილაკების (ნალექის) განტვირთვას ახდენენ სპეციალური საქშენებიდან ან ხვრელებიდან; უწყვეტი მოქმედების შნეკიან ც-ში სუსპენზიას აწვდიან ღრუ როტორის ღერძის გასწვრივ. გაკამკამებული სითხე გამოედინება როტორის ფართო ნაწილიდან, ხოლო წარმოქმნილი ნალექი შნეკით როტორის ვიწრო ნაწილში გადაადგილდება და ხვრელების საშუალებით მოიცილება.

ც-ს იყენებენ ქიმ., კვების, სამთამადნო

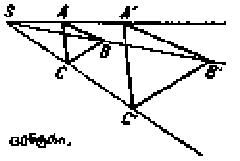

ცენტრი.

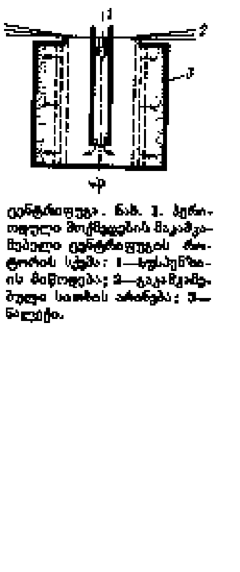

ცენტრიფუგა. ნახ. 1. პერიოდული მოქმედების მაკამკამებელი ცენტრიფუგის როტორის სქემა: 1—სუსპენზიის მიწოდება; 2—გაკამკამებული სითხის არინება; 3—ნალექი.

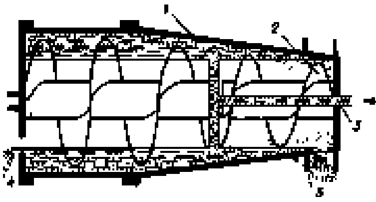

ცენტრიფუგა. ნახ. 2. უწყვეტი მოქმედების შნეკიანი ცენტრიფუგის სქემა: 1—როტორი; 2—შნეკი; 3—სუსპენზიის მიწოდება; 4—გაწმენდილი სითხის არინება; 5 — ნალექის მოცილება

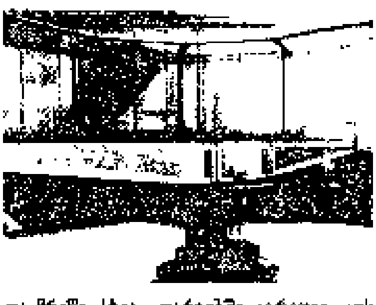

ცენტრიფუგა. ნახ. 3. კონუსებიანი საწურიანი ცენტრიფუგა.

და მრეწვ. სხვ. დარგებში, აგრეთვე კოსმონავტების საწვრთნელად.

ლიტ.: Соколов В. И., Центрифугирование, М., 1976.

ცენტრიფუგირება, არაერთგვაროვანი სისტემების—ემულსიების, სუსპენზიების, შლამების—დაყოფა ცენტრიდანული ძალების ზემოქმედებით. ც. შეიძლება განხორციელდეს დალექვის ან გაფილტვრის პრინციპებით. ცენტრიდანული დალექვით კონცენტრირებული სუსპენზიებისაგან გამოიყოფა მყარი ფაზა, ხოლო განზავებული სუსპენზიებისაგან—გაკამკამებული თხევადი ფაზა. ცენტრიდანული ფილტრაცია გამოიყენება მყარი ფაზის გამოსაყოფად მცირე თხევადი ფაზის შემცველი სუსპენზიებისა და შლამებისაგან. მაღალდისპერსული და მაღალმოლეკულური ნაერთების (მაგ., ცილების) კვლევისას იყენებენ ულტრაცენტრიფუგირებას.

„ცენტრნაუჩფილმი", სამეცნიერო-პოპულარული და სასწავლო ფილმების ცენტრალური სტუდია, საბჭ. კინოსტუდია (მოსკოვი), შეიქმნა 1933. 1941-მდე ტექ. ფილმების სტუდია („მოსტეხფილმი"), 1941—44 „ვოენტეხფილმი", 1945—66 „მოსნაუჩფილმი". 1966-იდან ახლანდ. სახელწოდება. სტუდია უშვებს წელიწადში 300-ზე მეტ ფილმს. დაჯილდოებულია წითელი ვარსკვლავის ორდენით (1945).

ცენტრობალტი, ბალტიის ფლოტის ცენტრალური კომიტეტი (ბფცკ), მატროსების არჩეული უმაღლესი რევოლუციურ-დემოკრატიული ორგანო. შეიქმნა 1917 წ. 28—30 აპრ. (11—13 მაისს) ჰელსინგფორსის საბჭოს დეპუტატების მატროს-ბოლშევიკების ინიციატივით. თავ-რედ აირჩიეს ბოლშევიკი პ. დიბენკო. ც. ხელმძღვანელობდა პოლიტ. მუშაობას ფლოტში. 1917 ივლისის დღეებში ც-მა მონაწილეობა მიიღო დემონსტრაციაში და ჩაშალა დროებითი მთავრობის გეგმები, მოითხოვა ძალაუფლების გადაცემა საბჭოებისათვის, რისთვისაც ც-ის დელეგაცია დიბენკოს მეთაურობით დააპატიმრეს. აგვ-ში ც-მა აქტ. მონაწილეობა მიიღო კორნილოვის შეთქმულების ჩახშობაში და დროებითი მთავრობა იძულებული გახდა გაეთავისუფლებინა ივლ-ში დაპატიმრებული ც-ის წევრები. 1917 ოქტ-ში ც. იქცა შეიარაღებული აჯანყების მოსამზადებელ საბრძოლო შტაბად ბალტიის ფლოტში. მან სამხ.-რევკომის განკარგულებით გაგზავნა კრეისერი „ავრორა", 25 ოქტ. (7 ნოემბ.) პეტერბურგში გადაისროლა სამხ. ხომალდები და მატროსების ეშელონი, მონაწილეობა მიიღო კერენსკი-კრასნოვის ამბოხების ჩახშობაში. 6 (19) დეკ. ფლოტის სარდლის თანამდებობა და მისი შტაბი გაუქმდა. ც-ის შემადგენლობა ახ., რევ. სარდლობის (ბალტიის ფლოტის კომისართა საბჭოს) შექმნასთან დაკავშირებით დაითხოვეს.

ცენტროკასპი, კასპიის სამხედრო ფლოტილიის ცენტრალური კომიტეტი, კასპიის სამხედრო ფლოტილიის უმაღლესი არჩევითი ორგანო, შეიქმნა ბაქოში 1917 წ. I ნახევარში. ფლოტილიის მეზღვაურთა I ყრილობა 3 (16) ნოემბ. მიესალმა ოქტ. რევოლუციას და ც-ს დაავალა მხარი დაეჭირა ბაქოს მუშათა და ჯარისკაცთა დეპუტატების საბჭოსთვის, მაგრამ ც-ს ხელმძღვანელობამ (ოფიცერი, კადეტი ი. თურქია და სხვ.) არ შეასრულა ყრილობის გადაწყვ. მეზღვაურებისა და რევ. ჯარების მიერ მუსავატელთა ამბოხების (1918 წ. 30 მარტი—1 აპრ.) ჩახშობის დროს ც-მ ნეიტრალიტეტი დაიცვა. ახ. ბოლშევიკური ც.-ის თავმჯდომარედ აირჩიეს ა. კუზნეცოვი. ბაქოში საბჭ. ხელისუფლების დროებით დამხობის (1918 წ. 31 ივლ.) შემდეგ ესერებმა, მენშევიკებმა და ბურჟ. ნაციონალისტებმა შექმნეს კონტრრევ. მთავრობა, ე. წ. „ც.-ის" დიქტატურა.

„ცენტროლიტი", იხ. თბილისის ფოლადთუჯსაჩამოსხმელი ქარხანა „ცენტროლიტი".

„ცენტროსოიუზი" (სსრ კ სამომხმარებლო საზოგადოების ცენტრალური კავშირი), სსრ კავშირის სამომხმარებლო კოოპერაციის ხელმძღვანელი სამეურნეო და ორგანიზაციული ცენტრი. არსებობს 1917-იდან. აერთიანებს მოკავშირე რესპუბლიკების სამომხმარებლო საზ-ბათა კავშირებს. საერთაშ. ალიანსის წევრია 1921-იდან. ც-ის შემადგენლობაში შედის ცეკავშირი.

ცენტროსომა (ცენტრი და ბერძნ. sōma — სხეული). ცენტროსფერო, ცენტროპლაზმა, უჯრედის ციტოპლაზმის ნაწილი, რ-იც ცენტრიოლის ირგვლივაა განლაგებული. ც. უჯრედის ორგანოიდებს არ შეიცავს. იგი ციტოპლაზმის დანარჩენ ნაწილზე მკვრივია. ძვ. ლიტ-რაში ამ ტერმინის ნაცვლად ცენტრიოლების სინონიმად ხმარობდნენ.

ცენტროციმბირი, ციმბირის საბჭოების ცენტრალური აღმასკომი, ციმბირის ცაკი, უმაღლესი საბჭ. ორგანო (ირკუტსკი, 1917 ოქტ. — 1918 აგვ.). ბოლშევიკების ხელმძღვანელობით ციმბირში წარმართავდა საბჭ. ხელისუფლების მშენებლობას. კონტრრევ. გამოსვლების ვითარებაში ც. მასობრივი პარტიზ. მოძრაობის ორგანიზატორი იყო.

ცენტურია (ლათ. centuria < centum — ასი), ძვ. რომში მოქალაქეთა სამხედრო-პოლიტიკური ერთეული. ანტ. ტრადიციით, ძვ. წ. VIII—VI სს-ში რომის ცხენოსანი ჯარი ც-ებად იყო დაყოფილი. ძვ. წ. VI ს-ში სერვიუს ტულიუსის რეფორმით ქონებრივი ცენზის მიხედვით მოქალაქეები 5 კლასად დაიყო, 170 centuriae equitum (ქვეითი ჯარი). 4 ც. ხელოსნებისაგან. შემდეგომში მათ დაემატა 1 ც. უქონელთაგან (Proletarii). რ-ებიც კლასებს არ შეადგენდნენ, მაგრამ ხმის უფლება დაუტოვეს. სულ 193 ც. იყო და ცენტურიატის კომიციებზე თითოეული ც. თითო ხმით (suffragium) იყო წარმოდგენილი. I და II პუნიკურ ომებს შორის ც-ების რაოდენობა 373-მდე გაიზარდა. იმპერიის ეპოქაში ც-ს ქვეგანაყოფის მნიშვნელობა დარჩა და ლეგიონის შემადგენლობის ნაწილს წარმოადგენდა.

ცენურუსი, ჩლიქოსანთა, განსაკუთრებით ცხვრის და ზოგჯერ ადამიანის ჰელმინთოზი. ხასიათდება ცხოველის სხვადასხვა ქსოვილში თასმისებრი ჭიების ლარვების — ცენურების განვითარებით. ცენურები ლოკალიზდებიან ტვინში (ც. ცერებრალური), კუნთთაშუა შემაერთებელ და კანქვეშა ქსოვილებში. ც-ის გამომწვევის წყაროა ხორცისმჭამელი ცხოველი, უმთავრესად ძაღლი, რ-ის ნაწლავებში პარაზიტობენ სქესმწიფე ცესტოდები. დაინვაზიება ხდება ჰელმინთის კვერცხებით გაბინძურებული საკვებითა და წყლით. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა ოპერაციულია მხოლოდ ძვირფასი ცხოველის დაავადებისას, სხვა შემთხვევაში ცხვარი იკვლება. პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ა: სამომსახურო ძაღლების დეჰელმინთიზაცია, მაწანწალა ძაღლების მოსპობა. ი. ბადურაშვილი.

ცეოლითები (ბერძნ. zeō — ვდუღვარ და ... ლითი; გახურებისას ეს ნაერთები ფუყდება), კარკასული ალუმოსილიკატები. ზოგადი ქიმ. ფორმულაა $Me_{x/n}[Al_xSi_yO_{2(x+y)}]\cdot zH_2O$, სადაც Me—Na, K, Ca, Mg, Ba; n—ლითონის ჟანგვის ხარისხი. ც-ის სტრუქტურისათვის დამახასიათებელია გამჭოლი არხები და დიდი ზომის სიცარიელეები, რ-ებშიც განლაგებულია წყლის მოლეკულები და ლითონების კატიონები, აგრეთვე ამონიუმი, ჰიდრონიუმი და სხვა პოლივალენტური იონები, რ-ებიც შეიძლება კატიონური გაცვლის გზით. არსებობს ბუნებრივი და ხელოვნურად მიღებული ც. ბუნებრივი ც. 40-ზე მეტ მინერალს მოიცავს. მათგან მნიშვნელოვანია: ანალციმი, ლომონტიტი, ფილიფსიტი, ნატროლითი, მორდენიტი, ჰეილანდიტი, კლინოპტილოლითი, შაბაზიტი, ერიონიტი, ფოჟაზიტი და სხვ. ც-ს აქვს გამჭვირვალე უფერული კრისტალები. სიმაგრე მინერალოგიური სკალით 3—5; სიმკვრივე 1800—2250 კგ/მ³ (ბარიუმიან ც-ს 2800—2700 კგ/მ³). ძირითადად წარმოიქმნება დაბალტემპერატურული ჰიდროთერმული პროცესების, აგრეთვე დიაგენეზისის და მეტამორფიზმის საწყისი სტადიების დროს. ც-ის საბადოები ცნობილია სსრკ-ში (ამიერკავკასია, ამიერბაიკალეთი, კამჩატკა), ახალ ზელანდიაში, იაპონიაში, აშშ-ში, ისლანდიაში და სხვ. მრავალრიცხოვანი ხელოვნური ც-იდან პრაქტიკაში იყენებენ: $A-Na[AlSiO_4]\cdot(2\div3)H_2O$, $X-Na[AlSi_{1-1.5}O_{4-5}]\cdot3H_2O$ და $Y-Na[AlSi_{1.5-3}O_{5-8}]\cdot(3\div4)H_2O$. ც. ამჟღავნებენ იონმიმოცვლით თვისებებს, ხოლო გახურებისას მათი სიცარიელეებიდან წყლის მოლეკულების გამოდევნის შემდეგ — ადსორბციულ თვისებებს. ც-ის სტრუქტურაში არხებისა და სიღრუეებში შესასვლელების მკვეთრად განსაზღვრული ზომები ანიჭებენ მათ ე. წ. მოლეკულური საცრების და სელექციური ადსორბენტების თვისებებს. ც-ს იყენებენ ნავთობის ნახშირწყალბადების გამოსაყოფად და გასაწმენდად, კატალიზატორად, აირების გასაწმენდად, გამოსაშრობად და გასაყოფად, რადიოაქტიური ელემენტების ამოსაკრებად, სოფლის მეურნეობაში და სხვ.

ლიტ.: Природные цеолиты, М., 1985; Сендеров Э. Э., Хитаров Н. И., Цеолиты, их синтез и условия образования в природе, М., 1970.

ცეპელინი (Zeppelin) ფერდინანდ (8. VII. 1838, კონსტანცი, — 8. III. 1917, შარლოტენბურგი, ბერლინის მახლობლად), დირიჟაბლების გერმანელი კონსტრუქტორი. 1891-იდან მუშაობდა ხისტკარკასიანი დირიჟაბლების კონსტრუქციის შექმნაზე. 1900 ააგო პირველი ასეთი დირიჟაბლი, რ-იც გრიგალმა დაამსხვრია. 1914-მდე ააგეს 26 დირიჟაბლი (იყენებდნენ I მსოფლიო ომში, 1914—18). ც-ის სიკვდილის შემდეგ, 1928, აგებული დირიჟაბლი „გრაფ ც" დემონსტრირებული იყო მოსკოვში (1930), მგზავრებით გადაუფრინა ატლანტის ოკეანეს. უკანასკნელმა სამგზავრო დირიჟაბლმა („ჰინდენბურგი", 1936) 63-ჯერ იფრინა (დაიწვა 1937).

ლიტ.: Вейгелин К. Е., Очерки по истории летного дела, [М.], 1940.

ცერასკი ვიტოლდ კარლის ძე [27. IV (9. V). 1849, სლუცკი, მინსკის ოლქი, — 29. V. 1925], საბჭ. ასტრონომი, პეტერბ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1914). 1871 დაამთავრა მოსკ. უნ-ტი. 1878-იდან დამკვირვებლად მუშაობდა მოსკ. უნ-ტის ასტრონ. ობსერვატორიაში (1890—1916 დირექტორი, 1889-იდან მოსკ. უნ-ტის პროფესორი).

საფუძველი ჩაუყარა მისკ ფოტომეტრისტთა სკოლას; დაამუშავა ფოტომეტრიული დაკვირვებების მეთოდი, განსაზღვრა ≈ 500 ვარსკვლავის ბრწყინვალება. 1900 ერთ-ერთმა პირველმა განსაზღვრა მზის ვარსკვლავიერი სიდიდე 1895 დაამტკიცა, რომ მზის ტემპ-რა 5500°-ზე მეტია. 1885 აღმოაჩინა ვერცხლისფერი ღრუბლები და ა ბელოპოლსკისთან ერთად განსაზღვრა მათი სიმაღლე დედამიწიდან (≈ 80 კმ). 1896-იდან მისი ინიციატივით დაიწყო ცის სისტემატ. ფოტოგრაფირება ცვალებადი ვარსკვლავების გამოვლენის მიზნით

ცერატოზავრი (Ceratosaurus), ამოწყვეტილი ქვეწარმავლების გვარი დინოზავრების ზერიგისა. ცხვირის ძვლებზე დიდი გამონაზარდი ჰქონდათ, რ-იც ალბათ რქის სიომაგრებს ემსახურებოდა. ცნობილია ც-ის ერთადერთი სახეობა—C. nasicornis, რ-ის ნიშნები ნაპოვნია ჩრდ. ამერ. ზედა იურულ ნალექებში. დიდტანიანი ორფეხა მტაცებელი იყო, რ-ის სიმაღლე 3 მ აღწევდა

ცერბერი, კ ე რ ბ ე რ ო (ლათ. Cerberus, ბერძ. Kerberos), ძვ. ბერძნულ მითოლოგიაში ჰადესის სამთავა ძაღლი, სულეთის შესასვლელის დარაჯი, რ-საც გველის კუდი აქვს; ჰესიოდეს მიხედვით, ც. მრავალთავაა, ხოლო ჰორაციუსის თანახმად — ერთთავა. ც ტიფონის და ექიდნეს ნაშიერია, ორთავიანი ორთროსისა და ურჩხული ქიმერას ძმა. ც-ს მიუკვალებულის სულს რომ გაუშვებდა, თავისი კუდით უნდა მიეფერებოდა, ამასთანავე მიცვალებულს ხელში თაფლის კვერი უნდა ჰქონოდა. მხოლოდ ერთხელ გაატარა ც-მა ცოცხალი არსება სულეთში, ეს იყო ორფევსი, რ-მაც მოხიბლა თავისი სიმღერით ქრისტ. კონცეფციით — სამთავა ქუჩებით დაბმული ეშმაკისეული ძაღლი. ქართ. (სვანური) მითოლოგიაში ცნობილია საიქიოს (ქვესკნელის) შავი ქოფაკი, რომელიც ანალოგიური ც. — აია, ბოროტი დარაჯი.

ა. გელოვანი.

ცერბერი (Cerberus), გველების გვარი ანკარასებრთა ოჯახისა, მათი სიგრძე 1,3 მ აღწევს კუდი გვერდებიდან ოდნავ შებრტყელებულია. შეფერილობა ზემოდან ნაცრისფერია, სუსტად გამოხატული შავი ლაქები აქვთ ან განივი ზოლები დასდევს, ქვემოდან მუქნაბაჭიანი და ყვითელია. გვარში 3 სახეობაა. გავრცელებულია არაბ. ზღვის-ა-ლის ახიასა და ჩრდ. ავსტრალიაში ყველაზე უფრო ცნობილია C. rhynchops. ბინადრობს მდინარეთა შესართავებსა და ლაგუნებში, როგორც მტკნარ, აგრეთვე მლაშე წყალში. იკვებება თევზით. დედალი შობს 8—26 ნაშიერს.

თ. მუსხელიშვილი.

ცერებრალური თანხმოვნები, თანხმოვნები, რ-თა წარმოთქმისას ენის წვერი მიმართულია ზემოთ და უკან, ხოლო ქვედა მხარე ეხებება მაგარ სასას.

ც. თ. (ḍ, ṭ) იყო ძვ. ინდურში და ახლაც არის ბენგალურში. ზ. ჭუმბურიძე.

ცერებროზიდები (<ლათ. cerebrum— ტვინი). ბუნებრივი ორგანული ნაერთები რთული ლიპიდების ჯგუფიდან. შეიცავენ ამინოსპირტ სფინგოზინის, ცხიმოვანი მჟავასა და ნახშირწყლის (გალაქტოზის, იშვიათად გლუკოზის) ნაშთებს. ც. დიდი რაოდენობითაა ნერვულ ქსოვილში, განსაკუთრებით ნერვული ბოჭკოს მიელინურ გარსში, გვხვდება აგრეთვე ელენთაში, ფილტვებსა და სხვა ორგანოებში. ც-ის ცვლის მოშლა იწვევს ე. წ. გოშეს დაავადებას, რ-ის დროსაც ეს ნაერთები დიდი რაოდენობით გროვდება ღვიძლში, ელენთაში. ც. მიღებულია სინთეზურადაც.

დ. ჯოხაძე.

ცერერა [ლათ. Ceres, (Cereris)], მიწათმოქმედებისა და ნაყოფიერების ქალღმერთი ძვ. რომაულ მითოლოგიაში. ბერძნ. დემეტრას იგივეა. ბერძნულად პლებეების ქალღმერთი იყო. მისი კულტისადმი მიძღვნილი დღესასწაულები (Cerealia) იმართებოდა აპრილში 11—12 აპრ. და 8 დღეს გრძელდებოდა. დღესასწაულის დროს იყვანდნენ თეთრ ტანსაცმელს, მიზეზერბლად სწირავდნენ ღორს. მიწის მუშა მკის წინ ქალღმერთის ღორს უკლავდა და პირველ მოსავალს სწირავდა. ც-ს პირველი ტაძარი რომში ძვ. წ. 496, შიმშილობის დროს აუგეს. გამოსახავდნენ წარმოსადეგ, დიდმკერდა, ლამაზი დიდი სახის ქალად. თავთავის გვირგვინით დამშვენებულს, ჩირაღდნითა და ნაყოფით სავსე კალათით (პომპეის ფრესკის გამოსახულება), ზოგჯერ თავთავითა და ყაყაჩოებით ხელში. ა. გელოვანი.

ცერერა, მცირე ცთომილი № 1, აღმოაჩინა ჯ. პიაციმ 1801 წ. 1 იანვ. ყველაზე დიდი ზომისა და აღმოჩენის რიგის მიხედვით პირველი მცირე ცთომილი. ც-ს დიამეტრია 770 კმ, მზის ირგვლივ გარშემოქცევის პერიოდი — 4,6 წ, ორბიტის დიდი ნახევარღერძი —2 77 ა. ე. საშ. ბრწყინვალების დროს მისი ვარსკვლავიერი სიდიდე 7,4 ვარსკვლავის ბრწყინვალების მცირე ცვლილებებს (ამპლიტუდა 0,04 ვარსკვლავიერი სიდიდე, პერიოდი 9 სთ 6 წთ).

ცერეუსი (Cereus), მცენარეთა გვარი კაქტუსისებრთა ოჯახისა. ხისებრი, ბუჩქისებრი (იშვიათად გართხმული) მცენარეებია. თეთრი, იშვიათად ვარდისფერი ან წითელი ყვავილები აქვთ ზოგიერთი სახეობის ნაყოფი იჭმება. ამ მონაცემებით, გვარი იყოფა რამდენიმე სხვა გვარად. საკუთრივ ც-ის გვარი აერთიანებს 40-მდე სახეობას, რ-ებიც გავრცელებულია ანტილის კ-ებზე, ცენტრ. და სამხრ. ამერიკაში. ც იზრდება სავანაში, ზღვის ქვიშიან სანაპიროზე, ტყის პირებზე, ქვიან უდაბნოში. დეკორ. მცენარედ აშენებენ. ამრავლებენ თესლით და კალმით. ინტროდუცირებულია ბათუმისა და სოხუმის ბოტან. ბაღებში

ცერეცო (Anethum graveolens), ერთწლოვანი მცენარე ქოლგოსანთა ოჯახისა. აქვს სწორმდგომი ღერო, დანაწევრებული და განტოტვილი. მწვანე ან მოყვითალო ფოთლები, რთული ქოლგაყვავილედი. მცენარე ძლიერ არომატულია, იყენებენ სალათაზე დასამატებლად. მომწიფების ფაზაში მკრეფ თესლს საკაზმ-სანელებლად ხმარობენ და ამზადებენ კიტრს. პამიდორს, კომბოსტოს. საქართველოში გავრცელებული ჯიშია „სოხუმური". თ. რობაქიძე.

ცერიმეტრია (ცერიუმი და ...მეტრია), აღმდგენლის განსაზღვრის ტიტრიმეტრიული მეთოდი, რ-იც ემყარება $Ce^{4+} + e \rightleftarrows Ce^{3+}$ რეაქციას. ტიტრის ბოლო წერტილს ადგენენ ქიმ. ინდიკატორებით, ამპერმეტრიული, პოტენციომეტრიული და სხვა მეთოდებით. ც-ს იყენებენ Sb(III), As (III), Fe(II), Mo(V), Cr(II), შაქრების, ჰიდროქსილამინისა და სხვ. განსასაზღვრავად.

ცერიუმი (Cerium), Ce, ელემენტთა პერიოდული სისტემის III ჯგ. ქიმ. ელემენტი. მიეკუთვნება ლანთანიდებს. ატ. ნომერი 58, ატ. მასა 140,12, $t_{დნ}$ 795°C, $t_{დუღ}$ 3450°C, სიმკვრივე 6770 კგ/მ³, რუხი ფერის ირვალი მიწათა ელემენტი. ც-ის ჟანგვის ხარისხია +3 და +4. ოთახის ტემპ-რაზე რეაგირებს H_2O, HCl, HNO_3 H_2SO_4. გახურებისას — ჰალოგენებთან, N_2, C, S. ღებულობენ ც-ის ტრიფთორიდის ლითონთერმული აღდგენით, ქლორიდის ნალღობის ელექტროლიზით. იყენებენ შენადნობებში და სხვ.

ცერკარია, ტრემატოდთა მწოველების კლასის პარაზიტული ჭიების ლარვული (იხ. ლარვა) სტადია. მათი სხეულის სიგრძე 0,3—1 მმ აღწევს. აქვს პირისა და მუცლის მისაწოვარი, განშტოებული ნაწლავი, ნერვული სისტემა. ზოგჯერ თვალაკები, თავის ჯირკვლები, კუდი. ც. პართენოგენეზის გზით ვითარდება სპოროცისტების ანუ რედიების სხეულში, ტოვებს პირველი შორისული მასპინძლის (მოლუსკის) სხეულს და იჭრება მეორე შორისულ მასპინძელში (უხერხემლოები, ხმელეთ — თევზები), სადაც გარდაიქმნება მეტაცერკარიად. ტიპური ბოლოს ც. ინცისტირდება სანაპირო მცენარეულობაზე, სადაც გარდაიქმნება მომდევნო სტადიად — ადოლესკარიად.

ცერკოსპოროზი, მცენარის დაავადება, რ-საც იწვევს Cercospora-ს გვარის სოკოები. უფრო ხშირად გვხვდება ჭარხლის, კარტოფილის, ბუხილის, ყურძნის ც. საქართველოში ფართოდაა გავრცელებული ჭარხლის ც. უმთავრესად ავადდება ფოთოლი, ღერო, თესლი. ფოთოლზე ჩნდება წვრილი, მრგვალი, მოყავისფრო ან წითელი არშიით შემოფარგლული ლაქები. ღეროზე ლაქებს მოგრძო ფორმა აქვს. დაავადების ძლიერ განვითარებისას ფოთოლი ლაქებით იფარება, ყავისფრდება ან შავდება და მცენარე იღუპება ბ რ ძ ო ლ ი ს ღ ო ნ ი ს ძ ი ე ბ ა ნ ი. ჭარხლისა და კარტოფილის ალების შემდეგ მინდვრის აგროწმენდა; მცენარის დამატებითი გამოკვება ფოსფორ-კალიუმიანი სასუქით; 1%-იანი ბორდოს სითხის 2—3-ჯერადი შესხურება და სხვ. მ. გეგეჭკორი.

ცერმელო (Zermelo) ერნსტ (27. VII. 1871, ბერლინი, — 21. V. 1953, ფრაიბურგი), გერმანელი მათემატიკოსი, 1894 დაამთავრა ბერლინის უნ-ტი. ძირითადი შრომები მიეძღვნა სიმრავლეთა თეორიას; კერძოდ, ც-მ მოგვცა სიმრავლეთა თეორიის ზოგადი აქსიომატიკა და დაამტკიცა, რომ ყოველი სიმრავლე შეიძლება სრულყოფილად დალაგდეს. ც მუშაობდა აგრეთვე ვარიაციათა აღრიცხვისა და ალბათობის თეორიის საკითხებზე

ცერნიკე (Zernicke) ფრიც (16. VII. 1888, ამსტერდამი, — 10. III. 1966, გრონინგენი). ნიდერლანდელი ფიზიკოსი, ნიდერლ. სამეფო მეცნ. აკად. წევრი (1946). დაამთავრა ამსტერდამის უნ-ტი. 1915 მიიღო მეცნ. დოქტორის ხარისხი. 1913-იდან მუშაობდა გრონინგენის უნ-ტში (1920—58 პროფესორი). ც-ის ძირითადი შრომები ეხება ოპტიკას, მათ. სტატისტიკასა და სხვ. საკითხებს, 1935 აღმოაჩინა ფაზური კონტრასტის მეთოდი და შექმნა პირველი ფაზურ-კონტრასტული მიკროსკოპი (ნობელის პრემია, 1953).

თხზ.: Wie ich den Phasenkontrast entdeckte, «Physikalische Blätter», 1955, Jg 11, H 4.

ცეროვანი, სოფელი ქართლის რ-ნში (ახალგორის საკრებულო), შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. შუა ფრონის მარჯვ. ნაპირას, ზ. დ. 700 მ, ქარელიდან 28 კმ, აგარიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 14 კმ. ავადმყოფთა მკურნალობის საშუ. მეურნეობა, საშ. სკოლა სოფ. ახლოს (0,5 კმ). ბ-კა, კლუბი, ბიბლიოთეკა, ფოსტა.

ცერული, 1) უძველესი ქართული (სვანური) ხალხური ცეკვა. ასრულებენ მამაკაცები ცერილეთების გამოყენებით, სამხმიანი სიმღერის ფონზე. სვანური ც. ხასიათდება ფეხმოთი და წვრილფეხებიანი ცეკვით მოძრაობებით. მუს. ზომა 2/4. 2) ც. როგორც საცეკვაო ილეთი, დამახასიათებელია საერთოდ მთის ფოლკლორისათვის და აღმოცენებულია მთიელთა ყოფიდან (ფეხის წვერებზე სიარულის ჩვევა).

ა. თათარაძე.

ცერუსიტი (ლათ. cerussa — თეთრა), კარბონატების კლასის მინერალი; ქიმ. შედგენილობა $PbCO_3$, კრისტალდება რომბულ სინგონიაში. აქვს სვეტისებრი, დიპირამიდული ან აპისებრი კრისტალები. ჩვეულებრივ, მარცვლოვანი ან ნაღვენთი აგრეგატების სახით გვხვდება. თეთრია, მოყვითალო ან მუქი ნაცრისფერი. სიმაგრე მინერალოგიური სკალით 3—3,5; სიმკვრივე 6400—6600 კგ/მ³. გვხვდება ტყვიის სულფიდური საბადოების დაჟანგვის ზონაში. ტყვიის ერთ-ერთი მადანია. იყენებენ თეთრას მისაღებადაც.

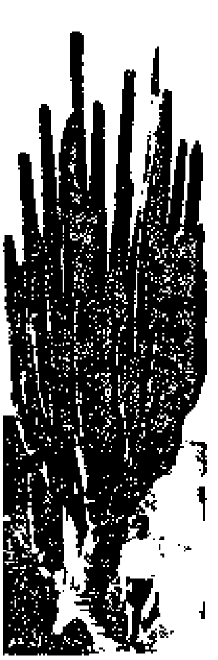

ცერეუსი (Cereus fulviceps) 10 მ სიმაღლისა

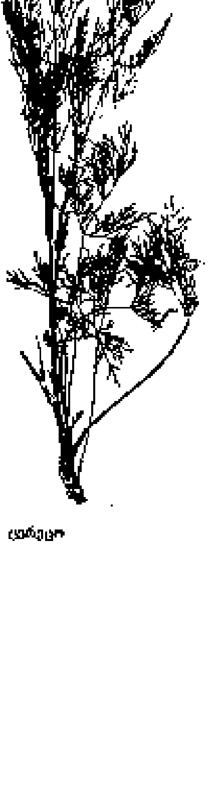

ცერეცო

ცერცვაძე ილია ივანეს ძე (დ. 20. X. 1917, სოფ. გოგოთურეთი, ახლანდ. მახარაძის რ-ნი), ქართველი საბჭ. ენათმეცნიერი, მისი იბერიულ-კავკ. ენათა სპეციალისტი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1966), პროფესორი (1968), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1985). სკკპ წევრი 1949-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1941). სამეცნ.-პედ. მოღვაწეობას ეწევა საქ. სსრ მეცნ. აკად. ენათმეცნ. ინ-ტში (უფროსი მეცნ. თანამშრომელი) და თსუ-ში. ც-ის შრომები ეხება ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური და ლაკურ-დარგუული ენების ისტ. ფონეტიკა და მორფოლ. საკითხებს.

თხზ.: ანდიური ენა, თბ., 1965; ხუნძური ენა, თბ., 1962 (თანაავტ.: არნ. ჩიქობავა); ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1948, ტ. 2.

გ. მერჭულაძე.

ცერცვეკალა: ა—ნაყოფი.

ცერცვეკალა (Alhagi), მცენარეთა გვარი პარკოსანთა ოჯახისა. ეკლიანი ბუჩქბალახები ან მრავალწლოვანი ბალახებია. მათი სიმაღლე 30—80 სმ აღწევს. წვრილი მარტივი ფოთლები აქვთ. 7 სახეობა გავრცელებულია ევრაზიასა და ჩრდ. აფრიკაში. სსრკ-ში ც-ს 5 სახეობაა, საქართველოში 3. იზრდება ბარისა და მთისწინეთის უდაბნოებში, ნახევრად უდაბნოებში და სტეპებში, ქვიშიან, თიხიან, ქვიან და სუსტად დამლაშებულ ადგილებზე, ზ. დ. 700 მ-მდე. მნიშვნელოვანი საძოვრის მცენარეა. განსაკუთრებით ეტანება აქლემი. ზოგი სახეობა გამოყოფს ტკბილ წვენს — მანანას, რ-საც წინა აზიის მოსახლეობა ტკბილეულად იყენებს. მ. სახოკია.

ცერცველა (Vicia), ერთ- და მრავალწლოვან ბალახოვან მცენარეთა გვარი პარკოსანთა ოჯახისა. კულტურაში ცნობილია 12 სახეობა. უფრო გავრცელებულია 2: სათესი ანუ საგაზაფხულო ც. (V. sativa) და ბანჯგვლიანი ანუ საშემოდგომო ც. (V. villosa). ს ა თ ე ს ი ც. მოჰყავთ სსრკ ევრ. ნაწილის ტყისა და ტყესტეპის ზონებში, ციმბირსა და კავკასიაში. მცენარის ღერო 100—120 სმ-მდე იზრდება, ადვილად წვება. სათესლედ ითესება ადრეულ ვადებში, ხოლო მწვანე საკვებად, სათიბად, სასილოსედ — შვრიასთან, იშვიათად ქერთან შერეული. მარცვლის მოსავალია 20 ც/ჰა-ზე, მწვანე მასისა საშ. 200—250 ც/ჰა. 100 კგ მწვანე მასა 20,0 საკვებ ერთეულს და 3,8 კგ მონელებად პროტეინს შეიცავს, თივა, შესაბამისად, 45.8 და 12.3. დარაიონებულია 40-მდე სელექციური და ადგილ. ჯიში — ბ ა ნ ჯ გ ვ ლ ი ა ნ ი ც. მოჰყავთ ბელორუსიაში, უკრაინაში, ჩრდ. კავკასიისა და რსფსრ-ის ზოგიერთ ცენტრ. რ-ნში. ითესება მწვანე საკვებად საშემოდგომო ჭვავთან ან ხორბალთან შერეული. მწვანე მასის მოსავალია დაახლ. 200 ც/ჰა. ც. საქართველოში ფართოდაა გავრცელებული. ვ. ყრუაშვილი.

კ. ცეტკინი.

ცერცვი (Vicia faba), ერთწლოვანი მცენარე პარკოსანთა ოჯახისა. აქვს მთავარღერძიანი ფესვი. 100—150 სმ სიმაღლის ოთხკუთხა ღრუ ღერო. წყვილფრთართულიანი ფოთოლი. ყვავილები თეთრი ან ვარდისფერია, ნაყოფი პარკია, 2—4 თესლიანი. ველურად არ გვხვდება. სსრკ-ში მთელგანაა კულტივირებული. ცნობილია ც-ის 60-ზე მეტი ჯიში, რ-ებიც სამეურნეო დანიშნულების მიხედვით 2 ჯგუფად იყოფა: საკვები და სასურსათო. ს ა კ ვ ე ბ ი ც. უხვად იძლევა მწვანე მასას, წვრილთესლიანია, მდიდარია ცილით, ნახშირწყლებით, ვიტამინებით. იყენებენ სას.-სამ. ცხოველთა საკვებად. ს ა ს უ რ ს ა თ ო ც. მსხვილთესლიანია. იყენებენ წვნიანი კერძების, სალათისა და სხვადასხვა საკაზმის დასამზადებლად. ც-ის ჯიშებია: ბელორუს., რუს. შავი, ვინძორული თეთრი და სხვ. ნ. თედორაძე.

ცეცე-ბუზი ცეცე (Glossina palpalis).

ცესია, იხ. მოთხოვნის დათმობა.

ცესისი, ქალაქი ლატვ. სსრ-ში, მდ. გაუიას ნაპირზე. ცესისის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგური ვალგა—რიგის ხაზზე. ავტოსარემონტო და რკინაბეტონის კონსტრუქციების ქ-ნები, ლუდის წარმოების გაერთიანება, ვალმიერის ხორცისა და რძის კომბინატების ფილიალები. სამედ. და სამუსიკო სასწავლებლები. ისტ. და ხელოვნ. მუზეუმი. სახ. თეატრი.

ცნობილია 1206-იდან (რუს. მატიანეებში — კესი; გერმ. სახელწ. — ვენდენი). ეკუთვნოდა ლივონიის ორდენს; შედიოდა ჰანზაში. ლივონიის ომის დროს, 1577, დაიკავა რუს. ჯარმა. 1582 მიეკუთვნა პოლონეთს, 1629 — შვედეთს. ჩრდილოეთის ომის 1700—21 დროს რუს. ჯარებმა დაიკავეს (1703) და იგი შეუერთდა რუსეთს. 1785-იდან ლიფლანდიის გუბ. სამაზრო ქალაქია. 1919—40 ბურჟ. ლატვიაშია და ეწოდა ც. 1940-იდან ლატვ. სსრ შემადგენლობაშია. 1941 წ. 5 ივლ-იდან 1944 წ. 26 სექტ-მდე ოკუპირებული იყო გერმ. ფაშისტთა ჯარების მიერ.

ქალაქს შემორჩენილი აქვს შუა საუკ. დაგეგმარება, XVIII ს. დასახლ. განაშენიანება, XIX—XX სს. რეგულარულად დაგეგმარებული რ-ნები. ახლა შენდება გენ. გეგმით (1960-იანი წწ., არქიტ. ი. ლუსის-გროსბერგსი). არქიტ. ძეგლებია: ციხე-დარბაზი (XIII — XVI სს.), იანის რომანულ-გოთიკური ეკლესია (1281—83). ვ. ი. ლენინის ძეგლი (ბრინჯაო, 1959, მოქანდაკე კ. იანსონსი).

ცესტოდები, იხ. თასმისებრი ჭიები.

ცესტოდოზები, ადამიანისა და ცხოველების ჰელმინთოზური დაავადებები, რ-საც იწვევენ Cestoidea-ს კლასის თასმისებრი ჭიები. ადამიანი ც-ით ავადდება ჰელმინთების კვერცხებისა და მათი ლარვების კუჭ-ნაწლავში მოხვედრის შედეგად. ახასიათებს კუჭ-ნაწლავის ფუნქციის მოშლა, სისხლნაკლებობა. ღვიძლის, ნერვული სისტემის, თვალების, აგრეთვე ზოგიერთი სხვა ორგანოსა და სისტემის დაზიანება. ადამიანის ც-ებიდან ყველაზე მეტად გავრცელებულია დიფილობოთრიოზი, ჰიმენოლეპიდოზი, ტენიოზი, ექინოკოკოზი.

ც ხ ო ვ ე ლ თ ა ც-ს იწვევს ცესტოდების 2 რიგის ჰელმინთები — ლენტურები და ძეწკვისებრნი. სქესობრივად მომწიფებული ცესტოდები პარაზიტობენ ნაწლავის ლორწოვანზე. ექინოკოკოზის დროს ღვიძლსა და ფილტვში ლარვული სტადიები წარმოქმნიან ექინოკოკის ბუშტებს, ცენუროზის დროს თავის ტვინსა და სხვა ორგანოში — ცენურუსის ბუშტებს. დაავადების ნიშნები იმაზეა დამოკიდებული, თუ რომელი ორგანო ან ქსოვილია დაზიანებული. ნაწლავის ც-ს თან სდევს დიარეა; თავის ტვინის ცენუროზს — წრიაზული მოძრაობა, თავის დაკიდება; ექინოკოკოზს — ტკივილები ღვიძლის არეში. ც-ებით დაავადებული ცხოველი ცუდად იზრდება, სუსტდება, ზოგჯ. შემთხვევაში კვდება. პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ა გულისხმობს ცხოველთა შენახვისას მათ დეჰელმინთიზაციასა და ვეტ.-სანიტ. წესების დაცვას. ი. ხალვაშიშვილი.

ცეტანი, ჰ ე ქ ს ა დ ე კ ა ნ ი, $CH_3(CH_2)_{14}CH_3$; ნაჯერი ნახშირწყალბადი; უფერული სითხე, $t_{დნ}$ 18,2°C, $t_{დუღ}$ 286,8°C, სიმკვრივე 770 კგ/მ³ (25°C); სპირტსა და წყალში არ იხსნება, იხსნება ბენზოლში, ეთერსა და სხვ. ც-ს ღებულობენ პეტროლეუმის პიროლიზით და სხვ. იყენებენ ეტალონად დიზელის საწვავის ცეტანური რიცხვის შესაფასებლად.

ცეტანური რიცხვი, დიზელის საწვავის თვითაალებადობის პირობითი რაოდენობრივი მახასიათებელი. საცდელი საწვავის ც. რ. განისაზღვრება ეკვივალენტური დეტონაციური თვისებების მქონე ცეტანისა (რ-ის ც. რ. უდრის 100) და α-მეთილნაფთალინის (რ-ის ც. რ. უდრის 0) ნარევში ცეტანის პროცენტული (მოცულობითი) რაოდენობით. თანამედროვე დიზელის საწვავების ც. რ. მერყეობს 40—55-ის ზღვრებში.

ცეტკინი (Zetkin) კლარა (5. VII. 1857, ვიდერაუ, საქსონია, — 20. VI. 1933, არხანგელსკოე, მოსკოვის ახლოს), გერმანიისა და საერთაშორისო მუშათა მოძრაობის მოღვაწე. გერმ. კომუნისტური პარტიის (გკპ) ერთ-ერთი დამაარსებელი. 1881 შევიდა გერმ. სოციალ-დემოკრატიის რიგებში. იძულებით ემიგრაციაში ყოფნისას მონაწილეობდა საფრ., ავსტრ., იტალ. სოციალ. მოძრაობაში, II ინტერნაციონალის ერთ-ერთი დამაარსებელი და მისი ყველა კონგრესის მონაწილე. 1890, ემიგრაციიდან დაბრუნების შემდეგ, სათავეში ჩაუდგა გერმ. ს.-დ. ქალთა მოძრაობას. რ. ლუქსემბურგთან, კ. ლიბკნეხტთან, ფ. მერინგთან ერთად ებრძოდა რევიზიონიზმს. ც. რუს. პროლეტარიატს მიიჩნევდა საერთაშ. პროლეტარიატის მებრძოლ ავანგარდად. ც-ის ინიციატივით 1907 მოიწვიეს I საერთაშ. ქალთა კონფერენცია. ც. აირჩიეს საერთაშ. ქალთა სამდივნოს მდივნად. კოპენჰაგენში სოციალისტ ქალთა საერთაშ. კონფერენციაზე (1910) ც-ის წინადადებით მიიღეს გადაწყვეტილება ქალთა საერთაშ. დღის — 8 მარტის დაწესების შესახებ. ც-ის ბრძოლას II ინტერნაციონალის ოპორტუნიზმის წინააღმდეგ ვ. ი. ლენინი მაღალ შეფასებას აძლევდა. I მსოფლიო ომის (1914—18) დაწყების შემდეგ ც-მ დაგმო გერმ. ს.-დ. პარტიის ლიდერების შოვინისტური პოზიცია. იმპერიალ. ომის საწინააღმდეგო საქმიანობისათვის იგი დააპატიმრეს. განთავისუფლების შემდეგ განაახლა რევ. ბრძოლა. ც. „სპარტაკის კავშირის" ერთ-ერთი დამაარსებელი და ხელმძღვანელი იყო. გერმ. დამოუკიდებელი ს.-დ. პარტიის (გდსდპ) შექმნის (1917) შემდეგ, რ-შიც შევიდა „სპარტაკის კავშირიც", ც. აირჩიეს მისი ცკ-ის წევრად. იგი ებრძოდა ამ პარტიის ცენტრისტულ ხელმძღვანელობას. ც. იყო საბჭ. რუსეთთან სოლიდარობის მოძრაობის ერთ-ერთი ორგანიზატორი. 1919-იდან იგი იყო გკპ-ის და მისი ცკ-ის წევრი. 1921-იდან — კომინტერნის აღმასკომისა და მისი პრეზიდიუმის წევრი, ხელმძღვანელობდა კომინტერნის საერთაშ. ქალთა სამდივნოს. 1925 ც. რევოლუციონერ მებრძოლთა დამხმარე საერთაშ. ორგანიზაციის ცკ-ის თავ-რედ აირჩიეს. ც-ს მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა ვ. ი. ლენინთან და ნ. კრუპსკაიასთან. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, წითელი დროშის ორდენით. დაკრძალულია მოსკოვში, წითელ მოედანზე, კრემლის კედელთან. გდრ-ში დაწესებულია კლარა ცეტკინის მედალი.

ცეფალოსპორიოზი, დაავადება, რ-საც იწვევს სოკო Cephalosporium-ის გვარისა. სოკო განეკუთვნება უსრული სოკოების კლასს, რ-ის წარმომადგენლები იწვევენ მცენარის ჭკნობას, ხოლო სახეობა — C. lecanii იწვევს მწერების დაავადებას. საქართველოში ფართოდაა გავრცელებული კოკურის ვაშლის ც., რაც მცენარის უეცარი ხმობის სახით ვლინდება და განუწყვეტლივ მიმდინარეობს. ტოტის ქსოვილებში შეინიშნება სპორების მკვეთრი სუნი. დაავადება ერთი მცენარიდან მეორეზე გადააქვთ მწერებს. ბ რ ძ ო ლ ი ს ღ ო ნ ი ს ძ ი ე ბ ა ნ ი: მცენარის კვება ლითონის ხელოვნურად. თ. წაქაძე.

ცეფეუსი (ლათ. Cepheus), ცის ჩრდ. ნახევარსფეროს თანავარსკვლავედი. ყველაზე ბრწყინვალე ვარსკვლავის — ალდერამინის — ვიზუალური ვარსკვლავიერი სიდიდეა 2,4. ც-ში ცვალებადი ვარსკვლავი δ ცეფეისისა, რ-ის მსგავს ცვალებად ვარსკვლავთა კლასს ცეფეიდები ეწოდება. დაკვირვებისათვის საუკეთესო პირობებია ივლ.-სექტ-ში. მაგრამ მთელი წლის განმავლობაში სსრკ მთელი ტერიტორიიდან.

ცეფეიდები, ცეფეუსის δ ვარსკვლავის მსგავსი (აქედანაა სახელწოდებაც) ცვალებადი ვარსკვლავები, რ-თა ბრწყინვალება გარე ფენების პულსაციის გამო ცვალებადობს დროის მცირე დიაპაზონში დაახლ. პერიოდული სახით, სხვადასხვა ც-ის

ბრწყინვალების რხევის ამპლიტუდა 0,1—2 ვარსკვლავიერი სიდიდეა, პერიოდი — 1—80 დღ.-ღ. ზოგჯერ ≈ 200 დღ.-ღ. ე. წ. მოკლეპერიოდიანი ც-თვის კი (ქნარის RR ტიპის ვარსკვლავები) < 1 დღ.-ღ. მაგ., SX Phe ვარსკვლავის პერიოდი 80 წთ-ია. ც-თვის პერიოდსა და ნათობას შორის აღმოჩენილი ემპირიული დამოკიდებულებით საზღვრავენ მანძილს იმ ვარსკვლავთა გროვებამდე და გალაქტიკებამდე, რ-ებშიც ც. გვხვდება.

ცეცე (Glossina), მწერების გვარი ნამდვილი ბუზების ოჯახისა. მათი სხეულის სიგრძე 9—14 *მმ* აღწევს. აქვთ გრძელი და ფართო ყბის საცეცები და გრძელი, მჩხვლეტავი ხორთუმი. იცნობენ 20-მდე სახეობას, გავრცელებულია ტროპ. და სუბტროპ. აფრიკაში. ც-ს ყველა სახეობა ცოცხლადმშობია. ბინადრობენ ტენიან ადგილებში, უმთავრესად ნესტიან ტყეებში. გადააქვთ ძილის დაავადების, აგრეთვე შინაური ცხოველების დაავადების „ნაგანას" გამომწვევი.

ცეცები, კიბოსნაირების, მრავალფეხიანებისა და მწერების ყბების (მანდიბულების, პირველი და მეორე მაქსილების) დანაწევრებული დანამატები, რ-ებზეც განლაგებულია გრძნობის ორგანოები (ტაქტილური, ქემორეცეპტორები). მრავალფეხიანებისა და მწერების მანდიბულები ც-ს მოკლებულია, მრავალ მწერს ც. რედუცირებული აქვს.

ცეციდიები, პათოლოგიური წარმონაქმნები მცენარის ორგანოებზე; იგივეა, რაც გალები.

ცეცხლაძე გიორგი მათეს ძე [25. VIII (7. IX). 1915, თბილისი, — 24. I. 1986, იქვე], ქართველი საბჭ. არქიტექტორი, საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1967), პროფესორი (1968). სკპ წევრი 1940-იდან. 1936 დაამთავრა ამიერკავკ. ინდუსტრ. ინ-ტი, 1937-იდან მუშაობდა თბილ. სამხატვრო აკადემიაში. ავტორია სახელმძღვანელოსი „არქიტექტურული პერსპექტივა. ჩრდილთა თეორია" (გამოც. მე-3, თბ., 1977).

ლიტ.: ძიძიგური ხიჯროშვილი, კომპოზიციების აგება პერსპექტივაში, «საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე», 1962, ტ. 15, № 3.

ცეცხლაძე გრიგოლ მიხეილის ძე [7 (19). IV. 1894, სოფ. ჩაჩნეთი, ახლანდ. ლანჩხუთის რ-ნი, — 23. XI. 1976, თბილისი], ქართველი საბჭ. პოეტი. შემოქმედებითი გზის დასაწყისში განიცადა მოდერნისტული ლიტ. სკოლების გავლენა. პირველი ლექსი „განთიადის სიმღერა" დაიბეჭდა 1917 გაზ. „მეგობარში". პირველი კრებ. „პოეტის ყუთა" გამოსცა 1924. რედაქტორობდა ჟურნალებს „თავისუფალი სარბიელი" (1919) და „მოქმედება" (1927). წლების მანძილზე მუშაობდა ქართ. ჟურნალ-გაზეთებისა და გამომცემლობათა რედაქციებში. ც-ს ეკუთვნის პოეტური კრებულები „ფერადოვანი ლექსები" (1925), „საკუთარი ხმა" (1936), „რჩეული" (1939), „ახალი ლექსები" (1944-1961), „ლექსები. პოემა" (1957); აგრეთვე 1905—07 რევოლუციისადმი მიძღვნილი პოემა „ოთხი მაუზერი" (1931), საბავშვო ლექსებისა და ზღაპრების წიგნები „ტოლები" (1958), „ტულკუთილა" (1966). ც-მ თარგმნა ა. პუშკინის, ნ. ნეკრასოვის, პ. ერშოვის, ს. ესენინის, ვ. მაიაკოვსკის, კ. ხეთაგუროვის თხზულებანი.

თხზ.: სხვადასხვა წლების ლექსები, თბ., 1967; [illegible], თბ., 1972.

რ. კვერენჩხილაძე.

ცეცხლაძე თეა ვლადიმერის ასული (დ. 13. XII. 1919, თბილისი), ქართველი საბჭ. ფიზიკოს-ქიმიკოსი, ქიმ. მეცნ. დოქტორი (1975), პროფესორი (1978), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1982). სკპ წევრი 1947-იდან. 1941—50 მუშაობდა თსუ-ის ქიმ. ფაკ-ტზე. 1951—58 საქ. მეცნ. აკად-ის, ინ-ტის უფროსი მეცნ. თანამშრომელი, 1958-იდან ამავე ინ-ტის განყოფილების ბირთვული ფიზ. განყ-ბის უფროსი. 1978-იდან ერთდროულად თსუ-ის ფიზ.-ქიმ. კათედრის პროფესორი. ც-ის შრომები ეძღვნება მყარი სხეულების რადიაციულ ფიზიკას, თერმობირთვულ მასალათმცოდნეობას, ბირთვულ ქიმიას. დაჯილდოებულია საპატიო ნიშნის ორდენითა და მედლებით.

ცეცხლგამტარი ზონარი, ბ ი კ ფ ო რ დ ი ს ზ ო ნ ა რ ი, ზონარი, რ-იც კაფსულ-დეტონატორის ტროტილის გარკვეულ მუხტებში გადასცემს სითბურ იმპულსს (ნაპერწკლებს). ც. ზ-ის კონსტრუქციის ავტორია ინგლ. უ. ბიკფორდი (W. Bickford, 1831). ზონარის შუაგული (ცეცხლიანი დენთის სუსტად დაწნეხილი მარცვლები) გარშემორტყმულია წყალშეუღწევი მასტიკით დაფარული გარსით და მისი შემონახვით. ც. ზ-ის დიამეტრია 5—6 *მმ*, წვის სიჩქარე — 10 *მმ/წმ*. სსრკ-ში უშვებენ სხვადასხვა მარკის პლასტიკატიან და მოასფალტებულ ც. ზ-ებს (წყალში, ნესტიან და მშრალ ადგილებში აფეთქებითი სამუშაოს ჩასატარებლად).

ცეცხლგამძლეები, ცეცხლგამძლე (1580°C-ზე მეტი) მასალები და ნაკეთობები, რ-ებსაც ძირითადად ამზადებენ მინერალური მასალის ფუძეზე. მრეწვ. სხვადასხვა დარგში (მეტალურგიაში, კოქსქიმიაში, ენერგეტიკაში და სხვ.). მისგან აშენებენ ცეცხლგამძლე კედლებს, აკეთებენ შრეებს, ამზადებენ ამონაგებს, დეტალებსა და სხვა კონსტრუქციებს, რ-ებიც მუშაობენ მაღალტემპ-რული აირის, გამდნარი ნაცრის, წიდის, ლითონისა და სხვ. გარემოში. ც. არის ცალობითი (აგური, ფასონური ნაწილები, ბლოკები, მილები და სხვ.) და არაცალობითი (ფხვნილები, საგოზები, ბეტონი).

ცეცხლგამძლეობა, მასალებისა და ნაკეთობების (იხ. *ცეცხლგამძლეები*) თვისება გაუდნობლად გაუძლონ მაღალი ტემპერატურის ზემოქმედებას. ც-ს გამოსახავენ ისეთი ტემპ-რით (°C), რ-ის დროსაც მოყვანილი მასალის ნიმუში (სამწახნაგა წაკვეთილი პირამიდა; სიმაღლე — 30 *მმ*, ფუძის გვერდები — 8 და 22 *მმ*) დარბილების შედეგად იხრება და თავისი ზედა ნაწილით ქვესადგამის ზედაპირს ეხება.

ცეცხლეკალა (Xanthium), ერთწლოვან ბალახოვან მცენარეთა გვარი რთულყვავილოვანთა ოჯახისა. 25-მდე სახეობა მთელ დედამიწაზეა გავრცელებული. სსრკ-ში 7 სახეობაა, კავკასიაში 6, მათგან 4 იზრდება საქართველოში, მდ-ებისა და ტბორიდების გასწვრივ, რუდერალურ ადგილებზე, ზღვისპირა სილნარებზე, ბაღვენახებში, დაბლობიდან მთის შუა სარტყლამდე საკარანტინო სარეველებია. უფრო ცნობილია საკუთრივ ც ე ც ხ ლ ე კ ა ლ ა (X. spinosum) და ღ ო რ ი ს ზ ი რ კ ა (X. strumarium). პირველი მცენარის ყველა ნაწილი იოდს შეიცავს. მიწის თესლებისა და ფესვებისაგან ყვითელ საღებავს ამზადებენ. *შ. ყვარყვარიძე.*

ცეცხლთაყვანისმცემლობა, იხ. მაზდეანობა.

ცეცხლი ყ ვ ე ლ ა ს ა ხ ე ო ბ ი ს ი ა რ ა ღ ი ს ა, სახმელეთო, საზღვაო და საჰაერო ბრძოლაში მტრის განადგურების საშუალება. ც-ს უშვებენ საარტ. იარაღიდან, ტანკიდან, ცეცხლსასროლი იარაღიდან. განასხვავებენ ცალკეულ, ჯგუფურ, საზალპო, არეულ, მეთოდური მიმართულებით — ფრონტალურ, გვერდულ, ხანგრძლივობით გასროლებს. არტილერიაში იყენებენ ც-ის შემდეგ სახეობებს: ც-ს ცალკე მიზნებზე, თავმოყრილ, უძრავ გადაღობვას, მოძრავ გადაღობვას, მასირებულ ც-ს, ც-ის თანამიმდევრობით თავმოყრას. *ცეცხლის ტალღა.*

„ცეცხლი", ქართული პოლიტიკურ-სატირული კარიკატურებიანი ჟურნალი. გამოდიოდა 1907—08 თბილისში. გამოიცა 3 ნომერი თარიღების მიუთითებლად. რედ.-გამომცემლები — კ. სალუქვაძე (№ 1 და № 3), გ. კვინტრაძე (№ 2). ფაქტობრივი რედ. — ა. წერეთელი. კარიკატურები ეკუთვნის მხატვარ როტერმუნდს (როტერს).

ცეცხლის ტალღა, საარტილერიო ცეცხლის სახე, იერიშის საარტილერიო მხარდაჭერის მეთოდი. ც. ტ. წარმოადგენს მოიერიშე ჯარების წინ ერთ ან ერთდროულად ორ მიჯნაზე მიწყობილ ცეცხლის მთლიან ფარდას, რ-იც ჯარების წინსვლასთან ერთად თანამიმდევრობით გადაადგილდება მტრის თავდაცვის სიღრმეში. ც. ტ-ის პირველ (ძირითად) მიჯნად მტრის თავდაცვის წინა ხაზს ნიშნავენ, მოწინავენიდან — მისგან 300—1000 *მ*-ით დაშორებული ტრანშეებისა და საცეცხლე წერტილების ხაზებს. ძირითადად მიჯნებს შორის 100—300 *მ* დაშორებით ინიშნება ც. ტ-ის შუალედი მიჯნები. მიჯნები იყოფა სადივიზიონო (საბატარეო) უბნებად. ც. ტ. ერთმაგია, როცა მთელი არტილერია ერთ მიჯნაზე ისვრის ცეცხლს, ორმაგი, — როცა ცეცხლს თანამიმდევრულად ისვრის არტილ. ერთი ნაწილი ძირითად და შუალედ მიჯნებზე, მეორე ნაწილი — მხოლოდ შუალედ მიჯნაზე.

გრ. ცეცხლაძე

ცეცხლოვანი აფეთქება, აფეთქების ხერხი კაფსულ-დეტონატორისა და მასში შეყვანილი ცეცხლგამტარი ზონრის მონაჭრის (სააალებელი მილაკის) საშუალებით. ზონრის მონაჭრის სიგრძე ისეთი უნდა იყოს, რომ მისი წვის განმავლობაში ამფეთქებელმა მოასწროს უსაფრთხო ადგილამდე მისვლა. ც. ა-ს იყენებენ ცალკეული მუხტების, აგრეთვე მუხტების ჯგუფების მიმდევრობითი აფეთქებისათვის.

ცეცხლოვანი მიწა (ესპ. Tierra del Fuego), არქიპელაგი სამხრ. ამერიკის სამხრ. დაბოლოებასთან, რ-ისგანაც გამოყოფილია მაგელანის სრუტით. აღმ. ნაწილი ეკუთვნის არგენტინას, დას. — ჩილეს. ფართ. დაახლ. 72 ათ. *კმ²* (მთავარი კუნძულია ც. მ., ანუ ისლა-გრანდე, ფართ. 48 ათ. *კმ²*). კ. ჰორნზე არის ამავე სახელწოდების კონცხი (სამხრ. ამერიკის უკიდურესი სამხრ. წერტილი). ც. მ-ის ჩრდ. და აღმ. ნაწილის რელიეფი ბორცვიანი ვაკეა, დას. და სამხრ. ნაწილი ანდების ძლიერ დანაწევრებული მთებია. ჰავა ზომიერია, ოკეანური. ხარობს მარადმწვანე დაბალტანიანი ტყე და მდელოსებრი მცენარეულობა. არის ტორფიანი ჭაობები. მისდევენ მეცხვარეობას, მეთევზეობას. იღებენ ნავთობსა და აირს. მთავარი დასახლ. პუნქტებია უშუაია (არგენტინა) და პორვენირი (ჩილე). ც. მ. აღმოაჩინა ფ. მაგელანმა 1520.

ცეცხლეკალა (ღორის ზირკა): ყვავილიანი ტოტი; ა—მდედრობითი ყვავილი; ბ — ბუდიერიანი კალათის შრილი; გ—ნაყოფიანი კალათის ჭრილი.

ცეცხლოვანმიწელები, ცეცხლოვანი მიწის (სამხრ. ამერიკა) აბორიგენი მოსახლეობა. განეკუთვნება 3 ინდიელი ტომი: ალაკალუფები, იაგანები, ონა. ძირითადი საქმიანობა — მოლუსკების მოპოვება, ზღვის ცხოველებზე ნადირობა. XIX ს. შუა წლებში დაახლ. 10 ათ. კაცი იყო. მას შემდეგ, რაც მათი მიწები არგენტინელებმა და ჩილელებმა მეცხვარეებმა და ოქროს მაძიებლებმა მიიტაცეს, თანდათან განადგურდნენ. XX ს. 50-იანი წწ. დასასრ. და 60-იანი წწ. დასაწყისისათვის ალაკალუფები აღწევნ დაახლ. 150—200 კაცს, ონა და იაგანები (თითოეული) — 40—50 კაცი. ონას ენა განეკუთვნება ჩონის ენათა ოჯახს; ალაკალუფებისა და იაგანების ენები განცალკევებულია, მაგრამ კულტურით ახლოს არიან ერთმანეთთან. რელიგია — შამანობა, ჯადოქრობა.

ცეცხლოვანი აფეთქება. სააალებელი მილაკი: 1—კაფსულ-დეტონატორი; 2—ცეცხლგამტარი ზონარი; 3—ჯაჩნილი ზონრის შიგთავსის ადგილი.

ცეცხლსატყორცნი, ღია ადგილზე, საცხოვ. ნაგებობებში, ჯავშანმანქანებში, სახლებსა და სხვა საგნებში მყოფი მტრის ცოცხალი ძალის დასაზიანებელი, ტანკების, ავტომანქანებისა და მატერიალური ნაწილის ცეცხლწამკიდი, აგრეთვე დასახლ. პუნქტებსა და ტყეებში ხანძრის კერების გასაჩენი იარაღი. შედგება ცეცხლგამჩენი

ცეცხლსაქრობი

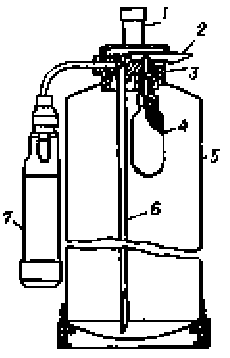

ნახ. 1. ჰაერ-ქაფიანი ცეცხლსაქრობი ოჰპ-10: 1—სახელური; 2—ხუფი; 3—ჩასაკეტ-ასამუშავებელი მოწყობილობა; 4—მჟავმედეგი მინის ბალონი; 5—კორპუსი; 6—სიფონური მილაკი; 7—საცმი.

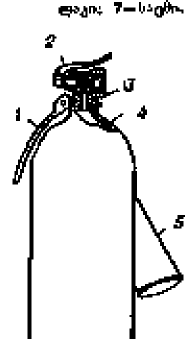

ნახ. 2. ნახშირორჟანგიანი ცეცხლსაქრობი ოუ-5: 1—სახელური; 2—ბერკეტი; 3—ჩასაკეტ-ასამუშავებელი მოწყობილობა; 4—ბალონი; 5—საცმი.

ა. ცვაიგი

შ. ცვაიგი

ნარევის ერთი ან რამდენიმე რეზერვუარისაგან (ბალონისაგან), შეკუმშული აირის (ჰაერის, აზოტის) ბალონისაგან, წნევის შესაქმნელი ღრუბის მექანიზმისაგან, ბრანდსპოიტისა და ჭავლის ააღების მოწყობილობისაგან. არსებობს ზურგსაკიდი, მძიმე, მექანიზებული და სატანკო ც. ც-ის საშუალო მასა 55 კგ (მძიმე ც-თვის 180 კგ). ცეცხლის ხანგრძლივობა 40 წმ. მძიმე ც. დამონტაჟებულია ავტომანქანაზე და იყენებენ თავდაცვისათვის, მექანიზებული ც — თვითმავალ შასიზე, სატანკო ც. — ტანკზე.

ცეცხლსაქრობი, ახლად დაწყებული ხანძრის ჩასაქრობი აპარატი. ც. 1—100 დმ³ ტევადობის ცილინდრული ჭურჭელია; აქვს ჩასაკეტ-ასამუშავებელი მოწყობილობა და ცეცხლსაქრობი საშუალების (ნივთიერების) ჭავლის წარმოსაქმნელი საცმი. ც-ში წარმოიქმნება ქიმ. ან ჰაერმექან. ქაფი, რ-იც წარმოადგენს მჟავის მჟავურ და ტუტე ნაწილებს შორის მომხდარი რეაქციის (ქიმ. ც.) ან მაქაფებლის წყალხსნარისა და ჰაერის მექან. შერევის (ჰაერ-ქაფიანი ც. ნახ. 1) შედეგს. იყენებენ აგრეთვე აირიან (სხვ. ც. შედგენილობის მქონე და ნახშირორჟანგიან ც-ს; ნახ. 2), სითხიან და ფხვნილიან ც-ებს. ჰაერმექან. ქაფი წარმოიქმნება საცმში ზედაპირულაქტ. ნივთიერების 5—6%-იანი წყალხსნარის გაშვლის შედეგად. საცმის საფრქვევილში ხსნარი ნაწილდება წვრილ წვეთებად, რ-თაც ნაკადი საცმში შეერევა შეწოვილ ჰაერს და წარმოქმნის ქაფს. ბადიან საცმში ქაფი ჩნდება ბადეზე ბუშტუკების გამობერვის შედეგად.

ცეხინი (იტალ. zecchino<zecca—ზარაფხანა), ვენეციური ოქროს დუკატის იტალიური სახელწოდება. *რ. ქებულაძე.*

ცვაიგი (Zweig) არნოლდ (10 XI. 1887, გროს-გლოგაუ, ახლანდ. გლოგუვი, პოლონეთის სრ, — 26. XI. 1968, აღმ. ბერლინი), გერმანელი მწერალი, სახ. მოღვაწე. წარმოშობით ებრაელი. მონაწილეობდა I მსოფლიო ომში. გდრ-ის „პენ ცენტრისა" და გდრ-ის ხელოვნებათა აკად. პრეზიდენტი 1950 მიენიჭა გდრ-ის I კლასის ეროვნ. პრემია; საერთაშ. ლენინური პრემია „ხალხთა შორის მშვიდობის განმტკიცებისათვის" (1958). მისი შემოქმედების მნიშვნელოვანი ეპიკური ქანრისაა, თემა ძირითადად I მსოფლიო ომია; მათგან აღსანიშნავია რომანების სერია „თეთრი მამაკაცების დიდი ომი" („დავა სერჟანტ გრიშას გამო", 1927; „1914 წლის ახალგაზრდა ქალი", 1931; „აღზრდა ვერდენთან", 1935; „მეფის კურთხევა", 1937; „დროებითი შესვენება ბრძოლის ველზე", 1954; „დრო მომწიფდა", 1957; დაუმთავრებელი „ყინული დნება").

ცვაიგი (Zweig) შტეფან (28. XI. 1881, ვენა, — 22 II. 1942, პეტროპოლისი, ბრაზილია), ავსტრიელი მწერალი. დაიბადა ებრაელი ფაბრიკანტის ოჯახში. სწავლობდა ვენისა და ბერლინის უნ-ტებში. იღვწოდა ხალხთა დაახლოებისათვის და ევრ. კულტ. ერთიანობის ქადაგებდა, რისთვისაც „დიდი ევროპელის" ეპითეტი დაიმკვიდრა. ც-მა ლიტ. ღვაწლი დაიწყო იმპრესიონისტული ლირიკით („ვერცხლის სიმები", 1901; „ადრეული თაიგულები", 1906), წერდა პიესებს („იერემია", 1917; „ვოლპონე", 1925), ლეგენდებს („მარადიული ძმის თვალები", 1922), მაგრამ მსოფლიო სახელი მოიხვეჭა ნოველებითა და ესეებით. მისი ნოველების დიდი ნაწილი გაერთიანებულია ციკლში „ჯაჭვი" (სამ „რგოლად" — „პირველი განცდა", 1911; „ამოკი ანუ ვნებათაღელვის ნოველები", 1922; „გრძნობათა აშლილობა", 1927); შექმნა ესეების სამტომეული: „სამყაროს ხუროთმოძღვარნი" — „სამი ოსტატი" („ბალზაკი", „დიკენსი", „დოსტოევსკი", 1920); „ბრძოლა დემონთან" („ჰელდერლინი", „კლაისტი", „ნიცშე", 1925), „სამი მგოსანი თავისი ცხოვრებისა" („კაზანოვა", „სტენდალი", „ლ. ტოლსტოი", 1928). ც-თვის დამახასიათებელია ფსიქოლოგიზმი და თხრობის ექსპრესიული მანერა. ზოგჯერ იგრძნობა ფსიქოანალიზის გავლენა. ც-მა ტრაგიკულად განიცადა გერმანიაში ნაციზმის გამარჯვება და მისი წიგნების აკრძალვა. იგი გადასახლდა ჯერ ინგლისში, შემდეგ ბრაზილიაში, სადაც თავისი სიცოცხლე თვითმკვლელობით დაასრულა. ეპოქისა და ლიბერ.-ჰუმანისტური იდეალების მსხვრევის გამო სიცოცხლე მოისწრაფა. ბოლო წლებში ც. ნაციზმისა და საერთოდ ყოველგვარი ფანატიზმის აკრიტიკებდა („ტრიუმფი და ტრაგიზმი ერაზმ როტერდამელისა", 1935; „კასტელიო კალვინის წინააღმდეგ", 1936; ანტიფაშისტური „საჭადრაკო ნოველა", 1941; მოგონებების წიგნი „გუშინდელი მსოფლიო", გამოქვეყნდა 1944). ც-ის ერთადერთი რომანში „მოუთმენლობა გულისა" (1939), ნეორომანტიზმისა და XX ს. სხვა ლიტ. მიმდინარეობათა გავლენის მიუხედავად, აშკარად ჩანს, რომ იგი XIX ს. კრიტ. რეალიზმის ტრადიციას აგრძელებდა. საქართველოში ც. („შიში" და „ამოკი", 1927) პირველად თარგმნა ლეილა ჯაფარიძემ, ხოლო კ. მარჯანიშვილმა გადაიღო ფილმი „ამოკი" (საკუთარი სცენარის მიხედვით).

თხზ.: Gesammelte Werke in Einzelbänden, Bd. 1—18, Stockh., 1946; რჩეული (წინასიტყვა და კომენტ. კ. ჯორჯანელისა), თბ., 1962; მოგონები. ლეგენდები (წინასიტყვაობა კ. კაკაბაძისა), თბ., 1962; ბალზაკი (წინასიტყვა და კომენტ. ა. გელოვანისა), თბ., 1965; მარიამ სტიუარტი, თბ., 1969; ლოტე ფუქსი (წინასიტყვა და კომენტ. კ. ჯორჯანელისა), ბათ., 1972; ლევ ტოლსტოი (წინასიტყვა და კომენტ. კ. ჯორჯანელისა), თბ., 1976.

ლიტ.: კ ა კ ა ბ ა ძ ე ნ., ნარკვევები XX საუკუნის გერმანული ლიტერატურის ისტორიიდან, [წგ.] 1, თბ., 1964; ჯ ო რ ჯ ა ნ ე ლ ი კ., შტეფან ცვაიგის მოღვაწეობა პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში, „ცისკარი", 1976, № 168. *კ. ჯორჯანელი.*

ცვალებადი ვარსკვლავები, ვარსკვლავები, რ-თა ხილული ბრწყინვალება დროის მსვლელობაში იცვლება. ზოგიერთი ც. ვ. არასტაციონარულია — მათი ბრწყინვალების ცვალებადობას იწვევს ტემპერატურისა და რადიუსის ცვლილება, ნივთიერების ამოფრქვევა და სხვ. მაგრამ ვარსკვლავის არასტაციონარულობა (მაგ., ნივთიერების ამოფრქვევა) ყოველთვის არ იწვევს მისი ბრწყინვალების ცვალებადობას. მეორე მხრივ, ცვალებადები არიან სტაციონარული ვარსკვლავებიც. მაგ., ბნელებადი ც. ვ. ორმაგი ვარსკვლავის ზედაპირული სიკაშკაშის მქონე ვარსკვლავების ბრუნვა იწვევს მათი ბრწყინვალების ცვალებადობას.

ზოგადი ცნობები. ც. ვ. მნიშვნელოვანი ცნობების წყაროა ვარსკვლავთა ფიზ. ბუნების, მასებისა და გეომ. მახასიათებლების შესახებ. ამას გარდა, ზოგიერთი ტიპის ც. ვ-ის თვისებები საშუალებას იძლევა შევაფასოთ მანძილები მათ შემცველ ვარსკვლავთა სისტემებამდე. ჩვენი გალაქტიკის კატალოგიზებული ცვალებადი და ცვალებადობაში ეჭვმიტანილი ვარსკვლავების რაოდენობა ≈50000 (1986).

ც. ვ-ს შორის ყველაზე ადვილად ახალი ვარსკვლავები და ზეახალი ვარსკვლავები შეიმჩნევა. ახ. წელთაღრიცხვამდე 130 წ. წინ ჰიპარქემ ღრიანკალის თანავარსკვლავედში აღმოაჩინა ახ. ვარსკვლავის ანთება. მას შემდეგ XVII ს-მდე 16 ახ. ვარსკვლავი შეინიშნეს. კაშკაშა ზეახალ ვარსკვლავებზე დაკვირვებები ჩაატარეს ტ. ბრაჰემ 1572 და ი. კეპლერმა 1604. პირველი ც. ვ., რ-ის ბრწყინვალება რეგულარულად იცვლება, იყო დ. ფაბრიციუსის მიერ 1596 აღმოჩენილი ვარსკვლავი მირა (ცვალებადობის პერიოდი 11 თ.). 1669 იტალ. მათემატიკოსმა და ასტრონომმა ჯ. მონტანარიმ აღმოაჩინა პერსევსის β-ს (ალგოლი) ცვალებადობა. ინგლ. ასტრონომმა ჯ. გუდრაიკმა დაადგინა ალგოლის ცვალებადობის პერიოდული ხასიათი და აღმოაჩინა ცეფევსის δ-ს ცვალებადობა. ც. ვ-ის სისტემ. შესწავლა დაიწყო ფ. არგელანდერმა XIX ს. 40-იან წლებში. მისივე წინადადებით თითოეულ თანავარსკვლავედში ც. ვ. აღინიშნება ლათ. ანბანის ასოებით R-იდან Z-მდე, ან ორი ასოს კომბინაციით, მათი ამოწურვის შემდეგ კი ასო V-თი, რ-საც მიეწერება რიგითი ნომერი (335-იდან დაწყებული) და თანავარსკვლავედის შემოკლებული სახელწ. (მაგ., V 335 Aql). ასტროფოტოგრაფიის დანერგვამ ხელი შეუწყო მრავალი ც. ვ-ის აღმოჩენას. რუსეთში ც. ვ-ის სისტემ. გამოკვლევები დაიწყეს ვ. ცერასკიმ და საბჭ. ასტრონომმა ს. ბლაჟკომ მოსკოვში (1895). XX ს. 40-იან წლებში საბჭ. კავშირში პირველად აბასთუმნის ასტროფიზ. ობსერვატორიაში ააგეს და გამოიყენეს აკადემიური ფოტოელექტრომეტრი, რის შემდეგ ელექტროფოტომეტრიის მეთოდი სისტემატურად იყენებენ. ობსერვატორია არაერთხელ მონაწილეობდა ც. ვ-ის საერთაშ. ერთობლივ დაკვირვებებში. ობსერვატორიაში შესწავლილია რამდენიმე ათეული ც. ვ., განსაზღვრულია მათი ცვალებადობის ელემენტები, გეომ. და ფიზიკური მახასიათებლები, რ-ებიც შეტანილია საბჭ. და საზღვარგარეთულ კატალოგებში. 50-იან წლებში ც. ვ-ის კვლევაში ახ. ეპოქა შექმნა მრავალფეროვანი ფოტოელექტრული ფოტომეტრიის მასიურმა დანერგვამ. 1946 საერთაშ. ასტრონ. კავშირმა ახ. ც. ვ-ის აღნიშვნები, კლასიფიკაციის დამუშავება და კატალოგების გამოცემა დაავალა საკავშ. მეცნ. აკად. ასტრონ. საბჭოს და შტერნბერგის სახ. ასტრონ. ინ-ტს.

ც. ვ-ის კლასიფიკაცია. ც. ვ. დაყოფილია ბნელებადად და ფიზიკურად ც. ვ-ად. ბნელებადი ც. ვ. საერთო მასების ცენტრის გარშემო მბრუნავი ორი ვარსკვლავის სისტემაა. მათი ორბიტის სიბრტყე იმდენად ახლოსაა დამკვირვებლის მხედველობის სხივთან, რომ შეიმჩნევა ერთი კომპონენტის მიერ მეორის პერიოდული დაბნელება. ამას თან სდევს საერთო ბრწყინვალების შემცირება. ერთი ჯგუფისათვის (ალგოლის ტიპის ც. ვ-თვის) დაბნელებათა შორის პერიოდში სისტემის ბრწყინვალება მუდმივია, სხვებისათვის (ლირის β-ს და დიდი დათვის W-ს ტიპის ც. ვ-თვის) განუწყვეტლივ იცვლება, რაც უკავშირდება არასფერული (ერთიერთმიზიდულობით დეფორმირებული) კომპონენტების ბრუნვისას მათი ზედაპირის ფართობის ცვლილებას ზოგ შემთხვევაში დაბნელება არც ხდება. ბნელებადი ც. ვ-ის პერიოდები დღე-ღ-ის ნაწილებიდან (დიდი დათვის W-ს ტიპის ც. ვ.) ათეულ წ-მდე (მეეტლის ε, ცეფევსის V V და სხვ. ც. ვ.) ფარგლებშია. ბოლო ხანებში ზოგი ბნელებადი ც. ვ. გაიგივდა რენტგენული გამოსხივების წყაროებთან.

ფიზიკურად ც. ვ-ის ბრწყინვალების ცვალებადობა მათში მიმდინარე ფიზ. პროცესების შედეგად. ეს ლასი იყოფა პულსირებად და ერუფციულ ცვალებადებად. პულსირებადი ც. ვ-ის ბრწყინვალების ცვალებადობა უწყვეტია და აიხსნება ვარსკვლავთა გარე ფენების საკუთარი რხევებით. პერიოდები დღე-ღ-ის ნაწილებსა (ქნარის RR-ის, ფარის δ-ს და ცეფევსის β-ს ტიპების ც. ვ.) და ათეულ (ცეფეიდები, კუროს RV-ის ტიპის ც. ვ.) და ასეულ (ნახევრად წესიერი ც. ვ.) დღე-ღ-ის საზღვრებშია. ერუფციული ც. ვ. ბრწყინვალების არაწესიერი, ხშირად სწრაფი და დიდი ცვლილებებით ხასიათდება, რაც ამოფრქვევის მსგავსი (ერუფციული) პროცესებითაა გამოწვეული. ეს ვარსკვლავები ორ ჯგუფად იყოფა: ახალგაზრდა და თითქმის მუდმივ ც. ვ-ად. ახალგაზრდა ც. ვ. — სწრაფი არაწესიერი

(ე. წ. ორიონული) ც. ვ., კურონ-ს ტიპის არაწესიერი ც. ვ., ყვეშაპის UV-ის ტიპის ანთებადი ვარსკვლავები და მათი მონათესავე ობიექტები — მრავლად მოიპოვება ახალგაზრდა ვარსკვლავთა გროვებში. თითქმის მუდმივი ვარსკვლავების ბრწყინვალება დროდადრო სწრაფად და ძლიერ იმატებს, ეცემა ახ., ზეახალი, განმეორებადი ახ., მარმბიდის U ს ტიპისა და სხვ. ც. ვ., რ-ებიც ხშირად ორმაგი სისტემებია.

ც. ვ-ის თეორიული გამოკვლევები. ფიზიკურად ც. ვ-ის ცვალებადობის მიზეზები მათი ევოლუციაშია საძიებო. განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ც. ვ-ის შესწავლას ვარსკვლავთა გროვებში (შეიძლება განისაზღვროს მათი ასაკი და ევოლუციური სტადია) და პერიოდი—რადიუსის დიაგრამაზე სხვადასხვა ტიპის ც. ვ-ის მდებარეობის ანალიზს. აღმოჩნდა ფაქტობრივ, რომ ვარსკვლავი ცვალებადი ხდება ევოლუციის გარკვეულ ეტაპზე. მრავალი პულსირებადი ც. ვ. (ცეფეიდები, კურონ RV-ს, ქნარის RR-ის, ფარის ნ-ს ტიპის ც. ვ.) განლაგებულია ამოწმული დიაგრამის არასტაბილურობის ზოლში. გარკვეულია, რომ მათში გარე ფენების პულსაციას ერთნაირი მექანიზმი იწვევს. გროვებში შემავალი სწრაფი არაწესიერი და კუროს T-ს ტიპის ც. ვ-ის ასაკი $10^{6}—10^{7}$ წელიწადია.

ლიტ.: ხარაძე ე., ასტრონომიის საფუძვლები, [ტ.] 2, თბ., 1974; Затменные переменные звезды, М., 1971; Методы исследования переменных звезд, М., 1971. Общий каталог переменных звезд, 3 изд., т. 1—3, М., 1969—71, Пульсирующие звезды, М., 1970; Эруптивные звезды, М., 1970; Явления нестационарности и звездная эволюция, М., 1974.

ნ. მაღალაშვილი, ი. ქუმსიშვილი.

ᲪᲕᲐᲚᲔᲑᲐᲓᲘ ᲙᲐᲞᲘᲢᲐᲚᲘ, „...კაპიტალის ის ნაწილი, რომელიც სამუშაო ძალადაა ქცეული, წარმოების პროცესში იცვლის თავის ღირებულებას. იგი აწარმოებს თავის საკუთარ ეკვივალენტს და გარდა ამისა ნამეტს, ზედმეტ ღირებულებას, რომელიც თავის მხრივ, შეიძლება იცვლებოდეს, იყოს მეტი ან ნაკლები. კაპიტალის ეს ნაწილი მუდმივი სიდიდიდან განუწყვეტლივ იქცევა ცვალებად სიდიდედ" (მ ა რ ქ ს ი კ., კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954, გვ. 266).

კაპიტალ. წარმოების წესის პირობებში ობიექტურად არსებობს კაპიტალის დაყოფა მუდმივ (C) და ცვალებად (V) ნაწილებად. შრომის ექსპლუატაციაში ამ ორი სხვადასხვა ნაწილის როლის ანალიზის საფუძველზე კ. მარქსმა აჩვენა ზედმეტი ღირებულების ნამდვილი წყარო. ცვალებადი კაპიტალ. საწარმოში ც. კ-ის სიდიდე განისაზღვრება აუცილებელი მუშაკის კაპიტალის სიდიდით, აგრეთვე წარმოებული პროდუქციისა და ტ ე ქ ნ ო ლ ო გ ი ი ს ხასიათით და საქმეში ძალის ღირებულებით. ც. კ-ის დინამიკა ეკონ. ციკლში განისაზღვრება კაპიტალის დაგროვების ინტენსიურობით და წარმოების ზრდით, ციკლის აღმავლობის ფაზას თან ახლავს საზ. ც. კ-ის ზრდა. ც. კ. მიმდინარე წარმოების ხარჯებში შედის ხ ი მ ი - ნ ა ლ უ რ ი ხ ე ლ ფ ა ს ი ს სახით. ამიტომ ამ უკანასკნელის გადიდება ზრდის ც. კ-ის მოცულობასაც (იხ. აგრეთვე სტაბილური კაპიტალი, ხელფასი)

ᲪᲕᲐᲚᲔᲑᲐᲓᲝᲑᲐ, გამრავლების პროცესში ორგანულ ფორმათა შორის უწყვეტი ურთიერთობა, რ-ის დროსაც შთამომავლობაში წარმოიქმნება განსხვავებული სტრუქტურები და ფუნქციები; იგი ორგანიზმის ინდივიდ. განვითარების დროს გარეშე პირობების მოქმედებაზე გამოვლინდა ოაქტიურ შედეგია და ახასიათებს ყველა ცოცხალ ორგანიზმს. ც-ის კლასიფიკაცია შეიძლება მისი ხასიათისა და ბუნების მიხედვით. განასხვავებენ მემკვიდრულ და არამემკვიდრულ, ინდივიდ. და ჯგუფურ, დისკრეტულ და უწყვეტ, მიმართულ და არამიმართულ, ადაპტურ და არაადაპტურ, სხვადასხვა ნიშნის დამოუკიდებელ და კორელაციურ. რაოდენობრივ და თვისობრივ ც-ს. ყველა, თვალსაზრისით გამოყოფენ, ერთი მხრივ, მემკვიდრულ (გენოტიპურ) და არამემკვიდრულ (პარატიპურ) ც-ს და, მეორე მხრივ, ინდივიდ. (იწვევს პოპულაციის შიგნით ინდივიდებს შორის განსხვავებებს) და ჯგუფურ ც-ს (წარმოქმნის პოპულაციებს შორის განსხვავებას). მემკვიდრული ც-ის დროს იცვლება გენოტიპი და გადაეცემა შთამომავლობას. განასხვავებენ მემკვიდრული ც-ის 2 ფორმას: გენთა კომბინაციური და რეკომბინაციული განპირობებული მემკვიდრული ც. წარმოადგენს კომბინაციურ ც-ს, ამ დროს იცვლება გენთა ურთიერთგანლაგება და მათი ურთიერთობის ხასიათი გენოტიპის სისტემაში. მუტაციური ც-ის დროს იცვლება უშუალოდ გენეტ. მასალა, გენი ან გენთა ჯგუფი. რასთანაც არის დაკავშირებული ამ ნიშნის ან თვისების წარმოქმნა. მემკვიდრული ც. ინდივიდ. განსხვავებათა დიდი მრავალფეროვნების საფუძველია, რაც გამოიხატება რიცხობრ. თვისობრივ, უწყვეტი ვარიაციებით, ისე რაოდენობრივი ცვლილებით, ცალკეული ან ურთიერთდაკავშირებული ნიშან-თვისებათა ცვლილებით (კორელაციური ც.). შეგუებითი ხასიათის (ადაპტური ც.) ან „განეიტრალური", ან კიდევ საზიანო ცვლილებით. ინდივიდ. განვითარების პროცესში ამა თუ იმ ნიშნის ც. ცალკეული ნიშნის მაკონტროლირებელი გენის მოქმედების შედეგი კი არ არის, არამედ მთელი გენოტიპისა და იმ გარემო პირობების ურთიერთდამოკიდებულებისა, სადაც ხდება ინდივიდ. განვითარება.

არამემკვიდრული ც. განისაზღვრება გენოტიპისა და გარემოს ურთიერთმოქმედებით და სქესობრივი გამრავლებისას შთამომავლობას არ გადაეცემა. იგი შეგუებითი ხასიათისაა და ბუნებრივი გადარჩევა აკონტროლებს. ასეთ ც-ს მოდიფიკაციურს უწოდებენ მაგ., მრავალი მწერის შეფერილობა დაბალ ტემპ-რაზე მუქდება, მაღალზე — ბაცდება. მაგრამ მათი შთამომავლობა ისეთი შეფერილობისა იქნება, როგორ ტემპ-რაზეც მოუწევს არსებობა. მოდიფიკაციური ც. შეიძლება იყოს ადაპტური, განურჩეველი და ზოგჯერ არასასურველი ხასიათისაც, მისი საზღვრები გენოტიპის რეაქციის ნორმითაა განსაზღვრული. გამოყოფენ ე. წ. ხანგრძლივ მოდიფიკაციებს.

სეზონური ც. განპირობებულია განვითარების სხვადასხვა სტადიაზე ან სხვადასხვა თაობის ინდივიდებზე ამინდის სხვადასხვა პირობების გავლენით (მაგ., ზოგიერთი მწერის ან პლანქტონური მცენარის გაზაფხულისა და შემოდგომის პოპულაციები განსხვავდებიან მთელი რიგი ნიშნებით). ეკოლოგიური ც. სახეობის სხვადასხვა ჯგუფის განსხვავებულ საარსებო პირობებში ბინადრობის შედეგია. ასეთ ფორმებს ხშირად ეკოტიპებს უწოდებენ.

მემკვიდრული ც-ის შედეგია პოპულაციის შიდა პოლიმორფიზმი. ზოგჯერ პოპულაციაში ხანგრძლივად არსებობს 2 ან მეტი სხვადასხვა რიგად განსხვავებული ფორმა გარკვეულ წონასწორობაში (მაგ., ბაღის ლოკოკინის ყვითელი, წითელი და ყავისფერი ნიჟარები, ჭიამაიების ე. წ. „წითელი" და „შავი" ფორმები, ღრუბლის ფერის სხვადასხვა ფორმა და მუქი შეფერილობის ფორმები და სხვ.).

ნიშანთა დამოუკიდებელ ც-ს უპირისპირდება სხვადასხვა ორგანოს ან ნიშნის ურთიერთდაკავშირებული ანუ კორელაციური ც., როდესაც ერთი ნიშნის გაძლიერებული განვითარება იწვევს მასზე დამოკიდებული მეორე ნიშნის გაძლიერებას, კორელაციის დადებითია (მაგ., ადამიანის სიმაღლისა და მასის ურთიერთკავშირი). უარყოფითი კორელაციის დროს ერთი ნიშნის გაძლიერება იწვევს მასზე დამოკიდებული მეორე ნიშნის შესუსტებას (მაგ., თესლის მასისა და ცხიმის შემცველობის დამოკიდებულება).

ც-ის შესწავლის ძირითადი მეთოდებია შედარებით-აღწერილობითი და ბიომეტრიული. მათი საშუალებით შეიძლება საერთო ფენოტიპური ც-იდან გენოტიპური და პარატიპური კომპონენტების გამოყოფა.

ც. და მემკვიდრულობა ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული პროცესებია. გენოტიპის არამკვეთრი სტაბილურობა განაპირობებს მის მუტაციურ და კომბინაციურ ც-ს. ამიტომაც მემკვიდრული ც-ის გაძლიერება შესაძლებელია ექსპერიმენტულად სხვადასხვა მუტაგენური ფაქტორის (ტემპ-რა, გამოსხივება, ქიმ. ნაერთები) ზემოქმედებით, ხოლო არამემკვიდრული ც-ის გამოწვევისათვის საჭიროა არსებობის პირობების (განათება, კვება, ტენიანობა) შეცვლა.

მემკვიდრულობა და ც. ევოლ. პროცესისა და სელექციის საფუძველია. ამიტომაც ც-ის ფორმებისა და კატეგორიების ზუსტი წარმოდგენა აუცილებელია ევოლუციისა და თეორიების ასაგებად.

ლიტ.: Лобашев М. Е., Генетика, 2 изд., Л., 1967; Майр Э., Зоологический вид и эволюция, пер. с англ., М., 1968, Солбриг О., Солбриг Д., Популяционная биология и эволюция, М., 1982; Тимофеев-Ресовский Н. В., Воронцов Н. Н., Яблоков А. В., Краткий очерк теории эволюции, М., 1969; Филипченко Ю. А., Изменчивость и методы ее изучения, 2 изд., Л., 1926; Шмальгаузен И. И., Проблемы дарвинизма, 2 изд., Л., 1969.

ი. ბერიძე. ... *ი. ტერტერაშვილი.*

მ ი კ რ ო ო რ გ ა ნ ი ზ მ ე ბ ი ს ც ვ ა ლ ე ბ ა დ ო ბ ა. მიკროორგანიზმებში არჩევენ არამემკვიდრულ და მემკვიდრულ ც-ს. მემკვიდრული ც. შედეგია მუტაციებისა, რ-ებიც წარმოიქმნებიან სპონტანურად ან განპირობებული არიან სხვადასხვა ფიზ. ან ქიმ. მუტაგენის ზემოქმედებით. მუტანტებში შეიძლება შეიცვალოს ან მიეცეს სხვადასხვა ორგ. ნაერთის ბიოსინთეზის უნარი. წარმოიშობიან ე. წ. აუქსოტროფი მუტანტები, რ-ებიც იზრდება მაშინ ვითარდებიან, თუ საკვებ არეს დაუმატებენ გარკვეულ ამინომჟავებს, ბუნინებს, პირიმიდინებს და სხვ. შესაბამისი მიკროორგანიზმების განუწყვეტელი კულტივირებით ისეთ არეზე, რ-იც შეიცავს, მაგ., ანტიბიოტიკს, ფენოლს ან სპირტს, ადვილად მიიღება გარკვეული ნივთიერების მიმართ მდგრადი ფორმები (ადაპტური ც.). მიკროორგანიზმებს ახასიათებთ კორელაციური ც-ც. ნამდვილი სქესობრივი პროცესის მქონე მიკროორგანიზმებში (ზოგი თბის სოკო, სპოროგენული საფუარი) შეჯვარებას შეიძლება თან მოჰყვეს გადაკომბინირება და ჰიბრიდების მიღება.

ᲪᲕᲐᲜᲔ, სოფელი ზუგდიდის რ-ნში (ენგურის სოფსაბჭო), ოდიშის დაბლობზე. ზ. დ. 6 მ, ზუგდიდიდან 27 კმ, ინგირიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 22 კმ. ერთგულის მეგობრობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ერგეტაში (3 კმ). ა. კა.

ᲪᲕᲐᲠᲢᲙᲐᲞᲘᲚᲘ, ტკბილი, სქელი სითხე, რ-საც გამოყოფენ ბუგრები, ცრუფარიანები და სხვა მწერები, რ-ებიც მცენარეული წვენით იკვებებიან. ჩნდება ხისა და ბუჩქის ფოთლებზე. ზოგჯერ წვრილ წვეთებად ეცემა ხოლმე მიწაზე. ფუტკარი ც-ს აგროვებს და თაფლად გადაამუშავებს.

ᲪᲕᲔᲗᲐᲛᲔᲓᲔᲒᲝᲑᲐ, მასალის, მანქანათა ნაწილებისა და სხვა მოხახუნე ნაკეთობების წინაღობა გაცვეთისადმი. ც-ს ადგენენ დეტალის (მასალის) ექსპლუატაციის ან სტენდზე გამოცდის დროს მისი მუშაობის ხანგრძლივობით, რ-ის განმავლობაში დეტალი (მასალა) ცვდება წინასწარ მოცემულ ან ზღვრულ სიდიდემდე. ც-ის

ცვალებადობა

[illegible] სეზონური ცვალებადობა: ზემოთ — გაზაფხულის ფორმა, ქვემოთ — ზაფხულის ფორმა

[illegible] ფოთლის გეოგრაფიული ცვალებადობა ერთი- ანის სხვადასხვა რაიონში

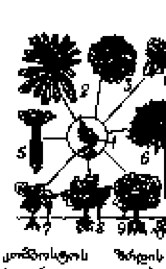

კომბოსტოს ზოგის მემკვიდრული ცვალებადობის ფორმები: 1— გარეული ლოფლოვანი; 2— ფოთლოვანი; 3— სავოიის, 4— საკვები, 5— ბრიუსელის, 6— ბროკოლი; 7— კოლრაბი; 8— ყვავილოვანი, 9— თავიანი

გაზრდა შეიძლება ნაკეთობის კონსტრ. გაუმჯობესებით, ხახუნის შემცირებით, აბრაზიული ზემოქმედებისაგან დაცვით და ა. შ.

მ. ცვეთაევა.

ცვეთაევა მარინა ივანეს ასული [26. IX (8. X). 1892, მოსკოვი, — 31. VIII. 1941, ქ. ელაბუგა], რუსი პოეტი. მის პირველ პოეტურ კრებულს „საღამოს ალბომი“ (1910) გამოეხმაურნენ ვ. ბრიუსოვი და ნ. გუმილიოვი. მომდევნო კრებულები „ჯადოსნური ფარანი“ (1912) და „ორი წიგნიდან“ (1913) აღბეჭდილი იყო კამერულობით, კრებულში „ვერსები“ (1922) წარმოჩნდა ც-ს მხატვრული ინდივიდის მნიშვნელოვანი ზრდა. 1922-იდან იყო საზღვარგარეთ ჯერ ჩეხოსლოვაკიაში, 1925-ის დასასრულიდან — საფრანგეთში. საზღვარგარეთ გამოსცა ტრაგედიები [„არიადნე“, („თეზევსი“), „ფედრა“, 1927 — 28] და კრებულები „ლექსები ბლოკს“ „განშორება“ (ორივე 1922), „ფსიქე“, „ხელობა“ (ორივე 1923), „რუსეთის შემდეგ“ (1928), რ-ებშიც შემოქმედებითი დიაპაზონის ზრდასთან ერთად გამოიკვეთა პოეტის ტრაგიკული მსოფლაღქმა და ღრმა ნოსტალგია. 1939 სამშობლოში დაბრუნდა. თარგმნა შ. ბოდლერის, ფ. გარსია ლორკას, ვაჟა-ფშაველას, ი. ფრანკოს თხზულებანი. დიდი სამამულო ომის დასაწყისში ევაკუაციაში მყოფმა ც-მ ღრმა სულიერი დეპრესიის დროს თავი მოიკლა.

კამერულ-რომანტ. მწიგნობრულ განწყობილებებს ც-ს შემოქმედებაში ერთხანს ფორმალისტური ძიებები შეენაცვლა, რაც საბოლოოდ დაამკვიდრა მძაფრი ტრაგიზმით აღსავსე, ღრმად ექსპრესიულმა, ტექნიკურად დახვეწილმა და სასაუბრო სტილთან სიახლოვეულმა პოეტურმა მეტყველებამ [„მთის პოემა“, „დასასრულის პოემა“ (ორივე 1924), „ჰაერის პოემა“ (1926)]. ღრმა ერუდიცია და ინტერესთა მრავალფეროვნება გამოვლინდა ც-ს პროზაშიც („ჩემი პუშკინი“, მოგონებები, ლიტ.-კრიტ. და თეორ. ნაშრომები).

თხ.: Сочинения в двух томах, М., 1980.

ლიტ.: გრიგოლაშვილი ლ., ავტოპორტრეტი და ავტობიოგრაფიული თარგმანი, წგნ.: ვაჟა-ფშაველას ხსოვნისადმი მიძღვნილი კრებული, თბ., 1966; მ ი ს ი ვ ე, მარინა ცვეთაევა — ვაჟას მთარგმნელი, წგნ.: ვაჟას კრებული, თბ., 1970.
ქ. გურასაძე.

ცვიკაუ (Zwickau), ქალაქი გდრ-ში, კარლ-მარქს-შტადტის ოლქში, მდ. ცვიკაუერ-მულდეს ნაპირზე, მადნიანი მთების ჩრდ. მთისწინეთში. 120,5 ათ. მცხ. (1983). დიდი სარკინიგზო კვანძი და ინდუსტრ. ცენტრი. მრავალდარგოვანი მანქანათმშ., მ. შ. ავტომშენებლობა. საფეიქრო, კონფექციის, შაქრის ნაწარმის, ქიმ. წარმოება, საფეიქრო მრეწველობა. ც. ქვანახშირის მრეწვ. ერთ-ერთი ცენტრია. უმაღლესი საინჟინრო სკოლა, პედ. ინ-ტი, კონსერვატორია. კომპოზიტორ რობერტ შუმანის სახლ-მუზეუმი. არქიტ. ძეგლები.

ცვილი, ცხოველური ან მცენარეული წარმოშობის ცხიმისებრი ნივთიერება. შედგება უმაღლესი ცხიმოვანი მჟავებისა და მაღალმოლეკულური სპირტების რთული ეთერებისაგან. ც. ამორფული, თერმოპლასტ. ნივთიერებაა, $t_{ლღ}$ 40 — 90°C. მდგრადია სხვადასხვა რეაგენტების ზემოქმედებისადმი. განასხვავებენ ცხოველურ (ფუტკრის ცვილი, სპერმაცეტი, ლანოლინი და სხვ.), მცენარეულ, მინერალურ ანუ წიაღისეულ და სინთეზურ ც-ს. ც-ს იყენებენ ქსოვილების გასაჟღენთი კომპოზიციების მოსამზადებლად, ტყავის გამოყვანისას, რეზინის გადამუშავებისა და ქაღალდის დამზადების დროს, პლასტ. მასალად სკულპტურაში, მხატვრობაში და სხვ.

ცვილისნაირნი (Myricaceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. მარადმწვანე ან ფოთოლმცვივანი ბუჩქები და ტანდაბალი ხეებია იზრდებიან მჟავე ჭაობიან ნიადაგზე და ზღვისპირა ზოლში. მათი ფესვების კოჟრებში აზოტმაფიქსირებელი ბაქტერიებია. ნაყოფი დაფარულია აქვთ ჯირკვლებით ან ცვილისებრი ნაფიფქით. ოჯახში 3 გვარის 60 სახეობაა. ფართოდ არიან გავრცელებული ორივე ნახევარსფეროს (გარდა ავსტრალიისა) ტროპ. და სუბტროპ. ზონაში. სსრკ-ში გვხვდება 1 გვარის (ცვილოვანა) 2 სახეობა. ნაშთები ც. ზომიერად გვხვდება ცარცულ და უფრო გვიანდ. დანალექებში. ზოგი სახეობის ნაყოფი იჭმება, მისგან იღებენ მცენარეულ ცვილს, სამკურნ. ნივთიერებებს.

ცვილისნაირი ორეშარიანა (Ericerus pela), მწოვნავი მწერი კოქციდების ოჯახისა, გავრცელებულია ჩინეთში, იაპონიაში, კორეაში და სსრკ შორეულ აღმოსავლეთში. მამალი მატლები გამოყოფენ ცვილს, ათასობით სახლდებიან შერწყმულ კოლონიებად კუნელის ან იფნის 3-წლიან ტოტებზე. კოლონიების სიგრძე 20 სმ, ცვილის სისქე — 7 მმ აღწევს. დედლები სახლდებიან უფრო ახალგაზრდა ტოტებზე და ცვილს არ გამოყოფენ. მათი სხეულის სიგრძე 10 მმ აღწევს, ამობურცულია, გავისფერი. აგვ-ში ცვილის ზედაპირზე პატარა ნახვრეტები ჩნდება, საიდანაც გამოდიან 3 მმ სიგრძის ფრთიანი მამლები. ამის შემდეგ ტოტებს ჭრიან და ადუღებული წყლით აშორებენ ცვილს. თ ე თ რ ი ანუ ჩ ი ნ უ რ ი ცვილი ძველთაგანვე ცნობილია — უძვირფასესი ნატურალური პოლიმერია. იყენებენ მედიცინაში, კოსმეტიკაში და წარმოების მრავალ დარგში.
ზ. პაჯაბეგელი.

ცვილის პალმები, სხვადასხვა გვარის პალმები, რ-ებიც გამოყოფენ ცვილს. უფრო ცნობილია ბ რ ა ზ ი ლ ი უ რ ი ც. პ. ანუ კარნაუბის პალმა (Copernicia cerifera). მისი სიმაღლე 10—12 მ აღწევს. გვხვდება ბრაზილიის, ბოლივიის და პარაგვაის სავანებში. ცვილის ფენა (0,5 სმ-მდე) ნორჩ ფოთლებს წყლის ზედმეტი დაკარგვისაგან იცავს. ა ნ დ ე ბ ი ს ც. პ-ს (Ceroxylon andicola) 30 მ-ზე მეტი სიმაღლის ღერო ცვილით აქვს დაფარული. იზრდება კოლუმბიის ანდებში, ზ. დ. 2500 მ-მდე. წელიწადში ერთი პალმიდან 10 კგ-მდე ცვილს იღებენ.

ცვილის ხვიარა (Hoya carnosa), ხვიარა მარადმწვანე ბუჩქი ვაჭაკუკუნასებრთა ოჯახისა. იზრდება სამხრ.-აღმ. აზიის და აღმ. ავსტრალიის ტროპიკ. ტყეებში. ზოგჯერ უწოდებენ ცვილის ხესაც.

ცვილის ხე (Rhus succedanea), ფოთოლმცვივანი ხე თუთუბოსებრთა ოჯახისა. მისი სიმაღლე 10—12 მ. რთული ფოთოლი და მოყვითალო ყვავილი აქვს. სამშობლოა იაპონია, ჩინეთი, ჰიმალაი. საქართველოში ინტროდუცირებულია 1896-იდან; იზრდება და ვითარდება კარგად. ნაყოფი და თესლი შეიცავს ცვილს, რ-საც სანთლის დასამზადებლად და შაქრის წარმოებაში იყენებენ. ფოთლების რძისებრი წვენი შეიცავს მაღალი ხარისხის ლაქს (ხარისხითა და შემცველობით იგი უახლოვდება ლაქის ხისაგან მიღებულს), ფოთოლი — მთრიმლავ ნივთიერებებს. დეკორატიულია, განსაკუთრებით შემოდგომით, როცა ფოთლები მუქ წითელ ფერს იღებს.
ნ. მარაშიძე.

ცვილოვანი ფერწერა, ფერწერული ტექნიკა, რ-იც ემყარება ცვილის შემკვრელებით დამზადებული საღებავების გამოყენებას. ცვილის დაბალი ქიმ. აქტიურობა, ტენმედეგობა განაპირობებს ამ ტექნიკით შესრულებული ნაწარმოებთა გამძლეობას. ც. ფ-ს ძვ. წ. XIV ს-იდან იყენებდნენ ეგვიპტეში, ანტ. საბერძნეთში შეიქმნა ც. ფ-ის განსაკუთრებული ტექნოლოგია — ენკაუსტიკა. შემდეგში ცვილოვანი საღებავები სკიპიდარში იხსნებოდა ანდა იმზადებოდა ცვილოვანი ტემპერა. ამ ტექნიკითაა შესრულებული ანჩისხატის კარედის ქრისტეს გამოსახულება (V ს.), წილკნის ღვთისმშობლის ხატი (IX ს. ორივე საქართვ. ხელოვნ. მუზეუმი). შუა საუკუნეებიდან ცვილოვან საღებავებს ძირითადად რესტავრაციისას ხმარობენ. საქართველოში ც. ფ-ის ტექნიკა აღადგინა გ. შერპილოვმა, რ-მაც 1970-იან წლებში შეასრულა 5 ნამუშევარი.
მ. დიდებულიძე.

ცვილსადნობი, ხელსაწყო, რ-საც იყენებენ ფუტკრის ცვილის ნედლეულიდან ცვილის გამოსადნობად და გადასამუშავებლად.
ა. ბიძეშვილი.

ცვილსაწნეხი, აპარატი ცვილის გამოსადნობი ნედლეულიდან ცვილის გამოსაწნეხად. ც. არის საფუტკრისა და საქარხნო. ადუღებულ ნედლეულს წყალთან ერთად ათავსებენ წნეხის რეზერვუარში და საწნახელის მეშვეობით წნეხენ, გამოდენილ ცვილს კი ფორმებში ასხამენ.
ა. ბიძეშვილი.

ცვინგლი (Zwingli) ულრიხ (ჰულდრაიხ) (1. 1. 1484, ვილდჰაუზი, ტოგენბურგის საგრაფო, — 11. X. 1531, კაპელი), შვეიცარიის საეკლესიო რეფორმატორი და პოლიტიკური მოღვაწე, პროტესტანტიზმის ერთ-ერთი მიმართულების — ცვინგლიანობის ფუძემდებელი. ც. ერთ-ერთი უგანათლებულესი ჰუმანისტი იყო. 1506 მიიღო მღვდლის თანამდებობა გლარუსში; მონაწილეობდა იტალიურ ომებში როგორც ლეგიონის მოძღვარი. 1519 წ. 1 იანვ. ც. დანიშნეს კათედრალური ტაძრის მოძღვრად ციურიხში, აქვე დაუკავშირდა იგი პატრიციატისა და თავადაზნაურობის წინააღმდეგ მიმართულ ბრძოლას, რ-საც აწარმოებდა ბიურგერობის პროგრ. ფენა ამქრებსა და გლეხობასთან ერთად. აქვე შეიმუშავა მან საეკლ. და პოლიტ. წყობილების გარდაქმნის პროგრამა, რ-იც გადმოცემულია მის „67 თეზისში“ (1522). ც-მა აშკარად გაწყვიტა კავშირი რომის პაპთან. 1523 გაიმარჯვა კათოლიკეებთან გამართულ დისპუტში. საეკლ. და პოლიტ. წყობილების რეფორმას ციურიხში ც. შეუდგა 1523-იდან. დახურეს მონასტრები, ეკლესიებს მოაცილეს „წმინდანთა“ ნაწილები და ხატები, ჩამორთმეული სამონასტრო ქონება კი მოხმარდა საქველმოქმედო და განათლების საქმეებს, რ-იც დაექვემდებარა საერო ხელისუფლებას — დიდ საბჭოს, სადაც ამქრები ბატონობდნენ. საერო ხელისუფლებას დაექვემდებარა ეკლესიაც. ქალაქიდან განდევნეს ანაბაპტისტები. ც. დაუპირისპირდა კათოლ. ტყის კანტონებს და მათთან სამხ. შეტაკებისას (კაპელთან ბრძოლაში) ციურიხის ჯარი დამარცხდა, ც. ამ ბრძოლაში დაიღუპა.

თხ.: Sämtliche Werke, Bd. 1—14, Lpz.—Z., 1904—68.

ლიტ.: Прозоровская Б. Д., Ульрих Цвингли, его жизнь и реформаторская деятельность, СПб., 1892.
გ. ქავთარია.

ცვინგლიანობა, პროტესტანტიზმის ერთ-ერთი მიმართულება, რ-იც აღმოცენდა შვეიცარიაში XVI ს-ში, რეფორმაციის დროს. რელიგიურ-ეთიკური და სოც.-პოლიტ. მოძღვრება, რ-იც შეიმუშავა უ. ცვინგლიმ. ც-ს ბევრი საერთო აქვს ლუთერანობასთან. ამ უკანასკნელის მსგავსად, ც. უარყოფდა კათოლიციზმის ძირითად დოგმას, სახელდობრ, იმას, რომ ეკლესია და სამღვდელოება აუცილებელი შუამავლები არიან ადამიანსა და ღმერთს შორის, „სულის ხსნის“ ერთადერთ გზად აღიარებდა ჭეშმარიტ რწმენას, ქრისტიანობის განახლების საფუძვლად მიაჩნდა საღვთო წერილი, უარყოფდა ინდულგენციებს, ხატების თაყვანისცემას, მარხვას, მღვდლების უქორწინობას და ა. შ. საიდუმლოთაგან დატოვა მხოლოდ 2 მთავარი — ნათლობა და ზიარება, ამასთანავე, ლუთერანობისაგან განსხვავებით ც. უფრო გაბედულად გამოდიოდა კათოლ. კულტის წეს-ჩვეულებების წინააღმდეგ, რაციონალურად განმარტავდა ზიარებას, განიხილავდა მას არა როგორც საიდუმ-

ლის, არამედ როგორც ქრისტეს მიერ გაღებული მსხვერპლის სიმბოლურ გახსენებას და ეკლესიას საერო ხელისუფლებისადმი უმორჩილებლობა.

ლიტ.: Чанышев А. Н., Протестантизм, М., 1969. ბ. კოტალაძე.

ცვირკა პეტრას (12. III. 1909, სოფ. კლანგიაი, ახლანდ. იურბარკასის რ-ნი, ლიტვ. სსრ, — 2. V. 1947, ვილნიუსი), ლიტველი საბჭ. მწერალი. სკკპ წევრი 1940-იდან. სსრკ უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი (1940). ანტიფაშისტი. ლიტ. მოღვაწეობა 1924 დაიწყო. ც-ს ეკუთვნის რომანები „ფრანკ კრუკი“ (ტ. 1—2, 1934), „მარჩენალი მიწა“ (1935), „ოსტატი და ვაჟიშვილები“ (1936); მოთხრობათა კრებულები „ყოველდღიური ისტორიები“ (1938), „მუხის ფესვები“ (1946) და სხვ. გავლენა მოახდინა ლიტვ. პროზის განვითარებაზე.

ლიტ.: Собр. соч., т. 1—3, М., 1967—68.

ცვლადი, მათემატიკისა და ლოგიკის ერთ-ერთი ძირითადი ცნება. ცვლადი სიდიდეზე (იხ. მუდმივი და ცვლადი სიდიდეები) ნიუტონისეული შეხედულება (ის ნიუტონის ფლუენტს, ე. ი. მდინარს, უწოდებდა და განიხილავდა მას როგორც ისეთ სიდიდეს, რ-ის აღწერა შესაძლებელია უწყვეტი მოძრაობით) XIX ს-იდან მოკრძალებულ აღარ აკმაყოფილებდა მეცნ. მიღწევებს მათ, აღმოჩენილ იქნა ისეთი უწყვეტი ფუნქციები, რ-ებსაც არც ერთ წერტილში არა აქვთ წარმოებული თუ ასეთ ფუნქციებს განვიხილავთ როგორც მოძრაობის შედეგს, მაშინ უნდა დავუშვათ ისეთი მოძრაობა, რ-ის დროს წერტილს არც ერთ მომენტში არა აქვს სიჩქარე მათემ მათი. განვითარებასა და დაფუძნებასთან ერთად ცნებები „პროცესი“, „სიდიდის ცვლილება“ და ა. შ. „არამათემატიკურად“ გამოცხადდა და უარყოფილ იქნა თანამედროვე გაგებით ც. არის მოცემული სიმრავლიდან ნებისმიერი ელემენტის აღნიშვნა.

ცვლადი დენი, ელექტრული დენი, რ-ის ძალა და მიმართულება პერიოდულად იცვლება გარკვეული კანონის მიხედვით. ტექ. სხვადასხვა დარგში გამოყენებული ც. დ-ის უმარტივესი სახეობაა ე. წ. სინუსოიდური დენი $i = I_m \sin \omega t$, სადაც I_m არის დენის მაქს. მნიშვნელობა (ანუ მისი ამპლიტუდა), $\omega = 2\pi f$ — წრიული სიხშირე, t — დრო, $f = 1/T$ — დენის სიხშირე, T — ცვლილების პერიოდი. ც. დ-ის სიხშირე (f) განისაზღვრება პერიოდების რაოდენობით დროის ერთეულში (როგორც წესი, წმ-ში). სიხშირის ერთეულს (1 რხევა წმ-ში) ჰერცი (ჰც) უწოდებენ. სსრკ-სა და მრავალ სხვა ქვეყანაში უმთავრესად 50 ჰც სიხშირის ც. დ-ს იყენებენ, აშშ-ში კი — 60 ჰც სიხშირისას. რადიოტექნიკაში გამოყენებულია 10 გჰც და მეტი სიხშირის ც. დ. სინუსოიდურ ც. დ-ს წარმოქმნის ამავე სიხშირის სინუსოიდური ძაბვა: $u = U_m \sin \omega t$. თუ წრედი, რ-შიც გადის ამ ძაბვის დენი, არ შეიცავს ინდუქციურ და ტევადობით ელემენტებს (ე. ი. შედგება მხოლოდ აქტ. წინაღობისაგან), მასში გამავალი დენის ძალა განისაზღვრება ომის კანონით: $i = u/R = U_m \sin \omega t/R = I_m \sin \omega t$; თუ წრედში აქტ. წინაღობის (R) გარდა მიმდევრობით ჩართულია ინდუქციურობა (L) და ტევადობა (C), დენი გამოისახება შემდეგი დიფერენც. განტ. ამონახსნით: $L \cdot d^2i/dt^2 + R \cdot di/dt + i/C = du/dt$; როცა წრედის პარამეტრები მუდმივია და ისინი არ არიან დამოკიდებული მათში გამავალი დენის ძალაზე, ამ განტ. ამონახსნია $i = U_m \times \sin(\omega t - \varphi)/Z = I_m \sin(\omega t - \varphi)$, სადაც $Z = \sqrt{R^2 + (\omega L - 1/\omega C)^2}$ არის წრედის სრული წინაღობა (იმპედანსი), $\varphi = \mathrm{arctg}(\omega L - 1/\omega C)/R$ — დენის ფაზის გადანაცვლება ძაბვის მიმართ, ხოლო $X = \omega L - 1/\omega C$ — წრედის რეაქტიული წინაღობა (რეაქტანსი). თუ $\omega L - 1/\omega C = 0$ (ე. ი. $\omega = \sqrt{1/LC}$), სრული წინაღობა (2) დაიყვანება წრედის აქტ. წინაღობაზე (R): $Z = R$, ხოლო დენის ძალა განისაზღვრება ტოლობით: $I_m = U_m/R$. ამ მოვლენას რეზონანსი ეწოდება. ც. დ. შეიძლება არც იყოს სინუსოიდური (ნახ.). ეს მაშინ ხდება, როცა წრედში გამავალი დენის ძაბვა სინუსოიდური არაა, ანდა წრედის შემადგენელი ელემენტების პარამეტრები (მაგალითად, L ინდუქციურობა) მნიშვნელობა დამოკიდებულია ამ ელემენტებში გამავალ დენის ძალაზე. ამ შემთხვევაში დენი შეიძლება გამოისახოს ფურიეს მწკრივად დაშლის სახით $i = \Sigma I_{nm} \sin(n\omega t + \varphi_n)$, რ-ის შემადგენელია მოცემული ძაბვის სიხშირის (ω) ჯერადი სიხშირის ($n\omega$) მქონე ჰარმონიკები: $i_n = I_{nm} \sin(n\omega t + \varphi_n)$. ც. დ-ის ერთ-ერთი მახასიათებელია დენის ძალის საშ. მნიშვნელობა, რ-იც ნახევარპერიოდისათვის განისაზღვრება ფორმულით: $I_{საშ} = 2/T \int_{t_0}^{t_0+T/2} i\,dt$, სინუსოიდური დენისათვის $I_{საშ} = (2/\pi) I_m = 0{,}637 I_m$; უფრო ხშირად იყენებენ დენის ძალის მოქმედ, ეფექტურ ანუ საშ. კვადრატულ მნიშვნელობას $I = \sqrt{(1/T) \int_0^T i^2 dt}$. ამით გამოიხატება ისეთი მუდმივი დენი, რ-იც სრული პერიოდის განმავლობაში ნებისმიერ აქტ. წინაღობის დროის გამოყოფს სითბოს იმავე რაოდენობას, რასაც — მოცემული ც. დ. სინუსოიდური დენისათვის $I = (1/\sqrt{2}) I_m = 0{,}707 I_m$. ანალოგიურად, სინუსოიდური ცვლადი ძაბვის მოქმედი მნიშვნელობაა $U = (1/\sqrt{2}) U_m = 0{,}707 U_m$. ც. დ-ის წრედში გაბნეული აქტ. სიმძლავრე განისაზღვრება ძაბვისა და დენის ძალის მოქმედ მნიშვნელობათა ნამრავლით $P = UI \cos \varphi$, სადაც $\cos \varphi$ — ე. წ. სიმძლავრის კოეფიციენტია.

ლიტ.: Нейман Л. Р., Демирчян К. С., Теоретические основы электротехники, 3 изд., ч. 1, Л., 1981.

ვ. ტყეშელაშვილი.

ცვლადი დენის გენერატორი, ელექტრომანქანური გენერატორი, რ-იც ბრუნვის მექანიკურ ენერგიას გარდაქმნის ცვლადი დენის ელექტრულ ენერგიად. განასხვავებენ სინქრონულ, ასინქრონულსა და ინდუქტორულ ც. დ. გ-ებს. ყველაზე ფართოდ იყენებენ სინქრონულ სამფაზიან ც. დ. გ-ებს. მძლავრ ც. დ. გ-ებს იყენებენ ელექტროსადგურებში, შედარებით მცირე სიმძლავრის ც. დ. გ-ებს კი — ავტონ. ენერგოსისტემების სისტემებსა და სიხშირის გარდამქმნელებში.

ცვლადი დენის ელექტროძრავა, ცვლადი დენის მანქანა, რ-იც ძრავას რეჟიმით მუშაობს. განასხვავებენ სინქრონულსა და ასინქრონულ ც. დ. ე-ებს. სინქრონულ ელექტროძრავას ელექტროამძრავში უპირატესად მაშინ იყენებენ, როცა საჭიროა ბრუნვის სიხშირის მუდმივობა (ამ შემთხვევაში, თუ ძრავას ლილვზე არაა მნიშვნელოვანი გადამეტტვირთვა), აგრეთვე ქსელში რეაქტიული სიმძლავრის საკომპენსაციოდ. ასინქრონული ელექტროძრავებიდან ყველაზე მეტად გავრცელებულია სამფაზიანი ასინქრონული ც. დ. ე., რ-საც აქვს მოკლედ შერთული როტორი. ერთფაზიან ც. დ. ე-ებს იყენებენ კონდენსატორიან ასინქრონულ ძრავებს. ც. დ. ე-ს სახეობაა საჩატო ძრავა.

ცვლადი დენის მანქანა, ელექტრული მანქანა, რ-იც მექანიკურ ენერგიას გარდაქმნის ცვლადი დენის ელექტრულ ენერგიად (გენერატორი), ან ცვლადი დენის ელექტრულ ენერგიას — მექანიკურ ენერგიად (ძრავა), ანდა ცვლადი დენის ელექტრულ ენერგიას — სხვა ძაბვის ან სხვა სიხშირის ცვლადი დენის ელექტრულ ენერგიად (გარდამქმნელი). ც. დ. მ. არის სინქრონული და ასინქრონული. სინქრონულს უწოდებენ ისეთ ც. დ. მ-ს, რ-შიც ძირითადად მაგნ. ველს ქმნის მუდმივი დენი (ან მუდმივი მაგნიტი), ხოლო როტორის ბრუნვის სიხშირე და ცვლადი დენის სიხშირე დაკავშირებულია ერთმანეთთან ტოლობით: $n = f/p$, სადაც n როტორის ბრუნვის სიხშირეა წმ-ებში, f — ცვლადი დენის სიხშირე ჰც-ებში, p — მაგნ. სისტემაში პოლუსთა წყვილების რიცხვი. სინქრონულ მანქანებს უმთავრესად იყენებენ ცვლადი დენის გენერატორებად და ძრავებად ელექტროამძრავში, იშვიათად — ისეთ გარდამქმნელებად, რ-ებიც მუდმივ დენს გარდაქმნიან ცვლად დენად, აგრეთვე იყენებენ ელექტრულ ქსელებში დენის ძალასა და ძაბვას შორის ფაზათა გადანაცვლების საკომპენსაციოდ, ავტომატიკისა და საზომი ტექნიკის მოწყობილობებში. ასინქრონულია ისეთი ც. დ. მ., რ-შიც ძირითადად მაგნ. ველს ქმნის ცვლადი დენი და როტორის ბრუნვის სიხშირე იცვლება დატვირთვასთან ერთად. ასინქრონული ც. დ. მ. შეიძლება იყოს უკოლექტორო და კოლექტორიანი. ერთ და მრავალფაზიან ქსელზე მეტად იყენებენ უკოლექტორო ასინქრონულ მანქანას, რ-იც ძრავას დანიშნულებას ასრულებს. ც. დ. მ. არის აგრეთვე ელექტრომანქანური კასკადის შემადგენელი ნაწილი და გამოიყენება მიკროელექტრომანქანად.

პ. ცვირკა

ცვლადი მასის მქონე სხეულთა მექანიკა, თეორიული მექანიკის ნაწილი, რ-იც შეისწავლის ისეთი მატერიალური სხეულების მოძრაობას, რ-თა მასა იცვლება მოძრაობის დროს. ც. მ. მ. ს. მ-ის ფუძემდებლები არიან საბჭ. მეცნიერი ი. მეშჩერსკი (1859—1935) და კ. ციოლკოვსკი.

მოძრაობის დროს სხეულის მასის ცვლილებას შეიძლება განაპირობებდეს მისგან ნაწილაკების გამოტყორცნა (მოშორება) ან მიერთება (მიწებება). საჰაერო-რეაქტიული ძრავების მქონე თანამედროვე თვითმფრინავების ფრენისას ერთდროულად ხდება როგორც ნაწილაკთა მიერთება, ისე გამოტყორცნა. ასეთი თვითმფრინავის მასა იზრდება ძრავაში შეწოვილი ჰაერის ნაწილაკების ხარჯზე და მცირდება საწვავის წვის პროდუქტების გამოტყორცნის შედეგად. ძირითადი ვექტორული დიფერენც. განტოლებას, რ-იც აღწერს ცვლადი მასის მქონე ნაწილაკის მოძრაობას მისი გამოტყორცნის ან მიერთების შემთხვევაში, შემდეგი სახე აქვს (მეშჩერსკი, 1904):

$$M\frac{dv}{dt} = F + \frac{dM_1}{dt}V_1 + \frac{dM_2}{dt}V_2, \qquad (1)$$

სადაც M არის წერტილის მასა, v — მისი სიჩქარე, t — დრო; F — მოდებული ძალების ტოლქმედი, V_1 — გამოტყორცნილი ნაწილაკების ფარდობითი სიჩქარე, $\left|\frac{dM_1}{dt}\right|$ — მოძრავი სხეულის მასის ხარჯი 1 წმ-ში, V_2 — მიერთებული ნაწილაკების ფარდობითი სიჩქარე, ხოლო $\left|\frac{dM_2}{dt}\right|$ — მოძრავი სხეულის მიერთებული მასა 1 წმ-ში. ნამრავლი $\frac{dM_1}{dt}V_1 = \Phi_1$ არის რეაქტ. წევა, ხოლო $\frac{dM_2}{dt}V_2 = \Phi_2$ — მამუხრუჭებელი ძალა, რ-საც განაპირობებს ნაწილაკთა მიერთება. თანამედროვე რაკეტებისათვის მოძრაობის განტოლება მიიღება (1)-იდან იმ დაშვებით, რომ $\Phi_2 = 0$. იგი მიიღო მეშჩერსკიმ 1897.

ც. მ. მ. ს. მ-ში განიხილება ორი კლასის ამოცანები: მასების ცენტრის ტრაექტორიის განსაზღვრა და ცვლადი მასის სხეულის მოძრაობის განსაზღვრა მასების ცენტრის მიმართ.

მეტად გარისას და ც. მ. მ. ს. მ-ის მნიშვნელოვანი ამოცანაა აქ სხეულთა მოძრაობის შესწავლა მასების ცენტრის

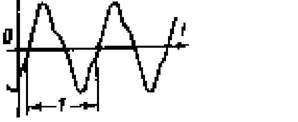

პერიოდული ცვლადი დენის i(t) გრაფიკი

ცი ბაიში. „წიწილები პალმის ქვეშ". 1948. აღმოსავლეთის ხალხთა ხელოვნების მუზეუმი. მოსკოვი.

ბ. ცინცაძე. ქალიშვილის პორტრეტი. 1957. მარმარილო. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმი. თბილისი.

მოძრაობის სიჩქარეზე რაიმე დამატებითი პირობების დადებისას.

ც. მ. მ. ს. მისი განვითარება განაპირობა ავიაციისა და რაკეტული ტექ. მოთხოვნებმა.

ლიტ.: Мещерский И. В., Работы по механике тел переменной массы, 2 изд., М., 1952; Циолковский К. Э., Собр. соч., т. 2, М., 1954.

ცვლადი შეჯვარება, როტაციული შეჯვარება, სასოფლო-სამეურნეო ცხოველთა მოშენების მეთოდი, რ-საც იყენებენ როგორც სამრეწვ. შეჯვარების განსაკუთრებულ ფორმას მაღალპროდუქტიული ცხოველების მისაღებად. ც. შ-ის არსი ისაა, რომ 2 და მეტი ჯიშის შეჯვარებით მიიღონ ნაჯვარი და შემდეგ თაობებში თანმიმდევრულად შეაწყვილონ ნაჯვარი მდედრები საწყისი ჯიშების მწარმოებლებთან. ც. შ-ს მარტივი ჰქვია თუ მასში მონაწილეობს 2 ჯიში, 3 და მეტი ჯიშის შემთხვევაში კი ც. შ. რთულია. იხ. აგრეთვე შეჯვარება.

ცვლის პროდუქტები, იხ. წარმოებითი ფონდები.

ცზარიანა, მწერიჭამია ნტილიის გვარი დროზერასებრთა ოჯახისა. იგივე, რაც დროზერა.

ცთომილები, იხ. პლანეტები.

ცთომილი თირკმელი, მოხეტიალე თირკმელი, თირკმლის დაავადება, რ-ის დროს მისი ზედმეტად თავისუფალი მოძრაობა ვლინდება. ც. თ-ის მიზეზია მუცლის [illegible] ძლიერი ყრუ დარტყმები, ტრავმა, თირკმლის გარშემო ცხიმოვანი ქსოვილის შემცირება ([illegible]), მუცლის წინა კედლის მოდუნებასთან დაკავშირებით მუცლის [illegible] დაწევა (მაგ., ქალებში მრავალჯერ მშობიარობის შემდეგ) და სხვ. არსებობს ც. თ-ის 4 ფორმა. მუცლის ტკივილი, წელისა და გულისრევის [illegible] ძლიერი [illegible] [illegible] ც. თ. [illegible], წელის [illegible], ხშირად წინა [illegible] გამჟღავნებული, მისი [illegible] და მდებარეობის წინ, [illegible] ც. თ-ს [illegible] წელის არეში [illegible], გულისრევა, [illegible] ც. თ-ის [illegible] არა აქვს [illegible] და სხვ. მკურნალობა [illegible] თუ ც. თ. [illegible] არ [illegible] ([illegible]) [illegible].

ცთომილი ნერვი (N. Vagus), თავის ტვინის X წყვილი ნერვი. შერეული ხასიათისაა — შეიცავს მგრძნობიარე, მამოძრავებელ და ვეგეტატიურ ბოჭკოებს. მოგრძო ტვინში მას 3 ბირთვი აქვს: დორსალური (ვეგეტატიური), ცენტრალური (მამოძრავებელი) და ე. წ. განცალკევებული კონის (მგრძნობიარე). ტვინის ფუძეზე ც. ნ. გამოდის ნათხემის ფეხებიდან 10—18 ფესვით. ქალას ფუძეზე საუღლე ხვრელით და აქ წარმოქმნის ბორცვს. საუღლე მიდამოს ზემო კვანძს, ოდნავ ქვემოთ — ქვემო კვანძს. ამ კვანძების ნეირონების ცენტრ. მორჩები განცალკევებული კონის ბირთვს უკავშირდება. ჰეტეროგენული ც. ნ-ის მგრძნობიარე ხასიათის ნერვების წარმოქმნის ც. ნ. [illegible] ღრუ ვენასა და საძილე არტერიებს. [illegible] მდებარეობს, რადგან გულმკერდის და მუცლის [illegible] ორგანოს [illegible] ც. ნ. [illegible] ჰყავს [illegible].

რეთა, მისი ტოტები გაიცემა თავის, კისრის, გულმკერდისა და მუცლის მიდამოებში. იგი მამოძრავებელი ხასიათის ტოტებს უგზავნის ხახას, ხორხს, საყლაპავ მილს, კუჭს, სისხლძარღვებს და გულს (ანელებს მის მოქმედებას), მგრძნობიარე ხასიათის ტოტებს — ტვინის გარსებს, გარეთა სასმენ მილს, კისრის ორგანოებს, ფილტვებს. ც. ნ. მონაწილეობს მრავალ რეფლექსურ აქტში (ცემინება, ხველა, პირღებინება, კუჭის ავსება და დაცლა), აწესრიგებს გულისცემას და სუნთქვას.

ელ. აბაშიძე.

ცი, ძვ. ჩინური სამეფო ჩუნციუსა (ძვ. წ. 722—481) და ჟანგოს (ძვ. წ. 403—221) პერიოდისა შედიოდა „5 ჰეგემონის" (ძვ. წ. VII—VI სს.) და „7 უძლიერესის" (ძვ. წ. V—III სს.) სამეფოს რიცხვში, რ-ებიც ჯოუს მონარქიისაგან დამოუკიდებელნი იყვნენ. ეკავა ახლანდ. შანდუნის პროვ. დიდი ნაწილი და ნაწილობრივ ხებეის პროვ. ტერიტორია. დედაქალაქი — ინძუ (ახლანდ. ლინძი შანდუნში). იმ დროის მსხვილი ვაჭრობა ხელოსნობის და კულტ. ცენტრი. ძვ. წ. 221 დაიპყრო ცინის სამეფომ.

ცი, დინასტია და ფეოდალური სახელმწიფო სამხრ. ჩინეთში სამხრ. და ჩრდ. დინასტიების (IV—VI სს.) პერიოდში. ჰქონდა სახელწ. — ნან ცი (სამხრ. ცი). არსებობდა 479-იდან 502-მდე, დააარსა სიაო დაოჩენმა. დედაქალაქი — ძიანკანი (ახლანდ. ნანკინი). 502 თუნჰუნის მხარის გამგებლმა სიაო იანმა ხელში ჩაიგდო ტახტი და ლიანის დინასტია (502—557) გამოაცხადა.

ციალაძე (პარტ. ფსევდ., ნამდვ. გვარი ნ ა ხ ნ ა გ ი ა) კიორგი ფილიპეს ძე (დ. 25 X 1902, სოფ. ჭოლა, ზესტაფონის მაზრა), რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში. კომპარტიის წევრი 1918-იდან. რევ. საქმიანობაში ახალგაზრდობიდანვე ჩაება. ც. ჩხოროწყუს რ-ნის ახალგაზრდულ ორგანიზაციის „სპარტაკის" ერთ-ერთი დამაარსებელია. მიღვაწეობისათვის არაერთხელ დაპატიმრეს. საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ მუშაობდა სხვადასხვა პასუხსაგებ თანამდებობაზე. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, წითელი დროშის, წითელი ვარსკვლავის, „საპატიო ნიშნის" ორდენებით, აგრეთვე მედლებით. 1962-იდან საკავშ. მნიშვნელობის პერსონალური პენსიონერია.

ციანატები, ციანმჟავას მარილები და ეთერები ტუტე ლითონთა ც. (მარილები), მაგ., NaOCN, KOCN, წყალში იხსნება, სპირტსა და ეთერში უხსნარია. მათ ღებულობენ შესაბამისი ციანიდების ჟანგვისას. იყენებენ სემიკარბაზიდის მისაღებად და სხვ. ციანმჟავას ეთერებიდან იყენებენ იზოციანატებს.

ციანი, დ ი ც ი ა ნ ი, NC—CN, მკვეთრი სუნის მქონე უფერული აირი, $t_{დნ}$—27,83°C, $t_{დუღ}$—21,15°C, წყალში შეზღუდულად იხსნება, სპირტში, ეთერსა და ქლოროფორმში — უკეთესად. მიიღება ციანწყალბადმჟავას კატალიზური ჟანგვით. იყენებენ ორგ. სინთეზში. ც. ტოქსიკურია.

ციანიდები, ციანწყალბადმჟავას HCN მარილები. ტუტე და ტუტემიწა ლითონების ც. (მაგ., NaCN, KCN) წყალხსნარებში ჰიდროლიზდებიან. მძიმე ლითონთა (გარდა Hg) ც. წყალში არ იხსნებიან. ც. ქანგვისას წარმოქმნიან ციანატებს. ც-ს იყენებენ ორგ. სინთეზში, მაგ., ნიტრილების მისაღებად. ც. ძლიერ ტოქსიკურია.

ციანირება, იხ. დაციანება.

ციანმჟავა, HO—C≡N, ადვილად მოძრავი უფერული სითხე აქვს მკვეთრი სუნი, $t_{დნ}$—86°C, $t_{დუღ}$ 23,6°C, სიმკვრივე 1140 კგ/მ³ (0°C). ეთერსა და წყალში კარგად იხსნება. ც-ს წყალხსნარი საკმაოდ ძლიერი მჟავაა. ც. ადვილად პოლიმერიზდება და მიიღება ციანურმჟავა და ციამელიდი. ც-ს ღებულობენ HCN კატალიზური ჟანგვით და სხვ.; იყენებენ ციანატების, ურეთანებისა და სხვ. წარმოებაში.

ციანოზი (<ბერძნ. kianos — მუქლურჯი), სილურჯე, კანისა და ლორწოვანი გარსების მოლურჯო შეფერილობა. ჭეშმარიტ ც-ს იწვევს კაპილარებში აღდგენილი ჰემოგლობინის (რ-საც ლურჯი ფერი აქვს) მომატებული (5% მეტი) შემცველობა. კიდურების ინტენს. ც-ს პერიფერიულ ეწოდება, განარჩევენ ც ე ნ ტ რ ა ლ უ რ ც-ს, რ-იც ვითარდება სისხლისა და ფილტვების ჟანგბადით ნომარაგების დარღვევისას (უმეტესად ფილტვების დაავადების, გულის თანდაყოლილი მანკის, მწვავე აირით ან ანილინით მოწამვლის დროს) და პ ე რ ი ფ ე რ ი უ ლ ს, რ-საც იწვევს სისხლის ნაკადის შენელება და ორგანოთ ქსოვილებში ჟანგბადის მეტი რაოდენობის მოწოდება (გულის დაავადების დროს, როდესაც ირღვევა სისხლის მიმოქცევა, აგრეთვე სისხლის ნაკადის ადგილ. შენელებისას, მაგ., თრომბოფლებიტის, რეინოს დაავადების დროს). ჭეშმარიტი ც. განსხვავებით ცრუ ც-ს იწვევს თვით კანის შეფერილობის შეცვლა.

ციანწყალბადი, იგივეა, რაც ციანწყალბადმჟავა.

ციანწყალბადმჟავა, ც ი ა ნ წ ყ ა ლ ბ ა დ ი, HCN, უფერული, ადვილად მოძრავი სითხე, აქვს მწარე ნუშის სუნი, $t_{დნ}$—13,3°C, $t_{დუღ}$ 25,7°C, სიმკვრივე 688 კგ/მ³ (20°C). აღმოაჩინა 1782 კ. შეელემ 1811 ჟ. გეი-ლუსაკმა მიიღო უწყლო ც. და დაადგინა მისი შედგენილობა. ც. ჰაერზე იწვის და წარმოქმნის H_2O, CO_2 და N_2. ც-ს ორთქლისა და ჰაერის ნარევი ფეთქებადია. ც. ძლიერ სუსტი მჟავაა. მის მარილებს ციანიდებს უწოდებენ, ხოლო ორგ. ნაწარმებს — ნიტრილებს. მრეწველობაში ც-ს მეთანიდან ღებულობენ მეთანის ჟანგვით ამონიაკით კატალიზატორების თანაობისას (ტემპ-რა 1000°C). ც-ს იყენებენ ქლორციანის, აკრილონიტრილის, აკრილატების, ამინმჟავებისა და სხვ. წარმოებაში. ც. ფუმიგანტი და ძლიერი საწამლავია. ჰაერში ც-ის ზღვრული დასაშვები კონცენტრაციაა 0,3 მგ/მ³.

ლიტ.: Бойков С. С., Смирнов С. К., Синильная кислота, М., 1970.

ცი ბაიში, ც ი ჰ ი, ხ უ ა ნ (1860, ხუნანის პროვინცია, — 16 IX 1957, პეკინი), ჩინელი ფერმწერი. ჩინეთის მხატვართა კავშირის თავ-რე (1950-იდან). დაიბადა გლეხის ოჯახში. თავდაპირველად ხატავდა ტრად. შუა საუკუნეობრივი ტიპის პორტრეტებს. იყო გრაფიკოს ფერწერის უდიდესი ოსტატი. მან შუა საუკ. მხატვრული პრინციპები ახ. შინაარსით დატვირთა. ასახავდა ბუნების მრავალფეროვნებას და გლეხური ყოფის საგნებს. უმეტეს ნამუშევრებში („ციკადა", გუგუნის მუზეუმი, პეკინი, „წიწილები პალმის ქვეშ", 1948, აღმოსავლეთის ხალხთა ხელოვნ. მუზეუმი, მოსკოვი) ტუშთან ერთად იყენებდა ნათელ და სუფთა საღებავებს, რ-ებსაც ცვლიდა კონტურულ ხაზებს და ამით ხაზს უსვამდა საგანთა ფაქტურას. 1954 შექმნა ნაწარმოებები „პირი სამყაროსი" (გუგუნის მუზეუმი, პეკინი). მუშაობდა კალიგრაფიის დარგშიც. იყო პოეტი. მშვიდობის მსოფლიო პრემიის ლაურეატი (1956).

ლიტ.: Николаева Н., Ци Бай-ши, М., 1958; Ци Бай-ши. Сб. ст., пер. с кит., М., 1959.

ცინცაძე ბორის ვასილის ძე (დ. 9. IX. 1931, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. მოქანდაკე, საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1967). დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1956). 1957 მოსკ. ახალგაზრდობისა და სტუდენტთა საერთაშ. ფესტივალის ლაურეატი („ქალიშვილის პორტრეტი", 1957, მარმარილო, საქართვ. ხელოვნების გალერეა). ნამუშევრები: ნ. ბარათაშვილი (ბრინჯაო, 1976, თბილისი), ნ. ფიროსმანაშვილი (1961, შავი ქვა, ფიროს-

მანაშვილის მუზეუმი, შირაქიანი). გადაფშაველის (ხე, 1963, საქ. სსრ კულტურის სამინისტრო, თბილისი) ძეგლები, „მშვიდობის სადარაჯოზე" (1966, ტონირებული თაბაშირი, საქართვ. სურათების გალერეა) და სხვ.

ციბრუტელასებრნი (Gyrinidae), მწერების ოჯახი ხოჭოების რიგისა. აქვთ მუქი ფერის ბზინვარე სხეული, ფართო ნიჩბისებური შუა და უკანა ფეხები, წინა — სატაცი. ბინადრობენ წყალსატევებში. ბრუნავენ წყლის ზედაპირზე (აქედან სახელწ.), ხშირად ჯგუფდებიან. თვალები ტიხრითაა დაყოფილი 2 ნაწილად: ქვედა ემსახურება წყალქვეშა, ხოლო ზედა — ხმელეთზე მხედველობას. ავრცელებს 600-მდე სახეობას; სსრკ-ში რამდენიმე სახეობაა, ც. მტაცებლები არიან. იკვებებიან წყლის წვრილი მწერებით და ფეხსახსრიანებით, მალარიის კოღოს მატლებით.

ციბრუტელები (Rotatoria), უხერხემლო ცხოველების კლასი პირველადღრუიანი ჭიების ქვეტიპისა. აქვთ მიკრო, იშვიათად სფეროსებრი სხეული (სიგრძე 0,03–2,5 მმ), რ-იც შედგება თავისაგან, ტანისა და ფეხისაგან. თავზე აქვთ მბრუნავი აპარატი (აქედან სახელწ.), რ-იც ემსახურება მოძრაობასა და საკვების მოპოვებას. მრავალ ც-ს აქვს ჯავშანი. კვერცხმდებლები არიან, იშვიათად ცოცხლადმშობი ცხოველები არიან. ცნობილია ც-ის 2000-მდე სახეობა, რ-თაგან სსრკ-ში გვხვდება 700-მდე სახეობა. ფართოდ არიან გავრცელებული (გვხვდებიან ტყლებსა, სადაც წყალია). მნიშვნელოვან როლს თამაშობენ წყალსატევების თვითგაწმენდაში. ამავე დროს ც. სხვა ცხოველების საკვებია.

ციბულსკი (Cybulski) ზბიგნევ (3 XI 1927, კნიაჟე, — 8 I. 1967, ვროცლავი), პოლონელი კინომსახიობი. 1953 დაამთავრა კრაკოვის სახელმწ. უმაღლესი თეატრ. სკოლა. მუშაობდა გდანსკის, ვარშავის თეატრებში. კინოში მუშაობა დაიწყო 1954-იდან. თამაშობდა ფილმებში: „ფერფლი და ალმასი" (რეჟ. ა. ვაიდა, 1958), „მატარებელი" (რეჟ. ე. კავალეროვიჩი, 1959). ამ ფილმებმა დიდი პოპულარობა მოუტანა ც-ს. სხვა როლები: რისი („საყვარელი ოცი წლის ასაკში", 1962), კაპიტანი ზუნტერი („დამნაშავე და ქალიშვილი", საბჭ. ეკრანებზე „ქალიშვილი ბანკიდან", 1963) და სხვ.

ციგაის ცხვარი, ნახევრად წმინდამატყლიანი ცხვრის ჯიში სახორცე-სამატყლე-მერძეული მიმართულებისა. უძველესი ჯიშია, წარმოშობა ზუსტად დადგენილი არ არის. გავრცელებულია და მატყლის ხარისხით მერინოსს უახლოვდება. მატყლი თეთრია, მაგარი, მკვრივად თეთრადდაკრეფი ნაწილეულია ტყ. მატყლისა და ტყავის ნაწარმოებისათვის ტყავეული იყენებენ მეწველის დასამზადებლად. ც. ც. ადრეულია, საშუალოდ კარგად იკვებება და სუქდება. ნერბი გამოირჩევა მაღალი ნაყოფიერებითა და რძიანობით. ც. ც-ს კარგი აკლიმატიზაციის უნარი აქვს. ჯიში მოშენებულია ბულგარეთში, უნგრეთში, იუგოსლავიაში, რუმინეთში, სსრკ-ში — სამხრ. უკრაინაში, მოლდავეთში; როსტოვის, სარატოვის, ორენბურგის, კუიბიშევის და აქტიუბინსკის ოლქებში.

ციგლერი (Ziegler) კარლ ვალდემარ (26 XI. 1898, ჰელზა, — 11. VIII 1973, მიულჰაიმი, რური), გერმანელი (გფრ) ქიმიკოსი. დაამთავრა მარბურგის უნ-ტი (1920). 1928—36 — ჰაიდელბერგის უნ-ტის პროფესორი, 1936—43 — ჰალეს უნ-ტთან არსებული ქიმ. ინ-ტის დირექტორი. ც-ის ძირითადი შრომები ეხება ორგ. ქიმიასა და მაღალმოლეკულურ ნაერთთა ქიმიას. 1953 აღმოაჩინა კატალიზატორი, რ-ის საშუალებითაც განახორციელა ეთილენის პოლიმერიზაცია და სხვ. შეიმუშავა ბუტადიენის, უმაღლესი α-ოლეფინების, უმაღლესი სპირტებისა და კარბომჟავების მიღების სამრეწვ. ხერხები. ნობელის პრემია (1963, ჯ. ნატასთან ერთად).

ლიტ.: Павлов В. Б., Карл Циглер, «Журнал Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева», 1975, т. 20, № 6.

ციგრიაანთკარი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (გრემისხევის სოფსაბჭო). მდ. ნარეკვავის (არაგვის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირზე ზ. დ. 1040 მ, დუშეთიდან 22 კმ. გრემისხევის ეპარქ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. აჯერიანში (3 კმ).

ციგურაობა ფიგურული, ფიგურული სრიალი ციგურებით, საციგურაო სპორტის სახეობა. მოიცავს შეჯიბრებებს ქალებისა და ვაჟების ერთეულთა, შერეულ წყვილთა სრიალში და სპორტ. ცეკვას ყინულზე. თანამედროვე შეჯიბრება ერთეულთა სრიალში შედგება ე. წ. სკოლის შესრულებისაგან, მოკლე ნებისმიერი პროგრამისაგან და საკუთრივ ნებისმიერი პროგრამისაგან. წყვილთა სრიალი შეიცავს მოკლე ნებისმიერ პროგრამისაგან, რ-შიც შედის 6 სავალდებულო ელემენტი, და საკუთრივ ნებისმიერი პროგრამისაგან (5 წთ). ერთეულთა და წყვილთა სრიალისათვის სავალდებულო ელემენტების ჯგ. (მოიცავს ურავალ კავშირის საერთაშ. კომიტეტი მიერ ფიგურული სრიალში დამტკიცებული 3-იდან ერთ-ერთი) განისაზღვრება კენჭისყრით ყოველი ა/ სეზონისათვის. ყველა სახის ნებისმიერი სრიალისათვის თანმხლები მუსიკის შერჩევა თავისუფალია. პროგრამის შესრულება ფასდება 6-ქულიანი სისტემით შეჯიბრების მონაწილეთა ადგილები განისაზღვრება არბიტრების მიერ მიღებული ქულებისა და ადგილების ჯამის მიხედვით.

სპორტული ცეკვა ყინულზე. შერეულ წყვილთა მიერ საცეკვაო ფიგურების განსაზღვრული კომპლექსების შესრულება მუსიკის თანხლებით. სპორტ. ფიგურული სრიალისაგან განსხვავებით, სპორტ. ცეკვაში არ შედის ნახტომები, პარტნიორების ხანგრძლივი დაშორება და სხვ. როგორც სპორტ. სახეობა, დამკვიდრდა 1948, როდესაც მოეწყო ევროპის საერთაშ. კავშირის შემადგენლობაში შეიდა სპორტ. ცეკვის საერთაშ. კომიტეტი. შეჯიბრების თანამედროვე პროგრამაში შედის 3 სავალდებულო, ავრილი ორიგინ. და ნებისმიერი სპორტ. ცეკვა. სავალდებულო კომპლექსს ადგენენ კენჭისყრით შეჯიბრების დაწყებამდე ერთი დღით ადრე. კომპოზიციასა და მუს. აკომპანიმენტს ირჩევენ თვით სპორტსმენები. გამოსვლის შედეგები ფასდება 6-ქულიანი სისტემით.

ც. ფ. 1908-იდან შეტანილია ოლიმპიური თამაშების პროგრამაში (1924-იდან შედის ზამთრის ოლიმპიური თამაშების პროგრამაში), 1891-იდან ტარდება ევროპის პირველობა, 1896-იდან — მსოფლიოს პირველობა. 1923 ჩატარდა სსრკ პირველი ჩემპიონატი.

ლიტ.: Панин Н. А., Искусство фигуриста, М., 1956; Рыжкин В. И., Танцы на льду, М., 1970.

ციგნაძე გომბოლდ ცელცრქვაძის ძე [დ. 20 IV (3 V) 1905, ლაიუმნიკანის ულუსი, ახლანდ. ბარგუზინის რ-ნი, ბურ. ასსრ], ბურიატი საბჭ. მსახიობი, რეჟისორი და დრამატურგი; სსრკ სახ. არტისტი (1940). სკკპ წევრი 1939-იდან ბურ. პროფ. თეატრის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. 1934 დაამთავრა ა. ლუნაჩარსკის სახ. თეატრ. ხელოვნ. სახელმწ. ინ-ტის სარეჟისორო ფაკ-ტი. 1931 — 48 იყო ბურ. დრამ. (1938-იდან მუს.-დრამ.) თეატრის სამხატვრო ხელმძღვანელი. 1948-იდან ულან-უდეში ხ. ნამსარაევის სახ. ბურ. დრამ. თეატრის, ხოლო 1946—60 ბურ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის მთავარი რეჟისორი. როლები: ოტელო (შექსპირის „ოტელო"), პლატონი (კორნეიჩუკის „პლატონ კრეჩეტი") და სხვ. 1947 პოგოდინის „კრემლის კურანტებში" შექმნა ლენინის სახე. დადგა ციდინჟაპოვის „სნაიპერი" (1943) და სხვა დრამ. სპექტაკლები, აგრეთვე ოპერები: ჩაიკოვსკის „ევგენი ონეგინი" (1943), ბრუსილოვსკის „წყნარი დონი" (1953) და სხვ. რუსულ უმაღლესი საბჭოს II და IV მოწვევის დეპუტატი. სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1949). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ციებ-ცხელება, ორგანიზმის დაცვით-შეგუებითი რეაქცია მავნე, ე. წ. პიროგენულ აგენტებზე, რაც ვლინდება სხეულის ტემპ-რის აწევით. პიროგენები უმეტესად ცილოვანი ბუნების (მიკრობები, მათი შხამი, სხვა უცხო ცილა, მ. შ. შრატი, ვაქცინა) ან უცხო მარტივი ნივთიერებებია. შეიძლება წარმოიქმნან თვით ორგანიზმშიც (მაგ., ქსოვილთა დაშლის პროდუქტები ტრავმის, დამწვრობის, ვრცელი სისხლჩაქცევის დროს). პიროგენები თრგუნავენ თერმორეგულაციის ცენტრის აგზნებადობას, რის შედეგადაც სითბოს პროდუქცია მატულობს, ხოლო სითბოს გაცემა მცირდება, სითბო გროვდება ორგანიზმში და ტემპ-რა მაღლა იწევს. ამასთან ერთად ხდება ორგანიზმის დამცველი ძალების სტიმულაცია. ც.-ც. ხშირად დამლუპველი ზემოქმედების ადეკვატურ დაავადების გამომწვევზე. მაგრამ ცუდად მოქმედებს გულ-სისხლძარღვთა სისტემაზე, იწვევს ბოდვას, ჰალუცინაციებს და სხვ. ც.-ც. შეიძლება თან ახლდეს როგორც ინფექციურ (ტიფი, ხშირა), ისე არაინფექციურ დაავადებებს. ც.-ც.-ითი რეაქციის მიმდინარეობაში განარჩევენ 3 სტადიას — ტემპ-რის აწევას, მის შედარებით მუდმივობას უმაღლეს დონეზე (აკმე) და ტემპ-რის დაწევას. ტემპ-რა შეიძლება დაეცეს უეცრად, რამდენიმე საათში (კრიზისი), ან თანდათანობით, რამდენიმე დღეში (ლიზისი). ე. წ. ტემპ-რის მრუდს ანუ ტემპ-რის აწევისა და დაწევის ურთიერთმონაცვლეობას ხშირად დიდი დიაგნოსტიკური მნიშვნელობა აქვს; მაგ., მალარიას ახასიათებს დროის განსაზღვრულ შუალედებში ტემპ-რის მკვეთრი აწევა და უეცარი დაწევა; სეფსისის დროს ტემპ-რა დღე-ღამის მანძილზე მკვეთრად მერყეობს (35—41°), ფილტვების ანთების, მუცლის ტიფის დროს სხეულის ტემპ-რა აღწევს 39—40°C და განსაზღვრული დროის მანძილზე ჩერდება ამ დონეზე. მწვავე, ჩირქოვან პროცესებსაც ახასიათებს ტემპ-რის მკვეთრი (2—3°C დღე-ღამეში) მერყეობა. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ტემპ-რა ნორმამდე არ ჩამოდის.

სხეულის ტემპ-რის ხარისხის მიხედვით განარჩევენ: სუბფებრილურ ც.-ც.-ს (38°C-მდე), ზომიერს ანუ ფებრილურს (38—39,5°C); მაღალს ანუ პირეტიკულს (39,6—40,9°C) და ჰიპერპირეტიკულს (41°C და ზევით). ტემპ-რის ხელოვნურად დაქვეითება არ არის მიზანშეწონილი, ამიტომ სიცხის დამწევი საშუალებების მიღება ექიმის რჩევის გარეშე არ შეიძლება. მკურნალობა უნდა იყოს მიმართული ც.-ც.-ს ძირითადი გამომწვევი მიზეზის ლიკვიდაციისაკენ.

ლიტ.: Веселкин П. Н., Лихорадка, М., 1963.

ციეხანუვის სავოევოდო (Województwo Ciechanowskie), ადმ.-ტერ. ერთეული ჩრდ. პოლონეთში. ფართ. 6,4 ათ. $კმ^2$. მოსახლ. 410 ათ. კაცი (1982), აქედან 31,1% ქალაქში ცხოვრობს. ადმ. ც. — ქ. ციეხანუვი. უმთავრესად აგრ. რ-ნი. მეცხოველეობა (მესაქონლეობა, მეღორეობა), ჭვავის, კარტოფილის, შაქრის ჭარხლის ნათესები. კვების მრეწვ., ლითონდამუშავება.

ციპაძეები, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (ჭვანის სოფსაბჭო). მდ. ჭვანისწყლის (აჭარისწყლის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 640 მ, შუახევიდან 9 კმ. მ. კალინინის სახ. ჭვანის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მევენახეობა, მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ჭვანაში (2 კმ).

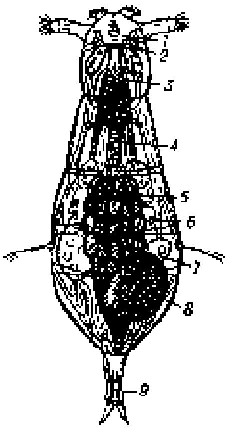

ციბრუტელები. ციბრუტა Notommata copeus (აგებულება): 1—ტვინი; 2—თვალის ლაქა; 3—ხახა; 4—საყლაპავი მილი, 5—კუჭი, 6—პროტონეფრიდიუმები, 7—ფარნადი; 8—კვერცხი, 9—ფეხი.

ზ. ციბულსკი ფილმში „ფერფლი და ალმასი"

ციგაის ცხვარი

ვ. ციგნაძე

ცივი გამოჭიმვა

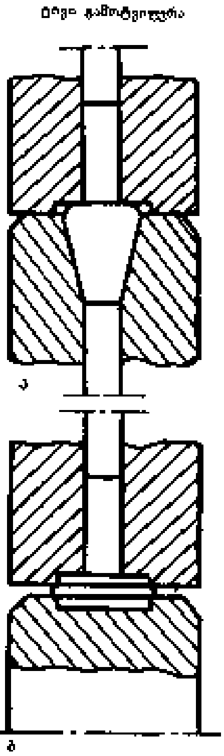

ცილინდრული ღეროს გამოჭიმვა ორი გადასვლით: ა — პირველი გადასვლა, ბ — მეორე გადასვლა.

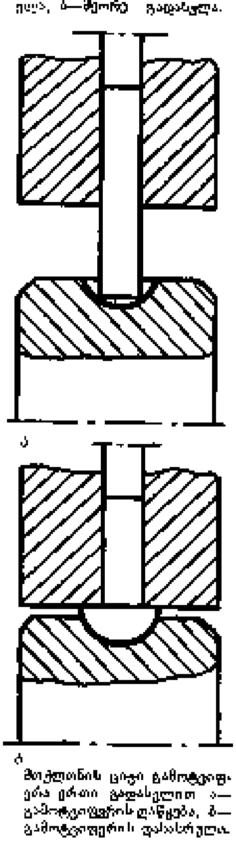

მილის ცივი გამოჭიმვა ერთი გადასვლით: ა — გამოჭიმვის დაწყება, ბ — გამოჭიმვის დასასრული.

ცივი, მთა გომბორის ქედის შუა მონაკვეთზე, მდ-ების კისისხევისა და თურდოს (ალაზნის მარჯვ. შენაკადები) ზემო დინებათა წყალგამყოფზე. სიმაღლე 1991 მ. აგებულია მიო-პლიოცენური (ე. წ. ცივის წყება) ფხვიერი ნალექებით — კონგლომერატებით, ქვიშებითა და თიხებით. მთის ჩრდ.-დას. და სამხრ.-აღმ. კალთები ციცაბოა, სამხრ.-დას. და ჩრდ.-აღმ. — დამრეცი. ც-ის ზედა ნაწილი შემოსილია სუბალპ. მაღალბალახეულით, ქვედა — ფოთლოვანი ტყით. *გ. ჩანგაშვილი.*

ცივი, *ც ი ვ ა,* მდინარე გეგეჭკორისა და ცხაკაიას რ-ნებში, რიონის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს ეგრისის ქედის სამხრ. მთისწინეთში 363 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 60 კმ, აუზის ფართ. 199 კმ². საზრდოობს წვიმის, მიწისქვეშა და თოვლის წყლით. მთელი წლის განმავლობაში იცის წყალმოვარდნები, უფრო ხშირი და ძლიერი ზაფხულსა და შემოდგომაზე იცის წყალდიდობები. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 6,17 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ცივი გამოჭედვა, წნელიდან მცირე ზომის ნაკეთობების (ჭანჭიკების, ხრახნების, მოქლონებისა და სხვ.) ცივი მოცულობითი შტამპვა სწრაფსვლიან ცივად გამოსაჭედ ავტომატებზე. ავტომატი ასრულებს აგრეთვე გადაჭრის, გაჭოლვის, კუთხვილის მოჭრისა და სხვა ოპერაციებს. ავტომატების მწარმოებლურობაა რამდენიმე ასეული ცალი ნაკეთობა წთ-ში. ც. გ-ით შეიძლება მიიღონ 2—3 კლასის სიზუსტისა და R_z 20—10-იდან R_a 0,32—0,16-მდე სიმქისის ზედაპირის მქონე ნაკეთობები.

ცივი იარაღი, საბრძოლო იარაღი, რ-ის გამოყენება არ არის დაკავშირებული ფეთქებად ნივთიერებებთან. კონსტრუქციის მიხედვით უბრალოა და ხელჩართულ ბრძოლაში იყენებენ. ც. ი-ის მოქმედება დაფუძნებულია მეომრის კუნთების შესაძლებლობებზე და იმის მიხედვით, თუ როგორი ხასიათის იქნება ახლო მოქმედება, იყოფა დამრტყმელ (კომბალი, კისტენი, გურზი და სხვ.), მჩხვლეტავ (დაშნა, რაპირა, სატევარი, კინჟალი, ხიშტი, შუბი, სტილეტი და სხვ.), მჭრელ (საბრძოლო ნაჯახი, დარაბანი, შუბნაჯახი, ისარი და სხვ.), აგრეთვე ისეთ იარაღად, რ-იც ერთდროულად ითავსებს რამდენიმე ზემოჩამოთვლილ ნიშანს (მაგ., მჩხვლეტ-მჭრელი ან მჭრელ-მჩხვლეტავი) და მათ შორის ერთ-ერთი მთავარია (მახვილი, ხანჯალი, ხმალი, იათაგანი და სხვ.). ც. ი. ადამიანის საზ-ბის განვითარების ადრეულ საფეხურზე ნადირობის საშუალება, ე. ი. პირველყოფილი ადამიანის შრომის ერთ-ერთი იარაღი იყო. თავდაპირველად მის დასამზადებლად იყენებდნენ ხეს, ძვალს, ქვას, მოგვიანებით — სხვადასხვა ლითონს (სპილენძს, ბრინჯაოს, რკინას და სხვ.). წარმოების საერთო დონის ზრდის კვალობაზე ც. ი-ც უმჯობესდებოდა. მისი თვისებრივი მონაცემები გაპირობებული იყო სამხ. საქმის მოთხოვნილებებით. ც. ი-ის განვითარებასთან ერთად იქმნებოდა თავდაცვის იარაღიც. XVI ს-მდე ც. ი. შეიარაღების მთავარი სახე იყო. ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარებასთან დაკავშირებით ც. ი. თანდათანობით კარგავდა პირვანდელ მნიშვნელობას, მაგრამ მისი ზოგიერთი სახე კვლავ რჩებოდა შეიარაღებაში, ემატებოდა რა ხელის ცეცხლსასროლი იარაღის საბრძოლო შესაძლებლობებს. ც. ი-ის ცალკეული ნიმუშები შემორჩა XX ს. 80-იან წლებამდე, როგორც საბრძოლო ან საპარადო (დასაჯილდოვებელი) იარაღი (ხიშტი, დაშნა, ხმალი).

ცივილიზაცია (ლათ. civilis — სამოქალაქო, სახელმწიფოებრივი), 1. კულტურის სინონიმი; 2. საზოგადოების შედარებით მაღალი საფეხური, მატერ. და სულიერი კულტ. განვითარების დონე (ანტ. ც., თანამედროვე ც.), 3. ბარბაროსობის შემდეგი ეტაპი.

„ცივილიზაცია საზოგადოებრივი განვითარების იმ საფეხურს წარმოადგენს, რ-ზედაც შრომის დანაწილება, აქედან გამომდინარე გაცვლა ცალკეულ პირებს შორის და ამ ორივე პროცესის გამაერთიანებელი საქონელწარმოება სრულ აყვავებას აღწევენ და მთელ წინანდელ საზ-ბაში გადატრიალებას ახდენენ" (ენგელსი ფ., ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, გვ. 179, თბ., 1978).

ლიტ.: М а р к с К., Конспект книги Моргана «Древнее общество», Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. 9, М., 1941; А р т а н о в с к и й С. Н., Историческое единство человечества и взаимное влияние культур (Философско-методологический анализ современных зарубежных концепций), Л., 1967.

ცივილისტიკა, იგივეა, რაც სამოქალაქო სამართალი.

ცივი მღვიმე, *ხ უ პ ი ნ ი ფ შ ა ხ ვ ა ს მ ღ ვ ი მ ე,* ქვის ხანის ადამიანის ნაბინადარი კარსტული წარმოშობის მღვიმეში. მდებარეობს წებელდის ახლოს, მდ-ების კოდორისა და ჯამპალის შესართავთან. მღვიმის სიღრმეა 15 მ. 1941 აღმოაჩინა და 1960—61 გათხარა ლ. სოლოვიოვმა. დადგენილია ზედაპალეოლითური და მეზოლითური ფენები. პალეოლითის ფენაში აღმოჩნდა კაჟისა და ობსიდიანის იარაღი, ძვლის საგნები. ნაპოვნია ჯიხვის, არჩვის, ბიზონის, მღვიმური ლომის, ცხენ-ირმის და სხვ. ძვლები. მეზოლითურ ფენაში აღმოჩენილია ლამელები, საფხეკები, მიკროლითები და სხვ. ქვედა ჰორიზონტში იყო მღვიმური დათვის ძვლისაგან დამზადებული ისრის წვერის განაწილებული ორნამენტირებული იარაღი და სხვ. მრავლადაა სხვადასხვა ფრინველის ძვლები. მღვიმის სიღრმეში ნაპოვნია ადამიანის ქვედა ყბა და სხვა ძვლები. ზედა, გვიანდ. მეზოლითისა და ადრინდ. ნეოლითის ფენაში გამოვლინდა ქვის იარაღი.

ლიტ.: ნ ე ბ ი ე რ ი ძ ე ლ., მეზოლითური კულტურა კავკასიის შავიზღვისპირეთში, თბ., 1978; С о л о в ь е в Л. Н., О р е ш к о в В. С., Находка костей человека в гроте Хупынипшахва (Холодный грот) в Абхазии, «Вопросы антропологии», 1961, в. 6. *დ. თუშაბრამიშვილი.*

„ცივი ომი", ტერმინი, რ-იც ფართოდ გავრცელდა II მსოფლიო ომის (1939—45) შემდეგ დასავლეთის იმპერიალისტური ქვეყნების რეაქციული და აგრესიული წრეების მიერ სსრკ და სხვა სოციალისტური ქვეყნების, აგრეთვე ეროვნული განმათავისუფლებელი მოძრაობისათვის, მშვიდობის, დემოკრატიისა და სოციალიზმისათვის მებრძოლ ხალხთა წინააღმდეგ მიმართული პოლიტიკის აღსანიშნავად. „ც. ო-ის" პოლიტიკა მიზნად ისახავს საერთაშ. დაძაბულობის გამწვავებასა და შენარჩუნებას, „ცხელი ომის" წარმოშობის საფრთხის შექმნას („ომის ზღვარზე ბალანსირება"), შეუზღუდავი გამალებული შეიარაღების, სამხ. ხარჯების კოლოსალური ზრდის გამართლებას, რეაქციის გაძლიერებას და კაპიტალ. ქვეყნებში პროგრ. ძალების დათრგუნვას. „ც. ო-ის" პოლიტიკა საჯაროდ გამოაცხადა უ. ჩერჩილმა 1946 წ. 5 მარტს ფულტონში (მისურის შტატი, აშშ) წარმოთქმულ საპროგრამო სიტყვაში და მოუწოდა შეექმნათ ინგლ.-ამერ. კავშირი „მსოფლიო კომუნიზმის" წინააღმდეგ, რ-საც საბჭ. რუსეთი უდგას სათავეში. „ც. ო-ის" მეთოდები და ფორმებია: სამხ.-პოლიტ. კავშირების სისტემისა (ნატო და სხვ.) და სამხ. ბაზების ფართო ქსელის შექმნა, ძალისა და ძალის მუქარის გამოყენება, გამალებული შეიარაღება, ატომური შანტაჟი („ატომური დიპლომატია", „ძალის პოზიციის პოლიტიკა"), ეკონ. ზემოქმედების საშუალებათა გამოყენება (დისკრიმინაცია ვაჭრობაში და სხვ.), სადაზვერვო სამსახურების ძირგამომთხრელი საქმიანობის გააქტიურება და გაფართოება; აშკარა ინტერვენცია; ანტიკომუნისტური პროპაგანდა და იდეოლოგიური დივერსიები („ფსიქოლოგიური ომი"); სახელმწიფოთა შორის პოლიტ., ეკონ. და კულტ. კავშირების დამყარებისა და განმტკიცებისათვის ხელის შეშლა. 70-იანი წწ. I ნახევარში მსოფლიო ასპარეზზე ძალთა თანაფარდობის შეცვლამ მშვიდობისა და სოციალიზმის სასარგებლოდ შესაძლებელი გახადა ევროპაში უშიშროებისა და თანამშრომლობის თათბირის საბოლოო აქტისა და სხვა დოკუმენტების ხელის მოწერა, რითაც საერთაშორისო დაძაბულობა საგრძნობლად შენელდა და „ც. ო-მა" კრახი განიცადა. სსრკ და სოციალ. თანამეგობრობის სხვა ქვეყნები იბრძვიან „ც. ო-ის" ყოველგვარი გამოვლინების წინააღმდეგ, მაგრამ იმპერიალ. რეაქციის ძალები, უწინარეს ყოვლისა, აშშ მილიტარისტული წრეები ცდილობენ დააბრუნონ მსოფლიო „ც. ო-ის" სანგრებში.

ცივი შედუღება, დეტალების შედუღება გაუხურებლად ოთახის ტემპ-რაზე ერთობლივი პლასტიკური დეფორმაციით. ც. შ-ს იყენებენ ალუმინის, სპილენძისა და მათი შენადნობებისაგან დამზადებული გამტარების შესაერთებლად. სხვადასხვა ლითონის (მაგ., ალუმინისა და სპილენძის) შესადუღებლად ც. შ-ით ალუმინის სალტეს ფარავენ სპილენძით, ამზადებენ თხელკედლიან ალუმინის მილებსა და გარსებს. ც. შ-ს ახასიათებს მცირე ენერგოტევადობა და მაღალი მწარმოებლურობა.

ცივი შტამპვა, სამჭედლო-საშტამპავო წარმოების ერთ-ერთი ტექნოლოგიური პროცესი (წნევით დამუშავება), რ-იც დასაშტამპავი მასალის გახურების გარეშე მიმდინარეობს. განასხვავებენ მოცულობით შტამპვასა და ფურცლოვან შტამპვას. პირველ შემთხვევაში მიმდინარეობს ლითონის განმტკიცება, შესაბამისად მცირდება პლასტიკურობა, დეფორმაციისადმი წინააღმდეგობა კი მნიშვნელოვნად იზრდება. განმტკიცების ასაცილებლად საშტამპავ ოპერაციათა შორის ლითონს თერმულად ამუშავებენ, ხოლო მადეფორმირებელი ძალების შესამცირებლად და შტამპების მდგრადობის გასაზრდელად სხვადასხვა საცხს იყენებენ.

მოცულობითი ც. შ-თვის საჭიროა მძლავრი მანქანა-იარაღები. ც. შ-ისას იარაღი ინტენსიურად ცვდება, ამიტომ ამ პროცესს იყენებენ მხოლოდ მასობრივი წარმოების რთული კონფიგურაციის მცირე ზომის დეტალების (ხრახნები, ქანჩები, მოქლონები, ღეროსხმები, სჭვალები და სხვ.) მისაღებად. მოცულობითი ც. შ-ის დროს ლითონის პლასტიკურობის გასაზრდელად მიზანშეწონილია ისეთი საშტამპავი ოპერაციების (ღასმა მოცემანილ შტამპებში, წნეხა, დახურული შტამპვა-დეფორმაცია ჰიდროსტატ. წნევის პირობებში) გამოყენება, რ-ებიც თითქმის გამორიცხავენ დასაშვებ ლითონზე გამჭიმი ძაბვების მოქმედებას. ც. შ. წარმოებს როგორც ჰიდრავლ., ისე მრუდმხარა წნეხებზე და სპეც. ცივად გამოსაჭედ ავტომატებზე. *ჯ. ლომსაძე.*

ცივმტვრევადობა, ლითონის მტვრევადობა სიმყიფის წარმოქმნისადმი ან მნიშვნელოვანი გაზრდისადმი ტემპერატურის შემცირებისას. ც. ახასიათებს მცირედ ლეგირებულ ფოლადებს, ტიტანს, ვოლფრამს, ქრომს, მოლიბდენსა და სხვა ლითონებს, რ-თაც აქვთ მოცულობადაცენტრებული კუბური გისოსი, და მათ ფუძეზე დამზადებულ შენადნობებს. ც-ს ხელს უწყობს მინარევები, რაც ტემპ-რის შემცირებისას კრისტ. გისოსის კუმშვასთან შეხამებით მინარევების ზრდას იწვევს. ც-ის შესამცირებლად ლითონს წმენდენ მავნე მინარევებისაგან (თერმული დამუშავებით ან ლეგირებით).

ცივნაჭედი *ლ ი თ ო ნ ე ბ ი ს ა და შ ე ნ ა დ ნ ო ბ ე ბ ი ს ა,* პლასტიკური დეფორმაციით ლითონების სტრუქტურისა

და თვისებების შეცვლა ამ პროცესის შედეგად მცირდება პლასტიკურობა და დარტყმითი სიბლანტე, მნიშვნელოვნად იზრდება სიმტკიცე, დენადობის ზღვრები და სისალე. Ც წარმოიქმნება გარე დეფორმაციული ძალების (დეფორმაციული Ც.) ან შედარებით იშვიათად ფაზური გარდაქმნების (ფაზური Ც) შედეგად.

ცივსაბავარი პროცესი, ცომისებრი რკინის მიღება უშუალოდ მადნისაგან ცეცხლგამძლე ქურებში ან მცირე შახტური ტიპის ღუმელებში. Ც. პ. რკინის მიღების უძველესი (ძვ. წ. მე-2 ათასწლ.) პროცესია. თავდაპირველად Ც. პ.-ს ახორციელებდნენ ცეცხლგამძლე ქურებში (ცეცხლგამძლე თიხის ამონაგოზით ორმო ან ქვის კერა). ხის ნახშირის შრის ანთების შემდეგ ქურის ქვედაზე ზემოდან რიგრიგობით ტვირთავდნენ რკინის მადანსა და ხის ნახშირს. ტემპ-რა (1100—1350°C) ქურის მუშა სივრცეში საკმარისი არ იყო მცირენახშირბადიანი რკინის გასადნობად. ამიტომ ქურიდან იღებდნენ გახურებულ გუნდებს და ჭედდნენ, რათა მათთვის ნაწილობრივ მოეცილებინათ წიდა. მადანრკინიდან იმდენად წიდას ქურიდან ღარით გადმოუშვებდნენ. შემდეგ ამონაგისათვის დაიწყეს აგურისა და ბუნებრივი ცეცხლგამძლე ქვის გამოყენება. ქურის ზომების გაზრდა და საბერველებით ჰაერის ხელოვნურად ჩაბერვა.

ცივსისხლიანი ცხოველები, იგივეა, რაც პოიკილოთერმული ცხოველები.

ცივწყარო, მთა არსიანის ქედის ჩრდ. ნაწილში, მდ. ქვაბლიანისა და ღორჯომისწყლის (აჭარისწყლის მარჯვ. შენაკადი) სათავეებში. სიმაღლე 2190 მ. აგებულია ზედაცარცული ვულკანოგენური ბაზალტებით, ტრაქიტებითა და მათი ტუფებით. მთის ქვემო და შუა კალთები შემოსილია შერეული ტყით (ფართოფოთლოვანი, წიწვიანები), ზემო — სუბალპ. მდელოს მცენარეულობით.

ქ. ჯაყელი.

ცივწყარო, სოფელი ხაშურის რ-ნში (ცივწყაროს სოფსაბჭო). ლიხის ქედის აღმ. კალთაზე ზ. დ. 930 მ, ხაშურიდან 14 კმ. სურამიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. ცოცხნარის კოლ-ბა (მევენახეობა, მეხილეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ოძისში (2 კმ)

ციზოთი, სოფელი ცხაკაიას რ-ნში (ხორშის სოფსაბჭო), ოდიშის ვაკეზე, მდ. ხობისწყლის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 160 მ, ცხაკაიადან 20 კმ. ხორშის ეთეროზეთოვანი კულტურების მეურნ.-ქნა რვაწლ. სკოლა, ბ-კა შუა საუკ. მაცხოვრის ეკლესია.

ციკასი, საგოვანა (Cycas), შიშველთესლოვან მცენარეთა გვარი საგოვანების კლასისა. დაბალი მცენარეებია, მათი სიმაღლე ზოგჯერ 10—15 მ აღწევს. ღერო დაფარულია მკვდარი ფოთლების ნარჩენებით, წვეროზე ფრთისებრი ფოთლები აქვს. 20-მდე სახეობა გავრცელებულია აზიისა და ავსტრალ. ტროპიკებში. ყველაზე უფრო ცნობილია C revoluta: 2—3 მ სიმაღლის ლამაზი მცენარეა. სამშობლოა სამხრ. იაპონია. საქართველოში ინტროდუცირებულია შავი ზღვის სანაპიროზე; იტანს 8°C-მდე ყინვას, ნაყოფმსხმოიარობს და ზოგჯერ იძლევა თესლს.

ნ. შარაშიძე.

ციკლი (ბერძნ. kyklos — წრე), 1. დროის განსაზღვრულ მონაკვეთში მიმდინარე (პროცესთა) გარდაქმნების დასრულებული წრე; მაგ., საწარმოო Ც., საწელიწადო Ც. 2. საერთო ნიშნით (შინაარსით, თემით) გაერთ. ნაწარმოებთა (ლექსების, სიმღერების და მისთ.) წყება.

ციკლი (ეკონ.), იხ. კაპიტალისტური ციკლი.

ციკლი (მათ.), იხ. სტ. პერმუტაციური ჯგუფი.

ციკლის ეკონომიკური თეორიები, თანამედროვე ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის მნიშვნელოვანი მიმართულება, რ-შიც გაანალიზებულია კაპიტალისტური ეკონომიკის ციკლური მერყეობის მექანიზმი. ეს თეორიები მიზნად ისახავს ე. წ. „უკრიზისო კაპიტალიზმის“ მოდელის შექმნას. თავდაპირველად Ც. ე. თ-ში გაბატონებული იყო ნეოკლასიკური მიმართულება, რ-იც კრიზისებს განიხილავდა შემთხვევით, მოკლე დროის მოვლენად და მათ არაეკონომიკურ ფაქტორებთან აკავშირებდა. მაგ., ჯევონსმა ერთმანეთს დაუკავშირა მზეზე ლაქების ციკლი და მოსავლიანობის მერყეობა და იგი მიიჩნია სამრეწვ. და სავაჭრო ციკლის წარმოშობის მიზეზად. ეკონ. ციკლის ტრად. ძვ. თეორიებს მიეკუთვნება ნაკლებ მოხმარების, დისპროპორციულობისა და ფულად-საკრედიტო თეორიები. ნაკლებმოხმარების კონცეფციის ავტორების (ჟ. სისმონდის, კ. როდბერტუსის, ჯ. ჰობსონის და სხვ.) აზრით, კრიზისების ძირითადი მიზეზია მშრომელი მასების სიღარიბე და გადახდისუნარიანი მოთხოვნის არასაკმარისობა. აღნიშნული თეორია მალთუსმა გამოიყენა პარაზიტული კლასების არამწარმოებლური მოთხოვნილებისა და ბატონობის გასამართლებლად.

დისპროპორციულობის თეორიის მომხრეთა (ჟ. ბ. სეი, დ. რიკარდო, მ. ტუგან-ბარანოვსკი, რ. ჰილფერდინგი და სხვ.) აზრით, ციკლურობის ძირითადი მიზეზია დისპროპორციულობის დარღვევა ცალკეული დარგის განვითარებაში. ჟ. ბ. სეი უარყოფდა ჭარბწარმოების საერთო კრიზისებს და ამტკიცებდა, რომ კაპიტალიზმის სტიქიური განვითარება ნაწილობრივი კრიზისების ავტომატურად დაძლევის საშუალებაა.

XIX—XX სს. მიჯნაზე ჩამოყალიბდა ციკლის ფულად-საკრედიტო თეორიები (გ. კასელი, ა. შპიტჰოფი, შტუკერი, ა. ჰანი, რ. ჰოუტრი, ი. ფიშერი და სხვ.). „კაპიტალის ნაკლებობისა“ და „წმინდა“ ფულად-საკრედიტო თეორიების სახით. რ-თა მიხედვით ციკლურობის მიზეზია დარღვევები მოთხოვნასა და მიწოდებას შორის ფულად სფეროში.

ტრად. Ც. ე. თ-მა, რ-ებიც ეყრდნობოდნენ „საბაზრო ავტომატიზმის თვითრეგულირების“ პოლიტეკონომიურ დოქტრინას, კრახი განიცადეს XX ს. I მეოთხედში. უკვე კ. ვიქსელის ნაშრომებში უარყოფილია ბურჟ. ლიტ-რაში იმ პერიოდში გაბატონებული ჟ. ბ. სეის რეალიზაციის თეორია. ვიქსელმა მიუთითა, რომ ეკონ. კრიზისების პერიოდში, როდესაც საზ. მიწოდება აღემატება საზ. მოთხოვნას, ავტომატურად არ წარმოიშობა ამ წონასწორობის დამძლევი მარეგულირებელი ძალები კაპიტალ. ციკლის მოძრაობაში მან გადამწყვეტი მნიშვნელობა მიანიჭა ცვლილებებს სარგებლის ნორმაში და ფაქტობრივად განავითარა ციკლის ფულად-საკრედიტო თეორიის მიმართულ. მსგავსი შეხედულებები აქვთ გერმ. ეკონომისტ ჯ. გეტემანს, ჯ. ლაუტენბახს, ინგლ. კანსა და სხვ.

კაპიტალიზმის საერთო კრიზისის პირველ ეტაპზე გავრცელდა ამერ. ინსტიტუციონალური კონცეფციები (თ. ვებლენი, უ. მიჩელი, რ. კომონსი და სხვ.) „დიდი“ და „პატარა“ ციკლების შესახებ. მათი განმარტებით, პატარა ანუ მცირე ციკლი მოიცავს რამდენიმე წელს (ნაგულისხმევია ფასიანი ქაღალდების კურსისა და ფასების დაცემა), ხოლო „კონიუნქტურის დიდი ციკლი“ — ათეულობით წლებს. მათი აზრით, „უკრიზისო ციკლის“ უზრუნველსაყოფად საჭიროა მშრომელთა ხელფასის შემცირება, კაპიტალ. ეკონომიკის რეგულირებისა და პროგნოზირების გაძლიერება. ამავე პერიოდში „კონიუნქტურის გრძელი ციკლების“ სქემ. თეორია შექმნა ნ. კონდრატიევმა, ხოლო თანამედროვე პერიოდში მას ქადაგებს ინგლ. ეკონომისტი ნ. კალდორი.

1929—33 ეკონ. კრიზისის შემდეგ დიდი პოპულარობით სარგებლობს ჯ. კეინზის (1883—1946) „რეგულირებადი ციკლის“ თეორია, რ-იც ცდილობს გაითვალისწინოს კაპიტალ. მეურნ. მექანიზმისა და წონასწორობის მდგომარეობიდან მისი გადახრის მიზეზები და იძლევა რეცეპტებს კვლავწარმოების პროცესში სახელმწიფოს აქტ. ჩარევისათვის. ამ თეორიის განვითარება დაკავშირებულია ე. ჰანსენის, რ. ჰაროდის, ს. ჰარისის, ჯ. გელბრეითის, პ. სამუელსონის, ჯ. ჰიქსის და სხვათა სახელებთან. ნეოკეინზიანელებმა მულტიპლიკატორისა და აქსელერატორის კონცეფციათა გაერთიანებით შექმნეს ე. წ. ეკონ. ციკლის მოდელი. ნეოკეინზიანელთა მიერ შემოთავაზებული „მულტიპლიკაციური პროცესის“ სქემა მოწყვეტილია კაპიტალ. ცხოვრების სინამდვილეს.

60-იანი წწ. ბოლოსა და 70-იანი წწ. დასაწყისში წინა პლანზე წამოიწია ციკლის მონეტარული თეორია (მ. ფრიდმენი, ა. შვარცი, ჟ. რიუეფი და სხვ.), რ-შიც უგულებელყოფილია წარმოებითი ურთიერთობა და გადამწყვეტი როლი მინიჭებული აქვს ფულად-საკრედიტო ინ-ტებს ეს თეორია ეწინააღმდეგება კეინზიანურ თეორიას და ეკონ. კრიზისების თავიდან აცილებისათვის შესაძლებლად თვლის ფულადი მასის გადიდებას წელიწადში საშუალოდ 3—5 პროცენტით.

უკანასკნელ პერიოდში გავრცელდა ეკონ. „ზრდის ციკლის“ ბურჟ. თეორიები (ა. ვაგნერი, ჰ. პირში, ი. მინცი და სხვ.), რ-შიც ციკლური მერყეობის წლები დაკავშირებულია საინფლაციო პროცესთან.

Ც. ე. თ-ის მეთოდოლ. ნაკლი ის არის, რომ ისინი განიხილავენ მხოლოდ კაპიტალ. კვლავწარმოების ზედაპირულ მოვლენებს და უგულებელყოფენ ციკლისა და ეკონ. კრიზისების ძირითად მიზეზს — კაპიტალიზმის ძირითად წინააღმდეგობას, ანუ წინააღმდეგობას წარმოების საზ. ხასიათსა და წარმოების შედეგების მითვისების კერძო კაპიტალ. ფორმას შორის.

ლით.: ჭანტურიაძე ა., ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკა, ნაწ. 4, თბ., 1969; Самуэльсон П., Экономика, пер. с англ., М., 1964; Селигмен Б., Основные течения современной экономической мысли, пер. с англ., М., 1968; Хаберлер Г., Процветание и депрессия, пер. с англ., М., 1960; Хансен Э., Экономические циклы и национальный доход, пер. с англ., М., 1959.

ა. ჩილაგაძე.

ციკლო... (ბერძნ. kyklos — წრე), რთული სიტყვის ნაწილი, აღნიშნავს: წრეს, რგოლს, ციკლს, მაგ., ციკლოგრაფი.

ციკლოალკანები, ციკლოპარაფინები, ციკლანები, ნაჯერი ციკლური ნახშირწყალბადები, მათი ზოგადი ფორმულაა C_nH_{2n} (იხ. ალიციკლური ნაერთები) უმარტივესი Ც-ის — ციკლოპროპანის — რგოლი შედგება სამი მეთილენის CH_2-ჯგუფისაგან, ციკლობუტანისა — ოთხისაგან და ა. შ. ხშირად Ც-ს უწოდებენ პოლიმეთილენურ ნახშირწყალბადებს ან პოლიმეთილენებს, მაგ., ციკლოპენტანს C_5H_{10} ეწოდება პენტამეთილენი, ციკლოჰექსანს C_6H_{12} — ჰექსამეთილენი. უკანასკნელი ორი Ც. მათი ალკილწარმოებულებთან ერთად შედის ნავთობის შემადგენლობაში, ამიტომ მათ ნაფთენებსაც უწოდებენ. ფიზ. და ქიმ. თვისებებით Ც ნაჯერი აციკლური ნახშირწყალბადების ანალოგიურია (გამონაკლისია ციკლოპროპანი). Ც-ს ღებულობენ სხვადასხვა ხერხით, მაგ., დიჰალოგენიდების ციკლიზაციით, ციკლოალკენების ან არომატული ნაერთების ჰიდრირებით.

ციკლობუტანი, ტეტრამეთილენი, C_4H_8, ალიციკლური ნახშირწყალბადი, უფერული, სუსტი სუნის აირი, $t_{დნ}$ −80°C, $t_{დუღ}$ 13°C, სიმკვრივე 703 კგ/მ³. წყალში უხსნარია, ხსნადია ორგ. გამხს-

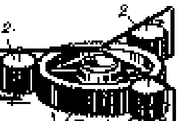

ცილინდრული კბილა თვლის ხელსაწყოებით გამოჭრის სქემა. 1 — ნაკეთობა (დასამუშავებელი კბილა თვალი) 2—იარაღები (კბილმოსაჭრელი ღილაკები)

ციკლოიდი

ნახ. 1

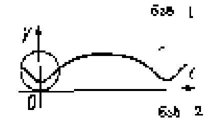

ნახ. 2

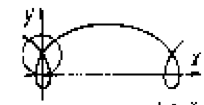

ნახ. 3

წლებში ღებულობენ ციკლობუტანონის ალდეგიდით და სხვ. ახალათებს ნარკო-ტიკული მოქმედება იყენებენ მედიცინაში.

ციკლოგრამა, ციკლური დიაგრამა, ციკლური პროცესის (თერმოდ., ტექნოლ. და სხვ.) გრაფიკული გამოსახულება. ც-ს აგებენ ცდის ან გაანგარიშების მონაცემების საფუძველზე და იყენებენ ციკლის ელემენტების განსასაზღვრავად ან დასაზუსტებლად, აგრეთვე მანქანა-ავტომატების შემსრულებელი ორგანოების კონსტრუირების დროს.

ციკლოგრაფია (ციკლო... და ...გრაფია), ადამიანის მოძრაობის შესწავლის მეთოდი, რ-იც დამყარებულია ადამიანის მოძრავ ნაწილებზე დამაგრებული ელექტრონათურების ან რაიმე ნიშნის ფოტოგრაფირებაზე (ერთ ფირზე). ციკლოგრამის ანალიზის საფუძველზე მიღებული მონაცემები მოძრაობის ტრაექტორიის, სიჩქარისა და აჩქარების შესახებ საფუძვლად უდევს თანამედროვე წარმოდგენას ადამიანის მოძრაობათა მართვის შესახებ და გამოყენებულ იქნა სპორტ. მოძრაობათა ან მოძრაობათა შესწავლის დროს. *ა. ბაკურაძე.*

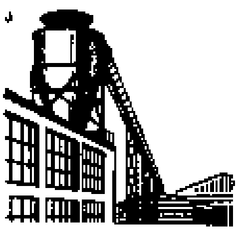

ციკლოთიმია (ციკლო... და ბერძნ. thymos — სული, სიცოცხლე, გრძნობა განწყობილება), სახე ფსიქიატრიაში მანიაკურ-დეპრესიული ფსიქოზის მსუბუქი ფორმის აღმნიშვნელი ტერმინი. საზღვარგარეთის ფსიქიატრიაში ც-ს უწოდებენ ფსიქოზის ვარიანტს — კ. ლ. კალბაუმის მიერ კონსტიტუციის (გერმ. ფსიქიატრი ე. კრეჩმერი, 1888—1964), რ-იც წინასწარგანწყობას ქმნის მანიაკურ-დეპრესიული ფსიქოზის განვითარებისათვის, აგრეთვე ამ დაავადების ყველა ფორმის — გუნება-განწყობის უმნიშვნელო მერყეობიდან მკაფიოდ გამოხატულ გამოვლენამდე (გერმ. ფსიქიატრი კ. შნაიდერი, 1887—1967).

ციკლოიდი (ბერძნ. kykloeidēs — წრისებრი, მრგვალი), წირი, რ-საც შემოწერს P წერტილი, r რადიუსის მქონე წრის ცენტრიდან a მანძილზე განლაგებული, როდესაც ეს წრე მიგორავს (სრიალის გარეშე) წრფეზე. თუ P წერტილი მდებარეობს წრის წრეწირზე (r = a), მიიღება ჩვეულებრივი ციკლოიდი (იხ. ნახ. 1), თუ ის წრის შიგნითაა (r > a) — შემოკლებული ციკლოიდი (ნახ. 2), ხოლო, თუ წერტილი იგივე წრის გარეთ (r < a) — დაგრძელებული ციკლოიდი (ნახ. 3). ორ უკანასკნელ წირს უწოდებენ ტროქოიდებს. ც-ის განტოლება პარამეტრული სახით ასეთია $x = r\left(t - \frac{a}{r}\sin t\right)$,

$y = r\left(1 - \frac{a}{r}\cos t\right)$.

ციკლოიდური მოდება, წარმოქმნილია კბილთა ფილებით, რ-თა კბილების პროფილი შემოწერილია ეპიციკლოიდით და ჰიპოციკლოიდით. სწორი მოდ. ბორბლის ერთი თვლის ამოზნექილი ეპიციკლოიდური ნაწილი მოდების ხაზზე კონტაქტშია მეორე თვლის ღრმულის ჩაზნექილ ჰიპოციკლოიდურ ნაწილთან (ევოლვენტური მოდებისაგან განსხვავებით). ამიტომ კბილების კონტაქტის ადგილზე წნევა უფრო კარგად ნაწილდება და კბილებიც ნაკლებად ცვდება. ც. მ-ს ტექნიკაში ნაკლებად იყენებენ, რადგანაც ევოლვენტურ მოდებასთან შედარებით ნაკლები მწიდრო თვისებები ახასიათებს, კბილთა თვლის კბილების მოსაჭრელად საჭიროა სპეც. იარაღი.

ციკლონი (< ბერძ. kyklōn — მბრუნავი), დაბალი ატმოსფერული წნევის არე, რ-ის ცენტრში წნევა მინიმალურია, პერიფერიისკენ — მაღალი. დამახასიათებელია აგრ. ალბეჯა — ჰაერის გრიგალური ბრუნვა, კარგად განვითარებული ც-ის ცენტრში ზღვის დონეზე წნევა ეცემა 980—960 მბარ-მდე, ზოგჯერ 920—930 მბარ-მდე (მაშინ, როდესაც ზღვის დონეზე საშ. წნევა დაახლ. 1012 მბარ-ია). ატმ. წნევის განაწილების რუკაზე ც გამოისახება თვალური ფორმის დახშული იზობარებით, რ-ებიც შემოსაზღვრულია დაბალი წნევის არე (ბარიული დეპრესია). ჩრდ. ნახევარსფეროში ც-ში ქარი ქრის საათის ისრის საწინააღმდეგო მიმართულებით და ცენტრისაკენ, ხოლო სამხრ. ნახევარსფეროში — საათის ისრის მიმართულებით ქარი ც-ის ცენტრში უფრო ძლიერია, კიდეც პერიფერიაზე: ზოგჯერ ქარის სიჩქარე 20 მ/წმ და 30 მ/წმ-ზე მეტსაც აღწევს. ც-თვის დამახასიათებელია ჰაერის აღმავალი დინება, რაც ხელს უწყობს ღრუბლების გაჩენას და უხვი ნალექების მოსვლას. ც-ები საკმაოდ დიდ ტერიტორიას მოიცავენ (რამდენიმე ასეული კმ-იდან 2—3 ათ. კმ-მდე). გაჩენის მიხედვით განარჩევენ ტროპიკებსგარე (ზომიერი და მაღალი განედების) და ტროპ. ც-ებს.

ტროპიკებსგარე ც წარმოიქმნება ატმოსფერული ფრონტების ზონაში ჰაერის გრიგალური მოძრაობის გამო. ც-ის არეში დაიწყება სხვადასხვა განედიდან შემოჭრილი სხვადასხვა ტემპ-რის მქონე ჰაერის მასები, რაც იწვევს ც-ის ტემპ-რული ასიმეტრიას. ც მოძრაობს ტროპოსფეროში ჰაერის მასების გადაადგილების მიმართულებით, დას-იდან აღმ-კენ, საშ. 30—45 კმ/სთ სიჩქარით (საწყის სტადიაში სიჩქარე ზოგჯერ 100 კმ/სთ აღწევს, ბოლო სტადიაში ღიდებს შეუძლია ერთ ადგილზე გაჩერება). ც-ის გადაადგილება ამა თუ იმ რ-ნში იწვევს ამინდის მკვეთრ შეცვლას. არის აგრეთვე სუსტი („წამოწოლილი") ც-ები. რ-ებიც ეთიარდება ხმელეთის ზედაპირის თბილ უბანზე (უდაბნო, შავი ზღვა).

ტროპიკული ც-ების ჩასახვა და განვითარება ხდება 5—20° განედებზე. ეკვატორის ორივე მხარეს ტროპიკებსგარე ც-ებთან შედარებით ისინი მცირე ზომის არიან (დიამეტრი 100—300 კმ), წნევა ცენტრში 980, ზოგჯერ კი 900 მბარ-მდეც ეცემა; მაღალი ბარიული გრადიენტის გამო ქარის სიჩქარე ძლიერად მეტია (70 მ/წმ და მეტი). ტროპ. ც-ების განვითარება იღებს თბილი და ნოტიო ჰაერის ინტენს აღმავალი დინებით, რასაც მოსდევს წყლის ორთქლის კონდენსაცია და უხვი ნალექები (თავსხმა, ჭექა-ქუხილი) ტროპ. ც ეთიარდება ძლიერ გამთბარი ოკეანის არეში, კონვერგენციის შიდატროპიკულ ზონაში მოძრაობს აღმ-იდან დას-ით (ტროპიკებში ჰაერის გადაადგილების მიმართულებით) 10—20 კმ/სთ სიჩქარით ჩრდ. ნახევარსფეროში გადაიხრება ჩრდ. დას-ით, სამხრ. ნახევარსფეროში — სამხრ.-დას-ით. ხმელეთზე გადასვლის შემდეგ მალე ქრება. არსებობის ხანგრძლივობა რამდენიმე დღიდან 2—3 კვირამდეა. ზოგი მათგანი ტროპიკებსაც სცდება. აღმ-კენ იქცევს პირს და თავისი თვისებებით ტროპიკებსგარე ც-ს უახლოვდება.

შ. ჯავახიშვილი.

ციკლონი ტექნიკაში, აპარატი, რ-იც ცენტრიდანული ძალების მეშვეობით მტვრისაგან წმენდს ჰაერს (აირს). ც არის ცილინდრული რეზერვუარი (კორპუსი), რ-იც ქვედა ნაწილში კონუსური ფორმისაა (ნახ.). დამტვერილი ჰაერის ნაკადი ხვდება ცილინდრულ ნაწილში, სპირალური მოძრაობით ასრულებს ბრუნვით მოძრაობას ზემოდან ქვემოთ და წარმოქმნის გარე გრიგალს. ამ დროს ცენტრიდანული ძალის ზემოქმედებით ჰაერში მყოფი მტვრის ნაწილაკები გადატყორცნება ც-ის კედლებისაკენ და მილის საშუალებით განიტვირთება. მტვრისაგან გაწმენდილი ჰაერი შიგა მილით ზევით მიიმართება (წარმოიქმნება შიგა გრიგალი) და გარეთ გამოდის. მტვრისაგან ჰაერის გაწმენდის ხარისხს განაპირობებს ც-ის გეომ. ზომა, ფორმა, მტვრის თვისებები, ჰაერის ნაკადის სიჩქარე და სხვა პარამეტრები მეტად ეფექტურია ჰაერის გაწმენდა, როცა ნაკადის სიჩქარე 20—25 მ/წმ-ია. მაღალი მწარმოებლობის მისაღებად იყენებენ პარალელურად დაყენებულ რამდენიმე ც-ს. გაუმჯობესებული კონსტრუქციის ც-ით შესაძლებელია ჰაერის მოცილება მტვრის 5 მკმ და მეტი ზომის ნაწილაკები იხ. აგრეთვე *მტვრისდამჭერი.*

ლიტ.: Пономарев Х. П., Циклоны, Л., 1976.

ციკლონური ელექტროსადგური, ქარისა და მზის ელექტროსადგური, ქარის ელექტროსადგურის ნაირსახეობა, რ-შიც უქარო ამინდისათვის გათვალისწინებულია მძლავრი ჰაერის ნაკადის გამომუშავება მზის სითბოს ხარჯზე. ც. ე. სპეც. აგურით დაფარული სათბურია, მის ცენტრში აღმართულია მილისებრი მაღალი კოშკი. მზით გამთბარი ჰაერი მიემართება სათბურის შუა ნაწილისაკენ და დიდი წევის გამო წარმოქმნის მძლავრ გრიგალურ ნაკადს, შეიწოვება მილკოშკში, რ-ის ქვედა ნაწილში დადგმულია ვერტიკალური ქარის ტურბინა. ჰაერის სწრაფად მოძრავი ნაკადი (ციკლონი) აბრუნებს ამ ტურბინას. რ-იც გამოიმუშავებს ელექტროენერგიას. 1981 ესპანეთში, ლა-მანჩის პლატოზე (ქ. მადრიდის მახლობლად), აშენდა მსოფლიოში პირველი ც. ე., რ-ის მრგვალი სათბურის დიამეტრია 250 მ, მილკოშკის სიმაღლე — 200 მ, ხოლო სიმძლავრე — 50—100 კვტ (ამინდის შესაბამისად) დაგეგმილია ც. ე-ების აგება აგრეთვე სსრკ-ში, აშშ-ში, გფრ-სა და ეგვიპტეში.

ციკლონური საცეცხლე, გრიგალური საცეცხლე, საცეცხლე, რ-შიც დაქუცმაცებული მყარი სათბობი ან მაზუთი იწვის ვერტიკალურ ან ჰორიზონტალურ წინა საცეცხლეში (ნახ.) შექმნილ აირჰაერის გრიგალში. ც. ს-ში სათბობის ნაწილაკები შეტივტივებულ მდგომარეობაშია, რასაც უწყობს ხელს მძლავრი გრიგალის გადანაცვალი ძალა. წინა საცეცხლეში მიწოდებული ჰაერის სიჩქარეა 50—200 მ/წმ. მყარი სათბობის წვის პროდუქტები წინა საცეცხლიდან ხვდება ქვაბის კამერაში, იქიდან კი — გაცივების კამერაში. ც. ს-ს იყენებენ კამერული საცეცხლის წინა საცეცხლედ ორთქლ ელექტროსადგურებში და ტექნოლ. აღმლად (მაგ., სილიკატის მადნის გამოსაწვავად).

ციკლოპები, კიკლოპები (Cyclōpes. ბერძნ. kyklōpes — მრგვალთვალიანები), ძვ. ბერძნულ მითოლოგიაში ცალთვალა გოლიათები. ჰესიოდეს მიხედვით, ც ურანოს-ქვეყნის დემონები, ურანოსისა და გეას შვილები არიან, იგი ასახელებს 3 ც-ს: ბრონტეს, სტეროპეს და არგეს. ურანოსმა ც ქვესკნელში ჩაყარა გამომწყვდეული, კრონოსმა აუშვა, უმსახურა. მერე კი ტარტაროსში ჩაყარა. ზევსს გათავისუფლებია და მათი გამოჭედილი მეხით ღმერთებმა ძე თაობა დაუმხია ზევსის ზეცაზე გაულშოსულ აბოლებს დაუხოცია. პომეროსის მიხედვით ც გოლიათთა ველური, უძველესი მესაქონლე ტომია, რ-იც უკიდურეს დასავლეთში ცხოვრობს ერთ-ერთი მათგანია კაციჭამია პოლიფემი. მითების გვიანდ. ვერსიებით, ც ჰეფესტოსის (ვულკანის) თანაშემწეები არიან, ეტნის სიღრმეში ცხოვრობენ და მჭედლობენ ღმერთებისა და გმირებს. ტრადიცია ც-ს წარმოადგენს არგოლიდაში ლიკიიდან მოსულ გოლიათებად, რ-თაც ტირინთისა და მიკენის ციკლოპური კედლები აუგიათ. ამიტომ ძველად არგოლიდის ც-ის ქვეყანას უწოდებს *ა. გელოვანი.*

ციკლოპენტანი, პენტამეთილენი, C_5H_{10}, ალიციკლური რიგის ნაჯერი ნახშირწყალბადი, ციკლოალკა-

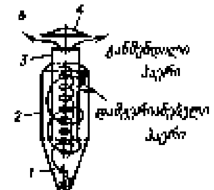

ციკლონის ტექნიკაში: ა — საერთო ხედი, ბ — სქემა; 1 — კორპუსის კონუსური ნაწილი; 2 — ცილინდრული ნაწილი; 3 — გამოსასვლელი მილი; 4 — ტრანსის მილი

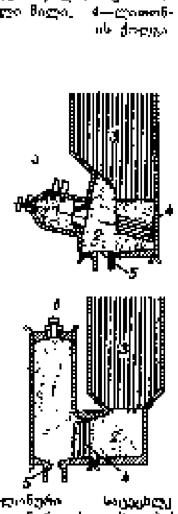

ციკლონური საცეცხლე. ციკლონური საცეცხლეების სქემები: ა — წინა საცეცხლე ჰორიზონტალურია, ბ — წინა საცეცხლე ვერტიკალურია; 1 — წინა საცეცხლე, 2 — ქვაბის კამერა; 3 — გაცივების კამერა; 4 — წიდასაშვები კოლი, 5 — კრამი

ნების ერთ-ერთი უმარტივესი წარმომადგენელი. Ც. უფერული სითხეა, აქვს დამახასიათებელი სუნი. $t_{დნ}$ −93,9°C, $t_{დუღ}$ 49,3°C, სიმკვრივე 745 კგ/მ³ (20°C); წყალში უხსნადია, ხსნადია ორგ. გამხსნელებში. Ც-ს შეიცავს ნავთობი. ღებულობენ ციკლოპენტადიენის ჰიდრირებით და სხვ. ხერხით. ხარჯვადი მოქმედება იყენებენ გამხსნელად.

ციკლოპისებრნი (Cyclopidae), ქვერხემლოთა ოჯახი ნიჩაბფეხიანთა რიგისა. მათი სხეულის სიგრძე 1–5,5 მმ აღწევს. აქვთ ცენტრი შუბლის თვალაკი, მოკლე ანტენულები, ერთტოტიანი ანტენები, რ-თა მეშვეობითაც ცურავენ, თავმკერდზე გრძელი მეცამე ტოლი არ გააჩნიათ. Ც-თა ოჯახის 250 მდე სახეობა გავრცელებულია მთელ დედამიწაზე. ბინადრობენ უმთავრესად მტკნარ წყალსატევების ფსკერთან, იშვიათად — წყლის სისქეში იკვებებიან უმარტივესებით, ცილიატებით, პატარა-პატარა კიბოსნით Ც. თავის მხრივ თევზებისა და მათი ლიფსიტების საკვებია.

ციკლოპროპანი, ტრიმეთილენი, C_3H_6, ალიციკლური რიგის ნახშირწყალბადი, უფერული აირი, $t_{დნ}$ −127°C, $t_{დუღ}$ −32,8°C, სიმკვრივე 720 კგ/მ³, წყალში უხსნადია, ხსნადია ორგ. გამხსნელებში ადვილად აალებადია, ღებულობენ თუთიისა და 1,3-დიბრომპროპანის ურთიერთქმედებით Ც-ს იყენებენ სანარკოზო საშუალებად.

ციკლოპური ნაგებობა, კიკლოპური ნაგებობა, ნაგებობა, რ-შიც უზარმაზარი ქვის ლოდები ნაწყობია შემაკავშირებელი ხსნარის (ცემენტი, კირი და სხვ.) გარეშე. ასე უწოდეს ძვ. ბერძნებმა ტირინსის კედლების ამ სახის ნაგებობებს, რ-თა აგებას ლეგენდარულ გოლიათებს — ციკლოპებს მიაწერდნენ. Ც. ნ-ის ნაშთი ბევრ ქვეყანაში გვხვდება, ძირითადად და არქიტ. ძეგლებში Ც. ნ., გარკვეული სახით ემთხვევა მეგალითურ ნაგებობებს (იხ. მეგალითები). უძველესი Ც. ნ. (თავშესაფარი, სასულთო და სხვ.) ენეოლითის ეპოქას (ძვ. წ. III ათასწლ.) მიეკუთვნება, უმეტესობა — გვიანი ბრინჯაოსა და ადრინდ. რკინის ხანებს (ძვ. წ. II ათასწლ. დასასრ. — I ათასწლ. დასაწყ.). Ც. ნ-ის უძველესი ნიმუშებია მიკენისა და ტირინთის თავდაცვითი კედლები და სხვ. სსრკ ტერიტორიაზე Ც. ნ. გვხვდება ამიერკავკასიაში, ყირიმში, ტაჯიკეთში და სხვ. საქართველოში — აბულა, წალკა, ჯავახეთში და სხვ.

ციკლოტრონი (ციკლო და ...ტრონი), დამუხტული ნაწილაკების ამაჩქარებელი, რ-შიც ამჩქარებელი ელექტრული ველისა და მუდმივი მაგნიტური ველის ზემოქმედებით ნაწილაკები მოძრაობენ ბრტყელ გაშლილ სპირალზე. იხ. აგრეთვე ფაზოტრონი.

ციკლოტრონული ბმურიშება, მაგნიტური უხრუმა გამოსხივება, მაგნიტურ ველში, წრეწირზე ან სპირალზე მოძრავი დამუხტული ნაწილაკის ელექტრომაგნიტური გამოსხივება; ... რაც სინქროტრონული გამოსხივება ტერმ. „Ც. ბ.", რელატივისტური ნაწილაკების მაგნიტურმუხრუჭა გამოსხივებას, რ-იც მიუთითებს ციკლოტრონული სიხშირე და მისი ჯერადი ჰარმონიკები.

ციკლოტრონული რეზონანსი, მაგნიტურ ველში მოთავსებულ გამტარებში მუხტის მატარებელი ნაწილაკების მიერ ამ ციკლოტრონული სიხშირის ტოლი ან ჯერადი სიხშირის დროის ელექტრომაგნიტური ტალღების შერჩევითი შთანთქმა. Ც. რ-ის დროს გამტარების ელექტრომაგნიტური მაღალი იზრდება. მუდმივ E ელექტრულ და H მაგნ. ველებში მუხტის მატარებლები — დამუხტული ნაწილაკები — მოძრაობენ ლორენცის ძალის გავლენით ამ სპირალების გასწვრივ, რ-თა ღერძები მიმართულია მაგნ. ველის გასწვრივ მაგნ. ველის პერპენდიკულარულ სიბრტყეში მოძრაობა პერიოდულია (მისი ციკლოტრონული სიხშირეა Ω). ამასთან, თუ დამუხტულ ნაწილაკზე მოქმედებს ერთგვაროვანი ω სიხშირის პერიოდული E ველი, მაშინ მის მიერ შთანთქმული ენერგიაც აღმოჩნდება t დროის პერიოდული ფუნქცია, რ-ის სიხშირე Ω—ω სიხშირეთა სხვაობის ტოლია. ამის გამო საშ. შთანთქმული ენერგია დიდი დროის განმავლობაში მკვეთრად იზრდება, როდესაც $\omega = \Omega$. ნაწილაკის ენერგიის გაზრდა იწვევს ორბიტის დიამეტრის გადიდებას და ნაწილაკის მიერ დამატებითი საშ. სიჩქარის შეძენას, რის შედეგად იზრდება ელექტროგამტარობა. მუხტის მატარებლები პერიოდულად მოძრაობენ მაგნ. ველში, რაც იწვევს დისკრეტული დასაშვები მდგომარეობების წარმოქმნას (ლანდაუს დონეები) შემდეგი დაკვანტვის პირობით $\Phi = (n+1/2)\,\Phi_0$, სადაც Φ არის მოძრავი ø მუხტით შემოწერილი მაგნ. ნაკადი, $\Phi_0 = h/2e$ — მაგნ. ნაკადის კვანტი, h — პლანკის მუდმივა, n — მთელი რიცხვი მეზობელ, თანაბრად დაშორებულ დონეებს შორის კვანტური გადასვლების შესაბამისი სიხშირე სწორედ ციკლოტრონული სიხშირეა. ამრიგად, Ც. რ. შეიძლება განიმარტოს როგორც ლანდაუს დონეებს შორის მუხტის მატარებელთა გადასვლების აგზნება გარე პერიოდული ველით.

Ც. რ. შეიმჩნევა მაშინ, როდესაც მუხტის მატარებლები მრავალჯერ შემობრუნდებიან სხვა ნაწილაკებთან დაჯახებამდე და გაბნევამდე. ამ პირობას აქვს შემდეგი სახე: $\Omega\tau > 1$, სადაც τ არის საშ. დრო დაჯახებებს შორის (რელაქსაციის დრო) და განისაზღვრება გამტარის ფიზ. თვისებებით. Ც. რ. შეინიშნება სხვადასხვა გამტარში: აირულ პლაზმაში (ელექტრონებსა და იონებზე), ლითონებში (გამტარობის ელექტრონებზე), ნახევარგამტარებსა და დიელექტრიკებში (არაწონასწორულ მატარებლებზე). რ-თა აგზნება შესაძლებელია სინათლით, გასხივებით და ა. შ.).

Ც. რ-ს ფართოდ იყენებენ მყარი სხეულების ფიზიკაში გამტარობის ელექტრონების ენერგეტ. სპექტრების შესასწავლად, პირველ რიგში მათი ეფექტური მასის ზუსტად გასაზომად.

ლიტ. Абрикосов А. А., Введение в теорию нормальных металлов, М., 1972.

ციკლოტრონული სიხშირე, გირომაგნიტური სიხშირე, მუდმივ H მაგნიტურ ველში დამუხტული ნაწილაკის მიმოქცევის Ω სიხშირე H-ის პერპენდიკულარულ სიბრტყეში. თავისუფალი ნაწილაკისათვის Ც. ს. განისაზღვრება ლორენცის ძალისა და ცენტრიდანული ძალის ტოლობიდან: $\Omega = eH/mc$, სადაც e და m არის თავისუფალი ნაწილაკის მუხტი და მასა, c — სინათლის სიჩქარე ვაკუუმში.

ციკლოჰექსანი, ჰექსამეთილენი, ჰექსაჰიდრობენზოლი, C_6H_{12}, ალიციკლური რიგის ნაჯერი ნახშირწყალბადი, უფერული სითხე. აქვს დამახასიათებელი სუნი. $t_{დნ}$ 6,55°C, $t_{დუღ}$ 80,74°C, სიმკვრივე 778 კგ/მ³ (20°C), წყალში უხსნადია, ხსნადია ორგ. გამხსნელებში, შედის ნავთობის შედგენილობაში მრეწველობაში Ც-ს ღებულობენ ბენზოლის კატალიზური ჰიდრირებით. იყენებენ ციკლოჰექსანოლის, ციკლოჰექსანონის, ნიტროციკლოჰექსანის, ციკლოჰექსანოქსიმისა და სხვ. მისაღებად, რ-ებიც მნიშვნელოვანი პროდუქტებია კაპროლაქტამის, ადიპინმჟავასა და სხვ. წარმოებაში.

ციკლოჰექსანონი, პიმელინკეტონი, $C_6H_{10}O$, ალიციკლური კეტონი; უფერული სითხე, აქვს მჟავეთი სუნი; $t_{დნ}$ −40,3°C, $t_{დუღ}$ 155,6°C, სიმკვრივე 946 კგ/მ³ (20°C). ხსნადია წყალში, ორგ. გამხსნელებში ღებულობენ ციკლოჰექსანის კატალიზური ჟანგვით და სხვ. იყენებენ ε-კაპროლაქტამისა და ადიპინმჟავას წარმოებაში, გამხსნელად და სხვ.

ციკლური ნაერთები, ნაერთები (ძირითადად ორგანული), რ-თა მოლეკულები შეიცავენ სამი ან მეტი ატომისაგან შემდგარ რგოლს (ციკლს, ბირთვს). არსებობს შემდეგი სახის Ც. ნ.: იზოციკლური ანუ კარბოციკლური ნაერთები, რ-თა რგოლები შედგება მხოლოდ ნახშირბადის ატომებისაგან, მაგ., ალიციკლური ნაერთები — ციკლოპროპანი (I) და ციკლოპენტანი (II), არომატული ნაერთები — ბენზოლი (III). ჰეტეროციკლური ნაერთები, რ-თა რგოლები, გარდა ნახშირბადისა შეიცავს ერთ ან რამდენიმე სხვა ელემენტსაც, ე. წ. ჰეტეროატომს. უმთავრესად ჟანგბადს, აზოტს, გოგირდს, მაგ., ეთილენის ჟანგი (IV), პირიდინი (V), ტრიაზოლი (VI). მრავალბირთვიან Ც. ნ-ში რგოლები შეიძლება ერთმანეთისაგან იზოლირებული იყოს, როგორც, მაგ., სტილბენში (VII), ან ერთმანეთ ბმით იყოს ურთიერთდაკავშირებული, როგორც დიფენილში (VIII), ანდა ჰქონდეს საერთო ერთი [(IX), იხ. სპირანები] ან ორი ატომი, მაგ., ნაფთალინი (X), დეკალინი (XI). Ც. ნ-ის განსაკუთრებული შემთხვევაა კატენანები (XII), რ-თა მოლეკულები აგებულია ჩვეულებრივი ჯაჭვის (რგოლი რგოლში) პრინციპით. არომ. Ც. ნ-ია ბენზოლი, ფენოლფთალეინი, ქლოროფილი, ციკლოჰექსანი და სხვ.

ციკლური ნუკლეოტიდები, ნუკლეოტიდები, რ-თა მოლეკულაში ფოსფორის მჟავას ნაშთი ერთმანეთთან აკავშირებს რიბოზის 3′ და 5′ მდგომარეობაში მყოფ ნახშირბადის ატომებს და წარმოქმნის რგოლს. Ც. ნ. მონაწილეობენ უჯრედში მიმდინარე ყველა ბიოქიმ. პროცესში. ყველაზე უკეთაა შესწავლილი ციკლური 3′, 5′-ადენოზინმონოფოსფატი (ცამფ) აღმოაჩინა ამერ. მკვლ. ე. საზერლენდმა 1957. ცხოველებისა და ადამიანის ქსოვილებში ცამფ მრავალი ჰორმონისა და სხვა ბიოლოგიურად აქტ. ნაერთის მოქმედებაში მონაწილეობს. ქსოვილში ცამფ-ს მეტად მცირე რაოდენობაა შეიცავს. იგი წარმოიქმნება ადენოზინტრიფოსფორის მჟავასაგან (ატფ) ფერმენტ ადენილატციკლაზით, ხოლო იშლება ფოსფოდიესთერაზით. პირიქით, ცამფ-ის კონცენტრაცია უჯრედში დამოკიდებულია ამ ორი ფერმენტის აქტივობის შეფარდებაზე. ორგანიზმში არასპეციფიკური ჰორმონების ან ზოგიერთი ქიმ. სიგნალის (პირველი „შუამავალი") ეფექტი ცამფ-ის (მეორე „შუამავალი") მონაწილეობით შემდეგნაირად ხორციელდება: ჰორმონი (ან სხვა ქიმ. სიგნალი) ურთიერთქმედებს მისი შესაბამისი სპეციფ. რეცეპტორით, რ-იც უჯრედის მემბრანის გარეთა მხარეზეა განლაგებული; რეცეპტორი ააქტივებს ადენილატციკლაზას, რ-იც მემბრანის შიგა მხარეზე მდებარეობს. გააქტივებული ადენილატციკლაზა წარმოქმნის ცამფ-ს, რ-იც ურთიერთობს პროტეინკინაზებთან, ეს უკანასკნელი აქტიურია მხოლოდ ამ ნუკლეოტიდის თანაობისას. გააქტივებული პროტეინკინაზები აფოსფორილებენ სხვადასხვა ცილას (იხ. ფერმენტები), რაც ცილის უჯრედთა ფიზიოლ. მდგომარეობას, მაგ., ადრენალინი ღვიძლის უჯრედებში იწვევს ორი ფერმენტის — ფოსფორილაზისა და გლიკოგენსინთეტაზის ფოსფორილირებას, ფოსფორილაზა აქტივდება და იწყებს გლიკოგენის დაშლას. გლიკოგენსინთეტაზის ფოსფორილირებით აქტივობა, პირიქით, კლებულობს, რის გამოც გლიკოგენის სინთეზი წყდება. სტრესის დროს, როცა ორგანიზმში ენერგიის მოთხოვნილება დიდია, ადრენალინის გამომუშავება მომატებულია, შედეგად ღვიძლში ჩომატებულია გლიკოგენის დაშლა და სისხლში გლუკოზის — ენერგიის წყაროს გამოყოფა. ამა-

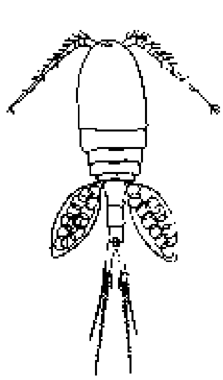

ციკლოპისებრნი: ეუციკლოპი (Eucyclops)

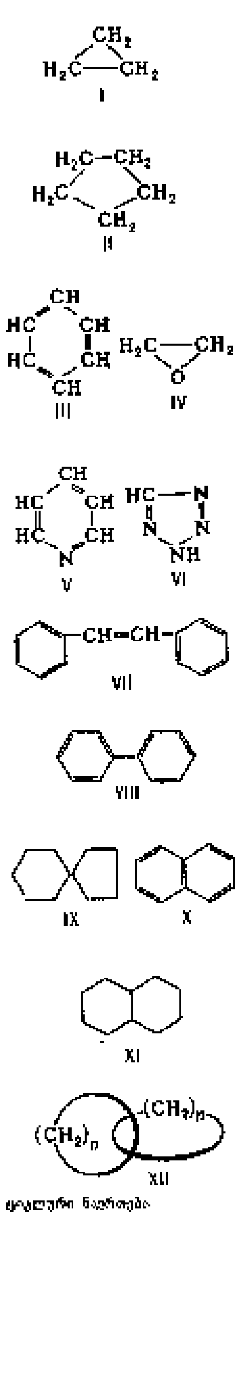

ციკლური ნაერთები

ციკუტა შხამიანი (ცხელა): ა — ნაყოფი, ბ — ფესურის გასწვრივი ჭრილი

ცილაჭამიები: ძელის ცილაჭამია (ქვემოთ) და მისი გამოღრღნილი გზები ქერქქვეშ (ზემოთ).

ეე დროს ცხიმოვან ქსოვილში იშლება ლიპიდები, იზრდება გულის კუნთის შეკუმშვის ძალა, ძლიერდება სისხლის მიმოქცევა და ქსოვილთა ჟანგვა. ცამფ მონაწილეობს უჯრედის დაყოფისა და დიფერენცირებაში, მეტაბოლიზმში, პიგმენტაციაში, სისხლის წარმოქმნაში, იმუნიტეტის გამომუშავებაში, ვირუსულ ინფექციაში და ა. შ. რაუსის სარკომის ვირუსით ფიბრობლასტების ინფიცირებისას შემჩნეულია უჯრედებში ცამფ-ის რაოდენობის შემცირება. ზოგიერთი ბიოლოგიურად აქტ. ნივთიერება, მაგ., აცეტილქოლინი, ააქტივებს შეიძლება ც ნ-ის 3', 5'-გუანოზინმონოფოსფატის (ცგმფ) წარმოქმნას. რის სისტემა ხდება ფერმენტ გუანილატციკლაზის გააქტივებით. ცგმფ ის ეფექტი ხშირად ცამფ-ის საწინააღმდეგოა.

ც ნ მონაწილეობენ უჯრედის გენეტ სისტემის მოქმედების რეგულაციაში. როგორც ირკვევა, იგი უკავშირდება სპეციფ რეცეპტორულ ცილებს, ურთიერთობს დეზოქსირიბონუკლეინის მჟავასთან და ხელს უწყობს გენის ტრანსკრიფციას. ცამფ უშუალოდ მონაწილეობს ცილის სინთეზის (ტრანსლაციის) პროცესში. ც ნ-ის ბიოლ როლის შესწავლით კვლევა მნიშვნელოვანია სასიცოცხლო პროცესების, აგრეთვე პათოლ გარდაქმნების მოლეკულური მექანიზმების გარკვევისათვის.

დ. კარაძე

ციკლური სიხშირე, იგივეა, რაც წრიული სიხშირე.

ციკლურობის გრაფიკი, დოკუმენტი, რომელიც ნათლად ასახავს საწარმოო პროცესის მსვლელობას დროსა და სივრცეში. იგი წინასწარ განსაზღვრული მუშაობის რიტმის მიხედვით შედგენილი წარმოების ტექნოლ. პროცესების გრაფ. გამოსახულებაა. ც. გ-ს იყენებენ სამთო მრეწვ. საწარმოებში, უპირატესად შახტებში, აგრეთვე მრეწველობის იმ დარგებში, სადაც მუშაობა ციკლურ პროცესებად მიმდინარეობს.

ციკუტა (Cicuta), მცენარეთა გვარი ქოლგოსანთა ოჯახისა. წყლის ან ჭაობის მრავალწლოვანი ბალახებია. 10–20 სახეობა ზომიერად ცივ ჩრდ. ამერიკაში იზრდება. სსრკ-ში ფართოდ არის გავრცელებული ცნობილი სახეობა შხამიანი ც. (C. virosa), საქართველოში იგი მხოლოდ აფხაზეთში გვხვდება. შიშველი ბალახია ღეროს სიმაღლე 50–150 სმ აღწევს. იზრდება დაჭაობებულ ადგილებზე. მეტად შხამიანია, განსაკუთრებით ფესურა, რომელიც შხამიან ნივთიერებას (ციკუტოტოქსინს) შეიცავს. ამ მცენარით ცხოველებისა და ადამიანის მოწამვლის შემთხვევებზე ხშირად იწამლება მაგ. რქ. საქონელი და ცხვარი.

ცილაჭამიები (Scolytus), ხოჭოების გვარი ქერქიჭამიებისებრთა ოჯახისა. უმთავრესად ბინადრობენ ფოთლოვან ხეებზე. ხოჭოს სიგრძე 1,5–7 მმ აღწევს. ისე როგორც ყველა ქერქიჭამია, ც. ქერქქვეშ ბინადრობენ, ლაფანში აკეთებენ სავალ გზებს და მერქნის პერიფერიული ნაწილის ცილით იკვებებიან. მასობრივი გამრავლების დროს საგრძნობლად ასუსტებენ, ხოლო ზოგჯერ მთლიანად ხმობენ მცენარეს. ჩრდ. ნახევარსფეროს ზომიერ სარტყელში გავრცელებულია დაახლ. 200, ხოლო სსრკ-ში 50-მდე სახეობა. ზოგიერთი სახეობა ტყისა (არყის ც., მანდაგურებული ც., მუხის ც.) და ბაღის (ქლიავის ც., ნაოჭიანი ც., ძელის პატარა ც.) საშიში მავნებელია. ც. უმთავრესად ბინადრობენ დასუსტებულ ხეებზე, ამიტომ ხოჭოების წინააღმდეგ ბრძოლა მცენარეთა გაჯანსაღებისაკენ უნდა იყოს მიმართული.

ქ. სარაჯიშვილი

ცილები, პროტეინები, მაღალმოლეკულური ბუნებრივი ორგანული ნაერთები, რომლებიც ამინომჟავებისაგან არიან აშენებული. ც. ცხიმებთან, ნახშირწყლებთან და ნუკლეინის მჟავებთან ერთად ცოცხალ არსებათა შემადგენლობის ძირითადი ბიოლ ქიმ კომპონენტებია და შეადგენს მათ ... ჯერ კიდევ ფ. ენგელსი აღნიშნავდა, რომ „სიცოცხლე ცილოვანი სხეულების არსებობის წესია, რომლის არსებითი მომენტია გარემომცველ ბუნებასთან ნივთიერებათა განუწყვეტელი ცვლა და ნივთიერებათა ცვლის შეწყვეტასთან ერთად სიცოცხლეც წყდება, რაც ცილის დაშლას იწვევს" („ბუნების დიალექტიკა" 1954, გვ 320).

ც. მონაწილეობენ სხვადასხვა სტრუქტურის წარმოქმნაში მაგ., ცხოველებში დამცველი, საყრდენი და სხვა სისტემების ერთ-ერთი მთავარი კომპონენტია; შემაერთებელი ქსოვილები უმთავრესად ც-გან შედგება, კუნთში ც ის შემცველობა (მშრალ მასაზე) შეადგენს დაახ 80%-ს, ფილტვებში 82%-ს, ღვიძლში — 84%-ს, გულის კუნთში — 60%-ს, თირკმელში — 72%-ს, ძვლები და კბილები 28%-მდე ც ს შეიცავენ. მცენარეებში ც გაცილებით ნაკლებია (მაგ პარკოსანთა თესლებში 35–40%-ს აღწევს). ც. სისხლის უმნიშვნელოვანესი შემადგენელი ნაწილია (იხ ჰემოგლობინი) ისეთი პროცესები, როგორიცაა სუნთქვა, სხვადასხვა ფაქტორისაგან იმუნიტეტის გამომუშავება, სისხლის შედედება, მემკვიდრეობა, დაკავშირებულია ცილოვან ნივთიერებებთან. კუნთის შეკუმშვა კუნთის უჯრედებში არსებული განსაკუთრებული ცილოვანი მასებით ხორციელდება. ც ის მთავარი ფუნქცია ორგანიზმში, ცოცხალ უჯრედში მიმდინარე ყველა სახის ცვლის წარმართვა და რეგულირებაა. უჯრედში მიმდინარე ყველა ქიმ რეაქციას — ნივთიერებათა ცვლას — ბიოკატალიზატორები, ფერმენტები აჩქარებენ, ხოლო ყველა ფერმენტი ცილაა. ყველა სახის რეაქციას სხვადასხვა სპეციფ. ცილა ფერმენტი აჩქარებს.

ც-ის ფიზიკურ-ქიმიური თვისებები განპირობებულია მათი მოლეკულის ბუნებით — ქიმ შედგენილობით და ფიზ კონფიგურაციით. ამიტომ ც ის თვისებების შესწავლის მრავალი მეთოდი- ულტრაცენტრიფუგირება (სვედბერგის კოეფიციენტი და სხვ), ელექტროფორეზი, დიფუზიის სიჩქარის, სინათლის გაბნევის, ამინომჟავური შედგენილობისა და თანამიმდევრობის განსაზღვრა, რენტგენოსტრუქტურული ანალიზი და სპექტროსკოპია.

ც ის მოლეკულური მასა დიდია და მოლეკულური მასა რამდენიმე ათასიდან 1 მლნ მდე აღწევს და ზოგჯერ მეტსაც. ც შეიცავს მეტად მუდმივ ელემენტებს: ნახშირბადი — 50,6—54,5%, ჟანგბადი —21,5—23,5%, აზოტი — 15—17,6%, წყალბადი — 6,5 — 7,3%, გოგირდი — 0,3—2,5%. ზოგიერთ ც ში ფოსფორიც შედის.

სხვადასხვა ც ერთმანეთისაგან განსხვავდება ხსნადობით. ზოგი იხსნება წყალში ან სხვადასხვა შედგენილობისა და კონცენტრაციის მარილის ხსნარებში ან სპირტში, ზოგი სრულიად უხსნადია. ამ განსხვავებას იყენებენ ბუნებრივი ნარევებიდან ცალკეული ც ის ინდივიდ. სახით მისაღებად. ხსნარებიდან ც ის გამოლექვა შეიძლება ორგ. ხსნარებით (მაგ., სპირტით), მარილებით. სათანადოდ გასუფთავებული ც შეიძლება დაკრისტალდეს. ხსნარი ც მოლეკულური კოლოიდებია, რომლებიც აქტიურად იკავშირებენ წყალს. ასეთი ხსნარები საკმაოდ ბლანტია და დაბალი ოსმოსური წნევა აქვთ. ც ის მოლეკულები ნახევრად გამტარ მემბრანებში ვერ აღწევენ და ... ც ამფოტერული ელექტროლიტებია, რადგანაც კარბოქსილისა (მჟავა) და ამინო (ფუძე) ჯგუფებს შეიცავენ. ც გარკვეული pH-ის დროს იზოელექტრული წერტილის ელექტრულ ველში ხსნარში ც-ის ნაწილი მიემართება ანოდისაკენ, ნაწილი — კათოდისაკენ, ამასთან, სხვადასხვა სისწრაფით (ელექტროფორეზი).

ც ის ს ტ რ უ ქ ტ უ რ ა. ც-ის მოლეკულები შედგება ამინომჟავებისაგან. ამჟამად ცნობილია დაახლ. 60 ამინომჟავა, მაგრამ მათგან ბუნებრივ ც-ში აღმოჩენილია მხოლოდ 20. ესენია: გლიკოკოლი, ალანინი, ვალინი, ლეიცინი, იზოლეიცინი, ასპარაგინმჟავა, გლუტამინმჟავა, ორნითინი, ლიზინი, სერინი, ტრეონინი, ცისტეინი, ფენილალანინი, თიროზინი, პროლინი, მეთიონინი, არგინინი, ჰისტიდინი, ოქსიპროლინი, ტრიპტოფანი. სხვადასხვა ცილა ერთმანეთისაგან განსხვავდება ამინომჟავური შედგენილობით — მათი რაობით, რაოდენობითა და რიგითი წყობით (თანამიმდევრობით) მოლეკულაში. თვით ამინომჟავები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან მხოლოდ ერთი რადიკალით (R) და ერთმანეთს უკავშირდებიან პეპტიდური ანუ მჟავა-ამიდური (—CO—NH—) ბმებით. ორი ამინომჟავის ერთმანეთთან დაკავშირებას თან ახლავს ერთი მოლეკულა წყლის გამოყოფა. შედეგად წარმოიქმნება დიდი ზომის მოლეკულა — პოლიმერი, რ-შიც ერთი და იგივე ამინომჟავა შეიძლება მრავალჯერ მეორდებოდეს. ც-ის ამინომჟავური შედგენილობა და მათი თანამიმდევრობა მოლეკულის სიგრძეზე ე წ პირველადი სტრუქტურაა. ადვილი გასათვალისწინებელია, რომ, მაგ., 3 სხვადასხვა ამინომჟავა ექვსნაირი შესაძლო მეზობლობით შეიძლება დაუკავშირდეს ერთმანეთს, ე ი წარმოქმნას ექვსნაირი პეპტიდი (ტრიპეპტიდი). როგორც სათანადო გამოთვლები გვიჩვენებს, 20 ამინომჟავას შესაძლო რიგითი მეზობლობა და, მაშასადამე, ც-ის (პოლიპეპტიდების) შესაძლო ნაირგვარობა 2 432 902 008 176 640 000 შეიძლება იყოს. აქედან ნათელია ბუნებაში ქიმიურ ბეჭდზე და ნაირგვარი ც-ს არსებობის მიზეზები. ის ამინომჟავური ჯაჭვები (პოლიპეპტიდები), რომლებიც გოგირდშემცველ ამინომჟავა ცისტეინს შეიცავენ, ამ ამინომჟავების ნაშთების ადგილას შეკავშირებულია დისულფიდური ხიდაკებით (—S—S — კავშირები).

ფიბრილი ც. გარკვეული ფერმენტით (მაგ., ტრიფსინით) დამუშავებისას იშლება შესაბამის ფრაგმენტებად — პეპტიდებად, რომელიც შეიძლება გაცალკევდეს ქაღალდის ქრომატოგრაფიით. სხვადასხვა ცილის ასეთი ფრაგმენტები მათთვის დამახასიათებელი მეზობლობით ლაგდება. ასეთი ე წ პეპტიდური რუკის („თითების ანაბეჭდების") მიღება და შემდეგში ანალიზი ც-ის პირველადი სტრუქტურის განსაზღვრის ერთ-ერთი გზაა. ამჟამად ც ის პირველადი სტრუქტურის განსაზღვრისათვის იყენებენ ავტომატურ ხელსაწყოებს — სეკვენატორებს.

პეპტიდური და დისულფიდური კავშირების გარდა ც-ში გვხვდებით სხვა სახის ბმებსაც. ასეთია, მაგ. ჰიდროფობური კავშირები, რომლებიც იქმნება ამინომჟავების გვერდითი არაპოლარული ძალებით, წყალბადური ბმები, რომლებიც წარმოიქმნება პოლარული ჯგუფებით, მაგ. —CO—NH-ით. დიდი მნიშვნელობა აქვს ელექტროსტატ ურთიერთობებს ჯგუფთა შორის, რომლებსაც ელექტრული მუხტი აქვთ. სუსტი ძალის მიუხედავად, ამ კავშირების მნიშვნელობა დიდია ც-ის მოლეკულის შინაგან ორგანიზაციასა და ფუნქციებში.

ამინომჟავებისაგან წარმოქმნილი ც-ის გრძელი პოლიპეპტიდური ძაფი დაგრეხილია სპირალის სახით, რაც ც-ის ე წ. მეორეულ სტრუქტურას წარმოადგენს. სპირალის ხვეულები ერთმანეთთან ახლოსაა და ასეთ რიგში წყალბადური ბმებით ამინომჟავებს შორის. ც-ის სპირალი მოლეკულაში კვლავ მრავალნაირად იგრიხება, ამასთან ყოველი სახის ც — თავისებურად, რის შედეგადაც წარმოიქ

მხრება მოლეკულის მესამეული სტრუქტურა. ამ სტრუქტურის კონფორმაციას აფიქსირებს ჰიდროფობური კავშირები, ხოლო ზოგ ც-ში — დისულფიდური ხიდაკებიც. ზოგიერთ ც-ში გაერთიანებულია რამდენიმე (ოთხამდე) ცილის (პოლიპეპტიდის) მოლეკულა და წარმოქმნება თავისებური ეგზაგატური აგრეგატი — მეოთხეული სტრუქტურის ასეთია, მაგ., ჰემოგლობინი, რ-იც 4 საკმაოდ დიდი მოლეკულის—მაკრომოლეკულის—კომპლექსს წარმოადგენს და, როგორც ფერმენტის გალამენტი, მოლეკულაც ამ სახით ფუნქციონირებს. მეოთხეული სტრუქტურის წარმოქმნაში მონაწილეობენ წყალბადის, ჰიდროფობური და ზოგჯერ დისულფიდური კავშირები. ზოგიერთი ფიზ. და ქიმ. ფაქტორის, მაგ., მაღალი ტემპ-რის, ქიმ. ნაერთების, სხვადასხვა ენერგიის ზემოქმედებით ც-ის მეოთხეული, მესამეული და მეორეული სტრუქტურის წარმოქმნაში მონაწილე კავშირები ირღვევა, წყდება ან დეფორმირდება, რის შედეგადაც იცვლება მოლეკულის კონფორმაცია და თვისებები. ც-ის სტრუქტურის ასეთ დარღვევას, ე. წ. დენატურაციას. შეიძლება იყოს შექცევადი და შეუქცევი.

ც-ის კ ლ ა ს ი ფ ი კ ა ც ი ი ს ა ს მხედველობაში მიიღება მრავალი თვისება: შედგენილობა (აღნაგობა), ხსნადობა, წარმოშობა, ბიოლ. მნიშვნელობა და ა. შ. არჩევენ მარტივ და რთულ ც-ს. მ ა რ ტ ი ვ ც-ში (პ რ ო ტ ე ი ნ ე ბ შ ი) შედის მხოლოდ ამინომჟავეები, ხოლო რ თ უ ლ ც-ში (პ რ ო ტ ე ი დ ე ბ შ ი) — სხვა ნაერთებიც. მარტივი ც-ია ალბუმინები, გლობულინები, გლუტელინები, პროლამინები, პროტამინები, ჰისტონები და პროტეინოიდები. რთულ ც-ს მიეკუთვნება გლიკოპროტეიდები (ამინომჟავეების გარდა შეიცავენ შაქრებს), ლიპოპროტეიდები (შეიცავენ ლიპიდებს), ნუკლეოპროტეიდები (შეიცავენ ნუკლეინის მჟავებს), ფოსფოპროტეიდები (შეიცავენ ფოსფორის მჟავას), ქრომოპროტეიდები (შეიცავენ პიგმენტებს, ლითონის შემცველ ჯგუფებს).

ც-ის ბ ი ო ს ი ნ თ ე ზ ი — ცოცხალ უჯრედში ამინომჟავეებიდან ც-ის წარმოქმნის პროცესი თანამედროვე ბიოლ. ცენტრ. საკითხია და XX ს. ბიოლ. უდიდეს მიღწევად ითვლება. დადგენილია, რომ ც-ის ბიოსინთეზს, მოლეკულაში ამინომჟავეების რაობასა და წყობას — თანამიმდევრობას განაპირობებენ უჯრედის შემადგენელი მეტად თავისებური მაღალმოლეკულური ნაერთები — ნუკლეინის მჟავები. ისინი ორი ტიპისაა: დეზოქსირიბონუკლეინის მჟავა (დნმ) და რიბონუკლეინის მჟავა (რნმ). როგორც დნმ, ისე რნმ შეიცავს მონომერებისაგან — ნუკლეოტიდებისაგან აშენებული, რომლებიც განსხვავდებიან ზოგიერთი კომპონენტით და ფიზ. კონფორმაციით. დნმ-ის მოლეკულის ამა თუ იმ უბანზე (გენზე) სინთეზირდება ამ უბნის ნუკლეოტიდური თანამიმდევრობის შესატყვისი რნმ-ს მოლეკულები, რ-ებიც შემდგომში გადადიან ციტოპლაზმაში არსებულ წარმონაქმნებზე — რიბოსომებზე და ქმნიან მატრიცას სპეციფ. ც-ის სინთეზისათვის. ც-ის პოლიპეპტიდური ჯაჭვის წარმოქმნა მიმდინარეობს ისე, რომ მასში ამინომჟავეების რაობა და წყობა შეესატყვისება (კოდირდება) დნმ-ს გარკვეულ უბანზე წარმოქმნილი რნმ-ის ნუკლეოტიდურ წყობას. ამრიგად, დნმ თავის გენეტ. ფუნქციას ახორციელებს სხვადასხვა მოლეკულური ტიპის რნმ-ების მეშვეობით. დადგენილია, რომ ც-ის ბიოსინთეზის მოლეკულური მექანიზმები უნივერსალურია, ე. ი. პრინციპულად მსგავსია ყველა სახის ცოცხალ ორგანიზმში.

ლიტ.: ჯ ო ხ ა ძ ე დ., ცილები, ქიმია, ბიოლოგია სკოლაში, 1967, №1; А ш м а р и н И. П., Молекулярная биология, 2 изд., Л., 1977; Г е р ш е н з о н С. М., Основы современной генетики, 2 изд., К., 1983; З е н г б у ш П., Молекулярная и клеточная биология в трех томах, пер. с нем., М., 1982; Л е н и н д ж е р А., Биохимия, пер. с англ., М., 1974.

დ. ჯოხაძე.

ცილების ცვლა, ორგანიზმში ცილებისა და მისი შემადგენელი კომპონენტების — ამინომჟავეების გარდაქმნათა ერთობლიობა. ავტოტროფულ ორგანიზმებში — მწვანე მცენარეებსა და ზოგ ბაქტერიებში, რ-ებიც ქემოსინთეზით არსებობენ, ც. ც-ის თავდაპირველი საფუძველია არაორგ. აზოტის შეთვისება ატმოსფეროდან და ამინომჟავეების სინთეზი. უმაღლეს მცენარეებს აქვთ ყველა სახის ამინომჟავას სინთეზის უნარი და აზოტის წყაროდ იყენებენ ნიადაგიდან შეწოვილ ამონიაკსა და ნიტრატებს. ამ უკანასკნელებს ატმოსფეროს აზოტიდან წარმოქმნიან ნიადაგში მყოფი განსაკუთრებული მიკროორგანიზმები და აგრეთვე პარკოსან მცენარეთა ფესვებზე მცხოვრები სიმბიოზური (იხ. სტ. სიმბიოზი) ბაქტერიები. ადამიანსა და ცხოველებში მხოლოდ ზოგიერთი შეუცვლელი ამინომჟავას სინთეზი ხდება, დანარჩენი ორგანიზმში შედის საკვებთან ერთად ცილების სახით. საჭმლის მომნელებელ სისტემაში ცილები იშლება, წარმოქმნილი ამინომჟავეები სისხლში შეიწოვება, გადავა ორგანოებსა და ქსოვილებში, სადაც კვლავ ხდება სპეციფ. ცილების სინთეზი ან ამინომჟავეები გარდაიქმნება სხვა ნაერთებად, ან დაიშლება და დაშლის პროდუქტები გარეთ გამოიყოფა. ცხოველებსა და მცენარეებში ზოგიერთი ამინომჟავისაგან წარმოიქმნება ბიოლოგიურად აქტ. პეპტიდები, ამინები, პიგმენტები და სასიცოცხლო პროცესებისათვის საჭირო სხვა ნივთიერებანი. ორგანიზმში ხდება ამინომჟავეების ურთიერთგარდაქმნებიც, რაც ხორციელდება ფერმენტულად, გადაამინირების გზით. ეს პროცესი იწყება ჟანგვითი დეზამინირებით. აზოტის ჯგუფის მოცილების შემდეგ ამინომჟავა შეიძლება დაიშალოს საბოლოო პროდუქტამდე — ნახშირორჟანგამდე და წყლამდე.

ცხოველურ ორგანიზმში ამინომჟავას მოცილებული აზოტოვანი ჯგუფი—ამიაკი შხამია და მაშინვე ხდება მისი უვნებელყოფა: გარდაიქმნება შარდოვანად (ძუძუმწოვრებში) ან შარდმჟავად (ფრინველებში, ქვეწარმავლებში, მწერებში) და გარეთ გამოიყოფა. მცენარეები აზოტს არ გამოყოფენ. მათში ც. ც-ის შედეგად წარმოქმნილი ამიაკი კვლავ ჩაირთვება ამინომჟავეებისა და ამიდების, ხოლო შემდგომ ც. ც-ის ცილებში. ასპარაგინ- და გლუტამინ მჟავა მცენარეებში გარდაიქმნებიან აზოტის სამარაგო ნაერთებად. მცენარეებსა და ცხოველებში ც. ც-ის ბევრი შუალედი პროდუქტი ხშირად ერთმანეთის მსგავსია. ადამიანსა და ცხოველებში ც. ც-ის რეგულაციას ახორციელებს ნერვული სისტემის, აგრეთვე ჰორმონების მონაწილეობით. ც. ც-ის მექანიზმების ცოდნას დიდი თეორ. და პრაქტ. მნიშვნელობა აქვს.

დ. ჯოხაძე

ცილიარული სხეული, იგივეა, რაც წამწამოვანი სხეული.

ცილინდრი (<ბერძნ. kylindros — ლილვაკი, საგორავი), სხეული, რ-იც შემოსაზღვრულია შეკრული ცილინდრული ზედაპირით და მისი მკვეთი ორი პარალელური სიბრტყით — ც-ის ფ უ ძ ე ე ბ ი თ (იხ. ნახ.). თუ ფუძეები მსახველის პერპენდიკულარულია, მაშინ ც-ს მ ა რ თ ს უწოდებენ. კერძოდ, როცა ფუძეები წრეებია, მაშინ მიიღება მართი წრიული ც., რ-საც, ჩვეულებრივ, ც-ს უწოდებენ. ასეთი ც-ის მოცულობა $V=\pi r^2h$, ხოლო გვერდითი ზედაპირი $S=2\pi rh$ (სადაც r ფუძის რადიუსია, h—ც-ის სიმაღლე).

ცილინდრული ზედაპირი, ზედაპირი, რ-საც შემოხაზავს რომელიმე წირის (მ ი მ მ ა რ თ ვ ე ლ ი ს) გასწვრივ მოცურული მიმართულების პარალელურად მოძრავი წრფე (მ ს ა ხ ვ ე ლ ი). თუ მსახველი დეკარტის მართკუთხა კოორდინატთა სისტემის Oz ღერძის პარალელურია, მაშინ ც. ზ-ის განტოლებას აქვს შემდეგი სახე $F(x, y)=0$. როცა ც. ზ-ის მსახველი xOy სიბრტყეში მდებარე $ax+by+c=0$ წრფის პარალელურია, მაშინ ც ზ-ის განტოლებაა $z=f(ax+by)$. თუ მიმმართველი არის წრეწირი, ელიფსი, ჰიპერბოლა ან პარაბოლა, მაშინ ც ზ-ს უწოდებენ (შესაბამისად) წრიული, ელიფსური, ჰიპერბოლური ან პარაბოლური ცილინდრი.

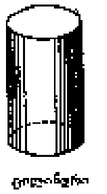

ცილინდრი

ცილინდრული კოორდინატები M წ ე რ ტ ი ლ ი ს ა, სამი რიცხვი r, θ, z, რ-ებიც ახასიათებენ წერტილის მდებარეობას სივრცეში (იხ. ნახ.). სახელწ. ც. კ. დაკავშირებულია იმასთან, რომ საკოორდინატო ზედაპირი $r=\text{const}$ წარმოადგენს ცილინდრს, რ-ის მსახველები z ღერძის პარალელურია. ც. კ. და წერტილის x, y, z კოორდინატები (დეკარტის მართკუთხა კოორდინატთა სისტემაში) დაკავშირებულია თანაფარდობებით. $x=r\cos\theta$, $y=r\sin\theta$, $z=z$

ცილინდრული ფუნქციები, გამოყენების თვალსაზრისით უაღრესად მნიშვნელოვანი ტრანსცენდენტური ფუნქციები, რ-ებიც წარმოადგენენ

$$x^2\frac{d^2y}{dx^2}+x\frac{dy}{dx}+(x^2-\nu^2)y=0 \qquad (1)$$

განტოლების ამონახსნებს, სადაც ν ნებისმიერი პარამეტრია. ამ განტოლებაზე დაიყვანება ცილინდრული ფორმის სხეულების წონასწორობისა (სითბური, დრეკადი, ელექტრული) და რხევის საკითხებთან დაკავშირებული ამოცანები. ამონახსნი:

$$J_\nu(x)=\frac{x^\nu}{2^\nu\Gamma(\nu+1)}\left[1-\frac{x^2}{2(2\nu+2)}+\frac{x^4}{2\cdot4(2\nu+2)(2\nu+4)}-\dots\right]=\sum_{k=0}^{\infty}(-1)^k\frac{(x/2)^{2k+\nu}}{k!\Gamma(k+\nu+1)}$$

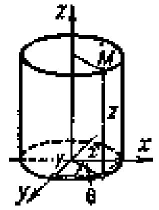

ცილინდრული კოორდინატები

[სადაც $\Gamma(x)$ გამა-ფუნქციაა] ეწოდება პ ი რ ვ ე ლ ი გ ვ ა რ ი ს ც. ფ. განიხილავენ აგრეთვე მ ე ო რ ე გ ვ ა რ ი ს ც ფ-ს:

$$Y_\nu(x)=\lim_{\mu\to\nu}\frac{J_\mu(x)\cos\mu\pi-J_{-\mu}(x)}{\sin\mu\pi}$$

ამ ფუნქციების მეშვეობით (1) განტოლების ზოგადი ამონახსნი შეიძლება ჩაიწეროს ასე: $y=C_1J_\nu(x)+C_2Y_\nu(x)$. განიხილავენ წარმოსახვითი არგუმენტის ც. ფ.-საც:

$$I_\nu(x)=i^{-\nu}J_\nu(xi)=\frac{x^\nu}{2^\nu\Gamma(\nu+1)}\left[1+\frac{x^2}{2(2\nu+2)}+\frac{x^4}{2\cdot4(2\nu+2)(2\nu+4)}+\cdots\right]=\sum_{k=0}^{\infty}\frac{(x/2)^{2k+\nu}}{\nu!\Gamma(k+\nu+1)}.$$

ხშირად სარგებლობენ აგრეთვე მ ე ს ა მ ე გ ვ ა რ ი ს ც. ფ-ით (ანუ ჰანკელის ფუნქციებით):

$$H_\nu^{(1)}(x)=J_\nu(x)+iY_\nu(x),\quad H_\nu^{(2)}(x)=J_\nu(x)-iY_\nu(x).$$

ც. ფ. დაწვრილებით შესწავლილია არგუმენტის კომპლექსური მნიშვნელობებისთვისაც. არსებობს ც. ფ-ის მრავალი ცხრილი.

დ. ციმაკურიძე

ციკლის ბიოსინთეზი, ცოცხალ უჯრედში ამინომჟავებიდან ცილების წარმოქმნის პროცესი. ც. ბ. მიმდინარეობს თავისებური რთული მექანიზმების მეშვეობით, რ-შიც მონაწილეობს ნუკლეინის მჟავები: დეზოქსირიბონუკლეინის მჟავა (დნმ) და რიბონუკლეინის მჟავა (რნმ). იხ. აგრეთვე, სტ. ცილები, ნუკლეოპროტეიდები. ცილა.

ცილის მინიმუმი, ცილის ის მინიმალური რაოდენობა საკვებში, რ-ის მიღებითაც შესაძლებელია აზოტური წონასწორობის შენარჩუნება. ორგანიზმში ც. მ-ზე ნაკლები რაოდენობით ცილის მიღება იწვევს ორგანიზმის საკუთარი ცილების დაშლას და ორგანიზმის გამოფიტვას, ინფექციისადმი წინააღმდეგობის დაქვეითებას. ც. მ. დამოკიდებულია ორგანიზმის ინდივიდ. თავისებურებაზე, ასაკზე, თვით ცილის თვისებებზე და საკვების სხვა არაცილოვან კომპონენტებზე. (იხ. ცილების ცვლა). ალ. მაჭარაძე

ცილისწამება, შეგნებულად მინაჭორის გავრცელება, რ-იც სახელს უტეხს სხვა პირს (საქ. სსრ სისხლის სამართ. კოდ., მ. 137). ც. ხელყოფს ადამიანის ღირსებას. ც-ის დროს გავრცელებული ცნობები უკავშირდება მოგონილ, არარსებულ ფაქტს, რითაც ც. განსხვავდება შეურაცხყოფისაგან. ნამდვილი, თუმცა ვინმე გამაწბილებელი, ფაქტის გახმაურება არ არის დასასჯელი ქმედობა (შდრ. დიფამაცია). ც. შეიძლება როგორც ზეპირი (პირადი საუბრის დროს, ტელეფონით, რადიოთი და ა. შ.), ისე წერილობითი ფორმით (პირადი წერილით, გაზეთის მეოხებით და სხვ.). სისხლისსამართ. პასუხისმგებლობა ც-ისთვის დგება, თუ ის ჩადენილია ნაბეჭდი ან სხვაგვარი ხერხით გავრცელებული ნაწარმოებით (მაგ., ქსეროქსით), ანონიმური წერილით ან, თუ ამ მოქმედებას ჩაიდენს ის, ვინც ადრე მსჯავრდებული იყო ც-ისთვის. პასუხისმგებლობა ც-თვის კიდევ უფრო მკაცრდება, თუ მას თან ერთვის განსაკუთრებით სამძიმო სახელმწ. ან სხვა მძიმე დანაშაულში ბრალდება. ც. დამამძიმებელ გარემოებათა გარეშე აღიძვრება დაზარალებულის საჩივრით. კანონით განსაზღვრულ განსაკუთრებულ შემთხვევებში ც-ის საქმე შეიძლება აღძრას პროკურორმა დაზარალებულის საჩივრის გარეშე.

თ. გამყრელიძე.

ცილორი, სოფელი აბაშის რ-ნში (ქოლობნის სოფსაბჭო), ოდიშის დაბლობზე, მდ. ნოღელის (რიონის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირას, ზ. დ. 14 მ, აბაშიდან 6,5 კმ, ქოლობნიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 2 კმ. ი. სტალინის სახ. ტყვირის კოლ-ბა (მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ტყვირში (0,5 კმ). ტყვირის წმ. გიორგის ეკლესია (შუა საუკ.). წყაროებში პირველად იხსენიება XVIII ს-ში.

ციმაკურიძე ალექსანდრე გრიგოლის ძე [5(17).IV.1882, სოფ. ქვემხეთი, ახლანდ. ხაშურის რ-ნი, — 24.V.1954, თბილისი], ქართველი საბჭ. ფერმწერი-პეიზაჟისტი. საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1941). სწავლობდა თბილ. ნატიფ ხელოვნებათა წახალისების კავკ. საზ-ბის ფერწერისა და ქანდაკების სკოლაში (1902—04) ბ. ფოგელთან და ო. შმერლინგთან, მოსკ. კ. იუონის სტუდიაში და სტროგანოვის ცენტრ. სამხატვრო-სამრეწვ. სასწავლებელში (1905—06), ფერწერის, ქანდაკებისა და ხუროთმოძღვრების სასწავლებელში (1906—18). იყო ა. ვასნეცოვის, ნ. კასატკინისა და ლ. პასტერნაკის მოწაფე. პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა თბილისში, მ. თოიძის სახ. სამხატვრო სტუდიაში (1922—29), სამხატვრო აკადემიაში (1930—54, 1946-იდან პროფესორი). ც. ერთი ფუძემდებელთაგანია თანამედროვე ქართული რეალისტური პეიზაჟური მხატვრობისა. მისი საყვარელი თემა იყო ქართლის (უმეტესად ქვემოხეთის, ბორჯომის ხეობის) პეიზაჟი. მუშაობდა ძირითადად პლენერზე. ჩვეულებრივ გადმოსცემდა ზაფხულის ნათელ შუადღეს. მისთვის დამახასიათებელია უშუალობა, ხალისიანი, ცხოველი კოლორიტი, წერის ფერწერული მანერა, პეიზაჟის გარემოს ლირიკული გადმოცემა. მნიშვნელოვანი ნამუშევრები: სერია „ძველი თბილისი“ (1926—30, თბილ. ისტ.-ეთნოგრ. მუზეუმი), „მხატვრის სახლი“ (1937), „მწვანე დღე“ (1947), „ქვემოხეთის მოგონებები“ (1930), „ბორჯომის ხეობის დასაწყისი“ (1936), „ქართლის ველი“ (1930-იანი წწ.), „სახლი ბრტყელი სახურავით“ (1926—30, ყველა საქართვ. ხელოვნების მუზეუმი, თბილისი).

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი, გვ. 368.

ა. თოფურიძე.

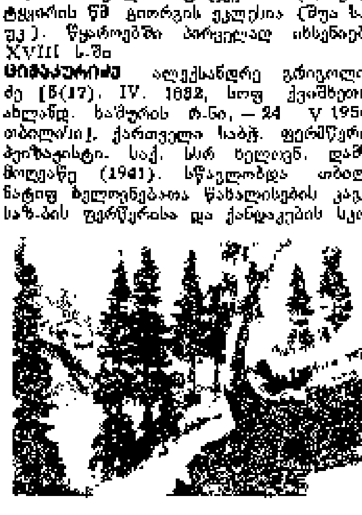

ა. ციმაკურიძე. ქიზიხეთის მხარე. 1932. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმი. თბილისი

ციმაკურიძე დავით მიხეილის ძე (დ. 29.III.1925, ფოთი), ქართველი საბჭ. სპორტსმენი (თავისუფალი ჭიდაობა), სსრკ სპორტის დამს. ოსტატი (1951), სსრკ დამს. მწვრთნელი (1966). სკკპ წევრი 1954-იდან. 1953 დაამთავრა საქართვ. ფიზკულტურის სახელმწ. ინ-ტი. სსრკ 7-გზის (1945, 1946, 1947, 1949, 1950, 1951, 1952), XV ოლიმპიური თამაშების (1952, ჰელსინკი) ჩემპიონი, პირველი ოლიმპიური ჩემპიონი ქართველ სპორტსმენთა შორის. გამოირჩეოდა დახვეწილი ტექნიკით და ფიზ. ძალით. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის“ ორდენითა და მედლებით.

ციმბალი (პოლ. cymbały, ბერძ. kymbalon), სიმებიან-დასარტყმელი მუსიკალური საკრავი. შედგება ტრაპეციის ფორმის ხის ბრტყელი კორპუსისაგან, რ-ზედაც დეკით სიმებია დაჭიმული. ხმას გამოსცემენ 2 ხის ჯოხის ან საცემლის ჩამოკვრით ლითონის სიმებზე. დიაპაზონი დიდი ოქტავის მი-დან მესამე ოქტავის მი-მდე. ც. უძველესი საკრავია (გამოსახულება გვხვდება ეგვიპტურ, ასურულ ძეგლებზე). დას. ევროპაში ცნობილია XVIII ს-იდან, გავრცელებულია უნგრეთში, სლოვაკიაში. ც-ის მონათესავე საკრავია მოლდ. ცამბალი, სომხ. სანთური, ქართ. სანთური, უზბ. ჩანგი. XIX ს. დასასრ. შეიქმნა ქრომატული ც-ის ოჯახი (პრიმა, ალტი, ბასი, კონტრაბასი), რუსეთში XVII ს-ში ც. კლავესინს ეწოდებოდა.

ციმბალისტი (Zimbalist) ეფრემ (დ. 9.IV.1889, დონის როსტოვი), ამერიკელი მევიოლინე და კომპოზიტორი. 1901—07 სწავლობდა პეტერბ. კონსერვატორიაში ლ. აუერთან. ც-ის დებიუტი შედგა ბერლინში, 1907. 1911-იდან ცხოვრობდა აშშ-ში. გასტროლებს მართავდა მრავალ ქვეყანაში (სსრკ-ში 1934). 1928-იდან იყო კერტისის მუს. ინ-ტის ხელმძღვანელი. ნაწარმოებები: ოპერა „ლანდარა“ (1956), მუს. კომედია „სიქტარი“ (1920); „ამერიკული რაფსოდია“ ორკესტრისათვის (1936, II რედ. 1943); კონცერტი (1947), 3 „სლავური ცეკვა“ ვიოლინოსა და ორკესტრისათვის (1911), სიმებიანი კვარტეტი, სონატები, სიუიტები და სხვ. ც. ავტორია სახელმძღვანელოსი „ყოველდღიური ერთსაათიანი სავარჯიშოები“ (ვიოლინოზე დაკვრის სკოლა).

ციმბირული თათრები, იხ. თათრები.

ციმბირი, ტერიტორია, რ-საც უკავია ჩრდ. აზიის (სსრკ) დიდი ნაწილი. გადაჭიმულია ურალიდან წყნარი ოკეანის გასწვრივ აღმართულ ქედებამდე და ჩრდ. ყინულოვანი ოკეანის ნაპირიდან ცენტრალური აზიის საზღვრამდე. ფართ. დაახლ. 10 მლნ. კმ². ც-ის ფარგლებში მდებარეობს რსფსრ იაკუტ., ტუვის, ბურ. ასსრ-ები, ალთაისა და კრასნოიარსკის მხარეები, ტიუმენის, კურგანის, ომსკის, ნოვოსიბირსკის, ტომსკის, კემეროვოს, ირკუტსკისა და ჩიტის ოლქები. ც., როგორც ისტ. რ-ნი, შორეულ აღმოსავლეთსაც მოიცავს.

ბუნება. ც-ის მთავარი ბუნებრივი ერთეულებია დასავლეთ ციმბირის დაბლ., შუა ციმბირის ზეგანი, სამხრ. და ჩრდ.-აღმ. ც-ის მთები. სამხრ. ც-ის მთებში შედის ალთაი, დასავლეთ საიანი, ტუვის, ბაიკალისპირეთის და ამიერბაიკალეთის მთები ჩრდ.-აღმ. ც-ის მთებს ეკუთვნის ვერხოიანსკის ქედისა და კოლიმის მთიანეთის უზარმაზარი რკალი, რ-ის შიგნით მოქცეულია ქედები, ზეგნები და ვრცელი დაბლობები.

ც. მდებარეობს ზომიერ და ცივი ჰავის სარტყლებში, ტერიტ. დიდ ნაწილზე ჰავა მკაცრია, მკვეთრად კონტინენტურია. იანვ. და ივლ. საშ. ტემპ-რების შორის სხვაობა 36-იდან 68°C-მდეა. თითქმის ყველგან ჰაერის საშ. წლ. ტემპ-რა 0°C-ზე დაბალია. ჩრდ.-აღმ. ნაწილში ცივა —18°C-მდე. ზამთარი ხანგრძლივი და ცივია. იანვ. საშ. ტემპ-რა დას. ციმბირის ვაკის სამხრ. ნაწილში 16, —20°C, იაკუტ. ასსრ აღმ. ნაწილში —40, —48°C; მინ. —70°C. ზაფხული შედარებით თბილია ივლ. საშ. ტემპ-რა 8-იდან 23°C-მდეა. ნალექები უკიდურეს ჩრდ.-ში 100—250 მმ წელიწადში, ტაიგის ზონის დას. ნაწილში — 500—600 მმ, ალთაის მთებში —1000—2000 მმ. ნალექების 60% მოდის წლის თბილ დროს. გავრცელებულია მარადი მზრალობა (ფართ. 6 მლნ. კმ²-ზე მეტი). ჩრდ.-ში გაყინული ფენის სისქე 200—500 მ აღწევს (მდ. მარხის აუზში 1500 მ-მდე). ც-ის მდინარეთა უმრავლესობა (ობი ირტიშით, ენისეი, ლენა და სხვ.) ჩრდ. ყინულოვანი ოკეანის აუზს ეკუთვნის. ც-ის მდინარეთა წლ. ჩამონადენი 2500 კმ³ აღემატება. წყალდიდობა იცის გაზაფხულსა და ზაფხულის დასაწყისში. მდ-ების გაყინვის ხანგრძლივობა 6-იდან (სამხრ.) 8 თ-მდეა (ჩრდ.). მდ-ებს იყენებენ ხე-ტყის დასაცურებლად, სანაოსნოდ. ც-ის უმსხვილეს მდ-ებზე მოდის სსრკ-ის პოტენციური ჰიდროენერგეტიკული რესურსების 60%. ტბებიდან გამოირჩევა ბაიკალი, ტაიმირი, ჩანი, ტელეცკოე.

ც-ის ნიადაგ-მცენარეული საფარი უმთავრესად იცვლება ჩრდ.-იდან სამხრ.-კენ და წარმოქმნება მკაფიოდ გამოხატული ზონები: არქტიკული უდაბნოების ზონა, ტუნდრის ზონა, ტყეტუნდრის ზონა, ზომიერი სარტყლის ტყის ზონები, ზომიერი სარტყლის ტყესტეპის ზონები და ზომიერი სარტყლის სტეპის ზონა. მთებში ასევე მკაფიოდ არის გამოხატული სიმაღლებრივი სარტყლურობაც: მთისწინების სტეპის მცენარეულობას ზევით მოსდევს ტაიგა, ენაცვლება ზემოთ ნაწილში ალპ. და სუბალპ. მდელოები, მაღალი მთის ტუნდრა და ქვაყრილებია. ც-ში გვხვდება ყველა ზონის მინადარი ცხოველი. ზაფხულობით ტბებსა და ჭაობებში ბევრია წყლის ფრინველი. წყალსატევებში ბევრია მრავალნაირი თევზი. მდ-ებსა და ტბებში სამრეწვ. თევზებია.

მოსახლეობა. ც-ის აბორიგენი მოსახლ. (მთელი მოსახლ. დაახლ. 4%) ცხოვრობს ტაიგისა და ტუნდრის უზარმაზარ ტერიტორიაზე. კულტ.-სამეურნეო თავისებურებებით იყოფა 2 ძირითად ჯგუფად. მესაქონლე-მიწათმოქმედი ხალხები (იაკუტებისა და ბურიატების ძირითადი ნაწილი და სამხრ. ც-ის ყველა ხალხები)

და ე. წ. ჩრდილოეთის მცირე ხალხები, ამათგან ნენეცი და „სანაპიროს" ჩუქჩები მისდევენ ირემთაშენობას, ტაიგის მოსახლე, უმრავლესობა — ნადირობას, ნივხები — თევზჭერას. ეთნიკური ნიშნით ც-ის ხალხები იყოფიან რამდენიმე ჯგუფად. ფინურ-უგრული ჯგუფის განშტოებებიდან ობისა და ენისეის შუამდინარეთში მცხოვრები ხანტები და მანსები; სამოედური ჯგუფის ენებზე ლაპარაკობენ ტუნდრაში მცხოვრები ხატანგის დას-ით და ტაიგაში ობისა და ენისეის შუამდინარეთში მცხოვრები ნენეცები, ნგანასანები, სელკუპები. თურქულენოვანი ხალხებიდან იაკუტ. ასსრ-ში ცხოვრობენ იაკუტები და დოლგანები, აგრეთვე ხაკასები, ალთაელები, შორელები, ტუვები და ტუვინელები — სამხრ. ც-ის მთებში. მონღოლურენოვან ხალხებს განეკუთვნებიან ბურ. ასსრ-ისა და ირკუტსკისა და ჩიტის ოლქების ცალკეულ რ-ნებში მცხოვრები ბურიატები. ტუნგუსურ-მანჯურიული ჯგუფის ენებზე ლაპარაკობენ ენისეიდან წყნარ ოკეანემდე და ჩრდ. ყინულოვანი ოკეანიდან ც-ის სამხრ. საზღვრამდე მთელ ტერიტორიაზე დასახლებული ევენკები, ევენები, ნეგიდალები, ნანაელები, ულჩები, ოროჩები და უდეგეელები. ჩუკოტურ-ალეუტურ ენათა ოჯახის ენებს განეკუთვნებიან ჩუკოტკის ნ-ის სანაპიროსა და კომანდორის კ-ებზე მცხოვრები ესკიმოსები და ალეუტები. პალეოაზიურ ენებზე ლაპარაკობენ შორეული აღმოსავლეთის უკიდურეს ჩრდ.-აღმ-ში მცხოვრები ჩუქჩები, კორიაკები, იტელმენები და იუკაგირები, აგრეთვე ნივხები (ამურის ქვემოთსა და კ. სახალინზე) და კეტები (ენისეის შუა დინების აუზში) შუა და სამხრ. ც-ში სახლობენ აგრეთვე თათრები, სამხრ.-დას. ც-ში — გერმანელები, ყაზ. სსრ საზღვარზე — ყაზახები, შორეული აღმოსავლეთის ზოგიერთ რ-ნში — კორეელები. ც-ში ყველგან ცხოვრობენ მცირე ჯგუფებად ჩუვაშები, მორდველები.

ისტორიული ნარკვევი. ადამიანის ცხოვრების უძველესი კვალი ც-ის სამხრეთში აღმოჩენილია ძვ. წ. I ათასწლ. დასასრ. იქ შეიქმნა ჰუნების ტომობრივი გაერთიანებები, რ-საც შემდეგ გამოეყვნენ თურქულენოვანი და მონღოლურენოვანი ხალხები. XIII ს-ში ც-ის სამხრ. ნაწილი შევიდა მონღოლთა ფეოდ. იმპერიაში. XVI ს. დასაწყისში შეიქმნა *ციმბირის სახანო*, რ-იც 1598 შეუერთდა რუსეთს. 1632 დაარსდა იაკუტსკი. XVII ს. შუა წლებში რუსეთის შემადგენლობაში შევიდა დას. ბურიატეთი, ბაიკალისპირეთი და ამურისპირეთი. 1661 დაარსდა ირკუტსკი. 1637 შეიქმნა ციმბირის „პრიკაზი" (უწყება). 1803 შეიქმნა საგენერალგუბერნატორო, რ-საც 1819—22 სათავეში ედგა მ. სპერანსკი. XIX ს. II ნახევარში დაიწყო მასობრივი კოლონიზაცია. 1896—1914 ც-ში გადასახლდა 4 მლნ-ზე მეტი კაცი. 1891—1904 აიგო დიდი ციმბირის მაგისტრალი, რამაც დააჩქარა მხარის ეკონ. განვითარება. შეიჭრა უცხოეთის კაპიტალი, გაჩნდა მონოპოლიები, მუშათა რიცხვმა 600 ათ. გადააჭარბა, მაგრამ ც. მაინც დარჩა რუს. იმპერიის სუსტად განვითარებულ მხარედ. სტოლიპინის აგრარული რეფორმის დროს მკვეთრად გაიზარდა გადასახლებულთა რიცხვი. 1897—1900 ც-ში, შუშენსკოეში, გადასახლებული იყო ვ. ი. ლენინი. ც-ის მუშათა კლასი აქტიურად მონაწილეობდა 1905—07 რევოლუციაში. 1905 დასასრ. რევ. მოძრაობა აჯანყებაში გადაიზარდა. 1912 ლენაზე მუშათა დახვრეტამ ბიძგი მისცა რევ. მოძრაობის აღმავლობას რუსეთში. 1917 თებ. რევ. შემდეგ შეიქმნა ორხელისუფლებიანობა. საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვება განამტკიცა სრულიად ციმბირის საბჭოების II ყრილობამ (1918 თებ., ირკუტსკი). 1918 ზაფხულში, ჩეხოსლოვაკთა კორპუსის ამბოხების შედეგად, საბჭ. ხელისუფლება დროებით დაეცა. 1918 ნოემბრიდან დამყარდა კოლჩაკიადა. 1919 დაიწყო პარტიზ. მოძრაობა, რ-ის ხელმძღვანელები იყვნენ ი. გრომოვი, ნ. კალანდარიშვილი, პ. შჩეტინკინი და სხვ. 1920 კოლჩაკის არმიის განადგურების შემდეგ წითელი არმია მოუახლოვდა აღმ. ც-ის რ-ნებს იქ მყოფი იაპ. ჯარების შეტევების თავიდან ასაცილებლად შეიქმნა შორეული აღმოსავლეთის რესპუბლიკა 1922 სახ.-რევ. არმიამ საბოლოოდ გაანადგურა თეთრგვარდიელები. სოციალიზმის მშენებლობის პერიოდში ც-ში შეიქმნა ავტონ. რესპუბლიკები, ავტონ. ოლქები, ნაც. ოკრუგები და ერთიან რ-ნებად გადაიქცა ურალ-კუზნეცკის კომბინატი, დაიწყო ალდანის ოქროს შემცველი რ-ნის ათვისება. შეიქმნა მრეწვ. ახ. დარგები, დაიწყო ჩრდ. საზღვაო გზის გამოყენება. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს ც. ურალისა და ვოლგისპირეთთან ერთად იქცა ქვეყნის იარაღის უდიდეს არსენალად. აქ მოთავსებული იყო თავდაცვითი მრეწველობის მნიშვნელოვანი ნაწილი სსრკ. მეურნეობამ მისცა ხორბლის დამზადების 16% ჯერ კიდევ ომამდელ წლებში დიდი ეფექტურობით იქნა უზრუნველყოფილი. მრავალმა მცირე ხალხმა მიიღო დამწერლობა, განხორციელდა საყოველთაო დაწყებითი განათლება. ომის შემდგომ წლებში გაფართოვდა სოფლისა და ქალაქ.-სამრეწველო დაწესებულებების ქსელი. სსრკ მეცნ. აკად. ციმბ. განყ-ბის ჩამოყალიბებით (1957) შეიქმნა მრავალი ახ. სამეცნ. დაწესებულება, აღიზარდა ეროვნ. კადრები. იზრდება ც-ის ეკონ. რ-ნების ეკონ. და კულტ. კავშირი ქვეყნის სხვა რ-ნებთან.

მეურნეობა. ც-ში აშენდა ნოვოსიბირსკის, ირკუტსკის, ბრატსკის, კრასნოიარსკის ჰესები, ხოლო მათ ბაზაზე ალუმინის, ქიმ. და ცელულოზა-ქაღალდის მრეწვ. სამრეწვ. კომპლექსები. გაყვანილია რკინიგზები, ნავთობსადენები, აირსადენები. იაკუტიაში აღმოჩენილია ალმასის მდიდარი საბადოები. დას. ც-ის ჩრდ. ნაწილში დადგენილია ნავთობისა და ბუნებრივი აირის უდიდესი მარაგი (იხ. *დასავლეთ ციმბირის ნავთობ-აირის აუზი*). განვითარებულია ქვანახშირის მრეწველობა (იხ. *კუზნეცკის ქვანახშირის აუზი*, *კანსკ-აჩინსკის ქვანახშირის აუზი*) არსებული ქვანახშირის ბაზაზე მუშაობს მძლავრი თესები. ც-ში შექმნილია სსრკ-ში III შავი მეტალურგიის ბაზა (იხ. *კუზნეცკის მეტალურგიული კომბინატი*, *დასავლეთ ციმბირის მეტალურგიული ქარხანა*). მაღალ დონეზეა განვითარებული მანქანათმშ. (ნოვოსიბირსკი, ირკუტსკი, კრასნოიარსკი და სხვ.), ფერადი მეტალურგია (ნორილსკი, ბრატსკი, კრასნოიარსკი და სხვ.), მნიშვნელოვანია ხე-ტყის მრეწველობა (ბრატსკის სატყეო მრეწვ. კომპლექსი). განვითარებულია მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. წარმატებით მიმდინარეობს ბაიკალ—ამურის რკინიგზის (ბამი) მშენებლობა. ც-ის ტერიტ. იყოფა დას. ც-ისა და აღმ. ც-ის ეკონ. რ-ნებად.

ციმბირის სახანო, ციმბირის იურტი, ციმბირის სამეფო, ფეოდალური სახელმწიფო. ჩამოყალიბდა XV ს. დასასრულს. XIII — XIV სს-ში ჯერ ჯუჩის, მერე შაიბანის ულუსში, შემდეგ კი ტიუმენის სახანოში შედიოდა. 1495, ტიუმენის ხანის შაიბანიდ იბაქის მკვლელობის შემდეგ, ლეგენდარული თაიბუღის შთამომავალი მამედი სათავეში ჩაუდგა ულუსების ახ. პოლიტ. კავშირს, რ-საც, მისი მთავარი ქალაქის ციმბირის მიხედვით, ც. ს. ეწოდა. ც. ს-ს მირ. ნაწილის მოსახლ. ცხოვრებაში დიდ როლს თამაშობდა მონადირეობა, თევზჭერა, მეცხოველეობა. ფეოდ. ურთიერთობანი გადახლართული იყო პატრიარქალურ-გვაროვნულ გადმონაშთებთან ფეოდ. ურთიერთობის განვითარებამ ხელი შეუწყო წარჩინებულთა შორის ისლამის გავრცელებას, რ-იც ოფიც. რელიგიად იქცა. ც. ს-ს სავაჭრო კავშირი ჰქონდა შუა აზიასთან, რუსეთთან, ნოღაის ურდოსთან, ყაზანის სახანოსთან, მონღოლეთთან და დას. ჩინეთთან. 1556 ედიგერმა (თაიბუღის გვარიდან) თავი რუს. ვასალად ცნო, მაგრამ 1563 შაიბანიდმა ქუჩუმმა ნოღაელთა დახმარებით ხელისუფლება ხელთ იგდო, 1572 გაწყვიტა რუსეთთან ურთიერთობა და მის წინააღმდეგ გაილაშქრა. 1582 ც. ს-ს ტერიტორიაზე დარტყმა მიაყენა ერმაკის რაზმებმა, რ-ებმაც დაიკავეს მისი დედაქალაქი კაშლიკი და ხალხი დაუმორჩილეს. ც. ს-ის შეერთებას რუსეთთან. XVI ს. 80—90-იან წლებში ც. ს-ს ტერიტორიაზე აიგო რუს. ციხესიმაგრეები ტიუმენი (1586), ტობოლსკი (1587), ბერეზოვი (1593), ობდორსკი (1595) და სხვ. ქუჩუმი სამხრ. ტრამალებში გაიქცა და 1598-მდე წინააღმდეგობას უწევდა რუს რაზმებს, უკანასკნელი ხანი მისი ვაჟი ალი იყო. რ-ის ხელისუფლება მხოლოდ იშიმის, ტობოლის და ირტიშის ზემოთ ვრცელდებოდა. ც. ს-ს რუსეთთან შეერთებამ დააჩქარა დას. ციმბირის ხალხებს შორის ფეოდ. ურთიერთობათა განვითარება, დაეხმარა მათ საწარმოო ძალების განვითარებაში და ხელი შეუწყო რუს ხალხთან დაახლოებას.

ციმბირის უვალები, მაღლობების სისტემა დასავლეთ ციმბირის ჩრდ. ნაწილში, რსფსრ ტიუმენის ოლქის ხანტი-მანსის ავტონ. ოკრუგში გადაჭიმულია 900 კმ-ზე მდ. ობიდან თითქმის მდ. ენისეიმდე. არის ობის მარჯ. შენაკადებისა და კაზიმის, ნადიმის, პურისა და ტაზის აუზების მდინარეთა ზემოთების წყალგამყოფი. სიმაღლე 285 მ-მდე. რელიეფი უმთავრესად მორენულ-ბორცვიანია. ცენტრ. ნაწილში ადგილ-ადგილ ბრტყელი, აკუმულაციური ფლუვიოგლაციალური ნალექებით. მაღლობების დას. და აღმ. ნაწილში ჭარბობს ნაძვის, ლარიქსისა და ფიჭვის ტყეები, ცენტრ. დადაბლებულ ნაწილში ლარიქსის ნათელი ტყეები და ჭაობებია.

ციმბირული თხა (Capra sibirica). წყვილჩლიქოსანი ცხოველი თხის გვარისა. მისი სხეულის სიგრძე 130—165 სმ, მასა — 100—130 კგ. აქვს ძალზე დიდი და მასიური რქები (ვაცის რქების სიგრძე 130 სმ-მდეა, ნეზვისა 40 სმ-მდე) შეფერილია მონაცრისფრო-მურად. ზურგის გასწვრივ გასდევს მუქი ზოლი გავრცელებულია სამხ. ციმბირის შუა და ცენტრ. აზიის მთებში. მაკეობის ხანგრძლივობა 170—180 დღ-ღ შობს 1, იშვიათად 2 თიკანს. ბუნებაში ცოცხლობს 16—17 წელი. რაოდენობის მკვეთრი შემცირების გამო ც. თ-ზე ნადირობა მრავალ ადგილას აკრძალულია.

ციმერვალდის კონფერენცია 1915, საერთაშორისო სოციალისტური კონფერენცია, რ-იც მოიწვიეს იმპერიალისტების მიერ გაჩაღებული I მსოფლიო ომისა და სოციალ-შოვინიზმის წინააღმდეგ მებრძოლებმა. ციმერვალდში (Zimmerwald, შვეიცარია) 1915 წ. 5—8 სექტ. მის მუშაობაში მონაწილეობდა 38 დელეგატი ევროპის 11 ქვეყნიდან. ც. კ-ის გახსნის წინ ვ. ი. ლენინმა შექმნა სოციალისტ-ინტერნაციონალისტების კონფერენციის მემარცხენე ჯგუფი, რ-საც კონფერენციაზე დაუპირისპირდა კონფერენციის ცენტრისტული და ნახევრად ცენტრისტული უმრავლესობა. კონფერენციაზე ძირითადი საკითხი იყო პროლეტარიატის ბრძოლა მშვიდობისათვის. მემარცხენეების მიერ წამოყენებული რეზოლუცია და მანიფესტის პროექტი კონფერენციის უმრავლესობამ უარყო. „თუ ჩვენ დღეს, — ამბობდა ვ. ი. ლენინი, — მართალია ვდგავართ რევოლუციური ეპოქის წინაშე, რ-შიც მასები გადავლენ რევოლუციურ ბრძოლაზე, მაშინ ჩვენ უნდა მოვიხსენიოთ ამ ბრძოლისათვის აუცილებელი ხერხები" (Полн. собр. соч., 5 изд., т. 54,

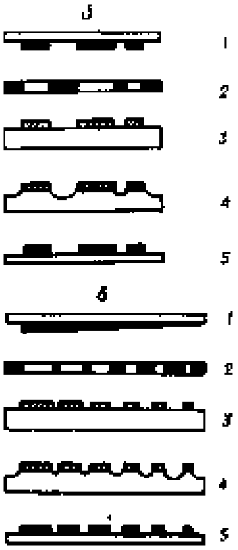

ცინკოგრაფიული ნეგატიური (ა) და პოზიტიური (ბ) კლიშეების დამზადების სქემა 1 — ორიგინალი, 2 — ნეგატივი, 3 — შუქმგრძნობიარე ფენით დაფარული ლითონზე 4 — ამოჭმული კლიშე 5 — მზა კლიშე ამოტვიფრული ანაბეჭდი

с. 376). კონფერენციაზე მიიღეს კომპრომისული მანიფესტი, რ-იც ბევრ რამეში არ შეესაბამებოდა ციმერვალდის მემარცხენე ჯგუფის იდეურ პლატფორმას, მაგრამ ძირითადად უპასუხებდა იმპერიალიზმისა და იმის წინააღმდეგ საბრძოლველად საერთაშ. პროლეტარიატის მობილიზაციის ამოცანას, აღიარებდა იმის იმპერიალ. ხასიათს, ააშკარავებდა „სამშობლოს დაცვის" ლოზუნგს და II ინტერნაციონალის ბელადების ღალატს. „...მანიფესტი, — აღნიშნავდა ვ. ი. ლენინი, — ფაქტიურად ნიშნავს ნაბიჯის გადადგმას ოპორტუნიზმთან და სოციალ-შოვინიზმთან იდეური და პრაქტიკული კავშირის გაწყვეტისაკენ" (თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 21, გვ 469). კონფერენციის მონაწილეებმა მიიღეს „ომის მსხვერპლთა და დევნილთა მიმართ სიმპათიის რეზოლუცია". Ც. კ-ზე შეიქმნა ინტერნაც. სოციალ. კომისია (ისკ), რ-იც ფაქტობრივად ახ საერთაშ. სოციალ. ბიუროს წარმოადგენდა. ციმერვალდში ჩამოყალიბებული რევოლუციონერ-ინტერნაციონალისტების ბლოკი ცენტრისტებთან და ნახევრადცენტრისტებთან წარმოადგენდა თრი პრინციპულად განსხვავებული მიმდინარეობის დროებით გაერთიანებას საკუთარი პოზიციების შენარჩუნებით

ციმერვალდის მემარცხენე, რევოლუციონერი სოციალისტების საერთაშორისო ჯგუფი, რ-იც ჩამოყალიბდა ვ. ი. ლენინის ინიციატივით *ციმერვალდის კონფერენციის 1915* დელეგატების — მემარცხენე სოციალისტების თათბირზე ლენინის მოხსენების მიხედვით შეიმუშავეს რეზოლუციისა და მანიფესტის პროექტები, რ-ებშიც დასაბუთებული იყო ბოლშევიკებისა და მათი ზოგიერთი საზღვარგარეთელი თანამოაზრე მემარცხენე სოციალისტების შეხედულებანი ომის, შეიარაღებისა და რიგ საკითხებზე (ბროშ. „Ц. л." ამ ჯგუფს მიეკუთვნა 1916 ნოემბრიდან) ციმერვალდის კონფერენციის შემდეგ Ც. მ-მ მწვავედ გააკრიტიკა კონფერენციის უმრავლესობის ცენტრისტული და ნახევრად ცენტრისტული პოზიციები რევ. ბოლშევიკებიც მემარცხენეთა პრძოლაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ვ. ი. ლენინის ბროშურამ „სოციალიზმი და ომი", რ-იც ითარგმნა გერმანულად. მიუხედავად რა ციმერვალდის გაერთიანების შიგნით, Ც. მ. განმარტავდა და დასაბუთებულად აკრიტიკებდა ციმერვალდელთა უმრავლესობის არათანამიმდევრულ და მერყევ პოზიციებს. კინტალის კონფერენციის 1916 შემდეგ ვ. ი. ლენინმა მთელი ძალები მიმართა მემარცხენეთა შემჭიდროებისაკენ 1917 ოქტ. რევოლუციამ ხელი შეუწყო საზღვარგარეთულ მემარცხენეებს მოეპოვებინათ თავისი ადგილი 1919 მარტში შექმნილ კომუნისტურ ინტერნაციონალში

ციმინტაძე გიგო კირილეს ძე (დ. 20 II. 1926, ზუგდიდი), ქართველი საბჭ. ინჟინერი, ტექ მეცნ კანდიდატი (1973), საქ. სსრ დამს ინჟინერი (1971) სკკპ წევრი 1950-იდან დაამთავრა თბილ. რკინიგზის ტრანსპ. ინჟინრების ინ-ტი (1948). მუშაობდა შავი ზღვის სანაპირო რკინიგზის გვირაბების, თბილ. მეტროპოლიტენის, დარიალის ხეობის საავტ გვირაბებისა და სხვა ობიექტების მშენებლობაზე (1948—79), 1979—81 — „თბილგვირაბმშენის" მთავარი ინჟინერი, 1981-იდან — მშართველის მოადგილე იქვე ახალი ათონის უნიკალური კარსტული მღვიმის კომპლექსის შექმნისათვის 1977 სპეციალისტ-

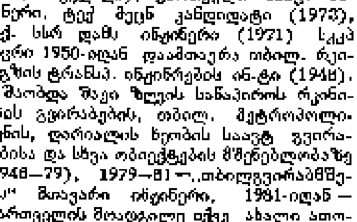

ციმორები მტკვრის ციმორი

თა ჯგუფთან ერთად მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

ციმლიანსკის წყალსაცავი, წყალსაცავი მდ დონზე, როსტოვის ოლქისა და ვოლგოგრადის ოლქებში, შექმნილია ციმლიანსკის ჰესის კაშხლით, აიგსო 1952—53, ფართ. 2700 $км^2$, მოც. 23,9 $км^3$, სიგრძე 302 კმ, მაქს სიგანე 38 კმ. წარმოადგენს ვოლგა დონის წყლის გზის ნაწილს და ახდენს ჩამონადენის მრავალწლიურ რეგულირებას იყენებენ აგრეთვე სარწყავად, იჭერენ თევზს. Ც. წ-ის ნაპირზეა ქ-ები. დონის კალაჩი, ციმლიანსკი, ვოლგოდონსკი.

ციმოლი, მეთილიზოპროპილბენზოლი, $CH_3C_6H_4CH(CH_3)_2$, ცხიმოვან-არომატული ნახშირწყალბადი. ცნობილია Ც-ის მეტა-, ორთო-, პარა-იზომერები. ამათგან მნიშვნელოვანია პარა-Ც., რ-საც შეიცავს ხეკაპიტარი და ევკალიპტის ზეთები. პარა-Ც. უფერო სითხეა, აქვს დამახასიათებელი სუნი, $t_{დნ}$ — 67,9°C, $t_{დუღ}$ 177,1°C, სიმკვრივე 857 $კგ/მ^3$ (20°C), წყალში უხსნადია, ორგ. გამხსნელებში კი — ხსნადი. ღებულობენ α-პინენის პიროლიზით, ლიმონენის დეჰიდრირებით და სხვ. იყენებენ გამხსნელად, სურნელოვან ნივთიერებათა სინთეზში და სხვ.

ციმორები, თევზების გვარები (Gobio, Pseudogobio, Paraleucogobio, Saurogobio და სხვ.) კობრისებრთა ოჯახისა. მათი სხეულის სიგრძე 15 სმ-მდე, იშვიათად 22 სმ-მდე, მასა 15 გ აღწევს, ფართოდ გავრცელებული თევზებია, ძირითადად ბინადრობენ ევრ. და აზიის მტკნარ წყალში. საქართველოში ცხოვრობს Ც-ის 2 სახეობა: მტკვრის ციმორი — Gobio persa და დასავლეთ ამიერკავკასიური ციმორი — G. gobio lepidolaemus n. caucasicus. Ც-ს სარეწაო მნიშვნელობა არა აქვთ, თუმცა მათი ხორცი საკმაოდ გემრიელია. ზოგ წყალსატევში Ც. მტაცებელი თევზების საკვებია.

შ. დეკანოსიძე

ცინა ლუციუს კორნელიუს (Cinna Lucius Cornelius) (ძვ. წ. I ს.), ძვ რომაელი პოლიტიკური მოღვაწე. თავი გამოიჩინა მოკავშირეთა ომში ძვ წ 87 კონსულობა მიიღო გაიუს მარიუსის მხარეზე გამოდიოდა. სულას აზიაში გამგზავრების შემდეგ (87) Ც. მის წინააღმდეგ გამოვიდა, მაგრამ დამარცხდა და კამპანიაში გაიქცა იქ განლაგებული ლეგიონების დახმარებით რომზეილაშქრა და აიღო, მონიპ გაათავისუფლა ძვ წ. 86 მარიუსთან ერთად კონსული იყო მარიუსის სიკვდილის შემდეგ მარიუსის პარტიის ლიდერი გახდა და სირიიდან დაბრუნებული (84) სულას წინააღმდეგ საბრძოლველად ემზადებოდა, მაგრამ აჯანყებულმა ჯარისკაცებმა იმავე წლის მოკლეს.

ცინარეთი, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (უბნობის სოფსაბჭო), მდ. ტბეთის (აჭარისწყლის აუზი) მარცხ. ნაპირზე, ზ. დ 850 მ, შუახევიდან 12 კმ ი. სტალინის სახ. საშილების კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარით), მედპუნქტი.

ცინგერი ნიკოლოზ იაკობის ძე (19. IV. 1842, მოსკოვი, — 16. X 1918, პეტროგრადი), რუსი ასტრონომი და გეოდეზისტი. პეტერბ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1900) დაამთავრა საარტ. აკადემია (1863) და გენშტაბის აკადემია (1870). 1870—83 მუშაობდა პულკოვოს ობსერვატორიაში. იყო გენშტაბის აკად პროფესორი (1883). 1874 დაამუშავა დროისა და იმავე სიმაღლეზე ორ ვარსკვლავზე დაკვირვებით საათის შესწორების განსაზღვრის ხერხი, რ-საც ცინგერის ხერხი უწოდეს.

თხზ.: Курс астрономии (Часть практическая), 2 изд., П., 1915. Курс астрономии (Часть теоретическая), 2 изд., П., 1922; Курс высшей геодезии, СПб., 1898

ცინდაო, ქალაქი აღმ. ჩინეთში, შანდუნის პროვინციაში. 1,2 მლნ. მცხ. (1985). დიდი საზღვ. ნავსადგური ძიაოჯოუვანის უბეში (ყვითელი ზღვა). სსატრანსპ. კვანძი. განვითარებულია საფეიქრო მრეწვ. (II ადგილი ჩინეთში შანხაის შემდეგ). მანქანათმშ. (ლოკომოტივების, ვაგონების, ორთქლის ტურბინების, რადიომოწყობილობის, ელექტროძრავების, სსატვირთო ავტომობილების წარმოება, გემების რემონტი და გემთმშენებლობა), ქიმ. მრეწვ., ფოლადსადნობი და ალუმინის ქ-ნები კვების, ტყავის, ცემენტის, ასანთის მრეწველობა Ც. თევზჭერის და მარილის სარეწების ცენტრია. ზღვისპირა კურორტი. არის ოკეანოგრაფიის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი. საზღვ. მუზეუმი. XIX ს 90-იან წლებამდე Ც პატარა დასახლება იყო. 1897 გერმანიამ მიიტაცა ძიაოჯოუვანის უბე და Ც პირველხარისხოვან სამხ.-საზღვაო სიმაგრედ გადააქცია. I მსოფლიო ომის (1914—18) დროს იაპონიამ (1914 სექტ-იდან) შემდეგ 1914 წ. 7 ნოემბ. Ც დაიკავეს იაპ.-ინგლ. ჯარებმა ვაშინგტონის კონფერენციის 1921—22 გადაწყვეტილებით Ც ჩინეთს დაუბრუნდა 1937—45 იაპ დამპყრობლების წინააღმდეგ ჩინ ხალხის ეროვნ.-განმათ. ომის დროს Ც იაპონიამ მიიტაცა. 1945 ოქტ-იდან აშშ იყენებდა სამხ.-საზღვაო ბაზად ჩინ სახ.-განმათ. არმიის მიერ Ც-ს განთავისუფლების შემდეგ აშშ იძულებული შეიქნა 1949 დაეტოვებინა Ც.

ცინი, იმპერატორთა დინასტია ჩინეთში ძვ. წ 221—207, დინასტიის დამაარსებელია ცინ შიხუანდი. დედაქალაქი — ქ. სიანიანი Ც-ის გამგებლობის პერიოდში შეიქმნა ჩინ. ისტორიაში პირველი ცენტრალიზებული სახელმწიფო. ქვეყანა დაიყო 36 ოლქად, რ-თაც იმპერატორის მიერ დანიშნული მოხელეები განაგებდნენ. გამეფებულმა ოჯახმა ქვეყნის ჩრდ-ით და სამხრ.-ით, ჩინეთის დიდი კედლისა და მრავალრიცხოვანი სასახლეების მშენებლობაზე საყოველთაო შრომის გამოყენება გამოიწვია. ძვ. წ 209 დასაწყ. და 208 დასაწყისში ქვეყანაში იფეთქა სახ. აჯანყებებმა, ძვ წ 207 ოქტ. აჯანყებების ერთ-ერთი ხელმძღვანელის ლიუ ბანის არმიამ ქ. სიანიანი მიიტაცა და Ც-ის დინასტიამ არსებობა შეწყვიტა.

ცინი (სიტყვასიტყვით — სუფთა), იმპერატორთა მანჯურიული დინასტია, რ-იც განაგებდა ჩინეთს 1644-იდან. Ც-ის გამგებლობის ხანა შეიძლება გაიყოს 4 დიდ პერიოდად: 1. ჩინეთში მანჯურიელთა შეჭრის მომენტიდან Ც-ის რეჟიმის დამყარებამდე მთელ ჩინ ტერიტორიაზე (1644—83); 2. XVII ს. 80-იანი წლებიდან XVIII ს. 70-იან წლებამდე — ჩინეთში Ც-ის რეჟიმის შედარებითი შინაგანი სტაბილიზაციის პერიოდი და დამპყრობლური ომები. 3. XVIII ს. 70-იანი წლებიდან XIX ს. დასასრულამდე, როცა დაიწყო Ც-ის მონარქიის შინაგანი ლპობა, 4 იაპ.-ჩინ. 1894—95 ომიდან ცინთა დინასტიის გადაყენებამდე, როცა Ც-ის იმპერია იმპერიალ. სახელმწიფოების ნახევრადკოლონიად იქცა სინხაის რევოლუციამ შედეგად Ც-ის დინასტია დაემხო (მანჯურიელთა უკანასკნელი იმპერატორი ტახტიდან გადადგა 1912 წ. 12 თებ)

ცინი, ძვ ჩინური სამეფო. შეიქმნა დაახლ. ძვ. წ. X ს-ში, თავდაპირველად ჯოუს დინასტიაზე იყო დამოკიდებული. მოიცავდა ახლანდ. შენსის პროვ. დას. და ჩრდ.-დას. ნაწილებს, განსუს აღმ ნაწილსა და ჩრდ. სიჩუანს Ც-ის გაძლიერება დაკავშირებულია შან იანის რეფორმებთან. ძვ წ. IV ს. შუა წლებში Ც-მა დაიწყო ბრძოლა ძვ სამეფოების წინააღმდეგ. ძვ. წ 221 დაიმორჩილა ისინი და შექმნა ცინის ცენტრალიზებული იმპერია.

„ცინია" („ბრძოლა"), ლატვიური გა-

პოლიტიკური გაზეთი. ლატვ. კპ ცკ-ის, ლატვ. სსრ უმაღლესი საბჭოსა და მინისტრთა საბჭოს ორგანო. გამოდის (ლატვიურ ენაზე) რიგაში 1904 წ. 4 მარტიდან. 1917-მდე გამოდიოდა არალეგალურად რიგაში და საზღვარგარეთ, 1917-იდან — ლეგალურად პეტროგრადში. 1919—40 ბურჟ. ლატვიაში გამოდიოდა არალეგალურად (1931—33 არ გამოდიოდა სტამბის ჩაგირების გამო). დიდი სამამულო ომის (1941—45) პერიოდში იბეჭდებოდა მოსკოვსა და კიროვში. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით (1964). ტირაჟი 200 ათ-ზე მეტი (1984).

ცინიზმი (ფრანგ. cynisme < ლათ. cynismus < ბერძნ. kynismos — კინიკოსების მოძღვრება). ნიჰილისტური დამოკიდებულება საერთო-საკაცობრიო კულტურის მონაპოვრისადმი. განსაკუთრებით იჩენს თავს ადამიანის მორალური ღირსებების, ზნეობის — გაბატონებული იდეოლოგიის ოფიც. დოგმების შეფასებისას. ც. ეგოისტური მიზანსწრაფვის ერთ-ერთი ყველაზე გამოკვეთილი ფორმაა.

სოც. მასშტაბით ც-ს ორმაგი წყარო აქვს: ერთი მხრივ, იგი ნიშნავს ძალის კულტს, რ-იც ფართოდ ვლინდება გაბატონებული სოც. ძალების პრაქტიკაში და აშკარად ამორალურ ხასიათს ატარებს (მაგ., ფაშიზმის დროს). მეორე მხრივ, ც-ით გამოიხატება ჩაგრული მასების გაბოროტება, რ-იც გამოწვეულია გაბატონებული კლასების ექსპლუატატორული პოლიტიკით (ვლინდება სტიქიური მოძრაობით, რ-იც მიმართულია საზ-ბის ისტ. განვითარებით შექმნილი ღირებულებების წინააღმდეგ და სხვ.) კომუნისტური ზნეობა უარისყოფს ც-ის ყოველნაირ გამოვლინებას.

ცინკიტი, იხ. კინკური ნაერთი.

ცინკოგრაფია (გერმ. Zink — თუთია და ... გრაფია), კლიშეს დამზადების ფოტომექანიკური ხერხი. გამოსახულების ნეგატიური ასლი გადააქვთ შუქმგრძნობიარე შრით დაფარულ თუთიის ან მაგნიუმის შენადნობის ფირფიტაზე, რ-ის ზედაპირის ამოჭმით მიიღებენ რელიეფურ საბეჭდ ელემენტებს. ც. პირველად (1850) გამოიყენა ფ. ჟილომ (საფრანგეთი), რ-მაც დაამუშავა ე. წ. ჟილოტაჟის ხერხი. 1882 გ. მეიზენბახმა (გერმ. ბრანდენბურგი) ხელით შესასრულებელი საშუამავლო პროცესები შეცვალა ფოტომექანიკურით. ამ ახ. ხერხს უწოდებენ ფოტოცინკოგრაფიას. ც-ს უწოდებენ აგრეთვე სტამბის შესაბამის უბანს ან საამქროს.

ცინლინი, ქედი ჩინეთში, ალმ-ით ეკვრის კუნლუნის მთებს. სიგრძე დაახლ. 1000 კმ, სიმაღლე 3666 მ-მდე. უმთავრესად აგებულია კირქვებითა და მეტამორფული ფიქლებით. დას-ით ქედი დაკვეთილია ღრმა გამჭოლი ხეობებით. ალმ-ით ციცაბოდ მთავრდება. ჩრდ. კალთები მოკლე და ციცაბოა, სამხ. — დამრეცი. ჩრდ. კალთები შემოსილია ზომიერი სარტყლის მშრალი სტეპითა და ფოთოლმცვენი ტყით, სამხ. კალთები — მარადმწვანე სუბტროპ. შერეული ტყით, რ-შიც გვხვდება ბამბუკი, კამელია, მაგნოლია. არის მოლიბდენის საბადო.

ცინქოფენი, ატოფანი, სამკურნალო პრეპარატი, მოყვითალო ფხვნილი, წყალში არ იხსნება. იყენებენ ნიკრისის ქარის სამკურნალოდ. ხელს უწყობს შარდმჟავას გამოყოფას ქსოვილებიდან სისხლში და თირკმლების გზით ორგანიზმიდან გამოდევნას, აძლიერებს ნაღვლისა და კუჭის წვენის სეკრეციას. ც-თან ერთად რეკომენდებულია უხვად ტუტე სითხის („ბორჯომი“ და სხვ.) მიღება, რაც ამცირებს კუჭზე პრეპარატის გამაღიზიანებელ მოქმედებას. ც-ის მიღება არ შეიძლება ღვიძლის, თირკმლის დაავადებების, კუჭის წყლულოვანი დაავადების, ბრონქული ასთმისა და თავის ტკივილების დროს.

ცინცაბაძე სერგო ნიკოს ძე [15 (2). VIII. 1915, ბათუმი, — 10 IV. 1984, სოხუმი], ქართველი საბჭ. არქიტექტორი. საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1961). სკკპ წევრი 1947-იდან. დაამთავრა ს. კიროვის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტი (1940). აფხ. ასსრ სამშენებლო თავ-რე (1961—75), საქართვ. არქიტ. კავშირის აფხაზეთის განყ-ბის თავ-რე (1961—76). ნამუშევრები: მთის ტურბაზა (1952, ავტორთა ჯგუფთან ერთად), სანატორიუმი „სოხუმი“ (1976; სსრკ მინისტრთა საბჭოს პრემია, 1978) — ორივე სოხუმში და სხვ.

ცინცაძე გაიოზ იესეს ძე (დ. 12 I. 1926, თბილისი), ქართველი საბჭ. ექიმი, თერაპევტ-კარდიოლოგი. მედ. მეცნ. დოქტორი (1976) პროფესორი (1977), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1983). სკკპ წევრი 1953-იდან. 1948 დაამთავრა თბილ. სახელმწ. სამედ. ინ-ტი. 1967—73 იყო ექიმთა დახელოვნების თბილ. ინ-ტის კარდიორევმატოლოგიის კათედრის გამგე, 1973-იდან განაგებს ამავე ინ-ტის თერაპიისა და კარდიოლოგიის კათედრას. ც. ძირითადად შეისწავლის გულ-სისხლძარღვთა დაავადებების ფუნქციური დიაგნოსტიკისა და მკურნალობის საკითხებს, გულის კუნთის ინფარქტის დიაგნოსტიკისა და მკურნალობის ახ. მეთოდების დანერგვისათვის მიენიჭა საქ. სსრ სახელმწ. პრემია (1980). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის, „საპატიო ნიშნის“ ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: ბალისტოკარდიოგრაფიის სადიაგნოსტიკო მნიშვნელობა კორონარული უკმარისობის დროს, «საბჭოთა მედიცინა», 1969, №4.

ცინცაძე გიგი ვასილის ძე (დ. 18. IV. 1933, თბილისი). ქართველი საბჭ. ქიმიკოსი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1983), ქიმ. მეცნ. დოქტორი (1971), პროფესორი (1979), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1983). სკკპ წევრი 1967-იდან. დაამთავრა თსუ (1957). 1964-იდან მუშაობს საქართვ. ვ. ი. ლენინის სახ. პოლიტექნ. ინ-ტში (1971—1973 — ანალიზური ქიმ. კათედრის გამგე, 1973-იდან — ზოგადი და არაორგ. ქიმ. კათედრის გამგე). 1980-იდან საქ. სსრ უმაღლესი და საშ. სპეც. განათლების სამინისტროს სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს ქიმ. სექციის თავ-რე. ც-ის შრომები ეხება კოორდინაციული ნაერთების სინთეზს, სპექტროქიმ. და კრისტალოქიმ. საკითხებს. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით.

თხზ.: Смешанные псевдогалогенидоамминные соединения некоторых металлов, Тб., 1974.

ცინცაძე ვახტანგ გერონტის ძე (დ. 15. VI. 1915, თბილისი). ქართველი საბჭ. არქიტექტორი, არქიტექტურის მკვლევარი. საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1967). სკკპ წევრი 1952-იდან. დაამთავრა ს. კიროვის სახ. საქართვ. ინდუსტრ. ინ-ტის სამშენებლო ფაკ-ტი არქიტ. სპეციალობით (1936). პედ. მოღვაწეობას ეწევა 1972-იდან. მუშაობს საქართვ. კულტურის ძეგლთა მეცნ. დაცვის პრობლემებზე. შედგენილი აქვს მრავალი ხუროთმოძღვრული ძეგლის (ნეკრესი, ბაგრატის ტაძარი, თელოვანის ჯვარ-პატიოსანი, გუჯარეთის ციხედარბაზი და სხვ.) რესტავრაცია-აღდგენის პროექტი და მათი მეცნ.-ანალიტიკური ანაზომი.

თხზ.: ბაგრატის ტაძარი, თბ., 1964; Архитектура нагорной части исторической провинции Грузии—Шида-Картли, Тб., 1975 (თანაავტ.: Р. С. Меписашвили); Die Kunst des alten Georgien, Lpz., 1977 (თანაავტ.: R. Mepisaschwili).

ცინცაძე ივლიანე დავითის ძე (დ. 17. XI. 1930, თბილისი), ქართველი საბჭ. სპეციალისტი სამთო საქმის დარგში, ტექ. მეცნ. კანდიდატი (1962). 1954 დაამთავრა საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტის სამთო ფაკ-ტი. 1964—71 მუშაობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. ფერადი ლითონისა და სამთო საქმის ინ-ტში, შემდეგ კი სამთო მექან. ინ-ტში. 1977 მუშაობა დაიწყო შრომის დაცვის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში დირექტორის მოადგილედ, 1979-იდან ამ ინ-ტის დირექტორია. ც-ის სამეცნ. შრომები ეხება მაღაროს აეროლოგიის საკითხებს. სპეციალისტების ჯგუფთან ერთად მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია (1973).

თხზ.: Газообильность шахт Ткибули-Шаорского каменноугольного месторождения, Тб., 1965 (თანაავტ.: А. А. Дзидзигури); Месторождения Закавказья, წგნ.: Газоносность угольных бассейнов и месторождений СССР, т. 1, М., 1979.

ცინცაძე იოსებ ნიკოლოზის ძე [18 (28). VIII. 1898, სოფ. ბუკისციხე, ახლანდ. ჩოხატაურის რ-ნი, — 16 II. 1980, თბილისი], ქართველი საბჭ. ექიმი, თერაპევტი. მედ. მეცნ. დოქტორი (1946), პროფესორი (1947), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). 1924 დაამთავრა თსუ-ის სამკურნ. ფაკ-ტი. 1947—77 იყო თბილ. ექიმთა დახელოვნების ინ-ტის I თერაპიის კათედრის გამგე, ერთდროულად განაგებდა კურორტოლოგიისა და ფიზიოთერაპიის ინ-ტის ბალნეოლოგიურ განყ-ბას. ჰემატოპარენქიმული ბარიერის შესასწავლად შეიმუშავა ქსოვილოვანი სითხის მიღების მეთოდი; იკვლევდა ადამიანის გულის ლიმფური გზების შენებასა და ფუნქციას და სხვ. 1966—78 ც. იყო საქართვ. თერაპევტთა სამეცნ. საზ-ბის თავ-რე. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის“ ორდენით.

თხზ.: სისხლის ცილების ცვლილებები ენდოკარდიტების დროს, «საბჭოთა მედიცინა», 1961, №4 (თანაავტ.: ი. შუბლაძე); К вопросу о строении и функции лимфатической системы сердца человека, წგნ.: Современные проблемы морфологии, физиологии и патологии, Тб., 1962. *ი. მჭედლიძე.*

ცინცაძე ნოდარ ლევანის ძე (დ. 22 XI. 1930, თბილისი), ქართველი საბჭ. ფიზიკოსი, ფიზ.-მათ. მეცნ. დოქტორი (1966), პროფესორი (1969). საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1982). პრინსტონის (აშშ) უნ-ტის საპატიო წევრი (1978). სკკპ წევრი 1973-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფიზ. ფაკ-ტი (1955). 1954—60 — საქ. სსრ მეცნ. აკად. ფიზ. ინ-ტის უფროსი მეცნიერ თანამშრომელი, 1960-იდან განყ-ბის გამგე, 1980-იდან დირექტორის მოადგილე. ც-ის შრომები ძირითადად ეხება პლაზმაში ტალღების არაწრფივი ურთიერთქმედების საკითხებს, პლაზმის ჰიდროდინამიკას და სხვ. *მ. ქელიტაშვილი.*

ცინცაძე სეფო ალექსანდრეს ძე (1879, სოფ. ფარცხმა, ახლანდ. ჩოხატაურის რ-ნი, — 1959, იქვე), რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში. კომპარტიის წევრი 1904-იდან. 1902-იდან მონაწილეობდა გურიის გლეხთა რევ. გამოსვლებში. ჩოხატაურში მისი ხელმძღვანელობით 1904 მაისში მოეწყო აბრეშუმის პარკის საშრობებში მომუშავე ქალთა გაფიცვა. 1905—07 რევ. დროს გურიის გლეხობის შეიარაღებული რაზმების ორგანიზატორი იყო. რევ. დამარცხების შემდეგ განაგრძობდა არალეგალურ მუშაობას. 1913—15 იყო გურიის ბოლშევიკური კომიტეტის წევრი. საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ სხვადასხვა საპასუხისმგებლო სამეურნეო და საბჭ. სამუშაოზე იყო. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენით, აგრეთვე მედლებით. *ს. ქავთარაძე.*

ცინცაძე სულხან თეოდორეს ძე (დ. 23. VIII. 1925, გორი), ქართველი საბჭ. კომპოზიტორი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1961). სკკპ წევრი 1966-იდან. დაამთავრა მოსკ. კონსერვატორია ჩელოსა (1950, ხელმძღვ. ს. კოზოლუპოვი) და კომპოზიციის (1953, ხელმძღვ. ს. ბოგატირიოვი) სპეციალობით. 1944—46 საქართვ. სახელმწ. ფილარმონიის სიმებიანი კვარტეტის სოლისტი. 1963-იდან თბილ. ვ. სარაჯიშვილის სახ. კონსერვ. პედაგოგი (1966—84 რექტორი), 1973-იდან პროფესორი (საკვ. ინსტრუმენტების კლასი). 1984-იდან საქ. სსრ კომპოზიტორთა კავშირის თავ-რე. ც. მუშაობს მუს. შემოქმედების ყველა უმთავრეს ჟანრში. განსაკუთრებული წარმატება და საერთაშ. აღიარება ხვდა წილად მის კამერულ-საკრავიერ ნაწარმოებს

ი. ნ. ცინცაძე

ს. ა. ცინცაძე

ს. თ. ცინცაძე

შ. ცინცაძე

კ. ციოლკოვსკი

(10 სიმებიანი კვარტეტი, 1947 — 84, საკვარტეტო მინიატიურები); მიღწევები აქვს მუს. თეატრისა და კინომუსიკის („მზიანა", „ჯარისკაცის მამა" და სხვ.) დარგში. ნაწარმოებები: 2 ოპერა (მ. შ. „განდეგილი", 1972); ბალეტები — „ცისფერი მთის საუნჯე" (1954), „დემონი" (1961), „ანტიკური ესკიზები" (1973), „დალი და მონადირე" (1977; ყველა დადგმა თბილ. ოპერისა და ბალეტის თეატრში), „რიდარესი" (1982; დაიდგა მოსკოვში სტანისლავსკისა და ნემიროვიჩ-დანჩენკოს სახ. თეატრში), 5 სიმფონია (1952, 1963, 1969, 1979, 1986) ოპერეტები — „აბლაბუდა" (1960), „სიმღერა ტყეში" (1967), „წეკ რკი" (1976; ყველა თბილ. მუს. კომედიის თეატრში), ორატორია „უკვდავება" (ლენინის პრემია, 1970, ტექსტი მ. ფოცხიშვილისა), 2 საფორტეპიანო (1949, 1968), 2 სავიოლინო (1968, 1977), 2 ჩელოს (1947, 1964) კონცერტი. სსრკ სახელმწ. (1950), ფალიაშვილის სახ. (1977) რუსთაველის სახ. (1981), „წუთისოფლის მატიანის" (1984) რესპ. პრემიები. პრაღის, ვარშავისა და მოსკ. საერთაშ. ფესტივალების ლაურეატი. საქ. სსრ XI მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშისა და „საპატიო ნიშნის" ორდენებით. გ. ტორაძე.

ცინცაძე შალვა რაჟდენის ძე [8 (21). XI. 1900, ლანჩხუთი, — 1937], ქართველი საბჭ. ქიმიკოსი და აგროქიმიკოსი, ქიმ. მეცნ. დოქტორი [ანალიზური ქიმია, 1929 (გერმანია), აგროქიმია, 1932 (საფრანგეთი), 1936 (სსრკ)], პროფესორი (1936). 1923 დაამთავრა თსუ და იქვე განაგრძო მუშაობა. 1924—27 მუშაობდა კ. ტიმირიაზევის სახ. სას.-სამ. აკადემიაში, 1927—30 გერმ., 1930—33 საფრ., 1933—34 იტალ., ხოლო 1934—35 აშშ-ის სამეცნ. დაწესებულებებში. 1935-იდან იყო თსუ-ის ანალიზური ქიმ. კათედრის პროფესორი და მ. მელიქიშვილის სახ. ქიმ. ინსტ. ანალიზური ქიმ. განყ.-ბის გამგე. 1936-იდან თსუ-ის ქიმ. ფაკ.-ტის დეკანი. 1936 სახ. სამ. ინ-ტში დააარსა აგროქიმ. კათედრა.

ც-ის შრომები მიძღვნილია ქიმიური ანალიზური ქიმ. და აგროქიმ. საკითხებს. ფართოდაა ცნობილი ცინცაძის ნაზავი, ცინცაძის რეაქტივი, მის მიერ შემუშავებულია კალიუმის განსაზღვრის კოლორიმეტრიული მეთოდი, ცხიმის რაოდენობრივი განსაზღვრის მეთოდი, ორიგინ. კონსტრუქციის ქიმ. აპარატურა და სხვ.

თხზ.: Избранные труды, т. 6, 1966.

ლიტ.: ბუღლიაშვილი ა., შალვა ცინცაძე — მეცნიერი და მკვლევარი, თბ., 1962.

ა. მეგრელიშვილი

ცინცაძის რეაქტივი, მოლიბდენ-ვანადიუმის რეაქტივი, რ-იც საშუალებას იძლევა განისაზღვროს ორგ. (მეტაფოსფორები, სისხლი და სხვ.) და არაორგ. (ფოსფატები, წყალხსნარი და სხვ.) ნივთიერებებში ფოსფორისა და დარიშხანის რაოდენობა. მეთოდის მგრძნობიარობა აღწევს 0,001 მგ. ც. რ-ს ფართოდ იყენებენ ანალიზურ ქიმიაში. შექმნა შ. ცინცაძის პატივსაცემად.

ცინცინატი (Cincinnati), ქალაქი აშშ-ის აღმ. ნაწილში, ოჰაიოს შტატში. 383 ათ. მცხ., გარეუბნებიანად 1,4 მლნ. (1980). ნავსადგური მდ. ოჰაიოზე. სარკინიგზო და საავტ. გზების კვანძი. აშშ-ის დიდი სამრეწვ., სავაჭრო-საფინანსო და კულტ. ცენტრი. მანქანათსაშ., ლითონდამუშ., ქიმ., კვების მრეწველობა. ც. ჩარხმშენებლობის, ელექტროტექნ. და რადიოელექტრონული მრეწვ., ავიაძრავების, რაკეტების, საყოფაცხოვრებო ხელსაწყოებისა და მანქანების, სამრეწვ. მოწყობილობის წარმოების ერთ-ერთი წამყვანი ცენტრია. პოლიგრ. და ქაღალდის მრეწვ., პარფიუმერიის, მედიკამენტების წარმოება. უნ-ტი. ც. დაარსდა 1788.

ცინცინატუსი ლუციუს კვინქციუს (Cincinnatus Lucius Quinctius) (ძვ. წ. V ს.), ძვ. რომაელი პატრიციუსი. ტრადიციის თანახმად, მცირე მიწების, თავმდაბალი, ქედმაღალი დიდგვაროვანი მოქალაქე იყო. ძვ. წ. 460, როგორც კონსული, წარმატებით იბრძოდა პლებეების წინააღმდეგ, მოქიშპე სახ. პარტიები შეარიგა. სენატის გადაწყვეტილებით დიქტატორად დანიშნეს. მაგრამ ძვ. წ. 458 კვლავ რომში გამოიძახეს ეკვებისა და საბინების წინააღმდეგ საბრძოლველად; ბრწყინვალე გამარჯვების შემდეგ მცირე ხნის დაყოვნების და ტრიუმფით რომში დაბრუნდა. თექვსმეტდღიანი დიქტატურის შემდეგ რომი დატოვა და კვლავ სოფელში დასახლდა.

ცინ ძიუშაო, XIII ს. ჩინელი მათემატიკოსი. ავტორი თხზულებისა „ცხრა წიგნი მათემატიკაში" („შუ შუ ძიუ ჟანი", 1247), რ-იც შეიცავს ცნობებს რიცხვთა თეორიისა და უმაღლესი ხარისხების ალგებრულ განტოლებათა ამოხსნის შესახებ.

ცინხაი, პროვინცია ჩრდ.-დას. ჩინეთში. ფართ. 720 ათ. კმ², მოსახლ. 4 მლნ. კაცი (1984), აქედან დაახლ. 60% ჩინელია. ადმ. ც. — ქ. სინინი. რელიეფი უმეტესად მთიანი და ზეგნებიანია. ჩრდ. ნაწილში ცაიდამის ქვაბულია (სიმაღლე 2600—3100 მ), რ-იც ჩრდ.-ით შემოსაზღვრულია ნანშანისა (სიმაღლე 5—6 ათ. მ) და ალთინთაგის მთებით, სამხრ.-ით — კუნლუნის მთებით (სიმაღლე 6—7 ათ. მ). სამხრ. ნაწილი უჭირავს ტიბეტის მთიანეთს. ჰავა მკვეთრად კონტინენტურია. ნალექები 300—500 მმ წელიწადში. ც-ს ტერიტორიაზეა მდ.-ების იანძის, ხუანხესა და მეკონგის სათავეები. მსხვილია ტბა (ულიდქია კუკუნორი).

ც. ქვეყნის ეკონომიკურად ნაკლებათვისებული აგრ. პროვინციაა. სოფ. მეურნეობაში წამყვანია მეცხოველეობა (აშენებენ უმთავრესად ცხვარსა და თხას, აგრეთვე ცხენს, მსხ. რქ. საქონელს, ვირს, ჯორს, აქლემს). მეცხოველეობის მთავარი პროდუქციაა მატყლი და ხორცი. მიწათმოქმედება სუსტადაა განვითარებული. პროვ. ჩრდ.-აღმ. ნაწილში მოჰყავთ მარცვლეული კულტურები, აგრეთვე რაფსი, კარტოფილი და ზოგიერთი ბოსტნეული.

იღებენ ნავთობს, ქვანახშირს, ქარსს, ტყვიისა და თუთიის მადანს. არის ნავთობგადამამუშ., მეტალ., მანქანათსაშ., მეცხოველეობის პროდუქციის გადამამუშ. საწარმოები. მნიშვნელოვანი სამრეწვ. ცენტრია სინინი.

მთავარი სატრანსპ. არტერიაა ცინხაი—ტიბეტის საავტ. გზა. სინინ—ლანჯოუს (განსუს პროვ.) რკინიგზის ხაზის სიგრძე 200 კმ-ზე მეტია.

ძველად ც-ს ტერიტორიაზე პროტ.-ტიბეტური ტომები სახლობდნენ, შემდეგ ტუყუხუნის ტომები. XIV—XVII სს-ში შედიოდა მინის სახელმწიფოს შემადგენლობაში. XVIII ს. 20-იანი წლებიდან ჩინ. კოლონიური დამპყრობლებისა და თანდათან ხმლით დაპყრობილი შედიოდა სხვადასხვა მინის. ხოშუნში. 1928 ამ ტერიტორიაზე შეიქმნა ც-ს პროვინცია. 1950 დასავლეთში ჩინ. სახ.-განმათ. არმიამ გაათავისუფლა გომინდანელთა ხელისუფლებისაგან.

ცინხუანდაო, ქალაქი ჩრდ. ჩინეთში, ხებეის პროვინციაში. 310 ათ. მცხ. (1977). გამოსაშვები ნავსადგური ლიაოდუნის ყურის (ყვითელი ზღვა) ნაპირზე სატრანსპ. პუნქტი ტიანძინ—შენიანის რკინიგზაზე. მეტალ., მანქანათსაშ., ქიმ., ცემენტის მრეწველობა. აქედან გააქვთ ქვანახშირი და ნავთობი.

ციოლკოვსკი კონსტანტინე ედუარდის ძე [5 (17). IX. 1857, სოფ. იჟევსკოე, ახლანდ. რიაზანის ოლქი, — 19. IX. 1935, კალუგა], საბჭ. მეცნიერი და გამომგონებელი აეროდინამიკისა და რაკეტების დინამიკის დარგში, თვითმფრინავებისა და დირიჟაბლების თეორიაში თანამედროვე კოსმონავტიკის ფუძემდებელი. 1880—81 დაწერა შრომა „აირთა თეორია", რ-შიც მოცემულია აირთა კინეტიკური თეორიის საფუძვლები (ამ დროს იგი არ იცნობდა უკვე არსებულ აღმოჩენებს). ამავე წლებში დაწერილმა მეორე შრომამ — „ცხოველთა ორგანიზმის მექანიკამ" — ი. სეჩენოვის მაღალი შეფასება დაიმსახურა; ც. მიიღეს რუს. ფიზიკა-ქიმ. საზ-ბაში.

1884 შემდეგ ც-ის მთავარი შრომების ძირითადი პრობლემები იყო მთლიანლითონური დირიჟაბლის, გარსშემოდენილი თვითმფრინავების, ჰაერის ბალიშიანი მატარებლებისა და პლანეტათაშორისი რაკეტების კონსტრუქციების მეცნ. დასაბუთება. 1897 ც-მ ააგო რუსეთში პირველი აეროდინამ. მილი და დაამუშავა მასში ექსპერიმენტების ჩატარების მეთოდიკა. დიდი ოქტ. სოც. რევოლუციის შემდეგ ც. ნაყოფიერად მუშაობდა რეაქტიული რაკეტების მოძრაობის თეორიის (რაკეტის დინამიკის) შექმნაზე. ც-მ პირველმა გადაწყვიტა უჰაერო პლანეტებზე კოსმ. სადგური აპარატის დაფრენის პრობლემა. პირველმა გადაწყვიტა აგრეთვე რაკეტის მოძრაობის ამოცანა მიზიდულობის ერთგვაროვან ველში და განიხილა (მზიანი) ატმოსფეროს გავლენა რაკეტის მოძრაობაზე, გამოთვალა საწვავის საჭირო მარაგი დედამიწის ატმოსფეროს გავლის დასაძლევად და სხვ.

ც. პლანეტათაშორისი მოგზაურობის თეორიის ფუძემდებელია. მან პირველმა შეისწავლა რაკეტა — დედამიწის ხელოვნური თანამგზავრი (დხთ) — და წამოაყენა დედამიწის მიმდებარე სივრცეში სადგურების შექმნის იდეა (იხ. ორბიტული სადგური).

1932 ც. დააჯილდოვეს შრომის წითელი დროშის ორდენით. მისი დაბადების ასი წლისთავთან დაკავშირებით სსრკ მეცნ. აკადემიამ დააარსა ც-ს სახ. ოქროს მედალი. მოსკოვსა და ქ. კალუგაში დადგმულია მეცნიერის ძეგლი; კალუგაში მემორიალური სახლ-მუზეუმია. მისი სახელი დაერქვა მოსკ. საავიაციო-ტექნოლ. ინ-ტს, მთვარის ერთ-ერთ კრატერს და სხვ.

თხზ.: Собр. соч., т. 1—4, М., 1951—64.

ლიტ.: Космодемьянский А. А., К. Э. Циолковский, М., 1976.

ციონი ილია ფადეის ძე [13 (25). III. 1842, ტელშიაი, ლიტვ. სსრ — 23. X (5. XI). 1912, პარიზი], რუსი ფიზიოლოგი. დაამთავრა ბერლინის უნ-ტი (1864). პეტერბ. უნ-ტის (1870-იდან) და სამედ.-ქირურგ. აკად. (1872-იდან) პროფესორი. თავის ძმასთან, მ. ციონთან ერთად ექსპერიმენტულად დაამტკიცა გულზე სიმპათიკური ინერვაციის ამაჩქარებელი გავლენა. გერმ. ფიზიოლოგ კ. ლუდვიგთან ერთად აღმოაჩინა აორტის რეფლექსური გამომწვევი ცენტრისკენული (დეპრესორული) ნერვი და დაადგინა, რომ მისი ცენტრიდანული გაღიზიანება იწვევს სისხლის წნევის დაქვეითებას მარყუჟთა გაფართოების გამო (1866). შეისწავლა ზურგის ტვინის წინა ფესვების აგზნებადობის ცვლილება მისი უკანა ფესვების გადაჭრის შემდეგ. აღმოაჩინა გულის მოქმედების ამჩქარებელი ნერვები; გამოიკვლია გულის შეკუმშვის ძალისა და რიტმზე ტემპერატურის, ცვალებადობის, აგრეთვე ჟანგბადისა და ნახ. ორჟანგის გავლენა და სხვ. ვ. ყვერია

ცირანკევიჩი (Cyrankiewicz) იუზეფ (დ. 23. IV. 1911, ტარნუვი) პოლონეთის სახალხო რესპუბლიკის სახელმწიფო და პოლიტიკური მოღვაწე, ჟურნალისტი. 1935—39 პოლ. სოციალ. პარტიის (პსპ) კრაკოვის საოლქო კომიტეტის მდივანი. ფაშისტური გერმ. წინააღმდეგ ომის მონაწილე. 1941-იდან ფაშისტურ საკონცენტრაციო ბანაკებში იმყოფებოდა. 1945 პოლონეთში დაბრუნდა. 1946—48 პსპ ცკ-ის გენერალური მდივანი. 1947—52 პრემიერ-მინისტრი, 1948—72 პოლ. გაერთ. მუშათა პარტიის ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრი.

1962–64 ვიცე-პრემიერი, 1964–70 პოლ. სახ. რესპ. მინისტრთა საბჭოს თავ-რე, 1970–72 სახელმწ. საბჭოს თავ-რე 1973-იდან სრულიად პოლ. მშვიდობის მომხრეთა კომიტეტის თავ-რე

ცირეკიძე სანდრო გიორგის ძე (1894, ქუთაისი, — 18. I. 1923, თბილისი), ქართველი საბჭ. მწერალი. 1913-იდან სწავლობდა პეტერბ., შემდეგ კიევის უნ-ტებში. 10-იანი წლებიდან ც-ის მოთხრობები, მინიატურები, ესკიზები, თარგმანები, ლიტ.-კრიტ. წერილები იბეჭდებოდა ქართ. პრესაში, 1916-იდან იყო „ცისფერყანწელთა" ჯგუფის ერთ-ერთი ორგანიზატორი. მწერლის მხატვრული დასტატება, წარმოსახვის ან საშუალებათა, ამაღლებულ ფორმათა ძიება გამოვლინდა მინიატურების კრებულში „მთვარეულები" (ქუთაისი, 1921). რედაქტორობდა ჟურნ. „შვილდოსანს" 1919 ქუთაისში დაარსა გამომც. „კორპორაცია", გამოსცა „ახალი მწერლობის ანთოლოგია", ვ. გაფრინდაშვილის, კ. ნადირაძის კრებულები, ს. მალარმეს ქართ. თარგმანები. ც-მ წვლილი შეიტანა მცირე ფორმის ქართ. პროზის განვითარებაში

თხზ.: [illegible] შედგენა და შენიშვნები [illegible] ნიკოლეიშვილისა, ქუთ., 1991

ლიტ.: ჭილაია ს., სანდრო ცირეკიძე, «კრიტიკა», 1980, №30; ჭილაია ს., სანდრო ცირეკიძე — ცისფერყანწელთა ბედის [illegible], «მნათობი», 1983, №10; [illegible] ს., ორფეოსი, თბ., 1969.

ლ. ავალიანი

ცირკელი (Zirkel) ფერდინანდ (20. V 1838, ბონი, — 11. VI 1912, იქვე), გერმანელი გეოლოგი, პეტროგრაფი. დაამთავრა ბონის უნ-ტი (1861). 1868-იდან იყო ლაიფციგის უნ-ტის, 1870–1909 — ლაიფციგის უნ-ტის პროფესორი. იკვლევდა ისლ., შოტლ., იტალ., საფრ., ჩრდ. ამერ., ინდ. და შრი-ლანკის მაგმურ ქანებს. ქანების მიკროსკოპული შესწავლისათვის და მათი დიაგნოსტიკისათვის ც-მა პირველმა გამოიყენა კრისტალოოპტ. მეთოდი. არის პირველი პეტროგრაფიის სახელმძღვანელოსი (1893–94), რ-მაც დიდად შეუწყო ხელი პეტროგრაფიის განვითარებას

ცირკი (ლათ. circus, სიტყვასიტყვით — წრე), შენობა საცირკო წარმოდგენების ჩასატარებლად. ძვ. რომში გაკეთებული იყო ტრიბუნებიანი გაშლილი ელიფსური არენა, რ-შიც იმართებოდა შეჯიბრება (რბოლა) ეტლებით, შემდეგში დიდი გამოფენები, აკრობატიკა, [illegible], გლადიატორთა და სხვ. რომის დიდი ც. იტევდა 80 ათ. მეტ მაყურებელს. ესპანეთში, მექსიკასა და ზოგ სხვა ქვეყანაში ც-ის არენებს იყენებენ კორიდისათვის. თანამედროვე ც. არენა (მანეჟი) მრგვალია (დიამეტრი 13–14, ზოგჯერ 9–17 მ), გარს არტყია მყარი ბარიერი, გადახურულია სფერული გუმბათით (საჰაერო აკრობატებისათვის), მაყურებელთა ადგილები განლაგებულია ამფითეატრისებურად. თანამედროვე ც. აღჭურვილია სპეციალური საცირკო ტექნიკით, დიდი საკუთრივ [illegible], სარეჟისორო მანეჟით და სხვ.

ცირკი მყინვარული, იგივე კარი (1-ლი მნიშვნელობა). მკვლევართა ერთი ნაწილი ც-ით აღნიშნავს მყინვარული ხეობის თავს, რ-იც ამფითეატრისებრ სამი მხრიდან ციცაბო კედლებით არის შემოზღუდული, ხოლო ჩაზნექილ ძირზე კი მორენები და, ხშირად, მყინვარული ტბაა

ცირკონი (გერმ. Zirkon, სპარს. ზარგუნ — ოქროსფერი), სილიკატების კლასის მინერალი. ქიმ. შედგენილობა $Zr[SiO_4]$ მინარევებია Hf, იშვიათ მიწათა ელემენტები, ზოგჯერ U, Th. კრისტალდება ტეტრაგონულ სინგონიაში ჩვეულებრივ აქვს სვეტისებრი კრისტალები. მოყვითალო-ყავისფერი, ნაცრისფერი, წითელი ან უფერულია. გამჭვირვალეა. სიმაგრე მინერალოგიური სკალით 7–8; სიმკვრივე 4600–4710 კგ/მ³. U-ისა და Th-ის შემცველი სახეობები მეტამიქტური მინერალებია. ც. გრანიტების, ნეფელინიანი სიენიტების, აგრეთვე ზოგიერთი მეტამორფული და დანალექი ქანის აქცესორული მინერალია. ც-ის დიდი კრისტალები გვხვდება პეგმატიტებში. ქიმიურად მდგრადია, გამოფიტვისას გადადის ქვიშრობებში. ც. ცირკონიუმისა და ჰაფნიუმის ძირითადი წყაროა. გამოიყენება კერამ. მრეწველობაში. გამჭვირვალე, ლამაზად შეფერილი ც. ძვირფასი ქვაა

ცირკონიუმი (Zirconium), Zr, ელემენტთა პერიოდული სისტემის IV ჯგ. ქიმ. ელემენტი; ატ. ნომერი 40, ატ. მასა 91,22, $t_{დნ}$ 1852°C, $t_{დუღ}$ ≈4000°C, სიმკვრივე 6450 კგ/მ³; მოვერცხლისფრო-თეთრი ლითონი. ცნობილია ც-ის ხუთი მდგრადი ბუნებრივი იზოტოპი, რ-თა მასური რიცხვებია 90—92, 94 და 96. ც. აღმოაჩინა (1789) გერმ. ქიმიკოსმა მ. კლაპროტმა ლითონური ც. პირველად მიიღო ი. ბერცელიუსმა 1824 დედამიწის ქერქში ც-ის საშ. შემცველობა მასის მიხედვით $1,7 \cdot 10^{-2}$%-ია. ცნობილია ც-ის 27 მინერალი სამრეწვ. მნიშვნელობისაა ბადელეიტი და ცირკონი. სუფთა ც. პლასტიკურია. ც-ის ჟანგვის ხარისხია +4; იშვიათად +3, +2, +1 კომპაქტური ც. 200—400°C ტემპერატურაზე ნელ-ნელა იწყებს ჟანგვას და იფარება ცირკონიუმის ორჟანგის აფსკით. მაღალ ტემპ-რაზე ც. ენერგიულად ურთიერთქმედებს ჰაერის ჟანგბადთან. ც. აქტიურად შთანთქავს წყალბადს, აზოტს ურთიერთქმედებს ჰალოგენებთან, გაცხელებისას კონცენტრირებულ გოგირდმჟავასთან, [illegible], ნახშირბადთან. ც-ის ნიტრიდი ZrN და კარბიდი ZrC მყარი, ძნელდნობადი ნაერთებია. მრეწველობაში ც-ის მიღების ძირითადი ნედლეულია მინერალი ცირკონი $ZrSiO_4$. [illegible] ც-ს ღებულობენ K_2ZrF_6, $ZrCl_4$, ZrO_2-ის ლითონთერმული აღდგენით

ცირკონიუმის შენადნობებს იყენებენ ბირთვულ რეაქტორებში, ქიმ. მანქანათმშენებლობაში, ც-ის სულფატს — ტყავის მრეწველობაში და სხვ.

ლიტ.: Зеликман А. Н., Меерсон Г. А., Металлургия редких металлов, М., 1973

ცირკონიუმის ორჟანგი, ცირკონიუმის დიოქსიდი, ZrO_2, თეთრი კრისტალებია, $t_{დნ}$ 2900°C. წყალში უხსნადია. იყენებენ კომბინირებულ კერამიკის, მინანქრების, სპეც. მინების, ლაზერული მასალების, [illegible] (ფიანიტების) წარმოებაში; ც. ო. პიეზოელექტრიკი და მყარი ელექტროლიტია.

ცირკონიუმის შენადნობები, ცირკონიუმის ფუძეზე დამზადებული შენადნობები. ც. შ-ის შესწავლა და გამოყენება დაიწყეს XX ს. 50-იანი წწ. შემდეგ, როცა მიიღეს ჰაფნიუმის მინარევებისაგან გაწმენდილი ცირკონიუმი და აღმოაჩინეს, რომ მას აქვს სითბური ნეიტრონების შთანთქმის მცირე განივკვეთი. ამ და სხვა ხელსაყრელ თვისებათა გამო პერსპექტიული გახდა ცირკონიუმის გამოყენება სითბური ნეიტრონებით მომუშავე ბირთვული რეაქტორების კონსტრუქციებში სითბოს გამომყოფი ელემენტების გარსებად. არალეგირებული ცირკონიუმის ამ მიზნისათვის გამოყენება შეუძლებელი გახდა გამთბარ წყალში მისი არასტაბილური კოროზიამედეგობის გამო. ამიტომ შეიმუშავეს სამრეწვ. შენადნობები, რ-ებსაც ფართოდ იყენებენ ბირთვულ ენერგეტიკაში. ცირკონიუმის ლეგირებისათვის იყენებენ Nb, Sn, Fe, Cr, Ni, Cu და Mo გამოკვლეულია მრავალი ც. შ. მათგან მხოლოდ მცირე ნაწილს იყენებენ სამრეწველო მასშტაბით. ყველაზე ფართოდ გავრცელდა აშშ შენადნობი ცირკალოი-2 (1,5% Sn, 0,1% Fe, 0,1% Cr, 0,05% Ni და არა უმეტეს 0,01% N). იყენებენ აგრეთვე შენადნობს ცირკალოი-4 (ნიკელს შეიცავს მცირე რაოდენობით — 0,007%. ამით განსხვავდება იგი ცირკალოი-2-გან). სსრკ-ში შეიმუშავეს და იყენებენ ორიგინ. ც. შ-ს, რ-ებიც კალას არ შეიცავს — Zr1Nb და Zr2,5Nb (შესაბამისად, 1 და 2,5% Nb). ც. შ. Zr1Nb პირველად გამოიყენეს ატომურ ყინულმჭრელ „ლენინის" რეაქტორების სითბოგამომყოფი ელემენტების გარსებში, ხოლო Zr2,5Nb — ნოვოვორონეჟის ატომური ელექტროსადგურის რეაქტორის კასეტებისათვის. კოროზიამედეგობით ც. შ. Zr2,5Nb ცირკალოის ტიპის შენადნობებს უტოლდება, მაგრამ მას ნაკლები მიდრეკილება აქვს წყალბადით გაჯერებისადმი. ახასიათებს დიდი სიმტკიცე და სხვ. მიუხედავად იმისა, რომ ცირკონიუმის დნობის ტემპ-რა მაღალია (1852°C), მის შენადნობებს არ ახასიათებს მაღალი მხურვალმტკიცეობა. ამიტომ მათ ძირითადად იყენებენ ორთქლწყლის გარემოში (400°C-მდე) სამუშაოდ

ლიტ.: Дуглас Д., Металловедение циркония, пер. с англ., М., 1975 (ბიბლიოგრ.); Ривкин Е. Ю., Родченков Б. С., Филатов В. М., Прочность сплавов циркония, М., 1974

ცირკულარი (გერმ. Zirkular, <ლათ. circularis — წრიული), სახელმწიფო ან საზოგადოებრივი ორგანოს წერილობითი განკარგულება ან განმარტება რაიმე აქტის გამოყენების წესის თაობაზე, რ-იც ეგზავნება საქვეუწყებო დაწესებულება-ორგანიზაციას. როგორც წესი, ც. ეხება საუწყებო ხასიათის ერთ ან რამდენიმე საკითხს. სსრკ-ში 1936-მდე ც. იყო ოფიც. აქტი, რ-საც მაღალი კომისარიატის ხელმძღვანელი გამოსცემდა

ცირკულაცია ვექტორული ველისა $a(r)$ ჩაკეტილ L წირის გასწვრივ, $\oint_L a\,dr$ სახის ინტეგრალი. კოორდინატული ფორმით ც. უდრის $\oint_L (a_x dx + a_y dy + a_z dz)$.

$a(r)$ ძალური ველის ძალების მიერ შესრულებული მუშაობა საცდელი სხეულის (ერთეული მასის, მუხტის და ა. შ.) გადაადგილებისას L წირის გასწვრივ უდრის ველის ც-ს ამ წირის გასწვრივ.

ციროზი (ბერძ. kirros — ლიმონისფერი, ქარვისფერი), ორგანოს შეჭმუხვნა და დეფორმაცია, რასაც იწვევს ზოგიერთი ინფექციური დაავადება, ინტოქსიკაცია, ნივთიერებათა ცვლის მოშლა და სხვ. ც. ვითარდება უმეტესად პარენქიმულ ორგანოებში — ღვიძლში, რ-იც ც-ის დროს ყვითლდება (აქედან სახელწოდებაც), თირკმლებში (ნეფროსკლეროზი), ფილტვებში (პნევმოსკლეროზი) და სხვ. მორფოლოგიურად ც. ვლინდება პარენქიმული ელემენტების დისტროფიითა და ნეკროზით, გაუკუღმართებული რეგენერაციით, შემაერთებელი ქსოვილის დიფუზური ზრდით (სკლეროზი), ორგანოს სტრუქტურის შეცვლით და დეფორმაციით. კლინიკურად — დაზიანებული ორგანოს ქრონ. ფუნქციური უკმარისობით და სხვ. განარჩევენ პოსტნეკროზულ, პორტულ, ბილიარულ და შერეულ ც-ს. ფიქრობენ, რომ ც. თავისი განვითარების ადრეულ სტადიაში შექცევადი პროცესია.

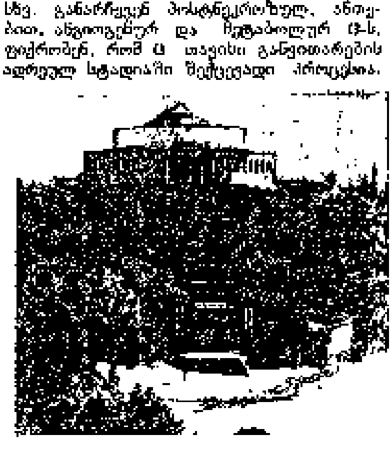

ცირკი. თბილისის სახელმწიფო ცირკი. არქიტექტორები ნ. ნეპრინცევი, ს. სტერნ-და ვ. ურუშაძე. 1940

ცირცელი (Sorbus caucasigena)

ცისვაზი აყვავებული ტოტი

ლ. ცისკარიშვილი

ცირცელა (Sorbaria), მცენარეთა გვარი ვარდისებრთა ოჯახისა ბუჩქებია. 10 სახეობა გავრცელებულია აზიაში, სსრკ-ში, კერძოდ, ციმბირში, შორეულ აღმოსავლეთსა და შუა აზიაში 4 სახეობაა. იზრდება ტენიან ადგილებზე, მდ.-ებისა და ჭაობების ნაპირებზე. კავკასიაში ინტროდუცირებულია ც-ს 5 სახეობა. მათგან ზოგიერთს აშენებენ საქართვ. შავი ზღვის სანაპიროსა და თბილისში. ც. დეკორ. ბუჩქია და ფართოდ იყენებენ ბაღმშენებლობაში, ზოგან გელურდება.

ქ. ქიმერიძე.

ცირცელი (Sorbus), მერქნიან მცენარეთა გვარი ვარდისებრთა ოჯახისა. უმეტესად ფოთოლმცვივანი ხეები ან ბუჩქებია. 100-მდე სახეობა (სხვა მონაცემებით გაცილებით ნაკლები) გავრცელებულია ჩრდ. ნახევარსფეროს ზომიერი კლიმატის ქვეყნებში. სსრკ-ში 35 სახეობაა, საქართველოში 14, მ. შ. 10 კავკ. ენდემია, 2 — საქართველოსი; უმეტესობა ტყის ზედა და სუბალპ. სარტყელში იზრდება, ზ. დ. 1800–2500-მდე, ზოგი — მთის შუა სარტყლის ტყეებშიც, ზ. დ. 1700 მ-მდე. ყველა სახეობა დეკორატიულია. S. aucuparia-ს, S domestica-ს და სხვათა ნაყოფს იყენებენ საკონდიტრო მრეწველობაში; მათი მერქანი მძიმეა, მტკიცე, მაგარი და მკვრივი. იყენებენ სახარატო საქმეში და ავეჯის დასამზადებლად.

ქ. ქიმერიძე

ცის- (ლათ. cis — აქეთ მხრიდან) ქ ი მ ი ა შ ი. ქიმიური ნაერთების ორი გეომეტრიული იზომერიდან ერთ-ერთი იზომერის სახელწოდების თავსართი. ცის-იზომერის მოლეკულაში 2 ერთნაირი ან განსხვავებული ჩანაცვლებული განლაგებულია ნახშირბადის ატომებს შორის ორმაგი ბმის სიბრტყის ერთ მხარეს. იხ. აგრეთვე ტრანს- ქიმიაში.

ცისანა, ბალახოვან მცენარეთა გვარი ლაშქარასებრთა ოჯახისა, იგივეა, რაც კესანე.

ცისარტყელა, ოპტიკური მოვლენა ატმოსფეროში, რ-საც ცის თაღზე მრავალფერი რკალის სახე აქვს. ჩანს წვიმის ფონზე, როცა მზე დამკვირვებლის ზურგსუკანაა. ც წარმოიქმნება მზის სხივების წვიმის წვეთებში გარდატეხისა და სპექტრის შემადგენელ ფერებად დაშლის შედეგად. ც-ში ზევიდან ქვევით თანდათანობით გადასვლით ერთმანეთს ენაცვლება სპექტრის წითელი, ნარინჯისფერი, ყვითელი, მწვანე, ცისფერი, ლურჯი და იისფერი ზოლები. ც-ის ფერების სიკაშკაშე დამოკიდებულია წვეთების ზომაზე. რაც უფრო დიდია წვეთები, ც მით უფრო კაშკაშაა. ც. მთვარის სინათლეზედაც შეიმჩნევა.

„ცისარტყელა", ქართული ყოველთვიური ლიტერატურული ჟურნალი, გამოდიოდა თბილისში 1919–21. რედაქტორი — სარედაქციო კოლეგია [ი. გომართელი, ა. აბაშელი (ჩოჩია), პ. ირეთელი (ქალანდაძე), ა. რუხაძე და სხვ.]. ჟურნალში წარმოდგენილი იყო პოეზია, პროზა, დრამატურგია, კრიტიკა, ბიბლიოგრაფია. გამოქვეყნდა შ. არაგვისპირელის, გ. ბარნოვის, ნ. ლორთქიფანიძის, ი. გომართელის, ლ. ქიაჩელის, დუტუ მეგრელის, კ. გამსახურდიას და სხვათა ნაწარმოებები.

ცისარტყელები (Donaciinae), ხოჭოების ქვეოჯახი ფოთლიჭამიასებრთა ოჯახისა. აქვთ მოგრძო-ოვალური სხეული, ფერად კაშკაშა მოწვანო ან ლურჯია. ხოჭოები ცხოვრობენ წყლისა და ჭაობის მცენარეებზე, იკვებებიან ფოთლებით, მატლების ადგილსამყოფელია წყალქვეშა ღეროები და ფესვები. სსრკ-ში ცნობილია ც-ის 54 სახეობა, კავკასიაში — 22, საქართველოში — 16.

მ. სეყრიოლიძე

ცის ეკვატორი, იხ. ეკვატორი ციური.

ცისვაზი, ვ ი ს ტ ე რ ი ა (Wisteria sinensis, Glicine sinensis), მცენარე პარკოსანთა ოჯახისა ხის მაგვარი ლიანაა, აღწევს ყველაზე მაღალი ხის კენწეროს და ზემოვლება მას. აქვს მოყავისფრო-მონაცრისფრო ყლორტები, კენტფრთართული ფოთლები. ც-ის ცისფერი სურნელოვანი ყვავილები შეკრებილია მტევნებად. ყვავის გაზაფხულზე (შეფოთვლამდე) და ხელმეორედ ზაფხულში. თბილ ზამთარში შეფოთვლილია იანვ. ბოლომდე. სამშობლოა ჩინეთი. ძველთაგანვე იყენებენ დეკორ. მებაღეობაში. სსრკ-ში კულტივირებულია ყირიმისა და კავკ. შავი ზღვის სანაპიროზე. კარგად ხარობს აღმ. საქართველოში.

ნ. შარაშიძე.

ცისთვალა (Scilla), მცენარეთა გვარი შროშანისებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი ბოლქვიანი ბალახებია. საყვავილე ღეროზე ერთი ან რამდენიმე ორსქესიანი, ზარისებრი, კაშკაშა ლურჯი, თეთრი, ცისფერი, მეწამული ან ვარდისფერი ყვავილი აქვს. 60-მდე სახეობა ძირითადად გავრცელებულია ხმელთაშუა ზღვისპირეთის ქვეყნებში. სსრკ-ში 13 სახეობა გვხვდება, საქართველოში — 8, მათგან 1 სახეობა ენდემია. ც ძირითადად გაზაფხულზე ყვავილობს. იზრდება ბალახოვან ფერდობებზე, ბუჩქნარებში, ტყეებში, ტყის პირებზე, სუბალპ. და ალპ. მდელოებზე. საქართვ. ტყეებსა და ბუჩქებში უფრო ფართოდ ციმბირული ც-ა (S. sibirica) გავრცელებული. ც დეკორ. მცენარეა, ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა S. rosenii.

მ. გურგენიძე

ცისი, ც ი ს ი (29. XI. 1835–15. XI. 1908, პეკინი). ჩინეთის იმპერატრიცა ქალი. ფაქტობრივად ხელისუფლების სათავეში იდგა 1861-იდან 1908-მდე. იმპ. სიანფენის ხარჭა იყო, ხოლო ვაჟიშვილის (ტახტის მემკვიდრის) დაბადების შემდეგ — მისი მეორე ცოლი გახდა. რეგენტი 1861-იდან 1873-მდე და 1875-იდან 1889-მდე. 1898 სახალხოს გადატრიალების შემდეგ (იხ. „რეფორმების ასი დღე") კვლავ ხელში აიღო ძალაუფლება. გამოირჩეოდა სისასტიკითა და ეშმაკობით.

„ცისკარი", ქართული წიგნის გამომცემელი ამხანაგობა. დაარსდა თბილისში 1904. „ც-ის" გამგეობაში შედიოდნენ პ. თუმანიშვილი (თავ-რე), ი. გოგებაშვილი, პ. გოთუა, კ. თუმანიშვილი, ც. გოგიჩაიშვილი, ი. მაჭავარიანი, ალექსანდრე მრევლიშვილი—მეცენატი ი. ზუბალაშვილი. „ც" გამოსცემდა ორიგინ. თხზულებებს და უცხოელ მწერალთა საუკეთესო ნაწარმოებების თარგმანებს. პოლიტ. ასალებდა წიგნით მოკავშირე ამხანაგობებს — „ტარტალას" და „კალმის" მეშვეობით. გამოსცა პ. უმიკაშვილის ხალხ. ლექსების კრებული (1905), პ. სურგულაძის „ქართული ენა" (1905), ლ. ტოლსტოის მოთხრობები (1905), ი. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორია" (წ. 1, 1906). განზრახული ჰქონდა „საქართველოს ენციკლოპედიის" გამოცემა (რუს., ქართ. და ფრანგ. ენებზე), რ-ის პროგრამაც გამგეობამ 1904 შეადგინა. გამომცემლობამ 1912-მდე იარსება.

ი. ყიფიანი.

„ცისკარი", ქართული ყოველთვიური ლიტერატურული ჟურნალი, გამოდიოდა თბილისში 1852–53 (რედ. გ. ერისთავი), 1857–75 (რედ. — ი. კერესელიძე). ჟურნალი ეხმაურებოდა ქართ. ლიტ. და საზ. ცხოვრების მნიშვნელოვან მოვლენებს, ახალ., მ. შ. „თერგდალეულების" სამოღვაწეო ასპარეზის დაწყებას. იბეჭდებოდა მხატვრული, პუბლიც., კრიტ., ისტ.-ეთნოგრ. ლიტ-რის, ძვ. მწერლობის ნიმუშები. ჟურნალში გამოჩნდა დასაწყისი ძვ. და ახ. თაობის შორის, დაიბეჭდა, ერთი მხრივ, ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის, ს. მესხის და სხვათა წერილები, რომლებიც ეხმაურებოდა ლიტ-რის ხალხურობის, ახ. სალიტ. ენის დადგენის საკითხებს, მეორე მხრივ, ბ. ჯორჯაძის, გ. ბარათაშვილის, რ. ერისთავის და სხვათა წერილები, მიმართული „თერგდალეულების" ესთეტიკისა და ლიტ.-საზ. მრწამსის წინააღმდეგ. 1863 „ც-ს" ეკამათებოდა ახ. თაობის ჟურნ. „საქართველოს მოამბე". მან დიდი როლი ითამაშა ლიტ. ინტერესთა განვითარების საქმეში.

ს. ხუციშვილი.

„ცისკარი", ყოველკვირეული სამეურნეო გაზეთი გამოდიოდა თბილისში 1888წ. რედ.-გამომცემელი — ი. კერესელიძე. გამოვიდა სულ 23 ნომერი. ქვეყნდებოდა წერილები სოფ. მეურნ. სხვადასხვა დარგებზე (მევენახეობა, მესაქონლეობა, მეაბრეშუმეობა), აგრეთვე პოეზიაზე. ადგილი და უცხოეთის ამბები, მხატვრული ნაწარმოებები, მოთხრობები, ლექსები და სხვ.

ს. ხუციშვილი

„ცისკარი", ქართული ყოველთვიური ლიტ.-მხატვრული და საზ.-პოლიტ. ჟურნალი. საქ. ალკკ ცკ-ისა და საქართვ. მწერალთა კავშირის ორგანო. დაარსდა თბილისში 1957. სხვადასხვა დროს მთავარი რედაქტორები იყვნენ — ვ. ჟღენტი, კ. ლორთქიფანიძე, ნ. ბერულავა, ჯ. ჩარკვიანი, გ. ფანჯიკიძე, თ. ცოცხიშვილი, ჯ. ლეონიძე. ჟურნალში იბეჭდებოდა შ. დადიანის, ლ. ქიაჩელის, გ. ლეონიძის, ა. ბელიაშვილის, ნ. დუმბაძის, ჭ. ამირეჯიბის, ა. კალანდაძის, მ. ლებანიძის, რ. ინანიშვილის, გ. რჩეულიშვილის, ე. ყიფიანის და სხვ. ნაწარმოებები. მრავალფეროვანია მისი რუბრიკა: პოეზია, პროზა, თარგმანები, კრიტიკა, პუბლიცისტიკა, ხელოვნება, მეცნიერება, სპორტი. ჟურნალში დიდი ადგილი ეთმობა საზ. პრობლემებს. ტირაჟი 60 ათ. (1986)

თ. მელქიშვილი.

ცისკარიშვილი იოანე დავითის ძე (1822, ალვანი, ახლანდ. ახმეტის რ-ნი, — 1900, ზემო ალვანი), ქართველი ფოლკლორისტი, ეთნოგრაფი. 1840–50-იან წწ-ში კრებდა და აქვეყნებდა ხალხ. სიტყვიერების ნიმუშებს. ც-ს ეკუთვნის ეთნოგრ., ფოლკლორული, მხატვრული ნარკვევები (რუს. ენაზე). „თუშეთის სურათები", „ალივლი და შანაქო" („კავკაზ", 1844ბ), „წერილები თუშეთის შესახებ", „თუშური სიმღერები" (იქვე, 1849), „საქართველოს ვაზი" (ალმანახი „ზურნა", 1855). ც-მა ერთ-ერთმა პირველმა მიაქცია ყურადღება ამირანის თქმულების მსგავსებას პრომეთეს მითთან.

ლიტ.: ანდღულაძე ი., ქართული ხალხური სიტყვიერების შესწავლის საკითხი რევოლუციამდელ საქართველოს რუსულ პერიოდიკაში, თბ., 1976.

გ. ანდღულაძე

ცისკარიშვილი ლევან დიმიტრის ძე [დ. 10 (23). IX. 1896, სოფ. ზემო ალვანი, ახლანდ. ახმეტის რ-ნი]. ქართველი საბჭ. ექიმი, უროლოგი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1952), პროფესორი (1954). საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1967). 1926 დაამთავრა თსუ-ის სამკურნ. ფაკ-ტი. 1930–53 მუშაობდა სხვადასხვა თანამდებობაზე თბილ. სახელმწ. სამედ. ინ-ტსა და ექიმთა დახელოვნების ინ-ტში. ერთდროულად (1948–50) იყო თბილ. მთავარი ქირურგი და უროლოგი, 1959–74 განაგებდა თბილისის ექიმთა დახელოვნების ინ-ტის უროლოგიის კათედრას, 1975-იდან ამავე კათედრის მეცნ.-კონსულტანტია. ც. შეისწავლის შარდკენჭოვან დაავადებას, შარდ-სასქესო ორგანოთა სიმსივნეებს, საქართვ. მინერ. წყლების სამკურნ. თვისებებს და გამოყენებას უროლოგიური დაავადებების დროს. ც იყო (1973–82) საქართვ. უროლოგთა სამეცნ. საზ.-ების თავ-რე. დაჯილდოებულია წითელი დროშის ორდენით, სამამულო ომის II ხარისხის 2 ორდენით, წითელი ვარსკვლავის ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: უროგინეკოლოგიის საკითხები, თბ., 1983 (თანაავტ.: მ. ხანიკიძე); უროლოგიურ დაავადებათა სიმპტომატიკა და ავადმყოფთა გამოკვლევის მეთოდები, თბ., 1984 (თანაავტ.: მ. ხანიკიძე); К вопросу о жизнеспособности почки в условиях перевязки её составной ножки, Тб., 1952. Курорт

Сакрымп и лечебные свойства его минеральных вод, Тб., 1937.

ცისკარიშვილი მიხეილ ამბროსის ძე (დ. 11 IXI. 1928, თბილისი), ქართველი საბჭ. პარტიომშენებელი, სოციალ. შრომის გმირი (1979), საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1979), სსრკ საპატიო ენერგეტიკოსი (1981), საქ. სსრ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1982). სკკპ წევრი 1957-იდან. 1952 დაამთავრა ს. კიროვის სახ. საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტი. მუშაობდა საქ. სსრ წყალთა მეურნ. სამინისტროს სახელმწ. საპროექტო ინ-ტში (1952—66), საქ. სსრ მელიორაციისა და წყალთა მეურნ. სამინისტროს ტრესტ „წყალმშენის" მეყსნერე სამშენებლო სამმართველოს მთავარ ინჟინრად (1966—68), ამავე სამინისტროს ტრესტ „ალაზანმშენის" მმართველად (1968—72), სსრკ ენერგეტ. და ელექტრიფიკაციის სამინისტროს ენგურჰესის მშენებლობის უფროსად (1972—79). 1979-იდან ამავე სამინისტროს ტრესტ „საქჰიდროენერგომშენის" მმართველი და ენგურჰესის კასკადის მშენებლობის უფროსია, 1984-იდან ლენინის ორდენოსანი საწარმოო სამშენებლო-სამონტაჟო გაერთიანების „საქჰიდროენერგომშენის" უფროსი. სკკპ XXV, საქ. კომპარტიის XXVI—XXVII ყრილობების დელეგატი, საქ. კომპარტიის ცკ-ის წევრი (1976-იდან), სსრკ IX—XI მოწვევათა უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი; დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით. ნ. ნუცუბიძე.

ცისკარიშვილი პეტრე დიმიტრის ძე (დ. 15 IXI. 1902, სოფ. ზემო ალვანი, ახლანდ. ახმეტის რ-ნი), ქართველი საბჭ. ქიმიკოსი. ტექნ. მეცნ. დოქტორი (1970), პროფესორი (1972), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1982). საქართვ. ინდუსტრ. (ახლანდ. პოლიტექნ.) ინ-ტის დამთავრების (1930) შემდეგ მუშაობდა ჯერ საქ. სსრ მეცნ. აკად. პ. მელიქიშვილის სახ. ფიზ. და ორგ. ქიმ. ინ-ტში, შემდეგ ამავე ინ-ტის ნახშირების ქიმ. ლაბორ. გამგე (1932—49), შემდეგ კი — მაღალმოლეკულურ ნაერთთა ლაბორ. გამგე (1949—76). ც-ის ძირითადი მეცნ. შრომები ეძღვნება მაღალმოლეკულურ ნაერთთა ქიმიას. ც-მა აღმოაჩინა ნახშირების პლასტიფიკაცია და პირველმა შეისწავლა დეტალურად საქართვ. ნახშირების ქიმ. ბუნება, შეიმუშავა ნახშირების თერმოპლასტიფიკაციის მეთოდი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენითა და მედლებით.

ცისკარიძე ვიოლეტა კოლუნტუს ასული (დ. 19 XII 1921, თბილისი), ქართველი საბჭ. ლიტერატურათმცოდნე; ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1968), პროფესორი (1970), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1982). სკკპ წევრი 1947-იდან. დიდი სამამულო ომის მონაწილე (1942—45). დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1942). ეწევა აქტ. პედ. და სამ. საქმიანობას. იკვლევს უახლესი ქართ. ლიტ-რის ისტორიის საკითხებს (XX ს. დასაწყისის ქართ. ნოველისტიკა, ქართ. ისტ. რომანი), XX ს. ქართვ. კლასიკოსთა (შ. არაგვისპირელი, ვ. ბარნოვი, ნ. ლორთქიფანიძე, ლ. ქიაჩელი, დ. შენგელაია და სხვ.) შემოქმედებას, უძღვნის წერილებს თანამედროვე ქართ. მწერლობასა და ლიტერატურათმცოდნეობაზე. ც-ის მრავალწლიანი მეცნ. კვლევის შედეგები თავმოყრილია ორტომეულში „უახლესი ქართული ლიტერატურის ისტორიის საკითხები" (ნაკვ. I, თბ., 1972; ნაკვ. II, თბ., 1984).

ლ. ავალიანი.

ცის კოორდინატები, რიცხვები, რ-თა საშუალებით განისაზღვრება ცის სფეროზე ნებისმიერი წერტილის, მ. შ. მნათობის თუ ხელოვნური ციური სხეულების მდებარეობა. ასტრონომიაში ხმარებულ ც. კ-ის ყველა სისტემას საერთო პრინციპი უდევს საფუძვლად, ესაა სფეროზე პოლარული კოორდინატთა სისტემა. ამ უკანასკნელის დასაფუძნებლად აირჩევენ ცის სფეროს დიდ წრეწირს, რ-ზეც აირჩევენ საწყის წერტილს ერთ-ერთი კოორდინატის ასათვლელად. წრეწირის ნაცვლად შეიძლება დავასახელოთ მისი პოლუსი, ე. ი. ცის სფეროს ზედაპირის ის წერტილი, რ-იც 90°-ითაა დაშორებული ამ წრეწირის თითოეული წერტილიდან. ც. კ-ის სისტემის ძირითადი წრეწირი შეიძლება იყოს მათ. ჰორიზონტი, ცის ეკვატორი, ეკლიპტიკა ან გალაქტიკური ეკვატორი, ამის შესაბამისად სათანადო ც. კ-ს ეწოდება ჰორიზონტული, ეკვატორული, ეკლიპტიკური ან გალაქტიკური. მეორე კოორდინატი გვიჩვენებს აღებული წერტილის დაშორებას ძირითადი წრეწირიდან. სხვადასხვა ამოცანათა გადაწყვეტისას ამოცანის ხასიათის მიხედვით სარგებლობენ ც. კ-ის ამა თუ იმ კონკრ. სისტემით. ც. კ-ს იყენებდნენ შორეულ წარსულში. მაგ. ისინი აღწერილია ძვ. ბერძენი მათემატიკოსის ევკლიდეს შრომებში. პტოლემეს „ალმაგესტში" გამოქვეყნებული ჰიპარქეს ვარსკვლავთა კატალოგში კი ვარსკვლავთა მდებარეობების დასასახელებლად პრაქტიკულადაა გამოყენებული ც. კ-ის ეკლიპტიკური სისტემა.

ც. კ. გეოგრ. კოორდინატების მსგავსია. ისინი კუთხური ცვლადებია, რ-თაგან ერთი შეესაბამება განედს, მეორე — გრძედს. ჰორიზ. სისტემაში (იხ. ნახ. 1) პოლუსს ზენიტი წარმოადგენს, ის კი სხვადასხვაა დედამიწის სხვადასხვა წერტილებში მყოფი დამკვირვებლისთვის. მაგალითად, ერთი და იმავე მნათობის ჰორიზ. კოორდინატები — აზიმუტი და სიმაღლე (ან ზენიტური მანძილი) — სხვადასხვა დამკვირვებლისთვის სხვადასხვაა. მეორე მხრივ, ცის დღეღამური ბრუნვის გამო იცვლება მნათობთა მდებარეობა ჰორიზონტის მიმართ, ამიტომ მოცემული დამკვირვებლისთვის ცალკეული ციური სხეულის ჰორიზ. კოორდინატები დროის მიმდინარეობაში ცვალებადია.

ეკვატორული სისტემა ორ ნაირსახეობას მოიცავს (იხ. ნახ. 2). ორივეში ერთ-ერთი კოორდინატი დახრილობაა, მოცემული მნათობის დახრილობა ცის დღეღამური ბრუნვის მიზეზით არ იცვლება. მეორე კოორდინატია საათობრივი კუთხე (I სისტემაში) ან პირდაპირი აღვლენა (II სისტემაში). რადგანაც II სისტემის ათვლის წერტილი მონაწილეობს დღეღამურ ბრუნვაში, პირდაპირი აღვლენა დროის მცირე შუალედებში უცვლელია; დროის დიდ შუალედებში (საუკუნეები და მეტი) რამდენადმე იცვლება მნათობის ეკვატორული კოორდინატებიც, ასევე ეკლიპტიკური და გალაქტიკური კოორდინატები [ამ უკანასკნელთა აღწერა იხ. (სათანადოდ) ნახ. 3. და ნახ. 4-ზე და მათთვის დართულ ტექსტებში]. ამის მიზეზია ცის ეკვატორისა და ეკლიპტიკის ნელი ცვლა პრეცესიისა და ნუტაციის გამო. პარალაქსის გათვალისწინებით, მნათობთა მდებარეობათა შესადარებლად ც. კ. მიჰყავთ დედამიწის ცენტრში ან მზის ცენტრში მოთავსებული წარმოსახვითი დამკვირვებლისათვის აგებულ საკოორდინატო სისტემაზე. საუკუნეობრივი ცვლილებების გამო ც. კ-ის დასახელებისას მიუთითებენ ეპოქას, ანუ მომენტს, რ-ისთვისაც განსაზღვრულია ც. კ-ის სიდიდეები. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ მნათობის ც. კ-ს ამახინჯებს დედამიწის ღერძული ბრუნვით ან წლიური მზისგარშემოვლითი მოძრაობით გამოწვეული აბერაციის მოვლენა (იხ. აბერაცია სინათლისა) და რეფრაქცია. მნათობთა ც. კ. ნელა იცვლება მათი საკუთარი მოძრაობის გამოც.

უშუალო დაკვირვებებით ზომავენ მხოლოდ ჰორიზონტულ და ეკვატორულ კოორდინატებს, ეკლიპტიკური და გალაქტიკური კოორდინატები გამოითვლება ეკვატორული კოორდინატებისაგან.

ლიტ.: იხ. სტ. ცის სფერო.

შ. ხაჩიშვილი.

ცისკრელი გიორგი დავითის ძე [29. XI (12 XII). 1905, სოფ. ქარელი, — 18 X 1972, თბილისი], საბჭ. მეცნიერი ბეტონისა და რკინაბეტონის დარგში. ტექ. მეცნ. დოქტორი (1952), პროფესორი (1954), საქ. სსრ მეცნ. და ტექ. დამს. მოღვაწე (1961). სკკპ წევრი 1936-იდან. საქართვ. საინჟინრო-სამშენებლო ინ-ტის დამთავრების (1932) შემდეგ მუშაობდა ნაგებობათა და ჰიდროენერგეტ. თბილ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში (1971-იდან — ენერგეტ. და ჰიდროტექ. ნაგებობათა საქართვ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი) მეცნიერ თანამშრომლად, განყ-ბის გამგედ (1932—72). პარალელურად 1947—72 პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა თბილ. რკინიგზის ტრანსპ. ინჟინრების ინ-ტში (1969-იდან — ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტი). ც-ის სამეცნ. შრომების მთავარი თემაა ბეტონისა და რკინაბეტონის ტექნოლ. თეორია. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: Сопротивление растяжению армированных и неармированных бетонов, М., 1954.

ცის მერიდიანი, ცის სფეროს დიდი წრეწირი, რ-იც გადის სამყაროს პოლუსებზე და დამკვირვებლის ადგილის ზენიტზე. ც. მ. მათ. ჰორიზონტს კვეთს ჩრდილოეთისა და სამხრეთის წერტილებში.

ცის მექანიკა, ასტრონომიის დარგი, რ-იც შეისწავლის მზის სისტემის სხეულთა მოძრაობას გრავიტაციულ ველში. ზოგიერთი საკითხის კვლევისას (მაგ. კომეტების შესწავლისას) ხანდახან საჭირო ხდება არაგრავიტაციული ძალების (რეაქტიული ძალები, გარემოს წინააღმდეგობა და სხვ.) გათვალისწინებაც. ც. მ-ის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიმართულებაა ასტროდინამიკა. ც. მ. შეისწავლის გრავიტაციულ ველში კოსმ. სხეულების მოძრაობის ზოგად საკითხებს, კონკრ. ბუნებრივი და ხელოვნური სხეულების მოძრაობის მათ. თეორიას, ფუნდამენტური ასტრონომიული მუდმივების განსაზღვრის საკითხებს თეორ. გამოკვლევების ასტრონ. დაკვირვებებთან შედარების საფუძველზე, ამუშავებს ასტრონ. ეფემერიდების (ასტრონ. წელიწდეულების) შედგენის საკითხს, რ-ებიც შეიცავენ ც. მ-ის (ასევე ასტრომეტრიის, ვარსკვლავთა ასტრონომიის, გეოდეზიის და სხვ.) თეორ. გამოკვლევების შედეგებს და დროის ყოველი მომენტისათვის აფიქსირებენ სივრცე-დროის ათვლის ფუნდამენტურ სისტემას.

ურთიერთმიმზიდველი მრავალი სხეულის მოძრაობის განსაზღვრა ნიუტონისეულ გრავიტაციულ ველში — ე. წ. მრავალი სხეულის ამოცანა — ც. მ-ის ერთ-ერთი ძირითადი ამოცანაა. იგი დაკავშირებულია საკმაოდ რთულ არაწრფივ ჩვეულებრივ დიფერენც. განტოლებათა სისტემის ამოხსნასთან, რ-ის მათ. სიმკაცრე ზოგად შემთხვევაში ამჟამადაც არ არის გადაწყვეტილი. სრულად არის ამოხსნილი მხოლოდ ორი სხეულის ამოცანა, რ-ისთვისაც მოძრაობის დიფერენც. განტოლებათა ინტეგრაცია მიიყვანება კვადრატურებში. ამ შემთხვევაში მოძრაობა წარმოებს კეპლერის კანონების თანახმად. აგებულია სამი სხეულის ამოცანის ზოგადი ამოხსნა უსასრულო მწკრივების სახით. ეს მწკრივები ძალზედ რთულია და ნელა კრებადი, რომ მათი გამოყენება პრაქტიკულად ჯერჯერობით შეუძლებელია. ამ ამოცანის ზოგიერთი სხვა საწყისი პირობისათვის მიახლოებით შეიძლება მარტივი ამოხსნების აგება. ც. მ-ში დამუშავებულია დაკვირვების საფუძველზე მზის სისტემის სხეულთა ორბიტების განსაზღვრის მეთოდები და საზოგადოდ მნათობის მოძრაობის დიფერენც. განტოლებათა ამოხსნებში შემავალი საინტეგრაციო მუდმივების განსაზღვრის საკითხი. დიდი ცთომილების შეშფოთებული მოძრაობის დიფერენც. განტოლებები ამოიხსნება ანალიზური მეთო-

ცის კოორდინატები

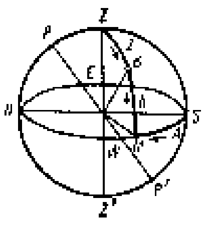

ნახ. 1. ცის კოორდინატების ჰორიზონტული სისტემა (P და P' სამყაროს ჩრდილოეთი და სამხრეთი პოლუსებია, Z — ზენიტი, Z' — ნადირი, N — ჩრდილოეთის, S — სამხრეთის წერტილი, NES — მათემატიკური ჰორიზონტი). Z ზენიტსა და Z' ნადირზე გავლებული დიდი წრეწირი, ე. წ. ვერტიკალი, ჰორიზონტს კვეთს M წერტილში. σM რკალს მნათობის სიმაღლე ეწოდება. სიმაღლე ათვლილია ჰორიზონტიდან ორივე მხარეს და იცვლება —90°-იდან +90°-მდე; იგი დადებითია, თუ მნათობი ჰორიზონტს ზემოთაა, ხოლო უარყოფითი — საწინააღმდეგო შემთხვევაში. გამოიყენება აგრეთვე ზენიტური მანძილი z, რომელიც σZ რკალს წარმოადგენს, ითვლება Z წერტილიდან და იღებს მნიშვნელობებს 0°-იდან 180°-მდე. ცხადია, მნათობისათვის z+h=90°. მეორე კოორდინატია აზიმუტი A. იგი SM რკალია, ითვლება სამხრეთის S წერტილიდან დასავლეთით და იღებს მნიშვნელობებს 0°-იდან 360°-მდე. აზიმუტი არის სფერული კუთხე Z-თან წვეროთი და მნათობზე გამავალ ვერტიკალს შორის. ზოგჯერ აზიმუტს N წერტილიდან ითვლიან აღმოსავლეთის მიმართულებით (NEM რკალი)

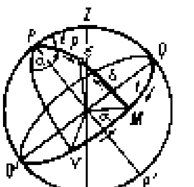

ნახ. 2. ცის კოორდინატთა ეკვატორული სისტემები (P, P' სამყაროს პოლუსებია, Z — ზენიტი, Z' — ნადირი, QQ' — ეკვატორი). P პოლუსსა და σ მნათობზე გავლებული დიდი წრეწირი, ე. წ. დახრილობის ანუ საათობრივი წრეწირი, ეკვატორს კვეთს M წერტილში, γ გაზაფხულის ბუნიობის წერტილია, MQ რკალს σ მნათობის საათობრივ კუთხეს უწოდებენ და აღნიშნავენ t-თი. იგი ითვლება Q წერტილიდან დასავლეთისაკენ და იღებს მნიშვნელობებს 0°-იდან (გაგრძელება იხ. გვ. 226)

(გაგრძელება)

360°-მდე ან $0^{სთ}$-იდან $24^{სთ}$-მდე. საათ-კუთხის სახელწოდება და ღერძის ერთეულებით გამოსახვა იმის ეფექტებს, რომ ცის 1 სრული 360°-იანი ბრუნვა 24 სთ-ში სრულდება, რის გამო 1 სთ შეესაბამება 15°, ხოლო ეკლიპტიკური მნათობის საათ-კუთხე 1 დღე-ღამეში 0°-იდან 360°-მდე იცვლება. ეკლიპტიკურ კოორდინატთა სისტემაში ძირითადი წრეა ეკლიპტიკა, ... ეკლიპტიკური განედი β ... −90°-იდან +90°-მდე და ითვლება დადებითად ჩრდილოეთ ნახევარსფეროში, ხოლო უარყოფითად — სამხრეთ ნახევარსფეროში. ეკლიპტიკური გრძედი λ, რომელიც PQ რკალის ტოლია და აითვლება მნათობის ... 0°-იდან 360°-მდე, ამასთან ნებისმიერი მნათობისათვის $\rho+\delta=90°$. დახრილობა და საათ-კუთხე ეკვატორული კოორდინატთა პირველ სისტემას ქმნის, ეკვატორული კოორდინატების მეორე სისტემას ქმნის დახრილობა და პირდაპირი აღვლენა α ანუ ეკვატორის γM რკალი, აითვლება γ-იდან აღმოსავლეთით და იცვლება მნიშვნელობებში 0 სთ-დან 24 სთ-მდე. პირდაპირი აღვლენა არის ზოგი სფერული კუთხისა P-თან γ წერტილსა და მნათობზე გამავალ დახრილობის წრეწირთა შორის.

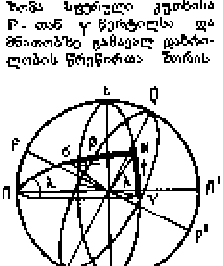

ნახ. 3. ცის კოორდინატების ეკლიპტიკური სისტემა (P და P' სამყაროს პოლუსებია, Π და Π' — ეკლიპტიკის პოლუსები, EE' დიდი წრეწირი — ეკლიპტიკა, QQ' ციური წრეწირი — ცის ეკვატორი). Π-დან σ მნათობზე გავლებული დიდი წრეწირი, ე. წ. მნათობის განედის წრეწირი, ეკლიპტიკას M წერტილში კვეთს. Mσ რკალს ეკლიპტიკური, ანუ ასტრონომიული განედი ეწოდება, აღინიშნება β-თი, აითვლება ეკლიპტიკიდან Π-კენ (ამ შემთხვევაში β დადებითია) ან Π'-კენ (β უარყოფითია) და იღებს მნიშვნელობებს −90°-იდან +90°-მდე. მეორე კოორდინატი, ე. წ. ეკლიპტიკური, ასტრონომიული ან ციური გრძედი λ არის ეკლიპტიკის γM რკალი; იგი აითვლება γ გაზაფხულის ბუნიობის წერტილიდან მზის წლიური ხილული მოძრაობის მიმართულებით და იღებს მნიშვნელობებს (გაგრძელება იხ. გვ. 227)

დებით (შეშფოთების საშუალებით) და რიცხვითი ინტეგრირებით (იხ. სტ. მეშვეო თემები ციური მექანიკისა და ორბიტული ხელოვნური კოსმოსური ობიექტების) ანალიზური გზით სწავლობენ მათი თანამგზავრების მოძრაობებს. ხელოვნური თანამგზავრებზე დიდ შეშფოთებულ ცვალებას ახდენს ცთომილის ფორმის გადახრა სფერულისაგან და ამას, ცხადია, მხედველობაში ღებულობენ.

მცირე ცთომილებისა და კომეტების მოძრაობის შესასწავლად ფართოდ იყენებენ რიცხვითი ინტეგრირების მეთოდებს, რადგან მათი ორბიტების ექსცენტრისიტეტები და დახრები საზოგადოდ არაა მცირე სიდიდეები, რაც აუცილებელია ანალიზური მეთოდის გამოსაყენებლად. ც. მ-ში ამჟამად კარგადაა დამუშავებული ანალიზური თეორიები დიდი ცთომილების, მათი თანამგზავრებისა და ზოგიერთი ასტეროიდის მოძრაობის შესასწავლად.

ც. მ-ის ერთ-ერთი ძირითადი ამოცანაა მზის სისტემის მდგრადობის საკითხი. ა. ლაპლასმა და ჟ. ლაგრანჟმა ... დაამტკიცეს, რომ ... საშუალო სიდიდეების ამოცანებში (კერძოდ, ჩვენი მზის სისტემისათვის), როცა მხედველობაში მიიღება მხოლოდ ურთიერთმიზიდულობის ნიუტონისეული ძალები, დიდი ნახევარღერძების ცვლილებებს ერთად ახლო ალბათობით აქვს რხევითი და არა საუკუნეობრივი ხასიათი.

ნიუტონის გრავიტაციული თეორიით აიხსნა შიდა ცთომილების მოძრაობაში დაკვირვებებთან შედარებით მცირე შეუსაბამობანი დედამიწის ბრუნვის არათანაბრობის გათვალისწინებით გამოთვლილი ... უდიდესმა პროგრესმა XX ს. პირველ ნახევარში, ც. მ. მექანიკის საშუალებით შესაძლებელი გახდა პლანეტების მოძრაობის საკითხით დამაკმაყოფილებელი თეორია ამ პლანეტებისა და მზის ურთიერთმიზიდულობის პირობებში შექმნა. საჭირო დიდი განტოლებათა სისტემის ინტეგრირება (14 წლით, 1653–2060 წლის შუალედისათვის) სარიცხვითი მეთოდები შეიწოვება 25 000 დაკვირვების შედეგის საშუალებით, რ-ებიც მიიღეს 1780-იდან 1940-მდე.

XX ს. პირველ ნახევარში ციურ სხეულებზე ოპტ. დაკვირვებები სიზუსტის ზრდამ, დაკვირვებების ახ. მეთოდებმა (რადიოლოკაცია, ლაზერული ლოკაცია და სხვ.) და კოსმ. აპარატებიდან ჩატარებულმა გაზომვებმა გამოავლინეს მზის სისტემის სხეულთა მოძრაობაში რელატივისტური ეფექტები. ზუსტი დაკვირვებებით მიღებულმა რიცხობრივმა შედეგებმა დაამტკიცა, რომ არა მხოლოდ მერკურის, არამედ ვენერას, დედამიწისა და მარსის პერიჰელიუმის გადაადგილებების სიდიდეები შეესაბამება აინშტაინის ფარდობითობის ზოგადი თეორიიდან გამომდინარე შედეგებს ფარდობითობის თეორიის მიხედვით. მასების მიერ წარმოქმნილ ველში მატ. წერტილის მოძრაობა წარმოადგენს ინერციით მოძრაობას რიმანის ოთხგანზომილებიან სივრცე-დროში გეოდეზიური წირის გასწვრივ. ასეთ ველში მოძრაობის შესასწავლის რელატივისტური ც. მ.

გარდა ჩამოთვლილი საკითხებისა, ც. მ. განიხილავს სხვა მრავალ მნიშვნელოვან ამოცანას, მაგ., ამოცანას ციურ სხეულთა წონასწორობის ფიგურების შესახებ, ცთომილთა ორბიტების ევოლუციის საკითხს დროის კოსმოგონიური შუალედებისათვის (ასეულ ათასობით და მილიონობით წლების განმავლობაში) და სხვ.

ლიტ.: Бахк М. В., Элементы динамики космического полета, М., 1965; Дубошин Г. Н., Небесная механика. Основные задачи и методы, 3 изд., М., 1975; его же, Небесная механика. Аналитические и качественные методы, 2 изд., М., 1978; Рой А. Э., Движение по орбитам, пер. с англ., М., 1981; Рябов Ю. А., Движение небесных тел, 3 изд., М., 1977; Субботин М. Ф., Введение в теоретическую астрономию, М., 1968; Чеботарёв Г. А., Аналитические и численные методы небесной механики, М.–Л., 1965. *ნ. მაღნარაძე*

ცისიერი, იხ. სტ. ფერი.

ცის პარალელი, დეკლინაციის პარალელი, ცის სფეროს წრეწირი, რ-ის სიბრტყე პარალელურია ცის ეკვატორის წრეწირისა. ც. პ-ზე მოძრაობენ ცის სფეროს წერტილები სამყაროს ღერძის გარშემო ამ სფეროს ხილული ბრუნვის გამო.

ცის სფერო, ნებისმიერი რადიუსის დამხმარე წარმოსახვითი სფერო, რ-ზეც აგებულებენ ციურ მნათობებს და რ-იც სხვადასხვა ასტრონომიული ამოცანის ამოხსნისათვის იყენებენ. ... ცნება „ც. ს." წარმოიშვა ... შთაბეჭდილებისაგან, რომ ადამიანს ... ... რიცხვით მზე და პლანეტები თავიანთი ხილული მოძრაობით ზედ გადაადგილდებიან დედამიწის ორბიტალური მოძრაობის ... სფეროზე ეს მოძრაობა საკმარისად გაურკვევლად და ლოგიკურად გამოსახულია. მაგ., სხვადასხვა ორბიტის დაშორებული სხეულის ... ... დედამიწის ... ... თანამგზავრების ... ... მერკურის ... ... სხვადასხვა ... ... ც. ს-ზე, როგორც ხელსაყრელი მათ. ... ასტრონ. გამოთვლებისათვის.

განსახილველი ამოცანის ხასიათის მიხედვით ც. ს-ს ცენტრად შეიძლება მივიღოთ ის ადგილი, სადაც დამკვირვებელია (ტოპოცენტრული ც. ს.), დედამიწის ცენტრი (გეოცენტრული ც. ს.), მოცემული ცთომილის ცენტრი (პლანეტოცენტრული ც. ს.), ცენტრი რომელიმე პლანეტისა (პლანეტოცენტრული ც. ს.) ან მზისა (ჰელიოცენტრული ც. ს.), ან სხვა ნებისმიერი წერტილი ... მნათობი შეიძლება დაგეგმილით ც. ს-ს ზედაპირზე ... მნათობისა და ც. ს-ს ცენტრზე გამავალი წრფე კვეთს ც. ს-ს ზედაპირს. ამის შემდეგ ცის კოორდინატების ნებისმიერ სისტემაში ორი კუთხური კოორდინატის საშუალებით ცალსახად განისაზღვრება ც. ს-ზე ყოველი მნათობის მდებარეობა. მზის, მთვარის, პლანეტებისა და ვარსკვლავების ამოსვლა-ჩასვლასთან და სადღეღამისო ცის ბრუნვასთან დაკავშირებული ამოცანებში ხელსაყრელია სათანადო ც. ს-ის განედზე შესაბამისი დამკვირვებელის ტოპოცენტრული ც. ს-ს განხილვა. $\varphi=\pm90°$, $0<|\varphi|<90°$ და $\varphi=0°$ შემთხვევებში ცის ბრუნვის სურათები ერთმანეთისაგან განსხვავებულია — ცის სხეულთა დღეღამური ორბიტები პირველ შემთხვევაში პარალელურია, მეორეში — დახრილი, მესამეში კი პერპენდიკულარული ჰორიზონტისადმი ... განსაზღვრავს მნათობთა ხილვადობის პირობებს ... ... მაგ., ...

[illegible] ... ... (იხ. ცის კოორდინატები, ნახ. 1, 2 ის ნაწილი, გვ. 225) ... ... გვ. 225, 229, 230.

ლიტ.: ... ... М., 1975; ... П. И., Кононович Э. В., Миронов В. В., Курс общей астрономии, ... М., 1983. *... ...*

ცის სხეული, ... ან არაპირდაპირ მეთოდებით. ც. ს-ებია: პლანეტები, პლანეტების თანამგზავრები, კომეტები, მეტეორიტები, მცირე ცთომილები, მზე, ვარსკვლავები, გალაქტიკები, ... ც. ს. ... ... არა.

ცის სხეულის გრავიტაციული მოქმედების სფერო, ... ρ_p ... ...

$$\rho_p = r\sqrt[5]{\frac{m^2}{2}} \ldots \sqrt[5]{m^2}$$

... $\rho = 1{,}15\rho_p$ ... ... $r\sqrt[3]{\ldots}$ ... ... (... ... ...) $\rho=0{,}112$; 0,615; 0,925; 0,574; 48,1; 54,6; 52,0; 86,9; 5,8 ... ...

... ...

ცისტა (... ... kystis ...), ...

ც. ცხოველებში (ზოგი შოლტოსანი, ძირფესა, სპოროვნები, ინფუზორიები) არჩევენ მოსვენების ც-ს, რ-იც წარმოიქმნება არახელსაყრელი პირობების დადგომისას (ზოგი უმარტივესი ც-ის სახით რამდენიმე წელიწადს არსებობს) და გამრავლების ც-ს. ც. მცენარეებში (პერიდინეები, ოქროსფერი წყალმცენარეები, ევგლენა და სხვ.) წარმოიქმნება სხეულის შეკუმშვით. იფარება სქელი, მჭიდრო გამძლე გარსით, რაც უზრუნველყოფს არახელსაყრელი პირობების გადატანას. ხელსაყრელ პირობებში ც-ის შიგთავსი ტოვებს გარსს. ც. უმეტეს შემთხვევაში იძლევა ერთ ორგანიზმს, ზოგჯერ მისი შიგთავსი იყოფა და ც-იდან რამდენიმე ინდივიდი გამოდის.

ცისტა, კისტა (< ბერძნ. kystis—ბუშტი), ღრუ, რ-იც წარმოიქმნება ორგანიზმის ქსოვილებსა და ორგანოებში სხვადასხვა პათოლოგიური პროცესის შედეგად. განარჩევენ რეტენციულ ც-ს, რ-იც ჩნდება რომელიმე ჯირკვლიდან სეკრეტის გამოყოფის შეფერხების შედეგად (მაგ., ცხიმის, სანერწყვე, სარძევე ჯირკვლების სადინრების დაცობის დროს); რამოლიციურ ც-ს, რ-იც წარმოიქმნება კომპაქტური ქსოვილის დარბილებისას (სისხლჩაქცევის, ანთების, ნეკროზის დროს), დიზონტოგენეტიკურ ც-ს — ყალიბდება ემბრიონული არხებისა და ნაპრალების ცისტური გადაგვარების (მაგ., ბრონქოგენული ც. ლაყუჩების ან ხვრელების ნარჩენებიდან) ან ორგანოს განვითარების მანკის (მაგ., ცისტური თირკმელი) შედეგად, სიმსივნურ ც-ს, რ-იც სხვადასხვა მიზეზის შედეგად უშუალოდ ჯირკვლოვანი, სისხლძარღვოვანი ან ძვლოვანი სიმსივნეში წარმოიქმნება (ცისტადენომა, ლიმფანგიომა); ტრავმულ ც-ს — ჩნდება ეპითელიუმის ტრავმული გადანაცვლებისა და ქვეშმდებარე ქსოვილებში მისი ჩანერგვის გამო (თითების, ხელისგულების, ფეხისგულების ც.), პარაზიტულ ც-ს, რ-იც წარმოადგენს ჭიების (ექინოკოკი, ცისტიცერკი) ბუშტოვან სტადიას. ც-ის ზომა, აგებულება და გარეგანი გამოვლენა მისი განვითარების ხასიათზეა დამოკიდებული. მკურნალობა ძირითადად ქირურგიულია.

ცისტეინი, α-ამინო-β-თიოპროპიონის მჟავა, $HSCH_2CH(NH_2)COOH$. გოგირდშემცველი ამინომჟავა. არსებობს ორი ოპტიკურად აქტიური L და D-ფორმით, აგრეთვე რაცემული DL-ფორმით. შედის თითქმის ყველა ბუნებრივ ცილაში და პოლიპეპტიდში (ცილის ჰიდროლიზისას გამოიყოფა ცისტინად). შეუცვლელი ამინომჟავაა ძუძუმწოვრებში მისი სინთეზი ხდება ამინომჟავა მეთიონინისა და სერინისაგან ადენოზინტრიფოსფორის მჟავას (ატფ) მონაწილეობით. დიდ როლს თამაშობს ნივთიერებათა ცვლაში. აქტიური ცენტრის გარეთ განლაგებული SH-ჯგუფები უზრუნველყოფენ კატალიზურად აქტიური ფერმენტების კონფორმაციას. ც. ბოჭავს მძიმე ლითონების ტოქსიკურ იონებს, დარიშხანის ნაერთებს, ციანიდებს, არომატულ ნახშირწყალბადებს. ც-სა და მის პროდუქტებს იყენებენ რადიაციისაგან დაცვაში.

დ. ჯოხაძე.

ცისტერნა (ლათ. cisterna — წყალსატევი, წყალსაცავი), ხელოვნური დახურული ნაგებობა, რ-საც იყენებენ სითხის, გაზისა, დაშლილი აირისა და ფხვიერი მასალის (ნავთობპროდუქტები, რძე, ცემენტი) შესანახად ან გადასაზიდად. ც. ორგვარია: სტაციონარული (ქვის, ბეტონის, რკინაბეტონის, ფოლადისა და სხვ.) და მოძრავი, რ-იც დამონტაჟებულია ავტომობილზე ან რკინიგზის ურიკაზე (იყენებენ ბენზინის, ნავთის, რძის, სპირტის, საწვავი აირებისა და სხვათა გადასაზიდად). საავტ. ც-ის ტევადობაა 1,5—5 $м^3$, საბჭ. სარკინიგზო ც-ისა — 140 $м^3$-მდე (1980).

ცისტერციანელები, ბერნარდინელები, კათოლიკური მონაზვნური ორდენის წევრები. ორდენი დააარსა ბენედიქტელმა ბერებმა საფრანგეთში 1098. ორდენის პირველი მონასტერი იყო ცისტერციუმში (ამჟამად მის ადგილას, დიჟონის მახლობლად სოფ. სიტოა). ც-ის ორდენი გაძლიერდა XII ს-იდან, ბერნარ კლერვოელის მიერ რეორგანიზაციის შემდეგ (აქედან მოყოლებული ც-ს ბერნარდინელებსაც უწოდებენ). 1119 მიიღეს ორდენის წესდება, რ-ის მიხედვითაც, სავალდებულო იყო ფიზ. შრომა და ასკეტური ცხოვრება. მდიდარ და გავლენიან ც-ის ორდენს პაპობა აღმ. ევროპაში კათოლიკობის გასავრცელებლად იყენებდა. XIV ს-ში ც-ის ორდენი დაქვეითდა, XVII ს-ში დროებით აღმავლობა განიცადა პროტესტანტებთან ბრძოლაში. ამავე პერიოდში ც-ის განშტოების სახით შეიქმნა ტრაპისტების ორდენი. ც-ის ორდენი ტრაპისტების ორდენთან ერთად XX ს-შიც მოქმედებს.

ცისტინი, β, β'-დითიოდი-α-ამინოპროპიონმჟავა $[HOOCCH(NH_2)CH_2S]_2$; გოგირდშემცველი ამინომჟავა, ცისტეინის დიმერი; არსებობს ორი ოპტიკურად აქტიური და ორი არააქტიური მოდიფიკაციით. შედის თითქმის ყველა ბუნებრივი ცილის შემადგენლობაში. დისულფიდური კავშირები განაპირობებენ ბევრნაირი ცილის შემადგენელი პოლიპეპტიდური ჯაჭვების ურთიერთობას, ცილის მოლეკულებისა და ბიოლოგიურად აქტიური პეპტიდების სივრცობრივ სტრუქტურას. დისულფიდური კავშირების შენარჩუნება განაპირობებს ბევრნაირი ფიზიოლოგიური ცილის თვისებებს, ჰორმონების, აგრეთვე ფერმენტების ნორმალურ აქტივობას. ც-ის ცვლის მოშლა იწვევს მთელ რიგ დაავადებებს, მაგ., ცისტინოზს, ცისტინურიას და სხვ.

ცისტიტი (< ბერძნ. kystis, აქ — შარდის ბუშტი), შარდის ბუშტის ანთება, რასაც იწვევს მასში ინფექციის შეჭრა. შეიძლება იყოს მწვავე და ქრონიკული, ანთებადი ცვლილებების მიხედვით — კატარული, ჰემორაგიული და სხვ. ახასიათებს მუცლის ქვემო ნაწილისა და გავის არის ტკივილი, მტკივნეული და ხშირი შარდვა. ზოგჯერ შარდვის ბოლოს შეიძლება გამოიყოს სისხლი. შარდში აღინიშნება ცილა, ლეიკოციტები, ერითროციტები, ბაქტერიები და სხვ. სხეულის ტემპ-რა ჩვეულებრივ ნორმალურია. მწვავე ც. 1—2 კვირას გრძელდება. თუ დაავადება გახანგრძლივდა, დიაგნოზის დასადგენად მიმართავენ ცისტოსკოპიას და კვლევის სხვა მეთოდებს. მკურნალობა: დიეტა — ცხარე და მლაშე კერძების გამორიცხვა; დიდი რაოდენობით სითხე (წყალი, ხილის წვენი); ანტიბაქტერიული (ანტიბიოტიკები, სულფანილამიდები), სპაზმოლიზური, ტკივილგამაყუჩებელი საშუალებები, თბილი პროცედურები (მჯდომარე თბილი აბაზანა, სათბური მუცლის ქვემო ნაწილზე). ქრონ. ც-ის დროს ზემოაღნიშნულის გარდა კარგია სადეზინფექციო ხსნარებით შარდის ბუშტის გამორეცხვა, მასში ანთების საწინააღმდეგო საშუალებების შეყვანა და სხვ.

ცისტიცერკი (ბერძნ. kystis — ბუშტი და kerkos — კუდი), თასმისებური ჭიების ლარვის ერთ-ერთი სახესხვაობა. წარმოადგენს ბუშტს, რ-ის კედელი ერთ მხარეზე შეზნექილია და ქმნის ჭიის თავს მისაწოვრებითა და ზოგჯერ კაუჭებით. ვითარდება ონკოსფეროსაგან შუალედური მასპინძლის (ღორის, მსხვ. რქ. საქონლის) ნებისმიერ ორგანოში. საბოლოო მასპინძლებში (მაგ., ადამიანში) მოხვედრისას ც-ის თავი ამოიზნიქება ბუშტიდან და ლარვა ზრდასრულ ჭიად გარდაიქმნება. ც. დამახასიათებელია სოლიტერებისათვის, კერძოდ, ღორისა და ხარის სოლიტერისათვის.

ცისტიცერკოზი, ადამიანისა და ცხოველების ინვაზიური დაავადება ტენიიდოზების ჯგუფისა. ადამიანის ც-ს იწვევს ღორის ლენტურას მატლი — ცისტიცერკი, რ-იც შეიძლება მოხვდეს თვალში, თავისა და ზურგის ტვინში, კანში და კანქვეშა შემაერთებელ ქსოვილში, კუნთებში და სხვ. კლინიკური გამოვლინება დამოკიდებულია ცისტიცერკების რაოდენობასა და ლოკალიზაციაზე. თავის ტვინის ც-ის დროს აღინიშნება შეტევითი ხასიათის თავის ტკივილი, გულისრევა, პირღებინება, ეპილეფსიის მაგვარი გულყრა; თვალის ც-ის დროს—მხედველობის მოშლა; კანისა და კუნთების ც-ის დროს შესამჩნევი ფუნქციური მოშლილობა არ აღინიშნება. ცისტიცერკების სიცოცხლისუნარიანობა გრძელდება 3—10 (ზოგჯერ 15—20 და მეტი) წელს. შინაგანი ორგანოების ც-ის დიაგნოზს სვამენ კლინიკურად, კანისა და კანქვეშა ც-ის დროს კი—ბიოფსიით. მნიშვნელობა ენიჭება რენტგენოლოგიურ დიაგნოსტიკას და კომპლემენტის შებოჭვის რეაქციას ცისტიცერკებიდან დამზადებული ანტიგენით. მკურნალობა ძირითადად სიმპტომურია. ზოგჯერ — ოპერაციული. პროფილაქტიკა ისეთივეა, როგორიც ტენიოზის დროს.

ი. თოფურია.

ცხოველებში ც-ს იწვევს თასმისებური ჭიების წარმომადგენლები Taenia-სა და Taeniarhynchus-ის გვარებისა. დაავადება ფართოდაა გავრცელებული. ავადდება წვრილი და მსხვ. რქ. საქონელი, ცხენი, ღორი, ძაღლი, აქლემი და სხვ. ც-ის ზოგიერთი სახეობა იწვევს ცხოველის სიკვდილს და კუნთების მასობრივად გაფუჭებას. მკურნალობა ჯერ არ არის დამუშავებული. პროფილაქტიკა: უპატრონო ძაღლების დაჭერა და სხვ.

ი. მადათერაშვილი.

ცისტიცერკოიდი, თასმისებური ჭიების ლარვის სახესხვაობა. შედგება სხეულისა და კუდისაგან. მისაწოვრებიანი თავი სხეულის ღრუშია ჩაბრუნებული; კუდზე 3 წყვილი კაუჭია. ც. პარაზიტობს შუალედური მასპინძლის (რგოლოვანი ჭიის, კიბოსნაირის, მწერის, მოლუსკის ან ხერხემლიანის) სხეულის ღრუში. იგი იყოლიებს კუდის ნაწილს და გარდაიქმნება ზრდასრულ ჭიად. ც. ახასიათებს ძაღლებისა და კატების ნაწლავის პარაზიტს — ძაღლის სოლიტერს.

ცისტოგრაფია (ბერძნ. kystis, აქ — შარდის ბუშტი და ...გრაფია), შარდის ბუშტის გამოკვლევის რენტგენოლოგიური მეთოდი—რენტგენის სურათზე შარდის ბუშტის გამოსახულების მიღება, რისთვისაც შარდის ბუშტს ავსებენ რენტგენოკონტრასტული ნივთიერებით, რ-იც შეჰყავთ თირკმლებიდან (ექსკრეტორული ეროგრაფია) ან შარდსადენიდან. იყენებენ სხვადასხვა კონტრასტულ ნივთიერებას (სერგოზინი, უროტრასტი და სხვ.), აირს (ჟანგბადი ან ნახშირორჟანგი, ე. წ. პნევმოცისტოგრაფია) ან მათ კომბინაციას. სურათზე შარდის ბუშტის კონტურის დეფორმაცია, მისი ავსების დეფექტების გამოვლენა ხელს უწყობს კენჭების, შარდის ბუშტის კედლებისა და წინამდებარე ჯირკვლის დაავადებების (სიმსივნე, ტუბერკულოზი) ამოცნობას.

ცისტოზეირა, ცისტოზირა (Cystoseira), წაბლა წყალმცენარეების გვარი ფუკუსისნაირთა რიგისა. აქვს ბუჩქისებრი თალუსი. მრავლდება სქესობრივად. ოოგონიუმი ერთი კვერცხუჯრედითაა. სსრკ-ში ცნობილია 3 სახეობა (მათგან 2 შავ ზღვაში იზრდება). იყენებენ ალგინმჟავასა და ალგინატების მისაღებად, კვებისა და სამედიცინო მრეწველობაში.

ქ. ყანჩაველი.

ცისტოსკოპია (ბერძნ. kystis, აქ — შარდის ბუშტი და ...სკოპია), შარდის ბუშტის გამოკვლევა სპეციალური ხელსაწყო-

(გაიზრდება) 0°-იდან 360°-მდე. λ არის ზომა სფერული კუთხისა Π-თან, ℓ ნახაზზე და γ წერტილზე გავლებულ განედის წრეწირებს შორის.

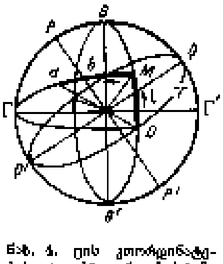

ნახ. 1. ცის კოორდინატების გალაქტიკური სისტემა (OO' დიდი წრეწირი ცის ეკვატორია, P და P'—მისი პოლუსები, BB' დიდი წრეწირი — გალაქტიკური ეკვატორი, Γ, Γ' გალაქ. პოლუსები), ცის ეკვატორისა და გალაქტიკური ეკვატორის გადაკვეთის D წერტილი ცის კოორდინატების გალაქტიკური სისტემის ათვლის სათავეა. მისი პირდაპირი აღვლენაა 18სთ 40წთ, გალაქტიკური ეკვატორის მდებარეობა ცაზე მხოლოდ მიახლოებით განისაზღვრება და ფიქსირდება მისი Γ ჩრდილოეთი პოლუსის ეკვატორული კოორდინატებით $\alpha=12^{სთ}49^{წთ}$, $\delta=+27,4°$. Γ-დან მიმართულებით გავლებული დიდი წრეწირი, ე. წ. გალაქტიკური განედის წრეწირი, გალაქტიკურ ეკვატორს კვეთს M წერტილში. σM რკალს გალაქტიკური განედი ეწოდება b. იგი ათვლება გალაქტიკური ეკვატორიდან Γ-კენ (ამ შემთხვევაში b დადებითია) ან Γ'-კენ (b უარყოფითია) და იღებს მნიშვნელობებს —90°-დან 90°-მდე. მეორე კოორდინატი გალაქტიკური გრძედი l იგი წარმოადგენს DM რკალს, ითვლება D-დან პირდაპირი აღვლენის ზრდის მიმართულებით და იღებს მნიშვნელობებს 0°-იდან 360°-მდე. გალაქტიკური კოორდინატების ახალ სისტემაში D-ს ნაცვლად ათვლის სათავად იღებენ ცის სფეროს იმ წერტილს, რომელშიც მოთავსებულია გალაქტიკის ცენტრი. ახალ და ძველ სისტემებში l-ის მნიშვნელობანი განსხვავებულია, ხოლო b—არა.

უშუალოდ დაკვირვებებით ზომავენ მხოლოდ ჰორიზონტულ და ეკვატორულ კოორდინატებს. ეკლიპტიკური და გალაქტიკური კოორდ. კი — გამოითვლება ეკვატორული კოორდინატებისაგან.

ცის სფერო

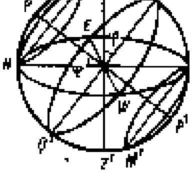

ნახ. 1. ტოპოცენტრული ცის სფერო φ განედზე მყოფი დამკვირვებლისათვის (0 < φ < 90°). ცის სფეროს ცენტრზე დაკვირვების პუნქტის ვერტიკალის პარალელურად გავლებული წრფე სამყაროს ღერძია, იგი ცის სფეროს ზედაპირს კვეთს სამყაროს ჩრდ. P და სამხრ. P' პოლუსებში. ცის სფეროს ცენტრზე გავლებული ვერტიკალური წრფე კი ცის სფეროს ზედაპირს ზენიტის Z და ნადირის Z' წერტილებში კვეთს. პოლუსებზე, ზენიტისა და ნადირის წერტილებზე გამავალ PZP'Z' დიდ წრეწირს ცის მერიდიანი ეწოდება. დამკვირვების ცენტრზე სამყაროს ღერძის პერპენდიკულარულად გავლებული სიბრტყის კვეთა ცის სფეროს ზედაპირთან EQWQ' ცის ეკვატორია, ხოლო ვერტიკალური წრფის მართობულად გავლებული სიბრტყისა — NESW ჰორიზონტი. ცის მერიდიანი მათემატიკურ ჰორიზონტთან ორ, N და S, წერტილში იკვეთება. ამათგან სამყაროს ჩრდილოეთ პოლუსთან უახლოესს, ე. ი. N წერტილს, ჩრდილოეთის წერტილი ჰქვია, S-ს კი — სამხრეთის წერტილი. ცის ეკვატორი და მათ. ჰორიზონტი ერთმანეთს კვეთენ E და W წერტილებში, რომლებიც 90°-ით არიან დაშორებული N და S წერტილებიდან. E-ს აღმოსავლეთის წერტილი ჰქვია, W-ს კი — დასავლეთის წერტილი. NS წრფეს შუადღის ხაზი ეწოდება

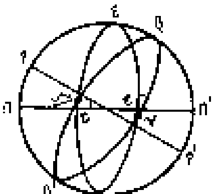

ნახ. 2. ეკლიპტიკა. ცის სფეროს დიდ წრეწირს E♈E'♎, რომელზეც ხდება მზის ცენტრის ხილული წლიური მოძრაობა, ეკლიპტიკა ეწოდება, Π და Π' მისი პოლუსებია. ეკლიპტიკა ε=23°27' კუთხითაა დახრილი Q♈Q'♎ ეკვატორისადმი (გაგრძელება იხ. გვ. 229)

თი — ცისტოსკოპით, რ-ის ლითონის ღრუ კორპუსში ჩამონტაჟებულია ოპტიკური სისტემა (იხ. აგრეთვე ენდოსკოპია). შარდის ბუშტში ცისტოსკოპი შარდსადენი მილიდან შეჰყავთ. დიაგნოსტიკური გამოკვლევისას ბუშტს ცისტოსკოპის კორპუსიდან ამორეცხავენ და ავსებენ გამჭვირვალე სადეზინფექციო სითხით. Ც. ეხმარება ქირურგ. ცისტიტის, კენჭების, სიმსივნის და სხვ. უროლოგიური და შარდის ბუშტთან მიმდებარე ორგანოების (წინამდებარე ჯირკვალი, სწორი ნაწლავი და სხვ.) დაავადებების გამოვლენას. სპეც. კონსტრუქციის ცისტოსკოპების საშუალებით შეიძლება შარდსაწვეთებისა და თირკმლის მენჯის კათეტერიზაციის ჩატარება, აგრეთვე შარდის გამომტანი გზების, წინამდებარე ჯირკვლის ბიოფსიისა და სხვ. ოპერაციული ჩარევის განხორციელება.

ცისტრონი, გენეტიკური სუბსტრატის — ნუკლეინის მჟავას უბანი, რ-იც განაპირობებს ცალკეულ ფუნქციას. ტერმინი შემოიღო ამერ. გენეტიკოსმა ს. ბენზერმა (1967) Ც. შეიცავს 400-იდან 4000-მდე ნუკლეოტიდს და აკოდირებს ერთი პოლიპეპტიდის სტრუქტურას (იხ. ნუკლეინის მჟავები, გენეტიკური კოდი). *ლ. ჯოხაძე.*

ცისფერაკანები (Lycaenidae), დღის პეპლების ოჯახი. ფრთების შლილი 2—4 სმ აღწევს. მამლების ფრთები ცისფერია, დედლისა — მურა. უკანა ფრთები ზოგჯერ კუდით ბოლოვდება. Ც. გავრცელებულია. ცნობილია 2800-მდე სახეობა, მათგან 60 სსრკ-ში გვხვდება. აღსანიშნავია ამიერკავკ. ენდემები: ლედერერის ცრუკუდა (Pseudothecla lederi), ოხიმის ოქროფერა (Thersamonia ochimus) კავკასიური ენდემი, რომანოვის მრავალთვალა (Thestor romanovi) და მრავალი სხვ. *გ. დიდმანიძე.*

ცისფერგულა, კურკური (Cyanosylvia svecica), ფრინველი შაშვისნაირთა რიგისა. მამალს ზურგი მურა აქვს, კუდი — შავმოწითური, გული ლურჯი — თეთრ- ან წითურლაქიანი, დედალი უფრო ბაცია. გავრცელებულია ევროპასა და აზიაში, ზამთრობს სამხრ. აზიასა და ჩრდ. აფრიკაში. საქართველოში ბუდობს მცირე კავკასიონზე, ვერტიკალურად აღწევს ზ. დ. 2100 მ. მარში დებს 4—7 კვერცხს, ინკუბაცია გრძელდება 2 კვირას. იკვებება მწერებითა და კენკრით. *რ. ჟორდანია.*

ცისფერი მთები (Blue Mountains), მთები ავსტრალიაში, დიდი წყალგამყოფი ქედის ნაწილი (ახალი სამხრ. უელსის შტატი). Ც. მ. ბრტყელთხემიანია, აქვს ფლატოვანი და ძლიერ დანაწევრებული კალთები სიმაღლე 1360 მ-მდე. კიდეს ღრმა ხეობით იყოფა დას. და აღმ. ნაწილად. აგებულია კირქვებითა და ქვიშაქვებით. არის რელიეფის კარსტული ფორმები. შემოსილია ევკალიპტის ტყითა და სავანით. ხეობებში ხისებრი გვიმრის კორომებია.

ცისფერი ნილოსი, ბაჰრ-ელ-აზრაკი (არაბ. ბაჰრ — მდინარე და აზრაკ — ცისფერი), მდინარე ეთიოპიასა და სუდანში, მდ. ნილოსის მარჯვ. ყველაზე წყალუხვი შენაკადი. სიგრძე 1600 კმ. სათავე აქვს ჩოკეს მთების სამხრ.-დას. კალთაზე, აქ ეწოდება პატარა აბაი. ერთვის ტბა ტანას. ტბიდან გამოსვლის შემდეგ ეწოდება აბაი. დინების დაღმა 20 კმ-ზე აქვს 45 მ სიმაღლის თის-ისატის ჩანჩქერი, შემდეგ მიედინება 900—1200 მ სიღრმის კანიონში. სუდანის ტერიტორიაზე ეწოდება Ც. ნ., რ-იც ქ. ხარტუმთან უერთდება თეთრ ნილოსს და წარმოქმნის მდ. ნილოსს. Ც. ნ. საზრდოობს წვიმის წყლით. შესართავთან წყლის საშ. ხარჯი 1650 მ³/წმ (მაქს. — დაახლ. 6000 მ³/წმ, მინ. — 130 მ³/წმ). ქ-ებთან როსეირესსა და სენართან აგებულია ჰესები. არის წყალსაცავები. სანაოსნოა შესართავიდან 580 კმ-ზე.

ცისფერი ტბა, კარსტული ტბა გაგრის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, მდ. ბზიფის შუა დინების მარჯვ. ნაპირზე. 109,5 მ სიმაღლეზე. სარკის ფართ. 0,0012 კმ², უდიდესი სიღრმე 23 მ, საშ. სიღრმე 15 მ, წყლის მოცულობა 18000 მ³. ტბის ფსკერზე ამოდის მძლავრი ვოკლუზი. ტბიდან გადის ნაკადი. წყალი სუფთაა და გამჭვირვალე. ზაფხულში წყლის ტემპ-რა 8,5°C. *ი. აფხაზავა.*

ცისფერი ქედი, ბლუ-რიჯი (Blue Ridge), მთაგრეხილები და მასივები (მ. შ. შავი მთები, ნისლიანი მთები) აპალაჩის სამხრ.-აღმ. ნაწილში, აშშ-ში. აღმართულია პიდმონტის პლატოზე. მაქს. სიმაღლე 2037 მ (მთა მიჩელი). აგებულია მეტამორფული ქანებით. კალთებზე ფართოფოთლოვანი და წიწვოვანი ტყეებია და სუბალპ. მდელოებია.

„ცისფერი ყანწები“, ქართული ლიტერატურულ-მხატვრული ჟურნალი, „ცისფერყანწელების“ ჯგუფის ორგანო. გამოდიოდა ქუთაისში 2 ნომერი: I — 1916 თებ.-მარტში, II — ამავე წლის დეკ. დამლევს. რედაქტორი — პ. იაშვილი. მხატვარი — ლ. ჯაფარიძე. ჯგუფის მანიფესტის „პირველთქმის“ ავტორი — პ. იაშვილი. ჟურნალში დაიბეჭდა ვ. გაფრინდაშვილის, ი. გრიშაშვილის, პ. იაშვილის, ნ. ლორთქიფანიძის, გ. ტაბიძის, ტ. ტაბიძის, ა. ფაღავას, ი. ყიფიანის, ს. ცირეკიძის, ა. ჭუმბაძის, გ. ჯაფარიძის, ლ. ჯაფარიძის და სხვ. პოეტური და პროზაული ნაწარმოებები, აგრეთვე რუსი პოეტის კ. ბალმონტის 2 გამოუქვეყნებელი ლექსის ავტოგრაფი.

ლიტ.: იხ. სტატიან „ცისფერყანწელები“. *ლ. ავალიანი.*

„ცისფერყანწელები“, „ცისფერი ორდენი“, 1915—16 წწ. მიჯნაზე შექმნილი ქართული ლიტერატურული დაჯგუფება. სახელწოდება მიიღო თავისი პირველი ბეჭდური ორგანოსაგან „ცისფერი ყანწები“ (1916). ჯგუფის წევრები: პ. იაშვილი, ტ. ტაბიძე, ვ. გაფრინდაშვილი, კ. ნადირაძე, ს. ცირეკიძე, ს. კლდიაშვილი, ა. არსენიშვილი, ნ. მიწიშვილი, შ. აფხაიძე, გ. ლეონიძე, რ. გვეტაძე, ი. ყიფიანი, ლ. ჯაფარიძე, შ. კარმელი და სხვ. გამოსცემდნენ „ცისფერი ყანწები“, „მეოცნებე ნიამორები“, „შვილდოსანი“, „ბარრიკადი“, „ბახტრიონი“. დეკლარაციებში (პ. იაშვილის „პირველთქმა“, ტ. ტაბიძის „ცისფერი ყანწებით“, ვ. გაფრინდაშვილის, შ. აფხაიძის, ს. ცირეკიძის და სხვ. წერილები) „Ც.“ თავს სიმბოლიზმის მიმდევრებად აცხადებდნენ. სარბიელზე გამოსვლისთანავე ბოჰემურმა განწყობილებებმა, „წმინდა ხელოვნებისადმი“, ლიტ. პოზიციისადმი სწრაფვამ, ქართულ კლასიკასთან მიმართ მკრეხელურმა გამონათქვამებმა ერთგვარი სკანდალური სახელი მოუხვეჭა ჯგუფს, თუმცა შეუმჩნეველი არ დარჩენილა „Ც-ის“ პოეზიის მხატვრული ღირსებანიც. ჯგუფი უჩვეულო მოვლენა იყო ქართ. სინამდვილეში, თუმცა, როგორც მკვლევარი მიიჩნევენ, „ცისფრობა“ არ ყოფილა მისი აღმოცენება დაემთხვა ღრმა ისტ. კატაკლიზმებს, რამაც სამყაროს ტრაგიკული აღქმა გააძლიერა და „Ც-ის“ ლექსებს რთული პოეტური აზროვნებისა და დეკადენტურ განწყობილებათა კვალი დაამჩნია. „Ც-მა“ დიდხანს ვერ ვერ ორიენტირებულ სიმბოლიზმს ეპიგონური (ფუტურიზმისა და დადაიზმისაკენ გადახრა), თანამედროვე ევროპ. ესთეტ. სისტემების უქონლობა, რაც მთავარია, ღრმა პატრიოტიზმი, რეალისტური მსოფლაღქმა, 20-იანი წწ. დასაწყისიდანვე გამოვლენილი თაყვანისცემა ქართ. კლასიკოსებისადმი არ იძლევა სიმბოლიზმთან „Ც-ის“ გაიგივების საფუძველს. დღეს აღიარებულია „Ც-ის“ ჯგუფის მიღწევები, გაცხადებულია მისი დადებითი როლი XX ს. ქართ. პოეზიის განვითარებაში. საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების დამყარებამ დაარღვია ჯგუფის შემოქმედებითი ერთიანობა. 20-იანი წწ. II ნახევარში ფაქტობრივად დაშლილი „ცისფერი ორდენი“ ფორმალურად 1931 გაუქმდა მათივე დადგენილებით. რ-ის ავტორი იყო ა. არსენიშვილი.

ლიტ.: აბულაძე მ., ლიტერატურულ მიმდინარეობათა ისტორიიდან მეოცე საუკუნის ქართულ მწერლობაში, თბ., 1977; ავალიანი ლ., პაოლო იაშვილი, თბ., 1977; ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 6, თბ., 1982. *ლ. ავალიანი.*

ციტადელი (იტალ. citadella. სიტყვასიტყვით — პატარა ქალაქი). 1. ციხესიმაგრის ყველაზე საიმედოდ გამაგრებული ცენტრ. ნაწილი. ციხესიმაგრის ტიპის ნაგებობა ძვ. ქ-ებში Ც-ში, როგორც წესი, მმართველის სასახლე, ციხე და საკულტო შენობები. დაგეგმარება გაპირობებული იყო ადგილის რელიეფით. საქართველოში Ც-ის ნიმუშებია უჯარმის, გრემის ხუროთმოძღვრული ანსამბლები. 2. გადატანითი მნიშვნელობით, რომელიმე ორგანიზაციის მთავარი პუნქტი (ცენტრი), ბურჯი.

ციტიდინი, ციტოზინრიბოზიდი, ბუნებრივი ორგანული ნაერთი. ნუკლეოზიდი, რ-იც შედგება ციტოზინისა და რიბოზის ნაშთებისაგან. მოლ. მასა 243,2. გვხვდება ყველა ცოცხალი უჯრედის რიბონუკლეინის მჟავასა და ნუკლეოტიდების შემადგენლობაში.

ციტო... (<ბერძნ. kytos — სათავსი, გარსი: აქ — უჯრედი), რთული სიტყვის ნაწილი; მიანიშნებს მცენარეულ ან ცხოველურ უჯრედებთან დამოკიდებულებაზე. მაგ., ციტოლოგია.

ციტოგენეტიკა (ციტო... და გენეტიკა), მეცნიერება, რ-იც შეისწავლის მემკვიდრეობისა და ცვალებადობის კანონზომიერებებს უჯრედულ დონეზე Ც-ს ძირითადი კვლევის საგანს წარმოადგენს მემკვიდრული სტრუქტურები — ქრომოსომები. Ც-ის წარმოშობის თარიღად ითვლება 1902, როდესაც ამერ. მეცნ. უ. სეტონმა და გერმ. მეცნ. თ. ბოვერიმ მიუთითეს პარალელიზმის არსებობაზე ქრომოსომათა ქცევასა (რედუქციული გაყოფისა და განაყოფიერების დროს) და მენდელისეულ ნიშანთვისებათა დათიშვას შორის, უჩვენეს რა, რომ ქრომოსომები მემკვიდრული ფაქტორების — გენების — მატარებლებია და რომ ქრომოსომები განაპირობებენ ნიშანთა გადაცემის განუწყვეტლობას თაობათა შორის.

მემკვიდრეობის ქრომოსომული თეორიის პირველი მნიშვნელოვანი ფაქტები მიღებული იყო ჯერ კიდევ XIX ს. ბოლო წლებში შესწავლილ ქრომოსომათა ქცევა მიტოზისა და მეიოზის სტადიებზე (ვ. ფლემინგი, 1880, ა. ვაისმანი, 1887). დაადგინეს, რომ განაყოფიერებისას ქრომოსომათა რიცხვი ორმაგდება (გერმ. ჰერტვიგი, 1875) და შეიცავს მშობლებისაგან წარმოდგენილ ქრომოსომებს (ბელგ. ე. ვან ბენედენი, 1883). აღწერეს პოლიტენური (იტალ. ე. ბალბიანი, 1881) და „ლამპის ჯაგრისის“ (ვ. ფლემინგი, 1882) ტიპის ქრომოსომები.

1910—12 ტ. მორგანმა თანამშრომლებთან ერთად ჩამოაყალიბა მემკვიდრეობის ქრომოსომული თეორია — Ც-ის თეორიული საფუძველი, დაადგინა, რომ გენები მოთავსებულია ქრომოსომებში, განლაგებულნი არიან ხაზობრივად და მემკვიდრეობენ ჯგუფებად, რომ ჰომოლოგიურ ქრომოსომათა შორის მიმდინარეობს გენთა გაცვლის რეგულარული პროცესი (მეიოზური დაჯვარედინება).

Ც-ის როგორც მეცნიერების ჩამოყალიბებაში დიდი წვლილი შეიტანეს რუსი მეცნიერების ს. ნავაშინის (1912), გ. ლევიცკის (1924), ნ. კოლცოვის, ა. პროკოფიევა-ბელგოვსკაიას, ბ. ასტაუროვის და სხვათა ფუნდამენტურმა შრომებმა

ქრომოსომათა სტრუქტურისა და ფუნქციონირების კანონზომიერებათა შესახებ.

საქართველოში ციტოგენეტიკურ კვლევათა პიონერად ითვლება ლ. ჩოლაძე. მის ნაშრომს მიტოზურ და მეიოზურ ქრომოსომათა იდენტურობის შესახებ დღესაც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა.

ციტოგენეტ. კვლევათა განვითარებამ დღის წესრიგში დააყენა ქრომოსომათა და გენთა ქიმ. ბუნების გარკვევა. აღმოჩნდა, რომ პროკარიოტებში ქრომოსომები წარმოდგენილია დეზოქსირიბონუკლეინის მჟავას (დნმ), იშვიათად რიბონუკლეინის მჟავას მოლეკულებით, რ-ებიც თავმოყრილია ციტოპლაზმაში. ეუკარიოტებში ქრომოსომები წარმოადგენენ ნუკლეოპროტეიდულ სტრუქტურებს — ნუკლეინის მჟავასა და ცილისაგან შედგენილ რთულ პოლიმერებს. ეუკარიოტთა ქრომოსომები მდებარეობენ ბირთვის შემადგენლობაში და გამოყოფილი არიან ციტოპლაზმისაგან ბირთვის მემბრანით. ეუკარიოტთა ქრომოსომას აქვს ერთი განუწყვეტელი (ასეული მილიონი ნუკლეოტიდისაგან შემდგარი) დნმ-ს მოლეკულა, რ-იც გარედან დახვეულია ჰისტონური ცილების 4 კლასის (H2A, H2B, H3, H4) მოლეკულების შემცველ სფერულ სუბსტრატზე — ნუკლეოსომაზე. ნუკლეოსომები განლაგებულია ძაფების მსგავსად. H1 ჰისტონის მოლეკულა დაკავშირებულია დნმ-ს ძაფთან ნუკლეოსომათა შორის.

1956 შვედმა მეცნიერებმა (ჯ. ტიიო, ა. ლევანი) დაადგინეს ადამიანის სომატურ უჯრედებში ქრომოსომათა დიპლოიდური რიცხვი — 46, რითაც დასაბამი მისცეს სამედ. ც-ის განვითარებას.

ც-ში ახ. მეთოდთა გამოყენებამ (ელექტრონული მიკროსკოპია, რადიოავტოგრაფია, მიკროფოტომეტრია, in situ ჰიბრიდიზაცია, დიფერენციალური შეღებვადობა C, Q, G, Ag, t, შეღლეულ ქრომატიდთაშორისი გაცვლები, სპექტროფოტომეტრია), ქრომოსომათა მოლეკულურ დონეზე კვლევამ ახლებურად წარმოაჩინა ქრომოსომათა ორგანიზაციისა და ფუნქციონირების არსი.

ამჟამად ციტოგენეტიკის დარგში კვლევის პერსპექტიული მიმართულებებია გენეტ. ინჟინერია, უჯრედთა ჰიბრიდიზაციის ქრომოსომული რუკების შედგენა, ციტოპლაზმურ სტრუქტურათა მემკვიდრეობ. კანონზომიერებათა შესწავლა, კარიოტიპთა ევოლ. დადგენ-გარკვევა, სახეობათა წარმოშობის პროცესების შესწავლა, მთელი რიგ ქრომოსომულ დაავადებათა ეტიოლოგიის შესწავლა.

ციტოგენეტ. პრობლემები მუშავდება სსრკ წამყვან სამეცნ. ცენტრებში: სსრკ მეცნ. აკად. ზოგადი გენეტიკის, სსრკ მეცნ. აკად. ციმბ. განყ-ბის ციტოლოგიისა და გენეტ., სსრკ სამედ. მეცნ. აკად. სამედ. გენეტიკის, სსრკ მეცნ. აკად. ციტოლოგიის ინ-ტებში, უნ-ტების გენეტიკისა და ციტოლოგიის კათედრებზე. საქართველოში ციტოგენეტ. კვლევა ძირითადად მიმდინარეობს თსუ-ის გენეტიკის კათედრაზე, საქართვ. მეცნ. აკად. ზოოლოგიის ინ-ტში, თბილ. სამედ. ინ-ტის ცენტრ. სამეცნ.-კვლ. ლაბორ. გენეტიკის განყ-ბაში, სსრკ ჯანდაცვის სამინისტროს დაქვემდებარებულ მთელ რიგ ინ-ტებში.

შრომები ც-ის დარგში იბეჭდება ჟურნალებში: „Генетика" (1965-იდან), „Цитология" (1959-იდან), „Цитология и генетика" (1967-იდან), „Chromosoma" (B.—W., 1939-იდან), „Cytogenetics" (Basel, 1962-იდან), „Canadian Journal of Genetics and Cytology" (Ottawa, 1959-იდან), „Experimental Cell Research" (N. Y., 1950-იდან).

ლიტ.: ლეჟავა თ., ადამიანის ქრომოსომათა კვლევის მეთოდები, თბ., 1973; Босток К., Самнер Э., Хромосома эукариотической клетки, пер. с англ., М., 1981; Суонсон К., Мерц Т., Янг У., Цитогенетика, пер. с англ., М., 1969.

თ. ლეჟავა

ციტოზინი, 2-ოქსი-6-ამინოპირიმიდინი, ბუნებრივი ორგანული ნაერთი პირიმიდინის ფუძეების ჯგუფისა. თეთრი კრისტალებია ან თხელი, პრიზმული ფირფიტებია, მოლ. მასა 111,1. შედის ყველა ცოცხალი უჯრედის ნუკლეოტიდების შემადგენლობაში.

ციტოლიზი (ციტო და ლიზისი), ცხოველური და მცენარეული უჯრედების დაშლა, რაც გამოიხატება მათი მთლიან ან ნაწილობრივ გახსნაში. ც-ში აქტიურ როლს ასრულებენ ლიზოსომები. ც. შეიძლება მოხდეს ნორმალურ ფიზიოლ. პირობებში (მაგ., მეტამორფოზის დროს) აგრეთვე სხვადასხვა პათოლ. მდგომარეობის დროს.

ციტოლოგია (ციტო და ...ლოგია), მეცნიერება უჯრედის შესახებ. შეისწავლის, როგორც მრავალუჯრედიანი, ისე ერთუჯრედიანი, ორგანიზმების უჯრედებს, ბირთვულ-ციტოპლაზმურ კომპლექსებს, რ-ებიც უჯრედებად არ არის დანაწევრებული (სიმპლასტები, სინციტიუმები და პლაზმოდიუმები). შეისწავლის აგრეთვე ერთუჯრედიან ცხოველებს, მცენარეებსა და ბაქტერიებს. ც-ს ცენტრ. ადგილი უკავია ბიოლ. დისციპლინათა შორის, ვინაიდან უჯრედული სტრუქტურები ყველა ცოცხალი არსების საფუძველს წარმოადგენს. გარდა ამისა ც. ემბრიოლოგიის, ჰისტოლოგიის, მცენარეთა ანატომიის, პროტისტოლოგიისა და ბაქტერიოლოგიის შემადგენელი ნაწილია. უჯრედის რთული აგებულების შესაბამისად, ც-ში რამდენიმე მიმართულება გამოიყოფა. კარიოლოგია, რ-იც ბირთვისა და მის სტრუქტურებს შეისწავლის, მისი ძირითადი ობიექტი ქრომოსომებია, მემბრანოლოგია, რ-იც უჯრედის ერთ-ერთ ძირითად სტრუქტურას — მემბრანებს იკვლევს; ციტოფიზიოლოგია — შეისწავლის უჯრედის ფუნქციურ მოქმედებას; ცალ-ცალკე შეისწავლიან უჯრედის სხვადასხვა ორგანოიდებს: მიტოქონდრიებს, ბირთვაკს, გოლჯის კომპლექსს და სხვ.

ც-ის საფუძველი ჩაეყარა 1665, როდესაც ინგლ. მეცნ. რ. ჰუკმა მიკროსკოპის საშუალებით პირველად აღმოაჩინა მცენარის უჯრედები კორპის ხის ქერქში. XIX ს. განმავლობაში სინათლის მიკროსკოპის კონსტრუქცია მნიშვნელოვნად გაუმჯობესდა, რამაც მრავალი აღმოჩენა განაპირობა: აღწერეს უჯრედის ბირთვი (ინგლ. ბოტანიკოსი რ. ბრაუნი, 1831—33) და ციტოპლაზმა ანუ პროტოპლაზმა (გერმ. მეცნ. ჰ. მოლი, 1844—46), ცალკე გამოყვეს ბირთვის ხსნადი შიგთავსი — კარიოპლაზმა. მოგვიანებით აღწერეს უჯრედის მემბრანა (პლაზმალემა), რ-საც თანამედროვე ც. დიდად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს. 1838—39 წლებში გერმ. მეცნიერებმა მ. შლაიდენმა და თ. შვანმა შექმნეს ე. წ. უჯრედული თეორია, რ-ის მიხედვითაც, ყველა მცენარე და ცხოველი უჯრედებისაგან შედგება. უჯრედული აგებულების თეორია უმარტივესებზეც გავრცელდა (გერმ. მეცნ. კ. ზიბოლდი, 1845—48). რ. ვირხოვმა შექმნა „უჯრედული (ცელულარული) პათოლოგია" და მეცნიერებაში შემოიტანა მოსაზრება უჯრედების გამრავლების შესახებ. აქედან წარმოდგა ვირხოვის ცნობილი დებულება: „Omnis cellula e cellula", ანუ ყოველი უჯრედი მხოლოდ უჯრედისაგან წარმოდგება. 1878—82 აღმოაჩინეს უჯრედის კარიოკინეზური ანუ მიტოზური დაყოფა (1875, ე. სტრასბურგერი; 1878, რუსი მეცნ. პეროშკინი; 1882, გერმ. მეცნ. ვ. ფლემინგი. იხ. მიტოზი). 1869 შვეიც. მეცნ. ფ. მიშერმა ლეიკოციტებიდან და ზოგიერთი სხვა უჯრედებიდან გამოყო ნუკლეინის მჟავები, რამაც ჩვენს საუკუნეში უდიდესი როლი ითამაშა ც-ის და საერთოდ ბიოლ. განვითარებაში. აღმოაჩინეს ქრომოსომები და მათი მუდმივი რიცხვი ყოველი სახეობისათვის (1885, ავსტრ. მეცნ. კ. რაბლი, 1887, გერმ. მეცნ. თ. ბოვერი) დაადგინეს ქრომოსომების რიცხვის რედუქცია სასქესო უჯრედებში (1875, გერმ. ზოოლოგი ო. ჰერტვიგი; 1880—83, ი. გორჟანკინი) ი. მეჩნიკოვმა (1882) აღმოაჩინა ფაგოციტოზის მოვლენა. განვითარდა ციტოფიზიოლოგია, სწავლობდნენ კუნთის შეკუმშვისა და ნერვულ მოძრაობაში აგზნების გატარების მექანიზმს. დაადგინეს უჯრედის მემბრანის შერჩევითი გამტარებლობა (ჰოლანდ. მეცნ. ჰ. დე ფრიზი, გერმ. მეცნიერები ვ. პფეფერი, ე. ოვერტონი) და ა. შ.

XX ს-ში ც-მ დიდ წარმატებებს მიაღწია ახ. მეთოდების შემოღებისა და მათი დახვეწის გამო. მ. შ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ელექტრონული მიკროსკოპია (იხ. მიკროსკოპული ტექნიკა), ციტოფოტომეტრია, ავტორადიოგრაფია ანუ რადიოავტოგრაფია და სხვ. მნიშვნელოვანია უჯრედების კულტურის მეთოდი — განსაკუთრებულ საკვებ არეებზე (შეიცავენ ამინომჟავებს, ვიტამინებს, სისხლის შრატს ან შრატის ალბუმინს და სხვ.) ცოცხალი უჯრედები, კულტურაში უჯრედები ინარჩუნებენ გამრავლების უნარს და ძირითად თვისებებს. ამ მეთოდის ფუძემდებელია (1907) ამერ. მეცნ. რ. ჰარისონი. აღსანიშნავია აგრეთვე რენტგენოსტრუქტურული ანალიზის, დიფერენციალური ცენტრიფუგირების და სხვ. მეთოდები.

თანამედროვე ც. რამდენიმე მიმართულებით ვითარდება. ინტენსიურად შეისწავლიან უჯრედის კომპონენტებისა და ორგანოიდების ულტრასტრუქტურას; დაადგინეს, რომ „უჯრედის ჩონჩხის" შემადგენელი ნაწილები უჯრედის საძრაო აპარატი არის და მისი ფორმის შენარჩუნების საშუალებაც. სწავლობენ მიტოზის აპარატის ულტრასტრუქტურას. ც-ის ერთი ძირითადი პრობლემათაგანია ბირთვისა და ციტოპლაზმის, და აგრეთვე უჯრედშორისი ურთიერთობანი. დადგენილია, რომ უჯრედშორისი ურთიერთობანი რამდენიმე სხვადასხვა გზით ხორციელდება. ინტენსიურად სწავლობენ უჯრედის გაყოფის მექანიზმებს და ე. წ. უჯრედის ანუ მიტოზურ ციკლს. ც-ის უმნიშვნელოვანესი პრობლემაა უჯრედების დიფერენცირება (სპეციალიზაცია) და მისი მოლეკულური საფუძვლები. ამჟამად მეცნიერების უმრავლესობა იზიარებს მოსაზრებას, რ-ის მიხედვითაც სხვადასხვა ტიპის უჯრედების ჩამოყალიბება გენების დიფერენც. აქტივობის შედეგია.

საზღვარგარეთ (ამერიკა, ინგლისი, საფრანგეთი, შვეცია, იაპონია და სხვ.) გამოდის მრავალი ციტოლოგიური ჟურნალი, სსრკ-ში სპეც. ჟურნალი „Цитология", „Цитология и генетика". გარდა ამისა, ციტოლოგიის დარგში ნაშრომები ქვეყნდება ჟურნალებში: „Онтогенез", „Генетика и цитогенетика" და სხვ.

ც-ის პრობლემები მუშავდება სსრკ მეცნ. აკად. ციტოლოგიის ინ-ტში, სსრკ მეცნ. აკად. ციმბ. განყ-ბის ციტოლოგიისა და გენეტიკის ინ-ტში, მოსკ. სახელმწ. უნ-ტში, ლენინგრ. სახელმწ. უნ-ტში და სსრ კავშირის სხვა ქ-ებში. საბჭ. ციტოლოგებს (ვ. ალექსანდროვი, ვ. ბროდსკი, ი. კაცნაძე, ა. რუმიანცევი, ნ. ხრუშჩოვი, ი. ჩენცოვი და სხვ.) საკმაოდ თვალსაჩინო მიღწევები აქვთ ც-ში.

საქართველოში მუშაობს რამდენიმე სსრკ-ში კარგად ცნობილი ციტოლოგიური ლაბორატორია. თსუ-ის ე. წ. განვითარების ბიოლ. განყ-ბაში (ხელმძღვ. საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კ. გ. თუმანიშვილი) მიმდინარეობს უჯრედშორისი ურთიერთობის, გენების ექსპრესიის რეგულირებისა და უჯრედთა დიფერენცირების სტრუქტურული საფუძვლების გამოკვლე-

(გაგრძელება)

მი (ე წელი ითვლება დროის მსვლელობაში) და კვეთს მას ♈ და ♎ წერტილებში. ♈ წერტილში გადასვლას მზე სამხრეთიდან ჩრდ. ნახევარსფეროში გადადის და ამ წერტილს გაზაფხულის ბუნიობის წერტილი ეწოდება, ♎ კი — შემოდგომის ბუნიობის წერტილი. ეკლიპტიკის იმ წერტილებს, რომლებიც 90°-ითაა დაშორებული ♈ და ♎ წერტილებიდან, ზაფხულისა და ზამთრის მზებუდობის წერტილები ჰქვია (პირველი ჩრდილოეთ ნახევარსფეროშია, მეორე — სამხრეთში). სამყაროს P და P' პოლუსებსა და ბუნიობის წერტილებზე გამავალ ცის სფეროს დიდ წრეებს ბუნიობის კოლური ჰქვია, პოლუსებსა და მზებუდობის წერტილებზე გამავალს კი — მზებუდობის კოლური.

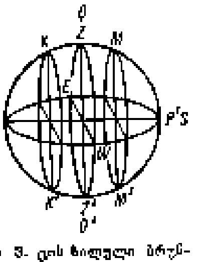

ნახ. 3. ცის ხილული ბრუნვა. დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ დედამიწის ღერძული ბრუნვის გამო ჩვენ გვეჩვენება ცის ილუზორული ბრუნვა საპირისპირო, აღმოსავლეთ—დასავლეთის მიმართულებით. ამის გამო ცის სფეროს წერტილები და სათანადოდ ციური სხეულები ცის ეკვატორის პარალელურ წრეებს ე. წ. პარალელებს შემოწერენ, ხოლო დღე-ღამის განმავლობაში ამ პარალელთა სიბრტყეები 90°—φ კუთხითაა დახრილი NESW ჰორიზონტისადმი. ნახ. I-იდან ჩანს, რომ ჩრდილოეთ პოლუსთან ახლომდებარე ვარსკვლავების დღეღამური პარალელები (მაგ. NK) მთლიანად ჰორიზონტის ზემოთაა, ე. ი. ეს ვარსკვლავები ჩაუსვლელია, სამხრეთ P' პოლუსთან ახლომდებარე ვარსკვლავების პარალელები (მაგ. M'S) ჰორიზონტის ქვეშაა, ე. ი. ეს ვარსკვლავები ამოუსვლელია. ჩაუსვლელი ვარსკვლავები წლის ნებისმიერ დროს ჩანს, ამოუსვლელი — არასოდეს. ყოველი სხვა ვარსკვლავის დღეღამური პარალელი კვეთს ჰორიზონტს, ე. ი. ეს ვარსკვლავები ამომავალ-ჩამავალია. მაგ., ცის ეკვატორზე მყოფი მნათობი — ამოდის აღმოსავლეთის E წერტილში და ჩადის დასავლეთის W წერტილში. ამ ნახაზზე კი ნაჩვენებია ცის სფეროს ბრუნვა დედამიწის ეკვატორზე მყოფი დამკვირვებლისათვის. ამ შემთხვევაში PP' სამყაროს ღერძი NESW ჰორიზონტის სიბრტყეშია, EQWQ' ეკვატორი კი — ჰორიზონტისადმი მართობულ სიბრტყეში. ამო-

(გაგრძელება იხ. გვ. 230)

(გაგრძელება)
რომ ნახევრად დედამიწის პარალელები (მაგ., KK', MM') ჰორიზონტის სიბრტყის მართობულია და ჰორიზონტის წრეწირით შუაზე იყოფა. ამ დროს, ყოველი მნათობი ამოსულია 12 სთ და ჩასული 12 სთ განმავლობაში (თუმცა, ცხადია, ასეთი სხვადასხვა დროს ახალია).

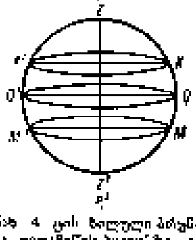

ნახ. 4. ცის ხილული ბრუნვა დედამიწის პოლუსზე: ამ შემთხვევაში PP' სამყაროს ღერძი ZZ' ვერტიკალურ წრფეს ემთხვევა, P პოლუსი — Z ზენიტს, QQ' ეკვატორი — ჰორიზონტს. მაშასადამე, ცის ერთი ნახევარსფეროს მნათობები ჩაუსვლელია, მეორისა — ამოუსვლელი. დღეღამური ბრუნვისას მნათობები ჰორიზონტის სიბრტყის პარალელურ წრეწირებზე მოძრაობენ.

ეა, საქ. სსრ მეცნ. აკად. ა. ნათიშვილის სახ. ექსპერ. მორფოლ. ინ-ტის ციტოლოგიის განყ-ბაში (ხელმძღ. ზ. ცაგარელი) შეისწავლიან უჯრედების ულტრასტრუქტურულ ცვლილებებს სხვადასხვა პათოლ. მდგომარეობის პირობებში. საქ. სსრ მეცნ. აკად. ფიზიოლ. ინ-ტის ნეირომორფოლ. ლაბორატორიაში (ხელმძღ. ი. სვანიძე) იკვლევენ ნეირონებისა და გლიური უჯრედების ურთიერთობის მექანიზმებს, ხოლო საქ. სსრ მეცნ. აკად. ზოოლ. ინ-ტში — უჯრედების დიფერენცირების სხვადასხვა ასპექტს. ციტოლოგიური გამოკვლევები მიმდინარეობს აგრეთვე ფარმაკოქიმ. ინ-ტში და ჯანმრთელ. სამინისტროს ზოგიერთ ლაბორატორიაში.

ლიტ.: თუმანიშვილი გ., უჯრედების დიფერენცირება, თბ., 1979; ნადაშიძე ლ., ციტოლოგიის, ჰისტოლოგიისა და ემბრიოლოგიის განვითარება საქართველოში, წგ.: საქართველოს სსრ, თბ., 1961, გვ. 203; Де Робертис Э., Новинский В., Саэс Ф., Биология клетки, пер. с англ., М., 1973; Свенсон К., Уэбстер П., Клетка, пер. с англ., М., 1980; Ченцов Ю. С., Общая цитология, 2 изд., М., 1984.

გ. თუმანიშვილი.

ციტოლოგიური დიაგნოსტიკა, ციტოდიაგნოსტიკა, დაავადებათა გამოცნობისა და ადამიანის ორგანიზმის ფიზიოლოგიური მდგომარეობის გამოკვლევის მეთოდები, რ-ებსაც საფუძვლად უდევს უჯრედების მორფოლოგიისა და ციტოქიმ. რეაქციების შესწავლა. გამოსაკვლევ უჯრედოვან მასალას იღებენ შინაგანი ორგანოებიდან (ღვიძლი, ელენთა, ფილტვი, ძვლის ტვინი და სხვ.) ორგანოს ჩხვლეტით (ე. წ. პუნქციური ანუ ასპირაციული ბიოფსია). ზედაპირულად მდებარე უბნებიდან (მაგ., ქერქის ზედაპირი) — ზედაპირის ჩამოფხეკით (ზედაპირული ბიოფსია). სხვადასხვა გამონაყოფის (ნახველი, შარდი და სხვ.) უჯრედოვან შედგენილობას იკვლევენ მიკროსკოპულად დაუმუშავებელი სახით (ნატიური) ან მისი ფიქსაციისა და შეღებვის შემდეგ. ც. დ-ს ფართოდ იყენებენ ონკოლოგიაში, ჰემატოლოგიაში, გინეკოლოგიაში და სხვ.
გ. დანელია.

ციტოპლაზმა (ციტო... და პლაზმა), უჯრედის პროტოპლაზმის ბირთვის გარეშე ნაწილი, რ-იც მემბრანითაა შემოფარგლული. შეიცავს ორგანოიდებს (მიტოქონდრიებს, გოლჯის კომპლექსს, ენდოპლაზმურ ბადეს, რიბოსომებს, პლასტიდებს); დროებით ჩანართებს (ლიპიდებს, ნახშირწყლებს, ცილებს და სხვ.); სპეციფ. წარმონაქმნებს (მიოფიბრილებს, ტონოფიბრილებს და სხვ.). ყველა ჩანართი ჩაყურსულია ჰიალოპლაზმაში, ც-ის შედარებით ჰომოგენურ ნაწილში, რ-იც წარმოადგენს მრავალი მოლეკულის კოლოიდურ ხსნარს. იხ. უჯრედი, პროტოპლაზმა.

ციტოპლაზმური მემკვიდრეობა (არაქრომოსომული, პლაზმური, ბირთვის გარეშე), ორგანიზმის ნიშან-თვისებათა მემკვიდრეობით გადაცემა შთამომავლობაში, რასაც განაპირობებს ციტოპლაზმაში არსებული მემკვიდრული ფაქტორები — ბირთვგარეშე გენები. მათი ერთობლიობა — პ ლ ა ზ მ ო გ ე ნ ე ბ ი — პლაზმონს ქმნის. ც. მ-ის არსებობაზე მიუთითებს შეჯვარებისას ნიშან-თვისებათა ისეთი დათიშვა, რ-ებიც არ ხდება მენდელის კანონების მიხედვით, და აგრეთვე დედისეული ნიშან-თვისებების უპირატესი გადაცემა შთამომავლობაში (მდედრობითი სასქესო უჯრედში მეტია ციტოპლაზმა). პლაზმოგენები ქიმიურად წარმოადგენენ დეზოქსირიბონუკლეინის მჟავას (დნმ). მიტოქონდრიებსა და ქლოროპლასტებში დნმ-ს აღმოჩენით შესაძლებელი გახდა ც. მ-ის მოლეკულური მექანიზმების შესწავლა. ციტოპლაზმურ სტრუქტურებში შედის უჯრედის მთელი დნმ-ს 1—10%. ციტოპლაზმური გენების ფუნქციონირებას ნაწილობრივ აკონტროლებს ბირთვული გენები. ციტოპლაზმური გენები ყველა ორგანიზმშია.
დ. ჯოხაძე.

ციტორიქსი (ციტო... და ბერძნ. rhysos — დანაოჭებული), მცენარეული უჯრედის ძლიერი შეკუმშვა და დანაოჭება მისი გაუწყლოების შედეგად; პლაზმოლიზისაგან განსხვავებით, ც-ის დროს უჯრედის გარსი პლაზმასთან ერთად იკუმშება და უჯრედის შიგნით ჩაიზნიქება.

ციტოფოტომეტრია (ციტო..., ფოტო... და ...მეტრია), რაოდენობრივი ციტოქიმიის ერთ-ერთი მეთოდი, რ-იც იძლევა ამა თუ იმ ნივთიერების რაოდენობის გაზომვის საშუალებას ცალკეულ უჯრედში და მის უბანში. ც-ის ყველა ტიპი ემყარება ამა თუ იმ ნივთიერების მიერ სხვადასხვა სიგრძის ტალღის გამოსხივებათა შთანთქმას (მაგ., ულტრაიისფერი ც.). ც-ის მეთოდებს საფუძვლად უდევს ამა თუ იმ ნივთიერების სპეციფ. შეღებვა და სინათლის შთანთქმის განსაზღვრის საშუალებით მოცემული ნივთიერების რაოდენობის გაზომვა. ზოგჯერ მიმართავენ უჯრედშიგა ნივთიერებების ფლუორესცენტული საღებავებით შეღებვას და ფლუორესცენციის ინტენსივობის გაზომვას. იყენებენ აგრეთვე ნივთიერების მშრალი მასის გაზომვის ინტერფერენციულ მეთოდს.
გ. თუმანიშვილი.

ციტოქრომები, რკინის შემცველი რთული ცილები, რ-ებსაც არაცილოვან (პროსთეტულ) ჯგუფად მიერთებული აქვთ ჰემი (რკინაპორფირინები). ც. ფართოდაა გავრცელებული მცენარეთა და ცხოველთა უჯრედებში, მიკროორგანიზმებში. დაკავშირებულია მიტოქონდრიების, ქლოროპლასტების, ენდოპლაზმური ბადისა და ქრომატოფორების მემბრანებთან, მონაწილეობენ უჯრედის სუნთქვაში, ფოტოსინთეზში, მიკროსომულ ჟანგვაში. ც-ს შეუძლიათ ელექტრონის მიღება და გაცემა ჰემის შემადგენელი რკინის ვალენტობის ცვლილებით. ელექტრონების გადატანა, რაც საფუძვლად უდევს უჯრედის მიერ ქიმ. კავშირების ან სინათლის ენერგიის გამოყენებას მაგ.. ც. მიტოქონდრიების სუნთქვითი ფერმენტების ჯაჭვის შედგენილობაში ახორციელებენ ჟანგბადით სუბსტრატების დაჟანგვის ბოლო ეტაპებს. ენდოპლაზმური ბადის ც. მონაწილეობენ არომატული ნაერთთა ცვლასა და უვნებელყოფაში.

ც. იყოფა 4 ჯგუფად: a, b, c და d, რ-ებიც თავის მხრივ რამდენიმე ფორმას მოიცავენ. ცნობილია ც-ის 30-მდე ფორმა. ყველაზე უკეთაა შესწავლილი b_5 და c. სხვადასხვა ორგანიზმიდან გამოყოფილი c ც-ის ცილოვანი ნაწილის ამინომჟავური თანამიმდევრობის შესწავლით დადგენილია, რომ ჯაჭვის სხვადასხვა ნაწილში 35 და 11 ამინომჟავური ნაშთის თანამიმდევრობა იდენტურია; ჯაჭვის სხვა ნაწილებში შეცვლილი ამინომჟავების რაოდენობა კორელაციაშია ამ სახეობათა ფილოგენეზურ სხვაობასთან, მაგ., ცხენის c ც საფუვრებისაგან განსხვავდება 48 ამინომჟავური ნაშთით, ინდოსა და ქათმისაგან — ორით, ხოლო ღორის, ძროხისა და ცხვრის ც-ის იდენტურია.
დ. ჯოხაძე.

ციტოქრომოქსიდაზა, ოქსიდორედუქტაზების კლასის ფერმენტი. სუნთქვითი ფერმენტების ჯაჭვის საბოლოო კომპონენტი; ც-ს ელექტრონები c ციტოქრომიდან მოლეკულურ ჟანგბადზე გადააქვს. აღმოაჩინა 1926 გერმ. მეცნ. ო. ვარბურგმა (ე. წ. „ვარბურგის სუნთქვითი ფერმენტი"). გვხვდება მიტოქონდრიების შიდა მემბრანებში. ც. რთული ცილაა, შეიცავს 2 ჰემს, სპილენძსა და ლიპიდებს. ც-ს მოლ. მასა 50 000—240 000. ც-ს ინჰიბიტორებია ციანიდი, აზიდი და სხვ.

ციტოქრომრედუქტაზები, ოქსიდორედუქტაზების კლასის ფერმენტები — ფლავოპროტეიდები. მათი მოქმედებით იჟანგება აღდგენილი კოფერმენტები. ნიკოტინამიდადენინდინუკლეოტიდი, ნიკოტინამიდადენინდინუკლეოტიდფოსფატი. ც. სუნთქვითი ფერმენტების ჯაჭვისა და ჰიდროქსილირების სისტემის პოლიფერმენტული კომპლექსების კომპონენტებია მიტოქონდრიებში. ც. დეჰიდროგენაზებისა და უჟანგბადო ტიპის ელექტრონების გადამტანების კომპლექსებია.

ციტრა (გერმ. Zither<ბერძნ. kithara — კითარა), სიმებიან-ჩამოსაკრავი მუსიკალური საკრავი. აქვს ყუთისებრი ფორმის ბრტყელი ხის კორპუსი. დეკის ორი გვერდი — გრძელი და მოკლე. ქმნის სწორ კუთხეს. გრძელი გვერდის გასწვრივ მოთავსებულია კლავიშიანი გრიფი, ზედ დამაგრებული 4—5 ლითონის სიმით, რ-თაც აჟღერებენ მარჯვ. ხელის ცერზე ჩამოცმული პლექტრით. გრიფის გარეთ ც-ს აქვს კიდევ 24—39 სიმი, რ-ებსაც აჟღერებენ მარჯვ. ხელის დანარჩენი თითებით. ევროპაში ც. ცნობილია XVIII ს. ბოლოდან, XIX ს-ში განსაკუთრებით გავრცელდა გერმანიასა და ავსტრიაში. რუსეთში გაჩნდა XIX ს. II ნახევარში.

ციტრალი, $(CH_3)_2C=CH-CH_2CH_2-C(CH_3)=CHCHO$, ტერპენული რიგის ალდეჰიდი, ღია ყვითელი ფერის სითხე. აქვს ლიმონის სუნი, იხსნება სპირტსა და ეთერში, წყალში უხსნადია. $t_{დუღ}$ 228—229°C, სიმკვრივე 887 კგ/მ³ (20°C). იყენებენ კვების მრეწველობაში, პარფიუმერიაში და სხვ.

ციტრონი, ბადრანგი (Citrus medica), მცენარე Citrus-ის გვარის ტეგანისებრთა ოჯახისა. ბუჩქი ან ხეა, რ-ის სიმაღლე 3 მ აღწევს. აქვს მსხვილი ნაყოფი, სიგრძით 12—14 სმ, სიგანით 8—10 სმ. სამშობლოა ინდოეთი და სამხრ. ჩინეთი. ყინვებს ვერ უძლებს. სსრკ-ში გვხვდება საქართველოს ტენიან სუბტროპ. ზონაში, უმთავრესად ბოტან. ბაღებსა და საკოლექციო ნარგაობებში. იხ. აგრეთვე სუბტროპიკული კულტურები.

ციტრულინი, α-ამინო-δ-ურეიდოვალერიანმჟავა. გვხვდება ოპტიკურად აქტიური L- და D- და აგრეთვე რაცემული DL-ფორმების სახით. L — ც. წარმოდგენილია ბაქტერიების კედლებში, საზამთროს წვენში, ღვიძლში, თირკმელში, ტვინში და სხვ. მონაწილეობს ორნითინის ციკლის რეაქციებში, მცენარეულ ორგანიზმებში აზოტის ფიქსაციაში. სისხლში ც-ის რაოდენობის გადიდება იწვევს დაავადება ციტრულინემიას.

ციტრუსების ბაქტერიული ნეკროზი, მცენარის დაავადება, რ-საც იწვევს ბაქტერია Pseudomonas citriputeale. დაზიანება იწყება ფოთლის ყუნწიდან, ჩნდება მუქი ფერის ლაქა, რ-იც ფოთლის ძარღვს მიჰყვება და ფოთლის ფირფიტის უმეტეს ნაწილს მოიცავს. მანდარინის ტოტის მერქნისა და ქერქში ვითარდება ღია ლაქა, ფორთოხლის ტოტზე — კიბოსებრი წარმონაქმნები, ლიმონის ტოტებზე — მუქი ყავისფერი, ხოლო შემდეგ მოწითალო ლაქა. მცენარეთა ტოტები ხმება, ნაყოფზე ჩნდება მოყავისფრო სველი ლაქა. ნაყოფი აღარ იზრდება. დაავადების გამომწვევი მცენარეზე დიდხანს ინარჩუნებს სიცოცხლეს, ნიადაგში კი სწრაფად კვდება. ბ რ ძ ო ლ ი ს ღ ო ნ ი ს ძ ი ე ბ ა ნ ი: ქარსაფრების გაშენება, დაავადებული ტოტების გასხვლა, შემოდგომაზე ჩამოცვენილი მცენარეული ნარჩენების შეგროვება და დაწვა; ადრე გაზაფხულზე და გვიან შემოდგომაზე ნარგავების შესხურება 1%-იანი ბორდოს სითხით, ჯანსაღი ნერგების შერჩევა და სხვ.
ბ. მერკვია.

ციტრუსების დაცვა ყინვისაგან, აგროტექნიკური ღონისძიება, რ-საც მიმართავენ სუბტროპ. ზონაში ყინვისაგან ციტრუსების დასაცავად. უმთავრესად იცავენ მანდარინისა და ფორთოხლის ახალგაზრდა ნარგავებს და ყველა ასაკის ლიმონს. ციტრუსოვანთა შორის ლიმონი ერთ-ერთი ყველაზე ნაზი კულტურაა, რ-საც ხშირად აზიანებს ყინვა. სამ - შე-

[illegible]

ლიტ.: Д а н и л о в а О. Ф. [illegible] М., 1964; Н а с [illegible] Научные основы [illegible] Тб., 1966. [illegible]

ᲪᲘᲢᲠᲣᲡᲝᲕᲐᲜᲗᲐ ᲤᲠᲗᲐᲗᲔᲗᲠᲐ (Dialeurodes citri), მწერი Aleyrodidae-ს ოჯახისა, ციტრუსოვანთა საშიში მავნებელი [illegible] 2 და 3 [illegible] II [illegible] 3 1 [illegible] Aleyrodidae [illegible]

ᲪᲘᲢᲠᲣᲡᲝᲕᲐᲜᲗᲐ [illegible] [illegible]

ᲪᲘᲢᲠᲣᲡᲝᲕᲐᲜᲗᲐ ᲰᲘᲑᲠᲘᲓᲔᲑᲘ, [illegible] ციტრუსოვანთა [illegible] ციტრანჟი (ლიმონი X ფორთოხალი), [illegible] (მანდარინი X ფორთოხალი) [illegible]

[illegible] მონაწილეობ [illegible] ნარგავები გამოყოფა-ხილი. შ. [illegible]

ᲪᲘᲢᲠᲣᲡᲝᲕᲐᲜᲘ, ამჟამად სოფელი, აჭარის ასსრ ქობულეთის რ-ნში (ქობულეთის საბჭოში), [illegible] 50 მ [illegible] 21 კმ, ახალი ათონიდან (ქობულეთის რკინიგზის სადგ.) 3 კმ [illegible] (5 კმ) [illegible]

ᲪᲘᲢᲠᲣᲡᲝᲕᲐᲜᲘ ᲙᲣᲚᲢᲣᲠᲔᲑᲘ, მარადმწვანე მცენარეები [illegible] ციტრუსების [illegible] 39 სახეობა და სახესხვაობაა. მოჰყავთ მსოფლიოს [illegible] (ფართობი [illegible] 1200 ათ. ჰა) სამრეწველო წარმოებისთვის [illegible] აფრიკაში [illegible] დაახლ. 50 % [illegible] ნაყოფი გამოირჩევა [illegible] გემოთი, აქვს დიეტური და სამკურნ. მნიშვნელობა, შეიცავს ლიმონმჟავას, შაქარს, C (60 მგ% ზე მეტს), P, B ვიტამინის ჯგუფებს, პექტინს და სხვ. ნაყოფს იყენებენ ნედლად (ხილად), გადამუშავებული სახით (წვენი, მურაბა, ჟელე, [illegible]) და კულინარიაში, ქანისაგან, ყვავილისა და ფოთლისაგან ღებულობენ [illegible] სუნამოების [illegible]

ც. ქ-ის [illegible] სამშობლოა [illegible], ჩინეთი და ინდოჩინეთი. [illegible] ც. ქ. [illegible] XIII ს-ზე ადრე.

[illegible] ც. ქ-ის [illegible] (ლიმონი [illegible] და [illegible]) [illegible] (82 % და მეტი). [illegible] (მანდარინი [illegible]) [illegible] —

ც. ქ-ის [illegible] 1980 [illegible] 26 ათ. ჰა [illegible] (1980).

საქართველოში ც. ქ. [illegible] XII ს-იდან [illegible] XIX ს. ბოლოს. XX ს. დასაწყისში ამ კულტურების წარმოებამ სამრეწვ. ხასიათი მიიღო საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ და ფართობი — 300 ჰა-იდან 27 ათ. ჰა-მდე გაიზარდა (1985). აღნიშნული ფართობიდან XI ხუთწლედში საშუალოდ მიიღება 300 ათ. ტ-მდე ნაყოფი, მ. შ. (% ით): მანდარინი 90, ფორთოხალი 6, ლიმონი 2,5, გრეიპფრუტი და სხვ. ციტრუსები 0,5 საქ-ში ც. ქ-ის ნარგაობათა 90%-ზე მეტი მოდის [illegible] სადაც ისინი [illegible] მანდ. რინი, ფორთოხალი, ლიმონი, გრეიპფრუტი და სხვ. ციტრუსების გავრცელებისა და აღ. ყიშე

ბის გამოყვანისათვის ნაყოფიერ მეცნ. მუშაობას ეწევიან ქართვ. სპეციალისტები. რ-ებმაც დაამუშავეს ც. ქ-ის ნარგაობათა მოვლა-პატრონობისა და აგროტექ. პროგრესული სისტემა. ზოგიერთ რ-ნში (ლანჩხუთი, ვანი, გურჯაანი, ლაგოდეხი და სხვ.) ლიმონის უხვ მოსავალს იღებენ მარტივი ტიპის ლიმონარიუმებში. მაგ., ლანჩხუთის რ-ნის სოფ. ხუცუბანში ძირიდან 50%-მდე ნაყოფი იკრიფება (ბ. სარჯველაძე) მიღებულია უხვმოსავლიანი და საადრეო ჩიგალა მანდარინის ჯიშები, ყინვა- და მაღალხარისხიანი ლიმონი „ქობულეთი" (ფ. მაჭუტაძე და სხვ.) ჭადაიანი ფორთოხალი. შემუშავებულია სხივის ნერგების პოლიეთილენის პარკებში მიღების აგროტექნიკა, რის შემდეგაც [illegible] მო ყოველწლიურად 2 მლნ-ზე მეტი ნერგი გამოჰყავთ. ც. ქ-ის გაშენება დაიწყეს აგრეთვე აზერბ. სსრ ლენქორანის რ-ნში, სადაც მოჰყავთ მანდარინი. მცირე ფართობი უჭირავს ამ კულტურებს სოჭის რ-ნშიც. ლიმონის წარმოების დარგში დიდი მუშაობა ჩატარდა ტაჯიკეთში, სადაც ტრანშეებში ყოველწლიურად 10 მლნ-მდე ნაყოფი მოჰყავთ. 1983 სსრკ-ში ც. ქ-ის 345 ათ. ტ-ზე მეტი ნაყოფი მიიღეს.

ლიტ.: [illegible] ციტრუსოვანთა წარმოების მეცნიერული საფუძვლები, ნაწ. 1—2, თბ., 1978—79; [illegible] სუბტროპიკული კულტურები, თბ., 1965; Ж у к о в с к и й П. М., Культурные растения и их сородичи, 3 изд., Л., 1971. ი. ლეკვეიშვილი.

ᲪᲘᲪᲐᲜᲙᲐᲝ, ქალაქი აღმ. ჩინეთში, შუტუნის პროვინციაში 403 ათ. მცხ. (1982) ნავსადგური ტაიფანის სრუტის ნაპირზე. სატრანსპ. პუნქტი გუანჯოუ — ფუჯოუს საავტ. გზაზე. საფეიქრო და კვების მრეწვ. საწარმოები. ც-ის რ-ნში იღებენ ქვამარილს გააქვთ ჩაი და ხილი.

ᲪᲘᲪᲘ ᲘᲔᲜᲘ (დაახლ. ძვ. წ. 340 — დაახლ. ძვ. წ. 278), ჩინელი პოეტი გამოსული იყო ჩუს სამეფოს არისტოკრ. წრიდან კარის წარჩინებული მოხელე მონაწილეობდა სახელმწ. ბრძანებულებების შემუშავებაში, გავლენას ახდენდა საგარეო პოლიტიკაზე ცილისწამებით უსამართლოდ ქვეყნიდან[illegible] პროლეტსტის ნიშნად მდ. მილოში დაიხრჩო თავი ც. ი. პირველი ჩინ. პოეტია, რ-ის სახელმაც ჩვენს დრომდე მოაღწია. ჩინ. პოეზიაში პირველად ც. ი-ის ლექსებში აისახა სამშობლოს ღრმა სიყვარული, სოც.-პოლიტ. კონფლიქტები. გადაულახავი სამართლიანობის გამო ტანჯული ამაღლებული სულის განცდები. მის ლექსებში რეალისტურადაა გადმოცემული ეპოქის კოლორიტი. ც. ი-ის პოეზიის მნიშვნელოვანი კომპონენტია ფანტასტიკა. ც. ი-მა შექმნა ძვ. ჩინ. პოეზიის ერთ-ერთი ძირითადი ჟანრი ჩუ ცი (ანუ საოდე)

ლიტ.: Ф е д о р е н к о Н. Т., Поэзия Цюй Юаня: Самобытное и общечеловеческое, წგ.: Интернациональное и национальное в литературах Востока, М., 1972.

ᲪᲘᲣ ᲪᲘᲣᲑᲝ (ნამდვ. სახელი ც ი უ ე შ უ ა ი) (29. I. 1899, ქ. ჩანშუ, ჰუნანის პროვ., — 18. VI 1935, ქ. ჩანტინი, ფუძიანის პროვ.), ჩინეთის კომუნისტური პარტიის (ჩკპ) მოღვაწე, ლიტერატორი. 1919 „4 მაისის" ანტიიმპერიალ. მოძრაობის ერთ-ერთი აქტ. მონაწილე იყო. 1921 მოსკოვში ჩაირიცხა აქ 1922 შევიდა ჩკპ-ში. მონაწილეობდა კომინტერნის IV კონგრესის (1922) მუშაობაში. 1923 აირჩიეს ჩკპ ცკ-ის წევრად. 1927 მაისიდან ჩკპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრი, ჩან კაიშის კონტრრევ. გადატრიალების შემდეგ ც. ც. იყო ჩკპ ცკ-ის საგანგებო თათბირის მოწვევის ინიციატორი (1927 წ. 7 აგვ.), რ-იც მოუწოდებდა პარტიის შეიარაღებული წინააღმდეგობა გაეწია რეაქციისათვის. 1927 აგვ-იდან 1928 ივნ-მდე იყო ჩკპ ცკ-ის გენ. მდივანი. კომინტერნის VI კონგრესზე (1928) აირჩიეს კომინტერნის აღმასრ. კომიტეტის წევრად. 1928 30 მეთა-

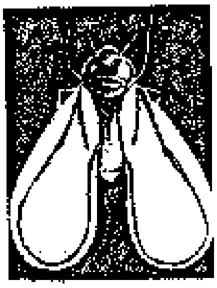

ციტრუსოვანთა ფრთათეთრა.

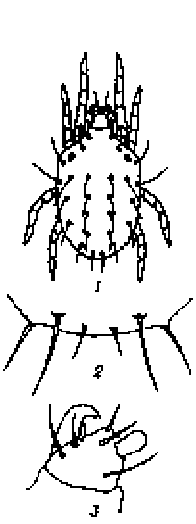

ციტრუსოვანთა წითელი ტკიპა: 1—დედლის სხეული, 2—სხეულის ბოლოს მოყვანილი ჯაგრები; 3—თათი სხვადასხვა ეს მოწყობილობით.

ციუ ციუბო

ქირობდა რკპ დელეგაციას კომინტერნში 1935 წ 20 თებ. გერმანიასის ნაწილებთან ერთ-ერთი ბრძოლის დროს ტყვედ ჩავარდა და წამებით მოკლეს.

ციურიხი (Zürich), ქალაქი შვეიცარიაში, ციურიხის ტბის ნაპირზე, მდ. ლიმატის შესართავთან. ციურიხის კანტონის ადმ. ცენტრი მოსახლ. მიხედვით ქვეყნის უდიდესი ქალაქი. 380 ათ. მცხ., გარეუბნებიანად 720 ათ-ზე მეტი (1983). სატრანსპ. კვანძი ნავსადგომი. საერთაშ. მნიშვნელობის აეროპორტი (კლოტენი) ქვეყნის მთავარი სამრეწვ. და სავაჭრო-საფინანსო ცენტრი მანქანათმშ. და ლითონდამუშავება (ჩარხები, ლოკომოტივები, ვაგონები, ხელსაწყოები, ელექტროტექ. და სხვა სამრეწვ. მოწყობილობა), ქიმ., საფეიქრო, სამკერვალო, ქაღალდის, პოლიგრ. მრეწველობა უნ-ტი. აღმოცენდა კელტურ-რომ. დასახლება ტურიკუმის ადგილზე პირველად 929 იხსენიება 1218 მიიღო საიმპერიო ქალაქის სტატუსი, 1336 ამქრების შედეგად ც-ის ხელოსნებმა მოიპოვეს ქალაქის თვითმმართველობაში მონაწილეობის უფლება. 1351 შეუერთდა შვეიც. კონფედერაციას და გახდა ც-ის კანტონის დედაქალაქი. XIV—XV სს-ში გააფართოვა თავისი ტერიტორიები XVI ს-ში რეფორმაციის მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო XIX ს II ნახევარში გახდა მსხვილი საბანკო, სამრეწვ. და კულტ. ცენტრი XIX ს 20-იან წლებში რუს. ემიგრაციის ერთ-ერთი ცენტრი იყო. 1916 თებ. — 1917 მარტში ც-ში ცხოვრობდა და მუშაობდა ვ. ი. ლენინი.

ხუროთმოძღვრული ძეგლები გროსმიუნსტერის (XII—XV სს.) და ფრაუმიუნსტერის (XIII—XIV სს.) ტაძრები, დომინიკელთა ეკლესია (XIII ს., ბაროკული ნაწილები, 1611—14), გოტიკური ეკლესია ვასერკირხე (1479—84. არქიტ. ჰ. ფელდერი), რენესანსული რატუშა (1694—98), გილდიების ბაროკული სახლები (XVII—XVIII სს.) XIX ს-ში ც-ის განაშენიანება ნეოკლასიციზმისა და ნეორენესანსის სტილშია.

ციურიხი. გილდიის სახლები XVII—XVIII სს.

ციურიხის ბრძოლა 1799, ბრძოლა რუსეთისა და საფრანგეთის ჯარებს შორის ქ. ციურიხის რ-ნში 14—16 (25—26) სექტ. მე-2 კოალიციის (დიდი ბრიტანეთი, ავსტრია, რუსეთი და სხვ.) საფრანგეთის წინააღმდეგ ომის დროს რუსეთიდან შვეიცარიაში ჩამოსული გენ. ა. რიმსკი-კორსაკოვის კორპუსი (24 ათ. კაცი), რ-იც ჩრდ. იტალიიდან გენ.-ფელდმარშალ ა. სუვოროვის ჯარების მოსვლამდე უცდიდა ციურიხის რ-ნში განლაგდა 14 (25) სექტ. რუს ჯარებს შეუტია საფრ. არმიის გენ. ა. მასენას ჯარმა ძალებმა (38 ათ. კაცი) ბრძოლა გარდამავალი უპირატესობით მიმდინარეობდა, მაგრამ ფრანგების სასარგებლოდ დამთავრდა რუს. ჯარებმა მთის გზებით, მძიმე პირობებში, ეინზიდელნისაკენ დაიწყეს უკანდახევა, რის გამოც დატოვა 80 ქვემეხი და ურემის (ალაფი) უმეტესი ნაწილი; დაკარგა 15 ათ. კაცი. რიმსკი-კორსაკოვის კორპუსის დამარცხებამ მკვეთრად გააუარესა სუვოროვის ჯარების მდგომარეობა, რ-ებიც მტრის ჯარ. ბი ძალების პირისპირ აღმოჩნდნენ (იხ. *შვეიცარიული ლაშქრობა სუვოროვისა 1799*).

ციურიხის ტბა (Zürichsee), ტბა შვეიცარიაში, გლარნის ალპების ჩრდ.-ით. მყინვარულ ტექტონიკურ ქვაბულში 406 *მ* სიმაღლეზე სიგრძე 40 *კმ*, სიგანე 1—4 *კმ*, ფართ. 88,5 *კმ²*, სიღრმე 143 *მ*-მდე. რაპერსვილის ჯებირებით გაყოფილია ორ ნაწილად ტბის წყალი მდ. ლიმატის ნაკადით ჩაედინება მდ. აარეში (რაინის შენაკადი). სანაოსნო. თევზჭერა. ტბის ჩრდ.-დას. ნაპირზეა ქ. ციურიხი.

ციურუპა ალექსანდრე დიმიტრის ძე [19. IX (1. X). 1870, ქ. ალეშკი, ახლანდ. ციურუპინსკი, — 8. V. 1928, სოფ. მუხალატკა, ახლანდ. ყირიმის ოლქი], საბჭ. სახელმწიფო და პარტიული მოღვაწე. კომპარტიის წევრი 1898-იდან 1891 მონაწილეობდა ხერსონის მოსწავლეთა მარქსისტული წრის დაარსებაში. 1900 თებ.-ში გაიცნო ვ. ი. ლენინს. იყო „ისკრის" აგენტი ც. იყო 1905—07 რევ. აქტ. მონაწილე უფაში 1917 თებ. რევ. შემდეგ რკპ(ბ) უფის კომიტეტის პრეზიდიუმის წევრი, საგუბერნიო-სასურსათო კომიტეტის თავ-რე და საქალაქო სათათბიროს თავ-რე. 1917 ოქტ. სამხ. რევკომის წევრი, ნოემბრიდან რსფსრ სასურსათო საქმეების სახკომის მოადგილე, 1918 თებ. სახკომი. 1921 დეკ-ში რსფსრ სახკომსაბჭოს თავ-რისა და შრომისა და თავდაცვის საბჭოს თავ-რის მოადგილე, ერთდროულად მუშგლეხინის სახკომი (1922—23). 1923—25 სსრკ სახ. საგეგმო კომიტეტის თავ-რე, 1925-იდან სსრკ საგარეო და საშინაო ვაჭრობის სახკომი. პარტიის X, XII—XV ყრილობების დელეგატი. 1923-იდან პარტიის ცკ-ის წევრი, 1922—28 სრულიად რუს. ცაკისა და სსრკ ცაკის პრეზიდიუმის წევრი. დაკრძალულია მოსკოვში წითელ მოედანზე, კრემლის კედელთან.

ა. ციურუპა

ციურუპინსკი (1928-მდე ალეშკი), ქალაქი უკრ. სსრ ხერსონის ოლქში, მდ. კონკის ნაპირზე ციურუპინსკის რ-ნის ცენტრი. ნავმისადგომი. რკინიგზის სადგ. რადენსკიდან 20 *კმ*. ცელულოზა-ქაღალდის, კარაქის, ღვინის ქ-ნები, სამკერვალო ფ-კა, ხერსონის თევზკომბინატის თევზსაშენი მეურნეობა ქვიშების გატყიანებისა და ქვიშებზე მევენახეობის განვითარების ქვემო დნეპრის სამეცნ.-კვლ. სადგური ა. ციურუპას მუზეუმი (ხერსონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ფილიალი).

ციხანისა, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ჯავის რ-ნში (ხეხის სოფსაბჭო), გუდისის ქედის დას. კალთაზე, მდ. დიდი ლიახვის მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 1200 *მ*, ჯავიდან 4 *კმ*, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 24 *კმ*. ჯავის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა. სოფ. ქვემო ხეჩუში (1 *კმ*).

ციფრი (გვიანდ. ლათ. cifra < არაბ. სიფრ — ნული, სიტყვასიტყვით — ცარიელი), რიცხვების გამომსახველი პირობითი ნიშნები. ყველაზე ადრეული რიცხვითი სისტემური ჩაწერა (შუა აზიისა და ახლო აღმოსავლეთის მათემატიკოსები სისტემურ ჩაწერას X ს. შუა იყენებდნენ) ჩვენთვის ცნობილი უძველესი ც-ებია ბაბილონელებისა და ეგვიპტელების ც-ები თანამედროვე ც-ის წინა სახე (ნულის ჩათვლით) წარმოიქმნა ინდოეთში არა უგვიანეს ძვ. წ. V ს. ამ ც-ების საშუალებით რიცხვების ჩაწერის პოზიციური სისტემა სწრაფად გავრცელდა სხვა ქვეყნებშიც ევროპაში ინდური ც-ები შემოიტანეს არაბებმა X—XIII სს-ში. ინდური ც-ების მოხაზულობამ განიცადა მნიშვნელოვანი ცვლილებები. ც-ის ადრეული ისტორია ცუდადაა შესწავლილი (იხ. ცხრილი).

ციფრული გამომთვლელი მანქანა (ცგმ), ციფრების (რიცხვების) სახით წარმოდგენილ სიდიდეთა გარდამქმნელი *გამომთვლელი მანქანა*. ნებისმიერ ავტომატურ ცგმ-ს უნდა ჰქონდეს ფუნქციური შესაძლებლობა შეასრულოს ოპერაციები (მ. შ. არითმეტიკული) ციფრული სახით მოცემულ სიდიდეებზე („სიტყვებზე"), დაიხსომოს ამოსავალი ინფორმაცია და გამოთვლის შედეგები; მართოს გამოთვლის პროცესი, ე. ი. ავტომატურად აარჩიოს მანქანა პროგრამის შესაბამისად მორიგი ოპერაციის შესასრულებლად; მიიღოს ადამიანისაგან ამოსავალი ინფორმაცია და გასცეს გამოთვლის შედეგები ჩვეულებრივ ამ ფუნქციებს ასრულებს მანქანის სათანადო მოწყობილობები (იხ. ნახ.). პირველი ელექტრონული ცგმ — „ენიაკ" აიგეს 1945 აშშ-ში მისი ციფრული ელემენტი იყო ტრიგერი. ამიტომ ელექტრონული ცგმ დიდი რაოდენობით შეიცავდა ელექტრონ-მილაკებს და მუშაობის პროცესში არ იყო საიმედო XX ს. 50-იან წლებში შეიქმნა 1-ლი თაობის ტიპური ცგმ. მასში ოპერატიული მეხსიერების ციფრული ელემენტი რგოლური ფერომაგნიტური გული იყო, ხოლო მართვისა და არითმ. მოწყობილობის ძირითადი ელემენტი — ელექტრონულ-მილაკებიანი ტრიგერი. ამის გამო 1-ლი თაობის ცგმ-ის საიმედოობა მნიშვნელოვნად ამაღლდა. ცგმ-ში ფერომაგნიტურ გულარიან დამახსოვრებელ მოწყობილობებთან ერთად იყენებენ აგრეთვე გარე დამახსოვრებელ მოწყობილობებს (ინფორმაცია ჩაწერილია *მაგნიტურ ლენტებზე, მაგნიტურ დისკოებზე, მაგნიტურ დოლზე*), რ-თა ტევადობა შეუდარებლად მეტია მათ მიერ დაკავებული ფართობით.

50-იან წლებში ცგმ-ში ელექტრონული მილაკები შეიცვალა *ნახევარგამტარიანი ხელსაწყოებით* (დიოდებითა და ტრანზისტორებით) ამაღლდა ცგმ-ის საიმედოობა, მნიშვნელოვნად შემცირდა მანქანის გაბარიტები დაიწყო ცგმ-ის მე-2 თაობის პერიოდი. მანქანების გაუმჯობესება ხდებოდა მათი სწრაფქმედების ამაღლებით. 1-ლი თაობის მანქანების სწრაფქმედება გამოიხატება 1 წმ-ში რამდენიმე ათეული ოპერაციიდან რამდენიმე ათეულ ათას ოპერაციამდე, ტრანზისტორებიანი მანქანების სწრაფქმედებამ მიაღწია 10—15 მლნ ოპერაციას 1 წმ-ში (ცგმ CDC-7600, აშშ). ცგმ-ის სწრაფქმედების შემდგომი ამაღლება შეზღუდული იყო იმის გამო, რომ მანქანის შიგნით მოწყობილობები მკაცრი სინქრონით ასრულებდა სამუშაოს (ამოსავალი ინფორმაციის ამოკითხვა, გამოთვლის შედეგების საბეჭდ მოწყობილობაზე გამოტანა, ინფორმაციის გარე დამახსოვრებელ მოწყობილობიდან ოპერატიულში გადატანა და ა. შ.) ამიტომ 60-იან წლებში არსებითად შეიცვალა ცგმ-ის სტრუქტურა, რის შედეგად მანქანის მოწყობილობებს ერთმანეთისაგან განსხვავებული პროგრამით შეუძლიათ დამოუკიდებლად მუშაობა პარალელურად, შესაძლებელი გახდა მანქანით ერთდროულად რამდენიმე ამოცანის ამოხსნა (ე. წ. მულტიპროგრამება). მულტიპროგრამული რეჟიმი არ აჩქარებს ერთი კონკრ. ამოცანის ამოხსნას, მაგრამ მნიშვნელოვნად ამაღლებს ცგმ-ის საერთო მწარმოებლურობას ცგმ-ის მულტიპროგრამული რეჟიმით მუშაობის განვითარების შემდგომი ეტაპი იყო კოლექტ. სარგებლობის ცგმ-ზე გადასვლა (გამოთვლითი ცენტრების ქსელი).

მულტიპროგრამული მანქანების შექმნამ გამოიწვია კოლექტ. სარგებლობის ცგმ-თა სისტემების განვითარება. ეს სისტემები აერთიანებს სხვადასხვა მწარმოებლურობის რამდენიმე მანქანას და ერთდროულად ემსახურება სხვადასხვა ქალაქში (ზოგჯერ სხვა ქვეყნებშიც) ასეულ მომხმარებელს. ცგმ-ის ასეთი გამოყენება ითვალისწინებს მის ფუნქციურ შესაძლებლობათა გაფართოებას და, მაშასადამე, სტრუქტურის გართულებას. 60-იან წლებში გამოჩნდა ინტეგრალურ მიკროსქემებზე აგებული (იხ. *ინტეგრალური სქემა*) მე-3 თაობის ცგმ-ები.

მე-2 თაობის ცგმ-ში ელემენტარული ბლოკის მისაღებად ცალკეულ დეტალებს (დიოდებს, ტრანზისტორებს, კონდენსატორებს, რეზისტორებს და ა. შ.) ერთმანეთს უკავშირებდნენ რჩილვით. ასეთი ბლოკების მოცულობა რამდენიმე ათეული, ზოგჯერ კი ასეული სმ³-ს აღწევდა. რჩილვის ადგილები ხშირად მტყუნებათა წყარო იყო.

ინტეგრალური მიკროსქემების გამოყენება საშუალებას იძლევა ამაღლდეს ცგმ-ის ბლოკების ტევადობა ფიზ. მოცულობის გადიდების გარეშე. 1-ლი ინტეგრალური მიკროსქემები (ის) ცვლიდა მე-2 თაობის ცგმ-ის მხოლოდ ერთ ბლოკს, ხოლო დიდი ინტეგრალური სქემები (დის) — რამდენიმე ათეულ ასეთ ბლოკს. უკანასკ-

ნულთა ინტეგრაციის ხარისხი განუწყვეტლივ იზრდება.

მე-4 თაობის ცგმ-ების ტექნიკურ საფუძველია დიდ და ზემაღალი სწრაფქმედების მეხსიერება, რაც კონსტრუქციულად განხორციელებულია მულტიპროცესორულ ცგმ-ში.

ცგმ-ს იყენებენ ადამიანის საქმიანობის თითქმის ყველა სფეროში. მისი გამოყენების უმთავრესი სფეროებია სამეცნიერო გამოთვლები, ტექ. ობიექტების დაპროექტების ავტომატიზაცია, ეკონ. გაანგარიშება, საინფორმაციო-საცნობარო სამსახური; მათემატიკური მოდელირება ბიოლოგიაში, მედიცინაში, გეოლოგიაში, სოციოლოგიაში და სხვ.

ლიტ.: Каган Б. М., Каневский М. М., Цифровые вычислительные машины и системы, 2 изд., М., 1973.

ციფრულ-დიფერენციალური ანალიზატორი, სპეციალიზებული ციფრული მაინტეგრირებელი მანქანა, რ-ის საფუძველია ციფრული ინტეგრატორი (ინტეგრირება ხდება ნამატის სახით მოცემული დამოუკიდებელი ცვლადის მიხედვით და წარმოდგენილია ორობითი ან სამობითი თვლის სისტემით). ამოცანის ამოხსნა ც. დ. ა-ში განპირობებულია ინტეგრატორების ურთიერთქმედებით, როგორც ეს განხორციელებულია *ანალოგურ გამომთვლელ მანქანაში* (აგმ). მომზადების ხერხისა და ამოცანათა გადაწყვეტის მეთოდების მიხედვით ც. დ. ა-ს ბევრი საერთო აქვს აგმ-თან, მონაცემების წარმოდგენისა და გამოყენებული ელემენტების მიხედვით კი — *ციფრულ გამომთვლელ მანქანასთან*.

ც. დ. ა-ს ახასიათებს გამოთვლების უფრო მაღალი სიზუსტე, ვიდრე აგმ-ს, მაგრამ ნაკლებად უნივერსალური და ნაკლებად სწრაფქმედია. ც. დ. ა. ინტეგრირებას ასრულებს ნებისმიერი დამოუკიდებელი ცვლადის მიხედვით, აგმ კი — მხოლოდ დროის მიხედვით. ც. დ. ა. ვერ წყვეტს ისეთ რთულ ლოგიკურ ამოცანებს, როგორსაც — ცგმ.

ციფრული ინდიკატორული ელექტრონული ლამპა, ციფრული ინდიკატორი, ელექტროვაკუუმური ხელსაწყო, რ-ის დანიშნულებაა ინფორმაციის ვიზუალური აღწარმოება მნათი ციფრებისა და სხვა ნიშნების სახით. იყენებენ უმთავრესად გამომთვლელ მოწყობილობებში, ციფრულ საზომ ხელსაწყოებში, მართვის პულტებზე. მეტად გავრცელებულია აირგანმუხტვის ც. ი. ე., რ-ის კათოდებს მნათი ნიშნების ფორმის მსგავსი, ანოდი კი ბადის წარმოადგენს. ელექტრონილამპა ავსებულია ნეონით, ზოგჯერ უმატებენ ვერცხლისწყლის ორთქლს. ც. ი. ე. ხასიათდება მაღალი საიმედოობითა და ხანგამძლეობით (10^4 სთ), მცირე სიმძლავრის მოხმარებით (მუშა დენი არ აღემატება რამდენიმე მა-ს 100 ვ ძაბვის დროს), დიდი სიკაშკაშით (ასეული კდ/მ²) და სხვ. ც. ი. ე-ის ძირითადი ნაკლია დაბალძაბვიან მოწყობილობებთან (ტრანზისტორები, *ინტეგრალური სქემები*) უშუალო შეთანხმების შეუძლებლობა.

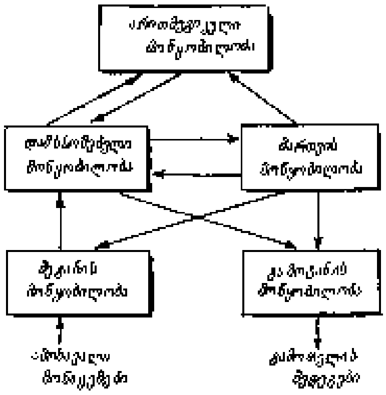

ციფრული გამომთვლელი მანქანა. ციფრული გამომთვლელი მანქანის ტიპური ბლოკ-სქემა.

ციფრული სისტემა მართვისა, მართვის ავტომატური სისტემა, რ-შიც ხდება სიგნალების დაკვანტვა დონისა და დროის მიხედვით. ზემოქმედების უწყვეტი სიგნალები წარმოიქმნება სისტემის ანალოგურ ნაწილში (რ-იც შედგება მართვის ობიექტისაგან, შემსრულებელი მექანიზმისა და საზომი გარდამქმნელისაგან) და გარდაიქმნება ანალოგურ-ციფრულ გარდამქმნელში, აქედან კი ციფრების სახით მიიყვება ციფრულ გამომთვლელ მანქანაში. აქ დამუშავებული მონაცემები

ციფრი.

სხვადასხვა ხალხის რიცხვთა აღნიშვნები

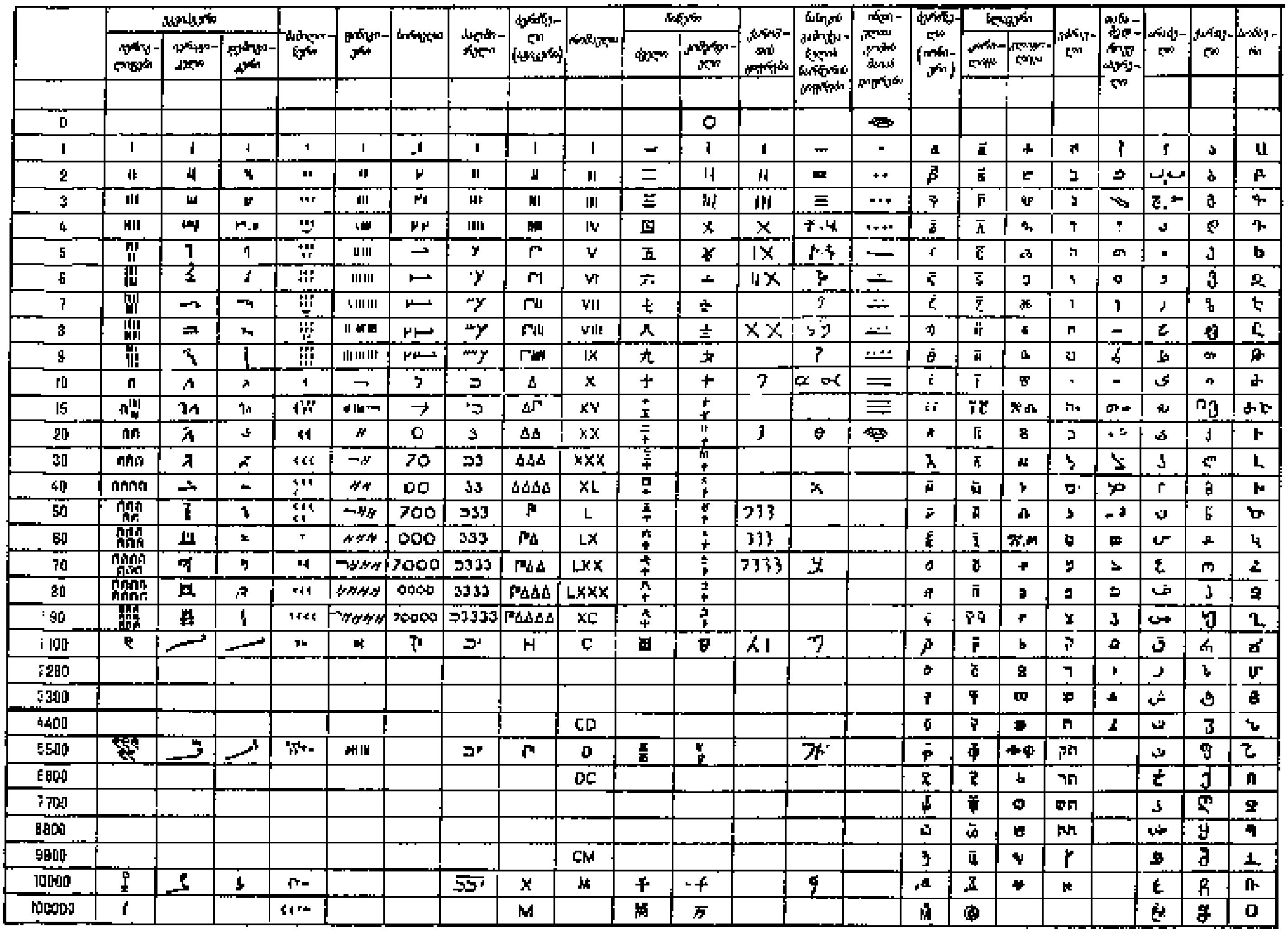

...ელიკ გარდაიქმნება ზემოქმედების უწყვეტ სიგნალებად და გადაეცემა სამართი ობიექტის შემსრულებელ მექანიზმს. Ც. ს-ის მაგალითია ტრიგერი. პროცესების მართვის ავტომატიზებული სისტემა.

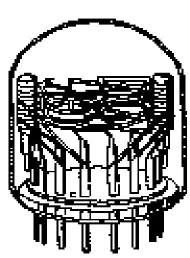
ციფრული ინდიკატორული ელექტრონნათურა.

ციყვი (Sciurus), ძუძუმწოვარი ცხოველების გვარი ციყვისებრთა ოჯახისა. მათი სხეულის სიგრძე 20—32 სმ, მასა — 180—1000 გ. აქვთ ხშირი, რბილი (ზოგიერთის) ბეწვი. გავრცელებულნი არიან ევრ., აზიისა და ამერ. ტყეებში. გვარში 50-მდე სახეობაა, მათგან სსრკ-ში გვხვდება 2: ჩვეულებრივი Ც. და ამიერკავკასიური Ც. ჩ ვ ე უ ლ ე ბ რ ი ვ ი Ც. (S. vulgaris) მტყეური ცხოველია. იკვებება მცენარეული საკვებით, ფრინველების კვერცხებით, მწერებითა და სხვ. სსრკ-ში ბეწვეულის რეწვის ერთ-ერთი ძირითადი ობიექტია. საქართველოში აკლიმატიზებულია მისი 2 ქვესახეობა: ა ლ თ ა უ რ ი Ც. (S. v. altaicus) და ტ ე ლ ე უ ტ უ რ ი Ც. (S. v. exalbidus); ამიერკავკასიის ტყის ზონაში გვხვდება ა მ ი ე რ კ ა ვ კ ა ს ი უ რ ი Ც. (S. anomalus) საქართველოში გავრცელებულია თითქმის ყველგან. სარეწაო მნიშვნელობა არა აქვს.

რ. ჟღენტი

ციყვი ჩვეულებრივი ციყვი

ციყვისებრნი (Sciuridae), ძუძუმწოვრების ოჯახი მღრღნელების რიგისა. მსხვილი ფორმების სხეულის სიგრძე 70 სმ, მასა 9 კგ აღწევს. უკანა კიდურები წინას თითქმის 2-ჯერ აღემატება. გვხვდებიან ყველგან ავსტრალ., ახალი გვინეის, ტასმანიის, მადაგასკარის, ჩრდ.-დას. აფრ. და სამხრ. ამერ. სამხრ. ნაწილის გარდა. ოჯახში გაერთიანებულია 4 ქვეოჯახის 47 გვარი. სსრკ-ში გვხვდება 5 გვარის 18 სახეობა, საქართველოში — 2 გვარის 3 სახეობა. ზოგიერთი მათგანი ძვირფასი სარეწაო ცხოველია.

ციცამიანთკარი, სოფელი გორის რ-ნში (ახალუბნის სოფსაბჭო), შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. აძურის (მეჯუდის შენაკადი) ნაპირას. ზ. დ. 710 მ, გორიდან 15 კმ, ახრისის საკოლმეურნეობათაშორისო მეურნეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. ახრისში (3 კმ). ბ-კა.

ციცარი ჩვეულებრივი შინაური ციცარი.

ციცარი შ ი ნ ა უ რ ი (Numididae), ფრინველთა ოჯახი ქათმისებრთა რიგისა. შინაური Ც. წარმოშობილია ჩვეულებრივი Ც-საგან (Numida meleagris), რ-იც ველურ აფრიკაში ბინადრობს. შინაურ Ც-ს აქვს გრძელი, ოვალური სხეული, ფერ[illegible] მოზრდილი მამლის მასაა დაახლ. 2 კგ, დედლისა 1,8 კგ. კვერცხმდებლობაა — 70—120 კვერცხი წელიწადში, კვერცხი იწონის 42—45 გ. სსრკ-ში მეფრინველეობის სასაქონლო მრეწველობა 1948-იდან მიეცა და მისი სულადობა ჯერჯერობით დიდი არაა მეურნეობებს სამრეწვ. მნიშვნელობა აქვს საფრანგეთში, უნგრეთში, იტალიაში, ინგლისში, აშშ-ში, ავსტრალიაში. *ნ. ანთაძე.*

ციცერო, 1. სასტამბო შრიფტი, რ-ის კეგელია (ზომაა) 12 პუნქტი (4,51 მმ). პირველად გამოიყენეს ციცერონის „წერილების" გამოცემისას (რომი, 1467, აქედანაა სახელწოდებაც). Ც-ს უმეტესად იყენებენ სამაგიდო წიგნების დასაბეჭდად. 2. საბეჭდაო წარმოებაში გამოყენებული ზომის ერთეული. 1 ც = 12 პუნქტს = 1/4 კვადრატს.

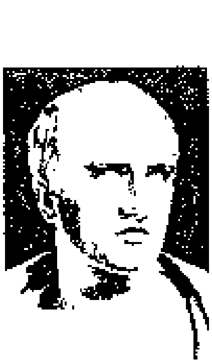
ციცერონი.

ციცერონი მარკუს ტულიუს (Cicero Marcus Tullius) (ძვ. წ. 3. I. 106, არპინუმი, — ძვ. წ. 7. XII. 43, კაიეტის მახლობლად), ძვ. რომაელი პოლიტიკური მოღვაწე, ორატორი და მწერალი. მხედართა წოდებიდან იყო. Ც-ის მჭევრმეტყველების ნიჭიერებამ ადრევე იჩინა თავი. ორატორულ ხელოვნებასთან ერთად Ც. სამართალს და ფილოსოფიას სწავლობდა. ღრმად განსწავლული Ც. პოლიტ. სარბიელზე 81—80 წლებში (სულას დიქტატურის პერიოდი) გამოვიდა. 76 კვესტორად აირჩიეს, 63 — კონსულად და მალე სენატის ლიდერი გახდა. მიუხედავად იმისა, რომ Ც. „ახალი კაცი" იყო, მის გარშემო შემოიკრიბა რომის ნობილიტეტი. სახელმწიფოს წინააღმდეგ კატილინას შეთქმულების აღმოჩენისა და ჩახშობაში დამსახურებისათვის რომაელებმა მას „სამშობლოს მამა" შეარქვეს (იუვენალისის ლექსი: Roma patrem patriae Ciceronem libera dixit). პირველი ტრიუმვირატის შექმნის დროს (60) Ც-ის გავლენა დაეცა და იგი რომიდან გააძევეს (58—57). გნეუს პომპეუსის წყალობით Ც. რომში დაბრუნდა, ხალხი მის დაბრუნებას ოვაციებით შეხვდა. 51—50 კილიკიის მმართველი იყო და სამხ. წარმატებებისათვის ჯარისკაცებმა საპატიო ტიტული (imperator) დააჯილდოვეს. იულიუს კეისრის მოკვლის (44) შემდეგ Ც. რომში დაბრუნდა და კვლავ აქტ. პოლიტ. ბრძოლაში ჩაება როგორც სენატისა და რესპუბლიკელების ბელადი. ამ პერიოდს განეკუთვნება მარკუს ანტონიუსის წინააღმდეგ მიმართული მისი ცნობილი 14 სიტყვა, ე. წ. „ფილიპიკები". სენატის დამარცხებისა (43) და მეორე ტრიუმვირატის (მარკუს ანტონიუსი, ოქტავიანე ავგუსტუსი და ლეპიდუსი) გამარჯვების შემდეგ Ც. რომიდან გაიქცა, მაგრამ მას გზაში დაეწიენ და მოკლეს. მისი თავი და მარჯვენა მკლავი ფორუმზე მისი დაუძინებელი მტრის მარკუს ანტონიუსის [illegible]. Ც-ის ცხოვრების შესახებ ძირითად წყაროს წარმოადგენს პლუტარქეს მიერ დაწერილი Ც-ის ბიოგრაფია და Ც-ის წერილები, განსაკუთრებით კი ad Atticum. Ც. იყო მაღალი ზნეობის, ცოცხალი გონების და უანგარო, მაგრამ როგორც თვითონ ხშირად აღნიშნავდა, პატივმოყვარე და ტრაბახა. სამშობლოს უსაზღვროდ ერთგული, სამართლიანობისა და თავისუფლებისათვის თავგამოდებული მებრძოლი საფრთხეში ჩაუვარდნელი, მაგრამ ამავე დროს ხშირად პოლიტ. სიმტკიცეს მოკლებული და არათანმიმდევრულიც ყოფილა. Ც-მა თავისი პოლიტ. მოღვაწეობა დაიწყო როგორც დემოკრატმა, შემდეგ კონსერვატორულ პარტიას ჩაუდგა სათავეში. შემდეგ პომპეუსის მხარე დაიჭირა და ბოლოს იულიუს კეისრის მხარეზეც კი გადავიდა. მისი პოლიტ. იდეალი იყო სახელმწიფო, რ-იც შეუთავსებდა მონარქიის, არისტოკრატიისა და დემოკრატიის ელემენტებს. სამაგალითოდ მიაჩნდა ძვ. წ. III—II სს დასაწყ. რომის რესპუბლიკა.

Ც-ის ლიტ. მემკვიდრეობიდან გადმოგვრჩა მისი სიტყვები: მათგან 58-მა თითქმის მთლიანად მოაღწია ჩვენამდე, 16—20 სიტყვის ფრაგმენტებიღაა შემორჩენილი, 36 სიტყვა ცნობილია მხოლოდ სათაურებით. სიტყვებიდან ზოგი პოლიტ., ზოგი სასამართლო პროცესისათვისაა განკუთვნილი. ზოგი კი დაცვას წარმოადგენს. რომაული ორატორული ხელოვნება, რ-საც საფუძვლად კრასუსმა და მარკუს ანტონიუსმა ჩაუყარეს, განავითარა და დახვეწა Ც-მა. მისი ორატორული ხელოვნება გამოირჩევა გონებამახვილობით, ხატოვნებით, სხარტი და სატირული გამონათქვამებით, სიღრმით და საფუძვლიანი მსჯელობით. ბრწყინვალე ენისა და სტილის გამო Ც. მიჩნეულია კლასიკოსად და ლათ. ლიტ. ენის ერთ-ერთ ფუძემდებლად. რიტორიკის თეორიის განვითარებაც მას მიეწერება. De oratore 3 წიგნისაგან შედგება და ორატორული ხელოვნ. სახელმძღვანელოს წარმოადგენს. ფილოსოფიაში Ც. გვევლინება როგორც ეკლექტიკოსი, ფილოსოფიური განხილვის პოპულარიზატორი; მანვე ჩაუყარა საფუძველი რომაელების ფილოს. ენას. ფილოს. ტრაქტატებია: „ტუსკულუმის საუბრები", „მოვალეობის შესახებ", „სიკეთისა და ბოროტების ზღვრის შესახებ", „ღმერთების ბუნების შესახებ" და სხვ. მასვე ეკუთვნის ტრაქტატები პოლიტიკაზე: „სახელმწიფოს შესახებ", „კანონების შესახებ". Ც-ის შემოქმედებაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს მის წერილებს [illegible] (აქედან 90 მისადმი [illegible]). ეს წერილები [illegible] ხანის წყაროა რომის სამოქალაქო [illegible] პერიოდის შესახებ. [illegible]

ციციანოვი (ციციშვილი) პავლე დიმიტრის ძე [8 (19) IX 1754, [illegible] — 8 (20) II 1806, ბაქოს მახლობლად, დაკრძალულია თბილისში, სიონის ტაძარში], რუსეთის სამხედრო მოღვაწე, ინფანტერიის გენერალი (1804); [illegible] 1785 [illegible] 1786 იდან სანქტ-პეტერბ. [illegible] პოლკის მეთაური იყო. მონაწილეობდა 1787—91 რუს.-თურქ. ომში და 1794 პოლ. აჯანყების ჩახშობაში [illegible] 1796 სპარს. ლაშქრობაში [illegible] 1797—1801 გადამდგარი იყო [illegible] 1802 Ც. საქართვ. მთავარმართებლად [illegible] გენ.-გუბერნატორად [illegible] Ც. იყო კავკასიაში რუს. ცარიზმის პოლიტიკის აქტიური გამტარებელი [illegible] ნაკლებმნიშვნელოვანი [illegible] (მაგ., მთიულეთის ინტენსიური [illegible]) შეიმუშავა მრავალი გეგმა [illegible] ქართველი ფეოდალი. Ც-ის [illegible] ჩრდილოეთში ალაფაკვაზე [illegible] (1804), გაიხსნა კეთილშობილთა [illegible] (1803) და აფთიაქი (1804), [illegible] წყალი გზების გაყვანა და სხვ. 1802 [illegible] ხელშეკრულებები [illegible] 1803 [illegible] (მეგრელია, გურიები) [illegible] 1804 — განჯის [illegible] 1804. 1804 [illegible] Ც-მა [illegible] მოლაპარაკების შედეგად [illegible] ნი ავტონომიის შენარჩუნებით [illegible] II თან დადებული [illegible] 1804 რუს [illegible] (1804—13) დროს 1804—05 Ც. [illegible] ერევნის [illegible] აბას-მირზას ჯარის [illegible] 1805 რუს. იმპერიას შეუერთა [illegible] ბაქოსა და შირვანის [illegible] ლის სახანოები [illegible] ბაქოს ციხის [illegible] ლი-ხანთან მოლაპარაკების დროს

[illegible]

ციციკარი, ქალაქი ჩრდ.-აღმ. ჩინეთში, ხეილუნძიანის პროვინციაში, მდ. ნუნძიანის ნაპირზე. 1,2 მლნ მცხ. (1983). [illegible] მანქანათმშენებლობის, [illegible] ქიმიური, [illegible] ქაღალდის [illegible] ჩინეთის [illegible] წარმოება და შინამრეწველობა.

ციცინათელები (Lampyridae), ხოჭოების ოჯახი. აქვთ [illegible] ფერის სხეული [illegible] ლების მწერები არიან. Ც-ის ზოგი სახეობის ზრდასრულ დედლებს [illegible] ზე აქვთ მანათობელი ორგანო [illegible] სახეობის მატლებსა და კვერცხებსაც. 2 ათ. მდე სახეობა.

ციცინი ნიკოლოზ ვასილის ძე [6 (18) XII 1898, სარატოვი, — 17. VII 1980, მოსკოვი], საბჭ. ბოტანიკოსი, გენეტიკოსი და სელექციონერი. სსრკ მეცნ. (1939) და ვ. ი. ლენინის სახ. საკავშ. სას.-სამ. მეცნ. (1938, 1938—47 მისი პრეზიდენტი) აკადემიკოსი, ორგზის სოციალისტური შრომის გმირი (1968, 1978). სკკპ წევრი 1938 იდან. დაამთავრა სარატოვის სოფლ.-მეურნ. და მელიორ. ინ-ტი (1927). 1938—48 იყო სსრკ სოფლ. მეურნ. სამინისტროს [illegible] კულტურების [illegible] ხელმძღვ. კომისიის თავჯდ., 1940—57 სსრკ მეცნ. აკად. მთავარი ბოტანიკური ბაღის დირ. [illegible] 1945 იდან [illegible]

ხელნ. აკად. მთავარი ბოტან. ბაღის დირექტორი. მისი შრომები უმთავრესად ეხება მცენარეთა შორეული ჰიბრიდიზაციის საკითხებს. ხორბლისა და ჭანგის შეჯვარებით მიიღო ხორბლის ახ. ჯიში (Triticum agropyrotriticum), ავტორია ხორბალ-ჭანგის ჰიბრიდული ჯიშებისა. სოციალ. შრომის გმირი (1978). ლენინური (1978) და სსრკ სახელმწ. (1943) პრემიების ლაურეატი. დაჯილდოებულია 5 ლენინის ორდენით, 3 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ციციშვილები, ფეოდალური საგვარეულო ქართლში. XIV ს. 11 ნახევარში ბაგრატ V-ს დროიდან ქართლში გაძლიერებულ ფეოდალთა გვარის მემკვიდრე ზაზა და მისი შთამომავალნი ბოლოს ხეობაში (მდ. ძამაზე) მამულები ჰქონდათ. მისთვის შის განაყოფთა მამულები ნიჩბისის ხეობაში მდებარეობდა. შემდეგ ზაზამ ნასისხლად მიიღო ორბელიანთა მამულები ხეფრუთში. მისი ერთ-ერთი მემკვიდრე, თაყა, მეფე ალექსანდრე I-ის დაახლოებული პირი იყო. ბაგრატიონების გამეფების შემდეგ თაყას ერთგულობით მეფესთან გამწვავდა. მან თავი შეაფარა და შემდეგ მეფის ძმას, დიმიტრის. თაყას შემკვიდრეები ერთგულად ემსახურებოდნენ მეფე გიორგი VIII-ს, ერისთავნი მის წინააღმდეგ აჯანყებულ ბაგრატს (შემდგომ ბაგრატ VI) ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგ ისინი ქართლის მეფე კონსტანტინეს ერთგულობდნენ. ამ დროისათვის ჩამოყალიბდა მათი სათავადო. 1467, ჯერ კიდევ ქართლში კონსტანტინემ ზაზა ციციშვილს (მეორეს) გაუახლა მამულების მფლობელობა და დამატებით უბოძა ულისციხე, ქვახერელი და კარალეთი ქილდიანთურთ, უფრო გვიან კი ზაზას შვილს, ციცყას, თავადობა უბოძა. ციცის შთამომავლები უკვე ც.-ად იწოდებოდნენ. XVIII ს-ში მათი მამულები ჰქონდათ ხეფრუთში, ძამისა და გუჯარეთის ხეობებში, გვერდისძირში. საქართველოს რუსეთთან შეერთებისა შემდეგ ც. კუთვნილ მამულებში აღირიცხნენ და შესაბამისი პრივილეგიებით სარგებლობდნენ.

ლიტ.: გ ო ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ც., ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან (ქართლის სათავადოები), თბ., 1986. *ვ. ბაქრაძე.*

ციციშვილი ალექსანდრე (1852–1885), ქართველი რევოლუციონერ-ხალხოსანი. სწავლობდა მოსკ. უნ-ტში სტუდენტობის დროის კავშირი ჰქონდა ქართ. ხალხოსნებთან იყო საზ-ბა „ულლის" წევრი. 1876 დააპატიმრეს. 1877 გაასამართლეს „50-ის პროცესზე" და 10 წლით კატორღა მიუსაჯეს. 1880-მდე იმყოფებოდა ნოვო-ბელგოროდის ცენტრ. საპყრობილეში, შემდეგ გადაასახლეს კარაზე, აქედან კი რუსეთში, სადაც გარდაიცვალა.

ციციშვილი პაატა (გ. 1 VII. 1626), ქართლის დიდებული, თავადი, სარდალი, გ. სააკაძის თანამებრძოლი XVII ს. 20-იან წლებში. სპარსელთა წინააღმდეგ ქართლ-კახეთის აჯანყების აქტ. მონაწილე. დაიღუპა მარაბდის ბრძოლაში. *გ. ჟამბურია.*

ციციშვილი გიორგი ვლადიმერის ძე [დ. 11 (24) X. 1915, თბილისი], ქართველი საბჭ. ქიმიკოსი. საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1960) საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1965). სკკპ წევრი 1945-იდან. საქ. სსრ მეცნ. აკად. პრეზიდიუმის წევრი, ქიმ. და ქიმ. ტექნოლ. განყ-ბის აკადემიკოს-მდივანი (1963-იდან). სსრკ ქიმიკოსთა ნაციონალური კომიტეტის წევრი (1972), მოლეკულური საცრების — ცეოლითების — საერთაშ. საზ-ბის წევრი (1973-იდან), სსრკ მეცნ. აკად. ადსორბციის სამეცნ. საბჭოს წევრი 1960-იდან, 1981-იდან ბიუროს წევრი და ცეოლითების სექციის თავ-რე. ც. ქართული ადსორბციული სკოლის შემქმნელია. 1937 დაამთავრა თსუ. 1940-იდან მუშაობს თსუ-ში, 1941-იდან პ. მელიქიშვილის სახ. ფიზ. და ორგ. ქიმ. ინ-ტში (1947-იდან დირექტორი). ც-ის ძირითადი შრომები ეხება ნივთიერების აგებულებისა და სორბციული პროცესების შესწავლას. ც-მა დაადგინა იზოტოპების მოლეკულაში იზოლირებული ბმის ტალღური ბუნება, თეორიულად დაასაბუთა პოლიკონიუგირებული სისტემების კოორდინაციული ნაერთების ელექტრონული სტრუქტურის გავლენის მნიშვნელობა და მისი კვანტურ-ქიმ. ბუნება. მოლეკულურ-სპექტროსკოპიული თვისების შესწავლის შედეგად დაასაბუთა მათი გააქტივების პროცესი, ფორიანობა, სორბციული ფილტრაცია, სორბციის კინეტიკა. შეისწავლა აგრეთვე ცეოლითების სინთეზის მეთოდები. გაარკვია იელოსურის ტიპის კატიონების ბუნებისა და ჩანაცვლების ხარისხის გავლენა ამ სხეულების თვისებებზე. აქტიური მონაწილეობა მიიღო ბუნებრივი ცეოლითების კვლევისა და მათი სახ. მეურნეობაში დანერგვის საქმეში. არის საქ. სსრ მეცნ. აკად. ჟურნალ „მაცნეს" ქიმ. სერიის რედაქტორი, ქსე-ის მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრი და ქიმ. სამეცნ. საბჭოს თავმჯდომარე. მიიღო პ. მელიქიშვილის სახ. პრემია (1965). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის, ხალხთა მეგობრობის ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: სორბციული პროცესები, თბ., 1969; Адсорбционные, хроматографические и спектральные свойства высококремнистых молекулярных сит, Тб., 1979.

ლიტ.: Георгий Владимирович Цицишвили (к 70-летию со дня рождения), «Журнал физической химии», 1985, т. 59, в. 8. *მ. ტატარიშვილი.*

ციციშვილი გიორგი შალვას ძე (დ. 23. XI. 1922, თბილისი), ქართველი საბჭ. მწერალი, ლიტერატურათმცოდნე. ფილოლ. მეცნ. დოქტ. (1968), პროფ. (1969), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1979). სკკპ წევრი 1972-იდან. დიდი სამამულო ომის (1941–45) მონაწილე. სწავლობდა საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტში, თსუ-ში. 1941 დაამთავრა მაქსიმ. სახ. საარტ. სასწავლებელი, 1950 — თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი, 1953—საქ. სსრ მეცნ. აკად. ასპირანტურა, 1989—სსრკ მეცნ. აკად. დოქტორანტურა. 1953-იდან იყო რუსთაველის სახ. ქართ. ლიტ-რის ისტ. ინ-ტის მეცნ. თანამშრომელი, სწავლ. მდივანი, დირექტორის მოადგილე, განყ-ბის ხელმძღვანელი, 1965-იდან—დირექტორი. 1967–77 რედაქტორობდა ჟურნ. „ლიტერატურნაია გრუზია". 1977–85 იყო საქართვ. მწერალთა კავშირის გამგეობის მდივანი, 1986-იდან თავ-რე, სსრკ მწერალთა კავშირის გამგეობის მდივანი. პირველი სამეცნ. კრიტ. წერილები 1960 გამოაქვეყნა. ც-ს ეკუთვნის ფუნდამენტური გამოკვლევები ლიტ. თეორიისა და ისტ., თეატ. კრიტიკისა და ისტ., ლიტ. ურთიერთობათა საკითხებზე. მისი ნაშრომებიდან აღსანიშნავია „საბჭოთა ლიტერატურის შემოქმედებითი მეთოდის გენეზისისა და სპეციფიკის საკითხები" (1960), „ქართული საბჭოთა დრამატურგია" (1962), „გალა ლომთათიძე" (1966), „მაქსიმ გორკი და ქართული საზოგადოებრიობა" (1969), „შალვა დადიანი" (1974), „ს. შანშიაშვილის ცხოვრება და შემოქმედება", „წერილები ქართულ თეატრსა და დრამატურგიაზე" (1958), „ქართველი ხალხის ლიტ. ურთიერთობანი სხვა ხალხებთან და მისი შესწავლის ისტორია" (1981) და სხვ. დიდი სამამულო ომის წლებს ეძღვნება ნოველების კრებ. „სიყვარული სისხლის წვეთების დროს" (1973). ჩვენი თანამედროვეობის საჭირბოროტო პრობლემებს — რომანი „სიცილივ სიხარულისა შენსა" (1978). მათში გამოხატულია მწერლის მოქალაქეობრივი პათოსი, პარტიული პოზიცია, წარმოჩენილია დიდი სამამულო ომის წლების პერიოდი, რეგვ. მშრომელთა ბრძოლა მანკიერებათა აღმოსაფხვრელად ც-ის მეცნ. ნაშრომები და რომანები თარგმნილია რუს. და სსრკ სხვა ხალხთა, აგრეთვე რუმინ., ჩეხ., გერმ., ინგლ., ფრანგ., უნგრ., პოლ. ენებზე. საქ. სსრ X და XI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია „წითელი ვარსკვლავის", სამამულო ომის I და II ხარისხის, შრომის წითელი დროშის ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: მხატვრ. ნაწარმოების ფორმისა და შინაარსის საკითხები, თბ., 1957; სოციალისტური რეალიზმის მეთოდი, თბ., 1978; Грузинская лит-ра на совр. этапе, М., 1986.

გ. ბენედიქტაშვილი.

ციციშვილი გლახა, XVIII ს. შუა წლების ადმ. საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწე, ბოლნისის მოურავი 1747 მიემხრო აბდულა-ბეგს და იბრძოდა გრიგოლ II-ის წინააღმდეგ. 1749 ერეკლემ აიღო ბოლნისი, აბდულა-ბეგის სხვა მომხრეებთან ერთად ც. ც. დაატყვევა და თბილისში მიიყვანა. დატყვევებულია განთავისუფლების საფასურად აბდულა-ბეგმა დათმო ბორჯომის ციხე. ც-მა მონაწილეობა მიიღო პაატა ბატონიშვილის შეთქმულებაში, რისთვისაც, დარბაზის გადაწყვეტილებით, ენა ამოჰკვეთეს.

წყარო: თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ახალი ისტორია, ლ. მიქიაშვილის რედ., თბ., 1983; ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი პ., ამბავნი ქართლისანი, ე. ცაგარეიშვილის გამოც., თბ., 1981. *გ. ჯამბურია.*

ციციშვილი დავით ნიკოლოზის ძე [დ. 26 X (8 XI) 1901, ტაშკენტი — 5. XI. 1986, თბილისი], ქართველი საბჭ. საბჭ. მხატვარი, გრაფიკოსი. საქ. სსრ სახ. მხატვარი (1982), ქართ. ხალხ. დეკორ. ხელოვნ. შესწავლის დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1931) იყო ი. შარლემანის მოწაფე. 1927–39 იყო საქართველოს მუზეუმის მთავარი მხატვარი. 1936–73 მოღვაწეობდა თბილისის სამხატვრო აკადემიაში. 1959 დაასრულა დეკორ.-გამოყენებითი ხელოვნ. ფაკ-ტი (ა. ქუთათელაძესთან ერთად). 1973-იდან მოღვაწეობდა თსუ-ში. ც-მა აღადგინა ტრიპტიქი მიხანეიძის, ლეგენდა სვეტისა და ძვ. ქართ. ფერადი დანითის ტექნოლოგია. მას ეკუთვნის ი. ჩავჭავაძის, ა. გრიბოედოვის, ა. წერეთლის, ა. ჭავჭავაძის, ს. არნის და სხვ. ნაწარმოებთა ილუსტრაციები ავტორია წიგნისა „ხალხური რეწვის ტექნოლოგია".

ციციშვილი დიმიტრი პაატას (პავლეს) ძე (1723–1777), ქართველი მეცნიერი და მწერალი, მოღვაწეობდა რუსეთში. 1742 დაამთავრა პეტერბ. კადეტთა კორპუსი იმავე წელს ჩაბარა გამოცდები რუს. მეცნ. აკადემიაში 1767–74 მსახურობდა ხამოფის კანცელარიაში. ც. არის ავტორი გეოდეზიის პირველი რუს. სახელმძღვანელოსი („Краткое математическое изъяснение землемерия межевого", СПб., 1757). ზნეობრივ-დიდაქტიკური შინაარსის ნაშრომისა „Завещание статского советника Дмитрия Павловича Цицианова детям своим. Последуемое эпитафиею" (СПб., 1786), აგრეთვე გამოუქვეყნებელი მათ. შრომებისა ქართ. ენაზე 1762–68 აქტიურად მოღვაწეობდა მოსკ. ქართ. სტამბაში.

ლიტ.: Д. П. Цицианов, წგ.: Русский биографический словарь, т. 21, СПб., 1901. *ქ. ჯაფარიძე.*

ციციშვილი ვახტანგ დავითის ძე [12 (24) XII. 1888, სოფ. ქვემო ხეფრუთი, ახლანდ. ქარელის რ-ნი, — 23. XII. 1965, თბილისი], ქართველი საბჭ. სპეციალისტი კონიაკის წარმოების დარგში. 1907–10 სწავლობდა მოსკ. უნ-ტში. 1915 დაამთავრა ქ. დიჟონის (საფრანგეთი) სამეურნეო ინ-ტის ტექნოლ. ფაკ-ტი. 1916–20 მუშაობდა დ. სარაჯიშვილის ფირმის კონიაკის ქ-ნაში. 1924–49 იყო თბილ. კონიაკის ქ-ნის ტექნოლოგი 1949–53 — თბილ. კონიაკის კომბინატის დირექტორის მოადგილე და მთავარი ტექნოლოგი. 1953-იდან მუშაობდა „სამტრესტის" კონიაკის წარმოების მთავარ ტექნოლოგად.

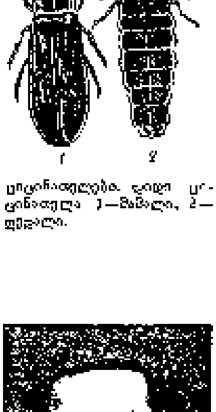

ციცინათელები. დიდი ციცინათელა 1—მამალი, 2—დედალი.

დ. ციციშვილი

გ. ვ. ციციშვილი

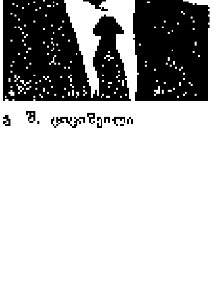

ვ. დ. ციციშვილი

ც-ის ხელმძღვანელობით შეიქმნა ქართ. კონიაკის მრავალი მარკა. 1947 ც-ს ქართ. კონიაკის ახ. მარკების („საიუბილეო XX", „ენისელი" და „KC") შექმნისათვის მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია. ც-ის შექმნილ ქართ. სამარკო კონიაკებს („ენისელი", „გარეჯი", „ვარძია", „საიუბილეო 40 წელი") საერთაშ. კონკურსებსა და დეგუსტაციებზე არაერთხელ მიენიჭა ოქროსა და ვერცხლის მედლები. ც. დაჯილდოებულია ორდენებითა და მედლებით.

ლიტ.: ბერიძე გ., ღვინოები, ქართული ღვინოები, თბ., 1974

გ. ჩაგოშვილი

ციციშვილი ზაზა, XVII ს. შუა ხანების აღმ. საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწე, სომხით-საბარათიანოს მეწინავე სადროშოს სარდალი ვახტანგ V-ის მეფობაში. 1664 მონაწილეობდა ვახტანგისა და არჩილის ბრძოლებში ერეკლე ბატონიშვილის წინააღმდეგ. 70-იან წლებში განდგომილება მოუხდა ვახტანგ V-თან მოულოდ შეთქმულების ცდისას

წყარო: ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, წგნ: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 4, თბ., 1973

ვ. ჯამბურია.

ი. ციციშვილი.

ციციშვილი თამარ ბესების ასული (დ. 19. XII. 1908, ოჯესა), ქართველი საბჭ. კინომსახიობი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1980). 1930 დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი. 1936-იდან იღებდნენ კინოში. როლები: დარიკო („დარიკო", 1936), ნესტან დარეჯანი („ქაჯეთი", 1936), მარო („დაკარგული სამოთხე", 1939), აგრონომი თამარი („მეგობრობა", 1949), თავადის ქალი („დავით გურამიშვილი", 1946), ეკატერინე („აკაკის აკვანი", 1947), თეკლე („ქეთო და კოტე", 1948), ელენე („ბედნიერი შეხვედრა", 1949), თამარი („მფრინავნი" 1954), შორენა („ბაში-აჩუკი", 1956), დარეჯანი („ჯარი ოჯახი", 1958), ეფემია („ენგურის ნაპირებზე", 1961), თავადის ქალი („აბესალომ და ეთერი", 1966), მთვარისა („ტარიელ გოლუა", 1968), თამარ ემზეარის დედა („მთვარის მოტაცება", 1972) და სხვ. 1949—50 იყო კ. მარჯანიშვილის სახ. სახელმწ. აკად. თეატრის მსახიობი

ა. გეგეჭკორი

ციციშვილი ირაკლი ნიკოლოზის ძე (დ. 17. XII. 1918, თბილისი), ქართველი საბჭ. არქიტექტორი, ხელოვნებათმცოდნე, ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი (1959), პროფესორი (1960), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1967). სკკპ წევრი 1944-იდან. დაამთავრა საქართველოს ინდუსტრ. ინ-ტის სამშენებლო ფაკ-ტი (არქიტ. სპეციალობით) (1941). მონაწილეობდა დიდ სამამულო ომში (1941—45). დიდების გადაწყვეტისათვის ბრძოლებში გამოჩენილი გმირობისა და მამაცობისათვის მიენიჭა სსრ კავშირის გმირის წოდება (1943). 1946-იდან მუშაობს საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტის არქიტ. კათედრაზე (1956-იდან კათედრის გამგე). მუშაობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტ., ეთნოგრ. და არქეოლ. ინ-ტში. 1970—1978 საქ. სსრ სამშენებ. თავ-რე, 1978-იდან საქართვ. სსრ კულტურისა და მუნების ძეგლთა დაცვისა და გამოყენების მთავარი სამეცნ. საწარმოო სამმართველოს უფროსია. ეწევა სამეცნ.-კვლევით საქმიანობას. ც-მა აზომა და მეცნიერულად შეისწავლა ქართ. ხუროთმოძღვრების მრავალი ძეგლი. მ. შ. უჯარმა არჩეულია საქ. კპ ცკ-ის წევრად. საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს VIII, IX და XI მოწვევების დეპუტატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, ალექსანდრე ნეველის ორდენით, სამამულო ომის I ხარისხის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

თხზ.: ქართული არქიტექტურის ისტორია დედაქალაქის მოკლე გზით, თბ., 1955; უჯარმა, თბ., 1953; История грузинского зодчества Тб., 1955

თ. ციციშვილი.

ციციშვილი ნინო სოლომონის ასული (21. XII. 1888, თბილისი, — 25. VI. 1970, იქვე), ქართველი საბჭ. ქიმიკოსი, პირველი პროფესორი (1930) ქალი ქიმიკოსი, საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1943). სკკპ წევრი 1942-იდან. დაამთავრა პეტროგრ. ქალთა უმაღლესი პოლიტექ. ინ-ტი (1916). 1918-იდან იყო თბილ. უნ-ტის ქიმ. კათედრის ასისტენტი, 1925-იდან — დოცენტი, 1928—55 — ორგ. ქიმ. კათედრის გამგე.

ც-მა უდიდესი ამაგი დასდო ქართ. ქიმიკოსების აღზრდას. მისი მეცნ. შრომები ეძღვნება საქართვ. სოფ. მეურნ. პროდუქტების ქიმ. კვლევასა და სხვ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, საპატიო ნიშნის ორდენითა და მედლებით

თხზ.: Жизнь и деятельность Петра Григорьевича Меликишвили, Тб., 1956 (თანაავტ.: П. И. Старосельский)

ლიტ.: ნადარეიშვილი ა., პროფესორი ნინო ციციშვილი, თბ., 1968

დ. წაქაძე

ციციშვილი ნოდარ ფარსადანის ძე (გ. 1658), ქართველი პოეტი მამამისი დიდ როლს თამაშობდა XVII ს. ირან-საქართვ. პოლიტ. ურთიერთობაში. ც. ერთხანს ირანში მოხვედრილა, სადაც უთუოდ გაეცნობოდა სპარს. მწერლობის საუკეთესო ნიმუშებს. 1640 მონაწილეობდა როსტომ მეფის საწინააღმდეგო შეთქმულებაში, რ-ის დამარცხების შემდეგ პატიჯა მიიღო როსტომის მეუღლის, დიდი მეცენატის მარიამ დედოფლის შეწყალებით. სწორედ მას მიუძღვნა ც-მა ვრცელი პოემა „ბარამგურიანი" ანუ „დიდი ბარამიანი", რ-იც ადრინდელ ფორმით გადმოცემული სიუჟეტის (სასანიანთა მეფის ბაჰრამ-გურისა და შვიდი მზეთუნახავის თავგადასავალი) ქართული ვერსიაა. თუმცა ც შესავალში ასახელებს წინამორბედ პოეტებს (ნიზამი, ხოსროუ დეჰლევი, ნავოი, ჯამი), მისი თხზულების წყარო საკმაოდ სარწმუნოდ გარკვეული არ არის. პოემა დაწერილია შაირით, იგრძნობა რუსთაველის დიდი გავლენა

თხზ.: შვიდი მთიები (ბარამ გური), ა. გაწერელიას რედ., გამოკვლევით და ლექსიკონით, თბ., 1930.

ა. გაწერელია.

ციციშვილი ფარსადან, XVII ს. I ნახევრის აღმ. საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწე, ქართლის დიდებული, საციციანოს მოურავი, გ. სააკაძის მოწინააღმდეგე. დიდ სიყვარულით ერთ-ერთი მეთაური შადიმან ბარათაშვილთან ერთად 1616 ც. ქართლის გამგებლად დანიშნა შაჰ-აბას I-მა. 1625 ქართლ.-კახეთის აჯანყების წინ შეურიგდა გ. სააკაძეს.

ლიტ.: ჯამბურია ჯ., გიორგი სააკაძე, თბ., 1964

ვ. ჯამბურია

ციციშვილი შოთა შალვას ძე (დ. 24. XII. 1921, საგარეჯო), ქართველი საბჭ. მხატვარი, კერამიკოსი. საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1980). დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1952) და მისკ. უმაღლესი სამხატვრო სამრეწვ. სასწავლებელი (1965), პედ. მოღვაწეობას ეწევა თბილ. სამხატვრო აკადემიაში. ც-მა ქართვ. მხატვართა შორის პირველმა აღადგინა ქართული მინის მხატვრული დამუშავებისა და ვიტრაჟის ხელოვნ. ახლებური ტრადიციები (ვიტრაჟი „სამოსის ჩიტები", 1976, ფიზიკის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი, ქ. ობნინსკი). ნამუშევრები: დეკორ. ლარნაკი „სადღესასწაული" (1962, თბილ. სამხატვრო აკად. მუზეუმი), დეკორ. ლარნაკი ინტერიერისათვის (1949, ფაიფური, საქართვ. სამხატვრო გალერეა), დეკორ. ლარნაკი „ლენინი" (ბროლი, ზედნადები მინა, ღრმა ალმასური ჭრა, 1958; დიდი თეატრის მუზეუმი, მოსკოვი) და სხვ.

ციცკა, იატაკურქმნილი სადგომი ეზოს ჯამი გავრცელებულია დას. საქართველოში. სატეხავი სიმწიფის, უხვმოსავლიანი ჯიშია იმერეთის რ-ნებში მისი მოსავალი შეადგენს 100—120 ც/ჰა. ყვავილი ორსქესიანია, მტევანი საშ. ზომის, კონუსური ან ცილინდრულ-კონუსური ფორმისა, კუმსი ან ძლიერ კუმსი აგებულების, მტევნის საშ. მასა — 130—190 გ. სრული სიმწიფის პერიოდში შაქრიანობა — 19—20%, მჟავიანობა — 9—12 გ/ლ. ც-გან ამზადებენ მაღალხარისხოვან სუფრის ღვინის მასალას, კონიაკს.

ა. გოცირიძე.

ციცქიური, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში (ხევის სოფსაბჭო). ლიხის ქედის დას. კალთაზე, მდ. ძირულის ხეობაში. ზ. დ. 540 მ, ორჯონიკიძიდან 50 კმ. ნადაპარის კოლ-ბა (მევენახეობა, მეხილეობა). დაწყ. სკოლა საშ. სკოლა სოფლებში ხევსა და ნადაბურში (8 კმ).

ციცხვაური, სოფელი მესტიის რ-ნში (ხაიშის სოფსაბჭო). მდ. ენგურის მარჯ. ნაპირზე. ზ. დ. 600 მ, მესტიიდან 77 კმ. ხაიშის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ხაიშში (8 კმ). მეღვინეების, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ციხეგოჯი, არქეოპოლისი, ისტორიული ციხე-ქალაქი დას. საქართველოში, სამეგრელოში, მდ. ტეხურის მარჯ. ნაპირზე (აბაშის სოფ. ნოქალაქევის ტერიტორიაზე, სენაკის რ-ნში). VI—VIII სს-ში ეგრისის დედაქალაქი. ისტ. გადმოცემის თანახმად დააარსა ძვ. წ. III ს-ში ეგრისისა და სვანეთის ერისთავმა ქუჯიმ (მისი სახელისაგან არის ნაწარმოები სახელწ. „ციხეგოჯი"—ქუჯის ციხე); ბერძნ. სახელი — „არქეოპოლისი" ნიშნავს ძველ ქალაქს) ც-ს სტრატეგიულად ხელსაყრელი ადგილმდებარეობა ჰქონდა — გაშენებული იყო მდ. ტეხურით სამი მხრიდან მოსაზღვრულ პლატოსა და მისგან ჩრდ.-აღმ-ით აღმავალი მთის თხემზე 532 ბიზანტ. იმპ. იუსტინიანე I-მა ირანბიზანტ. ომისათვის მზადებისას (იხ. „ეგრისის დიდი ომი 542—562"), გაამაგრა ც. 551 ირანის ლაშქარმა მერმეროეს სარდ. ლობით სცადა ქალაქის აღება, მაგრამ უშედეგოდ (იხ. არქეოპოლისის ბრძოლა 551). 555 ც-თან ბრძოლაში დამარცხდა ირანის ლაშქარი ნახორაგანის სარდლობით. VIII ს. დასაწყისში ც-ში არაბთა გარნიზონი იდგა; 30-იან წლებში ქალაქი დაარბია არაბთა სარდალმა მარვან იბნ მუჰამადმა (მურვან ყრუმ). IX—X სს-ში ც ისევ მნიშვნელოვანი ქალაქი იყო, შემდგომში აქ უკვე მცირე დასახლებაა. XVII—XVIII სს-ში ც. ოდიშის მთავართა — დადიანთა რეზიდენცია (იხ. აგრ. სტ. ნოქალაქევი).

ციხედარბაზი, ფეოდალის საცხოვრებელი გამაგრებული ნაგებობა. ჩვეულებრივ აგებდნენ ბუნებრივად დაცულ, ძნელად მისადგომ ადგილებში გარს არტყამდნენ მიწაყრილებს, თხრილებს ასაწევი ხიდებით, კოშკებიან მძლავრ გალავანს. ასეთი თავდაცვითი სისტემა ომიანობის ჟამს აძნელებდა მიახლოების დონჟონითან (აღმ. მთიანეთში — კოშკი), რ-იც ფეოდალის და მისი შეიარაღებული ძალების სადგომი იყო საქართველოში ც-ის ნიმუშად შეიძლება ჩაითვალოს ანანურის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი.

ციხეჯვარი, ისტორიული ციხესიმაგრე აღმ. საქართველოში, ახლანდ. სოფელ ძეგვისა და მარტყოფისხევს შორის (ახლანდ. მცხეთის რ-ნი), მდ. მტკვრის დინების მარჯვ. მხარეს, ციხეჯვრის ხევში. მატიანე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ" იხსენიებს ძვ. წ. IV ს. მოვლენათა კონტექსტში, როგორც ქალაქ სარკინეს ციხეს; მემატიანე ლეონტი მროველის (XI ს.) მიხედვით, იმავე პერიოდში, ც. „დიდი მცხეთის" ერთ-ერთი უბანია სარკინე-ზანავ-უფლისციხესთან ერთად. IV ს. 30-იან წლებში ქართლის მეფე მირიან III-მ ც-ის რაბათში ებრაელთა 30 ოჯახი დაასახლა. VI ს-ში ც. ქვეყნის სამეფოს რეზიდენცია იყო. XI ს-იდან ც-ის რეგიონის მოსახლ. ნაწილი სხვაგან ჩანს (ჯვედრიცხოველის, შიომღვიმისა). 1561 წ. 6 აპრ. ქართველთა ლაშქარმა მეფე სიმონ I-ის სარდლობით ც-ის მიდამოებში ბრძოლა გაუმართა სპარსელებს (იხ. ციხეჯვრის ბრძოლა 1561).

ნ. ციციშვილი.

მომდევნო ხანებში მოსახლეობა აქ მნიშვნელოვნად შემცირდა; XVIII ს. 40-იან წლებში იგი ხელახლა დაასახლეს. ც-ის მიწურებს ჭიშლოხელმა საცვლ. ანანაურებმა მაღაალაძეებმა. XVIII ს. ბოლოს ც კვლავ გაუკაცრიელდა

ც-ში ანტ. და ადრინდ. შუა საუკ. ძეგლები არ არის მიკვლეული. ახლანდ. სოფ. შუაგულს მისადგომიან, მდ. მტკვრიდან 1–1,5 კმ-ზე, იქ, სადაც ციხედიდის ხევი იდრაბ ფართოვდება, ფერდობზე, რიყულ რელიეფზე ნასოფლარია შემორჩენილი. ზემოთ ტერასაზე კომპაქტი საცხოვრებელია, ქვემოთზე — საკულტო ნაგებობები კომპლექსიდან მთლიანდ 4 სართულია დარჩენილი. წარწერიდან ირკვევა, რომ იგი ათაბაგებ დიუანოზიძეს აუგია 1680 საკულტო ეზოში 2 ეკლესია და სამრეკლოა; ყველაზე ეკლ შემონახულა სუფთად გათლილი ქვით ნაგები წმ მარიამის დარბაზული ეკლესია იგი გადახურულია სამ-ფერ თაღზე დაყრდნობილი კამარით ეკლ ჩრდ.-ით ოცაოდე მ-ზე სამრეკლოს ნანგრევებია

ლიტ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა პ., ციხედიდის სასახლეები, „ძეგლის მეგობარი", არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის ჟურნალი, 1973, № 1. პ. ზაქარაია.

ციხედიდის ბრძოლა 1561, ქართლის მეფის სიმონ I-ის ბრძოლა სპარსელთა წინააღმდეგ თბილისის განთავისუფლებლად ციხედიდის მიდამოებში გამართულ ბრძოლაში სიმონ I-მა ერთ-ერთი მთავარ ამოცანად დაისახა ყიზილბაშთაგან თბილისის განთავისუფლება მან დაზმარება სთხოვა კახეთის მეფე ლევანს, რ-მაც ჯარი მოაშველია უფლისწულ გიორგის მეთაურობით. გაერთ. ლაშქარი ციხედიდთან (მეჯვრის მიდამოებში) დაბანაკდა. ბანაკს საგანგებოდ იცრილები შემოავლეს ყარაბაღის ბეგლარბეგი შაჰვერდი ხან-ოღლუ ფარულად შევიდა თბილ. ციხეში, ყიზილბაშთა გარნიზონის დასახმარებლად 6 ათ... ადლბეგის ლეკს. სავარაუდო რაზმის უფროსი გარმანიზმური რაზმიან ერთად მუხათგვერდში წინსვლა მისახვედ აკიდა მტერმა ისარგებლა ქართველთა ამ მოდუნებით და მოულოდნელად დაესხა თავს ბანაკს. ხელჩართულ ბრძოლაში, დიდი თავგანწირვის მიუხედავად, ქართველები დამარცხდნენ ბრძოლაში მოკლეს უფლისწული გიორგი, მიუხედავად ამ მარცხისა, სიმონ I-ს სპარსელთა წინააღმდეგ ბრძოლა არ შეუწყვეტია.

წყარო: ბ ო რ ჯ ღ ა ნ ი ძ ე ც. საქართველოს ისტორია, ს. კაკაბაძის გამოც., ტფილისი, 1925, [წ.] 2, ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი. ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 4, თბ., 1967; ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 4, თბ., 1973

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 4, თბ., 1967. გ. ნარსია.

ციხევდავი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (მჭადიჯვრის სოფსაბჭო), მდ. ნარეკვავის (არაგვის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 960 მ, დუშეთიდან 17 კმ. მეხილეობა მეცხოველეობა, მეფრინველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. მჭადიჯვარში (4 კმ). ბ-კა

ციხესიმაგრე, საომარი პირობებში ხანგრძლივი ბრძოლისათვის ყოველმხრივ უზრუნველყოფილი და მუდმივი გარნიზონით დაცული სამხედრო მნიშვნელობის გამაგრებული პუნქტი (სამშვილდე, საზვავო, სანაპირო). თავდაპირველად—პრიმიტიულად ნემოღობილი დასახლება მონათმფლობელურ სახელმწიფოებში ბევრი ქალაქი იმავდროულად ციხე-ქალაქებად იქცა (კართაგენი, ბიზანტიონი, რომი და სხვ.). ც. გეგმით მრავალკუთხედია, მისი კედლები აშენებულია მრგვალი ან ოთხკუთხა ბურჯებდატანებული 9–10 მ სიმაღლის კედლებით, რ-ებიც ქონგურებიანი და ამბრაზურებიანი პარაპეტით მთავრდებოდა ბურჯები (კოშკები) დამოუკიდებელი საბრძოლო მოქმედებისათვის იყო შემოზღუდული. ც-ში ეწყობოდა ციტადელი (შიდა ციხე) — გარნიზონის უკანასკნელი საბრძოლო პუნქტი. ანტ., ადრინდ. ფეოდალური, ნაწილობრივ განვით. ფეოდ. საქართველოს ციხე ქ-ები იყო არტანუჯი, აწყური, ახალქალაქი, ახალციხე, ბიჭვინთა, დმანისი, თმოგვისი, კასპი („ძლიერი კასპი"), მცხეთა, პეტრა (ციხისძირი), ქინძვისი, რუისთავი, სამშვილდე, სარკინე და სხვ. ფეოდალთა ც-ები — ბირთვისი, ბოჭორმა (დიდი ციხე), გაგი, გორი, ციხე-გოჯი, ვარციხე, უჯარმა, თმოგვი, რუსი, ხერთვისი და სხვ.; მომცრო ციხე-ქ-ები, მეფეთა და დიდ ფეოდალთა ციხე-დარბაზები — ანანური, გეგუთი, თელავი, ქუთაისი, ნადარბაზევი და სხვ. განვით. ფეოდ. ხანაში მომრავლდა ფეოდალთა ციხე-სასახლეები; ფეოდალთა ერთ-ერთ ნიშნად ითვლებოდა თავდაცვითი ნაგებობის ქონება (ციხე-ქალაქი, „სიმაგრე რაიმე"). ამგვარი სიმაგრეები იყო ასპინძაში, ახალდაბაში, ბახტრიონში, ბირთვისში და სხვ. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, მაშინ რაოდენობა 300 აღემატებოდა თავდაცვითი ობიექტების სიდიდისა და სიმტკიცეში, მათ სტრატეგიულ დანიშნულებასთან ერთად, ისინი იყო აგრეთვე ადმ. მართვის ქართ. ფეოდ. სისტემა (ერისთავეთ-რისთავი, ერისთავი, ციხისთავი, ხუცესთავი) და შესატყვისობდა სამეფო (საერისთავო) მატერიალურ შესაძლებლობებს

ცეცხლსასროლი იარაღის გამოჩენის შემდეგ ც-ის კედლების სისქემ მოიმატა, მოეწყო სათოფურები, ფეოდ. დაქუცმაცებულობის ჩისხორის შემდეგ ერ სახელმწიფოებში ც-ები ქვეყნის საზღვრებზე შენდებოდა (საფრ ადრ საზღვარზე ც-თა 5 ხაზია). XIX ს. I ნახევარში რუს. ტას საზღვრებზე აიგეს გროზნის, ნოვოგეორგიევსკის, იეკატერინოდარ, ბრესტისა და სხვ. მძლავრი ც-ები. მაღაშაიკი არმიების შექმნის შემდეგ ასეთ სიმაგრეებს გარემოცვითი (ბლოკადებით) და ხანგრძლივი ალყით ძლევდნენ, გაჩნდა სასიმაგრეთა შორისი ფორტები, შემდეგ ფორტების სისტემა, რ-ებსაც სიმაგრეთა წინ აგებდნენ არტილ. გაძლიერებამ გამოიწვია ც-ში ბეტონისა და ჯავშ.-კონსტრუქციების გამოყენება (XIX ს.). ქვემეხებით ჯავშანკოშკებში ჩააყენეს, გაჩნდა ჯავშნიანი ფორტები რუსეთში სიმაგრეთა შეკალდებმა, ფორტების წინ და მ. შ. კაპონირებში მძლავრი არტილერია განალაგეს ც-ის მიწყურების რუს. თეორია ერთ ყველა ქვეყანაში გავრცელდა 1914 ერთ ტერიტორიაზე 150 შეუდრეკებარნიზონიანი ც იყო ლიდი გარნიზონი 40–50 ათ., ხოლო თმათნობის დროს 100 ათ. კაცს ითვლიდა და შეიარაღებული იყო 600–800 ქვემეხით. ომის მსვლელობაში განცალკევებით მოქმედმა ც-ებმა, რ-ებსაც მხარს არ უჭერდნენ საველე არმიები, ვერ გაუძლეს მოწინააღმდეგის შეტევებს და დაეცნენ: ლიეჟი და ანტვერპენი 12 დღეში, მობეჟი 10 დღეში, ნამიური 6 დღეში, ხოლო თავდაცვის საერთო სისტემაში მოქმედმა ც-ებმა (ოსოვეცი, ივანგოროდი, ვერდენი და სხვ.) თავიანთი დანიშნულება გაამართლეს, თუმცა ბოლომდე მაინც ვერ გაუძლეს არტილ. შეტევა სიმძლავრეებს I და II მსოფლიო ომებს შორის პერიოდში ც-ების სისტემაში შეცვალა სიმაგრეების ახ. ტიპმა — გამაგრებულმა რ-ნებმა და გამაგრებულმა ზოლებმა (ხაზები). მომავალში გამორიცხული არ არის თავდაცვის საერთო სისტემაში ცალკე ც-ის ნაგებობების გამოყენების შესაძლებლობა.

ი. შაიშმელაშვილი.

ციხესულორი, ვანის რ-ნის სოფლების ზედა ციხესულორისა და ქვედა ციხესულორის ძვ. სახელწოდება.

ციხვარგა, მთა რაჭის კავკასიონის მთავარ ქედზე. სიმაღლე 4136 მ. აგებულია პალეოზოური გრანიტოიდებით. ც. მყინვარის ზედაპირიდან აზიდული ხმელეთის ნაწილია, რ-იდანაც ჩრდ.-ით მიემართება ფასტაკასტეს მყინვარი (მდ. ურუხის აუზი), ხოლო სამხრ.-ით ერთი მყინვარი ეშვება მდ. ცხენისწყლის ხეობაში (რიონის აუზი). მთა შემოსილია ნაკვებითა და მყინვარებით. ს. ნემაწიშვილი

ციხია, სოფელი ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (ტყიბულის სოფსაბჭო). იმერეთის ჩრდ. მთისწინეთში, მდ. ჭალის (წყალწითელის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 440 მ, ტყიბულიდან 10 კმ. ციხია-ბოლთის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მევენახეობა, მეცხოველეობა) რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფოსტო-სატელეგრაფო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. წყაროებში პირველად იხსენიება XVI ს-ში. სახელწოდება მიიღო შუა საუკუნეებში აქ მდგარი ციხესიმაგრისაგან გორაკის ძირში, რ-საც „ციხეს" ეძახიან, შემორჩენილია გვირაბის ნაშთი. სოფელში არის შუა ფეოდ. ხანის დარბაზული ტიპის ეკლესია, რ-იც XIX ს-ში განაახლეს.

ციხიათა, სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ... რ-ნის სოფლების ძველი ციხიათისა და პატარა ციხიათის ძვ. სახელწოდება

ციხიანი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ქვემოხევის სოფსაბჭო), მთიულეთის ქედის სამხრ.-დას. კალთაზე, მდ. ხადისწყლის (მთიულეთის არაგვის მარცხ. შენაკადი) მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1800 მ, დუშეთიდან 61 კმ. ხადის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. კაიშაურში (3 კმ).

ციხისთავი, სამხედრო ადმინისტრაციული მოხელე, ციხესიმაგრის (სამხედრო-თავდაცვითი ნაგებობის) ან პატარა გამაგრებული ქალაქის და მის გარეშე ადგილთა უფროსი (კომენდანტი) ფეოდ. საქართველოში. ც. უკვე VI ს-ში არსებობდა მცხეთაში. VI–VII სს. მიჯნაზე — თბილისში ცნობილია, მაგ., აქტრისა და „მეუფის ციხისთავნი" სოფ. ხადაში (მთიულეთში) ერთდროულად 2 ც. „იღვა ბრძანებით" 1548 საბუთში (შეწირულების სიგელი იმერეთის მეფის ბაგრატ III-ისა გელათის მონასტრისადმი) იხსენიება „ქუთაისისა ციხისთავთ-ციხისთავნი და ლიხთამერისა და ლიხთ-იმერისა ციხისთავნი". ც-ები განაგებდნენ „ქალაქისა და ციხეთამისა მცველთა და დამჭირვებელთა" განკარგულია ლაშქარს, რ-საც „მცველნი ქალაქისანი" და „ციხოვანნი" (მეციხოვნენი) შეადგენდნენ. პატარა ქალაქისათვის ც. იგივე იყო, რაც დიდისათვის — ამირთა ამირა. ც ის (აგრეთვე მისი ძმის, შვილის და ცოლის „გარდაცვალებისა" ც-ის) უფლებრივი მდგომარეობა განსაზღვრულია გიორგი ბრწყინვალის სამართალში (XIV ს., მუხ. 13–14) ც-ის მკვლელობისათვის აქ დადგენილია „სისხლად" 3500 თეთრი. ც წლის განმ. გამგება და მამულის „სასუფრედ დაჭირვა" (სახაზინოდ ჩამორთმევა). ც-ის სახარგებლოდ სპეციალური „საციხისთავო" გადასახადი იყო დაწესებული. ც-ები ერისთავეთ-ერისთავის, ერისთავის და ქალაქის მოურავს ექვემდებარებოდნენ. XVII–XVIII სს-ში ც ზოგჯერ მამულად იწოდებოდა.

წყარო: ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1–3, თბ., 1963–70

ლიტ.: კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს. იმერეთის ციხისთავები ქ XV-17 საუკუნეში, „საისტორიო მოამბე", 1925, [წ.] 1; ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე (ურბნელი) ნ., ქართული ფეოდალური ნაწერები, თბ., 1982, გვ. 229, 314–316, 327–328, 332; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., თხზულებანი 12 ტომად, ტ. 6, თბ., 1982; М е с х и а Ш. А., Города и городской строй феодальной Грузии (XVII–XVIII вв.), Тб., 1959. ი. ფუტკარაძე.

ციხისოფელი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში (ლედის სოფსაბჭო), ალევის ქედის დას. კალთაზე, მდ. ალევურის (ქსნის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1200 მ, ლენინგორიდან 25 კმ. კოლმეურნეობის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა (ინტერნატით) სოფ. ქართლიანთში (25 კმ)

ციხისუბანი, სოფელი ადიგენის რ-ნში (მოხის სოფსაბჭო), მესხეთის ქედის სამხრ.

შ. ციციშვილი. „საოცნებო". დეკორატიული ლარნაკი. ბროლი. მინანქარი. ... 1981. ... ხელოვნების მუზეუმი. კიევი.

ციცქა

კალთაზე, ზ. დ. 1620 მ, ადიგენიდან 13 კმ, ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 42 კმ. მოსახ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. მოხეში (2 კმ).

ციხისუბანი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (გრემისხევის სოფსაბჭო), მდ. ნარეკვავის (არაგვის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირზე. ზ. დ. 1000 მ, დუშეთიდან 22 კმ. გრემისხევის ექსპერ. საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. პატარაანში (0,7 კმ). კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ციხისუბანი, სოფელი ვანის რ-ნში (დიხაშხოს სოფსაბჭო), იმერეთის სამხრ. მთისწინეთში, მდ. სულორის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 250 მ, ვანიდან 7 კმ, სამტრედიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 19 კმ. დიხაშხოს კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ძირითში (2 კმ).

ციხისუბანი, სოფელი მახარაძის რ-ნში (გურიანთის სოფსაბჭო), მდ. ნატანების მარჯვ. ნაპირზე, ზ. დ. 60 მ, მახარაძიდან 7 კმ, მერიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 5 კმ. გურიანთის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). რვაწლ. სკოლა.

ციხისძირი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ანანურის სოფსაბჭო), მდ. შავი არაგვის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 820 მ, დუშეთიდან 26 კმ. ანანურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ანანურში (3 კმ). ბ-კა, კლუბი. სოფლის სამხრ.-ით, მდ. ჭიუხის? ჯავახის მარცხ. ნაპირზე, აღმართულია შუა საუკ. ციხე (ჯავახის ციხე). იგი ჩართული იყო არაგვის ხეობის სიმაგრეთა სისტემაში და კონტროლს უწევდა ჯავახის ხეობაზე გამავალ ქსნის ხეობასთან დამაკავშირებელ გზას. ციხე შედგება ციტადელისა და ქვედა ეზოსაგან. ციტადელის კოშკი ოთხსართულიანი იყო (ახლა ზედა ორი ჩანგრეულია). შეიმჩნევა რამდენიმე სამშენებლო ფენა. ძვ. ნაწილები ნაგებია კარგად გათლილი ქვით. სოფლის ქვემო უბანში დგას რიყის ქვითა და დუღაბით ნაგები გვიანდ. შუა საუკ. გეგმით მრგვალი სამ. სართულიანი კოშკი, სოფლის ზემო უბანში კიდევ ერთი, ძლიერ დაზიანებული კოშკია, რ-საც ადგილ. მოსახლეობა განთის წმ. გიორგის უწოდებს. სოფლის სამხრ. ნაწილში ფეოდალ. ხანის ნაგები წმ. ბარბარეს მცირე დარბაზული ეკლესია, სოფლის ახლოს, მდ. ჯავახის მარჯვ. ნაპირზე, ოხიალოსის ჭალაში, შუა საუკ. ქვისსამარხებიანი სამაროვანია.

რ. რამიშვილი,
ბ. ჯორბენაძე.

ციხისძირი, სოფელი მცხეთის რ-ნში (მუხრანის სოფსაბჭო), მუხრანის ველზე, მდ. ქსნის მარცხ. ნაპირას, მცხეთა—გორის საავტ. გზაზე ზ. დ. 510 მ, მცხეთიდან 21 კმ, ქსნიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. მუხრანის სანერგე საბჭ. მეურნ. (მევენახეობა, მეხილეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი.

ციხისძირი, ამაშუკეთი, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში (ბორითის სოფსაბჭო), მდ. ძირულის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 440 მ, ორჯონიკიძიდან 32 კმ, ძირულიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 16 კმ. საქარის კოლ-ბა (მევენახეობა, მესიმინდეობა). კოზმანის სამეწი ქვის კარიერი. საშ. სკოლა სოფ. ბორითში (2 კმ). ც-ში კოზმანის მთაზე არის პატარა ეკლესია. რ-ის აგებას ლეგენდა მეფე თამარის სახელს უკავშირებენ. სოფლის თავში, მდ. ძირულის ნაპირას დგას შუა საუკ. ეკლესია.

ციხისძირი, სოფელი აჭარის ასსრ ქობულეთის რ-ნში, შავი ზღვის ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., სტალინისუბანი, შუაღელე). რკინიგზის ბაქანი. ზ. დ. 20—40 მ, ქობულეთიდან 9 კმ. მეციტრუსეობის საბჭ. მეურნ., კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა). დაწყ., რვაწლ. და საშ. სკოლები, საბავშვო ბაგა და ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ც. რესპ. მნიშვნელობის ზღვისპირა კლიმ. კურორტია. ჰავა ნოტიო სუბტროპიკულია. იცის ზომიერად ცხელი ზაფხული (ივლ. საშ. ტემპ-რა 22,2°C), ხანგრძლივი შემოდგომა და თბილი ზამთარი (იანვ. საშ. ტემპ-რა 6,2°C). ჰაერის საშ. წლ. ტემპ-რა 14,4°C. ნალექები 2700 მმ წელიწადში. სამკურნ. ფაქტორი: ჰავა. სამკურნ. საშუალებები: მზისა და ზღვის აბაზანები, ზღვაში ბანაობა. სამკურ. ჩვენებები: სასუნთქი გზების არატუბერკულოზური დაავადებანი, გულ-სისხლძარღვთა, ნერვული სისტემის ფუნქციური დაავადებანი. ნ. დასასვენებელი სახლი, ტურბაზა. სეზონი—მაის-სექტემბერი.

ფიქრობენ, რომ ძვ. წ. II ს-ში ც.-ის მიდამოებში ლაზიკის სახელმწ. პატარა ქალაქი იყო. ციხე ააშენა იოანე სტრატეგოსმა 535. სოფლის სახელწოდებაც ამ ციხიდან მოდის. ბერძნებმა მას პეტრა უწოდეს. ქართ. წყაროებში ქაჯეთის ციხედაც იწოდება. ვარაუდობენ, რომ ვეფხისტყაოსანში სწორედ ამ ციხეზეა ლაპარაკი. 1908 ც.-ში აღმოაჩინეს მდიდარი სამარხი (ნაპოვნია ოქროს ჩარჩოში ჩასმული დიდი ბროლი, ინახება ერმიტაჟში).

რ. სურმანიძე.

ციხისძირის კონცხი, კონცხი ქობულეთის რ-ნში, მდ. ჩაქვისა და ჩაქვისწყლის შესართავებს შორის, 6 კმ-ზე ქ. ქობულეთის სამხრ.-ით. აქ თავდება კოლხეთის მთათაშორისი დეპრესიის სამხრ. ნაწილი და ზღვას ებჯინება მესხეთის ქედის დას. განშტოებების ქობულეთისა და ჩაქვის ქედების დას. დაბოლოებები, რ-ებიც ჩამოკვეთილია საკმაოდ სწორი სანაპირო ზოლით, ცალკეული კლდოვანი შვერილით, მათგან ერთ-ერთი ც. კ-ს წარმოშობს. ც. კ. აგებულია ახალგაზრდა ვულკანოგენური ანდეზიტ-ბაზალტებით. კონცხის ძირში გამომუშავებულია ქვიშიან-ღორღიანი ვიწრო პლაჟი, რ-ზედაც თითქმის ციცაბოდაა აღმართული 80 მ სიმაღლის ეოცენური ანდეზიტ-ბაზალტებისაგან აგებული შვერილი. აქვე პატარა ყურეში არის 2,5 მ სიმაღლისა და 5,6 მ სიგანის გამჭოლი გროტი, რ-იც კონცხის დას. კალთიდან მოწყვეტილ დიდ ლოდზე ზღვის ტალღების ზემოქმედებით წარმოშობილა.

ი. აფხაზავა.

ციხისჯვარელები, სამხრეთ საქართველოს, სამცხის წარჩინებული ფეოდალური საგვარეულო, ახალ ბოროჩანელთა განშტოება. მისი ფუძემდებელი იყო XI ს. შუა წლების მოღვაწე, სულა კალმახელი ერისთავი, ეგარის სახელწ. წარმომდგა სამცხეში მდებარე ციხე ციხისჯვარიდან, რ-იც სულას უწყალობა საქართველოს მეფემ ბაგრატ IV-მ ლიპარიტ ბაღუაშის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს ერთგული სამსახურისათვის. სულას საგვარეულოს შემდეგ შტომ მამულად დაიმკვიდრა საერისთავო—კალმახი და კალმახელთა სახელწ. მიიღო. XII ს. 80-იან წლებში თამარ მეფემ გიორგი რუსის აჯანყების დროს ერთგული სამსახურისათვის ივანე ყვარყვარე ციხისჯვარელს სამცხის ერისთავთუხუცესობა და სპასალარობა უბოძა, და უწყალობა ჯავახ ციხე, რ-იც ახალ ბოროჩანელთა მეორე განშტოების წარმომადგენლის ბოცო ჯაყელს ჩამოართვა. ამიერიდან ციხისჯვარელ-ჯაყელები პირველობენ სამცხეში. XIII ს 60-იან წლებში კი, ყვარყვარის შვილიშვილი სარგის I სამცხის მთავარი ხდება.

ლიტ.: ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959; მატიანე ქართლისა, იქვე, ტ. 1, თბ., 1955.

ნ. შოშიაშვილი.

ციხისჯვარი, სოფელი ბორჯომის რ-ნში, თორის ქვაბულში, მდ. შავიწყლის (ბორჯომულის ერთ-ერთი შენაკადი) ნაპირებზე. სოფსაბჭო. ზ. დ. 1640 მ, ბორჯომიდან 41 კმ, ბაკურიანიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 9 კმ. ადგილ. მნიშვნელობის კლიმ. ბალნეოლ. კურორტი. მსხვ. რქ. საქონლის სანაშენე საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფელდშერო-სამეანო პუნქტი, სააბაზანო შენობა, კავშირგაბმ. განყ-ბა. შემონახულია შუა საუკ. ქართ. ხუროთმოძღვრული კომპლექსი — ციხე, რ-ის ტერიტორიაზე დგას ციხის ერთნავიანი დარბაზული ეკლესია. ც-ის მახლობლად კიდევ ერთი ხუროთმოძღვრული კომპლექსია, ე. წ. „ნადარბაზევი", რ-შიც შედის განვითარებული შუა საუკ. ეკლესია, სასახლე და სხვა სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი.

ციხისჯვარი, ისტორიული ციხესიმაგრე სამხრ. საქართველოში, თორში, მდ. შავწყალას სათავესთან, მის მარჯვ. ნაპირზე (ახლანდ. ბორჯომის რ-ნის ტერიტ.). ციხე აგებული იყო მდინარისპირა ვაკეზე ამოზიდულ კლდოვან ბორცვზე; ამჟამად მისგან თითქმის არაფერია შემორჩენილი. ციხეში მდგარა ქართული ეკლესია, აქედან მოდის ციხისა და იქვე მდებარე სოფლის სახელი — ციხისჯვარი. 1161 ძვ. ქართული ეკლესიის საძირკველზე ბერძნ. მართლმადიდებლური ეკლესია აიგეს. ც. მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი იყო — სამცხის, ჯავახეთის, სამდევრის ხეობისა და გუჯარეთის გზისაყარზე. ციხის ფლობამ ხელი შეუწყო თორელთა ფეოდ. სახლის გაძლიერებას. გვიანდ. ფეოდ. ხანაში ც. ავალიშვილთა საგვარეულოს ეკუთვნოდა.

დ. ბერძენიშვილი.

ცნება, აზროვნების ერთ-ერთი ფორმა, რ-ის საშუალებით აზროვნებაში აისახება, მის შინაარსად გადაიქცევა ცალკეული საგნები, საგანთა თვისებები და საგნებს შორის არსებული მიმართებები, მათგან საგნობრივ ვითარებათა ამგვარი კავშირები. ამის შესაბამისად არსებობს ც-თა სამი ძირითადი სახე — ერთეულოვანი, ზოგადი და ლოგიკური ც-ები. ზოგადი ც-ის საშუალებით აზროვნებაში წარმოდგენილია საგანთა რომელიმე თვისება ან მათ შორის არსებული მიმართება (იხ. აბსტრაქცია). ამ თვისებას (ან მიმართებას) ც-ის შინაარსი ეწოდება, ხოლო იმ საგანთა ერთობლიობას, რ-ებიც ამ თვისებით (მიმართებით) ხასიათდებიან — მისი მოცულობა. ც-თა შემუშავება ხდება საგანთა ურთიერთშედარების, ანალიზის, სინთეზის, აბსტრაქციისა და განზოგადების ოპერაციების გამოყენებით. ტრადიციულ ლოგიკაში ც-ს (მეცნიერებაში ჰქონდათ ზოგადი ც.) განმარტავდნენ როგორც აზრს საგანთა არსებითი ნიშან-თვისებების შესახებ. თანამედროვე ლოგიკაში მას ძირითადად შეესაბამება მიმართება ენობრივ გამოსახულებათა სემანტიკურ კატეგორიებში.

ლ. მჭედლიშვილი.

ცნების გაყოფა, ზოგადი ცნების მოცულობის გაყოფა სახეებად რომელიმე ნიშან თვისების მიხედვით. გაყოფის შედეგად მიღებული ცნების სახეებს გაყოფის წევრებს უწოდებენ. ც. გ. შეიძლება ერთი ან რამდენიმე ნიშნის მიხედვით (მაგ., ადამიანის ცნება სტუდენტობისა და სპორტსმენობის ნიშნების მიხედვით გაიყოფა ოთხ სახედ: სტუდენტები და სპორტსმენები, სტუდენტები და არასპორტსმენები, არასტუდენტები და სპორტსმენები, არასტუდენტები და არასპორტსმენები), აგრეთვე რომელიმე ნიშნის ცვალებადობის მიხედვით (მაგ., კუთხის სიდიდის ცვალებადობის მიხედვით სამკუთხედები შეიძლება გაიყოს მახვილკუთხა, მართკუთხა და ბლაგვკუთხა სამკუთხედებად). კორექტული ც. გ. იმავე მოთხოვნებს უნდა აკმაყოფილებდეს, რასაც კლასიფიკაცია. გაყოფის წევრები უნდა ამოწურავდნენ გასაყოფი ცნების მოცულობას, ამასთან ერთად ისინი ერთმანეთს უნდა გამორიცხავდნენ. ც. გ.-ისას გაყოფის ერთი ან რამდენიმე წევრი შეიძლება ცარიელი აღმოჩნდეს.

ლ. მჭედლიშვილი.

ცნებათა თეორიები, თეორიები, რ-ებიც [illegible] შესაბამისობა თუ არა [illegible] შინაარსს — ცნებაში მოცემული [illegible] მიმართების — სინამდვილის [illegible] და თუ შესაბამისობა, [illegible] არსებობს თუ არა ადამიანის გონებისაგან დამოუკიდებლად, თუ დამოკიდებულია მასზე. ეს საკითხი ქმნიდა [illegible] ფილოსოფიური პრობლემის [illegible] არსებობს ც. თ-ის სამი ძირითადი სახე: რეალიზმი, ნომინალიზმი და კონცეპტუალიზმი.

ცნობა, იხ. [illegible]

ცნობის [illegible] საერთაშორისო, დიპლომატიური [illegible] თუ ის სახელმწიფო [illegible] გადაწყვეტილი [illegible] ახლად შექმნილი სახელმწიფოს ცნობა [illegible] არსებობის მოთავრობის ცნობა [illegible] აგრეთვე [illegible] ან სხვა რაიმე მა[illegible] მოვლენის შედეგად). ცნობის [illegible] სუბიექტი [illegible] ერთაშორისო [illegible] ცნობა და სხვ. ც. [illegible] საშუალებად [illegible] სახელმწიფოთა შორის დიპლ. [illegible] დამყარება, რაც სახელმწიფოს სრულ და საბოლოო ცნობად ითვლება. ფორმის მიხედვით ც. ს. შეიძლება [illegible] დე იურე (სრული) და დე ფაქტო (შეზღუდული, დიპლ. ურთიერთობების დამყარების გარეშე)] და [illegible] (არსებული სახელმწიფოს აღიარება ახ სახელმწიფოსთან ან მთავრობასთან საქმიან კავშირის. თანამედროვე [illegible] საერთაშ. კონფერენციაზე ან საერთაშ. ორგანიზაციებში მონაწილეობა [illegible] მაგრამ თავის არაფერს ამ სახელმწიფოს [illegible] ცნობას) ც. ს. [illegible] [illegible] რომლის თავმჯდომარე [illegible] [illegible] განმტკიცებაში.

ლ. ალექსიძე

ცნობიერება, ფილოსოფიის, ფსიქოლოგიისა და სოციოლოგიის ერთ-ერთი ძირითადი ცნება; გამოხატავს ადამიანის, როგორც სოც. არსების, ფსიქ. აქტივობისა და მისი შესაბამისი იდეალური შინაარსის [illegible] ფსიქიკური აქტივობა [illegible] რეალური [illegible] იდეალური შინაარსი. [illegible] სტრუქტურა: 1 შემეცნება, რომელიც ადამიანის გარე სამყაროს (შეგრძნება, აღქმა, წარმოდგენა, აზროვნება), 2 ემოციური, — ადამიანის განცდის თავისი დამოკიდებულება (ემოციები), 3 ნებელობითი, — ადამიანის განცდის თავისი აქტივობის (გადაწყვეტილების მიღება) ამიტომ ც. არის [illegible], ემოციური, ნებელობითი აქტივობისა და მათი შესაბამისი შინაარსის ერთიანობა. ფილოსოფიას ც. აინტერესებს მისი შინაარსის მხრივ, ე. ი. როგორც სინამდვილის იდეალური ასახვა. „იდეალური სხვა არაფერია, თუ არა მატერიალური, ადამიანის თავში გადატანილი და გარდაქმნილი" (მ ა რ ქ ს ი კ., კაპიტალი, ტ 1, თბ., 1954, გვ 20). ფსიქოლოგიას ც. აინტერესებს როგორც რეალური აქტების ერთობლიობა, რ-ის მეშვეობით [illegible] პროცესში ადამიანი ქმნის გარე [illegible] იდეალურ შინაარსს და ასრულებს [illegible] სოციოლოგიას ც. აინტერესებს ადამიანის საზ. მოღვაწეობის პროცესში შექმნილი საერთო კულტურის ფორმების სახით (პოლიტ. და სამართლებრივი ც., მორალი, ხელოვნება, რელიგია, ფილოსოფია, მეცნიერება). ც-ის ბუნების სხვადასხვაგვარი გაგება განპირობებულია [illegible] სამყაროს თავისებურებით და დაკავშირებულია [illegible] [illegible] გადაწყვეტასთან. იდეალიზმი [illegible] მატერიალურისაგან [illegible] დამოუკიდებელ არსებობას [illegible] მატერიალიზმი ც-ს განიხილავს [illegible] მატერიის თვისებას. მაგრამ [illegible] სხვადასხვაობა. ზოგი მატერიალისტი ც-ს აცხადებს საერთოდ მატერიის თვისებად (სპინოზა), ზოგი კი (ფოიერბახი) ც-ს თვლის მხოლოდ მაღალორგანიზებული მატერიის, ადამიანის ტვინის თვისებად. მარქსიზმის თანახმად, ც. მხოლოდ ადამიანის ტვინის თვისებაა, მაგრამ იგი არსებითად განსხვავდება ტვინში მიმდინარე ფიზიოლ. პროცესებისაგან. პირველი ფსიქიკურია, მეორე კი — მატერიალური. ც.-ის წარმოშობა განპირობებულია ბიოლ. და სოც. პირობების ერთიანობით. პირველი გულისხმობს ადამიანის როგორც გარკვეული სახეობის ფორმირებას მისთვის დამახასიათებელი რთული ნერვული სისტემით და თავის ტვინის მაღალი ორგანიზაციით, მეორე — ადამიანის გარდამქმნელ საქმიანობას, რ-ის საფუძველია შრომა. ცხოველისაგან განსხვავებით, ადამიანი ქმნის შრომის იარაღებს, რ-თა მიზანდასახული გამოყენებით იგი გარდაქმნის ბუნების საგნებს. ცნობიერების ადეკვატურ რეაქციას გარემოს ცვლილებებზე წარმოადგენს არა ც., არამედ ინსტინქტები. ადამიანის მიზანდასახული მოქმედება კი ნიშნავს, რომ იგი ჯერ მიზანს ისახავს და შემდეგ მოქმედებს მისი რეალიზაციისათვის. ც. საზ. პროდუქტია და ამიტომ მხოლოდ ადამიანს ახასიათებს. იგი არსებობს ენის მეშვეობით, რ-იც მისი მატერიალური სინამდვილეა. ც. რეალიზებულია აგრეთვე ადამიანის ქცევებსა და მის მიერ შექმნილ საგნებში. იხ. აგრეთვე შემეცნების თეორია (იქვე ლიტ.).

გ. ცერეთელი (?)

ცნობიერების მოშლა, ფსიქიკური დაავადების ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანი — აკადემიური მდგომარეობა, რ-ის დროსაც დარღვეულია ორიენტირება სივრცეში, დროში, კონკრეტულ სიტუაციაში, დაკარგულია საკუთარ პიროვნებაში სწორად გარკვევის უნარი, მოშლილია მეხსიერება, ავადმყოფი გამოთიშულია რეალური სამყაროსაგან. ც. მ-ს ახასიათებს როგორც აბსტრაქტულ-ლოგიკური, ისე თვალსაჩინო გრძნობადი შემეცნების დარღვევა. ც. მ-ის ფორმებიდან კლინიკურ პრაქტიკაში უფრო ხშირად გვხვდება გ ა ბ რ უ ე ბ ა, რაც ვლინდება ძნელად აღქმის, ძილიანობით, გარე გამღიზიანებლების აღქმის ზღურბლის რამდენადმე და სხვ. გაბრუების მსუბუქი ფორმაა ცნობიერების ოპნუბილაცია, მძიმე — სოპორი და კომა. გვხვდება ტრავმის, ინფექციის, ათაშანგისა და სხვათა დროს. დ ე ლ ი რ ი უ ლ ი ც. მ-თვის დამახასიათებელია ილუზიები, ჰალუცინაციები, მწვავე ბოდვა, მოძრაობითი აგზნებადობა და სხვ. ა მ ე ნ ც ი ი ს დროს შეუძლებელი ხდება ელემენტარული ფსიქ. ფუნქციების შესრულება, ვარდება ასოციაციურ პროცესთა მიმდინარეობის უხეში დარღვევა (აზროვნების ფრაგმენტულობა), დამახასიათებელია მოძრაობითი აგზნებადობა, უაზრო ლაპარაკი, გუნებ-განწყობის მუდმივი ცვალებადობა და სხვ. გვხვდება მწვავე ინფექციების, ინტოქსიკაციის დროს. ბ ი ნ დ ი ს ე ბ უ რ ი ც. მ. ხანმოკლე შემტევადი პროცესია, იწყება უეცრად, გრძელდება რამდენიმე წუთს ან საათს და ასევე უეცრად წყდება. დამახასიათებელია სივრცის, შიშისა და რისხვის აფექტი, მწვავე ბოდვა და ხატოვანი ჰალუცინაციები, რ-ებიც ხშირად განაპირობებენ მწვავე ფსიქომოტორულ აგზნებას და მძიმე, უაზრო აგრესიულ ქმედებას. ბინდისებური ცნობიერებისა აღინიშნება ეპილეფსიის, ზოგჯერ შიზოფრენიისა და პროგრ. დამბლის დროს; ო ნ ე ი რ ო ი დ უ ლ ი ან უ ს ი ზ მ რ ი ს ე ბ რ ი ც. მ-თვის დამახასიათებელია ფრაგმენტული, ნათელი, სცენურ-პლასტ. ფანტასტიკური განცდები, ხატოვანი ჰალუცინაციები. ეს ფორმა გვხვდება შეტევითი კატატონიური შიზოფრენიისა და აქტიური ეპილეპტური ფსიქოზების დროს, ინფექციურ მთვრალობასთან ახლოს დგას ს ო მ ნ ა მ ბ უ ლ უ რ ი მ ო შ ლ ა, რაც ისტერიისათვის არის დამახასიათებელი.

ლიტ.: Многотомное руководство по психиатрии, под ред. С. Н. Давиденкова, т. 6, М., 1960.

შ. გამყრელიძე

„ცნობიერების ნაკადი" („Stream of consciousness") ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა შ ი, XX ს. მოდერნისტული ლიტერატურის ერთ-ერთი მეთოდი მიზნად ისახავს ადამიანის ფსიქ. სამყაროს ჩვენებას ისეთი სიტყვიერი მასალით, რ-იც შესაძლებლად გარდა უახლოვდება ადამიანის ცნობიერების რეალურ „დინებას". ტერმინი აღებულია ფსიქოლოგიიდან (უ. ჯეიმზი, 1890). მაგრამ მხატვრულ ლიტ-რაში იგი ადამიანის ფსიქიკის ნატურალისტური გამოხატვის საშუალება კი არ არის, არამედ ცნობიერების აქტივობის ხელოვნებისეული მოდელის აღსანიშნავად იხმარება, რ-იც ბუნებრივი პროცესის თავისებურ მხატვრულ სიმულირებას ახდენს. „ც. ნ." ძირითადად შ ი ნ ა გ ა ნ ი მ ო ნ ო ლ ო გ ი ს ხერხითდება, თუმცა ფსიქოანალიტიკური მოძღვრების შექმნის შემდეგ მისი ცნებაში მიღწევა სხვა მხატვრული საშუალებათაც შეიძლება. ფროიდისა და იუნგის თეორიის გავრცელების შედეგად „ც. ნ-ის" ტექნიკა აწ. ამოცანას ისახავს — გადმოსცეს ადამიანის არაცნობიერი იმპულსები, სტიმულები თუ ზრახვები, რისთვისაც მწერალი ხატავს ისეთ ფსიქ. ატმოსფეროს, რ-შიც მეტყველებამდელი (არაცნობიერი) დონე პირობითად (არაცნობიერს არ გააჩნია სიტყვიერი გამოხატულება) ზუსტდება. წყვეტილი, ასოციაციებით აღსავსე სამეტყველო დონეს აღწევს საკუთრივ „ც. ნ." სწორედ ფსიქოანალიტიკური იდეის ასეთ პირობით მხატვრულ გამოყენებას გულისხმობს და მისი მხატვრული ტექნიკა უნდა განვასხვაოთ უფრო ტრად. შინაგანი მონოლოგის მეშვეობით ცნობიერების დინების გამოხატვის ზოგადი პრინციპისაგან. „ც. ნ-ის" ტექ. გავლენა თანამედროვე ლიტ. პროცესზე (განსაკუთრებით ჯ. ჯოისის შემდეგ) მეტად დიდია. საკუთრივ „ც. ნ-ის" წარმომადგენლებად ითვლებიან დ. რიჩარდსონი, ვ. ვულფი, ჯ. ჯოისი, ა. დებლინი, ჰ. ბროხი, უ. ფოლკნერი, ფრანგ. ახ. რომანის წარმომადგენლები.

ლიტ.: ჯ ი ბ ლ ა ძ ე ე ლ ი ნ., „ცნობიერების ნაკადის" ლიტერატურა ინგლისში, «მნათობი», 1966, № 4.

ნ. ყიასაშვილი

„ცნობის ფურცელი", ქართული ყოველდღიური გაზეთი, გამოდიოდა თბილისში 1896 წ 20 ოქტ-იდან 1906 წ 25 მარტამდე. რედ.-გამომცემლები: ვ გუნია (1896—99), ა ჭყონია (1899—1900), ა. ჯაბადარი (1901—06). გაზეთში იბეჭდებოდა საინფორმაციო ცნობები, დეპეშები, მთავრობის განკარგულებები, აწ. ამბები და სხვ. 1899-იდან „ც ფ." აშუქებდა პოლიტ.-ლიტ. საკითხებს. აქვეყნებდა ცნობებს, კორესპონდენციებს, ლიტ.-კრიტ. წერილებს, მხატვრულ ნაწარმოებებს, სტატიებს პედ., თეატრის, ხელოვნ., საქართვ. ისტ., ეთნოგრ., არქეოლ. საკითხებზე. ჟურნალში დაიბეჭდა მ. ჯავახიშვილის, თ. კანდელაკის, მ. გორკის ნაწარმოებები, ა. გოგიაშვილის ნახატები და ო. შმერლინგის კარიკატურები. 1901-იდან გაზეთს ჰქონდა ყოველკვირეული სურათებიანი დამატება. 1904-იდან გაზეთი სოციალ-ფედერალისტური პარტიის ორგანოდ იქცა.

ს. ჭუმბურიძე (?)

ცოდვა, მორწმუნეთა შეხედულებით, ღვთის წინაშე, რელიგიური ქცევის წესების დარღვევა (იხ. სხ. რელიგია) ღვთისმეტყველების მიხედვით, ც. ჰქვია საღმრთო სჯულის ყოველგვარ დარღვევას, ღვთის მცნებათა გარდახდას ნებსით თუ უნებლიედ და შეუცნობლადაც, როგორც საქმით, ისე სიტყვით და თვით ფიქრითაც კი მეორე მხრივ, სახარების თანახმად, შესაძლებელია, რომ „ყოველი ცოდვაი და გმობაი მიეტეოს კაცთა" გამონაკლისია სულიწმიდის გმობა, რ-იც არ მიე-

ტყდება „არცა ამას სოფელსა, არცა მერმესა მას" (მათე, თ. 12, მ. 31–32, მარკოზ, თ. 3, მ 28–30; ლუკა, თ. 12, მ. 10).

ძვ. ქართ. სამართალში ტერმ. „ც.", „შეცოდებასთან" ერთად საერთოდ დანაშაულსაც აღნიშნავდა, მაგრამ კი მის ზნეობრივ-სარწმუნოებრივ შ„ფასებას განსაკუთრებით... „ცნი იგი ცოდვათა" „მრავალსახე და მრავალგვარი" იყო, მაგ., გამოიყოფოდა „ჭორციელნი ცოდვანი" (სქესობრივი ზნეობისა და კანონის გადამლახველი დანაშაულობანი) და მათი 2 გვარი — „ცოდვანი ბუნებითნი" (ქორწინ, სიძვა თუ მრუშობა) და „ცოდვანი გარეშენი ბუნებისანი" („სოდომური ცოდვა" ანუ მამათმავლობა და სხვ.). დანაშაულობისადმი მიდრეკილებას „ცოდვისა მიმართ წარმდებობაა" ერქვა. სასამართლო მტკიცებულებების ერთ-ერთი სახეობა იყო ცოდვის მოკიდება. ეჭვთიმე მთაწმიდელის მცირე სჯულისკანონის მე-2 ნაწილს შეადგენს „კანონი შეცოდებულთანი", ხოლო ბექას და აღბუღას კანონებს ეწოდება „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოვლისავე".

ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წგ. 2, ნაკვ. 2, ტფ., 1929 (თხზ., ტ. 7, თბ., 1984).

ი. დოლიძე.

ცოდვის მოკიდება, სასამართლო მტკიცებულების სახეობა ძვ. საქართველოში. იყენებდნენ შედარებით მცირე მნიშვნელობის საქმეების გადაწყვეტის დროს. წერილობით სამართალში ის შესული უნდა იყოს ჩვეულებითი სამართლიდან. ც. მ. ფიცზე ნაკლები მნიშვნელობის მტკიცებულება იყო. ვახტანგ VI-ის სამართ. მიხედვით (მ. 14), „ცოდვის მიკიდება ასრე არის", ეჭვმიტანილმა „შეწამებული კაცი" ზურგზე უნდა აიკიდოს და თქვას, „შენიმე ცოდვა მკიდია მოსულას მეძცა მაქვს და შენდა ნაცვლადამც შე ვანეკიოთხები, თუ მე ეგ მექნას". ც. მ. მთაში უფრო მეტი მნიშვნელობის მტკიცებულება იყო, ვიდრე ბარში იგი შეიძლებოდა დაკისრებოდა როგორც მოპასუხეს, ასევე მოსარჩელესაც.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ა., ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, ტ. 2, თბ., 1948; ნადარეიშვილი გ., შოთ., როგორც მტკიცებულება ქართული სამართლის ძეგლების მიხედვით, თბ., 1962.

გ. ნადარეიშვილი.

ცოდნა, საზოგადოებრივ-ისტორიული პრაქტიკით შემოწმებული და ლოგიკურად დადასტურებული სინამდვილის შემეცნების ადეკვატური ასახვა ადამიანის ცნობიერებაში წარმოდგენების, ცნებების, მსჯელობებისა და თეორიების სახით. იგი ობიექტური უნდა იყოს განსხვავებით რწმენისაგან, რ-იც გამოხატავს ადამიანის სუბიექტურ დარწმუნებულობას განასხვავებენ არამეცნ. და მეცნ. ც-ს. პირველს მიეკუთვნება ისეთი ც., რ-იც არ არის დასაბუთებული მეცნ. მეთოდებით. აქ გამოყოფენ ორ სახეს — მეცნიერებამდელ და მეცნიერულის საპირისპირო ც-ს. მეცნიერებამდელია ისეთი ც., რ-იც ადამიანს მოპოვებული აქვს ყოველდღიური გამოცდილების საფუძველზე და ემყარება საღი აზრის თვალსაზრისს. მეცნიერულის საპირისპირო ც. არ ემყარება მეცნ. მეთოდებს და მისი შემოწმება ობიექტური მეთოდებით პრინციპულად გამორიცხულია. იგი არის არანამდვილი, არამედ მოჩვენებითი ც. მეცნიერულია ც., რ-იც მეცნ. მეთოდებით მიიღება და ობიექტურ შემოწმებადობას ექვემდებარება. მისი დაფუძნება ემყარება ცდას ან ლოგიკურ მტკიცებას, შესაბამისად გვაქვს ცდისეული ან თეორ. ც. იხ. აგრეთვე შემეცნების თეორია.

ვ. ერქომაიშვილი.

ენის საშუალებით ფიქსირებული (ზეპირი თუ წერილობითი ფორმით) ც. თაობიდან თაობას გადაეცემა ორი გზით: სტიქიურად (პრაქტ. ამოცანების გადაწყვეტის დროს) და ორგანიზებული სწავლების საშუალებით

ცოლიკაური.

ც-ის ათვისებაში რამდენიმე საფეხური არსებობს: ყველაზე დაბალი (ადამიანს შეუძლია იცნოს ადრე ათვისებული, მაგრამ მისი აღწარმოება არ შეუძლია), მეორე საფეხური (ადამიანს შეუძლია ცოდნის აღწარმოება დამხმარე კითხვების საშუალებით) და მაღალი საფეხური (ადამიანს შეუძლია ც-ის აღწარმოება დამოუკიდებლად, ნებისმიერ საჭირო მომენტში).

თავისთავად ც. არ უზრუნველყოფს გონებრივ განვითარებას. მაგრამ გონებრივი განვითარება შეუძლებელია ც-ის გარეშე.

ც. მსოფლმხედველობის შემადგენელი ნაწილია, განსაზღვრავს ადამიანის ნებისყოფასა და ხასიათს, იგი ადამიანის ინტერესებისა და მიდრეკილებების წყაროა, აუცილებელი პირობაა მისი ნიჭის განვითარებისა.

„ცოდნა", საქ. სსრ ნებაყოფლობითი საზოგადოებრივი ორგანიზაცია; შედის საკავშირო საზ-ბა „ზნანიეს" შემადგენლობაში

ეწევა პოლიტ. და სამეცნ. ცოდნის ფართო პროპაგანდას. დაარსდა 1947 წ. 1984 საზ-ბაში გაერთიანებული იყო 2847 პირველადი ორგანიზაცია 12606 წევრით. საზ-ბის უმაღლესი ორგანოა რესპ. ყრილობა, ყრილობებს შორის პერიოდში მუშაობას ხელმძღვანელობს გამგეობა და მის მიერ არჩეული პრეზიდიუმი. საზ-ბაში შედის საორგანიზაციო, საზ.-პოლიტ., საბუნებისმეტყველო, მეცნ. ცოდნის პროპაგანდის, ლექციური პროპაგანდის მეთოდიკის, საჩალხო უნივერსიტეტების, სარედაქციო-საგამომცემლო განყ-ბები, სოციოლოგიური ცენტრი, პროპაგანდის ტექ. საშუალებათა კაბინეტი. გამგეობასთან არის 21 სამეცნ.-მეთოდ. საბჭო და 28 საპრობლემო ჯგუფი. საზ-ბა აწყობს ლექციებს, სამეცნ.-პრაქტ. კონფერენციებს, თემატურ საღამოებს, „მოზისტრის ტრიბუნას", „აკადემიკოსის ტრიბუნას", „ნოვატორის ტრიბუნას" და სხვ. საზ-ბა ყოველწლიურად გამოსცემს 47 დასახელების ბროშურას და 30 მეთოდ. მითითებას ლექტორთა დასახმარებლად. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიასთან ერთად უშვებს ყოველთვიურ ჟურნალს „მეცნიერება და ტექნიკა". სხვადასხვა დროს საზ-ბის თავ-რეები იყვნენ აკად. ნ. მუსხელიშვილი, აკად. ა. ბოჭორიშვილი, აკად. გ. ძოწენიძე, აკად. ე. ხარაძე.

ა. ტუღუში.

ცოდნა (ყოფ. მაწიმი), სოფელი ლაგოდეხის რ-ნში, ალაზნის ვაკეზე, მდ. მაწიმის (ალაზნის მარცხ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., რაჭისუბანი) ზ. დ. 380 მ, ლაგოდეხიდან 4 კმ, წნორიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 42 კმ. მ. კალინინის სახ. ლაგოდეხის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მევენახეობა, მარცვლეული კულტურები) რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, საფერშლო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ცოდნისკარი, სოფელი აფხ. ასსრ გაგრის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (მიქელრიფშის სოფსაბჭო), მდ. ტროიცკის (ფსხისთის ერთ-ერთი სათავე) მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 550 მ, გაგრიდან 50 კმ, ლესელიძიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 20 კმ. ილიჩის სახ. მიქელრიფშის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა სოფ. სალხინოში (4 კმ).

ცოდნისკარი, სოფელი ლაგოდეხის რ-ნში, ალაზნის ვაკეზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., თელა, სეიმოღნოე, შროშიები, ნადუნიანი, წინდილისწყარო). ზ. დ. 330 მ, ლაგოდეხიდან 13 კმ, წნორიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 30 კმ. ფ. ძერჟინსკის სახ. კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მემინდვრეობა, მებოსტნეობა, მეაბრეშუმეობა, მეცხოველეობა), მანქანა-ტრაქტორთა სარემონტო-საექსპლუატაციო საწარმო, ყთერზეთების მეურნ.-ქ-ნა, საშ. სკოლა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ცოინ ენ ლაი, ჩხვე ილნ გუინი (21 VI. 1900, ფუიონან-ბუქტის პროვ., — 19 IX. 1976, ფჰენიანი), კორეის სახელმწიფო და პოლიტიკური მოღვაწე. 1920-იდან მონაწილეობდა იაპ. კოლონიზატორების წინააღმდეგ სტუდენტთა მოძრაობაში. 1921 დააპატიმრეს. 1923 ემიგრაციაში წავიდა ჩინეთში, სადაც კომპარტიაში შევიდა. 1948–67 ეროვნ. თავდაცვის მინისტრი, ერთდროულად 1953-იდან კსდრ მინისტრთა კაბინეტის თავ-რის მოადგილე. 1948-იდან კსდრ უმაღლესი სახ. კრების დეპუტატი, 1957–72 მისი პრეზიდიუმის თავ-რე. 1972-იდან კსდრ ცენტრ. სახ. კომიტეტის წევრი, კსდრ ვიცე-პრეზიდენტი. 1946–55 ჩრდ. კორეის დემოკრ. პარტიის ცკ-ის თავ-რე 1956-იდან კორეის შრომის პარტიის (კშპ) ცკ-ისა და პოლიტკომიტეტის წევრი, მისი ცკ-ის თავ-რის მოადგილე (1966-მდე). 1966-იდან კშპ ცკ-ის მდივანი. 1953 მიენიჭა კსდრ გმირის მედალი, 1960 — შრომის გმირის წოდება.

ცოიზიტი [სახელი ეწოდა სლოვენიელ განმანათლებლის ს. ცოისის (S. Zois; 1747–1819) გვარის მიხედვით], სილიკატების ჯგუფის მინერალი; ქიმ. შედგენილობა $Ca_2Al_3[SiO_4][Si_2O_7]O(OH)$ მინარევებია Fe, Mn, Mg და სხვ. კრისტალდება რომბულ სინგონიაში. აქვს პრიზმული კრისტალები აგრეგატები — მარცვლოვანი, ბოჭკოსებრი და სხვ. ჩვეულებრივ, მომწვანო-ნაცრისფერია. სიმაგრე მინერალოგიური სკალით 6–6,5; სიმკვრივე 3250–3370 $კგ/მ^3$. ც. ზოგიერთი მეტამორფული ფიქლისა და პიდროთერმულად შეცვლილი ფუძე მაგმური ქანის შემადგენელი მინერალია. გამჭვირვალე სახესხვაობა გამოიყენება საიუველირო საქმეში.

ცოკოლი (იტალ. zoccolo), შენობის, ნაგებობის, ძეგლის, სვეტისა და სხვ. უშუალოდ საძირკველზე მდებარე ფუძე. ჩვეულებრივ ოდნავ წინ არის გამოწეული მათ ზედა ნაწილებთან შედარებით, ც-ს ხშირად ამუშავებენ რუსტით ან პროფილით, რაც მას დეკორ. იერს ანიჭებს.

ცოკოლი ელექტრო- და რადიოტექნიკაში, ელექტრული, ელექტრონული ან იონური ხელსაწყოს (გაბნევის ნათურის, ელექტრონული მილაკის, ლუმინესცენციური ნათურის) კონსტრუქციული ნაწილი, რ-ის დანიშნულებაა ნათურის (მილაკის) ჩამაგრება (ვაზნაში, ელექტრონმილაკის პანელში) და მის შიგნით განლაგებული ელემენტების (გაზგამჭრის მავთულის, ელექტროდების) გალვანური კავშირის უზრუნველყოფა გარე ელექტრულ წრედთან.

ცოლიკაური, დასავლურქართული საღვინე ვაზის ჯიში. გავრცელებულია დას. საქართვ. რ-ნებში. ვენახის ფართობისა და არეალის მიხედვით ც-ს რქაწითელის შემდეგ პირველი ადგილი უჭირავს საქართველოში. ც. საკვეთი ხიშწვის ჯიშია იფოთარებს საშ. ზომის კონუსურ ან ცილინდრულ, მომრგვალომარცვლიან მტევანს. გამოირჩევა უხვმოსავლიანობით, ღვინის მაღალი ხარისხით, სოკოვან ცოდაავადებათა მიმართ გამძლეობით, გარემოსადმი კარგი შეგუების უნარით. საშინეოწვეჯიშია, მისგან აყენებენ ადგილ. და ევროპის სუფრის და ბუნებრივად ნახევრადტკბილ ღვინოებს. ც-ს, როგორც უძველეს ქართ. ჯიშს, აქვს მრავალი გარიაცია და კლონი.

ე. გოგიჩაიძე.

ცოლ-ქმარი (სამართლებრივი მდგომარეობა), ქორწინებაში მყოფი პირები, რ-თა ურთიერთ უფლება-მოვალეობანი, საბჭ. კანონმდებლობის მიხედვით, მშობლის პიროვნ. რეგისტრირებული ქორწინების საფუძველზე წარმოიშობა. ც.-ქ.-ის ურთიერთობა მათ სრულ თანასწორუფლებიანობაზეა დაფუძნებული, ქორწინებისას

სტ. ჩხოროწყუს რაიონი (I). 1. მდ. ოჩხომურის ხეობა. 2. მდ. ხობისწყლის ხეობა სოფ. მუხურთან. 3. სოფ. ქვედა ჩხოროწყუ. მეფრინველეობის ფაბრიკა. 4. თევზსაშენი ტბორი მდ. ოჩხომურის ხეობაში. 5. მუხურის მეფუტკრეობის სახელმწიფო საჯიშე მეურნეობა. 6. ლესიჭინის ჩაის საბჭ. მეურნეობის პლანტაცია. 7. სოფ. ჭოღო. კირის საწვავი ღუმელი. 8. ყველ-კარაქის ქარხანა. ყველის დასამუშავებელი საამქრო. 9. ჩხოროწყუს ადგილობრივი მრეწველობის კომბინატი. სამკერვალო საამქრო. 10. ჩხოროწყუს საკონსერვო ქარხანა. წვენის ჩამოსასხმელი საამქრო.

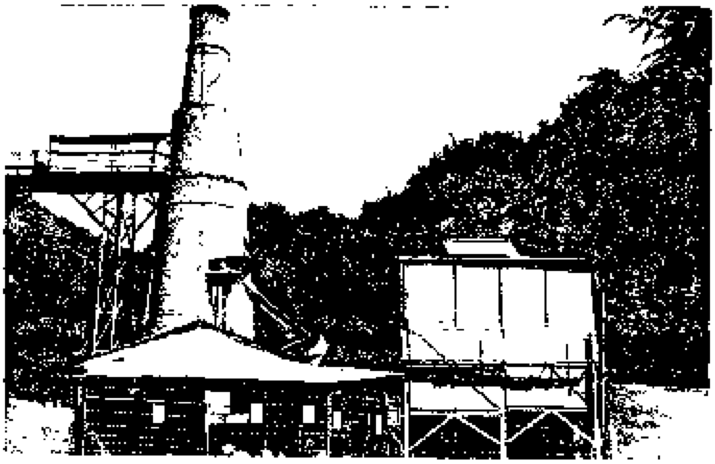

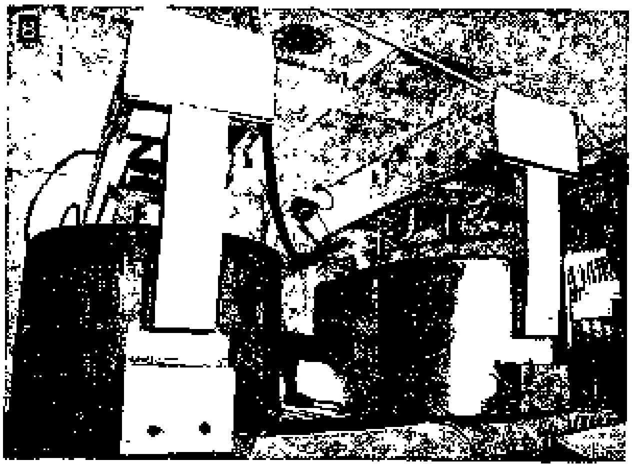

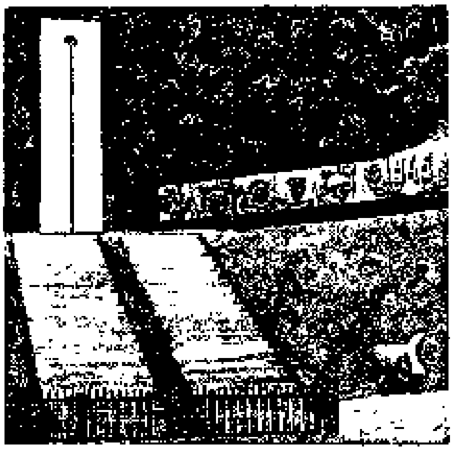

სქ. *ჩხოროწყუს რაიონი (II)*. **1.** სოფ. მუხუ-რი, მიწმოუშლელთა მემორიალი. **2.** დაბა ჩხოროწყუ, პიონერთა სახლი. **3.** სოფ. მუხური, საშუალო სკოლა. **4.** დაბა ჩხოროწყუს ახალ-გაზრდობის სახლი. **5.** ლესიჭინის ჩაის საბ-ჭოთა მეურნეობის ადმინისტრაციული შენობა. **6.** სოფ. ლესიჭინე, სოფსაბჭოს ადმინისტრა-ციული შენობა. **7.** დაბა ჩხოროწყუ, ადმი-ნისტრაციული სახლი. **8.** დაბა ჩხოროწყუ, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, ეთნოგრაფიული განყოფილება ღია ცის ქვეშ. **9.** გ. მალაზონია. პანო—„მოსავლის ზეიმი". მოზაიკა. **10.** სამ-ეგრელოს მთავრის ლევან II დადიანის სასა-ხლის ოთხწახნაგოვანი მუხის სვეტები, XVII ს. ჩხოროწყუს მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. **11.** სოფ. მუხური, ეკლესია „ოქონდალე". XIV ს.

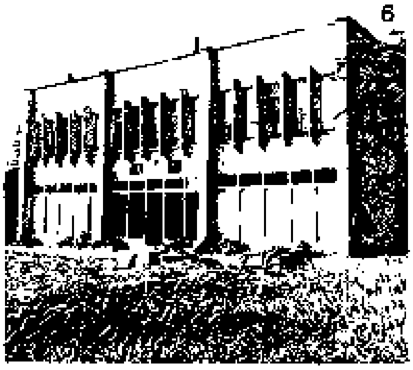
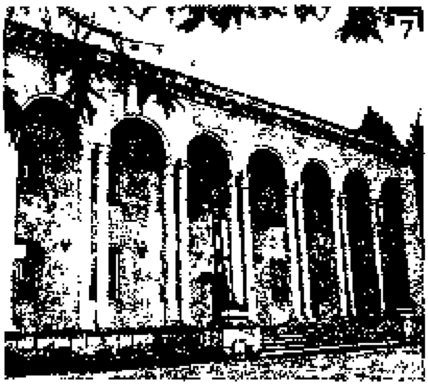

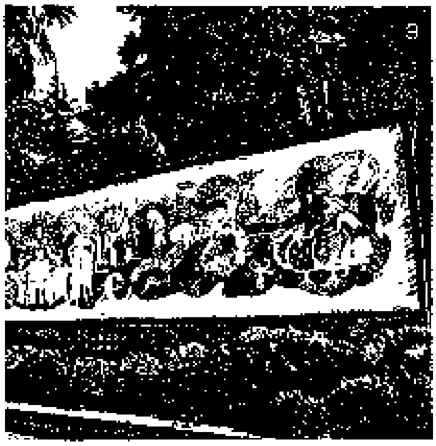
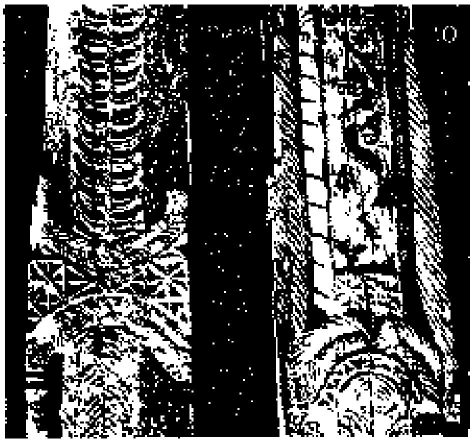

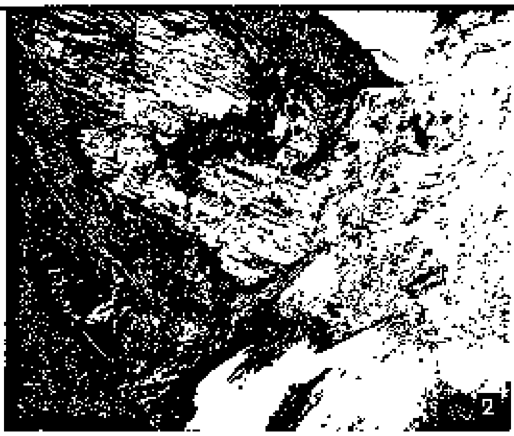

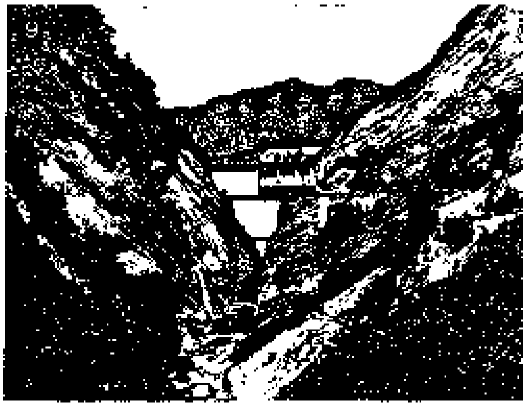

ცაგერის რაიონი (I). 1. რიონის ხეობა სოფ. ალპანას. 2. ლაჯანურის ხეობა. 3. მდ. ცხენისწყლის ჭა. 4. სოფ. ლაილაში. 5. სოფ. ჩხუტელის ხედი. 6. ხვამლის მთის მიდამოები. 7. სოფ. ორბელის ხედი. 8. ჯონოულის ხეობა. 9. ლაჯანურჰესის თაღოვანი კაშხალი. 10. მდ. ლაჯანურის ხეობა. 11. სოფ. ლაილაშის კოლმეურნეობის სიმინდის ყანა. 12. სოფ. ზოღის კოლმეურნეობის უსახელოურის ჯიშის ვაზი. 13. სოფ. ლასურიაშის კოლმეურნეობის მეცხოველეობის ფერმა. 14. ქ. ცაგერი. ადგილობრივი მრეწველობის სამშენებლო კომბინატი.

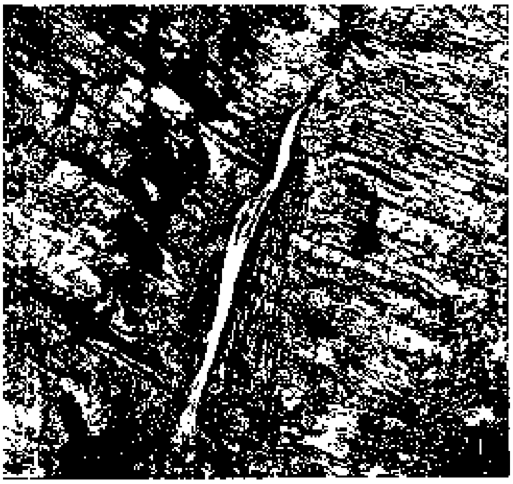
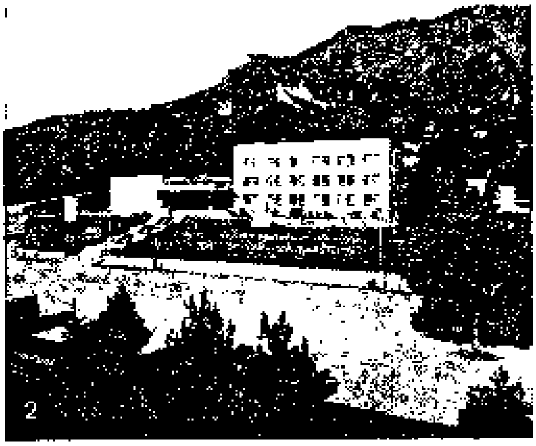

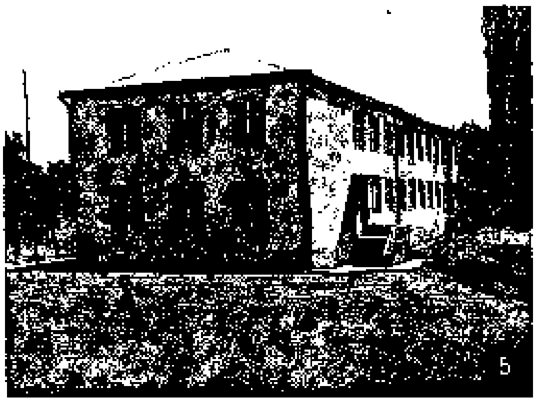

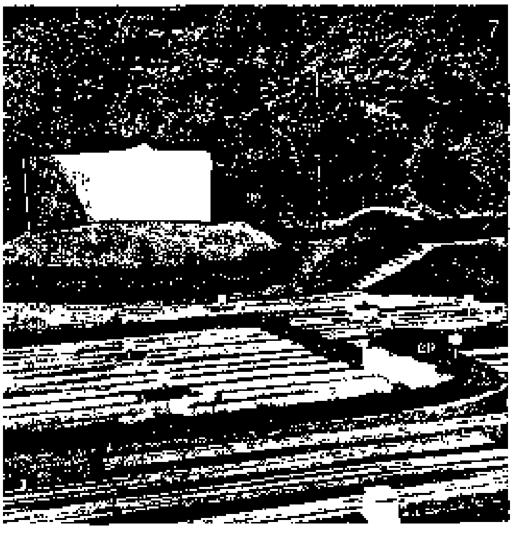

სტ. ცაგერის რაიონი (II). 1. ჩანჩქერი სოფ. ლაილაშთან. 2. ქ. ცაგერი, ადმინისტრაციული შენობა. 3. ქ. ცაგერი. ესთეტიკური აღზრდის სახლი. 4. ცაგერის კულტურის სახლი. 5. სოფ. ცხუკუშერის საშუალო სკოლა. 6. ქ. ცაგერი. სამხატვრო გალერეა. 7. ქ. ცაგერი. მწვანე თეატრი. 8. ცაგერის ქორწინების სახლი. 9. სოფ. ზარდნალა. ლ. ასათიანის სახლ-მუზეუმი. 10. ცაგერის ციხე. 11. ნაკურალეშის ეკლესიის (XVII ს.) ინტერიერი. 12. მევენახის სახლი სოფ. რაჭხის პირას.

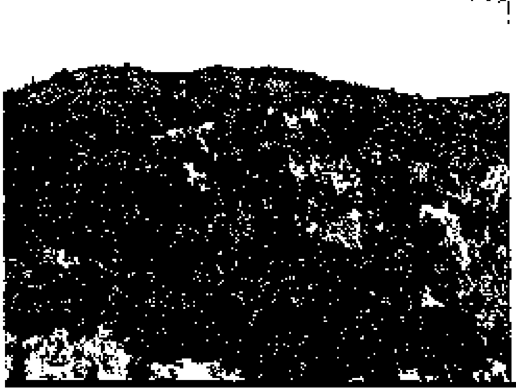

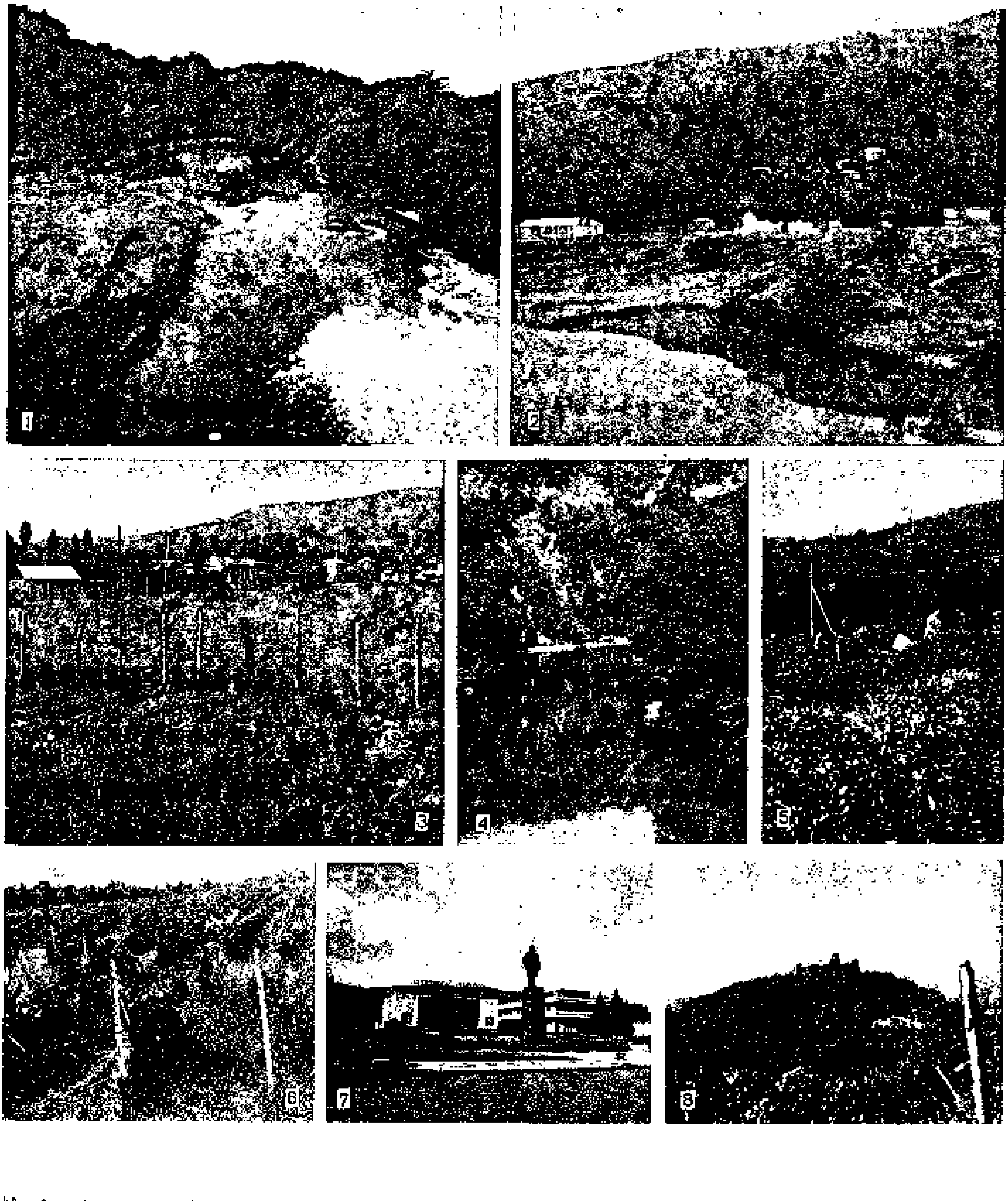

სტ. ცხაკაიას რაიონი (I). 1. მდ. ცივის ხეობა. 2. სოფ. სახარბედიო. 3. სოფ. მენჯი. 4. მდ. ტეხურის ხეობა ნოქალაქევის მიდამოებში. 5. სოფ. ახალსენაკის საბჭოთა მეურნეობის ჩაის პლანტაცია. 6. სოფ. კოტიანეთის მევენახეობის საბჭოთა მეურნეობის ვენახი. 7. ქ. ცხაკაია. ლენინის სახელობის მოედანი. 8. შხეფის ციხე. XVIII ს.

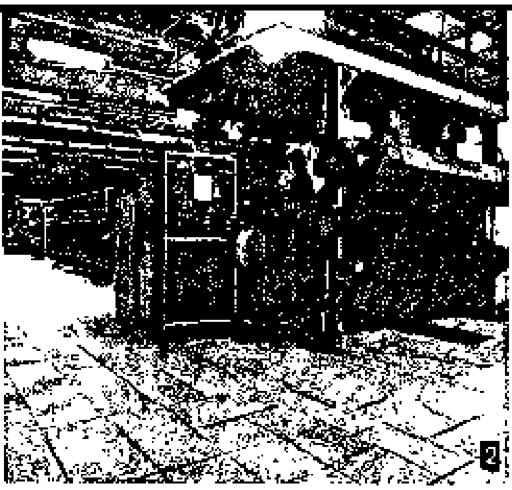

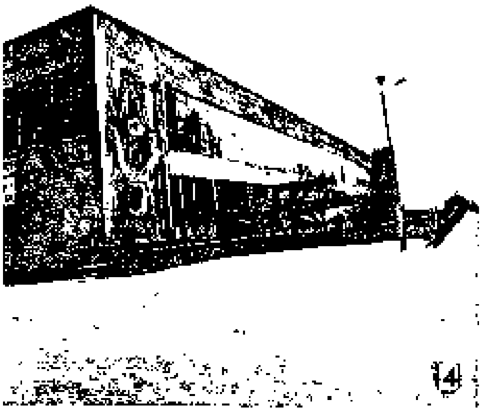

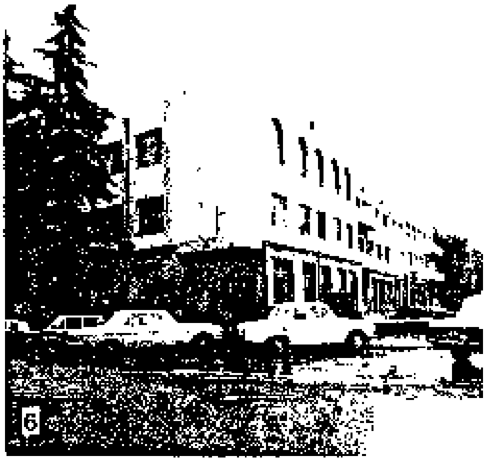

7

სტ. ცხაკაიას რაიონი (II). 1. ქ. ცხაკაია. მეცხოველეობის სამეურნეთაშორისო კომბინატი. 2. ქ. ცხაკაია. ხალიჩების კომბინატი. საქსოვი საამქრო „იმედი". 3. ქ. ცხაკაია. საკონსერვო ქარხანა. მურაბის, ჯემისა და ხილფაფის ავტომატური ჩამოსხმის საამქრო. 4. ცხაკაიის № 1 ჩაის ფაბრიკა. 5. სოფ. ნოსირის საშუალო სკოლა. 6. ქ. ცხაკაია. ადმინისტრაციული შენობა. 7. ქ. ცხაკაია. სურათების გალერეა. 8. ქ. ცხაკაია. კულტურის სახლი. 9. კურორტი მენჯი. სანატორიუმი „კოლხიდა". 10. სოფ. ძველი სენაკის საშუალო სკოლა. 11. ნოქალაქევის 40 მოწამის სახელობის ეკლესია. V ს. (უკანა პლანზე ციხექალაქის კედელი და ბურჯები).

8

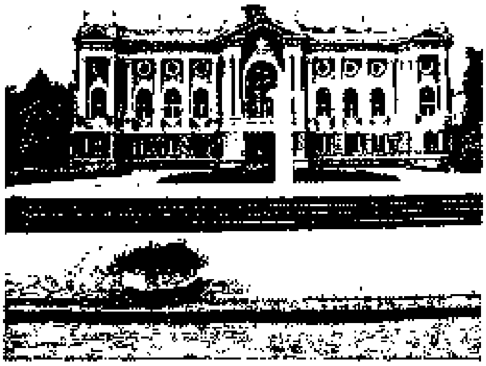

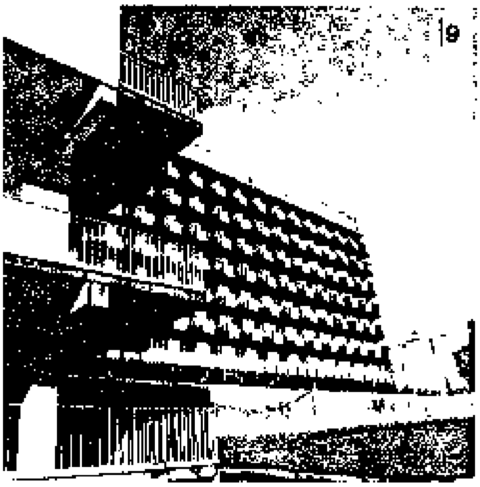

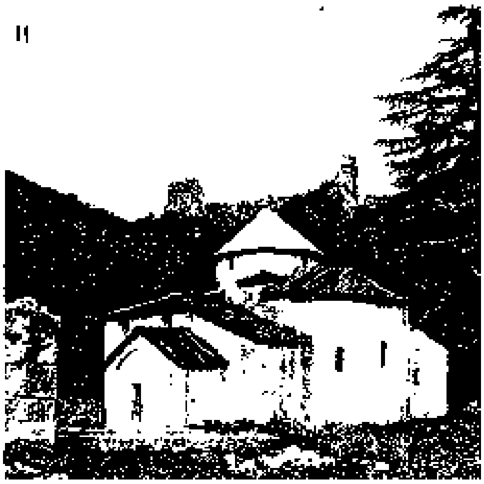

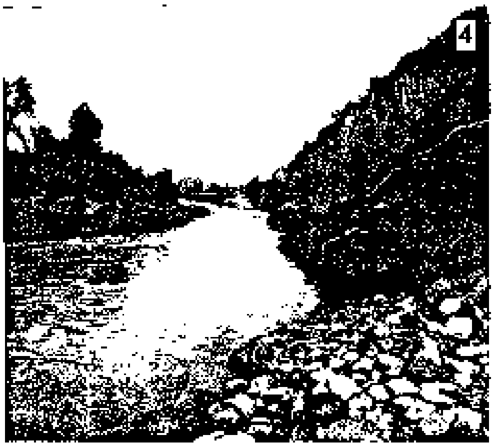

12

სმ. ცხინვალის რაიონი (I). 1. მდ. პატარა ლიახვის ხეობა. 2. მდ. მეჯუდის ხეობა. 3. მდ. ფრონისის ხეობა. 3. მდ. დიდი ლიახვი. 5. მდ. ქსნის ხეობა. 4. სოფ. არცევის ხედი. 7. სოფ. დმენისი. 8. სოფ. ვანათის ხედი. 9. სოფ. ზონკარი. 10. სოფ. დმენისის კოლმეურნეობის ვაშლის ბაღი. 11. სოფ. თამარაშენი, კოლმეურნეობის ზურები. 12. სოფ. არცევის მეცხოველეობის ფერმა.

10

11

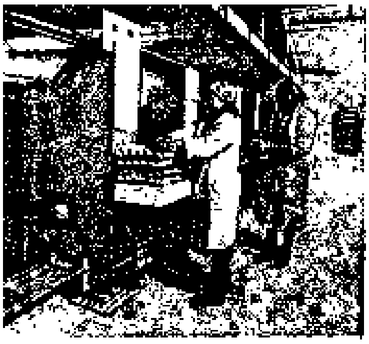
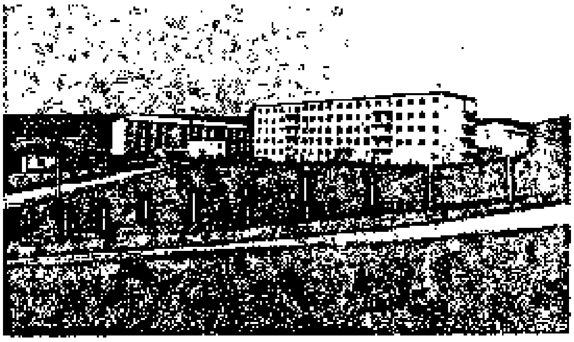
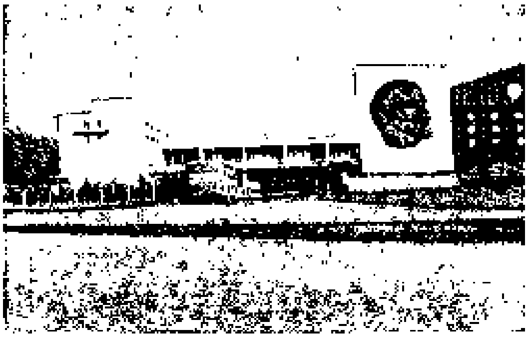
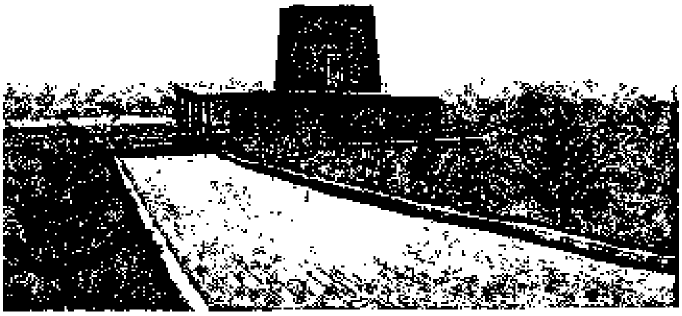
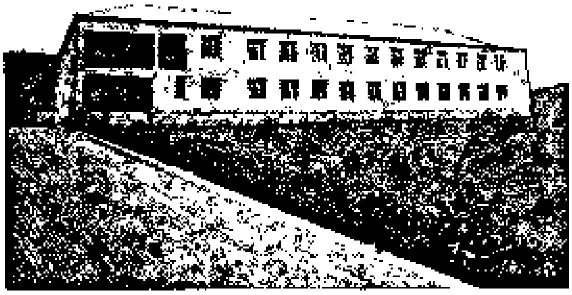
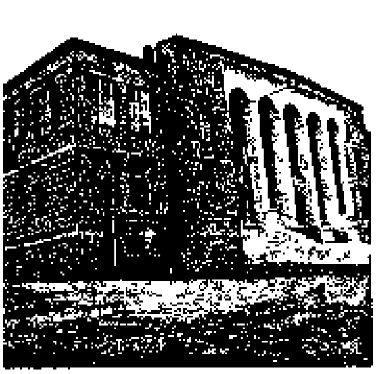

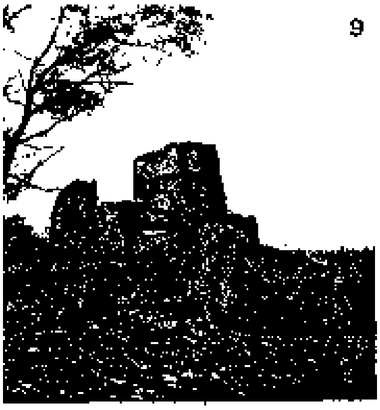
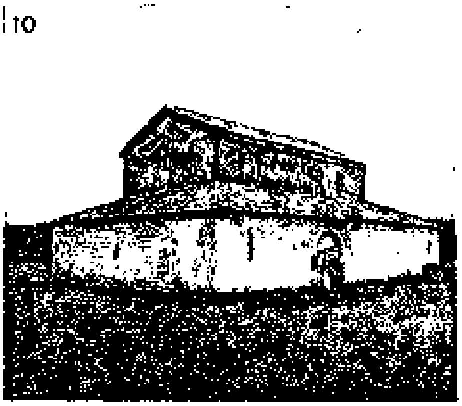

სტ. ცხინვალის რაიონი (II). 1. ცხინვალის მეფრინველეობის ფაბრიკა. სამრეწველო ბრიგადა. 2. ტბეთის № 141 პროფტექნიკური სასწავლებელი. 3. ქ. ცხინვალი. ტურბაზა. 4. ქ. ცხინვალი. კ. ხეთაგუროვის მემორიალი. 5. სოფ. აჩაბეთის საშუალო სკოლა. 6. ცხინვალის რაიონული კულტურის სახლი. 7. სოფ. არცევის კოლმეურნეობის კანტორა. 8. ქვენათის ციხე. საერთო ხედი. შუა საუკუნეები. 9. აჩაბეთის ციხე. საერთო ხედი. შუა საუკუნეები. 10. სოფ. ქორდის ბაზილიკა. 906 წ. გადაკეთებულია XIII – XIV სს. 11. თირის მონასტერი. XIII ს. 12. ბელოთის ციხე. საერთო ხედი. შუა საუკუნეები. 13. იკორთის ეკლესია. 1172. ცხრა-ძმა-დარბაზი. ბუიანი შუა საუკუნეები.

გვარის საკითხს ცოლი და ქმარი დამოუკიდებლად წყვეტენ თითოეული მათგანი თავისუფლად ირჩევს აგრეთვე პროფესიას, საქმიანობასა და საცხოვრ. ადგილს. შვილების აღზრდისა და ოჯახური ცხოვრების სხვა საკითხები ერთობლივად უნდა გადაწყვიტონ (საქ. სსრ საქორწინო და საოჯახო კოდექსი, მ. 20). ც.-მ ქონებრივ უფლებების სფეროშიც თანასწორნი არიან. საბჭ. და სხვ. სოციალ. ქვეყნების საოჯახო სამართალი განასხვავებს თითოეული მეუღლის პირად საკუთრებას და საერთო თანასაკუთრებას. პირად საკუთრებას განეკუთვნება ის ქონება, რ-იც თითოეულ მათგანს დაქორწინებამდე ჰქონდა, მემკვიდრეობით ან საჩუქრად მიღებული ქონება და აგრეთვე ინდივიდ. სარგებლობის ნივთები — ტანსაცმელი, ფეხსაცმელი და ა. შ (მ. 23). თითოეულ მათგანს დამოუკიდებლად შეუძლია პირადი ქონებით სარგებლობა, ამ ქონების ფლობა და განკარგვა საერთო თანასაკუთრებაა ც.-მ-ის ქორწინების პერიოდში შეძენილი ქონება. ეს ქონება თითოეულის თანაბარწილად ეკუთვნის იმ შემთხვევაშიც, თუ ერთ-ერთ მათგანს საპატიო მიზეზით დამოუკიდებელი შემოსავალი არა აქვს (მ 21). უფლებათა თანასწორობის პრინციპი, კანონში აღნიშნულ გარემოებათა გათვალისწინებით, მოიშლება საერთო თანასაკუთრების გაყოფის დროსაც (მ. 22). ცოლი და ქმარი ვალდებული არიან დაეხმარონ ერთმანეთს. ეს ვალდებულება გათვალისწინებულია განქორწინების შემთხვევაშიც (მმ 26—30, იხ. აგრეთვე ალიმენტი).

გ. მეგამეგრელი

ცომაია კლიმენტი ბესარიონის ძე [8 (20). X 1884, სოფ. კაპანა, სენაკის მაზრა, ახლანდ. ცხაკაიის რ-ნი, — 1937], რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში, ექიმი, პროფესორი (1935). სკპ წევრი 1920-იდან რკპ მოძრაობაში ჩაება 1916, იყო ტარმაცეცვთა გაერთიანების ხელმძღვანელი თბილისში. 1919 მონაწილეობდა სტუდენტთა რეე გამოსვლებში, რის გამოც რეპრესირებული იყო. საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების (1921) შემდეგ მუშაობდა თბილ. რევკომში, მედსანშრომის მუშაკთა პროფკავშირის ცენტრ. გამგეობის პასუხისმგებელ მდივნად (1921), საქ. სსრ სოციალზრუნვის კომისარის თავ-რედ (1923); სამედ (1927—29) მივლინებით იყო ბერლინის, ვენისა და პამბურგის შინაგან სნეულებათა კლინიკებში, 1934—35 მუშაობდა საქართვ. ჯანდაცვის კომისრის პირველ მოადგილედ, 1936—37 — სამედ ინ-ტის დირექტორად.

თხზ ხანგრძლივი ხელოვნური პნევმოთორაქსის გავლენა სისხლის ცირკულაციაზე, თბ., 1936.

ნ ჩიტიძე

ცომაია ნადეჟდა ათანასეს ასული [18 (31). I. 1904, ქუთაისი, — 29 XI 1978, თბილისი]. ქართველი საბჭ მომღერალი (მეცო-სოპრანო), საქ. სსრ სახ არტისტი (1943). 1929 დაამთავრა თბილ. ვ. სარაჯიშვილის სახ. სახელმწ. კონსერვატორია (ო. ბახუტაშვილ-შულგინას კლასი) და ჩაირიცხა ზ. ფალიაშვილის სახ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის დასში. 1935—37 ლენინგრ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის სოლისტი იყო. 1937—60 კვლავ თბილ. საოპერო სცენაზე მღეროდა. ც-ს ეკუთვნოდა ლამაზი ტემბრის, სრული დიაპაზონის ხმა. პარტიები: ნანო (ფალიაშვილის „დაისი"), დარეჯანი (მ. ბალანჩივაძის „დარეჯან ცბიერი"), ნინო (ანდრიაშვილის „კაკო ყაჩაღი"), ბარბალე (დოლიძის „ქეთო და კოტე"), მარუა (მშვიდობაძის „ხოვანშჩინა"), ლიუბაშა (რიმსკი-კორსაკოვის „მეფის საცოლე"), ამნერისი, აზუჩენა (ვერდის „აიდა", „ტრუბადური"), კარმენი (ბიზეს „კარმენი") და სხვ. 1960-იდან თბილ. კონსერვ. პედაგოგი იყო.

ცორი, ჰერის, ბლითეულის, საკონდიტრო და მაკარონის წარმოებაში, აგრეთვე საოჯახო პირობებში ფქვილის ნაწარმის დასამზადებელი ნახევარფაბრიკატი ცომის მისაზელად საჭიროა ფქვილი, წყალი, საფუარი, მარილი, შაქარი, კარაქი და სხვ. ც შეიცავს ცილებს, ნახშირწყლებს, ცხიმებს, მჟავებს, მარილებსა და სხვა ნივთიერებებს. იხ აგრეთვე სტ. პურის ცხობა

ცორნდორფის ბრძოლა, შვიდწლიანი ომის (1756—63) ერთ-ერთი ბრძოლა რუსეთისა და პრუსიის არმიებს შორის 1758 წ. 14 (25) აგვ. სოფ ცორნდორფთან (ახლანდ სარბინოვო, პოლონეთი). ფრიდრიხ II-მ გადაწყვიტა რუს. არმიის განადგურება ცორნდორფთან 14 აგვ. დილით პრუსიელებმა (დაახლ. 33 ათ. კაცი, 116 ქვემეხი) ცორნდორფის ორივე მხრიდან შემოუარეს და არტილერიის მხარდაჭერით რუს პოზიციებს შეუტიეს რუს. არმიამ მეგარი წინააღმდეგობა გაუწია მოწინააღმდეგეს, უკუაგდო მისი შეტევები და თავისი პოზიციები შეინარჩუნა რუსებმა ბრძოლაში დაკარგეს 16 ათ კაცი, პრუსიელებმა — 11 ათ

ცორნი (Zorn) ანდერს (18 II 1860, მორა, დალარნა, — 22. VIII. 1920, იქვე). შვედი ფერმწერი, გრაფიკოსი, მოქანდაკე. სწავლობდა სტოკჰოლმის სამხატვრო-სამრეწვ. სკოლასა (1875—77) და სამხატვრო აკადემიაში (1877—81). იმოგზაურა მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაში. 1896-იდან ცხოვრობდა შვეციაში, სოფ. მორაში ქმნიდა სიცოცხლით აღსავსე დიდაქ, სახეებს, თამამად გადმოსცემდა განათების ეფექტებს. ხატავდა ქანდაკ სურათებს შვედი გლეხების ცხოვრებიდან, სცენებს სახელოსნოებში, პეიზაჟებს ფიგურებით („მ შ ნავს პლენერზე). პორტრეტები („მახვილი ა ო, კოლექციო", 1889, კერძო კოლექციაში, სტოკჰოლმი). ქმნიდა ოფორტებს, მუშაობდა როგორც მოქანდაკე.

ილუსტრაცია—იხ ჩანართი, გვ 369

ცოტახევი, სოფელი საბჭო ოსეთის ავტ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში (წინაგრის სოფსაბჭო), მდ-ების მეჯუდისა და ლეხურის წყალგამყოფი ქედის აღმ კალთაზე ზ. დ. 1240 მ, ლენინგორიდან 45 კმ წინაგრის მეხილეობის საბჭ მეურნეობა. რვაწლ სკოლა სოფ ქვეით წოლდაში (3 კმ).

ცოტნე დადიანის უფსკრული, კარსტული უფსკრული ჰვერის მასივზე, წალენჯიხის რ-ნში, ზ. დ. 1580 მ-ზე, გამომუშავებულია ზედაცარცულ კირქვებში გამოკვლეული ნაწილის სიღრმე 52 მ, ჯამური სიგრძე 300 მ სხვადასხვა დონეზე იყოფება მშრალ დარბაზებს, სადაც არის სტალაქტიტ-სტალაგმიტური ნაღვენთები. გვხვდება ნერიეული მასალა ჰაერის ტემპ რა 5,6°C შ ტინტილოზოყ.

ცოტხევა, სოფელი აჭ ასსრ ქედის რ-ნში (აბლარსტჯქის სოფსაბჭო), აჭრ. მირალიან მთისწინეთში, დოლჯართისა და მჭარეთის მორეცხინ ეკე მდინარეთაშუეთში ზ. დ 150 მ, ბათუმიდან 15 კმ აბლარიუჯის კოლ მა „აჭარიო" (მეთამბაქოეობა) საშ სკოლა სოფ. აბლარსტვიში (2 კმ)

ცოფი, ჰიდროფობია, წყლის შიში, მწვავე ინფექციური დაავადება, რ-ის დროსაც ზიანდება ცენტრ ნერვული სისტემა, იწვევს ნეიროტროპული ვირუსი. ადამიანი ავადდება ც-ით დაავადებული ცხოველის კბენის ან მისი ნერწყვის ადამიანის ლორწოვან გარსზე ან დაზიანებულ კანზე (განაკაწრი და სხვ) მოხვედრის შედეგად განსაკუთრებით საშიშია, თუ ცოფიანმა ცხოველმა უკბინა ადამიანს თავზე, სახესა და კისერზე, რადგან ასეთ შემთხვევაში დაავადების ინკუბაციური პერიოდი მოკლდება. ადამიანის ორგანიზმში მოხვედრისთანავე ვირუსი ვრცელდება ნერვული დეროებით ცენტრ ნერვული სისტემის მიმართულებით და აზიანებს ნერვულ ცენტრებს და თავის ტვინის ქერქს. ც-ის კლინიკურ სურათში განარჩევენ რამდენიმე სტადიას: ცენტრ ნერვული სისტემის დათრგუნვის სტადია (გრძელდება 1 დღ-იდან 2 დღ-ღ-მდე); აგზნებულობის, ჰალუცინაციებისა და მოძრაობითი მოუსვენრობის სტადია (4—7 დღ-ე). დამბლის განვითარების სტადია (რამდენიმე სთ-იდან 2—3 დღ-ღ-მდე), რ-იც ავადმყოფის სიკვდილით მთავრდება. ინკუბაციური პერიოდი 10—55 დღ-ე უდრის დაავადება ელინდება ნაკბენი ადგილის ქრუ ტკივილით, რ-იც შრილობის დაჩუტვის შემდეგაც გრძელდება. ავადმყოფის გუნებაგანწყობა დაქვეითებულია, ძილი მოუსვენარი, შემდეგ იწყება მხედველობითი, სმენითი, ყნოსვითი ჰალუცინაციები, რ-ებსაც, როგორც წესი, შიშის ხასიათი აქვს. ხანმოკლე დეპრესიის შემდეგ ვითარდება მოძრაობითი აგზნებადობა, მოუსვენრობა, წუხილი, კუნთების (განსაკუთრებით ხახის) კრუნჩხვები, წყლიანი ჭიქის დანახვაზე ან წყლის ჩხრიალის ხმაზე ავადმყოფს ეწყება სასულეთის მუსკულატურის რეფლექსური სპაზმი უმნიშვნელო გაღიზიანება (ქარის ქროლვა, ავადმყოფის სხეულთან შეხება, მკვეთრი სინათლე ან ხმაური) კუნთების კრუნჩხვებს და სასუნთქი მუსკულატურის სპაზმს იწვევს დაავადების მე 2 —მე 3 დღიდან შეტევებს შორის ხდება, ჰალუცინაციები მატულობს, ავადმყოფი შფოთავს, ცდილობს სადღაც გაიქცეს, კრუნჩხვის შეტევები ძლიერდება, აღინიშნება მომეტებული ნერწყვის დენა სწრაფად ვითარდება ზემო და ქვემო კიდურების დამბლა ავადმყოფი იღუპება გულის დამბლისაგან

მკურნალობა სიმპტომურია — კრუნჩხვების საწინააღმდეგო, ტკივილგამაყუჩებელი და საძილე საშუალებებით, ავადმყოფი კვებავენ ხელოვნური გზით. პროფილაქტიკა ანტირაბიული შრატის შეყვანა, აცრა უნდა დაიწყოს კბენის მომენტიდან, რაც შეიძლება ადრე, არაუგვიანეს მე-14 დღისა, რადგან აცრა ც-ის მიმართ ადამიანის ორგანიზმის შეუვალობას ქმნის აცრის დაწყებიდან მხოლოდ 2—3 კვირის შემდეგ, დროული აცრა ც-ით დაავადების თავიდან აცილების საიმედო საშუალებაა

ბ. ბოცვაძე

ცხოველთა ც მთელ მსოფლიოშია გავრცელებული ბუნებრივ პირობებში ავადდება მგელი, კატა, გარეული ხორცისჭამია და სას.-სამ. ცხოველები, რ-ებიც ავადდებიან გარეული ხორცისჭამია ცხოველების დაკბენის შედეგად ცხოველებში განარჩევენ ც ის ნ კლინიკურ ფორმას აბორტულს, შებრუნებითს, ატიპურს, აგზნებითს, წყნარს ძაღლებში ც ის მიმდინარეობა ატიპურია, კატებში — აგზნებითი. წვრილ და მსხვ რქ საქონელში —

ნ ცომაია

ა ცორნი ავტოპორტრეტი ... 1890

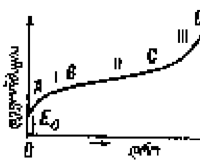

ცოცვადობა. მასალის ცოცვადობის მრუდი: AB — დაუმყარებელი (მიმდინარე) ცოცვადობის უბანი (I სტადია); BC — დამყარებული ცოცვადობის (მუდმივი სიჩქარით მიმდინარე დეფორმაციის) უბანი (II სტადია); CD — აჩქარებული ცოცვადობის უბანი (III სტადია); E_0 — დეფორმაცია დატვირთვის მოდების მომენტში, D — რღვევის მომენტი

ცოციასებრნი. ჩვეულებრივი ცოცია

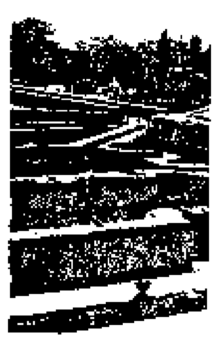

ცოცხალი ღობე

ცოცხანა. სამკურნალო ცოცხანა.

აგზნებითი და წყნარი, დილებში — მკვეთრად აგზნებითი. დაავადებულ ცხოველებს სპობენ. ცოფიანი ცხოველებისაგან დაკბენილებს აძლევენ ვაქცინას. პროფილაქტიკა: მოხეტიალე ძაღლებისა და კატების მოსპობა, სამოსამსახურო ძაღლების დაწყვეტილობითი აცრა.

გ. შამათავა.

„ცოფიანები" („Enragés"), საფრანგეთის დიდი რევოლუციის 1789—94 პერიოდში რევოლუციონერთა (ჟაკ რუ, ჟან ვარლე, თეოფილ ლეკლერკი და სხვ.) იმ მცირე ჯგუფის სახელწოდება, რ-იც ქალაქის პლებეების ინტერესებს გამოხატავდა. მოითხოვდნენ ფასების კონტროლს, ვაჭარ-სპეკულანტთა წინააღმდეგ მკაცრ ზომებს, მაქსიმუმის შემოღებას და სხვ. აკრიტიკებდნენ იაკობინელთა 1793 კონსტიტუციას: თავისუფლება მოჩვენებითია, როცა ერთ კლასს შეუძლია შიმშილით მოკლას მეორე, თანასწორობა მხოლოდ მოჩვენებითია, როცა მდიდარს მონოპოლიის მეოხებით უფლება აქვს განაგოს თავის მსგავსთა სიცოცხლე-სიკვდილი; რესპუბლიკა ცარიელი სიტყვაა, როცა ყოველდღიურად მოქმედებს კონტრრევოლუცია, რ-იც პროლეტარებზე აწესებს ფასებს, მიუწვდომელს მოქალაქეთა სამი მეოთხედისათვის,—აცხადებდა ჟაკ რუ 25 ივნისის კონვენტში. „ც-ის" მოთხოვნათა ზეწოლამ რადიკალობამ განაპირობა „ც-ხა" და იაკობინელებს შორის ბრძოლა და „ც-ის" განადგურება (1793).

ცოცვადობა მასალის, მყარი სხეულის ნელი, უწყვეტი პლასტიკური დეფორმაცია, რ-იც გამოწვეულია მუდმივი დატვირთვით ან მექანიკური ძაბვით. ც-ის გამომწვევი ძალა ნაკლებია იმ ძალაზე, რ-იც ჩვეულებრივი გამოცდის დროს წარმოქმნის ნარჩენ დეფორმაციას. ც-ს თან სდევს ძაბვათა რელაქსაცია. ც. ახასიათებს პრაქტიკულად ყველა საკონსტრუქციო მასალას. ფოლადისა და თუჯისათვის ც. დამახასიათებელია მხოლოდ მაღალი ტემპ-რის (300°C-ზე მეტი) დროს და მით უფრო ინტენსიურად მიმდინარეობს, რაც უფრო მაღალია ტემპ-რა. იმ ლითონებისათვის, რ-თა დნობის ტემპ-რა დაბალია (ტყვია, ალუმინი), აგრეთვე ბეტონისათვის, ხისა და მაღალპოლიმერული მასალისათვის (რეზინი, კაუჩუკი, პლასტმასა) ც. შეიმჩნევა ოთახის ტემპ-რაზეც. ბეტონის ც. დამოკიდებულია მის ხნოვანებაზე: რაც უფრო „ახალგაზრდაა" ბეტონი, მით უფრო დიდია მისი ც. ც-ს აღწერს ე. წ. ცოცვადობის მრუდი (ნახ.).

ცოციასებრნი (Sittidae), ფრინველთა ოჯახი ბეღურასნაირთა რიგისა. მოიცავს ევროპაში, აზიაში, ჩრდ. აფრიკასა და ჩრდ. ამერიკაში გავრცელებულ 21 სახეობას. სხეულის სიგრძე 9,5—19 სმ. ბუდობენ ხის ფუღუროებსა და კლდის ნაპრალებში. იკვებებიან თესლებით, მწერებით, კურკით. სსრკ-ში გვხვდება 8 სახეობა, რ-თაგან საქართველოში ბინადრობს 3: ჩვეულებრივი ცოცია (Sitta europaea), შავთავა ცოცია (S. canadensis) და პატარა მეკლდეური ცოცია (S. neumayer).

რ. ჟორდანია.

ცოცოლთა, სოფელი ყაზბეგის რ-ნში (კობის სოფსაბჭო), თერგის ხეობაში, მდ. თერგის მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 2280 მ, დაბა ყაზბეგიდან 39 კმ. სერგო ორჯონიკიძის სახ. კობის კოლ-ზა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ყანობში (23 კმ).

ცოცხალი კვეთი ჰიდრავლიკაში, სითხის ნაკადის განივკვეთი (მილგაყვანილობაში, არხში, მდინარის კალაპოტში და სხვ.) თავისი დინების სიჩქარის მიმართულების პერპენდიკულარულად. ითვლება, რომ სითხის მდორე ცვალებადი მოძრაობის დროს ც. კ. ბრტყელია და ნაკადის განივკვეთის ფართობის ტოლია.

ცოცხალი ღობე, თანაბარი სიმაღლისა და მჭიდროდ მოზრდილი ხემცენარეების ბუჩქნარისა და ხეების ნარგაობათა მწკრივი. მწვანე მშენებლობაში ც. ღ-ს იყენებენ გზების დასაცავად, ქუჩებიდან საცხოვრ. კვარტალების გასამიჯნავად, სკვერებსა და ბულვარებში გაზონების, ყვავილნარების, საპარკო გზების მოსაჩარჩოებლად, ბაღებსა და პარკებში სხვადასხვა კომპოზიციის შესაქმნელად და სხვ. სიმაღლის მიხედვით განასხვავებენ 3 სახის ც. ღ-ს: ბორდიურს (1 მ-მდე), საშ. სიმაღლისას (1-იდან 3 მ-მდე) და მწვანე კედელს (3 მ ზევით). ბორდიურისათვის იყენებენ წელიწადში, ხშირფოთოლიან და კრეჭის ამტან ბუჩქებს (ბზა, თუია, ჭანჭყატი და სხვ.). საშ. სიმაღლის ც. ღ. კეთდება საშ. ან მაღალმზარდი ბუჩქებისა და ბუჩქისებრი ხეებისაგან (კუნელი, ტრიფოლიატა და სხვ.). მწვანე კედლის შესაქმნელად იყენებენ თავისუფლად მზარდ ხეებსა და ბუჩქებს, რ-თაც ძლიერი კომპაქტური ვარჯი აქვთ. ც. ღ. უკეთეს ეფექტს იძლევა, როცა შიგ ურევია ლამაზფოთლებიანი, ყვავილოვანი და ნაყოფიანი მცენარეები.

ნ. რატიანი.

ცოცხალი ზრობა, იხ. ზრობა.

ცოცხანა (Verbena), მცენარეთა გვარი ცოცხანასებრთა ოჯახისა. ერთ- და მრავალწლოვანი ბალახები ან ბუჩქებია. 200-ზე მეტი სახეობა გავრცელებულია ამერ. ტროპიკებსა და სუბტროპიკებში. სსრკ-ში 4 სახეობაა, საქართველოში 3, მათგან 2 გაუდაბურებულია; ხშირად გვხვდება სამკურნალო ც. (V. officinalis) იგი 30—100 სმ სიმაღლის ბალახია თავთავებად შეკრებილი წვრილი მოცისფრო-სოსანი ყვავილები აქვს. იზრდება ტყეებში, დანაგვიანებულ ადგილებზე, ნათესებში მათს შუა სარეველაა. შეიცავს ეთერზეთ ნივთიერებას და ეთეროვან ზეთს; ფესვები იხმარება სანელებლად, თაფლოვანია. ხალხურ მედიცინაში ხმარობდნენ. V. hastata, V. venosa დეკორ. მცენარეებია.

ცოცხანასებრნი (Verbenaceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. ბალახები, ბუჩქები, ლიანები და ხეებია. 100-მდე გვარის 2600-ზე მეტი სახეობა გავრცელებულია უმთავრესად ტროპიკებსა და სუბტროპიკებში. სსრკ-ში 4 გვარის 7 სახეობაა, საქართველოში — 3 გვარის 5 სახეობა. ზოგი ც. სამკურნ. და სანელებელია (სამკურნ. ცოცხანა, ბეკვიტრა), ზოგი დეკორ. (ცოცხანა, ლანტანა და სხვ.), ლიპია (Lippia citriodora) ეთეროვანი ზეთების შემცველია, ტექის ხე ძვირფას მერქანს იძლევა და სხვ.

მ. გურგენიძე.

ცოცხაძე ელიზბარ გიორგის ძე (დ. 11. VII. 1924, თბილისი), ქართველი საბჭოთა მანქანათმშენებელი. ტექ. მეცნ. დოქტორი (1972), პროფესორი (1972), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1984). სკკპ წევრი 1962-დან. დაამთავრა საქ. პოლიტექ. ინ-ტი (სპი; 1950) მუშაობდა იქვე სხვადასხვა თანამდებობაზე. 1954—1960 იყო ამ ინ-ტის მანქანათმშენებლობის ტექნოლოგიის კათედრის დოცენტი. 1963—66—ბომბეის (ინდოეთი) ტექნიკ. ინ-ტის პროფესორი. 1970—78 გაერთიანებული ერების ორგანიზაციის პროექტის დირექტორი ინდოეთში და ამავე ორგანიზაციის მთავარი ტექ. მრჩეველი ინდოეთის განათლების სამინისტროში. 1980-დან სპი-ის მანქანათმშენებლობის კათედრის გამგეა. ც-ის შრომები ეხება წინასწარ გახურებული ლითონების ჭრის დამუშავების თეორიასა და ამ თეორიის საფუძველზე ხსნ. ლითონსაჭრელი ჩარხების შექმნას.

ცოცხლადმშობი თევზები, თევზები, რ-ებსაც ქვირითი ორგანიზმში უვითარდებათ და შობენ ცოცხალ თუ მეტ-ნაკლებად გაფორმებულ ლიფსიტებს. არჩევენ საკუთრივ ც. თ-ს და ცრუცოცხლადმშობ თევზებს. ც. თ-ს ახასიათებს შინაგანი განაყოფიერება. საკუთრივ ც. თ-ის ჩანასახები დაკავშირებული არიან მშობლის სხეულთან და იკვებებიან მის ხარჯზე, ხოლო ცრუცოცხლადმშობ თევზებში კვერცხები ვითარდება მშობლის სხეულში, მაგრამ მასთან დაკავშირებული არ არის. საკუთრივ ც. თ-ს მიეკუთვნებიან ხრტილოვანი თევზებიდან ზვიგენები (კვერცხცოცხალი, ლურჯა, ვეფხვა, გრძელფარფლა და სხვ.), ძვლიანი თევზებიდან ბაიკალის ტბის თევზი, ოთხთვალა, გამბუზია, გუპია, ხმალა და სხვ.

მ. დემეტრაშვილი.

ცოცხლადმშობი მცენარეები (plantae viviparae), მცენარეები, რ-თაც დედა ორგანიზმზე უვითარდებათ პატარა მწვანე მცენარეები, რ-ებიც ჩამოცვივდებიან მიწაზე, ფესვს იკეთებენ და ვითარდებიან ზრდასრულ ინდივიდად (ვივიპარია). მანგროს ტყის მრავალ მცენარეს ნაყოფში (დედა კიდევ სანამ ხეზეა) ღივდება, სხვებს—ყვავილების ნაცვლად შეფოთლილი ყლორტები (ჭილა, ფურცელა), ბოლქვაკები (ზოგიერთი თივაქასრა), გორგლები (წიწიბურა) უვითარდება. პერიულ მარცვლოვნებში მწიფე თესლი ზოგჯერ თავთავშივე იწყებს გაღივებას. ზოგ ც. მ-ს (ბრიოფილუმი, ზოგიერთი ტროპ. გვიმრა და სხვ.) ფოთლებზე აქვს მერისტემული უჯრედების გროვები, საიდანაც გამოიზრდება პატარა შვილეული მცენარეები.

ცოცხლადშობა, ვივიპარია, შთამომავლობის მოცემის ხერხი, რ-ის დროსაც ჩანასახი ვითარდება დედის ორგანიზმში და იკვებება პლაცენტის მეშვეობით. ნაშიერი იბადება მეტ-ნაკლებად განვითარებული, კვერცხის გარსებისაგან თავისუფალი. ცოცხლადმშობებში ჩანასახის განვითარება შეიძლება მოხდეს საკვერცხეებში, კვერცხსავლებში ან მათ გაფართოებებში (საშვილოსნოში), აგრეთვე საშოში. ცოცხლადშობისას უმეტესობას უვითარდება ჩანასახოვანი გარსები. უხერხემლო ცხოველებში ც. ახასიათებს ნაწლავღრუიანების, ფუნსაწოვრების, სახსრიანების, მოლუსკების, ჭიების, კანეკლიანების და ზოგ სხვა სახეობას. ქორდიანებში ც. გვხვდება სალპების, ზვიგენების უმრავლესობისა და სკაროსებში, კბილკბილასებრნში, გომბეშოებში, ჭიამაგვარებში, სალამანდრებში, კუებში, ხვლიკებსა და გველებში, ძუძუმწოვრებში უმეტესობაში (გარდა კლოაკიანებისა), მ. შ. ადამიანში.

ტ. ელიაშვილი.

ცოცხმაგარა (Lythrum), მცენარეთა გვარი ცოცხმაგარასებრთა ოჯახისა. ერთ- ან მრავალწლოვანი ბალახები, იშვიათად დაბალი ბუჩქებია. 30-მდე სახეობა გავრცელებულია მთელ დედამიწაზე. სსრკ-ში 14 სახეობაა, კავკასიაში 7 (2 ენდემი), საქართველოში 3. მჯდომარე ან მოკლეყუნწიანი ფოთლები, ყვავილები აქვს. ნაყოფი მშრალი კოლოფია. იზრდებიან ტენიან ადგილებზე, მდინარის და წყალსატევების, ჭაობებისა და თხრილების ნაპირებზე. ნესტიან ბუჩქნარებში, საძოვრებად — ბრინჯის პლანტაციებში. L. salicaria გავრცელებულია თითქმის მთელ საქართველოში. შეიცავს მთრიმლავ ნივთიერებებს, კარგი თაფლოვანი მცენარეა; L. virgatum — შიდა ქართლში, L. hyssopifolia — აღმოსავლეთში, გარეკახეთში, თრიალეთში.

მ. გურგენიძე.

ცოცხმაგარასებრნი (Lythraceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. ბალახები, იშვიათად ხეები და ბუჩქებია. 25 გვარის 500-მდე სახეობა ძირითადად გავრცელებულია ტროპიკებსა და სუბტროპიკებში. სსრკ-ში გვხვდება 5 გვარის 25-მდე სახეობა, კავკასიაში 4 გვარის 14 სახეობა, საქართველოში 3 გვარის 6 სახეობა. როტალას (Rotala) და ამანიის (Ammania) გვარების სახეობები ბრინჯის ნათესების სარეველებია. ბრაზილიური კუფეისებრი ხე (Physocalymma scaberrimum) ძვირფას მერქანს იძლევა. ზოგიერთი სილამაზე მცენარეა, ზოგი — თაფლოვანი და დეკორატიული.

მ. გურგენიძე.

ცოცხნარა (ყაზ. ცოცხნარა), სოფელი ხაშურის რ-ნში, ლიხის ქედის აღმ.

კალთაზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., თხილი, ქემფერი, ცედანი, ციცნოსარი, წაბლოვანა). ზ. დ. 800 მ, ხაშურიდან 13 კმ, სურამიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 8 კმ. კოლ.-ბა (მეხილეობა, მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. თხილში (1,5 კმ)- ბ-კა, კლუბი, ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ცოხნა, ამოყირჩილი საკვების სრულყოფილად დაღეჭვა. დამახასიათებელია მცოხნავი ცხოველებისათვის. თავდაპირველად არასაკმარისად დაღეჭილი საკვები გადადის მცოხნავთა მრავალსაკნიანი კუჭის საწყის განყოფილებში — ფაშვსა და წიგნარაში. იქ მიკრობები საკვების ნარჩენებს, გადაყლაპულ ნერწყვს და მიკროორგანიზმების მონაწილეობით დაიწყებს დუღილს. საკვების მიღების შუა ინტერვალებში ეს მასა რეფლექსურად ამოიყვანება პირის ღრუში, სადაც ხდება საკვების საბოლოო სრულყოფილი დაღეჭვა, ნერწყვით გაჟღენთვა და ხელმეორედ გადაყლაპვა.

ცრემლდენა, ადამიანისა და ცხოველების საცრემლე ჯირკვლებიდან ცრემლის გამოყოფა. ც. ხდება რეფლექსურად რქოვანას მხრიდან. გაღიზიანების ან გაშრობის დროს ქუთუთოების დახამხამებისას ცრემლი მიედინება თვალის ნაპრალის შიგნითა კუთხისაკენ, სადაც იწყება ცრემლის გამომყვანი გზები (საცრემლე წერტილები, მილაკები, საცრემლე პარკი, ცხვირცრემლის არხი, რ-იც იხსნება ცხვირის ქვედა გასავალში). ნორმალურ პირობებში ადამიანს დღე-ღამეში 0,5—1 მლ ცრემლი გამოეყოფა. ცრემლის ზეგრეკსია შეიძლება გამოიწვიოს (ჰიპერსეკრეცია) ზოგიერთი ფსიქ. მდგომარეობამ (ტკივილი, სიხარული, მწუხარება), აგრეთვე სამწვერა ნერვის გაღიზიანებისას. ც. შეწყვეტა მცირდება (ჰიპოსეკრეცია) თვალის ზოგიერთი დაავადების დროს.

ცრემლი, საცრემლე ჯირკვლების სეკრეტი გამჭვირვალე, სუსტი ტუტე რეაქციის სითხეა, რ-იც შეიცავს 99% წყალს, 0,9% არაორგ. ნივთიერებებს და ფერმენტ ლიზოციმს, რ-საც ბაქტერიციდული მოქმედება აქვს. 0,1% რაოდენობით ც. შეიცავს აგრეთვე სხვა ცილას. ც. ანოტივებს თვალის კაკლის წინა ზედაპირს, იცავს მას გამოშრობისაგან და გამოაქვს უცხო სხეულები.

ცრუაკაცია, თ ე თ რ ი ა კ ა ც ი ა (Robinia pseudoacacia). ფოთოლმცვივანი ხე პარკოსანთა ოჯახისა. 25—30 მ სიმაღლის გაშლილვარჯიანი მცენარეა. ბუნებრივად გავრცელებულია ჩრდ. ამერიკაში სსრკ-ში კულტივირებულია და საკმაოდ გავრცელებულია ბაღებსა და პარკებში. საქართველოში იზრდება მთის ქვედა სარტყელში ტყეს. საქართველოში გაველურებულია. მისი ბალური ფორმები კარგად ხარობს თბილ. ბოტან. ბაღში. ც. სწრაფმზარდი ხეა. ყვავილობს მაის–ივნისში. მაგარი და გამძლე მერქანი აქვს. ქერქი შეიცავს შხამიანე ნივთიერებებს, თესლი — ზეთს და ყვავის სურნელოვან ეთერზეთებს. იყენებენ მინდორსაცავი ტყის ზოლების გასაშენებლად, ეროზიის საწინააღმდეგოდ. კარგი თაფლოვანი მცენარეა.

ცრუგოთიკა, აგრეთვე ფ ს ე ვ დ ო გ ო თ ი კ ა ან ნ ე ო გ ო თ ი კ ა. მიმართულება XVIII—XIX სს. არქიტექტურაში, რ-მაც აითვისა შუა საუკ. გოთიკის ფორმები და (ხშირ შემთხვევაში) კონსტრუქციული თავისებურებანი. ამ სტილით შენდებოდა კათოლ. და პროტესტანტული ეკლესიები, საზ. შენობები და სხვ. XIX ს. შუა ხანებსა და II ნახევარში ც-თვის დამახასიათებელია თუჯის კონსტრუქციები და პოლიქრომია, ხოლო გოთიკის კონსტრ. სისტემამ გარკვეული ზეგავლენა იქონია არა მარტო XIX—XX სს. მიჯნის „მოდერნის" სტილზე, არამედ XX ს-ში ფუნქციონალიზმის წარმოქმნაზეც.

ცრუ დასმენა, სამართ. სისხლის სამართლის მიხედვით, დასასჯელი ქმედება — დანაშაულის ჩადენის შესახებ შეგნებულად ცრუ ცნობების მიწოდება იმ ორგანოს ან თანამდებობის პირისათვის, რ-საც სისხლის სამართ. აღძვრის უფლება აქვს (საქ. სსრ სისხლის სამართ. კოდ., მ. 196). ც. დ. შეიცავს მცდარ ინფორმაციას ამა თუ იმ პირის მიერ დანაშაულის მომზადების ან ჩადენის შესახებ, ანდა ცნობას ვითომდა ჩადენილი დანაშაულის ფაქტის შესახებ, მაგრამ დამნაშავის დაუსახელებლად. ც. დ. შეიძლება იყოს ზეპირი, წერილობითი, ტელეფონით, ანონიმურიც. ც. დ-თვის დამახასიათებელია პირდაპირი განზრახვა—დამნაშავეს შეგნებული აქვს მისი ცნობების სიყალბე და მაინც სურს მათი შეტყობინება. დამამძიმებელ გარემოებად ითვლება განსაკუთრებით საშიში სახელმწ. დანაშაულის ან მძიმე დანაშაულის ბრალდება, რ-ის გამოც კანონი ითვალისწინებს 5 წელზე მეტი ვადით თავისუფლების აღკვეთას, აგრეთვე ბრალდების დამამტკიცებელი საბუთების ხელოვნურად შექმნა (მაგ., ყალბი დოკუმენტების წარდგენა), ანდა ც. დ. ანგარების გამო (მაგ., გამოთავისუფლებული თთახის ხელში ჩასაგდებად)
ე. მაყაშვილი.

ცრუდიმიტრი I [გ. 17 (27) V 1606, მოსკოვი], ავანტიურისტი, თავს ასაღებდა ივანე IV-ის შვილად ვარაუდობენ, რომ ჩუდოვის მონასტრიდან (მოსკოვი) გაქცეული ბერი გრიგოლ ოტრეპიევი იყო. ც. I პოლონელებმა წამოაყენეს მეფედ. ამ დროს ბორის გოდუნოვის ხელისუფლება შესუსტებული იყო „კანონიერი მეფისათვის" მხარდამჭერის საბაბით პოლ. შლიახტიჩებმა სამხ. ინტერვენცია დაიწყეს. დამარცხების სანაცვლოდ ც. I პოლონელებს დაჰპირდა რუს. დას. მიწების გადაცემას და კათოლიციზმის შემოღებას, რაც ფაქტობრივად რუს. დამოუკიდებლობის დაკარგვას ნიშნავდა. 1604 შემოდგომაზე ც. I პოლონელთა ჯარებით შემოიჭრა რუსეთში. გოდუნოვის მოულოდნელმა გარდაცვალებამ (1605 აპრ.) ხელი შეუწყო ც. I-ის მიერ ტახტის დაკავებას. 1605 ივნისში გოდუნოვის შვილი თევდორე და დედამისი მოიკლეს მოამშთეს. ც. I-ის ქორწინებამ გაღატაკებული პოლ. გუბერნიის ი. მნიშეკის ქალიშვილზე მარინაზე, პოლ. შლიახტიჩების თავხედობამ და კათოლ. სამღვდელოების აქტიურობამ ხალხის აღშფოთება გამოიწვია. 1606 წ. 17 მაისს იფეთქა სახ. აჯანყებამ ც. I მოკლეს.
ი. კოპაძე.

ცრუდიმიტრი II [გ. 11 (21). XII. 1610, კალუგა], ავანტიურისტი, თავს ასაღებდა ივანე IV-ის შვილად, რ-იც ვითომ სასწაულით გადარჩა 1606. ც. II-ის პიროვნება უცნობია. 1607 რუსეთში შემოჭრილმა პოლონელთა რაზმებმა, რ-ებსაც ეთითმ ც. II სარდლობდა, მოსკოვამდე მიაღწიეს და სოფ. ტუშინოში დაბანაკდნენ ერთენ. ინტერესების მიღმალბა ბოიარნა ნაწილი ჩადგა ც. II-ის სამსახურში, მას მხარი დაუჭირა კაზაკების ნაწილმაც ი. ზარუცკის მეთაურობით. მარინა მნიშეკმა, ცრუდიმიტრი I-ის ცოლმა, ც. II თავის „ქმრად" აღიარა. პოლონელთა რაზმები თავს ესხმოდნენ და ძარცვავდნენ ქვეყნის ცენტრ. რ-ნების მოსახლეობას. აღშფოთებული ხალხის მასები, რ-ებმაც ც. II-ს „ტუშინოელი ავაზაკი" შეარქვეს, აღდგნენ მის წინააღმდეგ. ვასილი შუისკის ბოიარულ მთავრობას ხალხის მოძრაობის გამოყენების ეშინოდა და ც. II-ის წინააღმდეგ საბრძოლველად შვედეთა დაიხმარა, რ-იც პოლონეთთან ომობდა და ეს გახდა საბაბი ღიარ ინტერვენციის დაწყებისა (1609 ზაფხულში). ც. II ინტერვენტებს აღარ სჭირდებოდათ და პოლონელთა რაზმებმა დატოვეს ტუშინოს ბანაკი, რ-იც 1610 გაზაფხულზე დაიშალა. ც. II მ. მნიშეკთან ერთად კალუგაში გაიქცა, სადაც მოკლა ერთ-ერთმა ნოღაელმა პირადმა მცველმა.
ი. კოპაძე.

ცრუმინეხნიანა (Pseudoscaphirhynchus), თევზების გვარი ზუთხისებრთა ოჯახისა. აქვთ ბრტყელი და ფართო დინგი. გავრცელებულია არალის ზღვის აუზში. გვარში გაერთიანებულია 3 სახეობა: ა მ უ დ ა რ ი ი ს დ ი დ ი ც. (Ps kaufmanni), ა მ უ დ ა რ ი ი ს მ ც ი რ ე ც. (Ps. hermanni), ს ი რ დ ა რ ი ი ს ც. (Ps. fedtschenkoi) აქვთ მცირეოდენი სარეწაო მნიშვნელობა.
მ. დემეტ. აშვილი.

ცრუისიდორის დეკრეტალიები, სავულესო სამართლის კრებული (პაპების დეკრეტები, ეპისტოლეები, საეკლესიო კრებების დადგენილებები და სხვ.), მეტწილად ნაყალბევია. გაჩნდა IX ს-ის შუა წლებში კაროლინგების იმპერიაში, გამიზნული იყო რომის პაპის თეოკრ. მისწრაფებების დასასაბუთებლად. ც. დ-ის შემდგენელი ისიდორე მერკატორის ფსევდონიმით იყო ცნობილი, ხოლო თვით ლიტ-რაში ც. დ-ის შედგენას ეპისკოპოსის ისიდორე სევილიელს მიაწერენ (VI—VII სს.). ც. დ. ამტკიცებდა პაპის უზენაეს ხელისუფლებას, მის დამოუკიდებლობას საერო ხელისუფლებისგან და ატარებდა პაპის „უცოდველობის" იდეას. ც. დ. საეკლესიოდ დიდი კანონიკურ სამართალს. საბუთების კრებულის სიყალბე ჯერ კიდევ XVI ს-ში ამხილეს პროტესტანტმა მეცნიერებმა („მაგდებურგის ცენტურიები"), ხოლო XVII ს-ში იგი საბოლოოდ დადგინდა.

ცრუთალახვა (Pseudolarix), წიწვოვანი ხეების გვარი ფიჭვისებრთა ოჯახისა ერთადერთი სახეობა — P. amabilis — მაღალი (40 მ-მდე) ხეა. ფართო კონუსისებური ვარჯი აქვს. წიწვები გრძელ ყლორტებზე განლაგებულია სპირალურად, შემოკლებულ ყლორტებზე — კონებად (15—30 ერთად). გავრცელებულია აღმ. ჩინ. მთებში ზ. დ. 900—1200 მ. დია ყავისფერი, მსუბუქი მერქანი აქვს. დეკორ. მცენარეა, მოშენებულია ევრ., ყირიმისა და სსრკ-ში (კავკ. შავი ზღვის სანაპირო).

ცრუმავთული ქიბბი, მწერების ორი ოჯახის (ყვავილჭამიასებრი და მაყვლიწანახებრი) ხოჭოების მატლების საერთო სახელწოდება. 5 მმ-მდე სიგრძის მოყვითალო სხეულს გრძელი ცილინდრული ფორმა აქვს. განვითარების ხანგრძლივობა 1-1,5 წ. ბინადრობენ ნიადაგის ზედა ფენებში. ღრღნიან თესლებსა და მცენარეების მიწისქვეშა ნაწილებს. საქართველოში ცნობილია სას.-სამ. კულტურების მავნებელი ხიზილის ზოლიანა, ქვიშრობის ზოლიანა და სხვ.
მ. ჯაშმაშვილი.

ცრუმორიელები (Pseudoscorpionoidea), ფეხსახსრიანთა რიგი ობობასნაირების კლასისა. მათი სხეულის სიგრძე 1—10 მმ აღწევს. თავმკერდი დაფარულია ქიტინოვანი ფარით. მის წინა ბოლოზე მოთავსებულია თვალები და პირის ორგანოები — წვეტიანი ქელიცერი და წვრილი ყბაყლუბი, რ-იც ბოლოვდება ძლიერ განვითარებული მარწუხით. ზოგი ც-ის მარწუხში შხამიანი ჯირკვალია. ცალსქესიანები არიან რიგში 1100 სახეობაა, რ-ებიც ფართოდაა გავრცელებული (განსაკუთრებით ტროპიკებში). ბინადრობენ ხავსში, ჩამოცვენილი ფოთლების, ქვისა და ქერქის ქვეშ, ადამიანის ბინაში (ხშირად წიგნსაცავში), ცხოველების სადგომში. იკვებებიან წვრილი მწერებით.

ცრუნაყროვანი სოკოები, უმდაბლესი სოკოების რიგი ოომიცეტების კლასისა, ივივეა, რაც პერონოსპოროსნაირი სოკოები.

ცრუპარაზიტიზმი, ცხოველისა და ადამიანის ორგანიზმში შემთხვევით მოხვედრილი ისეთი თავისუფლად მცხოვრები უხერხემლო ცხოველების არსებობა, რ-ებიც ზიანს აყენებენ მას.

ცრუფეხი, ც რ უ ფ ო რ წ მ უ ნ ე ო ბ ა, ზღაპარი, ყალბი, არასწორი შეხედულე-

ცრუწყალფშოთის მცენარეები არითფელების ფოთოლი „მელოფელი მცენარი": ა — მთავარი ყლორტი, ბ — გვერდითი ყლორტი; გ — „შვილეული მცენარე"

ცრუაკაცია. ყვავილებიანი ტოტი

ცრუგოთიკა. ი. ფ ე ლ ტ ე ნ ი. ჩესმის ეკლესია ლენინგრადში. 1778—80

ცრუთალახვა: 1—გირჩიანი ტოტი; 2—ფოთოლი; 3,4 — თესლებიანი სათესლე ქერქლის ზურგი და შიგნითა მხარე; 5—მტვრის ქერქლი

ბა, რომელიმე მოვლენის, საგნისა და სხვ. შესახებ; ზებუნებრივი მოვლენების არსებობის რწმენა. მიუხედავად იმისა, რომ ც. პირველყოფილი რელიგ. შეხედულებების გადმონაშთია, ძველი რელიგ. შეხედულებები ც-ს მიეკუთვნება. ც. არსებობს ჯადოქრობის, ექიმბაშობის, მკითხაობის, სიზმრის არასწორი ახსნისა და სხვ. სახით. ც. დღესაც ახდენს გავლენას ადამიანთა გარკვეული ნაწილის შეგნებაზე, ამიტომ მისი დაძლევა მეცნ.-ათეისტური მუშაობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ამოცანაა.

ცრუფარიანები

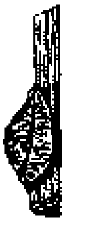
აკაციის ცრუფარიანა

ფსტის ბალიშა ცრუფარიანა: ა — დედლის სხეული, ბ — საკვერცხე ჩანთა

მარცვლოვანთა ცრუფარიანა

ცრუფარიანები (Coccidae ან Lecaniidae), მწერების ოჯახი კოქციდების ქვერიგისა. აერთიანებს 37 გვარის წარმომადგენლებს. უმეტესი სახეობის სხეულის სიგრძე 2–6 მმ. დედალი უფრთოა, მამალი — მომცრო და ფრთიანი, კვერცხის დების პერიოდში დედლის სხეული მკვრივდება და ცრუ ფარის მსგავსად გადაიქცევა ჯავშნად დალეწილ კვერცხებს (Eulecanium, Saissetia, Parthenolecanium-ის გვარების წარმომადგენლები), ზოგი — კვერცხს დებს სხეულის ბოლოში გამოყოფილ საკვერცხე ჩანთაში (Pulvinaria, Eupulvinaria, Neopulvinaria-ს გვარების წარმომადგენლები). ზოგჯერ საკვერცხე ჩანთა (Eriopeltis, Stecia, Sticia-ს გვარები) მთლიანად ფარავს დედლის სხეულს.

ც. გავრცელებულია ყველგან. სსრკ-ში ცნობილია 140 სახეობა, საქართველოში — 46. ციტრუსოვანთა მავნებლებია არიან იაპ. და ციტრუსოვანთა ც., აკაციის, ვაშლისა და ქლიავის ც. ამ ჯგუფში შედიან სასარგებლო მწერებიც, მაგ., ცვილისმგამი ცრუფარიანა. *ჩ. ჩაჯგიშვილი*

ცრუწიწები, ზოგი ერთუჯრედიანი ორგანიზმის, აგრეთვე მრავალუჯრედიანი ორგანიზმების ზოგი უჯრედის დროებითი ციტოპლაზმური გამონაზარდები, რ-ებიც მოძრაობასა და საკვების მიტაცებას ემსახურება.

ცრუჩხირიანები, იგივეა, რაც სარკოდინები.

ცრუმერქნიჭამიასებრნი (Bostrichidae), მწერების ოჯახი ხოჭოების რიგისა. აქვთ ცილინდრული სხეული, ამობურცული წინა ზურგი, რ-იც ფარავს თავს. 9–10-ნაწევრიანი, სავარცხლისებრი ან გურზისებრი ულვაშები. მატლი ვითარდება მერქანში, იშვიათად — მცენარის ფესვში. ზოგი სახეობა მავნებელია — აზიანებს ხის ნაწარმსა და ხის მასალას, ზოგი — სამხრეთულ კულტურებს. სსრკ-ში ცნობილია 30 სახეობა, საქართველოში — 13.
მ. ხეჩერეთელაძე

ცრუცუგა: დუგლასის ცრუცუგის (დუგლასის სოჭის) ქვედა ნაწილი

ცრუცუგა (Pseudotsuga), წიწვოვან მცენარეთა გვარი ფიჭვისებრთა ოჯახისა. მარადმწვანე დიდი ხეა (100 მ-მდე სიმაღლის) აქვს მუქი რუხი ქერქი, დაკიდებული გირჩები. ცოცხლობს 500–700 წლამდე. 18-მდე სახეობა იზრდება ჩრდ. ამერიკის დას. ნაწილში, იაპ. და ჩინ. მთებში. სსრკ-ში კულტივირებულია დეკორატიულად, განსაკუთრებით მენზისის ანუ დუგლასის ც. (P. menziesii, P. douglasii), რ-იც მოშენებულია კავკ., მ. შ. დას. საქართველოს ბაღებსა და პარკებში. საქართველოში ინტროდუცირებულია აგრეთვე ლურჯი ც. (P. caesia), რ-იც ხშირად გამოირჩევა პირამიდული ტოტებით. ც-ს მერქანს სამშენებლო და ავეჯის წარმოებაში იყენებენ.

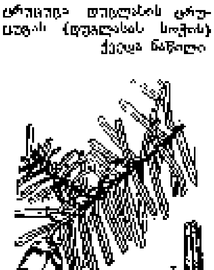
კანადური ცუგა: ა — ტოტი მამრობითი გირჩით, ბ — ფოთოლი, გ — სათესლე ქერცლი ზედა და ქვედა მხრიდან

ცრუცხვირგრძელასებრნი (Anthribidae), ხოჭოების ოჯახი, ენათესავებიან ცხვირგრძელასებრებს. აქვთ ოვალური, 1,7–40 მმ-მდე სიგრძის სხეული. ოჯახში 2300-მდე სახეობაა, უმთავრესად, ტროპიკებში გავრცელებული. სსრკ-ში 20-ზე მეტი სახეობა გვხვდება. უმრავლესობა ვითარდება მკვდარ მერქანში, ზოგი სახეობა (მაგ., Brachytarsus-ის გვარისა) იკვებება ცრუფარიანების კვერცხებით, რისაც სარგებლობა მოაქვს. ყავის ცხვირგრძელა (Araeocerus fasciculatus) აზიანებს ტროპ. მცენარეების (განსაკუთრებით კაკაოს) თესლებს.

ცუ, ქალაქი იაპონიაში, კ. ჰონსიუს სამხრ. ნაწილში. მიეს პრეფექტურის ადმ. ცენტრი. 145 ათ. მცხ. (1982). საფეიქრო, ქიმ., ხის დამუშ. მრეწვ., გემთმშენებლობა, საფეიქრო და ელექტროტექ. მანქანათმშენებლობა.

ცუგა (Tsuga), წიწვოვან მცენარეთა გვარი ფიჭვისებრთა ოჯახისა. მაღალი მარადმწვანე ხეები. ხეები ტენის მოყვარული და ჩრდილის ამტანია, აქვს მსუბუქი მერქანი, რ-საც ძირითადად ქაღალდის დასამზადებლად იყენებენ. ქერქი შეიცავს მთრიმლავ ნივთიერებებს. 10-მდე (სხვა მონაცემებით 18) სახეობა ბუნებრივად იზრდება ჰიმალაიში, ჩინეთში, იაპონიაში, ჩრდ. ამერიკაში. სსრკ-ში ინტროდუცირებულია 6 სახეობა; მათგან უფრო ხშირად გვხვდება კანადური ც. (T. canadensis), რ-ის სამშობლოა ჩრდ. ამერიკა; ნაირფოთოლა ც. (T. diversifolia), რ-იც სხვ. მიდამოებში (აგრეთვე, როგორც დას. ევროპაში) ბუჩქის ფორმას იღებს. სამშობლოა იაპონია.

ცუგარუ, სანგარის სრუტე, სრუტე კ. ჰონსიუსა და ჰოკაიდოს შორის. იაპონიის ზღვას აკავშირებს წყნარ ოკეანესთან. სიგრძე 96 კმ, უმცირესი სიგანე 18 კმ მინ. სიღრმე ფარვატერზე 110 მ, არ იყინება. მთავარი ნავსადგურებია ჰაკოდატე (კ. ჰოკაიდო) და აომორი (კ. ჰონსიუ). ც-ს ქვეშ გაჰყავთ (1985) მსოფლიოში უგრძესი სარკინიგ. გვირაბი.

ცულისპირა (Lathyrus), ერთ- და მრავალწლოვან ბალახოვან მცენარეთა გვარი პარკოსანთა ოჯახისა. მთავარი ღერო ოთხწახნაგოვანია. ფოთოლი წყვილფრთართული, ყვავილედი 2–8 მოყვითალო-მოწითალო ყვავილია. ნაყოფი ორფრთიანი პარკია, რ-შიც 2–5 უსწორო, ცულისებრი მარცვალია. სსრკ-ში გავრცელებულია 50 სახეობა, მათი უმეტესი ნაწილი საკვები ბალახებია. უმთავრესად კულტივირებულია სათესი ც. (L. sativus). მოჰყავთ სამარცვლედ, მწვანე საკვებად და თივად. ჰა-ზე იძლევა 220–230 ც მწვანე მასას, 30–35 ც თივას, 18–20 ც მარცვალს. 100 კგ მწვანე მასა შეიცავს 15,8 საკვებ ერთეულს და 3,6 კგ მონელებად ცილას.
გ. ჭრუაშვილი

ცულისნისკარტა (Lunda cirrhata), ფრინველი მეჭკავთასებრთა რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 40 სმ, მასა 600–800 გ აღწევს. აქვს გვერდებიდან შეჭყლეტილი მაღალი ნისკარტი, თვალებს უკან გრძელი ყვითელი ბუმბულების კონებით. შეფერილობა მოშავო-მურაა, ლოყები თეთრია, ფეხები — წითელი. გავრცელებულია ალეუტის კ-ებზე, ბერინგის ზღვის კ-ებზე, ალასკაზე, აშშ-ში წყნარი ოკეანის სანაპიროზე, იაპონიაში. სსრკ-ში ბუდობს კოლონიებად კლდეზე, ნაპრალებში დებს 1 კვერცხს. იკვებება წვრილი თევზით, ზღვის უხერხემლოებით. ც. კარგად ფრენს, ცურავს და ყვინთავს. ზოგან რეწვის ობიექტია (იყენებენ მის კვერცხებს, ხორცს, ნაწილობრივ ბუმბულს).
რ. ჟორდანია

ცუმარი, სოფელი აფხ. ასსრ სოხუმის რ-ნში (ახალშენის სოფსაბჭო), მდ. გუმისთის მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 250 მ, სოხუმიდან 35 კმ. სოხუმჰესი.

ცუნამი (იაპ.), ოკეანის ძალიან დიდი სიგრძის გრავიტაციული ტალღები, რ-ებიც უმთავრესად წარმოიქმნება ფსკერზე ან სანაპირო ზოლში ძლიერი მიწისძვრის (რიხტერის სკალით 6,5 ბალზე მეტი სიძლიერისა და ჰიპოცენტრით 50 კმ-ზე ნაკლებ სიღრმეზე), ვულკ. ამოფრქვევისა და სხვა ტექტონ. პროცესების შედეგად. ც-ს ტალღები ვრცელდება დიდი სიჩქარით (50-იდან 1000 კმ/სთ-მდე). ტალღის სიგრძე იცვლება 5-იდან 1500 კმ-მდე, ტალღის სიმაღლე წარმოქმნის ადგილას 0,01–5 მ-ია. სანაპიროსთან 10 მ-ს აღწევს, ზოგჯერ 50 მ-ზე მეტს. ცნობილია ც-ს 1000-მდე შემთხვევა, აქედან 100-ზე მეტი კატასტროფული იყო. ც-ს 80% წყნარი ოკეანის პერიფერიაზე ხდება. 1940–50-იან წლებში აშშ-ში, იაპონიასა და სსრკ-ში შეიქმნა სამსახურები, რ-ებიც სანაპიროების სეისმოგრაფების მიერ ც-ს წინამორბედი მიწისძვრების რეგისტრაციის საფუძველზე მოსახლეობას წინასწარ აცნობებენ ც-ს მოახლოებას.

ლიტ.: Соловьев С. Л., Го Ч. Н., Каталог цунами на западном побережье Тихого океана, М., 1974.

ცურვა სპორტული, აერთიანებს ც-ს სპორტულ დისტანციებზე, გადახტომებს, წყალქვეშა (იხ. *წყალქვეშა სპორტი*) და სინქრონულ (მხატვრულ) ც-ს. განარჩევენ აგრეთვე სამხედრო, ე. წ. ყოფით და სათამაშო ც-ს. ს. ც. მოიცავს 100-იდან 1500 მ დისტანციებზე შეჯიბრებას ც-ის სხვადასხვა ხერხით — კროლით, ბრასით და ბატერფლაით (დელფინი); გამოყენებითი ც-ში შედის სიგრძეზე და სიღრმეზე ყვინთვა, წყალში ჩაძირულის გადარჩენა, წყლის წინაღობათა დაძლევა; სინქრონული ც. — წყალში აკრობატული ელემენტების შესრულება მუსიკის თანხლებით, შეიძლება იყოს ერთეულოვანი, წყვილეული და ჯგუფური; სათამაშო ც. გულისხმობს სხვადასხვა მოძრავ თამაშებს და გართობას წყალში. ც. საფუძვლად უდევს წყალბურთს, აგრეთვე თანამედროვე ხუთჭიდის და საზღვაო მრავალჭიდის აუცილებელი ნაწილია.

სპორტ. ც. ჩაისახა XV–XVI სს. [illegible]. პირველი შეჯიბრება ჩატარდა 1515 ვენეციაში. 1538 გამოქვეყნდა ნ. ვინმანის ც-ის პირველი სახელმძღვანელო. 1890 ევროპაში ჩატარდა პირველი შეჯიბრება, ხოლო 1896 ც. შეიტანეს ოლიმპიური თამაშების პროგრამაში. 1908 შეიქმნა სამოყვარულო ც-ის საერთაშ. ფედერაცია, 1924 — ც-ის ევრ. ლიგა.

რევოლუციამდელ რუსეთში სპორტ. ც. არ იყო ფართოდ გავრცელებული. 1913 კიევში პირველად ჩატარდა რუს. პირველობა ც-ში, ხოლო პირველი ოფიც. შეჯიბრება მოეწყო 1918 მოსკოვში. განსაკუთრებით განვითარდა ც. საბჭოთა პერიოდში. 1920 ც. შეიტანეს სსრკ სპარტაკიადის პროგრამაში. ც-ის მასობრივი განვითარება დაკავშირებულია „კომპლექსის“ განხორციელებასთან, რ-ის პროგრამაში ის შედიოდა როგორც სავ. მომზადების უმნიშვნელოვანესი ნაწილი. 1931–32 ც. შეიტანეს კომპლექსში „მზად ვარ შრომისა და სსრკ-ის დაცვისათვის“. 40-იანი წლებიდან დაიწყო თანამედროვე ღია და დახურული აუზების მშენებლობა საკავშირო მასშტაბით. 1947 სსრკ ც-ის სექცია (1959-იდან საკავშ. ფედერაცია) შევიდა ც-ის საერთაშ. ფედერაციაში და დაიწყო საბჭ. სპორტსმენების რეგულარული მონაწილეობა საერთაშ. შეჯიბრებებში. ჩვენი ქვეყნის მოცურავეებმა მრავალჯერ ისახელეს თავი და ბრწყინვალე შედეგებს მიაღწიეს ოლიმპიურ თამაშებში, მსოფლიოს, ევრ. პირველობებზე და სხვ. შეჯიბრებებში. ც-ში გარკვეულ წარმატებებს მიაღწიეს საქართველოს მოცურავეებმაც — ვ. ლაგრიანცევმა, ბ. ნიკიტინმა, თ. ლეკვეიშვილმა, ა. ტუტაკაევმა, ი. ომელჩენკომ, ი. გერასიმოვამ და სხვ.

1973 ბელგრადში ჩატარდა პირველი მსოფლიო ჩემპიონატი ც-ში. *კ. რეკვავა*

ცური, ჯიქანი, სასოფლო-სამეურნეო ცხოველთა სარძევე ჯირკვლები. ძროხის, აქლემისა და ჩრდილოეთის ირმის ც. შედგება ერთმანეთისაგან გამოყოფილი 2 წინა და 2 უკანა ნაწილისაგან, ცხვრის, თხისა და ცხენის ც. შედგება ჯირკვლების 2 კომპლექტისა და 2 კერტისაგან. რძის სინთეზი ხდება სეკრეტორული ეპითელიუმის უწვრილეს ღრუებში — ალვეოლებში. რძე ც-ში გროვდება ც-ის კაპილარული ავე-

ბულების გამო, აგრეთვე კლიმატში არსებული რეგიონული დამატები კუნძულების მეშვეობით. 1 კგ რძის წარმოსაქმნელად ც-მა უნდა გაატაროს 500 ლ სისხლი.

ცურტავი, ისტორიული ქალაქი აღმ. საქართველოში, ქვემო ქართლში, მდ.-ების ქციისა და დებედის შუა დაბლობზე გარაუდით მდებარეობდა ვაგის ციხის მიდამოებში (ახლანდ. სოფლების ყარაღანისა და კუშნის ახლოს, მარნეულის რ-ნი). ძველ სომეხ ისტორიკოსს — უხტანესს აქვს ცნობა, რომ ადრე ც-ად ცნობილ ქალაქს X ს.-ში გარდაბანი ეწოდებოდა. V ს. ც-ში იყო ქართლის პიტიახშის რეზიდენცია; აქვე დაარსდა საეპისკოპოსო კათედრალი ქალაქში და მის რეგიონში ცხოვრობდა ქართ. და სომხ. მოსახლეობა. ც კულტ.-საგანმ. კერა იყო აქ სწავლობდნენ ქართ. და სომხ. მწიგნობრობას. ც-ში მოღვაწეობდნენ იაკობ ცურტაველი (ხუცესი), მისი ცურტაველი ეპისკოპოსი (VII ს.). აქ უწმაველია სომეხ ისტორიკოსის ლაზარ ფარპეცი (V ს.).

ლიტ.: ბერძენიშვილი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (ქვემო ქართლი), წიგნი 1, თბ., 1979.

დ. ბერძენიშვილი, ი. ლ მენაბდე.

ცუსიმა, კუნძულთა ჯგუფი კორეის სრუტეში. იაპონიის ტერიტორია. ფართ. დაახლ. 700 $км^2$. დიდი კ-ებია კამიძიმა და სიმოძიმა. რელიეფი უმთავრესად ბორცვიანი და დაბალმთიანია (სიმაღლე 649 მ-მდე). კ-ებზე მდელოები და ფართოფოთლოვანი ტყის უბნებია. მოჰყავთ კარტოფილი, მარცვლეული, უმთავრესად ბრინჯი თევზჭერა. ც-ზეა ქ-ები: მიცუსიმა, იძუჰარა. ც-ზე გაიმართა ცუსიმის ბრძოლა 1905.

ცუსიმის ბრძოლა 1905, რუსეთ-იაპონიის ომის (1904—05) დროს ბრძოლა რუსეთის ესკადრასა და იაპონიის ფლოტს შორის 14—15 (27—28) მაისს ცუსიმის კ-თან. რუს. მე-2 წყნარი ოკეანის ესკადრა (38 სხვადასხვა სახის ხომალდი, სარდალი ვიცე-ადმ. ზ. როჟესტვენსკი), რ-იც ლიბავიდან (ლიეპაია) ვლადივოსტოკისაკენ მიემართებოდა, ცუსიმის სრუტეში იაპ. ფლოტს (121 სხვადასხვა სახის ხომალდი, სარდალი ადმ. ჰ. ტოგო) წააწყდა. იაპონელებმა გადაწყვიტეს რუს. ესკადრისათვის გზა გადაეჭრათ და გაენადგურებინათ იგი. როჟესტვენსკიმ ესკადრა ორ კილვატერულ კოლონად გადააჯგუფა, ხოლო 13 სთ და 15 წთ-ზე, როცა იაპ. მთავარი ძალები გამოჩნდა ხომალდები ერთ კილვატერულ კოლონად განალაგა და მტერს ცეცხლი დაუშინა. პასუხად იაპონელებმა რუს. სადროშმანო ხომალდებს შეუტიეს, ჯავშნოსანი „კნიაზ სუვოროვი" მწყობრიდან გამოიყვანეს და საესკადრო ნაღმოსანი „ოსლიაბია" ჩაძირეს. ბრძოლაში როჟესტვენსკი დაიჭრა და ესკადრის სარდლობა ნ. ნებოგატოვს გადაეცა. რუს. ესკადრა უწესრიგოდ იგერიებდა იაპონელთა შეტევებს და ვლადივოსტოკისაკენ განაგრძობდა სვლას. დაღამებისას ესკადრას იაპონელთა დაძაბ. 60 ნაღმოსანმა შეუტია. ჩაიძირა ჯავშნოსანი „ნავარინი", ხოლო მძიმე რიგი ხომალდები დააზიანა. საბნელეში რუს. ხომალდებმა ერთმანეთთან კავშირი დაკარგეს. ნაწილი ცალ-ცალკე ჯგუფებად მიიკვლევდა გზას ჩრდ.-კენ. 15(28) მაისს დილისათვის ესკადრამ, როგორც საბრძოლო ძალამ, არსებობა შეწყვიტა. ალყაში მოქცეული ნებოგატოვის რაზმი 4 ხომალდით მტერს დანებდა. მიუხედავად რუსი მეზღვაურების გმირული წინააღმდეგობისა, რუს. ესკადრა გაანადგურეს ეს იყო მეფის რუს. საზოგადო დამარცხება ომში.

ლიტ.: История военно-морского искусства, т. 3, М., 1953.

ცუსიმის დინება, თბილი დინება იაპონიის ზღვის აღმ. ნაწილში, კუროსიოს დინების ტოტი. მიემართება სამხრ.-იდან ჩრდ.-კენ. ც დ. იაპონიის ზღვის აღმ. ნაწილში იწვევს წყლის ტემპ-რის მატებას 5—6°C-ით ზამთარში და 1—3°C-ით ზაფხულში. სიჩქარე 0,5—1 კმ/სთ. ც. დ-ს დიდი მნიშვნელობა აქვს იაპონიის ზღვის ცხოველებისა და მცენარეულობის გავრცელებისათვის.

ცუსიმის სრუტე, კორეის სრუტის სამხრ.-აღმ. ნაწილის აღრინდელი სახელწოდება. იხ. ალმოსავლეთი გასასვლელი.

ლ. ცუცქირიძე „ლომის ბუდე" 1982 მხატვრის საკუთრებაში

ცუცქირიძე კონსტანტინე ზაქარიას ძე (12. VI. 1912, სოფ. სვერი, ახლანდ. ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტ. — 19. IV. 1945, ქ. ბუკოვი, გერმანია), საბჭ. კავშირის გმირი (15 V. 1945, სიკვდილის შემდეგ), მაიორი (1943) სკკპ წევრი 1931-იდან. 1931—33 მუშაობდა საქ. ალკკ ჭიათურის რაიკომის პროპაგანდისა და აგიტაციის განყ-ბის გამგედ. 1933 გაიწვიეს წითელ არმიაში, 1938 მონაწილეობდა ხასანის ტბასთან ბრძოლებში. 1939—41 სწავლობდა მოსკ. ვ. ი. ლენინის სახ. სამხ.-პოლიტ. აკადემიაში. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იბრძოდა სამხრ., ჩრდ. კავკასიის, უკრ. III, IV, ბელორ. ფრონტებზე. დაიღუპა ბერლინის მისადგომებთან ბრძოლებში. ც. დაჯილდოებულია 3 ორდენით და მედლებით.

ტ. რინჩილაკაშვილი.

ცუცქირიძე ლევან სიმონის ძე (დ. 12. I. 1926, ქ. ხაშური), ქართველი საბჭ. ფერმწერი და გრაფიკოსი. საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1967). 1967 დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია 1960-იდან ამავე სასწავლებლის პედაგოგია ც. ძირითადად მონუმენტალისტი მხატვარია; მის შემოქმედებაზე დიდი გავლენა მოახდინა ქართ. კედლის მხატვრობის მემკვიდრეობამ და მისმა შემოქმედებითმა ათვისებამ. ტრადიციულისა და ახლის შერწყმით ქმნის მონუმ. ფორმებს მუშაობს დაზგურ ფერწერასა და გრაფიკაში. ამჟღავნებს წიგნებს. ც-ის შემოქმედებისათვის დამახასიათებელია კომპოზიციის უზადო გრძნობა, შინაგანი ექსპრესია, პლასტიკურობა, ძლიერი ნახატი, თავდაჭერილი კოლორიტი, დეკორატიულობა. დიდი სიყვარულითა და სითბოთი გადმოსცემს ადამიანის სულიერ და ფიზიკურ სილამაზეს. ნამუშევრები: „სადღეგრძელო" (1959), „მზე და ქალი" (1961), „პეიზაჟი მზესთან" (1963, ყველა მხატვრის კუთვნილება), „ხელოვნების სავოჭმანები" (1983, საქართვ. მწერალთა კავშირის სასახლე); შოთა რუსთაველის ვეფხისტყაოსნის (1966), ვაჟა-ფშაველას პოემების (1972, თსუ-ის ვაჟა-ფშაველას კაბინეტი), ვ. ორბელიანის „სადღეგრძელოს" (1973, ანდერსენის სახ. დიპლომი საბავშვო წიგნის საერთაშ. კონკურსზე, 1974, მხატვრის კუთვნილება). ი. ცურტაველის „შუშანიკის წამება" (1977, ლიტ. მუზეუმი, თბილისი), გოეთეს „ფაუსტის" (1977, გოეთეს სახლ-მუზეუმი, ქ. ვაიმარი) და სხვ. ილუსტრაციები, წარმატებით მუშაობს პორტრეტის ჟანრში.

ა. ჩხარტიშვილი

ცუცქირიძე რევაზ ალექსანდრეს ძე (დ. 2. II. 1925, თბილისი), ქართველი საბჭ. ფერმწერი, გრაფიკოსი საქ სსრ დამს მხატვარი (1976) დაამთავრა თბილ სამხატვრო აკადემია (1950). პედ. მოღვაწეობას ეწევა იქვე (1961-იდან). ნამუშევრები. „ზაფხულის დღე" (1953, სამხატვრო აკად. მუზეუმი), „წყაროსთან" (1966, საქართვ. სურათების გალერეა), სერია „საქართველოს რევოლუციური წარსული" (1970—73). ნაყოფიერად მოღვაწეობს როგორც მხატვარ-ილუსტრატორი, გააფორმა „დედაენა" (1956). „რუსული ლოტო" (1960), პირველი საკითხავი წიგნი ეროვნულ სკოლებისათვის (1978, რუს. ენაზე) და სხვ. 1949-იდან თანამშრომლობს საბავშვო ჟურნალებში „დილა", „პიონერი".

ცუცქირიძე შოთა ქრისტეფორეს ძე (დ. 19 IX 1926, სოფ. სვერი, ახლანდ. ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტ.), ქართველი საბჭ. მსახიობი, რეჟისორი, თეატრმცოდნე. საქ სსრ დამს. არტისტი (1961). 1967 დაამთავრა რუსთაველის სახ. თეატრ. ინ-ტის თეატრმცოდნეობის ფაკ-ტი 1945—46 ჭიათურის თეატრში მუშაობდა მსახიობად, 1946-იდან თბილ. თოჯინების სახელმწ. ქართ. თეატრის მსახიობია, 1961-იდან მსახიობი და რეჟისორი. როლები: სულთანი (ნ. გერნეტის „ალადინის ჯადოსნური ლამპარი"), ბუტრიკელა (გ. ნაქიაშვილის „ორი ქისატყუილა"), მეფე (ს. ოსმანაშვილისა და ს. პროკოფიევის „დიდი იავნე"), პაჟ ტოტ სე (ლ. პრავ-

ცულისკორა

შ. ცუცქირიძე

რ. ცუცქირიძე „ძმობილობა" თბილისში 1970 მხატვრის კუთვნილება

ცქიმურასებრნი. ევროპული ცქიმურა

დინას „სიცოცხლის ყვავილი") და სხვ. დადგმებიდან აღსანიშნავია გ. ლანდაუს „ფიცქიას სკოლა"(1961), ნ. გერნეტისა და გ. გურევიჩის „პატრის ჭუკი" (1972), ბ. ლიფშიცისა და ი. კიჩანოვას „იდუმალი პიპიპტკაში" (1979) და სხვ. თეატრების საკავშ. ფესტივალის ლაურეატი (1986). თოჯინების თეატრების მოღვაწეთა საერთაშ. კავშირის — უნიმას წევრი 1968-იდან. 1970-იდან პედ. საქმიანობას ეწევა რუსთაველის სახ. თეატრ. ინ-ტში.

ᲪᲣᲪᲮᲕᲐᲗᲘ, სოფელი ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, ოკრიბა-არგვეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, ტყიბულის წყალსაცავის დას-ით. სოფსაბჭო. ზ. დ. 460 მ. ტყიბულიდან 25 კმ, ორპირიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. კოლ-ბა (მესაქონლეობა, მეკარტოფილეობა, მეხილეობა). ჩაის დასამუშ. ფ-კა, საშენი ქვის (ტეშენიტის) კარიერი საშ. და საფეხურო სკოლები, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. გან-ბა. სააბაზანო (თბილისის მინერ. წყლის ბაზაზე) წყაროებში პირველად იხსენიება XVII ს-ში. შემორჩენილია შუა საუკ. ციხე-დარბაზის ნანგრევები (კოშკისა და გალავნის ნაშთები).

ᲪᲣᲪᲮᲕᲐᲗᲘᲡ ᲛᲦᲕᲘᲛᲔ, პალეოლითური ხანის მრავალსართულიანი მღვიმური კომპლექსი, რ-იც ცნობილია მაღარის სახელით მდებარეობს სამხრ. ნაწილში, ოკრიბა-არგვეთის ქედზე, ზ. დ. 250—350 მ-ზე. მდ. შაბაოსღელის ორივე ნაპირზე. Ც-ის მღვიმეები და მისი შემოგარენი 1970—71 და 1974—75 შეისწავლა გეოგრ. ინ-ტის ექსპედიციამ (ლ. მარუაშვილი), ხოლო 1970—71 და 1974—78 მიმდინარეობდა არქეოლ. კვლევა (დ. თუშაბრამიშვილი). Ც-ის მღვიმეთა კომპლექსი (ე. წ. „ბიზონის", „ბრიჭვათის", „ღამურების", „მთაჯვარიანი" და „ზედა" მღვიმეები და „ორმაგი" ეხი) შეიცავს მუსტიეს, ენეოლით-ბრინჯაოსა და ფეოდ. ხანის ნაშთებს. ნეანდერტალელი ადამიანი ხანგრძლივად ცხოვრობდა „ბრიჭვათის" მღვიმეში. განმუშავებულია ქვიშაცარცულ კირქვებში, ვიწრო დერეფნის ტიპისაა, შესასვლელიდან სიღრმე დაახლ. 100 მ ია 1974—78 გაითხარა 24 კულტ. ფენა (საერთო სისქე 12 მ), რ-თაგან 5 მუსტიეს ხანისაა. მათში მოპოვებულია 10 ათ-ზე მეტი ქვის ნაწარმი, რ-ებშიც ასახულია ქვის გაპობის ტექნიკით იარაღის დამუშავების ევოლუცია მუსტიეს ადრეული საფეხურიდან მის დასასრულამდე. ქვის იარაღი არალევალუაზური, არაფასეტირებული ტექნიკითაა დამუშავებული. აღსანიშნავია, რომ მუსტიეს III ფენაში ნეანდერტალელი ადამიანის საძირე კბილია აღმოჩენილი. მღვიმის შესასვლელის მარჯვ. კედელთან იატაკი ჩაჭრილია (ან ჩაქცეულია) და ხვრელით უერთდება ენეოლით-ადრინდ. ბრინჯაოს ხანის (ძვ. წ. IV—III ათასწლ.) ე. წ. „ბიზონის" მღვიმეს (კულტ. ფენის სისქე 2 მ-ზე მეტია). მასში აღმოჩენილია დას. საქართვ. მღვიმური კულტურის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი კერამ. ნაწარმი, გახეხილ-გაპრიალებული ქვის ცულები და სახეხები, კაჟის ისრისპირები, ქვის სამაჯურები, ხელსაფქვავები, რქის თიხისნარი იარაღი და სხვ.

ნეანდერტალელი ადამიანის საკულტო-სარიტუალო ძეგლია ე. წ. „ზედა მღვიმე", რ-იც შაბაოსღელის მარჯვ. ნაპირზე მდებარეობს. მღვიმის შესასვლელი სანახევროდ ამოქოლილი იყო კირქვის დიდი ნატეხებით. მღვიმის სიგრძეა 3,20 მ, სიგანე — 3,10 მ. მასში ფიქსირებულია 2 მ სისქის 8 კულტ. ფენა. ნაპოვნია გვიანდ. მუსტიეს ხანის კაჟის იარაღი, მრავლადაა ცხოველთა (უპირატესად მღვიმის დათვის) მთელი ძვლები. მღვიმის ორივე კედლის გასწვრივ ჩაწყობილი იყო ცხოველთა თავის ქალები, რ-თაც ქვედა ყბა მოცილებული ჰქონდათ. მღვიმეში ალბათ ნადირობასთან დაკავშირებული რიტუალი სრულდებოდა. მსგავსი ძეგლები ცნობილია იუგოსლავიაში, შვეიცარიაში, გერმანიაში და სხვ.

Ც-ის მღვიმეთა კომპლექსში ნაპოვნია თითქმის ყველა მეოთხეული ძუძუმწოვართა 34 და ფრინველთა 9 სახეობა (მ. შ. ირემი, წინააზიური ზაზუნა, მგელი, ტურა, მღვიმის დათვი, მღვიმის ლომი, გიგანტური ირემი, კეთილშობილი ირემი, დასავლეთკავკასიური ჯიხვი, ბიზონი და სხვ.).

Ც-ის მღვიმეთა კომპლექსი (ფართ. 389 ჰა) 1974-იდან სახელმწ. ნაკრძალადაა გამოცხადებული.

დ. თუშაბრამიშვილი.

ᲪᲣᲪᲮᲕᲐᲗᲘᲡ ᲪᲘᲮᲔ, შუა საუკ. ციხესიმაგრე დას. საქართველოში, იმერეთში (ამჟამინდ. ტყიბულის საქალაქო საბჭოს სოფლების ცუცხვათისა და ორპირის ახლოს), შემორჩენილია ნანგრევების სახით. Ც. Ც. კონტროლს უწევდა ქუთაისიდან ზემო საქართველოსაკენ და ოკრიბის გავლით რაჭისაკენ მიმავალ გზებს. გვიანდ. შუა საუკუნეებში Ც. Ც. იმერეთის სამეფოს უმნიშვნელოვანესი სიმაგრე იყო. 1721 ოსმალებმა დაიკავეს და იქ თავიანთი გარნიზონი ჩააყენეს. 1770 მეფე სოლომონ I-მა გაათავისუფლა. 1810, იმერეთის სამეფოს რუს. იმპერიასთან შეერთების შემდეგ დაანგრიეს.

თ. ბერაძე.

ᲪᲣᲯᲐᲮᲐ, სოფელი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში (ბლაბურხვის სოფსაბჭო), ახლ. ბორიუვიან მთისწინეთში. ზ. დ. 200 მ. გუდაუთიდან 21 კმ. ნ. ლაკობას სახ. ბლაბურხვის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა სოფ. ბლაბურხვაში (1,5 კმ).

ᲪᲣᲮᲘᲨᲕᲘᲚᲘ ვახტანგ კონსტანტინეს ძე (დ. 16 VII. 1928, სოფ. ცხამი, ახალდაბ. საჩხერის რ-ნი), ქართველი საბჭ. არქიტექტორი. საქ. სსრ დამს. არქიტექტორი (1979). სკკპ წევრი 1975-იდან. დაამთავრა ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტი (1953). ნამუშევრები: კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინ-ტის (1966, თ. თოდრიაძესთან და გ. ლეჟავასთან ერთად) და ა. რაზმაძის სახ. მათ. ინ-ტის (1972, გ. ლეჟავასთან ერთად) შენობები (ორივე თბილისი), კომკავშირული ქალაქი ბორის ძნელაძე (გენ. გეგმა და ცალკეული ობიექტები 1970—80-იანი წწ.; საქართვ. კომკავშირის პრემია, 1980) და სხვ.

ᲪᲥᲕᲘᲠᲘᲜᲘ, იხ. ზუთხისებრნი.

ᲪᲥᲘᲛᲐᲜᲐᲨᲕᲘᲚᲘ გიორგი ავქსენტის ძე [5 (17). IV. 1887, თბილისი, — 1. III. 1976, იქვე], ქართველი საბჭ. ფარმაკოლოგი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1936), პროფესორი (1939), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). სკკპ წევრი 1943-იდან. 1914 დაამთავრა ნოვოროსიისკის უნ-ტის (ოდესა) სამკურნ. ფაკ-ტი. 1931—35 იყო თბილ. სახელმწ. სამედ. ინ-ტის საბრძოლო მომწამვლელ ნივთიერებათა ტოქსიკოლოგიის კურსის ხელმძღვანელი. 1935—41 განაგებდა სტომატოლოგიური ინ-ტის, ხოლო 1941—73 თბილ. სახელმწ. სამედ. ინ-ტის ფარმაკ. კათედრას; 1973-იდან იყო ამავე კათედრის კონსულტანტი. შეისწავლიდა ცთომილი ნერვის ორგანიზმზე მოქმედებას, ტრავმული შოკის ბუნებას, სინთეზურ-ანტიმალარიულ და საანესთეზიო საშუალებებს.

თხზ.: ალკალოიდების ფარმაკოლოგიისათვის, ტფ., 1934; ფარმაკოლოგია, [სახელმძღ.], თბ., 1966; Этиопатогенез травматического шока и принципы его лечения, Тб., 1947; Über die beschleunigende Wirkung des Nervus vagus auf das Herz, «Zeitschrift für Biologie», 1975, Bd. 83.

ᲪᲥᲘᲛᲣᲠᲐᲡᲔᲑᲠᲜᲘ (Osmeridae), თევზების ოჯახი ქაშაყისნაირთა რიგისა. პატარა თევზებია, რ-თა სიგრძე 10—20 სმ, მასა 10—350 გ აღწევს. შეიცავს 6 გვარს და 10-მდე სახეობას. ფართოდ არიან გავრცელებული. სსრკ-ში გვხვდებიან ბალტიის ზღვის, ჩრდილოეთის ყინულოვანი ოკეანის, შორეული აღმოსავლეთის და მდ. ვოლგის აუზების წყალსატევებში. უმრავლესობა რეწვის ობიექტია. Ც-გან აღსანიშნავია ევროპული ცქიმურა (Osmerus eperlanus), კორისნა (Hypomesus olidus), მოივა (Mallotus villosus) და სხვ.

მ. დემეტრაშვილი.

ᲪᲥᲘᲢᲘᲨᲕᲘᲚᲘ ეთერ დანიელის ასული (დ. 20 IX. 1913, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1976). 1931-იდან გამოდიოდა ლუღუშის სცენისმოყვარეთა სპექტაკლებში. 1938-იდან თბილ. თოჯინების სახელმწ. ქართ. თეატრის ერთ-ერთი წამყვანი მსახიობია. წარმატებით ასრულებს სხვადასხვა ჟანრისა და ხასიათის როლებს: წუკაპა (ვ. კობელის „წუკაპა"), ვაჟა (ს. ცაგარეიშვილის „წიქარა"), პაპა (გ. შერმანოვას „თოვლის პაპა"), დედა, მელა (ნ. გერნეტის „ალადინის ჯადოსნური ლამპარი", „პატრის ჭუკი"), მგლის ლეკვი (გ. ლანდაუს „ფიცქიას სკოლა"), მახარე (გ. ნახუცრიშვილის „კომბლე"), პრინცესა (ლ. ბრაუსევიჩის „ჩუქურთმიანი კატა"), ვაზუშტი (გ. ნახუცრიშვილისა და ბ. გამრეკელის „ნაცარქექია") და სხვ.

ᲪᲥᲠᲘᲐᲚᲐ ᲦᲕᲘᲜᲝᲔᲑᲘ, ნახშირორჟანგით გაჯერებული სუფრის ღვინო. Ც. ღ-ში ნახშირორჟანგი წარმოიქმნება ღვინის მასალაში დამატებული შაქრის ხსნარის ან ყურძნის ბადაგის მეორეული დუღილის შედეგად (ბოთლებში, ჰერმეტულ რეზერვუარებში ან რეზერვუართა სისტემაში). Ც. ღ-ს ახასიათებს აქაფება, ზედაპირზე ქაფის დიდი ხნის განმავლობაში შენარჩუნება, თანაბარი და ინტენს. წვრილი ბუშტების გამოყოფა, საცობის გამოტყორცნის ეფექტი. Ც. ღ-ს ამზადებენ სხვ. ჯიშის თეთრი ან წითელი ყურძნისაგან (ციცქა, ალიგოტე, პინოს ჯგუფი, ჩინური, ცოლიკოური, გორული მწვანე, რქაწითელი, ძველაშავი); კატეგორიების მიხედვით არის ნახევრად ქარვისფერი (ნახევრად ცქრიალა, მშრალი და ნახევრად შემაგრებული) და ქარვისფერი, რ-ებსაც მიეკუთვნება დაუძველებელი ღვინოები (მშრალი, ნახევრად შემაგრებული, შემაგრებული) და ნახევრად დაძველებული ღვინოები (მშრალი, ნახევრად შემაგრებული). სსრკ-ში Ც. ღ-ს განეკუთვნება „საბჭოთა შამპანური", „კრასნოე იგრისტოე", „ციმლიანსკოე", „სევასტოპოლსკოე იგრისტოე", „სახალისო", აგრეთვე პირველად დუღილის პროცესში ნახშირორჟანგით გაჯერებული ღვინოები: „ჩხავერი", „ატენური" იხ. აგრ. შამპანური.

ლ. სიხარულიძე.

ᲪᲮᲐᲓᲐᲫᲔ შალვა სამუელის ძე (4. III. 1916, კრასნოვოდსკი, — 16. VI. 1978, თბილისი), ქართველი საბჭ. გრაფიკოსი.

გ. ცქიტიშვილი

შ. ცხადაძე. ილუსტრაცია გ. ქეჩანიას წიგნისათვის „დათუნია ღურუ-ჩა" 1966

საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1963). დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1942) იყო ე. სიდამონ-ერისთავისა და ი. შარლემანის მოწაფე. მნიშვნელოვანი ნაწარმოებები: ლითოგრაფიების სერია „ძველი თბილისი" (1947—48), „სვანეთი" (1967), დაზგური გრაფიკა „ქართლის დედა", „მწყემსი", „ჩინელი გოგონა", ილუსტრაციები ნ. ბარათაშვილის პოემისა „ბედი ქართლისა" (1944), ც-მ მხატვრულად გააფორმა ზღაპრები „წითელქუდა" (1954), „კომბლე" (1950), „ირმისა", „რწყილი და ჭიანჭველა" და სხვ.

ცხავატი, ც ხ ა ვ ა ტ ი, სოფელი სამხრ. ოსეთის აო ლენინგორის რ-ნში (ლარგვისის სოფსაბჭო), ალევის ქედის დას. კალთაზე, მდ. ქსნის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 1360 მ, ლენინგორიდან 20 კმ. სერგო ორჯონიკიძის სახ. ლარგვისის კოლ-ბა (მეცხვარეობა). დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. ლარგვისში (4 კმ). ც მეთუნეობის ერთ-ერთი უძველესი კერაა საქართველოში

ცხავატი, ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი აღმ. საქართველოში, შიდა ქართლში, ახლანდ. დუშეთის რ-ნის დაბა ჟინვალის ჩრდ.-ით სოფ. ქვეშეთამდე მდიდებში სიტყვა „ცხავატი" მოიგონიან. ბაზრაღის მთისკენ გარდამავალი რელიეფის აღმნიშვნელი ზოგადი სახელია წყაროებში ც პირველად VII ს-ში იხსენიება. 853 საქართველოში ბუღა თურქის ლაშქრობის დროს, შემდეგ ც-მდე მოაღწია. XIII ს. დასაწყისში თამარ მეფისაგან განდგომილ ფეოდალთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ცხავატელები ცენტრ. ხელისუფლების მხარეზე გამოდიოდნენ. XIV ს-ში ც-ს ხადასთან ერთად პოლიტ. წინააღმდეგობა ჰქონდა ცხრაძმისხევთან; ერთ-ერთი ბრძოლის დროს დაიღუპა 18 ცხავატელი ხევისბერი. XVIII ს. ბოლოსათვის ც დაიშალა გორეშიდან, მრავლისა და ცხავატის თემებად.

ლიტ.: გ ვ ა ს ა ლ ი ა ჯ., აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, „საქართველოს ეთნოგრაფიული კრებული", 1971, [ტ.] 3.

ჯ. გვასალია.

ცხავერი, სოფელი კასპის რ-ნში (ახალციხის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, ზ. დ. 1240 მ, კასპიდან 22 კმ, მეტეხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 13 კმ. გ. სააკაძის სახ. ნოსტეს კოლ-ბა (მევენახეობა, მეხილეობა, მესაქონლეობა) დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. ახალციხეში (4 კმ). ბ-კა, მედპუნქტი.

სოფლის მახლობლად არის ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — IX—X სს. ცხავერის ციხე და ნასოფლარი. მაღალ მთაზე აღმართულ ციხეს (დღეისათვის ძლიერ დაზიანებულია) ალიზით ფლანკირებული ხევი ჩამოუდის, ჩრდ.-ით ხაღო კლდე ესაზღვრება. გალავანი კონტრფორსებით იყო გამაგრებული. ციხის ტერიტორიაზე ჩანს კარის კვალისა, წყალსატევისა და საცხოვრ. სახლის ნაშთები. ციხის ირგვლივ მდებარე ნასოფლარში (აქედან აღმოსავლეთით დასახლებული ც-ში) შემორჩენილია მცირე ზომის პატარა ეკლესია, რ-იც ფრაგმენტების მიხედვით X—XI სს. მიეკუთვნება

ცხავი, ც ხ რ ი ლ ი, მოწყობილობა, რომლის ფოროვანი მასალის ნაჭრების (მარცვლების) მექანიკურად ახარისხებენ სიმსხოს მიხედვით (ის აგრეთვე გაცრილია); იყენებენ ნახშირის, მადნის, ღორღისა და სხვათა ფრაქციებად დასაყოფად, აგრეთვე მასალის (გამდიდრებული ნახშირის, გარეცხილი მადნისა და ა. შ.) გასაუწყლოებლად

ც. სამსხვრევ-სახარისხებელი ფ-კების უმთავრესი ტექნოლ. მოწყობილობაა. მადნეულის ფ-კებში კი — დამხმარე. განასხვავებენ როკვლიერს, რხევით, ვიბრაციულს, ცილინდრულს, მოქანავეს, გამრაცრულს (მ. შ. რეზონანსულს) და სხვა სახის ც-ებს.

ცხაკაია ალექსანდრე დავითის ძე [9 (22). X. 1902, სოფ. კოკი, ახლანდ. ზუგდიდის რ-ნი — 21. XII 1970, თბილისი], ქართველი საბჭ. გეოფიზიკოსი, სეისმოლოგი. 1927 დაამთავრა თსუ. 1933-იდან მუშაობდა ახლანდ. საქ. სსრ მეცნ. აკად. გეოფიზ. ინ-ტში (1951-იდან რეგიონული სეისმოლოგიის განყ-ბის გამგე). ც არის საქართველოში თანამედროვე სეისმოლოგიური კვლევისა და სეისმოლოგიური სამსახურის ერთ-ერთი ორგანიზატორი. მისი ხელმძღვანელობით შეიქმნა საქართველოში რეგიონული სეისმოლოგიური სადგურების ქსელი. დაჯილდოებულია ლენინისა და შრომის წითელი დროშის ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.

ე. პაპალაშვილი.

ცხაკაია მიხეილ (მიხა) გრიგოლის ძე [22. IV (4. V). 1865, სოფ. ხუნწი, ახლანდ. გეგეჭკორის რ-ნი, — 19. III. 1950, მოსკოვი, დაკრძალულია თბილისში], კომუნისტური პარტიის, საბჭ. სახელმწიფო და საერთაშ. მუშათა მოძრაობის მოღვაწე, კომპარტიის წევრი 1898-იდან. 1880—97 რევ. მოღვაწეობას ეწეოდა სოფ. ლესიჭინეში, თბილისში, ბათუმსა და ქუთაისში. 1892—93 იყო საქართველოში პირველი მარქსისტული ორგანიზაციის „მესამე დასის" ერთ-ერთი დამაარსებელი. 1898—1900 ცხოვრობდა და რევ. მოღვაწეობას ეწეოდა ეკატერინოსლავში (ახლანდ. დნეპროპეტროვსკი), სადაც აქტიურად მონაწილეობდა რსდმპ ეკატერინოსლავის კომიტეტის შექმნასა და მის საქმიანობაში, გაზ. „იუჟნი რაბოჩის" მუშაობაში. 1900—02 დაპატიმრებული იყო. 1903—05 სხვებთან ერთად ხელმძღვანელობდა რსდმპ კავკ. კავშირის კომიტეტს, დიდ საავიტაციო და პროპაგანდისტულ მუშაობას ეწეოდა თბილისში, ბაქოში, ბათუმში, ქუთაისსა და ჭიათურაში. რსდმპ-ის III ყრილობის (1905) დელეგატი. ც-მ გახსნა ყრილობა და ვ. ი. ლენინის მოხსენების შემდეგ გამოვიდა თანამოხსენებით საქართველოში გლეხთა რევ. მოძრაობის შესახებ. 1905 ოქტ.-ში მონაწილეობდა პეტერბ. მუშათა დეპუტატების საბჭოების მუშაობაში, ნოემბ. კი — ბაქოს საბჭოს ერთ-ერთი ორგანიზატორი იყო. 1906—07 მონაწილეობდა თბილ. პროფკავშირების ცენტრის შექმნასა და მის მუშაობაში. რსდმპ V ყრილობის (1907) დელეგატი და II ინტერნაციონალის VII (შტუტგარტის) კონგრესის დელეგატი რსდმპ-იდან. 1907—17 ემიგრაციაში იყო შვეიცარიაში, სადაც მჭიდრო კავშირი და მიმოწერა ჰქონდა საქართვ. და ამიერკავკ. პარტ. ორგანიზაციებთან. 1917 აპრ.-ში ვ. ი. ლენინთან ერთად დაბრუნდა რუსეთში. მონაწილეობდა რსდმპ VII (აპრილის) კონფერენციის მუშაობაში, გაზ. „კავკაზსკი რაბოჩის" საქმიანობაში, ფ. მახარაძესთან ერთად რედაქტორობდა გაზ. „ბრძოლას". 1917 მაისიდან ც. იყო მუშათა და გლეხთა დეპუტატების კავკ. სამხარეო საბჭოს წევრი, ოქტ.-იდან — რსდმპ (ბ) კავკ. სამხარეო კომიტეტის წევრი და შემდეგ მისი ერთ-ერთი ხელმძღვანელი, 1917—20 რსდმპ (ბ) თბილ. კომიტეტის წევრი. 1919 აგვ.-ში მენშევიკურმა მთავრობამ დააპატიმრა. განთავისუფლების შემდეგ (1920) შევიდა საქ. კპ (ბ) ცკ-ის შემადგენლობაში. 1921—22 ც. იყო საქ. სსრ სრულუფლებიანი წარმომადგენელი რსფსრ მთავრობაში. 1923—30 ამიერკავკ. ცაკის პრეზიდიუმის ერთ-ერთი თავ-რე. 1923—24 და 1929—30 საქ. სსრ ცაკის პრეზიდიუმის თავ-რე (მონაცვლეობით). სსრკ ცაკის პრეზიდიუმის წევრი, 1920-იდან კომინტერნის აღმასკომის წევრი, 1931-იდან ინტერნაციონალის საკონტროლო კომისიისა და მისი პრეზიდიუმის წევრი; საქ. კპ (ბ) X, XI, XIII, XV—XVII ყრილობების, კომინტერნის II—VII კონგრესების დელეგატი. სსრკ I—III მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით.

ლიტ.: Л е н и н В. И., Полн. собр. соч., 5 изд. (см. Справочный том, ч. 2, с. 483); ბ ე ნ ი ძ ე ს., მიხა ცხაკაია (ბიოგრაფიული ნარკვევი), თბ., 1959.

ს. მერაძე.

ცხაკაია მიხეილ ივანეს ძე [10 (22). XII. 1890, ქუთაისი, — 23 III 1952, თბილისი], ქართველი საბჭ. ექიმი, ორთოპედ-ტრავმატოლოგი, მეცნ. ორთოპედიის ფუძემდებელი საქართველოში, მედ. მეცნ. დოქტორი (1949), პროფესორი (1935), საქართვ. დამს. ექიმი (1943) სკკპ წევრი 1947-იდან. 1914 დაამთავრა მოსკ. უნ-ტის სამედ. ფაკ-ტი. 1932—46 ერთდროულად იყო თბილ. სამედ. და ექიმთა დახელოვნების ინ-ტების საფ.-საველე კათედრების გამგე, ხოლო 1944-იდან გარდაცვალებამდე განაგებდა ექიმთა დახელოვნების ინ-ტის ორთოპედიულ კათედრას. დიდი სამამულო ომის (1941—45) პერიოდში იყო საევაკუაციო ჰოსპიტალების კონსულტანტი. 1932 რესპ. ცენტრ. კლინიკურ საავადმყოფოში ც-ს ხელმძღვანელობით გაიხსნა საქართველოში პირველი ორთოპედიულ-ტრავმატოლოგიური კათედრა, რ-ის ბაზაზე 1946 დაარსდა ორთოპედიისა და აღდგენითი ქირურგ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი სამამულო ომის ინვალიდებისათვის, რ-ის დირექტორიც თვითონ იყო 1950-მდე. ც შეისწავლიდა ძვლის და კლინიკური ქირურგ., ორთოპედიისა და ტრავმატოლოგიის, აგრეთვე დესმურგიისა და სხვ. საკითხებს; შემოიღო პოლიომიელიტის ნარჩენი მოვლენების ოპერაციული მკურნალობის ორიგინ. მეთოდები. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

თხზ.: Кровоснабжение костей стопы, «Ортопедия и травматология», 1934, № 3.

ქ. მიქელაძე.

ცხაკაია სერგო გიორგის ძე [22. III (4. IV). 1880, სოფ. კოკი (ახლანდ. ზუგდიდის რ-ნი), — 20 XI. 1966, თბილისი], ქართველი საბჭ. გეოგრაფ-კარტოგრაფი, გეოგრ. მეცნ. კანდიდატი (1949), დოცენტი (1950). დაამთავრა პეტერბ. სამხ.-ტოპოგრაფიული სასწავლებელი (1904). ც. თანამედროვე ქართ. კარტოგრაფიის ფუძემდებელია. 1936-იდან თსუ-ის ტოპოგრაფია-კარტოგრაფიის კათედრის გამგე. 1945—49 ეკონომიკის სახ. გეოგრ. ინ-ტის კარტოგრაფიის განყ-ბის ხელმძღვანელი. მისი ნაშრომები მიეძღვნა გეოდეზიის, ტოპოგრაფიისა და კარტოგრაფიის საკითხებს.

თხზ.: გეოდეზიის სახელმძღვანელო, თბ., 1951; კარტოგრაფია, თბ., 1962.

მ. ჯავახიშვილი.

ცხაკაია ქეთევან ეფრემის ასული [25. IX. 1900, სოფ. პლასტუნკა, შავი ზღვისპირეთის გუბ. (ახლანდ. სოჭის ფარგლებში), — 17 VI 1982, თბილისი], ქართველი საბჭ. მცენარეთა ფიზიოლოგი. პროფესორი (1962), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1966). მცენარეთა ფიზიოლ. ერთ-ერთი ფუძემდებელი საქართველოში. 1936-იდან თსუ-ისა და საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტის მცენარეთა ანატ. და ფიზიოლ. კათედრის გამგე. მისი ძირითადი შრომები ეხება მცენარეთა ანატ., ფიზიოლ. და მიკრობიოლ. საკითხებს. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით და მედლებით.

მ. ჯ. ცხაკაია

ცხაკაია (1933-მდე ა ხ ა ლ ი ს ე ნ ა კ ი), ქალაქი (1921-იდან) დას. საქართველოში, ოდიშის დაბლობზე, მდ. ტეხურის მარჯვ. ნაპირას, რკინიგზის სადგური. ზ. დ. 28 მ, თბილისიდან 272 კმ (რკინიგზით) ც-ში ზღვის ნოტიო სუბტროპ. ჰავაა ნალექების მაქსიმუმი მოდის ზამთ.-შემოდგომაზე იცის რბილი, თბილი ზამთარი და ცხელი ზაფხული. საშ. წლ. ტემპ-რა 14,5°C, იანვ. 5,4°C, აგვ. 22,8°C. აბსოლ. მინ. −17°C, აბსოლ. მაქს. 40°C. ნალექები 1670 მმ წელიწადში.

მრეწვ. მთავარი დარგებია საფეიქრო (ნალეჩების საქსოვი კომბინატი) და კვების (2 ჩაის ფ-კა, ლუდის, საკონსერვო, ხილის წყლების და ყველ-კარაქის ქ-ნები, ჩაისა და პურის კომბინატები) მრეწველობა. არის აგრეთვე მექან. და კომბინირებული საკვების ქ-ნები, ქალაქის ტე-

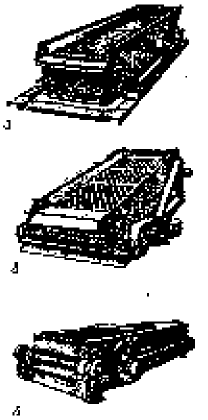

ა

ბ

გ

ცხავები: ა — ორსაცრიანი ვიბრაციული, ბ — [illegible], გ — რეზონანსული

რიტორიაზეა შიდა მეცნიერებათა სახ. მეურნეობა. ც-ში არის 14 ზოგადსაგანმან., სამხატვრო და სამუსიკო სკოლები, 2 პროფტექ. სასწავლებელი, სას.-სამ. ტექნიკუმი, 14 საბავშვო ბაგა-ბაღი, 2 კულტსახლი, 6 ბ-კა, 3 კინოთეატრი, პიონერთა სახლი, მიხა ცხაკაიას სახლ-მუზეუმი, სამხატვრო გალერეა, 3 საავადმყოფო, 3 პოლიკლინიკა, ბავშვთა საავადმყოფო-პოლიკლინიკა, 6 აფთიაქი, 2 სანატორიუმი, 4 კავშირგაბმ. განყ-ბა.

„ხსოვნის მემორიალი“ (მოქანდაკე ვ. მელიქიშვილი, არქიტექტორები შ. ბოსტანაშვილი, გ. გაბელაია, ე. ცაავითაია).

ქალაქის ცენტრ. პარკში დაკრძალულნი არიან პოეტი ნ. ჭალადიდელი და სხვ. გმირი ა. წურწუმია. *დ. ხვადაძე.*

ცხაკაიას რაიონი (1935-მდე ძ ვ ე ლ ი ს ე ნ ა კ ი), ადმ.-ტერ. რ-ნი დას. საქართველოში. 1917-მდე ამჟამინდ. ც. რ-ის ტერიტ. შედიოდა ქუთ. გუბერნიაში, როგორც სენაკის მაზრა, 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით აქაც სენაკის მაზრაა. 1930-იდან დამოუკიდებელი რ-ნია. ჩრდ-ით ესაზღვრება ჩხოროწყუს, ჩრდ.-აღმ-ით — გეგეჭკორის, სამხრ-ით — ლანჩხუთის, სამხრ.-აღმ-ით — აბაშის, დას-ით — ხობის რ-ნები. ფართ. 521,7 $კმ^2$, რაიცენტრი — ქ. ცხაკაია. ც რ-ში შედის 1 საქალაქო (ცხაკაია) და 14 სასოფლო საბჭო — ახალსოფელი, გეჯეთი, ეკი, ზანა, ზემო ჭალადიდი (ცენტრი — მეჩიური), თეკლათი, ლეძაძამე, მენჯი (ცენტრი — ბათარია), ნაქალაქევი (ცენტრი — ჯაიხა), ნოსირი (ცენტრი — შუა ნოსირი), უშაფათი, ფოცხო, ძველი სენაკი, ხორში (ცენტრი — შუა ხორში); 1 ქალაქი და 63 სოფელი.

ბუნება. რ ე ლ ი ე ფ ი რ-ნში სამი განსხვავებული ტიპის, ერთგვარია. დაბლობი ვაკე, ბორცვიანი ვაკე და დაბალი მთები მდებარეობს სამხრ. ნაწილში, მდ. რიონის ორივე მხარეს. მისი აბსოლ. სიმაღლე 1,5-იდან 25 — 30 მ აღწევს. ბორცვიანი ვაკე დაბალი მთების დას. ით მდებარეობს 140 — 160 მ სიმაღლეზე. მასში თრიალეთ. ერთეულია ეკის მთა (461 მ), ნაქალაქევის მთა 394 მ) და აბედათის მთა (555 მ). ამ უკანასკნელის მაქს. სიმაღლე (623 მ) ც რ-ის გარეთაა. მთები დაკავშირებულია ეგრისის ქედთან და ჭრელ. დეპრესიან ჩრდ.-აღმ-კენ.

დაბლობი ვაკე აგებულია ქვიშებით, თიხებითა და თიხნარებით. რიონისპირეთში ვაიამქლროდ ალუვიონია, ჩრდ-ში — მეოთხეული. ბორცვიანი ვაკის ფარგლებში უმეტესწილად მიოცენური ქვიშაქვები, თიხები, მერგელები, რაც დაფარულია მეოთხეული კონტინენტური ნალექებით, აბაშა-ზანის (ქვედაპლიოცენური) ნალექების სამხრ. პერიფერიის მეორე ფართობზე. დაბალი მთების ზედა ნაწილი აგებულია ცარცული და ქვედაპალეოგენური კირქვებითა და მერგელებით. კალთებზე გამოშვლებულია ოლიგოცენისა და მიოცენის ფლიშური ნალექები. დაბალი მთები დამოწყებულია ანტიკლინებით.

ვაკე დაბლობისათვის დამახასიათებელია ერთფეროვანი რელიეფი, რაც განთვლილულია პატარა ტაფობებით, ხეობებით, ანთროპოგენული ბორცვებითა და ნარიონალებით. ბორცვიან ვაკეზე რელიეფის მთავარი ელემენტებია ტერასებიანი ხეობები და ტალღოვანი გორაკ-ბორცვებიანი წყალგამყოფები. დაბალი მთების კირქვიან ნაწილში გავრცელებულია რელიეფის ზედაპირული და მიწისქვეშა კარსტული ფორმები (ძაბრები, ტაფობები, მღვიმეები), ფხვიერი ნალექებით აგებულ კალთებზე ეროზიული და მეწყრული ფორმებია ნაქალაქევის მთა გადაკვეთილია მდ. ტეხურის ღრმა კანიონისებრი ხეობით.

ჰ ა ვ ა რ-ნში ტენიანი სუბტროპ. ჰავაა ზომიერი თბილი, იანვ. საშ. ტემპ-რა 5°C-ის ფარგლებშია (ცხაკაია 5,4°C, ნაქალაქევი 4,9°C, ჭალადიდი 5,0°C). აგვ. 22,8—23,2°C, აბსოლ. მინ. —16°C, აბსოლ. მაქს. 41°C. დაბალ მთებში ჰაერის ტემპ-რა სიმაღლის მიხედვით რამდენადმე კლებულობს წლიურად საშ. 1500—1700 მმ ნალექი მოდის (ნაქალაქევი — 1590 მმ, ცხაკაია — 1670 მმ, ჭალადიდი — 1700 მმ). ნალექების მინ. მნიშვნ. გაზაფხულზეა რ-ნში ალაზ ქვეტიპად ჩრდ.-აღმოსავლეთის ცხელი და მშრალი და სამხრ.-დასავლეთის და დასავლეთის ტენიანი ქარები. მშრალი ქარები ზოგჯერ პერიოდში საგრძნობლად აზიანებს სას.-სამ. კულტურებს.

შ ი გ ა წ ყ ლ ე ბ ი. მთავარი მდ-ებია ტეხური და ცივი, რ-ებსაც მრავალრიცხოვანი პატარა შენაკადი აქვთ. რ-ის ჩრდ.-დას-ით მცირე მონაკვეთზე ჩამოედის მდ. ხობი. სამხრ-ით დაბლობზე მიედინება მდ. რიონი. დიდი მდ-ები ტრანზიტულია, იკვებიან სამხრეთიდან ატმ. ნალექებითა და მიწისქვეშა წყლით. დაბალი მთების კირქვიანი ნაწილი ღარიბია ზედაპირული წყლებით, ქვედა ნაწილში ბევრი წყაროა, რ-ებიც ქმნიან ნაკადულებს. მდ-ების წყალდიდობა გაზაფხულზეა, წყალმოვარდნები — თბილ პერიოდში.

ნ ი ა დ ა გ ე ბ ი დაბლობის რიონისპირა ზოლში ლებიანი და ეწერ-ლებიანი ნიადაგებია, მდინარეთა ჭალებზე და დაბალ ტერასებზე ალუვიური და ჭაობის ნიადაგები დაბლობის ჩრდ. ამაღლებულ ნაწილში გავრცელებულია სუბტროპ. ეწერი ნიადაგები, ბორცვიან ვაკეზე — წითელმიწები და გაეწრებული წითელმიწები, აღმ. პერიფერიაზე — ყვითელმიწები. დაბალი მთების კირქვებითა და მერგელებით აგებულ ზედა კალთებზე და თხემებზე კორდიან-კარბონატული ნიადაგებია, ხოლო ნეოგენური ნალექებით აგებულ კალთებზე — სუსტად კარბონატული და ტყის ყომრალი ნიადაგები.

მ ც ე ნ ა რ ე უ ლ ი ს ა ფ ა რ ი ამჟამად გარდაქმნილი ბუნებრივი ტყეები უმთავრესად შემორჩენილია დაბალ მთებზე და დაბლობის სამხრ. დაჭაობებულ ნაწილში, მდ-ების რიონისა და ტეხურის შორის ჭაობების ამოშრობის შემდეგ დაბლობის მნიშვნელოვანი ფართობი უმთავრესად დაიკავა სუბტროპ. მცენარეებმა (ჩაი, ციტრუსი). ტენიანი ადგილები მურყნარით არის შემოსილი. ბუნებრივი ტყით უფრო მდიდარია გორაკ-ბორცვები და დაბალი მთები. აქ გავრცელებულია მუხა, რცხილა, კუნელი, ნეკერჩხალი და სხვ. კირქვიან მთებზე მთავარია რცხილა და ჯაგრცხილა მარადმწვანე ბუჩქებიდან ხშირია ბზა, ბაძგი, თაგვისარა და სხვ. ლიანებიდან ალსანიშნავია: კატაბარდა, ეკალღიჭი, მაყვალი, სურო

ც ხ ო ვ ე ლ თ ა ს ა მ ყ ა რ ო. რ-ნის სამხრ. ნაწილის ტყეში ბინადრობს გარეული ღორი, მგელი; დაბალი მთების ტყიან კალთებზე მელა, ტურა, კვერნა და სხვ. ფრინველებიდან გვრიტი, ხოხობი და სხვ.

ფ ი ზ ი კ ო გ ე ო გ რ ა ფ ი უ ლ ი ლ ა ნ დ შ ა ფ ტ ე ბ ი. რ-ნი მიეკუთვნება ტენიანი სუბტროპ. დაბლობი ვაკეებისა და ბორცვიანი მთისწინეთის ტიპებს და ნაწილდება ლანდშაფტის შემდეგ სახეებად: 1. ჭაობიანი დაბლობი ვაკე უმთავრესად მურყნარით, ჭაობისა და ლებიანი ნიადაგებით, 2. დახრილი დაბლობი ვაკე კოლხური მცენარეულობით, ალუვიური და ეწერი ნიადაგებით, 3. ბორცვიანი ვაკე კოლხური მცენარეულობით, ყვითელმიწა, წითელმიწა, ეწერი და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით, 4. დაბალი კარსტული მთები კოლხური მცენარეულობით და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით

მოსახლეობა. ძირითადად ცხოვრობენ ქართველები, მცირე რაოდენობით რუსები, ებრაელები, უკრაინელები და სხვ. ქალაქად ცხოვრობს რ-ნის მთელი მოსახლეობის 55% განსახლების ძირითადი ზონა ვრცელდება ზ. დ. 200 მ-მდე.

სახალხო მეურნეობა. ს ო ფ ლ ი ს მ ე უ რ ნ ე ო ბ ი ს წამყვანი დარგებია მესაქონლეობა, მეჩაიეობა, მეაბრეშუმეობა, მარცვლეულის მეურნეობა. რ-ნში არის 12 საბჭ. მეურნ. (სპეციალიზებული უპირატესად სუბტროპ. კულტურებზე), 7 კოლ-ბა, მეცხოველეობის სამეურნეობათაშორისო საწარმო და სოფ. მეურნ. პროდუქციის დამზადების სამეურნეობათაშორისო გაერთიანება. სას.-სამ. სავარგული შეადგენს 25,2 ათ. ჰა-ს, აქედან სახნავია 11,1 ათ. ჰა, სათიბ-საძოვარი 9,1 ათ. ჰა, მრავალწლიან ნარგავს უჭირავს 4,7 ათ. ჰა, ნათესი ფართობიდან (10,6 ათ. ჰა) სიმინდს უკავია 6,1 ათ. ჰა, საკვებ კულტურებს 3,5 ათ. ჰა, ტექ. კულტურებს 0,7 ათ. ჰა. მრავალწლიანი ნარგავებიდან ძირითადია; ჩაი (1,9 ათ. ჰა), ციტრუსი (2,3 ათ. ჰა), ტუნგი (0,5 ათ. ჰა) მეცხოველეობა საქონ-სახორცე მიმართულებისაა პირუტყვის სულადობა (1985): მსხვ. რქ. საქონელი 23,2 ათ. ღორი 31,3 ათ., ცხვარი და თხა 2,6 ათ., სოფ. ძველ სენაკში არის მელიორაციის სასუქი პუნქტი, სოფ. ნოსირში — მეფრინველეობის ფ-კა. მოსახლე ფულადი შემოსავლის ძირითადი წყაროა მეჩაიეობა.

მ რ ე წ ვ ე ლ ო ბ ა. მთავარი დარგებია საფეიქრო და კვების მრეწველობა ცხაკაიაში არის ხალიჩების საქსოვი კომბინატი, მექან. და კომბინირებული საკვების ქ-ნები, 2 ჩაის ფ-კა, ლუდის, ყველ-კარაქის, საკონსერვო და ხილის წვენების ქ-ნები, ჩაის, პურისა და ადგილ. მრეწვ. კომბინატები, სოფ. რეკაში — მექან. ქ-ნა, სოფლებში ჭალადიდსა და შუა ხორშში — ეთერზეთების ქ-ნები, სოფ. უშაფათში — ჩაის ფ-კა, სოფ. საჯავახოში — ავტომექანიზატორების კომბინატი, სოფ. ნოსირში — რკინაბეტონის კონსტრუქციების კომბინატი, ავტომომსახურების საწარმო, აგურის ქ-ნა.

ტ რ ა ნ ს პ ო რ ტ ი. რ-ნის ტერიტორიას ჰკვეთს ამიერკავკ. სარკინიგზო მაგისტრალი და საკავშ. მნიშვნელობის გზატკეცილი, რესპ. მნიშვნელობის გზებია ცხაკაია—ბანძა, ცხაკაია—ჩხოროწყუ. ადგილ. მნიშვნელობის გზების სიგრძეა 300 კმ.

კ უ ლ ტ უ რ ა დ ა ჯ ა ნ მ რ თ ე ლ ო ბ ი ს დ ა ც ვ ა. რ-ნში 1985 იყო 55 ზოგადსაგანმან. სკოლა [მ. შ. 2 სკოლა-ინტერნატი, 1 საღამოს (ცვლიანი) სკოლა)], 9,1 ათ. მოსწ., 1,9 ათ. მასწავლე-

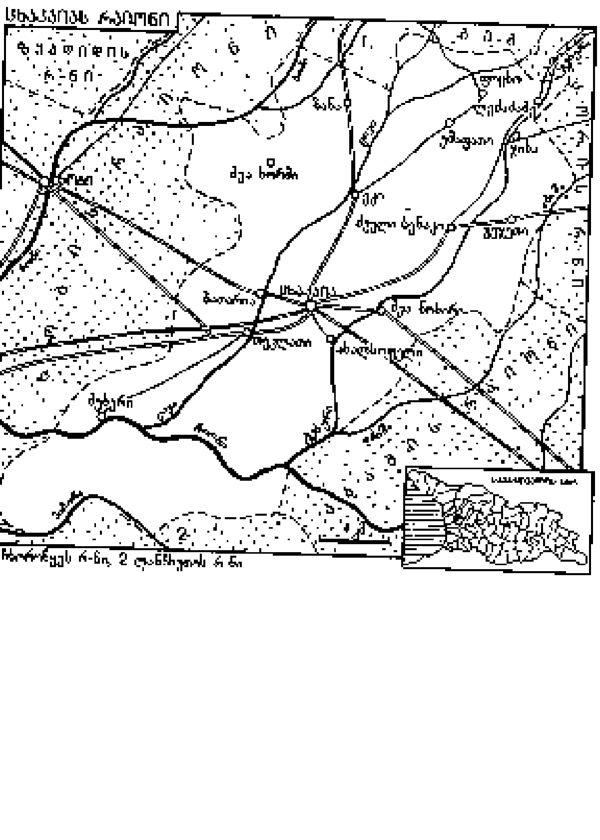

1 ჩხოროწყუს რ-ნი, 2 ლანჩხუთის რ-ნი

ბული. ცხაკაიაში არის საშ.-საშ. ტექნიკუმი, სამუსიკო და სამხატვრო სკოლები, 2 პროფტექსასწავლებელი, პიონერთა სახლი, სამხატვრო გალერეა, მიხა ცხაკაიას სახლ-მუზეუმი. სოფ. ჯიხაში არის არქეოლ. მუზეუმი. რ-ნში 33 კლუბი და 50 ბ-კაა. გამოდის რ-ნული გაზ. „კოლხეთი“. იღებენ ტელეგადაცემებს.

რ-ნის მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება 6 საავადმყოფო (420 საწოლი), 22 ამბულ.-პოლიკლინიკა, 12 საფერშლო და საფერშლო-საბებიო პუნქტი, 166 ექიმი და 424 საშ. მედმუშაკი. ქ. ცხაკაიას ესაზღვრება რესპ. მნიშვნელობის კურორტი მენჯი.

ხუროთმოძღვრული ძეგლები: ყვის ეკლესია და ციხე (შუა საუკ.), წმ. გიორგის ციხე (შუა საუკ.), ნოქალაქევი.

გ. დეკანოზიშვილი, დ. ხვანიძე.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I — II, გვ. 240—241.

ცხავი, სოფელი საჩხერის რ-ნში (არგვეთის სოფსაბჭო), ლიხის ქედის დას. კალთაზე, მდ. ძირულის (ყვირილის მარჯვ. შენაკადი) ზემოწელში, ზ. დ. 880 მ, საჩხერიდან 17 კმ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მევენახეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, საფერშლო პუნქტი.

ცხაური მილები, ყვავილოვან მცენარეთა გამტარი ელემენტები, იგივეა, რაც საცრიანი მილები.

ცხელება Q, Q რიკეტსიოზი, ავსტრალიური დაავადება, შუააზიური ცხელება, მწვავე ინფექციური დაავადება, რ-საც ახასიათებს ცხელება და ფილტვების დაზიანება. იწვევს ბერნეტის რიკეტსია, რ-იც ფ. ბერნეტმა აღმოაჩინა 1937. ბუნებაში გამომწვევის მატარებელი არიან ჩანთოსნები, მღრღნელები, ფრინველები, მსხვ. რქ. საქონელი და სხვ., რ-ებიც რიკეტსიებს გამოყოფენ შარდთან, განავალთან ან რძესთან ერთად. გადამტანია ტკიპის მრავალი სახეობა. Ც. — Q ცხოველიდან ადამიანზე გადადის ინფიცირებული რძით ან სხვა პროდუქტით, აგრეთვე, დასნებოვნებულ მატყლზე, ბეწვეულზე, ჩალაზე მუშაობისას წარმოქმნილი მტვრის საშუალებით. ინკუბაციური პერიოდი 2—5 დღე-ღამე გრძელდება. იწყება მწვავედ, ტემპ-რის მომატებით, შემცივნებით. აღსანიშნავია თავისა და კუნთების ძლიერი ტკივილი, უძილობა. ფილტვებში ანთებითი კერების განვითარება. მე-12 მე-16 დღეს იწყება გამოჯანმრთელება; შესაძლებელია დაავადების რეციდივები. მკურნალობა — ანტიბიოტიკები. პროფილაქტიკა: ავადმყოფ ცხოველთა გამოვლენა, ცხოველებთან მუშაობის დროს ჰიგიენური ნორმების დაცვა, ვაქცინაცია.

ლიტ.: Лобан Ю. М., Лихорадка Ку, М., 1974.

ე. ბოცვაძე.

Ც—Q ცხოველებში. ავადდება მსხვ. რქ. საქონელი, ძაღლი, ცხენი, აქლემი, ღორი, შინაური და გარეული ფრინველი, გარეული ცხოველები. ცხოველთა Ც — Q გავრცელებულია ავსტრალიაში, ევრ., აზიისა და აფრ. ზოგიერთ ქვეყანაში. დაავადება უმეტეს შემთხვევაში უსიმპტომოდ მიმდინარეობს.

ცხელება პაპატაჩი (იტალ. pappa — კბენს და tace — ჩუმად), მოსკიტური ცხელება, სამდღიანი ცხელება, დაავადება, იწვევს ვირუსი, რ-იც ორგანიზმში ხვდება მოსკიტის (მოლეხის) — Phlebotomus pappatasii-ის კბენის შედეგად. ინკუბაციური პერიოდი 3—6 დღე გრძელდება. იწყება მწვავედ. ახასიათებს მაღალი ტემპ-რა, თავის ტკივილი (რ-იც ძლიერდება თვალების მოძრაობისას), აგრეთვე წელის კუნთებისა და ზურგის მწვავე ტკივილი. ვირუსი ავადმყოფის სისხლში ვლინდება დაავადებიდან 24—36 საათის შემდეგ. დაავადება გავრცელებულია ცხელ ქვეყნებში (აფრიკა, აზია, ამერიკა, ევრ. ხმელთაშუა ზღვის სანაპირო და სხვ.). სსრკ-ში აღრიცხულია ყირიმში, მოლდავეთში, შუა აზიასა და კავკასიაში. მოსკიტების საწინააღმდეგო რადიკალური ზომების მიღების შემდეგ Ც. პ. ლიკვიდირებულია.

„ცხელი“ ატომები, ბირთვული გარდაქმნებისას წარმოქმნილი ატომები, რ-თაც აქვთ ჭარბი („ჩვეულებრივ“ ატომებთან შედარებით) კინეტიკური ენერგია. ეს ენერგია განპირობებულია უკუცემის ეფექტით, რ-იც თან ახლავს ბირთვის მიერ α- და β-ნაწილაკების ან γ-კვანტების გამოსხივებას. იგი შეესაბამება 10^4—10^7K ტემპ-რას და აღემატება მრავალი ქიმ. რეაქციის აქტივაციის ენერგიას. Ც. ა-ს იყენებენ ნიშანდებული ნაერთების სინთეზის, იზოტოპების დაყოფისა და გამდიდრების დროს.

„ცხელი“ ელექტრონები (ხვრელები), მყარ გამტარებში მოძრავი მუხტის მატარებლები, რ-თა ენერგეტიკული განაწილება შესამჩნევად განსხვავდება (დიდი ენერგიების მხარეს) ფერმი—დირაკის სტატისტიკით ან ბოლცმანის სტატისტიკით განსაზღვრული წონასწორული განაწილებისაგან.

„ცხელი უჯრი“, სათბურის ტიპის ჰელიოდანადგარი, რ-საც იყენებენ წყლის გასაცხელებლად, ხილ-ბოსტნეულისა და სხვადასხვა მასალის საშრობად, მინერალიზებული წყლის გასამტკნარებლად და სხვ. იგი მზისკენ მიმართული კარგად იზოლირებული და მინიანი ბრტყელი ყუთია (ნახ. 1). მზის სხივები თავისუფლად გადიან მინაში და აცხელებენ „Ც. უ-ში“ მოთავსებულ ხილ-ბოსტნეულს ან წყალს. „Ც. უ-ის“ ტიპის წყალსათბობის მწარმოებლურობაა 40—60 ლ წყალი (1 $მ^2$-იდან) დღეში, წყლის ტემპ-რა 50—55°C, მქკ — 0,2—0,5. მქკ-ის გადიდება შეიძლება მზის რადიაციის შთანთქმის მაღალი კოეფიციენტის მქონე სელექციური მასალით, რ-თაც უნდა დაიფაროს „Ც. უ-ის“ მზისკენ მიმართული მიმღები ზედაპირი (მზის სხივების მიმართ მუდამ შეუღლად მდებარე). ასეთი მბრუნავი „Ც. უ-ის“ (ნახ. 2) მწარმოებლურობა იზრდება 40—45%-ით.

„ცხელი წერტილები“, დედამიწის ლითოსფეროს ქვეშ, მანტიაში ტემპ-რის ძლიერი ამაღლების შედეგად წარმოქმნილი ლოკალური დნობის არეები. მათი დიამეტრი აღწევს რამდენიმე ასეულ კმ. „Ც. წ.“ ვლინდება ოკეანის ფსკერზე ინტენს. ვულკ. აქტიურობით. „ახალი გლობალური ტექტონიკის“ ჰიპოთეზის მიხედვით, „Ც. წ.“ არსებობენ ხანგრძლივი დროის (ათეული მლნ. წელი და მეტი) განმავლობაში; ისინი მანტიაში ფიქსირებული არეებია, ხოლო მათ თავზე მდებარე ლითოსფეროს ფილას კი შეუძლია გადაადგილდეს. ასეთ შემთხვევაში „Ც. წ.“ ფილის ზედაპირზე წარმოქმნის ვულკ. ამოფრქვევის ახალ-ახალ წერტილებს, რ-თა ერთობლიობა ქმნის ვულკ. ცენტრების მწკრივს (წყალქვეშა ვულკ. ქედები, მაღლობები, ვულკ. კ-ების მწკრივები). ამ ტიპის წარმონაქმნებია: წყნარ ოკეანეში — ჰავაის კ-ებისა და ჩრდ.-დას. ქედის (იმპერატორის მთების) სისტემა, ტუამოტუს და ლაინის კ-ები, ტუბუაის, გილბერტისა და მარშალის კ-ები, ატლანტის ოკეანეში — მაღლობი რიუ-გრანდი და ვეშაპის ქედი, რეიკიანესის ქედი და სხვ., ინდ. ოკეანეში — ქედი კერგელენი და სხვ. „Ც. წ.-ის“ კვალი დადგენილია კონტინენტებზეც.

ცხელი წყლით მომარაგება, საცხოვრებელი სახლების, კომუნალური და სამრეწველო საწარმოების მომარაგება ცხელი წყლით საყოფაცხოვრებო და საწარმოო საჭიროებისათვის, აგრეთვე ამ პროცესის უზრუნველმყოფი მოწყობილობების კომპლექსი. Ც. წ. მ-ის სისტემაში შედის სითბოს წყარო, წყალშესამზადებელი აპარატურა (მაგ., წყალსათბობი), მილსადენი წყლის მისაწოდებლად და წყლის ტემპ-რის სარეგულირებელი და საკონტროლო მოწყობილობა. Ც. წ. მ-ის სისტემა ორგვარია, ცენტრალიზებული და ადგილობრივი. ცენტრალიზებულ სისტემაში გამოყენებულია სითბო, რ-იც გამომუშავდება თბოელექტროცენტრალში (თეცში), ცალკე მდებარე საქვაბეში, აგრეთვე სამრეწველო საწარმოთა ნარჩენი სითბო, მიწისქვეშა და სხვა წყაროთა სითბო და ა. შ. სითბო გადაეცემა მომხმარებლებს თბოქსელის მილსადენით. წყალს აცხელებენ როგორც უშუალოდ სითბოს წყაროში, ისე ცენტრ. თბურ პუნქტში ან უშუალოდ შენობაში განლაგებულ საქვაბეში. ადგილობრივ სისტემაში წყლის გასაცხელებელი სითბოს წყარო წყლის მოხმარების ადგილზეა. Ც. წ. მ-ის სისტემებში წყლის მაქს. ტემპ-რაა 75°C, მინ. 60°C. დატვირთვის ერთგვარის გასათანაბრებლად და სითბოს წყაროსთან, თბოგადამცემთან, თბოქსელისა და წყლის გამცხელებლებთან დაკავშირებული ხარჯების შესამცირებლად ცენტრალიზებულ სისტემებში იყენებენ ცხელი წყლის აკუმულატორებს, რ-ებშიც წყალი გროვდება მისი მცირე ხარჯვისას. ეს წყალი იხარჯება წყლის მაქს. საჭიროების დროს. სსრკ-ის თითქმის ყველა ქ. საცხოვრ. სახ. და სამრეწვ. შენობებში მოწყობილია Ც. წ. მ-ის ცენტრალიზებული სისტემა.

ცხელსაფენი, კანზე, ღრმად მდებარე ქსოვილებსა და ორგანოებზე სითბური ზემოქმედების ფორმა. Ც-თვის იყენებენ მცენარეულ ლორწოვანი თესლების მქონე ნაყოფიერებებს (სელის თესლი, ისლ

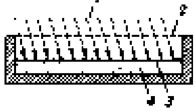

ცხელი უჯრი. ნახ. 1: 1 — მზის სხივები; 2 — მინა, 3 — გასაცხელებელი ზედაპირი, 4 — იზოლაცია.

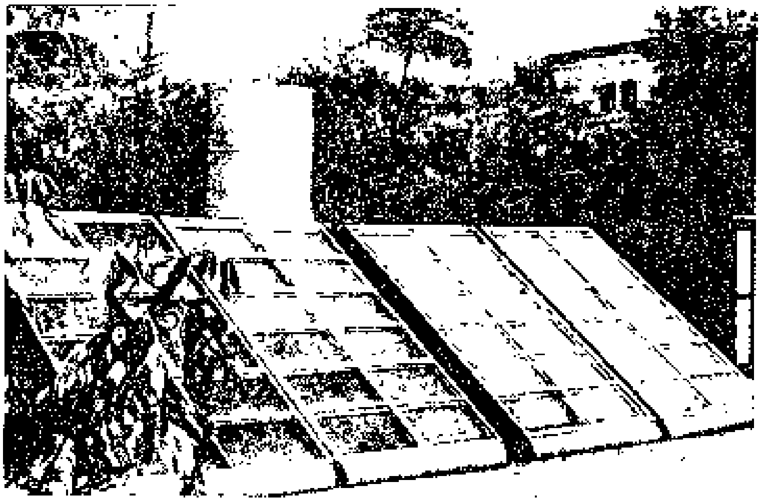

ცხელი უჯრი. ნახ. 2. გადასაბრუნებელი ჰელიოგამშრობელი, რომლის მწარმოებლურობაა 1000 ლ წყალი (60° C) დღეში, წყალსათბობის ფართობი — 16 მ²

ხაცხი), რ-ებსაც აქუჯმაცებენ, ასხამენ მდუღარეს და შემდეგ ცომისმაგვარ მასას ადებენ სხეულის დაავადებულ ნაწილზე, იხმარება აგრეთვე მშრალი — ცხელი ნაცრის, ტორფის, სილის თუნულისა და სხვ. ც-ები (ც-ის უფრო სრულყოფილი სითბური პროცედურებია პარაფინოთერაპია, ტორფით მკურნალობა (იხ. ნიადაგური მკურნალობა) და ფიზიოთერაპიის სხვა სახეები.

შავი ზღვის ცხენთევზა.

ცხემლისი, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (შუახევის სოფსაბჭო), მდ. ნალვაჩევის (აჭარისწყლის აუზი) მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 650 მ, შუახევიდან 16 კმ. მ. კალინინის სახ. ძეგანის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა), რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი.

ცხემლისხიდი, სოფელი მახარაძის რ-ნში, მდ. ნატანების ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., ბაღდადი, ზედა უჩხუბი). ზ. დ. 90 მ, მახარაძიდან 7 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა), ჩაის ფ-კა, საშ. სკოლა, საბავშვო ბაგა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), ამბულ., საყოფაცხოვრებო მომსახურების სახლი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ცხემნა, სოფელი აჭარის ასსრ ქედის რ-ნში (ქედის სადაბო საბჭო), მდ. აჭარისწყლის მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 400 მ, ქედიდან 2 კმ. ქედის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა), დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა დაბა ქედაში.

ცხენისებრნი. ნამარხი ცხენისებრთა თანმიმდევრული რიგი: 1—ჰირაკოთერიუმი; 2—მიოჰიპუსი; 3—მერიჰიპუსი; 4—ცხენი

ცხენბურთი, ქართული ეროვნული საცხენოსნო თამაში ფართო ტრიალში იყენებდნენ როგორც სამხ.-ფიზ. აღზრდის საუკეთესო საშუალებას შეჯიბრებაში შეჯუფდებოდა და დაიხვეწა თამაშის წესები, დადგინდა შეჯიბრების პირობები განსაკუთრებით პოპულარული იყო საქართველოში ც-ს თამაშობს ორი გუნდი 6-6 მხედრის შემადგენლობით (ერთი მეკარე) სათამაშო მინდვრის სიგრძეა 150—300 მ, სიგანე —75—120 მ; მინდვრის კუთხეებში დამაგრებულია დროშები კარის სიგრძეა 6 მ, სიმაღლე — 3,5 მ, მის წინ შემოხაზულია 10—20 მ საჯარიმო მოედანი. შუა მინდორში სიგანეზე გავლებულია ხაზი 5 მ-იანი დიამეტრის მქონე ცენტრ. წრით. თამაშის ძირითადი ინვენტარია მკვრივი ბურთი და ხის ჩოგანი, რ-ასაც ბოლოში დამაგრებული აქვს ბადიანი რკალი. თამაშის მიზანია ბურთის გატანა მეტოქის კარში ისე, რომ მხედარი ბურთს ეხებოდეს მხოლოდ ჩოგნით. თამაში გრძელდება 20 წთ (სუფთა დრო, არ ჩაითვლება გაჩერებული ხაზიდან ბურთის შემოტანის, საჯარიმო და სხვაგვარი გათამაშების დრო) პირველი 10 წთ შემდეგ ეწყობა 15 წუთიანი შესვენება თამაშის ყოველი ნახევრის დაწყებისა და გატანილი ბურთის შემდეგ მსაჯი, რ-იც აგრეთვე ცხენზე ზის, ბურთს თამაშში შეაგდებს მინდვრის ცენტრში მაღლა აგდებით. თანამედროვე გვერდითი ხაზებიდან გაწვრთნილ ცხენებზე თამაში მიმდინარეობს სწრაფ ტემპში, საინტერესო ტაქტიკური კომბინაციებით და რთული ტექ. ილეთების გამოყენებით. ც-ში ხშირად იმართება რესპ. შეჯიბრებები, განსაკუთრებით გამოირჩევა ჩოხატაურის, ცხაკაიას, გურჯაანის, თიანეთის რ-ნების გუნდები.

რ. ქორქია.

ცხენთარო, სოფელი ზესტაფონის რ-ნში (როდინაულის სოფსაბჭო), იმერეთის დაბლობზე, მდ. ყვირილის მარცხ. ნაპ. ზ. დ. 130 მ, ზესტაფონიდან 23 კმ, სვირიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. როდინაულის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნ.-კომბინატი (მეცხოველეობა) რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, საფერშლო პუნქტი.

ცხენთევზა (Hippocampus), თევზების გვარი ზღვის ნემსთევზასნაირთა ოჯახისა. გვარში დაახლოებით 30 სახეობაა გავრცელებული არიან ზომიერ და ტროპ. ზღვებში. მათი სხეულის სიგრძეა 4—30 სმ. სსრკ-ში ბინადრობს 2 სახეობა: შავი ზღვის ც. (H. guttulatus microstephanus) და იაპონური ც. (H. japonicus). შავი ზღვის ც. საქართველოში გვხვდება შავი ზღვის სანაპიროებთან ყველგან. სამეურნეო მნიშვნელობა არა აქვს.

მ. დემეტრაშვილი.

ცხენთმომშენებლობა, ცხენთსამოშენებლობაში ცხენების მოშენება, სანაშენე ცხოველთა მომრავლება, ჯიშების სრულყოფა, ახ. ჯიშებისა და ტიპების გამოყვანა. ც-ის ძირითადი რგოლებია: ცხენთსამომშენებლო კოლ-ბებისა და საბჭ. მეურნეობების სანაშენე ფერმები, ჯიშთსაშენები და სახელმწ. საჯინიბოები. ცხენთსამომშენებლო ფერმებში ეფექტურად იყენებენ ცხოველთა გადარჩევა-შერჩევის მეთოდებს, ხაზობრივ და ოჯახობრივ მოშენებას, ცხენთა წყვილების ჰომოგენურ და ჰეტეროგენულ შერჩევას, კროსებსა და სხვ. საქართველოში ც. ცნობილია უძველესი დროიდან (ძვ. წ. III და II ათასწლ. მიჯნაზე) ამჟამად ც-ის წამყვანი ბაზაა მარნეულის რ-ნის ყულარის ცხენთსამომშენებლო და ახმეტის რ-ნის სოფ. ქვემო ალვანის თუშური ცხენის სანაშენე ფერმა.

დ. კობალავა.

ცხენთსამომშენებლო, საცხენოსნო მეურნეობა, რ-ის მიზანია სანაშენე სულადობის აღწარმოება ან ცხენთმომშენებლობა.

დ. კობალავა.

ცხენი (Equus), კენტჩლიქოსანი ცხოველების გვარი ცხენისებრთა ოჯახისა. ველური ც. გავრცელებული იყო ევროპაში (ამჟამად ამოწყვეტილია). აზიასა და აფრიკაში ც-ის გვარში 6 სახეობაა, რ-ებიც 4 ქვეგვარშია გაერთიანებული. 1. ნამდვილი ცხენი, რ-საც ეკუთვნის პრჟევალსკის ცხენი, ამოწყვეტილი ტარპანი და შინაური ც., 2. ვირი, 3. კულანი და 4. ზებრა. ამჟამად ც-ის ველური სახეობების უმრავლესობა თითქმის ამოწყვეტილია და დარჩენილნი კანონითაა დაცული.

შინაური ც. ყველა კონტინენტზე გავრცელებული (გარდა ანტარქტიდისა), მოშინაურებულია ბრინჯაოს ხანაში (ძვ. წ. მე-3 ათასწლეულში) მისი მოშინაურების პირველადი კერებია დნეპრისა და დონის შუა ველები, სამხრ. ციმბირი და ამიერკავკასია და სხვ. ცნობილია შინაური ც-ის 200 ჯიში, სსრკ-ში 50. იყენებენ გამწევ ცოცხალ ძალად სოფ. მეურნეობაში, სატრანსპ. საშუალებად, საცხენოსნო სპორტსა და ტურიზმში, გარდა ამისა, ჯიშიერ მეცხენეობაში მისგან ღებულობენ ხორცს, რძეს (კუმისისათვის), ბიოპრეპარატებს და სხვ.

შინაური ც-ის ჯიშები იყოფა ჯგუფებად: მძიმე ტვირთმზიდი, მსუბუქი და მძიმე შესაბმელი, სადგომ-შესაბმელი, საჯდომი. ეს ჯიშები გამოყვანილია სისტემ. სელექციის გზით. გარდა ამისა, არსებობს ადგილ. მუშა და სახორცე-სარძეო ჯიშები, რ-ებიც ყალიბდებოდა ბუნებრივ-კლიმ. პირობებში ხალხ. სელექციის გზით. მათთვის დამახასიათებელია ამტანობა, გამძლეობა, მთისა-საცხენოსნო მიმართ ნაკლებმომთხოვნელობა. ეს ცხენები ტანით პატარაა, მაგრამ ტვირთამტანიანია. ზონალური გავრცელების მიხედვით განარჩევენ ჩრდილოეთის ადგილობრივ (მეზენი ტიპი) და მთის ც-ებს (თუშური, მეგრული და სხვ.) ამასთანავე გამოყოფენ კუნძულების პონებს (შეტლანდიური, შოტლანდიური და სხვ.).

თანამედროვე შინაური ც-ის სიმაღლეა 80—185 სმ, ცოცხალი მასა — 60—1500 კგ. სქესობრივ სიმწიფეს აღწევს 1,5 წლისა. მრავლდება 3—3,5 წლიდან. მაკეობა გრძელდება 11 თვეს, იგებს 1 კვიცს, დღე-ღამეში იწველება 11—15 ლ რძეს. ც-ს კარგად აქვს განვითარებული სმენა, ყნოსვა, მხედველობა, ადვილად იწვრთნება. ჩორთმაკვალი და საჯდომი ჯიშის კვიცებს 1,5 წლისას წვრთნიან და 2 წლისას გზაზე იპოდრომზე გამოსაცდელად. მუშა ც-ს მუშაობას აჩვევენ 2 წლიდან. კვიცს სახორცედ ზრდიან 1,5—2 წლამდე. სამეურნეო მიზნებისათვის იყენებენ 14—15, ხოლო სანაშენე 20—25 წლამდე. ც-ების შინაური ც-ის სიცოცხლის ხანგრძლივობა საშუალოდ 25—35 წელია.

დ. კობალავა.

ცხენისებრნი (Equidae), ძუძუმწოვრების ოჯახი კენტჩლიქოსნების რიგისა. მათი სხეულის სიგრძე 200—280 სმ, კუდისა — 40—50 სმ, სიმაღლე მინდაოში — 110—146 სმ, მასა 120—350 კგ აღწევს. შინაური ჯიშების ზომა და მასა გაცილებით მეტია. აქვთ მაღალი კიდურები, რ-ებიც თითო თითით ბოლოვდება, ტანმ-ველი დიდი, კისერზე — ფაფარი, კუდზე — ძუა, სხეულის შეფერილობა მეტწილად ერთფეროვანია, ზოგი — ზოლიანი. გავრცელებული არიან ფართოდ. ბინადრობენ სტეპებში, სავანებში. მაკეობა გრძელდება 12—13 თვემდე. შობენ თითო ნაშიერს. სქესობრივად მწიფდებიან 2—3 წლისას. ც-თა რაოდენობა ძალზე შემცირებულია, ზოგი (ტარპანი, კვაგა) ამოწყვეტილია. ც. ამჟამად წარმოდგენილია ერთი გვარის 7 სახეობით: პრჟევალსკის ცხენი, ზებრა, კანჯარი და სხვ. ც-თა ისტორია კარგად არის შესწავლილი ჩრდ. ამერიკაში, სადაც ბინადრობდნენ ადრინდ. ეოცენიდან გვიან პლიოცენამდე, აღმ. ნახევარსფეროში ც. გავრცელდნენ ჩრდ. ამერიკიდან ადრე მიოცენში, გვიანდ. მიოცენში და გვიანდ. პლიოცენში. ც-თა განვითარების ისტორიას მიეძღვნა ვ. კოვალევსკის კლასიკური გამოკვლევები.

ა. ჯანაშვილი.

ცხენისკბილა (Leucojum), მცენარეთა გვარი ამარილისისებრთა ოჯახისა. ბოლქვიანი ბალახებია. გავრცელებულია ევროპაში, მცირე აზიასა და ირანში, სსრკ ევრ. ნაწილში, ყირიმსა და კავკასიაში ც-ს 2 სახეობა იზრდება. საქართველოში (ძირითადად დას-ში) გვხვდება 1 სახეობა — ზაფხულის ც. (L. aestivum), რ-იც ტენიან, დაჭაობებულ მდელოზე იზრდება.

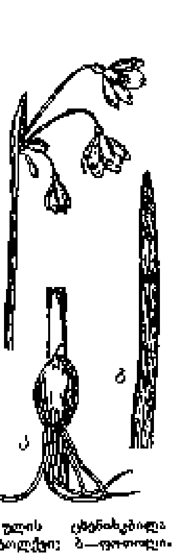

ზაფხულის ცხენისკბილა: ა — ბოლქვი; ბ — ფოთოლი.

ცხენისკბილა სოკო (Russula delica), ქუდიანი სოკო. ქუდის დიამეტრი 20 სმ აღწევს. თავდაპირველად ბრტყელია. სიმწიფეში — ჩაღრმავებული; თეთრი, ზოგჯერ მოყვითალო-მურა ლაქები აქვს. ზედაპირი მშრალია. ფირფიტები თეთრი ან მოყვისფერია ფეხიც თეთრია, 5 სმ-მდე სიგრძის, ფეხი ფირფიტების რბილობი ცხარეა. იზრდება წიწვოვან და ფოთლოვან ტყეში ჯგუფ-ჯგუფად ზაფხულ-შემოდგომაზე იჭმება მხოლოდ დამწნილებული.

ი. ნახუცრიშვილი.

ცხენისძუა, ეფედრა, ჯორისძუა (Ephedra), შიშველთესლოვან მცენარეთა ერთადერთი გვარი ეფედრასებრთა (ჯორისძუასებრთა) ოჯახისა. ტოტებმკვრივი ორ- ან ერთსახლიანი ჯუჯა ბუჩქებია, ზოგჯერ ლიანასებრი მცენარე, იშვიათად პატარა ხეები. სიმაღლე 2 სმ—5 მ აღწევს. 40-მდე სახეობა გავრცელებულია ევრაზიაში, აფრიკასა და ამერიკაში სსრკ-ში ბუნებრივად 15-მდე სახეობა იზრდება (ინტროდუცირებულია 3 სახეობა), კავკასიაში — 4, აღმ. და სამხრ. საქართველოში, მთის შუა სარტყელამდე გავრცელებულია 2 სახეობა; მათგან უფრო ხშირად გვხვდება მაღალი ც. (E. procera), რ-იც კალციფილურია. ც. იზრდება ფლატეზე, ნაზვავზე ფლატეებზე, ველზე და მთის ქსეროფიტების სარტყელებში. ქვიშიან, თიხიან, ხირხატიან კლდოვან ადგილებზე. მომშენებულ მთის ფერდობზე, რიყეზე, გვალვაგამძლეა, იტანს ნიადაგის დამლაშებას. დეკორატიულია. იყენებენ მშრალი, ხრიოკი ადგილების გასამწვანებლად. შეიცავს ალკალოიდ ეფედრინს, თავდაპირველად მიღებულია (წამლად ცხვარს), მოყვანილ შემდეგ კი თითქმის უვნებელია. მისი კენკრა გემრიელია, შუა აზიაში ნორჩ ყლორტებს თამბაქოში ურევენ. ამრავლებენ თესლით, გადანერგვით და ფესვის ამონაყარით.

მ. სახოკია.

ცხენის ძალა, სიმძლავრის მოძველებული სისტემის გარეშე ერთეული. შემოიღეს XVIII ს-ში, როცა აუცილებელი გახდა ორთქლის მრავალსა და ცხენის მუშაობათა უნარის შედარება. ცდებით დაადგინეს, რომ მუშა ცხენს შეუძლია იმოძრაოს 4,5 *კმ/სთ* სიჩქარით და 30 დროის განავითარის ≈ 60 *კგძ* წევის ძალა; ეს შეესაბამება ≈ 75 *კგძ·მ/წმ* სიმძლავრეს. ტექ. ზოგიერთ დარგში (პირობითად ავტომშენებლობასა და ტრაქტორთმშენებლობაში) ამჟამადაც იყენებენ. აღინიშნება ასე: ც. ძ., PS (Pferdestärke, გერმ.), CV (cheval-vapeur, ფრანგ.), HP ან hp (horsepower, ინგლ.). სსრკ-სა და ზოგიერთ სხვა ქვეყანაში 1 ც. ძ. (1PS, 1CV) ≈ 75 *კგძ·მ/წმ* ≈ 736 ვტ. აშშ-ში, დიდ ბრიტანეთსა და სხვა ქვეყნებში 1hp = 550 ფუტ·ფუნტ/წმ ≈ 746 ვტ.

ტერმინი „ც. ძ." მცდარია, ვინაიდან მასში იგულისხმება სიმძლავრე და არა ცხენის ძალა.

ცხენისწაბლა (Aesculus), ხეების, იშვიათად ბუჩქების გვარი ცხენისწაბლისებრთა ოჯახისა. 15-მდე (სხვა მონაცემებით 25-მდე) სახეობა ბუნებრივად იზრდება ევროპაში, აზიასა და ჩრდ. ამერიკაში. უფრო გავრცელებულია ჩვეულებრივი ც. (A. hippocastanum), რ-იც ხშირად არის ბალ-პარკებში. მისი სიმაღლე 30 *მ* აღწევს, ღეროს დიამეტრი 2 *მ*-ია. ქერქის ნაყენს (ვენისკტაზინი) წამლების სახით ხმარობენ ვენების გასაფართოებლად, თრომბოფლებიტის, ათეროსკლეროზის და სხვ. დროს. დეკორ. თვისებების არანაკლებ საინტერესოა ჰიბრიდული წითელყვავილა ც. (A. pavia. X A. hippocastanum). რ-ის თითოოროლა ეგზემპლარი გვხვდება ბათუმში, ქუთაისში, ლაგოდეხში, წინანდალში, თბილისში (პლეხანოვისა და მოსწავლეთა სასახლის ბაღი) და სხვ.
ნ. ბაშინჯაღაშვილი.

ცხენისწყალი, მდინარე დას. საქართველოში. სათავე აქვს სვანეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მწვ. ფასისმთის დას-ით, 2710 *მ* სიმაღლეზე, ერთვის რიონს მარჯვნიდან ხოვ. სამგამარტის ახლოს. სიგრძე 176 *კმ*, აუზის ფართ. 2120 *კმ*². ც-ის ზემო და შუა დინება კავკასიონის სამხრ. კალთაზე მიედინება. ქვემო — კოლხეთის დაბლობზე. საზრდოობს თოვლის, წვიმის, მყინვარული და მიწისქვეშა წყლით. გაზაფხულ-ზაფხულში ახასიათებს წყალდიდობა (ჩამონადენის წლ. ჩამონადენის 70%). შემოდგომაზე — წყალმცირობა (10%), შემოდგომაზე — წყალმოვარდნა (20%). წყალდიდობა ქვემო დინებაში თებ.-მარტში იწყება, ზემო დინებაში — აპრ-ში. წყალდიდობის მაქს. მაის-ივლ-შია, რის შემდეგ დონე იკლებს ივნ. ბოლომდე. აუზის მთიან ნაწილში წყალმცირობა 4—5 თვე გრძელდება (ნოემბრიდან მარტამდე). ქვემო დინებაში წყალმცირობა არამდგრადია, ხშირია წვიმებითა და თოვლის დნობით გამოწვეული წყალმოვარდნები. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 90,4 *მ*³/*წმ*. ც. ჩამოდინების წლიურად ყურთებს რიონს 2,84 *კმ*³ წყალს. ყინულოვანი მოვლენები — ყინულსაშიროსა და თოში — იცის ზემო და შუა დინებაში. მდორე დინების ცალკეულ მონაკვეთებზე წარმოიქმნება ყინულსაფარი, რ-იც 5—6 დღეს გრძელდება.

ც-ის უმთავრესი შენაკადებია: ზესხო, ხელედულა, ჯანოული (მარჯვ.). ლაშხურა, ლეუშერისწყალი, ხოფური (მარცხ.). ზემო და შუა დინებაში იყენებენ ხე-ტყის დასაცურებლად. წისქვილების ასამუშავებლად, ენერგეტიკისათვის. ქვემო დინებაში — სარწყავად (გაყვანილია 8 სარწყავი არხი, ირწყვის 16500-მდე ჰა). ც-ის ნაწილი გადაგდებულია მდ. ლაჯანურში ლაჯანურჰესის ასამუშავებლად, რისთვისაც ქ. ცაგერთან კაშხალია აგებული.
ი. ადეიშვილი.

ცხენისწყალი (ძვ. ხ ვ ა ფ ს ი, ხ ე ც ქ უ ა რ ა), სოფელი აფხ. ასსრ ოჩამჩირის რ-ნში (კინდღის სოფსაბჭო), შავი ზღვის პირა დაბლობზე ზ. დ. 10 *მ*, ოჩამჩირიდან 12 *კმ*. კინდღის კოლ-ბა „საქართველო" (მეჩაიეობა), რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი).

ცხენიწყარო, ც ხ ე ნ ი ს წ ყ ა რ ო, მდინარე აფხ. ასსრ ოჩამჩირის რ-ნში, ერთვის შავ ზღვას. სათავე აქვს კოდორის ქედის სამხრ. კალთაზე, 792 *მ* სიმაღლეზე. სიგრძე 27 *კმ*, აუზის ფართ. 61 *კმ*². საზრდოობს წვიმის, მიწისქვეშა და თოვლის წყლით. ახასიათებს წყალმოვარდნები მთელი წლის განმავლობაში, შედარებით წყალმცირეა ზაფხულში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 1,61 *მ*³/*წმ*.
ი. ადეიშვილი.

ცხეში, ხიჯვალებულის სპორტის პატივსაცემად გამართული ცხენ-შეჯიბრთა შეჯიბრება ხევსურეთში. იხ. აგრეთვე სტადიონი.

ცხენოსნობა, ძირითადი სპორტული ასპარეზობა, რ-იც მოიცავს როგორც უშუალოდ ცხენზე ჯდომას, ისე მის საზიდში შებმასაც. ც. მოიცავს წინაღობათა გადალახვას (საშინაოდრიფო პარკური, 6 დაბრკოლება, სარეკორდო ხტომები), სამჭიდს (სამანეჟე სვლა, კროსი დასხურილ ადგილმდებარეობაზე, დაბრკოლებათა გადალახვა). ცხენთა გამოცდას, დოღს, მარულას და სხვ.; არსებობს ც-ის ტოლენ. სახელობოკი. საცხენოსნო სპორტის საერთაშ. ფედერაციის წესებით თანამედროვე საერთაშ. შეჯიბრებები გულისხმობს დაბრკოლებათა გადალახვას, სიგრძეზე და სიმაღლეზე ხტომას, გლუვ დოღს, წინაღობებიან დოღს, მრავალჭიდს, ცხენის ვაჭრობის უმაღლეს სკოლას, ბოლოთამაშობას და სხვ.

ც. საქართველოში ოდითგან არის გავრცელებული. ხალ. დღესასწაულებზე იმართებოდა დოღი, მარულა (ცხენთა რბოლა გრძელ მანძილებზე) ისინდი, ცხენბურთი, ჟამაში, ჩუბუა, მითიდან დაშვება და სხვ. ცნობილია, რომ თეფიცერმა კ. აფალიშვილმა 1912, რუს. ოლიმპიადაში პირველმა, მოიგო ლიფლენდელის სტოკჰ.-ჩიცში (წინაღობიანი დოღი), ა. ხაინდრავამ — საკავშირო დერბი (ცხენი „ფუშაული", 1938); საქართველოში ც-ის განვითარებაში დიდი დვაწლი მიუძღვით ა. დარასელიას, გ. იცანიძეს, გ. ძიძიგურს, ფ. მეტრეველიშვილს, კ. ნაჭყებიას, მ. ჭავჭავაძეს, გ. ნავროზაშვილს, ი. კიზირიას, ვ. ერისთავს, გ. ჭანჭავას, ბ. კორძაიას; მაღალი სპორტ. მიღწევებისათვის აღწევდნენ ს. კრაინენკოს, ა. ლოლუევას, ზ. არშბას, მ. ერისთავს, თ. ჯელარკავას, მ. ძიძიგურს, ნ. სიმონიას, შ აშუგიავეს და სხვ.
რ. ყარჩავა.

ცხვარა, ისტორიული სოფელი სამხრეთ საქართველოში, ახლანდ. თურქეთის ტერიტორიაზე, ჩრდილის (ჩილდირის) ტბასთან. იხსენიება „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში" (XVI ს.).

ლიტ.: ჯ ი ქ ი ა ს., გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წგნ. 3, თბ., 1958.

ცხვარი (Ovis), წყვილჩლიქოსანი მცოხნელი ცხოველების გვარი ძროხისებრთა ოჯახისა. მათი სხეულის სიგრძე 140 *სმ*, მასა 40—200 *კგ* აღწევს. გავრცელებულნი არიან ხმელთაშუა ზღვის ზოგიერთ კ-ზე, წინა, შუა, ცენტრ. და ჩრდ.-აღმ. აზიაში, აგრეთვე ჩრდ. ამერ.დას. ოლქებში. გვხვდებიან ზ. დ. 5500 *მ*-მდე. მინდვრობენ გაშლილ ადგილებში. ჯოგური პოლიგამიური ცხოველები არიან. სსრკ-ში ც-ის 2 სახეობაა: არხარი (O. ammon) და რქასქელი ც. (O. canadensis). ც-ის გვარს. რასებს შორის ამიერკავკასიაში (სომხეთი) გვხვდება O. ammon gmelini. იკვებებიან ბალახოვანი მცენარეებით. მაკეობა 5 თვემდე გრძელდება. შობენ 1—2 კრავს. იყენებენ ხორცსა და ტყავს. წარმოადგენენ მრავალი თანამედროვე შინაური ცხვრის წინაპარს.
რ. ავალიანი.

ცხვარი, შინაური მცოხნავი წყვილჩლიქოსანი ცხოველი ცხვრის გვარისა, ღრუქრქიანების ოჯახისა. წარმოშობილია 8 ათ. წლის წინათ მუფლონის მოშინაურებით. აქვს წაწვეტებული ცხვირი, წვრილი, მოძრავი ტუჩები, 32 კბილი. საჭრელი კბილების სპეცეფ განლაგების გამო შეუძლია დაბალი ბალახის მოწიწკნა მოშინაურების დიდი ცვლილებები განიცადა მიღებულია 500-ზე მეტი ჯიში, რ-ებიც განსხვავდებიან მატყლით, ფერით, რქიანობით, მასით, ზრდის ენერგიით, მუხორცულობით, კუდის ფორმით და სხვ. განასხვავებენ მჭლეკუდიანს, მჭლეგრძელკუდიანს, გრძელცხიმკუდიანს, ცხიმკუდიანს, დუმიანს, ნახევარდუმიან ც-ებს. ც. ცოცხლობს 14—15 წელს, სქესობრივად მწიფდება 5—7 თვისა, მაკეობა გრძელდება 145—155 დღე. იგებს 1, ზოგი ჯიში 2—3 და მეტ ბატკანს, ბატკნის მასა დაბადებისას 3—5 *კგ*, 5—7 თვის შემდეგ — 18—22 *კგ*. ნაირბეწვიანი ც-ის მატყლი შედგება თივთიკის, გარდამავალი, მქისე და ზოგჯერ მკვდარი ბეწვისაგან. თივთიკის სიგრძე (ს/მ-ობით) წმინდამატყლიანი ც-ისა 5—9; ნახევრად წმინდამატყლიანისა — 10—40, ნაირბეწვიანისა — 10—25 ნერბი იწველის 50—200 *კგ* მაღალცხიმიან რძეს, ზოგი ჯიში — 600 *კგ*, ცალკეული ცხოველები — 1500 *კგ* და მეტს. ნერბის ცოცხალი მასაა 28—100 *კგ*, ვერძისა 35—180 *კგ*. ც. კარგად იყენებს ულაბნოს, მთისა და ბარის საძოვრებს. გავრცელებულია მსოფლიოს ბევრ ქვეყანაში. *შ. რჩეულიშვილი.*

ცხვარიო, მ ე ჭ ე ჭ უ ბ ი ა ნ ი ქ ა მ ა (Agaricus augustus), ქუდიანი სოკო ქუდის დიამეტრია 20—25 *სმ*, თავდაპირველად მოთეთროა, შემდეგ — მუქი ლიმონისფერი, ზედაპირი მოყავისფრო ქერცლებით. ფეხი ძირისკენ გამსხვილებულია, თეთრია და გადატეხვისას მოყვითალო ხდება, თეთრია სუნელოვანი, ზედაპირი მოყვითალო ფიფქები აქვს. ფეხთან მიზრდილია. გვხვდება ტყეში და საძოვრებზე შემოდგომაზე, იშვიათად ზაფხულში. განსაკუთრებით ბევრია ჯავახეთის ზეგანზე საჭმელად იხმარება ახალი.
ი. ნახუცრიშვილი.

ცხვარიჭამია, სოფელი მცხეთის რ-ნში, საბადურის ქედზე, მდ. თეზმის (არაგვის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., თეზამი, კუცლიანი). ზ. დ. 1180 *მ*, მცხეთიდან 30 *კმ*. გალავნის ეკლესიები (შუასაუკუნეობა). დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. გლდანში (20 *კმ*) ბ-კა, კლუბი, საფერშლო პუნქტი ტერიტორიაზე, პიონერთა ბანაკები.

ცხვედაძე ნიკოლოზ (ნიკო) ზებედეს ძე (15. I. 1845, სოფ. სოჯანი, ახლანდ. ცხინვალის რ-ნი, — 30. X. 1911, თბილისი), ქართველი საზოგადო მოღვაწე, პედაგოგი, პუბლიცისტი. დაამთავრა თბილ. სას. სემინარია და მოსკ. სას. აკადემია 1869-იდან თბილ. სას. სემინარიის მასწავლებელი. 1874 შემდეგ ასწავლიდა თბილ. ქალთა ინ-ტში და წმ. ნინოს სახელობის სასწავლებელში. ც. იყო ქ. შ. წ.-კ. გ. საზ-ბის ერთ-ერთი დამფუძნებელი, მისი წესდების პროექტის შემდგენელი და საზ-ბის გამგეობის მუდმივი წევრი, 1899—1907 კი — საზ-ბის თავ-რის უცვლელი ამხანაგი (მოადგილე). მისი უშუალო ინიციატივითა და ხელმძღვანელობით ქართ. სკოლები გაიხსნა ლაგოდეხსა და ზაზში (ახლანდ. ქ. ორჯონიკიძე), ბაქოსა და ბათუმში ც. იყო თბილ. ქართ. გიმნაზიის გამგე-კომიტეტის წევრი, მისი თავ-რის ამხანაგი, 1889—92 თბილ. ქალაქის ხმოსანი; აქტიურად მონაწილეობდა სასკოლო კომისიაში, რ-მაც მთელი თბილ. საქალაქო სკოლების რეორგანიზაციის ც-ის მიერ შედგენილი პროექტი. 1898 ც. სათავეში ჩაუდგა თბილ. ქართ. გიმნაზიის, სინამდვილეში მომავალი ქართ. უნ-ტისათვის გაიცალისწინებული შენობის, აგების საქმეს. შენობის ასაგები თანხა მისი უშუალო ხელმძღვანელობით შეგროვდა. 1877, სწავლა-აღზრდის მეცნიერების საფუძვლიანი შესწავლის

ცხენისწაბლა ჩვეულებრივი ცხენისწაბლა: ყვავილებიანი ტოტი; ა—ნაყოფი

ცხვარი

1 — მერინოსი; 2—კრეტაული ცხვარი; 3—ალიგაური ცხვარი; 4 — რქასქელი ცხვარი

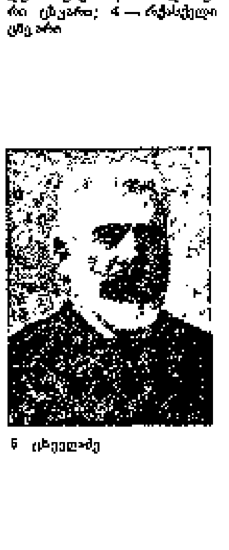

ნ. ცხვედაძე

ჩვეულებრივი ცხვირა მაიმუნი

მიზნით, Ც-მ დას. ქვეყნებში იმოგზაურა; ეს მოგზაურობა აღწერა სტატიაში: „მოკლე შენიშვნები საზღვარგარეთიდან“ („ივერია“, 1878 ნოემბ., №№ 31—42). მახ-ვილ ცუცუნვის „მოსკოვ-რუსეთის ურთიერთობა და საქართველოს მეფის 1492—1664 წლებში“ (ჟურნ. „მნათობი“, 1871, № 5, 6), „დასავლეთ ევროპის განვითარება და ეკონომიური მიმართება თავისი მიზეზებით მე-16 საუკუნეში“ (ჟურნ. „კრებული“, 1872, № 10, 12; 1873, № 1), „ჩვენი ხალხის განათლება, ხელოსნობა და მეურნეობა“ („ივერია“, 1877, № 33—41). Ც. დაკრძალულია დიდუბის პანთეონში.

ლიტ.: „განათლება“, 1910, № 10; 1911, № 10; ქაჯაია ა., ნიკო ცხვედაძე, თბ., 1946.

ცხვიტიოთი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ფასანაურის სადაბო საბჭო), გუდამაყრის ქედის დას. კალთაზე, მდ. მთიულეთის არაგვის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1400 მ, დუშეთიდან 60 კმ. სერგო ორჯონიკიძის სახ. ფასანაურის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა დაბა ფასანაურში (7 კმ).

ცხვირა მაიმუნი (Nasalis larvatus), ძუძუმწოვარი ცხოველი მაიმუნისებრთა ოჯახისა. მისი სხეულის სიგრძე 66—75 სმ, მასა 12—24 კგ აღწევს. აქვს ძალზე გრძელი ცხვირი (აქედან სახელწ.), რ-იც უფრო განვითარებული აქვს მამალს. Ც. მ-ის ბეწვი ხშირია, თავი, მხრები, ზურგი და კიდურების ზედა ნაწილები აგურისფერ-წითელია, სხეულის დანარჩენი ნაწილები — მონაცრისფრო. გავრცელებულია კ. კალიმანტანზე, ცხოვრობს ტყეში, მეხერხე ცხოველია. იკვებება უმთავრესად ფოთლებით, ნაყოფით, კარგად ცურავს. ქმნის 20-მდე ინდივიდისაგან შემდგარ ჯოგს.

ცხვირაშვილი იოსებ დავითის ძე (დ. 5 IV 1910, სოფ. ჭალა, ახალქალ. ხაშურის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მსახიობი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1957). 1922-იდან მონაწილეობდა ხაშურის სცენისმოყვარეთა წარმოდგენებში. 1933—41, 1946—50 მუშაობდა ხაშურისა და ახალციხის თეატრებში, 1950 იდან კი საქართ. სსრ კ. ხეთაგუროვის სახ. თეატრის (ქართ. დასი) მსახიობია. როლები: ბეკინა (დ. კლდიაშვილის „სამანიშვილის დედინაცვალი“), თორნიკე (მ. მრევლიშვილის „ხარატაანთ ქერა“), ანტონიო (ბომარშეს „ფიგაროს ქორწინება“), მეფე ერეკლე (ვ. კანდელაკის „მიოდ წყურვილი“), ზიმზიმოვი (გ. სუნდუკიანის „პეპო“), ხახული (პ. კაკაბაძის „კოლმეურნის ქორწინება“) და სხვ.

შ. ცუცქირიძე.

ცხვირგრძელასებრნი (Curculionidae), მწერების ოჯახი ხოჭოების რიგისა. ხასიათდება წაგრძელებული თავით, რომლის წინა ნაწილში მღრღნელი ტიპის პირის აპარატია. სახეობრივი შემადგენლობით ყველაზე დიდია ცხოველთა ოჯახებს შორის. ცნობილია 40 000-ზე მეტი სახეობა, მ. შ. სსრკ-ში გვხვდება 4000-ზე მეტი, ხოლო საქართველოში 900-მდე სახეობა.

კვების ხასიათის მიხედვით უმრავლესობა ფიტოფაგია, მცირე ნაწილი — ფიტოსაპროფაგი. მრავალი სახეობის მატლი ვითარდება ნიადაგში და იკვებება მცენარეთა ფესვებით, შედარებით მცირე ნაწილი (Cossoninae) — ლპობად მერქანში. Ც-თა დიდი უმრავლესობა მცენარეთა მავნებელია, აზიანებს თითქმის ყველა სას.-სამ. კულტურას, ტყის მერქნიან მცენარეებს, მათ. მერქანს და მცენარეულ პროდუქტებს.

Ც-თა ოჯახი მორფოლ., ბიოლ. თავისებურებებისა და ეკოლ. ნიშნების მიხედვით იყოფა 2 ჯგუფად: გ რ ძ ე ლ ხ ო რ თ უ მ ი ა ნ ე ბ ი (Phanerognatha), რ-თა თავმილი თავის ძირითად ნაწილს ბევრად აღემატება, და მ ო კ ლ ე ხ ო რ თ უ მ ი ა ნ ე ბ ი (Adelognatha), რ-თა თავმილი ჩვეულებრივად არ აღემატება თავის ძირითად ნაწილს.

ა. ჭოლოყავა.

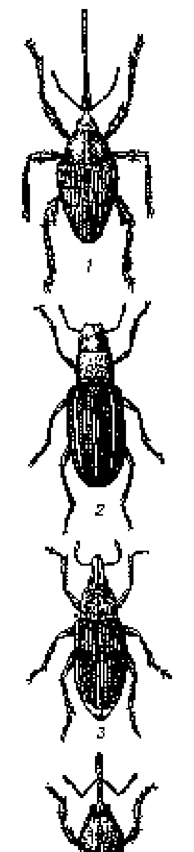

ცხვირგრძელასებრნი: 1 — მუხის ანუ რკოს ცხვირგრძელა (Curculio glandium), 2—ბარდის ზოლიანი ცხვირგრძელა (Sitona lineatus), 3 — ჭარხლის ცხვირგრძელა (Bothynoderes punctiventris); 4—ვაშლის ცხვირგრძელა (Anthonomus pomorum)

ცხვირვიწრო მაიმუნები (Catarrhina), ძუძუმწოვრების ქვერიგი პრიმატების რიგისა. უმრავლესობას ნესტოთაშორისი ძგიდე ვიწრო აქვს. მათი სხეულის სიგრძე 35-იდან (ჯუჯა ანთარი) 175 სმ-მდე (გორილა) აღწევს. უმეტესობას აქვს გრძელი კუდი, ზოგს მოკლე ან სულაც არ გააჩნია. უმეტესობას აქვთ ლოყისუბანა პარკები და საჯდომი კორძები. Ც. მ-ს ხშირი ბეწვი აქვთ. ქვერიგში 4 ოჯახია: ანთროპისებრნი, გიბონისებრნი და ადამიანის მსგავსი მაიმუნები (პონგისებრნი), ამავე ქვერიგს ეკუთვნის ადამიანის ოჯახიც. გავრცელებულნი არიან აფრიკასა და აზიაში. გიბრალტარზე გვხვდება ერთი სახეობა — მაგოტი, რ-იც ტყეში ბინადრობს.

ა. ჯანაშვილი.

ცხვირი, პირამიდის ფორმის რაიული ძვლოვან-ხრტილოვანი შემაღლება ადამიანის სახის შუა ადგილზე. Ც. წარმოადგენს სასუნთქი გზის დასაწყისს და შედგება გარეთა Ც-ისა და ცხვირის ღრუსაგან. Ც-ის ჩონჩხს ქმნის Ც-ის ძვლები და ხრტილები. ხრტილებს შორის ჩამჯდარია Ც-ის ღრუს მარჯვ. და მარცხ. ნახევრებად გამყოფი ძგიდე, რ-ის შემადგენლობაში შედის ძვლოვანი, ხრტილოვანი და შემაერთებელქსოვილოვანი ნაწილები. გარედან Ც. დაფარულია კანით, კანქვეშ შემაერთებელი შრე მოკლებულია ცხიმს, სამაგიეროდ კანი მდიდარია ცხიმის ჯირკვლებით. Ც-ის სიგანისა და სიგრძის შეფარდების მიხედვით განარჩევენ მაღალ და ვიწრო, საშ., დაბალ და განიერ Ც-ს, ხოლო Ც-ის ზურგის მოყვანილობის მიხედვით — სწორ, არწივისებრ (კეხიანს), ქიროსებრ, პაწუა, უნაგირა ფორმის და ა. შ. რომაულ და ბერძნ. Ც-ს. Ც-ის სიგრძე საშუალოდ უნდა უდრიდეს სახის სიგრძის 1/3-ს. Ც-ის ზურგის ხაზი შუბლის ხაზიდან ოდნავ წინ უნდა მიდიოდეს, ისე რომ Ც-ის ფუძესთან განიერი ღარი შეიქმნას.

გ. ამაშუკელი.

ა ნ თ რ ო პ ო ლ ო გ ი ა შ ი Ც-ის შესწავლას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს. შეისწავლიან Ც-ის როგორც მეტრულ ნიშნებს — სიგანეს, სიმაღლეს, კუთხეს და სხვ., ისე ვიზუალურ (აღწერილობითი) ნიშნებს — Ც-ის ზურგის ფორმას, წვერის და ფუძის მდებარეობას, ნესტოების ფორმას, ზურგის ვერტ. და ჰორიზ. პროფილის თავისებურებებს, ფრთების სიმაღლეს და სხვ. სახის ქალაზე შეისწავლიან Ც-ის ძვლის კუთხეს ჰორიზონტ. ხაზთან, უნაგირის სიმაღლეს, მსხლისებური შესავლის სიგანეს, წინა წვეტის განვითარებას და სხვ. ყველა ამ ნიშანს საკმაოდ დიდი, რასობრივად მადიფერენცირებელი ტაქსონომიური ღირებულება აქვს. მაგ., თუ ევროპიული რასისათვის Ც-ის სიგანე 40—50 მმ-ის ფარგლებში მერყეობს, ეკვატორული რასისათვის იგი 34—36 მმ-ით განისაზღვრება და ა. შ.

მ. აბდუშელიშვილი.

ცხვირისატეხელა (Adonis), მცენარეთა გვარი ბაიასებრთა ოჯახისა. ერთ- ან მრავალწლოვანი ბალახებია. ცნობილია 20-მდე სახეობა, ძირითადად იზრდებიან შუა და სამხრ. ევროპაში, ცენტრისა და აღმ. აზიაში. სსრკ-ში 15-მდე სახეობაა, საქართველოში — 4 (მ. შ. ერთი სარეველაა — A. flammeus). გაზაფხულის Ც. (A. vernalis) თავისი დიდი ყვითელი ყვავილებით დამახასიათებელი მცენარეა სსრკ ტყე-ველისა და ველის ზონისათვის; გამხმარი ბალახი გულის გლიკოზიდებს შეიცავს და მედიცინაში იყენებენ.

ცხვირის ღრუ, ღრუ, რ-შიაც მოთავსებულია ხერხემლიანი ცხოველების ყნოსვის ორგანოები. აგრეთვე ხმელეთის ხერხემლიანებისა და ადამიანის სასუნთქი გზების საწყისი განყ-ბა. მრგვალპირიანებს Ც. ღ. კენტია, თევზებისა — წყვილი, ყველა ფილტვებით მსუნთქავი ორგანიზმის წყვილი Ც. ღ. გარეთ იხსნება ცხვირის გარეგანი ხვრელებით, ხოლო პირის ღრუს უკავშირდება ქოანებით. მაგარი სასის არსებობის შემთხვევაში (ნიანგები, ძუძუმწოვრები, ადამიანი) Ც. ღ. უკავშირდება ცხვირ-ხახას. ყველა ხმელეთის ხერხემლიანის Ც. ღ. იყოფა 2 განყ-ბად: ზედა — ყნოსვითი და ქვედა — სასუნთქი. ფრინველებისა და ძუძუმწოვრების უმრავლესობას ზედა განყ-ბაში აქვთ ცხვირის ნიჟარა. ყველა ხმელეთის ხერხემლიანს აქვს ც ხ ვ ი რ-ც რ ე მ ლ ი ს ა რ ხ ი, რ-იც თვალბუდეს Ც. ღ-თან აერთებს. იხ. სტ. ცხვირი.

რ. აკალიანი.

ა დ ა მ ი ა ნ ი ს Ც. ღ. სასუნთქი გზის დასაწყისი ნაწილია. იგი შემოსაზღვრულია სახის და ნაწილობრივ ქალას ძვლების ნაწილებით. Ც. ღ. წინ ნესტოების საშუალებით უკავშირდება გარემოს, ხოლო უკან ორი ხვრელით (ქოანებით) — ცხვირ-ხახას. Ც. ღ-ში განასხვავებენ ყნოსვის მიდამოს (ზემო ნიჟარა და ძგიდის ზედა ნაწილი) და სასუნთქ მიდამოს, რ-საც ეკუთვნის Ც. ღ-ს დანარჩენი ნაწილები. Ც. ღ-ს გარეთა კედელზე დამაგრებულია 3 ძვლოვანი ნიჟარა. მ. შ. არსებული სავალები, რ-თაც ზემო, შუა და ქვემო გასავალი ეწოდება. Ც. ღ-ს უკავშირდება ქალას ჰაეროვანი ძვლების (ზედა ყბის, შუბლის, სოლისებრი) წიაღებთან და აგრეთვე ცხავის ძვლის ლაბირინთის უჯრედებთან, აღნიშნული კავშირებით აიხსნება ხშირ შემთხვევაში ზედა სასუნთქი გზების ანთებითი დაავადებების დროს. Ც. ღ-ს კავშირი აქვს აგრეთვე თვალბუდესთან — ცხვირ-ცრემლის არხით, პირის ღრუსთან — საჭრეთის ხვრელით, ფრთასასის მეტად მნიშვნელოვან ფოსოსთან — ფრთა-სასის ხვრელით, შუა ყურთან (დაფის ღრუ) ცხვირ-ხახაში გახსნილი ევსტაქის მილის საშუალებით. ყნოსვის მიდამოს ლორწოვან გარსში განვითარებულია ე. წ. ყნოსვითი ბიპოლარული უჯრედები (ყნოსვის ანალიზატორის მიმღები მოწყობილობა). სასუნთქი მიდამო მოფენილია მოციმციმე ეპითელიუმით. მრავალრიცხოვანი ლორწოვანი ჯირკვლები და ვენური წნულები უზრუნველყოფენ Ც. ღ-ში მოხვედრილი ჰაერის გათბობას, დატენიანებას და მტვრის ნაწილაკებისაგან გაწმენდას, რ-საც მოციმციმე ეპითელიუმის წამწამები გამოდევნის გარეთ.

ა. ამაშუკელი.

ცხვირის ცემინება, ორგანიზმის დაცვითი უპირობორეფლექსური რეაქცია, რ-საც იწვევს ცხვირის ლორწოვანი გარსის მგრძნობიარე ნერვული დაბოლოებების გაღიზიანება. აადვილებს ცხვირის ღრუდან მტვრის, ლორწოსა და სხვ. გამაღიზიანებელი ნივთიერებების მოცილებას. სასუნთქი გზების ინფექციური დაავადებების (გრიპი და სხვ.) დროს Ც. Ც. ხელს უწყობს ინფექციის გამომწვევის გავრცელებას.

ცხვირნალისებრნი (Rhinolophidae), ძუძუმწოვრების ოჯახი ხელფრთიანების რიგისა. მათი სხეულის სიგრძე 35—110 მმ. ცხვირზე აქვთ რთული ფოთლისებური დანამატი — შიშველი კანოვანი წარმონაქმნი, რ-იც გარს ერტყმის ნესტოებს. აერთიანებს 80-მდე სახეობას, რ-თაგან სსრკ-ში გვხვდება 6, საქართველოში — 4 (დიდი, მცირე, სამხრეთული და მეჰელისეული ცხვირნალა). გავრცელებულნი არიან სამხრ. ევროპაში, აფრიკასა და შუა აზიაში. ცხოვრობენ მღვიმეებში, იშვიათად სხვენზე. ზოგჯერ ქმნიან მრავალრიცხოვან კოლონიებს. შობენ 1—2 ნაშიერს. იკვებებიან უმთავრესად ღამის პეპლებით.

ცხვირფართო მაიმუნები, ა მ ე რ ი კ უ ლ ი მ ა ი მ უ ნ ე ბ ი (Platyrrhina), ძუძუმწოვრების ქვერიგი პრიმატების რიგისა. უმრავლესობას ნესტოთაშორისი ძგიდე განიერი აქვს. მათი სხეულის სიგრძე 13—75 სმ, კუდის სიგრძე 19—90 სმ აღწევს. ლოყისუბანა პარკები და საჯდომი კორძები არა აქვთ. Ც. მ-ის ბეწვი რბილი და ხშირია. ცნობილია 2 ოჯახი: მარმოზეტისებრნი და კაპუცინისებრნი (70-მდე

სახეობა). გავრცელებული არიან სამხრ. და ცენტრ. ამერიკაში ბინადრობენ ტყეებში. მეწყერი ცხოველები არიან.

ა. ჯანაშვილი.

ცხვირფოთოლასებრნი (Phyllostomidae), ძუძუმწოვრების ოჯახი ღამურების ქვერიგისა. ღინგის ბოლოზე აქვთ ვერტიკალური, ზემოთ შევიწროებული კანის დანამატი. ოჯახში 7 ქვეოჯახია, რ-იც 49 გვარს აერთიანებს. გავრცელებული არიან ამერ. ტროპიკებსა და სუბტროპიკებში. ზოგი ც. მწერიჭამიაა, ზოგი ნაყოფის რბილობსა ჭამს, ნაწილი მცენარეების ნექტარითა და მტვრით იკვებება, ზოგი — მწერებითა და ნაყოფებით, ზოგი კი პატარა ხერხემლიანებს ესხმის თავს.

ცხია, ისტორიული სოფელი სამხრ. საქართველოში, ახლანდ. ახალქალაქის რ-ნის სოფელ ხანდოსა და წალკის რ-ნის სოფელ ხანდის ახლოს, იხსენიება „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში" (XVI ს.).

წყარო: ჯიქია ს., გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წგნ 2, თბ., 1958.

ცხილონი, სამხრ. ოსეთის ავ. ლენინგორის რ-ნის სოფლების ზემო ცხილონისა და ქვემო ცხილონის მკ. სახელწოდება.

ცხიმები, ორგანული ნივთიერებები, რ-ებიც ძირითადად შედგება გლიცერინისა და ერთფუძიანი ცხიმოვანი მჟავების რთული ეთერების (ტრიგლიცერიდების) ნარევისაგან. ც-ის ზოგადი ფორმულაა

$CH_2OCOR' - CHOCOR'' - CH_2OCOR'''$

(R', R'', R''' ცხიმოვანი მჟავას რადიკალებია). ტრიგლიცერიდების შედგენილობაში შედის ნორმალური აღნაგობის ნაჯერი და უჯერი მჟავები, რ-თა მოლეკულები შეიცავენ უმეტესად ლუწი რიცხვის (4-იდან 24-მდე) ნახშირბადის ატომებს. ც. მიეკუთვნება ლიპიდების კლასს. ც. წყალში არ იხსნება; კარგად იხსნება ალიფატურ და არომატულ ნახშირწყალბადებში, ეთერში, კეტონებში. ცუდად — დაბალი რიგის სპირტებში. გადახურებული ორთქლით, მინერ. მჟავებით ან ტუტით დამუშავებისას ც. განიცდის ჰიდროლიზს და წარმოქმნის გლიცერინსა და ცხიმოვან მჟავებს ან მათ მარილებს (იხ. საპნები). წარმოშობის მიხედვით ც-ს ყოფენ ცხოველურ და მცენარეულ ც-ად (იხ. მცენარეული ზეთები).

ორგანიზმში ც. ენერგიის ძირითადი წყაროა. მათი ენერგეტ. ღირებულება ორჯერ აღემატება ცილებისა და ნახშირწყლებისას ყოველდღიურად. ც. ე. რ-თა ლღობის ტემპ-რა დაბალია (37°C-მდე ქვემოთ) ორგანიზმში უკეთ ითვისებს ცხოველური ც. შეიცავს ქოლესტერინს, ფოსფატიდებს, ვიტამინებს და სხვ. მცენარეულ ც-ში შედის უჯერი ცხიმოვანი მჟავები, რ-ებიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ ნივთიერებათა ცვლაში. ადამიანი ყოველდღიურად საჭიროებს 80—120 გ ც-ს.

ლიტ.: Каррер П., Курс органической химии, пер. с нем., 2 изд., Л., 1962.

ცხიმოვანი მჟავები, ალიფატური რიგის ერთფუძიანი კარბომჟავები.

ცხიმოვანი ქსოვილი, შემაერთებელი ქსოვილის სახესხვაობა ვითარდება მეზენქიმიდან და შედგება ცხიმოვანი უჯრედებისაგან ცხიმოვანი უჯრედი, რ-ის დანიშნულებაა ცხიმის დაგროვება და ცვლა. თითქმის მთლიანად ცხიმის წვეთითაა ამოვსებული, გარშემორტყმულია ციტოპლაზმით, რ-ის პერიფერიულ ნაწილში ბირთვია მოთავსებული. ხერხემლიანებში ც. ქ. ძირითადად განლაგებულია კანქვეშ, ბადექონში, ორგანოთა შორის. ც. ქ. წარმოადგენს ორგანიზმის ენერგეტ. დეპოს და მას სითბოს დაკარგვისაგან იცავს.

ცხიმიანობა, რ ძ ე ლ ა ლ ი ა ნ თ ბ ა, რძეში ცხიმის შემცველობა, რძის ხარისხის ერთ-ერთი მთავარი მაჩვენებელი. სხვადასხვა სახეობის ცხოველის რძეში ცხიმის საშ. შემცველობა (%-ობით): ძროხისა 3,9, თხისა 4,3, ცხვრისა 7,2, ღორისა 5,9, კამეჩისა 7,7, ზებუსი 7,0, იაკისა 6,8, აქლემისა 5,0, ცხენისა 1,8, ჩრდილოეთის ირემისა 18,7. ც. დამოკიდებულია ცხოველის ინდივიდ. თავისებურებაზე, ასაკთან ერთად ის ნაკლებად იცვლება. რძის ხარისხს და რაოდენობას განსაზღვრავს კვება და მოვლა-პატრონობის პირობები. ცურიდან რძის პირველ ჩამონაწველში ცხიმის შემცველობა მკვეთრად ნაკლებია, ვიდრე უკანასკნელში. რძეში ცხიმის შემცველობა მკვეთრ მემკვიდრული თვისებაა. მისი მატების მთავარი საშუალებაა ცხოველთა გადარჩევა და შეწყვილება ამ ნიშანთვისების მიხედვით.

ნ. გოცირიძე.

ცხინვალი (1931—61 ს ტ ა ლ ი ნ ი რ ი), ქალაქი (1922-იდან) სამხრ. ოსეთის ავ. ოლ., ადმ., კულტ. და რ-ნული ცენტრი. მდებარეობს მდ. დიდი ლიახვის ნაპირებზე, შიდა ქართლის ვაკისა და კავკასიონის მთისწინების გარდამავალ ზოლში. რკინიგზის სადგური, გზების კვანძი. რკინიგზის ტოტით (33 კმ) დაკავშირებულია გორთან. ზ. დ. 870 მ, თბილისიდან 110 კმ (რკინიგზით) ჰავა ზომიერად ნოტიოა, იცის ზომიერად ცივი ზამთარი და ხანგრძლივი თბილი ზაფხული. საშ. წლ. ტემპ-რა 9,5°C, იანვ. —1,8°C, ივლ. 20,5°C, აბსოლ. მინ. — 28°C, აბსოლ. მაქს. 36°C. ნალექები 700 მმ წელიწადში.

სახელწ. „ც." (ქრცხინვალი) წარმოდგება მცენარე რცხილიდან (ძვ. ქართ. ქრცხილა). ც. ის ჩრდამოებში ადგამიანი უძვე ენეოლით-ადრინდ. ბრინჯაოს ხანაში სახლობდა. XIV—XV—XVI სს. ისტ. წყაროების ცნობებით, დასახლებული იყო სამონასტრო (სოფლებისდაბის) ყმებით. ვახუშტი ბაგრატიონი (XVIII ს.) ც-ს მოიხსენიებს როგორც „მცირე ქალაქს", ამ პერიოდში იგი სამეფო ქალაქად ითვლებოდა. 1770 აღწერით აქ 700 კომლი ცხოვრობდა. 1905—07 ბურჟ.-დემოკრ. რევ. დროს, 1905 თებ. შუა რიცხვებში, ც-ში გაიმართა მთავრობის საწინააღმდეგო გამოსვლები. 1918 მარტში სამხრ. ოსეთში ადგილი ჰქონდა ამიერკავკასიის ხელისა და მთავრობის საწინააღმდეგო შეიარაღებულ გამოსვლებს; ც-ში ფაქტობრივად დამყარდა საბჭ. ხელისუფლება, მაგრამ დამსჯელი გ. არის ს. წილდების მიერ შედეგად იყო დაცემ. 1919-თვის ც-ში არსებობდა რკპ(ბ) სამხრ. ოსეთის საოლქო კომიტეტის ადგილი, ორგანიზაცია სამხრ. ოსეთში საბჭ. ხელისუფლების დასამყარებლად პრძოლა ახ. ძალით გაჩაღდა 1920 გაზაფხულზე. 7 ივნისს აჯანყებულებმა მენშევიკებს და წინდ. ოსეთიდან მისულმა პარტიზ. ნაწილებმა ც. აიღეს, 8 ივნ. სამხრ. ოსეთში საბჭ. ხელისუფლება გამოცხადდა და მენშევიკური მთავრობის მიერ გაგზავნილმა ჯარებმა სასტიკად აარბიეს ც. და სამხრ. ოსეთი. 1921 მარტში პარტიზ. რაზმებისა და წითელი არმიის ნაწილების თანამოქმედებით ც. განთავისუფლდა; სამხრ. ოსეთში საბჭ. ხელისუფლებამ საბოლოოდ გაიმარჯვა.

ც-ის ძირითადი სამრეწვ. ობიექტებია ელექტროვაკუუმმანქანების, მოპინანწარმებული ელექტრომაცივრების, სას.-სამ. მანქანების ელექტროძრავებისა და ელექტრომოწყობილობის სარემონტო და სხვა ქ-ნები, სამშ. მასალათა და ხე-ტყის კომბინატები, სამკერვალო და ტრიკოტაჟის საცვლების ფ-კები, ლუდის, ღვინის, ხილკონსერვის სასმელებისა და რძის ქ-ნები. პურისა და ხორცის კომბინატები და სხვ. მდ. ლიახვზე აგებულია ჰესი.

ქალაქში შემორჩენილია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — კავთის წმ. გიორგის ეკლესია, რ-ის უძველესი სამშენებლო ფენა VIII—IX სს. მიეკუთვნება. შეკეთებისა და რესტავრაციის შემდეგ შენობაში ჩართულია X—XI სს. ფრაგმენტებიც. ც-ში არის აგრეთვე გვიანდ. შუა საუკ. ძეგლები: ცრუ-გალავანი (გალავანს შიგნით 1718 აგებული ღვთისმშობლის ეკლესიაა), ღვთისმშობლის მიძინების (ქაშუეთი), კვირაცხოვლისა და ზღუდერის წმ. გიორგის ეკლესიები

საბჭ. პერიოდში ქალაქი გაიზარდა. ცენ. გეგმების (1930 და 1950-იანი წწ.) მიხედვით განაშენიანდა ახ. რ-ნები თანამედროვე შენობათაგან აღსანიშნავია: კ. ხეთაგუროვის სახ. დრამ. თეატრი (1925—29. არქიტ. ა. ტერ-სტეფანოვი), ადმ. შენობა (1937, არქიტ. მ. შავიშვილი), საცხოვრ. სახლი (1959, არქიტ. ნ. ნეპრინცევი, რ. ბეგიევი) და სხვ. ქალაქში დგას დიდ სამამულო ომში დაღუპულთა მონუმენტი (1969, ავტორები გ. მამიტოვი, ნ. ზასეევი, ე. ცხოვრებოვი, ვ ქოქოევი).

ც-ში არის სამხრეთ ოსეთის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი, სამხრეთ ოსეთის პედაგოგიური ინსტიტუტი, თბილ. ვ. ი. ლენინის სახ. პოლიტექ. ინ-ტის საღამოს და დაუსწრებელი სწავლების ფაკ-ტი, 15 ზოგადსაგანმან. სკოლა, სას.-სამ. ტექნიკუმი, სამედ., სამუსიკო, სამუსიკო, პროფტექ. და ტექ. სასწავლებლები, პიონერთა სასახლე, სამხრეთ ოსეთის ავ. საოლქო. მუზეუმი (მხარეთმცოდნეობის) და მისი ფილიალი სამხედრო დიდების მუზეუმი. კ. ხეთაგუროვის სახ. სახელმწ. დრამ. თეატრი (ოსური და ქართ. დასები), 4 საავადმყოფო, 7 ამბულ.-პოლიკლინიკა, 3 კავშირგაბმ. განყ-ბა ტურბაზა გამოდის საოლქო გაზეთები: „საბჭოთა ოსეთი", „ხურზარინ ირისტონი", „ხოდზ ტყვაია ოსეთია" და ყოველთვიური ჟურნ. „ფიდიუაგი".

ლიტ.: ტ ე ბ ა ს ა ლ ი ა ზ., ლიახვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, სამხრეთ ოსეთის ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, 1982, [ტ.] 6; ც ო ტ ნ ი ა შ ვ ი ლ ი მ., ცხინვალის ისტორიისათვის, სტალინირი, 1961; ბ ი ს ი ე ვ ა. ცხინვალის ისტორია (ფეოდალიზმის ხანა), თბ., 1986.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 272

ცხინვალის არქეოლოგიური ძეგლები, სხვადასხვა პერიოდის (ადრინდ. ბრინჯაოდან გვიანდ. ბრინჯაოს ხანამდე) საკულტო და სამოსახლო ძეგლები და სამაროვნები. 1945—48 ცხინვალის სამხრ.-დასავლ. გათხარეს (ა. გობეჯიშვილი) საკულტო და სამოსახლო ბორცვი ნაცარგორა, ხოლო მის ჩრდ.-აღმ. — ქულბაქები (1960, ბ. კუფტინი; 1954, ო. ჯაფარიძე). ქულბაქებზე გათხარეს აგრეთვე შუა და გვიანდ. ბრინჯაოს ხანის სამარხები, ადგილ ზღუდრის გვერდზე და ზღუდრის ბორცვზე 1960 გამოვლინდა (ბ. კუფტინი) ადრინდ. და შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლები. ზღუდრის გვერდზე კერის ნაშთები, ხოლო ზღუდრის ბორცვზე — დიდი ქვებით ნაგები კედლის ნაშთი და ნაცროვანი ფენა, რ-შიც იყო მტკვარ-არაქსული კერამიკა, ქვის ცულის ფრაგმენტი, კაჟის დანა, მინერ. საქონლის ძვლები. აგრეთვე შუა ბრინჯაოს ხანის სამარხები ქულბაქების ახლოს, ადგილ „კულდი ხოშ'ზე" („საწნავი კლდე") აღმოჩნდა ადრინდ. ბრინჯაოს ხანის ნაშთები, ცხინვალის ჩრდ.-დას. ნაწილში, კვანის გაზის მშენებლობის ტერიტორიაზე, იპოვეს (ბ. კუფტინი) მტკვარ-არაქსის კულტ. ტიპის (ადრინდ. ბრინჯაოს ხანა) კერამიკა და საწნახური კულტ. ტიპის სპილენძის ყუნწიანი სატევრისპირი.

1969 ცხინვალის ახლოს, ყოფ. ისუბის-ში გათხარეს (ბ. ტეხოვი) ადრინდ. ბრინჯაოდან შუა ბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი პერიოდის (ძვ. წ. III—II ათასწლ. მიჯნა) კოლექტ. სამარხი. 1949 ცხინვალში სატყეო კომბინატის ტერიტორიაზე გამოვლინდა (ბ. კუფტინი) ძვ. წ. II ათასწლ. შუა წლების 4 კოლექტ. ორმოსამარხი. მიცვალებულები დაკრძალული იყვნენ მოკრუნჩხულად. ჩატანებული ჰქონდათ კერამიკა და სარდიონის, პასტის, ნიჟარისა და აქატის მძივები. 1963 ცხინვალში შემთხვევით აღმოჩნდა ბრინჯაოს ყუამილიანი ცული, რ-იც შუა ბრინჯაოდან გვიანდ. ბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ პერიოდს განეკუთვნება. გვიანდ. ბრინჯაოს ხანას (ძვ. წ. XI—X სს.) განეკუთვნება ნივთები, რ-ებიც ცხინვალის გარშემო სახელწოდებითაა

ი. ცხვირამელიძე.

გაზაფხულის ცხვირისანტ-ხილა

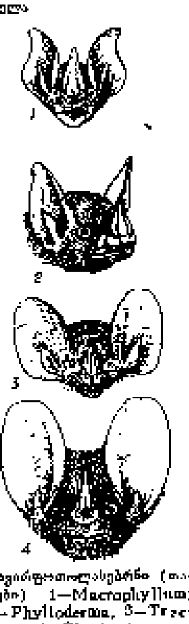

ცხვირფოთოლასებრნი (თავები): 1—Macrophyllum; 2—Phylloderma, 3—Trachops; 4—Chrotopterus

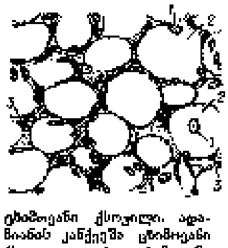

ცხიმოვანი ქსოვილი. ადამიანის კანქვეშა ცხიმოვანი ქსოვილი: 1 — ცხიმოვანი უჯრედის ბირთვი; 2—ცხიმოვანი წვეთი; 3—შემაერთებელი ქსოვილის უჯრედის ბირთვი.

ცნობილი ზოგი მეცნიერი (ო. ჯაფარიძე) აღნიშნულ ნივთებს სამარხეულ ინვენტარად მიიჩნევს და თვლის, რომ აღნიშნულ ჩანაში ეს ოლქი აღმ. ქართ. კულტ. წრეში იყო მოქცეული. მეცნიერთა ნაწილი კი (ბ. კუფტინი, დ. ქორიძე, ბ. ტეხოვი) მას განძად თვლის. ზოგიერთ მკვლევარს მიაჩნია, რომ შიდა ქართლი კოლხური კულტურის სფეროში შედიოდა (ბ. კუფტინი). ბ. ტეხოვის აზრით, გაჩნდა ავლენს კავშირს კოლხეთის, აღმ. საქართველოსა და ჩრდ. კავკასიას შორის.

ცხინვალის მიდამოებიდან (სოფ. გორეთი) ცნობილია ძვ. წ. I ათასწლ. დასაწყ. სამარხეული კომპლექსი და აგრეთვე შემთხვევით ნაპოვნი ცალკეული ნივთები. აღსანიშნავია, რომ გვიანდ. ანტ. ხანიდან შიდა ქართლის სამარხეულ კომპლექსებში ნარმატულ-ალანური კულტ. ელემენტები ჩნდება. I–IV სს-ში სარმატების მიერ შეჭრილ ჩრდ. კავკ. ტომები სამხრ-კენ გადმოდიოდნენ ერთ-ერთი ასეთი რ-ნია მდ. ლიახვის სათავეები, სადაც მესაქონლეობის განვითარებისათვის ხელსაყრელი პირობები იყო.

ზოგი მკვლევარის (ვ. აბაევი, ს. ბეზიძე) აზრით, III ს-ში ცხინვალი უკვე არსებობდა და იგი ლიახვის შუა ასეთივე როგორც ქალაქი, იგი პირველად 1392 მეხეთურ სიგელში იხსენიება.

ლით.: ქორიძე დ., კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965; ჯაფარიძე ო., ისტორიკოს განძი. ძვ. ქართველი სახ. საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, 1950, ტ. 16B; Куфтин Б. А., К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии, თბ., 1964, ტ. 12B. Техов Б. В., Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии, Тб., 1971.
ე. გოგაძე

ცხინვალის რაიონი (1961-მდე სტალინირის რაიონი), აღმ.-ტერ. რ-ნი აღმ. საქართველოში, სამხრ. ოსეთის ავ. ო-ში 1917-მდე ამჟამინდ. ც. რ-ის ტერიტ. შედიოდა თბილ. გუბ. გორის მაზრაში. 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით — სამხრ. ოსეთის ავ. ო-ში, როგორც ც. რ. 1963–64 გაუქმებული იყო (ტერიტ. ერთი ნაწილი შეუერთდა ზნაურის რ-ნს, მეორე ნაწილი — ლენინგორის რ-ნს). 1965 აღდგენილი. ც. რ. ემიჯნება დასავლეთით საზღვრით აღმ.-ით ესაზღვრება ლენინგორის, დას.-ით ზნაურის, ჩრდ.-ით —ჯავის, სამხრ.-ით — გორის რ-ნებს. ფართ. 961,9 $კმ^2$. რაიცენტრი — ქ. ცხინვალი. ც. რ-ში შედის 12 სოფსაბჭო — არცევი, ბელოთი, ბერულა, მუღარი, ვერი (ცენტრი — ღვრისი), ვანათი, ქემერტი, ქსუისი, ქურთა, ღრომი, ძარი, ხეთაგუროვი, 139 სოფელი.

ცხინვალის რაიონი
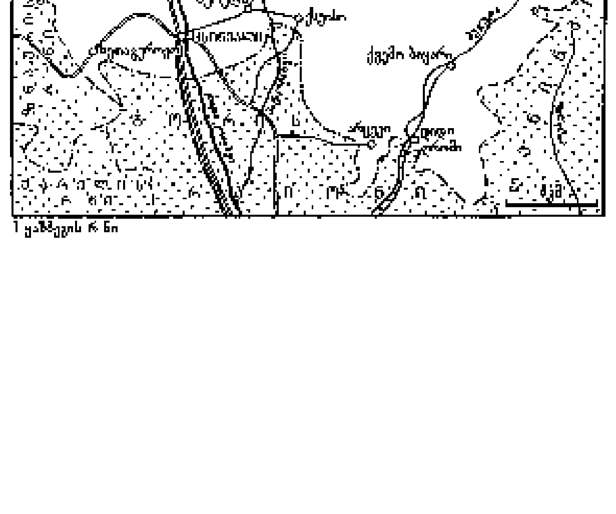

1 ცამწვის რ-ნი

ბუნება. რელიეფი. რ-ნი მთაგორიანია, მხოლოდ სამხრ. ნაწილში არის პატარა ვაკე. მთავარი ოროგრ. ერთეულებია: ჩრდ.-ით იურული და ცარცული ფლიშური წყებებით აგებული საშუალ.-და მაღალმთიანი გუდისის ქედი (მთები: სადამონისვერი 2413 მ, შანგაადუაგი — 3339 მ, ერმანი — 3094 მ და სხვ.). რ-ის უკიდურეს ჩრდ. მონაკვეთს ერმანის ქედი ჰქვია. აღმ.-ით გადაჭიმულია ძირითადად ზედაიურული და ქვედაცარცული ფლიშური წყებებით (ქვიშაქვებით, თიხაფიქლებით, მერგელებით, კირქვებით) აგებული მაღალმთური ხარულის ქედი (მთები ქნოლი — 3284 მ, გალავდური — 3230 მ, წითელი ხატი — 3026 მ, ძირისი — 2795 მ, ცხრაწყარო — 2345 მ და სხვ.) და მისი სამხრ. განშტოებები: სიმებისა (მდ.-ების პატარა ლიახვისა და მეჯუდის წყალგამყოფი) და უჩანეთის (მდ.-ების მეჯუდისა და ლეხურის წყალგამყოფი) ქედები ხარულის ქედზე აღმართულია მეოთხეული ვულკ. წარმონაქმნი — მთა წითელი ხატი, რ-ის წვერზე აშენებულია ძვ. ქართული ეკლესია.

რელიეფის მსხვილი ფორმებიდან აღსანიშნავია აგრეთვე მდ.-ების პატარა ლიახვის, მეჯუდისა და დიდი ლიახვის (მეორე მონაკვეთზე) ხეობები. ლიახვის ხეობა აგებულია ზედაიურული და ქვედაცარცული ფლიშით (ქვიშაქვებით, თიხებით, კირქვებითა და მერგელებით), სოფ. ზონკარის ქვემოთ, ხეობაში ეოცენური თიხები და ნეოგენური ვულკანოგენური მოლასებიცაა. პატარა ლიახვის აუზის რელიეფი მთიან-ეროზიული ტიპისაა, საკუთრივ ხეობა V-სებურია, რ-ის ფარგლებში მეორე რიგის შენაკადებით არის დანაწევრებული. ხეობის ზემოთა განიცადა მეოთხეული გამყინვარება, რასაც მოწმობს აქ შემორჩენილი ტროგი მეოთხეული გამყინვარების რელიეფის ფორმები — ცირკები, ტროგები, ერატიკული ლოდები და სხვ. გვხვდება რ-ნის ჩრდ. ნაწილში მთების ქნოლის, გალავდურის, წითელი ხატის კალთებზე და სხვ. მთიან-ეროზიული ტიპისაა აგრეთვე ცარცული ფლიშური წყებებით და პალეოგენური ნალექებით აგებული მდ. მეჯუდის ხეობაც მდ. დიდი ლიახვის ხეობა რ-ნის ფარგლებში შედის, როგორც ცხინვალ-ქემერტს შორის მდებარე, ახალგაზრდა ალუვიური ნალექებით აგებული ფართო ტერასებიანი ძირი მდ. დიდი ლიახვის მარჯვ. მხარეს რ-ნის შემადგენლობაში შედის ლიხის ქედის რუსთაველ.-მარის შტოქედი. რ-ნის უკიდურეს სამხრ. ნაწილში, სოფლებს ხეთაგუროვსა და ქსუისს შორის ვიწრო ზოლად გავრცელებულია მეოთხეული ნალექებით დაფარული შიდა ქართლის ვაკის ნაწილი. უმთავრესი სასარგებლო წიაღისეულია სამშენ. მასალები.

ჰავა. რ-ნი ზომიერად ნოტიო სუბტროპ. ჰავის ოლქშია და ჰავის სიმაღლებრივი ზონალურობით ხასიათდება: ვაკეზე ზომიერად ნოტიო ჰავაა, იცის ზომიერად ცივი ზამთარი და ხანგრძლივი თბილი ზაფხული, ნალექების მინ. ოდენობით წლიწადში მთისწინეთსა და დაბალ მთებში იგივე ჰავაა, მხოლოდ ხანგრძლივად გრილზაფხულიანი საშუალო სიმაღლის მთებში ზამთარი ცივია, ზაფხული გრილი. ნალექების მინ. ზამთარზე მოდის, ყველაზე მაღლა მდებარე ადგილები ზომიერად ნოტიო ჰავისაა, მაგრამ ნამდვილი ზაფხული არ იცის. ჰაერის საშ. წლ. ტემპ-რა ვაკეზე 9,5°C, იანვ. − 1,8°C, ივლ. 20,5°C, აბსოლ. მაქს. 36°C, აბსოლ. მინ. −26°C. ზ. დ. 1000 მ-მდე წელიწადში საშ. 700–840 მმ ნალექი მოდის (ცხინვალი 700 მმ, ვანათი 840 მმ). უფრო ზემოთ ნალექები მატულობს და მაღალმთიანეთში 1600 მმ აღწევს, ნალექების მაქს. გაზაფხულზე მოდის, მინ. — ზამთარზე.

შიდა წყლებით რ-ნი მდიდარია. ყველაზე წყალუხვია მდ. დიდი ლიახვი, რ-იც რ-ნის ტერიტორიას უკიდურეს სამხრ.-დას. ნაწილში კვეთს. მისი შენაკადებია მარჯვ.: კეხურა, მარცხ.: სვეტრისხევი. ძირითადი სარწყავი არტერიაა პატარა ლიახვი (მარჯვ. შენაკადები: ჩაბარუხისწყალი, ვანატურისწყალი, ფატენისა, ცხოვრა, ლეხურა, ჯანათისხევი, მარცხ.: ფარუხისწყალი და სხვ.)). მოზრდილი მდინარეა მეჯუდა (მარჯვენა შენაკადები: არცევანი, არცეიანეთი, მერიაა, ლორწყისწყალი, ატურა, მარცხ.: ზემო ხარულისწყალი, ბიყარისხევი და სხვ.)). რ-ნის ტერიტორიის ჩრდ-ის აგრეთვე მდ.-ები არცეულა, ტილიანი და სხვ. მნიშვნელოვანი წყლის ობიექტებია კეხურისა და ვანათის არხები. ხელოვნური წყალსაცავი მდ. პატარა ლიახვზე (ზონკარის წყალსაცავი), ტბა ქ. ცხინვალის ტერიტორიაზე. მდ.-ები შერეული საზრდოობისაა, გამოყენებულია ელექტროენერგიის მისაღებად და სარწყავად.

ნიადაგები სიმაღლებრივ ზონებად არის გავრცელებული: სამხრ. ნაწილში, ვაკეზე, განვითარებულია ტყესტეპის გარდამავალი ზოლის მდელოს ყავისფერი და შავმიწისებრი, მთისწინეთში და დაბალმთიანეთში — ტყეთა ქვეშ სარტყლის ყავისფერი ნიადაგები. საშუალმთიანი ზონის ქვემო ნაწილში საშუალო და მეორე სისქის ტყის ყომრალი ნიადაგებია, ხოლო ტყის ზედა სარტყელში — ღია და გაეწრებული ტყის ყომრალი ნიადაგებია. საკმაოდ ვრცელი ფართობი უკავია მთის მდელოს ნიადაგებს. აქ ფერ გავრცელებულია კორდიანი და კორდიან-ტორფიანი ნიადაგები (უმთავრესად სუბალპ. მდელოს სარტყელში), შემდეგ ალპ. სარტყელში, კლდეებსა და ქვაყრილებს შორის — მეორე სისქის კორდიან-ტორფიანი ნიადაგებიაა-იქ, კირქვების გამოფიტვის პროდუქტებზე წარმოქმნილებულია კორდიან-კარბონატული ნიადაგი მდინარეების სანაპიროზე ყრაგმენტების სახით გავრცელებულია ალუვიური ნიადაგები.

მცენარეული საფარი ნაირგვარია. მათი გავრცელება სიმაღლებრივი ზონალურობის კანონს ემორჩილება. ვაკე ტერიტორიაზე არის ჯაგეკლიანი სტეპი, რ-შიც გვხვდება ტყის ელემენტები ამჟამად ის თითქმის მთლიანად გადახნულია და კულტ. ლანდშაფტს უკავია. მთისწინეთსა და მთის ქვემო კალთებზე ადრე მუხნარ-რცხილნარი ტყეები იყო, ამჟამად ისინი ადამიანის მიერ საკმაოდ განადგურებულია და მათ ადგილზე დაბუჩქნებულია, მეორეული მუხისა და ჯაგრცხილისაგან შემდგარი მეორე კორომები და ჯაგეკლიანი სტეპები გავრცელებულია. რ-შიც მთავარია ძველი ტყის ზონის ქვემო სარტყელს ქმნის ქართული მუხა და რცხილა, მათთან შერეულია ნეკერჩხალი, ცაცხვი და სხვა. ფოთოვანი აქ, ისე როგორც ზედა ზონაში, შერეულია ფოთოლმცვივანი ბუჩქებისაგან. ტყის ზემო სარტყელში გაბატონებულია წიფელი. ტყის ზონა მთავრდება სუბალპ. ტანბრეცილი მეჩხერი ტყით. რ-ის შემადგენლობაშია არყი, მაღალმთის მუხა, ნეკერჩხალი, ცირცელი და სხვ. ყველაზე მაღალი ადგილები უჭირავს სუბალპ. (ნაწილობრივ მეორად) და ალპ. მდელოს მცენარეულობას, რ-იც საძოვრებადაა გამოყენებული. მდინარეთა სანაპიროზე შემორჩენილია მურყნის ტყეები.

ცხოველთა სამყარო. არის როგორც მთის ტყის, ისე მთის მდელოს ცხოველები მაღალ მთებში ბინადრობენ არჩვი, კავკასიური ირემი, შველი, ზოგჯერ ციკანი, კვერნა, ტყის კვერნა, ფოცხვერი, დათვი, მელა, მგელი, ტურა, ენოტისებრი ძაღლი, გარეული კატა, ფოცხვერი. კავკასიური მურა დათვი. აგრეთვე მღრღნელები — ჩვეულებრივი თაგვი, რუხი ყვერითხა, ბუჩქნარის მემინდვრია, ძილგუდა, ამიერკავკასიური ციყვი და სხვ. მრავალფეროვანია ორნითო- და იქთიოფაუნა.

ძირითადი ლანდშაფტები. რ-ნის ტერიტ. ძირითადად მოქცეულია მთის-ტყისა და მთა-მდელოს ლანდშაფტის ტიპებში და მოიცავს ლანდშაფტის შემდეგ სახეებს: 1 ჭალები ტუგაის მცენარეულობით, ალუვიურ ნიადაგებზე, 2 ჯაგეკლიან-სტეპური ვაკე მდელო კავისფერი და შავმიწისებრი ნიადაგებით; 3 მთისწინეთი მუხნარ ჯაგრცხილნარით და ჯაგეკლიანი სტეპით ტყის ყავისფერ ნიადაგებზე, 4 დაბალმთიანეთის მუხნარი და მუხნარ-რცხილნარი ტყის ყომრალი და ყავისფერი ნიადაგებით; 5. საშუალო მთები წიფლის ტყეებით ტყის ყომრალ და გაეწრებულ ყომრალ ნიადაგებზე; 6. სუბალპ. ტყეები და მდელოები, ალპ. მდელოები.

მოსახლეობა ძირითადად ცხოვრობენ ოსები, ქართველები, მცირე რაოდენობით რუსები და სხვ. სოფლის მოსახლ. შეადგენს რ-ნის მთელი მოსახლ. 100%-ს. განსახლების ძირითადი ზონა ვრცელდება ზ. დ. 600—1200 მ ფარგლებში, ჭარბობს პატარა სოფლები.

სასოფლო მეურნეობა. სოფლის მეურნეობის ძირითადი დარგებია მეხილეობა, მარცვლეულის მეურნ. და მეცხოველეობა. რ-ნში არის 8 კოლ-ბა, 6 საბჭ. მეურნ. (თამარაშენის მეკურტლეობის., ერედვის მეცხოველეობა-მეხილეობის, არცევის მეხილეობის, დმენისა და ქანათის მეცხოველეობის), ხეთაგუროვის მეფრინველეობის., სახელმწ. სანერგე მეურნ. (ცხინვალის) და სოფ. მეურნ. პროდუქციის დამზადების სამეურნეობათაშორისო გაერთიანება. რ-ნის სახნავი მიწების ფართ. 12,66 ათ. ჰა, დამუშავებული მიწების მნიშვნელოვანი ნაწილი (40%) ბაღებზე მოდის. მეხილეობა განვითარებულია კოლმეურნეობების უმეტეს ნაწილში და არცევის მეხილეობის საბჭ. მეურნეობაში. ნათესი ფართობიდან (8,1 ათ. ჰა) მარცვლეულს უკავია 4,5 ათ. ჰა (ძირითადად მოჰყავთ ხორბალი და სიმინდი), საკვებ კულტურებს — 2,6 ათ. ჰა, უმნიშვნელო ფართ. უკავია შაქრის ჭარხალს (0,3 ათ. ჰა). რ-ნის მთელი ფართ. 38% სათიბ-საძოვრებს უჭირავს. სარწყავია 5,3 ათ. ჰა მიწა. მეცხოველეობაში ჭარბობს მსხ. რქ. საქონელი. პირუტყვის სულადობა (1985): მსხ. რქ. საქონელი 19,9 ათ., ღორი 7,7 ათ., თხა და ცხვარი 8,8 ათასი. მეცხოველეობა ვითარდება აქ არსებული მდიდარი და შემოზიდული კომბინირებული საკვები ბაზის ხარჯზე. რ-ნში არის ცხინვალის მეფრინველეობის ფ-კა და მეურნ.-ტექნიკური მომსახ. ფულადი შემოსავლის ძირითადი წყაროა მეცხოველეობა და მებაღეობა.

მრეწველობა. საწარმოები თითქმის მთლიანად თავმოყრილია ქ. ცხინვალში. რ-ნის ტერიტორიაზეა მცირე სიმძლავრის კეხვის ჰესი. რ-ნის სოფლებში არის საშენ მასალათა და ადგილ. მრეწვ. წვრილი საწარმოები.

ტრანსპორტი. ამიერკავკ. სარკინიგზო მაგისტრალთან რ-ნი დაკავშირებულია გორი—ცხინვალის რკინიგზით (33 კმ). რ-ნკ დიდ როლს ასრულებს სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქ. ცხოვრებაში. 1959-იდან რკინიგზა გადაყვანილია ელექტროწევაზე. რ-ნის ტერიტორიას კვეთს რესპ. მნიშვნელობის საავტ. გზები: გორი—ცხინვალი—ონი, ცხინვალი—ჯავა, ცხინვალი—ზნაური და სხვ. ადგილ. მნიშვნელობის გზების სიგრძეა 100 კმ.

კულტურა და ჯანმრთელობის დაცვა. რ-ნში არის 46 ზოგადსაგანმან. (აქედან 13 საშ.) სკოლა, 3,6 ათ. მოსწ., 0,6 ათ. მასწავლებელი, 27 საკლუბო დაწესებულება და 40 ბ-კა (1985). კულტურის დაწესებულებათა უმეტესი ნაწილი ცხინვალშია. სოფ. ტბეთში არის პროფტექ. სასწავლებელი, სოფ. თამარაშენში — ი. მაჩაბლის სახლ.-მუზეუმი.

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება 4 საავადმყოფო (80 საწოლი), 4 ამბულ.-პოლიკლინიკა და 9 საფერშლო და საფერშლო-სამეანო პუნქტი, 20 ექიმი და 118 საშ. მედმუშაკი (1985). რ-ნის სოფლების უმეტესი ნაწილი ელექტრო- და რადიოფიცირებულია. იღებენ ტელეგადაცემებს.

ხუროთმოძღვრული ძეგლები. ბიეთის (IX ს.) სამონასტრო კომპლექსი, იკორთის (1172) გუმბათოვანი ტაძარი, თირის (შუა საუკ.) მონასტერი, მეჯუდის სამყდარი (შუა საუკ.) სოფ. ერედვის მახლობლად, საბაწმინდის (შუა საუკ.) მონასტერი, მეღვრეკისის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი და სხვ. დ. უძილაური, რ. კვერენჩხილაძე.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I—II, გვ. 240—241.

ცხირეთის ციხე, შუა საუკუნეების ციხე-სიმაგრე აღმ. საქართველოში, შიდა ქართლში, თეძმის ხეობაში, ახლანდ. სოფ. ქართაწმინდის (კასპის რ-ნი) სამხრ.-დას-ით 3 კმ-ზე. ც. ც-ს მოიხსენიებს X ს. ნაგებობად. წყაროებში პირველად იხსენიება 1170. ც. ც. ცნობილი იყო როგორც მეფეთა საზაფხულო სადგომი. 1454 ქართლის მეფე გიორგი VIII-მ ციხე ფეოდალ ვამრეკელ ჯავახიშვილს გადასცა. 1609 ოსმალებმა სცადეს ც. ც-თან გავლა და იქ მყოფი ქართლის მეფე ლუარსაბ II-ის ხელში ჩაგდება, მაგრამ თევდორე მღვდელმა (იხ. თევდორე კველელი) მტერს გზა აუბნია და ც. ც. გადარჩა ოსმალთა თავდასხმას; ამ პერიოდში ციხე გიორგი სააკაძეს უპყრია. 1632 აქ იმყოფება ქართლის მეფე როსტომი, რ-იც გავლენიან ფეოდალ ნოდარ ციციშვილის მეთაურობით თავადურ კოალიციას ებრძოდა, მანვე 1652 ც. ც. გიორგი სააკაძის შვილს იორამ სააკაძეს დაუბრუნა.

ც. ც. მოღწეულია ძვიანი გადაკეთებებით, უჭირავს დიდი ფართობი, მაღალ კედლებში დატანებული აქვს სათოფურები; აღმ. მხრიდან მიუდგომელია, გალავნის შიგნით საცხოვრებელი შენობების საძირკვლებია. ციხის მახლობლად ცხირეთის ნასოფლარია.

ლიტ.: ციციშვილი ე., [illegible] სახლის ერთი სახის დასახლებისთვის საქართველოში (კოშკი სოფ. ხეითში), «ქართული ხელოვნება», 1955, ტ. 4.

ცხირი, სოფელი აფხ. ასსრ გალის რ-ნში (პირველი გალის სოფსაბჭო), მდ. ერისწყლის მარცხ. ნაპირზე, „გალის ზღვის" ჩრდ.-აღმ-ით ზ. დ. 90 მ, გალიდან 12 კმ ა. წერეთლის სახ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა) საშ. სკოლა, კლუბი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ცხმორი, სოფელი ონის რ-ნში, რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ჯეჯორის (რიონის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., ბაჯიხევი, ლეჟბადინი, ღუნდა, ფსიორი, ჩორდი) ზ. დ. 1280 მ, ონიდან 10 კმ მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. პიპილეთში (4 კმ), ბ-კა, კლუბი, საფერშლო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ცხმორისი, სოფელი აჭარის ასსრ ქედის რ-ნში, მდ. აჭარისწყლის მარცხ. ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., ახო, გეგელიძეები, გობრონეთი, კოკოტაური, ჩაქვაძეები). ზ. დ. 570 მ, ქედიდან 16 კმ. კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), საფერშლო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფლის მიდამოებში შემონახულია შუა საუკ. ხიდი.

ცხნარი, ისტორიული სოფელი აღმ. საქართველოში, ქვემო ქართლში, მდ. ქციის მარცხ. ნაპირზე, ახლანდ. სოფ. ფიტარეთის (თეთრი წყაროს რ-ნი) დას-ით დაახლ. 3 კმ-ზე. წყაროებში პირველად იხსენიება XVI ს-ში. ისტ. ც-ის მიდამოებში რამდენიმე ძეგლია: სამხრ.-დას-ით, გორაკზე, ციხის ნანგრევებია. ნასოფლარის განაპირას შემორჩენილია დარბაზული ტიპის ეკლესია, რ-საც სამხრ.-იდან გვიანდ. მინაშენი აქვს. ეკლესია მოუპირკეთებელია. აქვს ორი წარწერა. ერთის მიხედვით, იგი სოფლის მოსახლეობას აუგია მეფე დავით VII ულუსა და ფეოდალ ვარამ გაგელის დროს (XIII ს.), მეორე, ცალ. სამხრ. მინაშენში საფლავზე ლი ქვაჯვარის ასომთავრული წარწერის თანახმად, ჯვარი აღმართულია კოლოსის ძეთა მიერ (ფაქტი უნდა მიუთითებდეს, რომ XIII ს-მდე აქ სხვა ტაძარი იდგა).

ლიტ.: ბერძენიშვილი დ., წარწერები სოფ. ცხნარიდან, «ძეგლის მეგობარი», 1977, № 43—44; ლორთქიფანიძე ი., ქვემო ქართლი XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში, ნაწ. 1—2, თბ., 1936.

დ. ბერძენიშვილი.

ცხოველები, ცხოველური ორგანიზმები, ცოცხალ არსებათა ერთ-ერთი ძირითადი სამყარო (მეორე სამყარო მცენარეებია). ც. ჰეტეროტროფული ორგანიზმებია. უმარტივესების ზოგი სახეობა (ევგლენა) იკვებება როგორც ჰეტეროტროფულად, ისე ავტოტროფულად. თანამედროვე ეპოქაში ცხოვრობს 1,5-იდან 2 მლნ-მდე სახეობის ცხოველი, მ. შ. 1 მლნ-ზე მეტი ფეხსახსრიანებია. სისტემატიკოსები ც-ს განსხვავებული რაოდენობის ტიპებად ყოფენ. უფრო მეტად მიღებულია შემდეგი ტიპები: უმარტივესები (ზოგი ამ ტიპს 5 ტიპად ყოფს), ღრუბლები, ნაწლავღრუიანები, ბრტყელი ჭიები, ნემერტინები, მრგვალი ჭიები, თავყბალიანები, რგოლოვანი ჭიები, ფეხსახსრიანები, ხავსიანები, მხარფეხიანები, რბილტანიანები, კანეკლიანები, პოგონოფორები, ჯაგარყბიანები, ნახევრადქორდიანები და ქორდიანები. ც-ს შეისწავლის ზოოლოგია და მრავალი სხვა. ზოოლ. დისციპლინა: პროტისტოლოგია, ენტომოლოგია, იქთიოლოგია, ჰერპეტოლოგია, ორნითოლოგია, თერიოლოგია და სხვ.

ც-ს დიდი მნიშვნელობა აქვს ადამიანის ცხოვრებაში. იყენებენ საკვებად, გამწევ ძალად, სამრეწვ. ნედლეულად და სხვ. ზოგს ზიანი მოაქვს სახ. მეურნ. ამა თუ იმ დარგისათვის, ზოგი ცხოველებისა და ადამიანის პარაზიტია. მრავალი სახეობა დაუზოგავი განადგურების გამო მოისპო ან მოსპობის საფრთხის წინაშე დგას. ამჟამად მსოფლიოში ღონისძიებები ტარდება ც-ის რაოდენობის რეგულირებისათვის, დაცვისათვის, აღწარმოებისათვის (გამოცემულია კანონები, დაარსებულია ნაკრძალები, აღკვეთილები, შემოღებულია „წითელი წიგნი" და სხვ.).

ა. ჯანაშვილი.

ცხოველთა ანატომია, მეცნიერება ცხოველთა ცალკეული ორგანოს, მათი სისტემებისა და მთლიანი ორგანიზმის ფორმისა და აგებულების შესახებ.

ცხოველთა გამრავლება, იხ. სქ. გამრავლება.

ცხოველთა გონიერება, ცხოველების ქცევის მახასიათებელი, ვლინდება გონიერული ქცევის სახით თუ ცხოველი აღიქვამს ახალ, მისთვის შეუჩვეველ ქცევას ისეთ სიტუაციაში, რ-თანაც შესაბამისად მას არ გამოადგება არც მემკვიდრეობით დაპროგრამებული (ინსტინქტური) და არც თავისი ინდივიდ. გამოცდილებით შეძენილი ჩვევა, ქცევა. — ეს მისი გონიერებას მიეწერება. გონიერული ქცევა ცხოველების პირობების ცვლილებებთან სწრაფი შეგუების საშუალებაა, რ-საც ცოცხალი არსებები ფილოგენეტური განვითარების პროცესში იძენენ თავიანთი ცხოველქმედების და ქმედების პლასტიკურობის მატების კვალობაზე. გონიერული ქცევა ხერხემლიანების მრავალ წარმომადგენელთან არის დადასტურებული. მრავალი ექსპერ. გამოკვლევაა არსებობს ანთროპოიდების გონიერული ქცევის შესახებ.

ლიტ.: ბერიტაშვილი ი., [illegible], თბ., 1962; [illegible], ფუნქციიდან გონიერებამდე, გამოც. მე-2, თბ., 1977; Вагнер В. А., Биологические основания сравнительной психологии (Биопсихология), т. 2, СПб.—М., 1913; Вож-

Т о м а с Н. Ю., Предыстория интеллекта, М.—Л., 1949; К ё л е р В., Исследование интеллекта человекоподобных обезьян, М., 1930; Р о г и н с к и й Г. З., Навыки и зачатки интеллектуальных действий у антропоидов (шимпанзе), Л., 1948; Ф а б р и К. Э., Основы зоопсихологии, М., 1976.
ნ. ცაგარეიშვილი.

ცხოველთა ეკოლოგია, იხ. ეკოლოგია.

ცხოველთა ეთოლოგია, იხ. ეთოლოგია.

ცხოველთა ეპოსი, სხვადასხვა ეპიკური ჟანრის (ეპოპეა, პოემა, ზღაპარი, იგავ-არაკი) ნაწარმოებები, რ-თა გმირები ცხოველები არიან. ც. ე. ხალხური შემოქმედების ადრეული ფორმებიდან მომდინარეობს. მას განეკუთვნება სხვადასხვა ჟანრის ისეთი ნაწარმოებები, როგორიცაა ეგვ. ეპოსი „თაგვებისა და ბაყაყების ომი" (დაახლ. ძვ. წ. V ს. I მეოთხედი); ინდ. კრებულის „პანჩატანტრას" (II ს.) მრავალი თქმულება და მისი ბერძნ. და სპარს. ვარიანტები; ფოლკლორული ზღაპრები ცხოველთა შესახებ, ეზოპეს, ლაფონტენის, კრილოვის, ს.-ს. ორბელიანისა და სხვათა იგავ-არაკები; შუა საუკ. ლათ., ფრანგ., გერმ., ფლამანდ. ეპოსი მელაზე, გოეთეს პოემა „რაინეკე მელა", უმეტესწილად ტერმ. „ც. ე." შეესატყვისება ეპოსისა და ცხოველთა შესახებ ხალხ. ზღაპრების აღსანიშნავად იხმარება. სხვადასხვა ხალხის ც. ე.-ში ხასიათის შექმნის პრინციპი და პერსონაჟი იდეა საკმაოდ ახლოს დგას ერთმანეთთან. მისი სახეები ძალზე სტაბილურია (მაგ., მელა ეშმაკი და მატყუარაა, მგელი — ბრიყვი, კურდღელი — მშიშარა და ა. შ.), რაც მათი ალეგორიული პირობითი სიმბოლიზაციისა და სოც. სატირად გამოყენების საშუალებას იძლევა.

ცხოველთა კლასიფიკაცია, სასიცოცხლო სამეცნიერო ცხოველთა ჩაჯგუფება საანიმალური კლასიფიკაციის ფარგლებში. რ-საც ადგენენ ცხოველთა ნიშნების კომპლექსური შეფასების საფუძველზე. იხ. ზოოლოგია, სისტემატიკა.

ცხოველთა მორფოლოგია, სწავლება ცხოველური ორგანიზმების ფორმისა და აგებულების შესახებ ონტოგენეზსა და ფილოგენეზში. ც. მ.-ს ძეგლების ანატომია, შედარებითი ანატომია ცხოველთა ჰისტოლოგია, ემბრიოლოგია, ციტოლოგია.

ცხოველთა სამყარო, რომელიმე ტერიტორიის ან აკვატორიის ფარგლებში ისტორიულად ჩამოყალიბებული ცხოველთა ერთობლიობა. ც. ს. ხასიათდება არა მარტო სახეობრივი შემადგენლობით, არამედ ინდივიდთა რაოდენობით (რიცხოვნობით), ცხოველთა ცალკეული ჯგუფების (ნადირი, ფრინველი, თევზები და ა. შ.), ეკოლოგიური დაჯგუფებების (პლანქტონი, ნექტონი, ბენთოსი და ა. შ.), მათი ურთიერთკავშირით და სხვ. ც. ს. ცნება გამოიყენება ცხოველთა მიგრაციების და რიცხოვნობის დინამიკის შესწავლის, ბიოცენოზებში ცხოველთა მნიშვნელობის დადგენის, მეცნიერული პროგნოზების დამუშავების, მეთევზეობის, სამონადირეო საქმეში, სოფლისა და სატყეო მეურნეობებში და ჯანდაცვაში საჭიროა, პროგნოზების დასამუშავებლად.

ა. ჯანაშვილი.

ცხოველთა ფიზიოლოგია, იხ. ფიზიოლოგია.

ცხოველთა ფსიქოლოგია, იხ. ზოოფსიქოლოგია.

ცხოველური სტილი, უძველეს ხელოვნებაში ფართოდ გავრცელებული სტილის პირობითი სახელწოდება. ამ სტილისათვის დამახასიათებელია ცალკეული ცხოველის, მისი სხეულის ნაწილების ან რამდენიმე ცხოველისაგან შედგენილი რთული კომპოზიციის გამოსახვა. ც. ს. ზოგ ხალხში ჯერ კიდევ პრიმიტიული ხელოვნების წიაღში ჩაისახა. განსაკუთრებით გავრცელდა რკინის ხანაში. მისი წარმოშობა მჭიდროდ უკავშირდება ცხოველთა თაყვანისცემას (იხ. ტოტემიზმი). ც. ს.-ის სხვადასხვა განსახიერება დროთა განმავლობაში პირობით ორნამენტულ მოტივად იქცა. ცხოველური ც. ს.-ის უძველესი ძგ. წ. III ათასწლ. ნიმუშები ეგვიპტიდან და მესოპოტამიიდან.

ცხოველური წარმოშობის საკვები, მეცხოველეობის პროდუქტების გადამუშავების შედეგად მიღებული ნარჩენები, რ-საც იყენებენ ცხოველთა საკვებად. დიდი რაოდენობით შეიცავს პროტეინს, შეუცვლელ ამინომჟავებს, მინერ. ნივთიერებებსა და ვიტამინებს იყენებენ ყველა სას.-სამ. ცხოველის, ფრინველისა და ბაბუქის ნედლის კვებაში. ც. წ. ს. იყოფა 3 ჯგუფად: 1. სას.-სამ. ცხოველთა დაკვლაგადამუშავების შედეგად მიღებული ნარჩენები (ხორცის, სისხლის, ხორც-ძვლის ფქვილი); 2. თევზის გადამუშავების ნარჩენის და ზღვის მტაცებელ ცხოველთაგან დამზადებული ფქვილი, 3. რძე და რძის გადამუშავების ანარჩენები. მათი კვებითი ღირებულება განსხვავებულია და დამოკიდებულია იმ პროდუქციაზე, რ-ის ანარჩენსაც წარმოადგენს იგი. ხორცის ფქვილი შეიცავს (%-ობით) 65—80 პროტეინს, 10-მდე ცხიმს, 1,8—12 ნაცარს. ხორც-ძვლის ფქვილი შეიცავს 12%-ზე მეტ ნაცარს და ადვილად საკვებად ცხოველის მოლიანი გადამუშავების შედეგად მიიღება. სისხლის ფქვილი მდიდარია ცილით (75% მდე) ზეთოვანი-ზემაქლი ყველა პროდუქტი მდიდარია B, ხოლო ღვიძლი A და D ჯგუფების ვიტამინებით.

თევზის ფქვილი მდიდარია ლიზინით, მეთიონინით, კალციუმით, ფოსფორით იოდით. A, D და B ჯგუფის ვიტამინებით რძის პროდუქტებიდან ყველაზე გავრცელებულია მოხდილი რძე, დო, შრატი, რ-ებიც კარაქისა და ყველის წარმოების შედეგად მიიღება და შეიცავს ცილებს, რძის შაქარს, ცხიმს და სხვ. შრატი უფრო ნაკლებ ღირებულია საკვებია.

ა. ბეკაური.

„ცხოვრება და მეცნიერება", რუსეთში მოსწავლე ქართველ სტუდენტთა მხატვრული და სამეცნიერო კრებული რედაქტორი — საოფლიკიტო კოლეგია. გამოიცემოდა პ. ოცხელი და ამირანაშვილი. ცხოვრებაში ქუთაისში 1914 გამოვიდა მხოლოდ ერთი ნაკვეთი შედგება 3 ნაწილისაგან 1. გამოკვლევები (ს. აკალიანი, გ. ყიფიანი, ქ. რამიშვილი, ს. ასლანიშვილი, ვ. ფოფხაძე, დ. კახიძე), მხატვრული ნაწარმოებები (ტ. რაბაძე, ე. ეგნატაშვილი), 2. ადამიანის ფიზიოლოგია და ანატომია (ჩ. ლეჟავა, ს. ცოფილაძე, ნ. კახიანი, ბ. ქუთათელაძე); 3. ბიბლიოგრაფია (ა. ფარცხალაძე, ა. ჯაგაშვილის, მ. კუცხეგარაძის, ა. ბაბორაშვილის, ს. ფარიანის, ი. გრიშაშვილის, გ. ტაბიძის ნაწერების მიმოხილვა)

ს. ბეკაური.

„ცხოვრება და ხელოვნება", ქართული ყოველკვირეული ლიტერატურულ-მხატვრული ჟურნალი, გამოდიოდა თბილისში 1910 წ. 12 დეკ.-იდან 1911 წ. 20 თებ.-მდე. გამოვიდა 11 ნომერი, რედ.-გამომცემელი — ნ. ლორთქიფანიძე. ჟურნალს ჰქონდა პუბლიც., სიტყვაკაზმული მწერლობის, მეცნ., მხატვრობის, ქანდაკების, თეატ., მუს. კრიტიკისა და ბიბლიოგრ. განყ-ბები. გამოქვეყნდა ი. გრიშაშვილის, კ. აბაშიძის, ს. შანშიაშვილის, ი. ევდოშვილის, შ. დადიანის, ა. წერეთლის, ა. ხარაძიშვილის, შ. არაგვისპირელის, კ. მაყაშვილის, ი. მჭედლიშვილის, დუტუ მეგრელისა და სხვათა ნაწარმოებები. ჟურნალს ჰქონდა დამატება (დამოუკიდებელი პაგინაციით).

ს. ბეკაური.

„ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი", საქართველოს მეფის დავით IV აღმაშენებლის (1089—1125) ისტორიკოსის თხზულება დაწერილია დაახლ. 1130-იან წლებში. შესულია „ქართლის ცხოვრების" კრებულში. საკუთარი ავტორის არსენ მეფის. თხზულებაში ასახულია 1089—1125 წლების პერიოდი, როცა საქართველო წინა აზიის ერთ-ერთ უძლიერეს სახელმწიფოდ ჩამოყალიბდა. თხზულება აღწერილი დავითის პირად. სამხ.-პოლიტ. ხასიათის ღონისძიებანი; ნაჩვენებია მისი მიერ ეკლესიის დემოკრატიზაციისათვის, ქვეყნის საშინაო და საგარეო ძლიერების ამაღლებისათვის გატარებული კონკრეტული ნაბიჯები, საქართველოში დაქრიალი გადმოსახლების საკმაოდ რთული, მრავალმხრივ გამორჩეულებულია, მრავალი ასპექტის მქონე პროცესი. „ც. მ. მ. დ." პოლემიკური ნაწარმოებია — ავტორი დავითის პოლიტიკის არა მარტო აღმწერი, არამედ აქტ. დამცველი და თანამდგომია იხ. დაწერილია დიდად განათლებული, მაღალნიჭიერი სახელმწ. და სას. მოღვაწის მიერ, ისტ. პროცესის ახსნისას იგი პროვიდენციალიზმს ეყრდნობა, იყენებს ისტ.-შედარებით მეთოდსაც; წინა პლანზე სწევს ქრისტ. მორალის პირითად დებულებს. ნაწარმოებში ვხვდებით რეზინისციები სას. წიგნებიდან. ბიზანტ. სამეფოს გავლენით, საქართვ. სახელმწიფოს და მისი მეფეების გაძლიერების შესაბამისად, აქ პირველად არის აღიარებული მეფის ღვთისნიერობის იდეა (ოზოთეოსი) — დავითი „მესის ხმალია", მისი სახით თვით ღმერთი მოქმედებს.

განსაკუთრებით ნათლად ჩანს ნაწარმოების ლავით აღმაშენებლის რთული, ისტორიკოსი ძვ. აღმოსავლეთისა და ანტ. სამყაროს ისტორიის კარგი ცოდნის საფუძველზე საინტერესო პარალელებს ავლებს ერთი მხრივ, დავითისა, და მეორე მხრივ, ალექსანდრე მაკედონელსა და ტრიოის ომის გმირ აქილევსს შორის; იგი ხაზს უსვამს, რომ ალექსანდრე მაკედონელის დიდი სახელი მისი ქვეყნის სიძლიერემ განაპირობა მსოფლიო-ისტორიულ პროცესში და (რომ) პირადი ღირსებები დავითი ალექსანდრეს სრულიად არ ჩამოუვარდებოდა.

თხზ. დაწერილია დახვეწილი სტილით, მდიდარი ქართულით. ივითხება პოეტური პროზის დონეზე ავტორმა დიდი ოსტატობით წარმოსახა დავითის მშფოთვარე ცხოვრების სული, ნათლად უჩვენა სიკეთისკენ დაპირისპირებული ძალები ბრძოლა. მაღალი ნაწარმოები მდიდარია როგორც ისტ.-კულტ., ისე ქრონოლოგიური მასალით.

ჟორდ. ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1, თბ., 1955.
ლორთ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე ა., დავით აღმაშენებლის ისტორიის თარიღისა და ხასიათის შესახებ, კრ. ქართული ისტორიოგრაფია, [ტ.] 2, თბ., 1971; ც ი ნ ც ა ძ ე ი., ერთი ისტორიკოსის ეპოქის შესახებ, კრ. მრავალთავი. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, [ტ.] 3, თბ., 1973; კ ე კ ე ლ ი ძ ე კ., დავით აღმაშენებლის მემატიანის ვინაობა, ეტ., 1917, ო ნ ი ა ნ ი ი., დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ვინაობის საკითხისათვის, ანძ. მსერთი ინ-ტის მოამბე, 1963, [ტ.] 6; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 8, თბ., 1977.
მ. ლორთქიფანიძე.

„ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი" (სათაური პირობითია), საქართველოს მეფის თამარის ე. წ. მეორე ისტორიკოსის თხზულება (XIII ს.), რ-შიც აღწერილია XII ს. 80-იანი წწ. — XIII ს. I ათეულის საქართველოს ისტორია. თხზულების ტექსტი არასრული სახით [ბასილის ბრძოლის (1203) დაწყებამდე] შემონახულია „ქართლის ცხოვრების" მარიამისეული ნუსხის ძვ. ნაწილში, რ-იც პალეოგრაფიული ნიშნებით XVI ს.-ით თარიღდება. „ქართლის ცხოვრების" ვახტანგისეულ რედაქციაში ტექსტით (აქ თამარის ცხოვრება წარმოდგენილია თხზულებით, რ-იც თამარის პირველი და მეორე ისტორიკოსების ნაწარმოებების შერწყმით და ზოგიერთი მასალის დამატებით არის შედგენილი). ი. ჯავახიშვილმა გამოაქვეყნა წესით პირობითად აღადგინა „ც. მ. მ.

1

2

3

4

ცხოველური სტილი: 1—ცხენის თავის ჩუქურთმა, სკვითური, ძვ. წ. V—III სს., 2—ენგელია გადასაფარებლის აპლიკაცია პაზირიკის ყორღანი, ძვ. წ. V—III სს.; 3—ირმის ფიგურა, ძვ. წ. VI ს.; 4—ლომის ფიგურა ბალთაზე, ძვ. წ. VI ს. (ერმიტაჟი, ლენინგრადი)

ო-ისა“ ტექსტის მეორე ნაწილი. ძეგლის ავტორის ვინაობა უცნობია. ავტორად ვარაუდობდნენ თხზულების ტექსტში მოხსენიებულ ბასილი ეზოსმოძღვარს (ი. ჯავახიშვილი, კ. დონდუა, ს. ყაუხჩიშვილი და სხვ.) და შოთა რუსთაველს (ილ. აბულაძე, ს. კაკაბაძე). ასევე უცნობია თხზულების დაწერისა და „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შეტანის თარიღი. გამოთქმულია მოსაზრებები, რომ იგი დაწერილი უნდა იყოს 1210—13 (ი. ჯავახიშვილი, კ. გრიგოლია), 1222—23 ან 1218—20 ((ს. კაკაბაძე) წლებში, XIII ს. პირველ მეოთხედში (პ. ინგოროყვა), 1236 წლის შემდეგ (კ. კეკელიძე), 1236—45 (ი. ლოლაშვილი). ავტორი დახელოვნებული მწერალია; მეტაფორული, საკმაოდ მხატვრული ენით მოგვითხრობს ამბავს. თამარის პირველი ისტორიკოსისაგან განსხვავებით, შედარებით ნაკლებ ყურადღებას აქცევს სამხ. და პოლიტ. მოვლენებს, უფრო ვრცლად სამეფო კარის შინაური ცხოვრება აინტერესებს. მასვე მოცემული აქვს თამარის გარეგნობის აღწერა. „ც. მ. მ. თ.“ XII ს. დასასრ. და XIII ს. დამდეგის საქართვ. ისტორიის მნიშვნელოვანი წყაროა და საყურადღებო მონაცემებით ავსებს თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულების („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“) ცნობებს.

გამოც.: ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ივ. ჯავახიშვილის გამოც., „ენიმკის მოამბე“, 1934, ტ. 14, ი გ ი ვ ე, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959; Басили, История царицы Тамары, пер. В. Д. Дондуа, в кн.: Памятники эпохи Руставели, Л., 1938; Жизнь царицы цариц Тамар. Пер. и введение В. Д. Дондуа. Исследование и прим. М. М. Бердзнишвили, Тб., 1985.

ლიტ.: აბულაძე ილ., ცნობა შოთა რუსთაველის ისტორიული თხზულების შესახებ, „ენიმკის მოამბე“, 1938, ტ. 3; გრიგოლია კ., თამარის მეორე ისტორიკოსის ვინაობისა და მისი თხზულების დათარიღების საკითხი, კრებ. „შრომები“, 1964, ტ. 10; კაკაბაძე ს., „შოთა რუსთაველი და მისი „ვეფხისტყაოსანი“, თბ., 1966; კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, [ტ.] 2, თბ., 1958; ლოლაშვილი ი., რუსთაველი და თამარის ისტორიკოსთა ვინაობის პრობლემა, თბ., 1961; ჯავახიშვილი ივ., ახლად აღმოჩენილი „ქართლის ცხოვრება“ და თამარ მეფის მეორე, აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 8, თბ., 1977.

რ. კიკნაძე.

„ცხოვრება პეტრე ქართველისა“, ძველქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლი, გადმოქართულებული ასურულიდან (ქართ. წყაროთი — ზაქარიას თხზულებიდან) მაკარი მესხის მიერ დაახლ. XIII ს.-ში. მასში აღწერილია V ს. გამოჩენილი ქართვ. საეკლ. მოღვაწის პეტრე იბერის ცხოვრება და მოღვაწეობა. ძეგლის უძველეს ხელნაწერს (XV ს.-ში გადაწერილია იერუსალიმის მონასტერში) ერთვის 2 ანდერძი — ავტორის, მთარგმნელისა და რესტავრატორის — ბაქარ(?) ცუცქირიძისა. ტექსტი თავიდანვე გადაწერილი ყოფილა „ამბავი და წინაუკმო“, ... შესავალი და დასასრული, აღდგენილი და გაკრცობილი ტექსტის მიხედვით შეუძლებელია ვიქონიოთ სრული წარმოდგენა მაკარი მესხის თარგმანზე. თხზულების წარმომავლობა, შინაარსი და ანტიკური ისტ.-ჰაგიოგრაფიული ცნობების ავთენტიკურობა აზრთა დიდ სხვადასხვაობას იწვევს. XVIII ს.-ში შემუშავდა „ც. პ. ქ.-ს“ მოკლე რედაქცია. შემდგა რამდენიმე საკითხავი და საგალობელი პეტრე იბერზე. ამ თხზულებებს ეფუძნება ქართ. ჰაგიოგრაფიულ კრებულებში, „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეულ რედაქციაში და სხვ. „ც. პ. ქ.“ გამოსცა ნ. მარმა 1896.

გამოც.: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ილ. აბულაძის რედ., წგნ. 2, თბ., 1967.

ლიტ.: გაწერელია ა., რჩეული ნაწერები, ტ. 1, თბ., 1977; კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; ლოლაშვილი ი., არეოპაგიტიკის პრობლემები, თბ., 1972; ყაუხჩიშვილი ს., ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 3, თბ., 1973; ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 1, თბ., 1960 (თხზ., ტ. 1, თბ., 1979).

ი. ლოლაშვილი.

ცხოვრება წმინდანთა, იხ. ჰაგიოგრაფია.

ცხოვრების დონე, სოციალურ-ეკონომიკური კატეგორია, რ-იც ახასიათებს ადამიანთა მატერიალური, სულიერი და სოციალური მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილების დონეს და „...მდგომარეობს არა უბრალოდ ფიზიკურ არსებობაში, არამედ განსაზღვრულ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებაში, რომელნიც წარმოიშობიან იმ საზოგადოებრივ პირობების მეოხებით, რომლებშიც ცხოვრობენ და იზრდებიან ადამიანები“ (მ ა რ ქ ს ი კ., ხელფასი, ფასი და მოგება, თბ., 1958, გვ. 71). ც. დ. განისაზღვრება, ერთი მხრივ, ადამიანთა მოთხოვნილების განვითარების დონით, ხოლო, მეორე მხრივ, საარსებო დოვლათისა და მომსახურების რაოდენობით და მისი ხარისხით. იგი პირდაპირაა დაკავშირებული საზ-ბის მთავარი საწარმოო ძალის — სამუშაო ძალის — კვლავწარმოებასთან. ც. დ. ახასიათებს მოხმარების მოცულობას და სტრუქტურას, შრომის პირობებს, მომსახურების სფეროს განვითარებას, არასამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის სტრუქტურას, პირადი საკუთრების ზომას და ა. შ. იგი ფართო გაგებით, ახასიათებს მოსახლეობის მატერ. და სულიერ მდგომარეობას, ხოლო ვიწრო გაგებით — მატერ. მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებისა და მათი შესაბამისი შემოსავლების დონეს. ც. დ. შეიძლება რაოდენობრივად გამოიხატოს მოხმარების ნატურალურ სტრუქტურაში, ხოლო განზოგადებული სახით — ღირებულებით ფორმაში. ც. დ.-ის დონე ბევრად განისაზღვრება მოსახლეობის რეალური შემოსავლის ზრდის ტემპით. მიღწეული ც. დ.-ის შედარება საზოგადოებრივად აუცილებელ მოთხოვნილებებთან საშუალებას გვაძლევს შევაფასოთ იგი საზ-ბის რეალურ შესაძლებლობათა თვალსაზრისით მისი განვითარების ყოველ მოცემულ ეტაპზე.

კ ა პ ი ტ ა ლ ი ზ მ ი ს დროს ც. დ. გამოხატავს ექსპლუატაციის ურთიერთობას. ბურჟუაზიისა და მუშების ც. დ. დიამეტრულად განსხვავებულია ერთმანეთისაგან. ეს ურთიერთობა განსაზღვრავს მუშათა კლასის ც. დ.-ის სოც. საზღვრებს და ელინდება სამუშაო ძალის კვლავწარმოების იმ მინიმ. დონეზე, რაც აუცილებელია ზედმეტი ღირებულების წარმოებისათვის. ბურჟ. იდეოლოგებს ც. დ.-ის ცნება დაჰყავთ მხოლოდ მატერ. დოვლათის მოხმარებაზე. მოხმარებისა და შემოსავლების საშ. სტატისტიკური მაჩვენებლების გამოყენება მიზნად ისახავს მიჩქმალოს საზ-ბის სხვადასხვა კლასის მოხმარებაში ბურჟ. საზ-ბის კლასობრივი პოლარიზაცია.

ს ო ც ი ა ლ ი ზ მ ი ს დროს ც. დ. გამოხატავს საზ-ბის თანასწორუფლებიანი წევრების ამხანაგური თანამშრომლობისა და ურთიერთდახმარების ურთიერთობას. ამასთან ის მჭიდროდ არის დაკავშირებული არა მხოლოდ სამუშაო ძალის კვლავწარმოებასთან, არამედ ახ. ადამიანის ფორმირებასთანაც. სოციალ. საზ-ბაში თუმცა არსებობს სხვადასხვა კლასისა და ჯგუფის ცხოვრების პირობებში განსხვავება, მაგრამ ეს განსხვავება არაარსებითია. სოციალ. საზ-ბაში ადამიანთა ცხოვრების პირობები არ იფარგლება მხოლოდ ნივთთა მოხმარებით: აქ არსებობს მატერ., კეთილდღეობის ზრდის მჭიდრო კავშირი ადამიანთა იდეურ-ზნეობრივ და კულტ. დონის ამაღლებასთან. სულიერი სიმდიდრის მოხმარება, ყველა ადამიანისათვის მისი ხელმისაწვდომობა, შრომის სოც. პირობები, სოც. უზრუნველყოფის დონე, ჯანმრთელობის დაცვა და ადამიანთა მდგომარეობის მრავალი სხვა დამახასიათებელი ნიშანი წარმოადგენს ც. დ.-ის აუცილებელ კომპონენტებს, რ-თა გათვალისწინების გარეშე შეუძლებელია მისი სწორი შეფასება.

რ. გველესიანი.

ცხოვრების ფილოსოფია, იხ. სიცოცხლის ფილოსოფია.

ცხოვრების წესი, სოციოლოგიური კატეგორია, რ-იც ახასიათებს ამა თუ იმ კონკრეტული საზოგადოების ადამიანთა ცხოვრების ტიპურ ფორმას, მატერიალური და სულიერი ცხოვრების სფეროში ადამიანთა ურთიერთობის ძირითად ნიშნებს. ც. წ. ფუნქციონირებს ადამიანთა ურთიერთობის ყველა სფეროში. იგი წინააღმდეგობრივი ხასიათისაა, აქ ყოველ კლასს, თითოეულ საზ. ჯგუფს თავისი ცხოვრების მანერა, თავისი ჩვეულებები, თავისი მიდრეკილებები აქვს. სოციალ. ც. წ.-ის არსია პიროვნებისა და საზ-ბის ინტერესების ერთიანობა, ადამიანის, მოქალაქის ჭეშმარიტი თავისუფლება, დემოკრატიისა და მშვიდობის უზრუნველყოფა.

დ. კალანდაძე

ცხოვრების ხე, მ ი თ ო ლ ო გ. ხე, მსოფლიო წესრიგის სიმბოლური სახე ძვ. ქვეყნების ხალხთა მითოლოგიაში. იგი განასახიერებდა სამყაროს მთლიანობას, ქვეყნიერების ნაწილთა ურთიერთკავშირს, რ-იც ორგანიზებული, სივრცობრივი სტრუქტურის სახით იყო წარმოდგენილი. სამყაროს მთლიანობა გაზიარებული იყო როგორც ერთმანეთის საპირისპირო ნიშანთა მქონე ელემენტების ერთობლიობა (მაგ., ზესკნელი—ქვესკნელი), რომელიც განსხვავებულია პირველადი სუბსტანციისაგან, უფრო ხშირად ქაოსისაგან. ხე, როგორც სამყაროს სიმბოლო, აღმოცენდა და მრავალფეროვანი ფერხით გავრცელდა იყო მიწათმოქმედი და მესაქონლე ხალხის მითოსში.

უძველესი შეხედულებების თანახმად, ც. ხ. დგას სამყაროს ცენტრში და თავისი ვერტიკალური გავლით კოსმოსის სამ სარტყელს აერთიანებს: ფესვები მოქცეულია ქვესკნელში, ტანი სკნელზე (მიწის პირზე) დგას, ხოლო წვერი ზეცაშია. ამ ელემენტების უძველესი სიმბოლიკა ცხოველური სახისა იყო. თუ ც. ხ.-ის წვერსა და ტანს გამოხატავდნენ ფრინველისა და ცხოველის სახით (ხშირად ადამიანის სახითაც), ფესვებს ანუ ქვესკნელს განასახიერებდა თევზი, ქვეწარმავალი და ა. შ. მოგვიანებით წარმოიქმნა უფრო განზოგადოებული სიმბოლური მწკრივი რ-იც ც. ხ-ს წარმოადგენდა დროში განფენილად (წარსული, აწმყო, მომავალი) ან სამყაროს ელემენტთა კავშირის სახით (წყალი, მიწა, ცეცხლი) და ა. შ.

ც. ხ.-იან დაკავშირებულ წარმოდგენებში აღწერილია სამყაროს ჰორიზონტ. კვეთაც მარცხ. და მარჯვ. მხარეების ან წინა და უკანა სკნელების სახით, რ-ებიც ქვეყნიერების ოთხ მხარეს განასახიერებენ და რელიგიასა და მითოსში ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი მნიშვნელობები აქვთ.

ც. ხ.-ის ვარიანტ წარმოდგენებზე სრულდებოდა სხვადასხვა საწესო მოქმედება: ფერხული, ორპირული სიმღერა, კითხვა-პასუხის ინსცენირება, მსხვერპლშეწირვა და ა. შ., რ-თა მიზანი იყო მითოსის პირველად შექმნის აქტის განმეორება, ქვეყნიერების მუდმივი აღორძინების პროცესის განახლება. ც. ხ.-ის სხვადასხვა ვარიანტია სიცოცხლის ხე, რ-იც უკავშირდება მარადიული სიცოცხლის წარმოშობის შესახებ, ცნობადისა და მჭამადის ბიბლიური ხე, სიკეთის ხე და ა. შ. ან დროში ეს იდეა გამოიხატა იერარქიულობის ამსახველ სიმბოლიკაში (გენეალოგიური, ძალაუფლების სტრუქტურის, სოც. ურთიერთობების, მარცვლის სისტემების ხე და ა. შ.). ქართველთა წარმოდგენები ც. ხ.-ის შესახებ დიდი

მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ცნობილია, მაგ., საკულტო ხეები (ლამარიის ჯვრის მუხა, ხატის კარზე ან მარანში მდგომი ხე, რ-საც სიცოცხლის მიმნიჭებელი სამკურნალო—კურნების ასხია—„ხემწყოვანი" და ა. შ.), და კომუნიკაციის სხვა სხვა საშუალებები (მაგ., ღვინის რქა, ცადან დაშვებული შიბი, ცაზე დაკიდებული კოშკი და მისთ.); პრაქტიკაში ც ხ-ის ზესახებ წარმოდგენათა ამსახველი საკრალური ობიექტების დეტალებიდ, ნაწილაკი, საქორწილო მაშხალა, კამარა და სხვ. მისი ნაკვალევი ვლინდება ქრისტიანულ წარმოდგენებში (სვეტიცხოველი, ხე ხისაგან გაკეთებული და საკულტო ცენტრებში აღმართული ჯვრები, ხატების სამრეკლოს ხეები და ა. შ.). ც.ხ-ის სიმბოლიკა ასახულია თავის ეკლესიებიდან დაკავშირებულ წარმოდგენებში, ასევე ხალხ ზეპირსიტყვიერებაში, მუსიკასა და ქორეოგრაფიაში (იხ. აგრეთვე სტ. მითოლოგია).

ლიტ.: ბარდაველიძე ვ., ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1953; ჯავახიშვილი ივ., თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 1, თბ., 1979; Бардавелидзе В. В., Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен. Тб., 1957. ო. სურგულაძე.

ცხოვრებოვი (ცხვრებაძე) ბორის ალექსანდრეს ძე (დ. 25 VIII 1911; სოფ. მსხლები, ახლანდ. ჯავის რ-ნი), ოსი საბჭ. მსახიობი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1972). სკკპ წევრი 1940-იდან. 1936 დაამთავრა რუსთაველის სახ. თეატრთან არსებული დრამ. სტუდია. 1933-იდან კ. ხეთაგუროვის სახ. ცხინვალის სახელმწ. თეატრის მსახიობია. თანაბარი წარმატებით თამაშობს ტრაგედიულ და კომედიურ როლებს. ც-ის მიერ შექმნილი სცენური სახეებიდან აღსანიშნავია ჩერმენი (გ. ფლიევის „ჩერმენი"), ტატი (ვ. სანაკოევის „ტატი ჯიოევი"), ლოპეზი (ფლეტჩერის „ესპანელი მღვდელი"), ზაბელინი (ნ. პოგოდინის „კრემლის კურანტები"), ილიკო (დ. ჯაფარიძის „ილიკო ჭუბარიო"), ჯემალი (გ. კანდელაკის „შიოს წუწუნები"), ბასია (მ. კაჭარავას „ბასიას შვილები"), გიორგი (ო. ჭილაძის „ოთარაანთ ქვრივი") და სხვ. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით. შ. ტეტუნაშვილი.

ცხოვრებოვი ივანე ლევანის ძე (2 II. 1913, სოფ. ელიბარია, ზნაურის რ-ნი, — 26 XI 1943), საბჭ. კავშირის გმირი (22. II 1943), უმცროსი ლეიტენანტი (1943). სკკპ წევრი 1943-იდან. 1936—38 მსახურობდა წითელ არმიაში. 1939—41 მუშაობდა ზნაურის საშ. სკოლაში მასწავლებლად. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს 303-ე მსროლელ დივიზიაში მსახურობდა; ოდერის ქვემოთ დნეპრის გადალახვის დროის ბრძოლებში გამოჩენილი მამაცობისათვის მიენიჭა საბჭ. კავშირის გმირის წოდება. ქ. ჩინჩილაშვილი.

ცხოვრიაშენი, სოფელი სამხრეთ რ-ნში, რაჭის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ჯრუჭულის (ყვირილის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., მოხვა). ზ. დ. 600 მ, სამტრედიიდან 10 კმ. მოსახ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა. შემორჩა ც-ის მაცხოვრის X—XI სს. ჯვრული მონასტერი.

„ცხრა დეკემბრის" მოძრაობა, სტუდენტების მასობრივი პატრიოტული გამოსვლები ჩინეთში 1935 დეკ. — 1936 იანვ. პეკინის რამდენიმე ათ. სტუდენტმა ჩინ. კომპარტიის არალეგალური ორგანიზაციების მოწოდებით 1935 წ. 9 დეკ. მოაწყო დემონსტრაცია ლოზუნგებით: იაპ. აგრესორების მოგერიება, სამოქალაქო ომის შეწყვეტა. ხალხისათვის დემოკრ. თავისუფლებების მინიჭება. ეს იყო პირველი ამგვარი პოლიტ. დემონსტრაცია გომინდანის რეაქციის მბრძანებლობის წლებში. მას თან სდევდა სისხლიანი შეტაკებები პოლიციასა და სტუდენტებს შორის. სტუდენტთა დემონსტრაციები ჩატარდა ტიანძინში, ნანკინში, შანხაიში, ხანკოუში, გუანჯოუში. ხანკოუსა და გუანჯოუში დემონსტრანტები პოლიციამ დახვრიტა. ბევრ ქალაქში შეიქმნა ერთიან ხსნის სტუდენტთა კავშირები. სტუდენტთა გამოსვლებმა მძლავრი ბიძგი მისცა მასობრივ სახ. მოძრაობის გაჩაღებას სამოქალაქო ომის შეწყვეტისა და ერთიანი ანტიიაპ. ერთიან ფრონტის შექმნისათვის.

ცხრა იანვარი 1905, „სისხლიანი კვირა", დღე, როცა მეფის მთავრობამ მასობრივად დახვრიტა ნიკოლოზ II-თვის პეტიციის მისართმევად მშვიდობიანად მიმავალი პეტერბურგელი მუშები (140 ათ-ზე მეტი კაცი). მასობრივი სვლა მოამზადა მონარქისტულმა ორგანიზაციამ, რ-იც შექმნა მღვდელმა გ. გაპონმა პოლიციის განხილვისას მუშათა კრებებზე პოლიციური განმარტავდნენ, რომ მხოლოდ რუს ბრძოლით შეუძლია პროლეტარიატს თავისი უფლებების მიღწევა. მაგრამ მეფისადმი რწმენა ჯერ კიდევ ძლიერი იყო და მუშათა სვლა ვერ შეაჩერეს. მოკლეს და დაჭრეს დაახლ. 4600 კაცი. სისხლიანი დარბევის ამბავმა მთელ ქვეყანაში გაფიცვების ტალღა გამოიწვია ლოზუნგით „ძირს თვითმპყრობელობა!". იანვ-ში რუს. 66 ქალაქში გაფიცვებში მონაწილეობდა 444 ათ. კაცი. „სისხლიანი კვირა" რუს. 1905—07 რევ. დასაწყისი იყო.

ცხრაკარა, ქართულ ხუროთმოძღვრებაში გავრცელებული ტერმინი. ც-ს უწოდებენ აგრ. იგივე, რაც იმ ხუროთმოძღვრულ კომპლექსს ან ნაგებობას. ამ სახელწოდებით ცნობილია ზემო ალვანის სასახლის კომპლექსი. მაჭანის სამონასტრო კომპლექსი ც. ეწოდება ვარძიის ერთ-ერთ მონაკვეთს.

ცხრაძმა, სოფელი ხაშურის რ-ნში, შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. მტკვრის მარცხ. მხარეს. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., დამპალო, თავგვერი, რბილა). ზ. დ. 700 მ, ხაშურიდან 6 კმ. ქვემეხრთის მეხილეობა-მერძევეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სამედიცინო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ცხრატყავა (Lonicera), მერქნიან მცენარეთა გვარი ცხრატყავასებრთა ოჯახისა. ფოთოლმცვენი ან ნახევრადმარადმწვანე, ხვიარა, ფოთოლმცვენი ან მარადმწვანე ბუჩქებია. 200 მდე სახეობა გავრცელებულია ჩრდ. ამერიკაში, ევრაზიასა (ჰიმალაისა და ფილიპინებს კ ჩათვლით) და ჩრდ. აფრიკაში. სსრკ-ში ველურად იზრდება 60 მდე სახეობა, საქართველოში — 7. ქართული ც. — ბუშების ც. (L. buschiorum) და სტევენის ც. (L. stevenjana) ენდემურ ქართულ 10 ენდემური სახეობა. ჩვენში ც. იზრდება მთის შუა სარტყლამდე ტყეში, ტყისპირებზე, ბუჩქნარში, ბალახოვან მცენარეულობაში და სხვ. უმრავლესობა სინათლის მოყვარული მცენარეა, ნაწილი ჩრდილამტანი. სიცივისა და გვალვის გამძლეობით სახეობები არაერთგვაროვანი. მოყვითალო-მოყვითალო ან შინდისფრად შეღებილი ნაყოფი. ზოგი აღსანიშნავი სახეობის ნაყოფი იჭმება, რის გამოც მოშენებულია (მაგ., L. edulis). დეკორ. ც-ი კარგად იტანს კრეჭას და გადარგვას. ქართული ც. — L. iberica და სხვ.) შემოსავლის აღებისთვის გასაშენებლად ამრავლებენ თესლით, კალმით, გადაწვენით.

მ. სახოკია.

ცხრატყავასებრნი (Caprifoliaceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. ბუჩქები ან წვრილი ხეებია, იშვიათად — ბალახები. აერთიანებს 18-მდე გვარს 300-ზე მეტ სახეობას, გავრცელებულია უმთავრესად ჩრდ., ნაწილობრივ სამხრ. ნახევარსფეროს ზომიერ ზონაში, ნაკლებად—სუბტროპიკებსა და ტროპიკების მთებში.

მ. სახოკია.

ცხრაწვერება, მოკლეკუდიანი კიბოები (Brachyura), უხერხემლოების ქვერიგი ათფეხა კიბოების რიგისა. აქვთ პატარა თავი, ფართო თავმკერდი, მოკლე მუცელი. ბინადრობენ ზღვებში, მტკნარ წყალსატევებში და ხმელეთზე. ყველა ც., მტკნარი წყლის ფორმების გარდა, მრავლდება ზღვაში. ც-ის განვითარება მეტამორფოზით ხდება აქვთ ადაპტირებისის უნარი. იყენებენ უმთავრესად უხერხემლოებით მრავალი მათგანი იჭმება და რეწვის ობიექტია. ზოგიერთი ც. ანადგურებს სარეწაო მოლუსკებს ან აზიანებს თევზსაჭერ ბადეებს და კაშხალებს. ცნობილია მათი 4 ათ. სახეობა, რ-თაგან 60-მდე სსრკ-ში გვხვდება.

ცხრაწყარო, სოფელი აჭარის ასსრ ქობულეთის რ-ნში (ლეღვის სოფსაბჭო), აჭარის მთისწინეთში, მდ. ცხრაწყაროს (ჩოლოქის აუზი) ხეობაში. ზ. დ. 280 მ, ქობულეთიდან 15 კმ, ოჩხამურიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 9 კმ. ლეღვის კოლმეურნეობა (ციტრუსები, მეცხოველეობა). დაწყებითი საშ. სკოლა სოფ. ლეღვაში (2 კმ). ბ-კა. შემონახულია ქვრივ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — დარბაზული ეკლესია (შუა საუკუნეები).

ცხრა ძმა ხერხეულიძე, მარაბდის ბრძოლაში (1625 წ. 1 ივნ.) გმირულად დაღუპული მებრძოლები. გადმოცემით, დაკრძალული არიან იქვე, სოფ. ძველი მარაბდის გასასვლელთან. ხერხეულიძეთა მამისა და ცხრა ძმის გმირობის ამსახავი ფართოდ არის ასახული ქართულ ზეპირსიტყვიერებაში.

ცხრაზმისხევი, ცხრაზმისხევი, ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი აღმ. საქართველოში, შიდა ქართლში მდ. ქსნის ხეობის ზემო წელზე; შუა საუკუნეებში—აღმ. ქართული თავადების ანდრონიკაშვილებას. ლეჩხუმის ტერიტორიის ნაწილიც ეკავა. ლარგვისის სასულიერო საზოგადოება და მემამულეები სახ. ტერიტორიაზე. სახელწ. მომდინარეობს ცხრა სამხრიდან (თემისაგან): ლომისანითი, ზილეთი, თოშა, მაჩხაანეთი, ლარგვისი, ცხაცხევი, ქვემონი, წინუბანი (მარტყოფი), ჩიტიანი, ყველიდანი. ც. დასახლებულია პრეისტორიული ხანიდან, ადრინდელ ფეოდალურ ხანაში — შუაგორიდან VII—IX სს-ში ადმინისტრაციულად ქსნისხევს ეკუთვნოდა X ს-ში გაერთიანდა და გადაიქცა — ქსნის ხეობის ზემოწელის (საერისთავო ც., ქართლის, გამზირი, ჭურთა) გარდა მოიცავდა მდ. ქსნის ლეხურის, მეჯუდისა და პატარა ლიახვის ზემოთ, გადაიქცა იგი საერისთაო (რის გამოც სოფლებში ცხოვრობენ ც-ის ცენტრის ლარგვისიდან ქვემოთ გადმოსულები). XIII ს. II ნახევრიდან ც-ს მართავს ერისთავი, რ-იც აგრეთვე ფლობდა ქსნის ხეობის ერისთავის პოლიტ. სტატუსის გაძლიერებას. შემდგომში ც-ის საერისთავო ქსნის საერისთავოს შეუერთდა.

ც-ში შემორჩენილია საეკლესიო და საცხოვრებელი ხუროთმოძღვრების ნაგებობები (იხ. აგრეთვე სტ. ქსნის საერისთავო).

ლიტ.: იხ. სტ-იან ქსნის საერისთავო. ჯ. გვასალია.

ცხრაძმულა, მდინარე სამხრ. ოსეთის ავტ. ლენინგორის რ-ნში, მდ. ქსნის მარცხ. შენაკადი. სათავე აქვს ალევის ქედის დას. კალთაზე, 2255 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 18 კმ, აუზის ფართ. 69 კმ² საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა გაზაფხულზე, მდგრადი წყალმცირობა — ზამთარში, წყალმოვარდნები — შემოდგომაზე. ზაფხულში წყალმცირობა ირღვევა წყალმოვარდნებით. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან $1,6\ მ^3/წმ$.

ი. აფხაზავა.

ცხრაწყარო, მთა ხარულის ქედზე, მდ. ლეხურის სათავეში. სიმაღლე 2345 მ. აგებულია ცარცული ასაკის თიხაფიქლებით,

ბ. ცხოვრებოვი

ი. ცხოვრებოვი

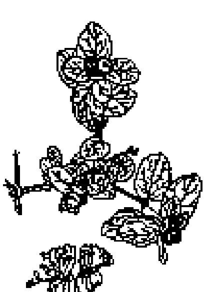

ცხრატყავა. ქართული ცხრატყავა ნაყოფებიანი ტოტი. ა — ყვავილი

ქვიშაქვებით, კირქვებით. სამხრ. და დას. კალთები ციცაბოა, ჩრდ. და აღმ. შედარებით დამრეცი. შემოსილია სუბალპ. ბალახეულით.

დ. უკლება.

ცხრაწყარო, მთა თრიალეთის ქედის დას. ნაწილში, მდ. ბაკურიანისწყლის (გუჯარეთისწყლის მარცხ. შენაკადი) სათავეებში. სიმაღლე 2683 მ. აგებულია ზედაპალეოცენური ანდეზიტ-ბაზალტებითა და დაციტებით. მისი ჩრდ. და დას. კალთები ფლატოვანია, სამხრ — დამრეცი. კალთები შემოსილია სუბალპ., ზედა — ალპ. მდელოს ბალახეულით.

ა. ნემანიშვილი.

ცხრაწყარო, უღელტეხილი თრიალეთის ქედის დას. ნაწილში. სიმაღლე 2462 მ. აგებულია შუაეოცენური ანდეზიტური განფენებით და მათი პიროკლასტოლითებით. მიდამოები შემოსილია სუბალპ. მდელოს ბალახეულით. აკავშირებს ბორჯომისა და ახალქალაქის რ-ნებს.

ცხრაწყარო, სოფელი ზესტაფონის რ-ნში, მდ. ყვირილის მარცხ. ნაპირ. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., ზედა კვალითი, ძლოურ.-დანეთი). ზ. დ. 320 მ, ზესტაფონიდან 3 კმ. ი. სტალინის სახ. კოლ-ბა (მევენახეობა). საშ. სკოლა, 2 საბავშვო ბაღი, 3 ბ-კა, კლუბი, ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა. წყაროებში პირველად იხსენიება XVIII ს-ში. აქ იყო იმერეთის მეფეთა ერთ-ერთი რეზიდენცია

ცხრაჯვარის მღვიმე, კარსტული მღვიმე ნაქერალას ქედზე, 1435 მ სიმაღლეზე. გამომუშავებულია ურგონულ სქელშრეებრივ კირქვებში. ჯამური სიგრძე 460 მ, ფსკერის ფართ. 127 000 $м^2$, მოცულობა 185 000 $м^3$. შიგა — „დიდი დარბაზის" სიგრძე 245 მ, სიმაღლე 15—30 მ, სიგანე — 15—25 მ. ჰაერის ტემპ-რა 6,5°C. „დიდ დარბაზში" მიკვლეულია პალეოზოოლ. მასალა. ბინადრობენ ღამურები.

ზ. ტინტილოზოვი.

ცხროჯა, ისტორიული სოფელი სამხრეთ საქართველოში, ახლანდ. ახალციხის რ-ნის ტერიტორიაზე, მდ. ქვაბლიანის ხეობაში. წყაროებში პირველად იხსენიება X ს-ში (ბასილი ზარზმელი, „ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა").

წყარო: ჯ ი ქ ი ა ს., გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წგ. 3, თბ., 1958.

ცხრუკვეთი, სოფელი ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (სვერის სოფსაბჭო), ჭიათურის პლატოზე, მდ. საძალისხევის (ყვირილის მარცხ. შენაკადი) მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 600 მ, ჭიათურიდან 18 კმ. თვალურების კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მეჩაიეობა, მესიმინდეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი). აქაა გ. წერეთლისა და პროფ. ა. წერეთლის სახლ-მუზეუმები. წყაროებში პირველად იხსენიება XVIII ს-ში.

ცხუკუშერი, სოფელი ცაგერის რ-ნში (ნაკურალეშის სოფსაბჭო), მდ-ების ცხენისწყლისა და რიონის წყალგამყოფზე. ზ. დ. 900 მ, ცაგერიდან 33 კმ. ლენინის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, საფერშლო-სამეანო პუნქტი. წყაროებში პირველად იხსენიება XVII ს. I ნახევარში.

ცხუმარი, სოფელი ლენტეხის რ-ნში (ხელედის სოფსაბჭო), მდ. ხელედულის (ცხენისწყლის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 1220 მ, ლენტეხიდან 27 კმ. ხელედის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ხელედში (20 კმ).

ცხუმი, ქ. სოხუმის ადრინდელი ქართული სახელწოდება, მისი შემოკლებული ფორმა. სახელწ. „სოხუმი" ც-ის თურქიზებული ფორმაა.

ცხუნკური, სოფელი წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, იმერეთის ჩრდ. ბორცვიან მთისწინეთში, მდ. სემის (გუბისწყლის ერთ-ერთი შენაკადი) ნაპირას, წყალტუბო—ცაგერის საავტ. გზაზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ც., ყუმისთავი, ჩუნეში). ზ. დ. 360 მ, წყალტუბოდან 15 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა, მევენახეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა. ც-ის მახლობლად არის კარსტული მღვიმე. წყაროებში პირველად იხსენიება XVI ს-ში. ადრე სოფელში იყო ქვის ეკლესია იდგა (1652, 1804)

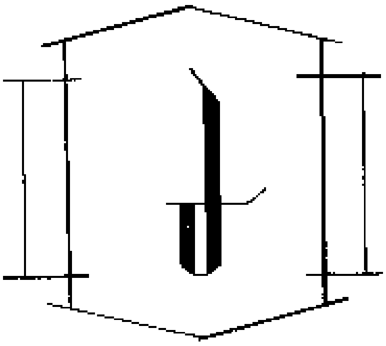

ასომთავრული		ნუსხური	მხედრული	საუკუნეები
ეპიგრაფიკის	წიგნის			
Ⴛ	Ⴛ			V
				VI–VII
Ⴛ				VIII
	Ⴛ Ⴛ	ⴛ ⴛ ⴛ ⴛ		IX
Ⴛ Ⴛ	Ⴛ	ⴛ		X
Ⴛ Ⴛ	Ⴛ Ⴛ	ⴛ ⴛ ⴛ	ძ ძ	XI
Ⴛ Ⴛ	Ⴛ	ⴛ ⴛ ⴛ	ძ ძ	XII
Ⴛ Ⴛ			ძ ძ	XIII
Ⴛ Ⴛ Ⴛ	Ⴛ Ⴛ		ძ ძ	XIV
		ⴛ ⴛ	ძ ძ	XV
			ძ ძ	XVI
Ⴛ Ⴛ		ⴛ ⴛ ⴛ ⴛ ⴛ	ძ ძ ძ	XVII
			ძ ძ ძ ძ	XVIII

ძ, ქართული ანბანის ოცდამერვე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეთერთმეტე) ასო; მისი სახელია „ძილი", გრაფ. სიმბოლო წინაენისმიერი მჟღერი სისინა აფრიკატისა. ასომთავრულში იწერებოდა Ⴛ, ნუსხურში — ⴛ ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა სამ ათასს (3000).

ცხრილში ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით მოცემულია ასო ძ-ს გრაფ. მოხაზულობის დამახასიათებელი ისტ. ნიმუშები (ქართული დამწერლობის სამივე სახის — ასომთავრულის, ნუსხურის და მხედრულის), რომლებიც ამოკრებილია V—XVIII სს. ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან და ხელნაწერებიდან.

ძაბახიძე ვალერიან სერგოს ძე (10. V. 1903, სოფ. ბზვანი, ახლანდ. ვანის რ-ნი, — 28. IV 1986, თბილისი, დაკრძალულია ვანში), ქართველი საბჭ. გენერალ-მაიორი (1943). საბჭ. ჯარში 1925-იდან. 1925 დაამთავრა ქართ. გაერთ. სამხ. სკოლა, 1931—32 ლენინგრ. ჯავშანსატანკო ჯარების მეთაურთა მოსამზადებელ კურსებზე სწავლობდა. 1937 დაამთავრა მ. ფრუნზის სახ. სამხ. აკადემია 1938—41 საქ. სსრ სამხ. კომისარი იყო. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს მეთაურობდა 224-ე, 414-ე ქართ. მსროლელ დივიზიებს, მონაწილეობდა ქერჩის, სიმფეროპოლის და სევასტოპოლის განთავისუფლებისათვის ბრძოლებში. ომის შემდეგ მსახურობდა ვოლგისპირეთის, დონისა და [illegible] ამიერკავკასიის სამხ. ოლქებში. 1956-იდან თადარიგში იყო. საქ. სსრ I მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 4 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ტ. ჩინჩილაკაშვილი

ძაბვა ელექტრული, ფიზიკური სიდიდე, რომელიც უდრის ელექტრული წრედის ან ელექტრული ველის ორ წერტილს შორის ელექტრული ველის მიერ შესრულებულ მუშაობას ერთეული დადებითი მუხტის გადაადგილებისას ველის ერთი წერტილიდან მეორეში. პოტენციურ ელექტრულ ველში ეს მუშაობა მუხტის გადაადგილების გზაზე არ არის დამოკიდებული. ამ შემთხვევაში ორ წერტილს შორის ძ. ემთხვევა მ შ პოტენციალთა სხვაობას.

თუ ველი არაპოტენციურია, მაშინ ძ. დამოკიდებულია იმ გზაზე, რ-თაც მუხტი გადაადგილდება წერტილებს შორის. გ ა რ ე შ ე ძ ა ლ ე ბ ა დ წოდებული არაპოტენციური ძალები მოქმედებს მუდმივი დენის ნებისმიერი წყაროს (გენერატორის, აკუმულატორის, გალვანური ელემენტი და სხვ.) შიგნით. დენის წყაროს მომჭერებზე ძ-ის ქვეშ ყოველთვის გულისხმობენ წყაროს გარეშე მდებარე გზის გასწვრივ ერთეული დადებითი მუხტის გადაადგილებისას ელექტრული ველის მიერ შესრულებულ მუშაობას. ამ შემთხვევაში ელექტრული ძ. U უდრის წყაროს მომჭერებზე პოტენციალთა სხვაობას და განისაზღვრება ომის კანონით $U=\varepsilon-Ir$, სადაც I არის დენის ძალა, r—წყაროს შიგა წინაღობა, ხოლო ε—მისი ელექტრომამოძრავებელი ძალა (ემძ). განრთული წრედის დროს ($I=0$) ელექტრული ძ. მოდულით უდრის წყაროს ემძ-ს. ამიტომ წყაროს ემძ-ს ზოგჯერ განსაზღვრავენ როგორც ელექტრულ ძ-ს მის მომჭერებზე განრთული წრედის დროს.

ცვლადი დენის შემთხვევაში ელექტრული ძ. ხასიათდება მოქმედი (ეფექტური) მნიშვნელობით, რ-იც პერიოდის განმავლობაში ძ-ის მნიშვნელობის საშ. კვადრატულია. ძ ცვლადი დენის წყაროს ან ინდუქციურობის კოჭას მომჭერებზე იზომება ელექტრული ველის მუშაობით, რ-იც სრულდება ერთეული დადებითი მუხტის გადაადგილებისას წყა-

რის ან კოჭის გარეთ მდებარე გზის გასწვრივ. ცირკულარული (პოტენციური) ელექტრული ველი ამ გზაზე პრაქტიკულად არ არსებობს და ძ. უდრის პოტენციალთა სხვაობას ელექტრულ ძ-ს ზომავენ ვოლტმეტრით. ძ-ის ერთეული ერთეულთა საერთაშ. სისტემაში არის ვოლტი.

ძაბვა მექანიკური, დეფორმირებად სხეულში გარე ზემოქმედების გავლენით წარმოქმნილი შიგა ძალების ზომა. ნებისმიერ წერტილში ძ-ის შესწავლისას სხეულის წარმოდგენით კვეთენ ამ წერტილში (ნახ. 1) და ერთ-ერთ ნაწილს აცილებენ. მოცილებული ნაწილის მოქმედებას მეორე ნაწილზე ცვლიან შიგა ძალებით. თუ კვეთის მცირე ელემენტზე (dS), რ-იც A წერტილზე გადის, მოქმედებს შიგა ძალა (dF), მაშინ ფარდობას ($dF/dS=p$) უწოდებენ მექანიკური ძ-ის ვექტორს A წერტილში dS ფართობზე. მექან. ძ-ის ვექტორის მდგენელებია: კვეთის მიმართ ნორმალური (σ) და მხებითი ძაბვა (τ) ძ-ები A წერტილში dS ფართობზე, ამასთან $p^2=\sigma^2+\tau^2$. A წერტილზე გამავალი ყოველგვარი ელემენტარული ფართობისათვის ყველა ძ-ის ვექტორის ერთობლიობა ახასიათებს ამ წერტილში შექმნილ დაძაბულ მდგომარეობას. იგი სრულად განისაზღვრება ძაბვათა ტენზორით, რ-ის კომპონენტებია σ_x, σ_y, σ_z, $\tau_{xy}=\tau_{yx}$, $\tau_{yz}=\tau_{zy}$, $\tau_{xz}=\tau_{zx}$ და წარმოადგენს იმ უსასრულოდ მცირე პარალელეპიპედის წახნაგებზე მოქმედ ძ-ებს, რ-იც გამოყოფილია მოცემულ წერტილთან (ნახ. 2). დაძაბულობისას ძ-სა და დეფორმაციას შორის შესაბამისი დრეკადობის თეორია და პლასტიკურობის თეორია. მექან. ძ-ის ერთეულია პასკალი (Pa).

ძაბვათა ეწკრივი, აქტივობათა მწკრივი, ლითონებისა და მათი იონების თანამიმდევრული განლაგება მათი სტანდარტული ელექტროდული პოტენციალების (ელექტროსტატ. პოტენციალების სხვაობა ელექტროდსა და მასთან კონტაქტში მყოფ ელექტროლიტს შორის) ზრდის მიხედვით. შედარებისათვის იყენებენ სტანდარტულ წყალბადის ელექტროდს (ვ.ლაზე აქტ. ლითონები განლაგებულია ძ. მ-ში შემდეგი თანამიმდევრობით: Li, K, Ca, Na, Mg, Al, Mn, Zn, Fe, Co, Ni, Sn, Pb, H2, Cu, Hg, Ag, Au ძ. მ-იდან გამომდინარეობს მნიშვნელოვანი შედეგები:

1. ძ. მ-ის ყოველი ლითონი მარილების წყალხსნარებიდან აძევებს თავის მარჯვნივ განლაგებულ ყველა ლითონს; 2. ძ. მ-ში წყალბადის მარცხნივ მოთავსებულ ყველა ლითონს აქვს უნარი გამოყოს წყალბადი მჟავებიდან; 3. ძ. მ-ში რაც უფრო დაშორებულია ერთმანეთისაგან ორი ლითონი, მით უფრო მეტ ძაბვას ქმნიან ისინი გალვანურ ელემენტში.

ლიტ.: Курс физической химии, под общей ред. Я. И. Герасимова, 2 изд., т. 2, М., 1973.

ძაბვის ავტომატური რეგულირება, ელექტრული სისტემის საკვანძო პუნქტებში ელექტრული ძაბვის სიდიდის ავტომატურად შენარჩუნება მოცემულ ზღვრებში. ელექტროსადგურებში სინქრონული გენერატორების ძ. ა. რ-ს ახორციელებენ სინქრონული გენერატორების აგზნების ავტომატური რეგულატორით, ელ. გადამცემი ქსელების კვანძებში — ტრანსფორმატორებით, რ-თა ტრანსფორმაციის კოეფიციენტის ავტომ. რეგულირება შესაძლებელია დატვირთვის ქვეშ აგზნების ავტომ. რეგულატორების მქონე სინქრონული კომპენსატორებით და სინქრონული ელექტროძრავებით. ძ. ა. რ. უზრუნველყოფს ენერგიის საჭირო ხარისხს (ძაბვის მიხედვით), ამცირებს ენერგიის დანაკარგს ელექტრულ ქსელში, ადიდებს ელექტროგადაცემის გამტარუნარიანობას და სხვ.

ძაბვის გამყოფი, ელექტროტექნიკური მოწყობილობა, რ-ის დანიშნულებაა მუდმივი ან ცვლადი დენის ძაბვის გაყოფა ნაწილებად. ნებისმიერი ძ. გ. შედგება აქტ. და რეაქტიული ელექტრული წინაღობებისაგან. ძ. გ-ს იყენებენ ძაბვის გასაზომად. დაბალი ძაბვის შემთხვევაში ძ. გ-ად იყენებენ რეზისტორების თანამიმდევრულ შეერთებას (ნახ. 1, ა) ცვლადი დენის პირობებში სარგებლობენ აგრეთვე ტევადობითი ძ. გ-ით, რ-საც აქვს მუდმივი ან ცვლადი ტევადობის კონდენსატორები (ნახ. 1, ბ) და ინდუქციური ძ. გ-ით (ნახ. 1, გ). ტევადობითი ძ. გ-ს (ნახ. 2) იყენებენ ელექტროენერგეტიკაში.

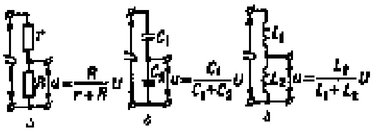

ნახ. 1. ძაბვის გამყოფების სქემა: ა—აქტიური; ბ—ტევადობითი; გ—ინდუქციური; U, u—ძაბვები; r, R—წინაღობები, C_1, C_2—ტევადობები; L_1, L_2—ინდუქციურობები.

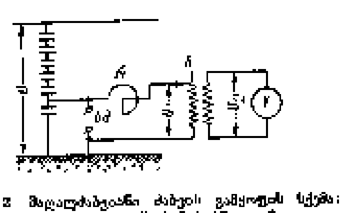

ნახ. 2. მაღალძაბვიანი ძაბვის გამყოფის სქემა: U, U_1, U_2—ძაბვები, სშ—სასიგნალო შუამდენი; რ—რეზისტორი; ტ—ტრანსფორმატორი; V—ვოლტმეტრი.

ძაბვის რეგულირება ელექტრულ ქსელში, ღონისძიებები, რ-ებიც გამიზნულია ელექტრული ძაბვის (ან ძაბვა ელექტრული) მოცემულ ფარგლებში შესანარჩუნებლად. ძ. რ-ის ყველა პროცესი დატვირთვის ცვლილების დროს (ან ქსელის ცალკეულ უბანზე ავარიული რეჟიმის, მაგ. მოკლე შერთვის წარმოქმნისას) თანამედროვე ენერგოსისტემებში ავტომატურად ხორციელდება სხვა. მოწყობილობის მეშვეობით. იხ. აგრეთვე ძაბვის ავტომატური რეგულირება, ავტომატური განმეორებითი ჩართვა, რეზერვის ავტომატური ჩართვა.

ძაბლავეთი, სოფელი აჭარის ასსრ ხულოს რ-ნში (კირნათის სოფსაბჭო). მდ. ჭოროხის მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 150 მ, ხულოდან 19 კმ. მარქსის სახ. კოლმეურნეობა (მეჩაიეობა), დაწყ. სკოლა, რვაწლ. სკოლა სოფ. მარადიდში (2 კმ).

ძაბრასოკო (Craterellus cornucopioides) ქუდიანი სოკო. აქვს ძაბრისებრი ნაყოფსხეული, რ-იც ძირისკენ თანდათან ვიწროვდება და მილისებურ ფეხად გადადის. გარედან კი ნაცრისფერი ან იისფერ-მოლურჯო, შიგნით მუქ-ნაცრისფერი, თითქმის შავი. იზრდება ფოთლოვან ტყეში ზაფხულ-შემოდგომით. საჭმელად იხმარება ახალი, მოხარშული (არცთუ ისე მაღალი ღირსების საჭმელი სოკოა).

ი. ნახუცრიშვილი.

ძაბრიანი ობობები (Agelenidae), ობობასნაირთა რიგის ოჯახი, მიეკუთვნებიან საშუალო ან პატარა ცხოველები არიან, სხეული დაფარული აქვთ ფოთისებრი ბეწვებით. ცნობილია 500 სახეობა. საქართველოში რეგისტრირებულია 14. მ. შ. ორსხვანი, ლაბირინთის ობობა (Agelena labyrinthica). საქართველოში ნაპოვნია მანგლისში 1961 თ. მხეიძის მიერ. მეორე სახეობა—Agelena taurica—საქართველოში ყველგან გვხვდება ჩაისა და ციტრუსოვანთა ბუჩქებზე, ლიდი რაოდენობით ანადგურებს მავნე მწერებს. აღსანიშნავია კოსმოპოლიტი სახლის ობობა Tegenaria domestica, რ-იც მწერებით იკვებება და ამით სარგებლობა მოაქვს.

თ. მხეიძე.

ძაბრისებრი თასების კულტურა, ენეოლითის ხანის (ძვ. წ. III ათასწლ. დასაწყ.) არქეოლოგიური კულტურა ჩრდილო ევროპის, აგრეთვე დიდ ბრიტანეთში ნაპოვნია. ხელით ძერწილი ჭურჭლის ფორმის მიხედვით მიიღეს სახელი, ცნობილია სამარხებიდან (გამოქვაბულები, ქვაყუთები, ორმოსამარხები, ზოგჯერ გორასამარხები). დაკრძალვის წესი ძირითადად ინჰუმაციური, იშვიათად — კრემაციული. სამარხეული მასალა თიხის ჭურჭელი, საჩეჩნის, კაჟისა და ობსიდიანის იარაღი, ქვის, ძვლისა და ქარვის ლილები და სხვ. გამოიყოფა რამდენიმე ლოკალური ჯგუფი. შუა ევროპისათვის დამახასიათებელია მესაქონლეობა, მიწათმოქმედება, ლითონის ჩამოსხმა და ბეჭედი ზოგ შემთხვევაში შემჩნეულია მიწის დამუშავება ძ. თ. კ-ის წარმომადგენელი მეურნეობა მის საშუალებით ჩრდ. ნაწილი მას მიიღებდა ხმელთაშუაზღვისპირეთის, ბრინჯაოს ხანის უძველესი წინამორბედია. ძ. თ. კ-ის ბევრ სხვადასხვა ტერიტორიაზე სხვადასხვა იყო. ზოგიერთში ჯგუფში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ცენტრ. და ჩრდ. ევროპაში ადრინდელი ბრინჯაოს ხანის კულტურის ჩამოყალიბებაში.

ძაბრულა, იხ. ღორთქლია.

ძაბხანი, მყინვარი მთიანი ს.ს. იას დას. ნაწილში სიგრძე 808 კმ, აუზის ფართ. დაახლ. 150 ათ. კმ². სათავე აქვს ხანგაის სამხრ. კალთებზე. ქვემოთში მიედინება დიდი ტბების ქვაბულში, ნაკადით უერთდება ხარა-უს-ნურსა და ხარა-ნურის ტბებს. ოამდენიმე ტოტად ერთვის აირაგნურის ტბას. წლის სამ ხარჯი მდინარის გამოსვლისას 60 მ³/წმ. იყენებენ სარწყავად.

ძაგნაკორელი, უცნობი ქართველი პოეტი, რ-ის ბიოგრაფიის და ლიტ. მოღვაწეობის ჩვენ ძალე არ მოუღწევია თავის დროზე ცნობილი პოეტი ყოფილა ტრაგ. გადმოცემით, იგი ხუცესი ყოფილა, დაჯით აღმაშენებლის თანამედროვე და თანამემამულე ამისი. ძ. რ-იც 1125 შემდეგ ბერად შემდგარა ძ. ინკორპორაციის მოსაზრებით, იგი ეკუთვნის აბაზადე-მარულელოთა გვარს (ღრმოგორთა ძაგნაკორაში (არაგვის ხეობაში) და აქედან შერქმევია ზედწოდება. ძ. ქართ. პოეზიაში გვხვდება ლექსთწყობის სახეობა ძაგნაკორული, რ-ის დამკვიდრება ძ-ს მიეწერება.

ლიტ.: ინგოროყვა პ., რუსთაველის ეპოქის ლიტერატურული მემკვიდრეობა, «ჩვენი მწერლობა», ტფ., 1930; ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 2, თბ., 1966.

ი. ლოლაშვილი.

ძაგნაკორული, ქართული ლექსთწყობის სახეობა, რ-ის დამკვიდრება მიეწერება უცნობ პოეტს ძაგნაკორელს. შედგება ერთ რითმაზე გაწყობილი 20-მარცვლიანი კატრენებისაგან თითოეულ სტრიქონში რეფრენის სახით უცვლელად მეორდება IV ტაეპი. მისი ნიმუშები გვხვდება „ქილილა და დამანას" სულხან-საბასეულ რედაქციაში, პ. ლარაძის „დილარიანისა" და XVIII—XIX სს. ლექსთა ხელნაწერ კრებულებში. ძ. ზოგჯერ შერეულია ჩახრუხაულთან და ჩახრუხაულ-ძაგნაკორულად იწოდება (ნიმუში იხ. „ქილილა და დამანას" IV კარში შეიყვანს ხუთ ჩახრუხაულ სტროფს, მაგრამ ძ-ის მსგავსად, ყოველი სტროფის IV ტაეპი მეორდება).

ი. ლოლაშვილი.

ძაგროლისავი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ზნაურის რ-ნში (ყორნისის სოფსაბჭო). მდ. ალმასიანის ხეობის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 860 მ, ზნაურიდან 11 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 19 კმ.

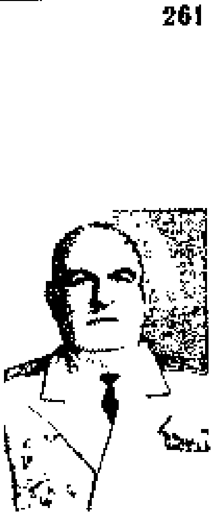

შ. ძამაშაძე.

ძაბვა.

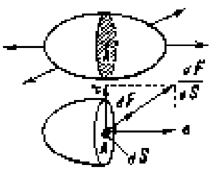

ნახ. 1. მექანიკური ძაბვის განსაზღვრის სქემა.

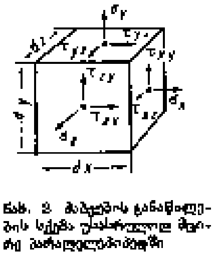

ნახ. 2. ძაბვების განაწილების სქემა უსასრულოდ მცირე პარალელეპიპედზე.

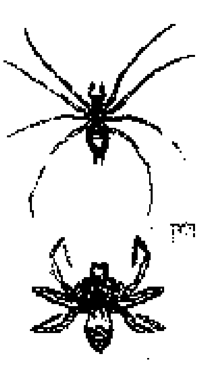

ძაბრიანი ობობები: ზემოთ—Tegenaria domestica; ქვემოთ—Agelena labirinthica.

ბეჭმარის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. კორნისში (4 კმ).

ძავატინი (Zavattini) ჩეზარე (დ. 20. IX. 1902, ლუძარა), იტალიელი მწერალი სცენარისტი, კინოს თეორეტიკოსი. 1923 დაამთავრა პარმის უნ-ტის იურიდ. ფაკ-ტი. ლიტ. მოღვაწეობა დაიწყო 1928-იდან, 1935-იდან მუშაობს კინოში. ძ-ს სცენარების მიხედვით შექმნილმა ფილმებმა „ვარსკვლავები ღრუბლებში" (1942), „ბავშვები ჩვენ გვიყურებენ" (1943) საფუძველი დაუდეს ნეორეალიზმს იტალ. კინოში. იტალ. კინოს განვითარებაში დიდი წვლილი შეიტანა ძ-სა და რეჟ. ვ. დე სიკას შემოქმედებითმა თანამშრომლობამ: „ველოსიპედის გამტაცებლები" (1948), „სასწაული მილანში" (1950), „უმბერტო დ." (1951), „სახურავი" (1956), „ჩოჩარა" (1960), „ბუმი" (1963), „ქორწინება იტალიურად" (1964), „მზესუმზირები" (1970, ა. გვერასთან და გ. მდივანთან ერთად) და სხვ. ძ-ს საზ. მოღვაწეობა აღნიშნულია მშვიდობის საერთაშ. პრემიით (1955).

ძაიბაცუ (იაპ. — ფინანსური წრეები), საზოგადოება, რ-იც იხმარებოდა იაპონიაში (II მსოფლიო ომში დამარცხებამდე) უმთავრესად მონოპოლიებისა და ფინანსური ოლიგარქიის აღსანიშნავად. II მსოფლიო ომის შემდეგ ძ-ს კონცერნები რეორგანიზებული იქნა. 60-იანი წლებიდან მათ ბაზაზე აღმოცენდა თანამედროვე იაპ. ფინანს. ჯგუფები („მიცუბისი", „სუმიტომო", „მიცუი", „ფუძი", „დაიიჩი-კანგიო", „სანვა"). რ-ებშიც გაერთიანებულია ქვეყნის ყველაზე დიდი ბანკები, სადაზღვევო, სავაჭრო და სამრეწველო კომპანიები.

ძალა მექანიკაში, სიდიდე, რ-იც მოცემულ სხეულზე სხვა სხეულების მექანიკური მოქმედების ზომაა. ეს მოქმედება იწვევს სხეულის წერტილების სიჩქარეთა ცვლილებას ან სხეულის დეფორმაციას და შეიძლება წარმოიქმნას როგორც უშუალო კონტაქტისას (შეხებაში სხეულების წნევა, ხახუნი), ისე სხეულთა მიერ შექმნილი ველების მეშვეობით (გრავიტაციული ველი, ელექტრომაგნ. ველი). ძ. ვექტორული სიდიდეა და დროის ყოველ მომენტში ხასიათდება მისი რიცხვითი მნიშვნელობით, მიმართულებით სივრცეში და მოდების წერტილით. ძ-ები იკრიბება ძალთა პარალელოგრამის წესით. წრფეს, რ-ის გასწვრივაც მიმართულია ძ., ძ-ის მოქმედების წრფეს უწოდებენ. თუ სხეული შეიძლება განვიხილოთ როგორც აბსოლუტურად მყარი (აბსოლუტურად მყარი), მაშინ შეიძლება ჩავთვალოთ, რომ ძ. მოდებულია სავსებით მოქმედების წრფის ნებისმიერ წერტილში. ნაწილაკზე მოქმედი ძ. შეიძლება იყოს მუდმივი (სიმძიმის ძ.) ან შეიძლება გარკვეულად იყოს დამოკიდებული დროზე (ცვლადი ელექტრომაგნ. ველი), ნაწილაკის მდებარეობაზე სივრცეში (გრავიტაციული ძ.) და ნაწილაკის სიჩქარეზე (გარემოს წინააღმდეგობის ძ.).

ძ-ს ზომავენ სტატ. ან დინამ. მეთოდებით. სტატ. მეთოდი ეფუძნება გაზომვადი ძ-ის გაწონასწორებას სხვა ადრე ცნობილი ძალით (იხ. დინამომეტრი). დინამ. მეთოდი ემყარება დინამ. კანონს $ma=F$, რ-იც საშუალებას გვაძლევს ვიპოვოთ F ძ., თუ ცნობილია სხეულის m მასა და გაზომილია მისი თავისუფალი წინსვლითი მოძრაობის a აჩქარება ათვლის ინერციული სისტემის მიმართ. ძ-ის საზომი ერთეულებია ნიუტონი, დინი და კილოგრამ-ძალა.

„ძალა", ქართული ლიტერატურულ-მხატვრული ალმანახი. გამოდიოდა თბილისში 1909, სურათებიანი ყოველკვირეულის „ეროვნისა" და „ბურჯის" შემდეგ. გამოვიდა 2 ნომერი. რედ.-გამომცემელი ი. გრიშაშვილი.

ძალანთხევი, სოფელი მცხეთის რ-ნში (ლისის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის აღმ. კალთაზე, ზ. დ. 920 მ, მცხეთიდან 35 კმ. დილმის მეფრინველეობა-მეხორცეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. დილმაში (8 კმ).

ძალთა დაყვანა, მყარ სხეულზე მოდებული ძალთა სისტემის გარდაქმნა სხვა, მის ეკვივალენტურ, კერძოდ უმარტივეს, სისტემად. ზოგად შემთხვევაში ძალთა ნებისმიერი სისტემა ნებისმიერ ცენტრზე დაყვანისას (ამ ცენტრს დაყვანის ცენტრს უწოდებენ) იცვლება ერთი ძალით, რ-იც სისტემის ძალთა გეომ. ჯამის (მთავარი ვექტორის) ტოლია და მოდებულია დაყვანის ცენტრზე, და დაყვანის ცენტრის მიმართ ყველა ძალის მომენტების გეომ. ჯამის (მთავარი მომენტის) ტოლი მომენტის მქონე ერთი წყვილძალით.

ძალთა ველი, სივრცის ნაწილი (შემოსაზღვრული ან უსაზღვრო), რ-ის ყოველ წერტილში მოთავსებულ მატერიალურ ნაწილაკზე მოქმედებს განსაზღვრული ძალა, რ-იც დამოკიდებულია ან მხოლოდ ამ წერტილის x, y, z კოორდინატებზე, ან x, y, z კოორდინატებსა და t დროზე. პირველ შემთხვევაში ძ. ვ-ს უწოდებენ სტაციონარულს, მეორე შემთხვევაში — არასტაციონარულს. თუ ძ. ვ-ის ყველა წერტილში ძალას ერთი და იგივე მნიშვნელობა აქვს, მაშინ ძ. ვ-ს ერთგვაროვანს უწოდებენ.

ძ. ვ-ს პოტენციურს უწოდებენ, თუ მასში მოძრავ მატერ. ნაწილაკზე მოქმედი ველის ძალების მუშაობა დამოკიდებულია მხოლოდ ნაწილაკის საწყისსა და საბოლოო მდებარეობებზე და არ არის დამოკიდებული მისი ტრაექტორიის სახეზე. ეს მუშაობა შეიძლება გამოვსახოთ ნაწილაკის $\Pi(x, y, z)$ პოტენციური ენერგიის მეშვეობით შემდეგი ტოლობით: $A=\Pi(x_1, y_1, z_1)-\Pi(x_2, y_2, z_2)$, სადაც x_1, y_1, z_1 და x_2, y_2, z_2 ნაწილაკის საწყისი და საბოლოო მდებარეობების კოორდინატებია (შესაბამისად).

ძ. ვ-ების მაგალითებია გრავიტაციული და ელექტრომაგნ. ველები და სხვ. იხ. ფიზიკური ველები.

ძალთა მრავალკუთხედი, ტეხილი წირი, რ-საც აგებენ ძალთა მოცემული სისტემის მთავარი ვექტორის (გეომ. ჯამის) განსასაზღვრავად. რომ ავაგოთ ძ. მ. F_1, F_2, ..., F_n ძალთა სისტემისა (ნახ. ა) ნებისმიერი a წერტილიდან (ნახ. ბ) შერჩეული მასშტაბით, რიგრიგობით უნდა გადავზომოთ F_1 ძალის გამომსახველი $\overline{ab}$ ვექტორი, ხოლო ამ ვექტორის ბოლოდან — F_2 ძალის გამომსახველი $\overline{bc}$ ვექტორი და ა. შ. უკანასკნელის წინა ძალის m ბოლოდან გადავზომოთ F_n ძალის გამომსახველი $\overline{mn}$ ვექტორი. $abc...mn$ ტეხილს ძ. მ-ს უწოდებენ. ძ. მ-ის პირველი ძალის დასაწყისისა და უკანასკნელი ძალის ბოლოს შემაერთებელი $\overline{an}$ ვექტორი გამოსახავს მოცემული ძალთა სისტემის R გეომ. ჯამს. როცა n წერტილი ემთხვევა a წერტილს, ძ. მ-ს ჩაკეტილს უწოდებენ. ამ შემთხვევაში $R=0$. ძ. მ-ის წესი შეიძლება მივიღოთ ძალთა პარალელოგრამის თანამიმდევრული გამოყენებით.

ძ. მ-ის აგებით სარგებლობენ ერთ სიბრტყეში მდებარე ძალთა სისტემის სტატ. ამოცანების გრაფ. ამოხსნისას.

ძალთა პარალელოგრამი, გეომეტრიული აგებით მიღებული ნაკვეთი, რ-იც გამოსახავს ძალთა შეკრების კანონს: ვექტორი, რ-იც გამოსახავს ორი ძალის გეომ. ჯამის ტოლ ძალას, ამ ძალებზე, როგორც გვერდებზე, აგებული პარალელოგრამის დიაგონალია. როცა სხეულზე ერთ წერტილში მოდებულია ორი ძალა, ძ. პ-ის აგებით მიღებული ძალა ერთდროულად მოცემული ძალების ტოლქმედი არის (ძ. პ-ის აქსიომა). დინამიკაში ეს შედეგი მართებულია მხოლოდ სინათლის სიჩქარესთან შედარებით მცირე სიჩქარეებით მოძრაობისას (იხ. ფარდობითობის თეორია). ისტორიულად ძ. პ. პირველად ჩამოაყალიბა ლეონარდო და ვინჩიმ, ხოლო უფრო ცხადად — ს. სტევინმა (1583?) დახრილ სიბრტყეზე მდებარე ჯაჭვის წონასწორობის კანონებზე დაყრდნობით.

ძალთა შეკრება, მოცემული სისტემის ძალთა გამომსახველი ვექტორების გეომეტრიული ჯამის ტოლი და ძალთა ამ სისტემის მთავარ ვექტორად წოდებული ვექტორული R სიდიდის განსაზღვრის ოპერაცია. ძ. შ. ხდება ვექტორთა შეკრების წესის მიხედვით, კერძოდ, ძალთა პარალელოგრამის ან ძალთა მრავალკუთხედის აგებით. R სიდიდის მძიმე მნიშვნელობა განისაზღვრება სტატიკისა და დინამიკის თეორემებით. ამრიგად, თუ მყარ სხეულზე მოქმედ ძალთა სისტემას აქვს ტოლქმედი, მაშინ იგი უდრის ამ ძალთა მთავარ ვექტორს. ნებისმიერი მექან. სისტემის მოძრაობისას მისი მასათა ცენტრი მოძრაობს ისე, როგორც იმოძრავებდა მატერ. წერტილი, რ-საც აქვს მთელი სისტემის მასის ტოლი მასა და სისტემაზე მოქმედი ყველა გარე ძალის მთავარი ვექტორის ტოლი ძალის მოქმედებას განიცდის.

ძალის დაშლა, მყარ სხეულზე მოდებული ერთი ძალის შეცვლის ოპერაცია ძალთა სისტემით, რ-იც სხეულზე იგივე მექანიკურ ზემოქმედებას ახდენს. ძ. დ. შეიძლება განვიხილოთ როგორც ოპერაცია, რ-იც ძალთა შეკრების შებრუნებულია. ძ. დ-ის ამოცანა ცალსახად განსაზღვრულია მხოლოდ მაშინ, როცა მოცემულია დამატებითი პირობები. მაგ., რომ დავშალოთ მოცემული ძალა მასთან ერთ სიბრტყეში მდებარე ორ ძალად, უნდა ვიცოდეთ აგრეთვე საძიებელი ძალების მიმართულება ან მათი რიცხვითი სიდიდეები და ა. შ.

ძალისი, ანტიკური ხანის ქალაქი აღმ. საქართველოში, შიდა ქართლში, მუხრანის ველზე (ახლანდ. სოფ. ძალისის ადგილზე, მცხეთის რ-ნი). პირველად მოხსენიებული აქვს ძვ. წ. II ს. ბერძენ გეოგრაფოს პტოლემეოსს. I—IV სს-ში მუხრანის მხარის (ქვეყნის) პოლიტ. და ადმ. ცენტრი იყო. IV ს-ში განიცადა დაცემა. VII—VIII სს. მიჯნაზე ძ-ში ცხოვრება განახლდა. VIII ს. 30-იან წლებში, საქართველოში არაბი სარდლის მარვან იბნ მუჰამადის (მურვან ყრუ) ლაშქრობის დროს ძ. გაპარტახდა. გვიანდ. შუა საუკუნეებში სოფელია. 1964 ძ-ში მიაკვლიეს ანტ. ხანის გორასამარხ-ნასახლარს, 1974-იდან ჩატარებულმა არქეოლ. გათხრებმა გამოავლინა ქალაქის ნაგებობათა ნაშთები.

ლიტ.: ბოხოჩაძე ა., არქეოლოგიური გათხრები აღმაანსა და ძალისში, თბ., 1981; გაგოშიძე ი., ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, «საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული», 1967, [ტ.] 3.

ჯ. გვასალია.

ძალისი, სოფელი მცხეთის რ-ნში (წილკნის სოფსაბჭო), მუხრანის ველზე, მდ. ნარეკვავის (არაგვის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირებზე, ზ. დ. 590 მ, მცხეთიდან 18 კმ. მეფრინველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა, აბ-ტ. და აფთიაქი. ძველ ხანაში სოფლის ტერიტორიაზე არსებობდა ქ. ძალისი.

ძალის იმპულსი, დროის რაიმე შუალედში ძალის მოქმედების ზომა. მუდმივი ძალის $F_{საშ}$ მნიშვნელობის ნამრავლი მისი მოქმედების t დროზე: $S=F_{საშ}t$. ძ. ი. ვექტორული სიდიდეა და ისეა მიმართული, როგორც $F_{საშ}$ ძალა. ძ. ი-ის ზუსტი მნიშვნელობა t დროის შუალედში განისაზღვრება ინტეგრალით: $S=\int_0^t F dt$. F ძალის მოქმედებით მატერ. წერტილის მოძრაობისას მისი მოძრაობის რაოდენობა t დროში იცვლება ძ. ი-ის ტოლ სიდიდით $S=mv-mv_0$ (mv_0 და mv შესაბამისად, წერტილის მოძრაობის რაოდენობებია დროის დასაწყისში და ბოლოს).

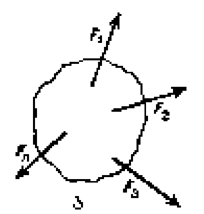

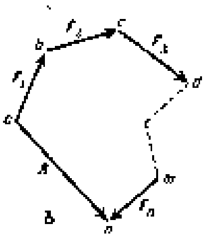

ძალთა მრავალკუთხედი

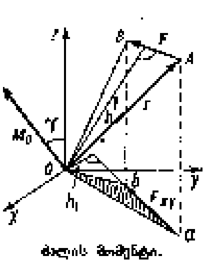

ძალის მომენტი

ძალწირი

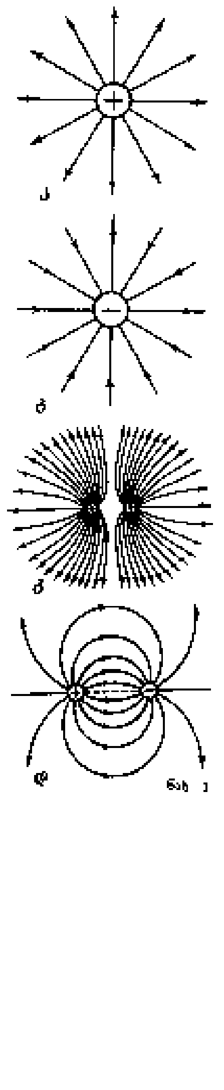

ნახ. 1

ძ. 0-ის ცნებას ფართოდ იყენებენ მექანიკაში, კერძოდ დაჯახების თეორიაში.

ძალის მომენტი, სიდიდე, რ-იც ახასიათებს ძალის ბრუნვით ეფექტს, როცა ეს ძალა მყარ სხეულზე მოქმედებს. ძ. მ. მექან. ერთ-ერთი ძირითადი ცნებაა. განასხვავებენ ძ. მ-ს ცენტრის (წერტილის) მიმართ და ღერძის მიმართ.

ძ. მ. O ცენტრის მიმართ ვექტორული სიდიდეა. მისი მოდული $M_0=Fh$, სადაც F არის ძალის მოდული, h — მხარი, ე. ი. ძალის მოქმედების წრფეზე O წერტილიდან დაშვებული პერპენდიკულარის სიგრძე (იხ. ნახ.). M_0 ვექტორი პერპენდიკულარულია O ცენტრსა და F ძალაზე გამავალი სიბრტყისა და მიმართულია იმ მხარეს, საიდანაც ძალის მიერ შესრულებული შემობრუნება ჩანს საათის ისრის საწინააღმდეგოდ (კოორდინატთა მარჯვენა სისტემა). ვექტორული ნამრავლის მეშვეობით ძ. მ-ს გამოსახავენ შემდეგნაირად: $M_0=[rF]$, სადაც r ძალის მოდების C წერტილიდან გავლებული რადიუს-ვექტორია. ძ. მ-ის განზომილებაა L^2MT^{-2}, საზომი ერთეულებია — ნ·მ, დნ·სმ ($1\ ნ·მ = 10^7\ დნ·სმ$) ან კგძ·მ.

ძ. მ. ღერძის მიმართ ალგებრული სიდიდეა, რ-იც უდრის ამ ღერძზე ძ. მ-ის (ღერძის ნებისმიერი O წერტილის მიმართ) პროექციას ან z ღერძის პერპენდიკულარულ xy სიბრტყეზე F ძალის F_{xy} პროექციის მომენტის (სკალარის) მნიშვნელობას (ეს მომენტი აითვლება სიბრტყესთან ღერძის გადაკვეთის წერტილის მიმართ), ე. ი. $M_z=M_0\cos\gamma=\pm F_{xy}h_1$. ნიშანი პლუსი უკანასკნელ გამოსახულებაში აიღება მაშინ, როცა F ძალის შემობრუნება z ღერძის დადებითი ბოლოდან ჩანს საათის ისრის საწინააღმდეგოდ (აგრეთვე მარჯვ. სისტემაში). x, y, z ღერძის მიმართ ძ. მ-ები შეიძლება გამოისახოს ფორმულებით:

$$M_x=yF_z-zF_y,\quad M_y=zF_x-xF_z,\quad M_z=xF_y-yF_x$$

სადაც F_x, F_y, F_z არის F ძალის პროექციები ღერძებზე, x, y, z — ძალის მოდების A წერტილის კოორდინატები.

თუ ძალთა სისტემას აქვს ტოლქმედი, მაშინ მისი მომენტი გამოითვლება ვარინიონის თეორემით — ნებისმიერი ცენტრის (ან ღერძის) მიმართ ტოლქმედის მომენტი უდრის მდგენელი ძალების მომენტების ჯამს იმავე ცენტრის (ან ღერძის) მიმართ.

ძალის მხარი, იხ. სტ. ძალის მომენტი.

ძალმომრეობა, იძულება, ზემოქმედება, რ-საც მიმართავს საზოგადოებრივი ჯგუფი, კლასი ან სხვა სოციალური ერთეული სხვა კლასების წინააღმდეგ მათი დამორჩილებისა და მათზე ბატონობის მიზნით. ისტორიულად ძ. ვლინდებოდა ფიზ., ეკონ., პოლიტ., იდეოლოგიური იძულების სახით. პოლიტ. ძ. ანტაგონისტურ საზ-ბაში იყო და არის მთავარი ფორმა, რ-ის წარმოშობა დაკავშირებულია კლასების წარმოშობასთან, მჩაგვრელი უმცირესობის ექსპლუატატორულ მისწრაფებებთან. პოლიტ. ძ-ის აპარატია ექსპლუატატორული სახელმწიფო.

იმპერიალიზმის ეპოქაში ბურჟუაზია იყენებს აშკარა ძ-ს, ზღუდავს და ახშობს დემოკრ. უფლებებს, ნერგავს მართვის ფაშისტურ მეთოდებს, ტერორიზმს, აჩაღებს ომებს.

მარქსიზმს მიაჩნია, რომ ძ-ის როლი საზ-ბის განვითარების პროცესში უნდა შეფასდეს კონკრ.-ისტორიულად. ძ. ამუხრუჭებს წინსვლას, როდესაც იგი გამოყენებულია საზ-ბის პროგრესული ძალების წინააღმდეგ, მაგრამ დადებით როლსაც თამაშობს ისტორიაში, როცა გამოიყენება დრომოჭმული კლასების მიმართ, რ-ებიც ბატონობას არ თმობენ უბრძოლველად. ძ. ძვ. რეაქციული კლასის წინააღმდეგ აუცილებელია იმის გამო, რომ ეს კლასი თვითონ არის გაბატონებული ძ-ის მეშვეობით. მაშასადამე, საზ. განვითარების ინტერესები მოითხოვს ძ-ის გამოყენებას რეაქციული კლასისა და მათი მხარდამჭერი საზ. ფენების მიმართ. „ძალადობა არის ბებიაქალი ყოველი ძველი საზოგადოებისა, რომელიც ფეხმძიმედაა ახლით" (მარქსი კ., კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954, გვ. 942).

სოციალ. რევოლუციაში მუშათა კლასის ბრძოლა ბურჟ. ძ-ის წინააღმდეგ კულმინაციურ წერტილს აღწევს. აქ მჟღავნდება რევ. ძ-ის უდიდესი მნიშვნელობა. რევ. ძ. შეიძლება სხვადასხვა ფორმით განხორციელდეს. განსხვავებას ამ ფორმებს შორის განაპირობებს საზ-ბის ეკონ., პოლიტ. და სულიერი სიმწიფის დონე, კლასობრივ ძალთა რეალური თანაფარდობა, ქვეყნის საშინაო და საგარეო პირობების ერთობლიობა. მაგ., როდესაც ბურჟუაზია უმცირესობაა, სამხ. საშუალებებს იყენებს მოსახლ. უმრავლესობის რევოლუციის ჩასახშობად, მუშათა კლასი შეიარაღებული ძალადობის საშუალებებს მიმართავს, რევოლუცია შეიარაღებული აჯანყების, სამოქალაქო ომის სახეს იღებს. ამასთან, მუშათა კლასის რევ. ძალადობა ეყრდნობა საზ. ძალებისა და ტრადიციების წინააღმდეგ შეიძლება განხორციელდეს მშვიდობიანი საშუალებებითაც. როდესაც ბურჟუაზიას უნარი აღარ შესწევს სისხლისმღვრელი საშუალებებით დაუპირისპირდეს მუშათა კლასს, შესაძლებელი ხდება მის მიმართ გამოყენებულ იქნეს იძულების მშვიდობიანი საშუალებები. ძ. ლუტიძე.

ძალოსნობა, სპორტის სახეობა, შეჯიბრება სიმძიმის (შტანგის) აწევაში. ოლიმპ. შეჯიბრებების თანამედროვე პროგრამა (1972-იდან) მოიცავს ატაცს, ორივე ხელით შტანგის აწევას და ბიძგს. შეჯიბრების ჯამს ატაცის დროს შტანგას ფიქსირებულად ზევით წევენ ერთი განუწყვეტელი მოძრაობით, აწევის დროს — ორ მოძრაობად, გულმკერდზე და გულმკერდიდან. 1924—72 წლებში მიღებული იყო ე. წ. კლასიკური სამჭიდი — აწევა, ატაცი და აკვრა. ძ-ში იყენებ საერთაშ. შეჯიბრება (1977-იდან) ტარდება 10 წონით კატეგორიაში.

სიმძიმეებით ვარჯიში ცნობილია უძველესი დროიდან. სიმძიმეების აწევაში I ჩემპიონატი ჩატარდა 1896 როტერდამში, მსოფლიოს I ჩემპიონატი — 1898 ვენაში. ოლიმპიური თამაშების პროგრამაშია 1896-იდან. 1912 შეიქმნა ძ-ის მსოფლიო კავშირი, დამტკიცდა საერთაშ. შეჯიბრების წესები. რუსეთში ძ-ის განვითარება დაკავშირებულია ვ. კრაევსკის სახელთან, რ-მაც 1885 პეტერბურგში შექმნა ძ-ის მოყვარულთა წრე. 1880—90 მოსკოვში, კიევში, ნოვგოროდში, რიგაში და სხვა ქ-ებში შეიქმნა ძ-ის წრეები, კლუბები, საზ-ბები. 1897 პეტერბურგში ჩატარდა რუს. I ჩემპიონატი. სსრკ-ში ქვეყნის I ჩემპიონატი ჩატარდა 1923 (1953-იდან ტარდება ყოველწლიურად).

საქართველოში ძ-ის ფუძემდებელია ა. ნიკოლაძე. მომდევნო თაობის ძალოსნებიდან აღსანიშნავი არიან სსრკ მრავალგზის ჩემპიონები და მსოფლიო რეკორდსმენები შ. კვლივიძე, მ. კასიაშვილი, ვ. სხვიტლაძე, რ. ჩიხრაძე, დ. შანიძე, ს. ხანჯავაშვილი. 1986-მდე საქართვ. ძალოსნებმა მოიპოვეს სსრკ ჩემპიონატებზე 23 ოქროს, 14 ვერცხლისა და 17 ბრინჯაოს მედალი.

ძალური გადაცემა, მექანიზმი, რ-იც ძრავიდან მომხმარებელს გადასცემს ენერგიას ძალთა (მაბრუნი მომენტების) გაზრდით სიჩქარის (ბრუნვის სიხშირის) შემცირების ხარჯზე. ზოგჯერ კი — ცვლის მოძრაობის ხასიათს. ტერმინი მოძველებულია, მის ნაცვლად იხმარება ტრანსმისია.

ძალური დანადგარი, ძრავები და დამხმარე მოწყობილობა, რ-თა დანიშნულებაა მექანიკური ენერგიის მიღება პირველადი ბუნებრივი ენერგეტიკული რესურსების (სათბობი, წყალი, ქარი და სხვ.) გამოყენების ხარჯზე. გამოყენებული ენერგიის სახეობის მიხედვით ძ. დ-ები არის თბური, ჰიდრავ., ბირთვული (ატომური) და სხვ. განასხვავებენ აგრეთვე სტაციონარულ (იყენებენ კაპიტალ. ნაგებობაში) და გადასატანებელ (სატრანსპ. საშუალებებით მიაქვთ იმ რ-ნში, სადაც არაა ენერგიის სხვა წყარო) ძ. დ-ებს. ფართოდ იყენებენ ენ-მის, საავიაციო, თბომავლისა და სხვ. სატრანსპ. ძ. დ-ებს.

ძალური თავი, ლითონსაჭრელი ჩარხის აგრეგატი, რ-ზეც არის ერთი ან რამდენიმე იარაღი და რ-იც ხშირად ძრავასთან გაერთიანებულია დამოუკიდებელ კვანძად (მაგ., აგრეგატული ჩარხის ძ. თ.).

ძალური კაბელი, ელექტრული ენერგიის გადასაცემი კაბელი. ძ. კ-ის დენგამტარ ძარღვებს ამზადებენ სპილენძისა და ალუმინისაგან. ძარღვების რაოდენობის მიხედვით ძ. კ. არის ერთ-, ორ-, სამ- და ოთხძარღვიანი. ცვლადი დენის გადასაცემად მეტად გავრცელებულია სამძარღვიანი ძ. კ. მრავალძარღვიან კაბელში ძარღვები დაფარულია სპეც. საკაბელო ქაღალდის ან პოლიმერული მასალის იზოლაციით, ხოლო გარსი დამზადებულია ტყვიის, ალუმინის ან პლასტმასისაგან. დამცავ საფარს ამზადებენ სპეც. ხსნარებით გაჟღენთილი საკაბელო ნართისაგან, ლითონის ლენტის ჯავშნისაგან და ა. შ. ძ. კ-ს იყენებენ საკაბელო ნაგებობებში (არხებში, გვირაბებში და ა. შ.), წყალქვეშ, მიწაში. მოძრავ მანქანებს ელექტროენერგიით ამარაგებენ მოქნილი ძ. კ-ით. იზოლაციის ელექტრული სიმტკიცის მიხედვით ძ. კ. არის გაჟღენთილი იზოლაციის მქონე, ზეთავსებული და აირსავსე. მუშავდება აგრეთვე სხვა ტიპის ძ. კ., რ-ის ელექტრული იზოლატორი შეკუმშული აირია, ხოლო დენგამტარი ძარღვები გაცივებულია კრიოგენულ (120 K-ზე დაბალ) ტემპერატურამდე (კრიორეზისტული და ზეგამტარული კაბელები).

ძალწირი, რომელიმე ძალურ ველში (ელექტრული, მაგნ., გრავიტაციული) გავლებული წირი, რ-ის მხებები სივრცის ყოველ წერტილში მოცემული ველის დამახასიათებელი ვექტორის (გრავიტაციული ან ელექტრული ველის დაძაბულობის, მაგნ. ინდუქციის) მიმართულებას ემთხვევა. ძ-ების მეშვეობით ძალთა ველის გამოსახვა ნებისმიერი ვექტორული ველის დენის წირებით გამოსახვის კერძო შემთხვევაა. რადგან ველების დაძაბულობები და მაგნ. ინდუქცია წერტილთა ცალსახა ფუნქციებია, ამიტომ სივრცის ყოველ წერტილზე შეიძლება გაიაროს მხოლოდ ერთმა ძ-მა (იხ. ნახ.).

ძამა, მდინარე ქართლის რ-ნში. სათავე აქვს თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, 2140 მ სიმაღლეზე, ერთვის მტკვარს მარჯვნიდან ქარელთან. სიგრძე 42 კმ, აუზის ფართი 312 კმ². მთავარი შენაკადებია: ტყემლოვანისწყალი, სათიბე და ღვანანა. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე (მაქს. აპრილში), წყალმცირობა — ზამთარში, წყალმოვარდნები — ზაფხულ-შემოდგომაზე. საშ. წლ. ხარჯი სოფ. ზღუდერთან 3,23 მ³/წმ. იყენებენ სარწყავად. შ. გოგიჩაიშვილი.

ძამაშვილი არჩილ ვასილის ძე (დ. 1926, სოფ. მარტყოფი, ახლანდ. გარდაბნის რ-ნი), ქართველი მეფოლადე, სოციალ. შრომის გმირი (1960). სკკპ წევრი 1952-იდან. მუშაობდა ქ. სტალინოში (ახლანდ. ქ. დონეცკი) მეტალ. ქ-ნაში (1944) ბრძმედის ღუმლის ოსტატად, ამჟამად რუსთავის მეტალ. ქ-ნის საპარტიო

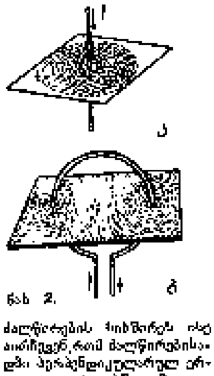

ნახ. 2.

ძალწირების ჩახაზვის დროს პირობაა, რომ ძალწირებისადმი პერპენდიკულარულ ერთეულ ფართობში გამავალი ძალწირების რიცხვი პროპორციული იყოს ელექტრული ველის დაძაბულობისა (ან მაგნიტური ინდუქციისა) ამ ფართობზე. ძალწირები გვაძლევს ველის განაწილების თვალსაჩინო სურათს. ძალწირების სიხშირე და მათი მიმართულება ახასიათებს ველის დაძაბულობის სიდიდესა და მიმართულებას. ელექტრული ველის ძალწირები ყოველთვის იწყება დადებით მუხტზე და მთავრდება უარყოფითზე (ან უსასრულობაში მიდიან). მაგნიტური ინდუქციის ძალწირები ყოველთვის ჩაკეტილია, ე. ი. მაგნიტური ველი გრიგალურია (ჩაკეტილია აგრეთვე გრიგალური ელექტრული ველის ძალწირები). მაგნიტურ ველში მოთავსებული რკინის ნაქლიბი განლაგდება ძალწირების გასწვრივ, ეს საშუალებას იძლევა ექსპერიმენტულად განისაზღვროს მაგნიტური ინდუქციის ძალწირები. პირველ ნახაზზე გამოსახულია ელექტრული ველის ძალწირები: ა — დადებითი წერტილოვანი მუხტისა; ბ — უარყოფითი წერტილოვანი მუხტისა; გ — ტოლი ერთსახელიანი წერტილოვანი მუხტებისა, დ — ტოლი სხვადასხვანიშნიანი წერტილოვანი მუხტებისა. მეორე ნახაზზე გამოსახულია მაგნიტური ველის ძალწირები, ა — წრფივი დენისა, ბ — წრიული დენისა.

ძალური კაბელი. 6 კვ ძაბვის სამძარღვიანი ძალური კაბელი: 1 — სექტორული მრავალმავთულიანი ალუმინის ძარღვები; 2 — ფაზის ქაღალდის იზოლაცია; 3 — სარტყლის ქაღალდის იზოლაცია, 4 — ალუმინის გარსი, 5 — პლასტმასის (პოლივინილქლორიდის) დამცავი გარსი.

ძაღლისპირა (ანთირინუმი).

ძაღლის ენა. სამკურნალო ძაღლის ენა: მცენარის ზედა და ქვედა ნაწილები; ა — ყვავილი; ბ — ნაყოფი.

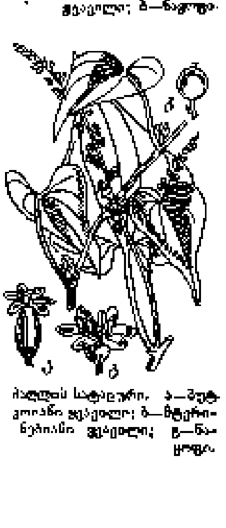

ძაღლის სატაცური. ა — მამრობითი ყვავილი; ბ — მდედრობითი ყვავილი; გ — ნაყოფი.

საამშენის უძველესი ისტატია. საქ. სსრ V—VI მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი, საქ. სსრ VI მოწვევის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის წევრი (1959—67), მსოფლიო პროფკავშირების კონგრესის დელეგატი (1966, ქ. ვარშავა). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1960) და მედლებით.

ძამის ციხე, ო რ ი უბ ნ ი ს ც ი ხ ე, შუა საუკუნეების ციხესიმაგრე აღმ. საქართველოში, შიდა ქართლში, მდ. ძამის ხეობაში (ახლანდ. ქარელის რ-ნის სოფ. ორთუბნის ტერიტორიაზე) ამ ადგილას მდებარეობდა ისტ. ქალაქი მძოვრეთი. ძ. ც. ძამისხევის აღმ. და პოლიტ. ცენტრი იყო. კონტროლს უწევდა თრიალეთ-ზემო ქართლის ერთ-ერთ ძირითად გზას. X ს-ში ერისთავს აქ თავს აფარებდა დას. საქართვ. (აფხაზთა სამეფოს) სამეფო ტახტის პრეტენდენტი თეოდოსი (შემდგომში თეოდოს III). XIII ს-ში ძ. ც-ს ფლობდა ახალქალაქის (ჯავახეთის) ერისთავეთერისთავი თორელი გამრეკელი კახას ძე. XIV ს. დასაწყისში ძ. ც. დაიკავა ოსებმა „ბაყათარ-მა" (ბულადმა), მაგრამ სამეფოს მთავარმა მონღოლების ხელშეწყობით გაათავისუფლა. XVII ს. 40-იან წლებში ძ. ც-ში გამაგრდა ქართლის მეფის როსტომის წინააღმდეგ აჯანყებული ფეოდალი ნოდარ ციციშვილი; მეფემ ციხის აღება ვერ შეძლო.

კლდეზე აღმართული ძ. ც. რთული კონსტრუქციის მრავალი ნაგებობაა. აღმ-ით აკრავს მაღალი, ტყიანი ქედი, სამხრ-ით — ღრმა ხევი, დას-ით — ორთუბნის ვიწრო ხევი. ციხის სამშენებლო მასალად გამოყენებულია თლილი ქვა. შეინიშნება სამი სამშენებლო ფენა: ადრინდ. ფეოდ. ხანის, შუა ფეოდ. ხანისა და დაახლ. XIV ს., როცა ძამის ხეობაში ფანასკერტელ-ციციშვილები გაბატონდნენ. ძ. ც-ის აღმ. ნაწილში დეთისმშობლის სახ. ეკლესიაა.

ლიტ.: გ ვ ა ს ა ლ ი ა ჯ., აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983. ჯ. გვასალია.

ძამბი (Zampy) ჯუზეპე მარია (XVII ს.), თეატინელთა ორდენის ბერი, მისიონერი, თეატინელთა მისიის პრეფექტი სამეგრელოში ვარაუდობენ რომ ძ იმ ორ მისიონერთაგანია, რ-ებიც 1645 ჩამოვიდნენ სამეგრელოში 1672 ძ-მ საფრ. ელჩს კონსტანტინოპოლში წარუდგინა „ქართულ ეპისკოპოსთა რწმენის თხრობა", ე შარდენს კი მეგრელების რელიგიის აღწერილობა, რ-იც მან, შარდენის სიტყვით, შეუდგინა სამეგრელოში 23 წლის ცხოვრების შემდეგ; თავისი მოგზაურობის აღწერილობაში ძ. მოკლედ მიმოიხილავს სამეგრელოში ქრისტიანობის შემოსვლასა და გავრცელებას. მოხსენებული ჰყავს ნ. ჩოლოყაშვილი (ირბახი). დაწერილებით აქვს აღწერილი სამეგრელოს მკვიდრების არქიტექტურა, ინტერიერი, საძლეოდელოების ჩაცმულობა, ხატები, ზარები, რელიკვიები. მოელი თავები აქვს დათმობილი ლეთისმსახურების, რელიგ. წეს-ჩვეულებების აღწერას, აგრეთვე საკულტო ტერმინოლოგიას ქართ. ენაზე (ლათ. ტრანსკრიფციით); შეიცავს მდიდარ ფოლკლორულ და საეთნოგრაფიო მასალას. ამ მხრივ მისი შრომა ა ლამბერტის ცნობების გაგრძელებაა (იხ. აგრეთვე ა. დელა ვალე).

ლიტ.: П о л и е в к т о в М. А., Европейские путешественники XIII—XVIII вв по Кавказу, Тф., 1935.

ძაძაამი, სოფელი საბჭრ. ოსეთის ავ ლენინგორის რ-ნში (დორეთკარის სოფსაბჭო), ხარულის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ჯერთის (ქსნის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1360 მ, ლენინგორიდან 32 კმ. სკოლი ორჯონიკიძის სახ. ლარგვისის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ლარგვისში (12 კმ).

ძარბააშა (ჩინ., სიტყვასიტყვით — შეამბობენი), მოძრაობა ახალგაზრდების იმ რაზმების მონაწილენი, რ-ებიც შეიქმნა ჩინეთში მუნკულტურული რაზმების ცდელდაკალ 1966—67. ე. წ. „კულტურული რევოლუციის" პერიოდში. ასრულებდნენ იმავე როლს, რასაც ხუნვეიბინები. 60-იანი წწ. დასასრულიდან ძ. პოლიტ. ასპარეზიდან გაქრნენ.

ძარი, სოფელი საბჭრ. ოსეთის ავ ცხინვალის რ-ნში, მდ. ყორნისისწყლის (ალმოსავლეთის ფრონის მარცხ. შენაკადი) სათავეში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ძ., ბრილი, გარდანთა, დამპალეთი, ზემო დოდოთი, კვერნეთი, მებრუნე, რუსთავი, ქვემო დოდოთი, ჩელეხსათა, ჯაბიტა). ზ. დ. 1200 მ, ცხინვალიდან 12 კმ. ი. ბლიევის სახ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ძარღვასოკო (Gomphus clavatus), ქუდიანი სოკო. უკუკონუსისებრი ნაყოფსხეული აქვს, სიმაღლე 10 სმ აღწევს, დიამეტრი — 6 სმ. ქუდი თანდათან გადადის ფეხში. ხშირად ბოლო რამდენიმე ცალია შეზრდილი. გარედან მორამლე დაფარება სიგრძივი ძარღვები; მოიისფრო ან მოყვითალო-მოყავისფროა. იზრდება ნაძვნარსა და ნაძვნარ-ფოთლოვანში ზაფხულ-შემოდგომით. საჭმელად იხმარება ახალი. ი. ნახუცრიშვილი.

ძარღვები მ ც ე ნ ა რ ი ს ა, ფოთლის ფირფიტის ბურბუშელ-ბოჭკოვანი კონები, ასრულებენ გამტარ და მექან. ფუნქციას. მსხვილი ძ. შედგება რამდენიმე ბურბუშელბოჭკოვანი კონისაგან და ხშირად შეიცავს მექან. და ძირითადი ქსოვილის ჭიმებს. ასეთი ძ. ჩვეულებრივ კარგადაა გამოხატული ფოთლის ქვედა, ზოგჯერ კი ზედა მხარეზეც. ძ. მოიხსნიან აგრეთვე ყვავილის ფურცლებსა და ჯამის ფოთოლაკებზე, ნაყოფებში და ზოგიერთი მცენარის ღეროებზე.

ძარღვი, მინერალური სხეული, რ-ითაც ამოვსებულია ქანში არსებული ნაპრალი. განარჩევენ მარტივ და რთულ ძ-ებს. მარტივი ძ. ერთეული მინერალიზებული ნაპრალია; რთული ძ. — ერთმანეთთან ვადაბლარული მინერალიზებული ნაპრალების, ბზარებისა და დანგრეულების ზონების ერთობლიობა. შემცველი ქანების შრეების გადამკვეთ ძ-ებს ეწოდება გამკვეთი, შრეებრივის გაყოლებით განლაგებულს — შრე-ძარღვი. ძ-ების მორფოლოგია მრავალფეროვანია. ძ-ების სიგრძე იცვლება 1 მ და უფრო ნაკლებიდან ასეულ კმ-მდე; დაქანების მიმართულებით ზოგი ძ. რამდენიმე კმ-ზე გრძელდება.

ძარწემი, სოფელი საბჭრ. ოსეთის ავ ცხინვალის რ-ნში (ქემერტის სოფსაბჭო), მდ. დიდი ლიახვის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 1020 მ, ცხინვალიდან 10 კმ. შიოლა რუსთაველის სახ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა.

„ძაუ", ნახშირორჟანგიანი ჰიდროკარბონატულ-ქლორიდული ნატრიუმიანი სამკურნალო და სუფრის მინერალური წყალი. „ძ-ს" საბადო დაკავშირებულია რიონის ზოლთან, რ-ის გასწვრივ ერთმანეთს ეხება ბაიოსური პორფირიტული წყებისა და ნეოგენური ასაკის ქვიშაქვები და თიხები, მინერ. წყალს მოიპოვებენ ნეოგენური ნალექებიდან ჭაბურღილების საშუალებით, ქიმ. შედგენილობა CO_2 (0,4—1,6)

$$M_{4,9-5,3}\ \frac{HCO_3 56 Cl 43}{(Na+K)\ 79}\ T\ 9-12°C$$

ჭაბურღილის დებიტი არის დაახლ. 37 $მ^3$/დღ-ღ. წარმოების წყლის ჩამოსხმა — წყლიჩანაში (1985) 8.1 მლნ. ბოთლი (0,5 ლ), მინერ. წყლის საბადოს ბაზაზე მუშაობს კურორტი ძაუ. ტ. ჩიქვა.

ძაუჯიყაუ, ჩრდ. ოსეთის ასსრ დედაქალაქ ორჯონიკიძის სახელწოდება 1944-იდან 1954-მდე.

ძაღინა, საბჭრ. ოსეთის ავ ზნაურის რ-ნის სოფლების ზემო ძაღინისა და ქვემო ძაღინის ძვ. სახელწოდება.

ძაღინა, ქართული ხუროთმოძღვრული კომპლექსი საბჭრ. ოსეთის ავ-ს ზნაურის რ-ნში, ისტორიულ შიდა ქართლში შემორჩენილია ციხისა და ეკლ. სასახლის ნანგრევები. გალავნიანი ციხე მცირე ზომისაა, შედგება რამდენიმე სამშენებლო ფენისაგან. უძველესი ფენა ცალკე მსხოლელი ნაგების შემოღებამდე — XVI ს-მდეა აგებული; XVI—XVII სს. მიეკუთვნება ციხისათვის სამხრ-იდან მიშენებული სასახლე-სადგომი. დანიშნულების კომპლექს მთავარი თანამედროვე ნაგებობა. სასახლის კომპლექსი XVII ს. მიეკუთვნება. იგი ფეოდალის (ფალავანდიშვილების) ციხე-დარბაზი იყო. შემორჩენილია მხოლოდ სასახლის ნაწილები, კოშკი და ეკლესიის ნანგრევები. აგურით ნაგები სასახლე ერთსართულიანია. შედგება ორ მწკრივად დალაგებული 5 ოთახისა და ღრმა ლოჯიისაგან. შუაში დიდი ბუხრიანი დარბაზია, რასაც ორივე მხრიდან პატარა ოთახები ეკვრის. დარბაზი კამარით იყო გადახურული, კარ-სარკმლების თაღები ისრული იყო. ზედ სასახლეზე დგას მიშენებული და მის გაწყვეტილ ნაწილს შეადგენს ხუთსართულიანი ქვითკირის კოშკი. პირველ სართულზე მარანია. შუა სართულები საცხოვრებელი იყო. ზედა სართულის კედლები სამი მხრიდან თაღებით არის გახსნილი. მეოთხე კედელთან ბუხარია. ეკლესია დარბაზულია, ერთაფსიდიანი, გადარჩენილია მხოლოდ ჩრდ. აღმ. კედელი.

ძაღლის სამარხები, ადრინდელი ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლი. მდებარეობს ცხინვალიდან ზნაურისაკენ მიმავალ გზაზე. გათხარეს 1951 (ბ. კუფტინი). სამაროვნის ტერიტ. არსით იყო გაჭრილი აღმ. და დას. უბნებად. ქვაყრილიანი სამარხები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ დაკრძალვის წესითა და სამარხეული ინვენტარით. აღმ. უბანზე მიცვალებული პირდაპირ მიწის ზედაპირზე ესვენა და ზემოდან ქვაყრილი ჰქონდა გადაფარებული, დას. უბანზე კი საგანგებოდ ამოღებულ ორმოში იწვა და შემდეგ ქვა ჰქონდა დაყრილი. მიცვალებულებს ჩატანებული ჰქონდათ თითო-ოროლა თიხის ჭურჭელი. ლითონის სამკაული, იარაღი. ბ. კუფტინის აზრით, ძ. ს-ზე სხვადასხვა დროის 2 სამაროვანი იყო. დას. უბანი (განეკუთვნება ძვ. წ. 2400—2300, ხოლო აღმ. უბანი — ძვ. წ. III ათასწლ. დასასრულს ან ძვ. წ. III—II ათასწლ. მიჯნას.

1953 ძ. ს-ის დას. უბანზე გაითხარეს (ო. ჯაფარიძე) ერთი სამარხი. დას. უბნიდან 13 მ-ზე გამოვლინდა ორმოები, რ-ებშიც ნახშირი, თიხის ბათქაშის ნატეხები და ჭურჭელი ეყარა. ერთ-ერთ ორმოს ჯვარისებრი მოყვანილობის გამოკვლებული იატაკი ჰქონდა. ბ. კუფტინის აზრით, ორმოები დაკრძალვის კულტს უკავშირდება.

ლიტ.: ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ო., ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბ., 1961; К у ф т и н Б. А., Археологическая маршрутная экспедиция в бассейны рек Лиахвы, Проне, Кинрилы и Среднего Риона в 1951 г., ჟს ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, 1974, ტ. 30 ბ.

ო. ჯაფარიძე.

ძაღლი (Canis), ძუძუმწოვრების გვარი ძაღლისებრთა ოჯახისა. მათი სხეულის სიგრძე 50—160 სმ, კუდისა — 20—50 სმ, მასა 6—80 კგ აღწევს. აქვთ რამდენადმე წაწვეტებული დინგი, დაკიდებული ყურები, მჩხვილი და მჭლავრი ყბები. ძირითადად ცხოველებით, ზოგი ჭამს მძორს, მოლუსკებს, ხილს, ყურძენს და სხვ. მრავლდებიან წელიწადში ერთხელ. შობენ 1—19 უსუსურ ლეკვს. გავრცელებული არიან ყველგან გარდა ანტარქტიდისა, ახალი ზელანდიისა, მადაგასკარისა, სულავესისა და ზოგიერთი სხვა ოკეანური კ-ისა. გვარში 9 სახეობაა, რ-თაგან საქართველოში გვხვდება 2 (მგელი და ტურა). ძ-ის გვარს მიეკუთვნება შ ი ნ ა უ რ ი ძ. (C. familiaris). რ-ის წინაპარია მგელი.

ა. ჯანაშვილი.

ძაღლისპირა (Antirrhinum), დეკორა-

ტიური მცენარეთა გვარი შავწამალასებრთა ოჯახისა. ჩრდ. ნახევარსფეროში გვხვდება 400-მდე სახეობა. სსრკ-ში და, კერძოდ საქართველოში, მრავლად კულტივირებულია სამხრეთეულ. ძ. (A. majus), რ-იც მებაღეობაში ცნობილია ანტირინუმის სახელით. ანტირინუმი ერთწლოვანია, დიდი ლია მეწამული, თეთრი, ვარდისფერი ან ყვითელი ყვავილები შეკრებილი აქვს მტევნისებრ ყვავილედად. ყვავილობს ივლ.-აგვ.-ში. იზრდება კლუმბებზე ბაღ-პარკებში. გენეტიკაში საკვლევ ობიექტად იყენებენ. მ. ივანიშვილი.

ძაღლის ზირა (Torilis). მცენარეთა გვარი ქოლგოსანთა ოჯახისა. ჯაგრისებრი ბეწვებით შებუსული ერთწლოვანი ბალახებია. იზრდება ბუჩქნარებში, ტყის პირებსა და მშრალ ქვიან ფერდობებზე. გვარში გაერთიანებული 15 სახეობიდან (საქართველოში გვხვდება 5, რ-ებიც ასევე) ფართოდ არიან გავრცელებული კავკასიის რ-ნში, ხმელთაშუაზღვისპირეთში, წინა აზიასა და ევროპაში. ძ. ზ. დეკორ. მცენარეა, იყენებენ ბაღებში, პარკებსა და ალპინარიუმებში. მ. მუკბანიანი.

ძაღლისებრნი (Canidae). ძუძუმწოვრების ოჯახი მტაცებლების რიგისა. მათი სხეულის სიგრძე 40 (ფენეკი) — 160 სმ (მგელი), შესაბამისად მასა 2—80 კგ აღწევს. აქვთ შედარებით წაწვეტებული დრუნჩი, დაცქვეტილი ყურები, გრძელი და ფუმფულა კუდი, მეტწილად რბილი და ფუმფულა ბალანი. წინა თათებზე 5—5 (გამონაკლისია აფრიკული ძაღლი, რ-საც 4—4 თითი აქვს), უკანა ფეხებზე — 4-4 თითი, მაგარი და ბლაგვი ბრჭყალები. ცნობილია 15-მდე გვარი. საქართველოში გვხვდება 4 სახეობა: მგელი, მელა, ტურა და ენოტისებრი ძაღლი (აკლიმატიზებულია). გავრცელებული არიან ყველგან გარდა ანტარქტიდისა, ახალი ზელანდიისა, მადაგასკარისა, სულავესისა და ზოგიერთი სხვა ოკეანური კ-ისა, ავსტრალიის (ბინადრეებით (ზოგი მცენარეულობითაც). მრავლდებიან წელიწადში ერთხელ. შობენ 1—I [illegible] ლეკვს. ძ-თა უმრავლესობას ძვირფასი ბეწვი აქვთ. ბევრი მათგანის სარეწაო ობიექტია. ზოგიერთი (მგელი და სხვ.) ზიანს აყენებს სახ. მეურნეობას შინაური ცხოველების განადგურებით.

ა. ჯანაშვილი.

ძაღლის ენა, თ ს ე რ ო (Cynoglossum), ორ- ან მრავალწლოვანი (იშვიათად ერთწლოვანი) ბალახოვან მცენარეთა გვარი ლაშქარასებრთა ოჯახისა. გვარში 60 სახეობაა, გავრცელებულია ზომიერ და ტროპ. სარტყლებში. სსრკ-ში 9 სახეობა იზრდება, საქართველოში 4, მეტწილად მშრალ ადგილსამყოფელზე. ს ა მ კ უ რ ნ ა ლ ო ძ. ე. (C. officinale), ისე როგორც სხვა სახეობები, შხამიანია; ფესვი და თესლი შეიცავს ალკალოიდებს (ციოგლოსინს, ციოგლოსიდისა და სხვ.), გლუკოალკალოიდებს. ფესვსა და ფოთლებს ხალხ. მედიცინაში იყენებენ ტკივილგამაყუჩებელ საშუალებად, ხველების დასაწყნარებლად, სადეზინფექციოდ, აგრეთვე მავნე მწერებისა და მღრღნელების წინააღმდეგ.

ლ. ხინთიბიძე.

ძაღლის საკმელი, მ ი ხ ე ლ ტ ა (Tamus communis), მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარე დიოსკორეასებრთა ოჯახისა. გამსხვილებული ფესვი, მხვიარა და ხვიარა ღერო აქვს. გავრცელებულია ევროპასა და კავკასიაში, ხმელთაშუაზღვისპირეთის ქვეყნებში, ევროპასა და წინა აზიაში. საქართველოში მთის შუა სარტყლამდე, ძირითადად ტყეში და ტყის პირას იზრდება. შხამიან. მცენარეა, იყენებენ ცოცხალ ღობედ. ფესვებს ხმარობენ ხალხ. მედიცინაში.

ლ. ხინთიბიძე.

ძაღლის ოხრახუში (Aethusa), მცენარეთა გვარი ქოლგოსანთა ოჯახისა. შეიცავს 1 პოლიმორფულ სახეობას — A. cynapium, ერთწლოვანი (ზოგჯერ ორწლოვანი) მცენარეა. გვხვდება მცირე აზიასა და ევროპაში, გზადაგზა ჩრდ. ამერიკაში. სსრკ-ში ძირითადად კავკასიაშია. საქართველოში იზრდება მთის ქვედა და შუა სარტყელში ბუჩქნარებს შორის, დანაგვიანებულ ადგილებსა და გზის პირებზე.

ძაღლის წვრთნა, ძაღლებზე ზემოქმედების მეთოდები, რომელთა მიზანია სამეურნეო, სამხედრო, სპორტული და სანახაობითი დანიშნულებისათვის გამოყენება. სასამსახურო მეძაღლეობაში საშუალებაა, საგუშაგო, სამძებრო, შესაბამისი და სხვ. დანიშნულებისათვის წვრთნიან ნაგაზს, ყურშას, დობერმან-პინჩერს, მსხვილ ტერიერს, ბოქსიორს, როტვეილერს, სენბერნარს, კოლის და სხვ.; სარეწაო და სპორტ. ნადირობისათვის — ყეფიას, მწევარს, მწევარს, სეტერის ძაღლს, ბრეტონს, სპანიელს, საცირკო სანახაობისათვის — განურჩევლად ჯიშისა. ძ. წ. მოიცავს 4 ეტაპს: 1. მოსამზადებელს (1-იდან 8—9 თვემდე) — დამახეზე მისვლა, ამკრძალავი ბრძანების შესრულება, საბმელით სეირნობა; 2. ზოგად კურსს — ბრძანების შესრულება სხვადასხვა პირობებში; 3. სპეც. კურსს — თანდათანობითი და პირობითი რეფლექსების გამომუშავებით საჭირო ჩვევების გამომუშავება; 4. ვარჯიშ—შეძენილი ჩვევების განმტკიცება, მძიმე პირობებში მუშაობისას — გამოცდილების დაგროვება. საქართველოში მსხვილ ნადირზე სანადიროდ ძაღლთაგან იყენებენ მწევრებსა და მწევრებს.

ვ. სასკვაძე.

ძაღლმაყვალა (Rubus caesius), ეკლიანი ფოთოლმცვივანი ბუჩქი ვარდისებრთა ოჯახისა. მისი სიმაღლე 60—100 სმ აღწევს. ღეროსი ხშირად ფარისებრ ყვავილედად შეკრებილი თეთრი ან ვარდისფერი ყვავილები და შავი მოლურჯო ფერის წვნიანი რთული ნაყოფი აქვს. გავრცელებულია დას. ევროპაში, მცირე აზიაში, სსრკ ევრ. ნაწილში, შუა აზიაში, დას. ციმბირსა და კავკასიაში. საქართველოში იზრდება ტყეებში, ხეობებში, ბუჩქნარებში, გზის პირებზე, ღობეების გაყოლებაზე, მდ-ებისა და ნაკადულების ნაპირებზე. ძ-ს ნაყოფი იჭმება.

ლ. ხინთიბიძე.

ძაღლნიორა (Ornithogalum), ბოლქვიან მცენარეთა გვარი შროშანისებრთა ოჯახისა. მათი ყვავილი თეთრი ან მომწვანოა, ფოთოლი ძირითადად ბრტყელი და ფორმით ლანცეტ-ხაზურია. გვარი აერთიანებს 150-მდე სახეობას; უმეტესად გავრცელებულია აღმ. ნახევარსფეროს ზომიერ სარტყელში. სსრკ-ში 25 სახეობაა, საქართველოში — 7, მეტწილად იზრდება მთის შუა და ალპ. სარტყელში, მდელოებზე, ნახნავებსა და ნათესებში, ქვიან ფერდობებსა და ტყეებში. ძ-ს მრავალი სახეობა დეკორატიულია.

მ. მუკბანიანი.

ძაღლყურძენა (Solanum), მცენარეთა გვარი ძაღლყურძენასებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი, იშვიათად ერთწლოვანი ბალახები, ნახევრად ბუჩქებია ან ბუჩქებია, ზოგჯერ ხეებიც. სწორი, მცოცავი ან ხვიარა ღერო აქვთ. 1700-მდე სახეობა გავრცელებულია ტროპ., სუბტროპ. და ზომიერ სარტყელში, მაგრამ ძირითადად სამხრ. ამერიკაში. ძ-ს გვარს მიეკუთვნება მნიშვნელოვანი კულტ. მცენარეები — კარტოფილი, ბადრიჯანი, ზოგჯერ პამიდორი. სსრკ-ში ველურად იზრდება ძ-ს 20-მდე სახეობა, საქართველოში—11 (მათგან 5 გაველურებულია); იზრდებიან მთის შუა სარტყლამდე ტყეებსა და ბუჩქნარებში, გზის პირებზე, დანაგვიანებულ ადგილებზე, სარეველად ბოსტნებში. ძ-ს ზოგი სახეობა დეკორ. და თაფლოვანია, ზოგს ხალხ. მედიცინაში იყენებენ.

ძაძა (Vigna sinensis), ერთწლოვანი მცენარე პარკოსანთა ოჯახისა. აქვს სწორი ან გართხმული ღერო, რ-ის სიგრძე 20—200 სმ აღწევს. დიდი, სამეული, გრძელყუნწიანი ფოთოლი, 2—8 ყვავილისაგან შეკრებილი ყვავილედი, ნაყოფი — პარკი, შიგ 4—10 თესლით, რ-იც შეიცავს 24—28% ცილას, 1,5—2% ცხიმს. იყენებენ სასურსათოდ და საკვებად. თესავენ წმინდად ან სიმინდთან და სხვ. კულტურებთან ერთად. თესვის ნორმაა 35—40 კგ/ჰა. მოსავლიანობა (ც/ჰა): მარცვლისა — 6—30, მწვანე მასის — 120—300, თივისა — 45—60. ძ. გავრცელებულია ჩინეთში, აშშ-ში, საფრანგეთში, გფრ-ში და სხვ. სსრკ-ში მოჰყავთ ამიერკავკასიაში, უკრაინაში, ჩრდ. კავკასიაში, შუა აზიაში. საქართველოში იზრდება ძ-ის რამდენიმე ფორმა.

ს. თედორაძე.

ძაღლყურძენა. შავი ძაღლყურძენა.

ძაძამიძე ლეონიდ ვასილის ძე (20. XI. 1922, ზუგდიდი, — 16. XII. 1966, თბილისი, დაკრძალულია ზუგდიდში), ქართველი საბჭოთა ფერმწერი, პეიზაჟისტი. საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1964). დაამთავრა თბილისის სამხატვრო აკადემია (1947), იყო ა. ციმაკურიძის მოწაფე. შექმნილი აქვს პეიზაჟურ-ფერწერული ტილოები — სვანეთის, ბორჯომის ხეობის, კახეთის, ქუთაისის, ყაზბეგის სერიები; დაღესტნისა და ბალტიისპირეთის პეიზაჟები. მნიშვნელოვანი ნაწარმოებები: „შემოდგომა“ (1960), „წისქვილთან“ (1960), „ყაზბეგი“ (1965, ყველა საქ. სსრ ხელოვნების გალერეა, თბილისი), „მეგრული საცხოვრებელი სახლი“ (1961), „ზამთარი“ (1960), „ძველი ქუთაისი“ (1962, ყველა საქართვ. ხელოვნების მუზეუმი, თბილისი) და სხვ.

[illegible], სოფელი ქარელის რ-ნში (ზღუდერის სასოფლო საბჭო), თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ლეხურის (ძამის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირას. ზ. დ. 1160 მ, ქარელიდან 14 კმ. ზღუდერის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. იშვერში (3 კმ).

ძახარის ბრძოლა 556, მისიმიელთა ბრძოლა ბიზანტიელების წინააღმდეგ ეგრისის დიდი ომის (542—562) დროს. ბიზანტიელთა წინააღმდეგ აჯანყებული მისიმიელები ირანელების მხარეზე გადავიდნენ და დახმარება სთხოვეს მათ (იხ. *მისიმიელთა აჯანყება 555*). ირანელებმა ვერ დაეხმარნენ, რადგან თვითონ დამარცხდნენ ბიზანტიელებთან ბრძოლაში ფასისთან. საკუთარი ძალების ანაბარა დარჩენილი მისიმიელები გამაგრდნენ ძახარის ციხეში, რ-საც სიმტკიცის გამო რკინის ციხესაც უწოდებდნენ. ციხის მისადგომებთან გამართულ ბრძოლაში ბიზანტიელებმა დაამარცხეს ისინი, 600 მისიმიელისაგან მხოლოდ 80-მა შეძლო თავის შეფარება ციხისათვის. შემდეგ ბიზანტიელებმა ციხის მახლობლად კლდეზე გაშენებულ სოფელზე მიიტანეს იერიში, დაარბიეს და გადაწვეს იგი. მისიმიელები ბრძოლას განაგრძობდნენ, მაგრამ ბოლოს დამთხვეულს ბიზანტიელებმა საბოლოოდ სძლიეს.

წყარო: ა გ ა თ ი ა ს ქ ო ლ ა ს ტ ი კ ო ს ი, ცნ.: გეორგიკა, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 3, თბ., 1936.

ლიტ.: [illegible] გ., [illegible] წერილები, თბ., 1967.

ძაძა: 1—მცენარე; 2—მარცვალი; 3—პარკი.

ძახველი (Viburnum), მცენარეთა გვარი ცხრატყავასებრთა ოჯახისა. მეტწილად ფოთოლმცვივანი ბუჩქები ან პატარა ხეებია. 120—200 სახეობა გავრცელებულია ევროპაში, აზიაში, ჩრდ. აფრიკასა და ამერიკაში, სსრკ-ში ძ-ის 8 სახეობა იზრდება;

ლ. ძ ა ძ ა მ ი ძ ე. მესტია. 1960. ვ. ძაძამიძის კუთვნილება. ზუგდიდი.

მათგან საქართველოში ველურად მოიპოვება 3 სახეობაა გავრცელებული: ჩ ვ ე უ ლ ე ბ რ ი ვ ი ძ. (V. opulus) 2—4 მ სიმაღლის ბუჩქია. აქვს თეთრი ყვავილები და წითელი ნაყოფი (შეიცავს C ვიტამინს). დეკორატიული და კარგი თაფლოვანი მცენარეა, ასევე კარგი ღვარი ბუჩქია მილიონზანი, რაც ნიადაგებრივ ძ-ს წააგავს. უ ზ ა ნ ი (V. lantana) საშ. ზომის ბუჩქია მისი ნაყოფი თავდაპირველად მწვანეა, შემდეგ წითელი, მწიფე კი შავი და პრიალა. სამივე სახეობა საქართველოში, როგორც ბარში, ისე მთაში, უმთავრესად ზომიერად ტენიან პირობებში იზრდება.
დ. მანჯავიძე.

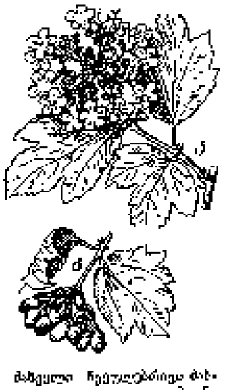

ძახველი ჩვეულებრივი ძახ-ველი ა — ყვავილედი ბ — ბ ყვავილედი ტოტი ტი

ძახილის ნიშანი, იხ. *პუნქტუაცია.*

ძებნა, სსრკ-ში ღონისძიებათა ერთობლიობა, რ-საც ახორციელებენ მოკვლევის ორგანოები, გამომძიებელი, სასჯელაღსრ. ადმინისტრაცია და შინაგან საქმეთა სამინისტროს სხვა ორგანოები იმ ბრალდებულის ან მსჯავრდებულის ადგილსამყოფლის დასადგენად, რ-იც არ ემალება გამოძიებასა და სასამართლოს, ან თავს არიდებს განაჩენის აღსრულებას, ანდა გაქცეულია პატიმრობის ადგილებიდან; ძ. ხორციელდება აგრეთვე უგზოუკვლოდ დაკარგული პირის ადგილსამყოფლის დასადგენად (იხ. *უგზოუკვლოდ დაკარგულობა*). ომის მიხედვით, თუ სად, რა ტერიტორიაზე მიმდინარეობს ძ., განასხვავებენ ადგილზე და საკავშირო ძ-ს.

ძებნა სასარგებლო წიაღისეულისა, სამუშაოების ერთობლიობა, რ-ის მიზანია სასარგებლო წიაღისეულის საბადოს აღმოჩენა და მისი პერსპექტიულობის დადგენა. ძ. ეფუძნება ტერიტ. გეოლ. აგებულების შესწავლას, ძებნითი წინაპირობებისა და ნიშნების ანალიზს. ძ ე ბ ნ ი თ წ ი ნ ა პ ი რ ო ბ ე ბ ს განეკუთვნება თეორ. გეოლ. კანონზომიერებები, რ-ებიც განსაზღვრავენ რეგიონში სასარგებლო წიაღისეულის საბადოების სივრცობრივ განაწილებას; ძ ე ბ ნ ი თ ნ ი შ ნ ე ბ ს განეკუთვნება ფაქტები, რ-ებიც მიანიშნებენ გარკვეულ ადგილას სასარგებლო წიაღისეულის საბადოს არსებობას ან აღმოჩენის შესაძლებლობას ძ-ის დროს, ითვალისწინებენ რეგიონის თავისებურებებს (დედაქანების გამოფენების ხარისხი, ფხვიერი ნალექების საფარის ხასიათი, რელიეფი და სხვ.) და სხვადასხვა მიკროელემენტები აჩვენებენ ზედაპირულ გეოლ.-მინერალოგიურ, გეოფიზ. (იხ. *გეოფიზიკური ძებნა*) და გეოქიმ. (იხ. *გეოქიმიური მეთოდები ძიებისა*) ძებნისას ზედაპირულ სამუშაოებს განეკუთვნება ფხვიერი ნალექების შესწავლა მათში ძირეული საბადოს ნაწილების შემცველი მოხვედრილი სასარგებლო წიაღისეულის ნატეხების აღმოჩენის მიზნით, შლიხების გარეცხვა და შესწავლა. ზედაპირული სამთო გამონამუშევრების (განაწმენდები, თხრილები, შურფები და სხვ.) გაყვანა. ღრმად განლაგებული სავარაუდო საბადოების აღმოჩენის მიზნით გაჰყავთ ჭაბურღილები და შტოლნები.

ძეძვიაურები, სოფელი თიანეთის რ-ნში (თიანეთის სადაბო საბჭო), მდ. ივრის მარცხ. ნაპირზე ზ. დ. 1100 მ, თიანეთიდან 2 კმ ახალსოფლის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა, რვაწლ. სკოლა სოფ. ქვემოტაში (0,5 კმ). ბ-კა

ძეგვი, სოფელი მცხეთის რ-ნში, მტკვრის მარჯვ. მხარეს სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ძ., სათოვლე, ქსანი, ხეკორძი). ზ. დ. 560 მ, მცხეთიდან 9 კმ, რკინიგზის სადგ. ძეგვიდან 2 კმ ნიჩბისის მეთევზეობის საბჭ. მეურნ. (მეხილეობა), საშენ მასალათა კომბინატი, მექან. ქ-ნა, საქართვ. მაგისტრ. აირსადენის საწარმოო გაერთიანების მოძრავ-მექანიზებული კოლონა, საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, 2 ბ-კა, კლუბი, ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

სოფელში შემონახულია შუა საუკ. ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლები, რ-თაგან აღსანიშნავია ერთნავიანი დარბაზული ეკლესია. გარედან შემოსილია სუფთად გათლილი ქვის ფილებით. კარსარკმლის პროფილირებული საპირეები ამკობს. შუა სოფელში დგას რიყის ქვის სწორი რიგებით ნაგები მრგვალი კოშკი. იგი საბრძოლო-საცხოვრ. დანიშნულებისა იყო. კოშკის ზედა ნაწილში აგურის ამოყვანილი ფართო, თაღიანი ნიშია, რ-შიც სარკმლის ღიობაა გაჭრილი. სოფლის მიდამოებში რამდენიმე მცირე ზომის დარბაზული ეკლესიაა, მ შ X ს. ბოლოს საყდარი, რ-ის ინტერიერში XI—XII სს. მოხატულობის ფრაგმენტებია

ძეგლევი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ლენინგორის რ-ნში (ხელბიურის სოფსაბჭო). ალევის ქედის დას. კალთაზე ზ. დ 1150 მ. ლენინგორიდან 5 კმ. ლენინგორის მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა-ინტერნატი (დაბა ლენინგორში ბ-კა შემორჩენილია განვითარებული შუა საუკ. ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი—საქორიის ციხე

ძეგლი, ფართო გაგებით — რაიმე ობიექტი, რ-იც ქვეყნის, ერის კულტურული მემკვიდრეობის ნაწილია. ტიპოლოგიური ნიშნების მიხედვით შეიძლება დაიყოს ოთხ ძირითად კატეგორიად, არქეოლ., ისტ., არქიტ. და სახვ. ხელოვნ. ძ-ები, აგრეთვე წერილობითი ძ-ები, რ-თაც ისტ.-მემკვიდრეობის ან ისტ.-მხატვრული მნიშვნელობა აქვთ. ვიწრო გაგებით — ხელოვნ. (სკულპტურული ან არქიტ.) ნაწარმოებები, რ-იც შექმნილია პიროვნების ან რაიმე ხდომილების უკვდავსაყოფად. ძ-ისთვის დამახასიათებელია აქტ. საზ. ზემოქმედების ფუნქცია, რ-იც ჩადებულია როგორც იდეურ პროგრამაში, ისე მხატვრულ გადაწყვეტაში. ძ. ისე იდგმება, რომ მისი ხილვა მრავალმა ადამიანმა შეძლოს. იგი მნიშვნელოვან როლს უნდა ასრულებდეს გარემოს ორგანიზებაში ძ-ის პირველი ტიპები ჯერ კიდევ პირველყოფილ საზ-ბასა და უძველესი აღმოსავლეთის ცივილიზაციებში ვხვდებით (მეგალითები, პირამიდები, ობელისკები და სხვ.), პირველი მემორიალური დანიშნულების ძ. ანტ. სამყაროში შეიქმნა. ჩამოყალიბდა ძ-ის ძირითადი კომპოზ. ტიპები — ალეგორიული და პორტრეტული ქანდაკებები, სკულპტურული ჯგუფები, ცხენოსანი ქანდაკებები, სატრიუმფო თაღები, სვეტები, სტელები. შუა საუკ. შემდეგ ქრისტ. სამყაროში ძ-ის ყველაზე გავრცელებული სახეობა იყო ჯვარი. რენესანსის ეპოქიდან კი ფეოდ. ტიპის ძ. ხელახლა გავრცელდა ევროპაში დაიდგა საერო ხასიათის ძ-ები XIX ს-იდან გაფართოვდა ძ-ის თემატიკა მოღვაწეებისა და მოაზროვნეების გვერდით განდიდდა ხელოვანთა, მეცნიერთა, ლიტ. გმირთა ძ-ები. XX ს-ში განსაკუთრებით აქტუალური არქიტ.-მემორიალური ნაგებობათა იდეა საბჭ. ხელისუფლების დამყარების პირველივე წლებიდან რევოლუციისა და პარტიის ამსახველი ძ-ების აღმართვას უდიდესი მნიშვნელობა მიენიჭა. იდეური და მხატვრული თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია დიდ სამამულო ომში (1941—45) გამარჯვებისადმი მიძღვნილი მონუმენტები სსრ კავშირის მრავალ ქალაქში. საქართველოში პირველი ქანდაკებები XIX ს. II ნახევარში დაიდგა უმთავრესი მიღწევები ამ სფეროში დაკავშირებულია ქართ. მოქანდაკეების (ი. ნიკოლაძე, ვ. თოფურიძე, შ. მიქატაძე, მ. ბერძენიშვილი, ე. ამაშუკელი, გ. ოჩიაური, გ. ქორიძე, ჯ. მიქატაძე და სხვ.) შემოქმედებასთან.

ძალურ ნაგებობათა კოლექტი-ვა ადრინდელი ეტაპი საცხოვრებლის რეკონ-სტრუქცია

„ძეგლი ერისთავთა", XIV–XV სს. მიჯნის ქართული საისტორიო ძეგლი — ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატიანე. შედგენილია ლარგვისის მონასტერში ავგაროზ ჩანჩხის ან მისი ვაჟის — გრიგოლის მიერ. ძეგლის პირველი ნაწილი, რ-იც ფოლკლორულ ცნობებს და ძველ ქრონიკებს ემყარება, საყურადღებო ცნობებს შეიცავს ადრინდ. ფეოდ. ხანის აღმ. საქართველოს სოც.-განვითარების ისტორიისათვის; მეორე ნაწილში მოთხრობილია ქსნის საერისთავოს ისტორია XIII ს. 90-იანი წლებიდან 1405-მდე „ძ. ე." შეიცავს უნიკალურ ცნობებს აღმ. საქართვ. პოლიტ. ისტ., მონღოლთა მოსახლ. სოც. განვითარების და საქართველოში ფეოდ. ინსტიტუტების ჩამოყალიბების შესასწავლად. გამოქვეყნებულია რამდენიმეჯერ თარგმნილია ფრანგ. (მ. ბროსე) და რუს. ენებზე (მ. ჯანაშვილი, სარგის კაკაბაძე).

ლიტ.: მ ე ს ხ ი ა შ., ძველი ერისთავთა, «მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის», 1954, ნაკვ. 30; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 8, თბ., 1977. *ქ. ჩხატარაიშვილი*

ძეგლის დადება, ძ ე გ ლ ი ს წ ე რ ა. შუა საუკუნეების საქართველოში საკანონმდებლო აქტის დადგენა-ჩამოყალიბება წერილობით საბუთად, „განჩენა და დადება" ძეგლად. თვითონ ასეთი საკანონმდებლო ძეგლი („განაჩენი") გაფორმებული სახით ცნობილნი, რომ ძ. დ-ში აღიბეჭდება უმაღლესი ხელისუფლების კანონის გამოკვეთისა ქვის სვეტზე (მაგ., ბაგრატიონთა კანონები) ძ. დ-ის მსგავსი გამოთქმები საბუთებში იშვიათი როდია, მაგრამ თვით ამ სახელწოდების აქტებად ცნობილია რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერა და „ძეგლის დადება მეფეთ მეფის გიორგისა მიერ".

ლიტ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1, თბ., 1955, გვ. 468; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წიგნ 1, ტფ., 1928 (თხზ., ტ. 6, თბ., 1982). *დ. ფურცელაძე*

„ძეგლის დადება მეფეთ მეფის გიორგის მიერ", სამართლის წიგნი, რ-იც 1335 გიორგი V-მ საგანგებოდ მთიულეთისათვის შეადგინა XVIII ს. დასაწყისში იგი შეიტანა ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში, ვითარცა „სამართალი მეფის გიორგისა" ვახტანგისეული ტექსტის გარდა ძეგლმა ჩვენამდე ერთადერთი, XVII ს. ნაკლული ნუსხითაც მოაღწია, რ-მაც „გარიგება ჯალაბულთა კარისა" შემოგვინახა. კანონმდებლის მიზანი იყო მტკიცე წესრიგის დამყარება მთიულეთში, რ-იც სამეფო დომენს ეკუთვნოდა, გარდა ამისა, სამეფო იყო ხელი შეეწყო-და იქაური ადათი. კლასობრივი, წინა ფეოდ. საზ-ბის შემდგომი ფეოდალიზაციის სჯულმდებელმა თვითონ აღიარა როგორც გამოიკვლია ვითარება და შემდეგ თბილისში გამართა საგანგებო საკანონმდებლო კრება, რ-საც შეესწრო და საათაბაგოს ხელი, მთიულთა ნაწყვეტად სახელით და ნაწყვეტად სამეფო მოხელეთ ხევისბერები და აგრეთვე თავკაცები, ე. წ. ერისთავნიც, დაასწრო. ძეგლიდან ირკვევა ჩანს, რომ მთიულებში ჯერ შემორჩენილ გვაროვნ.-თემური ზნე-ჩვეულებებს კლასობრივი წარმოება-ჩაგვრა უპირისპირდებოდა ხალხი სახელმწ. მართვა-გამგეობას მძლავრად ეწინააღმდეგებოდა. ამასთან, ქვეყანას მოსდევდა „მრავალფეროვანი უბედურებანი" (ე. ი. მონღოლთა ბატონობით მოვლენილი ურიგობა და ძალმომრეობა). ძეგლი პრეამბულისა და 46 მუხლის შემცველია. ძირი მოსაწესრიგებელი საკითხის მიხედვით დალაგებული ერთნაირი შინაარსის სისტემით ამოსავლად მიჩნეული სა-

ხელმწიფე დარბაზისა და საეპისკოპოსო სრული. მოყმეებისა მიწის (მამულის) ჭირა განპირობებულია სამსახურით კეთილშობილების, „ნასყიდი" თავისუფალ სამოქალაქო ბრუნვაშია. სასჯელის მიზნით აკრძალულია სამსახურებრივი თუ სახ. საქმიანობა თავის აღმ.-ტერ. ერთეულის, საერისთავოს საზღვარს გარეთ. დაწესებულია სასჯელი ლაშქარში გამოუცხადებლობისათვის. წინ წამოწეულია სავაჭრო-სამართლის საკითხები (ვაჭრობა, მამულის ჩამორთმევა და ციხის დაქცევა, ჯარიმა, ბეგარა, გაძარცვა და სხვ.) დაკანონებულია კომპოზიცია, შეტადური „სისხლი". აგრეთვე უარყოფილია თუ ბატონის და გვარში — სხეულის დაზიანების საზღაური. ძეგლი იწყება დანაშაულებით აღმ. წარმომადგენელთა სიცოცხლის წინააღმდეგ; განსაკუთრებით დაცულია აგრეთვე ხელისუფლების დასაყრდენი ფენა ხალხში (ხელისუფლების მოხელეები და ძირითადი საზღვრისდამცველები, ეროვნული, სისხლის) უმაღლეს დანაშაულად მიჩნეული მეფისა და მისი მეულლობა გამოცალკევებით წერილებება დიდი საეკლესიის ლოგისისათვის მეფეწარჩინებულთაგან შენაწირი ცილის მეუღლეობა დაგმობილია უდანაშაულო ცოლის „დაგდება" და სხვისი ცოლის მოტაცება. კანონი ებრძვის შურისძიებისა და თვითნებურ ანგარიშის გასწორებას, ალიარებს აუცილებელ მოგვარეების უფლებას, აწესრიგებს თანამოსაწილეობის საკითხს. საშუალო გადახდევინების ისგება ქორწინება-მეკობრეობა, აღიარებულია წასწრებული ქურდ-მეკობრის მოკვლის დაუსჯელობა, საზღვარი ედება მეკამშეობას. ძეგლი, აღგილ დანიშნულების მიუხედავად, საეროსახელმწიფოებრივი კანონიერების უზრუნველყოფას ემსახურებოდა და საბართ. მოწესრიგების დახვეწილ ხერხებს იყენებდა. ამიტომაც, ვახტანგ VI-ის კომისიის პრეამბულის მიწმობით, მისი მიხედვით „სჯიდნენ სამართლი ქვე სამეფოში ქართლისანი". ძეგლი პირველად გამოაქვეყნა ს. კაკაბაძემ (1913), შემდეგ ს. ჩაყალიძემ (1930), ი. დოლიძემ (1957, 1963). ძეგლი ვახტანგ VI-ის მთელ კრებულთან ერთად ითარგმნა და 2-ჯერ გამოიცა რუსულად („Законы грузинские", რუს. სენატის 1828 გამოც., „Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI", ა. ფრონელისა და დ. ბაქრაძის 1887 გამოც.), თარგმნილია აგრეთვე ინგლისურად (ო. უორდროპი, 1914) და ფრანგულად (ი. კარსტი, 1938).

ლიტ.: დოლიძე ი., ქართული სამართლის ძეგლები, თბ., 1957; ქართული სამართლის ძეგლები. ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1, თბ., 1963; ხუბაშვილი (ურუშაძე) ნ., ძველი იურიდიული ნაწერები, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1982. დ. ფურცელაძე.

„ძეგლის მეგობარი", ქართული კრებული, საქართვ. კულტურის ძეგლთა დაცვის საზ-ბის ორგანო; გამოდის თბილისში 1964-იდან 3 თვეში ერთხელ. სხვადასხვა დროს მთავარი რედაქტორები იყვნენ საზ-ბის პრეზიდიუმის თავ-რეები: თ. ბუაჩიძე, ი. აბაშიძე, ო. თაქთაქიშვილი, 1978-იდან — ი. ცაგარეიშვილი. კრებულის თითოეული ნომერი თემატურია და ჰყავს სტუმარი რედაქტორი (არქეოლ. ნომრის რედაქტორი — ა. აფაქიძე, ეთნოგრ. — გ. ჩიტაია (1986-მდე), ისტ.-გეოგრ. — დ. მუსხელიშვილი და სხვ.). კრებულში იბეჭდება მეცნ.-პოპულ. მასალა ძეგლებზე. ზ. ცქიტიშვილი

ძეგლისწერა, იხ. ძეგლის დადება.

ძეგვი, მწვერვალი ლიხის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. ჯეჯორის ზემოთში. სიმაღლე 3451,7 მ. აგებულია ცარცული ასაკის თიხაფიქლებით, ქვიშაქვებით, მერგელებითა და კირქვებით დამახასიათებელია ალპ. და სუბნივალური ლანდშაფტები. დ. უკლება.

ძეგვი, უღელტეხილი ლიხის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. ჯეჯორის ზემოთში. სიმაღლე 2994 მ. აგებულია ცარცული ასაკის თიხაფიქლებით, ქვიშაქვებით, მერგელებითა და კირქვებით. დამახასიათებელია ალპ. ლანდშაფტი. აკავშირებს მდინარეების ჯეჯორისა და ზრუგის აუზებს. დ. უკლება.

ძეგვი, სოფელი გორის რ-ნში, შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. ლიახვის მარჯვ. მხარეს. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ძ., სათემო, ქიწნისი, შერთული). ზ. დ. 720 მ, გორიდან 14 კმ. მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. და სადამოს (ცვლიანი) სკოლები, ბიბ., საბავშვო ბაგა-ბაღი, კულტ. სახლი (კინოდანადგარით), ა. ჯავახიშვილის სახლ-მუზეუმი, ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ძეგვი, სოფელი თეთრიწყაროს რ-ნში, მდ. ძეგვურის (ალგეთის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირებზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ძ., ოქრობა, სეფიეთი). ზ. დ. 260 მ, თეთრიწყაროდან 15 კმ, ზესტაფონიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 30 კმ. კოლ. მ. „ლიტოპლასტიკური სოფელი" (მეღვინეობა, მეხილეობა, მეცხოველეობა). ქარხანა: ვაზის სანერგე, სიმინდის სახ. საშუალო სკოლა, საბავშვო ბაგა და საბავშვო ბაღი, 3 ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარით), ფსიქონევროლოგიური სახლ-ინტერნატი, ამბულ., საფეხშლო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა, ტელეფონი. წყაროებში პირველად იხსენიება XVII ს. ში შემორჩენილია შუა საუკ. ციხის ნანგრევები.

ძეგრული, ძეგრული, მდინარე თეთრიწყაროს რ-ნში, სათავე აქვს ოქრობა-არხვეთის სერის ძირას, 199 მ სიმაღლეზე, ძეგრულის კარსტულ მღვიმეში ერთვის ალგეთს მარჯვენიდან სოფ. ეწერთან. სიგრძე 12 კმ. წარმოადგენს მდ. ტბისუბულის გაგრძელებას ტბისუბულისათვის მდ. დიდიჭალის გადმოგდების შემდეგ (1955) საშ. წლ. ხარჯი სოფ. ძეგვთან ცვალებადია 3,3-იდან 7,5 m^3/წმ-მდე, მრავალწლიურად 7-იდან 11 m^3 წმ-მდე. გ. გიგინეიშვილი

ძელი (სამართ. ისტ.), სასჯელის იარაღი ძვ. საქართველოში. ზოგჯერ „ძელით" ძვ. ქართულში აღინიშნებოდა ხე, დირე (ძელი) ანუ მორი („ხე მოკვეთილი") და ჯვარი („ძელი განდაჭედობილი სასიკვდილოთა კაცთა დასამსჯელავად") და დასჯის იარაღის სახელიც აქედან წარმოდგება. ძ. დამნაშავის (თანაბმად „ქეთლისა სჯულისა" მპარავ-მეკობრეთა, ავაზაკთა) ჩამოსახრჩობი მოწყობილობა იყო, ასე დასჯას „ძელსა შიცემა (ალბმა)", ან „ძელსა ზედა ჩამოხრჩობა" და „ძელსა ზედა დამოკიდება" ერქვა (მეფეთაცხის ცნობით, მასალი უფლისწულ-ჭეთდუდალი „დამოკიდეს ძელსა შუა ქალაქსა"). ძ. წამების იარაღადაც გამოიყენებოდა (კერძოდ, პოლიტ. მოწინააღმდეგეთა მიმართ). ამას „ძელსა ზედა გასმა" ეწოდებოდა (სავარაუდოდ, „ძელზე გასმა" ჯვარცმას ან სარზე დასმას ნიშნავდა). „ძელის აღმართვა" და მით დასჯა იხსენიება ბიბლიაში (დაბადება, თ. 40, მმ. 19, 22, თ. 41, მ. 13, მეორე სჯული. თ. 21, მმ. 22–23, იისუ ნავეს. თ. 10, მმ. 26–27), სამართ. ძეგლებსა (კათალიკოსთა სამართალი, ბექა-აღბუღას სამართალი, „სამართალი ბატონისშვილის ვახუშტისა") და სხვა წყაროებში.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წგნ. 2, ნაკვ. 2, ტფ., 1929 (თხზ., ტ. 7, თბ., 1984). ი. ფუტკარაძე.

ძელი, სამშენებლო მექანიკაში, სხეული, რ-ის განივკვეთის გეომეტრიული ზომები მცირეა სიგრძესთან შედარებით. გეომ. ღერძის მოხაზულობის მიხედვით განასხვავებენ ბრტყელ და სივრცულ ძ-ებს. ძ-ს, რ-იც უმთავრესად ღუნვაზე მუშაობს, კოჭს უწოდებენ. ძ. ნაგებობის წარმოადგენს მანქანისა და ნაგებობის კონსტრ. შემადგენელ ელემენტს.

ძელურ ნასახლართა კულტურა, განვითარებული ბრინჯაოს ხანის (ძვ. წ. II ათასწლ. II ნახ. — I ათასწლ. დასაწყ.) არქეოლოგიური კულტურა. გავრცელებული იყო სსრკ ევრ. ნაწილის სტეპისა და ტყესტეპის ზოლში. წარმოდგენილია ნასახლარებით, გორასამარხებით, ლითონის ნაკეთობათა განძებით. 1901 გამოჰყო ვ. გოროდცოვმა ძ. ნ. კ. ჩამოყალიბდა ვოლგა-ურალის შუამდინარეთში, ადრინდ. ორმოსამარხების კულტურის საფუძველზე. აღნიშნულ პერიოდში იგი გავრცელდა ალთაიდან ურალამდე, დას. — დნეპრამდე, ჩრდილოეთით კამასა და მის შენაკად ოკამდე. სამხრ. — აზოვისა და შავიზღვისპირეთის ველებამდე. ძ. ნ. კ.-ის მოსახლ. ცხოვრობდა ნახევრად მიწურებში ან მიწისზედა სახლებში მდინარეთა ნაპირებზე ჯგუფად. ეკონ. ზე საპისალიშვილის ოჯახილითა და მიწათმოქმედ. ამაგრებდნენ გავრცელებული იყო ინდივიდ. გორასამარხები. ძირითადად თიხის ჭურჭელია აღმოჩენილი. ადრინდ. ეტაპზე — ხელით ნაძერწი, გეომ. ორნამენტიანი ბრტყელძირიანი ჭურჭელი, გვიანდ. ეტაპზე — ღარიბული ორნამენტით შემკული უბრალო ქოთნები. მრავალი და ბრინჯაოს იარაღი ველის ზოლში გავრცელებული იყო მეცხოველეობა, ტყე-ველის ზოლში — მიწათმოქმედება და შინაური ცხოველთა მოშენება.

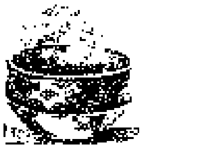

ძელურ ნასახლართა კულტურა. აღმოჩენილი ჭურჭელი: 1—ძელურ ნასახლართა სამარხი, 2, 3 —თიხის ჭურჭელი

ძელქვა (Zelkova), ფოთოლმცვივან მცენარეთა გვარი თელისებრთა ოჯახისა. ხეებია, რ-თა სიმაღლე 40 მ, დიამეტრი 3 მ აღწევს. ძ-ს მორიგეობით განლაგებული დაკბილული ფოთლები აქვს. ზოგი ზოგი ყვავილი ორსქესიანია, ზოგი კი მხოლოდ მამრობითი. ამ გვარის ლათ. სახელწოდება ქართ. სიტყვის — ძელისა და ქვის შეერთებით არის შედგენილი, რაც მისი მერქნის სიმაგრესა და გამძლეობას გამოხატავს. ძ. არქტომესამეული ფლორის რელიქტია. მისი 6 სახეობაა შემორჩენილი. მათგან ერთი — რცხილაფოთოლა ძ. (Z. carpinifolia) ირანსა და ამიერკავკ. დას. (იმერეთი, სამეგრელო), აღმ. (კახეთი — ახმეტის რ-ნი, ლენქორანი) და სამხრ. (ყარაბაღი) ნაწილებში იზრდება. დაახლოებით 5 — კ. კოლხეთზე. ჩინეთში, იაპონიასა და კორეაში ძ. სინათლის მოყვარულია იზრდება ზომიერად ტენიან და მომდინარე ადგილებში ცოცხლობს 500—600 და მეტ წელს. მრავლდება თესლით, ძირკვის ამონაყარითა და ფესვის ნაბარტყით. მერქნის მაღალი ტექ. მაჩვენებლებით ერთ-ერთი უძვირფასესი მცენარეა. სწრაფმზარდი და დეკორატიულია. იყენებენ ბაღ-პარკში, ტყის სარეკონსტრუქციოდ და გასამწვანებლად. შეტანილია „საბჭოთა კავშირის წითელ წიგნში", „საქართველოს სსრ წითელ წიგნში". ნ. შარაშიძე.

ძელქვა

ძელქვნარი, ძელქვის ტყე საქართველოში ძელქვის წმინდა და შერეული (ქართული, პარტყიისა და იმერული მუხებთან) კორომები აჯამეთისა და ბაბანეურ-არგოხის (ახმეტის რ-ნი) ნაკრძალებშია შემორჩენილი. მცირე რაოდენობით გვხვდება ცხაკაიას, ცაიშის, ქუთ., ჩხარის, სამტრედიის, თეთრიწყაროსა და მარტვილის რ-ნებში, აგრეთვე მუხრანთან, სოფ. ვაზიანში (დამბალო) ასეთი წყვეტილი არეალი წარსულში მისი ფართო გავრცელების მოწმობს. ნ. შარაშიძე.

ძელქორი, მტაცებელ ძუძუმწოვართა გვარი შავარდნისნაირთა რიგისა იხ. ბოლოებანდი.

ძელურა, ისეთი ეუთის სახის კონსტრუქცია, რ-იც შეკრულია მორების ან ძელებისაგან და შევსებულია ქვით (იშვიათად გრუნტით). განასხვავებენ რუს. და ამერ. კონსტრ. ძ-ებს. ძ-ს იყენებენ უმთავრესად ხის კაშხალის, საყრდენი კედლის, რიჟბურჯის და სხვათა მოსაწყობად ძ-ის სიგრძე 60 მ-მდეა.

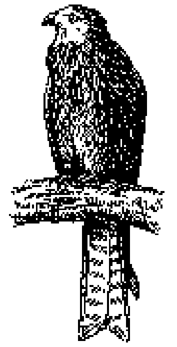

ძერა. შავი ძერა.

ფ. ძერჟინსკი.

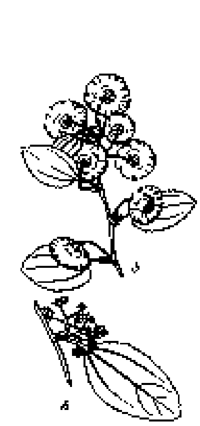

ძეძვი: ა — ნაყოფებიანი ტოტი; ბ — ყვავილედი.

ძენო (Zeno) კატერინო (1450 — XV ს. დამლევი), ვენეციელი მოგზაური და დიპლომატი. 1472 ვენეციის ელჩი იყო აყ-ყოიუნლუს სახელმწიფოს გამგებელ უზუნ-ჰასანთან. შემდეგ კი ამ უკანასკნელის ელჩი ევრ. სახელმწიფოებში (პოლონეთი, უნგრეთი), სადაც დახმარებას ეძებდა ოსმალთა წინააღმდეგ. საქართველოშიც ჩამოვიდა. მოგზაურობის შემდეგ გამოაქვეყნა თავისი საქმიანობის აღწერილობა, რ-იც მალე დაიკარგა. მისმა შთამომავალმა ნიკოლომ (1515—1575) XVI ს. შუა წლებში შეადგინა ახ. აღწერილობა ძ-ს ტექსტისა და წერილების საფუძველზე. აქვეა ჩართული ნიკოლოს თავგადასავალიც. ეს უკანასკნელი თხზულება საყურადღებო წყაროა XV ს. 70-იანი წწ. პირველ ნახევარში აღმოსავლეთის და საქართველოს ურთიერთობათა შესასწავლად.

თხზ.: Del commentarii del viaggio di Persia .. Venetia, 1558. მ. ბადრიძე.

ძენწმანი, სოფელი აჭარის ასსრ ქედის რ-ნში (ქედის საბჭო). მდ. აჭარისწყლის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 320 მ, ქედიდან 1 კმ. ქედის კოლ.მე (მეთამბაქოეობა), ღვინ. და რძეწარ. სკოლები, კლუბი (კინოდანადგარი). შუა საუკ. ციხესიმაგრის ნანგრევები.

ძეობა, ბავშვის დაბადებასთან დაკავშირებული ნადიმი, წვეულება საქართველოში. ძველად შემდეგ მთელისათვის განსაზღვრული წეს-ჩვეულებით აღინიშნებოდა. ძ. ასახა ხალხ. ზეპირსიტყვიერებაშიც. ერთ-ერთი ასეთი რიტუალური, მითოლ. წარმოშობის ლექსია „მზე შინა და მზე გარეთა", რ-იც ფართოდ არის გავრცელებული და რამდენიმე ვერსიას შეიცავს (კონტამინირებულია).

ლიტ.: კ ო ტ ე ტ ი შ ვ ი ლ ი ვ., ხალხური პოეზია, გამოც. მე-2, თბ., 1961; ქართული ხალხური პოეზია, [ტ.] 1, თბ., 1972; დ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი ა., ნარკვევები ქართული საბავშვო ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., 1960. ფ. ზანდუკელი.

ძერა (Milvus), მტაცებელი ფრინველების გვარი შავარდნისნაირთა რიგისა. აქვთ გრძელი, ამოკვეთილი ბოლო, ფართო, გრძელი ფრთები. მოიცავს 2 სახეობას: მურას და ძერას. უკანასკნელი გავრცელებულია ევროპაში, აზიაში, აფრიკასა და ავსტრალიაში, მადაგასკარზე. საქართველოში ბინადრობს, ზამთარში ნოტიოდან მიუდის ლეთოებზე ხეზე. ბუდეს იკეთებს ხეზე, კლდეზე ან ხრამში აპრ.-მაისში დებს 2—4 კვერცხს, რ-თაც იჩეკებიან 1 თვეს გრძელდება, კრუხობს ორივე მშობელი. იკვებებიან მღრღნელებით, ქვეწარმავლებით, ლეშით, იშვიათად თევზითა და წვრილ-წვრილი ფრინველებით. რ. ჟორდანია.

ძეწნარა (Polyporus squamosus), ქუდიანი სოკო. ქუდი მარაოსებრია, დიდი, ზოგჯერ 50 სმ აღწევს; ზედაპირი მოყვითალოა და დაფარულია კონცენტრულად განლაგებული მუქი ქერცლებით. ფეხი გვერდითია, მსხვილი, მოკლე, მოყვითალო, ფუძესთან — შავი. ქუდის ქვედა მხარეს განთავსებულია მილები, კუთხოვანი ფორები. იზრდება გამხმარი ფოთლოვანი ხეების, განსაკუთრებით წიფლის მერქანზე გაზაფხულიდან ზამთრამდე. იჭმება მხოლოდ ნორჩი და ახალი. ი. ნახუცრიშვილი.

ძერენი (Gazella gutturosa), ჩლიქოსანი ცხოველი ძროხისებრთა ოჯახისა. მისი სხეულის სიგრძე 105—150 სმ. მასა 20—39 კგ აღწევს. რქები მხოლოდ მამალს აქვს. გვხვდება უმთავრესად ცენტრ. აზიაში, სსრკ-ში — სამხრ.-აღმ. ალთაიში. კარგად ცურავს. ნადირობის ობიექტია (იყენებენ ხორცს, ტყავს, რქებს). სსრკ-ში ძ-ზე ნადირობა აკრძალულია.

ძერჟინსკი ფელიქს ედმუნდის ძე [30. VIII (11. IX). 1877, მამული ძერჟინოვო, ახლანდ. სტოლბცის რ-ნი, მინსკის ოლქი,— 20. VII. 1926, მოსკოვი], საბჭ. სახელმწიფო და პარტიული მოღვაწე. პოლ. და რევ. მოძრაობის აქტ. მონაწილე. 1895 შევიდა ლიტვის ს.-დ. ორგანიზაციაში, მალევე მის მემარცხენე ფრთას. აქტიურად მონაწილეობდა 1905—07 რევოლუციაში. იყო რსდმპ IV (გამაერთიანებელი) ყრილობის (1906) დელეგატი, სადაც პირველად შეხვდა ვ. ი. ლენინს. შეიყვანეს რსდმპ ცენტრ. ორგანოს რედაქციის შემადგენლობაში, როგორც პოლ. სამეფოსა და ლიტვ. სოც.-დემოკრ. წარმომადგენელი. 1906 პარტ. მუშაობას ეწეოდა პეტერბურგსა და ვარშავაში. მონაწილეობდა რსდმპ-ის II (სრულიად რუს. I) კონფერენციის მუშაობაში. 1911 მონაწილეობდა პარიზში ვ. ი. ლენინის მიერ მოწვეულ საზღვარგარეთ მყოფი რსდმპ ცკ-ის წევრთა თათბირის მუშაობაში. რევ. მოღვაწეობისათვის 1897—1916 წლებში არაერთხელ იყო პატიმრობასა და გადასახლებაში. 1917 თებერვ. შემდეგ ჩაება აქტ. პარტ. მუშაობაში. იყო მოსკ. I საქალაქო პარტ. კონფერენციის, რსდმპ (ბ) VII (აპრილის) კონფერენციისა და რსდმპ (ბ) VI ყრილობის დელეგატი, რ-ზედაც აირჩიეს პარტიის ცკ-ის წევრად. 1917 წ. 16 (29) ოქტ. რსდმპ ცკ-ის გაფართოებულ თათბირზე აირჩიეს შეიარაღებული აჯანყების ხელმძღვანელობის სამხ.-რევ. პარტ. ცენტრში. პეტროგრ. საბჭომ აირჩია სამხ. რევკომის შემადგენლობაში. ოქტ. შეიარაღებული აჯანყების ერთ-ერთი ორგანიზატორი, სმოლნისა და აჯანყებულ რაზმებს შორის კავშირის ხელმძღვანელი. სრულიად რუს. საბჭოების II ყრილობის დელეგატი, რ-ზეც აირჩიეს სრულიად რუს. ცაკის და მისი პრეზიდიუმის წევრად.

1917 წ. 7(20) დეკ. ვ. ი. ლენინის წინადადებით დანიშნეს სრულიად რუს. საგანგებო კომისიის თავ-რედ. დიდი მუშაობა ჩაატარა ანტისაბჭ. შეთქმულებებისა და ამბოხებების გახსნისა და ლიკვიდაციისათვის. ბრესტის ზავის (1918) საკითხზე დისკუსიის დროს „მემარცხენე კომუნისტების" მცდარ პოზიციაზე იდგა. სამოქალაქო ომის დროს პარტიის ცკ-ის და საბჭ. მთავრობის მიერ რიგ საპასუხისმგებლო დავალებებს ასრულებდა. 1921 დაინიშნა მიმოსვლის გზათა სახკომად, ამასთანავე დატოვეს სრულიად რუს. საგანგებო კომისიის თავ-რედ და შინაგან საქმეთა სახ. კომისრის თანამდებობაზე. 1924 სსრკ სახ. მეურნ. უმაღლესი საბჭოს თავ-რე, ერთდროულად სსრკ სახკომსაბჭოსთან არსებული გაერთ. სახელმწ. პოლიტ. სამმართველოს თავ-რე. პარტიის VIII, X—XIV ყრილობების დელეგატი. 1917-იდან პარტიის ცკ-ის წევრი, 1921-იდან ორგბიუროს წევრი, 1924-იდან პარტიის ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრობის კანდიდატი. სრულიად რუს. ცაკის და სსრკ ცაკის წევრი. დაჯილდოებულია წითელი დროშის ორდენით. დაკრძალულია წითელ მოედანზე, კრემლის კედელთან.

ძერჟინსკი (1929-მდე რ ა ს ტ ი ა პ ი ნ ო; სახელი ეწოდა ფ. ძერჟინსკის პატივსაცემად), ქალაქი (1930-მდე დაბა) რსფსრ გორკის ოლქში. ნავმისადგომი მდ. ოკის მარცხ. ნაპირზე, რკინიგზის სადგური. 274 ათ. მცხ. (1985). ქიმ. და კვების მრეწვ. საწარმოები, საშენ მასალათა ქ-ნა, ავეჯის, ბავშვის ფ-კები. გორკის პოლიტექნ. ინ-ტის საღამოს ფაკ-ტი, ქიმ. და ქიმ.-მექან. ტექნიკუმები. სამუსიკო სასწავლებელი. დრამ. თეატრი. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. ქალაქი დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით (1980).

ძერჟინსკი (1938-მდე შ ჩ ე რ ბ ი ნ ო ვ კ ა; სახელი ეწოდა ფ. ძერჟინსკის პატივსაცემად), ქალაქი უკრ სსრ დონეცკის ოლქში, რკინიგზის სადგ. ფენოლნაიადან 7 კმ. იღებენ ქვანახშირს (6 შახტი). კოქს.-ქიმ., ფეიქრული, მსუბუქი ნაკეთობათა და სხვა ქ-ნები, მამდიდრებელი ფაბ. სამთო ტექნიკუმი, საშენ., სამუსიკო სასწავლებლები. დაარსდა 1810.

ძეძჭვა, იხ ქაცვუკა.

ძეტა-ფუნქცია, 1. $s=\sigma+it$ კომპლექსური ცვლადის ანალიზური ფუნქცია, განსაზღვრული, როცა $\sigma>1$, ფორმულით

$$\zeta(s)=\sum_{n=1}^{\infty}\frac{1}{n^s}$$

ეს ფუნქცია ნამდვილი s ცვლადისათვის შემოიტანა მათ. ანალიზში ლ. ეილერმა (1737), ხოლო კომპლექსური s ცვლადისათვის — ბ. რიმანმა, ამიტომ მას ზოგჯერ რიმანის ძეტა-ფუნქციას უწოდებენ.

მარტივ რიცხვთა თეორიაში დიდი მნიშვნელობა აქვს ძ. ფ-ის ნულების განაწილებას. ბ. რიმანმა გამოთქვა ჰიპოთეზა იმის შესახებ, რომ ძ. ფ-ის ყველა არატრივიალური ნულები განაწილებულია $\sigma=1/2$ წრფეზე. ეს ჰიპოთეზა დღემდე დამტკიცებული არ არის, არც უარყოფილია.

2. ელიფსურ ფუნქციათა თეორიაში — ვაიერშტრასის ძ.-ფ., $\zeta(u)=-\int P(u)\,du$, სადაც $P(u)$ ვაიერშტრასის ელიფსური ფუნქციაა.

ძეძვიორთა, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ბზუდის სოფსაბჭო), მდ. ხახმატისწყლის (ხევსურეთის არაგვის მარცხ. შენაკადი) მარცხ. მხარეს ზ. დ. 2040 მ. დუშეთიდან 75 კმ. ბარისახოს მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ბარისახოში (13 კმ).

ძეძვი (Paliurus), მცენარეთა გვარი ხეჭრელისებრთა ოჯახისა. ბუჩქებია. 6 სახეობა ძირითადად აღმ. აზიაშია გავრცელებული. სსრკ-ში — ყირიმში, შუა აზიაში, სამხრ.-ით, კავკასიასა და საქართველოში გვხვდება 1 სახეობა — ჩ ვ ე უ ლ ე ბ რ ი ვ ი ძ. (P. spina-christi); 3 (იშვიათად 8) მ-მდე სიმაღლის ძლიერ დატოტვილი ეკლიანი ბუჩქია. აქვს მომწვანო-ყვითელი იღლიურ მტევნებად შეკრებილი ყვავილები, ტყავისებრი, არშიაშემოვლებული, მუქი ყვითელი ან მურა-მეწამული ნაყოფი. იზრდება მშრალ, თიხნარ, ღორღიან და ქვიან ადგილებზე მთისწინეთში, ეწევა ზ. დ. 1500 მ-მდე. გვხვდება შიბლიაკის ტიპის ბუჩქნარში. ხშირად გაუვალ რაყას ქმნის. დეკორ. ბუჩქია. იყენებენ ცოცხალ ღობედ, მის მკვრივ მერქანს კი — სახარატო საქმეში. ნაყოფი და ფოთლები შეიცავს მთრიმლავ ნივთიერებებს, ხალხ. მედიცინაში შარდმდენ საშუალებად ხმარობენ. მ. ივანიშვილი.

ძეძვიანი, მცენარეული ფორმაცია, რ-ის ედიფიკატორია ძეძვი. სსრკ-ში ძ. გვხვდება შუა აზიის სამხრ. ნაწილში, ყირიმსა და კავკასიაში, განსაკუთრებით დამახასიათებელია აღმ. ამიერკავკასიისათვის. საქართველოში ლანდშაფტური მნიშვნელობა აქვს ქართლსა და კიზიყში (შირაქში). ძ-ები ძირითადად მთისწინეთის, გაკის მდელონარების და ქსეროფილური მეჩხერი ტყეების განადგურების შედეგადაა წარმოქმნილი. პირველადი ძ. გვხვდება ქვიან ფერდობებზე, ზოგჯერ ველებთან კომპლექსში. ძ-ში იზრდება შავჯაგა, ურთხელა, კოწახური, ქაცვი, ნუში, თრიმლი. ხშირად გვხვდება ველისა და ზოგიერთი უდაბნოს მცენარე. ტიპოლოგიურად ძ. მრავალფეროვანია. ასოციაციების ერთ-ერთი ძირითადი ჯგუფია უროიან-ძ. დას. საქართველოში მთისწინეთში დამახასიათებელია რცხილნარ-ძ., რ-შიც სპეციფ. კომპონენტებია ტყის ცოცხი და თაგვისარა. მ. ივანიშვილი.

ძიძილეთი, სოფელი წულუკიძის რ-ნში, მდ. ცხენისწყლის მარცხ. მხარეს, წულუკიძე—წყალტუბო—ცაგერის საავტ. გზაზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ძ., გველაგური, გვაშტიბი, თრაგვეთი, ლეღვი). ზ. დ. 280 მ, წულუკიძიდან 25 კმ, წყალტუბოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 14 კმ. ახალგაზრდისეულის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ძეწნა მ ტ ი რ ა ლ ა, ტ ი რ ი ფ ი (Salix babylonica), ხე ტირიფისებრთა ოჯახ-

ხისაა სიმაღლე 12—14 მ აღწევს. გრძლად ჩამოშვებული წვრილი და მოგრძო ტოტები აქვს. საშემოდგომო ჩრდ. ჩინეთის ან ირანს მიიჩნევენ. ფართოდ არის კულტივირებული დედამიწის ყველა ზომიერ ოლქში კავკასიაში (შავი ზღვის სანაპირო, თბილისი, ბაქო). ყირიმსა და უკრაინაში კულტივირებულია მისი „მტირალა" ფორმები ლამაზი დეკორ. მცენარეა. ადვილად მრავლდება კალმებით.

ძეხვეული, მექანიკურად და ფიზიკურ-ქიმიურად დამუშავებული ხორცის პროდუქტები, რ-ებსაც დამატებული აქვს ზოგიერთი სხვა პროდუქტი მცენ. დამუშავებისას ხორცს აცლიან საქონლად უვარგისს, ნაკლოვანებიან ნაწილებს და აქუცმაცებენ. ფიზ.-ქიმ. დამუშავებისას ამარილებენ, ამწიფებენ, მოწვავენ (ცხლად შებოლვა) ხარშავენ, შებოლავენ. ძ. არის მოხარშული, ნახევრად შებოლილი, შებოლილ-მოხარშული, შებოლილი, სუბპროდუქტებისაგან დამზადებული. ძ-ს მიაკუთვნებენ აგრეთვე სხვა შებოლილ პროდუქტებს. ძ-ის ნედლეულად იყენებენ უმთავრ. ძროხის ხორცს, ღორის ხორცს, იშვიათად ცხვრისა და ფრინველის ხორცს. ამზადებენ აგრეთვე ცხენის ხორცის ძ-ს. ფარშს სრულფასოვანი ცილებით ამდიდრებენ საკვები სისხლის პლაზმის, რძის ცილის, კვერცხის დამატებით ძ-ს გემოს გასაუმჯობესებლად უმატებენ შაქარს, საკვებ-სანელებლებს, სუნელ-სანელებლებს.

ძ-ის დასამზადებლად ძროხის ხორცს აცლიან ძვლებს, მყესებს, ხრტილს, ცხიმს, ჭრიან და ამარილებენ. დამარილებულ ხორცისაგან აკეთებენ ფარშს, უმატებენ ღორის ცხიმს და სხვა კომპონენტებს, ფარშით შეფუთულ გარსს ხეშის შემოაკრავენ და რამდენიმე ხნით ჩამოკიდებენ (ფარშის დაწდომა) მოხარშულსა და ნახევრად შებოლილ ძ-ს ფარშის დაწდომის შემდეგ მოწვავენ, ხარშავენ და აცივებენ ნახევრად შებოლილ ძ-ს შემდეგ დამატებით შეაბოლავენ. უმად შებოლილ ძ-ს არ ხარშავენ, დაწდომის შემდეგ მხოლოდ შებოლავენ და გააშრობენ. ძ-ის წარმოებაში გავრცელებულია ნაკადური ხაზები.

ძეხვის ხე (Kigelia pinnata), მცენარე ბიგნონიასებრთა ოჯახისა ლამაზი ხეა, ფართო ბრტყელიანი გვირგვინი აქვს გასაკუთრებით ორიგინალურია მისი ნაყოფი ხე — 30—60 სმ-მდე სიგრძის ნაყოფით, რ-იც ძალიან წააგავს ძეხვს. ხეზე გრძელი ყუნწებით არის ჩამოკიდებული ძ. ხ. ის სამშობლოა ტროპ. აფრიკა.

ძეხვის ხე

ძვალი, ხერხემლიანი ცხოველებისა და ადამიანის ჩონჩხის ძირითადი ნაწილი. აგებულებისა და ფორმის მიხედვით განარჩევენ გრძელ, ბრტყელ და მოკლე ძ-ებს. გრძელ ძ-ში გამოყოფენ შუა ნაწილს — ძ-ის სხეულს ანუ დიაფიზს და ორ ბოლოს — ეპიფიზებს. ძ-ის შემადგენლობაში შედის ძვლოვანი ქსოვილი, ძვლის ტვინი, სისხლისა და ლიმფური ძარღვები, ნერვები და მთელი რიგ შემართებლობაში ხრტილოვანი ქსოვილი. ძ-ის მთავარი შემადგენელი ნაწილია ძვლოვანი ქსოვილი, რ-იც შემაერთებელი ქსოვილის ნაირსახეობაა (ვითარდება მეზენქიმისაგან) და წარმოქმნილია უჯრედშორისი ნივთიერებით (შედგება კოლაგენურ-ოსეინური ბოჭკოების, გლიკოზამინოგლიკანებისა და გლიკოპროტეიდებისაგან) და ძ-ის უჯრედებით — ოსტეოციტებით. უჯრედშორისი ნივთიერების წარმოქმნა და მისი გაკირვა ძვლის წარმომქმნელი უჯრედების — ოსტეობლასტების მოქმედების შედეგია. ძ-ის ქსოვილი ორგანიზმში კალციუმის ძირითად დეპოს წარმოადგენს და აქტიურად მონაწილეობს კალციუმის ცვლაში. კალციუმის გამოთავისუფლება ხდება ძ-ის ქსოვილის დაშლით (რეზორბციით), ხოლო მისი შებოჭვა — ძ-ის ქსოვილის ახლადწარმოქმნით. ძ-ის რეზორბციაში მონაწილეობენ მრავალბირთვიანი უჯრედები — ოსტეოკლასტები. ძ-ის ძირითად ნივთიერებაში კოლაგენური ბოჭკოების ხასიათის მიხედვით განარჩევენ ტლანქბოჭკოვან და ნაზბოჭკოვან ანუ ფირფიტოვან ძვალს. ცხოველური ორგანიზმების ისტ. განვითარების პროცესში მათ ჩონჩხში ჯერ გაჩნდა ტლანქბოჭკოვანი, შემდეგ ფირფიტოვანი ძვლოვანი ქსოვილი. ტლანქბოჭკოვან ძ-ში ბოჭკოები განლაგებულია სხვადასხვა მიმართულებით, ნაზბოჭკოვანში კი ისინი ქმნიან ფირფიტებს (აქედანაა მათი სახელწ. „ფირფიტოვანი ძ."). რ-ებშიც ბოჭკოები უპირატესად ერთი მიმართულებით ლაგდება ზუსტადმოწესრიგებული შესაბამისად, ოსტეოციტები ტლანქბოჭკოვანში მოუწესრიგებლადაა ლაგებული ფირფიტოვანში კი — მოწესრიგებულად (ფირფიტებს შორის) ფირფიტების განლაგების სიმჭიდროვის მიხედვით განარჩევენ კომპაქტურ და ღრუბლისებრ ძვლოვან ნივთიერებებს ძ-ის ცხოველმყოფელობის არეგულირებს ნერვული სისტემა. ძ-ის ზრდასა და განვითარებაზე არსებით გავლენას ახდენს შინაგანი სეკრეციის ჯირკვლები.

გ. პაპიძე.

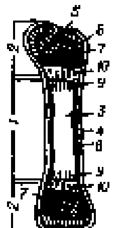

ძვალი. მილისებრი ძვლის აგებულების სქემა: 1—დიაფიზი; 2 — ეპიფიზი, 3—ძვლის ღრუ, 4 — ძვლისაზრდელა; 5 — ხრტილოვანი, 6—სასახსრე ხრტილი, 7—ღრუბლისებრი ძვლოვანი ნივთიერება; 8—კომპაქტური ძვლოვანი ნივთიერება; 9—ენდოსტეუმი; 10—ზრდის ზონა

ძვალაძე მირიან თეოფანეს ძე [დ. 9 (22). I. 1912, აბაშა], ქართველი საბჭ. გეოლოგი, გეოლ.-მინერალოგიურ მეცნ. დოქტორი (1954), პროფესორი (1980). საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1984). სკკპ წევრი 1961-იდან. 1934 დაამთავრა ამიერკავკ. სამთო-მეტალ. (ამჟამად ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექ.) ინ-ტი 1956-იდან მუშაობს საქ. სსრ მეცნ. აკად. ლ. დავითაშვილის სახ. პალეობიოლ. ინ-ტში (1969—80 — დირექტორის მოადგილე). 1949—83 პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტში. ძ-ს შრომები ძირითადად შეეხება საქართვ. კაინოზოური ნალექების სტრატიგრაფიის საკითხებს. არის მრავალი მეცნ.-პოპულ. წიგნის ავტორი.

ქ. ჯაფარიშვილი.

ძველ ბოლშევიკთა საზოგადოება საკავშირო, შეიქმნა რევოლუციამდე მრავალი წლის პარტ. სტაჟის მქონე რკპ(ბ) წევრების ჯგუფის ინიციატივით. არსებობდა 1922—35 პარტიასთან, შემდეგ — საკ. კპ(ბ) ცკ-თან არსებულ ვ. ი. ლენინის ინ-ტთან. საზ-ბის ამოცანას შეადგენდა ახალგაზრდობის რევ. ტრადიციებზე აღზრდის საქმეში ძვ. ბოლშევიკთა გამოცდილების გამოყენება, ისტ.-რევ. მასალების შეგროვება და ა. შ. 1922—31 ძ. ბ. ს-ს ხელმძღვანელობდა ბიურო, 31-იდან ცენტრ. საბჭო, რ-საც ხელმძღვანელობდა პრეზიდიუმი და პლენუმი კომისიები და სექტორები კულტ.-პროპაგანდისტული და აგიტაციურ-მასობრივი, სამრეწველო-ზაციო-საკურორტო, ადგილობრ. განყ. ბიბლ., ლიტ., საგამომცემლო. ტექნ. საკოორდინაციო რესპუბლიკებში, მხარეებში, ოლქებში, მსხვილ ქ-ებში შექმნილი იყო საზ-ბის ფილიალები (განყ-ფილები). საზ-ბა უშვებდა ისტ.-რევ. კრებულს „ძველი ბოლშევიკი" (1930—34) და „ბიულეტენს" (1931—33).

ძველთესლი, ადგილობრივი საშემოდგომო ქერის უძველესი ჯიში. თავთავი მრავალმწკრივიანია, საშ. სიგრძისა და სიმკვრივის, ქვადრ. ფორმა აქვს. ფხიანი მოყვითალო-ყვითელია. ფხები მოყვითალო-ყვითელია, პარალელურად განლაგებული, უხეში, დაკბილული, დამწიფებისას ნაწილობრივ ცვივა. მარცვალი მოყვითალო-ყვითელია, ფორმით ელიფსისებრ-რომბისებურია. მასა 1000 მარცვლისა 40—50 გ აღწევს. ძ-ს მოკლე სავეგეტაციო პერიოდი აქვს. ქერის სხვა ჯიშებისაგან გამოირჩევა ზამთარ- და გვალვაგამძლეობით. ამჟამად საუკეთესო გენეტ. საწყისი შეჯვარებით ზამთარ- და გვალვაგამძლე ახ. ჯიშების გამოსაყვანად. სხვადასხვა დროს საქართვ. სასელექციო სადგურში აღმოჩ. ძ-გან მიიღეს ჩამურის ძ. 41—8, სიღნაღის ძ. 44—9, თეთრი წყაროს ძ. 44—10 და სხვ.

ა. ნასყიდაშვილი.

ძველი (ყოფ. ზ ე ვ ე ლ ი, ზ ე ვ ე ლ ი, ზ ე მ ო ვ ე ლ ი, ზ რ ზ ე ლ ი), სოფელი ასპინძის რ-ნში, ერუშეთის ქედის ჩრდ.-აღმ. კალთაზე, მდ. მტკვრის მარჯვ. მხარეს. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ძ., ჭობარეთი). ზ. დ. 1460 მ, ასპინძიდან 13,5 კმ, ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 28 კმ ი. სტალინის სახ. კოლ.-ბა (მეცხოველეობა, მემცენარეობა, მებაღეობა), ხისა და ქვის სახერხი საამქროები. ყულტჯანური წიდა, ბაზალტისა და ტუფის ქვა. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), ამბულ., საყოფაცხოვრებო მომსახურების სახლი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში" მოხსენიებულია ზ რ ზ ე ლ ი ს ფორმით. სოფელსა და მის შემოგარენში მრავლადაა წინაქრისტიანული და ფეოდ. ხანის ძეგლები 1955—56 არქეოლ. დაზვერვების დროს (ო. ტატიშვილი, ო. ლამბაშიძე) ე. წ. რაბათის ბორცვზე ნაპოვნია მტკვარ-არაქსის კულტურის თიხის ჭურჭლისა და მოგვიანო ხანის თიხის ნაწარმის ნატეხები 1974 არქეოლ. გათხრების დროს (ტ. ჩუბინიშვილი) რაბათის ბორცვზე გამოვლენილია მრავალფენიანი (მტკვარ-არაქსის კულტურის, შუა და გვიანდ. ბრინჯაოს ხანის) გორანამოსახლარი. 1975—77 და 1982 ადგილ. „სამარხ ყორღნებზე" შესწავლილია (ო. ლამბაშიძე) მტკვარ-არაქსის კულტ. შესწავლილ ფენები და ძვ. წ. XVI—XV სს 4 ყორღანული სამარხი. სოფელში გამოვლენილია ხელოვნურმიწაყრილიანი ადგილები („საყდარი ყარები", „ჯოხები", „კოკოლეები" და სხვ.)

ო. ლამბაშიძე.

ძველი აბაშა (1927-მდე ა ბ ა შ ა), სოფელი აბაშის რ-ნში, ოდიშის დაბლობზე, მდ. აბაშის ნაპირებზე. სოფსაბჭო. ზ. დ. 30 მ, აბაშიდან 6 კმ. მეცხოველეობის სამეურნეობათაშორისო გაერთიანება. რვაწლ. და საშ. სკოლები, საბავშვო ბაღი, 3 ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), პიონერთა ბანაკი, მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. ძ. ა-ში დაიბადა კ. გამსახურდია.

ძველი ანაგა, სოფელი სიღნაღის რ-ნში, გომბორის ქედის ჩრდ.-აღმ. კალთაზე. სოფსაბჭო. ზ. დ. 400 მ, სიღნაღიდან 18 კმ, წნორიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 15 კმ. ი. სტალინის სახ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა, მებოსტნეობა). ქვიშის სამტეხი და აგურის ქარხნები. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, კულტსახლი, 2 ბ-კა, აფთიაქი, მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. შუა საუკ. წმ. ილიას ეკლესია.

ძველი აღთქმა, საღვთო წიგნების კრებული ახალ აღთქმასთან ერთად შეადგენს ბიბლიას. ქრისტიანობა ცნობს ბიბლიის ორსავე ნაწილს, იუდაიზმი კი მხოლოდ ძ. ა-ს. იხ. აგრეთვე სტ. ბიბლია.

ძველი ბერძნული კილოები, მელოდიური კილოების სისტემა ანტიკური საბერძნეთის მუსიკაში. რ-საც არა ჰქონდა მრავალხმიანობა დღევანდელი გაგებით. კილოური სისტემის საფუძველს წარმოადგენდა ტეტრაქორდები, რ-თაც ინტერვალური შემადგენლობის მიხედვით განასხვავებდნენ მათ სამ სახეობას: დიატონურს, ქრომატულსა და ენჰარმონიულს. ძირითადი კილოები — დორიული (სახელწ. მომდინარეობს ძვ. ბერძ. ტომისაგან), ფრიგიული და ლიდიური (მცირე აზიის უძველესი ოლქების — ფრიგიისა და ლიდიისაგან) წარმოიქმნებოდა ერთი სახის ორი ტეტრაქორდის შეერთებით. სახელწ. „ძ. ბ. კ." იხმარება შუა საუკ. კილოების და ბიზანტიური კილოების აღსანიშნავადაც (თუმცა ამ უკანასკნელთ განსხვავებული სტრუქტურა აქვთ).

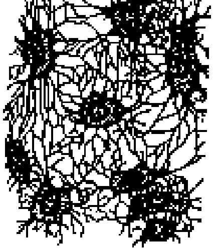

ძვალი. ცხოველი ძვლის ძვლოვანი უჯრედები.

ძველი ბერძნული ფილოსოფია, იხ. საბერძნეთი ძველი.

ძველი ბუჟალი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ბოჭორმის სოფსაბჭო), მდ. ნარეკვავის (არაგვის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 960 მ, დუშეთიდან 25 კმ.

გრემისხევის ეპისკოპ. საბჭ. მეურნეობა, საშ. სკოლა სოფ. პეტრიაანში (3 კმ).

ძველი გავაზი, ისტორიული სახელწოდება სოფ. ახალსოფლისა (ყვარლის რ-ნი). რ-ის მიდამოებშიც მდებარეობს ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი — ძველი გავაზის VI ს. ღვთისმშობლის ეკლესია.

ძველი ვეძისი, სოფელი მცხეთის რ-ნში (დიღმის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. დიღმისწყლის ხეობაში ზ. დ. 660 მ, მცხეთიდან 22 კმ, თბილისიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 10 კმ. დიღმის მერძეულობა-მებოსტნეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. დიღომში (4 კმ).

ძველი კასტილია (Castilla la Vieja), ისტორიული ოლქი ესპანეთში, უმეტესად კასტილიის ზეგანზე (მესეტაზე) მოიცავს სანტანდერის, პალენსიის, ბურგოსის, ლოგრონიოს, ვალიადოლიდის, სორიის, სეგოვიის, ავილის პროვინციებს ფართ. 66,1 ათ. კმ² მოსახლ. 2,1 მლნ. კაცი (1976). მთავარი ქალაქი — ბურგოსი ძ. ძ. აგროინდუსტრ. ოლქია. მოჰყავთ ხორბალი, შვრია, ქერი, ჭვავი, შაქრის ჭარხალი. განვითარებულია მევენახეობა და მეღვინეობა, მეცხვარეობა (ქვეყნის ცხვრის სულადობის დაახლ. 1/6) სარძე-სახორცე მეცხოველეობა. იღებენ რკინისა და თუთიის მადანს, ნავთობს, ქვანახშირს. განვითარებულია მეტალ., მანქანათმშ., ლითონდამუშ., კვების, ქიმ. მრეწველობა. ელექტროენერგიის დიდ ნაწილს გამოიმუშავებენ თესები. მთავარი სამრეწვ. ცენტრებია სანტანდერი, ვალიადოლიდი, ბურგოსი. საზღვ. ნავსადგურია სანტანდერი.

ძველი კასტილიის ზეგანი, ძ ვ ე ლ ი კ ა ს ტ ი ლ ი ი ს პ ლ ა ტ ო, ზეგანი ესპანეთში, მესეტის ჩრდ.-დას. ნაწილში. სიმაღლე დაახლ. 800 მ (კიდეებზე 1000—2000 მ). აგებულია ქვიშაქვებით, კონგლომერატებით, მერგელებით დანაწევრებულია (100—120 მ სიღრმემდე) მდ. დუეროს აუზის მდინარეთა ხეობებით. შემოსილია ქსეროფიტული ბუჩქნარითა და სტეპის მცენარეულობით. არის ტყეები და მუხის ჭალები. მოჰყავთ ხორბალი, სიმინდი. გაშენებულია ვენახი, ბაღები. ძ. ზ-ზეა ქ-ები ვალიადოლიდი, სალამანკა.

ძველი მარაბდა, სოფელი თეთრი წყაროს რ-ნში (კოდის სოფსაბჭო), ქვემო ქართლის ვაკეზე, მდ. ალგეთის მარჯ. ნაპირას ზ. დ. 630 მ, თეთრი წყაროდან 42 კმ, მარნეულიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 8 კმ. კოდის მეხორცეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. კოდაში (5 კმ). ბ-კა, კლუბი, საფერშლო პუნქტი. ძ. მ-ში დგას ცნობილ ძმა ხერხეულიძეების მემორიალი.

ძველი მსოფლიო, იხმარება ორი მნიშვნელობით: ფ ა რ თ ო მნიშვნელობით აღნიშნავს კაცობრიობის ისტორიის უადრეს და ყველაზე ხანგრძლივ პერიოდს — ადამიანთა საზოგადოების ჩამოყალიბების დასაწყისიდან (დაახლ. ძვ. წ. 800—100 ათ. წწ.) ფეოდ. ფორმაციის დამყარებამდე (ახ. წ. პირველი საუკუნეები). ამ მნიშვნელობით ძ. მ. მოიცავს ორ ძირითად პერიოდს — პირველყოფილსა და ადრინდ. კლასობრივ (ძველაღმ., ანტ.) საზ-ბათა ეპოქებს. ვ ი წ რ ო მნიშვნელობით ძ. მ. იხმარება ძვ. აღმოსავლეთის ადრინდ. კლასობრივი საზ-ბებისა და ანტ. სამყაროს მონათმფლობელური სახელმწიფოთა პერიოდების აღსანიშნავად, რ-თაც სწავლობს სპეც. სამეცნ. დისციპლინა — ძველი ისტორია. ძვ. ისტორიის საწყის ხანაზე ბუნდოვანი წარმოდგენა ჰქონდათ ანტ. ავტორებს. მათგან მხოლოდ ზოგიერთი დიდ მოაზროვნე (განსაკუთრებით არისტოტელე, ტიტუს კარუს ლუკრეციუსი) შექმნა სწორი წარმოდგენა ამ ხანგრძლივ გზაზე, რ-იც განვლო ადამიანთა საზ-ბამ ველურობიდან ანტ. ცივილიზაციამდე. შუა საუკ. ადრეულ ხანებში კაცობრიობის განვითარების ძირითად ეტაპად ითვლებოდა ქრისტ. ეკლესიის გამარჯვება. ისტ. უფრო ადრეული პერიოდი განიხილებოდა როგორც წარმართობა, ხოლო კაცობრიობის განვითარების ხანა შესაბამისად იყოფოდა ორ ეპოქად — წარმართობად და ქრისტიანობად. მაგრამ მოგვიანებით ანტ. სამყაროსთან დაკავშირებით ცოდნის გაღრმავებამ, ამ სამყაროს პოლიტ. ინ-ტების, ფილოს. და მეცნ. სხვადასხვა დარგში მოპოვებულმა დიდმა მიღწევებმა მთელი გადატრიალება მოახდინა თეოლ. კონცეფციაში და ძვ. ისტორიის კონცეფციის ინტერპრეტაცია ახალ საფუძველზე აიყვანა (იტალ. ჰუმანისტები ლ. ბრუნი, ფ. ბიონდო, ნ. მაკიაველი; ფრანგი ჰუმანისტი ჟ. ბოდენი და სხვ.). აღორძინების ხანაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ძ. მ-ს ლიტერ. მემკვიდრეობის, მისი ფილოს. და სხვადასხვა მეცნ. შესწავლას. მზარდ ინტერესს იჩენდნენ ანტ. პოლიტ. ბრძოლისადმი ბურჟ. რევ. მოღვაწენი, როგორც კ. მარქსმა მართებულად აღნიშნა, ხალისით ეფუძნებოდნენ ანტ. პოლიტ. მოღვაწეთა ტოგაში და მათ სახელებსაც ირქმევდნენ (მაგ., შომეტმა მიიღო ანაქსაგორას სახელი, ხოლო ბაბეფმა თავის თავს გრაკქუსი უწოდა). განმანათლებლობის ეპოქაში კრიტიკულად გაშუქდა ძვ. ისტორიის მრავალი მხარე (ფ. ვოლნე, ე. გიბონი). მაგრამ განმანათლებლებმა გვერდი აუარეს ადრინდელი სამყაროს ეკონომიკის საკითხებს და სოც. ურთიერთობათა კარდინალურ პრობლემებს, დაკმაყოფილდნენ რა პოლიტ. ინ-ტების შესწავლით. მოგვიანებით, განმანათლებლობის ეპოქაში ძვ. ისტორიის შესწავლას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: დაისვა ისეთი პრობლემები, როგორიცაა სახელმწიფოს წარმოშობა, უთანასწორობის გაჩენა (ჟ. ჟ. რუსო, შ. ფურიე), ხაზგასმით იქნა დასმული, რომ შექმნილიყო წარმოდგენა ადამიანის საზ-ბის განვითარების ადრეული ეტაპების თანმიმდევრობის შესახებ. ანტ. ავტორების საიმისოდ მეორე მასალა მოჰყავდათ ეთნოგრ. (შდრ. ლ. მორგანის წიგნი „ძველი საზოგადოება") და არქეოლ. განვითარება შემდგომ შესაძლებელი გახდა ღრმად და მართებულად გაეგებულიყო ძ. მ-ის ისტ. საწყისი ეტაპები. XVIII—XIX სს. დიდმა მეცნ. აღმოჩენებმა, სანსკრიტული ლიტ-რის (ინგლ. უ. ჯონზი, გერმ. პოლიბრუხი და სხვ.), ეგვიპტ. იეროგლიფების (ფრანგი ჟ. შამპოლიონი) და ლურსმული დამწერლობის (გერმ. გ. გროტეფენდი, ინგლ. ჰ. როულინსონი) გაშიფვრამ მნიშვნელოვნად გააფართოვა ძვ. ისტორიის ნაკვლევი. მაგრამ დასავლეთის ზოგიერთი თეორეტიკოსი, ევროპოცენტრისტული შეხედულებებიდან გამომდინარე, კატეგორიულად გამოყოფდა კლასიკურ საბერძნეთისა და რომის და ძვ. აღმოსავლეთის ქვეყნების პატრიარქალურობასა და ჩამორჩენილობას ამტკიცებდა. XIX ს. 80—90-იან წლებში ე. მაიერმა, რ. პელმანმა და სხვ. წამოაყენეს ე. წ. ციკლიზმის თეორია, რ-იც უარყოფდა მარქსიზმის კლასიკოსთა იდეას საზ. წყობილების პროგრესული ცვლის შესახებ. აღნიშნული თეორიის თანახმად, ძ. მ-ს ჰქონდა „თავისი ძველი პერიოდი", „თავისი შუა საუკუნეები", „კაპიტალიზმი" და „სახელმწ. სოციალიზმიც" კი, რის საფუძველზე მათ გამოაცხადეს დასკვნა, თითქოს კაცობრიობა მუდამ იმეორებს განვლილ სტადიებს და წინ არ მიიწევს, რომ ყოველივე ისტ. პროგრესი არ არსებობს. თანამედროვე ბურჟ. ისტორიოგრაფიაში გავრცელებული აზრის თანახმად, ძვ. ისტორია არის მხოლოდ ცალკეული ცივილიზაციათა წარმოქმნისა და დაღუპვის პროცესი (ინგლ. ა. ტოინბი, ფრანგი ჟ. პირენი და სხვ.) საპირისპიროდ მარქსიზმ-ლენინიზმისა, რ-იც ამტკიცებს კაცობრიობის ისტორიის სპირალისებრ განვითარებას წარსულის ზოგიერთი მხარის განმეორებით საწარმოო ძალთა უფრო მაღალ საფეხურზე. ბურჟ. ისტორიკოსები მხოლოდ ისტორიას კვლავ განიხილავენ როგორც ერთმანეთთან დაუკავშირებელ ცალკეულ რგოლებს. მარქსიზმ-ლენინიზმმა დაამტკიცა, რომ მთელი ძვ. ისტორია არის ადრინდ. კლასობრივ და მონათმფლობელურ საზ-ბათა წარმოქმნის, განვითარებისა და დაღუპვის ისტორია. ეს იყო აუცილებელი სტადია კაცობრიობის საზ. განვითარებაში. ამიტომ ფ. ენგელსი შენიშნავდა, რომ ანტ. მონობის გარეშე არ იქნებოდა თანამედროვე სოციალიზმიც. მონათმფლობელურ ურთიერთობათა დონე და ხასიათი [illegible] სხვადასხვა იყო. საზ-ბის კონკრ. მრავალფეროვნებას, ისეთი ძველ აღმოსავლეთშიც კი, სადაც ძირითადად უმეტესი მწარმოებელი იყო ეკონომიკურად დამოკიდებული მეთემე, მარქსისტული დიალექტიკა საშუალებას გვაძლევს დავადგინოთ ზოგადი, ის სპეციფ. და განსაკუთრებული, რაც ერთმანეთისაგან განასხვავებს ადრინდ. კლასობრივ საზ-ბათა განვითარებაში ეტაპებს და კონკრ. საზ-ბებს, რ-ებიც წარმოიქმნებოდნენ განსხვავებულ პირობებში. ისტ. მატერიალიზმი აღიარებს მონათმფლობელურ საზ-ბათა გარდაუვალი დაღუპვისა და მათ ნანგრევებზე უფრო განვითარებული სოციორგანიზმების წარმოშობის საკითხს. ძვ. ისტორიის შესწავლამ წარმოშვა სპეც. მეცნ. დისციპლინები, რ-ებიც იკვლევენ ძ. მ-ს ცალკეულ რეგიონებს ან. აგრეთვე სტადიებს. აღმოსავლეთმცოდნეობა, არაბისტიკა, ასირიოლოგია, ბიზანტინოლოგია, ეგვიპტოლოგია, ინდოლოგია, ირანისტიკა, სინოლოგია, ხეთოლოგია, ურარტოლოგია.

გ. გიორგაძე.

ძველი ოლთისი ([illegible]), თანამედროვე სოფ. კემერი, მდებარეობს წალკის რ-ნში, ისტორიულ თრიალეთში.

ძველი ობანი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ლაფანაანთკარის სოფსაბჭო), ქართლის ქედის დას. კალთაზე, მდ. ობანისხევის (არაგვის მარცხ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 1120 მ, დუშეთიდან 21 კმ. ჟინვალის საბჭ. მეურნ. (მესაქონლეობა, მეხილეობა, მებოსტნეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ლაფანაანთკარში (3 კმ). ბ-კა.

ძველი საქარამული (ოფიც. ს ა ყ რ ა მ უ ლ ი), სოფელი დუშეთის რ-ნში (ბაზალეთის სოფსაბჭო), ბაზალეთის პლატოზე, ბაზალეთის ტბის სამხრ-ით, ზ. დ. 1040 მ, დუშეთიდან 8 კმ. საშაქრე მერძ. მეცხოველეობის კომპლექსი. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, მედპუნქტი.

„ძველი საქართველო", საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საზოგადოების მიერ დაარსებული სერიული სამეცნიერო კრებული. გამოიცა ოთხი ტომი (I — 1909, II — 1913, III — 1913—14, IV — 1914—15). გამოდიოდა თბილისში. კრებულში იბეჭდებოდა იმდროინდელი მოწინავე ქართველ მეცნიერთა გამოკვლევები, რეცენზიები, სხვადასხვა ისტ., ლიტ., არქეოლ. და ეთნოგრ. მასალა. [illegible] გამოქვეყნებულ მასალიდან აღსანიშნავია სამეცნ. გამოკვლევები ე. თაყაიშვილის „ქართული ტაძრის სახარება და მისი მინაწერები", მ. ჯანაშვილის „კორიდეთის თახთაე და მისი ქართული წარწერები", ა. სარაჯიშვილის „ერთი გლეხკაცის ოჯახის ბედი მეთვრამეტე საუკუნეში" და „არჩანჯელის ქართველი ეპისკოპოსისა", თავისუფალი ცხენის (ბ. ნიჟარაძის) „ძველი განხილვა სვანური გრამატიკისა", გ. კარბელაშვილის „ამილახვართა საგვარეულოს ისტორიული გუჯრები" და სხვ.; ეთნოგრაფიული მასალა: ს. გაჩეჩილაძის მიერ ზემო იმერეთში შეკრებილი ხალხ. ზღაპრები და ლექსები, ი. კარგარეთელის მიერ ჩაწერილი ხალხ. სიმღერები ნოტებითურთ,

ნ ჩიქოვანის „თავისუფალი სვანეთი", შ. ჯანაშვილის „სასწაული" და სხვ.

ქართული არც ერთ საზ. ცხოვრებაში მიმდინარე მოვლენებს ტოვებდა უყურადღებოდ. მასში მოთავსებულია ა. ჯორჯაძის, ნ. ხიზანაშვილ-ურბნელის, ა. ჭყონიას, მ. თამარაშვილის, დ. სარაჯიშვილის, ნ. დოლიძისა და სხვ. წერილები. I და III ტომებს დართული აქვს საქართველოს სასულ. და საეპისკოპ. საზ-ბის წევრთა სიები (1909 წ. 1 იანვრისათვის, 1913 წ. 1 იანვრისათვის).

ლიტ.: მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი რ., საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება, თბ., 1952. რ. მეტრეველი.

ძველი სენაკი, სოფელი ცხაკაიას რ-ნში, ოდიშის დაბლობზე, მდ. ტეხურის მარცხ. ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ძ. ს., ზედა სორტა, ცაცხვისპირი, კოტაისნეთი, პირველი ნოსირი, სარიქობაკი, ქვედა სორტა) ზ. დ. 38 მ, ცხაკაიადან 7 კმ. მელიორაციის სადგური და მეფრინველეობის საბჭ. მეურნეობები. დაწყ. და 2 საშ. სკოლა, 2 საბავშვო ბაგა-ბაღი, ნოდარ ნატაძის სახელობის ისტორიულ-მხარეთმცოდნეობითი მუზეუმი, 3 ბ-კა, კულტსახლი, კლუბი, ამბულ., სამედიცინო პუნქტი, აფთიაქი, 2 კავშირგაბმ. განყ-ბა.

სოფელს თავდაპირველად ეწოდებოდა სენაკი. წყაროებში პირველად იხსენიება XVIII ს-ში. თბილისი — ფოთის რკინიგზის გაყვანის (1872) შემდეგ რკინიგზის სადგურს ეწოდა სენაკი (ახლანდ. ცხაკაია), სოფელს კი — ძ. ს. შუა საუკუნეებში სოფელში ციხე იდგა.

ძველი სლავური ენა, სლავების უძველესი სალიტერატურო ენა, რ-იც ჩამოყალიბდა IX ს-ში, საფუძვლად დაედო სამხრ. მაკედონიური (სოლუნური) დიალექტი. ძ. ს. ე. განსხვავდება სლავურ ენათა საერთო, ჯგუფის და ასევე ამ ჯგუფისათვის დამახასიათებელი თავისებურებებს: 1 სიტყვის დასაწყისში „ра", „ла" კომპლექსები, 2 არასრულხმოვნება (градъ, глава), 3 tj და dj კომბინაციების št და žd-ში გადასვლა, 4 რედუცირებული (ъ, ь) და ცხვირისმიერი ხმოვნები, 5 სიტყვის დასაწყისში „j" ბგერა, 6 მარცვლის მაწარმოებელი „р" და „л"-ის არსებობა და სხვ. ჰქონდა 11 ხმოვანი და 28 თანხმოვანი. არსებითი სახელი მიეკუთვნებოდა იყო ბრუნებათა კატეგორიებით, იყო ბრუნების 6 ტიპი, 7 ბრუნვა, 3 რიცხვი (მხ., ორობითი, მრ.), ზედსართავ სახელს ჰქონდა სრული და მოკლე ფორმები, შედარებითი და აღმატებითი ხარისხი, ზმნას ჰქონდა ნაკვთში 4 ფორმა (2 მარტივი, 2 რთული), 2 აწმყო დრო (I და II) და უცვლელი ფორმები — სუპინი და ინფინიტივი.

ძ. ს. ე-ის გაგრძელებას წარმოადგენდა საეკლ. სლავ. ენა, რ-საც თავისი განვითარების ადრეულ ეტაპზე (XI—XIV სს.) ჰქონდა რიგი განშტოებები: რუს., საშ. ბულგ.-მაკედ., სერბ., ხორვატული.

ლიტ.: С е л и щ е в А. М., Старославянский язык, ч. 1—2, М., 1951—52.

თ. ლომთაძე.

ძველი სტილი, იხ. სტ. იულიუსის კალენდარი.

ძველი ქანდა, სოფელი მცხეთის რ-ნში (მუხრანის სოფსაბჭო), მუხრანის ვაკეზე, მდ. ქსნის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 520 მ, მცხეთიდან 19 კმ, ქსნიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 5 კმ. მცხეთის სახელმწ. სანერგე მეურნ. (მევენახეობა, მებაღეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სამედიცინო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ძველი ქვეში, სოფელი ბოლნისის რ-ნში (აკაურთის სოფსაბჭო), მდ. გუნიისწყლის (მაშავერის მარცხ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 720 მ, ბოლნისიდან 13 კმ. რაჭისუბნის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სამედიცინო-სამეანო პუნქტი.

ძველი ქვის ხანა, იხ. პალეოლითი.

ძველი შუამთა, შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრული ანსამბლი. მდებარეობს თელავიდან 7 კმ-ზე, ტყეში. ანსამბლში შედის V ს. ბაზილიკა და VII ს. ორი ეკლესია. ბაზილიკაში უკვე საგრძნობია სივრცის გაგრძელება აღმ.-დასავლეთის ღერძის გასწვრივ. ნავები ერთმანეთისაგან გამოყოფილია ბოძებზე დაყრდნობილი ორ-ორი თაღით. ხუროთმოძღვრული გადაწყვეტით რამდენადმე უახლოვდება ქრისტ. ეკლესიის ჩვეულებრივ ნიმუშებს, თუმცა ბაზილიკის არსი ჯერ არის ბოლომდე გაგებული როგორც საერთოდ კახეთში, არც ძ. შ-ის ეკლესიებს არ გააჩნია რაიმე სამკაული. არ არის არც წარწერები.

ძველი ხიბულა (ყოფ. ხ ი ბ უ ლ ა), სოფელი ხობის რ-ნში, მდ. ჭანისწყლის მარჯვ. ნაპირზე. სოფსაბჭო. ზ. დ. 170 მ, ხობიდან 24 კმ. ვ. ი. ლენინის სახ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, 2 კლუბი (კინოდანადგარი), სამედიცინო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. წყაროებში პირველად იხსენიება XVI ს. 60-იან წლებში. XVII ს-ში სოფელში აფხ. კათალიკოსთა ორი სასახლე იდგა. შემორჩენილია ერთ-ერთი სასახლის ნანგრევები.

„ძველფინელები" (Vanhasuomalainen puolue), XIX ს. 60-იანი წწ. დამლევიდან 1918-მდე ფინეთის ე. წ. ფენომანების პარტიის მემარჯვენე ფრთის წევრების („ახალგაზრდა ფინელების" მოწინააღმდეგენი) სახელწოდება. „ძ." გამოხატავდნენ მსხვილი ბურჟ., კაპიტალისტებისა და მიწათმფლობელების წარმომადგენელთა ინტერესებს. ჯერ 1918 რევ. დამარცხების შემდეგ ძლიერი მონარქიული ზრახვებისა და გერმანული ოკუპაციის მომხრენი იყვნენ. 1918 „ძ-ის" საფუძველზე შეიქმნა რეაქციული კოალიციური პარტია.

ძველეთი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ზნაურის რ-ნში, მდ. ქვის აღმ.-დასავლეთის ფერდობსა და შუა ფრონის წყალგამყოფზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ძ., ბადაანი, ბალიანი, გვირგვინა, გუბიშაანი, ჟულეთი, ზემო ქვაითერი, ითინა, ლაშე, სხლითი, ყორნული, შუა ქვაითერი, წნელისი, ხაბელაანი) ზ. დ. 840 მ. ზნაურიდან 9 კმ, აგარიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 11 კმ. ქვაითერის მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საავადმყოფო, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ძვირფასი და სანახელავო ქვები, დიდი ჯგუფი სხვადასხვა შეფერილობის მინერალების, ქანების და ორგანოგენული მინერალური წარმონაქმნებისა, რ-თა გამოყენებას და ღირებულებას განაპირობებს მათი განსაკუთრებული ფიზიკური და (ან) ესთეტიკური თვისებები.

ძ ვ ი რ ფ ა ს ქ ვ ე ბ ს განეკუთვნება უფერული ან ფერადი (კამკამა და ერთგვაროვანი შეფერილობის მქონე), მეტ-ნაკლებად გამჭვირვალე, ძლიერ შუქგამბნევი, მაგარი (მინერალოგიური სკალით 5-იდან 10-მდე) მინერალები (უპირატესად მონოკრისტალები). ძვირფასი ქვების ელვარებას და შუქგაბნევის უნარს განაპირობებს მათი მაღალი სინათლის გარდატეხის მაჩვენებელი. ძვირფასი ქვების დაწახნაგება აძლიერებს მათ ელვარებას და შუქგაბნევით გამოწვეულ ე. წ. ფერთა თამაშს (სხივებს). ძ. და ს. ქ-ის განსაკუთრებული ოპტ. თვისებებიდან აღსანიშნავია: ო პ ა ლ ე ს ც ე ნ ც ი ი ს და ირიზაციის ეფექტები, რ-თა გამო მინერალებს (მაგ., კეთილშობილი ოპალი) ახასიათებს ფერთა ძლიერი ცვალება, ა ს ტ ე რ ი ზ მ ი (კრისტალში ვარსკვლავის ფორმის მქონე ანარეკლი), ფერის ცვლა სხვადასხვა განათების დროს, პ ლ ე ო ქ რ ო ი ზ მ ი (კრისტალის შეფერილობის ცვლა მასში სხვადასხვა მიმართულებით სინათლის გავლის დროს). სიმაგრე განსაზღვრავს ძვირფასი ქვების ძნელცვეთადობას, მათ უნარს, ხმარების დროს შეინარჩუნონ დაწახნაგების ელემენტები (წახნაგები, წიბოები, გაპრიალებული წახნაგები). ძვირფასი ქვების დიდ ღირებულებას განსაზღვრავს მათი იშვიათობა (შრომის დიდი დანახარჯები მათი ძებნისა და მოპოვების დროს), დაწახნაგების დიდი ღირებულება, აგრეთვე ქვების ინდივიდ. თვისებები (მასა, ერთგვაროვნება, ლამაზი ფერი და სხვ.). ძვირფასი ქვებია ალმასი, საფირონი, წითელი იაგუნდი, ლალი, ქრიზობერილი, ტოპაზი, ბერილი (სახესხვაობები — ზურმუხტი, აკვამარინი, ჰელიოდორი), ვარდისფერი ტურმალინი, ცირკონი (ჰიაცინთი), ამეთვისტო, კეთილშობილი ოპალი და სხვ. მათვე განეკუთვნება ორგანოგენული წარმონაქმნი — მარგალიტი. განარჩევენ აგრეთვე ე. წ. ნახევრად ძვირფას ქვებს, რ-თაგან მხოლოდ განსაკუთრებულად ლამაზი ინდივიდები მიეკუთვნება ძვირფას ქვებს. ესენია: გრანატები, კორდიერიტი, კიანიტი, ეპიდოტი, ქარვა, ფირუზი, კვარცისა და მინდვრის შპატების საიუველირო სახესხვაობები, ნარჯანი და სხვ. ძვირფასი ქვების მასა გამოისახება კარატებით, მარგალიტისა — გ რ ა ნ ე ბ ი თ (1 გრანი = 0,25 კარ).

ს ა ნ ა ხ ე ლ ა ვ ო ქ ვ ე ბ ს განეკუთვნება ნახევრად გამჭვირვალე, მეტწილად კი გაუმჭვირვალე ფერადი ჩანართებიანი და სახიანი მინერალები, მინერ. აგრეგატები და ქანები. მათი სიმაგრე (მინერალოგიური სკალით) იცვლება 1-იდან (მაგ., ტალკის სახესხვაობები სტეატიტი და აგალმატოლითი) 7-მდე (მაგ., იასპისი, ქალცედონი, აქატი). სანახელავო ქვების მაღალ ღირებულებას განსაზღვრავს მათი შედარებითი იშვიათობა, ინდივიდ. თვისებები (ფერისა და სახის სილამაზე), აგრეთვე მათ დამუშავებაზე დახარჯული შრომა. სანახელავო ქვებია: ნეფრიტი, ჟადეიტი, ლაზურიტი, სოდალითი, ლაბრადორი, ამაზონიტი, როდონიტი, ავანტიურინი, აქატი, იასპისი, ობსიდიანი, სელენიტი, ანჰიდრიტი და სხვ. მათვე მიაკუთვნებენ პირობითად მარმარილოს, პორფირს, კვარციტს, სერპენტინიტს და სხვ. ქანებს, რ-ებსაც მეტწილად იყენებენ, როგორც მოსაპირკეთებელ მასალას. სანახელავო ქვების მასა გამოისახება კილოგრამებით და ცენტნერებით. დაწახნაგების წინ შესაძლებელია ზოგიერთი ძვირფასი ქვის ფერის შეცვლა მისი გახურებით, მასზე რენტგენული ან ულტრაიისფერი სხივებისა და სხვ. ზემოქმედებით.

ძვირფასი ქვების განსაკუთრებულ ჯგუფს წარმოადგენს ს ი ნ თ ე ზ უ რ ი და ხ ე ლ ო ვ ნ უ რ ი ძ ვ ი რ ფ ა ს ი ქ ვ ე ბ ი. სინთეზურს განეკუთვნება ძვირფასი ქვები, რ-ებსაც აქვთ ბუნებრივი ანალოგები (მაგ., სინთეზური ალმასი, ზურმუხტი, კორუნდის შეფერილი სახესხვაობები), ხოლო ხელოვნურს განეკუთვნება ძვირფასი ქვების იმიტაციები, რ-ებსაც ამზადებენ სხვადასხვა ფერის სტრაზის (ძვირფასი ქვების იმიტაციის დასამზადებელი სპეც. მინა), მინის, წიდისა და პლასტმასისაგან (ამ უკანასკნელს ძირითადად ქარვის იმიტაციისათვის იყენებენ). ძ. და ს. ქ. წარმოიქმნება სხვადასხვა ბუნებრივი პროცესების შედეგად. ცნობილია მათი მაგმური, პეგმატიტური, პნევმატოლიზური, ჰიდროთერმული, მეტამორფოგენური და დანალექი საბადოები. გენეზისის თვალსაზრისით ძ. და ს. ქ-ის ცალკე ჯგუფს ქმნის ორგანოგენული მარგალიტი, სადაფი, ქარვა, გიშერი, მარჯანი. ძ. და ს. ქ-ს ძველთაგანვე იყენებენ საიუველირო ბიჟუტერიაში და დეკორატიულ-გამოყენებით ხელოვნებაში. მნიშვნელოვნად გაიზარდა ძ. და ს. ქ-ის გამოყენება ზუსტი და თანამ. ხელსაწყოთმშენებლობის, რადიოელექტრონული მრეწვ. და სხვა დარგების განვითარებასთან დაკავშირებით.

ლიტ.: ზ ვ ი ა ძ ე ა გ., საქართველოს დეკორატიული და ფერადი ქვები, თბ., 1974; ტ ი ს ი ც ი., ქვის კულტურა საქართველოში, თბ., 1968; Б а у к Г., В мире самоцве-

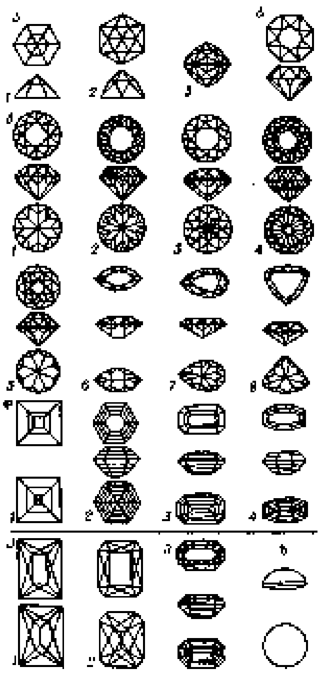

ძვირფასი ქვების დაწახნაგების სახეობები და ფორმები: ა — ვარდისებრი დაწახნაგება: 1 — 12-წახნაგიანი; 2 — 18-წახნაგიანი; 3 — 72-წახნაგიანი; ბ — ნახევარბრილიანტისებრი; გ — ბრილიანტისებრი: 1, 6, 7; 8 — 36-წახნაგიანი; 2 — 100-წახნაგიანი, 3, 5 — 73-წახნაგიანი; 4 — 240-წახნაგიანი; დ — საფეხურისებრი: 1 — 20-წახნაგიანი; 2, 4 — 40-წახნაგიანი; 3 — 44-წახნაგიანი; ე — სოლისებრი წახნაგებით: 1 — 32-წახნაგიანი; 2 — 44-წახნაგიანი; ვ — შერეული (58-წახნაგიანი); ზ — კაბოშონი.

too, пер. с нем., М., 1979; Корнилов Н. И., Солодова Ю. П., Ювелирные камни, М., 1982; Куликов Б. Ф., Словарь камней-самоцветов, Л., 1982; Смит Г., Драгоценные камни, пер. с англ., 3 изд., М., 1984; Ферсман А. Е., Очерки по истории камня, т. 1—2, М., 1954—61.
გ. ჯაყოშვილი.

ძვირფასი ქვების დამუშავება, საიუველირო ნაკეთობებისა და სხვადასხვა ინსტრუმენტისათვის განკუთვნილი ბუნებრივი და სინთეზური მინერალებისათვის წესიერი ან ასიმეტრიული მრავალწახნაგას ფორმის მიცემა ხეხვითა და გაპრიალებით. ხეხვით მინერალისაგან აცილებენ ნამზადს, რ-საც წინასწარ დასამზადებელი ნაკეთობის ყველა წახნაგი; გაპრიალების შემდეგ წახნაგები სარკისებრ ელვარებენ. საიუველირო ნაკეთობისათვის განკუთვნილი მინერალი დაწახნაგებისას იძენს გარკვეულ ესთეტ. ფორმას. ამასთან ერთად მაქსიმალურად გამოვლინდება მისთვის დამახასიათებელი ელვარება. დაწახნაგებით მინერალს მთლიანად ან ნაწილობრივ აცილებენ ბუნებრივ დეფექტებს (ჩანართები, ბზარები, ამონატეხები და სხ.). ძ. ქ. დ-ის დროს დიდი მნიშვნელობა აქვს წახნაგების ისეთი დახრილობის კუთხეების შერჩევას, რ-ებიც განაპირობებენ მინერალის ოპტ. თვისებების (ფერი, სინათლის გარდატეხის მაჩვენებელი და სრული შინაგანი არეკვლა) ეფექტურ გამოვლენას. მაგ., ალმასის დაწახნაგება მრავალ ბრილიანტად საშუალებას იძლევა გამოავლინოთ ამ მინერალის სილამაზე. გაუმჭვირვალე ფერადი სანახელავო ქვების დაწახნაგებით კი მაქსიმალურად ვლინდება ქვების ფაქტურა. არჩევენ ძ. ქ. დ-ის რამდენიმე ძირითად ფორმას (ნახ.). ტექ. მიზნებისათვის განკუთვნილი დაწახნაგების დროს კრისტალი ისე უნდა იყოს ორიენტირებული, რომ ინსტრუმენტის სამუშაო ზედაპირი შეესაბამებოდეს კრისტალის (მეტწილად ალმასის) მაქს. სისალის მიმართულებას.

გ. ჯაყოშვილი.

ძვლიანი თევზები (Teleostei), თევზების ზეგუნდი. აქვთ ძვლოვანი ჩონჩხი, ორმხრივ შეზნექილი მალები, ძლიერ გაძვალებული ქალა. მათი სხეულის სიგრძე 1 სმ (ზოგიერთი ღორჯო) — 5 მ (ლოქოები, ბარაკუდა, ხმალთევზა, თინუსი) აღწევს. დაფარულია ქერცლით ან ქიცვაკებითა და ძვლოვანი ფირფიტებით; ზოგი უქერცლოა. ამჟამად ძ. თ. გავრცელებული არიან დაახლ. 40 რიგში და თანამედროვე თევზების 90%-ზე მეტს შეადგენენ. ბინადრობენ ნებისმიერ წყალსატევში, საიდაც კი შეუძლია თევზს არსებობა. ძ. თ. განსხვავებულსქესიანები არიან, მხოლოდ ზოგიერთია ჰერმაფროდიტი (ზღვის ქორჭილა Serranus-ის გვარისა). უმეტესობას ჩვეულებრივ ახასიათებს გარეგანი განაყოფიერება, ზოგს შინაგანი განაყოფიერება, ზოგი ცოცხალმშობია (გამბუზიები, ქიცვიანი ზვიგენი, სკაროსი და სხვ.). ძ. თ-ის ერთი ნაწილი იკვებება მცენარეულობით, სხვები — ცხოველებით. ზოგი სხვა თევზებზე პარაზიტობს. ძ. თ-ს განეკუთვნება სარეწაო თევზების ძირითადი ნაწილი და მსოფლიო ჭერის 90%-ზე მეტს შეადგენს.

ვ. შარვაშიძე.

ძვლისაზრდელა, პერიოსტეუმი (ბერძ. peri — ირგვლივ და osteon — ძვალი), შემაერთებელქსოვილოვანი შალითა, რ-ითაც დაფარულია ძვალი მთლიანად, სახსრის ზედაპირების გარდა. ძ. შედგება გარეთა ბოჭკოვანი, სისხლძარღვებით და მგრძნობიარე ნერვული დაბოლოებებით მდიდარი, შუა — ფიბრობლასტური (შედგება კოლაგენური ბოჭკოებისაგან) და შიგნითა — ძვლის წარმომქმნელი (ოსტეოგენური) შრეებისაგან; უკანასკნელი სპეციალური ბოჭკოებით უკავშირდება ძვალს. ძ. უზრუნველყოფს ძვლის ზრდას სისქეში და მოტეხილობის დროს ძვლის კოჟრის განვითარებას.

ე. აბაშიძე.

ძვლის ტვინი, ხერხემლიანი ცხოველებისა და ადამიანის სისხლმბადი და იმუნოგენეზის ბიოლოგიური დაცვის ორგანო, რ-იც მოთავსებულია ძვლების ღრუბლისებრ ნივთიერებასა და ღრუებში. მოზრდილი ადამიანის ძ. ტ-ის რაოდენობა უდრის სხეულის წონის დაახლოებით 4,5—4,7%. განარჩევენ ძვლის წითელ ტვინს (წტ) და ძვლის ყვითელ ტვინს (ყტ). წტ მთელი სიცოცხლის განმავლობაში შენარჩუნებულია ბრტყელ ძვლებში (ნეკნები, მკერდის ძვალი, ქალა და მენჯის ძვლები), აგრეთვე მალებსა და ლულისებრი ძვლების ეპიფიზებში. ადამიანის წტ სხეულის მასის 1,5%-ს შეადგენს. ასაკთან ერთად სისხლის წარმომქმნელი ქსოვილი ლულისებრ ძვლებში ცხიმოვანი ქსოვილით იცვლება და ძ. ტ. ყვითლდება. მოზრდილი ძუძუმწოვრებისა და ადამიანის წტ ძირითადი სისხლმბადი ორგანოა. წტ-ში მიმდინარეობს ერითროციტების, მარცვლოვანი ლეიკოციტების (ნეიტროფილები, ეოზინოფილები, ბაზოფილები), სისხლის ფირფიტების (თრომბოციტები), აგრეთვე მონოციტებისა და ლიმფოციტების წარმოქმნა. ძ. ტ-ის შემადგენლობაში (მისი ყველა უჯრედის დაახლ. 0,1%) შედის განსაკუთრებული, ე. წ. ღეროვანი (ღეროვანი) სისხლმბადი უჯრედები, რ-ებიც უზრუნველყოფენ ძ. ტ-ში სისხლწარმოქმნას. წტ-ის ძირითად მასას წარმოადგენს განვითარების სხვადასხვა სტადიაზე მყოფი სისხლის უჯრედები. ძ. ტ-ის საყრდენია რეტიკულური ქსოვილი. რეტიკულური უჯრედები იმ მიკროგარემოს ნაწილია, რ-იც აუცილებელია სისხლმბადი უჯრედების არსებობისა და დიფერენცირებისათვის. ძ. ტ-ის მოქმედების რეგულაცია ხდება თვითრეგულირებადი სისტემის მოქმედების პრინციპით, რაც უზრუნველყოფილია ნერვული, ჰუმორული, ბიოქიმ. და სხვა მექანიზმების სრული კომპლექსით.

გ. პაპიძე.

ძვრა მასალათა გამძლეობაში, დეფორმაციის სახეობა, რ-საც ახასიათებს სხეულის ელემენტარული პარალელეპიპედის კუთხეთა ცვლილება მათი წახნაგების ზომათა შეუცვლელად. ძ-ს იწვევს მხები ძაბვები (τ). ძ-ის მაგალითია მართკუთხა ძელის დეფორმაცია (ნახ. 1). გადაადგილების სიდიდე $cc_1 = dd_1$ განსაზღვრავს აბსოლუტურ ძ-ს, კუთხე კი ($\gamma \approx tg\gamma = cc_1/bc$) — ფარდობით ძ-ს. თუ ძელის წახნაგებზე მოქმედებს მხოლოდ მხები ძაბვები (τ; ნახ. 2), ძ-ს სუფთას უწოდებენ. ძ-ის დროს ძალაშია ჰუკის კანონი: $\tau = G\gamma$, სადაც G დრეკადობის მოდულია ძვრის დროს, γ — ფარდობითი ძ.

ძვრა

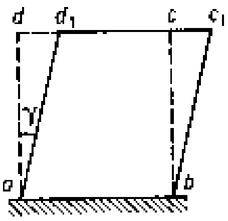

ნახ. 1. ძვრის წახნაგებით დატვირთული მართკუთხა ძელის ძვრის დეფორმაციის სქემა

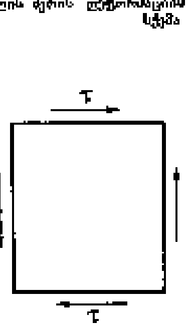

ნახ. 2. მართკუთხა ძელის სუფთა ძვრის დეფორმაციის სქემა

ძვრადობა დენის მატარებლებისა, 1. აირსა და დაბალტემპერატურულ პლაზმაში, ელექტრული ველის მოქმედების შედეგად ელექტრონების ან იონების მიმართული მოძრაობის სიჩქარის ფარდობა ამ ელექტრული ველის E დაძაბულობასთან; $u = v/E$.

2. მყარ სხეულებში, ელექტრული ველის მოქმედების შედეგად გამტარობის ელექტრონებისა და ხვრელების მიმართული მოძრაობის $v_{დრ}$ სიჩქარის (დრეიფული სიჩქარის) ფარდობა ამ ელექტრული ველის E დაძაბულობასთან; $u = v_{დრ}/E$. მოცემულ ნივთიერებაში სხვადასხვა ტიპის დენის მატარებელს აქვს სხვადასხვა u, ხოლო ანიზოტროპულ კრისტალებში ყოველი ტიპის მატარებლის ძ. შეიძლება ერთმანეთისაგან განსხვავებული იყოს ველის სხვადასხვა მიმართულებისათვის. კრისტალებში ძ-ის სიდიდე განისაზღვრება ელექტრონების გაბნევის პროცესებით. გაბნევა ხდება დამუხტულ ან ნეიტრალურ მინარევულ ნაწილაკებზე, კრისტ. მესრის დეფექტებსა და მესრის სითბურ რხევებზე (ფონონებზე). ფონონის შთანთქმის ან გამოსხივების დროს დენის მატარებელი იცვლის კვაზიიმპულსს, ე. ი. სიჩქარესაც. ამის გამო ძ. ძლიერ იცვლება ტემპ-რის ცვლილებისას. თუ $T>100K$, გაბნევა ძირითადად ფონონებზე ხდება. ტემპ-რის შემცირებისას ამ პროცესის ალბათობა მცირდება და ძირითადი ხდება გაბნევა დამუხტულ მინარევებზე ან დეფექტებზე, რისი ალბათობაც იზრდება დენის მატარებელთა ენერგიის შემცირებისას.

დრეიფის საშ. სიჩქარეს $v_{დრ}$ ნაწილაკი იძენს დროის τ ინტერვალში გაბნევის მომდევნო აქტებს შორის (თავისუფალი განარბენის დრო) და ტოლია $v_{დრ} = eE\tau/m$, სადაც e არის მუხტი, m — დენის მატარებლის ეფექტური მასა. აქედან $u = e\tau/m$.

3. იონების ძ. ხსნარებში, $u = Fv$, სადაც F არის ფარადეის რიცხვი, v — იონის მოძრაობის სიჩქარე (სმ/წმ), როცა ელექტრული ველის დაძაბულობა უდრის 1 ვ/სმ. იონის ძ. დამოკიდებულია მის ბუნებაზე, აგრეთვე ხსნარის ტემპ-რაზე, დიელექტრიკულ შეღწევადობაზე, სიბლანტესა და კონცენტრაციაზე.

ძიამუსი, ქალაქი ჩრდ.-აღმ. ჩინეთში, მდ. სუნგარის ნაპირზე, ხეილუნძიანის პროვინციაში. დაახლ. 600 ათ. მცხ. (1982). საზღ. ნავსადგური. მანქანათმშენ. (ელექტროტექ., სატრანსპ. და სამთომოპოვებითი მოწყობილობა, სას.-სამ. მანქანები), ხის დამამუშ., ქაღალდის, კვების მრეწველობა.

ძიანსი, პროვინცია აღმ. ჩინეთში, მდ. იანძის შუა დინებაში. ფართ. 166,6 ათ. კმ². მოსახლ. 34,2 მლნ. კაცი (1984). ადმ. ც. — ქ. ნანჩანი. პროვ. შიგა ნაწილი უჭირავს დაბლობ ვაკეს (პოიანხუს ტბის აუზი), განაპირა ნაწილი — მთებს. ჰავა სუბტროპ., მუსონურია. ნალექები 1400—1700 მმ წელიწადში.

მეურნ. საფუძველია სოფ. მეურნ., უმთავრესად მიწათმოქმედება. მთავარი კულტურაა ბრინჯი, წელიწადში იღებენ ორ მოსავალს. მოჰყავთ აგრეთვე ხორბალი, ქერი, ბატატი, პარკოსნები, ჩაი, ციტრუსები, ბამბა, ჯუთი, რამი, თამბაქო, შაქრის ლერწამი, ზეთოვნები. მისდევენ მეღორეობას, მესაქონლეობას, მეფრინველეობას, თევზჭერას, ტყის სარეწი.

განვითარებულია უმთავრესად სამთომოპოვებითი მრეწველობა. იღებენ ვოლფრამს, ტყვიას, კალას, თუთიას, მოლიბ-

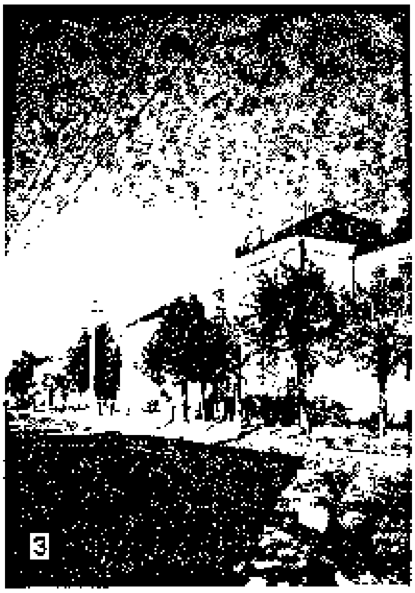

სტ. ცხინვალი. 1. სტალინის ქუჩა. 2. ადმინისტრაციული შენობა. 3. პედაგოგიური ინსტიტუტი. 4. დრამატული თეატრი. 5. სამხრეთ ოსეთის საოლქო კომიტეტი. 6. ადმინისტრაციული შენობა. 7. ელექტროსადენების ქარხანა. 8. ვიბროთმანქანების ქარხანა.

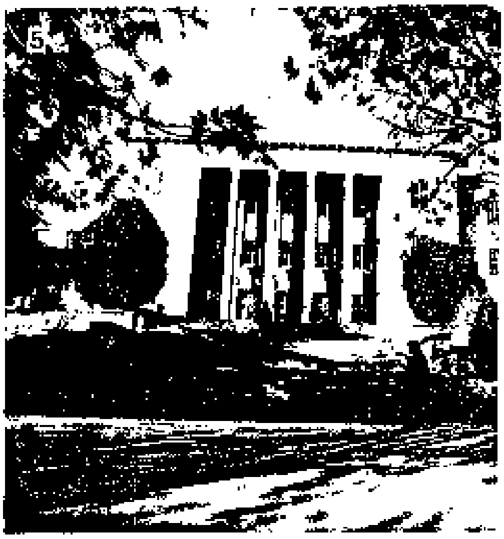

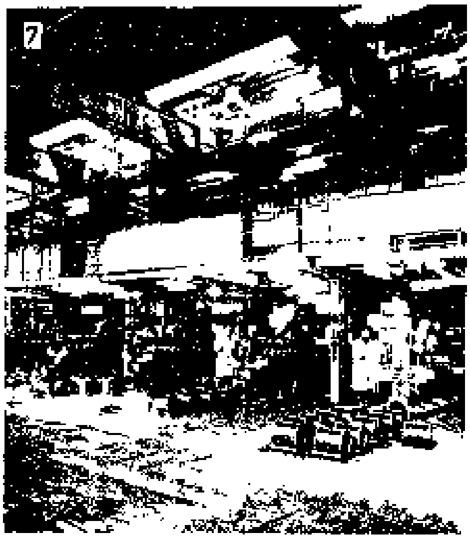

2 3

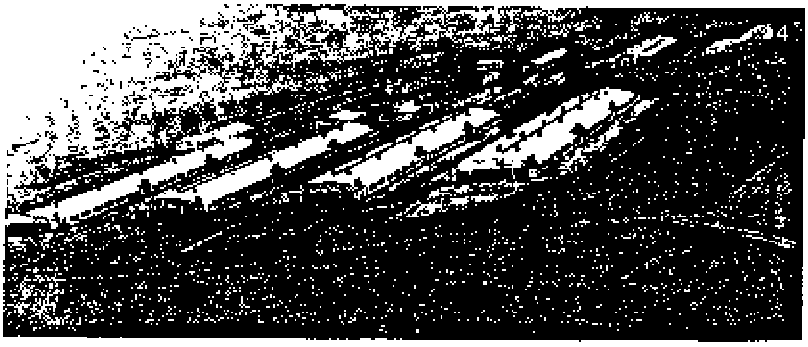

სტ. წალკის რაიონი (I). 1. ქ. წალკა. საერთო ხედი. 2. სოფ. ავრანლო. 3. კარტოფილის ნათესი. 4. სოფ. კუშჩიარის მეცხოველეობის კომპლექსი. 5. მეცხოველეობის ფერმა წალკის წყალსაცავთან. 6. ქ. წალკა. კარიერის სამმართველოს [illegible] ქარხნის ფილიალის საამქრო. 7. სოფ. ახალიკის სამშ. მეურნეობა. ქვის კარიერი.

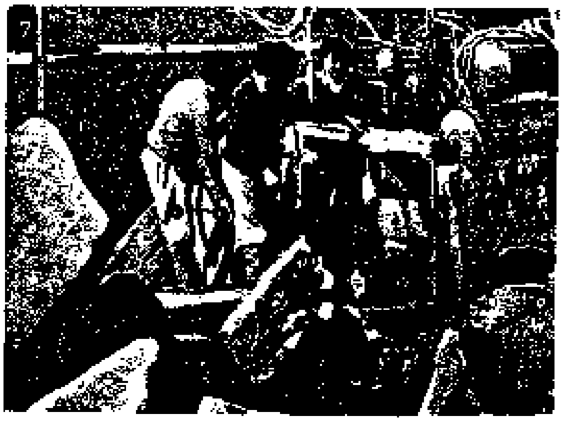

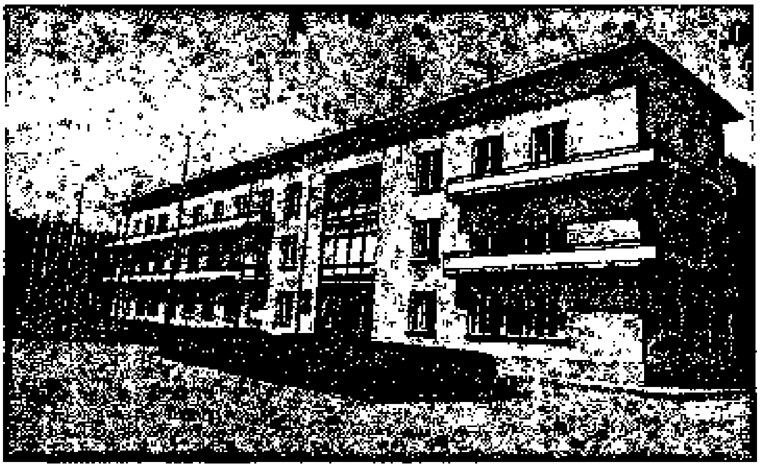

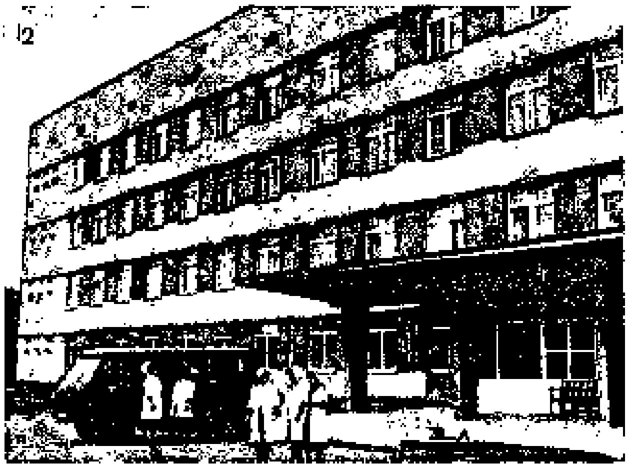

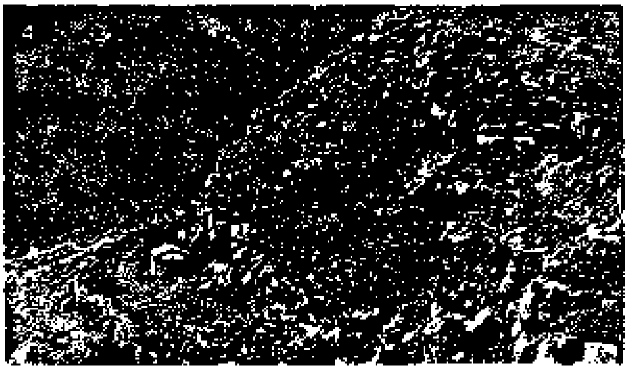

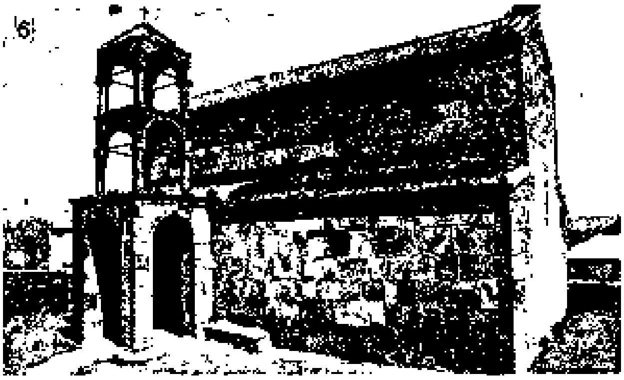

სურ. *წალკის რაიონი (II)*. 1. ქ. წალკა. ადმინისტრაციული შენობა. 2. წალკის რაიონული საავადმყოფო. 3. ქლდეკარის ციხესიმაგრე. 4. სოფ. ავრანლოს ციკლოპური ციხესიმაგრე. მარცხნივ წმ. გიორგის ეკლესია. 5. ბეშთაშენის ეკლესია. VII ს. 6. თიქილისის ეკლესია. XII–XIII სს. 7. სოფ. ოლიანგი. ქუშის ეკლესია. 8. ქირიაკის ეკლესია. XII – XIII სს.

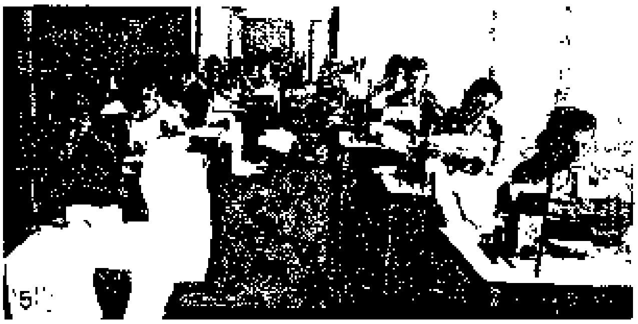

სტ. წალენჯიხის რაიონი (I). 1. ქ. წალენჯიხა. საერთო ხედი. 2. სოფ. ლიის ჩაის ფაბრიკა. 3. მინერალური წყლის „სქურისი" ჩამომსხმელი საამქრო მდ. სქურის ხეობა. 4. წალენჯიხის სამეურნეობათაშორისო გაერთიანების საფუტკრე. 5. წალენჯიხის ადგილობრივი მრეწველობის კომბინატი სამკერვალო საამქრო. 6. წალენჯიხის ჩაის საბჭ. მეურნეობა. ჩაის მექანიკური კრეფა. 7. ინგურის ჩანჩქერი 8. მდ. ენგურის ხეობაში — „ენგურის ზღვა". 9. სოფ. საჩინოს ზვრები.

1

2

3

სტ. წალენჯიხის რაიონი (II). 1. ქ. წალენჯიხა. ერთ-ერთი კუთხე. 2. ქ. წალენჯიხა. საქალაქო საბჭოს შენობა. 3. ქ. წალენჯიხა. კულტურის სახლი. 4. ქ. წალენჯიხა. კინოთეატრის შენობა. 5. „ქვის ზღაპარი“ — მდინარეული ქვებისაგან აგებული მოზაიკური კედელი წალენჯიხის ცენტრში. 6. ქ. წალენჯიხა. რევოლუციური მოძრაობის და პარტიული ორგანიზაციის მუზეუმი. 7. სოფ. ობუჯი. ლ. ქიაჩელის სახლ-მუზეუმი. 8. წალენჯიხის წმინდა მაცხოვრის ეკლესია X – XI სს.

4

5

6

7

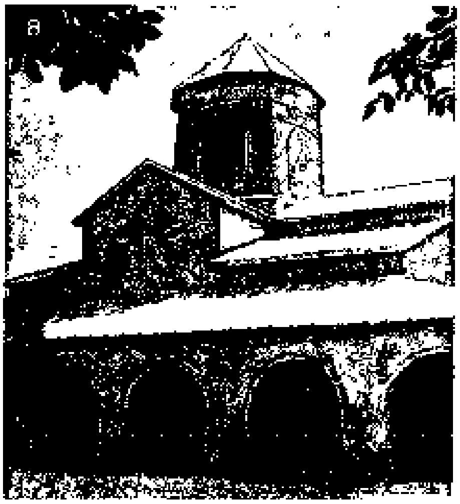

8

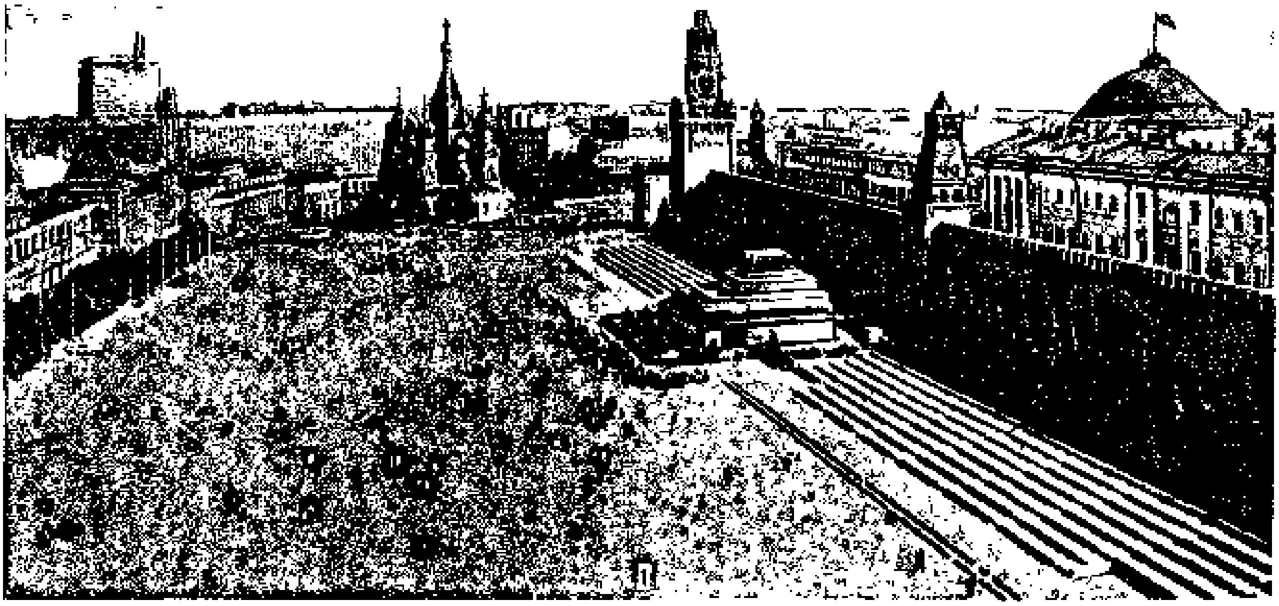

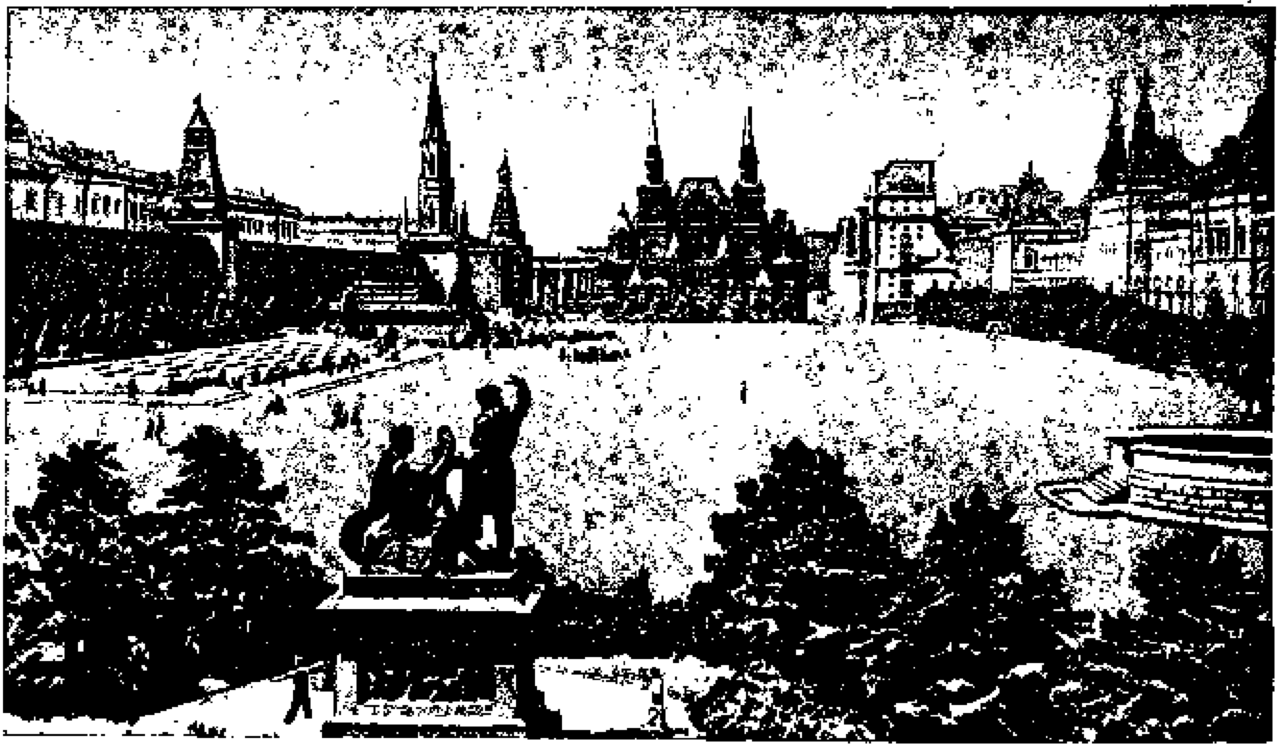

სტ. წითელი მოედანი. 1. საერთო ხედი ისტორიული მუზეუმის მხრიდან. 2. საერთო ხედი ვასილი ნეტარის ტაძრის მხრიდან.

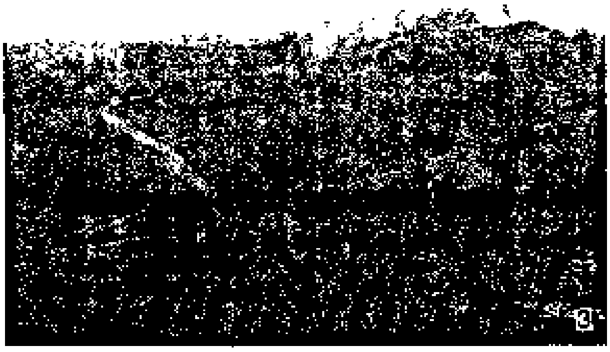

სტ. წითელწყაროს რაიონი (I). 1. მდ. ილიაჯურის ხეობა. 2. ქ. წითელწყარო. საერთო ხედი. 3. სოფ. ოზაანი. 4. სოფ. არბოშიკი. 5. სოფ. მირზაანი. 6. სოფ. ჯაფარიძე. 7. სოფ. მირზაანის ღვინის ქარხანა. ყურძნის მიღება. 8. სოფ. არბოშიკის კოლმეურნეობის ცხვრის ფარა. 9. სოფ. ჯაფარიძის მეცხოველეობის ფერმა. 10. წითელწყაროს ყველკარხნის სათავო ქარხანა. რძის მიღების საამქრო. 11. წითელწყაროს მეფრინველეობის ფაბრიკა. 12. წითელწყაროს ღვინის ქარხანა. კასრი ღვინო-მასალის საამქრო. 13. წითელწყაროს რაიონის [illegible] მექანიზებული ქარხნის [illegible] [illegible] [illegible] და [illegible].

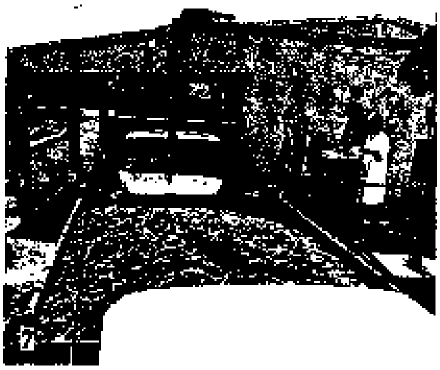

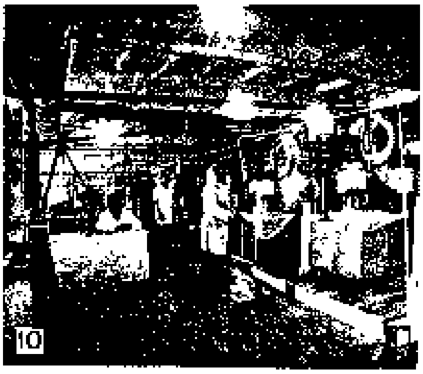

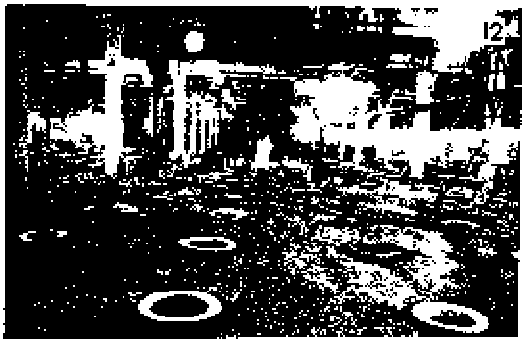

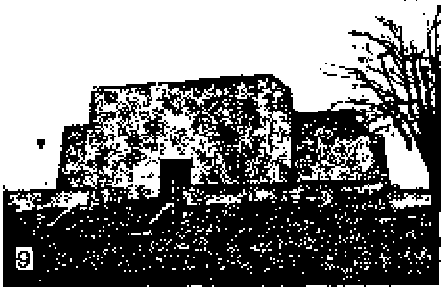

სტ. *წითელწყაროს რაიონი (II)*. **1.** ქ. წითელწყარო. ადმინისტრაციული შენობა. **2.** სოფ. ჯაფარიძე. პროფტექნიკური სასწავლებელი. **3.** სოფ. ზემო მაჩხაანი. კულტურის სახლი. **4.** ქ. წითელწყარო. აგროსამრეწველო გაერთიანება. **5.** სოფ. ზემო მაჩხაანის საშუალო სკოლა. **6.** წითელწყაროს რაიონული კულტურის სახლი. **7.** წითელწყაროს რაიონული საავადმყოფო. **8.** ქ. წითელწყარო. საშუალო სკოლა. **9.** სოფ. მირზაანი. ნ. ფიროსმანაშვილის სახლ-მუზეუმი. **10.** ქ. წითელწყარო. შინმოუსვლელთა მემორიალი. **11.** სოფ. მირზაანი. ალავერდის ეკლესია. შუა საუკუნეები.

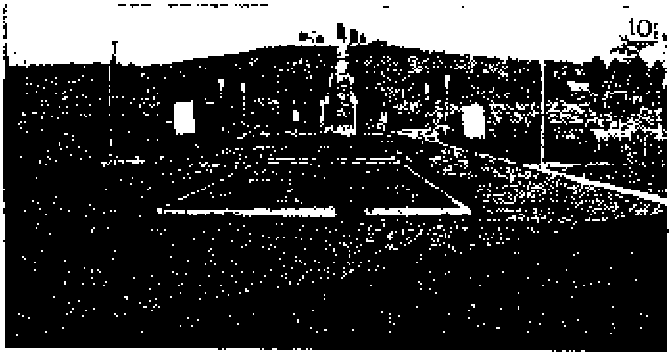

დენს, მანგანუმს, ოქროს, სპილენძს, ურანს. ქვეყანაში არის საფეიქრო, მანქანათსაშენ., მინის, ქაღალდის, ქიმ. მრეწვ. საწარმოები, ფართოდაა გავრცელებული ხალხური რეწვა. ცნობილია ფაიფურის წარმოება, მთავარი ცენტრია ძინდეძენი, სადაც არის ჩინეთში უდიდესი ფაიფურის ქ-კა. სახანძრო პოიანხუს ტბა და მდ-ები იანძი და განხძიანი.

ძვ. წ. VII—IV სს-ში ძ-ს ტერიტ. ცალკეული ნაწილები შედიოდა ერთმანეთის მოსაზღვრე უს, იუეს და ჩუს სამეფოებში, ძვ. წ. 334 ძ-ს ტერიტ. შედიოდა ჩუს სამეფოს, ძვ. წ. III ს. დასასრ. კი — ცინის იმპერიის შემადგენლობაში როგორც ოლქი ძიუძიანი IV ს-იდან აქ ინტენს. დასახლება დაიწყეს ჩინელებმა. VII—IX სს-ში ძ-ს ნაწილები ძიანანისა და ხუაინანის ოლქებში შედიოდა, ხოლო X—XIII სს-ში ძ-ის მთელი ტერიტ. შედიოდა ძიაანანის ოლქის შემადგენლობაში. XIII ს-ში მონღოლების მიერ ჩინ. დაპყრობის შემდეგ შეიქმნა ძ-ს პროვ. მის ახლანდ საზღვრებში 1937—45 დაიკავეს იაპონელებმა. გომინდანელთა ხელისუფლებისაგან გაათავისუფლა ჩინ. სახ.-განთ. არმიამ 1949 მაის—აგვ-ში.

ძიანსუ, პროვინცია აღმ. ჩინეთში, მდ. იანძის ქვემოთში, აკრავს ყვითელი და აღმ. ჩინეთის ზღვები, ფართ. 102,6 ათ. $კმ^2$. მოსახლ. 61,7 მლნ. კაცი (1984) ადმ. ც. — ქ. ნანკინი. ძ-ს უჭირავს დიდი ჩინეთის ვაკის სამხრ.-აღმ. ნაწილი. ჰავა სუბტროპ., მუსონური. ნალექები წელიწ. 600—900 მმ., სამხრ-ით — 1200 მმ-მდე წელიწადში.

ძ. ჩინ. სრ-ის ეკონომიკურად განვითარებული ინდუსტრ.-აგრ. რ-ნია, განსაკუთრებით გამოირჩევა პროვ. სამხრ. ნაწილი (ქ-ები შანხაი, ნანკინი, ჯენძიანი, ჩანჯოუ, უსი, სუჯოუ, იანჯოუ, ნანტუნი). სადაც განვითარებულია მსუბუქი (უმთავრესად საფეიქრო) მრეწვ. ტრად. დარგები, აგრეთვე მეტალ., მანქანათსაშ., ქიმ., ცემენტის მრეწველობა. იღებენ ქვანახშირს, რკინის მადანს, აპატიტს, კაოლინს, მარილს. არის მინაშენარევები და სამხარეთო სახელოსნოები.

სოფ. მეურნ. მრავალდარგოვანია. წამყვანია მიწათმოქმედება. მოჰყავთ ბრინჯი, ხორბალი, ქერი, სიმინდი, ბამბა ძ. ქვეყნის მებამბეობისა და მეაბრეშუმეობის ერთ-ერთი მთავარი რ-ნია. განვითარებულია მებოსტნეობა, მეჩაიეობა, ფრინველის მეურნეობა, მეღორეობა, თევზჭერა და ზღვის სარეწი.

ძ-ში წყლის გზების ხშირი ქსელია. მდ. იანძი მთელი პროვ. ტერიტორიაზე მისადგომია ზღვ. გემებისათვის. დიდი სამდ. ნავსადგურია ნანკინი. პროვ. ჩრდ. ნაწილში არის საზღვ. ნავსადგური ლიანიუნგანი.

ჩვ. წ. ძ-ს ტერიტ. დასახლებული იყო მანისა და ხუაის ტომებით. ძვ. წ. VIII—IV სს-ში სხვადასხვა დროს იგი შედიოდა ცის, უს, იუეს, ჩუს სამეფოებში, ხოლო ძვ. წ. III ს-ში — ცინის იმპერიის შემადგენლობაში VII ს-ში დიდი არხით შეუერთდა ჩრდ. ჩინეთს. VII ს.—VIII ს. დასაწყისში იყო ძიანანისა და ხუაინანის ოლქების, შემდეგ ხუნანისა და ძიანგნკუ პროვინციების შემადგენლობაში XVII ს. შუა წლებში, მანჯურიელების მიერ ჩინ. დაპყრობის შემდეგ. აქ შეიქმნა ძიანნანის ოლქი, რ-საც შემდეგ ეწოდა ძ. (სახელი წარმოიქმნა ძიანნინისა და სუჯოუს ოლქების სახელწ. პირველი მარცვლების შეერთებით). 1937—45 დაიკავეს იაპ. ჯარებმა. გომინდანელებისაგან გაათავისუფლა ჩინ. სახ.-განთ. არმიამ 1949 იან. დასაწყისში.

ძიგანჩარი, სოფელი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში (აჭანდარის სოფსაბჭო), აფხ. ბორცვიან მთისწინეთში, მდ. ძიბზირის (აოგსთის აუზი) ნაპირას ზ. დ. 250 მ, გუდაუთიდან 22 კმ XIX პარტსრილობის სახ. აჭანდარის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა. სოფ. აჭანდარაში (4 კმ).

ძიგვა (Nardus), მცენარეთა გვარი მარცვლოვანთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი, მოკლეფესურიანი, მკვრივკორდიანი ბალახია 10—40 სმ სიმაღლის. სწორმდგომი ღეროები აქვს. ერთადერთი სახეობა — N. stricta გავრცელებულია ევროპაში, ხმელთაშუაზღვისპირეთისა და მცირე აზიის მთებში, აგრეთვე ჩრდ. ამერიკაში (შეტანილია), სსრკ-ში — ევრ. ნაწილის ტყის ზონაში, ციმბირში, კარპატებსა და კავკასიაში (მ. შ. საქართველოში) იზრდება გაეწრებულ, მწირ ნიადაგზე, მდელოზე, ნატყევარ და ნაჭაობარ ადგილას. მდარე ღირსების საკვები ბალახია იძოვება ალერებამდე. ქმნის დიდ მასივებს — ძიგვიანებს.
კ. ქიმერიძე.

ძიგვა: ა — ყვავილი

ძიგვიანი, მცენარეთა თანასაზოგადოება, რ-შიც გაბატონებულია ძიგვა. ფართოდაა გავრცელებული დას. ევროპაში, სსრკ ევრ. ნაწილსა და კავკასიაში. დიდი მნიშვნელობა აქვს საქართვ., და საერთოდ კავკ. სუბალპ. და ალპ. სარტყლების მეცნარეულ ლანდშაფტში. გავრცელებულია უმეტესად 2000 მ-ზე მაღლა, თუმცა ზოგან, მაგ., შაორის ქვაბულში, ზ. დ. 1200 მ-ზეც გვხვდება საქართვ. მაღალმთიანეთში 100 000 ჰა-ზე მეტი ფართობი უკავია. განსაკუთრებით დიდ ფართობზეა თუშეთში, პირაქეთა ხევსურეთში, მთიულეთში, ხევში, რაჭაში, აჭარასა და ჯავახეთში — სამხარისა და კონუსის ქედებზე ძირითადად განვითარებულია მწირ და მჟავე, მთა-მდელოს გაკორდებულ ნიადაგებზე, გავაკებულ და მცირექანობიან რელიეფზე, არცთუ ისე იშვიათად — ციცაბო ფერდობებზეც დამახასიათებელია ხშირი და მჭიდრო, საკმაოდ სქელი კორდი. ბალახნარი დაბალია, მიწისზედა ფიტომასის მოსავლიანობა მცირეა. სრულად გაკორდებულ ძ-ში დარღვეულია ნიადაგის აერაციის რეჟიმი და შეზღუდულია წყლის ფილტრაცია, რის გამოც ზოგან ჭაობდება ეკოსისტემა საძოვრად. თუმცა მდარე ღირსებისაა საქონელი (განსაკუთრებით კუნტრელივოსნები) ჩვეულებრივ ძოვს ალერებამდე. კარგად იტანს გადაძოვას და მნიშვნელოვნად აბრკოლებს ეროზიულ მოვლენებს.
კ. კიმერიძე.

ძიგიდელი, სოფელი წალკის რ-ნში (ნაქალაქევის სოფსაბჭო). ოდიშის დაბლობზე, მდ. ტეხურის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 80 მ, ცხაკაიადან 17 კმ ვენახის მეთამბაქოეობის საბჭ. მეურნეობა საშ. სკოლა სოფ. ნაქალაქევში (2,5 კმ).

ძიძიშვილი ლეილა ამბროსის ასული (დ. 4. XI 1926, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი საქ. სსრ სახ. არტისტი (1981). სკკპ წევრი 1953-იდან. 1947 დაამთავრა შოთა რუსთაველის სახ. თეატრ. ინ-ტი და იმავე წელს ჩაირიცხა სოხუმის დრამ. თეატრის ქართ. დასში 1948—66 ძ. თბილ. მოზარდ მაყურებელთა ქართ. თეატრის, ხოლო 1966-იდან შ. რუსთაველის სახ. თეატრის მსახიობია. როლებიდან: ტურანდოტი (ც. შილერის „პრინცესა ტურანდოტი"), ჯულიეტ ანდერსონი (ბ. შოუს „ეშმაკის მოწაფე") და სხვ — მოზარდ მაყურებელთა თეატრში, სამძიმარი (ა. გამსახურდიას „მთვარის მოტაცება"), დედაბითილი (პრესტის „კავკასიური ცარცის წრე"), ქეთინა (რასინის „ფედრა") და სხვ — რუსთაველის თეატრში. *შ. თევზაძე.*

ძიძუა ვალერიან ექვთიმეს ძე (1885, სოფ. საბერიო, ახლანდ. გალის რ-ნი, — 19 X. 1918, სოფ. რეფი-შეშელეთი, ახლანდ. გალის რ-ნი), რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში. კომპარტიის წევრი 1917-იდან 1906—10 და 1914—15 მუშის არმიაში იყო. 1917, ოქტ-რევ. შემდეგ სათავეში ჩაუდგა სამურზაყანოს მშრომელთა ბრძოლას საბჭ. ხელისუფლებისათვის, სადაც 1918 მარტში მისი მეთაურობით აჯანყება მოეწყო, ხოლო 11 აპრ. საბჭ. ხელისუფლება გამოცხადდა. მენშევიკურმა მთავრობამ იმავე წლის სექტ-ში ძალაუფლება დაიბრუნა. ძ. დაიღუპა მენშევიკების წინააღმდეგ ბრძოლაში.
ს. ბერიძე.

ძიძუთია, სოფელი აფხ. ასსრ სოხუმის რ-ნში (ახალსოფლის სოფსაბჭო), მდ. ქების კელასურისა და ბესლეთის წყალგამყოფზე. ზ. დ. 120 მ, სოხუმიდან 2,8 კმ ი მანდარინის სახ. კოლ-ბა (მესიმინდეობა, მეთამბაქოეობა, მეხილეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა ახალსოფელში (1 კმ) ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი ფოსტა.

ძიჩაში, ქალაქი ჩინეთში, სიჩუანის პროვინციაში. დაახლ. 600 ათ მცხ. (1982) ქიმ. მრეწველობა. ძ-ის რ-ნში არის მარილის სარეწები, იღებენ ნავთობსა და აირს.

ძირიხი, სოფელი აბაშის რ-ნში (წყემის სოფსაბჭო), ოდიშის დაბლობზე, მდ. აბაშის მარჯვ. ნაპირას ზ. დ. 25 მ. აბაშიდან 6 კმ ი. სტალინის სახ. ნორიოს კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მესიმინდეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. წყემში (3 კმ) ბ-კა.

წყაროებში პირველად იხსენიება 1640. როცა სამეგრელოს მთავარი ლევან II დადიანი ძირეხის სასახლეში შეხვდა რუსეთის ელჩებს ფ. ელჩინსა და პ. ზახარიევს.

ძიება სასარგებლო წიაღისეულის საბადოთა, გეოლოგიური სამუშაოების ერთობლიობა, რ-ის მიზანია სასარგებლო წიაღისეულის საბადოს მარაგის დადგენა და გეოლ.-ეკონ. შეფასება ძ-ის მიმართულებით არკვევენ საბადოს გეოლ. აგებულებას, სასარგებლო წიაღისეულის სივრცობრივ განაწილებას, რაოდენობას, ხარისხს და ტექნოლ. თვისებებს, საბადოს ექსპლუატაციის განმსაზღვრელ ფაქტორებს ძ-ს წინ უსწრებს ტერიტ. რეგიონული გეოლოგიური აგეგმვა, რეგიონული გეოფიზიკური სამუშაოები და სასარგებლო წიაღისეულის ძებნა. ძ-ის სტადიებია: წინასწარი, დეტალური, ექსპლუატაციური მეორე საბადოსი და საექსპლუატაციო ძ. წინასწარი ძ-ის მიზანია საბადოს წინასწარი სამრეწვ. შეფასება, C_1 და C_2 კატეგორიის მარაგების გამოთვლა. დეტალური ძ-ის მიზანია მთლიანად საბადოს ან მისი ნაწილის სრული სამრეწველო შეფასება. A, B და C_1 — კატეგორიის მარაგების გამოთვლა იმ რაოდენობით და თანაფარდობით, რ-იც უზრუნველყოფს მომავლებული საწარმოს მუშაობას მისი სრული საამორტიზაციო ვადის განმავლობაში; საბადოს სამთო-ტექ., ჰიდროგეოლ. და საინჟინრო გეოლ. პირობების ისე დაწვრილებით შესწავლა, როგორც ეს საჭიროა მომავლებული საწარმოს დაპროექტებისათვის. ექსპლუატაციაში მყოფი საბადოს ძ-ის მიზანია საბადოს სამრეწვ. და გეოლ. კონტურების დაზუსტება და დაბალი კატეგორიის მარაგის გადაყვანა უფრო მაღალ კატეგორიაში. საექსპლუატაციო ძ-ს აწარმოებს მომპოვებელი საწარმო სამთო-საექსპლუატაციო სამუშაოების რაციონალურად წარმართვისა, აგრეთვე მარაგის C_1-იდან A და B კატეგორიებში გადაყვანის მიზნით.

ძილგუდა (Glis glis), ძუძუმწოვარი ცხოველი მღრღნელების რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 15—20 სმ, მასა 150—180 გ აღწევს. ზურგის მხარე ბოლოსფერ-ნაცრისფერი ან მკვეთ-ნაცრისფერია და ვერცხლისებრი ელფერი დაკრავს, მუცელი მოთეთრო-მოყვითალო, აქვს მოიმრგვალო, ფუნჯისებრი კუდი. გავრცელებულია ევროპაში, მცირე აზიაში, კავკასიაში მეზობელ ცხოველია. ბინადრობს ფოთლოვნებში, ზამთრობით ეძინება ძილქუშში, საქართველოში გვხვდება ძ-ს 2 ქვესახეობა: ჩვეულებრივი ძ. (G. g. glis) და კავკასიური ძ. (G. g. tschetschenicus)
რ. აკობიანი.

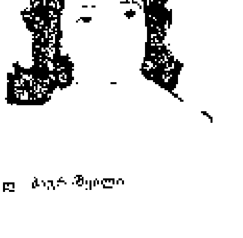
ლ. ძიძიშვილი

ძილგუდასებრნი (Gliridae), ძუძუმწოვრების ოჯახი მღრღნელების რიგისა (ზოგჯერ მათ ცალკე ქვერიგადაც გამოყოფენ). მათი სხეულის სიგრძეა 9—20 სმ. ზურგის ბეწვი ცეცხლისფერ-მურა ან ნაცრისფერია. გავრცელებული არიან ევრაზიის ტყეებსა და ტყე-პარკებში, აფრ. ტყეებსა და სავანებში, იაპონიაში. უმრავლესობა მერქნული ცხოველია. ბინადრობს ფუღუროებში ან ბუდეებში, კარგად დაცოცავს ხეებზე. ძ. აქტიური არიან ღამით. იკვებებიან მცენარეთა ნაყოფით და თესლით. ზამთრობით ეძლევიან ძილქუშს. ოჯახში გაერთიანებულია 6 გვარი. სსრკ-ში გვხვდება 5 გვარის 6 სახეობა, საქართველოში — 2 გვარის 2 სახეობა (ძილგუდა და ლნაკი). ძ. ზოგან ზიანს აყენებენ ბაღის კულტურებს. *რ. ავალიანი.*

ძილი, მაღალგანვითარებული ორგანიზმის პერიოდული ფიზიოლოგიური მდგომარეობა, რ-საც განსაზღვრავს თავის ტვინის მთელი რიგი სტრუქტურების კოორდინაციული მოქმედება, გარეგნულად ხასიათდება უმოძრაობით და გარე სამყაროს გამღიზიანებლებისაგან გათიშვით. ადამიანის ძ-ის დროს დათრგუნულია შეგნებული ფსიქ. აქტივობა, რ-იც პერიოდულად აღდგება სიზმრის დროს.

ძ. ელექტროფიზიოლოგიურად ჰეტეროგენულია, რაც განისაზღვრება თავის ტვინის ელექტრული აქტივობის სხვადასხვაობით. ძილ-ღვიძილის ციკლი მოიცავს ღვიძილს, თვლემას, ზედაპირულ ნელ ძ-ს, ღრმა ნელ ძ-სა და პარადოქსულ (სწრაფ) ძ-ს. ქცევითი დაძაბულობა თვლემისა და ნელი ძ-ის დროს დაბალია, ღვიძილისა და პარადოქსული ძ-ის დროს კი — მაღალი. ღვიძილისას ქცევით დაძაბულობას განსაზღვრავს გარემოს გამღიზიანებელთა ზემოქმედება, პარადოქსული ძ-ის დროს იგი დაკავშირებულია სიზმართან. შესაბამისად განსხვავდება ტვინის ელექტრული აქტივობაც. თვლემისა და ნელი ძ-ის დროს ჭარბობს დაბალი სიხშირის, მაღალამპლიტუდიანი რხევები (სინქრონიზაცია). ღვიძილისა და პარადოქსული ძ-ის დროს — მაღალი სიხშირის, დაბალამპლიტუდიანი რხევები (დესინქრონიზაცია), რასაც თან ახლავს გარკვეული ვეგეტატიური ძვრები ეს მოვლენა კატებში პირველად დაადგინა ქართველმა ფიზიოლოგმა ლ. ცქიფურიძემ (1950) შეწლევებში იგივე დაადასტურა უცხოელ მეცნიერთა შრომებშიც.

ძ-ის მექანიზმები. ძ-ს უზრუნველყოფს ნერვულ სტრუქტურათა დაქსაქსული სისტემა, რ-შიც ტვინის ყველა დონე მონაწილეობს მაგ., ნელი ძ-ის განვითარებაზე პასუხისმგებელი ე. წ. მასინქრონიზებელი მექანიზმები შუა და შუამდებარე ტვინის, ნაწილობრივ წინა ტვინის ორბიტოფრონტალური უბნის დონეზე მდებარეობს. სწრაფ-პარადოქსულ ძ-ზე და მის რეგულაციაზე პასუხისმგებელი მექანიზმები მოთავსებულია ვაროლის ხიდის ბადებრივ ფორმაციასა და ლიმბური სისტემის ფილოგენურ სტრუქტურებში. ძ-ის ფაზების ალტერნაცია დამოკიდებულია აგრეთვე თავის ტვინში წარმოქმნილ ქიმ. მედიატორებზე შესაბამისად განასხვავებენ სეროტონინერგულ და ნორადრენერგულ სისტემებს. ძ-ის მარეგულირებელი მექანიზმების საშუალებით ძ-ზე გავლენას ახდენს ტვინის სხვადასხვა უბნიდან და საკუთრივ ორგანიზმიდან, აგრეთვე გარემოდან მოსული სიგნალები ეს მექანიზმები უზრუნველყოფენ საარსებო პირობებთან შეგუებითი ქცევის გამომუშავებას.

ძ-ის თეორიები. ადრინდ. თეორიები ძ-ს განიხილავდნენ როგორც ტვინის ნერვული უჯრედების (ნეირონების) აქტივობაში შესვენების პერიოდს ასეთებია ძ-ის წარმოშობის ტოქსიკური თეორია, რ-ის თანახმადაც, ღვიძილს თან ახლავს ორგანიზმში ჰიპნოტოქსინების დაგროვება, რ-ებიც ტვინის უჯრედებს წამლავენ და ძ-ს იწვევენ. ძ-ში ორგანიზმი თავისუფლდება ამ პროდუქტებისაგან. ი. პავლოვის თეორიის მიხედვით, ძ. შინაგანი შეკავებაა და განპირობებულია თავის ტვინის დიდი ნახევარსფეროების ქერქის და ქერქქვეშა სტრუქტურების ნეირონთა შეკავებით, რ-იც აღმოცენდება ქერქის ზოგიერთ უბანში და ვრცელდება მთელ ქერქში. მიკროიანებით ცალკეულ ნეირონთა აქტივობის შესწავლამ ცხადყო, რომ ძ. დაკავშირებულია მათი მოქმედების გარდაქმნასთან და არა დათრგუნვასთან.

XX ს. 20-იან წლებში წამოაყენეს თეორია, რ-იც ძ-ისა და ღვიძილის მონაცვლეობას ხსნიდა შუამდებარე ტვინის სტრუქტურებში (ჰიპოთალამუსი, მხედველობის ბორცვები) არსებული სპეც. ცენტრის მოქმედებით (ავსტრ. მეცნ. კ. ეკონომო). ძ-ის ცენტრის თეორია თანამედროვე გამოკვლევების საფუძვლად იქცა, რადგან მასში ხაზგასმულია თავის ტვინის განყ-ბების განსხვავებული მონაწილეობა ძ-ის აღმოცენებაში. შემდგომმა გამოკვლევებმა (ბელგ. ფ. ბრემერი, ამერ. ჰ. მეგოუნი, იტალ. ჯ. მორუცი) გამოააშკარავეს ტვინის ღეროს ბადებრივი ფორმაციის როლი ღვიძილის შენარჩუნებაში ეს გამოკვლევები საფუძვლად დაედო თეორიას, რ-იც ძ-ის განვითარებას ხსნის ქერქზე ბადებრივი ფორმაციის აღმავალი გამააქტიურებელი გავლენის შეკავებით. მეორე მხრივ, ძ-ის განვითარებაში უმთავრესი მნიშვნელობა ენიჭება ე. წ. სომნოგენური მექანიზმების აქტივობას ეს თეორიები განიხილავენ ძ-ს, როგორც დასვენების და ნეირონთა მოქმედების შეკავების პერიოდს, რ-იც აუცილებელია ღვიძილისას დახარჯული ენერგიის აღსადგენად ტვინის ნეირონების აქტივობისა და ზოგიერთი ენერგეტ. მაჩვენებლის გამოკვლევის შედეგები ეწინააღმდეგება ასეთ შეფასებას 60—70-იან წლებში ჩამოყალიბდა ორი ძირითადი შეხედულება — ინფორმაციული და ჰომეოსტაზური. ინფორმაციული თეორიის თანახმად, ძ. დაკავშირებულია ღვიძილისას მიღებული ინფორმაციის გადამუშავებასთან ძ-ში ხდება მისი შეფასება, ცნობების შერჩევა და ხანგრძლივ მეხსიერებაში გადაყვანა, რის შედეგადაც უმჯობესდება ტვინის პროგრამები, ემოციური სტრესისაგან დაცული ფსიქიკურ მექანიზმები. ჰომეოსტაზური თეორიის მომხრეები ძ-ს უკავშირებენ ტვინში მიმდინარე ცილებისა და ნუკლეინის მჟავების ბიოსინთეზს და მიიჩნევენ, რომ ძ-ის ძირითადი ფუნქციაა ტვინის ჰომეოსტაზის რეგულაცია. მათი აზრით, ძ. ზოგადი ნეირობიოლოგიური მოვლენაა, რ-ის ძირითადი დანიშნულებაა თავის ტვინის და, შესაბამისად, მთელი ორგანიზმის ჰომეოსტაზის რეგულირება ძ-ის ფაზების მოწესრიგებულობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული აგრეთვე დასწავლა და მეხსიერება

მ. გოგიჩაძე, ნ. კაკაბაძე

ძილის დარღვევა ვლინდება ძ-ის პერიოდის შემოკლებაში ან მის ავადმყოფურ განხანგრძლივებაში. ძ-ის დროის შემოკლებას (ე. წ. უძილობას) იწვევს ძ-ის თვისობრივი დარღვევები, გაძნელებული დაძინება, მოუსვენარი ზერელე ძ., მძიმე (ზოგჯერ კოშმარული) სიზმრები, ნაადრევი გაღვიძება და გაღვიძებისას დაღლილობის გრძნობა. ისეთ გამოკვლევებით, რ-ის დროსაც იყენებდნენ თავის ტვინის მოქმედების გრაფ. რეგისტრაციის თანამედროვე მეთოდებს, დაადგინეს, რომ აბსოლ. უძილობა არ არსებობს და რომ ავადმყოფებს მაინც სძინავთ გარკვეული დროის განმავლობაში. ძ-ის დარღვევის ეს სახე არ არის დამოუკიდებელი დაავადება; ის სხვადასხვა მიზეზის, უფრო ხშირად ნევროზის შედეგია (იხ. აგრ. უძილობა).

ძ-ის პერიოდის ავადმყოფური განხანგრძლივება ანუ ჰიპერსომნია დამახასიათებელია პათოლოგიური მდგომარეობის გარკვეული ჯგუფისათვის, ყველაზე ხშირია ნარკოლეფსია, რ-ის დროსაც აღინიშნება ძილიანობის დაუძლეველი შეტევები. დაძინებისას საშიში სიზმრები და ღამე მოუსვენარი ძ.; ე. წ. პიკვიკის სინდრომის (გულ-ფილტვების უკმარისობა მეტისმეტი სიმსუქნის დროს) შემთხვევაში დღისით გამუდმებულ ძილიანობას ღამე ძ-ის დარღვევა ენაცვლება ლეთარგიის დროს ავადმყოფებს საათობით, ზოგჯერ მრავალი დღის მანძილზე სძინავთ ისე, რომ შეუძლებელია მათი გაღვიძება, ან თვითონ ღვიძებიან მხოლოდ ძალიან ფიზიოლ. მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად

მკურნალობა დამოკიდებულია ძ-ის დარღვევის მიზეზზე. აუცილებელია შრომისა და დასვენების სწორი რეჟიმის დაცვა იყენებენ ფსიქოტროპულ საშუალებებს, ფსიქოთერაპიას, საძილე საშუალებებს (მხოლოდ ექიმის დანიშნულებით). ნარკოლეფსიის დროს იყენებენ ტვინის მოქმედების გამააქტიურებელ პრეპარატებს; პიკვიკის სინდრომის ძირითადი მკურნალობაა გახდომა ლეთარგიის დროს ტვინის ორგ. დაზიანების გამო მკურნალობენ სათანადო დაავადებას

ძილის დაავადება, აფრიკული ტრიპანოსომოზი, ადამიანის ტრანსმისიური ბუნებრივ-კეროვანი დაავადება, რ-საც იწვევს უმარტივესი პარაზიტების — ტრიპანოსომების 2 სახეობა. გვხვდება ცენტრ., დას. და აღმ. აფრიკის მრავალ რ-ნში. დაავადების გამომწვევის წყაროა ადამიანი და ცხოველები (ანტილოპა, ღორი, თხა), გადამტანი — ბუზი ცეცე, რ-საც ინფექცია გადააქვს სისხლის წუწნისას ინკუბაციური პერიოდი 2—3 კვირას გრძელდება. შემდეგ ნაკბენ ადგილზე ჩნდება თითო არშიით შემოფარგლული ბუშტუკი. ძ. დ-ს ახასიათებს ცხელებითი შეტევები (ციების შემდეგ რამდენიმე დღის ინტერვალით), ტემპ-რის აწევა (40—41°), ლიმფური კვანძებისა და ელენთის გადიდება, სისუსტე, უძილობა. მე-2 პერიოდში (რ-იც თვეებისა და წლების მანძილზე გრძელდება) ჭარბობს ცენტრ. ნერვული სისტემის დაზიანების ნიშნები, უძილობას ცვლის ძილიანობა, განსაკუთრებით დღით და დილით. თუ მკურნალობა დროზე არ ჩატარდა, ავადმყოფი შეიძლება დაიღუპოს. დიაგნოზის დასადგენად აკვლევენ სისხლის ნაცხისა და ზურგის ტვინის სითხის მიკროსკოპიას მკურნალობა — ქიმიოთერაპიული საშუალებანი. პროფილაქტიკა: დაავადებულთა გამოვლენა და მკურნალობა, ცეცე ბუზთან ბრძოლა; ქიმიოპროფილაქტიკა.

ძილუნი, ქალაქი და ნავსადგური ჩინეთში, ტაივანის პროვინციაში. 342 ათ. მცხ. (1976). გაშენებულია კ. ტაივანის ჩრდილ.-აღმ. სანაპიროზე. ტაივანის ერთ-ერთი ავანპორტი საკვაჭრო-სამრეწვ. ცენტრი. მანქანათმშ. (უმთავრესად გემთმშენებლობა), ქიმ., ცემენტის, კვების მრეწველობა, თევზის სარეწი

ძიმითი, მახარაძის რ-ნის სოფლების ზედა ძიმითისა და ქვედა ძიმითის ძვ. სახელწოდება

ძიმუ, იაპონიის იმპერატორების მითიური წინაპარი, მზის ქალღმერთის ამატერასუს შთამომავალი. თქმულება ძ-ს ლაშქრობაზე კ. კიუსიუდან იამატოს პროვინციაში, კ. ჰონსიუზე (ძვ. წ. 667—660) და მის მიერ იაპ. სახელმწიფოს დაარსებაზე (ძვ. წ. 660) შესაძლებელია იაპ. ტომების მიგრაციისა და ტომთა კავშირის ჩამოყალიბების პროცესს გამოხატავდეს, რასაც თანამედროვე მეცნიერება ახ. წ. დასაწყისს მიაკუთვნებს. 1873-იდან 1948-მდე 11 თებ. (დღე, როდესაც, მითების თანახმად, ძვ. წ. 660 ძ. ტახტზე ავიდა) ყოველწლიურად აღინიშნებოდა როგორც იმპერიის (კიგენსეცუ) შექმნის დღე. 1966 დღ.ძ.

იაპ. მთავრობის გადაწყვეტილებით, კანონსაწინააღმდეგოდ როგორც ეროვნ. დღესასწაული.

ძინზალი, ხეობის ტიპის მყინვარი სვანეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მდ. ენგურის აუზში. ტყიბერის მყინვარის მარცხ. შენაკადი. სიგრძე 4,3 კმ, ფართ. 4,7 კმ² ბოლოვდება მწვ. კულუარული კალთებიდან ჩამონადენი მყინვარებით. ძ-ის ფირნში (ზ. დ. 3150 მ) თოვლის ზედაპირზე არის წითელი წყალმცენარეები მისასვლელი გზაა სოფ. მაზერიდან.

რ. ხაზარაძე.

ძინანი, ქალაქი აღმ. ჩინეთში, მდ. ხუანხეს ნაპირზე. შანდუნის პროვ. ადმ. ცენტრი. 1,4 მლნ. მცხ (1985). სარკინიგზო და სსაავტ. გზების კვანძი, მდინ. გადასატვირთი პუნქტი კვების, ქიმიის, საფეიქრო მრეწვ. (მ. შ. ბამბეულის წარმოება). ჩინ. სრ-ის რეზინის ნაწარმის (მ. შ. საბურავების) დამზადების ერთ-ერთი მთავარი ცენტრი. მანქანათმშ. (ჩარხები, ლოკომოტივები, სოფლ.-მეურნ. და კვების მრეწვ. მოწყობილობა, სატვირთო ავტომობილები, ავტოსაწვავიანი ქ-ნები), ქიმ. და ნავთობქიმ. მრეწველობა, მეტალ. ქ-ნა უნ-ტი, სამრეწვ., სას.-სამ., სამედ. აკადემიები.

ძინგდეძენი, ფულიანი, ქალაქი ჩინეთში, მდ. ჩანძიანის (ჩაედინება პოიანხუს ტბაში) ნაპირზე, ძიანსის პროვინციაში. 611 ათ. მცხ. (1982). VI ს. ბოლოდან ძ. („ჩინ. ფაიფურის დედაქალაქი") გახდა ჩინ. ფაიფურის წარმოების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ცენტრი.

ძინი, სამეფო ძვ. ჩინეთში (ძვ. წ. XI–IV სს.). მდებარეობდა ახლანდ. შანსის პროვ. ტერიტორიაზე ძვ. წ. 632–646-მდე ერთ-ერთი უძლიერესი სამეფო — ე. წ. ჰეგემონი (ბა) იყო ძვ. ჩინეთში ძვ. წ. V ს-ში წარმოქმნილი გვარების შინაბრძოლების შედეგად ძ. 3 სამფლობელოდ (შემდეგ სამეფოდ) დაიშალა: ჰანი, ვეი და ჟაოი; ნომინალურად არსებობდა ძვ. წ. 369-მდე.

ძინი, სახელმწიფო და დინასტია (1115–1234) ჯურჯენებისა, რ-ებიც ცხოვრობდნენ ახლანდ. ჩრდ.-აღმ. ჩინ. ტერიტორიაზე. სახელმწიფო აღმოცენდა კიდანების წინააღმდეგ ჯურჯენების ბრძოლის პროცესში, რ-ებსაც ეს უკანასკნელნი ხარკს უხდიდნენ. 1125 ძ-მა გაანადგურეს კიდანების სახელმწ. ლიაო. 1126–27 იბრძოდა, ჩრდ. სუნის ჩინ. დინასტიის წინააღმდეგ. შეიერთა ჩრდ. ჩინ. მნიშვნელოვანი ნაწილი. მ. შ. იმპერიის დედაქალაქი კაიფენი. ძ-ის ჯარები მდ. იანძიმდე აღწევდა. 1139 ძ-მა ხელი მოაწერა საზავო ხელშეკრულებას ჩინ. სახელმწიფოსთან — სამხრ. სუნთან რ-ის მიხედვითაც ამ უკანასკნელმა ძ-ის ვასალად აღიარა თავი. XII ს. შუა წლებიდან ძ. აღმ. აზიის უძლიერესი სახელმწიფო იქცა. 1234 ძ-ის სახელმწიფო მონღოლებმა გაანადგურეს.

ძინინი, ქალაქი ჩინეთში, შიგა მონღოლეთის ავტონ. რ-ნში. 159 ათ. მცხ (1982) სარკინიგზო კვანძი ულან ბატორ—პეკინისა და ძ.—ბაოტოუს ხაზებზე. ხორცკომბინატი. კვარცქისა და ხორცი რძის ქ-ნები, შალისა და ტყავის ფ-კები, სას. სამ. მანქანებისა და მინერ. სასუქების ქ-ნები

ძინჯოუ, ქალაქი ჩრდ.-აღმ. ჩინეთში, ლიაონინის პროვინციაში, მდ. სიაოლინხეს ნაპირზე, იმ ადგილის ჩახლობლად, სადაც მდ. სიაოლინხე ერთვის ლიაოდუნის ყურეს (ყვითელი ზღვა). 712 ათ. მცხ. (1983)) ნავთობგადამუშავება და მანქანათმშ. (მ. შ. სამთომომპოვებითი და ქაღალდის მრეწვ. მოწყობილობის, ჩარხების, სას.-სამ. იარაღის წარმოება), ქიმ., ქაღალდის, საფეიქრო, კვების მრეწვ. საწარმოები. ფეროშენადნობების, სამშენ. მასალათა და ფაიფურის წარმოება. ძ.-ზე გადის ნავთობსადენი დაცინ—პეკინი.

ძირაჭაბული, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში. (სადმელის სოფსაბჭო), მდ. რიონის მარჯვ. ნაპირზე, ზ. დ. 650 მ, ამბროლაურიდან 3 კმ, ტყიბულიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 42 კმ. სადმელის კოლ-ბა (მევენახეობა), საშ. სკოლა ამბროლაურში, ბ-კა, კლუბი.

„ძირეული ჩახავება", იხ. დიალექტიკური ლოგიკა.

ძირთეთრა (Pastinaca), მცენარის გვარი ქოლგოსანთა ოჯახისა. ორი- ან მრავალწლოვანი ბალახია. ნაყოფი თესლურაა. ევროპასა და აზიაში ცნობილია 15 სახეობა. სსრკ-ში (უმთავრესად კავკასიაში) 5 სახეობა ველურია, კულტურაში კი ერთი სახეობაა. კულტ. სათესი ძ. (P. sativa) ორწლოვანი მცენარეა, აქვს ძლიერ განვითარებული, გასქელებული ფესვები, მწვანე ფოთლები. სიცივე- და გვალვაგამძლე მცენარეა. საქართველოში კარგად ხარობს მთიანეთში ძირხვენა ხორციანია, მოყვითალო-თეთრი. შეიცავს 17,5 — 18,7% მშრალ ნივთიერებებს, მ. შ. 8,6—10% შაქარს (ამის გამო საქართველოში ძ-ს უმართებულოდ ძირტკბილასაც უწოდებენ), C ვიტამინს (40 მგ%) და სხვ. იყენებენ კულინარიაში. სსრკ-ში მოჰყავთ საკონსერვო მრეწველობის ზონაში ცნობილი ჯიშებია „კრუგლი" და „სტუდენტი".

გ. კაპანაძე

ძირი, სიტყვის საერთო დაუშლელი ნაწილი, რ-საც შეიძლება დაერთოს როგორც ფორმაწარმოებითი, ისე სიტყვაწარმოებითი ფორმანტები. განირჩევა მორფოლ. და ეტიმოლ. ძ. მორფოლოგიურია ძ., რ-იც სიტყვის დამოუკიდებელ ელემენტად გამოიყოფა: სიტყვებში კალ-ი, სა-კალ-ე, კალ-ურ-ი ძ-ია კალ-. ეტიმოლ. ეწოდება ძ-ს, რ-ის გამოყოფა ხერხდება მხოლოდ ეტიმოლ. ანალიზის შედეგად: განთიადი — მორფოლოგიურად ძირია, მაგრამ ეტიმოლოგიურად იშლება: გან-თი-ად-ი; გან-თიად-ი (შდრ.: ა-თენ-ს). ერთი ძ.-გან იწარმოება რამდენიმე ფუძე: კალ-ი, სა-კალ-ე, და-კალ-ულ-ი, უ-კალ-ო, კალ-იან-ი, კალ-ურ-ი. ძ. (კალ-) ყველა ფუძისთვის საერთო ცნებას გამოხატავს, ფუძე კი საგნობრივ მნიშვნელობებს (ანუ ლექსიკურ მნიშვნელობებს) განასხვავებს. ძ. შეიძლება დაემთხვეს ფუძეს. კალ-ის ძ-იც და ფუძეც არის კალ-. ძ. სხვადასხვა ფონემატური შედგენილობისაა: ა-ქ-ებ-ს, ... ებ-ს, ... ენ-ს, თხ-აც-ს, ფრთ-ხილ-ობ-ს, ... ებ-ს ... ძირები შეიძლება ერთთანხმოვნიან, ორთანხმოვნიან, თანხმოვან ხმოვან თანხმოვნიან და ... ძ-ებს ... სიტყვაწარმოების დროს ძ-ის სტრუქტურა შეიძლება იცვალოს ... ებ-ს — ... ... თალ-ა, ... გამო-ა-დინ-ა, მწერ-ი — მწერ-ის ... ძ. გორგაძე(?)

ძირითადი მაკროეკონომიკური კანონი, საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაცია ის ეკონომიკურ ფუნქციონირებისა და მოძრაობის კანონი, ასახავს ნაწარმოები ძალებისა და განვითარების განსაზღვრული საფეხურის შესაბამის ძირითად წარმოებითი ურთიერთობას. ექსპლუატატორულ საზ-ბაში ძ. მ. კ. ხასიათდება გაბატონებული კლასების მიერ მითვისებული ზედმეტი პროდუქტის სპეციალური ფორმით, ხოლო არაექსპლუატატორულ საზ-ბაში — მშრომელთა კეთილდღეობისა და განვითარების აუცილებელი პირობისა და თავისუფალი დროის სახით. ძირითადი წარმოებითი ურთიერთობა და ძ. მ. კ. განსაზღვრავს წარმოების წესის ხასიათს (იხ. აგრეთვე ეკონომიკური კანონები, კაპიტალიზმის ძირითადი ეკონომიკური კანონი, სოციალიზმის ძირითადი ეკონომიკური კანონი).

ძირითადი კანონი, იხ. კონსტიტუცია.

ძირითადი კაპიტალი, მწარმოებლური კაპიტალის (დანადგარები მანქანამოწყობილობებზე, შენობებისა და ნაგებობებზე) ნაწილი, რ-საც კაპიტალის წრებრუნვის განმავლობაში თავისი ღირებულება ნაწილ-ნაწილ გადააქვს ახლად შექმნილ პროდუქტზე და მისი ცვეთის მიხედვით კაპიტალისტს თანდათანობით უბრუნდება ფულის ფორმით.

ძ. კ. ხასიათდება ღირებულების ბრუნვის სპეციფიკურობით. „ღირებულების ის ნაწილი, რომელსაც გაცვეთის გამო კარგავს ძირითადი კაპიტალი თავის ნატურალურ ფორმაში, მიმოიქცევა როგორც პროდუქტის ღირებულების ნაწილი. თავისი მიმოქცევის გზით პროდუქტი საქონლიდან ფულად გადაიქცევა" (მ ა რ ქ ს ი კ., კაპიტალი, ტ. 2, თბ., 1957, გვ 200—201), ე. ი. მოქმედ ძ. კ-ს სცილდება ფულის სახით. ძ. კ-ის ღირებულების მეორე ნაწილი დაკავშირებულია შრომის საშუალებების სახით ან ნატურალური ფორმასთან, რ-იც წარმოების პროცესში ეკუთვნის. ამრიგად, თავისი ცვეთის მიუხედავად, ძ. კ. ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში მუდამ განმეორებად შრომის პროცესში ყოველთვის ასრულებს ერთსა და იმავე ფუნქციებს რა თქმა უნდა, თავისი ფუნქციონირების პერიოდში ძ. კ-ის ღირებულების ის ნაწილი, რ-იც ნატურალური ფორმით არსებობს, მუდამ კლებულობს, ხოლო ღირებულების ის ნაწილი, რ-იც ფულადი ფორმით არსებობს, მუდამ მატულობს მანამ, სანამ ძ. კ. მთლიანად არ გაცვდება და ფულად არ გადაიქცევა, ე. ი. ძ. კ-ის ბრუნვა ნატურალურ ფორმაში მთავრდება მისი გაცვეთის შემდეგ, როცა დაგროვილი ფულადი სახსრები გარდაიქმნება ძ. კ-ის ახ. ელემენტებად.

ძ. კ-ის ელემენტების ფაქტობრივი ფუნქციონირება განსხვავებულია, რადგან არაერთგვაროვანია მათი გამოყენების ინტენსიურობა. ძ. კ-ის ელემენტები შეიძლება წარმოებიდან ამოვარდეს მორალური ცვეთის შედეგადაც. ყოველივე ეს იმაზე მიუთითებს, რომ ძ. კ-ის ბრუნვა ღირებულებისა და ნატურალური ფორმის მიხედვით ერთმანეთს არ ემთხვევა. ძ. კ-ის ბრუნვის თავისებურებას განაპირობებს მისი მოცულობის შეფასების სხვადასხვა მეთოდებიც (სრული ანუ საბალანსო ღირებულება, დარჩენილი ანუ წმინდა ღირებულება, აღდგენითი ღირებულება) ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ბურჟ. პოლიტ. ეკონომიაში არ არსებობს ძ. კ-ის მოცულობისა და შედეგიანობის აღრიცხვის ერთიანი მეთოდოლოგია. თანაც კვლავ ხდება ძირითადი და საბრუნავი კაპიტალის კატეგორიების არევა მუდმივი და ცვალებადი კაპიტალის კატეგორიებთან

ძ. კ-ის ანაზღაურება ღირებულებითი და ნატურალური ფორმით დაკავშირებულია კაპიტალის დაგროვებასთან, რამდენადაც ამორტიზაციის ფონდი შეიძლება გამოყენებულ იქნეს როგორც დაგროვების ფონდი (იხ. ამორტიზაცია ძირითადი ფონდებისა). „ძირითადი კაპიტალის ღირებულების ეს ნაწილი შეიძლება გამოყენებულ იქნეს საქმის გაფართოებისათვის ან მანქანებში ისეთი გაუმჯობესებათა შესატანად, რომლებიც გაადიდებენ მათს ეფექტიანობას. ამრიგად, მეტ-ნაკლები ხანგრძლივობის პერიოდებში ადგილი აქვს კვლავწარმოებას და თანაც — თუ მას საზოგადოებრივი თვალსაზრისით განვიხილავთ, — კვლავწარმოებას გაფართოებული მასშტაბით: ექსტენსიურად გაფართოებული მასშტაბით, თუ წარმოების არე ფართოვდება; ინტენსიურად გაფართოებული მასშტაბით, თუ წარმოების საშუალება უფრო ეფექტიანი ხდება" (იქვე, გვ. 212)

საზოგადოებრივი ძ. კ-ის გაფართოებული კვლავწარმოება უზრუნველყოფს ქვეყნის ეროვნ. ეკონ. ზრდასა და მისი ეფექტურობის ამაღლებას, რის გამოც იგი სახელმწ.-მონოპ. რეგულირების ობიექტია (სახელმწიფოს მიერ სასესხო პროცენტის განაკვეთის დაწესება, კანონმდებლობა ამორტიზაციის შესახებ და ა. შ.) ძ. კ-ის დატოვებაზე გავლენას ახდენს აგრეთვე კაპიტალ. კონკურენცია და კაპიტალ. ეკონ. ციკლური განვითარება

ჯ. კახნიაშვილი.

ძირთეთრა

ძირითადი კაპიტალის ცვეთა, იხ. ძირითადი კაპიტალი.

ძირითადი მასალა, წარმოების ნივთობრივი ელემენტები, შრომის საგნები, რ-ებსაც საწარმოები იყენებენ პროდუქციის დასამზადებლად და შეადგენენ მის მთავარ სუბსტანციას. არის დამხმარე მასალაც; დაყოფა განპირობებულია მასალის გამოყენების თავისებურებით, რის გამოც ერთი და იგივე მასალა ამა თუ იმ დარგისათვის შეიძლება ძირითადიც იყოს და დამხმარეც. ძ. მ. პროდუქციის ღირებულებისა და თვითღირებულების მნიშვნელოვანი ნაწილია. სახ. წარმოების ინტენსიფიკაციის პირობებში მცირდება პროდუქციის მასალატევადობა.

ძირითადი მუშები, წარმოების მუშები, რ-ებიც უშუალოდ ამზადებენ იმ პროდუქციას, რ-ის გამოშვება და რეალიზაცია შეადგენს მოცემული საწარმოს მიზანს. ძ. მ-ის რაოდენობასა და ხვ. წონას მრეწველობაში განაპირობებს წარმოების კონცენტრაციისა და სპეციალიზაციის განვითარება, საწარმოო პროცესების მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის დონე, შრომისა და წარმოების ორგანიზაციის ფორმების სრულყოფა. ძ. მ-ის ხვ. წ. ზრდა დამხმარე მუშების რაოდენობის შემცირების ხარჯზე შრომის ნაყოფიერების ზრდისა და სახ. წარმოების ეფექტიანობის ამაღლების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი რეზერვია.

ძირითადი ორგანული სინთეზი, მძიმე ორგანული სინთეზი, ორგანულ ნივთიერებათა მრავალტონაჟიანი წარმოება. ძ. ო. ს-ით მიღებულ პროდუქტებს იყენებენ კაუჩუკის, სინთეზური ბოჭკოების, პლასტმასების, საღებრებისა და სხვ. წარმოებაში, აგრეთვე შხამქიმიკატებად, გამხსნელებად და სხვ.

ძირითადი საამქრო, ქარხნის, ფაბრიკის ან სხვა სამრეწველო საწარმოს ძირითადი საწარმოო ქვედანაყოფი. ასეთ საამქროში თავმოყრილია ისეთი საწარმოო ოპერაციები, რ-თა განხორციელების შედეგად შრომის საგანი (ნედლეული, მასალა და ა. შ.) განიცდის თვისობრივ ცვლილებას და გადაიქცევა მოცემული საამქროსათვის დასრულებულ პროდუქციად.

ძირითადი საშუალებები, ფულით გამოხატული ძირითადი ფონდები. ასეთი ფორმით აისახება ძ. ს. ძირითადი ფონდების ბალანსსა და ბუღალტრულ ბალანსში.

„ძირითადი სახელმწიფო კანონები“ რუსეთის იმპერიისა, კრებული კანონ-დებულებებისა მეფის რუსეთის სახელმწიფო წესწყობილების ზოგადი საწყისების შესახებ. პირველი კოდიფიკაცია განხორციელდა მ. სპერანსკის ხელმძღვანელობით 1832. ასახულია რუსეთის იმპერიის კანონთა კრებულის პირველ გამოცემაში. „ძ. ს. კ.“ გადასინჯეს 1906 წ. 1905 წ. 17 ოქტ. მანიფესტის გამოქვეყნებასთან დაკავშირებით. რეფორმა ასახავდა თვითმპყრობელობის ცვლილებას ბურჟ. მონარქიისაკენ. აღიარებული იყო მეფის შეუზღუდავი საკანონმდებლო ინიციატივა, მისი მონოპოლია „ძ. ს. კ.-ის“ გამოცემაზე. მოქალაქეთა დეკლარირებული უფლებები შეიძლებოდა გაუქმებულიყო მეფის მიერ საგ. და განსაკუთრებული მდგომარეობის შემოღების საფუძველზე. მეფეს ეკუთვნოდა საგარეო პოლიტიკის ხელმძღვანელობა, ომის გამოცხადებისა და ზავის დადების უფლება. „ძ. ს. კ.“ იცავდა იმპერიის ერთიანობას, მოქმედებდა 1917 თებ. რევოლუციამდე.

ძირითადი ტონი, ტონი, რ-საც ქმნის აკუსტიკური სისტემა, როცა იგი ირხევა თავისი უდაბლესი საკუთარი სიხშირით. ძ. ტ-ის სიმაღლე განსაზღვრავს სისტემის ძირითადი საკუთარი რხევის სიხშირე და, შესაბამისად, ამ სისტემის ბუნება. ტერმ. „ძ. ტ-ს“ იყენებენ უდაბლესი სიხშირის მქონე მდგენელის აღსანიშნავად რთული პერიოდული რხევის ობერტონების მიხედვით მწკრივად გაშლისას.

ძირითადი ფონდები სოციალისტური მეურნეობისა, მატერიალურ-ნივთობრივი ფასეულობანი, რ-ებიც მრავალჯერ მონაწილეობენ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში. ესენია: შენობები, ნაგებობანი, მანქანები, გადამცემი მოწყობილობანი, სატრანსპ. საშუალებები, მუშა და პროდუქტიული პირუტყვი და სხვ. ძ. ფ. ქვეყნის ეროვნ. სიმდიდრის მნიშვნელოვანი ნაწილია. 1985 დასაწყისში სსრკ ძ. ფ-მა (პირუტყვის ჩაუთვლელად) შეადგინა 2218 მლრდ მან.; მატერ. წარმოების პროცესში ფუნქციონირებად ძ. ფ-ს ეწოდება წარმოებითი ძ. ფ., ხოლო არაწარმოებითს სფეროში — არაწარმოებითი ძ. ფ. (იხ. აგრეთვე სტატია წარმოებითი ფონდები)

ა. ოთარაძე.

ძირითადი ფონდების ამორტიზაცია, იხ. ამორტიზაცია ძირითადი ფონდებისა.

ძირითადი ფონდების ბალანსი, ღირებულებითი მაჩვენებლების სისტემა, რ-იც ახასიათებს ძირითადი ფონდების მოცულობას, სტრუქტურასა და დინამიკას; ძ. ფ. ბ. სსრკ სახ. მეურნ. ბალანსის შემადგენელი ნაწილია. იგი დგება განსაზღვრული სქემით; მოიცავს დანაყოფებს დანიშნულების, სახ. მეურნ. დარგებისა და საკუთრების ორი ფორმის მიხედვით. მასში მოცემულია აგრეთვე ფასეულობათა როგორც სრული პირველადი ღირებულება, ასევე ცვეთა გამოკლებული პირველადი ღირებულება.

ა. ოთარაძე.

ძირითადი ცვლა, ადამიანის ან ცხოველთა ორგანიზმში მიმდინარე ნივთიერებათა და ენერგიის ცვლის პროცესების ერთობლიობა მოსვენებისა და სიფხიზლის დროს, უზმოზე და გარემოს ოპტიმალური ტემპ-რის პირობებში. ენერგიას, რ-იც იხარჯება ორგანიზმის მიერ სიცოცხლის შესანარჩუნებლად, ძ. ც-ის დონე ეწოდება. იგი დამოკიდებულია სხეულის მასასა და ფართზე, ასაკსა და სქესზე, ცხოველის სახეობაზე, კვების ხასიათზე, საცხოვრ. გარემოზე და სხვ. ძ. ც-ის ენერგეტ. დანახარჯები გამოიხატება კკალ-ით 1 საათში (ან დღე-ღ-ში) და გადაიანგარიშება სხეულის 1 კგ მასაზე ან 1 $м^2$ ფართზე. თბილსისხლიანი ცხოველების ძ. ც-ის სიდიდე უმეტესად დამოკიდებულია მათი სხეულის ფართზე და ნაკლებად მასაზე (ე. წ. სხეულის ფართის კანონი, იხ. ცხრ. 1).

ცხრ. 1. სხვადასხვა ცხოველის სითბოპროდუქცია დღე-ღამეში

ცხოველი	მასა (კგ)	სითბოპროდუქცია (კკალ) 1 კგ-ზე	სითბოპროდუქცია (კკალ) 1 $м^2$-ზე
სპილო	3672	13	2060
ღორი	122	20	974
ძაღლი	14	36	745
კატა	3,0	51	731
ბოცვერი	2,6	45	619
მტრედი	0,280	102	667
თაგვი	0,021	171	526

1 კკალ—4,19 კჯ

ადამიანის ძ. ც. განისაზღვრება დილაობით, უზმოზე, გარემოს ტემპ-რის 20—22°C პირობებში. ძ. ც-ის განსაზღვრა ხდება პირდაპირი და არაპირდაპირი კალორიმეტრიის მეთოდით. პირველ შემთხვევაში ორგანიზმის მიერ დროის ერთეულში გამოყოფილი სითბო იზომება სპეც. საკანში — კალორიმეტრში, მეორე შემთხვევაში განისაზღვრება მოხმარებული ჟანგბადის რაოდენობა. ახალგაზრდა ორგანიზმის ძ. ც. უფრო მაღალია, ვიდრე ხანდაზმულისა, ამასთანავე, ქალის ძ. ც. 10—15%-ით ნაკლებია, ვიდრე მამაკაცისა (იხ. ცხრ. 2)

ცხრ. 2. ძირითადი ცვლა სხვადასხვა ასაკის მამაკაცსა და ქალში

ასაკი	კკალ სხეულის ფართის 1 $м^2$-ზე 1 საათში: მამაკაცები	კკალ სხეულის ფართის 1 $м^2$-ზე 1 საათში: ქალები
14—16 წ.	46,0	43,0
16—18 „	43,0	40,0
18—20 „	41,0	38,0
20—30 „	39,5	37,0
30—40 „	39,5	36,5
40—50 „	38,5	36,0
50—60 „	37,5	35,0
60—70 „	36,0	34,0
70—80 „	35,5	33,0

სამედიცინო პრაქტიკაში ძ. ც-ს განსაზღვრავენ ზოგიერთი დაავადების სადიაგნოსტიკოდ, მკურნალობაში — კვების ნორმების დასადგენად. ა. ქორქელი.

ძირითადი წარმოება, წარმოებითი პროცესის მთავარი ნაწილი, სადაც ძირითადი მასალა გარდაიქმნება მზა პროდუქციად. მანქანათმშენებლობაში ძ. წ-ს მიეკუთვნება დამამზადებელი, გადამამუშავებელი და საამწყობო საამქროები, ხოლო საფეიქრო მრეწველობაში — სართავი და საქსოვ-გამოსაყვანი განყ-ბები.

ძირიჯუმათი, სოფელი მახარაძის რ-ნში (ჯუმათის სოფსაბჭო), მდ. სუფსის მარჯვ. მხარეს ზ. დ. 100 მ, მახარაძიდან 17 კმ. ჯუმათის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). საშ. სკოლა სოფ. ჯუმათში (3 კმ).

ძირკვაძეები, სოფელი აჭარის ასსრ ხულოს რ-ნში (ხულოს სადაბო საბჭო), მდ. აჭარისწყლის (აჭარისწყლის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე, ზ. დ. 1200 მ, ხულოდან 6 კმ. ნ. კრუპსკაიას სახ. ოქროს ... მეურნეობის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფელდშერო-სამეანო პუნქტი.

ძირკოკი, სოფელი გურჯაანის რ-ნში (ჭანდრის სოფსაბჭო). გომბორის ქედის ჩრდ.-აღმ. კალთაზე ზ. დ. 450 მ, გურჯაანიდან 4 კმ. ჭანდრის კოლ-ბა (მევენახეობა). საშ. სკოლა სოფ. ჭანდარში (1 კმ) ბ-კა.

ძირმაგარა, ფურუნკული, თმის პარკისა და ირგვლივი შემაერთებელი ქსოვილის ჩირქოვან-ნეკროზული ანთება, რ-საც იწვევს ჩირქმბადი ბაქტერიები, უმეტესად ოქროსფერი სტაფილოკოკი (იხ. პიოდერმია). ძ-ის განვითარებას ხელს უწყობს კანის გაჭუჭყიანება, ტრავმა, ოფლიანობა და ქონის ჭარბად გამოყოფა, ნივთიერებათა ცვლის მოშლა და სხვ. ძ-თვის დამახასიათებელია კანზე წითელი, ცენტრში დაჩირქებული და დანეკროზებული ანთებითი კვანძის გაჩენა. დანეკროზებული ქსოვილის მოცილების შემდეგ ჰ ხორცდება და ნაწიბურს ტოვებს. უფრო ხშირად ძ. ჩნდება კისრის უკანა ზედაპირზე, სახეზე, ზურგზე და სხვ. მრავლობითი ძ-ის გაჩენას ფურუნკულოზი ეწოდება, ხოლო თმის პარკების ჯგუფისა და ქონის ჯირკვლების ირგვლივ კანისა და კანქვეშა უჯრედისის ჩირქოვან-ნეკროზულ ანთებას — კარბუნკული. სახეზე ძ-ის გაჩენას შეიძლება მძიმე გართულება (ჩირქოვანი მენინგიტი, სეფსისი) მოჰყვეს. მკურნალობა კანის ანტისეპტიკური დამუშავება, ზოგჯერ — ანტიბიოტიკები, საოპერაციო ჩვენების დროს — ქირურგიული ჩარევა. პროფილაქტიკა: პირადი ჰიგიენა, კანის ტრავმის დროული დამუშავება და სხვ.

ძირწყალა (Aristolochia clematitis)

ძირწყალა (Aristolochia), მცენარეთა გვარი ძირწყალასებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი ბალახები და მცოცავი ბუჩქებია. ცნობილია 500-მდე სახეობა, რ-ებიც უმეტესად ტროპ. და ზომიერ სარტყლებშია გავრცელებული. სსრკ-ში 7 და საქართველოში 5 სახეობაა

ისროლიდა მათგან 1 (A. steupii) კავკ. ენდემია. ცნობილი მცენარეებია. ქართული ძ. (A. iberica) ხალხ. მედიცინაში იყენებენ.
ლ. ბინიაშვილი.

ძირმწარასებრნი (Aristolochiaceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. მრავალწლოვანი ბალახები და მერქნიანი ლიანებია, იშვიათად — სწორმდგომი ბუჩქები ან ნახევრად ბუჩქები. აერთიანებს 7 გვარის 600-მდე სახეობას, რ-ებიც ტროპიკულ და ზომიერ სარტყლებშია გავრცელებული. საქართველოში ამ ოჯახის 2 გვარის (ტაროსხისლოქა და ძირმწარა) 6 სახეობა გვხვდება. ძ-თა ოჯახის ზოგიერთი წარმომადგენელი დეკორატიულია. ლ. ბინიაშვილი.

ძიროვანი, სოფელი ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (საწირის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის სამხრ. კალთაზე. მდ. ჩოლაჩალის (წყალწითელას შენაკადი) ხეობაში ზ. დ. 600 მ, ტყიბულიდან 10 კმ, საწირიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა), რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სამეურნეო აუზები, ფოსტა. შემორჩენილია შუა საუკ. ხანის ეკლესიისა და ციხე-დარბაზის ნანგრევები, აქვეა გორაკი, ე. წ. „თამარის ციხე", რ-ის ზედაპირზე შეიმჩნევა ნაგებობის კვალი.

ძირტკბილა (Glycyrrhiza glabra), მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარე პარკოსანთა ოჯახისა. აქვს კენტფრთისებრი ფოთოლი, ფესურა, იისფერი ყვავილები, ნაყოფი — პარკი, რ-შიც 1—8 თესლია. სსრკ-ში გავრცელებულია უმთავრესად სტეპის, ნახევრად უდაბნოსა და უდაბნოს ზონებში. ძ-ს ფესურა და ნაყოფი შეიცავს გლიცირიზინს, საქაროზას, ფლავონოიდებს, ეთეროვან ზეთებს, C ვიტამინს, მინერ. მარილებსა და სხვ. ძ-ს იყენებენ თივად და სილოსად. 100 კგ თივა შეიცავს 41,2 საკვებ ერთეულს, 1,1 კგ ნედლ პროტეინს. ძ-ს უძველესი დროიდან იყენებენ მედიცინაში, აგრეთვე ლუდის წარმოებაში, კულინარიაში, საკონდიტრო საქმეში. ძ-ს ძირებს იყენებენ სამკურნალოდ. 1 ჰა ძ-ს კარგი პლანტაციიდან შეიძლება 10—20 ტ მშრ. ნედლეულის მიღება. აქამდე შესწავლილია ძ-ს გაკულტურებისა და ნიადაგის დამუშავების დაჩქარებული აგროწესის ლი- ნიჩბორება. გ. ყურაშვილი.

ძირულა, მდინარე დას. საქართველოში, ხარაგაულის, ორჯონიკიძისა და ზესტაფონის რ-ნებში. სათავე აქვს ლიხის ქედის დას. კალთაზე, 1252 მ სიმაღლეზე, ერთვის მდ. ყვირილას მარცხნიდან. სიგრძე 85 კმ, აუზის ფართ. 1270 კმ². მთავარი შენაკადებია: დუმალა, ჩხერიმელა, ხელმოსმულა. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმცირობა — ზაფხულში, წყალმოვარდნები — შემოდგომა-ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი სოფ. წევასთან 26,6 მ³/წმ. იყენებენ სარწყავად.
გ. გიგინეიშვილი.

ძირულა (ყოფ. შ ე რ თ უ ლ ი), სოფელი ზესტაფონის რ-ნში, მდ-ების ძირულისა და ჩხერიმელის შესართავთან, სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ძ., აჯარა, დიდი განთიადი, გამარჯვება, ზედა წევა, ლელიანხევი, პატარა განთიადი, ქვედა წევა, ლეჩეკი). რკინიგზის სადგური ზ. დ. 320 მ, ზესტაფონიდან 15 კმ. მ. კალინინის სახ. კოლ-ბა (მევენახეობა). ცეცხლგამძლე ნაწარმის ქ-ნა „შროშა", საკვები პროდუქტების სადეგუსტაციო ქ-ნა. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდარბაზით), მედპუნქტი, ფოსტა, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ძირულის მასივი, ამიერკავკასიის შუალედი მასივის შვერილი. მდებარეობს ზესტაფონის და ორჯონიკიძის რ-ნებსა და ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე. უმთავრესად შედგენილია გრანიტოიდებით, ძირულისა და მათი შენაკადების ხეობებში. გეოტექტონ. თვალსაზრისით საქართველოს ბელტის ფუნდამენტის აზევებული და გაშიშვლებული ნაწილია. ძ. მ-ის ამგები ქანების სავარაუდო ასაკობრივი თანამიმდევრობა (ძველიდან ახლისკენ), რ-იც დადგენილია მათი გეოლ. ურთიერთდამოკიდებულების საფუძველზე, შემდეგია: კრისტ. ფიქლები (მეტაბაზიტები, ამფიბოლიტები, საკუთრივ კრისტ. ფიქლები, მიგმატიტები), დაგნეისებული კვარციანი დიორიტები, გაბრო-დიაბაზები, ნაკლებად მეტამორფიზებული ფილიტების (ფილიტების) წყება (საკუთრივ მეტამორფიზებული ფიქლები, ქვიშიანი ფილიტები, კვარციტები, მარმარილო და სხვ.), კალიუმის მინდვრის შპატიანი გრანიტოიდები (პორფირისებრი გრანიტები — რუისის ინტრუზივი, თანაბარმარცვლოვანი გრანიტები, პეგმატიტები), მიკროკლინიანი გრანიტები, კვარცპორფირები და გრანოფირები, ბაიოსური ასაკის გაბროდიორიტები, ბათური ასაკის გრანიტოიდები (ხევისა და ჭალიანის ინტრუზივები). ნაკლებად მეტამორფიზებული წყების მარმარილოს ლინზაში აღმოჩენილი ფაუნის მიხედვით ეს წყება კამბრიული ასაკისად არის დათარიღებული, ხოლო პალინოლოგიური კვლევის მონაცემებით — ვენდურ-სილურულ-ზედადევონურად.

ლიტ.: Геология СССР, т. 10 — Грузинская ССР, ч. 1, М., 1964.
თ. მჭედლიშვილი.

ძირფეხიანები (Rhizopoda), უმარტივესი ცხოველების ქვეკლასი; ქმნიან დროებით გამონაზარდებს (ფსევდოპოდიებს), რ-ებიც მოძრაობისა და საკვების მოპოვებას ემსახურება. ძ-თა ზომა რამდენიმე მიკრონიდან 3 მმ — 5 სმ (ნუმულიტები) აღწევს. სხეული შედგება ექტოპლაზმისა და ენდოპლაზმისაგან. ქვეკლასში 5 რიგია: ამებები, ნიჟარიანი ამებები, ფორამინიფერები, მზიაკები, სხივიერები (რადიოლარიები). ნამარხ ძ-თა ნიჟარები კარგად ინახება და სტრატიგრაფიაში იყენებენ.

ძირჩხარა, სოფელი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში (კალდახვარის სოფსაბჭო), აფხ. ბორცვიან ზოლში, მდ. ბზიფის ნაპირას, ზ. დ. 140 მ, გუდაუთიდან 25 კმ, ბზიფიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 4 კმ. კალდახვარის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა), ჩაირგები საშრობი, საშ. სკოლა და სკოლა-ინტერნატი სოფ. კალდახვარაში (4 კმ), ბ-კა, კლუბი.

ძირწითელა (Echium), ბალახოვან მცენარეთა გვარი ლაშქარასებრთა ოჯახისა. ერთ-, ორ- ან მრავალწლოვანი ხეშეშბეწვიანი ბალახებია, იშვიათად ბუჩქებია. 40-ზე მეტი სახეობა გავრცელებულია ევროპაში, დას. აზიაში, ჩრდ. და სამხრ. აფრიკაში. სსრკ-ში 5 სახეობაა, საქართველოში — 4, ორწლოვანი მცენარეებია. 3 სახეობა (E. plantagineum, E. altissimum და E. vulgare) გვხვდება მთის შუა სარტყელში, მშრალ და რუდერალურ ადგილებში, ტყის პირებზე, ბოლო ორი — ნათესებშიც. E. rubrum გავრცელებულია დაბლობიდან სუბალპ. სარტყლამდე. თაფლოვანი მცენარეა. ფესვები შეიცავს წითელ საღებავ ნივთიერებას.
მ. ივანიშვილი.

ძირხვა, მთა აფხაზეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მდ-ების კელასურისა და ამტყელის წყალგამყოფზე. სიმაღლე 2710,8 მ. აგებულია იურული თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით. კალთები ციცაბოა. შემოსილია ალპ. ბალახეულით. დ. უკლება.

ძირხვიანი, სოფელი თიანეთის რ-ნში (თიანეთის სადაბო საბჭო). სიონის წყალსაცავის დას-ით, ზ. დ. 1280 მ, თიანეთიდან 18 კმ. სიმონიანთხევის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ჩეკურაანთგორში (2 კმ).

ძიუ-დო (იაპ. ძიუ — სირბილე, დო — გზა), იაპონური ეროვნული ჭიდაობა, სპორტად ქცეული მოდერნიზებული ჯიუ-ჯიცუ. ძ-ს შემქმნელად ითვლება დ. კანო (1860—1938), რ-მაც ჯიუ-ჯიცუდან შეარჩია ყველაზე ეფექტური ილეთები, დახვეწა თავდაცვის ხერხები და ჭიდაობის ტექნიკა, დაამუშავა შეჯიბრების წესები და ჭიდაობას სპორტ. ხასიათი შესძინა. 1882 წ. კანომ გახსნა სპეციალიზებული ძ-ს შემსწავლელი სკოლა — კოდოკანი. იაპონიაში ძ., როგორც აუცილებელი საგანი, შეტანილია სასკოლო პროგრამაში. დღეიში ჭიდაობის დროს მოჭიდავეები სხვადასხვა ფანდის (სროლა, ცურვილი და სხვ.) საშუალებით ცდილობენ დააგდონ ერთმანეთი ტატამზე, ხოლო ჩოქბჯენში ჭიდაობისას — სხვადასხვა ხელების საშუალებით შეაკავონ მოწინააღმდეგე 30 წმ განმავლობაში ბეჭებით ხალიჩაზე ან მახრჩობელა ილეთებითა და იდაყვის სახსარზე მტკივნეული ილეთების გამოყენებით აიძულონ იგი თავი დამარცხებულად ცნოს. მოჭიდავეები ასპარეზობენ ფეხშიშველები, ატლასის კიმონო, წელზე თავისუფლად აქვთ შემოვლებული ქამარი. ჭიდაობა გრძელდება 4 — 6 წთ შეხვედრებად (მოჭიდავეთა ასაკის მიხედვით).

XIX ს. ბოლოს—XX ს. დასაწყისში ძ. გავრცელდა ევრ., აზიისა და ამერ. ქვეყნებში. 1956 შეიქმნა ძ-ს საერთაშ. ფედერაცია, რ-იც 122 ქვეყანას აერთიანებს (1984). 1956-იდან ტარდება მსოფლიოს ჩემპიონატები. 1964 ძ. შეიტანეს ოლიმპიური თამაშების პროგრამაში. 1967-იდან ოფიც. საერთაშ. შეჯიბრებები ტარდება 6 წონით კატეგორიაში. 1962 სსრკ სამბოს ფედერაციასთან შექმნილი ძ-ს სექცია შევიდა ძ-ს საერთაშ. ფედერაციაში; ამ წლიდან საბჭ. სპორტსმენები მონაწილეობენ ძ-ს ოფიც. საერთაშ. შეჯიბრებებში. 1972 შეიქმნა ძ-ს სსრკ ფედერაცია, 1973-იდან ტარდება სსრკ ჩემპიონატები, 1974-იდან თამაშდება სსრკ თასი, 1975-იდან ძ. შეტანილია სსრკ ხალხთა სპარტაკიადების პროგრამაში.

სსრკ-ში ძ-ს განვითარებაში დიდი წვლილი შეიტანეს ქართველმა სპორტსმენებმა: ა. კიკნაძემ, ა. ქიბროწაშვილმა, ფ. ჩიქვილაძემ, შ. ჩოჩიშვილმა, რ. ხარშილაძემ, შ. ხაბარელმა, თ. ხუბულურმა და სხვ. ჩემპიონატებში მონაწილეობის პერიოდში (საერთაშ. 1962-იდან, სსრკ — 1970-იდან) ქართველი ძიუდოისტები 19-ჯერ იყვნენ სსრკ ჩემპიონები, 1976, 1985 მოიგეს სსრკ თასი, გაიმარჯვეს სსრკ ხალხთა VI და VIII სპარტაკიადებში, მსოფლიო ჩემპიონატებში მოიპოვეს 2 ოქროს, 2 ვერცხლისა და 10 ბრინჯაოს მედალი, ოლიმპიურ თამაშებში — 2 ოქროს, 2 ვერცხლისა და 4 ბრინჯაოს მედალი.
გ. რამიშვილი.

ძიულუნი, კ ო უ ლ უ ნ ი, ქალაქი სიანგანში (ჰონკონგი), ძიულუნის ნ-ის სამხრ. ნაწილში. 1,5 მლნ. მცხ. (1982). ნავსადგური სამხრ. ჩინეთის ზღვაზე. ერთმანეთთან რკინიგზით უკავშირდება ქ. გუანჯოუს (ჩინ. სრ), ბორნითა და წყალქვეშა გვირაბით — ქ. სიანგანს (ვიქტორია), რ-ისგანაც გამოყოფილია ვიწრო სრუტით. სამკერვალო, საფეიქრო, ფეხს., მანქანათმშ. და ლითონდამუშ. მრეწველობა.

ძინი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ცხინვალის რ-ნში (ვანათის სოფსაბჭო), გუდისის ქედის სამხრ. კალთაზე ზ. დ. 1100 მ, ცხინვალიდან 15 კმ. ვანათის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნ.-კომბინატის საშ. სკოლა (ინტერნატით) სოფ. ვანათში (3 კმ).

ძიშრა, მთა ბზიფის ქედზე, მდ. რეპრუას (ბზიფის მარცხ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 2623 მ. აგებულია ცარცული ასაკის კირქვებითა და დოლომიტებით. კალთები ციცაბოა. შემოსილია ალპ. მცენარეულობით. დ. უკლება.

ძიძარია გიორგი ალექსის ძე (დ. 23. IV. 1914, სოფ. ლიხნი, გუდაუთის რ-ნი), აფხაზი საბჭ. ისტორიკოსი და საზოგადო მოღვაწე. საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1974) საქ. სსრ (1961)

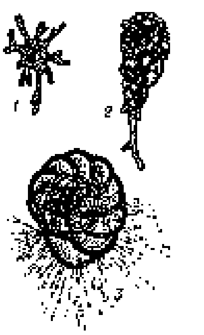
ძირფეხიანები 1 — ამება, 2 — ნიჟარიანი ამება; 3 — ფორამინიფერი

ძირწითელა ჩვეულებრივი (Echium vulgare) მცენარის ზედა ნაწილი

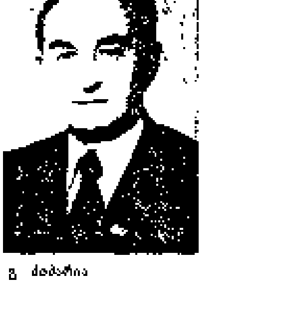
გ. ძიძარია

ა. ძიძიგური.

შ. ძიძიგური.

და აფხ. ასსრ (1964) მეცნ. დამს. მოღვაწე. სკკპ წევრი 1940-იდან. დაამთავრა მოსკ. ისტ., ფილოს. და ლიტ-რის სახელმწ. ინ-ტი 1939. ამავე წლიდან მუშაობა დაიწყო აფხ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში (ახლანდ. საქ. სსრ მეცნ. აკად. დ. გულიას სახ. აფხ. ენის, ლიტ-რისა და ისტორიის ინ-ტი) ჯერ უმცროს, შემდეგ კი უფროს მეცნიერ თანამშრომლად. 1953-57 იყო ამავე ინ-ტის დირექტორის მოადგილე სამეცნ. დარგში, 1966-იდან დირექტორი. 1939-იდან ლექციებს კითხულობდა მ. გორკის სახ. სოხუმის სახელმწ. პედ. ინ-ტში. 1957-66 იყო ამ ინ-ტის რექტორი. ამავე პერიოდში კითხულობდა აფხ. ისტ. ლექციების კურსს თსუ-ში. მ. გორკის სახ. აფხ. სახელმწიფ. უნ-ტის დაარსების შემდეგ (1979) კითხულობს XIX–XX სს. აფხ. ისტ. ლექციების კურსს, ხელმძღვანელობს სსრკ ისტორიის კათედრის ფილიალს. ძ. ძირითადად იკვლევს აფხ., აგრეთვე საქართვ. და კავკ. XIX–XX სს. ისტორიას, სსრკ VI, VII და VIII მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი, სკკპ XXVI და საქართვ. კომპარტიის XVII–XXVII ყრილობების დელეგატი საქართვ. კომპარტიის აფხ. საოლქო კომიტეტის წევრი, აფხ. ასსრ უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი და თავ-რე, საქ. სსრ საზოგადოება „ცოდნის" აფხ. ორგანიზაციის გამგეობის და საქართვ. საისტ. საზ-ბის აფხ. ორგანიზაციის თავ-რე. არის რამდენიმე სამეცნ. საბჭოსა და ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრი. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის 2 ორდენით, „საპატიო ნიშნის" 2 ორდენით, ხალხთა მეგობრობის ორდენით და მედლებით.

თხზ.: В. И. Ленин и Абхазия, 2 изд., Сух., 1977; Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. 2 изд., Сух., 1982; Народное хозяйство и социальные отношения в Абхазии в XIX в., Сух., 1958; Очерки истории Абхазии 1910—1921. Тб., 1963, Присоединение Абхазии к России и его историческое значение. Сух., 1960. Формирование дореволюционной абхазской интеллигенции, Сух., 1979.

ძიძიგური არჩილ ამბროსის ძე [დ. 2 (15) VIII. 1914, ქუთაისი], ქართველი საბჭ. მეცნიერი სამთო მექანიკის დარგში, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1958), პროფესორი (1960), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1969) და პრეზიდიუმის წევრი (1976) საქ. სსრ მეცნ. და ტექ. დამს. მოღვაწე (1964) ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრი. სკკპ წევრი 1945-იდან. დაამთავრა საქართვ. ინდუსტ. ინ-ტის სამთო ფაკ-ტი (1938). საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტის სამთო მანქანების, მაღაროს სტაციონარული დანადგარებისა და ტრანსპ. კათედრის დამაარსებელი და გამგე (1968-79), ამავე ინ-ტის რექტორი (1973-81). საქ. სსრ მეცნ. აკად. გ. წულუკიძის სახ. სამთო მექან. ინ-ტის შექმნის ინიციატორი და მისი პირველი დირექტორი (1957-73). საქ. სსრ მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან არსებული საწარმოო ძალებისა და ბუნებრივი რესურსების შემსწავლელი კომისიის თავ-რე (1978-იდან). ძ-მა ჩამოაყალიბა და განავითარა საპრობლემო მიმართულებანი მაღაროთა რთული სავენტილაციო სისტემების დინამიკის, მაღაროთა გაზოვრიდინამიკის, ღრმა შახტების თბური რეჟიმების კვლევის, სამთო მანქანების დინამიკისა და სხვა დარგებში. მუშაობს აგრეთვე ბუნებრივი რესურსების კომპლ. გამოყენების პრობლემებზე. ძ-ის მიერ შექმნილი ქართვ. სამთო მექანიკოსების სკოლა ცნობილია სსრკ-ში და მის ფარგლებს გარეთ. საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს IX—X მოწვევის დეპუტატი. საქ. სსრ სახელმწ. პრემიის (1973) და გ. ნიკოლაძის სახ. პრემიის (1978) ლაურეატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის, ხალხთა მეგობრობისა და „საპატიო ნიშნის" ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.

თხზ.: Газообильность шахт Ткибули-Шаорского каменноугольного месторождения, Тб., 1965 (თანაავტ. Ю. А. Шешадзе); Неустойчивая работа вентиляторов и способы ее предупреждения. М., 1965 (თანაავტ. Т. К. Матикашвили); Работа шахтных вентиляторов в сложных сетях, Тб., 1958; Теплофизические характеристики горных пород и методы их определения. Тб., 1966 (თანაავტ.).

ლიტ.: შ უ რ ა ბ ი შ ვ ი ლ ი ი., გამოჩენილი მეცნიერი ა. ძიძიგურის დაბადების 70 წლისთავის გამო, «მეცნიერება და ტექნიკა», 1984, №7.
ა. არდიშვილი.

ძიძიგური ვარლამ დავითის ძე [3 (15) V. 1889, სოფ. მათხოჯი, ახლანდ. წულუკიძის რ-ნი, — 6 V. 1967, თბილისი], ქართველი საბჭოთა პედაგოგი, საზოგადო მოღვაწე, საქ. სსრ დამს. მასწავლებელი (1939). 1909 დაამთავრა ხონის სასულიერო სემინარია. 1923 — თსუ-ის სიბრძნისმეტყველების ფაკ-ტი. იწვილა პედ. მოღვაწეობას. ავტორია ქართ. ენის სასკოლო მეთოდური სახელმძღვანელოებისა. მის მიერ ა. გვახარიასთან ერთად შედგენილი „დედაენა" 18-ჯერ გამოიცა (1926—43). თანამშრომლობდა ქართ. და რუს. ჟურნალ-გაზეთებში, სადაც სისტემატურად იბეჭდებოდა მისი წერილები, კორესპონდენციები, რეცენზიები. ლექსები დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით. 1969 სოფ. მათხოჯის საშ. სკოლას მიენიჭა ძ-ის სახელი.

თხზ.: ქართული ენა, თბ., 1946; ქართული ენის სწავლების საკითხები რამდენიმე კლასიან ერთდროულად მუშაობის პირობებში, თბ., 1966; ქართული ენის სწავლების მეთოდიკა დაწყებით სკოლებში, თბ., 1969.
ა. სამადაშვილი.

ძიძიგური შოთა ვარლამის ძე (დ. 18. VIII. 1911, სოფ. მათხოჯი, ახლანდ. წულუკიძის რ-ნი), ქართველი საბჭ. ენათმეცნიერი, ქართული ენისა და დიალექტების მკვლევარი, ბასკოლოგი, ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1963), პროფესორი (1963), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1974), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1971). სკკპ წევრი 1947-იდან. 1930 დაამთავრა თსუ-ის საენათმეცნ. დარგი. ასპირანტურის კურსი გაიარა სსრკ მეცნ. აკადემიაში ლენინგრადში აკად. ნ. მარის, აკად. ი. მეშჩანინოვის, აკად. ლ. შჩერბას და პროფ. ქ. დონდუას ხელმძღვანელობით. იქვე დაიცვა (1935) დისერტაცია თემაზე „ქართული ენის კილოების კლასიფიკაციის ცდა". 1936 დაიწყო სამეცნ. და პედ. საქმიანობა. სხვადასხვა დროს კითხულობდა ლექციებს თბილ., ქუთ., თელავის პედ. ინ-ტებში. იყო (1967—84) თსუ-ის ახ. ქართ. ენის კათედრის გამგე. 1974-იდან საქ. სსრ მეცნ. აკად. ენისა და ლიტ-რის განყ-ბის აკადემიკოს-მდივანი და აკად. პრეზიდიუმის წევრია. ძ. არის საქართვ. ისტ. წყაროების კომისიის თავ-რე, ბასკური ენისა და კულტ. საზ-ბის თავ-რე, ქსე-ის ენათმეცნ. საბჭოს თავ-რე, ჟურნ. „ცისკრის" რედაქტორი, ქართ. სალიტ. ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწიფო კომისიის წევრი, ჰუმანიტარული აკადემიის დამდგენი კომისიის წევრი და სხვ.

ძ. ავტორია მრავალი ნაშრომისა, რ-ებშიც გაშუქებულია ქართ. ენის გრამატ., მისი ისტ., დიალექტოლოგიის, ლექსიკოლოგია-ლექსიკოგრაფიის, ონომასტიკის, აგრეთვე ზოგადი ენათმეცნ., ფოლკლორისტიკის, ლიტერატურათმცოდნეობის საკითხები. ძ. განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს ქართ. სალიტ. ენის ნორმალიზაციის, მწერლის ენისა და სტილის საკითხებს. თვალსაჩინოა მისი წვლილი ქართ. ენის დიალექტების შესწავლაში: მან დაადგინა ეს დიალექტები ფონეტ. პროცესების საფუძველზე. შეკრიბა დიდძალი მასალა, რ-იც წარმოდგენილია „ქართული დიალექტების ქრესტომათიაში" (1956) და „ქართული დიალექტოლოგიის მასალებში" (1974). ქართ. ენის ისტორიისადმი მიძღვნილ ნაშრომებს შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია მონოგრაფია „კავშირები ქართულ ენაში" (1969). ძ-მა პირველმა აღმოაჩინა ნართულის გამოსახვის კვალი ქართ. ფოლკლორში.

ძ. არის ქართ. ენათმეცნ. მონაპოვართა პოპულარიზატორი. ეკუთვნის მეცნ.-პოპულარული ნაშრომები: „საენათმეცნიერო საუბრები" (1960), „ქართული ენის თავგადასავალი" (1969), აგრეთვე მონოგრაფიები გამოჩენილ ენათმეცნიერებზე — ნ. მარზე, ი. ყიფშიძეზე, გ. ახვლედიანზე. განსაკუთრებით აღსანიშნავია რუს., ინგლ., გერმ., ფრანგ. ენებზე გამოცემული ნაშრომი „ქართული ენა", რ-შიც მოცემულია არსებითი ცნობები ქართ. ენის შესახებ. ძ. ავტორია აგრეთვე ბასკურისა და ბასკური ენის შესახებ ნაშრომებისა, რ-თაგან აღსანიშნავია „ბასკები და ქართველები" (1978; ესპ. ენაზე, ეგიპტოლოგია, 1982). ძ-ს მიღებული აქვს ს. გამსახურდიასა და ი. ჯავახიშვილის სახელობის მედლები. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის, ოქტ. რევ. ორდენებით და მედლებით.

თხზ.: ბასკურ-კავკასიური პრობლემა, თბ., 1981; დიალექტოლოგიურ-ენათმეცნიერული ნარკვევები, თბ., 1974; მწერლის ენა, თბ., 1985; ქართველ ლექსიკონთა ენობრივი მონაპოვრები, თბ., 1971; ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, გამოკვ. ტ.-2, თბ., 1970; Грузинские варианты нартского эпоса. Исследования, тексты. Тб., 1971.

ლიტ.: U n d i a n o E., Los Vascos y los Georgianos, Madrid, 1982. შ. ძიძიშვილი.

ძიძიშვილი ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე [დ. 31. III (13.IV). 1907, ოზურგეთი, ახლანდ. ქ. მახარაძე], ქართველი საბჭ. ფიზიოლოგი, ბიოლ. მეცნ. დოქტორი (1947), პროფესორი (1948), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). საქართვ. ფიზიოლოგთა საზ-ბის ერთ-ერთი დამაარსებელი. საქართველოში ელექტროენცეფალოგრაფიული გამოკვლევების წამომწყები. თსუ-ის პროფესორი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. ი. ბერიტაშვილის სახ. ფიზიოლ. ინ-ტის ექსპერიმენტული ფიზიოლ. ლაბორ. ხელმძღვანელი (1961-იდან). მისი ძირითადი შრომები ეხება რეცეპტორთა ფიზიოლოგიას („რეცეპტორთა ფიზიოლ. პირველი სახელმძღვანელოს ავტორი). ტვინის შესწავლელი საყრდენი ორგანიზაციის წევრი. შეისწავლის ნერვული სისტემის მოქმედების ინტეგრაციის, ემოციათა ფიზიოლ. და სხვ. საკითხებს. არის ლიტ. ლექსების კრებულის ავტორი. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით. რეცეპტორთა ფიზიოლ. დარგში შესრულებულ შრომათა ციკლისათვის მიენიჭა ი. თარხნიშვილის სახ. პრემია (1947).

თხზ.: რეცეპტორთა ფიზიოლოგია, თბ., 1964, მოლოდ ლექსები ამონათქვამი, თბ., 1972, ივანე ბერიტაშვილი, თბ., 1962 (რუს. ენაზე — თბ., 1978).
ა. ქართველი.

ძიძი ცუსინი („დრო და მოვლენები"), იაპონიის ერთ-ერთი უდიდესი საინფორმაციო სააგენტო (სააქციო საზ-ბა). დაარსდა 1945 ნოემბ-ში ტოკიოში. ყოველდღიურად გამოსცემს 20 საინფორმაციო ბიულეტენს, მ. შ. 9 ინგლ. ენაზე. ყოველკვირეულ „სიუკან ძიძისა" და წლიწდეულს „ძიძი ნენკანს". იაპონიაში აქვს 60-მდე განყ-ბა, საზღვარგარეთ-20-ზე მეტი.

ძიძო (Melilotus), თრ., იშვიათად ერთწლოვანი მცენარის გვარი პარკოსანთა ოჯახისა. სსრკ-ში (უმთავრესად კავკასიაში) გავრცელებულია 11 სახეობა. აქვს სწორმდგომი, დატოტვილი, 3 მ-მდე სიმაღლის ღერო, სამყურა ფოთოლი, ყვავილედი—მტევანი. ნაყოფი — პარკი, რ-შიც 2—3 თესლია. ფესვი მთავარღერძიანია, ნიადაგში 2 მ-მდე სიღრმეზე აღწევს. კულტურაში გავრცელებულია თეთრი ძ. (M. albus) და ყვითელი ანუ სამკურნ. ძ. (M. officinalis). ძ. ზამთარ- და გვალ-

გადაკვალული მცენარეა, ხელს უწყობს მლაშე ნ ნიადაგების გაუმჯობესებას. მცენარეა ცვილის ეფონის და მინერ შარილების სხ. ლდუმწერებები უპატარისტი ფორმებსა ძირფოჯეა სახეები კულტურაა 100 კგ თესლიდან მიიღება 41,0 საკვებ ერთეულს და 11,1,6 კგ მონელებად პროტეინს; იმის გამო, რომ ცხოველი ძ. ალკალოიდ კუმარინის ცუდი რაოდენობით შეიცავს, საკვებად არ ვარგა ბუნებრივი ფიტინი და უალკალოიდო ძ. ჰა-ზე ითესება 10–40 კგ თესლისა, ხოლო ნათესი 200 ც და მეტ მწვანე მასას იძლევა ნორმაა 20–25 კგ/ჰა

გ. ცრუაშვილი

ძლევისჯვარი, სოფელი ქარელის რ-ნში (ბრეთის სოფსაბჭო), შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. ალმოსაყლეთის ფრონის მარცხ ნაპირზე ზ დ 750 მ, ქარელიდან 9 კმ. ბრეთის მეურნეობის საბჭ. მეურნეობა რვაწლ სკოლა, ბ-კა, კლუბი

ძლიერი ურთიერთქმედება, ბუნების ერთ-ერთი ძირითადი ფუნდამენტური ი (ლეპტონური) ურთიერთქმედება (ელექტრომაგნ., გრავიტაციულ და სუსტ ურთიერთქმედებასთან ერთად). ძ. უ. ში ი მონაწილე ნაწილაკებს უწოდებენ ჰადრონებს, განსხვავებით ფოტონებისა და ლეპტონებისაგან, რ-თაც არ ახასიათებთ ძ. უ. ძ უ-ის ერთ-ერთი გამოვლინებაა ბირთვული ძალები, რ-ებიც ნუკლონებს ერთმანეთთან აკავშირებენ ატომბირთვში. ძ. უ-ს აქვს ქმედების მცირე რადიუსი (~10^{-13} სმ) და ამ მანძილებზე მნიშვნელოვნად აღემატება ყველა სხვა ტიპის ურთიერთქმედებას დაწერილებით იხ. ურთიერთქმედება ფიზიკაში.

ძლისპირი, ჰიმნოგრაფიული ტერმინი (ძაძალი—სიმი, პირი—პირველი, ე. ი. პირველი სიმი); საგალობლის კანონის, ოდის, სტიქარონის პირველი სტროფი, რ-იც დანარჩენი სტროფების რიტმულ-მელოდიურ მოდელს წარმოადგენს. ქართ. ჰიმნოგრაფიულ ხელნაწერებში, ბერძნულისაგან განსხვავებით, ძ-ების დასაწყისებია მითითებული. ზოგჯერ ძ-ის ბერძნ დედნის დასაწყისი ქართ ტრანსკრიფციით არის მოტანილი ბერძნ ვილოზე მისანიშნებლად. VIII–IX სს-ში საპაწმიდის ქართ ლიტ. წრეში პირველად ითარგმნა VIII ს. ბიზანტ ჰიმნოგრაფის იოანე დამასკელისა და კოზმა იერუსალიმელის ძ-ები. X ს ს-ში ითარგმნა და შეიქმნა ბევრი ორიგინ. ქართ ძ ცალკე კრებულებში, რ-ებსაც „ძლისპირნი და ღმრთისმშობლისანი" ეწოდებოდა, ძ-ებთან ერთად შეტანილი იყო ღვთისმშობლისადმი მიძღვნილი საგალობლებიც.

ლ გაფიძე. ძლისპირნი და ღმრთისმშობლისანი ორი ძველი რედაქცია X—XI საუკუნის ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ე მეტრეველმა, თბ., 1971
ლიტ კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ 1, თბ., 1960

ლ. ჯღამაია

ძლოვოფ-დაბადი, სოფელი ზესტაფონის რ-ნში (ცხრაწყაროს სოფსაბჭო), მდ. აჯამეთურის (ყვირილის მარცხ შენაკადი) ხეობაში, ზ. დ 400 მ, ზესტაფონიდან 8 კმ, ი. ს სტალინის სახ. ცხრაწყაროს კოლ-ბა (მევენახეობა) საშ სკოლა სოფ. ტაბაკინში (1 კმ) ბ-კა.

ძმაკაცული, სოფელი აჭარის ასსრ ხულოს რ-ნში (სხალთის სოფსაბჭო), მდ სხალთის (აჭარისწყლის მარცხ. შენაკადი)) ხეობაში. ზ. დ. 840 მ, ხულოდან 25 კმ. ფ- ენგელსის სახ. სხალთის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა), რვაწლ სკოლა, ბ-კა, მედპუნქტი

ძმადნაფიცობა, ხელოვნური დანათესავების ერთ-ერთი ფორმა. საქ-ში უძველესი დროიდან გავრცელებული იყო ქართველ. მთიელებსა და მათ მეზობლებს — ქისტებს, ჩაჩნებს, ლეკებსა და ოსებს შორის. არსებობდა ძმადნაფიცების რამდენიმე წესი. 1. ძმადნაფიცები მსურველები ნეკებს გაიჭრიდნენ და ისე გადააჭდობდნენ, რომ სისხლი ერთმანეთში არეულიყო ამავე დროს ძმობას და ერთგულების ფიცს იძლეოდნენ, 2 გაჭრილი თითებიდან გამოწურულ სისხლს სასმელში შეურევდნენ და შესვამდნენ, 3 ორი პირი ძმად გაიფიცებოდა ხატში ორივე მხარის ნათესავების თანდასწრებით, ხევისბერი დალოცავდა მათ მიერ მიყვანილ ცხვარს, სისხლს აპკურებდა ძმადნაფიცების მსურველთ და დალოცავდა. 4. იღლიდნენ ე წ. ფიც-ვერცხლი, იარაღის ვერცხლის შემკულობიდან ვერცხლს ჩაფხეკდნენ ან ვერცხლის ნივთს ჩააგდებდნენ სასმელიან თასში, რ-საც ორივე ძმადნაფიცი შესვამდა სასმელი შეიძლება ყოფილიყო ღვინო, ლუდი, არაყი, უფრო იშვიათად რძე და თაფლი ძ ახლად დანათესავებულებს ეჯზოგამიასა და სისხლის აღების მოვალეობას უწესებდა იყო შეიძლება დამყარებულიყო როგორც კაცებს, ისე ქალებს, აგრეთვე კაცსა და ქალს შორისაც. ძმადნაფიცებს ხშირად მიმართავდნენ მტრად მოკიდებული მხარეების შესარიგებლად

ტრადიციის მიხედვით, ძ-ის წესი ღვთაებებსაც სცოდნიათ. ქართვ. მთიელთა წარმოდგენით, ერთმანეთში ძმად ან დადმად გაფიცულად მრავალი ღვთაება ითვლებოდა. ღვთაებათა გაფიცულობა მათ გამჟღავნებაში ერთ ორგანიზაციათა კავშირს ნიშნავდა. ასეთი იყო, მაგ. ფშავის როგორც მთლიანი თემის ერთიანობა, რ-იც გამოიხატებოდა 12 ხევის სალოცავის ღვთაებათა უმაღლესი ჯვარის ძმადნაფიცობით ლაშარის ჯვართან. ღვთაებათა შორის ძმადნაფიცების წესს მათი მსახურები ასრულებდნენ. ძ-ის ინ-ტს კარგად იცნობდნენ საქართვ. მეფეები, რ-ებიც თავს „ღვთის შვილად", ე. ი. მთიელთა მთავარი სალოცავების „მოძმედ" თვლიდნენ და მთის მოსახლეობას „ერთ ძმებს" უწოდებდნენ, რ-ებიც, ძ-ის წესის თანახმად, ვალდებული იყვნენ მეფის ერთგულნი ყოფილიყვნენ.

ძ. ანტ. ხანის კავკ ხალხებში ფართოდ ყოფილა გავრცელებული და იგი, პირადი ძმობის გარდა, მტრების შერიგებას და პოლიტ კავშირის დამყარებას ნიშნავდა. ტაციტუსს აღწერილი აქვს იბერიელებისა და სომხ. მეფეების ძმადნაფიცების სცენა. ამ დროს სცოდნიათ ცერების თასმით ვადაბმა, გაჭრა და ერთმანეთის სისხლის ალოკვა ეს წესი საღვთო ჭალაში სრულდებოდა და თან ახლდა მსხვერპლშეწირვა. ლიღილები და მიცვალები ასევე გაჭრილი ხელიდან გამოსული სისხლის შერევით ამტკიცებდნენ ხელშეკრულებას, ხოლო სკვითები შეთანხმებისას სისხლს გაურევდნენ ღვინოში, ამ ღვინის ორივე მხარე შესვამდა და შიგ იარაღსაც დაასველებდა. არაბები მოგვიანო დიდებულ ქვებს აპკურებდნენ მოლაპარაკების მონაწილეთა სისხლს ასეთივე მნიშვნელობისა უნდა ყოფილიყო სასმელად რძის გამოყენება, იგი „ერთი ძუძუს ნაწოვიობას" ანუ ძმობას აღნიშნავდა რძის სიმბოლურ შესმას დედის ძუძუს წოვის სიმბოლოს, ძირითად ელემენტად მიიჩნევდნენ ხელოვნური ნათესაობის სხვა სახეობაში, კერძოდ, ქალის მიერ უცხოს შვილად მიღების ცერემონიალში, რასაც გამოხატავს ე. წ. „ძუძუზე კბილის დადგმის" წესი. სხვა სასმელების გამოყენება ემყარება ამ უკანასკნელთა რელიგ შინაარსს, რ-საც მოგვიანებით უნდა შეეცვალებინა ვერცხლის ასტრალური სიმბოლიკა.

ლიტ: ბარდაველიძე ვ., მთისა და ბარის მოსახლეობის ურთიერთობის ისტორიიდან საქართველოში (მიმოხილვა ინსტიტუტი), «მაცნე ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია», 1971, №3

რ. ხარაძე

ძმარაღმდეგი, იხილე. რაც აცეტალდეჰიდი.

ძმარმჟავა, ეთანმჟავა, CH_3COOH, ალიფატური რიგის ერთფუძიანი კარბონმჟავა, უფერული სითხე, აქვს მძაფრ სუნი და მჟავური სუნი $t_{ლღ}$ 16,75°C, $t_{დუღ}$ 118,1°C, სიმკვრივე 1055 კგ/მ³ (15°C). ძ ნებისმიერი თანაფარდობით ერევა წყალს, სპირტს, ეთერს, ბენზოლსა და მრავალ ორგ გამხსნელს არ იხსნება გოგირდნახშირბადში ძ-ში კარგად იხსნება მრავალი არაორგ. და ორგ ნაერთი იყენებენ აცეტალდეჰიდის, ბუტანის, პენტანისა და სხვ. ჟანგვით, სპირტიანი სითხეების ძმარმჟავა დუღილით (სპ. ძ). ძ-ს ფართოდ იყენებენ სხვადასხვა ორგ. ნაერთების მიღებისას, ღებვის დროს, კვების მრეწველობაში და სხვ.

ძმარმჟავა ბაქტერიები, ძმარმჟავა ბაქტერიების (Acetobacter-ის გვარი) მიერ აერობულ პირობებში სპირტებისა და ნახშირწყლების დაჟანგვა ძმარმჟავად. ზოგიერთ სახეობას (მაგ A. aceti და სხვ.) შეუძლია ეთილის სპირტის დაჟანგვა მხოლოდ ძმარმჟავას წარმოქმნის სტადიამდე, რის გამოც მათ ფართო გამოყენება აქვთ ძმრის საწარმოო წარმოებაში. A suboxydans-ის მიერ სორბიტის სორბოზად გარდაქმნის უნარი გამოიყენება C ვიტამინის (ასკორბინმჟავას) მისაღებად.

ჯ. ჯუჯელია.

ძმერხლი (Ruscus hypophyllum), ორსახლიანი მცენარე შროშანისებრთა ოჯახისა, დაბალი, მრავალწლოვანი, მარად მწვანე ნახევრად ბუჩქია; უკანასკნელი წლის ტოტები გარდაქმნილია ფოთლის მსგავს, პრიალა, ტყავისებრ, მწვანე ფილოკლადიუმებად. იზრდება ფოთლოვანის ტყეებსა და ბუჩქნარებში. ხმელთაშუაზღვისპირეთის რეგიონის მცენარეა. საქართველოში გავრცელებულია აფხაზეთში, აჭარასა და ქართლში, იყენებენ დეკორ. მებაღეობაში.

ლ. ბინთიბიძე.

ძმობა, იხ. სტ. შეგირდობა.

ძმრის ანჰიდრიდი, ძმარმჟავას ანჰიდრიდი, $(CH_3CO)_2O$, უფერული სითხე, აქვს მკვეთრი სუნი, $t_{ლღ}$ −73,1°C, $t_{დუღ}$139,9°C, სიმკვრივე 1082 კგ/მ³ (20°C). იხსნება ბენზოლში, ეთერსა და სხვ ორგ გამხსნელებში. ღებულობენ აცეტალდეჰიდის კატალიზური ჟანგვისას და სხვ. ფართოდ იყენებენ აცეტილცელულოზის, ვინილაცეტატის, სამკურნალო საშუალებების, საღებრებისა და სხვ წარმოებაში.

ძმრის ხე (Rhus typhina), მცენარე თუთუბოსებრთა ოჯახისა, მაღალი ბუჩქი ან პატარა ხეა, კენტფრთისებრი ფოთოლი აქვს, რ-იც შემოდგომაზე წითლდება. ყვავილი ერთსქესიანია, მომწვანო ყვითელი, თავმოყრილია საგველა ყვავილედში. ყვავილობს ივნ-ში. ნაყოფი წითელი ბუსუსითაა დაფარული. სამშობლოა ჩრდ. ამერიკა დეკორ მცენარეა. კულტივირებულია ბაღებსა და პარკებში ფოთოლი და ქერქი შეიცავს ტანინებს. ნაყოფი მომჟავოა (საჭმელიც აქედანაა), მისგან სასმელს აყენებენ

ნ შარაშიძე.

ძმუისი, სოფელი ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (სოჩხეთის სოფსაბჭო), ნაქერალის ქედის სამხრ.-დას. კალთაზე, მდ-ების ლეჩიდრისა და მეჩხეურის (რიონის აუზი) შესართავთან. ზ დ. 640 მ, ტყიბულიდან 20 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა. მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, საფეიხლო-სამეანო პუნქტი. წყაროებში პირველად იხსენიება XV ს-ში. სოფლის ჩრდ-ით, რამდენიმე კმ დაშორებით, ძმუისის მთაზე, შუა საუკ. ციხის ნანგრევებია

ძნელაძე ბორის დავითის ძე [23. VIII (5. IX). 1901, გორი, — 5. X. 1923, ბორჯომი, დაკრძალულია თბილისში], საქართველოს კომკავშირის ერთ-ერთი დამაარსებელი. კომპარტიის წევრი 1917-იდან. 1917–18 წ-ის ხელმძღვანელობით თბილისში ჩამოყალიბდა „სპარტაკის" ორგანიზაციები. 1919 იგი აირჩიეს „სპარტაკის" თბილ. კომიტეტის ხელმძღვანე-

ლადი, შემდეგ „სპარტაკის" ამიერკავკ. დროებითი სამხარეო კომიტეტის ხელმძღვანელად. სექტ.-ში — რაჭკ ამიერკავკ. სამხარეო კომიტეტში. რევ. მოღვაწეობისათვის ძ. 1919—20 მენშევიკებმა 5-ჯერ დააპატიმრეს, 2-ჯერ გაასახლეს საქართველოდან. 1920 აგვ.-ში აირჩიეს საქ. კომკავშირის ცკ-ის მდივნად მონაწილეობდა რაჭკ III ყრილობის მუშაობაში. 1921 თებ.-ში აირჩიეს კომკავშირის თბილ. საქალაქო კომიტეტის მდივნად, სექტ.-ში კი რაჭკ კავკ. სამხარეო კომიტეტის შემადგენლობაში შეიყვანეს და კავკ. სამხარეო კომიტეტის მდივნის მოვალეობის შესრულება დაავალეს. 1921 დეკ.-ში აირჩიეს საქ. კპ ქუთაისის სამაზრო კომიტეტის მდივნად. შემდეგ მუშაობდა სამხ. სკოლის პოლიტკომისრად. ძ-ის სახელობისაა თბილ. პიონერთა და მოსწავლეთა სასახლე (1958). თბილ. მახლობლად, შავნაბადის მთაზე, გაშენდა კომკავშირული ქალაქი ბორის ძნელაძე (1976), ჩოხატაურის რ-ნის სოფ. ბურნათში ძ-ის სახლ-მუზეუმი (1958).

ლიტ.: ბორის ძნელაძე. კრებ. შეადგინა ვ. ფანცხავაშვილმა, თბ., 1961. ვ. ტაბიძე.

ძნელაძე გივი ალექსანდრეს ძე (დ. 23. VIII. 1927, სოფ. ბურნათი, ჩოხატაურის რ-ნი), ქართველი საბჭ. პოეტი. სკკპ წევრი 1949-იდან. 1967—83 იყო ჟურნ. „პიონერისა" და „ციცინათელას" პოეზიის განყ. გამგე, 1986-იდან ალმანახ „საუნჯის" მთავარი რედაქტორის მოადგილე. ძ-ის ძირითადი პოეტური კრებულებია „ლექსები" (1963, 1969, 1979), „სიმღერები" (1971), „მადლიერება" (1974), „მარადი მეზღვაური" (1977), „ერთგულება" (1982), „საუკუნიდან საუკუნეში", „ადამიანური სინანულები" (1986), „ნუგეშისცემა" (1987), თარგმნა „კალევალა" (შ. მაჭავარიანთან და შ. ნანეიშვილთან ერთად, 1965). მისი პოეზიისათვის დამახასიათებელია ჩაფიქრებული სტილი, მეტრული მრავალფეროვნება. ძ-ის ლექსები თარგმნილია რუს., პოლ., ბულგ., ისპანურ, იტალ. და სხვ. ენებზე.

ძნელაძე დავით (დუდუ) ყარამანის ძე [1(13). XI. 1889, ხაშური, — 12. XII. 1971, თბილისი], ქართველი საბჭ. მსახიობი და რეჟისორი. საქ. სსრ ხელოვნების მოღვაწე (1943). სწავლობდა გ. ჯაბადარის დრამ. სტუდიაში (თბილისში) 1917—31 იყო ქუთ., ბათ., სოხ., თბილ. სახელმწ. დრამის, კ. მარჯანიშვილისა და სხვა თეატრების მსახიობი და რეჟისორი. როლები: ლევან ხიმშიაშვილი (დ. ერისთავის „სამშობლო"), არმანი (ა. დიუმას „მარგარიტა გოტიე"), კრეონი, ჰემონი (სოფოკლეს „ოიდიპოს მეფე", „ანტიგონე") და სხვ. ძ. იყო თბილ. მუსკომედიის თეატრის ერთ-ერთი დამაარსებელი; 1927—53 იყო მისი რეჟისორი, დირექტორი და მთავარი რეჟისორი. დადგა ოპერეტები: ვ. კურტიძის „ბაზარათი", ფ. ლეჰარის „მხიარული ქვრივი", ი. კალმანის „ბაიადერა" და სხვ. დაჯილდოებულია „შრომის წითელი დროშის", „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით.

ძნელაძე ვარლამ დავითის ძე (1888, დაბა მიხაილოვკა, ახლანდ. ხაშური, — 23. II. 1963, თბილისი), რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე, კომპარტიის წევრი 1903-იდან. 1905—07 რევ. აქტ. მონაწილე. 1907 პეტერბურგში იყო, შემდეგ ეკატერინოსლავში მუშაობდა პროფკავშირებში, საიდანაც ხაშურში დაბრუნდა და არალეგალური საქმიანობა განაგრძო. 1911—13 პატიმრობაში იყო. 1917 ტრაპიზონში პარტიულ მუშაობას ეწეოდა ჯარის ნაწილებში. 1918 მონაწილეობდა აჭ. მშრომელთა შეიარაღებულ აჯანყებაში, რ-ის დამარცხების შემდეგ ჩრდ. კავკასიაში იმყოფებოდა, იქ შეიყვანეს რკპ(ბ) კავკ. სამხარეო კომიტეტისა და თერგის ოლქის საბჭ. მთავრობის შემადგენლობაში, საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ სხვადასხვა სამასუხისმგებლო თანამდებობა ეჭირა.

ძნელაძე ვასილ რომანის ძე (დ. 1. I. 1919, თბილისი), ქართველი საბჭ. ზოოტექნიკოსი, სოციალ. შრომის გმირი (1976), სოფ. მეურ. მეცნ. კანდიდატი (1975), საქართვ. სსრ დამს. ზოოტექნიკოსი (1965). სკკპ წევრი 1943-იდან. 1964-იდან აფხ. ასსრ გაგრის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა-კომბინატის დირექტორია. საქართველოში შავ-ჭრელი მსხვ. რქ. საქონლის შემოყვანა-გავრცელებისა და პროდუქტიულობის წარმოების დარგში მიღწეული მაღალი მაჩვენებლების გამო სოციალ. შრომის გმირის წოდება მიენიჭა. გამოქვეყნებული აქვს შრომები საქართვ. სუბტროპ. ზონაში შავ-ჭრელი ჯიშის ძროხის სამეურნეო და ბიოლ. თავისებურებების საკითხებზე. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

ძნელაძე შალვა ანტონის ძე (15. VII. 1892, სოფ. ბურნათი, ახლანდ. ჩოხატაურის რ-ნი, — 19. IX. 1934, ჩოხატაური), ქართველი საბჭ. ფერმწერი, გრაფიკოსი. სწავლობდა თბილისში — ნატალია ხულუმეზიანის ხელმძღვანელობით კავკ. საზ-ბის ფერწერისა და ქანდაკების სკოლაში, დაამთავრა კიევის სამხატვრო სასწავლებელი (1917). პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა თბილ. სამ სკოლებში. ძ. ავტორია ქაღალდზე ფანქრით, სანგინით, ტუშით ან აკვარელით შესრულებული მცირე ზომის ნახატებისა. მისი შემოქმედების მთავარი თემაა გურიის ყოფა. შესრულებული აქვს ს. გუგუნავას პოემა „თამარიანის" და ე. ნინოშვილის თხზულებათა ილუსტრაციები. ძ-ის ნახატებისათვის დამახასიათებელია რამდენადმე დეკორ. დინამ. კომპოზიცია, ცოცხალი, ექსპრესიული, ზოგჯერ — თითქმის გროტესკული ფიგურები. ნამუშევრები: „აჯანყებულთა ხელში", 1926; „ცხვრის სიკვდილი", 1928; „აჯანყებულთა ფიცი", 1932, „ერისმწევრული", „ჯანყი გურიაში", 1934 (ყველა საქართვ. სურათების გალერეა). შექმნა ფერწერული ტილოები — „სოფელი ხის ჩრდილში", 1926, „კალათიანი გოგონა" 1927 და სხვ.

ძნელდნობადი ლითონები, ლითონები, რ-თა დნობის ტემპ-რა რკინის დნობის ტემპ-ზე (1539°C) უფრო მაღალია. ძ. ლ-ია: Ti, Zr, Hf, V, Nb, Ta, Cr, Mo, W, Re დნობის მაღალი ტემპ-რა ახასიათებს აგრეთვე პლატინისა და თორიუმის ჯგუფის ლითონებს, მაგრამ ისინი ტექ. კლასიფიკაციის მიხედვით ძ. ლ-ს არ განეკუთვნებიან. ძ. ლ-სა და მათ შენადნობებს იყენებენ საკონსტრუქციო მასალად მანქანათმშენებლობაში, საზღვაო გემთმშენებლობაში, ქიმ., ატომურ მრეწველობაში და სხვ.

ძნობა, გუნდობრიობის ცნების გამომხატველი ძვ ქართული ტერმინი. XI ს-იდან ფართოდ გავრცელდა მესაკრავეთა და მგალობელ-მოძღვართა ჯგუფების მიმართ. იხ. მწყობრი.

ძორაგეთი, ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი, ადმინისტრაციული ერთეული შუა საუკ. აღმ. საქართველოში, ქვემო ქართლში. მოიცავდა მდ. ძორაგეთის აუზს (სომხ. სსრ ალავერდის რ-ნის ტერიტ. სახელწ. სომხურია, ქართულად ხევს ნიშნავს). პირველად მოხსენიებული აქვს V ს. სომეხ. ავტორს ფავსტოს ბუზანდს IV ს. მოვლენებთან დაკავშირებით. ძ-ზე გადიოდა ქართლიდან და ალბანეთიდან (კავკასიის) სომხეთში მიმავალი მნიშვნელოვანი გზა. სომხური წყაროების თანახმად ძ. გუგარქის (იხ. გოგარენე) მხარეში შედიოდა; ქართ. ისტ. ტრადიციით — გარდაბანში (იხ. გარდაბანი) და ხუნანის საერისთავოში (იხ. ხუნანი); არაბული წყაროები მას ქასალს (იხ. ქაშაბი) უწოდებენ. XII—XIII სს-ში ისტ. ძ-ის ტერიტ. საქართვ. სახელმწიფოს განაპირა საერისთავოს შორის იყო დანაწილებული, ქვემოწილი შედიოდა გაგის სანაპიროში, ზემო კი — ლორესაში, რ-ებიც შემდეგ მათი გამგებლების მამულებად იქცნენ. გვიანდ. შუა საუკუნეებში ისტ. ძ-ის ტერიტორიაზე ყაზახის სახანო შეიქმნა, რ-იც პერიოდულად ქართველთა მეფეებს ექვემდებარებოდა.

ლიტ.: ბერძენიშვილი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (ქვემო ქართლი), ნაკვ. 1, თბ., 1979.

ძოძუაშვილი რევაზ მიხეილის ძე (დ. 15. IV. 1945, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. სპორტსმენი, ფეხბურთელი. ქუთ. „ტორპედოს" (1966—67) და თბილ. „დინამოს" (1968—76) მცველი, საერთაშ. კლასის სპორტის ოსტატი (1972) სკკპ წევრი 1976-იდან. 1986 დაამთავრა სოხ. სუბტროპ. მეურნეობის ინ-ტი. სსრკ ნაკრებში ჩაატარა 49 მატჩი. XX ოლიმპიური თამაშების პრიზიორი, მონაწილეობდა 1970 მსოფლიო ჩემპიონატში 1972 ევრ. ჩემპიონატის ვერცხლის პრიზიორი 7-ჯერ დაასახელეს სსრკ „33 საუკეთესო ფეხბურთელის" სიაში.

ძოწენიძე გიორგი სამსონის ძე [10(23). II. 1910, ქუთაისი, — 6. V. 1976, თბილისი], ქართველი საბჭ. გეოლოგი, სახელმწ. და პარტიული მოღვაწე, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1968), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1955), გეოლ.-მინერალოგიურ მეცნ. დოქტორი (1947), პროფესორი (1948). სკკპ წევრი 1940-იდან. 1929 დაამთავრა თსუ. 1931-იდან პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა იქვე (1933—34 — აგრეთვე ა. წულუკიძის სახ. ქუთ. პედ. ინ-ტში), 1957—59 იყო თსუ-ის მინერალოგიისა და პეტროგრაფიის კათედრის გამგე, 1958—59 — რექტორი. 1936—41 მუშაობდა აგრეთვე თსუ-ის გეოლ. ინ-ტში. 1941-იდან საქ. სსრ მეცნ. აკად. გეოლ. ინ-ტში, სადაც ხელმძღვანელობდა გამოკვლევებს ვულკანოლოგიისა და ლითოლოგიის დარგში. 1951—55 იყო საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოს-მდივნის მოვალეობის შემსრულებელი, 1955—58 — პირველი ვიცე-პრეზიდენტი. 1956—59 და 1976-იდან — პრეზიდიუმის წევრი. 1973-იდან იყო სსრკ გეოლოგთა ეროვნ. კომიტეტის თავ-რე. სამეცნ. მოღვაწეობასთან ერთად ძ. სხვადასხვა დროს ხელმძღვანელობდა გეოლ. სამძებრო სამუშაოებს საქართვ. სხვადასხვა რეგიონში.

ძ-ის ძირითადი სამეცნ. შრომები ეძღვნება პალეოვულკანოლოგიისა და ლითოლოგიის საკითხებს საქართვ. მიოცენამდელი ვულკ. წარმონაქმნების კვლევის შედეგად დაასაბუთა მაგმატიზმის ქიმ. ევოლუციის დამოკიდებულება რეგიონის გეოტექტონ. განვითარების ისტორიასთან. ძ-ის ხელმძღვანელობით და უშუალო მონაწილეობით ჩაეყარა საფუძველი საქართვ. ტერიტ. სისტემურ ლითოლოგიურ კვლევას. ქუთ. მიდამოებში აღმოაჩინა და შეისწავლა ანალციმიანი ქვიშაქვები დაასაბუთა ვულკანიზმის როლი ლითოგენეზისა და მადანწარმოქმნაში. საფუძველი ჩაუყარა მოძღვრებას ვულკანოგენურ-დანალექი ლითოგენეზისა და მადანთწარმოშობის შესახებ.

1959—76 ძ. იყო საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის თავ-რე, 1960-იდან — სსრკ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის თავ-რის მოადგილე. სკკპ XXII—XXIV ყრილობებზე არჩეული იყო სკკპ ცენტრ. სარევიზიო კომისიის წევრად. 1959—76 იყო საქართვ. კომპარტიის ცკ-ის ბიუროს წევრი. სსრკ უმაღლესი საბჭოს V—IX მოწვევების და საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს IV—IX მოწვევების დეპუტატი. ლენინური (1972) და სსრკ სახელმწ. (1950) პრემიები. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, ოქტ. რევ. და შრომის წითელი დროშის ორდენებითა, აგრეთვე მედლებით.

ძ. იყო ვულკანოლოგთა და სედიმენტოლოგთა საერთაშ. ასოციაციის (1970), ბუდაპ. (1971) და ლონდონის (1975)

გ. ძნელაძე

ნ. ძნელაძე.

დ. ძნელაძე.

შ. ძნელაძე. „პატარა გურული ნიშანი" 1926 მხატვრის ივანეს გეთუნილება ჩიხატაური

გერმანია და აშშ-ის (1971) გეოგრ. საზ-ბის ს წევრი.

ი თბრ. Дзоценидзе Г. С., Роль вулканизма в образовании осадочных пород и руд, 2 изд., М., 1969.

ლიტ.: Вулканизм и литогенез. Сб., Тб., 1981 (ძოწენიძის ნარკვევი ძ-ის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ და შრომების ბიბლიოგრ.). ო. კაჭკაძე.

ᲫᲝᲬᲔᲣᲚᲘ ᲬᲧᲐᲚᲛᲪᲔᲜᲐᲠᲔᲔᲑᲘ, წ ი თ ე ლ ი წ ყ ა ლ მ ც ე ნ ა რ ე ე ბ ი (Rhodophyta), წყალმცენარეთა განყოფილება (ტიპი). უმრავლესობა რთული მორფოლოგიისა და აგებულების ერთუჯრედიანი და მრავალუჯრედიანი ორგანიზმია. მათი თალუსი ძაფისებრი, ბუჩქისებრი და ფირფიტისებრია, ზოგიერთისა დაყოფილია ღეროსა და ფოთოლისმაგვარ ნაწილებად. პრიმიტ. ფორმას ერთუჯრედიანი და ა. კოლონიური სხეული აქვს. უჯრედის გარსი შეიცავს ცელულოზას. პექტინისაგან შედგენილ ქრომატოფორებს აქვს კარსკვლავისებრი, ბადისებრი ან ლენტისებრი. ქლოროფილის, კაროტინისა და ქსანთოფილის გარდა შეიცავს ფიკოერითრინსა და ფიკოციანს ასიმილაციის პროდუქტია ე. წ. მეწამული სახამებელი. ძ. წ. აერთიანებს 600-მდე გვარს და 4000-მდე სახეობას იყოფა 2 კლასად Bangiophyceae — ბანგიისებრნი (განსაკუთრებით პრიმიტ. ფორმები) მტკნარი წყლისა და ხმელეთის ფორმებია, და Florideophyceae — მაღალი ორგანიზაციის მქონე ფორმები, მეტი წილი ტროპიკული ზღვის ბინადრებია. ძ. წ-თვის დამახასიათებელია რთული განვითარების ციკლი — უსქესო გამრავლების სხვადასხვა ფორმა, თოგამიური რთული აგებულება. ზიგოტის განვითარების თავისებურება, მოძრავი შოლტიანი სტადიის უქონლობა, რაც განასხვავებს მათ სხვა ჯგუფების წყალმცენარეებისაგან უსქესო გამრავლება ხდება მონოსპორებით ან ტეტრასპორებით. სქესობრივი გამრავლება ოოგამიის ტიპისაა მამრობითი უმოძრაო სასქესო უჯრედები — სპერმაციები — წყლის დინების საშუალებით გადადის მდედრობით სასქესო უჯრედში — კარპოგონიში და ურთიერთ მის ბირთვს ზიგოტის განვითარების შედეგად იძლევა კარპოსპორებს, რ-იც საწყისს აძლევს სპოროფიტს.

ძ. წ-გან იღებენ აგარ-აგარს, აგაროიდსა (ამ უკანასკნელს მოიპოვებენ შავ ზღვაში გავრცელებული ფილოფორასაგან), ზოგიერთს იყენებენ საჭმელად. მათთაგანვე მზადდება წყალმცენარის ფქვილი, რ-იც გამოიყენება საქონლის საკვებად და სასუქად. ზოგიერთი მათგანი მუდმივ ადამიანის კუჭის რაციონშიც.

ქ. გაბრიელი.

ᲫᲠᲐᲕᲐ, მანქანა, რ-იც რომელიმე სახის ენერგიას მექანიკურ მუშაობად გარდაქმნის ა. იმის მიხედვით, თუ როგორია ძ-ს ტიპი, მუშაობის ძალება შეიძლება მბრუნავი როტორისაგან, უკუქცევით-წინსვლითი ა დგუშიდან ან რეაქტიული აპარატიდან. განასხვავებენ პირველად და მეორეულ ძ-ებს. პ ი რ ვ ე ლ ა დ ი ძ. (მაგ. წყლის, ქარის, თბური ძ.) ბუნებრივ ენერგეტ. რესურსებს (საწვავს, წყლის ენერგიას, მზის ენერგიას, ქარის ენერგიას და სხვ.) უშუალოდ მექან. ენერგიად გარდაქმნის. მ ე ო რ ე უ ლ ი ძ. გარდაქმნის პირველადი ძ-ს საშუალებით მიღებულ ენერგიას, მაგ., ელექტროძრავა, ჰაერის ძ. (იყენებს შეკუმშული ჰაერის ენერგიას) და ზოგიერთი ჰიდრავლ. ძ., ისეთი მოწყობილობები, რ-ებიც დაგროვილ ენერგიას გასცემენ, ძ-ებს განეკუთვნებიან (ინერციული, ზამბარული მექანიზმები). ძ. არის სტაციონარული, გადასატანი, სატრანსპორტო და კომბინირებული.

ე ენერგეტ. ტექ. განვითარების უმნიშვნელოვანესი მიმართულებაა საწვავის ქიმ. ენერგიის პირდაპირი გარდაქმნა ძ-ების საკვებ ელექტრულ ენერგიად სათბობი ელემენტებისა და მაგნიტოჰიდროდინამიკური გენერატორების საშუალებით პერსპექტიულია ატომური ენერგეტიკის, რეაქტიული ტექნიკის, უმანქანო დენის გენერატორების შექმნა, დიდი სიმძლავრის ძ-ებისა.

ᲫᲠᲐᲕᲐ-ᲒᲔᲜᲔᲠᲐᲢᲝᲠᲣᲚᲘ ᲐᲒᲠᲔᲒᲐᲢᲘ, ძ რ ა ვ ა-გ ე ნ ე რ ა ტ ო რ ი, დანადგარი, რ-იც შედგება მექანიკურად ურთიერთშეერთებული ელექტროძრავასა და ელექტრული გენერატორისაგან ძ-გ. ა-ის დანიშნულებაა ერთი სახეობის ელექტრული დენის გარდაქმნა მეორე სახეობად (უმეტესად ცვლადი დენისა — მუდმივად) აგრეთვე ძაბვათა რიცხვისა და სიხშირის გარდაქმნა (ეს გამოიყენება სიხშირის ელექტრომანქანური). ძ-გ. ა-ს იყენებენ ელექტროლიზის აბაზანის საკვებად, მეტალ. და სხვა წარმოებაში ძ.-გ. ა-ს თანდათან ცვლის უფრო ეკონ. და საიმედო ნახევარგამტარიანი გარდამქმნელი.

ᲫᲠᲐᲕᲐᲕᲐᲒᲝᲜᲘᲐᲜᲘ ᲛᲝᲫᲠᲐᲕᲘ ᲨᲔᲛᲐᲓᲒᲔᲜᲚᲝᲑᲐ, ძრავიანი და მისაბმელი ვაგონები, რ-თაგან აიგებენ ელექტრომატარებლებს, დიზელმატარებლებს და სხვ. მუდმივად გადაბმული ვაგონების ჯგუფი (ძრავიანი ან ძრავიანი და მისაბმელი), რ-საც საერთო ელექტრული და პნევმ. წრედები აქვს, ძრავავაგონიან სექციას უწოდებენ. ძ. მ. შ-ს ახასიათებს ჩაჭიდების მასის (ამძრავ წყვილთვალებზე მოსული მასა) დიდი ფარდობა საერთო მასასთან, რაც მატარებლის გაქანებისას დიდ აჩქარებას უზრუნველყოფს. ამას გარდა, მას მატარებლის ხელახლა შედგენის გარეშე საწინააღმდეგო მიმართულებით მოძრაობა შეუძლია დიდი ქალაქური მოძრაობისათვის ძ. მ. შ-ს მთლიან ძრავიანი ვაგონებისაგან აგებენ.

ᲫᲠᲐᲕᲐ-ᲗᲕᲐᲚᲘ, კომპლექსური აგრეგატი, რ-შიც, როგორც წესი, გაერთიანებულია ჰიდრო-ან ელექტროძრავა, ტრანსმისია, საკუთრივ თვალი და სამუხრუჭე მოწყობილობა ძრავის როტორი ხისტად არის დაკავშირებული თვლის მორგვთან, ხოლო სტატორი — საკიდრის მიმმართველ აპარატთან. სსრკ-ში ძ. თ-ს იყენებენ განსაკუთრებით დიდი ტვირთამწეობის თვითმცლელებზე.

ᲫᲠᲐᲕᲐᲤᲠᲗᲔᲚᲘ, ავტონომიური ლიტომოტივი, რ-საც იყენებენ რკინიგზაზე დამხმარე და სამონტაჟო სამუშაოების შესასრულებლად ძ ძრავი ლოკომოტივია, რ-ის ძალური დანადგარია 200 კვტ-მდე სიმძლავრის კარბიურატორიანი ან დიზელის შიგაწვის ძრავა.

ᲫᲠᲐᲕᲐ-ᲠᲔᲓᲣᲥᲢᲝᲠᲘ, აგრეგატი, რ-იც შედგება ერთ ბლოკში გაერთიანებული ელექტროძრავასა და რედუქტორისაგან. გავრცელებულია ისეთი ძ-რ-ები, რ-თაც აქვთ ფლანცური, ფლანცურ-ბასრული და ტალღური გადაცემების მექანიზმები. კომპაქტურობისათვის წამყვანი კბილა თვალს უშუალოდ ელექტროძრავას ლილვზე ამონტაჟებენ ძ.-რ-ს იყენებენ საერთო დანიშნულების ენობებში. ამძრავებში შეზღუდული სიჩქარის მიხედვით ძ-რ-ს მუშაობა შეუძლია ჰორიზ., ვერტ. ან დახრილ მდებარეობაში.

ᲫᲠᲐᲕᲐᲠᲔᲡᲣᲠᲡᲘ, ძრავას ნამუშევარი დრო საათობით ზღვრულ მდგომარეობამდე (კაპიტ. შეკეთებამდე), რ-ის შემდეგ ძრავას ექსპლუატაცია შეუძლებელია ან დაუშვებლადაა შემცირებული მისი ეფექტურობა, ანდა დარღვეულია უსაფრთხოების ტექ. მოთხოვნები. ძ. სატრანსპ. ძრავებისათვის ხშირად განისაზღვრება განვლილი კილომეტრებით (ექსპლუატაციის დაწყებიდან ზღვრული მდგომარეობის მიღწევამდე).

ᲫᲠᲐᲕᲐᲡ ᲖᲔᲗᲘ, მ ო ტ ო რ ი ს ზ ე თ ი, შიგაწვის ძრავების შესაზეთად განკუთვნილი ზეთი. პარქტიკულად ყველა ძ. ზ. ნავთობის გადამუშავების პროდუქტია და მთლიან ზოგიერთი ნარისხის საავიაციო ზეთის იღებულობენ სინთეზურად ყველა ძ. ზ. (გარდა ზოგიერთი საავიაციო ზეთისა) შეიცავს მისართების კომპლექსს, რ-იც აუმჯობესებს მათ საექსპლუატაციო თვისებებს (რეცხვითს, ცვეთაწინააღმდეგ, ანტიკოროზიულსა და სხვ.) ძ. ზ. არის სამი კლასისა — ავტომობილის, დიზელისა და საავიაციო პირველ ორ კლასში შედის ავტოსატრაქტორო, თბომავლისა და გემის ძ. ზ-ები, რ-ებიც სიბლანტის მიხედვით (100°C-ზე) იყოფა 11 ჯგუფად, ხოლო საექსპლუატაციო თვისებების მიხედვით — 9 ჯგუფად.

საავიაციო ზეთი 20 სხვადასხვა სახისაა.

ᲫᲠᲐᲕᲐᲡ ᲘᲜᲓᲘᲙᲐᲢᲝᲠᲣᲚᲘ ᲡᲘᲛᲫᲚᲐᲕᲠᲔ, სასარგებლო მუშაობა, რ-იც განისაზღვრება ძრავას გამოყდის დროს მიღებული ინდიკატორული დიაგრამების დამუშავებით. მოცემული ძ. ი. ს. განაპირობებს მუშაობის რეჟიმი ძ. ი. ს-ის დამოკიდებულებას ბრუნვის სიხშირეზე ჩვეული მახასიათებელი ეწოდება. ძ. ი. ს-ის ნაწილი იხარჯება ძრავაში ხახუნის ძალების გადასალახავად. ძ. ი. ს. შეიძლება განისაზღვროს როგორც გამომავალ ლილვზე მიღებული სიმძლავრისა (ეფექტური სიმძლავრე) და ხახუნის ძალების მუშაობაზე დახარჯული სიმძლავრის ჯამი.

ᲫᲠᲐᲕᲐᲡ ᲙᲣᲗᲠᲘ ᲛᲐᲡᲐ, ძრავას კუთრი სიმძლავრის შებრუნებული სიდიდე

ᲫᲠᲐᲕᲐᲡ ᲙᲣᲗᲠᲘ ᲡᲘᲛᲫᲚᲐᲕᲠᲔ, ძრავას სიმძლავრის შეფარდება მის მასასთან ან სხვა პარამეტრთან დგუშიანი ძრავას სიმძლავრეს, შეფარდებულს ძრავას ლიტრაჟთან უწოდებენ ლიტრულ სიმძლავრეს, ხოლო დგუშების ჯამურ ფართობთან შეფარდებულს — დგუშის სიმძლავრეს და ა. შ.

ᲫᲠᲐᲕᲐᲡ ᲚᲘᲢᲠᲐᲟᲘ, შიგაწვის ძრავას ყველა ცილინდრის ჯამური მუშა მოცულობა ლიტრებში ერთი ცილინდრის მუშა მოცულობა დგუშის ფართობისა და მისი სვლის ნამრავლის ტოლია.

ᲫᲠᲐᲕᲐᲡ ᲛᲐᲮᲐᲡᲘᲐᲗᲔᲑᲚᲔᲑᲘ, ძრავას ენაბრის მუშაობის ძირითადი ტექნიკურ-ეკონომიკური მაჩვენებლები ზღვის დონიდან გარკვეულ სიმაღლეზე ჰაერის სიმკვრივის შემცირების მიხედვით. ამას იღწევენ ცვალებადი კუმშვის ხარისხის რეგულირებადი ჩამჩრევისა და საწვავის მიწოდების კორექტორების შეშვებით.

ᲫᲠᲐᲕᲐᲡ ᲡᲐᲬᲕᲐᲕᲘ, თხევადი და აირისებრი საწვავი, რ-საც შიგაწვის ძრავებში იყენებენ. ძ. ს-ს ყოფენ ჯგუფებად: კარბიურატორული ძრავების საწვავი (საავიაციო და საავტ. ბენზინი, აირები); სატრაქტორო და საავიაციო ნავთი, დიზელის საწვავი; სხვადასხვა დანიშნულების ძრავებისათვის განკუთვნილი საწვავი (აირტურბინული საწვავი, რეაქტიული საწვავი). ძ. ს-ს იღებენ ნავთობისა და ნახშირწყალბადოვანი აირებისაგან. საერთოდ ძ. ს. არის რამდენიმე კომპონენტის ნარევი, ძირითადად ბაზური საწვავისა და მისართებისა (ანტიდეტონატორების, კოროზიის ინჰიბიტორებისა და სხვ.). ბაზური საწვავისათვის იყენებენ გამოხდისა (ბენზინი, ლიგროინი, ნავთ-გაზოილები და უფრო მძიმე ფრაქციები) და ნავთობის გადამუშავების მეორეული პროცესების (კატალიზური კრეკინგი, რიფორმინგი და სხვ.) პროდუქტებს ან სხვადასხვა აირს (წყალბადი, პროპან-ბუტანი, ბუნებრივი აირი და სხვ.).

შედარებით ნავთობისაგან მიღებული პროდუქტების მსგავსი ძ. ს. შეიძლება მიიღონ ნახშირისაგან, ფიქლებისგან და სხვ. ძ. ს-ის მიღების ამ ხერხს ზოგ ქვეყანაში (აშშ, კანადა და სხვ.) დიდი მნიშვნელობა ენიჭება.

ᲫᲠᲝᲑᲐ, ფ უ რ ი, დედალი მსხვ. რქ. საქონელი, რ-მაც მოიგო ხბო, დედალს, რ-საც არასდროს მოუგია, უშობელი ეწო-

ნ. ძოწენიძე.

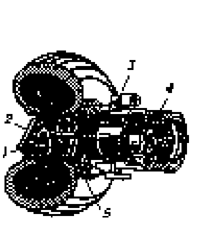

ძრავა – თვალი: 1—ელექტროძრავას ლილვი, 2—რედუქტორი; 3—მუხრუჭები; 4—ფოლადური მუხრუჭი; 5—თვლის კაბელი მუხრუჭი

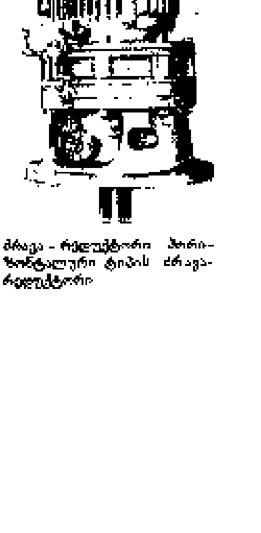

ძრავა – რედუქტორი. ჰორიზონტალური ტიპის ძრავა-რედუქტორი

ლება ძ-ს იყენებენ მსხ. რქ. საქონლის ჯიშების მოსაშენებლად, აგრეთვე რძისა და ხორცის პროდუქტების მისაღებად.

ძროხისებრნი (Bovidae), მცოხნელი ძუძუმწოვრების ოჯახი წყვილჩლიქოსნების რიგისა. წარმოქმნილი ზომა-წონა აქვთ, ჯუჯა ანტილოპის სიმაღლე მინდაოში 25 სმ, მასა 3 კგ აღწევს. ბიზონის სიმაღლე მინდაოში კი 200 სმ, მასა 1000 კგ-მდეა. ზოგი სახეობა მოხდენილია, ზოგი მასიური აგებულებისაა. ხარებს (მრავალი სახეობის ფურებსაც) ორი წაწვეტებული რქა აქვთ (გამონაკლისია ოთხრქა ანტილოპა). რქები მუდმივია და არ იცვლება. თითები 4-4-ია, მაგრამ II და IV თითი ძალზე პატარებია. კუჭი ოთხსაკნიანია. ძ. გავრცელებული არიან ევროპაში, აზიაში, აფრიკასა და ჩრდ. ამერიკაში. ცხოვრობენ ველებზე, სავანებში, პრერიებში, ალპ. მდელოებზე, ტყეებში. ზოგი ვერტიკალურად ზ. დ. 5000 მ-მდე აღწევს. იკვებებიან მცენარეულობით. მაკეობა გრძელდება 4–11 თვემდე. შობენ 1–5 ნაშიერს. ძ-თა უმრავლესობას სარეწაო მნიშვნელობა აქვს. ზოგი მათგანი (ძროხა, კამეჩი, ცხვარი, თხა) მოშინაურებულია და გამოყენებულია მეურნეობაში. ოჯახში 6 ქვეოჯახის 43 გვარი და 109 სახეობაა. საქართველოში გვხვდება 6 სახეობა. ა. ჯანაშვილი

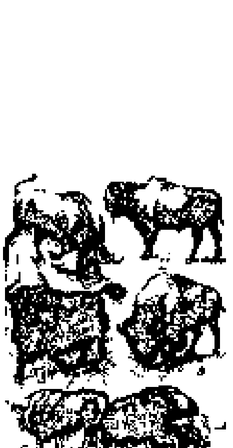

ძროხისებრნი. 1—ტური; 2—დომბა; 3—იაკი; 4—ბიზონი; 5—ბანტენგი; 6—გაიალი

ძუარზენი, მწვერვალი კავკასიის ქედის განშტოება ძუარზენზე, მდ. გონდრულის (რიონის მარცხ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 3419 მ. აგებულია ქვედაცარცული თიხაფიქლებით, ქვიშაქვებითა და კირქვებით. აქვს ცირკის კალთები. დამახასიათებელია ალპ.- და სუბნივალური ლანდშაფტები. დ. უკლება

ძუგაევი გიორგი ხასაყოს ძე (11. III 1911, სოფ. ძუგაოთაუ, ახლანდ. ჯავის რ-ნი, სამხრ. ოსეთის ავ. ო. — 10. IV. 1986, ცხინვალი), ოსი საბჭოთა პოეტი. სკკპ წევრი 1939-იდან. პირველი ლექსი გამოაქვეყნა 1935. ლექსების პირველი კრებ. „მზის სხივი" გამოსცა 1938. წერდა პოემებს, მოთხრობებს, რომანებს („დანის პირზე", 1964, ქართ. თარგმ. 1970, „ოქროს წყარო", 1976, ქართ. თარგმ. 1983, კ. ხეთაგუროვის სახ. პრემია 1980). დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით.

ძუკავა, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში, ტირიფონის ველის ჩრდ. ნაწილში. წინაგრის სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ძ., აბრევი, ბედულეთი, ბუდიანი, ზემო ბოჟები, ზემო კორი, კანტრიული, მესხეტრი, მსხლები, ორჯონიკიძე, ქედაგორა, ქვემო ბოჟები, ცოცხალაური, წინაგარი). ზ. დ. 830 მ, ლენინგორიდან 70 კმ, კასპიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 28 კმ. წინაგრის მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლედი სკოლა, კლუბი, საავადმყოფო.

ძულუხი, სოფელი ვანის რ-ნში, იმერეთის სამხრ. მთისწინეთში, მდ. ძულუხურის (სულორის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 420 მ, ვანიდან 15 კმ, სამტრედიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 37 კმ. სულორის მეჩაიეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი. სოფლის აღმ-ით, მდ. ძულუხურის მარცხ. ნაპირზე, მელოურის მთაზე, შემონახულია შუა საუკ. ციხესიმაგრის ნანგრევები — მელოურის ციხე. კედლების სიმაღლე 7–8 მ-მდეა. ციტადელში სხვადასხვა დანიშნულების სათავსები იყო მოთავსებული. ციხიდან მდინარისაკენ გვირაბი მიემართებოდა. სოფლის მიდამოებშია მელოურის ეკლესია (XIV ს.). უ. ბოჭორიძე

ძუნი, ქალაქი სამხრ.-აღმ. ჩინეთში, გუიჯოუს პროვინციაში. 351 ათ. მცხ. (1982). მეტალ., ქიმ., მანქანათმშ., ქსოვილის, საფეიქრო, კვების მრეწველობა. ძ-ს რ-ნში იღებენ ქვანახშირსა და მანგანუმის მადანს.

ძურწა მწვანე ძურწა — თავთავი

ძურძაქალი, იხ. ღურძუმელი.

ძურწა (Setaria), მცენარეთა გვარი მარცვლოვანთა ოჯახისა. ერთ- ან მრავალწლოვანი ბალახებია. 125-მდე სახეობა გავრცელებულია ტროპ., სუბტროპ., ნაწილობრივ ზომიერ სარტყელში. სსრკ-ში 9 სახეობა გვხვდება, საქართველოში — 5; მათგან მ წ ვ ა ნ ე ძ. (S. viridis), ყ ვ ი თ ე ლ ი ძ. (S. glauca) და ნ ა მ ქ ე ფ ი ლ ი ძ. (S. verticillata) მთელ საქართველოშია გავრცელებული. სუსტრობ. კულტურების სარეველებია, გვხვდება აგრეთვე ქვიან, ბალახიან ფერდობებზე, ბუჩქნარებში. ნორჩ მცენარეს საქონელი ეხება. მარცვალს იყენებენ ბურღულად, შინაური ფრინველების საკვებად. შ. მარდალეიშვილი

ძუსა, მდინარე თერჯოლისა და ზესტაფონის რ-ნებში, მდ. ჩოლაბურის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს რაჭის ქედის სამხრ. კალთაზე. სიგრძე 25 კმ, აუზის ფართ. 111 კმ². საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალმცირობა იცის ზამთარში, წყალდიდობა გაზაფხულზე, წყალმოვარდნები — ზაფხულ-შემოდგომაზე. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 2,66 მ³/წმ. ბ. გიგორიშვილი

ძუძნარი, სოფელი ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (ხრესილის სოფსაბჭო), ოკრიბა-არგვეთის სერის ჩრდ. კალთაზე, ზ. დ. 420 მ, ტყიბულიდან 14 კმ, ხრესილიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 8 კმ. მეჩაის კოლ-ბა (მევენახეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა, მეხილეობა), დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. დაბამოჭედში (3 კმ). ბ-კა, კლუბი.

ძუძუანა, მრავალფენიანი (ზედა პალეოლითიდან ადრინდ. ბრინჯაოს ხანამდე) კარსტული წარმოშობის მღვიმესადგომ-სახლარი. მდებარეობს სოფ. მღვიმევის ტერიტორიაზე (ჭიათურის საქალაქო საბჭო) მდ. ყვირილის მარჯვ. შენაკადის ნიკორასის ღელის მარჯვ. ნაპირზე. აღმოაჩინეს 1966 (ხელმძღ. დ. თუშაბრამიშვილი). მღვიმის სიღრმეა 160 მ, შესასვლელის სიგანე 22 მ, სიმაღლე — 10–15 მ. გამოყოფენ 8 ლითოლოგიურ ფენას (საერთო სისქე 3,5 მ). ქვედა ფენა სტერილური აღმოჩნდა, მომდევნო 4 ფენა შეიცავდა ზედა პალეოლითური ხანის კულტურულ ნაშთებს. V–VII ფენების მასალა ართაული ტიპოლოგიურად შეკრულებულია და ახლოს დგას დას. საქართველოს ზედა პალეოლითურ ძეგლებთან. მოპოვებულია აგრეთვე გვიანდ. პლეისტოცენური ფაუნის (მღვიმის დათვი, მღვიმური დათვი, ბიზონი, გარეული ცხენი, ჯიხვი და სხვ.) ნაშთები. ზედა 3 ფენა შეიცავდა ენეოლით-ადრინდ. ბრინჯაოს ხანის მასალას. თ. მეშველიანი

ძუძუმწოვრები (Mammalia), ცხოველების კლასი ხერხემლიანების ქვეტიპისა. მათი სხეულის სიგრძე 1,5 სმ-იდან (ფუღუ) — 33 მ-მდე მერყეობს (ლურჯი ვეშაპი), შესაბამისად, მასა — 1,5 გ-იდან 190 ტ აღწევს. ჩვეულებრივ წაგრძელებული სხეული აქვთ, 5–6 თითიან 4 კიდურზე დაყრდნობილი. ზოგს (ცხენებსა და სხვ.) ნაკლები თითი აქვს. ხელფრთიანებს კიდურები ფრთებადაა გადაქცეული, ხოლო ფარფლფეხიანებისა — ფარფლებად. ცხოვრების წესის შესაბამისად, ზოგ ძ-ს თევზისმაგვარი სხეული აქვს, უკანა კიდურები არ გააჩნია, კანი ბალნით აქვთ დაფარული. ვეშაპებს, ბეჰემოთებს და ზოგ სხვა ძ-ს ბალნიანი საფარველი მეორეულად რედუცირებული აქვს. კანის წარმონაქმნებია ბრჭყალი, ჩლიქი, ფრჩხილი, რქა, ქერცლი და სხვ. ძ-ს აქვთ მუწუკის, თეხის, ოფლისა და სხვ. ჯირკვლები. მნიშვნელოვანია სარძევე ჯირკვლები, რ-თაც სეკრეტით დედა კვებავს თავის ნაშიერებს. კუნთოვანი სისტემა ძლიერ დიფერენცირებულია. საგულისხმოა გუმბათისებური კუნთი, რ-თაც გულმკერდისა და მუცლის ღრუები ერთი მეორისაგანაა გამიჯნული. ჩონჩხი მაღალგანვითარებულია. კისრის განყოფილებაში 7 მალაა, ზოგ ლამანტინს 6 მალა აქვს, ხოლო ზოგიერთ ზარმაცას — 8–9, კუდში 3–49 მალაა. საჭმლის მომნელებელი სისტემა გართულებულია. უმრავლესობის კბილები დიფერენცირებულია: ჭიანჭველაჭამიებს კბილები არ გააჩნიათ. ძ. სუნთქავენ ფილტვებით. აქვთ ოთხსაკნიანი გული, მხოლოდ მარცხ. აორტის რკალი. ერითროციტები მრგვალია, იშვიათად ოვალური. პულსი განსხვავებულია, მაგ., თაგვის პულსი 1 წუთში აღწევს 600, ძაღლისა — 120, ძროხისა — 48 და ა. შ. სხეულის ტემპერატურა მუდმივია და მაღალი, საშუალოდ 39°-მდე. თავის ტვინის დიდი ნახევარსფეროები და ნათხემი დიდი ზომისაა. განვითარების მაღალ დონეს აღწევს ყნოსვის, სმენისა და მხედველობის ორგანოები. კარგად აქვთ განვითარებული შეხებისა და გემოვნების ორგანოები. გამრავლების ორგანოთა სისტემა წარმოდგენილია 2 თირკმლით. ძ. განსხვავებულსქესიანები არიან. მთელ რიგ სახეობებს (სპილო, ცხვარი, ირემი, წავი და სხვ.) მკაფიოდ ემჩნევათ სქესობრივი დიმორფიზმი. მრავლდებიან წელიწადში ერთხელ. ზოგი რამდენჯერმე, ზოგი კი 4–5 წელიწადში ერთხელ. მაკეობა გრძელდება 8 დღიდან (ოპოსუმი) 22 თვემდე (სპილო). შობენ 1–20 ნაშიერს, რ-ებიც უმეტეს შემთხვევაში უსუსური და თვალდახუჭულია. ერთგასავლიანები დებენ კვერცხებს, საიდანაც შემდეგ ნაშიერები იჩეკება. ჩანთოსნების ნაშიერთა ემბრიონული განვითარება დედის ჩანთაში მთავრდება. სქესობრივად სხვადასხვა ასაკში მწიფდებიან (მღრღნელების გამრავლების უნარი შესწევს 2 თვიდან, ხოლო სპილოს 10–15, ზოგი ცნობით — 30 წლიდან). ზოგი თაგვისებური მღრღნელი ცოცხლობს 1 წელიწადს, ხოლო სპილო 80 წელს აღწევს. ზოგი ძ. ფიტოფაგია, ზოგი — ზოოფაგი. ძ-ის ზოგი სახეობა გადაშენების საფრთხის წინაშე დგას და შეტანილია საერთაშ. „წითელ წიგნში". მაგ., საქართველოში აღრიცხულია 100-მდე სახეობის ძ., რ-თაგან 21 შეტანილია საქართველოს „წითელ წიგნში". ძ. ცხოვრობენ ველებზე, ბუჩქნარებში, ტყეებში, ალპ. მდელოებზე, კულტ. ლანდშაფტში და სხვ. უმრავლესობა ბინადრობს ხმელეთზე. ზოგი — ოკეანეებსა და ზღვებში, ზოგი — მტკნარ წყალში. გავრცელებული არიან მთელ დედამიწაზე, არ გვხვდებიან ანტარქტიდის ცენტრ. ნაწილში. ზოგი სახეობა (ირემი, მურა დათვი, ქვისმგლეჯი ძაღლი და სხვ.) ეძლევა ზამთრის ძილს ან ძილქუშს. ძ-ს სამეურნეო მნიშვნელობა უაღრესად დიდია. ბევრი მათგანი (ძროხა, ცხვარი, ცხენი და სხვ.) მოშინაურებული და გამოყენებულია სახ. მეურნეობაში, ზოგი (სასაზღვრო, ციყვი, ზღვის წავი, თახვი და სხვ.) ძვირფას ბეწვეულს იძლევა. მთელ რიგ სახეობებს (მგელი, თხა, ცხვარი და სხვ.) სანადირო-სარეწაო მნიშვნელობა აქვთ. თაგვისებრ მღრღნელებს, მგელსა და ზოგ სხვას სას. მეურნეობისათვის აუნაზღაურებელი ზიანი მოაქვს. ზოგიერთი (მგელი, ტურა და სხვ.) სხვადასხვა ჰელმინთების, ცოფის, ტულარემიის, შავი ჭირისა და სხვ. გამომწვევის (თაგვისებრი მღრღნელები და სხვ.) გადამტანია. ძ-ის კლასი იყოფა 20 რიგად. ძ-ის შემსწავლელ ზოოლოგიის დარგს თერიოლოგია ეწოდება. ა. ჯანაშვილი

ძუძუს ბავშვობის ასაკი, ჩ ვ ი ლ ი ბ ა ვ შ ვ ო ბ ი ს პ ე რ ი ო დ ი, პერიოდი დაბადებიდან მეორე წლის დაწყებამდე; იყოფა 4 მონაკვეთად: 1. ახალშობილობის (1–1/2 თვე), გარდამავალი პერიოდი ემბრიონალურ მდგომარეობასა და იმ პერიოდს შორის, როცა ინსტინქტებისა და თანდაყოლილი რეფლექ-

სუფების მეშვეობით ბავშვი ეგუება გარემოს (სუნთქავს, ძუძუს წოვს, ყლაპავს, ინელებს საკვებს და ა. შ.); დასაწყისში დროის თითქმის 90% ძილისებრ მდგომარეობაშია; ყველა გამღიზიანებელზე უპირობოთ რეაქციას იძლევა. 2. „პირუტყვის“ ანუ „მჭვრეტის“ პერიოდის (1—1/2-იდან 4 თვემდე) ძირითადი ფუნქციაა გარე სინამდვილის აღქმის განვითარება, ყველა გამღიზიანებელი იქცევს ბავშვის ყურადღებას და მეტწილად დადებით რეაქციას იწვევს, ვითარდება საორიენტაციო რეფლექსი. დედას გამოყოფს გარემოსაგან, იწყებს ღიმილს. 3. „ხელის მოქმედების“ ანუ „ტაცების“ პერიოდი (5 თვიდან) — ბავშვი პრაქტიკულად ითვისებს გარე სინამდვილეში — მიისწრაფის ხელი მოჰკიდოს საგანს და პირისაკენ წაიღოს, რისი შედეგადაც ეუფლება თავის სხეულს, ვითარდება მოტორიკა; ხდება აქტიური სუბიექტის პირველი ჩასახვა, რაც ნებისმიერი ქცევის (ე. ი. ნებელობის) პირველ ჩასახვად ითვლება და შესაძლებელს ხდის პირველი ჰიგიენური ჩვევების შემუშავებას, ადვილად ხდება პირობითი რეფლექსების შემუშავება. 4. ძ. ბ. ა-ის მეორე ნახევარი (6—7 თვიდან წლამდე ან წლინახევრამდე). ბავშვი სწრაფად ეუფლება საკუთარ სხეულს — ფოფხავს, ჯდება, სწავლობს სიარულს, რის შედეგადაც მისთვის პრაქტიკულად მისაწვდომი ხდება სივრცე და უფართოვდება სივრცეში ორიენტაციის უნარი; იწყებს ე. წ. „ექსპერიმენტულ თამაშს“; საგნებით მანიპულაციის შედეგად საგნებსა და ბავშვებს შორის მყარდება მარტივი დამოკიდებულება, ე. ი. იწყება „პრაქტიკული ინტელექტის“ პირველი ჩასახვა — „გონივრი მოქმედების“ უნარის განვითარება: ერთი საგნის გამოყენება მეორის ამოქმედების საშუალებად („იარაღად“). დამახასიათებელია აგრეთვე ცვლილებები სოც. გარემოსთან დამოკიდებულებაში: აქტიური ხდება ბავშვის დამოკიდებულება მოზრდილებთან — იწყებს ტიტინს, მოფერებას და ამ პერიოდის ბოლოს — მეტყველებასაც, რაც არსებითად დაკავშირებულია ამ პერიოდისათვის დამახასიათებელ წაბაძვის ძლიერ ტენდენციასა და მეხსიერების განვითარებასთან. ბავშვი იწყებს ცალკეული სიტყვების გამოთქმას, რომელსაც „ერთსიტყვიანი წინადადების ხასიათი“ უწოდებენ, რადგანაც თითოეული სიტყვა საგანს კი არ აღნიშნავს, არამედ გამოხატავს ბავშვის განცდას, რ-საც მეტყველი ადამიანი მთელი წინადადებით გამოხატავდა. რ. ნათაძე.

ძუძუაძე [illegible] ძე (დ. 1. I. 1935, სოფ. ყორნისი, ზნაურის რ-ნი), ოსი საბჭ. პოეტი, კრიტიკოსი, ლიტერატურათმცოდნე. სკკპ წევრი 1963-იდან. დაამთავრა მ. გორკის სახ. ლიტ-რის ინ-ტი (1967). პირველი ლექსი გამოაქვეყნა 1948, ლექსების პირველი წიგნი „პირველი სიტყვა“ — 1956. ავტორია ლექსთა კრებულებისა „რომანტიკა“ (1959), „ქარი დროისა“ (1960), „წვიმის ცეცხლი“ (1964), „ლექსები“ (1967), „რჩეული“ (1970) და სხვ.; მონოგრაფიული ნაშრომებისა „ჩერმენ ბეჯიზათის შემოქმედება“ (1964), „ომი და გული“ (1966), „კოსტა ხეთაგუროვის რეალიზმის შესახებ“ (1979) და სხვ. მისი ლექსები თარგმნილია ქართ., რუს., ბელორ., უკრ., ალთაურ და სხვ. ენებზე. ოსურად თარგმნა გ. ტაბიძის, ტ. ტაბიძის, ი. აბაშიძის და სხვ. ლექსები.

ძღვენი, საზეიმოდ მირთმეული რამ, — მოსაკითხი ძვ. საქართველოში ძ. იყო საპატიო ბეგარის სახეობა — დღესასწაულებში ყმებისაგან მებატონისათვის მისართმევად დაწესებული საჭმელ-სასმელი, აგრეთვე „საითათო გამოსაღებელი“ (მონღ. მოხელეებისა და თურქ. სულთნისათვის). შეფისათვის მისართმევ სხვადასხვაგვარ ძ-ს („სანახავი ძ.“, „ძ. საწვლისთათვის ერისთავთა“, „გულათური ძ.“, „გარეჯული ძ.“) აწესებდა „გარიგება ხელმწიფის კარისა“. ლ ო გ ი ნ ი ს ძ. — მოსაკითხი ახლად მოლოგინებულისათვის. იხ. აგრ. ფეშქაში, ჩექობა, ნიში (სამართ. ისტ.).

წყარო: ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1—8, თბ., 1963—85.
ლიტ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 3, თბ., 1979, გვ. 640—641, 650, 657, 661—662; ტ. 4, თბ., 1973, გვ. 463, 471, 482; ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე ი., ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, თბ., 1952, გვ. 169, 180—183, 193—194; ფ უ ტ კ ა რ ა ძ ე ი., ქართული ფეოდალურ-ბურჟუაზიული სამართლის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1976, გვ. 18—19, 26—27, 34—35.
ი. ფუტკარაძე.

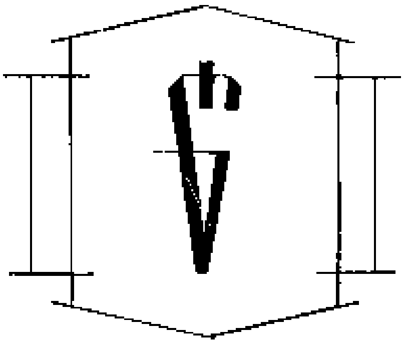

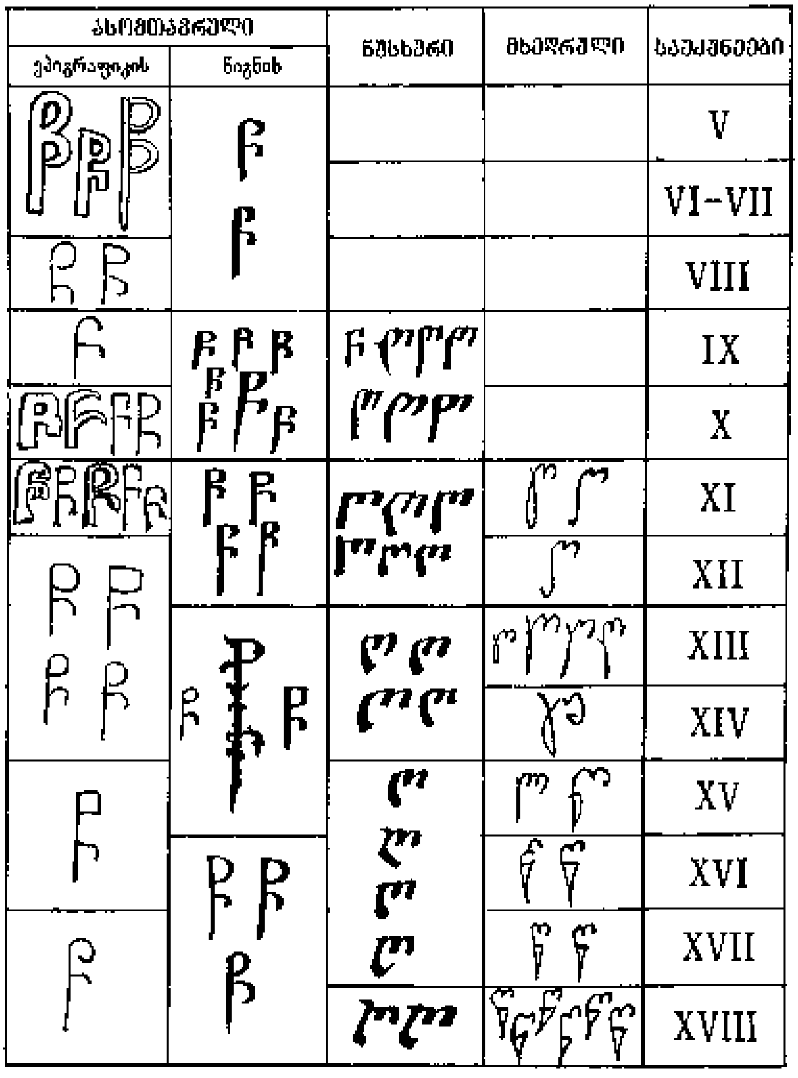

წ, ქართული ანბანის ოცდამეცხრე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეთორმეტე) ასო; მისი სახელია „წილი", გრაფ. სიმბოლოთ წინაენისმიერი აბრუპტივი სისინა აფრიკატისა. ასომთავრულში იწერებოდა Ⴜ, ნუსხურში — ⴜ. ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ოთხიათასს (4000).

ცხრილში ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით მოცემულია ასო წ წ-ს გრაფ. მოხაზულობის ცვალებადობა სამი სახის (ქართული დამწერლობის სამივე სახეობა — ასომთავრულის, ნუსხურისა და მხედრულისა), რომლებიც ამოკრებილია V — XVIII სს. ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან და ხელნაწერებიდან

წაბლანა, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (ჭვანის სოფსაბჭო), მდ. ჭვანის (აჭარისწყლის აუზი) მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 1220 მ, შუახევიდან 11 კმ ძ. სტალინის სახ. სამეურნეოს კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი.

წაბლანა, სოფელი აჭარის ასსრ ხულოს რ-ნში (ხიხაძირის სოფსაბჭო), მდ. ხიხანის (აჭარისწყლის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1220 მ, ხულოდან 20,5 კმ. ფ. ენგელსის სახ. ხიხაძირის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა), საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), სამედიცინო-სამეანო პუნქტი.

წაბლა ნიადაგები, მშრალი სტეპის ნიადაგის ტიპი. მნიშვნელოვანი ფართობი უკავია თურქ., ირანი, ჩრდ. ჩინეთის, აშშ-ს, არგენტ. ტერიტორიებზე. სსრკ-ში წ. ნ. გავრცელებულია ყაზახეთში, უკრ. და მოლდ. სამხრ. ნაწილში, ჩრდ. კავკასიაში, დას. ციმბირის სამხრ. რეგიონში, ვოლგისპირეთის შუა და სამხრ. ნაწილში და სხვ. წ. ნ-ის ნიადაგწარმომქმნელი ქანებია კარბონატული, ლიოსისებრი ნაფენებია, იშვიათად — ლიოსისებრი, სტრუქტურა — გოროხოვან-მარცვლოვანი, აქვს ცუდი ფიზ. თვისებები. უმთავრესად თიხნარი ან მძიმე თიხნარია. წ. ნ. იყოფა მუქ წაბლა, წაბლა და ღია წაბლა ნიადაგებად. სსრკ-ში წ. ნ-ის საერთო ფართობი, მლაშობ წაბლანიადაგებთან და წაბლა ბიცობის კომპლექსითურთ, შეადგენს 107,4 მლნ. ჰა.

ლ. ნაკაიძე

წაბლარასწყალი, მდინარე მაიაკოვსკის რ-ნში. სათავე აქვს მესხეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, 2 200 მ სიმაღლეზე, ერთვის ხანისწყალს. სიგრძე 29 კმ, აუზის ფართ. 230 კმ². წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე. წყალმოვარდნები — შემოდგომა-ზამთარში. წყალმცირობა — ზაფხულსა და ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 6,16 მ³/წმ.

გ. გოგიჩაიშვილი.

წაბლარასხევი, სოფელი მაიაკოვსკის რ-ნში (წითელხევის სოფსაბჭო), მდ. წაბლარასწყლის (ხანისწყლის მარცხ. შენაკადი) ნაპირზე. ზ. დ. 340 მ, მაიაკოვსკიდან 10 კმ, რიონიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 27 კმ. ვ. ი. ლენინის სახ. მაიაკოვსკის კოლ-ბა (მევენახეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა. სოფ. წყალთაშუაში (2 კმ).

წაბლა წყალმცენარეები (Phaeophyta), სპოროვან მცენარეთა განყოფილება (ტიპი). თალუსი შეფერილია ღია მწვანიდან მუქ წაბლისფრამდე; უჯრედებს აქვს ქრომატოფორებში არსებული ფუკოქსანთინი, რ-იც სხვა პიგმენტების შეფერვას ნიღბავს. წ. წ. განსხვავებული ფორმისა და ზომისაა — მიკროსკოპულიდან 60 მ-მდე. უფრო მაღალი ორგანიზაციის მქონე წ. წ-ს (ლამინარიასნაირნი) აქვთ რთული ანატომიური აგებულების დიფერენცირებული სხეული თავისი განსაკუთრებული ელემენტებით. უჯრედის გარსი შეიცავს ცელულოზას და სპეციფიკ-

ნივთიერებებს—ალგინს და ფუკოიდინს უჯრედში ჩვეულებრივ თითო ბირთვია. ქრომატოფორი წვრილი, დისკოსებრია. სამარაგო ნივთიერება მანიტი და ლამინარინი, იშვიათად ცხიმი. ფ. ფ. მრავლდებიან უსქესოდ (ზოოსპორებით, იშვიათად მონოსპორებით და ტეტრასპორებით), სქესობრივად, იზოგამიურად, ჰეტეროგამიურად. მაღალი ორგანიზაციის მქონე ფ. ფ-ებ-თვის დამახასიათებელია სპოროფიტისა და გამეტოფიტის მორიგეობა. ზოგიერთი ფ. ფ.-ის გამეტოფიტი ვითარდება სპოროფიტზე. პრიმიტ. ფორმებში განვითარების ციკლის მორიგეობა არ არის კარგად. თვის შემჩნეული სქესობრივი პროცესის იზოგამიის, ჰეტეროგამიის და ოოგამიის ტიპისაა. ფ. ფ. იყოფა 3 კლასად, მოიცავს 240 გვარს (1500-მდე სახეობას); მცირეოდენ ნაწილი ცხოვრობს მტკნარ წყალში, დანარჩენი ზღვაში, სადაც ქმნის შალდამებს. ფ. ფ-ს იყენებენ საკვებად, სასუქად, მანიტის, სპირტის, იოდის და სხვა მიკროელემენტების, ალგინმჟავასა და მისი მარილების მისაღებად. *ჭ. განიშაველი.*

წაბლი (Castanea), ფოთოლმცვივან მერქნიან მცენარეთა გვარი წიფლისებრთა ოჯახისა. გავრცელებულია ჩრდ. ნახევარსფეროს სუბტროპ. და ზომიერ სარტყლებში. სსრკ-ში (კავკასია) ბუნებრივად იზრდება წაბლის 1 სახეობა — სათესი წ. (Castanea sativa); მესამეული ფლორის რელიქტია. საქართველოში ფართოდაა გავრცელებული კოლხეთში, აღმ. საქართველოში იშვიათია (ლიხის ქედი, ბორჯომის ხეობა, კახეთის კავკასიონი). ქმნის წაბლნარებს და შერეულ ფართოფოთლოვან ტყეებს. კულტივირებულია სამხრ. ევრ. ქვეყნებსა და აშშ-ში. სსრკ-ში — კავკასიაში, ყირიმსა და მოლდავეთში. წ.-ის მერქანი მაგარი და გამძლეა; იყენებენ ავეჯისა და სახარატო წარმოებაში, მშენებლობაში. ქერქი და გულგული მდიდარია მთრიმლავი ნივთიერებებით, იყენებენ სამღებრო საქმეში. ნაყოფი გემრიელი საჭმელია თაფლოვანი მცენარეა. უსისტემო ექსპლუატაციის გამო არეალი მკვეთრად შემცირდა, ამჟამად შეტანილია „საქართველოს სსრ წითელ წიგნში". *რ. ქვაჩაკიძე.*

წაბლეთი (1948-მდე დ ე რ ე კ ე ი), სოფელი აფხ. ასსრ გაგრის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (მიქელრიფშის სოფსაბჭო), მდ. ტრიახკვის (ფსოუის ერთ-ერთი სათავე) მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 360 მ, გაგრიდან 50 კმ, ლესელიძიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 20 კმ. ილიჩის სახ. მიქელრიფშის კოლ. მ-ბა (მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა ხოც. საღამხში (6 კმ).

წაბლნარი, წაბლის ტყე. სსრკ-ში (კავკასია) წ-ებს ქმნის საჭმელი წაბლი (Castanea sativa) საქართველოში წ.-ის დიდი მასივები გვხვდება კოლხეთში, კავკასიონისა და აჭარა-იმერეთის ქედების კალთებზე, ზ. დ. 200—1100 მ. აღმ. საქართველოში (ლიხის ქედი, ბორჯომის ხეობა, კახეთის კავკასიონი) მეტწილად შერეული კორომებია (მუხნარ-წ., რცხილნარ-წ., წიფლნარ-წ.) გავრცელებულია. წ. განვითარებულია ყველა ექსპოზიციის საშ. და ძლიერ დაქანებულ ფერდობებზე, მეტწილად საშ. სიღრმის ტყის ყომრალ ნიადაგებზე. საქართვ. წ.-ები ტიპოლოგიურად მრავალფეროვანია. გამოყოფილია ასოციაციებია წყავიანი წ., მქვრიანი წ., იელიანი წ., მთისწივანიანი წ.; შედარებით იშვიათად, მეტწილად მთიური ნაკვეთების სახით, გვხვდება თხილიანი წ., კავკასიურმოცვიანი წ., მეჩხერბალახიანი წ., ტრაქისტეფიმონიანი წ., გვიმრიანი წ. მთის კალთებზე წ. ნიადაგდაცვითი და წყალშენახვითი ფუნქციებს ასრულებს.

წაბლოვანა, სოფელი ხაშურის რ-ნში (ცხრამუხის სოფსაბჭო), ლიხის ქედის აღმ. კალთაზე ზ. დ. 800 მ, ხაშურიდან 13 კმ, სურამიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 8 კმ. ცოცხნარის კოლ-ბა (მემცენარეობა, მეცხოველეობა) დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ოსიაურში (6 კმ).

წადასა ჰამზათ [9(21). VIII. 1877, აული წადა, ახლანდ. ხუნძახის რ-ნი, დაღ. ასსრ, — 11.VI. 1951, მახაჩყალა], ხუნძი საბჭოთა პოეტი, დაღ. სახ. პოეტი (1934). რ. ჰამზათოვის მამა. პოეტური მოღვაწეობა დაიწყო 1891 („სიმღერა ალიბეკის მაღლზე"). მისი ლექსების პირველი კრებულია „ცოცხი ადათებისა" (1934) ავტორია პოემებისა „ჩემი ცხოვრება" (30-იანი წწ.), „იქმულება მწყემსზე" (1949—50) აღსანიშნავია მისი კრებულები: „საშშობლოსათვის", რ-შიც შესულია საზოგადოებრივი ლირიკის ლექსები და „რჩეული" (სსრკ სახელმწ. პრემია, 1951) წერდა დრამებს, კომედიებს, საბავშვო ლექსებს, ზღაპრებს. თარგმნა ა. პუშკინის, ი. კრილოვის ნაწარმოებები იყო სსრკ III მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. 1966 იდან დაწესებულია წ-ს სახ. ყოველწლიური რესპ. პრემია საუკეთესო ლიტ. ნაწარმოებისათვის. აულ წადაში გახსნილია (1967) წ-ს მუზეუმი.

წავი (Lutra lutra), მტაცებელი ძუძუმწოვარი კვერნისებრთა ოჯახისა. მისი სხეულის სიგრძეა 65—95 სმ, მასა 6—10 კგ. ზურგის მხარე მუქი მურა აქვს, მუცელი ღია. გარცელებულია ევრაზიაში, აზიისა და ჩრდ.-დას. აფრიკაში. საქართველოში თითქმის ყველგან გვხვდება. ვერტ. 2300 მ-მდე აღწევს. არჩევს ტყის მდ-ების სანაპიროებს, უფრო ნაკლებად ტბებს. კარგად ცურავს და ყვინთავს. იკვებება თევზებით, ბაყაყებით, წყლის მღრღნელებით, კიბოსნაირებით, ჩიტებით, ფრინველებით. მათი ბარტყებით. მაკეობა 8—10 კვირას გრძელდება. 2 წელიწადში ერთხელ შობს 3 ნაშიერს. ბეწვი ძალზე ლამაზი და გამძლეა. სსრკ-ში წ-ზე ნადირობა მრავალ ადგილას აკრძალულია. *რ. აკაიხაძე.*

წავისებრი ზიზა (Potamogale velox), ძუძუმწოვარი ცხოველი მწერიჭამიების რიგისა. მისი სხეულის სიგრძეა 29—35 სმ. გავრცელებულია დას. და ცენტრ. ეკვატორულ აფრიკაში. ბინადრობს პატარა მდ-ებისა და ნაკადულების სანაპიროებზე. კარგად ცურავს და ყვინთავს. აქტიურია შებინდებისას. დღისით თავს აფარებს სოროში, რ-იც წყლის ზედაპირის ქვემოთ გამოდის. იკვებება წვრილი თევზებით, კიბოსნაირებით, ამფიბიებით. შობს 2 ნაშიერს.

წავკისი, სოფელი გარდაბნის რ-ნში (ტაბახმელის სოფსაბჭო). თრიალეთის ქედის სამხრ.-აღმ. განშტოების კალთაზე, ზ. დ. 900 მ, გარდაბნიდან 50 კმ, თბილისიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 15 კმ. ტაბახმელის მეურნეობის დამხმარე მეურნეობა (მემინდვრეობა, საკვებმოპოვება). საშ. სკოლა, კლუბი, ბ-კა.

სოფლის სასაფლაოზე შემორჩენილია უხეშად დამუშავებული ქვით ნაგები პატარა სამლოცველოს (1493) ნანგრევები. კამარა და კარ-სარკმლის ღიობები ამოყვანილია აგურით. შესასვლელი დასავლიდან აქვს. სოფელში 3 ეკლესია დგას — წმ. მარიამის გუმბათოვანი ეკლესია (XVI ს.), რ-იც ნაგებია უხეშად გათლილი ქვითა და აგურით. ინტერიერში შემონახული თაბაშირით ჩამოსხმული კანკელის ორნამენტურად შესრულებული ჩუქურთმები ხასიათით XVII ს. საუკეთესო ნიმუშებს მიეკუთვნება; ღვთისმშობლის დარბაზული ეკლესია, რ-იც, ჩანს, გადაკეთებულია უფრო ძვ. ეკლესიიდან. მის აბლის აღმ. კოშკი მდგარა (ახლა დანგრეულია); წმ. სარქისის ეკლესია (XIX ს., აგური; ცრუ გუმბათი).

წავკისისწყალი, ლ ე დ ვ თ ა ხ ე ვ ი, დ ა ბ ა ხ ა ნ ი ს ხ ე ვ ი, მდინარე თბილისის მიდამოებში. სათავე აქვს უძის მთის სამხრ.-აღმ. კალთაზე, 1200 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 9 კმ. ერთვის მტკვარს მარჯვენიდან თბილისში, მეტეხის ხიდს ქვემოთ. გაზაფხულზე იცის წყალდიდობა და ძლიერი წყალმოვარდნები საზრდოობს წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლით. საშ. წლ. ხარჯი 2,5 მ³/წმ. წ.-ის ხეობის ქვემო ნაწილში მდებარეობს საქ. სსრ მეცნ. აკად. ბოტან. ბაღი.

გ. გავარდაშვილი.

წათე I, ეგრისის მეფე VI ს. 20-იან წლებში ბიზანტიის იმპ. იუსტინე I-ის დროს უარყო ქრისტიანობა და ირანელთა მხარეზე გადავიდა. შაჰმა კავად I-მა დახმარება ვერ აღმოუჩინა, და წ. I იძულებული შეიქმნა ისევ ბიზანტიელებს შერიგებოდა. 523 იგი იმპერატორის მოთხოვნით კონსტანტინოპოლში ჩავიდა. ხელახლა მოინათლა, ცოლად შეირთო ბიზანტიელი დიდმოხელის პატრიკიოს ნომუს ასული ვალერიანე და ეგრისში დაბრუნდა. ბიზანტ. ჯარის დახმარებით წ. I-მა უკუაგდო ირანელთა შემოსევა.

წყარო: თ ე ო ფ ა ნ ე ჟ ა მ თ ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი. ქრონოგრაფია. წგნ.: გეორგიკა, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 4, ნაკვ. 1, თბ., 1941. ი ო ა ნ ე მ ა ლ ა ლ ა, ქრონოგრაფია, იქვე, ტ. 3, თბ., 1936.

ლიტ.: ლ ო მ ო უ რ ი ნ., ეგრისის სამეფოს ისტორია, თბ., 1968. *ნ. ლომოური.*

წათე II, ეგრისის მეფე 554 შემდეგ. გუბაზ II-ის ძმა. ცხოვრობდა კონსტანტინოპოლში. გუბაზ II-ის მოკვლის შემდეგ ეგრისის სახალხო კრებამ (555) მისი მეფედ დამტკიცება მოსთხოვა იუსტინიანე I-ს. იმპერატორმა ეს მოთხოვნა შეასრულა და წათე დიდი პატივით გამოგზავნა ეგრისში, სადაც ის ზეიმით აკურთხეს მეფედ. წ. II-ის მეფობის დროს გრძელდებოდა ირანისა და ბიზანტიის ბრძოლა ეგრისისათვის.

წყარო: ა გ ა თ ი ა ს ქ ო ლ ა ს ტ ი კ ო ს ი, წგნ.: გეორგიკა, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 3, თბ., 1936. *ნ. ლომოური.*

წალასყური, სოფელი გარდაბნის რ-ნში (თელეთის სოფსაბჭო). თელეთის ქედის (თრიალეთის ქედის სამხრ.-აღმ. განშტოება) სამხრ. კალთაზე. ზ. დ. 680 მ, გარდაბნიდან 46 კმ, ფონიჭალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 13 კმ. თელეთის ქესსერ საბჭ. მეურნ.-ტექნიკუმი (მეცხოველეობა), მეიხვეობის ფ-კა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ზემო თელეთში (1 კმ). ბ-კა, სამედიცინო პუნქტი.

წალენჯიხა, განვითარებული შუა საუკუნეების ხანის ქართული ხუროთმოძღვრული ანსამბლი. მდებარეობს ქ. წალენჯიხის განაპირას, მაღალ გორაკზე. ცენტრალურ გუმბათოვან ტაძარს სამი მხრიდან გარსშემოსასვლელები აქვს, რ-თაგან სამხრეთისა და ნაწილობრივ ჩრდილოეთისაც გადაკეთებულია დაფიანთა საგვარეულო ეგვტერად. გალავანში ჩრდ.-დასით ჩაშენებულია ორსართულიანი სამრეკლო, რ-ის I სართულში ალაყაფის კარია; გალავნის გარეთ დადიანის სასახლისა და სხვ. ნაგებობათა ნაშთებია. ტაძრის ღასავლეთით 40—45 მ სიგრძის გვირაბია. შემორჩენილი ქართ. და ბერძ. წარწერების თანახმად, ტაძრის ინტერიერი სამეგრელოს მთავარმა ვამეყ დადიანის (1384—1396) ბრძანებით მოუხატავს კონსტანტინოპოლიდან საგანგებოდ მოწვეულ მხატვარს კირ მანუელ ევგენიკოსს. მაღალი პროფესიული დო-

წაბლა წყალმცენარეები ლამინარია.

წაბლი. საჭმელი წაბლი 1—ყვავილედიანი ტოტი, ა— სამი მდედრობითი ყვავილი „ჩაშლილი", ბ — ნაყოფები გახსნილი „ჩაშლით"

ჰ. წადასა

წავი ჩვეულებრივი წავი

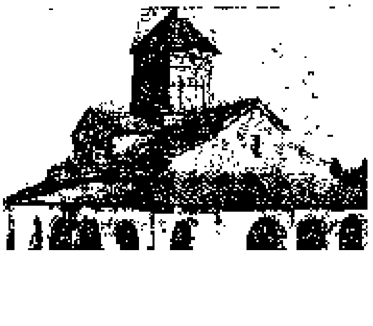
წალენჯიხის გუმბათოვანი ტაძარი. განვითარებული შუა საუკუნეები

ნით გამორჩეული. ეს მიმართულება XIV ს. დასასრ. კონსტანტინოპოლის სკოლის ერთადერთი შემორჩენილი, ზუსტად დათარიღებული და მხატვრის მიერ ხელმოწერილი ნიმუშია. XVII ს. შუა წლებში მხატვრობის დაზიანებული ადგილები განუახლებია ეპისკოპოს ეუდემონ ჯაიანს. ტაძრების სხვადასხვა დროის მოხატულობებში (XVI—XIX სს.) გამოირჩევა მრავალრიცხოვან საერო პირთა გამოსახულებები (მათ შორისაა ლევან II დადიანის საოჯახო პორტრეტი მისივე ეკლესიის სამხრ. კედელზე) პ. ზაქარაია

წალენჯიხა, ქალაქი (1964-იდან) დას. საქართველოში, წალენჯიხის რ-ნის ადმ. და საქალაქო საბჭოს ცენტრი (შედის წ., სოფ. მაზანდარა) მდებარეობს მდ. ჭანისწყლის ნაპირებზე, ზ. დ. 222 მ, თბილისიდან 343 კმ, ჯვარიდან 16 კმ, ზუგდიდიდან 26 კმ (უახლოესი რკინიგზის სადგური) წ-ში ზღვის ნოტიო სუბტროპ. ჰავაა, იცის რბილი, თბილი ზამთარი და ცხელი ზაფხული. საშ. წლ. ტემპ-რა 13,9°C, იანვ. 4,6°C, ივლ. 21,5°C, აბსოლ. მინ. —18°C, აბსოლ. მაქს. 40°C ნალექები 2000 მმ წელიწადში.

ქალაქში არის კ. მარქსის, ვ. ი. ლენინისა და პირველი მაისის სახ. კოლ-ები (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა), მეჩაიეობის საბჭ. მეურნეობა, ჩაის, კონსერვებისა და ნატურალური საკმელების ქ-ნა, 4 ჩაის ფ-კა, რაისაშენებლო და საყოფაცხოვრებო მომსახურების კომბინატები, ღვინის ქ-ნა, 3 რვაწლ., 4 საშ., 1 სალამოს (ცვლიანი) სკოლა, 1 სკოლა-ინტერნატი, 3 საბავშვო ბაგა, 4 საბავშვო ბაღი, კულტსახლი, კინოთეატრი, 2 ბ-კა, სამუსიკო და სპორტ. სკოლები, პიონერთა სახლი, 2 საავადმყოფო, პოლიკლინიკა, 2 მედპუნქტი, 3 საფერშლო-საბეანო პუნქტი, 2 აფთიაქი, კავშირგაბმ. რ-ნული კვანძი და 2 კავშირგაბმ. განყ-ბა. ა. მიქავა.

წალენჯიხის რაიონი, ადმ.-ტერ. რ-ნი დას. საქართველოში. ახლანდ. წ. რ-ის ტერიტ. 1917—30 შედიოდა ქუთ. გუბ. ზუგდიდის მაზრაში, 1930-იდან გამოიყო ცალკე რ-ნად, 1963 შეუერთეს ზუგდიდის რ-ნს, 1964-იდან კვლავ გამოიყო დღევანდელი საზღვრებით. ჩრდ.-ით ესაზღვრება მესტიის, დას.-ით — გალის, სამხრ.-დას.-ით — ზუგდიდის, სამხრ.-აღმ.-ით და აღმ.-ით — ჩხოროწყუს რ-ნები, ფართ. 647,1 კმ². რაიცენტრი ქ. წალენჯიხა. რ-ნში არის 2 საქალაქო (წალენჯიხა, ჯვარი) და 12 სასოფლო საბჭო (ლია, მედანი, მუჟავა, მუხური, ნაკიფუ, ობუჯი, [illegible], საჩინო, ფახულანი, ჩქვალერი, ჭალე, ჯგალი), 2 ქალაქი და 36 სოფელი.

ბუნება. რ ე ლ ი ე ფ ი. რ-ნის ჩრდ. ნაწილი განიერი და მთიანია, სამხრ. ვიწრო პლატოსებრი ვაკეა მ. შ. გორაკ-ბორცვიანი მთისწინეთია გადასერილი. მთიანი ნაწილი მოიცავს ეგრისისა და კოდორის ქედების სამხრ. კალთების შტოქედებსა და ღრმა ხეობებს. ქვედაიურული თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით აგებულ ეგრისის ქედის დაკბილულ თხემზე აღმართულია ბევრი მწვერვალი, რ-თა სიმაღლე 3000 მ აღემატება, მ. შ. რ-ნის ფარგლებში უმაღლესია ლაკუმურაშდუდი (3111 მ). ფართოდ არის გავრცელებული რელიეფის მყინვარული ფორმები. ცდემიდე შემორჩენილია აგრეთვე მცირე ზომის მყინვარები. ეგრისისა და კოდორის ქედების სამხრ. კალთები აგებულია უმთავრესად ინტენსიურად დანაოჭებული იურული (ბაიოსური) პორფირიტული წყებებით (ზემო და შუა ნაწილებში) და ცარცული ასაკის კირქვებით (ქვემო ნაწილში). შტოქედებიდან მთავარია ეგრისის ქედზე — ლეგამბიდრა (რ-იც ეგრისისა და გაუჩის კარსტული მასივებით მთავრდება), კოდორის ქედზე — ალიბა (რ-ის დაბოლოებაზე იზიჩქუს კარსტული მასივია). პორფირიტულ წყებებში ჭარბობს მთა-ხეობათა ეროზიული ფორმები, კირქვებში — კარსტული წარმონაქმნები. უკიდურესი სამხრ.-ით ცარცული კირქვებით, მესამეულის ქვიშაქვებითა და მერგელებით აგებული გორაკ-ბორცვიანი მთისწინეთია. რ-ნის მთიანი ნაწილი დასერილია მდ-ების ენგურისა და ჭანისწყლის მრავალრიცხოვანი შენაკადების ღრმა, ალაგ-ალაგ კანიონისებრი ხეობებით. რ-ნის სამხრ. შედარებით ვიწრო ნაწილი მიო-პლიოცენური ტერიგენული წყებებით აგებული ოდიშის დახრილ პლატოს მიეკუთვნება. იგი დასერილია სუბმერიდიანული ხევ-ხეობებით და რელიეფში ბრტყელთხემიანი მდინარეთაშორისები და ტერასებიანი ხეობები ჭარბობს.

სასარგებლო წიაღისეული. ბარიტი და პოლიმეტალები (ხუდონის საბადო), კირქვები (სქურის, ჯვრის და სხვ.), სამშენ. ქვები, ქვიშახრეში (მაგანის, ხუდონის), ლიგნიტი (ფახულანის) და სხვ. მინერ. წყაროებიდან აღსანიშნავია სქური

ჰ ა ვ ა. რ-ნი მოქცეულია ზღვისპირა ნოტიო სუბტროპ. კლიმ. ოლქში, ამასთანავე მთაგორიანობის გამო აქ გამოხატულია სიმაღლებრივი კლიმ. ზონები: დაბლობზე და გორაკ-ბორცვიან მთისწინეთში არის ზღვის ნოტიო სუბტროპ. ჰავა, იცის თბილი ზამთარი, ხანგრძლივი და ცხელი ზაფხული. მთებში ჰავა სიმაღლის მატებასთან ერთად ჯერ გრილია, შემდეგ ცივი. ჰაერის საშ. წლ. ტემპ-რა დაბლობზე 13—14°C, 2500 მ-ზე 0°C-მდე ეცემა. მის ზევით უარყოფითი ხდება (მთა ლაკუმურაშდუდი — 5°C). იანვ. საშ. ტემპ-რა წალენჯიხაში 4,6°C, 600—700 მ-ზე 0°C ქვემოთ ეცემა და მაღალმთიან ნაწილში —14,—15°C-ია აგვ. საშ. ტემპ-რა, შესაბამისად, 21—22°C და 3—5°C-ია, აბსოლ. მინ. —18,—30°C, აბსოლ. მაქს. 40—22°C შორის მერყეობს. ბარში წლიურად 2000 მმ ნალექი მოდის, მთებში — 3000 მმ-მდე. ნალექების მაქს. სექტ.-ოქტ.-ში მოდის, მინ. — მაისში. გაბატონებულია დას. ქარი. ხშირია მთა-ხეობათა ქარიც.

შ ი გ ა წ ყ ლ ე ბ ი. მდინარეთა ქსელი ხშირია. მთავარი მდინარეა ენგური, რ-ის მრავალრიცხოვანი შენაკადებიდან ძირითადია ჩხონა, ეკუ, ოლთორი (მარჯვ.), ხუდონი და მაგანა (მარცხ.) ქ. ჯვართან ენგურზე აგებულია წყალსაცავი. რ-ნის სამხრ.-აღმ. ნაწილში მიედინება ჭანისწყალი და მისი შენაკადები — ოჩწრა, სკურდილე და სხვ. რ-ნის ტერიტორიაზე მიედინებიან აგრეთვე მდ-ები ჯუმი და ოჩხომური (ზემო დინება) საზრდოობენ წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლებით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულსა და შემოდგომაზე. წყალმცირობა — ზამთარში. რ-ნში არის ტბა ტობავარჩხილი.

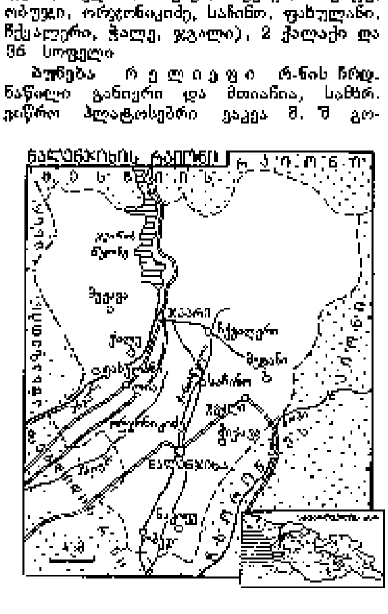
წალენჯიხის რაიონი

მინერ. წყაროებიდან მთავარია სქურისა, რ-ის ბაზაზე არსებობს ადგილ. მნიშვნელობის კურორტი და წყლის ჩამოსასხმელი ქ-ნა.

ნ ი ა დ ა გ ე ბ ი. დაბლობზე ჭარბობს სუბტროპ. ეწერი ნიადაგი. მდინარეთა ხეობების ძირზე და ტერასებზე გავრცელებულია ალუვიური უკარბონატო და ადგილ-ადგილ კარბონატული ნიადაგი. ამაღლებულ მდინარეთაშორისებზე და გორაკ-ბორცვებზე ჩამოყალიბებულია წითელმიწა, გაეწრებული წითელმიწა და ყვითელმიწა ნიადაგი. მთისწინეთში და დაბალ მთებში მთავარია კორდიან-კარბონატული ნიადაგი, საშ. სიმაღლის მთებში — საშ. და მცირე სისქის ტყის ყომრალი (ადგილ-ადგილ კარბონატული) ნიადაგი, რ-საც უფრო ზემოთ ცვლის და გაეწრებული ტყის ყომრალი ნიადაგი ენაცვლება, ტყის ზემოთ — სუბალპ. და ალპ. ზონებში მთა-მდელოთა კორდიანი (ადგილ-ადგილ ტორფიანიც) ნიადაგია.

მ ც ე ნ ა რ ე უ ლ ი ს ა ფ ა რ ი. კარგად არის გამოხატული მცენარეულობის სიმაღლებრივი ზონალურობა. დაბლობი და გორაკ-ბორცვიანი მთისწინეთი ახლო წარსულში შემოსილი იყო რელიქტებით მდიდარი, მარადმწვანექვეტყიანი ბუჩქნარიანი და ლიანებიანი კოლხური ტყით, ჭარბობდა მუხა, რცხილა, იფანი, წიფელი, მურყანი; ქვეტყეში — შქერი, წყავი, ბზა, იელი, ისინი ამჟამად თითქმის მთლიანად გაჩეხილია. ტყიდან დიდი ნაწილი გამოყენებულია სას.-სამ. კულტურებისათვის. მთების უმეტესი ნაწილი შემოსილია ტყით. დაბალ მთებში (700—800 მ-მდე) შერეული ფართოფოთლოვანი მუხნარ-რცხილნარი და წიფლნარ-წაბლნარია. ქვეტყეში აქაც ხშირია შქერი, ბაძგი, თაგვისარა და სხვ. [illegible] 800—900 მ ზემოთ წიფლნარია გაბატონებული, ერევა შავფიჭვი, ნაძვი და სოჭი. ცალკეულ უბნებში არის ნაძვნარ-სოჭნარის კორომები. ტყის ზედა საზღვარს სუბალპ. ტანბრეცილი ტყეები ქმნის, სადაც იზრდება ფიჭვკავისა და მეკრეული არყი, ნეკერჩხალი, ცირცელი, წიფელი. მათი დიდი ნაწილი გაჩეხილია 1900—2000 მ ზემოთ სუბალპ. მდელოებია. იზრდება დეკა, ანწლი, ნემსიწვერა, დეზურა, ტილჭიორი, კატაბალახა, ნამიკრეფია და სხვ. 2300—2400 მ ზემოთ მათ ენაცვლება ძიგვა, ესილის, თივაქასრის, წივანის, მარმუჭისა, მარწყვა ბალახისა და სხვ. ალპ. მდელოები. სუბალპ. და ალპ. მდელოების სარტყელში გვხვდება დეკიანები. მდელოები გამოყენებულია საზაფხულო საძოვრებად.

ც ხ ო ვ ე ლ თ ა ს ა მ ყ ა რ ო. ტყეებში ბინადრობს: დათვი, მგელი, გარეული ღორი, შველი, ტურა, მელა, მაჩვი, კვერნა, ციყვი, ტყის კატა, ფოცხვერი. ხშირია ტყის თაგვი. ფრინველებიდან აღსანიშნავია ქორი, ძერა, ჩხიკვი, შაშვი, ჭოტი. ქვეწარმავლებიდან არიან ხვლიკი, ზოლებიანი ხვლიკი, ანკარა, გველი, სუბალპ. და ალპ. სარტყელების ბინადარია ჯიხვი, არჩვი, როჭო, მთის ინდაური, ალპური ჭკა, სვავი, არწივი, ორბი. მდინარეებში გავრცელებულია ქაშაპი, წვერა, კოლხური ტობი, კოლხური ციმორი, კალმახი და სხვ.

ძ ი რ ი თ ა დ ი ლ ა ნ დ შ ა ფ ტ ე ბ ი გავრცელებულია ნოტიო სუბტროპ. დაბლობის, მთა-ტყისა და მთა-მდელოს ლანდშაფტის ტიპების შემდეგი სახეები: 1 ჭალები მდელო-ტყის მცენარეულობით (ლაფნარ-მურყნარით) და ალუვიური ნიადაგებით, 2 დახრილი ვაკე-დაბლობები კოლხური მცენარეულობით, ალუვიური და ეწერი ნიადაგებით; 3. გორაკ-ბორცვიანი მთისწინეთი კოლხური მცენარეულობით ყვითელმიწა, წითელმიწა, ეწერი და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით; 4. კარსტული დაბალი მთები რცხილნარ-მუხნ-

ნარატით და კორდიან კარბონატული ნიადაგებით. 5. კარსტული საშ. მთის წითელმიწა-ყვითელმიწიანი ტყეებით და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით. 6. საშ. მთის წიფლის ტყეებით და ტყის ყომრალი ნიადაგებით. 7. სუბალპ. ტყეები და მდელოები მთის მდელოსა და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით (კარსტული). 8. სუბალპ. ტყეები და მდელოები მთის ტყისა და მთის მდელოს ნიადაგებით. 9. ალპ. მდელოები მთის მდელოს ნიადაგებზე.

მოსახლეობა უპირატესად ცხოვრობენ ქართველები, მცირე რაოდენობით — რუსები, უკრაინელები, ბერძნები და სხვ. სოფლის მოსახლე შეადგენს რ-ნის მთელი მოსახლ. 80%-ზე მეტს. განსახლების ძირითადი ზონა ვრცელდება ზ. დ. 2000—400 მ ფარგლებში.

სახალხო მეურნეობა. სოფლის მეურნეობის ძირითადი დარგია მეჩაიეობა, განვითარებულია აგრეთვე მეცხოველეობა და მეაბრეშუმეობა. 1985 რ-ნ-ში იყო 19 კოლ. მ. 1 საბჭ. მეურნ. (წალენჯიხის მეჩაიეობის), 3 სამეურნეობათაშორისო საწარმო (მეცხოველეობის, მეფუტკრეობისა და საკვებწარმოებების) და სოფ. მეურნ. პროდუქციის დამზადების სამეურნეობათაშორისო გაერთიანება. სას.-სამ. სავარგულს უჭირავს 14,2 ათ. ჰა, აქედან სახნავია 4,4 ათ. ჰა, სათიბ-საძოვარი 4,3 ათ. ჰა, მრავალწლოვანი ნარგავი 5,5 ათ. ჰა. ნათესი ფართობიდან ძირითადია სიმინდის ნათესები (2,7 ათ. ჰა). მნიშვნელოვანი ფართობი უკავია ტუნგს, ვენახს, დაფნას. მრავალწლიანი ნარგავებიდან ჩაის უკავია 2 ათ. ჰა-ზე მეტი. მეცხოველეობა სარძევე-სახორცე მიმართულებისაა. პირუტყვის სულადობა (1986, ათ. სული): მსხვ. რქ. საქონელი 17,9, ღორი 14,9, თხა და ცხვარი — 6,4. წალენჯიხაში არის მეფრინველეობის ფ-კა და მეღორეობის სახელმ. პუნქტი. მოსახლ. ფულადი შემოსავლის ძირითადი წყაროა მეჩაიეობა.

მრეწველობა. მდ. ენგურზე, ქ. ჯვართან აშენდა საქართველოში უდიდესი ენგურის ჰესი — ენგურჰესი. მრეწვ. განვითარებული დარგია კვების მრეწვ. (წალენჯიხის 4 ჩაის ფ-კა, ჩაის კონცენტრატებისა და ნატურალური სასმელების და ღვინის ქ-ნები, ჯვარის, ჯიხა-ფოხულანის, ნაკიფუს, ლიის ჩაის ფ-კები). „სტუმარი" მინერ. წყლის ჩამოსასხმელი ქ-ნა (იზოლირებულია სხვა მეურ. ქალაქში). ჯვარში არის საწარმოო გაერთიანება „ანაპალიზერსაწყო", ქსოვ. ფ-კა (უშეშს მეტყევეობის ფურნეებისა და საკვებდამამზადებელი საამქროებისათვის საჭირო 8 მოწყობილობა-დანადგარებს). ხე-ტყეს ამზადებენ წალენჯიხასა და ჯვარში. წალენჯიხაში არის აგრეთვე რაისამრეწველო და საყოფაცხოვრებო მომსახურების კომბინატები.

ტრანსპორტი. რ-ნის ტერიტორიაზე გადის ზუგდიდი — ჯვარის სარკინიგზო ხაზი, რ-იც აშენდა ენგურჰესის მშენებლობასთან დაკავშირებით. რესპ. მნიშვნელობის გზებია: ზუგდიდი — ჯვარი — მესტია და ზუგდიდი — წალენჯიხა — ჩხოროწყუ. ადგილ. მნიშვნელობის გზების სიგრძეა 204 კმ.

კულტურა და ჯანმრთელობის დაცვა. რ-ნ-ში 1986 იყო 45 ზოგადსაგანმან. სკოლა [აქედან 18 საშ. და 2 საღამოს (ცვლიანი) სკოლა, 1 სკოლა-ინტერნატი], 1,0 ათ. მასწავლებელი, 7,6 ათ. მოსწ., 50 საბავშვო ბაგა და ბაღი, 11 კულტსახლი, 17 კლუბი, 50 ბ-კა. წალენჯიხაში არის სამუსიკო და სპორტსკოლები, 2 პროფტექ. სასწავლებელი სოფ. ორსუშში არის ლ. ქიაჩელის, სოფ. ჩქვალერში — ქ. ფიფიას სახლ-მუზეუმი. გამოდის რ-ნული გაზ. „კომუნიზმის დროშით" (რ-ნი ელექტრი-და რადიოფიცირებულია, იღებს ტელეგადაცემებს).

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება 4 საავადმყოფო (366 საწოლი), 12 ამბულ.-პოლიკლინიკა, 26 საფერშლო-სამეანო პუნქტი, 99 ექიმი და 561 საშ. მედმუშაკი. აგრეთვე ადგილ. მნიშვნელობის კურ. სქური.

ხუროთმოძღვრული ძეგლებია: ობუჯისა და სქურის მონასტრების ნანგრევები (შუა საუკ.), წალენჯიხის გუმბათოვანი ეკლესია (XIII ს.) და სხვ.

ქ. ჯაფარიძე, ა. მიქაძე.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I—II, გვ. 272—273.

წყლიპა (Polygonum hydropiper), ბალახოვანი მცენარე მატიტელას გვარისა, 35—70 სმ. მდე სიმაღლის დატოტვილი, ღეროს მუხლებით ფესვგამდგარი, მარტივი, ხოგჯერ დატოტვილი ღერო აქვს. მისი ქვედა ფოთოლი ყუნწიანია, ზედა — თითქმის მჯდომარე, ფორმის ზედა მხარე ნახირად ლაქიანია. მტევნები გრძელია და წვრილყუნწიანი, მეჩხერ საგველაც არის შეკრებილი ყვავილსაფარი მწვანე ან წითელია, წერტილოვანი ყვითელი ჯირკვლებით მოფენილი იზრდება მთელ საქართველოში მდ-ებისა და რუების ნაპირებზე ტენიან ბალახნარში. ფოთლებს წიწაკის გემო აქვს. იყენებენ მედიცინაში სისხლის შესაჩერებლად. *მ. გოგოტიძე*

წყლიპაპარი, სოფელი აბაშის რ-ნში (სუჯუნის სოფსაბჭო), ოდიშის დაბლობზე. მდ. რიონის მარჯვ. მხარეს ზ. დ. 10 მ. აბაშიდან 5,5 კმ. სხვაგა ორჯონიკიძის სახ. ეწრის კოლ-ბა (მემინდვრეობა, მებოსტნეობა) რვაწლ. სკოლა სოფ. მდ. ორე ეწერში (1,5 კმ).

წალკა, ქალაქი (1981-იდან) საბჭ. საქართველოში, წალკის რ-ნის ადმ. და საქალაქო საბჭოს ცენტრი (შედის წ., სოფლები ახალიკი, ქვემო ხარაბა, შიპიაკი, ჩაპაევკა, ბადიკი). რკინიგზის სადგური. მდებარეობს წალკის ქვაბულში, წალკის წყალსაცავისა და მდ. ხრამის ნაპირზე. ზ. დ. 1460 მ. თბილისიდან 120 კმ. წ-ში არის მეთევზეობის საბჭ. მეურნ. (მეკარტოფილეობა, მესაქონლეობა), თბილ. ს კოოპის სახ. საწარმოთ გაერთიანება „ჩარხმშენებლის" და ფეხსაცმლის საწარმოო გაერთიანება „ისნის" ფილიალები, ყველ-კარაქის ქ-ნა, სამკერვალო საამქრო. 3 საშ. და 1 საღამოს (ცვლიანი) სკოლა, პროფტექ. სასწავლებელი. სამუსიკო და სპორტსკოლები, 3 საბავშვო ბაგა, 6 საბავშვო ბაღი, 2 ბ-კა. კინოთეატრი, კულტსახლი, კლუბი. საავადმყოფო (320 საწოლი), პოლიკლინიკა, აფთიაქი, კავშირგაბმ. რ-ნული კვანძი, დიდ სანაშოლო თონი დაღუპულია ორბელიანი.

წ. მდებარეობს ისტ. თრიალეთის ტერიტორიაზე მისი უძველესი სახელწოდებაა ქიანი. ადრე აქ 6 ეკლესია იდგა (უმეტესობა დაშლილია და გაზიდულია სახლე მასალად ან ძლიერაა გადაკეთებული XIX ს II ნახევარში აქ ჩამოსახლებული ბერძნების მიერ) ეკლესიათაგან ალსანიშნავია ქიანის VI ს სამეკლესიიანი ბაზილიკა, რ-ის შუა ეკლესიის ალმ. სარკმლის ქვაზე მოთავსებული იყო სტელის სახის რელიეფი და ქრისტოგრამიანი წარწერა (მოსპობილია XIX ს. II ნახევარში). მცირე ეკლესია X ს მიეკუთვნება ე. თაყაიშვილის მოსაზრებით, გაბუშტი ბატონიშვილის მიერ მოხსენიებული წ-ის საეპისკოპოსოს საკათედრო გუმბათოვანი ტაძარი აქ უნდა ყოფილიყო ამის დამადასტურებლად მას მიაჩნია მდ. ხრამზე აგებული ხიდის საყრდენებში ჩატანებული მოდიდოდ მოჩუქურთმებული წარწერიანი ქვები, რ-ებსაც იგი XI ს-ით ათარიღებს.

წალკის რაიონი, ადმ.-ტერ. რ-ნი საქართველოს სამხრ. ნაწილში. 1917-მდე ახლანდ. წ. რ-ის ტერიტ. შედიოდა თბილ. გუბ. ბორჩალოს მაზრაში, 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით ისევ ბორჩალოს მაზრაშია. 1930-იდან დამოუკიდებელი რ-ნია, 1963—64 შედიოდა თეთრი წყაროს რ-ნში. 1966-იდან კვლავ გამოიყო ცალკე რ-ნად. ადმ.-ით ესაზღვრება თეთრი წყაროს, დას.-ით — ახალქალაქის, ჩრდ.-ით — ბორჯომის, გორისა და კასპის, სამხრ.-ით — ბოგდანოვკისა და დმანისის რ-ნები. ფართ. 1050,6 კმ². რაიცენტრი — ქ. წალკა. რ-ნში არის 1 საქალაქო (წალკა), 2 სადაბო (ბედიანი, თრიალეთი) და 8 სასოფლო საბჭო (აერანდო, არხუშენ-სარვანი, ბაშქოი, ბეშთაშენი, ედიქილისა, კუშჩი, წინწყარო, ხაჩკოი); 1 ქალაქი, 2 დაბა და 48 სოფელი.

ბუნება. რელიეფი. რ-ნის ტერიტორიაზე შემაღლებული რელიეფის ნაირგვარი ფორმები: მაღალი ქედები, მთები, ვულკ. კონუსები და მთის ქვაბულები, ვაკეები, კანიონისებრი ხეობები და სხვ. მიავგარი ოროგრ. ერთეულებია. სამსარის (აბულ-სამსარის) მერიდიანული ვულკ. ქედი, რ-იც აგებულია ნეოგენური და მეოთხეული ასაკის ეფუზიური ქანებით, სხვადასხვა შედგენილობის ლავებით, ტუფ-ბრექჩიებით, ტუფებით. ნეოგენური გოდერძის წყება ქმნის ქედის ძირითად ჩონჩხს, მეოთხეული ლავებით კი აგებულია ვულკ. კონუსები. გუმბათები რ-ნის ფარგლებში შემოდის ქედის თხემი და ალმ. კალთა (მთები თავკვეთილი — 2583 მ, შავნაბადა — 2930 მ, სამსარი — 3285 მ და სხვ.), რ-იც მწვ. სამსარის ჩრდ.-ით მდებარეობს. ქედის მორფოლოგიაში შერწყმულია ტექტონ., ვულკ., ეროზიული, ძველმყინვარული და პერიგლაციალური გენეზისის რელიეფის ფორმები. რ-ნის ტერიტორიაზეა აგრეთვე ჯავახეთის ნერიდიანული სამუალ-და მაღალმთიანი ვულკ. ქედის ჩრდ. მონაკვეთი მთა შიქიანის ჩრდ.-ით. რ-ზეც აღმართულია ვულკ. მწვერვალები: დალიდაღი (2661 მ), ბიქეთი (2277 მ), ბუღდაინი (2417 მ) და სხვ. ყველაზე დაბალ ადგილზე კი მდებარეობს თრიალეთის უღელტეხილი (2178 მ). ჯავახეთის ქედი აგებულია ნეოგენური გოდერძის წყებითა და მეოთხეული ვულკ. ქანებით. აქ ძირითადად გვხვდება ტექტონ.-ვულკ., ვულკ. და ეროზიული რელიეფის ფორმები. გავრცელებულია უმთავრესად დაშრეცი ლავური პლატოები და ნაზკონტურებიანი, მომრგვალო მთიანი მასივები დიდი ორიგრ. ერთეულია აგრეთვე წალკის ქვაბული (პლატო), რ-იც შემოფარგლულია თრიალეთის (ჩრდ.-ით), სამსარის (დას.-ით) და ჯავახეთის ქედებით იგი ზ. დ. 1500—1900 მ-ის ფარგლებში ვრცელდება და იყოფა პატარა ქვაბულებად, რ-ებიც ერთიმეორისაგან გან-

წყლიპა ყვავილედიანი ტოტი. ა—ნაყოფი

წალკის რაიონი

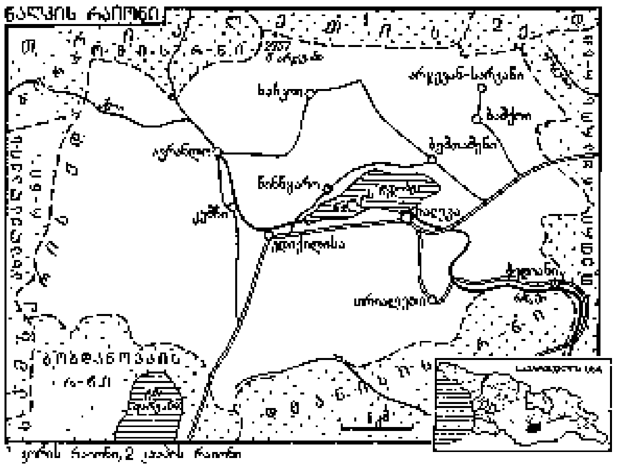

1 ყვირის რაიონი, 2 კასპის რაიონი

ცალკეგამბულია დაბალი სერებით. აქ ყველაზე დიდია ბეშთაშენის ქვაბული, რ-იც გამოყენებულია წალკის წყალსაცავად. უფრო სამხრ-ით, ჯავახეთის ქედის აღმ. კალთის ძირას, მდებარეობს ბეშთაშენის პლატო — ქვაბული. ეს ქვაბულები აგებულია ძირითადად შეთიხეული ლავური განფენებით, ნაწილობრივ ნეოგენური ლავებით (ბაზალტები, ანდეზიტ-ბაზალტები, დოლერიტები).

რ-ნის ჩრდ. ნაწილი უკავია უმთავრესად ეოცენის ანდეზიტური ტუფ-ბრექჩიებით, ტუფ-ქვიშაქვებით, ანდეზიტური განფენებითა და პალეოცენის ფიქალ-ქვიშაქვების წყებებით აგებულ თრიალეთის ქედის სამხრ. კალთას, რ-იც დანაწევრებულია მდ-ების ბეშთაშენისწყლის, გუმბათის (ხრამის აუზი) და სხვათა მრავალი შენაკადის ხეობებით. რელიეფის ფორმებიდან აღსანიშნავია აგრეთვე კანიონისებრი ხეობები (აერანლის კანიონი და სხვ.).

ჰ ა ვ ა. რ-ნი მდებარეობს ზომიერად ნოტიო სუბტროპიკულიდან წინა აზიის მთიანეთის მშრალ სუბტროპიკულზე გარდამავალი ჰავის ოლქში. უმეტეს, ყველაზე დაბალ ნაწილში, არის ცივზამთრიანი და ხანგრძლივ ზაფხულიანი ზომიერად ნოტიოდან მთიანეთის სტეპებზე გარდამავალი ჰავა, სადაც ზ. დ. 1800 მ მდე საშ. წლ. ტემპ-რა 6°C-ია, ივლ. 16°C, იანვ. —4,8°C, აბსოლ. მინ. —34°C, აბსოლ. მაქს. 33°C. საშუალოდ წელიწადში 600—740 მმ ნალექი მოდის (წალკა 740 მმ, კუშჩი 600 მმ). ნალექების მაქს. გაზაფხულსა და ზაფხულის დასაწყისშია, მინ.—ზამთარში. უფრო ზემოთ ჯერ მთიანეთის სტეპების ჰავაა, სადაც იცის მოკლე ზაფხული და ცივი, მცირეთოვლიანი ზამთარი, შემდეგ, თრიალეთის, ჯავახეთისა და სამსარის ქედების ყველაზე მაღალ ადგილებში, ნამდვილ ზაფხულს მოკლებული მაღალმთიანეთის ზომიერად მშრალი ჰავაა.

შ ი გ ა წ ყ ლ ე ბ ი. რ-ნი მდიდარია. მთავარი მდინარეა ხრამი (ზემო დინებაში ქციად წოდებული). რ-ის მნიშვნელოვანი შენაკადებია მარჯვ.: ჭოჭიანი, ბეიუქდერესი, მორზალულო-ხრამი, აიაზმადერე, ნარდევანი, ოზნი და სხვ., მარცხ. – თარსონი, სულანი, გუმბათი, ტუმრიბ(?). გარდა აღნიშნულისა, ზოგი მდინარე (ბეშთაშენისწყალი, ქარხუ) უშუალოდ წალკის წყალსაცავს ერთვის. რ-ნში ბევრი ტბაა, მ. შ. ბაშქოის, უზუნგიოლის, ჯამუშგიოლის, ხადიკის, ლელიანის (ყარაგიოლი), გრძელი ტბა და სხვ. მნიშვნელოვანი ჰიდროლ. ობიექტია წალკის წყალსაცავი. რ-ნის მდ-ები საზრდოობენ წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლებით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულსა და ზაფხულის დასაწყისში, წყალმცირობა — ზამთარში. მდ-ები გამოყენებულია ელექტროენერგიისათვის.

ნ ი ა დ ა გ ე ბ ი. რ-ნის ტერიტ. გრძელი (ყველაზე დაბალი) ნაწილი უჭირავს მთის კარბონატულ შავმიწა ნიადაგებს, რ-საც ზემოთ ცვლის გამოტუტვული მთის შავმიწა და მდელოს შავმიწისებრი ნიადაგები. რ-ნის დას.-ით და ჩრდ-ით ჯავახეთის, აბულ-სამსარისა და თრიალეთის ქედების კალთებზე სიმაღლებრივი ზონების სახით გავრცელებულია ჯერ მთიანეთის შავმიწისებრი და კორდიანი მთის მდელოს ნიადაგები, შემდეგ კორდიანი და კორდიან-ტორფიანი მთის მდელოს ნიადაგები, ხოლო ყველაზე მაღალ ადგილებში, კლდეებსა და ქვაყრილებს შორის, ლაქებად არის ალპ. ზონის პრიმიტ. მცირე სისქის კორდიან-ტორფიანი მთის მდელოს ნიადაგები.

მ ც ე ნ ა რ ე უ ლ ი ს ა ფ ა რ ი. გავრცელებულია მთის სტეპები და მთის მდელოები. მთის სტეპები რამდენიმე სახისაა, ძირითადია უროიანი და ვაციწვერიანი სტეპები. რ-ნის მთის სტეპებისათვის ტიპურია მარცვლოვანი და მარცვლოვან-ნაირბალახოვანი დაჯგუფებები, რ-ებსაც ქმნიან: ურო, ვაციწვერა, შვრიელა, კელერია, მდელოს წივანა, ცხვრის წივანა, მდელოს თივაქასრა, ტიმოთელა, საგიჟურა, ცხვარა, ნამიკრეფია, კურდღლის ბალახი, მაჩიტა, ბაია, მრავალძარღვა და სხვ. ბუჩქებიდან ხარობს ძეძვი, გრაკლა, ჩიტავაშლა, შავჯაგა. ზ. დ. 1800 მ-იდან (ზოგან 1600 მ-იდანაც) 2400—2800 მ-მდე განვითარებულია სუბალპ. მდელოები, რ-საც ზოგან სტეპის ელემენტები ურევია. უფრო ზემოთ რამდენიმე სახის ალპ. მდელოებია: ისლიანები, მარცვლოვანები, ნაირბალახოვანი მდელოები. რ-ნი ღარიბია ტყეებით. მხოლოდ მდ. ხრამის ხეობაში სოფ. დაშბაშის ქვემოთაა გავრცელებული ფოთლოვანი ტყე, რ-შიც ჭარბობს წიფელი, ურევია რცხილა, მუხა, ნეკერჩხალი და სხვ.

ც ხ ო ვ ე ლ თ ა ს ა მ ყ ა რ ო. რ-ნში ბინადრობს მგელი, ტურა, მელა, მაჩვი, კურდღელი, ბევრია მინდვრის თაგვი, ბუჩქნარის მემინდვრია, ზაზუნა და სხვ.; ფრინველთაგან — შურთხი, მრავლადაა მწყერი, იხვი და სხვ. მდ-ებსა, ტბებსა და წალკის წყალსაცავში მდიდარია თევზით (ხრამული, მტკვრის წვერა, ქაშაპი, კალმახი, კობრი და სხვ.).

ძ ი რ ი თ ა დ ი ლ ა ნ დ შ ა ფ ტ ე ბ ი. რ-ნი მოქცეულია ძირითადად მთის სტეპებისა და მთა-მდელოს ლანდშაფტების ფარგლებში, სადაც გამოიყოფა ლანდშაფტის შემდეგი სახეები: 1. ლავური პლატო მთის სტეპის მცენარეულობით და შავმიწა ნიადაგებით, 2. მთისწინეთის გასტეპებული მდელო და შავმიწისებრი ნიადაგებით, 3. მთის გასტეპებული სუბალპ. მდელო, შავმიწისებრი ნიადაგებით, 4. სუბალპ. მდელო მთის მდელოს კორდიანი და კორდიან-ტორფიანი ნიადაგებით, 5. ალპ. მდელოები, მთის მდელოს მცენარეულობით და პრიმიტიული კორდიან-ტორფიანი ნიადაგებით, 6. საშუალო მთები, შერეული ფოთლოვანი ტყეებით (ჭარბობს წიფელი) და ტყის ყომრალი ნიადაგებით.

მოსახლეობა. რ-ნში უპირატესად ცხოვრობენ ქართველები, ბერძნები, სომხები, აზერბაიჯანელები, მცირე რაოდენობით — რუსები, ოსები და სხვ. რ-ნის მოსახლ. 80%-ზე მეტს შეადგენს სოფლის მოსახლეობა. განსახლების ძირითადი ზონა ვრცელდება ზ. დ. 1100—1800 მ-მდე.

სახალხო მეურნეობა. სოფლის მეურნეობის მთავარი დარგებია მეცხოველეობა, სარძე-სახორცე მიმართულების მესაქონლეობა, ტრადიციულია სახორცე-სამატყლე მეცხვარეობა. მემინდვრეობიდან განვითარებულია საშემოდგომო ხორბლის, საგაზაფხულო ქერისა და შვრიის მოყვანა. 1985 რ-ნში იყო 21 საბჭ. მეურნ. (სპეციალიზებული უმთავრესად მეცხოველეობასა და მეკარტოფილეობაზე) და 1 სოფ. მეურნ. პროდუქციის დამზადების საშეჯერებო(?) გაერთიანება. სას.-სამ. სავარგულებს უჭირავს 73,6 ათ. ჰა, აქედან სახნავია 19,2 ათ. ჰა, სათიბ-საძოვრის 54,2 ათ. ჰა, მრავალწლიანი ნარგავი 0,2 ათ. ჰა; ტყე და ბუჩქნარი 6,8 ათ. ჰა, ირწყვება 4,2 ათ. ჰა. ნათესი ფართობიდან (18,4 ათ. ჰა) მარცვლეულ კულტურებს უკავია 5,7 ათ. ჰა (აქედან შვრია — 1,1, საშემოდგომო ხორბალი — 1,5, ქერი — 2,9, ჭვავი — 0,2), საკვებ კულტურებს — 1,5 ათ. ჰა, კარტოფილს — 4,9 ათ. ჰა. მეცხოველეობაში ჭარბობს სარძე-სახორცე მიმართულების მესაქონლეობა. პირუტყვის სულადობა (1985, ათ. სული): მსხვ. რქ. საქონელი 36,9, ცხვარი და თხა — 50,4, ღორი — 4,9.

მ რ ე წ ვ ე ლ ო ბ ა შ ი წამყვანია ელექტროენერგეტიკა. მდ. ხრამის ხეობაში ქ. წალკასა და სოფ. არახლოს (ბოლნისის რ-ნი) შორის (რ-თა შორის სიმაღლეთა სხვაობა 1000 მ-ს აღემატება) შექმნილია ჰიდროელსადგურების კასკადი — ხრამჰესი-1 და ხრამჰესი-2. ორივე სადგური (სიმძლავრე 222,5 ათ. კვტ) ჩართულია საქართვ. ერთიან ენერგოსისტემაში. არის აგრეთვე მცირე სიმძლავრის (1,9 ათ. კვტ) დაშბაშჰესი. ქ. წალკაში არის ყველ-კარაქის ქ-ნა (შვეიცარული ყველის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საწარმო რესპუბლიკაში), თბილ. ს. კიროვის სახ. საწარმოო გაერთიანება „ნარხმშენებლის" ფილიალი (ამზადებს ლითონსაჭრელი ჩარხების დეტალებს), თბილ. ფეხსაცმლის საწარმოო გაერთიანების „ისნის" ფილიალი, ადგილ. მრეწვ. კომბინატი.

ტ რ ა ნ ს პ ო რ ტ ი. რ-ნის ტერიტორიაზე გადის რესპ. მნიშვნელობის გზები: თბილისი — მანგლისი — წალკა — ბოგდანოვკა და მარნეული — თეთრი წყარო — თრიალეთი — წალკა. ადგილ. მნიშვნელობის გზების სიგრძეა 200 კმ.

კულტურა და ჯანმრთელობის დაცვა. 1985 რ-ნში იყო 48 ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლა (9,7 ათ მოსწავლე, 1,1 ათ მასწავლებელი), 48 საბავშვო ბაგა და ბაღი, 27 კლუბი, 9 კულტსახლი, 54 ბ-კა. ქ. წალკაში არის სახელმწ. და სახალხო თეატრები, პროფტექ. სასწავლებელი. გამოდის რ-ნული გაზ. „ლენინური გზა". სოფლები ელექტრო- და რადიოფიცირებულია. ... [illegible] ... ტელეგადაცემებს.

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება 4 საავადმყოფო (1140 საწოლით), 17 ამბულ.-პოლიკლინიკა, 28 საფერშლო პუნქტი, 114 ექიმი, 506 მედმუშაკი.

ხუროთმოძღვრული ძეგლებია ბეშთაშენის წმ. გიორგის, არჯევან-სარვანის(?) ღვთისმშობლის, აიაზმის, კუშჩის, წმ. გიორგის, წალკის ეკლესიები, გუმბათის ციხე-გალავანი და ეკლესია, აერანლის, სამთისის ციხეები და სხვ.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I—II, გვ. 272—273.
დ. უკლება, მ. ბოკერია

ᲬᲐᲚᲙᲘᲡ ᲥᲕᲐᲑᲣᲚᲘ, ხმელი სამხრ. საქართველოს ვულკ. ზეგნის ჩრდ.-აღმ. ნაწილი, რ-იც თითქმის მთლიანად წალკის რ-ნშია მოქცეული (მცირე მონაკვეთი — ქ-ის ზემოთი ნაწილი ბორჯომის რ-ნის ფარგლებშია). ... [illegible] ... ჩრდ.-იდან შემოზღუდულია თრიალეთის ქედის შუა ნაწილით, დას.-იდან — სამსარის ქედის ჩრდ. ნაწილით, სამხრ.-იდან — ჯავახეთის ქედის ჩრდ. ბოლოთი და მდ. ქციით, აღმ.-იდან — ხრამ-ალგეთისა და ხრამ-კლდეისის წყალგამყოფებით.

ქვაბულის უმეტესი ნაწილი აგებულია პლიოცენური ლავებით, რ-ებსაც დანაოჭებულ ... [illegible] ... ქვიშაქვებით. ... რელიეფიდან აღსანიშნავია ბეშთაშენის, ქარაკის, ბარეთისა და ... სინკლინური ქვაბულები და წალკის, ბეშთაშენის, ქარხუს, ... ანტიკლინური სერები. ... [illegible] ...

წ. ქ-ში მთის სტეპების ცივზამთრიანი და თბილზაფხულიანი ჰავაა. საშ. წლ. ტემპ-რა 5,9°C-ია, იანვ. —4,8°C, ივლ. 16°C, აბსოლ. მინ. —34°C, აბსოლ. მაქს. 33°C. ნალექები 740 მმ მოდის წელიწადში. ქვაბულის ძირითადი ღერძის გასწვრივ მიედინება მდ. ქცია (ხრამის ზემო მონაკვეთი), რ-საც ერთვის პატარა მდ-ები: გუმბათი (მარცხ.), ნარდევანი, ბურნაშეთი (მარჯვ.) და სხვ. წყალსაცავი ... [illegible] ... თარსონი, ჭოჭიანი და სხვ. ... ცენტრში შექმნილია წალკის წყალსაცავი. ... [illegible] ... „ლავური ... [illegible] ... ნიადაგურ საფარში ჭარბობს ... [illegible] ... მცენარეულობიდან გავრცელებულია მარცვლოვანი მთის სტეპები ... [illegible]

ლ. მარუაშვილი.

წალკის წყალსაცავი, წყალსაცავი წალკის რ-ნში, მდ. ხრამის ხეობაში, 1506 მ სიმაღლეზე. შეიქმნა 1946. სარკის ფართ. 33,7 კმ², წყალშემკრები აუზის ფართ. 106060 კმ², წყლის მოცულობა 312 მლნ. მ³, უდიდესი სიღრმე 25 მ, საშ. სიღრმე 9,3 მ. წაგრძელებულია დას.-იდან აღმ.-კენ. ნაპირები უმეტეს ნაწილში დაბალი და დამრეცია, სანაპიროს სამხრ.-აღმ. მონაკვეთში — ციცაბო და მაღალი. საზრდოობს ხრამისა და სხვა პატარა მდინარეთა წყლით, აგრეთვე მიწისქვეშა, თოვლისა და წვიმის წყლით. შეიმჩნევა ზედაპირული ფენის ტემპერატურის სეზონური რყევა; ყინულის რეჟიმი. წყლის დონე მარტში დაბალია. წყლის დაგროვება იწყება აპრ.-ში და გრძელდება ივლ.-მდე, შემდეგ ხდება წყლის ხარჯვა. დონე ინტენსიურად იკლებს ნოემბრიდან, როდესაც ჰესები მთელი სიმძლავრით მუშაობს. წყლის დონის რყევის საშ. წლ. ამპლიტუდა 1,891 სმ-ია. წყალი ყველაზე ცივია თებ.-ში (0,2°C), თბილი აგვ.-ში (16,7°C). დეკემბრიდან მარტის პირველ ნახევრამდე ყინულის საფარია. წყალსაცავის წყალი გამოიყენება სარწყავად და ენერგეტიკისთვის. ჰესების კასკადი — ხრამჰესი-I, ხრამჰესი-II. *ი. ჯღარკავა.*

წალენჯიხა (1918-მდე ბ ა რ ა ნ თ ე ლ ი), სოფელი აფხ. ასსრ გაგრის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (ოჩამჩირის სოფლისაბჭო), შავიზღვისპირა დაბლობზე. მდ. ლიახვის ნაპირას ზ. დ. 80 მ, გაგრიდან 35 კმ, განთავისუფლდა (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 5 კმ. ხეჩირის კოლ.-ბა (მეთამბაქოეობა) რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოთეატრი), საფერშლო-სამეანო პუნქტი.

წამალაკი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (ქეშელთის სოფსაბჭო), ჯავის ქედის კალთაზე. მდ. ქეშელთის (დიდი ლიახვის აუზი) ხეობაში ზ. დ. 1520 მ, ჯავიდან 20 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 35 კმ. წინათ მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობის საშ. სკოლა ს. სოფ. ყემულთაში (34 კმ).

წამებანული, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი, შუა საუკ. კლდეში ნაკვეთი მცირე ზომის გამოქვაბული საცხოვრებელი და სამონასტრო კომპლექსი. მდებარეობს შიომღვიმის მონასტრის დას.-ით დაახლ. 300 მ-ზე მის სამხრ.-ით, კარის წინ კახეთის მეფეების არჩილის (1664—1675) თაოსნობით ი აგურის კარიბჭე მიაშენებიათ. გეგმით კვადრატი მცირე ზომის დარბაზი, პრიზმულ-მარტივი ქვის აფსიდი აღმ. კედელი ლავიანი. კედლებზე მოგვიანებით შუაში ცენტრში დამუშავებული ქვით ნაგები ტრაპეზი გაკეთდა. კედლის მთელ სიგრძეზე განლაგებულია დაახლ. 130—140 სმ სიმაღლის კედელი, რ-იც სარკოფაგის შთაბეჭდილებას ტოვებს — მასში წამებული ბერთა ძვლები იწყობოდა. კედლის შუაზე და კედლებს აბრკოლებს მონატებულობა, რ-ის ძირითადი ფენა XI ს. მხატვრულ ძეგლებს უახლოვდება.

წამი, დროის ერთეული; ერთეულთა საერთაშორისო სისტემის (SI) შვიდი ძირითადი ერთეულიდან ერთ-ერთი. ზომა-წონათა მე-13 გენ. კონფერენციაზე (1967) მიღებულია წ-ის შემდეგი განსაზღვრა: „წამი არის დრო, რომელიც ტოლია ცეზიუმ-133 ატომის ძირითადი მდგომარეობის ორ ზენაზ დონეს შორის გადასვლის შესაბამისი გამოსხივების 9192631770 პერიოდისა" ასე განსაზღვრულ წ-ს უწოდებენ ა ტ ო მ უ რ ს. მისი აღწარმოება ხდება სიხშირისა და დროის ცეზიუმის ეტალონების მეშვეობით, რ-ებიც საშუალებას გვაძლევენ განვსაზღვროთ ¹³³Cs ცეზიუმის ატომების გამოსხივების სიხშირე ორ უთვისრებულ ჭურჭელს დონეს შორის.

გარდა ატომური წ-ისა, ასტრონომიასა და მეცნ. სხვა დარგებში იყენებენ ასტრონ., ანუ ე ფ ე მ ე რ ი დ უ ლ წ-ს, მისი სიდიდე დაკავშირებულია მზის ირგვლივ დედამიწის გარემობრუნების პერიოდთან. ეფემერიდულ წ-ად მიღებულია 1900 წლის 0 იანვრის ეფემერიდული დროის 12 სთ-ზე ტროპიკული წელიწადის ხანგრძლივობის 1/31556925, 9747 ნაწილი (ე. ი. იმ წლისა, რ-იც დაიწყო 1899 წლის 31 დეკ. შუა დღეს). 1956-მდე დროის ერთეულად იყენებდნენ წ-ს, რ-იც განისაზღვრებოდა, როგორც საშ. მზიური დღე-ღამის 1/86400 ნაწილი. ასე განსაზღვრული წ. სტაბილური არ იყო დედამიწის ბრუნვის არათანაბარობის გამო ეფემერიდულ, შემდეგ კი ატომურ წ-ზე გადასვლის შედეგად დროის ეტალონის სიზუსტე რამდენიმე რიგით გაიზარდა. ამჟამად ცეზიუმის ეტალონით ატომური წ-ის აღწარმოების ფარდობითი სიზუსტე ±1·10⁻¹²-ის ტოლია.

წამკითხავი აპარატი, შავ-თეთრი და ფერადი მიკროფილმებისა და მათი ასლების გადიდებული ოპტიკური გამოსახულების წასაკითხი მოწყობილობა. წ. ა. არის საპროექციო აპარატი, რ-შიც ობიექტივისა და სარკეების სისტემის საშუალებით ეკრანზე ხდება მიკროფილმის კადრების დაპროექცირება. სრკ-ში გამოშვებული წ. ა.-ები არის სტაციონარული და გადასატანი. წ. ა. გამოსახულებას ადიდებს 10—50-ჯერ.

წამკითხავი მოწყობილობა, წ ა მ კ ი თ ხ ა ვ ი ა ვ ტ ო მ ა ტ ი, ავტომატური მოწყობილობა, რ-იც გაარჩევს ქაღალდზე დაწერილ ან დაბეჭდილ ასოებს, ციფრებსა და სხვა ნიშნებს. წ. მ-ს იყენებენ უპირატესად გამოთვლით მანქანებში ან მონაცემების დამუშავების სხვა ავტომ. მოწყობილობებში ინფორმაციის შესატანად „ქაღალდის ფურცლიდან" პირდაპირ ინფორმაციის მატარებელზე (მაგ., პერფორირებულ ბარათზე) გადატანის გარეშე. წ. მ-ის აპარატურა შედგება გამოსახულების გაშლისა და გამოსახულების გამოყენების ბლოკებისაგან. წ. მ. ხასიათდება ამოკითხვისა და გამოცნობის სისწრაფით, გამოცნობის სხვადასხვა მეთოდით და სხვ.

წამლეული, ნივთიერებები, რ-ებსაც იყენებენ დაავადებათა სამკურნალოდ ან პროფილაქტიკისათვის. XIX ს-მდე წ-ად უმეტესად იყენებდნენ ნედლ ან შედარებით მარტივად დამუშავებულ მცენარეული, ცხოველური ან მინერ. წარმოშობის პროდუქტებს. ქიმ. განვითარებასთან ერთად მცენარეული და ცხოველური ნედლეულისაგან დაიწყეს ე. წ. მოქმედი საწყისის გამოყოფა, დაადგინეს მრავალი მცენარეული და ცხოველური წარმოშობის წ-ის ქიმ. შედგენა. მიაღწიეს მისი სინთეზი. წ-ის ქიმ. შენებისა და მისი ფარმაკ. აქტივობის შესწავლის საფუძველზე მიიღეს ბუნებრივი ალკალოიდების, პროვიტამინების და სხვათა ანალოგები და ჰომოლოგები, ხოლო წ-ის მოქმედების მექანიზმების გამოკვლევამ ხელი შეუწყო ახ. ეფექტური პრეპარატების მიზანდასახულ ძიებას. ყოველ წამალს სამედ. პრაქტიკაში დანერგვის წინ, ჯერ შეისწავლიან ექსპერიმენტულად, ცხოველებზე.

წ-ის ქიმ. შენების, ფიზიოლ. სისტემებზე გავლენის, გამოყენების სფეროსა და სხვათა მიხედვით არსებობს წ-ის სხვადასხვა კლასიფიკაცია. უფრო მიღებულია შერეული კლასიფიკაცია, რ-ის დროსაც ითვალისწინებენ სხვადასხვა კრიტერიუმსაც. საძილე საშუალებები, ნეიროპლეგიური საშუალებები, ტკივილგამაყუჩებელი საშუალებები, სასუნთქი საშუალებები, გულ-სისხლძარღვთა საშუალებები, შარდმდენი საშუალებები, ნაღვლმდენი საშუალებები, ჰორმონული პრეპარატები, ქიმიოთერაპიული საშუალებები (იხ. ქიმიოთერაპია) და სხვ. იმისდა მიხედვით, თუ რა ეფექტის მიღწევაა საჭირო, წ. ორგანიზმში შეჰყავთ შიგნით (პირის გზით, აღლაპებს), კანქვეშ, კუნთებში, შიგავენურად, ინჰალაციით და სხვ. ორგანიზმში წ-ის შეყვანის გზებისათვის გათვალისწინებულია წ-ის სხვ. ფორმები: ფხვნილი, ტაბლეტი, ხსნარი, მალამო და სხვ. ზოგჯერ, განმეორებითი გამოყენებისას, წ. შეიძლება დაგროვდეს ორგანიზმში — მოხდეს კუმულაცია ან შესუსტდეს წ-ის მოქმედება ძალა. ზოგიერთი წ-ის ხანგრძლივმა ხმარებამ შეიძლება იწვიოს (იხ. ნარკომანია); აღსანიშნავია აგრეთვე ზოგიერთი წამლეულისადმი ინდივიდ. მგრძნობელობა. იხ. სტატიები იდიოსინკრაზია, წამლისმიერი დაავადება.

ლიტ.: М а ш к о в с к и й М. Д., Лекарственные средства, 9 изд., ч. 1—2, М., 1984.

წამლისმიერი დაავადება, რეაქცია, რ-იც ვითარდება სამკურნალო საშუალების თერაპიული დოზის მიღებისას, უფრო ხშირად ალერგიული რამდენიმე წამლის ერთდროულად და ხანგრძლივად მიღებისას, განსაკუთრებით ინდივიდუალობის შემთხვევებში. წ. დ-ის დამახასიათებელი ალერგიული რეაქციები ქინქრის (კვინკე) — გამონაყარი კანსა და ლორწოვან გარსებზე, შეშუპება, ბრონქისპაზმი, ანაფილაქსიური (ალერგიული) შოკი, აგრეთვე ღვიძლის, თირკმლების, გულის, სისხლმბადი ორგანოების, კუჭ-ნაწლავის, ნერვული სისტემისა და სხვ. ორგანოების დაზიანება. ფუნქციის პრეპარატებისა და სხვ. სამკურნალო საშუალებების ხანგრძლივად მიღება იწვევს გულისრევის გამოვლენას (ბრადიკარდია), გულის რიტმის დარღვევას (არითმია); ანტიბიოტიკების ხანგრძლივად მიღების შედეგად შეიძლება დაირღვეს ორგანიზმში მიკრობების თანაფარდობა (დისბაქტერიოზი). გამრავლდეს ზანამდე უცნობელი სოკო და განვითარდეს კანდიდამიკოზი; პრედნიზოლონისა და სხვ. კორტიკოსტეროიდული ჰორმონული პრეპარატების ხანგრძლივმა მიღებამ შეიძლება გამოიწვიოს შეშუპება, მომატებული სიმსუქნე, კუჭ-ნაწლავში სისხლმდენი წყლულის გაჩენა, შაქრიანი დიაბეტის გამოვლენა, არტერიული სისხლის წნევის აწევა, პაქტერიებისადმი რეზისტენტობის დაქვეითება; პროთიოაზიდის, ფუროსემიდისა და სხვ. შარდმდენი პრეპარატების არაზომიერი ხმარება იწვევს კალიუმის ორგანიზმის გადარიბებას, რის შედეგადაც ირღვევა გულის რიტმი, ქვეითდება საერთო სისუსტე და სხვ. აგრეთვე შეიძლება ჰქონდეს ამიდოპირინის, ფენაცეტინის, სულფანილამიდური პრეპარატების, მორფინისა და ზოგიერთი სხვა წამლისადმი თანდაყოლილი იდიოსინკრაზია. ორსულობის პირველ ნახევარში წამლის მიღებამ შეიძლება დააზიანოს ნაყოფი (ტერატოგენული მოქმედება) და თანდაყოლილი სიმახინჯე გამოიწვიოს; კლოფელინის, კორტიკოსტეროიდული ჰორმონული პრეპარატებისა და ზოგიერთი სხვა წამლის მიღების უეცარმა შეწყვეტამ შეიძლება გამოიწვიოს წ. დ-ის ხელახალი გამწვავება, ე. წ. მოხსნის სინდრომი.

პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ა: წამლის მიღება მხოლოდ ექიმის დანიშნულებით, თვითმკურნალობის აკრძალვა. წ. დ-ის პირველი ნიშნების გამოჩენისთანავე ამ დაავადების გამომწვევი წამლის მიღების შეწყვეტა.

ლიტ.: ე ლ ი ა ვ ა შ ვ ი ლ ი ვ., მინაგანი დაავადებები, გამოც. მე-2, თბ., 1977 (რუს. ენაზე — თბ., 1980). *მ. კანდელაკი.*

წამომადგენლი, იხ. სტ. თანამომაწილეობა.

წამოწაფარი, მიკლე, მაგარი თმა, რ-იც იზრდება ზემო და ქვემო ქუთუთოს თავისუფალი ნაპირის წინა კიდეზე და იცავს

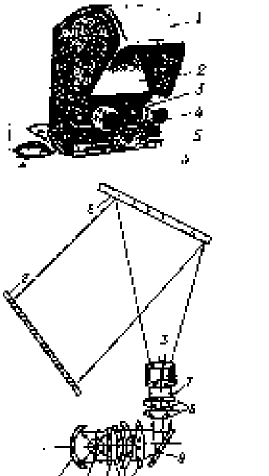

წამკითხავი აპარატი. წამკითხავი აპარატი ლითუმბრად ამრეკლი ეკრანიანი. ა — საერთო ხედი. ბ — ოპტიკური სქემა. 1 — მიკროფილმის კასეტა, 2 — ეკრანი, 3 — ობიექტივი, 4 — ფილმის არხი; 5 — კონდენსორი; 6, 9 — სარკე, 7 — მიკროფილმის კადრი, 8 — კონდენსორის ლინზა, 10 — კონდენსორი, 11 — თბოფილტრი, 12 — ელექტრული ნათურა, 13 — რეფლექტორი

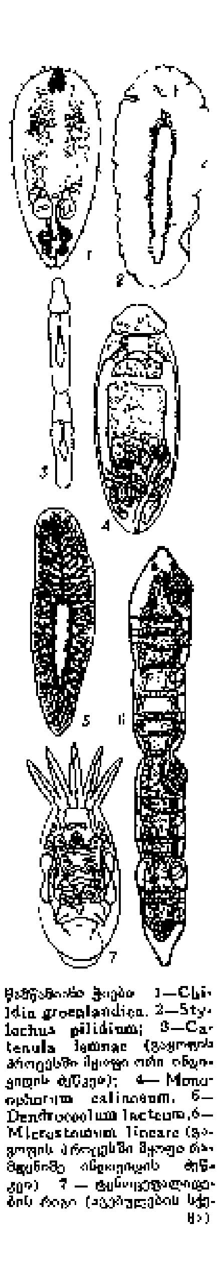

წამწამიანი ჭიები: 1—Clitoldia groenlandica; 2—Stylochus pilidium; 3—Catenula lemnae (გაყოფის პროცესში მყოფი ორი ინდივიდის ჯაჭვი); 4—Monocelis? ... (Monoophorum striatum); 5—Dendrocoelum lacteum; 6—Microstomum lineare (გაყოფის პროცესში მყოფი ინდივიდების ჯაჭვი); 7—... (ზურგიდან)

თვალის რქოვანას ზედა ქუთუთოზე წ-ის რიცხვი 100—150 ს., ქვედა ქუთუთოზე — 50—75-ს აღწევს. ყოველი წ-ის ფესვი დაკავშირებულია ქონის ჯირკვლებთან და ამრიგად წარმოქმნილი ცვილ-ჰალაროვანი (ქონ-წამწამის) აპარატი. წ-ის არასწორი ზრდა იწვევს რქოვანას გაღიზიანებას, კონიუნქტივიტს. მკურნალობის ამ დროის საჭირო ხდება წ-ის ნაწილობრივი მოცილება (ეპილაცია). გ. ამამიძე.

წამწამები, უჯრედის ზედაპირის მოძრავი ან ჰაერისებრი გამონაზარდები, რ-თაც შეუძლიათ რიტმული მოძრაობა. უჯრედის გარსით (პლაზმოლემით) დაფარული, ცილინდრული ფორმის ციტოპლაზმის წვრილი გამონაზარდებია, რ-თა ცენტრში მოთავსებულია აქსონემა. იგი შედგება პერიფერიულად განლაგებული მიკრომილაკების 9 წყვილისაგან — დუბლეტისაგან და ცენტრალურად მოთავსებული 2 მიკრომილაკისაგან. აქსონემა შედგება ცილებისაგან (დინეინი და ტუბულინი). ყოველი წ-ის ძირში მოთავსებულია ე. წ. ბაზალური სხეულაკი (კინეტოსომა). წ-ისა და შოლტების ულტრასტრუქტურა იდენტურია. ადამიანის სხეულის ეპითელიუმის ერთ უჯრედზე წ-ის რაოდენობა შეიძლება იყოს 300-მდე, სიგრძე — 15 მკმ-მდე. გ. ჰაჩიძე.

წამწამიანი ინფუზორიები (Ciliata), უმარტივესთა კლასი ინფუზორიების ტიპისა. შეიცავს 160 ოჯახის 20-მდე გვარს. პარაზიტული და თავისუფლად მცხოვრები ფორმებია. ზომა მერყეობს 30—40 მკმ-დან 2 მმ-მდე. სხეული დაფარულია 10—15 ათ-მდე წამწამით, რ-იც იღებს სათავეს ექტოპლაზმაში მოთავსებული კინეტოსომისაგან. აქვთ 2 ბირთვი — მსხვილი ვეგეტატიური მაკრონუკლეუსი და პატარა გენერაციული მიკრონუკლეუსი. მრავლდებიან ძირითადად უსქესოდ, გაყოფით. სქესობრივ გამრავლებას აქვს კონიუგაციის ხასიათი.

წამწამიანი ჭიები, ტ უ რ ბ ე ლ ა რ ი ე ბ ი (Turbellaria), ბრტყელი ჭიების კლასი. ორმხრივ-სიმეტრიული ცხოველების ყველაზე პრიმიტიული ჯგუფი. აქვთ ფოთლისებრი, წვრილი, ფართო ან თასმისებური ფორმის სხეული, რ-ის სიგრძე მმ-ის მეათედიდან 35 სმ აღწევს. დაფარულია წამწამიანი ეპითელიუმით. მარტივი ფორმები მოძრაობენ წამწამებით, მსხვილი — კუნთების შეკუმშვით. სხეულის ღრუ არა აქვთ, შინაგან ორგანოთა შორის არეები პარენქიმითაა ამოვსებული. პირის ღრუ მოთავსებულია მუცლის მხარეზე, სხეულის შუაში, წინა ან უკანა ბოლოზე. პრიმიტ. ფორმებში საჭმლის მონელება ხდება განსაკუთრებულ საჭმლის მომნელებელ უჯრედებსა ან პარენქიმის განსაკუთრებულ ღრუებში. დანარჩენ წ. ჭ-ს აქვთ ტომრისებრი ან გატოტვილი ნაწლავი. უკანა ხვრელი არ გააჩნიათ. სუნთქავენ კანით. სისხლის მიმოქცევის ორგანოები არა აქვთ. გამოყოფის ორგანოები — პროტონეფრიდიები — პრიმიტ. წ. ჭ-ებს არა აქვთ. ნერვული სისტემა დიფუზურია, მაღალორგანიზებული, თავის ნერვული კვანძისა და 1—6 წყვილი გასწვრივი ღეროსაგან შედგება. აქვთ თვალები, ქიმიური ღრმულები, ზოგჯერ — წონასწორობის ორგანოც (სტატოცისტი). ჰერმაფროდიტებია. განვითარება პირდაპირია, მხოლოდ ზოგიერთისაა დამახასიათებელი მიულერის ლარვა. უმეტესობა სქესობრივი გამრავლების გარდა პირდაპირი გაყოფით მრავლდება. კლასში 11—12 რიგის 3000-მდე სახეობაა. გავრცელებული არიან ზღვებსა და მტკნარ წყლებში; ტენიან ტროპ. ტყეებში ბინადრობს პლანარია. წ. ჭ-ის უმრავლესობა მტაცებელია, ზოგი ზღვის ფორმა კიბოსნაირების, მოლუსკების და სხვ. პარაზიტია.

წამწამოვანი სხეული, ც ი ლ ი ა რ უ ლ ი ს ხ ე უ ლ ი (ჩვ. ლათ. cilia — წამწამები), ხმელეთის ხერხემლიანებისა და ადამიანის თვალის ნაწილი, რ-იც თვალის უკანა კამერაში გამოყოფს სითხეს — ნამს და მონაწილეობს აკომოდაციის პროცესში. წ. ს-ში არჩევენ ორ ნაწილს: წამწამოვან გვირგვინს და წამწამოვან კუნთს. წამწამოვან გვირგვინს ქმნის რადიალურად განლაგებული მორჩების (ადამიანს აქვს 70—80) ერთობლიობა. მორჩები გარედან დაფარულია უჯრედების ორი შრით, რ-თაგანაც უფრო ღრმად მდებარე პიგმენტირებულია, ზედაპირულად მდებარე კი უპიგმენტოა და ეწოდება ცილიარული ეპითელიუმი. სწორედ ეს უჯრედები ასრულებენ მთავარ როლს ნამის სეკრეციაში. წ. ს-ის ძირითად მასას წარმოადგენს კუნთი, რ-იც შედგება გლუვი კუნთოვანი ქსოვილისაგან. წ. ს-ის ანთებას ციკლიტი ეწოდება. გ. ჰაჩიძე.

წაპე, ფ ე რ მ ა, შენობის, ხიდის მაღლის ნაწილის, არქიტექტურული ნაგებობისა და სხვათა გადახურვის ღეროვანი მზიდი კონსტრუქცია. წ-ს ამზადებენ ლითონისაგან, რკინაბეტონისაგან, ხისა და კომბინირებული (რამდენიმე სახის) მასალისაგან. წ-ის სიბრტყეში კვანძებში ღეროები შეერთებულია ერთიმეორესთან სახსრიან შეერთებად, დატვირთვა კი — კვანძებში მოდებულად. ამიტომ გაანგარიშებისას ვარაუდობენ, რომ წ-ის ღეროებში წარმოიქმნება მხოლოდ გრძივი (გამჭიმი ან მკუმშავი) ძალები. წ-ის ძირითადი შემადგენელი ნაწილებია (ნახ.) სარტყლები (ზედა და ქვედა) და გისოსი (დგარები, რიგელი და შვეულები). ძალებს სტატიკურად რკვევადი ბრტყელი წ-ის ღეროებში (იხ. სტატიკურად რკვევადი სისტემა) განსაზღვრავენ სტატიკის განტოლებებიდან, სივრცული წ-ის ღეროებში კი — მათი დანაწევრებით ბრტყელ წ-ებად. სტატიკურად ურკვევ წ-ს (იხ. სტატიკურად ურკვევი სისტემა) გაანგარიშებენ ძალთა მეთოდის განტოლებათა მეშვეობით. წ-ის გაანგარიშებისას მოძრავ დატვირთვაზე იყენებენ ე. წ. გავლენის წირებს.

წანამძღვარი, ლოგიკური, საიდანაც კეთდება დასკვნა.

წანარები, ერთ-ერთი ქართული (კახური) ტომი. უძველესი დროიდან ბინადრობდნენ დარიალის ხეობის (ძვ. წანარეთის ხევის) ტერიტორიაზე. ტომის სახელის მიხედვით ქვეყანას წანარეთი ეწოდებოდა. წ. განსაკუთრებით დაწინაურდნენ VIII—IX სს-ში. აქტიურად მონაწილეობდნენ VIII—XI სს. კახეთის სამეფო-სამთავროს სოც.-ეკონ., პოლიტ. და კულტ. ცხოვრებაში.

ლიტ.: პ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი თ., რანთა და კახთა სამეფო (VIII—XI სს.), თბ., 1982. თ. პაპუაშვილი

წანარეთი, ისტორიული მხარე აღმ. საქართველოს მთიანეთში, მოიცავდა დარიალის ხეობის ზემოთ, ჯერის ულელტეხილისა და მისი მიმდებარე რეგიონის ტერიტორიას — წანარეთის ხევს (თეთვა, რაც ნიშნავს, ახლანდ. ყაზბეგის რ-ნის ტერიტ.). VII და განსაკუთრებით VIII—IX სს-ში წანარების ტომის დაწინაურებამ და პოლიტ. სიძლიერემ ცნება „წანარეთის" ზოგადი, კრებითი ეთნ.-პოლიტ. შინაარსი შესძინა; წ-ად იწოდებოდა კახეთის მთიანეთი — „მთიულეთი კახეთისა" (მეცნიერებაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გარკვეულ პერიოდში პოლიტ. ასპექტით წ. მოიცავდა კახეთს ერწო-თიანეთით). ტრადიციულად წ-ის ხელისუფალს დაკისრებული ჰქონდა დარიალის ხეობის კონტროლი და განსაკუთრებით ჩრდილოეთიდან, მომთაბარე ტომთაგან. VIII—IX სს-ში წ. კახეთის სამთავროს შემადგენელი ნაწილი იყო. ამავე საუკუნეებში იგი ხდება ძირითადი ძალა კახეთის სამთავროს მიერ დაწყებული ბრძოლისა არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ.

ლიტ.: ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე მ., ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება (IX—X სს.), თბ., 1963; მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი დ., [illegible], თბ., 1966; პ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი თ., რანთა და კახთა სამეფო (VIII—XI სს.), თბ., 1982. თ. პაპუაშვილი.

წანაფი, სოფელი ლენტეხის რ-ნში (ზემო-სვანეთი), მდ. ხელედულის (ცხენისწყლის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირებზე, ზ. დ. 1000 მ, ლენტეხიდან 4 კმ ჩრდილოეთით. მეცხოველეობის სახ. მეურნეობაა. დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ლეუსეთში (2 კმ). საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი. სამედიცინო-სამეანო პუნქტი.

წანაცვლება, იხ. ძვრა.

წანაცვლების დენი, სიდიდე, რ-იც ელექტრული D ინდუქციის t დროში ცვლილების სიჩქარის [უფრო ზუსტად $(\partial D/\partial t)/4\pi$ სიდიდის] ტოლია. სახელი უწოდა ჯ. მაქსველმა. ელექტრომაგნ. ველის თეორიის აგებისას მან წამოაყენა ჰიპოთეზა (რ-იც შემდეგ ცდით დადასტურდა) იმის შესახებ, რომ მაგნ. ველის ქმნის არა მარტო მუხტების მოძრაობა (გამტარობის დენი), არამედ ელექტრული ველის ნებისმიერი ცვლილება დროში. ერთიანად მაგნ. ველს განსაზღვრავს სრული დენი, რ-ის სიმკვრივე $j = j_{გამ} + (\partial D/\partial t)/4\pi$, სადაც $j_{გამ}$ გამტარობის დენის სიმკვრივეა. წ. დ. ქმნის მაგნ. ველს იმავე კანონით, რომლითაც კანონითაც ქმნის გამტარობის დენი. სწორედ ამასთანაა დაკავშირებული $(\partial D/\partial t)/4\pi$ სიდიდის სახელწ. „დენი". გამტარობის დენისაგან განსხვავებით, წ. დ. ჯოულის სითბოს არ გამოყოფს.

წანაცვლების ვინის კანონი, კანონი, რ-იც ამტკიცებს, რომ აბსოლ. შავი სხეულის სპექტრის ენერგიის მაქსიმუმის ტალღის სიგრძე უკუპროპორციულია გამომსხივებელი სხეულის აბსოლუტური ტემპერატურისა $\lambda_{max}T = b$, სადაც b მუდმივაა ($b = 0{,}2897$ სმ·K). წ. ვ. კ. გვიჩვენებს ტემპ-რის ცვლილებასთან ერთად აბსოლუტურად შავი სხეულის გამოსხივების სპექტრში როგორ წაინაცვლებს ენერგიის განაწილების მაქსიმუმი. წ. ვ. კ. ემპირიულად მიიღო ვ. ვინმა (1893) თეორიული მოსაზრებების საფუძველზე.

წანაცვლების წესი, წესი, რ-იც განსაზღვრავს, როგორ „წანაცვლდება" რადიოაქტიური ელემენტის მდებარეობა მენდელეევის პერიოდულ სისტემაში, როცა ეს ელემენტი განიცდის რადიოაქტიურ დაშლას, რ-საც თან ახლავს α ან β ნაწილაკების გამოსხივება. ალფა-დაშლის დროს ბირთვი კარგავს 2e დადებით მუხტს და მისი მასა მცირდება დაახლ. ოთხი ატომური მასის ერთეულით. ამის შედეგად ელემენტი პერიოდული სისტემის დასაწყისისაკენ წაინაცვლებს ორი უჯრით, რაც შეიძლება ასე ჩაიწეროს:

$$^{A}_{Z}X \rightarrow {}^{A-4}_{Z-2}Y + {}^{4}_{2}He$$

ბეტა-დაშლის დროს ელემენტი წაინაცვლებს ერთი უჯრით პერიოდული სისტემის ბოლოსაკენ; ჩაიწერება ასე:

$$^{M}_{Z}X \rightarrow {}^{M}_{Z+1}Y + {}_{-1}e.$$

წ. წ. 1913 ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად დაადგინეს ფ. სოდიმ და კ. ფაიანსმა.

წანერი, ხეობის ტიპის მყინვარი სვანეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მ. მულხრის (ენგურის მარჯვ. შენაკადი) სათავეში, სიგრძე 11,2 კმ, ფართ. 28,8 კმ². შედგება ორი ტოტისაგან. საზრდოობს მწვერვალების — ტიხტენგენის, ლალვერის, თეთნულდისა და გისტოლის კალთებიდან ჩამონადენი მყინვარებით. მყინვარიდან გამოედინება მდინარე, რ-იც მულხრას მიუერთდება. გზა სოფ. ჟაბეშიდან. რ. ბაჩურაძე.

წანერი, უღელტეხილი სვანეთის კავკასიონ-

ონის მთავარ ქედზე. სიმაღლე 3487 მ. აგებულია პალეოზოური და კამბრიულისწინანა გრანიტოიდებითა და ქრისტ. ფიქლებით. ალპურ-მდელოიანია. აკავშირებს მდ. ენგურის (მესტიის რ-ნი) და ბეზენგის ჩერეკის (ყაბ.-ბალყ. ასსრ) აუზებს.
დ. უკლება.

ᲬᲐᲠᲘᲡᲙᲐᲠᲗᲐ, სოფელი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში (აგარაკის სოფსაბჭო), ბზიფის მარცხენა ნაპირზე ზ. დ. 150 მ, გუდაუთიდან 32 კმ, ბზიფიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 10 კმ. ს. შაუმიანის სახ. აგარაკის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა სოფ. აგარაკში (5 კმ).

ᲬᲐᲠᲙᲐᲚᲐᲣᲠᲘ, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (ბარათაულის სოფსაბჭო), მდ. ბარათაულისწყლის (აჭარისწყლის აუზში) მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 900 მ, შუახევიდან 24,5 კმ. ე. ი. ლენინის სახ. ბარათაულის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა) რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, მედპუნქტი.

ᲬᲐᲠᲙᲐᲮᲘᲗᲣᲑᲐᲜᲘ, სოფელი ადიგენის რ-ნში (არალის სოფსაბჭო), მდ. ქვაბლიანის ხეობაში ზ. დ. 1280 მ, ადიგენიდან 22 კმ, ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 20 კმ. ლადო კეცხოველის სახ. არალის კოლ-ბა (მეკარტოფილეობა, მეხილეობა, მეცხოველეობა), დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. არალში (2 კმ) ბ-კა, კლუბი.

ᲬᲐᲠᲙᲘᲗᲮᲐᲚᲘ (Polygonum alpinum), მაღლობიანი მცენარე მატიტელას გვარისა დაკბილულ-ღეროიანი მრავალწლოვანი ცალი აქვს, რ-ის სიმაღლე 20—90 სმ აღწევს. ყვავილები შეკრებილია მრავალრიცხოვან მტევნებად, რ-ებიც თავის მხრივ დიდ საგველაშია თავმოყრილი. ყვავილსაფარი თეთრია, ზოგჯერ იღებება მოწითალოდ. გავრცელებულია ცენტ. ევროპაში, ცენტრ. და აღმ. აზიაში, სსრ კ-ში — მთიან კავკასიაში, ციმბირში, შორეულ აღმოსავლეთსა და შუა აზიაში; იზრდება მთის მდელოებზე, ზოგჯერ ნათესებში. ფოთლებში შეიცავს ნაწილებს, სილოსადაც იყენებენ.
მ. გურგენიძე.

ᲬᲐᲠᲙᲘᲗᲐ, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (ფანელის სოფსაბჭო), ჟალის ქედის ალმ. კალთაზე, მდ. დიდი ლიახვის ხეობაში ზ. დ. 1480 მ, ჯავიდან 20 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 40 კმ. რიკის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა და სკოლა-ინტერნატი დაბა ჯავაში.

ᲬᲐᲠᲛᲐᲠᲗᲝᲑᲐ, კერპთმსახურება, „უსჯულოებით ხალხნი" (ს.-ს. ორბელიანი); ამ ტერმინით ქართულში აღინიშნებოდა არაქრისტიანობა საერთოდ. ეროვნულად კი ის სარწმუნოებანი, რ-ებთანაც შეეხებოდა ბრძოლა ქრისტიანობას. წ. ზოგადად აღნიშნავს როგორც ქრისტიანობის წინარეს, ისე მის თანადროულ, მაგრამ არაქრისტ. სარწმუნოებებს მაგ., ისლამი ქრისტიანობის პოზიციიდან წ-ა, რადგან უცხოა, მაგრამ ტერმ. წ. ისლამის მიმართ შედარებით იშვიათად იხმარება. წ. ძირითადად გამოხატავს ქრისტიანობისაგან განსხვავებულ რელიგ. და ეთიკურ სამყაროს, მაგრამ არ ხსნის სამყაროს რაიმე ნიშანდობლიობებს. ამიტომ ეს ტერმინი თავის თავში აერთიანებს ერთმანეთისაგან განსხვავებულ, არაქრისტ. სარწმუნოებებს, რ-ებიც დაშორებული არიან როგორც დროით, ისე მსოფლმხედველობრივ პრინციპებით მაგ., ქართველთა წინაქრისტ. ანუ წარმართული შეხედულებები არსებობდა და ხანგრძლივად მთელი ისტ. მანძილზე, მოიცავდა რელიგ. უძველეს ფორმებს, ს. წ. ნაყოფიერების კულტებს, რაც მეტად შეუმოწმებელ რელიგ. მოძღვრებებს (არმაზის რელიგიას, ცეცხლთაყვანისმცემლობას, ანტ. პანთეონს და ა. შ.) თითოეული მათგანი განსხვავებული ისტ. და რელიგ.-სოც. ვითარებების შედეგია და მკვეთრად ემიჯნება ერთიმეორეს. მაგრამ ქრისტიანობის თვალსაზრისით ყველა გაერთიანებულია ერთ ტერმინში „წ."
ი. სურგულაძე.

ᲬᲐᲠᲛᲐᲠᲗᲣᲚᲘ ᲡᲐᲙᲣᲚᲢᲝ ᲜᲐᲒᲔᲑᲝᲑᲐᲜᲘ, საკულტო ადგილები, რ-თაც ადამიანი ღვთაებრივ ძალას უკავშირებდა. ასეთებია მთები, ტაძრები, სამლოცველოები, სამსხვერპლოები და სხ. ძვ. წ. VII ათასწლეულში ქ. იერიქონში (პალესტინა) არსებობდა 3 ტიპის სამლოცველო, სადაც ქანდაკებები იდგა. ძვ. წ. 6500—5650 ჩათალ-ჰუიუქის ნეოლითურ სამოსახლოზე სავარაუდოა ქურუმთა კვარტალის არსებობა. აღმოჩენილია 40 ტაძარი თუ სამლოცველო, რ-ებიც შემკული იყო საკულტო სტატუეტებით, კედლის მხატვრობით, რელიეფებით. მესოპოტამიაში (ხარის თავები) და რქებით მთავარი იყო ნაყოფიერების ქალღმერთი მამრობითი ღვთაებას ხარის ან ჯიხვის სახე ჰქონდა. მესოპოტამიისა და რქებიან გამოსახულებები შემდგომში პალ. იყო პალესტურ (ძვ. წ. VI—V ათასწლ.), ეგეოსურ (კრეტა), დას. ანატოლიურ (ბეიჯესულთანი) და ამიერკავკ. კულტურებში (ძვ. წ. III—II ათასწლ.). მოგვ. ტაძრებს ეხვდებით შუმერის, ეგვ. და სხვ. ძვ. ცივილიზაციებში. შუმერში და ბაბილონში ტაძრები დიდი და საუკეთესო ტაძრებს აგებდნენ აბუ სიმბელის (ნუბია) კლდეში ნაკვეთი დიდი ტაძრის ფასადზე რამსეს II-ის 4 ოლიმპიური ქანდაკება იდგა (ძვ. წ. XIII ს.) ძვ. წ. IX ს-ში ბერძ. ტაძარი კრეტულ-მიკენური შენობის ფორმით ჩამოყალიბდა; ძვ. წ. VIII ს-ში პერიპტერულ (ირგვლივსვეტებიანი) ტაძრად გარდაიქმნა. განსხვა ფრონტონები და სხვ. იტალ. და ეტრუსკული ტაძრები ... ხიმხმიდ ხისა იყო და მაღალ პოდიუმზე (ბაქანზე) იდგა. ზოგი ტაძარი ლეგიონერთა ჯგუფისათვის იყო განკუთვნილი.

საქართველოში, შულავერისა და მტკვარ-არაქსის ადრინდ. სამიწათმოქმედო კულტ. ძეგლებში ცნობილია საკულტო დანიშნულების კერები (ნაყოფიერების — მზის ღიდი დუღისა და ცეცხლის კულტი). მომდევნო პერიოდში გვხვდება შეწირულებათა ბაქნები. გორასამარხთა ქვის წრეების განლაგება და ცოცხლების ზოგი ცალკეული სოლარულ კულტს უკავშირდება, მენჰირები კი — ნაყოფიერების კულტს. გვიანდ. ბრინჯაოსა და ადრინდ. რკინის ხანის სამლოცველოები გვხვდება შიდა ქართლში (ნაცარგორის, ზღუდრის, ყაოლანიბერის ნამოსახლარები), კახეთში (მელაანი, მელიქიეთ 2, არაშენდა, ბოდბე). ზოგი მეცნიერის აზრით (ა. ფურცელაძე), კახეთის სამლოცველოები ტიპის საერთო საკულტო ადგილს წარმოადგენდა, რ-საც ქერეშებს ემსახურებოდნენ მელიდელე 1-ისა და ყაშაღნის სამლოცველო უმთავრესად დიდი დედის კულტს ემსახურებოდა, მელაანისა — თმის ღვთაებას. ანტ. ხანაში უცხო საკულტო არქიტ. ნიმუშებიც გაჩნდა. ამ ხანის ტაძრები ცნობილია ვანში, სამთავროში, დედოფლის მინდორზე, სამადლოსა და ციხიაგორაზე. წ. ს. ნ. და კულტის განმხრახველთა მოიაში დღემდე შემორჩენილი.
ქ. ფოფხაძე.

ᲬᲐᲠᲛᲐᲢᲔᲑᲐ ᲐᲙᲐᲓᲔᲛᲘᲣᲠᲘ, სასწავლო პროგრამით დადგენილი ცოდნის ათვისებისა და უნარ-ჩვევების გამომუშავების დონე გამოხატება შეფასებისა და შეფასების ნიშნებით. მაღალი წ. ა-ს უზრუნველყოფს დიდაქტიკურ და აღმზრდელობით საშუალებათა სისტემა.

საბჭ. სკოლა მიზნად ისახავს უზრუნველყოს ყველა მოსწავლის მიერ საპროგრამო მასალის ღრმად და ხარისხიანად ათვისება.

ᲬᲐᲠᲛᲝᲓᲒᲔᲜᲐ, ადამიანის ცნობიერებაში ადრე აღქმულის თვალსაჩინო სახით განახლება აღქმის ხატსა და წ-ს შორის არსებითი განსხვავებაა აღქმა არის თვით ობიექტურად არსებულის ასახვა, წ. კი — შინაგანი ასახვა, რ-იც არაა დამოკიდებული აქტუალურ გამღიზიანებელზე, რითაც აფართოებს ცნობიერების ჰორიზონტს როგორც დროის, ისე სივრცის მიმართულებით. წ. უფრო მეტი ზოგადობით ხასიათდება, ვიდრე აღქმის ხატი, რიც უპირატესად კონკრეტულია. თვით წ-ებიც ერთმანეთისაგან ზოგადობის მეტ-ნაკლები ხარისხით განსხვავდებიან: არსებობს შედარებით კონკრეტული და უფრო ზოგადი წ-ები.

მეხსიერების წ-გან განსხვავდება წარმოსახვის წ., რ-შიც მოცემულია ჯერ არნახულის, ახლის განცდა.
გ. მჭედლიშვილი.

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲐ მ ა ტ ე რ ი ა ლ უ რ ი დ ო ვ ლ ა თ ი ს ა, საზოგადოების არსებობისა და განვითარებისათვის აუცილებელი მატერიალური დოვლათის შექმნის პროცესი. მარქსისტულ-ლენინური *პოლიტიკური ეკონომია* წ-ს განიხილავს ვიწრო და ფართო მნიშვნელობით. პირველი გაგებით წ-ში იგულისხმება დროის განსაზღვრულ მონაკვეთში მატერ. დოვლათის შექმნის პროცესი, მეორე მნიშვნელობით კი წ. განიხილება როგორც მუდმივად განმეორებადი პროცესი, რ-იც გარდა წ-ისა, გულისხმობს აგრეთვე შექმნილი პროდუქტის განაწილებას, გაცვლასა და *მოხმარებას*. „როგორც მოხმარების შეწყვეტა არ შეუძლია საზოგადოებას, ასევე არ შეუძლია მას წარმოების შეწყვეტაც" (მ ა რ ქ ს ი კ., კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1964, გვ. 719).

ადამიანები მატერ. დოვლათს აწარმოებენ არა ერთმანეთისაგან იზოლირებულად, არამედ ერთად, ამიტომ ყოველი წ. საზ. წ-ა. მატერ. დოვლათის წ. ადამიანთა ისტორიის ამოსავალი პუნქტია. ამასთან იგი უშუალოდ არის დაკავშირებული საზ-ების განვითარების მიღწეულ დონესთან, ვინაიდან წ-ის პროცესში ჩართული „შრომის საშუალებანი არა მარტო საზომია ადამიანის სამუშაო ძალის განვითარებისა, არამედ მაჩვენებელიცაა იმ საზოგადოებრივი ურთიერთობისა, რომელშიც შრომა წარმოებს" (მ ა რ ქ ს ი კ., იქვე, გვ. 230) მართალია, შრომის პროცესი ასახავს შრომის ამა თუ იმ საშუალებით ადამიანის ზემოქმედებას ბუნებაზე, მაგრამ არასწორი იქნებოდა მისი გაიგივება მატერ. დოვლათის წ-თან, ვინაიდან ამ უკანასკნელის წ-ისას ადამიანები ზემოქმედებენ არა მარტო ბუნებაზე, არამედ ერთიმეორეზეც. „რომ აწარმოონ, ადამიანები ერთიმეორესთან შედიან განსაზღვრულ კავშირსა და ურთიერთობაში და მხოლოდ ამ საზოგადოებრივი კავშირისა და ურთიერთობის შიგნით არსებობს მათი დამოკიდებულება ბუნებისადმი, ადგილი აქვს წარმოებას" (მ ა რ ქ ს ი კ. და ე ნ გ ე ლ ს ი ფ., რჩეული ნაწერები, ტ. 1, თბ., 1963, გვ. 63). ამრიგად, შრომის პროცესის შინაარსი უფრო ვიწროა, ვიდრე მატერ. დოვლათის წ., რადგან იგი შრომის პროცესის გარდა, შეიცავს *წარმოებით ურთიერთობასაც*. მამასადამე, წ-ს აქვს ორი ურთიერთდაკავშირებული მხარე, *საწარმოო ძალები* (ასახავს შრომის პროცესის მატერ. შინაარსს) და წარმოებითი ურთიერთობა (ამ პროცესის საზ. ფორმა).

როცა ლაპარაკია წ-ზე, ყოველთვის იგულისხმება საზ. განვითარების გარკვეული საფეხურის წ. „წ ა რ მ ო ე ბ ა ს ა ე რ თ ო დ აბსტრაქციაა, მაგრამ — გონივრული აბსტრაქციაა, რამდენადაც იგი მართლაც საერთოს ხაზგასმით აღნიშნავს, მის ფიქსირებას ახდენს და, ამრიგად, განმეორებისაგან გვათავისუფლებს" (მ ა რ ქ ს ი კ., პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, წგნ. 1, თბ., 1963, გვ. 258). ისტორიაში ცნობილია ხუთი წარმოების წესი. წ-ის განვითარება განისაზღვრება ეკონომიკური კანონებით, რ-თაგან უმთავრესია ყოველი წ-ის წესისათვის დამახასიათებელი *ძირითადი ეკონომიკური კანონი*. თანამედროვე წ-ის მატერ. ბაზაა მანქანური ტექნიკა.

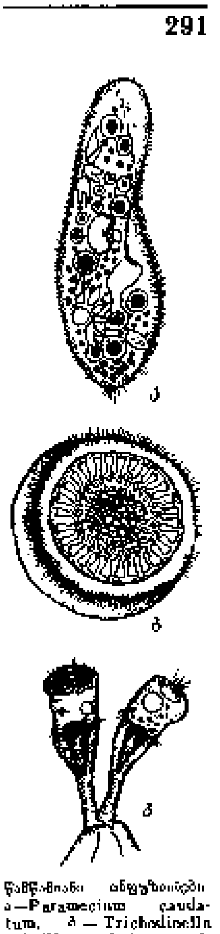

წამწამიანი ინფუზორიები ა—Paramecium caudatum, ბ—Tricholinella subtilis; გ—Apiosoma piscicola

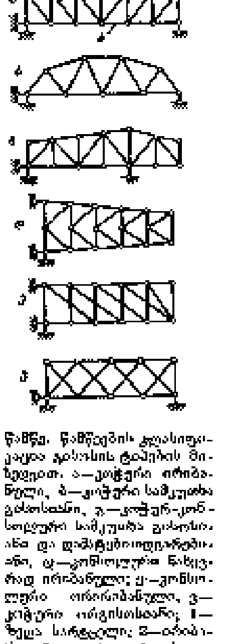

წამწე. წამწეების კლასიფიკაცია გარეშე ნიშნით: ა—კოჭური ირიბანიანი, ბ—კოჭური სამკუთხა გისოსიანი, გ—კოჭურ-კონსოლური სამკუთხა გისოსიანი და დამატებითდგარებიანი, დ—კონსოლური ნახევრად ირიბანული; ე—კონსოლური ირიბანებიანი, ვ—კოჭური ირიბნისებრი; 1—ზედა სარტყელი; 2—ირიბანა, 3—დგარი 4—ქვედა სარტყელი

კაპიტალიზმის დროს წ-ის მიზანია ზედმეტი ღირებულების წარმოება. კაპიტალიზმმა დააჩქარა წ-ის განვითარება, შექმნა აღრინდ. წ-ის წესთან შედარებით უმაგალითოდ მძლავრი საწარმოო ძალები, უზრუნველყო შრომის ნაყოფიერების სწრაფი ზრდა. მაგრამ კაპიტალიზმის პირობებში წ-ის განვითარება და მასთან განპირობებული ეროვნ. სიმდიდრის ზრდა დაკავშირებულია ბურჟ. საზ-ბის ანტაგონისტური წინააღმდეგობების გაღრმავებასთან. კაპიტალ. კონკურენცია მუდმივად არღვევს წ-ის განვითარებისათვის აუცილებელ პროპორციებს ამასთან კაპიტალიზმის განვითარების კვალობაზე ძლიერდება წარმოების განსაზოგადოება. ეს კი იწვევს კაპიტალიზმის ძირითადი წინააღმდეგობის გამწვავებას — წინააღმდეგობას წ-ის საზ. ხასიათსა და მითვისების კერძო კაპიტალ. ფორმას შორის.

სოციალიზმის დროს წ-ის მიზანი აისახება სოციალიზმის ძირითად ეკონომიკურ კანონში. წ-ის საშუალებებზე საზ. საკუთრების წარმოქმნა წარმოშობს სახ. მეურნ. მასშტაბით გეგმიანი გაძღოლის ეკონ. საფუძველს. ეს შესაძლებლობას იძლევა სოციალიზმს კაპიტალიზმთან შედარებით წ. უფრო მაღალი ტემპებით განავითაროს (იხ. ცხრილი). სოციალ. წ-ის დამახასიათებელი ნიშანია მისი სწრაფი და მყარი ზრდა. სოციალ. წ-ის განვითარებას ახასიათებს თვისებრივი ცვლილება ტექ. დონეში, დარგობრივსა და ტერიტ. სტრუქტურაში. სოციალ. წ-ის ტექ. დონის ამაღლება ვლინდება შრომის ფონდშეიარაღების, მისი ენერგოშეიარაღების, თანამედროვე და უფრო ეფექტურ ტექ. და ტექნოლ. ზრდაში. მაგ., 1970—84 წწ. მრეწველობაში საშ. რიცხვ. წარმოებითი პერსონალის ფონდშეიარაღება გაიზარდა 246%-ით, ხოლო 1985 წ. 1940-თან შედარებით მრეწველობაში შრომის ენერგოშეიარაღება — 7,9-ჯერ და ა. შ.

სოციალ. წ. განვითარების პროცესში მრავალ ეტაპს გაივლის თანამედროვე ეტაპზე წ-ის დამახასიათებელი თავისებურებაა მოხმარების საგნების წ-ის (ჯგუფი „ბ") ზრდის ტემპის დაახლოება წარმოების საშუალებათა წარმოების ზრდის ტემპთან (ჯგუფი „ა"), მაღლდება საზ. წარმოების ეფექტურობა.

წარმოებითი სტრუქტურა სამრეწველო საწარმოსი (გაერთიანებისა). ქვედანაყოფების კომპლექსი, მათი თანაფარდობა და ურთიერთკავშირი პროდუქციის დამზადების პროცესში. პირველადი სტრუქტურული წარმოებითი ერთეულია სამუშაო ადგილი, სადაც ცალკეული ოპერაციები სრულდება. სამუშაო ადგილები ერთიანდება წარმოებით უბნებად, რ-ებიც ქმნიან საამქროს. წარმოების პროცესში შესასრულებელი როლის მიხედვით განასხვავებენ ძირითად, დამხმარე და მომსახურე საამქროებსა და უბნებს. ძირითადი ქვედანაყოფები (დამამზადებელი, დამამუშავებელი, საამწყობო) იქმნება ძირითადი წარმოების ირგვლივ. დამხმარე ქვედანაყოფები (საიარაღო წარმოება, ენერგეტ. და სარემონტო მეურნეობები და სხვ. (იხ. *დამხმარე წარმოება*)) ამზადებენ იმ პროდუქციას, რ-საც მოიხმარს ძირითადი წარმოება. მომსახურე რგოლების დანიშნულებაა ნედლეულისა და მასალის შენახვა (სასაწყობო მეურნ.), შრომის საგნების გადაზიდვა (სატრანსპ. მეურნ.) და ა. შ. საწარმოს მართვის ორგანოები კი წარმართავენ და არეგულირებენ მთლიანად წარმოებას.

წარმოებითი ურთიერთობა, საზოგადოებრივი წარმოების პროცესში ადამიანებს შორის მატერიალურ-ეკონომიკური ურთიერთობათა ერთობლიობა. წ. უ. საწარმოო ძალებთან ერთად წარმოშობენ ისტორიულად განსაზღვრულ წარმოების წესს მთლიანი წარმოების წესი და წ. უ-თა ერთობლიობა ქმნის ერთიან სისტემას, საზ-ბის ეკონ. სტრუქტურას, ბაზისს, რ-ზედაც იგება საზ-ბის ზედნაშენი. წ. უ-თა ერთიანი სისტემის საფუძველია საკუთრებითი ურთიერთობა. წ. უ-თა ხასიათი განისაზღვრება იმით, თუ ვის საკუთრებაშია წარმოების საშუალებები, როგორ ხორციელდება მათი შეერთება უშუალო მწარმოებლებთან და როგორია მატერ. და სულიერი დოვლათის მითვისების საზ. ფორმა. ვისაც ეკუთვნის წარმოების საშუალებანი, ის არის წარმოებული პროდუქტის მესაკუთრე იმის მიუხედავად, მიიღო მან უშუალო მონაწილეობა პროდუქტის წარმოებაში თუ არა. წარმოების საშუალებებზე საკუთრების ესა თუ ის ისტ.-საზ. ფორმა განსაზღვრავს განაწილებითს ურთიერთობას და სხვადასხვა სოც. ჯგუფის (კლასის) მდგომარეობას საზ-ბაში. წ. უ. საწარმოო ძალების სოც. ფორმაა და ყალიბდება საწარმოო ძალების ხასიათისა და მისი განვითარების დონის მიხედვით. ამ პროცესში წ. უ-სა და საწარმოო ძალებს შორის წარმოიშობა წინააღმდეგობები, რ-ებიც ანტაგონისტურ საზ-ბაში გადაიჭრება სოციალ. რევ. გზით. ისტორიისათვის ცნობილია წ. უ-ის ხუთი ტიპი და შესაბამისად წარმოების ხუთი წესი: პირველყოფილი თემური, მონათმფლობელური, ფეოდ., კაპიტალ. და კომუნისტური. პირველყოფილ თემური წ. უ. არის ადამიანთა საზ-ბის განვითარების ყველაზე ადრინდ. ურთიერთობა, მონათმფლობელური, ფეოდ. და კაპიტალისტური კი კერძომესაკუთრული ექსპლუატატორული ურთიერთობებია.

სოციალ. წ. უ-ის წარმოშობას აქვს სპეციფ. თავისებურება. იგი ჩაისახება არა ძვ. ბურჟ. საზ-ბის წიაღში, არამედ წარმოიშობა სოციალ. რევ. შედეგად წარმოების საშუალებებზე კერძო საკუთრების ლიკვიდაციისა და მატერ. დოვლათის უშუალო მწარმოებლებთან საზ. წარმოების საშუალებების შეერთების საფუძველზე. წ. უ-ის სისტემაში შედის აგრეთვე განაწილების, გაცვლისა და მოხმარების ურთიერთობა. წ. უ. ყოველ საზ-ბაში ვლინდება როგორც ეკონ. ინტერესები. სოციალ. წ. უ-თვის დამახასიათებელია საზ-ბის, კლასების, საწარმოო კოლექტივების, თითოეული მუშაკის ინტერესთა ერთიანობა, სადაც წამყვანია საერთო-სახალხო ინტერესები. წ. უ. ყველა ფორმაციაში ატარებს ობიექტურ ხასიათს. სოციალიზმამდელ ფორმაციებში იგი ფუნქციონირებს სტიქიურად, კომუნ. წარმოების წესისათვის კი დამახასიათებელია წ. უ-ის მთელი სისტემის გეგმაზომიერი ფუნქციონირება — საზ-ბას აქვს შესაძლებლობა განჭვრიტოს ურთიერთობის მოქმედების შედეგები და სრულყოს წ. უ. ეს არის საზ. ურთიერთობაზე ადამიანთა ბატონობის ახ. თვისებრივი საფეხური. სოციალ. წ. უ-ის სრულყოფა და მისი გეგმაზომიერი გადაზრდა კომუნისტურში არის კომუნიზმის მშენებლობის პროგრამის შემადგენელი ნაწილი.

ლიტ.: მარქსი კ. და ენგელსი ფ., კომუნისტური პარტიის მანიფესტი, თბ., 1977; მარქსი კ., ფოიერბახი. მატერიალისტური და იდეალისტური მსოფლმხედველობის დაპირისპირებულობა („გერმანული იდეოლოგიის" I თავი), რჩეული ნაწარმოებნი, ტ. 1, თბ., 1979; მარქსი კ., კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954; ლენინი ვ. ი., იმპერიალიზმი, როგორც კაპიტალიზმის უმაღლესი სტადია, თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 22; [illegible], საბჭოთა ხელისუფლების მორიგი ამოცანები, იქვე, ტ. 27; სკკპ XXVII ყრილობის მასალები, თბ., 1986; სკკპ პროგრამა. ახალი რედაქცია, თბ., 1986.

[illegible]

წარმოებითი ფონდები, მატერიალური წარმოებისათვის აუცილებელი წარმოების საშუალებები. წარმოების პროცესში წ. ფ-ს მზა პროდუქტზე გადააქვს თავისი ღირებულება. ღირებულების გადატანის წესის მიხედვით წ. ფ. იყოფა **ძირითად და საბრუნავ ფონდებად**. წარმოებითი ძირითადი ფონდები (ძირითადად **შრომის საშუალებები**) წარმოებაში მონაწილეობს მრავალი ციკლის განმავლობაში, რის გამოც მისი ღირებულება მზა პროდუქტზე გადაიტანება მისი ცვეთის კვალობაზე.

წარმოებითი საბრუნავი ფონდები (უპირატესად შრომის საგნები) ბრუნვა მთლიანად ერთი წარმოებითი ციკლის განმავლობაში, ხოლო მისი ღირებულება მთლიანად გადაიტანება ახლად შექმნილ პროდუქტზე. მათი ბრუნვის დრო შედარებით მცირეა სსრკ მრეწველობაში 70-იანი წწ. დასაწყისში იგი უდრიდა 70 — 75 დღეს.

წ. ფ-ის შემადგენლობაში ჭარბობს წარმოებითი ძირითადი ფონდები 1984 სსრკ წარმოებითმა ძირითადმა ფონდებმა შეადგინა 1489 მლრდ. მან. ხოლო საბრუნავმა საშუალებებმა — 899,4 მლრდ. მან. წარმოებითი ძირითადი ფონდების ზრდა (იხ. ცხრილი), საბოლოო ჯამში განსაზღვრავს საზ. წარმოების განვითარებას, „ეკონომიკურ ეპოქებს ერთმანეთისაგან განასხვავებს არა ის, თუ რა იწარმოება, არამედ ის, თუ როგორ, შრომის რა საშუალებებით იწარმოება" (მარქსი კ., კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1984, გვ. 200). ძირითად ფონდებზე მოდის ქვეყნის წ. ფ-ის 66,6% (საქ. სსრ-ში — 64,2%).

მატერ. წარმოების ყველა დარგში (მშენებლობის გარდა) წარმოებითი ძირითადი ფონდები, მოცულობის მიხედვით, შეადგენს წ. ფ-ის მთავარ ნაწილს, მაგ., 1985 წ. I იან-ისთვის სსრკ მრეწველობაში წარმოებითი ძირითადი ფონდები შეადგენდა 720 მლრდ მან (ე. ი. მრეწველობაში არსებული წ. ფ-ის 79,5%), სოფ. მეურნეობაში — 306 მლრდ. მან. (85%), ტრანსპორტსა და კავშირგაბმულობაში — 304 მლრდ მან (96,7%), მშენებლობაში — 76 მლრდ მან (39,8%).

ძირითადი ფონდების მატებით იზრდება შრომის ფონდშეიარაღება. წარმოებითი ძირითადი ფონდები შრომის საშუალებების ფუნქციების თავისებურების შესაბამისად იყოფა სახეებად: შენობა, ნაგებობა, გადამცემი მოწყობილობა, მანქანები და მოწყობილობა, სატრანსპ. საშუალება, ინსტრუმენტი, საწარმოო და სამეურნეო ინვენტარი და სხვ.

ძირითადი ფონდების სტრუქტურის შეფასების არსებითი ნიშანია მისი დაყოფა პასიურ (შენობა და ნაგებობა) და აქტიურ (უმთავრესად მანქანები და მოწყობილობა) ნაწილებად. წარმოების ეფექტურობის ამაღლების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წანამძღვარია ძირითად ფონდებში მისი აქტ. ნაწილის ამაღლება. სამეცნ.-ტექ. პროგრესი ხელს უწყობს ძირითადი ფონდების აქტ. ნაწილის გადიდებას.

ძირითადი ფონდები მისი ფუნქციონირების პროცესში ფიზიკურად ცვდება, კარ-

ეროვნული შემოსავლის ზრდის ტემპი სოციალისტურ, განვითარებულ კაპიტალისტურ და განვითარებად ქვეყნებში (1950=1)

წლები	სოციალისტური ქვეყნები	მ. შ. სსრ კავშირი	განვითარებული კაპიტალისტური ქვეყნები	განვითარებადი ქვეყნები
1960	2,6	2,5	1.5	1.6
1970	4,6	4,8	2,4	2,8
1980	8,0	8,0	3,3	4,8
1984	9,6	9.1	3,6	5,4
მატების საშუალოწლიური ტემპები, პროცენტებში				
1951—1984 წწ.	6,8	6,7	3,8	5,1
1971—1984 წწ	5,2	4.7	2,9	4,9
1981—1984 წწ.	4,3	3 2	2,1	3,0

გადაცემს თავის სრულ ღირებულებას (ან ამორტიზაციას ძირითადი ფონდების.)

ძირითადი ფონდები ფიზ. ცვეთის გარდა განიცდის მორალურ ცვეთას. ამ შემთხვევაში მცირდება ძირითადი ფონდების ღირებულება სამეცნ.-ტექნ. პროგრესისა და შრომის ნაყოფიერების ზრდის შედეგად. მორალური ცვეთა მოითხოვს ძირითადი ფონდების სხვადასხვა შეფასების აუცილებლობას სრული აღდგენითი ღირებულების მიხედვით (სხვაობა სრულ დაწყებით ღირებულებასა და მორალური ცვეთით გამოწვეულ დანაკარგებს შორის) და დარჩენილი აღდგენითი ღირებულების მიხედვით (სხვაობა სრულ აღდგენით ღირებულებასა და მატერ. ცვეთის სიდიდეს შორის).

ტექ. პროგრესი ქმნის წარმოების ეფექტიანობის ამაღლების ისეთ პირობას, რ-იც ფარავს მორალური ცვეთის დანაკარგს, ამიტომ იგი სახ. პროგრესის მძლავრი ფაქტორია. მოძველებული ტექ. დროული შეცვლა სახ. მეურნ. ეფექტური გაძღოლის აუცილებელი პირობაა.

ძირითადი ფონდების მოძრაობის პროცესი ხასიათდება სხვადასხვა მაჩვენებლით, რ-თაგან მნიშვნელოვანია განახლების კოეფიციენტი, რ-იც ახასიათებს მოცემულ პერიოდში ექსპლუატაციაში შესული ახ. ძირითადი ფონდების ღირებულების ხვ. წ. პერიოდის დასაწყისის ძირითადი ფონდების საერთო ღირებულებაში, მწყობრიდან გამოსვლის კოეფიციენტი, რ-იც ახასიათებს ძირითადი ფონდების მწყობრიდან გამოსვლის ინტენსიურობას. იგი განისაზღვრება როგორც თანაფარდობა მწყობრიდან გამოსული ძირითადი ფონდების ღირებულებასა და პერიოდის ბოლოს არსებული ძირითადი ფონდების ღირებულებას შორის.

ძირითადი ფონდების გამოყენების ეფექტიანობის ამაღლება ასახავს კავშირს წარმოებული პროდუქციის მოცულობასა და წარმოებითი ძირითადი ფონდების ღირებულებას შორის; იგი ერთი ერთმანეთთან დაკავშირებული მაჩვენებლით — ფონდუკუგებით და ფონდტევადობით გამოიხატება.

საბრუნავი ფონდები მოიცავს შრომის საგნებს — წარმოების მარაგს (ნედლეული, ძირითადი და დამხმარე მასალა, სათბობი, ნაყიდი ნახევარფაბრიკატები და ა. შ.) და დაუმთავრებელ პროდუქციას (საკუთარი წარმოების ნახევარფაბრიკატები და დანახარჯი მომავალი პერიოდისათვის, ე. ი. დანახარჯი იმ პროდუქციაზე, რ-იც მომავალში გამოიშვება). დაუმთავრებელი პროდუქციის ღირებულებაში შედის მუშებისა და მოსამსახურეების ხელფასი, რ-იც დარიცხულია ამ პროდუქციის გამოშვების დროს. საბრუნავ ფონდებს მიეკუთვნება აგრეთვე მცირეფასიანი და სწრაფცვეთადი შრომის საშუალებები, რ-თა ღირებულება არ აღემატება 100 მან. ან რ-თა სამსახურის ვადა, მიუხედავად მათი ღირებულებისა, ერთ წელზე ნაკლებია.

საბრუნავი ფონდების გამოყენების ერთ-ერთი განმსაზღვრელი მაჩვენებელია პროდუქციის მასალატევადობა, რ-იც ასახავს შრომის საგნების ერთობლივ ხარჯვას პროდუქციის წარმოებაზე როგორც ნატურალური, ისე ღირებულებითი მაჩვენებლებით. იგი განისაზღვრება სახ. მეურნ. მასშტაბით:

$$მტ = \frac{\text{მატერიალური დანახარჯების ღირებულება (ამორტიზაციის გარეშე)}}{\text{მთლიანი ერთობლივი პროდუქტი (ერთობლივი შემოსავალი)}}$$

ცალკეული საწარმოს მიხედვით:

$$მტ = \frac{\text{მატერიალური დანახარჯების ღირებულება (ამორტიზაციის გარეშე)}}{\text{სასაქონლო ან მთლიანი პროდუქცია}}$$

პროდუქციის მასალატევადობის შემცირება შესაძლებელია მანქანა-მოწყობილობების წონის შემცირებით, ტექნოლ. პროცესის სრულყოფით, მეორეული რესურსების გამოყენებით, ხარჯვის ნორმების შემცირებით და ა. შ.

წ. ფ-ის ბრუნვის პროცესში საბრუნავი ფონდები მიმოქცევის ფონდებთან ერთად ქმნის საბრუნავ საშუალებებს.

წარმოებითი ფონდების ბრუნვა სოციალისტური საწარმოების (გაერთიანებების), განუწყვეტლივ განახლებადი წარმოებითი ფონდების წრებრუნვა.

წ. ფ. ბ-ის დრო შედგება წარმოების დროისა და მიმოქცევის დროის ჯამისაგან. წარმოების დრო არის წარმოებითი ფონდების ხანგრძლივობა წარმოების სფეროში. იგი მოიცავს პერიოდს საწარმოში წარმოების საშუალებების შესვლიდან საწარმოს მზა პროდუქციის გამოშვებამდე.

წარმოების დროში შედის: 1 დრო, რ-ის განმავლობაში წარმოების საშუალებები საწარმოო მარაგის სახითაა და რ-იც აუცილებელია წარმოების პროცესის უწყვეტობის უზრუნველსაყოფად; 2 შრომის პროცესის დრო, რ-ის მსვლელობაში ცოცხალი შრომა უშუალოდ უერთდება წარმოების ნივთობრივ და პიროვნულ ფაქტორებს. ამ დროს უწოდებენ სამუშაო პერიოდს, რ-იც წარმოების დროის მთავარი ელემენტია. მისი ხანგრძლივობა დამოკიდებულია მოცემული წარმოების ხასიათზე (მრეწვ., სოფ. მეურნ. და ა. შ.), წარმოების ტექ. შეიარაღებულობასა და ორგანიზაციაზე, წარმოებული პროდუქციის თვისებრივ ხასიათზე და ა. შ., აგრეთვე სამუშაო დღის ხანგრძლივობასა და შრომის ნაყოფიერების დონეზე; 3 შრომაში წყვეტილობის დრო (მოცდენა, შესვენება და სხვ.); 4 წყვეტილობა შრომის საგნების უშუალო დამუშავებისას, რ-ის განმავლობაში შრომის საგნები განიცდის ბუნებრივ ან ხელოვნური პროცესების ზემოქმედებას (მოსავლის მომწიფება, ღვინის დადუღება, მერქნის შრობა, ტყავის დათრიმვლა და ა. შ.).

სოციალიზმის დროს წარმოების დროის შემცირების მასტიმულირებელი მოტივია სახ.-ბის მისწრაფება აამაღლოს წარმოების ეფექტიანობა და დროის შედარებით მცირე მონაკვეთში შექმნას უხვი მატერ. დოვლათი. წარმოების დროის შესამცირებლად საჭიროა სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის ტემპების დაჩქარება, რაც უზრუნველყოფს წარმოებითი ფონდების ბრუნვის დროის შემცირებას. ამ ტენდენციას ემსახურება წარმოების ტექნოლოგიისა და ორგანიზაციის სრულყოფა და მისი რიტმულობის გაძლიერება; სოციალისტური შეჯიბრება, ცალკეული საწარმოს სპეციალიზაციის გაღრმავება და მ. შ. კოოპერირების სრულყოფა, ხელშეკრულებათა დაცვა და ა. შ.

მიმოქცევის დრო მოიცავს მიმოქცევის სფეროში წარმოების საშუალებების ხანგრძლივობის დროს. მასში შედის: 1. დრო, რ-ის განმავლობაში სარეალიზაციო საქონელი საწარმოს საწყობებშია; 2 მომხმარებლამდე მზა პროდუქციის ტრანსპორტირების დრო; 3. მზა პროდუქციის რეალიზაციის დრო; 4. დრო, რ-იც საჭიროა ახ. წარმოების საშუალებების შესაძენად.

მიმოქცევის დროის შემცირება უმთავრესად დამოკიდებულია ტექ. განვითარების დონეზე, გასაღების ორგანიზაციისა და მატერ.-ტექ. მომარაგების სრულყოფის ხარისხზე, საწარმოს მიერ ყველა ვალდებულების შესრულებაზე ყველა მაჩვენებლის მიხედვით (ნომენკლატურა, ასორტიმენტი, ხარისხი და სხვ.), რაც გამორიცხავს ამ საქონლის რეალიზაციის შეფერხებას.

სოციალ. სახ.-ბა დაინტერესებულია წ. ფ. ბ-ის დაჩქარებით. ვინაიდან რაც უფრო მცირეა ფონდების ბრუნვის ხანგრძლივობა, მით უფრო მეტი მატერ. დოვლათი იწარმოება იგივე დანახარჯებით, გავლენას ახდენს წარმოების ეფექტიანობის ისეთ მაჩვენებლებზე, როგორიცაა შრომის ნაყოფიერება, რენტაბელობა, პროდუქციის თვითღირებულება, ფონდუკუგება და ა. შ.

წარმოებითი ფონდების წრებრუნვა, წარმოებითი ფონდების მოძრაობა წარმოებისა და მიმოქცევის სფეროში. ამ მოძრაობისას ისინი გადიან სამ სტადიას და შესაბამისად იძენენ სამ ფუნქციურ ფორმას. სოციალ. საწარმოები თავიანთ საქმიანობას აწარმოებენ სამეურნეო ანგარიშის საფუძველზე. სამეურნეო ანგარიშზე აღმოცენებული ურთიერთობის მატერ. საფუძველია საწარმოს განკარგულებაში არსებული წარმოებითი ფონდები.

სოციალ. კვლავწარმოების მსვლელობაში წარმოებითი ფონდების მუდმივი მოძრაობის შედეგია ახ. სამეურნეო ღირებულების შექმნა და ღირებულების ზრდა. ამ მოძრაობაში სოციალ. საწარმოების ფონდების ფულადი ფორმა გარდაიქმნება საწარმოო ფორმად, საწარმოო ფორმა — სასაქონლოდ, ხოლო სასაქონლო ფორმა — კვლავ ფულად ფორმად, ე. ი. წარმოებითი ფონდე-

ძირითადი ფონდები სახალხო მეურნეობის დარგების მიხედვით (წლის ბოლოს; 1973 წ. შესადარ ფასებში; მლრდ. მანეთებში)

	სსრკ 1970 მლრდ. მან.	სსრკ 1975 მლრდ. მან.	სსრკ 1984 მლრდ. მან.	სსრკ 1984 პროცენტებში ჯამის მიმართ	საქ. სსრ 1970 მლრდ. მან.	საქ. სსრ 1975 მლრდ. მან.	საქ. სსრ 1984 მლრდ. მან.	საქ. სსრ 1984 პროცენტებში ჯამის მიმართ
მთელი ძირითადი ფონდები (პირუტყვის ჩათვლით)	860	1256	2216	100	14.1	18,9	31.1	100
წარმოებითი ძირითადი ფონდები	531	805	1489	67,1	8,5	11,8	20,5	65,9
აქედან:								
მრეწველობაში	255	385	720	32,5	3,4	4,6	8,6	27,7
სოფლის მეურნეობაში	106	137	306	13,8	2,2	3,1	5,2	16,6
ტრანსპორტსა და კავშირგაბმულობაში	117	171	304	13,7	2,2	3,0	4,7	15,2
მშენებლობაში	22	35	76	3,4	0,3	0,5	0,9	3,0
მატერიალური წარმოების სხვა დარგებში	31	47	83	3,7	0,4	0,7	1,1	3,4

ბი ასრულებენ წრებრუნვას სოციალ. საწარმოების ფონდებს ერთდროულად სამივე ფუნქციური ფორმა აქვს. ეს უზრუნველყოფს მათი მოძრაობის პროცესის უწყვეტობას როგორც წარმოების, ასევე მიმოქცევის სფეროში სავსებით ფორმით სოციალ. წ. ფ. წ. ემსგავსება კაპიტალის წრებრუნვას (იხ. კაპიტალის წრებრუნვა და ბრუნვა): ფ—ს<(წს / სძ) ... წ ... ს'—ფ', ფაქტობრივად კი მ. შ. პრინციპული სოც.-ეკონ. განსხვავებაა სოციალ. საწარმოს ფონდები, განსხვავებით კაპიტ. საწარმოს ფონდებისაგან, სახ. საკუთრებაა და გეგმაზომიერად გამოიყენება მთელი საზ-ბის საკეთილდღეოდ. ფონდების წრებრუნვას არ ახასიათებს კაპიტალის წრებრუნვის ისეთი ელემენტი, როგორიცაა სამუშაო ძალის, როგორც საქონლის, ყიდვა; ფონდების წრებრუნვის მიზანია სახმარ ღირებულებათა მასის წარმოება; შესაბამისად, მთელი საზ-ბის მატერ. და კულტ. მოთხოვნილებების მაქს. დაკმაყოფილების უზრუნველყოფა, წ. ფ. წ. როგორც მთლიანად, ისევე ცალკეულ სტადიაზე გეგმაზომიერად ხორციელდება; სოციალ. მეურნეობაში წ. ფ. წ-ის უწყვეტობა არ აწყდება კაპიტალის წრებრუნვისათვის დამახასიათებელ წინააღმდეგობებს.

აუცილებელია აღინიშნოს, რომ წ. ფ. წ-ის პროცესში შეიძლება გამოვლინდეს არაანტაგონისტური წინააღმდეგობა კერძოდ, წინააღმდეგობა საწარმოში ფულადი მასის მოძრაობასა და მატერ. ფონდებს შორის. წრებრუნვის მესამე სტადია ყველაზე მწვავეა კაპიტალ. საწარმოებისათვის. სოციალიზმის დროს კი იგი გეგმაზომიერად, მაგრამ არაავტომატურად ხორციელდება, შეფერხებებს შეიძლება ადგილი ჰქონდეს სამივე სტადიაზე, მაგრამ სოციალიზმის დროს არ არსებობს ნორმალური წრებრუნვის ხელშემშლელი ობიექტური პირობები.

წ. ფ. წ-ის პირველადი სტადია, რ-იც მიმდინარეობს მიმოქცევის სფეროში, ფულადი სტადიაა. ამ დროს ფულის (ფ) მეშვეობით ხდება წარმოების ნორმალური ფუნქციონირებისათვის აუცილებელი წარმოების საშუალებების (წს) ანუ საქონლის (ს) შეძენა. ამ სტადიაზე წ. ფ. წ-ის ფორმულაა ფ ს (წს). აქ ეკონ. სტიმულირების სისტემა (გადასახდელი წარმოების ფონდებზე) ხელს უწყობს ფონდების გამოყენების ეფექტურობის ამაღლებას, ხოლო ახ. ტექ. დანერგვა — ცოცხალი შრომის ეკონომიას. წ. ფ. წ-ის პირველ სტადიაზე მნიშვნელოვანია საწარმოებში ნედლეულისა და მასალების საწარმოო მარაგის ნორმირება და ა. შ.

წ. ფ. წ-ის II სტადია მიმდინარეობს წარმოების სფეროში, სადაც შრომის პროცესში იქმნება ახ. წმინდა პროდუქტი, რის შედეგად საწარმო ღებულობს მოგებას. ეს არის წ. ფ. წ-ის მთავარი და გადამწყვეტი სტადია, რ-ის დროს ერთდება წარმოების ნივთობრივი (წარმოების საშუალებები) და პირადული ფაქტორების (სამუშაო ძალა) შეერთების განსაკუთრებული წესი. II სტადიაზე წ. ფ. წ-ის ფორმულაა ს (წარმ. (საშ.) ... წ ... ს' / სამუშაო ძალა).

წ. ფ. წ-ის III სტადიაზე — სასაქონლო სტადიაზე — მიმდინარეობს მზა პროდუქტის, როგორც საქონლის, რეალიზაცია: ს'-ფ'. იგი დაკავშირებულია მიმოქცევის სფეროსთან. ამ სტადიის მთავარი მიზანია წარმოებული საქონლის რეალიზაცია. ეს საწარმოს საშუალებას აძლევს ფულადი ფორმით აანაზღაუროს საქონლის წარმოებაზე გაწეული ხარჯები (თვითღირებულება) და მიიღოს წმინდა შემოსავალი, რ-ის ერთი ნაწილი მოგების ფორმით რჩება საწარმოს, მეორე ნაწილი კი გადადის სახელმწიფო ბიუჯეტში.

წ. ფ. წ-ის სამივე სტადიას შორის მჭიდრო ურთიერთკავშირია. წრებრუნვის ნორმალური მსვლელობისათვის სტადიებს შორის შეუფერხებელი მოძრაობა უნდა იყოს. ამა თუ იმ სტადიაზე ფონდების მოძრაობის შეფერხება არღვევს წ. ფ. წ-ის ნორმალურ პროცესს.

წარმოების პროცესის უწყვეტობის აუცილებელი პირობაა ფონდების მოძრაობა ერთდროულად სამივე სტადიასა და ფორმაში ფონდების „სხვადასხვა ნაწილი ერთიმეორის მიყოლებით გაივლის წრებრუნვას", ასე რომ ფონდების „წრებრუნვა თანმიმდევრობით მისი სხვადასხვა წილის წრებრუნვაში ხორციელდება" (მ ა რ ქ ს ი კ., კაპიტალი, ტ. 2, თბ., 1957, გვ 152). ამგვარი დაყოფით შესაძლებელია ფონდების მოძრაობის თანმიმდევრობა დროსა და სივრცეში. ფონდების თითოეული ნაწილი რიგრიგობით იღებს და იმორებს თანმიმდევრობით სამივე ფორმას: ფულადს, წარმოებითსა და სასაქონლოს. მაგ., სოციალ. ქ-ნის ანგარიშსწორების ანგარიში ბანკში თავისებური რეზერვუარია, სადაც უწყვეტად ჩაირიცხება და საიდანაც ასევე უწყვეტად გადის ფულადი სახსრები. ქ-ნის საამქროებში ერთდროულად განუწყვეტლივ შემოდის წარმოების საშუალებები და გადის მზა პროდუქცია ასევე ქ-ნის საწყობებში უწყვეტად ხდება საქონლის მიღება და გაცემა. ამრიგად, „მხოლოდ სამი წრებრუნვის ერთიანობაში ხორციელდება ერთობლივი პროცესის უწყვეტობა" (იქვე, გვ 126) წრებრუნვის ფორმულები შემდეგნაირად აღინიშნება

1. ფულადი ფონდების წრებრუნვა

ფ—ს(წს)...წ...ს'(ს+Δს)—ფ'(ფ+Δფ), სადაც |___ ხელფ. ; Δ არის ნამატი

2. საწარმოო ფონდების წრებრუნვა

წ ... ს'—ფ'—ს ... წ'

3. სასაქონლო ფონდების წრებრუნვა

ს'—ფ'—ს ... წ ... ს'.

ფონდების წრებრუნვის უწყვეტობა უზრუნველყოფილია შრომითი, მატერ. და ფინანს. რესურსების საბალანსო შეხამებით, რაც კი მოითხოვს ფონდების წრებრუნვის გეგმაზომიერ ორგანიზაციას ქვეყნის სახ. მეურნ. მასშტაბით.

წარმოების ავტომატიზაცია, მანქანური წარმოების განვითარების პროცესი, რ-ის დროსაც მართვისა და კონტროლის ფუნქციები სრულდება არა ადამიანის მიერ, არამედ ხელსაწყოებითა და ავტომატური მოწყობილობებით. წ ა თანამედროვე მრეწვ. განვითარების საფუძველი და მეცნ.-ტექნ. პროგრესის ერთ-ერთი მიმართულებაა. წ. ა-ის მიზანია შრომის ეფექტურობის ამაღლება, გამოსაშვები პროდუქციის ხარისხის გაუმჯობესება და საწარმოს ყველა რესურსის ოპტიმალური გამოყენებისათვის პირობების შექმნა. განასხვავებენ ნაწილობრივ, კომპლ. და სრულ წ. ა-ს.

ნ ა წ ი ლ ო ბ რ ი ვ ი წ ა (ცალკეული საწარმოო ოპერაციების ავტომატიზაცია) იმ შემთხვევაში ხორციელდება, როცა რთული ჩქარული პროცესების მართვა ადამიანისათვის პრაქტიკულად შეუძლებელია ან როცა პროცესი მიმდინარეობს ადამიანის სიცოცხლისათვის საშიშ პირობებში. წ. ა-ის ამ სახეობას მიეკუთვნება აგრეთვე მძიმე და ერთფეროვანი სამუშაოების ავტომატიზაცია.

კ ო მ პ ლ ე ქ ს უ რ ი წ. ა-ის დროს უბანი, საამქრო, ქარხანა, ელექტროსადგური მოქმედებენ ისე, როგორც მოქმედებს ერთიანი ურთიერთდაკავშირებული ავტომ. კომპლექსი. კომპლ. წ. ა. მიზანშეწონილია მხოლოდ მაღალგანვითარებულ წარმოებაში სრულყოფილი ტექნოლოგიისა და მართვის პროგრ. მეთოდების ბაზაზე უნიკალურ საიმედო ავტომატიზაციის ტექნიკურ საშუალებათა და იმ საწარმოო დანადგარების გამოყენების პირობებში, რ-ებიც მუშაობენ მოცემული ან ოპტიმიზირებული პროგრამით. ამ დროს ადამიანი მხოლოდ აკონტროლებს და მართავს კომპლექსის მუშაობას.

ს რ უ ლ ი წ. ა ითვალისწინებს საწარმოს მართვისა და კონტროლის ყველა ფუნქციის გადაცემას მართვის ავტომ. სისტემებისათვის (იხ. ავტომატური მართვა); ახორციელებენ მაშინ, როცა საწარმო რენტაბელურია, მდგრადია, მისი მუშაობის რეჟიმი უცვლელია, ხოლო შესაძლო ცვლილებები წინასწარ შეიძლება იყოს გათვალისწინებული, აგრეთვე ადამიანისათვის მიუწვდომელ ან სიცოცხლისათვის საშიშ პირობებში.

ავტომატიზაციის ხარისხის განსაზღვრისას, უპირველეს ყოვლისა, მხედველობაში იღებენ მის ეკონ. ეფექტურობასა და მიზანშეწონილობას კონკრ. საწარმოს პირობებში. წ. ა. არ გულისხმობს ავტომატების მიერ ადამიანის სრულ განდევნას, მაგრამ იცვლება ადამიანის მონაწილეობის, აგრეთვე მისი და მანქანის ურთიერთდამოკიდებულების ხასიათი. ადამიანის შრომა იქცევა ან ოპერატორის ფუნქციად, ხდება უფრო რთული და შინაარსიანი. ერთი ადამიანის მუშაობა ისეთივე მნიშვნელოვანია, როგორც მთელი უბნის ან საამქროს მუშაობა.

შრომის ხასიათის ცვლილებასთან ერთად იცვლება მუშის კვალიფიკაციაც. უქმდება მძიმე ფიზ. შრომაზე დამყარებული ძველი პროფესიები. წ ა თანამედროვე სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუციის ერთ-ერთი უმთავრესი ფაქტორია. იგივე იძლევა ბუნების გარდაქმნის, უდიდესი მატერ. სიმდიდრის შექმნისა და ადამიანების შემოქმედების უნარის გამოვლენის უსაზღვრო შესაძლებლობას.

კაპიტალიზმი ამ შესაძლებლობებს იყენებს მოგების გასადიდებლად და მშრომელთა ექსპლუატაციის გასაძლიერებლად. კაპიტალიზმის პირობებში წ. ა. ხელს უწყობს სოც. ანტაგონიზმის და წარმოქმნის ახ. წინააღმდეგობებს ეს, პირველ რიგში, წინააღმდეგობაა სამეცნ.-ტექნ. რევოლუციის შესაძლებლობასა და იმ დაბრკოლებებს შორის, რ-ებსაც კაპიტალიზმი წარმოქმნის. მთელი საზ-ბის ინტერესების საწინააღმდეგოდ კაპიტალიზმი სამეცნ. აღმოჩენების უდიდეს ნაწილს და დიდძალ მატერ. რესურსებს სამხ. მიზნებისათვის იყენებს.

წ ა. სოციალიზმის პირობებში სახ. მეურნ. განვითარების საფუძველია. საკუთრების სოციალ. ხასიათი, წარმოების გეგმური ორგანიზაცია, ფიზ. და გონებრივი შრომის მუშაკთა მონაწილეობა მეურნეობის მართვაში ხელს უწყობს ქვეყნის ეკონ. განვითარებას და მთელი სისრულით აკმაყოფილებს საზ-ბის ყველა წევრის მოთხოვნილებებს. სსრკ-ში წ ა. ხელს უწყობს ფიზ. და გონებრივ შრომას შორის განსხვავების თანდათანობით ლიკვიდაციას. მაღალმა ეკონ. ეფექტურობამ, ტექნოლ. მიზანშეწონილობამ და სოციალ.-პოლიტ. აუცილებლობამ ხელი შეუწყო ავტომატიზაციის დანერგვას მრეწვ. თითქმის ყველა დარგში, ტრანსპორტზე, კავშირგაბმულობაში, ენერგეტიკასა და მომსახურების სხვადასხვა სფეროში. მისთვის დამახასიათებელია ეკონ. რესურსების (ენერგიის, ნედლეულის, დანადგარების, სამუშაო ძალისა და კაპიტალდაბანდებების) ეფექტური გამოყენება ამასთან ერთად გამოსაშვები პროდუქცია ერთგვაროვანია და უმჯობესდება მისი ხარისხი, მაღლდება დანადგარებისა და ნაგებობათა ექსპლუატაციის საიმედოობა. სოციალ. სახელმწიფო წ ა-ს ახორციელებს სახ. მეურნ. განვითარების ერთიანი კომპლ. გეგმის შესაბამისად, ქვეყნის საწარმოო ძალების განვითარება ემყარება მეცნ. პროგრესს, უახლესი სამეცნ. აღმოჩენებისა და იდეების გამოკვლევების გამოყენებას მატერ. ფასეულობათა შესაქმნელად. ამიტომ, პირველ რიგში, ს სა-

ჭირია იმ უწყვეტი საწარმოო პროცესების შესწავლა, რათა ტექნოლოგია ავტომატიზაციისათვის მეტად მოხერხებული იყოს. მაგ., ჰიდროელექტროსადგურში წყალი უწყვეტად მიდის ჰიდროაგრეგატების ტურბინებში, ავტომ. რეგულატორები არეგულირებენ ტურბინების საჭირო ბრუნთა რიცხვს, დენის მოცემულ სიხშირეს, ძაბვასა და სხვა პარამეტრებს უწყვეტად მიმდინარეობს ქიმ. ტექნოლ. პროცესებიც. ასეთი პროცესებია ნავთობქიმიის, აირისა და ფარმაცევტულ მრეწველობაში. მეტალურგიაში პრიმერული წარმოების ყველა ძირითადი პარამეტრი ავტომატურად ზომავენ და არეგულირებენ. თბური რეჟიმის მართვისათვის იყენებენ ელექტრონულ გამომთვლელ მანქანებს. მარტენის ღუმელებში უზრუნველყოფენ აირის ხარჯის ავტომ. სტაბილიზაციას და ალის ავტომ. რეგულირებას. ყველა მოქმედი კონვერტერი აღჭურვილია გამზომელი წნევისა და ხარჯის ავტომ. რეგულირების სისტემებით. საგლინ დგანებზე ავტომატიზებულია მთავარი ამძრავის, დამხმარე მექანიზმების, როლგანგისა და სხვათა მართვა. გამოსაშვები პროდუქციის მოცულობის გადიდების, შრომის ნაყოფიერების ზრდისა და შრომის პირობების გაუმჯობესების გარდა, მეტალ. წარმოების კომპლ. ავტომატიზაცია აუმჯობესებს ლითონის ხარისხსაც. კომპლ. ვ. ა., რ-ის საფუძვლია სრული მექანიზაცია და შრომის საჭირო ორგანიზაცია, ფართოდ იყენებს პროგრ. ტექნოლოგიასა და გამოთვლით ტექნიკას. თანამედროვე მანქანათმშ. ტექ. პროგრესის მთავარი მიმართულებაა ავტომატიზებული ლითონების ჭრა, ჩარხული მუშა და დამხმარე ოპერაციები; ავტომატურად არეგულირებენ დაზგების რეჟიმებს და ახორციელებენ ნაკეთობის აქტ. კონტროლს. შექმნილია პროგრამული მართვის ავტომ. ჩარხები, ავტომ. ხაზები, როტორული მრავალოპერაციანი აგრეგატები და სხვ. მანქანათმშენებლობაში დეტალებისა და კვანძების აწყობის ავტომატიზაცია იძლევა დიდ ეკონ. ეფექტს და ამაღლებს დასამზადებელი მანქანების, აპარატებისა და ხელსაწყოების საიმედოობას, რადგან ამ დროს აწყობის პროცესი არ არის დამოკიდებული მუშის კვალიფიკაციაზე. წარმოების ტიპიური მიხედვით მანქანათმშენებლობას ემსგავსება ელექტროტექნ., ელექტრონული და რადიოტექ. მრეწველობა, აგრეთვე ხელსაწყოთმშენებლობა. აქ მთლიანად ავტომატიზებულია რადიოკომპონენტების, ელექტრონული მილაკების, თბური ხელსაწყოების, ტრანზისტორების, ნაბეჭდი დაფებისა და სხვათა მასობრივი წარმოება.

ლიტ.: Автоматизация научных исследований и измерений в машиностроении, М., 1968; Автоматизация производства и промышленная электроника, т. 1—4, М., 1962—65 (Энциклопедия современной техники); Иванов С. М., Человек среди автоматов, М., 1969; Колесов С. П., Калмыков И. В., Нефедов В. Н., Элементы автоматики, 3 изд., М., 1970; Ломов Б. Ф., Человек и техника, М., 1966; Рабочий класс и технический прогресс. Исследование изменений в социальной структуре рабочего класса, М., 1965.

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲘᲡ ᲐᲜᲐᲠᲥᲘᲐ, კერძო საკუთრებაზე დაფუძნებული ყოველი საქონელწარმოების დამახასიათებელი ნიშანი. წარმოიშვა როგორც მარტივი საქონელწარმოების განვითარების აუცილებელი შედეგი. ბაზრისათვის მომუშავე საქონელმწარმოებლისათვის უცნობია როგორც საზ. მოთხოვნილება თავის მიერ წარმოებულ საქონელზე, აგრეთვე სხვა მწარმოებლების მიერ წარმოებული ანალოგიური საქონლის წარმოების მოცულობა. წარმოების საშუალებებზე კერძო საკუთრება ერთიმეორისაგან თიშავს საქონელმწარმოებლებს, რაც გარდაუვალად წარმოშობს დისპროპორციას საზ. წარმოების მასშტაბით, შეუსაბამობას მიწოდებასა და მოთხოვნას შორის. მაგრამ მარტივ საქონელთა მეურნეობაში წარმოების მასშტაბის სიმცირეს არ შეუძლია გამოიწვიოს საზ. წარმოების მსვლელობის მკვეთრი დარღვევა.

კაპიტალ. საზ-ბაში წარმოების მაღალი ორგანიზაცია და მანქანური ტექ. გამოყენება მკვეთრად ამაღლებს საზ. შრომის ნაყოფიერების დონეს, აფართოებს წარმოების მასშტაბს, ამიტომ წ. ა. იღებს რღვევით ხასიათს და იქცევა კაპიტალიზმის ძირითადი წინააღმდეგობის ერთ-ერთ ფორმად, განაპირობებს ჭარბწარმოების *ეკონომიკურ კრიზისს*.

იმპერიალიზმის ეპოქაში წარმოების ორგანიზაცია უფრო ფართოვდება, დომინირებული ტენდენცია ხდება მონოპოლიზებული დარგები, რაც აძლიერებს კაპიტალ. მეურნ. დისპროპორციულობას. წარმოებისა და კაპიტ. ინტერნაციონალიზაცია აუცილებლად იწვევს მსოფლიო კაპიტალ. მეურნეობის უთანაბრო განვითარებას. ამავე დროს სახელმწიფო-მონოპოლისტური კაპიტალიზმის განვითარების შედეგად იწყება კაპიტალ. ეკონ. რეგულირების ცდები, მაგრამ რეგულირება შეზღუდული ხასიათისაა და არ შეუძლია მოსპოს წ. ა. ქვეყნის საზ. მეურნ. მასშტაბით. წ. ა-ის ლიკვიდაცია შესაძლებელია მხოლოდ წარმოების საშუალებებზე სოციალისტური საკუთრების დამყარების შედეგად (იხ. აგრეთვე სტატიები *კონკურენცია*, *რეგულირებადი კაპიტალიზმის თეორია*, *სოციალური მეურნეობის სახელმწიფო-მონოპოლისტური რეგულირება*).

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲘᲡ ᲒᲐᲐᲓᲒᲘᲚᲔᲑᲐ, იხ. *საწარმოო ძალთა გაადგილება*.

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲘᲡ ᲒᲐᲜᲕᲘᲗᲐᲠᲔᲑᲘᲡ ᲤᲝᲜᲓᲘ სსრ კავშირში, ეკონომიკური სტიმულირების ერთ-ერთი ფონდი; იყენებენ საწარმოთა რეკონსტრუქციისათვის, ახ. მოწყობილობათა შესაძენად და სხვ. წ. გ. ფ. იქმნება საწარმოებში (გაერთიანებებში) მოგების, ამორტიზაციის ნაწილისა და არასაჭირო ან ნამეტი ქონების რეალიზაციიდან მიღებული შემოსავლის ხარჯზე. წ. გ. ფ. არსებობს 1966-იდან. სისტემატურად იზრდება წ. გ. ფ. მაგ., 1970 წლის სამრეწვ. საწარმოებმა მიიღეს 55956 მლნ მან. მოგება, საიდანაც 3734 მლნ. მან. გადაირიცხა წ. გ. ფ-ში. 1984 კი მოგების მოცულობამ შეადგინა 96332 მლნ მან., ხოლო წ. გ. ფ-ში გადარიცხულმა თანხამ — 7770 მლნ. მან. ასევე იზრდება ეს ფონდი საქ. სსრ-ში.

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲘᲡ ᲒᲐᲜᲡᲐᲖᲝᲒᲐᲓᲔᲑᲐ, წარმოების საზოგადოებრივი ხასიათის განვითარება, რ-იც განპირობებულია შრომის იარაღების სრულყოფით, საწარმოო ძალებისა და წარმოების მასშტაბის ზრდით. კაპიტალ. საზ-ბაში წ. გ., ხორციელდება წინააღმდეგობრივი ფორმით, რაც დაკავშირებულია წარმოების საშუალებებზე კერძო საკუთრების ბატონობასთან. კაპიტალიზმის დროს წ. გ-ის ამაღლების პროცესში იქმნება სოციალიზმზე გადასვლის წანამძღვრები. სადაც წარმოების საზ. ხასიათს შეესაბამება სოციალისტური საკუთრება წარმოების საშუალებებზე. სოციალიზმის დროს წ. გ. მოიცავს ადამიანთა წარმოებითი საქმიანობის ყველა სფეროს, სახ. მეურნ. ყველა დარგს. კომუნიზმის მშენებლობის პროცესში სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუციის მონაპოვართა გამოყენების, წარმოების მასშტაბის ზრდისა და წარმოების ორგანიზაციის სრულყოფის საფუძველზე მიმდინარეობს წ. გ-ის შემდგომი ზრდა. *ა. თოთაძე.*

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲘᲡ ᲓᲠᲝ, იხ. *წარმოებითი ფონდების ბრუნვა*.

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲘᲡ ᲘᲐᲠᲐᲦᲔᲑᲘ, იხ. *წარმოების საშუალებები*.

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲘᲡ ᲘᲜᲢᲔᲠᲜᲐᲪᲘᲝᲜᲐᲚᲘᲖᲐᲪᲘᲐ, საწარმოო ძალების ფუნქციონირების პროცესში საერთაშორისო წარმოებითი კავშირის დამყარება, რ-ის დროს ერთი ქვეყანაში მიმდინარე წარმოებითი პროცესი ხდება მსოფლიო მასშტაბით მიმდინარე პროცესის ნაწილი. წ. ი. წარმოშვა განვითარებული საწარმოვ. კაპიტალიზმის ეპოქაში. იგი ობიექტური პროცესია და საფუძვლად უდევს შრომის საერთაშორისო დანაწილებას. წ. ი-ის პროცესი განსაკუთრებით დაჩქარდა იმპერიალიზმის ეპოქაში. იგი აისახება ეკონ. სხვადასხვა დარგში მრავალრიცხოვანი საერთაშ. ეკონ. ორგანიზაციების წარმოქმნაში. ამის თვალსაჩინო გამოვლენაა კაპიტალ. ქვეყნების სამეურნეო ცხოვრების ინტერნაციონალიზაციის ტენდენციის ინტეგრაციული პროცესები.

წ. ი. იწვევს უფრო მჭიდრო სამეურნეო კავშირის დამყარებას კაპიტალ. ქვეყნებს შორის. იგი აყალიბებს მსოფლიო წარმოებათის ორგანიზმს, რ-იც საფუძვლად უდევს მ ს ო ფ ლ ი ო მ ე უ რ ნ ე ო ბ ი ს ფუნქციონირებას. წ. ი-ის პროცესზე განსაკუთრებით ძლიერ ზემოქმედებს სამეცნ.-ტექ. რევ., რ-იც აჩქარებს განვითარებული კაპიტალ. ქვეყნების ეკონ. საერთაშ. სპეციალიზაციის პროცესებს. წ. ი-ის პირველი ეტაპია დ ა რ გ თ ა შ ო რ ი ს ი სპეციალიზაცია, მომდევნო კი — შ ი დ ა დ ა რ გ ო ბ რ ი ვ ი ს პ ე ც ი ა ლ ი ზ ა ც ი ა (საგნობრივი, ტექნოლოგიური და ა. შ.).

წ. ი. აისახება მეცნ. და ტექ. კვლევის ინტერნაციონალიზაციის განვითარებაშიც. ამა თუ იმ ქვეყნის სპეციალიზაცია მოცემულ სფეროში მჭიდროდ არის დაკავშირებული მის წარმოებითს სპეციალიზაციასთან. წ. ი-ში მნიშვნელოვან როლს ასრულებს საერთაშ. ტრანსპ. განვითარება. ამავე დროს იგი კაპიტალის ინტერნაციონალიზაციის საფუძველია. წ. ი. უშუალოდ აისახება მსოფლიო ვაჭრობის ზრდაში და ა. შ.

წ. ი. ისტორიულად კაპიტალიზმის პროგრ. მისია. იგი ხელს უწყობს შრომის ეკონომიის და მეცნ. და ტექ. მიღწევების გავრცელებას მსოფლიო მასშტაბით, თუმცა კაპიტალიზმის პირობებში წ. ი. წინააღმდეგობრივი ხასიათისაა. ერთი მხრივ, ის აძლიერებს წარმოების საზ. ხასიათს, მეორე მხრივ, კი აშწვავებს კაპიტალიზმის ძირითად წინააღმდეგობას და ხელს უწყობს კაპიტალ. ქვეყნებს შორის კონფლიქტების წარმოშობას.

სოციალიზმის წ. ი. მიმდინარეობს გეგმაზომიერად. იგი ხელს უწყობს ყველა სოციალ. ქვეყნის ეკონ. ზრდას და მსოფლიო მეურნეობის სოციალ. სისტემის წარმოებითი აპარატის ჩამოყალიბებას. ის აგრეთვე სტატიები *ინტეგრაცია, სოციალისტური ეკონომიკური ინტეგრაცია, წარმოების საერთაშორისო სპეციალიზაცია და კოოპერირება*.

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲘᲡ ᲙᲝᲜᲪᲔᲜᲢᲠᲐᲪᲘᲐ, მსხვილ საწარმოებში საზოგადოების წარმოების საშუალებების, სამუშაო ძალისა და პროდუქციის დიდი ნაწილის თავმოყრა. კაპიტალიზმის დროს წ. კ-ის პირობაა კაპიტ. ცენტრალიზაცია და კონცენტრაცია. კაპიტალის კონცენტრაციის დროს წარმოების გამსხვილება მიმდინარეობს კაპიტალის დაგროვების ხარჯზე, ხოლო კაპიტალის ცენტრალიზაციის პირობებში — წვრილ საწარმოთა გაკოტრებისა და მათი ქონების იძულებითი მიერთების ან კოოპერირებიდან ინდივიდ. კაპიტ. ნებაყოფლობითი გაერთიანების ხარჯზე (იხ. სტ. სააქციო საზოგადოება). XIX ს. დამლევსა და XX ს. დასაწყისში წარმოებისა და კაპიტალის კონცენტრაციისა და ცენტრალიზაციის შედეგად შეიქმნა კაპიტალისტური მონოპოლიები.

წ. კ-ის ზრდას მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი სახელმწიფო-მონოპოლისტური კაპიტალიზმის წარმოშობამ. რ-ის განვითარების ძირითადი მიმართულებაა სახ. მეურნეობაში სახელმწ. სექტორის შექმნა სახელმწ. სექტორი უზრუნველყოფს კვლავწარმოების ზოგად პირობებს, იგი მოიცავს სახელმწ. საკუთრებას და სახელმწ. მე-

წარმოების წარმოებითისა და არაწარმოებითის სფეროებში; სახელმწ. ფინანსების სისტემას (სახელმწ. ბიუჯეტი და სახელმწ. კრედიტი), სახელმწ. დაწესებულებისა და აპარატს ეკონ. მომსახურებისა და რეგულირებისათვის (ინფორმაციულ-სტატ. სამსახური, სახელმწ. ქონების რეგულირებისა და მართვის ორგანოები და ა. შ.).

სახელმწ. მეწარმეობის განვითარების ერთ-ერთი ძირითადი ტენდენციაა უმნიშვნელოვანესი სახელმწ. კომპანიების ჩართვა წარმოებისა და კაპიტალ. ინტერნაციონალიზაციის პროცესში, რ-შიც ისინი ასრულებენ ძალზე აქტიურ როლს და ასტიმულირებენ ტრანსეროვნ. სახელმწიფო-კაპიტალის განვითარებას. სახელმწ. კომპანიები ქმნიან საზღვარგარეთულ ფილიალებს უცხოეთის სამრეწვ. ჯგუფებთან ერთად მაგ., „რენო" (საფრანგეთი) უშვებს ავტომობილებს მსოფლიოს 23 ქვეყანაში და საზღვარგარეთ ყიდის თავისი მთლიანი პროდუქციის მესამედზე მეტს. თანამედროვე პირობებში წ. ქ-ის პროცესი ინტერნაციონალურ ხასიათს ღებულობს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია კონცენტრაციის ზრდა ევრ. ეკონ. თანამეგობრობაში („საერთო ბაზარი").

განვითარებულ კაპიტალ. ქვეყნებში წ. ქ-ის დაჩქარებული პროცესი შეეხო ეკონ. აქტივობის ყველა წამყვან სექტორს. თანდათანობით ეკონ. ძირითადი დარგები აღმოჩნდა რამდენიმე მონოპ. ჯგუფის ხელში მაგ., 70-იან წლებში საფრ. ეკონომიკაში გაბატონდა 27 ჯგუფი, რ-ებიც ექსპლუატაციას უწევენ დაახლ. 3 მლნ. დაქირავებულ მუშაკს, ანუ ქვეყნის დაქირავებული სამუშაო ძალის დაახლოებით 17%-ს აქედან 2 მლნ-ზე მეტი მუშაკი საქმიანობს კერძო სექტორში, მათი უმრავლესობა თავმოყრილია „პარიბასა" და „სუეცის" ანსამბლში.

საწარმოების სიდიდე ან მათი წილი ქვეყნის ერთობლივ წარმოებაში ყოველთვის როდი განსაზღვრავს წ. ქ-ის დონეს. ხშირად წარმოებითი ერთეულების გადიდება წარმოების ხარჯების ზრდას იწვევს. მაღალი მოგების ნორმის მისაღებად კაპიტალისტებს სჭირდებათ საწარმოთა ოპტიმ. სიდიდე ამის გამო თანამ. პირობებში წ. ქ-ის მონოპ. დონეს იმდენად ცალკეული საწარმოს სიდიდე არ განსაზღვრავს, რამდენადაც მონოპოლიების განკარგულებაში არსებული საწარმოთა და მათში თავმოყრილი წარმოების საშუალებებისა და სამუშაო ძალის რაოდენობა მაგ., გფრ-ში კონცერნ „მანესმანში" შედის 151 კომპანია, აქედან 128 თვით კონცერნს ეკუთვნის. კონცერნის კომპანიებში დასაქმებული იყო 107 ათ. კაცი, აქედან 18 ათ. „მანესმანის" საზღვარგარეთის ფილიალებში კონცერნის წლიური ბრუნვა შეადგენს 18,4 მლრდ. მარკას. კონცერნში თავმოყრილია ქვეყნის შიგნით ფოლადის წარმოების თითქმის 2/3 (1981). იგი ითვლება კაპიტალ. სამყაროში ფოლადის ერთ-ერთ უმსხვილეს მწარმოებლად და ჩამორჩება მხოლოდ „იუნაიტედ სტეიტს სტილს" (აშშ).

კაპიტალ. სამყაროში წ. ქ-ის პროცესმა მოიცვა სოფ. მეურნეობაც (იხ. სტატია *სოფლის მეურნეობის სახელმწიფო-მონოპოლისტური რეგულირება*).

წ. ქ. სოციალ. ქვეყნებში არის უმსხვილეს წარმოების რგოლებში წარმოების თავმოყრის გეგმაზომიერი პროცესი და ექვემდებარება სოციალიზმის ძირითადი ეკონომიკური კანონის მოქმედებას. წარმოების გეგმაზომიერ რეგულირებას აქვს სხვადასხვა ფორმა: მოქმედი საწარმოების სიდიდის გაზრდა მათი გაფართოებით, რეკონსტრუქციითა და მოდერნიზაციით; ახ. მსხვილი საწარმოების მშენებლობა. მოქმედი საწარმოების გამსხვილება და წარმოებითი გაერთიანებების შექმნა. წ. ქ-ის დონის გასაზომად გამოიყენება სხვადასხვა მაჩვენებელი: გამოშვებული პროდუქციის მოცულობა (განსაკუთრებით დარგის შიგნით და ერთგვაროვანი პროდუქციის მწარმოებელი საწარმოების შედარების დროს), ძირითადი ფონდების ღირებულება, ენერგეტ. დანადგარების სიმძლავრე, ენერგიის მოხმარება ან დასაქმებულ მუშაკთა რაოდენობა. წ. ქ-ს დიდი ეკონ. უპირატესობა აქვს. იგი უზრუნველყოფს უფრო მაღალ შრომის ნაყოფიერებასა და პროდუქციის დაბალ თვითღირებულებას. ამასთან განუყრელად არის დაკავშირებული წარმოების სპეციალიზაციასა და კომბინირებასთან მჭიდროლობაში. წ. ქ-ის პროცესი მიმდინარეობს სოფლის მეურნეობაშიც (იხ. სტ. *სახელმწიფო მეურნეობა*, *სოფლის მეურნეობის კოოპერირება*), *სოციალისტური ეკონომიკური ინტეგრაცია* აძლიერებს წ. ქ-ის როლს. ამ პირობებში საწარმოს ოპტიმალური სიდიდე განისაზღვრება არა მხოლოდ მოცემული ქვეყნის, არამედ მსოფლიო სოციალ. მეურნ. მოთხოვნილების გათვალისწინებით. იხ. აგრეთვე სტ. *კაპიტალის კონცენტრაცია*, *წარმოების განსაზოგადოება*, *წარმოების ინტერნაციონალიზაცია*.

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲘᲡ ᲛᲐᲠᲗᲕᲐ, წარმოებაზე მიზანმიმართული ზემოქმედება წარმოების სისტემის შექმნის, მისი ეფექტიანი ფუნქციონირებისა და განვითარების უზრუნველსაყოფად. წ. მ-ის ობიექტია წარმოების სრული ციკლი — წარმოების უშუალო პროცესი და მიმოქცევის პროცესი მართვის ფორმით წ. მ. აღმოცენდა პირველყოფილი თემური წყობილების სტადიაზე. კლასობრივი საზ-ბის წარმოშობამ წ. მ-ის ბუნების გაორება გამოიწვია, იგი გახდა სხვისი შრომის ექსპლუატაციის იარაღი.

კაპიტალიზმის პირობებში გამოიყოფა წ. მ-ის განვითარების სამი ეტაპი კაპიტალიზმის ჩამოყალიბების პერიოდში კაპიტალ. მანუფაქტურას, ფ-კას მართავს თვით მესაკუთრე, ხოლო კაპიტალ. წარმოების საყოველთაო რეგულატორი ბაზრის სტიქიური მექანიზმია. მსხვილი მანქანური წარმოების სტადიაზე წ. მ-ის ფუნქციას დაქირავებული მმართველები ასრულებენ. *სახელმწიფო-მონოპოლისტური კაპიტალიზმის* ეტაპზე ყალიბდება წარმოების პროფესიონალი ორგანიზატორების ინ-ტი (იხ. *მენეჯმენტი*). წ. მ-ის პროცესში ფართოდ ინერგება თანამედროვე ტექ. საშუალებები, საკმაოდ სწრაფად ვითარდება წარმოების მეცნ. მართვის ელემენტები. ვ. ი. ლენინი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა კაპიტალ. წ. მ-ის ორგანიზაციულ-ტექ. ასპექტის შესწავლას. ამავე დროს აქ წ. მ. შეზღუდულია კერძო საკუთრებით, ამიტომ იგი ვრცელდება მხოლოდ ცალკეულ საწარმოებზე, კომპანიებზე, კონგლომერატებზე სახელმწიფო-მონოპ. რეგულირება და ინტეგრაციული პროცესები საქმის ვითარებას ვერ ცვლის.

საზ. წ. მ. სოციალიზმის დროის ხორციელდება ქვეყნის სახ. მეურნ. მასშტაბით. შექმნილია წ. მ-ის ერთიანი სისტემა. სახ. მეურნეობას სათავეში უდგას სსრკ მინისტრთა საბჭო ქვეყნის ცალკეულ დარგს უშთავრესად სამინისტროები მართავენ, არსებობს საკავშირო, საკავშირო-რესპუბლიკური და რესპუბლიკური სამინისტროები, რ-ებსაც ექვემდებარება სამეურნეო ობიექტები (ქვედარგები, კომპლექსები, გაერთიანებები და საწარმოები). ამ ობიექტებს შესაბამისი ორგანოები მართავენ, ამგვარად სახ.-მეურნ. მართვა ძირითადად დარგობრივ პრინციპს ეყრდნობა. შექმნილია აგრეთვე წ. მ-ის ტერიტ. ორგანოები. ამრიგად, ქვეყნის მასშტაბით ჩამოყალიბებულია წ. მ-ის ისეთი ერთიანი სისტემა, რ-იც ემყარება მართვის დარგობრივი და ტერიტორიული პრინციპების ოპტიმალურ შეხამებას.

საზ. წ. მ-ის ფუნქციებია დაგეგმვა, ორგანიზაცია, კოორდინაცია, აქტივიზაცია და კონტროლი გამოყოფენ წ. მ-ის ორგანიზაციულ, ეკონ. და სოც. მეთოდებს, რ-ებიც დაკავშირებულია წარმოების ეფექტიანი ფუნქციონირების ამოცანასთან მეცნ. ლიტ-რაში დასახელებულია სხვა სახის მეთოდებიც.

წ. მ. შეიძლება იყოს ხაზური ან ფუნქციური. ხაზური მართვის ნიშნებია: 1. მართვის სუბიექტსა და ობიექტს შორის პირდაპირი კავშირი, 2. მართვის სუბიექტის მიერ მართვის ობიექტზე ზემოქმედების უშუალოდ განხორციელება, 3 მართვის ობიექტზე ისეთი ზემოქმედების განხორციელება, რ-იც მოიცავს ყველა ფუნქციას (ამომწურავი ზემოქმედება). შესაბამისად გამოყოფენ ხაზური და ფუნქციური მართვის რგოლებს. ხაზური მართვის რგოლები ასრულებენ შესაბამის ობიექტზე მართვის ამომწურავად ყველა ფუნქციას, ფუნქციური რგოლები კი — მხოლოდ მათ ნაწილს (მაგალითად გეგმ-ის — დაგეგმვა, ბუღალტერია — ბუღალტრული აღრიცხვა და ა. შ.). წარმოების მასშტაბის რაოდენობრივი და თვისებრივი ზრდა იწვევს წ. მ-ის გართულებას განვითარების თანამედროვე ეტაპზე სკკპ ცკ-ის მიერ შემუშავებული წ. მ-ის გაუმჯობესების პროგრამა ითვალისწინებს შემდეგს: დაგეგმვის როგორც ეკონ. პოლიტიკის რეალიზაციის ქმედითობის ამაღლებას, წ. მ-ის ორგანიზაციის სამეცნ.-ტექ. მიღწევებზე, წ. მ-ის ორგანიზაციული სტრუქტურის სრულყოფას, წ. მ-ის მეთოდების გაუმჯობესებას, უმნიშვნელოვანესი საერთო-სახ. პროგრამების შესრულებაზე ძალებისა და რესურსების კონცენტრაციას; დარგობრივი და ტერიტ. მართვის ოპტიმ. შეხამების უზრუნველყოფას; წ. მ-ის ყველა დონეზე ეკონ. მერკანტიზმისა და სტიმულების უფრო სრულად გამოყენებას; კადრების პასუხისმგებლობის შემდგომ ამაღლებას, მნიშვნელოვანი საერთო-სახ. დარგთაშორისი და ტერიტ. პრობლემების კომპლ. გადაჭრის მეთოდების გაუმჯობესებას, ელექტრონულ-გამომთვლელი და სხვა თანამ. ტექ. ფართოდ გამოყენებას; დემოკრ. ცენტრალიზმის პრინციპის შემდგომ განვითარებას, რ-იც ითვალისწინებს როგორც ცენტრალიზმის, ისე დემოკრ. საწყისების განვითარებას, მშრომელთა წ. მ-ში ფართოდ ჩაბმას (იხ. აგრეთვე სტატიები *მართვა*, *სახელმწიფო მმართველობა*)

ი. აბესაძე

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲘᲡ ᲛᲔᲥᲐᲜᲘᲖᲐᲪᲘᲐ, ხელით შრომის საშუალებების შეცვლა მანქანებითა და მექანიზმებით, სამეცნიერო ტექნიკური პროგრესის ერთ-ერთი მთავარი მიმართულება. განასხვავებენ ნაწილობრივ და კომპლ. მექანიზაციას. პირველ შემთხვევაში მოიცვალდება ცალკეული წარმოებითი ოპერაციების მექანიზაცია, ამავე დროს შენარჩუნებულია ხელითი შრომის მნიშვნელოვანი წილი, განსაკუთრებით დამხმარე სამუშაოებზე. კომპლ. მექანიზაციის დროს ხელით შრომა შეცვლილია მანქანებით, როგორც ძირითად, ისე დამხმარე ოპერაციებში. კომპლ. მექანიზაციის შემდგომი საფეხურია წარმოების ავტომატიზაცია

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲘᲡ ᲝᲠᲒᲐᲜᲘᲖᲐᲪᲘᲐ, წარმოების პიროვნული და ნივთობრივი ფაქტორების შეერთების ისეთი ფორმა, რ-იც წარმოებათა ზომიერებისა და შრომითი რესურსების უკეთ გამოყენების ბაზაზე ითვალისწინებს მაღალხარისხოვანი პროდუქციის გამოშვებასა და საზოგადოებრივი შრომის ნაყოფიერების ზრდას.

წ. ო-ს განიხილავენ წარმოების ელემენტების (ფუნქციურ) სივრცობრივ და დროით ასპექტში. წარმოების ელემენტების ორგანიზაცია გულისხმობს წარმოების ნივთობრივი ფაქტორების შეთანაწყობის სრულყოფას, სივრცობრივი — ცალკეული საწარმოო პროცესის ურთიერთკავშირებას, ხოლო დროითი — საწარმოო

პროცესების რაციონალურ შეთანხმებასა და ვა შენაცვლებას დროში ანუ შესასრულებელი სამუშაოების თანამიმდევრობის დაცვას.

ნ. წ. ო.-ის ძირითადი პრინციპები: 1. პროპორციულობის უწყვეტობა, ე. ი. შრომის საშუალებათა გამოყენება დროში ისე, რომ მინიმალური იყოს დანაკარგი და შრომის საგნები შეუფერხებლად გადაადგილდეს წარმოების ყველა სტადიაზე. 2. პროპორციულობა — ინდივიდუალურს საწარმოს ყველა ქვედანაყოფის გამტარუნარიანობის შესაბამისობას, რაც შესაძლებლობას იძლევა სრულად იქნეს გამოყენებული მათი საწარმოო სიმძლავრეები. ამ მ პირობებში გამორიცხულია საწარმოს რიტმულობის რღვევის გადატვირთვა; 3. რიტმულობა — პროდუქციის თანაბარზომიერი გამოშვება და დროის ტოლ პერიოდებში ერთნაირი მოცულობის სამუშაოების შესრულება.

ნ. წ. ო.-ის ძირითადი პრინციპების განსახორციელებლად იყენებენ ნაკადურ მეთოდს (წარმოების სპეციალიზაციის პირობებში), პარტიობით მეთოდს (სერიული წარმოების დროს), ერთეულად მეთოდს (წვრილსერიული ან ინდივიდ. წარმოების შემთხვევაში).

ნ. წ. ო. მოიცავს ძირითადს, დამხმარე, მომსახურებისა და მართვის პროცესებს, როგორც პროდუქციის დამზადების ერთიანი პროცესის ჰარმონიულად დაკავშირებულ რგოლებს. წ. ო.-ის უმნიშვნელოვანესი ფორმებია სპეციალიზაცია, კონცენტრაცია და კომბინირება.

ნ. წ. ო.-ის მიზანი, მასშტაბურობა და მისი ეფექტურობის კრიტერიუმი ერთმანეთისაგან ან განსხვავებულია კაპიტალ. და სოციალ. წარმოების პირობებში კაპიტალ. წ. ო.-ის მიზანია კაპიტალიზმის ძირითადი ეკონომიკური კანონის მოთხოვნის დაკმაყოფილება. მისთვის დამახასიათებელია წინააღმდეგობა ცალკეულ საწარმოში წ. ო.-სა და საზ. მეურნ. მასშტაბით წარმოების ანარქიას შორის. სოციალიზმის დროს წ. ო. ხორციელდება მშრომელთა ინტერესებისათვის მათივე აქტ. მონაწილეობით. წ. ო.-ის ეფექტურობას განსაზღვრავს საზ. შრომის ნაყოფიერების ამაღლება და წარმოების ფონდების მომჭირნეობით გამოყენება.

ლ. მოდებაძე.

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲘᲡ ᲠᲐᲪᲘᲝᲜᲐᲚᲘᲖᲐᲪᲘᲐ, სახოგადოებრივი წარმოების საშუალებებისა და მეთოდების სრულყოფის პროცესი, რ-ის მიზანია წარმოების ეფექტურობის ამაღლება კაპიტალ. წ. რ. მიზნად ისახავს ტექ. და ტექნოლ. სრულყოფის მეშვეობით მოგების მაქს. მიღება (იხ. ტეილორიზმი)

სოციალიზმის დროს წ. რ. ემსახურება სოციალიზმის ძირითადი ეკონომიკური კანონის მოთხოვნის რეალიზაციას, ხელს უწყობს ადამიანის შემოქმედებითი პოტენციის განვითარებას. იგი გულისხმობს შრომის საშუალებებისა და ტექნოლ. პროცესების სრულყოფას, შრომის საგნების თვისებრივი მხარის განვითარებას, შრომის მეცნ. ორგანიზაციასთან დაკავშირებით შრომითი პროცესების გაუმჯობესებას.

სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუციის პირობებში იზრდება წ. რ.-ის ახ. ფორმები და მეთოდები, მეცნიერება იქცევა უშუალო საწარმოო ძალად, ჩქარდება წარმოების ავტომატიზაციის პროცესი. დიდ როლს ასრულებს მშრომელთა მონაწილეობა წ. რ.-ის საქმეში. ამის დადასტურებაა საზ. მეურნეობაში შეტანილი რაციონალიზატორული წინადადებებისა და საგარაუდო გამოგონებებზე განაცხადთა რაოდენობა (იხ. ცხრილი).

1981—84 წლებში ახ. ტექ. დანერგვასა და შრომის მეცნიერული ორგანიზაციის ხაზით გატარებულ ღონისძიებებზე მიღებს მრეწველობაში შრომის ნაყოფიერების მატების 84% შრომის მეცნ. ორგანიზაციის სრულყოფამ 1981—84 წლებში 1,4 მლნ კაცის შრომის გაიოთავისუფლა.

ლიტ.: მარქსი კ., კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954, თ. 13; ლენინი ვ. ი., შრომის გამოცემის „მეცნიერული“ სისტემა, თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 18; Справочно-методические материалы для изобретателей и рационализаторов, М., 1975.

ლ. მოდებაძე.

ᲬᲐᲠᲛᲝᲔᲑᲘᲡ ᲡᲐᲔᲠᲗᲐᲨᲝᲠᲘᲡᲝ ᲡᲞᲔᲪᲘᲐᲚᲘᲖᲐᲪᲘᲐ ᲓᲐ ᲙᲝᲝᲞᲔᲠᲘᲠᲔᲑᲐ სოციალისტურ ქვეყნებში, დარგთაშორისი და შიდადარგობრივი ხასიათის შრომის საერთაშორისო სოციალისტური დანაწილების განვითარების უმნიშვნელოვანესი ფორმები. იგი ხელს უწყობს თითოეულ ქვეყანაში წარმოების კონც. ეფექტურობისა და ტექ. დონის ამაღლებას. საერთაშ. სპეციალიზაციას, როგორც წარმოებითი თანამშრომლობის ფორმას, აქვს თავისი მასშტაბი. ურთიერთმიწოდების სიმყარე ხანგრძლივი ვადის გამზადებაში.

სოციალ. წარმოების დარგთაშორისი სპეციალიზაცია ემთხვევა ქვეყნის და სხვ. ნედლეულისა და ენერგიის გაცვლაში. დარგთაშორისი სპეციალიზაციის გაღრმავება დაფუძნებულია ამ ქვეყნების მიერ, რ-ებიც დაინტერესებულნი არიან ნედლეულისა და სათბობის იმპორტის გადიდებით.

საზ. მეურნ. მრავალდარგობრივი სტრუქტურის პირობებში წარმოებითი თანამშრომლობის ძირითადი მიმართულება გახდა შიდადარგობრივი სპეციალიზაცია გადამუშავების მრეწველობაში.

ეკონომიკური ურთიერთდახმარების საბჭოს (ეუს) ქვეყნებში წარმოების სპეციალიზაციასა და კოოპერირებაზე მუშაობა დაიწყო 1964-იდან. ეუს-ის ორგანოების მიერ დამუშავდა რეკომენდაციები მანქანათმშენ. ნაწარმის დაახლ. 4500 სახეობაზე, ქიმ. მრეწვ. პროდუქციის 2300 სახეობაზე და ა. შ.

ს. ს. ს. და კ-ის ბაზაზე ეუს-ს ბევრ ქვეყანაში განვითარდა ან ხელახლა შეიქმნა თანამედროვე მრეწვ. მრავალი დარგი. ბულგარეთში — მანქანათმშ., ფერადი მეტალურგია, გდრ-ში — ქიმ., ენერგეტ. და სას.-სამ. მანქანათმშენებლობა, პოლონეთში — გემთმშენებლობა, საავიაციო და სატრაქტორო მრეწველობა, რუმინეთში — ნავთობმანქანათმშ., უნგრეთში — ხელსაწყოთმშენებლობა, ქიმ. მანქანათმშენებლობა, ჩარხთმშენებლობა, საკაბელო მრეწველობა, ჩეხოსლოვაკიაში — ნავთობისა და ქიმ. მრეწვ., საკაბელოს მრეწველობა და ა. შ.

წარმოების სპეციალიზაციისა და კოოპერირების გაღრმავებაში დიდი მნიშვნელობა აქვს ეუს-ის აღმასრ. საბჭოს მიერ მნიშვნელოვანი დოკუმენტის — „ეფექტური ღონისძიებანი წარმოების სპეციალიზაციისა და კოოპერირების სამუშაოთა გასაუმჯობესებლად, კერძოდ, წარმოების სპეციალიზაციისა და კოოპერირების მომზადების, გაფორმებისა და განხორციელების წესი“ დამუშავებასა და მიღებას (1967). ამ პერიოდიდან ეუს-ის წევრ-ქვეყნებს შორის წარმოების სპეციალიზაციისა და კოოპერირების სფეროს თანამშრომლობის პრაქტიკაში დაინერგა საერთაშ. შეთანხმება (ხელშეკრულება). წ. ს. ს. და კ-ის განვითარებამ ხელი შეუწყო ეუს-ის წევრ-ქვეყნებში მანქანათმშ. ზრდას. დადებულია 117 შეთანხმება წარმოების სპეციალიზაციისა და კოოპერირების დარგში. მ. შ. 80-ზე მეტი კომპლ. პროგრამის შესაბამისად მანქანათმშ. სპეციალიზებული პროდუქციის ურთიერთმიწოდება 1,3 მლრდ მან.-იდან (1971) გაიზარდა 9,1 მლრდ მან-მდე (1980) ამ პროდუქციის წილმა ეუს-ის წევრ-ქვეყნების მანქანებისა და მოწყობილობების მიაღწია 34%-ს. თანამშრომლობის ხანგრძლივვადიანი მიზნობრივი პროგრამის რეალიზაციის პერიოდში 1981 აგვ.-თვის დამუშავდა 86 მრავალმხრივი შეთანხმება და თქმი ადრე მიღებული შეთანხმების გაგრძელების შესახებ (1981—85 წლებისათვის და 1990-მდე) იგი ეხება ენერგეტ. მოწყობილობების, ელექტრონიკის საშუალებების, საზღვაო და სამდინარო გემების, დიდი ტვირთამწეობის ავტომობილების, სპეც. ლითონგადასამუშ. ჩარხებისა და სამჭედლო-საწნეხი მოწყობილობების, სას.-სამ. მანქანათმშენ. პროდუქციის, თბომავლების მშენებლობისა და სამრეწველო მშენებლობისათვის მანქანებისა და მოწყობილობების წარმოებას.

სპეციალიზებული პროდუქციის ურთიერთმიწოდების მთლიანი მოცულობა შეთანხმებული გეგმის მიხედვით 1981—85 წლებში შეადგენდა 21 მლრდ. მან., მ. შ. სსრკ-იდან მიწოდებამ ეუს-ის წევრ ქვეყნებში გადააჭარბა 5 მლრდ მან. წ. ს. ს. და კ-ის გაღრმავების მიზნით დიდი მუშაობა მიმდინარეობს წარმოებული პროდუქციის სტანდარტიზაციის სფეროში. სულ დამტ-

გამომგონებლობა და რაციონალიზაცია სსრკ სახალხო მეურნეობაში

	1971—1975		1976—1980		1981—1984	
	სულ	საშუალოდ წელიწადში	სულ	საშუალოდ წელიწადში	სულ	საშუალოდ წელიწადში
იმ ავტორთა რაოდენობა, რომლებმაც საზ. მეურნეობაში შეიტანეს რაციონალიზატორული წინადადებები და განაცხადი საგარაუდო გამოგონებებზე (მლნ.)	20,1	4,0	22,7	4,5	18,4	4,6
რაციონალიზატორული წინადადებებისა და განაცხადების რაოდენობა საგარაუდო გამოგონებებზე (მლნ.) ...	24.3	4,87	25,5	5,09	19. 66	4.9
წარმოებაში პირველად გამოყენებულ გამოგონებათა რაოდენობა (ათ.) .	58	12	94	19	98	24
წარმოებაში პირველად გამოყენებულ გამოგონებათა, რაციონალიზატორულ წინადადებათა რაოდენობა (მლნ.)	18,5	3,7	20,1	4,0	15,9	4,0
გამოგონებებისა და რაციონალიზატორული წინადადების გამოყენების შედეგად მიღებული ეკონომიკური ეფექტი (მლრდ. მან.)	19,6	3,9	29,2	5,8	28,3	7,1

60-იანი წწ.), მაგრამ ვერ მიიღო ერისკულოვანი გადაწყვეტა (იხ. აგრეთვე სტატიები პოსტკლასიკური ბურჟუაზიული წარმოება, მონოპოლისტური წარმოება. ფეოდალიზმი, სოციალიზმი, კომუნიზმი).

წარმოების ხარჯები, ცოცხალი და განივთებული შრომის ერთობლივი დანახარჯები პროდუქტის წარმოებაზე. წ. ხ., როგორც ეკონ. კატეგორია, საზ.-ბის განვითარების ყველა საფეხურზე არსებობს. „... საქონლის ხარჯთაღების სრულიადაც არ წარმოადგენს ისეთ რუბრიკას, რომელიც მარტო კაპიტალისტურ აღრიცხვებში არსებობს, ღირებულების ამ ნაწილის გამოყოფა პრაქტიკულად საქონლის ნამდვილ წარმოებაში იჩენს თავს" (მარქსი კ., კაპიტალი, ტ. 3, ნაწ. 1, თბ., 1959, გვ. 33). შრომის პროცესის მარტივი ელემენტები (ადამიანის მიზანშეწონილი საქმიანობა, ანუ საკუთრივ შრომა, შრომის საგანი და შრომის საშუალებები) წარმოქმნის წ. ხ.-ის პირველადს ელემენტებს. შრომის პროცესის განხილვა მთლიანად შექმნილი პროდუქტიდან დამახასიათებელი წარმოების საშუალებების ანაზღაურების თვით შრომა არ ანაზღაურდება ამ წარმოების პროცესში იგი კვლავ იხარჯება, მაგრამ შექმნილი პროდუქტიდან უნდა გამოიყოს სამუშაო ძალის აღდგენის საარსებო ფონდი — ეს აუცილებელი პროდუქტია და, ამრიგად, იგი წ. ხ.-ს აუცილებელი ელემენტია. ამრიგად, ნივთიერი ელემენტი წ. ხ. წარმოგვიდგება როგორც წარმოების საშუალებისა და საარსებო საშუალებების მატერ. დანახარჯები. ამასთან წ. ხ.-ის შინაარსი განპირობებულია კონკრეტული საზ. პროდუქტის წარმოებისა და კვლავწარმოების პირობების სპეციფ. საზ. ხასიათით. წ. ხ.-ის ანალიზის დროს მკაცრად უნდა განვასხვავოთ თვით შრომისა და სამუშაო ძალის აღდგენაზე გაწეული დანახარჯები. საზ.-ბის განვითარების განსაზღვრულ საფეხურზე წარმოიშვა რაოდენობრივი სხვაობა, ერთი მხრივ, პროდუქტის წარმოებაზე და, მეორე მხრივ, მომხმარებული წარმოების საშუალებებისა და სამუშაო ძალის კვლავწარმოებაზე შრომის დანახარჯებს შორის. შრომის ნაყოფიერების ზრდის საფუძველზე ეს სხვაობა გაიზარდა. წ. ხ.-ის დიფერენციაცია შრომის დანახარჯებად და რესურსების დანახარჯებად ასახავს პროდუქციისა და სამუშაო ძალის კვლავწარმოების ერთიანი პროცესის ორ მხარეს, რ-მაც კერძო საკუთრებაზე დაფუძნებულ საზ.-ბაში მიიღო ანტაგონისტური ხასიათი. სოციალიზმის დროს წ. ხ. განიცდის პრინციპულ ცვლილებას: აქ წ. ხ.-ს უშუალო საზ. ხასიათი აქვს, რამდენადაც იგი არსებითად სოციალ. საზ.-ბის მწარმოებლური ხარჯებია წარმოებისა და კვლავწარმოების პროცესში. განასხვავებენ საზოგადოებრივი შრომის (ცოცხალი და განივთებული შრომის) დანახარჯებს პროდუქტის წარმოებაზე და მატერიალური რესურსების დანახარჯებს მომხმარებული წარმოების საშუალებების ანაზღაურებისა და წარმოების მუშაკთა შრომის გადახდაზე. სოციალიზმის დროს საქონელწარმოების შენარჩუნების შედეგად საზ. შრომის დანახარჯი იღებულობს ღირებულების ფორმას ($c+v+m$) და იგი გეგმური ფასის ობიექტური საფუძველი ხდება. მატერ. რესურსების მწარმოებლური დანახარჯები იღებულობს ფულად ფორმას და გვევლინება ხოლოლ. საწარმოების დანახარჯებად პროდუქციის წარმოებისა და რეალიზაციისას ეს დანახარჯები წარმოების პროდუქციის თვითღირებულებას ($c+v$). სამეურნეო ანგარიშის პირობებში თვითღირებულება სოციალ. საწარმოთა წ. ხ.-ის ფულადი ფორმაა, მაგრამ იგი, კაპიტალ. წ. ხ.-ისაგან განსხვავებით, არ უპირისპირდება ღირებულებას, როგორც კერძო წ. ხ. — საზოგადოებრივს.

წ. ხ.-ის დონის შემცირება აისახება მის სტრუქტურაში, რ-ის ძირითადი მაჩვენებელია თანაფარდობა ცოცხალი და განივთებული შრომის დანახარჯებს შორის $\left(\frac{c}{v+m}\right)$. შრომის ნაყოფიერების ზრდა აღიძვრს განივთებული შრომის წილის ფასების სტრუქტურაში. წ. ხ.-ის დინამიკა აისახება ფორმულით $\frac{m}{c+v}$ (%-ში).

წ. ხ.-ის სტრუქტურის მნიშვნელოვანი მაჩვენებელია თანაფარდობა მატერ. დანახარჯებსა (c) და შრომის ანაზღაურების ფულად დანახარჯებს (v) შორის. წ. ხ.-ის სტრუქტურული ძვრების ზოგადი ტენდენცია ვლინდება მატერ. რესურსების დანახარჯების წილის ზრდასა და შრომის ანაზღაურებაზე გაწეული დანახარჯების წილის შემცირებაში. სოციალიზმის დროს იგეგმება როგორც წ. ხ.-ის მთლიანი მოცულობა, ისე მისი ცალკეული ელემენტები. იგი ხორციელდება მატერ.-რესურსების დანახარჯების ნორმების დაწესებით, რ-იც თვითღირებულებისა და ფასის გეგმური ჩამოყალიბების საფუძველია.

წარმოებული, იხ. სტ. დიფერენციალური აღრიცხვა.

წარმოებული პროპორცია, მოცემული $\frac{a}{b}=\frac{c}{d}$ პროპორციის შედეგი, მაგ., $\frac{b}{a}=\frac{d}{c}$, $\frac{a}{c}=\frac{b}{d}$; $\frac{a\pm b}{b}=\frac{c\pm d}{d}$; $\frac{a}{a\pm b}=\frac{c}{c\pm d}$, $\frac{a+b}{a-b}=\frac{c+d}{c-d}$ და ა. შ.

წარმომადგენელთა პალატა, აშშ-ის, იაპონიის, ბელგიის, კოლუმბიის, ავსტრალიისა და ზოგი სხვა ქვეყნის პარლამენტის ქვედა პალატის სახელწოდება; ახალ ზელანდიაში — ერთპალატიანი პარლამენტი. პირველად შეიქმნა აშშ-ში 1787 კონსტ. საფუძველზე.

წარმომადგენლობა, სამოქალაქო სამართალში ერთი პირის (წარმომადგენლის) მიერ უფლებამოსილების ფარგლებში მეორე პირის (წარმოდგენილის) სახელით და მისი ინტერესების შესაბამისად გარიგების დადება ან სხვა იურიდ. მოქმედების შესრულება, რაც უშუალოდ ქმნის, ცვლის ან სპობს წარმოდგენილი პირის უფლებებსა და მოვალეობებს. წ.-ს მიმართავენ იმ შემთხვევაში, როცა პირს სხვადასხვა მიზეზის გამო (არაქმედუნარიანობა, დროის უქონლობა, არასათანადო კვალიფიკაცია, ავადმყოფობა და სხვ.) არ შეუძლია უშუალოდ განახორციელოს თავისი სამოქალაქო უფლებები და მოვალეობები. წარმომადგენლის მეშვეობით არ დაიშვება ისეთი გარიგების დადება, რ-იც მისი ხასიათის მიხედვით შეიძლება დადოს მხოლოდ პირადად (მაგ., ანდერძი) და აგრეთვე კანონით საგანგებოდ მითითებული სხვა გარიგებები.

წ. აღმოცენდება რწმუნებულებაზე (წერილობითი უფლებამოსილებით), კანონზე (მშობლები არიან არასრულწლოვანი შვილების წარმომადგენლები) ან ადმ. აქტზე დამყარებული უფლებამოსილების ძალით (მეურვე წარმომადგენელია სახელმწიფო მეურვეობის ორგანოს ადმ. აქტის გადაწყვეტილების საფუძველზე). იხ. საქ. სსრ სამოქალაქო სამართ. კოდ., მმ 61—71.

შ. ბაქრაძე

წარმომშობი ქსოვილი, მცენარის ქსოვილი, რ-იც ხანგრძლივად ინარჩუნებს უჯრედების დაყოფისა და ახ. უჯრედების წარმოშობის უნარს. იხ. მერისტემა.

წარმოსახვა, ფანტაზია, ადამიანის სპეციფიკური უნარი წარმოიდგინოს აღუქმელი, არარსებული, უჩვეულო ან წარსულში ნახატი. მგ. ბერძნ. მითოლოგია, ხალხთა ზღაპრული ფოლკლორი, ცრურწმენები, რელიგია, თანამედროვე ზღაპრები საერთოდ არარსებული, გამოგონილი არსებებისა და მოვლენების წარმოდგენებით. მხატვრული ლიტ-რაც ხშირად ქმნის არარსებულის ხატებს (წარმოდგენებს). ყოველი მოსწავლე სწავლის პროცესში უამრავ რამეს (გეოგრ. ადგილებს, ისტორიულ, ისტ. და სხვ. მოვლენებს, პირებს...) წარმოიდგენს. ადამიანის ყოველი ე. წ. პროსპექტული, პირველ რიგში კი, შრომითი მიზანდასახული მოქმედება წინასწარ მოითხოვს მიზნის წარმოდგენას, მის წ.-ს. წ.-ის ყოველი ახ. წარმოდგენა აიგება იმ მასალისაგან, რ-იც მოცემული იყო ადამიანის წინარე მასალაში, ე. ი. გამოცდილებაში. თანამედროვე ფსიქოლოგიაში დადგენილია ის ძირითადი ოპერაციები, რ-თა მეშვეობით ხდება წ.-ში წარმოდგენათა და აღქმათა გადამუშავება.

განასხვავებენ აქტიურ (ნებისმიერ) და პასიურ (უნებლიე) წ.-ს. პასიური წ.-ის თავისებური გამოვლინების მაგალითია სიზმარი, რ-ის წ.-ის პროცესს მძინარე ვერ აკონტროლებს, და პასიური რჩება ხშირად წ.-ის უნებლიე გამოვლენა შეზღუდულია რეალობისათვის ანგარიშის გაწევის გამო (მაგ., წ.-ის უნებლიე ჩართვა აღქმის, მოგონებისა და მომავალი სიტუაციის გააზრებაში). აქტ. წ. წინასწარ დასახული მიზნის განსახორციელებლად ნებისმიერად წარიმართება. წ.-ის ეს ფორმა უმთავრესად ვლინდება შემოქმედებაში (განსაკუთრებით მხატვრულ შემოქმედებაში), მაგრამ მისი მონაწილეობა აუცილებელია იქ, სადაც იქმნება რამე ახალი. უკანასკნელ წლებში ექსპერიმენტულად დადგინდა (რ. ნათაძე) წარმოსახულის განმაწყობელი მოქმედება, და კერძოდ წარმოსახულის საფუძველზე ნებისმიერად ფიქსირებული განწყობის შესწავლა რეალურად აღქმულის საპირისპიროდ, თუ სუბიექტი მოახერხებს ამ წარმოსახულის მთავრობით განცდას. მაგ., სასცენო განცდასხვის ფსიქოლ. მექანიზმისა როლის შესატყვისი წარმოდგენის საფუძველზე სათანადო განწყობათა შემუშავება.

უკანასკნელ ხანებში ექსპერიმენტულად მტკიცდება, რომ უმოქმედო ადამიანის მიერ მტკიცედ წარმოდგენილი განწყობისა და ფიზ. მოქმედების წ. მასში იწვევს სათანადო ორგ. ცვლილებებს.

რ. ნათაძე

წარმოსახვითი ერთეული, კომპლექსური რიცხვი, რ-იც წარმოადგენს $x^2+1=0$ განტოლების ამონახსნს. აღინიშნება $i=\sqrt{-1}$ სიმბოლოთი. მართებულია შემდეგი ტოლობები: $i^2=-1$, $i^3=-i$, $i^4=1$, რ-თა მიხედვით გამოითვლება i-ს ნებისმიერი ნატურალური ხარისხის მნიშვნელობა შემდეგი ფორმულის საფუძველზე: $i^n=i^m$, სადაც m წარმოადგენს n-ს 4-ზე გაყოფის შედეგად მიღებულ ნაშთს.

წარლვნა, იხ. მსოფლიო წარღვნა.

წარჩი (ყოფ. ტარსურა, ტარშინა), სოფელი აფხ. ასსრ გალის რ-ნში, სამურზაყანოს დაბლობზე, მდ.-ების ოქუმისა და წარჩის ხეობებში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., ნაბაკევი, ფიჩორი, ფშაური). ზ. დ. 100 მ, გალიდან 17 კმ, ახლოვერიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 5 კმ. „წითელი დროშისა" და ე. გ. მას სახ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობები. 2 საშ. სკოლა, 2 კლუბი, ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფელში შემორჩენილია ეკლესია (დაახლ. X ს.), დგას XIII—XIV სს. საეკლ. კომპლექსი „მადგამ ოხვამე" (მეფის ეკლესია). კომპლექსში შედის ორი ეკლესია, გალავანი და კარიბჭის ნაშთი. ერთ-ერთ ეკლესიაში ნაწილობრივ შემორჩენილია ფრესკები (XV ს.). მოგვიანებით ეგრეთვე ლაპიდარული წარწერა. XVII ს.-ში ეკლესიები განაახლა სამეგრელოს მთავარმა ლევან II დადიანმა.

წარჩინებული, გაბატონებული საზოგა-

დიდებულების წარმომადგენელი ფეოდალურ საქართველოში აღირიცხა. შუა საუკ. ქართ. წყაროებში წ ხშირად იხსენიება უცხოური წარმომავლობის „აზნაურის" შესატყვისად. წ. სიტყვ. ტერმინიც იყო და პატრონების მაღალი სახ. მდგომარეობის აღმნიშვნელი ეპითეტი. შემდეგ უფრო მეტყველი მნიშვნელობა შეიძინა.

ლიტ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 2, თბ., 1973. ა. ბოგვერაძე.

წაწკარი, სოფელი ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (ნიგოზეთის სოფსაბჭო), ჭიათურის პლატოზე, ზ. დ. 720 მ, ჭიათურიდან 7 კმ. უსახელოს მერძევეობა-მეხორცეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა.

წათურიანი ალექსანდრე ჰოვსეფის ძე [11 (23). IV. 1865, ქ. ახალქალაქი, ახლა? — 18 (31). III. 1917, თბილისი], სომეხი პოეტ-დემოკრატი, მთარგმნელი. სახალხო-საქალაქო პოეზიის ფუძემდებელი სომხ. ლიტ-რაში. წ-ის მიერ თარგმნილი პირველი ლექსი — ზოლოტის „ბავშვი აკვანში" — დაიბეჭდა 1885 თბილისში, ჟურნალ „აღბიურში" („წყარო"). ლექსების პირველი კრებ. „ლექსები" გამოიცა მოსკოვში 1891. მისი მრავალი ლექსი ხალხ. სიმღერად იქცა („ცარდი", „მენაკ", „ჩემო სატრფო, ბულბულო" და სხვ.)

ა. ხარატიანი.

წაულა (Mustela lutreola), ძუძუმწოვარი ცხოველი მტაცებლების რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 45 სმ, კუდისა — 20 სმ. ალესწულს თითებს შორის აქვს უმნიშვნელო საცურაო აპკი. იკვებება პატარა-პატარა მღრღნელებით, ნაირგვარი ფრინველებით, ბაყაყებით, თევზებით. იბუდებს ხორომში, რ-საც თვითონვე თხრის ცხოველის წყალსატევების მიდამოებში. გავრცელებულია ევროპაში, დას. ციმბირში, კავკასიაში. საქართველოში, კერძოდ, მთიანეთსა და ფეხსულთ ხეობებში, მოიპოვება კავკასიური წ. (M. l. turovi). რ-დგ. რიგვარი უნიკალური და გადაშენების გზაზე მდგომი ქვესახეობა, შეტანილია საქართველოს „წითელ წიგნში". სარეწაო დანიშნულება არა აქვს. ა. ჯანაშვილი.

წაულა

წაქაძე თინათინ ანტონის ასული (დ. 25. I. 1912, ზესტაფონი), ქართველი საბჭ. ფიტოპათოლოგი. ბიოლ. მეცნ. დოქტორი (1964), პროფესორი (1972), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1982). სკკპ წევრი 1952-იდან. 1935 დაამთავრა საქართველოს სას.-სამ. ინ-ტის მცენარეთა დაცვის ფაკ-ტი. 1964-იდან საქართველოს მცენარეთა დაცვის ინ-ტის ფიტოპათოლოგიის განყოფილების გამგე. წ-მ პირველმა შეისწავლა და გაანალიზა კულტურების ნაადრევი ხმობის გამომწვევი სოკოები და დაადგინა მათი პათოგენურობა, ხმობის მექანიზმი, კულტურების გუმოზის პარაზიტული ბუნება, რის საფუძველზეც ამლებურად დაისახა ამ დაავადებებთან ბრძოლის ღონისძიებანი. ავტორია 2 მონოგრაფიული ნაშრომის. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით.

წაქვეა, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში (ბეჟათუბნის სოფსაბჭო), ლიხის ქედის დას. კალთაზე, მდ. რიკოთულის (ძირულის შენაკადი) მარცხ. მხარეს, ზ. დ. 650 მ, ორჯონიკიძიდან 40 კმ. ზღვის კოლმ-ბა ა (მეღვინეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ხევში (3 კმ). წყაროებში პირველად იხსენიება XII ს-ში.

წაღვერი, დაბა ბორჯომის რ-ნში, მდ. გუჯარეთისწყლის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირებზე, ბორჯომ-ბაკურიანის სარკინიგზო და საავტ. გზაზე. სადაბო საბჭოს ცენტრი (შედის წ., სოფლები: დაბა, მზეთამზე, ტიმოთესუბანი). რკინიგზის სადგური. ზ. დ. 1090 მ, ბორჯომიდან 14 კმ. 26 კომისრის სახ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მებაღეობა), ხე-ტყის სახერხი ქ-ნა, საქ. სსრ სატყეო მეურნ. სამინისტროს მეცხვარეობის ლაბორატორია, საშ. სკოლა, საავადმყოფო, ბიბლ., ბაკურიანის სამუსიკო სკოლის ფილიალი, კულტსახლი, კინოთეატრი, ბ-კა, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

წ. რესპ. მნიშვნელობის მთის კლიმ. ბალნეოლ. კურორტია საბჭ. ფაქტორი: მთის ჰავა, მინერ. წყაროების წყალი. სამკურნ. ჩვენება: ფილტვის, ჯირკვლების ტუბერკულოზი, სუნთქვის ორგანოთა არატუბერკულოზური დაავადებანი, ფუნქციური სისხლნაკლულობა, მალარია. არის დასასვენებელი სახლები, პანსიონატი „ბორჯომი", ბავშვთა სანატორიუმი, პიონერთა ბანაკები. პოლიკლინიკა. სეზონი — მაის-ნოემბერი.

წაღვერის სახელოსნო, გვიანდელი ბრინჯაოს ხანის ლითონის სამსხმელო სახელოსნოს ნაშთები დაბა წაღვერთან (ბორჯომის რ-ნი). 1911 აღმოაჩინა გ. გოგოლიძემ. მასალის ნაწილი დაცულია მოსკ. სახელმწ. ისტ. მუზეუმში, ნაწილი დაიკარგა. ტერასისებურ შემაღლებაზე 1917 აღმოჩნდა ბრინჯაოს ნივთების ჩამოსასხმელი თიხის 10 ყალიბის ფრაგმენტები, სპილენძის ზოდების ნატეხები, ცულის ყალიბის ნახევარი, თიხის კოვზი, ბრინჯაოს 2 ნაჯახი, ჯაჭვი, თიხის ტიგელების ფრაგმენტები, ობსიდიანის ისრისპირი, ძვლის იარაღი, მადნის დასაფშვნელი როდინები, თიხის სამკერდე ნატეხები და სხვ.

ლიტ.: ნიორაძე გ., არქეოლოგიური დაზვერვები მტკვრის ხეობაში, საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, 1944, ტ. 13 B; ფიცხელაური კ., აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV—VII სს.), თბ., 1973; ჯაფარიძე ო., კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965. ე. გოგაძე.

წაღვერი, სოფელი ხაშურის რ-ნში, მდ. ლომისწყლის (დასავლეთის ფრონის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები წ., ზემო ბროლოსხევი, კლდისწყარო, ტახტისწყარო, ქვემო ბროლოსხევი, ნორიანა, წეღვერი). ზ. დ. 880 მ, ხაშურიდან 30 კმ, გორიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 19 კმ. საბჭ. მეურნ. (მეხილეობა, მევენახეობა) საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, საავადმყოფო. წ. — წყაროებში მოხსენიებული წაღვერისთავი შიდა ქართლის ერთ-ერთი ძვ. სოფელია. XI ს-ში შიდა ქართლიდან თურქ-სელჩუკთა გასადევნად მეფე დავით IV აღმაშენებელმა აქ გაიმართა სადგომი — ბანაკი. შემორჩენილია ამ პერიოდის ციხე გალავნის ნაშთი, ე. წ. „ბატონიშვილის" სოფელშივეა „სამების წმ. გიორგის" ორეკლესიანი საყდარი, აგურული ნატეხი ქვით (ქართული, XVI—XVII სს., ეკლესია გვიანდელი გადაკეთების კვალი). სოფლის ტერიტორიაზე და მის მიდამოებში ჩატარდა არქეოლ. დაზვერვები (ო. მუშველიანი, ზ. ქავთარაძე); 1977-იდან მიმდინარეობს გათხრები (ა. რამიშვილი). სხვადასხვა ადგილას („ტახტები", „ლეკაძალია", „გალავნები", „კასანაძის ახო", „ვარდენის ახო" და სხვ.) მოპოვებულია ადრებრინჯაო-ბრინჯაოს ხანის ორმორიდ დამუშავებული მასიური ხელსაწყოები. ადგილ „მიქელაანთ ვენახებზე" ნაპოვნია გვიანდ. ბრინჯაოს — ადრ. რკინის ხანის რამდენიმე ბიფასი. სოფლის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია აგრეთვე ლევალუა-მუსტიეური ინდუსტრიის ქვის ნაწარმი. ლევალუაზური ანატკეც-ლამელები, წვეტანები, მუსტიეური წვეტანები, სახოკები, დანები და სხვ. წ-ის მასალა შიდა ქართლში გავრცელებული აშელურ-მუსტიეური ხანის ქვის მასალის მსგავსია.

ლ. გვასალია, დ. თუშაბრამიშვილი.

წაჩხურა, მდინარე გეგეჭკორის რ-ნში, ტეხურის მარცხ. შენაკ. სათავე ასხის მასივის სამხრ. ფერდობზე, 020 მ სიმაღლეზე, მდებარე კარსტული მღვიმიდან გამოსული მიწისქვეშა ნაკადი. სიგრძე 12 კმ. ერთვის ტეხურს მარცხნიდან სოფ. დიდი ჭყონის მახლობლად. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 9,0 $м^3$/წმ

გ. გოგინაშვილი

წაჩხური, სოფელი გეგეჭკორის რ-ნში (სალხინოს სოფსაბჭო), მდ. ტეხურის მარცხ. ნაპირზე ზ. დ. 300 მ, გეგეჭკორიდან 21 კმ. ი. სტალინის სახ. სალხინოს კოლ-ბა (მესიმინდეობა, მეჩაიეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა. წყაროებში პირველად იხსენიება XVI ს-ში. შემორჩენილია XVII ს. ეკლესია.

წახანი, სოფელი ადიგენის რ-ნში (ვარხანის სოფსაბჭო), მესხეთის ქედის სამხრ. კალთაზე, ზ. დ. 1270 მ, ადიგენიდან 19 კმ, ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 20 კმ. ვარხანის მეხორცეობა-მერძევეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი, სამედიცინო პუნქტი.

წახები, დაღ. ასსრ-ში, რუთულის რ-ნის დას. ნაწილში მცხოვრები ხალხი. ცხოვრობენ აგრეთვე აზერბ. სსრ ზაქათალის, კახის, ბელაქნის რ-ნებში. საერთო რაოდ. 14 ათ. კაცი (1979, აღწერა). ენა — წახური (ლეზგიური ჯგუფი). დაღ. წ-ის ლიტ. ენაა რუსული, აზერბ. წ-ისა — აზერბაიჯანული. მორწმუნენი სუნიტი მუსლიმანები არიან. ძირითადი საქმიანობაა მესაქონლეობა (ძირითადად მეცხვარეობა). აგრეთვე მიწათმოქმედება. განვითარებულია მატყლის დამუშავება და ფეიქრობა.

წახნაგი მრავალწახნაგასი, ბრტყელი მრავალკუთხედი, რ-იც მრავალწახნაგას ზედაპირის ნაწილია და შემოსაზღვრულია ამავე მრავალწახნაგას წიბოებით.

წახნისწყარო, სოფელი ადიგენის რ-ნში (ვარხანის სოფსაბჭო), მესხეთის ქედის სამხრ. კალთაზე ზ. დ. 1280 მ, ადიგენიდან 23 კმ, ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 21 კმ. ვარხანის მეხორცეობა-მერძევეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. წახანში (1 კმ).

წახური ენა, დაღესტნურ ენათა ლეზგიური ქვეჯგუფის უმწერლობო ენა. წ. ე-ზე ლაპარაკობს 15000-მდე კაცი. გავრცელებულია დაღ. ასსრ რუთულის, აზერბ. სსრ ზაქათალისა და კახის რ-ნებში. იყოფა 4 კილოდ (წახურული, მიშლეშური, მიქიქური, გელმეწურ-გურდულური). წ. ე-თვის დამახასიათებელია: რთული ვოკალიზმი (15 ხმოვანი) და რთული კონსონანტიზმი (40 თანხმოვანი); დიფთ. მარცვლის, ლექსიკა — საკუთარი და ნასესხები. სახელთა მორფოლ. ნაწარმოები და რთული ფუძეები, მრ. რიცხვის სხვადასხვაგვარი სუფიქსი, სიტყვაწარმოქმედ აფიქსთა სიმცირე; თითქმის ძირითადი ბრუნვა — სახელობითი, ერგატივი (მოთხრ.), ნათ., მიც. და მრავალსერიიანი ადგილ- და ორიენტირებულიანი ბრუნვები; ზმნების ორგვარი მოდელი — მარტივი და რთული (შემდგენილი); კლასოვანი უღვლილება. მხ. რიცხვში გაირჩევა 4 კლასი (მამაკაცის, ქალის, ცხოველის, ნივთის), მრავლობითში — 2 (პიროვნების — ადამიანისა და არაპიროვნების — არაადამიანისა); პიროვანი უღვლილების სუსტი ჩანასახები; აწმყო, დრო, კილო; ინფინიტივი, ინფინიტივ-მასდარი, აბსოლუტივ-გერუნდიუმი, მიმღეობა; ადგილისა და დროის საგარემოებო სიტყვათა სერიები; ადგილ-მიმართულების აღმნიშვნელი წინდებულები და თანდებულები; უარყოფითი და კითხვის ნაწილაკები ფორმები (ზმნისა, სახელისა ...). სინტაქსის, დადასტურებისა და მაკავშირებელი ნაწილაკები; სინტაქსური კონსტრუქციები — ნომინატიური, ერგატიული, დატიური, აფექტიური და ლოკატიური.

სალიტერატურო ენად იყენებენ აზერბაიჯანულსა და რუსულს.

ლიტ.: ჯეირანიშვილი ე., წახური და რუთული (რუთულური) ენები, [ნაწ.] 1—2, თბ., 1983; Дирр А. М., Цахурский язык, Тф., 1913; Ибрагимов Г. Х., Фонетика цахурского языка, Махачкала, 1968; Талибов Б. Б., Цахурский язык, წგნ.: Языки народов СССР, т. 4 — Иберийско-кавказские языки, М., 1967.

ე. ჯეირანიშვილი

წეკო

წებელდა, ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი დას. საქართველოში, აფხაზეთში — მდ. კოდორის შუა და ზემო წელის აუზში (აფხაზ. გულრიფშის რ-ნის წებელდის სას. საბჭოს ტერიტ.). გვიანდ. ანტ. და ადრინდ. ფეოდ. ხანაში აფსილების ტომის განსახლების მხარე; VI ს-ის ბიზანტ. ავტორები პროკოპი კესარიელი და აგათია სქოლასტიკოსი ბიზანტ.-სპარს. ომთან დაკავშირებით მრავალჯერ იხსენიებენ აფსილეთის მთავარ ციხეს ციბილუმს (ციბილიუმს); მიაჩნიათ, რომ მხარის სახელწ. „წ." და ციხისა ერთიდაიგივეა. მთის მწვერვალებზე მიკვლეულია ადრინდ. ფეოდ. ხანის რამდენიმე ციხე მიუვალობით სტრატეგიულ მნიშვნელობაზე; წ-ის ციხეები კონტროლს უწევდა სავაჭრო-სატრანზიტო გზას, რ-იც ჯერ რომის იმპერია, შემდეგ ბიზანტიას ეგრის. და პონტოთ. კავშირს აზორციელებდა ჩრდ. კავკასიასთან, ხოლო კასპიის ზღვის გავლით — შუა აზიასთან. ფეოდ. ხანაში წ. მარშანიების ფეოდ. საგვარეულოს ეკუთვნოდა. მდ. კოდორის ზემო წელის ერთი მონაკვეთი—დალი გვიან საუკუნეებში გამოეყო წ-ს. 1810 აფხაზეთის სამთავროში ცარ. რუსეთის პოლიტიკური სუვერენიტეტი; წ-ში ის. ხელისუფლება აღიარეს 1840. აფხაზეთის 1866 აჯანყების დროს წ-ის მოსახლეობა აქტიურად იბრძოდა ადგილ. ფეოდალებისა და ცარიზმის კოლონ. პოლიტიკის წინააღმდეგ. შემდეგში წ-ის მოსახლეობა იძულებით თურქეთში გადასახლდა (იხ. სტ. მუჰაჯირობა). წ. მდიდარია არქეოლ. და ხუროთმოძღვრული ძეგლებით. ნაპოვნია კანკელის ფილები, გათხარეს (მ. ტრაპში, გ. შამბა, ი. ვორონოვი, მ. გუნბა) II—VII სს. მრავალრიცხოვანი ინვენტარიანი სამარხები. ახლანდ. სოფ. წებელდის ახლოს 4 კმ-ზე გათხარეს (ი. ვორონოვი) ერთ-ერთი ციხე; გამოვლინდა საფორტიფიკაციო სისტემა, 2 დარბაზული ეკლესია, აბანო, სამეურნეო სათავსები, წყალსაცავი აუზი, წყალსადენი, VI ს. მონეტები და სხვ. აღმოჩენილია აგრეთვე X—XI სს. მონეტების განძი, რ-იც შეიცავს არაბ. დირჰემების ქართ. მინაბაძებს.

ლიტ.: Археологические исследования в Цебельде, Тб., 1983; Воронов Ю. Н., Археологическая карта Абхазии, Сух., 1969; Трапш М. М., Труды, [т.] 3, Тб., 1971.

თ. მიქაძე, ვ. ლეკვინაძე

წებელდა (ყოფ. წ ა ბ ა ლ ი), სოფელი აფხ. ასსრ გულრიფშის რ-ნში, წებელდის ქვაბულში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., აძლეუბჟარა, აგიში, აზანთა, არასარა, აჭანდარა, გერგებილში, ზემო წყარო, კირნაიი, მარანი, მეტალურგი, მზისგული, მრამბა, ოქტომბერი, ქვემო აჟიარა, ქვემო წყარო, წიფლოვანი) ზ. დ. 450 მ, გულრიფშიდან 23 კმ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდარბაზით), საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

წებელდის მღვიმე, კარსტული მღვიმე სოფ. წებელდის (გულრიფშის რ-ნი) მიდამოებში 460 მ სიმაღლეზე. გამომუშავებულია პალეოგენურ შრეებრივ კირქვებში. მღვიმის შესასვლელის სიმაღლე 2,5 მ, სიგანე 20 მ, ჯამური სიგრძე 150 მ. მღვიმე დერეფნული ტიპისაა. გვხვდება კალციტის ნალექები. გაედინება პატარა ნაკადული. მდიდარია მღვიმური ცხოველებით.

ზ. ტინტილოზოვი.

წებელდის ტაფობი, პლატო-ქვაბული აფხ. მთისწინეთში, ამტყელ-ჯამპალისა და მაჭარის ხეობებს შორის (გულრიფშის რ-ნი). აგებულია ცარცულ-პალეოგენური კირქვებით. ქვაბულის ფსკერი სოფ. წებელდის მიდამოებში 400—500 მ სიმაღლეზეა, გარს შემორტყმული მთები 1000-1200 მ აღწევს. კალთები შემოსილია ფოთლოვანი ტყით. თვით ქვაბულში ნათესნარგავებია. წ. ტ. მდიდარია კარსტული წარმონაქმნებით. აღსანიშნავია გვირგვინის მშრალი ხეობა და მრავალი მღვიმე, რ-თა უმრავლესობა ხეობების ფერდებზე იხსნება (ქვაჭარა, მაჭუპანი).

ლ. მარუაშვილი.

წებოვანი კონსტრუქციები, ისეთი ელემენტებისაგან შედგენილი კონსტრუქციები, რ-ებიც შექმნილია შეწებებით და შეუღლებულია ერთმანეთთან წებოიანი ან სხვა ტიპის შეერთების მეშვეობით. დანიშნულების მიხედვით განასხვავებენ სამშენებლო, გემის (კატარღის, კანჯოსა და მისთ. კორპუსი), საავიაციო (შვეულმფრენის, ზოგიერთი სახის თვითმფრინავის ფიუზელაჟი) და სხვა სახის წ. კ-ს. ყველაზე მეტად გავრცელდა სამშენებლო წ. კ. (მზიდი და შემომზღუდი). მზიდი წ. კ (ფანერისა და ხისა) სხვადასხვა ფორმისაა (კოჭები, ჩარჩოები, თაღები, წამწეები). შემომზღუდ წ. კ-ს აწყობენ შრეული პანელის სახით, რ-საც გარედან ფარავენ მტკიცე ფურცლოვანი მასალით (მაგ., ალუმინით). წ. კ-ის სახესხვაობაა სინთეზური ქსოვილის გარსები (იხ. პნევმატიკური სამშენებლო კონსტრუქციები).

წებო, ბუნებრივი ან სინთეზური ნივთიერება, რ-საც აქვს უნარი შეაწებოს სხვადასხვა მასალა მათ ზედაპირებსა და წებოვან შუაშრეს შორის მტკიცე ადჰეზიური ბმის წარმოქმნის შედეგად. მასალათა შეწებების სიმტკიცე დამოკიდებულია დასაწებებელ ზედაპირთან წ-ს ადჰეზიაზე, წებოვანი აფსკის კოჰეზიასა და დასაწებებელი მასალის თვისებებზე. შეწებებისას აუცილებელია შესაერთებელი ზედაპირების სპეც. დამუშავება. ჩვეულებრივ, წ-ს ადჰეზია შესაწებებელ ზედაპირთან აღემატება კოჰეზიას წებოვანი აფსკის შიგნით, ამიტომ სასურველია, რომ წებოვანი ნაკერი თხელი იყოს. ძირითადი კომპონენტების ბუნების მიხედვით განასხვავებენ არაორგ., ორგ., ელემენტორგ. წ-ებს. არაორგ. წ-ს მიეკუთვნება თხევადი მინა (ნატრიუმ- და კალიუმსილიკატის წყალხსნარი) და წებოცემენტები (კომპოზიციები წყლიანი სუსპენზიები, რ-ებიც შეიცავენ ტუტე და ტუტემიწა ლითონთა ოქსიდებს). თხევად მინას იყენებენ ცელულოზური მასალების, ხოლო წებოცემენტებს — ლითონებისა და კერამიკის შესაწებებლად. ორგ. წ-ს მიეკუთვნება ბუნებრივი და სინთეზური პოლიმერების ფუძეზე დამზადებული კომპოზიციები, რ-ებსაც იყენებენ მერქნის, ქაღალდის, ტყავის, საფეიქრო მასალის, ლითონის, მინის, კერამიკისა და სხვ. შესაწებებლად. ელემენტორგ. წ-ს ამზადებენ სილიციუმორგ., ბორორგ., ლითონორგ. და სხვ. პოლიმერების ფუძეზე. მათ ახასიათებთ მაღალი თერმომედეგობა და თერმოსტაბილურობა, იყენებენ თერმომედეგი პლასტმასების, გრაფიტის, ლითონებისა და სხვ. შესაწებებლად.

წ. შეიძლება იყოს თხევადი, მყარი, ერთ- ან მრავალკომპონენტიანი და სხვ.

ფართოდ იყენებენ *პოლიამიდურ წებოს, პოლიურეთანულ წებოს, პოლიაკრილურ წებოს, სილიციუმორგანულ წებოს, ფენოლ-ალდეჰიდურ წებოს* და სხვ.

წებოვანი საღებავები, პიგმენტებისა და შემვსებების სუსპენზიები *აფსკწარმომქმნელი ნივთიერებების* წყალხსნარებში. უფრო ხშირად საღებავს ამზადებენ უშუალოდ გამოყენების წინ, შრება ოთახის ტემპ-რაზე. იყენებენ შენობების მოსაპირკეთებლად, მხატვრობაში და სხვ.

წეისი, სოფელი გორის რ-ნში (ატენის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. აარუფის (ტანის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში ზ. დ. 760 მ, გორიდან 7 კმ. ატენის კოლ-ბა (მევენახეობა, მეხილეობა). რვაწლ. სკოლა. სოფ. ბნავისში (1 კმ).

წედისი, სოფელი ონის რ-ნში, კუდაროს ქედის დას. კალთაზე, მდ. ჯეჯორის (რიონის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., ირი, სხანარი, ქვედი). ზ. დ. 1240 მ, ონიდან 16 კმ. პატარა მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სამკურნალო პუნქტი. წყაროებში წედისის ციხე პირველად იხსენიება XVIII ს-ში. ციხე მთლიანად დანგრეულია. გვიანდ. ფეოდ. ხანაში წ-ში მოიპოვებდნენ და ამუშავებდნენ რკინის მადანს, ამზადებდნენ სხვადასხვა დანიშნულების იარაღს. სოფლის განაპირას დგას ადრინდ. ფეოდ. ხანის ეკლესია.

წევა, ზესტაფონის რ-ნის სოფლების ზედა წევისა და ქვედა წევის ძვ. სახელწოდება.

წევა ტ ე ქ ნ ი კ ა შ ი, 1. ს ა ც ე ც ხ ლ ი ს ა და ს ა ვ ე ნ ტ ი ლ ა ც ი ო მ ო წ ყ ო ბ ი ლ ო ბ ე ბ შ ი, არხის ან მილსადენის ბოლოზე შექმნილი გაუხშოება, რ-ის ზემოქმედებით წარმოიშობა აირის ნაკადი. წ. ორგვარია - ბუნებრივი და ხელოვნური. 2. ტ რ ა ნ ს პ ო რ ტ ზ ე, ძალა, რ-იც გადაეცემა მიწისზედა, წყლის, საჰაერო და კოსმ. სატრანსპ. მანქანის მამოძრავებს.

წევასაბერი მოწყობილობა, მექანიზმებისა და ნაგებობების კომპლექსი, რ-იც უზრუნველყოფს ჰაერის მიწოდებას ქვაბაგრეგატის ან ღუმელის საცეცხლეში და კვამლის აირების მოცილებას საცეცხლიდან. სამბერი ვენტილატორები შეაწვებს ჰაერს, რ-საც აწვდის საცეცხლეს 6 კპა-მდე წნევით. საწევი მოწყობილობა, რ-იც შედგება კვამლსაწოვისა და საკვამლე მილისაგან, ქმნის აირსატარებში 3—4 კპა-მდე გაუხშოებას (კვამლის აირების მოსაშორებლად). თბური ელექტროსადგურის წ. მ. მოიხმარს სადგურის მიერ გამომუშავებული ელ. ენერგიის 1—2%-ს.

წევაზომი, ხელსაწყო, რ-ითაც ზომავენ გაუხშოებას ორთქლის ქვაბის აირსატარში ან ღუმელში. ჩვეულებრივ წარმოადგენს *დიფმანომეტრს*, რ-ის ერთი მუხლი შეერთებულია აირსატართან, მეორე — ატმოსფეროსთან. იყენებენ აგრეთვე მემბრანიან, რგოლურსასწორიან და ზარის ტიპის წ-ებს.

წევის ელექტროძრავა, *ელექტროძრავა*, რ-იც განკუთვნილია ელექტრულ ტრანსპორტზე მოძრავი შემადგენლობის წამყვანი თვლების ამძრავისათვის. წ. ე-დ უმეტესად იყენებენ მუდმივი დენის ძრავას და ერთფაზიანი ცვლადი დენის მიმდევრობითი აგზნების კოლექტორიან ძრავას (სიხშირე — 16⅔, 25 ან 50 ჰც). წ. ე ჩვეულებრივი ელექტროძრავასაგან განსხვავდება კორპუსის კონსტრუქციით, გადიდებული სიმძლავრით და სხვ. წ. ე-ს სიმძლავრე აღწევს რამდენიმე *მგვტ*.

წევის მახასიათებელი, საწევი ან სატრანსპორტო მანქანის *წევის სიმძლავრის*, მოძრაობის სიჩქარის, საწვავის ხარჯის, ძრავას ლილვის ბრუნვის სიხშირის და სხვა მახასიათებლების წევის ძალაზე დამოკიდებულებათა კომპლექსი. წ. მ. საშუალებას იძლევა შეფასდეს მანქანათა დინამ., ეკონ. და სხვა მაჩვენებლები. იგი განისაზღვრება (მაგ. ტრაქტორისათვის) გაანგარიშებით (თეორ. წ. მ.) ან ცდით გამოცდისას. წ. მ. დამოკიდებულია ძრავას სიმძლავრეზე, მაძრავის ტიპზე, სატრანსპ. მანქანის მასაზე და იმ ზედაპირის ფიზ.-მექან. თვისებებზე, რ-ზეც ხდება მოძრაობა.

წევის სიმძლავრე, ძრავათი განვითარებული წევის ძალისა და მის მიერ სატრანსპორტო საშუალებისათვის (ავტომობილი, თვითმფრინავი, გემი და მისთ.) მინიჭებული მოძრაობის სიჩქარის ნამრავლი. წ. ს. განსაზღვრავს ძრავათი შესრულებულ სასარგებლო მუშაობას და საშუალებას იძლ

...ლეგა შეუღლებით ერთმანეთის სხვადასხვა სახეობის სატრანსპ. საშუალებები.

წევის ქვესადგური, ელექტრული ტრანსფორმატორული ქვესადგური, რ-ის დანიშნულებაა მოძრავი შემადგენლობისა და სხვა მომხმარებელთა მომარაგება ელექტროენერგიით. განასხვავებენ ცვლადი დენის წ. ქ-ს (ენერგოსისტემიდან მიღებულ 3-ფაზიან ცვლად დენს გარდაქმნის 1-ფაზიან ცვლად დენად, რ-იც გადაეცემა საკონტაქტო ქსელს), და მუდმივი დენის წ. ქ-ს (3-ფაზიან ცვლად დენს გარდაქმნის მუდმივ დენად). წ. ქ-ის ძირითადი ელემენტებია: 3-ფაზიანი ცვლადი დენის მანაწილებელი მოწყობილობა; ძალოვანი ტრანსფორმატორები, რ-ებიც ამცირებენ (იშვიათად ამაღლებენ) ძაბვას; გამმართველი აგრეგატები (მუდმივი დენის წ. ქ-ებში); საკონტაქტო ქსელისა და სხვა მომხმარებლების კვებავი მანაწილებელი მოწყობილობები, მართვის, ავტომატიკისა და დაცვის ფარი. წ. ქ-ს შეიძლება ჰქონდეს მუდმივი მომსახურე პერსონალი (მაგ., სამრეწვ.-ტრანსპორტზე) ან მუშაობდეს ავტომატურად, ტელემართვის მეშვეობით (მაგისტრ. რკინიგზაზე, მეტროპოლიტენში, ტრამვაისა და ტროლეიბუსის ხაზებზე). კონსტრ. თვალსაზრისით წ. ქ. შეიძლება იყოს ღია ან დახურული ტიპისა, აგრეთვე მოძრავი (მოწყობილობა განლაგებულია რკინიგზის მოძრავ შემადგენლობაში).

წევის ხრახნი, ყველაზე მეტად გავრცელებული გემის მამოძრავი. წ. ხ-ს აქვს წევის ლილვზე ჩამოსაცმელი ფრთებიანი მორგვი. ფრთები ერთმანეთისაგან დაცილებულია თანაბარი მანძილით და ლილვის ღერძის მიმართ დახრილია განსაზღვრული კუთხით. წ. ხ. არის მთლიანი, ფრთებიანი (რ-ებიც მორგვთან ერთად არის ჩამოსხმული ან დამაგრებული), მოხსნადფრთებიანი, საბრუნფრთებიანი. წ. ხ-ებს ამზადებენ თითბრისაგან, ბრინჯაოსაგან, თუჯისაგან, ფოლადისა და პლასტმასისაგან.

წევრ-კორესპონდენტი, აკადემიური წოდება სსრკ-სა და საზღვარგარეთის სხვადასხვა ქვეყანაში (გდრ, პოლ. სრ, ჩეხოსლ. სსრ, საფრ. და სხვ.). სსრკ-ში წ.-კ-ს ირჩევენ სსრკ მეცნ. აკადემიაში, მოკავშირე რესპ. და დარგობრივ აკადემიებში მეცნ. განვითარების საქმეში დიდი მიღწევებისათვის. წ.-კ-ად კანდიდატების დასახელების და წარდგენის უფლება აქვთ სამეცნ. დაწესებულებებს, უმაღლ. სასწ. დაწესებულებებს, საზ. ორგანიზაციებსა და ცალკეულ პირებს. არჩევნებამდე კანდიდატების სიები ქვეყნდება პრესაში. წ.-კ-ებს ირჩევენ ფარული კენჭისყრით მეცნ. აკადემიების საერთო კრებებზე, შემდეგ მათ ამტკიცებს აკად. საერთო კრება.

წეროვანის მყინვარი, წ ე ა, ხეობის მყინვარი კავკასიონის ჩრდ. კალთაზე, ჩრდ. ოსეთის ასსრ ტერიტორიაზე. იწყება მწვ. ადაი-ხოხისა და მწვ. ... შორის მდებარე ფირნის ველიდან. სიგრძე 8,6 კმ, ფართ. დაახლ. 9,7 კმ². ეშვება 2200 მ-მდე. წ. მ-ზე სათავე აქვს მდ. წეროვანს (არდონის მარჯვ. შენაკადი). ახლოს კურორტი, ალპინისტური ბაზა და ბანაკი.

წყაველდის ძაბი, ანტიკლინური სერი ... კარსტულ მასივზე, ქვიშის გადმონაშთის ქვაბულის სამხრ. მხარეს. მიმართულია დას.-სამხრ.-დას.-იდან აღმ.-ჩრდ.-აღმ.-ით. აგებულია ცარცული კირქვებით და ტერიგენულ-ვულკანოგენური ქანებით. კირქვული ნაწილი დაკარსტულია. ქედის დას. ნაწილი ტყითაა შემოსილი, აღმ. ნაწილის თხემურ ზოლში ალპ. ლანდშაფტია.

ლ. მარუაშვილი.

წეკო (Nicotiana rustica), ერთწლოვანი ბალახოვანი მცენარე თამბაქოს გვარის ძაღლყურძენასებრთა ოჯახისა. მისი სიმაღლე 1,2 მ-ს აღწევს, აქვს ფუნჩიანი, განსაკუთრებული ფოთლები (12—20 ც ღეროზე) ღეროა და ყვავილები დაფარულია ჯირკვლისებრი ბეწვებით, რ-იც სპეციფ. სუნს გამოსცემს. თესლი წვრილია, ოვალური, ყავისფერი, მასა 1000 თესლისა 0,2—0,35 გ. წ-ს სავეგეტაციო პერიოდია 80—130 დღე. ჩითილის გადარგვიდან ტექ. სიმწიფემდე საჭიროა 60—100 დღე. მშრალი ფოთოლი შეიცავს (%-ობით): 1—10-მდე ნიკოტინს, 15—20 ორგ. მჟავებს, მ. შ. 10-მდე ლიმონმჟავას. წ-გან მზადდება ფხვნილი (მოსაწევად), ბურნუთი (საყნოსავად), ნაყენი (ცხვარის გამოსარეცხად), აგრეთვე ნიკოტინმჟავა (ვიტამინი PP). წ-ს თესლი შეიცავს 35—40% ზეთს, რ-საც ლაქსაღებავებისა და საპნის წარმოებაში იყენებენ.

წ-ს სამშობლოა სამხრ. ამერიკა. ევროპაში შემოიტანეს XVI ს-ში, უკრაინაში მისი მოყვანა დაიწყეს XVII ს-ში. სსრკ-ში მოჰყავთ ბელორუსიაში, შუა და ქვემო ვოლგისპირეთში, ციმბირში, ალთაისა და კრასნოიარსკის მხარეებში, ყაზახეთში. საქართველოში წ-ს გამოყენებას არა აქვს სამრეწვ. მნიშვნელობა. უმთავრესად მოჰყავთ მთიან რ-ნებში ადგილ. მოხმარებისათვის. წ-ს ფოთლის საშ. მოსავალი შეადგენს 15—18 ც/ჰა (მოწინავე მეურნეობები ჰა-ზე იღებენ 30—45 ც). საუკეთესო ჯიშებია „მწვანე 126-C", „პოლუცვეტი 30/34", AC-18/7 და სხვ. წ-ს მავნებლებია: შემოდგომის ხვატარი, ველის ფარვანა, მახრა; დაავადებაა — წყვერის ... .

გ. ბაღრიაშვილი.

წელათი, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (შუახევის სოფსაბჭო), მდ. ჩირუხისწყლის (აჭარისწყლის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 1450 მ, შუახევიდან 34 კმ დაშ. „პრავდის" სახ. შუახევის კოლმეურნეობა (მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ტომაშეთში (2 კმ). ბ-კა.

წელ-გავის წნული, ნერვული წნული, რ-იც წარმოიქმნება გულმკერდის მე-12, წელის 5 და გავის 3 პირველი ნერვის წინა (ვენტრალური) ტოტებით. შედგება წელისა და გავის წნულებისაგან, რ-ებსაც ერთმანეთთან აკავშირებს წელ-გავის ღერო. წელის წნული მდებარეობს ხერხის კუნთის სისქეში, გავისა — მცირე მენჯის ღრუში. წელის წნულიდან იწყება თეძოშიგნეულის, თეძო-საზარდულის, სასქესო-ბარძაყის, ბარძაყის კანის გარეთა, ბარძაყისა და დახურული ნერვები. მათი ტოტები ანერვიანებენ მუცლის კუნთებს, საზარდულის მიდამოს კანს, ბარძაყის წინა და შიგნითა ჯგუფის კუნთებს და კანის შესაბამის უბნებს, სასქესო მიდამოების კანსა და კანქვეშა ... . გავის წნულიდან იწყება დუნდულოვანი ზემო და ქვემო, სასირცხო და საჯდომი ნერვები. აღნიშნული ნერვები ანერვიანებენ დუნდულა კუნთებს და შორისისა და სასირცხო მიდამოს კანს, ბარძაყის უკანა ჯგუფის კუნთებს, კანჭისა და ტერფის კუნთებს, აგრეთვე კანის სათანადო მონაკვეთებს.

გ. ახაშიძე.

წელთაღრიცხვა, იხ. სტ. კალენდარი.

წელიწადი, დროის შუალედი, რომლის განმავლობაში დედამიწა ერთ სრულ შემოვლას ასრულებს მზის ირგვლივ. დედამიწის მოძრაობის სირთულემ განაპირობა ამ შუალედის განსაზღვრის სიძნელე და წ-ის ურთიერთგანსხვავებული ცნებათა წარმოშობაც. ვარსკვლავიერი, ანუ სიდერიული წელიწადი, არის დროის შუალედი, რ-საც ანდომებს მზე ცის თაღზე ვარსკვლავთა მიმართ ერთ სრულ ხილულ გარემოქცევას, გამოწვეულს დედამიწის რეალური მზისირგვლივი მოძრაობით. მისი ხანგრძლივობაა 365,256360 ეფემერიდული დღ-ღ (იხ. ეფემერიდული დრო); ტროპიკული წელიწადი — დროის შუალედი გაზაფხულის ბუნიობის წერტილზე მზის ორ თანამიმდევრულ გავლას შორის (365,242196 დღ-ღ); ანომალისტური წელიწადი — დროის შუალედი პერიჰელიუმში დედამიწის ორ თანმიმდევრულ გავლას შორის (365,259641 დღ-ღ); დრაკონული

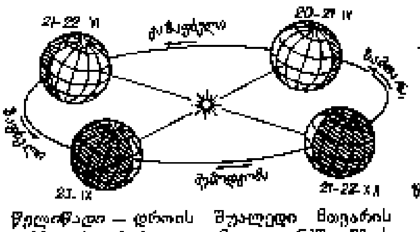

წელიწადის დროები.

წელიწადი — დროის შუალედი მთვარის ორბიტის ერთსა და იმავე კვანძში მზის ორ თანამიმდევრულ გავლას შორის (346,620047 დღ-ღ). წ-ის ეს სახეობები დროთა განმავლობაში ნელა იცვლება (საუკუნეში დღ-ღ-ის 0,11, —6, 3 და 32 მემილიონედით, შესაბამისად). მთვარის კალენდრებში გამოიყენება 12 ან 13 სინოდური თვის შემცველი მთვარისმიერი წელიწადი. იულიუსის კალენდრის წ-ის საშ. ხანგრძლივობას იულიუსის წ. ჰქვია (365,25 დღ-ღ), გრიგორიუსის კალენდრის წ-ისას კი — გრიგორიუსის წ. (365,2425 დღ-ღ). სეზონთა ცვლის პერიოდი ტროპიკულ წ-ს ემთხვევა.

წ-ის საკმაოდ ზუსტი მნიშვნელობები ცნობილი იყო ჯერ კიდევ ძვ. ჩინეთსა და ძვ. ეგვიპტეში. ჰიპარქემ განსაზღვრა წ., რ-ის მნიშვნელობა უდრიდა „365$\frac{1}{4}$ დღეს დღის 1/300 გამოკლებით". წ-ის ამ და თანამედროვე მნიშვნელობებს შორის სხვაობა მხოლოდ 6$\frac{1}{2}$ წთ.

წელიწადის დროები (გ ა ზ ა ფ ხ უ ლ ი, ზ ა ფ ხ უ ლ ი, შ ე მ ო დ გ ო მ ა, ზ ა მ თ ა რ ი), წელიწადის პერიოდები, რ-ებიც დაკავშირებულია ცის თაღზე მზის ხილული მოძრაობისა და ბუნებაში სეზონური ცვლილებების მიხედვით. წ. დ-ის ცვლას განაპირობებს ის, რომ დედამიწის ბრუნვის ღერძი, რ-იც 66°33′ კუთხითაა დახრილი დედამიწის ორბიტის სიბრტყისადმი, სივრცეში თავისი თავისადმი თითქმის პარალელურად გადაადგილდება მზის გარშემო დედამიწის ორბიტული მოძრაობისას. ამიტომ იგი წლის განმავლობაში მზისკენ გადახრილია ხან ერთი, ხან მეორე ბოლოთი (იხ. ნახ.). შესაბამისად, მზე უკეთესად ათბობს დედამიწის ხან ჩრდ., ხან კი სამხრ. ნახევარსფეროს. იგივე მიზეზი განაპირობებს დღის ხანგრძლივობის პერიოდულ ცვლილებებს. აქედან გამომდინარე, როცა ჩრდ. ნახევარსფეროში ზაფხულია, სამხრ. ნახევარსფეროში ზამთარია, და პირიქით.

ასტრონომიაში წ. დ-ის დასაწყისი განისაზღვრება ცაზე მზის ხილული მოძრაობით. ჩრდ. ნახევარსფეროზე გ ა ზ ა ფ ხ უ ლ ი ს დასაწყისად მიჩნეულია დროის ის მომენტი, როცა მზის ცენტრი ეკლიპტიკაზე მოძრაობისას გადაკვეთს ცის ეკვატორს გაზაფხულის ბუნიობის წერტილში და სამხრ-იდან ჩრდ. ნახევარსფეროში გადადის (20 ან 21 მარტი); ამ დროს მთელ დედამიწაზე (პოლუსების არეების გამოკლებით) დღეღამტოლობაა (დღე ტოლია ღამისა), ჩრდ. პოლუსზე იწყება ექვსთვიანი წლის ხანგრძლივობის დღე, სამხრ. პოლუსზე — ასეთივე გრძელი ღამე, ეკვატორზე შუადღისას მზე ზენიტში გადის. ზ ა ფ ხ უ ლ ი ს დასაწყისში მზე არის ცის ეკვატორიდან ყველაზე ჩრდილოთ, ზაფხულის მზებუდობის წერტილში (21 ან 22 ივნ., დედამიწის ჩრდ. ნახევარსფეროზე უგრძესი დღეა, სამხრ. ნახევარსფეროზე კი — უგრძესი ღამე); ამ დღეს მზე შუადღისას ზენიტში გადის ჩრდ. ტროპიკზე, შუაღამისას ჰორიზონტს ეხება ჩრდ. პოლარულ წრეზე (წრის შიგნით პოლარული დღეა, მზე არ ჩადის), შუადღისას კი — სამხრ. პოლარულ წრეზე (წრის შიგნით პოლარული ღამეა, მზე არ ამოდის). შ ე მ ო დ გ ო მ ი ს დასაწყისში (23 სექტ.) მზე ეკვატორს კვეთს შემოდგომის ბუნიობის წერტილში და გადადის სამხრ. ნახევარსფეროში (დღე კვლავ ღამის ტოლია), ზ ა მ თ ა რ ი ს დასა-

ზამთარში კი (21 ან 22 დეკ.) მზე ცის ეკვატორიდან ყველაზე სამხრ-ითაა, ზამთრის მზებუდობის წერტილში. ჩრდ. ნახევარსფეროზე ამ დროს უმოკლესი დღეა, სამხრ. ნახევარსფეროზე — უგრძელესი დღე. ამ დღეს მზე შუადღისას სამხრ. ტროპიკზე ზენიტში გადის, შუაღამისას ჰორიზონტს ეხება სამხრ. პოლარულ წრეზე (წრის შიგნით პოლარული დღეა, მზე არ ჩადის), შუადღისას კი — ჩრდ. პოლარულ წრეზე (წრის შიგნით პოლარული ღამეა, მზე არ ამოდის). სამხრ. ნახევარსფეროზე წ. დ-ის ცვლა პირიქითაა.

დედამიწის ორბიტის ელიფსურობის გამო დედამიწის სიჩქარე ცვალებადია, ამიტომ ასტრონ. წ. დ-ის ხანგრძლივობა არათანაბარია: დედამიწას უდიდესი სიჩქარე აქვს პერიჰელიუმში გავლისას (იანვარში), ამიტომ ჩრდ. ნახევარსფეროში ზამთარი უმოკლესია წ. დ-ს შორის (89 დღ-ღ), ზაფხული კი — უგრძესი (93,6 დღ-ღ).

ლიტ.: ხ ა რ ა ძ ე ე., ასტრონომიის საფუძვლები, [ტ.] 1, თბ., 1971.

კლიმ., სინოპტიკური თუ ფენოლოგიური ნიშნებით ჩრდ. ნახევარსფეროს საშ. განედებში 4 წ. დ. (კლიმ. სეზონი) გამოიყოფა: ზამთრის თვეებია დეკ., იანვ., თებ., გაზაფხულისა — მარტი, აპრ., მაისი, ზაფხულისა — ივნ., ივლ., აგვ., შემოდგომისა — სექტ., ოქტ., ნოემბერი. წ. დ. (სეზონები) განისაზღვრება აგრ. (სინოპტიკური) პროცესების ხასიათის, მეტეოროლ. ელემენტების მრავალწლიური მსვლელობის თავისებურებებისა თუ ფენოლოგიური მოვლენების თარიღების გათვალისწინებით. მაგ., აღმ. საქართველოს ტერიტორიაზე კლიმ. ზამთარი მოიცავს პერიოდს, როცა ჰაერის საშ. დღეღამური ტემპ-რა 0°C-ზე დაბალია, გაზაფხული და შემოდგომა — 0-იდან 15°C-მდეა, ზაფხული — 15°C-ზე მეტია. დედამიწის სხვადასხვა განედსა და მხარეში წელიწადის სეზონებად დაყოფა და მათი ხანგრძლივობა განსხვავებულია. ჩრდ. განედებში ნამდვილი ზაფხული არ იცის. აქ 3 წ. დ-ა: ზამთარი, გაზაფხული, შემოდგომა (იხ. ცხრილი). გარკვეული თვალსაზრისით წელიწადს ორ (თბილსა და ცივ) პერიოდადაც ყოფენ. ტროპ. მუსონების მხარეში კი გამოარჩევენ მშრალსა და წვიმიან პერიოდებს.

ლიტ.: Габахов Н. Н., Изучение структуры климатических сезонов года, М., 1959; Данилова Н., Коменых А., Времена года, 2 изд., М., 1973.

ა. წერეთელი

ᲬᲔᲚᲘᲬᲓᲔᲣᲚᲘ, უნივერსალური ან დარგობრივი პერიოდული გამოცემა. მოიცავს გასული წლის ცნობებს გამოცემის ან სერიულად (ცალკეული დარგების, ქვეყნების და სხვა მიხედვით) ძირითადი გამოცემების (მაგ., ენციკლოპედიების) დამატებად, ან დამოუკიდებელი ცნობარის სახით. სსრკ-ში რეგულარულად გამოდის „დიდი საბჭოთა ენციკლოპედიის წ." (1957-იდან). საკავშ. წიგნის პალატის ბიბლიოგრაფიული გამოცემა „ეჟეგოდნიკ კნიგი სსსრ" (სისტემ. საძიებელი ორ ტომად), საქართველოში — „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეული" (1974-იდან) და სხვ.

წელიწადის დროთა დაწყება (საშ. თარიღი და მათი ხანგრძლივობა (დღ-ღ) ჩრდ. ნახევარსფეროს სხვადასხვა პუნქტში

გეოგრ. პუნქტი	ჩრდ. განედი	ზამთარი	გაზაფხული	ზაფხული	შემოდგომა
ტაშკენტი	41°	30 XII 35	2 II 95	8 V 158	13. X 77
თბილისი	41°	20 XII 61	19. II 81	11. V 144	2 X 79
ლვოვი	50°	2 XII 94	6 III 65	10. V 129	16. IX 77
მოსკოვი	56°	4. XI 150	3 IV 51	24. V 105	6. IX 59
ლენინგრადი	60°	12 XI 143	3 IV 48	21 V 104	3 IX 70
შპიცბერგენი	79°	16 IX 262	5. VI 84	—	29 VII 49

ᲬᲔᲚᲙᲐᲕᲘ, ლ უ მ ბ ა გ ო (ლათ. lumbus — წელი), წელის არეში შეტევითი ხასიათის მწვავე ტკივილი, რ-საც აქვს დიდი მიდრეკილება რეციდივისადმი. წ. ხერხემლის, ცენტრ. და პერიფერიული ნერვული სისტემის, კუნთების სხვადასხვა დაავადების, აგრეთვე შინაგანი ორგანოების, მუცლის აორტისა და ქვედა ღრუ ვენის სისტემების სისხლძარღვთა ზოგიერთი დაავადების სიმპტომია. აღინიშნება იშიასის, ხერხემლის დეგენერაციული პროცესის (ოსტეოქონდროზი, სპონდილოზი), ინფექციის, არათანაბრად მიმდინარე (მიოზიტი) დროს. ტკივილი ჩნდება უეცრად, უმეტესად მოძრაობისას. კუნთები გაზნექილია, მოძრაობა შეზღუდული და გაძნელებული. სიმპათიკური წყვილის წელის კვანძების დაზიანებისას აღინიშნება მწვავე ტკივილი (რ-იც მატულობს გაციებისას და ცხრება გათბობისა და დასვენებისას). ჰერპესული გამონაყარი. ხერხემლის წელის ნაწილისა და ზურგის ტვინის ტრავმის, აგრეთვე ხერხემლისა და ზურგის ტვინის სიმსივნის დროს ავადმყოფს აწუხებს წელის მუდმივი ტკივილი, თავისებურად დარღვეულია მოძრაობა და მგრძნობელობა. შინაგანი ორგანოების (თირკმლების, პანკრეასის და სხვ.) დაავადების დროს წ. ანარეკლი ტკივილის ხასიათისაა. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ე ნ მიზეზობრივ დაავადებას, იყენებენ ტკივილგამაყუჩებელ საშუალებებს, ნოვოკაინის ბლოკადას, ვიტამინებს, ბიოგენურ სტიმულატორებს, ფიზიო- და საკურორტო თერაპიას და სხვ. მალთაშუა ხრტილების თიაქრის, ხერხემლის ტრავმისა და სიმსივნის დროს საჭიროა ქირურგ. მკურნალობა.

„ᲬᲔᲠᲐ-ᲙᲘᲗᲮᲕᲘᲡ ᲡᲐᲖᲝᲒᲐᲓᲝᲔᲑᲘᲡ ᲛᲝᲐᲛᲑᲔ", ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ყოველთვიური ჟურნალი. გამოდიოდა 1910 გამოცემულია — საზ-ბის გამგეობა გამოსცა მხოლოდ I და II ნაკვეთი ნომერი (თბ.-თიფ.). ლაიბეჭდა საზ-ბის მუშაობის წლიური ანგარიში, საზ-ბის სკოლებისა და კრებების ოქმები.

ᲬᲔᲠᲐ-ᲙᲘᲗᲮᲕᲘᲡ ᲣᲪᲝᲓᲘᲜᲐᲠᲝᲑᲘᲡ ᲚᲘᲙᲕᲘᲓᲐᲪᲘᲐ, ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ განხორციელებული ღონისძიება. 1919 წ. 26 დეკ. ვ. ი. ლენინის მიერ ხელმოწერილი დეკრეტის საფუძველზე, რ-ის თანახმადაც ყველა წერა-კითხვის უცოდინარი ადამიანი (8-იდან 50 წლამდე ასაკისა) ვალდებული იყო ესწავლა ან მშობლიურ, ან რუს. ენაზე. მოზრდილთათვის შეიქმნა ე. წ. წერა-კითხვის სკოლები, ჩატარდა ბევრი სხვა ღონისძიებაც, რასაც უნდა შეემზადებინა ნიადაგი საყოველთაო სავალდებულო სწავლებისათვის. საქართველოში წ.-კ. უ. ლ-ის საქმეში დიდი წვლილი მიუძღვის „წერაკითხვას" („წერა-კითხვის უცოდინარობასთან მებრძოლი საზ-ბა"), რ-ის თავ-რე იყო ფ. მახარაძე. 1934 სსრკ-ში განხორციელდა საყოველთაო სავალდებულო დაწყებითი განათლება, 1956 დამთავრდა გადასვლა საყოველთაო სავალდებულო 7-წლიან (1958-იდან — 8-წლიან) სწავლებაზე, 1970-იანი წწ. დასასრულს კი მთელ სსრკ-ში დამთავრდა გადასვლა საყოველთაო სავალდებულო საშ. განათლებაზე.

წ.-კ. უ. ლ-ში დიდ წარმატებას მიაღწიეს (უკვე დაამთავრეს კიდეც) სოციალ. ქვეყნებმა, გარკვეული მიღწევები აქვთ ეკონომიკურად განვითარებულ კაპიტალ. სახელმწიფოებსაც (აშშ, დიდი ბრიტანეთი, საფრანგეთი, შვეიცარია, იაპონია და სხვ.), მნიშვნელოვან წარმატებებს აღწევენ აზიისა და აფრ. ის ქვეყნები, რ-ებმაც დაადგნენ სახელმწ. და ეროვნ. დამოუკიდებლობის გზას.

ᲬᲔᲠᲐᲥᲕᲘ, წაგრძელებული ნაჭედი, რ-ის სამუშაო ზედაპირი წაწვეტებულია ერთი ან ორივე ბოლოდან, მიწისა და სამთო სამუშაოებისათვის განკუთვნილი მოკაუჭებული ხელის იარაღი.

ᲬᲔᲠᲐᲥᲕᲘ, სოფელი მარნეულის რ-ნში (ოფრეთის სოფსაბჭო), ლოქის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. შულავერის (ხრამის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში, ზ. დ. 960 მ. მარნეულიდან 45 კმ. შულავერიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 21 კმ. დამხმარე მეურნეობა „ზალაია". რვაწლ. სკოლა, მედპუნქტი, მ. ჯავახიშვილის სახლ-მუზეუმი.

სოფლის მახლობლად არის სამონასტრო კომპლექსი. მასში შედის XIII ს. ეკლესია (შემკულია გეგმის ნაწევრებით, კედლებზე ლაპიდარული წარწერებია), შუა საუკ. სხვადასხვა სახის სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი და გალავანი. წ-ის მიდამოებში დგას შუა საუკ. ციხე „დედის მზიგული" და ციხის დარბაზული ეკლესია.

ᲬᲔᲠᲔᲗᲘᲐᲜᲘ დავით ბესარიონის ძე (დ. 19. VIII 1937, თბილისი), ქართველი საბჭ. პოეტი, მთარგმნელი. დაამთავრა თსუ ფილოლ. ფაკ-ტი (1960). თარგმნა სვანური ხალხ. ლექსები („ირინოლა", 1966; „სვანური ხალხური ლექსები", 1977), ფ. კოლონის (კრებ. „მწვანე ანდერძი, დიდი ანდერძი. ლექსები", 1966; „დიდი ანდერძისათვის" ი. მაჩაბლის სახ. პრემია, 1986), პ. კოროწოლის, ჟ. რასინის, ი. ვ. გოეთეს, პ. ცელანის, ი. ბახმანის თხზულებანი; ჯ. ქარჩხაძესთან ერთად — ლ. ფოიხტვანგერის „ცრუ ნერონი", ჰ. ლაქსნესის „ატომის სადგური". ეკუთვნის ლირ. ლექსების ციკლი „გამოთხოვებები" („მნათობი", 1984, № 9).

ᲬᲔᲠᲔᲗᲔᲚᲘ აკაკი როსტომის ძე [9 (21). VI 1840, სოფ. სხვიტორი, ახლანდ. საჩხერის რ-ნი, — 26 I (8. II) 1915, იქვე, დაკრძალულია თბილისში], ქართველი პოეტი, საზოგადო მოღვაწე. დაიბადა იმერეთის შეძლებული თავადის ოჯახში. დედა — ეკატერინე აბაშიძე — იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის შთამომავლის შვილი იყო. წ-მა ბავშვობის წლები სოფ. სავანეში, გლეხის ოჯახში, ძიძასთან გაატარა და ბავშვობიდანვე გაეზიარა ქართველ გლეხკაცის ცხოვრებას. 1852-იდან ქუთაისის გიმნაზიაში სწავლობდა, 1859-იდან — პეტერბ. უნ-ტში აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტზე, რ-იც 1863 დაამთავრა. 60-იანი წწ. მოწინავე, რევ.-დემოკრ. სულისკვეთებით გაჟღენთილმა ატმოსფერომ ძლიერი ზეგავლენა მოახდინა ახალგაზრდა პოეტის იდეური მრწამსის ჩამოყალიბებაზე და გაუღრმავა მშობელი ქვეყნის ცხოვრების გაარკვევის სურვილი, ქართველ ხალხის ეროვნ. და სოც. თავისუფლებისათვის ბრძოლის წყურვილი. სტუდენტობის წლებშივე ჩამოყალიბდა წ-ის პოეტ. ესთეტ. თვალსაზრისი, რ-იც მის პირველსავე ლირ.-ეპიკ. ლექსებში გამოვლინდა. პოლემიკური ხასიათის „ახირებული ფურცელი" (ჟურნ. „ცისკარი", 1862, № 6) „მამათა" კონსერვატორული ბანაკის წინააღმდეგ იყო მიმართული (იხ. „მამებისა" და „შვილების" ბრძოლა); განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა სამოღვაწეო წლის პროგრამად მიჩნეულ სიტყვას „ჩანგურის" შესახებ (ჟურნ. „ცისკარი", 1865, № 9), რ-შიც ავტორი ხელოვნების არსისა და დანიშნულების მატერიალ. გაგებაზე დაყრდნობით, მკაცრად გმობდა „წმინდა ხელოვნების" პრინციპებს, სახავდა ქართ. ეროვნ. მწერლობის მიზნებსა და ამოცანებს, მოითხოვდა ობიექტური სინამდვილის, ქართ. საზ. ეროვნ. და სოც. ცხოვრების საჭირბოროტო მოვლენების რეალისტურ ასახვას. ეს მისი წინავე თვალსაზრისი შემდეგში მკაფიოდ გამოვლინდა პოეტის ლექსებშიც — „პოეტი" (1866), „ჩანგური" (1871) და სხვ.

წ-მა 1863 ცოლად შეირთო ნატალია ბაზილევსკაია და ერთხანს მოსკოვში ცხოვრობდა, შემდეგ კი სამშობლოში დაბრუნდა. ლექსების წერა ჯერ კიდევ ყრმა-

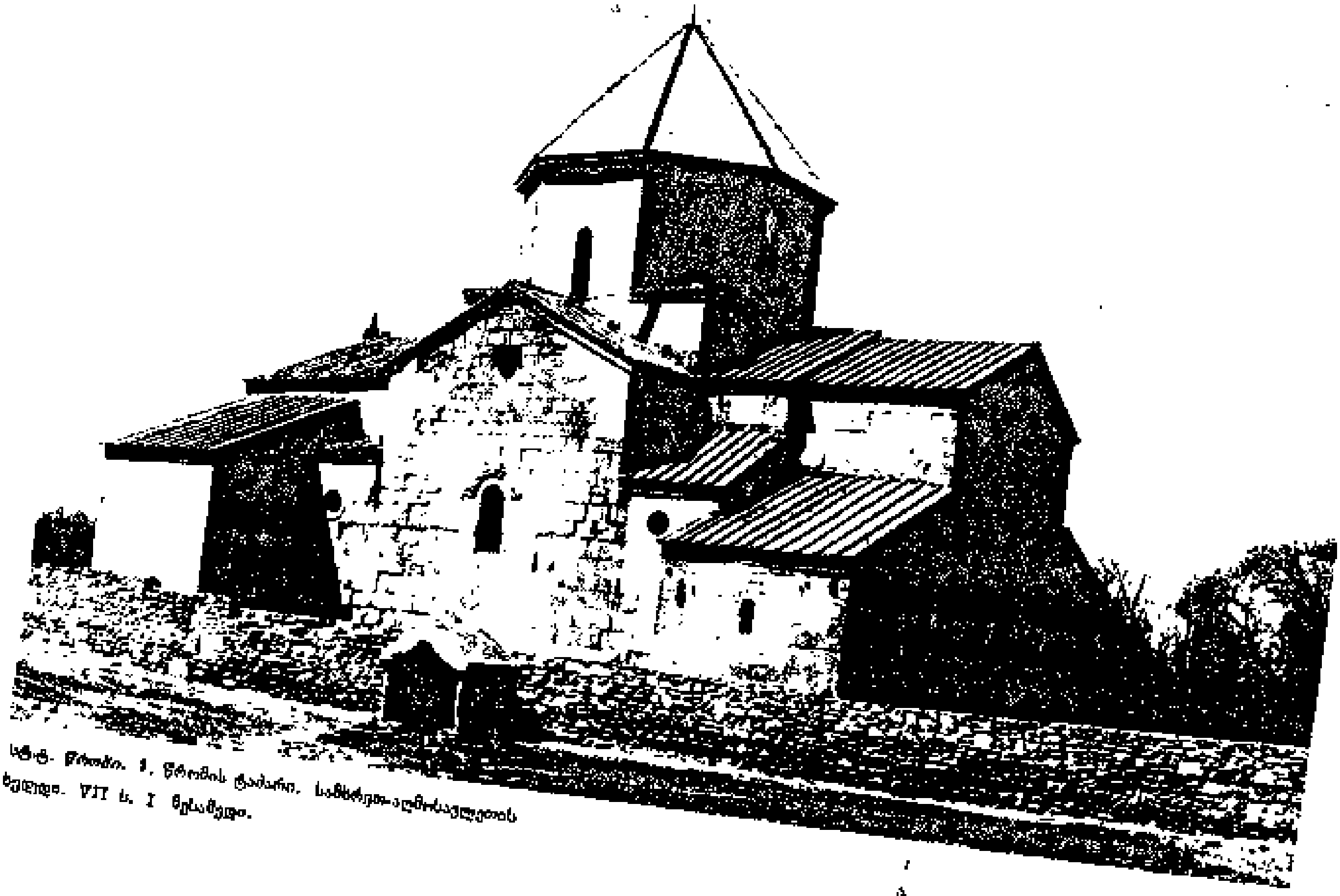

შ. ქ. წრომი. 1. წრომის ტაძარი. სამხრეთ-აღმოსავლეთის ხედი. VII ს. I მესამედი.

სმ. წალენჯიხა. 2. წალენჯიხის ტაძარი. აღმოსავლეთის ხედი. 1213–22.

სტ. წულუკიძის რაიონი (I). 1. მდ. ცხენისწყლის ხეობა. 2,3. სოფ. კინჩხის ხეობები. 4. სოფ. გორდიდი. 4. სოფ. მათხოჯი. 5. მდ. ოკაცე. 6. წულუკიძის მეაბრეშუმეობის თუთის სანერგე-საცდელი სადგური, თუთის პლანტაცია. 7. წულუკიძის მეჩაიეობის საბჭოთა მეურნეობის სიმინდის ყანანა. 8. სოფ. იქაქანდარის კოლმეურნეობის ჩაის პლანტაცია. 9. წულუკიძის მეცხოველეობის საბჭოთა მეურნეობის კომპლექსი. 10. წულუკიძის საკონსერვო ქარხანა. 11. ქ. წულუკიძე. ა. წულუკიძის სახელობის აბრეშუმის ძაფსახვევ-საგრეხი ქარხანა. 12. ქ. წულუკიძე. საწარმოო გაერთიანება „საქსოფლმეურნეობტექნიკა". 13. წულუკიძის ჩაის ფაბრიკა. სა-ჯავახო ს. სამქრო. 14. ქ. წულუკიძე. ცენტრი. 15. ქ. წულუკიძე. ადმინისტრაციული შენობა.

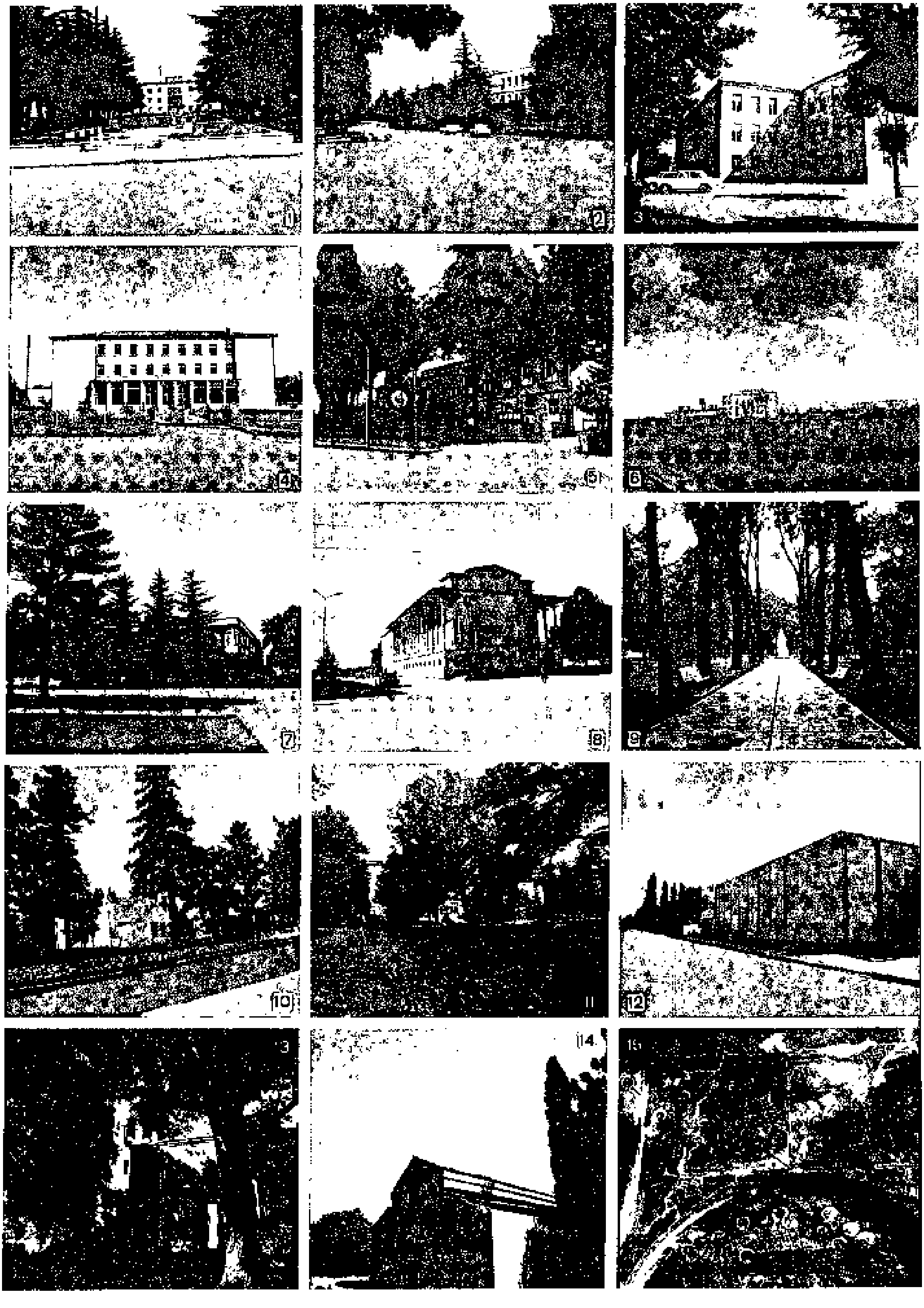

სტ. წულუკიძის რაიონი. (ГГ.) 1. ადმინისტრაციული შენობა. 2. მე-4 საშუალო სკოლა (ყოფილი ხონის სამასწავლებლო სემინარია). 3. სოფლის მეურნეობის მექანიზაციისა და ელექტროფიკაციის ტექნიკუმი. 4. ნიკო ლორთქიფანიძის რაიონული სახლი. 5. მე-6 პროფტექნიკური სასწავლებელი. 6. რესპუბლიკური ფსიქიატრიული საავადმყოფო. 7. სავაჭრო ცენტრი. 8. კულტურის სახლი. 9. ცენტრალური პარკი. 10. მელიორაციისა და წყალთა მეურნეობის სამმართველოს შენობა. 11. სოფ. გორისუბნის სანატორიუმული სკოლა-ინტერნატი. 12. [illegible] მუზეუმი. 13. სოფ. მათხოჯის წმ. ბასილის ეკლესია. გვიანი შუა საუკუნეები. 14. ხონის წმ. გიორგის ეკლესია. XI ს. 15. ხონის წმ. გიორგის ეკლესიის ინტერიერი (1–10, 12 — ქ. წულუკიძე).

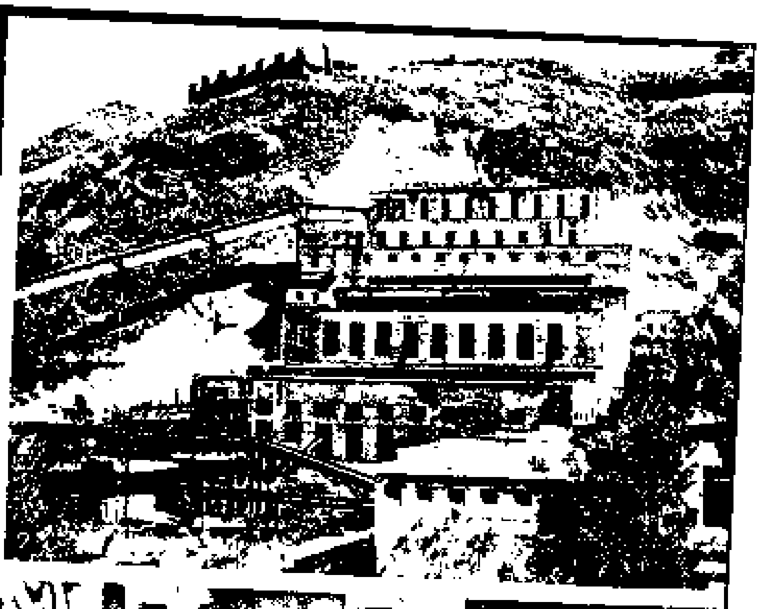

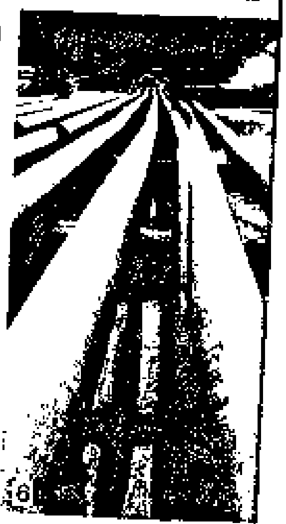

სტ. ჭიათურის საქალაქო საბჭო (1). 1. სოფ. შუხრუთის ჩაის პლანტაცია. 2—8. ქ. ჭიათურა. 2. მანგანუმის ცენტრალური [illegible] ქარხანა. 3. საერთო ხედი. 4. ვ. ი. ლენინის სახ. მაღარო. მექანიკური კომპლექსი. 5. შლამის საშრობი საამქრო. 6. მანგანუმის შლამის გაზიდვა მილსადენებით. 7. მანგანუმის ღია კარიერი. 8. სამგზავრო ბაგირგზა. 9. კაცხის სვეტი. სოფ. კაცხი.

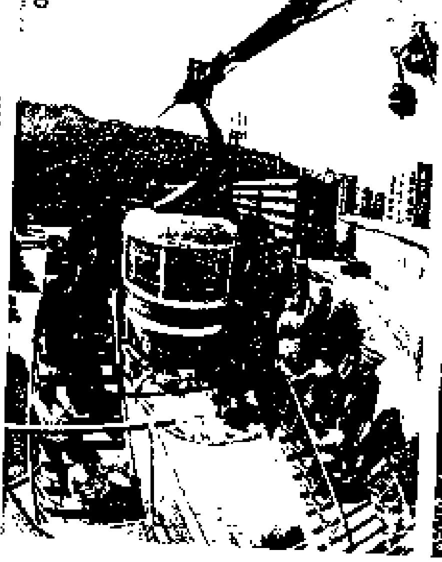

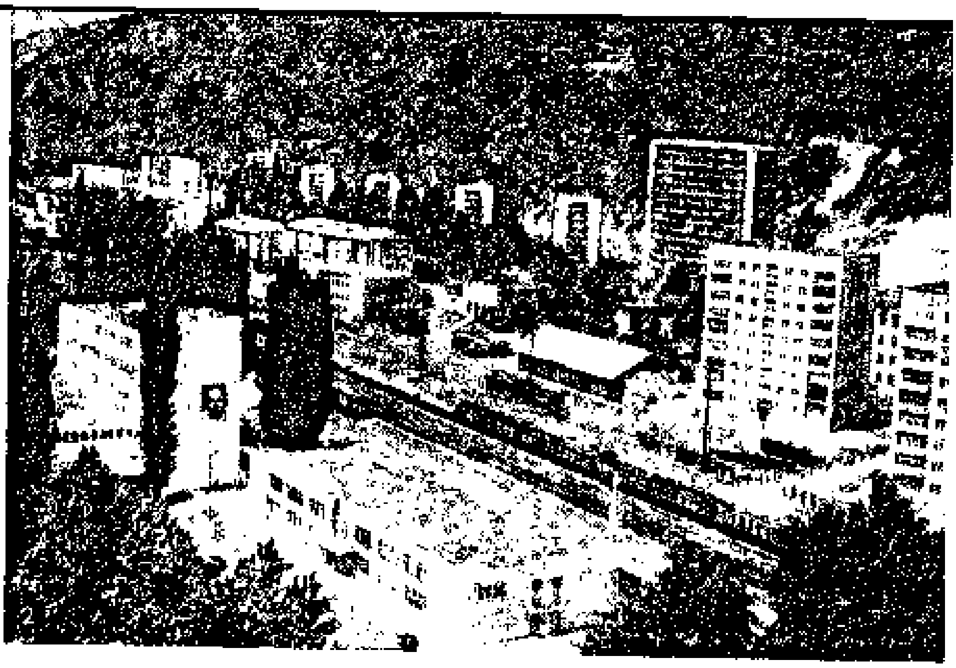

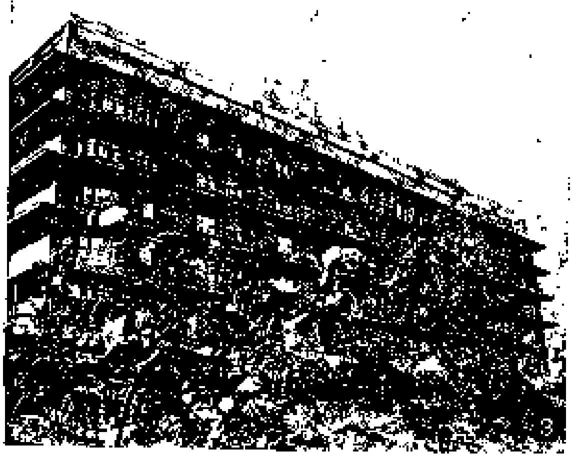

სტ. ჭიათურის საქალაქო საბჭო (II). 1. კაცხის მონასტრის აღმოსავლეთის ფასადის დეტალი. განვითარებული შუა საუკუნეები. 2—10 ქ. ჭიათურა. 2. ერთ-ერთი კუთხე. 3. სანატორიუმ-პროფილაქტორიუმი. 4. ა. წერეთლის სახელობის სახელმწიფო დრამატ. თეატრის შენობა. 5. საწარმოო გაერთიანება „ჭიათურმანგანუმის" ადმინისტრაციული შენობა. 6. ადმინისტრაციული სახლი. 7. მანგანუმის მამდიდრებელი ცენტრალური ფაბრიკები. 8. კულტურის სახლი. 9. შინმოუსვლელთა მემორიალი. 10. ხეივნი სტადიონზე.

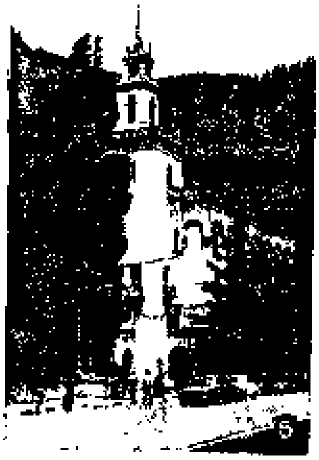

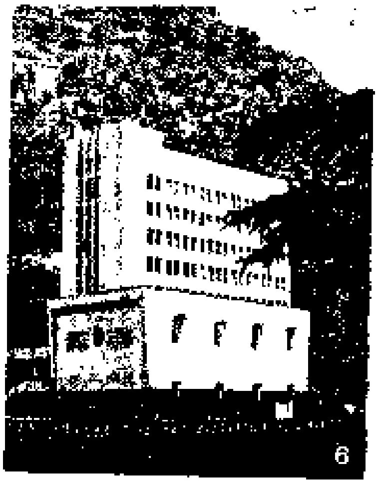

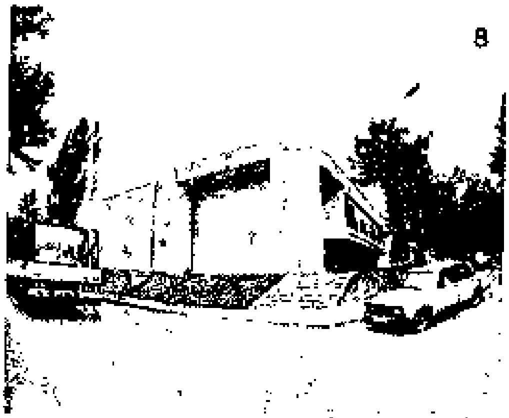

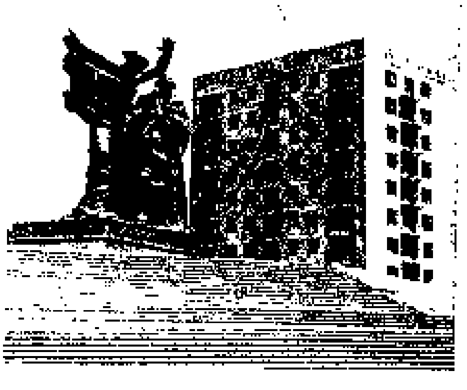

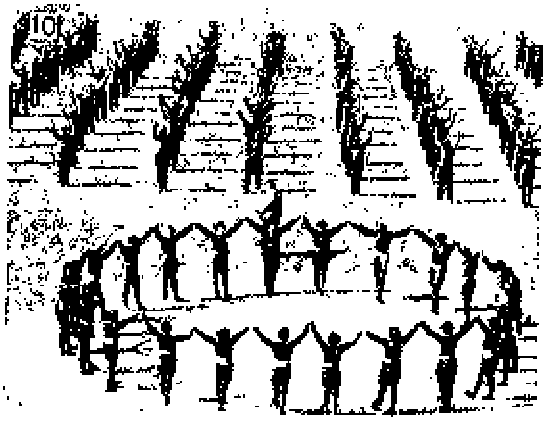

სტ. ხალხური შემოქმედება. 1. კარის ალის სოფ. სიღნაღის საცხოვრებელი სახლის დეკორი. ფრაგმენტი. XIX ს. II ნახევარი. 2. სამშე-ნის სანთლური. ტოლფხიკე (სამხრეთ ნორვეგია). XVIII ს. ნორვეგიის ხალხური ხელოვნების მუზეუმი. ნ.-ა. ბიგდო. 3. კარადა. ოსტერგეტლანდი (შვეცია). XVII ს. ნორდისკის მუზეუმი. სტოკჰოლმი. 4. ფიჭვის კარადა. ისლანდია. XVII ს. ლიუნებურგის მუზეუმი. 5. სვეტის ბალიშის კარი. ფრაგმენტი. XI–XII სს. 6. პერუქლე ბარიშინისთვის. ფრაგმენტი. 1660–70. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმი. თბილისი. 7. ჯვარი-ლამაზი გორა (ბოლნისის რაიონი). ქვა. V–VI სს. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. თბილისი. 8. საფლავის ბოძები ი. მონარი. (ბუშტის მეგრე, უნგრეთი). 1894, 1904, 1913. 9. სამარილე. ხე. ნოდ. რუსეთი. XIX ს. ხალხური ხელოვნების მუზეუმი. მოსკოვი. 10. კერამიკული სინი. XII–XIII სს. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. თბილისი. 11. ღვინის ჭურჭელი. თიხა. სოფ. შრომა. XX ს. 12. დოქი. ქვის მასა, კალის ჭიქური. ქვემო რაინი (ახლანდ. ნორდ. რაინვესტფალია, გფრ). 1696. ხელოვნებისა და ხელოსნობის მუზეუმი, ჰამბურგი.

ძის, ასაკში დაიწყო, 1858—59 იგი უკვე რამდენიმე დაუბეჭდავი ლექსის ავტორი იყო, ხოლო 1860 გამოქვეყნებულმა ბრწყინვალე ლირ. ლექსმა — „სადღეღამისო პარიზიდან", რ-იც იმთავითვე სიმღერადაც გავრცელდა, ახალგაზრდა პოეტს ფართო პოპულარობა მოუტანა.

მიუხედავად მუდმივი მატერ. ხელმოკლეობისა, წ. არასდროს შესულა სახელმწ. სამსახურში: „რადგან ერთხელვე სხვა გზა მქონდა ამორჩეული, არა ვქენი სამსახურში შესვლა", — წერდა პოეტი. ეს „სხვა გზაა" მშობელი ქვეყნისა და ერის კეთილდღეობისათვის, მისი ბედნიერი მომავლის მოპოვებისათვის თავდადებული, უანგარო მოღვაწეობის ნარეკლიანი გზა იყო. წ-ს უდიდესი დამსახურება მიუძღვის „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების" დაარსებასა და მის მრავალფეროვან საქმიანობაში, ქართ. მუდმივი თეატრალური დასისა და დრამ. საზ-ბის შექმნასა და მუშაობაში, ქართ. ჟურნალისტიკის განვითარებაში, რომელიც უაღრესად ნაყოფიერი და მნიშვნელოვანი მუშაობაც მიეძღვნა, ის ყოველთვიური ჟურნალის „აკაკის თვიური კრებული" (1897—1900) დაარსებით წ. რედაქტორობდა აგრეთვე სატირულ-იუმორისტულ ჟურნალს „ხუმარა", რ-ის ანტიცარისტული მიმართულების გამო დაპატიმრებული იყო (1907). ი. ჭავჭავაძესთან ერთად წ. სათავეში ჩაუდგა ეროვნ.-განმათ. და რევ.-დემოკრ. მოძრაობას საქართველოში და სიცოცხლის ბოლომდე, დაუცხრომლად იღვწოდა ქართ. ხალხის სოციალური ალორძინებისათვის, მისი ეროვნ. და სოც. თავისუფლების აღდგენისათვის.

ეროვნ. და სოც. მოტივები იმთავითვე იქცა წ-ის შემოქმედების ლაიტმოტივად. იგი ავტორია არაერთი შესანიშნავი სატრფიალო ლექსისა, რ-თაც ფართო პოპულარობა მოიპოვეს: „ალექსანდრა" (1860), „ცისცანათელა" (1869), „მუხამბაზი", „როდესაც უყურებ ჩემი გულის დარდებო" (1876), „ქებათა ქება" (1882) და სხვ. მაგრამ მისი პოეტური შთაგონების უმთავრეს მასაზრდოებელ წყაროს სწორედ სამშობლოს ბედ-იღბალი, მისი აწმყო, წარსული თუ მომავალი, ქართვ. მშრომელი ხალხის ყოფა და მისი მდიდარი სულიერი სამყარო წარმოადგენდა. ხოლო ამ თემათა მრავალფეროვანი მხატვრული ხორცშესხმა წ-ის არაჩვეულებრივ პოეტურ შესაძლებლობებზე მეტყველებდა [ლექსები „მუშური" (1861), „სიმღერა ძველი დროის", „გლეხის აღსარება" (ორივე 1863), „იმერული ნანინა" (1864), „ჩემო თავო, ბედი არ გიწერია" (1871), „მუხამბაზი" — „ნახევარი ცხოვრებისას გზა გავლილი..." (1872), „გოგია მეჯინიბური" (1875), „ალმასხან-ალიხან" (1876), „აღსარება" (1880), „განთიადი" (1881), „ხელკალი" (1882), „ამირანი" (1883), „ჭალარა" (1886), „შუშის ნატვრა" (1890), „ლამის მეხრე", „სატრფოს", „განთიადი" (ორივე 1892), „სულიკო" (1895), „მწყემსის სიმღერა" (1897), „ცისკრის ვარსკვლავი" (1905), „მომავლისადმი ფიქრებო" (1911) და სხვ.]. წ-ის მრავალი ლექსი სამუდამოდ აღიბეჭდა ქართველი ხალხის ცნობიერებაში და მისი ცხოვრების განუყრელ თანამგზავრად იქცა.

ეროვნ. თვითშეგნების ამაღორძინებაში დიდმნიშვნელოვანი როლი შეასრულა წ-ის ისტ. პოემებმა და დრამებმა — „პატარა კახი" (1875), „თორნიკე ერისთავი" (1883), „თამარ ცბიერი" (1885), „კიკოლას ნაამბობი" (1889), „პატარა კახი" (1890), „ნათელა" (1897) და სხვ. შესანიშნავმა რომანმა — „ბაში-აჩუკი" (1895—96), რ-ებშიც ქართვ. ხალხის გმირული წარსულის სურათებია გაცოცხლებული. სატირულმა ლექსებმა პოლიტ. ხასიათის იგავ-არაკებმა, პუბლიცისტურმა წერილებმა და სხვ. უდიდესი აღმზრდელობითი მნიშვნელობა ჰქონდა პოემას „გამზრდელი" (1898), რ-შიც აღმოსავლური ზნეობის

პრობლემებია წამოჭრილი; ავტობიოგრ. ნაწარმოებში „ჩემი თავგადასავალი" (1894—1908) ასახავს წ-ის თანამედროვე ეპოქის მრავალი საგულისხმო ფაქტი და მოვლენა. 1906 პოეტმა ქართ. ენაზე თარგმნა შ. პეტეფის „ინტერნაციონალი".

წ-ის შემოქმედებამ წარუშლელი კვალი გაავლო ქართვ. ხალხის სულიერი კულტურის ისტორიაში. მან ახ. აღმავალი ეტაპი შექმნა ქართვ. რეალიზმისა და საზოგადოებ. ქართ. მხატვრული აზროვნების განვითარებაში როგორც იდეურ-შინაარსობრივი თვალსაზრისით — მკვეთრი მამულიშვილური და მოქალაქეობრივი პათოსითა და პოზიციით, ისე მხატვრული ფორმის დემოკრატიზაციით — ხალხ. სიტყვიერებასთან მხატვრული მეტყველების დაახლოებით. სტილის სიცხადითა და სისადავით, რამაც პოეტს, ი. ჭავჭავაძესთან ერთად, კანონიერად დაუმკვიდრა ახ. ქართ. ლიტ-რისა და სალიტ. ენის რეფორმატორისა და ფუძემდებლის სახელი.

ქართვ. ხალხმა სიცოცხლეშივე შეიცნო წ. ეროვნულ სახ. პოეტად. საყოველთაო აღიარების ნათელი დადასტურება იყო მისი მოღვაწეობის 50 წლის აღსანიშნავი იუბილე (1908), რ-იც, ისევე როგორც პოეტის მოგზაურობა რაჭა-ლეჩხუმში (1912), გრანდიოზულ ეროვნ. დღესასწაულად გადაიქცა. მხცოვანი მგოსნის ეს უსაზღვრო სიყვარული და თაყვანისცემა ღირსეული ჯილდო იყო „მშობელი ქვეყნის მოზარისა", ვინც ამოიცნო „წყლულები საქართველოისა" (ვაჟა-ფშაველა) და ვინც „ტკბილის და გრძნობიერის სიტყვით აღაგზნობდა ქართველის გულს, აფხიზლებდა გონებას და ამართავდა ქართველის გულს ქართველისა და საქართველოს სიყვარულისათვის" (ი. ჭავჭავაძე).

თხზ.: თხზულებანი, [ტ.] 1—2, ტფ., 1893; თხზულებათა სრული კრებული, ტ. 1—7, თბ., 1940—59; თხზულებათა სრული კრებული, ტ. 1—15, თბ., 1950—63.

ლიტ.: აბაშიძე კ., ეტიუდები XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურის შესახებ, თბ., 1970; ასათიანი გ., სათავეებთან, თბ., 1982; ასათიანი ლ., ცხოვრება აკაკი წერეთლისა, გამოც. მე-2, თბ., 1958; გაჩეჩილაძე ა., აკაკი წერეთელი, თბ., 1966; ჭანტურია მ., თხზულებანი, [ტ.] 2—ახალი ქართული ლიტერატურა, თბ., 1972; კიკნაძე ა., ქართული ლიტერატურის ისტორია (XIX ს.), თბ., 1969; მაჭავარიანი ა., ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, გამოც. მე-3, ტ. 1, თბ., 1972; ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 4, თბ., 1974; ჩიქოვანი ა., აკაკის ლექსი, თბ., 1972; ჟღენტი ბ., კრიტიკული ეტიუდები, [ტ.] 1, 4, თბ., 1958, 1963.

გიორგი აბაშიძე.

წერეთელი ალექსანდრე იოსების ძე (1.XI.1889, სოფ. ცხრუკვეთი, ახლანდ. ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტ. —29.III.1967, თბილისი), ქართველი საბჭ. ისტორიკოსი (ძველი მსოფლიოს ისტ. სპეციალისტი) და საზოგადო მოღვაწე ისტ. მეცნ. დოქტორი (1927), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1956). 1916 დაამთავრა ხარკოვის უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტი. 1918 თბილ. უნ-ტის ძველი ისტ. კათედრის ასპირანტი იყო, 1927-იდან ამ კათედრის გამგე. 1956-იდან — კათედრის პროფესორი. ქვეყნის გამოკვლევები: „კრეტა-მიკენის საბერძნეთი" (1923), „სკოლა და სახალხო განათლება ძველ საბერძნეთში" (1924), „სტრაბონის სვანეთი" (1925), „ებრაელთა ძველი ისტორია" (1936), „მარკუს ტულიუს ციცერონი" (1969), აგრეთვე სახელმძღვანელოები უმაღლესი სასწავლებლების სტუდენტებისათვის, ძველი აღმოსავლეთის (2 ნაწილად, 1926 და 1935), ძველი საბერძნეთის (1956, 1958, 1966) და ძველი რომის (2 ნაწილად, 1957 და 1961) ისტორიაში ეწეოდა ლიტ. მოღვაწეობას, იყო სსრ მწერალთა კავშირის წევრი.

ნ. ლომოური.

წერეთელი გიორგი დავითის ძე (დ. 10.IV.1927, სოფ. იანეთი, ხარაგაულის რ-ნი), ქართველი საბჭ. პოეტი. ლექსების პირველი წიგნი „ეს ფელი და სხვა ახალი" 1961 გამოსცა. ცნობილია პოეტური კრებულები „ლექსები" (1970), „მზეჩაქცეული" (1973), „სიმღერა მთის გულიდან" (1979); საბავშვო წიგნები „დედა გაუხარებია" (1965), „გამოცანები" (1969), „ნამცეცას გმირობა" (1971), „პატარა მიდის სკოლაში" (1973), „დედა შინ და დედა გარეთ" (1978), „თოხზე ნაწერი ლექსები" (1982) და სხვ.

რ. კვერენჩხილაძე.

წერეთელი გიორგი ექვთიმეს ძე [14 (26).V.1842, სოფ. გორისა, ახლანდ. საჩხერის რ-ნი, — 12 (24).I.1900, თბილისი], ქართველი მწერალი, პუბლიცისტი, საზოგადო მოღვაწე, ქუთ. გიმნაზიის დამთავრების (1860) შემდეგ სწავლობდა პეტერბ. უნ-ტის ფიზ.-მათ. ფაკ-ტზე პირადად იცნობდა ნ. ჩერნიშევსკის სტუდენტთა არეულობაში მონაწილეობისათვის 1861 რამდენიმე თვით დააპატიმრეს. წ. იყო ი. ჭავჭავაძის თაობის რევ.-დემოკრ. და ეროვნ.-განმათ. იდეალებისათვის მებრძოლი მწერალი, მონაწილეობდა „მამებისა" და „შვილების" ბრძოლაში. 1863 დაბრუნდა საქართველოში, იყო გაზ. „დროების" პირველი რედაქტორი (1866—69), „სასოფლო გაზეთის" რედაქტორ-გამომცემელი (1868), ჟურნ. „კრებულის" რედაქტორი (1871—73). 1873—77 შვეიცარიასა და გერმანიაში ცხოვრობდა რუს.-თურქ. ომის დროს (1877—78) ფრონტზე იყო პეტერბ. გაზ. „გოლოსის" სპეც. კორესპონდენტად. ნ. ნიკოლაძესთან ერთად რუს. და ქართ. პრესაში ფართო პროპაგანდას უწევდა აჯანყებულ ქვეყნების თავისუფლებას. 1878—82 თანამშრომლობდა „გაზეთ ტიფლისსკი ვესტნიკში". 1893—1900 რედაქტორობდა გაზ. „კვალს". წ-მა დიდი ამაგი დასდო ახლად აღორძინებულ ქართ. თეატრს, „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას" და სხვ.

წ-ის მხატვრულ ნაწარმოებებში აისახა პატრიარქული წყობილების რღვევისა და ბურჟ. საზ-ბის ჩამოყალიბების ერთიანი პროცესი. მწერალი მწვავედ განიცდიდა მშრომელთა სიდუხჭირეს, ერის კულტ.-პოლიტ. უუფლებობასა და ჩამორჩენილობას. წ-ის პირველი მხატვრული ნარკვევი „მგზავრის წიგნი" ანუ „კოკოლია, ჩიკოლია და კუდაბზიკა" (1866) ეხმიანება 60-იანი წწ. აქტუალურ სოც. პრობლემატიკას ქართ. საზ-ბის სხვადასხვა ფენის ცხოვრების ფონზე ჩანს მწერლის ეროვნულ-ეროვნ.-განმათ. იდეალებისადმი კაპიტალ. ურთიერთობის დამკვიდრებას, იმდროინდელი საქართვ. სოც. და საზ. ცხოვრების უტყუარი სურათი მოგვცა წ-მა მოთხრობა „გულქანისა" (1868—97) და რომან „პირველ ნაბიჯზე" (1890—91), რ-ებშიც ასახულია სოც. დიფერენციაციის ისტორიულად გარდაუვალი პროცესი და საგვარეო ბურჟუაზიის გაძლიერება. მოთხრობებში „რუხი მგელი" (1892), „თოფის სროლა" (1894) და სხვ. მწერალმა დაგვიხატა თავად-აზნაურთა ზნეობრივი დაცემა, გადაგვარება, სისასტიკე და დაუნდობლობა. წ-ის შემოქმედება ჰუმანიზმით მაღალ იდეალებს ქადაგებს მას სწამდა სიკეთის, თავისუფლების გამარჯვებისა, რაც საყოველთაო ბედნიერებას მოუტანდა კაცობრიობას. იდეალური ცხოვრების სურათი დაგვიხატა მან „ღვთის წყალობაში" (1891).

ცხოვრების მანკიერებათა მხილებას, ადამიანის ზნეობრივ სრულყოფას ემსახურებოდა წ-ის მრავალრიცხოვანი პუბლიც., ლიტ.-კრიტ. და თეატრ. წერილები. ჰუმანიზმი და პატრიოტიზმი მსჭვალავდა მწერლის დრამებს („ჟამიანი", „ოჯახის ძაღლი", „დარია"), პიესებს („ლოთ-კაცი", „არინკა", „მწუხარი დედა"). ვრცელი ავტობიოგრ. მოთხრობას „ჩვენი ცხოვრების ქვაკუთხედი" (1872).

წ-ის ლიტ.-ესთეტ. და ფილოს. მრწამ-

გ. წერეთელი

გ. ე. წერეთელი.

გ. ვ. წერეთელი.

დ. კ. წერეთელი. ავტოპორტრეტი. 1922. მხატვრის კუთვნილება.

სა ჩამოყალიბდა ქართ. მწერლობაში, რუს. რევოლუციონერ დემოკრატთა ნააზრევის, აგრეთვე, ევრ. მატერიალ. ფილოსოფიის, ლუთინგის ესთეტიკისა და უტოპიური სოციალიზმის მქადაგებელთა ზეგავლენით. საბუნებისმეტყველო მატერიალ. და კრიტ. რეალიზმის მიმდევარი, იგი უტილიტარიზმსაც ეხმიანება. „კვირიისა" და „კვალის" პოლემიკის დროს, 90-იან წლებში, გაემიჯნა ქართვ. სამოციანელთა ძირითად ბირთვს და „შეგნებული რეალიზმის" მიმდევრად გამოაცხადა თავი. ამ პოლემიკას ქართვ. მოღვაწეთა „დასებად" დაყოფა მოჰყვა. წ. „მესამე დასს" დაუახლოვდა. როგორც წერილები და მოთხრობები, იგი არსებითად ისევ კრიტ. რეალიზმის პოზიციებზე რჩებოდა.

თხზ.: რჩეული ნაწერები, ტ. 1—2, თბ., 1947—48.

ლიტ.: ა ბ ა ლ ი ა ნ ი ს., გიორგი წერეთლის ფილოსოფიური მსოფლმხედველობა, თბ., 1984; გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი მ., გიორგი წერეთლის მსოფლმხედველობა, თბ., 1966; ზ ა ნ დ უ კ ე ლ ი მ., ახალი ქართული ლიტერატურა, გამოც. მე-4, ტ. 2, თბ., 1962; ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 4, თბ., 1974; ჭ ი ლ ა ი ა ს., გიორგი წერეთელი, გამოც. მე-2, თბ., 1964; ჯ ი ბ ლ ა ძ ე გ., კრიტიკული ეტიუდები, წგ. 1, თბ., 1958.

შ. [illegible]

წერეთელი გიორგი ვასილის ძე [8(21).X.1904, ახლანდ. დუშეთის რ-ნი,— 9.IX.1973, თბილისი], ქართველი საბჭ. ენათმეცნიერი, აღმოსავლეთმცოდნე; ქართული აღმოსავლეთმცოდნეობის სკოლის ფუძემდებელი. პროფესორი (1942), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1946), სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1968), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961), აღმ. ორიენტალისტთა საზ-ბის საპატიო წევრი (1966), დიდი ბრიტ. და ირლ. სამეფო სააზიო საზ-ბის საპატიო წევრი (1964). დაამთავრა თსუ-ის სიბრძნისმეტყველების ფაკ-ტის ლინგვისტური განყ-ბა (1927); 1928 ჩაირიცხა სსრკ მეცნ. აკად. ასპირანტად ლენინგრადში, სადაც დაისპეციალდა ორიენტალისტიკის სხვადასხვა დარგში. ლენინგრ. ცოცხალ აღმოსავლურ ენათა ინ-ტში მიიღო არაბ. ენის დოცენტობა (1932). 1933 დაბრუნდა თბილისში და სათავეში ჩაუდგა სამეცნ. კადრების მომზადებას სემიტოლოგიის სხვადასხვა სფეროში. ხელმძღვანელობდა ახლო აღმოსავლეთის ენათა განყ-ბას ენის, ისტ. და მატერ. კულტ. ინ-ტში (ენიმკი, 1936). 1942 თსუ-ში დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია.

წ.-ის ინიციატივით დაარსდა თსუ-ის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკ-ტი, სემიტოლოგიის კათედრა (1945) და საქართვ. მეცნ. აკად. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტი (1960). 1957—67 ხელმძღვანელობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყ-ბას. 1967—70 საქ. სსრ მეცნ. აკად. ვიცე-პრეზიდენტი და [illegible] აკად. პრეზიდიუმის წევრი იყო.

წ.-ის სამეცნ. კვლევის სფეროა არაბ. ენათმეცნიერება და ფილოლოგია, ებრაისტიკა და არამეისტიკა, ახლო აღმოსავლეთის ძველი ენები და დამწერლობათა ისტორია, ქართველური ენათმეცნიერება, ქართ. და შედარებითი ლექსთწყობის საკითხები, თეორ. ლინგვისტიკის პრობლემები.

წ.-ის შრომებმა არაბისტიკის დარგში ახ. პერსპექტივები გადაუშალა ამ მეცნიერებას. აღსანიშნავია მისი გამოკვლევები შუა აზიის მანამდე უცნობ დიალექტებზე („შუა აზიის არაბული დიალექტები, I. ბუხარული დიალექტი", თბ., 1956, რუს. ენაზე). მსოფლიო სემიტოლოგიაში უმნიშვნელოვანეს მოვლენად ითვლება წ.-ის მიერ წამოწყებული საშუალო არამეულში აღმოჩენილი წარწერების ამოკითხვისა და კვლევის საქმეში. ამ დარგს მიუძღვნა მან გამოკვლევები „არმაზის ბილინგვა" (თბ., 1941) და „არმაზული წარწერა მითრიდატე იბერიელის ხანისა" (მცხეთა, 1962). ეს გამოკვლევები განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია სემიტური დამწერლობების ისტორიისათვის, დადგინდა არამეული დამწერლობის ახ. სახეობა, რ-იც მეცნიერებაში „არმაზის არამეულის" სახელწოდებით დამკვიდრდა. წ.-ის მიერ შესწავლილ არმაზის არამეულ წარწერებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ როგორც აღმოსავლურ-არამეული დამწერლობისა და მისი განშტოებათა ისტ. შესწავლისათვის, ისე იბერიის კულტ. ისტ. პრობლემათა და ქართ. ანბანის წარმოშობის შესწავლისათვის. ქართ. კულტ. ისტორიისათვის ფასეულია წ.-ის მონოგრაფია „უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან" (თბ., 1960), აგრეთვე გამოკვლევა „მცხეთის ბერძნული წარწერა ვესპასიანეს ხანისა" (თბ., 1958).

წ.-ს წვლილი მიუძღვის ძვ. აღმოსავლური ენების შესწავლაში („საქართველოს მუზეუმის ურარტული ძეგლები", თბ., 1939). თეორ. ლინგვისტიკის დარგში აღსანიშნავია მისი გამოკვლევა: „ენობრივი ნათესაობისა და ენობრივ კავშირთა შესახებ" («Вопросы языкознания», 1968, №3). რ-შიც განვითარებულია ახ. თვალსაზრისი ენათა „შენათესავების" შესახებ, რასაც მან ენათა „ალოგენეტიკური ურთიერთობა" უწოდა (იხ. ალოგენეტიკური თეორია).

დიდია წ.-ის ღვაწლი ვეფხისტყაოსნის კრიტ. ტექსტის დადგენის საქმეში. ამ დარგში გამოქვეყნებულ შრომათაგან აღსანიშნავია მონოგრაფია „მეტრი და რითმი ვეფხისტყაოსანში" (1973). წ. დაჯილდოებულია 2 შრომის წითელი დროშის ორდენით, საპატიო ნიშნის ორდენითა და მედლებით.

თხზ. (გარდა სტატიაში მოხსენიებულისა): არაბულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1951; ვეფხისტყაოსნის ტექსტის [illegible] გამოცემისათვის, «მნათობი», 1962, № 2; ნამდვილი ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის, თსუ სამეცნიერო სესია (2—4 III. 46). მოხსენებათა კრებული, თბ., 1947, გვ. 58—62; Арамейское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита. I—II, «Эпиграфика Востока», 1948, вып. 2, с. 90—101; 1949, вып. 3, с. 59—71.

ლიტ.: აღმოსავლური ფილოლოგია, [ტ.] 4 (ეძღვნება აკადემიკოს გიორგი წერეთლის ხსოვნას), თბ., 1976; გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე თ., აკადემიკოსი გიორგი წერეთელი, თბ., 1984; ჯ ი ბ ლ ა ძ ე გ., კრიტიკული ეტიუდები, [ტ.] 6, თბ., 1981; Г в е л е с и а н и С. И., Востоковед Георгий Церетели, Тб., 1976; К р а ч к о в с к и й И. Ю., Семитология в университетах СССР, «Вопросы языкознания», 1953, № 4.

ბიბლ.: გიორგი წერეთელი (1904—1973). ბიობიბლიოგრაფია, შემდგ. მ. [illegible], ნ. [illegible], თბ., 1986.

თ. გამყრელიძე.

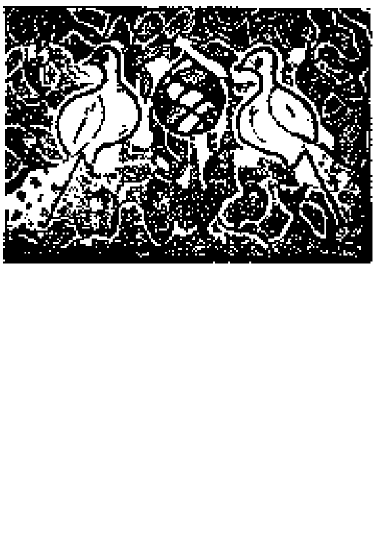
ზ. კ. წერეთელი. კომპოზიცია „[illegible]", მოზაიკა. 1967. [illegible]

წერეთელი გრიგოლ ფილიმონის ძე [12(25).III.1870, პეტერბურგი,—1938, თბილისი], ქართველი საბჭ. ფილოლოგ-კლასიკოსი, პაპიროლოგიის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. სსრკ (რუს.) მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1917). დაამთავრა პეტერბ. უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტი (1893), იყო პეტერბ. უნ-ტის პრივატ-დოცენტი (1902—04), იურიევის უნ-ტის პროფესორი (1905—14), პეტროგრ. უნ-ტის პროფესორი (1914—20) და კლასიკური ფილოლ. კათედრის გამგე. 1920—38 ი. ჯავახიშვილის მოწვევით მუშაობდა თსუ-ში კლასიკური ფილოლ. კათედრის გამგედ. 1923—31 — უნ-ტის ბ-კის დირექტორად. ძირითადი ნაშრომები: „შემოკლებათა სისტემა ბერძნულ ხელნაწერებში..." (1904), „ბერლინის მუზეუმის ბერძნული პაპირუსები" (1900—04), „რუსული და ქართული კოლექციების პაპირუსები" ხუთ ტომად (1925—35, გადაბეჭდეს ჰოლანდიაში 1965); „მენანდროს ახალი კომედიები" (1914), რუს. ენაზე დაწერილი პირველი ორიგ. სახელმძღვანელო „ბერძნული ლიტერატურის ისტორია" სამ ტომად (ქართულად გამოიცა I და II ტ., 1927, 1935); წერილები ალკეოსის, საფოს, ანაკრეონტის შემოქმედებაზე (ჟურნ. „კავკასიონი", № 1—2, 3—4, 1924). წ.-მა დიდი ამაგი დასდო ანტ. მწერლობის ნიმუშთა რუს. ენაზე თარგმნას (ბერძენი ლირიკოსები, 1927; ჰორაციუსის ოდები, 1936, მენანდროს კომედიები, 1936). რუს. ენაზე პირველმა თარგმნა ჰეროდას „მიმიამბები" (1929), აპოლონიოს როდოსელის „არგონავტიკა".

ლიტ.: გრიგოლ ფილიმონის ძე წერეთელი (დაბადებიდან 90 წლისთავის გამო), თბ., 1961; ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი ს., გრიგოლ ფილიმონის ძე წერეთელი, თბ., 1969.

ა. ურუშაძე.

წერეთელი დავით ბესარიონის ძე [17.IV(1.V).1905, სოფ. ჯვარისა, ონის მაზრა, ახლანდ. სოფ. შროშა, ამბროლაურის რ-ნი,—30.VII.1976, მოსკოვი, დაკრძალულია თბილისში], ქართველი გეოგრაფი და მთამსვლელი, გეოგრ. მეცნ. დოქტორი (1965), პროფესორი (1965). სკკპ წევრი 1943-იდან. დაამთავრა თსუ-ის გეოგრ.-გეოლ. ფაკ-ტი გეოლ. სპეციალობით (1934). ამავე წლიდან მუშაობას იწყებს საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში გეოლ. განყ-ბის უმცროს მეცნ. თანამშრომლად, 1936—42 განყ-ბის გამგეა. 1942—48 მონაწილეობდა დიდ სამამულო ომში. დემობილიზაციის შემდეგ, 1946-იდან ისევ მუზეუმში განაგრძობს მუშაობას, 1961-იდან გარდაცვალებამდე მუშაობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. ვახუშტის სახ. გეოგრ. ინ-ტის დირექტორის მოადგილედ სამეცნ. დარგში. 1947-იდან თსუ-ში კითხულობდა მეოთხეული გეოლ., გლაციოლოგიისა და პალეოგეოგრ. სალექციო კურსს. არის 100-ზე მეტი სამეცნ. ნაშრომის ავტორი. 1933—34 პამირის 7000 მეტრიანი მწვერვალის დაპყრობისათვის სსრკ-ში ერთ-ერთ პირველთაგანს მიენიჭა ალპინიზმის ოსტატის საპატიო წოდება.

დაჯილდოებულია საპატიო ნიშნის ორდენით (1952), მრავალი მედლითა და სიგელით.

გ. მაისურაძე.

წერეთელი დავით კონსტანტინეს ძე [14(1).VII.1896, ქუთაისი,—27.X.1980, თბილისი], ქართველი საბჭ. ფერმწერი, საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1962). მხატვარ-დეკორატორად მუშაობდა ქ. [illegible] თეატრში. 1929 დაამთავრა თბილისის სამხატვრო აკადემია, იყო გ. გაბაშვილისა და ე. ლანსერეს მოწაფე, იქვე ეწეოდა პედ. მოღვაწეობას. 1916-იდან მონაწილეობდა ქართვ. მხატვართა გამოფენებში. ავტორია საინტერესო პეიზაჟებისა და პორტრეტებისა, ასევე ქართველი ხალხის ყოფა-ცხოვრების ამსახველი ფერწერული ტილოებისა: „გალაკტიონი" (1919), „ავტოპორტრეტი" (1922), „ქართლის ეტიუდი", „მწერალი ნ. ლორთქიფანიძე" (1925), „მხატვრის ქალიშვილი ნანი წერეთელი" (1947 — ყველა მხატვრის კუთვნილება) და სხვ.

წერეთელი ვასილ გიორგის ძე [1862, სოფ. ცხრუკვეთი, შორაპნის მაზრა (ახლანდ. ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტ.) — 1937, თბილისი], ქართველი საზოგადო და პოლიტიკური მოღვაწე, ჟურნალისტი, ექიმი. გ. წერეთლისა და თ. წერეთლის მამა. დაამთავრა ქუთ. გიმნაზია და 1884 შევიდა ოდესის უნ-ტის საბუნებისმეტყველო ფაკ-ტზე. იყო რევ. ორგანიზაციის „ნაროდნაია ვოლიას" წევრი.

შემდეგ მიემხრო ლიბერ. ხალხოსნურ მიმდინარეობას. 1887 დააპატიმრეს და სამშობლოში გადაასახლეს. 1893 შევიდა კიევის უნ-ტის სამედ. ფაკ-ტზე, რ-ის დამთავრების შემდეგ იყო ქიათურის საავადმყოფოს გამგე. 1900—06 მუშაობდა თბილისში და საქართვ. სხვა ქალაქსა და სოფლებში. 1906—26 იყო ქუთ. ამბულატორიის გამგე და ახნავლიდი ჰიგიენას ქუთ. გიმნაზიაში. წ. მრავალი პუბლიც. წერილის ავტორია თანამშრომლობდა გაზეთებში „დროება", „ივერია", „ცნობის ფურცელი", „იმერეთი", „სამშობლო", „საქართველო" და სხვ. წერდა სამედ., ქიმიურ., ბიოლ., ხელოვნ. თეორ., სოციალურ და პოლიტ. საკითხებზე, ეთნოგრაფიასა და ფილოსოფიაზე. ქართ. ენაზე პირველმა გამოსცა „სამედიცინო-საფილოსოფიო ტერმინოლოგია". წ. იყო საქართვ. სოციალ- ფედერალისტური პარტიის, 1906-იდან კი — ეროვნ.-დემოკრ. პარტიის წევრი. 1912 მონაწილეობდა ქუთაისში გაზ. „იმერეთის" დაარსებაში. 1917-იდან იყო გაზ. „სამშობლოს" რედაქტორი და გაზ. „ჩვენი ქვეყნის" თანარედაქტორი. 1919-იდან წ. საქართვ. დამფუძნებელი კრების წევრია ეროვნ.-დემოკრ. პარტიიდან. საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ ჩამოსცილდა პოლიტ. ცხოვრებას. 1926—29 იყო საქართვ. ჯანსაღკომის სამეცნ. ჟურნ. „ჯანსაღკომის მოამბის" რედაქტორი.

ჯ. სიდამონიძე.

წერეთელი ზურაბ კონსტანტინეს ძე (დ. 4. I. 1934, თბილისი), ქართველი საბჭ. ფერმწერი, მონუმენტალისტი. სსრკ სახ. მხატვარი (1980), სსრკ სამხატვრო აკად. წ.-კორ. (1979), თბილ. სამხატვრო აკად. პროფესორი (1983), ნიუ-იორკის შტატის ბროკპორტის სახელმწ. უნ-ტის საპატიო პროფესორი (1977). სკკპ წევრი 1964-იდან. 1958 დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია. მუშაობს როგორც დაზგურ, ისე მონუმ. ხელოვნებაში. წ-ის შემოქმედებისათვის დამახასიათებელია მაღალი მოქალაქეობრივი პათოსი, სიხალისე, სივრცის მხატვრული ორგანიზების უნარი, დეკორატიულობა, კამკამა კოლორიტი, დინამიკურობა. მთავარი ნამუშევრები. დაზგური ფერწერა — „ბედნიერი" (1974), „ინუბი" (1976), „პეიზაჟი" (1975), „თავგული" (1975 — ყველა მხატვრის საკუთრება, თბილისი); მონუმ.-სივრცობრივი კომპოზიციები თბილისში — პროფკავშირების კულტურის სახლის ფასადზე — „ადამიანთა შრომა და ბედნიერება" (მოზაიკა, 1968—69), რესტორან არაგვში — „მზე" (მოზაიკა, 1972); ავტოსადგურში — „მოძრაობა" (მოზაიკა, 1972); გამარჯვების პარკში — „დროშები" (მოზაიკა, 1979); კურორტ ბიჭვინთაში — „თევზები", „ჩიტები", „მზე და მთვარე", „ზღვისქვეშა ბალადა" (მოზაიკა, სმალტი, 1967), ადლერში — „ბავშვების სათამაშო მოედანი", აუზი (მოზაიკა, სმალტი, 1972—73, ლენინური პრემია, 1976); ულიანოვსკში — ვ. ი. ლენინის მემორიალური კომპლექსი „ზღვის სამყარო" (1969; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1970); მოსკოვში — თლიანმაურ ქალაქ იზმაილოვოს კომპლექსის საკონცერტო დარბაზის ფასადზე ბარელიეფი „ადამიანის საგალობელი" (სპილენძი, 1980; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1983). წ-მა გააფორმა სსრკ საელჩოების შენობები ბრაზილიაში (1979, ბრაზილია), ტოკიოში, საკონსულო ოსაკაში (მოზაიკა, სმალტა, 1980; ორივე იაპონია); ნიუ-იორკის შტატის ბროკპორტის უნ-ტის კოლეჯის ტერიტორიაზე დადგა ორი კომპოზიცია — „ბედნიერება მსოფლიოს ბავშვებს" და „პრომეთე" (ლითონი, 1979). გეორგიევსკის ტრაქტატის 200 წლისთავთან დაკავშირებით მოსკოვში აღიმართა წ-ის მიერ შესრულებული ობელისკი (ლითონი, ბრინჯაო, 1981) და სხვ. მუშაობს აგრეთვე ტიხრულ მინანქარზე.

ა. ჩხარტიშვილი.

წერეთელი ზურაბ ქაიხოსროს ძე (1747— 28. I. 1823), იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური მოღვაწე, წერეთელთა სათავადო სახლის უფროსი, იმერეთის მდივანი. ჯერ სოლომონ I-ის, შემდეგ სოლომონ II-ის სახლთუხუცესი, პირველი ვეზირი. 1784 აგვ. მიწურულს დავით II-მ კათალიკოს მაქსიმე აბაშიძესა და მდივანბეგ დავით ქვენიხიძესთან ერთად წ. პეტერბურგს ელჩად წარავლინა. მან დიდი როლი შეასრულა დას. საქართვ. სამეფო-სამთავროების რუს. მფარველობაში შესვლისა და მასთან შეერთების საქმეში. ამ დამსახურებისათვის წ-ს პოლკოვნიკის ჩინი ებოძა (1808).

1810 იმერეთის აჯანყების ჩაქრობაში აქტ. მონაწილეობისა და სოლომონ II-ის იმერეთიდან განდევნისათვის რუს. მთავრობამ წ. იმერეთის მმართველობის პირველ წევრად დანიშნა, 1811 კი გენერალმაიორის ჩინი (ჯამაგირით) და წმინდა ანას ორდენი უბოძა ცარიზმის კოლონ. რეჟიმის წინააღმდეგ იმერეთის 1819—20 აჯანყების შესახებ ცნობებს აწვდიდა გურის ოლქის უფროსს ამავე დროს ცდილობდა აჯანყება თავისი ინტერესების სასარგებლოდ გამოეყენებინა, აჯანყებულებს გამარჯვების შემთხვევაში იმერეთის მეფედ თავისი შვილის — გრიგოლის კანდიდატურას სთავაზობდა.

ლიტ.: ბ უ რ ჯ ა ნ ა ძ ე შ., თავადი ზურაბ წერეთელი, ან ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, 1969, ტ. 20 B; დ უ მ ბ ა ძ ე მ., დასავლეთ საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში, თბ., 1957; ბ ა გ ა ბ ა ძ ე ს., საქართველოს ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა (1800—1810 წწ.), ტფ., 1922; ს ო ს ე ლ ი ა ო., ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), [ტ.] 2, თბ., 1981; М а х а р а д з е Н. В., Восстание в Имеретии 1819—1820 гг., იმასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1942, ნაკვ. 9; С о х о н о в А. Е., Путешествие моё в Имеретию..., М., 1874.

თ. სოსელია.

წერეთელი თამარ სიმონის ასული [1 (14). VIII. 1900, ქიათურა, — 5. IV. 1968, მოსკოვი], ქართველი საბჭ. მოქანდაკე (კონსტრუქტორ), საქ. სსრ დამს. არტისტი (1950). სწავლობდა თბილ. კონსერვატორიაში. 1920-იდან საკავშ. ესტრადაზე ასრულებდა ბოშურ რომანსებს. ქმნიდა ხავერდოვანი ტემბრის ხმა, დიდი მუსიკალობა, ზომიერების გრძნობა შესანიშნავად ფლობდა ბოშური სიმღერის სტილურ თავისებურებებს, რამაც განაპირობა მისი დიდი წარმატება ამ ჟანრში. წ-ის შემოქმედებაზე ნაყოფიერი ზეგავლენა მოახდინეს მისი მუდმივი აკომპანიატორები ბ. პროზოროვსკი (კომპოზიტორი, ავტორი წ-ის მიერ შესრულებული სიმღერების „ქარავანი", „დაბრუნდი" და სხვ.) და ზ. კიტაევი (მუს. თანხლება). რეპერტუარში ჰქონდა ქართული („სულიკო", „დილის ვარსკვლავი" და სხვ.) და საბჭ. კომპოზიტორთა სიმღერები.

წერეთელი თინათინ ვასილის ასული [25. VII. (7. VIII). 1903, სოფ. ცხრუკვეთი, ზესტაფონის მაზრა, ახლანდ. ჭიათურის საქალაქო ტერიტ., — 8. VII. 1980, თბილისი], ქართველი საბჭ. მეცნიერ-იურისტი, იურიდ. მეცნ. დოქტორი (1950), პროფესორი (1961), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1960), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1967). სისხლის სამართ. ქართ. სამეცნ. სკოლის ფუძემდებელი. თსუ-ის სოც.-ეკონ. ფაკ-ტის დამთავრების შემდეგ (1926) მუშაობდა სხვადასხვა ორგანიზაციაში პრაქტიკოს იურისტად, 1934—37 — საქ. სსრ სახკომსაბჭოში იურისკონსულტად. სამეცნ.-პედ. საქმიანობა თსუ-ში დაიწყო 1933, კითხულობდა ლექციებს სამოქალაქო სამართალში (1937—44), შემდეგ მიმყავდა კურსი და სპეცსემინარი „მოძღვრება დანაშაულზე", იყო იურიდ. ფაკ-ტის დეკანი (1960—82); საქ. სსრ მეცნ. აკად. ეკონ. და სამართ. ინ-ტის სამართ. სექტორის ორგანიზატორი (1957) და სისხლის სამართლის ხელმძღვანელი. წ. იკვლევდა სისხლის სამართ. ზოგად თეორ. პრობლემებს: დანაშაულის ცნება, სისხლის სამართ. პასუხისმგებლობის საფუძველი, მიზეზობრივი კავშირი, ბრალი, დანაშაულის ჩადენის სტადიები, თანამონაწილეობა დანაშაულში და სხვ.; დიდი წვლილი შეიტანა ფუნდამენტალური სახელმძღვანელო აქტების, მ. შ. საქ. სსრ სისხლის სამართ. კოდექსის შემუშავებაში. იყო რუს.-ქართ. იურიდ. ტერმინოლოგიის თანაავტორი და მთავარი რედაქტორი (1963). მონაწილეობდა საერთაშ. კონგრესებსა და სიმპოზიუმების მუშაობაში (რომი, პარიზი, ნიცა, ბუდაპეშტი და სხვ.). 1975 ხელმძღვანელობდა საბჭ. დელეგაციას სისხლის სამართ. საერთაშ. სიმპოზიუმზე ვარშავაში. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის და „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: დანაშაულის მიზეზობა და მედიცინა, თბ., 1961; თანამონაწილეობა დანაშაულში, თბ., 1965; მოძღვრება დანაშაულზე, [ტ.] 1, თბ., 1969 (თანაავტ.: გ. ტყეშელიაძე); ტურვანა ანდრონიკაშვილი — რეკონსტრუქციისა და ბრინჯაოს მოჭრის დამკვეთა, თბ., 1976; Причинная связь в уголовном праве, Тб., 1957 (2 изд., М., 1963).

ლიტ.: ტ ყ ე შ ე ლ ი ა ძ ე გ., მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე (დაბადებიდან 70 წლისთავის გამო), „საბჭოთა სამართალი", 1975, №1; Правовые исследования. Сб. научных статей, посвященный 70-летию Т. В. Церетели, Тб., 1977, с. 5—27.

თ. მაჭარაშვილი.

წერეთელი ირაკლი გიორგის ძე (20. XI. 1882, ქუთაისი, — 21. V. 1959, ნიუ-იორკი), საქართველოსა და რუსეთის პოლიტიკური მოღვაწე, სოციალ-დემოკრატი, საქართვ. და რუს. მენშევიკების ერთ-ერთი ლიდერი. სტუდენტურ მოძრაობაში მონაწილეობისათვის 1902 გაასახლეს აღმ. ციმბირში. გადასახლებიდან დაბრუნების შემდეგ რედაქტორობდა ქართ. მენშევიკურ ჟურნ. „კვალს". II სახელმწ. სათათბიროში იყო ს.-დ. ფრაქციის ლიდერი. სათათბიროს დათხოვნის შემდეგ (1907 წ. 3 ივნ.) ფრაქციის სხვა წევრებთან ერთად მიუსაჯეს კატორღა. 1912-იდან ციმბირში დასახლების უფლება მისცეს. გადასახლებიდან გაათავისუფლა 1917 თებ. რევოლუციამ. პეტროგრადში დაბრუნების შემდეგ (1917 მარტი) წამყვანი ადგილი დაიკავა მენშევიკურ პარტიაში და პეტროგრ. აღმასკომში. 1917 გაზაფხულზე იყო მუშათა და ჯარისკაცთა დეპუტატების პეტროგრ. საბჭოს ცენტრისტული ბლოკის მეთაური. გამოდიოდა ბურჟუაზიასთან კოალიციისა და გერმანელებთან ომის გაგრძელების მომხრედ. იყო მუშათა და ჯარისკაცთა დეპუტატების სრულიად რუს. ცაკის I მოწვევის წევრი, დროებითი მთავრობის ფოსტისა და ტელეგრაფის მინისტრი (1917 მაის-ივლ.); ივლ. დღეების შემდეგ — დროებითი მთავრობის შინაგან

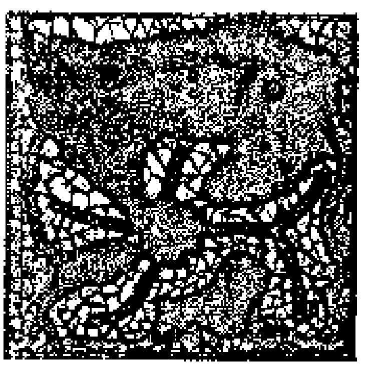

ზ. კ. წერეთელი. ვ. ი. ლენინის მემორიალური კომპლექსის აუზის კომპოზიცია „ზღვის სამყარო". მოზაიკა. 1969. ფრაგმენტი. ულიანოვსკი

ზ. კ. წერეთელი

თ. ს. წერეთელი

თ. ვ. წერეთელი

კ. გ. წერეთელი

მ. გ. წერეთელი

ნ. დ. წერეთელი

ნ. დ. წერეთელი. ა. ღარიბაშვილის პორტრეტი (ზარზარი, 1926). საქართველოს ხელოვნების მუზეუმი. თბილისი.

პ. ა. წერეთელი

საქმეთა მინისტრი. 1917 მონაწილეობდა მისკ სახელმწ. თათბირში. ოქტ. სოციალ. რევ. შემდეგ დამფუძნებელ კრებაში შეთავაზობდა ანტისაბჭოთა ბლოკს. ოქტ. რევ. წინ საქართველოში დაბრუნდა; საქართვ. ბურჟ. სახელმწიფოს არსებობის წლებში იყო ქარიშ. მენშევიკების ერთ-ერთი ლიდერი საქართვ. დამფუძნებელი კრების წევრი 1921-იდან ემიგრაციაში. ცხოვრობდა ჯერ საფრანგეთში, ხოლო 1940-იდან აშშ-ში, ეწეოდა ანტისაბჭოთა საქმიანობას, წ. ქართ. სოციალ-დემოკრატიის წარმომადგენელი იყო საერთაშ. სოციალ. ბიუროში. 1963 პარიზში რუს ენაზე გამოიცა წ-ის მოგონებები. ვ. ხოდაშნეიძე.

წერეთელი კონსტანტინე გრიგოლის ძე (დ. 4. II. 1921, თბილისი), ქართველი საბჭ. ენათმეცნიერი, სემიტოლოგი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1957), პროფესორი (1959), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წევრ-კორ. (1974), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1974). სკკპ წევრი 1947-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1941) სამჯერ შეუ მუშაობას ეწეოდა თსუ-ში (1944–68), იყო სემიტოლოგიის კათედრის გამგე (1977–83). 1960-იდან მუშაობს გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტის სემიტოლოგიის განყ-ბის გამგედ. წ. არის აღმოსავლეთმცოდნეთა საკავშირო ასოციაციის პრეზიდიუმის წევრი (1980), ამერ. აღმოსავლეთმცოდნეობის საზ-ბის საპატიო წევრი. წ-ის კვლევის სფეროა არამეისტიკა, ებრაისტიკა და შედარებითი სემიტური ენათმეცნიერება. მისმა გამოკვლევებმა თანამედროვე ასურული ენისა და არამეული დიალექტების სტრუქტურის შესახებ საფუძველი ჩაუყარა ამ დარგის პრობლემათა კვლევას სსრკ-ში. წ-ის მონოგრაფიაა „სირიული ენა" (რუს. ენაზე, 1979) პირველი გამოკვლევაა საბჭოთა ენათმეცნიერებაში, რ-შიც სრულყოფილადაა აღწერილი კლასიკური სირიული ენის სტრუქტურა. ხოლო „არამეული ენა" (1982) ავტორის მიერ ამ დარგში ჩატარებული მუშაობის ერთგვარ შეჯამებას წარმოადგენს მან საფუძველი ჩაუყარა ქართ. ასირიოლოგიას. უმაღლესი სასწავლებლებისათვის შეადგინა სახელმძღვანელო „თანამედროვე არამეული ენის ქრესტომათია ლექსიკონითურთ" (I განაწილება — 1958, II — 1980); რიგი შრომები მიუძღვნა სემიტური წარმოშობის ხალხთა აღმნიშვნელ ეთნიკურ ტერმინებს ქართულში („ებრაელი", „არაბი", „სარკინოზი"). წ-ის ინიციატივით თბილ. შედგენილ საშ. სკოლაში შემოღებულია აღმოსავლური ენების (არაბ., სპარს., თურქ.) სწავლება იგი იყო არაბ. ქვეყნებთან სსრკ-ის მეგობრობის საზ-ბის თავ-რის მოადგილე და ამ საზ-ბის საქართვ. განყ-ბის თავ-რე (1973–83). მინიჭებული აქვს იგ. ჯავახიშვილის პრემია დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით.

თხზ.: თანამედროვე ასურული ენის გრამატიკა, თბ., 1968; სირიული თანამედროვე ასურული დიალექტების შედარებითი ფონეტიკის, თბ., 1958, Материалы по арамейской диалектологии, т. 1, ч. 1 — Урмийский диалект, Тб., 1965, Сирийский язык, М., 1979; Grammatik der syrischen Sprache, Lpz., 1986, Zur Frage der semitisch-georgischen Sprachbeziehungen, «Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft», 1980, Suppl. 4; On the suprasegmental phonem in modern Semitic, «Journal of the American Oriental Society», 1982, 102/2.

ლიტ.: Список основных научных трудов чл.-корр. АН ГССР К. Г. Церетели, «Народы Азии и Африки», 1981, № 1.

გ. ახვლედიანი.

წერეთელი კონსტანტინე გიორგის (საგილეს) ძე [25. XII. 1909 (7. I. 1910), სოფ. პერევისა, ახლანდ. ჭიათურის საქალაქო საბჭოს. ტერიტ., — 3. I. 1973, მოსკოვი], ქართვ. საბჭ. პოლიომშენებელი, თეორეტ. სსრ დამს. მშენებელი (1966), ლენინური პრემიის ლაურეატი (1962). ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. სახელმწ. პოლიტექნ. ინ-ტის დამთავრების (1929) შემდეგ გარდაცვალებამდე მუშაობდა თეორეტ. სსრ-ში: ყარაყუმის უდაბნოს მიმოყვანილის კომპლ. რაზმის უფროსად (1929–36), ამავე უდაბნოს გაწყლოვანებისა და ათვისების კომპლ. პარტიის ხელმძღვანელად (1936–45); „კარაკუმსტროითრესტის" სამმართველოს მთავარ ინჟინრად (1945–53), ვ. ი. ლენინის სახ. ყარაყუმის არხის მშენებლობისა და ტრესტ „კარაკუმგიდროსტროის" მთავარ ინჟინრად (1953–73). წ-ს დიდი წვლილი მიუძღვის აგრეთვე ყარაყუმის უდაბნოს მიწების ათვისებაში, თეორეტ. სსრ სოფ. მეურნ. განვითარებაში. დაჯილდოებულია 2 შრომის წითელი დროშისა და 2 „საპატიო ნიშნის" ორდენით.

წერეთელი მიხეილ (მიხაკო) გიორგის ძე (ფსევდონიმები — Baton, მ. სარგალი) (1878, სოფ. ცხრუკვეთი, ახლანდ. ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტ., — 2. III. 1965, ბრუსელი), ქართველი მეცნიერი, ფილოლოგი, პუბლიცისტი ისტორ. და ბერლინის უნ-ტების პროფესორი ქუთ. გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ სწავლობდა კიევის უნ-ტში, საიდანაც 1899 გარიცხეს, როგორც პოლიტიკურად არასაიმედო. 1901 პარიზიდან გაასახლეს ანარქისტულ დემონსტრაციაში მონაწილეობისათვის 1907 კვლავ საქართველოში იყო. ალხანიშვილის მისი საქმეა ი. ჭავჭავაძის დაკრძალვაზე. შემდეგ ცხოვრობდა საზღვარგარეთ. ჰაიდელბერგის უნ-ტში ასირიოლოგიაში დასპეციალდა. 1918–28 მუშაობდა ბრიუსელისა და ბერლინის უნ-ტებში. 1912 გამოაქვეყნა გამოკვლევა „სუმერული და ქართული" (კრებ. „ჟვირგვინი", თბილისი). 1925 — „გილგამეშიანის" ქართ. თარგმანი გამოკვლევებითურთ (კონსტანტინოპოლი), 1933 — ს-ს ორმელიანის იდეოგრაფების კრებ. „სამირზნე-სიტყვიერი" გერმ. თარგმანი (ბერლინი), 1957–58 გამოსცა დავით აღმაშენებლის და თამარ მეფის ცხოვრების ტექსტები (პარიზი, ჟურნ. „ბედი ქართლისა") გერმ. თარგმანითურთ. ფრანგ., გერმ., ინგლ., იტალ. ენებზე აქვეყნებდა გამოკვლევებს და წერილებს ქართვ. ერისა და ქართ. ენის წარმოშობის საკითხებზე, ქართული ისტორიისა და ენაზე. 1961 პარიზში გამოქვეყნდა ვეფხისტყაოსნის წ-ის მიერ დადგენილი ტექსტი (გერმ. თარგმანი — 1975).

გ. იმედაშვილი.

წერეთელი ნიკოლოზ მიხეილის ძე (13. X. 1890, — 6. II. 1942), ქართველი საბჭ. მსახიობი. სწავლობდა მოსკ. ა. ადაშევის დრამ. კურსებზე 1916–26 იყო მოსკ. კამერული თეატრის მსახიობი აქ შეასრულა როლები: რომეო (შექსპირის „რომეო და ჯულიეტა"), პოლიტი (რასინის „ფედრა") და სხვ. შემდეგ რეჟისორად მუშაობდა მოსკ. (ოპერეტის თეატრი, ლიდი თეატრი) და პერიფერიების (კალინინის, მოგილევის, კისლოვოდსკის) თეატრებში გამოირჩეოდა შესანიშნავი გარეგნობითა და მუსიკალობით.

1915-იდან იღებდნენ კინოში შესრულებული აქვს როლები სერიოჟკა („ელენა პავლოვნა და სერიოჟა"), ანტეკი („სიკვდილზე ძლიერი", ორივე 1915), კომპოზიტორი ალიოშა („მწვანე ობობა"), მარკ რუდნიცკი („ცხოვრების ჭადრაკი", ორივე 1916), ინჟინერი ლოსი და სხვ. („აელიტა", 1924) და სხვ.

ა. მგვრიძე.

წერეთელი ნინო დავითის ასული (13. X. 1902, თბილისი, — 17. II. 1939, იქვე), ქართველი საბჭ. მოქანდაკე დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1928). იყო ი. ნიკოლაძის მოწაფე პირველი ქართველი მოქანდაკე ქალი. უმთავრესად პორტრეტის ჟანრში მუშაობდა. მისი პორტრეტები ინტიმური და ლირიკულია: ფორმები რბილია და განზოგადებული. ნამუშევრები: ე. ნინოშვილის (თაბაშირი, ამჟამად დაკარგულია, 1924), კ. ზარდალიშვილის (მარმარილო, 1925) ბიუსტები; დ. გველესიანის (ქვა, 1926), ა. ღარიბაშვილის (მარმარილო, 1926), ნ. ყიფიანიშვილის (თაბაშირი, 1926), მ. მაიერის (მარმარილო, 1927), ი. თოიძის (თაბაშირი, 1926), ს. ინაშვილის (მარმარილო, 1929?), შ. მამალაძის (მარმარილო, 1930 — ყველა საქართვ. ხელოვნ. მუზეუმი) პორტრეტები, „სვანი", „სვანი ქალი" (ორივე ბრინჯაო, 1932) და სხვ. წ. მხატვრულად აღიარებულია სპეციალისტებისაგან.

წერეთელი ნუგზარ აკაკის ძე (დ. 9. IX. 1936, თბილისი), ქართველი საბჭ. მწერალი, საქ. სსრ დამს. ჟურნალისტი (1983). სკკპ წევრი 1963-იდან დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1957), სკკპ ცკ-თან არსებული უმაღლესი პარტსკოლა (1974). 1962–74 კომკავშირული და პარტიული მუშაობა 1974–86 საქ. სსრ სატელევიზიო უწყებების რესპ. საგამომცემლო უფროსი. 1986-იდან საქ. სსრ რესპ. საზ-ბ-ბა „ცოდნის" გამგეობის თავ-რე ავტორია პუბლიცისტური კრებულები „ყველა სიმღერა იწყება მიწით" (1980), „მაზაფ : და ფიქრები" (1985), „ფიქრები შემოდგომაზე" (1986); თარგმანებია სლოვ. (კრებ. „სლოვაკური პოეზიის ანთოლოგია", მ. ფოცხიშვილთან ერთად, 1985, მ. ; ვალეკის, მ. მიჰალკოვის კრებულები) და პოლ. პოეზიიდან; მხატვრულ-დოკუმენტური თხზულება გ. ერისთავის ცხოვრებასა და შემოქმედებაზე „მე ახლაც ოცდაჩვიდმეტი წლისა ვარ" (1980, 1984), მონოგრაფია „სიმონ ჩიქოვანის შემოქმედება" (1981) და სხვ.

რ. კვერენჩხილაძე.

წერეთელი პავლე ალექსანდრეს ძე (დ. 25. VI. 1927, სოფ. მეროჯეთი, ახლანდ. საჩხერის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მეტალურგი. საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1963), ტექნ. მეცნ. კანდიდატი (1983). სკკპ წევრი 1956-იდან. 1967 დაამთავრა ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტი. 1970-იდან მუშაობს რუსთავის მეტალ. ქ-ნის მთავარი ინჟინრის მოადგილედ. რუსთავის მეტალ. ქ-ნის მილსაგლინავი აგრეგატის „400-ის" ავტომატიზაციისა და მექანიზაციისათვის სპეციალისტების ჯგუფთან ; ერთად 1962 მიენიჭა ლენინური პრემია. ; დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით და „საპატიო ნიშნის" ორდენით, აგრეთვე მედლებით.

წერეთელი პაპუნა ქაიხოსროს ძე (1740–1790), იმერეთის სამეფოს სამხედრო-პოლიტიკური მოღვაწე „ზემო ქვეყნისა", „ზემო მხარის" (ზემო იმერეთის) სარდალი, მოლაპარაკე. სოლომონ I-ის პოლიტ. მოწინააღმდეგე და მისი ერთგული თავადი. 1779 იყო იმერთა ჯარის „სპასალარი" რუხის ბრძოლაში დიდი როლი შეასრულა დავით II გიორგის ძის გამეფებაში, შემდეგ ბერი წულუკიძესთან ერთად მეთაურობდა თავადთა იმ ჯგუფს, რ-მაც დავით გიორგის ძე ტახტიდან ჩამოაგდო და სოლომონ II-ის სახელით გაამეფა ტახტის პრეტენდენტი დავით არჩილის ძე.

წყარო: დადიანი ნ., ქართველთა ცხოვრება, შ. ბურჯანაძის გამოც., თბ., 1962.

ლიტ.: ბურჯანაძე შ., იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიისათვის 1784–1789 წწ., «ენიმკი-ს მოამბე», 1960, [ტ.] 2; სოსელია ო., ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), [ტ.] 2, თბ., 1981.

ო. სოსელია.

წერეთელი საგლ (საგლე) მენელდიქის ძე (1. II. 1907, სოფ. ჯვარისა, ახლანდ. ამბროლაურის რაიონი, — 9. VIII. 1966, თბილისი), ქართველი საბჭ. ფილოსოფოსი, ფილოს. მეცნ. დოქტორი (1956).

პროპედევტიკა (1958), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1967). სკკპ წევრი 1940-იდან. დიდი სამამულო ომის მონაწილე (1941—46) ისტორიის ფაკულტ. ისტ. კათედრის გამგე (1946—57), საქ. სსრ მეცნ. აკად. ფილოს. ინ-ტის დირექტორი (1948—51 და 1957—66). წ-ის შრომების უმეტესობა ეძღვნება დიალექტ. ლოგიკის, დიალექტ. მატერიალიზმისა და ფილოს. ისტ. პრობლემებს. წ-მა შეიმუშავა ე. წ. „უსასრულო დასკვნის" თეორია. უსასრულო დასკვნა აზრის უმაღლესი ფორმაა, რ-იც მოიცავს აზრის სხვა ფორმების ანტინომიურობას. იგი შინაარსით ემთხვევა ლოგიკურის კატეგორიას. სხვა კატეგორიებისაგან განსხვავებით, ამ კატეგორიის უარყოფა მასვე ადგენს; უსასრულო დასკვნა საპირისპიროთა ერთიანობაა, ანუ თვითდადგენაა შინაგანი უარყოფის გზით. შრომისათვის „დიალექტიკური ლოგიკა" წ-ს 1977 მიენიჭა საქ. სსრ სახელმწ. პრემია (გარდაცვალების შემდეგ). დაჯილდოებულია წითელი დროშის, წითელი ვარსკვლავის, სამამულო ომის მეორე ხარისხის ორდენებითა და ოთხი საბრძოლო მედლით.

თხზ.: ანტიკური ფილოსოფია, თბ., 1965; დასაბუთების საწყისი, თბ., 1963; დიალექტიკური ლოგიკა, თბ., 1966 (რუს. ენაზე — თბ., 1971); ლოგიკური კავშირის დიალექტიკური ბუნების შესახებ, თბ., 1956; რაციონალური მარცვალი ჰეგელის დასკვნის თეორიაში, თბ., 1969; О природе связи основания и следствия, «Вопросы философии», 1957, № 1.

ლიტ.: პაპავა ნ., სავლე წერეთელი, თბ., 1973; სავლე წერეთელი (კრებული), თბ., 1967.
ყ. გოგიბერიშვილი.

წერეთელი სიმონ ზურაბის ძე (დ. 1779), წერეთლების სათავადო სახლის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი. სოლომონ II-ის პოლიტიკის მიმდევარი, მისი ამალის წევრი. 1810 თბილისიდან გაქცეულ მეფეს, ახალციხის საფაშოში გაჰყვა, შემდეგ კი — ემიგრაციაში თურქეთში. სამშობლოში დაბრუნდა მეფის გარდაცვალების შემდეგ (1816) და შეურიგდა რუს. მთავრობას. 1819—20 იმერეთის აჯანყების დროს რუს. მთავრობის ერთგულებისათვის კაპიტნის წოდება უბოძეს.

ლიტ.: სოსელია ო., ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), [ტ.] 2, თბ., 1981; [illegible] П., О царе Соломоне II и бывшем при нем управлении, Кавказский календарь на 1859 год, Тфл., 1858.
ო. სოსელია.

წერეთელი ქაიხოსრო ბაპუნას ძე (გ. 28. VII. 1826), იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური მოღვაწე, XVIII ს. 90-იანი წლებისა და XIX ს. I მეოთხედის „ზემო ქვეყნის", „ზემო მხარის", ანუ ზემო იმერეთის უკანასკნელი სარდალი. სოლომონ II-ის პოლიტიკის მიმდევარი. 1810 რუს. მოხელეების მიერ დატყვევებული სოლომონ II წ-ის ხელშეწყობით თბილისიდან ახალციხის საფაშოში გაიპარა. იმერეთის აჯანყების დამარცხების შემდეგ თვით წ-ც ემიგრაციაში გაჰყვა მეფეს. კონსტანტინოპოლში მან საფრანგეთის საქმეთა რწმუნებულს გადასცა სოლომონ II-ის წერილი ნაპოლეონისადმი, რ-შიც მეფე მას მფარველობას სთხოვდა. ეს ცდა უშედეგოდ დამთავრდა. 1816 წ. სამშობლოში დაბრუნდა და მალე რუს. მთავრობას შეურიგდა. აქტ. მონაწილეობა მიიღო ცარიზმის კოლონ. რეჟიმის წინააღმდეგ მიმართულ იმერეთის 1819—20 აჯანყების ჩაქრობაში. ერთგული სამსახურისათვის 1821 იმპერატორმა პოლკოვნიკობა უბოძა.

ლიტ.: სოსელია ო., ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), [ტ.] 2, თბ., 1981; Махарадзе Н. Б., Восстание в Имеретии 1819—1820 гг., «მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის», 1942, ნაკვ. 2.
ო. სოსელია.

წერეთელი, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში ([illegible] სოფსაბჭო), ჩხერიმელის ნაპირზე, ზ. დ. 390 მ. ორჯონიკიძიდან 4 კმ. მებოსტნეობის სასწ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფერშლო-სამეანო პუნქტი. სოფელი წარმოიქმნა 1951, როდესაც აქ ჩამოასახლეს ზემო იმერეთის მთიანი ზონის მოსახლეობა.

წერაქვი, გურჯაანის რ-ნის სოფლების დიდი წერაქვისა და პატარა წერაქვის ძვ. სახელწოდება.

წერეთლის ქედი, სარკალეთის ქედის შტოქედი, მდ-ების თეძმისა და ტანის წყალგამყოფი. აქვს ჩრდ.-აღმ. მიმართულება. საშ. სიმაღლე 1800 მ. აგებულია შუა ეოცენის ვულკანოგენური და ძლიერი ანდეზიტური ტუფ-ბრექჩიებით, ტუფ-ქვიშაქვებით, ტუფ-კონგლომერატებით. ქედის დას. ნაწილის სამხრ. კალთა მდ. თეძმის ხეობაში ეშვება, ხოლო აღმ. ნაწილში თხემი მოსწორებულია. ქედის დას. ნაწილი ბალახეულითაა შემოსილი.

ნ. ნეპარიშვილი.

წერენცი (ნამდვ. სახ. და გვარი იოსებ შიმშანიანი) [16 (28). IX 1822, სტავროპოლი, — 1 (13). II. 1888, თბილისი], სომეხი მწერალი. 1831—37 სწავლობდა ვენეციაში. პარიზში მიიღო საშუალ. განათლება (1843—53). 1853-იდან ცხოვრობდა სტამბოლში, შემდეგ ქ. [illegible]. 1878 ჩამოვიდა თბილისში, სადაც გამოსცა ისტ. რომანები: „[illegible]" (1877), „IX საუკუნის მთავრობა" (1879), „თეოდოროს რშტუნი" (1881), რომლებითაც წ. ითვლება სომხ. ისტ. რომანის ფუძემდებლად.

წერი, ქარიყლაპია (Esox lucius), თევზი ქარიყლაპიასებრთა ოჯახისა. ფერად ძირითადად მომწვანო ნაცრისფერი ან მუქი ნაცრისფერია. მისი სხეულის სიგრძე 1,0—1,5 მ, მასა— 16—24 კგ (საქართველოში შესაბამისად 85 სმ და 6—8 კგ) აღწევს. გავრცელებულია ევრ., აზიისა და ამერ. ჩრდილოეთის წყლებში და მდინარეებში. საქართველოში მეტი რაოდენობით გვხვდება დას. საქართვ. მდ-ებში (ჩოლოქი, ნატანები, სუფსა, რიონი, ხობი, ოჩხამური, ჭოროხი, ენგური, კოდორი, შავწყალა) და ტბებში (პალიასტომი, სკურჩა, ბებესირი, ჯაპანა) ტოფობს ადრე გაზაფხულზე და ზამთარში (ჩვენში მრავლდება თებ.-მარტში წყლის ტემპ-რაზე 3—5°C) ქვირითს ყრის წყალმცენარეებით ადგილებში სანაპიროს მცენარეებზე.

ვ. ბარაბაძე.

წერილი (სამართ. ისტ.), წერილობითი სამართლის საერთო სახელი ძვ. საქართველოში. ს.-ს ორბელიანის კლასიფიკაციის მიხედვით, წ-ის სახეებია: წიგნი, უჯუარი, იერლიყი (იხ. სიგელი), პატრუქაგი, სიგელი, გუჯარი, რჩეულადგა, თვით „წ-ს" სხვადასხვაგვარი ფორმების საბუთის აღსანიშნავად შესაბამისი ტერმ. შინაარსის გამომხატველი სიტყვა ემატებოდა სახელდობრ, სამართ. ძეგლებში იხსენიება ნასყიდობის, წყალობის, შეწირულობის, ანდერძ-ბოძების, შეწყალების, გაყრის, თავდახსნილობის, ფიცის, მოწმობის, გასამართლებული, დამატებული (გამოფუფქუნებელ-გამობათილებული). გამოირჩევა თუ გარდაწყვეტილების წ-ები. „ერთი წერილთაგანი" იგი „ქაღალდი წერილი" (ჩვეულებრივ „სულწერილი"), რ-იც უცხო ქვეყნის აღთქმის ასაქართვ.—ბიზანტ. ქართ. თარგმანში იხმარება საქალდ სახეობის მნიშვნელობით. წერილობით განმტკიცებულ ხელშეკრულებას „წერილით შეკრული" ეწოდებოდა. „წერილის დადება" ნიშნავდა დოკუმენტის გაფორმებას, ხოლო „წერილის წარმოდგენა" ასეთი საბუთის დამოწმებულებასაბუთად წარდგენის ნიშნავდა.

წყარო: ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1—3, თბ., 1963—70; ტ. 5—6, თბ., 1974—77.
ი. [illegible].

წერო (ლათ. Grus), ცის სამხრ. ნახევარსფეროს თანავარსკვლავედი. მასში ორი ყველაზე ბრწყინვალე ვარსკვლავის ვიზუალური ვარსკვლავიერი სიდიდეებია (შესაბამისად) 1,7 და 2,1. დამკვირვებლისათვის ყველაზე ხელსაყრელი პირობები აგვისტო-შია. ჩანს სსრკ სამხრ. რ-ნებიდან, მ. შ. ნაწილობრივ საქართველოდანაც.

წერი

წეროვანი, სოფელი მცხეთის რ-ნში, მუხრანის ვაკის სამხრ.-აღმ.-ით, სხალტბის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მცხეთა—გორის საავტ. გზაზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., გოროვანი, სხალტბა, ჩარდახი) ზ. დ. 650 მ. მცხეთიდან 12 კმ. მეხილეობის სასწ. მეურნ., საქართვ. მანქანათა საგამოცდო სადგური. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი, მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

სოფლის განაპირას დგას XI ს. I მეოთხედის ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — სამების დარბაზული ეკლესია (დაზიანებულია). კამარა ეყრდნობა პილასტრებზე აყვანილ საბჯენ თაღებს. შიგნით შელესილია, გარედან შემოსილია თლილი ქვით. ჩრდ. და სამხრ. ფასადებს გასდევს დეკორ. თაღების მწკრივი. აღმ. სარკმელი შემკული ჩუქურთმით. მის ორივე მხარეს გვერდით სამკუთხა თითო მაღალი ღრმა ნიშაა. კონქის ნაცვლად დასრულებული ორ-ორ შეწყვილებულ სვეტზე აყვანილი დეკორ. თაღით. კედლის კუთხეებზე მოთავსებული მოჩუქურთმებული კონსოლები აქვს. ფასადის თაღს აკავშირებს ჩრდ. და სამხრ. კედლებზე თაღნარი და ქვის ერთიანი დეკორ. სარტყელი. ეკლესიის საკურთხეველს ამკობდა მაღალრელიეფურად შესრულებული კანკელი (XI ს. I მეოთხედი), რ-ის გადარჩენილი 2 ფილა საქართვ. ხელოვნ. მუზეუმშია დაცული. ეკლესიის მახლობლად ნანგრევებია შემორჩენილი. მისგან დაახლ. 300 მ-ზე კერიდვრის დარბაზული ეკლესიის ნანგრევებია, იგი მიეკუთვნება VIII—X სს-ში გავრცელებულ დარბაზულ ეკლესიათა ტიპს. სამხრ.-ით და ჩრდ.-ით ეკვდერები ეკვრის. ნაგებია რიყის ქვით. თაღები და პილასტრები აწყობილია გათლილი ქვის ფილებით. აფსიდის ნალისებრი მოხაზულობა ადასტურებს ეკლესიის სიძველეს.

ს. მ. წერეთელი

წეროვანის სამების ეკლესია. XI ს. I მეოთხედი

წეროსნაირნი (Gruiformes), ფრინველთა რიგი, რ-იც მოიცავს მეტად განსხვავებული ზომის (30 გ-იდან 16 კგ-მდე), მორფოლოგიისა და ცხოვრების წესის მქონე-

წეროსნაირნი: 1 — რუხი წერო (Grus grus), 2—თეთრი წერო (G. leucogeranus); 3—ცხვირწითელი წერო (G. japonensis), 4—წეროჩიტა (Anthropoides virgo), 5—დაურიული წერო (G. vipio); 6 — შავი წერო (G. monachus)

ნე ფრინველები გაერთიანებული არიან 8 ქვერიგში, 22 ოჯახში (მ. შ. 9 ოჯახი წარმოდგენილია ამოწყვეტილი ფრინველებით) და 84 გვარში. თანამედროვე წეროები მოიცავს 193 სახეობას და ერთიანდება 13 ოჯახში. სსრკ-ში გვხვდება ამ რიგის 5 ოჯახის 23 სახეობა, ხოლო საქართველოში — როგორც მობუდარი, ისე მიმომფრენი ფრინველების სახით 4 ოჯახის 12 სახეობა, მ. შ. 4 (ხინთქრის ქათამი ანუ პორფირიონი, რუხი წერო, სავათი, სარსარაკი) შეტანილია საქართველოს „წითელ წიგნში“. წ. მეტწილად ნიადაგზე ცხოვრობენ, ნაწილი ჭაობებში ბინადრობს, მცირე რაოდენობა — ხეებზე. მეტწილად მონოგამიური არიან. რ. ჟორდანია.

წეროს ტბა, ტბა თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, დაბადების ლავურ პლატოზე, ბორჯომის რ-ნში, 1808 მ სიმაღლეზე. სარკის ფართ. 0,02 კმ², აუზის ფართ. 0,62 კმ², უდიდესი სიღრმე 6,6 მ, წყლის მოცულობა 90 ათ. მ³. ქვაბული წარმოქმნილია მეწყან სუფოზიით. წყალი ღია ლურჯი ფერის, მტკნარი და სუფთაა. გაუდინარია. ტბაში თევზი არ არის. ც. აფხაზავა.

წეროსოკოა (Macrolepiota procera), ქუდიანი სოკო. ქუდი ძალიან დიდია, ზოგჯერ მისი დიამეტრი 50 სმ აღწევს, მოთეთროა, მურა ქერცლებით და შუაში მურა ბორცვაკი აქვს. ფეხი გრძელია (ზოგჯერ 60 სმ-მდე) და ძირში ბოლქვისებრ გაგანიერებული, თეთრია, მურაქერცლიანი, თეთრი მოძრავი საყელო აქვს. ქუდის ქვედა მხარეს თეთრი ფირფიტებია განლაგებული. იზრდება მეჩხერ ტყეში და ტყის პირებზე ზაფხულ-შემოდგომით. საჭმელად ვარგა მხოლოდ ახ. ქუდი. ი. ნახუცრიშვილი.

წეროტურა (Anthropoides virgo), ლიტანიანი ფრინველი წეროსნაირთა რიგისა. გავრცელებულია სამხრეთულად ევროპაში, აზიასა და სამხრ.-დას. აფრიკაში. ზამთრობს აფრიკაში, ინდოსტანსა და ბირმაში. სსრკ-ში ბუდობს მრავალ ადგილას, საქართველოში გვხვდება მიმოფრენისას. ბინადრობს ველ-მინდვრებზე, ნახევრად უდაბნოებში. იკვებება მცენარეული (კენკრა, თესლები) და ცხოველური (მოლუსკები, მწერები, ამფიბიები, ქვეწარმავლები) საკვებით. რ. ჟორდანია.

დ. წეროძე

წეროძე დუდუხანა პლატონის ასული (დ. 8 XI. 1918, თბილისი), ქართველი საბჭ. კინომსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1968). სკკპ წევრი 1947-იდან. 1938 დაამთავრა „საქკინმრეწვთან“ არსებული კინოსკოლა. 1934-იდან იღებენ კინოში. შესრულებული აქვს როლები: მარო („უკანასკნელი მასკარადი“, 1934), ჰეპელა („დაკარგული სამოთხე“, 1937), ნინო („ქოლხეთის ჩირაღდნები“, 1941), მაგდანი („მაგდანას ლურჯა“, 1956), თამარი („ჩვენი ეზო“, 1956), თამარი („განაჩენი“, 1959), კესარია („უცხოლისმი სახლში“ 1961), ეკა („პალიასტომი“, 1963), კაკანო („მე ვხედავ მზეს“, 1965), ბარბალე („ტარიელ გოლუა“, 1968), ივლიტა („სურ მირაზიდას ბალადა“, 1970), ლეილა („ზარი რამა“, 1972), ასპიროზი („კვარტეტი“, 1978) და სხვ. ა. გაგენცაძე.

წეროძე კორნელი გრიგოლის ძე (დ. 28. VIII 1916, თბილისი), ქართველი საბჭ. ექიმი. სკკპ წევრი 1944-იდან. 1938-იდან იყო საბჭ. არმიის რიგებში. 1941–43, დიდი სამამულო ომის დროს, 121-ე სამედ.-სანიტ. ბატალიონის ხელმძღვანელი იყო. 1951-იდან, თბილ. სამედ. ინ-ტის დამთავრების შემდეგ, მუშაობდა ჩოხატაურის რ-ნის სოფ. დაბლაცხის საექიმო უბნის გამგედ, 1956-იდან — თბილ. სასწრაფო სამედ. დახმარების სადგურში. 1979, პირველს საქართველოში, მიენიჭა სსრკ სახ. ექიმის წოდება. დაჯილდოებულია სამამულო ომის II ხარისხის ორდენითა და მედლებით.

წერტილი (მათ.), გეომეტრიის ერთ-ერთი ძირითადი ცნება. გეომეტრიის სისტემატური გადმოცემისას წ., წრფესთან და სიბრტყესთან ერთად, მიღებულია საწყის ცნებად. თანამედროვე მათემატიკაში წ-ები ეწოდება სხვადასხვა ბუნების ელემენტებს, რ-თაგანაც შედგება სხვადასხვა სივრცე (მაგ., n-განზომილებიან ევკლიდურ სივრცეში წ. ეწოდება n რიცხვისაგან შედგენილ დალაგებულ ერთობლიობას).

მათ. მრავალ დარგში გვხვდება სპეც. სახელწოდების მქონე წ-ები. მაგ., გეომეტრიაში შეისწავლება წირთა განსაკუთრებული წ-ები; მათ. ანალიზში — დიფერენც. განტოლებების ამონახსნთა განსაკუთრებული წ-ები, ანალიზურ ფუნქციათა განსაკუთრებული წ-ები (იხ. განკუთრო წერტილები); სიმრავლეთა თეორიაში — მოცემული სიმრავლის თვისებების მახასიათებელი წ-ები (შიდური წ., საზღვრის წ., სიმკვრივის წ.) და ა. შ.

წერტილი (მუს.) სანოტო დამწერლობაში: 1. ნოტის ხანგრძლივობის ან პაუზის ერთნახევარჯერ გაზრდის ნიშანი. იწერება ნოტის მარჯვნივ ან პაუზის შემდეგ. 2. ნოტის სტაკატოთი (წყვეტილად) შესრულების ნიშანი. იწერება ნოტის ზემოთ ან ქვემოთ.

წერტილი, იხ. პუნქტუაცია.

წერტილ-მძიმე, იხ. პუნქტუაცია.

წერტილოვანი მეჭეჭია (Pissodes notatus). მწერი ხოჭოების გვარის ცხვირგრძელასებრთა ოჯახისა. მისი სხეულის სიგრძე 6–10 მმ აღწევს, ფერად მურა-წითელია, ფრენს მაის-ივნ-ში. აზიანებს ახალგაზრდა ფიჭვის ნარგავებს, განსაკუთრებით მცენარის ყლორტებსა და წვრილ ტოტებს. დაზიანების ადგილებში ჩნდება ფისის წვეთები. წ. მ კვერცხებს დებს ფიჭვის ახალგაზრდა ღეროებზე. სატოლე სიგრძე სხვადასხვა მხარეს მიემართება და თანდათან ფართოვდება. ზამთრობს მატლი, ჭუპრი და ხოჭო. მავნებელი წელიწადში ერთ თაობას იძლევა. ბრძოლის ღონისძიებანი: წ. მ-ით ახალდასახლებული ხეების მოჭრა და სატყეო-სამეურნ. ღონისძიების დროულად განხორციელება. კ. სარაჯიშვილი.

წერტილოვანი ჯგუფი კრისტალთა სიმეტრიისა, სიმეტრიის ოპერაციების ერთობლიობა, რ-თა საშუალებით შესაძლებელია კრისტალის შეთავსება თავის თავთან ისე, რომ კრისტალის ერთი წერტილი უძრავი დარჩეს. წ. ჯ-ის საშუალებით აღწერენ კრისტალების გარეგნულ სიმეტრიას. არსებობს კრისტალთა სიმეტრიის 32 წ. ჯ. მათ სიმეტრიის კლასებსაც უწოდებენ.

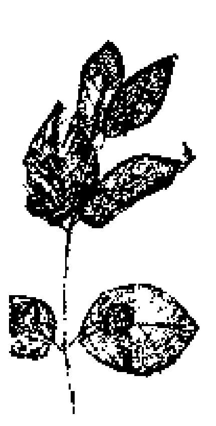

წერწა ნაყოფიანი ტოტი

წერწა (Lonicera caucasica), ბუჩქი ცხრატყავასებრთა ოჯახისა. მისი სიმაღლეა 3 მ. მოყავისფრო-ყვითელი ქერქით დაფარული შიშველი ტოტები აქვს. მოვარდისფრო-მოწითალო ან მოიისფრო ყვავილებს იკეთებს. ნაყოფი წვენიანი კენკრაა, შეფერილი მოშავო-ლურჯი. გავრცელებულია მცირე აზიაში, სსრკ-ში — მხოლოდ კავკასიაში; საქართველოში უმეტესად დაბლობის ტყეებში იზრდება. შეიძლება შევხვდეთ მთის შუა სარტყელში და ზოგჯერ უფრო ზემოთაც. იყენებენ მშრალი ფერდობების გასამწვანებლად. კარგი თაფლოვანი მცენარეა.

წესდება, წესების კრებული, რ-იც არეგულირებს ურთიერთობათა განსაზღვრული სფეროს ანდა რომელიმე სახელმწიფო ორგანოს, საწარმოსა თუ დაწესებულების ორგანიზაციისა და საქმიანობას. საერთო წ-ებს, როგორიც წესი, ამტკიცებენ სსრკ სახელმწ. ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოები, ცალკეული დაწესებულებისა და ორგანიზაციის წ-ებს — შესაბამისი სამინისტროები და უწყებები. წ. აქვთ საზ. ორგანიზაციებსაც (სპორტ. საზ-ბებს, შემოქმედებით კავშირებს და ა. შ.). წ. აქვს აგრეთვე უმრავლეს საერთაშორისო ორგანიზაციას, ეს ძირითადი აქტი განსაზღვრავს ამ ორგანიზაციების ამოცანებს, მათი შექმნის პრინციპებს და საქმიანობას (მაგ., გაეროს წესდება).

წესი, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში, მდ. რიონის მარჯვ. მხარეს. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., მუხლი). ზ. დ. 700 მ, ამბროლაურიდან 5 კმ, ტყიბულიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 43 კმ. კოლ-მა (მევენახეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), სამშობ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

შუა და გვიანდ. ფეოდ. ხანაში წ-ში რაჭის ერისთავთა რეზიდენცია იყო. აქ იდგა მათი კარის ეკლესია — ბარაკონი (ადრინდ. ფეოდ. ხანა, შემორჩენილია ნანგრევები); 1753 აგეს ბარაკონის ახალი გუმბათოვანი ეკლესია. შემორჩენილია აგრეთვე ფეოდ. ხანის რამდენიმე სიმაგრისა და ეკლესიის ნანგრევები. სოფლის ახლოს დგას წინდას ციხე (შუა საუკ.)

„წესი და განგება მეფეთ[ა] კურთხევისა[ჲ]“, ძველი ქართული სახელმწიფო სამართლის ძეგლი. შეიცავს საქართველოს მეფის კურთხევის სრულფორმულირებულ საეკლესიო წესებს. შედგენილია XIII ს-ში. შემონახულია XVIII ს. კრებულში. ცნობა ძეგლის შესახებ პირველად დაბეჭდა თ. ჟორდანიამ (ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, წგნ. I, ტფ., 1892), მეცნიერულ-აკადემიური თვალსაზრისით განიხილა კ. კეკელიძემ (ლიტურგიკული ქართული ძეგლები სამამულო წიგნსაცავებში, ტფ., 1908, რუს. ენაზე). პირველად გამოაქვეყნა ს. კაკაბაძემ (მეფის კურთხევის წესი, ტფ., 1913), მერმე — ი. დოლიძემ (ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 2, თბ., 1965, საბ. № 21). ძეგლის მიხედვით, მეფის კურთხევის წინა საღამოს სასახლიდან საზეიმოდ გამოჰქონდათ სამეფო ნიშნები (გვირგვინი, სკიპტრა, პორფირი, ხმალი) და მიჰქონდათ იმ ეკლესიაში, სადაც კურთხევის წესი უნდა შესრულებულიყო „მეფეთა განმწმენდელის“ მონაწილეობით იწყებოდა ღამისთევა „ლოცვითა და გალობებითა“. გათენებისას მლოცველნი შინ ბრუნდებოდნენ და ისვენებდნენ. წირვის ჟამს მეფე მღვდელმსახურთა, „ლაშქართა“ (რაინდობისა) და დიდ მოხელეთა თანხლებით კრძალვით ეკლესიაკენ მიემართებოდა. საზეიმო პროცესია განსაზღვრული წესრიგით წარიმართებოდა (კერძოდ, წინ მიჰქონდათ „ზარი მეფეთა“, „შემდგომად დროშა და შუბი“). ეკლესიაში მეფეს „სამეფოსა ადგილსა“ მიიყვანდნენ და დაასვენებდნენ. მეფე კათალიკოსს თაყვანისცემით ხვდებოდა კურთხევას, კათალიკოსიც აკურთხებდა მას და სამეფო ნიშნებით შემკობდა. „საკურთხევლის კარით“ ჩამოსხმულ მეფეს ამირსპასალართ წელზე ხმალს შემოარტყამდა, რითაც კურთხევის წესი მთავრდებოდა. მეფე ბრუნდებოდა სასახლეში, სადაც ჯერ მილოცვა და „ძღვენობაჲ“ გაიმართებოდა, ხოლო შემდეგ „პურობა“ (წვეულება) იწყებოდა. კურთხევის დღესასწაული 3 დღეს გრძელდებოდა; მეფეს „მოუწოდებდა დღეთა“ „ტაბლასა ზედა“ იყვნენ იგი ვერცხლითა და პორფირითა“.

ძეგლში მნიშვნელოვნად არის შეკვეცილი მეფის კურთხევის ადრინდ. წესები — წარმოცემულია ფეოდალიზმის ნიშნები და სამეფო ხელისუფლების წარმომადგენლის ისე ანარეკლი; მეფის გვერდით მთავარეპისკოპოსის ნაცვლად სრულიად საქართველოს კათალიკოსი დგას, განზრახ დაჩრდილულია საკ. ხელისუფლების მნიშვნ. ძე. სიმბოლური ჩვეულება, რის მიხედვითაც „სამეფო ხრმალი“ მეფეს შესაბამისი უწყების მეთაური ამირსპასალარი კი არ შემოარტყამს, არამედ ლიხთიმერეთის დიდებულთაგან აზნაურთა საგვარეულოს წარმომადგენელი გადასცემდა. ცვლილებათა არსს მეფის თვითმპყრობელობის მკაფიოდ გამოხატვა შეადგენდა. ამავე დროს ძეგლში „თვითმპყრობელი“ მეფის თანასწორი პარტნიორი („ძლიერნი და უძლეველნი“) ისინიცაა

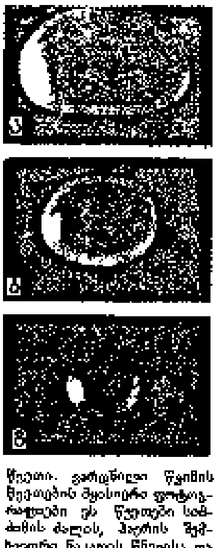

წვეთი. ვარდნილი წვეთის მექანიკური ფოტოგრაფიები და წვეთები სხვადასხვა დიამეტრის ძალის, ვარდნის შემდეგ ნაკადის წნევისა და ზედაპირული დაჭიმულობის გავლენით ცვლილებას „ფლეშ-ფოტოს“ ფორმებს. ა — წვეთის დიამეტრი d=6 მმ, ვარდნის სიჩქარე v=8,8 მ/წმ. ბ — d=4,8 მმ, v=8,0 მ/წმ; გ — d=2,8 მმ, v=6,8 მ/წმ

ლუამქარნი", რ-იც თვალსაჩინო მონაწილეობას ღებულობდა „კურთხევის ცერემონიალში. საერთოდ, მეფეთა კურთხევის „წესი და განგებაი" მრავალმხრივ საყურადღებო ძეგლია. იგი საკმაო სიცხადით ასახავს იმდროინდელი საქართვ. სახელმწ. წესწყობილებისა და ცნობილების იერარქიას. ტერმინი „ქვეყნის წყაროდ უნდა იქმნეს მინიჭებული მეფის ხელისუფლებას, სახელმწიფო წესწყობილებისა და სახელმწიფო დარბაზობის შესახებ" (ივ. ჯავახიშვილი). იგი ისეთივე ხასიათისა თუ დანიშნულების ძეგლია, როგორც „გარიგება ხელმწიფის კარისა" და „განგება დარბაზობისა".

ლიტ.: ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წგნ. 5, თბ., 1971; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წგნ. 1, ტფ., 1928, წგნ. 2, ნაკვ. 2, ტფ., 1929 (იხ. თხზ., ტ. 6—7, თბ., 1982—84). ი. ფუტკარაძე.

ᲬᲔᲡᲘᲔᲠᲘ ᲛᲠᲐᲕᲐᲚᲙᲣᲗᲮᲔᲓᲘ, ამოზნექილი მრავალკუთხედი, რ-ის ყველა გვერდი და კუთხე ერთმანეთის ტოლია.

ᲬᲔᲡᲘᲔᲠᲘ ᲛᲠᲐᲕᲐᲚᲬᲐᲮᲜᲐᲒᲐ, მრავალწახნაგა, რ-ის წახნაგები ერთნაირი წესიერი მრავალკუთხედებია, ხოლო წვეროებთან მდებარე მრავალწახნაგა კუთხეები ერთმანეთის ტოლია. არსებობს ხუთი სახის ამოზნექილი წ. მ.: ტეტრაედრი, კუბი, ოქტაედრი, დოდეკაედრი, იკოსაედრი.

ᲬᲔᲡᲘᲕᲠᲣᲚᲝᲑᲐ, ტექნიკური მოწყობილობის მდგომარეობა, რ-ის დროსაც იგი აკმაყოფილებს ტექნიკური დოკუმენტაციით გათვალისწინებულ ყველა მოთხოვნას. წესივრულია მოწყობილობა, თუ მისი ყველა პარამეტრი მოცემულ ზღვრებშია და ყველა კვანძი და ელემენტი მტყუნების გარეშე მუშაობს.

ᲬᲔᲦᲕᲔᲠᲘ, სოფელი ხაშურის რ-ნში (წაღვერის სოფსაბჭო), მდ. ლომისმწყლის (დასავლეთის ყურის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 850 მ, ხაშურიდან 29 კმ, ბორჯომიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 18 კმ. წყლულის სამკ. მეურნ. (მეცხოველეობა); საშ. სკოლა, სოფ. წაღვერში (1 კმ).

ᲬᲕᲐ, ქიმიური რეაქცია, რ-იც მიმდინარეობს პროგრესული თვითაჩქარების პირობებში. იგი აღიძვრება მაშინ, როცა რომელიმე ქიმ. სისტემაში გროვდება აქტიური ნაწილაკები (ჯაჭვური წ.) ან გროვდება სითბო (სითბური წ.). შედარებით გავრცელებულია სითბური წ., რ-იც წარმოადგენს ძლიერი ეგზოთერმული რეაქციის მიმდინარეობის სხვადასხვა ფორმას. წ-ს მახასიათებელია: რეაქციის თვითაჩქარება სისტემის მთელ მოცულობაში (თვითაალება), რეაქციის თვითაჩქარება ლოკალურ მოცულობაში გარეშე წყაროდან მორეაგირე ნივთიერებებისათვის ენერგიის მიწოდების ხარჯზე (ანთება), რეაქციის ლოკალიზაცია ვიწრო ზონაში, რ-იც სივრცეში გადაადგილდება, სტაციონარული ან კვაზისტაციონარული რეაქციები მაღალი ტემპ-რის პირობებში (ამ რეაქციებს განაპირობებს რომელიმე მოცულობაში მიმდინარე პროცესის თვითაჩქარება საწყისი ნივთიერებების მიწოდებისა და წ-ის პროდუქტების სარეაქციო მოცულობიდან გამოყვანის პირობებში). წ-ისა და აფეთქების მოვლენას ახასიათებს კრიტიკული პირობები. ტემპ-რის, წნევის, სისტემის ზომისა და სხვ. უმნიშვნელო ცვლილებისას ნელი რეაქცია შეიძლება გადაიზარდოს წ-ში ან, პირიქით, განვითარებული წ. შეიძლება შეწყდეს. ჰომოგენური წ-ის პირობებში რეაქცია მიმდინარეობს მოლეკულურ დონეზე შერეული რეაგენტების ნარევში, ჰეტეროგენულისას კი — წ-ში მონაწილე ნივთიერებების გამყოფ ზედაპირზე. ფართოდ არის გავრცელებული ჰეტეროგენული წ., რ-იც წარმოიშობა ასაორთქლებული თხევადი საწვავის ჰაერთან კონტაქტის დროს. წ-ის პროდუქტები შეიძლება იყოს როგორც აირები, ისე კონდენსირებული ნივთიერებები. თუ წ. აირების წარმოქმნის გარეშე მიმდინარეობს, კონდენსირებულ ფაზაშია საწყისი და შუალედური ნივთიერებები, აგრეთვე რეაქციის პროდუქტები.

წ-ის ქიმ. ბუნება შეიძლება იყოს სხვადასხვანაირი. ყველაზე უფრო გავრცელებულია ჟანგბადური წ. ცნობილია უჟანგბადო წ-ის მრავალი რეაქცია: ფტორის, ფტორშემცველი ნივთიერების, რეაქტიული ერთკომპონენტიანი საწვავისა და სხვ. დაშლა, ქლორირება, ფთორირება, დაზოტვა, ჰიდრირება და ა. შ. ლითონებისა, ელემენტებისაგან კარბიდების, ბორიდების, სილიციდებისა და სხვ. პირდაპირი სინთეზი.

ლიტ.: Кумагаи С., Горение, пер. с япон., М., 1979; Математическая теория горения и взрыва, М., 1980.

ᲬᲕᲔᲗᲔᲑᲘ, თხევადი წამლის სახეობა — წყალში, სპირტში, გლიცერინში, ცხიმოვან ზეთში გახსნილი მყარი წამლეულის ხსნარი, თხევადი პრეპარატები (ნაყენი, თხევადი ექსტრაქტი და სხვ.) ნარევი ან წამლეულის უწმინდესი სუსპენზია.

ᲬᲕᲔᲗᲘ, სითხის მცირე მოცულობა, რ-იც წონასწორობის მდგომარეობაში შემოსაზღვრულია ბრუნვის ზედაპირით. წ. წარმოიქმნება მცირე ხვრეტიდან სითხის ნელი გამოდინებისას, ზედაპირის ჩამორიდან სითხის ჩამოდინებისას, სითხის გაფრქვევისა და დაემულსიების დროს, აგრეთვე მყარ არადასველებად ზედაპირზე ორთქლის კონდენსაციის დროს და აირულ გარემოში კონდენსაციის ცენტრებზე (იონებზე, მტვრის ნაწილაკებზე) კერძოდ, ასე წარმოიქმნება ატმოსფეროში წყლის წ-ები წვიმის, ნისლისა და ღრუბლების წარმოშობისას.

წ-ის ფორმას განსაზღვრავს ზედაპირული დაჭიმულობისა (რ-იც მიისწრაფვის შეამციროს წ-ის ზედაპირი) და გარე ძალების (პირველ რიგში სიმძიმის ძალის) მოქმედება. მცირე ზომის წ-ს, რ-ისთვისაც სიმძიმის ძალა განმსაზღვრელ როლს არ ასრულებს, აგრეთვე წ-ს უწონობის პირობებში აქვს სფეროს (მოცემული მოცულობისათვის მინიმ. ზედაპირის მქონე სხეულის) ფორმა (იხ. კაპილარული მოვლენები). მსხვილი წ-ს დედამიწის პირობებში სფეროსებრი ფორმა აქვს მხოლოდ მაშინ, როცა წ.-ისა და მისი შემომსაზღვრელი გარემოს სიმკვრივეები ტოლია. დასველებად ზედაპირზე წ. გაიშლება, არადასველებადზე კი გაბრტყელებული სფეროს ფორმას ღებულობს (იხ. ნახ.).

ᲬᲕᲔᲗᲣᲠᲘ ᲐᲜᲐᲚᲘᲖᲘ, მიკროქიმიური ანალიზის მეთოდი. ანალიზისათვის საკვლევი ხსნარისა და რეაგენტის იღებენ რამდენიმე წვეთის რაოდენობით. გამოსაზღვრული იონის აღმოსაჩენად იყენებენ დამახასიათებელ ფერად რეაქციებს, რ-ებსაც ატარებენ საფილტრავ ქაღალდზე, საათის მინაზე და სხვ.; ანალიზი ტარდება სწრაფად და დიდი სიზუსტით (მგრძნობიარობა — 0,1—0,001 მკგ 50 მმ³ მოცულობის წვეთში). წ. ა-ს იყენებენ ანალიზურ ქიმიაში, ექსპრეს-ანალიზისათვის და სხვ.

ᲬᲕᲔᲚᲐ, სასოფლო-სამეურნეო ცხოველებისაგან (ძროხა, თხა, ცხვარი, ცხენი და სხვ.) რძის მიღების პროცესი. ლაქტაციის პერიოდში რძე წარმოიქმნება ცურში მოწველათა შორის ინტერვალში და ჩერდება მასში სარძევე ჯირკვლების კაპილარების, სადინრების გაფართოებული ავზებისა და ძუძუებში სფინქტერის არსებობის გამო. წ. ხორციელდება რძის მოცემის რთული რეფლექსური მოქმედებით. წ-ის ჯერადობა ისეთი თანამიმდევრობით ტარდება, რომ ერთი მოწველიდან მეორემდე ცურში რძის დაგროვება მოესწროს და რძის წარმოქმნა არ შეფერხდეს. ჩვეულებრივ ძროხას დღეში 2—3-ჯერ წველიან, ცხვარს—ერთხელ, თხას — 2-ჯერ. ცხოველებს წველიან მანქანებით ან ხელით.

ᲬᲕᲔᲠᲐ (Barbus), თევზების გვარი კობრისებრთა ოჯახისა. აქვთ 2 წყვილი ულვაში. წაგრძელებული და გვერდებიდან ოდნავ გაბრტყელებული ან ცილინდრული ფორმის სხეული. გვარში 100 სახეობამდე შედის. წ-ს გავრცელების არეალი ფართოა: ბინადრობენ აფრ., ევრ. და აზიის კონტინენტურ წყლებში. სსრკ-ში (აზოვის, შავი, კასპიის, არალის და ბალტიის ზღვათა აუზებში) გვხვდება წ-ს 9 სახეობა, საქართველოში ბინადრობს 2 სახეობა (მურწა, ჭანარი) და 2 ქვესახეობა (მტკვრის წ., კოლხური წ.). საქართველოში მარაგის სიმცირის გამო წ-ს მოპოვება სხვა თევზებთან ერთად ხდება. სამრეწ.-სამოყვარულო თევზჭერის ობიექტია.

მ. დემეტრაშვილი

წვეთი. წვეთისწარმოქმნა კაპილარული მილიდან წვეთების გამოდინებისას (გადიდებულია სამჯერ). კაპილარული მილის (პიპეტის) ბოლოდან მოწყვეტილი წვეთების ფორმა და ზომა დამოკიდებულია მილის დიამეტრზე, ზედაპირულ დაჭიმულობასა და სითხის სიმკვრივეზე. ეს დამოკიდებულება საფუძვლად უდევს ეტალონური (ცილინდრული) მილიდან (სტალაგმომეტრიდან) მოწყვეტილი წვეთის მასისა და მილის ბოლოზე დაკიდებული ან ბრტყელ ზედაპირზე მდებარე წვეთის ფორმის ანალიზით ზედაპირული დაჭიმულობის განსაზღვრის მეთოდებს

ᲬᲕᲔᲠᲐᲕᲐ ელენე ნიკოლოზის ასული [31. VIII (13. IX). 1909, თბილისი, — 1. VIII. 1985, თბილისი], ქართველი საბჭ. ექიმი (ჰემატოლოგი), მედ. მეცნ. დოქტორი (1952), პროფესორი (1952), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1962). სკკპ წევრი 1942-იდან. 1934 დაამთავრა თბილ. სახელმწ. სამედ. ინ-ტი. იმავე წლიდან მუშაობდა საქ. სსრ ჯანდაცვის სამინისტროს სისხლის გადასხმის ინ-ტში, 1936—83 განაგებდა ინ-ტის ბიოქიმ. ლაბორატორიას, 1983-იდან კონსულტანტი იყო. შეისწავლიდა სისხლის ბიოქიმ. კომპონენტებს ლეიკოზური დაავადების შემთხვევებში, აგრეთვე ნივთიერებათა ცვლას [illegible], სხივური დაავადების დროს და სხვ. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: სხივური დაავადება, თბ., 1960 (თანაავტ.: ზ. თოდუა, ე. სუმბათაშვილი); ჰემოთერაპიის საფუძვლები, თბ., 1964 (თანაავტ.).

ᲬᲕᲔᲠᲐᲕᲐ სიმონ დიმიტრის ძე [20. I (2. II). 1905, დაბა ხონი, ახლანდ. ქ. წულუკიძე, — 30. I. 1982, თბილისი], ქართველი საბჭ. მწერალი. დაამთავრა თსუ-ის სოც.-ეკონ. ფაკ-ტი (1928). 1930—31 იყო გაზეთ „შეჯიბრებისა", 1952—53 — „საბჭოთა მწერლის" დირექტორი. პირველი წიგნი „ნოველები" გამოაქვეყნა 1931. წ-ს ეკუთვნის მოთხრობების („მოთხრობები", 1940, 1948, 1966, „ცხრის ღიმილი", 1950, „მეჭიდავეების უბანში", 1958), მხატვრულ-დოკუმენტური ნარკვევებისა („ფოლადის გზაზე", 1960, „ამ ბიბლიურ დღეებში", 1970, „ოქტომბრის დღეები", 1981) და ლიტ.-კრიტ. წერილების კრებულები („წერილები ლიტერატურაზე", 1960, „ნარკვევები ქართულ ლიტერატურაზე", 1967). რ. კვერენჩხილაძე

ᲬᲕᲔᲠᲓᲐᲑᲐᲚᲘ, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი, VI—VII სს. მცირე სამეკლესიანი ბაზილიკა. მდებარეობს გურჯაანის რ-ნში, სოფ. ჭერემის აღმ-ით 3 კმ-ზე. ძლიერ დაზიანებულია. შიგნით და გარედან ნაგები იყო სუფთად გათლილი შირიმის ქვის სწორი რიგებით. გვერდის ნავები ამოყვანილი იყო ალიზით, ქვის მოზრდილი კვადრებით. მარტივადი დეკა-

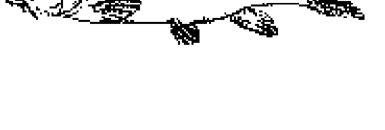

წვერა. მტკვრის წვერა (Barbus lacerta cyri)

შემოდგომის წვია

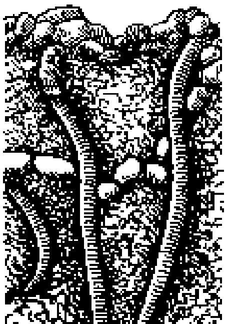

წვიმელები

ლეზით წ. ენათესავება ზედაზნის, ვაზისუბნის, საბუის სამეკლესიოან მაზოლეუმს. მთავარი ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდი გეგმით ნახევარწრიულია, კონქისა და კარსარკმლის თაღები ნალისებრი ფორმისაა. აღმოსავლეთის სარკმელი გარედან შემკულია გრეხილი ლილვებით. ორი შესასვლელი აქვს — დასავლეთ და სამხრეთ, საკურთხევლის ჩრდ. კედელთან გაჭრილი მომცრო კარით უკავშირდება ჩრდ. ნავისაგან გამოყოფილ, გეგმით მართკუთხა, მცირე ზომის სათავსს. სამხრეთის ნავს აღმ.-ით აფსიდი აქვს. მის სამხრ. კედელში მოწყობილია ორ ბოძზე დაყრდნობილი სამი თაღით გახსნილი შესასვლელი. მთავარი ეკლესიის საკურთხეველში იდგა, როგორც ჩანს, გარედან შეტანილი ქვასვეტი, რ-საც გ. ჩუბინაშვილი ფორმისა და მორთულობის ხასიათით VI ს-ით ათარიღებს (დაცულია საქართველოს ხელოვნ. მუზეუმში).

ლიტ Чубинашвили Г Н., Архитектура Кахетии, Тб., 1959; Чубинашвили Н. Г., Хандиси, Тб., 1972.

ნ. ბაღარაძე.

წვერი, სოფელი ქარელის რ-ნში (ბრეთის სოფსაბჭო). შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. აღმოსავლეთის ფრონის მარჯვ. ნაპირას ზ. დ. 700 მ, ქარელიდან 7 კმ. ტყემლოვანის მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა დაწყ. სკოლა რვაწლ. სკოლა სოფ. სალოლაშენში (1 კმ). ბ-კა

წვია შემოდგომის (Stomoxys calcitrans), ორფრთიანი მწერი ნამდვილი ბუზების ოჯახისა. ფართოდ არის გავრცელებული გამოკვეთრებით მეცხოველეობის შინაურ ცხოველებთან ახლოს. ვითარდება ნაკელში (განსაკუთრებით ცხენის) ზაფხულის განმავლობაში რამდენიმე თაობას იძლევა მასობრივი თავდასხმისას ძროხების მეწველობა და რძის ცხიმიანობა მცირდება ჯილეხის, ტულარემიის, მსხვ. რქ. საქონლის ანაპლაზმოზისა და სხვა დაავადების გამომწვევის გადამტანია

წვიმა, თხევადი ატმოსფერული ნალექი, რ-იც ღრუბლებიდან მოდის 0,5-იდან 6—7 მმ დიამეტრის წვეთების სახით ნაკლები დიამეტრის წვეთების მქონე თხევადი ნალექი არის ჟინჟღლი. წ-ის ინტენსიობა შეიძლება იყოს 0,25 მმ/სთ-იდან (თქორი) 100 მმ/სთ-მდე (თავსხმა). წ., როგორც წესი, მერეული ტიპის, უმთავრესად ფენა-წვიმისა და მაღალი ფენა ღრუბლებიდან მოდის.

წვიმელები (Haematopota), ორფრთიანი სისხლისმწოველი მწერების კრაზანების ოჯახისა აქვთ მუქი (7—12 მმ) სხეული და მუქ ფონზე სიგრძეზე დაწინწკლული ფრთები მსოფლიოში ცნობილია 390-მდე სახეობა. სსრკ-ში გავრცელებულია 17 სახეობა, აქედან საქართველოში გვხვდება 7. საქართველოში ბევრია მთის ტყეებში წ. ცხოველების გარდა თავს ესხმის ადამიანსაც გადააქვთ ინფექციური დაავადებები (ჯილეხი, ტულარემია და სხვ.).

ლ. ძერტენიძე.

წვინდირთა, სოფელი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში (აჭანდარის სოფსაბჭო), აფხაზეთის მთისწინეთში, მდ. წვინდირთის (აფსთის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირას, ზ. დ. 180 მ, გუდაუთიდან 16 კმ XIX პარტყრილობის სახ. კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა სოფ. აჭანდარაში (1 კმ)

წვირმი, სოფელი მესტიის რ-ნში (იფარის სოფსაბჭო). ზაგარის ქედის სამხრ. კალთაზე, ზ. დ. 1780 მ, მესტიიდან 18 კმ, იფარის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფელშერო-სამეანო პუნქტი. სოფელში შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლები—4 დარბაზული ეკლესია, მაცხოვრის, წმ. გიორგის, წმ. ბარბარესი და მთავარანგელოზისა. მაცხოვრის დარბაზულ ეკლესიას (განეკუთვნება შუა საუკ.) სამი მხრიდან ეკვდერები ეკვრის, დას. ნაწილში დაშენებული აქვს სამრეკლო ინტერიერი მოხატულია (XII ს.) გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მოხატულობა შესრულებულია თევდორეს მიერ. წმ. გიორგის ეკლესიის (განეკ. შუა საუკ.) კანკელის ქვედა ნაწილი ქვისაა, ზედა — სვეტებზე დაყრდნობილი სამთაღიანი ნაწილი — ხისა კანკელი მოხატული იყო. შიგნით, აღმ. კედელზე, მიშენებულია ტრაპეზი მთავარანგელოზის ეკლესიის (VIII—IX სს.) ინტერიერში დაცულია ქვის ლამაზი სამთაღიანი კანკელი. საკურთხეველი ვიწროა, აქვს ორი ღრმა ნიშა. აღმ. კედელი მრუდულია გადამხური კამარა დაყრდნობილია სამხრ. და ჩრდ. კედლის პილასტრებზე. წმ. ბარბარეს ეკლესია XII—XIII სს. ძეგლია. ეკლესიებში დაცულია ქართული ხატები — მცირე ხელოვნების ნიმუშები.

წვის კამერა, დახშული სივრცე, რ-იც განკუთვნილია აირისებრი, თხევადი ან მყარი საწვავის დასაწვავად. წ. კ. არის პერიოდული მოქმედების — დგუშიანი 2- და 4-ტაქტიანი შიგაწვის ძრავებისათვის (შწძ), და უწყვეტი მოქმედების — აირტურბინული ძრავებისათვის (აძ), ტურბორეაქტიული ძრავებისათვის (ტრძ), თხევადსაწვავიანი რაკეტული ძრავებისათვის (თრძ) და სხვ. ჰაერის ნაკადისა და წვის პროდუქტების მიმართულების მიხედვით განასხვავებენ პირდაპირი დინებისა და წინაღდენიან წ. კ-ებს, უკანასკნელიდან წვის პროდუქტები მიემართება აირის ტურბინაში

წვის სითბო ნივთიერებისა, სითბოს რაოდენობა, რ-იც გამოიყოფა ნივთიერების სრული დაწვის დროს იზომება ჯოულებით ან კალორიებით ნივთიერების მასის ან მოცულობის ერთეულის წ. ს-ს უწოდებენ კუთრ წ. ს-ს. წ. ს-ს ზომავენ კალორიმეტრიის მეთოდებით

წვიშაარხუ, სოფელი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში (ყულანურხვის სოფსაბჭო), აფხაზეთის მთისწინეთში ზ. დ. 100 მ, გუდაუთიდან 3.5 კმ 4 მარტის სახ. ყულანურხვის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა) საშ. სკოლა სოფ. ყულანურხვაში (1,5 კმ)

წვლილმანი (გეოდ.), ადგილის ის ელემენტი (ხია, ტბა, ნაგებობა და სხვ.), რ-ის შესწავლა და ქაღალდზე გამოსახვა (ტოპოგრაფიული გეგმა, მარკშაიდერული გეგმა) აუცილებელია გარკვეული მიზნებისათვის გარდა წ-ის რუკაზე გამოსახვის ტოპოგრაფიული პირობითი ნიშნებით

წვნიანი საკვები, მცენარეული საკვები, რ-იც დიდი რაოდენობით (70%-ზე მეტი) შეიცავს წყალს წ. ს-ს განეკუთვნება ძირხვენა, გოგრისებრნი, ბაღჩეული საკვები კულტურები, ძირხვენ-ბოლქვნაყოფის ფოთოლი, საკვები ბალახები, დასილოსებული საკვები. 1 კგ წ. ს-ის საერთო ყუათიანობა 0,1-იდან 0,3-მდე საკვებ ერთეულს შეადგენს შეიცავს C ვიტამინს, B ჯგუფის ვიტამინებს, ზოგიერთი — კაროტინს. წ. ს-ის მშრალი ნივთიერება მდიდარია ადვილად მონელებადი ნახშირწყლებით, ღარიბია პროტეინით, კარგად ჭამს ყველა სას.-სამ. ცხოველი

წვრთნა, ადამიანის ან ცხოველის სპეციფიკური თუ არასპეციფიკური აქტივობა, რის შედეგად გამომუშავდება ესა თუ ის მოქმედების წარმატებით შესრულების ჩვევა. ადამიანის წ. გულისხმობს მოქმედების მიზანდასახულ გამეორებას. ამის გამო წ-ის უმაღლესი საფეხურია საკუთარი თავის წ., ცხოველებისას კი მოქმედების განმტკიცება შეუმეცნებელი ხდება. ხასიათისაა

წვრთნა საბრძოლო, ჯარების (ფლოტის ძალების), შენაერთებისა და შეიარაღებული ძალების სხვადასხვა სახეობის ნაწილების, ჯარების გვარეობების, აგრეთვე ზურგის ორგანოებისა და სხვა ჯარების მეთაურებისა და შტაბების საბრძოლო მოქმედებისათვის მომზადების ერთ-ერთი ძირითადი ფორმა

წვრილბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომია, ბურჟუაზიული ეკონომიკური აზრის მიმართულება, რ-იც ასახავს წვრილი ბურჟუაზიის იდეოლოგიას. წარმოიშვა XIX ს. დასაწყისში. წ. პ. ე-ის წარმომადგენლები არიან ჟ. შ. სისმონდი და პ. ჟ. პრუდონი. წვრილი ბურჟუაზიის სოციალური ბუნებიდან გამომდინარე, წ. პ. ე. აკრიტიკებს ყველა იმ მოვლენას, რ-ებიც ემუქრება წვრილი ბურჟუაზიის ინტერესებს, ამასთან ერთად იგი იცავს კაპიტალიზმის საფუძვლებს. წ. პ. ე. შესაძლებლად მიიჩნევს წვრილი ბურჟ. ექსპლუატაციის მოსპობას ცალკეული რეფორმების მეშვეობით. ამ თეორიის წარმომადგენლები ყურადღებას მახვილებენ აქციონ კერძო საკუთრებაზე დაფუძნებული, წვრილი საქონელწარმოების მათთვის დამახასიათებელი წინააღმდეგობების გარეშე. წვრილბურჟუაზიული სოციალიზმის იდეის თანმიმდევრული მოდერნიზაციით გამოდის აზიური, აფრ., ლათ. ამერ. და სხვ. „სოციალისტური" დოქტრინები, შერეული ეკონომიკის თეორია, „დემოკრატიული სოციალიზმის" და „საბაზრო სოციალიზმის" მოდელები და სხვ. წ. პ. ე-ის მეცნ.-კრიტ. ანალიზი მოცემულია მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსთა შრომებში.

ლიტ მარქსი კ., ენგელსი ფ., კომუნისტური პარტიის მანიფესტი, თბ., 1974; მარქსი კ., ფილოსოფიის სიღატაკე, თბ., 1948; ლენინი ვ., ეკონომიური რომანტიზმის დახასიათებისათვის, თხზ. 1, თბ., 1953; ენგელსი ფ., ანტი-დიურინგი, თბ., 1952; ლენინი ვ. ი., რას არიან „ხალხის მეგობრები" და როგორ იბრძვიან ისინი სოციალ-დემოკრატების წინააღმდეგ?, თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 1; მისივე, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, იქვე, ტ. 3; მისივე, მარქსიზმი და რევიზიონიზმი, იქვე, ტ. 15

წვრილბურჟუაზიული სოციალიზმი, ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის თეორიების კრიტიკული მიმართულება, რ-იც გამოხატავს კაპიტალიზმის კრიტიკას და ახალი საზოგადოების აშენების უტოპიურ პროგრამას სოციალისტური რევოლუციისა და პროლეტარიატის დიქტატურის დამყარების გარეშე. წ. ს-ის თანახმად, წვრილბურჟუა მწარმოებლებისათვის ასეთი საზ-ბა იდეალურია კაპიტალ. წარმოების სისტემაში (იხ. სტატიები „დემოკრატიული სოციალიზმი", „წვრილბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომია")

„წვრილგლეხური მეურნეობის სიმტკიცის" თეორია, ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის ერთ-ერთი მიმართულება, რ-ის თანახმად, წვრილ წარმოებას სოფლის მეურნეობაში უპირატესობა აქვს მსხვილ წარმოებასთან შედარებით. „წ. მ. ს." თ. აღმოცენდა და ფართოდ გავრცელდა XIX ს. დასასრ. და XX ს. დასაწყისში, როცა ამ ქვეყნების სოფლ. მეურნეობაში სწრაფად დაიწყო განვითარება კაპიტალ. ურთიერთობებმა. ამ თეორიის მომხრეები ცდილობდნენ უარეყოთ მარქსიზმის დებულება სოფ. მეურნეობასა და მრეწველობაში კაპიტალიზმის განვითარების ერთ. კანონების იდენტურობის შესახებ. „წ. მ. ს." თ-ის მიხედვით, კაპიტალიზმი უზრუნველყოფს წვრილგლეხური მეურნეობის პროგრესს და, მაშასადამე, გლეხობა დაინტერესებულია კაპიტალიზმის შენარჩუნებითა და განვითარებით აქედან გამომდინარე, იგი პროლეტარიატის კი არა ბურჟუაზიის „ბუნებრივი" მოკავშირეა. ბურჟ. ეკონომისტების (ლ. ბრენტანო, მ. ჰერცი, ე. დავიდი, ბ. პაპერი) გარდა, ამ თეორიას აქტიურად ქადაგებდნენ აგრეთვე რევიზიონისტული ფრთის წარმომადგენლები და აგრეთვე სოციალ-დემოკრატია (ე. ბერნშტეინი, ფ. ჰერცი, ე. დავიდი და სხვ.). რუსეთში „წ. მ. ს." თ-ის წარმომადგენლები იყვნენ ნაროდნიკები, „ლეგალური" მარქსისტები, ესერები და და მენშევიკების წრიდან. „წ. მ. ს." თ. ამხილეს,

რომ კაპიტალიზმის განვითარებას უარყოფითი შედეგი მოაქვს მთლიანად მრეწველობაში, სადაც მსხვილი წარმოება წვრილს აძევებს. სოფლის მეურნეობაში კი წარმოების ბიოლ. და ბუნებრივ-კლიმ. მახასიათებლის ფაქტორები ხელს უშლიან სასოფლო წარმოების კონცენტრაციას. გარდა ამისა, საქონლის წარმოებაზე თავიანთ წვრილი მწარმოებლების უფრო ნაკლები დანახარჯი აქვთ, ვიდრე მსხვილ მწარმოებლებს პრაქტიკამ არ დაადასტურა ამგვარ შეხედულებათა სისწორე. ამჟამად სოფ. მეურნ. ისეთივე კაპიტალ. ინდუსტრ. დარგს წარმოადგენს, როგორც ეკონ. სხვა დარგები. ამ პირობებში „წ. მ. ს." ტ-მ დაკარგა თავისი ადრინდ. მნიშვნელობა მხოლოდ პოლიტ. ეკონომიაში სამაგიეროდ წარმოიშვა მისი ნაირსახეობა — „ოჯახის (ფერმერული) მეურნეობის სიმტკიცის" თეორია (იხ. *ფერმერული მეურნეობა*).

წვრილი, მაღალი ხმის სახელწოდება ქართულ (გურულ-აჭარულ) ხალხურ სიმღერებში. სხვა მაღალი ხმებისაგან (გამყივანი, კრიმანჭული) განსხვავდება სისადავით. ნაკლებად აქტიურობით გურული სამხმიანი სიმღერების უმეტესობის ზედა ხმა. შ. ია.

წვრილი ბურჟუაზია, წარმოების საშუალებების წვრილი მესაკუთრეების კლასი კაპიტალისტურ საზოგადოებაში (ქალაქად — ხელოსნები, ვაჭრები და სხვ., სოფლად — წვრილი ფერმერები, გლეხობის დიდი ნაწილი და სხვ.). წ. ბ. არაერთგვაროვანი კლასია, ზოგიერთი ნიშნით ემსგავსება კაპიტალ. საზ-ბის ძირითად კლასებს, ზოგიერთით კი განსხვავდება მათგან. ბურჟუაზიასთან მას საერთო აქვს ის, რომ არის წარმოების საშუალებათა მესაკუთრე. მაგრამ წვრილი საკუთრება წარმოების საშუალებებზე მას შესაძლებლობას არ აძლევს იცხოვროს გაუსაღარებული შრომის ექსპლუატაციის მეშვეობით, რომ არ დასჭირდეს წარმოების პროცესში უშუალო მონაწილეობა. ამიტომ, წ. ბ. ერთდროულად მესაკუთრეც არის და მშრომელიც. წარმოების პროცესში უშუალო მონაწილეობა მას პროლეტარიატთან აახლოებს. აქედან გამომდინარეობს წ. ბ-ის ორმაგი ბუნება: როგორც კერძო მესაკუთრე, იგი რეაქციული კლასია, იმედს ამყარებს ბურჟუაზიაზე, არ ენდობა რევოლუციას, რ-იც მისი აზრით, წვრილ საკუთრებას მოსპობით ემუქრება. როგორც მშრომელი, წ. ბ. უპირისპირდება მსხვილ კაპიტალს, თანაუგრძნობს ექსპლუატირებულებს, აყენებს დემოკრ. მოთხოვნებს.

წ. ბ-ის მერყეობას აძლიერებს მისი სოც. არაერთგვაროვნება. იგი შედგება როგორც შეძლებული, ისე საშ. და ღატაკი ფენებისაგან. წ. ბ-ის შეძლებულ ფენას უპირატესად ორიენტაცია აქვს ბურჟუაზიისაკენ, მაშინ როდესაც წ. ბ-ის ღატაკი და საშ. ფენები უფრო და უფრო მეტად იხრებიან პროლეტარიატის მხარეს.

კაპიტალ. საზ-ბის საწარმოო ძალთა განვითარების საფუძველზე გარდაუვალად მიმდინარეობს წვრილი სასაქონლო მეურნეობის თანდათანობითი შეზღუდვისა და შევიწროების ტენდენცია. განუვითარებელი მატერ.-ტექ. ბაზა, რ-საც წვრილი წარმოება ემყარება, და შრომის დაბალი ნაყოფიერება უთანასწორო პირობებს ქმნის კონკურენციულ ბრძოლაში მსხვილ მანქანურ წარმოებასთან. ამის შედეგია ის, რომ ისტ. განვითარების პროცესში წვრილბურჟ. კლასი ვერ უძლებს მონოპ. ბურჟ. კონკურენციას და თანდათანობით იშლება, მშრომელი წვრილი მწარმოებლები პროლეტარიზაციას განიცდიან.

მერყევი და გარდამავალი ეკონ. მდგომარეობის გამო წ. ბ. პოლიტიკაშიც მერყეობს, ეწინააღმდეგება „საშუალო ხაზის" დაცვას. „წვრილი ბურჟუაზია ისეთ ეკონომიკურ მდგომარეობაშია, მისი ცხოვრების პირობები ისეთია, რომ იგი უეჭველად და გარდუვალად ეტანება ხან ბურჟუაზიას, ხან პროლეტარიატს. წვრილ ბურჟუაზიას თავისი წარსული მიუწევს ბურჟუაზიისაკენ, თავისი მომავალი — პროლეტარიატისაკენ" (ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 25, გვ. 256).

ამიტომ მუშათა კლასისა და მისი რევ. პარტიის ამოცანა ის არის, რომ მიიმხროს ქალაქისა და სოფლის წ. ბ., უწინარეს ყოვლისა, მისი მშრომელი, ღატაკი ფენები, დაამყაროს მასთან კავშირი, ამასთან გადაჭრით წინ აღუდგეს წვრილბურჟ. იდეოლოგიას და დაიცვას მშრომელთა შეგნება მისი მავნე ზეგავლენისაგან. კომუნისტური და მუშათა პარტიები წარმატებით იყენებენ მუშათა კლასთან წ. ბ-ის მშრომელი ფენების კავშირის სხვადასხვა ფორმას სოციალიზმისა და დემოკრატიის ინტერესებისათვის. *მ. ლუტიძე.*

წვრილი ერი, მწარმოებელი მოსახლეობის ის ნაწილი ადრეულ და განვითარებულ ფეოდალურ საქართველოში, რ-იც ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა პირადი თავისუფლების მთელ რიგ ნიშნებს. წ. ე., როგორც ამ რთული სოც. ტერმინის სემანტიკა გვიჩვენებს, ძველი „ერის" ნაშთია, მისი დაშლის საერთოდ შორს წასულ პროცესში დაწვრილებული და დაქნინებული. ს ჯანაშიას აზრით, ტერმინი „წვრილ-ერი" არის დარქმეული, წარჩინებულთა მიერ შემოღებული „დაბალი", „წვრილი" ხალხის აღსანიშნავად, რ-იც თავის თავს ალბათ ჯერ კიდევ „ერს" უწოდებდა თავის დროზე ეს ტერმინი ალბათ საერთოდ გავრცელებული იყო, ჩვენამდე მოღწეულ წყაროებში კი სულ სამჯერ არის დადასტურებული პირველად XI ს. ისტორიკოსი ჯუანშერი იხსენიებს არაბის რეგიონ პოლიტიკის პროპაგანდისტ ბიზანტ. ეპისკოპოსის საქმიანობასთან დაკავშირებით V ს-ში, როცა „წვრილი ერი", წარჩინებულებისაგან განსხვავებით, „მოიქცა ქრისტიანობისაგან". მეორედ წ. ე. მოხსენიებული ჰყავს ასევე XI ს. ისტორიკოსს სუმბატ დავითის ძეს შავშეთ-კლარჯეთში ბაგრატიონთა ბატონობის დემეტრე კლარჯის აჯანყებასთან დაკავშირებით XI ს-ში. აქაც „წ. ე." საეკლესიო კონსერვატიზმის გამო აზნაურებისაგან განსხვავებულ პოზიციაზე დგას. ამ ტერმინის ხმარების ადრეული ძეგლი ერისთავთა აქტი XIV ს. უკანასკნელ მეოთხედში მიიღებს სოც. მდგომარეობის აღსანიშნავად როგორც ჩანს, ამ დროის მიერ საქართველოს მწარმოებელი მოსახლეობის არც ერთი ფენის მიმართ ეს ტერმინი უკვე კარგა ხანია აღარ იხმარებოდა, რაც გლეხთა კლასის საბოლოო ჩამოყალიბებით იყო გამოწვეული. წ. ე. მწარმოებელი მოსახლეობის მთლიან ქრისტ. გაღრმავებული ფენა, რ-იც სახელმწიფოსა და აზნაურების „ყმობაში" (ვასალობაში) შედიოდა. თანდათანობით ფეოდ. ურთიერთობის შემდგომმა განვითარებამ „წ. ე." საბოლოოდ „გლეხობად" აქცია. ეს პროცესი XII—XIII ს-ში უნდა დასრულებულიყო.

ლიტ.: ბ ო გ ვ ე რ ა ძ ე ა., ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV—VIII საუკუნეებში, თბ., 1979; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი., თხზულებანი, [ტ.] 2, თბ., 1949. *ა. ბოგვერაძე.*

წვრილი ნაწლავი, საჭმლის მომნელებელი მილის შუა მონაკვეთი კუჭის გასავლიდან (პილორუსი) ბრმა ნაწლავამდე; შედგება თორმეტგოჯა, მლივი და თეძოს ნაწლავებისაგან. იხ. აგრეთვე *ნაწლავები.*

წვრილპირა თევზი, ატრინა-თევზი, სალანქსი (Salangichthys microdon), თევზი სალანქსისებრთა ოჯახისა. მისი სხეულის სიგრძე 8—10 სმ, მასა — 0,7—1,5 გ აღწევს. აქვს თითქმის გამჭვირვალე სხეული, ზემოდან ქვემოთ შებრტყელებული თავი. ბინადრობს იაპონიის ზღვის სამხრ. ნაწილის სანაპირო წყლებში, იაპ. ზღვაში და იაპ. აღმ. სანაპიროებთან მისი სამრეწვ. მნიშვნელობა მცირეა. Salangichthys-ის გვარის ზოგიერთ სახეობასაც ატრინა-თევზს უწოდებენ. *გ. მარგაშიძე.*

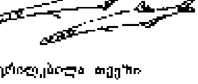

წვრილპირა თევზი

წვრილფეხიანი მაიმუნები (Colobinae), ვიწროცხვირიან მაიმუნების ქვეოჯახი ანთროპოიდთა ოჯახისა. მათი სხეულის სიგრძე 41—83 სმ, აქვთ ძალზე გრძელი კუდი (50—110 სმ). მომრგვალო თავი, მოკლე ქვედა ყბა. გაერთიანებულია 6 გვარი: კოლობუსი (გვერეცა), ლანგური, პრესბიტისი, ცხვირა მაიმუნი, რინოპითეკი და სიმიასი. გავრცელებული არიან სამხრ.-აღმ. აზიაში, აფრიკაში. მეხეთრი ცხოველები არიან. ზოგიერთები (რინოპითეკები, ლანგურები) ბინადრობენ მთებში 4 ათ. მ-მდე.

წინარა, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ცხინვალის რ-ნში (ვერის სოფსაბჭო), გუფთის ქედის სამხრ. კალთაზე ზ. დ. 1540 მ, ცხინვალიდან 19 კმ. ვანათის მეტყევეობის საბჭ. მეურნ.-კომპლექსი.

წიაღისეულის საბადოთა გეოლოგია, გეოლოგიის იმ დარგთა ერთობლიობა, რ-იც შეისწავლის დედამიწის ქერქში სასარგებლო წიაღისეულის წარმოქმნის პირობებს და გავრცელების კანონზომიერებებს. სასარგებლო წიაღისეულის საბადოთა ძიება, აღმოჩენისა და ნაყოფიერ შეფასებისთვის წ. ს. გ. საფუძველს უდებს წიაღისეულის საბადოთა გავრცელების პროგნოზირებას (იხ. სტ. *მეტალოგენია*), ძიების, ძიების, საბადოთა ექსპლუატაციის და წიაღისეულის გამდიდრების მეთ. საფუძვლების დამუშავებას. წ. ს. გ-ში, სასარგებლო წიაღისეულის რაობის მიხედვით გამოიყოფა შემდეგი დარგები: მ ა დ ნ ე უ ლ ს ა ბ ა დ ო თ ა გ ე ო ლ ო გ ი ა, რ-იც შეისწავლის ლითონთა საბადოებს (იხ. სტ. *მადანი*), ა რ ა მ ა დ ნ ე უ ლ ს ა ბ ა დ ო თ ა გ ე ო ლ ო გ ი ა, რ-იც შეისწავლის არალითონური წიაღისეულის საბადოებს (მისი ქვედარგებია საშენ მასალათა, მარილების, ძვირფასი და სანახელავი ქვების, აგრონომიული მადნების და სხვა საბადოთა გეოლოგია), ს ა წ ვ ა ვ ი ს ა ს ა რ გ ე ბ ლ ო წ ი ა ღ ი ს ე უ ლ ი ს ს ა ბ ა დ ო თ ა გ ე ო ლ ო გ ი ა (მ. შ. ნავთობისა და აირის, წიაღისეული ნახშირის, საწვავი ფიქლებისა და ტორფის საბადოთა გეოლოგია). წ. ს. გ-ის თეორ. საფუძვლები ემყარება იმ ფაქტობრივი მასალის ანალიზს, რ-იც მიღებულია უფრო ცნობილი საბადოს ძიებისა და ექსპლუატაციის დროს. გეოლ. სხვა დარგების — მინერალოგიის, გეოქიმიის, პეტროგრაფიის, სტრატიგრაფიის, ტექტონიკისა და სხვ. მონაცემებს საბადოთა გენეზისის შესწავლისას. წ. ს. გ. ფართოდ იყენებს აგრეთვე ფიზ. ქიმ. და მყარი სხეულის ფიზიკის ექსპერ. მონაცემებს და თეორ. დებულებებს.

ლიტ.: С м и р н о в В. И., Геология полезных ископаемых, 4 изд., М., 1982. *შ. თოფჩიშვილი.*

წილკანი, სოფელი მცხეთის რ-ნში (წილკნის სოფსაბჭო), იგოეთის სამხრ. მთისწინეთში. ზ. დ. 260 მ, მცხეთიდან 23 კმ, სადგურიდან (ქსნის რკინიგზის სადგ.) 19 კმ. გომის მევენახეობა-მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა, რძე. სკოლა, ბ-კა, კლუბი.

წიბო მ რ ა ვ ა ლ წ ა ხ ნ ა გ ი ს ა, მისი წახნაგის გვერდი.

წიპწარა, მცოხნელი ცხოველების მრავალსაკნიანი კუჭის უწინარესი განყოფილება (ირმებს და აქლემებს არ გააჩნიათ), რ-იც მოთავსებულია ბადურასა და მაჭიკს შორის. წ-ს შიგნითა ზედაპირზე, ძირის გარდა, ლორწოვანი გარსი წარმოქმნის სხვადასხვა სიმაღლის სიგრძივ ნაოჭებს, რ-ებიც წიგნის ფურცლებს წააგავს (აქედან სახელწ.). ფურცლებს აქვთ მოძრაობის უნარი (შეიცავენ გლუვ კუნთებს). ცხოველის მიერ ცოხნის შემდეგ მეორედ

ვ. წიგნაძე

გადაყვანილი საკვები წ-ში სამილითი ქუცმაცდება და მაჭიკში გადადის.

წიგნაძე ვერა ცირლამის ასული (დ. 24. IX. 1924, ბაქო), ქართველი საბჭ. ბალერინა. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1955). 1943 დაამთავრა ბაქოს ქორეოგრაფიული სასწავლებელი. 1943—46 ცეკვავდა აზერბაიჯანის სახ. ოპერისა და ბალეტის თეატრში, 1946-იდან თბილ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის წამყვანი მოცეკვავე გახდა. 1970-მდე იყო ვ. ჭაბუკიანის უცვლელი პარტნიორი და ქართ. ეროვნ. საბალეტო რეპერტუარის დამკვიდრების მონაწილე. იგი პირველი ინტერპრეტატორია შემდეგი პარტიებისა: კრიალი ფერია (ტ. კილაძის „სინათლე"; სახელმწ. პრემია, 1948), ოტერა (დ. თორაძის „გორდა"; სახელმწ. პრემია, 1951), ნატაშა (დ. თორაძის „მშვიდობისათვის"), დეზდემონა (ა. მაჭავარიანის „ოტელო"), თამარი (ს. ცინცაძის „დემონი"). წ-ის ცეკვისათვის დამახასიათებელი იყო პოეტურობა, რომანტ. მეტყველება, დახვეწილი ოსტატობა. მაღალი, პლასტიკური ნახტომი, მოძრაობის სიმსუბუქე და გამომსახველობა, კარგი სცენური გარეგნობა, რაც განსაკუთრებით მჟღავნდებოდა ფართო საშემსრულებლო დიაპაზონის ლირიკული, დრამატული და გმირული ხასიათების როლებში: ჟიზელი (ადანის „ჟიზელი"), ლაურენსია (კრეინის „ლაურენსია"), ოდეტა-ოდილია (ჩაიკოვსკის „გედის ტბა"), ნიკია (მინკუსის „ბაიადერკა"), ავრორა (ჩაიკოვსკის „მძინარე მზეთუნახავი"), ტაო-ხოა (გლიერის „წითელი ყაყაჩო"). წ. ახალგაზრდობისა და სტუდენტთა მსოფლიო ფესტივალის ლაურეატია (1949). ამჟამად მუშაობს თბილ. ოპერისა და ბალეტის თეატრში პედაგოგ-რეპეტიტორად.
ნ. გურია.

წიგნის ბეჭდვა, წიგნის ბეჭდვა, საწარმოო პროცესების კომპლექსი, რ-ის მიზანია ნაბეჭდი პროდუქციის დამზადება. წ-ის მატერ.-ტექ. საფუძველია პოლიგრ. პროცესი, რ-ის მიზანია ორიგინალის ანალოგიური სალებავიანი გამოსახულების (ტექსტის) მიღება და ამ გამოსახულების მიმღებ ზედაპირზე (ძირ. ქაღალდზე) გადატანა საბეჭდი ფორმიდან, რ-იც შედგენილია ცალკეული ელემენტებისაგან (ლიტერებისაგან). თანამედროვე წ-ის წარმოების აღსანიშნავად უფრო ხშირად იყენებენ ტერმინს პოლიგრაფია.

წ-ის პირველი ცდები ჩაატარა 1041—48 ჩინ. მი შენმა, ევროპაში კი XV ს. 40-იან წლებში — გერმ. ი. გუტენბერგმა (იხ. სტ. ბეჭდვა). წ-ის განვითარებაში დიდი როლი შეასრულა ე. წ. ტიპომეტრიამ (სასტამბო ზომათა სისტემამ), რ-იც დაამუშავეს ფრანგებმა პ. ფურნიემ და ფ. დიდომ. ნამდვილი რევოლუცია მოახდინა წ-ში საბეჭდი მანქანის შექმნამ (ფ. კენიგი) 1814 წ. 29 ნოემბ. ამ მანქანაზე პირველად დაიბეჭდა გაზ. „ტაიმსის" (ლონდონი) ნომერი. საილუსტრაციო პროცესების სრულყოფისათვის იქმნებოდა რეპროდუქციის ფოტომექან. ხერხები (ფოტოტიპია, ცინკოგრაფია, ავტოტიპია, რასტრული ღრმა ბეჭდვა). 1886 გერმ. ო. მერგენტალერმა მიიღო პატენტი ლინოტიპის შექმნაზე. 1895 გ. [illegible] პირველი ფოტოასაწყობი მანქანა. XIX და XX სს. მიჯნაზე შეიქმნა ღრმა და ოფსეტური ბეჭდვის მანქანები, XX ს-ში — ავტომ. ნაკადური ხაზები. XX ს. 50—60-იანი წლებიდან წ-ში დაიწყეს ელექტრონიკის გამოყენება. ფოტოელექტრონიკამ რაციონალური გახადა საილუსტრაციო ფორმების დამზადების პროცესები, ფერდაყოფა და ფერკორექტურა. გაჩნდა გამოსახულების მიღების ელექტრული ხერხები (ელექტროფოტოგრაფია). განვითარდა სალებავიანი გამოსახულების გადატანის უკონტაქტო ელექტრული ხერხები.

წიგნთგაცვლა საბიბლიოთეკო, ერთი ბ-კის ფონდიდან ბეჭდვითი ნაწარმოებთა მუდმივ სარგებლობაში გადაცემა მეორე ბ-კისათვის [illegible]
ტომიდან [illegible] არსებობს [illegible] ბ-კებში [illegible] ვ. ი. ლენინის სახ. [illegible] სახელმწ. [illegible] ცენტრ. [illegible] წიგნ [illegible] ნაწილების 100-ზე მეტი საცავი [illegible] (ერთდროულად მოთავსდება 1,4 მლნ ტომი). საზღვარგარეთ [illegible] წ. [illegible] დიდ ბრიტანეთში (ბრიტ. ეროვნ. [illegible] ცენტრი — BNHC — ლონდონში) და აშშ-ში (USBF — ვაშინგტონში), სადაც მოქმედებს [illegible] პრინციპი.

საერთაშ. წ. წარმოებს [illegible] (ან მრავალმხრივ) [illegible] წიგნის ბეჭდის ან ხელნაწერის [illegible] ზე. [illegible] წიგნებს [illegible] წ-ში, [illegible] ალბ. [illegible]

წიგნთმოყვარეობა, [illegible] წიგნისა და წიგნის [illegible] ნაწარმოებთა [illegible] და გამოყენების [illegible] თეორიის, წიგნის [illegible] სახელმძღვანელო [illegible] ბიბლიოგრაფიული [illegible] ისტორიის, თეორიის [illegible] და ორგანიზაციას. წ-ის [illegible] და აქტიურად [illegible] დებს [illegible]

რუსეთში წ-ის საზოგადოებათა [illegible] XVIII ს-ში XIX ს. შუა წლებში [illegible] ბიბლიოგრაფიის ცდა", 1813).

1820 გ. [illegible] წ. ნ. [illegible] 1915 [illegible] წ-ის [illegible] საზოგადოება [illegible] გ. [illegible]

საქ. წ-ის [illegible] წიგნის [illegible] (ი. [illegible]) წიგნის [illegible] წ-ის [illegible] წიგნის [illegible] ბა, [illegible] და გამო[illegible] ბები

სსრკ სა და საზღვარგარეთის [illegible] წიგნთმოყვარეთა [illegible] კლუბები, [illegible]

წიგნი, ინფორმაციის [illegible] საშუალება, პოლიტიკური და იდეოლოგიური ბრძოლის, ცოდნის გავრცელების განათლებისა და აღზრდის [illegible] ზე [illegible] მის ფორმა, წ. პარტიული და [illegible] მჭიდროდ გამოხატავს [illegible] ვ. ი. ლენინის გამოთქმით, [illegible] სახელმწ. [illegible] წ [illegible] რით არის დაკავშირებული [illegible] თან, [illegible] ჩინების [illegible] და [illegible]

წ-ის ტექსტის [illegible] წიგნების, [illegible] გამოსახულების საშუალებით [illegible] (გამონაკლისია [illegible] ალურ ენციკლოპედიის, რ [illegible] არის დაბეჭდილი)

ითანამედროვე წ. წარმოადგენს ყდაში აკინძულ ტექსტისა და ილუსტრაციის შემცველი ფურცლების კომპლექსს, გარე დამცველი ელემენტებით (ყდა, გარეკანი) და ნაბეჭდი გვერდების გააზრებული რიგითობით (იუნესკოს რეკომენდაციების შესატყვისად — ნაბეჭდი ფაბზე მეტი, ე. ი. არანაკლებ 48 გვერდისა). წ. არის წიგნის საქმის (გამოც.- და წარმოების იმ დარგების ერთობლიობა, რ-ებიც დაკავშირებულია წ-ის შექმნასთან, გამოცემასთან, დაცვასთან, აღწერასა და შესწავლასთან) პროდუქტი. ტექნ. ლიტ-რის, ხელოვნ. ნაწარმოებთა შექმნა პოლიგრ. აღწარმოებისა და გავრცელებისათვის, მათი პარტ. და პროფ. შეფასება, დასაბეჭდად მომზადება და გამოცემა საგამომცემლო საქმის ფუნქციაა. წ-ის მრავალრიცხოვან აღწარმოებას ახორციელებს პოლიგრ. მრეწველობა (იხ. პოლიგრაფია), ხოლო მისი გავრცელება და პროპაგანდა წიგნით ვაჭრობის ფუნქციაა. წ-ის შეგროვება, სისტემატიზება და დაცვა, მისი პროპაგანდა და კითხვის ხელმძღვანელობა ხდება საბიბლიოთეკო საქმის საზღვრებში (იხ. ბიბლიოთეკა, ბიბლიოთეკათმცოდნეობა). მკითხველთა მიზანდასახული ინფორმირება წ-ისა და ბეჭდური პროდუქციის სხვა სახეობათა შესახებ ბიბლიოგრაფიის ამოცანაა. წ-სა და წ-ის საქმეს ისტ. და თანამედროვე ასპექტებში შეისწავლის კომპლ. სამეცნ. დისციპლინა — წიგნთმცოდნეობა.

ძვ. დროში ჩამოყალიბდა წ-ის კონსტრუქციული ორგანიზაცია (იხ. აღმოსავლეთის ხელნაწერები) — ფურცლების ან გრაგნილების ერთობლიობა, რ-იც შეკრულია რვეულის ან ბლოკის სახით. XIII ს-იდან ევროპაში წ. იბეჭდება ქაღალდზე (პირველი ნაბეჭდი ქართ. წ-ის შესახებ იხ. სტ. ბეჭდვითი სიტყვა). წიგნის ხელოვნება ანუ ბეჭდური ნაწარმოების მხატვრული გაფორმება გულისხმობს შრიფტების შერჩევას, ტექსტის განლაგებას, გვერდებისა და ილუსტრაციის მონტაჟს, გარეკანისა და ყდის გაფორმებას და ა. შ. წ-ის ხელოვნება მჭიდროდ არის დაკავშირებული კონკრ. ეპოქასთან, მის სოც. და კულტ. ინტერესებთან, ესთეტიკასა და იდეოლოგიასთან.

სსრკ-ში წ-ის ხელოვნ. განვითარებამ განაპირობა წ-ის ილუსტრატორთა თვალსაჩინო ოსტატების გამოჩენა.

საქართველოში ბეჭდურ წ-თან ერთად ვითარდებოდა მისი ილუსტრაციაც. XIX ს. დასასრულს და XX ს. დასაწყისში ქართ. წ-ები გამოდიოდა ქართ. მხატვრების: ზ. თავაქარაშვილის, გ. ტატიშვილის, ყ. სოლომონ-ერისთავის, შ. ქიქოძის, ა. ცინცაძისა და სხვათა ილუსტრაციებით. ქართ. საბჭ. წ-ის გაფორმებას საფუძველი ჩაეყარა მას შემდეგ, რაც თბილისის სამხატვრო აკადემიაში გაიხსნა გრაფიკის ფაკ-ტი. 20—30-იან წლებში მხატვრები აქტიური ეწეოდა ქართ. ლიტ-რის კლასიკოსთა ნაწარმოებებისა და საბავშვო ლიტ-რის გაფორმებას (თ. აბაკელია, ე. ახვლედიანი, ლ. გუდიაშვილი, ი. გაბაშვილი, უ. ჯაფარიძე, ს. ქობულაძე, ი. თოიძე და სხვ.). წ-ის ხელოვნ. განვითარებაში დიდი ღვაწლი მიუძღვით ვ. გრიგოლიასა და ვ. ქუთათელაძეს. 1967 მოსკ. საკავშ. გამოფენაზე I ხარისხის დიპლომით აღინიშნა „ვეფხისტყაოსნის მინიატურები", ოქროს მედლით — ვეფხისტყაოსნის მინიატურული გამოცემა. 1970 მოსკ. საერთაშ. წ-ის გამოფენაზე I ი ფოთოლოსფერის დიპლომით დაჯილდოვდა ალბომი „ქართული ხელნაწერები", „[illegible] ლექსიკონი". 1976-იდან მოყოლებული წ-ის ხელოვნ. საკავშ. კონკურსებზე სხვადასხვა ჯილდო არაერთხელ მიიღეს ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის ტომებმა და სხვ.

წიგნი (სამართ. ისტ.), საბუთი ძვ. საქართველოში. ს.-ს. ორბელიანის წ. წერილ-

ლიის ერთ-ერთ სახეს მიაწერდა („წერილთაგანი ერთი“). წ. სამართ. სხვადასხვა დარგის საბუთის ერთდებოდა კერძოდ, სახელმწ. სამართ. სფეროს განეკუთვნებოდა, მაგ., „წიგნი სამეუფო“ ან „წიგნი მეფისაჲ“ (მეფის მიერ თუ მისი სახელით დაწერილი საბუთი), „პატრონის წიგნი“ (მეფის ბრძანებაბა) და „გარიგების წიგნი“ (მოხელის უფლება-მოვალეობათა განმსაზღვრელი საბუთი) სამოქალაქო სამართლისა იყო ყიდვის, სათავდებო, ანდერძის, ვალის, ნასყიდობის, „გაცვლილობისა“ და სხვ. წ-ები სისხლ. წყაროებში მხვდება, ყმობისა თუ აზატობა-თარხნობის წ-ებთან ერთად სადავო, საშუამავლო, ნაფიცობის (საასამართლო გადაწყვეტილების), მიცემობის ყაბალობის, ვედრების, ცოდვათ შენდობისა და „ნაშვილებობის“ წ-ებიც. გვხვდება „წ.“ სიგელის ტოლფას პარალელურ ტერმინადაც იხმარებოდა (ზოგი საბუთი „წიგნისა და სიგელის“ სახელით იხსენიება) იხ. სტ. *სამართლის წიგნი*

წყარო: ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1—6, თბ., 1963—77

ლიტ.: ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნ 3, თბ., 1966; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა, წიგნ 3, ნაკვ. 2 — ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, ტფ., 1926 ი. სურგულაძე.

ᲬᲘᲒᲜᲘᲗ ᲕᲐᲭᲠᲝᲑᲐ, არაპერიოდული ბეჭდური გამოცემების (წიგნების, ბროშურების, პლაკატების, ლია ბარათების, ნოტების და სხვ.) გავრცელება გაყიდვის გზით; სახს. მეურნ. დარგი, რ-ის საზოგადოებრივი საჭირო ფუნქციას შეადგენს ბეჭდური პროდუქციის დაყვანა მომხმარებლამდე წიგნთმოყვარეთათვის გამოცემებზე ხელი შეუწყო წ. ვ-ის განვითარებას

ოქტ. რევ. შემდეგ წ. ვ. გადაეცა სახელმწ. და საზ. ორგანიზაციებს. საკ. კპ(ბ) ცკ-ის 1931 წ. 15 აგვ. დადგენილებამ „საგამომცემლო მუშაობის შესახებ“ საფუძველი ჩაუყარა წ. ვ-ს, რ-იც ეყრდნობოდა წიგნზე მოსახლ. მოთხოვნის შესწავლას. წ. ვ-ის განვითარება ასახავს სსრკ ხალხთა კულტ. პროგრესს. წ. ვ. წარმოებს სხვადასხვა მაღაზიაში; ქვ. წიგნებს ყიდულობს და ყიდის ბუკინისტური მაღაზიები, საბიბლიოთეკო კოლექტორები გეგმიანად აკომპლექტებენ მასობრივ ბ-კებს. განვითარებულია წ. ვ-ის მოძრავი ფორმები — წიგნით-დამრიგებლობა. წიგნის ავტოფურგონი, აგრეთვე წიგნის მასობრივი პროპაგანდის სხვა საშუალებები: გამოფენა-გაყიდვა, ლატარია და სხვ. წ. ვ-ის ისტორია, ორგანიზაცია, ეკონომიკა, საგაჭრო წიგნთმცოდნეობა და წ. ვ. ბიბლიოგრაფია ელიდნის საეც. დარგის — ბ ი ბ ლ ი ო პ ო ლ ი ს ტ ი კ ი ს შესწავლის საგანია (ბერძნ. biblion — წიგნი და poleo — ვაჭრობა).

სოციალ. ქვეყნებში წიგნის დიდი მაღაზიები სახელმწ. და საზ. ორგანიზაციებს ეკუთვნის. მაღაზიების მცირე ნაწილი, უმთავრესად ბუკინისტური, კერძო საკუთრებაა ბაიუში ვაჭრობა ხორციელდება სახელმწ. ფორმების მეშვეობით

კაპიტალ. ქვეყნებში წ. ვ. გაბატონებული კლასების ინტერესებს ემსახურება და საგამომცემლო მონოპოლიების ხელშია. ჩვეულ. ტარდება წიგნის საერთაშ. საპატიუმო ბაზრობები ბელგრადში, ბომბეიში, ბრიუსელში, ვარშავაში, ლაიფციგში, მაინის ფრანკფურტში, ლონდონში, ჩიკაგოში; ანტიკვარული წიგნის საერთაშ. აუქციონები — ნიუ-იორკში, ბოლონიაში, ლონდონში.

წ. ვ-ის საკითხებს აშუქებს პერიოდული გამოცემები. ქ. ფუტურიძე.

„ᲬᲘᲒᲜᲘ ᲡᲐᲐᲥᲘᲛᲝᲘ“, ფეოდალური საქართველოს მედიცინის ისტორიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლი. 1206—10 დაწერა ხოჯაყოფილმა. ქ. კოტეტიშვილის მოსაზრებით, „წ. ს-ის“ ძირითადი წყარო იყო ავიცენის (იბნ რუშდის) მედ. ზოგადი სახელმძღვანელო. „წ. ს.“ შედგება 244 თავისაგან, მასში მთელი სხეულით არის განხილული იმდროინდელი თერ. და კლინიკური მედ. საკითხები. იწყება მედ. არსისა და საქმიანი ეთიკის განხილვით, შემდეგ განხილულია სამედ.-ბიოლ. კონცეფციები, სოფანისალისა და დაავადების არსი, ანატ., ფიზიოლ., პათოლ. საკითხები, დაავადებათა პროფილაქტიკა, დიაგნოსტიკური და სამკურნ. საშუალებანი და სხვ. „წ. ს.“ მკვეთრად განსხვავდება მეუა საუკ. სხვა სამედ. ძეგლებისაგან როგორც სტრუქტურით (მასალების განლაგება), ისე შინაარსით, რამდენადაც ის საუკ. წიგნად იყო გამიზნული

შ. შენგელია.

„ᲬᲘᲒᲜᲘ ᲡᲐᲛᲐᲠᲗᲚᲘᲡᲐ ᲙᲐᲗᲐ ᲖᲝᲒᲐ-ᲓᲘᲡᲐ ᲧᲝᲕᲔᲚᲘᲡᲐᲕᲔ“, ბ ე ქ ა ს და ა ღ ბ უ ღ ა ს ს ა მ ა რ თ ა ლ ი, ძვ. ქართული კანონმდებლობის ძეგლი. შედგენილია XIII—XIV სს-ში. შეტანილია ვახტანგ VI-ის *სამართლის წიგნთა კრებულში* მე-6 ნაწილად აღბუღას სამართლის სახელწოდებით. შეიცავს შესავალსა და 98 მუხლს, რ-თაგან 1—65 მმ — ბექა მანდატურთუხუცესის სამართალი — მიეკუთვნება ბექა I ჯაყელს, ხოლო 66—98 მმ. — აღბუღა ათაბაგ-ამირსპასალარის სამართალი — ბექას შვილიშვილს აღბუღა I ჯაყელს (იხ. აგრეთვე სტ. *ბაგრატ კურაპალატის სამართალი*). ბექას სამართალი შედგენილი უნდა იყოს 1295—1304, აღბუღასი — დაახლ. 1361—66. „ბექასის განაჩენი“ ცალკე, დამოუკიდებელი სამართ. წიგნის სახით არ შემონახულა. იგი „სრულობითა და უკლებელად“ აღუნუსხავს და ახ. კანონების „ზედა დართვით“ დაუმტკიცებია აღბუღას საკანონმდებლო კრებას ძეგლის უძველეს ხელნაწერია 1672 ნუსხა. კანონთა თავდაპირველი ტექსტი საგრძნობლად დაზიანებულია.

ბექას და აღბუღას სამართალი განკუთვნილი იყო *სამცხე-საათაბაგოს* ფეოდ. სამთავროსთვის და მის პოლიტ. განკერძოებულობას გამოხატავდა. სამართ. წიგნში კანონმდებლის სახით საქართვ. მეფე არც კი იხსენიება; უზენაესი საკანონმდებლო, აგრეთვე ადმ. და სასამართლო ხელისუფლება სამთავროში მისი მფლობელის — პატრონ-ათაბაგის ხელშია (იხ. სტ. *ათაბაგი*).

ძეგლში ასახულია სამცხე-საათაბაგოს სოც. წესწყობილება, მოწესრიგებულია სისხლის, სამოქალაქო და საოჯახო სამართ. ცალკეული ინ-ტები, სასამართლო წყობილებისა და სამართალწარმოების საკითხები. ძეგლის საფუძველზე შეიძლება საკმაოდ სრული წარმოდგენის შექმნა იმდროინდელი ქართ. სამართ. კულტ. საერთო დონის შესახებ.

სამართ. წიგნი განამტკიცებდა ფეოდ. საზ. ურთიერთობებს. ფეოდ. იერარქიის პატრონ-ათაბაგთან ერთად შეადგენდნენ დიდებულები და სხვადასხვა კატეგორიის აზნაურები. მათ პრივილეგიურ მდგომარეობას მამული, გვარი და საპატიო ხელი (თანამდებობა) განაპირობებდა. „იერარქიული კიბის“ მთელი სიმძიმე ყმა გლეხობას აწვებოდა. გლეხთა ძირითადი მასა უკვე მიმაგრებული იყო ფეოდალის მიწაზე. დიფერენცირებულია და ყმა გლეხის „სისხლი“ შესაბამისად 40000 და 400 თეთრად ფასობდა. განსაზღვრული იყო აგრეთვე ვაჭართა უფლებრივი მდგომარეობა.

ბექა-აღბუღას კანონები უმთავრესად სისხლისსამართ. ნორმებს შეიცავს. დანაშაულთაგან გათვალისწინებულია მკვლელობა, სხეულის დაზიანება, შეურაცხყოფა, ცილისწამება. ქალის მოტაცება, გაძარცვა, ქურდობა, მეკობრეობა, თვითნებობა და სხვ. სასჯელთა სისტემიდან აღსანიშნავია ქონებრივი საზღაური, შეტადრე „სისხლი“, აგრეთვე გვემა და ნაპარევის ორკეცად გადახდევინება. *გამოქვეყნებული*

სამართლებანი (მაგ., „მიშვებული და ყმისანაცვლე“) დამახასიათებელი „უხსნათა ზედა“ ტარება), გაძევება, „ყელთა მიცემა“ (დამნაშავის გადაცემა დაზარალებულის სრულ განკარგულებაში), „ჩამოსხმობა“ (მამულით, გვარითა და სამსახურით ჩამოქვეითება). სამოქალაქო სამართ. ნორმები შეეხება საკუთრების უფლებას, გირავნობას, ნასყიდობას, ნიბარებას, სესხს, ჩუქებას, ქირავნობას, თავდებობისა და მემკვიდრეობას. ამასთანავე მოცემულია დადგენილებანი ნაპოვნის უფლებრივი მდგომარეობის, ყმის საქორწინო-საოჯახო უფლებების (კერძოდ, „შესაძებისას“) შესახებ. განსაზღვრულია სამოსამართლო უფლებამოსილებით აღჭურვილ პირთა წრე (პატრონ-ათაბაგი და მანდატურთუხუცესი, ეპისკოპოსი, ბჭე, მოციქული), სასამართლო მტკიცებულებანი (ფიცი, მოწმის ჩვენება, წერილობითი საბუთები).

ბექას და აღბუღას სამართ. წიგნის წყაროებია *ჩვეულებითი სამართალი* („ქვეყნის წესი“, „ალაგისა და გვარის წესი“), კანონი (სახელდობრ, ბაგრატ კურაპალატის სამართალი), საეკლ. სამართალი და სასამართლო პრაქტიკა თავის მხრივ, „ბექას განჩინებულმა სამართალმა“ გავლენა მოახდინა გიორგი ბრწყინვალის სამართალზე, ბექა-აღბუღას კრთობლივმა სჯულდებამ კი — ვახტანგ VI-ის სამართალზე.

ძეგლი პირველად გამოსცა დ. ჩუბინაშვილმა (1860). შემდეგ — ი. დოლიძემ (1953 და 1963 — ქართ. სამართ. ძეგლები, ტ. 1). 1960 დაიბეჭდა პარალელური ქართ.-რუს. ტექსტები (ი. დოლიძე, ვ. დონდუა). რუს. ენაზე ჯერ კიდევ XIX ს-ში ითარგმნა და ორჯერ გამოიცა (რუს სენატის 1828 ან 1836 სამსახურებრივი გამოც.— „Законы грузинские“; ა. ფრონელისა და დ. ბაქრაძის 1887 გამოც.— „Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI“). ძეგლი ფრანგ. ენაზე თარგმნა და მეცნიერული კომენტარებით გამოაქვეყნა სტრასბურგის უნ-ტის პროფ. ჟ. კარსტმა (1938—39).

ლიტ.: დ ო ლ ი ძ ე ი., ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953; კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს., სჯულმდებელთა ბექას და აღბუღას განაჩენი, ტფ., 1912; ჩ ი ჩ ი ნ ა ძ ე ვ ლ ი (უ რ ბ ნ ე ლ ი) ნ., რჩეული იურიდიული ნაწერები, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1982; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წიგ. 1, ტფ., 1928 (იხ. ტ. 6, თბ., 1982) ი. სურგულაძე.

ᲬᲘᲒᲜᲘᲡ ᲑᲚᲝᲙᲘᲡ ᲧᲓᲐᲨᲘ ᲩᲐᲡᲐᲡᲛᲔᲚᲘ ᲛᲐᲜᲥᲐᲜᲐ, მანქანა, რ-ის დანიშნულებაა წიგნის ბლოკის ჩასმა წებოწასმულ ყდაში და მისი გაერთმთლიანება წიგნად. წ. ბ. ყ. ჩ. მ-ით მიმდინარეობს შემდეგი პროცესები: ბლოკის ფორზაცზე წებოს წასმა, ყდის ყუის მომრგვალება, ყდის შეთავსება ბლოკთან და ყდის გვერდების მიწებება ბლოკის ფორზაცზე, აგრეთვე ყდის ბლოკის შემოჭერა და მზა წიგნის მოჭიმვა. წ. ბ. ყ. ჩ. მ-ს ამზადებენ ავტომატურს (უწყვეტი ნაკადის) და ნახევრად ავტომატურს. ყველაზე გავრცელებული ტიპის წ. ბ. ყ. ჩ. მ-ის მუშაობის სქემა ასახულია ნახაზზე (იხ.). სსრკ-ში გავრცელებულია საშამულო წ. ბ. ყ. ჩ. მ-ები ვ-2 და ვ-2 მ. საზღვარგარეთ ფართოდ იყენებენ „ხმაიტისა“ (აშშ) და „კოლბუსის“ (გფრ) ფირმების მანქანებს. თანამედროვე წ. ბ. ყ. ჩ. მ-ის მწარმოებლურობაა 70 წიგნი 1 წთ-ში.

„ᲬᲘᲒᲜᲘᲡ ᲛᲐᲢᲘᲐᲜᲔ“, საქ. სსრ წიგნის პალატის სახელმწიფო ბიბლიოგრაფიის

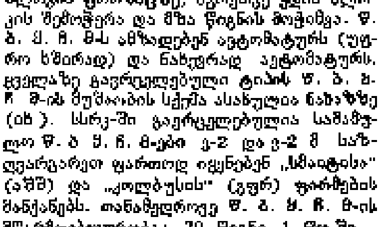

წიგნის ბლოკის ყდაში ჩასასმელი მანქანის წიგნის ბლოკის ყდაში ჩასასმელი მანქანის მუშაობის სქემა. 1—წიგნის ბლოკების დასტა; 2—წებოს წასასმელი ლილვაკი; 3 — დანა; 4— ფირთა; 5 — ყდა; 6 — თვითდამჭერის წყვილები; 7— გამყოფებული კალაპოტი; 8—მოსაჭიმი გორგოლაჭები; 9—მიმღები ტრანსპორტიორი

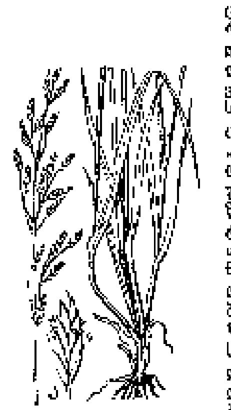

წივანა მდელოს ზოგადი მცენარის ზედა და ქვედა ნაწილი. ა — თავთავი

წივწივასებრნი: 1 — ჩრდილოეთის წივწივა; 2 — ქოჩორა წიწკანა, 3 — კავკასიური წიწკანა; 4 — დიდი წივწივა; 5 — შავი წივწივა.

კოოპერატიული ორგანო. გამოდის თბილისში 1926-იდან (გამოდიოდა როგორც ყოველთვიური ბიულეტენი, 1935-იდან — სახელმწ. ბიბლიოთეკის ორგანო) აღნუსხავს რესპ. ტერიტ-ზე, ქართ. და სხვა ენებზე გამოცემულ წიგნებს, დართული აქვს დამხმარე საძიებლები. სხვადასხვა დროს რედაქტორებად მუშაობდნენ მ. ჩერქეზიშვილი, ა. ჭანიშვილი, ა. კალანდარიშვილი, ვ. ჯორჯაძე, ლ. ჯიბლაძე, ვ. გოგოლაძე, ს. თალაკვაძე, ჯ. შარაშიძე. 1983-იდან ც. თუშიშვილი.

„წიგნის მატიანე", ქართული პერიოდული საბიბლიოთეკო და ბიბლიოგრაფიული ჟურნალი. 1925 თბილისში ერთი წიგნი (№ 1—2) გამოვიდა; ახლდა დამატება „ტფილისის ბიბლიოთეკების ქართული წიგნების შეერთებული კატალოგი", ნაწ. 1 (1921—24). რედ. — ი. ციციშვილი. გამომცემელი — საქართვ. პოლიტგანათლების სამმართველო და საქართვ. პროფსაბჭო.

წიგნის პალატა საქართველოს სსრ-ის, სულხან-საბა ორბელიანის სახელობისა, რესპუბლიკის სახელმწიფო ბიბლიოგრაფიისა და ბეჭდვითი პროდუქციის სტატისტიკის ცენტრი. დაარსდა 1924 თბილისში რუსეთის სახკომსაბჭოს 1920 დადგენილების საფუძველზე, რისაც ხელი აწერა ვ. ი. ლენინმა. წ. პ. აღრიცხავს საქ. სსრ ტერიტორიაზე გამოცემული ბეჭდვითი პროდუქციის ბიბლიოგრაფიულ რეგისტრაციას, სტატისტიკ. აღრიცხვას და მის შესახებ ინფორმაციას სავალდებულო (საკონტროლო) ეგზ-ის საფუძველზე.

პალატა გამოსცემს „წიგნის მატიანეს" (1926-იდან), „გაზეთის სტატიების მატიანეს" (1943-იდან), „ჟურნალის სტატიების მატიანეს" (1939-იდან), „კარტოგრაფიულ მატიანეს". 1936-იდან გამოსცემს ბეჭდურ ბარათს ცენტრალიზებული კატალოგიზაციისათვის. წ. პ-მ გამოსცა რეტროსპექტული ბიბლიოგრაფიული მაჩვენებლები „ქართული წიგნი" (3 ტ., 5 ნაკვეთი, 1941—69), ვ. ბაქრაძის „ქართული პერიოდიკა ბიბლიოგრაფია" (1947), „ქართველი მეომრები სამშობლოს დიდ სამამულო ომში" (3 ნაკვეთი, 1945—46), „ქართული მუსიკალური ლიტერატურის ბიბლიოგრაფია 1872—1946" (1947). 1940—48 გამოვიდა წ. პ-ის ყოველი ბიბლიოგრაფიული ჟურნ. „ბიბლიოგრაფიის მოამბე" 6 ნაკვეთი. 3 წიგნად არაპერიოდულად გამოდიოდა სტატისტ. კრებული „საქართველოს სსრ ბეჭდვითი პროდუქცია". წ. პ-ში შექმნილია საჩვენო-ტექნ. ბაზა საგამომცემლო საქმის, პოლიგრაფიისა და წიგნით ვაჭრობის დარგში. წ. პ-ის საერთო სამეცნ.-მეთოდ. ხელმძღვანელობას უწევს საკავშ. წიგნის პალატა.

წიგნსაცავი, იხ. ფონდსაცავი.

წიდა, 1. წ. მეტალურგიული ნადნობი (გამყარების შემდეგ — ქვისებრი ან მინისებრი ნივთიერება), რაც მეტალურგიული პროცესების დროს (მაგ., ფოლადის გამოდნობისას) ფარავს თხევადი ლითონის ზედაპირს. წ. შედგება ღუმელში სპეციალურად შეტანილი ფლუსების, მეტალ. რეაქციების შედეგად წარმოქმნილი ამოტუტვებული პროდუქტების, ლითონისაგან მოცილებული მინარევებისა და სათბობის ნაცრისაგან. იმის მიხედვით, თუ როგორი ქიმიური ნაერთების შემცველია, განასხვავებენ ფუძე და მჟავა წ-ს. წ. მნიშვნელოვან როლს ასრულებს მეტალ. პროცესებში: იცავს თავის მიერ დაფარულ ლითონის ლღობას ატმოსფერო გარემოს მავნე ზემოქმედებისაგან, იღებს ამოტუტვებულ მინარევებს და ასრულებს სხვა მრავალ ფიზ.-ქიმ. ფუნქციას. ამიტომ ღუმელის პროცესში აუცილებელია წიდური რეჟიმის ზუსტად დაცვა, ე. ი. წ-ის საჭირო ქიმ. შედგენილობის, სიბლანტისა და ტემპ-რის შენარჩუნება. 2. წ. სათბობისა, ქვის ნარჩენები, რომელიც წარმოიქმნება ორთქლის ქვაბის საცეცხლურში მყარი სათბობის დაწვის დროს, ნაცრის ნაწილაკები, რომლებიც შეცხობილია ან შელღობილია ნაჭრებად. წ-ს ფართოდ იყენებენ მშენებლობაში — გრანულირებულ წ-ს — წიდაპორტლანდცემენტის მისაღებად, წ-ის ნადნობს — მინერ. ბამბის, წ-ის პემზის, წ-ის სიტალებისა და წიდასიტალების გამოსამუშავებლად. წ-ს იყენებენ აგრეთვე ბეტონის შემვსებად, საგზაო მშენებლობაში. სათბობის წ-გან შეიძლება ალუმინიუმის მიღება.

წიდაბეტონი, მსუბუქი ბეტონის სახესხვაობა, რომლის შემვსებია წიდის პემზა ან სათბობის წიდა. წ-ს იყენებენ მონოლითური შემომზღუდი კონსტრუქციების აგებისას, აგრეთვე ბეტონის ქვების, ბლოკების, პანელებისა და მისთ. ქარხნული წესით დამზადების დროს.

წიდაპორტლანდცემენტი, ცემენტი, რაც მიიღება პორტლანდცემენტის კლინკერის, ბრძმედის გრანულირებული წიდისა და თაბაშირის მცირე დანამატის ერთობლივი დაფქვის შედეგად. პორტლანდცემენტისაგან წ. განირჩევა სიმტკიცის შენელებული მატებით გამყარების საწყის პერიოდში და ოდნავ მეტი წყალმედეგობით. წ-ის გამყარების დაჩქარება შეიძლება წ-ის გაორთქვლით.

წიდის ბამბა, თბოსაიზოლაციო მასალა, მინერალური ბამბის სახესხვაობა. ამზადებენ მეტალ. წიდის ნადნობების გადამუშავებით მინისებრ ბოჭკოებად. უმთავრესად იყენებენ სინთეზური შემკვრელის ფუძეზე დამზადებული რბილი ნაკეთობების (ფილა, საგები და მისთ.) სახით.

წიდის ცემენტი, ცემენტის იმ სახეობათა საერთო სახელწოდება, რომლებიც მიიღება გრანულირებული ბრძმედის წიდებისა და დანამატ-აქტივიზატორების (კირი, საშენებლო თაბაშირი, ანჰიდრიტი და სხვ.) ერთობლივი დაფქვით ან ამ წინასწარ დაწვრილმანებული კომპონენტების ურთიერთშერევით. წ. ც. ორგვარია: კირწიდიანი (კირი — 10—30%, თაბაშირი — 5%-მდე, ცემენტის მასის მიხედვით) და სულფატწიდიანი (თაბაშირი ან ანჰიდრიტი — 15—20%, პორტლანდცემენტი — 5%-მდე ან კირი — 2%-მდე). წ. ც-ს იყენებენ დუღაბისა და ბეტონის მისაღებად.

წივანა (Festuca), მარცვლოვანთა ოჯახის მრავალწლოვანი ბალახები. 300-მდე სახეობა გავრცელებულია ორივე ნახევარსფეროს ზომიერ ოლქებში და ტროპიკების მთიან რ-ნებში. სსრკ-ში წ-ს 88 სახეობაა გავრცელებული, აქედან საქართველოში 17 გვხვდება, ბ. მ. მ. კავკ. ენდემებია. იზრდება ყველა ზონაში, ტყის სარტყელიდან მოყოლებული უდაბნოებამდე, ჩვენში — ნახევრად უდაბნოებში, ველებზე, ტყეებში, სუბალპ. და ალპ. მდელოებზე. თითქმის ყველა სახეობა კარგი საკვები ბალახია. კვებითი ღირსებით გამოირჩევა მდელოს წ. (F pratensis), რომელიც დიდი ხანია შეტანილია კულტურაში ხელოვნური სათიბ-საძოვრების მოსაწყობად. მდელოსა და წითელ წ-ს (F rubra) გაზონებისათვის იყენებენ F. cinerea და F glauca კულტივირებულია დეკორატიულობის გამო, F. arenaria და F. beckeri გამოსადეგია მოძრავი ქვიშების დასამაგრებლად.
გ. ქომერიძე.

წივანიანი, მარცვლოვანთა თანასაზოგადოება, რომელშიც გაბატონებულია წივანას სახეობები. გავრცელებულია ზომიერად თბილი და ცივი კლიმატის ზონებში, იშვიათად სუბტროპიკების და ტროპიკების მაღალმთიანეთში. კარგი ბუნებრივი საკვები სავარგულია. სათიბ-საძოვრად საუკეთესოა ის მდელო, რომელშიც გაბატონებულია ან უხვად მონაწილეობს მდელოს წივანა (Festuca pratensis). ასეთი ცენოზები გავრცელებულია ზომიერად ტენიან ნიადაგებზე ტყისა და ტყესტეპის ზონაში, აგრეთვე მთებში; საქართველოში — ზ. დ. 2100 მ-მდე. უმეტესად მეორეული მდელოების კომპლექსშია. მისი მსგავსია წ., მ-., სადაც დომინანტია Festuca arundinacea. იგი იტანს დამლაშებულ ნიადაგს, კარგი საძოვარია, მაგრამ თივა შედარებით უხეშია. აღმ. საქართველოს ბარში და მთის მშრალ რ-ნებში ფართოდაა გავრცელებული ველის წ., რასაც ქმნის Festuca valesiaca. ეს ფორმაცია საერთოდ დამახასიათებელია ველებისა და ნახევრად უდაბნოებისათვის და მას ძირითადად ზამთრის საძოვრად იყენებენ. კარგი საძოვრ. სავარგულია აგრეთვე წ. მდელო, რომელშიც გაბატონებულია ცხვრის წივანა (Festuca ovina), წითელი წივანა (F. rubra) ან F ruprechtii. ეს ფორმაციები გავრცელებულია მთა-მდელოს გაკორდებულ ნიადაგებზე სუბალპ. და ალპ. სარტყლებში. უპირატესად დას. კავკასიონზე გავრცელებულია ჭრელი წ., სადაც დომინანტობს Festuca djimilensis. კავკ. მაღალმთიანეთში დიდი ფართობი უკავია ლერწოწამყურიანს, რასაც ქმნის ჭრელი წივანანა (Festuca varia). წ-ის ეს ფორმაცია გვხვდება შედარებით მშრალ ფერდობებზე. ძალიან ნებიერი საძოვარია, იტანს ჭარბ ძოვებას და მნიშვნელოვნად [illegible].
გ. ქომერიძე.

წივწივა (Parus), ფრინველთა გვარი წივწივასებრთა ოჯახისა.

წივწივასებრნი, წივწივანასებრნი (Paridae), ფრინველთა ოჯახი ბეღურასნაირთა რიგისა. მოიცავს წვრილ ზომის (სხეულის სიგრძე 10—20 სმ, მასისა 7—25 გ) ფრინველებს. გავრცელებულია ევრაზიაში, აზიაში, აფრიკაში (საჰარის სამხრ-ით) და ჩრდ. ამერიკაში. მრავალფეროვანი ფორმებია ბინადრობენ ტყეებში, ბაღებსა და პარკებში, ბუჩქნარებში, ზოგიერთი რამდენიმე — ლელქაშში. წ. იკვებებიან მწერებით, მათი მატლებით და ჭუპრებით, კენკრითა და თესლით. მოიცავს 9 გვარის 65-მდე სახეობას. სსრკ-ში გვხვდება 2 გვარის 18 სახეობა; საქართველოში აღრიცხულია დიდი წივწივა, წიწკანა, შავი წიწ-წიკანა, რემეზი, ულვაშა წიწკანა; შეუმოწმებელია აჭარაში დაბუდებული ხმელთაშუაზღვისპირული წიწკანას არსებობა. ულვაშა წიწკანა შეტანილია საქართვ. „წითელ წიგნში".
რ. ჟორდანია ა.

წივწივაძე ელისო ივანეს ასული (დ. 20. VIII 1942, წყალტუბო), ქართველი საბჭ. აგრონომი. სკკპ წევრი 1962-იდან. 1968 დაამთავრა საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტი. 1957—70 წყალტუბოს რ-ნის კოლ-ბის მეჩაიე-მერგოლეურია. 1966 ჩაის ფოთლის უხვი მოსავლის მიღებისათვის მიენიჭა სოციალ. შრომის გმირის წოდება. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენითა და მედლებით.

წივწივაძე თამაზ ივანეს ძე (დ. 1 XII 1941, სოფ. კვაჭხირი, ქუთაისის რ-ნი), ქართველი საბჭ. კრიტიკოსი. სკკპ წევრი 1964-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ჟურნალისტიკის ფაკ-ტი (1970). 1976-იდან ჟურნ. „ცისკრის" დამატების „ნობათის" რედაქტორი. 1976-იდან „ცისკრის" პროზის განყ-ის გამგე, 1982-იდან ალმანახ „საუნჯის" კრიტიკისა და პუბლიცისტიკის განყ-ის გამგე. ლიტ.-კრიტ. მოღვაწეობა დაიწყო 1969-იდან. ქვეყნდება კრიტ. წერილების კრებულები „მართალი ყოფილა..." (1980), „ფრთხილად, წინ მკითხველია!" (1985).
რ. კვერენჩხილაძე

წივწივაძე ილია ბენედიქტეს ძე [8 (20). III 1881, დაბა ხონი, ქუთ. მაზრა, ახ. ლანდ. ქ. წულუკიძე, — 15. III. 1938], პროფესიონალი რევოლუციონერი, პარტიული და სახელმწიფო მოღვაწე. კომპარტიის წევრი 1903-იდან. 1905—07 რევ. მოძრაობის მონაწილე. 1911 მოსკოვში მოაწყო არალეგალური სტამბა. 1917 აპრილში აირჩიეს რსდმპ (ბ) მოსკ. კომიტეტის ბიუროს წევრად, ხოლო ოქტ-ში რსდმპ (ბ) მოსკ. კომიტეტის მდივნად. მონაწილეობდა 1917 ოქტ. რევ. მომზადებასა და შეიარაღებულ აჯანყებაში მოსკოვში, 1917—21 პარტ. და საბჭ. სამუშაოზე იყო მოსკოვში. 1921—22 კო—

თბილისში. 1923—37 მოსკოვში მოღვაწეობდა პასუხსაგებ ადმ.-სამეურნეო თანამდებობებზე. წ. ხშირად ხვდებოდა ვ. ი. ლენინს, ასრულებდა მის დავალებებს, რის შესახებაც დატოვა საინტერესო მოგონებანი. რკპ (ბ) VIII—IX ყრილობების დელეგატი, სრულიად რუს. ცაკის წევრი. ფ. დანელია.

წითელა, მწვავე ინფექციური დაავადება, რ-საც ახასიათებს ტემპ-რის აწევა, ინტოქსიკაცია, ზემო სასუნთქი გზებისა და თვალის ლორწოვანი გარსების ანთება, ლაქოვან-კვანძოვანი გამონაყარი. წ-ის ვირუსი გარემოში მალე იღუპება, ამიტომ ჯანმრთელს ეს ინფექცია გადაეცემა მხოლოდ ავადმყოფისაგან ჰაერწვეთოვანი გზით. წ-ით უმეტესად ავადდებიან 1—4 წლის ბავშვები; მისი მოხდის შემდეგ რჩება მყარი იმუნიტეტი. ავადობა მატულობს ზამთარ-გაზაფხულზე. ფარული პერიოდი საშუალოდ 8—10 დღეს გრძელდება. წ. იწყება მწვავედ, ახასიათებს მაღალი ტემპ-რა, სურდო, მშრალი ხველა, ცხვირის ცემინება, ქუთუთოების შეშუპება, წითელი არშიით შემოფარგლული მოთეთრო-მონაცრისფრო წერტილები ლოყის შიგნითა ზედაპირზე (ბელსკი-ფილატოვ-კოპლიკის სიმპტომი). მე-3 მე-4 დღეს ჯერ სახეზე, შემდეგ მთელ სხეულსა და კიდურებზე ჩნდება ლაქოვან-კვანძოვანი გამონაყარი, რ-იც მე-6 მე-7 დღეს ფერმკრთალდება და ქრება, ნაცვლად მოყვითალო ლაქები დიდხანს რჩება; ტემპ-რა თანდათან ნორმას უბრუნდება. წ-ს მძიმე გართულებებია (განსაკუთრებით ადრეული ასაკის ბავშვებისათვის) ფილტვების ანთება, ხორხის ანთება (კრუპი), შუა ყურის ანთება, მოზრდილებში წ-ს შეიძლება ტვინის ანთებაც დაერთოს.

მკურნალობა ჩვეულებრივ ტარდება ბინაზე, მძიმე შემთხვევებში — საავადმყოფოში; წოლითი რეჟიმი, დიეტა (პროტეინულისა და ხილის წვენი, ხაჭო, კეფირი, მაწონი, ახალი ნაყენი), ბევრი სითხე; ანტიბიოტიკები და სხვა წამლები (მხოლოდ ექიმის დანიშნულებით). ავადმყოფთან კონტაქტში მყოფი პირები კოლექტივში არ დაიშვებიან ბოლო კონტაქტიდან 17 დღის მანძილზე. 15—18 თვის ბავშვებს უტარდებათ წ-ს საწინააღმდეგო პროფილაქტ. აცრა ცოცხალი დასუსტებული ვირუსის შემცველი ვაქცინით. ქ. ბოლქვაძე.

წითელა, მთა რაჭის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. ზოფხიტურის (რიონის მარჯვ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 4225 მ. აგებულია პალეოზოური კრისტ. ქანებით, კალთები ციცაბო და კლდოვანია. ჩრდ. კალთაზე ვრცელი ფირნია, სამხრ-ზე — რამდენიმე მცირე მყინვარი. დამახასიათებელია ნივალური ლანდშაფტი. დ. ტაბიძე.

წითელარმიელი, მუშურ-გლეხური წითელი არმიის სახმელეთო ჯარებსა და სამხედრო-საჰაერო ძალებში რიგითი შემადგენლობის სამხედრო წოდება 1918 იანვრიდან. 1946 ივლ-იდან წოდება „წ." შეცვალა „რიგითმა".

წითელგორა, სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში (ზემო სურების სოფსაბჭო), მდ. სუფსის ხეობაში. ზ. დ. 600 მ, ჩოხატაურიდან 26 კმ, საჯავახოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 45 კმ. XIX პარტყრილობის სახ. ზემო სურების კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ზემო სურებში (2 კმ).

წითელგორი, სოფელი ლაგოდეხის რ-ნში (ულიანოვკის სოფსაბჭო), ალაზნის ვაკეზე. ზ. დ. 210 მ. ლაგოდეხიდან 25 კმ, წნორიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 25 კმ. ვ. ი. ულიანოვის სახ. ულიანოვკის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მემინდვრეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ულიანოვკაში (2 კმ). საფერშლო-სამეანო პუნქტი.

წითელმორისთავი, მთა კახეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მდ-ების დურუჯისა და ბურსის (ალაზნის მარჯვ. შენაკადები) წყალგამყოფ წითელგორის ქედზე. სიმაღლე 2217,5 მ. აგებულია იურული თიხაფიქლებით. კალთები ციცაბოა. მწვერვალი შემოსილია სუბალპ. ბალახეულით, კალთები — შერეული ფოთლოვანი ტყით. გ. ჩანგაშვილი.

წითელშარხველავი, სოფელი წულუკიძის რ-ნში (ნახახულევის სოფსაბჭო), იმერეთის დაბლობზე. ზ. დ. 125 მ, წულუკიძიდან 3 კმ, სამტრედიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 22 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა, მევენახეობა, მეცხოველეობა, მებოსტნეობა). რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი.

წითელი არმია, მუშურ-გლეხური წითელი არმია (მგწა), საბჭ. არმიის ოფიციალური სახელწოდება 1918—46 წწ. წ. ა. იწოდებოდა საბჭ. სახელმწიფოს შეიარაღებული ძალების ძირითად ნაწილად, რ-ის შემადგენლობაში შედიოდნენ აგრეთვე სამხ.-საჰაერო ძალები, მესაზღვრე და შინაგანი ჯარები (იხ. საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირი. თავი შეიარაღებული ძალები).

წითელი არმიის ქართველი ნაწილები, იხ. *ქართული დივიზიები.*

წითელი ბრტყელი ლიქენი, ჟოლოსნის ლიქენი, დერმატოზი, რ-საც ახასიათებს მონომორფული კვანძოვანი გამონაყარი კანსა და ლორწოვან გარსზე. სხვადასხვა სახელწოდებით აღწერეს ფ. ჰებრამ (1860) და მ. კაპოშმა (1877). უფრო ხშირია 30—50 წლის ასაკში. არსებობს დაავადების განვითარების ნევროგენული, ენდოკრინული და ინფექციური (ვირუსული) თეორიები; განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებენ მემკვიდრეობით ფაქტორსაც. დაავადების დროს კანზე (უმეტესად წინამხრის, სხივ-მაჯისა და კოჭ-წვივის სახსრების მიდამოთა ზედაპირზე) ჩნდება კანიდან ოდნავ წამოწეული, მკვეთრად შემოფარგლული მოწითალო-იისფერი, მბზინავი პაპულები, ცენტრში ჭიპისებრი ჩაღრმავებით. გამონაყარი შეიძლება გავრცელდეს მთელ სხეულზე (სახის გარდა), შეიძლება დაზიანდეს პირის ლორწოვანი გარსი. გადამდები არ არის. გრძელდება თვეების, ზოგჯერ წლების მანძილზე. რეციდივები იშვიათია, პროგნოზი — კარგი. მკურნალობა. სედატიური საშუალებები, B ჯგ. ვიტამინები; ქინგამინისა და ანთების საწინააღმდეგო მალამოები. დ. საყვარელიძე.

წითელი გვარდია, პროლეტარიატის შეიარაღებული ძალების ორგანიზაციის ძირითადი ფორმა დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის მომზადებისა და მსვლელობის, აგრეთვე სამოქალაქო ომის (1918—20) დასაწყის პერიოდში. წ. გ-ის შექმნასა და მის განვითარებაში თვალსაჩინო როლი შეასრულეს პეტროგრადში ი. იურენევმა (მთავარი შტაბის თავ-რე), გ. და ე. ტრიფონოვებმა, ვ. პავლოვმა, ა. ბოლდირევმა, კ. მალახოვსკიმ, ნ. პოდვოისკიმ და სხვ., მოსკოვში — ა. ვედერნიკოვმა, ი. პეხემ, ე. იაროსლავსკიმ, პ. დობრინინმა და სხვ.; რუს. განაპირა მხარეებში წ. გ-ის საქმიანობამ განვითარების სხვადასხვა გზა განვლო. დაახლ. 53 ქალაქსა და დაბაში მოქმედებდნენ წ. გ-ის ნაწილები, რ-ებშიც 26 ათ-ზე მეტი კაცი იყო გაერთიანებული. 1917 ოქტ.-ნოემბ. საერთოდ წ. გ-ის ნაწილები დაახლ. 200 ათ-მდე კაცს აერთიანებდა. წითელი არმიის ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით, 1918 მარტს, წ. გ. დაიშალა.

წითელი დროშის ორდენი, სამხედრო ორდენი, რ-იც დააწესა სსრკ ცაკის პრეზიდიუმმა 1924 წ. 1 აგვისტოს (რსფსრ-ში არსებობდა 1918-იდან, სხვა საბჭ. რესპუბლიკებში — 1920—21-იდან). აჯილდოვებენ საბჭ. არმიისა და სამხ.-საზღვაო ფლოტის რიგით მებრძოლებს, მეთაურებს, ჯარის ნაწილებსა და შენაერთებს, აგრეთვე სხვა მოქალაქეებს საბრძოლო საქმიანობის დროს გამოჩენილი განსაკუთრებული სიმამაცისა და თავდადებისათვის, საბჭ. კავშირის მტრების წინააღმდეგ ბრძოლაში განსაკუთრებული წარჩინებისათვის; 1944-იდან — გენერლებს, ოფიცრებსა და სერჟანტებს ნამსახურობისათვის. დაჯილდოებულ კოლექტივს „წითელდროშოვანი" ეწოდება. ორდენის ნიშანი ოვალური ფორმისაა, მზადდება ვერცხლისაგან, ატარებენ მკერდის მარცხ. მხარეს, ოქტ. რევ. ორდენის შემდეგ. იხ. ფერადი ჩანართი *ორდენები სსრ კავშირისა.*

„წითელი ვარსკვლავი", 1. ქართული ყოველდღიური გაზეთი, საქართველოს წითელი არმიის პოლიტ. განყ-ბის გამოცემა. გამოდიოდა თბილისში 1921. 2. ყოველთვიური სამხ.-პოლიტ. ჟურნალი. გამოდიოდა თბილისში 1923 რედ. ა. ქუთათელაძე. 3. ყოველდღიური მუშურ-გლეხური გაზეთი საქ. კპ (ბ) ქუთ. სამაზრო კომიტეტისა და მე-2 ქართ. მსროლელი დივიზიის პოლიტგანყოფილების ორგანო. 1924—25 ქუთაისში გამოვიდა 226 ნომერი. გაზეთის დამატების სახით ჰქონდა ორკვირეული იუმორისტული ჟურნ. „წითელი ცოცხი" (1925).

წითელი ვარსკვლავის ორდენი, სამხედრო ორდენი, რ-იც დააწესა სსრკ ცაკის პრეზიდიუმმა 1930 წ. 6 აპრილს. აჯილდოვებენ საბჭ. არმიისა და სამხ.-საზღვაო ფლოტის რიგით მებრძოლებსა და მეთაურებს, აგრეთვე ჯარის ნაწილებს, გემებს, დაწესებულება-ორგანიზაციებს სსრკ თავდაცვის საქმეში დიდი დამსახურებისათვის; 1944-იდან — გენერლებს, ადმირალებს, ოფიცრებსა და სერჟანტებს ნამსახურობისათვის. ორდენის ნიშანი ვერცხლის ხუთქიმიანი ვარსკვლავია, რ-იც დაფარულია მოწითალო-ლალისფერი ემალით. ატარებენ მკერდის მარჯვ. მხარეს, სამამულო ომის II ხარისხის ორდენის შემდეგ. იხ. ფერადი ჩანართი *ორდენები სსრ კავშირისა.*

წითელი ზღვა (ვარაუდობენ, რომ სახელი ეწოდა ზღვაში მნიშვნელოვანი რაოდენობით წყალმცენარეების Trichodesmium erythraeum-ის არსებობის გამო, რ-თაც ზოგჯერ მოწითალო ფერს იღებენ), ინდ. ოკეანის ხმელეთშუა ზღვა არაბეთის ნ-კ-სა და აფრიკას შორის. სუეცის არხით უკავშირდება ხმელთაშუა ზღვას, ბაბ-ელ-მანდების სრუტით — ადენის ყურესა და არაბეთის ზღვას. სიგრძე 1932 კმ, სიგანე 305 კმ-მდე. ფართ. 460 ათ. კმ², წყლის მოც. 251 ათ. კმ³. მაქს. სიღრმე 3039 მ. ნაპირები სუსტად არის შეჭრილ-შემოჭრილი. ზღვის ქვაბული წარმოადგენს რიფტს, რ-იც გენეტურად დაკავშირებულია ადენის ყურისა და აღმ. აფრიკის რიფტული ხეობების სისტემასთან. ჩრდ-ით ეს სისტემა გრძელდება აკაბის ყურის, იორდანეს ხეობისა და მკვდარი ზღვის ღრმულის რიფტების სახით. ფსკერი უმთავრესად „გრანიტულია", რ-იც 1 კმ-მდე სისქის კარბონატული ნალექებითაა დაფარული. ღერძულ ნაწილში გრანიტული ფუნდამენტის ნაცვლად უშუალოდ ფუძე ქანებზე განლაგებულია რკინისა და ფერადი ლითონების ჟანგეულებით შეცემენტებული დანალექი ქანები.

ჰავა მუსონური, მშრალი. მაისიდან სექტ. ჩრდილოეთ ზღვაზე ქრის ჩრდ.-ჩრდ.-დასავლეთის ქარები. იანვ. საშ. ტემპ-რა 15,8°C (ჩრდ.) და 27°C (სამხრ.); აგვ-ში, შესაბამისად, 27 და 32°C. ნალექები 25—217 მმ წელიწადში. ხშირია მტვრის ნისლი. ზედაპირული დინება სეზონურია. სამხრ. ნაწილში ნოემბრიდან მარტამდე დინება მიმართულია ჩრდ.-ჩრდ.-დას-კენ, ივნ-იდან სექტ. ჩათვლით მიმართებს სამხრ.-სამხრ.-აღმ. დინება; სიჩქარე დაახლ. 2 კმ/სთ. ჩრდ-ით თებ-ში წყლის საშ. ტემპ-

რა ზედაპირთან 18°C; სამხრ-ში 26,5°C, აგვ-ში, შესაბამისად, 27 და 32°C. მარილიანობა 38–42‰. მოქცევა ნახევარდღეღამურია, სიმაღლე 0,6–1,6 მ. წყლის გამჭვირვალობა დაახლ. 50 მ-მდე. მოცისფრო-მომწვანო ფერისაა. სიღრმეში წ. ზ-იდან ინდ. ოკეანეში გადის 300–400 ათ. $м^3$/წმ წყალი, ზედაპირზე კი ადენის ყურიდან წ. ზ-ში შედის საშუალოდ 500 ათ. $м^3$/წმ წყლის ნაკადი, რ-ის საშ. სიჩქარეა 3,7–4,6 კმ/სთ სუეცის არხით წყალცვლა უმნიშვნელოა. მცენარეთა სამყარო ღარიბია, ცხოველთა სამყარო — შედარებით მდიდარი. ბინადრობს დელფინი. გიგანტური ზღვის კუ, 400-ზე მეტი სახეობის თევზი. წ. ზ-ს აქვს დიდი სატრანსპ. მნიშვნელობა. მთავარი ნავსადგურებია: სუეცი (ეგვიპტე), პორტ-სუდანი (სუდანი), ჯიდა (საუდის არაბეთი), მასაუა (ეთიოპია), ჰოდეიდა (იემენის არაბ. რესპ.).

წითელი მგელი.

წითელი კლდე, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ხევის სოფსაბჭო), ქართლის ქედის დას. კალთაზე, მდ. წერედალისხევის (არაგვის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1300 მ, დუშეთიდან 33 კმ. ბულაჩაურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ხეობაში (2 კმ).

წითელი მგელი (Cuon alpinus), მტაცებელი ძუძუმწოვარი ძაღლისებრთა ოჯახისა. მისი სხეულის სიგრძეა 76–100 სმ, მასა 14–21 კგ. ქვედა ყბაზე მეჯამე უკანა ძირითადი კბილი არა აქვს საერთო შეფერილობა ჟანგისფერ-წითელია, მუცელი კი უფრო ღია ფერისაა. გავრცელებულია ცენტრ. და სამხრ. აზიაში ინდონეზ., მალაკის ნ.-კ-ისა და კ. სუმატრისა და იავის ჩათვლით. სსრკ-ში — შორეული აღმოსავლეთის მთებში, დას. საზღვრებზე, შუა აზიაში ბინადრობს მთებში ალპ. ზონამდე. საკმაოდ იშვიათია. აქტიურია უმთავრესად დღისით. ნადირობს ირემზე, ცხვარზე, თხასა და შველზე. მაკეობის ხანგრძლივობაა 62–64 დღე-ღ. შობს 5–9 ლეკვს.

წითელი მთა, მთა რაჭის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ-ების ჭანჭახისა (რიონის მარჯვ. შენაკადი) და ბუბის (ჭანჭახის მარჯვ. შენაკადი) წყალგამყოფზე. სიმაღლე 2691 მ. აგებულია პალეოზოური ასაკის კრისტ. ქანებით გუმბათისებრია. მთის ჩრდ. კალთა ციცაბო და კლდოვანია, აღმ. და სამხრ. — დამრეცი. შემოსილია ალპ. მდელოებით.

დ. ტაბიძე.

წითელი მოედანი, ცენტრალური მოედანი მოსკოვში, კრემლთან. შემოსაზღვრულია კრემლის (იხ. სტ. კრემლი მოსკოვისა) კედლის აღმ. მონაკვეთით, სახელმწ. უნივერსალური მაღაზიის შენობით, ვასილი ნეტარის ტაძრით, სახელმწ. ისტ. მუზეუმის შენობით. შეიქმნა XV ს. დასასრულს. შემდგომ საუკუნეებში მრავალჯერ გადაკეთდა. 1924 აქ აშენდა ვ. ი. ლენინის ხის მავზოლეუმი, რ-იც 1929–30 ქვის ნაგებობით შეიცვალა. 1930–31 მოეწყო ტრიბუნები, კრემლის კედლის გაყოლებით დაირგო ნაძვები. წ. მ-ზე კრემლის კედელთან კომპარტიის, საბჭ. სახელმწიფო, სამხ. და კულტურის, აგრეთვე საერთაშ. მუშათა მოძრაობის ზოგიერთი მონაწილის საფლავებია, მის კედლებში კი — ურნები ზოგი საბჭ. მოღვაწის ფერფლით.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 272–273

წითელი მღვიმე, მღვიმეთა სისტემა მთიან ყირიმში, ქ. სიმფეროპოლის სამხრ.-აღმ-ით. ერთ-ერთი უდიდესია სსრკ კირქვულ კარსტულ მღვიმეებს შორის. დერეფნებისა და დარბაზების საერთო სიგრძეა 13,1 კმ, ჯამური მოცულობა 200 ათ. $м^3$. სისტემას აქვს 6 სართული ქვედა სართულში გადის მიწისქვეშა მდინარე. არის მიწისქვეშა ტბები. დარბაზები და დერეფნები მდიდარია ნაღვენთ-ნაწვეთი კირქვული წარმონაქმნებით.

წითელი მგლურა, დაავადების ორი, ერთმანეთისაგან არსებითად განსხვავებული ფორმა — დისკოიდური წ. მ. და სისტემური წ. მ. ორივე ფორმა დაკავშირებულია ერთმანეთთან, რადგან დისკოიდური ფორმა შეიძლება ზოგჯერ სისტემურ ფორმად გადაიქცეს.

დისკოიდური წ. მ. კანის ქრონიკული დაავადებაა. უფრო ხშირად გვხვდება ცივი ჰავის ქვეყნებში; უმეტესად საშ. ასაკის ქალები ავადდებიან. ფიქრობენ, რომ დისკოიდური წ. მ ვირუსული წარმოშობისაა. ცალკეულ შემთხვევებში მნიშვნელობა აქვს გენეტ. და იმუნურ ფაქტორებსაც. თავდაპირველად კანზე ჩნდება წითელი, ოდნავ შეშუპებული ლაქები, რ-ებიც ინფილტრაციას განიცდის და ცენტრ. ზონაში იფარება მჭიდროდ ჩამჯდარი მოთეთრო ქერცლით (ქერცლის ჩამოფხეკა მტკივნეულია). შემდგომ, ამ ადგილას ვითარდება ნაწიბუროვანი ატროფია. დისკოიდური წ. მ. უმეტესად ჩნდება ცხვირზე, ლოყებზე, აგრეთვე ყურის ნიჟარებზე, თავის თმიან ნაწილზე, უფრო იშვიათად — კიდურებზე. დამახასიათებელია ე. წ. „პეპელა" — პეპლის მოყვანილობის წითელი ლაქები ცხვირის ზურგსა და ლოყებზე დაავადება წლების მანძილზე გრძელდება, მწვავდება გაზაფხულ-ზაფხულში. გართულებებიდან აღსანიშნავია კანის კიბო და სარკომა. მკურნალობა. ანტიმალარიული პრეპარატები (ქლოროქინი, რეზოქინი, ბლაკვენილი); უფრო ეფექტურია ერთდროულად ფთორშემცველი კორტიკოსტეროიდების მალამოს (სინალარი, ფლუცინარი) ხმარება

ლ. საყვარელიძე.

სისტემური წ. მ, სისტემური წითელი მგლურა (პირველად გამოყო ავსტრ. ექიმმა მ. კაპოშიმ 1872), კოლაგენური დაავადება, შემაერთებელი ქსოვილისა და სისხლძარღვთა სისტემური, აუტოიმუნური დაავადება, რ-საც ახასიათებს მრავალი სხვადასხვა ორგანოს დაზიანება. ეტიოლოგია ჯერჯერობით ბოლომდე დადგენილი არ არის, ფიქრობენ, რომ იგი დაკავშირებულია ვირუსულ ინფექციასთან, მზით, გაციებით, სხვადასხვა წამლით გამოწვეულ ალერგიასთან, პათოგენეზში მნიშვნელობა აქვს საკუთარი ქსოვილების საწინააღმდეგო აუტოაგრესიულ იმუნურ რეაქციას. უმეტესად 20–40 წლის ქალები ავადდებიან დაავადება შეიძლება იყოს მწვავე, ქვემწვავე და ქრონიკული ახასიათებს ტემპ-რის აწევა, სახსრების, კუნთების, მკერდის ტკივილი, წონაში დაკლება, თმის ცვენა, კანის სიმშრალე, ფრჩხილების მტვრევადობა, სხვადასხვაგვარი გამონაყარი კანზე. წითელი ლაქების გაჩენა ცხვირის ზურგსა და ლოყებზე (ე. წ. „პეპელა") ზიანდება გული (მიოკარდიტი, უფრო იშვიათად ენდოკარდიტი და გულის მანკი), ფილტვები (პნევმონიტი — ფილტვების ინტერსტიციული ანთება), თირკმლები (ნეფრიტი, რასაც შეიძლება თირკმლების უკმარისობა მოჰყვეს), ცენტრ. ნერვული სისტემა (ენცეფალიტი, მიელიტი, პოლინევრიტი), კუჭ-ნაწლავი; დიდდება ლიმფური კვანძები, ღვიძლი, ელენთა; ედრი აჩქარებულია, ვითარდება ანემია, ლეიკოპენია, თრომბოციტოპენია; ხშირად სისხლში ნახულობენ სპეც. ე. წ. „მგლურას უჯრედებს" და სხვ. მკურნალობა. კორტიკოსტეროიდული ჰორმონები (პრედნიზოლონი, ტრიამცინოლონი, დექსამეტაზონი), ქლოროქინი (დელაგილი, ქინგამინი), რეზისტენტულ შემთხვევაში — ციტოსტატიკური საშუალებანი (ციკლოფოსფამიდი, აზატიოპრინი)

ვ. ალადაშვილი

წითელი პარასკევი, დიდი პარასკევი, ქრისტიანულ რელიგიაში უწმიდეს დღე, რ-საც ებრაელებმა ჯვარს აცვეს იესო ქრისტე ქრისტ. ეკლესიამ დააწესა აღდგომისწინა 48-დღიანი დიდი მარხვა; მარხვის ბოლო კვირას ჰქვია ვნების შვიდეული, ხოლო ამ შვიდეულის პარასკევს — წ. პ. ამ დღეს მართლმადიდებელ ეკლესიაში სრულდება განსაკუთრებული რიტუალი ქრისტეს ჯვარცმის სამახსოვროდ. რ-ის დროსაც ტაძარში დაასვენებენ გარდამოხსნას ჯვარიდან გარდამოხსნილი იესო ქრისტეს გამოსახულებით.

წითელი პროფესურის ინსტიტუტი, სპეციალური უმაღლესი სასწავლებელი, რ-იც ამზადებდა საზ. მეცნ. პედაგოგებს უმაღლესი სასწავლებლებისათვის, მუშაკებს სამეცნ.-კვლ. დაწესებულებებისა და ცენტრ. პარტ. და სახელმწ. ორგანოებისათვის. დაარსდა მოსკოვში რსფსრ სახკომსაბჭოს 1921 წ. 11 თებ. დადგენილებით (ვ. ი. ლენინის ხელმოწერით). წ. პ. ი. განათლების სახ. კომისარიატის სისტემაში იყო და მას საერთო ხელმძღვანელობას უწევდა პარტიის ცკ-ის აგიტაცია-პროპაგანდის განყ-ბა თავდაპირველად წ. პ. ი-ს ჰქონდა 3 განყ-ბა: ეკონ., ისტ. და ფილოსოფიური, 1926 კი ისტ.-პარტ., სამართალმცოდნეობის, საბუნებისმეტყველო და ლიტ. განყ-ბები. 1930 წ. პ. ი. გაიყო დამოუკიდებელ ისტ., ისტ.-პარტ., ეკონ., ფილ-ის და საბუნებისმეტყველო ინ-ტებად. 1931 წ. პ. ი-ს შეუერთდა კომუნისტური აკად. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტების ასპირანტურები 30-იან წლებში წ. პ. ი. გაუქმდა.

წითელი ხაბათლო (ყოფ. საბათლო), სოფელი წითელწყაროს რ-ნში, მდ. ალაზნის მარჯვ. ნაპირზე, სოფსაბჭო. ზ. დ. 210 მ, წითელწყაროდან 70 კმ ს. შაუმიანის სახ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მევენახეობა, მემცენარეობა). რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდარბაზით), ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

წითელი ხარისძირა (Ramaria botrytis). საჭმელი სოკო. განეკუთვნება ხარისძირა სოკოებს. ნაყოფსხეული ბუჩქისებრად აქვს დატოტვილი, ყვავილოვან კომბოსტოს წააგავს, ტოტები მჭიდროდაა განლაგებული და მოთეთროა. ტოტების წვეროები დაკბილული და მოვარდისფრო-მოწითალოა. ფეხი თეთრი ან მოყვარდისფროა. იზრდება ნიადაგზე ფოთლოვან ტყეებში ზაფხულ-შემოდგომაზე.

ი. ნახუცრიშვილი.

წითელი ქარი, მწვავე ინფექციური დაავადება, რ-საც ორგანიზმის ზოგადი მოწამვლის მოვლენებთან ერთად ახასიათებს კანის, იშვიათად კი ლორწოვანი გარსების დაზიანებაც. წ. ქ-ს იწვევს „ა" ჯგ. ჰემოლიზური სტრეპტოკოკი, რ-იც ადამიანის ორგანიზმში ხვდება დაზიანებული კანიდან და ლორწოვანი გარსებიდან, იშვიათად მიკრობი შეიძლება გავრცელდეს სისხლისა და ლიმფის გზითაც, ორგანიზმში უკვე არსებული ქრონ. ან მწვავე სტრეპტოკოკული ინფექციის კერიდან. დაავადება იმუნიტეტს არ ტოვებს, პირიქით, წ. ქ-ის გადატანის შემდეგ ვითარდება ჰიპერსენსიბილიზაცია, რაც სხვა ხელშემწყობი ფაქტორების (ორგანიზმის დასუსტება, ინფიცირება მიკრობებით და სხვ.) არსებობისას რეციდივს განაპირობებს.

წ. ქ. ყველაზე ხშირად ვითარდება სხეულის შიშველ ნაწილებზე — სახეზე, ზედა და ქვედა კიდურებზე. ფარული პერიოდი 1–2 დღე გრძელდება. დაავადება იწყება მწვავედ, შემცივნებით, ტემპ-რის მომატებით (39–40°C-მდე). კანის დაზიანებული ნაწილი შეწითლდება, შეშუპდება და ძლიერ მტკივნეულია; ანთებითი არის საზღვრები უსწორმასწორო და მკვეთრადაა გამოყოფილი დაუზიანებელი, ჩვეულებრივი ფერის კანისაგან (ე. წ. ერითემული წ. ქ.) ხშირად ასეთ შეწითლებულ უბანზე ჩნდება თხილის კაკლის ოდენობის ჭარბისებური სითხით ამოვსებული ბუშტუკები (ბულოზური ფორმა) ბუშტუკები სკდება და ვითარდება წყლულები. აღინიშნება საერთო სი-

სუბქტი, თავის ტკივილი, თავბრუ, უძილობა. მსუბუქი ფორმის დროს ავადმყოფი 7—10 დღეში გამოჯანმრთელდება. არსებობს დაავადების მძიმე — მ ე ლ ო ც ა ნ ი და გ ა ნ გ რ ე ნ უ ლ ი ფორმებიც რომლებისათვის მიდრეკილების მქონე ავადმყოფებს უვითარდებათ ლიმფის მიმოქცევის მოშლა, ქსოვილების შეშუპება. რ-ის გამოიწვევ ისინი შეიძლება... ჩდება. წ. ქ-ის გართულებაა სეფსისი, მიოკარდიტი, ფილტვების ანთება. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა - ანტიბიოტიკები, ანტიალერგიული და ... ... სამკურნალო ..., ფიზიოთერაპიული პროცედურები. მუხლ შემთხვევებში კი აუცილებელია წოლითი რეჟიმი. პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ა: პირადი ჰიგიენა; კანის მთლიანობის დაცვა. წ ქ-ის რეციდივის პროფილაქტიკისათვის იყენებენ ბიცილინ-5.

ი. პოცხვაძე.

წითელი ქარი ღ ო რ ი ს ა, გადამდები დაავადება, იწვევს წვრილი ჩხირისებრი ბ ა ქ ტ ე რ ი ა (Erysipelothrix insidiosa). რ-იც ბუნებაში ფართოდაა გავრცელებული. ინფექციის გავრცელების მთავარი წყაროა დაავადებული ან დაავადებამგადამტანი ღორი. დაავადების ნიშნებია მაღალი ტემპ-რა (42°C და მეტი), კანის გაწითლება (ერითემა). მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: იმუნური შრატები, ანტიბიოტიკები. პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ა: ვაქცინება, ვეტსანიტარული და ზოოჰიგიენური პირობების გაუმჯობესება.

გ. ბეჟუაშვილი.

წითელი ღვია, ღ ა ნ ძ ი ს ხ ე (Juniperus rufescens), პატარა ხე ან ბუჩქი კვიპაროსისებრთა ოჯახისა, გავრცელებულია ხმელთაშუაზღვისპირეთში, საქ-ში გვხვდება კავკასიის (ძირითადად აღმ. ამიერკავკასიაში) და ყირიმში. იზრდება მშრალ ქვიან და კლდოვან ფერდობებზე. პირამიდული მეჩხერ ტყესა და ბუჩქნარში მთის შუა სარტყლამდე. აქვს მოწითალო, მაგარი, მკვრივი მერქანი, რ-საც სახარატო ცდა სადურგლო საქმეში. ფანქრის დასამზადებლად იყენებენ. მერქნიდან მიღებული ზეთი საქონლის სამკურნალოდ. მწარეებს წიწვი შეიცავს ვიტამინებს და ეთეროვან ზეთს. გამოიყენება მშრალი ადგილების გასამწვანებლად.

მ. ივანიშვილი.

წითელი მუქურა, კონცხი შავი ზღვის სანაპიროზე, სოხუმის რ-ში, მდ. გუმისთის შესართავსა და სოხუმს შორის. აბსოლ. სიმაღლე 0-იდან 20 მ-მდე. აგებულია მდ. გუმისთის ალუვიონით. კონცხს აქვს ქვიშისა და ხვინჭისაგან აგებული პლაჟი 100 კმ-იანი იზობათი კონცხიდან მხოლოდ 400—500 მ-ზეა დაშორებული. კონცხი განაპირობებს სოხუმის უბის არსებობას.

ი. ალექსიძე.

წითელი ხაჭაპისოკა (Amanita muscaria), ქუდიანი სოკო ქუდის დიამეტრით 8—20) სმ; კანზე წითელი ან ნარინჯისფერია, ზედაპირზე თეთრი ფიფქები აქვს. ფირფიტები მისი გარეშეა, ფირფიტები და რბილობი თეთრია. ფეხი თეთრია და თეთრი ან მოყვითალო საყელო აქვს, ძირში ბოლქვისებური და ზედ თეთრი ზოლებია შემორტყმული შხამიანია, იზრდება ნაძვნარ-ფიჭვნარსა და შერეულ ტყეში ზაფხულ-შემოდგომაზე.

ი. ნახუცრიშვილი.

წითელი წანაცვლება, ელექტრომაგნიტური გამოსხივებაში ტალღების სიხშირის შემცირება; დოპლერის ეფექტის გრძ. შემთხვევა. სახელწოდება აიხსნება იმით, რომ სპექტრის ხილულ უბანში გამოკვლეული ხაზები ამ უბნის წითელი ბოლოსკენ წანაცვლდებიან; ეს ეფექტი ტალღის სიგრძეთა სხვა დიაპაზონებშიც ვლინდება. საკვირისპირო მოვლენას—გამოსხივების სიხშირის ზრდას — იისფერ ან ულტრაიისფერ წანაცვლებას უწოდებენ. ტერმ. „წ. წ-ში" უმეტესად გულისხმობენ კოსმოლოგიურ ან გრავიტაციულ წ წ-ს.

კ ო ს მ ო ლ ო გ ი უ რ ი ანუ მ ე ტ ა გ ა ლ ა ქ ტ ი კ უ რ ი წ წ. შეიმჩნევა ყველა შორეული წყაროს სპექტრში (გალაქტიკებში, კვაზარებში), რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ეს წყაროები განუწყვეტლივ შორდებიან ერთმანეთს და, კერძოდ, დედამიწასაც, ანუ ჩვენს გალაქტიკას. მაშასადამე, მეტაგალაქტიკა არასტაციონარულია. სახელდობრ, ფართოვდება. გალაქტიკებისათვის წ. წ. 1912—14 აღმოაჩინა ამერ. ასტრონომმა ვ. სლაიფერმა. 1929 კი ე. ჰაბლმა შეამჩნია, რომ შორი გალაქტიკების წ წ. ახლო გალაქტიკებისაზე მეტია, ე. ი. გალაქტიკათა სხივური სიჩქარეები მათი მანძილების პროპორციულია (ე. წ. ჰაბლის კანონი). ცდილობდნენ წ. წ. აეხსნათ სხვადასხვა ეფექტით, მაგ., კვანტების დაშლით მათი გავრცელებისას, რაც მილიონობით წლობით გრძელდება, ვიდრე დედამიწამდე მოაღწევდნენ. მაგრამ ის ფაქტი, რომ ეფექტი თვისებრივად და რაოდენობრივად სპექტრის ყველა უბანში ერთნაირია, მიუთითებს მის ნამდვილად დოპლერისეულ ბუნებას. სახელდობრ, სიხშირის წარდობითი ცვლილება $z=(\nu-\nu_0)/\nu_0$ (ν₀ — მიმღებში რეგისტრირებული სიხშირე, ν კი — მიმღებით რეგისტრირებული სიხშირე, $\nu<\nu_0$) მოცემული წყაროსთვის ერთი და იგივეა სპექტრის ნებისმიერ ადგილზე. ეს კი დოპლერის ეფექტს ახასიათებს.

ფარდობითობის თეორიაში დოპლერის წ. წ. განიხილება როგორც მთლიან ათვლის სისტემაში დროის დინების შენელების შედეგი (ფარდობითობის სპეც. თეორიის ეფექტი). თუ წყაროს სისტემის სიჩქარე მიმღების სისტემის მიმართ არის *υ* (მეტაგალაქტიკური წ. წ-ის დროს *υ* სხივური სიჩქარეა), მაშინ $z=\sqrt{\frac{c+\upsilon}{c-\upsilon}}-1$ (*c* სინათლის სიჩქარეა ვაკუუმში) და დანაკვირი წ წ-ის მიხედვით ადვილად განისაზღვრება წყაროს სხივურ სიჩქარეს: $\upsilon=c\,\frac{(1+z)^2-1}{(1+z)^2+1}$ ამ განტოლებიდან გამომდინარეობს, რომ, როცა $z\to\infty$, მაშინ *υ* სიჩქარე უახლოვდება სინათლის სიჩქარეს იმე, რომ ყოველთვის მასზე ნაკლები რჩება ($\upsilon<c$). ისეთი სიჩქარეების დროს, რ-ებიც გაცილებით ნაკლებია სინათლის *c* სიჩქარეზე ($\upsilon\ll c$), ფორმულა მარტივდება: $\upsilon\approx cz$. ჰაბლის კანონი ამ შემთხვევაში ჩაიწერება ასე: $\upsilon=cz=Hr$ (*r* არის მანძილი, *H* — ჰაბლის მუდმივა). *H* სიდიდის სიზუსტით მანძილის განსაზღვრა შეიძლება შორეულ წყაროებამდე XX ს. 60-იან წლებამდე *H*-ს არაზუსტად საზღვრავდნენ. ამჟამად მიღებულია, რომ $H=(53\pm5)$ (კმ/წმ)/მეგპს აქედან $1/H\approx18$ მლრდ. წ., რაც მეტაგალაქტიკის ასაკს შეესაბამება. გალაქტიკების დიდი უმრავლესობის წ. წ. $z\approx0{,}2$, რაც შეესაბამება $\upsilon\approx60\,000$ კმ/წმ სხივურ სიჩქარეებს და $r\approx1$ მლრდ. ის მანძილებს; ბოლო წლებში აღმოაჩინეს გალაქტიკები, რათა $z>1$ (მაგ. 3C 324-ის წ. წ. 1,21-ია). კვაზარები კი საშუალოდ უფრო შორსაა და ახასიათებთ წ. წ. $z\approx3{,}5$-მდე და მეტი, ამიტომ მათი კვაზარებისათვის $\upsilon\approx275\,000$ კმ/წმ, ამასთან თავს იჩენს დრო-სივრცის სიმრუდის ეფექტი, ამიტომ მანძილების ცალსახა განსაზღვრა ძნელდება.

გ რ ა ვ ი ტ ა ც ი უ ლ ი წ. წ. დროის ტემპის შენელების შედეგია და განპირობებულია გრავიტაციული ველით (ფარდობითობის ზოგადი თეორიის ეფექტი). ეს მოვლენა (მას დოპლერის გაწზოგადებულ ეფექტს ან აინშტაინის ეფექტს უწოდებენ) იწინასწარმეტყველა ა. აინშტაინმა (1911). 1919-იდან დაწყებული წ. წ. პირველად შეიმჩნეოდა მზის, შემდეგ კი სხვა ვარსკვლავების გამოსხივებაშიც გრავიტაციული წ. წ-ს ახასიათებენ პირობითი *υ* სიჩქარით, რ-საც ფორმალურად იხეთივე ფორმულებით გამოთვლიან, როგორიც — კოსმოლ. წ. წ-ს პირობითი სიჩქარის მნიშვნელობებია: მზისთვის $\upsilon\approx0{,}6$ კმ/წმ, მკვრივი ვარსკვლავის სირიუს B-თვის $\upsilon\approx20$ კმ/წმ. მესბაუერის ეფექტის გამოყენებით 1959 პირველად მოხერხდა გაზომვა დედამიწის გრავიტაციული ველით განპირობებული წ. წ-ისა, რომც ძალიან მცირეა, $\upsilon=7{,}5\times10^{-5}$ სმ/წმ.

ლიტ.: Наблюдательные основы космологии, пер. с англ., М., 1965.

წითელი წყალმცენარეები, წყალმცენარეების განყოფილება (ტიპი); იგივეა, რაც *ბოჭოლი წყალმცენარეები*

წითელი ხაზები, მ ა გ ი ს ტ რ ა ლ ე ბ ი ს წ ი თ ე ლ ი ხ ა ზ ე ბ ი, ტერმინი, რ-ითაც ქალაქთმშენებლობაში აღინიშნება განაშენიანებული ტერიტორიისაგან მაგისტრალების, ქუჩების, გასასვლელებისა და მოედნების გამმიჯნავი პირობითი საზღვრები. წ ხ. გამიზნულია ქ-ების მშენებლობისა და რეკონსტრუქციის დროს ქალაქთმშენებლობის დისციპლინის უზრუნველსაყოფად.

წითელი ხატი, მთა ხარულის ქედზე, მდ. ფარულისწყლის (პატარა ლიახვის მარცხ. შენაკადი) სათავეებში. სიმაღლე 3026 მ. აგებულია პალეოგენური ასაკის ანდეზიტური და დაციტური ლავებით. ახალგაზრდა ვულკ. კონუსია, აქვს დაუნაწევრებელი კალთები, შემოსილია სუბალპ. და ალპ. მდელოებით.

დ. ტაბიძე.

წითელი ხატის ტბა (დიდი და პატარა), ტბები ლენინგორის რ-ში, ხარულის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ქსნის აუზში 2779 მ (დიდი) და 2785 მ (პატარა) სიმაღლეზე. შესაბამისად, სარკის ფართ. 0,23 და 0,09 კმ², აუზის ფართ. 2,42 და 0,81 კმ², უდიდესი სიღრმე 53 და 18 მ, წყლის მოცულობა 4557 ათ. და 685 ათ. მ³. ტბების წყალი ლურჯია, მეტად მტკნარი და სუფთა. გაუდინარია, თევზი არ არის.

ი. ალექსიძე.

„წითელი ხე", ტროპიკული ხეების (მეტწილად ამერ. და აფრ. წითელი ხე — მაჰაგონი) წითლად და ყავისფრად შეფერილი მერქანი (ზოგჯერ თვითონ ამ ხეებსაც წ ხ-ს უწოდებენ). ძალიან გამძლე და მძიმეა, კარგად პრიალდება იყენებენ ავეჯის წარმოებაში. წ. ხ-ს ეძახიან აგრეთვე ურთხელს, შავი მურყნისა და სეკვოიის მერქანსაც.

წითელი ხიდი, ძ ა ნ ტ ხ ი ლ ი ს ხ ი დ ი, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი, ხიდი მდ. ხრამზე, თბილისის სამხრ.-აღმ-ით 55 კმ-ზე, საქართველოსა და აზერბაიჯანის საზღვარზე. მელიად აქ გადიოდა სავაჭრო გზა წინა აზიის ქვეყნებისაკენ. შეხვედრ-ხიდის მნიშვნელობით წ. ხ-ს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ქართ. ხუროთმოძღვრების განვითარების ისტორიაში. აგებულია XVII ს. შუა წლებში ქართლის მეფის როსტომის დროს (1633—1658). ხიდის სიგრძე 175 მ, სიგანე შუა ნაწილში 4,3 მ, სიმაღლე 12—14 მ. ნაგებია მრგვლელი ქართული აგურით (აქედან სახელწ. „წითელი"). ბურჯები შემოსილია გათლილი ქვით. ხიდის დამა-

წითელი ღვია. ზოგადი ხედი

წითელი შხამასოკა

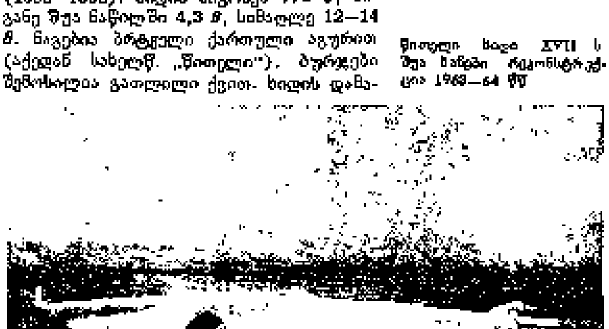

წითელი ხიდი XVII ს. შუა წლები რესტავრაცია 1963—64 წწ

ხასიათებელი თავისებურებაა მის ბურჯებში მოთავსებული სათავსები -- მარჯ. ნაპირის საყრდენში 2 ოთახია (20,4 და 138,62 $м^2$), მარჯვენაში 1 (116 $м^2$), ხოლო შუა ბურჯში 1 მცირე ზომის, გეგმით მრგვალი, კამარიანი სათავსი. რ-ში ჩასასვლელად სავალი ნაწილიდან ჭრეული კიბე იყო მოწყობილი როგორც ჩანს, კიდურა ბურჯების სათავსები განკუთვნილი იყო ქარავნების დასასვენებლად, შუა ბურჯისა კი სადარაჯო ან საბაჟო იყო ხიდის გვერდით ძვ. ხიდის ბურჯების ნაშთია. როგორც ჩანს, აქ მანამდეც ყოფილა ნაგებობა. 1963—64 წ. ხ-ზე ჩატარდა სარესტავრაციო სამუშაოები. იგი დღესაც კარგად ასრულებს თავის დანიშნულებას.

წითელფრთიანი კლდეცოცია

„წითელი ჯარების" აჯანყება 1351—68, „წითელდოლბანდიანთა" აჯანყება 1351—68, აჯანყება, რ-მაც შედეგად ჩინეთში დაამხო მონღ. დინასტიის იუანის ბატონობა და შექმნა მინის იმპერია. მოიცავდა „წ. ჯ-ის" სახელით ცნობილ რამდენიმე აჯანყებას. გლეხთა აჯანყება ჩრდ. ჩინეთში დაიწყო 1351 ხან შანტუნისა და ლიუ ფუტუნის ხელმძღვანელობით. ანტიმონღოლურმა აჯანყებამ ანტიფეოდ. ხასიათი მიიღო. 1359 ბიანლიანი (კაიფინი) და შანდუნი აიღეს და კორეამდე მიაღწიეს. 1362 მთავრობის ჯარებმა ჩინ. ფეოდალების დახმარებით გაანადგურეს აჯანყებულები. 1351 გლეხთა აჯანყება დაიწყო ცენტრ. ჩინეთშიც (მდ. იანძის შუა დინებაში). აჯანყებამ აქ რ-ნში პირველ რიგში ანტიფეოდ. ხასიათი მიიღო. მდ. იანძის ქვემო დინებაში გლეხთა აჯანყება დაიწყო 1352. აჯანყების სათავეში ჩაუდგნენ ქალაქელი მდიდარი გო ძიხინი და ბუდისტი ბერი ჯუ იუანჯანი. შემდეგში ისინი თანდათან ჩამოშორდნენ სხვა გლეხ ხელმძღვანელებს და აღზევ. ფეოდალებს დაუკავშირდნენ. 1367 ჯუ იუანჟანის არმიამ დაიწყო ჩრდ.-ში ლაშქრობა მონღ. გაძევების წინააღმდეგ. 1368 დასაწყისში მან მინის იმპერიის შექმნა გამოაცხადა და მისი პირველი იმპერატორი გახდა. 1368 შუა თვეებში აიღო მონღოლთა დედაქალაქი დადუ ამით ჩინეთში დასრულდა მონღოლთა ბატონობა.

„წითელი ჯვარი" (აზერბ., ტაჯ., თურქმ., უზბ. სსრ-ებში, ავღანეთში, პაკისტანში, თურქეთსა და არაბ. ქვეყნებში — წ ი თ ე ლ ი ნ ა ხ ე ვ ა რ მ თ ვ ა რ ე, ირანში — წ ი თ ე ლ ი ლ ო მ ი ს ა და მ ზ ი ს ს ა ზ ო გ ა დ ო ე ბ ა), მოხალისეთა საზოგადოებები, რ-ებიც ომის დროს ეხმარებიან სამხედრო ჯარებს, ავადმყოფ და დაჭრილ მეომრებს, მშვიდობიან პერიოდში დახმარებას უწევენ სტიქიური უბედურების დროს დაზარალებულებს და მთელ რიგ ქვეყნებში ატარებენ დაავადებების საწინააღმდეგო პროფილაქტ. ღონისძიებებს საერთაშ. მასშტაბით, იურიდიულად ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი „წ. ჯ-ის" ეროვნ. საზ-ები ქმნიან საერთაშ. „წ. ჯ-ს" და გაერთიანებული არიან „წ. ჯ-ის" საერთაშ. კომიტეტსა და „წ. ჯ-ის" საზ-ების ლიგაში. მიღებული დებულების თანახმად (ჟენევა 1965), საერთაშ. „წ. ჯ-ის" უმაღლესი ორგანოა კონფერენცია, რ-საც 4 წელიწადში ერთხელ იწვევენ. კონფერენციებს შორის პერიოდში უმაღლესი ხელმძღვ. ორგანოს ფუნქციებს ასრულებს მუდმივმოქმედი კომისია 9 კაცის შემადგენლობით (1952-იდან კომისიაში შედის სსრკ წარმომადგენელი). „წ. ჯ-ის" ხელმძღვ. ორგანოების ადგილსამყოფელია ჟენევა. 1923 მოკავშირე რესპუბლიკების საზ-ების გაერთიანების შედეგად შეიქმნა წითელი ჯვრისა და წითელი ნახევარმთვარის საზოგადოებათა კავშირი სსრკ-ისა, რ-იც 1934-იდან შედის „წ. ჯ-ის" საზ-ების ლიგაში.

წითელი ჯვრისა და წითელი ნახევარმთვარის საზოგადოებათა კავშირი სსრ კ-ისა, ნებაყოფლობითი საზოგადოებრივი ორგანიზაცია, რ-იც ეხმარება ჯანდაცვის ორგანოებს პროფილაქტიკური და სანიტარულ-ჰიგიენური ღონისძიებების ჩატარებაში, აგრეთვე დახმარებას უწევს სტიქიური უბედურებისა და საომარი მოქმედების დროს დაზარალებულებსა და დაშავებულებს. 1918 წ. 7 აგვ. გამოქვეყნდა ვ. ი. ლენინის ხელმოწერილი მთავრობის დეკრეტი, რ-შიც განსაზღვრული იყო წითელი ჯვრის საზ-ის მიზნები და საერთაშ. საქმიანობა. 1918 წ. 20 ნოემბ. მიიღეს წესდება და აირჩიეს რუს. წითელი ჯვრის საზ-ის ცკ. ანალოგიური საზ-ები შეიქმნა სხვა მოკავშირე რესპუბლიკებშიც. 1923 წ. 29 მაისს საზ-ების წარმომადგენლებმა ხელი მოაწერეს დეკლარაციას „სსრკ წითელი ჯვრისა და წითელი ნახევარმთვარის საზოგადოებათა კავშირის" შექმნის შესახებ.

კავშირში შედის წითელი ჯვრის 11 და წითელი ნახევარმთვარის 4 რესპ. საზ-ბა. წევრების შესაბამისად. მისი უმაღლესი ორგანოა საკავშ. ყრილობა, ყრილობებს შორის პერიოდში — აღმასკომი და მისი პრეზიდიუმი. კავშირი ხელს უწყობს უსასყიდლო დონორობის განვითარებას, გამოსცემს ჟურნ. „საბჭოთა წითელი ჯვარი" (1951-იდან), სსრკ და საერთ.-შორისო ლიგის, იგი ატარებს აქტ. საერთაშ. საქმიანობას, დახმარებას უწევს საზღვარგარეთის ქვეყნების ეპიდემიების, შიმშილობის, სტიქიური უბედურების დროს, შეაქვს თავისი წვლილი მშვიდობისათვის ბრძოლაში. აზიისა და აფრ. ზოგიერთ ქვეყანაში მოქმედებს სსრკ წითელი ჯვრის საავადმყოფოები, სადაც სპეციალისტები მოსახლეობას უწევენ სამედ. დახმარებას. მიღწევებისათვის კავშირი მიმდინარე საერთაშ. „წითელი ჯვრისა" და „ნახევარმთვარის" სახალხო ფონდის საქმიანობაში დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1967).

წითელ[illegible], იხ. [illegible]

წითელ[illegible], იხ. [illegible]

წითელმთა, სოფელი მახარაძის რ-ნში (შემოქმედის სოფსაბჭო), მდ. ბჟუჟის (ნატანების მარჯ. შენაკადი) ნაპირზე. ზ. დ. 170 მ, მახარაძიდან 2 კმ. შემოქმედის კოლმ-ბა (მეჩაიეობა). დაწყ. და რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), საფელდშერო პუნქტი.

წითელმიწა, ნიადაგის ტიპი, რ-იც წარმოიქმნება ფერალიტური გამოფიტვის ქანებზე სუბტროპ. ტყეების და სავანების პირობებში ან ფერალიტური ამოფრქვევის ქანების პროდუქტებზე. ბაზალტისა და სხვა ქანებზე მდიდარია რკინისა და ალუმინის ჟანგეულებით (რკინისა და ალუმინის), რაც 46% აღწევს. ჰუმუსი 6—8%. შთანთქმული Ca-ისა და Mg-ით რეაქციის ... წითელი ან ნარინჯის ფერი აქვს. ნიადაგის რეაქცია მჟავეა, შთანთქმული ფუძეებით უჯერია (ფუძეთა 70—80%). აქვს კარგი სტრუქტურა, რითაც განპირობებულია მისი დადებითი ფიზ. თვისებები. მ წ წყალგამტარიანი ტიპური წ-ები ვრცელდება მცირედ დაქანებულ ფერდობებზე, ნაკლებად — ტაფობებზე. გავრცელებულია ჩინეთში, ყოფ. ინდოჩინეთში, იაპონიაში, ავსტრალიაში, აშშ-ში, ბრაზილიაში, ურუგვაიში და ზოგ სხვა ქვეყანაში. სსრკ-ში მხოლოდ შავი ზღვის აღმ. სანაპიროზე (დას. საქართველო, ზღვის დონიდან 250 მ-მდე). წ-ზე მოჰყავთ ჩაი, თამბაქო, ვაზი, ციტრუსოვანი კულტურები და სხვ.

მ. დარასელია.

წითელსოფელი (ყოფ. ხ ა ტ ი ს ს ო ფ ე ლ ი), სოფელი ბოლნისის რ-ნში (ბოლნისის სასოფლო საბჭო), მდ. ბოლნისისწყლის (მაშავერას მარჯ. შენაკადი) ხეობაში, ზ. დ. 560 მ, ბოლნისიდან 8 კმ. ბოლნისის მეღვინეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი.

წითელსოფელი, სოფელი ბორჯომის რ-ნში (გუჯარეთის სოფსაბჭო), თორის ქვაბულში, გვირგვინას ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. გუჯარეთისწყლის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. მხარეს, ზ. დ. 1760 მ, ბორჯომიდან 43 კმ, წაღვერიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 29 კმ. გუჯარეთის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. გუჯარეთში (3 კმ). ბ-კა, კლუბი.

წითელსოფელი, სოფელი დუშეთის რ-ნში ([illegible] სოფსაბჭო), მდ. არაგვის მარჯვ. მხარეს, ზ. დ. 600 მ, დუშეთიდან 10 კმ. [illegible] მეხილეობა-მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. [illegible] (6 კმ). ბ-კა, კლუბი.

წითელსოფელი (ყოფ. [illegible]), სოფელი საჩხერის რ-ნში ([illegible] სოფსაბჭო), მდ. ყვირილის მარჯ. ნაპირზე ზ. დ. 510 მ, საჩხერიდან 6 კმ. საჩხერის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. [illegible] (1 კმ).

წითელსოფელი (ყოფ. [illegible]), სოფელი ქარელის რ-ნში (ზღუდერის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ძამის ნაპირას ზ. დ. 1100 მ, ქარელიდან 13 კმ. ზღუდერის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ზღუდერში (2,5 კმ).

წითელუბანი, სოფელი გარდაბნის რ-ნში (ნორიოს სოფსაბჭო), თბილისის ზღვის აღმ-ით ზ. დ. 650 მ, გარდაბნიდან 65 კმ, თბილისიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 25 კმ. ნორიოს მეფრინველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ვარკეთილში (14 კმ). ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი.

წითელუბანი, სოფელი გორის რ-ნში (შავშვების სოფსაბჭო), შიდა ქართლის ვაკეზე ზ. დ. 720 მ, გორიდან 16 კმ. შავშვების მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი.

წითელფრთიანი კლდეცოცია (Tichodroma muraria), ფრინველი ბეღურასნაირთა რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 18 სმ. აქვს სადგისისებრი ნისკარტი, რუხი ზურგი, შავი ყელი და სხეულის ქვედა მხარე, ფოლისფერ-წითელი, შავლაქებიანი ფრთები. გავრცელებულია ევრ. და აზიის მთიანეთში. ბინადრობს სუბალპ. და ალპ. სარტყლების კლდეებზე, ვერტიკალურად ზ. დ. 3000 მ-იდან 4700 მ-მდე, ზამთარში დაბლა ეშვება. გავრცელებულია კავკასიაში (მ. შ. საქართველო), შუა აზიისა და ალთაის მთიანეთში. ბუდეებს კლდეების ნაპრალებში, ბუდეს აკეთებს ხავსის, ბეწვისა და ბალახისაგან. ჩაიში დებს 3—4, იშვიათად 5 კვერცხს, რ-თა ინკუბაცია 17—18 დღე გრძელდება. იკვებება მწერებით, მათი კვერცხებით, მატლებით და ჭუპრებით, უფრო იშვიათად — თესლებითა და სხვა უხერხემლოებით. ზამთრობით ნომადობს ერთ. ადგილობრივად მცირერიცხოვანია. მრავალ ადგილას იშვიათი ფრინველია. რ. ჟორდანია.

წითელფრთიანი კოჭობერა (Rhodopechys sanguinea), ფრინველი ბეღურასნაირთა რიგისა. გავრცელებულია ჩრდ.-დას. აფრიკაში, პალესტინაში, ირანში, სამხრ. ამიერკავკასიაში, შუა აზიასა და თურქმენეთში, საქართველოში — ახალქალაქის რ-ნში. ბუდობს წყვილებად ან მცირერიცხოვან კოლონიებად მთისძირებში. დებს 3—5 კვერცხს. შეტანილია საქართველოს „წითელ წიგნში". რ. ჟორდანია.

„წითელწარბიანთა" აჯანყება, სახალხო აჯანყება ჩინეთში 17—27 (აჯანყებულები წითლად ღებავდნენ წარბებს და აქედან მიიღო აჯანყებამ სახელწ.). აჯანყებას ხელმძღვანელობდა მშრომელთა მრავალ

მდგომარეობაში. უშუალო საბაბი კი გახდა საიმპერატორო აღმ. მხრივ მდებით მოსახლე სასტიკი შევიწროება და წყალდიდობით გამოწვეული შიმშილი. აჯანყება დაიწყო შანდუნის პროვინციაში გლეხ ფან ჩუნის ხელმძღვანელობით 21 წ. აჯანყებულებმა გაანადგურეს მთავრობის ჯარები, ასევე იმპ. ვან მანის 100-ათასიანი არმია. „წითელწარბიანებთან“ ერთად მთავრობის ჯარების წინააღმდეგ იბრძოდნენ აჯანყებულთა სხვა რაზმებიც. ერთ-ერთ მათგანს ხელმძღვანელობდა ხანის დინასტიის წარმომადგენელი ლიუ სიუანი 23—24 წწ აჯანყებულები დედაქალაქ ჩანანს მოადგნენ 23 წ ლიუ სიუანმა თავი იმპერატორად გამოაცხადა გენ შის სახელით და ჩანანი აიღო. ვან მანს თავი მოჰკვეთეს. მაგრამ აჯანყებულთა სხვა რაზმებმა არ ცნეს ახ. იმპერატორი. 25 წ. დასაწყ. „წითელწარბიანებმა“ გენ შის ჯარები დაამარცხეს და 25 წ ზაფხულში ჩანანში შევიდნენ. მათ იმპერატორად დასვეს მწყემსი ლიუ პენძი. 27 წ. დიდგვაროვან სიაოდინასთან ბრძოლაში „წითელწარბიანები“ სასტიკად დაამარცხეს იმპერატორის ჯარებმა.

წითელწვერა (Kochia prostrata), ბუჩქბალახი ნაცარქათამასებრთა ოჯახისა. მისი სიმაღლე 75 სმ აღწევს აქვს წამოწეული ტოტები, ვიწრო ხაზური, თითქმის მჯდომარე ფოთლები, რ-ებიც გრძელი ხავერდოვან-ბეწვიანი შებუსვით მოფენილი. სსრკ-ში გავრცელებულია ევრ. ნაწილში, კავკასიაში, ციმბირსა და შუა აზიაში. ჩვენში იზრდება აღმ. საქართველოში თიხნარ, ქვიან. სილნარ, მლაშობ და რუდერალურ ადგილებზე დაბლობიდან მთის შუა სარტყლამდე. გვხვდება აგრეთვე აფხაზეთშიც. ძვირფასი საკვები მცენარეა ზამთრის საძოვრებზე. იყენებენ საწვავად. მ. ივანიშვილი.

წითელწყარო (ყოფ. დედოფლისწყარო), ქალაქი (1963-იდან), აღმ. საქართველოში, წითელწყაროს რ-ნის ადმ. და საქალაქო საბჭოს ცენტრი (შედის წ., დაბა მირზაანი, სოფ. პატარა შირაქი). თბილისი — წითელწყაროს სარკინიგზო ხაზის საბოლოო პუნქტი. მდებარეობს შირაქის ვაკეზე. ზ. დ. 800 მ, თბილისიდან 144 კმ (რკინიგზით).

წ-ში ზომიერად ნოტიო სუბტროპ. ჰავაა, იცის ზომიერად ცივი ზამთარი და ხანგრძლივი თბილი ზაფხული. საშ. წლ. ტემპ-რა 10,1°C, იანვ. —1,5°C, ივლ. 21,7°C; აბსოლ. მინ. —26°C; აბსოლ. მაქს. 38°C, ნალექები 650 მმ მოდის წელიწადში.

ქალაქში არის [illegible] ორგანიზაციის სახ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მევენახეობა), მევენახეობის საბჭ. მეურნ., ლენინისა და მეცხვ.-კარაქის ქ-ნები, ხორცისა და რძისამრეწველო კომბინატები, ლიმონათისა და [illegible] საამქროები. კირქვების კარიერი; 3 საშ. სკოლა, სამუსიკო, სამხატვრო და სპორტ. სკოლები, 6 საბავშვო ბაგა-ბაღი, კულტსახლი, კინოთეატრი, ბ-კა, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, პოლიკლინიკა, საავადმყოფო, აფთიაქი., კავშირგაბმ. რ-ნული კვანძი. წ-ს მახლობლად დგას ხორნაბუჯის ციხე.

წითელწყარო (ყოფ. ნათლისმცემელი), სოფელი გორის რ-ნში (საყავრის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე ზ. დ. 1080 მ, გორიდან 36 კმ, გრაკალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 23 კმ. საყავრის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა (ინტერნატით) სოფ. საყავრეში (3 კმ). სოფელში შემორჩენილია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — ნათლისმცემლის დარბაზული ეკლესია (XI ს.). ეკლესიაზე ამოკვეთილია ლაპიდარული წარწერა.

წითელწყარო (ყოფ. ნაცარიანი), სოფელი წითელწყაროს რ-ნში, შირაქის ვაკეზე, სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები. წ., ლენინოვკა). ზ. დ. 800 მ, ქ. წითელწყაროდან 2 კმ ვ. ი. ლენინის სახ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მეხილეობა, მევენახეობა), მარცვლეულის ელევატორი, საწარმოო გაერთიანება „საქარამშენებლის“ ფილიალი. დაწყ., საშ. და სამუსიკო (ცემლიანი) სკოლები, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), კავშირგაბმ. განყ-ბა

წითელწყაროს რაიონი, ადმ.-ტერ. რ-ნი აღმ. საქართველოში, იორის ზეგანზე. 1917-მდე ახლანდ. წ. რ-ის ტერიტ. შედიოდა თბილ. გუბ. სიღნაღის მაზრაში, 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით ისევ სიღნაღის მაზრაშია, 1928 — კახეთის მაზრაში, 1929 — კახეთის ოლქში, 1930—37 — სიღნაღის რ-ნში. 1938 ჩამოყალიბდა ცალკე რ-ნად სიღნაღის რ-ნისაგან გამოყოფილი ტერიტ. ხარჯზე. 1963—64 ისევ სიღნაღის რ-ნში შედის, 1965-იდან კვლავ გამოიყო ცალკე რ-ნად. აღმ-ით და სამხრ-ით ესაზღვრება აზერბ. სსრ, დას-ით და ჩრდ-ით — სიღნაღის რ-ნი. ფართ. 2531,7 კმ². რაიცენტრი — ქ. წითელწყარო. რ-ნში არის 1 საქალაქო (წითელწყარო) და 11 სასოფლო საბჭო (არბოშიკი, არხილოსკალო, გამარჯვება, ზემო მაჩხაანი, ზემო ქედი, ოზაანი, სამთაწყარო, ქვემო ქედი, წითელი სამადლო, წითელწყარო, ჯაფარიძე); 1 ქალაქი, 1 დაბა და 16 სოფელი.

ბუნება. რელიეფი რ-ნი განლაგებულია მთლიანად იორის ზეგანზე (წყლო-მთიანეთზე), უჭირავს აგრეთვე გომბორის ქედის მცირე მონაკვეთი და მდ. ალაზნის ხეობის უკიდურესი სამხრ.-აღმ. ნაწილი. იორის ზეგანი ტერშოვანი და მეოთხეული ნალექი წყებებისგან აგებული და ხასიათდება ტექტონიკურად ვიწრო ანტიკლინებისა და ფართო სინკლინების ურთიერთმონაცვლეობით. ამან განსაზღვრა რ-ნის გეომორფოლ. სახე: იგი შედგება ტექტოგენური ფორმების — მონოკლინური და ანტიკლინური მაღლობებისა (ზოლიბების, დაბალი სერებისა და ქედების) და სინკლინური გაკეთებული ტაფობებისაგან, რ-ებიც ამოვსებულია მეოთხეული ტბიური ნალექებით. ამავე დროს ტექტოგენურ რელიეფზე დაშენებულია ეროზიული ხეობები, ხრამები, მდინარეული ტერასები, ბედლენდები, ფსევდოკარსტი, ტალახის ვულკანები და სხვ. მთავარი ოროგრ. ერთეულებია: დიდი შირაქის, პატარა შირაქის, ტარიბანის, ნატბეურის, იორის სტეპის ანუ პატარა ტარიბანის, ნაომარქალათავის, ქვაჭუნის ვაკე ტაფობები და დაბალი სერები (ქედები): კოწახურის, ნაზარლების, ყალადარის, ჩოჩანდაღის, ზილიჩის, ყაჯირის, ყანლის, ელდარის. რ-ნის ტერიტორიაზე აღმართულია მთები: უზუნდარა, ჩალხვეი, ქვაბები, ბილეონა, ოროძმა, ნიკორაცმინდა და სხვ. ტაფობებს შორის ყველაზე დიდია (30—35 კმ სიგრძ., 14—15 კმ სიგანე) დიდი შირაქის ტაფობი. იგი აგებულია პლიოცენური თიხებითა და კონგლომერატებით, ფსკერი — მეოთხეული თიხნარებითა და რიყნარით. დიდი შირაქის ტაფობი სამხრ-იდან შემოფარგლულია ანტიკლინური სერებით: ქოჩებას, ნაზარლების, შუანამისის. ჩრდ-ით დიდი შირაქის ტაფობი შემოზღუდულია არხილოსკალო-ცაშის დაბალი ქედით, რ-ის თხემი მოვაკებულია და ზილიჩის სერთან ერთად მდ. იორის აუზს გამოყოფს ალაზნის აუზისაგან. დიდი შირაქის ტაფობი აღმ-ით კასრისწყლის ეროზიულ ტაფობს უერთდება, რ-იც აღმ-ით ჯეირანის სტეპის ეროზიულ ტაფობში გადადის.

პატარა შირაქის ტაფობიც (სიგრძე 12—15 კმ) ახალგაზრდა ნალექებით დაფარული სინკლინია და შემოფარგლულია ჩრდ-ით შუანამისით, სამხრ-ით — ყალადარის ქედით. პატარა შირაქის სამხრ.-აღმ-ით ტალღოვან-ბორცვიანი სინკლინური დეპრესია — ნატბეურისთავის ტაფობია, ვრცელი ტაფობია აგრეთვე ტარიბანა, რ-იც სამხრ-ით ნატბეურის სტეპში გადადის. ამ უკანასკნელის სამხრ-ით ქვაჭუნის ბორცვიანი ვაკეა. რ-ნის უკიდურეს სამხრ.-აღმ. კუთხეში მდებარეობს მეოთხეული მდინარეული ნალექებით აგებული ელდარის დაბლობი (ზ. დ. 150—200 მ) ელდარის დაბლობის უკიდურესი სამხრ.-აღმ. ნაწილი ცნობილია ბუდამოედნის სახელწოდებით. სტრუქტურულ-დენუდაციური და სტრუქტურულ-ეროზიული ფორმებით ხასიათდება აგრეთვე ყალადარის, ნაზარლების, კუშებისთავის, ქვაბების, ზილიჩის, ელდარის და სხვ. დაბალი ქედები და სერები. ეროზიულ-სკულპტურული ფორმები გამომუშავებულია პანტიშარის, ყუმურისხევის, კოდასხევისა და სხვ. აუზებში. ბევრგან კალთებზე განვითარებულია ბედლენდები. მდ. ლეკისწყლის ხეობაში გვხვდება სუფოზიური და ქანდაკებისებრი ფორმები. აქვე არის „თიხის კარსტი“, აგრეთვე „ალექსილები“ — ვერტიკალურად ჩამოკვეთილი თიხნარი ფორმები აქა-იქ (პანტიშარის ხეობა, გაშლოვანის ნაკრძალი, კოწახურის ქედი და სხვ.) რელიეფის კუესტური ფორმებიცაა. რ-ნში შემოდის გომბორის ქედის სამხრ.-აღმ. დაბოლოება ქ. წითელწყაროს მახლობლად მესამეულის ნალექებში ამოჭრილია ზედაიურული კირქვები, რ-ებიც ქმნიან კოშკისმაგვარ და გუმბათისმაგვარ კლდოვან ფორმებს (ოროძმის, ბილეონის და ნიკორაცმინდის მთების სახით). წ. რ-ს ეკუთვნის აგრეთვე ალაზნის ვაკე სოფლებს წითელ სამადლოსა და ზემო ქედს შორის. მნიშვნელოვანი წიაღისეულია ნავთობი (პატარა შირაქის, მირზაანის, ტარიბანის საბადოები) და კირქვები (წითელწყაროს საბადო)

ჰავა. რ-ნის ტერიტ. ზომიერად ნოტიო სუბტროპ. ჰავის ოლქს მიეკუთვნება და ძირითადად არის ორი ტიპის ჰავა. სამხრ-ით ცხელზაფხულიანი ზომიერად თბილი სტეპების ჰავაა, ჩრდ. ზოლში — ზომიერად ნოტიო ჰავა, სადაც ზამთარი ზომიერად ცივია, ზაფხული — ხანგრძლივად თბილი. საშ. წლ. ტემპ-რა 10—10,3°C-მდეა (შირაქი 10,3°C. წითელწყარო 10,1°C), ივლ. 22—22,6°C (შირაქი 22,6°C. წითელწყარო 21,7°C), იანვ. —1,5,—2,3°C (შირაქი — 2,3°C, წითელწყარო — 1,5°C); ტემპ-რის აბსოლ. მაქს. 36 —38°C, აბსოლ. მინ. —26, —32°C. წელიწადში 500—600 მმ ნალექი მოდის (შირაქი 540 მმ, წითელწყარო 650 მმ) მცირე ნალექი მოდის ელდარის დაბლობზე (250—300 მმ). ნალექების მაქს. მაისსა და ივნ. დასაწყისშია, მინ. — ზამთარსა და ზაფხულში.

შიგა წყლები. რ-ნი ღარიბია. აღმ. საზღვართან ჩამოუდის მდ. ალაზანი, დას. ნაწილს კვეთს მდ. იორი, მაგრამ ტერიტ. უდიდესი ნაწილი მოკლებულია ნელმდ. მდ-ებს. აქ მოედინება პატარა პერიოდული მდ-ები (ლეკისწყალი, ყუმურისხევი, პანტიშარისხევი, ქუშისხევი, დორისწყლის-

წითელწვერა

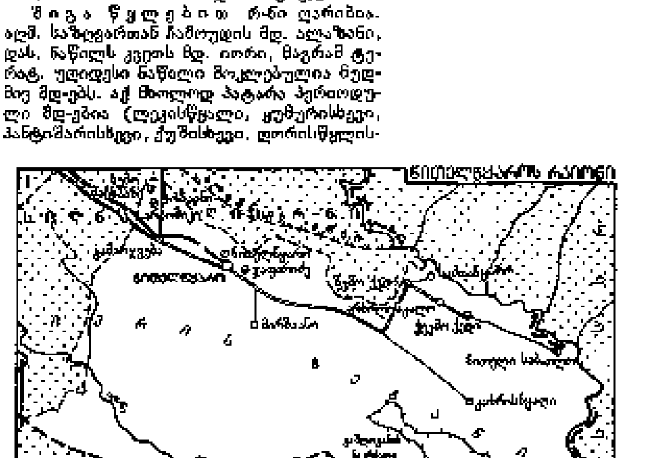

ხევი, მწარეწყალი, ბოლნისხევი და სხვ.) სოფ. ჯაფარიძის მახლობლად არის ტბები: ქოჩებისა და პატარა ტბა. რ-ნში აშენდა ხელოვნური წყალსაცავები: ქუშისხევის, თელაწყლის, კრასნიხევის, შენდელის დალის მთის წყალსაცავები. იორისა და ალაზნის წყალდიდობა გაზაფხულზეა, წყალმცირობა ზაფხულსა და ზამთარში. მდ-ები გამოყენებულია სარწყავად

ნიადაგები საკმაოდ მრავალფეროვანია. ველებში და მთისწინა ზონაში გავრცელებულია ღია შავი ნიადაგები დამლაშებული ნიადაგების კომპლექსით იქ, სადაც არიდული ნათელი ტყეა, ჩამოყალიბებულია ტყის ყავისფერი ნიადაგები (ელდარის ნაკრძალი, ხილიანის სერი, ალაზან-ლეკისწყლის წყალგამყოფი და სხვ.). ერილის ვაკეობს უჭირავს წაბლა ნიადაგების დამლაშებული და მლაშობიანი ნიადაგების კომპლექსით, მაგრამ ყველაზე მეტი ტერიტ. უკავია მცირე და საშ. სისქის შავმიწებს, რომელიც ძირითადად ვაკეებზე და ტაფობებშია განვითარებული. საკმაოდ გავრცელებული სუსტად ჟანგიანი მცირე სისქის სხვადასხვა ტიპის ნიადაგი, რაც ზოგან ძლიერ ჩამორეცხილია. იორისპირას გვხვდება ალუვიური კარბონატული, ქ. წითელწყაროს მახლობლად კორდიან-კარბონატული ნიადაგი

წითელხევი. ამაღლების ეკლესია X ს.

მცენარეული საფარი. ველების დაბლობზე მცენარეულობის ძირითად ფონს ქმნის ნახევარუდაბნოს ბუჩქნარები: ავშნიანი, ყარღანიანი, ჩარანიანი და ხურხუმიანი. განსაკუთრებით დიდ ფართობზეა ავშნიანები იორის ზეგნის სამხრ. ნაწილში (მდ-ების ლეკისწყლის, პანტიშარის, ყუმურისხევისა და სხვ. აუზებში) შემორჩენილია არიდული მეჩხერი ტყე (საკმლის ხე, აკაკი, ღვია, ქართული ნუშურწყალი, ბერყენა, თელა, ცხრატყავა), რ-ის პალახსაფარს ქმნის ნახევარუდაბნოს ან სტეპებისათვის დამახასიათებელი ელემენტები (ურო, წივანა, ვაციწვერა, ამზიოდა) ბუჩქებიდან გავრცელებულია ძეძვი, გრაკლა, შავჯაგა, თრიმლი, ბერყენა, სირვაშლა, კოწახური, ღვიის რამდენიმე სახეობა. გაშლილისწინ ჩაკოპლეში არიდული ნათელი ტყეა რ-ნის ტერიტორიაზე არის ურთიანი და ჯაგეწყარის სტეპის მცენარეები ური, ვაციწვერა, შვრიელა, ტიმოთელა, სამყურა, კოინდარა, ბერბუშელა და სხვ. ტაფობების კალთებზე გვხვდება გლერძი, ჭანგა, სტვენის წივანა, კუდა ბალახი, მეზვერალა და სხვ. კოშმორის ქედის კალთებზე მუხნარი და რცხილნარია, იორისპირეთში — ტუგაის (ჭალის) ტყე (ჭალის ვერხვი, ჭალის მუხა, თელა, წნორი, იალღუნი, კვიწლი, ძეძვი, კოწახური)

ცხოველთა სამყარო ძუძუმწოვრებიდან ბინადრობენ მგელი, მელა, ტურა, მაჩვი, დედოფალა, ფართოდაა გავრცელებული მღრღნელები მუშინდვრია, მექვიშია, ტყის თაგვი. ფრინველებიდან გვხვდება ჩვეულებრივი კაკაბი, მწყერი, გნოლი, შევარდენი, ყვავი, კაჭკაჭი, ქორი, ძელქორა, შაშვი, კვირიონი და სხვ. მდ-ებში იორსა და ალაზანში არის ქაშაპი, მდინარის ტობი, ხრამული, მდინარის წვერა, მურწა, ფრიტა, თაღლითა და სხვ.

ძირითადი ლანდშაფტები რ-ნი მოქცეულია ძირითადად მშრალი სუბტროპ. ვაკის, ზომიერად მშრალი სუბტროპ. წვრილმთიანეთის, ზომიერად ნოტიო სუბტროპ. დაბალმთიანეთისა და მთისწინეთის ლანდშაფტების ტიპების ფარგლებში და მოიცავს ლანდშაფტის შემდეგ სახეებს. 1. ნახევარუდაბნო ვაკე-დაბლობი, ღია შავი და დამლაშებული ნიადაგებით, 2. სტეპური წვრილმთიანეთი, შავმიწა და წაბლა ნიადაგებით, 3. წვრილმთიანეთი და ხეშ-ბრონეულიან-ლიბიდურიანი მთისწინეთი არიდული ტყით, რუხი ყავისფერი ნიადაგებით. 4. კატეგორია სტეპის ბალახმცენარეულობით, შავმიწა და წაბლა ნიადაგებით, 5. დაბალმთიანეთი და მთისწინეთი რცხილნარ-მუხნარით, ჯაგრცხილნარით და ჯაგეკლიანით, ტყის ყავისფერი ნიადაგებით, 6. ჭალები ტუგაის მცენარეულობით და ალუვიური ნიადაგებით, 7. ვაკე ჯაგეკლიანი სტეპით და პალოფილური მცენარეულობით მლაშობისებრი და დამლაშებული ნიადაგებით

მოსახლეობა. უპირატესად ცხოვრობენ ქართველები, მცირე რაოდენობით—რუსები, სომხები, ბერძნები, აზერბაიჯანელები, უკრაინელები და სხვ. სოფ. მოსახლ. შეადგენს რ-ნის მთელი მოსახლ. 70%-ზე მეტს; განსახლების ძირითადი ზონა ვრცელდება 500—800 მ ფარგლებში.

სახალხო მეურნეობა. რ-ნის როგორც მრეწველობის, ისე სოფ. მეურნ. დარგები ორიენტირებულია ადგილ. ნედლეულსა და სას.-სამ. რესურსებზე. სოფლის მეურნეობის წამყვანი დარგებია მარცვლ-სახორცე მესაქონლეობის მეცხოველეობა, მარცვლეულისა და მზესუმზირის წარმოება, მევენახეობა 1985 რ-ნში იყო 12 კოლ-მა, 2 საბჭ. მეურნ. (სამთისწყაროს მეფრინველეობის, შირაქის მეფრინველეობის), 3 სამეურნეობათაშორისო საწარმო (მეცხოველეობის, მეფრინველეობის, მეფუტკრეობის), 1 სამეურნეობათაშორისო ორგანიზაცია (ცხოველთა ხელოვნური დათესვლების) და 1 სოფ. მეურნ. პროდუქციის დამზადების სამეურნეობათაშორისო გაერთიანება. სას.-სამ. სავარგულებს უჭირავს 166,1 ათ. ჰა, რ-თაგან სახნავ-სათესია 45,8 ათ. ჰა, სათიბ-საძოვარი 111,4 ათ. ჰა, მრავალწლიან ნარგავებს უკავია 8,7 ათ. ჰა; ტყე და ბუჩქნარია 9,4 ათ. ჰა. სარწყავი ფართობი — 7,6 ათ. ჰა. ნათესი ფართობიდან მარცვლეულს და პარკოსან კულტურებს უჭირავს 21,3 ათ. ჰა, (ძირითადად მოჰყავთ ხორბალი, 16,0 ათ. ჰა), საკვებ კულტურებს — 15,4 ათ. ჰა, ტექ. კულტურებს — 7,0 ათ. ჰა. ვენახისა და ხეხილის ნარგავებს უკავია 19,0 ათ. ჰა. მეცხოველეობაში ჭარბობს მსხვ. რქ. საქონელი. პირუტყვის სულადობა (1985, ათ. სული) მსხვ. რქ. საქონელი — 18,6, ცხვარი და თხა — 124,3, ღორი — 30,8

მრეწველობის ძირითადი დარგია კვების მრეწველობა. ქ. წითელწყაროში არის ღვინის, ყველ-კარაქის ქ-ნა, ხორცის კომბინატი, ზეთსახდელი და ლიმონათის საამქროები, სოფ. ქვემო ქედში—ღვინის ქ-ნა, სოფ. წითელწყაროში — წინსქიდელ-ელევატორი ქ. წითელწყაროში აგრეთვე ადგილ. მრეწვ. და საყოფაცხოვრებო მომსახურების კომბინატები. რ-ნში განვითარებულია მოპოვებითი მრეწველობა მირზაანსა და პატარა შირაქში იღებენ ნავთობს. სწრაფად იზრდება კარიერის მოპოვება, რ-საც იყენებენ მშენებლობისა (ქ. წითელწყაროში არის რკინაბეტონის ქ-ნის საცხოვრებელ კარიერების მაღაროთა სამმართველო) და საშენ მასალათა მრეწველობაში.

ტრანსპორტი რ-ნის ტერიტორიაზე გადის თბილისი—კაჭრეთი—წითელწყაროს სარკინიგზო ხაზი. რესპ. მნიშვნელობის გზებია: კაჭრეთი—წითელწყარო, წნორი—წითელწყარო ადგილ. მნიშვნელობის გზების სიგრძეა 296 კმ

კულტურა და ჯანმრთელობის დაცვა. რ-ნში 1985 იყო 22 ზოგადსაგანმან. სკოლა [აქედან 16 საშ. და 2 საღამოს (ცვლიანი სკოლა)], 6,4 ათ. მოსწ., 0,6 ათ. მასწავლებელი, 34 ბ-კა, 9 კულტსახლი, 8 კლუბი. ქ. წითელწყაროში არის სამუზიკო, სამხატვრო და სპორტ. სკოლები, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, სოფ. ჯაფარიძეში — პროფტექ. სასწავლებელი, სოფ. მირზაანში — ნიკო ფიროსმანაშვილის სახლ-მუზეუმი. გამოდის რ-ნული გაზ. „ახალი შირაქი“, სოფლები ელექტრო- და რადიოფიცირებულია, იღებენ ტელეგადაცემებს

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება 3 საავადმყოფო (405 საწოლი), 11 ამბულ.-პოლიკლინიკა, 5 საფერშლო პუნქტი, 88 ექიმი და 360 საშ. მედმუშაკი. სოფ. არხილოსკალოში არის ბავშვთა ნევროლოგიური სანატორიუმი.

წ. რ-ის ხუროთმოძღვრული ძეგლებიდან: იხიანის მახლობლად დგას ამაღლების გუმბათოვანი ტაძარი (IX ს.) და სამების ეკლესია (შუა საუკ.), ქ. წითელწყაროს მახლობლად—ხორნაბუჯის ციხე (ადრინდ. შუა საუკ.) და სხვ. დ. უკლება. ნ. დოლიძე

ლიტერატურა — იხ. ჩანართი I—II, გვ. 272—273.

წითელხევი (ყოფ. სადმეთრაო), სოფელი მაიაკოვსკის რ-ნში, მდ. კოროხის წყლის (რიონის მარცხ. შენაკადი) ნაპირებზე ზღ. დ. 200 მ, მაიაკოვსკიდან 7 კმ, რიონიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 18 კმ შიდა რესპუბლიკისა და 8 ფერმზეს საბ. კოლ-მეურ (მეცხოველეობა, მევენახეობა), ღვინის ქ-ნა, ლაზიწყ. რვაწლ., და 2 საშ. სკოლა, 3 საბავშვო ბაღი, 4 ბ-კა, კულტსახლი, კლუბი (კინოდარბაზი), ამბულ., საფერშლო-სამეანო პუნქტი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. შუა საუკ. ძეგლებიდან აღსანიშნავია სოფლის მახლობლად დგას XI ს. ამაღლების ეკლესია, რ-ზეც შემორჩენილია მოხატულობის მცირე ფრაგმენტები და კანკელი

წითელხევი (ყოფ. მირონწმინდა), სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში (საარგვეშის სოფსაბჭო), მდ. ყარნების (ჩხერიმელის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში ზღ. დ. 560 მ, ორჯონიკიძიდან 6 კმ. სარგვეშის კოლ-მა (მევენახეობა, მებოსტნეობა) რვაწლ. სკოლა სოფ. სარგვეშში (3,6 კმ).

წითი, ხოლმის ტბის მყინვარი ოსეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე. მდ. წითისხევის სათ.-ის კალთაზე, მდ. ლიახვის აუზში. სიგრძე 2,1 კმ, ფართ. 1,4 კმ², ენის ბოლო 3040 მ-მდე ჩამოდის

რ. გობეჯიშვილი

წითისხორი, მწვერვალი ხოხის ქედზე, მდ. სუათისის დას.-ით, მდ. სუათისის (თერგის მარცხ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 3905 მ. აგებულია იურული ფიქლებით და ქვიშაქვა-ალევროლიტური წარმონაქმნებით დამახასიათებელია ნივალური და სუბნივალური ლანდშაფტები

ვ. ჯაოშვილი

წითლანაძე გიორგი ვლადიმერის ძე [1 (14) VI 1902, სოფ. სახო, ახალციხის რ-ნი, — 6 II 1977, თბილისი], ქართველი საბჭ. კურორტოლოგი მედ. მეცნ. დოქტორი (1966), პროფესორი (1960), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1962); საკურორტო საქმის ერთ-ერთი ფუძემდებელი საქართველოში 1924 დაამთავრა თსუ-ის სამკურნ. ფაკ-ტი 1936 დაინიშნა რევმატოლოგიური დისპანსერის მთავარ ექიმად 1941—45 იყო ევაკოჰოსპიტლის სამედ. ნაწილის უფროსი, 1946—48—საქ. სსრ ჯანდაცვის სამინისტროს საკურორტო სამმართველოს მთავარი ექიმი; 1950—53 განაგებდა კურორტოლოგიისა და ფიზიოთერაპიის ინ-ტის ფილიალს წყალტუბოში, 1959—77 იყო თბილ. ექიმთა დახელოვნების ინ-ტის კურორტოლოგიისა და ფიზიოთერაპიის კათედრის გამგე და სხვ. შეისწავლიდა კურორტოლოგიის, კარდიოლოგიის, რევმატოლოგიის საკითხებს, ისიდი ბალნეოლ. კურორტისა და წყალტუბოს მინერ. წყლების სამკურნ. თვისებებს და სხვ.

თხზ. წყალტუბო სამკურნ. ბუნებრივი ნარზანი, თბ., 1968; Курорт Цхалтубо и его лечебные свойства, Тб., 1962.

წითლანაძე ელიზბარ სიმონის ძე [14 (27) VII 1912, ბორჯომი, — 7. XII. 1982, თბილისი], ქართველი საბჭ. მათემატიკოსი, ფიზ.-მათ. მეცნ. დოქტორი (1951), თსუ-ის პროფესორი (1956), საქ.

სარ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1970). დაამთავრა თსუ (1933). ძირითადი შრომები მიეძღვნა ფუნქციონალურ ანალიზსა და გლობალურ ვარიაციათა აღრიცხვას.

თხზ.: მონოტონური ანალიზის საფუძვლები ფუნქციონალურ სივრცეებში, თბ., 1977; ფუნქციონალური ანალიზის საფუძვლები, თბ., 1964; Метод ортогональных траекторий для нелинейных операторов вариационного типа в пространстве Lp, «ა. რაზმაძის სახ. თბილისის მათემატიკის ინ-ტის შრომები», 1964, ტ. 29, გვ. 245—270.

წითელკა, წითელკაბა სოკო (Russula lepida), ქუდიანი სოკო. ქუდის დიამეტრი 10 სმ აღწევს, ფერად წითელია, ფირფიტები თეთრია და მოყვითალო ელფერი; ღავარს. ფეხი თეთრი ან ვარდისფერია. იზრდება ფოთლოვან ტყეში ზაფხულ-შემოდგომაზე. საჭმელად იხმარება ახალი (მოხრაკული) და დამწნილებული.
ი. ნახუცრიშვილი

წითლიძე გივი აკაკის ძე (დ. 28 II. 1925, სოფ. ნატანები, მახარაძის რ-ნი), ქართველი საბჭ. აგრონომ-სუბტროპიკოსი. სკკპ წევრი 1944-იდან. სოფ. ნატანების ვ. ი. ლენინის სახ. კოლ-ზის თავ-რე. VIII ხუთწლედში სოფ. მეურნ. პროდუქტების წარმოება-დამზადების საქმეში მოპოვებული წარმატებისათვის 1971 მიენიჭა სოციალ. შრომის გმირის წოდება. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენითა და მედლებით.

წითურა, ბავშვთა მწვავე ვირუსული დაავადება. ვრცელდება ჰაერწვეთოვანი გზით (ხველის, ცხვირის დაცემინების დროს). ხშირია შემოდგომა-ზამთარში. წ-ს მიმდინარეობის შემდეგ რჩება მყარი იმუნიტეტი. ფარული პერიოდი 11—23 დღეა. დაავადება იწყება დამახასიათებელი ტემპერატურის მომატებით (37—38°C). ხველა, სურდო, კონიუნქტივიტი, კისრის უკანა და კეფის ლიმფური კვანძების შესივება და ტკივილი (შეხებისას). მე-2—მე-3 დღეს სახეზე, სხეულსა და კიდურებზე ჩნდება ღია ვარდისფერი წვრილლაქოვანი გამონაყარი, რ-იც 2—3 დღეში უკვალოდ ქრება. წ. იშვიათად რთულდება, ხშირია უსიმპტომო მიმდინარეობაც. წ. თუ ორსულ ქალს დაემართა (განსაკუთრებით პირველ 3 თვეში) შესაძლებელია ნაყოფის სიმახინჯე განვითარდეს. მკურნალობა სიმპტომურია, ავადმყოფის იზოლაცია საჭიროა გამონაყარის გაჩენიდან 5 დღის მანძილზე. პროფილაქტიკა: რეკომენდებულია ორსულ ქალებს გაუკეთდეთ γ-გლობულინი.
ე. მოდებაძე

წიქლიანთკარი, სოფელი თიანეთის რ-ნში (ტუშურების სოფსაბჭო), ქართლის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ქუსნის (იორის სათავეები) მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1260 მ, თიანეთიდან 7 კმ. ტუშურების მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ტუშურებში (2 კმ). ბ-კა, საფერშლო-საბეანო პუნქტი.

წიქლაური ანდრია ვასილის ძე (დ. 8. VII. 1883, სოფ. ამტკნისხევი, თიანეთის მაზრა, — 10. V. 1968, თბილისი), ამიერკავკასიის რკინიგზის თბილისის სარკინიგზო დეპოს ერთ-ერთი პირველი ქართველი სტახანოველი მემანქანე-ინსტრუქტორი, სოციალ. შრომის გმირი (1943). სკკპ წევრი 1939-იდან. მუშაობდა ბაქოს სარკინიგზო დეპოში ზეინკლის მოწაფედ, ზეინკლად, მემანქანედ (1898—1920). მონაწილეობდა რევ. მოძრაობაში, ბაქოს მუშათა 1905 გაფიცვებსა და დემონსტრაციებში. 1920-იდან იყო თბილ. სარკინიგზო დეპოს მემანქანე, 1934-იდან მემანქანე-ინსტრუქტორი. წ-მა ამიერკავკ. რკინიგზაზე ერთ-ერთმა პირველმა დანერგა მძიმეწონიანი მატარებლების დიდი სიჩქარით მოძრაობისა და კაპიტ. შეკეთებათა შორის ორთქლმავლის გარბენის გადიდების მეთოდები. სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პირველი მოწვევის დეპუტატი; 1948-იდან საკავშ. მნიშვნელობის პერსონალური პენსიონერი. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშისა და „საპატიო ნიშნის" ორდენებით.

წიქლაური გაბო ხუტუნას ძე (15. X. 1890, სოფ. ცდო, დუშეთის მაზრა, ახლანდ. ყაზბეგის რ-ნი, — 5. XI. 1928, სოფ. სტეფანწმინდა, ახლანდ. დაბა ყაზბეგი), ქართველი მთამსვლელი. ღარიბი გლეხის შვილი. ერთხანს მუშაობდა დეკლერატის სპილენძის მაღაროში მეშად. შემდეგ იყო მთამსვლელ-გამყოლი. 900-იანი წლებიდან — უცხოელი და რუსი მთამსვლელების გამყოლი მყინვარწვერზე. 1923 იყო მყინვარწვერზე პირველი საბჭ. ექსპედიციის (ხელმძღვ. ა. დიდებულიძე) გამყოლი. მონაწილეობდა ქართულ მასობრივ ალპინისტურ ასვლებში მყინვარწვერსა და ელბრუსზე.

წიქლაური მამუკა მიხეილის ძე (დ. 4 IV. 1938, დაბა ფასანაური, დუშეთის რ-ნი), ქართველი საბჭ. პოეტი, კრიტიკოსი. დაამთავრა ა. პუშკინის სახ. სახელმწ. პედ. ინ-ტი (1962). პირველი ლექსი გამოაქვეყნა 1962. პირველი პოეტური კრებ. „რკინის ფრთები" — 1969. გამოქვეყნებული აქვს ლექსები, პოემები, წერილები (კრებულები „თვალის ქრისტიანიზმი", 1975; „დიდი ფიქრისაფარველი", 1976; „ლექსები", 1980; „ორლესი? მაჯანი", 1980; „ასპარეზი სამოთხის მიღმა", 1982; „წერილები", 1983; „ფერის ტრაექტორია", 1985). წ-ის ცალკეული ლექსები თარგმნილია რუს., უკრ. და სსრკ ხალხთა სხვა ენებზე.

წიქუნისმაღალი, მთა თუშეთ-ხევსურეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. წყაროსთავის (ასას მარჯვ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 3066 მ. აგებულია ლიასის ასპიდური ფიქლებით, თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით. დას., ჩრდ. და აღმ. კალთები ციცაბო და კლდოვანია, სამხრ. — შედარებით დამრეცი. ზოგან შემორჩენილია მყინვარული ფორმები. წ. უშუალოდ შიშველია, აქა-იქ არის ალპ. მაღალბალახეულობა.
გ. ჩანგაშვილი

წილადი არითმეტიკაში, რიცხვი, რ-იც შედგენილია ერთეულის ნაწილთა მთელი რიცხვისაგან. წ. გამოისახება სიმბოლოთი m/n, სადაც m — წ-ის მრიცხველი — უჩვენებს ერთეულის ნაწილთა აღებულ რიცხვს, გაყოფილს იმდენ ნაწილად, რამდენსაც უჩვენებს მნიშვნელი n. წ. შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც ერთი (m) მთელი რიცხვის განაყოფი მეორეზე (n). თუ m უნაშთოდ იყოფა n-ზე, მაშინ განაყოფი $\frac{m}{n}$ აღნიშნავს მთელ რიცხვს (მაგ., $15/3=5$). იმ შემთხვევაში, როცა ეს ასე არ არის, განაყოფი m/n არის წ. რიცხვი (მაგ., $3/7$, $20/11$). წ-ის მრიცხველი და მნიშვნელი შეიძლება გამრავლდეს ან გაიყოს ერთსა და იმავე რიცხვზე წ-ის მნიშვნელობის შეუცვლელად. ყოველი წ. შეკვეცის შედეგად შეიძლება წარმოდგენილ იქნეს უკვეცი წ-ის სახით, ანუ ისეთი წ-ის სახით, რ-ის მრიცხველსა და მნიშვნელს არა აქვს საერთო მამრავლი. მაგ., $7/28$ კვეცადი წ-ია ($7/28=1/4$), ხოლო $7/16$ — უკვეცი. ერთნაირმნიშვნელიანი წ-ების შეკრებისას საჭიროა შეიკრიბოს მათი მრიცხველები, ხოლო მნიშვნელად დატოვდეს იგივე:

$$\frac{a}{d}+\frac{b}{d}+\frac{c}{d}=\frac{a+b+c}{d}.$$

სხვადასხვამნიშვნელიანი რამდენიმე წ-ის შეკრებისას საჭიროა ისინი წინასწარ დავიყვანოთ საერთო მნიშვნელზე. ანალოგიურად ხდება წ-ების გამოკლება. რამდენიმე წ-ის გადასამრავლებლად საჭიროა მრიცხველთა ნამრავლი გაიყოს მნიშვნელთა ნამრავლზე:

$$\frac{a}{b}\cdot\frac{c}{d}=\frac{ac}{bd}$$

გაყოფისათვის, როგორც გამრავლების შებრუნებული ოპერაციისათვის, მიღებულია წ-ის გაყოფის შემდეგი წესი:

$$\frac{a}{b}:\frac{c}{d}=\frac{ad}{bc}$$

თუ წ-ის მრიცხველი ნაკლებია მნიშვნელზე, წ-ს უწოდებენ წესიერს, წინააღმდეგ შემთხვევაში — არაწესიერს. არაწესიერი წ. შეიძლება წარმოდგენილ იქნეს როგორც მთელი რიცხვისა და წესიერი წ-ის ჯამი (შერეული რიცხვი). ამისათვის საჭიროა მრიცხველი გაიყოს (ნაშთით) მნიშვნელზე. მაგ.:

$$\frac{87}{17}=\frac{5\cdot17+2}{17}=5+\frac{2}{17}=5\frac{2}{17}.$$

ელემენტარული არით. ეს დებულება განზოგადდება ნებისმიერ ნამდვილ რიცხვებზე: ნამდვილი რიცხვი α შეიძლება წარმოვადგინოთ შემდეგი სახით: $\alpha=n+d$, სადაც n მთელია და $0\leq d<1$. n რიცხვს უწოდებენ α-ს მთელ ნაწილს (აღინიშნება $[\alpha]$ სიმბოლოთი), ხოლო $d=\alpha-[\alpha]$ რიცხვს — α-ს წილად ნაწილს.

ათწილადი ეწოდება წ-ს, რ-ის მნიშვნელი 10-ის ხარისხია. ასეთი წ. ჩაიწერება მნიშვნელის გარეშე.

უწყვეტი წ-ის შესახებ იხ. სტ. ჯაჭვწილადი.

ოპერაციები წ-ებზე გვხვდება ძველეგვიპტურ ახმესის პაპირუსში (დაახლ. 2000 წ. ძვ. წ.).

ძვ. ბაბილონის დამწერლობის ძეგლებში არის ე. წ. სექსაგეზიმალური წ-ები ანუ ისეთი წ-ები, რ-თა მნიშვნელია 60-ის ხარისხი. ეს რიცხვები დიდ როლს ასრულებდნენ ანტ. არითმეტიკაში.

ლიტ.: Энциклопедия элементарной математики, кн. 1 — Арифметика, М.—Л., 1951.

წილადი ნაწილი რიცხვისა, სხვაობა რიცხვსა და მის მთელ ნაწილს შორის. თუ α მოცემული ნამდვილი რიცხვია, მაშინ მისი წ. ნ., რ-იც აღინიშნება $\{\alpha\}$ სიმბოლოთი, უდრის $\alpha-[\alpha]$, სადაც $[\alpha]$ უდიდესი მთელი რიცხვია, რ-იც არ აღემატება α-ს. ყოველთვის $0\leq\{\alpha\}<1$. $\{\alpha\}$ ფუნქცია არის პერიოდული ფუნქცია, რ-ის პერიოდი უდრის ერთს.

წილადი პასუხისმგებლობა, იხ. სამოქალაქო-სამართლებრივი პასუხისმგებლობა.

წილადი საკუთრება, იხ. სტ. საერთო საკუთრება.

წილადწრფივი გარდაქმნა, უსასრულოდ დაშორებული ∞ წერტილით შევსებული კომპლექსური სიბრტყის ურთიერთცალსახა და კონფორმული ასახვა თავის თავზე, რ-იც ხორციელდება წილადწრფივი ფუნქციის საშუალებით. წ.-წ. გ-ის დროს წრეები და წრფეები, რ-ებიც კომპლექსურ სიბრტყეშია, კვლავ წრეებსა და წრფეებში გადადის.

წილადწრფივი ფუნქცია, $y=\frac{ax+b}{cx+d}$ სახის ფუნქცია, ე. ი. ფუნქცია, რ-იც წარმოადგენს ორი წრფივი ფუნქციის ფარდობას. წ.-წ. ფ. უმარტივესია რაციონალურ ფუნქციათა შორის. თუ $ad-bc=0$, იგი დაიყვანება მუდმივ ფუნქციამდე; თუ $ad-bc\neq0$, მაგრამ $c=0$, მაშინ წ.-წ. ფ. დაიყვანება მთელ წრფივ $y=\alpha x+\beta$ ფუნქციამდე. წ.-წ. ფ-ის გრაფიკი, როდესაც x ღებულობს ნამდვილ მნიშვნელობებს, წარმოადგენს ტოლგვერდა ჰიპერბოლას.

წილამიერი, სოფელი ცაგერის რ-ნში (ორბელის სოფსაბჭო), მდ. ლაჯანურის ხეობაში. ზ. დ. 640 მ, ცაგერიდან 16 კმ. ორბელის კოლ-ზი (მევენახეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ორბელში (2 კმ). ბ-კა, კლუბი, საფერშლო-საბეანო პუნქტი. წყაროებში პირველად იხსენიება XVIII ს-ში.

წილდათანაღი, ცენტრალური სვანეთის ქედის ცენტრ. ნაწილში. სიმაღლე 3122 მ. აგებულია პალეოზოური კვარციანი ქვი-

ა. წიქლაური

გ. წიქლაური

მაქვეყნობა და ტუფებით. თოვლ-ყინულოვანია, კალთებზე 2100—2200 მ-მდე მუქწიწვიანი ტყითაა შემოსილი. მის ზედაპირზე სუბალპ. და ალპ. მდელოებია. აკავშირებს მდ. ენის ლიახვის (ცხენისწყლის აუზი) და წილდორის (ენგურის აუზი) ხეობებს.

წილკანი, ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი, შუა საუკუნეებში—თეთრი აღმ. საქართველოში, შიდა ქართლში, თეთრი არაგვის (მთიულეთის არაგვის) სათავეებში (ახლანდ. დუშეთის რ-ნის ტერიტ.). სახელწოდება მომდინარეობს სიტყვისაგან „წინკარი" (წინკარი>წირკანი>წილკანი). წ. საქართველოს ერთ-ერთი პირველი მხარეა, სადაც ქრისტ. რელიგია გავრცელდა. ეროვნ. ტრადიციის თანახმად, IV ს. 30-იან წლებში ქართველთა განმანათლებელმა ნინომ წილკანში სხვა მთიელებთან ერთად წილკნელებსაც მიაღებინა ქრისტიანობა. წ-ის მხარე გულმოდგინედ შედიოდა წილკნის საეპისკოპოსოში. *დ. გვასალია.*

წილკანი, სოფელი მცხეთის რ-ნში, მუხრანის ველზე. მდ. ნარეკვავის (არაგვის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., ერედა, ძალისი) ზ. დ. 560 მ. მცხეთიდან 14 კმ. ეკსპერ. მეურნ. (მეხილეობა, მებოსტნეობა, მევენახეობა), ზოგადსაგანმანათლებლო საშუალო სკ. სკოლა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი, კლუბი, მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

წ. ერთ-ერთი უძველესი სოფელია აღმ. საქართველოში. აქ IV ს-ში მეფე მაქარ მირიან III-ის დროს აგეს ტაძარი—წილკნის საეპისკოპოსო კათედრალი. მის ადგილზე ვახტანგ გორგასლის დროს (V ს.) აშენებული სამეკლესიანი ბაზილიკა, რ-იც გუმბათოვან ტაძრად გადააკეთეს VII ს-ში. შემდეგში ძველი კედლე რამდენჯერმე გადააკეთეს და განაახლეს XIX ს. დასაწყ. ეკლესია შელესეს. ინტერიერში შემორჩენილია მოხატულობის ფრაგმენტები და ლაპიდარული წარწერები. გალავანი VIII ს. მიეკუთვნება. 1068 მეფე ბაგრატ IV-მ წ-თან დაამარცხა განძის ამირა ფადლონი. წ. კულტ.-საგანმან. კერა იყო. სხვადასხვა დროს აქ მოღვაწეობდნენ კალიგრაფები, მწიგნობრები და პოეტები: ბასილი (XVI ს.), თეიმურაზ მღვდელი, ამბროსი მოქმაძე (ორივე—XVIII ს.), იოანე ონისიფორეს ძე ქარუმიძე (XVIII—XIX სს. მიჯნა) და სხვ. სოფლის მიდამოებში მიკვლეულია ეპოქის ანტ. და ადრინდ. ფეოდ. ხანის არქეოლ. ძეგლები. *ჯ. გვასალია.*

წილკნის აკლდამა, ადრინდელი ქრისტიანული ხანის არქეოლოგიური ძეგლი ისტორიული დიდი მცხეთის ტერიტორიაზე, სოფ. წილკნის აღმ-ით ვაკეზე მიწისქვეშა აკლდამა, რ-იც შედგება გეგმით ოთხკუთხა მოყვანილობის დასაკრძალავი სენაკისა და აღმ. მხრიდან მიშენებული დერეფნისაგან საერთო სიგრძე 10 მ. აკლდამა ნაგებია ქვიშაქვის ქვათლილებით და ჩადგმულია საგანგებოდ ამოთხრილ ქვაბულში. დერეფნისა და აკლდამის გარს შემოუყვება რიყის ქვით კირხსნარზე ნაგები სისქემდე კედელი. დასაკრძალავი სენაკის ფართობი 12 მ², იგი დაგვირგვინებულია ნახევარცილინდრისებური თაღით, რ-იც ქვათლილების 29 მწკრივითაა გამოყვანილი და კირხსნარითაა გადალესილი. აღმ-იდან სენაკს აკლდამაში შესასვლელი 13-საფეხურიანი კიბე უერთდება შესასვლელი ქვის კარით იყო ამოქოლილი სახლ-საკრძალავის სამხრ. და ჩრდ. კედლებთან ტახტებია მიშენებული. მათზე სუდარაში გახვეული მიცვალებულებს ასვენებდნენ. საგულისხმოა აკლდამის დას. კედელზე თიხისტრიქონიანი ბურმა. წარწერა და ჯვრების გამოსახულება. წ. ა. მაღალი რანგის სას. მოღვაწეთა განსასვენებელი უნდა იყოს.

აკლდამის დას-ით 3 მ-ზე ნახევარწრიულმოყვანილობიანი ტაძრის ნაშთია, ხოლო ჩრდ-ით — ზღუდის ნაწილი (შერჩენილი სიგრძე 22 მ).

ლიტ.: ნიკოლაიშვილი ვ., ახლად აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლები ისტორიული დიდი მცხეთის ტერიტორიაზე, «ძეგლის მეგობარი», 1983, №63; *ჯაფარიძე ო.,* წილკნის აკლდამის ბერძნული წარწერა, «მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია», 1984, №2. *კ. ნიკოლაიშვილი.*

წილკნის საეპისკოპოსო, ერთ-ერთი მსხვილი სარეწორიო ცენტრი ფეოდალურ საქართველოში, დაარსდა V ს. II ნახევარში ვახტანგ სავაჟე კრების (506) მონაწილეთა შორის მოხსენიებულია „ეპისკოპოსი წილკნისა". წილკნის ეკლესია, „ქართლის ცხოვრების" ცნობით, IV ს-ში აუგია მეფე მაქარ მირიანს ძეს საეპისკოპოსოს მმართველთა შორის ცნობილია ოძე წილკნელი.

წ ს-მ დაარსებიდანვე დიდი როლი შეასრულა კავკ. მთიანეთში ქრისტიანობის გავრცელებასა და ეკლესიების მშენებლობაში. მის საეპარქიო-სამწყსო ტერიტორიას შეადგენდა მუხრანი, ორივე არაგვის და მაზალეთი XVI—XVIII სს. წ ს-ში შედიოდა მთიულეთის, ხევისა და ქსნის ხეობის 52-ზე მეტი სოფელი აღმ.-პოლიტ. დაყოფით იგი აერთიანებდა სამუხრანბატონოს მთლიანად, არაგვისა და ქსნის საერისთავოების ნაწილებს. მოღწეულია როინ წილკნელის მიერ შედგენილი 1669 წლის დავითარი—ე. წ. „წილკნის სამწყსოს ღრამისა და საწირავის სიგელი", რ-იც ასახავს საეპისკოპოსოს ძვ.-ეკონომიკასაც. მასში აღნუსხულია წ. ს-ს საეპისკოპოსო გადასახადები, ტერიტ. საზღვრები, სოფლები, მოსახლეობა, წილკნელი ეპისკოპოსის მიმოსვლის დროს მისი ადგილზე მიღებისა და გასტუმრების წესები და სხვ. 1811 წ. ს. გააუქმეს და შეუერთეს ახლად დაარსებულ „მცხეთისა და ქართლის ეპარქიას". ამ დროისათვის წ. ს-ს განკარგულებაში იყო 20 კომლი გლეხი 1000 მან. შემოსავლით წელიწადში.

წყარო: ასურელ მამათაგან ცხოვრების წიგნისა მეორე რედაქციები, ილ. აბულაძის გამოც., თბ., 1965; ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 3, თბ., 1970; *მეველე* ქართული ეკლესიის ლიტერატურის ძეგლები, ილ. აბულაძის რედ., წიგნ 1, თბ., 1963.

ლიტ.: ლომსაძე შ., საეკლესიო „სამწყსო" გადასახადთა საბეგრების მნიშვნელობისათვის, «მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის», 1960, ნაკვ. 33; *მჭედლიშვილი ა., კიკნაძე ზ., მირზაშვილი თ.,* „სამან ალაშვენა ეკლესია წილკნისა", «სახელოვნებო კომპენდიუმი», 1984, 4 თებ. *შ. ლომინაძე.*

წილობითი ერთეულები, ერთეულები, რ-ებიც ერთეულ სიდიდეთა დადგენილი ერთეულების გარკვეულ ნაწილს (წილს) შეადგენს. საზომთა მეტრული სისტემის დადგენისას მეტრული სისტემის ამოსავალი ერთეულებიდან წილობითი ერთეულების წარმოქმნის ოთხი პრინციპი იყო მიღებული. ა. წ. ე-ის სახელწოდებათა წარმოქმნა თავსართების (დეცი, სანტი, მილი) მეშვეობით და ბ. ათობითობა წ. ე-ის ამოსავალ ერთეულებთან თანაფარდობისას. მაგ., 1 მმ (მილიმეტრი) = 10^{-3} მ (მეტრი).

ერთეულთა საერთაშ. სისტემაში წ. ე-ის წარმოსაქმნელად მიღებული თავსართები ის ცხრილში.

წილოსანი გივი ანდრიას ძე (დ. 14. VIII. 1920, ლანჩხუთი,—26 XI 1986, თბილისი), ქართველი საბჭ. მეცნიერი-ნიერი გი მეცნ. მეცნ. დოქტორი (1968), პროფესორი (1969), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1982). დაამთავრა საქართველოს სას.-სამ. ინ-ტი (1947). საქ. სსრ სოფლ. მეურნ. სამინისტროს მეცნიერთა დაცვის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის მეურნეობის განყ-ბის გამგე (1969—73). 1973-იდან თსუ-ის მეურნეობის და ეკონომიკის კათედრის განაგებს. წ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება ზოგად მეურნეობათმცოდნეობას, ბრინჯის მეურნეობის, ნიადაგის მეცნიერების ისტორიას. ეკუთვნის რამდენიმე სახელმძღვანელო მეცნიერების. დაჯილდოებულია საპატიო ნიშნის 1 ხარისხის ორდენით და მედლებით. *გ. პაპავა.*

წილოსანი ვლადიმერ ლევანის ძე ((12. XI. 1885, ბორჯომი,—23. III. 1971, თბილისი), ქართველი საბჭ. მხატვარ-გრაფიკოსი და ხუროთმოძღვარი. 1911 სწავლობდა თბილისში, ნ. სკლიფოსოვსკის ხატვისა და ფერწერის კურსებზე. 1920-იდან ცხოვრობდა და მხატვრად მუშაობდა ბაქოში. 1929 დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია. იქვე ასწავლიდა შემდეგ (1936—39). წ-ს შესრულებული აქვს ძვ. ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლთა მრავალი ანაზომი და ნახაზი. იგი იყო ქართ. წიგნის გრაფ. გაფორმებისა (ი. ჭავჭავაძის, ვ. ბარნოვის, გ. გამსახურდიას, ს. შანშიაშვილის, სტენდალისა და სხვ. ნაწარმოებები) და ქართ. ექსლიბრისის (I—1992, 80-ზე მეტი) ერთ-ერთი პიონერი. დიდი ამაგი დასდო ქართ. სამხატვრო შრიფტის ნიმუშების შექმნა-დამუშავებას. *უ. ბერიძე.*

წილოსანი ზურაბ ნიკოლოზის ძე ((დ. 18. VI. 1921, ლანჩხუთი), ქართველი საბჭ. მეცნიერი სამშენ. მასალათა და მექანიკის დარგში, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1967), პროფესორი (1972), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1979). სსკპ წევრი 1951-იდან. დაამთავრა თბილ. რკინიგზის ტრანსპ. ინჟინერთა ინ-ტი (1946). 1946-იდან მუშაობს საქ. სსრ მეცნ. აკად. კ. ზავრიევის სახ. სამშენებლო მექან. და სეისმომედეგობის ინ-ტში (1954-იდან — ამავე ინ-ტის ბეტონის ფიზ.-ქიმ. მექან. განყ-ბის გამგე). მისი შრომები ეხება სამშენ. მასალათა (უმთავრესად ბეტონის) სიმტკიცისა და დეფორმაციული თვისებების განმსაზღვრელი ფიზ.-ქიმ. ფაქტორების შესწავლას, ბეტონის დეფორმაციის პოლოგრაფიული მეთოდებით კვლევას, მრავალკომპონენტიანი ბეტონების შესწავლასა და სხვ. 1959-იდან წ. ჟურნ. „მეცნიერებისა და ტექნიკის" მთავარი რედაქტორია. 1981 წიგნიდან საქ. სსრ მეცნ. აკად. პრემია ტექნოლოგიაში.

თხზ.: Исследование деформаций бетона голографическими методами, Тб., 1983 (თანაავტ.); Усадка и ползучесть бетона, Тб., 1979.

წინა აზია, იგივეა, რაც დასავლეთი აზია.

წინა აზიის მთიანეთი, მთაგრეხილები აზიის დას. ნაწილში გადაჭიმულია თითქმის 4000 კმ-ზე სიგანე 600—1500 კმ. საერთო ფართ. 3,6 მლნ. კმ²-ზე მეტი. მოიცავს მცირე აზიის, ირანისა და სომხეთის მთიანეთებს. წ. ა. მ-ის შიგა ნაწილი უჭირავს 1000—2000 მ სიმაღლის ზეგნებს, რ-ებიც შემოსაზღვრულია 2000—4000 მ სიმაღლის მთებით. მთების გარე უფრო ნოტიო კალთები შემოსილია ტყითა და ბუჩქნარით. შიგა კალთები და ზეგნები — უდაბნოსა და სტეპის მცენარეულობით. ჰავა უმთავრესად სუბტროპ., კონტინენტურია. ზაფხული მშრალი იცის, ზამთარი — გრილი (შიგა ზეგნებზე ყინვიანი). მთავრობის ბუნებრივი სტეპი. გაბატონებულია მშრალი სუბტროპ. ლანდშაფტი, სამხრ-დას-მშრალი ტროპ. ლანდშაფტი.

წინააღმდეგობა, ფილოსოფიური კატეგორია, რ-იც ასახავს ნებისმიერ ობიექტების შორის არსებულ ურთიერთსაწინააღმდეგო, ურთიერთგამომრიცხავ მიმართებას 1 ფილოსოფიაში — გამოხატავს დაპირისპირებულთა ერთიანობისა და ბრძოლ-

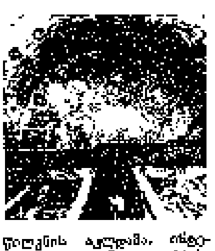
წილკნის აკლდამა. ინტერიერი ადრინდელი ქრისტიანული ხანა

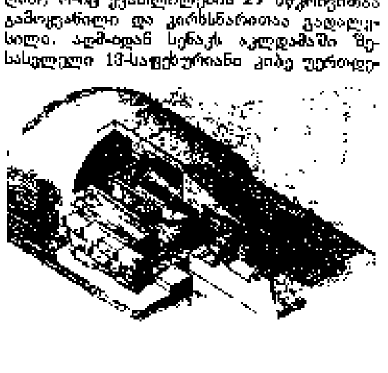
წილკნის აკლდამა. აქსონომეტრია. ადრექრისტიანული ხანა

ლის კანონის არსს და არის სინამდვილის მოვლენებისა და პროცესების დაპირისპირებული, ურთიერთგამომრიცხავ ტენდენციათა ბრძოლა. განასხვავებენ შინაგანსა და გარეგან წ-ს. შინაგანია წ. ერთი და იმავე მოვლენის სხვადასხვა მხარეს შორის, რ-ებიც ერთიანობაშია და ერთმანეთის გარეშე არსებობა არ შეუძლიათ. ისინი არა მხოლოდ უარყოფენ და გამორიცხავენ, არამედ მოითხოვენ და განაპირობებენ კიდეც ერთმანეთს. გარეგანია წ. ისეთ სხვადასხვა მოვლენას შორის, რ-თაც ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად არსებობა შეუძლიათ, მაგ., გარემო და ორგანიზმი; მართალია, ორგანიზმის არსებობა გარემოს გარეშე არ შეიძლება, მაგრამ მარტო გარემოსი კი შეიძლება. დიალექტ. წ. არის შინაგანი წ., რ-იც ერთიანობის დაპირისპირებულ მხარეებად გაორების შედეგად წარმოიშობა და განვითარების წყარო და შინაარსია. ანტ. ფილოსოფიაში წ-ის კატეგორიის დამუშავებაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ჰერაკლიტემ, ზენონ ელეელმა, სოკრატემ, პლატონმა, არისტოტელემ, ახ. ფილოსოფიაში — გერმ. კლასიკური იდეალიზმის წარმომადგენლებმა, განსაკუთრებით კი — გ. ვ. ჰეგელმა, რ-მაც ობიექტური იდეალიზმის საფუძველზე მისტიფიკაციურ ფორმაში აჩვენა წ-ის დიალექტ. ბუნება და განიხილა იგი, როგორც სინამდვილის განვითარების მამოძრავებელი ძალა. მარქსიზმის კლასიკოსებმა წინა შეხედულებების კრიტ. გადამუშავების საფუძველზე მოგვცეს წ-ის მეცნ. გაგება, რ-ის თანახმად, იგი სინამდვილის ყველა სფეროში არსებობს და აქვს გამოვლენის უამრავი სახეცვ. ფორმა. 2) ფორმალურ ლოგიკაში — რაიმე დებულება და მისი უარყოფა, მაგ., A და ┐A, სადაც ┐ უარყოფის ნიშანია. ბჭობის პროცესში ფორმალურ-ლოგიკური წ-ის წარმოშობა მისი მცდარობის მაჩვენებელია. ამიტომ მეცნ. თეორია და დამტკიცების პროცესი უნდა გამორიცხავდეს ასეთ წ-ს. იხ. აგრეთვე ანტაგონისტური და არაანტაგონისტური წინააღმდეგობანი.

ჯ. ერქომაიშვილი.

წინააღმდეგობა კერძო და საზოგადოებრივ შრომას შორის, კერძო შრომის საფუძველია კერძო საკუთრება წარმოების საშუალებებზე. შრომის საზ. დანაწილება და კერძო მწარმოებლებს შორის შრომის პროდუქტების გაცვლა ამჟღავნებს შინაგან კავშირს განცალკევებულად დამოუკიდებელ მწარმოებლებს შორის, ხსნის მათი კერძო შრომის საზ. ხასიათს ამორფულად. თითოეული საქონელმწარმოებლის შრომა ერთდროულად კერძოც არის და საზოგადოებრივიც. მარტივი სასაქონლო მეურნ. ძირითადი წინააღმდეგობაა წ. კ. და ს. შ. შ. იგი ვლინდება გაცვლის პროცესში, რ-ის მეშვეობით მყარდება კავშირი ერთმანეთისაგან განცალკევებულ საქონელმწარმოებლებს შორის. გაცვლის დროს მიმდინარეობს ერთი საქონლის გათანაბრება მეორესთან და საქონელმწარმოებლის კერძო შრომის აღიარება საზოგადოებრივად აუცილებელ შრომად. თუ არ მოხერხდა კერძო შრომით შექმნილი პროდუქტის, როგორც საქონლის რეალიზაცია, ეს იმას ნიშნავს, რომ წარმოებული საზ.-სათვის არასაჭირო ხარჯია ღირებულება.

კ ა პ ი ტ ა ლ ი ზ მ ი ს დროს საწარმოებში, სადაც თავმოყრილია წარმოების საშუალებები და დიდი რაოდენობით არიან მუშები, წარმოება უფრო და უფრო საზ. ხასიათს ღებულობს. ამის შედეგად აქ წ. კ. და ს. შ. შ. გადაიზრდება წინააღმდეგობაში წარმოების საზ. ხასიათსა და მითვისების კერძო კაპიტალ. ფორმას შორის.

ს ო ც ი ა ლ ი ზ მ ი ს დროს შრომას უშუალოდ საზ. ხასიათი აქვს. იგი გეგმაზომიერად ორგანიზებულია ქვეყნის სახ. მეურნ. მასშტაბით.

წინააღმდეგობის მებრძოლთა საერთაშორისო ფედერაცია, მასობრივი საერთაშ. ორგანიზაცია, რ-იც აერთიანებს II მსოფლიო ომის (1939—45) დროს ნაციზმისა და ფაშიზმის წინააღმდეგ ბრძოლის მონაწილეების ეროვნ. ასოციაციებს. შეიქმნა 1951 ივნისში. ომის ვეტერანთა საბჭ. კომიტეტი ფედერაციის წევრია მისი შექმნის დღიდანვე.

ფედერაცია იბრძვის ნაციზმისა და ფაშიზმის აღორძინების, აგრეთვე რასობრივი, პოლიტ., იდეოლოგიური და რელიგ. დისკრიმინაციის წინააღმდეგ.

ფედერაციის უმაღლესი ორგანოა კონგრესი, რ-იც იკრიბება სამ წელიწადში ერთხელ. კონგრესზე ირჩევენ პრეზიდენტს, ვიცე-პრეზიდენტს, გენ. საბჭოსა და ბიუროს წევრებს. კონგრესებს შორის ფედერაციის საქმიანობას ხელმძღვანელობს ბიურო. აღმასრ. ორგანოა სამდივნო, ბეჭდვითი ორგანო — ჟურნ. „გაერთიანებული წინააღმდეგობა" (ფრანგ. და გერმ. ენებზე). ფედერაციის შტაბ-ბინა ვენაშია.

წინააღმდეგობის მოძრაობა, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი, ანტიფაშისტური მოძრაობა *მეორე მსოფლიო ომის* (1939—45) დროს გერმანელი, იტალიელი და იაპონელი ოკუპანტებისა და მათთან მოთანამშრომლე ადგილ. რეაქციული ელემენტების წინააღმდეგ. წ. მ-ში მონაწილეობდნენ მუშები, გლეხები, პატრიოტულად განწყობილი ქალაქის წვრილი და ნაწილობრივ საშ. ბურჟუაზია, ინტელიგენცია და სამღვდელოების ნაწილი, აზიის ქვეყნებში კი — მემამულეთა ზოგიერთი ჯგუფი.

წ. მ-ში არსებობდა 2 ძირითადი მიმართულება: 1) დემოკრატიული (ხელმძღვანელობდა მუშათა კლასი კომპარტიების სათავეში), რ-იც იბრძოდა ეროვნ. და სოც. განთავისუფლებისათვის; 2) მემარჯვენე, კონსერვატიული (ხელმძღვანელობდნენ ბურჟ. ელემენტები), რ-იც თავის ამოცანებს ზღუდავდა ოკუპაციამდე არსებული ძალაუფლებისა და წესწყობილების აღდგენით. წ. მ. თითოეულ ქვეყანაში დროს ეროვნ. ხასიათს ატარებდა, მთლიანობაში კი ინტერნაც. მოძრაობა იყო და ერთი მიზანი ჰქონდა — ფაშიზმის განადგურება.

წ. მ-ის პ ი რ ვ ე ლ ი პ ე რ ი ო დ ი (ომის დასაწყისი — 1941 ივნ.) ძალთა შემოკრების, მასობრივი ბრძოლის ორგანიზაციული და პროპაგანდისტული მომზადების, არალეგალური ანტიფაშისტური ორგანიზაციების შექმნისა და განმტკიცების (კომპარტიების ხელმძღვ. მონაწილეობით) პერიოდი იყო.

წ. მ-ის მ ე ო რ ე პ ე რ ი ო დ შ ი (1941 ივნ. — 1942 ნოემბ.) *დიდი სამამულო ომში* (1941—45) წითელი არმიის გმირული ბრძოლისა და პირველი გამარჯვებების გავლენით მან ზოგადეროვნული მოძრაობის ხასიათი მიიღო. ხალხთა განმათ. ბრძოლის სათავეში ჩაუდგნენ მასობრივი პატრ. ორგანიზაციები — ეროვნ. ფრონტი პოლონეთსა და საფრანგეთში, სახ. განთავისუფლების ანტიფაშისტური ვეჩე იუგოსლავიაში, ეროვნ.-განმათ. ფრონტი საბერძნეთსა და ალბანეთში, დამოუკიდებლობის ფრონტი ბელგიაში, სამამულო ფრონტი ბულგარეთში და სხვ. ანტიფაშისტურ ბრძოლას გერმანიაში ხელმძღვანელობდნენ არალეგალური კომუნისტური ჯგუფები. ფართოვდებოდა ხალხთა ბრძოლა იაპ. ოკუპანტების წინააღმდეგ აღმ. და სამხრ. აღმ. აზიის ქვეყნებში (ჩინეთი, ვიეტნამი, ლაოსი, კამპუჩია, მალაია, ინდონეზია, ბირმა, ფილიპინები).

წ. მ-ის მ ე ს ა მ ე პ ე რ ი ო დ ი (1942 ნოემბ.—1943 დასასრ.) დაკავშირებულია საბჭოთა კავშირ-გერმ. ომში ძირეულ გარდატეხასთან. ოკუპირებულ ქვეყნებში, თვით ფაშისტური ბლოკის სახელმწიფოებში (მ. შ. გერმანიაში) გაძლიერდა წ. მ. იუგოსლავიაში, ალბანეთსა და ბულგარეთში პარტიზ. რაზმების ბაზაზე შეიქმნა სახ. განმათ. არმიები. აქ ძალით გაჩაღდა ბრძოლა პოლონეთში, ჩეხოსლოვაკიაში, რუმინეთში, გაძლიერდა წ. მ. საფრანგეთში, იტალიაში, ბელგიაში, ნორვეგიაში, დანიასა და ნიდერლანდებში.

წ. მ-ის მ ე ო თ ხ ე პ ე რ ი ო დ შ ი (1943 დასასრ.—1945 მაის-სექტ.) საბჭ. არმიამ მძლავრი დარტყმები მიაყენა ფაშისტ დამპყრობლებს, განდევნა ისინი საბჭ. მიწა-წყლიდან, გაათავისუფლა აღმ. და სამხრ.-აღმ. ევროპის ხალხები და მოკავშირეთა ჯარებთან ერთად დაამთავრა ჰიტლერული გერმანიის განადგურება. წარმატებებს მიაღწია წ. მ-მ აზიის ქვეყნებშიც (ფილიპინები, ვიეტნამი, ინდონეზია, მალაია, ბირმა, ჩინეთი), სადაც მიმდინარეობდა ბრძოლა იაპ. ოკუპანტების წინააღმდეგ.

წ. მ-ის მდიდარ ტრადიციებს დღესაც იყენებენ საერთაშ. იმპერიალიზმის რეაქციის წინააღმდეგ ბრძოლაში, რ-იც მიმართულია ხალხთა განთავისუფლებისა და მშვიდობის განმტკიცებისაკენ.

ე. ბერიძე.

წინააღმდეგობის შეუძლებლობის კანონი, აზროვნების ერთ-ერთი ძირითადი კანონი. პირველად ჩამოაყალიბა არისტოტელემ, რ-ის აზრით, არ არსებობს ისეთი დებულება, რ-შიც გამოთქმული საგნობრივი ვითარება განხორციელებულიც იყოს და არც იყოს განხორციელებული, ხოლო აქედან გამომდინარე, თვითონ დებულება ჭეშმარიტი და ამავე დროს მცდარიც იყოს (იხ. აგრეთვე *აზროვნების კანონები*).

წინაგარი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში (წინაგრის სოფსაბჭო), ტირიფონის ვაკის ჩრდილოეთ ნაწილში ზ. დ. 800 მ, ლენინგორიდან 70 კმ, კასპიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 28 კმ. მეხილეობის საბჭ. მეურნ.-კომბინატი. საშ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდარბაზით), კავშირგაბმ. განყ-ბა.

წინასაძღვანელი, წ ი ნ წ ა ს ა ძ ღ ვ ა ნ ი, მესისხლეთა დაზავების გადასახადი ძვ. საქართველოში. ეკისრებოდა დამნაშავეს დაზარალებულის სასარგებლოდ, საწინდრად წინ უძღოდა „სისხლის" გადახდას („სისხლისა წინაგასამძღოლი") და დაზავების სიმტკიცესაც უზრუნველყოფდა. შედგებოდა საპატიოსა და სანახშიროსაგან. გამოხატავდა სისხლის აღებიდან კომპოზიციაზე გადასვლას. ჰგავდა პ ი რ მ ე ს ა მ ყ რ ე ლ ი ს ა და პ უ რ შ ა ჭ ა მ ა ნ დ ს, რ-ებიც მესისხლეთა შერიგების აუცილებელი რიტუალის სახით (მესისხლეთა ერთად შეყრა, დამნაშავის მიერ პურობის გამართვა და სავალდებულო საჩუქრების გაცემა) დადასტურებულია ხევსურთა და მთიულთა ეთნოგრაფიულ ყოფაში.

ლიტ.: ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1—2, თბ., 1963—65.

ი. ფუტკარაძე.

წინაგოლა, სოფელი ხობის რ-ნში (ხეთის სოფსაბჭო), ოდიშის დაბლობზე, მდ. მეწყინის (ჭურიის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირას ზ. დ. 20 მ, ხობიდან 9 კმ, ხეთიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. ი. სტალინის სახ. ჩაის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ხეთაში. ბ-კა, კლუბი.

წინადადება, ამა თუ იმ ენის კანონების მიხედვით ერთმანეთთან შეხამებული სიტყვების ჯგუფი ან ცალკე სიტყვა, რ-იც გამოხატავს დასრულებულ აზრს. წ-ები ჯგუფდება აგებულების, მოდალობის, წევრთა შემადგენლობისა და მტკიცების მიხედვით. აგებულებით წ. არის მარტივი, შერწყმული და რთული. მარტივი წ. შედგება ქვემდებარე-შემასმენლისა და მათთან დაკავშირებული სიტყვებისაგან. შ ე რ წ ყ მ უ ლ წ-ში გვაქვს რამდენიმე ერთგვარი წევრი: ერთ ქვემდებარესთან რამდენიმე შემასმენელი, ერთ შემასმენელთან რამდენიმე ქვემდებარე და ა. შ. რთული წ. ორი სახისაა: რ თ უ ლ ი

ერთეულთა საერთაშორისო სისტემაში წილობითი ერთეულების შესადგენად მიღებული თავსართები

მამრავლი	თავსართი	აღნიშვნა: ქართ.	აღნიშვნა: საერთ.
10^{-1}	დეცი	დ	d
10^{-2}	სანტი	ს	c
10^{-3}	მილი	მ	m
10^{-6}	მიკრო	მკ	μ
10^{-9}	ნანო	ნ	n
10^{-12}	პიკო	პ	p
10^{-15}	ფემტო	ფ	f
10^{-18}	ატო	ა	a

თანწყობილი წ და რთული ქვეწყობილი წ. რთულ თანწყობილ წ-ში ორი ან რამდენიმე ერთნაირი წ-ა შეერთებული, რთულ ქვეწყობილ წ-ში გვაქვს მთავარი წ და მისი ამხსნელი დამოკიდებული წ. მოდალობის მიხედვით წ შეიძლება იყოს თხრობითი, კითხვითი, ბრძანებითი, ძახილისა და კითხვით-ძახილისა. წევრთა შემადგენლობით გვაქვს გავრცობილი და გაუვრცობელი, სრული და უსრული წ-ები; მტკიცების მიხედვით კი — წარმოქმითი და უარყოფითი წ-ები.

ლიტ.: კვაჭაძე ლ., თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, გამოც. მე-2, თბ., 1977; კიზირია ა., მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1963; მისივე, რთული წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1969; შანიძე ა., ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. 2 — სინტაქსი, თბ., 1948; ჩიქობავა ა., მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, [ტ.] 1, გამოც. მე-2, თბ., 1968.

ა. კიზირია.

წინაზრდილი: 1 — გვიმრისა, 2 — ლიკოპოდიუმისა, 3 — შვიტისა

წინადადება მუსიკაში, პერიოდის შემადგენელი ნაწილი, რ-იც მისგან გამოყოფილია კადენციით. დამოუკიდებელი მნიშვნელობის იქონია სიმღერის ფორმის შიგნით, მთავარ პარტიაში ზოგჯერ წ. პერიოდის ფუნქციასაც ასრულებს. იხ. მუსიკალური ფორმა.

წინადადებათა ალგებრა, იხ. დებულებათა ალგებრა.

წინადადებათა ლოგიკა, ლოგიკის ემპირიკული, მაგრამ უძირითადესი ნაწილი. შეისწავლის სადებულებო მაკავშირებლებს — კონიუნქციას („და"), დიზიუნქციას („ან"), იმპლიკაციას („თუ..., მაშინ"), უარყოფას („არა") და სხვ. (იხ. მაკავშირებელი ლოგიკაში, ლოგიკური ოპერაცია), რ-თა საშუალებითაც მოცემული წინადადებიდან აიგება ახ., მათგან შედგენილი წინადადებები ისე, რომ შედგენილი წინადადების ჭეშმარიტება-მცდარობა ზუსტად განისაზღვრებოდეს შემადგენელი წინადადებების ჭეშმარიტება-მცდარობით (იხ. აგრეთვე დებულებათა ალგებრა).

წინადადების კონსტრუქციები, წინადადების სხვადასხვაგვარი აგებულებანი, რ-ებიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ზმნისა და მასთან დაკავშირებული სახელების სინტაქსური ურთიერთმიმართებით. გავრცელებულია: ნომინატიური კონსტრუქცია, რ-ის სუბიექტი სახ. ბრუნვაში დგას, პირდაპირი ობიექტი (გარდამავალ ზმნასთან) კი — აკუზატივში. გვხვდება ინდოევრ., თურქ., სემიტურ ენებში, ქართველურ ენებში — გარდაუვალ ზმნებთან და გარდამავალი ზმნების დრო-კილოთა I სერიაში. ერგატიული არის გარდამავალი ზმნის შემცველი კონსტრუქცია, რ-ის სუბიექტი ერგატიულ ბრუნვაშია დასმული, პირდაპირი ობიექტი კი — სახ. ბრუნვაში. გავრცელებულია ქართველურ ენებში გარდამავალ ზმნათა II სერიაში, მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში, ბასკურში, ავსტრალ. და ზოგ. მცირერიცხოვან ენებში. ზოგი ენათმეცნიერის აზრით, წარსულში დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ინდოევრ. ენებისთვისაც. აბსოლუტური კონსტრუქცია, რ-ის სუბიექტი სახ. ბრუნვაში დგას. დატიური კონსტრუქცია, რ-ის სუბიექტი მიცემით ბრუნვაშია (მაგ., მას უნახავს, მას უყვარს...) ქართველურ ენებში იხმარება გარდამავალი ზმნის დრო-კილოთა III სერიაში.

ენათმეცნიერებაში გვხვდება ცდები (ისევე როგორც გასულ საუკუნეში ენათა მორფოლ. ტიპების მიმართ იქცეოდნენ) წარმოვიდგინოთ წ. კ. როგორც ერთმანეთის მიმდევნო საფეხურები ენათა განვითარების ერთიან პროცესში. ასეთი ცდები დასაბუთებით მეცნიერული არ ილეგა, რამდენადაც ენაში შესაძლებელია ერთდროულად რამდენიმე კონსტრუქცია იხმარებოდეს.

თ. შარაძენიძე.

წინადადების წევრები, წინადადებაში შემავალი სრულმნიშვნელოვანი სიტყვები, რ-ებიც ერთმანეთთან სინტაქსურ კავშირში არიან. წინადადების წევრები ქართულში ორ ჯგუფად იყოფა: პირველ ჯგუფს ქმნიან მთავარი წევრები (ქვემდებარე, შემასმენელი, პირდაპირი დამატება, ირიბი დამატება), მეორე ჯგუფს — მეორეხარისხოვანი წევრები — პირმიუმართავი (უბრალო) დამატებები, განსაზღვრება და გარემოება. გარემოება 8 სახისაა: ადგილისა (შინ წავიდა), დროისა (გუშინ წავიდა), ვითარებისა (კარგად წავიდა..), მიზნისა (სანადიროდ წავიდა..), მიზეზისა (ავადმყოფობის გამო წავიდა..). ქვემდებარე და დამატებები გადმოიცემა არსებითი სახელით ან მნიშვნელობით მასთან გაიგივებული სიტყვით; შემასმენლად გვაქვს ზმნა, განსაზღვრებად — ზედსართავი სახელი ან ზედსართავის მნიშვნელობით ნახმარი სიტყვები (მიმღეობა, რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი..); გარემოებად — ზმნიზედა და ზმნისართის შემცველი სიტყვა.

ქვემდებარე-შემასმენელი და დამატება-შემასმენელი რთულ სინტაქსურ ურთიერთობას ქმნიან: ქვემდებარე ითანხმებს შემასმენელს რიცხვში, მართავს შემასმენლის პირს; თუ შემასმენელი გარდამავალი ზმნაა, იგი მართავს ქვემდებარის ბრუნვას ასევე. პირდაპირი და ირიბი დამატებები, როცა ისინი I და II პირია, იშვიათად III პირიც, ითანხმებენ შემასმენელს რიცხვში, მართავენ შემასმენლის პირს და იმართებიან ბრუნვაში. განსაზღვრება უკავშირდება სახელით გამოხატულ წევრს და ეთანხმება მას ბრუნვაში (დიდი სახლი, ჩემი სახლი, ხუთი სახლი...). თუ განსაზღვრებად არსებითი სახელია, იგი იმართება ბრუნვაში (მისი სახლი...). პირმიუმართავი დამატება დაისმის წოდებითში, ნათესაობითში, მოქმედებითსა და ვითარებით ბრუნვებში და წარმოდგენილია უთანდებულოდ ან თანდებულის დართვით. გარემოება მიერთვის შემასმენელს და ნაზმნარი სახელით გამოხატულ წევრს.

ლიტ.: იხ. სტ-ზე წინადადება.

ა. კიზირია.

წინადაცვეთა, წეს-ჩვეულება, რ-ის თანახმადაც კვეთდნენ მამრის ასოს კანის ბოლოს. ეს ჩვეულება აღმოცენდა პირველყოფილ საზ-ბაში და გავრცელებული იყო ჭაბუკთა ტომის სრულუფლებიან წევრებად ჩარიცხვის რიტუალებში (იხ. ინიციაცია). ეს რიტუალები მიზნად ისახავდა ჭაბუკთა ფიზ. გამოცდას, ასევე ტომის ადათ-ჩვეულებების და რელიგ. წარმოდგენების ათვისებას. წ. დღესაც შემორჩენილია ავსტრალ., ოკეანიის, აფრ. ჩამორჩენილ ხალხებში. წ. გვხვდება იუდაიზმისა და ისლამის რელიგ. პრაქტიკაშიც. იუდაიზმის მიმდევრები წ-ს უკეთებენ ჩვილებს, ხოლო მუსლიმანები — 7—10 წლის ბიჭებს.

წინავერა, მაყვეთის ქედის ჩრდ. ერთ-ერთი ... შტო-ქედი, მდ-ების მეჯვრისა და ტეხურის (რიონის აუზი) წყალგამყოფი. სიგრძე 15 კმ, სიმაღლე მთა წინავერასთან — 2193 მ, გომისთან — 2345 მ. აგებულია მეზოზოიური ... ქანებით. კალთები შემოსილია ... ტყით, თხემური ნაწილი — სუბალპ. მდელოთი.

ქ. ჯაყელი.

წინაზარდი, ხავსების გამეტოფიტი ან ... წარმონაქმნი, რ-ზეც ვითარდება „ყლორტები" — გამეტოფიტები სასქესო ორგანოებით; იხ. აგრეთვე პროტონემა.

წინაზრდილი, პროთალუსი (prothallium), გვიმრების, შვიტების, ლიკოპოდიუმისა და სელაგინელების სქესიანი თაობა. ვითარდება სპორიდან, მასზე წარმოიქმნება სასქესო ორგანოები (მამრობითი — ანთერიდიუმი და მდედრობითი — არქეგონიუმი). განაყოფიერების შემდეგ წ-ზე ვითარდება სპოროფიტი (უსქესო თაობა), რ-ზედაც წარმოიქმნება სპორები — უსქესო გამრავლების ორგანოები. ამგვარი თაობათა მონაცვლეობის განვითარების ციკლში სქესიანი თაობა (წინაზრდილი) მონაცვლეობს უსქესო თაობასთან — სპოროფიტთან. წ. მცირე ზომისაა (რამდენიმე მილიმეტრიდან 5 სმ-მდე). ფორმით თალიანი ან დანაწევრებული ფირფიტაა, ზოგჯერ ძაფისებრი ან ბოლქვისებრი და მარტივი აგებულება აქვს. მისი სიცოცხლის ხანგრძლივობა ჩვეულებრივ ძალიან მცირეა, თუმცა ლიკოპოდიუმის წ 15—20 წელს ცოცხლობს. ტოლსპორიანი უმაღლესი მცენარეების (გვიმრები, შვიტები და ლიკოპოდიუმები) წ იზრდება ნიადაგის ზედაპირზე ან ნიადაგში. წ. იკვებება ავტოტროფულად ან ჰეტეროტროფულად. ამ მცენარეების წ. ორსქესიანი ან ცალსქესიანია, ხოლო განსხვავებულსპორიანი უმაღლესი მცენარეებისა (წყლის გვიმრები, სელაგინელები) — ცალსქესიანი. მამრობითი წ. ძლიერ რედუცირებულია, მდედრობითი წ პატარა მწვანე ფირფიტაა. თესლოვანი მცენარეების წ. კიდევ უფრო რედუცირებულია. მათ აქვთ წ-ის პოლიფილეტური წარმონაქმნები: ენდოსპერმი შიშველთესლოვნებში და მტვრის მარცვალი ფარულთესლოვნებში.

ი. მიქელაძე.

წინაკვერკვი, სოფელი გეგეჭკორის რ-ნში (ნახუნავის სოფსაბჭო), მდ. აბაშის მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 180 მ, გეგეჭკორიდან 6 კმ, ცხაკაიადან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 32 კმ. ნახუნავის კოლ. მეურნ. (მეჩაიეობა, მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა.

წინალაყუჩიანები (Prosobranchia), მუცელფეხიანი მოლუსკების ქვეკლასი. აქვთ მეტწილად სპირალური, ზოგჯერ ჩაჩისებური, იშვიათად რედუცირებული ნიჟარა, ზურგის მხარეს, ფეხთან — საფარველი, რ-ით ბაგეს ხურავს. ნიჟარის ზომა 1 მმ — 60 სმ, მასა — 1 მგ-იდან რამდენიმე კგ აღწევს. თითქმის ყველას აქვს სასქესო ჯირკვლის ხვრელი, ანუსი და სხვ. სხეულის წინა ნაწილშია განლაგებული. აქვთ ლაყუჩები. წ. მეტწილად ზღვასა და ოკეანეშია გავრცელებული. ზოგი მტკნარ წყალსა და ხმელეთზე ცხოვრობს. ხმელეთის ... საქართვ. ტყეებში გავრცელებულია Caspicyclotus sieversi, დას. საქართველოში — Cochlostoma lederi, ხოლო მთელ საქართველოში — Pomatias rivulare. მტკნარ წყალში გვხვდება Theodoxus fluviatilis, Viviparus viviparus, Melanopsis praerosa mingrelica და სხვ. ყველა წ., გარდა Valvata-ს გვარისა, გაყოფილსქესიანია. მრავლდებიან კვერცხებით, არიან ცოცხალმშობიარენიც. ცნობილია თანამედროვე წ-ის 15 ათ-მდე სახეობა. ზოგიერთ წ-ს სარეწაო მნიშვნელობა აქვს, ზოგი წ პარაზიტული ჭიების შუალედური მასპინძელია.

გ. ლეჟავა.

წინამდებარე ჯირკვალი, პროსტატა, მამაკაცის კენტი სასქესო ჯირკვალი; წარმოადგენს კუნთოვან-ჯირკვლოვან ორგანოს, რ-იც ... გამოიმუშავებს თესლის თხევად წვენს. მდებარეობს მცირე მენჯში, შარდის ბუშტის ქვეშ და სწორი ნაწლავის ამპულის შორის. წ ჯ-ის სიგრძე 4—4,5 სმ, სიგანე — 2—3,5 სმ, მასა — 17—28 გ. წ ჯ-ის კლინიკური გამოკვლევის მიზნით შესაძლებელია მისი სწორი ნაწლავიდან (რექტალური) გასინჯვა. წ. ჯ-ში ზრდასრულ ქვემოთ გადის შარდსადინარი, მას ერთვიან თესლის გამომტანი და სათესლე ბუშტუკების (ე. წ. საშოსე) სადინარები, რ-ებიც ერთდებიან და მიმდინარე სადინარის სახით იხსნებიან შარდსადინრის წინამდებარე ნაწილში. აქვს ცალ-ცალკე წ ჯ-ის სეკრეტი. წ. ჯ-ის შარდის ბუშტ-

თან ან მახლობელი კუნთოვანი ბოჭკოები გარს ერტყმის შარდსადენის დასაწყის ნაწილს და შარდის ბუშტის ცირკულარულ ბოჭკოებთან ერთად წარმოქმნის შარდსადენის უნებლიე სფინქტერს, ხოლო შარდსასქესო დიაფრაგმასთან უახლოესი კუნთოვანი ბოჭკოები ქმნიან შარდსადენის ნებისმიერ სფინქტერს. წ. ჯ.-ის ირგვლივ არსებობს ვენური წნული. რ-ის ინერვაცია ხორციელდება სასქესო წნულის ტოტებით. დაავადებებიდან ყველაზე ხშირია პროსტატიტი, წინამდებარე ჯირკვლის ადენომა, რაც იწვევს დიზურიას (შარდვის გაძნელება) დარღვევას (ხშირი და მტკივნეული შარდვა), რეტროგრადული განვითარების წ. ჯ. ზოგჯერ მეტასტაზებით გართულებულია. ვ. აბაშიძე.

წინამდებარე ჯირკვლის ადენომა, პროსტატის ადენომა, ხანშიშესული და მოხუცი მამაკაცის ხშირი დაავადება, რ-საც ახასიათებს წინამდებარე ჯირკვლის გადიდება, გახშირებული და გაძნელებული შარდვა და ბოლოს შარდის შეკავება. ყოფილა თეორია წინამდებარე ჯირკვლის ადენომური ჰიპერპლაზიის შესახებ, ფიქრობენ, რომ წ. ჯ. ა. დაკავშირებულია მამაკაცის სქესობრივი ჯირკვლების ჰორმონების ბალანსთან, რაც იწვევს სათესლე ჯირკვლისა და წინამდებარე ჯირკვლის ჰორმონული ფუნქციის ასაკობრივ შესუსტებას; მნიშვნელობა აქვს მემკვიდრეობით ფაქტორსაც. წ. ჯ. ა.-ის პათოგენეზში გარკვეული როლი განეკუთვნება სასქესო ორგანოების და შრომის პირობებს; უფრო ხშირად ავადდებიან ფიზიკურად ნაკლებად დატვირთული მამაკაცები, ვისაც მჯდომარე ცხოვრებაში უწევს შრომა. წ. ჯ. ა. ხანგრძლივი პროცესია. კლინიკურად მასში 3 განარჩევენ 3 სტადიას. პირველ სტადიას ახასიათებს გახშირებული და გაძნელებული შარდვა, ღამით ეს სტადია ზოგჯერ რამდენიმე წელი გრძელდება; მეორე სტადიისათვის ნიშანდობლივია შარდის ბუშტის კედლის კუმშვადობის ძალის დაქვეითება. რის გამოც შარდის ბუშტი მთლიანად ვერ იცლება, მასში რჩება შარდის გარკვეული რაოდენობა, ე. წ. „ნარჩენი შარდი“. მესამე სტადიაში ვითარდება შარდის ნაწილობრივი ან სრული შეკავება, მიუხედავად კი შარდის შეუკავებლობა, ე. წ. „პარადოქსული იშურია“, რაც გამოწვეულია ატონიური შარდის ბუშტიდან შარდის ჟონვით, უნებლიეთ დაცლის შედეგად. ამ სტადიაზე აღინიშნება თირკმლების ღრმა ფუნქციური მოშლა, რასაც მოსდევს შარდოვანაით ინტოქსიკაცია (სიმშრალე პირის ღრუში, დაუძლეველი წყურვილი, გულისრევა, პირღებინება, ზოგჯერ ფაღარათი, არტერიული სისხლის წნევის მომატება, გულ-სისხლძარღვთა უკმარისობის ნიშნები — ქოშინი, ქვემო კიდურების შეშუპება და სხვ.). სხვადასხვა ფორმებია წ. ჯ. ა.-ის გართულებებიდან აღსანიშნავია შარდის მწვავე შეკავება (შეიძლება განვითარდეს ნებისმიერ სტადიაში), ცისტიტი, პიელონეფრიტი, თირკმლების ფუნქციური უკმარისობა; შეიძლება წ. ჯ. ა. კიბოდ გადაგვარდეს.

მკურნალობა: პირველ სტადიაზე ჰორმონოთერაპია დაისახლებული მეთვალყურეობა, დიეტა — მწვავე და ცხარე საკვებისა და ალკოჰოლის სრული აკრძალვა; სიცივისაგან დაცვა, მოძრაობის მოწესრიგება, აუცილებელია ყაბზობის თავიდან აცილება. ძილის წინ — ცხელი აბაზანა. სასურველია ... ამის შარდის ხანგრძლივად შეკავება. მეორე და მესამე სტადიაზე — ქირურგიული ოპერაცია. გ. ბაბუხაძე.

წინამძღვრიანთკარი, სოფელი მცხეთის რ-ნში (გალავნის სოფსაბჭო). საგურამოს ქედის ძირას ნაწილში. ზ. დ. 680 მ, მცხეთიდან 20 კმ. გალავნის ეკლესიის სამხ. მიდამოებში (მევენახეობა, მეხილეობა). სამ-

სამ. ტაძრიდან სამ სკოლა სოფ. გალავანში (2 კმ). მ-კა, კლუბი.

წინამძღვრიანთკარის სასოფლო-სამეურნეო სკოლა, სოფ. წინამძღვრიანთკარში (ახლანდ. მცხეთის რ-ნი), 1883 დააარსა ი. წინამძღვრიშვილმა, რ-მაც სკოლას გადასცა 55 ჰა სახნავ-სათესი მიწა და ტყე, 20 ათ. მანეთის ღირებულების ძვირფასი საბუთი და ქვეყნის ნივთები. შენობა კლასებისა და მოსწავლეთათვის, სახლი მასწავლებლებისათვის. მოსწავლეთა საერთო საცხოვრებელი, ორი სასადილო თავისი სამზარეულოთი და სარდაფით. პურის საცხობი და სახელოსნოები სკოლას ჰქონდა საკუთარი სახელმძღვანელოები და მანქანა-იარაღები. ი. წინამძღვრიშვილის მოწვევით სკოლის წესდება, სასწ. გეგმა და პროგრამები შეადგინეს ი. გოგებაშვილმა და ნ. ცხვედაძემ. სკოლაში ფართო დაწყობით ი. ჭავჭავაძემ, რ-ის მიერ წარმოთქმულ სიტყვაში ნაჩვენები იყო მისი დიდი ძალა და ზოგადი და პროფ. განათლების როლი სოფ-ის განვითარებაში.

სკოლაში მოსწავლეებს ლებულობდნენ განურჩევლად წოდებისა, ეროვნებისა და სარწმუნოებისა. სწავლება 6-წლიანი იყო, ყველა საგანი ისწავლებოდა ქართ. ენაზე. ასწავლიდნენ ქართ. და რუს. ენებს, არითმეტიკას, გეოგრაფიას, ისტორიას, გეომეტრიას, ბუნებისმეტყველებას, მევენახეობას, მეღვინეობას, მებოსტნეობას, მეფუტკრეობას, მესაქონლეობას, ზოოლოგიას, მინერალოგიას, ტექნოლოგიას, ბოტანიკას, სადურგლო საქმეს, გალობას, ხატვასა და ხატვას. სკოლის სასწ. მეურნეობაში ყველა სამუშაოს მოსწავლეები ასრულებდნენ. ყოველწლიურად სკოლის სასწავლებში 10 ათ. ძირი ნერგი და ვაზის ნერგს აწვდიდნენ. 1889–1901 წ. სკ-ის სასოფლო-სამეურნეო ექსპოზიციებში ორი ვერცხლისა და ერთი ოქროს მედალი დაიმსახურა. სხვადასხვა დროს სკოლაში ასწავლიდნენ გ. ნაკაშიძე, ი. რამიშვილი, პ. მელია, მ. ზაალიშვილი, ს. ხუნდაძე, ლ. ბოტკაძე, ს. კავსაძე, ნ. სულხანიშვილი, რ. გაბეჩკაძე და სხვ. თავისი არსებობის მანძილზე სკოლა დაამთავრა 800-ზე მეტმა მოსწავლემ, მ. შ. ა. წულაძემ, მ. ჯავახიშვილმა, ნ. ქუმსიაშვილმა, მ. მამულაშვილმა და სხვ. 1933 სკოლის ბაზაზე შეიქმნა წინამძღვრიანთკარის ი. წინამძღვრიშვილის სახ. საშ.-სამ. ტექნიკუმი (ლიკვიდირებულია).

წინამძღვრიშვილი ილია ივანეს ძე [1 (13) IX. 1834, სოფ. წინამძღვრიანთკარი, ახლანდ. მცხეთის რ-ნი, — 2 (15). IX. 1920, იქვე], ქართველი საზოგადო მოღვაწე, პუბლიცისტი, პედაგოგი. 1856 დაამთავრა თბილ. კლასიკური გიმნაზია. უსახსრობის გამო უმაღლესი განათლების მიღება ვერ შეძლო. დაამთავრა მოკლევადიანი აგრონ. კურსები. მამა-პაპისეული მამული ჩაიბარა და შემოსავალი სახალხო განათლების საქმეს მოახმარა. მიხრწილ მამულში შეიჭრა ფუტკრის, ...-ის ...-ში. იმის გამო, რომ მაშინ საქართველოში არ არსებობდა ისეთი სასწავლებელი, რ-იც ახალგაზრდობას სას.-სამ. განათლებას მისცემდა, წ-მა 1883 წ. 4 სექტ. საკუთარ მამულში, თავისი ხარჯითა და საზოგადოების დახმარებით გახსნა წინამძღვრიანთკარის სასოფლო-სამეურნეო სკოლა. 1889 მან გამოსცა სახელმძღვანელო „ვაზის მოშენება“. შემდეგ — „ზოგადი მიწათმოქმედება“. ხორციელდა ქართული ფერმერებისთვის წ. აქტიურად თანამშრომლობდა ქართ. ჟურნალ-გაზეთებში (70-იანი წლებიდან). მისი წერილები, პუბლიც. სტატიები და ნარკვევები ეხებოდა საზოგადოებრივ, ეკონომ. და სამეურნეო საკითხებს. აქვს პედ. ხასიათის წერილებიც. წ. იბრძოდა ცარიზმის პოლიტიკის და კოლონ. პოლიტიკის წინააღმდეგ. იყო ქუთ. სას.-სამ. საზ-ბის აქტ. წევრი.

ლიტ.: ნ ე მ ს ა ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი რ., ილია წინამძღვრიშვილი, თბ., 1969. გ. ნარსია.

წინამძღვრიშვილი მიხეილ დიმიტრის ძე [9 (21) V 1882, დაბა სურამი, ახლანდ. ხაშურის რ-ნი, — 26 XII. 1956, თბილისი], ქართველი საბჭ. თერაპევტი, მეცნ. თერაპიისა და კარდიოლოგიის ერთ-ერთი ფუძემდებელი საქართველოში. მედ. მეცნ. დოქტორი (1921), პროფესორი (1924), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1943), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1946). 1910 დაამთავრა ხარკოვის უნ-ტის სამედ. ფაკ-ტი. 1921—30 განაგებდა თსუ-ის სამკურნ. ფაკ-ტის დიაგნოსტიკის კათედრას. 1927—28 მივლინებული იყო ბერლინის, ვენისა და პარიზის კლინიკებში. 1930—56 განაგებდა თბილ. სამედ. ინ-ტის ჰოსპიტალური თერაპიის კათედრას. 1946 წ-მა საქართვ. მეცნ. აკად. სისტემაში დააარსა სსრკ-ში პირველი კლინიკური და ექსპერ. კარდიოლოგიის ინ-ტი, რ-საც ხელმძღვანელობდა სიცოცხლის ბოლომდე (ინ-ტს შემდგომ მისი სახელი მიეკუთვნა). 1946 წ-მა, პირველად სსრკ-ში, დაიწყო ჰიპერტონიული დაავადების ეპიდემიოლოგიური შესწავლა საქართვ. მოსახლეობაში, შეიმუშავა ჰიპერტონიული დაავადებისა და გულის კუნთის დისტროფიის ორიგინ. კლასიფიკაციები (1952—56). გამოყო ჰიპერტონიული დაავადების მიმდინარეობის ... ანუ რეფლექსოგენური ფორმა და პრეჰიპერტონიული მდგომარეობა (1952); პირველად გამოყო ჰიპერტონიის რენული (თირკმლის) გენეზის თეორია (1952). წ. შეისწავლიდა გულის თანდაყოლილი ანომალიების დიაგნოსტიკის საკითხებს და სხვ. ავტორია ქართ. ენაზე შინაგან სნეულებათა დიაგნოსტიკის პირველი ორიგინალური სახელმძღვანელოსი (1930, 1936, 1937). იყო საქ. სსრ II, III, IV მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი და უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის წევრი, საქართვ. თერაპევტთა სამეცნ. საზ-ბის თავ-რე (1930—56). თერაპევტთა საკავშ. სამეცნ. საზ-ბის საპატიო წევრი (1956). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: ჰიპერტონიული დაავადების პათოგენეზი საქართველოში, თბ., 1947; შინაგან სნეულებათა კლინიკური დიაგნოსტიკის საფუძვლები, თბ., 1963; Вопросы классификации гипертонических болезней, Тб., 1952. Эксперимент и клиника в вопросе почечного генеза гипертонии, Тб., 1949.

ლიტ.: Михаил Дорофеевич Цинамдзгвришвили (к 90 летию со дня рождения), Тб., 1971. ჯ. ქავთარაძე.

წინანახარი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (გუდამაყრის სოფსაბჭო). გუდამაყრის ხეობაში, მდ. გუდამაყრის არაგვის მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 1300 მ, დუშეთიდან 63 კმ. ც. ი. ლენინის სახ. გუდამაყრის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. კატბაში (4 კმ).

წინანახარი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ფშავ-ხევსურეთის სოფლის საბჭო), არაგვის ქედის ალმ. კალთაზე, მდ. ხახმატისხევის (მთიულეთის არაგვის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1240 მ, დუშეთიდან 62 კმ. სურგო ორჯონიკიძის სახ. ფასანაურის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა. საფერმერო-სამუშაო პუნქტი.

წინანდალი, სოფელი თელავის რ-ნში, გომბორის ქედის ჩრდ.-აღმ. კალთის ძირას, მდ. ქისისხევის (ალაზნის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირას. სოფსაბჭო ცენტრი. ზ. დ. 560 მ, თელავიდან 10 კმ. მევენახეობის საბჭ. მეურნ., 2 ღვინის ქ-ნა. საშუ. მასალათა კომბინატი. საშ. და დაწყებითი სკოლები, 2 საბავშვო ბაღი, საბავშვო ბაგა, 2 ბ-კა, ა. ჭავჭავაძის სახლ-მუზეუმი, კულტსახლი (კინოდარბაზი), ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფელში შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — სადარბაზო ტიპის სოფლის ჩრდ.-ით გამოვლინდა (1925) ელინისტური და ანტ. ხანის არქეოლ. ძეგლი აღმოჩენილია (1971

მ. წინამძღვრიშვილი

რ რამიშვილი) სამართლიანი და ნაწილსაბლარი. ნაპოვნია ქვისა და ალიზის კედლის ნაშთები, სამეურნეო ორმოები, კერამიკის, თიხის ქურჭლის ნატეხები და სხვ.

რ. რამიშვილი, ბ. ყვირკველია

წინანდლის მევენახეობის საბჭოთა მეურნეობა, ერთ-ერთი უძველესი მეურნეობა თელავის რ-ნში (თბილისიდან – 150 კმ) შეიქმნა საუფლისწულო მამულების ბაზაზე 1889 საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ მეურნეობა აღმავლობის გზას დაადგა. 1945 წ ვენახების ფართობი 170 ჰა იყო, 1985 წ-ისთვის კი იგი 919 ჰა-მდე გაიზარდა. 1961 მარტში მახლობლად არსებული კოლ-მა და საბჭ. მეურნეობა გაერთიანდა წ. მ. ს. მ-ად. მეურნ. წამყვანი დარგია მევენახეობა. მეურნ. მიწის მთლიანი ფონდი 2546 ჰა-ს შეადგენს მრავალწლიანი ნარგავები გაშენებულია 1031 ჰა-ზე, აქედან ვენახს — 919 ჰა უჭირავს. მეურნ. მთლიანი პროდუქცია 2480 ათ. მანეთს უდრის (1985). მეურნეობა დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1949).

წინანდლის ღვინის ქარხანა, ერთ-ერთი უძველესი ქ-ნა შეიქმნა ჭავჭავაძეთა მამულში არსებული ღვინის მარნის ბაზაზე, ექსპლუატაციაში შევიდა 1887 რეკონსტრუქციის შემდეგ. ქ-ნამ განსაკუთრებული აღმავლობა განიცადა საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების დამყარების პირველივე წლიდან. 1939 ქ-ნა (სარდაფი) უკვე უშვებდა 162 ათ. დალ 7 სახეობის მაღალხარისხოვან სამარკო ღვინოს და 6 სახეობის ორდინარულ ღვინოს. ღვინო „წინანდალმა" მსოფლიო გამოფენაზე 10 ოქროს, 9 ვერცხლისა და 1 დიდი ოქროს მედალი დაიმსახურა.

ქ-ნას აქვს მიწისქვეშა სამარკო ღვინოების საცავი და ორდინარული მშრალი და შემაგრებული ღვინოების დასამუშ. განყ-ბები. ქ-ნის სიმძლავრეა (1985) 10 ათ. ტ. ყურძნის გადამუშავება, 600 ათ. დალ სამარკო, 970 ათ. დალ ორდინარული მშრალი და შემაგრებული ღვინოების დამზადება-შენახვა.

წინაპრის კულტი, რწმენა-წარმოდგენათა სისტემა, რ-იც გ-ულისხმობს სახელოვან წინაპართა თაყვანისცემას, დამახასიათებელია მსოფლიოს ყველა ხალხისათვის. მიჩნეულია რელიგ. ერთ-ერთ უძველეს (პირველსაწყისს) ფორმად აღმოცენდა გვაროვნ. წყობილებაში, სადაც სისხლით ნათესაობა გვარის ერთიანობის ერთ-ერთი უმთავრესი პირობად იყო მიჩნეული და საფუძვლად ედო იმ ეპოქის საზ-ბის რეალურ შეხედულებებს (მაგ., ტოტემიზმი).

საქართვ. სხვადასხვა კუთხეში წ. კ. მეტ-ნაკლებად არის დაცული. განსაკუთრებით თვალსაჩინოდ არის შემონახული აღმ. საქართვ. მთიანეთის ყოფაში, რასაც ხელი შეუწყო რწმენამ „კაი ყმისა" და „ხატის რჩეულობის" შესახებ. წ. კ. მჭიდროდ არის გადაჯაჭვული სახელოვანი გმირების კულტთან, რ-იც სათავეს იღებს სახელოვან წინაპართა თაყვანისცემიდან.

ლიტ.: კ ო ს ვ ე ნ ი მ. ო., პირველყოფილი კულტურის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1971; ო ჩ ი ა უ რ ი თ., წინაპრის კულტის გადმონაშთები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, კრ.: რელიგიის ისტორია და ათეისტური პროპაგანდა საქართველოში, [წ.] 9, თბ., 1984; ჩ ი ტ ა ი ა გ., წინასიტყვაობა, კრ.: მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, [წ.] 3, თბ., 1940; ჩ ო ხ ე ლ ი ს., წინაპრის კულტი საქართველოში, კრ.: რელიგიური გადმონაშთების დაძლევის პრობლემა საქართველოში, თბ., 1973; ს ი ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი (უ რ ბ ნ ე ლ ი) ნ., ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1940 (მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, 2).

თ. ოჩიაური

წინარე ენა, იხ. ფუძეენა.

წინარეხი, სოფელი კასპის რ-ნში, მდ. ქსნის (მტკვრის მარცხ. შენაკადი) ნაპირებზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., გომისუბანი, თელათგორი, იდლეთი, ლავრისხევი). ზ. დ. 780 მ, კასპიდან 18 კმ კავთისხევიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 12 კმ. ქვათახევის მონასტრობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბიბლ., კლუბი, საბავშვო ბაღი, საფეიქრო-სამკერვალო პუნქტი. სოფლის მახლობლად შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — მაღალაანთ ეკლესია.

წინასახელშეკრულებო დავა, სსრკ-ში სახელმწიფო, კოოპერაციულ და საზოგადოებრივ ორგანიზაციებს შორის სამეურნეო სამართლებრივ ხელშეკრულებათა დადებისას წარმოშობილი უთანხმოება ხელშეკრულების კონკრეტული პირობების თაობაზე. აწესრიგებს სამოქალაქო სამართ. კანონმდებლობა, კერძოდ, პროდუქციისა და საქონლის მიწოდებათა შესახებ (1981) და პროდუქციის წარდგენის, გამოყენებისა და სამეურნეო ხელშეკრულებების მიხედვით წარმოშობილ უთანხმოებათა რეგულირების შესახებ (1973) არსებული დებულებები. ისინი ხელშეკრულების დადებისას წარმოშობილ უთანხმოებას, რ-საც სავალდებულოდ უდგენს ორივე მხარისათვის სავალდებულო საგეგმო დავალება, წყვეტს არბიტრაჟი, ხოლო თუ ერთ-ერთი მხარეს კოლ-ბა ან საკოლმეურნეობათაშორისო ორგანიზაცია წარმოადგენს — სასამართლო. ისეთი ხელშეკრულების დადებისას წარმოქმნილ უთანხმოებას კი, რ-საც სავალდებულოდ არ უდგენს საგეგმო დავალება, არბიტრაჟი ან სასამართლო განიხილავს იმ შემთხვევაში, თუ ეს სპეციალურადაა კანონით გათვალისწინებული ან მხარეთა შეთანხმებით დადგენილი. მხარეთა შორის წარმოშობილი უთანხმოება აღინიშნება უთანხმოების ოქმში, რ-საც ადგენს ხელშეკრულების პროექტის მიმღები ორგანიზაცია და 10 დღის ვადაში ხელმოწერილ ხელშეკრულებასთან ერთად უგზავნის მიმწოდებელს. ხელშეკრულების პროექტის ავტორი ამ ოქმის მიღებისას ვალდებულია მისთვის მისაღები წინადადებანი შეიტანოს ხელშეკრულებაში, ხოლო დარჩენილი მოურიგებელი წინადადებანი გადასცეს არბიტრაჟს განსახილველად 20 დღის ვადაში. არბიტრაჟის (სასამართლოს) გადაწყვეტილება სადავო საკითხებზე სავალდებულოა მხარეებისათვის, რის შემდეგაც ხელშეკრულება დადებულად ითვლება არბიტრაჟის (სასამართლოს) რედაქციით.

ნ. წერეთელი

წინასიტყვა, წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა, წ ი ნ ა თ ქ მ ა, ცალკე წიგნად გამოცემული თხზულების ძირითადი ნაწილის წინ მოთავსებული საცნობარო ხასიათის მოკლე წერილი.

წინასოკრატელები, ტერმინი, რომლითაც ფილოსოფიის ისტორიაში მოიხსენიებენ სოკრატემდელ (ძვ. წ. VI–IV სს.) ბერძენ ფილოსოფოსებს. ესენი იყვნენ: მილეთის სკოლისა და ელეატთა სკოლის წარმომადგენლები, ჰერაკლიტე ე ფ ე ს ე ლ ი, ძვ. პითაგორეიზმის იდეების დამცველები, ემპედოკლე, ანაქსაგორა, ატომისტების სკოლის წარმომადგენლები (ფუძემდებლები — დემოკრიტე და ლევკიპე მოწაფეები) და სოფისტები. წ-ის ფილოსოფიის ძირითადი მიზანი იყო ბუნების შესწავლა.

წინასწარ დაძაბული კონსტრუქციები, სამშენებლო კონსტრუქციები, რ-ებშიც წინასწარ (დამზადებისა და აწყობის პროცესში) იქმნება იმ კონსტრუქციების ელემენტებში ხელოვნურად განაწილებული ძაბვები. თანამედროვე მშენებლობაში ფართოდ იყენებენ სხვადასხვა დანიშნულების წ. დ. ძ-ს (ტრანსპორტის კონსტრუქციები და ნაგებობები, ლითონის კონსტრუქციები).

წინასწარი გამოძიება, გამოძიების სახე, რ-საც ატარებს პროკურატურის, შინაგან საქმეთა სამინისტროს ორგანოების, სახელმწიფო უშიშროების კომიტეტის გამომძიებელი ან პროკურორი. წ. გ-ის ამოცანაა დანაშაულის სწრაფი და სრული გახსნა, დამნაშავეთა მხილება, გამოძიების ყოველმხრივი, ობიექტური ჩატარება და იმ მიზეზების გამომჟღავნება და აღკვეთა, რამაც ხელი შეუწყო დანაშაულის ჩადენას ან განაპირობა იგი. წ. გ. ტარდება იმ რ-ნში, სადაც დანაშაულია ჩადენილი. გამოძიების დასაჩქარებლად იგი შეიძლება ჩატარდეს დანაშაულის გამომჟღავნების ადგილას ან იქ, სადაც დანაშაულის ჩამდენი ან მოწმეთა უმრავლესობა იმყოფება (საქ. სსრ სისხლის სამართ. საპროცესო კოდ., მ. 130). საქმის სირთულის ან დიდი მოცულობის შემთხვევაში წ. გ-ის ჩატარება შეიძლება დაევალოს რამდენიმე გამომძიებელს (მ. 131).

წ. გ-ის დროს გამომძიებელი ატარებს ყველა საჭირო საგამოძიებო მოქმედებას (დაკითხვა, ადგილზე დათვალიერება, საგამოძიებო ექსპერიმენტი, ჩხრეკა და სხვ.); აგროვებს საქმეზე ყველა საჭირო მტკიცებულებას, აძლევს სავალდებულო მითითებებს მოკვლევის ორგანოს სამძებრო-ოპერატიული და საგამოძიებო მოქმედებათა შესასრულებლად.

წ. გ. უნდა დამთავრდეს ორ თვეში. პროცესუალური კანონი განსაკუთრებით რთული საქმის გამოძიებისათვის განსაზღვრავს წ. გ-ის ვადის შემდგომი გაგრძელების წესს (მ. 134). წ. გ., როგორც წესი, მთავრდება საბრალდებო დასკვნის შედგენით და პროკურორის მიერ საქმის სასამართლოში გადაგზავნით.

წ. გ-ის დროს კანონთა შესრულებას და მის ერთგვაროვან გამოყენებას ზედამხედველობას უწევს პროკურორი, მიუხედავად იმისა, თუ რომელი უწყება ატარებს წ. გ-ს.

ა. ფალავანდიშვილი

წინასწარი პატიმრობა, აღკვეთის ღონისძიების სახე, რ-საც გამოიყენებს მომკვლევი პირი, გამომძიებელი, პროკურორი ან სასამართლო ბრალდებულის (განსასჯელის) ან ეჭვმიტანილის მიმართ. წ. პ-ს მიმართავენ იმ მიზნით, რათა გამოირიცხოს გამოძიებისა და სასამართლოსაგან დამალვის შესაძლებლობა, ხელი არ შეეშალოს სისხლის სამართ. საქმეზე ჭეშმარიტების დადგენას და სხვ. წინასწარი დაპატიმრებისათვის აუცილებელია, რომ კანონი ითვალისწინებდეს სასჯელის სახით თავისუფლების აღკვეთას ერთ წელზე მეტით, ხოლო განსაკუთრებულ შემთხვევაში — ერთ წელზე ნაკლები ვადითაც. ეჭვმიტანილის დაპატიმრება წინასწარ შეიძლება, მაგრამ, თუ ბრალდებას 10 დღე-ღამის განმავლობაში არ წაუყენებენ, წ. პ. უქმდება და ეჭვმიტანილი თავისუფლდება (საქ. სსრ სისხლის სამართ. საპროცესო კოდ., მ. 81). წ. პ-ის შესახებ უნდა ეცნობოს ბრალდებულის ან ეჭვმიტანილის ოჯახს და სამუშაო ადგილს (მ. 90). წ. პ-ის ვადა ჩაითვლება სასჯელის მოხდის ვადაში. წ. პ-ის საფუძვლიანობას და კანონიერებას ზედამხედველობას უწევს პროკურორი.

ა. ფალავანდიშვილი

წინასწარხედვა, მ ე ც ნ ი ე რ უ ლ ი, მომავლის განჭვრეტა, განვითარების პროცესში საგნისა და მოვლენათა ცვლილებათა ტენდენციის გააზრება. არსებობს წ-ის სამი დონე: სალი აზრისეული, ემპირიული და მეცნიერული. ემპირიული წ. საერთოდ ცნობიერების დამახასიათებელი ძირითადი ნიშანია. შრომა, მიზანშეწონილი მოქმედება თავის თავში შეიცავს წ-ს, ადამიანი ჯერ იდეალურად წარმოსახავს სასურველ საგანს ან მოვლენას და შემდეგ იწყებს ჩანაფიქრის განხორციელებას. წ-ის მაღალი დონეა მეცნიერული წ., რ-იც ემყარება ბუნებისა და საზ-ბის განვითარების ობიექტური კანონების ცოდნას. ბუნების კანონზომიერებათა შეცნობამ მყარი საფუძველი ჩაუყარა ბუნების მოვლენათა ახსნის სფეროში წ-ს. წ-ს, ბუნების მეცნიერების განვითარებამ მეცნიერული წ-ის ბრწყინვალე მაგალითები მოგვცა, მაგ., მეცნიერებისათვის უცნობი ქიმ. ელემენტების არსებობის გააზრება და მათი თვისებების დადგენა მენდელეევის პერიოდული კანონის აღმოჩენის საფუძველზე; ან, ვიშერის გამ-

ოლუციონის შესაძლებლობის გათვალისწინება სოციალიზმში და სხვ. მაგრამ მარქსისტული მოაზროვნეები, კერძოდ, სოციალ-დემოკრატიის ოპორტუნისტური კანონზომიერების უარყოფის საფუძველზე არ ცნობდნენ სოც. სფეროში წ-ის შესაძლებლობას კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის ბოლომდე დამთავრებული მატერიალ. მსოფლმხედველობის შექმნით საფუძველი ჩაუყარეს საზ-ის კანონზომიერების შეცნ. ახსნას და მოვლენის შეცნ. წ-ის ნიშნებს; მათ მეცნიერულად დაასაბუთეს კაპიტალიზმის დაღუპვისა და სოციალიზმში (კომუნიზმში) გადასვლის ისტ. აუცილებლობა. დაასაბუთეს უკლასო საზ-ბაში გადასვლის გზები და პირობები; ლენინმა განავითარა იდეურ-პოლიტ. შეხედულება ყველ რუს., ხოლო შემდეგ მსოფლიო მასშტაბით სოციალ. რევ. გამარჯვება. სოციალ. სინამდვილის პრაქტიკამ სავსებით დაადასტურა მარქსისა და ლენინის წ. აქამდე მეცნ. წ. და ამის შესაბამისად ქვეყნის სოც.-ეკონ. განვითარების დაჩქარება და პროგრესირება უდიდეს როლს ასრულებს სოციალ. საზ-ის მართვის სისტემაში, სკპ. პროგრამის დაჩქარებაში.

ლ. კალანდაძე.

წინაღობა აკუსტიკური, მახასიათებელი, რ-იც შეიცავს აკუსტიკური სისტემების რხევების განხილვისას და რ-იც ტოლია ბგერითი წნევის ფარდობისა მოცულობითი რხევით სიჩქარესთან. აქტ. და რეაქტ. აკუსტ. წინაღობა წარმოქმნის კომპლ. აკუსტ. იმპედანსს

წინაღობა აქტიური ელექტრული, იმ წინაღობის მახასიათებელი სიდიდე, რ-საც ცვლად დენს უწევს წრედის (მისი უბნის) ის წინაღობა, რ-იც განაპირობებულია ელექტრული ენერგიის შეუქცევი გარდაქმნით ენერგიის სხვა ფორმად (უპირატესად სითბურად); გამოსახავენ წრედის უბანზე მოსინქრონული აქტიური სიმძლავრის ფარდობით ამ უბანზე დენის მოქმედი მნიშვნელობის კვადრატთან; ზომავენ ომებით. დიდი განივკვეთის გამტარების შემცველი წრედის უბნებზე წ. ა. მეტია ელექტრულ წინაღობაზე მუდმივი დენის დროს ზედაპირული ეფექტისა (იხ. სკინ-ეფექტი) და მაგნ. ველში გრიგალური დენების და პოტენციალზე დანაკარგის გამო

წინაღობა ელექტრული, 1. იმ წინაღობის მახასიათებელი სიდიდე, რ-საც უწევს ელექტრულ დენს ელექტრული წრედი (ან მისი უბანი). ზომავენ ომებით. ელექტრული წინაღობას განაპირობებს ელექტრული ენერგიის გადაქცევა ან გარდაქმნა სხვა სახის ენერგიად. ელექტრული ენერგიის შეუქცევი გარდაქმნისას (უპირატესად სითბურად) ელექტრულ წინაღობას უწოდებენ აქტ. წინაღობას, ხოლო, როცა ენერგია გადაეცემა ელექტრულ ან მაგნ. ველებს (და პირიქით), — რეაქტ. წინაღობას.

მუდმივი დენის დროს წრედის წ. ე. (აღინიშნავენ R-ით) ომის კანონის თანახმად, უდრის მასზე მოდებული U ძაბვის ფარდობას წრედში გამავალ I დენის ძალასთან (როცა წრედში სხვა წყარო ან ემძ არ არსებობს).

ცვლადი დენის (სინუსოიდური) დროს წრედის წ. ე. $Z=\sqrt{R^2+X^2}$ (იხ. *წინაღობა სრული*), სადაც R არის წრედის აქტ. წინაღობა, ხოლო X — რეაქტ. წინაღობა, რ-იც განისაზღვრება წრედში ინდუქციურობისა და ელექტრული ტევადობის არსებობით. Z სიდიდეს სრულ ელექტრულ წინაღობას უწოდებენ.

ელექტრული წრედის ელემენტის აქტ. წინაღობა $R=\rho l/S$, სადაც ρ არის კუთრი წინაღობა, რ-იც ელემენტის მასალის მახასიათებელია (ზომავენ *ომ. მ*-ობით, *ომ. სმ* ან *ომ. მმ²/მ*-ობით), l — ელემენტის სიგრძე, S — ელემენტის მუდმივი განივკვეთი, თუ მას აქვს ძელაკის, ფირფიტის, მილის ან მავთულის ფორმა. $\sigma=1/\sigma$, სადაც σ არის *კუთრი ელექტროგამტარობა*.

კუთრი წინაღობის მიხედვით ყველა ნივთიერებას ყოფენ გამტარებად (იხ. *ლითონები, გამტარი*), ნახევარგამტარებად (იხ. *ნახევარგამტარები, ნახევარგამტარული მასალები*), იზოლატორებად (იხ. *დიელექტრიკები, ელექტროსაიზოლაციო მასალა*). ძალიან დაბალი ტემპ-ის დროს წ. ე. მკვეთრად ეცემა (იხ. *ზეგამტარობა*).

2. ტერმ. „წ. ე." ხშირად იხმარება რეზისტორის ან ელექტრულ წრედთან მიერთებული რომელიმე სხვა ელემენტის აღსანიშნავად.

წინაღობა ინდუქციური, იმ წინაღობის მახასიათებელი სიდიდე, რ-საც ცვლად დენს უწევს წრედის (მისი უბნის) *ინდუქციურობა*. ზომავენ *ომებით*. როცა დენი სინუსოიდურია, ინდუქციურ წინაღობას X_L გამოსახავენ ωL ნამრავლით, სადაც ω არის დენის წრიული სიხშირე, L — წრედის ინდუქციურობა. წ. ი. უდრის ინდუქციური ხასიათის მქონე იმ წრედის მომჭერებზე არსებული ძაბვის ამპლიტუდის ფარდობას მასში არსებული დენის ამპლიტუდასთან, რ-საც აქვს მხოლოდ აქტ. წინაღობა და საკმაოდ დიდი ინდუქციურობა (შეიძლება ჩაითვალოს, რომ ასეთი წრედი კოჭის ინდუქციურობის ეკვივალენტურია). მუდმივი დენის დროს კოჭაში ($\omega=0$) წ. ი. ნულის ტოლია. როცა კოჭაში ვადის ცვლადი დენი, დენის წყაროდან ელექტრული ენერგია პერიოდულად გადაეცემა კოჭას მაგნ. ველს და შემდეგ პირიქით. ამასთან, პერიოდის განმავლობაში საშ. სიმძლავრე ნულის ტოლია, ამიტომ ინდუქციურ წინაღობას რეაქტიულს უწოდებენ.

წინაღობა მაგნიტური, *მაგნიტური წრედის* მახასიათებელი; წ. მ. R_m უდრის მაგნ. წრედში მოქმედი E_m *მაგნიტომამოძრავებელი ძალის* ფარდობას წრედში შექმნილ მაგნ. Φ ნაკადთან. მაგნ. წრედის ერთგვაროვანი უბნის წ. მ. შეიძლება გამოითვალოს ფორმულით, $R_m=l/\mu\mu_0 S$, სადაც l და S არის მაგნ. წრედის უბნის სიგრძე და განივკვეთი, μ — წრედის მასალის ფარდობითი *მაგნიტური შეღწევადობა*, μ_0 — *მაგნიტური მუდმივა*. თუ მაგნ. წრედი არაერთგვაროვანია (შედგება სხვადასხვანაირი l, S, μ-ის მქონე ერთგვაროვანი თანამიმდევრული უბნებისაგან), მისი წ. მ. უდრის ერთგვაროვანი უბნების R_m ჯამს. მაგნ. წინაღობის გამოთვლისას შეიძლება გამოიყენო ელექტრული მახლობლობითი, რადგან ფორმულა არ ითვალისწინებს: „მაგნიტურ გაფანტვას" (მაგნ. ნაკადის გაბნევა წრედის გარემომცველ სივრცეში), წრედში მაგნ. ველის არაერთგვაროვნებას, მაგნ. წრედის არაწრფივ დამოკიდებულებას ველზე. ცვლად მაგნ. ველში წ. მ. კომპლ. სიდიდეა, რადგან ამ შემთხვევაში μ დამოკიდებულია ელექტრომაგნ. რხევების სიხშირეზე. მაგნ. წინაღობის ერთეული ერთეულთა საერთაშორისო სისტემაში არის ამპერი (ან ამპერ-ხვეულები) ვებერზე ($a/$ვბ), ერთეულთა CGS სისტემაში — გილბერტი მაქსველზე (გბ/მქს). $1a/$ვბ$=4\pi\cdot10^{-9}$გბ/მქს$\approx1{,}2566\cdot10^{-8}$გბ/მქს.

წინაღობა ომური, აღნიშნული სახელწოდება აქტიური წინაღობის (იხ. *წინაღობა აქტიური*) ზღვრული მნიშვნელობისა ($f\rightarrow0$, სადაც f ცვლადი დენის სიხშირეა), ტერმ. „წ. ო." ხაზს უსვამს *ომის კანონის* არსებობას.

წინაღობა რეაქტიული ელექტრული, იმ წინაღობის მახასიათებელი სიდიდე, რ-საც ცვლად დენს უწევს წრედის (მისი უბნის) *ელექტროტევადობა* და *ინდუქციურობა*. ზომავენ *ომებით*. თუ დენი სინუსოიდურია და წრედი შედგენილია მიმდევრობით შეერთებული ინდუქციური და ტევადობითი ელემენტებისაგან, რეაქტიულ წინაღობას გამოსახავენ ინდუქციურ და ტევადობით წინაღობათა

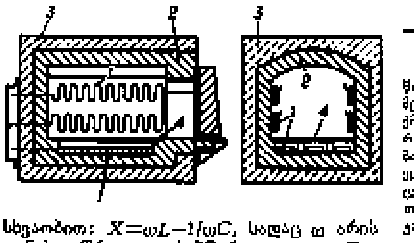

სხვაობით: $X=\omega L-1/\omega C$, სადაც ω არის დენის წრიული სიხშირე, L და C — წრედის ინდუქციურობა და ელექტროტევადობა. წ. რ. უდრის მხოლოდ აქტ. წინაღობის მქონე წრედის მომჭერებზე არსებული ძაბვის ამპლიტუდის ფარდობას მასში არსებული დენის ამპლიტუდასთან. მხოლოდ რეაქტიული წინაღობის მქონე წრედში ცვლადი დენის გავლისას დენის წყაროს ენერგია გადაეცემა წრედის ტევადობითი ან რეაქტიული ელემენტის მიერ შექმნილ ელექტრულ ან მაგნ. ველს და შემდეგ პირიქით. ამასთან, პერიოდის განმავლობაში საშ. სიმძლავრე ნულის ტოლია. წრედში რეაქტიული წინაღობის არსებობა იწვევს ფაზათა ძვრას ძაბვასა და დენს შორის. არასინუსოიდური დენის წრედებში წ. რ. სხვადასხვაა დენის ცალკეული ჰარმონიული მდგენელისათვის.

წინაღობა სრული ელექტრული, ელექტრული წრედის წინაღობა, იმ წინაღობის მახასიათებელი სიდიდე, რ-საც ელექტრულ დენს უწევს წრედი. ზომავენ *ომებით*. სინუსოიდური ცვლადი დენის დროს სრულ წინაღობას (Z) გამოსახავენ წრედის მომჭერებზე არსებული ძაბვის ამპლიტუდის ფარდობით მასში არსებული დენის ამპლიტუდასთან, $Z=\sqrt{R^2+X^2}$, სადაც R არის აქტ. წინაღობა, X — რეაქტიული წინაღობა. არასინუსოიდური ცვლადი დენის დროს სრულ წინაღობას განსაზღვრავენ ცალ-ცალკე თითოეული k-ური ჰარმონიული მდგენელისათვის: $Z_k=\sqrt{R_k^2+X_k^2}$.

წინაღობა ტევადობითი, იმ წინაღობის მახასიათებელი სიდიდე, რ-საც ცვლად დენს უწევს წრედის (მისი უბნის) *ელექტროტევადობა*. ზომავენ *ომებით*. როცა დენი სინუსოიდურია ტევადობითი წინაღობას, X_C გამოსახავენ $1/\omega C$ ფარდობით, სადაც ω არის დენის წრიული სიხშირე, C — წრედის ელექტროტევადობა. წ. ტ. უდრის იმ ტევადობითი ხასიათის მქონე წრედის მომჭერებზე არსებული ძაბვის ამპლიტუდის ფარდობას მასში არსებული დენის ამპლიტუდასთან, რ-საც აქვს მცირე *ინდუქციურობა* და აქტ. წინაღობა (შეიძლება ჩაითვალოს, რომ ასეთი წრედი ელექტრული კონდენსატორის ეკვივალენტურია). თუ $\omega\neq0$, ძაბვის ცვლილება კონდენსატორზე იწვევს მუხტის ცვლილებას მის შემონაფენებზე. ამის გამო კონდენსატორის წრედში გაიწევს ცვლადი დენი (გადაწევის დენი). კონდენსატორის გადამუხტვის პროცესში ელექტრული ენერგია დენის წყაროდან პერიოდულად გადაეცემა კონდენსატორის ელექტრულ ველს, შემდეგ კი — პირიქით. ამასთან, პერიოდის განმავლობაში საშ. სიმძლავრე ნულის ტოლია, ამიტომ ტევადობით წინაღობას რეაქტიულს უწოდებენ.

წინაღობის ელექტრული ღუმელი, ღუმელი, რ-შიც გამოიყენება აქტიურწინაღობიან გამტარებში ელექტრული დენის გავლისას გამოყოფილი სითბო. წ. ე. ღ. არის პირდაპირი და ირიბი ქმედებისა. უფრო მეტად გავრცელებულია ირიბი ქმედების წ. ე. ღ-ები, რ-ებშიც მუშა წინაღობად გამოყენებულია მაღალი სპირალები, ზიგზაგისებრი ლენტები ანდა სხმული ღეროები. დამზადებუ-

წინაღობის ელექტრული ღუმელი ნახ. 1 პერიოდული ქმედების წინაღობის გამტარული ღუმლის მოწყობილობის სქემა: 1—საფარებელი ელემენტები, 2 — წყობის ცეცხლგამძლე ნაწილი, 3 — თბოიზოლაცია; 4 — ხსნარი გადანაცვლებული კარის ფილა

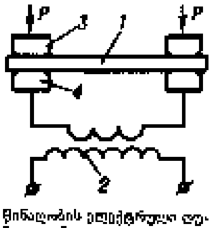

წინაღობის ელექტრული ღუმელი ნახ. 2 პირდაპირი ქმედების წინაღობის ღუმლის მოწყობილობის სქემა: 1—გასახურებელი ნაკეთობა, 2—მადაბლებელი ტრანსფორმატორი; 3, 4—კონტაქტები

ლი მაღალი კვარცი ელექტრული წინაღობის შენადნობებისაგან (ნიქრომი, ქრომალი), კარბორუნდის ღეროები ან მარცვლოვანი ნარევები, რ-ებსაც ლითონის ღარებში ან აბაზანებში ყრიან. სითბო საჭიროებული ელემენტებიდან გასახურებელ ნაკეთობას გადაეცემა გამოსხივებით, კონვექციით ან თბოგამტარობით. პირდაპირი ქმედების წ. ღ. ღ-ში მუშა წინაღობად გამოყენებულია თვით გასახურებელი ნაკეთობა (ღერო, მილი და სხვ.), რაც მასში დიდი სიმძლავრის თავმოყრისა და სწრაფად (წამებში, წუთის ნაწილებში) გახურების საშუალებას იძლევა.

წ. ღ. ღ-ებს იყენებენ ლითონის დეტალების გასახურებლად, აგრეთვე მათი თერმული და ქიმ.-თერმული დამუშავებისათვის, ფხვნილოვან მეტალურგიაში; ადვილდნობადი ლითონების და შენადნობების ჩამოსხმისას, მინისა და ნაკეთობების გამოწრობად, პლასტმასების წარმოებაში და სხვ.

წინაღობის თერმომეტრი, იხ. თერმომეტრი

წინა ხიდი, თვითმავალი თვლიანი მანქანების (ავტომობილების, ტრაქტორების) კვანძთა კომპლექსი ან ცალკე აგრეგატი, რ-იც ჩარჩოს ან მზიდი ძარის წინა ნაწილს აერთებს წინა თვლებთან. წ. ხ-ის კონსტრუქცია დამოკიდებულია გამოყენებული საკიდრის სახეობაზე: დამოკიდებული რესორული საკიდრის დროს წ. ხ-ს აქვს ხისტი მეურვეობებული კოჭის სახის წინა ღერძი, რ-ზეც საბრუნი პოვორტიკებითა და ტაბიკებით ავუერთებს თვლების მორგებს; სუ საკიდარი დამოუკიდებელია (იხ. ხიდი), ხისტი კოჭი არ არის და წ. ხ-ის სადგურებული შეიძლება იყოს მზიდი ჩარჩო, რ-ზეც სახსრულად არის მიმაგრებული მოქანავე ბერკეტები

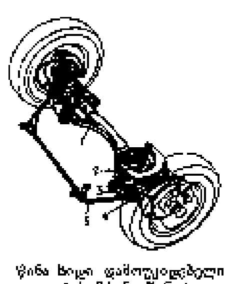

წინა ხიდი დამოუკიდებელი საკიდრის მქონე წინა ხიდი 1—მზიდი ძელი, 2,3—ქანქარა ბერკეტები; 4—ზამბარის საყრდენი, 5—განივი მდგრადობის სტაბილიზატორის საყრდენი

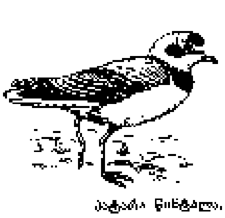

პატარა წინწალა.

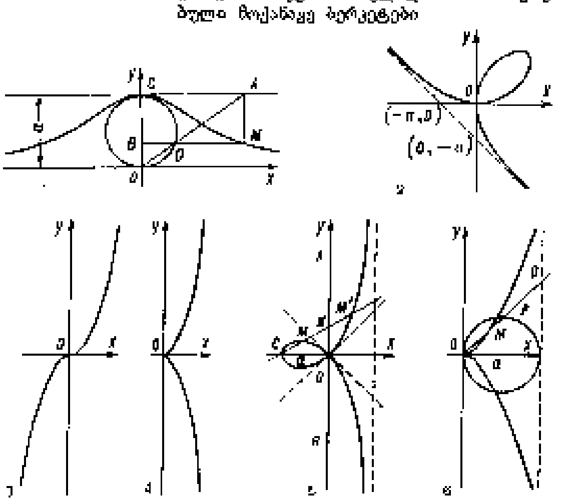

წირი ... 1—ანიეზის ალი; OC=a წრის დიამეტრია, OA ნებისმიერი მკვეთი, BM||Ox, AM||Oy, მაშინ OB : BD=OC : BM. M წერტილთა გეომეტრიული ადგილი ... წირის განტოლება (1748) ... მ. ანიეზის (M. Agnesi) სახელთან. 2—დეკარტის ფოთოლი; ასიმპტოტა — $x+y+a=0$, (−a,0), (0,−a)—ასიმპტოტის კოორდინატთა ღერძებთან გადაკვეთის წერტილები. წირი პირველად განიხილა რ. დეკარტმა 1638 ... 3—კუბური პარაბოლა, 4—ნახევრად კუბური პარაბოლა, 5—სტროფოიდი, AB ... CO=a ... C წერტილზე ... M და M' წერტილთა გეომეტრიული ადგილი, რ-თათვისაც NM=NM'=NO, NOy ... (1646) ... XIX ს. ... 6—ცისოიდი; ... M წერტილთა გეომეტრიული ადგილი, რ-თათვისაც OM=PO, სადაც P არის ... XVII ს.

წინდებული, დამხმარე მორფოლოგიური ელემენტი, რ-იც წინ უძღვის (ან წინ მოერთვის) სახელს და მარცხნივ მას ბრუნვაში გამოხატავს ან აზუსტებს მდებარეობას, მიმართულებას, დანიშნულებას, თანაობას და ა. შ. ქართულში წ. იშვიათია: „შუა ძოწსა და ავგსა სპეტის მარგალიტი ტკეპნა" ("ვეფხისტყაოსანი"). უპირატესად გამოიყენება მხარ გამოთქმებში. გარდა ამისა, ნაცვლად ამისა, მიუხედავად ამისა (შდრ.: ამის გარდა, ამის ნაცვლად, ამის მიუხედავად). გარდა, ნაცვლად, მიუხედავად უპირველეს წინდებულის ფუნქციითაა გამოყენებული.

ბ. ჯორბენაძე.

წინდი, ძვ. საქართველოში შეთანხმებით ან კანონით თუ სასამართლოს დადგენილებით განსაზღვრული ქონება ვალდებულების შესრულების, უფრო ხშირად გადახდების, უზრუნველსაყოფად. წინდობა („წინდულობა") XVII ს-იდან გავრცელებულად იწოდებოდა (მეტადრე ქალაქად) ზოგადი წ. კრედიტორის საკუთრების უფლებითაც გადაეცემოდა, რათა საჭიროების გადახდილი ვალის გადაუხდელობისას წ. უძრავი ნივთი მისი საკუთრება. ქრისტეს ... „ქვეყნის წინდულობის წესის" გარდა მას XIII—XIV სს-იდან უკვე კანონმდებლობაც აწესრიგებდა, საბუღდაოებ, ბექას და აღბუღას სამართალი (მუ. 43—44, 76, 83), აგრეთვე „ძეგლის დადება მეფეთ-მეფის გიორგისა" (მუ. 5—7) გვიან ცნობებით ... მამულის დაწინდვა „პატრონის ნებართვით" წ-ს უფრო წერილობითი ხელშეკრულებით (შემორჩენილია ბევრი ასეთი „წიგნი", „წერილი" და მისთ., მეტადრე XVII—XVIII სს.). მამულთან ერთად (და უმამულოდაც) იწინდებოდნენ ყმებიც, თავისუფალი „კაცი წინდად დასმული" მოსამსახურედ იწოდებოდა. წ. განსხვავდება მძევლისგან, რ-იც ძირითადად გარიგების ცალკეულ პოლიტიკურ ... „ქალ-ყმათა" დაწინდვა წინასაქორწინო პირობის დადების ნიშნად და წ., ანუ მძღვა თუ ნიშანი, მას სიმტკიცეს უმახსოვრებდა.

ლიტ.: დოლიძე ი., ქართული სამართალი, თბ., 1963; ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წიგნ 2, ნაკვ. 2, ტფ., 1929 (თხზ., ტ. 7, თბ., 1984).

დ. ფურცხვანიძე.

წინკანი, შუა საუკუნეების ციხესიმაგრე აღმ. საქართველოში, შიდა ქართლში, მდ. ქსნის მარჯვნივ ზემო წელზე, ქვეშეთისა და ცხრაწყაროს ხევების შესართავის ადგილზე (ახლანდ. ლენინგორის რ-ნის ტერ.). აგებული უნდა იყოს ადრინდ. შუა საუკუნეებში, მოქმედებდა გვიან შუა საუკუნეებშიც. წ-ში XVIII ს. დასაწყისში იცავდა სიავუშ მეფე ვახტანგ VI-ის წინააღმდეგ აჯანყებული ფეოდალი შანშე ქსნის ერისთავი. შემორჩენილია წ-ის ეკლესიის ... ზღუდის ნანგრევები

ლიტ.: იხ. ტომ. ძეგლის საქართველოში.

ჯ. გვასალია.

წინქოზანი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ფასანაურის სადაბო საბჭო), მდ. მთიულეთის არაგვის ხეობაში. ზ. დ. 1430 მ. დუშეთიდან 58 კმ. სურვე ორჯონიკიძის სახ. ფასანაურის კოლ-ბა (მეცხოველეობა), საშ. სკოლა სოფ. ქვეშეთში (7 კმ).

წინსვლა (1948-მდე ქვედა ოთარაშაული), სოფელი აჭარის ასსრ ხელვაჩაურის რ-ნში (ჩაისუბნის სოფსაბჭო), აჭარის მთისწინეთში, მდ. ყოროლისწყლის ხეობაში. ზ. დ. 160 მ, ხელვაჩაურიდან 18 კმ. ტელმანის სახ. ჩაისუბნის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა), ჩაის ფ-კა, ციტრუსების შემფუთავი ქ-ნა, 2 რვაწლ. და საშ. სკოლა, 2 ბ-კა, კულტ. სახლი, კლუბი, სამედიცინო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა

წინსვლითი მოძრაობა, მყარი სხეულის მოძრაობა, რ-ის დროსაც სხეულის ორი წერტილის შემაერთებელი წრფე თავისი თავის პარალელურად გადაადგილდება. წ. მ-ის დროს სხეულის ყველა წერტილი აღწერს ერთნაირ (შესაძლებლობა თანხვდება) ტრაექტორიებს და დროის ყოველ მომენტში მათ აქვთ რიცხვითი მნიშვნელობითა და მიმართულებით ერთნაირი სიჩქარე და აჩქარება. ამიტომ სხეულის წ. მ-ის შესწავლა დაიყვანება წერტილის კინემატიკის ამოცანის შესწავლაზე.

წინსოფელი, სოფელი ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (პერევისის სოფსაბჭო), ჭიათურის პლატოზე, მდ. ყვირილის მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 540 მ. ჭიათურიდან 5 კმ. სვანიძის კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა), ჩაის ფ-კა, საშ. სკოლა ჭიათურაში

წინწალები (Charadrii), ფრინველთა ქვერიგი მეჭყაფიასნაირთა რიგისა. მოიცავს წვრილ-წვრილ და საშ. ტანის (მასა 20 გ—1 კგ) 161 სახეობის ფრინველს, რ-ებიც გაერთიანებულია 13 ოჯახში (აქედან 2 ამოწყდარია). სსრკ-ში რეგისტრირებულია 32 გვარის 76 სახეობა. წ-ს სხვადასხვა ფორმის ნისკარტი აქვთ, კარგად ფრენენ წყლისა და ფრინველებია. საქართველოში ბუდობენ პატარა წინწალა, მეჭყაფია, მეჭაოჭე ზოგი სახეობა მიმოფრენისას გვხვდება, სანადირო ობიექტებია ტყის ქათამი, ჭყინტი, ბოლოკა ჭოტი და სხვ.

რ. ჟორჟოლიანი.

წინუბანი, სოფელი ახალციხის რ-ნში (აგარის სოფსაბჭო), მდ. წინუბნისწყლის (მტკვრის მარცხ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 1000 მ, ახალციხიდან 19 კმ, ახალქალაქის (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 8 კმ. აგარის მერძევეობა-მეხორცეობის საბჭ. მეურნეობა, რვაწლ. სკოლა სოფ. ბურბულში (2 კმ), ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), სამედიცინო-სამეანო პუნქტი.

წინუბანი, სოფელი ახალციხის რ-ნში (წყალთბილის სოფსაბჭო), მდ. ფოცხოვისწყლის (მტკვრის სისტემა) ხეობაში. ზ. დ. 1330 მ, ახალციხიდან 13 კმ. ახალციხის მეკარტოფილეობის საბჭ. მეურნეობის საშ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), სამედიცინო-სამეანო პუნქტი.

წინუბანი, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში (ლიხეთის სოფსაბჭო), პანკისის ხეობაში, მდ. ალაზნის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 580 მ, ახმეტიდან 16 კმ, თელავიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 45 კმ. პანკისის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა, რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი.

წინუბანი, სოფელი ბორჯომის რ-ნში (გვერდისუბნის სოფსაბჭო), თორის ქვაბულში, გვირგვინას ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. გუჯარეთისწყლის (მტკვრის მარცხ. შენაკადი) მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1520 მ, ბორჯომიდან 32 კმ, წაღვერიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 16 კმ. გვერდისუბნის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. გვერდისუბანში (3 კმ), ბ-კა, სამედიცინო-სამეანო პუნქტი

წინუბნისწყალი, მდინარე ახალციხის რ-ნში, სათავე აქვს მესხეთის ქედის სამხრ. კალთაზე, 2400 მ სიმაღლეზე. უერთდება მტკვარს მარცხნიდან სოფ. აგარასთან. სიგრძე 24 კმ. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. საშ. წლ. ხარჯი 1,4 $m^3/წმ$

გ. გიგინეიშვილი.

წინწილი, უძველესი ქართული სამუსიკო საკრავი დღესასწაულობით გვხვდება მხოლოდ წერილობით ძეგლებში. დ. ჩუბინაშვილის მიხედვით, იგი შედგება „ორი მეორის შეერთებით სადღესასწაულო" თორ ლითონის თეფშისაგან. წ. დამოწმებულია ფსალმუნებში: „აქო დიდებას იგი ხმა წინწილისა, ებნისა", „ბუკსა ჯერეს და წინწილაო დაატკბოდეს ძალითა ხმათა". ს.-ს. ორბელიანის მიხედვით, წინწილა სიმებიანი საკრავია, რ-საც „აწყობენ და ჩამოძლებენ მას კარგად უბანენდნენ". წ-ც და წინწილაც სამწყობრო (და არა სიმღერ) საკრავები ყოფილა. წ. გამოსახულია XIII ს. ქართ. ფსალმუნის მინიატურაზე (მარცხნივ).

მიზის გულიდან შესაძლებელია იყოს ქართ. მწერალკალიგრაფიანი ებანი, რ-საც ხშირად ახლავს ჩანაწერები წ-თან ერთად. ბ. ჩხიკვაძე.

წინწკალა (Gypsophila), ყვავილოვანი მცენარეთა გვარი მიხაკისებრთა ოჯახისა. ერთწლი-, ორ- ან მრავალწლოვანი ბალახოვანია. 140-მდე სახეობა გავრცელებულია ევრაზიაში, ძირ. და ცენტრ. აზიაში. კავკასიაში 28 სახეობა იზრდება, საქართველოში — 9; მათგან განსაკუთრებით ფართოდაა გავრცელებული G. tenuifolia, G. elegans. რ-ებიც გვხვდება მთისწინეთიდან ალპ. სარტყლამდე კლდეებზე და ღორღიან ადგილებზე. ზოგიერთი — ველისა და ნახევრად უდაბნოს სარტყელშიც; წ-ს ზოგიერთი სახეობა საპონინს შეიცავს და ლუდისა და გაზიანი სასმელების დასამზადებლად იყენებენ.
შ. ლეონიანიძე

წინწკალაშვილები, სოფელი აჭარის ასსრ ხულოს რ-ნში (ღორჯომის სოფსაბჭო). მესხეთის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ღორჯომისწყლის (აჭარისწყლის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1200 მ, ხულოდან 14 კმ. კოლმეურნეობის სამ ღორჯომის კოლმ-ბა (მეთამბაქოეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. გორგაძეებში (3 კმ).

წინწყარო, სოფელი თეთრი წყაროს რ-ნში, ქვემო ქართლის ზეგანზე, სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., ქოსალარი). ზ. დ. 1575 მ, თეთრი წყაროდან 12 კმ. წინწყაროდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 8 კმ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა, თიხის სამშენებლო ქვის ფილის საშუალო ქვის კარიერი. საშ. სკოლა, 2 ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა.

წინწყარო, სოფელი წალკის რ-ნში, წალკის ქვაბულში, წალკის წყალსაცავის დას. ნაპირზე სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., ... , ხანდა). ზ. დ. 1520 მ, წალკიდან 16 კმ. მერძევეობა-მეკარტოფილეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა. ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფელში შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — შუა საუკ. ეკლესია (ძალზე დაზიანებულია), რ-საც დას. ს. ჩრდილო. სამრეკლო აკრავს.

წინწყაროს სამარხები, გვიანბრინჯაოს — ადრერკინის ხანის (ძვ. წ. XII—VIII სს.) ძეგლი სოფ. წინწყაროს ახლოს, მდ. ხრამის ნაპირზე 1937 გათხარეს ... (ბოლომდე ბ. კუფტინი) 77 ქვაყუთსამარხი. მიცვალებულებს კრემაციებს მიცვალებულის შესაკუთრებაში ჩატანებული ჰქონდათ ქურჭელი, ნაწარმი, რ-თა უმეტესობა ჩარჩენილია, იარაღი (რკინის შუბისპირები, სატევრები, დანები, აღმ. ანატოლ. ტიპის ბრინჯაოს ისრისპირები); სამკაული (ბრინჯაოს სამაჯურები, რგოლები, სარტყლის ფირფიტები, საკიდები, , აქატისა და პასტის მძივები), კერამიკის ჭურჭელი და სხვ. სამარხთა ნაწილი ძვ. წ. XII—XI სს. მიეკუთვნება, ნაწილი — ძვ. წ. IX—VIII სს-ით.

ლიტ.: მენაბდე მ., ლორთქიფანიძე ო., თრიალეთის სამარხები კატალოგი, თბ., 1968; Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Триалети, [т.] 1, Тб., 1941.
მ. მენაბდე.

წინწყაროს სამარხი, იხ. ალგეთის სამარხი

წინხაძე, სოფელი დუშეთის რ-ნში (გუდანის სოფსაბჭო), თუშეთ-ხევსურეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მდ. გორშელისწყლის (ხევსურეთის არაგვის ერთ-ერთი შემადგენელი) მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 1910 მ, დუშეთიდან 73 კმ ბარისახოს მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ბარისახოში (16 კმ).

წირი, 1, მთა თუშეთში, მაკრატელას ქედის შუა ნ. წინაკავკასიის თხემზე, მდ-ების თუშეთის ალაზნისა და პირიქითის ალაზნის წყალგამყოფზე სიმაღლე 3380 მ აგებულია ლიასური ასაკის თიხაფიქლებით, ავრცელებული ქვიშაქვებით ნაწილ და სამხრ. კალთები (ციცაბოა, აღმ. და დას. შედარებით დამრეცი. წ-ზე გვხვდება მეინვარული ფორმები შემონახულია სუბალპ. და ალპ. მდელოსხეულით.
გ. ჩანჩალაშვილი.

წირა, სოფელი ახალციხის რ-ნში (წყრუთის სოფსაბჭო), ახალციხის ქვაბულში. ზ. დ. 1260 მ, ახალციხიდან 6 კმ. წყრუთის მერძევეობა-მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. წყრუთში (4 კმ) ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი).

წირვა, იხ. ლიტურგია

წირი, გეომეტრიული ცნება, რ-ის ზუსტი და საკმაოდ ზოგადი განსაზღვრა წარმოადგენს დიდ სიძნელეს; ამიტომ ჯერ სხვადასხვა დარგში სხვადასხვანაირად განსაზღვრავენ. 1. ელემენტარულ გეომეტრიაში განიხილება წრფეები, წრეწირები, ტეხილები, ტეხილი წ-ები, რ-ებიც შედგენილია მონაკვეთებისაგან, და ზოგიერთი სხვა წ. წ-ის ცალკეული სახე განისაზღვრება ამა თუ იმ ხერხით (მაგ., წრეწირი განისაზღვრება როგორც იმ წერტილთა გეომ. ადგილი, რ-თა მანძილი მოცემულ O წერტილამდე — წრეწირის ცენტრამდე — მუდმივია) ზოგჯერ წ-ს განსაზღვრავენ როგორც ზედაპირის ნაწილის საზღვარს (ზედაპირი ამ დროს განისაზღვრება როგორც სხეულის საზღვარი) ან როგორც მოძრავი წერტილის ტრაექტორიას. ელემენტარულ გეომეტრიაში არ ხერხდება ამ განსაზღვრათა მკაცრი ფორმულირება.

2 წარმოდგენა წ-ის შესახებ, როგორც მოძრავი წერტილის ტრაექტორიაზე, შეიძლება სრულიად მკაცრად ჩამოყალიბდეს წ-ის ე. წ. პარამეტრული წარმოდგენის საშუალებით. მაგ., თუ სიბრტყეზე შემოვიტანთ მართკუთხა კოორდინატებს (x, y), მაშინ R რადიუსიანი წრეწირის განტოლება გამოისახება შემდეგნაირად $x=R\cos t$, $y=R\sin t$ როცა t პარამეტრი გაირბენს $0\leq t\leq 2\pi$ შუალედს, მაშინ (x, y) წერტილი შემოწერს წრეწირს. ზოგადად წ სიბრტყეზე გამოისახება განტოლებებით: $x=\varphi(t)$, $y=\psi(t)$ ანალოგიურად, სამგანზომილებიან სივრცეში წ. პარამეტრული სახით ჩაიწერება ასე,

$$x=\varphi(t),\quad y=\psi(t),\quad z=\chi(t),$$

სადაც $\varphi(t)$ $\psi(t)$ და $\chi(t)$ რომელიმე ინტერვალზე ნებისმიერი უწყვეტი ფუნქციებია.

3 ანალიზურ გეომეტრიაში წ-ს სიბრტყეზე წარმოადგენენ $F(x,y)=0$ განტ. სახით, ხოლო სივრცეში — ორი განტ. სისტემით.

$$F(x,y,z)=0,\quad G(x,y,z)=0.$$

მაგ., ალგებრული წ-ები სიბრტყეზე ისეთი წ-ებია, რ-თა განტოლებაა $F(x,y)=0$, სადაც $F(x,y)$ არის მთელი ალგებრული ფუნქცია, ე. ი. რომელიმე ჯერადი ხარისხის მრავალწევრი x და y ცვლადების მიმართ ასე განსაზღვრულ წ-ს ზოგჯერ არ შეესაბამება თვალსაჩინო გეომ. სახე (მაგ., განტ. $x^2+y^2=1$ არ განსაზღვრავს ნამდვილ წ-ს), მაგრამ უნიფიკაციისათვის სწორედ ასეთი განსაზღვრაა მიღებული. ალგებრული წ-ების კლასიფიკაცია ხდება $F(x,y)=0$ განტ. ხარისხის მიხედვით, რ-საც შესაბამისი წ-ის რიგს უწოდებენ. პირველი რიგის წ-ია წრფე, ხოლო მეორე რიგისა — ელიფსი, ჰიპერბოლა და პარაბოლა, რ-ებიც ჯერ კიდევ ანტიკური ხანის მათემატიკოსებმა შეისწავლეს. წ-ის სისტემური შესწავლა და კლასიფიკაცია შესაძლებელი გახდა ანალიზური გეომეტრიის შექმნის საფუძველზე. წ-ის ყველაზე ზოგადი განსაზღვრა მოცემულია ტოპოლოგიაში.

ქვემოთ მოყვანილია სხვადასხვა ცნობილოვანი წ-ის განტოლება დეკარტულ და პოლარულ კოორდინატებში. ამ განტოლებებში შემავალი პარამეტრები აღნიშნულია შესაბამის ნახაზებზე.

მესამე რიგის წ-ებს შორის ყველაზე უფრო გავრცელებულია შემდეგი წ-ები:

ანიეზის კულული — მართკუთხა კოორდინატებში მისი განტოლებაა: $y=a^3/(a^2+x^2)$

დეკარტის ფოთოლი, რ-ის განტოლება მართკუთხა კოორდინატებში გამოისახება ასე,

$$x^3+y^3-3axy=0$$

კუბური პარაბოლა, მართკუთხა კოორდინატებში გამოისახება განტოლებით: $y=x^3$

ნახევრად კუბური პარაბოლა, ნეილის პარაბოლა — მართკუთხა კოორდინატებში მისი განტოლებაა, $y=cx^{3/2}$, სადაც c მუდმივია.

სტროფოიდი (<ბერძნ. strophos — გრეხილი ლენტი და eidos — სახე), მართკუთხა კოორდინატებში მისი განტოლებაა,

$$y^2=x^2\frac{a+x}{a-x},$$ ხოლო პოლარულ კოორდინატებში $\rho=-a\cos 2\varphi/\cos\varphi$

ცისოიდი (<ბერძნ. kissoeidēs < kissos — სურო და eidos — სახე), მართკუთხა კოორდინატებში მისი განტოლებაა $y^2=x^3/(a-x)$, ხოლო პოლარულ კოორდინატებში — $\rho=a\sin^2\varphi/\cos\varphi$

მეოთხე და უფრო მაღალი რიგის წ-ებს შორის ყველაზე უფრო ცნობილია შემდეგი წ-ები:

ასტროიდი (მეექვსე რიგის ალგ. წ.)

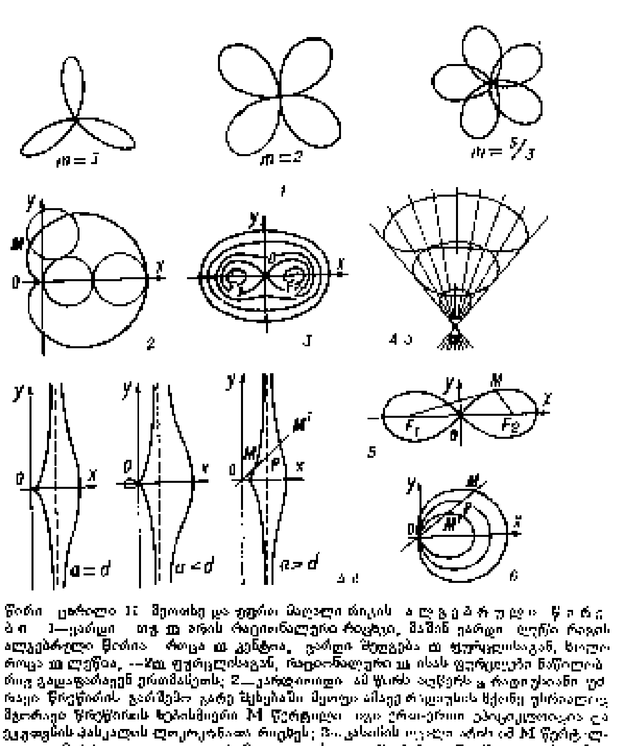

წირი ცნობილი ... მეოთხე და უფრო მაღალი რიგის ალგებრული წირები: 1—ვარდი ... ალგებრული წირია როცა m რაციონალურია ... როცა m ლუწია, ... ; 2—კარდიოიდი ... M წერტილი ...; 3—კასინის ოვალები ... F_1 და F_2 ... $MF_1\cdot MF_2=a^2$, $|F_1F_2|=2b$ ... როცა $a=b$, 4—კონქოიდი ... ($OM=OP-d$, $OM'=OP+d$, a არის O პოლუსის მანძილი მოცემულ წრფემდე). ეს წირი პირველად შეისწავლა ძვ. ბერძენმა გეომეტრმა ნიკომედემ (ძვ. წ. დაახლ. III—II სს.), ... ; 5—ლემნისკატა ... $F_1(-a, 0)$ და $F_2(a, 0)$ ... a^2 ... (1694) ...; 6—პასკალის ლოკოკინა ... M და M' წერტილების ... O ცენტრი ... R რადიუსის ... P ... $PM=PM'=a$. როცა $a=2R$ ... ფრანგი მათემატიკოსის ე. პასკალის (1588—1651) ... პირველად შეისწავლა ეს წირი

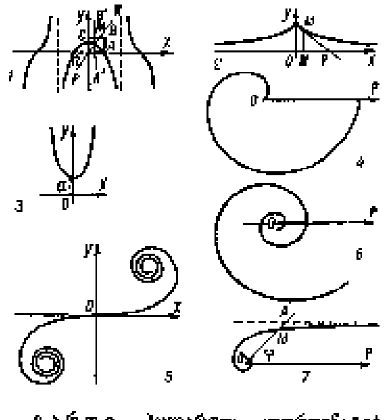

წირთა ცხრილი III. ტრანსცენდენტური წირები. 1 — კვადრატრისა. ვთქვათ, PN წრფე თანაბრად ბრუნავს O წერტილის გარშემო საათის ისრის საწინააღმდეგოდ, ხოლო A'B' თანაბრად მოძრაობს მარჯვნიდან მარცხნივ OC პარალელურად ისე, რომ A'B' წრფის AB-დან OC-მდე მოძრაობისას PN წრფე შემობრუნდება მართი კუთხით და OA = r მდებარეობიდან გადავა OC მდებარეობაში. PN და A'B' წრფეთა გადაკვეთის M წერტილთა გეომეტრიული ადგილი კვადრატრისაა. კვადრატრისის ის ნაწილი, რომელიც მოთავსებულია OABC კვადრატის შიგნით, ცნობილი იყო ჯერ კიდევ ძველი ბერძენი მათემატიკოსებისათვის; კვადრატრისის აღმოჩენას მიაწერენ ჰიპიას ელიდელს (ძვ. წ. V ს.), რომელმაც იგი გამოიყენა კუთხის ტრისექციის ამოცანის ამოსახსნელად. დინოსტრატემ (ძვ. წ. IV ს.) კვადრატრისის საშუალებით შეასრულა წრის კვადრატურა; 2 — ტრაქტრისა. ამ წირისათვის მხების მონაკვეთის სიგრძე შეხების M წერტილიდან მოცემულ წრფესთან გადაკვეთის P წერტილამდე a-ს ტოლი მუდმივი სიდიდეა; 3 — ჯაჭვწირი. ასეთი წირის ფორმას ღებულობს ერთგვაროვანი მოქნილი უჭიმარი ძაფი, რომლის ბოლოები ორ წერტილშია დამაგრებული; 4 — არქიმედეს სპირალი (ხვია). სპირალს აღწერს წერტილი, რომელიც თანაბრად მოძრაობს O წერტილის გარშემო თანაბრად მბრუნავი სხივის გასწვრივ; ამ წირის საშუალებით არქიმედე კუთხის ტრისექციისა და წრის კვადრატურის ამოცანებთან დაკავშირებით; 5 — კორნიუს სპირალი. ეს წირი შეიძლება იქნეს მიღებული, რომელიც სიმეტრიულია კოორდინატთა სისტემის სათავის მიმართ. წირის იდეა ფრანგი ფიზიკოსი მ. ა. კორნიუმ (1874) სინათლის დიფრაქციის ზოგიერთი ამოცანის გრაფიკული ამოხსნისას; 6 — ლოგარითმული სპირალი, ცნობილია XVII საუკუნიდან; 7 — ჰიპერბოლური სპირალი. ამ წირს აღწერს M წერტილი, რომელიც მბრუნავ OA წრფეზე ისე მოძრაობს, რომ სხივის მანძილი ბრუნვის ცენტრიდან იცვლება შემობრუნების კუთხის უკუპროპორციულად.

ვ ა რ დ ი, პოლარულ კოორდინატებში მისი განტოლებაა: $\rho = a \sin m\varphi$.

კ ა რ დ ი ო ი დ ი (<ბერძნ. kardia — გული და eidos — სახე), რ-იც მართკუთხა კოორდინატებში განისაზღვრება განტოლებით: $(x^2+y^2-2ax)^2 = 4a^2(x^2+y^2)$, ხოლო პოლარულ კოორდინატებში — $\rho = 2a(1+\cos\varphi)$ განტ-ებით.

კ ა ს ი ნ ი ს ო ვ ა ლ ი, მართკუთხა კოორდინატებში მისი განტოლებაა:

$$(x^2+y^2)^2-2b^2(x^2-y^2)=a^4-b^4.$$

კ ო ნ ქ ო ი დ ი (<ბერძნ. konchoeides — ნიჟარის მსგავსი). პოლარულ კოორდინატებში მისი განტოლებაა $\rho = f(\varphi) \pm d$, სადაც $\rho = f(\varphi)$ მოცემული წ-ის განტოლებაა პოლარულ კოორდინატებში. წრფის კონქოიდს ეწოდება ნ ი კ ო მ ე დ ე ს კ ო ნ ქ ო ი დ ი, მართკუთხა კოორდინატებში განისაზღვრება $(x-a)^2(x^2+y^2)-d^2x^2=0$ განტოლებით, ხოლო პოლარულ კოორდინატებში კი — $\rho = a/\cos\varphi \pm d$ განტოლებით.

ლ ე მ ნ ი ს კ ა ტ ა (<ლათ. lemniscatus — ბაფთებით შემკული), მართკუთხა კოორდინატებში მისი განტოლებაა $(x^2+y^2)^2-2a^2(x^2-y^2)=0$, ხოლო პოლარულ კოორდინატებში — $\rho^2 = 2a^2 \cos 2\varphi$.

პ ა ს კ ა ლ ი ს ლ ო კ ო კ ი ნ ა, მართკუთხა კოორდინატებში მისი განტოლებაა, $(x^2+y^2-2Rx)^2-a^2(x^2+y^2)=0$, ხოლო პოლარულ კოორდინატებში — $\rho = 2R\cos\varphi + a$.

მეტად საინტერესოა ე წ ტ რ ა ნ ს ც ე ნ დ ე ნ ტ უ რ ი წ-ები, მათ მიეკუთვნება ციკლოიდი, ტრიგონომეტრიული ფუნქციების (სინუსოიდა, ტანგენსოიდა), ლოგარითმული ფუნქციის, მაჩვენებლიანი ფუნქციის, ჰიპერბოლური ფუნქციების გრაფიკები, აგრეთვე შემდეგი მნიშვნელოვანი წ-ები

კ ვ ა დ რ ა ტ რ ი ს ა (< გვიანდ. ლათ. quadratrix), მისი განტოლებას მართკუთხა კოორდინატებში აქვს სახე $y = x \operatorname{ctg} \frac{\pi x}{2r}$, ხოლო პოლარულ კოორდინატებში — $\rho = r\dfrac{1-\frac{2}{\pi}\varphi}{\cos\varphi}$

ტ რ ა ქ ტ რ ი ს ა (<ლათ. tractus — გაჭიმული, გაწელილი), მართკუთხა კოორდინატებში მისი განტოლებაა:

$$x = a \operatorname{Arch}\frac{a}{y} \pm \sqrt{a^2-y^2}$$

ჯ ა ჭ ვ წ ი რ ი, მართკუთხა კოორდინატებში მის განტოლებას აქვს სახე,

$$y = a \operatorname{ch} x/a = a(e^{x/a}+e^{-x/a})/2.$$

ტრანსცენდენტურ წ-ებს შორის საინტერესოა ს პ ი რ ა ლ ი (<ბერძნ. speira — სახვევი, ხვეული), ბრტყელი წ, რ-იც უსასრულოდ ბრუნავს მოცემული რომელიმე წერტილის და თითოეული შემოვლისას უახლოვდება ან სცილდება მას. თუ ეს წერტილი კოორდინატთა სისტემის პოლუსია, მაშინ სპირალის პოლარული განტოლება $\rho = f(\varphi)$ ისეთია, რომ $f(\varphi+2\pi) > f(\varphi)$ ან $f(\varphi+2\pi) < f(\varphi)$ ყველა φ-თვის. სპირალებს შორის ცნობილია:

ა რ ქ ი მ ე დ ე ს ს პ ი რ ა ლ ი (ხვია), პოლარულ კოორდინატებში მისი განტოლებაა: $\rho = a\varphi$, სადაც a მუდმივაა.

კ ო რ ნ ი უ ს ს პ ი რ ა ლ ი, პარამეტრული სახით მისი განტოლებაა:

$$x = a\int_0^t \cos\frac{\pi u^2}{2}du,\; y = a\int_0^t \sin\frac{\pi u^2}{2}du.$$

ლ ო გ ა რ ი თ მ უ ლ ი ს პ ი რ ა ლ ი, პოლარულ კოორდინატებში მის განტოლებას აქვს შემდეგი სახე $\rho = ae^{k\varphi}$.

ჰ ი პ ე რ ბ ო ლ უ რ ი ს პ ი რ ა ლ ი, პოლარულ კოორდინატებში გამოისახება განტოლებით: $\rho = a/\varphi$.

აგების თვალსაზრისით ციკლოიდს უახლოვდება ციკლოიდური წ-ების კლასი, რ-ებიც შეიძლება იყოს როგორც ალგებრული, ისე ტრანსცენდენტური. ამ კლასს მიეკუთვნება ეპიციკლოიდი და ჰიპოციკლოიდი.

ლიტ.: Маркушевич А. И., Замечательные кривые, 2 изд., М.—Л., 1952; Уокер Р., Алгебраические кривые, пер. с англ., М., 1952

წირი, საქარ. სსრ-ის ამ ლენინგორის რ-ნის სოფლებს შორის წირის, ქვემო წირის და შუა წირის ძვ. სახელწოდება.

წირითი ინტეგრალი, ინტეგრალი, აღებული სიბრტყის ან სივრცის რომელიმე წირის გასწვრივ. განირჩევიან I და II გვარის წ. ი-ს I გვარის წ. ი. აღინიშნება ასე: $\int_L f(P)ds$, სადაც L მოცემული წირია, ds — მისი რკალის დიფერენციალი, $f(P)$ — წირზე მდებარე P წერტილის ფუნქცია. თუ $y=f(x)$ L ბრტყელი წირის განტოლებაა, მაშინ I გვარის წ. ი-ის გამოთვლა დაიყვანება ჩვეულებრივი ინტეგრალის გამოთვლაზე

$$\int_L f(P)\,ds = \int_a^b f[x, y(x)]\sqrt{1+y'^2}\,dx$$

ფორმულის საშუალებით.

II გვარის წ. ი. L ბრტყელი წირის გასწვრივ აღინიშნება შემდეგნაირად:

$$\int_L P(x,y)\,dx + Q(x,y)\,dy$$

II გვარის წ. ი-ის გამოთვლა დაიყვანება ჩვეულებრივი ინტეგრალის გამოთვლაზე შემდეგი ფორმულით:

$$\int_L P(x,y)\,dx + Q(x,y)\,dy = \int_\alpha^\beta \Big[P[x(t), y(t)]\,x'(t) + Q[x(t), y(t)]\,y'(t)\Big]dt,$$

სადაც $x = x(t)$, $y = y(t)$ $(\alpha \le t \le \beta)$ L წირის პარამეტრული განტოლებებია. I და II გვარის წ. ი. დაკავშირებულია ერთმანეთთან ფორმულით.

$$\int_L P(x,y)\,dx + Q(x,y)\,dy = \int_L (P\cos\alpha + Q\sin\alpha)\,ds,$$

α არის კუთხე Ox ღერძსა და რკალის ზრდის მიმართულებით წირისადმი გავლებულ მხებს შორის. ანალოგიურად განიმარტება II გვარის წ. ი. სივრცეში იხ. აგრეთვე გრინის ფორმულები, სტოქსის ფორმულა

წირითი კოორდინატები, სიბრტყეზე ან ზედაპირზე წირთა სისტემის საშუალებით შემოტანილი კოორდინატები

წირმინდა, მესტიის რ-ნის სოფლების ზედა წირმინდისა და ქვედა წირმინდის ძვ. სახელწოდება

წირქვაში, ქედი სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე. ჩრდილოეთის ქედის ჩრდ.-აღმ. გაგრძელება. სიმაღლე 3821 მ. აგებულია იურული ასაკის ქვიშაქვებით და ასპიდური ფიქლებით. დამახასიათებელია სუბნივალური ლანდშაფტი. გ. მარგველაშვილი.

წირქვალი, სოფელი ქსნის ხეობის სამხრეთ საზღვრის ტერიტორიაზე, ქსნის ხეობის პლატოზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლებით: წ., მუღანთი, ქვემო ჭალათი, ხალდეთი) ზ. დ. 720 მ, შიდა ქართლიდან 10 კმ-ზე. მეკარტოფილეობა (მემინდვრეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, მაღაზია (კინოდანადგარი), მედპუნქტი. კავშირგაბმ. განყ-ბა.

წირქვალის ციხე, წ ი რ ქ ვ ა ლ ი ს ც ი ხ ე. შუა საუკუნეების ციხესიმაგრე აღმ. საქართველოში, შიდა ქართლში (ახალგორის. საქარ. სსრ-ის ამ. ლენინგორის რ-ნის სოფ. წირქვალის ტერიტორიაზე); მდებარეობს მდ. ქსნის მარჯვ. მხარეს, ქარაფოვანი კლდის თავზე, იქ, სადაც ხეობა ვიწროვდება. აგებულია ადრეულ შუასაუკუნეებში. კონტროლს უწევდა შემდეგ ქსნისა და არაგვის გასწვრივ მიმავალ გზებს; კეტავდა ქსნის ხეობის მთავარ გასასვლელს. ის ქსნის ხეობის აღმ. და პოლიტ. ცენტრი იყო X ს. დასასრ. კახეთის სამთავროს შიდა ქართლზე პოლიტ. ექსპანსიის დროს წ. ც. თავის ხელში ჩაიგდეს. XI ს. დასაწყისში მეფე ბაგრატ III-მ აიღო; XVIII ს-ის I-ში მაჩაბელთა ციხე იყო. 1777 აქ იყო გაბატონებული ერეკლე II-ის წინააღმდეგ აჯანყებული ქსნის ერისთავი გიორგი; იმავე წელს, ქსნის საერისთავოს გაუქმებისთანავე სამეფო ხელისუფლებას დაექვემდებარა. ციხის ნაშთები დღემდე შემორჩენილია ალაგ-ალაგ. შუა საუკ. შიგნით წირქვალის გორაზე მოყვანილია გალავნის ნაშთები ბრინჯაოს ხანის არქეოლ. მასალა. წ. ც-ის ახლოს მდებარეობს წირქვალის ეკლესია (VIII ს.).

ლიტ.: გ ვ ა ს ა ლ ი ა ჯ., ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, «საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული», 1967, [ტ.] 3; ზ ა ქ ა რ ა ი ა პ., საქართველოს ძველი ქალაქები და ციხეები, თბ., 1973

ჯ. გვასალია

წირქოლი, სოფელი საქარ. სსრ-ის ამ ლენინგორის რ-ნში (კორინთის სოფსაბჭო), ნარეკვავის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ქსნის მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 920—1 მ, ლენინგორიდან 6 კმ, ქსნიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 41 კმ. კორინთის მეურნეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლიანი სკოლა, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი.

წ. (წ ი რ ქ ვ ა ლ ი) შიდა ქართლის ერთ-ერთი ძვ. სოფელია. ადამიანის ცხოვრების კვალი დასტურდება ქვედა პალეოლითის ხანიდან. წირქვალის გორაზე მიკვლეულია ბრინჯაოს ხანის არქეოლ. მასალა. აქვე ადრინდ. შუა საუკუნეებში აგეს ქსნის ხეობის ძლიერი სიმაგრე — წირქვალის ციხე. მის მახლობლად შემორჩენილია VIII ს. ეკლესია, რ-იც ქართ. ხუროთმოძღვრების გარდამავალი ხანის (VII ს. II ნახ. — X ს. I ნახ.) მიეკუთვნება. ნასვრეტებიანი ტეხილი ნაგები წ-ის ეკლესია სხვა ქართულ ეკლესიებთან შედარებით უჩვეულოდ გამოიყურება გეგმით წაგრძელებული ფორმის, ორკამერიანი სახურავით. გადახურული ნაკვეთია მარტივი მასებით გარედან I სამლოცველოს წააგავს; შიგნით კონსტრუქცია ბევრად უფრო რთულია და მოულოდნელი. ადმ-ით ჩვეულებრივ ნახევარწრიული აფსიდი და მის თრიუმ მხარეს მდებარე თითო სათავსია. რაც შეეხება ცენტრ. კვადრ. სივრცეს, იგი სფერული გუმბათითაა გადახურული ორ სართულად გადაყოფილი იყო. ნაწილი გუმბათქვეშა ნაწილიან თაღოვანი შალებითაა დაკავშირებული. თვით გუმბათი სხვა ქართ. გუმბათებისაგან განსხვავებით უყელოა, უშუალოდ აზის კვადრ. საფუძველს (ტრომპების საშუალებით) და გარედან არ არის გამოყ-

ლუკნილი. ამგვარად, დარღვეულია ეკლესიათა წრომის ღრმად ნიშნეული ქართ. ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი შიდა სივრცისა და გარე მასების შესაბამისობა. მიუხედავად ამისა, შენობის მშვენიერი პროპორციები, გარე მასების კომპაქტურობა და ლაკონურობა მხატვრულად მთლიან შთაბეჭდილებას ტოვებს და ხუროთმოძღვრის უეჭველ ნიჭსა და ალღოს მოწმობს. ალმ. ფასადი სიმეტრიულია. აქ პორტიკი სარკმლით გამოყოფილი, მარტივი კარნიზით დაგვირგვინებული ფრონტონია. შუაში მოთავსებულია ორმაგი თაღოვანი სარკმელი, მის ორივე მხარეს თითო ვიწრო სარკმელია. უმთავრეს მახვილს შეადგენს დიდი სწორკუთხა ჩაღრმავება ფრონტონის ქვეშ ფასადის მთელ სიგანეზე. იგი მკვეთრად გამოიყოფა კედლის ზედაპირზე. რადგან აქ ჩასმული იყო რუხმოშავო შიფერის ორი დიდი ფილა. ასევე სიმეტრიულია სამხრ. ფასადიც. აქ შუაში ერთმანეთზე წყობილი სამთაღოვანი პორტიკის ნიშაა. შუა თაღში უბრალო სწორკუთხა შესასვლელია, მის ზემოთ კი — ორმაგი სარკმელი. საინტერესოდ დამუშავებულია წრიული დეკორ. თაღებითა და ცხოველთა გამოსახულებებით. გარკვეულ დეკორ. ეფექტს ქმნის ფასადთა პერანგის წყობაც — აქ ერთმანეთს ენაცვლება ქვების წყობით გამოყვანილი მაღალი და დაბალი რიგები. მიწისძვრით დაზიანებული მეტწილად მთლიანად რესტავრირებულია.

წისქვილი, სხვადასხვა მასალის დაწვრილმანებისათვის განკუთვნილი მანქანა ან აპარატი. წ. ორგვარია აეროდინამ. ანუ ჭავლიანი და მექანიკური. პირველი მასალას აწვრილმანებს მბრუნველების გამოუყენებლად, მექანიკური კი — მბრუნველების საშუალებით. მექან. წ. შეიძლება იყოს დოლიანი, გორგოლაჭიანი, ჯამიანი (რბილა) და დისკოებიანი. აეროდინამ. წ-ში მასალა წვრილმანდება ჰაერის ჭავლით გატაცებული დიდი სიჩქარით მოძრავი მადნის ნატეხების ერთმანეთთან და მოძრაობის გზაზე აღმართულ ფართან შეჯახების შედეგად; მექან. წ-ში ბრუნვისას მბრუნველების დარტყმისა და მ. შ. წისქვილიდი მასალის გასრესის შედეგად. მუშა ორგანოს ფორმისა და სიჩქარის მიხედვით წ-ები შეიძლება დაიყოს 5 ჯგუფად (იხ. ცხრ. და ნახ.)

სასარგებლო წიაღისეულის გამდიდრებისას, ცემენტის წარმოებაში, ენერგეტიკაში (ქვანახშირის მტვრის დასამზადებლად), ქიმ. და მეტალ. მრეწველობაში ფართოდ იყენებენ დოლურ წ-ებს. დოლის ფორმის მიხედვით წ. არის ცილინდრული, კონუსური ან მილისებრი. დაფქვილი მასალის განტვირთვა შეიძლება იყოს ცენტრალური ან პერიფერიული. პირველ შემთხვევაში დაწვრილმანებული მასალა გამოდის განსატვირთი პატრუბკიდან უშუალოდ, მეორე შემთხვევაში იგი გადის დიაფრაგმას ან გისოსს და დოლის ტორსიდან ან ღრუ პატრუბკიდან გამოიდევნება. ცენტრ. განტვირთვისას, მასალა ღერძული მიმართულებით ნელა გადაადგილდება, ამიტომ შედარებით წვრილად იფქვება. პერიფერ. განტვირთვისას პროდუქცია მსხვილმარცვლიანი გამოდის. გრძელ ცილინდრში მასალის თავიდან ბოლომდე გავლის მეტი დრო სჭირდება, ამიტომ მასალა წმინდად იფქვება. მრავალკამერიან მილისებრ წ-ში მასალა კამერიდან კამერაში თანამიმდევრობით გადადის (დიაფრაგმების მეშვეობით). პირველ კამერაში მსხვილი ბურთულებია, უკანასკნელში კი — წვრილი. დოლიან წ-ში მსხვრევისათვის იყენებენ ბუნებრივ კენჭს, ფოლადის ბურთულებს ან ღეროებს და დასაფქვავი მადნის მსხვილ ნატეხებს (300 მმ-მდე). თანამედროვე წ-ის დოლის დიამეტრია 0,9–6 მ, სიგრძე — 0,9–88 მ (ცემენტის წარმოებაში, შესაბამისად, 4 მ და 15 მ).

ლიტ.: Справочник по обогащению руд. Подготовительные процессы, М., 1982.

ი. გოგიჩაიშვილი.

წისქვილი მარცვალსაფქვავი, მარცვალსაფქვავი მრეწველობის საწარმო, სადაც მარცვალს ფქვილად გადაამუშავებენ. თანამედროვე წ-ში საავტომობილო, რკინიგზის, წყლის ტრანსპორტს განტვირთავენ მექან. და პნევმატ. დანადგარებით. მარცვალს ათავსებენ ელევატორებში. მარცვალსაწმენდ განყ-ბაში მარცვალს მინარევებისაგან წმენდენ სეპარატორებით, ტრიერებით და მაგნ. აპარატებით. შემდეგ მარცვლის ზედაპირს წმენდენ მშრალი ან სველი ხერხით და საფქვავად მომზადებულ მარცვლეულის სხვადასხვა ტიპს საფქვავი პარტიის მისაღებად ერთმანეთში ურევენ.

საფქვავ განყ-ბაში მიმდინარეობს 3 ძირითადი ოპერაცია: მარცვლის ბირთვული დაქუცმაცება; მიღებული პროდუქტის გარჩევა და გამდიდრებული პროდუქტისაგან ფქვილის მიღება. მარცვალს აქუცმაცებენ ვალცებიან დანადგარზე, პატარებს ვალცებიან დანადგარზე დაქუცმაცებით მიღებულ შუალედ პროდუქტს, შემდეგ კი — ფქვილს. დაფქვის ასეთი ხერხი ფქვილის მაქსიმალურ გამოსავალს იძლევა. მიღებული ფქვილი ტომრებში იყრება და ავტომატურად იწონება. საწარმოო პროცესში, რ-იც მექანიზებული და უწყვეტია, 30-მდე ტიპის მანქანა მონაწილეობს. თანამედროვე წისქვილები აღჭურვილია მარცვლისა და შუალედი პროდუქტების გადასაადგილებელი პნევმატ. ტრანსპორტით.

უძველესი საზ-ბები მარცვლეულის დასაწვრილმანებლად იყენებდნენ სხვადასხვა სახის სანაყებსა და სასრესლებს. საქართველოში ჯერ კიდევ ძვ. წ. III ს-ში აღმოჩენილია საფქვავი დოლაბი, სადაც სრესა ლოდზე გამართული იყო რამდენიმე ათეული ხელის სასრესელა, მარცვლის ჩასაყრელი სრესით, დოლაბებითა და ფქვილის დასაგროვებელი სათავსით (მაგ., ცინცა გორა). უფრო მოგვიანებით გავრცელდა ხელით საბრუნებელი წ-ები, ე. წ. ხელსაფქვავები. ძვ. წ. I ს-იდან რომში გაჩნდა წყლის წ. არსებობს შეხედულება, რ-ის თანახმად წყლის წ-ები პირველად მცირე აზიაში გაჩნდა და ამიერკავკასიაში შესაძლოა უფრო ადრე გავრცელებულიყო, ვიდრე დას. ევროპაში. შუა საუკუნეებში გამოიყენებოდა ქარის წ.

საქართველოში უძველესი დროიდან გავრცელებული იყო 2 ტიპის წყლის წ.: ჰორიზონტალურბორბლიანი და ვერტიკალურბორბლიანი. აქედან უფრო გავრცელებულია ჰორიზონტალურბორბლიანი წ., რ-იც სამეცნიერო ლიტ-რაში ცნობილია აზიური წყლის წ-ის, ე. წ. ტურბინული წ-ის სახელწოდებით. ჰორიზონტალურბორბლიანი წყლის წ. წყლის მიწოდებული მექანიზმის მიხედვით, იყოფა ღარისა და კოდის (გვიმის) წ-ად. ღარის წ-ს წყალს საბრუნავ მექანიზმზე აწვდის დაქანებული ღარი. მცირეწყლიან ადგილებში კი წყალი გროვდება ხის კოდში ან ქვის თუ თიხის გვიმში, რ-ის ქვედა ნაწილში ჩატანებული ხვრელიდან წყალი ძლიერად ურტყამს საბრუნავ პორპალს.

წ-ს, რ-საც დიდი საფქვავი ქვები აქვს, უწოდებენ დოლაბს, ხოლო მცირექვებიანს — ბუჭულა (გვრიტა). ისინი კონსტრუქციით ერთმანეთისაგან არ განსხვავდება და გავრცელებულია სამეგრელო და გურჯ. სხვადასხვა შესაბამისად. ბარის ტიპურ საწარმოო რ-ნებში, დიდ მდ-ებზე, მირითადად დოლაბ წისქვილებს აგებდნენ, მთის და მთისწინეთის მცირე ხეობებში კი ბუჭულა წ. ჭარბობდა.

წ. გამართულია დახურულ შენობაში „წისქვილის სახლში", რ-იც 2 სართულისაგან შედგება: პირველი სართული სადგარია, სადაც წისქვილის მამოძრავებელი მექანიზმია მოთავსებული, ხოლო მეორე სართულში საფქვავი ქვები, მარცვა-

წირქოლის ეკლესია. VIII ს.

ლის მიმწოდებელი მოწყობილობა და ფქვილის დასაგროვებელი სათავსებია გამართული.

ვერტიკალურბორბლიანი წ-ის მამოძრავებელი მექანიზმს, დიდ ვერტ. ბორბალს, რ-საც წყალი აბრუნებს, „წისქვილის სახლის" გვერდზე მართავენ. ის სხვა. გადაცემის საშუალებით გაცილებით უფრო სწრაფად აბრუნებს საფქვავ ქვებს, ვიდრე ჰორიზონტალურბორბლიანი წ. ასეთ წ-ს შედარებით იშვიათად აგებდნენ და ძირითადად გავრცელებული იყო მტკვრის ხეობაში, ქვემო ქართლსა და კახეთში.

ლიტ.: ბოჭორიძე ს., წყლით მბრუნავი წისქვილები აჭარის ხეობაში, თბ., 1960; ჩიტაია გ., ლეჩხუმის ეთნოგრაფიის მოკლე ანგარიში, «საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე», 1944, ტ. 12 B. *თ. ოჩიაური.*

წიფა, სოფელი მაიაკოვსკის რ-ნში (ზედაზენის სოფსაბჭო), მდ. საკრაულის (ხანისწყლის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 560 მ. მაიაკოვსკიდან 15 კმ, რაიონიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 33 კმ. ა. იმედაშვილის სახ. ზედაზენის კოლ-ბა (მემინდვრეობა, მევენახეობა, მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ზედა ზედაზნში (2,5 კმ).

წიფა, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში, ლიხის ქედის დას. კალთაზე, მდ. ჩხერიმელის ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., გოლათუბანი, გუდათუბანი, ფონა) რკინიგზის სადგური. ზ. დ. 770 მ, ორჯონიკიძიდან 29 კმ. ზედაზნის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, კლუბი, ბიბ., მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

წიფელი (Fagus), ერთსახლიან, ცალსქესიან ანემოფილურ მცენარეთა გვარი წიფლისებრთა ოჯახისა. ფოთოლმცვივანი ხეებია. გავრცელებულია ევრ., კავკ., წინა აზიის ჩრდ. მხარის, აზიისა და ჩრდ. ამერ. აღმ. ნაწილის ზომიერი ჰავის მთიან ოლქებში. გვარში 10 სახეობაა. საქართველოში ხარობს აღმოსავლური წ. (F. orientalis) მისი სიმაღლე 34–40 მ (იშვიათად 50 მ) აღწევს. მძლავრი წელში გამართული ხეა. აზიდული ვარჯი და გლუვი ნაცრისფერი ქერქი აქვს. გავრცელებულია რუსეთის კავკასიის მთიანეთში, აგრეთვე ჩრდ. ირანში, ჩრდ. ანატოლიაში, ხოლო აღმოსავლეთ — აღმ. ბალკანეთში. წ. მაღალი სიხშირის, შეკრულ და დახურულ კორომებს ქმნის. იგი საქართვ. მთავარი ტყის

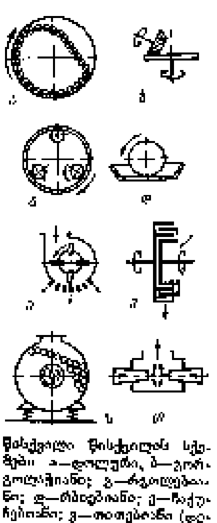

მექანიკური წისქვილის სქემები: ა—დოლური, ბ—გორგოლაჭიანი; გ—რგოლებიანი; დ—რბილებიანი; ე—ჩაქუჩებიანი; ვ—თითებიანი (დეზინტეგრატორი). ზ—ვიბრაციული, თ—ჭავლური

წისქვილების კლასიფიკაცია

წისქვილის ჯგუფები	წისქვილის სახეობა	მუშა ორგანოს სახეობა
I	დოლური (ნახ. ა), მ. შ.:	
	ბურთულებიანი	ბურთულები
	ღეროებიანი	ღეროები
	თვითდაწვრილმანებისა	მადნის ნატეხები
II	გორგოლაჭიანი (ნახ. ბ)	გორგოლაჭები
	გლინებიანი	გლინები
	რგოლური (ნახ. გ)	რგოლები
	რბილებიანი (ნახ. დ)	რბილები
III	ჩაქუჩებიანი (ნახ. ე)	ჩაქუჩები
	თითებიანი (დეზინტეგრატორი ნახ. ვ)	შტალები, ბიტები
IV	ვიბრაციული (ნახ. ზ)	ბურთულები
V	ჭავლური (ნახ. თ)	ჰაერის ჭავლი

წიფლი აღმოსავლური წი-... ა—ჩაყოლებითი ტოტი; ბ—მამრობითი ყვავილი, გ—ნაყოფები

წიფურია

„მთიანა მაჭლეუბნის" სა-მაროვანი ... (ბრინჯაო, ... ქვემოქართლი, ...) III—IV სს.

პ. წიფურია

შებქნილი ფუნა. ტყის ვერტ. გავრცე-ლების ზედა საზღვარიან იზრდება ტანდა-ბლი და ტანმორეცილი ხეების სახით. წ-ის მერქანს საუკეთესო ფიზ. და ტექ. თვისე-ბები აქვს, მეტად გამძლეა წყალში. წ-ის ნაყოფი (წიფწიბო) მდიდარია ცხიმით, შე-იცავს ალკალოიდ ფაგინს. იჭმება, გემრი-ელია, მაგრამ უმი მაწყენარია. ტყის მრა-ვალი ბინადარის მთავარი საკვებია; შე-ნაური ცხოველების, ჩვეულებრივ ღორების, გამოსაკვებად საუკეთესოა. ხდიან საკვე-ბათო და ტექ. ზეთს.

ანტარქტიკული წ., რ-იც Nothofagus-ის გვარს (17 სახეობას აერთიანებს) მიე-კუთვნება, გავრცელებულია სამხრ. ნახე-ვარსფეროში. ა. დოლუხანიძე.

წიფერჩი, სოფელი ცაგერის რ-ნში, მდ. ცხენისწყლის ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტ-რი (სოფლები: წ., ბარდნალა, ლარჩვალი, ქულბაქი, ჩქუმი). ზ. დ. 760 მ, ცაგერიდან 6 კმ. კოლ-ბა (მეღვინეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა. წყაროებში პირვე-ლად იხსენიება XVIII ს-ში.

წიფნაგვარი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ლენინგორის რ-ნში (ქართლის სოფსაბჭო), მდ-ების ქსნისა და ჭურთის წყალგამყოფის აღმ. კალთაზე, ქსნის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1480 მ, ლენინგორიდან 29 კმ. სვრბო ორ-ჯონიკიძის სახ. მაღაანის კოლ-ბა (მე-ცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა (ინტერნა-ტით) სოფ. მაღაანში (2 კმ).

წიფი, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში (ბა-ზალეთის სოფსაბჭო). მდ. ჩხერიმელისა და მისი მარჯვ. შენაკადის ფარნების წყალ-გამყოფის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ყარნების ხეობაში. ზ. დ. 460 მ, ორჯონიკიძიდან 7 კმ. ბაზალეთის კოლ-ბა (მეღვინეობა, მესიმინდეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ბა-ზალეთში (3 კმ).

წიფლავაკე, ზესტაფონის რ-ნის სოფ-ლების ზედა წიფლავაკისა და ქვედა წიფლავაკის ერთ. სახელწოდება.

წიფლავაკია, სოფელი ლენტეხის რ-ნში (ხოფურის სოფსაბჭო), მდ. ცხენისწყლის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 680 მ, ლენტეხი-დან 11 კმ. ხოფურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ხო-ფურში (1 კმ).

წიფლისებრნი (Fagaceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. აერთიანებს 7—9 გვარის 900-მდე სახეობას. გავრცელებულია ორივე ნახევარსფეროს ტროპ., სუბტროპ. და ზომი-ერი ჰავის ქვეყნებში (გამონაკლისია ტროპ. და სამხრ. აფრიკა). სახეობათა მეტი წილი თავმოყრილია სამხრ.-აღმ. აზიაში. წ-თა უმეტესობა მარადმწვანე ან ფოთოლმცვივა-ნი ხეებია, იშვიათად — ბუჩქები. აქვთ უბა-ხური მომწვანო ფერის ყვავილები და მცენ-ნალებად რედუცირებული ყვავილედი. სახეობათა უმრავლესობა ანემოფილურია. ერთსახლიანი. ოჯახისათვის დამახასიათე-ბელი ნიშანია სანაყოფე ბუდე (cupula); ოჯახის ბევრ სახეობას დიდი სახ.-სამ. და ეკონ. მნიშვნელობა აქვს. საქართველოში ველურად ხარობს მუხა, წაბლი და წიფე-ლი, კულტურაში დანერგილია ბაზანია. ა. დოლუხანიძე.

წიფლისწყარო, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (ცოდნისკარის სოფსაბჭო), ალაზ-ნის ვაკეზე. ზ. დ. 250 მ, ლაგოდეხიდან 16 კმ, წნორიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 26 კმ. ძ ძერჟინსკის სახ. ცოდნის-კარის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეცხო-ველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ცოდნისკარში (1 კმ).

წიფლნარი, ტყე, სადაც გაბატონებულია წიფელი. დას. ევროპის ბევრ ქვეყანაში, ყირიმსა და კავკასიაში წ-ებს გრცელი ტერიტორია უჭირავს. საქართველოში, ისევე როგორც მთელ კავკასიაში, წ. შექ-მნილია აღმოსავლური წიფლით, ზ. დ. 400 (800) — 2000 (2250) მ სიმაღლე-ზე წ-ები გვხვდება საქართვ. თით-ქმის ყველა ძირითად ტყის მასივში (კოლ-ხეთში წ-ების ქვრტ. გავრცელების ზედა საზღვარი ზღვის დონეს უახლოვდება) წ-ს ტყით დაფარული ფართობის დაახლ. 40% უკავია და უბირატესად ნაირხნოვანი, რო-გორც წმინდა, ასევე შერეული (სოჭი, ნაძ-ვი, რცხილა, წაბლი, ცაცხვი და სხვ.) კორომებითაა წარმოდგენილი. წარმადო-ბის მაღალი მაჩვენებლები (ჰექტარზე 600 და მეტი კუბ. მეტრი) ნიშანდობლივია ტყის სარტყლის შუა ნაწილის წ-ებისათ-ვის. კოლხ. ტენიანი ჰავის პირობებში გა-ვრცელებულ წ-ებისათვის დამახასია-თებელია რელიქტური ბუჩქების (შქერი, წყავი და ჭყორი) ხშირი ქვეტყე. ტყის ზე-და სარტყლის წ-ებში ჭარბადაა განვითა-რებული მაღალბალახოვანი საფარი, კერძოდ, დიდი გვიმრების სინუზიები; ტყის ქვედა სარტყელში კი, პირიქით, მაღალხოვანი მასა გაცილებით ნაკლებია, ხოლო ზოგჯერ სულაც არ გვხვდება იგივეში.

წ-ს დიდი ეკონ. და გარემოსდაცვითი ღირებ. მნიშვნელობა აქვს; მთის კალთებზე შექმნილი წ-ის კორომები უაღრესად სასარგებლო ნიადაგდაცვით და წყალმა-რეგულირებელ ფუნქციებს ასრულებენ, რითაც საგრძნობლად ზღუდავენ ეროზი-ულ და ღვარცოფულ პროცესებს. ა. დოლუხანიძე.

წიფლოვანა, სოფელი ქარელის რ-ნში (გვერდისძირის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ტყემლოვანის-წყლის (ძამის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 950 მ, ქარელიდან 23 კმ. გვერდისძი-რის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. გვერდისძირში (3 კმ).

წიფლოვანი, სოფელი აფხ. ასსრ გულ-რიფშის რ-ნში (წებელდის სოფსაბჭო), აფხ. მთისწინეთში, მდ. კოდორის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 520 მ, გულრიფშიდან 27 კმ. წებელდის მეცხოველეობის საბჭ. მე-ურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. წებელდაში (3 კმ).

წიფლოვნისწყალი, მდინარე აზერბ. სსრ-ში, ალაზნის მდგრელი. სათავე აქვს კავკასიონის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, 3000 მ სიმაღლეზე, სიგრძე 24 კმ, აუზის ფართ. 92 კმ². საზრდოობს თოვლის, წვი-მისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმცირობა — ზამ-თარში, ზაფხულ-შემოდგომაზე — წყალმო-ვარდნები. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 3,1 მ³/წმ. ი. აფშაზავა.

წიფნაგვარა, სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში (ხიდისთავის სოფსაბჭო), მდ. გუ-ბაზეულის ხეობაში. ზ. დ. 200 მ, ჩოხა-ტაურიდან 10 კმ, სამტრედიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 28 კმ. ი. სტალინის სახ. ხიდისთავის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ხიდის-თავში (3 კმ). ბ-კა.

წიფნარი, სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში (ლიხნარის სოფსაბჭო), მდ. ხევისწყლის ხეობაში. ზ. დ. 220 მ, ჩოხატაურიდან 9 კმ, სამტრედიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 15 კმ. სერგო ორჯონიკიძის სახ. ლიხნარის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ლიხნარში (5 კმ). ბ-კა, კლუბი.

წიფორი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ფასა-ნაურის სადაბო საბჭო), მთიულეთის ქე-დის სამხრ.-დას. კალთაზე, მდ. მთიულე-თის არაგვის ხეობაში. ზ. დ. 1525 მ, დუ-შეთიდან 54 კმ. სერგო ორჯონიკიძის სახ. ფასანაურის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა დაბა ფასანაურში (6 კმ).

წიფორი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ცხინვალის რ-ნში (ბეკმარის სოფსაბჭო), მდ-ების პატარა ლიახვისა და მეჯუდის წყალგამყოფის ჩრდ.-დას. კალთაზე, პა-ტარა ლიახვის ხეობაში. ზ. დ. 1760 მ, ცხინვალიდან 36 კმ. ეროვლის მერძევეობა-მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ბელოთში (16 კმ).

წიფორის მთა, მთა თრიალეთის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ-ების ოთისა და ლი-პიხევის წყალგამყოფის მწვერვალზე სიმა-ღლე 2085 მ. აგებულია ზედაეოცენური ვ ბაზალტებითა და ტუფებით. შემოსი-ლია სუბალპ. მდელოს ბალახოვანი მცე-ნარეებით. ნ. ბეჟანიშვილი, ა.

წიფრანი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (მა-ღაროსკარის სოფსაბჭო), გუდამაყრის ქე-დის აღმ. კალთაზე, მდ. არაგვის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1400 მ, დუშეთიდან 38 კმ. მაღაროსკარის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. მაღაროსკარში (7 კმ).

სოფლის ქვემო უბანში, მდ. ფშავის არაგვის მარჯვ. ნაპირზე, „მთიანა მაჭ-ლეუბნის", ახ. წ. III—IV სს. სამა-როვანი. 1981 გათხარეს (ხელმძღ. რ. რამიშვილი) 19 ორმოსამარხი; სამარხებში უმთავრესად ინდივიდუალური ჩონჩ. ერთი-ერთი სამარხი ძეგლებით იყო გამაგრებუ-ლი. მიცვალებულები ესვენენ მარჯვ. ან მარცხ. გვერდზე, ხელფეხმოკეცილად. ჩა-ტანებული ჰქონდათ თიხის ჭურჭელი, სამკაული, რკინის იარაღი. სოფლისა და მის მიდამოებში ცნობილია მრავალი ისტ. ძეგლები: ნასოფლარი — ქვემო უბანში, წიფრანისხევის მარცხ. მხარეს. ნასა-ფლავიართან; ნასოფლარი — წიფ-რანისხევის მარჯვ. მხარეს, ხევსურეთის ანაპა-ქურითან; ნასოფლარი — ხუროთმოძღვრ. კომპლექსი და სამაროვნით. ლეღვიანი ვირაზე, ეკლესია და კოშკი — ლეღვიანისმინდორზე; ნაეკლესია-რი — ზემო უბანში; ეკლესია — შუა უბანში. ნ. რამიშვილი.

წიფურია, შუა საუკუნეების (თარიღდება XVII ს.) ისტორიული სავაჭრო-სახელოსნო პუნქტი დას. საქართველოში, სამეგრელო-ში, ვარაუდით ახლანდ. გალის რ-ნის სოფ. თაგილონის ტერიტორიაზე. ხსენებ. წარმო-მადგენლობა „წიფლნარიდან" (ზუსტად „წიფო-ფურია"). წ. კათოლიკე მისიონერთა საქმი-ანობის ცენტრი იყო; განსაკუთრ. ყურა-დღებას აქ მოღვაწეობდნენ არქანჯელო ლამბერტი, ჯუზეპე ჯუდიჩე, კრისტოფო-რო დე კასტელი და სხვ. ამ უკანასკნელის თანახმად წ-ში ორი ეკლესია და სხვა ნაგებობები იდგა.

ლიტ.: პაჭკორია მ., ფუძეხელები კოლხეთის ისტორიიდან („მუშაობის" ...), თბ., 1974. მ. პაჭკორია.

წიფურია პავლე მიხეილის ძე (დ. 1.15. VI. 1933, სოფ. ხორგა, ხობის რ-ნი), ქართ. თეატრის მსახიობი, საქ. სსრ სახალხო არტისტი (1979). სკკპ წევრი 1967-იდან. 1956 დაამთავრა რუსთაველის სახ. თეატრ. ინ-ტის სამსახიობო ფაკ-ტი. 1956—62 იყო სოხუმის ქართ. თეატრის, 1962-იდან — რუსთაველის სახ. თეატრის მსახიობი. როლები: ლეონიდი (შ. დადიანის „ნაპერწკლიდან"), ტრუფალდინო (გოლდონის „ორი ბატონის მსახური"), ტიტიკო (ც. ბაბუსკერიას „გაზაფხული დილა"), ზაზუნა (ნ. დუმბაძის „მე, ბებია, ილიკო და ილარიონი"), ბობჩინსკი (ნ. გოგოლის „რევიზორი"), პატარა კაცი (ა. წერეთლის „პატარა კახი"), ტიტიკო მოდებული (ნ. დუმბაძის „სამრეკლოები დაუკეცი"), ლომკაცა (კაკაბაძის „კოლმეურნის ქორწინება") და სხვ. 1960-იდან იღებს კინოში. შესრულებული აქვს როლები: მალხაზ („უფალი თავში", 1966), დამბოქ-რი („ყვარლისმანი", 1969), ჯონ ალფეურო („მიყვარხარ და მოგიძღვნი", 197272), ვანგია („მთვარის მოტაცება", 1972), ბ ძა-ბო („ვერის უბნის მელოდიები", 1973), ხუტა („მერეკვლები", 1973), ქორიძე („ნ. ნატოოის ხე", 1976), მეწისქვილე („დაბადება ტყეში", 1977), სელიმი („მიზიჯინი", 1979) და სხვ. 1982 მიიღო ახალგაზრდა დღელი ზვინების დადგმებისა და მაღალი საშემსრულებლო ოსტატობისთვის მიენიჭა საკავშ. ლენინური კომკავშირის პრემია 1983-იდან თბილ. სახელმწ ცირკის დირექტორია. ნ. ჯანელიძე.

წიფშიძე პლატონ ლუკას ძე (დ. 9. - V 1918, სოფ. ინტაბუეთი, ახლანდ. ჩოხატაურის რ-ნი), საბჭოთა კავშირის გმირი ()(17

რი, 1940-იდან. 1939 დაამთავრა ამიერკავკ. ქვეითთა სამხ. სასწავლებელი 1939 მონაწილეობდა დას. ბელორ. განთავისუფლებაში 1940—43 მუშაობდა მოადგილე სამხ. სასწავლებელში პედაგოგად. 1943-იდან მოქმედ არმიაში იყო. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს ქერჩელტიგენის სადესანტო ოპერაციაში გამოჩენილი მამაცობისათვის საბჭ. კავშირის გმირის წოდება მიენიჭა. 1948 დაამთავრა მ. ფრუნზეს სახ. სამხ. აკადემია. 1948—66 მსახურობდა ამიერკავკ. სამხ. ოლქის ჯარებში სამეთაურო თანამდებობებზე 1966-იდან საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტში სამხ. კათედრის გამგე. 1967-იდან Წ. თადარიგშია. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ტ. ჩიჩინაძე-ავშენაძე.

ᲬᲘᲬᲐᲙᲐ (Capsicum), მცენარეთა გვარი ძაღლყურძენასებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი ბუჩქნარები, კულტურაში ერთწლოვანი ბოსტნის მცენარეა. აქვს განტოტვილი, 30—100 სმ სიმაღლის ღერო. მარტივი მთლიანი ან მოკლეყუნწიანი ფოთლები ... ცრუ ქოლგაა. კულტურაში გვხვდება Წ-ის 4 სახეობა, რ-თაგან სარგ. მნ. მნიშვნელობა გავრცელებული მცენარეა Წ. (C. annuum). განასხვავებენ Წ-ის მწარე და ტკბილ ჯიშებს. მწარეს იყენებენ საკაზმ-სანელებლად, ტკბილს — საკონსერვო და კულინარიულ წარმოებაში. საქართველოში გვხვდება ქუთ. და სხვ. ადგილ. ჯიშები.

თ. რობაქიძე.

ᲬᲘᲬᲙᲕᲔᲣᲠᲐ, სოფელი დუშეთის რ-ნში (მჭადიჯვრის სოფსაბჭო), მდ. ნარეკვავის (არაგვის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 780 მ. დუშეთიდან 16 კმ. შუახევის მეხილეობა-მევენახეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ჭილურტაში (1 კმ).

ᲬᲘᲬᲙᲕᲔᲣᲠᲘ, სოფელი მცხეთის რ-ნში. მდ. არაგვის მარცხ. ნაპირას, ბებრისციხის აღმოსავლეთით. Წ. ისტ. დიდი მცხეთის ერთ-ერთი უბანი იყო. სტრაბონის ცნობით, სასამართლო სევსამორის კლდეზე გამაგრებული ციხე-ქალაქი, არქეოლ. ძიებამ და გათხრებმა (ა. აფაქიძე, 1953) Წ-ის სერზე და Წ. — შემორიცხვის ზოლზე გამოავლინა ხანგრძლივი ნაგებობათა ნაშთები, Წ-ის გორაზე — ძ. წ. არმაზციხური წყობით. ქვათლილებით ნაგები ძრავალი შენობა აღსანიშნავია, რომ ქვითლილების ხის უწყვეტობითაა გადაბმული Წ-ის ქვათლილები მრავალი წყობა ძვ. წ. VII—VI სს მშენებლობის ხელოვნებას განეკუთვნება. Წ-ის გორაზე აღმოჩენილი უძველესი ფენა სპეკ. ლიტ-რაში წინამძღვრი 1-ის სახელითაა ცნობილი ქრონოლოგიურად მომდევნო ფენის ძეგლები (წინამძღვრი II) ქვათლილითა და ლესითაა ნაგები. მდ. არაგვის მარცხ. ნაპირზე გათხრებს (ა. კალანდაძე, ა. ბოხოჩაძე, 1966) სასიმაგრო ნაგებობათა ნაშთები. Წ-ისა და მდ. არაგვის მარჯვ. ნაპირზე არქეოლ. გათხრების შედეგად გამოვლენილი საფორტიფიკაციო ძეგლები დიდი მცხეთის არაგვისპირის ნაწილებ ერთიან სისტემად გვევლინება. რაც წერილობითი წყაროებითაც დასტურდება (სტრაბონი, ლეონტი მროველი). Წ-ის სერზე აღმოჩენილი ადრინდ. ანტ. ხანის ნაგებობათა ნაშთები ზედაპირ ადგილსამყოფლად ... ო. საკულტო ადგილადაა მიჩნეული. 1953 (ა. აფაქიძე) და 1975—77 (თ. ჯღარკავა) Წ-ის უბანში გათხრების შუა საუკ. სამარხები, გალავანშემოვლებული ზვარი, ხოლო კამარანაგებობები — ძვ. წ. IV—II სს. სამაროვანი. ბამოვლენილია აგრეთვე გვიანდ. ანტ. და ადრინდ. ფეოდ. ხანის სამარხები (გ. ნიორაძე) და გვიანდ. ბრინჯაოს ხანის ცხენისანი მეომრის სამარხი (გ. ჩიჩაია).

ლიტ.: მ ც ხ ე თ ა, ტ. 1, ... ს, ... თბ., 1955; ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი გ., სტრაბონის ... ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957; ლომთ ა თ ი ძ ე ა., ქვაბები და

საქართველო ცნობები მცხე საქართველოში, [წიგნ.] 1, თბ., 1960; მ ი ს ი ვ ე, არქეოლოგიური წყაროების ... ისტორიის ... შესახებ, ... 1968, ტ. 4, ნაკვ. 1; რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი რ., ... 1969, ტ. 7, ჯ ღ ა რ კ ა ვ ა თ., ... სამაროვანი, ... [ტ.] 16, თბ., 1982.

ა. აფაქიძე.

ᲬᲘᲬᲙᲕᲔᲣᲠᲘ, სოფელი მცხეთის რ-ნში (საგურამოს სოფსაბჭო), საგურამოს ქედის დას. კალთაზე, მდ. არაგვის მარცხ. ნაპირს. ზ. დ. 780 მ. მცხეთიდან 6 კმ საგურამოს მეფისტენის ... საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. საგურამოში (5 კმ). Წ-ის მახლობლად 1907 მოკლეს ი. ჭავჭავაძე მკვლელობის ადგილას აღმართა ობელისკი (1937, ... ავტორი ი. ნიკოლაძე, არქიტ. მ. შაცმშილი). 1983 სოფლის დასაწყისში დაიდგა ი. ჭავჭავაძის ძეგლი (მოქანდაკე ... არქიტ. ...).

ᲬᲘᲬᲙᲕᲔᲣᲠᲘᲡ ᲑᲠᲫᲝᲚᲐ 1615, კახეთის ლაშქრის ბრძოლა ყიზილბაშ დამპყრობთა წინააღმდეგ. ირანის შაჰის აბას I-ის მეთაურობით კახეთის აჯანყების (1615) პერიოდში შაჰმა აბას I-მა საქართველოში 15-ათასიანი ჯარი ... ქართველთა ლაშქარი მოულოდნელად დაესხა თავს წიწამურის ახლოს (ახლანდ. მცხეთის რ-ნი) დაბანაკებულ მტერს და დაამარცხა, სპარსელთა მთელი ბანაკი და იარაღი ქართველებს დარჩათ.

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი., ... საქართველოს ისტორია, ... ტ. 4, თბ., 1973; ... საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 4, თბ., 1973.

გ. ჩახვაძე.

ᲬᲘᲬᲕᲘ, წიწვოვანი მცენარეების ფოთოლი. ჩვეულებრივ ნემსისებრი ან ქერცლისებრი. მრავალწლოვანია და თანდათანობით ცვივა. Წ-ის ... ეპიდერმისი სქელი კუტიკულით და ... ბაგეები ჩაღრმავებულია. წიწვის ... პარენქიმული უჯრედებისაგან, რ-თაც ... სახეობაში ... წარმოქმნიან. Წ-ის ... განლაგებულია 1—2 გამტარი კონა. მრავალი სახეობის Წ-ს ფისის სავალები აქვს. ზოგიერთი სახეობის Წ-ს ზეთებს, ვიტამინებს, ფისი ... (ფიჭვი, ნაძვი), მცენარეული შალის და სხვ. მისაღებად იყენებენ.

ᲬᲘᲬᲕᲝᲕᲐᲜᲘ ᲯᲝᲛᲔᲑᲘ, იხ. *მერქნიანი ჯიშები*.

ᲬᲘᲬᲕᲝᲕᲐᲜᲔᲑᲘ (Coniferae ანუ Pinidae), შიშველთესლოვან მცენარეთა ყველაზე მრავალრიცხოვანი ქვეკლასი. ძირითადად ხეებია, იშვიათად — ბუჩქები. ... მარადმწვანეა, მაგრამ ზოგიერთ (მაგ., ლარიქსი) ფოთოლცვენაცია Წ-თა მერქანი შედგება ... ტრაქეიდებისაგან. მერქნის პარენქიმა ... ან სრულიად არ არის განვითარებული. წლიური რგოლები კარგადაა გამოხატული. ქერქსა და მერქანში ფისის სავალებია Წ-თა ფოთლები მთლიანია, ნემსისებრი (წიწვი). მეტწილად, ზოგჯერ ქერცლისებრი და ფირფიტისებრი (ხაზური და ლანცეტა), ... აგებულება. სტრობილები ცალსქესიანია: მამრობითი (მიკროსტრობილები) შედგება ღერძისა და მასზე განლაგებული ... მიკროსპორანგიუმიანი მიკროსპოროფილებისაგან. მიკროსპორანგიუმებში მიკროსპორები (მტვერი) ვითარდება. მდედრობითი მეგასტრობილია გირჩებად, რ-თა ღერძზე სპირ. მჯდარი ქერცლები ... თესლკვირტი ... Წ. საფარველი ქერქლით ... გირჩის ... ერთი ან რამდენიმე თესლკვირტია (მეგასპორანგიუმები), რ-ებიც ვითარდებიან არქეგონიუმიან და ... მდედრ-

რობითი გამეტოფიტებად. განაყოფიერება ხდება ქარით დამტვერვის შემდეგ ერთ ... ჩანასახი, რ-იც ... ენდოსპერმით და აქვს 2—15 ლებანი Წ-თა ... გამოხატულია ... Წ მცენარეთა ... ისინი ... პერიოდში ... Წ-ის ... 8 ოჯახი, რ-ებშიც შედის 56-მდე გვარი (600-მდე სახეობა). სსრკ-ში გვხვდება 80-ზე მეტი (მათში არ არის ჩათვლილი ... სახეობები), საქართველოში — 16-მდე სახეობა.

ი. მიქელაძე.

ᲬᲘᲬᲘᲑᲣᲠᲐ (Fagopyrum), ერთწლოვან, იშვიათად მრავალწლოვან ბალახოვან მცენარეთა გვარი მატიტელასებრთა ოჯახისა. გვარში 4—5 (ზოგიერთი მონაცემით 15-მდე) სახეობაა, რ-თაგან ყველაზე მნიშვნელოვანია საკვები ანუ ს ა თ ეს ი Წ. (F. sagittatum, ან F. esculentum). ერთწლოვანი მცენარე, რ-ის სიმაღლე 30—200 სმ აღწევს. სავეგეტაციო პერიოდი 60—120 დღეს გრძელდება. კარგი საფუტკრე კულტურაა. 1 000 მარცვლის მასა 20—30 გ. მარცვალი გამოირჩევა ... ... (%-ობით). 10—13-მდე ცილა, 2-მდე ცხიმს, 70-მდე სახამებელს, 0,5-მდე შაქარს ... ვიტამინებს, ... ელემენტებიდან — ფოსფორს, რკინას, კალციუმს, სპილენძს და სხვ. Წ-ს ჩალას ცხოველთა საკვებად იყენებენ. Წ მოკლე დღის ... მცენარეა იმტვერება ... და ქარით. ... საქართველოს ... ნაკლებმომთხოვნია მისი სამშობლოა შუა და აღმ. აზია.

ჭ. ნასყიდაშვილი.

ᲬᲘᲬᲘᲚᲝᲕᲐᲜᲘ ᲤᲠᲘᲜᲕᲔᲚᲔᲑᲘ (nidifugae ანუ praecoces), ფრინველები, რ-თა მართვეები, ბარტყობისას ... განსხვავებით, ... დაფარულნი (სახურალი, ხოხობი, ციცვი). ... ...

რ. ჟორდანია.

ᲬᲘᲬᲘᲜᲐᲣᲠᲐ (Polygala), მცენარეთა გვარი წიწინაურასებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი, იშვიათად ერთწლოვანი ბალახები და ნახევრად ბუჩქებია. 600-მდე სახეობა გავრცელებულია მთელ დედამიწაზე. სსრკ-ში გვხვდება 30 სახეობა, საქართველოში — 19, მ. შ. 4 — კავკასიის (P. sosnowskyi, P. mariamae, P. transcaucasica, P. caucasica), 2 ან (P. alboviі, P. makaschwilii) — საქართვ. ენდემია. ამ გვარის ზოგიერთი სახეობა (P. senega, P. sibirica, P. tenuifolia) სამკურნალო, ... ამოსახველებელ ... საშუალებად.

ლ. ხინთიბიძე.

ᲬᲘᲬᲘᲜᲐᲣᲠᲐᲡᲔᲑᲠᲜᲘ (Polygalaceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. ბალახები, ბუჩქები, ლიანები, იშვიათად ნახევრად ბუჩქებია. აქვთ მთლიანი, მეტწილად მორიგეობით განლაგებული ფოთლები ... ... — ე. წ. ... ... ნაყოფი ... ოჯახი აერთიანებს 14 გვარის 900-მდე სახეობას, რ-ებიც ... ... საქართველოში ამ ოჯახის მხოლოდ ერთი

ჭ. წიქარიძე

წიწაკა ... წიწაკა

წიწიბურა. 1 — მცენარის ზედა ნაწილი; 2 — ყვავილი; 3 — ... (...); 4 — ... (...)

გვარია — წიწმინდური. ოჯახის ზოგ სახეობას სამკურნ., დეკორ. და საკვებ მცენარეებად იყენებენ. ლ. ხინთიბიძე

წიწკანაანთხევი, სოფელი ყვარლის რ-ნში (ქუჩატანის სოფსაბჭო), ალაზნის ვაკის უკიდურეს ჩრდ. ნაწილში. ზ. დ. 340 მ, ყვარლიდან 6 კმ, მუკუზნიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 15 კმ. ყვარლის ეთერზეთოვანი კულტურების მეურნ.-ქ-ნა. რძის-წარმ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სამედიცინო პუნქტი, ფოსტა.

წიწკანასებრნი, იხ. წიწწივასებრნი.

წიწმატა-სელი (Camelina), მცენარეთა გვარი ჯვაროსანთა ოჯახისა. ერთწლოვანი ბალახებია. ხშირად მთლიანი განლაგებული ისრისებრი ფოთლები და წვრილი მოყვითალო ყვავილები აქვს. ნაყოფი მრავალთესლიანი ბუშტაკია. გვარში გაერთიანებულია 10 სახეობა, რ-ებიც ევრაზიაშია გავრცელებული, სსრკ-ში 8 სახეობა იზრდება, საქართველოში — 5. მათგან 1 სახეობა — C. laxa ვიწრო არეალით გამოირჩევა (სამხრ. საქართველო, წინა აზია). ამ გვარის ზოგიერთი სახეობა (C. sativa, C. silvestris) კულტურაშია ცნობილი. მათი თესლი 36—47% ცხიმოვან ზეთს შეიცავს. რ-საც ტექ. მიზნებისათვის, იშვიათად საჭმელად იყენებენ. ლ. ხინთიბიძე.

წიწმატი (Lepidium sativum), ერთწლოვანი მცენარე ჯვაროსანთა ოჯახისა. ღერო 30—60 სმ-მდე იზრდება, ძლიერ დატოტვილია. ქვედა ფოთლები ყუნწიანია, ფრთისებრ განკვეთილი ან მთლიანი, ზედა — მჯდომარე, მთლიანი. ყვავილი თეთრია. მრავალრიცხოვანი ნაყოფი პატარა ბუშტაკია. წ. აღრეული, სიცივეგამძლე მცენარეა. სსრკ-ში გავრცელებულია შუა აზიაში, სომხ. სამხრეთში, აზერბაიჯანსა და საქართველოში. ფოთოლი შეიცავს მინერ. მარილებს, C ვიტამინს, კაროტინს, იოდსა და რკინას. იყენებენ კულინარიაში. გ. კვაჭაძე

წიწმატიანი, სოფელი საგარეჯოს რ-ნში (დუზაგრამის სოფსაბჭო), იორის ზეგანზე. ზ. დ. 450 მ, საგარეჯოდან 37 კმ. იორის სანერგე საბჭ. მეურნეობა (მევენახეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. დუზაგრამაში (2 კმ).

წკალისი, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში (ხოტევის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე. ზ. დ. 1100 მ, ამბროლაურიდან 13 კმ, ტყიბულიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 31 კმ. ხოტევის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ხოტევში (3 კმ). ბ-კა, კლუბი, სამედიცინო პუნქტი, ა. ენუქიძის სახლ-მუზეუმი.

წკერა, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ქვეშეთის სოფსაბჭო), მთიულეთის ქედის სამხრ.-დას. კალთაზე, მდ. ხადისწყლის (მთიულეთის არაგვის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1880 მ, დუშეთიდან 70 კმ. მლეთის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ქვეშეთში (1 კმ).

წკვარამი, დ ო ლ ი ნ ა (ბერძ. dolina), კარსტული წარმოშობის პატარა, ზოგჯერ რამდენიმე ასეულ მ-მდე, დახშული ღრმული.

წკრიში, სოფელი აფხ. ასსრ ოჩამჩირის რ-ნში (ტამიშის სოფსაბჭო), შავი ზღვის სანაპიროზე. ზ. დ. 10 მ, ოჩამჩირიდან 17 კმ, ტამიშიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 1,5 კმ. ტამიშის ეთერზეთოვანი კულტურების საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ტამიშში (1,5 კმ).

წლიური რგოლები, 1. მ ც ე ნ ა რ ე ე ბ შ ი, მერქნის წლიური ნამატი, რ-იც გამოწვეულია კამბიუმის მოქმედების სეზონური პერიოდულობით წლის თბილი და ცივი დროების ცვლასთან დაკავშირებით. ეს ნამატი კარგად ჩანს მერქნიან მცენარეთა ღეროს, ტოტებისა და ფესვის განივ ჭრილზე არა მთლიანად კონცენტრული რგოლების სახით. წ. რ. განსაკუთრებით კარგადაა გამოხატული ზომიერი და ცივი განედების მცენარეებში. გაზაფხულზე და ზაფხულის დასაწყისში წარმოშობილი მერქანი შედგება თხელკედლიანი და უფრო დიდი ზომის ნათელი ელემენტებისაგან, ხოლო გვიან წარმოშობილი მერქნის უჯრედები სქელკედლიანია, მცირე ზომისა და მუქი. ამის გამო წარმოიქმნება რგოლები, რ-თა მიხედვითაც (ფესვისა და ღეროს საზღვარზე მცენარის გადაჭრისას) შეიძლება დავადგინოთ მცენარის ასაკი. ზოგჯერ ხდება რგოლების ამოვარდნა (მაგ., დაჩრდილული ხეების სუსტ ტოტებში) ან გაორკეცება (გაზაფხულის ყინვებისაგან ფოთლების დაზიანების და შემდეგ მძინარე კვირტების გაღვიძებისა და ხელახალი შეფოთვლის შედეგად). გაორკეცების გამო წარმოიქმნება ც რ უ რ გ ო ლ ე ბ ი. წ. რ-ის მიხედვით შეიძლება აღვადგინოთ წარსულის კლიმატი (დ ე ნ დ რ ო კ ლ ი მ ა ტ ო ლ ო გ ი ა), დავადგინოთ ამა თუ იმ ხემცენარის განვითარების დრო, მაგ., არქეოლ. ნაშთებში (დ ე ნ დ რ ო ქ რ ო ნ ო ლ ო გ ი ა). წ. რ-ს მიხედვით შეიძლება ქვეყნის მხარეების დადგენაც (მანძილები მუქ ხაზებს შორის სამხრ-ით მეტია).

2. წ. რ. ც ხ ო ვ ე ლ ე ბ შ ი, წარმონაქმნები, რ-ებიც კონცენტრულად ვითარდება ზოგიერთ ქსოვილში და ინდივიდის ხნოვანების დადგენის საშუალებას იძლევა. წარმოიქმნებიან ქსოვილის ზრდის ტემპის სეზონური ცვლის შედეგად. რაც ორგანიზმში მიმდინარე ნივთიერებათა ცვლის სეზონურ ცვლილებას გამოხატავს. თითოეული წ. რ. შედგება განსხვავებული სტრუქტურისა და ოპტიკური სიმკვრივის შრეებისაგან ფართო და ვიწრო შრეებისაგან. წ. რ-ის რაოდენობის მიხედვით ადგენენ ინდივიდის ხნოვანებას, სიგანის მიხედვით კი მსჯელობენ ინდივიდის ზრდის ტემპზე. წ. რ. წარმოიქმნება თევზების ქერცლში, მოლუსკების ნიჟარაში, ძუძუმწოვრების, ამფიბიების, ქვეწარმავლების ძვლებში, ძუძუმწოვრების კბილებში და სხვ. წ. რ. შემონახულია ნამარხ ნაშთებში, რასაც ამოწყვეტილი ცხოველების ზრდის ტემპის დასადგენად იყენებენ.

წმინდაური, სოფელი ონის რ-ნში (შეუბნის სოფსაბჭო), მდ. რიონის მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 960 მ, ონიდან 1 კმ. შეუბნის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა ქ. ონში.

წმინდა ადგილები, ქრისტიანული რელიგიის თანახმად, იესო ქრისტესთან დაკავშირებული ადგილები. პალესტინა წმინდა მიწად იწოდება, იერუსალიმი — წმინდა ქალაქად. წ. ა-ია გოლგოთა — იესო ქრისტეს ჯვარცმის ადგილი, უფლის საფლავი (იერუსალიმში), თაბორი — ფერისცვალების ადგილი, ბეთლემი, სადაც იშვა იესო ქრისტე, მდ. იორდანე, რ-შიც მოინათლა იგი, ნაზარეთი, სინის მთა, სადაც ღმერთმა მოსეს გადასცა ათი მცნება, გეთსიმანიის ბაღი (აქ ილოცა უკანასკნელად ჯვარცმის წინ, აქვე დაკრძალეს ღვთისმშობელი). წ. ა-ა ქრისტეს მოციქულებისა და სხვა მოწამეთა წამების ადგილებიც. საქართველოში მართლმადიდებლური ეკლესია წ. ა-დ მიიჩნევს ახალ ათონს (სადაც რელიგიური ტრადიციით დაკრძალულია სვიმონ კანანელი), სვეტიცხოველს (სადაც დაფლულია კვართი უფლისა), თბილისის სიონს (აქ ინახება რელიგიური ტრადიციით წმ. ნინოს ხელით შეკრული ვაზის ჯვარი, წმ. აბო ტფილელის თავის ქალა) და სხვ.

წმინდა გიორგი, პირველმოწამე, ძლევამოსილი ქრისტიანი წმინდანი კაპადოკიიდან. მასზე ცნობები უკვე IV ს. ბოლოს შეიქმნა და შემონახულია „ვენის პალიმფსესტში" (V ს.). წ. გ-ის ცხოვრების უძველესი ვარიანტები მოგვითხრობენ როგორ აწამა მთავარმა მეფემ დადიანემ ქრისტიანობისათვის თავდადებული ჭაბუკი მხედარი, მაგრამ ეს ვარიანტები მეტისმეტად ფანტასტიკური და დამაჯერებლობას მოკლებულია. ამის გამო მოგვიანებით გაჩნდა წმინდანის ცხოვრების ახ. ვერსიები, სადაც წამება დაკავშირებულია რომის იმპ. დიოკლეტიანეს. წ. გ-ის ხსენების თარიღად დაწესებულია თავის კვეთის დღე — 23 აპრ. (ახ. სტ. 6 მაისი) და წმინდანის სამშობლოში, ქ. დიოსპოლისში აგებული ეკლესიის კურთხევის დღე — 3 ნოემბერი. მაგრამ წ. გ-ის სახელზე არსებობს სხვა დღესასწაულებიც, რ-ებსაც სხვადასხვა ხალხები სხვადასხვა დროს დღესასწაულობს. საქართველოში თავის კვეთის დღესთან ერთად აღინიშნება ბორბალზე დაკვრის თარიღი — 10 ნოემბ. (ახ. სტ. 23 ნოემბ.).

საქართველოში წ. გ-ის კულტი VII ს. დასაწყისიდან უნდა გავრცელებულიყო, რადგან ამ პერიოდიდან გაჩნდა მისი უძველესი გამოსახულებები ქართულ ძეგლებზე (მარტვილის ტაძრის ფრიზი, კასაგინის ფრაგმენტები წებელდიდან). VI ს. წ. გ-ის იკონოგრაფიული ტიპის მრავალფეროვნების, სიძველისა და ხალხ. გადმოცემათა სიმრავლის საფუძველზე მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ ქართულ სამყაროს მნიშვნელოვანი როლი უნდა ეთამაშა ამ წმინდანის კულტის ჩამოყალიბებასა და გავრცელებაში.

XII—XIII სს-ში რწმენა წ. გ-ის შემწეობისა ფართოდ გავრცელდა ხალხში და შემოსილია მრავალფეროვანი არქ. წარმოდგენით. უკვე XV ს-იდან უცხოელი მწერლები აღნიშნავდნენ ამ წმინდანის განსაკუთრებულ პოპულარობას ქართველთა შორის. როგორც ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნავს, საქართველოში არ არსებობს მთა და მაღალი გორა, რ-ზედაც არ იდგეს წ. გ-ის ეკლესია; მისი აზრით, წ. გ-ან წარმოდგება უცხოელთა შორის გავრცელებული სახელი — გიორგია. გვიანდ. შუა საუკუნეებში გაჩნდა წმინდანის ცხოვრებისა და სასწაულების ამსახველი ციკლები, ზედაშესახლები და კაპიტელები. წ. გ. შეიჭრა ქართველთა უძველეს რელიგიურ წარმოდგენათა სტრუქტურაში და გარკვეულად შეცვალა იგი. წმინდანის გამხედრებული, ქრისტ. და წინარე ქრისტ. ნიშნების მქონე სახე მრავალრიცხოვანი ფერწერული და ნიშან-თვისება შეიძინა. ასევე არაერთფეროვანია მისი იერარქიული მდგომარეობა. წ. გ-ის სახელს ატარებს როგორც ადგილ., ეწერი რელიგიის, ისე მთელი კუთხის მფარველი ღვთაებები.

ქართ. სასისტორიო მეცნიერებაში წ. გ-ის გარშემო აზრია სხვადასხვაობაა. ვარაუდობენ, რომ იგი ჩანაცვლდა ძვ. ქართ. პანთეონის მთავარ ღვთაებას — მთვარეს. მასვე უკავშირებენ ზეცაში ოდესღაც გავრცელებულ მითრას კულტსაც. ვარაუდობენ აგრეთვე, რომ წ. გ-ის კულტი ქართველთა შორის გავრცელდა ქრისტ. წმინდანის სახით, ხოლო მისი შემოსვლა უძველესი წარმოდგენებით უნდა მომზადებულიყო უფრო გვიან, უკანასკნელ საუკუნეთა მანძილზე. ირ. სურგულაძე

წმინდა გიორგის სრუტე (Saint George's Channel), სრუტე დიდი ბრიტანეთის და ირლანდიის კ-ებს შორის. სამხრეთით აკავშირებს ირლანდიის ზღვას ატლანტის ოკეანესთან. სიგრძე 154 კმ, მინ. სიგანე 74 კმ. სიღრმე ფარვატერზე 85—113 მ. მოქცევების დინების სიჩქარე 2,8—6,5 კმ/სთ.

„წმინდა გიორგის შუბ-მახარახი", ქართული იუმორისტული კარიკატურიანი გამოცემა. გამოიცა თბილისში 1907 ერთი ნომერი. გამომცემელი — რაჭველიშვილი (ე. დადიანი). კრიტიკა მიმართული იყო ჟურნ. „ეშმაკის მათრახის" რედაქტორის — ნ. კალანდაძის (ეშმაკის) წინააღმდეგ. დაბეჭდილია ე. დადიანის ლექსები (ფსევდონიმებით) და ი. ვრუშაძის სატირული სცენა ვაჭართა ცხოვრებიდან „რომ იცოდე ჩემი გულის დარდები", ვ. ზაზიაშვილის კარიკატურები და სხვ.

წიწნაური მაყვაშვილის წიწწიწური: ა—ყვავილი

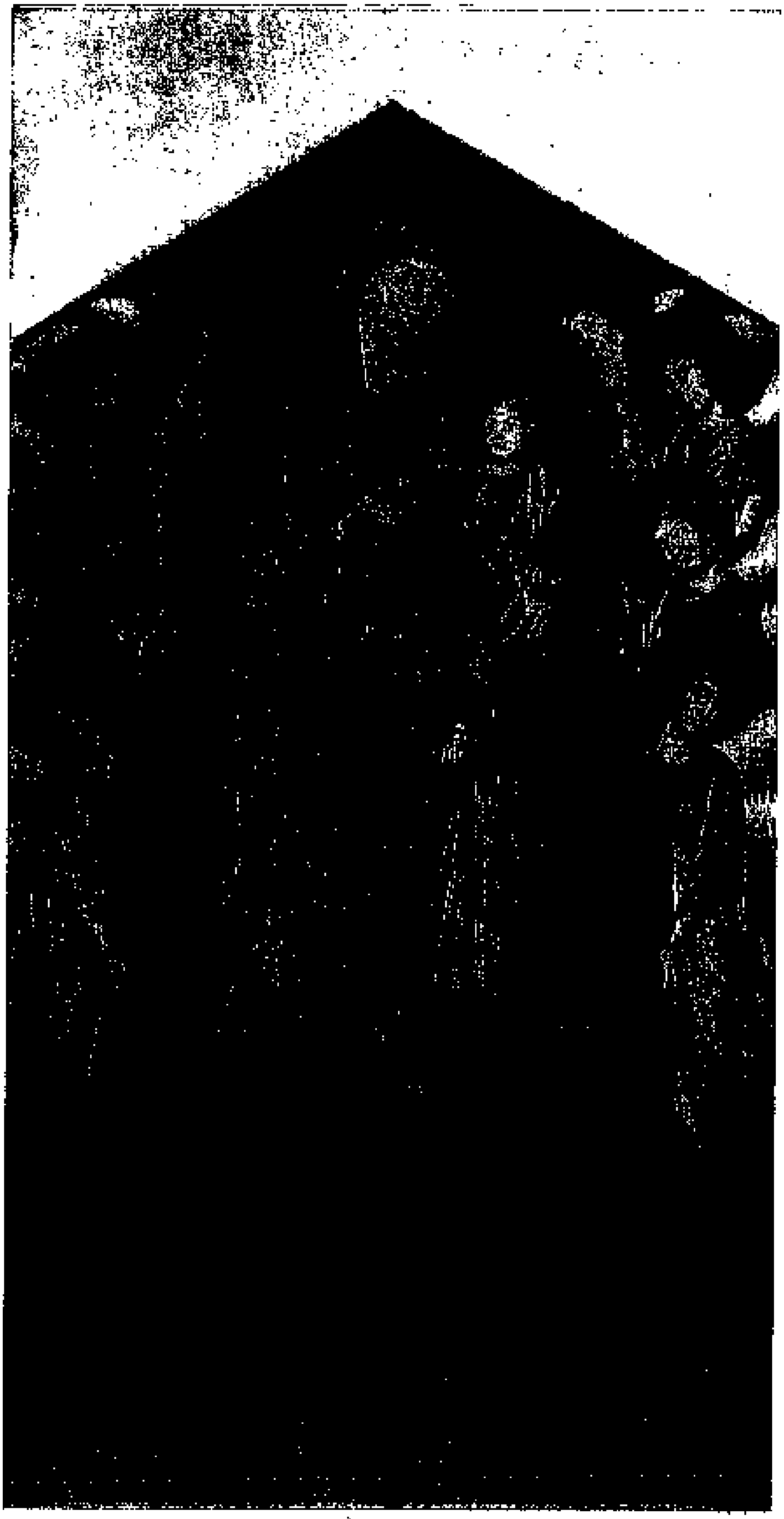

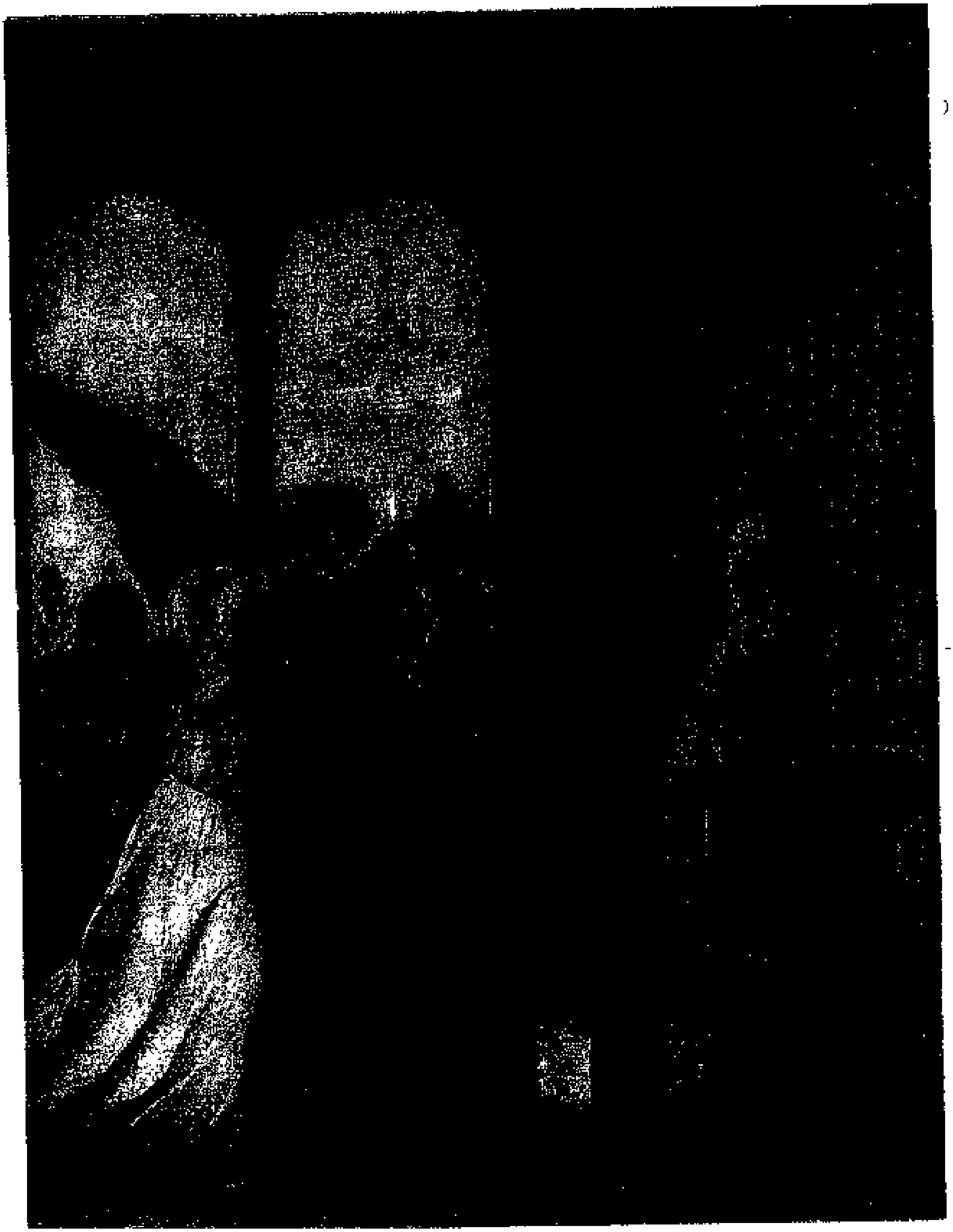

ᲬᲛᲘᲜᲓᲐᲨᲐᲕᲐᲓᲐᲜᲔᲑᲘᲐᲜᲔᲑᲘ (Hepialidae), ფარვანების ერთ-ერთი პრიმიტიული ოჯახი ქერცლფრთიანთა რიგისა. ოჯახში 400-მდე სახეობაა, რომელთაგან სსრკ-ში ცნობილია 20-მდე, საქართველოში — 4 სახეობა. კავკ. ეტიკეტის — დიდი წმინდადანისფერის (Phassus schamyl) ფრთების შლილი 9,5 სმ, სხეულის სიგრძე — 3,5 სმ აღწევს. ჩვენში ის V–VI თვეში ფრენს, რის გამოც ღამის მთვარის ნათელზე. მატლები ვითარდება ხეების ფესვებში და ღეროებში. ზოგი სახეობა სოფლის მეურნეობის მავნებელია.
მ. ხელაშვილი.

ᲬᲛᲘᲜᲓᲐ ᲔᲚᲔᲜᲔᲡ ᲙᲣᲜᲫᲣᲚᲘ (Saint Helena Island), ვულკანური კუნძული ატლანტის ოკეანის სამხრ. ნაწილში, დიდი ბრიტ. სამფლობელო. ფართ. 122 კმ². მოსახლ. ... ადმ. ცენტრი — ჯეიმზტაუნი. ... კლიმატი ტროპიკ., ... ნაპოლეონ I, რომელიც აქ გარდაიცვალა 1821.

ᲬᲛᲘᲜᲓᲐ ᲔᲚᲘᲐᲡ ᲛᲗᲔᲑᲘ (Saint Elias Mountains), მთები ჩრდ. ამერიკის კორდილიერებში, აშშ-სა (ალასკა) და კანადაში. სიგრძე 350 კმ მეტი, სიმაღლე 6050 მ (მთა ლოგანი). აგებულია გრანიტებითა და ... 500 მ-ზე ზევით ... მყინვარები ... (მალასპინა ...) ...

ᲬᲛᲘᲜᲓᲐ ᲓᲐ ᲘᲛᲞᲔᲠᲘᲐᲚᲘᲖᲛᲘᲡ ᲗᲔᲝᲠᲘᲐ, იმპერიალისტური ... რომელიც I მსოფლიო ომის წლებში (1914—18) წამოაყენეს ... იმპერიალიზმის ... კაპიტალიზმის ... სახელმწიფოები ...

ა. ბარამიძე.

ᲬᲛᲘᲜᲓᲐ ᲚᲐᲕᲠᲔᲜᲢᲘᲡ ᲙᲣᲜᲫᲣᲚᲘ (Saint Lawrence Island), კუნძული ბერინგის ზღვის ჩრდ. ნაწილში, ... აშშ-ის ... ფართ. 4,4 ათ. კმ². ... დაბლობი, არის

მთიანი ... (სიმაღლე 673 მ-მდე). ... ტუნდრის მცენარეულობით. ... კუნძული აღმოაჩინა ვ. ბერინგმა 1728.

ᲬᲛᲘᲜᲓᲐ ᲚᲐᲕᲠᲔᲜᲢᲘᲡ ᲛᲓᲘᲜᲐᲠᲔ (Saint Lawrence River), მდინარე ჩრდ. ამერიკის აღმ. ნაწილში. გამოდის ონტარიოს ტბიდან (დიდი ტბების სისტემა) და ერთვის წმინდა ლავრენტის ყურეს. სიგრძე დაახლ. 1200 კმ, ... სიგრძე ... აუზის ფართ. 1290 ათ. კმ². ... შენაკადები ... ოტავა ... სენ-მორისი, საგენეი ... რომლის ... კანადის ... ატლანტის ოკეანეს ... ზღვის წყლის ... 6750 მ³/წმ, ... ონტარიოს ... მონრეალიდან ... კვებეკი ... 5,5 მ ... ჰიდროელექტროსადგურებია. ... მონრეალი, კვებეკი.

ᲬᲛᲘᲜᲓᲐ ᲚᲐᲕᲠᲔᲜᲢᲘᲡ ᲧᲣᲠᲔ (Gulf of Saint Lawrence), ნახევრად დახურული ზღვა ატლანტის ოკეანეში, ჩრდ. ამერიკის (კანადა) აღმ. ნაპირთან ... ნიუფაუნდლენდისა და კეიპ-ბრეტონის ... ფართ. 249 ათ. კმ² ... წმინდა ლავრენტის მდინარე ... 538 მ-მდე ... 16°C ... 0°C ... 32‰ ... (12—15‰) ... 2 მ-მდე ... ცურავენ აისბერგები ...

ᲬᲛᲘᲜᲓᲐᲛᲐᲢᲧᲚᲘᲐᲜᲘ ᲛᲔᲣᲠᲜᲔᲝᲑᲐ, ეკლესიურ-სამონასტრო, წმინდამატყლიანი ცხვრის მოშენება. ... სსრკ-ში წ. მ.-ის ... საძოვრები ... სახორცე-სამატყლე ... მერინოსი, ... წმინდამატყლიანი ... 40% ...

ᲬᲛᲘᲜᲓᲐ ᲛᲝᲒᲔᲑᲐ, კაპიტალისტურ საზოგადოებაში ... სარეწარმოს ...

სოციალ. ქვეყნებში წ. მ. არის მოგების ნაწილი, რომელიც ... (იხ. აგრეთვე სტატიები *მოგება, წმინდა შემოსავალი*).

ᲬᲛᲘᲜᲓᲐ ᲜᲐᲗᲔᲑᲘ, ... ზეთით დაკავშირებული ... ნათესიაგან

ᲬᲛᲘᲜᲓᲐᲜᲘ, მითოლოგიური ან ისტორიული პირები, რომლებიც ეკლესიამ აღიარა ... ქრისტიანობაში ... IV ს.-იდან ... მე-7 მსოფლიო საეკლ. კრება (787) ... დემეტრე II, ქეთევან დედოფალი და სხვ.), ... (დავით აღმაშენებელი, თამარ მეფე და სხვ.) ... X ს.-იდან ... XVIII ს.-ში ...

ᲬᲛᲘᲜᲓᲐ ᲜᲘᲜᲝ, იხ. *ნინო.*

ᲬᲛᲘᲜᲓᲐ ᲜᲘᲜᲝᲡ ᲢᲐᲫᲐᲠᲘ, შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი სოფელ ... (შუა საუკუნეებში აქ ... იყო ... ტაძარი ... 12-მდე ... XX ს. ...

ლიტ.: ... ქართული ხელოვნების ... ტ. 3 (...), თბ., 1979.

„ᲬᲛᲘᲜᲓᲐ ᲝᲯᲐᲮᲘ" ანუ კრიტიკული კრიტიკის კრიტიკა. ბრუნო ბაუერისა და კომპანიის წინააღმდეგ", მარქსისა და ენგელსის პირველი ერთობლივი ნაწარმოები, დაიწერა 1844, გამოქვეყნდა 1845 მაინის ფრანკ...

ლიის ახალგაზრდა ჰეგელიანელების წინაა-ღმდეგ, რ-თაც ბრუნო ბაუერი მეთაურობდა. ნაწარმოები შედგება 9 თავისა, წინასიტყვაობისა და მოკლე ბოლოსიტყვაობისაგან. მისი სახელწოდება ირონიულია: „წმინდა ოჯახი" „აბსოლუტური კრიტიკის ფილოსოფოსების — ძმათა ბაუერებისა და მათი მიმდევრებისა" (ლენინი), რადგან ისინი უარყოფდნენ პრაქტიკული მოღვაწეობის როლს, მასების შემოქმედებით საქმიანობას ისტ. ღირსებებას და ისტ. განვითარების გამომწვევი პიროვნების წმინდა იდეებს, მის მიერ სამყაროს კრიტ. შეფასებას, ანუ „კრიტიკულ კრიტიკას" უკავშირებდნენ. ეს აღნიშნულია სათაურშიც.

„წ. ო-ში" გაკრიტიკებულია ბ. ბაუერის მიერ ისტ. სუბიექტივისტური გაგება და მასების როლის უარყოფა, ეჭვქვეშ მათ ბაუერის მიერ ა. ჰეგელის მემკვიდრეობაზე უმართებულო შეფასება, ფ. შელინგის რეაქციული ეჟენ სიუს რომანის „პარიზის საიდუმლოებათა" შესახებ. „წ. ო-ში" ნაჩვენებია, რომ ჰეგელიანელებმა „ფილოსოფიური სინამდვილის დამახინჯების კოშკში გაითამაშეს", რადგან „სპეკულატიური გაგებით სინამდვილის მთლიანად შეცვლილად აცხადებდნენ, რეალური ურთიერთობანი იდეალურზე დაიყვანეს. რეალური ყოფიერების შესახებ აზრის შეცვლა თვით სინამდვილის შეცვლად, გარდაქმნად მიაჩნდათ. „წ. ო-ის" „ისტორიულ ბოლოსიტყვაობაში" აღნიშნულია, რომ ახალგაზრდა ჰეგელიანელებმა არსებული ნამდვილი კი არ უარყვეს, არამედ საბოლოოდ თვით გახდნენ უარყოფილნი.

„წ. ო-ში" შემუშავებულია მარქსიზმის სპეკულატიური ფილოსოფიის „საიდუმლოების", სინამდვილის საწყისად იდეის, ცნების გამოცხადების გნოსეოლოგიური საფუძველი, დასაბუთებულია მატერიალ. ფილოს. ამოსავალი პრინციპი — მატერიის სუბსტანციურობა, ისტორიაში მატერ. ურთიერთობათა პირველადობა და ამასთან დაკავშირებით მასების გადამწყვეტი როლი, ძირითადად და იდეების ისტორიულად განპირობებული მნიშვნელობა. ნაშრომში განვითარებულია აგრეთვე ფიზიკ. ისტ. საკითხები, შეფასებულია ახ. დროის მატერიალიზმის ძირითადი თავისებურება და მიმართულებანი, ნაჩვენებია კომუნიზმის იდეების პირდაპირი კავშირი XVIII ს. მატერიალიზმის გარდაქმნასთან. მარქსისტული ფილოს. ამ ადრინდ. ნაწარმოებში ჯერ კიდევ იგრძნობა ლ. ფეიერბახის გავლენა, გადაჭარბებულადაა შეფასებული მისი როლი ფილოსოფიაში და პ. ჰოლდონის დამსახურება.

ვ. ი. ლენინი დიდად აფასებდა „წ. ო-ს". 1895 შეადგინა მისი ვრცელი კონსპექტი (შეტანილია „ფილოსოფიურ რვეულებში").

მ. ბერიძე

წმინდა პროდუქცია, მთლიანი პროდუქციის ნაწილი, რ-იც რჩება მოხმარებული წარმოების საშუალებების ღირებულების გამოკლების შემდეგ. ღირებულების წარმოქმნის თვალსაზრისით იგი ახლად შექმნილი ღირებულებაა (v+m) მატერ. წარმოების ყველა დარგის. წ. პ. შეიცავს ქვეყნის ეროვნულ შემოსავალს. წ. პ-ს მატერ. წარმოების სხვადასხვა დარგში სხვადასხვაგვარად გამოითვლიან. მის გამოთვლის აწარმოებს ძირე ცენტრ. სტატისტ. სამმართველო (ცსს) და მოკავშირე რესპუბლიკების ცსს-ები როგორც ფაქტობრივ, ასევე შედარებ. ფასებში.

წმინდა პროდუქცია (ნორმატიული), მთლიანი პროდუქციის ნაწილი, რ-იც შეესაბამება პროდუქციის მთლიანი ნორმატიული (ასორტიმენტი) ჭრილით ნორმატიული საფუძველზე გამოთვლილ ახლად შექმნილ ღირებულებას იგი სამრეწვ. საწარმოების (გაერთიანების) დაგეგმვისა და მდგომარეობის შეფასების გამოიყენება წარმოების ზრდის მოცულობისა და შრომის ნაყოფიერების დინამიკის (ზრდის ტემპის), ფონდისა და ტექნ. განვითარების ეროვნ. დონეში მოიცავენ

ცხრ. 1. ბრუნვის გადასახადის მოცულობა და ხვედრითი წონა სსრკ და საქ. სსრ სახელმწიფო ბიუჯეტებში (მლრდ. მან. %)

	სსრ კავშირი					საქ. სსრ				
	1940	1965	1970	1975	1984	1940	1965	1970	1975	1984
შემოსავალი სულ	18	102,7	156,7	216,8	376,7	0,104	1049	1,0491	2,046	3,203
მათ შორის										
ბრუნვის გადასახადი აბსოლუტური მოცულობა	10,6	38,7	49,4	66,6	102,7	0,057	0,507	0,557	0,841	1 171
პროცენტებში	58,7	37,8	31,5	30 4	27,3	42,5	48,3	37,3	41,1	36,6

ცხრ. 2. სამრეწველო საწარმოების მოგების განაწილება

	სსრკ				საქ. სსრ			
	1965	1970	1975	1984	1965	1970	1975	1985
მოგება (მლნ მან.)	22546	55956	65941	96332	194	469	620	894
%	100	100	100	100	100	100	100	100
აქედან ბიუჯეტში შეტანილი	71	62	58	58	67,4	64,5	59,6	63 6
მათ შორის								
გადასახდელი წარმოებით ძირითად ფონდებსა და საბრუნავ საშუალებებზე	—	17	22	26	—	10 5	14,7	14,8
ფიქსირებული (რენტული) გადასახდელი	—	5	4	6	—	2,8	1,6	—
მოგების თავისუფალი ნაშთის შენატანი	—	35	30	24	—	39,0	40,3	39,1
ანარიცხები მოგებიდან	71	4	1	2	67,3	12,5	3,0	9.9
საწარმოს განკარგულებაში დარჩა	29	38	42	42	32,6	35,5	40,4	36,2
მათ შორის								
კაპიტალურ დაბანდებაზე გადარიცხული	9	14	10	4	7,9	6,3	2,7	4,0
გადარიცხვა ეკონომიკური სტიმულირების ფონდში	6	14	17	16	4,3	12,3	16,8	11,2
საკუთარი საბრუნავი საშუალებების გადიდებასა და ვეგმური ზარალის დაფარვაზე	—	4	5	5	5,5	2,2	2,0	—5,1
სხვა მიზნით (ბანკის გრძელვადიანი სესხის დაფარვა, კრედიტზე პროცენტის გადახდა და ა. შ.)	14	6	10	18	14,9	14,7	18,9	26,1

ანაზღაურებისა და სხვა მაჩვენებლების გასაანგარიშებლად. წმინდა პროდუქციის ნორმატივი (წპნ) გამოითვლება ფორმულით: წპნ = ხფ + ხფ × კ + მფ. სადაც ხფ წარმოების მუშების ძირითადი და დამატებითი ხელფასია (სოც. დაზღვევის ანარიცხით), რ-იც განისაზღვრება ნაწარმის თვითღირებულების გეგმური კალკულაციის მიხედვით, k_{n} — კოეფიციენტი, რ-იც ასახავს წარმოების მართვისა და მომსახურების ხელფასის შეფარდებას წარმოების მუშების ხელფასთან; მფ — ნაწარმის ერთეულის ნორმატიული მოგება.

ი. ბაქრაძე.

წმინდა შემოსავალი საზოგადოებისა, ერთიანი შემოსავლის ნაწილი, რ-იც ზედმეტი პროდუქტის ღირებულების განზოგადებული ფორმაა. საზ-ბის წ. შ-ის წარმოქმნის წყარო და მისი განაწილების პრინციპები დამოკიდებულია მოცემულ საზ-ბაში გაბატონებული წარმოებითი ურთიერთობის ხასიათზე.

კაპიტალიზმის დროს „წმინდა შემოსავალი არის ზედმეტი ღირებულება. და, მაშასადამე, ზედმეტი პროდუქტი, რომელიც ხელფასის გამოკლების შემდეგ რჩება" (მ ა რ ქ ს ი კ., კაპიტალი, ტ. 3, ნაწ. 2. თბ., 1959, გვ. 474).

სოციალიზმის დროს საზ-ბის წ. შ. ზედმეტი პროდუქტის ღირებულების გამოხატვის ფორმაა და გამოიყენება მთელი საზ-ბის ინტერესებისათვის. წ. შ-ის მნიშვნელოვანი თავისებურებაა მის ხარჯზე მოხმარების საზ. ფონდების შექმნა, რაც ადიდებს მშრომელთა პირადი მოხმარების ფონდს. წ. შ., როგორც ზედმეტი პროდუქტის ფულადი ფორმა, თვისებრივად და რაოდენობრივად დაკავშირებულია ორ ფულად კატეგორიასთან — პროდუქციის თვითღირებულებასა და ფასთან. ამიტომ წ. შ. შეიძლება არ დაემთხვეს საწარმოში შექმნილი ზედმეტი პროდუქტის ღირებულებას. ეს აიხსნება შემდეგი მიზეზებით: 1. პროდუქციის სამრეწველო ფასი, როგორც წესი, არ ემთხვევა ღირებულებას. იგი შეიძლება იყოს ღირებულებაზე მეტი ან ნაკლები. 2 სოციალ. საწარმოო პრაქტიკაში წ. შ-ში ზედმეტი პროდუქტის გარდა შედის აუცილებელი პროდუქტის ნაწილი (მატერ. წახალისების ფონდები). ამავე დროს წ. შ-ში შეიძლება არ შედიოდეს ზედმეტი პროდუქტის ნაწილი (მაგ. სოც. დაზღვევის ანარიცხი).

წარმოების საშუალებებზე საზ. საკუთრების ორი ფორმის არსებობა განაპირობებს საზ-ბის წ. შ-ის შედგენილობას სახელმწ. სექტორის წ. შ-ისა და საკოლმეურნეო-კოოპერაციული სექტორის წ. შ-ის სახით. სახელმწ. სექტორში შექმნილი წ. შ. ფულადი ფორმით გამოდის ბრუნვის გადასახადის, საწარმოების მოგებისა და სხვ. სახით. საბჭ. მეურნეობებისა და საკოლმ. კოოპ. სექტორში საზ-ბის წ. შ. გვევლინება როგორც ფულადი, ასევე ნატურალური ფორმით აქ. სასაქონლო პროდუქციის რეალიზაციის შედეგად მიღებული მთლიანი შემოსავლის ერთი ნაწილი ღებულობს მოგების ფორმას, ხოლო მეორე ნაწილი ხმარდება შიდასამეურნეო მოხმარების ნატურალური ფორმით (თესლი, პირუტყვის საკვები და სხვ.).

სოციალ. საზ-ბის წ. შ. ფინანს.-კრედიტული მექანიზმისა და ფასის მეშვეობით განაწილების, გადანაწილებისა და გამოყენების პროცესში იყოფა ორ ნაწილად: სახელმწ. ცენტრალიზებული წ. შ. და საწარმოს წ. შ. (მოგება).

სახელმწ. ცენტრალიზებული წ. შ. გამოიყენება მთელი საზ-ბის საჭიროებისათვის. იგი შესაძლებლობას იძლევა სახ. მეურნ. მასშტაბით უზრუნველყოფილ ფულადი და მატერ. რესურსების განაწილებისა და გამოყენების აუცილებელი პროპორციულობა. იგი იქმნება ბრუნვის გადასახადის, მოგებიდან სახელმწ. საწარმოებ[...]

გადაადგილებების [ფუნდამენტზე გადასახადი, ტრანსპორტული (რკინიგზის) გადასახადი, მოსახლეობის თავისუფალი ნაშთის შენატანი] და სხვ. დაზღვევის შენატანისაგან.

ბრუნვის გადასახადი უზრუნველყოფს სახელმწიფო ბიუჯეტის შემოსავლების სისტემატურობას და სიმყარეს, მასში ფულადი სახსრების სწრაფ თავმოყრას. სახ.-მეურნე ერთეულის გეგმით შეუსრულებლობის დაფინანსებისას ბრუნვის გადასახადის აბსოლ. მოცულობა სისტემატურად იზრდება, თუმცა ... სახელმწიფო ბიუჯეტის შემოსავლებში კლების ტენდენციით ხასიათდება (იხ. ცხრ. 1).

წ. შ-ის მეორე ძირითადი ფორმაა საწარმოს წ. შ., ანუ მოგება. იგი ზედმეტი პროდუქტის ნაწილის ღირებულების გარდაქმნილი ფორმაა, რამდენადაც წარმოიქმნება როგორც სხვაობა რეალიზებული პროდუქციის საბითუმო ფასსა (ბრუნვის გადასახადის გარეშე) და თვითღირებულებას შორის.

სამეურნეო ანგარიშზე მყოფი საწარმოების მოგების განაწილება მიზნად ისახავს მეურნეობრიობის ყველა დონეზე გათვალისწინების საჭიროების, საწარმოს კოლექტივისა და ცალკეული მუშაკის ეკონ. ინტერესების შესაბამისად მოგების გეგმაზომიერ გამოყენებას. მას შემდეგ, რაც მოგებიდან დაკლდება მიზნობრივი დანიშნულების მოგება, ხორციელდება აუცილებელი გადასახდელების გადება (გადასახდელი წარმოებითი ფონდებზე, ფიქსირებული გადასახდელი, პროცენტი ბანკის კრედიტზე). დარჩენილი მოგება (საანგარიშო მოგებას გამოკლებული აუცილებელი გადასახდელები) ქმნის გაანგარიშებით (წმინდა) მოგებას. ამ მოგებიდან იქმნება წარმოების განვითარების ფონდი, მატერ. წახალისების ფონდი, სოც.-კულტ. ღონისძიებათა და საბინაო მშენებლობის ფონდი, რ-ებიც გადამწყვეტ როლს ასრულებენ სრული სამეურნეო ანგარიშის სისტემაში. დარჩენილი მოგების ნაწილი გამოიყენება ფონდის გეგმით გათვალისწინებული დანახარჯების დასაფარავად. მოგების თავისუფალი ნაშთი გადადის სახელმწიფო ბიუჯეტის შემოსავალში (იხ. ცხრ. 2).

სსრ კავშირში წ. შ-ის განაწილების, გადანაწილებისა და გამოყენების სისტემა სოციალ. სახ-ბის განვითარების მოცემულ საფეხურზე ხელს უწყობს სოციალ. წარმოების ეფექტიანობის ზრდასა და მოსახლეობის ცხოვრების დონის სისტემ. ამაღლებას.

წმინდა ხარისხი, იხ. „ქიმიური [illegible]“.

წნევა, ფიზიკური სიდიდე, რ-იც რიცხობრივად უდრის ზედაპირის ერთეულზე მოქმედ ძალას; იგი ახასიათებს იმ ნორმალური (ზედაპირის პერპენდიკულარული) ძალების ინტენსივობას, რ-ებითაც ერთი სხეული მოქმედებს მეორე სხეულის ზედაპირზე (მაგ., შენობის საძირკველი — გრუნტზე, სითხე — ჭურჭლის კედლებზე, ძრავის ცილინდრში აირი — დგუშზე და სხვ.). თუ ძალები ზედაპირის გასწვრივ თანაბრადაა განაწილებული, ზედაპირის ნებისმიერ ნაწილზე წ. $p=F/S$, სადაც S არის ზედაპირის ამ ნაწილის ფართობი, ხოლო F — მასზე ნორმალურად მოდებული ძალების ჯამი. თუ ძალები არათანაბრადაა განაწილებული, ეს ტოლობა განსაზღვრავს საშ. წ-ს S ფართობზე, ზღვარში, როდესაც S მიისწრაფვის ნულისაკენ, — წ-ს მოცემულ წერტილში. ძალების თანაბარი განაწილებისას წ. ზედაპირის ყველა წერტილში ერთნაირია, არათანაბარი განაწილებისას კი წერტილიდან წერტილამდე იცვლება.

წ-ის ცნება ანალოგიურად შემოაქვთ უწყვეტი გარემოსათვისაც. იგი მნიშვნელოვან როლს ასრულებს სითხისა და აირის მექანიკაში. უძრავი სითხის ნებისმიერ მოცემულ წერტილში წ. ერთნაირია ნებისმიერი მიმართულებით. ეს მართებულია

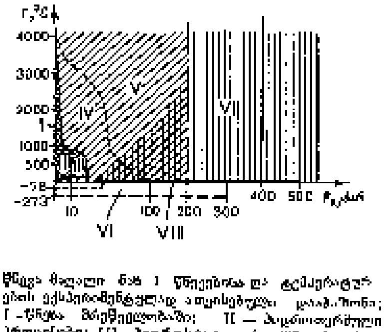

წნევა მაღალი. ნახ. 1. წნევებისა და ტემპერატურების ექსპერიმენტულად ათვისებული დიაპაზონი; I — წნევა მიუწვდომელია; II — ჰიდროთერმული პროცესები; III — ჰიდროსტატიკური წნევები (აირებსა და სითხეებში); IV — წნევები დინამიკური ... 60-იანი წლებისათვის (ბრიჯმენი); V — სტატიკური წნევები (300 კილობარამდე) მაღალი ტემპერატურების დროს (70-იანი წლებისათვის), VI — სტატიკური წნევები (100 კილობარამდე) ძალიან დაბალი ტემპერატურების დროს, VII — დარტყმითი ტალღების მიერ წარმოქმნილი წნევები (~10⁴ კილობარამდე 3000° C-ზე მაღალი ტემპერატურების დროს), VIII — სტატიკური წნევები (500 კილობარამდე, ოთახის ტემპერატურის დროს).

მოძრავი სითხისა და აირისთვისაც იმ შემთხვევაში, თუ შეიძლება მათი ბლანტობა უგულებელვყოთ (არ არის ბლანტი). ანიზოტროპიული სხეულის მოცემულ წერტილში წ-ს განსაზღვრავენ როგორც სამი ურთიერთპერპენდიკულარული მიმართულებით წარმოებული წ-ების მნიშვნელობების საშუალოს. წ. მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ფიზ., ქიმ., მექან., ბიოლ. და სხვ. მოვლენებში.

აირში წ. გამოწვეულია სითბური მოძრაობის დროს მოლეკულების დაჯახებით ერთმანეთთან და აირის მოსაზღვრე მყარი სხეულების ზედაპირთან. წ. აირში (აგრეთვე წ-ის შეიძლება ... სითბური) ტემპ-რის (მოლეკულების კონცენტრაციის) პროპორციულია. განსხვავებით აირისაგან, რ-შიც საშ. მანძილები მოლეკულებს შორის ბევრად აღემატება მათ ზომებს, კონდენსირებულ გარემოში (სითხეები, მყარი სხეულები) ატომებს შორის მანძილები მათი ზომების რიგისაა და განისაზღვრება ატომთაშორისი (მოლეკულათაშორისი) მიზიდვისა და განზიდვის ძალების წონასწორობით. ატომების ერთმანეთთან დაახლოებისას იზრდება განზიდვის ძალები, რაც განაპირობებს ე. წ. ცივ წ-ს. კონდენსირებულ გარემოში წ-ს აქვს „სითბური“ შემადგენელიც, რაც დაკავშირებულია ატომების (მოლეკულების) სითბურ მოძრაობასთან.

წ-ს ზომავენ მანომეტრებით, ბარომეტრებით, ვაკუუმმეტრებით და სხვ.

წ-ის ერთეულის განზომილებაა ძალის განზომილების ფართობის განზომილებასთან ფარდობა. ერთეულთა საერთაშორისო სისტემაში (SI) წ-ის ერთეულია პასკალი, ნ/მ² (ნიუტონი კვადრ. მეტრზე), ერთეულია MKGS სისტემაში კი — კგძ/სმ². არსებობს წ-ის სისტემის გარეშე ერთეულები: ფიზ. ატმ (ატმ), ტექ. ატმ (ატ), ბარი, აგრეთვე მმ წყ. სვ-ისა და მმ ვწყ. სვ-ისა (ტორი) და სხვ. (იხ. ცხრ.). აშშ-სა და დიდ ბრიტანეთში წ-ს გასაზომად შემდეგი ერთეულებით: lbf/in² (გირვანქა-ძალა კვადრ. დუიმზე), pdl/ft² (პაუნდალი კვადრ. ფუტზე), in H_2O (წყლის სვეტის დუიმებით), ft H_2O (წყლის სვეტის ფუტებით), in Hg (ვერცხლისწყლის სვეტის დუიმებით) და სხვ.

$1\,lbf/in^2 = 6894{,}76$ ნ/მ²,
$1\,pdl/ft^2 = 1{,}48816$ ნ/მ²;
$1\,in\,H_2O = 249{,}089$ ნ/მ²,
$1\,ft\,H_2O = 2989{,}07$ ნ/მ²;
$1\,in\,Hg = 3386{,}39$ ნ/მ².

წნევა მაღალი, ფართო მნიშვნელობით — წნევა, რ-იც აღემატება ატმოსფერულ წნევას; კონკრ. ტექ. და სამეცნ. ამოცანებში — წნევა, რ-იც აღემატება თითოეული ამოცანისათვის დამახასიათებელ მნიშვნელობას. ხანგრძლივად მოქმედ მაღალ წნევას უწოდებენ სტატიკურს, მცირე დროის განმავლობაში მოქმედს კი — მყისს ან დინამიკურს. უძრავ სითხეებსა და აირებში წ. მ. ჰიდროსტატიკურია: შეკუმშული გარემოს მოსაზღვრე ზედაპირზე მოქმედებს მხოლოდ ნორმალური ძაბვები, რ-თა სიდიდე არ არის დამოკიდებული ზედაპირის ორიენტაციაზე და შეკუმშული გარემოს საკუთარი წონით გამოწვეული წნევის სიზუსტით ერთნაირია მთელ მოცულობაში. მყარ სხეულებს აქვს გარკვეული წინააღმდეგობის უნარი ძვრის დეფორმაციის მიმართ (სითხეებში საკმარისად ნელი დატვირთვის პირობებში იგი ნულის ტოლია), რის გამოც მყარი სხეულების დაძაბული მდგომარეობა განისაზღვრება როგორც ნორმალური, ისე მხები ძაბვებით. მყარი გარემოს შეკუმშვისას მასში აღიძვრება რთული სისტემა მექან. ძაბვებისა, რ-ებიც ზოგადად იცვლებიან ერთი წერტილიდან მეორეში გადასვლისას. სხეულის მოცემულ წერტილში საშ. წნევა (საშ. ნორმალური ძაბვა) ეწოდება სამი ურთიერთპერპენდიკულარული მიმართულებით ნორმალური ძაბვების საშ. არითმ. მნიშვნელობას.

ფიზიკაში მაღალი წნევის საზომ ერთეულად მიღებულია კილობარი (1 კბარ = 10^8 ნ/მ² ≈ 1019,7 კგძ/სმ² ≈ 986,9 ატმ).

ბუნებაში სტატ. წ. მ. არსებობს, მაგ., ციურ სხეულებში, გრავიტაციის მოქმედების გამო. დედამიწის გრავიტაციული ველი ქანებში წარმოქმნის სტატ. წნევას, რ-იც ზედაპირულ შრეებში იცვლება ატმოსფეროდან პლანეტის ცენტრში ~3,5·10³ კბარ-მდე. მზის ცენტრში სტატ. წ. მ. ~10⁷ კბარ აღწევს, რაც შეეხება თეთრი ჯუჯა ვარსკვლავების ცენტრს, 10¹⁰—10¹² კბარ უნდა აღწევდეს.

დიდი წ. მ. ბუნებაში აღიძვრება აფეთქებების, მეტეორიტის ვარდნის, ვულკანების მოქმედებისა და ტექტონიკური მოძრაობების დროს.

ტექნიკაში 3 კბარ-მდე დიდი წ. მ. მიღებული იყო დენთის წვისას ცეცხლსასროლ იარაღებში ჯერ კიდევ XIII—XIV სს-ში. ასეთივე რიგის სტატ. წ. მ. ტუმბოებისა და წნეხების გამოყენებით მიღწეულ იქნა მხოლოდ XIX ს. II ნახევარში. მნიშვნელოვნად გაუმჯობესდა მაღალი წნევის მიღების მეთოდები XX ს-ში, კერძოდ, პ. უ. ბრიჯმენის შრომების შედეგად. მაღალი წნევის კვლევამ განსაკუთრებით ფართო ხასიათი მიიღო II მსოფლიო ომის შემდეგ. სსრკ-ში სტატ. მაღალი წნევის კვლევის ცენტრია სსრკ მეცნ. აკად. მაღალი წნევების ფიზ. ინ-ტი. თანამედროვე

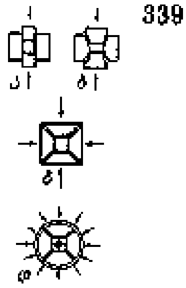

ნახ. 2. იმ აპარატების ტიპები, რომლებშიც სტატიკური მაღალი წნევები მიიღება ...

დინამ. ... მაღალი წნევის მისაღებად იყენებენ ... აფეთქებას და ... განმუხტვას, აგრეთვე ინერციულ მეთოდს (კუმშვადი სხეულის მიერ ... სხეულის დამუხრუჭება). ამ მეთოდებით შესაძლებელია რამდენიმე ათეული ... წნევის მიღება, ... მაგრამ ... წნევის მოქმედების დრო ... სტატიკური წნევის მოქმედების დროზე.

სტატიკურ მაღალ წნევას ღებულობენ სითბური ან მექანიკური მეთოდებით. სითბური მეთოდის გამოყენებისას მაღალ წნევას ღებულობენ ან დახურულ ჭურჭელში სითხის (ან აირის) გათბობით, ან იქვე სითხის გაყინვით (მაგალითად, წყლის გაყინვით), რომლის მოცულობა გაყინვისას იზრდება.

მაღალი წნევის მიღების მექანიკური მეთოდი ბევრად ... მეთოდია; ამ დროს იყენებენ ტუმბოებსა და კომპრესორებს, რომლებითაც აირსა და სითხეს ... ჭურჭელში, ან ... სისტემებში.

ნახაზზე ... [illegible] ... მოთავსებული ... [illegible] ... სამუშაო ... საშუალებას ... მაღალი ტემპერატურების ... კვლევისას ... ელექტრომაგნიტური ... ტემპერატურების ... კვლევის ... ველის ... [illegible].

(გაგრძელება იხ. გვ. 340)

წნევის ერთეულთა გადასაყვანი ცხრილი

	ნ/მ² (პასკალი)	ბარი	კგძ/სმ²	ატმ	მმ ვწყ. სვ.	მმ წყ. სვ.
1 ნ/მ² (პასკალი)	1	10^{-5}	$1{,}01972\cdot10^{-5}$	$0{,}98692\cdot10^{-5}$	$750{,}06\cdot10^{-5}$	0,101972
1 ბარ = 10^6 დნ/სმ²	10^5	1	1,01972	0,98692	750,06	$1{,}01972\cdot10^4$
1 კგძ/სმ² = 1 ატ	$0{,}980665\cdot10^5$	0,980665	1	0,96784	735,56	10^4
1 ატმ	$1{,}01325\cdot10^5$	1,01325	1,0332	1	760	$1{,}0332\cdot10^4$
1 მმ ვწყ. სვ.	133,322	$1{,}33322\cdot10^{-3}$	$1{,}35951\cdot10^{-3}$	$1{,}31579\cdot10^{-3}$	1	13,5951
1 მმ წყ. სვ.	9,80665	$9{,}80665\cdot10^{-5}$	10^{-4}	$9{,}67841\cdot10^{-5}$	$7{,}3556\cdot10^{-4}$	1

(გაგრძელება)
რომელსაც აქვს, სითხისა და მყარი სხეულის შესაკუმშავად იყენებენ; ბ—დ—მყარ სხეულთა შესაკუმში კამერები (ხიშტი და ჭიქი შესაბამისად მოთავსებულია კუმშვად მყარ სხეულში ამუშავებით); ბ — მრუდწირული ან კონუსურზედაპირიანი კამერა; გ — ცენტრალურსიმეტრიანი (ნახევარსფერული თითა ბუდეებით) აპარატი, რომლის შიგა სხეულს კუბური ფორმა აქვს, დ — „ბელტის" სფეროს" ტიპის ორმაგზედაპირიანი მრავალპუანსონიანი აპარატი

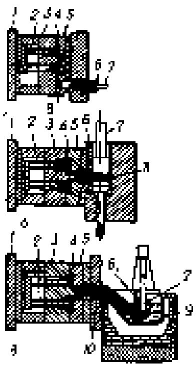

წნევით ჩამოსხმა. წნევით ჩამოსხმის სქემები: ა—ცივი ჰორიზონტალური სადგისიანი კამერით, ბ—ცივი ვერტიკალური სადგისიანი კამერით, გ—ცხელი სადგისიანი კამერით; 1—ყალიბის მოძრავი ნახევარი და გამომგდებელი ფილა, 2 — გამომგდებები; 3—ყალიბის მოძრავი ნახევარი, 4 — ყალიბის ღრუ (სხმული), 5—ყალიბის უძრავი ნახევარი, 6—სადგისი კამერა, 7 — სადგისი დგუში, 8—წნეხის ნარჩენი; 9—სახურავიანი ლითონის ტიგელი; 10—შესასხმელი სარქველი.

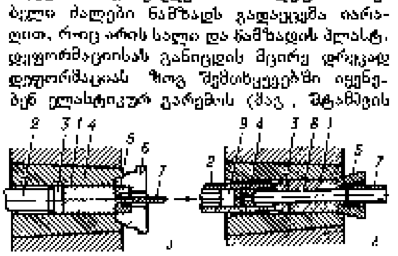

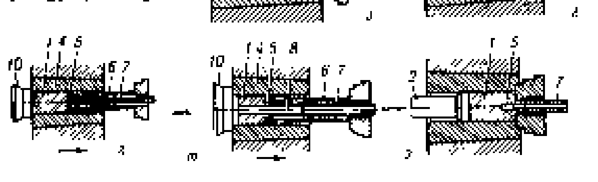

წნეხა ლითონებისა პროფილის წნეხის სქემები ა — მილიანი კვეთის პროფილის პირდაპირი გამოწნეხვით, ბ—მილისებრისა პირდაპირი გამოწნეხვით, გ — მილისებრი კვეთის პროფილის უკუგამოწნეხვით, დ — მილებისა უკუგამოწნეხვით; ე—მილისებრი კვეთის ნამზადიდან მილის ან ღრუ პროფილის (წნეხი შიდაკალიბრით ყოფით): 1—ნამზადი, 2—წნეხშაიბა; 3—წნეხ-საყრდენი; 4—კონტეინერი, 5—მატრიცა, 6 — მატრიცისდამჭერი, 7—წნეხ-ნაკეთობა, 8—ნემსი, 9—ნემსსამყარი, 10—ძელაკი.

ვე მეთოდებით მიღებულია ~10^{11} $\text{ნ}/\text{მ}^2$ („მეგაბარული დიაპაზონი") სტატ. და ~10^{12} $\text{ნ}/\text{მ}^2$ დინამ. წ. მ. მიწისქვეშა აფეთქებების დროს კი — ~$3\cdot10^{13}$ $\text{ნ}/\text{მ}^2$. მაღალი წნევის გამოყენების არე მეტად ფართოა. მაღალ ტემპ-რასთან ერთად მაღალ წნევას იყენებენ მეტალურგიაში (გლინვა, შტამპვა, ცხელი დაწნეხვა და სხვ.), ქიმ. წარმოებაში, პოლიმერების სინთეზისა და დამუშავების დროს და სხვ. XX ს. II ნახევარში ფიზ. და ქიმ. ერთ-ერთ უდიდეს მიღწევად მაღალი წნევის დარგში ითვლება ხელოვნური ალმასის მიღება (1400°C, 80 კბარი სტატ. წ. მ.).

მაღალი წნევის მოქმედების უშუალო შედეგია ნივთიერების შეკუმშვა (მისი სიმკვრივის გაზრდა). ასეთი წნევის დროს ენერგეტიკულად ხელსაყრელი ხდება ყველა ის ფიზ. და ქიმ. პროცესი, რომელიც იწვევს ურთიერთქმედი ნივთიერებების მოცულობის შემცირებას (მაგ. მისების შენახვის პროცესში, იხ. ლე-შატელიე — ბრაუნის პრინციპი). წ. მ. მოქმედებს ფიზ. და ქიმ. პროცესების სიჩქარეზე (კინეტიკაზე), ამასთან მას შეუძლია ამ პროცესების როგორც აჩქარება, ისე შენელება.

ნივთიერების შეკუმშვის დროს მასზე მოქმედი გარე წნევის ძალა ასრულებს მუშაობას და ამის გამო ზრდის ნივთიერების შინაგან ენერგიას, თუ გარემოსთან თბოცვლა არ ხდება (იზოენტროპიული პროცესი, რასაც თან სდევს ნივთიერების გათბობა), ან თავისუფალ ენერგიას, თუ შეცვლილია ნივთიერების ტემპ-რა (იზოთერმული პროცესი).

სხეულის შეკუმშვისას ატომთშორისი (მოლეკულათაშორისი) მანძილების შემცირება იწვევს მოლეკულებისა და ატომების გარე ელექტრონული შრეების დეფორმაციას, ატომთშორისი ურთიერთქმედების ხასიათის შეცვლას, რაც ზეგავლენას ახდენს ნივთიერებათა ფიზ.-ქიმ. თვისებებზე.

მაღალი წნევის მიღების ხერხები იხ. ნახაზებზე.

ლიტ.: Бриджмен П. В., Физика высоких давлений, пер. с англ., М.—Л., 1935; მისივე, Новейшие работы в области высоких давлений, пер. с англ., М.—Л., 1948; Попова С. В., Бенделиани Н. А., Высокие давления, М., 1974.

წნევით დამუშავება ლითონებისა, ტექნოლოგიური პროცესთა ჯგუფი, რითაც შეიძლება მიმდინარეობს ნამზადის ფორმისა მისი მოცულობის დაურღვევლად (ე. ი. პლასტიკური დეფორმაცია გარე ძალების ზემოქმედებით). წ. დ-ის ძირითადი სახეებია გლინვა (იხ. გლინვითი წარმოება), წნეხა, ჭედვა, შტამპვა და ზიდვა (იხ. სამჭედლო-საშტამპო წარმოება). წ. დ-ით შეიძლება მივიღოთ მუდმივი ან ცვლადი განივი კვეთის ნაკეთობანი (გლინვის, ზიდვის, წნეხის დროს) და სხვადასხვა ფორმის ცალობითი ნაკეთობა (ჭედვით, შტამპვით). წ. დ. ხორციელდება ნაკეთობაზე გარე ძალების ზემოქმედებით მდგრადი ძალები ნამზადს გადაეცემა იარაღით, რომელიც არის სალი და ნამზადის პლასტ. დეფორმაციისას განიცდის მცირე დრეკად დეფორმაციას. ზოგ შემთხვევებში იყენებენ ელასტიკურ გარემოს (მაგ., შტამპვის დროს რეზინს, პოლიურეთანს) ან სითხეებს (მაგ., ჰიდროსტატ. წნეხვისას).

განასხვავებენ ცხელ და ცივ წ. დ-ს. ცხელ წ. დ-ს ახასიათებს დასრულებისა (დეფორმირებული ლითონებისა და შენადნობების სტრუქტურული სრულყოფისა და თვისებების ნაწილობრივი აღდგენა მათი გაცხელებისას რეკრისტალიზაციის ტემპ-რაზე უფრო დაბალ ტემპ-რაზე) და რეკრისტალიზაციის მოვლენები; არ ახასიათებს ცივნაჭედი. ლითონების მექან. და ფიზ.-მექან. თვისებები, შედარებით მცირედ იცვლება. ცივი წ. დ-ის დროს პლასტ. დეფორმაციის პროცესს თან ახლავს ლითონის განმტკიცება.

წ. დ-ის დროის ნამზადში დაძაბული მდგომარეობის ცვლილება გავლენას ახდენს მისი ფორმის ცვლილებაზე. არათანაბარი ყოვლისმხრივი კუმშვის პირობებში ლითონის პლასტიკურობა მით უფრო მეტად იზრდება, რაც მეტია მკუმშავი ძაბვები.

ლიტ.: Сторожев М. В., Попов Е. А., Теория обработки металлов давлением, 3 изд., М., 1971; Шофман Ю. Ф., Шабкевич П. С., Обработка металлов давлением, М., 1972.

წნევით ჩამოსხმა, 1. ლითონების წ. ჩ., ფერადი ლითონების შენადნობებისა და ზოგიერთი მარკის ფოლადებისაგან სხმულების მიღების ხერხი. ამ ხერხით დამზადებული სხმულის ზომები და ფორმა მაქსიმალურად უახლოვდება მზა დეტალის ზომებსა და ფორმას. წ. ჩ-ის დროს ყალიბში ჩასხმულ ლითონს (ნადნობს) აწვება დგუში, რის გამოც ნადნობი სწრაფად ავსებს ყალიბს, ცივდება მასში და დებულობს სხმულის ზუსტ მოხაზულობას. წ. ჩ. ხორციელდება სამსხმელო მანქანებზე (ცივი და ცხელი საწნეხი კამერით). სამსხმელო ყალიბებს ფოლადისაგან ამზადებენ მანქანის მწარმოებლურობა მცირე ზომის დეტალებისათვის 50 სხმული 1 წთ-ში. მრავალბუდიანი ყალიბების გამოყენების შემთხვევაში, შესაძლებელია 1 ჩასხმით 20-ზე მეტი დეტალის მიღება. 2. პოლიმერული მასალების წ. ჩ., პლასტ. მასის და რეზინის ნარევისაგან სხვადასხვა ფორმის ნაკეთობების მიღების მეთოდი, რ-ის დროს მასალა ცხელდება და რბილდება სამსხმელო მანქანის ცილინდრში (რ-საც თბება), იქიდან კი შპრიცის ან დგუშის წნევით იწნიხება სამსხმელო ყალიბში, გაცივების (თერმოპლასტებისათვის), გამყარების (რეაქტოპლასტებისათვის) ან ვულკანიზაციის (რეზინის ნარევებისათვის) შემდეგ მასალა ინარჩუნებს ნაკეთობის ფორმასა და ზომებს. ეს მეთოდი მაღალმწარმოებლურია, მიღებული ნაკეთობა კი — კარგი ხარისხისა.

წნევის გადამწოდი, მოწყობილობა (საზომი გარდამქმნელი), რ-იც სითხის ან აირის წნევასა და წნევის ვარდნილს (სხვაობას) გარდაქმნის ელექტრულ. მექანიკურ და სხვა სახის სიგნალად 10 მპა-მდე (100 კგძ/სმ²) და მეტი წნევის გასაზომად. წ. გ-ს აგებენ გასაზომი წნევის გამოსახულებად სიგნალად პირდაპირი გარდაქმნის პრინციპის მიხედვით (მაგ., მაგნიტოუდრეკადი და პიეზოელექტრული გადამწოდები). მცირე წნევის გასაზომად წ. გ-ს აგებენ მიმდევრობითი (წნევა→ძალა→გადაადგილება) და პოლი (გადაადგილება → ელექტრული პარამეტრის გაზომვა) გარდამქმნელების გამოყენებით მიმდევრობითი სიმძლავრის მანომეტრული გარდამქმნელებს, ზამბარები, მემბრანები და სხვ. მიღეთ გარდამქმნელად იყენებენ რეოსტატულ, ინდუქციურ და ტევადობითს გარდამქმნელებს.

წნევის დამწევი საშუალებანი, ჰიპოტენზიური საშუალებანი, წამლები, რ-ებსაც იყენებენ არტერიული სისხლის წნევის დასაწევად ჰიპერტენზიული დაავადებისა და მომატებული ჰიპერტონიის დროს. წ. დ. ს-ში შედის სხვადასხვა ქიმ. სტრუქტურისა და მოქმედების მექანიზმის მქონე ნივთიერება: დიბაზოლი, მაგნიუმის სულფატი (ეფსომის მარილი) — აფართოებენ პერიფერიული სისხლძარღვების კედლების კუნთების ტონუსს; განგლიობლოკატორული საშუალებები — ბენზოჰექსონიუმი, პენტამინი — ამცირებენ სისხლძარღვთა შემავიწროებელი იმპულსების გატარებას სიმპათიკურ ნერვულ კვანძებში; ოქტადინი (იზობარინი, ისმელინი), რაუვოლფია, — სეროტონინის პრეპარატებით (რეზერპინი, რაუნატინი), კლოფელინი (კლონიდინი, კატაპრესანი, ჰემიტონი) მოქმედებენ ცენტრ. ნერვულ სისტემაზე და ამცირებენ სიმპათიკური ნერვების აქტივობას; გავლენას გულსა და სისხლძარღვებზე, ანაპრილინი (ინდერალი, პროპრანოლოლი, ობზიდანი), ტრაზიკორი დამთრგუნველად მოქმედებენ ბეტა-ადრენორეცეპტორებზე, კალციუმის ანტაგონისტები — იზოპტინი (ფინოპტინი), კორინფარი — აქვეითებენ სისხლძარღვთა ტონუსს, შარდმდენი საშუალებები — ჰიპოთიაზიდი (ჰიპოთიაზიდი), ფუროსემიდი (ლაზიქსი), სპირონოლაქტონი (ვეროშპირონი) — გამოდევნიან ქსოვილებიდან ნატრიუმს და ამით ხელს უწყობენ არტერიების ტონუსის დაქვეითებას. ე. ალადაშვილი

წნელისი, სოფელი საქართ. თიანეთის რ-ნში (თიანეთის სოფსაბჭო), მდ. ქართლის ფიქზე, მდ. ლიპანისწყლის (ლიკის აუზი) ხეობაში. ზ. დ. 800 მ, ზესტაფონიდან 10 კმ, აჯამეთიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 14 კმ. ბაღების მევენახეობის საბჭ. მეურნეობა. ტალკის ქ-ნა საშ. სკოლა, ბიბ., კლუბი, ამბულატორია.

წნელისი, სოფელი საქართ. თიღვის რ-ნში (ქვემოხის სოფსაბჭო), მდ-ების აღმოსავლეთის ფრონისა და შიდა ფრონის წყალგამყოფზე. ზ. დ. 880 მ, ზესტაფონიდან 8 კმ, აჯამეთიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 14 კმ. გულების მებოსტნეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, სოფ. გუბეებში (1 კმ).

წნეხა, სხვადასხვა მასალის წნევით დამუშავების პროცესი მექანიკური, ფუძის, შემდეგის, თხევადი ფაზის მყარისაგან გამოყოფის, მასალის მექან. და სხვა თვისებების შესაცვლელად. წ-ს მიზნობრივი მრეწველობის სხვადასხვა დარგსა და სოფლის მეურნეობაში. პროცესის ანაჯერადობით მაღალი წნევის წნეხებით წ-ის სახეებია იზოსტატიკური (ფხვნილისებრი მასალების წ. დახშულ მოცულობაში სითხით მაღალი წნევის პირობებში), აეროსტატიკური (ფხვნილისებრი მასალების წ. აირით მაღალი წნევისა და მაღალი ტემპ-რის პირობებში) და პიეზოსტატიკური (ლითონური მასალების წ. სითხით მაღალი წნევის პირობებში მათი ფორმის შესაცვლელად ელექტრონების წნეხის ანალოგიურად, იხ. წნეხვა ლითონებისა), იმპულსური (აფეთქებით, მაგნიტურიმპულსური დამუშავებით, სითხეში მაღალძაბვიანი განმუხტვით) და სხვ. (იხ. აგრეთვე დაბრიკეტება, დაწნეხილი ხერხები, ფხვნილოვანი მეტალურგია, წნეხა პოლიმერული მასალებისა).

წნეხა ლითონებისა, წნევით დამუშავების ხერხი, რ-ის დროსაც ჩაკეტილ სივრცეში (კონტეინერში) მოთავსებული ლითონი გარე ძალის მოქმედებით გამოედინება გამოსაწნეხი პროფილის შესაბამის ხვრელში. წ-ის დროს წარმოიქმნება მაღალი ჰიდროსტატ. წნევა, რის შედეგად მნიშვნელოვნად იზრდება ლითონის პლასტიკურობა. წ-ით შეიძლება დამუშავდეს მრავალი მყიფე მასალა, რ-საც დამუშავება სხვა ხერხებით (გლინვა, ჭედვა, ზიდვა) შეუძლებელია.

წ-ვის იყენებენ როგორც ცხელ, ისე ცივ მდგომარეობაში შეიძლება ცივი და ცხელი ლითონის დაწნეხვა. წ-ის ურთიერთსად. ამუ-

ძალიან ზუსტად ლითონებისა და მათ შენადნობებისა. იწურება ფოლადისა და სხვა შენადნობებისაც. წ-ის მეთოდით წ-ის დროს ლითონზე ყოველი მხრიდან მოქმედებს თითქმის თანაბარი მკუმშავი ძალები, რაც უზრუნველყოფს დაბალი პლასტიკურობის ლითონის წ-ით დამუშავების შესაძლებლობას. წ-ით ღებულობენ მთლიანი კვეთის წნელებს (დიამეტრი — 3—250 მმ), მილებს (გარე დიამეტრი — 20—400 მმ, კედლის სისქე — 1,5—14 მმ).

ჯ. ლომსაძე.

წნეხვა პოლიმერული მასალებისა, წნეხებზე დაყენებულ წნეხ-ყალიბებში პლასტიკური მასისა და რეზინის ნარევისაგან ნაკეთობის მიღების მეთოდი. წ. არის მაღალტემპერატურული (ცხელი) და დაბალტემპერატურული (ცივი). ცხელი წ-ის დროს მასალას, მაგ., წნეხფხვნილს ან ფურცლებს ათავსებენ მოცემულ ტემპ-რამდე გახურებულ გახსნილ წნეხ-ყალიბში. წნეხის ზედაპირის დაშვებისას ყალიბი იხურება, მასალა ხურდება, გადნება და ყალიბის ღრუს ავსებს. გამყარების ან ვულკანიზაციის პროცესის დამთავრების შემდეგ წნეხს ხსნიან და გახსნილი ყალიბიდან მზა ნაკეთობას გამოაგდებენ.

ცივ წ-ს ძირითადად იყენებენ ისეთი მასალების დამუშავებისას, რომლებიც გახურებისას არ რბილდება, მაგ., ფთორპლასტების. ასეთ შემთხვევაში მასალას ცივ ყალიბებში წნეხენ, ხოლო ყალიბიდან ამოღების შემდეგ თერმულად ამუშავებენ (მასალის შეცხობა).

წნეხი, სტატიკური (არადარტყმითი) მოქმედების მანქანა, რ-ის დანიშნულებაა მასალის წნევით დამუშავება. წ-ს ფართოდ იყენებენ ლითონების, პლასტ. მასების, რეზინის, სხვ.-სხვ. და საკვები პროდუქტებისა და სხვ. დასამუშავებლად. წ-ებს იყენებენ აგრეთვე მაღალი წნევის პირობებში მასალის თვისებების გამოსაკვლევად, ლითონდამუშავებაში მექანიზაციის, მოცულობითი და ფურცლოვანი შტამპვისათვის, ასაწყობი ოპერაციების დროს და სხვ.

წ-ის ძირითადი ნაწილებია ცოცია (განივა, ტრავერსა), საგდარი, რ-საც აქვს მიმმართველები ცოციისათვის და მაგიდა, ამძრავი, მართვის მექანიზმები, მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის საშუალებები. ი თარგი იარაღის მოძრავ ნაწილს ამაგრებენ ცოციაზე (ასრულებს წინსვლით-უკუქცევით მოძრაობას), უძრავ ნაწილს — წ-ის მაგიდაზე. ნაკეთობის ფორმაწარმოქმნა მიიღწევა ნამზადის დაწნეხვით წ-ის მოძრავსა და უძრავ ნაწილებს შორის.

ამძრავის სახეობის მიხედვით წ. არის ჰიდრავლიკური, მექანიკური (მრუდმხარა, ხრახნიანი, ფრიქციული), პნევმომექანიკური. ყველაზე მძლავრია ჰიდრავ. წნეხები.

წნეხილი პროფილი, ზომაგრძელი ლითონის ნაკეთობა, რ-იც მიიღება მატრიცაში წნეხვით გამოწნეხით. განივი კვეთის კონფიგურაციის მიხედვით წ. პ. არის მთლიანი და ღრუ, სიგრძის გასწვრივ განივი კვეთის ცვლის მიხედვით — მუდმივი და ცვალებადი კვეთისა. ყველაზე ფართოდ იყენებენ ალუმინის შენადნობების წ. პ-ებს. სსრკ-ში მათი სორტამენტი 16 ათასზე მეტ დასახელებისაა. ათვისებულია ფოლადისა და ტიტანის შენადნობების წ. პ-ის წარმოება (1000-მდე დასახელებისა). წ. პ-ს ამზადებენ აგრეთვე მაგნიუმის, სპილენძის, ნიკელის შენადნობებისაგან. გლინვასთან შედარებით პროფილების წნეხვას უპირატესობაა ნაკლებად პლასტიკური მასალების დამუშავების შესაძლებლობა და განივი კვეთის უფრო რთული კონფიგურაციის მიღება, ზომების ნაკლები გადახრა და სხვ. წ. პ-ს იყენებენ საკონსტრუქციო დეტალების, მზიდი და შინაპირკეთებული სამშენებლო დეტალების, აპარატურის და სხვ. დასამზადებლად.

წნისი, სოფელი ახალციხის რ-ნში (ახლების სოფლამდე), ახალციხის ქვაბულში, მდ. მტკვრის მარცხ. ნაპირზე, ზ. დ. 936 მ, ახალციხიდან 8 კმ. ახალციხის სახელმწ. სანერგე მეურნ.-ტექნიკუმი, რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფერშლო-სამეანო პუნქტი. შემორჩენილია შუა საუკ. ციხე და XIII ს. დარბაზული ეკლესია.

წნორი (Salix alba), ტირიფისებრთა ოჯახისა. განშლილვარჯიანი ხეა, რ-ის სიმაღლე 30 მ აღწევს. გრძელი, წვრილი, გადმოკიდებული ტოტები და კიწროლანცეტა ფოთლები აქვს. ფართოდ გავრცელებული დეკორაციული მცენარეა; საქართველოში თითქმის ყველა რ-ნში გვხვდება. იზრდება ტყის ქვედა სარტყელში. მდინარეებისა და ტბორების ნაპირებზე თავლოვანი მცენარეა. მისი ქერქი შეიცავს მთრიმლავ ნივთიერებებს, გლუკოზიდ სალიცინს. იყენებენ ხალხ. მედიცინაში. მისგან ამზადებენ მოწითალო საღებავს შალეულისა და აბრეშუმის შესაღებად. კარგი საფუტკრე და საკალათე მცენარეა.

ლ. ძინძიბაძე.

წნორი (1938-მდე სიღნაღისუბანი), ქალაქი (1965-იდან) სიღნაღის რ-ნში, საქალაქო საბჭოს ცენტრი (შედის წ., სოფლები, ანანური, კვეშკალო). თბილისი—წნორის სარკინიგზო ხაზის ბოლო პუნქტი. მდებარეობს ალაზნის ვაკეზე, ზ. დ. 294 მ, სიღნაღიდან 9 კმ (სიღნაღთან დაკავშირებულია საბაგირო გზით, 4460 მ), თბილისიდან 120 კმ.

წ-ში ზომიერად ნოტიო სუბტროპ. ჰავაა, იცის ზომიერად ცივი ზამთარი და ცხელი ზაფხული. საშ. წლ. ტემპ-რა 12,6°C, იანვ. 0,1°C, ივლ. 24,4°C; აბსოლ. მინ. –25°C, აბსოლ. მაქს. 40°C.

ქალაქში არის მექან., ღვინის, საკონსერვო, რძისა და კარაქის, ლუდისა და ლიმონათის ქ-ნები, ბურბუშელტების საწარმო, ადგილ. მრეწვ., უწინათლითა საზ-ბის საწარმოო და სიღნაღის ღვინის კომბინატები, „თრიმონპლანტის" ტრესტი, „საქსოფლტექნიკის" სიღნაღის რ-ნული გაერთიანება, მეფრინველეობის ფ-კა, მეცხოველეობის კომპლექსი. სანერგე მეურნეობა. 3 საშ. სკოლა, სამუსიკო სკოლა, ზოოვეტ. ტექნიკუმი, 4 საბავშვო ბაღი, 7 ბ-კა, კულტსახლი, საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

წობენი, ისტორიულ-გეოგრაფიული პუნქტი აღმ. საქართველოში, ახლანდ. დუშეთის რ-ნში, მდ. არაგვის მარცხ. ნაპირზე, დაბა ჟინვალსა და სოფ. ჩინთს შორის იყო. ტრადიციის თანახმად ქართველთა განმანათლებელმა ნინომ ამ ადგილებში გააქრისტიანა არაგვის ხეობის მთიელები: ჭართალელნი, ფხოველნი, წილკნელნი, გუდამაყრელნი, სხვ. ნინოს განაპირას მინდორზე აღმართულ 15 მ სიმაღლის კლდეს ხალხური გადმოცემით „ნინოს ქვა" ჰქვია. შუა საუკუნეებში წ. საეკლესიო გლეხებით დასახლებული სოფელი იყო. ადრინდ. შუა საუკუნეებში წ. ერქვა აგრეთვე მდ. არაგვის მარცხ. ნაპირზე, საგურამო-ხერკის ხეობ-ისი ჟინვალამდე მოსახლე თემს.

ლიტ.: გვასალია ჯ., არაგვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, «საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული», 1975, [ტ.] 5. ჯ. გვასალია.

წოდება, სოციალური ჯგუფი წინაკაპიტალისტურ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციებში, რ-ის წევრთა უფლება-მოვალეობები ადათით ან კანონმდებლობით იყო განსაზღვრული და მემკვიდრეობით გადადიოდა. გარეშე ეკონ. იძულების ხასიათი წინაკაპიტალ. ფორმაციებში აკანონებდა სხვადასხვა კლასისა და ფენების განსხვავებულ უფლება-მოვალეობებს. წოდებრივ ორგანიზაციას როგორც წესი, იერარქიული ხასიათი ჰქონდა და გამოიხატებოდა მისი წევრების მდგომარეობის ან პრივილეგიების უთანასწორობაში. საზ-ბის წ-ად დაყოფა მის კლასობრივ შემადგენლობასთან იყო დაკავშირებული, მაგრამ წ-თა რაოდენობა, როგორც წესი, კლასთა რაოდენობას აღემატებოდა. წ-ის ჩამოყალიბება ხანგრძლივი პროცესი იყო. სხვადასხვა საზ-ბაში სხვადასხვანაირად მიმდინარეობდა იგი და თითოეულ წ-ს განსაზღვრული სოც. ფუნქცია (სამხ., რელიგ., პროფ. და სხვ.) და კონკრეტული ცენზი ჰქონდა. კასტებივით განისხვლება როგორც წოდებრივი ორგანიზაცია, მაგრამ აქ მემკვიდრეობის პრინციპი შეურყეველია. წ-ში კი ეს პრინციპი ყოველთვის მტკიცედ არ ტარდებოდა. წ-ის წევრობის უფლების შეძენა შეიძლებოდა ფულით, უზენაესი ხელისუფლებისაგან ბოძების სახითაც გადაეცემოდა. წ. განსხვავდება აგრეთვე ისეთი კორპორაციებისაგან, რ-თა წევრობის უფლება მოიპოვებოდა პირადი დამსახურებით (მაგ., გარკვეული გამოცდების წარმატებით ჩაბარება, სამხ. სამსახურში წარმატებები და სხვ.). ევრო-

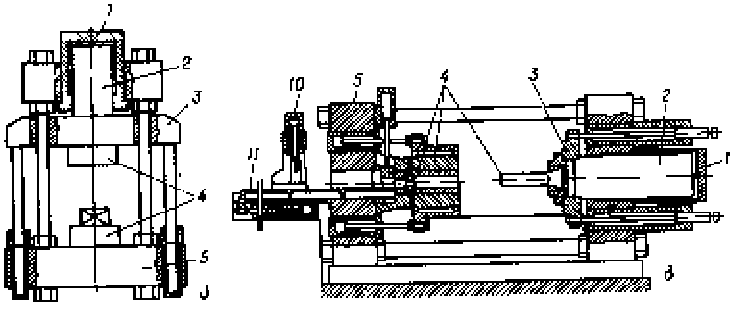

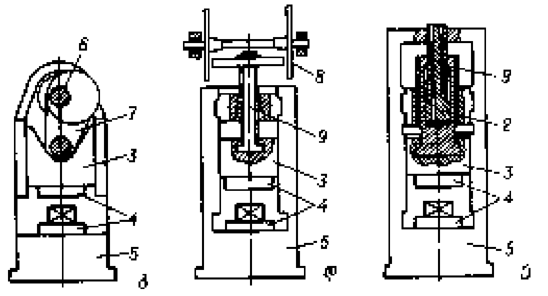

წნეხის წნეხის პრინციპული სქემები: ა—ჰიდრავლიკური ვერტიკალური, ბ—ჰიდრავლიკური ჰორიზონტალური, გ—მრუდმხარა, დ—ფრიქციული; ე—პნევმოხრახნიანი; 1—მუშა ცილინდრი, 2—დგუში; 3—ცოცია, 4—იარაღი; 5—საგდარი; 6—მრუდმხარა ლილვი; 7—ბარბაცა; 8—ფრიქციული გადაცემა; 9—ხრახნი; 10—მატრიცა-ლი, 11—გამომწნეხი მილისა

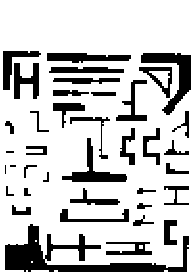

წნეხილი პროფილი ზოგ-ური სახის წნეხილი პრ-ფილი

ჯაში წოდებრივ პრინციპს საგრძნობლად არღვევდა სამღვდელოება, რადგანაც ამ წ-ის წევრობის განმსაზღვრელი იყო არა მემკვიდრეობა, არამედ პირადი ღირსება და გამორჩეული პიროვნული შესაძლებლობა. თითოეულ წ-ს ჰქონდა სხვისაგან განმასხვავებელი გარეგნული სიმბოლოები (სამკაული, ტანსაცმელი, გარეგნობა). ყალიბდებოდა აგრეთვე სპეციფ. წოდებრივი მორალი. წ-თა კონსოლიდაცია ხდებოდა როგორც მონათმფლობელურ, ისე ფეოდ. ფორმაციებში ბოლო სტადიაზე, როცა მიმდინარეობს აგრეთვე ამ ფორმაციათა წ-ების დაშლა და ახ. წ-ებით შეცვლა (მონათმფლობელური წყობილების რღვევის დროს), ან წ-თა გაქრობა (ფეოდ. წყობილების მოსპობასთან ერთად).

ანტ. სამყაროში წოდებრივმა დაყოფამ განსაკუთრებით მკვეთრი ხასიათი მიიღო რომის იმპერიაში, სადაც ოფიციალურად დაკანონდა სენატორთა, მხედართა და დეკურიონთა წოდებები.

წოდებრივი ორგანიზაციის კლასიკურ სახე-ბად ფეოდ. საფრანგეთს მიიჩნევენ. XIII ს. ბოლოსათვის აქ დასრულდა წ-თა იურიდიული ჩამოყალიბება. საზ-ბა დაეყო 3 წ-ებად: სამღვდელოების, თავად-აზნაურთა და მესამე წოდებად. თითოეული თავის წარმომადგენლებს გზავნიდა წოდებრივ წარმომადგენლობით ორგანოში — გენ. შტატებში. თითოეულ წ-ს მკაცრად განსაზღვრული უფლებები და პრივილეგიები ჰქონდა. სამღვდელოება და თავადაზნაურობა განთავისუფლებული იყო სახელმწიფო გადასახადებისაგან, ისინი სახელმწიფო თანამდებობების მიღების დროს სარგებლობდნენ უპირატესობით, მდაბიოთაგან გამოირჩეოდნენ განსაკუთრებული ცხოვრების წესით და სხვ. XVI ს. შუახანებისათვის საფრანგეთში იწყება წოდებრივი განკერძოებულობის რღვევა, რაც გამოიხატა „კეთილშობილთა" მეორე ტიპის წარმოქმნით და განსაკუთრებით თავად-აზნაურთა წ-ის მიერ სამხ. ფუნქციების დაკარგვით, რაც ადრე მხოლოდ მისი პრივილეგია იყო. დიდწილ თავად-აზნაურთა რიგების აღრევა, მდაბიო წარმოშობის მდიდრები, სახელმწიფო და სასამართლოს მოხელეები ხშირად წყალობის სახით აზნაურთა წ-ს იღებდნენ. წოდებრივი წყობილება მოსპო საფრანგეთის დიდი რევ. შედეგად.

რუსეთში წ-ები ჩაისახა ფეოდ. საზ-ბის ფორმირებასთან ერთად კიევის რუსეთში (X—XI სს.). ამ პერიოდში დამახასიათებელი იყო წოდებათა ჯგუფების სიმრავლე და სიჭრელე, არასიმყარე, შუალედური ფენის არსებობა. ფეოდ. დაქუცმაცებულობის ეპოქაში (XII—XV სს.) რუს. ცალკეულ სამთავროებში წ-ები ლეგალურად უფრო ჩამოყალიბებული სახით. წ-თა კონსოლიდაციის პროცესი უფრო საფუძვლიანი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს წარმოქმნისა და მისი წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიად ჩამოყალიბების ხანაში (XV—XVI სს.). ამ პერიოდში მიმდინარეობს იურიდ. ნიშნების წაშლა ორივე ანტაგონისტური კლასის (ფეოდალებისა და გლეხების) შიგნით. წ-თა კონსოლიდაცია რუსეთში დასრულდა აბსოლუტიზმის ეპოქაში (XVII—XVIII სს.). XVII ს. წ-თა სიები და „ბოიარული წიგნი" (1687) საფუძვლად დაედო მსახურეული ფენის მემკვიდრეობით წ-ად გადაქცევას. პეტრე I-ის დროს შემოიღეს „რანგების ტაბელი" (1722), რამაც შეასუსტა მემკვიდრეობითი პრინციპი. 1785 „წყალობის სიგელმა" განამტკიცა თავად-აზნაურთა წ-ის პრივილეგიები. ამ დოკუმენტით საზ-ბა იყოფოდა შემდეგ წ-ებად: თავადაზნაურობა, სამღვდელოება, გილდიის ვაჭრები, გლეხობა და მდაბიონი. თავადაზნაურობა და სამღვდელოება წარმოადგენდნენ პრივილეგირებულ („დაუბეგრავ") წოდებებს, ხოლო გლეხობა და მდაბიონი არაპრივილეგირებულ („დაბეგრილ") წ-ებს. 1917 თებერვლის ბურჟ. რევოლუციამ მოსპო წ.

აზიაში მრავალფეროვანი სოც. ფორმები არსებობდა. თუ ინდოეთში მკაცრი კასტური სისტემა ბატონობდა, ჩინეთში საერთოდ არ იყო მემკვიდრეობითი არისტოკრატია.

წ-მ, როგორც სისტემამ, რღვევა დაიწყო კაპიტალ. ურთიერთობის განვითარების შედეგად, მაგრამ წოდებრივი გადმონაშთები დღესაც იგრძნობა თანამედროვე ბურჟ. საზ-ბაში. მაგ., დიდ ბრიტანეთში არისტოკრ. ოჯახები უპირატესობას ინარჩუნებენ უმაღლესი განათლების, სახელმწიფო სამსახურის მიღების დროს. თვით აშშ-ში, სადაც არ განვლილა ფეოდ. ურთიერთობის ეტაპი, პურიტანებისა და პროტესტანტების უმაღლესი კლასის წარმომადგენლები სარგებლობენ მთელი რიგი პრივილეგიებით და განსაკუთრებულ სოც. ჯგუფს შეადგენენ.

საქართველოში წ-თა ისტორია რამდენადმე განსხვავდება ანტ. სამყაროს, შუა საუკ. დას. ევროპის, რუს. და აღმოსავლეთის ქვეყნების წ-თა ისტორიისაგან. ეს განპირობებულია აქ წინაკაპიტალ. ფორმაციების თავისებურებებით. საქართველოში არ ყოფილა ანტ. სამყაროსთვის დამახასიათებელი კლასიკური ხასიათის მონათმფლობელობა, ხოლო ფეოდ. ურთიერთობის განვითარება არაჩვეულებრივი საგარეო ვითარების შედეგად შეფერხდა და ვერ შექმნა წოდებრივ-წარმომადგენლობითი ორგანო, ვერ დამყარდა აბსოლუტიზმი. ამიტომ წოდებრივმა სტრუქტურამაც ვერ მიიღო ისეთი კლასიკური, ჩამოყალიბებული სახე, როგორიც მაგ., საფრანგეთში. საქართველოში წ., როგორც ჩანს, ჩაისახა ძვ. წ. I ათასწლეულის II ნახევარში კლასობრივი საზ-ბის ფორმირებასთან ერთად. კოლხეთისა და იბერია-ქართლის სამეფოებში სავარაუდოა შემდეგი განაწილებული წ-ები: ქურუმები (სას. წ.), წარჩინებულები (საერო არისტოკრატია), ჩაგრული წ-ები მიწები, დამოკიდებული მწარმოებლები (გლეხები?), „შეალდგურის" წოდება მოლაშქრე-მსახურები (სტრაბონის „მესამე გვარი"), იყვნენ აგრეთვე დამოკიდებული მწარმოებლები „ჩოიაბურები" (ლითონი მთელი, პირველყოფილ-თემური წყობილების გადმონაშთი).

ადრეფეოდ. ხანაში (IV — X სს.) საქართველოში გაბატონებული (ფეოდალთა) კლასი ჩამოყალიბდა აზნაურთა წ-დ (ე. ი. ამ შემთხვევაში კლასისა და წ-ის ცნება ერთმანეთს ემთხვევა). ის მკვეთრად ქონებრივად და პოლიტიკურად გამიჯნული სოც. კატეგორიისაგან დიდი (დიდებული) აზნაურების კატეგორია იჩენდა ტენდენციას ცალკე წ-დ ჩამოყალიბებულიყო ფეოდალთა კლასის შიგნით, რაც მოგვიანო განხორციელდა განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში. ჩაგრულ კლასში მიმდინარეობდა მისი ერთ წ-დ — გლეხობად (მიწაზე მიმაგრებულ დამოკიდებულ მწარმოებლად) კონსოლიდაციის პროცესი. თუმცა შერჩენილი გვხვდება „მდაბიურები" (ვაჭრობით), მაგრამ ჯერ კიდევ განაგრძობდნენ არსებობას „შეალდგურები" წ. მოლაშქრე-მსახურები ეკუთვნოდნენ ან აზნაურის, ან გლეხის რიგებს, მაგრამ განაგრძობდნენ არსებობას. სამღვდელოება და ვაჭრები საქართველოში არ ჩამოყალიბებულან ცალკე წოდებებად, ისინი შედიოდნენ ან აზნაურთა, ან დაბალ წ-ში.

XI ს-თვის დამთავრდა გაბატონებული კლასის კონსოლიდაცია მთელი საქართველოს მასშტაბით. ის ჩამოყალიბდა ორ წ-დ: დიდებულები (ფეოდ. კლასის მაღალი წ.) და აზნაურები (ფეოდალური კლასის დაბალი წ.). ჩაგრული კლასი ამ პერიოდში კონსოლიდირებულ იქნა ერთ წ-ად — ყმა-გლეხობად (ამრიგად, ამ შემთხვევაშიც კლასისა და წ-ების ცნებები დაემთხვა ერთმანეთს). ამ პერიოდის ქართული საზ-ბის წოდებრივი სტრუქტურა ასახულია „ბაგრატ კურაპალატის სამართალში" (XI ს.), ბექა-აღბუღას სამართალში (XIV ს.).

განვითარებული ფეოდალიზმის დაშლის სტადიაზე (XV—XVIII სს.) ფეოდალთა კლასის მაღალ წ-ს დიდებულების ნაცვლად შეადგენდნენ თავადები, ხოლო დაბალს — აზნაურები, მსახურთა „შეალდგური" წ. ძირითადად მოექცა გლეხთა კლასში. გლეხთა კლასი მთლიანად კონსოლიდირებული იყო ერთ წ-ად (ყმა-გლეხობად), რომელშიც გამოიყოფოდა სხვადასხვა სოციალური კატეგორია. ამ პერიოდის ქართული საზ-ბის წოდებრივი სტრუქტურა ასახულია XVIII ს. საკანონმდებლო ძეგლში — „სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა".

საქართველოში წ-თა შორის გადაულახავი ზღუდე არ იყო, კასტური კარჩაკეტილობა აქ წ-ს არ ახასიათებდა. ცვალებადი იყო წ-ის შემადგენლობა ადრინდ. ფეოდ. ხანაში, როცა კრისტალდებოდა საზ-ბის ფეოდალიზაციის პროცესი, და XVIII ს. II ნახ. ამ საქართველოში, როცა შეიმჩნეოდა ბურჟ. ნასახების ჩასახვის ტენდენციები. ამ დროს გაჩნდნენ ახ. თავადები და აზნაურები მდიდარი ვაჭრების, მეფეთა მსახურების და მეწინავეების წრიდან. წ-თა შემადგენლობის ცვლას შუა საუკ. საქართველოში ხელს უწყობდა აგრეთვე სხვა საშინაო და საგარეო ფაქტორები: ბრძოლა სამეფო ხელისუფლებასა და ფეოდ. არისტოკრატიას შორის და ამის შედეგად მეფის მიერ წინააღმდეგთა დამცრობა და ერთგულთა აღზევება; ქვეყნის ეკონ. და პოლიტ. გავლენის ზრდა და ამის შედეგად მოსახლ. ნაწილის სოც. აღზევება. თამარის პირველი ისტორიკოსი გადმოგვცემს: „გააზნაურნეს ქვეყნის მიწიერნი, განდიდებულნი აზნაურნი, გახელმწიფდნენ დიდებულნი". ამას ხელს უწყობდა აგრეთვე უცხოელთა ბატონობისა და ქვეყნის ანარქიის პერიოდში შეძლებულთა აღზევება და ძვ. არისტოკრატიის დამცრობა.

შუა საუკ. ქართული კანონმდებლობით წოდებრივი რანგი დამოკიდებული იყო ჩამომავლობისა და სამსახურეობრივ მდგომარეობაზე, ბატონთან ურთიერთობისა და ყმა-გლეხების რაოდენობაზე, მამულის სიმდიდრეზე. ფეოდალური საზოგადოების შესაძლო თაობა აც... ცრობდა სოც. რანგითაც.

წ-ს შორის წარმოიქმნა კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლა, რაც საზ. პროგრესის ძირითად მამოძრავებელ ძალას წარმოადგენდა.

რუსეთთან შეერთების შემდეგ, XIX ს. 20-იან წლებში, მოხდა საქართველოს ფეოდ. კლასის კონსოლიდაცია ერთ, თავად-აზნაურთა წ-დ, რაც იურიდიულად გაფორმდა რუს. „დეპუტაციის" მიერ შედგენილი სიებით (1827).

XIX ს. 60—70-იანი წწ. ბურჟ. რეფორმების შემდეგ მაინც დარჩა მემამულეთა მიწათმფლობელობა და თვითმპყრობელობა, რამაც განაპირობა წ-თა შენარჩუნება 1917 წლამდე. წ-ები მთლიანად და საბოლოოდ გააუქმა ოქტ. სოციალ. რევოლუციამ. საქართველოში წოდებრიობის ნაშთები მთლიანად მოისპო საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ (1921).

ნ. შოშიაშვილი

წოდება, სსრკ-ში სპეციალური სახელწოდება, რასაც ანიჭებს კომპეტენტური სახელმწიფო ორგანო, ორგანიზაცია და სხვ. წ. ადასტურებს ცალკეული მოქალაქის თუ კოლექტივის დამსახურებისა და აგრეთვე პროფ.-სამსახურებრივ, სამეცნ. ან სპორტული კვალიფიკაციის დონეს. აღიარებს არსებობს საპატიო წ., სამხ. წ., სამეცნ. წ. (იხ. სამეცნიერო ხარისხები და წოდებები), სპორტ., პერსონალური, საპროფ. და სხვა წ-ები, მ. შ. სხვადასხვა პრემიისა და კონკურსის ლაურეატის წ., პროკურატურის მუშაკებს ენიჭებათ საკლასო ჩინები (იხ. სტ. პროკურო-

ტიპი, ვრცელდება და მათი ამაღლებული დაბადებულია, საქართველოსა და მსოფლიოს დიდი ოსტა-ტების შემოქმედებაში – დოქუმენტალურ-ერთეულები.

წმიდანების სამონასტრო, აუტონომიურად ცენტრალიზებული მმართველობის სამეურნეო მოსამსახურეებისა და სასულიერო ყმა-გლეხებით მათი სახელმწიფოსგან მიღებული მამულებით, ზიარებული და სხვა საეკლესიო მიწებით, ღვთაებრივი მსახურების ან სამონასტრო საზოგადოებრივი ყმა-გლეხობის, აგრეთვე მამულების შესყიდვით. წ. ს. გაერთიანებული უფლებრივ-ეკონომიკურ სამრეკლო-სამონასტრო მეურნეობაში. წ. ს. განვითარება XV–XVI სს-ში და დაკავშირებულია ფეოდალური ურთიერთობების ჩამოყალიბებასთან რომ. არშაში წ. ს. აღორძინდა XVI ს. შუა წლებში შემოიღეს სხვა შეზღუდული ძალებით სალაროი: მატროსის, სერჟანტის, ზემდეგის და სხვ. წოდებების მინიჭების წესი განსაზღვრავს სხვა თავდაცვის მინისტრი პრომოუშენისა და მიზნების. უმცროსი და უფროსი ოფიცრების შემადგენლობის საბჭოს მიერ დადგენილი წესით ანიჭებენ უმაღლესი ოფიცრების შემადგენლობის საბჭო წოდებას გენ.-პოლკოვნიკისა და ადმირალის ჩათვლით სსრკ მინისტრთა საბჭო ანიჭებს არმიის გენერლის, ავიაციის მარშლის, მარშლისა და მთავარი მარშლის, ფლოტის ადმირალის, საბჭ. კავშირის ფლოტის ადმირალის, საბჭ. კავშირის მარშლის, საბჭ. კავშირის გენერალისიმუსის საბჭ. წოდებას ანიჭებს სსრკ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმი.

წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქია, იხ. *მონარქია.*

წოდორეთი, სოფელი მცხეთის რ-ნში (დუშეთის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის აღმ. კალთაზე, ზ. დ. 800 მ, მცხეთიდან 7 კმ. ტყიბულის მეურნეობა-მებოსტნეობის საბჭ. მეურნეობა. ცნობილია წმ. გიორგის სამ. ეკლესია (8 კმ) 3 გვერდითი საქართველოს საქართვ. სამონ. მცხეთის საბჭ. სხვა 8 ს. ბ-კა.

წოვათა, ოფიციალური ერთ-ერთი დასახლებული, რომელიც უფრო მეტად მიწის ნაკვეთზე საზოგადოების ტერიტორიულად (ის სპ. *ქართველები*) დასახლებული რამდენიმე სოფელი XIX ს. დასაწყისში ბაციანის ველზე ჩამოსახლდნენ (ახლანდ. სოფ. ზემო ალვანი) იხ. წ.-ის ენა ახლა ბაცბური.
ლ. მეგრელიშვილი

წოვა-თუშები, იხ. *ქართველები.*

წოვათუშური ენა, იხ. *ბაცბური ენა.*

წორი, სოფელი ონის რ-ნში (უწერის სოფსაბჭო), მდ. ჯეჯორის (რიონის შენაკადი) მარჯვ. ნაპირას ზ. დ. 940 მ, ონიდან 2 კმ. უფროსი წვერი მეურნეობის საბჭ. მეურნეობა, საშ. სკოლა, ქ. ინ-ტი, ბ-კა.

წორტლა, სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის რ-ნების სოფლების ზემო წელისა და ქვემო წელის სოფ. სახელწოდება.

წონა, ძალა, რ-ითაც სხეულზე ძალის ველში უძრავ სხეული მოქმედებს საყრდენზე ან პირიზონტალურ საყრდენზე, რომელიც აბრკოლებს სხეულის თავისუფალ ვარდნას. ერთგვაროვნად სხეულის წ. P მასაზე მოქმედი სიმძიმის ძალის ტოლია, ე. ი. $P=mg$, სადაც m არის სხეულის მასა, g — თავისუფალი ვარდნის, ანუ სიმძიმის ძალის, აჩქარება. რადგანაც სხეულის მასა მუდმივი სიდიდეა (ჩვეულებრივ პირობებში), ხოლო g მნიშვნელობა დედამიწაზე განედისა და ზღვის დონიდან სიმაღლის მიხედვით იცვლება, ამიტომ სხეულის წ.-ც შესაბამისად იცვლება. g მნიშვნელობა და მასთან ერთად წ.-ც დამოკიდებულია თავისი ღერძის ირგვლივ დედამიწის ბრუნვით განპირობებულ აჩქარებაზე ამ მიზეზით სხეულის წ. ეკვატორზე (1/288)-ით ნაკლებია, ვიდრე პოლუსზე

დედამიწის ზედაპირის მახლობლად ძლიერ არეში g მნიშვნელობა შეიძლება მეტნაკლებად ჩავთვალოთ, ხოლო სხეულის წ. — თავისი მასის პროპორციულად. ამის საფუძველზე მ. შ. რიცა სხეულის მასებს ზომავენ *ბ ე რ ე ტ ე ბ ი ს ა ს წ ო რ ი თ* მათი აწონის შედეგებით, ამასთანავე, g მნიშვნელობა ასეთივე სხეულისა და საწონისათვის ერთი და იგივეა. *ზ ა მ ბ ა რ ი ა ნ ი ს ა ს წ ო რ ი თ* ზომავენ სხეულის წ.-ს. ამ სასწორის მეშვეობით სხეულის მასა რომ გავიგოთ უნდა ვიცოდეთ g სიდიდე აწონის ადგილზე. წ. და მასა სხვადასხვა ფიზ. სიდიდეა. მასა ვაიგივება არ შეიძლება მათ ზომავენ სხვადასხვა ერთეულით. წ.-ს ძალის ერთეულებით (დინ, ნ, კგძ, ტძ და სხვ.), ხოლო მასას — მასის ერთეულებით (გ, კგ, ტ და სხვ.).

იმოძრავე ან აირისებრ გარემოში ჩაძირულ სხეულზე, გარდა სიმძიმის ძალისა, მოქმედებს არქიმედეს ძალაც (იხ. *არქიმედეს კანონი*), ამიტომ, მაგ. ზამბარიანი სასწორი ჰაერში უფრო ნაკლებ წ.-ს აჩვენებს, ვიდრე ვაკუუმში. ზუსტადიანი სასწორებისთვის ამგვარი გასწორებებიც დამოკიდებული იქნება სასწორისა და ასაწონი სხეულის სიმკვრივეზე.

ღერძულში უძრავი სხეული, რ-იც მასთან ერთად მოძრაობს ვერტიკალურად a აჩქარებით, წ. იქნება მოქმედებს $P=m(g\pm a)$ ძალით (პლუს ნიშანი გამოიყენება ზემოთ მოძრაობისას, მინუს — ქვემოთ მოძრაობისას). რაც წ.-ის გადიდებას (გადატვირთვას) ან შემცირებას ეკვივალენტურია. ლიფტის თავისუფალი ვარდნისას ($a=g$) მყარდება უწონობის მდგომარეობა. ასეთივე მდგომარეობა ნებისმიერი სხეულისთვის, რ-იც თავისუფლად და წინსვლით მოძრაობს გრავიტაციულ ველში (რაკეტა, თანამგზავრი და სხვ.)

წონიანი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის რ-ნში, რაჭის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ჯვრისლისის მარცხ. შენაკადის სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., ბითეთა, დოდოთი, ელიაწისა, ერწოა, ცხრადეკა, ხაღიდიანი, ხამდალგოში, ხუცათა). ზ. დ. 1780 მ, ჯავიდან 28 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 40 კმ. წონის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, ფელდშერპ.

წონია, *ბ უ ბ ა ს კ ლ დ ე,* მრავალფენიანი (აშელის, მუსტიეს, მეზოლითის, პრეისტორიის და ფეოდ. ხანის) არქეოლოგიური ძეგლი მდებარეობს იმკ. ზემო ქართლის (ახლანდ. ჯავის რ-ნი, სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქი) ტერიტორიაზე, მდ. ყვირილის სათავესთან, ზ. დ. 2100 მ სიმაღლეზე წარმოადგენს კარსტული წარმოშობის მღვიმეს, რ-ის სიგანეა 90 მ, სიმაღლე მისასვლელთან — 15 მ. აღმოაჩინეს და სწავლობდნენ 1958–61, 1965, 1968 (ხელმძღვ. ა. კალანდაძე), 1977–78 (ხელმძღვ. დ. თუშაბრამიშვილი). დადგენილია 20 კულტურული ფენა (საერთო სისქე 4,5 მ). აშელური ხანის ზედა ფენაში ნაპოვნია სხვადასხვა ქანისაგან დამზადებული ქვის იარაღი (მ. შ. ხელცულები, საჩეხი იარაღი, სახოკ-საფხეკები), ცხოველების იარაღი და კლდეები). აშელური ხანის II ფენაში ნაპოვნი ნამოგნია ანაჭდეული წ.-ის მუსტიერულ ფენებში აღმოჩენილი ქვის ნაწარმი განეკუთვნება ლევალუაზურ, ლამელურ ინდუსტრიას და ფარულის. კულტურა I–II, ხეგრაფის ძეგლებთან ერთად გარკვეულ ჯგუფს ქმნის შუაპლეისტოცენური ხანის ქვის ნაწარმებთან ალსანიშნავია ზუსტადაკავშირებული (გრავეტის ტიპის) ლანები აშელური, მუსტიერული და მეზოლითური ნასახლარის მონაპოვრით ჯგუფს მიეკუთვნება. წ.-ის მღვიმის ფაუნა ძუძუმწოვართა და ფრინველთა 22 სახეობით წარმოდგენილი: გამოქვაბულის ხვლის, ტურის, მღვიმის დათვის, მღვიმის ლომის, ღორის, ირმის, კავკასიური ჯიხვის, ცხვრის, ბიზონის და სხვ. ნაშთი. წ.-ის მღვიმის ფაუნისათვის დამახასიათებელია ცივი ჰავის მოყვარული ცხოველების არარსებობა. აშელური ფენები წარმოქმნილია რისაურიმის გამყინვარებათაშორისი ეპოქის დასაწყისში ან რისის გამყინვარების რომელიღაც პერიოდში. მუსტიერული ფენა ეგრეთ I ნახევარს განეკუთვნება მეზოლითური ფენის წარმოქმნა ჰოლოცენის ეპოქაში უნდა მომხდარიყო.

ლიტ.: Каландадзе А. Н., Цонская пещера в её куль-тура, «საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე», 1965, ტ. 1, Каландадзе А. Н., Тушабрамишвили Д. М., Цонская пещера, წგნ. Археология и палеография раннего палеолита Крыма и Кавказа, М., 1978.
დ. თუშაბრამიშვილი

წონასწორობის თეორია, ანტიდიალექტიკური, ეკლექტიკურ-მექანისტური თეორია, რ-ის თანახმად, მოვლენათა არსებობისა და განვითარების შინაგანი წყარო წონასწორობა და ჰარმონია.

წ. თ. უარყოფს შინაგან წინააღმდეგობებს საზ. ცხოვრებაში, მისი მომხრეების (ა. ბოგდ., ა. ბუხარინი და სხვ.) აზრით, საზ-ბისათვის დამახასიათებელია მხოლოდ გარეგანი წინააღმდეგობა, წინააღმდეგობა ბუნებასთან. ამ წინააღმდეგობათა გადაჭრის ხასიათი განსაზღვრავს საზ. ორგანიზმის ფუნქციონირებას და მისი განვითარების ლონეს ამასთანავე ვი საზ-ბის ელემენტთა საზ. ჯგუფების ერთიანობა, წონასწორობა და ჰარმონია მათ შორის. წ. თ. უარყოფს კლასობრივ ბრძოლას, როგორც ანტაგონისტური საზ-ბის მამოძრავებელ ძალას, აღიარებს კლასობრივი მშვიდობისა და თანამშრომლობის იდეას. წ. თ.-ის მიხედვით სახელმწიფო არის არა ეკონომიკურად გაბატონებული კლასის პოლიტ. ბატონობის ორგანო, არამედ კლასების შერიგების ორგანო. „ზეკლასობრივობაზე დაფუძნებული პოლიტიკოსების აზრით, წესრიგი არის სწორედ კლასების შერიგება“ (ლ ე ნ ი ნ ი ვ., თხზ., ტ. 25, გვ. 473).

წ. თ. კაპიტალიზმის სოციალიზმში „მშვიდობიანი შეზრდის“ თანამედროვე ბურჟ. კონცეფციების ერთ-ერთი წყარო.
ბ. ლეჟავა

წონასწორობის მდგრადობა, წონასწორობაში მყოფი მექანიკური სისტემის უნარი მცირე შეშფოთების (შერყევა, ბიძგი) შემდეგ დაუბრუნდეს თავის წონასწორულ მდებარეობას. ჩვეულებრივ, მცირე შეშფოთების დროს მდგრადი წონასწორობის მდებარეობაში მყოფი სისტემის წერტილები თავისი წონასწორობის მდებარეობის მახლობლად ასრულებენ მცირე რხევებს, რ-ებიც წინააღმდეგობის შედეგად დროის მიხედვით მიილევა და წონასწორობა აღდგება. მყარ კონსერვატიული სისტემებისთვის წ. მ.-ის საკმარისი პირობას განსაზღვრავს ლაგრანჟ–დირიხლეს თეორემით, რ-ის თანახმად, წონასწორობა მდგრადია, თუ წონასწორობის მდებარეობაში სისტემის პოტენციური ენერგია მინიმალურია.

წონასწორობის ორგანოები, ცხოველებისა და ადამიანის ის ორგანოები, რ-ებიც აღიქვამენ სხეულის სივრცეში მდებარეობის შეცვლას, აგრეთვე ორგანიზმზე მოქმედი აჩქარების და გრავიტაციული ძალების ცვლილებას. *უ ხ ე რ ხ ე მ ლ ო ე ბ ი ს* წ. ო.-ის სტატოცისტები ანუ სასმენი ბუშტუკები, რ-ებიც სხვადასხვა აგებულებისა და მდებარეობის არიან სტატოლიტებში მოთავსებულია განსაკუთრებული მყარი წარმონაქმნები — სტატოლითები. სტატოცისტის შიგნითა ღრუ, როგორც წესი, ამოფენილია წამწამებიანი მგრძნობიარე უჯრედებით. მწერებში ნამდვილი სტატოცისტები აღმოჩენილი არ არის. ზოგ წყლის ბაღლინჯოში სტატოცისტების როლს ასრულებს მგრძნობიარე ბეწვებით დაფარული სხეულის გარეთა უბნები, რ-ებიც ჰაერის ბუშტუკებს აკავებენ (ე. წ. [illegible] სტატოცისტები) განსაკუთრ-

ბით რთულად მოწყობილი წ. ო. აქეთ თავისებურ მოლეკულებს წონასწორობის მრავალი რეცეპტორი ეგზავნებს 2 ტიპის სიგნალს — სტატიკურს და დინამიკურს. ხ ე რ ხ ე მ ლ ი ა ნ ე ბ ი ს ა და ა დ ა მ ი ა ნ ი ს წ. ო.-ის ვესტიბულური აპარატი, რომის რეცეპტორული ნაწილი მოთავსებულია შიგნითა ყურში (იხ. აგრეთვე ნახევარრკალოვანი არხები). წონასწორობის რეცეპტორებიდან წამოსული სიგნალები, რომლებიც დაკავშირებულია სხეულის მდებარეობასთან ან აჩქარებასთან, აღიძვრება ოტოლითების, კუპულების ან ენდოლიმფის გადაადგილების შედეგად მგრძნობიარე ბეწვებიან უჯრედებზე. გაღიზიანებისას ცენტრ. ვესტიბულური მექანიზმის რთული ორგანიზაცია, მათი მრავალრიცხოვანი კავშირები ნათხემთან და რეტიკულურ ფორმაციასთან უზრუნველყოფს სხვა ანალიზატორებთან ფუნქციურ ურთიერთკავშირს. ადამიანის წონასწორობის დარღვევა აღინიშნება ვესტიბულური აპარატის გაღიზიანებისა და დაავადების დროს (თავბრუ, მენიერის დაავადება, ზღვის ავადმყოფობა).

გ. ბაკურაძე

წონასწორობის პროფილი, 1. მდინარის კალაპოტის გასწვრივი პროფილი, რომელიც სტაბილური ეროზიის ბაზისის პირობებში ყალიბდება. „წ. პ." პირობითი ცნებაა და წარმოადგენს კალაპოტის ზედაპირულ ფორმას, რის გამომუშავებისაკენ ისწრაფვის მდინარის ეროზიული მოქმედება (იხ. ეროზია). 2. ზღვის ან ტბის სანაპირო ზონის თეორიულად შესაძლო ფორმა, რომელიც ყალიბდება ზვირთცემისა და დინებების ხანგრძლივი მოქმედების შედეგად. 3. მთის კალთის ზედაპირული ფორმა (ოდნავ ჩაზნექილი), რომლის გამომუშავებაზე ჩამორეცხილი ნატანი და კალაპოტური ნაკადები.

ი. ტინტილოზოვი

წონასწორობის ფიგურა, გეომეტრიული ფორმა, რომელსაც იღებს სითხე დამყარებული მოძრაობისას, ე. ი. როცა ის მოძრაობს როგორც მყარი სხეული თავისი საკუთარი გრავიტაციული ველის ან დამატებით გარე სხეულების მიზიდულობის გავლენით. ამასთან დაკავშირებით ისმება ორი ძირითადი პრობლემა: 1. მბრუნავი სითხეების სხვადასხვა წ. ფ.-ის არსებობის შესახებ და 2. წ. ფ.-ების მდგრადობის შესახებ მათი მცირე შეშფოთებისას. ა. ლიაპუნოვმა შეძლო ერთგვაროვანი და არაერთგვაროვანი მბრუნავი სითხეების და ე. წ. მაკლორენისა და იაკობის ელიფსოიდების მდგრადობის მათ. თეორია.

ერთგვაროვანი სითხის წ. ფ.-ის არსებობისათვის ჟ. ა. პუანკარემ დაადგინა, რომ ბრუნვის ω კუთხური სიჩქარის ზედა საზღვარია $\sqrt{2\pi\gamma\rho}$, სადაც γ გრავიტაციული მუდმივაა, ხოლო ρ — სითხის სიმკვრივე.

ასტრონომიაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ე. წ. როშის პრობლემას ერთგვაროვანი მბრუნავი სითხის ელიფსოიდური ან მასთან მიახლოებული წ. ფ.-ების არსებობის შესახებ, როდესაც ამ სითხეს იზიდავს მატერ. წერტილი, რომელიც წრიულ მოძრაობას ასრულებს სითხის მასის ცენტრის გარშემო იმავე კუთხური სიჩქარით, როგორითაც ბრუნავს სითხე. ამ მოდელისა და მისი ანალოგების განხილვით ხდება პლანეტებისა და ორმაგვარსკვლავების წ. ფ.-ების განხილვა და მოქცევასთან დაკავშირებული საკითხების შესწავლა.

ჯ. დარვინმა და ჯ. ჯინსმა შექმნეს ცალკეული სხეულების წ. ფ.-ის მდგრადობის მიახლოებითი თეორია.

ლიტ.: Субботин М. Ф., Курс небесной механики, т. 3, М.—Л., 1949; Чандрасекхар С., Эллипсоидальные фигуры равновесия, пер. с англ., М., 1973.

წონასწორობის შეგრძნება, სტატიკური შეგრძნება, მთელი სხეულის სივრცეში მდებარეობისა და მოძრაობის შეგრძნება. შეგრძნება იმისა, თუ რა მდგომარეობაშია სხეული — გამართულია თუ დახრილი, რამდენადაა დახრილი, უძრავადაა თუ გადაადგილდება სივრცეში, საითკენ და რა სისწრაფით მოძრაობს იგი და ა. შ. წ. შ.-ის რეცეპტორები მოთავსებულია შიგნით ყურში, ე. წ. ლაბირინთში — ვესტიბულარულ ორგანოში სამი ნახევარრკალოვანი არხით. შეგრძნების ფიზიოლ. საფუძველია არხების კედლებზე განლაგებული ბეწვებიანი გაღიზიანება ენდოლიმფით და ვესტიბულის პარკუჭების კედლების გაღიზიანება კრისტალებით (ოტოლითებით). ლაბირინთის განვითარებული აგზნება მთლიანად სხეულის სივრცეში თავის მდგომარეობის ან მოძრაობის განცდას იძლევა, ხოლო თუ მას ემატება სხეულის მიმართ თავის მოძრაობა, აღმოცენებული კინესთეზიური შეგრძნებები და მხედველობითი ინფორმაციის თანდართვა წარმოქმნის სხეულისა და მისი ნაწილების სივრცეში მდგომარეობისა და მოძრაობის შესახებ.

გ. კეჩხუაშვილი

წონასწორული პროცესი, იგივეა, რაც კვაზისტატიკური პროცესი.

წოფიანისი, სოფელი აჭარის ასსრ ქედის რ-ნში (ზვარის სოფსაბჭო). მდ. აჭარისწყლის მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 275 მ, ქედიდან 8 კმ. კოლ-მა (მევენახეობა, მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბ-სახლი (კინოდანადგარი), სამედიცინო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

წონითი ანალიზი, იგივეა, რაც გრავიმეტრული ანალიზი.

წორბისი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ზნაურის რ-ნში (ყორნისის სოფსაბჭო). მდ. ალმასიანიანის ფრონეს მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 995 მ, ზნაურიდან 12 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 21 კმ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი. სოფელში შემონახულია XVII ს. ციხე-კოშკი, I და II საუკუნის შესახლებელი ... აქვს კედლებში უხვადაა დატანებული სათოფურები და სარკმლები და სამოურავო ... [illegible]

წოში, სოფელი მარნეულის რ-ნში (ხოჯორნის სოფსაბჭო), მდ. ... დებედისა და შულავერის წყალგამყოფზე, მდ. ბახთამაწყლის (დებედის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. მთით ზ. დ. 760 მ, მარნეულიდან 37 კმ, სადახლოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. ხოჯორნის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბ-სახლი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. შუა საუკ. ციხე.

წოში I, ბრინჯაოს ადრეული და ადრინდელი რკინის ხანის ძეგლი სოფ. წოშის (მარნეულის რ-ნი) მახლობლად, ბახთამაწყლის მარცხ. ნაპირზე. წარმოადგენს გამარმარილოებული ქირქვის ნაპრალში მოწყობილ ღია ტიპის ძეგლს, სადაც აღმოჩნდა ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ცხოვრების კვალი. აღმოჩენილია 1957 (ა. კახ. ნ. ბერძენიშვილი), გათხრილია 1957—58 (გ. გრიგოლია). კულტ. ფენის სიმძლავრე 3 მ-ზე მეტია. გამოვლინდა 6 საცხოვრ. ჰორიზონტი, რომელიც ერთმანეთისაგან მხოლოდ მდგრადობით გამოირჩევა. მოპოვებულია 2800 ქვის ნივთი (მ. შ. ნუკლეუსები, ანატკეცები, სახოკები, წვეტანები და სხვ.). წ. I-ის ქვის ინდუსტრია არაღმაკალეაზური, ორიგინალურია, ახლოს დგას მუსტიეს კულტურის ... ვარიანტთან და ზაგროსის ... ... ქვედა პალეოლითური ძეგლების ... წ. I-ში დადგენილია ცხოველთა 111 სახეობა. წ. I-ის ფაუნა ... მამონტი, ... ცხენი და ვირი, ნადირი, ... და სხვ.

ლიტ.: გრიგოლია გ., ძველი ქართლის პალეოლითი (დამწიფული გამოქვაბულები ... 1), თბ., 1963; Тушабрамишвили Д. М., Палеолит в Грузии, «საქართველოს მეცნიერებათა და გამოქვაბულების...», 1981, ტ. 9

დ. ტუშაბრამიშვილი

წოშის ციხე, შუა საუკუნეების ციხესიმაგრე აღმ. საქართველოში, ქვემო ქართლში, ისტ. სომხითში, მდ. ბახთამაწყლის (მდ. ხრამის) მარცხ. ნაპირზე (ახლანდ. მარნეულის რ-ნის სოფ. სადახლოს დას. 7 კმ-ზე). წ. ც.-ის მიდამოებში ადამიანის ცხოვრების კვალი ქვედა პალეოლითის ხანიდან დასტურდება, აქაური დანგრეული გამოქვაბული,—შუა ... ხანის სადგომია. წ. ც.-ის მიდამოებშივეა ზედა პალეოლითის და ენეოლითის ხანის, გვიანბრ. ბრინჯაოსა და ადრინდ. რკინის ხანის ნამოსახლარები.

წ. ც. ფუნქციონირებდა VI—XIII სს-ში. სიმაგრე კლდეზე მთაზეა აგებული, შემორჩენილია ზედა ციხის ნანგრევები და გალავნის ფრაგმენტები, რომლებიც კლდოვანი ფერდობის ... ... ზედა ციხეში 2 სათავსოა და 4 ნახევრად წრიული ბურჯი. აქვეა საცხოვრ. კომპლექსების ნაშთები და მეორე ... ნანგრევები კლდეკარში, ზღუდის წყობაში და სხვა ნაწილების შენებისას გამოყენებულია უფრო ადრეული „ციკლოპური" კედლები.

წ. ც.-თან ნასოფლარია შემორჩენილია ორი დარბაზული ტიპის საყდარი, რომლებიც VI—VII სს-ით თარიღდება.

ლიტ.: გრიგოლია გ., ტატიშვილი ლ. თ., ქვემო ქართლის ... ძეგლები, «საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული», 1960, [ტ.] 1; ცქიტიშვილი ბ., წოში (ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევი), თბ.

დ. ბერძენიშვილი

წოფორი, წ ო ბ ო ფ ო რ ი, ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი, ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული შუა საუკუნეების აღმ. საქართველოში, ქვემო ქართლში, ისტ. სომხითში (ახლანდ. მარნეულის რ-ნის ტერიტორიაზე). მოიცავდა მდ. ბახთამაწყლის (მდ. ხრამის) ... მდ. დებედის ქვემო წელამდე (მიახლოებით, რომ ... ... ქვემო წელით) სახელწოდება „წ." მომდინარეობს რეგიონის ცენტრის — წოშის ციხისაგან და სომხური სიტყვისაგან „ფორი" (ხეობა) ... ... წ. ... ... წ.-ზე გადიოდა ქართლიდან სომხეთში მიმავალი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გზა. დაახლ. X ს-ში წ.-ში აშენდა ხოჯორნის ციხე, რომელიც მხარის ახალი ცენტრი გახდა.

ლიტ.: ბერძენიშვილი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (ქვემო ქართლი), ნაკვ. 1, თბ., 1979.

დ. ბერძენიშვილი

წოწქი, ისტორიული სომხეთის ერთ-ერთი ოლქის სომხური სახელწოდება. მდებარეობდა ... (ყარსის) და ... მთის.

წრე, წრეწირით შემოსაზღვრული და მისი ცენტრის შემცველი სიბრტყის ნაწილი. წ.-ის ფართობი ტოლია πR^2, სადაც R არის წრეწირის რადიუსი, ხოლო π —

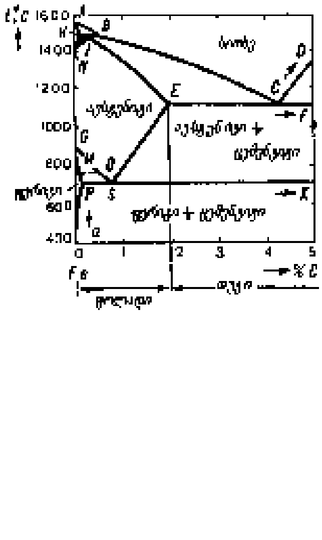

წონასწორობა რკინა-ნახშირბადის სისტემის მდგომარეობის დიაგრამის ნაწილი, რომელიც შეესაბამება ფოლადებს.

წრეწირის სიგრძის ფარდობა მის დიამეტრთან იხ. აგრეთვე პი, წრის კვადრატურა.

წრე, სოფელი ადიგენის რ-ნში (ადიგენის სადაბო საბჭო). მდ. ქვაბლიანის ხეობაში ზ. დ. 1250 მ, ადიგენიდან 1.5 კმ, ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 26,5 კმ. ადიგენის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბიბლიოთეკა, კლუბი.

წრეწირი, ჩაკეტილი ბრტყელი წირი, რ-ის ყველა წერტილი ერთი და იმავე მანძილითაა დაშორებული მოცემული წერტილიდან (წ-ის ცენტრი). ამასთან ეს წერტილი მდებარეობს იმავე სიბრტყეში, რომელშიც მდებარეობს წირი. R მონაკვეთს, რ-იც აერთებს წ-ის ცენტრს მის ნებისმიერ წერტილთან, ეწოდება წ-ის რადიუსი. წ-ის სიგრძის ფარდობა მის დიამეტრთან მუდმივი სიდიდეა და აღინიშნება π ასოთი, $\pi=3,14159...$ (იხ. პი). მისი სიგრძე გამოისახება ფორმულით $l=2\pi R$.

წრეწირის (წრის) დაყოფა n ტოლ ნაწილად, მათემატიკის ერთ-ერთი უძველესი ამოცანა მხოლოდ ფარგლისა და სახაზავის საშუალებით წრეწირის (წრისა) n ნაწილად დაყოფის შესახებ. ძვ. ბერძენმა მათემატიკოსებმა იცოდნენ წრეწირის დაყოფა 3, 5, 15 ნაწილად და მიღებული მრავალკუთხედების გვერდების უსასრულო გაორკეცება. XVIII ს. ბოლოს კ. გაუსმა დაამტკიცა, რომ ფარგლისა და სახაზავის საშუალებით წრეწირი შეიძლება დაიყოს 17 ნაწილად, საზოგადოდ კი n ნაწილად, რ-იც შეიძლება წარმოვადგინოთ $n=2^{2^k}+1$ სახით, სადაც n არის მარტივი რიცხვი ან ტოლია სხვადასხვა ასეთი რიცხვის და 2-ის ნებისმიერი ხარისხის ნამრავლისა. მანვე დაამტკიცა, რომ აღნიშნული რიცხვებისაგან განსხვავებული რიცხვისათვის არ შეიძლება წრეწირის შესაბამისი რაოდენობის n ნაწილებად დაყოფა (როცა $k=0, 1, 2, 3, 4$ მიიღება მარტივი რიცხვები $n=3, 5, 17, 257, 65537$, როცა $k=5, 6, 7$, — შედგენილი რიცხვები). წ. დ-ის ამოცანა $x^n-1=0$ ორწევრა განტოლების ამოხსნის ეკვივალენტურია. წ. დ. ფარგლისა და სახაზავის საშუალებით შესაძლებელია მხოლოდ მაშინ, როცა ამ განტოლების ყველა ფესვი შეიძლება მიიღოთ კვადრატული და წრფივი განტოლებების თანმიმდევრული ამოხსნით.

წრთობა, მასალათა თერმული დამუშავება — მათი გახურება გარკვეულ ტემპერატურამდე, დაყოვნება და სწრაფად გაცივება. წ-ის მიზანია მასალის მაღალტემპ-რული მდგომარეობის — სტრუქტურის — ფიქსაცია ან ნელი გაცივების დროს მიმდინარე არასასურველი პროცესების თავიდან აცილება. წ. შეიძლება ჩატარდეს მხოლოდ იმ ნივთიერებებს, რ-თაც წონასწორობის მდგომარეობა მაღალი ტემპ-რის დროს განსხვავდება დაბალი ტემპ-რის პირობებში არსებული წონასწორობის მდგომარეობისაგან შემადგენლობის, ფაზათა შემადგენლობის, მისია და სხვ. წ. ფოლადის წ-ის მიზანია მთლიანად მარტენსიტული სტრუქტურის მიღება (აუსტენიტის დაშლის პროდუქტების გარეშე) გაცივების მინ. სიჩქარე, რ-იც საკმარისია აუსტენიტის დაშლის თავიდან ასაცილებლად, ეწოდება კრიტიკული სიჩქარე. ლითონების (ძირითადად ფოლადების) თერმული დამუშავებისას იყენებენ წ-ის სხვადასხვა მეთოდს. გახურების პირობების მიხედვით განასხვავებენ სრულსა და არასრულ წ-ს. სრული წ-ის დროს ფოლადს ახურებენ სწრაფად GSE ხაზს (იხ. ნახ.) ზემოთ ნაჩვენებ ტემპ-რებზე გახურების შემდეგ. ამ დროის ფოლადი მთლიანად გადადის აუსტენიტურ მდგომარეობაში. არასრული წ-ისას (ძირითადად საინსტრუმენტო ფოლადის) ლითონს ახურებენ PSK ხაზს ზემოთ ნაჩვენებ ტემპ-რებზე; გაცივების შემდეგ სტრუქტურაში შეიძლება დარჩეს გაუხურებლად გაუხსნელი ე. წ. ჭარბი ფაზები (ფერიტი ან ცემენტიტი და უჯრედული კარბიდები). გაცივების პირობების მიხედვით განასხვავებენ იზოთერმულ, საფეხუროვან და სხვა სახის წ-ს. იზოთერმული წ-ის დროს ფოლადს ახურებენ GSE ან PSK ხაზების ზემოთ ნაჩვენებ ტემპ-რებზე, შემდეგ სწრაფად აცივებენ PSK ხაზზე ქვემოთ ნაჩვენებ ტემპ-რებამდე და აყოვნებენ. ამ დროს აუსტენიტის სტრუქტურა გარდაიქმნება (წარმოიქმნება პერლიტის ჯგუფის სტრუქტურები, ტროსტიტი, ბეინიტი, სორბიტი). საფეხუროვანი წ-ისას ფოლადს სიჩქარით აცივებენ ისეთ ტემპ-რამდე, რ-იც რამდენადმე აღემატება მარტენსიტული გარდაქმნის ტემპ-რას, აყოვნებენ (ტემპ-რის გასათანაბრებლად ნაწილის სისქეში), ხოლო შემდეგ ნელა აცივებენ. სტრუქტურაში მარტენსიტის წარმოქმნისას ნაწილში ჩნდება შიგა ძაბვები, ამიტომ წ-ის შემდეგ საჭიროა მოშვების ოპერაცია.

დამუშავებადი შენადნობების (იხ. დამძველება ლითონების) წ-ის მიზანია გადამეტჯერებული მყარი ხსნარის ფიქსირება დაბალ, მაგ., ოთახის ტემპ-რაზე.

წრის კვადრატურა, ამოცანა მოცემული წრის ტოლფართი კვადრატის აგების შესახებ. წ. კ-ში იგულისხმება როგორც მოცემული წრის ტოლფართი კვადრატის ზუსტი აგება, ასევე წრის ფართობის გამოთვლა ამა თუ იმ მიახლოებით. ზუსტი წ. კ-ის ამოცანის ამოხსნას პირველად ცდილობდნენ ფარგლითა და სახაზავით. ძველი დროის მათემატიკოსებისთვის ცნობილი იყო ზოგიერთი შემთხვევა, როცა ამ იარაღების საშუალებით ხერხდებოდა მრუდწირული ფიგურის გარდაქმნა მის ტოლფართ სწორხაზოვან ფიგურად (იხ. მაგ., ჰიპოკრატეს მთვარეები). მრავალი თაობის მანძილზე წ. კ-ის ამოცანის ამოხსნის ყოველი ცდა მარცხით მთავრდებოდა. 1775-იდან პარიზის მეცნ. აკადემიამ და შემდეგ სხვა აკადემიებმაც შეწყვიტეს იმ პროექტების განხილვა, რ-ებიც წ. კ-ს ეხებოდა. მხოლოდ XIX ს-ში იქნა მეცნიერულად დასაბუთებული წ. კ-ის ამოუხსნელობა ფარგლითა და სახაზავით.

თუ წრის რადიუსი r-ის ტოლია, მაშინ ამ წრის ტოლფართი კვადრატის გვერდი $x=r\sqrt{\pi}$, ე. ი. ამოცანა დაიყვანება ისეთ აგებაზე, რის შედეგად მოცემული r მონაკვეთი მრავლდება მოცემულ $\sqrt{\pi}$ რიცხვზე. მაგრამ მონაკვეთის რიცხვზე გამრავლება ფარგლითა და სახაზავით შესაძლებელია მხოლოდ მაშინ, თუ რიცხვი წარმოადგენს კვადრატულ რადიკალებში ამოხსნადი მთელკოეფიციენტებიანი ალგებრული განტოლების ფესვს. ამრიგად, წ. კ-ის საკითხის გადასაწყვეტად საჭირო იყო π რიცხვის არითმეტიკული ბუნების შესწავლა. XVIII ს. ბოლოს ი. ლამბერტმა და ა. ლეჟანდრმა დაამტკიცეს π რიცხვის ირაციონალურობა. 1882 გერმ. მათემატიკოსმა ფ. ლინდემანმა დაამტკიცა, რომ π რიცხვი (მაშასადამე, $\sqrt{\pi}$ რიცხვიც) ტრანსცენდენტურია, ე. ი. არ აკმაყოფილებს არც ერთ მთელკოეფიციენტებიან ალგებრულ განტოლებას, აქედან გამომდინარეობს, რომ წ. კ. არ ამოიხსნება ფარგლითა და სახაზავით. წ. კ. ამოხსნადია, თუ გავაფართოვებთ აგების საშუალებებს. ჯერ კიდევ ბერძენი გეომეტრებისათვის იყო ცნობილი, რომ წ. კ-ის ამოხსნა შესაძლებელია, თუ გამოვიყენებთ ტრანსცენდენტურ წირებს. ამოცანა პირველად ამოხსნა დინოსტრატემ ძვ. წ. IV ს-ში სპეც. წირის, ე. წ. კვადრატრისის (იხ. წირი) საშუალებით.

ლიტ.: О квадратуре круга (Архимед, Гюйгенс, Ламберт, Лежандр). С приложением истории вопроса, пер. с нем., 3 изд., М.—Л., 1936; Стройк Д. Я., Краткий очерк истории математики, пер. с нем., 2 изд., М., 1969.

წრიული პოლარიზაცია, გავრცელებადი ელექტრომაგნიტური ტალღის (მაგ., სინათლის) მდგომარეობა, რ-ისთვისაც მისი E და H ელექტრული და მაგნიტური ვექტორების ბოლოები ტალღის მიერ დაკავებული სივრცის ყოველ წერტილში აღწერენ წრეწირებს ტალღის გავრცელების მიმართულებისადმი პერპენდიკულარულ სიბრტყეში. იხ. სინათლის პოლარიზაცია.

წრიული პროცესი (ციკლი) თერმოდინამიკაში, თერმოდინამიკური პროცესი, რ-ის დროსაც ფიზიკური სისტემა (მაგ. ორთქლი) განიცდის მთელ რიგ ცვლილებებს და უბრუნდება საწყის მდგომარეობას. სისტემის მდგომარეობის თერმული პარამეტრები და მახასიათებელი ფუნქციები (U შინაგანი ენერგია, S ენტროპია და სხვ.) წ. პ-ის ბოლოს ღებულობს საწყის მნიშვნელობებს და, მაშასადამე, მათი ცვლილება წ. პ-ის დროს ნულის ტოლია ($\Delta U=0$ და ა. შ.). წ. პ-ის შედეგად წარმოქმნილი ყველა ცვლილება მხოლოდ სისტემის გარემომცველ გარემოში ხდება. სისტემა (მუშა სხეული) წ. პ-ის გარკვეულ უბანზე ასრულებს დადებით მუშაობას, იყენებს შინაგანი ენერგიისა და გარე წყაროებიდან მიღებული Q სითბოს რაოდენობის ხარჯზე, წ. პ-ის სხვა უბანზე კი მუშაობას თვით სისტემაზე ასრულებს გარე ძალები (ამ მუშაობის ნაწილი სისტემის შინაგანი ენერგიის აღდგენაზე იხარჯება). თერმოდინამიკის პირველი კანონის (ენერგიის მუდმივობის კანონი) თანახმად, წ. პ-ში სისტემის მიერ ან სისტემაზე წარმოებული მუშაობა (A) ცალსახადაა გარედან მიღებული ან გაცემული სითბოს რაოდენობით (Q) განსაზღვრული. ვინაიდან $\Delta U=Q-A=0$; $A=Q$. სისტემის მიერ შესრულებული მუშაობის ფარდობას მის მიერ მიღებული სითბოს რაოდენობასთან (A/Q) წ. პ-ის მარგი ქმედების კოეფიციენტს (მქკ) უწოდებენ.

განასხვავებენ წონასწორულ (უსასრულოდ ნელ კვაზისტატიკურ) წ. პ-ებს (რ-ის დროსაც სისტემის მიერ თანმიმდევრულად გავლილი მდგომარეობები ახლოსაა წონასწორულთან) და არაწონასწორულ წ. პ-ებს, რ-ებისათვისაც თუნდაც ერთი უბანი წარმოადგენს არაწონასწორულ პროცესს. წონასწორული წ. პ-ის მქკ მაქსიმალურია (იხ. ნახ.).

წ. პ-ს უწოდებენ პირდაპირს, თუ მისი შედეგია მუშაობის შესრულება გარე სხეულებზე და სითბოს გარკვეული რაოდენობის გადაცემა მეტად გახურებული სხეულიდან (გამაცხელებლიდან) ნაკლებად გახურებულზე (მაცივარზე). წ. პ., რ-ის შედეგია სითბოს გარკვეული რაოდენობის გადატანა მაცივრიდან გამაცხელებელზე გარე ძალების მუშაობის ხარჯზე, შებრუნებულ წ. პ-ს ან სამაცივრო ციკლს უწოდებენ.

წ. პ-ებმა დიდი როლი შეასრულეს ფიზიკაში, ქიმიაში, ტექნიკაში. სხვადასხვა წონასწორული წ. პ-ის გაანგარიშება თერმოდინამიკის პირველი მეთოდია. ამ მეთოდმა საშუალება მისცა იდეალური სითბური მანქანის მუშა ციკლის (კარნოს ციკლის) ანალიზის საფუძველზე მიეღოთ თერმოდინამიკის მეორე კანონის მათ. გამოსახულება და აეგოთ თერმოდინამიკური ტემპერატურული სკალა. მრავალი მნიშვნელოვანი თერმოდინამიკური თანაფარდობა (კლაპეირონ—კლაუზიუსის განტოლება და სხვ.) მიღებული იყო შესაბამისი წ. პ-ის განხილვის შედეგად. ტექნიკაში წ. პ-ს იყენებენ შიგაწვის ძრავას, ორთქლის და სამაცივრო დანადგარების მუშა ციკლებად.

წრიული სიჩქარე, იხ. სტ. კოსმოსური სიჩქარე.

წრიული სიხშირე, ციკლური

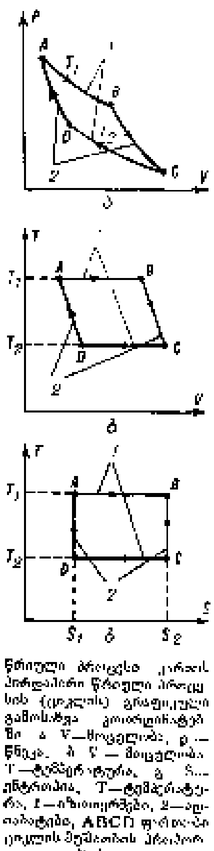

წრიული პროცესის (ციკლის) გრაფიკული გამოსახვა კოორდინატებში: ა — V—მოცულობა, p — წნევა, ბ — V — მოცულობა, T—ტემპერატურა, გ — S — ენტროპია, T—ტემპერატურა, 1—იზოთერმები, 2—ადიაბატები, ABCD ფიგურის ფართობი ციკლის მუშაობის პროპორციულია. შებრუნებული ციკლი — ADCBA (მიმართულება საათის ისრის საწინააღმდეგოდ)

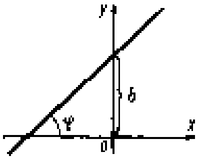

წრფივი ფუნქცია

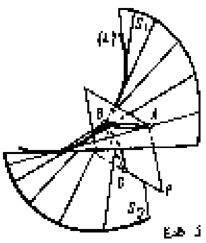

ნახ. 1

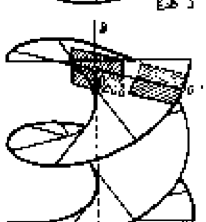

ნახ. 2

წრფივაშია ზედაპირი ... ... ზედაპირის ... სახის ... ... ზედაპირი არის ცილინდრული ან კონუსური ... ... ზედაპირი ... ნახაზი 1. წრფივიდან ... ... (ნახ. 1) ამ წირის ... ... ზედაპირის ... ... ზედაპირთან ... B ... ... ABC ... ... S_1 და S_2 ... ... ზედაპირი ... ... ზედაპირი ... ... მოძრაობით.

... წრფივი ზედაპირი (ნახ. 2) ... (გაგრძელება იხ. გვ. 347)

სიხშირე, პერიოდული რხევითი პროცესის დროს 2π დროის ერთეულში შესრულებული სრული რხევათა რიცხვი. წ. ს. ს., რხევის სიხშირე f და რხევის პერიოდი T დაკავშირებულია ერთმანეთთან ფორმულებით $\omega=2\pi f=2\pi/T$

წრიულწამწამიანები (Peritricha), უმარტივესი ცხოველების ქვეკლასი ინფუზორიების კლასისა. აქვთ ზარისებრი სხეული, ერთი ბოლოს დისკოზე განლაგებული წამწამების სპირალური რიგები ... განწყობილი ... ... კლასში 2 რიგის 1000-მდე სახეობაა. წ. მჯდომარე, ... (მაგ., ვორტიცელა) და კოლონიური ფორმებია. ზოგიერთს ... ... ან ... მოძრავ ფორმებს აქვთ წამწამიანი რგოლი, რითაც მეშვეობით მოძრაობენ. წ. ბინადრობენ მტკნარ და ზღვის წყალში. მჯდომარე ფორმები — ნებისმიერ მყარ სუბსტრატზე, წყლის მცენარეებსა და ცხოველებზე, მოძრავი ფორმები — მხოლოდ ცხოველებზე ან მათ შინაგან ორგანოებში

წრომისთა, წრომი, მთა თრიალეთ-ხეფსურეთის ... მთავარ ქედზე. მდ.-ების ... ... (... ... შენაკადი) და ... (... ... შენაკადი) წყალგამყოფზე. სიმაღლე 3441,5 მ. აგებულია იურული ... და ... ... და ... ... ალპური და სუბალპური ... ... ალპური ...

გ. მინდაშვილი

წრომი, სოფელი ხაშურის რ-ნში, მდ. მტკვრის მარჯვ. მხარეს სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები წ., ახალუბანი, ..., ..., ..., ...). ზ. დ. 795 მ. ხაშურიდან 15 კმ. კოლ-ბა (მეხილეობა), საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბ-სახლი, სამედიცინო-სამეანო პუნქტი. ... ... განსაკუთრებით შემორჩენილია ... ... წარწერის მიხედვით ტაძრის აგების თარიღად მიჩნეულია 626—634. ... ... წ-ის ტაძარი მცხეთის ჯვარის ... ... არქიტექტურის შემდგომ განვითარებას ტაძარი "ჯვარის" ტიპის ... ... წ-ის ტაძრის ... და ... ... — ... და ... — ... ... ქართულ ... არქიტექტურაში ტაძრის ... ... და ... ... წ-ის ტაძრის აგების შემდეგ ქართ. არქიტექტურაში ... ... ტაძრის მორთულობა მუზეუმი (... ... ...). წ-ის ტაძრის საკურთხევლის კონქი შემკული იყო ... ... მოზაიკით, რ-ის შემორჩენილი ფრაგმენტები საქართ. ხელოვნ. მუზეუმშია გადმოტანილი. ძეგლი ძლიერ იყო დაზიანებული, 1940 მიწისძვრის შემდეგ კიდევ უფრო დაზიანდა. ახლა იგი სახელმწიფო არის გამაგრებული.

ლიტ.: ბერიძე ვ., ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1974; ჩუბინაშვილი გ., ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. 1, თბ., 1936; Меписашвили Р., Из истории грузинской архитектуры первой трети VII века, М., 1969.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 304

წრუწ, სოფელი ხაშურ ... ... (... ...), ... ქედის კალთაზე, მდ. ... (... ... შენაკადი) მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 1650 მ. ... 12 კმ. ... (... ... ...) 32 კმ. ... ... ბ-კა, ...

წრფე, გეომეტრიის ერთ-ერთი ძირითადი ცნება. ... ... სისტემური გადმოცემისას წ-ის ცნებას, ... ორ წერტილს შორის მანძილს, მაშინ წ. შეიძლება განისაზღვროს როგორც წირი, რ-ის განსაზღვრული ორ წერტილს შორის მანძილი უმცირესია

წრფევადი წირი, წირი, რ-საც აქვს სასრული სიგრძე, ამასთან, წირის სიგრძეს ... ამ წირში ჩახაზული ტეხილის სიგრძეების ... ... (... ... ...) ... ... ამ წირის ... ... რომ წირი არაწრფევადია

წრფივი ალგებრა, ალგებრის მნიშვნელოვანი ნაწილი, რ-საც ... ... წ. ა-ის ... ...

წრფივი ამოცანები ... ...

წრფივი განტოლება, $ax+b=0$ (1) სახის განტოლება, სადაც a და b ნებისმიერი რიცხვებია. (1) განტოლებას აქვს ერთადერთი ამონახსნი $x=-b/a$ მხოლოდ მაშინ, როცა $a\neq0$. თუ $a=0$ და $b\neq0$, (1) განტოლებას ამონახსნი არა აქვს, ხოლო თუ $a=0$ და $b=0$, (1) განტოლებას აქვს უსასრულოდ ბევრი ამონახსნი ... ... წ. გ-თა სისტემას.

წ. გ-თა სისტემის ამონახსნს უწოდებენ $c_1, c_2, \dots, c_n$ რიცხვთა ერთობლიობას, რ-თა ... ... წ. გ-თა სისტემის ... ... (განუსაზღვრელი სისტემა), შეუთავსებელია სისტემა ... ... (... სისტემა). თუ განტოლებათა რიცხვი უცნობთა რიცხვის ტოლია, მაშინ ... სისტემათა ამონახსნი მოიცემა კრამერის [შვეიც. მათემატიკოსი (Cramer, 1704–1752)] წესით (1750): ... ...

$$\left.\begin{aligned}a_1x+b_1y&=c_1\\a_2x+b_2y&=c_2\end{aligned}\right\}\quad(2)$$

ამ სისტემის ამონახსნია

$$x=\frac{\begin{vmatrix}c_1 & b_1\\ c_2 & b_2\end{vmatrix}}{\begin{vmatrix}a_1 & b_1\\ a_2 & b_2\end{vmatrix}}=\frac{c_1b_2-c_2b_1}{a_1b_2-a_2b_1},$$

$$y=\frac{\begin{vmatrix}a_1 & c_1\\ a_2 & c_2\end{vmatrix}}{\begin{vmatrix}a_1 & b_1\\ a_2 & b_2\end{vmatrix}}=\frac{a_1c_2-a_2c_1}{a_1b_2-a_2b_1}$$

ამ წესს იყენებენ მაშინ, თუ მნიშვნელში ჩაწერილი დეტერმინანტი განსხვავებულია ნულისაგან ... ... თუ $D\neq0$, მას ... ... $x_i=0$

წრფივი გარდაქმნა $x_1, x_2, \dots, x_n$ ცვლადებისა, შეცვლა ამ ცვლადებისა ახალი $x_1', x_2', \dots, x_n'$ ცვლადებით, რ-თა საშუალებით წრფივად გამოისახება ძველი ცვლადები

$$\begin{aligned}x_1&=a_{11}x_1'+a_{12}x_2'+\dots+a_{1n}x_n'+b_1,\\x_2&=a_{21}x_1'+a_{22}x_2'+\dots+a_{2n}x_n'+b_2,\\&\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\\x_n&=a_{n1}x_1'+a_{n2}x_2'+\dots+a_{nn}x_n'+b_n,\end{aligned}$$

a_{ij} და b_i ($i,j=1,2,\dots,n$) ნებისმიერი რიცხვებია ... ... თუ $b_1, b_2, \dots, b_n$ ... ... წ. გ-ს ერთგვაროვანს უწოდებენ.

... ...

$$x=x'\cos\alpha-y'\sin\alpha+a,$$
$$y=x'\sin\alpha+y'\cos\alpha+b$$

წრფივი დამოკიდებულება, $c_1x_1+c_2x_2+\dots+c_nx=0$ (*) სახის დამოკიდებულება, სადაც $c_1, c_2, \dots, c_n$ არის რიცხვები, რომელთაგან ერთ-ერთი მაინც განსხვავებულია ნულისაგან, ხოლო $x_1, x_2, \dots, x_n$ — მათემატიკური ობიექტები, რომელთათვისაც განსაზღვრულია შეკრების და რიცხვზე გამრავლების ოპერაციები. ... ... (*) $x_1, x_2, \dots, x_n$ ობიექტები ... ... (*) ... ... თუ $x_1, x_2, \dots, x_n$ ... ... მაშინ ამ ობიექტებს წრფივად დამოკიდებულს უწოდებენ, წინააღმდეგ შემთხვევაში — წრფივად დამოუკიდებელს. როცა $x_1, x_2, \dots, x_n$ ობიექტები წრფივად დამოკიდებულია, მაშინ ერთ-ერთი მაინც დანარჩენების წრფივი კომბინაციაა, ე. ი.

$$x_i=\alpha_1x_1+\dots+\alpha_{i-1}x_{i-1}+\alpha_{i+1}x_{i+1}+\\+\dots+\alpha_nx_n\ (1\leqslant i\leqslant n).$$

წრფივი დაპროგრამება, იხ. მათემატიკური დაპროგრამება

ᲬᲠᲤᲘᲕᲘ ᲓᲘᲤᲔᲠᲔᲜᲪᲘᲐᲚᲣᲠᲘ ᲒᲐᲜᲢᲝᲚᲔᲑᲐ, დიფერენციალური განტოლება, რ-საც აქვს სახე:

$y^{(n)}+p_1(x)y^{(n-1)}+\cdots+p_n(x)y=f(x)$, (1)

სადაც $y=y(x)$, საძიებელი ფუნქციაა, $y^{(n)}, y^{(n-1)},\cdots,y'$ — მისი წარმოებულები, ხოლო $p_1(x),\cdots,p_n(x)$ (კოეფიციენტები) და $f(x)$ (თავისუფალი წევრი) — მოცემული ფუნქციები. (1) განტოლებაში საძიებელი ფუნქცია და მისი წარმოებულები შედიან პირველ ხარისხში. ამიტომ მას ეწოდება წრფივი. თუ $f(x)\equiv 0$, (1) განტოლებას ეწოდება ერთგვაროვანი, წინააღმდეგ შემთხვევაში კი — არაერთგვაროვანი. ერთგვაროვანი წ. დ. გ-ის ზოგადი ამონახსნი გამოისახება ფორმულით

$y_1y_0=C_1y_1(x)+C_2y_2(x)+\cdots+C_ny_n(x)$,

სადაც $C_1,C_2,\cdots,C_n$ ნებისმიერი მუდმივებია, ხოლო $y_1(x),\cdots,y_n(x)$ — წრფივად დამოუკიდებელი კერძო ამონახსნები (იხ. წრფივი დამოუკიდებლობა), რ-ებიც იდგენენ ამონახსნთა ფუნდამენტურ სისტემას $y_1(x), y_2(x),\cdots,y_n(x)$ ფუნქციათა სისტემის წრფივი დამოუკიდებლობის კრიტერიუმი მდგომარეობს იმაში, რომ ვრონსკიანი

$$W(x)=\begin{vmatrix} y_1(x) & y_2(x) & \cdots & y_n(x) \\ y_1'(x) & y_2'(x) & \cdots & y_n'(x) \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ y_1^{(n-1)}(x) & y_2^{(n-1)}(x) & \cdots & y_n^{(n-1)}(x) \end{vmatrix}$$

ნულისაგან განსხვავებულია.

(1) წ. დ. გ-ის ზოგადი ამონახსნია $y=y_0+Y$, სადაც $y_0=y_0(x)$ არის მოცემული არაერთგვაროვანი განტ-ის შესაბამისი ერთგვაროვანი განტ-ის ზოგადი ამონახსნი, ხოლო $Y=Y(x)$ არაერთგვაროვანი განტ-ის კერძო ამონახსნი.

ᲬᲠᲤᲘᲕᲘ ᲝᲞᲔᲠᲐᲢᲝᲠᲘ, იხ. სტ. ოპერატორთა თეორია.

ᲬᲠᲤᲘᲕᲘ ᲞᲝᲚᲐᲠᲘᲖᲐᲪᲘᲐ, გავრცელებადი ელექტრომაგნიტური ტალღის (მაგ., სინათლის) მდგომარეობა, რ-ისას დროისაც მისი E ელექტრული ვექტორი ტალღის მიერ დაკავებული სივრცის ყოველ წერტილში ყოველთვის რხევა ტალღის გავრცელების მიმართულებაზე გავლებულ ერთსა და იმავე სიბრტყეში (იგივე მართებულია ტალღის H მაგნიტური ვექტორის მიმართ). იხ. სინათლის პოლარიზაცია.

ᲬᲠᲤᲘᲕᲘ ᲡᲘᲕᲠᲪᲔ, იგივეა, რაც ვექტორული სივრცე. ფუნქციონალურ ანალიზში ძირითადად განიხილავენ უსასრულოგანზომილებიან სივრცეებს. უსასრულოგანზომილებიანი წ. ს-ის მაგალითია ყველა მრავალწევრის (ნამდვილ- ან კომპლექსურკოეფიციენტებიანის) სივრცე. წ. ს-თა მნიშვნელოვანი ქვეკლასია ნორმირებული სივრცეები, ე. ი. ისეთი სივრცეები, რ-თა ყოველ x ელემენტს შეესაბამება ნორმა — არაუარყოფითი $\|x\|$ რიცხვი, რ-იც ნულია მხოლოდ მაშინ, როცა $x=0$ და აქვს შემდეგი თვისებები:

$\|\lambda x\|=|\lambda|\,\|x\|$ და $\|x+y\|\leq\|x\|+\|y\|$. $\|x-y\|$ რიცხვს ეწოდება მანძილი x და y ელემენტებს შორის (იხ. მეტრიკული სივრცე). სრულ ნორმირებულ წ. ს-ს ბანახის სივრცე ან B-სივრცე ეწოდება. მისი განზოგადებაა წრფივი ტოპოლოგიური სივრცე.

ლიტ.: Люстерник Л. А., Соболев В. И., Элементы функционального анализа, 2 изд., М., 1965.

ᲬᲠᲤᲘᲕᲘ ᲡᲘᲡᲢᲔᲛᲐ, რხევითი სისტემა, რ-ის თვისებები არ იცვლება სისტემის მდგომარეობის შეცვლისას, ე. ი. წ. ს-ის პარამეტრები (მექან. სისტემაში — დრეკადობა, მასა, ხახუნის კოეფიციენტი, ელექტრულ სისტემაში — ტევადობა, ინდუქციურობა, აქტიური წინაღობა) არ არის დამოკიდებული სისტემის მდგომარეობის დამახასიათებელ სიდიდეებზე (გადანაცვლება, სიჩქარე, ძაბვა, დენის ძალა). მკვრი პრაქტიკული ამოცანის განხილვისას წ. ს-დ შეიძლება ჩაითვალოს ქანქარა (რხევის მცირე ამპლიტუდის დროს), ელექტრული რხევითი კონტური, ავტომ. მართვისა და რეგულირების სისტემები და სხვ. წ. ს-ებში მიმდინარე პროცესები აიწერება წრფივი დიფერენც. განტოლებებით. წ. ს-ებს დიდი მნიშვნელობა აქვს ფიზიკასა და ტექნიკაში, რადგან ფიზიკის დამახასიათებელი გარეშე ხდება აღწარმოება ზემოქმედებისა, რ-საც აქვს ჰარმონიული რხევების ხასიათი. წ. ს-ში მართებულია სუპერპოზიციის პრინციპი.

ᲬᲠᲤᲘᲕᲘ ᲢᲝᲞᲝᲚᲝᲒᲘᲣᲠᲘ ᲡᲘᲕᲠᲪᲔ, სიმრავლე, თუ იგი არის წრფივი სივრცე და ტოპოლოგიური სივრცე; ამასთან შეკრებისა და სკალარზე გამრავლების ოპერაციები მასში უწყვეტია მოცემული ტოპოლოგიის მიმართ.

წ. ტ. ს-ა ყველა ნორმირებული სივრცე. 1934 ა. კოლმოგოროვმა დაადგინა წრფივ ტოპოლოგიურ სივრცეთა ნორმირებადობის აუცილებელი და საკმარისი პირობები.

ᲬᲠᲤᲘᲕᲘ ᲤᲝᲠᲛᲐ, პირველი ხარისხის ფორმა. n ცვლადის $x_1,x_2,\cdots,x_n$ წ. ფ-ის ზოგადი სახეა.

$f(x_1,x_2,\cdots,x_n)=a_1x_1+a_2x_2+\cdots+a_nx_n$,

სადაც $a_1,a_2,\cdots,a_n$ მუდმივებია თუ $x_1,x_2,\cdots,x_n$ განვიხილავთ, როგორც n-განზომილებიანი წრფივი სივრცის x ვექტორის კოორდინატებს, მაშინ f აკმაყოფილებს პირობას

$f(\alpha x+\beta y)=\alpha f(x)+\beta f(y)$

(x, y ვექტორებია, α, β — რიცხვები).

ᲬᲠᲤᲘᲕᲘ ᲤᲣᲜᲥᲪᲘᲐ, $y=kx+b$ სახის ფუნქცია. წ. ფ-ის ძირითადი თვისება: ფუნქციის ნაზრდი პროპორციულია არგუმენტის ნაზრდისა. გრაფიკულად წ. ფ. გამოისახება წრფით. თუ საკოორდინატო ღერძებზე აღებულია ერთი და იგივე მასშტაბი, მაშინ კოეფიციენტი k (კუთხური კოეფიციენტი) უდრის Ox ღერძსა და წრფის დახრის კუთხის ტანგენსს ($k=\mathrm{tg}\,\alpha$, იხ. ნახ.), ხოლო b იმ მონაკვეთის სიდიდეა, რ-საც წრფე მოკვეთს Oy ღერძზე თუ $b=0$, მაშინ წ. ფ-ს უწოდებენ ერთგვაროვანს. მისი ვრაფიკი გამოსახავს პროპორციულ დამოკიდებულებას $y=kx$. განიხილავენ აგრეთვე მრავალი ცვლადის წ. ფ-ს. ერთგვაროვან მრავალი ცვლადის წ. ფ-ს წრფივ ფორმას უწოდებენ.

ᲬᲠᲤᲘᲕᲐᲜᲘ ᲮᲔᲓᲕᲐᲠᲘ, ერთობლიობა იმ წრფეებისა, რ-ებიც დამოკიდებულია ერთ პარამეტრზე. წ. ხ. შეიძლება აღიწეროს წრფის (მსახველის) მოძრაობით რომელიმე წირის (მიმმართველის) გასწვრივ. წ. ხ. არის ორი ტიპისა: გაშლადი და ირიბი. გაშლადი წ. ხ. ღუნვის საშუალებით შეიძლება დავადოთ სიბრტყეს ფართლის გაჭიმვის გარეშე. წ. ხ. არის ან ცილინდრი ან კონუსი, ან ზედაპირი, რ-იც შედგება რომელიმე სივრცითი წირის მხებებისაგან (ნახ. 1).

ირიბი წ. ხ. ხასიათდება იმით, რომ მისი სიბრტყეები ერთი და იმავე მიმმართველის სხვადასხვა წერტილში ერთმანეთისაგან განსხვავებულია (ნახ. 2).

ᲬᲣᲑᲔᲜᲘ, სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ლენინგორის რ-ნის სოფლების ზემო წუბენისა და ქვემო წუბენის ძვ. სახელწოდება.

ᲬᲣᲗᲘ, დროის სისტემის გარეშე ერთეული ქართ. აღნიშვნაა წთ, საერთაშ. — min. 1 წთ=60 წმ=1/60 სთ =1/1440 დღ.-ღ.

ᲬᲣᲗᲛᲝᲪᲣᲚᲝᲑᲐ სისხლისა, გულის პარკუჭებიდან სისხლძარღვებში 1 წთ-ის განმავლობაში გადასული სისხლის რაოდენობა. წ. თანაბარია გულის მარჯვ. და მარცხ. პარკუჭებისათვის. მოსვენებულ მდგომარეობაში ადამიანის სისხლის წ. საშუალოდ შეადგენს 4.5—5 ლ. თუ ამ მაჩვენებელს გავყოფთ გულის შეკუმშვათა საშუალოზე 1 წთ-ში, მივიღებთ სისტოლურ მოცულობას (იხ. სისტოლა), რ-იც გულის შეკუმშვათა ნორმალური რიტმისას (70—78 წთ-ში) შეადგენს 65—70 მლ. ფიზ. დატვირთვის დროს წ. მატულობს და შეიძლება 25—30 ლ-ს მიაღწიოს. წ-ის ზრდას განაპირობებს გულის შეკუმშვათა სიხშირის (არატრენირებულ პირებში) ან სისხლის სისტოლური მოცულობის მატება (ტრენირებულ პირებში). წ-ის განსაზღვრისათვის იყენებენ სისხლსა და ამოსუნთქულ ჰაერში CO_2-ის შემცველობის სხვაობაზე დამყარებულ მეთოდებს.

ა. ამყოლაძე

ᲬᲣᲚᲐᲫᲔ სერგო ვასილის ძე (7.IX.1916, თბილისი, — 2.VII.1977, მოსკოვი, დაკრძალულია თბილისში), ქართველი მწერალი, მთარგმნელი, მეცნიერი საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების დამყარების (1921) შემდეგ ემიგრაციაში წასულ მამას თან ახლდა და 1925-მდე სტამბოლში, 1925-იდან პარიზში ცხოვრობდა. 1939 დაამთავრა სორბონის უნ-ტის ფილოს.-ფილოლ. ფაკ-ტი. 1947 — ამავე უნ-ტის სამედიცინო ფაკ-ტი. 1951 მიენიჭა სორბონის უნ-ტის მედ. დოქტორის ხარისხი. 1941-იდან აქტ. მონაწილეობას იღებდა გერმ. ოკუპანტების წინააღმდეგ ბრძოლაში. 1943-იდან საფრ. წინააღმდეგობის მოძრაობის მონაწილე იყო. აქვე გახდა საფრ. კომპარტიის წევრი. 1944—45 თანამშრომლობდა ფრანგ. კომუნისტურ პრესაში. 1954-იდან ოჯახით გადმოვიდა საცხოვრებლად საქართველოში. 1958—61 მუშაობდა დ. უზნაძის სახ. ფსიქოლ. ინ-ტში უფრ. მეცნ. თანამშრომლად; 1961-იდან გარდაცვალებამდე მ. ასათიანის სახ. ფსიქიატრიის ინ-ტში განაგებდა ფსიქოთერაპიის განყ-ბას. შეისწავლიდა პიროვნების სტრუქტურას მიზიდულობისა და ნევროზების დროს, შეიმუშავა ნევროზების ორიგინალური კლასიფიკაცია, დ. უზნაძის განწყობის თეორიის საფუძველზე მოგვაწოდა თეორიული და პრაქტიკული ფსიქოთერაპიის ლიტერატურული შეფასება და სხვ. წ. იყო არაერთი ფრანგული მოთხრობის ავტორი. თბილისში ჩატარებული პირველი საერთაშორისო სიმპოზიუმის ერთ-ერთი ინიციატორი მრავალი ნაშრომის თავმჯდომარე იყო. წ-მა ფრანგულად თარგმნა შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“ (1964, პარიზი; 1966, თბილისი), რ-საც საფრ. აკადემიის ლანდერვილის სახ. პრემია მიენიჭა. მასვე ეკუთვნის ნ. ბარათაშვილის, გ. აბაშიძის, ი. აბაშიძის, კ. კალაძის, გ. ლეონიძის, ი. ნონეშვილის, გ. ტაბიძის, ტ. ტაბიძის, ი. ჭავჭავაძის და სხვ. ლექსთა თარგმანები, წერილები ვეფხისტყაოსანზე, ნ. ბარათაშვილის ლექსებსა და გ. რობაქიძის რომანზე „გველის პერანგი“ და სხვ.

თხზ.: Connaissance de Roustaveli, Tbilissi, 1966.

ლიტ.: თურნავა ს., სერგო წულაძე — ქართველოლოგი, თბ., 1976. Сборник трудов Научно-исследовательского института психиатрии им. М. М. Асатиани. Посвящается памяти С. В. Цуладзе, т. 6, 1978.

ს. თურნავა, მ. ტაბუკაშვილი

ᲬᲣᲚᲔᲘᲡᲙᲘᲠᲘ გიორგი ვასილის ძე [დ. 5(18).II.1909, ყაზანი], ქართველი საბჭ. მწერალი. სკკპ წევრი 1947-იდან. დაამთავრა ამიერკავკ. სამთო-მეტალ. ინ-ტი (1931). მუშაობდა ხელმძღვ. თანამდებობებზე აშენებდა. „კოლმეურნეობა“, სხვ. სხვ საგზაო მშენებლობის მთავარ სამმართველოში, ტრესტ „საქმილიონ-მშენებლობაში“. ნოვაშენის, ლაგოდეხის, ყვარლის, აგრეთვე ალაზნის (ენგურის) ჰიდროსადგურების მშენებლობაზე. ნოვამშენებლობისათვის წ-ს სახელმწიფო ორდენთან ერთად 1951 მიენიჭა სახელმწ. პრემია. იყო საქართვ. კპ XX ყრილობის დელეგატი. დაჯილდოებულია 2 შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

ᲬᲣᲚᲔᲘᲡᲙᲘᲠᲘ ნოდარ ალექსანდრეს ძე (დ. 5.III.1932, სოფ. ბანძა, გეგეჭკორის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მწერალი. სკკპ წევრი 1960-იდან. დაამთავრა თსუ-ის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკ-ტი (1955). ლიტ. მოღვაწეობა დაიწყო 1956-იდან. პირველი წიგნი — მოთხრობების ნარკვევები

(გაგრძელება)

[illegible]

ს. წულაძე

ნ. წულეისკირი

ალექსანდრე გრიგოლის ძე წულუკიძე

ა. პ. წულუკიძე

ბ. ა. წულუკიძე

კრებ. „მტკვრის პირას გათეთრებული კა-ცები" გამოაქვეყნა 1961. მოთხრობების პი-რველი კრებ. „მერცხალა" — 1967. წ-ს ცნობი-ლის რომანები „ოქროსფერი ლაგუნა" (ამ რომანი-სა და მოთხრობისათვის „თეთრი მთა" 1970 მიენიჭა საქ. სსრ კომკავშირის პრემია), „ზურაბი" (1976, სრული სათაური — „ზურაბის და პეტეფრის სიყვარულის ამბავი", 1985), „ლაღილი და წამება ამოსა და თათ-რესი" (1981). პიესები, კრებულები „მზე-ხა, ცაში და სატანელი" (1974), „რომანი და მოთხრობები" (1973), „ლავით აღმაშე-ნებლის ქვა" (1977), „სასაფლაო" (1969) და სხვ. ავტორია კინოსცენარისა „რაც გი-ნახავს, ველარ ნახავ" (1964, რეჟ. მ. ჭია-ურელის თანაავტორობით). რუსთაველის სახ. თეატრში დაიდგა მისი პიესები „თე-თრი ფრთები" და „რეალი სამოელი" („ლა-ვით აღმაშენებლის ქვის" მიხედვით, გ. მამაცაშვილის თანაავტორობით).

რ. ქვარცხნილაძე.

წულუკიძე ალექსანდრე (საშა) გრიგო-ლის ძე [1 (13) XI 1876, ცაბა ხორი, ქუთ. მაზრა, ახლანდ. წულუკიძე, — 8 (21). VI 1905, ქუთაისი, დაკრძალულია წულუკიძეში], პროფესიონალი რევოლუ-ციონერი რუს. პირველი რეს. მონაწილე, ლენინურ-ისკრული ორგანიზაციების ერთ-ერთი ფუძემდებელი საქართველოსა და ამიერკავკასიაში. 1896 შევიდა ქუთ. ს-დ ჯგუფში და გახდა „მესამე დასის" რეს. ფრთის აქტ. წევრი. რევ. მოღვაწეობას ეწეოდა თბილისსა და ბაქოში. 1897—99 იყო მოსკ. უნ-ტის იურიდ. ფაკ-ტის თავი-სუფალი მსმენელი, გახდა სტუდენტური მარქსისტული წრის წევრი და განაგრძობ-და მარქსისტული ფილოს., პოლიტ. ეკონ. და მეცნ. სოციალიზმის საკითხების პრო-პაგანდას. 1899 დაბრუნდა საქართველოში და ენერგიულად ჩაება რევ. მოძრაობაში. 1900—01 ხელმძღვანელობდა აბილ მუშა-თა გაფიცვებს, მუშათა წრეს ბათუმში. 1901—02 თანამშრომლობდა გაზ. „ბრძო-ლაში". 1902 მონაწილეობდა რსდმპ-ის ქუთ., იმერეთ-სამეგრელოს და სხვ. კომი-ტეტების შექმნაში. 1903 იყო რსდმპ კავ-კავშირის კომიტეტის ერთ-ერთი ორგანი-ზატორი. რსდმპ II ყრილობის შემდეგ — ბოლშევიკი, გაზ. „პროლეტარიატის ბრძოლის" ერთ-ერთი დამაარსებელი და რედაქტორი, თანამშრომლობდა „პროლე-ტარიატის ბრძოლის ფურცელში" და გაზ. „ჩვენ ცხოვრებაში". 1905 იანვარში დააპატიმრეს და მეტეხის ციხეში ჩასვეს, სადაც, ჯანმრ-თელობის მდგომარეობის გაუარესების მიუხედავად, კვლავ განაგრძობდა რევ. საქმიანობას; იგი თვით. შრომებში წარ-მოდგ აკრიტიკებდა „ლეგალურ მარქსის-ტებს", ბურჟ. ნაციონალისტებსა და მენ-შევიკებს, იცავდა ლენინურ-ისკრულ რევ. ხაზს. წ იყო ქართ. მარქსისტული ლიტ.-კრიტიკის ერთ-ერთი ფუძემდებე-ლი. მისკ. უნ-ტში სწავლისას გამოაქვეყნა მარქსისტული თვალსაზრისით დაწერილი კრიტ. წერილი „ახალი ტიპი ჩვენს ცხოვ-რებაში" (ჟურნ. „კვალი", 1898, № 44, 45, 48) შემდეგში სისტემატურად აქვეყ-ნებდა პოლემიკურ და პუბლიც. წერილებს. 1903 ცალკე წიგნად გამოიცა მისი „თქმუნა და სინამდვილე".

თხზ.: თხზულებანი, თბ., 1967.

ლიტ.: ალექსანდრე წულუკიძე — რევო-ლუციონერი, მოაზროვნე, ცხოვრება და წ-ის თხზულების 100 წლისთავის, თბ., 1975.

ლ. ემინიძე, გ. გაფრინდაშვილი.

წულუკიძე ალექსანდრე პეტრეს ძე [22 (10). I. 1888, სოფ. ჯვარეში, ახლანდ. თერჯოლის რ-ნი, — 21 I. 1967, თბი-ლისი], ქართველი საბჭ. ქირურგი—უროლ-ოგი, მეცნ. უროლოგიის ერთ-ერთი ფუ-ძემდებელი საქართველოში. მედ. მეცნ. დოქტორი (1926), პროფესორი (1930), სსრკ მედ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1946), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1955). 1913 დაამთავრა ხარკოვის უნ-ტის სამედ. ფაკ-ტი. 1916-იდან მუშაობდა გ. მუხა-ძესთან. 1922—24 უროლოგიის დარგში დახელოვნდა გერმანიასა და საფრანგეთ-ში. 1930—59 განაგებდა ქირურგ. და უროლ-ოგიის კათედრებს თბილ. სამედ. და ექიმთა დახელოვნების ინ-ტებში. 1949—58 იყო თბილ. ექიმთა დახელოვნების ინ-ტის დირექტორი, ხოლო 1953—65 — მისივე ინიციატივით დაარსებული უროლოგიის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის დირექტორი (1967-იდან ინ-ტს მისი სახელი მიენიჭა). დიდი სამამულო ომის (1941—45) წლებში მუ-შაობდა საქ. სსრ ჯანდაცვის სამინისტროს ევაკოჰოსპიტლების მთავარ ქირურგად, იყო უროლოგიის საკავშ. საზ-ბის საპატიო წევრი და სხვ. შეისწავლიდა შარდკენჭო-ვან დაავადებას, უროლოგიის, კურორტო-ლოგიის, ბაქტერიოლოგიის, მედ. ისტო-რიის საკითხებს; შეიმუშავა რამდენიმე ოპე-რაციის (ორიგინ.) მეთოდიკა. ქართ. ენა-ზე შეადგინა უროლოგიის პირველი სახელ-მძღვანელოები. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 შრომის წითელი დროშის, 2 წითელი ვარსკვლავის ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: უროლოგია (ზოგადი ნაწილი), თბ., 1936; უროლოგია (კერძო ნაწილი), თბ., 1952; Врачи грузины XIX столетия, Тб., 1948; Выключение и удаление мочевого пузыря, Тб., 1957 (თანაავტ.: Д. Д. Мурванидзе); Хирургические заболевания мочевых и половых органов, М., 1955.

ლიტ.: მურვანიძე დ., მურვანიძე ჯ., აკადემიკოსი ალექსანდრე წულუკიძე, თბ., 1976.

დ. მურვანიძე.

წულუკიძე ანტონ გრიგოლის ძე (დ. 17. III. 1921, თბილისი), ქართველი საბჭ. მუსიკათმცოდნე, მუს. კრიტიკოსი, ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1967). 1950 დაამთავრა თბილ. კონსერვატორიის ისტ.-თეორ. განყ-ბა. 1953-იდან კონსერვ. პედაგოგია. 1958—61 ჟურნალ „საბჭოთა ხელოვნების" განყ-ბის გამგე. 1961—65 საქ. სსრ კულ-ტურის სამინისტროს მუს. დაწესებულება-თა განყ-ბის გამგე. 1965-იდან ამავე სამი-ნისტროს მუს. ხელოვნებისა და დრამ. თეატრ. სარეპერტუარო და სარედაქციო კოლეგიის მთავარი რედაქტორი. ავტორია გამოკვლევებისა ქართული და საბჭოთა მუსიკის დარგში.

წულუკიძე ბერი კაცია ძე (გ. 1789), იმერეთის სამეფოს XVIII ს. II ნახევრის სამხედრო-პოლიტიკური მოღვაწე, სოლო-მონ I-ის პირველი ვეზირი, ვაკის (ქვემო იმერეთის) სადროშოს სარდალი, ქუთ. მოურავი და ბოქაულთუხუცესი.

სოლომონ I-ის გარდაცვალების შემ-დეგ (1784) პაპუნა წერეთელთან ერთად იყო თავადთა იმ ჯგუფის მეთაური, რომაც დავით გიორგის ძე დასვა იმერეთის ტახ-ტზე.

წყარო: ლ ე ო ნ ი ძ ე ნ., ქართველთ ცხოვრება, მ. მეფუკავაძის გამოც., თბ., 1962.

ლიტ.: ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი მ., იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიისათვის 1784—1789 წწ., «სტუდენტური ინ-ტის შრომები», 1960, [ტ.] 2; კ ა კ ა ბ ა ძ ე ს., საქართველო-ლოს ძველი ისტორია ახალი საბუთების ენით, ტფ., 1920; ს ო ხ ა ძ ე ა., ნარკვე-ვები ოსმალეთის ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (საისტორიო), [ტ.] 2, თბ., 1981.

თ. ხოსროშვილი.

წულუკიძე ბორის ანტონის ძე (7. XI 1917, სოფ. კარალეთი, ახლანდ. ამბროლაუ-რის რ-ნი, — 30. I. 1981, თბილისი), პოლ-კოვნიკი (1966), საბჭოთა კავშირის გმირი (9 V. 1946). სკპ წევრი 1944-იდან 1941, თბილ. ვ. ი. ლენინის სახ. რკინიგზის ტრანსპ. ინჟინერთა ინ-ტის დამთავრების შემდეგ, გაიწვიეს წითელ არმიაში. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იბრძოდა ჯერ IV ფრონტზე, მე-თაურობდა უმაღლესი მთავარსარდლობის რეზერვის 1642-ე პოლკის საარტ. ბატა-რეას. ნემსალი განთავისუფლების დროს გამოჩენილი მამაცობისათვის მიენიჭა გმი-რის წოდება. წ დაჯილდოებულია ლე-ნინის ორდენით, 6 სხვა ორდენითა და მედ-ლებით.

ტ. მიმინოშვილი.

წულუკიძე გრიგოლ ანტონის ძე [17 (29). IV. 1889, ქუთაისი, — 22. XII. 1960, თბილისი], ქართველი საბჭ. მეცნიერი სამთო დარგში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკა-დემიკოსი (1944), ამავე აკადემიის ტექნ. მეცნ. განყ-ბის თავ-რე (1944—50), ტექნ. მეცნ. დოქტორი (1939), პროფესორი (1930), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1941). დაამთავრა ლეობენის (ავსტრია) უმაღლესი სამთო სასწავლებელი (1911) და ეკატერინოსლავის (ახლანდ. დნეპროპე-ტროვსკის) სამთო ინ-ტი (1914). მუ-შაობდა ხელმძღვ. თანამდებობებზე ინდუს-ტრიული ნავთობის სარეწებზე (1914—18), ტყიბულის მაღაროებში (1918—22), სა-ქართვ. სახ. მეურნ. უმაღლესი საბჭოს სამ-თო კომიტეტის თავ-რედ (1923—28). ამავე პერიოდში კითხულობდა ლექციებს თსუ-ის პოლიტექნ. ფაკ-ტზე, ხოლო 1928-იდან საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტში, იყო მადნეულ საბადოთა დამუშავების კათედ-რის გამგე (1930—50). წ საქართველოში სამთოელთა სამეცნ. სკოლის ფუძემდებე-ლია. მან მეცნიერულად დაასაბუთა ტყი-ბულის შახტებში ნახშირის საფეხურის პიდრავლიკური ამოღების პერსპექტივე-ლობა. ჭიათურაში მანგანუმის საბადოს სქელი ფენის დასამუშავებლად დაწერა სისტემური მეთოდის ალგორ. განხორციელ. მეცნ. ხელმძღვანელობას უწევდა ტყვარჩ. ახ. შახტისა და მაღაროს დაპროექტებას და სხვ. წ-ის მთავარი შრომები ეხება მადნეულ საბადოთა მიწისქვეშა დამუშავების მეთოდებს, ამ მეთოდების სამეცნ. კლასიფი-კაციას. იგი ავტორია ქართ. ორიგინ. სახელმძღვანელოებისა. სამუშაო ჩაუყა-რა ქართ. სამთო-ტექნ. ტერმინოლოგიას. წ-ის ხელმძღვანელი „მადნეულ საბადო-თა მიწისქვეშა დამუშავების მეთოდები" დაიბეჭდა თბილისში (1941), მოსკოვში (1948) და ბუდაპეშტში (1951). მისი ინი-ციატივით შეიქმნა ქიმიის, გამოყენებ-ბითი მინერალოგიის, გეოლ., ლითონისა და სამთო საქმის ინ-ტები. წ-ის სახელს ატარებს სამთო მექან. ინ-ტი (1959-იდან). წ დაჯილდოებულია ლენინისა და შრომის წითელი დროშის ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.

თხზ.: სამთო სამუშაოები, ტფ., 1931; ქვანახშირის გამოღების მექანიზაცია, ტფ., 1932; О классификации методов подземной разработки, применяемых в СССР, М., 1950; Общая классификация подземных методов разработки месторождений полезных ископаемых, Тб., 1940.

ლიტ.: გრიგოლ წულუკიძე (1889—1960) ბიობიბლიოგრაფია, შემდგ. ა. მჭედლიძე და ი. ჩოლოყაშვილი, თბ., 1961.

ი. მჭედლიძე.

წულუკიძე გრიგოლ გიორგის ძე [1834 — 1 (14). XI. 1904, თბილისი], პირველი ქართველი გეოლოგი, კავკასიის მკვლევა-რი. 1856 დაამთავრა პეტერბ. სამთო ინ-ჟინერთა კორპუსის ინ-ტი. 1856—58 მუ-შაობდა ჩრდ. კავკასიაში ალაგირის ტყვია-ვერცხლის საბადოზე, 1858—60 — ურალ-სა და ალთაიში, ოქროს სამთო საწარმოო-ებისა და სასარგებლო წიაღისეულის საბა-დოთა გასაცნობად. 1860—86 — კავკ. სამთო სამმართველოში უმთავრესად იკ-ვლევდა ამიერკავკ. რკინიან გეოლ. და სასარგებლო წიაღისეულის საბადოთა გეოლ. საკითხებს. 1886 გადადგა სახელმწ. სამსახურიდან, მაგრამ კერძო პირთა მიწ-ვევით განაგრძობდა პრაქტ. საქმიანო-ბას.

თხზ.: Геологическое описание окрестностей Наотлуга, «Материалы для геологии Кавказа», 1881, сер. I, кн. 2; Геологические исследования в области речных долин Алгетки и Храма, «Мат.», 1887, сер. II, кн. 1; Геологическое описание Дзеодоракской долины с ее ледниками и о причинах ледниковых завалов, «Записки Кавк. отдела Рус. тех. об-ва», 1877, т. 9.

ლიტ.: მ ა გ ბ ა შ ვ ი ლ ი ... [illegible]

ნია] კრიტიკული ჩანაწერის ძე წულუკიძე (ნეკროლოგი). «ივერია», 1902, 7 ნოემბ., № 238.
ჟ. ჯავრიშვილი.

წულუკიძე ვანო (ივანე) ვლადიმერის ძე [15 (27). V. 1899, სოფ. ბუგეული, ახლანდ. ამბროლაურის რ-ნი, — 26 V. 1939, თბილისი], ქართველი საბჭ. კრიტიკოსი, მთარგმნელი. დაამთავრა თბილ. უნ-ტის ფილ. ფაკ-ტი (1927). ლიტ. მოღვაწეობა დაიწყო 1916-იდან ლექსებითა და პოეტური თარგმანებით. პირველი კრიტ. წერილები 1917 გამოაქვეყნა „ბ-ს" ჟურნ. ენის მხატვრული ნაწარმოების წიგნები „მეცნიერება და ცხოვრება" (1929), „რუსთაველი" (1941), წერილები ქართ., რუს., უცხ. მწერლებზე, თეატრის პრობლემებზე; თარგმნა ა. პუშკინის, ი. ფრანკოს და სხვ. ნაწარმოებები.
რ. კვირიკაშვილი.

წულუკიძე პაპუნა (გ. 1656), იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური მოღვაწე, „წულუკიძე" წოდებული იმერეთა მეფის გიორგი III-ისა და ლევან II დადიანის თანამედროვე; 1610-იან წლებში, მეფისაგან შეურაცხყოფილი, ოდიშის სამთავროში გადაიხვეწა და დაიწყო ზუგდიდის მახლობლად ადგილ.-ჩამული ეზოს, რ-საც შემდეგ „ნაწულუკიძევი" (წულუკიძის ნაქონი) ეწოდა. ¹⁶² დადიანის პირადი ვეზირი გახდა. იგი უფრო მეტად აწარმოებდა ურთიერთობას გიორგი III-სა და ლევან II დადიანს შორის და დადიანის იმერეთის სამეფოს შემართ აგრესიისაკენ აქეზებდა. წ. ქართველი პოლიტიკოსია ის ჯგუფში იყო, რ-იც კახთა მეფე თეიმურაზ I-ისა და მისი მომხრე გიორგი III-ის წინააღმდეგ იბრძოდა.
დიდი ლევანის მეუღლის თუნეპალეიის ქართველთა ჯვრის მონასტრის მხატვრულ მოხატულობაში, რის გამოც ის გამოსახულია ამ მონასტრის კედელზე მიღებს კათოლიკოსი მიიღო.

წყარო: ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, წგნ: ქართლის ცხოვრება, ტ. 4, თბ., 1973.

ლიტ.: კაკაბაძე ს., საქართველოს ისტორია ახალი საუკუნეების პირველ (1600—1810), ტფ., 1922; მისივე, [ისტორიული პირთა პორტრეტები ჯვრის მონასტერში], «საბჭოთა ხელოვნება», 1956, № 6; ჩხატარაიშვილი ქ., მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962; სოხაძე ო., ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), [წ.] 2, თბ., 1981.
თ. სოხაძე.

წულუკიძე პართენ ლუარსაბის ძე (13 X 1893, სოფ. კაჩაეთი, რაჭის მაზრა, ახლანდ. ამბროლაურის რ-ნი, — 1938), რევოლუციური მოძრაობის მოღვაწე საქართველოში. კომპარტიის წევრი 1917-იდან. 1919 აირჩიეს რაჭის მაზრის გლეხთა დეპუტატების საბჭოს თავ-რედ, იმავე წელს მენშევიკურმა მთავრობამ დააპატიმრა განსაკუთრებულების შემდეგ. 1920 გადმოზიდეს მოსკოვში, სადაც მუშაობდა რსფსრ შრომის სახ. კომისარიატში. საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ წ. სახსახელმწიფო პოსტებზე იყო: მუშაობდა საქ. სსრ მუშათა და გლეხთა ინსპექციის სახ. კომისარიატში. 1922 აირჩიეს რაჭის მაზრის მუშათა და გლეხთა დეპუტატების საბჭოს აღმასკომის თავ-რედ, შემდგომში მუშაობდა საქ. სსრ მიწათმოქმედების სახ. კომისრის მოადგილედ, საქ. სსრ სახ.-სამ. ბანკის დირექტორად, სსრკ სატყეო საქმეთა სახ. კომისარიატის რწმუნებულად საქართველოში და საქ. სსრ კომუნალური მეურნ. სახ. კომისრად.

წულუკიძე პეტრე პლატონის ძე [16 (29). VII. 1905, ქუთაისი, — 29 IX. 1980, თბილისი], ქართველი საბჭ. მეცნიერი ჰიდროტექნიკა და რკინაბეტონის დარგში, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1963), პროფესორი (1967), საქ. სსრ მეცნ. და ტექ. დამს. მოღვაწე (1967). დაამთავრა თბილ. უნ-ტის შოთ. ფაკ-ტი (1927) და საქართვ. სასოფლო-სამეურნეო ინ-ტი (1931). მუშაობდა რიონჰესის მშენებლობაზე, ბეტონის, რკინაბეტონისა და საშენ მასალათა ლაბორ. გამგედ საქართვ. ენერგეტ. და ჰიდროტექ. ნაგებობათა სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში (1932—80). წ-ის საქმეცნ. შრომების ძირითადი თემაა ჰიდროტექ. ბეტონის ტექნოლოგია. დაჯილდოებული იყო შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: Гидротехнический бетон, Тб., 1975.

წულუკიძე სეხნია (გ. 1846), იმერეთის სამეფოს XVIII ს. მიწურულისა და XIX ს. დასაწყ. პოლიტიკური მოღვაწე. ერთ ხანს სოლომონ II-ის ერთ-ერთი უახლოესი ვეზირი, მონაწილე 1795 იმერეთის იმ ლაშქარში იმყოფებოდა, რ-იც ალ-მაჰმადხანთან ბრძოლაში ერეკლე II-ს მიეშველა შემდეგ. 1819—20, მონაწილეობდა მეფის რუსეთის კოლონ. რეჟიმის წინააღმდეგ მიმართული იმერეთის აჯანყებაში 1820 რუსეთის გადასახლეს 1821 იმერეთში დაბრუნდა 1829 რუს-თურქ. ომში უშვილოდ ჰყავდა იმერეთის მილიციას მონაწილეობდა 1841 გურიის აჯანყების ჩაქრობაში.

წყარო: დადიანი ნ., ქართველთ ცხოვრება, შ. ბურჯანაძის გამოც., თბ., 1962.

ლიტ.: სოხაძე ა., ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), [წ.] 2, თბ., 1981; Махарадзе Н. Б., Восстание в Имеретии 1819—1820 гг., «მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის», 1942, ნაკვ. 8.
თ. სოხაძე.

წულუკიძე (1936-მდე ხონი), ქალაქი (1921-იდან) დას. საქართველოში, წულუკიძის რ-ნის ადმ. ცენტრი. მდებარეობს იმერეთის დაბლობზე, მდ. ცხენისწყლის მარცხ. მხარეს. სადგ. გზების კვანძი. ზ. დ. 114 მ, თბილისიდან 260 კმ, სამტრედიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 19 კმ.

წ-ში ზღვის ნოტიო სუბტროპ. ჰავაა, იცის რბილი, თბილი ზამთარი და ცხელი ზაფხული. საშ. წლ. ტემპ-რა 14,3°C, იანვ. 5,0°C, ივლ. 23,0°C, აბსოლ. მინ. —19°C, აბსოლ. მაქს. 41°C. ნალექები 1790 მმ წელიწადში.

შუა საუკუნეებში დაწინაურებული საეპისკოპოსო პუნქტი. აქ იყო ხონის საეპისკოპოსო კათედრალი. პირველი ს.-დ. ორგანიზაცია შეიქმნა 1902. 1905 წ. 12 იენ. ალ. წულუკიძის დაკრძალვა გრანდიოზულ პოლიტ. დემონსტრაციად გადაიქცა. 1907 შეიქმნა პირველი პროფკავშირი 1913 მოეწყო ბოლშევიკური სტამბა. საბჭ. ხელისუფლება დამყარდა 1921 მარტში.

ქალაქში არის ავტომეურნეობის ძაფსადენსაგრეხი ფ-კა, საწარმოო გაერთიანება „საქელიმერკონტეინერი", ჩაის 2 ფ-კა, რაისამრეწვ. კომბინატი, 5 საშ. სკოლა, 2 სადამოს (ცვლიანი) სკოლა, 1 დაწყებითი საშ. სკოლა, სოფ. მეურნ. მექანიზაციისა და ელექტრიფიკაციის ტექნიკუმი, 3 პროფტექ. სასწავლებელი, 4 საბავშვო ბაგა და ბაღი, კულტსახლი, 6 ბ-კა, 2 სამედიც. და სპორტ. სკოლები, პიონერთა სახლი, ნიკო ნიკოლაძის სახლ-მუზეუმი, მხარეთმცოდნეობისა და საბრძოლო დიდების მუზეუმები, სახ. თეატრი, საავადმყოფო, პოლიკლინიკა, 2 აფთიაქი, კავშირგაბმ. რ-ნული კვანძი, მეაბრეშუმეობის სავარდ-სასელექციო სადგური.

წულუკიძე — სამტრედიის სარწყავი სისტემა, სარწყავი სისტემა დას. საქართველოში აგებულია ვაკეთი ნაყოფის შოლის. იწყება მდ. ცხენისწყლის მარცხ. ნაპირიდან სარწყავი წყლის მიწოდების რეგულირებისათვის სოფ. მათხოჯთან აგებულია ნაგებობა (1965). გამაერთიანებელი არხი ქურთუმს 7 არხს (მახარაძის სახ., წულუკიძის სახ., ნარდევანის, ჭანჭახაის, ეწერ-კულაშის, კუხის და ლანჩკუთის). მათი საერთო სიგრძე 280 კმ-ია, განმანაწილებელი სარწყავი ქსელის სიგრძე — 800 კმ-ზე მეტი სულ ირწყვება 16710 ჰა (წულუკიძისა და სამტრედიის რ-ნებში).
ი. ალხაზაშვილი.

წულუკიძის თეთრა, ადგილობრივი საღვინე ვაზის ჯიში ცნობილია რაჭულ თეთრას სახელწოდებითაც და გავრცელებულია ამბროლაურის რ-ნში გვხვდება ცაგერის, მესტიისა და რ-ნებშიც და მას ყურძნის ჯიშად მიიჩნევენ, რაც არაა სწორი, ვინაიდან გასული საუკუნის 50-იან წლებში იქ უცნობია შეიტანეს წ. თ-ს აქვს საშ. ზომის, მკვრივ შეხსნული ფოთლები, ორსქესიანი ყვავილი, ოვალური ფორმის მარცვლები და საშ. სიდიდის ცილინდრულ-კონუსური მტევნები. წ. თ. ჰა-ზე იძლევა 80—120 ც ყურძენს. მისგან მზადდება მაღალი ღირსების, ბუნებრივად ნახევრად ტკბილი ღვინო „თეთრა" სახელწოდებით.
რ. რამიშვილი.

წულუკიძის რაიონი (1936-მდე ხონის რ-ნი), ადმ.-ტერ. რ-ნი დას. საქართველოში 1917-მდე ახლანდ. წ. რ შედიოდა ქუთ. გუბ. ქუთ. მაზრაში 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით ისევ ქუთ. მაზრაშია. 1930-იდან დამოუკიდებელი რ-ნია, 1963 შეუერთეს სამტრედიის რ-ნს, 1964 აპრილიდან კვლავ გამოიყო ცალკე რ-ნად. ადმ.-თი ესაზღვრება წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს დაქვემდებარებულ ტერიტ., დას.-ით — გეგეჭკორის, ჩრდ.-ით — ცაგერისა და ტყიბულის, სამხრ.-ით — სამტრედიის, სამხრ.-აღმ.-ით — აბაშის რ-ნები ფართ. 426,5 კმ², რაიცენტრი — ქ. წულუკიძე. რ-ნში არის 1 საქალაქო (წულუკიძე) და 11 სასოფლო საბჭო (ივანდიდი, ქუტირი, გორდვინაში, კუხი, ნახახულევი, გუმი, მათხოჯი, დედალაური, ძეძილეთი, გოჩეთი, ჯიხაიშა); 1 ქალაქი და 39 სოფელი.

ბუნება. რელიეფი რ-ნის სამხრ. ძირითადი ნაწილი უკავია იმერეთის ვაკე-დაბლობს, რ-ის აბსოლ. სიმაღლე 60-იდან 200 მ-მდეა, დანაწევრებულია მდ-ების ცხენისწყლისა და გუბისწყლის შენაკადებით. ვაკე-დაბლობი აგებულია მეოთხეული კენჭნარით, ქვიშებით, თიხნარით და თიხებით. დაბლობის ჩრდ.-ით ვიწრო ზოლად გასდევს პალეოგენ-ნეოგენური ქანებით აგებული კოლხეთის ბორცვიანი მთისწინეთი. რ-ის ჩრდილოეთ ნაწილში აგრეთვე გორმაღალის ქედის სამხრ. დაბოლოება და ასხის პლატოს ნაწილი (რ-იც ტბის ზონის ზღვით მდებარეობს) და მისი სამხრ., შედარებით დაბრული კალთა ასხის პლატოსა და მისი კალთებისათვის დამახასიათებელი კარსტული ფორმები (მღვიმეები, ჭები, დიდი ზომის ძაბრები, პოლიები და სხვ.). რ-ნის ფარგლებში მნიშვნელოვანი ორივე ერთეულია მდ. ცხენისწყლის ხეობა, რ-იც სიღრმადაა ვიწრო, მთიანია, ქვემოთ კი გაფა-

გ. ა. წულუკიძე

წულუკიძის თეთრა

წულუკიძის რაიონი

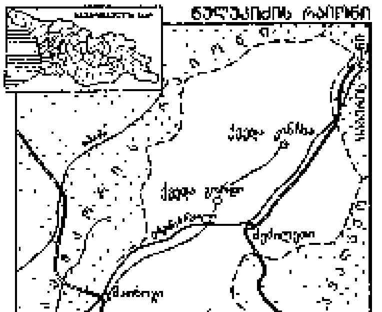

დაბლობზე გადის. რ-ნის უმთავრესი წყალ-
დინებულია ძირითადი (ლეჩხუმის სახელით),
ჭანჭახი და შურა (დიდღელე-ურის, ახალ-
ბედიჩულის, ურეკურის სახელები), ცხენის-
ქედები (ხონის), საკუური და საჯავახოს თი-
ხეები (გოჩაჯიხაიშის გუბისა და ქუტირის).

ჰ ა ვ ა. რ-ნის ზღვის ნოტიო სუბტროპ.
კლიმატის ოლქში მდებარეობს და რელი-
ეფის შესატყვისად ჰავის სიმაღლებრივი
ზონალურობით ხასიათდება. დაკე-დაბლობ-
ზე თბილზამთრიანი და ცხელზაფხულია-
ნი ზღვის ნოტიო სუბტროპ. ჰავაა. საშუალო
საშ. წლ. ტემპ-რაა 14,7°C, იანვ. 5°C,
აგვ. 23,4–23,6°C. აბსოლ. მინ. −18,
−19°C, აბსოლ. მაქს. 41°C. დაკე-დაბ-
ლობზე საშ. წელიწადში 1460–1790 მმ
ნალექი მოდის. მთისწინეთში და დაბალ-
მთიან ზონაში, ასევე ნოტიო სუბტროპ.
ჰავაა, იცის ცივი ზამთარი და ხანგრძლი-
ვი თბილი ზაფხული. აქ 2 ა 700 მ-მდე
საშ. წლ. ტემპ-რა 11,7–12,4°C, ტემპ-
ლებშია, იანვ. 2,9–3,5°C, აგვ. 21°C. აბ-
სოლ. მინ. −21°C, აბსოლ. მაქს. 38°C.
წელიწადში 2280–2400 მმ ნალექი მო-
დის. საშუალომთიან ზონაში ცივზამთ-
რიანი და ხანგრძლივი გრილზაფხულიანი
ნოტიო ჰავაა. ასეთივე ჰავაა რ-ნის ყველა-
ზე მაღალ ადგილებში — ასხის პლატო-
ზე, იმ განსხვავებით, რომ იქ ზაფხული
მოკლეა, ამასთან, საშუალომთიან ზონაში
ნალექები უფრო ხშირია ყინულ. წოისწყალ-
ნებისა და დაბალმთიანეთში.

შ ი გ ა წ ყ ლ ე ბ ი. რ-ნის საკმაოდ
ხშირი ჰიდროგრ. ქსელი აქვს. ძირითადი
მდინარეა ცხენისწყალი, რ-იც სოფლებს
ქუთაისის (სამხრ.) და ხიდს (ჩრდ.) შორის
რ-ნის დას. ბუნებრივ საზღვარს წარმო-
ადგენს. ამ მონაკვეთზე ის ეაკით მდინა-
რეა, დატოტვილია, არის ჭალები, მენახ-
რეები, კუნძულები, რ-თაგან ზოგი მდელო-
ბუჩქნარითაა შემოსილი, ზოგზე — კულტ.
ლანდშაფტია. უფრო ჩრდ-ით, 19 კმ-ზე
მდ. ცხენისწყალი კვეთს რ-ნის ტერიტო-
რიას სამხრ.-დას.-იდან ჩრდ.-აღმ-ით. მარჯ-
ვენიდან მას უერთდება ძლიერ დატოტვილი
მდ. საწისქვილე, აგრეთვე გუბისწყალი
და სერხისწყალი, მარცხნიდან რიწეული,
პატარა უსახელო ღელე-მდინარე. შუაგე-
ლიდი მდინარეა გუბისწყალი, რ-საც ზემო
წელში სერი ეწოდება. რ-ნის ფარგლებში
ძალიან შეჩრდილულია (მარჯვ.). ზემო კუხი
და შუა კუხი ასხის გარდა, ...
ლობზე მიედინება იგივე პატარა ღელე.
ასხის მასივზე არის კარსტული მღვიმე
კარსტული ქანების ქსელი. აგრეთვე სარწყავ
არხები ცხენისწყლისა და ხარაგეულის
ცხენისწყალზე წყალდიდობა იცის გაზაფ-
ხულ-ზაფხულზე. წყალმცირობა — ზამ-
თარში, წყალმოვარდნა — შემოდგომაზე
გუბისწყალზე წყალმოვარდნა იცის შემოდგო-
მა-ზაფხულშია. წყალდიდობა — აგრეთვე
სექტემბერში. მდინარეები გამოყენებული
ელექტროენერგიის მისაღებად, სარწყავად
და წისქვილებისათვის.

ნ ი ა დ ა გ ე ბ ი. დაკე-დაბლობზე,
მდინარეთა გასწვრივ, განვითარებული
საშ. და ძლიერ სისქის ალუვიური ნიადაგი
მდინარეთამორისებზე, სადაც ტერიტ. უფ-
რო დრენირებულია, გავრცელებულია სუბ-
ტროპ. ეწერი ნიადაგი. ჩრდ. იმერეთის
კირქვა-მერგელიან მთისწინეთში ყვითელ-
მიწა და ალაგ-ალაგ წითელმიწა ნიადა-

წუნდის ეკლესია XIV ს.

წუნდის ეკლესიის მოხატულობის ფრაგმენტი XII–XIII სს.

წუნდის დ. ... ეკლე-
სია XII–XIII სს.

გებია ასხის მასივის სამხრ. კალთაზე,
კირქვების გამოფიტვის ქერქზე, ტყის საფ-
რის ქვეშ, ჩამოყალიბებულია კორდიან-
კარბონატული ნიადაგი. ტყის ზონის ზე-
მოთ ვრცელი ფართობი უკავია მთის მდე-
ლოს კორდიან კარბონატულ ნიადაგს.

მ ც ე ნ ა რ ე უ ლ ი ს ა ფ ა რ ი მრა-
ვალფეროვანია. დაკე-დაბლობზე ამჟამად,
ადრე არსებული მუხნარი ტყის საფრის
ნაცვლად, კულტ. ლანდშაფტია გაბატონე-
ბული, მაგრამ აქა-იქ შემორჩენილია ე. წ.
კოლხეთის დაბლობის ლეშამბიანი ტყე.
რ-ის ძირითადი შემადგენელია მურყანი,
იმერული მუხა, რცხილა. ლეშამბიანებიდან
მიაჯერია გვალეჩა, ღვედკეცი და სხვ.
მთისწინეთ დენუდირებულ ტერიტორიაზე,
უფრო ჩრდ-ით, ეხლებით კოლხეთის დაბ-
ლობის მარადმწვანე ქვეტყეს. რ-ის მთა-
ვარი ჯიშებია იმერული და კოლხური მუ-
ხა, რცხილა. ქვეტყეში არის წყავი, შქერი,
ჭყორი, თაგვისარა. გრილ-პონტურიდან მთის-
წინეთში კულტ. ლანდშაფტი ჭარბობს,
ნაცრად ლოკალურად გავრცელებულია მუ-
ხნარები. ტყეს აქ ძირითადად მუხა, რცხი-
ლა, წიფელი, წაბლი ... შემადგენლო-
ბისაა. დაბალმთის ტყე ასხის მასივზე სა-
შუალომთიან ზონაში, ქვემოთ. წიფლნარია
გაბატონებული, რ-საც ერევა რცხილა,
ნეკერჩხალი, ცაცხვი და სხვ. ზემოთ ნაძვ-
ნარ-სოჭნარია. იგი დაჯგუფებულია
სუბალპ. ტყით (არყი, მაღალმთის მუხა)
ტყის ზონის ზემოთ, ასხის მასივის ყველა-
ზე მაღალ ზონაში, გავრცელებულია სუბ-
ალპ. მდელოები, რ-შიც ერევა კავკასი-
ურის მცენარეები. რ-ნის სუბალპ. მდელო-
ები გამოყენებულია საძოვრებად.

ც ხ ო ვ ე ლ თ ა ს ა მ ყ ა რ ო. რ-ნში
ბინადრობს როგორც დაკე-დაბლობის, ისე
მთისათვის დამახასიათებელი ცხოველები:
ტურა, მგელი, მელა, ტყის კვერნა, მაჩვი, კურდღელი,
ღვლიფხვნა, ტყის თაგვი, მრავალნაირია
ფრინველი: მწყერი, ხოხობი, მტრედი,
გვრიტი, შაშვი, ჩიტბატონა, ყვავი, ქორი,
ძერა, კოდალა, ოფოფი, ბეღურა, მოლა-
ღური, ჯიშური, კუდუმბოგური და სხვ. არის
ქვეწარმავლები. მდ-ებში არის თევზები:
ქაშაპი, წვერა, მურწა, კოლხური ტობი,
ციმორი, ლოქო, ტოტბერა და სხვ.

ბ უ ნ ე ბ რ ი ვ ი ლ ა ნ დ შ ა ფ ტ ე-
ბ ი. რ-ნში გავრცელებულია ნოტიო სუბ-
ტროპ. დაკე-დაბლობის, მთის-ტყისა და მთის-
მდელოს ლანდშაფტის ტიპების შემდეგი
ქვეტიპები: 1 დაკე-დაბლობის კოლხური მუხ-
ნარ-ლეშამბიანი, ალუვიური და სუბტროპ.
ეწერი ნიადაგებით, კულტ. ლანდშაფტის
სიჭარბით, 2 ბორცვიანი მთისწინეთი
კოლხური მუხნარ-ჩალიანებით, ყვითელმი-
წა, წითელმიწა და სუბტროპ. ეწერი ნია-
დაგებით, კულტ. ლანდშაფტის სიჭარბით,
3 კარსტული დაბალმთიანეთი რცხილნარ-
წიფლნარი ტყითა და კორდიან-კარბონა-
ტული ნიადაგით, 4 კარსტული საშუა-
ლომთიანეთი წიფლნარ-მუქწიწვიანებით
და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით,
5 კარსტული მაღალმთიანეთი სუბალპ.
მდელოებით და ბუჩქნარებით, მთის მდე-
ლოს კორდიან-კარბონატულ ნიადაგებზე.

მოსახლეობა. უპირატესად ცხოვრობენ
ქართველები, მცირე რაოდენობით რუსები
და სხვ. სოფლის მოსახლეობა შეადგენს
რ-ნის მთელი მოსახლ. 67%-ს. განსახლება-
ის ძირითადი ზონა ვრცელდება ზღ. დ.
200–500 მ-მდე. საშ. სიმჭიდროვე 1 კმ²-
ზე 83 კაცია.

სახალხო მეურნეობა. სოფ. მეურნ.
წამყვანი დარგია მეჩაიეობა. რ-ნზე მოდის
ქვემო იმერეთის ჩაის პლანტაციების ფარ-
თის 1/3. რ-ნში არის (1985) 8 კოლ-ბა, 7
საბჭ. მეურნეობა. სას.-სამ. სავარგული შე-
ადგენს 17,2 ათ. ჰა-ს, რ-თაგან სახნავია
6,3 ათ. ჰა, მრავალწლ. ნარგავი 2,5 ათ.
ჰა, სათიბ-საძოვარი 8,4 ათ. ჰა. ტყესა და
ბუჩქნარს უკავია 12,0 ათ. ჰა. მარცვლეულ
კულტურებს უკავია 2,7 ათ. ჰა, სავარგ
კულტურებს 2,5 ათ. ჰა-ზე, ბოსტნეულ-
ბოსტნეული — 0,5 ათ. ჰა-ზე. მრავალწლი-
ნარგავებიდან ჩაის კულტურას უკავია 1,8
ათ. ჰა, თუთის პლანტაციებს 0,6 ათ. ჰა.
რ-ნში არის თუთის სანერგე მეურნეობა-
მეჩაიეობის მეურნეობის ბაზა. მეცხ.-კომბ-
პლექსში (800 სული) ბროილერის სულადო-
ბა (1986, ათ. სული): მსხვ. რქ. 1 სა-
ქონელი — 20,5, ღორი — 12,7, თხა და ცხვა-
რი — 1,6.

მ რ ე წ ვ ე ლ ო ბ ა შ ი მთავარი ადგი-
ლი უკავია ჩაის მრეწველობას, ჩაის
პირველადი დამუშ. ფ-კებია წულუკიძე-
ში, გუბში, იანეთში და მათხოჯში. ჩაის
მრეწველობაზე მოდის რ-ნის სამრეწვ.
პროდუქციის 30,8% აბრეშუმის წარმოება
რ-ნის ყველაზე ძვ. დარგია. 1898 წულუ-
კიძეში, პირველად საქართველოში, აშენ-
და აბრეშუმის ძაფსახვევი ფ-კა. აბრე-
შუმის წარმოება იძლევა რ-ნის სამრეწვ.
პროდუქციის 36,4%-ს. მნიშვნელოვანია
ქიმ. მრეწვ. (იძლევა რ-ნის სამრეწვ. პრო-
დუქციის 21%-ს) — საწარმოო გაერთიანე-
ბა „საქპოლიმერკონტეინერი" (წულუკიძე-
ში), არის აგრეთვე საშენი მასალის წარ-
მოება (აგური, ბლოკი) და სხვ.

ტ რ ა ნ ს პ ო რ ტ ი. რ-ნის ტერიტო-
რიაზე რკინიგზის ხაზი არ გადის (უახ-
ლოესი რკინიგზის სადგური სამტრედია,
წულუკიძიდან 19 კმ-ზე). სატრანსპ.
სისტემაში მთავარი როლს ასრულებს საავ-
ტომ. ტრანსპორტი. აქ გადის რესპ. მნიშ-
ვნელობის გზები: წულუკიძე—წყალტუბო—
ქუთაისი, წულუკიძე—მარტვილი—სენაკი,
წულუკიძე—სამტრედია, წულუკიძე—გეგუთ-
კორი, წულუკიძე—ქვედა გორდი. ადგილობ-
რივი მნიშვნელობის გზების სიგრძეა 162 კმ.

კულტურა და ჯანმრთელობის დაცვა.
1986 რ-ნში იყო 29 ზოგადსაგანმან. სკო-
ლა, აქედან 26 საშ. სკოლა, 1 სკოლა-ინ-
ტერნატი, 2 სადამის (ცვლიანი) სკოლა,
6,1 ათ. მოსწ., 0,6 ათ. მასწავლებელი, 24
სამაგიერო ბაგა-ბაღი, 46 ბ-კა, 9 კულტსახ-
ლი, 17 კლუბი; წულუკიძეში არის სოფ.
მეურნ. მექანიზაციისა და ელექტრიფიკაცი-
ის ტექნიკუმი, 3 პროფტექ. სასწავლებ-
ლი, 2 სამუსიკო სკოლა, სპორტსკოლა,
პიონერთა სახლი, სახ. თეატრი, მხარეთმ-
ცოდნეობის და სამხატვრო ღირსების 1 მუ-
ზეუმები. სოფ. კუხში არის მ. კაკაბაძის
სახლ-მუზეუმი. გამოდის რ-ნული გაზ. „კომ-
მუნიზმის გზით" იღებენ ტელევიზიას და...

მოსახლეობის ჯანმრთელობის დაცვას ემ-
სახურება 2 საავადმყოფო (1010 საწოლით),
12 ამბულ., 1 პოლიკლინიკა, 7 საფელდ-
შერო პუნქტი, 9 აფთიაქი. 144 ექიმი და
423 საშ. მედპერსონალი.

ხუროთმოძღვრული ძეგლები. ხონის IX ს.
გოროზის ეკლესია (შუა საუკ.), ზემო
გორში — დადიანების ყორე, საზაფხულო
რეზიდენცია — ტყე-პარკი და სასახლის ნანგ-
რევები, ეკლესია (შუა საუკ.), გეგუთკორ-
ში — ციხე-კოშკი (შუა საუკ.), მათხოჯში —
ციხის ნანგრევები და ეკლესია (შუა სა-
უკ.), ღვედის ციხე (XVI–XVII სს.),
სოფ. ხიდის მახლობლად — ბამბუას ჩი-
დის ბურჯი (ძვ. წ. საუკუნეები), უძლოუ-
რის, ქუტირის ეკლესიები და სხვ.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I–II, გვ.
304–306.   დ. უკლება, მ. შენგელაია.

წულუკიძის ჩაის ფაბრიკა, საქართველ-
ლოს ჩაის მრეწველობის პირველადი გა-
დამუშავების საწარმო. აშენდა 1934. მუ-
შაობს ჩაის მცენარის ნაზი ფოთლის ნედ-
ლეულზე. გამოიმუშავებს შავ ბაიხის ჩა-
ის ფ-კის სადღეღამისო სიმძლავრეა 1012,2
ტ (1985). ფ-კა პროდუქციას აწვდის ქუთ-
ქაისის ჩაის ფაბრიკებში, აგრეთვე უნგ-
რეთში, კუბაში, პოლონეთში, გდრ-ში
და სხვ. 1985 გადაამუშავა 6796 ტ ჩაის
ფოთოლი.   გ. ღლონტი.

წუნდარი, ქართული ხუროთმოძღვრების
ძეგლი, XIV ს. გუმბათიანი ეკლესია
სოფ. წუნარში (ახლანდ. სოფ. ხეთაგუ-
როვი, ცხინვალის რ-ნი). ჩაგვრის მეტი ნა-
ნგრევი ნაიღალი ქვით დამაგვირ. მოორ-

იუულიობა ძეწკვია გალერეის დაბალ. ფართო კონტურზე აღმართულია მაღალი გუმბათის ყელი. შიგნით გუმბათი დაყრდნობილია, რომ თავისუფლად მდგარ ბოძსა და საკურთხევლის აფსიდის კუთხეებზე. გუმბათის ყელისა და ფასადების სარკმლები ვიწროა, ამიტომ ეკლესია ბნელია. წ-ის ეკლესია, აგებულია საქართველოს ძნელბედობის დროს, მონღოლთა ბატონობის ხანაში. ამ პერიოდში საქართველოში ძეგლები ნაკლებად შენდებოდა და შიდა ქართლში ცნობილ გუმბათოვანი ტაძრის აგება თავისებურად მნიშვნელოვანი მოვლენაა.

ლიტ.: Меписашвили Р. С., Цинцадзе В. Г., Архитектура нагорной части исторической провинции Грузии — Шида Картли, Тб., 1975.

რ. მეფისაშვილი, ვ. ცინცაძე.

წუნდა, ისტორიული ქალაქი სამხრ. საქართველოში, ჯავახეთში; მისი ნაშთები ცენტრიდან მდებარეობს მდ. მტკვრის მარჯვ. ნაპირზე (ახლანდ. ასპინძის რ-ნის სოფ. ხიზაბავრასა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე). ქართ. წყაროების ტრადიციის თანახმად ქალაქი დააარსა ქართველთა ეთნარქმა (იხ. სტ. ქართველთა ეთნარქები) ჯავახოსმა (ჯავახეთის ეპონიმმა); ძვ. წ. III ს-ში ქართლის მეფემ ფარნავაზ I-მა დააარსა წუნდის საერისთავო. ერისთავის განმგებლობაში შედიოდა ჯავახეთი, კოლა, არტაანი. წ-ში იყო საერისთავოს ცენტრი (ვარაუდით — კუმურდოს საეპისკოპოსოს) ქალაქზე გადიოდა ბიზანტიიდან ქართლში მომავალი გზა, რ-მაც დიდი როლი ითამაშა წ-ის დაწინაურებაში. X ს-იდან წ. თანდათან დაქვეითდა და ჯავახეთის ცენტრი თმოგვის ციხეში გადაინაცვლებს. წ-ის მატერ. კულტ. ძეგლთაგან შემორჩენილია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — XII—XIII სს. დარბაზული ეკლესია. პატარა კლდეზე აღმართული ეს ეკლესია, ნაგებია სუფთად გათლილი სწორი კვადრებით. კარ-სარკმლების ჩარჩოები და კარნიზი მდიდრულადაა შემკული ორნამენტით. დას კარზე ასომთავრული წარწერაა. სამხრეთით მოშენებულია კარიბჭე. რ-ის სიახლოვეს, ასევე უხვადაა მორთულ ... ეკლესია რესტავრირებულია 1938. შემორჩენილია სამრეკლო, აგრეთვე ბულანის ქვები და ქვაში ამოჭრილი სახლები. სამხრეთით ... მდ. მტკვრის მარჯვენა. XIX ს-ში ჯერ კიდევ იდგა ნაგებობა — „ფერანცუზა".

ლიტ.: ბერძენიშვილი დ., ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, «საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული», 1976, [ტ.] 5.

დ. ბერძენიშვილი, ც. ბაბაშვილი.

წუწნაობა სასოფლო-სამეურნეო ცხოველების, ძირითადად, ნაზარდების, ფურების, კოლექტიდან იწყება ინდივიდების გაწოვება, რ-საც არა აქვს ფიზიოლოგიური ... ბერწიანობის, დაავადებების, წარმოშობის, მექანიზებული წველისადმი უარყოფითი ან სხვ. ფიზ. ნაკლის გამო. წ. სასოფლო-სამეურნეო ცხოველთა კლინიკურ-ეკოლოგიურად ტარდება სას.-სამ. ცხოველთა თვისობრივი მაჩვენებლები (პროდუქტიულობა, სასიცოცხლო ლირებულება და სხვ.) ამაღლების მიზნით. წ. ტარდება სპეც. კომისიის მიერ სას.-სამ. ცხოველთა პროდუქტების მიღებისა და საუკეთესო საბაზისო ჯიშების ... ფ. რამიძე

წუნდის ტბა, ტბა ასპინძის რ-ნში, მდ. მტკვრის მარჯვ. მხარეს, 1539 მ სიმაღლეზე ზღვის დონიდან. ფართ. 0,034 $კმ^2$. აუზის ფართ. 1,8 $კმ^2$. უდიდესი სიღრმე 10,8 მ, საშ. სიღრმე 6,6 მ. წყლის მოცულობა 284 ათ. $მ^3$. ტბის ქვაბული წარმოშობილია ახალქალაქის ლავური პლატოს ... დანაწევრების შედეგად. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. ტბა გაუდინარია და მტკნარია.

ი. აფხაზავა

წუნი საწარმოო, იხ. პროდუქციის ხარისხი.

წუნწუხი, იხ. ორგანული სასუქი.

წუნწუხსაქაჩავი, მისაბმელი მანქანა, რ-ის დანიშნულებაა პირუტყვის ეზოების წუნწუხსაგროვებლებიდან წუნწუხის ამოტუმბვა, გადატანა და მინდორზე თანაბრად მოსხმა. წ-ს იყენებენ აგრეთვე ორგანული მინერ. სასუქის გადასატანად, მანქანების პროფილაქტიკური და ჩამქრობი ... გასარეცხად. ტრაქტორულ-ტურბინიანი და სხვა კომპლექსების მოსამსახურებლად და სხვ.

წურბელა სამედიცინო (Hirudo medicinalis), რგოლოვანი ჭია წურბელების კლასისა. ხახაში აქვს 3 დაკბილული ყბა, რ-ითაც მოლუსკებზე იხსნება სამკურნალო ჯირკვლების სადინარები (იხ. ...) ... ცენტრ. და სამხრ. ევროპასა და მცირე აზიის მტკნარ წყალსატევებში იკვებება დიდი ძუძუმწოვრების (რ-ებიც წყლის დასალევად წყალში შედიან) სისხლით. წ. ს-ს ნერწყვი შეიცავს ჰირუდინს, რ-იც ხელს უშლის სისხლის შედედებას, ამიტომ წ. ს-ს ყოველთვის გამოიყენებდნენ დიდხანს ძილის სისხლი თანამედროვე მედიცინაში იყენებენ სამკურნ. მიზნით სისხლის ჰიპერტონიის, თრომბოფლებიტის, აპოპლექსიის, ინსულტის წინარე მდგომარეობისა და სხვ. დროს.

წურბლები (Hirudinea), რგოლოვანი ჭიების კლასი. მათი სხეულის სიგრძე 0,2—15 სმ აღწევს შავი, ყავისფერი, მომწვანო ან სხვა ფერისაა. აქვთ გაბრტყელებული, იშვიათად ცილინდრული ფორმის, თავის ლაპიდი და 33 სეგმენტი, რ-თაგან თითოეული 3—5 და მეტ რგოლადაა დანაწევრებული. აქვთ 2 (წინა და უკანა) მისაწოვარი. კარგად აქვთ განვითარებული მუსკულატურა. სუნთქავენ კანით, ზოგი — სასუნთქი ბუშტებითა და ლაყუჩების გამონაზარდებით. წ-ის უმრავლესობა იკვებება ხერხემლიანი და უხერხემლო ცხოველების სისხლით, დანარჩენი მტაცებლებია. მრავლდებიან სქესობრივად. ყველა წ. ჰერმაფროდიტია. ბინადრობენ მტკნარ წყალში, ზოგი — ზღვასა და ტენიან ნიადაგში. ზოგი წ. თევზების საკვებია, ჰაბში აგრეთვე მთიელი სამედიცინო წურბელა და წ-ის ზოგი სხვა სახეობა გამოიყენება მთელი რიგი დაავადების სამკურნალოდ. ამიერკავკასიასა და შუა აზიაში გავრცელებულია ცხენის წ., რ-იც წყალში ბინადრობს და ცხოველის ყელში მოხვედრისას შეიძლება დაახრჩოს იგი. ფაუნაში 400-მდე (ზოგი მონაცემით 300-მდე) სახეობაა, მ. შ. სსრკ-ში ცნობილია 60-მდე სახეობა.

წურწუმალა, მწვერვალი სვანეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე. მდ. კოდორის(?) დასავლ. (ცხენისწყლის მდინარე) სათავეში. სიმაღლე 4222 მ. აგებულია ქვედაიურული თიხაფიქლებით. წ-ის ქედის კალთებზე სუბალპ. და ალპ. მდელოებია, ზოგან — სუბნივალური და ნივალური ლანდშაფტი. წ-ის სამხრ. კალთის ძირას არის ალპინისტური ბანაკი „..."

მ. ...ძე.

წურწუმა, კვეთაწყვეტის ერთ-ერთი სახეობა.

წურწუმია ალექსანდრე პეტრეს ძე (12 VII. 1910, სოფ. ბოლნისი(?), ახლანდ. ... რ-ნი, — 30 XII. 1941), საბჭოთა მფრინავი, მაიორი (1941). საბჭოთა კავშირის გმირი (22. II. 1944, სიკვდილის შემდეგ). სკპ წევრი 1937-იდან 1931 დაამთავრა სამხ.-საზღვაო ფლოტის საავიაციო სკოლა. მსახურობდა შავი ზღვის ფლოტის ავიაციაში მფრინავად, რგოლის, ესკადრილიის მეთაურად. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იბრძოდა სამხრეთ ბრძოლებში. 1941 წ 2 ივლ. წ-მ თავისი ესკადრილიით პირველმა დაბომბა მოწინააღმდეგის დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობის ობიექტები, რისთვისაც საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება მიენიჭა. წ. დაჯილდოებულია წითელი დროშისა და წითელი ვარსკვლავის ორდენებით.

ტ. მიწიშვილი.

წუქეთი, წაქური, მხარე შუა საუკუნეების აღმ. საქართველოში, ისტ. ჰერეთში (ახლანდ. აზერბ. სსრ შირაქ-ელისენის რ-ნი, ... თანამედროვე ...). V ს-ში წ. იყო ქართლის სამეფოში შემავალი ფეოდალური სამფლობელო, რ-საც საპატიო მთავარი ედგა. VIII ს. შუახანებში წ-ის მთავრის ... ვრცელდებოდა თუშეთისა და ხუნძახზე (ახლანდ. დაღ. ასსრ მხარე, ...). VIII—IX ს-ში წ. ჰერეთის სამთავროს (შემდგომში ჰერეთის სამეფოს) ერთ-ერთი საერისთავო იყო; ... ამ სახელწოდებით ... XVI ს-ში სახელწოდება იქცა. XVII ს-ში წ-ის ტერიტორიაზე შეიჭრნენ ... (ლეკი სახელით)

ისტ. წ-ის ტერიტორიაზე შემორჩენილია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლები ყურის სამეკლესიიანი ბაზილიკა (VIII ს.) და ლექეთის ტეტრაკონქი (VIII—IX სს).

ლიტ.: პაპუაშვილი თ., ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970.

თ. პაპუაშვილი

წულა, წალა, ჩუსტი, მესტი, რბილი, უძირო ან დაბალყელიანი ფეხსაცმელი. გავრცელებული იყო მთიელ კავკასიაში. „წულა სამოსის ფეხსაცმელია" (საბა). ... წ-ის სამარხეულ თხის, საქონლის და ხარის ტყავის ხმარობდნენ ... წ-ს კანქეშში „აზიაშურის" ... მას სხვა კომპონენტებთან ახასიათებდა სავეეთური, წინდები და ლეკვერთხები ... წინდებს იცვამდნენ. შემდეგ საცვეთებს, ზედ ლეკვერთხებს იხვევდნენ.

ლიტ.: ნაცვლიშვილი ... , ტყავის დამუშავების ხალხური წესები საქართველოში, თბ., 1979.

ნ. ჯღენტი

წუღრუღაშენი, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი, XIII ს. გუმბათოვანი ტაძარი ბოლნისის რ-ნში, ... 1 კმ-ზე, მდ. ბოლნისისწყლის მარჯვ. ნაპირას, მთის ფერდზე. ეკლესიის წარწერებში მოხსენიებული არიან გიორგი მეფე და ეკლესიის მშენებელი ჰასან არ... ... წარწერებში მოხსენიებული გიორგი მეფე გიორგი ლაშაა, ე. ი. ძეგლი აშენებულია მისი მეფობის დროს 1212—1222 წ. გეგმით ბაზილიკა—ჯვარგუმბათოვანი ... ეკლესია. მაგრამ უფრო პატარაა და გუმბათის ყელი ძლიერ აზიდული ... აქვს ნაგებობა გარედან აღმოსავლეთით ... 4 მკლავისაგან, რ-თაგან მხოლოდ აღმოსავლეთის მკლავია ... 2 ... განლაგებული სათავსებია, რ-თა ქვედა სართულში სამკვეთლო და სადიაკვნეა ... ... მინაშენი, ... სადგომი ... ფასადები განსაკუთრებით სიუხვითაა გამოყენებული ... ქვები, ... ორნამენტი და ... ძეგლი უხვადაა შემკული მდიდრული ჩუქურთმით. განსაკუთრებით ოსტატურადაა გამოყვანილი შუქი ... ფერის ქვის გუმბათის ყელის სარკმელები და ბაცი მოყვითალო ქვის კარნიზი.

პ. ზაქარაია.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 304

წუწუნავა ალექსანდრე რაჟდენის ძე (16. I 1881, სოფ. ლიხაური, ახლანდ. მახარაძის რ-ნი, — 26 X 1955, თბილისი), ქართველი საბჭ. რეჟისორი, თეატრალური მოღვაწე. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1934). 1900 მსახიობად ჩაირიცხა ქუთაისის თეატრის დასში, სადაც ...

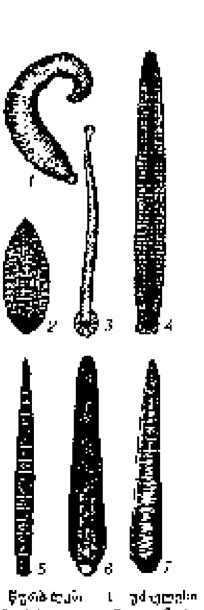

წურბლები: 1 — ..., 2 — ..., 3 — ..., 4 — ..., 5 — ..., 6 — ..., 7 — ...

ა. წურწუმია

ა. წუწუნავა

ა. წუწუნავა.

წყავი — ნაყოფიანი ყლორტი.

წყავმაზა — ნაყოფიანი ყლორტი.

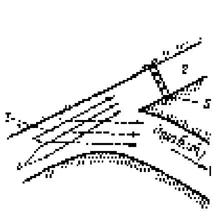

წყალსაღები ნაგებობა. ნახ. 4. უკამერო წყალსაღები ... ხედი. 1 — მილისა-რი; 2 — სადინარგამყოფი ... ; 3 — ფსკერის ... ; 4 — ... ; 5 — ...

სხირტლაძის ხელმძღვანელობით. 1910 დაამთავრა მოსკ. სამხატვრო თეატრის სტუდია (სარეჟისორო განხრით). იყო კ. სტანისლავსკის შემოქმედებითი პრინციპების გამტარებელი. 1910-იდან წ. სხვადასხვა დროს მუშაობდა ქუთაისის თეატრში, თბილ. სახალხო სახლში, ქართ. და რუს. თეატრებში, სარატოვის, ბაქოს ქართ. და სხვა თეატრებში. წ-მ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ქართ. პროფ. რეჟისორული ხელოვნების განვითარებაში. იგი ებრძოდა აქტიორული ინდივიდუალიზმის თეატრის წინააღმდეგ. მთელი სიცოცხლე მიუძღვნა სცენური სიმართლის, სპექტაკლების ანსამბლურობის დამკვიდრებას, ხალხის საერთო კულტურის ამაღლებას. წ-ს დადგმები დროს. სცენაზე — გ. ლ'არონის „ოთის ახული", გ. ბუქვაიშვილის „მსხვერპლი", ნ. გოგოლის „რევიზორი", ა. ყაზბეგის „არსენა", ა. სუმბათაშვილის „ღალატი", ნ. ნაკაშიძის „ვინ არის დამნაშავე?", „ჯანყი გურიაში" (ე. ნინოშვილის მიხედვით), ა. ეგრისელიძის „ვაი ჭკუისაგან" და სხვ. გამოირჩეოდა ღრმა პროფ. კულტურითა და ოსტატობით, საინტერესო ინტერპრეტაციით, ანსამბლურობით. მასობრივი სცენების გულმოდგინე დამუშავებით, სისადავით, პერსონაჟთა სახეებისა და ხასიათების ღრმა ფსიქოლ. გახსნით. შინაგანი ცხოვრებისეულობით წ. ქართ. ეროვნ. სარეჟისორო რეალიზმის ფუძემდებელია. 1918—55 იგი ხაოაეგში ცეცა თბილ. საოპერო თეატრს, იყო მისი ხელმძღვანელი, რეჟისორი, მთავარი რეჟისორი. იგი იყო ეროვნ. ოპერის შექმნის ერთ-ერთი ორგანიზატორი და პირველი ქართ. ოპერების დ. არაყიშვილის „თქმულება შოთა რუსთაველზე", ზ. ფალიაშვილის „აბესალომ და ეთერი", ვ. დოლიძის „ქეთო და კოტე", მ. ბალანჩივაძის „დარეჯან ცბიერი", შ. მშველიძის „ამბავი ტარიელისა" (სხვ. სახელწ. „პოემა) და სხვ. პირველი დამდგმელი. უდიდესია წ-ს წვლილი ქართ. კინოხელოვნებაში. იგი იყო ქართ. ეროვნ. მხატვრული კინემატოგრაფის ფუძემდებელი ფილმები. პირველი ქართ. მხატვრული ფილმი „ქრისტინე" (მისივე სცენარის მიხედვით, 1916), „ხანუმა" (1946), „ორი მონადირე" (1926), „ვინ არის დამნაშავე?" (1925), „ჯანყი გურიაში" (1928) დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის 2 ორდენითა და მედლებით.

ლიტ.: კიკნაძე ვ., ქართული რეჟისურა, წგნ. 1, თბ., 1968.

ა. ცაგარეიშვილი.

წუწუნავა ცეცილია რაჟდენის ასული (12 V 1892, ოზურგეთი, ახლანდ. მახარაძე, — 4 IX 1956, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1943). 1912 დაამთავრა ქუთაის. ქალთა გიმნაზია, ჩრდ. სასცენო მოღვაწეობას იწყებდა 20-იანი წწ. დასაწყისიდან. 1920-26 მუშაობდა რუსთაველის სახ. თეატრში, 1926—28 — თბილ. „წითელ თეატრში", 1928—56 — კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრში. იყო მდიდარი შემოქმედებითი ბუნების მკვეთრად სახასიათო და კომედიური მსახიობი. გამოირჩეოდა გრძნობისა და განცდის უშუალობით, სიმართლით. წ-ს სცენურ სახეებს ახასიათებდა სოც. სიმახვილე. ხალხურობა, ეროვნ. კოლორიტი. როლებია: სალიხე (ნ. ნაკაშიძის „ვინ არის დამნაშავე?"), კაროლინა (დ. კლდიაშვილის „დარისპანის გასაჭირი"), მაკა (მ. დადიანის „კაკალ გულში"), დარეჯანი (ი. ჭავჭავაძის „კაცია-ადამიანი?!"), ანა ანდრეევნა (გოგოლის „რევიზორი"), მარსელინა (ბომარშეს „ფიგაროს ქორწინება"). წ-ს მხატვრული შედეგური იყო ლორისა (მ. კაკაბაძის „ყვარყვარე თუთაბერი") და სხვ. მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართული მხატვრული კინოს ჩამოყალიბებასა და განვითარებაში. შექმნა მარინეს („ქრისტინე", 1916), სალიხეს („ვინ არის დამნაშავე?", 1925), ქეთინოს („ქეთო და კოტე", 1948), ეფროსინეს („ჭრიჭინა", 1953) და სხვ. სახეები. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით. *შ. ცაცქინძე.*

წყავი (Laurocerasus), მარადმწვანე მცენარეთა გვარივარდისებრთა ოჯახისა. ხეები ან ბუჩქებია. ტყავისებრი ფოთლები და თეთრი ყვავილები აქვთ. ნაყოფი მოლურჯო შავი ფერის წვნიანი კურკიანაა. ამ გვარის 25-მდე სახეობა ძირითადად გავრცელებულია ევრაზიის თბილ და ზომიერ სარტყლებში. საქართველოში გვხვდება სამკურნალო წ. (L. officinalis), რ-იც ბუჩქი ან 10 მ სიმაღლის ხეა, იზრდება ტყეში (განსაკუთრებით კოლხ. ტიპის) ზღვის დონიდან 2000 მ-მდე, ძირითადად გავრცელებულია დას. საქართველოში, საქართველოს გარეთ — აღმ. ხმელთაშუაზღვისპირეთის ქვეყნებში, მცირე აზიასა და ბალკანეთში ირანში. დეკორატიულია, აშენებენ ბაღებსა და პარკებში. მცენარის ყველა ნაწილი (გარდა ნაყოფისა) შხამიანია. ფოთლებისაგან ამზადებენ ე. წ. წყავის წყალს, რ-იც ტკივილგამაყუჩებელი საშუალებაა. მერქანი მოყვითალო-ნაცრისფერია, სადურგლო საქმეში იყენებენ. ნაყოფი იჭმება. განსაკუთრებით დიდი ნაყოფი აქვს კულტ. ფორმებს, რ-ებსაც ზოგჯერ საქართველოშიც აშენებენ.

ლ. ბიძინაშვილი

წყავმაზა (Phillyrea), მცენარეთა გვარი ზეთისხილისებრთა ოჯახისა. მარადმწვანე ორსახლიანი პატარა ხეები ან ბუჩქებია. 4—5 სახეობა გავრცელებულია ხმელთაშუაზღვისპირეთსა და წინა აზიაში. საქართველოში ველურად ამ გვარის მხოლოდ ერთი სახეობა (Ph. wilmottiniaya) იზრდება; გურიასა და აჭარაში — კოლხ. ტიპის ტყეებში — ერთეულებად ან პატარა ჯგუფებად გვხვდება. იშვიათი სახეობაა; მესამეული ფლორის რელიქტია. შეტანილია საქ. სსრ „წითელ წიგნში". გვხვდება აგრეთვე ჩრდ.-აღმ. ანატოლიაში.

ლ. ბიძინაშვილი

წყავწყარო, სოფელი აჭარის ასსრ ქობულეთის რ-ნში (მუხაესტატეს სოფსაბჭო) ქობულეთის დაბლობზე, მდ. ოჩხამურის (ჩოლოქის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 20 მ. ქობულეთიდან 15 კმ, ოჩხამურიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 6 კმ. მუხაესტატეს კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა) საშ. სკოლა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), სამედიცინო-საფელდშერო პუნქტი.

წყალსაღები ნაგებობა, ჰიდროტექნიკური ნაგებობა, რ-იც უზრუნველყოფს წყლის აღებას ღია წყალსატევიდან (მდინარიდან, ტბიდან, წყალსაცავიდან) ჰიდროენერგეტიკის, წყალმომარაგების, ირიგაციისა და სხვა საჭიროებისათვის. ჰიდროენერგეტიკაში გამოყენებულ წ. ნ-ებს (სხვანაირად წყალმიმღებებს უწოდებენ) აგებენ უშუალოდ ჰეს-თან. შედის ჰიდროკვანძის შემადგენლობაში, ყოველ თის ძირითად ტიპად დაბალწნევიან და სიღრმულ წ. ნ-ებად. დაბალწნევიან წ. ნ-ს (ნახ. 1) აგებენ მის მდინარეზე ისეთი წ. ნ. წყალს იღებს შედარებით მცირე სიღრმიდან (5—10 მ) კაშხალებით შეტბორილი ბიეფებიდან წყალსაცავში წყლის დონის დიდი მერყეობის დროს იყენებენ სიღრმულ წ. ნ-ს, რ-იც საშუალოა კაშხალის, სანაპირო (ნახ. 2) და კოშკის ტიპისაა. კოშკის ტიპის წ. ნ. განცალკევებითაა დგას; ბიეფში აქვს რამდენიმე წყალსაღები ხვრელი სხვადასხვა სიმაღლეზე; შეერთებულია ნაპირთან (კაშხალის თხემთან). წყალმომარაგების სისტემების წ. ნ-ებს (წყალმიმღებებს) განასხვავებენ წყაროს ტიპის მიხედვით (ხმელ., წყალსაცავისა, ტბისა, საზღვაო და სხვ.). სამდ. წ. ნ-ებს შორის ყველაზე ხშირად გავრცელებულია სანაპირო, საკალაპოტო, მცურავი და ჩამხაპი წ. ნ-ები, რ-ებიც შეიძლება შეუთავსონ

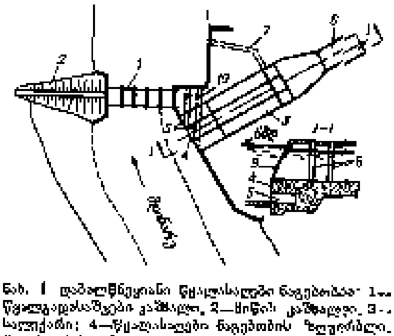

ნახ. 1. დაბალწნევიანი წყალსაღები ნაგებობა: 1 — წყალგადასაშვები კაშხალი, 2 — მიწის კაშხალი, 3 — საყრდენი; 4 — წყალსაღები ნაგებობის ზღურბლი, 5 — ფსკერის გამრეცხი გალერეა, 6 — სადერივაციო წყალსატარი, 7 — ღვარსაშვები, 8 — საკეტების კამერები; 9 — ნაგავშესაკავებელი გისოსი; 10 — ფსკერის გამრეცხის საკეტები. ნშდ — ნორმალური შეტბორვის დონე.

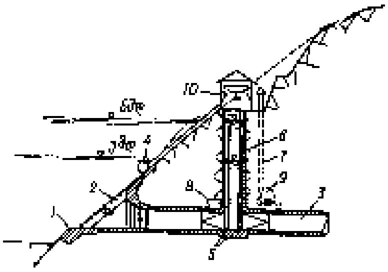

ნახ. 2. სანაპირო წყალსაღები ნაგებობა: 1 — წყალსაღების ნაგებობის ზღურბლი; 2 — ნაგავშესაკავებელი გისოსი, 3 — სადერივაციო წყალსატარი; 4 — ... ნაგვის მოსაცილებელი მოწყობილობა; 5 — საკეტები, 6 — წყალსაღები ნაგებობის შახტი; 7 — სადრენაჟო ზედგი, 8 — ბაქანი; 9 — ბაქანზე მდებარე საკეტების ამწევი, 10 — ამწევი მექანიზმების სათავსი. ნშდ — ნორმალური შეტბორვის დონე, უმდ — უმცირესი მიღების დონე.

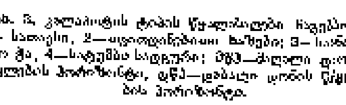

ნახ. 3. კალაპოტის ტიპის წყალსაღები ნაგებობა: 1 — სათავისი, 2 — თვითდინებითი ხაზები; 3 — სანაპირო ჭა, 4 — სატუმბო სადგური; მმდ — მაღალი დონის წყლების ჰორიზონტი, დწმ — დაბალი დონის წყლების ჰორიზონტი.

წყლის პირველადი აწევის სადგურს (სადგურებს ან ღვარცოფის მათგან განცალკევებით). სანაპირო წ. ნ-ს იყენებენ მაშინ, როცა მდინარის ნაპირები შედარებით ციცაბოა, საკალაპოტო წ. ნ-ს (ნახ. 3) — როცა ნაპირები დაქანებულია, მცურავი წ. ნ-ები ბარჟა და პონტონი, ითვლება უშუალოდ მდინარიდან იღებს წყალს ჩამხაპ წ. ნ-ში წყალი ხვდება უშუალოდ ნაპირში, რ-იც ხელს უწყობს ნატანის დალექვას და ყინულის დაბრკოლების წინააღმდეგ ბრძოლას. საირიგაციო წ. ნ. არის უკაშხალო და კაშხლიანი. უკაშხალო წ. ნ. არის ხელოვნური კალაპოტი (არხი), რ-იც გარკვეული კუთხით გამოყოფილია მდინარეს მასში მიედინება მდინარის წყლის ნაწილი (ნახ. 4). როცა წყლის ხარჯი მნიშვნელოვნად დიდია, იყენებენ კაშხლიან წ. ნ-ს (ზედაპირულსა და სიღრმულს). საირიგაციო კაშხლიანი წ. ნ. კონსტრუქციულად ჰიდროენერგეტიკაში გამოყენებული წ. ნ-ის ანალოგიურია. მიწისქვეშა წყლების წ. ნ. ჰიდროტექ. ნაგებობაა, მისი დანიშნულებაა მიწისქვეშა წყლების წარმოება და მათი მიწოდება წყალსადენისათვის, სარწყავი და სხვა წყალსამეურნეო სისტემებისათვის.

წყალსაწოწი მანქანა, წყალამწევი მანქანა, უწყვეტად წყლის, გადასაადგილ-

ლებრული მანქანა. უმარტივესი წ. მ-ებია ჭიქვანი წყლის ამოსაღები ციცხვი და ჯალამბარი. როცა საჭიროა წყლის დიდი რაოდენობით და უწყვეტად მიწოდება, იყენებენ არქიმედის ხრახნს, წყალსაწევ ბორბალს, ჩამჩიან ელევატორს და ჩამჩიან საწურველს. არქიმედის ხრახნი (ნახ. 1) შედგება გარსაცმისაგან ან ღარისა და ხრახნისაგან, რ-იც ბრუნავს 0,33 წმ⁻¹ (20 ბრ/წთ) სიჩქარით ქარის ან სხვა ძრავას მეშვეობით. არქიმედის ხრახნს დგამენ დახრილად (დაახლ. 40° ჰორიზონტისადმი); მის ქვედა ბოლოს ჩაძირავენ წყალში. ხრახნული ზედაპირი ბრუნვისას აწვება სითხეს, გადააადგილებს მას კორპუსში ან ღარში და ასწევს 3—4 მ სიმაღლეზე. წყალსაწევი ბორბალი რამდენიმე სახისაა. მას აქვს თავისუფლად დაკიდებული ჩამჩები, რ-ებიც ქვემოთ ივსება წყლით და იცლება (გადაყირავებით) ღარის თავზე (ნახ. 2). შეიძლება ჰქონდეს ფურცლებიც (ნახ. 3), რ-ებსაც ადრე იყენებდნენ წყლის დიდი რაოდენობით მისაწოდებლად 2—6 მ სიმაღლეზე. მათი ამძრავი იყო წყლის ბორბალი ან სხვა ძრავა. ჩამჩიანი ელევატორი (ნახ. 4) და ჩამჩიანი საწურველი სითხეს სწევს 25 მ-მდე სიმაღლეზე. მათი მუშა ორგანოა უსასრულო ჯაჭვი მასზე დამაგრებული ჩამჩებითურთ. ამჟამად წ. მ-ს იყენებენ სუსტად განვითარებულ მეურნეობებში მიწის მოსარწყავად, დასაშრობად და ა. შ.

წყალაშორეთი (ყოფ. ლოსიათხევი), სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში, მდ.-ების ძირულისა და საქრაულის (ხანისწყლის მარცხ. შენაკადი) წყალგამყოფის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ბორბალის (ძირულის მარცხ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., ლაზურიშვილი, პატარა ვარძია, ჩოლხევი, ხოკო). ზ. დ. 720 მ, ორჯონიკიძიდან 17 კმ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა, მემინდვრეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა.

წყალბადი (Hydrogenium), H, ელემენტთა პერიოდული სისტემის I ჯგ. ქიმ. ელემენტი; ატ. ნომერი 1, ატ. მასა 1,00797, $t_{დნ}$ −259,1°C, $t_{დუღ}$ −252,6°C, სიმკვრივე 0,0899 კგ/მ³ (0°C და 1 ატმ). ჩვეულებრივ ტემპ-რაზე წ. უხუნო, უფერული აირია. აქვს ორი მდგრადი იზოტოპი, ^{1}H (პროთიუმი, 99,98% მასის მიხედვით) და ^{2}H (დეიტერიუმი, 0,02%); ხელოვნურად მიღებულია რადიოაქტიური იზოტოპები ^{3}H (ტრიტიუმი) და უკიდურესად არამდგრადი ^{4}H.

XVI და XVII სს. ქიმიკოსების შრომებში მოხსენიებულია, რომ ლითონზე მჟავების მოქმედებით გამოიყოფა საწვავი აირი. 1766 ჰ. კავენდიშმა მიაგნო და გამოიკვლია ასე გამოყოფილი აირი, რ-საც „საწვავი ჰაერი" უწოდა. ამავე დროს, იგი იმასაც ამტკიცებდა, რომ ეს აირი ფლოგისტონი იყო. 1783 ა. ლავუაზიემ წყლის ანალიზითა და სინთეზით დაამტკიცა, რომ იგი რთული შედგენილობისაა, ხოლო 1787 განსაზღვრა, რომ „საწვავი ჰაერი" არის ქიმ. ელემენტი (წ.) და მისცა თანამედროვე სახელწოდება hydrogène (ბერძ. hydōr — წყალი და gennaō — ვბადებ), რაც ნიშნავს „წყლის დამბადებელს".

ბუნებაში წ. ფართოდაა გავრცელებული, ატმ. ჰაერში წ-ის შემცველობა მასის მიხედვით 3,5·10⁻⁶%-ია, დედამიწის ქერქში კი 1%. წ. შედის დედამიწაზე მეტად უფრო გავრცელებული ნივთიერების — წყლის (11,19%), ნავთობის, ბუნებრივი აირების, თიხის, ცხოველური და მცენარეული ორგანიზმების (ცილების, ნუკლეინმჟავების, ცხიმების, ნახშირწყლებისა და სხვ.) შედგენილობაში. თავისუფალ მდგომარეობაში დედამიწაზე წ. გვხვდება ძალიან იშვიათად. კოსმოსში წ. ყველაზე უფრო გავრცელებული ელემენტია. პლაზმის სახით იგი შეადგენს თითქმის მზისა და ვარსკვლავების მასის დაახლ. 70%.

წ-ის მოლეკულა H_2 შედგება ორი ატომისაგან, რ-ებიც შეერთებულია კოვალენტური ბმით. ნაერთების უმრავლესობაში წ-ის ჟანგვის ხარისხია +1, მსგავსად ნატრიუმისა და სხვა ტუტე ლითონისა, რის გამოც მას განიხილავენ, როგორც ელემენტთა პერიოდული სისტემის I ჯგ. ლითონების ანალოგს. მაგრამ ლითონთა ჰიდრიდებში წ-ის იონი დამუხტულია უარყოფითად (ჟანგვის ხარისხია −1), ე. ი. $Na^{+}H^{-}$ აგებულია ქლორიდის $Na^{+}Cl^{-}$-ის მსგავსად. ეს და სხვა ზოგიერთი ფაქტი (წ-ისა და ჰალოგენების ფიზ. და ქიმ. თვისებების მსგავსება) გვაძლევს საფუძველს, რომ წ. მოვათავსოთ აგრეთვე პერიოდული სისტემის VII ჯგუფში.

ჩვეულებრივ პირობებში მოლეკულური წ. შედარებით ნაკლებად აქტიურია, ხოლო ატომური წ. ხასიათდება უფრო მაღალი ქიმ. აქტიურობით. ჟანგბადთან ურთიერთქმედებით წ. წარმოქმნის წყალს, ჰალოგენებთან — ჰალოგენწყალბადებს, აზოტთან — ამიაკს. გახურებისას წ. ურთიერთქმედებს გოგირდთან, სელენთან, ნახშირბადთან; ჩვეულებრივ პირობებში ურთიერთქმედებს ტუტე და ტუტემიწა ლითონებთან და წარმოქმნის ჰიდრიდებს (NaH, LiH, CaH_2 და ა. შ.). დიდი მნიშვნელობა აქვს წ-ის ურთიერთქმედებას ნახშირჟანგთან, რის დროსაც წარმოიქმნება სხვადასხვა ორგ. ნაერთი, მაგ., $HCOOH$, CH_3OH და სხვ. (წნევის, კატალიზატორის, ტემპ-რის ცვლილების მიხედვით). უჯერი ნახშირწყალბადები ურთიერთქმედებენ წ-თან და წარმოქმნიან ნაჯერ ნახშირწყალბადებს.

მრეწველობაში წ-ს ძირითადად ღებულობენ ბუნებრივი საწვავი აირებიდან, წყლის ელექტროლიზითა და სხვ., ლაბორატორიაში მარილმჟავასა და თუთიის ურთიერთქმედებით და სხვ. წ-ს დიდი რაოდენობით იყენებენ ამიაკის, მეთილის სპირტის, სინთეზური თხევადი საწვავის და სხვ. პროდუქტების მისაღებად. წ-ის იზოტოპები თერმობირთვული საწვავებია.

ლიტ.: Реми Г., Курс неорганической химии, пер. с нем., т. 1, М., 1962.

წყალბადის ბომბი, დიდი დამანგრეველი ძალის ფეთქებადი მოქმედების ბომბი. წ. ბ-ის მოქმედება დამყარებულია თერმობირთვულ რეაქციებზე. იხ. ბირთვული იარაღი.

წყალბადის ელექტროდი, წყალბადიონების H^{+} განსაზღვრული კონცენტრაციის მჟავას ხსნარში ჩაყურსული პლატინის ფირფიტა, რ-იც ელექტროლიტურად არის დაფარული პლატინის შავით და შემოგარსულია წყალბადის აირული ნაკადით. წ. ე-ის პოტენციალი განისაზღვრება შექცევადი რეაქციით $H_2 \rightleftharpoons 2H^{+} + 2e^{-}$. ელექტროდის E პოტენციალი განისაზღვრება ნერნსტის განტოლებით:

$$E = E^{\circ} + \frac{RT}{F}\ln\frac{a_{H^{+}}}{p^{1/2}},$$

სადაც E° არის ნორმალური, ანუ სტანდ. პოტენციალი, R — აირის მუდმივა, T — აბსოლ. ტემპ-რა (K), F — ფარადეის რიცხვი, $a_{H^{+}}$ — წყალბადიონის აქტ. კონცენტრაცია, p — წყალბადის წნევა.

წყალბადის ზეჟანგი, წყალბადის პეროქსიდი, H_2O_2, ზეჟანგების უმარტივესი და მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი; გამჭვირვალე, უფერული და უხუნო სითხე; $t_{დნ}$ −0,43°C, $t_{დუღ}$ 150,2°C, სიმკვრივე 1450 კგ/მ³ (20°C). წყალში კარგად იხსნება, წარმოქმნის კრისტალოჰიდრატს $H_2O_2 \cdot 2H_2O$. წ. ზ-ის კონცენტრირებული წყალხსნარები აფეთქებასაშიშია, წყლის მსგავსად ხსნის მრავალ მარილს და წარმოქმნის კრისტალურ პეროქსიჰიდრატებს. აღმოაჩინა ლ. ტენარმა 1818. სუფთა წ. ზ. საკმაოდ მდგრადია. იგი მჟანგავი და აღმდგენია.

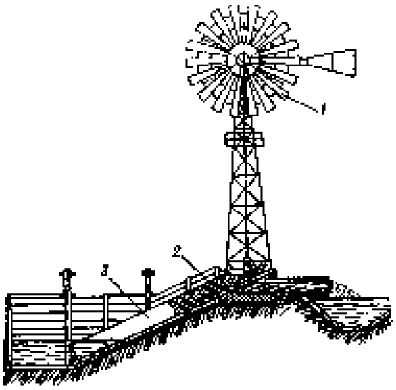

წყალსაწევი მანქანა. ნახ. 1. არქიმედის ხრახნი: 1 — ძრავა; 2 — ხრახნი, 3 — გარსაცმი.

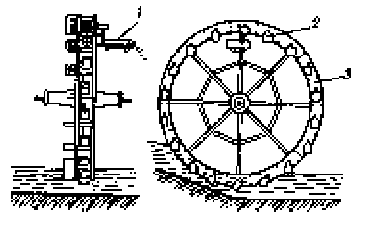

წყალსაწევი მანქანა. ნახ. 2. ჩამჩებიანი წყალსაწევი ბორბალი: 1 — ღარი; 2 — ჩამჩა, 3 — ბორბალი.

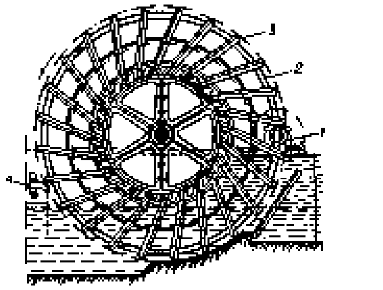

წყალსაწევი მანქანა. ნახ. 3. ფურცლებიანი წყალსაწევი ბორბალი: 1 — ამძრავი; 2 — ბორბალი; 3 — ფურცელი; 4 — წყლის მიწოდება.

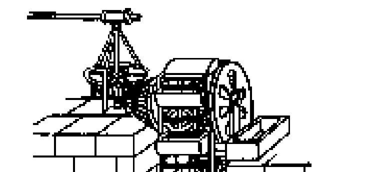

წყალსაწევი მანქანა. ნახ. 4. სითხის ამწევი ჩამჩიანი ელევატორი.

ძირითადად წ. ზ-ს ამზადებენ 30%—90%-იანი წყალხსნარების სახით (წ. ზ-ის 30%-იან ხსნარს მასტაბილიზებელ დანამატებთან ერთად პერჰიდროლი ეწოდება). წ. ზ-ს ლაბორატორიაში ღებულობენ BaO_2 და Na_2O_2-ზე განზავებული მჟავების მოქმედებით, მრეწველობაში — ალკილანთრაჰიდროქინონის ჟანგვით, H_2SO_4 ან $(NH_4)_2SO_4$ ხსნარების ელექტროლიზით და სხვ. იყენებენ სარაკეტო საწვავის მჟანგავად, გლიცერინის, ოლეფინების ეპოქსიდების მისაღებად, საფეიქრო მასალისა და ქაღალდის მათეთრებლად და სხვ.

მედიცინაში წ. ზ. ანტისეპტიკურ საშუალებათა ჯგუფს მიეკუთვნება. პერჰიდროლის ხსნარს იყენებენ სტომატიტის, ანგინის, გინეკოლ. დაავადებებისა და სხვ. სამკურნალოდ.

წყალბადის მაჩვენებელი (pH), წყალხსნარების მჟავიანობის რაოდენობითი მახასიათებელი, ტოლია $-\lg a_{H^{+}}$, სადაც $a_{H^{+}}$ წყალხსნარებში H^{+} იონების თერმოდ.

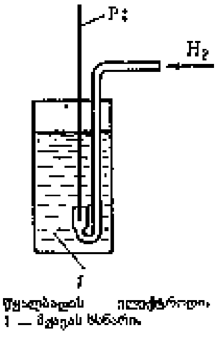

წყალბადის ელექტროდი. 1 — მჟავას ხსნარი.

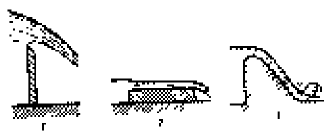

წყალგადასაშვები. წყალგადასაშვების სქემები. 1 — თხელკედლიანი, 2 — ფართოზღურბლიანი, 3 — პრაქტიკული პროფილის

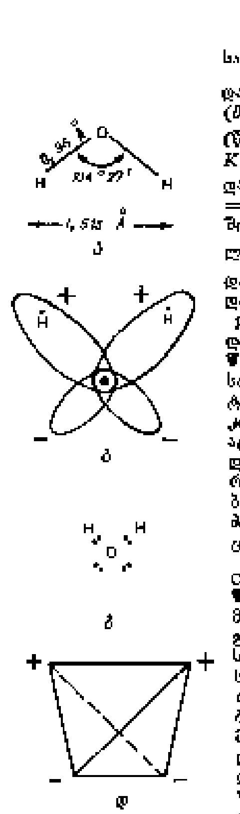

წყალი. წყლის მოლეკულის სტრუქტურა: ა — წყლის (ორთქლისმაგვარ მდგომარეობაში) მოლეკულის გეომეტრია. სამი ბირთვი წყლის მოლეკულაში ქმნის ტოლფერდა სამკუთხედს, რომლის ფუძეში მოთავსებულია პროტონები, წვეროში კი — ჟანგბადი; ბ — წყლის მოლეკულის ელექტრონული ორბიტები; გ — წყლის მოლეკულის ელექტრონული ღრუბელი (ჩანს გაუზიარებელი ელექტრონული წყვილები); ელექტრონული სიმკვრივის განაწილება წყლის მოლეკულაში ისეთია, რომ ექსცესი მუხტების 4 პოლუსი: 2 დადებითი, დაკავშირებული წყალბადის ატომებთან, და 2 უარყოფითი, დაკავშირებული ჟანგბადის ატომის გაუზიარებელი ელექტრონული წყვილის ელექტრონულ ღრუბლებთან; დ — მუხტების წარმოქმნი 4 პოლუსი განლაგებულია ტეტრაედრის წვეროებში. ამ პოლარობის გამო წყალს აქვს მაღალი დიპოლური მომენტი (1,86D), ხოლო მუხტების 4 პოლუსი წყლის თითოეულ მოლეკულას საშუალებას აძლევს წარმოქმნას 4 წყალბადური ბმა მეზობელ (ახლოს) მოლეკულებთან (მაგალითად, ყინულის კრისტალში)

აქტიურობაა (მოლ/ლ). წყალი დისოცირდება H^{+} და OH^{-} იონებად. ამ პროცესის წონასწორობის მუდმივა

$$K=\frac{a_{H^+}a_{OH^-}}{a_{H_2O}}=1{,}8\cdot10^{-16}\ (22°C),$$

სადაც a_{H_2O}, a_{OH^-} და a_{H^+} წყლის, OH^- და H^+-ის შესაბამისი აქტიურობებია (მოლ/ლ). $a_{H^+}\cdot a_{OH^-}$ აღინიშნება $K_{\text{წ}}$ (წყლის იონური ნამრავლი), მაშინ: $K_{\text{წ}}=Ka_{H_2O}=1\cdot10^{-14}$ (22°C), ვინაიდან 1 ლ წყალი შეიცავს 1000/18,016= =55,56 მოლ წყალს. სუფთა წყალში, ისევე როგორც ნებისმიერ ნეიტრალურ ხსნარებში $a_{H^+}=a_{OH^-}=\sqrt{K_{\text{წ}}}=10^{-7}$ და, მაშასადამე, pH=7. თუ ხსნარს მჟავას დაუმატებთ, pH<7, თუ ტუტეს, — pH>7. pH-ის განსაზღვრა შეიძლება ქიმ. ინდიკატორებით, პოტენციომეტრიულად.

ᲬᲧᲐᲚᲑᲐᲓᲣᲠᲘ ᲑᲛᲐ, ქიმიური ბმის განსაკუთრებული სახე: X—H...Y, სადაც ცენტრალური ატომი H დაკავშირებულია კოვალენტური ბმით ელექტროუარყოფით ატომთან X(C, N, O, S) და წარმოქმნის დამატებით ბმას იმ ატომთან Y(N, O, S), რ-საც აქვს ამ ბმის გასწვრივ გაუწყვილებელი ელექტრონული წყვილი. წ. ბ. შეიძლება განვიხილოთ, როგორც კოორდინაციული ბმის კერძო შემთხვევა

ლიტ.: Водородная связь, под ред. Н. Д. Соколова, М., 1981.

ᲬᲧᲐᲚᲑᲣᲠᲗᲘ, გუნდური სპორტული თამაში ბურთით წყალზე. თამაშობს ორი გუნდი (7-7 კაცი თითო გუნდში) წყლის სწორკუთხედ მოედანზე (30×20 მ; წყლის სიღრმე 2 მ), რ-ის ბოლოს ჩაზის (ფრონტი მოკლე) შუა ადგილზე მოთავსებულია კარი (3 მ სიგრძე, 0,9 მ სიმაღლე). თამაშის მიზანია, რაც შეიძლება მეტი ბურთის გატანა მოწინააღმდეგის კარში და საკუთარი კარის დაცვა. წ. პირველად აღმოცენდა XIX ს. ბოლოს ინგლისში და სწრაფად გავრცელდა მთელ მსოფლიოში. 1900 შეიტანეს ოლიმპიური თამაშების პროგრამაში. რუსეთში წ-ის თამაში დაიწყეს 1908-იდან. 1925-იდან ტარდება სსრკ ჩემპიონატები. 1946-იდან საბჭ. წყალბურთელები ცურვის საერთაშ. სამოყვარულო ფედერაციის წევრები არიან (უდიდრესია ხელმძღვანელობს მეცნიერებას ცურვაში, წყალში ხტომაში, წ-ში და აერთიანებს 100-ზე მეტი ქვეყნის სპორტსმენს). 1952-იდან მონაწილეობენ ოლიმპიურ თამაშებში.

საქართველოში წ-ის თამაში დაიწყეს სტუდენტებმა ს. ბ. ჯგუფებმა 1927-იდან ჯერ ბათუმში, სოხუმში, ფოთში, შემდეგ — თბილისში. ქართველ სპორტსმენებს დიდი წვლილი შეჰქონდათ საქართველოში წ-ის განვითარებაში. 1936 შეიქმნა თბილ. „დინამოს" წყალბურთელთა გუნდი, საიდანაც აღიზარდნენ პ. მჭედლიშვილი, ნ. გვენარია, პ. ბოჭორიშვილი, გ. ხარებავა, ლ. გოგოლაძე, გ. ჩიქვანაია, ე. ბეგლარიშვილი და სხვ.

კ. რეზესიძე.

ᲬᲧᲐᲚᲒᲐᲓᲐᲡᲐᲨᲕᲔᲑᲘ, ზღუდე (ზღურბლი), რ-ზეც გადაიშვება წყლის ნაკადი. ჰიდროტექნიკაში წ-ს უწოდებენ ისეთ წყალსაგდებს, რ-ის თხემზე წყალი თავისუფლად გადადის. ზღურბლის ფორმის მიხედვით წ. სხვადასხვაა (ნახ.).

ᲬᲧᲐᲚᲒᲐᲛᲧᲝᲤᲘ, ხმელეთის ზედაპირზე ორი მეზობელი წყლის ნაკადის ან მდინარეთა სისტემის გამყოფი ხაზი. წ. მთაში მკაფიოდაა გამოხატული და თანხვდება ქედის თხემს, ვაკეზე მეტწილად წაშლილია. განარჩევენ მ ს ო ფ ლ ი ო

კ ო ნ ტ ი ნ ე ნ ტ უ რ წ-ს (ოკეანეებს ან მრავალ გაუდინარ არეებს შორის), ძ ი რ ი თ ა დ წ-ს (მეზობელ მდინარეთა სისტემებს შორის) და მ ე ო რ ე ხ ა რ ი ს ხ ი ს წ-ს (მთავარი მდინარის შენაკადებს შორის).

ᲬᲧᲐᲚᲗᲐ ᲛᲔᲣᲠᲜᲔᲝᲑᲐ, სახალხო მეურნეობის დარგი, რ-იც შეისწავლის, აღრიცხავს, გეგმავს წყლის რესურსების კომპლექსურ გამოყენებას, იცავს ზედაპირულსა და მიწისქვეშა წყლებს გაჭუჭყიანებისა და გამოლევისაგან და ზრდის მათ დადებითი (მავნე) მოქმედების (მოქმედებების) აღკვეთისაკენ. წ. მ-ის ძირითადი ამოცანაა სახ. მეურნ. ყველა დარგის უზრუნველყოფა აუცილებელი რაოდენობისა და შესაბამისი ხარისხის წყლით. წყლის რესურსების გამოყენების ხასიათის მიხედვით სახ. მეურნ. დარგები მოიცავს წ ყ ლ ი ს მ ო მ ხ მ ა რ ე ბ ლ ე ბ ს (მრეწველობა, სოფ. მეურნ., კომუნ. მეურნ.), რ-ებიც ხშირად არ უბრუნებენ ნახმარ წყალს მდინარეს, წყალსატევს და ა. შ., და წ ყ ლ ი ს მ ო ს ა რ გ ე ბ ლ ე ე ბ ს (ჰიდროენერგეტიკა, წყლის ტრანსპორტი, მეთევზეობა და სხვ.), რ-ებიც ჩვეულებრივ იყენებენ არა თვით წყალს, არამედ მის ენერგიას ან წყლიან გარემოს.

იმის გამო, რომ სახ. მეურნ. დარგები სხვადასხვა მოთხოვნას უყენებენ წყლის რესურსებს, წყალსამეურნეო ღონისძიებების საკითხები მიზანშეწონილია კომპლექსურად გადაწყდეს. რათა ანგარიში გაეწიოს თითოეული დარგის თავისებურებებს და წყლის რეჟიმის იმ ცვლილებებს, რ-ებიც თავს იჩენენ ჰიდროტექ. ნაგებობათა მშენებლობისა და ექსპლუატაციის პროცესში. წყლის რესურსების კომპლ. გამოყენება საშუალებას იძლევა ყველაზე რაციონალურად დაკმაყოფილდეს სახ. მეურნ. ყოველი დარგის მოთხოვნილება წყალზე. ოპტიმალურად შეუხამდეს ერთმანეთს წყლის ყველა მომხმარებლისა და წყლით მოსარგებლის ინტერესები, დაიზოგოს სახსრები ნაგებობათა მშენებლობაზე.

წ. მ-ის პრობლემების რაციონალური კომპლ. გადაწყვეტის მაგალითია მისკასხლეთის არხი (აგებულია 1952—57), რ-მაც უზრუნველყო მოსკოვი სასმელი და სამრეწვ. წყლით, შექმნა ელექტროენერგიის მიღების შესაძლებლობა, წყალსაცავები ფართოდაა გამოყენებული მოსახლეობის დასვენებისა და ტურიზმისათვის. ანალოგიური მაგალითია საქ. სსრ-ში ჟინვალის ჰიდროკვანძის აგება მდ. არაგვზე მონოვალენტურად გათვალისწინებულია თბილ. სასმელ-სამეურნეო და სარწყავ. წყალმომარაგება, შიდა და ქვემო ქართლის სარწყავი სისტემების ნაწილის წყლით უზრუნველყოფა.

წ. მ-ის ერთ-ერთი მთავარი ღონისძიებაა წყლის დაცვა სამრეწვ. და საყოფაცხოვრებო ჩამონადენებით გაჭუჭყიანებისაგან (იხ. ჩამდინარე წყალი). ქ-ნებსა და ქალაქებში აგებენ და რეკონსტრუქციას უკეთებენ საწმენდ ნაგებობებს, ხოლო ახ. საწარმოების საექსპლუატაციოდ გადაცემა დაუშვებელია მათ-ებსა და წყალსატევებში ჩასაშვები წყლის საწმენდი მოწყობილობების არსებობის გარეშე.

სსრკ-ში მდინარეთა საშ. მრავალწლიური ჩამონადენი შეადგენს 4714 კმ³-ს, ხოლო მიწისქვეშა წყლებისა — 1020 კმ³-ს; საქ. სსრ-ში, შესაბამისად, — 62,8 კმ³-ს და 1,6 კმ³-ს. სახ. მეურნ. მზარდი მოთხოვნილება წყალზე განაპირობებს წყლის ჩამონადენის გადანაწილების აუცილებლობას როგორც წლების, ისე თვეების მიხედვით, რაც მოითხოვს მდ-ებზე წყალსაცავების მოწყობას.

სსრკ-ში წ. მ-ის მართვის სტრუქტურა რთულია. 1965 შეიქმნა სსრკ მელიორაციისა და წყალთა მეურნეობის საკავშ. სამინისტრო, რ-იც უზრუნველყოფს წყალსამეურნეო ობიექტების მშენებლობასა

და არსებული სარწყავი სისტემებისა და ჰიდროტექ. ნაგებობების ექსპლუატაციას, ქვეყნის წყლის რესურსების კომპლ. გამოყენებასა და დაცვას. საქ. სსრ-ში წყალსამეურნეო ობიექტებს აშენებს „საქმელიორაციაწყალმშენი", ცალკეულ ობიექტებს აპროექტებს საპროექტო-სამიებო ინ-ტი „საქსახწყალპროექტი".

ლიტ.: Владимиров Л. А., Шакарашвили Д. И., Габричидзе Т. И., Водный баланс Грузии, Тб., 1974; Мелиорация земель в СССР, под ред. Б. Г. Штепы, М., 1975.

ნ. გორგლაშვილი.

ᲬᲧᲐᲚᲗᲐᲨᲣᲐ, სოფელი წალენჯიხის რ-ნში (წერეთლის სოფსაბჭო), წალენჯიხსწყლისა და ხანისწყლის შესართავთან, ზ. დ. 300 მ, რაიცენტრიდან 7 კმ, რიონიდან (ეასლოუყის რკინიგზის სადგ.) 25 კმ. ჩაისა-კულტურის კოლ-ბა (მევენახეობა, მესიმინდეობა), რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, სამედიცინო პუნქტი, ფოსტა.

ᲬᲧᲐᲚᲗᲘᲑᲐᲚᲐ, სოფელი ახალციხის რ-ნში, მდ. ფოცხოვისწყლის (მტკვრის სისტემა) ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., აბათხევი, საოხრეთი, წინუბანი, ჭულეთი) ზ. დ. 1000 მ, ახალციხიდან 15 კმ მეკარტოფილეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბსახლი (კინოდანადგარი), ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა, ნიორჩერ. წყალი.

ᲬᲧᲐᲚᲘ, წ ყ ა ლ ბ ა დ ი ს ო ქ ს ი დ ი, H_2O, ბუნებაში ყველაზე გავრცელებული ქიმ. ნაერთი. უფერო და უსუნო სითხე (სქელ ფენებში ცისფერია). ლიოთსფერორში მისი შემცველობაა 1,3—1,4 მლრდ. კმ³, ჰიდროსფეროში — 1,4—1,5 მლრდ. კმ³ (96% მსოფლიო ოკეანეში). ხმელეთის წ-ზე მოდის (მლნ. კმ³): მიწისქვეშა წ. — 60, მყინვარები — 29, ტბები — 0,75, ნიადაგის ტენი — 0,076, მდინარეები — 0,0012, ატმოსფეროში არის 13—15 ათ. კმ³ წ. ბუნებრივ პირობებში წ-ში ყოველთვის გახსნილია მარილები, აირები და ორგ. ნივთიერებები. მათი რაოდენობა დამოკიდებულია წ-ის წარმოშობასა და გარემო პირობებზე. განსხვავენ მარილთა კონცენტრაციის მიხედვით განარჩევენ მტკნარ (1 გ/კგ-მდე ნალექი), ლამნარ მარილიან (25 გ/კგ-ზე ნალექი) და მარილიან (25 გ/კგ-ზე მეტი) წ-ებს.

ნაკლებად მინერალიზებულ წ-ს მ მიეკუთვნება ატმოსფერული ნალექები (საშუალოდ დაახლ. 10—20 მგ/კგ), მტკნარი ტბები და მდ-ები (50—1000 მგ/კგ). ოკეანის მარილიანობა დაახლ. 35 გ/კგ. ზღვები ნაკლებად მინერალიზებულია (შავი ზღვის — 17—22 გ/კგ, ბალტიის ზღვის 8—16 გ/კგ, კასპიის ზღვის — 11—13 გ/კგ).

მტკნარ წ-ში ჭარბობს HCO_3^-, Ca^{2+} და Mg^{2+} იონები. წ-ის მინერალიზაციის მატებასთან ერთად იზრდება SO_4^{2-}, Cl^-, Na^+ და K^+ იონთა კონცენტრაცია. მაღალ მინერალიზებულ წ-ში ჭარბობს Cl^- და Na^+ იონები, იშვიათად — Mg^{2+} და ძალზე იშვიათად — Ca^{2+}. გახსნილი აირებიდან ბუნებრივ წ-ში არის აზოტი, ჟანგბადი, ნახშირორჟანგი, კეთილშობილი აირები, იშვიათად გოგირდწყალბადი და ნახშირწყალბადები.

ცნობილია წ-ის ცხრა იზოტოპი, რ-თაგან მნიშვნელოვანია მძიმე წყალი D_2O (იხ. დეიტერიუმი).

წ. თავდაპირველად ითვლებოდა სიცოცხლის პირველწყაროდ. ანტ. ფილოსოფოსები წარმოიდგენდნენ წ-ზე, როგორც ყველა ნივთიერების საფუძველზე. აისახა არისტოტელეს მოძღვრებაში ოთხი სტიქიონის (ცეცხლი, ჰაერი, მიწა და წყალი) შესახებ. 1781 — 82 ჰ. კავენდიშმა პირველად მიიღო წ. სინთეზით, 1783 ა. ლავუაზიემ გაიმეორა მისი ცდა და პირველმა აღნიშნა, რომ წ. არის წყალბადისა და ჟანგბადის ნაერთი. 1785 ფრანგ. მეცნ. ჟ. მეზნიესთან ერთად ა. ლავუაზიემ განსაზღვრა წ-ის რაოდენობრივი შედგენილობა 1 1800

ონდელ მეცნ. უ. ნიკოლსონმა და ა. კარლაილმა ელექტრული დენით წ. დაშალეს ელემენტებად. წ-ის ანალიზისა და სინთეზის შედეგად მეცნიერებმა შეძლეს დაედგინათ მისი რთული შედგენილობა და ფორმულა H_2O. 1932 ამერ. მეცნ. ე. უოშბერნმა და ჰ. იურიმ აღმოაჩინეს მძიმე წ.

წ-ის ფიზ. თვისებები და აღნაგობა. წ-ის მნიშვნელოვანი ფიზ. კონსტანტები ნაჩვენებია ცხრილში.

წ-ის მრავალი ფიზ. თვისება ამჟღავნებს არსებით ანომალიას. წ-ის სიმკვრივე 100—4°C ინტერვალში იზრდება ნორმალურად, ისე როგორც მრავალი სხვა სითხისათვის, მაგრამ მიაღწევს რა მაქს. მნიშვნელობას (1,0000 გ/სმ³), როცა ტემპ-რა +3,98°C-ია, შემდგომი გაცივებისას მცირდება, ხოლო გაყინვისას ნახტომისებრად იკლებს, მაშინ როცა თითქმის ყველა სხვა ნივთიერებას კრისტალიზაციის დროს სიმკვრივე ემატება. წ-ს უჩვეულოდ აქვს მნიშვნელოვანი გადამეტცივების უნარი, ე. ი. შეუძლია თხევად მდგომარეობაში დარჩეს დნობის ტემპ-რაზე დაბლა (—30°C-მდეც კი). წ-ის დნობისა და ორთქლად ქცევის კუთრი სითბო და კუთრი თბოტევადობა ანომალიურად მაღალია სხვა ნივთიერებებთან შედარებით. ამასთან, წ-ის კუთრი თბოტევადობა მინიმალურია 40°C-ზე. წ-ის სიბლანტე წნევის გაზრდით კი არ იზრდება, არამედ მცირდება. წ-ის კუმშვადობა მეტისმეტად მცირეა, ამასთან ტემპ-რის გაზრდისას მცირდება.

წ-ის ფიზ. თვისებების ანომალიები დაკავშირებულია მისი მოლეკულების სტრუქტურასთან და თხევად წ-სა და ყინულში მოლეკულათშორისი ურთიერთქმედებების თავისებურებებთან (იხ. ნაწ.). წ. ერთ-ერთი უხვადაა გამხსნელია. წ-ში კარგად იხსნება ისეთი აირი (ამიაკი, გოგირდწყალბადი, გოგირდოვანი აირი, ნახშირორჟანგი), რ-იც შედის მასთან ურთიერთქმედებების რეაქციაში.

წ-ის ქიმ. თვისებები. წ. სუსტი ელექტროლიტია, უმნიშვნელოდ დისოცირდება განტოლებით $H_2O \rightleftarrows H^+ + OH^-$. წ. ხსნის მრავალ მჟავას, ფუძეს, მარილს, ასეთი ხსნარი ატარებს დენს. განხსნილი ნივთიერების დისოციაციის გამო, რ-ის დროსაც წარმოიქმნება ჰიდრატირებული იონები (იხ. ჰიდრატაცია). მრავალი ნივთიერება წ-ში გახსნისას შედის მასთან მიმოცვლითი დაშლის რეაქციაში (იხ. ჰიდროლიზი) ან ნივთიერებებიდან წ-ში იხსნება პოლარული ჯგუფის ($-COH$, $-NH_2$, $-COOH$ და სხვ.) შემცველი ისეთი ნაერთები, რ-საც არა აქვთ ძალიან დიდი მოლეკულური მასა იმის გამო, რომ მაღალია წ-ის ხსნადობის უნარი, ძნელია მისი მიღება სუფთა სახით. შედარებით სუფთა წ-ს ღებულობენ გულმოდგინედ გასუფთავებული ჭურჭლებისა და წყალბადის სინთეზით სპეც. აპარატურაში.

წ-ის წარმოქმნას წყალბადისა და ჟანგბადის ურთიერთქმედებისას თან ახლავს სითბოს გამოყოფა (58,3 კკალ/მოლ, როცა ტემპ-რა 25°C-ია). ჩვეულებრივ პირობებში წ. საკმაოდ მდგრადი ნაერთია; მოლეკულების H_2 დაშლა იწყება 1500°C-ზე ზევით. ტუტე და ტუტემიწა ლითონები მოქმედებენ წ-თან ოთახის ტემპ-რაზე, ამ დროს მიიღება წყალბადი და ჰიდროჟანგი. მაგნიუმი და თუთია ურთიერთქმედებენ წ-თან დუღილისას, ნაკლებად აქტ. ლითონები კი წ-თან შედიან რეაქციაში წითელ ვარვარის ტემპ-რაზე. წ. ურთიერთქმედებს ჰალოგენებთან (ჩვეულებრივ ტემპ-რის დროს), ფოსფორთან, ნახშირბადთან (მაღალი ტემპ-რისას), მრავალ მჟავა და ფუძე ოქსიდთან, ზოგ ნახშირწყალბადებთან და სხვ.

წ-ს კონსტიტუციური ეწოდება, თუ იგი ქიმიურად დაკავშირებულია იმ ნივთიერებასთან, რ-შიც შედის („მზა" მოლეკულები H_2O სახით მასში არ არის) H_2O მოლეკულები წარმოიქმნება ნივთიერების დაშლისას, მაგ., გაცხელებისას: $Ca(OH)_2 = CaO + H_2O$. წ-ს, რ-იც შედის კრისტალურ ნივთიერებათა შედგენილობაში (მაგ., თაბაშირი $CaSO_4 \cdot 2H_2O$) და რენტგენოგრაფიულად შეიმჩნევა, უწოდებენ კრისტალიზაციურს ანუ კრისტალოჰიდრატულს. ამ მყარი სხეულების მიერ შთანთქმული წ-ს, რ-მსაც ფორების დიდი რაოდენობა და განვითარებული ზედაპირი აქვთ (მაგ., გააქტიურებული ნახშირი), ეწოდება ადსორბციული. ხოლო წყლიანი არების შემთხვევაში თავისუფალ წ-ს (მაგ., ნიადაგში) — ჰიგროსკოპული (კაპილარული) განასხვავებენ აგრეთვე სტრუქტურულ-თავისუფალ წ-ს, რ-იც ავსებს ზოგიერთი სტრუქტურის, მაგ. მინერალების, სიცარიელეს.

ძნელია დაასახელოთ ისეთი ნივთიერება, რ-საც ისე ფართოდ იყენებენ მრეწველობაში, როგორც წ-ს. იგი ისეთი ქიმ. რეაგენტია, რ-საც იყენებენ ჟანგბადის, წყალბადის, ტუტეების, აზოტმჟავას, სპირტების, ალდეჰიდების, ჩამქრალი კირისა და სხვ. მრავალი მნიშვნელოვანი ქიმ. პროდუქტის წარმოებაში. წ. აუცილებელი კომპონენტია სამშენებლო და შემკვრელი მასალების (ცემენტი, თაბაშირი და სხვ.) წარმოებისა და გამოყენებისას. ჰიდროლიზში იყენებენ ენერგიის მისაღებად (იხ. ჰიდროენერგეტიკა), თბომატარებლად (ორთქლით გათბობა, წ-ით გაცივება), მუშა სხეულად ორთქლის მანქანებში, წნევისა და სიმძლავრის გადამცემად და სხვ.

ლიტ.: Вернадский В. И., История природных вод, Избр. соч., т. 4, М., 1960; Круговорот воды, М., 1966; Паундер Э., Физика льда, пер. с англ., М., 1967.

წ-ის შემცველობა მცენარეთა და ცხოველთა ორგანიზმებში 50—99% (მასის მიხედვით). წ. აუცილებელია ორგანიზმში მიმდინარე ფიზიოლ. პროცესების ნორმალური წარმართვისათვის. იგი შეადგენს ადამიანის სხეულის მასის 65%. წ. არა მარტო ცოცხალი მატერიის უჯრედების შემადგენელი ნაწილია, არამედ წარმოადგენს აგრეთვე გარემოსაც, სადაც მიმდინარეობს ორგანიზმის ცხოველმოქმედებასთან დაკავშირებული ყველა ქიმ. გარდაქმნა (საჭიროდ, რომ სიცოცხლე წარმოიშვა წყალში გარემოში). წ. მონაწილეობს ორგანიზმში მიმდინარე თითქმის ყველა ქიმ. და ფიზ. პროცესში. წ-ში იხსნება ადამიანის ორგანიზმისათვის აუცილებელი ორგ. და არაორგ. ნივთიერებანი; წ. ხელს უწყობს მასში გახსნილი მარილების, მჟავებისა და ტუტეების ელექტროლიტურ დისოციაციას. ცოცხალ ორგანიზმში მიმდინარე ნივთიერებათა ცვლის სხვადასხვა პროცესის კატალიზატორის როლს. წ-ის დიდი რაოდენობით დაკარგვა ადამიანისათვის უფრო სახიფათოა, ვიდრე შიმშილობა.

ადამიანის ფიზიოლ. მოთხოვნილება წ-ზე, რ-იც ორგანიზმში ხვდება საკვებსა და სითხესთან ერთად, დღე-ღამეში 3—6 ლ შეადგენს. წ-ის ბევრად მეტი რაოდენობაა საჭირო სანიტ. და სამეურნეო-ყოფითი მოთხოვნილებებისათვის. მოსახლეობის მიერ წ-ის მოხმარება ეპიდემიოლოგიური თვალსაზრისით უნდა იყოს უსაფრთხო. წ. არ უნდა შეიცავდეს ინფექციური დაავადებების (ქოლერა, მუცლის ტიფი, პარატიფი, ლეპტოსპიროზი, დიზენტერია, ტულარემია, ბრუცელოზი, ეპიდემიური ჰეპატიტი და სხვ.) გამომწვევ მიკრობებსა და ვირუსებს. წ-ის ეპიდემიოლოგიური უსაფრთხოების უზრუნველყოფის მიზნით წ-ის ბიოლ. წმენდა, სამედიცინო წ-ის გაუსნებოვნება, წყალსატევების სანიტ. დაცვა და სხვ.

ლიტ.: Международные стандарты питьевой воды, 2 изд., пер., М., 1964.

წყალიკრეფია (Aquilegia), მცენარეთა გვარი ბაიასხირისებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი ბალახებია 70-მდე სახეობა გავრცელებულია ევრ., აზიისა და ამერ. ზომიერ სარტყელში. სსრკ-ში 20-მდე სახეობაა, საქართველოში — 3. მ. შ. 2 საქართვ. ენდემია: ერთი — კოლხური წ. (A. colchica) გვხვდება იმერეთში, მეორე — გეგის წ. (A. gegica) — აფხაზეთში; იზრდებიან ქვედა და შუა სარტყლის ტყეებში, ტყის ფერდობებსა და კირქვიანებზე. სუბალპ. მდელოებსა და მაღალბალახეულობაში. ზოგჯერ ალპ. სარტყელშიც, მდინარეებიდან ახლოს, ზ. დ. 3800 მ-მდე. ყველა სახეობა დეკორატიულია.
მ. გუთიაშვილი.

წყალმანკი, შემაერთებელი ქსოვილის (ტრანსუდატის) დაგროვება ორგანიზმის ქსოვილებში, სეროზულ ღრუებსა და ორგანოებში. გულის უკმარისობით გამოწვეული ზოგადი წ-ის დროს ჯერ ქვედა კიდურების, შემდეგ კი მთელი სხეულის შეშუპება, სითხე გროვდება მუცლის ღრუში (ასციტი), პლევრისა და პერიკარდიუმის ღრუებში, ავადმყოფს ეწყება ქოშინი, გულის ირგვლივ შეტევები, უძლიერდება ღვიძლი; ფეხების შეშუპებებს შედეგად კანი ციანოზურია. თირკმლის დაავადებებთან და შიმშილობასთან დაკავშირებული ზოგადი წ-ის დროს შეშუპება პირველად სახეზე იწყება, შემდეგ კი მთელ კანქვეშა უჯრედისზე ვრცელდება (ანასარკა); სითხე გროვდება სეროზულ ღრუებში, კანი ფერმკრთალია, ცივი, მშრალი და ჭრელი, მასზე დაჭერისას რჩება ჩაღრმავება. ზოგადი წ-ის მიზეზი შეიძლება იყოს ხანგრძლივი შიმშილობა, ავიტამინოზები. ქრონ. დამასუსტებელი დაავადება, რ-იც იწვევს ძლიერ სიგამხდრეს, ქსოვილთა დისტროფიას, სისხლის პლაზმაში ცილების რაოდენობის მკვეთრ შემცირებას და სხვ. ადგილ. წ. უმეტესად ვითარდება სხეულის გარკვეული ნაწილის ვენებზე დაწოლის ან მასში რაიმე დაბრკოლების გაჩენისა და სითხის უკუმოწოდების დაქვეითების შედეგად. მაგ., კარის ვენაზე დაწოლის ან მისი დაცობის დროს ვითარდება მუცლის ღრუს წ., თეძოს ვენებზე დაწოლისას — ქვედა კიდურების შეშუპება, საოფლის ვენებზე დაწოლისას — სათესლე ჯირკვლის წ. (ჰიდროცელე) და სხვ. მკურნალობა: წ-ის გამომწვევი მიზეზის ლიკვიდაცია.
ე. ალადაშვილი.

წყალმიმღები, წყალსადინარი, წყალსატევი ან ღრმულები იმ წყლის დასაგუბებლად და ასარინებლად, რ-საც აგროვებს საშრობი სისტემა მიმდებარე ტერიტორიიდან (იხ. დაშრობა). ტერმ. „წ." იხმარება ჰიდროტექ. წყალსამადლად ნაგებობათა აღსანიშნავადაც.

წყალმომარაგება, სხვადასხვა მომხმარებლის (მოსახლეობის, სამრეწველო საწარმოთა, ტრანსპორტისა და სხვ.) წყლით უზრუნველყოფის ღონისძიებათა ერთობლიობა (იხ. წყლის მომარაგება). ისეთ საინჟინრო ნაგებობათა კომპლექსს, რ-იც წყვეტს წ-ის ამოცანებს, წ-ის სისტემას ანუ წყალსადენს უწოდებენ. დასახლ. ადგილების წ-ის ყველა თანამედროვე სისტემა ცენტრალიზებულია. ფიქალი მათგანი წყლით უზრუნველყოფს მომხმარებლებთა დიდ ჯგუფს. წყლის ყველაზე დიდი მომხმარებელია მეტალ., ქიმ., ნავთობგადამამუშ. მრეწვ. საწარმოები, აგრეთვე თესი. წ-ს არ მიეკუთვნება სას.-სამ. მიწდღვრების მორწყვა. იგი წყალთა მეურნეობის სხვა დარგია. წყლის მიწოდება ჰესის ტურბინებში ჰიდროენერგეტიკას განეკუთვნება.

წ-ისთვის იყენებენ წყლის ბუნებრივ წყაროებს, ღია წყალსატევებს (მდინარე, წყალსაცავი, ტბა, ზღვა) და მიწისქვეშა წყალსატევებს (გრუნტისა და არტეზიული წყლები, წყაროები) მოსახლ. საჭიროებისათვის ყველაზე მეტად გამოსადეგია მიწისქვეშა წყალი, რ-იც ლიდი დასახლ. ადგილებისათვის ხშირად საკმარისი არ არის, ამიტომ დიდი ქ-ებისა და სამრეწვ.

წყლის ფიზიკური თვისებები

თვისება	მნიშვნელობა
სიმკვრივე, გ/სმ³	
ყინული	0,9168 (0°C)
სითხე	0,99987 (0°C)
	1,0000 (3,98°C)
	0,99823 (20°C)
ნაჯერი ორთქლი	0,5977 კგ/მ³ (100°C)
დნობის ტემპ-რა	0°C
დუღილის ტემპ-რა	100°C
კრიტიკული ტემპ-რა	374,15°C
კრიტიკული წნევა	218,53 კგძ/სმ²
კრიტიკული სიმკვრივე	0,326 გ/სმ³
კუთრი დნობის სითბო	79,7 კალ/გ
კუთრი ორთქლად ქცევის სითბო	539 კალ/გ (100°C)
კუთრი თბოგამტარობა, კალ/(სმ·წმ·გრად)	
ყინული	$5,6 \cdot 10^{-3}$ (0°C)
სითხე	$1,43 \cdot 10^{-3}$ (0°C)
	$1,54 \cdot 10^{-3}$ (40°C)
ნაჯერი ორთქლი	$5,51 \cdot 10^{-5}$ (100°C)
კუთრი ელექტროგამტარობა, $ომ^{-1} სმ^{-1}$	
ყინული	$0,4 \cdot 10^{-8}$ (0°C)
სითხე	$1,47 \cdot 10^{-8}$ (0°C)
	$4,41 \cdot 10^{-8}$ (18°C)
	$18,9 \cdot 10^{-8}$ (50°C)
კუთრი თბოტევადობა, კალ/(გ·გრად)	
სითხე	1,00 (15°C)
ნაჯერი ორთქლი	0,487 (100°C)
დიელექტრიკული შეღწევადობა	
ყინული	74,6 (0°C)
სითხე	81,0 (20°C)
ნაჯერი ორთქლი	1,007 (145°C)
სიბლანტე, სპზ	
სითხე	1,7921 (0°C)
	0,284 (100°C)
ზედაპირული დაჭიმულობა ჰაერის საზღვარზე, დნ/სმ	74,64 (0°C)
	62,61 (80°C)
გარდატეხის მაჩვენებელი (D — ნატრიუმის ხაზი)	1,33299 (20°C)
ხმის სიჩქარე წყალში	1,496 კმ/წმ (25°C)

შენიშვნა: 1 კალ/(სმ·წმ·გრად) = 418,68 ვტ/(მ·K); $1 ომ^{-1} \cdot სმ^{-1}$ = 100 სიმ/მ; 1 კალ/(გ·გრად) = 4,186 კჯ/(კგ·K); 1 სპზ = 10^{-3} ნ·წმ/მ²; 1 დნ/სმ = 10^{-3} ნ/მ.

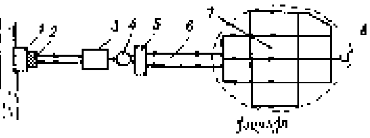

წყალმომარაგება ნახ. 1. წყალმომარაგების ზოგადი სქემა: 1 — წყალმიმღები ნაგებობა; 2 — პირველი აწევის სატუმბო სადგური; 3 — წყლის საწმენდი ნაგებობა; 4 — სუფთა წყლის რეზერვუარი; 5 — მეორე აწევის სატუმბო სადგური; 6 — წყალსატარი; 7 — წყალსადენი ქსელი; 8 — წყალსადაწნეო კოშკი

ობიექტების წ-თვის უწყვეტად იღებენ ბუნებრივი წყლის ზედაპირულ წყაროებს. ამ მიზანს ემსახურება წყალმიმღები ნაგებობები (იხ. წყალსაღები ნაგებობა). სატუმბო სადგურები, საწმენდი ნაგებობები, წყალსატარები, წყალსადენის ქსელები და ა. შ. წ-ის ზოგადი სქემა (ნახ. 1) შეიძლება შეიცვალოს კონკრ. პირობების შესაბამისად. წყალსადაწნეო კოშკები და რეზერვუარები განლაგებისას ითვალისწინებენ ადგილმდებარეობის რელიეფს. თუ ადგილმდებარეობის ნიშნულებს შორის დიდი სხვაობაა, ობიექტის ტერიტორიაზე ზოგჯერ აწყობენ ე. წ. ზონურ წ-ს ან იყენებენ საშუალედო სატუმბო სადგურებს.

წყალმიმღებ ნაგებობებს აქვს სხვადასხვა მოწყობილობა, რომელიც დამოკიდებულია წ-ის წყაროს სახეობაზე და ადგილ. პირობებზე. მიწისქვეშა წყაროდან წყალს უმრავლეს შემთხვევაში ამოტუმბავენ ცენტრიდანული ტუმბოთი.

წ-ის თანამედროვე სისტემების სატუმბო სადგურებს, როგორც წესი, აქვთ ცენტრიდანული ტუმბოები, სათანადო მარეგულირებელი, დამცავი და საკონტროლო-საზომი აპარატურა. მრავალი სადგური უზრუნველყოფილია ტელემართვითა და სრული ავტომატიზაციით.

საწმენდი ნაგებობები ამუშავებენ ბუნებრივ წყალს და აძლევენ მას მომხმარებლისათვის საჭირო თვისებებს. კეთილმოწყობილ საცხოვრ. და ზოგიერთ სხვ. შენობებში აკეთებენ ცხელი წყლით მომარაგების სისტემებსაც. საწარმოო შენობებში წყალს უშუალოდ აწვდიან სხვადასხვა ტექნოლ. აგრეგატებს, ქვაბებს, აპარატებს, ქვაბს და ა. შ. ხანძრის ჩასაქრობი წყლის მიწოდება ხდება სპეც. სახანძრო ონკანით — ჰიდრანტით.

სამრეწვ. საწარმოებისათვის იყენებენ წ-ის ე. წ. საბრუნ სისტემებს (ნახ. 2) და წყლის თანამიმდევრული მოხმარების სისტემებს. I სისტემის დანიშნულებაა ბუნებრივი წყლის არარაციონალური გამოყენებისა და გაჭუჭყიანების თავიდან აცილება, II სისტემისა კი — ერთი საწარმოო მომხმარებლის მიერ გამოყენებული წყლის მიწოდება მეორე მომხმარებლისათვის გამოსაყენებლად. წ-ში დაწესებულია მკაცრი სანიტ. კონტროლი (სანიტარული ზედამხედველობა).

ი. შენგელია.

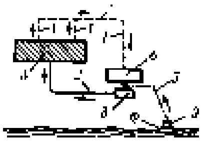

წყალმომარაგება ნახ. 2. საბრუნი წყალმომარაგების სქემა: ა — საწარმოო საამქრო, ბ — მაგრილებელი მოწყობილობა; გ — საცირკულაციო სატუმბო სადგური, დ — წყალმიმღები; ე — სატუმბო სადგური, 1 — გაცხელებული წყლის არინება; 2 — გაცივებული წყლის მიწოდება, 3 — წყაროდან ახალი წყლის მიწოდება

წყალმცენარეები (Algae), ძირითადად წყალში მცხოვრები უმდაბლესი თალუსიანი, ავტოტროფული, ქლოროფილის და სხვ. პიგმენტების შემცველი ორგანიზმების ჯგუფი. მათი სხეული არ არის დიფერენცირებული ფესვად, ღეროდ და ფოთლად. წ-ში გვხვდება ერთუჯრედიანი, კოლონიური, მრავალუჯრედიანი და არაუჯრედული ფორმები. უმაღლესი ორგანიზაციის წ. გამოირჩევიან რთული მორფოლ. აგებულების სხეულით. წ. განსხვავდებიან შეფერილობით, რაც დამოკიდებულია მათში სხვადასხვა პიგმენტის არსებობაზე. გამოყოფილია წ-ის 10 განყოფა (ტიპი): ლურჯ-მწვანე წ. — Cyanophyta, პიროფიტოვანი წ. — Pyrrophyta, ოქროსფერი წ. — Chrysophyta, დიატომური წ. — Bacillariophyta, ყვითელ-მწვანე წ. — Xanthophyta, წაბლა წ. — Phaeophyta, წითელი ანუ ძოწეული წ. — Rhodophyta, ევგლენოფიტოვანი წ. — Euglenophyta, მწვანე წ. — Chlorophyta, ხაროფიტოვანი წ. — Charophyta. თითოეული მათგანი დამოუკიდებელია თავისი წარმოშობით და ევოლუციით. გარაუდობენ, რომ მწვანე წყალმცენარეებმა მისცეს საწყისი ხმელეთის უმაღლეს მცენარეებს.

ყველაზე პრიმიტ. განყოფის — ლურჯ-მწვანე წყალმცენარეების წარმომადგენლებს არა აქვთ ჩამოყალიბებული ბირთვი და ქრომატოფორი. სხვების უჯრედებისათვის დამახასიათებელია მრავალი ბირთვი, სხვადასხვა ფორმის ქრომატოფორი. ბევრ წ-ს აქვს პირენოიდები. ერთუჯრედიან წ-ს შორის არიან მოძრავი ფორმები. წ. საკვებ ნივთიერებას ითვისებენ სხეულის ზედაპირით. მრავლდებიან ვეგეტატიურად, უსქესოდ და სქესობრივად. ერთუჯრედიანი წ-ის ნაწილი მრავლდება ორად დაყოფით, დიდი ზომის წ. — ვეგეტატიურად, თალუსის ნაწილებად დაყოფით ან სპეც. კვირტების დახმარებით. უსქესო გამრავლება ხდება სპორებით, სქესობრივი — გამეტებით. წ-ს სქესობრივი გამრავლების ყველა ფორმა აქვს: იზოგამია, ჰეტეროგამია, ოოგამია, კონიუგაცია. დაბალი ორგანიზაციის მქონე წ-ის ერთსა და იმავე ინდივიდზე ვითარდება გამეტები ან სპორები. სხვა წ-ში უსქესო და სქესობრივი გამრავლების ფუნქციას ასრულებს სხვადასხვა ინდივიდი (სპოროფიტი და გამეტოფიტი). მთელ რიგ წ-ებში ხდება გამეტოფიტისა და სპოროფიტის მორიგეობა, ე. წ. „თაობათა მორიგეობა“.

წყალსატევებში ინტენსიურად(?) პლანქტონური წ. იწვევს, გამრავლებისას ინტენს. წყლის „აყვავებას“. ბენთოსური წ. მიმაგრებული არიან წყალსატევების ფსკერზე, სხვა წ-ზე ანდა წყალში არსებულ სხვა საგნებზე. წ-ის დიდი ნაწილი ცხოვრობს 20—40 მ სიღრმეზე, ძოწეული და წაბლა წ-ის ცალკეული სახეობები გავრცელებულია წყალში ჩადიან 200 მ სიღრმემდე. წ-ის დიდი ნაწილი ცხოვრობს ნიადაგის ზედაპირზე და მის ზედა ფენებში (ნიადაგის წ.), ხეთა—ხის ქერქზე, ლოდებზე, შენობის კედლებზე. წ. მაღალ მთებში იწვევენ თოვლის შეფერვას წითლად ან ყვითლად. ზოგიერთი ცხოვრობს სოკოსთან (ლიქენი) და ცხოველებთან. ცნობილია წ-ის 30 ათ-მდე სახეობა, აქედან საქართველოში აღრიცხულია 1730-მდე სახეობა და 800-ზე მეტი სახესხვაობა და ფორმა.

წ. წყალში ორგ. ნივთიერებების მთავარი მწარმოებელია, ამასთანავე წყალში მცხოვრებ ცოცხალ ორგანიზმთა პირდაპირი და არაპირდაპირი საკვები წყაროა. მონაწილეობენ სამკურნ. ტალახის შექმნაში. ცნობილია წ-ის ცხოველქმედებით წარმოქმნილი მთის ქანები (დიატომიტი და სხვ.). ზოგიერთი წ. იჭმება ზღვისპირა ქ-ნებში საკვებად და სასუქად. მთელ რიგ ქვეყნებში, მ. შ. სსრკ-ში, მისდევენ წ-ის კულტივირებას დიდი რაოდენობით მისაღებად. ბევრ წ-ს მნიშვნელოვანი როლი ეკისრება ჩამდინარე წყლის ბიოლ. გაწმენდის პროცესში. წ-გან მიიღება აგარ-აგარი, ალგინატები, საკვები ფქვილი, რაც შეიცავს მიკროელემენტებს; გამოიყენება ექსპერ. კვლევაში ბიოფიზიკისა და უჯრედის სხვა ელემენტების როლის გასარკვევად და ფოტოსინთეზის პრობლემების გადასაწყვეტად. არის ცდები, ერთუჯრედიანი წყალმცენარე ქლორელა, რაც თითქმის სრულად იყენებს ადამიანისა და ცხოველის მიერ გამოყოფილ ნივთიერებებს, გამოიყენონ კოსმ. ხომალდებში ცოცხალ, ცხოველებისა და ნახშირწყლების წყაროდ სინთეზისათვის.

ლიტ.: Определитель пресноводных водорослей СССР, в. 1—, Голлербах М. М. и Полянский В. И., Пресноводные водоросли и их изучение, М., 1951.

მ. განსაველი.

წყალნაწყენი (Epilobium), მცენარეთა გვარი წყალნაწყენისებრთა (ონაგრისებრთა) ოჯახისა. მრავალწლოვანი ბალახებია. მოპირისპირედ შეკრებილი მთლიანი ან კბილანური ფოთლები აქვთ. 200-მდე სახეობა გავრცელებულია დედამიწის ტროპიკების გარე ოლქებში. სსრკ-ში გავრცელებულია წ-ის 600-მდე სახეობა, საქართველოში — 18; იზრდებიან დაბლობიდან ალპ. სარტყლამდე მდინარეთა ნაპირებზე, დაჭაობებულ და ტენიან ადგილებში, ტყეებში. E. hirsutum-ი კარგი თაფლოვანია მცენარეა. ფოთლები შეიცავს C ვიტამინს.

წყალობა, ბოძება, ფეოდალურ საქართველოში პატრონის (ხელმწიფის, სენიორის) მიერ ყმის (ვასალის) შეწყალება ერთგულებისა-სამსახურისათვის, მოსახლედ, რაიმე თანამდებობაზე, თუ ცუდი... — სათანადო „დალოცვით“, „ხელდასხმით“ და შესაბამისი თანამდებობითი ნიშნების გადაცემით. „შეწყნარებულის“ ეპოქის ძირითადი ქონება (ადგილ-მამული) „მამასახლისობის“, ე. ი. თანამდებობის „საპატიოდ“ და „სახარჯოდ“ გადასახადების სარგებლობისათვის, ე. ი. საგასამრჯელოდ, ანდა — ერთობ სამემკვიდრეოდ პირადულად თუ „მკვიდრად“, „სამამულოდ“, ე. ი. სამემკვიდრეოდ (შდრ. ინფეოდაცია). წ-ის აქტის საბუთად გვევლინებოდა წ-ის, შეწყალების წიგნი თუ სიგელი. წ-ის წინასწარ, პირველ საფეხურად მიიჩნევენ „თავყანისცემას დარბაზის კარად“ — მოყმეს, ჰომაჟად სამეფო ან დიდი ფეოდალის კარზე, მეორე საფეხურად ითვლება „დალოცვა“ (ყმად), რასაც შეიძლებოდა წ-ს დაკავშირებოდა. იხ. აგრ. ვასალიტეტი, პატრონყმობა.

ლიტ.: ანთელავა ი., საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI—XIII საუკუნეებში, თბ., 1984, გვ. 28—29; მესხია შ., საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბ., 1979, გვ. 295—296; ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წგნ. 2, ნაკვ. 2, ტფ., 1929 (თხზ., ტ. 7, თბ., 1984).

დ. ფურცელაძე.

წყალსაგდები, წყალსაგდები ნაგებობა, ჰიდროტექნიკური ნაგებობა, რის დანიშნულებაა წყალსაცავიდან ზედმეტი (მოვარდნილი) წყლის გადაგდება, აგრეთვე ქვედა ბიეფში საჭირო წყლის გატარება. წ-ს შეიძლება ჰქონდეს ზედაპირული, სიღრმული ან კომბინირებული ღიობები. წყლის გატარებას წ-ში არეგულირებენ ჰიდრომექანიკური საკეტით.

წყალსადაწნეო კოშკი და რეზერვუარი, წყალმომარაგების სისტემაში შემავალი ნაგებობანი, რათა დანიშნულებაა წყლის დაწნევისა და ხარჯის რეგულირება წყალსადენის ქსელში, წყლის მარაგის შექმნა და სატუმბო სადგურების მუშაობის გრაფიკის გათანაბრება. წყალსადაწნეო კოშკი, რაც შედგება წყლისთვის განკუთვნილი ცილინდრული ფორმის ავზისა (რეზერვუარისა) და საყრდენი კონსტრუქციისაგან (ტანისაგან), ასრულებს მარეგულირებელ როლს — წყლის მოხმარების შემცირების საათებში სატუმბო სადგურის მიწოდებისას გროვდება მიწოდებული ჭარბი წყალი, რასაც იყენებენ მაშინ, როცა დიდია წყლის ხარჯი. კოშკის სიმაღლე (მანძილი დედამიწის ზედაპირიდან ავზის ქვედამდე) 25—30 მ-ია, ავზის ტევადობა — რამდენიმე ათეული $м^3$-იდან (მცირე წყალსადენებისათვის) რამდენიმე ათას $м^3$-მდე (დიდი საქალაქო და სამრეწვ. წყალსადენებისათვის). წყალსადაწნეო რეზერვუარს არა აქვს საყრდენი კონსტრუქცია. მას დგამენ დასახლებული პუნქტის შემაღლებულ ადგილზე.

წყალსადენი, საინჟინრო ნაგებობათა კომპლექსი, რაც ცენტრალიზებულად აწვდის წყალს მომხმარებლებს. დანიშნულების მიხედვით წ. არის სასმელ-სამეურნეო, სამრეწველო (წარმოების ტექნოლ. პროცესებისათვის), სახანძრო (ხანძრის ჩასაქრობად), სპეც. დანიშნულების (სამ-სამ. რკინიგზის, სარწყავი და სხვ.). ყველა ჩამოთვლილი დანიშნულებისათვის აგებულ ერთ სისტემას გაერთიანებული ეწოდება. წ-ის სისტემის ნაგებობების შემადგენლობა დამოკი-

კომპლექსურია მომხმარებლის მოთხოვნაზე, წყალმომარაგების წყაროს სიმძლავრეზე, წყლის ხარისხზე, ადგილმდებარეობის რელიეფზე და სხვ.

სასმელ-სამეურნეო წყლის ხარისხი უნდა აკმაყოფილებდეს სახელმწ. სტანდარტის მოთხოვნას. თუ წყლის ხარისხი დამაკმაყოფილებელია ტექნიკურ პროცესზე, წ. შეიძლება იყოს: ცირკულაციური (წყალსადენში ჩაედინება მეორადად, მომხმარებელი კი დაბლაა), სადაწნეო (წყალსასადენში ნაგებობა დაბლაა), ზედაპირული წყლის მიმღები (მდინარე, ტბა, წყალსაცავი და სხვ.), მიწისქვეშა წყლის მიმღები, ინდივიდუალური (ემსახურება ერთ ობიექტს, ქალაქს, სოფელს, საწარმოს), ჯგუფური (ემსახურება რამდენიმე ობიექტს). წ-ის ნაგებობათა კომპლექსში შედის წყალმიმღები ნაგებობა, სატუმბი სადგური, საწმენდი სადგური, წყალსაცავი, სათავე და სარეგულაციო რეზერვუარები, სადაწნეო კოშკები და სხვ.

წ. ცნობილია უძველესი დროიდან (ეგვიპტე, საბერძნეთი, ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნები). რომში დღემდე შემონახულია წ-ის აკვედუკები. წ-ის განვითარება დაიწყო მრეწვ. განვითარებასთან ერთად. მაგ., ორთქლის ტუმბოს გამოგონებამ განაპირობა სადაწნეო წ-ების აგება.

წ-ს საქართველოში დიდი ხნის ისტორია აქვს. მისი ნაშთები შემორჩენილია თბილისში (ნარიყალის უბანში), ბოლნისში, შიომღვიმის მონასტერში და სხვ.

წ-ის მშენებლობა საქართველოში სწრაფად განვითარდა საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ. 1933 აიგეს ნატახტარის წ. (მცხეთის რ-ნი), შემდეგ ბულაჩაურის (დუშეთის რ-ნი) და ა. შ. ამჟამად წ. საქართველოს 64 ქალაქშია, რევოლუციამდე კი იგი 10 ქალაქში იყო [თბილისში (აიგეს 1862), ახალციხეში, ბორჯომში, გაგრაში, გუდაუთაში, ფოთში, ცხინვალში, ქუთაისში, სოხუმში, ბათუმში].

ქ. ქუთათელაძე.

წყალსადენის ქსელი, მილსადენების სისტემა, რ-ის დანიშნულებაა დასახლებულ ადგილებში მიწოდებული წყლის განაწილება მომხმარებლებს შორის. იგი წყალმომარაგების სისტემის ერთ-ერთი ძირითადი შემადგენელი ნაწილია. წ. ქ-ის მილები, რ-ებიც ქუჩის გასწვრივაა ჩაწყობილი, შეერთებულია ე. წ. შენობის განშტოებებთან (მილებთან), რ-თა მეშვეობით წყალს აწვდიან ცალკეულ შენობებს. შენობის შიგნით აწყობენ შიგა წ. ქ-ს, რ-ითაც წყალი მიეწოდება ონკანებს. საკვებ წ. ქ-ის მილების შერჩევისას ითვალისწინებენ ტექ.-ეკონ. ფაქტორებს. მიწისქვეშ ძირითადად აწყობენ თუჯის, აზბესტცემენტისა და ფოლადის, რკინაბეტონისა და პლასტმასის მილებს. მილების ჩაწყობის სიღრმე დამოკიდებულია ნიადაგის გაყინვის სიღრმეზე, მილებით მიწოდებული წყლის ტემპ-რასა და წ. ქ-ის მუშაობის რეჟიმზე (სსრკ შუა ზოლისთვის ჩაწყობის სიღრმე 2,5 მ-მდეა, საქართველოში — 1,2 მ). წ. ქ. აღჭურვილია საკვალთებით და ურდულებით (ქსელის ცალკეული უბნების ამოსართავად), აგრეთვე სახანძრო ჰიდრანტებით, რ-ებსაც ათავსებენ ლითონის ჭებში. დასახლებულ ადგილებში წ. ქ-ში წყლის წნევა არ უნდა აღემატებოდეს 6 ატმ-ს. მომხმარებელთა საიმედო და შეუფერხებელი წყალმომარაგებისათვის აწყობენ რგოლურ წ. ქ-ს, რ-იც შედგება მონიჯნავე ჩაკეტილი კონტურ-რგოლებისაგან (ნახ. 1). მათი განლაგება დამოკიდებულია ქალაქის დაგეგმარებაზე. ავარიის დროს წყალსატარის დაზიანებული ნაწილი შეიძლება ისე გამოირთოს (ა და ბ საკვალთებით), რომ არ შეწყდეს წყლის მიწოდება წ. ქ-ის დანარჩენ ხაზებში. განშტოებულ (ჩიხურ) წ. ქ-ში (ნახ. 2) ნებისმიერ უბანზე (მაგ. X წერტილში) ავარიის დროს წყდება წყლის მიწოდება დაზიანებული უბნის იქით მდებარე წ. ქ-ის ყველა უბანზე. ამიტომ განშტოებული წ. ქ. შეიძლება მოეწყოს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა დასაშვებია წყალმიწოდების შეწყვეტა. წ. ქ-ები, რ-ებიც გათვალისწინებულია წყლის მიწოდება ხანძრის ჩასაქრობად, როგორც წესი, რგოლურია. წ. ქ-ში განასხვავებენ მაგისტრ. ხაზებსა და მანაწილებელ ქსელს.

ლიტ.: Абрамов Н. Н., Гидравлические расчеты водоводов и водопроводных сетей, М., 1964.

წყალსაზომი, წყლის ხარჯის განმსაზღვრელი ხელსაწყო.

წყალსათბური ქვაბი, ქვაბი, რ-შიც თბება ცენტრალური გათბობის ან ცხელი წყალმომარაგების სისტემისათვის განკუთვნილი წყალი. თუჯის წ. ქ-ების თბური სიმძლავრეა 1,75 *მეგავტ*-მდე (წყლის ტემპ-რა 115°C-მდე), ფოლადის წ. ქ-ებისა — 210 *მეგავტ*-მდე (წყლის ტემპ-რა — 200°C-მდე). წ. ქ., როგორც წესი, მუშაობს აირზე და თხევად სათბობზე.

წყალსათხილამურო სპორტი, სპორტის სახეობა, როცა კატერით მუქსირზე აყვანილი სპორტსმენი თხილამურებით მოძრაობს წყლის ზედაპირზე. წ. ს. მოიცავს სლალომის გავლას, ტრამპლინიდან ხტომას, ფიგურულ სრიალს, აგრეთვე სხვადასხვა მრავალჭიდს. ჩვეულებრივ შეჯიბრება ტარდება წ. ს-ის სამჭიდში, რ-შიც შედის სლალომი, ფიგურული სრიალი და ტრამპლინიდან ხტომა. სლალომში სპორტსმენები ტრასის გავლაში (ერთ ან ორ თხილამურზე), რ-ზედაც კატერის მოძრაობის ხაზის ორივე მხარეზე განლაგებულია 6 ბუი. ფიგურულ სრიალში შეჯიბრებისას სპორტსმენმა 20-წამიან ორ პერიოდში უნდა შეასრულოს რაც შეიძლება მეტი სხვადასხვა ფიგურა (ბრუნი 90°, 180°, 360° და მეტ გრადუსზე, აგრეთვე ჰაერში სრიალი); თითოეული შეფასება ქულათა გარკვეული რაოდენობით. ტრამპლინიდან ხტომისას იყენებენ ხის დახრილ ბაქანს, რ-ის სიმაღლე მამაკაცებისათვის არის 180, ხოლო ქალებისათვის 150 *სმ*, კატერის სიჩქარე — მამაკაცებისათვის 57, ქალებისათვის — 45 *კმ/სთ*. წ. ს. მეტად გავრცელებულია აშშ-ში, ავსტრალიაში, საფრანგეთში, კანადაში, მექსიკაში, ესპანეთში. 1949 საფრანგეთში ჩატარდა I მსოფლიო ჩემპიონატი. მსოფლიო ჩემპიონატები ტარდება ორ წელიწადში ერთხელ. სსრკ-ში შეჯიბრებები ტარდება 1958-იდან; 1965-იდან რეგულარულად ეწყობა საკავშ. პირველობები. წ. ს-ის საკავშ. ფედერაცია შეიქმნა 1963; მისი ტექ. კომიტეტის პირველი თავ-რე იყო ი. გაგარინი, 1968-იდან არის ა. ლეონოვი.

წყალსაქაჩი სახით საშუალებები, მექანიკური ან მიწისქვეშა ჩამონადენი წყლის შესაკრები ავზი, სადაც გროვდება დადგენილი წყალი, რომელსაც სატუმბი დანადგარები არ მუშაობენ წ-ის ტუმბოთა ანდარეზმული წყლის მიღებისათვის (10—12 სთ-ის განმავლობაში). წ. ტიპიურად გაყოფილია ორ ნაწილად, ერთის მუშაობის დროს მეორის წმენდისათვის. წ-ს იყენებენ შახტებში, მეტროპოლიტენის გვირაბებში, კარიერებში და სხვ.

წყალსამოტორო სპორტი, ტექნიკური სპორტის სახეობა, რ-იც მოიცავს ჩქაროსნულ შეჯიბრებებს და ძრავიანი ნავებით ტურიზმს. განარჩევენ სპორტულ, სარბოლო, გასაბერ, სახაერო ძრავიან და სხვ. სახის ძრავიან ნავებს. ძრავის მუშა მოცულობისა ან კორპუსის ზღვრული ჯამური მასისა და ძალური დანადგარის მიხედვით ნავების ტიპები იყოფა კლასებად, რ-ებიც ძირითადის გარდა (იხ. ცხრილი) მოიცავს აგრეთვე გასაბერ, ლიზილძრავიან ტურისტულ ნავებს და სხვ. თითქმის ყველა ტიპისათვის გათვალისწინებულია ე. წ. განუსაზღვრელი კლასი, რაც ძრავისა და კორპუსის შერჩევის დიდ საშუალებას იძლევა. სარბოლო ნავების ყველა ტიპი და კლასი აღინიშნება საერთაშ. ასოითი ინდექსებით. სისწრაფის რეკორდების რეგისტრაცია ხდება გარკვეულ დისტანციაზე ან „დროზე". რბოლა ტარდება ჩაკეტილ (წრიულ) ტრასაზე, რ-იც მონიშნულია საგანგებო ნიშნებით ან ქიმქიმებით. ჩვეულებრივ სტარტი და ფინიში ერთსა და იმავე ადგილზეა. საზღვარგარეთ გავრცელებულია აგრეთვე რბოლა ოკეანეში დიდ მანძილზე. წ. ს. სპორტსმენს უვითარებს რეაქციის სისწრაფეს, სიმარჯვეს; იგი ახ. კონსტრუქციების გამოცდის საუკეთესო საშუალებაა. წ. ს. ჩაისახა XX ს. დამდეგს და სწრაფად დაიწყო განვითარება I მსოფლიო ომის (1914—18) შემდეგ, განსაკუთრებით გავრცელებულია აშშ-ში, გერმ-ში, იტალიაში, საფრანგეთში, ბელგიაში, შვეციაში, დიდ ბრიტანეთში, აშშ-ში, იაპონიაში. რუსეთში პირველი რბოლა მოეწყო პეტერბურგში 1904. სსრკ-ში 1938 ჩატარდა I პირადი, ხოლო 1952 — I გუნდური პირველობა. 1956-იდან ეწყობა ყოველწლიურად. სსრკ წ. ს-ის განვითარებას ხელმძღვანელობს წ. ს-ის ფედერაცია, რ-იც შედის სსრკ საზღ.-ტექ. სპორტის სახეობათა ფედერაციის ბიუროში. 1922 შეიქმნა წ. ს-ის საერთაშ. კავშირი, რ-იც ატარებს შეჯიბრებებს, ამუშავებს შეჯიბრების ჩატარების წესებს, ახდენს რეკორდების რეგისტრაციას და სხვ. 1969-იდან სსრკ წ. ს-ის ფედერაცია წ. ს-ის საერთაშ. კავშირის წევრია.

წყალსარგებლობა (სამართ.), სსრკ-ში წყლით, წყლის ობიექტებით სარგებლობა, რ-ებიც მხოლოდ და მხოლოდ სახელმწიფოს საკუთრებას შეადგენს. წყალმოსარგებლენი შეიძლება იყვნენ სახელმწ., კოოპ. და საზ. საწარმოები, ორგანიზაციები, დაწესებულებები და მოქალაქენი (საქ. სსრ წყლის კოდექსი, მ. 19). წყლის ობიექტები სარგებლობისათვის გადაეცემა სასმელად და მოსახლეობის საყოფაცხოვრებო, სამკურნ., საკურორტო, გამაჯანსაღებელი თუ სხვა საჭიროებათა დასაკმაყოფილებლად, სას.-სამ., სამრეწვ., ენერგეტ., სატრანსპ., თევზსამეურნეო და სხვა სახელმწ. და საზ. საჭიროებებისათვის. წყლის ობიექტები შეიძლება გადაეცეს ერთი ან რამდენიმე მიზნისათვის (მ. 22). ერთმანეთისაგან განარჩევენ საერთო წ-ს და სპეც. წ-ს (მ. 23). სამართ. რეჟიმი გან-

სსრკ-ში მიღებული სარბოლო ნავების ძირითადი ტიპები და კლასები

ტიპი	კლასი	ძრავის მუშა მოცულობა, სმ³
O	OJ	175-მდე
საკიდძრავიანი სარბოლო ნავები	OA	175—250
	OB	250—350
	OC	350—500
S	SJ	175-მდე
საკიდძრავიანი სპორტული ნავები	SA	175—250
	SB	250—350
	SC	350—500
R	R_1	1000-მდე
სტაციონარულძრავიანი სარბოლო ნავები	R_2	1000—1500
	R_4	2000—2500
	R_6	5000—7000
S	S_1	1000-მდე
სტაციონარულძრავიანი სპორტული ნავები	S_2	1000—1500
	S_3	1500—2000
	S_4	2000—2500

წყალსადენის ქსელი

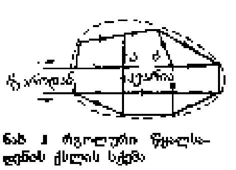

ნახ. 1 რგოლური წყალსადენის ქსელის სქემა.

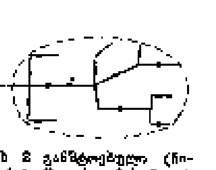

ნახ. 2 განშტოებული (ჩიხური) წყალსადენის ქსელის სქემა.

სხვაგვარულია იმის მიხედვით, თუ როგორ სარგებლობაშია წყლის ობიექტები — ერთობლივსა თუ განცალკევებულ სარგებლობაში. წყლის ერთობლივი სარგებლობა (მაგ., ბანაობა, საქონლის დარწყულება) უფასოა და სახელმწ. ორგანოთა ნებართვას არ საჭიროებს. წყლის ობიექტის განცალკევებული სარგებლობა შეიძლება იყოს სასყიდლიანი და მისთვის საჭიროა სათანადო სახელმწ. ორგანოს ნებართვა (მ 24). წყლის ობიექტების გამოყენება სამრეწველო, კომუნალური, სასოფლო-სამეურნეო, სადრენაჟო და სხვა ჩამდინარე წყლის ჩასაშვებად შეიძლება მხოლოდ წყლის გამოყენების მოწესრიგებისა და დაცვის ორგანოების ნებართვით სახელმწ. სანიტ. ზედამხედველობის ან სხვა დაინტერესებულ ორგანოებთან შეთანხმების შემდეგ (მ. 60). იხ. აგრეთვე წყლის ფონდი, წყლის კანონმდებლობა.

მჟ. საქართველოში წყლით სარგებლობა სასმელად, სარწყავად და საიგეზოლდაც (საწყლისპირო) ჩვეულებითი სამართლით და კანონმდებლობით წესრიგდებოდა (იხ. სერვიტუტი).

წყალგამტარი. სარწყავი სისტემის წყალსატარი (ბეტონის ღარების დაწყობა)

ᲬᲧᲐᲚᲒᲐᲛᲢᲐᲠᲘ, წყალგამტარი ნაგებობა, წყლის გასატარებელი (მისაწოდებელი) ნაგებობა, რ-საც აგებენ მისი მოხმარების ადგილზე. წ. სათავეს იღებს მდინარიდან, წყალსაცავიდან, ტბიდან ან სხვა წყალსატევიდან. წ. შეიძლება იყოს ენერგეტიკული (სადერივაციო და სატურბინო (ჰესებისათვის წყლის მისაწოდებლად), სარწყავი (იხ.), წყალმომარაგების სისტემისა. წ-ს აგებენ ხელოვნური კალაპოტის სახით, არის დახურული (დედამიწის სიღრმეში განლაგებული მილსადენები და გვირაბები) ან ღია (დედამიწის ზედაპირზე, ნაპირში, ყრილზე ან საყრდენებზე — ესტაკადებზე — განლაგებული არხები და ღარები). მიღებისაგან აგებული წ-ში წყალი შეიძლება მოძრაობდეს დაწნევით, რ-საც ქმნის კაშხალი ან ტუმბო (საჭირხნი წ.), ან თვითდინებით, როცა გამოყენებულია ადგილმდებარეობის სიმაღლეთა ნიშნულების სხვაობა (თვითდინებითი ანუ გრავიტაციული წ.)

ᲬᲧᲐᲚᲡᲐᲢᲔᲕᲘ, გაუდინარი ან შენელებული ჩამონადენის მქონე წყლის დაგროვება ხელოვნურ ან ბუნებრივ ქვაბულში. წ. წარმოიქმნება მაშინ, როდესაც ქვაბულში ჩამდინარე წყლის რაოდენობა ჭარბობს ნაკადებში წყლის ფილტრაციითა და აორთქლებით გამოწვეულ მის დანაკარგს. წ. შეიძლება იყოს ბუნებრივი და დროებითი, რ-იც ჩნდება მხოლოდ წყალუხვობის პერიოდში. ქიმ. შედგენილობითა და წყალში ხსნადი მარილების რაოდენობით განარჩევენ მტკნარსა და მლაშე წ-ებს. მათში ფიზ., ქიმ. და ბიოლ. პროცესები განსხვავებულად მიმდინარეობს. წ-ებს მიეკუთვნება ტბები, წყალსაცავები, ტბორები და სხვ.

მსოფლიოს უდიდესი წყალსაცავები

წყალსაცავი (ქვეყანა, მდინარე, ტბა)	მოცულობა, კმ³
ვიქტორია (უგანდა, ტანზანია, კენია; მდ. ვიქტორია-ნილოსი, ტბა ვიქტორია)	204,8
ბრატსკის (სსრკ; მდ. ანგარა)	169,3
კარიბა (ზამბია, ზიმბაბვე; მდ. ზამბეზი)	160,3
ნასერი (ასუანი) (ეგვიპტე, სუდანი; მდ. ნილოსი)	157,0
ვოლტა (განა; მდ. ვოლტა)	148,0
დანიელ-ჯონსონი (კანადა; მდ. და ტბა მანიკუაგანი)	141,8
კრასნოიარსკის (სსრკ; მდ. ენისეი)	73,3
ვადი-თართარი (ერაყი; მდ. ტიგრი)	72,8
პორტიჯ-მაუნტინი (კანადა; მდ. პის-რივერი)	70,1
ზეის (სსრკ; მდ. ზეა)	68,4
კაბორა-ბასა (მოზამბიკი; მდ. ზამბეზი)	63,0
ლა-გრანდი 2 (კანადა; მდ. ლა გრანდი)	60,8
უსტ-ილიმსკის (სსრკ; მდ. ანგარა)	59,4
ბოგუჩანის (სსრკ; მდ. ანგარა)	58,2
კუიბიშევის (სსრკ; მდ. ვოლგა)	58,0

ᲬᲧᲐᲚᲡᲐᲪᲐᲕᲘ, ხელოვნური წყალსატევი, რ-იც, როგორც წესი, წარმოიქმნება მდინარის ხეობაში კაშხლის აგების შედეგად. იგი ივსება აგრეთვე ატმ. ნალექებითა და მიწისქვეშა წყლებით. წ-ში გროვდება წყალი და ინახება სახ. მეურნეობაში გამოსაყენებლად. წ. შეიძლება იყოს სადღეღამისო, კვირეული, სეზონური და მრავალწლიური რეგულირებისა. წყლის მოდინების რაოდენობისა და ხარჯვის უთანაბრობის გამო წ-ში წყლის სიღრმე, მოცულობა და ზედაპირის ფართობი სეზონურად ცვალებადობს.

წ-ის წყლის ქიმ. შედგენილობა და მისი ცვალებადობა დამოკიდებულია წ-ის ფორმირებაში მონაწილე წყლების ქიმ. შედგენილობაზე. ტბის ტიპის წ-ებში (მაგ., რიბინსკის წყალსაცავი, თბილისის ზღვა) წყლის მასა თავისი ფიზ. თვისებებით განსხვავდება შენაკადების წყლის თვისებებისაგან, ხოლო წყლის დინებას ძირითადად ქარი იწვევს. მდინარის ტიპის წ-ში (მაგ., საიან-შუშენსკის, ენგურის) წყლის თვისებები მდინარის წყლის ანალოგიურია, დინებას კი გრავიტაციული ხასიათი აქვს.

წ-ის მახასიათებლებია: ნორმალური შეტბორვის დონე (წყლის დონე, რ-საც კაშხალი ნორმალური ექსპლუატაციის ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში უზრუნველყოფს), ფორსირებული შეტბორვის დონე (უმაღლესი დონე, რ-საც კაშხალი უზრუნველყოფს მცირე ხნის განმავლობაში წყალდიდობის დროს წყლის კატასტროფული ჩაგდებისას დაუზიანებლად), და უქმი მოცულობის დონე (მინ. დონე, რ-იც დასაშვებია ნორმალური ექსპლუატაციის პირობებში).

წ მნიშვნელოვნად ცვლის მდინარის ხეობის ლანდშაფტს, ხოლო ჩამონადენის რეგულირების შემდეგ იცვლება მდინარის ბუნებრივი ჰიდროლ. რეჟიმი როგორც შეტბორვის ზონაში, ისე კაშხლის ქვემოთ ასეულ კმ-მდე მანძილზე. წყალდიდობის შემცირების გამო მცირდება თევზის გამრავლებისა და ჭალებში ბალახის ზრდის პირობები, წყლის სიჩქარის შემცირება იწვევს ნატანის დალექვასა და წ-ის დალამვას. წ-ის შექმნის შემდეგ იტბორება და ირეცხება მიმდებარე მიწები, იკარგება სამეურნეოდ ვარგისი ტყის, სათიბების და სხვა კატეგორიის სას.-სამეურნეო მიწები და სხვ. ამიტომ ჰიდროკვანძის ზედა და ქვედა ბიეფების ფარგლებში უზრუნველყოფენ ამ ტერიტ. სანიტარიულ დაცვას, სადაც განლაგებულია მნიშვნელოვანი ობიექტები. სას.-სამ. მიწები შეტბორვის ზონიდან გადააადგილებენ მოსახლეობას, გადააქვთ არქეოლ. ძეგლები, სანიტარიულად ამუშავებენ მიმდებარე წ-ის ტერიტორიას (ტყის გაკაფვა, ადამიანებისა და საქონლის სამარხების გატანა, საწარმოთა ნარჩენების გატანა, დეზინფექცია და სხვ.). წ-ის ექსპლუატაციის პერიოდში წესდება სათანადო კონტროლი, რათა სანაპირო ზონაში განლაგებულ პუნქტებიდან კანალიზაციისა და სხვა ჩამდინარე წყლებით არ გაბინძურდეს იგი. წ-ების წყალს თვითგაწმენდის პროცესების ინტენსიურად მიმდინარეობის გამო ახასიათებს კარგი ბაქტერიული მაჩვენებლები.

წ ჩამონადენი წყლის უთანაბრობის შემცირების ან სრული გათანაბრების საშუალებას იძლევა. მისი შექმნით შესაძლებელი ხდება წყლის არსებული რესურსების მაქსიმალურად გამოყენება. წ-ების უმრავლესობას აგებენ სახ. მეურნ. რამდენიმე დარგის მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად. საქ. სსრ ტერიტორიაზე აგებულია ხრამის, სიონის, ენგურის და ჟინვალის წ-ები. მსოფლიოში აგებული უმნიშვნელოვანესი წ-ების მოცულობა (კმ³) იხ. ცხრილში.

ლიტ.: Водохранилища мира, М., 1979.

გ. მაჭარაძე, ო. შალამბერიძე.

ᲬᲧᲐᲚᲡᲐᲪᲔᲛᲘ, მდინარის კალაპოტის ან წყალსარინი არხის სამაგრის მასიური ნაწილი, რ-ის დანიშნულებაა წყალსაგდებებზე გადასხმული ნაკადის ჭავლების დარტყმების მიღება და ენერგიის ჩაქრობა, აგრეთვე მდინარის კალაპოტის დაცვა სახიფათო წარეცხვისაგან. ნაკადის ჭარბი კინეტიკური ენერგიის ჩაქრობის ინტენსიფიკაციისათვის წ-ის ფარგლებში ხშირად აკეთებენ წ. ჭებს და კედლებს, ნაკადის ენერგიის სპეც. ჩამქრობებს (იხ. ნახ.)

ᲬᲧᲐᲚᲡᲐᲪᲔᲛᲘ ᲙᲔᲓᲔᲚᲘ, შხალის წყალსაცემზე მდებარე მიწყობილობა, რ-იც წყალსაცემი ჭის ანალოგიურია და ცვლის მას მაშინ, როცა მისი გამოყენება მიზანშეუწონელია. წ. კ. არის მართკუთხა, ტრაპეციული ან ჩვეულებრივი განივკვეთის ფორმისა. წ. კ-ის სიმაღლეს და სხვა ზომებს განსაზღვრავენ ჰიდრავ. გაანგარიშებით.

ᲬᲧᲐᲚᲡᲐᲪᲔᲛᲘ ᲭᲐ, წყალსაცემი ფილის ან უშუალოდ კაშხლის უკან მდინარის კალაპოტის ბეტონით მოპირკეთებული ღრმული, რ-საც ჩვეულებრივ მართკუთხა ფორმა აქვს. მისი დანიშნულებაა წყალგადასაშვებიდან ან კაშხლის საგუ-ტის ქვემოთ მომდინარე წყლის ნაკადის კინეტიკური ენერგიის ჩაქრობა კალაპოტის წარეცხვისა და დაშლის თავიდან აცილების მიზნით.

ᲬᲧᲐᲚᲢᲣᲑᲝ, ქალაქი (1953-იდან) დას. საქართველოში, რესპუბლიკური დაქვემდებარების ქალაქი და წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ადმ. ცენტრი, საკავშ. მნიშვნელობის ბალნეოლ. კურორტი მდებარეობს მდ. წყალტუბოსწყლის (გუბისწყლის მარცხ. შენაკადი) ნაპირზე თბილისი—წყალტუბოს სარკინიგზო ხაზის საბოლოო პუნქტი. ზ. დ. 120 მ. თბილისიდან 221 კმ (რკინიგზით). წ-ში ზღვის ნოტიო სუბტროპ. ჰავაა, იცის რბილი, თბილი ზამთარი (იანვ. საშ. ტემპ-რა 5,3°C) და ცხელი ზაფხული (აგვ. საშ. ტემპ-რა 23,3°C). აბსოლ. მინ. −19°C, აბსოლ. მაქს. 42°C. ნალექები 1820 მმ. წელიწადში; საშ. შეფარდებითი სინოტივე 73%. მზის ნათების ხანგრძლივობა 2000 სთ. აღემატება წელიწადში ქარები უმეტესად ზამთარსა და გაზაფხულზეა ძირითადი სამკურნ. ფაქტორია უნიკალური მინერ. წყალი (სუსტად რადიუმიანი, აზოტიანი, ქლორიდულ-ჰიდროკარბონატულ-სულფატური, ნატრიუმიან-კალციუმიან-მაგნიუმიანი), რ-საც საკმაოდ მკვეთრად ფიზ.-ქიმ. თვისებები აქვს. წყლის მინერალიზაცია 0,7—0,8 გ/ლ, წყაროების დღე-ღამური დებიტი 13—20 მლნ. ლ, ტემპ-რა 33—35°C იყენებენ აბაზანებისათვის. საინჰალაციოდ და შესასხურებლად სამკურნ. ფაქტორია აგრეთვე კარსტული მღვიმეების მიკროკლიმატი, რ-იც კარგად მოქმედებს ჰიპერტონიულ დაავადებაზე, პოლიართრიტზე, ბრონქულ ასთმაზე, ნევროზზე და სხვ. სამკურ. ჩვენებია: საყრდენ-სამოძრაო აპარატის, ნერვული, გულ-სისხლძარღვთა და გინეკოლ. დაავადებანი. სეზონი — მთელი წელი.

კურორტი გაიხსნა 1926. ამჟამად არის 19 სანატორიუმი და პანსიონატი (5504 საწოლი), 9 სააბაზანო. 1949-იდან მუშაობს საქ. სსრ კურორტოლოგიისა და ფიზიოთერაპიის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის ფილიალი (100 საწოლი). გაშენდა დიდი საკურორტო პარკი.

ქალაქში არის ხორცისა და პურის კომბინატები, ხილის წვენების, რძისა და ბროლის ქ-ნები, სამკერვალო-საგალანტერეო-

რიო ფ-კა, 4 საშ. სკოლა, სამუსიკო სკოლა, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, კინოთეატრი, 6 ბ-კა. კავშირგაბმ. რ-ნული კვანძი.

კურორტის განაშენიანების I პერიოდი მოიცავს 1932—40 (არქიტ. ნ. სევეროვი). 1950—51 შემუშავებულ გენ. გეგმას (არქიტექტორები ი. ზაალიშვილი, ვ. კედია) საფუძვლად დაედო განაშენიანების წრიული სქემა. შენობებიდან აღსანიშნავია სანატორიუმები: „მეტალურგი" (1937—40, არქიტ. ს. ლევიტსკი), „თბილისი" (1961, არქიტექტორები ვ. ილტარევსკი, ა. სობოლევსკი), „მეშახტე" (1951, არქიტექტორები ჩ. მელქაძე, გ. ხიმშიაშვილი), „მეტალურგი" (1957, არქიტექტორები ვ. კედია, ი. სოლოვიოვა), „იმერეთი" (1961, არქიტექტორები ვ. ალექსი-მესხიშვილი, ლ. ჯანელიძე), „კოლხიდა" (1976, არქიტექტორები ვ. კედია, შ. კავლაშვილი) და სხვ. გ. უშვერიძე.

ᲬᲧᲐᲚᲢᲣᲑᲝ, სოფელი წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, წყალტუბოს ტალღოვან ვაკეზე, წყალტუბო—ცაგერის საავტ. გზაზე, თემსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., ქვილიშორი, რუსთავი). ზ. დ. 120 მ, წყალტუბოდან 2 კმ. ვ. კვერების სახ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ᲬᲧᲐᲚᲢᲣᲑᲝᲡ ᲛᲦᲕᲘᲛᲔ, თ ე თ რ ა, კარსტული მღვიმე სოფ. ხომულის (წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტ.) მიდამოებში, 100 მ სიმაღლეზე, გამომუშავებულია ქვედაცარცულ კირქვებში. მღვიმე ლაბირინთული ტიპისაა. მისი სიმაღლე 8 მ, სიგანე 30 მ, ჯამური სიგრძე 100 მ მეტია. ცოცხლადაა მოკლული? სტალაქტიტები, სტალაგმიტები, სვეტები. გამოყენებულია სამკურნ. მიზნებისათვის. ზ. ტინტილოზოვი.

ᲬᲧᲐᲚᲢᲣᲑᲝᲡ ᲡᲐᲥᲐᲚᲐᲥᲝ ᲡᲐᲑᲭᲝ, ადმ.-ტერ. ერთეული დას. საქართველოში. 1917-მდე ახლანდ. წ. ს. ს-ს ტერიტ. შედიოდა ქუთ. გუბ. ქუთ. მაზრაში, 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით ისევ ქუთ. მაზრაშია. 1930-იდან ქუთ. რ-ნში, 1939 წლ.-იდან გამოყო ცალკე რ-ნად ქუთაისისა და წულუკიძის რ-ნებიდან გამოყოფილი ტერიტორიების ხარჯზე. 1976-იდან ეწოდა წ. ს. ს. ადმ.-ტერ. საზღვრები ემთხვევა ყოფ. რ-ნის და ქალაქის საქალაქო საბჭოს ტერიტ.; დას.-ით — წულუკიძისა და სამტრედიის, ჩრდ.-ით — ცაგერისა და ამბროლაურის, აღმ.-ით ქალაქისა და მაიაკოვსკის რ-ნები. ფართ. 700,1 კმ². საქალაქო საბჭოს ცენტრი — ქ. წყალტუბო. წ. ს. ს-ში არის 1 საქალაქო (წყალტუბო) და 16 სასოფლო საბჭო (გეგუთი, გვიშტიბი, გუმბრა, დღნორისა, მაღლაკი, მექვენა, მუხიანი, ოფურჩხეთი, ოფშკვითი, პატრიკეთი, რიონი, საყულია, ფარცხანაყანევი, ქვიტირი, ცხუნკური, წყალტუბო). 1 ქალაქი და 46 სოფელი.

ბუნება. რ ე ლ ი ე ფ ი. წ. ს. ს-ს ტერიტ. ხასიათდება დაბლობ-ვაკის, მთისწინეთის, დაბალ- და საშუალო მთიანი რელიეფის შეხამებით. სამხრ.-ით მოქცეული ტერიტ. უჭირავს მეოთხეული რიყნარით, ქვიშებითა და თიხებით აგებულ იმერეთის დაბლობს (კოლხეთის დაბლობის ნაწილი), რ-საც თითქმის ბრტყელი ვაკე ზედაპირი აქვს და ზ. დ. 40-იდან 200 მ-მდე ვრცელდება. დაბლობი სუსტად არის დანაწევრებული და თანდათანაა დახრილი მდ. რიონის კალაპოტისაკენ და აღმ.-იდან დას.-კენ. დაბლობს ჩრდ.-ით ვიწრო ზოლად აკრავს სუსტად დანაწევრებული ბორცვიანი მთისწინეთი, რ-ის აბს. ნიშნულები 400 მ არ აღემატება. წ. ს. ს-ს ჩრდილოეთის ცარცული ასაკის კირქვებითა და მერგელებით აგებული რაჭის ქედის სამხრ. კალთა მდ. ლუხუნის აუზის ფარგლებში. იგი აქ ციცაბოა და ღრმადაა დანაწევრებული მდ-ების ჭიორისხევის, წუწურისხევის, წურწაყლელის, შაფიღელისა (ლუხუნის მარჯვ. შენაკადები) და სხვ. ხეობებით, რ-თა შორის სუბმერიდიანულადაა გაწოლილი დაბალი მთიანი ქედები (გურნათის ქედი და სხვ.). მდ. რიონის მარჯვ. მხარეს სოფ. მექვენის მიდამოებში არის ხვამლის კირქვული მასივის ციცაბო სამხრ.-აღმ. კალთა. ჩრდ.-ით აღმართულია აგრეთვე მდ-ების რიონისა და ცხენისწყლის წყალგამყოფი, ძირითადად იურული პორფირიტებით, ტუფ-ბრექჩიებით, ტუფ-ქვიშაქვებით, ცარცული კირქვებითა და მერგელებით აგებული გორმაღალ-სამგურალის მერიდიანული ქედი, რ-ის აღმ. კალთა დანაწევრებულია მდ-ების მეღვრეკისის, საკალმახის, ოკუნჯილის, გორბეთისღელის, სეჩისა და სხვ. ხეობებით. მნიშვნელოვანი ოროგრ. ერთეულია მდ. რიონის ხეობა, რ-იც ქუთაისის ჩრდ.-ით საკმაოდ ვიწროა და ღრმა, ქუთაისის სამხრ.-ით მდინარე დაბლობზე გამოდის და ფართოვდება. ბაზალტურ-კირქვული ხეობის იფეთურები, უმთავრესი წარმოქმნილია წყალტუბოს თერმული მინერ. სამკურნ. წყლები, ბენტონიტური თიხები (გუმბრის საბადო) და ბარიტი (ქუთაისის ჯგუფის საბადო).

ჰ ა ვ ა. წ. ს. ს. მთლიანად ზღვის ზეგავლენის სფეროშია. ნოტიო ჰავის ოლქშია მოქცეული, მაგრამ ოროგრ. აგებულების თავისებურებების გამო მის სხვადასხვა ნაწილში ჰავა განსხვავებულია: დაბლობზე — შედარებით ნოტიო, მთელი წლის განმავლობაში გადატენიანებულია ზღვიური ქარებით. ტერიტ. მთიან ნაწილში ნოტიო ჰავაა, იცის ზომიერად ცივი ზამთარი და ხანგრძლივი თბილი ზაფხული. მდ. რიონის მთიან ხეობაში საკმაოდ ნოტიო ჰავაა, იცის ცივი ზამთარი და შედარებით მშრალი, ცხელი ზაფხული. დაბლობზე და ბორცვიან მთისწინეთში საშ. წლ. ტემპ-რაა 14,6°C, ივლ. 23°C, იანვ. 5,2°C, აბსოლ. მინ. —17, —19°C, აბსოლ. მაქს. 40—42°C. მთიან ნაწილში, სიმაღლის ზრდასთან ერთად, ტემპ-რა თანდათან ეცემა. წლიური ნალექი საშ. 1600—1800 მმ ნალექი მოდის (დაბლობში ნალექების მაქს. ზაფხულ-შემოდგომაზე). მთიან ნაწილში ნალექები უფრო მეტია.

შ ი გ ა წ ყ ლ ე ბ ი. მდინარეთა მთავარი არტერიაა რიონი, რ-იც მთელ სიგრძეზე კვეთს ტერიტორიას, სამხრ.-ში კი მის საზღვარს გაუყვება. რიონის შენაკადებია მარჯვ. ლუხუნი (შენაკადები: ჭიორისხევი, წუწურისხევი, შაფი ღელე, ლეჩხუმური), ლეღვოთი, მარცხ.: ცხენისწყლისღელე, საკალმახე, ოკუნჯურა. ტერიტორიის ჩრდილ. აგრეთვე მდ-ები გუბისწყალი, სემი და წყალტუბოსწყალი. რაჭის ქედის სამხრ. კალთაზე, სოფ. ღვიორისის მიდამოებში მდებარეობს თაფშაყის ტბა. ქუთაისის მახლობლად—გუმათის წყალსაცავი. მდ-ების წყალდიდობა იცის მარტ-ივლ-ში და შემოდგომაზე, წყალმცირობა ზამთარში. რიონს ძირითადად ოყენებენ ჰიდროენერგიის მისაღებად და სარწყავად.

ნ ი ა დ ა გ ე ბ ი საკმაო სიჭრელით გამოირჩევა. დაბლობზე ვრცელი ფართობები უჭირავს სხვადასხვა სახეობის სუბტროპიკულ ეწერ ნიადაგს: ძლიერ და სუსტად გაეწერებულ, სუსტად გაეწერებულ ლორიან და ეწერ-ლებიან ნიადაგებს. მდ. რიონის გასწვრივ განვითარებულია საშუალო და დიდი სისქის ალუვიური ნიადაგები. კირქვების გამოფიტვის პროდუქტებზე ჩამოყალიბებულია კორდიან-კარბონატული ხირხატიანი ნიადაგი, ბორცვიან მთისწინეთში — ყვითელმიწა. ტერიტ. ჩრდ. მთიან ნაწილში დიდი ფართობი უჭირავს საშუალო და მცირე სისქის ტყის ყომრალ ნიადაგებს.

მ ც ე ნ ა რ ე უ ლ ი ს ა ფ ა რ ი მრავალფეროვანია. დაბლობზე ადრე ხშირი კოლხური ტიპის ტყე იყო გავრცელებული, მაგრამ ადამიანის სამეურნეო საქმიანობასთან დაკავშირებით იგი განადგურდა და ახლა მისი მხოლოდ მცირე ფრაგმენტებია შემორჩენილი. ამ ტყის მთავარი შემქმნელი ჯიშებია: რცხილა, წიფელი, მუხა, წაბლი, იფანი, ცაცხვი და სხვ. ტყეში არის აგრეთვე ბროწეული, ლეღვი და სხვ. მარადმწვანე ქვეტყიდან გვხვდება შქერი, წყავი, ბაძგი, თაგვისარა, მხვიარებიდან — სური, კატაბარდა, ღვედკეცი, ეკალღიჭი და სხვ. ბალახეულ საფარში გაბატონებულია გვიმრა. მთიან ნაწილში გავრცელებულია მარადმწვანე ქვეტყიანი ფართოფოთლოვანი ტყეები: წიფლნარ-წაბლნარი, მუხნარ-წიფლნარი, რცხილნარ-წაბლნარი, რცხილნარ-წიფლნარი, წიფლნარ-მურყნარი და სხვ. მდ. ლუხუნის აუზში ტყის შემქმნელი ძირითადი ჯიშებია რცხილა და წაბლი. მდ. ლეჩხუმის აუზში, აგრეთვე სათაფლიის ნაკრძალის ტერიტორიაზე — წიფელი და რცხილა. ხვამლის მასივის კალთებზე ტყის შემადგენელი ელემენტია წიფელი, გორმაღალის ქედის კალთებზე — რცხილა, წაბლი, წიფელი, აქა-იქ არის მურყანიც. ქუთაისის მახლობლად დაბლობ ვაკეზე შემორჩენილია მუხნარი (საღორიის ტყე), რ-იც ახლა ნაკრძალს წარმოადგენს. მდინარეთა ჭალებში გავრცელებულია ჭალის ტყე, რ-იც შედგება უმთავრესად თხმელისაგან, მასში შერეულია ლაფანი, ტირიფი, თუთა, თელა, იფანი და სხვ. ლიანებიდან უხვადაა სური, კატაბარდა, ეკალღიჭი, ღვედკეცი, ვაზი, მაყვალი და სხვ. ეკოტონურ ტყეებში ბევრია ბარდა და მაყვალი, იელი, ზღმარტლი და ასკილი. ნატყეურ მინდვრებში გავრცელებულია ჯაგრცხილა და ძეძვი.

ც ხ ო ვ ე ლ ე ბ ი ს ა მ ყ ა რ ო. ბინადრობს როგორც დაბლობის, ისე მთის ტყის ცხოველები: მგელი, მელა, თეთრყელა კვერნა, მაჩვი, დედოფალა, ტურა, კურდღ-

წყალსაცავი წყალსაცავიანი წყალგადამგდები კაშხლის სქემა. 1 — წყალსაცდენი, 2 — წყალსაგდები ჭა, 3 — წყალსაცავი ... , 4 — წყალსაცავი, 5 — ნაპირსამაგრი.

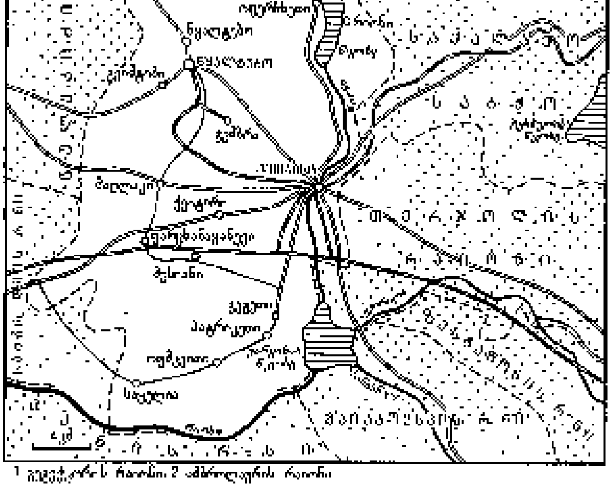

1 ცაგერის რაიონი, 2 ამბროლაურის რაიონი

ღელე და სხვ. მეფურია მცენარეები: პუნქ-ნარის მეჩხერები, ვარიაბუა, წყავლებრივი თავყი, მცირეაზიური მუშმულები, ძახველი: ნაირფეროვანი ფრიგანული საფარი; დაბლობზე გვხვდება ჩვეულებრივი ხოხობი, არის მწყერი, იხვი, შაშვი, ჩხართვი, გვრიტი, მტრედი, კოდალა, ოფოფი, ქორი, ყვავი, შველი, მელაკუდა და სხვ. მდ-ები მდიდარია თევზით: კავკასიური ქაშაპი, ჯეჯგა ქაშაპი, კოლხური ტობი, ლოქო, კოლხური ციმორი, კოლხური წვერა, თრისა, სამხრეთის ფრიტა, ღორჯო და სხვ.

ძ ი რ ი თ ა დ ი ლ ა ნ დ შ ა ფ ტ ე ბ ი. ტ. ს. ს-ის ტერიტ. მოქცეულია ნოტიო სუბტროპ. ჰავისა და ნოტიო ჰავიანი მთის ტყის ლანდშაფტური ტიპების ფარგლებში და მოიცავს ლანდშაფტის შემდეგ სახეებს: 1. დაბრილი დაბლობი ვაკეები კოლხური მცენარეულობით, ალუვიური და სუბტროპ. ეწერი ნიადაგებით, 2. ბორცვიანი მდელო-ტყის მცენარეულობით (ჯაგრცხილის მურყანი) და ალუვიური ნიადაგით, 3. კარბონატული მთისწინეთი კოლხური მცენარეულობით, კორდიან-კარბონატული და ყვითელმიწა ნიადაგებით, 4. კუესტურ-ბორცვიანი კარსტული მთისწინეთი კოლხური მცენარეულობით და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით, 5 გორაკ-ბორცვები წიფლნარ-რცხილნარ-წაბლნარით, ყვითელმიწა და ტყის ყომრალი ნიადაგებით, 6 კარსტული დაბალმთიანეთი რცხილნარ-მუხნარით და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით, 7. საშუალმთიანეთი (ჯარასის წიფლის ტყე) ტყის ყომრალი ნიადაგით.

მოსახლეობა. უპირატესად ცხოვრობენ ქართველები, მცირე რაოდენობით რუსები, უკრაინელები და სხვ. სოფ. მოსახლ. შეადგენს რ-ნის მთელი მოსახლ. 76%-ს. განსახლების ძირითადი ზონა ვრცელდება ზ. დ. 100—200 მ ფარგლებში. საშ. სიმჭიდროვე 1 $კმ^2$-ზე 96,7 კაცი.

სახალხო მეურნეობა. ს ო ფ ლ ი ს მ ე უ რ ნ ე ო ბ ი ს ძირითადი დარგია მევენახეობა, განვითარებულია აგრეთვე მებოსტნეობა და მეცხოველეობა. ტ. ს. ს-ში არის (1986) 15 კოლ-ბა, 5 მებოსტნეობა-მეცხოველეობის საბჭ. მეურნ. (ბანოჯავის, ფარცხანაყანევის, მუხიანის, ტყაჩირის, ქვიტირის), 6 სამეურნეოთაშორისი საწარმო (მეცხოველეობის, მეფრინველეობის, სატყეო, სასათბურე და სამშენ. მასალათა) და 1 სოფ. მეურნ. პროდუქციის დამზადების სამეურნეოთაშორისი გაერთიანება. სას.-სამ. სავარგულის ფართობი 25,7 ათ. ჰა, აქედან სახნავი 12,4 ათ., სათიბ-საძოვარი 10,5 ათ., მრავალწლ. ნარგავს უკავია 2,6 ათ. ჰა. ნათესი ფართობიდან (10,2 ათ. ჰა) მარცვლეულს უკავია 6,0 ათ., რ-შიც ძირითადია სიმინდი — 2,1 ათასი. მცირე ფართობზე მოჰყავთ ბარდა, ხორბ. და ტექნ. კულტურები. მნიშვნელოვანი ფართობი უკავია ბოსტნეულს (2,3 ათ. ჰა) და საკვებ კულტურებს (4,5 ათ. ჰა). მრავალწლ. ნარგავებიდან ძირითადია ჩაის კულტურა (1,6 ათ. ჰა). მეცხოველეობაში ჭარბობს მსხვ. რქ. საქონელი. პირუტყვის სულადობა (1986, ათ. სული): მსხვ. რქ. საქონელი 9,4, ღორი — 6,6, თხა და ცხვარი — 1,0. ქ. წყალტუბოში არის ძვირფასეულობის ქ-კა, მინერალური სასმელი პუნქტი და შეფუთვლობის საამქრო საწარმოები, მაღლაკში — თუთის მეურნეობა. აქვეა ანასეულის ჩაისა და სუბტროპ. კულტურების და ჩაის მრეწვ. საკავშ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტების იმერეთის საყრდენი პუნქტი. სას.-სამ. პროდუქციისა და მოსახლ. შემოსავლის დიდი ნაწილი ჩაის კულტურაზე მოდის.

მ რ ე წ ვ ე ლ ო ბ ა შ ი წამყვანია კვებისა და სამშენ. მასალათა წარმოების დარგები. კვების მრეწველობიდან ძირითადია ჩაის წარმოება, რ-ზედაც მოდის კვების მრეწვ. პროდუქციის 53%. არის წყალტუბოს (სოფ. მაღლაკსა და თერჯოლაში) და ოფურჩხეთის ჩაის ფ-კები, პურის, ხორცის კომბინატები, ხილის წვენების ქ-ნა (წყალტუბო). სოფ. გუმბრაში არის ქიმ. ქ-ნა (წარმოებს ბენტონიტური თიხის მოპოვება და პირველადი დამუშავება). სოფ. ოფინეთში — აგურის ქ-ნა, სოფ. ქვიტირში — კალციტის წარმოება.

ტ რ ა ნ ს პ ო რ ტ ი. ტ. ს. ს-ის სამხრ. ნაწილს კვეთს ამიერკავკ. რკინიგზის მაგისტრალი და საკავშ. მნიშვნელობის გზატკეცილი ქუთაისი—სამტრედია. სადგ. ბროწეულიდან ქ. წყალტუბომდე და სოფ. გუმბრამდე გაყვანილია რკინიგზის ხაზი. ტ. ს. ს-ში რესპ. მნიშვნელობის საავტ. გზების ფართო ქსელია: წყალტუბო—ქუთაისი, წყალტუბო—წულუკიძე, წყალტუბო—ცაგერი, ქუთაისი—მაღლაკი—წულუკიძე, ქუთაისი—ალპანა—ამბროლაური—ონი, ქუთაისი—ტყიბული და სხვ. ადგილ. მნიშვნელობის გზების სიგრძე 320 კმ.

კულტურა და ჯანმრთელობის დაცვა. 1985 რ-ნში იყო 58 ზოგადსაგანმან. სკოლა, მ. შ. 23 საშ. სკოლა, 1 სკოლა-ინტერნატი, 11,8 ათ. მოსწ., 1,3 ათ. მასწავლებელი. არის სამუსიკო სკოლა და მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი (ქ. წყალტუბოში), 44 საკლუბო დაწესებულება და 56 ბიბლ. გამოდის საქალაქო გაზ. „დროშა". იღებს ტელეგადაცემებს.

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება საკავშ. მნიშვნელობის ბალნეოლ. კურ. წყალტუბო თავისი მრავალრიცხოვანი სანატორიუმებითა და სააბაზანოებით, 1 საავადმყოფო (390 საწოლი), 24 ამბულ.-პოლიკლინიკა, 7 საფერშლო და საფერშლო-სამეანო პუნქტი, 384 ექიმი და 1000 საშ. მედმუშაკი.

ხუროთმოძღვრული ძეგლები: დერჩის ეკლესია, გეგუთის სასახლე, ხომულის ციხესიმაგრე (შუა საუკ.). ბანოჯაში არის სათაფლიის ნაკრძალი და კარსტული მღვიმე, სოფ. ყუმისთავში მაღლობლად-ყუმისთავის მღვიმე და სხვ.

დ. ჯაფარიძე. რ. კვერენჩხილაძე.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I—II, გვ. 304—305.

ᲬᲧᲐᲚᲢᲣᲑᲝᲡ ᲩᲐᲘᲡ ᲤᲐᲑᲠᲘᲙᲐ, საქართველოს ჩაის მრეწველობის პირველადი გადამუშავების საწარმო. აშენდა 1941. მუშაობს ჩაის მცენარის ნაზი ფოთლების ნედლეულზე. გამოიმუშავებს შავ ბაიხის ჩაის.

ფ-კის საწარმოო სიმძლავრე 85,2 ტ (1985). ფ-კა პროდუქციას აგზავნის მოკავშირე რესპუბლიკებში, აგრეთვე კუბაში, პოლონეთში, ჩეხოსლოვაკიაში, ავღანეთში და სხვ. 1985 ფაბრიკამ გადაამუშავა 4213 ტ ჩაის ფოთოლი. *[illegible]*

ᲬᲧᲐᲚᲢᲣᲑᲝᲡᲬᲧᲐᲚᲘ, მდინარე წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე. სათავე აქვს კურ. წყალტუბოს ტერიტორიაზე, 100 მ სიმაღლეზე. ერთვის გუბისწყალს მარცხნიდან სოფ. მაღლაკის მახლობლად. სიგრძე 23 კმ. საზრდოობს წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. საშ. წლ. ხარჯი წყალტუბოსთან 1,6 $მ^3$/წმ. *გ. გიგინეიშვილი.*

ᲬᲧᲐᲚᲥᲕᲔᲨᲐ ᲐᲠᲥᲔᲝᲚᲝᲒᲘᲐ, არქეოლოგიური კვლევის მიმართულება, რ-იც სწავლობს წყალქვეშ მოქცეულ არქეოლოგიურ ძეგლებს. განვითარდა XX ს. 30-იანი წლებიდან. წ. ა-ის კვლევის შედეგად მცირე აზიის, საბერძ., იტალ. და საფრ. სანაპიროების გასწვრივ ზღვის ფსკერზე გამოვლენილია ძვ. წ. IV, III, II სს. მრავალი სკულპტურული ქანდაკება.

სსრკ-ში წყალქვეშა არქეოლ. ძიება 30-იან წლებში დაიწყო. 1957—60 ვ. ბლავატსკის ხელმძღვანელობით ჩატარდა ანტ. ქ-ების ოლბიისა და ფანაგორიის ზღვის ქვეშ მოქცეული ნაწილის ძიება და გათხრები. 1960 ქ. ტაგანროგთან გაითხარა (ვ. ბლავატსკი) ძვ. წ. VII—VI სს. ემპორიუმის წყალქვეშ მოქცეული ნაწილი. ქერსონესში 18—20 მ სიღრმეზე გამოვლინდა ადრინდ. ელინისტური ხანის ნაქალაქარი და მოიძებნა 1 ჰა წყალქვეშა ფართობის გათხრა და ქალაქის ზღვით დაფარული ნაწილის აგეგმვა.

ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი ანაკოფიასთან, სოხუმსა და ოჩამჩირესთან ხშირად პოულობენ ამფორებს, შავლაკიან თიხის ჭურჭელს, მონეტებს და სხვ. ვახუშტი ბატონიშვილი ანაკოფიის შესახებ აღნიშნავდა, რომ იგი არის „ქალაქი კლდოვანი ზღვასა ზედა წამოჭრებული, და შემდგომ ბაგრატიონთაგან უმეტეს განდიდებული, რომლისა ზღვასა შინა სვეტნი ორმოცამდე დღესაც ჩანან". 1952 სოხუმთან აღმოჩნდა მარმარილოს სტელა, რ-ზეც რელიეფური გამოსახულებაა — სავარძელში მჯდომი ქალი, მის ფეხებთან ჩაცუცქული მატარებელი ბიჭი, ზურგით კი — მსახური. 1953 მძიმე დასრულდა წყალქვეშა არქეოლ. ძიება (ა. აფაქიძე, მ. თრაფში, ი. ციციშვილი, დ. ხახუტაიშვილი და სხვ.). 1959 ციხისძირის ქის გასწვრივ ჩატარდა წყალქვეშა არქეოლ. კვლევა (ლ. შერვაშიძე, ლ. სოლოვიოვი). აფხაზეთის ნაპირებთან ჩანს შავი ზღვის ავის სანაპიროზე (ფიჩვნარი, სოხუმი, ოჩამჩირე, განთიადი) და ბიჭვინტის ტბის ფსკერზე.

წყარო: ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 4, თბ., 1973.

ლიტ.: ა ფ ა ქ ი ძ ე ა., ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის განვითარების ნარკვევი, თბ., 1972; Б л а в а т с к и й В. Д., Работы подводной Азово-Черноморской экспедиции в 1960 г., «Советская археология», 1961, № 4; Т р а п ш М. М., Древний Сухуми, Труды, [т.] 2, Сух., 1969; Ш е р в а ш и д з е Л. А., С о л о в ь е в Л. Н., Исследование древнего Себастополиса, «Советская археология», 1960, № 3; H a u s m a n n K., Geschichte der Kunst, B., 1957.

ა. აფაქიძე.

ᲬᲧᲐᲚᲥᲕᲔᲨᲐ ᲒᲕᲘᲠᲐᲑᲘ, მდინარის ან ზღვის სრუტის ქვეშ გაყვანილი სატრანსპორტო გვირაბი. წ. გ. ჩვეულებრივ კვეთს კალაპოტისქვეშა და სანაპირო ზონებს და აქვს ორმხრივ დაქანებული პროფილი, რ-ის ფორმა განპირობებულია საინჟინრო-გეოლ. პირობებით, აგრეთვე ფსკერისა და ნაპირების რელიეფით. განსაკუთრებით ფართო წ. გ-ის გაყვანისას იყენებენ ცილინდრის ან რკინაბეტონის წრიული ფორმის ასაწყობ სამაგრს. წყლის ზედაპირიდან საჭირო სიღრმეზე სამაგრის მზა სექციების ჩაშვების დროს სექციებს ათავსებენ წყალქვეშ (სექციებს ამზადებენ მონოლითური რკინაბეტონისაგან და უკეთებენ სათანადო ჰიდროიზოლაციას). ხიდიდან შედარებით წ. გ-ის უპირატესობა აქვს, რომ იგი ხელს არ უშლის გემების ნორმალურ ცურვას, დაცულია ქარის, ტალღებისა და ყინულის ზემოქმედებისაგან და ნაკლები სიგრძისაა. აქვს ნაკლიც — გვირაბში საჭიროა ვენტილაციის, განათებისა და წყლის სატუმბი დანადგარების მოწყობა. მსოფლიოში ყველაზე გრძელი წ. გ. არის ცუგარუს სრუტის ქვეშ (იაპონია). მისი სიგრძე 53,85 კმ-ია.

ᲬᲧᲐᲚᲥᲕᲔᲨᲐ ᲙᲐᲜᲘᲝᲜᲘ, ღრმა და ციცაბოფერდობიანი V-ებრი პროფილის ხეობა, რ-იც ჩაჭრილია კონტინენტურ კალთაში და სათავეს ზოგჯერ შელფზეც იღებს. ჩაჭრის სიღრმეა 1—3 კმ, ფერდობების დახრილობა — 20—45°, მკვრივ ქანებში (ბაზალტი, გრანიტი) თითქმის შვეული კედლებიც გვხვდება. მთავრდება კონტინენტური კალთის ძირას 2—4 კმ სიღრმეზე 300—350 კმ რადიუსით გაშლილი გამოზიდვის კონუსით. წ. კ-ები უმეტესად გავრცელებულია შავი ზღვის ნაპირების გასწვრივაც. მაგ., ბიჭვინთის ნ. კ-თან მდებარე წ. კ. „აკულა", რ-იც ყოველწლიურად მდ. ბზიფის მიერ ზღვაში ჩატანილ ასეულობით ათ. $მ^3$ ნატანს შთანთქავს. წ. კ-ის გენეზისი საბოლოოდ არ არის დადგენილი. საბჭ. მეცნიერთა უმრავლესობა თვლის, რომ იგი უმთავრესად ტექტონ.[1] წარმოშობისაა.

ლიტ.: Л е о н т ь е в О. К., С а ф ь я н о в Г. А., Каньоны под морем, М., 1973; Ш е п а р д Ф. П., Д и л л Р. Ф., Подводные морские каньоны, Л., 1972.

გ. ზუბაკოვი.

წყალქვეშა კინოგადაღება, წყალქვეშ მცენარეული სხვადასხვა ობიექტის (მაგ., ზღვისა და მტკნარი წყლის ფლორისა და ფაუნის), წყალქვეშა სამუშაოების, წყალში მიმდინარე სათამაშო სცენების და მისთ. კინოგადაღება სპეციალური ჰერმეტული კინოაპარატით წყალქვეშა ნავისა და წყალში ღრმად ჩაშვებული აპარატების ილუმინატორებიდან, აგრეთვე, აკვარიუმის გამჭვირვალე კედლიდან. წყალშეუღწევ კამერაში მოთავსებული კინოაპარატით წ. კ. ფართოდ გავრცელდა მას შემდეგ, რაც ჟ. ი. კუსტომ და ე. განიანმა გამოიგონეს აკვალანგი (საფრანგეთი, 1943). თანამედროვე ტექ. საშუალებებით წ. კ. შესაძლებელია დიდ სიღრმეზე. ამ შემთხვევაში კინოაპარატს დისტანციურად მართავენ, გადასაღები ობიექტების სხივით განათებულობის დროს იყენებენ სპეც. განათების დანადგარს.

წყალქვეშა მოპოვება სასარგებლო წიაღისეულისა, ზღვისა და ოკეანის ძირზე და ფსკერის ქვეშ დევსმულ წიაღში მდებარე სასარგებლო წიაღისეულის სამრეწველო დამუშავება. მსოფლიო ოკეანის შელფის ზედაპირზე (მსოფლიოს ფართობის 19%) და ოკეანის ფსკერზე (დედამიწის ფართობის 50%) თავმოყრილია დიდძალი მინერ. რესურსები. მხოლოდ წყნარი ოკეანის ფსკერზე მანგანუმის საერთო მარაგი შეადგენს $2.4 \cdot 10^{11}$ ტ, კობალტისა — $2.8 \cdot 10^{9}$ ტ, ნიკელისა — $9.1 \cdot 10^{9}$ ტ, სპილენძისა — $5.3 \cdot 10^{9}$ ტ. შელფის ზედაპირზე გამოვლენილია მძიმე მინერალების ქვიშრობები. შელფის ათვისების პირველი ცდები ჩატარდა ძვ. წ. XI ს-ში, როდესაც ფინიკიელებმა ზღვის ნაპირებიდან მოიპოვეს ნედლეულის შეწოვილი საღებავის და-სამზადებლად. ძვ. წ. III ს-ში ბოსფორის სრუტეში 4 მ სიღრმიდან მყვინთავებმა სპილენძის მადანი ამოიღეს. XIX ს. მიწურულში დაიწყო ოქროს ქვიშრობების ათვისება, შემდეგ კი — ილმენიტის, ცირკონისა და სხვ. XX ს. 20-იან წლებში დაიწყო კალის მოპოვება (ინდონეზიის სანაპიროზე), ხოლო 1960-იდან — ილმენიტისა (სამხრ.-დას. აფრიკის შელფი). სსრკ-ში ზღვის ქვიშრობების დამუშავება (ტიტან-ცირკონიუმის კონცენტრატისა) დაიწყეს 1966 ბალტიის ზღვის აღმ. ნაწილში.

სამთო-გეოლ. პირობების, დამუშავების სიღრმისა და სასარგებლო წიაღისეულის სახეობის მიხედვით იყენებენ სხვადასხვა ტექ. საშუალებას. მაგ., მცირე სიღრმეზე (5-იდან 20 მ-მდე) — წყალქვეშა სასკუპო დანადგარებს, ხომალდებიან ბაქნებზე დამონტაჟებულ მოძრავ დანადგარებს; 30—800 მ სიღრმეზე — მიწასაწოვ იარაღებს, დიდ სიღრმეებზე (4—5 ათ. მ) — დრაგულაინის ტიპისა და პნევმოჰიდრავლიკურ დანადგარებს. წყალქვეშა … და სხვ. ოკეანის ფსკერის ქვეშ მდებარე სასარგებლო წიაღისეულის საბადოებს ამუშავებენ მიწისქვეშა გვირაბებისა და შახტებისა მეშვეობით, მიწის ზედაპირიდან ან ხელოვნურად შექმნილი კუნძულიდან გაჭრილი შახტებით, შემდეგ კი — სატრანსპ. გვირაბებით. ოკეანის ფსკერის ქვეშ 65—80 მ სიღრმეზე საბადოებს ამუშავებენ ნახშირის … ახლო წარსულში იაპონიაში, ინგლისში, თურქეთში მოიპოვებენ ნახშირს, ფინეთსა და კანადაში — რკინის მადანს, ინგლისსა და სსრკ-ში — კალის მადნეულს … (იხ. *ზღვათა ნაგეთობის საბადო*). სასარგებლო წიაღისეულის მოპოვება პერსპექტიულია აგრეთვე წყალქვეშა გეოტექნოლ. მეთოდებით (იხ. *გეოტექნოლოგია*, *მიწისქვეშა გაზიფიკაცია*). შელფისა და ტბების ფსკერიდან სასარგებლო წიაღისეულის საბადოთა დასამუშავებლად იყენებენ კონტინენტურ დრაგებს.

ლიტ.: Добыча полезных ископаемых со дна морей и океанов, М., 1970.

წყალქვეშა ნავი, სამხედრო ხომალდი, რ-ის ძირითადი ტაქტიკური თვისებაა ფარულობა, რასაც უზრუნველყოფს მისი ჩაყვინთვისა და წყალქვეშ ხანგრძლივად მოქმედების უნარი. … წყალზედა, წყალქვეშა ხომალდებისა და საფრენ გემების მოსასპობად, მტრის ტერიტორიაზე მდებარე სახმელეთო ობიექტების დასაზიანად და გასანადგურებლად. წ. ნ. შეიარაღებულია ბალისტიკური და ფრთოსანი რაკეტებით, ტორპედოებით და ნაღმებით. შეიარაღების მიხედვით წ. ნ. შეიძლება იყოს რაკეტული და ტორპედო, მთავარი ენერგოდანადგარების მიხედვით ატომური და დიზელიანი (დიზელ-აკუმულატორული). ატომურ წ. ნ-ს წყალქვეშ პრაქტიკულად განუსაზღვრელი დროით შეუძლია იმოქმედოს. დიზელ-აკუმულატორიანი წ. ნ-ის წყალზედა სვლას უზრუნველყოფს დიზელები, წყალქვეშას — აკუმულატორული ბატარეებით მოქმედი ელექტროძრავები. წ. ნ. შეიძლება იყოს ერთკორპუსიანი (მსუბუქი კორპუსის გარეშე), ერთნახევარკორპუსიანი (მსუბუქი კორპუსი ნაწილობრივ ფარავს მაგარ კორპუსს) და ორკორპუსიანი (მსუბუქი კორპუსი მთლიანად ფარავს მაგარ კორპუსს). მაგარი კორპუსი წყალშეუღწევია და წყლის დიდ გარეგან წნევას უძლებს. მასში მოთავსებულია ეკიპაჟი, იარაღი, მთავარი და დამხმარე მექანიზმები, სხვადასხვა სისტემა და მოწყობილობა, სათბობი, მტკნარი წყლისა და საკვების მარაგი და სხვ. წ. ნ-ის ჩაყვინთვა ხდება სპეც. ბალასტის ცისტერნების წყლით შევსებით, ამოტივტივება — პირიქით. ჩაყვინთულ წ. ნ-ს მართავენ ვერტ. ან ჰორიზ. საჭეებით. სამხედრო ამოცანის შესრულების უზრუნველსაყოფად იგი აღჭურვილია ჰიდროაკუსტიკური და სარადიოლოკაციო სადგურებით, რადიოკავშირის საშუალებებით, სანავიგაციო კომპლექსებით, რაკეტებისა და ტორპედოების გაშვების ხელსაწყოებით და სხვ.

პირველი წ. ნ. ააგო ჰოლანდ. მეცნ. კ. ვან დრებელმა ინგლისში 1620, რუსეთში — მეურყალმა ეფიმ ნიკონოვმა 1724—27. 1801 ამერ. რ. ფულტონმა საფრანგეთში ააგო წ. ნ. „ნაუტილუსი", რ-იც 2 ნაღმით იყო შეიარაღებული. 1834 რუსი ინჟინრის კ. შილდერის პროექტით აგეს წ. ნ., რ-ზეც პირველად გამოიყენეს პერისკოპი. იგი შეიარაღებული იყო სალატე ნაღმით, ცეცხლგამჩენი და ფუგასური რაკეტებით. წ. ნ. პირველად გამოიყენეს აშშ-ის სამოქალაქო ომში 1861—65. 1902 რუსეთში შეიქმნა ბენზინზე მომუშავე ელექტროძრავიანი წ. ნ., 1915 მ. ნალიოტოვის პროექტით აგეს პირველი წყალქვეშა ნაღმჩამწყობი „კრაბი". I მსოფლიო ომის (1914—18) წინ ყოველი ძირითადი სახელმწიფოს სამხ. საზღ. ფლოტი შეიარაღებული იყო ათეულობით წ. ნ-ით. წ. ნ-ებმა I მსოფლიო ომის დროს ჩაძირეს 192 საბრძოლო ხომალდი. II მსოფლიო ომის (1939—45) წინ წ. ნ. ჰქონდათ: ინგლისს (58), აშშ-ს (99), საფრანგეთს (77), გერმანიას (57), იტალიას (105), იაპონიას (56), სსრკ-ს (212). ომის დროს მეომარი ქვეყნების (სსრ კავშირის გამოკლებით) წ. ნ-ებმა ჩაძირეს დაახლ. 5 ათ. ხომალდი და გემი.

აშშ-ის, ინგლ. და საფრ. სამხ.-საზღვ. ძალები შეიარაღებულია სტრატეგიული დანიშნულების ატომური რაკეტული წ. ნ-ებით (წყალწყვა 9000 ტ-მდე, სიჩქარე წყალქვეშ 55,5 კმ/ს, ჩაყვინთვის სიღრმე 300 მ-მდე). ყოველი წ. ნ. შეიარაღებულია „პოლარისის" ან „პოსეიდონის" ტიპის 16 ბალისტიკური რაკეტით (ფრენის სიშორე 4,6 ათ. კმ). მუშავდება და მზადდება შეერთ. შტ. სტრატეგიული „ტრაიდენტის" ტიპის მნიშვნელოვნად გაზრდილი (ფრენის სიშორით) 24 ბალისტიკური რაკეტიანი წ. ნ-ები. სსრკ-ის თანამედროვე ატომურ და დიზელიან წ. ნ-ებს თავისი საბრძოლო მონაცემებით შეუძლიათ ოპერატიულ-საბრძოლო ამოცანების გადაწყვეტა საზღვაო (საოკეანო) მოქმედების თეატრზე. ეს მათ დაადასტურეს შორეული ლაშქრობებით ჩრდ. პოლუსზე და დედამიწის გარშემო. დიდ სახელმწიფოებში წ. ნ-ები ფლოტის მთავარი დამრტყმელი ძალაა, ხოლო ბალისტიკურ რაკეტებიანი ატომური წ. ნ-ები სტრატეგიული ბირთვული ძალების შემადგენელი ნაწილია.

წყალქვეშა ნავი. რუსი ინჟინრის კ. შილდერის პროექტით აგებული წყალქვეშა ნავი 1834.

წყალქვეშა სპორტი, საწყლოსნო სპორტის სახეობა, რ-იც მოიცავს სწრაფცურვას, ყვინთვას, ორიენტირებას, ტურიზმს და სპორტულ სროლას სპეციალური აღჭურვილობის გამოყენებით. სწრაფცურვის სახეებია წყალქვეშა ცურვა (აკვალანგით), ცურვა ლასტებით, ყვინთვა ლასტებით (სიგრძეზე). შეჯიბრებები ტარდება საცურაო აუზში სხვადასხვა დისტანციაზე: ყვინთვა — 15, 25 და 50 მ; წყალქვეშა ცურვა — 100, 200, 400 და 800 მ-ზე; ცურვა ლასტებით, აზნაიცურვა — 100, 200, 400, 800, 1500, 1850 და 3000 მ-ზე (მამაკაცები). წყალქვეშა ორიენტირება მოიცავს ორ ძირითად ვარჯიშს (საკლასიფიკაციო ორჭიდი) — „ზონებს" და „ორიენტირებს", პირველ შემთხვევაში სპორტსმენი ეძებს ჩაძირულ საგნებს სათანადო ხელსაწყოების საშუალებით, მეორეში — ქვეშ ღუზაზე დამაგრებულ ქურქუთელას. წყალქვეშა ტურიზმი გულისხმობს მონაწილეობას ექსპედიციებში, რ-თა მიზანია წყალსატევების შესწავლა. წყალქვეშა ტურისტის მოწოდების ხარისხი ფასდება ექსპედიციების რაოდენობითა და ხარისხით, სპეც. საკონტროლო ნორმატივების შესრულებით. წყალქვეშა სპორტული სროლის მიზანია სხვადასხვა მანძილიდან წყალქვეშა თოფით უძრავი და მოძრავი სამიზნეების დაზიანება, აგრეთვე ცოცხალი სამიზნის (თევზის) ძიება და დაზიანება — წყალქვეშა ნადირობა.

წყალქვეშა ტელევიზია, წყალქვეშა ობიექტებზე დასაკვირვებელი ტელესისტემა. იყენებენ ჩაძირული გემების აღმოსაჩენად, გემის წყალქვეშა ნაწილის, ჰიდროტექნიკური ნაგებობებისა და წყალქვეშა კომუნიკაციების დასათვალიერებლად, მყვინთავების მუშაობაზე დასაკვირვებლად, ზღვებსა და ოკეანეებში ცხოველებისა და მცენარეული სამყაროს შესწავლის, აგრეთვე არქეოლ. სამუშაოების ჩატარების დროს და ა. შ. წ. ტ-ის სისტემა შეიცავს წყალქვეშა სატელევიზიო გადამცემ კამერას, წყალგაუმტარ კაბელს, განათების საშუალებებს, ფოტოგრაფირების ბლოკს, წყალზედა კი — ვიდეოსაკონტროლო მოწყობილობას, მართვის პულტს, ელექტროკვების წყაროს. სატელევიზიო გადამცემ კამერაში იყენებენ ისეთ ელექტრონსხივურ ხელსაწყოებს (ვიდიკონი, სუპერორთიკონი), რ-თაც მუშაობა შეუძლიათ მცირე განათებულობის პირობებში.

წყალქვეშა ტექნიკური სამუშაოები, სამშენებლო-სამონტაჟო სამუშაოები, რ-ებიც სრულდება წყალქვეშ ჰიდროტექნიკური ნაგებობათა აგებისას, მილსადენების გასაყვანად და სხვ. წ. ტ. ს-ის შემსრულებლები არიან მყვინთავები, რ-ებიც იკვლევენ და წმენდენ აკვატორიის ფსკერს, შეარჩევენ გრუნტის ნიმუშებს, აწარმოებენ ბურღვა-აფეთქებით სამუშაოებს, სამშენებლო კონსტრუქციების მონტაჟს, ლი-

წყალქვეშაფრთებიანი გემი საზღვაო წყალქვეშაფრთებიანი თბომავალი „კომეტა" 260 მგზავრისათვის ექსპლუატაციისათვის უწყნარ ზღვის სანაპირო ზონებზე

ტონის წყალქვეშა შედეგებისა და ძრას. წ ტ ს-თვის განკუთვნილი საცდელი მოწყობილობის ათავსებენ საცდელ სადგურებში, რ-ებიც მდებარეობს ნაპირზე, ტინელზე ან სხვ. მცურავ საშუალებებზე.

წყალქვეშაფრთებიანი გემი, გემი, რ-ის კორპუსი მოძრაობის დროს აიწევა წყლის ზედაპირზე წყალში ჩაძირული ფრთებით შექმნილი ამწევი ძალის მოქმედებით. წ გ-ის მოძრაობის ძირ. საფუძვლები შეიმუშავეს საბჭ. მეცნიერებმა: მ. კელდიშმა, მ. ლავრენტიევმა, ნ. კოჩინმა, ა. ნეკრასოვმა და სხვ. უძრავი წ. გ. წყალზე ჩერდება ტივტივადობის ძალით. როცა გემი განსაზღვრულ სიჩქარეს მიაღწევს, მისი კორპუსი წყლის ზედაპირის ზემოთ აიწევს ამის შედეგად წყალში რჩება ფრთები, მათი დგარები, საჭე, წევის ლილვები და ხრახნები. ამიტომ ენერგიის ერთნაირი ხარჯის დროს იგი უფრო დიდ სიჩქარეს აღწევს, ვიდრე სხვა სახის გემები. ფრთებზე ტალღის მოქმედება გემის მდგრად მოძრაობას, აგრეთვე ეფექტია და ჯაჭვ მდგრადობას აღწევენ ფრთების ჩაძირვის ფართობის ან სიღრმის ავტომ. ცვლით (ცვალებადი ფრთები), ან ფრთების შეტევის კუთხის შეცვლით (მართვადი ფრთები) უძრავფრთებიან წ გ-ებს ძირითადად მდინარეებზე იყენებენ. ზღვაზე უფრო ხელსაყრელია წყლის ზედაპირის გადამკვეთი ღრმად ჩაძირული რეგულირებადი ან V-ებრი ფრთები ზღვაზე ფართო გავრცელებას პოულობს მართვადფრთებიანი წ. გ-ები

წ გ-ით გადაჰყავთ მგზავრები და გადააქვთ სასწრაფოდ გადასატანი მცირე ტვირთი წ გ-ს იყენებენ აგრეთვე სამხ საქმეში და სხვ. წ გ-ის კორპუსს ამზადებენ მსუბუქი შენადნობებისაგან, ფრთებს — უჟანგავი ფოლადისაგან, მისი ენერგეტ. დანადგარებია შიგაწვის ძრავა, აირის ტურბინები, მამოძრავებელი — წყლის ხრახნი. წ. გ. ავითარებს 80—100 კმ/სთ და მეტ სიჩქარეს

ლიტ. Зайцев Н. А., Маскалик А. И., Отечественные суда на подводных крыльях, 2 изд., Л., 1967

წყალქვეშა ქედი, წაგრძელებული ფორმის ამაღლება ოკეანის ან ზღვის ფსკერზე სიგრძე ხშირად განისაზღვრება ასეული და ათასეული კმ-ობით, სიგანე შეიძლება აღწევდეს ასეულობით კმ-ს ცალკეული მწვერვალები ხშირად ამოშვერილია ოკეანის ზედაპირზე რიფების კუნძულებად. კონტინენტიდან ახლოს იშვიათად ვხვდებით. ამ შემთხვევაში მათი სტრუქტურა მიმდებარე ხმელეთის სტრუქტურის ანალოგიურია. განსაკუთრებით ხშირია წ ქ-ები წარმოქმნის კუნძულთა რკალებს, ოკეანის საგების არეში — ლორდ, ნაიჯა-ლოიჯა და სხვ. წ. ქ. წარმოქმნილია მშლელ კონტინენტის ფრაგმენტის უმრავლესობა წ. ქ-ები — შუაოკეანური ქედები — განსხვავდება ოკეანის საგებისა და კონტინენტის ზონის წ ქ-ებისაგან მორფოლოგია და დედამიწის ქერქის აგებულებით.

წყალქვეშა ნავების ფლოტილია, 1) სახელმწიფოს სამხედრო-საზღვაო ფლოტის (სამხრ.-საზღვ. ძალების) ან მისი ერთ-ერთი სამხედრო-საზღვაო გაერთიანების (ფლოტების) ყველა წყალქვეშა ნავის ერთობლივი სახელწოდება ცნება წ. ნ. ფ. გაჩნდა II მსოფლიო ომის (1939—45) შემდეგ (იხ. წყალქვეშა ნავი). 2) წყალქვეშა ნავების ოპერატიული გაერთიანება სამხ მოქმედების ერთ-ერთ სათეატრო ან საზღვ მიმართულებაზე, ჩვეულებრივ შედგება წყალქვეშა ნავების რამდენიმე შენაერთისა და მათი უზრუნველსაყოფი სანაპირო და მცურავი ბაზებისაგან. აშშ სამხ.-საზღვ. ძალების ატლანტისა და წყნარი ოკეანის ფლოტების შემადგენლობაშია წ. ნ. ფ., რ-შიც გაერთიანებულია რაკეტული და სატორპედო წყალქვეშა ნავების რამდენიმე ესკადრა (8—12 წყალქვეშა ნავი თითოეულში) სსრკ სამხ.-საზღვ. ძალების ფლოტებში წ. ნ. ფ., როგორც ორგანიზაციული ფორმა, არსებობდა 1956 — 61 და შედგებოდა წყალქვეშა ნავების დივიზიების, ბრიგადებისა და ცალკე დივიზიონებისაგან.

წყალქვეშა ხეობა, ზღვის ფსკერის ვიწრო წაგრძელებული დეპრესია, რ-იც მორფოლოგიურად მდინარის ხეობას წააგავს სიგრძე ასეულ კმ-ებს აღწევს, სიღრმე შელფზე არ სცილდება. წ. ხ., ჩვეულებრივ, წარმოადგენს დიდი მდ-ების (კონგო, განგი, მისისიპი და სხვ.) ხეობების წყალქვეშა გაგრძელებას ცნობილია წ. ხ-ები მთელი ქვეყნის ზონის არქიპელაგის კ-ებთან, ლა-მანშის სრუტის ფსკერზე, ბარენცის ზღვის სამხრ. ნაწილში და სხვ.

ვ. ზენკოვიჩი.

წყალშავი, სოფელი ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (ნიგოზეთის სოფსაბჭო), ჭიათურის პლატოზე. ზ. დ. 760 მ, ჭიათურიდან 13 კმ. ... მარცვლეულ-მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა რვაწლ. სკოლა სოფ. უბნის საავადმყოფო (1 კმ) ...

წყალმომზადება, ამ წყლის დამუშავება, რ-იც შედის წყალსადენიდან ორთქლის და წყალსათბობი ქვაბების საკვებად ან სხვა ტექნოლოგიური მიზნებისათვის. წ. წარმოებს თეს-ზე, ტრანსპორტზე, კომუნ მეურნეობაში, საწარმოებში. მისი მიზანია წყლის გათავისუფლება მექანიკური და კოლოიდური მინარევებისა და მასში გახსნილი მარილებისაგან, რაც გამორიცხავს ქვაბებში ნადების დალექვას, ორთქლით მარილების წაღებას, ლითონთა კოროზიას, აგრეთვე დასამუშ. მასალის გაჭუჭყიანებას ტექნოლ. პროცესებში წყლის გამოყენებისას. წ-ში შედის დამუშავების შემდეგი ძირითადი მეთოდები წყლის განათება, წყლის შერბილება, გაუმარილება და გაუკაჟბადოება (იონური მომოცვლით ან დისტილაციით საორთქლებში), მოცილება გახსნილი აირებისა (თერმული ან ქიმ. მეთოდით), რკინისა და სილიციუმის ნაერთებისაგან (გაფილტვრით)

წყალშემთბობი, აპარატი, რ-იც ორთქლით, ცხელი წყლით, აირებით ან ელექტროენერგიით ათბობს წყალს იყენებენ ცხელი წყლით მომარაგების, წყლით გათბობის ქვაბებისათვის მკვებავი წყლის შესათბობად სისტემებში და სხვ. ყველაზე მეტად გავრცელებულია ზედაპირული წ., რ-შიც სითბო გადაეცემა წყალს ორთქლით ან ცხელი წყლით გამყოფი ლითონის მილების ზედაპირის მეშვეობით. ადგილი წ-ებს მიეკუთვნება საშხაპე სისტემა, აგრეთვე კოჭაბილა ანუ წყალსაცხობი ქოლოფი, სამზარეულო და სხვ

წყალშემნახი ტბა, ტბის კატეგორია, რ-იც გამოყოფილია დიდი მდინარეების ნაპირების, ტბების, არხების, საგუბრებისა და სხვ. წყალსაცავების გასწვრივ, აგრეთვე მათზე ფერდობებზე წყლის ჩაღვრისა და ჰიდროლ. რეჟიმის მოსაწესრიგებლად, მათ არეებში ნიადაგის ეროზიის შესამცირებლად და წყლის ხარისხის გასაუმჯობესებლად

ჟ. მეტრეველი.

წყალშიგა ყინული, ყინულის კრისტალების გროვა ზღვის, ტბის, წყალსაცავის, მდინარის წყლის სისქეში ან მათ ფსკერზე. წარმოადგენს ღრუბლისებრ გაუმჭვირვალე მასას. ჩნდება წყლის ტემპ-რის დაწევისას გაყინვის ტემპ-რაზე დაბლა და წყალში კრისტალიზაციის ბირთვების არსებობის დროს. წ. ყ-ის წარმოქმნა შესაძლებელია მხოლოდ ღია ზედაპირის მქონე წყალში, განსაკუთრებით აქტიურად წარმოიქმნება წყლის ინტენსიური არევის პირობებში მთის მდინარეზე ან ჩანჩქერებისა და წყალვარდნილების ქვევით. წ. ყ-ის დიდი რაოდენობით დაგროვება დროის ხშირად იწვევს თოშმორებს (იხ. თოში). წ. ყ. აფერხებს ჰიდროტექ. ნაგებობის ექსპლუატაციას

წყალშიგი გემისა, მანძილი საანგარიშო წყალხაზიდან გემის ფსკერზე დაბალ წერტილამდე მის შუა ნაწილში; ხაზაზიანი სიდიდე, რ-იც ახასიათებს გემის წყლის დონეზე დაბლა ჩაჯდომას.

წყალში ხტომა, საწყლოსნო სპორტის ერთ-ერთი სახეობა, რ-იც შედის ოლიმპიურ საერთაშორისო ფედერაციაში. შეჯიბრებები ტარდება ტრამპლინიდან (1 და 3 მ) და კოშკიდან (5, 7,5 და 10 მ) ხტომებში. განარჩევენ ხტომებს პირით წყლისაკენ, ზურგით წყლისაკენ და ხელებზე დგომიდან, ვარჯიშის შესრულების სიზუსტით — ტანის ტრიალის წინ, უკან და ბურღისებურად. ევროპის I ჩემპიონატი ჩატარდა 1890, მსოფლიოსი — 1973 ოლიმპიური თამაშების პროგრამაში წ ხ. შეტანილია 1904-იდან სსრკ I ჩემპიონატი ჩატარდა 1923; საქართველოში I ოფიც. შეჯიბრება მოეწყო 1928 საქართვ. ცნობილ სპორტსმენებიდან საერთაშ ასპარეზზე თავი ისახელეს ბ. პაპოლაშვილმა (1962 ევრ. ჩემპიონატზე ვერცხლის პრიზიორის მედალი), დ. ცოფაძემ (1980 მოსკ ოლიმპიურ თამაშებში—ბრინჯაოს მედალი), ს. ზალიკაშვილმა (სსრკ თასის მფლობელი, ოლიმპიის სსრკ ჩემპიონი, 1980 ევრ. პირველობაზე—ვერცხლის მედალი) და სხვ.

ქ. რუსიძე

წყალსაშვები, ჰიდროტექნიკური ნაგებობა, რ-საც აქვს ნახვრეტები წყალსაცავის დასაცლელად, ფსკერული ნატანის წასარეცხად და ქვედა ბიეფში წყლის ჩასაშვებად. წ-ს ათავსებენ ბეტონის კაშხალის ტანში (მილოვანი წ.). ხოლო მიწისა და ქვის კაშხლებში — კაშხალის ძირში ან ნაპირის ფერდობში (გვირაბის წ.) ჩამკეტი ზღუდე წყლის მოცულობის სარეგულირებლად წ-ს უკეთებენ საკეტებს.

წყალწითელა, მდინარე ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე და თერჯოლის რ-ნში. ქვემო ლონებაში ერთვის მდ. ყვირილას მარცხნიდან. სათავე აქვს ნაქერალის ქედის სამხრ. კალთაზე, 1090 მ სიმაღლეზე. ერთვის მარჯვნიდან ყვირილას სიგრძე 49 კმ, აუზის ფართ 221 კმ². მთავარი შენაკადია ჭალა საზრდოობს უმთავრესად წვიმის წყლით დამახასიათებელია წყალმოვარდნები მთელი წლის განმავლობაში. საშ წლ ხარჯი რიონთან 7,56 მ³/წმ.

გ გოგიჩაიშვილი.

წყალწითელა, მთა მესხეთის ქედზე, მდ-ების ხანისწყლისა (რიონის მარცხ შენაკადი) და წაბლიანისწყლის (აჭარისწყლის მარცხ. შენაკადი) სათავეებში, ბაღდათისა და ადიგენის რ-ნების საზღვარზე სიმაღლე 2496 მ. აგებულია შუაეოცენური ანდეზიტური განფენებით და პიროკლასტოლითებით დამახასიათებელია ტყიანი მდელოიანი ხეობები. ლანდშაფტი.

გ. მარუაშვილი.

წყალწინდა, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (ლესთელის სოფსაბჭო), შავი ზღვის სანაპიროზე ზ დ 2 მ, ლანჩხუთიდან 25 კმ, სუფსიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 1 კმ ღრმაღელის მეცხოველეობის საბჭ მეურნეობა. საშ სკოლა, ბ-კა, კლუბი, საფეხმლო პუნქტი, ბავშვთა ბაღი. კარდიოლოგიური სანატორიუმი „წყალწინდა".

წყალწინდა, სოფელი ხაშურ. თუნის ან ცხინვალის რ-ნში (ვანათის სოფსაბჭო), გუდისის ქედის სამხრ. კალთაზე. ზ. დ. 1200 მ, ცხინვალიდან 18 კმ. ვანათის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნ.-კომპლექსი. საშ. სკოლა (ინტერნატით) სოფ. განათში (6 კმ).

წყალწყალა, იხ. ბოლოკანწყალა.

წყალწყვა, მცურავი გემით განდევნილი წყლის რაოდენობა, გემის ზომების მახასიათებელი. განასხვავებენ მ ო ც უ ლ ო ბ ი თ წ-ს (გემის წყალქვეშა ნაწილის მოცულობა მ³ წყალხაზის ქვეშ) და მ ა-

წყალქვეშაფრთებიანი გემი: 1—კორპუსი, 2—დგარები; 3—წყალქვეშა ფრთები; 4—წყალხაზი გემის მოძრაობის დროს, 5—წყალხაზი გემის გაჩერების დროს.

ს ი ს ხ ზ-ს, რ-იც გემის წყალქვეშა ნაწილში მოთავსებული წყლის მასის (ტ-ებში) ტოლია. მუდმივი მასის წ-ის დროს მოცულობითი წ. იცვლება წყლის სიმკვრივის მიხედვით. მასის წ იცვლება მაგ., საწვავის, საჭურვლის (სამხედრო გემებზე) ხარჯვის, ტვირთის მიღების ან მოხსნის გამო.

ᲬᲧᲐᲚ-ᲬᲧᲚᲘᲗ ᲒᲐᲗᲑᲝᲑᲐ, ცენტრალური გათბობის სისტემა, რ-შიც თბომატარებლის როლს ასრულებს წყალი. ეს წყალი ცხელდება მაღალტემპ-რიანი (110 – 150°C) წყლით, რ-იც შედის გასათბობ შენობაში თბოცენტრიდან, საქვაბიდან ან ცენტრ. საქვაბიდან. 10—20 კმ და მეტი რადიუსის ფარგლებში მდებარე ქალაქგარეთ თბოცენტრიდან მიწოდებული წყლის ტემპ-რა შეიძლება აღწევდეს 160—200°C-ს. შექმნილია მაღალტემპ-რიანი წყლის გამოყენების სხვადასხვა სქემა. ერთი მათგანი დაამუშავა პროფ. ვ. ჩაპლინმა 1905.

ᲬᲧᲐᲚᲭᲐᲕᲚᲣᲠᲘ ᲢᲣᲛᲑᲝ, იხ. სტატიებში ჰიდრავლიკური ტუმბო და ეჟექტორი.

ᲬᲧᲐᲚᲮᲐᲖᲘ, მცურავი გემის კორპუსით წყლის ზედაპირის გადაკვეთის ხაზი. ს ა ტ ვ ი რ თ ო წ. გემის სრული დატვირთვის დროს ემთხვევა წყნარი წყლის ზედაპირს და ექსპლუატაციაში უდიდეს დასაშვებ წყალშიგს შეესაბამება. წ-ის მდებარეობა საგანგებო ნიშნით აღინიშნება.

ᲬᲧᲐᲚᲮᲛᲔᲚᲔᲗᲘᲐᲜᲘ, ხერხემლიანი ცხოველების კლასი, იგივე, რაც ამფიბიები.

ᲬᲧᲐᲠᲝ, მიწისქვეშა წყლის ბუნებრივი გამოსავალი დედამიწის ზედაპირზე (ხმელეთზე ან წყალქვეშ). წ-ების წარმოქმნას განაპირობებს წყლიანი ჰორიზონტის რელიეფის უარყოფითი ფორმებით (მდინარის ხეობა, ხევი, ქვაბული და სხვ.) გადაკვეთა, აგრეთვე ქანების გეოლ.-სტრუქტურული თავისებურებანი (ნაპრალები, ტექტონ. რღვევები, მაგმური და დანალექი ქანების კონტაქტი), წყლიანი ჰორიზონტების ფილტრაციული არაერთგვაროვნება და სხვ. საბჭ. ჰიდროგეოლოგის ა. ოვჩინნიკოვის კლასიფიკაციით კვების მიხედვით განარჩევენ ლეჟერით, გრუნტისა და არტეზიული წყლით მკვებავ წ-ებს. ლეჟერით მკვებავი წ-ები, ჩვეულებრივ, აერაციის ზონაში განლაგებული, მათი ქიმ. შედგენილობა, ტემპ-რა და დებიტი მკვეთრად ცვალებადია. გრუნტის წყლით მკვებავ წ-ების ქიმ. შედგენილობა, ტემპ-რა და დებიტი უფრო მდგრადია, თუმცა განიცდის სეზონურ ცვალებადობას. ამ ტიპის წყაროებში განარჩევენ: ეროზიულს (წარმოიქმნება მდინარის კალაპოტის ჩაღრმავებისა და წყლიანი ჰორიზონტების გახსნის შედეგად), კონტაქტურს (წარმოიქმნება სხვადასხვა წყალგამტარობის მქონე ქანების კონტაქტზე) და გადმომდინარეს (ჩვეულებრივ, აღმავალი წ-ები), რ-ებიც დაკავშირებულია ფენების ფაციესურ ცვალებადობასთან და ტექტონ. რღვევებთან. არტეზიული წყლებით მკვებავ წ-ებს ახასიათებს მდგრადი რეჟიმი, დაკავშირებულია არტეზიული აუზების განტვირთვის არეებთან. მოქმედების რეჟიმის მიხედვით განარჩევენ მუდმივად, სეზონურად და რიტმულად მოქმედ წ-ებს. ჰიდრავლიკ. რეჟიმის მიხედვით — დაღმავალს (იკვებება უდაწნეო წყლით) და აღმავალს (იკვებება წნევიანი წყლით). წ-ს ტემპ-რა დამოკიდებულია მისი მკვებავი მიწისქვეშა წყლის განლაგების სიღრმეზე, ამოსვლის არის ხასიათზე, წ-ს გეოგრ. და ჰიფსომეტრიულ მდებარეობაზე და მიწისქვეშა წყლების გარემომცველი გარემოს ტემპ-რულ რეჟიმზე (მაგ., მრავალწლოვანმზრალი ქანების გავრცელების არეებში იცის დაბალ, 0°C ტემპ-რის მქონე წ-ები, ხოლო ვულკ. არეებში — ცხელი, ხშირად პულსაციური რეჟიმის მქონე წ-ები).

ᲬᲧᲐᲠᲝ, აფხ. ასსრ გულრიფშის რ-ნის სოფლების ზემო წყაროსა და ქვემო წყაროს ძვ. სახელწოდება.

„ᲬᲧᲐᲠᲝ“, ქართული საბავშვო სურათებიანი კრებული. გამოიცემოდა თბილისში 1881, სულ 4 ნომერი 3 წიგნად. რედაქტორი — ა. ჯუღელი. კრებულში დაბეჭდილია საბავშვო ლექსები, მოთხრობები და სათავგადასავლო ამბები, ზღაპრები, ანდაზები, გამოცანები, თავსატეხები, თამაშობანი, არითმ. ამოცანები და სხვ. „წ-ში“ პირველად გამოქვეყნდა ნ. ლომოურის მოთხრობა „ქაჯანა ქაჯანა“ (1919 აქეთ „ქაჯანა“), რ. ერისთავის — „ქრისტეფორე კოლუმბი“, პ. გ. ანდერსენის ზღაპრები და სხვ. თანამშრომლობდნენ რ. ერისთავი, ვ. გარბელაშვილი, ზ. ხიზანიშვილი და სხვ.

დ. წულაშვილი.

ᲬᲧᲐᲠᲝᲗᲐ, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (ჭვანის სოფსაბჭო), მდ. ჭვანისწყლის (აჭარისწყლის მარცხ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 820 მ, შუახევიდან 17 კმ. კ. ვოროშილოვის სახ. კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი.

ᲬᲧᲐᲠᲝᲗᲛᲪᲝᲓᲜᲔᲝᲑᲐ ი ს ტ ო რ ი უ ლ ი, მეცნიერება ისტორიული წყაროების გამოვლენის, კლასიფიკაციისა და სისტემატიზაციის, მათი ანალიზისა და გამოყენების მეთოდიკისა და თეორიის შესახებ. წ-ის ძირითადი საგანია წერილობითი წყაროები, მაგრამ მის ზოგად პრინციპებს ყველა ტიპის ისტ. წყაროს ანალიზისა და კრიტიკის დროს იყენებენ. ამჟამად, წ. ისტ. მეცნ. კომპლექსური დარგია და აერთიანებს სხვა ისტ. დისციპლინებს. მისი თეორია და მეთოდიკა მჭიდროდაა დაკავშირებული ისტ. კვლევა-ძიების ზოგად მეთოდოლოგიასთან, რ-ის თეორ. ბაზა საბჭ. წ-ში არის დიალექტ. და ისტ. მატერიალიზმი. წ-ის მიერ შემუშავებული ზოგადი მეთოდიკა წყაროების შესწავლისა საფუძვლად უდევს ყველა სპეც. ისტ. დისციპლინას, რ-თაგან აღსანიშნავია არქივთმცოდნეობა, არქეოგრაფია, გენეალოგია, მეტროლოგია, ნუმიზმატიკა, პალეოგრაფია, სფრაგისტიკა, ტექსტოლოგია, ქრონოლოგია, ჰერალდიკა. წერილობითი წყაროების წ-ში დარგები გამოყოფენ წყაროთა სახეობის მიხედვით (უფრო ვიწრო სპეციალიზაცია): ეპიგრაფიკა, დიპლომატიკა ანუ საქმიან წ. ხშირად ხმარობენ ტერმინს — მატიანეთმცოდნეობა და ემპლეთოლოგია არის აგრეთვე წ-ის ისეთი დარგები, რ-ებიც დაკავშირებულია მემუარულ, სტატისტ. და სხვა ხასიათის წყაროებთან. ცალკეული დარგები გამოყოფილია აგრეთვე არქეოლ. წ-ში, ეთნოგრ. წ-ში და ა. შ. წ-ის უმთავრესი ამოცანაა წერილობითი წყაროების დაჯგუფება, მათი სისტემატიზაცია და კლასიფიკაცია. არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება წყაროთმცოდნეობითი საკითხების მთელი კომპლექსის გადაწყვეტის დროს. არსებობს წყაროთა კლასიფიკაციის სხვადასხვა სისტემა, რ-ებშიც საფუძვლად უძევს სხვადასხვა პრინციპი: წყაროთა კლასიფიკაცია შინაარსის, წარმოშობისა და ისტ. წყაროების სახეობათა მიხედვით (რაც უფრო მეტადაა გავრცელებული). წერილობით წყაროებზე მუშაობის პროცესში თავს იჩენს ისეთი საკითხები, როგორიცაა: 1) წყაროთა გამოვლენა (ევრისტიკა), როცა ისტ. კვლევის საფუძველი ფაქტობრივი ბაზაა. მათ გამოსავლენად საჭიროა ყველა სახის ისტ. წყაროს დამუშავება, 2) წყაროს ტექსტის დადგენა, რაც გულისხმობს ტექსტის წაკითხვას, ძირითადი ტექსტისა და რისი დამატებების ან პარალელური ადგილების დადგენას, ტექსტის ენისა და სტილის, შემოკლებათა ან საიდუმლო ნიშნების შესწავლისა და გაშიფვრის, ზომა-წონისა და ფულადი ერთეულების მნიშვნელობის დადგენას, გეოგრ. სახელწოდებათა და საკუთარ სახელთა შესწავლას, ტექსტის მინაწერებისა და ჩანართების (ინტერპოლაციების) განმარტებას და ა. შ.; 3) წყაროს წარმოშობის გარკვევა (ავტორი, დრო, ადგილი, უტყუარობა, წყაროს შედგენის გარემოებანი და მიზნები); პირადი თუ კოლექტ. ავტორების, მისი ლოგიკითი დათარიღების საკითხის შესწავლა, დათარიღების ძვ. სისტემის გადაყვანა ახალზე, უნდა გაირკვეს ნაშრომი წყარო თუ ყალბი, დედანია თუ პირი და სხვ.; 4) წყაროს წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი (ჰერმენევტიკა), ე. ი. ისტ. ცნობათა სისრულის, სანდოობისა და სიზუსტის დადგენა, პოლიტ. მიმართულებისა და წყაროს კლასობრივი არსის განსაზღვრა, 5) წყაროთმცოდნეობითი სინთეზი: წყაროთა გენეალოგიური კავშირების გარკვევა, შედარება მათი სანდოობისა და სიზუსტის ხარისხის მიხედვით, ურთიერთდამოკიდებულება ამა თუ იმ მოვლენის ასახვის თვალსაზრისით, საკვლევი თემისათვის საჭირო ყველა ფაქტის დადგენა, გამოვლენილ ფაქტთა მთელ სისტემაში გამოტოვებული მომენტის განსაზღვრა და ა. შ. წყაროების შესწავლა საჭიროა მათი ისტ. განვითარებაში. წ-ის ზოგადი ამოცანების, მეთოდიკისა და კვლევის ხერხებს იყენებენ ძირითადად ყველა პერიოდის წყაროს მიმართ. ისტ. წყაროების კრიტიკის საწყისებს ვხვდებით ჯერ კიდევ ძვ. ისტორიკოსებთან (ჰეროდოტე, თუკიდიდე, პოლიბიოსი, ტაციტუსი, იოსებ ფლავიუსი). ადრინდ. შუა საუკუნეებში ისტ. წყაროებს კრიტიკულად არ სწავლობდნენ, მაგრამ აღორძინების ხანაში მან კვლავ იჩინა თავი (ლ. ვალა). ბ. ნიბურის, ლ. რანკეს, თ. მომზენის გამოკვლევებში მოცემული იყო ისტ. წყაროთა წყაროთმცოდნეობითი კრიტიკის ცალკეული მეთოდებისა და ხერხების გამოყენების ნიმუშები. როგორც დამოუკიდებელი მეცნიერება კვლევის საკუთარი საგნითა და შესწავლის სპეციფ. მეთოდებით, წ. ჩამოყალიბდა XIX ს. II ნახ — XX ს. დასაწყისში (ი. გ. დროიზენის, ე. ბერნჰაიმის, გ. ფრიმენის, შ. ლანგლუას, შ. სენიობოსისა და სხვათა ნაშრომები).

წყაროთმცოდნეობითი ხასიათის ანალიზით გამოირჩევა XIX ს. რუსი ისტორიკოსების, ს. სოლოვიოვის, ნ. კოსტომაროვის, ვ. სერგეევიჩის ნაშრომები. XIX ს ბოლოს ვ. კლიუჩევსკი კითხულობდა წ-ის პირველ კურსს. XX ს. დამდეგს გამოჩნდა პირველი განმაზოგადებელი ნაშრომები თეორ. წ-ის დარგში. რუს. ბურჟ. წ-ის ძირითადი მიღწევა იყო კონკრეტული წ-ის დარგში საყურადღებო გამოკვლევების შექმნა და წყაროთმცოდნეობითი ანალიზისა და წყაროთა კრიტიკის ცალკეული ხერხებისა და მეთოდების დამუშავება.

საბჭ. წ-ის თეორ. საფუძვლები და წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის მეთოდების პრაქტიკაში გამოყენების ნიმუშები დაამუშავა ვ. ი. ლენინმა. 30-იანი წლებიდან გამოდის „წყაროთმცოდნეობის პრობლემები“, დაიბეჭდა მ. ტიხომიროვისა და ს. ნიკიტინის პირველი დამხმარე სახელმძღვანელო „სსრკ ისტორიის წყაროთმცოდნეობა“. მომდევნო წლებში დაარსდა სპეც. ჟურნალები წყაროთმცოდნეობითი პრობლემატიკის გასაშუქებლად, გამოქვეყნდა მონოგრაფიები, სტატიები, კრებულები. ტარდება საკავშ. კონფერენციები წ-ის აქტუალურ საკითხებზე. წ-ის კურსი იკითხება უმაღლესი სასწავლებლების ისტ. ფაკ-ტებზე. მეცნ. აკად. ისტ. ინ-ტებში იკვლევენ წ-ის მნიშვნელოვან პრობლემებს.

გ. გათრგაძე.

ქ ა რ თ უ ლ ი წ. ისევე, როგორც თვით საისტორიო მწერლობა, ძველი ქართ. მწიგნობრები, მემატიანეები, მთარგმნელები, გადამწერები — პირველი წყაროთმცოდნეებიც იყვნენ და, არა მარტო პრაქტიკოსები, არამედ თეორეტიკოსებიც. მასალის შერჩევისა და დამუშავების, თხზულებათა შედგენის, თარგმნის თუ რედაქტირების დროს ისინი უკვე ჩამოყალიბებული პრინციპებით ხელმძღვანელობდნენ, გარკვეულ ხერხებსა და მეთოდებს იყენებდნენ. კარგად განათლებულ ისტორიკოსს წინასწარ მოფიქრებული

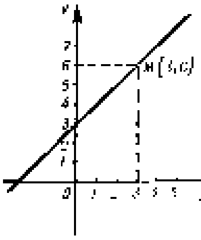

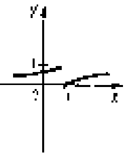

წყვეტის წერტილი. A რიცხვს ეწოდება f(x) ფუნქციის მარჯვენა ზღვარი, თუ A რიცხვი არის ამ ფუნქციის ზღვარი, როცა x კლებადი მნიშვნელობებისას მიისწრაფვის a-კენ, ე. ი. $\lim_{x\to a,\, x>a} f(x) = A$; აღინიშნება აგრ. $f(a+0)$. ანალოგიურად განისაზღვრება $f(x)$ ფუნქციის მარცხენა ზღვარი $f(a-0)$. როცა $f(a+0)=f(a-0)$, მაშინ I გვარის წყვეტა შეიძლება თავიდან ავიცილოთ, თუ მივიღებთ, რომ a წერტილში ფუნქციის მნიშვნელობაა $f(a)=f(a+0)=f(a-0)$. მაგ., პირველ ნახაზზე გამოსახული ფუნქციის $f(x)=\frac{x^2-9}{x-3}$ ორივე ცალმხრივი ზღვარი x=3 წერტილში ერთმანეთის ტოლია $f(3+0)=f(3-0)=6$, მაგრამ თვით ამ წერტილში ფუნქცია არაა განსაზღვრული და ასეთი წყვეტილია. თუ მივიღებთ, რომ $f(3)=6$, მაშინ ფუნქცია უწყვეტი გახდება და გრაფიკი შეივსება M(3,6) წერტილით. ფუნქციის ნახტომი $\delta = f(a+0)-f(a-0)$. მეორე ნახაზზე გამოსახული ფუნქციისათვის $f(x)=\frac{1}{1+e^{\frac{1}{x-1}}}$ ნახტომი -1 $(\delta=f(1+0)-f(1-0)=-1)$, როცა $x\to1$. ამ შემთხვევაში წყვეტის წერტილის აცილება შეუძლებელია.

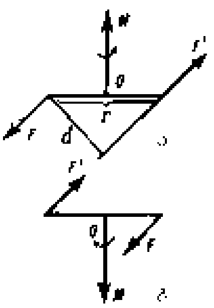

წყალდობლა ნახ. 1

გეზით უნდა დაიწეროს თხზულება, ეზრუნა თხრობის სანდოობაზე. ქართველ მთარგმნელთა აზრით (XI ს.), თუ აღწერილი ამბავი არ იყო ავტორის მოწმე, უნდა გამოეყენებინა სანდო თვითმხილველის ნაამბობი, აგრეთვე წერილობითი (მ. შ. დოკუმენტური) და ნივთიერი წყაროები. ძვ. ქართველი ისტორიკოსები თავიანთ საქმიანობაში იყენებდნენ როგორც ქართ., ისე უცხოურ წერილობით წყაროებს. ამავე დროს, ისინი ზოგჯერ ცდილობდნენ უტყუარი ფაქტისა და გამონაგონის ამოცნობას, ერთმანეთის ურთიერთსაწინააღმდეგო ჩვენებებს, იყენებდნენ შედარებით მეთოდს.

XIX ს.—XX ს. დამდეგს ძალიან გაიზარდა ქართ. წერილობითი ძეგლების გამოვლენის, პირველად დამუშავების და გამოცემის, ისტ. ფაქტების დადგენის. საქართვ. ისტ. წ., როგორც საკვლევი საგნისა და კვლევის მეთოდების მქონე დამოუკიდებელი მეცნიერება, საბოლოოდ ჩამოყალიბდა XX ს. I მეოთხედში ი. ჯავახიშვილის შრომებში. შემდეგ გრძელდებოდა მუშაობა ძირითადად კონკრეტული წ-ისა და ისტ. ტექსტების პუბლიკაციის ხაზით. 70-იანი წლებიდან, საბჭ. ისტორიოგრაფიის საერთო აღმავლობის პირობებში, გაცხოველდა საქმიანობა ზოგადი წ-ის დარგში, გამოქვეყნდა თეორიული, დასაბუთდა პრობლემები, ქართ. ისტორიკოსებმა დაიწყეს წ-ის თეორ. პრობლემების დამუშავება. წ. განიხილება როგორც საისტ. მეცნიერების კომპლ. დარგი. მუშავდება ისეთი საკითხები, როგორიცაა წ-ის დეფინიცია, მისი სტრუქტურა და საგნობრივი სფერო, წყაროთმცოდნეობითი კვლევის მეთოდიკა, ისტ. წყაროს საინფორმაციო უნარის გაზრდის საშუალებანი, წ-ისა და სხვა საისტ. დისციპლინების ურთიერთობა, ისტ. წყაროების კლასიფიკაცია და სისტემატიზაცია, წყაროთმცოდნეობითი ტერმინოლოგია, სამეცნ. პუბლიკაციის ტიპები, ტექსტების რაოდენობრივი ანალიზის მეთოდები, ჰაგიოგრაფია როგორც ისტ. წყარო. დაწყებულია მუშაობა საქართვ. სამხ. ისტორიის წ-ში. კვლავ დიდი ყურადღება ექცევა „ქართლის ცხოვრების" კრებულის შესწავლას, საქართვ. ისტ., ქართ. და უცხოური წყაროების გამოცემას, ისტ. წყაროების რეგულ. … მეცნ. პუბლიკაციის წესების შემუშავებას.

ძირითადი მუშაობა ზოგადი წყაროთმცოდნეობით პრობლემატიკაზე ძირითადად საქ. სსრ მეცნ. აკად. ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტ., არქეოლ. და ეთნოგრ. ინ-ტის საქართვ. ძველი და შუა საუკ. ისტ. წ-ის განყ-ბაში, აგრეთვე კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინ-ტში. წ-ის კონკრეტულ საკითხებს ამუშავებენ აგრეთვე სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტში, თსუ-სა და საქართვ. ცენტრ. არქივში. წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები სისტემატურად იბეჭდება ჟურნ. „მაცნე" ისტ., არქეოლ., ეთნოგრ. და ხელოვნების ისტ. სერიაში, სხვადასხვა სამეცნ. კრებულში. 1965-იდან გამოდის კრებ. „ქართული წყაროთმცოდნეობა" (1986 წ-თვის გამოქვეყნებული იყო 6 ტომი). რესპ. სხვადასხვა ქალაქში პერიოდულად ტარდება წყაროთმცოდნეობითი რესპ. (თელავი, 1980; გორი, 1981, ფასანაური, 1983, ზუგდიდი, 1984) და საკავშ. (ქუთაისი, 1979, სოხუმი, 1982, ბათუმი, 1988) სამეცნ. სესიები (იხ. აგრეთვე ტომი საქართველოს სსრ, თავი საისტორიო მეცნიერებანი, ქვეთავი წყაროთმცოდნეობა, გვ. 224)

ლიტ.: ალასანია გ., ანჩაბაძე ზ., ქართული საბჭოთა წყაროთმცოდნეობა, «მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია», 1981, № 1; გოგოლაძე ლ., წყაროთმცოდნეობითი ძიებანი ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში, იქვე, 1984, №1; … ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობა, «ქართული წყაროთმცოდნეობა», 1974, ტ. 3; ჯავახიშვილი ივ., ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 8, თბ., 1977

რ. კიკნაძე.

წყაროთუბანი, სოფელი თიანეთის რ-ნში (ლელოვანის სოფსაბჭო), ერწოს ქვაბულში ზ. დ. 1100 მ, თიანეთიდან 30 კმ. ერწოს მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. სა'მ. სკოლა სოფ. ლელოვანში (3 კმ) კლუბი.

წყაროსთავი, შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი, კულტურის მნიშვნელოვანი კერა, საეპისკოპოსო კათედრალი ისტ. სამხრ. საქართველოში, ჯავახეთში, კარწახის (ხოზაფინის) ტბის ჩრდილოეთით (ახლანდ. თურქ. ტერიტ.). მემატიანე ჯუანშერის (XI ს.) ცნობით, ტაძარი ააგო მეფე ვახტანგ I გორგასალის ძემ — მირდატმა. წ-ის საეპისკოპოსო ერთ-ერთი უძველესი იყო საქართველოში; მისი კათედრა მოიცავდა ტერიტორიას მდ. მტკვრის აღმ.-ით არტაანიდან ფოცხის მთამდე და ჯავახეთამდე. ამჟამად ძეგლი აღარ არსებობს, 70-იან წლებში იგი მთლიანად დაანგრიეს. წ. წარმოადგენდა VI ს. ბაზილიკას, რომ. X ს. შუა ხანებში ან II ნახევარში გადაკეთდა გუმბათიან ტაძრად. გეგმაში დას. ნაწილში ითხვევლა და რვაკუთხა (დას. წყვილი) ბოძების 3 წყვილით დაყოფილი 3 ნავი ჰქონდა. აღმ. ნაწილში 3 მკლავი იყო აქედან აღმ. მკლავს საკურთხევლის აფსიდით დასრულებული ღრმა ბემა ჰქონდა. სამხრ. და ჩრდ. მკლავების უკიდურეს იყო სამრეკლო … გუმბათქვეშა კვადრატს გვერდიდა. საკურთხევლის ორივე მხარეს გეგმით მართკუთხა სათავსები იყო, ბოლო სამხრ-ით და დას.-ით — თაღებით გახსნილი გალერეა. მთელი ტაძარი შემოსილი იყო სწორი რიგებად ნაწყობი, სუფთად გათლილი მსხვილი კვადრებით. რვაწახნაგა გუმბათის ყელში გაჭრილი 4 სარკმელი გარედან შეწყვილებულ სვეტებზე ამოყვანილი თაღედი აჰქონდა. სარკმლის სათაურები სადა იყო, უსარკმლო სიბრტყეები გუმბათის ყელზე — კვეთილი თრანსეპტითა და ჯვრის გამოსახულებით შემკული, თაღების შვერილები ადგილზე მოთავსებული იყო ლეომს მდიდრული, თავის ნათლისმცემლისა და სხვ. რელიეფური გამოსახულებანი. აღმ. ფასადზე გამოსახული იყო … ქტიტორის სახით შემორჩენილი ქართ. წარწერებისა და აგრეთვე წარწერების მკ. პირების მიხედვით, გარაუდობდა, რომ ტაძარი დასრულებული სახით XI—XII სს-ში იყო აგებული. შემდეგში შესწავლის საფუძველზე ჩუქურთმებისა და დეკორის ხასიათით იგი X ს. შუა წლების ძეგლებს მიაკუთვნეს.

წ. ძვ. ქართ. მწერლობის მნიშვნელოვანი კერა იყო; აქ მოღვაწეობდნენ მწიგნობრები ეფთიმე გრძელი (XI ს.), საბა მწერალი (XIII ს.) და სხვ. ცნობილია წ-იდან ჩამოტანილი ძვირფასი ხელნაწერები: წყაროსთავის სახარება (Q № 907), გადაწერილი იოანე ფუკარალისისა და გიორგი სვიმონის მიერ 1195, ე. წ. წალკის ოთხთავი (XII—XIII სს.) და სხვ. 1902 წ. მოინახულა და აღწერა ქართ. კულტურის მკვლევარმა ე. თაყაიშვილმა.

ლიტ.: Беридзе В. В., Места памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тб., 1981, с. 183—186

ვ. ბერიძე, ლ. შენგელია.

წყაროსთავი, სოფელი საგარეჯოს რ-ნში (ნინოწმინდის სოფსაბჭო), იორის ზეგანზე, მდ. იორის მარჯვ. ნაპირას ზ. დ. 700 მ, საგარეჯოდან 4 კმ. ნინოწმინდის კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, მედპუნქტი.

წყარუშეთი, მთა ჯავახეთის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ბორჯომისხევის შუა აუზში. სიმაღლე 1860 მ. აგებულია ზედაპალეოცენ-ქვედაეოცენური ფლიშური ტუფოგენური, ბაზალტური და ანდეზიტური ლავებით. შემოსილია მთის გაშიშვლებული წიწვოვანი მცენარეულობით.

ნ. ბერუჩაშვილი.

წყაროსხელი, მთა იუშბეთ-ეზემურყუდათის კავკასიონზე, მდ-ების ... შენაკადების და წყაროსთავის სათავეებში (არდონის ს სათავე), დუშეთის რ-ნში. სიმაღლე 3394 მ. აგებულია იურული თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით. კალთები შემოსილია სუბალპურ და ალპ. მდელოს მცენარეულობით.

ნ. არჩვაძე.

წყება გეოლოგიური, ადგილობრივი სტრატიგრაფიული ქვედანაყოფებიდან ძირითადი ერთეული; წარმოადგენს მოცემულ რეგიონში გარკვეულ ფიზ.-გეოგრ. პირობებში წარმოქმნილ ნალექთა ერთობლიობას, რ-საც გარკვეული სტრატიგრაფიული დონე უკავია. წ-ის გამოყოფის ძირითადი საფუძველია უფრო ნალექების ნივთიერი შედგენილობა, ზოგჯერ — გაქვავებული ცხოველთა და მცენარეთა ნაშთების არსებობა. წ-ის საზღვრები ზუსტად არ ემთხვევა ერთიანი სტრატიგრაფიული სკალის ერთეულების საზღვრებს. წ-ს აქვს საკუთარი გეოგრ. სახელწოდება (მაგ., დუშეთის წყება). წ-ს ყოფენ ქვეწყებებად ან დასტებად და შრეებად. რამდენიმე წ-ის ერთობლიობა ქმნის სერიას.

წყემი, სოფელი აბაშის რ-ნში, ოდიშის დაბლობზე, მდ. აბაშის მარჯვ. ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები წ., …). ზ. დ. 43 მ, აბაშიდან 8 კმ. ი. ს. სტალინის სახ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მევენახეობა, მეჩაიეობა, მებოსტნეობა). რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, საყოფაცხოვრებო-სამეურნეო … კავშირგაბმ. განყ-ბა.

წყვეტადობა და უწყვეტობა, ფილოსოფიური კატეგორიები, რ-ებიც ახასიათებენ მატერიის სტრუქტურასა და მისი განვითარების პროცესს. წყვეტადობა აღნიშნავს დისკრეტულობას, შემადგენელ ელემენტებად დანაწევრებულობას. მატერიის აღნაგობის წყვეტადობა ნიშნავს, რომ ის იყო შედგება დროულ-სივრცობრივად იზოლირებული, შედარებით მყარი და დამოუკიდებელი ელემენტებისაგან (მაგ., ატომები, მოლეკულა, კრისტალი, ცოცხალი ორგანიზმი, პლანეტა, საზ-ბა და ა. შ.); უწყვეტობა აღნიშნავს ერთიანობას, ურთიერთკავშირსა და ურთიერთგანპირობებულობას. მატერიის უწყვეტობა ნიშნავს მისი სახეების, მოვლენების შეუ-ნაწილებადობას, … ელემენტების ერთიანობას, კავშირს, მათ ურთიერთგადასვლას, მთლიანობასა და შედარებით სიმყარეს. ფუძისეული სახით წ. და უ-ის, ე. ი. შედარებით მყარი და დამოუკიდებელი არსებობის მქონე ელემენტების ორგანული ერთიანობაა. განვითარების პროცესში წყვეტადობა ნიშნავს ნახტომის გზით ძვ. თვისებრიობის შეცვლას ახლით, ხოლო უწყვეტობა — ზომის ფარგლებში რაოდენობრივი ცვლილების მიმდინარეობას, მემკვიდრეობითობის შენარჩუნებას. განვით. თეორიების პროცესი წ. და უ-ის დიალექტიკური ერთიანობაა.

პ. ერქომაიშვილი.

წყვეტილი ფუნქცია, ფუნქცია, რ-საც ერთი მაინც აქვს წყვეტის წერტილი, ე. ი. ჩვეულებრივ, ფუნქციებს მათემატიკაში წყვეტის წერტილები იზოლირებული აქვს; მაგრამ არსებობს ისეთი ფუნქციებიც, რ-თა ყოველი წერტილი არის წ. წყვეტის წერტილი. ფუნქციის მათემატიკოსმა რ. ბერმა შეიმუშავა წ. ფ-თა კლასიფიკაცია. იხ. ბერის კლასიფიკაცია.

წყვეტის წერტილი, არგუმენტის მნიშვნელობა, რ-შიც ირღვევა ფუნქციის უწყვეტობა (იხ. უწყვეტი ფუნქცია). უმარტივეს შემთხვევებში ფუნქციის წყვეტა რომელიმე a წერტილში ისე ხდება, რომ არსებობს ზღვრები:

$$\lim_{x\to a,\, x>a} f(x) = f(a+0), \quad \lim_{x\to a,\, x<a} f(x)=f(a-0),$$

ამასთან ამ ზღვართაგან ერთი მაინც განსხვავებულია $f(a)$-სგან. ამ შემთხვევაში

ამბობენ, რომ გვაქვს I გვარის წყვეტა თუ ასამ ცალმხრივ ზღვართაგან ერთი მაინც არ არსებობს, მაშინ წერტილს II გვარის წყვეტის წერტილს უწოდებენ (იხ. ნახ.).

ᲬᲧᲕᲘᲚᲐᲓᲘ ᲥᲝᲠᲬᲘᲜᲔᲑᲐ, პირველყოფილ საზოგადოებაში გავრცელებული ქორწინების ფორმა. მონოგამიური ქორწინებისაგან განსხვავდება იმით, რომ წ. ქ-ის დროს ჯერ კიდევ არ იქმნება ოჯახი, როგორც ცალკე ერთეული. ასეთი ქორწინება არამდგრადია. მიღებულია შეწყვეტილება, რ-ის · თანხმობითაც. წ. ქ-მ შეცვალა უფრო არქ. ჯგუფური ქორწინება, რ-საგანაც შემორჩენილია ქორწინებამდელი და არასაქორწინო ურთიერთობები, „დამატებითი" ქმრები და ცოლები. სხვა მოსაზრებათა თანახმად, წ. ქ. სქესთა შორის ჯგუფური ურთიერთობის გადმონაშთებთან ერთად ქორწინების უძველეს ფორმას წარმოადგენდა.

ᲬᲧᲕᲘᲚᲩᲚᲘᲥᲝᲡᲜᲔᲑᲘ (Artiodactyla), ძუძუმწოვრების რიგი. თითოეულ ფეხზე 2 ან 4 თითი აქვთ. თითების ბოლო ფალანგები დაფარულია ჩლიქებით. ლავიწი არ გააჩნიათ. წ-ის ძირითადი კბილები შეგუებულია უხეში მცენარეული საკვების დასაფქვავად. კუჭი უმრავლესობას რთული აქვს (ირემი, ძროხა), ბევრთაც — მარტივი (ღორი). გავრცელებული არიან ყველა კონტინენტზე ანტარქტიდის გარდა (ავსტრალიაში წ. ადამიანმა შეიყვანა). იკვებებიან მცენარეულობით, გარდა ღორებისა, რ-ებიც ყოვლისმჭამელები არიან. რიგში გაერთიანებულია 2 ქვერიგი: არაცოხნელები (Nonruminantia) და მცოხნელები (Ruminantia). პირველში შედის 3 ოჯახის 12 სახეობა, ხოლო მეორეში — 6 ოჯახის 180-მდე სახეობა. საქართველოში გვხვდება წ-ის 3 ოჯახის 7 სახეობა. წ-ს განეკუთვნება სხვ. -სამ. ცხოველების უმრავლესობა: ღორი, აქლემი, მსხვ. რქ. საქონელი, ცხვარი, თხა.

ᲬᲧᲕᲘᲚᲫᲐᲚᲐ, ძალთა წყვილი, მყარ სხეულზე მოქმედი ორი თანაბარი F და F' ძალის სისტემა, რ-ებიც აბსოლუტური სიდიდით ერთმანეთის ტოლია, პარალელურია და ურთიერთსაწინააღმდეგო მხარეს

ნახ 3.

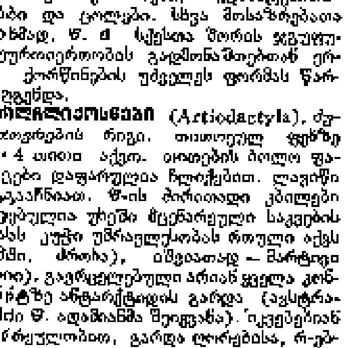

ნახ 4

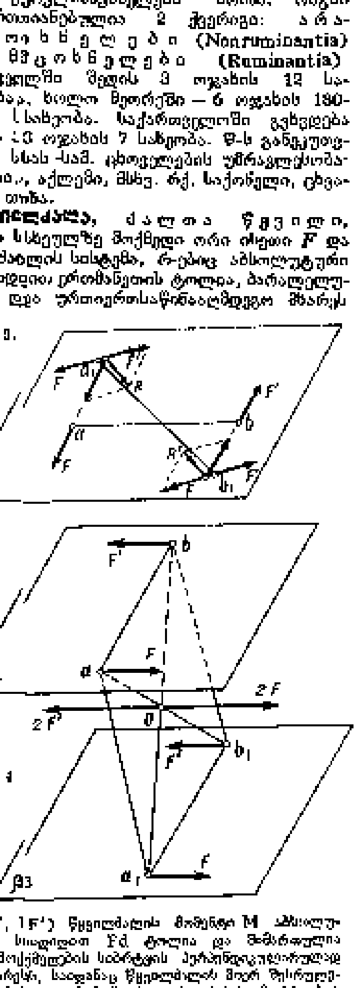

(F, F') წყვილძალის მომენტი M აბსოლუტური სიდიდით Fd ტოლია და მიმართულია მისი მოქმედების სიბრტყის პერპენდიკულარულად იმ მხარეს, საიდანაც წყვილძალის მიერ შესრულებული ბრუნვა ჩანს საათის ისრის მოძრაობის საწინააღმდეგოდ (კოორდინატთა მარჯვენა სისტემა, ნახ 1, ა, ბ). რომელიმე O წერტილის მიმართ (ნახ 2) F და F' ძალების მომენტების ჯამი $M=[r_1F]+[r_2F']=[(r_1-r_2)F]=[rF]$, სადაც r_1 და r_2 არის a და b წერტილების რადიუს-ვექტორები O წერტილის მიმართ, ხოლო r — b წერტილიდან a წერტილისაკენ მიმართული რადიუს-ვექტორი. მაშასადამე, წყვილძალის მომენტი არაა დამოკიდებული O წერტილის არჩევაზე და ძალების მოდების წერტილებს შორის გავლებული რადიუს-ვექტორისა და ერთ-ერთი ძალის ვექტორული ნამრავლის ტოლია. წყვილძალის მოქმედება მყარ სხეულზე არ შეიცვლება, თუ შევცვლით წყვილძალის ძალთა აბსოლუტურ სიდიდეს და მის მხარს ისე, რომ მისი მომენტი უცვლელი დარჩეს. წყვილძალის მოქმედება მყარ სხეულზე არ შეიცვლება, თუ მას გადავიტანთ წყვილძალის სიბრტყეში (ნახ 3) [illegible] ძალების გამოყენებაზე არ იცვლება ძალთა მოქმედება სხეულზე [illegible]. მაშინ ლაგდება რომ [illegible] ორ-ორი სიდიდით ტოლი და საწინააღმდეგოდ მიმართული ძალა [illegible] რომლის ნაცვლად ნახ. b და b_1 წერტილებში მოდებული F' და F ძალების ტოლქმედი ტოლია და საწინააღმდეგოდ მიმართულია a და a_1 წერტილებში მოდებული F და F' ძალების ტოლქმედისა, ამიტომ მათი ტოლქმედი ნულის ტოლია და დარჩება a და b_1 წერტილებში მოდებული F და F' ძალები მაშასადამე, [illegible] წყვილძალა, ამიტომ ნაჩვენებული [illegible] წყვილძალის მოქმედება მყარ სხეულზე, თუ ამ წყვილძალას მისივე მოქმედების α სიბრტყის β პარალელურ სიბრტყეში გადავიტანთ (ნახ 4). მართლაც, დავუმატოთ F და F' ძალებს ორ-ორი პარალელური ძალა, რომლებიც შესაბამისად O_1b_1 და O_1a_1 წერტილებში მოდებული როგორც ნაჩვენებია ნახ., 2F და 2F' ძალები ერთმანეთს აწონასწორებენ და დაგვრჩება β პარალელურ სიბრტყეში გადატანილი იგივე წყვილძალა.

მაშასადამე, შეიძლება ჩაითვალოს, რომ წყვილძალის მომენტი მოდებულია სხეულის ნებისმიერ წერტილში ერთის და იმავე მყარ სხეულზე მოდებული ერთი და იმავე M მომენტის მქონე ორი წყვილძალა მექანიკური ეკვივალენტურია. [illegible] წყვილძალთა ნებისმიერი სისტემა, რ-ებიც მოდებულია ერთ მყარ სხეულზე, მექანიკურ ეკვივალენტურია ერთი ისეთი წყვილძალისა, რომლის მომენტი ამ წყვილძალთა მომენტების გეომეტრიული ჯამის ტოლია. თუ წყვილძალთა რომელიმე სისტემის ვექტორ მომენტების გეომეტრიული ჯამი ნულის ტოლია, მაშინ წყვილძალთა ეს სისტემა გაწონასწორებულად ითვლება.

არიან მიმართული, ე. ი. $F' = -F$. წ-ს ტოლქმედი არა აქვს, ე. ი. მისი მოქმედება სხეულზე არ შეიძლება მექანიკურად ეკვივალენტური იყოს რომელიმე ერთი ძალის მოქმედებისა. შესაბამისად, წ. არ შეიძლება ერთი ძალით გაწონასწორდეს. ძალების მოქმედების წრფეებს შორის d მანძილს წ-ის მ ხ ა რ ს უწოდებენ. წ-ის მოქმედებას მყარ სხეულზე ახასიათებენ მისი მომენტით, რ-იც M ვექტორით გამოისახება (იხ. ნახ.).

ᲬᲧᲚᲘᲗ ᲒᲐᲗᲑᲝᲑᲐ, გათბობის ყველაზე გავრცელებული სისტემა, რ-საც იყენებენ თანამედროვე საცხოვრებელ, საზოგადოებრივ და სამრეწველო შენობებში. სითბოს გამათბობ სათავსებს გადასცემს ცხელი წყლიდან, რ-იც მოძრაობს სათავსში დადგმულ სათბობ ხელსაწყოებში. წ. გ-ის სისტემაში შედის: 1. წყალშემთბობი, რ-შიც წყალი თბება სათბობის დაწვით (ქვაბი) ან სხვაგან გარდაქმნილი ელექტროენერგიით (ელექტროქვაბი), ხოლო ცენტრალიზებული თბომომარაგების დროს — თბოქსელის და გადამეტხურებული წყლით (თბოგადამცემი აპარატი); 2. სათბობი ხელსაწყოები (რადიატორები, კონვექტორები, პანელები, წიბოვანი და გლუვი მილები და ა. შ.); 3. მილგაყვანილობა, რ-ის გავლით ცხელი წყალი წყალშემთბობიდან მიედინება სათბობ ხელსაწყოებში და მათში გაციების შემდეგ უკან ბრუნდება წყალშემთბობში; 4. საფართოებელი ჭურჭელი წყლისათვის, რ-ის მოცულობა გათბობისას მატულობს; 5. ჩამკეტ-მარეგულირებელი არმატურა, რ-იც დაყენებულია მილგაყვანილობაზე. განასხვავებენ წყლის მოძრაობის ბუნებრივსა და მექან. იძულებით მომუშავე წ. გ-ის სისტემებს. ბ უ ნ ე ბ რ ი ვ ი ალძვრით მომუშავე წ. გ-ის სისტემებში (ნახ. 1), რ-ებსაც მხოლოდ მცირე შენობებში იყენებენ, წყლის ცირკულაცია ხდება წყალშემთბობში გამთბარი და სათბობ ხელსაწყოებსა და მილგაყვანილობაში გაციებული წყლის ტემპ-რის და სიმკვრივის სხვაობათა ხარჯზე. რაც უფრო დიდია ვერტ. მანძილი სათბობ ხელსაწყოებსა და წყალშემთბობს შორის, მით უფრო მძლავრია ცირკულაცია. ამის გამო ცდილობენ, რომ წყალშემთბობი დააყენონ რაც შეიძლება ქვემოთ. მ ე ქ ა ნ ი კ უ რ ი ი ძ უ ლ ე ბ ი თ მომუშავე წ. გ-ის სისტემებში (ნახ. 2) წყლის ცირკულაცია ძირითადად ხდება საცირკულაციო ტუმბოს ხარჯზე. ასეთ სისტემებში წყალშემთბობი შეიძლება მდებარეობდეს სათბობი ხელსაწყოების დონეზე ან მათზე მაღლა. ასეთ სისტემებში მილგაყვანილობის დიამეტრები უფრო მცირეა, ვიდრე ბუნებრივი ალძვრით მომუშავე წ. გ-ის სისტემებში. თუ ცხელი წყლის ტემპ-რა ცენტრალიზებული თბომომარაგების გარე ქსელში უფრო მაღალია, ვიდრე ჰიგიენური მოთხოვნებითაა გათვალისწინებული, მაშინ ტემპ-რის დაწევის მიზნით ცხელ წყალს შეურევენ გაგრილებულ წყალს გათბობის სისტემიდან.

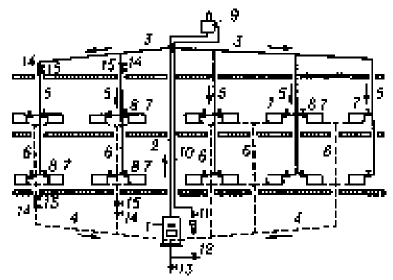

ლიტ.: ღ ა რ ი ბ ი ა შ., გათბობა და ვენტილაცია, ნაწ. 1, თბ., 1967.

ᲬᲧᲚᲘᲗ ᲛᲙᲣᲠᲜᲐᲚᲝᲑᲐ, ჰ ი დ რ ო თ ე რ ა პ ი ა. წყლის გარეგანი გამოყენება სამკურნალოდ, პროფილაქტიკისა და რეაბილიტაციისათვის; მინერ. წყლით მკურნალობას — ბალნეოთერაპიას შეისწავლის ბალნეოლოგია. მტკნარ და მინერ. წყალს ჰიგიენური და სამკურნ. მიზნით იყენებდნენ ძვ. ეგვიპტეში, ბაბილონში, ასურეთში, საბერძნეთში, რომში და სხვ. საქართველოში წ. მ. უძველესი დროიდანაა ცნობილი, რასაც მოწმობს ბორჯომში აღმოჩენილი უძველესი აბაზანები, მცხეთის, ნოქალაქევის აბანოები და სხვ.

წყალი ადამიანის ორგანიზმზე ახდენს ტემპ-რულ, ქიმ. და მექან. ზემოქმედებას. ტემპ-რული ზემოქმედება მით უფრო ძლიერია, რაც უფრო მეტია სხვაობა წყლისა

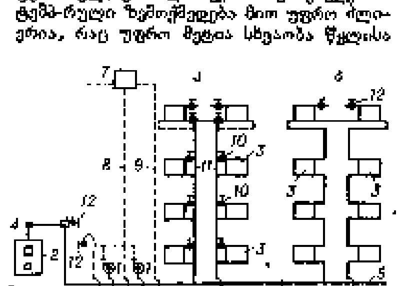

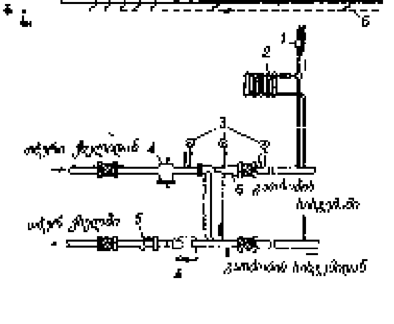

წყლით გათბობა. ნახ. 1. ბუნებრივი იძულებით მომუშავე (ორმილიანი ზედა განაწილებით) წყლით გათბობის სქემა: 1—წყალშემთბობი (ქვაბი); 2 — მთავარი მილდგარი; 3 — ცხელი მილგაყვანილობა; 4—უკუმილსადენი; 5—ცხელი მილდგარები; 6 — უკუმილდგარები; 7 — სათბობი ხელსაწყოები; 8—სათბობი ხელსაწყოების მარეგულირებელი ონკანები; 9—საფართოებელი ჭურჭელი; 10 — სასიგნალო მილი; 11—ჩამკეტი ურდული სასიგნალო მილზე; 12 — სადრენაჟო წყალსადენის ხაზი მასზე დაყენებული ჩამკეტი ვენტილით; 13 — კანალიზაციაში ჩასაშვები ხაზი მასზე დაყენებული ჩამკეტი ვენტილით; 14 — ჩამკეტ-მარეგულირებელი საკვალთები ან ონკანები მილდგარებზე; 15 — საცობები სისტემიდან წყლის ჩასაშვებად

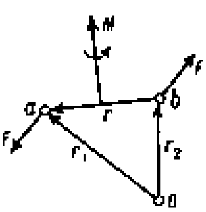

წყვილძალა ნახ 2

წყლით გათბობა. ნახ. 2. მექანიკური იძულებით მომუშავე წყლით გათბობის სქემა, სადაც ცხელი წყლის განაწილებული ხაზი ქვემოთაა, ხოლო სათბობი ხელსაწყოები მიერთებულია ერთმილიანი (ა) ან ორმილიანი (ბ) სქემის მიხედვით: 1—საცირკულაციო ტუმბოები; 2—წყალშემთბობი (ქვაბი); 3—სათბობი ხელსაწყოები; 4—მთავარი მილდგარი; 5—ცხელი მილგაყვანილობა; 6—უკუმილსადენი; 7—საფართოებელი ჭურჭელი; 8 — საფართოებელი მილი; 9—საფართოებელთან მიერთებული საცირკულაციო მილი; 10—სარეგულირებელი ონკანები; 11—ჩამკეტი ურდულები; 12 — ჰაერის გამომშვები ონკანები.

წყლით გათბობა. ნახ. 3. წყლით გათბობის ცენტრალიზებულ თბომომარაგებასთან მიერთების სქემა (წყალჭავლური ტუმბოს დახმარებით): 1 — ჰაერსაშვები მოწყობილობა (ვენტილი); 2—სათბობი ხელსაწყო; 3—მანომეტრები; 4—საფილტრე [illegible]; 5—სამკაპა, 6—წყალჭავლური ტუმბო (ელევატორი).

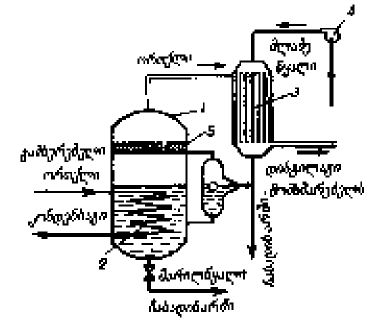

წყლის გამტკნარება. ნახ. 1. ერთსაფეხურიანი დისტილაციური სამტკნარებლის სქემა: 1 — საორთქლებელი კამერის კორპუსი; 2 — სახურებელი ელემენტი; 3 — კონდენსატორი; 4 — ტუმბო; 5 — შხეფდამჭერი

და კანის ტემპ-რას შორის. პროცედურები შეიძლება იყოს ცივი (20°C ქვემოთ), გრილი (21—22°C), ინდიფერენტული ტემპ-რის (34—36°C), თბილი (37—39°C) და ცხელი (40°C და ზევით) წყლის პროცედურებს (აბაზანა, შხაპი, გადავლება, დაზელვა, სველი შეფუთვა, კომპრესი, ბანაობა, ნაწილობრივი გამორეცხვა და სხვ.) იყენებენ გულ-სისხლძარღვთა, ნერვული, კუჭ-ნაწლავის, გინეკოლ., მამაკაცთა, კანის ზოგიერთი დაავადების, აგრეთვე ნივთიერებათა ცვლის მოშლისა და სხვ. დროს; ცივ და გრილ პროცედურებს იყენებენ გულ-სისხლძარღვთა და ნერვული სისტემების სტიმულირებისათვის, ორგანიზმის გასაკაჟებლად, ნივთიერებათა ცვლის მოსაწესრიგებლად (სიმსუქნის დროს), კუნთოვანი ტონუსის ასაწევად, ქსოვილთა კვების გასაუმჯობესებლად, ქრონ. ანთებითი პროცესების, პერიფერიული ნერვული სისტემის დაზიანების (რადიკულიტი, ნევრიტი, ნევრალგია, პლექსიტი) დროს და სხვ., ინდიფერენტული ტემპ-რის პროცედურებს — ნერვული და გულ-სისხლძარღვთა სისტემის აგზნებადობის, სისხლძარღვთა ტონუსის დაქვეითების, ცხელს — ქრონიკული ზოგიერთი დაავადების შემთხვევაში და სხვ. წ. მ. არ შეიძლება მწვავე ანთებითი პროცესების, მძიმე ათეროსკლეროზისა და ჰიპერტონიული დაავადების, გულ-სისხლძარღვთა მძიმე დეკომპენსაციის, ინსულტის, ავთვისებიანი სიმსივნის, სისხლდენის, ინფექციური დაავადებების დროს და აგრეთვე სხ. აბაზანა. მ. დეიძე

წყლის ბიგა

წყლის ბაია (Batrachium), მცენარეთა გვარი ბაიასებრთა ოჯახისა. წყლის მრავალწლოვანი ბალახებია. მათი ზედა ფოთლები მთლიანია ან ფართოსაკვეთიანი და წყლის ზედაპირზე ტივტივებს, ქვედა ფოთლები ძაფისებრნაკვეთიანია და წყალშია ჩაძირული. ყვავილები მარტოულია, თეთრი, ნაკლებად ოქროსფერი. გვარში შედის 20 სახეობა, რ-ებიც გავრცელებულია ევრაზიაში და ჩრდ. ამერიკაში, იშვიათად სამხრ. ამერიკაში, ტასმანიასა და აფრიკაში. სსრკ-ში გვხვდება 14 სახეობა, საქართველოში — 4, იზრდებიან მდინარე ან მცირე დამდგარწყლიან წყალსატევებში, მოლივლივე ნაპირებზე დაბლობიდან ტბის ზედა სარტყლამდე. ა. ქართველიშვილი

წყლის ბალანსი, ატმოსფეროში, დედამიწის ზედაპირზე და მის ცალკეულ უბნებზე წყლის კუთვნილებების შემოსავლისა და გასავლის რაოდენობრივი მახასიათებელი. წ. ბ. წარმოადგენს დედამიწაზე წყლის ბრუნვის რაოდენობრივ გამოხატულებას. ხმელეთის წ. ბ-ის დამახასიათებელი ძირითადი დამოკიდებულებაა მოცემულ ტერიტორიაზე მოსული ატმ. ნალექების რაოდენობა ტოლია აორთქლების, ჩამონადენისა და ლითოსფეროს ზედა ფენებში წყლის დაგროვების (ან ხარჯის) ჯამისა.

ატმოსფეროს წ. ბ-ში დედამიწის ზედაპირის გარკვეულ ნაწილზე ნალექების მოსასვლელად საჭირო წყლის ხარჯი ტოლია დედამიწის ზედაპირიდან აორთქლების, ჰაერის დინებით შიგ წყლის ორთქლის პერიოდ. შემოტანის ან გატანისა და ატმოსფეროში წყლის რაოდენობის ცვლილების ჯამისა. ატმ. წ. ბ. ირიბადაა დამოკიდებული ატმოსფეროს ცირკულაციის პირობებზე, რ-ის მეშვეობითაც წყლის ორთქლი ერთი რ-ნიდან მეორეში გადადის. თუმცა ხმელეთის ზედაპირიდან წყლის აორთქლება კონტინენტებზე მოსული ატმ. ნალექების 2/3 შეადგენს, ყველაზე ხშირად ხმელეთზე მოსული ნალექების მეტი წილი წარმოიქმნება ჰაერის დინების მიერ ოკეანიდან მოტანილი ორთქლისაგან. ეს იმით აიხსნება, რომ ხმელეთის ზედაპირიდან აორთქლებული წყლის ორთქლის მნიშვნელოვანი ნაწილი ატმ. ცირკულაციის კონტინენტებიდან ოკეანეებისაკენ მიაქვს. კონტინენტებზე აორთქლებისა და ნალექების შორის სხვაობა, რ-იც კონტინენტებზე ატმოსფეროში წყლის ორთქლის შემოსავალსა და გასავალს შორის სხვაობის ტოლია, ამავე დროის უდრის კონტინენტებიდან ოკეანეებში მდინარის ჩამონადენს.

თუ წ. ბ-ს განვიხილავთ მთელი დედამიწის ზედაპირისათვის, ისევე როგორც მთელი ატმოსფეროსათვის, მაშინ ნალექების წლ. ჯამი ტოლია აორთქლების სიდიდის, რ-იც თანამედროვე მონაცემების მიხედვით დაახლ. 100 სმ/წ უდრის (იხ. ცხრილი).

წ. ბ-ის ელემენტები — ნალექები, აორთქლება, ჩამონადენი იზომება მეტეორ. და ჰიდროლ. სადგურებში. აორთქლების, ჩამონადენისა და წ. ბ-ის სხვა წევრების განსაზღვრისათვის ფართოდ იყენებენ გაანგარიშების მეთოდებს.

დედამიწის წყლის ბალანსი

ბალანსის ელემენტები	მოცულობა, კმ³	ფენა, მმ
ხმელეთის ნაწილი, რომლიდანაც ჩამონადენი ხდება ოკეანეში		
ნალექები	102000	670
მდინარეული ჩამონადენი	38150	320
აორთქლება	65000	550
ხმელეთის ნაწილი, რომლიდანაც ჩამონადენი არ ხდება ოკეანეში (გაუდინარი არეები)		
ნალექები	7400	230
აორთქლება	7400	230
მსოფლიო ოკეანე		
ნალექები	411000	1140
მდინარის წყლის შენაკადი	38150	100
აორთქლება	448000	1240
დედამიწა მთლიანად		
ნალექები	520 000	1020
აორთქლება	520 000	1020

წყლის ბაღლინჯოები (Cryptocerata), მწერების ქვერიგი ნახევრად ხეშეშფრთიანთა რიგისა. აქვს კვერცხისებრი, ნავისებრი ან შებრტყელებული სხეული, რ-ის სიგრძე 2—120 მმ აღწევს. საცურაო, ნიჩბისებრი ფეხები. ცხოვრობენ წყალში ან მის ზედაპირზე, მღვრიებსა და წყალსატევების ნაპირებზე. საქართველოში ცნობილია წ. ბ-ის 60 სახეობა, რ-ებიც 12 ოჯახს განეკუთვნება. უმრავლესობა მტაცებელია, იკვებებიან წვრილი კიბოსნაირებით, წყლის მწერების მატლებით. წ. ბ. თავს ესხმიან ლიფსიტებს და ზიანს აყენებენ თევზმეურნეობას. ი. ზაიცევა.

წყლის ბიგა (Neomys fodiens), ბიგასებრთა ოჯახის მწერიჭამია ცხოველი რიგისა. გავრცელებულია ევროპაში, კავკასიაში, ციმბირში, შორეულ აღმოსავლეთში. საქართველოში გვხვდება აღმოსავლეთისა და ბაკურიანის მიდამოებში, ჯავახეთში. ვერტიკალურად აღწევს ზ. დ. 2600 მ-მდე. ბინადრობს წყალსატევების ნაპირებზე; კარგად ცურავს და ყვინთავს. იკვებება ჭიებით, მწერებით, პატარა თევზებით, თაყვანმოლუსკებით და სხვ. ზიანი მიაქვს თევზმეურნეობისათვის. ბიგასებრებიდან საქართველოში გვხდება გრძელთითა წ. ბ. (N. f. leptodactylus). რ. კვალიაშვილი.

წყლის გაუვნებლობა, წყლის დამუშავების ტექნოლოგიური პროცესი, ატარებენ იმ მინარევების შესამცირებლად, რ-ებიც იწვევენ წყლის სიმღვრივეს და ზღუდავენ მის გამოყენებას როგორც სასმელად, ისე ტექ. მიზნებისათვის. წყალი შეიძლება ატარებს აგრეთვე გამჭვირვალე წყლის ქიმიურად დამუშავების შედეგად მიმაში უხსნადი ნაერთების წარმოქმნის გზით. უხეში (ნაწილობრივი) წ. გ-ის დროს (ტექ. მიზნებისათვის) წყალს ატარებენ სალექარში, ცხაურებში, მსხვილმარცვლოვან ფილტრებში და სხვ. მუნიციპალ. წ. გ-ის ნაკლები შეიძლება ინტენსიფიცირება ამასთან ამ დროს წყლის ფერადობის განმსაზღვრებელი კოლოიდური წყალს არ სცილდება. ამიტომ თბოელექტროსადგურებში, ქალაქის წყალსადენისა და წყალსაწმენდ დანადგარებში წინასწარ ხდება წყლის კოაგულაცია — კოლოიდური ნაწილაკების ხელოვნურად გამსხვილება. წარმოქმნილი ფიფქები მექანიკურად წარიტაცებს მსხვილდისპერსულ ნივთიერებებს, რ-ებიც შემდეგ დაილექება.

წყლის გამტკნარება, წყლის დამუშავების ხერხი გახსნილი მარილის კონცენტრაციის შესამცირებლად იმ დონემდე (საერთოდ 1 გ/ლ-მდე), რ-ის შემდეგ წყლის გამოყენება შეიძლება სასმელად და სამეურნეო მიზნებისათვის. წყლის დეფიციტს განიცდის 40-ზე მეტი ქვეყანა (დედამიწის ზედაპირის 60%-მდე) და გაანგარიშებით XXI ს-ის ბოლო წყალმოხმარებაში 120—150·10⁹ მ³-ს მიაღწევს. ამ დეფიციტის დაფარვა შესაძლებელი გახდება მლაშე (მარილის შემცველობა 10 გ/ლ) და მჟავე (2—10 გ/ლ) წყლების (ოკეანეების, ზღვების და მიწისქვეშა წყლები) გამტკნარებით. მათი მარაგი მთელი წყლის 98%-ს შეადგენს.

წ. გ. შეიძლება როგორც წყლის აგრეგატული მდგომარეობის შეცვლით (დისტილაცია, გაყინვა), ისე აგრეგატული მდგომარეობის შეუცვლელად (ელექტროდიალიზი, ჰიპერფილტრაცია ანუ უკუოსმოსი, იონური მიმოცვლა, წყლის ექსტრაქცია ორგ. გამხსნელებით, წყლის გაცხელება განსაზღვრულ ტემპ-რამდე, იონების სორბცია ფოროვან ელექტროდებზე და სხვ.). წ. გ-ის ხერხის შესაბამისად სამტკნარებელი დანადგარი (სდ) სხვადასხვა ტიპისაა.

დისტილაციური სამტკნარებლები არის ერთსაფეხურიანი (ნახ. 1), მრავალსაფეხურიანი, რ-საც აქვს მილდა სახურებელი ელემენტები ან საორთქლებელი (ნახ. 2), მრავალსაფეხურიანი მყისიერი ადუღების (ნახ. 3) და ორთქლკომპრესიული მრავალსაფეხურიანი საორთქლებელი შედგება მიმდევრობით მოწყობილი საორთქლებელი კამერებისაგან, რ-ებსაც

წყლის გამტკნარება. ნახ. 2. მილდა სახურებელი ელემენტების მქონე საფეხურიანი დისტილაციური სამტკნარებლის სქემა: 1 — 1, 2, 3, 4 საფეხურების საორთქლებელი კამერები; 2 — მილდა სახურებელი ელემენტები; 3 — ბოლო კონდენსატორი; 4 — შხეფსაჭერი; 5 — ტუმბოები

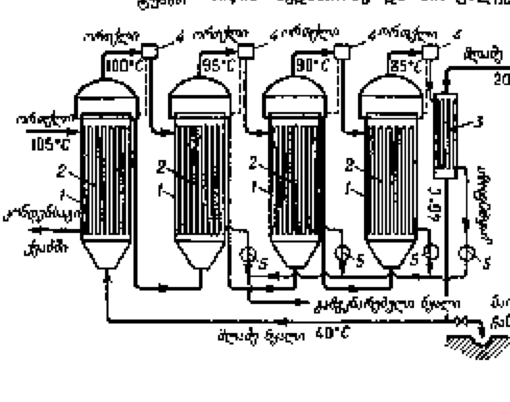

აქვსის მილი ელემენტები. წყალი მოძრაობს სახურავებული ელემენტის მილებში (ცხელდება), ხოლო გამაცხელებელი ორთქლი მათ გარე ზედაპირზე კონდენსირდება. პირველ საფეხურში წყალი ცხელდება და ორთქლდება ქვაბის (მუშაობს დისტილატით) ორთქლით, შემდეგ საფეხურში გამაცხელებელ ორთქლად იყენებენ წინა საფეხურის საორთქლებელი კამერის მეორეულ ორთქლს. მცირე ადუღების სამტკნარებლებში მარილიანი წყალი თანმიმდევრობით გაივლის ყველა (ბოლოდან პირველამდე) საორთქლებელ კამერაში ჩაშენებულ კონდენსატორებს და გათბება კონდენსატის სითბოს ხარჯზე, რის შემდეგ ხვდება სათავე საფეხურში, გახურდება წყლის დუღილის ტემპ-რაზე უფრო მაღალ ტემპერატურამდე და ადუღდება. შემდეგ ორთქლი კონდენსირდება კონდენსატორის მილაკების ზედაპირზე, ხოლო კონდენსატი ჩაედინება ქვაბში, საიდანაც მას ტუმბოთი მომხმარებელს აწვდიან.

ელექტროდიალიზური სამტკნარებელი (ნახ. 4), ფილტრ-წნეხის ტიპის მრავალკამერიანი აპარატია, კამერები ერთი მხრიდან შემოსაზღვრულია კატიონიტური, ხოლო მეორე მხრიდან — ანიონიტური მემბრანებით. კამერები მოთავსებულია კათოდსა და ანოდს შორის, რ-ებთანაც მიყვანილია მუდმივი დენი. წყალში გახსნილი მარილების კატიონები და ანიონები მუდმივი ელექტრული ველის გავლენით გადადიან მემბრანებში, რ-ებიც მტკნარ წყალს არ ატარებენ.

ჰიპერფილტრაციული სამტკნარებლების მოქმედების პრინციპი ემყარება აცეტილცელულოზის ან პოლიამიდური ფისებისაგან დამზადებული მემბრანების თვისებას, ისინი ოსმოსურზე მაღალი წნევის დროს ატარებენ წყლის მოლეკულებს, ხოლო აკავებენ წყალში გახსნილი მარილების ჰიდრატირებულ იონებს.

ლიტ.: Слесаренко В. Н., Современные методы опреснения морских и соленых вод, М., 1973.

წყლის გაუსნებოვნება, სანიტარულ-ტექნიკური ღონისძიებები, რ-ებიც მიზნად ისახავს წყალში ინფექციური დაავადებების გამომწვევი ბაქტერიებისა და ვირუსების წინააღმდეგ. არსებობს წ. გ-ის ქიმ. (რეაგენტული) და ფიზ. (არარეაგენტული) ხერხები. ქიმ. ხერხებს განეკუთვნება წყლის ქლორირება (ყველაზე გავრცელებული და საიმედო ხერხი), ოზონირება, მძიმე ლითონების იონებით გაუსნებოვნება და სხვ.; ფიზ. ხერხებია წ. გ. ულტრაიისფერი სხივებით, ულტრაბგერით. ულტრაიისფერი სხივების ბაქტერიციდული თვისება განპირობებულია მათი უნარით იმოქმედონ უჯრედულ ცილაზე, განსაკუთრებით კი ბაქტერიული უჯრედის ფერმენტულ სისტემაზე. ულტრაბგერით წ. გ-ის დროს ხდება ბაქტერიების უჯრედოვანი გარსის გახლეჩა და უჯრედის დაღუპვა. ინდივიდ. გაუსნებოვნების ქიმ. ხერხებს განეკუთვნება წ. გ. ქიმ. ნაერთებით (მაგ. ქლორამინები, იოდშემცველი ნაერთები), ფიზიკურს — წყლის ადუღება. ო. მალაშხია.

წყლის გაწმენდა, წყალწმენდა, ტექნოლოგიური პროცესების კომპლექსი, რ-იც მიზნად ისახავს წყალმომარაგების წყაროებიდან წყალსადენში მიწოდებული წყლის ხარისხის დადგენილ მაჩვენებლამდე მიყვანა. მდ-ებისა და ტბების წყალი ძირითადად უვარგისია იმის გამო, რომ მღვრიეა და ბაქტერიებს შეიცავს უფრო მეტი რაოდენობით, ვიდრე ეს დასაშვებია სასმელი წყლისათვის. ამიტომ წყალს სასმელ წყალსადენში მიწოდებამდე გააკამკამებენ (იხ. წყლის გაკამკამება), გააუფერულებენ და გააუსნებოვნებენ (იხ. წყლის გაუსნებოვნება). თუ წყალი დასაშვებზე მეტად ხისტია, მაშინ მას არბილებენ. იყენებენ წყლის დარბილების 2 მეთოდს — რეაგენტურსა და კატიონიტურს. რეაგენტური მეთოდის გამოყენებისას სიხისტის მარილებს (კარბონატულ მარილებს) დალექავენ კირით და სოდით (არაკარბონატულს). ამ მეთოდით წყლის საერთო სიხისტე შეიძლება შემცირდეს 0,5—0,7 მგ-ეკვ/ლ-მდე. წყლის უფრო მეტად დარბილებისათვის იყენებენ კატიონიტურ მეთოდს (სიხისტე მცირდება 0,03 მგ-ეკვ/ლ-მდე). თუ წყალი შეიცავს 0,3 მგ/ლ-ზე მეტ რკინას, მას აცილებენ აერაციით ან კოაგულაციით. სხვა მარილების მოსაცილებლად წყალს ამტკნარებენ (იხ. წყლის გამტკნარება) ან იონიტებზე გაატარებენ. ფთორის ნაჭარბს (თუ 1,5 მგ/ლ-ზე მეტია) გამოყოფენ წყლის გატარებით გააქტივებული ალუმინის ჟანგის ფილტრში. წყალს, თუ იგი რადიოაქტიურ ნივთიერებებს შეიცავს, უტარებენ დეზაქტივაციას. დეზოდორაციისათვის (სუნისა და გემოს მოცილება) წყალს ამუშავებენ აქტიური ნახშირით (სორბცია) ან ოზონით, ქლორის ორჟანგით (იხ. წყლის დაქლორვა) ან კალიუმის პერმანგანატით დაჟანგავენ.

წყლის გვიმრები (Hydropteridales, Hydropteridineae), წყალში მცხოვრები განსხვავებულსპორიანი გვიმრები. უვითარდებათ მიკროსპორები (რ-თაგანაც რედუცირებული მამრობითი წინაზრდილი ვითარდება) და მეგა — ანუ მაკროსპორები (რედუცირებული მდედრობითი წინაზრდილის ვითარდება). წ. გ-ში გაერთიანებულია 2 რიგი, მარსილიასნაირნი (Marsiliales) და სალვინიასნაირნი (Salviniales). ეს ორი რიგი სხვადასხვა წინაპრისაგან წარმოშობილან და ამდენად წ. გ. ხელოვნური ჯგუფია. საქართველოში გვხვდება სალვინიას და მარსილიას გვარის თითო სახეობა. ი. მანჯგალაძე.

წყლის ღორი, კაპიბარა (Hydrochoerus hydrochaeris), ძუძუმწოვარი ცხოველი მღრღნელების რიგისა. თანამედროვე მღრღნელებს შორის ყველაზე დიდი ზომისაა; მისი სხეულის სიგრძე 1 მ-ზე მეტია, ხოლო მასა 50 კგ აღწევს. კუდი არა აქვს. მრავლდება წყლისპირში ერთხელ. შობს 6—8 ნაშიერს. გავრცელებულია ცენტრ. და სამხრ. ამერიკაში. ბინადრობს წყალსატევების სანაპიროებში. კარგად ცურავს და ყვინთავს. იკვებება მცენარეულობით. იყენებენ მის ხორცსა და ტყავს. ა. ჯანაშვილი.

წყლის დაქლორვა, ქლორითა და მისი ნაერთებით წყლის დამუშავება; სასმელი წყლის გაწმენდის ყველაზე გავრცელებული ხერხი. წყლის გასაწმენდად იყენებენ ქლორს, ქლორის ორჟანგს, ქლორამინს და ქლოროვანი მჟავის აქტიურ ქლორის შემცველ ნაერთებს. ქლორი წყალში შეაქვთ ისეთი ჭარბი რაოდენობით, რომ ბაქტერიების მოსასპობად საჭირო რაოდენობის გარდა დაქლორვიდან 30 წთ-ის შემდეგ ნარჩენი ქლორის შემცველობა წყალში იყოს არანაკლებ 0,3 მგ/ლ-ისა. ზოგჯერ დაქლორვა ორჯერ ხდება: გაწმენდამდე (წინასწარი წ. დ.) და მის შემდეგ (ბოლო წ. დ.). დაქლორვით წმენდენ აგრეთვე სასმელ წყალს საველე პირობებში. ყველაზე სანდოა სუპერდაქლორვის მეთოდი, რ-იც უზრუნველყოფს აქტ. ქლორის სიჭარბეს 10 მგ/ლ-ზე არანაკლები დოზებით (30 წთ-ზე არანაკლები ექსპოზიციის პირობებში). ამ მეთოდს იყენებენ აგრეთვე წყლის გასაწმენდად ცენტრალიზებული წყალმომარაგების სისტემებში ეპიდემიოლოგიური ჩვენებების შემთხვევაში. სუპერდაქლორვის შემდეგ წყალს აცილებენ ქლორს (ჭარბი ქლორის მოცილება). წ. დ-ს იყენებენ აგრეთვე ჩამდინარე წყლისა და საცურაო აუზის წყლის გასაწმენდად, საწარმოო წყლის გასაუვნებლყოფად, რკინის მოსაცილებლად და სხვ.

წყლის ვაზი (Potamogeton), მცენარეთა გვარი წყლისვაზისებრთა ოჯახისა. წყლის მრავალწლოვანი ბალახებია.

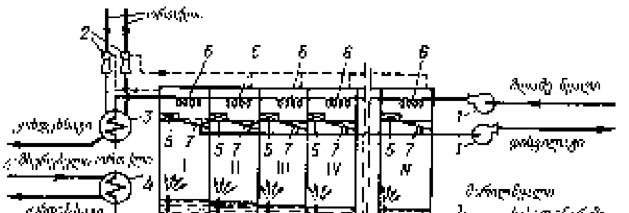

წყლის გამტკნარება. ნახ. 3. მცირე ადუღების მრავალსაფეხურიანი დისტილაციური სამტკნარებლის სქემა: I, II, III, IV და N—საორთქლებელი კამერები; 1 — ტუმბო; 2—ორთქლის ეჟექტორი; 3—ეჟექტორის კონდენსატორი; 4—სათბობელი; 5 — მილსადენი; 6 — კონდენსატორი; 7 — კონდენსატის შემაგროვებელი ქვაბი

ფესვებზე მიმაგრებული მოცურავე ფოთლები აქვს. 100-მდე სახეობა გავრცელებულია მთელ მსოფლიოში დამდგარსა და ნელმდინარე მტკნარ წყლებში, იშვიათად მცირედ დამლაშებულშიც. სსრკ-ში იზრდება 40 სახეობა, საქართველოში — 12, ვაკიდან ზღვის დონიდან მოყოლებული 2000 მ სიმაღლემდე. ზოგიერთი სახეობები ქმნის წყალქვეშა მდელოებს. ზოგიერთ სახეობას ხმარობენ რქოსანი საქონლისა და ღორის საკვებად, ზოგსაც (მაგ. P. pectinatus და სხვ.) — სასუქად. ქ. ქიმერიძე.

წყლის მარცვლოვანა (Callitriche), მცენარეთა გვარი წყლისმარცვლოვანასებრთა ოჯახისა. წყლისა და ჭაობის ერთ-ან მრავალწლოვანი ბალახებია. ცნობილია 25 სახეობა, გავრცელებულია თითქმის მთელ მსოფლიოში. სსრკ-ში გვხვდება 8 სახეობა, საქართველოში — 2. ჩვენში ფართოდაა (დაბლობიდან დაწყებული ზღ. დ. 2800 მ-მდე) გავრცელებული C. verna, C. stagnalis მხოლოდ აფხაზეთშია ნაპოვნი. წ. მ. იზრდება ყოველგვარი წყალსატევის წყალმარჩხ ადგილებზე, ზოგჯერ მიწაზეც, მაგრამ ასეთი ფორმები სავეგეტაციო პერიოდის გარკვეულ მონაკვეთში წყლითაა დაფარული. წ. მ. ზოგან წყალქვეშა დაჯგუფებებს ქმნის. ქ. ქიმერიძე.

წყლის ვირიკა, იხ. აზელუსი.

წყლის კადასტრი, ქვეყნის წყლის რესურსების შესახებ არსებულ ცნობათა სისტემატიზებული კრებული. ხმელეთის წყლების წ. კ. სსრკ-ში პირველად გამოსცა სახელმწ. ჰიდროლ. ინ-ტმა 1933—40 წ. კ-ში განზოგადებული იყო ჰიდროლ. დაკვირვებათა და გამოკვლევათა მასალები, რაც ხელს უწყობდა წყალსამეურნეო ნაგებობათა დაპროექტებისა და ექსპლუატაციას. შემდეგში დაგროვდა სსრკ-ის წყლის ობიექტებზე დაკვირვებისა და კვლევის ახ. მასალა, გაიზარდა სახ. მეურნ. მოთხოვნილება ჰიდროლ. მონაცემებზე. ამან განაპირობა ახ. წ. კ-ის შექმნა, რ-საც ეწოდა „სსრკ ზედაპირული წყლის რესურსები". იგი შედგება სამი სერიისაგან, ხოლო თითოეული სერია დაყოფილია რამდენიმე ათეულ გამოშვებად. I სერია — „ჰიდროლოგიური შესწავლილობა" შედგება 44 გამოშვებისაგან. თითოეული გამოშვება შეიცავს მოკლე ტექსტს, წყლის ობიექტების ნუსხას და მათ მორფომეტრიულ მახასიათებლებს, ცნობებს მდ-ებისა და ტბების წყლის რეჟიმის ელემენტებზე სტაციონარული დაკვირვებების და საექსპედიციო გამოკვლევების შესახებ. II სერია — „ძირითადი ჰიდროლოგიური მახასიათებლები" შედგება 42 გამოშვებისაგან; შეიცავს მდ-ების, ტბებისა და წყალსაცავების რეჟიმის გაანალიზებულ ცნობებს და განმარტებით ტექსტს. III სერია — „სსრკ ზედაპირული წყლის რე-

წყლის ღორი

წყლის ვაზი (Potamogeton lucens) ა—ნაყოფი

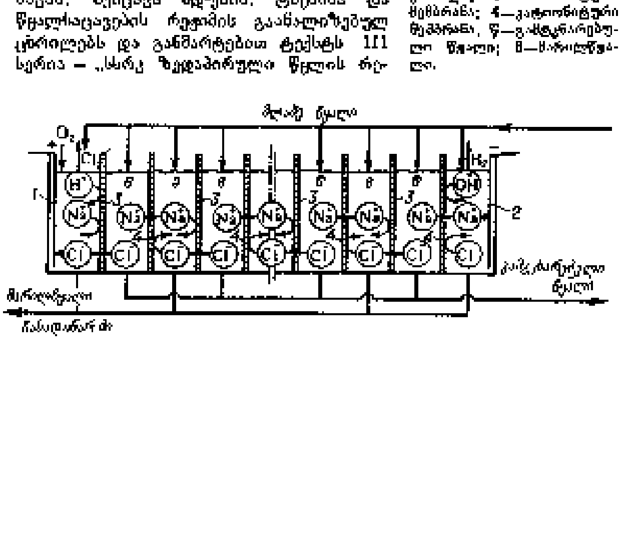

წყლის გამტკნარება. ნახ. 4. მრავალკამერიანი ელექტროდიალიზური სამტკნარებლის სქემა: 1 — ანოდი, 2— კათოდი; 3 — ანიონიტური მემბრანა; 4—კატიონიტური მემბრანა, 5—გამტკნარებული წყალი; 6—მარილწყალი.

სურსები" წარმოადგენს მრავალ. სახელმძღვანელოს საპროექტო და წყალსამეურნეო ორგანიზაციებისათვის ძირითად მასალათებლების გასაანგარიშებლად და ეკარება პიდროლოგიურებისა და ჰიდროქიმიის დაკავშირებათა მრავალფეროვნების მეტ ანალიზისა და განზოგადების, აგრეთვე სპეციალური და სამეცნიერო გამოკვლევების. ეს სერია მოიცავს 42 გამოშვებას.

წყლის კაკალი (Trapa), მცენარეთა გვარი წყლისკაკლისებრთა ოჯახისა. წყალში მოზარდი ერთწლოვანი ბალახებია. მათი შოლტისებრი მოჭრილი ღეროს ფესვზე მომაგრებულია ლენწისებრი ჩაყოფით და წვრილი ფესვებით. მოიცავს 30-მდე სახეობას, გავრცელებულია ევრაზიის და აფრ. ზომიერ და ტროპ. ზონების დამდგარსა და მდორე მტკნარ წყლებში. საქართველოში იზრდება 2 სახეობა მთელი კოლხ. დაბლობზე ჩაყოფი იქმება ნაყოფიც და მოსარშულიც. ეგზოტი მოხარშულ წაბლს ჰგავს. გამომშრალი ნაყოფის გულისაგან შეიძლება დამზადდეს პურეული, მისი ფქვილისა და ზორბალის ფქვილის ნარევით საკმაოდ კარგი პური ცხვება. სსრკ-ში ტარდება ცდები წ. კ-ის მოშენებისათვის. *ქ. ქარქელიძე*

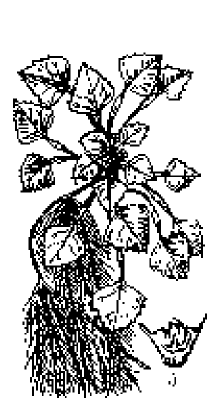

წყლის კაკალი ა—ნაყოფი.

წყლის კადასტრი, სსრკ-ში იმ ოფიციალური ნორმების ერთობლიობა, რომელიც აწესრიგებენ წყლით სარგებლობისა და წყლის დაცვასთან დაკავშირებულ ურთიერთობებს. სამხედრო, საზღვაო და ტექ. წყლის ყოფა-გაყიდვის საკითხებს ძირითადად სახელმწიფოს კანონმდებლობა განსაზღვრავს. ეს ურთიერთობანი წ. კ-ში ასახულია იმდენად, რამდენადაც იგი საჭიროა წყლის რაციონალურად გამოყენებისა და დაცვისათვის (იხ. წყალსარგებლობა). წ. კ. მოიცავს ნორმებს, რომელიც შეეხება სსრკ-ში წყლის სახელმწ. საკუთრების უფლებას, მოსახლეობისა და სახ. მეურნ. სხვადასხვა საჭიროებისათვის წყლით სარგებლობის წესებს, წყლის დაცვას გაჭუჭყიანების, დანაგვიანებისა და დაშრობისაგან. წ. კ. შეიცავს აგრეთვე იმ ნორმებს, რომლიც განსაზღვრავენ სახელმწ. მმართველობის უფლებამოსილებას წყლის გამოყენებისა და დაცვის დარგში, წყლის მავნე ზემოქმედების თავიდან აცილების ორგანიზაციის საკითხებს (წყალდიდობა, წყლის ეროზია და ა. შ.) და წ. კ-ის დარღვევისათვის პასუხისმგებლობას.

წ. კ-ის უმნიშვნელოვანესი აქტებია სსრკ და მოკავშირე რესპუბლიკების წყლის კანონმდებლობის საფუძვლები (1970) და მათ ბაზაზე გამოცემული რესპ. წყლის კოდექსები, საქ. სსრ წყლის კოდექსი მიღებულია 1974. იგი შედგება 5 კარისაგან: 1. ზოგადი დებულებანი, 2. წყალსარგებლობა, 3. წყლის დაცვა და მისი მავნე ზემოქმედების თავიდან აცილება, 4. წყლის გამოყენების სახელმწ. აღრიცხვა და დაგეგმვა, 5. პასუხისმგებლობა წ. კ-ის დარღვევისათვის.

წყლის კულტურა, იხ. *ჰიდროპონიკური მეთოდი*.

წყლის მანანა (Glyceria), მრავალ- ან ერთწლოვანი მცენარეების გვარი მარცვლოვანთა ოჯახისა 25—150(200) სმ სიმაღლის ბალახებია. ნაყოფიერი ყვავილები აქვთ იშვიათად ცრუწინ კორდს. 40-მდე სახეობაა, გავრცელებულია დედამიწის სუბტროპ. და ზომიერად თბილ ქვეყნებში, ნაწილობრივ ტროპიკების მთიან რეგიონში. სსრკ-ში გვხვდება 15 სახეობა (მათგან 7 ენდემია). საქართველოში — 5. შედარებით ფართოდ არის გავრცელებული G. arundinacea, G. fluitans, G. plicata. იზრდებიან ტენიან ადგილებში, მდინარისპირა ჭაობებისა და წყალსატევებში სან. ღირსებებში საკვები ბალახია, კარგია სასილოსედ გამოყენებისთვის. დაავადებული ნიადაგი მცენარე შხამიანია. *ქ. ქარქელიძე*

წყლის ისრფრთიანი

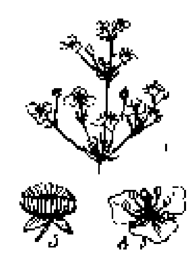

წყლის მრავალძარღვა (Alisma plantago-aquatica): ა—ყვავილი, ბ—ნაყოფი.

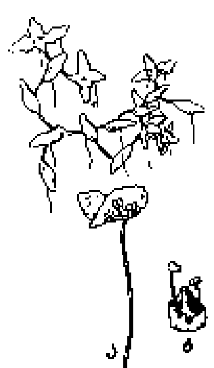

წყლის ჯირი (Lemna trisulca): ა—ყვავილობის მცენარე; ბ—ნაყოფი.

წყლის მემინდვრია (Arvicola terrestris), ძუძუმწოვარი ცხოველი მღრღნელების რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 24 სმ, მასა 270 გ-მდე. გავრცელებულია ევროპაში, აზიისა და ნაწილობრივ წინა აზიაში, სსრკ-ში — ყველა. ბინადრობს ზღვის დონიდან ალპურ მდ. ლეწამებს და ბალახის ტბამდე. საქართველოში თითქმის ყველგან გვხვდება. ბარგად ცურავს. ცხოვრობს სოროში, რომელსაც სანაპიროზე თხრის. იკვებება მცენარეებით, მოლუსკებით, მწერებით და ა. შ. ზიანს აყენებს მებოსტნეობას, მეტყევეობას, მებაღეობას. არის ტულარემიის ებიზოოტიების ბუნებრივი წყარო. ბეწვი დაბალი ხარისხისაა და სარეწაო ღირებულება არა აქვს. ქვესახეობებიდან საქართველოში გავრცელებულია სპარსული წ. მ. (A. t. persicus) და ოსური წ. მ. (A. t. ognevi). *რ. ბეგალიშვილი*

წყლის მოხმარება, მოსახლეობის, მრეწველობისა და სხვა დარგების მოთხოვნის დასაკმაყოფილებლად მიწოდებული წყლის ხარჯვა. განასხვავებენ წ. მ-ის 2 ძირითად კატეგორიას: 1. სამეურნეო-სასმელსა და კომუნალურს (წ. მ. მოსახლეობის საყოფაცხოვრებო მოთხოვნებისა და დასახლ. ადგილების კეთილმოწყობის უზრუნველსაყოფად); 2. საწარმოოს ანუ ტექნიკურს (წ. მ. ნახშირის წარმოებაში, სამრეწველო-, ენერგეტ.-, ტრანსპ., ტექნიკ. მიზნებისა თვის და სხვ.) მოსახლეობისათვის საჭირო წ. მ-ის ოდენობის მაჩვენებელია წყლის კუთრი ხარჯი, ე. ი. წყლის მოცულობა, რომელსაც დღეში ხარჯავს 1 მცხოვრები ლიტრებში. დასახლ. ადგილებში ფაქტობრივი წყლის კუთრი ხარჯის განზომვა და ანალიზი საფუძვლად უდევს წ. მ-ის ნორმების დადგენას.

წყლის მრავალძარღვა (Alisma), მრავალწლოვანი მცენარეების გვარი წყლისმრავალძარღვასებრთა ოჯახისა. შეიცავს 10-მდე სახეობას, რომელიც გავრცელებულია სრულ ნახევარსფეროს ზომიერ სარტყელსა და ავსტრალიაში, წყალსატევების წყალნარიან სანაპიროებზე, დაჭაობებულ მდელოებზე და ჭაობებში. სსრკ-ში 6 სახეობა იზრდება, საქართველოში — 2; მათგან ფართოდ არის გავრცელებული A. plantago-aquatica. ზაფხ. შუადღეში წ. მ-ს აქვს ხმელი ფესვების ფეხები ხმაურიდან წყალსატევის. მუხლისა და ე. წ. წყლის ქინის სამკურნალოდ, ფოთლის ნახარში — მარილმჟავე საშუალებად. ნედლი მცენარე შხამიანია (შეიცავს აქროლად ზეთს). დეკორატიულია. *ქ. ქარქელიძე*

წყლის მცენარეულობა (Aquiherbosa), მცენარეთა თანასაზოგადოება, რომელიც გაბატონებულია წყლის მცენარეები არსებობს. წ. მ-ის 2 ტიპი. პიდროფიტები — მცენარეები, რომელნიც მხოლოდ ძირით ნაწილობრივ წყალში ჩაძირული და ჰიდატოფიტები, რომელიც მთლიანად ან უმეტესი ნაწილითაა წყალში ჩაძირული, ასეთ მორფოლ., ანატომიური და ფიზიოლ. თვისებებით, ისინი შეგუებული არიან წყალში ცხოვრების ნორმ. და ასეთი გარემო იმპროპლურია მათი ზრდა-განვითარებისათვის. არსებობს წ. მ-ის 3 ტიპი: 1) ლემნური, რომელიც ქმნის წყლის ზედაპირზე თავისუფლად მოტივტივე მცენარეები; 2) ელოდეური, რომლის ფესვები შერწყმულია ფსკერზე მიმაგრებული, წყალში ჩაძირული მცენარეები; 3) ნიმფეური, რომლის გაბატონებული ფესკერზე მიმაგრებული მცენარეები, რომლის ფოთლები და გენერატიული ორგანოები წყლის ზედაპირზე ტივტივებს. საქართველოში შედარებით ფართოდაა გავრცელებული და ტიპოლოგიურად ნაირგვარია ნიმფეური ტიპი. ზღვის დონიდან სიმაღლის მატებასთან ერთად განუხრელად მცირდება წყლის მცენარეულობის სახეობრივი შემადგენლობა. საქართვ. დაბლობებზე და მთის ქვედა სარტყელში გავრცელებულია წ. მ-ის 80-მდე სახეობა. ხოლო 2000 მ-ზე მაღლა თითო-ოროლა სახეობა გვხვდება. *ქ. ქარქელიძე*

წყლის ნაშთი, იგივეა, რაც *პიდროთერმული ჯგუფი*.

წყლის ორთქლი, წყალი აირისებრ მდგომარეობაში; მიიღება ორთქლწარმოქმნის (აორთქლების) პროცესში, რისთვისაც აწყდებიან წყალს ორთქლის ქვაბებს და სხვა თბოგამცვლელ აპარატებში. წ. ო. მრეწველობის ე. წ. რეალური აირების, რომელიც მისი წნევისა და კუთრი მოცულობის ნამრავლი ერთი და იმავე ტემპ-რის პირობებში მუდმივი არ არის. წ. ო-ის მდგომარეობას ახასიათებენ წნევითა და ტემპ-რით (გადამეტხურებული ორთქლისათვის), წნევითა (ან ტემპ-რით) და სიმშრალის ხარისხით (ნაჯერი ორთქლისათვის). ატმ. წნევის დროს მშრალი ნაჯერი წ. ო-ის კუთრი მოცულობა დაახლ. 1600-ჯერ უფრო მეტია, ვიდრე წყლისა. კრიტიკულ მდგომარეობაში ორთქლისა და წყლის თვისებები ერთნაირია. წ. ო-ს, რომელიც თერმოდინ. წონასწორობაშია წყალთან, უწოდებენ მშრალ ნაჯერ ორთქლს, ხოლო ნაჯერ ორთქლს, რომელიც შეიცავს წყლის წვეთებს, — ტენიან ნაჯერ ორთქლს. მშრალი ნაჯერი ორთქლის მასის შეფარდებას ტენიანი ნაჯერი ორთქლის მასასთან უწოდებენ ორთქლშემცველობას ან ორთქლის სიმშრალის ხარისხს. წ. ო. ფართოდ გამოიყენება ორთქლის მანქანასა და ორთქლის ტურბინაში, თბოსამომარაგებისა და ვენტილაციის სისტემებში და ა. შ. მისი თვისებები აგრეთვე მრავალ ტექნოლ. პროცესში.

ლიტ.: Вукалович М. П., Ривкин С. Л., Александров А. А., Таблицы теплофизических свойств воды и водяного пара, М., 1969.

წყლის ორთქლის დრეკადობა, ატმოსფეროში, ჰაერში არსებული წყლის ორთქლის პარციალური წნევა. გამოისახება მმ ვწყ. სვ. (1 მბარი = $=10^{2}$ $ნ/მ^{2}$). წ. ო. დ. დამოკიდებულია მოცულობის ერთეულში წყლის ორთქლის რაოდენობაზე, იგი ჰაერის ტენიანობის ერთ-ერთი მახასიათებელია. წ. ო. დ. დედამიწის ზედაპირთან შეიძლება იყოს ნულთან ახლოს (ანტარქტიდაში, ზამთარში იაკუტიაში, ზოგჯერ უდაბნოში) და 30—35 მბარ-მდე (ეკვატორის მახლობლად). წ. ო. დ. სიმაღლის მიხედვით სწრაფად მცირდება და ტროპოსფეროს ზედა საზღვარზე თითქმის ნულამდე ეცემა.

წყლის ჭერი, ლემნა (Lemna), მცენარეთა გვარი წყლისჭერისებრთა ოჯახისა მეტისმეტად პატარა მრავალწლოვანი ბალახებია. მათი მომრგვალო ან მოგრძო ფოთლისებრი მწვანე სხეული წყლის ზედაპირზე ტივტივებს ან წყალშია მოთავსებული. ყვავილობს მეტად იშვიათად, ძირითადად მრავლდება ვეგეტატიურად. ცნობილია 10 სახეობა, რომელიც გავრცელებულია მთელ დედამიწაზე, იზრდება დგუბე წყლებსა და მდორე მტკნარ წყლებში. სსრკ-ში, კერძოდ საქართველოშიც, მხოლოდ 3 სახეობა გვხვდება ტბებისა და ტყის სატბორებში; ზოგჯერ წყლის ზედაპირზე ქმნის მთლიან საფარს. ცხოველთა საკვებია. *ქ. ქარქელიძე*

წყლისჭერისებრნი (Lemnaceae), ერთლებნიან მცენარეთა ოჯახი. წყლის ზედაპირზე თავისუფლად მცურავი ან წყალში მოქცეული პატარა ბალახებია. ყვავილოვან მცენარეთა შორის ყველაზე მეტად აქვთ რედუცირებული ვეგეტაციური და გენერატიული ორგანოები. ფოთლები ლანცეტის მსგავსი სხეული აქვთ. ცნობილია 3 გვარის 25 სახეობა, რომელიც იზრდებიან დამდგარსა და მდორე წყლებში. ვოლფიის (Wolffia) გვარი უმთავრესად გავრცელებულია ტროპიკებში. წყლის ჭერის და სპიროდელას (Spirodela) გვარების სახეობათა უმეტესობა — თითქმის მთელ დედამიწაზე. სსრკ-ში სამივე გვარის 5 სახეობა გვხვდება, საქართველოში — 2 გვარის (სპიროდელა და წყლის ჭერი) 4 სახეობა. *ქ. ქარქელიძე*

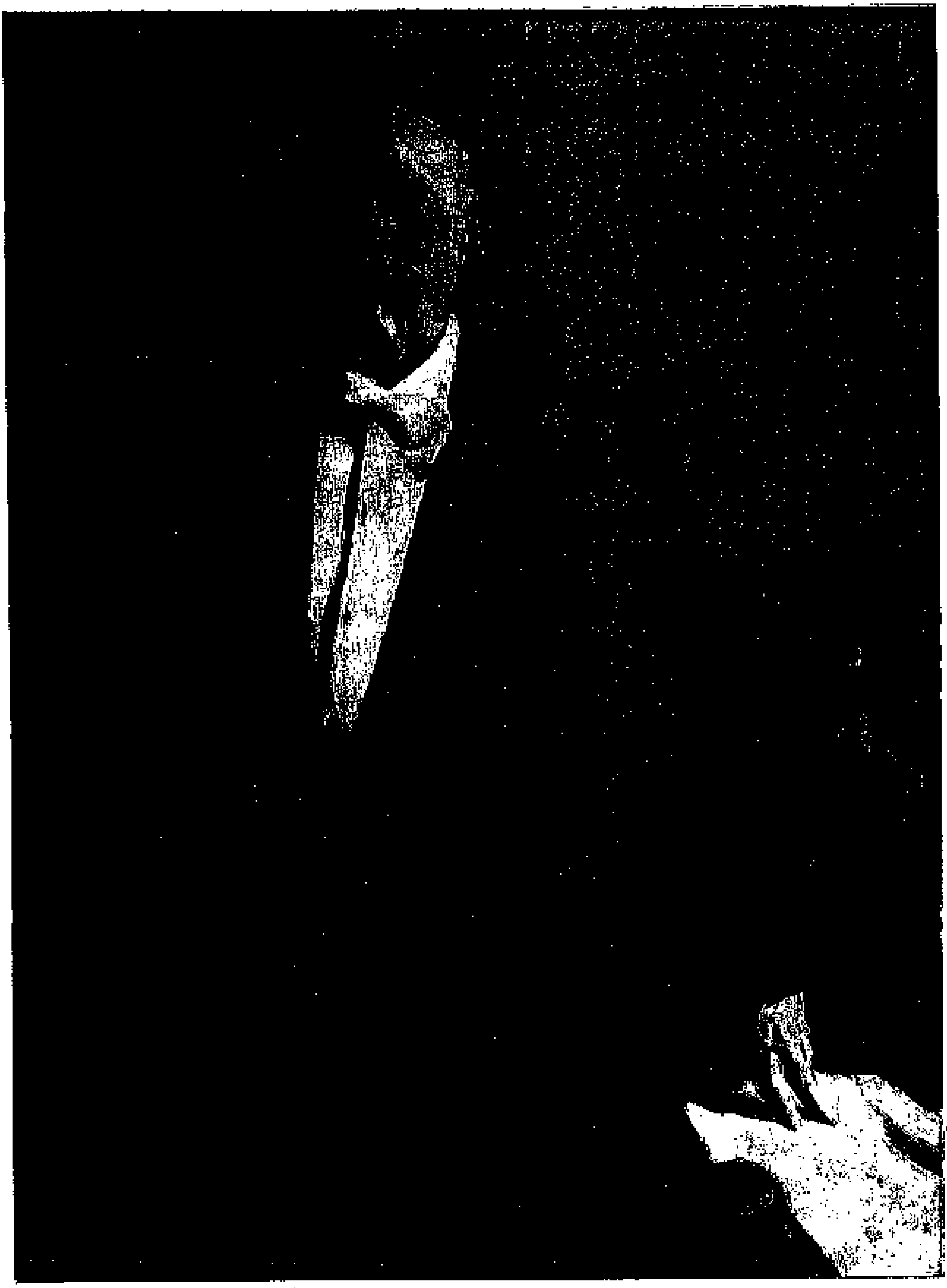

კ. კოროვინი. ს. ი. მამონტოვის პორტრეტი. 1896 წ. პუშკინის სახელობის სახვითი ხელოვნების მუზეუმი. მოსკოვი.

ᲬᲧᲚᲘᲡᲛᲘᲡ ᲠᲔᲖᲘᲡᲢᲔᲜᲢᲝᲑᲐ, იხ. მაიონიზებე-ლი გამოსხივების ბიოლოგიური მოქმე-დება.

ᲬᲧᲚᲘᲡ ᲠᲔᲟᲘᲛᲘ, მცენარეთა წყლის ხარ-ჯის, შ. მცენარეების, ცხოველის, წყალსაცავებ-სა და ა. შ. ჭარბი წყლის შემოსვლა და მოცულობის ცვალებადობა დროში. წ. რ. მჭიდროდ არის დაკავშირებული ჰავის სეზონურ ცვალებადობასთან. ტბილი ჰავის რ-ნში წ. რ.-ზე ძირითად გავლენას ახდენს ატმ. ნალექები და აორთქლება, ცივი და ზომიერი ჰავის რ-ნში არსებითია აგრეთვე ტემპ-რის როლი. მცენარის წ. რ. ელინდება დღე-ღამურად, წლიური, სეზონური და მრავალწლიური ცვალებადობის სახით; შეფარდებით დამახასიათებელი ფაზებისაგან, რ-ებიც დაკავშირებულია მცენარის საზრ-დოობის პირობებთან სეზონურ ცვალებადო-ბაზე. განასხვავებენ წ. რ-ის შემდეგ ფა-ზებს: წყალდიდობას, წყალმცირობას და წყალმოვარდნას. მცენარის საზრდოო-ბის რეჟიმში არაოთანაბარია წლის განმავ-ლობაში ატმ. ნალექების მოსვლის, თოვ-ლისა და თოვლის დნობის და მათი წყლის შეკავების ერთიანობის შედეგად. წ. რ. განსაზღვრავს ტბის ზედაპირზე მოსული ნალექების, აორთქლებული წყლის და მიწისქვეშა წყლის ხარჯის შეფარდებით. წყლის რაოდენობის შეფარდების ცვალებადობა შეიძლება იყოს სეზონური, წლიური და მრავალწლიური. წ. რ. განპირობებულია ატმოსფეროს ჰაერის და ნიადაგის წყლის რეჟიმით, მცენარეულობის ხასიათით. სამეურნეო საქმიანობით ადამიანს ხელი შეუძლია და ცვლილებები შეაქვს წ. რ-ში.

ᲬᲧᲚᲘᲡ ᲠᲔᲡᲣᲠᲡᲔᲑᲘ, გამოსაყენებლად ვარგისიანი წყალი, პრაქტიკულად მიწისქვეშა გუყუების წყალი. მდ-ების, ტბების, არხების, წყალსაცავების, ზღვებისა და ოკეანეების, მიწისქვეშა, მყინვარების წყალი (ყინულოვანი), ნიადაგის ტენი, ატმოსფეროს წყლის ორთქლი. ტერმ. „წ. რ." მოიცავს ასევე წყლის ობიექტებსაც — მდინარე-ებს, ტბებს, ზღვებს, რომელთა ზოგიერთი მიზნით (ნაოსნობა, ჰიდროენერგეტიკა, თევზის მეურნეობა, დასვენება, ტურიზმი) უშუალოდ გამოიყენებენ, მათგან წყლის ამოღებლად. წ. რ-ის კომპლ. ბალანსისათვის შეფასებისათვის ხმელეთის წყლის ბალანსის განტოლება-თა სისტემაა:

$$R=U+S,\ P=U+S+E;\ W=P-S=U+E,$$

სადაც R მდინარის მთელი ჩამონადენია. U — მიწისქვეშა ჩამონადენი მდინარეში, S — ზედაპირული (წყალმოვარდნის) ჩა-მონადენი, P — ატმ. ნალექები, E — აორ-თქლება, W — ტერიტ. საერთო დანესტია-ნება. ამ განტოლებათა საშუალებით შე-საძლებელია ბუნებაში წყლის ბრუნვით განპირობებული ჩვეული ერთიანობის შე-საბამისად ურთიერთკავშირში შეფასება. წ. რ-ების სხვადასხვა წყარო (იხ. ცხრ.)

სამეურნეო მიზნით (წყალმომარაგება, რწყვა, დასვენება და ტურიზმი, თევზჭერა და თევზის მოშენება, ჰიდროენერგეტიკა, შიგა ნაოსნობა) ყველაზე მეტად გამოყე-ნებულია მდინარის წყალი, განმეორებით ტბებისა და აგრ. წყალცვლის ზონის მი-წისქვეშა მტკნარი წყალი, რაც შეადგენს ჰიდროსფეროს სტაციონარული მოცულობის 0,3 % წ. რ-ის ამარაგ. სიდიდეებით სსრკ 1 ადგილზეა მსოფლიოში. მაგრამ 3 ტერიტორიის ცალკეულ ნაწილში-შეზღუდულია ქვეყნის ზოგადის მაინვეს შემდგომ იგი სამხრეთ რეგიონში სიმცირე სა შ. მაგისტრა-ლებს, განსაკუთრებით მიწისქვეშა ჩამო-ნადენით (55%) და ნიადაგის ტენით (63%).

ინტენსიურად წ. რ. ამოუწურავია, რადგან მისი რაოდენობრივი გამოყენების დროს ისინი კვლავაც აღდგებიან წრე-ბრუნვის პროცესში. მაგრამ წყლის მოხ-მარება ისეთი ტემპით იზრდება, რომ კა-ცობრიობის წინაშე დგება ახ. პრობლემა — რეგიონ. უზრუნველყოფის მოთხოვნილება წყალ-ზე მომავალში. წ. რ-ის ამოწურვის სა-შიშროებას ქმნის მდინარის, ტბისა და ზღვის წყლის სწრაფად მზარდი გაჭუჭყია-ნება, რასაც იწვევს მათში ბინძური წყლე-ბის ჩაშვება.

წყლით მეურნე და სოფ. მეურნ. პრაქტი-კაში მიმართავენ წ. რ-ის გადანაწილებულ წარმოებას, ე. ი. გამოსაყენებლად აღდგენად მისაწვდომ წ. რ-ს ზოგიერთ რეგიონში მი-საწვდომში ან ჰიდროტექნიკური წ. რ-ის ხარჯ-ზე მაგ., ნიადაგის ტენის რესურსების გა-ზრდა მელიორ. და აგროტექნ. საშუალებე-ბით, მდინარის მდგრადი ჩამონადენის გაზრდა ზედაპირული (წყალმოვარდნის) ჩამონადენის წყალსაცავებში მოწესრიგე-ბის საშუალებით. დიდი მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე მიწისქვეშა წყლების ხელოვნურ შევსებას—დიდი ტერიტორიული მიწის ქვე-შა წყალსაცავების შექმნას.

ლიტ.: Водные ресурсы и водный ба-ланс территории Советского Союза, Л., 1967; Львович М. И., Мировые вод-ные ресурсы и их будущее, М., 1974.

ᲬᲧᲚᲘᲡ ᲡᲐᲛᲛᲐᲒᲘ ᲬᲔᲠᲢᲘᲚᲘ, ყინულის, წყლისა და წყლის ორთქლის ფაზური წო-ნასწორობის წერტილი. ზომა-წონათა სა-ერთაშ. კონფერენციაზე (1954) წ. ს. წ. მიღებული იქნა რეპერულ ტემპ-რათა აბ-სოლ. თერმოდინ. სკალის რეპერულ წერ-ტილად და მას მიენიჭა ტემპ-რა 273,16 K (ზუსტად). წყლის მდგომარეობის დიაგ-რამაზე (რ-ის კოორდინატებია წნევა—ტემპ-რა) წ. ს. წ. შეესაბამება 4,58 მმ ვწყ. სვ. წნევას და 273,16 K ტემპ-რას.

ᲬᲧᲚᲘᲡ ᲡᲐᲛᲧᲣᲠᲐ (Menyanthes), მცე-ნარეთა გვარი წყლისსამყურისებრთა ოჯა-ხისა. მრავალწლოვანი ბალახია, გვარის ერთადერთი სახეობა — M. trifoliata მთის ტბებისა და ჭაობების მცენარეა და გავრცელე-ბულია ჩრდ. ნახევარსფეროს ტყის ზონა-ში. ჩვენში გვხვდება კოლხეთის დაბლო-ბისა და მთის ტყიან ჭაობში. ფოთლე-ბი შეიცავს C ვიტამინს, მწარე გლიკოზი-დებს, ალკალოიდებს და ფლავონოიდებს. სამკურნალოა, ხმარობენ მადის მოსაცემ-ლად ფოთლების ექსტრაქტს იყენებენ მწარე ლიქიორის, ნაყინის არაყისა და ლუდის წარმოებაში. ფოთლებიდან იღებენ მწვანე საღებავს. წ. ს-ს განამარ-ხებული თესლი ნაპოვნია ოლიგოც. დანა-ლექებში მიოცენიდან მოყოლებული მეო-თხეულ. პერიოდამდე. *ქ. ქაჩეიშვილი*.

ᲬᲧᲚᲘᲡ ᲡᲐᲒᲔᲜᲘᲡ ᲛᲘᲚᲘᲛᲔᲢᲠᲘ, იხ. მი-ლიმეტრი წყლის სვეტისა.

ᲬᲧᲚᲘᲡ ᲡᲘᲮᲘᲡᲢᲔ (ᲡᲘᲮᲐᲛᲔ), წყლის თვისე-ბათა ერთობლიობა, რ-იც განპირობებულია მას-ში Ca^{2+} და Mg^{2+} კათიონების არსებობით. მათი კონცენტრაციათა ჯამი, გამოსახული მმოლ/ლ ან მმოლ/კგ-ით, უწოდებენ საერთო წ. ს-ს. რ-იც იყოფა იხ. კარ-ბონატულ (დროებით) და არაკარბონა-ტულ (მუდმივი). პირველი გამოწვეულია წყალში Ca და Mg ჰიდროკარბონატებით (ისპობა დუღილით), მეორე Ca და Mg სულფატების, ქლორიდების, სილიკატების, ნიტრატებისა და ფოსფატების არსებობით. განასხვავებენ რბილ (საერთო სიხისტე ნაკ-ლებია 2 მმოლ/ლ), საშ. სიხისტის (2—10 მმოლ/ლ) და ხისტ (საერთო სიხისტე მეტია 10 მმოლ/ლ) წყალს. ხისტი წყლის გამოყენება იწვევს საქვაბეებისა და გამაცი-ვებელ ხელსაწყოებში მინადუღის წარმოქ-მნას, საპნის გადახარჯვას და ა. შ. იხ. აგრეთვე წყალმომზადება.

ᲬᲧᲚᲘᲡ ᲡᲛᲘᲡ ᲠᲔᲟᲘᲛᲘ ადამიანი-სა, წ. ს. რ-ის სწორი დაცვა უზრუნ-ველყოფს ნორმალურ მარილწყლოვან ცვლას, ქმნის ხელსაყრელ პირობებს ორ-განიზმის ცხოველმოქმედებისათვის. წყლის ჭარბმა ან ჭარბი სმა ცუდად მოქმედებს საჭმლის მონელების პროცესზე, ზედმე-ტად ტვირთავს გულ-სისხლძარღვთა სის-ტემას და თირკმლებს, აძლიერებს თირკმ-ლებით და საოფლე ჯირკვლებით ორგა-ნიზმისათვის აუცილებელი ნივთიერებე-ბის (მაგ., სუფრის მარილის) გამოყოფას. დიდი რაოდენობით წყლის ერთჯერადი მიღება აძნელებს კუჭის მუშაობას. ზოგჯერ იწვევს კუჭში წყლის არა-საკმარისი რაოდენობით მიღებისას სხეუ-ლის ტემპ-რა მატულობს, მადა და სუნთქვა გაძნელებულია, შრომისუნარიანობა — და-ქვეითებული, ორგანიზმის გაუწყლოება შეიძლება უფრო მძიმე შედეგს მოჰყვეს. დღე-ღამეში წყლის მიღ. რაოდენობა, რ-იც აუცილებელია ორგანიზმის მარილ-წყლოვანი ბალანსის შესანარჩუნებლად (ე. წ. სმის ნორმა), დამოკიდებულია კლიმ. პირობებზე, ასაკზე, შრომის ხასი-ათსა და სიმძიმეზე. სსრკ შუა სარტყლის მოსახლეობისათვის წყლის რაოდენობა მინიმ. ვიზ. დატვირთვისას დღე-ღამეში შეადგენს 2,5 ლ, საშ. სიმძიმის დატვირ-თვისას — 4 ლ-მდე; შუა აზიის კლიმ. პირობებში, შესაბამისად — 3,5 და 5 ლ. სუფთა ჰაერზე მძიმე სამუშაოს შესრულე-ბისას — 6,5 ლ-მდე. ცხელსისხლიანი ქვეყ-ნების მცხოვრებთათვის უმჯობესია წყლის სმა მხოლოდ ჭამის შემდეგ. წყურვილის მოსაკლავად კარგია ჩაი, ოღონდ მარილია-ნი წყალი, ხილის, ბოსტნეულის წვენი, ცხელ კლიმ. სარტყლებში წ. ს. რ. ითვა-ლისწინებს წყლის სმას მხოლოდ ჭამის ან შესვენების შემდეგ. ძლიერი სიცხის დროს — ჭარბი წყლის გამოყოფის წინ დიდი რაოდენობით დაკლების (მაგ., ვარჯიშის, ორთქლის აბაზანის შემდეგ) უმჯობესია წყლის სმ. პატარ-პატარა ულუფებით.

ᲬᲧᲚᲘᲡ ᲡᲣᲠᲘ (Hydrocharis), მცენარეთა გვარი წყლისსურისებრთა ოჯახისა. წყლის ზედაპირზე მოტივტივე პატარა ბალახებია ერთსქესიანი ყვავილებით. მრავალდებიან, იყოფარებიან მოზამთრე კვირტებს, რ-ებიც შემოდგომით ფსკერზე იძირება, გაზაფხულზე წყლის ზედაპირ-ზე ამოტივტივდება და მათგან ახ. მცენა-რეები ვითარდება. კვირტებს ლოქორწილისა გარსი აქვს. აღმოსავლეთ ევროპის ტბებში და სხვა წყალსატევებში გავრცელე-ბულია წ. ს-ს 2 სახეობა, რ-თაც გავრცე-ლებულია ევრაზიის დაბლობებსა და მთი-ის მტკნარ წყლებში. საქართველოში იშ-ვიათად გვხვდება ჩვეულებრივი წ. ს. (H. morsus-ranae). *გ. ქობულაძე.*

ᲬᲧᲚᲘᲡᲡᲣᲠᲘᲡᲔᲑᲠᲗᲐ (Hydrocharitaceae), ერთლებნიან მცენარეთა ოჯახი. წყლის მრავალწლოვანი ბალახებია. მტკნარი წყლის სახეობების დამტვერვა ხშირად წყლის ზედაპირზე ხდება, ზღვის სა-ხეობებისა — წყალში. ოჯახში 15 გვარია (100-მდე სახეობა); გავრცელებულია ტროპ., სუბტროპ. და ზომიერი ჰავის ქვეყ-ნებში. ინდ. და წყნარი ოკეანის, იშვია-თად ატლანტიკის სანაპიროებზე ალაგ-ალაგ ზოგი გვარის (Enhalus, Thalassia, Halophila) სახეობები წყალქვეშ მაღ-ლებს ქმნის. სსრკ-ში გვხვდება 6 გვარის

წყლის სამყურა: ა—ფოთ-ლის სიგრძეზე ჭრილი; ბ—გამონაზარდი

წყლის სური, ჩვეულებრივი წყლის სური: ა—მოზ. მცირე კვირტი

წყლის რესურსების ბალანსური შეფასება

ბალანსის ელემენტები (წყლის რესურსების წყაროები)	მთელი ხმელეთი: მოცულობა (კმ³)	მთელი ხმელეთი: ფენა (მმ)	სსრკ: მოცულობა (კმ³)	სსრკ: ფენა (მმ)
ატმოსფერული ნალექები	109400	730	10960	500
მდინარის მთელი ჩამონადენი	38150	260	4350	198
მიწისქვეშა ჩამონადენი	12000*	81	1020*	46
ზედაპირული (წყალმოვარდნის) ჩამონადენი	26150	179	3330	152
ტერიტორიის საერთო დანესტიანება	83250	551	7630	348
აორთქლება	72400	470	6610	302

* მდინარის სტაბილური ჩამონადენი (ტბებითა და წყალსაცავებით მოწესრიგებულ ჩამონადენთან ერთად) მთელ ხმელეთზე უდრის 14000 კმ³, სსრკ ტერიტორიაზე—1300 კმ³

წყლის წიწმატი ა—ყვავილი, ბ—ნაყოფი

7 სახეობა, საქართველოში — 3 გვარის 3 სახეობა. მათგან 2 მეტად იშვიათია. Elodea დეია გზაფშოლილია საშხრ. ამერიკიდან, ნაპოვნია სოხ მიდამოებში, ხოლო Vallisneria spiralis —ბეშუმიის ტბაში. ზოგ სახეობას აკვარიუმში აშენებენ.
ა. ქოჩქოიძე.

წყლის ტრანსპორტი, იხ. სტ. საზღვაო ტრანსპორტი, სამდინარო ტრანსპორტი.

წყლის ფონდი სახელმწიფო, სსრკ-ში წყლის ობიექტები — მდინარეები, ტბები, წყალსაცავები, არხები, გუბურები და სხვა მიწისზედა წყალსატევები, აგრეთვე მიწისქვეშა წყლები და მყინვარები, სსრკ შიდა ზღვები და შიდა ზღვის წყლები, სსრკ ტერიტორიული წყლები (ტერიტორიული ზღვა) (სსრკ და მოკავშირე რესპუბლიკების წყლის კანონმდებლობის საფუძვლები, 1970, მ. 4). წ. ფ. ითვლება საერთო-სახ. კუთვნილებად და მხოლოდ და მხოლოდ სახელმწიფოს საკუთრებაა. წ ფ-ის ობიექტები მოსახლეობას, საწარმოებს, დაწესებულებებსა და ორგანიზაციებს მხოლოდ სარგებლობისათვის ეძლევა (იხ. წყალსარგებლობა). წ ფ-ის ალმაიცხადად შემოიღებულია წყლის კადასტრი, რ-იც მოიცავს წყლის რაოდენობრივ და თვისებრივ დახასიათებას და მონაცემებს იმის შესახებ, თუ რამდენადაა ისინი გამოყენებული, აგრეთვე წყალსარგებლობის სახელმწიფო რეგისტრაციას წ. ფ-ებს განაგებენ სსრკ. მოკავშირე რესპუბლიკებისა და ადგილ. ორგანოები თავიანთი კომპეტენციების ფარგლებში წყლის უკანონოდ განკარგვა-სარგებლობისა თუ სხვათა დარღვევისათვის მოქალაქეები და თანამდებობის პირები პასუხს აგებენ დადგენილი წესით

წყლის ცხოველები, ჰიდრობიონტები, ცხოველები, რომლებიც მთელი სიცოცხლის განმავლობაში წყალში ცხოვრობენ. წყლის სიმკვრივე განაპირობებს წყლის მრავალი ცხოველის მოძრაობის უნარს წამწამებისა და შოლტების მეშვეობით. წყლის სიმკვრივითვე განპირობებული პლანქტონის არსებობა. მხოლოდ წ. ც-ს შორის გვხვდებიან მიმაგრებული ფორმები. წ ც-ის უმრავლესობას ახასიათებს გარეგანი განაყოფიერება. გაყოფისა და დაკვირტვით გამრავლება მხოლოდ მათთვისაა დამახასიათებელი სუნთქვის ღაყუჩებით ან მთელი სხეულის ზედაპირით

წ. ც. იყოფიან ორ ჯგუფად: ზღვისა და მტკნარი წყლის ცხოველებად. ცნობილია, რომ სიცოცხლე დედამიწაზე ჩაისახა უძველეს ზღვებში. მაგრამ იქ ცხოველებმა ვერ გასცდა, რაც ალბათ ძანგბადის ნაკლებობით (30-ჯერ ნაკლებია, ვიდრე ჰაერში) იყო განპირობებული. წყალში მობინადრე უმაღლესი ცხოველები (ვეშაპები, სირენები, ფარფლფეხიანები, კუები, გველები და სხვ.) წყალში მეორეულად არიან გადასულნი

წყლის წიწმატი (Nasturtium officinale). მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარე ჯვაროსანთა ოჯახისა ფრთისებრ დაყოფილი ფოთლები და წვრილი თეთრი ყვავილები აქვს. იზრდება დას. ევროპაში, ჩრდ. ამერიკაში, დას. აზიაში, კავკასიაში (მ შ თითქმის მთელ საქართველოში) და შუა აზიაში, მდ-ებისა და არხების ნაპირებზე, ზღვის სანაპიროზე, ჭაობებში. ნორჩ ყლორტებსა და ფოთლებს (ზოგჯერ თესლსაც) საკვებად იყენებენ.

წყლის ხაზაში, დროის გარკვეულ ერთეულში ნაკადის განივკვეთში (ცოცხალ კვეთში) გამავალი წყლის მოცულობა (რეგულირდება $მ^3$/წმ); წ ხ მდინარის რეჟიმისა და წყლის რესურსების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მახასიათებელია. წ. ხ-ის შეცვლასთან ერთად იცვლება მდინარის დონე, სიღრმე, დინების სიჩქარე და სხვ.

წყლული (ulcus), კანის ან ლორწოვანი გარსის დეფექტი, რ-იც ვითარდება ქსოვილის კვდომის დროს; ხშირად აქვს ქრონ. მიმდინარეობა, შეხორცებისაკენ მიდრეკილების გარეშე (მაგ., კანის ტროფიკული წყლული). წ-ის გაჩენის მიზეზი შეიძლება იყოს ნაწლავების მექან. (ჭრილობა, ნაწოლა), ტემპ-რული, ქიმ. და სხვ. ზემოქმედება კანზე, აგრეთვე ნერვული ტროფიკის მოშლა, ინფექცია (ტუბერკულოზი, ათაშანგი, კეთრი, კანის ლეიშმანიოზი და სხვ.), სიმსივნის დაშლა და ა.შ. წ-ის განვითარებას ხელს უწყობს ნივთიერებათა ცვლის მოშლა (მაგ., შაქრიანი დიაბეტი), ქრონ. ინტოქსიკაცია, ვიტამინების უკმარისობა, ენდოკრინული მოშლილობანი, ორგანიზმის დაუძლურება. წ. შეიძლება იყოს სხვადასხვა ფორმის, სიდიდისა და სიღრმის (ღრმა წ. სახიფათოა, შეიძლება დაზიანდეს სისხლძარღვის კედელი, დაიწყოს სისხლის დენა). კარგი მიმდინარეობის დროს, როდესაც ძირში ჯანსაღი რეგენერაციის მოვლენები, წ ხორცდება, თუმცა შემდგომ შესაძლებელია რეციდივი კუჭ-ნაწლავის ლორწოვანი გარსის წ-ის შესახებ იხ. სტ. წყლულოვანი დაავადება.

წყლულოვანი დაავადება კუჭისა და თორმეტგოჯა ნაწლავის ქრონიკული დაავადება, ალამიანის ქრონიკული, ციკლურად მიმდინარე დაავადება, რ-საც ახასიათებს წყლულების გაჩენა კუჭისა და თორმეტგოჯა ნაწლავის ლორწოვან გარსზე 1829 ცალკე ნოზოლოგიურ ერთეულად გამოყო ფრანგმა ექიმმა ჟ კრიუველიემ. დაავადების განვითარების საყოველთაოდ აღიარებული თეორია არ არსებობს. მისი გაჩენის ფაქტორებად ითვლება ნერვულ-ფსიქიკურ დაძაბვას, უარყოფით ემოციებს, სტრესს, ქრონ ინტოქსიკაციას (თამბაქო, ალკოჰოლი), ხმაურს, ჰაერის გაბინძურებას, ცხოვრების რიტმისა და საკვების ხასიათის შეცვლას, არარეგულარულ კვებას და სხვა მავნე ფაქტორს. ზოგჯერ წყლულის გაჩენას წინ უსწრებს გასტრიტი. წ. დ-ს პაროდული, სეზონური ხასიათი აქვს. ჩვეულებრივ მწვავდება ზაფხულ-შემოდგომაზე. ავადდებიან ყველა ასაკში, უფრო ხშირად 25—50 წლის მამაკაცები ავადმყოფების უმრავლესობას კუჭის წვენის მჟავიანობა მომატებული აქვს, ზოგჯერ (კუჭის წყლულის დროს) — ნორმალური ან დაქვეითებული წ. დ-ს ახასიათებს საჭმლის მიღებასთან დაკავშირებული ტკივილი, რ-იც იწყება კუჭის წყლულის დროს საჭმლის მიღებიდან 1/2—1 სთ , თორმეტგოჯა ნაწლავის წყლულის დროს კი 3—4 სთ შემდეგ. ზოგჯერ ტკივილი ღამით, უზმოზე („მშიერი" ტკივილი), რაც საკვების მიღების შემდეგ გაივლის ხოლმე არის შემთხვევები, როდესაც ტკივილი საერთოდ არ არის გამოხატული („მუნჯი" წყლული) და დაავადება მხოლოდ რაიმე გართულებით ვლინდება. ტკივილს იწვევს (ან აძლიერებს) მლაშე, ცხარე, ქონიანი საკვები, ხორცის კონცენტრირებული ნახარში, ალკოჰოლი; ტკივილს შეიძლება დაერთოს გულძმარვა, ბოყინი, გულისრევა, პირღებინება და სხვ.

წ. დ-ის გართულებაა წყლულის მეზობელ ორგანოებში—პანკრეასში, ღვიძლში, ნაღვლის ბუშტში ჩაღწევა (პენეტრაცია); წყლულის გახვრეტა (პერფორაცია), რასაც მოსდევს უეცარი მწვავე („ხანჯლისებური") ტკივილი და შემდეგ პერიტონიტის განვითარება მისდევს; კუჭიდან სისხლის დენა, რასაც ახასიათებს უეცარი სისუსტე, ცნობიერების დაკარგვა, სისხლიანი პირღებინება, შავი განავალი, მწვავე ანემია და სხვ.; კუჭის გასავლისა და თორმეტგოჯა ნაწლავის ნაწიბუროვანი შევიწროება. კუჭის წყლულის ავთვისებიანი გადაგვარება. დიაგნოზის დასადგენად მიმართავენ რენტგენოლოგიურ გამოკვლევას, ენდოსკოპიას და სხვ. მკურნალობა: გამწვავების პერიოდში კონსერვატიული — დიეტა; მედიკამენტური, ფიზიოთერაპიული, სანატორიულ-კურორტული მკურნალობა გახანგრძლივებული და არაეფექტური ხანგრძლივი კონსერვ. მკურნალობის დროს — ქირურგ. ოპერაცია; წყლულის გახვრეტის ან მეორეული სისხლდენის შემთხვევაში — სასწრაფო ოპერაცია. პროფილაქტიკა: შრომის, ცხოვრებისა და კვების რეჟიმის მოწესრიგება, თამბაქოსა და ალკოჰოლის აკრძალვა, გასტრიტების დროული მკურნალობა.

ლიტ.: Шалимов А. А., Саенко В. Ф., Хирургия желудка и двенадцатиперстной кишки, К., 1972. ი. მოკვლიშვილი.

წყნარეთი, სოფელი თეთრი წყაროს რ-ნში (მდინარის სოფსაბში), მდ. ხრამის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 1125 მ, თეთრი წყაროდან 23 კმ. გარსის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა, რვაწლ. სკოლა სოფ. დმანისში (18 კმ).

წყნარი ოკეანის საერთაშორისო წელი, მზის აქტიურობასა და მასთან დაკავშირებულ გეოფიზიკურ მოვლენებზე დაკვირვების და კვლევის ურთიერთშეთანხმებული საერთაშ. პროგრამა, რ-იც ხორციელდება მზის მოქმედების მინიმუმის, ე. წ. „წყნარი მზის" დროს, 1964—65 ჩატარებული წ. მ. ს. წ-ის კვლევაში მონაწილეობდა 70-ზე მეტი ქვეყანა. დაკვირვება ტარდებოდა დედამიწის ზედაპირზე, გამართულ რაკეტებში მაღალ სიმაღლეზე, აგრეთვე ხელოვნურ თანამგზავრებსა და კოსმოსურ რაკეტებზე. კვლევის ხელმძღვანელობდა სამეცნ. კავშირების საერთაშ. საბჭოს სპეც. კომიტეტი. წ. მ. ს. წ-ის დაკვირვებათა შედეგები ინახება მონაცემების მსოფლიო ცენტრებში (ერთი მათგანი მოსკოვში — სსრკ მეცნ აკად. საკავშირო გეოფიზ. კომიტეტთან). წ. მ. ს. წ-ის მონაცემების საერთაშ. გეოფიზიკური წლის (1957—58) მონაცემებთან შედარების დროს გამოვლინდა დედამიწისა და მზის მოვლენების ცვლის კავშირი მზის მოქმედების ციკლებთან. საერთაშ. გეოფიზ. წლის შემდეგ შეჯამდა 1967 წ. მ. ს. წ-ის შემაჯამებელ საერთაშ. სიმპოზიუმზე ლონდონში.

წყნარი ოკეანე, დედამიწის უდიდესი და უღრმესი ოკეანე. მდებარეობს ევრაზიისა და ავსტრალიის (დას.), ჩრდ. ამერიკისა და სამხრ. ამერიკის (აღმ.) და ანტარქტიდის (სამხრ.) შორის. ჩრდილოეთის ყინულოვანი ოკეანისაგან გამოყოფილია ბერინგის სრუტით, ინდოეთის ოკეანისაგან საზღვარი გადის მალაკის სრუტის ჩრდ. ნაპირზე, გაივლის კ. სუმატრის დას. ნაპირს, კ-ების იავის, ტიმორისა და ახალი გვინეის სამხრ. ნაპირებს, ავსტრალიისა და კ. ტასმანიის აღმ. ნაპირს და წყალგამყოფის მერიდიანით უერთდება ოკეანის ნაპირს (ანტარქტიდა), ატლანტის ოკეანისგან საზღვარი გადის ჩარლზის კონცხიდან (ცეცხლოვანი მიწა) ანტარქტიდის ნახევარკუნძულამდე. წ. ო. ჩრდ-იდან სამხრ-კენ გადაჭიმულია 15,8 ათ. კმ-ზე, აღმ-იდან დას-კენ — 19,5 ათ. კმ-ზე. ფართ. ზღვებთან ერთად 178,68 მლნ. $კმ^2$, საშ. სიღრმე 3 976 მ, მაქს. სიღრმე — 11022 მ. წყლის მოცულობა 710,36 მლნ. $კმ^3$.

ფიზიკურ-გეოგრაფიული ნარკვევი. წ. ო-ის ზღვებია: ბერინგის, ოხოტის, იაპონიის, აღმ. ჩინეთის, ყვითელი, სამხრ. ჩინეთის, იაპონიის შიგა, სულუს, სულავესის, მოლუკის, სერამის, ბანდის, ფლორესის, იავის, სავუს, ნაორელნის, ტასმანის, როსის, ამუნდსენის, ბელინსჰაუზენისა და ნაწილობრივ დასავლეთის ზღვა — კალიფორნიის ყურე. წ. ო-ში დაახლ. 10 ათ. კუნძულია (I ადგილზეა ოკეანეებს შორის ფართ. დაახლ 3,6 მლნ. $კმ^2$). ოკეანის კიდეებზე განლაგებულია მნიშვნელოვანი არქიპელაგები და კუნძულთა ჯგუფები — ალეუტის, კურილის, სახალინის, იაპონიის, ფი-

ლიპინის, მოლუკის, ზონდის, ფიჯის, ტონგის, ახალი ზელანდიისა და სხვ. ღია ოკეანეში არის მარკიზის, ჰავაის, საზოგადოების, სამოის, გალაპაგოსისა და სხვა კ-ებზე. ბევრია მარჯნისა და ვულკ. წარმოშობის კ-ები (მარშალის, გილბერტის, ტოკელაუ, ფენიქსი, ტუამოტუ და სხვ.), აგრეთვე აზვირთებული რიფები — მარკუსი, უეიკი, ნაურუ, ოუშენი, ტონგატაპუ და სხვ. წ. ო-ის ნაპირები უმთავრესად მთაგორიანი და აბრაზიულია, ტროპ. ზონაში — მარჯნიანი, ანტარქტიდის ნაპირები თითქმის მთლიანად შელფური მყინვარებითაა წარმოქმნილი.

ფსკერის რელიეფი და გეოლოგიური აგებულება. კონტინენტის წყალქვეშა კიდე, რ-იც წ. ო-ს გარს ეკვრის, გამოირჩევა რთული აგებულებითა და რელიეფის მრავალფეროვნებით. შელფის სიგანე რამდენიმე ათეული კმ-იდან (ამერიკის ნაპირები) 700—800 კმ-მდეა (ბერინგის, აღმ.-ჩინეთისა და სამხრ.-ჩინეთის ზღვები). ხოლო კონტინენტური კალთა 150—500 მ სიღრმიდან იწყება. კონტინენტური კალთა ციცაბოა და დანაწევრებულია ღრმა კანიონებით. წ. ო-ის ჩრდ. და დას. პერიფერიაში, ალასკის ნ-კ-იდან ახალ ზელანდიამდე განლაგებულია განაპირა ზღვების, კუნძულთა რკალებისა და ღრმა ზღვის ღარების სისტემა, რ-იც ქმნის თანამედროვე გეოსინკლინურ წყნაროკეანურ სარტყელს. ამ ნაწილისათვის დამახასიათებელია უაღრესად კონტრასტული რელიეფი, აქტ. ვულკანიზმი, ინტენს. სეისმურობა. აქ არის განლაგებული ღრმა ზღვის ღრმულები: ალეუტის (7822 მ), კურილ-კამჩატკის (9717 მ), იაპონიის (8412 მ), იძუ-ოგასავარის (ბონინის) (9810 მ), მარიანის (11 022 მ), ფილიპინის (10 265 მ). კალიფორნიის ნ-კ-ის ცენტრ. და სამხრ. ამერიკის ნაპირებთანაა: პერუს (6601 მ), ჩილეს (8180 მ) და ცენტრ. ამერიკის (6639 მ) ღრმა ზღვის ღარები. ღარების გასწვრივ გადის ე. წ. ანდეზიტური ხაზი — ანდეზიტური ვულკანიზმის გავრცელების საზღვარი.

ოკეანის სავალი წარმოადგენს ერთმანეთისაგან დიდი შემაღლებებით გამოყოფილ ქვაბულებს (სიღრმე 4000—7000 მ), რ-თაც უმთავრესად ბორცვიანი ფსკერი აქვს. წ. ო-ის ფიზიკური სტრუქტურული ერთეულია აღმოსავლეთ წყნაროკეანური ამაღლება, რ-იც შუაოკეანური ქედების სისტემაში შედის. ოკეანის სავალის ბევრი შემაღლება წარმოადგენს ვულკ. მთებსა და ქედებს, რ-თა შორის უდიდესია ჰავაის კ-ები მოქმედი ვულკანებით. ფსკერული ნალექები მჭიდროდაა დაკავშირებული ტერიტორიის კასხიდან და რელიეფის თავისებურებებთან. ტერიგენული ნატანი მასალა (ქვიშები, ალევროლიტები) და თიხოვანი ნალექები უმთავრესად განვითარებულია კონტინენტების წყალქვეშა კიდეზე, ზღვის ქვაბულებსა და ღრმა ზღვის ღარებში; ფსკერის დიდ ფართობზე გავრცელებულია რკინა-მანგანუმის კონკრეციები, რ-ებიც დიდი რაოდენობით შეიცავენ სპილენძს, ნიკელსა და კობალტს, შელფსა და წყალქვეშა მთებზე — ფოსფორიტებს. წარმოებს ნავთობისა და აირის მოპოვება; ალასკასთან (კუკის ყურეში), იაპ., სამხრ. ჩინეთის, იავისა და ტასმანის ზღვის ფსკერზე იღებენ ნავთობს. მიმდინარეობს ძვირფასი მინერალების ძიება.

ჰავა. წ. ო-ის განვრცობა განსაზღვრავს ჰავის მრავალფეროვნებას. ცენტრ. ნაწილის ეკვატორული ჰავა ჩრდ.-ით თანდათან გადადის სუბარქტიკულ, ხოლო სამხრ.-ით — ანტარქტიკულ ჰავაში. ატმოსფეროს ცირკულაციას წ. ო-ის ზედაპირზე უმთავრესად განაპირობებს ატმ. წნევის ძირითადი არეები — ალეუტის მინიმუმი, ჩრდილოწყნაროკეანური, სამხრეთწყნაროკეანური და ანტარქტიკული მაქსიმუმები. ატმ. მოქმედების დასახელებული ცენტრების ურთიერთმოქმედება განაპირობებს მუდმივი ქარების, კერძოდ ჩრდ.-აღმოსავლეთისა და სამხრ.-აღმოსავლეთის პასატების არსებობას შესაბამისად ჩრდ. და სამხრ. ნახევარსფეროს ტროპ. და სუბტროპ. ზონებში და ძლიერ დასავლეთის ქარებს ზომიერ განედებში. განსაკუთრებით ძლიერი ქარები იცის სამხრ. ზომიერ განედებში, სადაც შტორმების განმეორებადობა 25—35%-ს შეადგენს. ტროპ. სარტყლის დას. ნაწილში ხშირია ტაიფუნები. წ. ო-ის ჩრდ.-დას. ნაწილს ახასიათებს ატმოსფეროს მუსონური ცირკულაცია. თებ-ში ჰაერის საშ. ტემპ-რა ეცემა 26—27°C-იდან ეკვატორთან, —20°C-მდე ბერინგის სრუტის მიდამოებში და —10°C-მდე ანტარქტიდის ნაპირებთან. აგვ-ში, შესაბამისად, 26—28°C-იდან 6—8 და —25°C-მდე. ნალექები ეკვატორთან 3000 მმ წელიწადში, ზომიერ განედებში — 1000 მმ (დას. ნაწილში) და 2000—3000 მმ (აღმ. ნაწილში); ნალექების სიმცირით გამოირჩევა მაღალი წნევის სუბტროპ. არეების აღმ. პერიფერია (100—200 მმ). ზომიერ განედებში ხშირია ნისლიანობა, განსაკუთრებით — კურილის კ-ებზე.

ჰიდროლოგიური რეჟიმი. ატმ. ცირკულაციის ზეგავლენით წ. ო-ის ზედაპირული დინებები ტროპ. და სუბტროპ. განედებში გამოიყენის ანტიციკლონურ, ხოლო ჩრდილოეთის ზომიერ და სამხრეთის მაღალ განედებში — ციკლონურ ბრუნვას. ოკეანის ჩრდ. ნაწილში წყლის ცირკულაციაში ჩაბმულია ჩრდილოპასატური თბილი დინებები; კუროსიოს და ჩრდილოწყნაროკეანური და კალიფორნიის ცივი დინება. ჩრდილოეთის ზომიერ განედებში დას-ით ბატონობს კურილის ცივი დინება, აღმ. ნაწილში ალასკის თბილი დინება. ოკეანის სამხრ. ნაწილში ანტიციკლონურ ცირკულაციაში ჩაბმულია სამხრეთპასატური და აღმ. ავსტრალიის თბილი დინებები, სამხრეთწყნაროკეანური და პერუს ცივი დინებები.

წ. ო-ის ზედაპირზე წყლის საშ. ტემპ-რა (19,37°C) 2°C-ით უფრო მაღალია, ვიდრე ატლანტისა და ინდოეთის ოკეანეებში. წყლის საშ. ტემპ-რა ზედაპირზე თებ-ში იცვლება 26—29°C-იდან ეკვატორთან —0,5, —1°C-მდე ჩრდ. და სამხრ. ნაწილებში, აგვ-ში ეკვატორთან ტემპ-რა უდრის 25—29°C, ბერინგის სრუტეში 5—8°C, სამხრ. ნაწილში —0,5, —1°C. წყლის მარილიანობა მაღალია სუბტროპ. განედებში — 35,5—36,5‰, ეკვატორთან 34,5‰ და უფრო დაბალი, ხოლო ჩრდ. და სამხრ. მაღალ განედებში 32,0—33,5‰-მდე ეცემა. წყლის სიმკვრივე ზედაპირზე თანდათან მატულობს 1,021 კგ/მ³-იდან ეკვატორზე 1,027 კგ/მ³-მდე მაღალ განედებში. მოქცევის სიმაღლე ალასკის ყურეში 5,4 მ, ოხოტის ზღვის პენჟინის ყურეში 12,9 მ, სოლომონის კ-ებთან და ახალ გვინეასთან 2,5 მ. წ. ო-თვის დამახასიათებელია ცუნამი. იყინება წ. ო-ის ჩრდ.-დას. ზღვები (ბერინგის, ოხოტის, იაპონიისა და ყვითელი), ალასკის ყურე და ანტარქტიდის ნაპირი, ბევრი აისბერგია როსის ზღვაში, ზოგი მათგანი ს. გ. 46—48°-მდეც აღწევს.

მცენარეულობა და ცხოველთა სამყარო მეტად მრავალფეროვანია. მცენარეული სიცოცხლე გავრცელებულია წყლის ზედა 200 მ-იან ფენაში. ცხოველები და ბაქტერიები ყველგან გვხვდება, ოკეანის ფსკერზედაც. სიცოცხლე ყველაზე მეტად გავრცელებულია შელფზე და თბილ სანაპირო ზოლში. პლანქტონისა და წყალმცენარეების სიუხვე განაპირობებს ცხოველთა სამყაროს მრავალფეროვნებას და სიმრავლეს. ტროპ. განედებში 2000-ზე მეტი სახეობის თევზია, ხოლო საბჭ. შორეული აღმოსავლეთის ზღვებში — 800-მდე. სადაც აგრეთვე ზღვის ძუძუმწოვრების 35 სახეობა გვხვდება. სარეწაო მნიშვნელობა აქვს ძუძუმწოვართაგან კაშალოტს, ვეშაპს და სხვ., უხერხემლოთაგან — კიბორჩხალებს, ხამანწკასა და სხვ., თევზებიდან შორეულ აღმოსავლურ ორაგულს, ქაშაყებრებს, ქაშაყს, თინუსისმაგვარს, კამბალას, სარდინს, საირას, ცირთუნზას, მინტაის, ქორჭილას, სკუმბრიას და სხვ.

წ. ო-ის კვლევის ისტორია სამ პერიოდად იყოფა. I პერიოდი უძველესი დროიდან XIX ს-მდე გრძელდება. ამ პერიოდში ძირითადად დადგინდა ოკეანის საზღვრები და მისი კავშირი სხვა ოკეანეებთან. ამ საქმეში დიდი წვლილი შეიტანეს ფ. მაგელანმა, ა. ტასმანმა, ს. დეჟნიოვმა, ვ. ბერინგმა, ა. ჩირიკოვმა, ჯ. კუკმა და სხვა მოგზაურებმა. II პერიოდი დაიწყო პირველი რუს. დედამიწის ირგვლივ მოგზაურობით (ი. კრუზენშტერნი, ი. ლისიანსკი, 1803—1806). შეისწავლეს წყლის ფიზ. თვისებები, ფსკერის რელიეფი, ჩატარდა პირველი დაკვირვება ფსკერულ ნალექებზე. III პერიოდი XIX ს. 70-იანი წლებიდან დღემდე გრძელდება. ამ პერიოდში მიმდინარეობს ოკეანის კომპლ. კვლევა. შეიქმნა ოკეანის შემსწავლელი ეროვნ. და საერთაშ. კომისიები, შეისწავლეს ოკეანის ფსკერის გეოლოგიას, სასარგებლო წიაღისეულს, წყლის დინამიკას და ატმ. ცირკულაციის ზემოქმედებას ოკეანის ზედაპირზე. აღსანიშნავია რუს., დიდი ბრიტ., იაპ., აშშ-ის ოკეანოგრაფიული ექსპედიციები. ომისშემდგომ პერიოდში წ. ო-ის კვლევაში დიდი წვლილი შეიტანეს საბჭოთა ექსპედიციებმა (იხ. აგრ. ოკეანე).

ეკონომიკურ-გეოგრაფიული ნარკვევი. წ. ო-ის მიმდებარე კონტინენტის სანაპირო რ-ნებსა და კ-ებზე ცხოვრობს მსოფლიოს მოსახლ. თითქმის ნახევარი. წ. ო-ში თავმოყრილია ბუნებრივი რესურსების უმდიდრესი მარაგი, და მინერ. მარაგი, მასზე გადის მსოფლიოს ყველაზე დიდი სატრანსპ. ხაზები, მასზე მოდის საოკეანო თევზჭერის ყველაზე მნიშვნელოვანი წილი. წ. ო-ის აუზის ქვეყნებში მიმდინარეობს ნავთობისა და აირის, ქვანახშირის, ბოქსიტის, რკინის მადნის, მანგანუმის, ქრომიტების, სპილენძის მადნის, კალის, პოლიმეტალური მადნების, ვოლფრამის, ნიკელის, კობალტის, გოგირდისა და იშვიათი მიწისა და რადიოაქტიური ელემენტების დიდი რაოდენობით მოპოვება. წ. ო-ის ქვეყნები დიდი რაოდენობით აწარმოებენ წიწვოვანი და სხვა ძვირფასი ჯიშების მერქანს, ქინაქინის ქერქს, რ-თა შორის და დამზადება ძირითადად ინდონეზიასა და ფილიპინებზე ხდება; მნიშვნელოვანი რაოდენობით აწარმოებენ ქოქოსისა და ზეთის პალმის, ჰევეებრივი კაუჩუკის პროდუქციას, არაქისს, სოიას, შაქრის ლერწამს, ბრინჯს, ხორბალს, ბამბას. მეცხოველეობის პროდუქციის (ხორცი, მატყლი, კარაქი) მნიშვნელოვანი ნაწილი მსოფლიო ბაზარზე შედის ავსტრალიიდან და ახალი ზელანდიიდან. II მსოფლიო ომის (1939—45) შემდეგ წ. ო-ის ქვეყნების ხვ. წ. მსოფლიო სამრეწველო წარმოებაში კიდევ უფრო მეტად გაიზარდა. დიდი სამრეწვ. პოტენციალი აქვს იაპონიას, აშშ-ის დას. სამრეწვ. რ-ნს. სსრკ-ის წ. ო-ის სანაპირო — შორეული აღმოსავლეთის ეკონ. რ-ნი — ქვეყნის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ეკონ. რ-ნია.

ტრანსოკეანური გზები ერთმანეთთან აკავშირებს აზიას, ამერიკას და ავსტრალიას. წ. ო-ის სანაპირო წყლებში მიმდინარეობს როგორც საერთაშ., ისე საკაბოტაჟო გადაზიდვები; ტვირთბრუნვაში ძირითადია ნავთობი (ინდოეთის ოკეანიდან, ინდონეზიიდან), ხე-ტყე (ინდონეზიიდან, კანადიდან, სსრკ-იდან, აშშ-იდან), რკინის მადანი (ავსტრალიიდან, კანადიდან, ტაილანდიდან), სხვ. სახ. და ქვე-ბის პროდუქტები (აშშ-იდან, ავსტრალიიდან, კანადიდან, ინდონეზიიდან). ტვირთბრუნვის დიდი ნაწილი მოდის იაპონიაზე.

რ-ის მრავალი ინდუსტრ. ცენტრი Წ. ო-ის დაკავშირებული ნავსადგურია (ტოკიო, კავასაკი, ოსაკა, ნაგასაკი, სასებო, ტობა და სხვ.). მაპოერი გზები ძირითადად მგზავრების გადაყვანას ემსახურება. ავიახაზები უმთავრესად გადის ოკეანის ჩრდ. და ცენტრ. რ-ნებში. Წ. ო-ის ფსკერზე გაყვანილია სატელეფონო და სატელეგრაფო კაბელები.

თევზჭერა და საზღვაო რეწვა. Წ. ო-ზე მოდის მსოფლიო თევზჭერის თითქმის 1/2. იგი I ადგილზეა ყოველწლიურად დაჭერილი თევზისა და ზღვის სხვა სარეწი ცხოველების რაოდენობით. თევზი მოიპოვება როგორც ტროპ., ისე ზომიერ სარტყლებში. სარეწაო თევზებია ორაგულისებრნი, ქაშაყისებრნი, ვირთევზასებრნი, ქორჭილასებრნი და კამბალასებრნი. მნიშვნელოვანი წილი მოდის უხერხემლოებზე (კიბორჩხალები, ხამანწკები). ჩრდ. და სამხრ. პოლარულ რ-ნებში მიმდინარეობს ვეშაპის რეწვა. შეზღუდული რაოდენობით ნადირობენ სელაპზე, მორჟზე და ზღვის წავზე. წყალმცენარეებიდან მოიპოვებენ ზღვის კომბოსტოს. თევზჭერის ძირითადი რ-ნებია ჩრდ.-დას. ნაწილი.

რუკა — იხ. ჩანართი, გვ. 144—145.

ᲬᲧᲜᲐᲠᲘ ᲝᲙᲔᲐᲜᲘᲡ ᲙᲐᲛᲞᲐᲜᲘᲔᲑᲘ 1941—45, იაპონიისა და აშშ-ის და მათი მოკავშირეების შეიარაღებულ ძალებს შორის II მსოფლიო ომში (1939—45) წარმოებული საბრძოლო მოქმედებები წყნარ ოკეანეში, ინდოჩინეთში, ბირმასა და ჩინეთში. გამოყოფენ 3 კამპანიას: 1941—42, 1942—43 და 1944—45.

1941—42 კამპანია დაიწყო 1941 წ 7 დეკ. (8 დეკ. ტოკიოს დროით) იაპ. ავიაციის თავდასხმით აშშ-ის წყნარი ოკ. ფლოტზე პერლ-ჰარბორსა და ფილიპინებზე და მისი ჯარების შეჭრით ტაილანდსა და მალაიაში. ბრძოლების შედეგად მკვეთრად შეიცვალა ზღვაზე ძალთა თანაფარდობა იაპ. სასარგებლოდ. იაპ. ჯარებმა ხელში ჩაიგდეს ინგლ. ბაზა ჰონკონგი, შეიჭრნენ ტაილანდში, შეიკავშირეს იგი აშშ-ისა და დიდი ბრიტ. წინააღმდეგ ომში და წარმატებით განახორციელეს მთელი რიგი ოპერაციები: მალაიისა (სინგაპურისა, 1941 წ 8 დეკ.—1942 წ 6 მაისი), ბირმისა (1942 წ 20 იანვ.—20 მაისი), იავისა (1942 წ 18 თებ.—10 მარტი). ჰოლანდ. ინდოეთის ოკუპაციის შედეგად იაპონიამ სტრატეგიული ნედლეულის დიდი მარაგები მიიღო. 1942 იანვ.-ში იაპ. შეიარაღებულმა ძალებმა ხელში ჩაიგდეს კ. ახალი გვინეის დას. და ცენტრ. ნაწილები, ახალი ბრიტანეთი, გილბერტის კ-ები, სოლომონის კ-ების დიდი ნაწილი და სხვ. წყნარი ოკ. ცენტრ. და ჩრდ. ნაწილებში იაპონიამ დაიპყრო ალეუტის კ-ები, იბრძოდა აშშ-ის ბაზის ასაღებად კ. მიდუეიზე, მაგრამ მიდუეისთან (1942 წ 4—5 ივნ.) დამარცხდა. გამარჯვებებმა იაპ. ფლოტს მძიმედ დაუჯდა, დაზარალდა ფლოტიც და ავიაციაც, ხოლო აშშ თანდათან ზრდიდა ძალებს. იაპონია იძულებული გახდა 1942 ივნ. ბოლოს თავდაცვაზე გადასულიყო.

1942—43 კამპანია. 1942 II ნახევარში არც ერთ მხარეს აღარ შესწევდა ძალა დიდი ოპერაციებისათვის და ფრონტის ხაზის გასაუმჯობესებლად კერძო ოპერაციებს აწარმოებდნენ. 1943 ზაფხულში მოკავშირეთა ჯარებს საშუალება მიეცათ შეტევაზე გადასულიყვნენ. გააფთრებული ბრძოლების შედეგად მოკავშირეთა ჯარებმა წლის ბოლოსათვის დაიკავეს გილბერტის, სოლომონისა და ახალი ბრიტანეთის კ-ები, აგრეთვე ახალი გვინეის დას. ნაწილი, დაიბრუნეს ალეუტის კ-ები (ატუ და კისკა). აშშ-მა და დიდმა ბრიტანეთმა თავიანთ სასარგებლოდ შეცვალეს ძალთა თანაფარდობა და ხელთ იგდეს სტრატეგიული ინიციატივა. ამას ხელი შეუწყო აგრეთვე ფაშისტური გერმანიის მარცხმა საბჭ.-გერმ. ფრონტებზე და ფაშისტური იტალიის კაპიტულაციამ.

1944—45 კამპანია. მოკავშირეთა სარდლობის მიერ 1944 გათვალისწინებული იყო სადესანტო ოპერაციების განხორციელება მარშალის, კაროლინის, მარიანის კ-ებისა და კ. ახალი გვინეის ხელში ჩასაგდებად, რათა შექმნილიყო პლაცდარმები და საავიაციო ბაზები უშუალოდ იაპ. ტერიტორიაზე შესატევად. 1944 წ. 17 ოქტ. მოკავშირეთა ჯარებმა დაიწყეს ფილიპინების სადესანტო ოპერაცია, რ-იც მიმდინარეობდა მაისში, მათი გამარჯვებით დამთავრდა (ცალკეული ბრძოლები 15 აგვ.-მდე გრძელდებოდა). ამერ. შეიარაღებულმა ძალებმა 1945 ბრძოლებში გატეხეს იაპ. ჯარების შეუპოვარი წინააღმდეგობა და აიღეს კ-ები იოძიმა (19 თებ.—16 მარტი) და ოკინავა (1 აპრ.—21 ივნ.). თუმცა ამერ. ფლოტმა მნიშვნელოვანი ზარალი განიცადა კამიკაძეთა შეტევებისაგან, იაპონია მაინც არ ნებდებოდა და ემზადებოდა გადამწყვეტი ბრძოლისათვის მეტროპოლიის ტერიტორიაზე. სსრკ-ის ჩაბმამ იაპ. წინააღმდეგ ომში (9 აგვ. 1945) იაპონიას აღარ მისცა ომის გაგრძელების საშუალება. მიუხედავად ამისა, აშშ-ის პრეზიდენტის ჰ. ტრუმენის მითითებით, 1945 წ 6 და 9 აგვ. ამერ. ავიაციამ ატომური ბომბები ჩამოყარა ჰიროსიმასა და ნაგასაკიში, რამაც დიდი ნგრევა და მშვიდობიანი მოსახლ. არნახული მსხვერპლი გამოიწვია. მანჯურიის ოპერაციის (1945) შედეგად საბჭ. ჯარებმა გაანადგურეს იაპ. კვანტუნის არმია და იაპონია იძულებული გახდა 1945 წ 2 სექტ. კაპიტულაცია გამოეცხადებინა.

ლიტ.: История войны на Тихом океане, пер. с япон., т. 1—5, М., 1957—58.

ᲬᲧᲜᲐᲠᲘ ᲝᲙᲔᲐᲜᲘᲡ ᲝᲛᲘ 1864—1866, ომი ესპანეთსა და სამხრეთ ამერიკის ქვეყნებს (პერუ, ჩილე, ეკვადორი, ბოლივია) შორის. ესპანეთმა ლათ. ამერიკაში თავისი ბატონობის აღდგენის მიზნით 1864 აპრ. ომი წამოიწყო პერუს წინააღმდეგ. ესპ. ფლოტმა მიიტაცა პერუს კ-ები ჩინჩა. 1865 წ 25 სექტ. ჩილემ ესპანეთს ომი გამოუცხადა. ესპ. ფლოტის ცდა, წყნარი ოკეანის სანაპიროს ბლოკირებისა, მარცხით დამთავრდა. 1866 დეკ. ეკვადორიც და ბოლივიაც ჩაებნენ ომში. ესპანეთი იძულებული გახდა უკან გაეწვია თავისი ფლოტი. ჩინჩის კ-ები პერუს დაუბრუნეს. 1871 აპრ. დროებითი ზავი 1879 აგვ. საზავო ხელშეკრულებით შეიცვალა.

ᲬᲧᲜᲐᲠᲘ ᲝᲙᲔᲐᲜᲘᲡ ᲝᲛᲘ 1879—1883, ომი ჩილესა და პერუ-ბოლივიას შორის. ომი გამოიწვია ჩილეს მიერ გვანოსა და გვარჯილით მდიდარი ატაკამის უდაბნოს პერუსა და ბოლივიის ნაწილის მიტაცების სწრაფვამ. 1879 თებ. ჩილეს ჯარმა დაიკავა ბოლივიის ... აპრილში პერუც ჩაება ომში. 1879 მიწურულს ჩილემ დაიპყრო ბოლივიის მთელი სანაპირო, პერუს პროვ. ტარაპაკა, ხოლო 1880 ივნ. — მთელი ატაკამა. 1881 იანვ. პერუს დედაქალაქი ლიმა. დიდი ბრიტანეთი (რ-მაც 1880-იდან გვარჯილის გატანის მონოპოლიური უფლება მიიღო) აქტიურად უჭერდა მხარს ჩილეს. აშშ-მა პერუსა და ბოლივიას აღუთქვა დახმარება. 1883 ივლ. ჩილემ ორი დამარცხებული აიძულა პერუ და აიძულა ხელი მოეწერა ხელშეკრულებისათვის, რ-ითაც ტარაპაკა სამუდამოდ ჩილეს რჩებოდა, ხოლო ქ-ები ტაკნა და არიკა — 10 წლით (1929 ტაკნა დაუბრუნდა პერუს). ბოლივიამ ხელი მოაწერა 1884 დროებით ზავს, რ-ითაც ბოლივია კარგავდა ზღვაზე გასასვლელს. 1904 საზავო ხელშეკრულებამ დაადასტურა ეს მდგომარეობა.

ᲬᲧᲜᲐᲠᲘ ᲝᲙᲔᲐᲜᲘᲡ ᲤᲚᲝᲢᲘ, სსრკ სამხედრო-საზღვაო ფლოტის შემადგენელი ნაწილი — უმაღლესი ოპერატიული შენაერთი, რ-ის მთავარი ამოცანაა სსრკ საზღვაო საზღვრების დაცვა შორეულ აღმოსავლეთში და სახელმწიფო ინტერესებისა — წყნარ ოკეანეში. 1731 შეიქმნა ოხოტის სამხ. ფლოტილია თევზის სარეწების საგუშაგოდ და დასაცავად. 1849 ფლოტილიის ბაზირებული იყო პეტროპავლოვსკ-კამჩატსკიში. ფლოტილიის ხომალდებმა სახელი გაითქვეს პეტროპავლოვსკის დაცვაში 1854. ფლოტილიის (1856-იდან ციმბირის სამხ. ფლოტილიის) მთავარმა ბაზამ 1855-იდან გადაინაცვლა ამურის ნიკოლაევსკში, ხოლო 1871-იდან — ვლადივოსტოკში. 1898-იდან რუს.-იაპ. წინააღმდეგობათა გართულებასთან დაკავშირებით მიიღეს გემთმშენებლობის სპეც. პროგრამა, ხოლო ბალტიკიდან შორეულ აღმოსავლეთში გადაიყვანეს წყნარი ოკეანის ესკადრები. რუს.-იაპ. ომის (1904—05) დაწყების წინ რუს. სამხ.-საზღვ. ძალები შორეულ აღმოსავლეთში შედგებოდა პირველი წყნარი ოკეანის ესკადრისა და ციმბ. სამხ. ფლოტილიისაგან (ბაზები — პორტ-არტურსა და ვლადივოსტოკში). რუს.-იაპ. ომში რუს. ფლოტის მთლიანი ნაწილი დაიღუპა. 1905—07 რევ. დროს წყნარი ოკეანის მეზღვაურები აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ რევ. მოძრაობაში; 1917 ოქტ. რევ. დროს ისინი იბრძოდნენ შორეულ აღმოსავლეთში საბჭ. ხელისუფლების დასამყარებლად და თეთრგვარდიელთა და ინტერვენტთა წინააღმდეგ. 1922 შეიქმნა შორეული აღმოსავლეთის საზღვაო ძალები, რ-იც 1926-მდე აერთიანებდა ვლადივოსტოკის რაზმსა და ამურის სამხედრო ფლოტილიას. მანჯურიაში იაპ. აგრესიის გამო, 1932 წ 13 აპრ. კვლავ შეიქმნა შორეული აღმოსავლეთის საზღვ. ძალები, რ-საც 1935-იდან Წ. Ო. Ფ. ეწოდება. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს Წ. Ო. Ფ. მონაწილეობდა ჩრდ. კორეის განთავისუფლებაში (1945), სამხრ. სახალინის ოპერაციასა (1945) და კურილის სადესანტო ოპერაციაში (1945). Წ. Ო. Ფ.-ის შემადგენლობაშია თანამედროვე საბრძოლო ხომალდები, მ. შ. რაკეტმზიდები და ატომური წყალქვეშა ნავები, რაკეტმზიდი და ნაღმსაწინააღმდეგო ავიაცია, სანაპირო სარაკეტო-საარტ. ჯარები, საზღვ. ქვეითი ჯარი. Წ. Ო. Ფ. დაჯილდოებულია წითელი დროშის ორდენით (5 მაისი, 1965).

ლიტ.: Краснознаменный Тихоокеанский флот, 3 изд., М., 1981.

ᲬᲧᲜᲔᲗᲘ, დაბა (1967-იდან) თბილისის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, თრიალეთის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ვერის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში, თბილისი—მანგლისის საავტ. გზაზე, ზ. დ. 950 მ, თბილისიდან 8 კმ Ჩ. ადგილ. მნიშვნელობის მთის კლიმ. კურორტია. საშუალო ფუნქციონირებს მთის ჰავა. სამკურ. ჩვენებები: ლიმფადენიტი, ქრონ. ბრონქიტი, მშრალი პლევრიტი, რაქიტი, მეორეული სისხლნაკლებობა. სეზონი — მაისიდან ოქტომბრამდე. Წ-ში არის სამკურნალო ფაბ., საშ. სკოლა, 2 საბავშვო ბაგა-ბაღი, კინოთეატრი „მიკა", 2 ბიბლ., კლუბი, ამბულ., ბავშვთა სახლი, ბავშვთა სანატორიუმი, დასასვენებელი სახლი, სხვადასხვა ორგანიზაციებისა და კერძო აგარაკები, 2 აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

Წ-ის მიდამოებში მიკვლეულია გვიანდ. ბრინჯაოს ხანის კერამ. ნაკეთობები. გაითხარა ეკლესია. ანტ. და ადრინდ. ფეოდ. ხანის სამარხები. Წ. მეცნიერებისათვის ცნობილია როგორც სააგარაკო ადგილი. ინტენს. სააგარაკო განაშენიანება დაიწყო XIX ს. II ნახევარში (ძველი Წ.), დაბის ზემო ნაწილი (ზემო Წ.) საბჭ. ხელისუფლების წლებში განაშენიანდა. შემორჩენილია XVII—XIX სს. 3 მცირე ეკლესია.

გ. უშვერიძე, ჰ. გუასალია.

ᲬᲧᲜᲝᲠᲘ, სოფელი ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (სოფლის საბჭოს ცენტრი), ნაქერალას ქედის სამხრ.-დას. კალთაზე, მდ. ჭყალის (წყალწითელას მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში, ზ. დ. 480 მ

ტყიბულიდან 14 კმ სოფნეთის ჭოლ-ბა (მეჩხაიერობა, მეცხოველეობა, მესიმინდეობა); დაწყ. სკოლა რვაწლ. სკოლა სოფ. სოჩხეთში (3 კმ). ბ-კა. ₪ წყაროებში პირველად იხსენიება XV ს-ში.

ᲬᲧᲝᲑᲐ მათემატიკაში, იხ. კომბინატორიკა.

ᲬᲧᲝᲑᲐ გრამატიკაში, 1 წ. გრამატიკული, გრამატ. ურთიერთობათა გამოხატვის წესი, ამა თუ იმ ენის სიტყვის დამახასიათებელი სიტყვებისა და წინადადებების აგებულება 2 წ. შესიტყვებაში (სინტაგმაში) ან წინადადებაში, იგივეა, რაც სიტყვათა რიგი, სიტყვათგანლაგება. უარყოფით ენებში სიტყვათა წ. გრამატიკულ ფუნქციას ასრულებს; იგი დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსების მაგივრობას ეწევა და სუბიექტისა და ობიექტის პოზიციის განარჩევს ის წესი მიუმედებ-და ც. ქართულში, სადაც საკუთარი სახელები სახ. და მოთხრ. ბრუნვებს არ განაარჩევენ: ამრამ (სუბიექტი) მაიაკაც (ობიექტი). მსაზღვრელ-საზღვრულის და ქვემდებარე-შემასმენლის შესიტყვებებში უზუალურ და გაერთიანებულ წ-ს პირდაპირ წ-ს უწოდებენ, არაუზუალურს კი — ინვერსიულს, შებრუნებულს. თანამედროვე ქართულში პირდაპირი წ-ა მსაზღვრელ-საზღვრული, ქვემდებარე-შემასმენელი. ინვერსია ძირითადად ლექსის ენისათვის არის დამახასიათებელი (მთაწმინდა, ბედი ქართლისა, აღმართ წვერნიდა მზე). 3 წ. ზმნაში, გულისხმობს რელატიური სახეობის (3-ან მეორე რიგის) ზმნების გაფორმებას სუბიექტური თუ ობიექტური პირის ნიშნებით. სუბიექტური წ-ისა მხოლოდ სუბიექტური ნიშნების შემცველი ზმნები (ვ-წერ, წერ-ს), ობიექტური წ-ისა — ობიექტური ნიშნების შემცველი ზმნები (მ-ხატავ, გ-ხატავ), მაგ. შორის ე წ. ინვერსიული ზმნები, რ-ებშიც რეალური სუბიექტი გრამატიკული ობიექტის ნიშნითაა გამოხატული, რეალური ობიექტი კი — სუბიექტის ნიშნით (მიყვარს, გიყვარს, შეგიყვარდა).

შ. აფრიდონიძე.

ᲬᲧᲝᲑᲐ მუსიკაში, ბგერის სიმაღლეებრივი შეფარდებები, გამოხატული მათემატიკური სიდიდეებით. ძვ. ბერძნების ერთ-ერთი მუსიკათეორიის დამფუძნებელია პითაგორას წყობა, რ-საც საფუძვლად უდევს წმინდა კვინტა (სიხშირეთა შეფარდება 3 : 2). დაახლ. XVI ს. პრაქტიკაში დაინერგა ე. წ. წმინდა წყობა, სადაც წმინდა კვინტასთან ერთად საფუძვლად უდევს დიდი ტერცია (სიხშირეთა შეფარდება 5 : 4). ტონალურ შეფარდებათა ინტერვალის გაუმჯობესებამ გამოიწვია XVIII ს-ში თანაზომიერ-ტემპერირებული წყობის შექმნის აუცილებლობა, აქ სუფთა ოქტავა (2 : 1) დაყოფილია 12 თანაბარ ნახევარტონად (იხ. ტემპერაცია). არატემპერირებული სიმაღლის ბგერის მქონე საკრავებზე (ვიოლინო, ჩელო) დაკვრისას იხმარება ზონური წყობა (იხ. ზონა მუსიკაში).

ᲬᲧᲝᲑᲘᲚᲘ, ქართული ლექსის სახეობა, ხონთოროთმიანი, ძირითადად ოთხტაეპიანი ლექსია, შემოიღო ს.-ს. ორბელიანმა. ქებაში ტაეპიან წ-ს მაჩუკა ბარათაშვილი „წყობილ მრავალთქმისი" უწოდებს წ-ის ნიმუში:

„რაზომ ხმელეთი იარო,
ჩემს მეურავს ვერ ეზიარო
არა ქენა საუდიარო,
გლახი არსად მოუმშიარო"

ლიტ.: ბარათაშვილი მ., სრული ლექსის თქმისა, თბ., 1981; ჭიჭინაძე ნ., ნარკვევები ქართული პოეტიკის ისტორიიდან, თბ., 1974.

ა. ჩიმთიძე.

ᲬᲧᲝᲑᲘᲚᲡᲘᲢᲧᲕᲐᲝᲑᲐ, იგივეა, რაც პოეტური მეტყველება, სიტყვაკაზმული მწერლობა, ლექსთწყობა.

ᲬᲧᲝᲠᲫᲐ, სოფელი ახალციხის რ-ნში (ურაველის სოფსაბჭო), მდ. ურაველის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1150 მ. ახალციხიდან 15 კმ. 26 კომისრის სახ. ურაველის კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მეხილეობა, მეკარტოფილეობა), დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. ურაველში (5 კმ). ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი). საფერშლო-სამეანო პუნქტი. შუა სოფელში, ხევის პირას დგას ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — XIII ს. მცირე დარბაზული ეკლესია. ნაგებია სუფთად გათლილი ქვის სწორი წყობით. სარკმლები და შესასვლელი შემკულია მოჩუქურთმებული საპირეებით. ასევე მოჩუქურთმებულია ლავგარდანი. ჩრდ. კედელზე გამოყვანილია საგანგებო ორნამენტული კომპოზიცია აღმ. და დას. ფასადებზე დიდი ჯვარი. ჯვრებია გამოსახული შესასვლელი სამხრეთის აქეს შიგნით ქვა უხეშად არის დამუშავებული, როგორც ჩანს, გათვალისწინებული იყო შელესვა და მოხატვა კონქი, საკურთხევლის თაღი, პილასტრები, შესასვლელის თაღი და წირთხლები თლილი ქვითაა გამოყვანილი. კამარა ქვაყორისა იყო (ჩამონგრეულია). სოფელში კიდევ 2 ეკლესიაა (ერთი დანგრეულია).

ᲬᲧᲝᲢᲔᲗᲘ, სოფელი წალენჯიხის რ-ნში (ფახულანის სოფსაბჭო), მდ. ენგურის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 250 მ. წალენჯიხიდან 34 კმ, ჯვარიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 14 კმ. რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი.

ᲬᲧᲠᲝᲚᲐ, სიგრძის საზომი ერთეული, საქართველოში გავრცელებული იყო XVI ს-იდან მომავალობამდე, გამოხატავდა მანძილს იდაყვიდან შუა თითის წვერამდე წერილობით წყაროებში გვხვდება დაბადების ქართ. თარგმანში ს-ს ორბელიანის ლექსიკონში. წ იყო ნახევარადლი (დაახლ. 50,6 სმ) ძვ. წ II—I სს-ში მაგიების (არმაზისხევი) მთხზებლები ეფრონიმიდენ სიგრძის განსაზღვრულ ერთეულს (დაახლ. 52 სმ). სიგრძის მსგავსი ერთეული შემონახულია უმლის ცანიშით და გორის ციხის ძვ. კედლების გაზომვის დროსაც ზოგი მეცნიერის (ა ციციშვილი) აზრით ეს ერთეული არის წ.; ალისაზმნავია, რომ თითქმის ამავე სიდიდის (51,8 სმ) იყო ურარტული წ-ც.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან (IX—XIX სს.), თბ., 1970.

მ. ჯავახიძე.

ᲬᲧᲠᲝᲛᲘ ᲗᲔᲗᲠᲘ (Nyctea scandiaca), ფრინველი ბუსნაირთა რიგისა. გავრცელებულია ევრ., აზიისა და ამერ. ტუნდრის ზონაში, ჩრდ. ყინულოვანი ოკეანის ზოგიერთ კუნძ. ზამთარში ნომადობს ტყეების ზონამდე. ტანად დიდი (სხეულის სიგრძე 65 სმ, მასა 2,5 კგ აღწევს) ფრინველია, ბუდეს იკეთებს ნიადაგზე, მატარა ორმოში, რაც ამოგებულია ჩაუხით. მაისში დებს 3—11 კვერცხს, რ-თა ინკუბაცია 1 თვემდე გრძელდება. წ-ს გამრავლების ინტენსივობა დამოკიდებულია მისი ძირითადი საკვების — ლემინგების რაოდენობაზე.

რ. ჟორდანია.

ᲬᲧᲠᲝᲛᲘ (Otus), ფრინველთა გვარი ბუსნაირთა რიგისა. მოიცავს ევრაზიაში, აზიაში (გარდა ჩრდილოეთისა), აფრიკასა და ამერიკაში (გარდა უკიდურესი ჩრდილოეთისა და სამხრეთისა) გავრცელებულ 37 სახეობას, რ-თაგან სსრკ-ში ბინადრობს 4, საქართველოში — 1 — ჩვეულებრივი წ. (O. scops). მისი სხეულის სიგრძე 20 სმ, მასა 80 გ აღწევს. მორუხო ფერისაა, შესამჩნევად პრეული ბუდობს ფოთლიან ტყეებში, პარკებში, მარტში ხის ფუღუროში დებს 2—6 კვერცხს, რ-თა ინკუბაცია 25 დღეს გრძელდება. კრუხობს მხოლოდ დედალი. ძირითადად იკვებება მწერებით, უფრო იშვიათად — წვრილი ფრინველებითა და მღრღნელებით.

რ. ჟორდანია.

ᲬᲧᲠᲣᲗᲘ, სოფელი ახალციხის რ-ნში, ახალციხის ქვაბულში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: წ., მიქელწმინდა, წირა). ზ. დ. 1130 მ. ახალციხიდან 6 კმ. მეცხოველეობა-მებოსტნეობის სამე. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფერშლო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ᲬᲧᲣᲠᲑᲘᲚᲘ, სოფელი აჭრ. ასსრ ქედის რ-ნში (აქუცის სოფსაბჭო), მდ. აჭარისწყლის ნაპირზე ზ. დ. 10 მ. ორმოცჯვარიდან 25 კმ დ. ბათუმის სახ. აქუცის მეჩაისტრობის საშ. მეურნეობის სახ. სკოლა სოფ. აქუცაში (4 კმ).

ᲬᲧᲣᲠᲕᲘᲚᲘ, ფიზიოლოგიური მდგომარეობა, რ-იც არეგულირებს ორგანიზმში წყლის მიღებას. წ. მით უფრო ძლიერია, რაც უფრო მეტ ხანს არ ღებულობს ორგანიზმი წყალს; წ-ის ინტენსივობა დამოკიდებულია აგრეთვე გამოყოფილი შარდისა და ოფლის რაოდენობაზე და საკვებთან ერთად მიღებული სუფრის მარილის რაოდენობაზე. წ-ს თან ახლავს პირისა და ხახის სიმშრალე წ-ს განაპირობებს ცენტრ. ნერვული სისტემის სხვადასხვა ნაწილში (პიპოთალამუსი, ლიმბურ - რეტიკულური სისტემა, დიდი ჰემისფეროების ქერქი და სხვ.) განლაგებული „წყურვილის ცენტრი" ნერვული უჯრედები და დაკავშირებულია ცენტრ. და პერიფერიულ ინტეროცეპტორებში აღმოჩენილ რეცეპტორთან. ცენტრთან წ-ს იწვევს აგრეთვე სისხლის მოცულობისა წყლისთან ერთად, წყლის დიდი რაოდენობით გამოყოფა.

წ-ის გაძლიერება აღინიშნება ზოგიერთი ნერვული და ენდოკრინული დაავადების (შაქრიანი დიაბეტი, უშაქრო დიაბეტი), მარილწყლოვანი ცვლის, სისხლში ელექტროლიტების შემცველობის ცვლილებების, გულის დაავადებით გამოწვეული შეშუპების და სხვათა დროს.

ა. მაკარიძე.

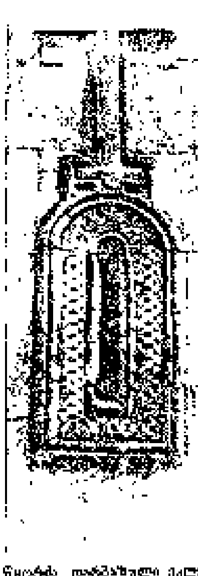

წყორძის დარბაზული ეკლესია დასავლეთის სარკმელი XIII ს

წყრომი ჩვეულებრივი წყრომი.

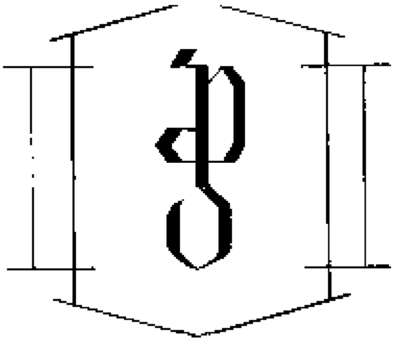

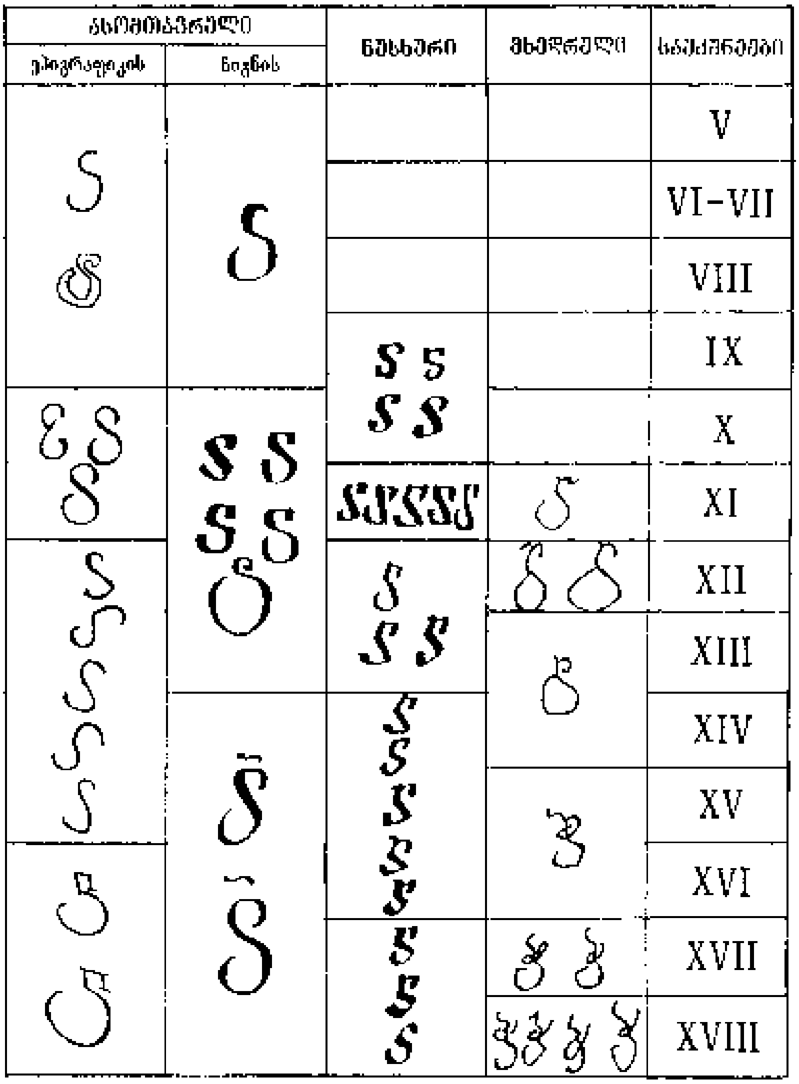

ჭ, ქართული ანბანის ოცდამეათე (ძველი ქართ. ანბანის ოცდამეცამეტე) ასო; მისი სახელია „ჭარი", გრაფიკულად სიმბოლო წინაენისმიერი აბრუპტივი შიშინა აფრიკატისა. ასომთავრულში იწერებოდა ჴ. ნუსხურში ჴ. ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ხუთი ათასს (5000).

ცხრილში წარმოდგენილია თანმიმდევრობით მოცემული ასო „ჭ-ს" გრაფიკული მოხაზულობის დამახასიათებელი სახე ნიმუშები (ქართული დამწერლობის სამივე სახის — ასომთავრულის, ნუსხურისა და მხედრულისა). ისინი ამოკრებილია V—XVIII სს. ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან და ხელნაწერებიდან.

ჭა, ვერტიკალური შახტის ან ჭაბურღილის სახის ჰიდროტექნიკური ნაგებობა. ჭ. საშუალებით: წყალსადენი, შთამნთქმელი და სანიაღვრო. წყალსადენი ჭ-ის დანიშნულებაა მიწისქვეშა სასმელი წყლის შეგროვება და მისი გამოყენება წყალმომარაგებისა და მორწყვისათვის. კონსტრ. მიხედვით განასხვავებენ შახტურ და მილისებრ ჭ-ებს. შახტურს აწყობენ წყლის ასაღებად უდაწნეო მცირედებიტიანი, შედარებით მცირე სიღრმეზე განლაგებული წყლოვანი ფენებიდან. იყენებენ დაბების, მეცხოველეობის ფერმების, საძოვრებისა და მისთ. წყალმომარაგებისათვის და აწყობენ ისეთ ადგილებში, სადაც გრუნტის წყალი ვარგისია დასალევად სპეც. გაწმენდის გარეშე. სიღრმე — 30—40 მ-მდე. მილისებრი ჭ. ჭაბურღილია, რ-საც აკეთებენ წყლის ასაღებად სხვადასხვა სიღრმიდან, წყლოვანი ფენებიდან. მისი სიღრმე 600 მ-ს აღწევს, სსრკ-ში 100 მ-ს არ აღემატება. შ თ ა მ ნ თ ქ მ ე ლ ჭ-ს იყენებენ დაბალი ადგილების ამოსაშრობად (ვერტ. დრენაჟის ერთ-ერთი სახეობა). ს ა ნ ი ა ღ ვ რ ო ჭ. კამერაა, რ-იც გამოყოფილია ტიხრით (მის მიმღებ ნაწილში წყალი შედის მილსადენიდან ან სხვა წყაროდან).

ჭაბაშვილი მიხეილ ნიკოლოზის ძე (დ. 14. X. 1916, თბილისი), ქართველი საბჭ. ენათმეცნიერი, ლექსიკოლოგი. ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი (1950). უფროსი მეცნ. თანამშრომელი (1960); საქ. სსრ მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან არსებული ქართ. ენის განმარტებითი ლექსიკონის კომისიის სწავლული მდივანი (1950—66); საქ. სსრ მეცნ. აკად. ენათმეცნ. ინ-ტის ლექსიკოლოგიის განყ-ბის გამგე (1966-იდან). საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოსთან არსებული თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი მუდმივი სახელმწიფო კომისიის წევრი (1982-იდან); ქართ. საბჭ. ენციკლოპედიის უფროსი სამეცნ. რედაქტორი (1971-იდან) და სატრანსკრიფციო ჯგუფის ხელმძღვანელი (1982-იდან), ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის (ერთტომეულის, 1986) რედაქტორი (მთავარი რედაქტორი არნ. ჩიქობავა). დიდი სამამულო ომის (1941—45) მონაწილე. სკკპ წევრი 1967-იდან. დაამთავრა თსუ (1941). ჭ. ძირითადად მუშაობს ლექსიკოგრაფიაში, აგრეთვე ქართ. სალიტ. ენის ლექსიკის ნორმალიზაციის საკითხებზე. მონაწილეობს სხვადასხვა დარგის სამეცნ. ტერმინოლოგიის დამუშავებაში. შეადგინა უცხო სიტყვათა ლექსიკონი (I გამოც. — 1964, II — 1973). ჭ. მონაწილეობდა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის" (ტ. 1—8, 1950—64) შემუშავებაში (IV ტ-ის რედაქტორი არნ. ჩიქობავასთან ერთად), რისთვისაც სხვებთან ერთად საქ. სსრ სახელმწ. პრემია მიენიჭა (1971). დაჯილდოებულია სამამულო ომის II ხარისხის ორდენით.

თ. კახაძე.

ჭაბუკიანი ვახტანგ მიხეილის ძე [დ. 27 II (12 III). 1910, თბილისი], ქართველი საბჭ. მოცეკვავე, ბალეტმაისტერი და პედაგოგი. სსრკ სახ. არტისტი (1950). ქართ. პროფ. ბალეტის ფუძემდებელი. 1922–23 სწავლობდა თბილ. ოპერისა და ბალეტის თეატრთან არსებულ მ. პერინის საბალეტო სტუდიაში. 1924 ჩაირიცხა ამავე თეატრის საბალეტო დასში. 1926–29 ოსტატობას სრულყოფდა ლენინგრ. ქორეოგრაფიულ სასწავლებელში (ვ. სემიონოვის, ა. პონომარიოვისა და ა. შირიაევის კლასები). 1929–41 იყო ლენინგრადის ოპერისა და ბალეტის თეატრის სოლისტი. ჭ-ის შემოქმედება მჭიდროდ უკავშირდება საბჭ. ბალეტის სცენაზე რეალიზმის დამკვიდრებას. ჭ-მა შექმნა მამაკაცის ცეკვის გმირული, ვირტუოზული სტილი, მკვეთრად განსაზღვრა მისი აქტ. სახეობა. ჭ-ის შესრულებაში მკაცრი კლასიკური მანერა, ნატიფი ვირტუოზული ტექნიკა, სკულპტურული დახვეწილება კარგად ერწყმოდა ემოციურ აღმაფრენას, განცდის სიმართლეს, შინაგან ექსპრესიას, მეზნეწარე ტემპერამენტს. ჭ.-ისთვისვე უცხო იყო დაკითლებული ... მისი ... გამომსახველ ... (მ. ... ნახუცრიშვ., სწრაფი ...) ს ... სახ. თეატრის სცენაზე წამყვანი პარტიები შეასრულა ჭ-მ ... ბალეტებში — „მთების გული" (1938) და „ლაურენსიაში" (1939), რ-ებიც თვითონვე დადგა (ამ დადგმებს საპროგრამო მნიშვნელობა ენიჭებათ ქართულ ... ეროვნული ბალეტის ... სახელმწ. ... ალანის „... ".

ბალეტის სოლისტი კონსტანტინე ... „ბახჩისარაის შადრევანში", ასაფიევის „პარიზის ალში", სოლოვიოვ-სედოის „ტარას ბულბაში" 1941–73 ხელმძღვანელობდა თბილ. ზ. ფალიაშვილის სახ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის საბალეტო დასს. 1960-მდე იყო ამ დასის მოცეკვავე-სოლისტი. დადგმები: ა. ბალანჩივაძის „მთების გული" (1941, პირველი დადგმა 1936), გ. კილაძის „სინათლე" (1947, სსრკ სახელმწ. პრემია, 1948), კრეინის „ლაურენსია" (1948), თაქთაქიშვილის „გორდა" (1949; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1951) და „მშვიდობისათვის" (1953, პირველი ბალეტი დიდი სამამულო ომის თემაზე საბჭ. სცენაზე), მაჭავარიანის „ოტელო" (1957), ცინცაძის „დემონი" (1961), ფ. ლოლოს „განთიადი" (1967) საბალეტო, კლასიკასთან ქართ. ხალხ. ცეკვის შერწყმით ჭ-მა შექმნა ეროვნული ქართ. ბალეტის თავისებური სახეობა. განსაკუთრებული წარმატება ხვდა წილად ჭ-ის მიერ ხორცშესხმულ ოტელოს პარტიას, სადაც ერთმანეთს შეერწყა მოქნილი ცეკვა და პანტომიმა, შექსპირისეული ტრაგედიის განცდისა და აზრის სიღრმე. ფილმები: „ლაურენსიის დამქ"... „მოცეკვავე" (1942), „დონ კიხოტი" (1943), „ქართული ცეკვა" (1944), „ბედნიერების ტბა" (1946), „მთვარის მზეთუ ნახვარი" (1959), „... " (1966), „ბახჩისარაის" (1968), „ალექსანდრა" (მოთხრობა მ. ... , 1980) და სხვ. 1950–73 ჭ. ხელმძღვანელობდა თბილ. ქორეოგრაფიულ სასწავლებელს (1982-იდან მთ. კონსულტანტი), 1965–70 რუსთაველის სახ. თბილ. თეატრ. ინ-ტის საბალეტმაისტერო განყ-ბას. ჭ-მა თავისი სცენარის მიხედვით დადგა ფილმები: „ქართული ბალეტის ოსტატები" (1955) და „ოტელო" (1961). სსრკ V მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. ლენინური (1958) და სსრკ სახელმწ. პრემიის (1941) ლაურეატი. გასტროლებს მართავდა საზღვარგარეთ (აშშ, იტალია, ლიბ., ამერიკა და სხვ.). სპექტაკლები დადგა იაპონიაში, ირანში, უნგრეთში, ბულგარეთსა და ფილიპინებში. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშისა და 2 „საპატიო ნიშნის" ორდენებით და მედლებით.

ლიტ.: ბ უ რ თ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ა., ვახტანგ ჭაბუკიანი, თბ., 1960; გ უ ნ ი ა შ ვ ი ლ ი ე., დიდი ქართველი მოცეკვავე, თბ., 1966; ო რ ჯ ო ნ ი კ ი ძ ე გ., ვახტანგ ჭაბუკიანი —70, «საბჭოთა ხელოვნება», 1980, №6; Красовская В., Вахтанг Чабукиани, 2 изд., М., 1960; Михайлов М., Жизнь в балете, М.—Л., 1966; Прохорова В., Неистовый Вахтанг, «Театральная жизнь», 1980, №12; Чернова Н. Ю., От Гельцер до Улановой, М., 1979.

ჭაბუკიანი თამარ მიხეილის ასული [5 (18). VIII. 1907, თბილისი, — 3. I. 1978 იქვე], ქართველი საბჭ. ბალერინა. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1950). ვ. ჭაბუკიანის და. 1923 დაამთავრა თბილ. ოპერისა და ბალეტის თეატრთან არსებული მ. პერინის საბალეტო სტუდია (პირველი გამოშვება), 1930 ლენინგრ. ქორეოგრაფიული სასწავლებელი 1936–61 იყო თბილ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის სოლისტ-მოცეკვავე. ასრულებდა სოლო ცეკვებს ქართულ, რუსულ და დას. ევრ. ოპერებსა და ბალეტებში: ლეკური ცეკვა (ბალანჩივაძის „მთების გული"), მიმზია, ქართული და ალალიჯ (ფალიაშვილის „აბესალომ და ეთერი", თორაძის „გორდა", მშველიძის „ამბავი ტარიელისა") და სხვ.

ჭაბუკიანი, სოფელი ლაგოდეხის რ-ნში (აფენის სოფსაბჭო), ალაზნის ვაკეზე. ზ. დ. 240 მ, ლაგოდეხიდან 25 კმ, გურჯაანიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 20 კმ. ი. ჭავჭავაძის სახ. კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მემინდვრეობა, მეცხოველეობა, მეფრინველეობა, მეაბრეშუმეობა), ღვინის ქ-ნა. საშ., რვაწლ. და სამუსიკო სკოლები, 2 საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), სავაჭრო-ყოფითი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჭაბუკათა, ნასოფლარი მდ. ყვირილის მარჯვ. ნაპირზე, საჩხერის რ-ნის სოფ. ჭალის სამხრ.-აღმ-ით დაახლ. 5–6 კმ-ზე. შუა საუკუნეებში ჭ. დიდი დაბა ყოფილა, რასაც ადასტურებს მის ტერიტორიაზე შემონახული 3 დარბაზული ეკლესია. მათგან ძლიერ დაზიანებულია „პერეკლესია", შედარებით უკეთ შემონახულია წმ. გიორგის დარბაზული ეკლესია (ეკუთვნის VIII–IX სს.). იგი ნაგებია კარგად გათლილი ადგილ. ქვით. სამხრ. სარკმლის თავზე გამოსახულია მამაკაცის 2 ფიგურა. ერთს მარცხენა მოდრეკილი უჭირავს ხელში, მეორეს — ჯვარი. „სადმრთო სადგური" ერთიანად დანგრეულია, მაგრამ მის ტერიტორიაზე გადარჩენილია მრ-ფერიომებული სვეტები.

ჭაბუკიანი, სოფელი ზესტაფონის რ-ნში (ნაბუკიანის სოფსაბჭო), მდ. აბაშის მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 240 მ, ბარბეშილორიდან 2 კმ, აბაშიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 40 კმ. ნაბუნაურის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა. საშ. სკოლები სოფ. ნაბუნაურსა (2 კმ) და ბარბეშკორში. ბ-კა.

ჭაბუკიანი, ჭანში გავრცელებული ლითონის ინსტრუმენტის ქვერაბი, რ-ის დიამეტრია 75–400 მმ, ზოლი სიგრძე — რამდენიმე მეტრიდან 15 კმ-მდე. ჭ. გამოყავთ საბურღი დანადგარებით ლულამიწის ზედაპირიდან ან მიწისქვეშა გვირაბიდან. დანიშნულების მიხედვით ჭ. არის ს ა დ ა ზ ვ ე ვ ო (გეოლ., ჰიდროლ. და სხვ.), ს ა ე ქ ს პ ლ უ ა ტ ა ც ი ო (ნავთობის, აირის, მიწისქ. წყლების მოსაპოვებელი), დ ა მ ხ მ ა რ ე (წყლის საჭირხნი, საკონტროლო, სადაკვირვებო და სხვ.), ს პ ე ც ი ა ლ უ რ ი (სატამპონაჟო, სადრენაჟო და ა. შ.), ა ს ა ფ ე თ ქ ე ბ ე ლ ი (ფეთქებადი ნივთიერების მუხტის მოსათავსებელი) და სხვ.

ჭაბურღილის ტორპედირება, აფეთქების საშუალებებით ჩატარება ჭაბურღილში ფეთქებადი ნივთიერების სპეციალური მუხტების საშუალებით. ტორპედირებას ატარებენ როგორც ჭაბურღილის გაყვანის პროცესში (კაპირის დასამსხვრევად, ავარიის სალიკვიდაციოდ, გამრუდებული ჭაბურღილის გასასწორებლად, საბურღი ინსტრუმენტის გამოყვანის დროს და სხვ.), ისე მისი ექსპლუატაციის დროს (პროდუქტიული ფენიდან ნავთობის ან წყლის მოდინების გასაძლიერებლად).

ჭაბაიი, სოფელი საჩხერის რ-ნში (ღანირის სოფსაბჭო), იმერეთის ქედის ლობზე ზ. დ. 800 მ, საჩხერიდან 9 კმ. საჩხერის მეთესლეობის საბჭ. მეურნეობა. მეტყევეობის ფ-კა. რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კინოდანადგარი, საფეიქრო მუნქტი.

ჭაბან-ჭუპითი, სოფელი ვანის რ-ნში (შუამთის სოფსაბჭო), იმერეთის დაბლობზე, მდ. რიონის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 60 მ, ვანიდან 11 კმ, საჩხერილიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 16 კმ. მიოისტორის კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მესიმინდეობა). საშ. სკოლა სოფ. ჩოისძირში (1,5 კმ). საბავშვო ბაღი.

ჭადარი (Platanus), მცენარეთა გვარი ჭადრისებრთა ოჯახისა ფოთოლმცვენი მაღალი ხეებია მოხდენილი და მრავალი ვარჯი აქვთ. სიმაღლე 50 მ, გარშემოწერილობა 18 მ აღწევს ქერქი მოშრევადი-ნაცრისფერია, ღეროს სიბერეში ზოგჯერ ერთად აშრევდება ხოლმე ფოთლები თათისებრ განკვეთილია, გრძელყუნწიანი, ყვავილები წვრილია, ცალსქესიანი, შეკრებილია მჭიდრო თავაკ ყვავილედად ნაყოფი კრებადი კაკლუჭაა, თითქოს ზამთარი ხეზე რჩება, გაზაფხულზე კი იშლება. გაკლუჭიდან ჭ-ის 10-მდე სახეობა გავრცელებულია ჩრდ. ამერიკაში და აღმ. ხმელთაშუაზღვისპირეთიდან ინდოჩინეთამდე ჭ. სწრაფმზარდი ხეა. ცოცხლობს 2000 წლამდე ლამაზი, მტვერის მადარი მერქანი აქვს. იყენებენ სადეკორ. საქმეში საქართველოში ჭ-ის 3 სახეობა, საქართველოში — 2: ა ღ მ ო ს ა ვ ლ უ რ ი ჭ. (P. orientalis) და დ ა ს ა ვ ლ უ რ ი ჭ. (P. occidentalis), რ-ებიც მოშენებულია პარკ-პარკებსა და ქუჩებში ჩვენში ყველაზე ცნობილი ჭ. იდას თელავში, რ-ის გარშემოწერილობა 12 მ აღწევს

ი. მოქლაძე

ჭადრაკი, ინტელექტუალური თამაში, რ-შიც ორგანულადაა შერწყმული ხელოვნების, მეცნიერებისა და სპორტის ელემენტები. ჭ. ხელს უწყობს აზროვნების ლოგიკის, ყურადღების კონცენტრაციის, თვითკრიტიკის განვითარებას, გამარჯვებისაკენ სწრაფვას და სხვ. ჭ-ის თამაშში მკაცრად განისაზღვრება პარტნიორების ხასიათის ინდივიდ. თავისებურებანი. ჭ-ის პარტიას თამაშობს 2 პარტნიორი („თეთრი" და „შავი" ფიგურებით) კვადრ. ფერად დაფაზე (ჭადრ. დაფა; ფერის ონ-ეულ ნუგრედან დაფაზე (მხოლოდ ნაცვლი ფერიტი მოთამაშის მარჯვ. მხარეს უნდა იყოს). ყოველ პარტნიორს აქვს 8 ფიგურა (მეფე, ლაზიერი, 2 ეტლი, 2 მხედარი, 2 კუ) და 8 პაიკი. კრებითი ფიგურა „დაფის" გარკვეული წესების შესაბამისად და (მეფის გარდა) მისი აყვანა შეიძლება მოწინააღმდეგის ფიგურით. ფიგურის აყვანა სავალდებულო არ არის გარდა იმ შემთხვევისა, როდესაც სხვა სვლით შეუძლებელია მეტყვისაგან მეფის დაცვა. პარტიის იწყებენ „თეთრები". სვლები კეთდება რიგრიგობით. თამაშის მიზანია მეტოქის მეფის დამატება, ე. ი. მისი ისეთ უიმედო მდგომარეობაში მოქცევა, როდესაც აღარ შეიძლება იგი დაცდა. თუ მეფის სხვა, უსაფრთხო უჯრედზე გადაყვანა ან თავისი ფიგურით მეტოქის მოიერიშე ფიგურისაგან დაფარვა. ოფიც. შეჯიბრებებში სვლების გასაკეთებელი დრო მკაცრად რეგლამენტირებულია და მისი კონტროლი ხორციელდება სპეციალური საათით. თუ მოთამაშემ გადააჭარბა გარკვეული სვლების გასაკეთებლად განსაზღვრულ დროს, მას წაგება ეთვლება. ჭ-ის პარტიის მსვლელობა იწერება სპეციალური ნოტაციით და შემდეგ ქვეყნდება სათანადო კომენტარებით სახელ-

ვ. ჭაბუკიანი

ვ. ჭაბუკიანი ჟერომის როლში (ბ. ასაფიევის „პარიზის ალი")

თ. ჭაბუკიანი

ჭადარი 1 — აღმოსავლური ჭადრის ტოტი (ა — ნაყოფები); 2 — დასავლური ჭადრის ტოტი (ა — ნაყოფი)

საქ. სსრ მოჭადრაკე-ქალები

დიდოსტატები

ნ. გაფრინდაშვილი (ქალებსა და კაცებს შორის), ნ. ალექსანდრია, მ. ჩიბურდანიძე (ქალთა და კაცთა შორის), ნ. იოსელიანი, ნ. გურიელი, ე. ახმილოვსკაია, ბ. გურგენიძე, ე. გუფელდი, თ. გიორგაძე, გ. ზაიჩიკი

სსრკ სპორტის დამსახურებული ოსტატები

ვ. გოგლიძე, ნ. გაფრინდაშვილი, ნ. ალექსანდრია, მ. ჩიბურდანიძე

სსრკ ჩემპიონები გოგონათა შორის

მ. ტოგონიძე	1966
ი. კობაიძე	1967
მ. ჩიბურდანიძე	1976
თ. მესხი	1979—80

სსრკ ჩემპიონები

ნ. გაფრინდაშვილი	1964, 1973, 1981, 1983, 1985
ნ. ალექსანდრია	1966, 1968, 1969
მ. ჩიბურდანიძე	1977
ნ. იოსელიანი	1981 (ნ. გაფრინდაშვილთან ერთად), 1982, 1986

მსოფლიო პირველობის პრეტენდენტთა ფინალური მატჩების მონაწილეები

ნ. გაფრინდაშვილი	1962
ნ. ალექსანდრია	1975, 1981
მ. ჩიბურდანიძე	1978
ე. ახმილოვსკაია	1986

ევროპის ჩემპიონთა თასის მფლობელნი

ნ. გაფრინდაშვილი	1969, 1972
ნ. ალექსანდრია	1970

სტუდენტთა მსოფლიოს გუნდური ჩემპიონები

ბ. გურგენიძე	1957, 1958
თ. გიორგაძე	1969

მსოფლიო ჩემპიონი 20 წლის ასაკამდე გოგონათა შორის

ქ. არახამია	1985

საჭადრაკო ოლიმპიადების ჩემპიონები

მ. ჩიბურდანიძე	1978, 1980, 1982, 1984, 1986
ნ. გაფრინდაშვილი	1963, 1966, 1969, 1972, 1974, 1978, 1980, 1982, 1984, 1986
ნ. ალექსანდრია	1969, 1974, 1978, 1980, 1982, 1986
ნ. იოსელიანი	1980, 1982
ე. ახმილოვსკაია	1978, 1986

ჭადრაკის „ოსკარის" მფლობელნი

ნ. გაფრინდაშვილი	1983
მ. ჩიბურდანიძე	1984, 1985, 1986

თო და საჭადრაკო პრესაში. ჭ-ის თეორია შეისწავლის საჭადრაკო პარტიის დასაწყისს (დებიუტი), შუა თამაშის (მიტელშპილი) და დაბოლოებების (ენდშპილი) გათამაშების ტიპურ ხერხებსა და სქემებს.

ჭ. აღმოცენდა V ს. ინდოეთში, ე. წ. ჩატურანგის (ოთხთა თამაში კამათლით) სახით, რ-მაც შემდგომ მთელი რიგი ცვლილებები განიცადა. ევროპაში ჭ. არაბეთიდან, რუსეთში კი უშუალოდ აღმოსავლეთიდან შემოვიდა IX ს-ში. მას შემდეგ, რაც „როქი" შემოიღეს, ჭ-მა შეიძინა თანამედროვე ფორმა. ჭ-ის განვითარებაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ესპ. რ. ლოპეზ დე სეგურამ (XVI ს.), იტალ. ჯ. გრეკომ (XVII ს.), ფრანგმა ფ. სტამამ, იტალიელებმა ე. დელ რიომ, ჯ. ლოლიმ და დ. პონციანიმ (ყველა XVIII ს.). XVIII ს. უდიდესი ოსტატი და თეორეტიკოსი იყო ფ. ა. ფილიდორი. XIX ს. გამოჩენილი მოჭადრაკეები იყვნენ ლ. ლაბურდონე (საფრანგეთი), ჰ. სტაუნტონი (ინგლისი), ა. ანდერსენი (გერმანია), პ. მორფი (აშშ). ამ ეპოქაში გაჩნდა თამაშის ახ. პოზიციური მეთოდები და 1886 დაიწყო ჭ-ში მსოფლიო პირველობის გათამაშება.

XIX ს. რუსეთში ცნობილი ოსტატები იყვნენ ა. პეტროვი, კ. იანიში, ი. შუმოვი, ს. ურუსოვი, მ. ჩიგორინი; რუს. მოჭადრაკეთა მიღწევები ყველაზე სრულად გამოვლინდა მ. ჩიგორინისა და ა. ალეხინის შემოქმედებაში. 1924 შეიქმნა სსრკ საჭადრაკო სექცია, რ-იც 1959 გადაკეთდა სსრკ საჭადრაკო ფედერაციად. 1956 მოსკოვში დაარსდა ცენტრ. საჭადრაკო კლუბი. 30-იან წლებში დაიწყო სსრკ საჭადრაკო სკოლის ჩამოყალიბება, რ-მაც უდიდესი გავლენა მოახდინა ჭ-ის განვითარებაზე (მისი ლიდერი 40—60-იან წლებში იყო მ. ბოტვინიკი). სსრკ საჭადრაკო სკოლის დამახასიათებელ თავისებურებებს შეადგენს ჭ-ისადმი მეცნ. მიდგომა, თეორიის ღრმად დამუშავება, შეჯიბრებისათვის ყოველმხრივი (თეორ., ფიზ., ფსიქოლ.) მომზადება. მას შემდეგ, რაც საბჭ. მოჭადრაკეები გამოვიდნენ საერთაშ. სარბიელზე, მათ მოიპოვეს მსოფლიოს თითქმის ყველა უმაღლესი მიღწევა და ტიტული.

ჭ-ის განვითარებას ხელმძღვანელობს საერთაშ. ფედერაცია „ფიდე" (FIDE), რ-იც რეგულარულად ატარებს ქალთა და კაცთა მსოფლიო პირად და გუნდურ პირველობებს, საჭადრაკო ოლიმპიადებს, სხვადასხვა ასაკის გოგონათა და ჭაბუკთა პირველობებს, საერთაშ. ტურნირებს, სტუდენტთა პირველობებს და მრავალი სხვა სახის შეჯიბრებას, ანიჭებს საერთაშ. ოსტატისა, დიდოსტატისა და არბიტრის წოდებას და სხვ. ფედერაცია უძღვება აგრეთვე ჭ-ის ცალკე დარგის — საჭადრაკო კომპოზიციის განვითარების საქმეს.

ჭ. მოხსენიებულია მრავალ ქართ. ლიტ. და ისტ. წყაროსა და ძეგლში. ჭ-ის უძველესი ფიგურები დათარიღებულია XII ს-ით. პირველი ქართ. მოჭადრაკე, რ-მაც გაიცნო საერთაშ. სარბიელზე, იყო ა. დადიანი. საქართველოში ჭ-ის განვითარებისათვის გადამწყვეტი პირობები შეიქმნა საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ. 1926 თბილისში მოეწყო მასობრივი ტურნირი, რ-შიც 600 კაცი მონაწილეობდა. 1926 გამოვიდა პირველი საჭადრაკო წიგნი ქართ. ენაზე. 1928 ჩატარდა საქართვ. ვაჟთა, ხოლო 1935 ქალთა 1 ჩემპიონატი. 1986-მდე სულ ჩატარდა ვაჟთა 46 და ქალთა 42 ჩემპიონატი. 1930 ვ. გოგლიძე პირველი ქართველი ოსტატი გახდა. 1923 თბილისში გაიხსნა პირველი საჭადრაკო კლუბი. 1937 ჩატარდა სსრკ X ჩემპიონატი, რ-შიც მონაწილეობდნენ ვ. გოგლიძე და ა. ებრალიძე. ჭ-ის ქართველ მოყვარულებს დიდი სამსახური გაუწია ა. ებრალიძის მიერ ქართულ ენაზე თარგმნილმა მ. ეივეს, ე. ლასკერის, ხ. კაპაბლანკას, ი. ავერბახის შრომებმა და თ. გიორგაძის „ჭადრაკის ანბანმა" (თბ., 1965, 1972, 1983). 1967 თბილისში გაიხსნა სსრკ-ში პირველი ბავშვთა საჭადრაკო სკოლა. საქართველოში ჭ-ის პოპულარიზაციაზე განსაკუთრებული გავლენა იქონია მსოფლიოს ხუთგზის (1962—78) ჩემპიონის ნ. გაფრინდაშვილის წარმატებებმა, რ-მაც მოიტანა ქალთა ჭადრაკის არნახული აღზევება და ჭ. ჩვენში ჭეშმარიტად სახ. თამაშად იქცა. ტრადიციული გახდა ძლიერი შემადგენლობის ქალთა საერთაშ. ტურნირების, აგრეთვე ვ. გოგლიძისა და ე. ქართველიშვილის მემორიალების ჩატარება. 1970 ვ. გოგლიძის მემორიალში გამარჯვების შემდეგ ბ. გურგენიძე გახდა პირველი ქართვ. დიდოსტატი ჭ-ში. 1973 თბილისში გაიხსნა ჭ-ის სასახლე. 1977-იდან საქართვ. ფიზკულტ. ინ-ტში არსებობს ჭ-ის სპეციალიზაციის განყ-ბა. ჭ-ის კლუბები გახსნილია ქუთაისში, ზუგდიდში, სამტრედიაში, ბათუმში, სოხუმში, წყალტუბოში და სხვ. ქართვ. მოჭადრაკე ქალების დიდ მიღწევად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ 1978 სსრკ ოლიმპიურ გუნდში 3 ქართვ. მოჭადრაკე ქალი იყო, ხოლო 1980, 1982 და 1986 იგი მთლიანად ჩვენი რესპ. წარმომადგენლებით იყო დაკომპლექტებული და ოლიმპიური ჩემპიონი გახდა. საქართვ. საჭადრაკო ორგანიზაცია აერთიანებს 10 დიდოსტატს, ჩვენი რესპ. 4 წარმომადგენელს მინიჭებული აქვს სსრკ სპორტის დამს. ოსტატის, 34 — სსრკ სპორტის ოსტატის, 6 — საერთაშ. ოსტატის, 8 — სსრკ დამს. მწვრთნელის, 6 — საერთაშ. კატეგორიის მსაჯის, 13 — საკავშ. კატეგორიისა და 68 — რესპ. კატეგორიის მსაჯის წოდება (1986).

საქართვ. მოჭადრაკეებმა ბოლო 20 წლის მანძილზე 40-ზე მეტ საერთაშ. ტურნირში დაიკავეს პირველი ადგილები. 1983 სსრკ ხალხთა სპარტაკიადაზე საქ. სსრ გუნდმა (თ. გიორგაძე, ბ. გურგენიძე, ე. გუფელდი, ზ. აზმაიფარაშვილი, გ. ზაიჩიკი, ე. უბილავა, ზ. სტურუა, მ. ჩიბურდანიძე, ნ. გაფრინდაშვილი) საპატიო II ადგილი დაიკავა. იგივე შემადგენლობის გუნდმა (თ. გიორგაძე, ბ. გურგენიძე, ე. გუფელდი, გ. ზაიჩიკი, ზ. აზმაიფარაშვილი, ზ. სტურუა, ნ. ალექსანდრია, ნ. იოსელიანი) გაიმარჯვა 1985 სსრკ თასის გათამაშებისას. ფართოდ არის გაშლილი ბავშვებს შორის მუშაობა ჭ-ში, რასაც გამოცდილი მწვრთნელები ხელმძღვანელობენ. 1982 ჭ-ის სასახლესთან გაიხსნა ჭ-ის კულტ.-სახალხო უნ-ტი. 1971—76 გამოდიოდა ალმანახი „ჭადრაკი" (რედაქტ. გ. ნადარეიშვილი). 1984-იდან გამოდის საჭადრაკო გაზეთი „მერანი" (გაზ. „ლელოს" დამატება. მთავარი რედაქტორი, მ. ჩიბურდანიძე, რედაქტორი თ. გიორგაძე).

მ. ჩიბურდანიძე. გ. აბაშიძე.

ჭავლი, სითხის (ან აირის) ნაწილი, რ-იც შემოსაზღვრულია დ ე ნ ი ს მ ი ლ ი თ, ე. ი. მცირე ჩაკეტილი კონტურის ყველა წერტილზე გამავალი დენის წირებით წარმოქმნილი ზედაპირით.

ჭავლური აპარატი, სითხის ან აირის დასაჭირხნი ან შესაწოვი მოწყობილობა, რ-ის მოქმედება ემყარება ერთი სითხის (ან აირის) ენერგიის გადაცემას მეორე (შესაწოვი) სითხისათვის (აირისათვის) ამ სითხეთა ნაკადების შერევის პროცესში. ჭ. ა-ს არა აქვს მოძრავი ნაწილები და შედგება საქშენის, შემრევი კამერისა და დიფუზორისაგან. ჭ. ა-ის მქკ არ აღემატება 30%-ს. მიუხედავად ამისა, კონსტრუქციის სიმარტივისა და საიმედოობის გამო ფართოდ იყენებენ ტექნიკის სხვადასხვა დარგში.

ჭავლური ელემენტი, ჭავლური ტექნიკის ელემენტი, რ-შიც მიცემული ოპერაციების შესასრულებლად გამოყენებულია ჭავლური დინება. ჭ. ე. ჭავლური ტექნიკის ძირითადი ელემენტებია. ჭ. ე-ს იყენებენ ლოგიკური, შედარებისა და გაძლიერების ოპერაციების შესასრულებლად.

ჭავლური ტექნიკა, პნევმო- და ჰიდროავტომატიკის დარგი. ჭ. ტ-ის ხელსაწყოებში არ არის მოძრავი დეტალები. მათი მოქმედება ემყარება აირებისა და სითხეების დინების თვისებებს. ჭ. ტ-ის ელემენტები გამოირჩევა მაღალი საიმედოობითა და სწრაფქმედებით. ჭ. ტ-ის ხელსაწყოები შეიცავენ საკომუნიკაციო არხებს, ფუნქციურ ელემენტებს და ხელსაწყოებს, რ-ებიც მცირე სიმძლავრეს (0,01 ვტ და ნაკლები) მოიხმარენ. ჭ. ტ-ის მოწყობილობებს იყენებენ გემის მართვის სისტემებში, ოკეანოლოგიური კვლევის დროს, ნავთობსახსხმელი აგრეგატების მართვის სისტემებში და ა. შ.

ჭავლური ტუმბო, იხ. *ეჟექტორი* და *ინჟექტორი*.

ჭავჭავაძე ალექსანდრე გარსევანის ძე [1786, პეტერბურგი, — 6 (18). XI. 1846, თბილისი; დაკრძალულია კახეთში, შუამთის მონასტერში], ქართველი პოეტი, რუს. არმიის გენერალ-ლეიტენანტი. იმპ. რუს. საიმპერატორო კარზე ერეკლე II-ის საგანგებო და სრულუფლებიანი ელჩის, გ. ჭავჭავაძის მიმართ კეთილგანწყობილების ნიშნად იგი ეკატერინე II-მ მონათლა. 1795—99 სწავლობდა პეტერბ. კერძო პანსიონში, თბილისში დაბრუნების შემდეგ — შინ, ფრანგი გუვერნიორის მეცადინეობით ბავშვობიდანვე ეუფლებოდა რუს., ფრანგ., გერმ., თურქ. და სპარს. ენებს. 1804 ჭაბუკი პოეტი მონაწილეობდა მთიულეთის ანტიცარისტულ აჯანყებაში, რ-ის ჩახშობის შემდეგ 1 წლით ტამბოვში გადაასახლეს. განთავისუფლების შემდეგ, 1807, პეტერბ. პაჟთა კორპუსში ჩარიცხეს. 1811-იდან კავკასიაში მოქმედი რუს. არმიის სარდლის მარკიზ პაულუჩის ადიუტანტი იყო. 1812 მონაწილეობდა კახეთის აჯანყების ჩაქრობაში, 1813—14 — ომში ნაპოლეონის წინააღმდეგ. 1817 პოლკოვნიკი გახდა, 1826 — გენ.-მაიორი. 1827—28 მონაწილეობდა რუს.-ირან., შემდეგ — რუს.-ოსმ. ომში. 1828 დაინიშნა სომხ. ოლქის, 1829 — კახეთის სამხ.-სასაზღვრო დაცვის უფროსად.

1832 შეთქმულების გამოაშკარავების შემდეგ ჭ-ს 4 წლით ტამბოვში გადასახლება მიუსაჯეს, თუმცა მალე გაათავისუფლეს „წარსულში დამსახურებისათვის". 1838 ამიერკავკ. მთავარმმართველობის საბჭოს წევრად დანიშნეს, 1841 გენ.-ლეიტენანტის წოდება მიანიჭეს. 1842—43 ამიერკავკ. მხარის სამოქალაქო სამმართველოს უფროსის მოადგილე, 1843 ხელმძღვანელობდა დაღ.-ლეკ. ლაშქრას.

ჭ-ის ოჯახი ქართ. საზ.-კულტ. ცხოვრების ერთ-ერთი ძირითადი ცენტრი იყო. მის სახლში, თბილისსა თუ წინანდალში, მოწინავე ქართვ. ინტელიგენციის გარდა თავს იყრიდნენ საქართველოში მყოფი რუსი თუ ევრ. მოღვაწენიც. მ. შ. იყვნენ ა. გრიბოედოვი (რ-მაც შემდგომში ცოლად შეირთო ჭ-ის უფროსი ქალიშვილი ნინო), დეკაბრისტი პოეტები და სხვ.

ჭ-მ სიცოცხლეშივე მოიპოვა აღიარება. „მისი ლექსები, თუმცა ბეჭდვით არ იყო მაშინ გამოქვეყნებული, ქუჩა-ქუჩა და სოფელ-სოფელ იმღერებოდა" (ი. მეუნარგია). მისი სატრფიალო-სალაღობო ლექსების დიდმა პოპულარობამ გარკვეული ზეგავლენა მოახდინა ჭ-ის შემოქმედების აღქმა-შეფასებაზე: XIX ს. ქართ. კრიტიკაში ფართოდ გავრცელებული თვალსაზრისით მას სახავდა ანაკრეონტელ თუ ეპიკურელ მგოსნად, რ-იც არად აგდებდა საზ.-ეროვნ. საჭიროებას.

ჭ-ის მსოფლმხედველობა და მსოფლაღქმა ორგანულად არის დაკავშირებუ-

ლი XIX ს. I ნახ. საქართვ. რთულ სოც.-პოლიტ. ვითარებასთან საქართვ. დამოუკიდებლობის დაკარგვით გამოწვეული ღრმა ეროვნ. სევდა ჭ-ის შემოქმედების მთავარი განმსაზღვრელი ფაქტორია და აშკარად ვლინდება პოეტის არა მხოლოდ საკუთრივ პატრიოტულ ლექსებში („უწყალო სოფელო", „ვისაც გსურთ", „ოჰ, ვით გამწარებულნო", „მეგობრისაგან სიამოვნებილითა მიმართ", „ასტრიკო, მიმეშველე", „ეჰა, ჩემო ოცნებავ" და სხვ.), არამედ მის სატრფიალო ლირ.-ელეგიურ ტონალობაშიც. სწორედ მან დაუდო სათავე „მამულისშვილურ გულისტკივილს,... მერე, სამოციან წლებში ეგრე გამდიდრებულს ჩვენს მწერლობაში" (ი. ჭავჭავაძე).

ჭ-ის პოეზიაში ცალკე სათაურს სოც. პრობლემატიკა („ეჰა, სოფელსა ამას") — „მდაბალთა ჩაგვრით, ჩრდილებით და ხვეწნით" აღძრული „მოქალაქეური გულისტკივილი", პროტესტი სოც. ბოროტების წინააღმდეგ (ამ თვალსაზრისით ძალზე საყურადღებოა ჭ-ის მიერ თარგმნილი რუსული ფილოს.-პოლიტ. თხზულება „...ანუ განსწავლული კაცი").

ჭ. ქართ. რომანტიზმის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი წარმომადგენელია. მკვლევართა ნაწილი მას საქართველოში რომანტიზ. მიმდინარეობის დამწყებად აღიარებს, ზოგი ქართ. რომანტიზმის საწყისს XVIII ს. ქართ. მწერლობაში ეძებს, ჭ-ის დამსახურებას კი რომანტიკული პოეზიის შემდგომ განვითარებასა და ლიტ.-ესთეტიკურ ხედვას, ზოგიც მიიჩნევს, რომ რომანტ. მიმდინარეობის პოეტი მხოლოდ შემოქმედების ცხოვრების დასასრულს შეუერთდა.

ჭ-ის შემოქმედებაში მართლაც სრულდება; აშკარად ვლინდება აქ კლასიკური ქართ. პოეზიის, მისი თემების, მოტივების და პოეტიკის ძლიერი ზეგავლენა. ეს წ აღმოსავლური ქართ. პოეზიის ზოგიერთი წარმომადგენლისათვის დამახასიათებელი ეპიკურული მოტივები, ჰედონიზმი და ხორციელი სიყვარულის კულტი, ისევე როგორც გამოხატვის პოეტური ხერხები და საშუალებები (მაგ. მ „აღმოსავლური" მეტაფორისტიკა და რთული ალიტერაცია), თუმცა ჭ-ის მადრამ მის პოეზიაში თითქმის ყველა ... და თანდათან სულ უფრო რეალისტურად გამოიყურება ახ. ევროპ. რომანტიზმის სულისკვეთება. მოგვიანებით სიახლეებიც თვისებრივად ახლებურ რომანტ. გააზრებისაკენ. რაც, თავის მხრივ, ტრადიციული დამკვიდრებული პოეტური ფორმების დარღვევისა და ახ., თავისუფალი გამომსახველობითი საშუალებების ძიებების აუცილებლობას განაპირობებდა (ლექსები „ეჰა, სოფელსა ამას", „დიწ[ი]ტერი] ე[სპეციალისტის]", „რას ფიქრობდი", „მგორიტიანი საყვარელი", „ვიცოდეო", „ეჰა, 'ჩემო ოცნებავ", „ქმაწვილი ქალის საფლავზე წარწერილობა" და სხვ.). ჭ-ის ლექსი „გოგჩა" ქართ. რომანტ. ლირ. შედევრთა რიგს განეკუთვნება.

ჭ-ს მნიშვნელოვანი დამსახურება მიუძღვის პოეტური თარგმანებით ქართ. მწერლობის გამდიდრების საქმეშიც. მან თარგმნა ეზოპეს, კორნელის, რასინის, ლაფონტენის, ვოლტერის, პუშკინის, დერჟავინის, ჟუკოვსკის, ოზეროვის და სხვ. ნაწარმოებები, კლასიცისტური და რომანტიკული მწერლობის ნიმუშებით დაინტერესება უფრო დიდ საზოგადოებრივ ინტერესს მიიჯნავდა. ... პოეტისათვის.

ჭ-ს ეკუთვნის ნაშრომი „საქართველოს მოკლე ისტორიული ნარკვევი და მდგომარეობა 1801-იდან 1831 წლამდე".

თხზ.: ლექსები. ნაწ. 1, ტფ., 1881, თხზულებანი, ი. გრიშაშვილის რედ., წინასიტყვით, შენიშვნებით და ლექსიკონით, თბ., 1940, თხზულებანი, თბ., 1986.

ლიტ.: ა ბ ა შ ი ძ ე კ., ეტიუდები XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., 1970; ალექსანდრე ჭავჭავაძე (საიუბილეო კრებული), თბ., 1986; ა ს ა თ ი ა ნ ი გ., ქართველი ლიტერატორები, თბ., 1963, გ ა მ ე ზ ა რ დ ა შ ვ ი ლ ი დ., ალექსანდრე ჭავჭავაძე და ქართული რომანტიზმი, თბ., 1940; ე ვ ა ნ ი ძ ე ი., ქართული რომანტიზმის საკითხები, თბ., 1982; ზ ა ნ დ უ კ ე ლ ი მ., თხზულებანი, [ტ.] I — ახალი ქართული ლიტერატურა, თბ., 1972, ჯ ე ნ ჭ ე რ ა ძ ე ა., ა. ჭავჭავაძე, თბ., 1963; კ ი ტ ე ჩ ი შ ვ ი ლ ი ქ., ქართული ლიტერატურის ისტორია (XIX ს.), თბ., 1969, მ ა ხ ა რ ა ძ ე ა., ქართული რომანტიზმი, გამოკვ. მე-3, თბ., 1960; ქართული ლიტერატურის ისტორია ექვს ტომად, ტ. 3, თბ., 1964.

გიორგი ასათიანი.

ჭავჭავაძე არჩილ გულბაათის ძე [1841, სოფ. წინანდალი, ახლანდ. თელავის რ-ნი, — 27. VI (10 VII) 1902, თბილისი], რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი (1896). სამხ. სამსახური დაიწყო 1862 პრაპორშჩიკის ჩინით. ტვერის 43-ე დრაგუნთა პოლკისა და კავკ. მე-12 სახაზო ბატალიონის შემადგენლობაში 1862—64 მონაწილეობდა კავკ. ომების (1817—64) უკანასკნელ ოპერაციებში დას. კავკასიაში. 1876 მიიღო მაიორის ჩინი. 1877 ახალქალაქის ქვეითი დივ. ცხენოსანთა ბრიგადის მე-3 პოლკის მეთაური იყო. მონაწილეობდა რუსეთ-ოსმალეთის ომში (1877—78). განსაკუთრებით გამოიჩინა თავი ავლიარის მისადგომ 1877 წ 3 (15) ოქტ. გამართულ ბრძოლაში, ყარსის აღებისა 1877 წ. 6 (18) ნოემბ., არზრუმთან ბრძოლებში. 1879 ჭ დაინიშნა დაღ. ცხენოსანთა 1-ლი პოლკის მეთაურად, იგი მონაწილეობდა იმპერკასპიისპირეთში რუს. არმიის ახალთეკის (1879 აგვ.) ექსპედიციაში. 1883 ჭ-ს მიენიჭა პოლკოვნიკობა 1889—96 იყო დრაგუნთა სევერსკის პოლკის მეთაური; 1896—1902 — კავალერიის ბრიგადის მეთაური, ხოლო 1902 წ. 11 (24) იან. დაინიშნა კავკ. კავალერიის დივიზიის მეთაურად.

ჯ. ფაყრიშვილი.

ჭავჭავაძე გარსევან რევაზის ძე (20. VII. 1757 — 7. IV 1811), XVIII ს. II ნახ. ქართლ-კახეთის სამეფოს პოლიტიკური მოღვაწე, დიპლომატი, ა. ჭავჭავაძის მამა. მხედარი ფეოდალური არისტოკრ. წარმომადგენელი, მეფის ეშიკაღასბაში და ყაზახის მოურავი.

როგორც საქართვ. სრულუფლებიანმა წარმომადგენელმა, ხელი მოაწერა 1783 გეორგიევსკის ტრაქტატის ტექსტს. 1784—1801 იყო ქართლ-კახეთის სამეფოს საგანგებო და სრულუფლებიანი ელჩი რუს. საიმპერატორო კარზე.

ჭ იბრძოდა საქართვ. საშინაო დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად. ამის გამო, ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების (1801) შემდეგ, ჭ 1805 პეტერბურგში გადაასახლეს დასაფლავებულია ალექსანდრე ნევსკის ლავრაში.

ლიტ.: მასალები საქართველოს ისტორიისათვის, შეკრებილი ბატონიშვილის დავით გიორგისძისა და ძისა მისისა, 1744—1840 წწ., მ. ჯანაშვილის გამოც., ტფ., 1905; ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი ზ., გარსევან ჭავჭავაძის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა, თბ., 1982; ჭ ი ჭ ი ნ ა - ძ ე ზ., თხზულებანი, ი. გრიშაშვილის გამოც., თბ., 1940

ზ. ცქიტიშვილი.

ჭავჭავაძე დავით ალექსანდრეს ძე [1818 — 15 (27). XI. 1884, თბილისი], რუსეთის არმიის გენერალ-ლეიტენანტი (1881); ალექსანდრე ჭავჭავაძის ვაჟი. სამხ. განათლება მიიღო პეტერბურგის გვარდიის პრაპორშჩიკთა სკოლაში. სამხ. სამსახური დაიწყო 1834 ლაიბ-გვარდიის ულანთა პოლკში უნტეროფიცრად. 1839—40 მსახურობდა ფინეთის კირასირთა პოლკში 1840 გადაიყვანეს კავკასიაში და ჩაირიცხა გენ.-მ. 6 რაზმში. 1841-იდან მსახურობდა ნიჟნინოვგოროდის დრაგუნთა პოლკში. 1844 შამილ-კაპიტნის ჩინი მიიღო და კახეთის ცხენოსანთა მილიციის მეთაურად დაინიშნა. მონაწილეობდა გენ.-ადიუტანტ. ა. ნეიდგარდტის ექსპედიციაში შამილის წინააღმდეგ 1847 კაპიტნის ჩინი და კავკ. ცალკე კორპუსის მეთაურის მ ვორონცოვის ადიუტანტობა მიიღო. 1851 გადაიყვანეს ლაიბგვარდიის გრენადერთა პოლკში. ყირიმის ომის (1853—56) დროს ჭ ხელმძღვანელობდა კახეთის დაცვას შამილის რაზმების თავდასხმებისაგან. 1854 განსაკუთრებული დამსახურებისათვის მეფის ფლიგელ-ადიუტანტობა მიიღო. 1856 თბილ. ეგერთა პოლკში გადაიყვანეს 1861 გენ.-მ. გახდა და მეფის ამალაში ჩაირიცხა. ამავე დროს კვლავ განაგრძობდა სამხ. სამსახურს კავკ. არმიაში.

ჯ. ფაყრიშვილი.

ჭავჭავაძე ზაქარია გულბაათის ძე [25. X (6 XI). 1825, სოფ. წინანდალი, ახლანდ. თელავის რ-ნი, — 22. X (4. XI). 1906, თბილისი], რუსეთის არმიის კავალერიის გენერალი (1893). 1842—57 მსახურობდა ნიჟნი-ნოვგოროდის დრაგუნთა პოლკში. 1845 მიენიჭა პრაპორშჩიკობა. 1847-იდან მონაწილეობდა ბრძოლებში კავკ. მთიელთა წინააღმდეგ. ყირიმის ომის (1853—56) დროს ჭ. კავკ. ფრონტზე მეთაურობდა ჯარის ესკადრონს, შემდეგ დივიზიონს. დიდი სიმამაცე გამოიჩინა 1853 წ 19 ნოემბ. (1 დეკ.) ბაშკადიკლარისა და 1854 წ. 24 ივლ. (5 აგვ.) ქურუქდარის ბრძოლებში. ყირიმის ომის დამთავრების (1856) შემდეგ ჭ. კვლავ მონაწილეობდა სამხ. ექსპედიციაში ჩრდ. კავკასიაში. 1859—64 მეთაურობდა ჯერ დაღ. ცხენოსანთა, შემდეგ კი ტვერის დრაგუნთა პოლკს. მონაწილეობდა შამილის უკანასკნელი რეზიდენციის — ღუნიბის აღებისათვის იერიშში, რუსეთ-ოსმალეთის ომში (1877—78). ჭ მეთაურობდა კავკ. ფრონტზე მოქმედი კორპუსის კავალერიას. მონაწილეობდა ამ ფრონტზე ჩატარებულ ყველა მნიშვნელოვან საბრძოლო ოპერაციაში 1878—85 მეთაურობდა კავალერიის დივიზიას, 1885—93 — კავკ. არმიის 1-ლ კორპუსს.

ჯ. ფაყრიშვილი.

ჭავჭავაძე თამარ ირაკლის ასული [16 (29). X. 1896, სოფ. ყვარელი, ახლანდ. ქ. ყვარელი, — 20 IV. 1968, თბილისი], ქართველი საბჭ. მსახიობი ქალი. საბჭ. თეატრის ერთ-ერთი ფუძემდებელი კ. მარჯანიშვილის მოწაფე და მიმდევარი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1943). ხარკოვის ინ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტზე სწავლის დროს 1917—19 პარალელურად სწავლობდა იქვე მ. ლეპკოვსკის თეატრ.-სტუდიაში. 1919—21 სწავლობდა თბილისში, ჯერ ნ. მიხაილოვსკის, შემდეგ კი — ნ. ხოდოტოვის დრამ. სტუდიებში. 1920 — 28 და 1942—64 ჭ. იყო რუსთაველის სახ. თეატრის მსახიობი. შემდეგ მონაწილეობდა მეორე სახელმწ. თეატრის (ქუთაისი, 1928, 1933-იდან კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრი) ჩამოყალიბებაში, მოღვაწეობდა აქ 1928—42. 1964 — 68 მუშაობდა სოხუმის თეატრში. ჭ გმირული პლანის მსახიობი იყო. 1922 მან შექმნა ლაურენსიას გმირული სახე კ. მარჯანიშვილის მიერ დადგმულ ლოპე დე ვეგას „ცხვრის წყაროში", რ-მაც ქართ. საბჭ. სცენაზე განახლა ტრაგედია. გმირული პათოსით, ლირიზმით, უშუალობით, მგზნებარე ტემპერამენტით გამოირჩეოდა ჭ-ის მიერ შესრულებული ტრაგიკული და დრამ. როლები, სალომე (უაილდის „სალომე"), ლამარა („ლამარა", ვაჟა-ფშაველას ნაწარმოების მიხედვით), მეატრისე (შილერის „მეატრისე"? ჩეხოვი"), ემილია (შექსპირის „ოტელო"), ლედი მილფორდი (შილერის „ვერაგობა და სიყვარული"), მარგარიტა (დიუმა — შვილის „მარგარიტა გოტიე"). ზეინაბი (სუმბათაშვილ-იუჟინის „ღალატი"). ქეთევანი (ყაზბეგის „ქეთევან დედოფალი"), თეკასია (სოფოკლეს „ოიდიპოს მეფე"). სანათა („ბახტრიონი", ვაჟა-ფშაველას მიხედვით) და სხვ. მსახიობის რეპერტუარში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა კომედიურ როლებს: დიანა (ლოპე დე ვეგას „ძაღლი ბაგაზე", თავისთავის მეტიჩანი"). მადამ სან-ჟენი (ვ. სარდუსა და მო-

ᲛᲡᲝᲤᲚᲘᲝ ᲭᲐᲓᲠᲐᲙᲘᲡ ᲩᲔᲛᲞᲘᲝᲜᲔᲑᲘ

ვაჟები

ვ. სტეინიცი 1886—94
ე. ლასკერი (გერმ.) 1894—1921
ხ. კაპაბლანკა (კუბა) 1921—27
ა. ალიოხინი (საფრ.) 1927—35, 1937—46
მ. ეივე (ჰოლანდ.) 1935—37
მ. ბოტვინიკი (სსრკ) 1948—57, 1958—60, 1961—63
ვ. სმისლოვი (სსრკ) 1957—58
მ. ტალი (სსრკ) 1960—61
ტ. პეტროსიანი (სსრკ) 1963—69
ბ. სპასკი (სსრკ) 1969—72
რ. ფიშერი (აშშ) 1972—75
ა. კარპოვი (სსრკ) 1975—1985
გ. კასპაროვი (სსრკ) 1985-იდან

ქალები

ვ. მენჩიკი (ბრიტ.) 1927—44
ლ. რუდენკო (სსრკ) 1950—53
ე. ბიკოვა (სსრკ) 1953—56, 1958—62
ო. რუბცოვა (სსრკ) 1956—58
ნ. გაფრინდაშვილი (სსრკ) 1962—78
მ. ჩიბურდანიძე (სსრკ) 1978-იდან

ა. ჭავჭავაძე

თ. ჭავჭავაძე

რის „მადამ სან-ჟენი"), დარეჯანი (მოსაშვილის „მისი ვარსკვლავი") და სხვ. ჭ-მ შექმნა თანამედროვე ქალთა რეალისტური სახეები: ტატიანა (ბ. ლავრენიოვის „რღვევა"), ბაილი (დ. ჩიაურელის „ბაილი"), პელაგია ნილოვნა (ი. მოსაშვილის „სადგურის უფროსი") და სხვ. ჭ-ს მნიშვნელოვანი წვლილი მიუძღვის ქართ. საბჭ. ესტრადის განვითარებაშიც. იგი მხატვრული კითხვის წინამძღოლი ოსტატი იყო. 1926-იდან მას იღებდნენ კინოშიც. ფილმები: „დინა მაძე" (1926, თავადის ქალი), „ქეთო და კოტე" (1948, ხანუმა) და სხვ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის, საპატიო ნიშნის ორდენებითა და მედლებით.
მ. ცუცქირიძე.

ი. ჭავჭავაძე.

ჭავჭავაძე ივანე ივანეს ძე [1804, სოფ. წინანდალი, ახლანდ. თელავის რ-ნი, — 18 (30). VI. 1857, თბილისი], რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი (1852). სამხ. სამსახური დაიწყო 1819 პოდპრაპორშჩიკად შირვანის (შემდეგ პასკევიჩის) ქვეითთა პოლკში. 1822 მონაწილეობდა სამხ. ლაშქრობაში ჭარ-ბელაქანში. 1823-იდან მსახურობდა ნიჟნი-ნოვგოროდის დრაგუნთა პოლკში. მონაწილეობდა რუსეთ-ირანის ომში (1826—28), განსაკუთრებით გამოიჩინა თავი 1826 წ. 13 (25) სექტ. ელიზავეტპოლთან (ახლანდ. კიროვაბადი) ბრძოლაში. მამაცურად იბრძოდა რუსეთ-ოსმალეთის (1828—29) ომში. მონაწილეობდა ყარსის, ახალქალაქის, ახალციხის, არზრუმისა და ოსმალეთის სხვა ციხესიმაგრეთა აღებაში. შემდეგ ჭ. კვლავ მონაწილეობდა რუს. არმიის სამხ. ოპერაციებში კავკ. მთიელთა წინააღმდეგ. 1849 დანიშნეს პრინც ვიურტემბერგის დრაგუნთა პოლკის მეთაურად. ყირიმის ომის (1853—56) დროს იბრძოდა კავკ. ფრონტზე, ალექსანდროპოლის რაზმის შემადგენლობაში. თავი ისახელა 1853 წ 19 ნოემბ. (1 დეკ.) ბაშკადიკლარის და 1854 წ 24 ივლ. (5 აგვ.) ქურუქ-დარის ბრძოლებში, სადაც მძიმედ დაიჭრა. 1856 ჯანმრთელობის მდგომარეობის გამო სამხ. სამსახურიდან გადადგა.
ვ. ჯაყარიშვილი.

ჭავჭავაძე ილია გრიგოლის ძე [27. X (8. XI). 1837, სოფ. ყვარელი, — 30. VIII (12. IX). 1907, წიწამური, დაკრძალულია თბილისში], ქართველი მწერალი, საზ. მოღვაწე. დაიბადა გაღარიბებული თავადის ოჯახში. 10 წლისას გარდაეცვალა დედა — მარიამ ბებურიშვილი, 15 წლისას — მამა. დაობლებული ილიას და მისი დაძმების აღზრდა-პატრონობა იკისრა მამიდამ — მაკრინე ჭავჭავაძე-ერისთავისამ. 1848-იდან ჭ. თბილ. კერძო პანსიონში სწავლობდა, 1852-იდან — თბილ. გიმნაზიაში, 1857—61 — პეტერბურგის უნ-ტის იურიდ. ფაკ-ტზე.

სტუდენტობის 4 წელი უაღრესად მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა ჭ-ის როგორც პიროვნებისა და მოქალაქის, მოაზროვნისა და მწერლის ფორმირებისა და სრულყოფისათვის, მისი პროგრ. სოც.-პოლიტ. შეხედ. და ესთეტ. მრწამსის შემუშავებისათვის. იგი იმთავითვე ინტენსიურად და საფუძვლიანად სწავლობდა საქართვ. ისტორიასა და ქართ. მწერლობას, რუს. და ევრ. მწერალთა და მეცნიერთა მემკვიდრეობას; გატაცებით დაეწაფა რუსი რევ. დემოკრატების — ბელინსკის, გერცენის, დობროლიუბოვის, ჩერნიშევსკის ნააზრევს, რაც დაუკავშირა საკუთარი ხალხის პროგრესისათვის ბრძოლის მიზნებსა და ამოცანებს. ამ წლებში დაიწერა ჭ-ის ძლიერი მხატვრული ინდივიდუალობით აღბეჭდილი და მძაფრი მოქალაქეობრივი პათოსით განმსჭვალული, ფართო საზ. რეზონანსის მქონე ნაწარმოებები, რ-თაც აღმავალი ეტაპი შექმნეს XIX ს. ქართ. ლიტ-რასა და საერთოდ ქართ. მხატვრული აზროვნების ისტორიაში: პოემა „აჩრდილი" (პირველი რედაქცია, 1859), რ-იც უმწვავეს ეროვნ. და სოც. პრობლემებზე ღრმა დაფიქრების ნაყოფია და ნათელი მერმისის რწმენითაა განმსჭვალული, ეროვნ.-განმათ. იდეებით შთაგონებული დრამ. პოემა „ქართვლის დედა" სცენა მიზნად ცხოვრებიდამ" (პირველი რედაქცია, 1860); პოემა „კაკო ყაჩაღი" — „რამდენიმე სურათი ანუ ეპიზოდი ყაჩაღის ცხოვრებიდამ" (1860) — მკაცრი პროტესტი ბატონყმობის წინააღმდეგ; ამავე პერიოდს განეკუთვნება როგორც ჭ-ის პოეტური თარგმანები (შილერის, ჰაინეს, რიუკერტის, ბაირონის, სკოტის, შენიეს, ბერანჟესა და ლერმონტოვის ნაწარმოებებისა) და სატრფიალო ლირიკის უდიდესი ნაწილი, ასევე პირად სოც. და ეროვნ. იდეალებითა და მხატვრული სიახლეებით აღბეჭდილი საყოველთაოდ ცნობილი ლექსები „ბედს სამართლიანს" (1857), „გუთნის-დედა", „ქართველის დედას", „ჩემო თარიაროლო" (ორივე 1858), „ნანა" (1859), „ქართველ სტუდენტების სიმღერა", „მეუშა", „იანიჩარი" (სამივე 1860), პატრ. ლირიკის ბრწყინვალე ნიმუშები — „ელეგია" (1859), „მესმის, მესმის" (1860), „გაზაფხული" („ტყემ მოისხა ფოთოლი"..., 1861); „პოეტი" (1860), რ-შიც ნათლად არის ჩამოყალიბებული ჭ-ის შეხედულება პოეტის საზ. მისიის შესახებ. ამავე ხანებში იქმნებოდა ჭ-ის მხატვრული პროზის შესანიშნავი ნიმუშები, რ-თაც უდიდესი როლი ითამაშეს ქართ. კრიტ. რეალიზმის განვითარებაში. ბატონყმური ინ-ტის მანკიერებათა მამხილებელი მოთხრობა „გლახის ნაამბობი" (I—VI თავები, 1859) და ცხოვრების მოთხრობისა „კაცია-ადამიანი?!", სადაც მებატონეთა გადაგვარებული და სასიკვდილოდ განწირული კლასის უაზრო და უშინაარსო, მცონარული ყოფის მაღალმხატვრული სატირული ასახვა საერთოდ ადამიანის, მისი ზნეობის, მისი ცხოვრების აზრის ზოგადკაცობრიულ პრობლემებზე დაფიქრებას ჭ-ის პირველმა ლიტ.-კრიტ. წერილმა „ორიოდე სიტყვა თავად რევაზ შალვას ძის ერისთავის მიერ კაზლოვიდგან „შეშლილის" თარგმნაზედა" („ცისკარი", 1861) ახალი ხანის ლიტ. მანიფესტის მნიშვნელობა შეიძინა. მასში, ისევე როგორც წერილებში „პასუხი" (1861) და „საქართველოს მოამბეზედ" (1863), ნათლად არის ჩამოყალიბებული რეალისტური მწერლობისა და სალიტ. კრიტიკის ძირითადი პრინციპები, ხელოვნ. და ლიტ-რის არსისა და საზ. დანიშნულების, ობიექტური სინამდვილისადმი მხატვრული ლიტ-რის მიმართების მატერიალისტ. გაგება, დასაბუთებულია სალიტ. ენის გამარტივების, საერთოსახალხო ენასთან მისი დაახლოების აუცილებლობა. „ორიოდე სიტყვა" იქცა „მამებისა" და „შვილების" ბრძოლის საწყისად. ხანგრძლივი განშორების შემდეგ 1861, ჭ. რუსეთიდან საქართველოში დაბრუნდა. სამშობლოსთან შეხვედრის მოლოდინით აღძრული ფიქრები, მისი შთაბეჭდილებანი, „დაუჯერებელი ტკბილი" განცდა და მზადყოფნა მისთვის ერთგულად მსახურებისა მხატვრულად აისახა „მგზავრის წერილებში", რ-იც არა მარტო ავტორის ან „თერგდალეულების" მიზნებსა და ამოცანებს, არამედ მთელი ქართ. ხალხის სასიცოცხლო მოთხოვნილებებს, საზოგადოდ ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის უწმინდეს იდეალებს გამოხატავდა და მიზანდასახული აქტიურობის, მოქმედებისა და ბრძოლის წყურვილითა და მოწოდებით იყო განმსჭვალული. ამ ხანებში ჭ. გატაცებით აგროვებდა ქართ. ხალხ. ზეპირსიტყვიერების ნიმუშებს.

1863 ჭ-ის მიერ დაარსებული ჟურნ. „საქართველოს მოამბე", მიუხედავად უმძიმესი საცენზურო პირობებისა, ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის მებრძოლ ორგანოდ იქცა.

1863 ჭ. დაქორწინდა ოლღა გურამიშვილზე. 1864 „[illegible] მოსამრიგებლად" მუშაობა დაიწყო ჯერ ქუთაისის გუბ.-გუბერნატორის საგანგებო მინდობილობათა მოხელედ, შემდეგ — საქართველოში საგლეხო რეფორმის გატარებასთან დაკავშირებით — მომრიგებელ შუამავლად აღმ. საქართველოში. 1868—73 მუშაობდა დუშეთის მაზრის მომრიგებელ მოსამართლედ. ამ ხანებში დაწერა მან „გლეხთა განთავისუფლების პირველი დროების სცენები" (1865), გადაამუშავა „ქართვლის დედა" (1871) და „აჩრდილი" (1872), დაასრულა მუშაობა დიდი ხნის წინ ჩაფიქრებულ „მგზავრის წერილებზე" (1871) და „გლახის ნაამბობზე" (1872). ამავე პერიოდში შეიქმნა ეროვნ. წყლულების მტკივნეული აღქმით გამოწვეული მწვავე სატირული ლექსები — „რა ვაკეთეთ, რას ვშვრებოდით ანუ საქართველოს ისტორია 'მეფხრამტეკე საუბუქნისა'" და „ბედნიერი ერი" (ორივე 1871), ქართ. პატრ. ლირიკის ერთი უბრწყინვალესი ქმნილებათაგანი — „ჩემო კარგო ქვეყანავ, რაზედ მოგიწყენია" (1872); სატირულ-ეპიგრამ. ლექსები „გამოცანები", „ჰოდეს გამოცანები" და „პასუხის პასუხი" (1871—1872).

1875-იდან თბილისში დამკვიდრებული ჭ. აქტიურად ჩაება ფართო პრაქტ. საზ. საქმიანობაში, რ-საც ბოლო წლამდე რამდენადმე ჩამოცილებული იყო. 1875 აირჩიეს თავ-რად სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკისა, რ-იც ჭ-ის მოღვაწეობის შედეგად ფაქტობრივად ქართ. ეროვნ. ბანკად იქცა და უდიდეს ფინანსურ დახმარებას უწევდა ყველა ძირითად კულტ. თუ საგანმანათლებლო დაწესებულებას საქართველოში. 1881-იდან ჭ. იყო მისივე ინიციატივით დაარსებული ქართ. დრამ. საზ-ბის თავ-რე, 1879—85 — „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების" თავ-რის მოადგილე, 1885-იდან სიცოცხლის დასასრულამდე საზ-ბის უცვლელი თავ-რე და სხვ.

1877 დააარსა პოლიტ. პერიოდული გამოცემა — „ივერია", რ-იც სამი ათეული წლის მანძილზე საქართვ. ეროვნ., სულიერი და ინტელექტუალური ცხოვრების ერთ-ერთი ძირითადი ცენტრი იყო. 1873 ჭ-მ ი. მაჩაბელთან ერთად თარგმნა შექსპირის „მეფე ლირი". 1878 დაამთავრა ისტ. პოემა „დიმიტრი თავდადებული", რ-იც საქართველოსათვის თავგანწირულ პატრ. იდეის განხორციელებას ემსახურებოდა; 1882—83 შექმნა ღრმა ფილოს. შინაარსის პოემა „განდეგილი", რ-შიც სულისა და ხორცის, ცხოვრების მიღება-არმიღების მარადიული პრობლემაა დასმული და რ-ის მხატვრული ლოგიკით დაგმობილია ქვეყნისაგან, ცხოვრებისაგან განდგომა; ადამიანის დანიშნულებად და მოვალეობად დასახულია ამა სოფლისათვის ზრუნვა. ქართვ. ერის ალორძინების იდეებითაა განმსჭვალული ლექსი „ბაზალეთის ტბა" (1883). 1887 ჭ-მ შექმნა რეფორმის შემდეგდროინდელი ქართ. სინამდვილის ამსახველი თხზულება „ოთარაანთ ქვრივი", რ-შიც ქართვ. დედის შთამბეჭდავი სახე საერთოდ ქართველი ხალხის სულიერი ძლიერების, მისი შეუპოვრობისა და ქედუხრელობის სიმბოლოდ აღიქმება.

70—90-იან წლებში დაიწერა ჭ-ის ძლიერი ინტელექტით, ენციკლოპედიური ცოდნით, ფაქტებისა და მოვლენების გარკვევისა და განზოგადების იშვიათი უნარით აღბეჭდილი მრავალრიცხოვანი ნაშრომი და წერილი ლიტერატურათმცოდნეობის („აკაკი წერეთელი და „კრიტიკოსობანი"", 1887; „წერილები XIX ს. ქართულ ლიტერატურაზე", 1892 და სხვ.), საქართვ. ისტ. („აი, ისტორია", 1889; „ქვათა ღაღადი", 1899 და სხვ.); პოლიტეკონ. („ფული და სათემო მიწათმფლობელობა", „ბანკების საქმე", ორივე 1886 და სხვ.), სახალხო მეურნეობის (მევენახეობისა და მეღვინეობის, სოფლის მეურნეობის ტექნიკური კულტურების, მელიორაციის, მეტა-

ქონლეებისა, მრეწველობის და სხვ.), ბანკისა და ფინანსების საკითხებზე; წერილები უცხოეთზე — ცარ და ალმ. პოლიტიკაზე და სხვ.

ჭ.-ს თავის პუბლიცისტურ შემოქმედებასა და საზ. მოღვაწეობაში დიდი ადგილი დაუთმო სახ. განათლებისა და მოზარდი თაობის აღზრდის საკითხებს, რასაც ფუძემდებლური როლი შეასრულა ქართ. პედ. მეცნიერებისა და ქართ. სახ. ეროვნ. სკოლის ჩამოყალიბების საქმეში. ჭ. შეჰყურებდა აერთიანებდა ცარიზმის საგანმანათლებლო პოლიტიკის იგი, რომელიც ერთის განმაათ მოძრაობის მეთაური, ეროვნების ბურჯის — ქართ. ენის — დაცვისათვის ბრძოლას შეიდინდა უპაცშირებლა მშობლიური ენაზე სწავლების, სახ. სკოლების ქსელის ზრდის მოთხოვნებს, რაც პროგრ.-დემოკრ. პედ. მოსაზრებით იყო ნაკარნახევი. დღესაც აქტუალურია ჭ.-ის იდეები აღზრდისა და განათლების ორგ. კითხვითის, გონებრივი, ზნეობრივი, ესთეტ., შრომითი და ფიზ. აღზრდის შესახებ. იგი განსაკუთრებულ როლს ანიჭებდა მასწავლებლის პიროვნებას და მის პირად მაგალითის. დიდებდ არ დაუკარგავს მნიშვნელობა ჭ.-ის შეხედულებას ოჯახიშო აღზრდის შესახებ. „...ბავშვს შეილობსა ისეთი მოვალეობა, რომ სხვა ყველაფერი ამას უნდა შეეწიროს, ამას უნდა შეეკალოთ..." („პედაგოგიური ანზრდღმანი", თბ., 1938, გვ. 350) ფასდაუდებელია ჭ.-ის ღვაწლი საქართველოში პრივ. და უმაღლესი განათლების ორგანიზაციისა და ქალთა უმაღლესი განათლების განვითარების საქმეში იგი ზრუნავდა და შეეწევა არ ადლევდა უცხოეთში მყოფ ქართ. სტუდენტებს სახ. განათლებისა და პედ. საკითხებზე მრავალი ნაშრომი დაგვიტოვა, მ. შ. განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ფუნდამენტურ ნაშრომს. „პედაგოგიის საფუძვლები" (1888).

ჭ. იყო არა მარტო მხატვრული სიტყვის დიდოსტატი-პოეტი, ბელეტრისტი, დრამატურგი, მთარგმნელი, არა მარტო სალიტ. ენის რეფორმატორი და კანონმდებელი, ქართ. კრიტ. რეალიზმის, რეალისტური კრიტიკისა და მებრძოლი პუბლიცისტიკის ფუძემდებელი, არამედ ახალი — დიდი მასშტაბისა და ფართო დიაპაზონის მეცნიერი, რის ინტერესები მეცნიერების არაერთ დარგს მოიცავდა; მისი პრაქტ. მოღვაწეობა კი საქართვ. საზ.-კულტ.-ცხოვრების ყველა მნიშვნელოვან უბანს სწვდებოდა და მათ წარმატებებში გადამწყვეტ როლს ასრულებდა.

მთელი თავისი ნაყოფიერი მოღვაწეობით ჭ. დიდი მიზნის განხორციელებას — ქართვ. ხალხის კონსოლიდაციას, ერთიან და სოც. თვითმყოფობის გამოვლინებისა და ამაღლებას, ერთგ. და სოც. თავისუფლების მოპოვებას ემსახურებოდა. ჭ. იყო XIX ს. II ნხ. საქართვ. უდიდესი ეროვნ. მოღვაწე, ქართ. ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის სულისჩამდგმელი და წინამძღოლი უშინარეს ყოველისა, ამაშია მისი ეპოქალური დამსახურება ქართვ. ერის წინაშე.

მოწინავე ეროვნ.-სოც. იდეებმა, ერის ხსნისა და გადარჩენის გზების ძიებამ ჭ.-ისაა და მის თანამოაზრეთა შემოქმედებაში. პოვა იმ მწყობრი და თანამიმდევრული კონცეფციის სახე, რაც მთელი ერის ბრძოლისა და ბრძოლის ნათლად გააზრებულ პროგრამად იქცა და რ-ის საშუალებით მიზანს ერთნ. და სოც. ბორკილებისაგან თავდაღწეული, „შრომის სუფევასა" და „ძმობის, ერთობის, თავისუფლების" პრინციპებზე დამყარებული საზ-ბის აშენება წარმოადგინდა. ჭ. მიზნამდე იყო მათ შორის, ვინც ქართ. სინამდვილეში ისეთი საზ-ბის აშენებისა და ბშობილი ქვეყნის ბედნიერი მომავლის რწმენა დანერგა.

1910წ. სახელმწ. საბჭოს წევრად არჩეულმა ჭ.-მ განაცხადა: „სახელმწიფო საბჭოში თუ თავადაზნაურთა სახელით შევდივარ, ეს მხოლოდ ფორმალური, იური- დიული მხარეა. არ დავფარავ და ვიტყვი: საბჭოში მთელ საქართველოს და ქართველთა ინტერესების დამცველი ვიქნები".

1907. ჭ. მოკლეს წიწამურთან, თბილისიდან საგურამოსკენ მიმავალ გზაზე. „ილიას მკვლელებს რომ შეეძლოთ, საქართველოს მოკლავდნენ", — წერდა ვაჟა-ფშაველა.

ჭ.-მ სიცოცხლეშივე მოიპოვა მოწინავე ქართ. საზოგადოებრიობის საერთო აღიარება. უღრმესი პატივისცემა და დაფასება, ხოლო მისი მოწამებრივი სიკვდილის შემდეგ თანდათან სულ უფრო მატულობდა გარდაცვლილის ხსენებაზე მოაზროვნისა და მხატვრის ნაშრომებისამი, მისი მოღვაწეობა და შრავალფეროვანი შემოქმედების მაღალი ღირსებისადმი, იმ დიდმიშვნელოვანი მისიის შესრულება, რ-იც მან ქართვ. ხალხის სულიერ და გონებრივ აღორძინებაში შეასრულა.

თხზ.: თხზულებანი, [ტ.] 1—4, ტფ., 1892; თხზულებანი, ტ. 1, ტფ., 1914; ნაწერების სრული კრებული, ტ. 1—10, ტფ., 1925—27; თხზულებათა სრული კრებული, ტ. 1—5, თბ., 1927—52; თხზულებათა სრული კრებული, ტ. 1—10, თბ., 1951—61.

ლიტ.: ა ბ ა შ ი ძ ე კ., ეტიუდები XIX საუკუნის ქართული ლიტერატურის შესახებ, თბ., 1970; ა ბ ა ს ძ ე გ., სათავეებთან, თბ., 1982; ღ ვ ა ლ ი ა ძ ე მ., ი. ჭავჭავაძის ესთეტიკა, თბ., 1960; ზ ა ნ დ უ კ ე ლ ი მ., თხზულებანი, [ტ.] 2 — ახალი ქართული ლიტერატურა, თბ., 1978; თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ა., სახალხო განათლებისა და პედაგოგიური აზროვნების ისტორია საქართველოში, წგ. 2, თბ., 1948; ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა პ., ილია ჭავჭავაძე, თბ., 1967; კ ი ღ ა ძ ე ა., ქართული კრიტიკის ისტორია, ტ. 2—3, თბ., 1964—86; კ ო ტ ე ტ ი შ ვ ი ლ ი ვ., ქართული ლიტერატურის ისტორია (XIX ს.), თბ., 1959, რ ა ტ ი ა ნ ი პ., ი. ჭავჭავაძე, ფილოსოფიური და სოციოლოგიური შეხედულებანი, გამოც. მე-2, თბ., 1964, ქართული ლიტერატურის ისტორია ექვს ტომად, ტ. 4, თბ., 1974; ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორია, ტფ., 1938; ჯ ი ბ ლ ა ძ ე გ., ილია ჭავჭავაძე, წგ. 1—2, თბ., 1980—84.

ბიბლ.: ნ ა კ ა შ ი ძ ე ო., კ ო რ ძ ა ი ა ნ., ილია ჭავჭავაძის ბიობიბლიოგრაფია 1837—1907, თბ., 1966. *გიორგი აბაშიძე*

ჭავჭავაძე ნიკოლოზ (ნიკო) ზურაბის ძე (1830, სოფ. ყვარელი,— 9 (21). III. 1897, თბილისი, დაკრძალულია ყვარელში), რუსეთის არმიის გენერალი (1880). საშხ. სასწავლი დაიწყო 1846 ქართ. მილიციაში, რ-იც იცავდა კახეთს შამილის რაზმების თავდასხმებისაგან. ყირიმის ომის (1853—56) დროს ჭ. იბრძოდა კავკ. ფრონტზე, განსაკუთრებით გამოიჩინა თავი ბაშკადიკლარის [1853 წ. 19 ნოემბ. (1 დეკ.)] და ყურუქ-დარის [1854 წ. 4 (16) აგვ.] ბრძოლებში. 1869, დაღესტნის ლეკები შემდეგ. ჭ. დანიშნეს ქართველ ლეგიონის მხედრად; 1866 მთიანეთის პოლკოვნიკის ჩინი და ყვარ. ოლქის უფროსად, შემდეგ კი განელის სამხ. გუბერნატორად გადაყვანის. რუს.-თურქ. ომის (1877—78) დაწყებისთანავე ჭ. მოქმედ არმიაში იყო, მაგრამ კავკ. მთიანეთში (ჩაჩნეთსა და დაღესტანში) აჯანყებამ იძულებია და ჭ. ამ მხარეში მოავლინეს. პოლატარავებისა და ნაწილობრივ სამხ. ძალის გამოყენებით მან მოახერხა აჯანყების ჩაქრობა. 1880 დან სამხ. გუბერნატორად დანიშნეს. *გ. ჯაფარიძე*

ჭავჭავაძე ნიკოლოზ ზურაბის ძე (დ. 5 V. 1923, ყვარელი), ქართველი საბჭ. ფილოსოფოსი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1979), ფილოს. მეცნ. დოქტორი (1971). სკპ წევრი 1954-იდან. 1941—44 წლებში იბრძოდა სამამულო ომის ფრონტებზე. 1949-იდან მუშაობს საქ. სსრ მეცნ. აკად. ფილოს. ინ-ტში, 1967-იდან ამ ინ-ტის დირექტორია. არის სსრკ ფილოს. საზ-ბის საქართვ. განყ-ბის თავ-რე. ჟურნ. „მაცნე" (ფილოსოფიისა და ფსიქოლოგიის სერია) რედაქტორი.

ჭ.-ის შრომები ძირითადად ეხება ესთეტ., ფილოს. ღირებულებათა თეორიისა და კულტურის ფილოს. პრობლემებს. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით.

თხზ.: ესთეტიკის მეთოდოლოგიისათვის, თბ., 1977; ესთეტიკურ საკითხები, თბ., 1986; ესთეტიკური ხედვის ბუნებისათვის, თბ., 1966. Культура и ценности, Тб., 1984; О некоторых особенностях художественного отражения действительности, Тб., 1955. *თ. ბუაჩიძე*

ნ. ჭავჭავაძე

ჭავჭანიძე ვლადიმერ ვალერიანის ძე (დ. 22. IX. 1920, სოხუმი), ქართველი საბჭ. ფიზიკოსი, მათემატიკოსი და კიბერნეტიკოსი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1974), ფიზ.-მათ. მეცნ. დოქტორი (1964), პროფესორი (1967). სკპ წევრი 1953-იდან. დაამთავრა თსუ (1941). 1946—60 მუშაობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. ფიზ. ინ-ტში, 1960—81 იყო საქ. სსრ მეცნ. აკად. კიბერნ. ინ-ტის დირექტორი, 1967-იდან — თსუ-ის თეორ. კიბერნეტიკის კათედრის გამგე. ჭ.-ის შრომები ეხება ფიზ., გამოყენებითი მათ. და კიბერნ. საკითხებს. მონტე-კარლოს მეთოდის საფუძველზე შექმნა სტატისტიკური მოდელირების ზოგადი მეთოდი, განავითარა პერსეპტრონული, სტატისტიკური და საინფორმაციო პროცესების ფიზ. მოდელირების საკითხები, დაამუშავა კონცეპტუალური ინტელექტის თეორია და სხვ. ჭ.-ის თაოსნობით განვითარდა ისეთი დარგები, როგორიცაა ადაპტიური ფუნქციონირება, ბიოქიმიკური თბიკა, კიბერნეტიკა და სხვ.

თხზ.: К квантово-волновой теории когерентной модели мозга. Структура когерентного мозга, К., 1979; Статистико-вероятностное моделирование, как возможный принцип построения управляющих систем, в кн.: Применение вычислительной техники для автоматизации производства, М., 1961; Универсальная модель принятия решений концептуальным и эмоциональным интеллектом. Нормативные и дескриптивные модели принятия решений, М., 1981; Эвристико-концептуальное программирование в форме таблиц решений, «Доклады АН СССР», 1976, т. 230, № 6.

ვ. ჭავჭანიძე

ჭაპისუბა, მთა ქვემო-მთიულეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. მათურხევის (ფშავის არაგვის მარჯ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 3170 მ. აგებულია ქვედაიურული ასაკის ფიქლებით, თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით. აქვს ძლიერ დახრილი კალთები. მთაზე შემორჩენილია მყინვარული ფორმები. შემოსილია ალპური მდელოებით. *გ. ნადარეიშვილი*

ჭალა, ჭ ა ლ ი ს ტ ყ ე ე ბ ი, ხეობის ძირის ნაწილი, რ-იც წყალდიდობის დროს წყლით იფარება. ჭ.-ის ზედაპირი უსწორმასწოროა; მდინარის გადაკვეთილი კლაკნილებისა და ტოტების ნარჩენებს სერები ენაცვლება. ჭ. შედგება 3 ნაწილისაგან: კ ა ლ ა პ ო ტ ი ს პ ი რ ა, რ-იც ყველაზე მაღალია და მსხვილი ალუვიონით არის აგებული, ც ე ნ ტ რ ა ლ უ რ ი, რ-იც უფრო დაბალია და შედარებით წვრილმარცვლოვანი ნატანით არის აგებული და ტ ე რ ა ს ი ს პ ი რ ა ნაწილი, რ-იც ყველაზე დაბალია, დაჭაობებულია და მოლამულია.

ჭ.-ის ნიადაგი მდიდარია ორგ. ნივთიერებით და ძალიან ნოყიერია. ჭ. ჩვეულებრივ, ტყითა და ბუჩქნარით არის შემოსილი, კულტ.-ათვისების შემდეგ იყენებენ საძოვრებად.

ჭალა, სოფელი ახალციხის რ-ში (განახლების სოფსაბჭო), მდ. კოდორის მარჯვ. მხარეს, ზ. დ. 120 მ. გულრიფშიდან 22 კმ, დრანდიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 13 კმ. ლადო კეცხოველის სახ. განახლების კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეთამბაქოეობა, მესიმინდეობა). დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. განახლებაში (1 კმ). ბაღშვთა ბაღი.

ჭალა, სოფელი ლანჩხუთის რ-ში (ჩიბა-

თის სოფსაბჭო), გურიის დაბლობზე, ზ. დ. 40 მ, ლანჩხუთიდან 2,5 კმ. ჩიბათის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. ჩიბათში (2 კმ). ბ-კა, კლუბი.

ჭალა, სოფელი მახარაძის რ-ნში (ბოხვაურის სოფსაბჭო), მდ. ნატანების მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 150 მ, მახარაძიდან 6 კმ. ბოხვაურის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). საშ. სკოლა სოფ. დვაბზუში (1 კმ).

ჭალა, სოფელი ონის რ-ნში (შეუბნის სოფსაბჭო), მდ. რიონის ხეობაში, ზ. დ. 890 მ, ონიდან 1,5 კმ. რვაწლ. სკოლა სოფ. შეუბანში (1,5 კმ).

ჭალა, სოფელი საჩხერის რ-ნში, მდ. ყვირილის ნაპირებზე, ჩიხურის შესართავთან. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., დარკვეთი, დროში, პერევი, საკურია, სპეთი, ღოხა, ჭურჭელები, ჯერია). ზ. დ. 560 მ, საჩხერიდან 11 კმ. კ. მარქსის სახ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი, ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფლის მახლობლად დგას ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — აბაშიძეების შუა საუკ. მცირე ზომის დარბაზული ეკლესია. ინტერიერის მოხატულობა XV ს. დასაწყ. განეკუთვნება.

ჭალა, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (ჭვანის სოფსაბჭო), მდ. ჭვანისწყლის (აჭარისწყლის აუზი) მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 760 მ, შუახევიდან 16 კმ. კ. გოთომიშვილის სახ. წვრილიის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი.

ჭალაათი, ხეობური ტიპის მყინვარი სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. მესტიაჭალის (მულხრის მარჯვ. შენაკადი) სათავეში. სიგრძე 7,2 კმ, ფართ. 12,15 კმ²; ენის სიმაღლე 1850 მ. ჭ. ერთადერთი მყინვარია კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, რომელიც იჭრება ტყის ზონაში. საზრდოობს მწვერვალების ბაგლიხის, ჩათინისა და ცხუმაყურის კალთებიდან ჩამონადენი მყინვარების ნაკადებით. მყინვარიდან გამოდის მდ. ჭალაათი (მესტიაჭალის შენაკადი). მისასვლელი გზაა დაბა მესტიიდან.

ჭ. ბაზარაძე

ჭალაათის, უღელტეხილი სვანეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე. სიმაღლე 4200 მ. აგებულია კამბრიულისწინა და პალეოზოური კრისტალური ფიქლებითა და გრანიტოიდებით. დამახასიათებელია ნივალური ლანდშაფტი. აკავშირებს მდ-ების მესტიაჭალის (ენგურის აუზი) და ადილსუს (ბაქსანის აუზი) ხეობებს.

შ. ჯავახიშვილი

ჭალადიდელი გიორგი (ნამდვ. სახელი და გვარი გიორგი მაჭავარიძე) [15 (27) VI 1847, სოფ. ფერსათი, ახლანდ. მაიაკოვსკის რ-ნი, — 1 (13) IV 1898, ქ. ქუთაისი, დაკრძალულია ქ. ცხაკაიაში] ქართველი პოეტი. ჭ-ის ლექსები 1866-იდან იბეჭდებოდა „დროებაში", „სასოფლო გაზეთში", „მნათობში", „ცისკარში", „მოამბეში", „კრებულში" და სხვ. პირველი კრებ. გამოქვეყნდა 1913. ჭ. ქართლ „სამოციანელთა" მიმდევარი იყო. მისი შემოქმედება გამსჭვალულია მშრომელისადმი ღრმა თანაგრძნობით („ქება შრომისა", 1866, „ფაცხა", 1870), პატრიოტიზმით („სიმღერა გარდასულ დღეებზე", 1870, „გორდის მთაზე", 1872), მწერლობის მაღალი დანიშნულების შეგნებით („მერანი", „მწერლისადმი", ორივე 1869), თავისუფლების სიყვარულით („მოლაღური გალიაში", 1872). ჭ-ის სატრფიალო ლექსებია „სატრფო" (1869), „ქართველი ქალი", „ფარვანა", „სიმღერა" (სამივე 1870). ჭ-ის ზოგიერთი პოპულარული ლექსი სიმღერად იქცა („მოგონება", 1869, „ფაცხა" და სხვ.).

თხზ.: ლექსები, თბ., 1965.

ლ. კინწურაშვილი

ჭალადიდის არქეოლოგიური ძეგლები, სხვადასხვა დროის (ძვ. წ. II ათასწლ. I ნახ. დასასრულის, ძვ. წ. VII ს., ძვ. წ. VI—IV სს., ძვ. წ. III—II სს., გვიანდ. ხანის) არქეოლ. ძეგლები ქვემო ჭალადიდის სოფსაბჭოს ტერიტ-ზე, საბაჟოში (ხობის რ-ნი). არქეოლ. კვლევა მიმდინარეობდა 1961-იდან (ხელმძღ. თ. მიქელაძე). გვიანდ. ბრინჯაოს ხანის დასასრულს (ძვ. წ. II ათასწლ. I ნახ. დასასრ.) განეკუთვნება სამოსახლო ბორცვი ზურგა (ფართობი 1000 მ²). ბორცვზე დადასტურდა 3 კულტ. ფენა. ქვედაში აღმოჩნდა ხის ნაგებობათა ნაშთები. სამივე ფენაში აღმოჩენილი მასალა ერთმანეთთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული და ნამოსახლარზე ცხოვრების ცალკეულ ეტაპს ასახავს. აღნიშნული ბორცვის ჩრდ-ით გათხარეს ადრინდ. რკინის ხანის (ძვ. წ. VII ს.) კოლხ. ფერმის ნ-ებშიც მრავალფეროვანი იყო კერამ. ნაწარმი, აგრეთვე კოლხ. ცულები, ყელსაბამი და ლითონის სამკაული. ქვევრის სამარხი მიღებული იქნა, მახლობლად, გამოვლინდა ძვ. წ. V ს. ნამოსახლარის ნაშთები მრავალფეროვანი ხის ნაგებობათა თიხის შელესილობით, ფრაგმენტებით და ძვ. წ. VI—IV სს. კოლხური მოსახლეობისათვის დამახასიათებელი ადგილ. და იმპორტული ნაწარმი. ნამოსახლ. ჩრდ.-დას-ით აღმოჩნდა ძვ. წ. III—II სს. რიგითი ადგილ. და იმპორტ. კერამ. ნაწარმი. სოფსაბჭოს ეზოში გამოვლინდა გვიანდ. ხანის ნივთები (ნაზურთი ქვევრები, რკინის იარაღი).

ლიტ.: მიქელაძე თ., არქეოლოგიური კვლევა რიონის ქვემო წელში, [1], თბ., 1978.

თ. მიქელაძე

ჭალასთავი, სოფელი თერჯოლის რ-ნში (გოდოგნის სოფსაბჭო), მდ. ჩიშურის (ყვირილის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 350 მ, თერჯოლიდან 22 კმ, აჯამეთიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 10 კმ. გოდოგნის კოლ-ბა (მესიმინდეობა, მეხილეობა, მევენახეობა, მეცხოველეობა, მეაბრეშუმეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ნაგარევში (3 კმ). წყაროებში პირველად იხსენიება XVI ს-ში. მდ. ჩიშურაზე შემორჩენილია შუა საუკ. ხიდი (1668 ააგო გელათის ეპისკოპოსმა გედეონ I-მა) და ორი მცირე ზომის ციხის ნანგრევები.

ჭალატყე, სოფელი ზუგდიდის რ-ნში (ქვედა საქარიის სოფსაბჭო), მდ-ების ძუძისა და ბ-ეჯის შესართავთან ზ. დ. 240 მ, ზუგდიდიდან 10 კმ. არჩილის მეჩაიეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ქვედა საქარიაში (2—3 კმ). საბავშვო ბაღი, ბ-კა, საფერშლო-სამეანო პუნქტი. ჭ. შუა საუკუნეებში ფეოდ. ქალაქი იყო. აქ გადიოდა ალბ. საქართველოში მიმავალი გზა, რაც ხელს უწყობდა მის ეკონ. დაწინაურებას. 1646 სამეგრელოს მთავარმა ლევან II დადიანმა ჭ. დაარბია (ამ ძლიერ ციხიდან ბიძგი წავიდა). 1708 ოსმალებმა აიღეს ჭ-ის სამი თავდაცვითი ნაგებობა — კოშკები, აგრეთვე ჭ-ის ეკლესიის გალავანი. რ-ის XVIII ს-ში ჯიხაახლა იმერეთის მეფე სოლომონ I-მა (მას შემდეგ კვლავ მოინასტრად იქცა). სოფლის მახლობლად შემორჩენილია განვითარებული ფეოდ. ხანის ძ. წ. „თამარის ხიდი".

თ. მეგრელიძე

ჭალა-ჭადრაკაური, სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში (ზემო სურების სოფსაბჭო), მდ. სუფსის ხეობაში ზ. დ. 400 მ, ჩოხატაურიდან 21 კმ. სუფსაკაპანიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 43 კმ. XIX პარტყრილობის სახ. ზემო სურების კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ზემო სურებში (1 კმ).

ჭალახმელა, სოფელი აჭარის ასსრ ქედის რ-ნში (მახუნცეთის სოფსაბჭო), მდ. აჭარისწყლის მარცხ. ნაპირზე ზ. დ. 400 მ, ქედიდან 20 კმ. მახუნცეთის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. დოლოგანში (1 კმ).

ჭალე, სოფელი წალენჯიხის რ-ნში, მდ. ჭანისწყლის მარჯვ. ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., ეწერფელდი, ფაიშხვეთიჯი). ზ. დ. 240 მ, წალენჯიხიდან 21 კმ, ჯვარიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 6 კმ. ს. კიროვის სახ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). ჩაის დასამზადებელი ფ-კა. დაწყ., საშ. და სამუსიკო (ცელიანი) სკოლები, 2 საბავშვო ბაღი, კულტსახლი (კინოდანადგარი), 2 ბ-კა, მედპუნქტი, აფთიაქი, საფერშლო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჭალისთავი, სოფელი ცაგერის რ-ნში (ცაგერის საქალაქო საბჭო), მდ. ცხენისწყლის ხეობაში ზ. დ. 500 მ, ცაგერიდან 4 კმ. ცაგერის კოლ-ბა „პროგრესი" (მევენახეობა). დაწყ. სკოლა, რვაწლ. სკოლა სოფ. ქვედა ცაგერში (2 კმ). ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი).

ჭალისოფელი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ბარისახოს სოფსაბჭო), თუშეთ-ხევსურეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მდ. ლიქოკასხევის (ხევსურეთის არაგვის მარცხ. შენაკადი) ნაპირას ზ. დ. 1760 მ, დუშეთიდან 75 კმ. ბარისახოს მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ბარისახოში (6 კმ).

ჭალისოფელი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ჭართლის სოფსაბჭო), ალევის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ჭართლისხევის (მთიულეთის არაგვის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირებზე ზ. დ. 1400 მ, დუშეთიდან 32 კმ. ანანურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, ამბულ., ფოსტა.

ჭალის ტყე, მდინარის პირას ვიწრო ზოლად გადაჭიმული ტყე შუა და ცენტრ. აზიის უდაბნოებში ასეთ ტყეებს ტუგაი ჰქვია. საქართველოში ჭ. ტ-ები უმთავრესად გვხვდება მდ-ების მტკვრის, ქსნის, ივრისა და ალაზნის პირას. პირველი ტერასებზე აღნიშნული მდინარეთა სანაპირო ჭალების სხვ.-სხვ. მიზნით ინტენს. ათვისების გამო ჭ. ტ-ის ფართობები მკვეთრად შემცირდა. ამ მხრივ ერთგვარი გამონაკლისია ალაზნის სანაპირო. ჭ. ტ-ის ფლორისტულ შედგენილობაში მთავარი ადგილი უკავია ხვალოსა (თეთრი ვერხვი) და თელს (შავი ვერხვი). გვხვდება აგრეთვე სხვადასხვა სახეობის ტირიფი, მინდვრის თელა. ბუჩქებიდან — იალღუნი, ქაცვი, ჭალაფშატა, კუნელი. ჭ. ტ. ხშირად გადახლართულია ისეთი ხვიარა მცენარეებით, როგორიცაა კატაბარდა, ღვიძი, სვია, კრიკინა (ველური ვაზი) და სხვ. პალატებიდან ვრცელდება ლელი, თივაქასრა; შემაღლებულ მშრალ ადგილებში — ბერყენა, ჭანჭა და სხვა მარცვლოვნები.

შ. ბიდაშელი

ჭალისუბანი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ცხინვალის რ-ნში (ბიკარის სოფსაბჭო), მდ-ების პატარა ლიახვისა და მეჯუდის წყალგამყოფის სამხრ.-აღმ. კალთაზე, მეჯუდის ხეობაში ზ. დ. 1080 მ, ცხინვალიდან 46 კმ. ლენინის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა (ინტერნატით) სოფ. ბიკარში (4 კმ).

ჭალისუბანი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ცხინვალის რ-ნში (ქემერტის სოფსაბჭო), მდ. დიდი ლიახვის მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 960 მ, ცხინვალიდან 3 კმ. ჰიგიენის კოლ-ბა (მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ხეითში (1 კმ).

ჭალოვანი, სოფელი საჩხერის რ-ნში მდ. ძირულის ნაპირებზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., ეაკიბა, ლიშა, ლოლოთია, ზეანი). ზ. დ. 760 მ, საჩხერიდან 34 კმ. კოლ-ბა (მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სააგარაკო, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჭალოვანი, ქუთაისის საქალაქო საბჭოში შემავალი სოფლების ზედა ჭალოვნისა და ქვედა ჭალოვნის ძვ. სახელწოდება. „ჭალა" (სანაპირო ტყე), ძვ. საქართველოში ძირეული სარგებლობა, რისგან შემოსავლის მიღება ამ მნიშვნელობის ტერმინად „ჭ." კანონმდებლობასა და საბუთებში XIII ს-იდან მაინც დასტურდება. მაგ., შრიდევი სახით: ადგილ-მამულისა და ციხე-კოშკის სავარგულის, შენობის, აგ-

რეთულ საწარმოს ექსპლუატაციაა თავის სასარგებლოდ; მამულის შემოსავლის „ჭ." „საბჭოლის" ანგარიშში, გირაოს „ჭ." სარგებელში; თანამედროვეობით შემოსავლის, გადასახადი, მოურავის „ჭ.", მრევლისა თუ საწინამძღვროს „ჭ." და სხვ. შესაბამის ქონებას თუ საშემოსავლო წყაროს „სამჭმი" ეწოდებოდა, ნასარგებლევს — „ჭამადი".

წყარო: ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1, 3—6, თბ., 1963, 1970—77. დ. ფურცელაძე.

ჭამალალები, ხალხი დაღესტანში. იხ. *ანდიურ-დიდოური (ცეზური) ხალხები.*

ჭამალალური ენა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის დაღესტნურ ენათა ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ქვეჯგუფის ერთ-ერთი უდამწერლობო ენა. გავრცელებულია წუმადის რ-ნის სოფლებში: ზედა და ქვედა ჰაქუაარში, აღვალში, წუმადა-ურუხში, რიღანიხში, ჰიდიბში, ლაგოდაში, ჰიპატლსა და ქვეშში. ჭ. ე-ზე ლაპარაკობს 4 ათ-მდე კაცი; სალიტ. და ტომებს შორის საურთიერთობო ენაა *ანდიური ხუნძური ენა.*

ჭ. ე-ში არის 5 ხმოვანი, აგრეთვე ნაზალიზებული და გრძელი ვარიანტები. ინტენსიურ-არაინტენსიური კორელაცია განირჩევა მხოლოდ ფშვინვიერ თანხმოვნებში. ინტენსიურ აბრუპტივებს აქვთ სპირანტული შეფერილობა. მახვილი დინამიკურია, მოძრავი, აქვს ფონოლოგიური მნიშვნელობა. მხ. რიცხვში განირჩევა 5 გრამატ. კლასი, მრ. რიცხვში — 2. არის 5 ბრუნვა და 7 ლოკატივი. სახელთა მრ. რიცხვი იწარმოება სპეც. სუფიქსებით. თვლა ათობითია. პირის ნაცვალსახელები მრ. რიცხვში არ განარჩევენ ერგატიულ ბრუნვას. მიმართებითი ნაცვალსახელებს აქვთ რთული სიტყვათა ორიენტაცია. ზმნა იცვლება კლასების, რიცხვისა და დროის მიხედვით. დროის ბევრი ფორმა იწარმოება აღწერითად. ზმნის ფუძეები იყოფა ორ ჯგუფად. ზმნისწინები არ გვხვდება. თანდებულები მცირერიცხოვანია. გარდამავალი ზმნის ქვემდებარე დგამის ერგატიულ ბრუნვაში, გარდაუვალისა — სახ. ბრუნვაში. მსაზღვრელი წინ უძღვის საზღვრულს და ეთანხმება კლასსა და რიცხვში. რთული ქვეწყობილი წინადადება გადმოიცემა მიმღეობიანი და აბსოლუტივიანი კონსტრუქციებით. ლექსიკა I ხასიათდება არქაიზმებით.

გამოიყოფა 2 ძირითადი დიალექტი: ჰაქუარული და ჰიპატლური. ჰაქუარულში დიდი რაოდენობითაა არქაიზმები, მასში იშვიათია გრძელი და ნაზალიზებული ხმოვნები, გვხვდება ინტენსიური დ. გავრცელებულია ასიმილაცია, შერწყმა, რედუქცია. ლოკატივების დაბოლოებები მნიშვნელოვნად განსხვავდება ჰიპატლურისაგან.

ლიტ.: Бокарев А. А., Очерк грамматики чамалинского языка, М.—Л., 1949; Дирр А., Материалы для изучения языков и наречий андо-дидойской группы, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», 1909, в. 40; Магомедбекова З. М., Чамалинский язык, წგნ.: Языки народов СССР, т. 4, М., 1967. ზ. მაგომედბეკოვა.

ჭანარი (Barbus capito), თევზი კობრისებრთა ოჯახისა. აქვს 2 წყვილი ულვაში, თავის ქვედა მხარეზე — ნახევარმთვარისებრი პირი. სხეულის გვერდებზე გასდევს ყვითელი ზოლი. არსებობს ჭ-ის 2 ფორმა: გამსვლელი და ადგილობრივი, მტკნარი წყლის თევზი. მისი სხეულის სიგრძე 1 მ, მასა — 6—7 კგ. აღწევს. ბინადრობს კასპიისა და არალის ზღვების აუზებში. საქართველოში გვხვდება მდ. მტკვრის აუზში (მტკვარი, ალაზანი, იორი, ჯანდარის ტბა, თბილ., ჩითახევისა და ... წყალსაცავები). მეურნეობაში თევზია, სპორტ. ჭერის კარგი ობიექტია. მ. დემეტრაშვილი.

ჭანრკვეფხიანები, კიბოიფეხიანები (Branchiura), კიბოსნაირთა რიგი. აერთიანებს 6 გვარის 130 სახეობას. პარაზიტობენ თევზების სხეულზე ან ლაყუჩებში, იშვიათად ამფიბიებზე. დროებითი პარაზიტები არიან, სისხლისმწოვრები. ცალკეულ სახეობათა სხეულის სიგრძე 3 მმ. კვერცხებიდან იჩეკებიან თითქმის ფორმირებული კიბოები. ზოგი სახეობა (Argulus foliaceus, A. coregoni, A. japonicus) საგრძნობ ზიანს აყენებს მეთევზეობას.

ჭანბა სამსონ იაკობის ძე (18. VI. 1886, სოფ. ათარა, ახლანდ. ოჩამჩირის რ-ნი, — 1937), აფხაზი საბჭ. მწერალი, სკპ წევრი 1921-იდან. 20—30-იან წლებში რედაქტორობდა აფხ. საბჭ. გაზეთს „აფსნი ყაფშ" იყო აფხ. განათლების სახ. კომისარი (1921—25, 1930—32), აფხ. ასსრ ცაკის თავ-რე (1926—30), აფხ. მწერალთა კავშირის გამგეობის თავ-რე (1934—37) და სხვ. ლიტ. ასპარეზზე გამოვიდა 1911. 1919 გამოაქვეყნა რომანტ. პოემა „მთის ქალწული" (აფხ. „აფსნი"). ჭ. აფხ. დრამატურგიის ფუძემდებელია (პიესები „განდევნილი", 1920, „აფსნი ჰასუა", 1923; „ლეგრო სამართალი", 1927, „წარსულიდან", 1929, „კიარაზი", 1931 და სხვ.), მას ეკუთვნის მოთხრ. „სეიდიკი" (1934), ნოველები („ო, ალამ, ალამ", 1930; „პაპისეული კერის ქვა", 1935) და სხვ. ჭ-ს შემოქმედებამ გავლენა მოახდინა აფხ. საბჭ. ლიტ-რის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაზე. ნ. ბიგაგვა.

ჭანგა (Agropyron), მცენარის გვარი მარცვლოვანთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი მკვრივ- ან მეჩხერკორდიანი თავთავიანი ბალახებია. 150-მდე სახეობა გავრცელებულია თითქმის მთელ მსოფლიოში, სსრკ-ში გვხვდება 60-მდე სახეობა, საქართველოში — 14. უმრავლესობა იზრდება დაბლობიდან მთის ზედა სარტყლამდე, ველებსა და ნახევრად უდაბნოებში, ქვიან ფერდობებზე, ბუჩქნარებში, ტყეებში, მდელოებზე, კლდოვან ადგილებზე. ბევრი სახეობა საძოვრისა და სათიბის კარგი საკვები ბალახია. ზოგი ძნელად მოსასპობი სარეველაა. უფრო ფართოდ არის გავრცელებული მცოცავი ჭ. (A. repens), გრძელფესურიანი მცენარე. იზრდება მშრალ მდელოებზე, ნასვენებზე, მინდვრად, ბაღ-ვენახებში, გზის პირებზე, მინდვრის კულტურებში და სხვ., განსაკუთრებით ფხვიერ, სტრუქტურიან ნიადაგებზე. გვალვა- და ზამთარგამძლეა. კარგი საკვები ბალახია, ნათესებში კი — ავი სარეველა. მის მოსასპობად უმთავრესად აგროტექ. ღონისძიებებს იყენებენ: ნაწევრალს ახვნავენ 8—12 სმ სიღრმეზე. აღმონაყრის გამოჩენისთანავე კვლავ მიმართავენ გარდიგარდმო ხვნას, შემდეგ ხნავენ 26—27 სმ სიღრმეზე; ებრძვიან ჰერბიციდებითაც. მ. მოსიძეიშვილი, გ. ქემოკლაშვილი.

ჭანდარი, სოფელი გურჯაანის რ-ნში, გომბორის ქედის ჩრდ.-აღმ. კალთაზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., ბოსკაკი). რკინიგზის ბაქანი. ზ. დ. 450 მ, გურჯაანიდან 5 კმ. კოლ-ბა (მევენახეობა), ღვინის ქ-ნა, საშ. და სადაწყ. (ცალიანი) სკოლები, საბავშვო ბაღი, 2 ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჭანდარი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში (ღდუჯის სოფსაბჭო), ალევის ქედის დას. კალთაზე, მდ. ალევურის (ქსნის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1310 მ, ლენინგორიდან 18 კმ. კოლმეურნეობის საბჭ. მეურნეობა რვაწლ. სკოლა (ინტერნატით) სოფ. კორინთაში (18 კმ).

ჭანდრები, სოფელი ქარელის რ-ნში (ზემო ხვედურეთის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ხვედურეთის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირზე. ზ. დ. 750 მ, ქარელიდან 7 კმ. ხვედურეთის მეურნეობის კომპლექსი. დაწყ. სკოლა რვაწლ. სკოლა სოფ. ხვედურეთში (1 კმ). ბ-კა, კლუბი. სოფელში არის შუა საუკ. ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — დარბაზული ეკლესია ქვიშაქვის ბლოკებით აშენებულ გეგმით სწორკუთხა ნაგებობას აღმ.-ით ნახევარწრიული აფსიდა აქვს ინტერიერში, საკურთხევლის აფსიდის ორივე მხარეს, თითო სწორკუთხა ნიშია. გარედან შემოსა სადაა, მხოლოდ წაღდაა მორთული. აღმ. ფასადზე სარკმლის თავზე, რელიეფური ჯვარია, რ-ის ორივე მხარეს ანგელოზები და ადამიანთა ფიგურებია გამოსახული. ეკლესიის სამხრით მინაშენი ჰქონდა. ახლა დანგრეულია, ჩამოქცეულია გადახურვა კამარა.

ჭანები, ძველი დასავლურქართული ტომი. ჭ-ის სატომო სახელს Tzanoi ფორმით პირველად მოიხსენიებს ბერძენი ავტორი პროკოპი კესარიელი (ახ. წ. VI ს.) იხსენიებს. მისი ცნობით, ჭ. ადრე სანებად (Sanoi) იწოდებოდნენ. ეს აზრი შემდეგში განმტკიცდა ბიზანტ. მწერლობაში. პროკოპისავე ცნობით, ჭ. მრავალ ტომად იყოფოდნენ (დასახლებული ჰყავს თრაპიზონისა და კოლხეთის ჭ.) III—VI სს-ში ჭ. მოსახლეობდნენ მდ. ჭოროხის სათავეებთან, მთაგორიან მთებში, რ-ებიც მიწყივ დაშორებული იყვნენ ზღვისაგან (ახლანდ. თურქეთის ტერიტ., ბაიბურთისა და ისპირის მაზრები) მჭიდრო და უნაყოფო ადგილებში ცხოვრების გამო ჭ. სოც.-ეკონომიკურად ძალიან ნელა ვითარდებოდნენ. ჭ-ის საცხოვრ. ადგილების სიმტკიცის გამო ბიზანტიამ დიდხანს ვერ მოახერხა მათი დამორჩილება. მხოლოდ იმპ. იუსტინიანეს დროს, 529—535 წლებში, დაიმორჩილა ჭ. არმენიის მაგისტროსმა ციტამ. ამავე პერიოდში განვრცელდა ჭ-ის გაქრისტიანება. ამიერიდან ჭ. ბიზანტიელთა ჯარში მსახურობდნენ. მოგვიანებით, ტრაპიზონის იმპერიის მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი ჭ. იყვნენ. შემდეგ სახელწ. „ჭ." თანდათანობით განდევნილი იქნა ტერმინ „ლაზის" მიერ, მაგრამ მთლიანად მაინც არასდროს არ გამქრალა: „ჭანი" და „ჭანეთი" დიდხანს შემოინახა ქართულმა სალიტ. მწერლობამ (ვახტანგ VI, ვახუშტი) და ხალხურ მეტყველებამ (იხ. აგრეთვე სტ. *ლაზები*).

წყარო: პროკოპი კესარიელი, ცნობები საქართველოს შესახებ, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1965.

ლიტ.: ჯანაშია ს., თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, შრომები, [ტ.] 3, თბ., 1959. მ. ინაძე.

ჭანეთი, ძველი ისტორიული სამხრ.-დას. საქართველოში. ადრეულ ხანაში (III—VI სს.) მოიცავდა შავიზღვისპირეთის სამხრ.-აღმ., თრაპიზონის აღმ. პონტოს მთების ჩრდ. კალთებს, მდ. ჭოროხის ზემო წელის აუზს [ახლანდ. თურქეთის; ბაიბურთისა და ისპირის ოლქების (მაზრების) ტერიტ.]. მოგვიანებით, მისსა და ბარის ჭანური ტომების ბინადრობის გამო, აჭარისპირის შემდეგ სახელწ. „ჭ." გავრცელდა მის მიმდებარე ზღვის სანაპირო ვიწრო ტერიტორიაზე (ახლანდ. თურქ. ჩრდ.-აღმ. მხარე: არქავის, რიზესა და ტრაპიზონის ვილაიეთების ტერიტ.); იგივეა, რაც ლაზისტანი (ლაზეთი). ჭ. ბერძნ. წყაროებში მოიხსენიება აგრეთვე თიანიკის სახელწოდებით. მისი დასახლებული იყო დასავლურქართული ტომით — ჭანებით. VI ს. I ნახევარში ჭ. ბიზანტიამ დაიპყრო; ამავე პერიოდში აქ გავრცელდა ქრისტიანობა. XIII—XIV სს-ში იგი ტრაპიზონის იმპერიის შემადგენლობაში იყო. XIV ს-მდე ჭ-ის აღმ. ნაწილი სამცხის სამთავროს შემადგენლობაშია. 1461, თურქ-ოსმალთა მიერ ტრაპიზონის იმპერიის განადგურების შემდეგ, ჭ. მათი ბატონობის ქვეშ აღმოჩნდა; მხოლოდ მისი აღმ. ნაწილი დარჩა ქართულ პოლიტ. და კულტ. არეალში — ემორჩილებოდა გურიის სამთავროს. 1547 ოსმალეთმა აღმ. ჭ-იც მიიტაცა. რუს.-თურქ. 1877—78 ომის შედეგად და ბერლინის კონგრესის (1878) გადაწყვეტილებით, თურქეთმა დათმო მხოლოდ აღმ. ჭ-ის ნაწილი (ახლანდ. აჭარის ასსრ, ხულოს ქობულეთის რ-ნის სოფ. სარფისა და მის აღმ.-ით მდებარე რეგიონი).

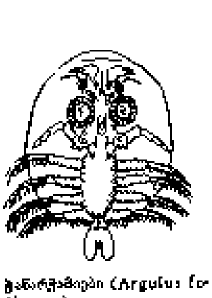

ჭანრკვეფხიანი (Argulus foliaceus)

ს. ჭანბა

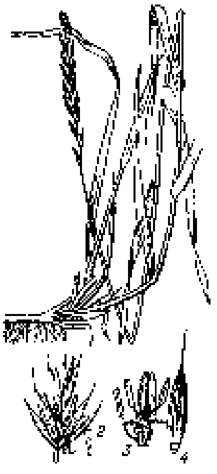

ჭანგა. მცოცავი ჭანგა. 1 — მცენარის საერთო ხედი, 2 — თავთავი, 3 — ყვავილი, 4 — ყვავილის ქვედა კილი

შ. ჭანიშვილი

შ. ჭანკოტაძე

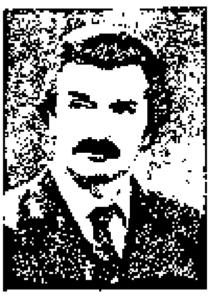

ტარიელ ჭანტური

ლიტ.: სიხარულიძე ი., ჭანეთი (ლაზეთი), [ტ.] 1—2, ბათ., 1977—79; Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тб., 1959. ი. სიხარულიძე.

ჭანეთის მთები, ნაოჭა ქედი, მცირე კავკასიონის ფარგლებში. გაგრძელება თურქეთის ფარგლებში. მიმართულია ჩრდ.-აღმ.-იდან სამხრ.-დას.-კენ. სსრ კავშირში (ხულოსა და ადიგენის რ-ნი) შემოდის მ. ქ-ის მხოლოდ უკიდურესი ჩრდ.-აღმ. ბოლო, რ-ზეც აღმართულია მთა ბოლოკა, ქედზე არის ალპინოტიპური გამყინვარების კვლები და პატარა თანამედროვე მყინვარები. ქედის ჩრდ.-ის კალთა შემოსილია კოლხური ტიპის უხვი ფოთლოვანი და წიწვიანი ტყით და ალპ. მცენარეულობით. ქედის კალთებზე წიაღისეული ნახადაგია. სამხრ.-აღმ. კალთა უფრო მშრალია და მწირი. ლ. მარუაშვილი.

ჭანიეთი, სოფელი მახარაძის რ-ში, მდ. ჩოლოქის (ნატანების სისტემა) ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., გამოჩენილი, ქარქეთი). ზ. დ. 120 მ, მახარაძიდან 7 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა). რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაგა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი. კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჭანიეთური, სოფელი მახარაძის რ-ში (ბაილეთის სოფსაბჭო), მდ. სუფსის ხეობაში. ზ. დ. 80 მ, მახარაძიდან 10 კმ. ბაილეთის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ბაილეთში (3 კმ).

ჭანისწყალი, მდინარე წალენჯიხის, ჩხოროწყუსა და ხობის რ-ნებში, ხობის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს ეგრისის ქედის სამხრ. კალთაზე 1960 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 63 კმ, აუზის ფართ. 315 $კმ^2$. საზრდოობს წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმცირობა — ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 14,5 $მ^3/წმ$. ი. ადეიშვილი.

ჭანიშვილი ვლადიმერ თომას ძე [დ. 25. XII. 1913 (7. I. 1914), ქუთაისი], ქართველი საბჭ. სპეციალისტი სამთო დარგში, საქ. სსრ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1973), ტექ. მეცნ. კანდიდატი (1963), საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1962). დაამთავრა საქართვ. ინდუსტრ. ინ-ტის სამთო ფაკ-ტი (1938), მუშაობდა ლენჯერის აუზის, ტყიბულის შახტებსა და ქიათურის მაღაროებში სხვადასხვა თანამდებობაზე. გ. წულუკიძის სახ. სამთო მექანიკის ინ-ტის ლაბორ. გამგეა (1969-იდან). ჭ-ის ძირითადი შრომები მიძღვნილია საქართვ. სამთო მრეწვ. ეკონ., ტექ. ისტ. საკითხებისადმი.

თხზ.: მანგანუმის მადნის მოპოვებისა და გამდიდრების საქართველოში, თბ., 1960; ტყიბულის ქვანახშირის წარმოების წარმოშობისა და განვითარების ძირითადი ეტაპები, თბ., 1974; ქვანახშირის მოპოვების ტექნიკისა და ტექნოლოგიის განვითარების ძირითადი ეტაპები (ტყიბულის საბადო), თბ., 1969.

ა. არჩვაძე.

ჭანიშვილი თეიმურაზ გიორგის ძე (დ. 17. VI. 1924, თბილისი), ქართველი საბჭ. მიკრობიოლოგ-ვირუსოლოგი, მედიც. მეცნ. დოქტორი (1970), პროფესორი (1971), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1979), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1984). სკკპ წევრი 1950-იდან. 1946 დაამთავრა თბილ. სამედ. ინ-ტი. 1952—60 იყო სსრკ ვაქცინებისა და შრატების სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის ბაქტერიოფაგის სექტ. განყ-ბის გამგე, 1958—58 — იმავე ინ-ტის დირექტორის მოადგილე სამეცნიერო დარგში, 1960-იდან — სამეცნ. დარგში 1970 ჩამოყალიბდა თსუ-ში მიკრობიოლ. და ვირუსოლოგიის კათედრა. რ-საც 1976-მდე ხელმძღვანელობდა 1979-იდან საქართვ. ნ. ყაუხჩიშვილის სახელობის ვირუსოლოგიისა და სტრუქტურის საწ-ბის პრეზიდენტია. შეისწავლის პათოგენური და პირობით პათოგენური ბაქტერიების, ბაქტერიოფაგების ბიოლოგიას, გენეტიკას, მოლეკულურ ორგანიზაციას, შექმნა ზოგიერთი ბაქტერიოფაგის სამკურნ. და სადიაგნოსტიკო პრეპარატი.

თხზ.: Внехромосомные факторы наследственности бактерий (R-факторы и транспозоны), «მაცნე. ბიოლოგიის სერია», 1980, ტ. 11, №6 (თანაავტ.); Н. А. Чанишвили; К механизму образования фагоустойчивых форм микроорганизмов, წგნ.: Вопросы молекулярной генетики и генетики микроорганизмов, М., 1968.

ჭანიშვილი შალვა თომას ძე (20. III. 1900, ქუთაისი, — 13. VIII. 1986, თბილისი), ქართველი საბჭ. აგრონომი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1960), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1989). 1923 დაამთავრა მილანის სას.-სამ. ინ-ტი. 1920—26 აგრონ. განხრით მუშაობდა საფრანგეთში. 1926—42 საქართველოში სას.-სამ. პროფილის სამეცნ. დაწესებულებებში სხვადასხვა თანამდებობებზე იყო და სამეცნ.-კვლ. მუშაობას ეწეოდა. 1942—62 საქ. სსრ მეცნ. აკად. სოფ. მეურნ. მეცნ. განყ-ბის სწავლული მდივანი. 1962—68 საქართვ. ნიადაგთმცოდნეობის, აგროქიმ. და მელიორ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის აგროქიმ. განყ-ბის გამგე. 1968-იდან საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტის ზოგადი მიწათმოქმედების კათედრის პროფესორია. ჭ-მა შეისწავლა საქართვ. მინდვრის კულტურების აგროტექ. საკითხები, დაამუშავა სანაწევრალო კულტურების თესვა-მოვლის მეცნ. საფუძვლები. გამოიკვლია ძეძველბოჩუნებისა და ნიადაგის დამუშავების სისტემების საკითხები. გამოცემის 9 მონოგრაფია და სახელმძღვანელო მიწათმოქმედებისა და სას.-სამ. საცდელი საქმის მეთოდიკაში. დაჯილდოებულია ოქტ. რევ., შრომის წითელი დროშის, „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: ზოგადი მიწათმოქმედება, თბ., 1975 (თანაავტ.); საცდელი საქმის მეთოდიკა მემცენარეობაში, თბ., 1969; საცდელი საქმის მეთოდიკის საფუძვლები, თბ., 1973; Основы возделывания пожнивных культур в Грузии, Тб., 1952.

ჭანკოტაძე ვახტანგ ლავრენტის ძე [12 (25). VIII. 1904, სოფ. კვალითი, ზესტაფონის რ-ნი, — 30. I. 1976, თბილისი], ქართველი საბჭ. ინჟინერ-ელექტროტექნიკოსი, საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1961). სკკპ წევრი 1927-იდან. დაამთავრა ლენინგრ. პოლიტექ. ინ-ტი (1930), მუშაობდა ხელმძღვანელ თანამდებობებზე ამიერკავკ. რკინიგზის სამმართველოში, ხრამჰესის მშენებლობაზე, ტრესტ „საქელექტროენერგომშენში" (1930—67), ტრესტ „ინგურჰესში" (1967—70). 1961 ხრამჰესის მშენებლობა გეგმაზე ადრე მიიღება სსრკ სახელმწ. პრემია. საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს I—IV მოწვევის დეპუტატი. დაჯილდოებული იყო ლენინის ორდენით, 2 შრომის წითელი დროშის, წითელი ვარსკვლავისა და „საპატიო ნიშნის" ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.

ჭანკოტაძე შალვა ლავრენტის ძე (24. I. 1902, გორი, — 21. II. 1965, თბილისი), ქართველი საბჭ. ავიაციის გენერალ-მაიორი (1944). სკკპ წევრი 1927-იდან. დაამთავრა სერპუხოვის სამხედრო სკოლისა და ბომბდამშენის უმაღლესი სამხ. სკოლა (1927). 1927—31 მსახურობდა კიევის სამხ. ოლქში, 1938—41 და 1951—55 იყო საქ. სსრ სამოქალაქო ავიაციის სამმართველოს უფროსი. დიდი სამამულო ომის (1941—46) დროს მეთაურობდა განსაკუთრებული დანიშნულების ავიადივიზიას, ავიაკორპუსს, პოლკს, დივიზიას. 1946-იდან სსრკ სამოქალაქო ავიაციის მთავარი სამმართველოს უფროსის მოადგილე. საქ. სსრ III, IV, V მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 7 სხვა ორდენითა და მედლებით, აგრეთვე უცხოეთის ორდენით

ტ. ჩიხლაძე-ჩიმაკაძე.

ჭანტურია ტარიელ პლატონის ძე (დ. 11. VII. 1932, სოფ. ხეცერა, ლანჩხუთის რ-ნი). ქართველი საბჭ. პოეტი. დაამთავრა თსუ-ის ჟურნალისტ. ფაკ-ტის ჟურნალისტიკის განყ-ბა (1956). პირველი ლექსი „ნაძვნარობა" გამოაქვეყნა 1951, პირველი პოეტური კრებ. „ლტოლვა" — 1964. ჭ-ს პოეზიაში შეინიშნება ლტოლვა სიახლისადმი, გაბედული ექსპერიმენტები. პოეტი ხშირად მიმართავს ირონიას, პაროდიას, პარადოქსს, გროტესკს. ძირითადი კრებულები: „საქანელა", 1966; „ქვა და თიხა", 1967; „ახალი მთვარე", 1970; „ორნი", 1972; „დაწყევლილი სერაპიონი", 1973; „წყნარი მზის წელიწადი", 1975; „თაფლობის საუკუნე", 1978; „პოემები", 1979; „სტრისტები და სიტყვები", 1980; „რჩეული", 1982; „პოლეთი", 1983; „მწერლის წითელი წიგნი", 1985. ჭ-ს ეკუთვნის აგრეთვე საბავშვო ლექსების კრებულები („ფორინდო-ფორინდი, ზღაპრი", 1972; „დათუნია საშხაპურლამოში", 1974; „კეცილეშია ბაჭია", 1981), კრიტ. წერილები (კრებ. „ცულიანი საცხე ოცნებით", 1981), თარგმანები და სხვ. ჭ-ს ლექსები თარგმნილია რუს., უკრ., სომხ., ინგლ., ფრანგ., გერმ., იტალ., ჩეხ. და სხვ. ენებზე. 1977 ლექსისათვის „ფიცია ხელი" გ. ტაბიძის სახ. პრემია მიენიჭა.

რ. კვერენჩხილაძე.

ჭანტურია ტერენტი პავლეს ძე (14. VII. 1908, სოფ. ნიგვზიანი, აბლანდ. ქ. ბათუმი, — 19. I. 1973, ბათუმი), ქართველი საბჭ. მოქანდაკე, აჭარის ასსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1957). სკკპ წევრი 1940-იდან 1937 დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია. იყო ი. ნიკოლაძის მოწაფე. ნამუშევრები: „მანდარინის მკრეფავი ქალი" (თაბაშირი, 1951, ქობულეთი), „მეგობრობა" (თაბაშირი, 1959), სახალხო მოღვაწე პ. აბაშიძე (ბრინჯაო, 1964), „კომუნისტური შრომის ბრიგადის ბრიგადირი" (ბრინჯაო, 1962 — სამივე აჭარის სახელმწ. მუზეუმი, ბათუმი) და სხვ. შექმნა ვ. ი. ლენინის სკულპტურული პორტრეტები.

ჭანტურიშვილი ლევან სიმის ძე (დ. 5. IX. 1921, სოფ. აცანა, აბლანდ. ლანჩხუთის რ-ნი), ქართველი საბჭ. გეოფიზიკოსი, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1962), პროფესორი (1970), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1982). 1942 დაამთავრა თსუ. 1942—76 მუშაობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. გეოფიზ. ინ-ტში (1963—76 იყო ქანების ფიზ. განყ-ბის გამგე, 1974—76 აგრეთვე გეოელექტრობისა და გეომაგნეტიზმის სექტორის გამგე). 1976-იდან თსუ-ის ძეების გეოფიზ. მეთოდების კათედრის გამგეა. ჭ-ის შრომები შეეხება ქანების ფიზ. თვისებების შესწავლისა და ელექტროძიების საკითხებს.

ვ. მავრონიშვილი.

ჭანტურიშვილი პავლე სიმის ძე (დ. 9. XII. 1912, ყაზანის გუბერნია, ქ. ტეტიუში), ქართველი საბჭ. ეპიზოოლოგი, ბიოლ. მეცნ. დოქტორი (1949), პროფესორი (1951), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1969). 1937 დაამთავრა მოსკ. ვ-ტის ბიოლ. ფაკ-ტი. 1951-იდან განაგებს საქ. სსრ მეცნ. აკად. ზოოლ. ინ-ტის ეპიზოოლოგიის განყ-ბას. ჭ-ის გამოკვლევათა ძირითადი ნაწილი მიეძღვნა ცხოველთა განვითარების მექან. საკითხებს. კურძოდ, თვალის ემბრიოგენეზს. არჩეულია ინდ. ზოოლ. აკად. წევრად (1960).

ა. ჭითლიკაძე.

ჭანტურიშვილი სიო დემეტრეს ძე (19. XII. 1884, სოფ. აცანა, აბლანდ. ლანჩხუთის რ-ნი, — 1937), ქართველი დრამატურგი. 1911 დაამთავრა მოსკ. უ-ტის იურიდ. ფაკ-ტი. ჭ-ის შემოქმედებაში ძირითადია მორალურ-ეთიკური პრობლემატიკა. მას ეკუთვნის დრამები: „მოტეხში", 1910—11, „სულთ ობოლი", 1916; „პურუსი", 1919, „გაზაფხულის ვნება", „ზღუდეთა შორის" და ვოდევილი „ტარი". ჭ-ის პუბლიც. და კრიტ. ნარკვევთაგან აღსანიშნავია წერილების სერია „ქართველი ხელოვნების სასიცოცხლო საკითხები" (გაზ. „ზაკავკაზსკაია რეჩი", 1911), რ-შიც ავტორი იცავდა რეალიზმის პრინციპებს.

რ. ჭანტურიშვილი

ჭანტური, იხ. ჭანტურიენი

ჭანურ-მეგრული, იხ. ზანური ენა.

ჭანუყვაძე გივი დავითის ძე (14. I. 1924, სოფ. ცხემლისხიდი, ახლანდ. ბახარაძის რ-ნი, — 13. V. 1984, თბილისი), ქართველი საბჭ. ეკონომისტი, ეკონ. მეცნ. დოქტორი (1966), პროფესორი (1967), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1983). სკკპ წევრი 1948-იდან. 1950 დაამთავრა თსუ. 1949—61 იყო საქ. ალკკ თბილ. საქალაქო კომიტეტის მდივანი, საქ. კპ ცკ-ის ინსტრუქტორი. 1966—86 საბჭ. ვაჭრობის საკავშირო დაუსწრებელი ეკონ. ინ-ტის თბილ. ფილიალის დირექტორი, 1967—79 თსუ-ის ეკონ. ფაკ-ტის დეკანი, 1971-იდან თსუ-ის სახალხო მეურნეობის ფაკ-ტების პოლიტეკონ. კათედრის გამგე. 1978-იდან პროფილაქტიკური ეკონ. ფაკ-ტების მუშაობის დარგში.

ჭ-ის ნაშრომები ძირითადად ეძღვნება თანამედროვე ბურჟ. პოლიტეკონ. კრიტიკას. იგი 100-მდე მეცნ. შრომის ავტორია. 3-ჯერ მიეკუთვნა პირველი საუნივერსიტეტო სამეცნ. პრემია, ერთხელ — საქ. სსრ უმაღლესი და საშ. სპეც. განათლების სამინისტროს პრემია (1980). ჭ-ის შრომები თარგმნილია რუს., გერმ., პოლ. და ჩეხ. ენებზე. საქ. კპ XV, XVIII—XX ყრილობათა დელეგატი. დაჯილდოებულია ორდენებით.

თხზ.: ბურჟუაზიული (ვულგარული) პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკა, ნაწ. 1—4, თბ., 1962—69; ეკონომიკურ მოძღვრებათა ისტორია, ნაწ. 1—2, თბ., 1973—78 (თანაავტ.: ს. ბერაძე, ი. კრიკიძე).

ჯ. კახნიაშვილი.

ჭანჭათი, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (აკეთის სოფსაბჭო), გურიის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. სუფსის ხეობაში. ზ. დ. 150 მ, ლანჩხუთიდან 16 კმ. ა. ჭყონდიდის სახ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა). რვაწლ. სკოლა, ბიბლ., კლუბი (კინოდანადგარი), საფელდშერო-სამეანო პუნქტი. ადამიანის ცხოვრების კვალი ქვის ხანიდან დასტურდება.

ჭანჭახა, სოფელი გორის რ-ნში (მღებრიანის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. თეძმის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 1680 მ, გორიდან 42 კმ. ტყვიავის კოლ-ბა. საშ. სკოლა (ინტერნატით) სოფ. ქვემო ბოშურში (14 კმ).

ჭანჭახი, ჭანჭახისწვერი, მწვერვალი რაჭის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. ჭანჭახის (რიონის მარცხ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 4462 მ. აგებულია პალეოზოური გრანიტოიდებით. კლდოვანია, ცეცხლოვანი ქანებით. დამახასიათებელია ნივალური ლანდშაფტი.

მ. უშვერიძე.

ჭანჭახი, ხეობის ტიპის მყინვარი რაჭის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მწვ. ჭანჭახის სამხრ. კალთაზე. სიგრძე 2 კმ, ფართ. 2 კმ². მყინვარის ენა თითქმის ნაკადისაგან შედგება და მთავრდება 3000 მ სიმაღლეზე. ფირნის ხაზის სიმაღლე 3450 მ. მყინვარიდან გამოედინება მდ. ჭანჭახი (რიონის მარცხ. შენაკადი).

ლ. გობეჯიშვილი.

ჭანჭახი, მთა არსიანის ქედის ჩრდ. ნაწილში, ადიგენის რ-ნისა და აჭარის ასსრ საზღვარზე. სიმაღლე 2806 მ. აგებულია შუაეოცენის ზედა სერიის ვულკანოგენური ტუფ-ბრექჩიებით, ტუფებითა და ანდეზიტური ლავების განფენებით. მთა და მისი მიდამოები შემოსილია სუბალპ. და ალპ. მცენარეულობით.

ნ. ბერუაშვილი.

ჭანჭახი, მდინარე ონის რ-ნში, რიონის მარცხ. შენაკადი. სათავე აქვს რაჭის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მყინვარ ჭანჭახზე, 3026 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 21,6 კმ, აუზის ფართ. 165 კმ². საზრდოობს თოვლის, მყინვარული, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. დამახასიათებელია წყალდიდობა აპრ-იდან ოქტ-მდე და წყალმცირობა ნოემბრიდან აპრ-მდე. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 7,77 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ჭანჭაფოსიანი, ხეობა თუშეთის ერთ-ერთი ისტორიული თემის — ჩაღმის ტერიტორიაზე (თანამედროვე ადმ.-ტერ. დარაიონებით თავსდება ახლანდ. ახმეტის რ-ნის ტერიტორიაზე).

ჭანჭაფოვნისწყალი, იხ. ბოლნისწყალი.

ჭანჭიკი, მანქანათა ნაწილებისა და ნაგებობათა ცალკეული შეერთებისათვის განკუთვნილი დეტალი. ჭ. ღეროა, რ-საც ერთ ბოლოზე აქვს კუთხვილი, მეორე ბოლოზე კი — სხვადასხვა ფორმის (ექვსკუთხა ან ოთხკუთხა) თავი. ჭ-ს ამზადებენ ნახშირბადიანი, მცირედ ლეგირებული ან სპეც. ფოლადისაგან, თითბრისგან და სხვ.

ჭანჭიკსაჭრელი ჩარხი, ჭანჭიკებზე, სარჭებზე, მილებზე კუთხვილის მოსაჭრელი ჩარხი. ჭ. ჩ. ავტომატურია ხრახნსაჭრელი თავებით, რ-ებშიც ამაგრებენ ხრახნსაჭრელს. დასამუშ. დეტალის ხრახნსაჭრელთან შეხების შემდეგ მოძრაობას აწვდის ცარგასაჭრელი, რ-იც ნამზადს კუთხვილის მოჭრისას შეჭიდებულ კუთხვილის ერთი ბიჯით.

ჭანჭიკური შეერთება, ხრახნული შეერთების გავრცელებული სახეობა, რ-იც ხორციელდება ჭანჭიკითა და ქანჩით. უმეტესად შესაერთებელი დეტალების ნახვრეტში ჭანჭიკი ღრეჩოთი ჩაიხრახნება (ნახ.) და დეტალებს ქანჩის მოჭერით შეაერთებს.

ჭანჭური, ხილის ადგილობრივი ჯიში. ჭ-ების ჯგუფში გაერთიანებულია სხვადასხვა კლონი — თეთრი, წითელი, საადრეო, საგვიანო. ჭ საშ. სიმაღლის ხეა. აქვს ძლიერგანტოტვილი, პირამიდული ვარჯი, მოწითალო ან მოყვითალო ფერის, გაშლილყვავილიანი. მოგრძო ნაყოფი; ნაყოფის კანი თხელი და მკვრივია, რბილობი — მოყვითალო, წვნიანი, სპეციფ. არომატი აქვს. დამწიფებას იწყებს აგვ. დასაწყისში. იყენებენ ნედლად ხილის სახით, ჩირად და ხილფაფად. ხე მსხმოიარობაში შედის მე-5—მე-6 წელს, მაღალმოსავლიანია. საქართველოში ფართოდაა გავრცელებული.

შ. აბულაძე.

ჭანჭყატი (Euonymus), ფოთოლმცვივანი ან მარადმწვანე ხეებისა და ბუჩქების გვარი ჭანჭყატისებრთა ოჯახისა. აერთიანებს 200-მდე სახეობას, რ-ებიც გავრცელებული არიან ორივე ნახევარსფეროს ტროპ., სუბტროპ. და ზომიერი ჰავის სარტყლებში. სსრკ-ში ველურად იზრდება ჭ-ის 20-მდე სახეობა, საქართველოში — 7; მათგან 2 საქართვ. ენდემია: ერთი — კაცხოვლის ჭ. (E. katzkhovelii) 2 მ-მდე სიმაღლის ბუჩქია, მოზამთრეფოთლებიანი. გავრცელებულია მთელ დას. საქართველოში ზ. დ. 1800 მ-მდე. მთის შუა სარტყლის ფართოფოთლოვან ტყეებში, ტყის პირებსა და ბუჩქნარებში, მეორე — არმაზული ჭ. (E. armasica) დაბალი ტანის, მიწაზე გართხმული ბუჩქია; გავრცელებულია თბილ. მიდამოებში (მცხეთა, საგურამო). იზრდება ქვეტყის სახით შერეულ ფართოფოთლოვან ტყეებში. ჭ-ის ღეროს და განსაკუთრებით ფესვის ქერქი შეიცავს გუტაპერჩას. ამ მხრივ პრაქტ. მნიშვნელობა აქვს მეჭეჭიან ჭ-ს (E. verrucosus) და ევროპულ ჭ-ს (E. europaeus), რ-ებიც სსრკ ევრ. ნაწილსა და კავკასიაში (მ. შ. საქართველოში) იზრდება. ჭ-ის ზოგი სახეობა დეკორატიულია, მწვანე მშენებლობაში იყენებენ.

მ. ლორია.

ჭანჭყატისებრნი (Celastraceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. ფოთოლმცვივანი ან მარადმწვანე ხეები, ბუჩქები და ლიანებია. ყვავილები ორსქესიანი ან ერთსქესიანია; შეკრებილია მტევნისებრ ყვავილედებად. ნაყოფი კოლოფი, კენკრა ან კურკიანაა. აერთიანებს 75-მდე გვარსა და 1150-მდე სახეობას. ფართოდაა გავრცელებული ორივე ნახევარსფეროს ტროპ., სუბტროპ. და ზომიერი ჰავის ქვეყნებში. სსრკ-ში 2 გვარია, საქართველოში კი ერთი — ჭანჭყატი იზრდება უმთავრესად მთის ქვედა და შუა სარტყლის ტყეებსა და ბუჩქნარებში. ზოგი სახეობა დეკორატიულია.

მ. ლორია.

ჭაობი, დედამიწის ზედაპირის განსაკუთრებული ტიპი, რ-ისთვისაც დამახასიათებელია უხვტენიანი ან ტორფიანი, მუდმივად ტენიანი გრუნტი და სპეციფიკური მცენარეულობა, რ-იც ადაპტირებულია ეკოლოგიურად. ჭ-ის ადგილსამყოფელი განირჩევა ჭარბი დატენიანებით, საგები ილუვიური სილაპლიტით, ცუდი აერაციით, ტორფდაგროვებით და მჟავური სუბსტრატით. ჭ-ები ვითარდება ხმელეთის ან წყალსატევების დაჭაობების შედეგად. ევრაზიის და ჩრდ. ამერ. ზომიერი კლიმატის ზონაში, განსაკუთრებით ტაიგის ფიტოლანდშაფტში. ჭ-ები დიდ ფართობზეა წარმოქმნილი ნიადაგის დაჭაობების შედეგად. უმეტესად ჭაობდება უსიერი ტყეებით განვითარებული ტყე, მდელო და ისეთი ადგილები, სადაც ტყე გადაიწვა ან პირწმინდად გაიკაფა. ხელსაყრელი კლიმ. რეჟიმის პირობებში ხმელეთის დაჭაობება ხდება არა მარტო ვაკეებზე, არამედ საკმაოდ ციცაბო ფერდობებზე. ფერდობებზე თავისებური ტორფიანები წარმოქმნილია კავკასიონზე. მათი განვითარება ძირითადად განპირობებულია ე. წ. პირიზ. ნალექების სიუხვით და ჰაერის მაღალი ფარდობითი ტენიანობით. ჩვენში მდელოების სპონტანური განვითარების პროცესში ხმელეთის დაჭაობება იშვიათია ჩვეულებრივი ფსევდოგლეის ამოშლილებით დაჭაობება. ზედაპირული ანუ შეწრეული დაჭაობება ხდება ცოცხალი ბუნების ტბების სანაპიროდან ჭ-ის განვითარება მიმდინარეობს რამდენიმე სტადიად და თითოეულის გავლისას წარმოიქმნება განსაზღვრული ბიოტიპი. მცენარეულობის ტიპი.

ჭ 3 ტიპისაა: ქვედური, ზედური და გარდამავალი. ქვედური ანუ ევტროფული ჭ. იკვებება მინერ. ნივთიერებებით მდიდარი წყლებით. თითქმის ყველა ზონაშია გავრცელებული და დაფარულია მერქნიანით, ისლიანით, ლელიანით. ზოგჯერ ვითარდება მწვანე ხავსების საფარი (უმეტესად გრუნტული კვების ჭ-ში). ზედური ანუ ოლიგოტროფული ჭ. იკვებება ატმ. ნალექებით და მინერ. ნივთიერებებით ღარიბი გრუნტის წყლებით. გავრცელებულია ტყის ზონაში, სივრცობრივად უკავია განსაკუთრებით ტაიგის ფიტოლანდშაფტში. მცენარეულ საფარში ხემცენარეთა ხვედრითი წილი უმნიშვნელოა, ბუჩქებიდან იზრდება ჭაობის ტყე (Ledum palustre), Andromeda polifolia, Oxycoccus palustris, ბალახებიდან — ჭაობის ბამბა (Eriophorum vaginatum), Scheuchzeria palustris, Rhynchospora alba. დამახასიათებელია სფაგნუმის მთლიანი საფარი და მისივე ნაშთით შექმნილი ტორფიანი ნაფენის ზედა ჰორიზონტი. გარდამავალი ანუ მეზოტროფული ტიპის ჭ იკვებება ისეთი წყლებით, რ-ებშიც მინერ. ნივთიერებების შემცველობა ზომიერია. შესაბამისად ოლიგოტროფულს უახლოვდება; უმეტესად ჭაობგანვითარების მოკლევადიან სტადიურ წარმოადგენს, მაგრამ ზომიერი მინერ. კვების სტაბილურობის შემთხვევაში დიდხანს რჩება განვითარების ამ სტადიაზე. ტორფიანზე განვითარებულია სფაგნუმის მთლიანი საფარი, ფიტოცენოზში მონაწილეობს ისლი, არყი და სხვა ტიპური ჰელოფიტები. ჭაობგანვითარების თავისებურებისა და ჭ-ის მცენარეულობის შინაარსის მიხედვით საქართველოში რამდენიმე ბუნებრივი რეგიონი გამოიყოფა. ტორფიანი ჭ დიდ სივრცეზე განვითარებულია კოლხეთის დაბლობზე და მცენარეულობით იმდენად ორიგინალურია, რომ ზოგი მეცნიერი დამოუკიდებელ პროვინციად განიხილავს. საქართვ. სამხრ. მთიანეთზე გაბატონებულია ნატბეურებზე განვითარებული კოლბოხოვანი ჭ-ები.

ჭ-ებს დიდი მნიშვნელობა აქვს სახ. მეურნეობაში: ტორფს იყენებენ სასუქად და სათბობად, მისი გადამუშავებით იღე-

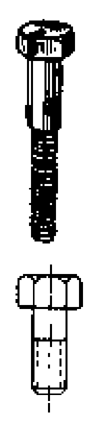

ჭანჭიკი. ექვსკუთხათავიანი ჭანჭიკი ქანჩით—ქვემოთ

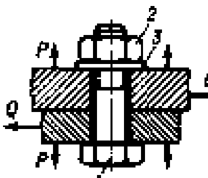

ჭანჭიკური შეერთება, 1—ჭანჭიკი, 2—ქანჩი, 3—საყელური, P—ღერძული ძალები, Q—განივი ძალები

ჭანჭყატი არმაზული. ჭანჭყატის ნაყოფებიანი ტოტი.

ბენ ჩვეულებრივ ჭაობის პროდუქტებს; ჭ.-ის ზოგ მცენარეს ხმარობენ მედიცინაში. ცალმხრივ ნაჭაობარ მიწებზე მოჰყავთ ბოსტნეული, ტექ. და საკვები სასოფლო-სამეურნეო კულტურები, აშენებენ ტყეებს. *კ. ქიმერიძე.*

„ჭაობი", „ვ ე ლ ი" (ფრანგ. „Marais", „Plaine"), საფრანგეთის დიდი რევოლუციის დროს (1789—94) იმ დეპუტატთა სახელწოდება, რ-ებიც კონვენტში უმრავლესობას წარმოადგენდნენ. ისინი „ჭ." არცერთ პოლიტ. დაჯგუფებას არ ეკუთვნოდა და უფრო გავლენიან დაჯგუფებას ემხრობოდა ხოლმე. „ჭ.-ის" წარმომადგენლები იყვნენ ე. სიეიესი, ა. ბუასი დ'ანგლა, ბ. ბარერი. თავდაპირველად „ჭ." ჟირონდისტების მხარეზე იყო, შემდეგ იაკობინელებისა. იაკობინელთა ბლოკში მომხდარი განხეთქილების (1794) დროს ისინი რობესპიერისტების (იხ. მ. რობესპიერი) მოწინააღმდეგეებს მიემხრნენ; თერმიდორიანული რეაქციის დროს კონტრრევ. შეთქმულთა მხარეზე იყვნენ. მერყევი პოლიტიკის მატარებელ პოლიტ. დაჯგუფებებს „ჭ."-ს უწოდებენ.

ჭაობის ბამბა, წ ყ ლ ი ს ბ ა მ ბ ა (Eriophorum), მცენარეთა გვარი ისლისებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი ბალახებია. მწოლავი ან დამოკლებული ფესურები აქვთ. ფაშარ ან მკვრივ კორდს, ზოგჯერ კოლბოხებს ქმნიან. ცნობილია 20 სახეობა, უმეტესობა გავრცელებულია ჩრდ. ნახევარსფეროს ზომიერი და ცივი კლიმატის ზონებში. 1 სახეობა — სამხრ. ნახევარსფეროში. სსრკ-ში 14 სახეობაა, უპირატესად იზრდება ტყისა და არქტიკული ზონის ჭაობებში, დაჭაობებულ ტყეებსა და ტუნდრაში. საქართველოში გვხვდება სუბალპ. და ქვედაალპ. სარტყლების ჭაობებში ზ. დ. 2600 მ-მდე. დიდი მნიშვნელობა აქვს ტორფის წარმოქმნის პროცესში (განსაკუთრებით E. vaginatum-ს). მათი ბუმბულა ჯაგრის (მატყლთან, ბამბასთან ან აბრეშუმთან შერეული) გამოყენება შეიძლება ქსოვილების წარმოებაში, მაგრამ ბოჭკოს სიგრძე ნაკლებია, თუმცა ადრე გაზაფხულზე ირმებისა და ცხენირმებისათვის კარგ საკვებს იძლევა. *კ. ქიმერიძე.*

ჭაობის ბუ, ბ ა ი ყ უ შ ი (Asio flammeus), ფრინველი ბუსნაირთა რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 35—42 სმ. გავრცელებულია ევროპაში, აზიაში, ჩრდ.-დას. და სამხრ. აფრიკაში, მადაგასკარზე, ჩრდ. და სამხრ. ამერიკაში. საქართველოში ფართო გავრცელების მეურნეობიანი ფორმაა, ბინადრობს ჭაობებში, მდ.-ების ნაპირებზე და სხვ. ბუდეს იკეთებს მიწაზე. აპრ.-ში დებს 3—5 (10-მდე) კვერცხს, რ-თაც იჩეკავს 1 თვემდე. გამოჩეკილები იკვებება მღრღნელებითა და სხვა წვრილი ცხოველებით, მწერებით, რისთვისაც სარგებლობა მოაქვს. *რ. ჟორდანია.*

ჭაობის თაგვი, იხ. [illegible].

ჭაობის ივლი, წ ყ ლ ი ს ი ვ ლ ი (Ledum), მცენარეთა გვარი მანანისებრთა ოჯახისა. მარადმწვანე დაბალი ბუჩქებია. აქვთ ალმასისებრი ან ვიწროხაზური ფოთლები, ყლორტების წვერზე ფარისებრ ყვავილედად შეკრებილი ყვავილები; ნაყოფი კოლოფია. 10-მდე სახეობა იზრდება ჩრდ. ნახევარსფეროს ზომიერი და ცივი კლიმატის ზონებში, ტორფიან ჭაობებში, ტუნდრასა და ნოტიო წიწვოვან ტყეებში. სსრკ-ში გვხვდება 4 სახეობა. მ. შ. ფართოდ არის გავრცელებული L. palustre, მისი ფოთოლი შეიცავს გლიკოზიდებს, მთრიმლავ ნივთიერებებს, ეთერზეთებს, შემადგენლობაში შედის ტოქსიკური ნივთიერება ლედოლი. მცენარის ნაყენს იყენებენ ახირხველების საწინააღმდეგოდ, ზოგიერთ გამონაწურს—კანის სნეულებათა სამკურნალოდ, ფოთოლს — ჩაცმულ-დახურულ ტანსაცმელში [illegible] მცენარე [illegible] გამოყენებულ სუნს, [illegible] ყვავილობის წინ. *კ. ქიმერიძე.*

ჭაობის კვიპაროსი (Taxodium), წიწვოვან მცენარეთა გვარი ტაქსოდიუმისებრთა ოჯახისა. გვარში მხოლოდ ორი სახეობაა, რ-ებიც გავრცელებულია ჩრდ. ამერ. სამხრ.-აღმოსავლეთსა და მექსიკაში. ჩვეულებრივი ჭ. კ. (T. distichum) ფოთოლცვენია, მისი ღეროს გარშემოწერილობა ზოგჯერ 12 მ აღწევს. ფესვები წარმოქმნიან სასუნთქ ფესვებს — პნევმატოფორებს, რ-ებსაც კონუსური ან ბოთლისებური ფორმა აქვთ; მათი სიმაღლე 1—2 მ, ზოგიერთი პნევმატოფორისა — 3,5 მ აღწევს. დეკორატიულია გაზაფხულზე და შემოდგომით. ახასიათებს შემოდგომის ტოტების ცვენა. დამაზიანებლად შეფერილი მწვანე და ლურჯი მერქანი აქვს. მ ე ქ ს ი კ უ რ ი ჭ. კ. (T. mucronatum) ბუნებრივად იზრდება მექსიკის მთებში, 1400 — 2300 მ სიმაღლეზე. ჩრდ.-ით ტენიანობას აღწევს, პნევმატოფორებს არ წარმოქმნის, გაზაფხულის ტემპერატურით გამოირჩევა ფოთლ. მცენარეა, ინტროდუცირებულია მხოლოდ სამხრეთის ზოლში, ბაღებში. *ნ. შარაშიძე.*

ჭაობის ნიადაგი, ნიადაგის ტიპი, რ-იც წარმოიქმნება ჭარბტენიან პირობებში. ტენიანობის ხარისხის, წყლის ქიმიზმისა და მთელი რიგი სხვა პირობების შესაბამისად ჭ. ნ-ის შედგენილობა, თვისებები და პროფილი სხვადასხვანაირია. უპირატესად გავრცელებულია ჩრდ. ნახევარსფეროს ზომიერად ტენიანი ჰავის პირობებში, კერძოდ, ტაიგის ტყისა და ტუნდრის ზონებში. საქართველოში მათი ყველაზე დიდი მასივები კოლხეთის დაბლობის დას. ნაწილშია. გარდა ამისა, სპორადულად გვხვდება აღმ. საქართველოს მთისა და ბარში, სამხრ. საქართველოსა და სამხრ. ოსეთში. საქართველოში ძირითადად გავრცელებულია მინერ.-ჭაობიანი და ორგ.-ჭაობიანი ნიადაგები. ჭ. ნ-თვის დამახასიათებელია ტორფის წარმოქმნა-დაგროვება და მინერ. ნაწილის გალეება, რაც ჭარბტენიანობითაა გამოწვეული. ახასიათებს მჟავე რეაქცია, მაღალი ტენიანობა, ზოგ შემთხვევაში პროფილის შუა ნაწილში გოგირდწყალბადის დაგროვება, არადამაკმაყოფილებელი ფიზ. თვისებები. მაღალი კაპილარული და დაბალი არაკაპილარული ფორიანობა, დაბალი ჰაერისა და თბოგამტარობა, ცუდი ... ტრაქციის დაბალი დონე, მაღალი ტენიანობა ჭ. ნ. დაშრობის შემდეგ იძლევა ნაყოფიერ მიწების ფონდს, რ-საც იყენებენ სხვადასხვა ს.-ს. კულტ., განსაკუთრებით სუბტროპ. და ტექ. კულტურების მოყვანა-გაშენებისათვის. *თ. ურუშაძე.*

ჭაპალა, შუა საუკუნეების ციხესიმაგრე აღმ. საქართველოში, ქვემო ქართლში, მდ.-ების მაშავერისა და ფოლადაურის შესართავის მარჯვნივ, 2—3 კმ-ზე (ახლანდ. ბოლნისის რ-ნის ტერიტ.). აგებულია განიერ მთისძირზე მდებარე დიდი კლდოვანი ბორცვის თხემზე. წყაროებში იხსენიება XVII ს-იდან. ამ პერიოდში იგი ხოლოდაშვილთა საგვარეულოს ეკუთვნოდა. 1749 შეისწავლა ძმებმა ფეოდალებმა და მეფემ ირაკლიმ. შემორჩენილია ზღუდის და გალავნის ქვის სხვადასხვა ნაგებობის ნაშთები, არქიტ. გათხრების შედეგად ციხის ტერიტორიაზე გამოვლინდა სხვადასხვა სამეურნეო ნაგებობის ნაშთები, წყლის სადენები (XI—XIII სს.) ციხის ძირში ნასოფლარი და 2 ეკლესიის ნანგრევებია იქვე, ჩრდ. ჩაშავებულზე. XVII ს. ქვის სიალანი ხიდია.

ლიტ.: ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი დ., ბოლნისის რაიონის არქეოლოგიური ძეგლების საკითხები, «საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული», 1964, [ტ.-] 2, გვ. 39—42; С н а у р н д з е М. И., Результаты археологического изучения Болнисского района, Тб., 1977, с. 42—44. *დ. ბერძენიშვილი.*

ჭაჭავა პეტრე გიორგის ძე (ფსევდონიმი ბ ა ი თ რ ე ბ ი ძ ე) (12 VI 1861, სოფ. ... ახლანდ. ... რ-ნი, — 2 XII. 1919, თბილ.), ქართველი პედაგოგი, ლიტერატორი და ეთნოგრაფი. სწავლობდა თბილ. სას. სემინარიაში. მასწავლებლობდა ს. მეგრზაპეის (ბორჯომის! ახლანდ. გალის რ-ნი) სოფლის სკოლებში. თვითმპყრობელობის დროს იცავდა ქართული ენის ინტერესებს და, მიუხედავად დევნა-აკრძალვისა, ბავშვებს ქართ. ენასა და ლიტ-რას ასწავლიდა. ზოგიერთ სკოლასთან საკუთარი სახსრებით გახსნა ქართ. ბავშვ წრეში ეწყობოდა ქართ. საღამოები. ეხმიანებოდა სასკოლო ცხოვრებას. ეთნოგრ. ხასიათის წერილებში ეხებოდა აფხაზეთისა და მის მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრებას.

თხზ.: აფხაზეთი და აფხაზნი, «ივერია», 1888, 6 აპრ. — 6 ივლ., №166—166; დედაენის ზოგიერთ სიტყვათა განმარტება, ქუთ., 1910; Об отношении абхазского языка к яфетическим, СПб., 1912 (Материалы по яфетическому языкознанию, IV).

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი., თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 1, თბ., 1977. *მ. კეკელიძე.*

ჭარ-ბელაქანი, XVIII ს. I მეოთხედში აღმ. კავკასიის ტერიტორიაზე (იხ. კაკ-ცხოვრების ტერიტორია) დაღესტნელი ფეოდალების მიერ შექმნილი პოლიტ. ერთეული, იხილეთ, რაც ... 1803 ჭ.-ბ-მა რუს. იმპერიის ქვეშევრდომობა მიიღო, 1830-იდან კი მის შემადგენლობაში შევიდა. 1830—40 ქმნიდა ჭარ-ბელაქნის ოლქს; 1842—60 ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქს, 1860—1917 ზაქათალის ოკრუგს. 1921-იდან იხ. ჭ. ბ. აზერბ. სსრ ფარგლებშია, მოიცავს ბელაქნის, ზაქათალისა და კახის რ-ნების ტერიტორიას.

ლიტ.: ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ნ., ... მოსაზღვრე კახეთის წარსულიდან, მის წიგნ.: საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნ. 3, თბ., 1966; ბ ა ხ ტ ა ძ ე ... ჭარ-ბელაქანი (იხ. ...), თბ., 1972. *თ. პაპუაშვილი.*

ჭარბზრდადობები, იხ. სტ. [illegible].

ჭარბი ჟანგბადის [illegible], იხ. [illegible].

ჭარბწარმოების კრიზისი, იხ. ეკონომიკური კრიზისი.

ჭარები, სოფელი სამხრ. ოსეთის ა. ო. ცხინვალის რ-ნში (ქსუისის სოფსაბჭო), მდ.-ების პატარა ლიახვისა და მეჯუდის წყალგამყოფი ქედის დას. კალთაზე, ... მეჯუდის ... ზემოთში, ზ. დ. 1200 მ. ცხინვალიდან 16 კმ. ... (მემინდვრეობა, მესაქონლეობა). საშ. სკოლა. სოფელში შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — XIII—XIV სს. ღვთისმშობლის ეკლ., სამნავიანი ბაზილიკა. შუა ნავი გვერდითა ნავებზე მნიშვნელოვნად მაღალია. ინტერიერში სვეტების ორი წყვილია, რ-ებზეც ... თაღები ... ნავის აღმ. ნაწილში მოთავსებულია საკურთხეველი, საკურთხევლის ... ნაკვეთიანი, გარედან — ჩრდ. ... სამხრ. და ჩრდ. მხრიდან. სამხრ. კარის წინ სამი ჩაკეტილი თაღებით გახსნილი ... იყო მიშენებული. ... გარედან შემოსილია სუფთად გათლილი ... ქვის ... შემორჩენილია მორთულობის ფრაგმენტები. შუა ნავის კამარა ჩამოქცეულია. *რ. მეფარიშვილი, ვ. ცინცაძე.*

ჭარაბალა, მდინარე ცხინვალისა და გორის რ-ნებში, ... მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს ხარულის ქედის სამხრ. კალთაზე 1605 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 33 კმ, აუზის ფართ. 127 კმ². საზრდოობს წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლებით. დამახასიათებელია გაზაფხულის წყალდიდობა. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 1.17 მ³/წმ. *ი. ... .*

ჭარული, მთა თრიალეთის ქედზე, ცხრაწყაროს უღელტ. სამხრ.-დას.-ით 5 კმ-ზე, სიმაღლე 2605 მ. აქვს წაკვეთილი კონუსის ფორმა. აგებულია ზედაპლიოცენური ანდეზიტ-დაციტური ლავებით. მთა და

მისი ტიდამოები შემოსილია ალპ. ბალახმცენარეულობით და საზაფხულო საძოვრებად არის გამოყენებული.

ნ. ნეშანიშვილი.

ჭარეთალა, სოფელი ახმეტის რ-ნში (ახმეტის საქალაქო საბჭო), მდ. ილტოს ხეობაში. ზ. დ. 800 მ, ახმეტიდან 12 კმ, თელავიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 41 კმ. ახმეტის მეურნეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ნადუქნარში (4 კმ).

ჭარეთალი, მთა არსიანის ქედის ალპ. განშტოების ღრმანის ჩრდ.-ალპ. დაბოლოებაზე. სიმაღლე 1867 მ. აგებულია გოდერძის წყების პიროკლასტებით. აქვს მახვილი, კონუსის ფორმის მწვერვალი და თანაბრად დახრილი, ზოგან კლდოვანი უბნების მქონე კალთები. მთის წვერი შემოსილია ბალახეულით, კალთები — მეორეული ტყით.

დ. ტაბიძე.

ჭარეთალი, მთა ალაზნის ქედის თხემზე, მდ. ალაზნისა (ქსნის მარცხ. შენაკადი) და ჭართლისწყლის (არაგვის მარჯვ. შენაკადი) ზემოთების წყალგამყოფზე. სიმაღლე 2284 მ. აგებულია ზედაიურული და ქვედაცარცული მერგელოვანი ფიქლებითა და კირქვებით. მთას პირამიდის ფორმა აქვს, კალთები ციცაბოა, მწვერვალი — მახვილი. შემოსილია სუბალპ. ბალახეულით.

დ. ტაბიძე.

ჭართალი, ჭ ა რ თ ა ლ ე თ ი, ისტორიული მხარე აღმ. საქართველოში, მდ. მთიულეთის არაგვის შუა წელზე, სოფ. ანანურიდან მდ. ხანდოსწყალამდე (ახლანდელ დუშეთის რ-ნის ტერიტ.). წყაროებში პირველად იხსენიება მემატიანე ლეონტი მროველთან (XI ს.); მისი ცნობით, ძვ. წ. II ს-ში ჭ-ში მოსახლე მთიელნი დურძუკებთან ერთად მონაწილეობდნენ კახეთისა და ბაზალეთის დარბევაში. IV ს. 30-იან წლებში წობენში ქართველთა განმანათლებელმა ნინომ სხვა მთიელებთან ერთად ჭართალელებსაც მიაღებინა ქრისტიანობა. 853 არაბთა დამსჯელი ჯარის ბუღა თურქის სარდლობით ჭ-შიც ავიდა (იხ. სტ. ბუღა თურქის შემოსევა 853—854). XIII ს. დასაწყისში თამარ მეფის წინააღმდეგ მთიელთა გამოსვლის დროს, ჭართალელნი სამეფო ხელისუფლების დასაცავად იბრძოდნენ. შემდგომ საუკუნეებში ჭ. არაგვის საერისთავოს იურისდიქციას ექვემდებარებოდა, იყო მისი სამოურავო.

ჭ-ის არქიტ. ძეგლებიდან საგულისხმოა აღორძინდ. ფეოდ. ხანის კომპლექსები: „მთავარნი", წმ. გიორგის ეკლესია (სოფ. მუგუდაანში), სამების ეკლესია (სოფ. ჭალისოფელში), ციხესიმაგრე (სოფ. ცხისძირში), ციხესიმაგრე (სოფ. ბუჩიაანში).

ლიტ.: ბ ე ა ს ა ძ ე ბ ა ჯ., არაგვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, «საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული», 1976, [ტ.] 5.

ჯ. გვასალია.

ჭართალი, სოფელი დუშეთის რ-ნში, მდ. მთიულეთის არაგვის ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., ბუჩიანი, დოლასქედი, გამლიობი, ზურუბანი, მენესო, მუგუდა, საქერე, სოხტა, ჩიტაურები, ჭალისოფელი, ჯუჯაისი). ზ. დ. 1200 მ, დუშეთიდან 30 კმ. ანანურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა და სკოლა-ინტერნატი, ბ-კა, კლუბი, ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჭართლისწყალი, მდინარე ლაგოდეხის რ-ნში, ალაზნის მარცხ. შენაკადი. სიგრძე 39 კმ, აუზის ფართ. 195 კმ². სათავე აქვს კავკასიონის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე 2375 მ სიმაღლეზე. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა გაზაფხულზე, წყალმცირობა — ზამთარსა და ზაფხულში, წყალმოვარდნები — შემოდგომაზე. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 5.1 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ჭარი, ისტორიული ტოპონიმი შუა საუკუნეების აღმ. საქართველოში, საინგილოში; იგივეა, რაც ჭარ-ბელაქანი.

ჭარისი, სოფელი ძვ. საქართველოში; თით-ხის ფართოფოთლოვანი ტყეებით წყლისა და ლუდისათვის. ს.-ს. ორბელიანის თანახმად, ჭ. ზომით დიდად ფართო იყო. დღეისათვის შემორჩენილია გუმბათი და ანგარაში.

ჭარიშა, მთა სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ-ების ნაკრისა და დოლრის (ენგურის მარჯვ. შენაკადები) წყალგამყოფზე, მესტ. სიმაღლე 3581 მ. აგებულია პალეოზოური გრანიტოიდებით, იურული თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით. დამახასიათებელია ალპ., სუბნივალური და ნივალური ლანდშაფტები.

გ. მარგველაშვილი.

ჭარბალი, მდინარე ხელვაჩაურის რ-ნში, ჭოროხის მარცხ. შენაკადი. სიგრძე 12,3 კმ, აუზის ფართ. 25,3 კმ². სათავე აქვს შავშეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე 1142 მ სიმაღლეზე. საზრდოობს წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლით. დამახასიათებელია წყალმოვარდნები მთელი წლის განმავლობაში, განსაკუთრებით შემოდგომაზე. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 1,6 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ჭარნალი, სოფელი აჭარის ასსრ ხელვაჩაურის რ-ნში (თხილნარის სოფსაბჭო). მდ. ჭოროხის მარცხ. ნაპირზე ზ. დ. 120 მ, ხელვაჩაურიდან 10 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა, მეხილეობა). დაწყ. და საშ. სკოლები, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), სამედიცინო-სამეანო პუნქტი.

ჭარტალი, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში (მოლითის სოფსაბჭო), მდ. ჩხერიმელის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 720 მ, ორჯონიკიძიდან 13 კმ, შორაპნიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. ბაზის კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა), თეთრი მარმარილოს კარიერი. საშ. სკოლა რკინიგზის სადგ. მარელისში.

ჭარხალამომთხრელი, სასოფლო-სამეურნეო იარაღი, რ-იც ერთდროულად ამოთხრის 45—60-სმ-იან მწკრივთაშორისებში დათესილ შაქრის ჭარხალს ან სხვა ძირხვენების 2—3 მწკრივს. არის მთხრელთათიანი და მთხრელებიანი და დისკურდანებიანი ჭ-ები (ნახ.). მთხრელი თათები ნიადაგში 20—28 სმ-ზე ჩადის, არღვევს კავშირს ძირხვენებსა და ნიადაგს შორის, რის შემდეგ ჭარხალს ხელით იღებენ. დისკური დანები ჭრის ნიადაგის ზედა შრეს, ხოლო მთხრელები 18 სმ სიღრმეზე ჩადის და ნიადაგს ჭარხალთან ერთად ამოსწევს. ჭ-ის მწარმოებლურობაა 0,6—0,7 ჰა/სთ.

ჭარხალასაღები კომბაინი, შაქრის ჭარხლის მექანიზებულად ასაღები მანქანა. სსრკ-ში უშვებენ 2 ტიპის ჭ. კ-ებს: საბადავს (ქსკ-3ა და ქსკ-2ა), რ-იც ძირხვენებს ნიადაგიდან ამოთხრის შემდეგ ფოჩს აჭრის, და ისეთ მანქანებს, რ-ებიც ჯერ ფოჩს ჭრიან, შემდეგ კი ძირხვენებს იღებენ ნიადაგიდან (სკდ-2, სკ-2ა და სხვ.). მისაბმელი სამწკრივა საბადავი კომბაინი ქსკ-3ა (ნახ.) ნიადაგიდან ამოღებულ ჭარხალს აჭრის ფოჩს და ყრის ტრაქტორის ურიკაში, წმენდს ძირხვენებს ნიადაგისა და მცენარეული ნარჩენებისაგან და ძირხვენებს ავტომანქანის ან მისაბმელის ძარაში ყრის. კომბაინი ქსკ-2 უნიფიცირებულია კომბაინთან ქსკ-3ა. მისგან განსხვავდება მუშა ორგანოების განლაგებით და ერთდროულად 2 მწკრივს იღებს. კომბაინი სკდ-2 ორმწკრივაა, მისაბმელი და ნაკადურია. მისი მუშა ორგანოები განლაგებულია მიმდევრობით. კომბაინი ჭრის ფოჩს და ყრის სატრაქტორო ურიკის ძარაში, შემდეგ თხრის ჭარხალს და ტვირთავს სატრანსპ. საშუალებაში. ჭ. კ-ს აქვს ფოჩსაჭრელი აპარატი, ფოჩის შემდეგი ტრანსპორტიორი, ამომთხრელი მოწყობილობა (დისკური მთხრელები), ძირხვენების საწმენდი მოწყობილობა, ძირხვენებისა და ფოჩის ელევატორები, ბუნკერი ფოჩისათვის, ბეტონ. პლიტისმართი და ხელის კორექტორი ყველა ჭ. კ-ის მუშა ორგანოებს ამუშავებს ტრაქტორის სიმძლავრის წამართმევი ლილვი, მათ ემსახურება ტრაქტორისტი და 1 მუშა. ჭ. კ-ების მწარმოებლურობა (ჰა/სთ): ქსკ-3ა —0,41; ქსკ-2ა—0,4; სკდ-2—0,26; 0,35

შექმნილია მანქანათა კომპლექსი, ჭარხლის ორეტაპიანი აღებისათვის. კომპლექსში შედის ფოჩსაღები მანქანა ბმ-6 (ფოჩს იღებს 5 მწკრივიდან და ტვირთავს ტრანსპორტზე) და ძირხვენების ასაღები მანქანა კს-6 (იღებს ფოჩმოცლილ ძირხვენებს და ტვირთავს ტრანსპორტზე).

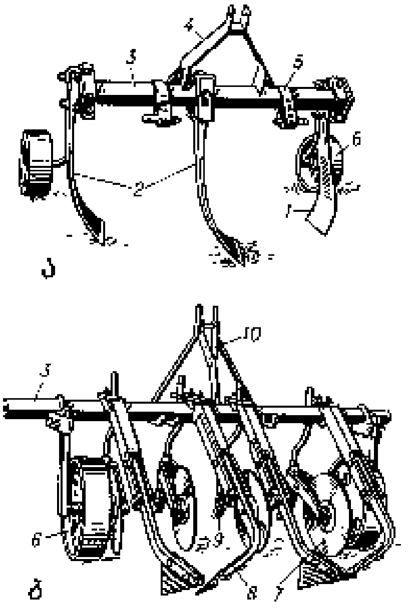

ა
ბ

ჭარხალამომთხრელი: ა — მიმაგრებულთათებიანი ჭარხალამთხრელი, ბ — დისკურდანებიანი და მთხრელებიანი. 1 — მიმაგრების მოწყობილობა, 2 — მარჯვენა მთხრელი თათები, 3 — ჩარჩო, 4, 5, 10 — საკიდრის კრონშტეინები, 6 — საყრდენი თვლები, 7 — დისკური დანა, 8 — მთხრელი, 9 — ფრთისებრი

ჭარხალი (Beta), ერთ-, ორ- და მრავალწლოვან მცენარეთა გვარი ნაცარქათამისებრთა ოჯახისა. გვარში 13 სახეობაა (11 ველური, 2 კულტ.). სსრკ-ში გვხვდება 5 (მ. შ. 2 კულტ.). კულტ. სახეობებია ფ ო თ ლ ო ვ ა ნ ი ჭ. ანუ მანგოლდი (B. cicla) და ჩ ვ ე უ ლ ე ბ რ ი ვ ი ძ ი რ ხ ვ ე ნ ი ა ნ ი ჭ. (B. vulgaris), რ-იც იყოფა ევრ. და აზიურ ქვესახეობებად. სელექციის შედეგად გამოყვანილია კულტ. ჭ-ის სხვადასხვა ჯიში, რ-თაგან აღსანიშნავია სუფრის ჭ., საკვები ჭ. და შაქრის ჭ. XIX ს. ბოლოს XX ს. დასაწყისში კულტურა გავრცელდა მსოფლიოს ყველა კონტინენტზე.

ს უ ფ რ ი ს ჭ. წითელი, საბოსტნე მცენარეა, პირველ წელს ივითარებს ფოთლების როზეტს და სხვადასხვა ინტენსივობის წითლად შეფერილ ძირხვენას. საკვებად იყენებენ ახალგაზრდა მცენარეს და ძირხვენას. ჭ-ის თესვის ნორმაა 16—20 კგ/ჰა. ძირხვენის მოსავალი — 400—1000 ც/ჰა. საქართველოში გავრცელებული ჯიშებია ეგვიპტური, ერფურტის, ბორდო — 237, ღიბოთრისებრი და სხვ.

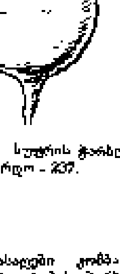

ჭარხალი. სუფრის ჭარხლის ჯიში ბორდო - 237.

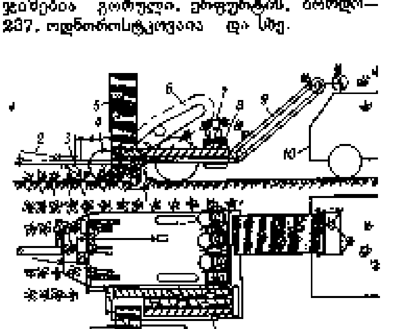

ჭარხალასაღები კომბაინი. ქსკ - 3ა ტიპის ჭარხალასაღები კომბაინის მუშაობის ტექნოლოგიური სქემა: 1 — ძირხვენებისა და ნიადაგის მასის კავშირის დამრღვევი მთხრელი თათი; 2 — კარდანული გადაცემის მექანიზმი, რომელიც ტრაქტორის სიმძლავრის წამართმევი ლილვიდან ამუშავებს მუშა ორგანოებს; 3 — პიდრომექანიკური მექანიზმი, რომელიც ავტომატურად მიმართავს ბორბლებს მწკრივებში; 4 — საჭრელი ოლები; 5 — ძირხვენების სატრანსპორტო საწმენდებში ჩამტვირთველი ელევატორი; 6 — ბადოსებრი აპარატი (ძირხვენებს იღებს ნიადაგიდან); 7 — ფოჩის მოსაჭრელი აპარატი; 8 — ძირხვენების ტრანსპორტიორი; 9 — ფოჩის ტრანსპორტიორი; 10 — სატრაქტორო ურიკა; 11 — ნიადაგისა და მცენარეული ნარჩენებისაგან ძირხვენების გასაწმენდი მბრუნავი აპარატი, 12 — ავტომობილი

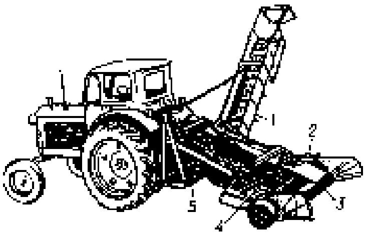

ნახ. 1. ფოჩიანი ძირხვენების ჭარხალსათხრელი. 1 — მიწისმთხრელი ლემეხები. 2 — გამწმენდი ფრთები. 3 — როტაციული მკვებავი. 4 — გრძივი ტრანსპორტიორი. 5 — განივი ტრანსპორტიორი

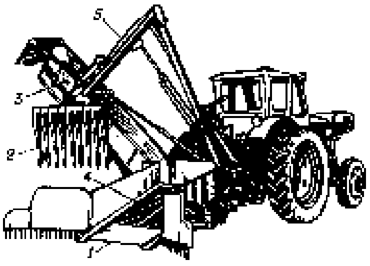

ნახ. 2. პერიოდული ქმედების ჭარხალსათხრელი: 1 — საფხეკი მკვებავი. 2 — საფუძველი მკვებავი. 3 — შნეკური საწმენდი. 4 — გრძივი ტრანსპორტიორი. 5 — მტვირთავი ელევატორი

საკვები ჭ. მაღალი კვებითი ღირებულებისაა. 100 კგ ძირხვენა შეიცავს 12,2 საკვებ ერთეულს და 0,9 კგ მონელებად პროტეინს (ფოთოლი შესაბამისად 10,2 კგ და 1,8 კგ). მოსავლიანობა 300—400 ც/ჰა. ჯიშები: ეკენდორფის ყვითელი, ბარესი, „პოლტავური" და სხვ.

შაქრის ჭ. მნიშვნელოვანი ტექ. კულტურაა. იძლევა ნედლეულს შაქრის მრეწველობისათვის. პირველ წელს ივითარებს შაქრით მდიდარ (23%-მდე) ძირხვენას (საშუალო წონის 300—600 გ-მდე). თესვის ნორმა 10—28 კგ/ჰა. ჯიშები: იალტუშკოვსკაია ერთთესლიანი, რამონსკაია 06, რამონსკაია 100 და სხვ.

გ. კაპანაძე.

ჭარხალსათხრელი მანქანა, მანქანა, რომელიც გრუნტიდან და ზვინულებიდან იღებს ჭარხალს, ნაწილობრივ წმენდს მიწისაგან და სატრანსპორტო საშუალებაზე ტვირთავს. ჭ. არის სტაციონარული და მოძრავი. სსრკ-ში იყენებენ მოძრავ უწყვეტი და პერიოდული ქმედების ჭ-ებს. უწყვეტი ქმედების ჭ-ს (ნახ. 1) აქვს როტაციული ტიპის ამკრეფი მექანიზმი და წნული საწმენდი ტრანსპორტიორი, პერიოდული ქმედების ჭ-ს კი (ნახ. 2) — საფხეკი მკვებავი და შნეკური საწმენდი. ჭ-ის მუშაობის პროცესში მკვებავი კრეფს ჭარხალს, ყრის გრძივ ტრანსპორტიორზე, საიდანაც იგი გადადის ჯერ განივ ტრანსპორტიორზე, შემდეგ მტვირთავ ელევატორში და მიწის მანქანის ძარაში. ჭ-ს ემსახურება ტრაქტორისტი და 1—2 მუშა. მისი მოდების განი 2,1—3,3 მ, წარმადობა — 50—60 ტ/სთ.

ჭარხლის ბადაბი, შაქრის წარმოების ანარჩენი. მუქი წაბლისფერია, სქელი, ტენიანი, სპეციფიკური სუნი აქვს. ჭ. ბ-ში პროტეინი ამიდების სახით არის. იყენებენ სას.-სამ. ცხოველთა საკვებად, როგორც შაქრით (საქაროზა) მდიდარ საკვებს, განსაკუთრებით კარგია უხეში საკვების ჭამის გასაუმჯობესებლად. საკვებად საშუალებაა მარცვლოვანის გასახსნელად. ჭ. ბ-ის ნორმები ცხოველის სახეობისა და ასაკის მიხედვით სხვადასხვაა.

ი. ბურიაშვილი

ჭარხლის მინავლი ბუზი (Pegomyia hyosciami), მწერი ნაბდეულიანი ბუზების ოჯახისა, ჭარხლის საშიში მავნებელია. მისი სხეულის სიგრძე 6 მმ აღწევს, ნაცრისფერია. გავრცელებულია ევროპაში, ჩრდ. ამერიკაში, აზიაში, სსრკ-ში ყველგან გვხვდება, გარდა უკიდურესი ჩრდილოეთისა. საქართველოში უმთავრესად ქართლშია გავრცელებული. ძლიერ აზიანებს შაქრის, სუფრისა და საკვებ ჭარხალს, განსაკუთრებით იმ რ-ნებში, სადაც ტენიანი ჰავაა. წელიწადში იძლევა 2—4 თაობას. კვერცხებს (40—100) დებს ფოთლის ქვედა მხარეს. ზიანი მოაქვს მატლის ფაზაში. მატლი შეიჭრება ფოთლის პარენქიმაში და აზიანებს მას, დაზიანების ადგილას ბუშტისებრი ამონაბურცები — ნაღმები ჩნდება. ბრძოლის ღონისძიებანი: ღრმა მზრალად ხვნა, სარეველებისა და ჭარხლის დასენიანებული ფოთლების მოსპობა, ნათესის დამუშავება ინსექტიციდებით.

ჭარხლის შაქარი, იხ. საქაროზა.

ჭარხლის ჩვეულებრივი ცხვირგრძელა (Bothynoderes punctiventris), მწერი ხეშეშფრთიანების რიგის, ცხვირგრძელების ოჯახისა. ზრდასრული ხოჭოს სიგრძე 10—16 მმ აღწევს, ფერად შავია, სხეული დაფარული აქვს რუხი ქერცლით, ზედა ფრთები მოთეთრო-რუხია, ბოლო ნაწილში ბურცობიანია. კვერცხი ოვალურია (1,2—1,3 მმ), ფერად მოყვითალო-თეთრი. მატლი 30 მმ აღწევს, თეთრია, უფეხო, მოხრილი, ზურგზე განივი ნაოჭები გასდევს. ჭ. ჩ. ც. სსრკ შავმიწიანი ზოლის რ-ნში გავრცელებული. საქართველოში მას სხვა ცხვირგრძელებთან ერთად ზიანი მოაქვს, მავნებელია ჭარხლის და ხორბლის. მატლი აზიანებს მცენარის ფესურებსა და ფესვებს, რის გამოც აღმონაცენი ჩქარა იღუპება; ხოჭო იკვებება მცენარის მიწისზედა ნაწილებით, რაც ნათესების განადგურებას იწვევს. ბრძოლის ღონისძიებანი: ნიადაგში გრანულირებული ქლოროფოსის შეტანა, ქლოროფოსის ან ფოზალონის შესხურება; აგროტექ. ღონისძიებანი.

ლ. მაკაკიშვილი

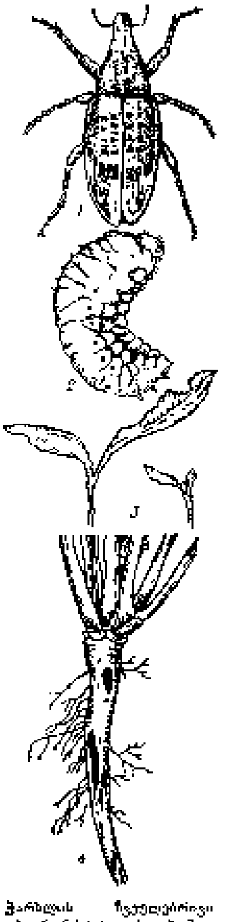

ჭარხლის ჩვეულებრივი ცხვირგრძელა: 1 — ხოჭო, 2 — მატლი, 3 — ხოჭოთი დაზიანებული აღმონაცენი, 4 — მატლით დაზიანებული ფესვი.

ჭაური, ვერტიკალური ან დახრილი გვირაბი, რომელსაც უშუალო გასასვლელი აქვს დედამიწის ზედაპირზე და განკუთვნილია სასარგებლო წიაღისეულის საბადოს გახსნისა და ექსპლუატაციისათვის შახტის ველის ან მისი ნაწილის ფარგლებში. ჭ. შეიძლება იყოს სადაზვერვო, საექსპლუატაციო და სპეციალური (მიწისქვეშა ნაგებობებისათვის). საექსპლუატაციო ჭ. არის მთავარი (ემსახურება მოპოვებული სასარგებლო წიაღისეულის დედამიწის ზედაპირზე ამოტანას) და დამხმარე (მოწყობილობისა და მასალების ჩაშვებისა და სხვ.). ჭ-ის სახეობები იხ. შახტი.

ჭაურის გასაყვანი აგრეგატი, ვერტიკალური ჭაურების გასაყვანი და მასში მუდმივი სამაგრის დასაყენებელი კომბაინი. იყენებენ საშუალო სიმაგრის ქანებში. ჭ. გ. ა-ით მუშაობის დროს ერთდროულად შეთავსებულია სხვადასხვა პროცესი (ქანის მონგრევა, ასაწევ ჭურჭლებში მონგრეული მასის დატვირთვა, ჭაურის მუდმივი სამაგრის აგება, წყალამოღვრა და სხვ.). ჭ. გ. ა. არის სამსართულიანი ლითონის კარკასი, რომელშიც განლაგებულია დანადგარები (ნახ.), ცენტრში აგრეგატს ემსახურება 3 კაცი. ჭ. გ. ა-ით მუშაობის დროს მუშის შრომის ნაყოფიერება 5—6-ჯერ უფრო მაღალია, ვიდრე ჭაურის ჩვეულებრივი ხერხით გაყვანისას, გარდა ამისა, უმჯობესდება შრომის პირობები და უზრუნველყოფილია სამთო სამუშაოების წარმოების უსაფრთხოება. პირველი ჭ. გ. ა. შეიქმნა სსრკ-ში 1952.

ჭაურის გასაყვანი საბურღი დანადგარი, დედამიწის ზედაპირიდან ვერტიკალური ჭაურებისა და დიდი დიამეტრის ჭაბურღილების გასაყვანი დანადგარი. ჭაურების გასაყვანად იყენებენ როტორულ (დანადგარი უზუმ), სვეტურ (უკბ) და როტორულ-ტურბინული ბურღვის (რტბ) მეთოდებს. უზუმ ტიპის დანადგარით (ნახ. 1) ბურღავენ 8,75 მ დიამეტრის ჭაურებს 800 მ სიღრმემდე. ბურღვის სიჩქარეა 40—130 მ თვეში. უკბ-3,6 ტიპის დანადგარი (ნახ. 2) ბურღავს 3,6 მ დიამეტრის ჭაურებს 700 მ სიღრმემდე, ბურღვის სიჩქარე — 180 მ-მდე თვეში. რტბ ტიპის დანადგარი ბურღავს 2,08 და 4,3 მ დიამეტრის ჭაურებს 100 მ სიღრმემდე, ბურღვის სიჩქარე — 1000 მ თვეში.

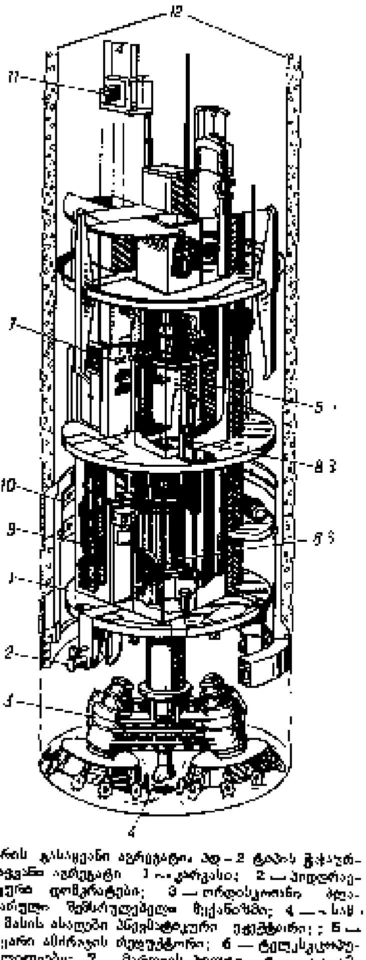

ჭაურის გასაყვანი აგრეგატი. პკ-2 ტიპის ჭაურის გასაყვანი აგრეგატი: 1 — კარკასი; 2 — პნევმატური დომკრატები; 3 — ორსართულიანი მბრუნავი ჩამტვირთავი მექანიზმი; 4 — სამთო მასის ასაღები პნევმატური გრეიფერი; 5 — მთავარი ამწის დოლი; 6 — ტელესკოპური ლოდები; 7 — მართვის პულტი; 8 — ბადის ამწევი მექანიზმი; 9 — ასაწევი ჭურჭელი; 10 — ფარი; 11 — ბეტონის მისაწოდებელი მექანიზმი; 12 — ბეტონის სარქველი

ლიტ.: Маньковский Г. И., Специальные способы сооружения стволов шахт, М., 1965; Насонов И. Д., Федюкин В. А., Шуплик М. Н., Технология строительства подземных сооружений, М., 1983; Реактивно-турбинное бурение, М., 1967.

ჭაურის დაარმატურება, ჭაურის კედლებში ჰორიზონტალური კოჭების (გამბჯენების) ჩამაგრება, მიმმართველების, მილსადენების, კაბელებისა და სხვა გაყვანილობის მოწყობის საშუალებათა ერთობლიობა. ჭაურის არმატურა შეიძლება იყოს დროებითი (ჭაურის გაყვანის პროცესში) და მუდმივი.

ჭაუხი, მთა ხევის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. ბაკურხევის (შავი არაგვის მარცხ. მდინარე) სათავეში. სიმაღლე 3688 მ. აგებულია ქვედაიურული თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით. აქვს კლდოვანი, მიშველი ციცაბო კალთები. ამას გარდა, აღმ. კავკასიონზე აღნიშნულია მთები: ჭაუხი ჩრდილოეთისა (3842,5 მ), ჭაუხი აღმოსავლეთისა (3644 მ) და ჭაუხი დასავლეთისა (3496 მ).

დ. უკლება

ჭაუხი, უღელტეხილი ხევის კავკასიონის მთავარ ქედზე. სიმაღლე 3338 მ. აგებულია იურული თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით. აკავშირებს მდ.-ების ჯუთისწყლისა (თერგის მარჯვ. შენაკადი) და აბუდელაურის (ხევსურეთის არაგვის აუზი) ხეობებს.

მ. ჯანელიძე

ჭაუხი, კარული ტბა მყინვარ ჭაუხის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ჯუთისწყლის (თერგის მარჯვ. შენაკადი) სათავეში. სიგრძე 1,3 კმ, ფართ. 0,5 კმ². იკვებება მწვ. ჭაუხის კალთებიდან ჩამონაცვენი მყინვარული ნაგავებით. მყინვარიდან გამოედინება მდ. ჭაუხისწყალი. რ. ხაზარაძე.

ჭაფალა (Coregonus), თევზების გვარი ორაგულისებრთა ოჯახისა. გაერთიანებულია 22 სახეობა: ევროპული ჭ. (C. albula) და ციმბირული ჭ. (C. sardinella). ევროპული ჭ. გავრცელებულია ირლანდიიდან ბალტიისა და ბარენცის ზღვების აუზებამდე. სსრკ-ში ფართოდაა გავრცელებული. საქართველოში აკლიმატიზებულია სამცხე-ჯავახეთის ტბებში (ტაბაწყური, ფარავანი, საღამო). არსებობს მისი 2 ფორმა: სწრაფმზარდი (რიპუსი) და ნელმზარდი. რიპუსის სხეულის სიგრძე აღწევს 26—30 სმ, იშვიათად 46 სმ, მასა — 170—500 გ, იშვიათად 1,5 კგ. ნელმზარდისა 20—26 სმ, მასა 30 გ. ციმბირული ჭ. ბინადრობს ჩრდ. ყინულოვანი ოკეანის აუზის მდ-ებში. ჭ-ები სარეწაო თევზებია. მ. დემეტრაშვილი.

ჭაქვინჯი, სოფელი ზუგდიდის რ-ნში, ოდიშის დაბლობზე, მდ. ჭანისწყლის ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., ბაცლერიანი). ზ. დ. 130 მ, ზუგდიდიდან 16 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა). 2 საშ. სკოლა, 2 საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა. ჭ-ის მახლობლად არის ციხესიმაგრე, რ-იც შედგება ციტადელისა და ქვედა ციხისაგან. არქეოლ. გათხრებმა მნიშვნელობის რამდენიმე ფენა გამოავლინა. I ფენა III—IV სს. მიეკუთვნება, II—დაახლ. VIII—IX სს., ხოლო III—XVI—XVII სს. ციტადელი აღმართულია მაღალი მთის თავზე. გარს ერტყმის გალავანი, რ-ის ჩრდ. და აღმ. მონაკვეთზე სხვადასხვა დროის ჩაშენებულია 4 კოშკი. ციტადელი ქვედა ციხეს უკავშირდება ჩრდ. ფერდობზე გაყვანილი გვირაბით, რ-ის ბოლოშიც კოშკი დგას. ქვედა ციხის ჩრდ. ნაწილში წყარო იყო. ციხის ეზოს სამხრ. მონაკვეთის ცენტრში მდებარეობდა X ს. პალატი, რ-ისგანაც დარჩენილია მხოლოდ I სართული. აღმ. მონაკვეთში მცირე ზომის კარის ეკლესია იდგა (XIII ს.). ციხის ეზოში სხვადასხვა დანიშნულების შენობათა ბევრი ნანგრევია. პ. ზაქარაია.

ჭაღი, სინათლის რამდენიმე წყაროს მქონე (სანთლები, ნავთურის ან ლუმინესცენტური ნათურები) კიდული სანათი ხელსაწყო, რ-იც აღჭურვილია სათავსით საერთო განათებისათვის გამოყენებული დეკორატიულად გაფორმებული არმატურით. ჩვეულებრივ აკეთებენ სხვადასხვა ლითონის ან პლასტმასისაგან ბროლთან, მინასთან, ხესთან და სხვა მასალებთან შერწყმით. ძვ. საბერძნეთსა და ძვ. რომში იყენებდნენ თიხისა და ბრინჯაოს ჭ-ებს. თანამედროვე ჭ-ები მზადდება თიხის, ფაიფურის, ბრინჯაოს და სხვ. მასალისაგან. თეატრების, საბანკეტო დარბაზების გასაფორმებლად ამზადებენ უნიკალურ ჭ-ებს, რ-ებსაც დიდი მხატვრული ღირებულება აქვთ (მაგ., ლენინგრ. ერმიტაჟის, მოსკ. კრემლის, სსრკ დიდი თეატრის; თბილ. ოპერისა და ბალეტის, რუსთაველის სახ. თეატრების ჭ-ები).

ჭაღისებრი ნერვი, თავის ტვინის IV წყვილი ნერვი. მამოძრავებელი ხასიათისაა. მისი ბირთვი მდებარეობს სახურავი ფირფიტის ქვემო გორაკების დონეზე. ბირთვიდან გამოსული ბოჭკოები ჯერ უკან მიდიან, შემდეგ მოპირდაპირე მხარეზე გადადიან და სახურავი ფირფიტის უკან სრულ გადაჯვარედინებას ქმნიან. ჭ. ნ. ტვინის ნივთიერებიდან გამოდის ტვინის დორის ლატერალურ ზედაპირზე, სახურავი ფირფიტის უკან არსებული ტვინის ზემო აფრის ლაგამის გვერდით. ტვინის ფუძეზე ჩნდება ტვინის ფეხსა და საფეთქლის წილს შორის არსებულ ნაპრალში, გაივლის მღვიმოვანი სინუსის გარეთა კედლის მაგარ გარსს და თვალბუდის ზედა ნაპრალით შედის თვალბუდეში, სადაც აინერვირებს თვალის ზემო ირიბ კუნთს. გ. აბაშიძე.

ჭაშვა, სოფელი დუშეთის რ-ნში (მჭადიჯვრის სოფსაბჭო), მდ. ქსნის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 960 მ, დუშეთიდან 30 კმ. მეახვეს მეცხოველეობა-მებოსტნეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. და სადამწყ. (ცალიანი) სკოლები, საბავშვო ბაღი.

ჭაშლეთი, სოფელი წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (დღნორისის სოფსაბჭო), მდ. რიონის ხეობაში. ზ. დ. 640 მ, წყალტუბოდან 67 კმ. სამხედრო კოლ-ბა „წინსვლა" (მიწათმოქმედება, მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. დღნორისაში (5 კმ), ბ-კა, მედპუნქტი.

ჭაჭა, პირველადი მეღვინეობაში ყურძნის ტექნოლოგიური და მექანიკური გადამუშავების პროდუქტი. ჭ. არის თეთრი და წითელი, ტკბილი (რ-საც დუღილის ფაზა არ გაუვლია) და დადუღებული. ჭ-იდან ღებულობენ ღვინომჟავას და ეთილის სპირტს. ყურძნის წიპწიდან გამოყოფენ ყურძნის ზეთსა და ენოტანინს. გამოწურულ ჭ-ს იყენებენ საქონლის საკვებად ან სასუქად. წითელი ჭ-დან ღებულობენ წითელ საღებავს, რ-საც საკონდიტრო წარმოებაში იყენებენ. ი. სიხარულიძე.

ჭაჭაბური, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში (ზაყორის სოფსაბჭო). მდ-ების მეჯუდისა და ლეხურის წყალგამყოფის სამხრ. კალთაზე, ლეხურის ხეობაში. ზ. დ. 1160 მ, ლენინგორიდან 58 კმ, კასპიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 24 კმ. ზაყორის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ქვემო ცხილონში (2 კმ).

ჭაჭარაქი, სოფელი ახალციხის რ-ნში (მინაძის სოფსაბჭო), მდ-ების მტკვრისა და ფოცხოვისწყლის შესართავთან. ზ. დ. 1000 მ, ახალციხიდან 5 კმ. მინაძის მეურნეობა-მებოსტნეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი). შემორჩენილია შუა საუკ. ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — დარბაზული ეკლესია.

ჭაჭიეთი, სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში (ხიდისთავის სოფსაბჭო). მდ. გუბაზეულის ხეობაში. ზ. დ. 160 მ, ჩოხატაურიდან 9 კმ, საჯავახოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 27 კმ. ი. სტალინის სახ. ხიდისთავის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. ხიდისთავში (2 კმ), ბ-კა.

ჭახათი, პალეოლითური ხანის ნამოსახლარი ქუთაისის მიდამოებში მდ. წყალწითელას ხეობის მარჯვ. ნაპირზე. მღვიმის სიღრმეა 7 მ, სიგანე — 9 მ, სიმაღლე იატაკიდან ჭერამდე — დაახლ. 4 მ. აღმოაჩინეს 1954, გათხარეს 1960—62 (ხელმძღვ. ნ. ზ. ბერძენიშვილი). დადგენილია 5 ლითოლოგიური ფენა (სისქე 1,75 მ). გვიანდელმუსტიეს ხანის არქეოლ. მასალა გამოვლინდა II კულტ. ფენაში (IV—V ლითოლოგიური ფენები). მასში მოპოვებულია ლევალუაზურ ანატკეც-ლამელებზე ნაკეთები წვეტანები, სახოკები, დაკბილული იარაღი. I კულტ. ფენაში (I, II, III ლითოლოგიური ფენები) აღმოჩენილია ადრეული მეზოლითის დროის კაჟის ქვისაგან ნაკეთები სხვადასხვა ტიპის სახოკები, საჭრისები, გრავეტის ტიპის დანები, გეომ. მიკროლითების იარაღი, ძვლის სადგისი და სხვ. მოპოვებულია განაითხარი ხარის, გარეული ღორის, მღვიმური დათვის, კავკასიური ჯიხვის, მგლის, წყლის თახვის, მაჩვის და მელას ძვლების ნაშთები.

ჭ-ის პალეოლითური მასალა დაცულია ქუთ. ისტ.-ეთნოგრ. მუზეუმში.

ლიტ.: ბერძენიშვილი ნ., ქვის ხანის ახალი ძეგლი წყალწითელას ხეობაში (ჭ-ხათის გამოქვაბული), თბ., 1964.

დ. თუშაბრამიშვილი.

ჭახათი, სოფელი აჭარის ასსრ ქობულეთის რ-ნში, მდ. კინტრიშის ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., დიდვაკე, ვარჯანაული, კაპუნა, კვირიკე, ლობალაური, მესხიქედი, ოხთომი, ტყეშაკარაყი, ჩინი). ზ. დ. 400 მ, ქობულეთიდან 17 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა). საშ. სკოლა-ინტერნატი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), ამბულ., მინერ. წყალი.

ჭახაური, სოფელი აჭარის ასსრ ხულოს რ-ნში (დღორჯომის სოფსაბჭო), მესხეთის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. დღორჯომისწყლის (აჭარისწყლის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1300 მ, ხულოდან 18,6 კმ. კომკავშირის სახ. დღორჯომის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. გორგაძეებში (1,5 კმ).

ჭახვათა, სოფელი მახარაძის რ-ნში (მერიის სოფსაბჭო), მდ. ნატანების მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 70 მ, მახარაძიდან 13 კმ, მერიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 4 კმ. მერიის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). საშ. სკოლა სოფ. მერიაში.

ჭახრაკაული (Cerinthe minor), მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარე ლაშქარასებრთა ოჯახისა. მისი ღეროს სიმაღლე 20—50 სმ აღწევს. მარტივი ან დატოტვილია. ფოთლები ოვალური ან კვერცხისებრია, ზედა — ღეროთმხვევი, ქვედა — ყუნწში შევიწროებული. გვირგვინი ღია ყვითელია და ხახასთან 5 მუქი ლაქა აქვს. იზრდება ბუჩქნარებში, ნათესებსა და რუდერალურ ადგილებზე მთის ზედა სარტყლამდე. საქართველოში თითქმის ყველგანაა გავრცელებული, საქართველოს გარეთ — კავკ., ევროპა, მ-ნში, ხმელთაშუაზღვისპირეთსა და მცირე აზიაში.

ლ. ხინთიბიძე.

ჭახრაკი, დეტალების დაზგაზე, მაგიდაზე და მისთ. დასამაგრებელი საზეინკლო და სადურგლო სამარჯვი. იყენებენ აგრეთვე ნაკეთობათა შეწებების, აწყობის დროს და ა. შ. ჭ. არის კავი, რ-ის ერთ ბოლოში გატარებულია მიმჭერი ხრახნი. ჭ-ს ამზადებენ ლითონისაგან ან მკვრივი მერქნისაგან.

ჭედადობა, ლითონებისა და შენადნობების უნარი დაიქვემდებაროს ჭედვასა და წნევით დამუშავების სხვადასხვა ხერხს (გლინვას, ადიდვას, წნეხვას, შტამპვას). ჭედადია სუფთა ლითონების უმეტესობა, ფოლადი, თითბერი, დურალუმინი და სპილენძის, ალუმინის, მაგნიუმის, ნიკელის და სხვ. შენადნობები. ზოგიერთი შენადნობები ჭ-ის მახასიათებლებია პლასტიკურობა (ლითონის უნარი რღვევის გარეშე წნევის ქვეშ დეფორმირდეს) და მისი დეფორმაციისადმი წინაღობის უნარი. ჭედად ლითონებში შედარებით მაღალი პლასტიკურობა შეხამებულია დეფორმაციისადმი დაბალ წინაღობასთან.

ჭედვა, ლითონების წნევით დამუშავების ერთ-ერთი სახეობა, რ-ის დროს იარაღი ნამზადზე ასრულებს მრავალჯერად წყვეტილ ზემოქმედებას, რის შედეგად იგი (ნამზადი) დეფორმირდება და თანდათანობით საჭირო ფორმასა და ზომას ღებულობს.

ჭ. ცნობილი იყო ძვ. წ., ხანამ ადამიანი მადნებისაგან ლითონის მიღებას დაიწყებდა. მაგ., ირანში, მესოპოტამიასა და ეგვიპტეში მეტეორიტული რკინის ჭ. ძვ. წ. IV—III ათასწლეულებში იცოდნენ. თითქმის ამავე პერიოდიდან იწყებენ ლითონის დამუშავებას იბერიულ-კავკ. მოდგმის ხალხები. საზ-ბის მატერ. კულტურის განვითარებაში მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო სპილენძის გამოყენება და მისი დამუშავება (ბრინჯაოს ხანა). ამ დროს ფართოდ იყენებდნენ ჭ-ს. შემდგომ პერიოდში ვითარდება რკინის მეტალურგია. ამავე პერიოდში მრავალ ქვეყანაში, მ. შ. საქართველოში, დაიწყო განვითარება ჭ-ის ხელოვნებამ.

ლითონს ჭედავენ (როგორც წესი, ცხლად) ფოლადის ან ბრინჯაოს საცემებს

ჭაურის გასაყვანი სამუშაო დანადგარი

სურ. 1. ჭაურის პირველი უბანი – 8,75 მ-ის დამაგრება

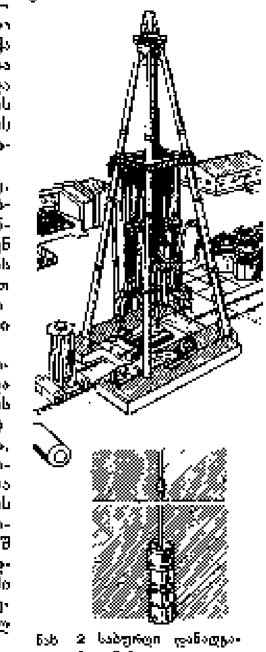

სურ. 2. საბურღი დანადგარი – 3,6.

ჭაფალა: ევროპული ჭაფალა

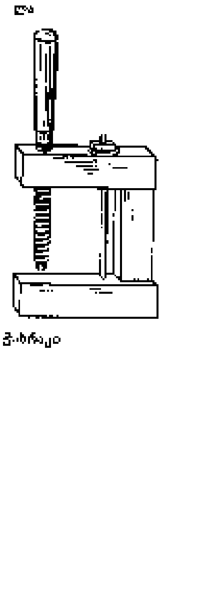

ჭახრაკი

ლ. ჭედია

შორის დაბალი მწარმოებლურობის მიუხედავად, ჭ. ერთეულ და წვრილსერიულ წარმოებაში უნივერს. და შეუცვლელი პროცესია, განსაკუთრებით დიდი მასის (350 ტ-მდე) ნაჭედების მისაღებად. ჭ. მიმდინარეობს საჭედლით უროებზე, რ-თა მვარდნი ნაწილების მასაა 1-იდან 5000 კგ-მდე, და საჭედლით პრესებზე, რ-ებიც ავითარებენ 2—200 მნ-ს (200—20000 ტძ) ძალას. ჭედავენ როგორც ხელით, ისევე ნაგლინის დიდი მასის სხმულების ან ნამზადების ჭ-ის დროს იყენებენ ამწევებს, მანიპულატორებს, გადამბრუნებლებს. ჭ-ის დროს უმჯობესდება ლითონის სტრუქტურა და ხარისხი.

ხარისხოვანი ნაჭედის მისაღებად უნდა დაიცვან ტემპ-რული ინტერვალი — ჭ-ის დაწყებისა და დამთავრების ტემპ-რა. იგი დამოკიდებულია საჭედი მასალისა და მის ქიმ. შედგენილობაზე (მაგ., დაბალნახშირბადიანი ფოლადებისათვის — 1280 — 750°C, ლეგირებული ფოლადისათვის — 1150—850°C, სპილენძის შენადნობებისათვის — 900—700°C, ალუმინის შენადნობებისათვის—500—380°C). ჭ-ის ძირითადი ოპერაციებია დასმა, გამოჭიმვა, გაწელვა, მოღუნვა, გაჭრილვა, ჭრა, სამჭედლო შედუღება და სხვ.

ლიტ.: თავაძე ფ., მესხია შ., ბარქაია ე., ფერადი ლითონების ჩარხებზე დამუშავება მეორე საქართველოში, თბ., 1954; Охрименко Я. М., Технология кузнечно-штамповочного производства, 2 изд., М., 1976. ვ. ლომსაძე.

ჭედია ლეონ დიმიტრის ძე [დ. 24. XII. 1903 (6. I. 1904), სოფ. წალენჯიხა, ახლანდ. წალენჯიხის რ-ნი], ქართველი საბჭ. მსახიობი და რეჟისორი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1958). 1926 დაამთავრა თბილ. დრამ. სტუდია (ხელმძღ. დ. კაბახიძე). 1926—36 მსახიობად მუშაობდა საქართველოს სხვადასხვა თეატრში, 1936-იდან ჭ. ფოთის სახ. თეატრის ქართულ დასში. ასრულებდა დრამ. და კომედიურ როლებს: მ. შ. ალხაზიშვილის სიკო (კაკაშვილის „ვინ არის დამნაშავე?"), ავგარი (შილერის „საამმოთხე"), ინისე (ყაზბეგის „ხევისბერი გოჩა"), ყვარყვარე (კაკაბაძის „ყვარყვარე თუთაბერი"), იაგო (შექსპირის „ოტელო"), უროილი (ეურიპიდეს „ჰეროდ აკოსტა"), ხულოიანბეკი (ჰაჯიბეკოვის „არშინ-მალ-ალან") და სხვ. დადგმებიდან აღსანიშნავია ჯავახიშვილის „ლამბარო", შეკარაპინის „ნაბოჭვარი", გარსია ლორკას „მეწისქვილის ჯადოქარი ცოლი" და სხვ. დაჯილდოებულია საპატიო ნიშნის ორდენით.

შ. ცაცქიაშვილი.

ჭედური ხელოვნება, ლითონის მხატვრული დამუშავების უძველესი დარგი. აერთიანებს ტექ.-მხატვრული შესრულების ყველა იმ ხერხს, რ-თა საფუძველს ლითონის პლასტიკური დეფორმაცია წარმოადგენს. 1. რელიეფურ გამოსახულებათა მიღება ლითონის ფირფიტაზე: სრულდება ფურცლოვანი ლითონის წინა პირზე სპეციალური ჩაქუჩის დარტყმით. ლითონის ფირფიტა მაგრდება განსაკუთრებული ფისის პლასტიკურ სადებზე (ფურცლის მოჭედვისას ფისს ასხამენ ფურცელს). ჭედურობის ეს ხერხი ლითონის მხატვრული დამუშავების ერთ-ერთი ყველაზე ძველი და ფართოდ გავრცელებულია. 2. რელიეფურ გამოსახულებათა მიღება მრგვლოვნების, მინანქრების (იხ. მინანქრის ხელოვნება) და სხვ. ზედაპირზე, სრულდება ხელის ან წნეხის ძლიერი დარტყმით შტემპელზე—პუნსონზე, რ-ებზეც გამოსახულებები და წარწერები წარმოდგენილია ჩაღრმავებულად. 3. ლითონში ჩამოსხმული ნაკეთობათა ზედაპირის დამუშავება ფორმებიდან ამოღებული ქანდაკებათა არათანაბარი ზედაპირების, ნაწიბურების მოჭრა, დეტალების მხატვრული დამუშავება. 4. განისაყდანი მოპირკეთების ტექნოლოგიური ოპერაცია (ზოგჯერ დაკალიბრებას უწოდებენ) ლითონის ნაკეთობათა წარმოებისა და რესტავრაციის დროს; სრულდება მოჭიმვით ან მოკუმშვით გამოწნების გზით. სუფთა ზედაპირის, ზუსტი ზომების მისაღებად, აგრეთვე საგნის ზედაპირზე ბზარების, ნაკეთობის დეტალების დრეკის მისაცილებლად. ლითონის მხატვრული დამუშავების ტრადიცია უძველესი დროიდან არსებობდა მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანაში. უძველესი ჭედური ნივთები შემონახულია წინადინასტიური ხანის ეგვიპტესა და მესოპოტამიიდან. ძნელია ზუსტად განსაზღვრა იმისა, თუ როდის დაიწყეს პირველად ოქროს გამოყენება, თუმცა ეს სამყაროს ზოგიერთ რეგიონში იგი ცნობილი იყო ჯერ კიდევ ნეოლითის ხანაში. ვერცხლის გამოყენება უფრო მოგვიანებით დაიწყეს. ახ. ვერცხლის ნივთები ძვ. წ. III ათასწლეულით თარიღდება, ირანში, მესოპოტამიასა და ეგეოსპიეთში სპილენძის დამუშავებამ მაღალ დონეს მიაღწია IV ათასწლეულის ბოლოს. აქედან იგი გავრცელდა ხმელთაშუაზღვისპირეთის ქვეყნებში. ძვ. წ. III ათასწლეულში ლითონის მხატვრული დამუშავების მძლავრი კერა შეიქმნა ტროაში. მცირე აზიიდან იგი გავრცელდა ევროპაში, სადაც ფართო გამოყენება ჰპოვა ძვ. წ. 2000. ევროპაში განვითარდა ბრინჯაოს წარმოება. ბრინჯაოსაგან ქმნიდნენ ქანდაკებებს (ბერძ., ეტრუსკული, რომაული ქანდაკებანი), იარაღს (ბრინჯაოს ხანის უნგრული იარაღი, რუს., ყუბანური ცულები), ჭურჭელს (ბერძ., რომაული, კელტური). ბრინჯაოს იყენებდნენ არქიტექტ. დეტალებისათვისაც (ასურული, რომაული კარები). შუა საუკუნეებში გავრცელდა ბრინჯაოსა და სხვა ლითონებისაგან ლიტურგიული დანიშნულების ნივთების შექმნა (რელიკვარიუმები, ამპულები).

ლიტ.: Одноралов Н. В., Декоративная отделка скульптур и художественных изделий из металла, М., 1954; Промышленность и техника, т. 6 — Технология металлов, 2 изд., СПб., 1903; Селиванкин С. А., Производство ювелирных изделий, М., 1951; Rosenberg M., Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage, Bd. 1—4, 3 Aufl., Fr./M., 1922—28.

საქართველოში ჭ. ხ-ს ოდითგანვე მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა. ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ხანაში საქართველოში მცხოვრები ტომები ქმნიდნენ ისეთ ნაწარმოებებს, რ-ებიც დღესაც აოცებენ იწვევენ მხატვრული სრულყოფითა და გარიტმებული ოსტატობით. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მცხეთის, თრიალეთის (ძვ. წ. II ათასწლეული) ყორღანებში, ახალგორის (ძვ. წ. VI—VII სს.), ვანის (ძვ. წ. V ს.) სამარხებში ნაპოვნი ნივთები, ბრინჯაოს იარაღი, ცულები, სარტყლები, ბალთები, ვერცხლისა და ოქროს ჭურჭელი, სამკაულები ხასიათდება დახვეწილი მხატვრული გემოვნებით, ლითონმჭედლობის ბრწყინვალე ტექნიკით, დეკორატიულობის გრძნობით. ელინისტური ხანის ნიმუშებში — არმაზისხევის პიტიახშთა ნეკროპოლის (ახ. წ. II ს.), ზღუდერის (II—III სს.) ბორის, ცინცხარის (II—III სს.), ბაგინეთის, ურბნისის (III ს.) სამარხების ჭედურ ძეგლებში გვხვდება როგორც წყაროთ თავისებურებების მქონე ადგილ. ნაწარმი, ისე რომაული წარმოშობის ნივთები ან რომაულ ნიმუშთა მიხედვით ადგილ. სახელოსნოებში შესრულებული ნაკეთობანი, აგრეთვე ადრ. ირანის ძეგლები. ეს ნივთები მდიდარ მასალას იძლევიან წინაქრისტიანული დროის ჭედურობის ისტორიისათვის. საქართველოში ქრისტიანული რელიგ. დამკვიდრების შემდეგ ჭ. ხ. ძლიერ განაგრძობდა არსებობას და განვითარებას. VIII—IX სს-იდან კი შემორჩენილია ჭ. ხ-ის ნიმუშთა დიდი რაოდენობა, რ-ებიც გვიჩვენებენ ქართ. ჭედურობის განვითარების უწყვეტ ხაზს მთელი შუა საუკ. მანძილზე. VIII—IX სს. ჭედური ძეგლებისათვის (რიპიდა მესტიიდან, მარტვილის ენკოლპიონის უკანა მხარე, ზარზმის ფერისცვალების ხატი) დამახასიათებელია გამოსახულების სიბრტყობრივ-ხაზობრივი გადმოცემა, პირობითობა, ექსპრესიულობა, დეკორატიულობა. X—XI სს. ქართ. ჭ. ხ-ის ისტორიაში ყველაზე დაძაბული, შემოქმედებითად აქტიური და ნაყოფიერი ეპოქაა. ამ პერიოდის ძეგლებში (იშხნის, მარტვილის, ბრეთის საწინამძღვრო ჯვრები, ბედიის ოქროს ბარძიმი და სხვ.), ჩანს ოსტატის სწრაფვა გამოსახულების სწორად გადმოცემისადმი, მისი ცალკეული დეტალების პლასტიკურად გამოსახვისადმი. ეს პერიოდი მნიშვნელოვანია აგრეთვე მხატვრული ხერხების გამოყენების მრავალფეროვნებით. ძირითადი მასალაა ვერცხლი, ხშირად მოოქრული, ზოგჯერ იყენებენ მოსევადებას, ძვირფასი თვლებითა და ტიხრული მინანქრით მორთვას. ეს დეკორატიულობა ძლიერდება XII ს-ში. ამ პერიოდის ძეგლებზე (ხახულის ხატი, ბექა ოპიზარის ანჩისხატის ჩარჩო და სხვ.) ოსტატის ყურადღება მიმართულია ორნამენტული დეკორის შესრულებისაკენ. XIII ს. ჭ. ხ-ში ახალი არაფერი შექმნილა, რაც აიხსნება ქვეყნის მძიმე პოლიტიკური ვითარებით. სჯერდებოდნენ მხოლოდ განმეორებას და ძველებს ასრულებდნენ ორნამენტული დეკორისადმი (გელათის მაცხოვრის, ხობისა და ჯვარძის ღვთისმშობლის ხატები). XIV—XV სს-იც საკმაოდ მწირი პერიოდია ქართ. ჭ. ხ-ისათვის (მაგ. ანჩისხატის კარების შემკობა XIV ს-ში სამცხის ათაბაგის მიერ). XV ს-ში გავრცელდა შტამპური ტექნიკა. თუ ადრე X—XI სს-ში, შტამპური წესით მხოლოდ ორნამენტს ქმნიდნენ, ახლა მთავარი გამოსახულებებიც ასე სრულდებოდა. XVI ს. ჭ. ხ-ში ახ. აღმავლობით აღინიშნა. გაჩნდა სხვადასხვა მხატვრული ხერხი და მიმართულება, ახ. თემები და მოტივები. მაღალი ტექნ. ოსტატობით ხასიათდება ქუთაისის ნამუშევრები (მაგ. სადგურის საკურთხევლისწინა მეფების ჯვარი). ქართ. ოქრომჭედლები ლითონის დამუშავების 12 ტექნიკას ფლობდნენ. ჭედურს, რომლისაც გამოსახულება ლითონის ფირფიტაზე ზურგის მხრიდანაა მოჭედილი რელიეფურად, და გრავირებას, როცა ნახატი მკვეთი ხაზით დატანილი ფირფიტის წინა პირზე. XVI ს. II ნახევარში მიეცემა გამოიყენეს ახ. ტექნიკა (აღმოსავლ. ირანიდან). ორნამენტი ამოჭრილია ლითონზე (ოქროზე) ფონის ამოღების ხარჯზე. ასეთი ნაკეთობანი ძირითადად კახეთში გვხვდება. მათთვის ნიშანდობლივია ძვირფასი თვლების უხვად გამოყენება, ფერადოვნება (აწყურის ღვთისმშობლის ყდა, ალავერდის მაცხოვრის, შუამთის ღვთისმშობლის ხატები). XVI—XVII სს. ჭედურ ნიმუშებს ახასიათებს ეკლექტიკურობა, საერთო დონის დაქვეითება, პირობითობა, დისპროპორციულობა, სხვადასხვა გავლენები — აღმოსავლური (სპარსული) და ევროპული, რაც ვლინდება შესრულების ტექნიკაში, იკონოგრაფიასა და ორნამენტის გადმოცემაში. XVIII—XX სს. ჭ. ხ-ში მომძლავრდა ევრ. და რუს. გავლენა (შესრულების ტექნიკა, ორნამენტული მოტივები, იკონოგრაფია), თუმცა არის ჯერ კიდევ ხატებისა, რ-ებიც წმინდა ქართ., ეროვნ. ტრადიციებზეა შექმნილი (მაგ. ბესარიონ ბაღდავაძის, ტ. კლდიაშვილის, ე. ძაძამიძის ნამუშევრები). XIX ს-ის დასასრულს ჭ. ხ-ის მხატვრული ნიმუშები შეცვალა ფაბრიკული წესით დამზადებულმა ნაწარმმა. ოსტატ-ხელოსნები არტელებში ერთიანდებოდნენ. ფაქტობრივად ამ პერიოდში დამთავრდა ქართ. ჭ. ხ-ის დამოუკიდებელი განვითარების გზა. ქართ. ჭედურობა კვლავ აღორძინდა XX ს. 50-იან წლებში, რაც განაპირობა საერთოდ დეკორ.-გამოყენებითი ხელოვნების აღმავლობამ და ქართ. ხელოვნებაში ადგილ. ტრადიციების განვითარების შინაგანმა მოთხოვნილებამ.

ჭედური ხელოვნება. ხახულის ჯვარი. წმინდანის გამოსახულება. ფრაგმენტი. XII ს. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმი. თბილისი

ჭედური ხელოვნება. კარის ... მიქელ ... ფრაგმენტი. XI ს. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმი. თბილისი

ამ პერიოდის ჭედურობა ძირითადად საზრდოობს ქანდაკებიდან, ამიტომ იგი ჩასაბამიდვე ღრმა მოცულობით, გრაფიკა კი მას ასაზრდოებს ხაზოვანი მკაფიოობით. ძირითადად მასალად ხმარობენ სპილენძს, ალუმინს, თითბერს, რ-თა გამოწვით და განსაკუთრებული დამუშავებით მიღწეულია მხატვრული ეფექტები. განვითარდა დაზგური და მონუმენტური ჭედურობა (ი ოჩიაურის, კ კურდღელის, გ გაბაშვილის, დ ყიფიანის, ა. გორგაძის ნამუშევრები) ამჟამად ჭედურობას სულ უფრო მჭიდროდ უკავშირებენ არქიტექტურას და იყენებენ ინტერიერთა მოსართავად

იხ. აგრეთვე ტ. საქართველოს სსრ, თავებში ისტორია და ხელოვნება

ლიტ.: ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი გ., ძველი ქართული ჭედური ხელოვნება, თბ., 1959; ს ა ყ ვ ა რ ე ლ ი ძ ე თ., ა ლ ი ბ ე გ ა შ ვ ი ლ ი გ., ქართული ტიხრული და ფერწერული მინანქრები, თბ., 1981; ჩ ი ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი ნ., ქართული ოქრომჭედლობა VIII—XVIII სს. ისტორიული მიმოხილვა და ანოტაციები ხელნაწერზე, თბ., 1967; ჩ ხ ა რ ტ ი შ ვ ი ლ ი ა., ძველი ოქრომჭედლობა, თბ., 1974; Б е р и д з е В. В., Е з е р с к а я Н. А., Искусство Советской Грузии, М., 1975; Ч у б и н а ш в и л и Г. Н., Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959.

ილუსტრაციები იხ. ჩანართზე, გვ. 592—593.

თ. ბუნდაძე.

ჭეიშვილი აპოლინარ (შოთა) სიმონის ძე [7 7 (19) I 1898, სტავროპოლი, — 20 V 1976, თბილისი], ქართველი საბჭ. ქირურგი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1936), პროფესორი (1942), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1969). სკკპ წევრი 1947-იდან. 1916 დაამთავრა კიევის უნ-ტის სამედ. ფაკ-ტი. 1930—50 მუშაობდა თბილ. ბავშვთა საავადმყოფოს ქირურგ. განყ-ბის გამგედ, ერთდროულად განაგებდა თბილ. ექიმთა დახელოვნების ინ-ტის პათოფიზიოლ., ხოლო 1966—70 ამავე ინ-ტის ტრავმატოლოგიის კათედრას. შეისწავლიდა ნაწლავთა გაუვალობის, რეგენერაციისა და სამედ. კიბერნ. საკითხებს. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის, „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: Медицинская кибернетика, Тб., 1970; Непроходимость кишок, Тфл., 1935.

ჭეიშვილი თეიმურაზ ალექსანდრეს ძე (დ. 4 IV 1927, თბილისი), ქართველი საბჭ. ინჟინერ-მექანიკოსი. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტის მექან. ფაკ-ტის დამთავრების (1950) შემდეგ მუშაობდა სახ.-სამ. ტექ. სპეც. საკონსტრუქტორო ბიუროში ინჟინრად, განყ-ბის უფროსად. 1970-იდან (ამ ბიუროს ბაზაზე სამთო მანქანათმშენებლობისა და სუბტროპ. კულტურების საკავშ. სამეცნ.-კვლ. და საკონსტრუქტორო ინ-ტის ჩამოყალიბების შემდეგ) — ამავე ინ-ტის დირექტორის მოადგილე, მთავარი ინჟინერი. 1982-იდან სამეცნ.-საწარმოო გაერთიანება „საქსოფლმანქანის" გენ. დირექტორის პირველი მოადგილე. ჩაის საკრეფი მანქანა „საქართველოს" შექმნაში მონაწილეობისათვის 1967 მიენიჭა ლენინური პრემია. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.

ჭეიშვილი ლეონიდე ბორისის ძე (დ. 20 XI 1905, სამტრედია), ქართველი მეცნიერი, ქიმიკოსი, ტექნოლოგი; დოქტორ-ინჟინერი (1935). 1924—25 სწავლობდა თსუ-ში, 1933 დაამთავრა ბერლინის (შარლოტენბურგის) უმაღლესი ტექ. სასწავლებელი. 1935—46 მუშაობდა კაიზერ ვილჰელმის ქიმ. ინ-ტში, 1947—60 სილიკატური ნაწარმის სხვადასხვა საწარმოში ტექ. დირექტორად ჯერ საფრანგეთში, 1948-იდან კი არგენტინაში; 1960—62 — მეცნ. მკვლევრად პენსილვანიის უნ-ტში (აშშ), 1963—83 მუშაობდა ბუენოს-აირესში მინერალოგიის ინ-ტის სილიკატების ქიმ. განყ-ბის ხელმძღვანელად. ჭ-ის შრომები ძირითადად შეეხება სილიკატების ქიმ. და ქიმ. ტექნოლ. საკითხებს. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ჭ-ის შრომები სილიკატების კრისტ. სტრუქტურის კვლევის დარგში. ამ კვლევების დროს მან გამოიყენა და განავითარა ვ. გოლდშმიდტის სტრუქტურული ანალოგიების მეთოდი. გამოკვლეული აქვს $CaSiO_3$, Ca_2SiO_4, Sr_2SiO_4, Ba_2SiO_4, მინერალების — ტეფროიტის, ვილემიტის, ოლივინის და სხვ. — კრისტ. სტრუქტურები.

გ. ჯაფარიშვილი.

ჭეიშვილი რეზო ბენედიქტეს ძე (დ. 24. IV. 1933, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. მწერალი. სკკპ წევრი 1968-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1959). 1961-იდან მუშაობს კინოსტუდია „ქართულ ფილმში"; მუშაობდა ჟურნ. „ცისკრის" რედაქციაში. 1985-იდან ალმანახ „საუნჯის" მთავარი რედაქტორის მოადგილე. პირველი მოთხრობები 1958 გამოაქვეყნა თსუ-ის ალმანახ „პირველ სხივში". ეკუთვნის მოთხრობათა კრებულები „ბზიანეთი" (1962), „წლევანდელი ზაფხული წყალტუბოში" (1968), „კვახლი" (1982), „ცისფერი მთები" (1984), რომანები „ჩემი მეგობარი ნოდარი" (1966, ახ. რედაქცია „ქალაქში ცისარტყელები დადიან", 1974), „დალი" (1976), „მუსიკა ქარში" (1982). ჭ. ხატავს თანამედროვე ქალაქის ადამიანებს, გადმოსცემს მათ ხედვას, სიხარულს, სადარდელს, უცნაურ, თითქმის ალოგიკურ თავგადასავლებს. მის პროზაში პოეტური ნაკადი შეხამებულად ერწყმის რეალისტურს. ჭ. სატირულ-იუმორისტული პროზის ოსტატია. მისთვის ნიშანდობლივია გროტესკი, სარკაზმი, ირონია (მოთხრობები „ალავერდოვის სიყვარული", „ძეელი", „ბაპაშვილის ბრალდების საქმე", „მიწების განაწილება", „რასპუტინი", „ქალაქი ჩემი კუნძული", „მეოთხე სიმფონია" და სხვ.). ჭ-ის სცენარების მიხედვით შექმნილია კინოფილმები „განთიადის წინ", „ჩემი მეგობარი ნოდარი", „ბზიანეთი", „გამარჯვებული ფრინველები", „ზღვის მაყური" და სხვ.; განსაკუთრებით აღსანიშნავია „ცისფერი მთები ანუ დაუჯერებელი ამბავი" (1984, რეჟ. ე. შენგელაია), რომლისთვისაც ჭ-ს 1985 მიენიჭა სსრკ სახელმწიფო პრემია. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით.

რ. კვერენჩხილაძე.

ჭელა, სოფელი ადიგენის რ-ნში (მუგარეთის სოფსაბჭო), მდ. ქვაბლიანის ხეობაში. ზ. დ. 1280 მ, ადიგენიდან 7 კმ, ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 34 კმ. მოსახ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა, რვაწლ. სკოლა სოფ. ჩრდილში (2,5 კმ), ბ-კა, კლუბი.

ჭელიათა, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (ცხინვალის სოფსაბჭო), მდ. დიდი ლიახვის ხეობაში. ზ. დ. 1860 მ, ჯავიდან 38 კმ. რიკის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ქვემო როკაში (8 კმ).

ჭელიათოსწყალი, მდინარე ჯავის რ-ნში, დიდი ლიახვის მარჯვ. შენაკადი. სიგრძე 7,4 კმ, აუზის ფართ. 19,3 კმ². სათავე აქვს ოსეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე 3376 მ სიმაღლეზე. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე და ზაფხულში, წყალმცირობა — ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 0,75 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ჭელიაღელე, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში, რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., აგარა, ზედა თლუღი, უცერა, ქვედა თლუღი). ზ. დ. 1190 მ, ამბროლაურიდან 12 კმ, ტყიბულიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 26 კმ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჭელიერი, სოფელი მესტიის რ-ნში (ეცერის სოფსაბჭო), სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე. ზ. დ. 1820 მ, მესტიიდან 32 კმ. ეცერის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ეცერში (3 კმ). ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი. წყლიანი.

ჭელიშვილი პოლიკარპე ნიკოლოზის ძე (16. IV. 1897, სოფ. ტყიბული, ახლა ქ. ტყიბული, — 9 X 1983, ქ. ტყიბული), ქართველი ნახშირის მრეწველი, სოციალ. შრომის გმირი (1948), სკკპ წევრი (1945). მუშაობდა ტყიბულის შახტებში ჯერ მბურღველად, შემდეგ მეშახტეთა და გამყვანთა ბრიგადის ბრიგადირად (1918—67). სკკპ XXI ყრილობის დელეგატი. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, „დიდების ორდენით" და მედლებით.

თ ჭეიშვილი

ჭელიში, შუა საუკუნეების მონასტერი, კულტურულ-საგანმანათლებლო კერა დას. საქართველოში, რაჭაში (ახლანდ. ამბროლაურის რ-ნის სოფ. ნიკორწმინდის დასავლ. 4—5 კმ-ზე). შემორჩენილია ეკლესიის ნანგრევები და ორსართულიანი სამრეკლო. ჭ. წყაროებში პირველად XI ს-ში იხსენიება. მომდევნო ხანაში აქ სამონასტრო ცხოვრება მოიშალა. XVI ს 60-იან წლებში ჭ-ის ეკლესია განაახლა ეპისკოპოსმა მელქისედეკმა (საყვარელიძემ) იმერეთის მეფის გიორგი II-ის შეწევნით. 1891-იდან ჭ. ნიკორწმინდის ეპარქიაში შედიოდა, ხოლო 1657-იდან — გელათის ეპარქიაში. XVIII ს II ნახევრიდან აქ სამონასტრო ცხოვრება მნიშვნელოვნად გამოცოცხლდა და XX ს 20-იან წლებამდე გრძელდებოდა. ჭ-ში ინახებოდა მრავალი ქართ. ხელნაწერი, მ. შ. მიკვლეულია „მოქცევაჲ ქართლისაჲს" ჭელიშური ვარიანტი.

თ. ბერაძე.

ჭელიძე ამბაკო სოლომონის ძე (20 VII 1874, სოფ. ბაჯი, ახლანდ. ამბროლაურის რ-ნი, — 25. XII. 1940, თბილისი), ქართველი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე, მთარგმნელი. 1895 მუშაობდა „ივერიის" რედაქციაში. ირანში (1923—29) მონაწილეობა მიიღო თეირანის რუს.-სპარს. ბანკის დაარსებაში. 1927 იმოგზაურა ფერეიდანში, ერთ-ერთმა პირველმა აღადგინა კავშირი ფერეიდნელ ქართველებთან, დიდი ღვაწლი მიუძღვის მათი ენის, ისტ., ყოფის შესწავლაში, მათში ეროვნ. გრძნობის გაღვივებაში. ჭ. იყო თბილ. ქართ. მუსლიმანთა დამაარსებელი, ფოლკ. საზ-ბის წევრი.

რ ჭეიშვილი

მწერლობა მოთხრობების წერით დაიწყო. ჭ-მ აღადგინა სპარსულიდან ქართულად თარგმნის საუკუნეების მანძილზე მოწყვეტილი ტრადიცია. ჭ-ის თარგმანები გაერთიანებულია კრებულებში „სპარსული ლირიკები" (მოკლე ბიოგრ. ცნობებითურთ, 1933), „ირანული ლირიკები" (1936), „მთელი ნასრედინის ანეკდოტები" (1940), ომარ ხაიამის „რობაიათი" (1946). თსუ-ის დავალებით სრულად თარგმნა ნიზამის პოემები „ლეილი და მაჯნუნი" (გამოუქვეყნებელია), „ხოსროვ და შირინი" (1964), „საიდუმლოებათა საუნჯე" (გამოუქვეყნებელია), საადის „ბუსთანი" (1955), „გოლესთანი" (1948). ავტორია წიგნებისა „ფერეიდნელი ქართველები" (1935) და „ექვსი წელი სპარსეთში" (1964).

მ. შონია.

ჭელიძე გიორგი ალექსანდრეს ძე (დ. 24. X. 1922, თბილისი), ქართველი საბჭ. ოპერატორი. საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1966). 1950 დაამთავრა საკავშ. კინემატოგრაფიის სახელმწ. ინ-ტის საოპერატორო ფაკ-ტი. 1952-იდან მუშაობს კინოსტუდია „ქართულ ფილმში". მთავარი ოპერატორია მხატვრული ფილმებისა: „ჩვენი ეზო" (1956), „საბუდარელი ჭაბუკი" (1957), „მაია წყნეთელი" (1959), „ხევსურული ბალადა" (1965), „დიდოსტატის მარჯვენა" (1969), „როცა აყვავდა ნუში" (1972), „პირველი მერცხალი" (1976), „გასეირნება თბილისში" (1975), „იმერული ესკიზები" (1979), „მაცდუნებელი დიდი ოჯახი" (1983) და სხვ.

ა ჭელიძე

ა. გვენცაძე.

ჭელიძე გრიგოლ ფილიპეს ძე [11 (24) VI. 1912, ქუთაისი, — 23 VIII 1976, გაგრა, დაკრძალულია თბილისში], ქარ-

ვ. ე. ჭილაძე

ე. ა. ჭილაძე

ო. ჭილაძე

ს. ჭილაძე

ფიკური საბჭ. გეოლოგი, გეოლ.-მინერალოგიურ მეცნ. დოქტორი (1974). 1938 დაამთავრა თსუ. 1945-იდან მუშაობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. გეოლ. ინ-ტში (1966–69 იყო ინ-ტის დირექტორის მოადგილე სამეცნ. დარგში. 1969-იდან — ნეოგენური და ანთროპოგენური ნალექების პალეონტოლ. და სტრატიგრაფიის განყ-ბის გამგე). ჭ-ის შრომებს მიეთითებად შეეხება საქართვ. ნეოგენური ნალექების სტრატიგრაფიასა და პალეონტოლ. საკითხებს. საქ. სსრ სახელმწ. პრემია (1979). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით. თ. მაჭარაშვილი.

ჭილაძე ვალერიან ილარიონის ძე (დ. 17. I. 1927, სოფ. დიდი გომარეთი, დმანისის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მშენებელი, სოციალ. შრომის გმირი (1966). სკპ წევრი (1967). მუშაობდა მთავართბილმშენის მე-14 ტრესტის X სამმართველოში დურგლად (1943–48), დურგალთა ბრიგადის ბრიგადირად (1949–75) ამავე სამმართველოში. 1976-იდან მომპირკეთებელთა კომპლ. ბრიგადის ბრიგადირია. საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს VI, IX, X მოწვევის დეპუტატი. სკპ XXIV, საქ. კომპარტიის XXIII, XXIV და XXV ყრილობების დელეგატი. საქ. პროფკავშირის პრეზიდიუმის წევრი (1967–81), საქ. კომპარტიის თბილ. საქალაქო კომიტეტის ბიუროს წევრი (1982–83), სსრკ სახელმწ. მილაქ (1980). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, და ოქტ. რევ. ორდენით.

ჭილაძე ვახტანგ ვასილის ძე (დ. 10. IV. 1917, სოფ. ბახვი, ჩოხატაურის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მწერალი, მთარგმნელი. საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1967). სკპ წევრი 1950-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი და 1ის ენებისა და ლიტ-რის განხრით (1941). 1948–52 იყო გამომც. „საბლიტგამის" მთავარი რედაქტორი, 1955–57 — ჟურნ. „ნიანგის", 1957–62 — ჟურნ. „ცისკრის" რედაქტორი, 1962–67 — საქ. სსრ კულტ. სამინისტროს ხელოვნ. სამმართველოს უფროსი, 1967–73 — გამომც. „საბჭოთა საქართველოს" დირექტორი, 1973-იდან გაზ. „ლიტერატურული საქართველოს" მთავარი რედაქტორია. პირველი თარგმანი — უ. შექსპირის „რომეო და ჯულიეტა" გამოაქვეყნა 1945. თარგმანების პირველი წიგნი — უ. შექსპირის „რომეო და ჯულიეტა. ვენეციელი ვაჭარი" — 1946. პირველი ორიგინ. თხზულება, ბიოგრ. რომანი „ცხოვრება ივანე მაჩაბლისა" — 1955. ჩამოყალიბდა ილიას მთარგმნელობით სარბიელზე: თარგმნა უ. შექსპირის „ქარიშხალი", „პერიკლე", „მეფე ლირი", „ზაფხულის ღამის სიზმარი" და სხვ.; აგრეთვე ჯ. ფლეტჩერის, ჯ. მილტონის, დ. დეფოს, ჯ. სვიფტის, ჩ. დიკენსის, ჯ. გოლზუორთის, ჯ. ლონდონის, მარკ ტვენის, ჯ. ჰემინგუეის, ჯ. სტაინბეკის, ჯ. სელინჯერის, ჩ. ჩაპლინის, ჯ. პრისტლის, ა. მილერის, ტ. უილიამზის და სხვ. თხზულებანი. ვ. შეადგინა ლიტ.-კრიტ. და პუბლიც. წერილები, ესეები, კრებულები „ლიტერატურული პორტრეტები და წერილები", 1971, „ფიქრები ხელოვნებაზე", 1976; „წერილები", 1978). განსაკუთრებით აღსანიშნავა ჭ-ის მხატვრულ-დოკუმენტური ხასიათის თხზულება „ქართული კინოების ქრონიკები" (ტ. I–IV, 1973–83). 1978 მიენიჭა ივანე მაჩაბლის სახ. პრემია. დაჯილდოებულია 2 „საპატიო ნიშნის" ორდენით, ხალხთა მეგობრობის ორდენით და მედლებით. ლ. აკოფაშვილი.

ჭილაძე ვლადიმერ ეკიმეს ძე [2 (15). III. 1906, სოხუმი, — 14. VII. 1978, თბილისი], ქართველი საბჭოთა მათემატიკოსი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1967), ფიზ.-მათ. მეცნ. დოქტორი (1980), პროფესორი (1951). საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). სკპ წევრი 1942-იდან. 1929 დაამთავრა თსუ. 1930-იდან განუწყვეტლივ მუშაობდა იქვე. 1960–78 იყო თსუ ხარისხობრივ ცვლადთა ფუნქციათა თეორიისა და ფუნქციონალური ანალიზის კათედრის გამგე. ხოლო 1948–52 მუშაობდა საქ. სსრ ა. რაზმაძის სახ. მათ. ინ-ტში (1951–52—დირექტორი). ჭ-ის ძირითადი ნაშრომები ეძღვნება ნამდვილი ცვლადის ფუნქციათა თეორიას. მან ააგო ფართო აზრით დანერგა ორმაგი ინტეგრალის (დანჟუა–ჰაკლიძის ინტეგრალი) თეორია. ჯერად მწკრივთა და L^2-კლასის ფურიეს ორმაგ მწკრივთა თეორიაში მიიღო მნიშვნელოვანი და თითქმის ყველგან კრებადობის აუცილებელი და საკმარისი პირობები, შეისწავლა ჯამვადობის არარეგულარული მეთოდები ამოცანა სივრცის მეთოდებით, განაზოგადა პაარისა და დიუბუა-რეიმონის კლასიკ. შედეგი და სხვ. ჭ-ს დიდი ამაგი მიუძღვის ქართულ მათემატიკურ ტერმინოლოგიის შექმნაში.

თხზ.: მათემატიკური ანალიზის კურსი, ტ. 1–2, თბ., 1963–66 (თანაავტ.); ნამდვილი ცვლადის ფუნქციათა თეორია, თბ., 1964; ორმაგი მწკრივების შეჯამებადობის ბორელის აზრით, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, 1947, ტ. 8, № 8; Некоторые вопросы конструктивной теории функций, Ухань (Китай), 1958; Об одной теореме о двойном степенном ряде, «Доклады АН СССР», 1945, т. 53, № 8, с. 695–698; Некоторые методы суммирования двойных рядов и двойных интегралов, Тб., 1977; Теория интеграла Данжуа и некоторые ее приложения, Тб., 1978 (соавтор А. Г. Джваршейшвили). ა. ჯვარშეიშვილი.

ჭილაძე ლუკა ალექსანდრეს ძე [9 IV (22 IV) 1904, სოფ. ბუდეული, — 1 X 1976, თბილისი], ქართველი საბჭ. ქიმიკოსი, პროფესორი (1959). სკპ წევრი 1931-იდან. დაამთავრა თსუ (1932). იყო ქუთ. პედ. ინ-ტის რექტორი და ამავე ინ-ტის არაორგ. და ზოგადი ქიმ. კათედრის გამგე (1937–62). 1962-იდან მუშაობდა თსუ-ში (1966–70 თსუ-ის არაორგ. და ზოგადი ქიმ. კათედრის გამგე). ჭ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება ბენტონიტური თიხების გამოყენებას.

ლიტ.: თინა ლაძე ნ. გაბრიაძე დ., პრეპარატი ა., ლუკა ჭილაძე (1904–1976). ცხოვრება და სამეცნიერო-პედაგოგიური მოღვაწეობა, თბ., 1982.

ჭილაძე მური ივანეს ასული (დ. 5 XI 1923, გასპი), ქართველი საბჭ. ფილოსოფოსი, ფილოს. მეცნ. დოქტორი (1967), პროფესორი (1969), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1982). სკპ წევრი 1945-იდან. დაამთავრა თსუ (1945). თსუ-ის ფილოს. ისტ. კათედრის გამგე (1962–68). დიალექტიკის ისტ. მკვლევარი. ჭ-ის შრომები ეხება ანტ. ფილოსოფიას, მარქსისტულ ფილოსოფიას, გერმ. კლასიკურ იდეალიზმს (ჰეგელი), თანამედროვე ბურჟ. ფილოსოფიის (ნეოპოზიტივიზმი) ისტორიას. მისი მონაწილეობით შედგენილია სახელმძღვანელოები ფილოს. ზოგად, შუა საუკ. და XX ს ბურჟ. ფილოს. ისტორიაში. დაჯილდოებულია საპატიო ნიშნის ორდენით (1976).

თხზ.: დიალექტიკა და ანტიკური ფილოსოფია, თბ., 1972; მარქსისტული დიალექტიკის ფორმირება და მისი პრობლემები ინტერპრეტაციები, თბ., 1977; მთავარი ფილოსოფიური ტენდენციები, თბ., 1977; ფილოსოფიის ისტორიის მეცნიერების საკითხები, თბ., 1982; ჰეგელის დიალექტიკის კრიტიკის ძირითადი თავისებურებანი პოზიტივისტურ ფილოსოფიაში, თბ., 1966. თ. გოგოლაძე.

ჭილაძე ოთარ ის ძე (დ. 6 IX 1933, თბილისი), ქართველი საბჭ. პოეტი. სკპ წევრი 1958-იდან. დაამთავრა თსუ. მ. გორკის სახ. ლიტ-რის ინ-ტი (1962). პირველი ლექსები 1943 გამოაქვეყნა. პირველი პოეტური კრებული — 1946. მნიშვნელოვანია მისი წვლილი ქართ. საბჭ. ლირიკისა და ეპიკური პოეზიის განვითარებაში (ლექსები „ქრონიკები", 1959; „ბოროტ ვარსკვლავი", 1969; „ღვთიური და საქართველო", 1981; „ჰამლეტის ვარიაციები", 1983 და სხვ.) ავტორია პოემებისა, რომლის გამოირჩევიან ლირიკ.-მონუმენტ. სახეებით („თეთრი მგლის საუფლო", 1946; „ეჟენის

ჩანაწერი", 1951; „ფიზიკური ტექნიკ", 1970 და სხვ.), უაღრესად აქტუალურ საკითხებს ეძღვნება ჭ-ის პოემები („ორი მარიამი", 1981; „ზღვისპირა და მოყმის ბალადა", 1966; „ჩემი მაგნიტური არე", 1971; „ამირან მნიშვნ", 1974; „ზღაპარი ცისა და მიწის შეუღლებისა", 1984 და სხვ.) აქტიურად მუშაობს თარგმნის სფეროში. თარგმნა ა. პუშკინის „ევგენი ონეგინი", ა. ტვარდოვსკის პოემები „ვასილი და მელიმელი", „ვასილი ტიორკინი", „შორეთს იქით შორეთი", „ზღაპრული ქვეყანა". ჭ-ის ლექსები და პოემები თარგმნილია რუს., უკრ., სომხ., აზერბ., ბალტ., ლიტვ., ავრთვე ინგლ., გერმ., ფრანგ., იტალ., ბულგ., რუმინ. ენებზე. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის, „საპატიო ნიშნის" ორდენებით და მედლებით.

თხზ.: ლექსები, პოემები, პოემები, ტ. 1–2, თბ., 1976–78; გრიგოლ მეთული, თბ., 1981. გ. წიფურიძე.

ჭილაძე სერგო ფილიპეს ძე [15. I. 1908, ქუთაისი, — 25 IX 1977, თბილისი), ქართველი საბჭ. რეჟისორი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1966). სკპ წევრი 1943-იდან. 1926 დაამთავრა თბილისის დრამ. სტუდია, 1926–27 იყო რუსთაველის სახ. სახელმწ. თეატრის, 1927–28 „წითელი თეატრის", ხოლო 1928–30 მარჯანიშვილის სახ. სახელმწ. თეატრის მსახიობი, მუშაობდა რეჟისორად 1933, 1954–62, 1964–66 — მოზარდ მაყურებელთა ქართულ, 1938–39 მარჯანიშვილის სახ., 1943–48 — რუსთაველის სახ. და 1962–64, 1967–70 გრიბოედოვის სახ. სახელმწ. თეატრებში. 1938–43 და 1948–54 იყო სოხუმის დრამ. თეატრის დირექტორი და სამხატვრო ხელმძღვანელი. დადგმული აქვს სპექტაკლები: ი. ვაკელის „მეური", ა. გეწაძის „ურიელ აკოსტა", შექსპირის „ოტელო", ა. სუმბათაშვილის „ღალატი", შ. დადიანის „ნაპერწკლიდან", ფ. შილერის „ვერაგობა და სიყვარული" (სოხუმის თეატრში), ა. ყაზბეგის „ხევისბერი გოჩა", შ. მრევლიშვილის „ზღვაში", გ. ბერძენიშვილის „ტარიელის ქვეში" (რუსთაველის სახ. თეატრში), შექსპირის „მეთორმეტე ღამე", თ. დეკანოზის „მაცნე ბიჭი" (მოზარდ მაყურებელთა ქართულ თეატრში) და სხვ., გადაიღო მხატვრული ფილმი „ცისკარა" (1955) და დოკუმენტური ფილმები. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით. ა. ბუჩქოიძე.

ჭილობუღლები, ხალხი დაღესტანში ის ანდიურ-დიდოური (ცეზური) ბალთები.

ჭინია (Cicindela), მწერების გვარი მბრძოლა ხოჭოების (Carabidae) ოჯახისა. მათი სიგრძე საერთო 1–2 სმ აღწევს. გამკაშვ ფერისაა, ხშირად აქვს ლაქები. აბრია აქვთ დიდი თავი, დიდი, ამობურცული თვალები ბინავრობენ ნიადაგის ზედაპირზე, მატლები — ნიადაგში ამოთხრილ ვერტ. ხვრელებში. მატლი და ხოჭო აქტ. მტაცებლები არიან ბევრი სხვანა ანაღგურებენ მავნე მწერებს. რითაც სარგებლობა მოაქვს ხოჭი კარგად ფრენს, აქტიურია დღის საათებში. სსრკ-ში გვხვდება ჭ-ს 45-მდე სახეობა, საქართველოში — 12. ნ. რ...

ჭიო, ქვავულის მტვერი, რისაც ფუტკარი აგროვებს და ფიჭის უჯრედებში ჩიტკეპნის, ასხამს თაფლს და აკონსერვებს. ჭ. ფუტკრის ძვირფასი ცილოვან-ნახშირწყლოვანი საკვებია განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით არის საჭირო ადრე გაზაფხულზე, ფუტკრის ოჯახის გამრავლებისას. ა. ბადრიშვილი.

ჭირა (სამართ. ისტ.), ძვ. საქართველოში უძრავი ქონების, განსაკუთრებით ყმამამულის, ფლობა (მფლობელობა — possessio): ჭ-ს უსტიტუტი აგრეთვე კრძალვებოდა მიერ წინაპრის ფლობას და, ზოგჯერ, საზოგადოებრივ თუ სხვა ფსიქოლოგიური საბუთის ფლობასაც. ჭ. არ მოითვლება უძრავი. ფაქტობრივ ხელთ ქო-

ნ ც ე ბ ა ს (detentio — держание) სხვისი უფლებამოსილებით და სახელით. ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელია ქვეყნის, ქალაქის და სხვ. ადმ.-ტერ. ერთეულის ჭ. სამოხელეოდ, აგრეთვე თვით სახელოსიც, თანამდებობისაც. ჭ-ის სინონიმად „მეჭირავე" ერქვა. ჭ-ის სინონიმური ფორმულა იყო — ჭ. „მპყრობელად და მამულად"; სახასო-სამეფო ხელისუფლების ვალდებულებით ამბობდნენ „დიდებანი" ჭ-ს; საეკლესიო, სადავოდ განმგებლობაზე — „საქურდელისა" ჭ-ს.

[წყარო: ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1—2, თბ., 1963—65; ტ. 5, თბ., 1974. *დ. ფურცელაძე.*

ჭერათხევი, მდინარე ხაშურის რ-ნში, სურამულის მარჯ. შენაკადი. სათავე აქვს ლიხის ქედის აღმ. კალთაზე 1076 *მ* სიმაღლეზე. სიგრძე 27 *კმ*, აუზის ფართ. 128,9 *კმ²*. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა გაზაფხულზეა. წყალმცირობა წლის დანარჩენ დროს. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 2,23 *მ³/წმ*. *ი. აფხაზავა.*

ჭერემი, შუა საუკუნეების ქალაქი აღმ. საქართველოში, ისტორიულ ჰერეთში, ახლანდელ სოფ. ჭერემის (გურჯაანის რ-ნი) დას-ით 5 *კმ* დაშორებით ქალაქი V ს-ში დააარსა მეფე ვახტანგ I-მა გორგასალმა (მასვე დაარსა ჭერემის საეპისკოპოსო). ჭ. ერთ-ერთი მთავარი სავაჭრო სიმაგრე იყო ალბანეთის (იხ. ალბანეთი კავკასიისა) დასავლეთიდან ქართლიდან მიმავალ სავაჭრო-ვის ბზეგზე .ამ მოლოდების წარმატებით დასრულების შემდეგ ჭ-მა დაკარგა ადრინდელი სტრატეგიული და პოლიტ. მნიშვნელობა. V ს. ბოლოს, ირანის ლაშქრის მიერ დარბეული შემდეგ, იგი უფრო დაქვეითდა. შეუნარჩუნდა მხოლოდ რელიგ. ცენტრის სტატუსი (შერჩა XVIII ს-მდე). 1757 მეფე თეიმურაზ II-მ ძალ ფეოდალების თავდასხმების შედეგად გაპარტახებული ჭ-ის მხარე (ჭერემის საეპისკოპოსო ყმაქისის მიწები) ალავერდის, ბოდბისა და ნინოწმინდის საეპისკოპოსოებს დაუნაწილა. ჭ-ის და მის მიმდებარე რეგიონში გაითხარა მნიშვნელოვანი არქეოლ. ძეგლები (იხ. *ჭერემის არქეოლოგიური ძეგლები*). *დ. მუსხელიშვილი.*

ჭერემი, სოფელი გურჯაანის რ-ნში, გომბორის ქედის ჩრდ.-აღმ. კალთაზე, მდ. ჭერემისხევის (ალაზნის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. მხარეს. სოფსაბჭო. ზ. დ. 1000 *მ*. გურჯაანიდან 28 *კმ*. კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მემინდვრეობა). საშ. სკოლა. საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი, ფოსტა, კავშირგაბმ. განყ-ბა საქ. სსრ მეცნ. აკად. ისტ. საზოგ.-კვლ. ინ-ტის კაბინეტის არქეოლ. ექსპედიციის ბაზა. მდინარის მარცხ. მაღალ ნაპირზე შემორჩენილია ქართ. ხუროთმოძღვრული კომპლექსი — საეპისკოპოსო ტაძარი, ეპისკოპოსის სასახლისა და კიდევ ერთი ნაგებობის ნანგრევები. საეპისკოპოსო ტაძარი წარმოადგენს სამეკლესიიან ბაზილიკას, რ-ის შუა, მთავარი, ეკლესიას აღმ. მხრიდან შიგნით ნალისებური, გარედან ხუთწახნაგა შვერილი აფსიდი აქვს. აშენებულია X—XI სს-ში; უფრო ადრინდელ ნაგებობის ადგილზე. ჩრდ. და სამხრ. ეკლესიების აფსიდები ნახევარწრიულია. სამივე ეკლესია დას. მხრიდან გაერთიანებულია ნართექსით. საშენ მასალად გამოყენებულია როგორც რიყის ქვა, ისე ფორიანი შირიმის ქვის სწორკუთხა გათლილი კვადრები. მორთულობა მწირია. ეკლესიის დას. ფასადი, ხუროთმოძღვრული სამრეკლო-ნართექსის კარი, ეპისკოპოსის ორსართულიანი სასახლის ნანგრევების გალავნის შიგნით კიდევ ერთი, რიყის ქვით ნაშენი, გეგმით კვადრატული, ოთხივე მხარეს თაღებით გახსნილი მცირე ზომის გუმბათოვანი ნაგებობაა მდგარა, რ-ის ქვეშ, მიწისქვეშა სართული სამეფო სამარხი (დღეს აღარ არსებობს) ჭ-ის მახლობლად ტყ. სასაფლაოზე დგას „მამა-დავითის" სამეკლესიიანი ბაზილიკა (VI—VII სს. მოგვიანებით; ძლიერ დაზიანებულია) ჭ-ის მიდამოებშია აგრეთვე წმ. გიორგისა და წმ. ბარბარეს (V—VI სს.) ეკლესიები.

ჭერეხი (Aspius aspius), თევზი კობრისებრთა ოჯახისა. აქვს წაგრძელებული სხეული, დიდი პირი, მოწითალო-მუქი ზურგი, ვერცხლისფერი გვერდები. მისი სხეულის სიგრძე 60—80 *სმ* აღწევს. გავრცელებულია ჩრდილოეთის, ბალტიის, შავი, კასპიის და არალის ზღვების აუზებში. საქართველოში გვხვდება რიონში, სუფსაში, ენგურში, პალიასტომის ტბაში, მტკვარში, ალაზანში, ხრამსა და იორში. მიეკუთვნება მისი ქვესახეობა — წითელთვალა ჭ. ანუ ხ ა შ ა მ ი (A. a. taeniatus). ჭ. მტაცებელია, ძვირფასი სარეწაო თევზია. იკვებება წვრილი თევზებით, დაკონსერვებულსა და დამარილებულს. *მ. დემეტრაშვილი.*

ჭერი, სოფელი მესტიის რ-ნში (ხაიშის სოფსაბჭო), მდ. ენგურის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 750 *მ*, მესტიიდან 65 *კმ*. ხაიშის საბჭოთა მეურნეობა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ხაიშში (5 *კმ*).

ჭერი, სოფელი აჭარის ასსრ ხულოს რ-ნში (სხალთის სოფსაბჭო), მდ. სხალთის (აჭარისწყლის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში, ზ. დ. 800 *მ*, ხულოდან 20 *კმ*. ფ. ენგელსის სახ. სხალთის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ყინჩაურში (1 *კმ*).

ჭერემის არქეოლოგიური ძეგლები, III ს. II ნახევრის ქალაქური ტიპის დასახლება და III—VII სს. სამაროვანი სოფელ ჭერემის (გურჯაანის რ-ნი) ტერიტორიაზე და სოფლის დას-ით 5 *კმ*-ზე V—VI სს-ში ვახტანგ გორგასლის მიერ აგებული ქ. ჭერემი 1979—83 არქეოლ. გათხრების დროს სოფლის ტერიტორიაზე გამოვლინდა ადრინდ. შუა საუკ. კათედრალური ტაძარი, ეპისკოპოსის სასახლე და III—VII სს. ქვის სამარხები როგორც ჩანს, აქ ქალაქი ან ქალაქური ტიპის დასახლება იყო, რ-იც აღმ-იდან მომავალ მნიშვნელოვან მაგისტრალზე მდებარეობდა (თიანეთი, გულისციხე, ჭერემი, უჯარმა) ჭერემზე გადიოდა აგრეთვე შიდა- და გარეკახეთის დამაკავშირებელი უმოკლესი გზა (გულისციხე, ჭერემი, ჩაილური). ალაზნის ველზე ამ გზების ნამკვიდრ ველისციხე იყო.

წერილობითი წყაროების მიხედვით (ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ქართლის ცხოვრება, I, 1955), V ს. II ნახევარში ვახტანგ გორგასალმა ააგო ქალაქი და დააარსა საეპისკოპოსო, რ-იც სოფლის დას-ით 5 *კმ*-ზე მდებარეობდა. 1984—85 არქეოლ. გათხრების დროს (ნ. მამაიაშვილი, ე. წ. „წვეროდაბალის" ბორცვზე გამოვლინდა გალავნიანი ციტადელი, ქალაქის ერთ-ერთი კარიბჭე, ნაგზაური, სასახლის სრული კომპლექსი (დარბაზები, სამეურნეო ნაგებობები, კარის ეკლესია და ცისტერნა-დარბაზი). სასახლის კომპლექსი ერთდროულად ერთიანი გეგმით ჩანს ნაგები ციხედარბაზი ორსართულიანია. გადახურული ყოფილა წითელი წვრილი ფილებით დაფარული ბრტყელი და ღარიანი კრამიტით. აღმ., ჩრდ., და სამხრ.-დას-იდან ბორცვს შემოუყვება სათავსები, რ-ებიც შიდა ეზოს (800 *მ²*) შემოგარს. გარე კედლები გრუბა, გამოხეთქილი აქვს ერთმანეთში და შიდა ეზოში. კედლის სიგანე 1,5 *მ*. არქეოლ. მასალა ადასტურებს წერილობითი წყაროების თარიღს — V ს. და V—VI სს. მიჯნა. ციხე-დარბაზის აღმ-ით 100 *მ*-ზე გამოვლენილია კედლის მსგავსი წყობით ნაგები შენობა (30 X 15 *მ*) და წმ. ბარბარეს კარის დარბაზული ეკლესია. *ნ. მამაიაშვილი.*

ჭერემისხევი, მდინარე გურჯაანის რ-ნში, ალაზნის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს გომბორის ქედის ჩრდ.-აღმ. კალთაზე 1118 *მ* სიმაღლეზე. სიგრძე 35 *კმ*, აუზის ფართ. 154 *კმ²*. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, მდგრადი წყალმცირობა ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 1,8 *მ³/წმ*. *ი. აფხაზავა.*

ჭექა-ქუხილი, ატმოსფერული მოვლენა. რ-ის დროსაც სქელ გროვა-წვიმის ღრუბლებში და ღრუბელსა და დედამიწის ზედაპირს შორის წარმოიქმნება ძლიერი ელექტრული განმუხტვა — ელვა, რასაც თან ახლავს ქუხილი. ჭ.-ქ-ის დროს, ჩვეულებრივ, მოდის თავსხმა (ზოგჯერ სეტყვა). ძლიერდება ქარი. განუხთავრების მიხედვით განარჩევენ შიგამასურსა და ფრონტულ ჭ.-ქ.-ს. ჭ.-ქ. დედამიწის სხვადასხვა ადგილზე სხვადასხვა სიხშირით მეორდება. არქტიკაში რამდენიმე წელიწადში ერთხელ შეინიშნება, ზომიერ სარტყელში, ყოველ ცალკეულ პუნქტში წელიწადში ასეთი რამდენიმე ათეული დღე. ჭ.-ქ.-ის მაქსიმუმი ცენტრებში (ინდონეზია, ცენტრ. ამერიკა და სხვ.) ასეთ დღეთა რიცხვი წელიწადში 200-ზე მეტია. საქართველოში წლის განმავლობაში ჭექა-ქუხილიან დღეთა რიცხვით პირველ ადგილზეა საქართვ. სამხრ. მთიანეთი (საშ. 50—86 დღე, მაქს.—82 დღე). *შ. ჯავახიშვილი.*

ჭეშმარიტად ნეიტრალური ნაწილაკები, ა ბ ს ო ლ უ ტ უ რ ა დ ნ ე ი ტ რ ა ლ უ რ ი ნ ა წ ი ლ ა კ ე ბ ი, ელემენტარული ნაწილაკები ან მათი ბმული სისტემა, რ-ისთვისაც ანტინაწილაკი ამავე ნაწილაკის განმასხვავებელი ყველა მახასიათებელი ნულის ტოლია ამიტომ ჭ. ნ. ნ. თავისი ანტინაწილაკის იგივეურია მაგალითები, ფოტონი, ნეიტრალური პი-მეზონი, პოზიტრონიუმი.

ჭეშმარიტება, ცნობიერების მიერ სინამდვილის სწორი, ადეკვატური ასახვა აზრი, რ-იც საგნობრივ ვითარებას შეესაბამება, ჭეშმარიტია, ხოლო, რ-იც არ შეესაბამება, მცდარია. ჭ. არ არსებობს ობიექტურად, ე. ი. ცნობიერებისაგან დამოუკიდებლად. მაგრამ იგი ობიექტურია იმ ნიშნით, რომ ჭეშმარიტია ცნობიერების ისეთი შინაარსი, რ-იც განსაზღვრულია მხოლოდ საგნობრივი ვითარებით ჭ. დამოკიდებული არ არის ადამიანის სურვილებსა და ნებისყოფაზე. ჭ-ის კლასიკური განსაზღვრება პირველად მოცემულია არისტოტელეს. „ჭეშმარიტებას ამბობს ის, ვინც გაყოფილს მიიჩნევს გაყოფილად და დაკავშირებულს — დაკავშირებულად. ხოლო მცდარს — ის, ვინც ფიქრობს სინამდვილის საპირისპიროდ" (Аристотель, Метафизика, Соч., т. 1, М., 1976, с. 250). ჭ-ს ახასიათებს შეფარდებითობა და აბსოლუტურობა. შეფარდებითობა ნიშნავს, რომ ცოდნა მიახლოებითია. პირობითი და გარკვეულ მიმართებაში ზუსტად ასახავს სინამდვილეს. აბსოლუტურობა ნიშნავს, რომ მოცემულ ეტაპზე და რაიმე მიმართებით ცოდნა სრულად, ამომწურავად ასახავს საგანს. ჭეშმარიტი ცოდნა, რამდენადაც იგი შეფარდებითია, იცვლება, რისაც გამომხატველს ორი გარემოება ან საგანი იცვლება, ან მის შესახებ ცოდნა ღრმავდება და კონკრეტდება. მაგრამ ჭეშმარიტი ცოდნა იცვლება არა მთლიანად, არამედ ნაწილობრივ. მისგან რაღაც უარიყოფა, რაღაც კი რჩება ამიტომ ჭეშმარიტი ცოდნა შეფარდებითია, მაგრამ შეიცავს აბსოლუტურობის მარცვლებს. მარქსიზმი უარყოფს ჭ-ის აბსოლუტურობას, როგორც ისეთ ცოდნას, რ-იც სინამდვილის ყოვლისმომცველი, დასრულებული და მუდმივი სურათი იქნება. არ არსებობს ცალკე აბსოლუტური და ცალკე შეფარდებითი ჭ. შეფარდებითობა და აბსოლუტურობა ობიექტური ჭ-ის მხარეებია. ჭ. კონკრეტულია — ეს ნიშნავს, რომ ცოდნა ასახავს საგანს არა განყენებულად, არამედ სრულად თავისებურებებში მისი არსებობის პირობებისა და მიმართებებში ჭ. იცვლება პირობების ცვლილებების შესაბამისად ჭ-ის კ რ ი ტ ე რ ი უ მ ი ა პ რ ა ქ ტ ი კ ა. იდეალ. ფილოსოფიაში არსებობდა ჭ-ის

რი ერთმანეთის საპირისპირო — ობიექტურ-იდეალისტური და სუბიექტურ-იდეალისტური — გაგება. პირველის თანახმად, ჭ. არსებობს ობიექტურად, იგი იდეალურია. ეს არის ჭ. თავისთავად, რ-იც საგნის გარკვეულობას, როგორობას წარმოადგენს (ჰუსერლი). მეორის თანახმად, ჭ. სუბიექტურია, ადამიანის ცნობიერების თავისებურებითაა განპირობებული. მაგრამ ამ თავისებურების კონკრ. გაგება განსაზღვრავდა ჭ-ის სუბიექტურ-იდეალისტური თვალსაზრისის სხვადასხვა ვარიანტს. ჭ. არის აზრი, რ-იც ცხადი და ნათელია (დეკარტი); ჭ. არის აზრი, რ-იც შეესაბამება ადამიანის ტრანსცენდენტური ცნობიერების სტრუქტურას (კანტი), ჭ. არის აზრი, რ-იც ეკონომიურია, მიღებულია ძალთა უმცირესი ხარჯვის შედეგად (მახიზმი), ჭ. არის შეთანხმების საფუძველზე შემუშავებული დებულება, რ-ის მიღება ხელსაყრელია (კონვენციონალიზმი); ჭ. არის იდეა, რ-იც სასარგებლოა (პრაგმატიზმი). ლოგიკურმა პოზიტივიზმმა განავითარა გ. ლაიბნიცის შეხედულება ფაქტობრივი ჭ-ისა და ლოგიკური ჭ-ის განსხვავების შესახებ. პირველი ასახავს ფაქტს, იგი ემპირიულია და ცვალებადი, მეორე კი ფაქტისაგან დამოუკიდებელი და მუდმივი. მარქსიზმი არ უარყოფს ჭ-ის დადგენის ორი განსხვავებული მეთოდის არსებობის შესაძლებლობას, მაგრამ ჭ-ის საბოლოო კრიტერიუმად პრაქტიკა მიაჩნია.

ვ. ერქომაიშვილი

ჭვავის თავთავი

ჭეშმარიტების კრიტერიუმი (საზომი), ხერხი, რ-ის მეშვეობით ჭეშმარიტს მცდარისაგან განვასხვავებთ და ვადგენთ ჭეშმარიტებას. დებულება თავისთავად ჭეშმარიტი ან მცდარია, საზომი მას არ ანიჭებს ამ თვისებებს, მაგრამ საჭიროა მათი გამოვლენა. ჭ. კ. სწორედ ის ხერხია, საშუალებაა, რ-ის მეშვეობითაც ხდება დებულების ჭეშმარიტების შემოწმება და დადგენა. ზოგი დებულების ჭეშმარიტება ცდის მეშვეობით დგინდება, ზოგისა კი — დამტკიცებით. მარქსიზმი არ უარყოფს მათ მნიშვნელობას ჭეშმარიტების შემეცნების პროცესში, მაგრამ ჭეშმარიტების საბოლოო კრიტერიუმად მხოლოდ პრაქტიკა მიაჩნია. *ვ. ერქომაიშვილი.*

ჭეშმარიტების ფუნქცია, იგივეა, რაც ლოგიკური ფუნქცია.

ჭეშმარიტი მზისიერი დრო, დროის აღრიცხვის სისტემა, რ-შიც დღე-ღამის ხანგრძლივობად მიღებულია ზედა კულმინაციაში მზის ცენტრის ორ თანამიმდევრულ გავლას შორის დროის შუალედი, ე. წ. ჭეშმარიტი მზისიერი დღე-ღამე. ჭ. მ. დ. აითვლება ჭეშმარიტი შუადღის მომენტიდან. ჭეშმარიტი მზისიერი დღე-ღამის ხანგრძლივობა წლის განმავლობაში იცვლება. იხ. სტ. დრო.

ჭვავის თავთუნა 1 — თავთუნის კილი; 2 — გარეთა ყვავილის კილი, 3 — შიგნითა საყვავილე კილი, 4 — მარცვალი

„ჭეშმარიტი სოციალიზმი", გერმანული სოციალიზმი, წვრილბურჟუაზიული სოციალიზმის ერთ-ერთი სახეობა. წარმოიშვა გერმანიაში, XIX ს. 40-იან წლებში. მისი მქადაგებლების (კ. გრიუნი, გ. კრიგე, მ. ჰესი და სხვ.) აზრით, სოციალიზმი არ არის კაპიტალიზმის განვითარების უცილობელი შედეგი. „ჭ. ს." უარყოფდა კლასობრივ ბრძოლას, პროლეტარიატის აქტ. რევოლუციურ მოქმედებას კაპიტალ. წყობილების დასამხობად. სოციალიზმის დასამყარებლად საჭიროდ მიაჩნდა კლასთა შერიგება, საზ-ბის გონიერული ორგანიზაცია აბსტრ. „ადამიანური არსების" მოთხოვნების შესაბამისად.

„ჭ. ს-ის" კრიტიკა მოცემულია კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის ნაშრომებში: „გერმანული იდეოლოგია", „კომუნისტური პარტიის მანიფესტი" და სხვ.

მ. ლუტიძე.

ჭეშმარიტი შუადღე, დედამიწის ზედაპირის მოცემული წერტილისათვის მზის ცენტრის ზედა კულმინაციის მომენტი. იხ. სტ. დრო.

ჭეშოსმთა, მთა თუშეთის ქედის თხემზე, მდ. დიდიხევის (პირიქითის ალაზნის მარჯვ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 4086 მ. აგებულია იურული ასპიდური ფიქლებით, თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით. რელიეფი კლდოვანია, ციცაბო. დამახასიათებელია ნივალური ლანდშაფტი. *დ. უკლება.*

ჭეჭელაანთუბანი, სოფელი გორის რ-ნში (ატენის სოფსაბჭო), მდ. ტანის (მტკვრის მარჯ. შენაკადი) ნაპირზე. ზ. დ. 710 მ, გორიდან 6 კმ. ატენის კოლ-მა (მევენახეობა), საშ. სკოლა სოფ. ატენში (0,5 კმ).

ჭეჭაბალა (Vaccaria), მცენარეთა გვარი მიხაკისებრთა ოჯახისა. ერთწლოვანი ბალახებია. ფოთლები ლანცეტა ან კვერცხისებრია, კვაკულები კარდლისებრია, შეკრებილია გაშლილ ფარისებრ ყვავილედებად. ნაყოფი კოლოფია. რამდენიმე სახეობა გავრცელებულია ხმელთაშუაზღვისპირეთში და აზიის ზომიერ სარტყელში. სსრკ-ში და მ. შ. საქართველოშიც იზრდება მხოლოდ 1 სახეობა — V. hispanica; გვხვდება მდელოებზე, მინდვრებსა და რუდერალურ ადგილებში, ზ. დ. 1000—2000 მ. ანეხარი სარეველაა, განსაკუთრებით საგაზაფხულო პურის ნათესებში. გავრცელებულია საქართვ. დაკავ. ყველა რ-ნში. პოლარიზებული თესლი შხამიანია, იყენებენ ხალხ. მედიცინაში, ამასთანავე დეკორ. მცენარეა.

მ. მეურმიშვილი.

ჭაჭკოტასოკო (Lactarius volemus), ხორციანი ქუდიანი სოკო. ქუდის დიამეტრია 16 სმ, მოწითალო-ყავისფერი, ნარინჯისფერ-ყავისფერი ან მოყვითალოა; ჯერ ამობურცულია, მომწიფებისას შუაში ჩაღრმავებულია და ხშირად დახეთქილი ზედაპირი აქვს. ნაყოფსხეულის (განსაკუთრებით ფირფიტების) დაზიანებისას გამოიყოფა თეთრი, რძისმაგვარი სითხე, რ-იც ჰაერზე წითელდება და წებოვანი ხდება. გაშრობისას მის ადგილას ჩნდება მურა ლაქა. იზრდება ფოთლოვან და წიწვოვან ტყეებში ზაფხულში და შემოდგომით. საჭმელად იხმარება ახალი — მოხარშული, ზოგჯერ უმიც.

ი. ნახუცრიშვილი.

ჭეჩლა, სოფელი ადიგენის რ-ნში, მდ. ქვაბლიანის ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., აფიეთი, გორთუბანი, ზედუბანი, კუნთელი, ჭელა) ზ. დ. 1300 მ, ადიგენიდან 7 კმ, ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 34 კმ. მისის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, ამბულატორია.

ჭვავი (Secale), ერთ- და მრავალწლოვან მცენარეთა გვარი მარცვლოვანთა ოჯახისა. აერთიანებს 13 სახეობას, მ. შ. 11 ველურია, რ-ებიც გავრცელებულია მცირე და შუა აზიაში, ირანში, ავღანეთში, ამიერკავკასიაში, ხმელთ., აფრიკაში. 1 სახეობა მინდვრის სარეველაა, 1 — კულტურული (S. cereale). ეს უკანასკნელი უმთავრესად მოჰყავთ ჩრდ. ქვეყნებში და წარმოდგენილია რამდენიმე ქვესახეობით. არსებობს საშემოდგომო და საგაზაფხულო ფორმები, რ-თაგან კულტურაში უპირატესად პირველია გავრცელებული.

ჭ-ის ღეროს სიმაღლე 110—180 სმ აღწევს. ფოთოლი შედგება ბაგისა და ლანცეტურ-ხაზური ფირფიტისაგან. ყვავილედი რთული თავთავია, ცხიანი. პრიზმული ფორმა აქვს, თავთავის ღერაკის ნაკვეთებში თითო თავთუნაა 5—6 თესლკვირტიანი ყვავილით, რ-თაგან ვითარდება 2—3. ნაყოფი მარცვალია, ყვითლად მწვანე, რუხი, იშვიათად ყავისფერი ან ყვითელი, 1000 მარცვლის მასა 20—47 გ. საშემოდგომო ფორმების სავეგეტაციო პერიოდი 120—150 დღე-ღ. ჭ-ს იყენებენ საკვებად, სასურსათო და ტექ. მიზნებისათვის. მისი სამშობლოა კავკ., მცირე და შუა აზიის მთისწინეთი. ფართოდაა გავრცელებული მსოფლიოში. სსრკ-ში ჭ-ის საშემოდგომო ფორმა კულტურაშია შავმიწანიადაგიან რ-ნებში — ბელორუსიაში, უკრაინაში, ბალტიისპირეთში, ყაზახეთში და სხვ. საქართველოში მცირე რაოდენობით მოჰყავთ მთებში, როგორც მარცვლოვანი.

ჭ-ის და ხორბლის შეჯვარებით გამოყვანილია ტრიტიკალე — ახალი პერსპექტიული საფურაჟე კულტურა.

ნ. თედორაძე.

ჭვავის რქა ხორბლისა, ჭვავისა და სხვ. მარცვლოვანების დაავადება. იწვევს სოკო Claviceps purpurea. ავადდება ხორბლოვანთა ნასკვი, რ-იც ივსება სოკოს ქსოვილით, სწრაფად იზრდება და სკლეროციუმად იქცევა. დაავადების დასაწყისში დამახასიათებელია კონიდიური ნაყოფიანობა, გამოიყოფა ცვარტკბილი. ეს იზიდავს მწერებს, რ-ებიც ინფექციის გავრცელებას უწყობენ ხელს. სკლეროციუმი ნიადაგში გამოიზამთრებს და ღივდება ასკოსპორებით. ხორბლის ხვავში, ხოლო შემდეგ ფქვილში, დიდი რაოდენობით სკლეროციუმების მოხვედრა იწვევს ადამიანისა და ცხოველის მოწამვლას, რასაც შეიძლება მსხვერპლიც მოჰყვეს. სკლეროციუმს იყენებენ მედიცინაში, როგორც სისხლდენის შემაჩერებელ საშუალებას. ბრძოლის ღონისძიებანი: სათესლე მასალის გაწმენდა სკლეროციუმებისაგან, მაღალი აგროტექნიკა. *ო. ქობალიაშვილი.*

ჭვალი, მწვავე შეტევითი ხასიათის ტკივილი მუცლის ღრუს ორგანოებსა და რეტროპერიტონეალურ სივრცეში. განარჩევენ ღვიძლისა და თირკმლის ჭ-ს, რასაც უმეტესად იწვევს კენჭები (იხ. ნაღვლკენჭოვანი დაავადება და შარდკენჭოვანი დაავადება), ჭიანაწლავის, ნაწლავების, პანკრეასის ჭ-ს (პანკრეატიტის დროს) და სხვ. ჭ-ის დროს ტკივილს იწვევს ნაწლავების კედლების წრიული კუნთების, სანაღვლე და საშარდე გზების სპაზმი, არხების დაგრძელება და სხვ. ზოგჯერ ჭ-ს დაერთვის პირღებინება. ჭ-მა შეიძლება რამდენიმე წუთიდან რამდენიმე სთ-მდე გასტანოს. მკურნალობა და პროფილაქტიკა ძირითადი დაავადების მკურნალობა; ტკივილგამაყუჩებელი საშუალებანი.

ჭვანა (1948-მდე დუზჩვანა), სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში, მდ. ჭვანისწყლის (აჭარისწყლის მარჯ. შენაკადი) მარჯ. ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., ბოლქვაძეები, ვარჯანაული, ზედა ჭვანა, ტაკიძეები, ცეკვა, ცინცაძეები, ცხემლისი, წყაროთა, ჭალა, ხიჯაძეები) ზ. დ. 650 მ, შუახევიდან 12 კმ. მ. კალინინის სახ. კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეხილეობა, მეცხოველეობა) საშ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჭვანისწყალი, ნადუარევისწყალი, მდინარე შუახევის რ-ნში, აჭარისწყლის მარჯვ. შენაკადი. სიგრძე 27 კმ, აუზის ფართ. 169 კმ². სათავე აქვს მესხეთის ქედის სამხრ. კალთაზე 2415 მ სიმაღლეზე. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმცირობა — ზაფხულსა და ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 5,24 მ³/წმ. *ი. აფხაზავა.*

ჭვარები, გორის რ-ნის სოფლების დიდი ჭვარებისა და პატარა ჭვარების ძვ. სახელწოდება.

ჭვარტლი, იხ. მური.

ჭვებარი, სოფელი თიანეთის რ-ნში (სიონის სოფსაბჭო), კუშოს მთის სამხრ. კალთაზე, მდ. სიონჩარულის (იორის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1020 მ, თიანეთიდან 23 კმ. სიონის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. გადაბმულში (3 კმ) ბ-კა.

ჭველი, სოფელი წალენჯიხის რ-ნში

(ფახულელანის სოფსაბჭო), მდ. ცხენისწყლის მარჯვენა ნაპირზე ზ. დ. 230 მ, წალენჯიხიდან 30 კმ, ჯვარიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 10 კმ. მ. ცხაკაიას სახ. ფახულანის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა ა. მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ფახულანში (2 კმ). საბავშვო ბაღი, მედპუნქტი.

ჭველიერი, სოფელი ლენტეხის რ-ნში (ჩოლურის სოფსაბჭო), მდ. ცხენისწყლის მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 1080 მ, ლენტეხიდან 110 კმ. ჩოლურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, საფელდშერო-სამეანო პუნქტი.

ჭველეში, სოფელი ლენტეხის რ-ნში (ჩოლურის სოფსაბჭო), მდ. ცხენისწყლის მარჯვ. შენაკ. ზ. დ. 1120 მ, ლენტეხიდან 110 კმ. ჩოლურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ჩოლურში (6 კმ). ბ-კა.

ჭვიბერაზაუ, უღელტეხილი სვანეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. ნენსკრის (ენგურის მარჯვ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 3264 მ. აგებულია პალეოზოური გრანიტოიდებით. დამახასიათებელია ალპ. და მაღალმთის-ნივალური ლანდშაფტი. აკავშირებს მდ-ების ნენსკრისა (ზემო სვანეთი) და მარუხის (ყარაჩაი-ჩერქ. ასსრ) აუზებს. *დ. უკლება.*

ჭვიბერი, ჭ ვ ი ბ ე რ - ყ ა რ ა ჩ ა ი, უღელტეხილი სვანეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. კირჩხინწყლის (ყუბანის მარცხ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 3265 მ. აგებულია პალეოზოური გრანიტოიდებით. დამახასიათებელია ალპ. ლანდშაფტი. აკავშირებს მდ-ების ნენსკრისა და ყუბანის აუზებს. *დ. უკლება.*

ჭვიხრაულა, იხ. ნენსკრა.

ჭვინთა, სოფელი ახალციხის რ-ნში (ელიაწმინდის სოფსაბჭო). მესხეთის ქედის სამხრ. კალთაზე ზ. დ. 1500 მ, ახალციხიდან 10 კმ. სვირის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი). სოფელში შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლები — შუა საუკ. „ჭვინთის ციხე" და რ-ის მონასტერი, რ-შიც შედის შუა საუკ. ეკლესია (შემორჩენილია მოხატულობის ნაშთები) და სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობანი.

ჭვინთაური, მთა ქართლის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ქსნის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) ქვემო აუზში. სიმაღლე 1240 მ. აგებულია თიხიან-ქვიშაქვიანი შუამიოცენური კონგლომერატებით. კალთები დანაწევრებულია, შემოსილია შერეული ფართოფოთლოვანი ტყით. *დ. უკლება.*

ჭვინტკა [Carduelis (Acanthis) cannabina], ფრინველი ბეღურასნაირთა რიგისა. გავრცელებულია ევროპაში, აზიის დას. ნაწილში, ჩრდ.-დას. აფრიკაში, მწვანე კონცხის კ-ებზე. საქართველოში გვხვდება თითქმის ყველგან როგორც მობუდარი ფრინველი. ცხოვრობს ტყეებისა და ჭალების ნაპირებზე, ბუჩქნარში, ბაღებში, სოფლის გარეუბნებში. ბუდეს იკეთებს ხეზე ან ბუჩქზე. იკვებება თესლით. საქართველოში გვხვდება ჩვეულებრივი ჭ. (Carduelis cannabina cannabina) და თურქესტანული ჭ. (C. c. bella).
რ. ჟორდანია.

ჭვინტაკასებრნი (Prunellidae), ფრინველთა ოჯახი ბეღურასნაირთა რიგისა. მოიცავს 2 გვარის (Prunella და Laiscopus) 12 სახეობას. გავრცელებული არიან ევროპასა და აზიაში. სსრკ-ში გვხვდება 8 სახეობა, საქართველოში — 2: ა ლ პ უ რ ი ჭ ვ ი ნ ტ ა კ ა (Laiscopus collaris) და ტ ყ ი ს ჭ ვ ი ნ ტ ა კ ა (Prunella modularis); პირველი ბინადრობს ქვა-ღორღიანსა და კლდეებში — ალპ. სარტყელში, მეორე — ხშირბუჩქნარიან ტყეებში. ბუდეს იკეთებენ მიწაზე. დებენ 4—6 კვერცხს, რ-თაც იჩეკავენ 2 კვირაში. იკვებებიან წვრილ-წვრილი უხერხემლოებით, კენკრით, თესლებით.
რ. ჟორდანია.

ჭვინტაკასებრნი. ტყის ჭვინტაკა.

ჭვირნიშანი, წ ყ ლ ი ს ნ ი შ ა ნ ი, ფ ი ლ ი გ რ ა ნ ი, გამჭვირვალე გამოსახულება (მონოგრამა ან ტექსტი ქაღალდზე), რომელიც ჩანს ქაღალდის სინათლეზე გაჭვრეტის დროს. კეთდება ქაღალდის წარმოების პროცესში ქაღალდის სველ ტილოზე ჭვირნიშნის ან მრგვალბადიანი მანქანის ცილინდრების მეშვეობით. ჭ. აღმოცენდა ევროპაში იმ პერიოდში, როდესაც ქაღალდის წარმოებამ საფაბრიკო-სახელოსნო მნიშვნელობა მიიღო. პირველად იგი ქაღალდის იტალ. ნაწარმზე გაჩნდა XIII ს. ბოლოს, რუსეთში — XVII ს. II ნახევარში. ამ ნიშნის მიხედვით ხდებოდა ხელოსნის შრომის ანაზღაურება. ევრ. წარმოების ქაღალდი ჭვირნიშნიანი იყო XIX ს. ბოლომდე. ევროპულისაგან განსხვავებით, აღმოსავლური წარმოების ქაღალდს ჭ. არ აქვს.

ქართ. ტერმ. „ჭ." ივ. ჯავახიშვილმა შემოიღო. თუ ძველად ჭ-ს საფაბრიკო-სახელოსნო დანიშნულება ჰქონდა, დღეს სამეცნ. მნიშვნელობა შეიძინა, ვინაიდან ჭ-ით არკვევენ ძვ. ქაღალდის სადაურობას და ათარიღებენ უთარიღო ძვ. დოკუმენტებსა თუ წიგნებს, ყალბისაგან ასხვავებენ ნამდვილ ფულს, ფასიან ქაღალდებს, საბუთებს, მარკებს და ა. შ. ზოგჯერ მისი დანიშნულება მხოლოდ ქაღალდის გალამაზებაა. არის ქართ. წარწერიანი ძეგლებში ჭ. XIV ს. დამოწმებულია, ქაღალდი ვენეციიდან შემოჰქონდათ. XV—XVI სს. მიჯნაზე აღმოსავლური წარმოების ქაღალდი საქართველოში გაქრა და ჭვირნიშნიანი ევრ. ქაღალდი გაბატონდა. ქართ. ხელნაწერების ჭ-ებს პირველმა ე. თაყაიშვილმა მიაქცია ყურადღება.

ლიტ.: პ ა ტ ა რ ი ძ ე რ., ქართული ხელნაწერების ჭვირნიშანი „გვირგვინი", XVI—XVIII სს., კრ.: მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, [ტ.] 2, თბ., 1973; მ ი ს ი ვ ე, „კენტავრი" ხელნაწერთა ჭვირნიშნები, იქვე, [ტ.] 5, თბ., 1975; მ ი ს ი ვ ე, XIV—XV საუკუნეების ქართული ხელნაწერების ჭვირნიშნები, კრ.: პალეოგრაფიული ძიებანი, [ტ.] 1, თბ., 1965; მ ი ს ი ვ ე, „TRE LUNE", იქვე, [ტ.] 2, თბ., 1969.
რ. პატარიძე.

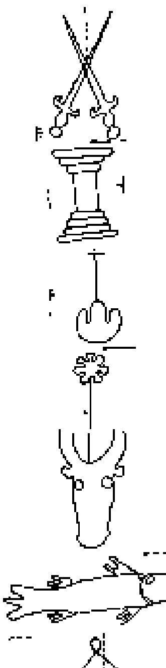

ჭვირნიშნები ქართულ ხელნაწერებში XV ს.

ჭვრეტა, 1. ადამიანის მიერ სინამდვილის პასიური ხედვა. 2. ინტუიციის იგივეობრივი ცნება; ნიშნავს საგნის უშუალო და ცხად ხედვას. არამატერიალისტურ ფილოსოფიაში განასხვავებენ გრძნობადსა და ზეგრძნობად ჭ-ს. პირველს მარქსიზმი ცნობს და უკავშირებს შემეცნების გრძნობად საფეხურს (იხ. *შემეცნების თეორია*). მეორე ნიშნავს საგნის უშუალო და ცხად ხედვას თითქოს რაღაც განსაკუთრებული, ზეგრძნობადი უნარით, მაგ., რელიგიის მიხედვით ღვთის უშუალო და ნათელი ხედვა; ფენომენოლოგიური ჭ., რ-ითაც თითქოს შესაძლებელია საგნის არსების (ეიდოსის) უშუალო და ცხადი წვდომა (ე. ჰუსერლი). ამ ტიპის ჭ-ის შესაძლებლობას მარქსიზმი უარყოფს.
გ. გრძელიშვილი.

ჭვრივისი, სოფელი ქარელის რ-ნში (ბრეთის სოფსაბჭო), შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. დიდი ლიახვის მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 760 მ, ქარელიდან 28 კმ, აგარიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 14 კმ. ბრეთის მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ატოცში (2,5 კმ). მედპუნქტი.

ჭვრიტინიანი ანტენა, ლითონის რადიოტალღასატარის, ხისტი კოაქსიალური ხაზის, მოცულობითი რეზონატორის ან ბრტყელი ლითონის ფურცლის (ეკრანის) სახის ანტენა, რ-ის ზედაპირზე გაკეთებულია ნაპრალები (ჭვრიტეები) რადიოტალღების გამოსასხივებლად ან მისაღებად. ჭ. ა-ს იყენებენ რადიოტალღების ზემაღალი სიხშირის დიაპაზონში, როგორც დამოუკიდებელ ანტენას ან ანტენური გისოსის გამომსხივებელ ელემენტად, აგრეთვე რთული ანტენის შემომსხივებლის სახით.

ჭიაბერი (გ. დაახლ. 1196), XII ს. II ნახევრის აღმ. საქართველოს დიდებული, გიორგი III-ის (1156—1184) უახლოესი ვასალი, მისი „გაზრდილი". დემნა უფლისწულისა და ორბელთა 1177 ამბოხების შემდეგ მეფემ ჭ. დააწინაურა და მეჯინიბეთუხუცესად (სამხ. მინისტრის—ამირსპასალარის მეორე მოადგილე, ამირახორის შემდეგ) დანიშნა ნაცვლად აჯანყების მონაწილე ქავთარ იჟავის ძისა. 1185 თამარმა მანდატურთუხუცესობა, ხოლო 1189, მეორე ხნით, ამირსპასალარობაც უბოძა ჭ-ს, 1191 კი ქ ერისთვინ უწყალობა. 1191 ამირსპასალარობა მიიღო ზაქარია მხარგრძელმა, ხოლო ჭ. მანდატურთუხუცესად დარჩა. ჭ. ბოლომდე გიორგი III-ისა და თამარის ერთგული რიგებში იყო: 1177 ებრძოდა გიორგი III-ის წინააღმდეგ ამბოხებულებს, თამარის მხარეზე იყო 1185 ყუთლუ-არსლანის გამოსვლისა და, შემდეგ, გიორგი რუსის ამბოხების დროსაც. ჭ. მონაწილეობდა შამქორის ბრძოლაში, შემდეგ კი, როგორც ჩანს, მალე გარდაიცვალა („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი"-ს ცნობა ბასიანის ბრძოლაში მისი მონაწილეობის შესახებ მცდარია).

შემორჩენილია ჭ-ის წყალობის დაწერილი მღვიმის მონასტრისადმი, რ-იც მან, თამარ მეფის ნებართვით, მღვიმეს შესწირა ფინიუშში მეწისქვილენი ყმა-ვაჭრებით. ამ დოკუმენტის შემოგვრჩა თამარის ხელრთვა-დამტკიცება. ამავე დოკუმენტში არის ხელრთვა ერთი შოთასი (იგი ამტკიცებს ჭ-ის შეწირულობას), რ-იც, როგორც ჩანს, ჭ-ის შემდეგ ფლობდა ქონებას. მკვლევართა ნაწილი (თ. ჟორდანია, ივ. ჯავახიშვილი, ს. კაკაბაძე, ს. ცაიშვილი) ამ შოთას აიგივებენ ვეფხისტყაოსნის ავტორთან — შოთა რუსთაველთან. ამავე დოკუმენტის საფუძველზე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შოთა რუსთაველი იყო ჭ-ის შვილი (ს. კაკაბაძე, ს. ცაიშვილი).

ჭ-ის საგვარეულო კუთვნილება წყაროებში არ ჩანს, არც სხვა ისეთ პირს ვხვდებით ამ სახელით. ჭიაბერი შედგენილია ორი სახელისაგან, ქვენა: საქმიოდ გავრცელებული „ბერი", და ქართულ ონომასტიკონში უნიკალური „ჭია" (გვხვდება მხოლოდ XII—XIII სს. ბერძნული სახარების ქართ. მინაწერებში. შესაძლოა ჭია გრაფიკული მსგავსების ნიადაგზე წარმოდგა სწორედ ჩიაბერ) ს. კაკაბაძის აზრით, ჭ. თორელი იყო, პ. ინგოროყვა კი მას მანდატურად — ჰერეთის მთავარს — მაჩაბელს თუ მის ერისთავთ-ერისთავად მიიჩნევდა. არც ერთი ეს თვალსაზრისი წყაროებით არ დასტურდება. არ დასტურდება არც ის, რომ იგი იყო შოთა რუსთაველის მამა.

წყარო: ბ ა ს ი ლ ი ე ზ ო ს მ ო ძ ღ ვ ა რ ი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959; ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, იქვე. [შეწირულების დაწერილი ჭიაბერისა მღვიმისადმი], წგნ.: ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 3, თბ., 1965.

ლიტ.: შ ო შ ი ა შ ვ ი ლ ი ნ., თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი, წგნ.: შოთა რუსთაველი. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, თბ., 1966.
ნ. შოშიაშვილი.

ჭიათურა, ქალაქი დას. საქართველოში რესპ. დაქვემდებარების ქალაქი და ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ცენტრი. მდებარეობს ჭიათურის პლატოსა და მდ. ყვირილის ვიწრო ხეობაში, გომი—ზესტაფონის საავტ. გზაზე. რკინიგზის სადგ. ზესტაფონ—საჩხერის სარკინიგზო ხაზზე. ზ. დ. 340—500 მ. თბილისიდან 220 კმ (რკინიგზით).

ჭ-ში საკმაოდ ნოტიო ზღვის სუბტროპ. ჰავაა, იცის ზომიერად ცივი ზამთარი და შედარებით ცხელი ზაფხული. ჰაერის საშ. წლ. ტემპ-რა 11,1°C, იანვ. 2,4°C, ივლ. 23,1°C. აბსოლ. მინ. —20°C.

აბსოლ. მაქს. 42°C. ნალექები 1100 მმ წელიწადში.

ჭ. საქართველოს მთავარი მრეწველობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ცენტრია. მისი წარმოშობა და შემდგომი განვითარება განაპირობა მდ. ყვირილის ხეობაში აღმოჩენილი მანგანუმის მადნის საბადოს ბაზაზე წარმოქმნილმა მრეწველობამ. ქალაქის საფუძველი ჩაეყარა 1879, როცა ა. წერეთლის ინიციატივით დაიწყო მანგანუმის მადნის მოპოვება. ქალაქის ცენტრ. დასახლება მდ. ყვირილის ორივე ნაპირზეა და თითქმის ყოველი მხრიდან მაღალი, ციცაბო კლდეებით შემოზღუდულ ქვაბულშია მოქცეული. სამრეწვ. უბნები მას 2—6 კმ რადიუსით უვლის.

ქალაქის მრეწველობაში ძირითადია მანგანუმის მადნის მოპოვება და გამდიდრება. მანგანუმის სამთამადნო კომბინატი (აერთიანებს 6 მაღაროს, გამდიდრებელ ფ-კას, მექან. ქ-ნას და მრავალ დამხმარე საწარმოს) მანგანუმის მადნის კონცენტრატით ამარაგებს ზესტაფონის ფეროშენადნობთა ქ-ნას, სხვა მეტალ. ქ-ნებს. ნაწილი იგზავნება საზღვარგარეთის ქვეყნებში. ქალაქში არის აგრეთვე საშენი მასალის, მსუბუქი და კვების მრეწვ. საწარმოები — სილიკატური აგურის ქ-ნა, სამკერვალო და პაიჩაპის ნაწ. პირველადი დამუშავების ფ-კები, პურის, ხორცის, რძის და ადგილ. მრეწვ. კომბინატები და სხვ.

ზესტაფონ—საჩხერის რკინიგზის ხაზი ქალაქს აკავშირებს ამიერკავკ. რკინიგზის მაგისტრალთან. ქალაქზე გადის რესპ. მნიშვნელობის საავტ. გზა — ზესტაფონ—ჭიათურა—საჩხერე—გომი, რ-თაც ჭ. უმოკლესი გზით უკავშირდება თბილისს. ჭ. საჩხერესთან დაკავშირებულია აგრეთვე ტროლეიბუსის ხაზითაც (საქართველოში პირველი საქალაქთაშორისო ხაზი). მგზავრთა შიდასაქალაქო გადაყვანას ემსახურება ავტობუსები, ტროლეიბუსები და ბაგირგზები, რ-თაც ქალაქის თითქმის ყველა უბანი დაკავშირებულია ცენტრთან. ჭ. არის სამგზავრო ბაგირგზების პირველი სსრკ-ში.

ჭ.-ში კულტ.-საგანმან. დაწესებულებათა ფართო ქსელია. არის 10 საშ. სკოლა, 2 სამუსიკო, სამხატვრო და სპორტ. სკოლები, საქართვ. პ. ი. ლენინის სახ. პოლიტექნ. ინ-ტის საღამოს სწავლების ფაკ-ტი, 2 პროფტექ. სასწავლებელი, 17 საბავშვო ბაგა-ბაღი, მეტალურგთა კულტ. სასახლე (მასთან სახ. თეატრი), სახალხო შემოქმედების სახლი, პიონერთა სახლი, კულტურისა და დასვენების პარკი, 10 კლუბი, ა. წერეთლის სახ. დრამ. თეატრი, ისტორიულ-მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, 22 ბ-კა, პიონერთა სასახლე, სპორტ. ტურისტული ბაზები, 4 საავადმყოფო (740 საწოლით), 3 პოლიკლინიკა, სანატ. რესპ.-ის ფილიალი (150 ადგილი), ამბულ. ... კინოთეატრი, რაიონული ... და 7 კინოთეატრი. გამოდის კომუნ. სოციალიზ. გაზ. „ჭიათურის მაღაროელი“.

ჭ.-ში რევ. მოღვაწეობას ეწეოდნენ ი. სტალინი, მ. ცხაკაია, ა. წულუკიძე და სხვ. ქალაქის დაარსების 100 წლისთავთან დაკავშირებით ჭ. დაჯილდოვდა შრომის წითელი დროშის ორდენით (1979).

საბჭ. პერიოდში ქალაქის განაშენიანება მიმდინარეობს გეგმის მიხედვით. შეიქმნა ახ. საცხოვრ. უბნები (ნაგუთი და სხვ.), განაშენიანდა მდ. ყვირილის სანაპიროები, აშენდა მრავალი საცხოვრ. სახლი, ადმ. და საზ. შენობა. 1949 რეკონსტრუქცია განიცადა ა. წერეთლის სახ. დრამ. თეატრმა (არქიტ. კ. ჩხეიძე, მხატვარი რ. სტურუა, სსრკ სახელმწ. პრემია, 1951, არქიტ. მ. ჩხიკვაძის მონაწილეობით). ქალაქის შესასვლელთან დაიდგა დიდების მემორიალი (მოქანდაკე ვ. თოფურიძე, არქიტ. კ. ჩხეიძე). ჭ.-ის მახლობლად არის ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — მღვიმე ... ციხე და გამოქვაბულები „ჯვარიმონა“.

გ. ყარაშვილი

ჭიათურის დრამატული თეატრი ა. წერეთლის სახელობისა, ქართული დრამატული თეატრი ქ. ჭიათურაში. სათავეს იღებს 1894-იდან, როდესაც აქ პირველად გაიმართა სცენისმოყვარეთა წრის წარმოდგენა. 1901 გაიხსნა პირველი სათეატრო დარბაზი „სახალხო თეატრის“ სახელწოდებით. 1906 შეიქმნა ნახევრად პროფ. მუდმივი დასი (პირველი სპექტაკლი — ა. ცაგარელის „მათიკო“). რევოლუციამდე ჭიათურის თეატრში სხვადასხვა დროს მუშაობდნენ რეჟისორები: შ. დადიანი, ვ. შალიკაშვილი, ა. წუწუნავა და სხვ.; მსახიობები: ნ. ჯავახიშვილი, გ. ნაკაშიძე, ე. წუწუნავა, ნ. სახარულიძე, ა. ლეჟავა და სხვ. გამოდიოდნენ აგრეთვე გამოჩენილი მსახიობები: ლ. მესხიშვილი, ნ. გაბუნია, ვ. აბაშიძე, ნ. ჩხეიძე, ა. იმედაშვილი, მ. საფაროვა-აბაშიძე, ვ. გუნია და სხვ. 1921 ჭიათურის თეატრი პროფ. სახელმწ. თეატრად გადაკეთდა. 1949 საზეიმოდ გაიხსნა ჭ. დ. თ-ის ახ. შენობა (არქიტ. კ. ჩხეიძე, არქიტ. მ. ჩხიკვაძის მონაწილეობით, მხატვარი რ. სტურუა, სსრკ სახელმწ. პრემია, 1951). იმავე წელს თეატრს ა. წერეთლის სახელი მიენიჭა. ჭ. დ. თ-ის რეპერტუარშია ქართულ, სსრკ სხვა ხალხთა და საზღვარგარეთულ დრამატურგთა პიესები. თეატრი გასტროლებს მართავს თბილისში, ქუთაისში, ბათუმში და სხვა ქ-ებში. თეატრის წარმატებაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს მსახიობებმა გ. ჩიქოვანმა, თ. აბაშიძემ, გ. ქავთარაძემ, მ. გაბაშვილმა, ა. ბერიაშვილმა, ე. სვანიძემ, ბ. დეკანოზიშვილმა, შ. ... და სხვ., რეჟისორებმა პ. ფრანგიშვილმა, ს. ცომაიამ, გ. სულაქველიძემ, ი. კაკულიამ, ო. ალექსიშვილმა და სხვ. ბოლო წლების დადგმებია ნ. ხუხაშვილის „მტრედები კაცობა“, გ. ხუხაშვილის „მთვარის მოტაცება“, ჩხაიძის „დაბრუნება“, კლდიაშვილის „სოლომონ მორბელაძე“, რომეოს „პრემიერა“, ო. იოსელიანის „უდანაშაულო დანაშაულნი“, მოლიერის „გაიძვერა სკაპენი“ და სხვ. თეატრში მოღვაწეობენ (1986): საქ. სსრ სახ. არტისტი ნ. ჩანანიძე, საქ. სსრ დამს. არტისტები რ. აბზიანიძე, ა. ბაქრაძე, გ. მოდებაძე, ნ. ქამუშაძე, რ. ჩაჩხიძე, ლ. ხვედელიძე, დ. ჯაფარიძე, ი. ჯიმშერიანი და სხვ. მთავარი რეჟისორია ლ. სვანიძე.

შ. ცეცხლაძე

ჭიათურის მანგანუმის მადნის ტრესტი, „ჭიათურმანგანუმი“, XIX ს. 80-იანი წლებიდან საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების დამყარებამდე (1921) ჭიათურის მანგანუმის მადნის საბადოს რ-ნში მადნის მოპოვებასა და ექსპორტს კერძო (ქართული და უცხოელი) მრეწველები აწარმოებდნენ. ამ პერიოდში საბადოს სამრეწვ. რ-ნში არც ერთი სახელმწ. წარმოება არ არსებობდა. I სახელმწ. წარმოება („მადნის წარმოების სახელმწიფო სამმართველო“) შეიქმნა 1923 ბოლოს, რ-მაც 1926 არსებობა შეწყვიტა ჭიათურის სამრეწვ. რ-ნის ჰარიმანისა და Ko-თვის კონცესიის წესით გადაცემის გამო. 1928 წ. 1 აგვ. შეიქმნა ჭიათურის მადნის სახელმწ. ტრესტი „ჭიათურმანგანუმი“, რ-ის სამეურნეო შტაბის შემადგენლობაში საქ. სსრ სახ. მეურნ. უმაღლესი საბჭოს მის გამგებლობაში გადაეცემა მთელი სამრეწვ. რ-ნი თავისი მაღაროებით, გამდიდრებელი ფაბრიკით, დამხმარე საწარმოებითა და მატერ. ფასეულობით. ტრესტის პირველ მმართველად დაინიშნა საქართვ. სამთო მრეწვ. ცნობილი მოღვაწე კ. მოდებაძე (1873—1937). ტრესტი ხელმძღვანელობდა მანგანუმის მადნის მოპოვებას, გამდიდრებასა და სასაქონლო პროდუქციის წარმოებას. მადნის მიმწოდებ-ექსპორტი 1928 დაეცალა სავაჭრო ... ჩამოყალიბებული უცხოური საექსპორტო ორგანიზაციას — „მანგანუმის ექსპორტს“ (აგრეთვე „ჭიათური“). 1932-იდან „ჭიათურმანგანუმი“ ექვემდებარებოდა ჯერ სსრკ მძიმე მრეწვ. სახ. კომისარიატის სამთო და ცენტრალ. მეტალ. მთ. სამმართველოს, შემდეგ — სსრკ შავი მეტალ. სამინისტროს. 1976-იდან გარდაიქმნა სამთამადნო კომბინატად, ს. ხოლი 1981-იდან წარმოებით გაერთიანებულად.

ლიტ.: ჭ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ე., მანგანუმის მადნის მრეწველობის განვითარება საქართველოში, თბ., 1964.

ე. ჭანიშვილი.

ჭიათურის მანგანუმის საბადო, მ. მდებარეობს ჭიათურის საქალაქო საბჭოსა და საჩხერის რ-ნის ტერიტორიაზე, გეოლოგიურ-ტექტონ. თვალსაზრისით განლაგებულია ძ. საქართვ. ბელტის აზევებული ტექტონ. ბლოკის — ძირულის მასივის ჩრდ.-აღმ. პერიფერიაზე. საბადოს ტერიტორიაზე თითქმის ჰორიზ. ცარცულ კირქვებზე განლაგებულია მანგანუმის მადნის შემცველი ოლიგოცენური ნალექები. კირქვები მდ. ყვირილისა და მისი შენაკადების მ. მიერ ნაჭრილია ღრმა კანიონისებრი ხეობებით, რ-ებიც ერთიმეორისაგან გამოყოფენ ცალკეულ ზეგნებს. ეროზიის გადარჩენილი მანგანუმის მადნის დიდი ნაწილი ამ 9 ზეგნებზეა განლაგებული. მდ. ყვირილის მარჯვ. ნაპირზეა რგანის, ქვედა და ზ. ზედა რგანის, შუქრუთის, თაბაგრების, მ. მღვიმევის, დარკვეთისა და სარეკის ზეგნები, მარცხენაზე — პერევისის, შუქრუთის, ი. ითხვისის, მერევისა და ფასიეთის.

მანგანუმის შემცველ ოლიგოცენურ ნალექებს წარმოადგენს მადნისქვეშა ქვიშაქვები და თიხები, საკუთრივ მადნიანი ჰორიზონტი და მასზე მდებარე ზედაოლიგოცენის თიხები, სპონგოლითები და ქ. წ. მაიკოპის წყების თიხნარი ქანები. მადნიანი ჰორიზონტის რთული აგებულება აქვს — შედგება სხვადასხვა ზ. სიმძლავრის და სხვადასხვა რაოდენობის (3—26) მ. ლინზისებრი სხეულებისაგან; მათ შორის განლაგებულია თიხის, ქვიშაქვისა და სილიციტების სხვადასხვა სისქისა და რაოდენობის შუაშრეები საბადოს დას. ნაწილში (პერევისის, რგანისა და ქვედა რგანის ზეგნები) მადნიანი ჰორიზონტი უშუალოდ ადევს ცარცულ კირქვებს ან გამოყოფილია მათგან ტერიგენული მეტად მცირე სისქის შრით. მადნიანი ჰორიზონტი საბადოს ამ ნაწილში კომპაქტურია და წარმოადგენს ძირითადად ოქსიდულ-პიროლუზიტურ ფაციესს (ე. წ. პეროქსიდული მადნები). აღმ. მიმართულებით ეს ფაციესი იცვლება ფსილომელან-პიროლუზიტ-მანგანიტური, მანგანიტ-როდოქროზიტული და როდოქროზიტ-მანგანოკალციტური ფაციესებით. ჭ. მ. ს-ზე გამოყოფენ მადანთა შემდეგ ძირითად ტიპებს: 1. ოქსიდურ ან ე. წ. მაღალხარისხოვან მადნებს (Mn-ის შემცველობა 20—25-იდან 50—55%-მდე), 2. ოქსიდურ ან წვრილკრისტალურ კარბონატულ მადნებს (Mn-ის შემცველობა 10—15-იდან 25—28%-მდე) და 3. დაჟანგულ მადნებს (Mn-ის შემცველობა 15—20-0-იდან 30—40%-მდე), რ-ებიც გვხვდება მადნიანი შრეების ზედაპირზე გამოსვლის ადგილებზე, თითქმის ყველა ზეგანზე. ჭ. მ. ს-ს ამუშავებს საწარმოო გაერთიანება „ჭიათურმანგანუმის“ მაღაროთასამმართველოები.

ლიტ.: ჭ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ე., მანგანუმის მადნის მრეწველობის განვითარება საქართველოში, თბ., 1960.

ნ. ხარაშვილი

ჭიათურის პლატო, ოკრიბის მაღლობის (ძირულის მასივის) ჩრდ.-აღმ. ნაწილი, საცხ. კრისტ. სუბსტრატი თითქმის დაუფარავებული მეზოზოურ-კაინოზოური ნალექების შრეებითაა დაფარული, მოქცეულია ჭიათურის, საჩხერისა და თერჯოლის რ-ნების საზღვრებში. დანაწევრებულია მდ.-ების ყვირილის, ძირულის ქვემო დინებების, დუმალის, საძალისხევის, ხელმოსმულისა და სხვ. ღრმა, ზოგან კანიონისებრი ხეობებით. პლატო დახრილია ჩრდ.-იდან სამხრ.-კენ; დანაწევრების სიღრმე 30—350 მ ფარგლებშია. ჭ. პ-ის აბსოლ. სიმაღლე 300—900 მ-ია. ხეობების შორის ოდნავ დახრილი, დატალღული ვაკეებია, კირბონატის ალმ-ით ამართულია

[illegible] ჭიათზე ბევრგანაა მღვიმეები და კლდეშეკიდებული ზედაცარცულ კირქვებში განვითარებულია კარსტული ძაბრები, მღვიმეები. აქ 1000-ზე მეტი მღვიმეა აღრიცხული. მრავალ მღვიმეში აღმოჩენილია ქვის ხანის ნაშთები (დევისხვრელი, მღვიმევი, ბუერაჯობისხევი, რგანი, ჯრუჭულა, სამელეკლდე, ორთვალაკლდე, ძუძუანა); საყურადღებოა აგრეთვე სვერის, ნიგოზეთის, ბერეტისისა და სხვ. კარსტული მღვიმეები. ნიგოზეთის „ერდოებიანი დერეფანი". პლატოზე ხეობის ნარევიანობა უმეტესად განაწევრებულია და მხოლოდ ხეობათა ციცაბო ფერდებზეა შემორჩენილი მერქნიანი ტყე-ბუჩქნარი. ლ. მარუაშვილი.

ჭიათურის საქალაქო საბჭო, ადმ.-ტერიტ. ერთეული დას. საქართველოში, მდ. ყვირილის აუზში. უჭირავს იმერეთის მაღლობის ნაწილი. 1917-მდე ახლანდ. ჭ. ს. ს-ს ტერიტ. შედიოდა ქუთ. გუბ. შორაპნის მაზრაში, 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით იგივე შორაპნის მაზრაშია, 1930-იდან დამოუკიდებელი რ-ნია. 1958 მაისიდან ჭ. ს. ს. და მასში შემავალი სოფლები დაქვემდებარა ჭ. ს. ს-ს. 1963–64 შედიოდა საჩხერის რ-ნში. 1965-იდან კვლავ ცალკე ერთეულად. ჩრდ.-აღმ.-ით ესაზღვრება საჩხერის, სამხრ.-ით და სამხრ.-დას.-ით — ორჯონიკიძის, ზესტაფონისა და თერჯოლის რ-ნები, დას.-ით — ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტ., ჩრდ.-დას.-ით — ამბროლაურის რ-ნი. ფართ. 542,8 კმ^2. ცენტრი — ქ. ჭიათურა. ჭ. ს. ს-ში არის 1 საქალაქო (ჭიათურა) და 15 სასოფლო საბჭო (ბზერული, კაცხი, ზოდი, ითხვისი, კაცხი, მანდაეთი, ნიგოზეთი, პერევისა, რგანი, სარქველეთი, სვერი, ჭალაცხე, წირქვალი, ხვაშთი, ხრეითი), 1 ქალაქი და 61 სოფელი.

ბუნება. რელიეფი. ჭ. ს. ს-ს ტერიტ. მოიცავს ჭიათურის პლატოს ჩრდ.-დას. ნაწილს, რაჭის ქედის სამხრ. კალთას. პლატო ძირითადად აგებულია ქვედაიურულიდან დაწყებული ქვედაპალეოგენით დამთავრებული ნალექებით. ფართოდ არის გავრცელებული კირქვული ქანები, რ-ებიც მდ. ბუჯის ხეობაში, სოფლების სალიეთის, ცხრუკვეთისა და სკინდორის მიდამოებში განლაგებულია გრანიტებზე, ქ. ჭიათურის მიდამოებში — კვარცპორფირიტულ წყებაზე, კაცხ-ბერეთის ზოლში — ბაიოსის ტუფოგენურ ქანებზე. ალაგ-ალაგ გვხვდება ოლიგოცენისა და მიოცენის თიხიან-ქვიშიანი წყებები. კრისტ. საფუძველზე განლაგებული ცარცული და მესამეული ქანები დაუხრობილია და ტექტონიკურად თითქმის ჰორიზონტალურად ძევს. ჭიათურის პლატო მდ. ყვირილისა და მისი შენაკადების ხეობებით ცალკეულ პლატოებად იყოფა, მათ აქ ზოგჯერ უწოდებენ (სარეკის, დარკვეთისა, მღვიმევის, თაბაგრებისა, ზედა რგანის, ბუნიკაურის, ითხვისის, შუქრუთის, პერეველისა და სხვ.). პლატოები სამი ძირითადი ეროზიული ზედაპირით არის შემოფარგლული. ჭიათურის პლატოზე ბევრგანაა რელიეფის კარსტული ფორმები; ზოგი მღვიმე ციხესიმაგრეებად იყო გამოყენებული. პლატოზე შეხვდებით აგრეთვე ახალგაზრდა ვულკანურ კონუსისებურ ნაგებობებს (პერევისა, გორაძირი), რელიეფის ანთროპოგენურ ფორმებსა და ეგზოტექტონიკურ მოვლენებს (მეწყრები და სხვ.). ჭ. ს. ს-ს ფარგლებშია აგრეთვე ცარცული კირქვებით აგებული რაჭის ქედის სამხრ. ციცაბო კალთა, რ-იც დანაწევრებულია მდ-ების ბუჯის, ცირმისა, ცხრაწყაროსა და სხვ. ღრმა ეროზიული ხეობებით. ქედის აბსოლ. სიმაღლე აქ 1996 მ აღწევს (მთა საწალიკე). მნიშვნელოვანი ოროგრ. ერთეულია აგრეთვე მდ. ყვირილის კანიონისებრი ღრმა ხეობა.

ჰავა ჭ. ს. ს-ს ტერიტორიაზე ნოტიო ჰავაა, იცის ზომიერად ცივი ზამთარი და ცხელი, შედარებით მშრალი ზაფხული. 400–700 მ-მდე სიმაღლის ზონაში ჰაერის საშ. წლ. ტემპ-რა 10–14°C, იანვ. 1,6–4,0°C, ივლ. 22–24°C; აბსოლ. მინ. −16,−20°C, აბსოლ. მაქს. 39–40°C. წელიწადში საშ. 1100–1200 მმ ნალექი მოდის (მაქს. შემოდგომასა და ზამთარში). უფრო მაღალ ზონაში ჰაერის ტემპ-რა სიმაღლის მიხედვით კლებულობს, ნალექები კი რაოდენობრივ მატულობს. ზამთარში გაბატონებულია ჩრდ.-აღმ., ზაფხულში — სამხრ.-დას. ქარები. ხშირია ფიონური ქარებიც.

შიგა წყლები. მთავარი მდინარეა ყვირილა, რ-იც აქ 16 კმ-ზე მიედინება და თითქმის შუაზე ჰყოფს ჭ. ს. ს-ს ტერიტორიას. მისი მარჯვ. შენაკადებია: ბუჯა, კაცხურა, რგანისღელე, ნეკრისა, ჯრუჭულა და სხვ., მარცხ.: შავღელეთისღელე, ითხვისისწყალი, შუქრუთისწყალი, სამალეწყვი და სხვ. მდ-ები საზრდოობენ წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმცირობა — ზამთარში. ბევრია კარსტული წყარო და მიწისქვეშა მდინარე, მ. შ. აღსანიშნავია ვოკლუზური ნაკადი ღრუღელი (მაქს. ხარჯი 346 ლ/წმ, მინ. 150 ლ/წმ), მონასტრის წისქვილის (მღვიმევის), „ბერლიანის" და ღვეჯვანის წყაროები, რ-ებიც გამოყენებულია ქალაქის წყალმომარაგებისათვის.

ნიადაგები. ჭარბობს კირქვებისა და კარბონატული ქვიშაქვების გამოფიტვის პროდუქტებზე განვითარებული კორდიან-კარბონატული ნიადაგები. 1300–1500 მ სიმაღლემდე საშ. და მცირე სისქის ტყის ყომრალი და გაეწრებული ყომრალი ნიადაგებია. მდ. ყვირილისა და მისი შენაკადების დაბალ ტერასებზე გვხვდება ალუვიური, ძვ. ტერასებზე მძიმე თიხიანი და თიხიან გაეწრებული ნიადაგები.

მცენარეული საფარი. ჭიათურის სტრუქტურული პლატოს ფარგლებში ტყე განადგურებულია და მცენარეულობა მეორეული წარმოშობისაა. ტერიტ. უმეტესი ნაწილი სახნავ-სათეს ფართობებს უკავია. ტყის ძირითადი კორომები შემონახულია რაჭისა და ლიხის ქედების კალთებზე. ტყეში გაბატონებული ჯიშებია: წიფელი, მუხა, რცხილა, წაბლი, ნეკერჩხალი, იფანი, ცაცხვი, იშვიათია წიწვიანები. ქვეტყეში არის მარადმწვანე (შქერი, ჭყორი, თაგვისარა და სხვ.) და ფოთოლმცვივანი ჯიშები. ტყეში ბევრია გარეული ხილი: მაჟალო, პანტა, მოცვი და სხვ.

ცხოველთა სამყარო. რაჭის ქედის სამხრ. კალთაზე გავრცელებულია კავკასიური ირემი, შველი, არჩვი, დათვი; გვხვდება მგელი, მელა, ტურა, კავკასიური კვერნა, ტყის კატა, კურდღელი, ციყვი, ფოცხვერი; ფრინველებიდან ხშირადაა არის ყვავი, ჩხავი, ყორანი, შოშია, ლურჯი, შაშვი, ჩხიკვი, ბულბული, ოფოფი, კოდალა, ქვეწარმავლებიდან — გველი, ხვლიკი; მდ-ებში — წვერა, ქაშაპი, ლორჯი, მდინარეთა ზემო ნაწილებში — კალმახი.

ძირითადი ლანდშაფტები. გავრცელებულია ლანდშაფტის შემდეგი ძირითადი სახეები: 1. ბორცვიანი პლატო მუხნარ-რცხილნარით, ტყის ყომრალი და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით, 2. ბრტყელი პლატო მუხნარით და წიფლნარით, კორდიან-კარბონატული და ტყის ყომრალი ნიადაგებით, 3. კარსტული დაბალი მთები, რცხილნარ-მუხნარით და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით, 4. საშუალო მთები წიფლის ტყეებით და ტყის ყომრალი ნიადაგებით, 5. ვაკე-ბორცვიანი მთისწინეთი კოლხური მცენარეულობით, კორდიან-კარბონატული, ყვითელმიწა და ეწერი ნიადაგებით.

მოსახლეობა. ტერიტ. ძირითადი ნაწილი კარგადაა დასახლებული და ათვისებული მეურნეობრივად. სოფლების უმეტესობა მდებარეობს ჭიათურის პლატოზე, ზოგიერთი დასახლ. პუნქტი და მ. შ. ქ. ჭიათურა, მდებარეობს მდ. ყვირილისა და მისი შენაკადების ვიწრო ხეობებში. დასახლების ძირითადი ზონა გაჭიმულია 400–1000 მ ფარგლებში. სოფლ. მოსახლ. შეადგენს მთელი მოსახლ. 60%-ზე მეტს. მოსახლ. უმეტესობა ქართველები არიან, მცირე რაოდენობით (ქ. ჭიათურაში) ცხოვრობენ აგრეთვე რუსები, სომხები, ოსები და ბერძნები. მოსახლ. საშ. სიმჭიდროვე 1 კმ^2-ზე 129 კაცია.

სახალხო მეურნეობა. წამყვანი დარგია მრეწველობა, კერძოდ მანგანუმის მადნის მოპოვება-გამდიდრება. არსებობს აგრეთვე საშენი მასალების, მსუბუქი და კვების მრეწვ. საწარმოები. მანგანუმის მადნის მოპოვებას ას წელზე მეტი ხნის ისტორია აქვს. ამ ნედლეულით მარაგდება ზესტაფონის ფეროშენადნობთა ქ-ნა, სხვა შავი მეტალ. ბევრი ქ-ნა, ნაწილი იგზავნება საზღვარგარეთის ქვეყნებში. მრეწვ. ამ დარგზე მოდის მთლიანი სამრეწვ. პროდუქციის თითქმის 2/3. ჭიათურა იძლევა რესპ. სამთო-მოპოვებითი მრეწვ. პროდუქციის 1/4-ზე მეტს. სამრეწვ. პროდუქციის მიხედვით II ადგილზეა მსუბუქი მრეწველობა. ამ დარგის საწარმოა სამკერვალო ფ-კა ჭიათურაში, რ-იც ამზადებს სხვადასხვა სახის მამაკაცის ტანსაცმელს. მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია საშენი მასალების წარმოებას. დიდი რაოდენობით მზადდება კვარცის სილა. მას ფართოდ იყენებენ სხვადასხვა სახის მშენებლობაში, როგორც ბეტონის შემავსებელს და შესალესი მასალას. ძვირფასი მოსაპირკეთებელი მასალაა ყვავილური მარმარილო, რ-ის მოპოვება-დამუშავება წარმოებს სოფ. სალიეთში. კვების მრეწვ. საწარმოები (პურის, ხილის, რძის კომბინატები და სხვ.) უმთავრესად ადგილ. მოთხოვნილებას აკმაყოფილებს, გამონაკლისია მხოლოდ ღვინის მცირე სიმძლავრის ქ-ნა (შუქრუთსა და კაცხში) და ჩაის ფ-კა (წირქვალში).

სოფლის მეურნეობის წამყვანი დარგებია მარცვლეულის მეურნეობა, მევენახეობა. განვითარებულია მეხილეობა და მეცხოველეობა. 1985 იყო 13 კოლმ., 1 საბჭ. მეურნ. (მანდაეთის მევენახეობის). სას.-სამ. სავარგულს უჭირავს 18,7 ათ. ჰა, რ-თაგან სახნავია 4,8 ათ. ჰა, სათიბ-საძოვარი 8,0 ათ. ჰა, მრავალწლ. ნარგავებს უჭირავს 0,8 ათ. ჰა. ძირითადი მარცვლეული კულტურაა სიმინდი, რ-ის ნათესები ყოველწლიურად დაახლ. 1,7 ათ. ჰა-ს შეადგენს. შედარებით მცირე ფართობზე თესენ საშემოდგომო ხორბალსა და ლობიოს, ტექნიკური კულტურებიდან — სოიას. საკვებ კულტურებს უჭირავს 2,2 ათ. ჰა. მცირე ფართობებზეა ბოსტნეულ-ბაღჩეული. ზაფხულის თვეებში იცის გვალვები. ნათეს-ნარგავებს დიდ ზიანს აყენებს აღმოსავლეთის ცხელი ქარები, რის გამოც სას.-სამ. კულტურების მოსავლიანობა საკმაოდ დაბალია.

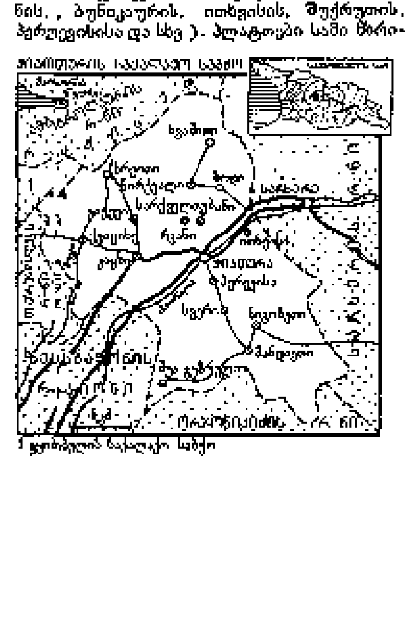

1 ჭიათურის საქალაქო საბჭო

ველი კატეგორიის მეურნეობაში პირუტყვის სულადობა იყო (1985, ათ. სული) მსხვ. რქ. საქონელი 28,0 (აქედან ფური — 10,2), ღორი — 13,0, ცხვარი და თხა — 3,8. სოფ. მეურნ. მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ჭიათურის მეშახტეების სურსათით მომარაგების საქმეში.

ტ რ ა ნ ს პ ო რ ტ ი. ჭ. ს. ს-ს ტერიტორიას ამიერკავკ. რკინიგზის მაგისტრალთან აკავშირებს ზესტაფონი–საჩხერის ხაზი. მის პარალელურად გადის საავტ. გზატკეცილი. ჭიათურა თბილისს უკავშირდება უმოკლესი რესპ. მნიშვნელობის გზატკეცილით — ჭიათურა — საჩხერე — გორი. ადგილ. მნიშვნელობის საავტ. გზები ჭიათურას აკავშირებს ყველა სოფელთან. მათი სიგრძე 270 კმ.

კ უ ლ ტ უ რ ა დ ა ჯ ა ნ მ რ თ ე ლ ო ბ ი ს დ ა ც ვ ა. 1985 ჭ. ს. ს-ში იყო 63 ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლა, აქედან 30 საშ. სკოლა, 11,4 ათ. მოსწ., 1,3 ათ. მასწავლებელი, 31 სკოლამდელი ბაგა-ბაღი, 35 საკლუბო დაწესებულება, 9 კინოთეატრი, 67 ბ-კა. ჭიათურაში არის საქართვ. ვ. ი. ლენინის სახ. პოლიტექ. ინ-ტის საღამოს სწავლების ფაკ-ტი, ა. წერეთლის სახ. დრამ. თეატრი, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, 2 სამუსიკო, სამხატვრო და სპორტსკოლები, 2 პროფტექ. სასწავლებელი, პიონერთა სასახლე, კულტურის სასახლე. სოფ. ცხრუკვეთში არის გ. წერეთლის სახლ-მუზეუმი, სოფ. ხრეითში — ს. ა. და ა. ჯაფარიძეების სახლ-მუზეუმი. გამოდის საქალაქო გაზ. „ჭიათურის მაღაროელი“, იღებენ ტელეგადაცემებს.

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება სანატორიუმ-პროფილაქტორიუმი (150 საწოლი), 8 საავადმყოფო (820 საწოლი), 3 პოლიკლინიკა, 8 ამბულ., 12 ფერშალ-სამეანო პუნქტი, 264 ექიმი და 874 საშ. მედპერსონალი.

ხუროთმოძღვრული ძეგლებია მღვიმევის სამონასტრო კომპლექსი, კაცხის, დარკვეთის, რგანის და ჯრუჭის (მონასტ.) ეკლესიები. იხ. ცხრ. და სტ.

ზ. ტინტილოზოვი, ვ. ჯაოშვილი.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I—II, გვ. 304—305.

ჭიათურის შავი ქვის მრეწველთა აქციონერული საზოგადოება, 1918 წ. 27 სექტ. შეიქმნა ცნობილი საზოგადო მოღვაწის ნ. ნიკოლაძისა და მრეწველთა [illegible] ინიციატივით. 1918 წ. 27 სექტემბრის შეხვედრის მადნის ექსპორტის მოგვარებისა და სხვ. მიზნით საზ-ბაში 220 წევრი და სამ. [illegible] იყო გაერთიანებული. საზ-ბის გამგეობის მუდმივი ადგილსამყოფელი იყო თბილისი. მისი ძირითადი კაპიტალი, რ-იც 60 ათ. აქციისაგან შედგებოდა, 30 მლნ მან. შეადგენდა, თითოეული აქციის ღირებულება 500 მან. [illegible] წევრების მიხედვით. საზ-ბის გამგეობის წევრად ან კანდიდატად შეიძლებოდა აერჩიათ ის აქციონერი, რ-საც შეძენილი ჰქონდა არანაკლებ 25 აქციისა. უკანასკნელი ინახებოდა საზ-ბის სალაროში ან სახელმწ. ბანკში. გამგეობის არჩევა ან წევრთა მიღება ხდებოდა აქციონერთა საერთო კრებაზე. თავ-რეს გამგეობის წევრები ირჩევდნენ. საზ-ბის გამგეობის პირველ თავ-რედ მოიწვიეს ნ. ნიკოლაძე. 1920 მარტში საზ-ბის მორიგ საერთო კრებაზე გამგეობის თავ-რედ აირჩიეს ს. წერეთელი. ამავე წელს ეს საზ-ბა გახდა ჭიათურის მადნის საექსპორტო საზ-ბის — „ჩემო“ — ერთ-ერთი გავლენიანი წევრი. [illegible] წელს იგი „ჩემო“ შემოსავლის 29,6% ფლობდა. საზ-ბა ლიკვიდირებული იქნა 1925.

ლიტ.: ჯ ა ნ ი ბ ე ზ ი ე ვ ი ვ., მანგანუმის მადნის მრეწველობის განვითარება საქართველოში, თბ., 1960. ყ. ჭანიშვილი.

ჭიაკოკონობა, ცეცხლით განწმენდის დღეობა დამყარებული უძველეს წარმოდგენაზე ცეცხლის, როგორც ავი სულების საწინააღმდეგო და ყოვლისმკურნალი, უწმინდურებისაგან განმწმენდ ძალაზე. ჭ. სხვადასხვა ხალხში წელიწადის სხვადასხვა დროს აღინიშნებოდა. ქართველურ ტომებში, დიდმარხვის პირველი ან უკანასკნელი კვირის შაბათს, ივანობას და ა. შ. საქართველოში ჭ. დიდ ხუთშაბათს ან დიდი ხუთშაბათის წინა საღამოს იცოდნენ. ეზოში კოცონს გააჩაღებდნენ, ახალგაზრდები ცეცხლის გარშემო დარბოდნენ, ცეცხლზე ხტებოდნენ, ზედ ახტებოდნენ და გაიძახოდნენ „არული კუდიანებსაო“. მსგავსი ჩვეულება გავრცელებული იყო საქართვ. ყველა კუთხეში. ზემოსვანეთში ჭ-ს „კუდიან წვერას“ უწოდებდნენ, რაც აშკარად მიუთითებს ამ დღეობის უშუალო კავშირზე ბოროტ ძალებთან.

ლიტ.: ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე ვ., ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ღვთაება ბარბარ-ბაბარი), თბ., 1941; Ф р э з е р Дж., Золотая ветвь, М., 1980; Ш т е р н б е р г Л. Я., Первобытная религия, Л., 1936. ნ. მინდაძე.

ჭიაღაშქარა, ორფრთიანთა რიგის მწერის — კოღოღაშქარას (Sciara militaris) მატლი. მისი სხეულის სიგრძე 7 მმ აღწევს. ბინადრობს სოკოებში, დამპალი ტოტებისა და ხეების ქვეშ. გამრავლებისა და ჩამოყალიბების ადგილებში საკვების ნაკლებობის დროს ჭ-ები თავს იყრიან ერთად, დიდ (4,5 მ სიგრძის და 7,5 სმ სიგანის), ბაფთის მსგავს ზოლად და კლაკნით გადაადგილდებიან მიწაზე. ზრდასრული კოღოს სიგრძე 3—4 მმ, ფერად შავია, მუცლის გვერდებზე ყვითელი ზოლები გასდევს.

მ. სუპერთელაძე.

ჭიაყელასებრნი (Caeciliidae), უფეხო ამფიბიების რიგის ერთადერთი ოჯახი. ცნობილია 25-მდე გვარი და 70-მდე სახეობა. მათი ჭიისმაგვარი სხეული მოკლებულია კიდურებს და 400-მდე რგოლისაგან შედგება. მიწაში ცხოვრობენ, ნელა განაყოფიერება შინაგანია. უმრავლესობა კვერცხს სოროში დებს. იკვებებიან წვრილი უხერხემლოებით. გავრცელებულნი არიან აფრ., აზიისა და ამერ. ტროპ. სარტყელში. უმრავლესობა ნიადაგში ბინადრობს.

თ. მუსხელიშვილი.

ჭიამაიასებრნი (Coccinellidae), ხოჭოების ოჯახი. აქვთ ამობურცული, მომრგვალო ან ოვალური სხეული, ზურგზე, ფერად წინაფრთებზე შავი ლაქები აყრიათ, იშვიათად — პირიქით. კაშკაშა გამაფრთხილებელი შეფერილობა მტრისაგან თავდაცვის საშუალებაა. მათი სხეულის სიგრძე 4—7 მმ აღწევს. ხოჭოები და მატლები მტაცებლები არიან, იკვებებიან ბუგრებით, ცრუფარიანებით და სხვა პატარა მწერებით, ზოგი — მცენარეებით. ოჯახში 2000-მდე სახეობაა, გავრცელებული არიან მთელ მსოფლიოში. მტაცებელი სახეობები სასარგებლოა, ზოგი მცენარეჭამია კი — მავნებელი. მტაცებელი ჭ-ს იყენებენ ცრუფარიანების წინააღმდეგ. ავსტრალიიდან აფხაზეთში შემოყვანილმა როდოლიამ და კრიპტოლემუსმა შეაფერხეს ციტრუსების საშიში მავნებლის — ღარიანი და ზღვისპირა ცრუფარიანის გამრავლება სსრკ-ში. ბუგრების საბრძოლველად ჭ-ის ადგილ. სახეობებსაც იყენებენ.

ჭიანაწლავი, აპენდიქსი, ბრმა ნაწლავის დანამატი. ადამიანის ჭ-ის სიგრძე 2—20 სმ, დიამეტრი — 4—5 მმ აღწევს. მისი კედელი შედგება სეროზული, კუნთოვანი და ლორწოვანი შრეებისაგან. ლორწოვან შრეშია ლიმფოიდური ქსოვილის გროვა — ჭ-ის ნუში. ჭ. ინტრაპერიტონეალური ორგანოა, აქვს ჯორჯალი. მისი მდებარეობა ხასიათდება მრავალფეროვანი ვარიანტით. ჭ-ის ანთებას აპენდიციტი ეწოდება. იხ. აგრ. ნაწლავები.

ე. აბაშიძე.

ჭიანური, ქართული ხალხური სიმებიან-ხემიანი საკრავი. გავრცელებულია დას. საქართველოში და აღმ. საქართველოს მთიან რ-ნებში.

რაჭული და თუშური ჭ-ების რეზონატორია ე. წ. „მუცელი“, რ-საც ცალი მხრიდან ტყავი აქვს გადაკრული და ხის გამჭოლი ღერძი ჩამოკვეთილი ტარი აქვს გაყრილი. ტარის ზემოთა ნაწილი, სიმების დასამაგრებელი მოწყობილობით, საკიდის თავია, ქვემო ნაწილი, მცირე ზომის გამონაშვერით, — შემსრულებლის მუხლზე საყრდენი. ჭ-ის სიმები ცხენის ძუისაგან მზადდება. საკრავს მოხრილი ხემით (მშვილდისებრი) აჟღერებენ.

გ. ჩხიკვაძე.

ჭიანჭველალომი, იგივეა, რაც [illegible].

ჭიანჭველასებრნი (Formicidae), მწერების ოჯახი სიფრიფანაფრთიანთა რიგისა. „საზოგადოებრივი“ მწერები არიან. ცხოვრობენ რთულ ბუდეებში, სადაც ერთიან ბუდეებსა და დედლებთან ერთად არის ერთი ან რამდენიმე კვერცხმდები უფრთო დედალი ანუ „დედოფალი“ და ბევრი უნაყოფო მუშა (ნაკლებად განვითარებული დედალი). მუშის სხეულის სიგრძე 0,8—30 მმ აღწევს. დედალი მამრზე უფრო მსხვილია, რადგან მუცელი განვითარებული აქვს კვერცხებით. ჭ-ს მღრღნელი ტიპის პირის აპარატი აქვთ. ზოგიერთ ოჯახში ქმნიან კოლონიებს, რ-თა შორისაც ხდება საკვების და ინდივიდების გაცვლა. წელიწადის თბილ დროს ფრთიანი (დედალ-მამალი) ჭიანჭველები ტოვებენ ბუდეს საქორწინო ფრენისათვის, დაწყვილების შემდეგ მამალი კვდება, დედალი კი კარგავს ფრთებს და იწყებს ახ. ბუდის შენებას.

ჭ-ის ზოგი სახეობა „სანიტრის“ როლს ასრულებს — იკვებება მატლებით, მკვდარი მწერებით, ისეთ სახეობებს კი, რ-ებიც მცენარეებით, ნაყოფით და კენკრით იკვებებიან, ზიანი მოაქვთ. ჭ-ის ზოგი სახეობა ლანდშაფტისათვის ორგანულ დამატებითი მუხლდური მაპენდელია, ზოგი კი ბუგრების, ფსილების, ჭიჭინობელების, ცრუფარიანების თანამგზავრია და მათი ტკბილი ექსკრემენტით იკვებება, იცავს მათ მტრებისაგან, ამას კი ხელს უწყობს მათი გავრცელებას და არაპირდაპირი გზით ზიანს აყენებს ტყეებსა და ბაღებს. ტყისა და ველის ბიოცენოზში ტყის ქარვა ჭიანჭველებს მათი მტაცებლური ბუნების გამო დიდი მნიშვნელობა აქვთ. მათ იყენებენ ტყის მავნებლების წინააღმდეგ და ამიტომ ხელოვნურადაც ავრცელებენ, ზოგიერთ როგორც ჭ-თა, ასე მათი ბუდეების დასაცავად. მსოფლიოში ცნობილია ჭ-თა 7000-მდე სახეობა, საქართველოში 102 სახეობა და 23 ქვესახეობაა აღნიშნული.

მ. სუპერთელაძე.

ჭიანჭველაჭამიასებრნი (Myrmecophagidae), ძუძუმწოვრების ოჯახი ნაკლებკბილიანების რიგისა. გაერთიანებულია 3 გვარის 3 სახეობა: დ ი დ ი ჭ ი ა ნ ჭ ვ ე ლ ა ჭ ა მ ი ა (Myrmecophaga tridactyla), რ-ის სხეულის სიგრძე 120 სმ, კუდისა — 90 სმ, მასა 23 კგ აღწევს, ტ ა მ ა ნ დ უ ა (Tamandua tetradactyla), რ-ის სხეულის სიგრძე დაახლ. 55 სმ, ასეთივე სიგრძისაა კუდიც, მასა 3—5 კგ-მდე; ჯ უ ჯ ა ჭ ი ა ნ ჭ ვ ე ლ ა ჭ ა მ ი ა (Ciclopus didactylus), რ-ის სხეულის სიგრძე 18 სმ, კუდისა — 20 სმ აღწევს. ჭ-ის დიდი მილისებურია. კბილები არა აქვთ. ტამანდუასა და ჯუჯა ჭიანჭველაჭამიას კუდი საჭიდებლად მოსახვევია. მრავლდებიან წელიწადში ერთხელ. შობენ ერთ ნაშიერს, რ-საც დედალი ზურგით ატარებს. იკვებებიან ჭიანჭველებით. გავრცელებულნი არიან სამხრ. ამერიკიდან მექსიკამდე. უმრავლესობა ტროპ. ტყეების ბინადარია, ზოგი — ველებისა. ჰყავთ ზოოპარკებში.

ა. ჯანაშვილი.

ჭიანჭველმჟავა, მ ე თ ა ნ მ ჟ ა ვ ა, HCOOH, უმარტივესი ერთფუძიანი კარბონმჟავა; მკვეთრი სუნის მქონე უფერული

ჭიამაიასებრნი: ჭიამაია როდოლია ავსტრალიურ ღარიან ცრუფარიანზე

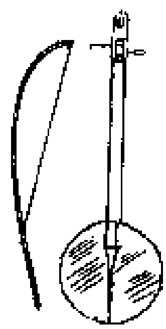
ჭიანური

ჭიანჭველაჭამიასებრნი: ჭიანჭველაჭამიები 1 — ჯუჯა, 2 — ტამანდუა, 3 — დიდი

მ. ჭიაურელი

სითხეა, $t_{დნ}$ 8,3°C, $t_{დუღ}$ 100,8°C, სიმკვრივე 1220 კგ/მ³ (20°C). ჭ. ნებისმიერი თანაფარდობით ერევა წყალს, სპირტს, ეთერს, აქვს აღდგენითი უნარი. კარბონმჟავების შორის ყველაზე ძლიერია. ჭ-ს შეიცავს ჭინჭარი, ხილი, ნაძვი, ფუტკრისა და ჭიანჭველის შხამი (აქედანაა მისი სახელწ.). მრეწველობაში ღებულობენ HCOONa და H_2SO_4 ურთიერთქმედებით. იყენებენ ფერმწერად ღებვისას, აგრეთვე მრავალი ქიმ. ნაერთის მისაღებად და სხვ.

ჭიათურა, სოფელი თიანეთის რ-ნში (ახალსოფლის სოფსაბჭო), კახეთის ქედის ფის, კალთაზე, მდ. საგამის (იორის მარცხ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 1240 მ, თიანეთიდან 11 კმ. ახალსოფლის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლედი ახალსოფელში (6 კმ) მ-ვა. საფერშლო-სამეანო პუნქტი.

ჭიაურელი ბორის იოსების ძე (დ. 29 II. 1916წ, სოფ. ავლევი, ახლანდ. გორის რ-ში), ქართველი საბჭ. მეცნიერი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1981) სკკპ წევრი 1945-იდან 1943 დაამთავრა მისკ. სახელობ. კონსერვატორია (პროფ. ა. იაშვილისთან და პროფ. ე. გუნიავას კლასები)—ამავე წლიდან თბილ. სახელმწ. კონსერვატორიის (1964—58 — პრორექტორი, 1964-იდან პროფესორი, კამერული ანსამბლის კათედრის გამგე). 1944-იდან საქართვ. სახელმწ. კვარტეტის ხელმძღვანელი და წევრი (I ვიოლ.); სიმებიანი კვარტეტების პრაღის საერთაშ. კონკურსის ლაურეატი (1960, II პრემია). გასტროლების მართავდა საზღვარგარეთ (პოლონეთი, ჩეხოსლოვაკია, გდრ). სსრკ სახელმწ. პრემია (1952). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

ჭიაურელი მიხეილ ედიშერის ძე (6. II 1894, თბილისი, — 31. X. 1974, იქვე), ქართველი საბჭ. კინორეჟისორი, სსრკ სახ. არტისტი (1948). სკკპ წევრი 1940-იდან. 1912 დაამთავრა თბილ. ფერწერისა და ქანდაკების სკოლა (ი. ნიკოლაძის ხელმძღვანელობით). 1915-იდან მუშაობდა თბილ., ქუთ. და ბაქ. თეატრებში როგორც მსახიობი, რეჟისორი და მხატვარი. 1921 ბერლინში დაამთავრა სამხატვრო ტექნ-რი. 1925—27 იყო მუშათა თეატრისა და „წითელი თეატრის“ რეჟისორი და სამხატვრო ხელმძღვანელი. კინემატოგრაფში მოსვლამდე ქართ. სცენაზე შეასრულა 60-ზე მეტი როლი და დადგა 30-მდე სპექტაკლი. 1921-იდან, როგორც მსახიობმა, მონაწილეობა მიიღო ფილმებში: „არსენა ჯორჯიაშვილი“ (არსენა, 1921), „სურამის ციხე“ (ოსმან-აღა, 1923), „ნაილია“ (ჯონიდი, 1926), „ხანუმა“ (ხაქი, 1927) და სხვ. მხატვრულად გააფორმა ფილმები „სურამის ციხე“ (1923) და „სამანიშვილის დედინაცვალი“ (1927). მისი რეჟისორობით გადაღებულია მხატვრული ფილმები: „პირველი კორნეტი სტრეშნევი“ (1928, ე. ძიგანთან ერთად), „საბა“ (1929), „უკანასკნელი საათი“ (1928), „ხაბარდა“ (1931), „უკანასკნელი მასკარადი“ (1934); პირველი ქართ. ხმოვანი ფილმი „არსენა“ (1937, სსრკ სახელმწ. პრემია, 1941), „დიადი განთიადი“ (1938; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1941), „გიორგი სააკაძე“ (1942—43; სსრკ სახელმწ. პრემია, I სერია, 1943, II სერია, 1946), „ფიცი“ (1946, სსრკ სახელმწ. პრემია, 1947; საპატიო დიპლომი და ოქროს მედალი ვენეციის VII საერთაშ. კინოფესტივალზე, 1946), „ბერლინის დაცემა“ (1949; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1950; დიდი პრიზი კარლოვი-ვარის V საერთაშ. კინოფესტივალზე, 1950), „დაუვიწყარი 1919 წელი“ (1951; დიდი პრიზი კარლოვი-ვარის VII საერთაშ. კინოფესტივალზე, 1952), „ოთარაანთ ქვრივი“ (1957), „გენერალი და ზიზილები“ (1964), „რაც გინახავს, ვეღარ ნახავ“ (1965) და სხვ. ჭ-მა გადაიღო აგრეთვე მულტიპლიკაციური ფილმები: „განთიადის მომღერალი“ (1967), „როგორ მარხავდნენ თაგვები კატას“ (1969), „ქორწილი მაშალი“ (1970), „რწყილი და ჭიანჭველა“ (1972, გ. სვანიძესთან ერთად), „საზღვი“ (1974, ლ. ანდრონიკაშვილთან ერთად) და სხვ. მისი ფილმები გამოირჩევა მაღალი გამომსახველობითი კულტურით, ეროვნ. ლიტ-რისა და მხატვრობის რეალისტური ტრადიციებით. ჭ-მა დიდი კვალი დატოვა საბჭოთა კინემატოგრაფიაში. სსრკ I—III მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 2 ლენინის, შრომის წითელი დროშის, წითელი ვარსკვლავის, ჩეხოსლოვაკიის „თეთრი ლომის“ II ხარისხის ორდენებითა და მედლებით.

ლიტ.: წერეთელი კ. (შემდგ.). მიხეილ ჭიაურელი, თბ., 1967; Амиреджибн Н., На заре грузинского кино, Тб., 1978; Маневич И., Нар. арт. СССР М. Чиаурели, 2 изд., М., 1950; Чахирян Г., Михаил Чиаурели, [М.], 1939.

ა. გვერდაძე.

ჭიაურელი ოთარ მიხეილის ძე (27. I. 1917, თბილისი, — 11. II 1966, იქვე), ქართველი საბჭ. კინორეჟისორი. საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1961). 1941 დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკად. (ფერწერის ფაკ-ტი). 1945-იდან მუშაობდა კინოში. გ. მუკერიასთან ერთად გადაიღო მულტიპლიკაციური ფილმი „ოქროს ბიბილო“ ჭ-ის რეჟისორობით გადაღებულია სამეცნ.-პოპულ. და დოკუმენტური ფილმები: „ქართლის ბაღებში“ (1952), „რუსთავი“ (1954), „ამიერკავკასიის მუსიკალური გაზაფხული“ (1958), „სტუმრად ცეკვასთან“ (1960), „ჩვენი ნინო“ (1962), „აღბეჭდილი აზრი“ (1963), „კავკასიის მთებში“ (1964), „ლენინი ქართულ სახვით ხელოვნებაში“ (1964), „გარეჯის მღვიმეებში“ (1968, დიპლომი არქტ. ფილმების I საკავშ. კინოფესტივალზე, 1969) და სხვ.

ა. ჟვანიაძე.

ჭიაურელი სოფიკო მიხეილის ასული (დ. 21 V 1937, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1976) და სომხ. სსრ სახ. არტისტი (1979). 1960 დაამთავრა საკავშ. კინემატოგრაფიის სახელმწ. ინ-ტის სამსახიობო ფაკ-ტი და ჩაირიცხა კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრის დასში. 1967—70 მუშაობდა რუსთაველის სახ. თეატრში, 1970-იდან კი ისევ კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრის დასშია. ჭ-ის შემოქმედება გამოირჩევა მაღალი პროფესიონალიზმით, დიდი სცენური კულტურით, უშუალობით, ნატიფი იუმორითა და პლასტ. გამომსახველობით. როლებია: პარა (პერიაძლის „მადლიანი გოგონა“), ანტიგონე (ანუის „ანტიგონე“), იულიეთ (ბუგაევის „ურიცე ავისტა“), რეგინა (იბსენის „მოჩვენებანი“), სარე (ბულიმუას „გზიდან აყი ძალლია“), ანა (ტოლსტოის „ანა კარენინას“ მიხედვით) და სხვ. 1956-იდან იღებენ ფილმებში. როლებია: ციცინო („ჩვენი ეზო“, 1956), ტასია („რაც გინახავს, ვეღარ ნახავ“, 1965), მზექალა („ზღვისფერული ბადალავი“, 1968, კიევის საკავშ. ფესტივალის პრიზი ქალის როლის საუკეთესო შესრულებისათვის, 1966), ხიდონია („წუთისოფელი“, 1971, საქ. ლენინური კომკავშირის პრემია, 1972), ვარდო („ვერისუბნის მელოდიები“, 1973), ფუფალა („ნატვრის ხე“, 1976), სოფიკო („რამდენიმე ინტერვიუ პირად საკითხებზე“, 1979, სსრკ სახელმწ. პრემია, 1980) და სხვ. კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრში დადგა ა. ზინდელის პიესა „გვირილა“ (1984). სსრკ უმაღლესი საბჭოს IX მოწვევის დეპუტატი.

ლიტ.: Лордкипанидзе Н. Г., Софико Чиаурели, М., 1980

ნ. ცუცქირიძე.

ჭიაური, მთა კახეთის ქედის ჭიაურის შტოქედის სამხრ. ნაწილში. სიმაღლე 2018 მ. აგებულია ზედაიურული ქვიშაქვებითა და კირქვებით. აქვს გუმბათის მოყვანილობა, დამრეცი კალთები. წვერი

კადრი ფილმიდან „უკანასკნელი მასკარადი“ რეჟისორი მ. ჭიაურელი

შემოსილია მეორეული სუბალპ. მაღალბალახეულით, კალთები — მეორეული ფარიკოვანი ტყით.

დ. უკლება.

ჭიაურისწყალი, მდინარე თიანეთის რ-ნში, იორის მარცხ. შენაკადი. სიგრძე 18,4 კმ, აუზის ფართ. 73,6 კმ². სათავე აქვს კახეთის ქედის დას. კალთაზე 1815 მ სიმაღლეზე საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმცირობა — ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 1,62 მ³/წმ.

ი. აფრიაშვილი.

ს. ჭიაურელი

ჭიაფერა (Phytolacca), მცენარეთა გვარი ჭიაფერასებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი ბალახები, იშვიათად ბუჩქები ან ხისმაგვარი მცენარეებია. 35-მდე სახეობა გავრცელებულია ტროპ. და სუბტროპ. რ-ნებში. ძირითადად ამერიკაში ამერიკული ჭ. (Ph. americana) კავკასიაში გზადმოყოლილია ჩრდ. ამერიკიდან სარეველაა, იზრდება გზებისა და ტყის პირებზე, კულტ. ნარგავ-ნათესებში (მზარდი ჩაის პლანტაციებში) ზ. დ. 600 მ-მდე. დას. საქართველოში თითქმის ყველგანაა, გვხვდება ქართლ-კახეთშიც შხამიანია, შეიცავს საპონინს, ფიტოლაქსინს იყენებენ მედიცინაში. აბრეშუმის ქსოვილების შესაღებად (კავკასიაში), ღვინის შესაფერად (ევრ- და აზიის ზოგ ქვეყანაში).

მ. ცერცვაძე.

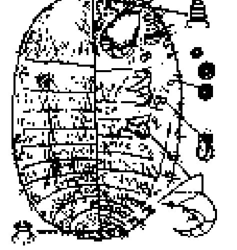

ჭიაფარი, სასარგებლო მწერები კოქციდების ქვერიგის Margarodidae და Dactylopiidae-თა ოჯახებიდან. ამ მწერების დედლების სხეულისაგან ამზადებენ საღებავ კარმინს. Porphyrophora-ს გვარის სახეობები ცხოვრობენ ნიადაგში. მატლები იკვებებიან მცენარის ფესვებზე. ზრდასრული მწერები არ იკვებებიან. წელიწადში ერთხელ ამოდიან ნიადაგის ზედაპირზე გასამრავლებლად. ამ პერიოდში ხდება მათი შეგროვება. ამ გვარიდან ცნობილია პოლონური ჭ. (P. polonica), გავრცელებულია ევროპაში (მარწყვისა და სხვა მცენარეების ფესვებზე); არარატის ჭ. (P. hameli) გვხვდება სომხეთში, აზერბაიჯანში, თურქეთში, ირანში, იკვებება ჩლამზე გლერტასა და ლელის ფესვებზე (სომხეთში მათი გავრცელების ადგილები გამოცხადებულია ნაკრძალად). მათი დედლის სხეულის სიგრძე 10—12 მმ, მამლისა — 2—3 მმ. ქართული ჭ. (P. georgica) ნაპოვნია ზემო იმერეთსა და ქვემო რაჭაში. მისი მატლები იკვებებიან ხუთფურას ფესვებზე. დედლის სხეული წითელია, ოვალური ფორმის, სიგრძე 6—8 მმ, სიგანე 3—4 მმ. აქვს სათიბელი ტიპის მოკლე კიდურები. მამლის სიგრძე 2—3 მმ. ფრთებზე წითელი ზოლი აქვს. სხეულის ბოლოზე კი კუდის ძაფების კონა. იშვიათად გვხვდება. ყველაზე უფრო პოპულარულია Dactilopius-ის გვარის მექსიკური ჭ. (D. cacti) სამშობლოა მექსიკა. ცხოვრობს კოშენილის კაქტუსის კლადოდიუმზე. წლის განმავლობაში 3—4 თაობას იძლევა. კარმინს იყენებენ კვების მრეწველობაში, პარფიუმერიაში და სხვ.

ზ. ჯაფარიძე.

ქართული ჭიაფარი (ზრდასრული ქვემოთ) და დედლი მამალი მატლი

ჭიაყელები, მცირეჯაგრიანი რგოლოვანი ჭიების რამდენიმე ოჯახის საერთო სახელწოდება. მათი სხეული შედგება 80-იდან 300-მდე სეგმენტისაგან. ყველა სეგმენტზე, წინას გარდა, 8—8 (ზოგ ტროპ. ფორმებს რამდენიმე ათეული) მოკლე ჯაგარია, რ-ებსაც ჭ. მოძრაობის დროს ეყრდნობიან. სსრკ-ში გავრცელებული ფორმების სიგრძე 8—18, იშვიათად 40 სმ აღწევს, აქვთ კარგად განვითარებული სისხლის მიმოქცევა. სუნთქავენ კანით. ნერვული სისტემა შედგება სუსტად განვითარებული თავის ტვინისა და მუცლის ჯაჭვისაგან. გრძნობის ორგანოები არა აქვთ, სამაგიეროდ კანში მრავალი მგრძნობიარე უჯრედია. ჰერმაფროდიტები არიან, განაყოფიერება და კვერცხების განვითარება ხდება პარკებში, რ-ებსაც გამოყოფს სარტყელი — წინა რამდენიმე სეგმენტის ჯირკვლოვანი გამსხვილება. პარკიდან გამოსული პატარა ჭიები 3—4 თვის შემდეგ ზრდასრული ჭიის ზომას აღწევენ. ჭ-ს აქვთ კარგად განვითარებული რეგენერაციის უნარი. ნიადაგის ორგანული ნივთიერებით იკვებებიან მცენარეული ნარჩენებით, ნაკელით და სხვ. ჭ. მოიცავს 1500-მდე სახეობას, სსრკ-ში 100-მდე სახეობა გვხვდება. დიდი მნიშვნელობა აქვთ როგორც ნიადაგწარმომქმნელებს, მაგრამ გარკვეული ზიანიც მოაქვთ, რადგან ლორის ფილტვის ჰელმინთებისა და ფრინველების ზოგი პარაზიტის შუალედური მასპინძლები არიან.

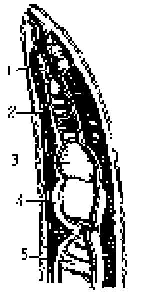

ჭიაყელები. ჭიაყელას (Lumbricus terrestris) წინა ნაწილის გასწვრივი ჭრილი: 1—ხახა; 2—საყლაპავი; 3—ჩიჩახვი; 4—კუნთოვანი კუჭი; 5—შუა ნაწლავი.

ჭიახრახნული გადაცემის მექანიზმი, მექანიკური მოწყობილობა, რ-იც ჭიახრახნისა და მასთან მოდებული ჭიათვლის საშუალებით (ნახ.) ბრუნვას გადასცემს გადამკვეთღერძიან (უმეტესად სწორი კუთხით) ლილვებს შორის. ჭ. გ. მ-ში უმეტესად წამყვანია ჭიახრახნი, ამყოლი კი — ჭიათვალი, იშვიათად წამყვანია ჭიათვალი. გავრცელებულია ცილინდრულჭიახრახნიანი ჭ. გ. მ. არის აგრეთვე გლობოიდური ჭ. გ. მ. (იხ. გლობოიდური გადაცემის მექანიზმი). ხვიის პროფილის მიხედვით ტორსულ კვეთში ჭიახრახნები არის არქიმედეს (ღერძულ კვეთში აქვს ტრაპეციისებური კუთხვილი), ევოლვენტური (იხ. ევოლვენტური მოდება), კონვოლუტური (ჭიახრახნის ხვიის პროფილი ტორსულ კვეთში წაგრძელებული ან შემოკლებული ევოლვენტის ფორმისაა). ხვიების რაოდენობის მიხედვით ჭიახრახნი არის ერთ-, ორ- და ოთხშესავლიანი, ხვიის მიმართულების მიხედვით — მარჯვენა და მარცხენა. ჭ. გ. მ-ში კინემატიკა ხაზოვანია, ამიტომ მაღალია მისი მზიდი თვისებები. ჭ. გ. მ-ის გადაცემის რიცხვია 8—100, ზოგჯერ 1000-მდე.

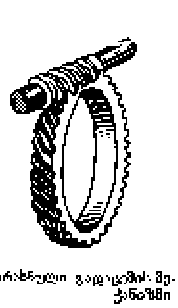
ჭიახრახნული გადაცემის მექანიზმი

ჭ. გ. მ-ის დადებითი თვისებებია მუშაობის სიმდოვრე, უხმაურო მუშაობა. ჭ. გ. მ. შეიძლება იყოს თვითმუხრუჭი. უარყოფითი თვისებებია: კბილანური გადაცემის მექანიზმებთან შედარებით მცირე მქკ, ჭიახრახნისა და ჭიათვლის კბილების ფარდობითი სრიალი, რაც იწვევს დიდ თბოგამოყოფას, ცვეთასა და ჩაჭედვას. ამის თავიდან ასაცილებლად ჭიათვლებს ამზადებენ ანტიფრიქციული მასალისაგან. ჭ. გ. მ-ს უმეტესად იყენებენ მცირე და საშ. სიმძლავრეების გადასაცემად (ჩვეულებრივ 50, იშვიათად 200 კვტ-მდე) ამწე-სატრანსპ. მანქანებში, ლითონსაჭრელ ჩარხებში, ავტომობილებში, ტროლეიბუსებში და სხვ. ფართოდ იყენებენ აგრეთვე კარგად შეზეთილ ჭ. გ. მ-ს — ჭიახრახნულ რედუქტორებს.

ლიტ.: ე ზ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ი., მანქანათა ნაწილები, ნაწ. 2, თბ., 1977; Р е ш е т о в Д. Н., Детали машин, 3 изд., М., 1975.

კ. წულუკიძე.

ჭიბონი, ჭ ი მ ო ნ ი, ქართული (აჭარული) ხალხური ჩასაბერი საკრავი, გუდასტვირის სახესხვაობა, გავრცელებულია აგრეთვე ლაზეთში. შედგება ტყავის გუდისა და ჭიბონისაგან (მას გუდის ჭ-საც უწოდებენ). აჭარაში არსებობს ერთლულიანი ჭ., რ-საც ზურნასაც უწოდებენ. ჭ. ორხმიანი საკრავია, აქვს ხმის გამომცემი ორი ლულა (დუდუკი), ერთს მოქმედი ეწოდება, მეორეს — ბანი. აჭარულ ჭ-ს ერთ ლულაზე ხუთი ოვალი აქვს ამოჭრილი, მეორეზე — სამი. ლაზურს — ერთზე ხუთი, მეორეზე — ერთი. გამოსცემს ძლიერ, ყიჟინა ხმას.

გ. ჩხიკვაძე.

ჭიბრეში, სოფელი ონის რ-ნში (ფარახეთის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის ჩრდ. კალთის ძირას. ზ. დ. 1040 მ, ონიდან 18 კმ. სოფლის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ხორში (12 კმ). ბ-კა. წყაროებში პირველად იხსენიება XVII ს-ში. შემორჩენილია შუა ფეოდ. ხანის ციხის ნანგრევები.

ჭია, სოფელი დუშეთის რ-ნში (გუდანის სოფსაბჭო), მდ. ხევსურეთის არაგვის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1880 მ, დუშეთიდან 74 კმ. ბარისახოს მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ბარისახოში (10 კმ).

ჭიები (Vermes), უხერხემლო ცხოველების ჯგუფი, რ-იც შეიცავს 46 ათ-მდე სახეობას. აქვთ მოგრძო სხეული, რ-ის კედლები შედგება კანის საფარველისა და კუნთოვანისაგან (კან-კუნთოვანი პარკი). მოძრაობენ უმთავრესად სხეულის პერისტალტიკური შეკუმშვის მეშვეობით. ყველა ჭიისმაგვარ ცხოველებს XIX ს-მდე ჭ-ს ცალკე ტიპად მიიჩნევდნენ, ამჟამად მასში გაერთიანებულია რამდენიმე დამოუკიდებელი ტიპი: ბრტყელი ჭიები, პირველადღრუიანი ჭიები, ნემერტინები, ექიურიდები, სიპუნკულიდები, რგოლოვანი ჭიები.

ჭიების საწინააღმდეგო საშუალებანი, ა ნ ტ ჰ ე ლ მ ი ნ თ ი კ ე ბ ი, ჭიებით გამოწვეული დაავადებების — ჰელმინთოზების სამკურნალო პრეპარატები. მათი მოქმედების მექანიზმი სხვადასხვაგვარია. ისინი ან გამოდევნიან ჭიებს ავადმყოფის ორგანიზმიდან (იხმარება იმ ჰელმინთოზების დროს, რომლებსაც პარაზიტები ბუდობენ კუჭ-ნაწლავში, ღვიძლში, ბრონქებში) ან სპობენ მათ. ტრემატოდებით გამოწვეული დაავადებების სამკურნალოდ იყენებენ ქლოქსილს, ჰექსიქოლს, ფუადინს და სხვ.; ბრტყელი ჭიებით გამოწვეული ჰელმინთოზების დროს — ძირითადად ფენასალს (იომეზანი); მრგვალი ჭიებით (ნემატოდები) გამოწვეული ჰელმინთოზების მკურნალობისას იყენებენ პიპერაზინს, ნაფთამონს (ალკოპარი), დეკარისს (ლევამიზოლი), კომბანტრინს (პირანტელ-ემბონატი), ვერმოქსს (მებენდაზოლი) და სხვ. პრეპარატებს ძირითადად ღებულობენ პირის გზით. არის მცენარეული წარმოშობის ჭ. ს. ს-ც.

ი. თოფურია.

ჭივჭავი (Spinus spinus), ფრინველი ბეღურასნაირთა რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 12 სმ, მასა 14 გ აღწევს. მომწვანო-მოყვითალო შეფერილობაზე შავი ზოლები გასდევს, მამალს კი შავი „ქუდი" ახურავს. გავრცელებულია ევრ. და აზიის წიწვიან ტყეებში. საქართველოში ბინადრობს. ზამთარში ჩამოდის სამხრეთისაკენ. სახლდება ბუდეს ხეებზე წელიწადში 2-ჯერ, აპრ-ში და ივნ-ში დებს 4—6 კვერცხს, რ-თა ინკუბაცია 12 დღე გრძელდება. იკვებება მცენარეთა თესლით, მართვეებს კვებავს მწერებითა და მათი მატლებით.

რ. ჟორდანია.

ჭივჭავი

ჭითაალიში, მთა ცეცხლის ქედის დას. ნაწილში, მდ-ების მაგანისა და ოსურის (ენგურის მარცხ. შენაკადები) აუზების წყალგამყოფზე, სიმაღლე 2762 მ. აგებულია პალეოზოური პორფირიტული წყებისაგან. კალთებზე შემორჩენილია მყინვარული ცირკები და კარებია. მწვერვალი მახვილია, კალთები — ციცაბო. დამახასიათებელია სუბალპ. და ალპ. ლანდშაფტები.

დ. ტაბიძე.

ჭითაგვალა, მთა ეგრისის ქედზე, მდ. ხობის სათავეში, სიმაღლე 3226 მ. აგებულია პალეოზოური პორფირიტული წყებით. მახვილი პირამიდის ფორმისაა, აქვს ციცაბო კლდოვანი კალთები. დამახასიათებელია სუბალპ. და ალპ. ლანდშაფტები.

დ. უკლება.

ჭითაუზაური, სოფელი ხობის რ-ნში (ქვემო ქვალონის სოფსაბჭო), ოდიშის დაბლობზე. ზ. დ. 25 მ, ხობიდან 6 კმ, ქვალონიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 2 კმ. ქვემო ქვალონის მელიორაციის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, ფოსტა.

ჭითაწყარი, სოფელი ზუგდიდის რ-ნში, ოდიშის დაბლობზე, მდ. ჩხოუშის (ჯუმის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. მხარეს. სოფსაბჭო. ზ. დ. 60 მ, ზუგდიდიდან 3 კმ. ონარიის მეჩაიეობის საბჭ. მეურნეობა ჭ. და ჭ-ის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). ზუგდიდისა ჭ. და სამურზაყანო-აფხაზეთის მეფრინველეობის ფ-კები, სამურზაყანო-აფხაზეთის მელიორაციის სასწავლო პუნქტი. 2 რვაწლ. და საშ. სკოლა, საბავშვო ბაგა, 3 საბავშვო ბაღი, 4 ბ-კა, 2 კლუბი (2 კინოდანადგარით), ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჭიქაანი, სოფელი ყვარლის რ-ნში, ალაზნის ვაკეზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., ოქრომძღვრი). ზ. დ. 300 მ, ყვარლიდან 16 კმ, მუკუზნიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 20 კმ. კ. მარქსის სახ. კოლ-ბა (მევენახეობა). საშ. და სადამხმობ (ცვლიანი) სკოლები, საბავშვო ბაგა-ბაღი, 2 ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფელში შემონახულია XVI—XVII სს. ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — წმ. თომას ეკლესია. მიეკუთვნება კახეთის ხუროთმოძღვრების მოგვიანო ხანის ჯგუფს (შუამთის, გრემის მთავარანგელოზთა, შიხიანის ალავერდის ეკლესიები), რ-ებიც წარმოადგენენ აგურით ნაგებ გუმბათოვან შენობებს. ჭ-ის ეკლესიის გეგმა წინა საუკუნეებში შემუშავებულ ტრადიციებს მისდევს, თუმცა ზოგი რამ შეცვლილია: ეკლესია გეგმით მოგრძოა, სწორკუთხა ნაგებობაა, საკურთხევლის და მის ორივე მხარეს მდებარე სამკვეთლოსა და სადიაკვნის აფსიდები სწორკუთხედშია მოქცეული. გუმბათი საკურთხევლის კედლებსა და ორ თავისუფლად მდგარ ბოძს ეყრდნობა. შესასვლელები სამია — დას., სამხრ. და ჩრდ. მხრიდან. გუმბათქვეშა საყრდენი თაღები ისრისებური მოყვანილობისაა. გუმბათის ყელზე 8 სარკმელია. ისევე, როგორც ზემოთხსენებულ ძეგლებში, აქაც საშენ მასალად გამოყენებულია აგური (რიგ ადგილებში რიყის ქვა), რის გამოც შეცვლილია მორთულობის ხასიათი. ფასადები დამუშავებულია ბრტყელი ისრულ-თაღოვანი ნიშების სისტემით, აგურის წყობით გამოყვანილი ჯვრებით და გეომ. საპირე, რაც ირან. გავლენას მოწმობს, თუმცა ტაძრის ძირითადი სტრუქტურა ქართულია. ეკლესია გარედან შელესილია.

ჭიქაანი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ფასანაურის სადაბო საბჭო), მთიულეთის ქედის სამხრ.-დას. კალთაზე, მდ. მთიულეთის არაგვის ხეობაში. ზ. დ. 1320 მ, დუშეთიდან 55 კმ. სერგო ორჯონიკიძის სახ. ფასანაურის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა დაბა ფასანაურში (6 კმ).

ჭილაანთკარი, სოფელი მცხეთის რ-ნში (გალავნის სოფსაბჭო), საგურამოს ქედის დას. კალთის ძირას, მდ. თეზამის (არაგვის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 900 მ, მცხეთიდან 18 კმ. გალავნის ქვემო საბჭ. მეურნ. (მეხილეობა, მევენახეობა). საშ. სკოლა სოფ. გალავანში (5 კმ). ბ-კა.

ჭილაია ანდრო რაჟდენის ძე (3. VI. 1903, სოფ. ჩაბუხიანი, ახლანდ. გეგეჭკორის რ-ნი, — 7. III. 1973, თბილისი), ქართველი საბჭ. ლიტერატურათმცოდნე. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1966), პროფესორი (1966). 1936 დაამთავრა თბილისის ფილოლ. ფაკ-ტი. აქვე ან ქართ. ლიტ-რის კათედრაზე მუშაობდა (1942-იდან გარდაცვალებამდე). მისი მოღვაწეობის ძირითადი გამოკვლევებია „აკაკი წერეთლის შემოქმედების ძირები და თემატიკა" (1944), „გიორგი წერეთლის შემოქმედების გზა"

ს. ჭილაია.

(1964.1, 1967), „ლიტერატურათმცოდნეობის ცნებები" (პირველი გამოცემა სათაურით „ლიტერატურული ტერმინთა ლექსიკონი", 1957, თანაავტ. ო. შეშაშია; მეორე, გადამუშავებული გამოცემა, 1984, თანაავტ. რ. ჭილაძაია). რ. მიშველაძე.

ჭილაია სერგო ესტატეს ძე [დ. 29. X (11. XI) 1912, სოფ. სერგიეთი, ახლანდ. გეგეჭკორის რ-ნი], ქართველი საბჭ. მწერალი, ლიტერატურათმცოდნე- ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1960), პროფესორი (1963წ), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1973წ). სკკპ წევრი 1939-იდან. 1941–44 იყო თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტის დეკანი, 1944—49 — საქ. კპ ცკ-ის ლიტ-რისა და ხელოვნ. სექტორის გამგე, 1951—73 — საქართვ. მწერალთა კავშირის პირველი მდივანი; 1968-იდან თსუ-ის უახლესი ქართ. ლიტ-რის ისტ. კათედრის გამგე. 1938-იდან დღემდე კითხულობს ლექციებს უახლესი ქართ. ლიტ-რის ისტორიაში. პირველი ლიტ. წერილი „ეგნატე ნინოშვილის გურია" გამოაქვეყნა 1934, პირველი წიგნი „ეპატონე ორბელიანი" — 1941. ჭ-ს სამტომეული „მეოცე საუკუნის ქართული მწერლობა" (წგნ I, 1956, II, 1959; III, 1962) უახლესი ქართ. მწერლობის რთული და უაღრესად საინტერესო ლიტ. პროცესის სისტემატიზაციის პირველი მეცნ. ცდაა, XX ს. 10—20-იანი წწ. ქართ. ლიტ. მიმართულებათა ისტორიაა გადმოცემული წიგნებში „ქართული საბჭოთა ლიტერატურის განვითარების გზა" (1958; რუს. ენაზე 1960) და „წლები და პორტრეტები" (1980). ჭ. ნაყოფიერად იღვწის მხატვრული პროზაშიც: პოპულარობა მოიპოვა რომან-ქრონიკებმა „ეკატერინე ჭავჭავაძე" (1966), „შეილევანი" (1973წ), „მე და ჩემი პროფესორი" (1975), „ცისფერი კოჩუბნარები" (1982). ჭ-ს თხზულებანი თარგმნილია რუს. და სხვა ხალხთა ენებზე. საქართვ. V–XII მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი, საქართვ. კპ საროვიზიო კომისიის წევრი (1966–61, 1966—76). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის, „საპატიო ნიშნის", ხალხთა მეგობრობის ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: უახლესი ქართული მწერლობა, ნაწ. 1—2, თბ., 1972—76; რჩეულები, თბ., 1984.

ჭილაშვილი გიორგი (იაგორ) ზაზრიკულის ძე (14. II. 1790,—6. XI. 1838, ლენქორანი), ქართველი ისტორიკოსი, სამართალმცოდნე. განათლება მიიღო პეტერბურგში. 1815—მასონთა ლოჟის წევრი გახდა, 1821 — საქართვ. უზენაესი მთავრობის პროკურორი; 1826—32 სხვადასხვა თანამდებობაზე ეკავა თბილ. სამხ. გუბერნატორის კანცელარიაში. 1832 შეთქმულების შემდეგ იყო ჟანდარმერიის მეთვალყურეობის დაუქვემდებარე. 1838 სხვებ. დაპატიმრებით გადაზავნეს ლენქორანში, სადაც გარდაიცვალა.

ჭ. ამტკიცებდა, რომ ადამიანი და მისი შემეცნებითი უნარი შექმნილია ბუნების მიერ, შემეცნებითი პროცესის შედეგებს კი პრაქტ. მნიშვნელობა აქვს.

ჭ-ის აზრით, ადამიანები არასოდეს არ ცხოვრობდნენ საზ-ბის გარეშე. ადამიანთა საზ-ბის მიზანია „ბუნებრივი მოთხოვნილებების" დაკმაყოფილება, რასაც უზრუნველყოფს ადამიანთა საზ. ერთიერთობა. ბუნებრივ მოთხოვნილებად მიაჩნდა რომე ნივთიერი მოთხოვნილება მისი უკმარისობისას; ამასთან პირველ საარსებო მოთხოვნილებას — შრომას იგი ადამიანის ცხოვრების მთავარ სტიმულად თვლიდა, რადგან მხოლოდ მისი მეშვეობით შეუძლია ადამიანს დაიკმაყოფილოს სხვა მოთხოვნილებები. საკუთრების ყველა სახე მართლზომიერია მხოლოდ მაშინ, როდესაც ის დაფუძნებულია საკუთარ შრომაზე; ამით გაკიცხულია სხვისი შრომით მოპოვებული კოლექტიური საკუთრება.

ჭ. ავტორია მთელი რიგი შრომებისა კაცთ. უთანასწორობისა და კანონმდებლობაზე; მან ფრანგულიდან რუსულად თარგმნა შ. ლ მონტესკიეესა და ჟ. ბ. დე მაბლის ზოგიერთი ნაშრომი.

თხზ.: Начертание права природного, СПб., 1812

ლიტ.: ხ ა თ ი ა შ ვ ი ლ ი ა., ქართველი ფილოსოფოსი გიორგი ჭილაშვილის შესახებ, «საბჭოთა სამართალი», 1966, №4; ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე ა., ჭილაშვილის პოლიტიკური შეხედულებანი, თბ., 1979; ჯ ო რ ბ ე ნ ა ძ ე ს., ი. გ. ჭილაშვილი — დიდი მოაზროვნე და საზოგადოების მოღვაწე, «საბჭოთა სამართალი», 1963, №1; Б е р е з о в-Ш и р я е в Я Ф., Последние материалы для библиографии, СПб., 1884; Ш в е л у р и В., Декабристская литература и грузинская общественность, Тб., 1958. ა. ხათიაშვილი.

ჭილაძე თამაზ ივანეს ძე (დ. 5. III. 1931, სიღნაღი), ქართველი საბჭ. მწერალი. სკკპ წევრი 1967-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1954). იყო ჟურნ. „ცისკრის" განყ-ბის გამგე (1956—64), შოთა რუსთაველის სახ. სახელმწ. აკადემიის რუსთ კომიტეტის პასუხისმგებელი მდივანი (1964—73), ჟურნ. „საბჭოთა ხელოვნების" მთავარი რედაქტორი (1973—81), 1981-იდან საქართვ. მწერალთა კავშირის გამგეობის მდივანია. პირველი ლექსები გამოაქვეყნა ალმანახ „პირველ სხივში" 1951, ლექსთა პირველი წიგნი — 1956. ეკუთვნის პოეტური („ლია სარკმელი", 1958, „მზის საათი", 1962, „მახსოვრობა", 1978) და პროზაული („ყასიდობები პინის ეზოში, შუადღე", 1963; „პოსეიდონის სასახლე", 1972) კრებულები. აღსანიშნავია მოთხრობები „შუადღე" (1961), „თეთრი ყვავილი" (1967), „მდევრები" (1971), „აუზი" (1973), რომანები „აპა, მიწური ზამთარი" (1967) და სხვ.

აღსანიშნავია ჭ-ის ღვაწლი თანამედროვე ქართ. დრამატურგიის განვითარებაში. შოთა რუსთაველის სახ. თეატრში წარმატებით დაიდგა მისი „აგვისტოში" (1966), „მოულოდნელი სტუმარი" (1972), „როლი დამწყები მსახიობი გოგონასათვის" (1980); კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრში — „ბედი მეუხრე საროელზე" (1980) და სხვ. ჭ-ის შემოქმედება გამოირჩევა თანამედროვე ადამიანის სულიერი სამყაროს წვდომით, ხასიათების მრავალფეროვნებითა და სიღრმით, მიმზიდველ ფსიქოლოგიური პრობლემატიკის ღრმა მხატვრული დამუშავებით. მის ლიტ. წერილებში, ნარკვევებსა და კრებებში მეტწილად ახლებურად არის გააზრებული ქართ. კლასიკური მწერლობა თუ თანამედროვე ლიტ-რისა და ხელოვნ. საკითხები („წერილები", „იაკობ ცურტაველის „შუშანიკის წამება"", ორივე 1978; „ვარდის ფურცლების ნიშანი", 1984). თარგმნა ტ. შევჩენკოს, ლ. უკრაინკას, მ. ბაჟანის, ა. ისააკიანის, ფ. გარსია ლორკას ლექსები. ჭ-ის თხზულებანი თარგმნილია რუს., უკრ., სომხ., აზერბ., ესტ., ლიტვ., ლატვ., ბელორუს. ებრაულ., ინგლ., გერმ., იტალ., ესპ., პოლ., უნგრ., ჩეხ., სლოვ., ბულგ. და სხვ. ენებზე. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" და შრომის წითელი დროშის ორდენებით.

თხზ.: რჩეული ორ ტომად, თბ., 1982—83. გ. გაჩეჩილაძე.

ჭილაძე ოთარ ივანეს ძე (დ. 20. III. 1933, სიღნაღი), ქართველი საბჭ. მწერალი. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტის ჟურნალისტიკის განყ-ბა (1956). პირველი ლექსები გამოაქვეყნა ალმანახ „პირველ სხივში" 1952, პირველი პოეტური კრებ. „მატარებლები და მგზავრები" — 1959. ეკუთვნის ლექსებისა და პოემების კრებულები: „თიხის ფირფიტები" (1963), „რკინის საწოლი" (1965), „სინათლის წელიწადი" (1967), „ბაღში უარესი სტუმრების თხოვნით" (1968), „ცხრა პოემა" (1969), „გულის მეთრე მხარე" (1974), „გახსოვდეს სიცოცხლე" (1984). ჭ-ის პოეზიას თავიდანვე მოიქცია ყურადღება თავისი ნოვატორული ბუნების გამო. მისი ლექსები გამოირჩევა ურბანისტული სულით, პრინციპული მოქალაქეობრივი პოზიციით, უაღრესად თანამედროვე სულისკვეთებით. ჭ-მ ერთ-ერთმა პირველმა დაამკვიდრა ჩვენში ახ. ტიპის ლირ. პოემა. 70-იანი წლებიდან ნაყოფიერად იღვწის პროზაში. მისი რომანები („გზაზე ერთი კაცი მიდიოდა", 1973, „ყოველმან ჩემმან მპოვნელმან", 1976, „რკინის თეატრი", 1981) ახ. სიტყვაა ქართ. რომანისტიკაში. ისტორია, მითოსი, მწერლის დაუცხრომელი ფანტაზია ქმნის იმ განუმეორებელ მხატვრულ სამყაროს, რ-იც მკითხველის წინაშე ღრმა ფილოს., სოც.-პოლიტ., ეროვნ. და ეთიკურ პრობლემებს აყენებს. 1983 მიენიჭა შოთა რუსთაველის სახ. სახელმწ. პრემია რომანისათვის „რკინის თეატრი". ჭ-მ თარგმნა პ. ლერმონტოვის „მარადების სიმღერა" ა. პუშკინის პოემები, ჟ. რასინის „ფედრა". მისი პოეტური და პროზაული თხზულებანი თარგმნილია რუს., უკრ., ესტ., ლიტვ., ლატვ., უზბ., აფრიკის ფრანგ., გერმ., რუმინ., უნგრ., პოლ., ჩეხ., სლოვ., ბულგ. და სხვ. ენებზე. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" და ხალხთა მეგობრობის ორდენებით.

თხზ.: რჩეული თხზულებანი 3 ტომად, ტ. 1—2, თბ., 1986. ც. გაჩეჩილაძე.

ო. ჭილაძე

თ. ჭილაძე

ჭილბები, ერთ-ერთი ძველი ტომი, რ-იც ბინადრობდა აფხ. საქართველოს ისტორიულ მხარის ეგრისის მთიანეთში, მდ. ალაზნის ზემო წელზე. ჭ-ს შესახებ ცნობებს ბერძნ. ისტორიკოსის მიერ მოხსენიებული „ხილეყები" ჭ-ის სახელწ. შემონახულია პერიეგის ისტ. გეოგრაფიაში (ცნობილი „ჭილამისაგან" უნდა მომდინარეობდეს მდ. ჩელთისა და სოფ. შილდის სახელწოდება). სავარაუდოა მათ ბაზაზე ჭ ირგანულად შეერწყნენ ადგილობრივ ქართ. ტომებს შერწყმის პროცესი უნდა დასრულებულიყო IV საუკუნე.

ლიტ.: ბ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი თ., ქართული ისტორიის საკითხები, თბ., 1970. თ. პაპუაშვილი.

ჭილი (Juncus), მცენარეთა გვარი ჭილისებრთა ოჯახისა მრავალწლოვანი ან ერთწლოვანი ბალახებია. 250-ზე მეტი სახეობა უმეტესად გავრცელებულია ზომიერად თბილ და ცივ ქვეყნებში, ზოგი — სუბტროპიკებისა და ტროპიკების მთიან რ-ნებში. სსრკ-ში გავრცელებულია 70-მდე სახეობა, საქართველოში — 16. უმთავრესად იზრდება ჭაობებში და ტენიან ადგილებზე ჩვენში შედარებით ფართოდ არის გავრცელებული J. effusus, J. articulatus და J. bufonius. ქამ შედგენილობით უახლოვდება მარცვლოვნებს. საქონელი ცუდად ძოვს, მაგრამ თივაში შერეულს კარგად ჭამს. იყენებენ ჭილობებისა და ჩანთების მოსაქსოვად. ჟ. ქემოგრიძე.

ჭილი, პაპირუსი (ლათ. papyrus< ბერძნ. papyros) ქართული შესატყვისი პირველად დაბადების ქართ. თარგმანში გვხვდება. მას უძველესი დროიდან იყენებდნენ საწერ მასალად; სახელწ. მიიღო იმ მცენარისაგან, რ-ისგანაც ამზადებდნენ.

ჭ. საწერ მასალად პირველად ეგვიპტელებმა გამოიყენეს, ისინი მას შემდეგნაირად ამზადებდნენ: ჭ-ის ანუ პაპირუსის ღეროს წყალში ალბობდნენ, შემდეგ შუაგულს ჩამოთლიდნენ სიგრძეზე თხელ ზოლებად და მჭიდროდ აწყობდნენ სწორ ზედაპირზე ერთმანეთის გვერდით. პირველ ფენას ზედიდან ადებდნენ მეორეს საწინააღმდეგო მიმართულებით. ნედლ მასალას ტკეპნიდნენ ხის ჩაქუჩით და ზედაპირს ფარავდნენ წებოს თხელი ფენით. შემდეგ ისევ ტკეპნიდნენ, აშრობდნენ მზეზე და ასწორებდნენ სპილოს ძვლით ან ნიჟარით. ჭ-ზე ტექსტს წერდნენ შავი და წითელი მელნით, რისთვისაც იყენებდნენ მცენარის ღეროსაგან დამზადებულ კალამს.

ჭ-ზე დაწერილი ძეგლები აღმოჩენილია ეგვ., ძვ. ბერძნ., ლათ., კოპტურ, არამეულ, არაბ., ებრ., სირ., ქართ. და სხვა ენებზე ჭ ამ დანიშნულებით იხმა-

ჭილი (Juncus compressus): ა — ზ... ბ — ნ... ყვავილედი

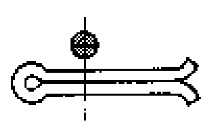

ჭილაბურა

ჭილყვავი

ჭინჭარი. ორსახლიანი ჭინჭარი. ა — მდედრობითი ყვავილი; ბ — მამრობითი ყვავილი

ჭინჭრაქა

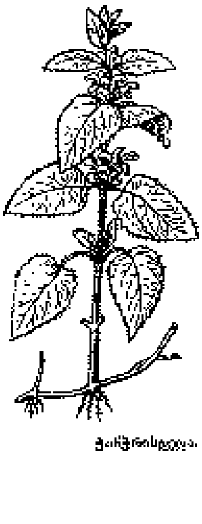

ჭინჭრისძირა.

რებოდა ძვ. წ. III ათასწლეულიდან ახ. წ. IX ს-მდე (ევროპაში XI ს-მდე). მასობრივად იყენებდნენ თუ არა საქართველოში ჭ-ს საწერ მასალად, ჯერჯერობით დაუდგენელია. ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ ორმა ხელნაწერმა (ორივე პალიმფსესტური წარმოშობისაა და ინახებოდა სინის მთაზე, წმ. ეკატერინეს მონასტერში): ჭილექტრატის იადგარი, რომელიც დათარიღებულია IX—X სს-ით, ამჟამად დაცულია კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინ-ტში და ფსალმუნი IX ს-ისა, რ-ის 2 ფურცელი ინახება ლეიპციგში. საჭილე ბ-კის ხელნაწერთა განყოფაში კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინ-ტში დაცულია აგრეთვე ცნობილი პაპიროლოგის ერ. წერეთლის ბერძნ. პაპირუსების კოლექცია

ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, წგ. 3, ნაკვ. 1 — ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, გამოც. მე-2, თბ., 1949. ლ. ქაჯაია

ჭილიანი, მცენარეთა თანასაზოგადოება, რ-შიც გაბატონებულია ჭილის სახეობები. გავრცელებულია ზომიერად ცივი და ცივი ჰავის ზონებში, სუბტროპიკების და ტროპიკების მაღალმთიანეთში, უმთავრესად ჭაობებში და ჭარბტენიან ნიადაგებზე. საქართველოში ყველაზე მეტად გვხვდება ისეთი ჭ-ები რ-ებშიც დომინანტობს Juncus effusus ან J. inflexus. მათი კოლონიები თანაბრადაა განაწილებული მოზაიკური შენების ფიტოცენოზებში, დიდ ფართობზე განვითარებული კოლონ. დაბლობზე და თითქმის მთელ წელს საძოვრადაა გამოყენებული მთაში ძ. ზ. დ. 2200 მ-მდე გვხვდება ფართოდაა გავრცელებული აგრეთვე Juncus articulatus-ის ან J. compressus-ის გაბატონებით შექმნილი ცენოზები, რ-ებიც მცირე ფართობზეა ფრაგმენტული ჭაობების მცენარეულობის კომპლექსში ზღვა და კასპიის ზღვების სანაპიროებზე, აგრეთვე ტბებისა და ნახევრად უდაბნოების დამლაშებულ ნიადაგებზე, ტენიან ადგილზე ორიენტაციის ფიტოცენოზებს ქმნის Juncus acutus. მისი დიდი კოლონიები ერთიმეორის მოშორებით იზრდება თითქმის უსიცოცხლო სილნარებზე ა. ქიმერიძე.

ჭილობური, მაჩქანის ფუძე, შუაზე მოლურჯული რკინის ღერი; იყენებენ მცირე დეტალური მანქანათა ნაწილების შესაკრავად, ქანჩების თუთიამოხრახნის ასაცილებლად

ჭილისებრნი (Juncaceae), ერთლებნიან მცენარეთა ოჯახი. მრავალწლოვანი ან ერთწლოვანი ბალახები, იშვიათად ბუჩქებია. ზოგჯერ ყვავილი ფოთოლი როლები რებულია ბალახად. კენწრული თავაკებრი, მტევნისებრი, საგველასებრი ან ქოლგასებრ ყვავილედში თავმოყრილია ორსქესიანი, პატარა უსახური ყვავილები. ნაყოფი კოლოფია ჭ. მოიცავს 10 გვარის 400-მდე სახეობას. იზრდება ზომიერი და ცივი კლიმატის ზონებში, ნაწილობრივ სუბტროპიკებში, იშვიათად ტროპიკების მაღალმთიანეთში. სსრკ-ში, კერძოდ საქართველოშიც, გვხვდება 2 გვარი — ჭილი და ისლურა, რ-ებიც მთელ მსოფლიოშია გავრცელებული დანარჩენი 8 გვარის სახეობები მხოლოდ სამხრ. ნახევარსფეროში გვხვდება ა. ქიმერიძე.

ჭილოვანი, სოფელი ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (პერევისის სოფსაბჭო), ჭიათურის პლატოზე, მდ. ყვირილის მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 560 მ, ჭიათურიდან 7 კმ, თირიდან (უახლოესი რკინიგზის ბაქანი) 1,5 კმ ხვინდლის კოლ-მა (მეცხოველეობა, მევენახეობა). დაწყ. სკოლა რვაწლ. სკოლა სოფ. მოძრძვარში (3 კმ). ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი.

ჭილურთი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ჭიოდეურის სოფსაბჭო), მდ. ნარევავის (არაგვის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. მხარეს ზ. დ. 920 მ, დუშეთიდან 14 კმ. მჭადიჯვრის მეხილეობა-მებოსტნეობის საბჭ. მეურნეობა რვაწლ. სკოლა, ბ-კა

ჭილყვავი (Corvus frugilegus), ფრინველი ბეღურასნაირთა რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 45 სმ აღწევს. ფერად შავია, ლურჯი, ლითონისებრი ბზინვარებით დაკრავს. ზრდასრულს ნისკარტის ფუძესთან კანი შიშველი აქვს. სპორადულად არის გავრცელებული ევრაზიაში. აღმ. საქართველოში გვხვდება როგორც მობინადრე, ზამთარში ბევრი. პოპულაციებს ემატება ჩრდ-იდან დასაზამთრებლად მასობრივად შემოფრენილები. ბინადრობს მეტწილად კოლონიებად, მაღალ ხეებზე — ტყისპირებში, ჭალებში, ბაღებსა და მისთ. სარგებლობა მოაქვს მავნე მწერების დიდი რაოდენობით განადგურებით; თესვის დროს კი ერთგვარი მავნებელია, კენკავს დათესილ მარცვლებს რ. ჟორდანია.

ჭიჭლისმთაღალი, მთა მდ-ების არმხისხევისწყლისა და ასას წყალგამყოფ კიდეგანის ქედზე, სიმაღლე 3851 მ. აგებულია ქვედაიურული თიხაფიქლებისა და ქვიშაქვებით. აქვს კლდოვანი ციცაბო კალთები. კალთების ქვედა ნაწილში ალპ. მდელოებია, ზემოთ — ხეიხნიკალური და ნივალური ლანდშაფტი დ. უკლება.

ჭინათი, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (ლესა-ჭინათის სოფსაბჭო), გურიის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ლესისწყლის (ფიჩორის სისტემა) ხეობაში, ზ. დ. 80 მ, ლანჩხუთიდან 10 კმ, ლესიდან (უახლოესი რკინიგზის ბაქანი) 3 კმ. ფ. მახარაძის სახ. ლესის კოლ-მა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ლესაში (3 კმ)

„ჭინკა", ქართული იუმორისტული კარიკატურებიანი ალმანახი. გამოდიოდა ქუთაისში 1910, გამოვიდა სულ 3 ნომერი გამომცემელი — მ. ქუთათელაძე დაბეჭდილია ა. წერეთლის, გ. მაღალაშვილისა და სხვათა იუმორისტული ლექსები და კარიკატურები

დ. შველიძე-შვილი.

ჭინკაძეები, განახლება, სოფელი აჭარის ასსრ ქედის რ-ნში (მახუნცეთის სოფსაბჭო), მდ. აჭარისწყლის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 480 მ, ქედიდან 20 კმ მახუნცეთის კოლ-მა (მეჩაიეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. დოლოგანში (3 კმ)

ჭინკოპირისთვე, იხ. ნოემბერი.

ჭინჭარა (Phlomis), მცენარეთა გვარი ტუჩოსანთა ოჯახისა მრავალწლოვანი ბალახები, იშვიათად ნახევრად ბუჩქები. გვარში 100-მდე სახეობაა, მათგან 49 სსრკ-ში იზრდება, სახეობათა მეტი წილი შუა აზიაშია (37, მ. შ. 30 — ენდემი) საქართველოში ამ გვარის მხოლოდ 2 სახეობა გვხვდება — Ph. pungens და Ph. tuberosa, რ-ებიც მეტწილად მშრალ ფერდობებზე იზრდება მთის ქვედა სარტყლიდან შუა სარტყლამდე. Ph. tuberosa-ს ფესვურას საჭმელად იყენებენ

ლ. ხინთიბიძე.

ჭინჭარი, ჯინჭარი (Urtica), ერთ- ან მრავალწლოვანი, ერთსახლიანი და ორსახლიანი ბალახოვანი მცენარეთა გვარი ჭინჭრისებრთა ოჯახისა. 50-მდე სახეობა გავრცელებულია ორივე ნახევარსფეროს ტროპ. და ზომიერ სარტყელში. სსრკ-ში გვხვდება ჭ-ის 10 სახეობა, კავკასიაში — 3. საქართველოში — 2: მსუსხავი ჭ. (U. urens) და ორსახლიანი ჭ. (U. dioica). ორივე კოსმოპოლიტია, იზრდება სარეველად მთელ საქართველოში — რუდერალურ ადგილებში, ნაკვეხებში, ტენიან დაჩრდილულ ტყეებში ჭ-ის ფოთოლი შეიცავს გლიკოზიდ ურტიცინს, ჭიანჭველმჟავას, მთრიმლავ ნივთიერებებს, C, K, B_2 ვიტამინებს, კაროტინს, იძლევა ძვირფას საღებავს ფოთლის ნაყენს ხმარობენ სისხლის შემაჩერებელ საშუალებად, ნორჩ ყლორტებს — მხალად და ფრინველების საკვებად. ღეროს ბოჭკოს იყენებენ ძველში ქსოვილებისა და თოკების დასამზადებლად

მ. გვრიტიშვილი

„ჭინჭარი", ქართული იუმორისტული კარიკატურებიანი ალმანახი. გამოდიოდა თბილისში 1913, გამოვიდა სულ 10 ნომერი. რედ.-გამომცემელი — მ. ლელაშვილი. დაიბეჭდილია იუმორისტული ლექსები, პიესები, აგრეთვე გ. ზაზიაშვილისა და ო. შმერლინგის კარიკატურები „ჭ-ის" შემდეგ რიგორც მისი გაგრძელება გამოდიოდა „ახალი ჭინჭარი", „ეშმაკიანი ჭინჭარი", „შხამიანი ჭინჭარი", „ეკალი" და „ეშმაკის ჭინჭარი". დ. შველიძე-შვილი.

ჭინჭილა, ჭიჭილა, მცირე მღრღნელი. მის თავის ჭურჭელი იხმარება წყლისა და ღვინის დასალევად აქვს მრგვალი მუცელი, სწორი ან გადაშლილი პირი, არის ყურიანი და უყურო. მოცულობით ერთი ჭიქა სითხეს იტევს გამოირჩევა დახვეწილი ფორმითა და მშვენიერებით გვხვდება მოჭიქული, მოწყირნაქებული და წითელი ჭ-ები. გავრცელებულია ქართლ-კახეთსა და იმერეთში. აღმ. საქართველოში ჭიჭლა ჰქვია, დას-ში — ჭ. ჭ-ით რიგი (6—10) შემომწკრივებულია რთული შეჯამების კერამ. რიტუალურ სასმისზე — მარანზე. ჭ-ის ფორმის სიძველე არქეოლ. მასალებით დასტურდება.

ლიტ.: ბოჭორიშვილი ლ., ქართული კერამიკა, თბ., 1949; ზანდუკელი მ., ქართული ხალხური კერამიკა (ქვნის ხელობა), თბ., 1952. მ. ზანდუკელი.

ჭინჭრაქა, ღობემძვრალა (Troglodytes troglodytes), ფრინველი ბეღურასნაირთა რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 10—12 სმ, მასა 8—11 გ აღწევს. გავრცელებულია ევრაზიაში, ჩრდ. აფრიკასა და ჩრდ. ამერიკაში. სსრკ-ში გვხვდება ყველგან, გარდა ცენტრ. და დას. ციმბირისა; საქართველოში ჩვეულებრივი მობინადრე ფრინველია, ვერტიკალურად გვხვდება ზ. დ. 2100 მ-მდე ბინადრობს ხშირ ბუჩქნარში, ხევებისა და ხეობების პირას, ტყეში. ბუდეს იკეთებს ქვებსა და ხეებს შორის, ბუჩქებს შორის. ბუდეში დებს 4—7 კვერცხს; ინკუბაცია 2 კვირამდე გრძელდება. იკვებება ობობებითა და წვრილი უხერხემლოებით, კენკრითა და მცენარეთა თესლით. რ. ჟორდანია.

ჭინჭრიანი, სოფელი თეთრი წყაროს რ-ნში (შიხვეტილის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ალგეთის ნაპირებზე ზ. დ. 1240 მ, თეთრი წყაროდან 50 კმ მანგლისის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა დაბა მანგლისში (15 კმ) ალექსეევის საზღვრით ნაჭრილი.

ჭინჭრისძირა (Lamium album), მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარე ტუჩოსანთა ოჯახისა. მისი ფოთლები ჭინჭრისას წააგავს, მაგრამ მსუსხავი ბეწვები არა აქვს. იზრდება საქართვ. ყველა რ-ნში ყვავილი და ფოთოლი შეიცავს მთრიმლავ ნივთიერებებს, საპონინს, ასკორბინის მჟავას. ნ. გვრიტიშვილი

ჭინჭრის ციება, ურტიკარია (ლათ. urtica — ჭინჭარი), ორგანიზმის ალერგიული რეაქცია, როცა კანზე (ზოგჯერ ლორწოვან გარსზე) უეცრად ჩნდება ბრტყელი მკვრივი გამონაყარი და ძლიერ ქავილს იწვევს ჭ. ც. შეიძლება გამოიწვიოს ჭიუბით ინფექციამ, ქრონ. ყაბზობამ, ლეიბლის, თირკმლების დაავადებამ, რიგმა საკვებმა პროდუქტმა (მარწყვი, ხენდრო, ციტრუსი, კვერცხი, თევზი, კონსერვი, თაფლი, ღორის ხორცი, შოკოლადი და სხვ.), სამკურნ. პრეპარატის (განსაკუთრებით ქინ. წამლობის) მიმართ გაძლიერებულმა მგრძნობელობამ (იხ. ალერგია) და სხვ. ჩვეულებრივ რამდენიმე საათის შემდეგ გამონაყარი ქრება. ზოგჯერ იძლევა რეციდივებს. მკურნალობა: კუჭ-ნაწლავის გაწმენდა (იხ. საფაღარათო საშუალებანი), დიეტა (რძის ნაწარმი, ხილი, ბოსტნეული, მარილის შეზღუდვა), მადესენსიბილიზებელი და ანტიჰისტამინური პრეპარატები

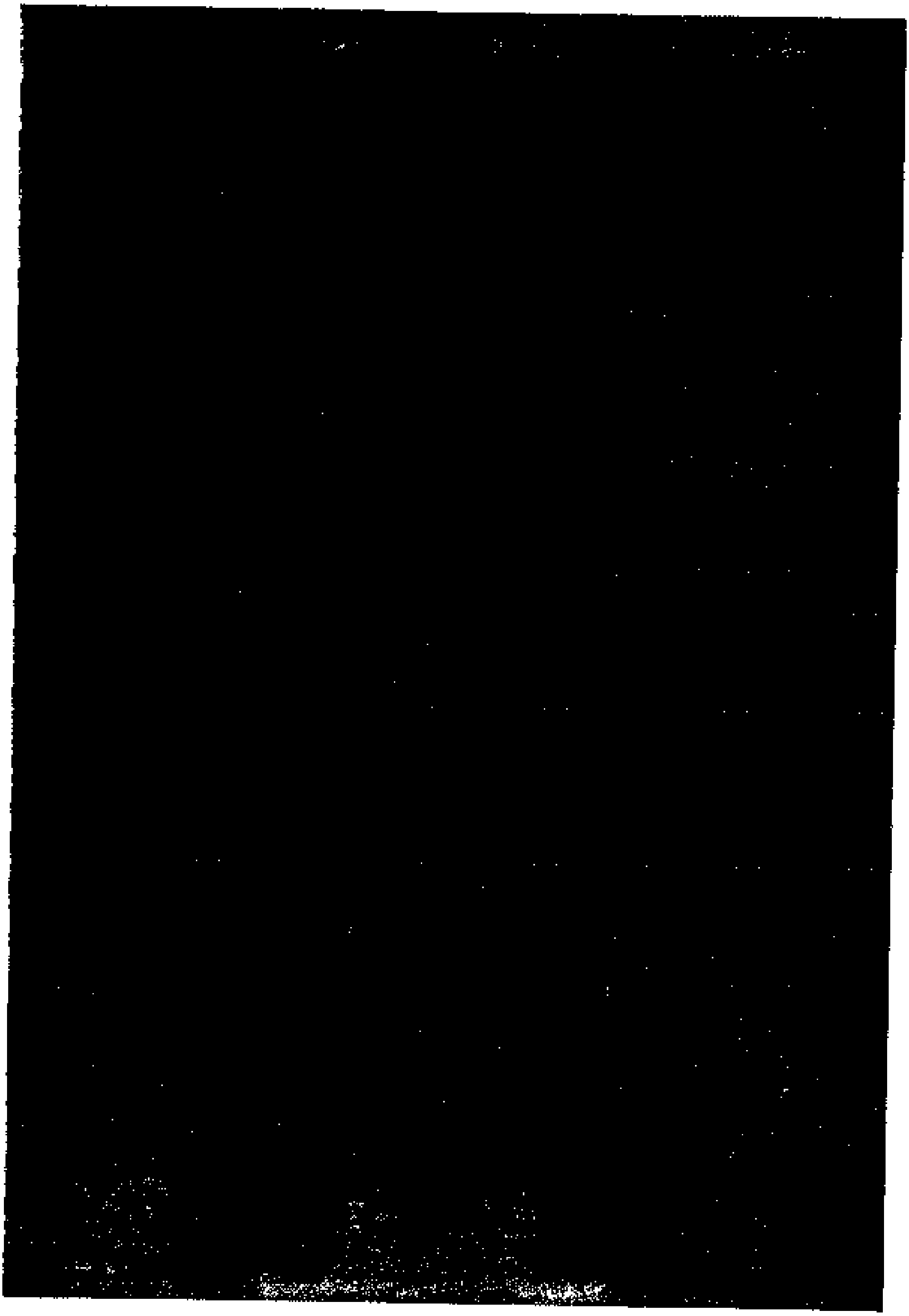

ხეჩ. ბაღიში ქართული ხალიჩა. XX ს. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის [illegible]

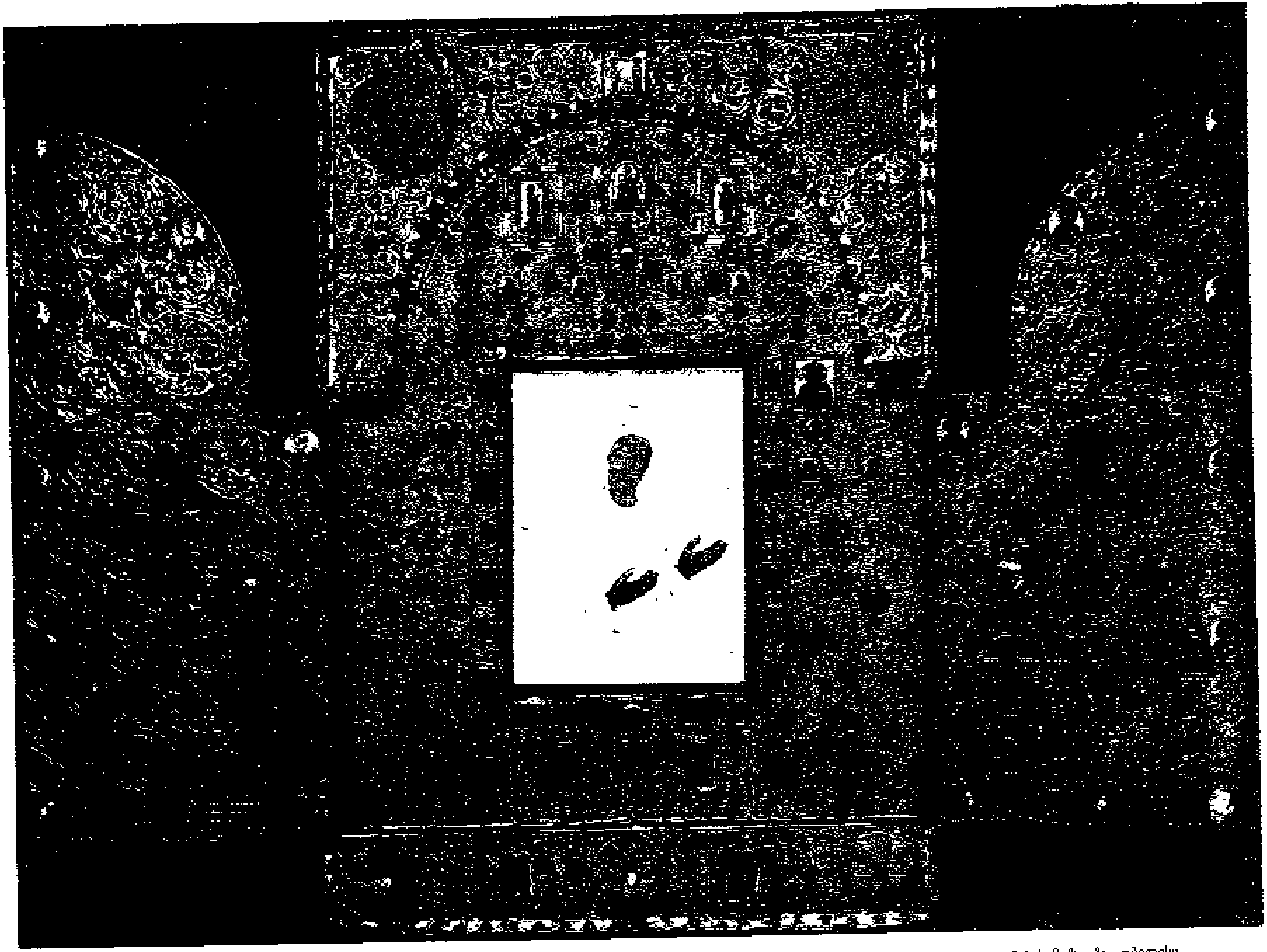

[illegible] XII ს. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმი. თბილისი.

ჭიორა, სოფელი ონის რ-ნში, რაჭის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. რიონის მარჯვ. ნაპირას. სოფსაბჭოს ც. ზ. დ. 1360 მ, ონიდან 26 კმ. უწყვეტის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. წყაროებში პირველად იხსენიება XV ს-ში. შუა საუკუნეებიდან მჭიდროდ იყო დასახლებული. ქვემდა თავდაცვითი ნაგებობები.

ხუროთმოძღვრული ძეგლებიდან შემონახულია გვიანფეოდალური შუა საუკ. კოშკი (საცხოვრებელი სახლი); სოფელში 2 ეკლესიაა. ერთი ი სოფლის თავში დგას (განახლებულია). მეორე სოფელში დგას და XIX ს. ხით თარიღდება. ეს არის სამნავიანი ბაზილიკა. ინტერიერში 2 წყვილი სვეტია.

ჭიპი, ი, ჭიპლარის მოვარდნის შემდეგ დარჩენილი ნაწიბური, რ-იც რჩება სხეულზე ხე ნაოჭების სახით

ჭიპლარი, ანატომიური წარმონაქმნი, რ-იც აქ ადამიანის (და ყველა პლაცენტიანი ძუძუმწოვარი (ცხოველის) ნაყოფს აკავშირებს პლაცენტასთან და მისი მეშვეობით — ი — დედის ორგანიზმთან. ჭ-ის სისქე 1,6 (,5 სმ, ხოლო სიგრძე 50 სმ აღწევს. მ. მის ქსოვილში გადის 2 ჭ-ის არტერია და ერთი 1 ჭ-ის ვენა.

ჭირაქაძე გიორგი იოსების ძე [18 (30). VIII. 1894, ქუთაისი, — 27. XI 1977, თბილისი], ქართველი კლიმატოლოგი, გეოგრ. მ. მეცნ. კანდიდატი (1946), დოცენტი (19(1949), საპატიო რკინიგზელი (1945). 1920 დაამთავრა კიევის უნ-ტი. 1953-იდან მუშაობდა ახლანდ. ამიერკავკ. ჰიდრომეტ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში. ჭ-ის შრომები შეეხება კლიმატოლ. საკითხებს. იგი არის საქართველოში გამოყენებითი (სატრანსპ., სამშენებლო და სამედ.) კლიმატოლ. ერთ-ერთი ფუძემდებელი.

შ. ჯავახიშვილი.

ჭირაქაძე ნინო არჩილის ასული (დ. 24. VIII. 19.1951, თბილისი), ქართველი საბჭ. პიანისტი, საქ. სსრ დამს. არტისტი (1982). 1969—71—70 სწავლობდა თბილ. ვ. სარაჯიშვილის სახ. სახელმწ. კონსერვატორიაში. 1971976 დაამთავრა მოსკ. კონსერვატორია (პ. (პროფ. ი. ფლიერის ხელმძღვანელობით)თ), 1977 — მოსკ. კონსერვ. ასპირანტურა. პირველი სოლო კონცერტი 13 წლისამ გამართა. ჟ. ჟ. ვიანა და მოცარტის სახ. პიანისტთა ლისაბონის საერთაშ. კონკურსის (1968; IV პრემია) და მუსიკოსშემსრულებელთა ჟენევის საერთაშ. მუს. კონკურსის (1976; III პრემია, აგრეთვე მისი სპეც. პრიზი მოცარტის ნაწარმოების საუკეთესო შესრულებისათვის) ლაურეატია. 1971977-იდან თბილ. სახელმწ. კონსერვ. პედაგოგია.

ჭირი ( ) სასოფლო-სამეურნეო ცხოველისა, ინფექციურ დაავადებათა ჯგ. ჯგუფი, რ-ისთვისაც დამახასიათებელია მწვავე მიმდინარეობა, ერთმანეთისაგან განსხვავებული კლინიკური ნიშნები, მაღალი ლეტალურობა. სხვადასხვა ცხოველების ჭ. ერთმანეთისაგან განსხვავდება ეტიოლოგიით, გამოწვეული ზარალით და ა. შ. ნიშნებით. ცხოველთა უმეტესობის (ძროხა, ცხენი, ღორი, ფრინველი და სხ. სხვ.) ჭ-ს იწვევს ვირუსი; აქლემისა და ორაგულის ჭ-ს ბაქტერია; კიბორჩხალასის — პათოგენური სოკო. ცხოველთა ჭ. ვლინდება ეპიზოოტიის, ზოგჯერ პანზოოტიის სახით. ჭ. წარმოიშობა წლის ყოველ დროს. ავადდება ყველა ასაკის ცხოველი. ვრცელდება ალიმენტური და აეროგენური გზით, ღორის აფრ. ჭ. და აქლემის ჭ. ჭ. — ტრანსმისიური გზით. სას.-სამ. ცხოველთა ჭ-თვის დამახასიათებელია ხანმოკლე ინკუბაციური პერიოდი, მწვავე მიმდინარეობა, დაავადებულ ცხოველთა სწრაფი სიკვდილი. დამუშავებულია დიაგნოსტიკის ლაბორ. მეთოდები. ძროხის, ღორის აფრიკ. და კლასიკური, ცხენის აფრ., ფრინველის კლასიკური ჭ. და ნიუკასლის დაავადება განეკუთვნება განსაკუთრებით საშიშ ინფექციურ დაავადებებს. აღნიშნულ დაავადებათა გაჩენისთანავე აცხადებენ კარანტინს. დაავადებულ ცხოველს კლავენ. ლეშს წვავენ. ცხოველთა სხვა სახის ჭ-ის გაჩენისას მეურნეობას აცხადებენ არაკეთილსაიმედოდ, დაავადებულ ცხოველებს აცალკევებენ, დაინფიცირებულ ნივთებს უკეთებენ დეზინფექციას და ატარებენ სპეც. პროფილაქტ. ღონისძიებებს.

გ. მამაცაშვილი.

ჭირუხი (1967-მდე შ უ ა მ თ ა), სოფელი აჭ. ასსრ ქედის რ-ნში, აჭ. ბორჯღალის მთისწინეთში, მდ. მწვანის (აჭარისწყლის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირას. მწვანის სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., ბზუბი?, ზედა მწვანე, ქვედა მწვანე). ზ. დ. 360 მ, ქედიდან 17 კმ. მწვანის კოლ-ბი (მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, მედპუნქტი. დგას ვ. ი. ლენინის ძეგლი.

ჭიუხი, სწორხაზოვნად გადაჭიმული მაღლობი, რ-საც მოხრჯვალებული, გუმბათისებრი ზედაპირი აქვს. ჩვეულებრივ წარმოადგენს ძლიერ დანაწევრებული და შემდეგ რამდენადმე ამოვსებული ქედების ნარჩენებს (მაგ., ტიბანის ჭ., დორცუს ჭ.). კავკასიონის ჭ-ები კრისტ. ქანებში გამომუშავებული დაკბილული კლდოვანი მთებია

ჭიშურა, მთა ბზიფის ქედის დას. დაბოლოებაზე, სიმაღლე 2380 მ. აგებულია მეზოზოური კირქვებით. კალთები დამრეცია, წვერი — გუმბათისებრი კარგადაა გამოხატული რელიეფის კარსტული ფორმები. მთის წვერი სუბალპ. მდელოებითაა შემოსილი, კალთები — შერეული ტყით.

დ. ტაბიძე.

ჭიქიანი, ყ ო ი უ ნ დ ა ღ ი, მთა სამხრ. საქართველოს ვულკ. ზეგანზე, ჯავახეთის ქედის ჩრდ. ნაწილში, ფარავნისა და წალკის ქვაბულთა წყალგამყოფზე. სიმაღლე

სას.-სამ. ცხოველთა ჭირის მოკლე დახასიათება და გავრცელება

დაავადების დასახ.	იმთვისებრული ცხოველი	ძირითადი სიმპტომები	გავრცელების არე
1	2	3	4
მსხვ. რქ. საქონლის ჭირი	მსხვ. რქ. საქონელი, ზებუ, კამეჩი, ცხვარი, თხა, აქლემი, ანტილოპები, ღორი	ცხელება, პირის ღრუს ლორწოვანის ეროზია და წყლული, კონიუნქტივიტი, რინიტი, ვაგინიტი, დიარეა, აბორტი	აფრ. ქვეყნები, ახლო და შუა აღმოსავლეთი, სსრკ-ში ლიკვიდირებულია
ღორის კლასიკური ჭირი	ღორი	ცხელება, მოდუნება, საჭმლის მომნელებელი ტრაქტის ფუნქციის მოშლა, კონიუნქტივიტი, კანზე სისხლჩაქცევა	აზიის, ამერ., აფრ. ქვეყნები, სსრკ-ში ერთეული შემთხვევები
ღორის აფრ. ჭირი	ღორი	ცხელება, მოდუნება, პარეზები, კრუნჩხვები, დამბლა, კანის ციანოზი, სისხლჩაქცევა	აფრ. ქვეყნები, ესპანეთი, პორტუგალია
ცხენის აფრ. ჭირი	ცხენი, ჯორი, ვირი, ზებრა, იშვიათად ძაღლი	ცხელება, სისუსტე, კანკალი, კონიუნქტივიტი, ხველება, ლორწოვანი გარსების ციანოზი	აფრ. ქვეყნები, ახლო და შუა აღმოსავლეთი
ფრინველის კლასიკური ჭირი ანუ გრიპი	ქათამი, ციცარი, ინდაური, ხოხობი, ფარშევანგი	ცხელება, კონიუნქტივიტი, ბიბილის და საყურის ციანოზი, კრუნჩხვები, დამბლა	ჩრდ. აფრიკის ქვეყნები, ერთეული შემთხვევები ევრ. ქვეყნებში, მ. შ. სსრკ-ში
ფრინველის ნიუკასლის დაავადება ანუ ცრუ ჭირი, აზიური ჭირი	ქათამი, ციცარი, ინდაური, ხოხობი, ფარშევანგი	ცხელება, დიარეა, ცხვირიდან და პირიდან გამონადენი, ხველება, პარეზი, დამბლა	ყველგან
იხვის ჭირი	იხვი, იშვიათად ბატი, გედი	მთვლემარობა, რინიტი, კონიუნქტივიტი, უმადობა, წყურვილი, დიარეა, კლოაკის ანთება, ნერვული მოვლენები	ევრ. ქვეყნები მ. შ. სსრკ
ხორცისმჭამელთა ჭირი	ძაღლი, ტურა, მგელი, კატა, საბეწვე ნადირი	ცხელება, მოდუნება, უმადობა, რინიტი, ხველება, კონიუნქტივიტი, პნევმონიები, დიარეა, წყურვილი, კანზე გამონაყარი, პარეზები, კრუნჩხვები, დამბლა	ფართოდაა გავრცელებული
აქლემის ჭირი	აქლემი, მღრღნელები, ადამიანი	ცხელება, მოდუნება, უმადობა, ცხვირის შეშუპება, ბრონქიტი, ხველება, ზედაპირული ლიმფური კვანძების გადიდება	აზიის, აფრ., ამერ. ქვეყნები, სსრკ-ში სამხ.-აღმ. ოლქები (მღრღნელების ჭირის კერები)
ქარიყლაპიას ჭირი	ქარიყლაპია, ქორჭილა, კაპარჭინა, ღლავი?	პირის ღრუს, ლაყუჩის ლორწოვანისა და გარეთა საფარველის ჰემორაგიული ანთება, ნეკროზი, წყლული	ევრ. ქვეყნები, სსრკ-ში ერთეული შემთხვევები
ორაგულის ჭირი	ორაგული	გარეთა საფარველის წყლულოვანი დაზიანება, ფარფლების ნეკროზი	დიდი ბრიტანეთი
სიგას ჭირი	სიგა	ქერცლების ანთება, გარეთა საფარველის დაშლა	ევრ. ქვეყნები, სსრკ-ში ერთეული შემთხვევები
კიბორჩხალას ჭირი	კიბორჩხალა	გამწვავებული ფეხების მოძრაობა, კრუნჩხვები	ევრ. ქვეყნები, სსრკ-ში ბალტიისპირეთი

3415 მ. აგებულია ნეობეჭური ლიპარიტ-დაციტებით და მათი გამჭოლი ობსიდიანის ძარღვებით შემოსილია სუბალპ. მდელოს ბალახეულით. მიდამოებში აღმოჩენილია ობსიდიანისაგან პალეოლითური იარაღების დამამზადებელი „სახელოსნო ღია ცის ქვეშ". ლ. მარუაშვილი.

ჭიქური, კერამიკული ნაკეთობაზე გამომწვარი დამაგრებული საფარი — მინისმაგვარი 0,15—0,3 მმ სისქის ფენა. ქიმიურად ჭ. ტუტე, ტუტემიწა და სხვა ალუმინსილიკატური და ალუმინბოროსილიკატური მინაა. იგი იცავს კერამ. ნაკეთობას გაჟღენთვისაგან, მჟავასა და ტუტის ზემოქმედებისაგან, ხდის წყალშეუღწევს და ანიჭებს დეკორ. თვისებებს. არსებობს გამჭვირვალე და გაუმჭვირი, ფერადი და უფერული ჭ.

შეცხობის ტემპ-რის მიხედვით ჭ. შეიძლება იყოს ძნელდნობადი (1100—1350°C) და ადვილდნობადი (900—1100°C). განასხვავებენ ფაიფურის, ნახევარფაიფურის, ქაშანურის, მაიოლიკისა და სხვა მასალისათვის განკუთვნილ ჭ-ს. ძნელდნობადი ჭ., რ-ითაც ფარავენ ნედლ ნაკეთობებს, შედგება კვარცის, კაოლინის, თიხის, დოლომიტის, მარმარილოსაგან, აგრეთვე გამდიდრებულია კაოლინითა და თიხამიწით, ადვილდნობადი ჭ. შედგება კვარცის, მინდვრის შპატის, ბორაკის ან ბორმჟავას, სტრონციუმკარბონატის, მაგნეზიტის, დოლომიტისაგან და სხვ. (გამდიდრებულია ტუტე და ტუტემიწა ლითონთა ჟანგეულებით).

მოჭიქულ კერამ. ნაკეთობებს ათასწლოვანი ისტორია აქვთ. ძვ. ეგვიპტეში, ბაბილონსა და ასურეთში ჭ-ით ფარავდნენ სამკაულებს (მძივები, ავგაროზები), საყოფაცხოვრებო ნაგებებს (სამკაულები ნაკეთობანი) და სამშენებლო მასალას (ფილები, აგურები). თავდაპირველად ჭ. მომწვანო-ფირუზისფერი იყო, მოგვიანებით (დაახლ. ძვ. წ. 2350) გაჩნდა მუქი ლურჯი ფერის ჭ. მოჭიქულ ნაკეთობებს ფართოდ იყენებდნენ X—XIII სს. შუა აზიაში. მოცისფრო-ლია ლურჯი მოჭიქული აგურით რთავდნენ მავზოლეუმების, მედრესეებისა და მეჩეთების გუმბათებს. XII—XIII სს. ირანში განთქმული კალის ჟანგეულით დაფარული თეთრი მქრქალი ჭ. ევროპაში პირველად 1438 მხოლო იტალ. კერამიკოსმა ლუკა დელა რობიამ სპილენძისა და რკინის ჟანგეულების საფუძველზე შექმნა განსაკუთრებული ჭ., ე. წ. ლუსტრი (იხ. სტ. კერამიკა).

საქართველოში ჭ-ის უძველესი ნიმუშები — მძივები — ცნობილია თრიალეთიდან და ძვ. წ. XVI—XV სს. თარიღდება. ძვ. წ. XII—VII სს-ში აკეთებდნენ მომწვანო-მოლურჯო ჭ-ით დაფარულ და ჭიქურისავე ყვითელი ზოლებით შემკულ თიხის ჭურჭელს (სამთავრო, თრიალეთი, თრელი). III—IV სს-ში წინა აზიის გავლენით აღმოცენდა მოჭიქული ჭურჭლის წარმოება (მცხეთა, თრიალეთი, ურბნისი, ძალისი, ყოლითი). მოჭიქული კერამიკა განსაკუთრებით განვითარდა IX—XIII სს-ში. ფერადი ჭიქურებისა და ჭიქურქვეშა ანგობირების, კვეთისა და მოხატვის ხერხების გამოყენებით ქართველი მეთუნეები მრავალფეროვან ჭურჭელს ამზადებდნენ (ფაქიზი კეთილი ორნამენტით შემკული, ფრინველ-ნადირთა გამოსახულებით დამშვენებული პოლიქრომული ჯამები). წარმოების უმთავრესი ცენტრები იყო თბილისი, რუსთავი, თელავი, დმანისი და სხვ. ამავე პერიოდში დაიწყო მოჭიქული აგურის, ფილებისა (მორთულობის) და კრამიტის წარმოება. ლურჯი, ცისფერი და მწვანე ჭიქურიანი კრამიტით უმთავრესად ეკლესიებს ხურავდნენ. მოჭიქულ აგურსა და მორთულობას ქართულ ხუროთმოძღვრებაში (განსაკუთრებით XVI—XVIII სს.) თავშეკავებით იყენებდნენ უმეტესად ფერადოვანი აქცენტების შესაქმნელად კანკელებზე, ციხე-კოშკებისა და სასახლეების ფასადებზე. მაგ. ცხინვალის ღვთისმშობლის ეკლესია (1718) პოლიქრომული მორთულობით შესრულებული ფერებითაა დამშვენებული. XIX ს.—XX ს. დასაწყისში მოჭიქული კერამიკის წარმოება გრძელდებოდა (თბილისის გარეუბნები, გორი, შუაგორისხევი, ახალქალაქი, ივილთო, ვარდისუბანი, ნინოწმინდა, ქუთაისი და სხვ.). თანამედროვე ქართველმა პროფესიონალმა კერამიკოსებმა შემოქმედებითად აითვისეს ძვ. ქართ. მეთუნეების მემკვიდრეობა და საფუძველი ჩაუყარეს მოჭიქული მხატვრული კერამიკის წარმოების აღმავლობას.
ი. გაგოშიძე.

ს ჭილაძე

ჭილაძე სერგო ვლადიმერის ძე (14. III. 1920, სოფ. ზიდი, ახლანდ. ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტ., — 3. II. 1944), უმცროსი სერჟანტი (1943), საბჭ. კავშირის გმირი (23 VI. 1944, სიკვდილის შემდეგ). სკკპ წევრობის კანდიდატი 1943-იდან. სკოლის დამთავრების შემდეგ მუშაობდა ჭიათურის ს. ორჯონიკიძის სახ. მაღაროში ელექტრომონტიორად, მემანქანედ, მეელმავლედ. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იბრძოდა ჩრდ.-დას., ბრიანსკის და ბელორ. I ფრონტებზე. 1944 წ. 3 თებ. სოფ. ლუზინოვკასთან (რუსეთი, ბრიანსკის ოლქი) გამართულ ბრძოლაში გამოჩენილი მამაცობისათვის მიენიჭა საბჭ. კავშირის გმირის წოდება. ჭ. დაჯილდოებულია 2 ორდენით და მედლებით.
ტ. ჩინჩალაკაშვილი.

ჭილურა, მდინარე თერჯოლის რ-ნისა და ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, ყვირილის მარცხ. შენაკადი. სიგრძე 13,6 კმ, აუზის ფართ. 53,3 კმ². სათავე აქვს ცეცხლათის ქედის ფერდობზე 622 მ სიმაღლეზე. საზრდოობს წვიმის, მიწისქვეშა და თოვლის წყლით. იცის წყალმოვარდნები. საშ. წლ. ხარჯი 1,76 მ³/წმ.
ი. ალგაშვილი.

ჭინო, მთა ქართლის ქედის ჩრდ. მთისწინეთზე, მდ. იორის სათავეებში. სიმაღლე 3084 მ. აგებულია ზედაიურული და ქვედაცარცული ასაკის მერგელოვანი ფიქლებით. მთის კალთები ციცაბოა, დანაწევრებულია მდ-ების ფშავის არაგვისა და იორის შენაკადებით. ჩრდ. კალთაზე შემორჩენილია რამდენიმე პატარა მყინვარული ცირკი. მთის ზედა ნაწილი შემოსილია სუბალპ. და ალპ. ბალახეულით, ქვემო — შერეული ფართოფოთლოვანი ტყით.
ტ. ტაბიძე.

ჭიჭავორისძე, XIII ს. ქართველი ხუროთმოძღვარი, ქუდარულის ტაძრის აშმენებელი. მოხსენიებულია სამხრეთის კარის წარწერაში. ტაძარი XIII ს. შუა წლების დამახასიათებელი ძეგლია. იგი ჩუქურთმებით უხვად შემკული ერთნავიანი შენობაა. აღმ. ფასადზე ოსტატს გამოუყენებია იმ დროის გუმბათიან ეკლესიებში გავრცელებული სქემა — დიდი მოჩუქურთმებული ჯვარი შუა სარკმლის თავზე, მასთან გადაბმული სარკმლის საპირე და მოჩუქურთმებული კვადრატები სარკმლის ქვეშ გვერდებზე. „ბაღლუნის" მოწმობს სამკუთხა ნიშების მოტივი, რომელიც ერთნავიანი ეკლესიებისათვის უცხოა — სულ ორიოდე შემთხვევაში თუ გვხვდება ძეგლი კარგ პროფ. დონეზე შესრულებულია.

ა ჭიჭინაძე

ჭიჭინაძე ავთანდილ ბესარიონის ძე (დ. 16. IX 1921, სოფ. ჭოლევი, ახლანდ. წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტ.), ქართველი საბჭ. მეცნიერი მანქანათმცოდნეობის დარგში, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1970), პროფესორი (1972), რუსეთის მეცნ. და ტექ. დამს. მოღვაწე (1982). სსრკ სპორტის ოსტატი აკადემიურ ნიჩბოსნობაში, სსრკ ჩემპიონი (1951—53), მწვრთნელი. დაამთავრა მოსკ. ტრანსპ. ინჟინერთა ელექტრომექან. ინ-ტის ელექტრული ტრანსპორტის ფაკ-ტი (1944). სხვადასხვა დროს მუშაობდა ამავე ინ-ტში, აგრეთვე ტექნ. საავიაციო ქ-ნაში. 1956-იდან მუშაობს ა. ბლაგონრავოვის სახ. მანქანათმცოდნეობის ინ-ტში, 1965-იდან ამავე ინ-ტის მასალათა ფრიქციული ქცევის ლაბორ. გამგეა. მუშაობს ხახუნის, ცვეთისა და შეზეთვის პრობლემებზე. ჭ-მ ჩამოაყალიბა და დასაბამი მისცა ახ. სამეცნ. მიმართულებას — „თბური დინამიკა და ფრიქციული წყვილების ხახუნისა და ცვეთის მოდელირება", მისი რედაქციით გამოვიდა ცნობარი „პოლიმერები მანქანებისა და ხელსაწყოების ხახუნის კვანძებში" (1980, რუს. ენაზე). დაჯილდოებულია მედლებით.

თხზ.: Расчет и исследование внешнего трения при торможении, М., 1967; Физико-химическая механика трения и оценка фрикционных материалов, М., 1975.

ა ჭიჭინაძე (საზოგადო მოღვაწე)

ჭიჭინაძე ალექსი ბესარიონის ძე [17 (29). III 1851, სოფ. ჭოლევი, ახლანდ. წყალტუბოს საქალაქო საბჭო, — 28 I (10 II) 1917, თბილისი], ქართველი პედაგოგი, საზოგადო მოღვაწე. 1870 დაამთავრა ქუთ. კლასიკური გიმნაზია და შევიდა მოსკ. უნ-ტის იურიდ. ფაკ-ტზე, რ-ის დამთავრების შემდეგ დაბრუნდა სამშობლოში. 1876 ჭ-ის ხელმძღვანელობით ქუთაისში გაიხსნა 2-კლასიანი კერძო ქართ. სკოლა პანსიონითურთ. 1880 ეს სკოლა შევიდა ქუთაისში ახლადგახსნილი ალექსანდრეს სასწავლებლის შემადგენლობაში. ჭ. კი დანიშნეს ამ სასწავლებლის ინსპექტორად. 1870-იანი წწ. ბოლოს ჭ. მონაწილეობდა სახ. სკოლის პროექტის შედგენაში. განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღვის სენაკის სათავადაზნაურო სასწავლებლის დაარსებაში. 1886 ი. გოგებაშვილის დაჟინებით მოთხოვნით ჭ. თბილ. სათავადაზნაურო სასწავლებლის (შემდგომში თბილისის ქართული გიმნაზია) ინსპექტორად დანიშნეს. 1894—1900 მუშაობდა თერგის ოლქის სახ. სკოლების ინსპექტორად, 1900—05 — ერევნის გუბ. სახ. სკოლების დირექტორად, 1905—14 — ხონის სამასწავლებლო სემინარიის დირექტორად, 1914—17 — თბილ. ქართ. გიმნაზიის დირექტორად.

1900-იან წლებში ჭ-ის უშუალო მონაწილეობით საქმიანობდა ქუთ. ქართ. სცენა, რ-ისთვისაც ი. მაჭავარიანთან ერთად თარგმნა ნ. გოგოლის „რევიზორი", ა. ოსტროვსკის „შემოსავლიანი ადგილი" და სხვ. ამავე დროს აქტიურად თანამშრომლობდა გაზ. „დროებასა" და ქუთ. გაზ. „შრომაში", რ-ის ერთ-ერთი დამაარსებელიც იყო. მონდომით იბრძოდა პრესაში გამოქვეყნებულ წერილებში ჭ. იბრძოდა სწავლა-აღზრდის ძვ. სისტემის გარდაქმნისათვის.

ა. ჭიჭინაძე (მსახიობი)

ჭიჭინაძე ალექსი ბესარიონის ძე (დ. 26 XII 1917, თბილისი), საბჭ. ბალეტის მსახიობი, რეჟისორი, რუსეთის სახ. არტისტი (1972), საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1966). სკკპ წევრი 1949-იდან.

1941 დაამთავრა მოსკ. ქორეოგრაფიული სასწავლებელი (პედაგოგი პ. გუსევი), 1966 თეატრ. ხელოვნ. სახელმწ. ინ-ტის საბალეტმაისტერო ფაკ-ტი (პედაგოგი ლ. ლავროვსკი). 1941—44 ცეკვავდა ... თეატრში. 1944-იდან სტანისლავსკისა და ნემიროვიჩ-დანჩენკოს სახ. მუს. თეატრის სოლისტი იყო. პარტიებიდან აღსანიშნავია პაოლო, ზიგფრიდი (ჩაიკოვსკის „ფრანჩესკა და რიმინი", „გედების ტბა"), 1966-იდან ამავე თეატრის ბალეტმაისტერი, ხოლო 1971-იდან — მთავარი ბალეტმაისტერი.

დადგა ბალეტები სსრკ ქ-ებში და საზღვარგარეთ: 1967—70 იყო ვარშავის „ტეატრ ველკის" მთავარი ბალეტმაისტერი. 1983-იდან მოღვაწეობს ქუთ. ოპერისა და ბალეტის თეატრში (თბილ. ოპერისა და ბალეტის ფილიალი), სადაც დადგა ჩაიკოვსკის „ფრანჩესკა და რიმინი" (1984), ... „...ქვეყნება" (1985) და სხვ.
ნ. გურია.

ჭიჭინაძე ბესარიონ ალექსის ძე [27 IV (9 V). 1887, თბილისი, — 1937], ქართველი საბჭ. ინჟინერ-ჰიდროენერგეტიკოსი და საზოგადო მოღვაწე, პროფესორი (1928), ტექნ. მეცნ. დოქტორი (1929). სკკპ წევრი 1932-იდან. დაამთავრა პეტერბ. ტექნოლ. ინ-ტი (1913). მუშაობდა ბუხარის (1913—16), ტრაპიზონის (1916—17) რკინიგზების მშენებლობაზე, საქართვ. გზათა დეპარტამენტის დირექტორად (1919—21), ზაჰესის მშენებლობის უფროსად (1922—27), საქართვ. სახ. მეურნ. უმაღლესი საბჭოს თავმჯდ. და რიონჰესის მშენებლობის უფროსად (1927—30), ამიერკავკ. ენერგეტ. სამმართველოს უფროსად (1930—34), მოსკოვში საკავშ. ტრესტ „ჰიდროენერგომშენის" მმართველად და მოსკ. ს.-სამეცნიერო-კვლევითი ინ-ტის პროფესორად (1934—37). დაჯილდოებულია 2 შრომის წითელი დროშის ორდენით.

თხზ.: რიონჰესის ქვაბების მოკლე აღწერა, ტფ., 1923; ბორჯომ-წყალტუბოთი პროექტი, ტფ., 1919; По гидростанциям Европы, ч. 1, Тфл., 1931; ч. 2, М.—Л., 1935; Электрификация ЗСФСР, Тфл., 1931.

ლიტ.: Ч о г о в а д з е Г. И., Бессарион Алексеевич Чичинадзе, Тб., 1977 (რუს. ენაზე). გ. ჩოგოვაძე.

ჭიჭინაძე გია ლევანის ძე (დ. 12 VIII. 1934, თბილისი), ქართველი საბჭ. პოეტი, მსახიობი, საქ. სსრ დამს. არტისტი (1981). სკკპ წევრი 1981-იდან. დაამთავრა შოთა რუსთაველის სახ. სახელმწ. თეატრ. ინ-ტი (1957). 1960-იდან რუსთაველის სახ. თეატრის მსახიობია. პირველი საბავშვო ლექსები 1956 გამოაქვეყნა, პირველი წიგნი „წიაღ-წია — პაწია" — 1963. ავტორია საბავშვო პოეტური კრებულების („დათუნია დრუნჩა", 1964; „თაგვამ კატუცა დაიჭირა", 1967; „ტირიფი ალერსებს მზეს", 1970, „ჭყაფუნსტერი ბურთი", 1972; „ცისარტყელას საქანელა", 1977, „ცრუმზისა", 1978; „დათუნია დრუნჩა და დათუნია თოვლის გუნდა", 1979; „წყაროსთვის", 1984 და სხვ.), ავტორია ლექსების წიგნი „გამოცდილება" (1978). 1978 საბავშვო ლიტერატურისათვის მიენიჭა საქართვ. ლენინური კომკავშირის პრემია. ჭ-ის ლექსები თარგმნილია რუს., უკრ., ლატ., აზერბ. ენებზე.

ჭიჭინაძე ლილი (თამარ) გაბრიელის ასული (დ. 28. XII. 1926, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1976). სწავლობდა თბილ. სამხატვ. ინ-ტში (1944—45), შემდეგ თბილ. კინომსახიობთა სტუდიაში (1947—49). 1949-იდან კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრის მსახიობია. ჭ-ის მიერ შესრულებული როლებიდან აღსანიშნავია: იუდითი (გუცკოვის „ურიელ დ აკოსტა"), შირინი (ჰიქმეთის „ლეგენდა სიყვარულზე"), ლედი ანა (შექსპირის „რიჩარდ III"), მზეჭაბუკი (ვაჟა-ფშაველას „მიმოზა ..."), მედეა (ევრიპიდეს „მედეა") და სხვ. 1946-იდან იღებს კინოში. როლები: ქეთევანი („დავით გურამიშვილი"), ეთერი („ბედნიერი შეხვედრა"), მზია („ცისკარა"), ლილი („მეწისქვილეთა სიმღერა") და სხვ.

შ. ცაცანაძე.

ჭიჭინაძე ვახტანგ კონსტანტინეს ძე (დ. 2 IX. 1919, სოფ. ილური, ახლანდ. ამბროლაურის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მეცნიერი ელექტროტექნიკის დარგში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1983), ტექნ. მეცნ. დოქტორი (1968), პროფესორი (1968). სკკპ წევრი 1944-იდან. 1947 დაამთავრა საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტი. სხვადასხვა დროს მუშაობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. ელექტრონიკის, ავტომ. და ტელემექან. ინ-ტის დირექტორის მოადგილედ სამეცნ. ნაწილში (1956—71), სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის „ორბიტის" და მასთან არსებული ქ-ნის დირექტორად (1971—74), საქ. სსრ უმაღლესი და საშ. სპეც. განათლების მინისტრის პირველ მოადგილედ (1974—78). 1978-იდან ხელმძღ. საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამოთვლითი მათ. ცენტ-ის ხელმძღვანელია. დაჯილდოებულია წითელი ვარსკვლავის ორდენით და მრავალი მედლით.

თხზ.: Решение нелинейных задач оптимизации. М., 1963; Solving dynamic-optimal problems. Numerical optimization of dynamic systems, Amst. — N. Y., 1980.

ჭიჭინაძე ზაქარია ლევანის ძე (1854, თბილისი, — 27. XII. 1931, იქვე), ქართველი საზოგადო მოღვაწე, გამომცემელი, ლიტერატურისა და ისტორიის მკვლევარი, პოპულარიზატორი. იყო თვითნასწავლი. იდეური მიმართულებით ხალხოსანი. გამოაქვეყნა ოუენის, ფურიეს, პრუდონის, ლასალისა და ლუი ბლანის ბიოგრაფიები, დაწერა ნარკვევები კ. მარქსზე, ავრცელებდა არალეგალურ სოციალ. ლიტერატ., ხელმძღვანელობდა მუშა-მელინსების წრეს. შეადგინა და გამოსცა ბროშურ-წიგნაკების სერია „ქართლის ცხოვრება" (1913, ორ ნაწილად), „პარიზის ქრონიკა" (1910). გამოაქვეყნა საქართველოში მატიანეების ფაქტობრივი მდიდარი მასალები (დოკუმენტები), გამოცემები არ იყო კრიტიკული, მაგრამ აქტუალურობის ისტ.-დოკუმენტური ძეგლების პოპულარიზაციის ინტერესებს. ამავე ინტერესებს ემსახურებოდა ჭ-ის მრავალრიცხოვანი (120-ზე მეტი) ნარკვევი და წერილი საქართველოს პოლიტ., სოც., ეკონ. და კულტურის ისტორიის საკითხებზე.

დიდი დამსახურება მიუძღვის ჭ-ს ქართ. ხელნაწერთა შეგროვებასა და წიგნების გავრცელებაში, განსაკუთრებით აჭარასა და სამხრ. საქართველოში დასავლეთის მოაწმინდის პანთეონში.

ლიტ.: ა ბ ა თ ა ძ ე ლ., ქართველი მწიგნობარი, მის წგნ.: ძველი ნაწერები, ტ. 1, თბ., 1986; ბ ა ხ ა თ ა ძ ე ნ., ზაქარია ჭიჭინაძე და ძველი ქართული ნწერილობის საკითხები, «მნათობი», ენისა და ლიტერატურის სერია, 1978, № 1; მ ა ჩ ა ბ ე ლ ი ა., ზაქარია ჭიჭინაძე (დოკუმენტ. მასალები), «საისტორიო მოამბე», 1960, ტ. 11—12, (ქ ა ბ ა ძ ე ნ.), ზაქარია ჭიჭინაძე, ტფ., 1922, ხ უ რ ც ი ძ ე ს., ... ისტორიისათვის საქართველოში, ტ. 2, ტფ., 1927. შ. ტაბიძე.

ჭიჭინაძე კონსტანტინე არჩილის ძე (18. V. 1891, სოფ. ნიქში, ახლანდ. ამბროლაურის რ-ნი, — 16 VI. 1960, თბილისი), ქართველი საბჭ. პოეტი, მთარგმნელი. სწავლობდა ქუთაისსა და ბაქოში. 1916 დაამთავრა თბილ. სახ. სასწავლებელი, ეროვნ. უნ-ში სწავლობდა. პირველი ლექსი („ალბომში") გამოაქვეყნა 1908 გაზ. „ივერიაში". ლექსებსა და პოემებს აქვეყნებდა ჟურნალ-გაზეთებში „თეატრი და ცხოვრება", „მნათობი", „თემი", „სახალხო გაზეთი" და სხვ. პირველი კრებ. 1924 გამოსცა. ჭ-ის პოეტური კრებულებია „რჩეული ლექსები" (1927), „რჩეული ლექსები და პოემები" (1939), „რჩეული" (1965) და სხვ. აქტიურად იღწოდა თარგმანის სფეროში. თარგმნა დანტეს „ღვთაებრივი კომედიის" I ნაწილი (ქ. გამსახურდიასთან ერთად), „სიმღერა ნიბელუნგებზე", „ამბავი იგორის ლაშქრობისა", გ. ბაირონის, ე. პოს, ე. ვერჰარნის, ნიზამი განჯევის, ნავოის, ფაგიგის, ა. პუშკინის, მ. ლერმონტოვის, ნ. ნეკრასოვის, თ. შევჩენკოს, ა. ბლოკის, ვ. ბრიუსოვის, მ. ისაკოვსკის, ა. ტვარდოვსკის და სხვ. თხზულებანი. ჭ ავტორია რუსულ-ქართული ნაშრომებისა „ალფავიტი ქართულ შაირში და ვერსიფიკაციის პრობლემა" (1925), „რუსთაველის გარშემო" (1928); 1934 გამოსცა ვეფხისტყაოსანი. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით.

თხზ.: ალფავიტი ქართულ შაირში, თბ., 1979; დიონისიაკები, თბ., 1936; რუსთაველი და მისი პოემა, თბ., 1960. ლ. ავალიანი.

ჭიჭინაძე კონსტანტინე იოსების ძე (1913, ყოხილარი, ახლანდ. დაბ. ანსრ. — 1941), ქართველი საბჭ. გეოლოგი, გეოლ.-მინერალოგიურ მეცნ. კანდიდატი (1940). 1937 დაამთავრა ს. კიროვის სახ. საქართვ. ინდუსტრ. ინ-ტი. 1940-იდან მუშაობდა ამიერკავკ. დარგის ლითონოპის სამთო ტრესტში. ავრცელდა საქართვ. ინდუსტრ. ინ-ტში. ჭ. არის საქართვ. ტერიტ. მეტალოგენიური კვლევის ერთ-ერთი ფუძემდებელი, იკვლევდა რაჭისა და სვანეთის სასარგებლო წიაღისეულის საბადოებს. გ. ჯაყარიშვილი.

ჭიჭინაძე ლავრენტი ალმასხანის ძე (დ. 3. VI. 1906, სოფ. საქარა, ახლანდ. ზესტაფონის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მწერალი. საქ. სსრ კულტ. დამს. მუშაკი (1975) შოთა რუსთაველის პრემიის ლაურეატი (1984). სკკპ წევრი 1939-იდან. დაამთავრა თსუ (1930). 1941—46 დიდი სამამულო ომის მონაწილე იყო ჟურნ. „ოქტომბრელის" რედაქტორი (1934—41), გაზ. „ნორჩი ლენინელის" პ/მგ. მდივანი (1947—63). ლექსებსა და მოთხრობებს აქვეყნებდა 1927-იდან. პირველი წიგნი — საბავშვო მოთხრობათა კრებ. გამოსცა 1933 ჭ-ს ეკუთვნის ისტ. რომანი „ნარბევი" (1938), ისტ. მოთხრობათა კრებ. „ნადირ-შაჰის ხმალი" (1942), მოთხრობებისა და ზღაპრების კრებ. „ორი ნაპირი" (1966), მოგონებანი „შუქი სხივისათვის" (1974) და სხვ.

ჭიჭინობელასებრნი, ნ ა მ ღ ე ი ლ ი (მ გ ა ლ ო ბ ე ლ ი) ჭ ი ჭ ი ნ ო ბ ე ლ ე ბ ი (Cicadidae), მწერების ოჯახი ჭიჭინობელების ქვერიგისა. მათი სხეულის სიგრძე 62 მმ აღწევს აქვს მოკლე თავი, თხემზე, რომელ ფასეტურ თვალებს შორის მოთავსებული 3 მარტივი თვალი, მოკლე ულვაშები, გამჭვირვალე ფრთები მამალს მუცლის ქვედა მხარეზე წყვილი გამობურცული ფირფიტა—წიწწილა აქვს, რ-ით ჭიჭრაცია იძლევა ბგერებს. ჭ-ის მატლები ჩადიან ნიადაგში, განვითარების დამთავრების შემდეგ ამოდიან ზედაპირზე უკვე ნიმფების სახით, ადიან ხეებზე და იქ იმაგოდ გარდაიქმნებიან. ჭ. იკვებებიან ფოთლების, მცენარეების ღეროების წვენით; სას.-სამ. კულტურების და ტყის ჯიშების მავნებლებია. საქართველოში ცნობილია ჭ-ს 182 სახეობა. მ. ხუფუნთელიძე.

ჭიჭილა, საწყაო ძვ. საქართველოში ს.-ს. ორბელიანის მიხედვით, არის „კაცის" (თიხის) „მცირე საწყაოა", თეიმურაზ ბაგრატიონის ცნობით, ჭ იყო მეოთხედი „ნახევარი ფარჩა-ჩარექისა" (დაახლ. 0,1 ლ). ქიზიყში ცნობილი ჭ. არის ჭურჭელი, რ-შიც 1 ჭიქა ღვინო ეტევა. მ. ჯაფარიძე.

ჭიხარულა, სოფელი ბაღდათის რ-ნში (ბაღდათის სოფსაბჭო), ჯავაზურის ზეგანზე. ტამაწყურის ტბის სამხრ.-დასავ. მდ. ბარალეთისწყლის (ფარავნის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1860 მ, ბოროჯომიდან 68 კმ, ბაკურიანიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 37 კმ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ბალანთაში (1,5 კმ) ბ-კა. კლუბი (კინოდანადგარი). სავერმლო პუნქტი.

ჭკა (Corvus monedula), ფრინველი მგლუნისებრთა რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 33 სმ, მასა 200 გ აღწევს. აქვს შავი ბუმბული, რ-საც ლითონისებრი ბზინვარება ახლავს, მონაცრისფრო-შავი მუცელი. გავრცელებულია ევროპაში, აზიაში, ჩრდ.-დას. აფრიკაში. სსრკ-ში გვხვდება როგორც მობინადრე ან გადამფრენი ფორმა. ზამთარში წრიალობს. საქართველოში ბინადრობს ჯავახეთში. მონოგამიური ფრინველია, ბუდობს კოლონიებად ხის ფუღუროებში, კლდეების ნაპრალებში, სოროებში, შენობებზე. მავნე მწერების განადგურებით სარგებლობა მოაქვს. რ. ჟორდანია.

ჭკადუაში, სოფელი ზუგდიდის რ-ნში, მდ. ჩხოუშის (ჯუმის მარცხ. შენაკადი) ნაპირას. სოფსაბჭო. ზ. დ. 240 მ. ზუგდიდიდან 18 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა). საშ. სკოლა, 3 საბავშვო ბაღი, 4 ბ-კა, კულტ. სახლი, კლუბი, ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჭკონდიდი, სოფელი მარტვილის რ-ნში (ბერის სოფსაბჭო). სვანჭიის კავკასიო-

ლ. ჭიჭინაძე

გ. ჭიჭინაძე

ზ. ჭიჭინაძე

კ. ა. ჭიჭინაძე

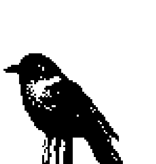

ჭკა. ჩვეულებრივი ჭკა

ჭლაკვი ქართული ჭლაკვი

ნის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. დოლრის (ენგურის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირას, ზ. დ. 1460 მ, მესტიიდან 20 კმ. მესტ. საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ლალხორში (1 კმ).

ჭკნობა მ ც ე ნ ა რ ი ს ა, ტურგორის (ქსოვილთა დაჭიმულობის) დაკარგვა მცენარეში წყლის ბალანსის დარღვევის გამო. წარმოიქმნება მაშინ, როდესაც ფოთლებისაგან წყლის ტრანსპირაცია აღემატება ქსოვილებში მისი მიწოდების თდენობას. ჭ-ის დროს მცენარის ფოთლები და ღეროს კენწეროები ჩამოკიდებულია. სხვადასხვა მცენარეს ჭ. სხვადასხვა რაოდენობით წყლის დაკარგვის შემთხვევაში ეწყება. მაგ., მზესუმზირა და კარტოფილი ჭკნება, როცა მათი ფოთლები წყლის შემცველობის 30% კარგავენ, ხოლო ზოგიერთი ტყის მოყვარული მცენარე წყლის 2–3%-ით დაკარგვისაც კი უძლებს. მცენარის ჭ. შეიძლება იყოს დროებითი და ხანგრძლივი. ჭ-ის დროს ჩერდება ზრდა, ირღვევა ფოტოსინთეზი, სუნთქვა და სხვ. მცენარის ჭ. შეიძლება თავიდან ავიცილოთ მორწყვით, მინერ. კვების გაუმჯობესებით, ქარსაფარი ზოლების გაშენებით და სხვ.

ჭკუასელი თეიმურაზ ივანეს ძე (დ. 20. I 1925, თბილისი), ქართველი საბჭ. ბიოლოგი, მცენარეთა ფიზიოლოგი. ბიოლ. მეცნ. დოქტორი (1966), პროფესორი (1971). საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1979). 1974-იდან საქ. სსრ მეცნ. აკად. ცენტრ. ბოტან. ბაღის მცენარეთა ფიზიოლ. ლაბორ. ხელმძღვანელია. შეისწავლა ვაზის ფესვური კვების ფიზიოლოგია. აქვს გამოკვლევები ვაზის ქლოროზის საკითხებზე. სწავლობს მცენარეთა ადაპტაციის საკითხებს თბილ. ბოტანიკურ ბაღში მცენარეთა ინტროდუქციასთან დაკავშირებით

თხზ.: ფესვური კვების ფიზიოლოგია, თბ., 1974 ნ. მანჯავიძე.

ჭკუასუსტობა, დ ე ბ ი ლ ო ბ ა, ფსიქიკური მოქმედების შეუქცევადი განვითარება, რაც შემეცნების უნარის დაქვეითებით, ადრე შეძენილი ცოდნის დაკარგვით, ქმედითი სილაღისა და ქცევის ცვლილებებით ვლინდება. არჩევენ თ ა ნ დ ა ყ ო ლ ი ლ ს (ოლიგოფრენია) და შ ე ძ ე ნ ი ლ ჭ.; ტერმინი „დემენცია" ჩვეულებრივ იგულისხმება შეძენილი ჭ., რაც ვითარდება სხვადასხვა ფსიქ. დაავადების შედეგად. კლინიკურად განარჩევენ ჭ-ის ტოტალურ და პარციალურ ფორმებს, აგრეთვე ჭ-ის განსაკუთრებულ ფორმას – გარდამავალ, მწვავე ჭ-ს (ზოგიერთი ინფექციური და სხვ. ფსიქოზების დროს). ჭ-ის თავისებურებანი დამოკიდებულია მის გამომწვევ დაავადებაზე (ეპილეფსია, შიზოფრენია, ალკოჰოლიზმი და სხვ.).

ჭლაკვი (Allium fistulosum), მრავალწლოვანი მცენარე ხახვის გვარის შროშანისებრთა ოჯახისა. მის სამშობლოდ ითვლება ჩინეთი. ჭ. ბოლქვს არ ივითარებს. კულტურაშია 4 ქვესახეობა: რუს., იაპ., ჩინ., მრავალიარუსიანი. საქართველოში გავრცელებული ჭ. თესლს არ იძლევა და ...

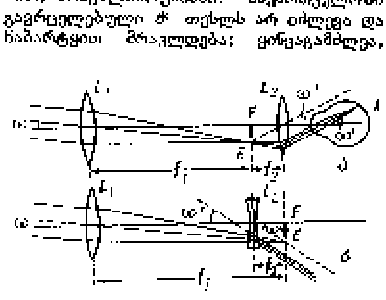

ჭოგრიტი სხივთა სვლა ჭოგრიტში: ა — კეპლერის ჭოგრიტში, ბ — გალილეის ჭოგრიტში. ჭოგრიტის ობიექტივი შეიკრებს სხივებს; შედგება ერთი შეწებებული ლინზისაგან, ობიექტივი კი მრავალლინზიანი ან სარკულ-ლინზიანია. იგი იძლევა დაშორებული საგნის ნამდვილ, შემცირებულ და გადაბრუნებულ FE გამოსახულებას თავისი ფოკალური სიბრტყე. ჭოგრიტს მოკლეფოკუსიანი (დიშორებული ნაწილიდან L₁, ობიექტივში მოხვედრილი სხივები პარალელურად ეჩთხვევიან ... ამიტომ ობიექტივი იძლევა საგნის გამოსახულებას თავის ფოკალურ სიბრტყეში) ამ გამოსახულებას, რომელსაც ვუყურებთ ოკულარის ფოკალურ სიბრტყეს, ინტერვალში ოკულარში, როგორც ლუპაში ფენიდან E წერტილიდან L₂ ოკულარის ... სხივები გამოდიან ..., ამიტომ შეიძლება ... f_1 და f_2 ... ობიექტივისა და ოკულარის ფოკუსური მანძილები, ω — კუთხე, რომლითაც საგანი მოჩანს უშუალოდ; ω' — კუთხე, რომლითაც მოჩანს საგნის გამოსახულება ჭოგრიტში: tgω'/tgω — ჭოგრიტის კუთხური გადიდება)

მოსავალს იძლევა ადრე გაზაფხულზე, ერთ ადგილზე მოჰყავთ 2–4 წელი.

ი. რობაქიძე.

ჭლოუ (1952-მდე ლ ა გ ა ნ ი - ა რ ხ უ), სოფელი აფხ. ასსრ ოჩამჩირის რ-ნში, მდ. დუაბის (მოქვის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., აიძარა, აძლაგუ, არაქიჩა, აქუდარა). ზ. დ. 180 მ, ოჩამჩირიდან 20 კმ. ნ. ლაკობას სახ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეთამბაქოეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). დაწყ., საშ. და სამუსიკო სკოლები, საშ. სკოლა-ინტერნატი, ბ-კა, კლუბი, კულტსახლი (კინოდანადგარი), საფეიქრო-სამედიცინო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფლის მახლობლად დგას შუა საუკ. გალავანშემოვლებული ეკლესია.

ჭლოუ, სოფელი აფხ. ასსრ ოჩამჩირის რ-ნში (კოჩარის სოფსაბჭო), მდ. წაფლის ნაპირზე ზ. დ. 200 მ, ოჩამჩირიდან 20 კმ. კოჩარის კოლ-ბა „საქართველო" (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა). საშ. სკოლა კოჩარაში (4,5 კმ).

ჭობარეთი, მთა მდ. ერბის მტკვრისა და ქობირუის(?)წყლის (ოზუნისწყლის მარჯვ. შენაკადი) წყალგამყოფზე. სიმაღლე 1673 მ. აგებულია მიოპლიოცენური დოლერიტებით, ბაზალტებით, ანდეზიტებით, ტუფებით, ტუფ-ბრექჩიების ქანებით (ქისათიბის წყება). შემოსილია ბალახოვანი მცენარეებით ნ. მეტრეველი.

ჭობარეთი, მდინარე ახალქალაქის რ-ნში, ფარავნის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს თრიალეთის ქედის სამხრ. კალთაზე, 2355 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 23 კმ, აუზის ფართ. 106 კმ². საზრდოობს თოვლის, მიწისქვეშა და წვიმის წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმცირობა – წლის დანარჩენ დროს. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 0,85 მ³/წმ ა. აფრასიძე.

ჭობარეთი, სოფელი ასპინძის რ-ნში (ტოლოშის სოფსაბჭო), ერუშეთის ქედის ჩრდ.-აღმ. კალთაზე, მდ. მტკვრის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1440 მ, ასპინძიდან 15,5 კმ, ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 26 კმ. მარცვლეულისა და ლობიოსახელის(?) საბჭ. მ. კალინინის სახ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მემინდვრეობა). ჩისა და ქვის საწარმო სამქროები. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფეიქრო-სამედიცინო პუნქტი. სოფლის მახლობლად დგას ადრინდ. შუა საუკ. სამეკლესიიანი ბაზილიკა.

ჭობარეთისთავი, მთა ახალქალაქის პლატოს ჩრდ.-დას. ნაწილში, მდ. ჭობარეთის (ფარავნის მარჯვ. შენაკადი) ზემო წელში. სიმაღლე 2270 მ. აქვს კონუსური ფორმა. აგებულია მეოთხეული პიროქსენიტებით, ტუფ-ბრექჩიებით, ტუფოკონგლომერატებით. მთა და მისი შემოგარენი შემოსილია მთის სტეპის მცენარეებით. ს. ნემსაძე(?).

ჭობისხევი, სოფელი ბორჯომის რ-ნში (ტბის სოფსაბჭო), ბორჯომის ხეობაში, მდ. ჭობისხევის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირებზე, ზ. დ. 900 მ, ბორჯომიდან 13 კმ, ლიკანიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. ლიკანის მეტყევეობა-მერძევეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფეიქრო პუნქტი.

ჭოგნარი, სოფელი თერჯოლის რ-ნში, იმერეთის დაბლობზე, მდ. ყვირილის მარჯვ. მხარეს. სოფსაბჭო. ზ. დ. 150 მ, თერჯოლიდან 26 კმ, ქუთაისიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 12 კმ. ქვამხროის მებოსტნეობა-მერძევეობის საბჭ. მეურნ., ცემენტის ქვის კარიერის სამმართველო, თერჯოლის საშენ მასალათა და სამეურნეო საქონლის კომბინატი, თერჯოლის № 2 სამშენებლო-საწარმოო კომბინატი. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, 2 ბ-კა, კლუბი, აბანო, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჭოგნარი, სოფელი საჩხერის რ-ნში (საჯავახოს სოფსაბჭო), იმერეთის სამხრ. მთისწინეთში ზ. დ. 120 მ, საჩხერედან 15 კმ, საჯავახოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 4 კმ. პირველი მაისის სახ. საჯავახოს კოლ-ბა (მეხილეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი.

ჭოგრიტი, ს ა ჭ ვ რ ე ტ ი მ ი ლ ი, ოპტიკური ხელსაწყო, რომელიც იმ ოპტ. ხელსაწყოებისა, რ-ებიც განკუთვნილია დაშორებული საგნების ვიზუალური დაკვირვებისათვის. ჭ-ს მიეკუთვნება ბინოკლები, მონოკლი, პერისკოპი, სტერეოტრუბა(?), სამიზნე, გეოდეზიური მილები და სხვ. ხელსაწყოები. ჭ. ცნობილია XVI ს. ბოლოსა და XVII ს. დასაწყისიდან. 1609 გ. გალილეიმ ააგო და პირველად გამოიყენა ასტრონ. დაკვირვებისათვის 32-ჯერადი გადიდების ჭ. გალილეის ტიპის ჭ-გან განსხვავებული ჭ. შემოგვთავაზა ი. კეპლერმა 1610–11 (პირველად ააგო დაახლ. 1630). ჭ-ის ძირითადი ელემენტებია ობიექტივი და ოკულარი (იხ. ნახ.).

ჭოთი, იხ. ბოროზოვანი(?).

ჭოკი, ცილინდრული ფორმის ღერო, რ-იც დგუშისას(?) მანქანებში (ტუმბოში, კომპრესორში, ზოგიერთ შიგაწვის ძრავაში და ა. შ.) დგუშს ცოცისასთან (ჯვარედინთან) აერთებს.

ჭოლაში, სოფელი მესტიის რ-ნში, სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. მულხრის (ენგურის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირას. მულახის სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., არცხელი, ზარდლაში, ლახირი, მაჟვალიერი, მურშკელი, ჟაბეში, ჟამუში, ღვებრა, ჩვაბიანი, ცალდაში). ზ. დ. 1700 მ, მესტიიდან 112 კმ. მულახის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, კულტსახლი, საავადმყოფო, კავშირგაბმ. განყ-ბა. ი. გაბლიანის სახ. სახლ-მუზეუმი.

ჭოლევი, სოფელი წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (რიონის სოფსაბჭო), იმერეთის ჩრდ. მთისწინეთში. ზ. დ. 300 მ, წყალტუბოდან 40 კმ. სორმონის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. რიონში (3–4 კმ). წყაროებში პირველად იხსენიება XVII ს-ში. შემორჩენილია შუა საუკ. ეკლესია და რამდენიმე საცხოვრებელი კოშკის ნანგრევები.

ჭონა, უძველესი ქართული ხალხური საწესო-კალენდარული ლექს-სიმღერა. სრულდებოდა სააღდგომო რიტუალური დღესასწაულის (ჭონაობის) დროს (უმთავრესად მარტსა და აპრილში). ჭონაობაში მონაწილეობდნენ ბავშვები, გუნდი კარდაკარ ჩამოივლიდა და თითოეული ოჯახს დღესასწაულს ულოცავდა, კვერცხების დარიგებას და კარგ მოსავალს უსურვებდა შესაბამისი ლექსით: „ჭონა ღმერთმა აგიშენოს", „ჭიაკოკონა, ჩემი ლხინით", ან „ალილოსა, ბალახისა, ჩამოვკიდებ კალათასა, გოგო ერთი კვერცხი ჩადე, ღმერთი მოგცემს ბარაქასა" და სხვ. ჭონა სააღდგომო წითლად შეღებილ კვერცხებს — ნაყოფიერების სიმბოლოს ფორმის, ფაქტურისა და სტრუქტურის მიხედვ. ჭ. საკმაოდ დაშვებული სამხმიანი სიმღერაა. მის მელოდიას, ქართლ.-კახური გრძელი ხუმრული სიმღერების მსგავსად, ორი ზედა ხმა ავითარებს გაბმული ბანის ფონზე, ვარიაციებით, რაც წარმოშობით ჭ. წინაქრისტიანული ეპოქის სიმღერაა.

ნ. მამისაშვ(?) გ. ჩხიკვაძე.

ჭონქილი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ბაზალეთის სოფსაბჭო), ალევის ქედის აღმ. კალთაზე, ზ. დ. 1220 მ, დუშეთიდან 14 კმ. ბაზალეთის კოლ-ბა (მემინდვრეობა, მესაქონლეობა). საშ. სკოლა სოფ. ბაზალეთში (7 კმ).

ჭონქაძე დანიელ გიორგის ძე (1830, სოფ. ყვაველი, ახლანდ. დუშეთის რ-ნი, — 16. VI. 1860, თბილისი), ქართველი მწერალი. 1839–45 სწავლობდა ვლადიკავკაზის (ახლანდ. ორჯონიკიძე) სასწ. სასწავლებელში. 1851 დაამთავრა თბილ. სას. სემინარია. ასწავლიდა ოსურ ენას

ჯერ I სტავროპოლის (1851—55), ხოლო 1855-იდან გარდაცვალებამდე — თბილ. სას სასწავლებელში. 1855 საკუთარი სურვილით ა ოჯახურდა სას წოდებიდან

ჭ. ქართ. კრიტ. რეალიზმის თვალსაჩინო წარმომადგენელია. მისი ერთადერთი ნაწარმოებია გრძელი მოთხრობა „სურამის ციხე" (ჟურნ. „ცისკარი", 1859—60). ჭ. პირველი ქართ. მწერალია, რ-მაც თვალნათლივ დაანახვა მკითხველს ბატონყმური უღლის სიმძიმე და ფსიქოლოგიურად ბოროტიმოქმედებისაკენ მიუწოდა ჩაგრულ გლეხობას. ცეცხლის თვალის ასახვით მან მრავალფერადოვნება საფუძვლიანად ლეგენდა ხალხურ ლეგენდას სურამის ციხეზე და მოქმედება მოხდენილ წარსულში გადაიტანა. „სურამის ციხეში" ასახვა საქართველოში საქართ. ბურჟუაზიის წარმოშობის პროცესის მხატვრული ენა სადა, ხალხის სასაუბრო ენაა. ჭ. ამ მხრივ გ. ერისთავის ტრადიციის გამგრძელებელია. რუს. საიმპერიო აკად. დაჯილდოებით ჭ-მ დაიწყო რუს. ლიტერატურის შედგენა ქართ. ენა. ლიტერატურული ნიმუშების დაწყება, მან დაწერა „ძველი ბრალი", რ-საც ჩვენამდე არ მოუღწევია. ტენდენციური სურათებით განსაკუთრებული მწერლის ხელნაწერები მის სიცოცხლეს დაუწვავთ.

თხზ.: სურამის ციხე, წგნ.: ქართული მოთხრობა, ტ. 1, თბ., 1963

ლიტ.: გამეზარდაშვილი დ., ქართული ლიტერატურის და კრიტიკის ისტორიიდან, წ. [ტ.] 1, თბ., 1974, ზანდუკელი მ., ახალი ქართული ლიტერატურა, ტ. 2, თბ., 1962; კიტიაშვილი ა., ქართული ლიტერატურის ისტორია (XIX ს.), თბ., 1969, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 5, თბ., 1969, ბაქრაძე ა., დანიელ ჭონქაძე, თბ., 1966.

დ. კინწურაშვილი.

ჭოვიგარეთი, სოფელი დუშეთის რ-ნში, მდ. არაგვის მარცხ. მხარეს სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჭ., ახატანი, ბულაჩაური, ჭიქვიო ღარისწყალი, ქვემო ნაცხნიანი, წითელსოფელი). ზ. დ. 860 მ, დუშეთიდან 15 კმ. მებოსტნეობა-მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა, საშ. სკოლა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბიბ-კა, კლუბ-სახლი, სადურმოყო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჭოვიბაშვილი, სოფელი საჩხ რაიონის ა- ზნაურიანის რ-ნში (აზნაურის სოფსაბჭო), მდ. ალგეთისხეველის მარცხ. ზ. დ. 800 მ., ზნაურიდან 24 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 10 კმ. მეხილეობა, მევენახეობა, მეცხოველეობა. საშ. სკოლა სოფ. მეგრულში (1 კმ).

ჭოვიშილა, სოფელი სამხრეთის რ-ნში (საირმის სოფსაბჭო), ჭიათურის პლატოზე. ზ. დ. 700—760 მ, სამხრეთიდან 6 კმ. სამხრის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, ამბულატორია. სოფელში 7 შენობაქვეშა ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი (ჭოვიშილის მტ. თ. მარიამის ეკლესია, ა. კოშკი და გალავანი.

ჭორავიშვილი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ჟინვალის სოფსაბჭო), ხევსურეთის ყოფილი საბჭოს მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. გუდამაყრისწყლის (ხევსურეთის არაგვის შენაკადი) მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 1900 მ, დუშეთიდან 75 კმ. ბარისახოს მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ბარისახოში (12 კმ).

ჭორომინი, მდინარის წყალგამყოფი ხეკრებიანი ნიშნიკეთი, რ-იც წარმოიქმნება იქ, სადაც მ მდინარის კალაპოტი გადაკვეთს ერთმანეთს მდინარე, მყარი ქანები. ამ ნიშანკვეთზე მდინარეს დიდი ვარდნა და სწრაფი დინება აქვს. ხშირად სწორედ აქ აღგზნებენ ქანებს (მაგ., დნეპრის — დნეპრი, ჭ-ებზე, ბრატსკის ჰესი — ანგარის ჭ-ზე). ჭ-ები ხელს უშლიან მდინარეზე ნაოსნობას და ხე-ტყის დაცურვას.

ჭორონი, ნ ო რ უ ზ ი (თურქ. Goruh), მდინარე საქ. სსრ-სა და თურქეთში. სიგრძე 4086 კმ (საქ. სსრ-ში 26 კმ), ჭოროხის დინება) აუზის ფართ. 22 ათ. კმ² სათავე აქვს თურქეთის მთებში უხთაურესად მიედინება ტრაპიზ. ხეობაში, აჭარ. პონტოს მთებსა და ჩრდ. ტაოს მთის. ერთვის შავ ზღვას ბათუმის სამხრ-ით. ჭ-ის მარჯვ. შენაკადებია აჭარისწყალი, მაჭახლისწყალი, ილთისი. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყლის საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 277 მ³/წმ. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმოვარდნები შემოდგომაზე. აუზში ნიჟრის სარწყავად, ხე-ტყის დასაცურებლად. ჭ-ის ნაპირებზე ქ-ებია ბაიბურთი, ართვინი (თურქეთი).

„ჭოროხი", ქართული ლიტერატურულ-მხატვრული და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ჟურნალი. საქართველოს მწერალთა კავშირისა და აჭარის განყ-ბის ორგანო. დაარსდა ბათუმში 1958 (1978-მდე ერქვა „ლიტერატურული აჭარა"). ჟურნალის ირგვლივ ერთად, რედაქტორი — ა. სამსონია. „ჭ-ში" ქვეყნდება ქართველ. მწერალთა ნაწარმოებები და სხვ. ხალხთა ლიტ-რის ნაწარმოებების თარგმანები. ტირაჟი 5 ათ. (1986)

ჭორფლი, მოყვითალო-ყავისფერი პატარა ლაქები, რ-ებიც სიმეტრიულადაა განლაგებული ტანსაცმლით დაუფარავ სხეულის ნაწილებზე. ჩნდება მზის სხივების (უმეტესად გაზაფხულზე), ზოგჯერ რენტგენის სხივების, რადიოაქტიური ფაქტორების ან ქიმ. გამღიზიანებლების ზეგავლენით. უფრო ხშირად გვხვდება ნაზი და თეთრი კანის მქონე პირთა ადამიანებში. ჩვეულებრივ ჩნდება 4—5 წლის ასაკში და 40 წლისათვის მეიძლება გაქრეს. ჭ. წარმოიქმნება კანის ზედაპირულ შრეებში პიგმენტ მელანინის ჭარბი დაგროვების შედეგად. ჭ. შეიძლება იყოს მემკვიდრეობითი.

ჭორჭანი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (ქსნისხევის სოფსაბჭო), მდ.-ების ქსნისა და ცხრაძმულის წყალგამყოფის ჩრდ. კალთაზე, ქსნის მარცხ. მხარეზე. ზ. დ. 1480 მ, ლენინგორიდან 26 კმ. სამხრ. ოსეთის სახ. მეურნეობის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა რვაწლ. სკოლა (ინტერნატით) სოფ. ზალეთში (3 კმ).

ჭოტაკი (silicula), მშრალი, ცრუ ორბუდიანი პარაკარპული ნაყოფი, რ-ის სიგრძე თითქმის სიგანის ტოლი ან უფრო მცირეა ორჯერ მეტია. ასეთი ნაყოფი აქვს ჯვაროსანთა ოჯახის ზოგიერთ მცენარეს არაგულ ფართოთავიერიან (წითელა სელი — Camellina sativa), ვირთივა-ჩიან (ქეთქურა — Thlaspi arvense), დანაწევრებულ (კატრანა — Crambe orientalis) და უხსნად (ზეთისა — Isatis iberica) ჭ-ს.

ვ. მეტრეველი.

ჭოტი (Athene noctua), ბუსნაირთა რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 26 სმ, მასა 170 გ ალწევს ბუზიგან განსხვავებით „ყურები" არა აქვს. გავრცელებულია ევროპ. და სამხრ. ევრაზიაში, აზიაში (ჩრდ. გარდა), ჩრდ. აფრიკაში. საქართველოში ბინადარი ფრინველია. სახლობს ბაღებში, ქვებიან ადგილებში. ზოგჯერ — მშრალ ველებსა და უდაბნო ადგილებში. იკვებება წვრილი მღრღნელებით, მწერებით, იშვიათად პატარა ჩიტებით. ზოგჯერ სახლის. „ჭ-ს" არასწორად ხმარობენ ზარმაცის ხმიანობაზე.

რ. ჟორდანია.

ჭოტი (siliqua), მშრალი ცრუ ორბუდიანი პარაკარპული ნაყოფი, რ-ის სიგრძე რამდენჯერმე აღემატება სიგანეს. ასეთი ნაყოფი ახასიათებს ჯვაროსანთა ოჯახის უმეტესობას. ჭ. გაიხსნება ორი ნაყოფის ფოთოლისაგან და იხსნება ფუძიდან წვეროსკენ ორი სადგულით. გახსნის შემდეგ საგდულ ლები ცვივა და შუაში გამჭვირვალე ტიხარი რჩება თესლებით. იშვიათად ჭ. უხსნადია (ბოსტნის ბოლოკი — Raphanus sativus) და დანაწევრებულია (ბოლოკურა — Raphanus raphanistrum)

ვ. მეტრეველი.

ჭოჭორი, სოფელი სიღნაღის რ-ნში (ნუკრიანის სოფსაბჭო), გომბორის ქედის ჩრდ.-აღმ. კალთაზე ზ. დ. 960 მ, სიღნაღიდან 4 კმ, მალარიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 10 კმ. ნუკრიანის კოლ-ბა „ლენინის ანდერძი" (მევენახეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ნუკრიანში (1 კმ), საბავშვო ბაღი, ბ-კა, მოტორის ნაკრძალი.

ჭოლა, მთიულეთი რ-ნის სოფლების პირველი ჭოლისა და მეორე ჭოლის ძვ. სახელწოდება.

ჭოლოშვილი გიორგი სვიმონის ძე (დ. 21. XII. 1914, ახალციხე ქ. საპნერი), ქართველი საბჭ. მათემატიკოსი, საქართველოს ტოპოლოგიური სკოლის დამაარსებელი და ხელმძღვანელი. საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1960, წ.-კორ. 1955), ფიზ.-მათ. მეცნ. დოქტორი (1945), პროფესორი (1946), საქ. სსრ მეცნ. დამ. მოღვაწე (1966). დაამთავრა მოსკ. სახელმწ. უნ-ტი (1935) 1940-იდან მუშაობს საქ. სსრ მეცნ. აკად. ა. რაზმაძის სახ. მათ. ინ-ტში (1962-იდან ალგებრისა და გეომ. განყ-ბის გამგეა), ხოლო 1946-იდან—აგრეთვე თსუ-ში ალგებრისა და გეომ. კათედრის გამგეა.

დ. ჭოლოშვილი

ჭ-ის სამეცნ ინტერესები ძირითადად მიიმართება ტოპოლოგიის სამ მთავარ მიმართულებას — სიმრავლურს, დიფერენციალურსა და ალგებრულს.

სიმრავლურ ტოპოლოგიაში ჭ-მა შეისწავლა წერტილოვან სიმრავლეთა მნიშვნელოვანი ინვარიანტი — მეტრიკული განზომილება, დაადგინა კომპაქტების სიმრავლეთა ან აქსიომატიკა, რ-ის საფუძველზე შესაძლებელი გახდა ტოპოლოგიურ სივრცეთა განვრცელების აქსიომების კრებადობის ტეორემების გამოსახვა; აღმოაჩინა სივრცეთა უსასრულო ნამრავლების ტოპოლოგიზაციათა ახ მეთოდი დიფერენციალურ ტოპოლოგიაში ჭ-მა შეისწავლა საზღვრიანი მრავალსახეობების გ წ მთრთის ფუნქციათა ტიპის ზედაპირის ჰომოლოგიის ჯგუფები. ამ საკითხებისადმი მიძღვნილ ნაშრომებში პირველმა აღწერა კონსტრუქცია (ამჟამად სამეცნ. ლიტ-რაში „ჭოლოშვილის" ან „ჭოლოშვილის ჰომოლოგიის" სახელით ცნობილი), რ-იც თანამედროვე დიფერენციალური ტოპოლოგიის ერთ-ერთ ძირითად კონსტრუქციას წარმოადგენს. ალგებრულ ტოპოლოგიაში განაზოგადა პ. ალექსანდროვის თეორემა და დაამტკიცა პალოლოგის სივრცეთათვის სპექტრული ჰომოლოგიის ჯგუფებისა და პროექციული ჰომოლოგიის ჯგუფების იზომორფიზმი. ამასთანავე ჭ-მა შემოიტანა ორი ახალი ჰომოლოგიის ჯგუფი; ჩეხის ტიპის ჯგუფები, დაფუძნებული დაფარვებზე, და ჯგუფები, რ-ებიც კომბინატორული ჯგუფების ანალოგიურად აიგებიან; დაამტკიცა ლოკალური თეორემები არაჩაკეტილი სიმრავლეებისათვის; საფუძველი ჩაუყარა სივრცული და არალოკალურად კომპაქტური სივრცეების ნებისმიერ ქვესიმრავლეთა ჰომოლოგიის თეორიას, რ-მაც ფართო გავრცელება ჰპოვა; დაადგინა მრავალრიცხოვანი ორადობის თანაფარდობები დაფუძნებული ერთმანეთზე და ორ კვადრატებზე, რ-ებიც იმით ხასიათდებიან, რომ ერთი მათგანი შედგება ე. წ. სპექტრული, ხოლო მეორე — პროექციული ტიპის ჰომოლოგიისა და კოჰომოლოგიის ჯგუფებისაგან.

გ. ჭოლოშვილი

ჭ-ის მნიშვნელოვანი გამოკვლევები ეძღვნება აგრეთვე მათ. ისტორიისა და საქართვ. ისტ. გეოგრაფიას (გამოცემული აქვს შუა საუკ. საზღვაო რუკები).

ჭ. დაჯილდოებულია ლენინისა და ხალხთა მეგობრობის ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.

თხზ.: Изменения числа Бетти движущейся поверхности уровня, «Доклады АН СССР», 1939, т. 22, № 6; Об основных гомоморфизмах

двойственности. «ა. რაზმაძის სახ. თბილისის მათემატიკის ინ-ტის შრომები», 1951, [ტ.] 18; О пространствах сходимости, «Математический сборник», 1941, т. 9, № 2. On a theorem in the theory of dimensionality, «Compositio mathematica», 1937, v.5, fasc. 2

ლ. ზამბახიძე.

ჭოჭიანი, ჯ უ ჯ ი ა ნ ი, მდინარე წალკის რ-ნში, ხრამის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს ჯავახეთის ქედის აღმ. კალთაზე 2150 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 29 კმ, აუზის ფართ. 131 $კმ^2$. საზრდოობს თოვლის, მიწისქვეშა და წვიმის წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, მცირეწყალობა — ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 1,18 $მ^3/წმ$. ი. აფხაზავა.

ჭოჭიანის პლატო, ლავური პლატო სამხრ. საქართველოს ვულკ. ზეგნის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, მდ. ხრამის ორივე ნაპირზე, წალკის რ-ნში. აგებულია პლიოცენ-მეოთხეული ანდეზიტ-ბაზალტებით. გადაჭრილია ხრამისა და მისი მარჯვ. შენაკადის — ჭოჭიანის კანიონისებრი ხეობებით, რ-თა ფერდობებზე არის გამოქვავებული და ჩანჩქერები. მდ. ჭოჭიანის მარჯვ. სანაპიროზე 6—7 თხელი ტბაა. პლატოს ბრტყელი ზედაპირი მთიანი მაღალმთის სტეპით და ნათესებით არის დაფარული. მდ-ების ხრამისა და ჭოჭიანის ხეობათა ფერდობები ტყიანია. შემორჩენილი. სოფ. დამბლუთის კლდეზე უცნობი წარმოშობის ლოდა ნაპრალებია.

ლ. მარუაშვილი

გ. ჭონიშვილი.

ჭონიშვილი გიული ილიას ძე (დ. 10 IV. 1929, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი და რეჟისორი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1983). 1951 დაამთავრა შოთა რუსთაველის სახ. სახელმწ. თეატრ. ინ-ტის სამსახიობო ფაკ-ტი. 1953 კი საკავშ. კინემატოგრაფიის სახელმწ. ინ-ტის სამსახიობო ფაკ-ტი (ს. გერასიმოვის სახელოსნო). 1953—58 იყო კ. მარჯანიშვილის სახ. სახელმწ. თეატრის მსახიობი. როლები: ზაზა („კალაძის „ლალი"), ათა (მეუთა: როვის „ოჯახის დირსება"), ოთელი (რ. თაბუკაშვილის „რას იტყვის ხალხი"), მერაბ ყანდარელი (გაბესკირიას „ახალი წლის ღამე") და სხვ. 1951-იდან მონაწილეობს კინოსტუდიებსა და „ქართულ ფილმში" შესრულებული აქვს 50-მდე როლი, მ. შ. იბრაჰიმი („ფატიმა", 1958), ჯაკოხია („სიკვდილი შემოიხედა", 1958), ძარღი („დღე უკანასკნელი, დღე პირველი", 1959), ბაირამი („ფილია", 1960), ამბაკო („ერთი ცის ქვეშ", 1961), პეტრე ბაგრატიონი („ომი და მშვიდობა", 1966—67), გიგია („შეხვედრა წარსულთან", 1966), ბეჟიქელი („წინაპართა მიწა", 1979), პეტრე ბაგრატიონი („ბაგრატიონი", 1985) და სხვ. გადაიღო ფილმები „ქინოტა" (1967, სატელევიზიო ფილმი, მისივე სცენარი, სცენარის როლი), „გაზაფხულის სალამი (1972), „წინაპართა მიწა" (1979, გ. ლორთქიფანიძესთან ერთად) და „ბაგრატიონი" (1985, გ. მგელაძესთან ერთად). ა. გვენცაძე.

რ. ჭონიშვილი

ჭონიშვილი რუბენ (რომან) ანდრონიკის ძე (დ. 1 VII. 1921, სოფ. ტბეთი, ახლანდ. ამბროლაურის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მოღვაწე და ქოროგრაფი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1981). ჩრდ. ოსეთის ასსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1969). სცენ წვერი 1944-იდან. 1934 დაამთავრა ა. ალექსიძის (ა. სონღულაშვილის) ქართ. ცეკვების სტუდია. 1961 კი თსუ-ის ეკონ. ფაკ-ტი. 1938—39 და 1946—63 იყო საქართვ. სიმღერისა და ცეკვის ანსამბლის სოლისტ-მოცეკვავე. 1948—78 ხელმძღვანელობდა თსუ-ის ქორეოგრაფიულ ანსამბლს. 1959—60 იყო ჩრდ. ოსეთის ცეკვის სახელმწ. ანსამბლის სამხატვრო ხელმძღვანელი. 1952-იდან თბილ. ბ. ძნელაძის სახ. პიონერთა და მოსწავლეთა სასახლის მთავარი ქორეოგრაფია. დადგა ცეკვები ზ. ფალიაშვილის სახ. თბილ. ოპერისა და ბალეტის სახელმწ. აკად. თეატრის სპექტაკლებში (ზ. ფალიაშვილის „დაისი", ე. დოლიძის „ქეთო და კოტე", დ. არაყიშვილის „თქმულება შოთა რუსთაველზე"), აგრეთვე ჩიხნ.-ის, სახელმწ. ანსამბლში შექმნა მრავალი საბავშვო სიუჟეტური ცეკვა, რომლებიც მეთოდური ხასიათის ნაშრომში ბავშვთა ქორეოგრაფიული აღზრდის საკითხებზე. მ-ის ინიციატივით შეიქმნა სსრკ-ში პირველი ქორეოგრაფიის სახ. უნ-ტი (1983, მისი პროფექტორია). შ. ღვინჯილიძე

ჭოხელი, სოფელი მესტიის რ-ნში (ბეჩოს სოფსაბჭო), სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. დოლრის (ენგურის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 1520 მ, მესტიიდან 24 კმ მეჩრის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა) რვაწლ. სკოლა სოფ. მახლობ. (0,5 კმ). შუა საუკ. მაცხოვრის ეკლესია.

ჭრაქი, თიხის ან ლითონისაგან დამზადებული სანათებელი მოწყობილობა. შედგებოდა თვით ჭურჭლისაგან, რ-შიც ქონს, ზეთს ან ნავთს ასხამდნენ, და პატრუქისაგან, რ-საც ცეცხლს უკიდებდნენ. აღრე უხეშად თიხის ჭ-ს იყენებდნენ. შუა საუკუნეებში თიხის ჭ-ებთან ერთად სპილენძ-ბრინჯაოს ჭ-ს ხმარობდნენ. XIX ს-იდან გაჩნდა ნავთის წვაზე მოწყობილი თუნუქის ჭ. გ. ჯალაბაძე

ჭრებალო, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში, მდ. რიონის მარჯვ. მხარეს. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები ჭ., ბუნდურში, ზემო ქვიშა, ქვემო ქვიშა) ზ. დ. 530 მ, ამბროლაურიდან 18 კმ კოლ-ბა (მევენახეობა), ღვინისა და ბოლოკის ქ-ნები. საშ. და ხამუსიკო სკოლები, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი, საავადმყოფო, ამბულატ. კაეშირგაბმ. განყ-ბა

ჭრელაცხვარნი (Cleridae), ხოჭოების ოჯახი. აქვთ ჭრელი, 3—25 მმ სიგრძის სხეული ზედა ფრთებზე დასხვავს წითელი, ყვითელი, შავი, ლურჯი და ლილური ზოლები დიდი რაოდენობით არიან ტროპიკებში, ოჯახში 3300-მდე სახეობაა, მ. შ. სსრკ-ში 60-მდე, ჩვეულებრივია ს ა კ უ თ რ ი ვ ჭ რ ე ლ ა ს (Thanasimus) და ს კ ი ს ხ ო ჭ ო ს (Trichodes) გვარების სახეობები. ჭ-თა უმრავლესობა მტაცებელია (ჭამენ სხვა მწერებს), მათი მატლები ივებებიან ხოჭო-ქერქიჭამიების, ფუტკრებისა და კრაზანების მატლებით

ჭრელაშვილი სტეფანე თედორეს ძე (27. XII. 1857, სოფ. მაღარო, ახლანდ. სიღნაღის რ-ნი, — 2. I 1917, თბილისი), ქართველი საზოგადო მოღვაწე, ზალხოსანი, პუბლიცისტი. 1872 ჩაირიცხა თბილ. სას. სემინარიაში. 1876-იდან იყო პეტერბ. უნ-ტის თავისუფალი მსმენელი. მემდეგ მოსკოვში გადავიდა და რუდოლფოვსკის-ლაზარევის კლინიკის მუშაობაში ჩაება. 1878 სამი იყო პატიმრობა და მეცნიერ ზედამხედველობა მიუსაჯეს. ამავე წელს საქართველოში დაბრუნდა და რევ. მუშაობა გააგრძელა. 1883 დააპატიმრეს და ციმბირში. უკრაინული გადაასახლეს 1887 სამშობლოში დაბრუნდა. 1899—1906 თანამშრომლობდა გაზ. „ივერიაში" ცხადა ქალაქის საბჭოს ხმოსნის ადგილი ჭ. იყო თბილისის ფუნიკულიორის პირველი დირექტორი. ზოგიერთი ხალხოსნისაგან განსხვავებით. იგი კაპიტალიზმის განვითარებას მიიჩნევდა ფაქტად შეიძლება დარ, მაგრამ მისი ეკონომიკური ფორმის წინააღმდეგი იყო. გლეხთა ეკონ. მდგომარეობის გაუმჯობესების ცხოვრებას; გარდაქმნის ძირითად პირობად თვლიდა, ამ-ის ნაკეთობით ეკონომიკის მშრომელთა პოლიტ. ბრძოლას უფლებრივისა და რეალური სახელმწ. პარტიის წინააღმდეგებლობის. საკითხს იგი მშრომელთა ინტერესების თვალსაზრისით უდგებოდა, წერდა „სანთისა" და „ფაქტების" ფსევდონიმით.

ლიტ.: ზ ა ნ დ უ კ ე ლ ი მ., ახალი ქართული ლიტერატურა, ტ. 1, თბ., 1955; ჭ ი ჭ ი ნ ა ძ ე ზ ე ლ., სტეფანე ჭრელაშვილი. [სოციალურ-პოლიტიკური შეხედულებანი], თბ., 1963. გ. ნადარეიშვილი.

ჭრელი, ქართული ხალხური განმარტებით დამახასიათებელი სამუსიკო ტერმინი; გვხვდება X—XI სს. ჰიმნოგრაფიის კრებულებში, აგრეთვე XIX—XX სს. ზოგიერთ წერილობით წყაროში. ტერმინის ახსნა-განმარტებისთვის არსებობს მრავალი მოსაზრება. ერთ-ერთის მიხედვით, ჭ. უნდა აღნიშნავდეს სამუსიკო ნიშნებს, რ-ებიც განსაკუთრებით ეხმარება წარმოდგენილი მაქალ. მოღვაწეების საგალობელთა კრებულში (X ს.). გ. ჩხიკვაძე

ჭრელტყავა (Vormela peregusna), ძ. მტაცებელი ძუძუმწოვარი კვერნისებრთა ოჯახისა. მისი სხეულის სიგრძე 27—38 სმ, მასა 280—560 გ. შეფერილობა მოყავისფრო-ყვითელია, ხალებიანი. გავრცელებულია სამხრ.-აღმ. ევროპაში, წინა, შუა და ცენტრ. აზიაში. სსრკ-ში ცხოვრობს სამხრ. ნაწილის სამხრ.-ით, კავკასიაში, შუა აზიაში, ყაზახეთში ბინადრობს სტეპებში, ნახევრად უდაბნოებსა და უდაბნოებში. იკვებება მღრღნელებით, ფრინველებით, ხვლიკებით, კენჭერით და სხვ. შობს 3—8 ნაშიერს. მისი ბეწვი დაბალი ხარისხისაა. ქვესახეობებიდან საქართველოში გვხვდება დ ა ს ა ვ ლ უ რ ი ჭ. (V. p. peregusna). რ. აკობიაშვილი.

ჭრელტყავა.

ჭრელფრთასებრნი (Zygaenidae, Anthroceridae), მწერების ოჯახი ქერცლფრთიანების რიგისა დღის ან ბინდის პეპლები. წინა ფრთები ლურჯი, მწვანე ან შავია, ფოლადისფერი ბზინვარებით დაფარვას, უმეტესად მკვეთრი წითელი ლაქები აქვს. მატლები უმთავრესად პარკოსნებზე ბინადრობს ჭ. ფართოდაა გავრცელებული, უმთავრესად ტროპიკებში. ცნობილია 1300-მდე სახეობა, მ. შ. 180-მდე სსრკ-ში, 25-მდე საქართველოში. ამ ოჯახიდან აღსანიშნავია ცრიცენები Zygaena armena, Z. tamara (ამიერკავკასიის), Z. nobilis (დიდი კავკასიონი), შეიანაზიური ელმარჯვი Procris pruniperia და სხვ. სოფ. მეურნ. მავნებლებიდან აღსანიშნავია ვაზის ჭრელურა (Theresia ampelophaga) — აზიანებს ვაზის კვირტებს და ფოთლებს. ე. ლოდმბაძე

ჭრელყვითელიანობა, ფოთლის ფირფიტის, გახანგრძლივებული შეფერილობა. ჭ. შეიძლება გამოწვეული იყოს ანატ. აგებულების სხვაობით, ზოგიერთ უჯრედში პიგმენტ ანთოციანის (წითელი ფერი), ქსანტოფილის (შავი ფერი) წარმოშობით, ქლოროპლასტებში პიგმენტების შეუმცირებით (წარმოიშობა ღია მწვანე, ყვითელი და თეთრი უბნები). ჭ. შეიძლება დამოკიდებული იყოს მცენარეთა სახეობისა ან საჰიბრიდიზაციის მისი ნაირსახეობის ფორმები არსებობს. თუ ჭ. სოპატური მემკვიდრეობით შეიძლება, მაშინ ჭრელფოთლიანი მცენარეები ქიმერებია, რ-თა სხვადასხვა ქსოვილის სხვადასხვა გენეტ. ბუნებაა აქვს. ჭრელფოთლიანი მცენარეებს ფართოდ იყენებენ დეკორ. მებაღეობაში და სხვ.

ჭრელობა, ორგანიზმის საფარველის (ტანი, ლოყწიბვანი ქარსები) ისეთი მექანიკური დაზიანება, რ-ის დროსაც ირღვევა მისი და ქვემდებარე ქსოვილების და ორგანოების მთლიანობა ჭ-ს ახასიათებს 3 ძირითადი ნიშანი: ტ ი რ ი ლ ი ა ო ბ ა (ნაპირების ერთმანეთთან დაცილება), ტკი-

ხილები და სისხლის დენა ჭ-ის გართულე-ბისა შემთხვევაში (მწვავე ანემია, შოკი, ჭრილობის ინფექცია, მ. შ. ანაერობული — აირიოვანი განგრენა, ტეტანუსი) თავის თავში ცალკეული გართულებისათვის და-მახასიათებელი ზოგადი ნიშნები. ჭ. შე-იძლება იყოს საოპერაციო და შემთხვევითი, ინფიცირე-ბული და ასეპტიკური. სხეუ-ლის ღრუებში (პლევრის, მუცლის, ქა-ლასს) შეღწევის მიხედვით — შემღწე-ვი და შეუღწეველი, მარტივი და გართულებული (დაზიანების ქსოვილებია დამატებითი ტრავმა — ძვლის მოტეხილობა და სხვ.). ჭ-ის ყურთა დამოკიდებუ-ლია დამაზიანებელი იარაღის სახეობაზე, ზემოქმედების ძალაზე და ა. შ. განარჩე-ვენ: ნაჩხვლეტ, ნაკვეთ, ნაკვეთ, ნაჭყლეტ (ნა-ჟეჟავ), გლეჯილ, ნაკბენ, მოწამლულ და ნატყვიარ ჭ-ს. საოპერაციო ჭ., აგრეთვე ჭ. პირველადი ქირურგ. დამუშავების შემ-დეგ, არაინფიცირებული ჭ., რ-ის კიდეები სისხლძარღვის ქსოვილისა და კრისტანილით(?) უმნიშვნელოდ არის დაცილებული, 6—7 დღეში პირველადი დაჭიმვით ხორცდება ინფიცირებული, კიდეებდაცი-ლებული ჭ. უფრო გვიან, რამდენიმე თვე-ში მეორეული დაჭიმვით ხორ-ცდება და ფარავს ნაწიბურს ტოვებს. შე-ხორცების პროცესს აჩქარებს ორგანიზმის დაუძლეველობა. მისივე ზოგადი დაავადებები, (მაგ., დიაბეტი), ავიტამინოზი, ანემია, ნივთიერებათა ცვლის მოშლა და სხვ.

პირველადი დახმარების ამო-ცანაა ჭ-ის მეორეული გაბინძურებისგან და-ცვა, სისხლდენის შეჩერება და სხვ. კანს ჭ-ისა ირგვლივ ასუფთავებენ სპირტიანი ან იოდიანი ბამბით, ადებენ სტერილურ სა-ფენს და ნახვევს სისხლდენის შესაჩერებ-ლად იყენებენ დაჭერილ ნახვევს ან სისხ-ლის შემაჩერებელ ლახტს. კვალიფიციურ პირველადი დახმარებას დაჭრილს უწევს ქირურგი, ის ასეპტიკის წესების დაცვით ატარებს ჭ-ის პირველად ქირურ-გიულ დამუშავებას — ჭ-ს აცი-ლებს სისხლით გაჟღენთილ მკვდარ ქსო-ვილებს, უცხო სხეულებს, ამოკვეთს გლე-ჯილი და ნაჟეჟი ჭ-ის კიდეებს, კედლებს, ძირს და ადებს კვანძოვან ნაკერს; ინფექ-ციისა საშიშროებისას ჭ-ს ადებენ ე. წ. „გადადებულ" ნაკერს — ჭ-ის კიდეებს ძაფიანდების უბრალოდებენ, ხოლო ძაფებს შე-კრავენ მწვავე ქირურგ. ინფექციის განვი-თარების საშიშროების გავლისას — 2—3 დღის შემდეგ. მიწით გაბინძურებული დაზიანების, ნაჟეჟი ჭ-ის დამუშავებისას ატარებენ ტეტანუსის სპეც. პროფილაქტი-კას, შეჰყავთ აირიანი განგრენის საწინა-აღმდეგო შრატი და სხვ.

ჭრილობის ინფექცია, ჭრილობის გარ-თულება ჭრილობაში მიკროორგანიზმების მოხვედრისა და შემდგომი გავ-რცელების შედეგად. შეიძლება გამოვლინ-დეს ადგილი (დაჩირქება) და ზოგადი (ცხელება, სისუსტე, ჭრილობის მიდამოს გარეთ ... სიმპტომებით. ჭ. ი-ს ზოგადი გართულების მიმდინარეობა ..., ... ჭ. ი-ს გამომწვევნი არიან სტრეპტოკოკი, სტაფილოკოკი, ნაწ-ლავის ჩხირი, უფრო იშვიათად — ანაერო-ბული ინფექციის გამომწვევნი. მიკრო-ორგანიზმები ყოველთვის ხვდება ჭრილო-ბაში, მაგრამ ორგანიზმსა და ჭრილობის მიკროფლორას სათანადო წინააღმდეგობისა და ჭრილობის დროული პირველადი ქი-რურგ. დამუშავებისას ინფექცია ჩვეულებ-რივ არ ვითარდება. პროფილაქ-ტიკა: ჭრილობის სრულყოფილი პირ-ველადი დამუშავება. მკურნალობა: ანტიბიოტიკები და სხვა ანტიმიკრობული პრეპარატები, მ. შ. იმუნობიოლოგიური: სისხლისა და ცილოვანი პრეპარატების გადასხმა, სპეციფ. შრატების, ანატოქსი-ნის, ვაქცინაქციის, გამა-გლობულინის შეყვანა. სრულფასოვანი კვება

ჭრის ხრუნვა, ცრიცის მიწაკვეთი, რომე-ლზეც ცეცხლი უმაღლეს ტემპერატურაზე ჭრის, ხოლო მარყუჟლად მოქმედი ფართობზე წარმოიქ-მნება ან. მწიფე ტყე. სოციალ. საჭრეთ მე-ურნ პირობებში ტყის ჭ. ბ. გულისხმობს პერიოდს (ციკლს), რ-იც საჭიროა ისეთი შედეგებისთვისა და სტრუქტურის ტყეების მისაღებად, რ-ებიც სრულად უზრუნველ-ყოფენ სახ. მეურნ და მოსახლ. მოთხოვნას მერქანზე, ტყის სხვა პროდუქციასა და სოც. დაცვით ფუნქციებზე. ჭ. ბ. მხოლოდ მწი-ფე ტყის ჭრას გულისხმობს, ამიტომ ის, პირველ რიგში, ტყის სიმწიფით განისაზ-ღვრება ჭ. ბ. ფაქტობრივად საჭყეთ მეურნ. 1 ციკლის ხანგრძლივობაა. რ-ის განმავლობაშიც მერქნის მარაგი შეიძლე-ბა მოლიანად იქნეს გამოყენებული და აღდგენილი. ჭ. ბ-ის მთავარი მიზანია მერქნით უწყვეტი სარგებლობა. ამიტომ საჭირთა ტყეები სავრცეში განაწილდეს ხნოვანებითი ჯგუფების მიხედვით და რამდენადმე თანაბრად ტყესაკაფ მეურ-ნეობაში ამის მიღწევა დამოკიდებულია ჭ. ბ-ის სწორ ორგანიზაციაზე.

გ. გიგაური.

ჭრიჭინასებრნი (Grylloidea), მწერე-ბის ზეოჯახი სწორფრთიანთა რიგისა. აერ-თიანებს ჭრიჭინებს, ღურის ჭრიჭინე-ბის, ქერქლიანი ჭრიჭინების, მირმეკოფი-ლების, მახრების ოჯახებს. აქვთ ცილინდ-რული სხეული, გრძელი ულვაშები, ცერ-კები და ამოღლოებული მუცელი. მიმღების — საბჭურჩ აპარატით ოჯახში 3000-მდე სა-ხეობაა, მ. შ. 50 გვხვდება სსრკ-ში, 20 — საქართველოში, ცხოვრობენ ნიადაგის ნაპ-რალებში, სოროებში, ჭიანჭველების ბუ-დეებში, ქვების ქვეშ, სატყეო, ბინებში. ჭ-თა ზოგიერთი სახეობა სას.-სამ. კულ-ტურების მავნებელია. *მ. ხუჯერიშვილი*.

ჭუბურის არქეოლოგიური ძეგლები, სხვადასხვა დროის არქეოლოგიური ძეგლე-ბი, აღმოჩენილი ჭუბურის სოფლაბჭოს ტე-რიტორიაზე (მესტიის რ-ნი). უძველესი არ-ქეოლ. ნივთები გვიანდ. ბრინჯაოს ხანას (ძვ. წ. XV—IX სს.) განეკუთვნება XX ს. 30-იან წლებში მზიბარის გორაზე გათხა-რეს (ა. ლემენ-კოვალევსკი) შუა საუკ. რკი-ნის მეტალ. ქურები. 1964 სოფ. ლარილარ-ში აღმოაჩინეს (გ. გობეჯიშვილი), ხოლო 1980—82 გათხარეს (შ. ჩართოლანი) ანტ. ხანის (ძვ. წ. VI—III სს.) კრემაციული სამაროვანი. აღმოჩენილი მრავალფეროვანი არქეოლ. მასალა გვიჩვენებს ადგილ. მოსახლ. სამეურნეო და კულტ. ცხოვრე-ბას, მესაქონლეობას, მეტალ, მეთუნეო-ბისა და მხატვრული ხელოსნობის განვითა-რების მაღალ დონეს. ბერძნ. სამყაროდან შემოტანილი სამკაული, თიხის ჭურჭელი და მინებები სავაჭრო-ეკონ. და სამხარეო ურთიერთობათა ამსახველი ფაქტებია. სა-მაროვანზე მრავლად აღმოჩენილ ბრინ-ჯაოს პლასტ. ქანდაკებებში კარგად ჩანს მისი შემქმნელი საზ-ბის რელიგ. რწმე-ნა-წარმოდგენები — ავრ., მზის, ხარის, ცხენის, მგლის, ფრინველებისა და სხვ. ტოტემური კულტები.

სოფ. ქვემო მარღში გათხარეს ადრინდ. შუა საუკ. სამაროვანი, ხოლო სოფ. სგე-რიში — სარკოფაგისებური კომპლ.

ლიტ.: გობეჯიშვილი გ., ჩა-რთოლანი შ., სვანეთის არქეოლოგიური დაზვერვა 1964 წ., XIV სამეცნიერო სესია, მიძღვ. ... ..., თბ., 1965; ჩართოლა-ნი შ., ..., კრ.: სა-ქართველოს ... და მასლობელი ... ..., თბ., 1968.

შ. ჩართოლანი.

ჭუბურხინჯი (1952-მდე წალამფხი), სოფელი აფხ. ასსრ გალის რ-ნში, მდ. ენგურის მარჯვ. მხარეს, სათაოჯის მთის კალთაზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლე-ბი: ჭ., ზენი, პირველი აგვალა, მეორე აგვალა, ჭყონსუბლა). ზ. დ. 150 მ. გალი-დან 7 კმ. ი. სტალინის სახ. მეჩაიეობის საბჭ. მეურნ და მეციტრუსეობის საბჭ. მეურნ „მეგობრობა", ჩაის ფაბ. დაწყ. და 2 საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღა და საბავშვო

ბაღი, ბიბ., კლუბი (კინოდანადგარით), სა-ავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. შემორჩენილია შუა საუკ. 2 ეკლე-სია.

ჭუბურხინჯის მარანი, ადრინდელი რკი-ნის ხანის (ძვ. წ. VIII—VII სს.) ძეგლი. აღმოჩნდა 1890 სამეურნეობაში, სოფ. ჭუ-ბურხინჯთან (აფხაზ., გალის რ-ნი). ფურ-ცლოვანი ხილეებისაგან დამზადებული ცილინდრული ჭურჭელში იწყო სახლეჭის 6 ზოდი, ბრინჯაოს 2 სეგმენტისებრი იარა-ღი, ვერცხლის 9 და ოქროს 3 თიხკვეთსა დამლიანი ზოდი, ოქროს ორნამენტირე-ბული ფირფიტა, 2 სასაფეთქლე ხვია და გაყანსიანი ცალი სავურე სილენძის, ოქროსა და ვერცხლის ცინტკლური დამლი-ანი ზოდები საიმპერატორო არქეოლ. კო-მისიის დადგენილებით გადაიტანეს. დანარ-ჩენი ნივთები დაცულია ლენინგრ. საჰელმწ ერმიტაჟში. ჭ. მ. კოლხ. კულტურის განვი-თარება და გასაკუთრებული მნიშვნე-ლობა აქვს ძვ. ქართ. ოქრომჭედლობის ისტ. შესწავლისათვის.

ლიტ.: გაგოშიძე ი., მასალები ქართული ოქრომჭედლობის ისტორიისათვის (ძვ. წ. I ათასწლ. I ნახ.), ... საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, 1976, ტ. 32 B. *ი. გაგოშიძე*

ჭუთხარო, მთა ლეჩხუმის ქედზე, მდ. ლაბაშურის (ცხენისწყლის მარცხ. შენა-კადი) სათავეში. სიმაღლე 3662 მ. აგე-ბულია იურული პორფირიტული წყებით. ციცაბოკალთებიანია, ჩრდ. და აღმ. კალ-თებზე არის პატარა მყინვარები. შემორ-ჩენილია ძვ. გამყინვარების ნიშნები. დამა-ხასიათებელია ალპ. და გლაციალურ-ნივა-ლური ლანდშაფტი. *დ. უკლება*.

ჭუთხარო, უღელტეხილი ლეჩხუმის ქედ-ზე, მდ. ლათაშურისწყლის (ლუხუნის მარჯვ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 2815 მ. აგებულია შუაიურული პორფირიტები-თა და მათი ტუფებით. დამახასიათებელია ალპ. ლანდშაფტი. აკავშირებს მდ.-ების ლათაშურისწყლისა (ამბროლაურის რ-ნი) და ლაბაშურის (ლენტეხის რ-ნი) ხეო-ბებს. *დ. უკლება*.

ჭულის ეკლესია, ქართული ხუროთ-მოძღვრების ძეგლი. XIV ს. წმ. გიორ-გის სახელობის გუმბათოვანი ტაძარი. მდებარეობს ისტ. სამეგრელოში, ამბროლაურის რ-ული ცენტრიდან დაახლ. 5 კმ-ზე, მდ. ჭყვიშურის მარცხ. ნაპირზე. განეკუთვნება საყდრისა და ზარზმის მონასტრების ხუროთმოძღვრულ ჯგუფს. ტაძრის გეგმა და შიგა სივრცე ტიპურია — იგი ოდნავ წაგრძელებული, გეგმით სწორკუთხა ნა-გებობაა შვერილების გარეშე. გუმბათი დაყრდნობილია საკურთხევლის კედლებსა და 2 ჯვარისებრ გუმბათქვეშა ბურჯზე. საკურთხევლის აფსიდში 2 ნიშია. სამკვე-თლოსა და სადიაკვნეს აღმ-ით აფსიდები აქვთ შესასვლელი ოთხი — დას-ით და სამხრ-ით. გუმბათის ყელში 6 სარკმელია. კარნიზის ქვულის სიმაღლეზე პროფილი-რებული სარტყელი გარს უვლის მთავარ ჯვარიდან სივრცეს. განსაკუთრებით თვალ-ში საცემია ცრუ აბაზების წყობები. არის გან-მასხვავებელი ნიშნებიც: აქ შიგა სივრცე უფრო კომპაქტურია. მკლავები და კუთხის ნაწილები უფრო შემჭიდროებულია გუმ-ბათქვეშა სივრცის გარშემო და გუმბათიც უფრო მაღალი ჩანს, რასაც ხელს უწყობს ძელგა კონსტრუქციის ამაღლება და გუმბათის დიამეტრის სიმცირე. ტაძარი შიგნით მო-ხატულია.

ჭუმბაძე არისტო მაქსიმეს ძე (1. IX. 1880, სოფ. კლდეეთი, ახლანდ. ზესტა-ფონის რ-ნი, — 28. XI. 1971, თბილისი). ქართველი საბჭ. მწერალი, ჟურნალისტი, მთარგმნელი. ლიტ. მოღვაწეობა დაიწყო 1905-იდან. 1905—11 სწავლობდა პარიზ-ში, სორბონის უნ-ტის ლიტ. ფაკ-ტზე. 1911 ქუთაისში დააარსა გაზ. „კოლხი-და", რ-ის რედაქტორ-გამომცემელი იყო. 1914 რედაქტორობდა გაზ. „სახალხო ფურ-ცელს". 1914 კვლავ პარიზში ჩავიდა ერთ-

მრავალძარღვიანი ვაზის მრავ-ლური 1—მუხლური, 2—მე პეპლა

ჭულის ტაძრის აღმოსავლე-თი ფასადი XIV ს.

ჭულის საძრებლის II სარ-თულის დერეფანი XI — XVI სს.

ხანს საფრანგეთის წარმომადგენლებთან ერთად ალჟირსა და იაპონიაში მუშაობდა. 1917 ოქტ. რევ. შემდეგ საბოლოოდ დაბრუნდა სამშობლოში. მუშაობდა გაზ. „კომუნისტის“ რედაქციაში, მწერალთა კავშირში და სხვ.

ჭ-ის ადრინდ. მოთხრობებში იგრძნობა როგორც სიმბოლიზმის, ისე იმპრესიონიზმის ზეგავლენა. საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ჭ-ის შემოქმედებაში თანდათანობით დამკვიდრდა აქტუალური თემატიკა, ანტირელიგიური იდეები, თავი იჩინა „ნეპმანებისა“ და ე. წ. „ყოფილი ადამიანების“ სახეებმა. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ჭ-ის ვრცელი მოთხრ. „უნახავი ბუდე“ (1934), რ-შიც წარმოდგენილია 30-იან წლებში ქართ. სოფელში შექმნილი დაძაბული ვითარება. ჭ-ის ნოველებს („სასწაული“, 1924; „საქმის კაცი“, „ცხოვრების ქარავანი“, ორივე 1926, „ფულიანი ბარათი“, 1928 და სხვ.) ახასიათებს ხატოვანი ენა, იუმორის გრძნობა, ყოფითი ელემენტების კარგი წარმოჩენა. თარგმნა ა. ბარბიუსის, გ. ფლობერის, ლ. ტოლსტოის, მ. სალტიკოვ-შჩედრინის, მ. გორკის, მ. შოლოხოვის, ა. ანტონოვსკაიას თხზულებები.

თხზ.: ნოველები, თბ., 1960.

ვ. ცისკარიძე.

ჭუმბურიძე ზურაბ გალაქტიონის ძე (დ. 6. VII. 1926, სოფ. ქვედა სიმონეთი, თერჯოლის რ-ნი), ქართველი საბჭ. ფილოლოგი, კრიტიკოსი, ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1969), პროფესორი (1970). სკკპ წევრი 1948-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1949). 1985-იდან შოთა რუსთაველის სახ. ქართ. ლიტ-რის ინ-ტის ტექსტოლოგიის განყ-ბის ხელმძღვანელი. პირველი წიგნი „ქართული სალიტერატურო ენისა და სტილის საკითხები“ 1956 გამოაქვეყნა. ძირითადი ნაშრომებია: „სალიტერატურო ენა და მწერლობა“ (1962), „რა გვქვია შენ?“ (1966, 1971, 1982), „ლიტერატურული წერილები“ (1975), „მადლი დედაენისა“ (1982), „ქართული ხელნაწერების კვალდაკვალ“ (1980), „მშობლიური ქართველურ ენებში“ (1986).

ჭუმბურიძე თეიმურაზ სერგის ძე (10 V 1891, სოფ. სიმონეთი, ახლანდ. თერჯოლის რ-ნი — 1935, ქუთაისი), ქართველი პედაგოგი, მეთოდისტი, სახალხო განათლების მოღვაწე. სკკპ წევრი 1923-იდან. დაამთავრა ხარკოვის უნ-ტი (1915). საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ეწეოდა პედ. მოღვაწეობას. ჭ-ის სახელმძღვანელომ „საზოგადოებათმეცნიერებაში“ (1927) თავის დროზე დიდი როლი ითამაშა საქართველოში ისტ. სწავლების გაუმჯობესების საქმეში. ჭ. ავტორია წიგნებისა „პირველყოფილი კულტურის ისტორია“ (1931), „პოლიტიკური ეკონომიის მოკლე კურსი“ (სახელმძღვანელო, 1933).

ა. ფრანგიშვილი.

ჭუმბურიძე ირაკლი თეიმურაზის ძე (დ. 10. X. 1917, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. თერაპევტი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1964), პროფესორი (1969), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1979). სკკპ წევრი 1968-იდან. 1940 დაამთავრა თბილ. სამედ. ინ-ტი. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იყო მიმოსვლელი ჰოსპიტლის მთავარი ექიმი. 1946—61 მუშაობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. კარდიოლოგიის ინ-ტში, 1961—63 განაგებდა საქართვ. ჯანდაცვის სამინისტროს ექსპერტ. და კლინიკური თერაპიის ინ-ტის კლინიკურ განყ-ბას, 1963-იდან დირექტორის მოადგილეა სამეცნ. დარგში. შეისწავლის გულის კუნთის ცვლილებების დინამიკას ჰიპერტონიული დაავადების, ათეროსკლეროზული კარდიოსკლეროზის დროს და სხვ. 1971 მონაწილეობდა მონღ. კარდიოლოგიური ცენტრის შექმნაში. 1974-იდან თბილ. კარდიოლოგთა სამეცნ. საზ-ბის თავ-რეა. დაჯილდოებულია წითელი ვარსკვლავის, სამამულო ომის II ხარისხის, ხალხთა მეგობრობის ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: გერიატრია შინაგანი დაავადებების კლინიკაში, თბ., 1963 (თანაავტ.); გულის თანდაყოლილი მანკები, თბ., 1969 (თანაავტ.: ვ. ბერიძე, შ. მახარაძე); გულის კუნთის ინფარქტის მკურნალობა, თბ., 1984; გულ-სისხლძარღვთა დაავადებები და მათი პროფილაქტიკა (მიოკარდიუმის ინფარქტი), თბ., 1986; კლინიკური ელექტროკარდიოგრაფია, თბ., 1986; მიოკარდიუმის ინფარქტი და მისი მკურნალობა, თბ., 1967 (თანაავტ.: ნ. ყიფშიძე).

ჭუმბურიძე ჯუმბერ ნიკოლოზის ძე (დ. 18. I. 1921, ქუთაისი), ქართვ. საბჭ. ლიტერატურათმცოდნე, ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1963), პროფესორი (1964), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1986). დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1942). 1946-იდან მუშაობს თსუ-ის ახ. ქართ. ლიტ-რის ისტ. კათედრაზე. 1974-იდან ხელმძღვანელობს თსუ-ის ვაჟა-ფშაველას კაბინეტს. პირველი სამეცნ. ნაშრომი გამოაქვეყნა 1944. ავტორია წიგნებისა: „ნარკვევები ქართული ლიტერატურისა და კრიტიკის ისტორიიდან“ (1958), „ქართული კრიტიკის ისტორია“ (1966, მე-2 გამოც. 1974), „მწერლები და კრიტიკოსები“ (1974). ჭ-ის მონაწილეობით (რედაქცია, შესავალი წერილები და კომენტარები) გამოიცა „გრიგოლ ორბელიანის თხზულებათა სრული კრებული“ (1959), „ვაჟა-ფშაველა ლიტერატურისა და ხელოვნების შესახებ“ (1967), ვაჟა-ფშაველას „ბახტრიონი“ (1972), „ვაჟა-ფშაველას ხუთი პოემა“ (1975) და სხვ.

ლ. ავალიანი.

ჭუნირი, ქართული ხალხური ხემიანი საკრავი — ჭიანურის სვანეთში გავრცელებული სახეობა. შედგება საცრისებრ მრგვალი კორპუსისაგან, რ-საც ცალ მხარეს ტყავის მემბრანა აქვს გადაკრული, და ოთხკუთხა ბრტყელი ყელისაგან, რ-საც თავში სამი ნახვრეტი აქვს სიმების დამჭერი მოქლონებისათვის. სიმები ცხენის ძუისაგან მზადდება. ჭ-ს მჯდომარე უკრავენ. ბგერათწარმოქმნა ხემის შეხებით ხდება. საკრავს ძირითადად წიწვოვანი ხის ჯიშებისაგან ამზადებენ.

ჭუპრი, ისეთი მწერების განვითარების შუალედური სტადია, რ-ებსაც ონტოგენეზის პროცესში ახასიათებთ სრული გარდაქმნა (იხ. მეტამორფოზი). გარეგანი თუ შინაგანი აგებულებით ჭ. უფრო ახლოსაა ზრდასრულ ფორმასთან, ვიდრე მატლთან. ჭ-ის სტადიაში მწერი უძრავია, არ იკვებება, მასში მიმდინარეობს ინტენს. შინაგანი გარდაქმნა, რის შედეგადაც მწერი მატლიდან იმაგოდ გარდაიქმნება. არსებობს ჭ-ის 3 ფორმა: თ ა ვ ი ს უ ფ ა ლ ი ანუ ღ ი ა — გარეგნულად ემჩნევა სხეულის დანაწევრება, კიდურები და დანამატები (ხოჭოების უმრავლესობა, სიფრიფანაფრთიანები, ბადეფრთიანები, კოღოები, რწყილები); დ ა ფ ა რ უ ლ ი — სხეულის დანამატები და კიდურები ისე მჭიდროდაა მიკრული ტანზე, რომ ოდნავ შესამჩნევია და ჭ-ის სხეული გარედან გარსით დაფარულს ჰგავს (ღამის პეპლები, ჭიამაიები და ხოჭო-ფოთოლჭამიები), კ ა ს რ ი ს ე ბ რ ი — ფარული ანუ ცრუ ჭ. (ბუზები, მეტალურები). მატლის დაჭუპრების წინ კანი არ სცილდება, იგი გამოცვლილი და გამკვრივებული პარკშია მოთავსებული ისე, რომ გარეგნულად ჭ-ის შთაბეჭდილებას არ ტოვებს და მას პარკის ნაცვლად იყენებს. ცრუ პარკს ხშირად მატლის სეგმენტები აჩნია (აქედანაა მისი სახელწოდებაც).

შინაგანი ცვლილებები, რ-ებიც ჭ-ში მიმდინარეობს, შეიძლება გაიყოს ორ ურთიერთსაწინააღმდეგო პროცესად: მატლის მრავალრიცხოვანი ქსოვილისა და ორგანოს დაშლა (ჰისტოლიზი) და ზრდასრული მწერის ახ. ქსოვილებისა და ორგანოების წარმოქმნა. ჭ-ის განვითარების დამთავრების შემდეგ მიმდინარეობს უკანასკნელი კანის გამოცვლა.

თ. მხეიძე.

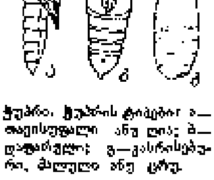

ჭუპრი. ჭუპრის ტიპები: ა — თავისუფალი ანუ ღია; ბ — დაფარული; გ — კასრისებური, ფარული ანუ ცრუ.

ჭურვი ს ა ა რ ტ ი ლ ე რ ი ო, მიზნების დაზიანებისა და სხვა ამოცანების (განათება, გაკვამლიანება, დასხივება და ა. შ.) შესასრულებლად გათვალისწინებული საარტილერიო გასროლის ძირითადი ელემენტები. ჭ. შედგება კორპუსის, აღჭურვილობისა და ასაფეთქებლისაგან. კორპუსი შეიცავს სათავე, ცილინდრულ და სარტყელქვეშა ნაწილებს. გასროლისას ლულის ღრუში მართებული მოძრაობისათვის ჭ-ის ცილინდრულ ნაწილზე აქვს მაცენტრებელი გასქელება და წამყვანი სარტყელი, რ-იც წრიულ ჭრილშია ჩაწნეხილი. იმისათვის, რომ უზრუნველყონ ჭ-ის თავისუფალი დატენა და ლულაში მისი მოძრაობა, მაცენტრებელი გასქელების დიამეტრს ქვემოხსნ. კალიბრზე (d) ნაკლებს აკეთებენ. გასროლისას წამყვანი სარტყელი შეიჭრება ლულის კუთხვილებში და ჭ-ს ბრუნვით მოძრაობას აძლევს, რაც საჭიროა ტრაექტორიაზე მისი მდგრადი ფრენისათვის. წამყვანი სარტყლის დიამეტრი (0,2—5 მმ) ლულის დიამეტრზე მეტია. ეს უზრუნველყოფს გასროლისას დენთის აირების ობტურაციას. ჭ-ის ღრუ ქმნის კამერას, რ-საც ხლეჩადი მუხტით ან ხლეჩადი და ამომგდები მუხტით ერთად — სპეც. შემავსებით (საკვამლე ნივთიერება, დამზიანებელი ან ამნთები ელემენტები და სხვ.) ავსებენ. ჭ. მოქმედებაში მოჰყავს ამფეთქი. კონსტრუქციის მიხედვით, ჭ. იყოფა ჩვეულებრივ-აქტიურ (მოძრაობას იწყებს ლულის დენთის აირების ენერგიის ხარჯზე) და აქტიურ-რეაქტიულ (რ-იც დამატებით სიჩქარეს იძენს ჭ-ში მყოფი რეაქტიული მუხტის ხარჯზე) ჭ-ად.

ცნობილია ძირითადი (მსხვრევადი, ფუგასური, მსხვრევად-ფუგასური, ჯავშანგამტანი, ამნთები; უცხოეთის არმიებში ა — ქიმ., ბირთვული), სპეც. (კვამლიანი, მანათობელი, სააგიტაციო და სხვ.) და დამხმარე დანიშნულების (სასწ. პრაქტ.) ჭ. კალიბრების მიხედვით ჭ. არის მცირე (20—75 მმ), საშ. (76—155 მმ) და მსხვილკალიბრიანი (155 მმ და მეტი). ქვემოხსნ. კალიბრებთან შედარებით ჭ. შეიძლება იყოს ქვეკალიბრიანი და ზეკალიბრიანი. ჭ-ის მახასიათებლებია სიმძლავრე, შორსმსროლელობა, სროლის სიზუსტე, უსაფრთხოება და ხანგამძლეობა. უსაფრთხოების მიზნით ჭ-ს ხანგრძლივად ინახავენ გასროლისათვის არახელსაყრელ მდგომარეობაში.

ჭურთა, მდინარე ლენინგორის რ-ნში, ქსნის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს ხარულის ქედის აღმ. კალთაზე, 2373 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 18 კმ, აუზის ფართ. 106 კმ². საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. დამახასიათებელია გაზაფხულის წყალდიდობა და არამდგრადი წყალმცირობა. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 2,28 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ჭურია, მდინარე ხონის რ-ნში, წარმოიქმნება მდ-ების მუხნარისა და ონჭიმერის შეერთებით, ერთვის მდ. ზეკვს. სიგრძე 12 კმ, აუზის ფართ. 296 კმ², ტიპური ჭაობის მდინარეა. ძირითადად საზრდოობს წვიმის წყლით. დამახასიათებელია წყალმოვარდნები. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 5,9 მ³/წმ.

ა. აფხაზავა.

ჭუჩანარი, სოფელი საჩხერის რ-ნში (ჭალის სოფსაბჭო). მდ. ყვირილის ხეობაში, ზ. დ. 720 მ, საჩხერიდან 17 კმ. კ. მარქსის სახ. ჭალის კოლ-ბა (მესაქონლეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ჭალაში (4 კმ).

ჭუჭულაური (ფოთ. ა გ ი ლ ე ა), სოფელი თიანეთის რ-ნში (თიანეთის I საბჭო), მდ. ივრის მარჯვ. ნაპირზე, ზ. დ. 1150 მ, თიანეთიდან 3 კმ. თიანეთის „ცხოველმრეწველი“ გაერთიანება (მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა, რვაწლ. სკოლა:

დება ი. თაანეთში ბ-კა, სავერშელო-სამეანო პუნქტები.

ჭურჭელ-ბოჭკოვანი კონა, გამტარი კონების და მასზე მიჯრილი მექანიკური ქსოვილების ერთობლიობა. წარმოიქმნება პროკამბიუმის უჯრედების დიფერენცირებით. ორლებნიან მცენარეებში მეჭან. ქსოვილი ჩვეულებრივ წარმოდგენილია განვითარებული ბოჭკოებით, რომ პირველად ფლოემაში ვითარდება (მერცხუმაჩის, საგჭურას ს. ს. ბაიას ლერთები). ერთლებნიანებში სკლერენქიმული ბოჭკოები ხშირად მთელ ე კონას გარშემოერტყმის (სიმინდის ღეროს, ი. ღეროს ფოთოლი) და წარმოშობს ე ე წ კონის შეთქმულ (ბერძ. mes (ბი — — საცვე) უბეს

ჭურჭლები (ტრაქეები) მცენარისა, ქსილემის გამტარი ელემენტები: გრძელი ლრუ მილები, რომელიც წარმოიქმნება ერთრიგად განლაგებული უჯრედებისაგან. უჯრედები ერთმანეთს უკავშირდებიან ხვრელებით (პერფორაციებით). ჭურჭლის კედლების აგებულების მიხედვით განარჩევენ რგოლურ, სპირალურ, კიბისებურ და ფოროვან ჭ-ს. განსხვავებით გატევების შემდეგ უჯრედების პროტოპლასტები კვდება. ჭ-ის ლრუ ივსება წყლითა და ჭ დამახასიათებელია ფარულთესლოვნებისათვის, გარდა ზოგიერთი მრავალძარღვიანისა (ტროქოდენდრონი, დრიმისი) და შიშველთესლოვნებიდან (მერმენა, ღროცენდა, აგავა), გვხვდება გვიმრანაირებშიც (ქ (ეწრის გვიმრა), სელაგინელებშიც, შვიტებშიც, საფრინივისლოვნებშიც (ეფედრა, გ ნეტუმი, ველვიჩია).

ჭურჭლის სარეცხი მანქანა, თანამედროვე ჭ. ს. მ. არის უწყვეტი და პერიოდული მოქმედებისა, სამრეწველო და საყოფაცხოვრებო, უნივერსალური და სპეციალიზებული ჭურჭლის რეცხვის ხერხის მიხედვით განასხვავებენ ჭავლურ და ჯაგრისებიან მანქანებს, კონსტრუქციის მიხედვით — კამერულსა და ლია ტიპისას. გამოყენებული ტიპის მანქანაში ჭურჭელს რეცხავენ ცხელი (30—60°C) წყლის ან სხვ. ხსნარის ჭავლით, ლია ტიპის მანქანებში კი — ჯაგრისების ან სხვა მექან. საშუალებების გამოყენებით

ჭყვანიშვი, სოფელი აჭარის ასსრ ქედის რ-ნში (ცხმორის სოფსაბჭო), მდ. აჭარისწყლის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 560 მ, ქედიდან 20 კმ ცხნდელის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა), საშ. სკოლა სოფ. გოგიაშვილებში (1 კმ).

ჭყვიში, ტყიბულის საქალაქო საბჭოში შემავალი სოფლების ზედა ჭყვიშის და ქვედა ჭყვიშის ძვ. სახელწოდება

ჭყვიში, ამბროლაურის რ-ნის სოფლების ზედა ჭ ჭყვიშისა და ქვედა ჭყვიშის ძვ. სახელწოდება

ზედა ჭყვიშში შემონახულია გვიანფეოდ. ხანის ცოხე, მახლობლად — ლამაზებით მოჩუქურთმებული ეკლესია.

ჭყვიში, სოფელი ვანის რ-ნში (შუამთის სოფსაბჭო), იმერეთის დაბლობზე, მდებარეობს რიონისა და ყუმურის შესართავთან. ზ. დ. 60 მ, ვანიდან 10 კმ, სამტრედიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 22 კმ ვანის მეხილეობის-მეგიტყვეობის ს საბჭ მეურნეობა. დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. შუამთაში (4 კმ). ბ-კა, მეტეოსადგური. ნ. ჭავჭავაძისა და ტ. ჭავჭავაძის სახსახლ-მუზეუმები. გ. ტაბიძის ძეგლი (მოქანდაკე, 1982, მოქანდაკე ბ. ავალიშვილი, ა. არქიტექტორები ა. კურუაშვილი, გ. ხურციძე). წყაროებში პირველად XVI ს-ში იხსენიება ჭყვიშის სახელით.

ჭყინტი (Anthriscus), მცენარეთა გვარი ქოლგოსანთა ოჯახისა. მრავალ-, ორ- ან ერთწლოვანი მაღალი ბალახებია. 20-მდე სახეობაა ევრაზიაში, 12 — სსრკ-ში, 7 — საქართველოში, მ. შ. 1 (A. ruprechtii) კავკ. ენდემია. 2 (შმალჰაუზენის ჭ.—A. schmalhausenii, სოსნოვსკის ჭ.—A. sosnowskyi)—საქართველოსი. იზრდებიან მთის შუა სარტყლიდან ალპ. სარტყლამდე ბუჩქნარებში, ტყეებში, ნამონაზვავებზე, მორენებზე. ბ ქ ი ნ ტ ა ლ ი (A. cerefolium) მოჰყავთ ბუღიანში (ბოსტანში). *ლ. ხინთიბიძე.*

ჭყინტა, ვ ა რ ჩ ხ ი ლ ა (Lymnocryptes minima), ფრინველი მეჭიკვიანისნაირთა რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 19—22 სმ, მასა 80 გ აღწევს, გრძელი, წვრილი ნისკარტი აქვს. ზურგი შავია და ლითონისებრი ბზინვარება დაჰკრავს თავის ზედა ნაწილი შავია, წინწკლები აქვია და გვერდებზე თეთრი ზოლები დასდევს. მუცელი მოთეთროა გავრცელებულია ევრაზიის შუა და ჩრდ ზოლში საქართველოში გვხვდება მიმოფრენისას, შესაძლოა მცირე რაოდენობა ზამთრობდეს კიდეც. ბინადრობს ჭაობიან ადგილებში ან მეჩხერთა დაჭაობებულ, ლელიანიან ნაპირებზე, დებს 4 კვერცხს, იკვებება მწერებით, მათი მატლებით, ჭიებით, მოლუსკებით, ყველაზე მცირერიცხოვანია, ხორცი ნადირობის ობიექტია. *რ. ჟორდანია.*

ჭყონაგორა, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (ნიგოითის სოფსაბჭო), გურიის ქედის ჩრდ. კალთის ძირას. ზ. დ. 50 მ, ლანჩხუთიდან 9 კმ, ნიგოითიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 2 კმ. ნიგოითის საბჭ. მეურნ. (მეთეილობა). დაწყ. სკოლა საშ. სკოლა სოფ. ჩოლაბარგში (2 კმ).

ჭყონდიდელი, ჭყონდიდის (გვიანდელი *მარტვილის,* ახლანდ. *ქ. გეგეჭკორი*) მთავარეპისკოპოსის X ს-იდან დღემდე (X—XIII სს-ში ჭ. ატარებდა აგრეთვე მიზანდუ. სავაზირო ტიტულებს: ხელისუფლებითა, მონაკოტირტამოძღვა). ჭ. იყო ოდიშის ეკლესიის მეთაური და აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსებამდე (წყაროებში პირველად XIII ს-ში იხსენიება: ზოგიერთი მკვლევარის მოსაზრებით, აფხაზთა კათალიკოსობა დაწესდა VIII ან X სს.) ყველაზე გავლენიანი მღვდელმთავარი დას. საქართველოში და შესაძლოა მას ექვემდებარებოდნენ დას. საქართველოს სხვა ეპისკოპოსებიც.

ჭ-ის დიდი გავლენის გამო დავით აღმაშენებელმა (1089—1125) საუკლ. პოლიტიკის გატარებისას სწორედ მასზე შეაჩერა არჩევანი — ჭყონდიდელმა შეუთავსა მწიგნობართუხუცესობას და ის ღონისძიებები თავის ვაზირად (იხ. *მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი*). შემდეგში დავითის ძის დაუქემდებარა კიდეც ორი ეპარქია: ბედიისა (აფხაზეთში) და ალავერდისა (კახეთში). XII—XIII სს-ში ჭ. ზოგჯერ ქართლის კათალიკოსიც ხდებოდა და სხვა ეპარქიის მღვდელმთავრობასაც ითავსებდა (მაგ., XII ს. ბოლოს მიქაელ კათალიკოსი იყო ჭ.-მწიგნობართუხუცესი და სამთავლისა; არსენ კათალიკოსი — ჭ.-მწიგნობართუხუცესი). უკანასკნელად ჭ. ვაზირად წყაროებში იხსენიება XIII ს. შუა წლებში (ბასილი ჭ.-მწიგნობართუხუცესი და ვეზირი). არის მოსაზრება (ნ. ბერძენიშვილი), რომ XIV ს. II ნახ. მიღვაწე გიორგი ჭ. ვაზირი იყო. ჭ. ვაზირობას ინარჩუნებს XV ს. ბოლომდე, ე. ი. საქართველოს მონარქიის საბოლოო დაშლამდე. ამ მოსაზრებას ისიც ადასტურებს, რომ XIV ს. ქართული სამართლის ძეგლი „ხელმწიფის კარის გარიგება" ჭ-ს ჯერ კიდევ „ვაზირთა უპირველესად" იხსენიებს.

საქართველოს პოლიტ. დაშლილობის ხანაში (XV—XVIII სს.) ჭ. სამეგრელოს ეკლესიის მეთაური იყო. ის ამ პერიოდში აქტიურ როლს ასრულებდა სამეგრელოს სამთავროსა და მთლიანად დას. საქართველოს პოლიტ. ცხოვრებაში. ეპარქიულად იგი აფხაზთა კათალიკოსს ექვემდებარებოდა. სამეგრელოს მთავრის მხარდაჭერით ჭ. ცდილობდა თავისი საეპარქიო იურისდიქციის ფარგლების გაზრდას, ხშირად იერთებდა დას. საქართველოს სხვა საეპისკოპოსოებსაც. მაგ., ჭ. გაბრიელ ჩიქოვანი (XVII ს.) ამავე დროს იყო ბედიელ-ცაგერელიც (ბედიისა და ცაგერის ეპისკოპოსი), ხოლო ანტონ ჭ. (XVIII ს.) — იყო ცაგერელიც და სხვ. ჭ. დოკუმენტებში იხსენიება როგორც „სრულიად სამეგრელოს და ნაწილთა იმერეთისა მწყემსმთავარი". სამეგრელოს მთავრის პოლიტ. ექსპანსიის დას. საქართველოში თან სდევდა ჭ-ის საეკლ. ექსპანსიაც. დადიანები (სამეგრელოს მთავრები) და ჭ-ები შეთანხმებულად მოქმედებდნენ. ამასთან, დადიანები ხშირად ჭ-ად თავიანთ საგვარეულოს წარმომადგენლებს სვამდნენ. XVIII ს. დასაწყისში სამეგრელოს მთავარს მეჯამ დადიანის მხარდაჭერით ჭ-მა ცდილობა ლიდოტერიტი აფხაზთა კათალიკოსის გრიგოლ ლორთქიფანიძისაგან მიიღო მირონკურთხევის პატივი.

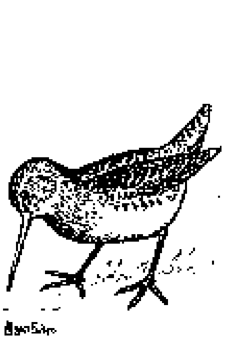
ჭყინტა

ჭ. არა მარტო ეპარქიის მღვდელმთავარი იყო, არამედ — ჭყონდიდის საყდრის სწავლის ფასი გამგებელიც. ჭ-ები აქტიურად მონაწილეობდნენ საქართველოს პოლიტ. და კულტ. ცხოვრებაში. გამოჩენილი სახელმწ. და კულტ. მოღვაწეები იყვნენ: სტეფანე საფარის ძე (X ს.), გიორგი ჭ. (XI—XII სს.), სვიმეონ ჭ. და ბედიელ-ალავერდელი (XII ს.), ანტონ ჭ. (XII—XIII სს.), არსენ ჭ. და კათალიკოსი (XIII ს.), ბასილი ჭ. და ვეზირი (XIII ს.) და სხვ. (იხ. აგრეთვე *სტ. ჭყონდიდის საეპისკოპოსო*).

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ქართული სამართლის ისტორია, წ. 1, 1928; *ბერძენიშვილი ნ.*, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. 2. *ნ. ბერძენიშვილი.*

ჭყონდიდი, ქალაქ *მარტვილის* უძველესი სახელწოდება (მეგრ. „ჭყონი"— მუხა; „ჭყონდიდი" — დიდი მუხა); გადმოცემით ჭ-ში იდგა კერპი „კაპუნია", რ-საც თაყვანს სცემდნენ. VII ს. I ნახევარში აქ აიგეს ტაძარი — X ს-იდან ჭ-ის საეპისკოპოსო კათედრალი, ეკლესია მარტვილთა (წამებულთა) სახელობაზე იყო აგებული და დასახელდა შემდეგ მარტვილი ეწოდა (იხ. სტ. *მარტვილი*) ჭ-ის საეპისკოპოსოს შერჩა ძვ. სახელი და მის ეპისკოპოსსაც — წოდება „ჭყონდიდელი". *ლ. ბერიძე.*

ჭყონდიდის საეპისკოპოსო, საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ერთ-ერთი ეპარქია დასავლეთ საქართველოში [კათედრა *მარტვილში* (ახლანდ. ქ. გეგეჭკორი); ეპისკოპოსის რეზიდენცია — ჭყონდიდში] დააარსა აფხაზთა მეფემ გიორგი II-მ (922—957). აფხაზთა მეფეების მიერ X ს-ში ჭყონდიდისა და სხვა ქართული საეპისკოპოსოების (მოქვის, ბედიის...) დაარსება დას. საქართველოში ბიზანტიური, ანტიბიზანტიური ქართული საეკლ. და სახელმწ. პოლიტიკის დას. საქართველოში გაუქმდა ბიზანტიის ეკლესიისთვის (კონსტანტინოპოლის პატრიარქისათვის) დაქვემდებარებული ბერძნ. მღვდელმთავრების ეპარქიები (ფაზისის ანუ ლაზიკის სამიტროპოლიტო, სებასტოპოლისის ანუ აბაზგიის საარქიეპისკოპოსო, ნიკოფსის საარქიეპისკოპოსო...). ისინი შეცვალეს ქართ. მღვდელმთავრების ეპარქიებმა, რ-თა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო ჭ. ს. იგი დაარსებისთანავე მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე ქართ. კულტურის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი კერა იყო დას. საქართველოს მსხვილი ეპარქია იყო როგორც აფხაზთა სამეფოს არსებობის (X ს.), ისე საქართველოს ფეოდ. მონარქიის ხანაში (XI—XV სს.). საქართველოს ფეოდ. დაქუცმაცებულობის პერიოდში (XV—XVIII სს.) ჭ. ს. მთლიანად სამეგრელოს ეკლესიას მოიცავდა. ვახუშტი ბატონიშვილი (XVIII ს.) ამ ეპარქიის ფარგლებს განსაზღვრავდა ენგურის შიიდან ცხენისწყლამდე. ამ პერიოდში სამეგრელოს სამთავროს ტერიტორიის ზრდასთან ერთად იზრდებოდა ჭ. ს-ის გავლენა დას. საქართველოს ეკლესიაზე. ჭყონდიდის

ა. ჭყონია

ი. ჭყონია

ლ. ჭყონია

ლ. ჭყონია ტატიანას როლში (ჩაიკოვსკის ოპერა „ევგენი ონეგინი")

(მარტყოფელის) საყდარი ამავე დროს იყო ძლიერი ფეოდ. სენიორია შუა საუკუნეებში.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, 1814-იდან, ჭ. ს. ისევე, როგორც მთელი საქართველოს ეკლესია, დაექვემდებარა საქართველოს ეგზარქოსს. საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის შემდეგ ჭ. ს. საქართველოს საპატრიარქოს ერთ-ერთი ეპარქიაა (იხ. აგრეთვე სტ. ჭყონდიდელი).

წყარო: ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959; ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, იქვე; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, იქვე, ტ. 1, თბ., 1955; ჟორდანია თ., ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, წგნ. 3, თბ., 1967, ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, [ტ.] 1, ნ. შოშიაშვილის რედ., თბ., 1984; ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 2, თბ., 1966.

ლიტ.: ბერძენიშვილი ნ., საეპისკოპოსოები საქართველოში, წგნ: საქართველოს ისტორიის საკითხები, წგნ. 3, თბ., 1966.

ნ. შოშიაშვილი

ჭყონია ალექსანდრე მიხეილის ძე [17 (29). VI. 1855, ახალციხე, — 8 (21). X. 1907, თბილისი], ქართველი საზოგადო მოღვაწე. წერდა მაჭახელიძის ფსევდონიმით. სწავლობდა ქუთ. გიმნაზიაში. 1875 დაამთავრა მოსკ. უნ-ტის იურიდ. ფაკ-ტი. შემდეგ ისტ. მეცნ. დასაუფლებლად პარიზში გაემგზავრა. 1877 სამშობლოში დაბრუნდა. სხვადასხვა დროს მსახურობდა ქუთ., ფოთის, შორაპნისა და ოზურგეთის სასამართლოებში. 1881 თავი დაანება სახელმწ. სამსახურს და ნაფიც ვექილად დაიწყო მუშაობა ჯერ ქუთაისში, შემდეგ — თბილისში. ჭ-ს პირველი კორესპონდენცია 1874 დაიბეჭდა გაზ. „დროებაში". 1890 საკუთარი ხარჯით გამოსცა „ისტორიული ნარკვევი" (საისტორიო ქრესტომათია). მან პირველმა გააცნო ქართ. მკითხველს ევრ. მოგზაურებისა და მისიონერების ცნობები საქართველოს შესახებ („პიეტრო დელა ვალეს მოხსენება საქართველოს შესახებ —1627 წ.", „ივერია", 1871 წ. № 111"; „იტალიელი მოგზაურები საქართველოში მე-16 საუკუნეში: იოსაფა ბარბარო და ამბროზიო კონტარინი", „მოამბე", 1894, № XI; „ტავერნიეს მოგზაურობიდან მე-17 საუკუნეში", „მოამბე", 1898, № VI; «არქანჯელო ლამბერტი — „სამეგრელოს აღწერა"», თბ., 1901). ჭ-ს დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართ. ჟურნალ-გაზეთების გამოცემის საქმეში. 1894—1905 იყო ჟურნ. „მოამბის" რედაქტორი, 1899—1900 — გაზ. „ცნობის ფურცლის" რედაქტორ-გამომცემელი. იყო აგრეთვე „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზ-ბის გამგეობის წევრი და ამ საზ-ბის თეატრის ამხანაგი.

ლიტ.: ძველი საქართველო, ტ. 1, ტფ., 1909.

გ. ნადარაია.

ჭყონია ბორის მოსეს ძე (დ. 29. III. 1929, ბათუმი), ქართველი საბჭ. ინჟინერ-მექანიკოსი, საავტ. და სასოფლო მანქანათმშ. დარგის სპეციალისტი. სკკპ წევრი 1967-იდან. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტის მექან. ფაკ-ტის დამთავრების (1953) შემდეგ მუშაობდა მინსკის საავტ. ქ-ნაში კონსტრუქტორად, ტექ. ნაწილის უფროსად, დირექტორის მოადგილედ სპეცწარმოების დარგში (1963—75), საწარმოო გაერთიანების „ბელავტომაზის" გენ. დირექტორის მოადგილედ, გენ. დირექტორის პირველ მოადგილედ (1975—82). 1982-იდან გენ. დირექტორია საწარმოო გაერთიანებისა „საქსოფლმანქანა", სსრკ სახელმწ. პრემიების ლაურეატი (1968, 1978). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

ჭყონია ილია მიხეილის ძე [16. VI (28. VI). 1860, ოზურგეთი, ახლანდ. მახარაძე, — 9 X. 1927, თბილისი], მწერალი, ჟურნალისტი, მთარგმნელი, საზ. მოღვაწე. ქუთ. გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ მუშაობდა ოზურგეთის (ახლანდ. მახარაძე) მომრიგებელი სამსაჯულოს მდივნად. 1877-იდან აქვეყნებს ლექსებს, მოთხრობებს, ნარკვევებს და სხვ. იყო გაზეთების „ივერიისა" და „დროების" სხვ. კორესპონდენტი, ქუთ. გაზ. „მწყემსისა" (1895—98) და თბილ. გაზ. „სიმართლის გზის" (1917, ა. სოხლუაშვილთან ერთად) რედ.-გამომცემელი. 1880 გამოსცა კრებ. „სამწყემსო თაიგული", შეადგინა „მიტყის კონა" (1910), რომ ნ. მარის წინასიტყვაობით გამოვიდა პეტერბურგში ქართ. ენაზე. თარგმნიდა ა. პუშკინის, მ. ლერმონტოვის, ი. კრილოვის, ჰ. ჰაინეს, ჰ. სენკევიჩის, მ. მოლიერის და სხვათა ნაწარმოებებს. პრესაში გამოდიოდა სხვადასხვა ფსევდონიმით (ი. მაღმახე, მირიანი, „ელანიძე", „მ-ძე", „...", „..." და სხვ.).

თხზ.: ნაწერები, ტფ., 1913. რჩეული ლექსები და სხვ., «მნათობი», 1932, №8—9.

დ. შენგელაშვილი.

ჭყონია ლამარა გრიგოლის ასული (დ. 27 XII. 1930, ბათუმი), ქართველი საბჭ. მომღერალი (ლირიკ.-კოლორატურული სოპრანო), სსრკ სახ. არტისტი (1976). სკკპ წევრი 1974-იდან. 1956 დაამთავრა თბილ. კონსერვატორია (ვ. გოგიჩაძის კლასი, აგრეთვე სრულყოფილება ვ. ქაშაკაშვილთან). 1956—60 და 1968-იდან თბილ. ზ. ფალიაშვილის სახ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის, 1960—68 — კიევის ტ. შევჩენკოს სახ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის სოლისტი. ჭ-ს აქვს ლამაზი ტემბრის ხმა, სრულყოფილი ვოკალური ტექნიკა. პარტიები: მარფა (რიმსკი-კორსაკოვის „მეფის საცოლე"), ტატიანა, იოლანტა (ჩაიკოვსკის „ევგენი ონეგინი", „იოლანტა"), ჩიო-ჩიო-სანი (პუჩინის „ჩიო-ჩიო-სანი", ტულუზის საერთაშ. კონკურსის II პრემია ამ პარტიის საუკეთესო შესრულებისათვის, 1967), ვიოლეტა (ვერდის „ტრავიატა"), მარო, ეთერი (ფალიაშვილის „დაისი", „აბესალომ და ეთერი") და სხვ. ეწევა საკონცერტო მოღვაწეობას. ვოკალისტთა პრაღის (1960), სოფიის (III პრემია, 1963) საერთაშ. და გლინკის სახ. საკავშ. (1960, მოსკოვი) კონკურსების ლაურეატი. გასტროლებს მართავს საზღვარგარეთ. სკკპ XXV ყრილობის დელეგატი, სსრკ X მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით.

ჭყონია მემედ ყურშუმის ძე (1860, სოფ. ქობულეთი, ახლანდ. ქობულეთის r-ნი — 1940, იქვე), ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მონაწილე, მაღლნაური მოქმედი. ახლო ურთიერთობა ჰქონდა ა. წერეთელთან, ნ. ნიკოლაძესთან, ს. მესხთან, თ. სახოკიასთან და სხვა თანამოაზრე საზ.-პოლიტ. მოღვაწეებთან. წერდა საქართველოზე ლექსებს. პოპულარობით სარგებლობდა მისი პატრ. ლექსები, რ-ებშიც იგი თანამოძმეებს განუმარტავდა პანთურქიზმისა და პანისლამიზმის რეაქციულ ბუნებას. ჭ. ეწეოდა საქართვ. ისტორიის, ქართ. კულტურის და საგანმან. იდეების პროპაგანდას, ხელს უწყობდა გამაჰმადიანებულ ქართველებში ეროვნ. თვითშეგნების ამაღლებას. აჭარაში თურქეთის ინტერვენციის დროს (1918—20) განიცდიდა დევნას. საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ უშუალოდ ჩაერთო ახ. ცხოვრების მშენებლობაში.

ლიტ.: აბულაძე ხ., საბჭოთა ხელისუფლების დამყარება აჭარაში 1917—1921 წწ., ბათ., 1971; მ ა ს ი ძ ე, საბჭოთა საქართველოს განთავისუფლებისათვის მებრძოლნი, ბათ., 1972, მ ა ს ი ძ ე, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, ბათ., 1978; ჭ ყ ო ნ ი ძ ე მ., მოწინავე სიტყვის გზით აჭარაში, ბათ., 1974.

ჭყონისწყალი, სოფელი აფხ. ასსრ გალის რ-ნში (ჭუბურხინჯის სოფსაბჭო), სათაფლიის მთის კალთაზე ზ. დ. 160 მ, გალიდან 6 კმ. ჭუბურხინჯის მეციტრუსეობის საბჭ. მეურნ. „მეგობრობა". დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. ჭუბურხინჯში (11 კმ). საბავშვო ბაღი.

ჭყოპიანი, სოფელი კასპის რ-ნში (ზემო ხანდაკის სოფსაბჭო), მდ. თეძმის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 720 მ, კასპიდან 30 კმ, მეტეხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 21 კმ. ზემო ხანდაკის კოლ-ბა (მებოსტნეობა, მეხილეობა). საშ. სკოლა სოფ. ახალქალაქში (10 კმ). ბ-კა

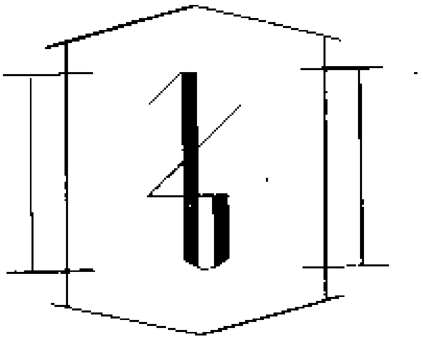

ხ, ქართული ანბანის ოცდამეთერთმეტე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეთოთხმეტე) ასო, მისი სახელია „ხანი“. გრაფიკული სიმბოლო უკანაენისმიერი ფშვინვიერი ნაპრალოვანი თანხმოვნისა. ასომთავრულში იწერებოდა Ⴞ, ნუსხურში — ⴞ. ძვ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა ექვს ათასს (6000).

ს ცხრილში ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით მოცემულია ასო „ხ-ს“ გრაფიკული მოხაზულობის დამახასიათებელი ისეთ ნიმუშები (ქართ. დამწერლობის სამივე სახისა — ასომთავრულისა, ნუსხურისა და მხედრულისა) ისინი ამოკრებილია V—XVIII სს. ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან და ხელნაწერებიდან.

ხაბახლაანი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ზნაურის რ-ნში (ძველადათის სოფსაბჭო). მდ. შუა ფრონის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 760 მ, ზნაურიდან 7 კმ, აგარიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 11 კმ. ქვეყნის მეხილეობის საბჭ. მეურნეობაა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა დაბა ზნაურში.

ხაბარელი შოთა დავითის ძე (დ. 26. XII. 1958, ბლევისჯვარი, ქარელის რ-ნი), ქართველი საბჭ. სპორტსმენი (ძიუდო). სპორტის დამს. ოსტატი (1980). 1982 დაამთავრა საქართვ. სახელმწ. ფიზკულტურის ინ-ტი. სსრკ (1982) და სსრკ ხალხთა VIII სპარტაკიადის (1983), ევრ. (ბუქარესტი; 1979, მილანი; 1985, ბრიუსელი) და XXII ოლიმპიური თამაშების (1980, მოსკოვი) ჩემპიონი, ევრ. ჩემპიონატების ვერცხლის (1979—80, 1982) და ბრინჯაოს (1981, 1983), მსოფლიოს ჩემპიონატის ბრინჯაოს (1983, მოსკოვი) პრიზიორი. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის“ ორდენით (ილ. იხ. გვ. 412)

გ. რატიშვილი.

ხაბაროვსკი (1893-მდე ხაბაროვკა), ქალაქი, რსფსრ ხაბაროვსკის მხარის ცენტრი. მდებარეობს მდ. ამურის მარჯვ. ნაპირზე. შორეული აღმოსავლეთის მნიშვნელოვანი სატრანსპ. კვანძი სამდინ. ნავსადგური, რკინიგზის სადგური ტრანსციმბირის მაგისტრალზე, აეროპორტი. 576 ათ. მცხ. (1985). დაარსდა 1858 როგორც სამხ. საგუშაგო ხაბაროვკა (სახელი ეწოდა ე. ხაბაროვის პატივსაცემად). 1880-იდან ქალაქია. პრიმორიეს ოლქის ცენტრი. 1906 აქ შეიქმნა ს.-დ. ჯგუფი, 1907—რსდმპ ორგანიზაცია. საბჭ. ხელისუფლება დამყარდა 1917 წ. 6 (19) დეკემბერს. 1918 სექტ-ში ხ. დაიპყრეს ამერ.-იაპ. ინტერვენტებმა და თეთრგვარდიელებმა. გაათავისუფლეს შორეული აღმოსავლეთის რესპუბლიკის ჯარებმა 1922 წ. 14 თებერვალს. 1922 ნოემბერში ხ. შორეული აღმოსავლეთის რესპუბლიკასთან ერთად შევიდა რსფსრ შემადგენლობაში. 1926-იდან არის შორეული აღმოსავლეთის, ხოლო 1938-იდან ხაბაროვსკის მხარის ცენტრი. ქალაქი დაჯილდოებულია ოქტ. რევ. ორდენით (1971).

ხ. დიდი ინდუსტრ. ცენტრია. განვითარებულია მანქანათმშ. და ლითონდამუშავება, სათბობის, ხის დამამუშ., მსუბუქი, კვების მრეწველობა. დიდი ქ-ნებია: ჩარხსაშენი, „ენერგომაში“, „დალდიზელი“ და სხვ.

ქალაქის თანამედროვე განაშენიანება მიმდინარეობს გენ. გეგმის (1970-იანი წწ.) მიხედვით. აღსანიშნავია: საბჭოების სახლი (1980, არქიტ. ი. გოლოსოვი, ბ. ულინიჩი), მუს. კომედიის თეატრის შენობა (1977, არქიტ. ე. რიაზანოვი, ა. ზაროვსკი, გ. შესტოპალოვი და სხვ.). ქალაქში დგას ვ. ი. ლენინის (ბრინჯაო, თუჯი, გრანიტი, 1925, მოქანდაკე მ. მანიზერი), შორეულ აღმოსავლეთში სამოქალაქო ომის გმირების (სხივოვანი, ბრინჯაო, გრანიტი, 1956, მოქანდაკე ა. ფაიდიშ-

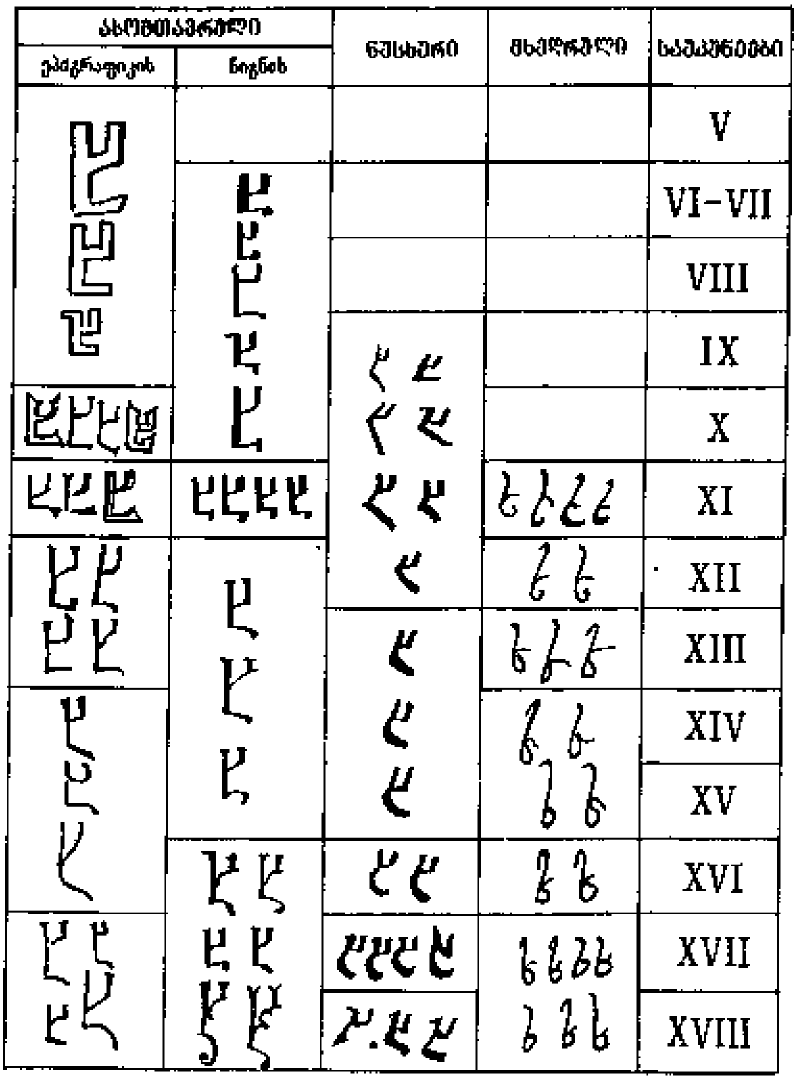

კრასნოვოდსკი, არქიტ. ო. პარშინი) და სხვ. ძეგლები.

ხ-ში არის ბევრი სამეცნ. და საპროექტო დაწესებულება, უმაღლესი სასწავლებელი, 16 საშ. სპეც. სასწავლებელი. დრამ., მუს. კომედიის, მოზარდ მაყურებელთა თეატრები, ფილარმონია, მხარეთმცოდნეობის, სამხატვრო და კომკავშირული დიდების მუზეუმები. ტელეცენტრი. ქალაქის მიდამოებში სანატორიუმები და დასასვენებელი სახლებია.

შ. ხაბარელი

ხაბაროვსკის მხარე, შედის რსფსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1938 წ. 20 ოქტ. მდებარეობს საბჭ. შორეული აღმოსავლეთის საშხრ. ნაწილის ცენტრ. ნაწილში, წყნარ ოკეანესთან. საშხრ.-დას-ით ესაზღვრება ჩინეთი. აღმ-ით აკრავს ოხოტისა და იაპონიის ზღვები, თათრისა და ნეველსკოის სრუტეებით გამოყოფილია კ. სახალინს. ფართ. 824,6 ათ. კმ². მოსახლ. 1728 ათ. კაცი (1985), აქედან 80% ქალაქში ცხოვრობს. ხ. მ-ის შემადგენლობაში შედის ებრაელთა ავტ. ოლქი. მხარეში არის 9 ქალაქი და 43 დაბა. ცენტრი — ქ. ხაბაროვსკი. ხ. მ-ის სანაპირო ზოლი (ოხოტის ზღვის საშხრ.-დას. ნაწილის გარდა) სუსტად დანაწევრებული. სანაპირო ხაზის სიგრძე 2500 კმ აღწევს. ხ. მ-ის ტერიტ. უმეტესი ნაწილი მთიანია. ჰავა მუსონურია, იცის მკაცრი და მცირეთოვლიანი ზამთარი და თბილი, ნოტიო ზაფხული. მდ-ების უმეტესობა ამურის აუზს განეკუთვნება — ბურეა, ბიჯანი, ბირა, ტუნგუსკა, გორინი, ამგუნი, უსური, ანიუი და სხვ. ბევრია ტბა. მხარე ტყის ზონაში მდებარეობს. ხ. მ. შორეული აღმოსავლეთის ერთ-ერთი უმთავრესი ინდუსტრ. რ-ნია. განვითარებულია მანქანათმშ. და ლითონდამუშავება, შავი მეტალურგია, ტყის, ხის დამამუშ. და ცელულოზა-ქაღალდის მრეწვ., ფერადი ლითონების მოპოვება, ნავთობგადამუშავება, მსუბუქი, კვების და თევზის მრეწველობა. სოფ. მეურნეობაში მისდევენ მემცენარეობას, მესაქონლეობას, მეფუტკრეობას, ნადირობას და მეთევზეობას. მოჰყავთ ხორბალი, სოია, კარტოფილი და ბოსტნეული. მესაქონლეობა ხორცისა და რძის მიმართულებისაა. ინტენსიურად ვითარდება მეფრინველეობა, მეირმეობა (ჩრდ. რ-ნებში). არის 13 მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა, აშენებენ წაულას, კურდღლისფერ მელას. ნადირობენ სიასამურზე, ციყვზე, წავზე და სხვ. განვითარებულია სარკინიგზო, საზღვაო, სამდინარო, საჰაერო და ავტოტრანსპორტი. ხ. მ-ის ტერიტორიაზე გადის ბაიკალ-ამურის რკინიგზის მაგისტრალი. მხარე დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1968).

ტ. ხაბაძე.

ხაბაძე ტარიელ სულეიმანის ძე (დ. 12 XI. 1923, ბათუმი), ქართველი საბჭ. მოცეკვავე და ქორეოგრაფი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1985). 1939 დაამთავრა ბათ. სახელმწ. ქორეოგრაფიული სასწავლებელი. 1938—44 აჭარის სიმღერისა და ცეკვის სახელმწ. ანსამბლის (1939-მდე აჭარის ეთნოგრ. გუნდი) სოლისტი, 1944-იდან სოლისტი და ქორეოგრაფი; 1974-იდან სამხატვრო ხელმძღვანელი და მთავარი ქორეოგრაფი. 1948 აჭარის ასსრ ფილარმონიასთან ჩამოაყალიბა „ვაჟკაცური ცეკვის ანსამბლი" (პირველი ქორეოგრაფიული ანსამბლი აჭარაში), ხოლო 1967 — ანსამბლი „სალაღობო". დადგა 100-ზე მეტი ცეკვა, მ. შ. „ქართული", „ფერხული", „ქალიშვილური ხორუმი", „ლაზური" და სხვ., ქორეოგრაფიული კომპოზიცია „აჭარული ცეკვის ალუბა" (ვეფხისტყაოსნის მიხედვით). ახალგაზრდობისა და სტუდენტთა VI მსოფლიო ფესტივალის ლაურეატი (მოსკოვი, 1957).

შ. ცუცქირიძე.

ხაბელაშვილები, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (წყალსაყრის სოფსაბჭო), მდ. ნაღვარევის (აჭარისწყლის აუზი) მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 800 მ, შუახევიდან 10 კმ. ა. წულუკიძის სახ. [illegible] კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა), საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარით), მედპუნქტი.

ხაბიუ, სოფელი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში (აჭანდარის სოფსაბჭო), აფხ. [illegible] მთისწინეთში, მდ. ააფსთის მარჯვ. ნაპირას, ზ. დ. 350 მ, გუდაუთიდან 26 კმ. XIX პარტყრილობის სახ. აჭანდარის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა სოფ. აჭანდარაში (7 კმ).

ხაბუმი, სოფელი ჩხოროწყუს რ-ნში, მდ. ხობის მარცხ. შენაკ., ჩხოროწყუ—წალენჯიხის საავტ. გზაზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., მთიდამხე, ჯუმითი). ზ. დ. 220 მ, ჩხოროწყუდან 5 კმ. ვ. ი. ლენინისა და მ. კალინინის სახ. კოლ-ბები (მეჩაიეობა, მემინდვრეობა, მეცხოველეობა, მეაბრეშუმეობა; ამუშავებენ ტუნგს), ჩაის ფ-კა, 3 დაწყ. რვაწლ. და საშ. სკოლები, 3 საბავშვო ბაგა-ბაღი, 6 ბ-კა, კულტსახლი, საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. გ. განყ-ბა.

ხადა, ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი აღმ. საქართველოს მთიანეთში, მდ. თ. მთიულეთის არაგვის სათავეებთან (მისი უმნიშვნელოვანესი ნაწილი თავსდება ახ-ას დუშეთის რ-ნის ტერიტორიაზე, მცირე ნაწილი — ყაზბეგის რ-ნის ტერიტორიაზე). ისტ. თემი. ისტორიულად ერთად ქმნიდა ეთნოგრაფიულ მთიულეთს. ადგილი განსაზღვრით სახელდ. „ხ." ნიშნავს მთას, მთიან ადგილს, ვარაუდით მისი ეს სახელწოდებაა წილკანი. ვახუშტი ბაგრატიონის (XVIII ს.) მიხედვით ხ იყოფა, რაც ცხარა („ადგილი კომლიანი და 60 კომლიანი"). ხ-ის ხეობა დასახლებულია ნეოლითის ხანიდან. შუა საუკუნეებში ხ. უპირატესად ათავდის საგუ-

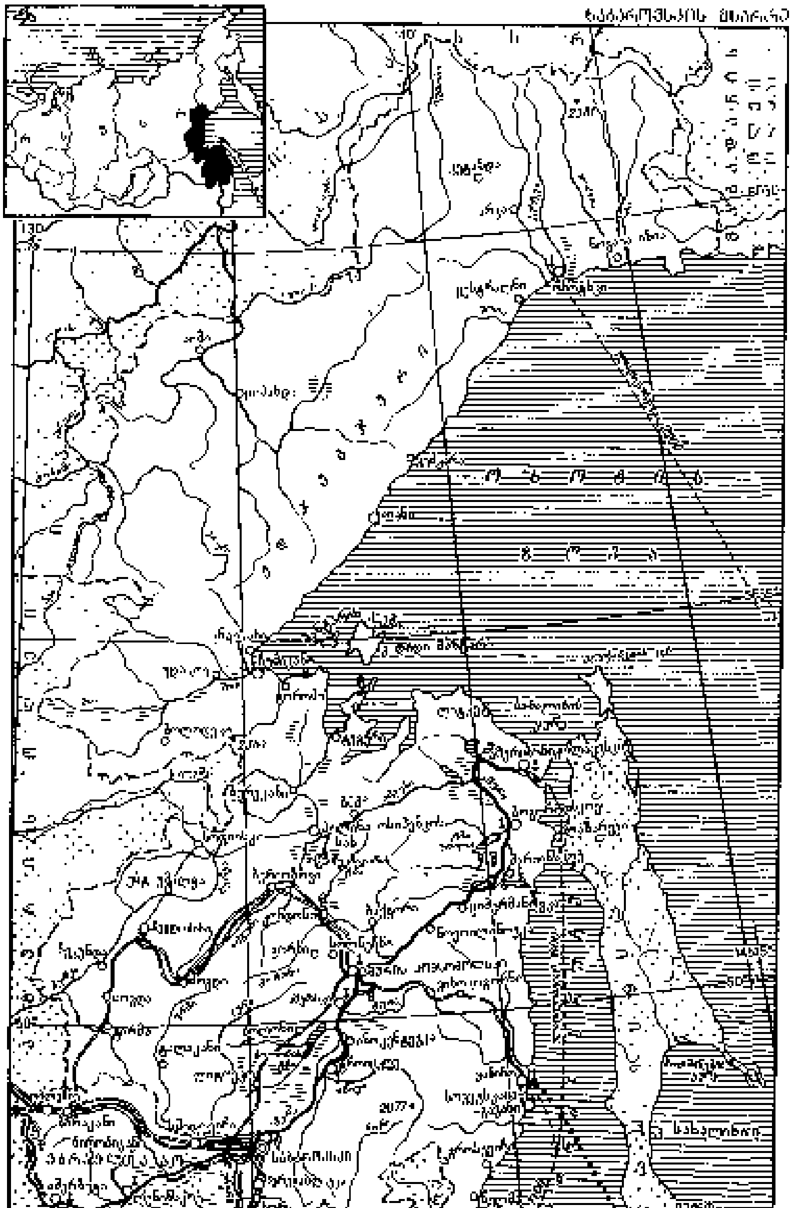

******** სარკინიგზო ბორანი

რაიონთავის შემორჩენილი ნაწილი იყო XIII ს. I დასაწყისში ხალხური თამარ მეფის ხელოსნურების დასაცავად ეპისკოპოსის აგებული დოკუმენტებსა და ფრესკულ XIII ს. დასასრ. ხ. ვახტანგ მოძღვრიშვილი დამხვედრი ჯარის თავრეშის ობიექტი. მოლაშქრეთა აჯანყების (1804) დროს პირველი შეტაკება რუსეთის მთავრობის ჯარებთან ხ-ში, სოფ. კალიჩაურებთან (ახალქ. ლეჩხუმის რ-ნი) მოხდა.

ხ-ში შემორჩენილია მაღალი კულტურის მრავალი ძეგლი, ახ. წ. VIII–X სს. ნაგებობები — ქორიკოლის ეკლესია, ციხესიმაგრის ციხე, ლომსიას ეკლესია, დიდის მონასტერი. აქ არის ჯვრისა და მილიონის ნალექობრივი.

ლიტ.: ხ-ის ხეობა, თბ., 1983.

ნ. გაგოსალია.

ხადიკი, სოფელი წალკის რ-ნში (წალკის საქალაქო საბჭო), წალკის ქვაბულში, წყალსაცავის ნაპირზე. ზ. დ. 1530 მ, წალკიდან 3 კმ. წალკის მეურნეობის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა, მეკარტოფილეობა), საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი.

ხადიკის ბორცვსამარხები, სხვადასხვა დროის არქეოლოგიური ძეგლები სოფ. ხადიკთან (წალკის რ-ნი). 1947 გათხარეს (ხელმძღ. გ. გობეჯიშვილი) ადრინდელი ბრინჯაოს ხანის (გათხრებისას აღმოჩნდა, ქრონოლოგიის ხანის) 2 ბორცვსამარხი. № 1 ბორცვსამარხის (დიამ. 28 მ) დას ნაწყობში 2,10 მ სიღრმეზე გამოვლინდა ორმოიანი სამარხი, მასში მარჯვ. გვერდზე მოკრუნჩხულად ესვენა მამაკაცი. ჩონჩხი წითლად იყო შეღებილი. სამარხში აღმოჩნდა არქ. ფორმის ჭურჭელი, აგრეთვე რქოსანი საქონლის ძვლები. აღნიშნულ ბორცვსამარხში ნაშენებული იყო ფეოდალური ხანის (ადრეფ. ძვ. წ. VIII ს.) სამარხი. მიცვალებული დაკრძალული იყო მარჯვ. გვერდზე მოკრუნჩხულად, თავით აღმ-კენ. ჩატანებული ჰქონდა თიხის ჭურჭელი, იარაღი და სამკაული.

აღმოჩ. ნაქალაქარზე გათხარეს შუაბრ. ბრინჯაოს ხანის (ძვ. წ. XIV ს.) № 2 ბორცვსამარხი (დიამ. 16,4 მ და 13,4 მ), რომელიც გარშემორტყმული იყო ანდეზიტ-ბაზალტის ერთმწკრივი ლოდებით. აღმოჩნდა ჩონჩხების ნაშთი, ჩატანებული თიხის ჭურჭელი, ცხოველის ძვლები. სამარხის ძირზე არის ცეცხლის კვალი, რაც გარკვეულ რიტუალს შეესაბამება.

ლიტ.: გობეჯიშვილი გ., ხადიკის ბორცვები, «საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე», 1950, ტ. 11, №10; მისივე, ყორღანი თრიალეთში, იქვე, 1964, ტ. 16, №1.

ე. გოგაძე

ხადიჟენსკი, ქალაქი (1949-იდან) რსფსრ კრასნოდარის მხარეში, მდ. ფშიშის ნაპირზე, რკინიგზის სადგ. ხადიჟენსკაიადან 7 კმ. საავტ. გზების კვანძი. მანქანათსაშ. ქ-ნა, ნავთობის კომბინატი, ტყის მრეწვ. მეურნეობა, ხილ-კენკროვანი საბჭ. მეურნეობა. კურორტ. სანატორიუმი. ტურბაზა.

ხადიშოვლები, სოფელი თიანეთის რ-ნში (ხევსურეთის სოფსაბჭო), ერწოს ქვაბულში. ზ. დ. 1120 მ, თიანეთიდან 31 კმ. ერწოს მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ღალღებში (4 კმ).

ხადორისთაკარი, სოფელი საქართ. სსრ ცხინვალის რ-ნში (ქსნის სოფსაბჭო). მდ. პატარა ლიახვის ხეობაში, ზ. დ. 1000 მ, ცხინვალიდან 17 კმ, ჯავათის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნ.-ს განყოფილება. საშ. სკოლა (ინტერნატით) სოფ. ჯავაშიაში (8 კმ).

ხაენი (Jaén), ქალაქი სამხრ. ესპანეთში, ანდალუზიაში, ხაენის პროვ. ადმ. ცენტრი. 96 ათ. მცხ. (1981). ზეთისხილის ნარგავების და ზეითუნის ზეთის მწარმოებელი დიდი რ-ნის ცენტრი. ტყავის, ქიმიური, საფეიქრო, ქიმ. საწარმოები. მანქანების რემონტი.

ხავეთი, სოფელი ახალქალაქის რ-ნში, ახალქალაქის პლატოზე, მდ. ჩაქვერის მარჯვ. ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., დაბნია, ერინჯა). ზ. დ. 1690 მ, ახალქალაქიდან 32 კმ. კარწახის მეცხოველეობა-მეხორცეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარით). საყოფაცხოვრებო-სამედიცინო ბუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ხავერდი, ქსოვილი, რ-საც ერთ პირზე აქვს მოკლე (1–2 მმ) ხაო, წარმოქმნილი ნატურალური აბრეშუმის ან ქიმიური ბოჭკოს დამატებითი ქსოვილიდან. ქსოვის გრეხილის ან მისაქსელის ძაფები ბამბისაა, შემდეგ იშვიათად — დართული აბრეშუმისა. ხ-ს, რ-საც მაღალი ხაო აქვს, პლუში ეწოდება. გამოიმუშავებენ აგრეთვე მისაქსელის ხ-ს, რ-საც ნაზავად ხ-პლისი ან ველვეტი ეწოდება. ხ. სხვადასხვა ფერისაა. მისგან კერავენ კაბებს, კოსტიუმებს, იყენებენ აგრეთვე დეკორ. მიზნებისათვის.

ხავერდის ხე, ფელოდენდრონი (Phellodendron), მცენარეთა გვარი ტეგანისებრთა ოჯახისა. ორსახლიანი ხეებია. 10-მდე სახეობა გავრცელებულია აღმ. აზიის ზომიერ ტყეებში. 2 სახეობა გვხვდება სსრკ-ში: ამურის ხ. ხ. და ამურის კორპის ხე (Ph. amurense) იზრდება შორეულ აღმოსავლეთში, ხაბ.-ში, ჩინეთსა და კორეაში. კულტივირებულია ბევრ ქვეყანაში მისი მშვენიერი ღეროსა და მკვრივი დეკორატიული ფოთლის გამო. გამძლე მერქანი აქვს; იყენებენ ავეჯის, ფანერის და სხვ. დასამზადებლად. საქართველოში გვხვდება იშვიათად, უმეტესად ბოტან. ბაღებში (აჭარა).

ხავთასი გრიგოლ გაბრიელის ძე (დ. 15. X. 1903, სოფ. დვაბზუ, ახლანდ. ჩოხატაურის რ-ნი), ქართველი საბჭ. ლიტერატურათმცოდნე. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1949), პროფესორი (1953), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1956). თსუ-ის გერმ. ფილოლოგიის კათედრის გამგე (1961—65). სკკპ წევრი 1930-იდან. სხვადასხვა დროს მუშაობდა ქუთ. პედ. ინ-ტში, შოთა რუსთაველის სახ. ქართ. ლიტ-რის ისტ. ინ-ტში. ხ. ავტორია შრომებისა ძვ. და ახ. ევროპული გერმ. ლიტ-რაში. მათ შორის ნაშრომებია: „ნიბელუნგების არქიტექტონიკა" (1936), „გოეთე და რუსთაველი" (1937), „ნარკვევები გერმანული ლიტერატურის ისტორიიდან" (ტ. I — 1953, ტ. II — 1965), რ-შიც მიიღო თსუ-ის I ხარისხის საბჭ. პრემია, „ჰაინრიხ ჰაინეს ხელოვნების თეორია" (1962), „ნარკვევები გერმანული კლასიკური ლიტერატურიდან" (1975), „წერილები გერმანულ ლიტერატურაზე" (1977), „შუა საუკუნეების გერმანული ლიტერატურა" (1980); გოეთეს სხვა მრავალი ნარკვევი, სტატია, კრიტ. წერილი. თანაავტორია „საზღვარგარეთული ლიტერატურის ისტორიისა" (1—2 ტტ., ავტორთა ჯგუფი, 1959, 1966). მონაწილეობდა დიდ სამამულო ომში. დაჯილდოებულია სამამულო ომის II ხარისხის, „წითელი ვარსკვლავის" ორდენებით და მედლებით.

ხავსები, უმაღლესი ხმელეთის ავტოტროფული მცენარეები, რ-ებიც გამრავლების ორი თაობის რიგრიგობით მონაცვლეობით განეკუთვნება უმაღლეს მცენარეთა. მოიცავს 3 კლასს: ანთოცეროტიანებს, ღვიძლის ხ-ს და ფოთლოვან ხ-ს. ხავსები აგებულების, უფრო ხშირად მრავალწლოვანი მცენარეებია. მათი სიმაღლე 1—60 სმ აღწევს. ახასიათებთ განვითარების ერთიანი ციკლი, სქესიანი გენერაციის — გამეტოფიტის დომინირებით გამოირჩევა. განვითარების ციკლში თან ახლავს დიპლოიდური სპოროფიტის გამოყოფა ჰაპლოიდურ გამეტოფიტზე, სქესიანი და უსქესო თაობები ვითარდებიან ერთიმეორეზე ერთ მცენარეზე, ე. ი. თაობათა მორიგეობის ბიოლოგიური ხასიათი აქვს. სპორიდან ვითარდება მრავალუჯრედიანი პროტონემა. პროტონემაზე წარმოქმნილი კვირტებიდან ვეგეტატიურად (კორდი, ბალიში) იზრდება ორ- ან ერთსქესიანი, ორ- ან ერთსახლიანი ღეროები. სქესობრივი გამრავლების ორგანოები — ანთერიდიუმი და არქეგონიუმი განლაგებულია სპეციალურ ძაფებს (პარაფიზები) შორის და გარშემორტყმულია ფოთლისმაგვარი გამონაზარდებით. ანთერიდიუმში ორშოლტიანი სპერმატოზოიდები, რ-ებიც წყლის საშუალებით გადაადგილდებიან არქეგონიუმისაკენ. კვერცხუჯრედის განაყოფიერება არქეგონიუმის ქვედა ნაწილში ხდება. ზიგოტიდან რამდენიმე თვის მანძილზე ვითარდება სპოროგონიუმი (უსქესო გამრავლების ორგანო). ზრდასრულ სპოროგონიუმში განასხვავებენ ტერფს, ფეხსა და კოლოფს. კოლოფი, რ-იც ფეხის წვერზეა მოთავსებული, შეიცავს სპორებს. სპორების წარმოშობის დროს არქესპორიუმში (სპოროგენურ ქსოვილში) მიმდინარეობს მეიოზი. ზიგოტა და სპოროგონიუმი დიპლოიდურია (უსქესო თაობა — სპოროფიტი), პროტონემა და გამეტოფორი — ჰაპლოიდური (სქესიანი თაობა—გამეტოფიტი). გამეტოფიტი ძირულებს ავტოტროფულ კვებას ყვავილსა და შეიცავს ვეგეტატიური გამრავლების უნარი. იგი მორფოლოგიურად მრავალფეროვანია. შედარებით უფრო განვითარებული აქვს ქლოროპლასტებიანი გამონაზარდები — პარაფილები, ფოთლისებრი პროტონემა და რიზოიდები. ხ-ში დადგენილია ამინომჟავა, ამილაზა, პიპერიდინმჟავა და პოლიფენოლ-დაზა.

ანთოცეროტიანნი (Anthocerotae) თავისებური ჯგუფია, მოიცავს 2 ოჯახის 6 გვარსა და 300 სახეობას. ძირითადად გავრცელებულია ტროპიკებში. სსრკ-ში ცნობილია 4—5 სახეობა, საქართველოში (იხ. საქართველო) — 3. თალუსი და სპოროგონიუმის უჯრედები შეიცავს ერთ ან რამდენიმე ქრომატოფორს პირენოიდებითურთ.

ღვიძლის ხ. (Hepaticae) ორ ქვეკლასად იყოფა: მარშანციასნაირნი და იუნგერმანიასნაირნი. პროტონემა შედარებით სუსტად აქვთ განვითარებული. გამეტოფიტის უჯრედები შეიცავს ერთ ან რამდენიმე მუქ ზეთოვან სხეულს. გავრცელებულია უმთავრესად ტროპიკებში. ცნობილია მარშანციასნაირთა ღვიძლის ხ-ის 420 და იუნგერმანიასნაირთა 9 ათ. სახეობა. საქართველოში 200-მდე სახეობის ღვიძლის ხ. ხარობს.

ფოთლოვანი ხ. (Musci) 3 ქვეკლასად იყოფა: სფაგნუმისნაირნი (ტორფის ხავსები), ანდრეასნაირნი და ბრიუმისნაირნი (მწვანე ხავსები). რადიალურად, იშვიათად ორმხრივსიმეტრიული, სხვადასხვაგვარად შეფოთლილი მცენარეებია. აქვთ მრავალუჯრედიანი, უბრალო და დატოტვილი რიზოიდები. სპოროგონიუმი კვერცხისებრი ან ცილინდრული, ცნობილია 660 გვარი და 15 ათ. სახეობა, გვხვდება ყველგან, გარდა ზღვისა და დამლაშებული ნიადაგისა. საქართველოში ცნობილია 600-მდე სახეობა, სახესხვაობა და ფორმა.

ნ. ჩიქოვანი.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 99.

ხავსისნაირნი (Bryophyta), უმაღლეს, ძირითადად ხმელეთის ავტოტროფულ მცენარეთა განყოფილება. აქვთ სპორანგიუმი სპორათწარმომქმნელი ქსოვილით (არქესპორიუმი), გამეტანგიუმები — მამრობითი (ანთერიდიუმი) და მდედრობითი (არქეგონიუმი). არსებობს ჰიპოთეზა ხ-ის მწვანე წყალმცენარეებიდან განვითარების შესახებ, მაგრამ რთული სტრუქტურები (ანთერიდიუმი, არქეგონიუმი, ბაგეები) მიუთითებენ მათ ხმელეთზე სხვა უმაღლეს მცენარეებთან ერთად საერთო წარმოშობაზე. ახასიათებთ თაობათა მორიგეობა, განვითარების ციკლში ჭარბობს გამეტოფიტი, რ-იც შეუძლია დამოუკიდებლად არსებობა და განსახლება ვეგე-

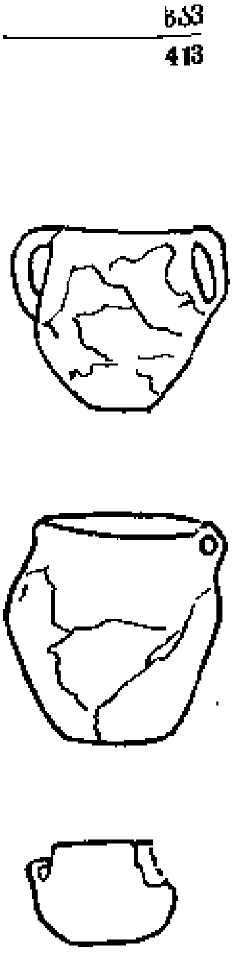

ხადიკის ბორცვსამარხები. №2 ბორცვსამარხიდან — თიხის ჭურჭელი. ძვ. წ. III ათასწლ. II ნახევარი

ხავერდის ხე (Phellodendron chinense)

ტატიური გამრავლების საშუალებით. გაურბიან ქლორიდიან და სულფატურ დამლაშებას. გამძლე არიან სიმწირის მიმართ, თუმცა მათი სქესობრივი გამრავლებისათვის აუცილებელია წყალი. უძველესი ჯგუფია. ლეპიდის ხავსები ცნობილია დევონური პერიოდიდან, ხოლო ლერწოვანთაგვარნი — კარბონულიდან. მეოთხეული პერიოდის ხავსები არ განსხვავდება თანამედროვე სახეობებისაგან.

ი. ხაზარაძე.

ხაზარაძე იოსებ გრიგოლის ძე (დ. 16. XII. 1931, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. ავტომშენებელი. საქ. სსრ დამს. რაციონალიზატორი (1960), სოციალ. შრომის გმირი (1966). სკკპ წევრი 1963-იდან. მუშაობდა ქუთ. საავტ. ქ-ნაში კონსტრუქტორად (1949—53), გამომცდელად (1953—68), ოსტატად (1968—70), უფროს ოსტატად (1970—74), ქუთ. ტექ. სასწავლებლის დირექტორად (1974—76). 1976—86 საქართვ. პროფსაბჭოს მდივანია. სკკპ XXII და XXIII და საქართვ. კომპარტიის XVII—XXVII ყრილობების დელეგატი. საქ. კპ სარევიზიო კომისიის თავ-რე (1976—1986). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენით, „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით.

ხაზარები, მომთაბარე თურქულენოვანი ხალხი, რ-იც აღმ. ევროპაში გამოჩნდა ჰუნების შემოსევის (IV ს.) შემდეგ. VI ს. 60-იან წლებში დამორჩილდა თურქთა სახაკანოს. VII ს. შუა წლებში დააარსეს ხაზართა სახაკანო. მისი დაცემის შემდეგ ხ. თურქ მომთაბარე ხალხებს შეერწყნენ.

ხაზართა ლაშქრობები საქართველოში, ხაზარებმა საქართველოში პირველად 627 ილაშქრეს ბიზანტიის იმპერატორის ჰერაკლეს მოკავშირე თურქთა დას. სახაკანოს ჯარებთან ერთად. 628 მათ თბილისი აიღეს და დაარბიეს. 650 ჩრდ. კავკასიაში ხაზართა ძლიერი სახელმწიფოს შექმნას და სამხრ-კენ მათი აგრესიის გაფართოებას დაემთხვა ამიერკავკასიაში არაბთა გაბატონება. ამ დროიდან ამიერკავკ. ქვეყნებისათვის ბრძოლა ხაზარებს არაბთა სახალიფოსთან უხდებოდათ. ურთიერთბრძოლაში ხაზარები და არაბები დარუბანდთან ერთად ხშირად იყენებდნენ დარიალის კარს, რის გამოც საქართვ. ტერიტორია საომარ ასპარეზად იქცეოდა. ძველი საისტ. წყაროები მოგვითხრობენ 764 ხაზართა მიერ ქვეყნის თბილისის აღებას და ქართლიდან ერისმთავარ ჯუანშერისა და მისი დის შუშანის გატაცების ამბავს.

წყარო: ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1, თბ., 1955.

ლიტ.: ბოგვერაძე ა., ჯუანშერის თხზულებაში მოხსენიებული „თურქთა მეფე ხაზა" და „ჯიბღუ ერისთავი", „მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია", 1977, № 2; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 2, თბ., 1973; Артамонов М. И., История хазар, Л., 1962. ქ. ცოლოლაძე.

ხაზართა სახაკანო, ადრინდელი ფეოდალური სახელმწიფო. წარმოიშვა VII ს. შუა წლებში ქვემო ვოლგისპირეთისა და ჩრდ. კავკასიის აღმ. ნაწილის ტერიტორიაზე. ხ. ს-ს დედაქალაქი VIII ს. დასაწყისამდე იყო ქ. სემენდერი დაღესტანში, შემდეგ — ქ. ითილი ქვემო ვოლგაზე. VII ს. II ნახევარში ხაზარებმა მეზობელი სახანოები და სახელმწიფოები დაიპყრეს. 735 დარუბანდის გასასვლელითა და დარიალის ხეობით ხ. ს-ში არაბები შეიჭრნენ და ხაკანის არმია გაანადგურეს. ხაკანმა და მისმა ამალამ ისლამი მიიღო, რ-იც მოსახლ. მხოლოდ მცირე ნაწილში გავრცელდა, ხოლო ჩრდ. დაღესტანში მცხოვრებმა ხაზარებმა — იუდაიზმი. ხ. ს-ში მოსახლ. ძირითად საქმიანობად მომთაბარე მესაქონლეობა იყო. ქვემო ვოლგის ბარში განვითარდა მიწათმოქმედება და მებაღეობა. სახაკანოს დედაქალაქი ითილი ხელოსნობისა და ვაჭრობის (აგრეთვე დიდი სატრანზიტო) ვაჭრობის მნიშვნელოვან ცენტრად იქცა. მდ. დონსა და დონეცს შუა დასახლდნენ ჩრდ. კავკასიელი ალანები, რის შედეგადაც ბინადარი მოსახლ. წარმოიშვა. დაიწყო ფეოდ. ურთიერთობათა ჩამოყალიბება. ხელისუფლება ფაქტობრივად ადგილ. ხაზარ და ბულგ. ფეოდალთა ხელში იყო. VIII ს-ში ხ. ს-მ კავშირი შეინარჩუნა ბიზანტიასთან, რამაც ხელი შეუწყო ქრისტიანობის გავრცელებას. სახელმწ. რელიგიად იუდაიზმი გამოაცხადეს. VII—VIII სს-ში ხაზარებმა საქართველოში ილაშქრეს (იხ. ხაზართა ლაშქრობები საქართველოში). IX ს. დასასრ. პაჭანიკებმა ჩრდ. შავიზღვისპირეთი დაიპყრეს, ხ. ს-ზე დამოკიდებული მადიარები დუნაისკენ განდევნეს (895). სახაკანოს მთავარი მოწინააღმდეგე იყო ძვ. რუს. სახელმწიფო. ჯერ კიდევ IX ს. დასასრ. რუსთა რაზმები გაიჭრნენ კასპიის ზღვაზე. კიევის დიდმა მთავრებმა ოლეგმა 913—914 და იგორმა 943—944 დაარბიეს ხ. ს. 964—966 იგორის ვაჟმა სვიატოსლავმა საბოლოოდ გაანადგურა ხ. ს., დაანგრია მისი დედაქალაქი ითილი და სხვა ქ-ები. შემდეგ ხაზარებმა სცადეს აღედგინათ სახაკანო ხვარაზმის დახმარებით, მაგრამ უშედეგოდ. X ს. დასასრ. ხ. ს-მ არსებობა შეწყვიტა.

ხაზარული ენა, IV—X სს ხაზართა ენა, გავრცელებული იყო ჩრდ. კავკასიაში, აზოვისა და კასპიის ზღვის სანაპიროებზე, დონისა და ვოლგისპირეთში. ისტ. ცნობებისა და ბიზანტ., სომხ., ქართ., არაბ., სპარს. და ებრ. წერილობით ძეგლებში შემორჩენილი ტერმინების (საკუთარი სახელები, ტიტულები, ტოპონიმები და ა. შ.) საფუძველზე მიაკუთვნებენ თურქ. ენების ბულღ. შტოს. არაბი გეოგრაფ-მოგზაური ალ-ისტახრი (დაახლ. 849—934) და იბნ ჰაუკალი (X ს.) ასევე მიუთითებენ ხ. ე-ის ზემოაღნიშნულ ბულგ. შტოსთან სიახლოვეზე.

ლიტ.: Баскаков Н. А., Введение в изучение тюркских языков, 2 изд., М., 1969.

ხაზობრივი მოწყობა, საწარმოს მუშაობის სისტემა, რ-იც ეფუძნება ლიმიტშესანიშნავ მწარმოებლურ ნაკადის ფართოდ გამოყენებას. სამომხმარებლო ხაზი ცნობილია ას ჯგუფის ჯაჭვი, რ-იც წარმოადგენს ერთ ლიმიტშესანიშნავ მწარმოებლისაგან და პროდუქტიულობათა და სხვისის აგრეგატებით მათ ემსგავსება ხ. მ. საშუალებას გვაძლევს შევქმნათ ჯაჭვის სტრუქტურა, გადამრავლებით და გაყავრცელებით ჯაჭვში ლიმიტშესანიშნავი ცვლილებები. ხაზი არსებობს 4—5 ათასამდე მანძილზე; შემდეგ მას აგრძელებენ ხაზის გამგრძელებლები. ხ. მ-ის დაწყებით ეტაპზე ხშირად იყენებენ ნათესაური შეჯვარების სხვადასხვა სისტემას, უფრო გვიან კი ხაზთაშორის შეჯვარებასაც მიმართავენ. მ. ჯაფარიძე.

ხაზინა, 1 ზოგიერთ კაპიტალისტურ ქვეყანაში (აშშ, დიდი ბრიტანეთი, საფრანგეთი) სახელმწიფო ფინანსური დაწესებულება, რ-იც უზრუნველყოფს ბიუჯეტის საკასო შესრულებას და გადასახადების აკრეფას, უშვებს აგრეთვე სახაზინო ობლიგაციებს. 2 ხანების, მეფეების, საუფლისწულოებისა და მონასტრების ფული, ძვირფასეულობისა და სხვ. მატერ. ფასეულობათა საცავი.

ხაზინადარი, 1 ძველად ხაზინის გამგე; 2 რომელიმე ორგანიზაციის ფასეულობათა (ფული და სხვ.) მცველი.

ხაზოვანი დამწერლობა, კ. კრეტის უძველესი სილაბური დამწერლობა. მიიღეს 2 სახეობა — A-ხაზოვან და B-ხაზოვან დამწერლობებს (წერის მიმართულება — მარცხნიდან მარჯვნივ). B სახეობის ნიშანთა თითქმის ნახევარი დასტურდება A სახეობაშიც. 20 საერთო ნიშანი მომდინარეობს კრეტაზე აღმოჩენილი ხატოვანი დამწერლობისაგან. მათი პირველი პუბლიკაცია ეკუთვნის ინგლ. მეცნიერს ა. ევანსს (1909).

A-ხ. დ. თარიღდება ძვ. წ. XVIII—XIV სს-ით. იგი ჯერ არ არის გაშიფრული. მიუხედავად მრავალი ცდისა, ამ დამწერლობით შესრულებული წარწერების ენა არ უნდა იყოს ინდოევროპული. B-ხ. დ-ის ძეგლები თარიღდება ძვ. წ. დაახლ. XV—XIII სს-ით. ეს დამწერლობა გაშიფრეს (1953) ინგლ. მკვლევრებმა მ. ვენტრისმა და ჯ. ჩედუიკმა. აღმოჩნდა, რომ B-ხ. დ-ის ნიშნები შეესაბამება ხმოვნებს ან ბგერათა ჯგუფებს, რ-ებიც თანხმოვნისა და მომდევნო ხმოვნისაგან შედგება. ხ. დ-ის ამ სახეობის ზოგიერთი ნიშანი ემთხვევა კვიპროსის სილაბური დამწერლობის ნიშნებს (ძვ. წ. VI—II სს.). წარწერების ენა ძვ. ბერძნულის ერთ-ერთი დიალექტია.

ჯ. ბრეგვაძე.

ხაზოვანი ზედაპირი, იხ. წრფივი ზედაპირი.

ხაზოვანი სპექტრი, ცალკეული ხაზებისაგან შედგენილი ოპტიკური სპექტრი; ტიპობრივია თავისუფალი ატომებისათვის.

ხაზოვანი ჯიში, იხ. ჯიში მეცხოველეობა.

ხაზოვან-ლენტური კერამიკის კულტურა, ადრინდელი ნეოლითის ხანის (ძვ. წ. V ათასწლ. დასასრ — IV ათასწლ. დასაწყ.) არქეოლოგიური კულტურა. გავრცელებული იყო შუა ევროპაში. წარმოადგენს დუნაის კულტურების ნაწილს. დამახასიათებელია ერთფეროვანი სფერული და ნახევრად სფერული ფორმის კერამიკა, რ-იც 2—3 ჩაღრმავებული ლენტის ფორმის სახეებითაა შემკული (S-მაგვარი სპირალები). ზოგან ხაზები პატარ-პატარა ღრმულებითაა გადაკვეთილი. თარიღდება ... ცნობილია ამ კულტურის დიდი ნამოსახლარები: კელნ-ლინდენთალი (გფრ), ბილანი (ჩეხოსლ.), ზელიონკი (პოლონ. სსრ). ცხოვრობდნენ დიდ სვეტებიან სახლებსა და მიწურებში. მისდევდნენ მიწათმოქმედებას (ხორბალი, ქერი) და მესაქონლეობას (მსხვილფეხა და წვრილფეხა რქ. საქონელი, ღორი).

ხათი (Hatti), უძველესი მცირეაზიული, ხათური ანუ პროტოხეთური წარმოშობის სახელწოდება, ულისქველის ველისა, ხათების (პროტოხეთების) მიწაყარი ქალაქისა და ქვეყნის აღსანიშნავად. მისგანვე წარმოდგება ზედსართავი „ხათურად, ხათურ ენაზე" (hattili). ინდოევროპ. ნესიტი ტომების მცირე აზიაში დამკვიდრების შემდეგ ხ. აღნიშნავდა უკვე ხეთების (ნესიტების) ქვეყანას, ხოლო „ქ. ხათი" ხშირად იხმარებოდა „ხათუსას" პარალელურად. „ხათის ხალხი" კი ერქვა საერთოდ ხეთების სამეფოს, განსაკუთრებით მისი დედაქალაქის მოსახლეობას (ძვ. წ. XVIII—XIII სს.). ხეთების ქვეყნის აღსანიშნავად იმავე სახელწოდებას („ხათი" ფორმით) ხმარობდნენ ძვ. ეგვიპტელები და ძვ. აღმოსავლეთის სხვა ხალხები. ხეთების სამეფოს დაცემის შემდეგ ხეთურ-იეროგლიფურ, ასურულ, ურარტულ, ებრაულ, ბაბილონურ და გვიანდ. ელინურ წყაროებში „ხ." ტერმინით აღინიშნებოდა საერთოდ ევფრატის შუა დინების დასავლ. (მცირე აზია, სირია, პალესტინა) მცხოვრები ეთნიკურად სხვადასხვა წარმოშობის ტომები. იგივე ტერმინი უძევს საფუძვლად ძვ. ებრ. „ხიტტის", ძვ. ბერძ. „ხეტაიოის", საიდანაც გაჩნდა ინგლ. Hittites, გერმ. Hethiter, რუს. хеттеи, ძვ. ქართ. „ქეტელნი, ძენი ქეტისნი" და ა. შ.

ლიტ.: Дьяконов И. М., Языки древней Передней Азии, М., 1967.

გ. გიორგაძე.

ხათური ენა, პროტოხეთური ენა, ცენტრალური და აღმ. ანატოლიის ჩრდ. ოლქებში გავრცელებული უძველესი

მკვიდრი მოსახლეობის ენა, რ-იც არ განეკუთვნება ინდოევროპულ ან სემიტურ ენათა ოჯახებს. ინდოევრ. ხეთურ-ლუვიურ ენებზე მოლაპარაკე ტომების მცირე აზიაში გაბატონების შემდეგ, ძვ. წ. III ათასწლეულ. ბოლოს, ხ. ე. განდევნა ახლად ჩამოსახლებული ინდოევრ. ტომების ენებმა (ხეთურმა, ლუვიურმა), რ-ებმაც ხათურისაგან როგორც სუბსტრატული ენისაგან მძლავრი გავლენა განიცადეს.

რიტუალური ხასიათის მცირერიცხოვანი ტექსტები ხ. ე-ზე გვხვდება ხეთური ლურსმნული ტექსტების შორის, სადაც ისინი დახასიათებულია როგორც hattili, ე. ი. „ხათურად" შესრულებული პასაჟები. ამ ტექსტების სტრუქტურული ხასიათის გამო შეუსწავლელია ხ. ე-ის გრამატ. სტრუქტურისა და ლექსიკის რამდენადმე სრული აღდგენა. საზოგადოდ ხ. ე. პრეფიქსული ტიპის აგლუტინაციური ენაა, რ-იც გარკვეულ სტრუქტურულ-ტიპოლოგიურ მსგავსებას ავლენს მთელ რიგ კავკ. ენებთან (განსაკუთრებით კავკ. ენათა ჩრდ.-დასავლურ ჯგუფთან).

ლიტ.: Гамкрелидзе Т. В., «Хеттские языки» и вопрос о переселении в Малую Азию индоевропейских племен, «ენათმეცნიერების ინ-ტის შრომები», 1957, № 2; Дунаевская И. М., Порядок размещения префиксов хаттского глагола, «Вестник древней истории», 1959, № 1; Kammenhuber A., Das Hattische, წგნ.: Handbuch der Orientalistik, Abt. 1, Bd. 2, Lfg. 2 — Altkleinasiatische Sprachen, hrsg. von B. Spuler, Leiden—Köln, 1969 (S. 428 და შმდ.).

თ. გამყრელიძე.

ხათუსა (ხ), ხათუშა (შ) [(Hattuša (ḫ), Hattuš)], ხეთების სამეფოს დედაქალაქი სოფ. ბოღაზქიოის ადგილას (ანკარის ა-ლმ-ით 145 კმ-ზე, ცენტრ. ანატოლია, თურქეთი). მდებარეობდა მცირე აზიის დას-იდან აღმ-კენ და შავი ზღვის სანაპიროდან ხმელთაშუა ზღვისაკენ მიმავალ ორ დიდ სავაჭრო გზაზე. გარდა სამეფო რეზიდენციისა, ხ. მეფის პოლიტ., ადმ., რელიგ. და კულტ. ცხოვრების ცენტრი იყო. ქალაქს ერტყა მძლავრი, კოშკებიანი გალავანი, რ-თაგან ცნობილია ე. წ. „სამეფო კარი", „ლომთა კარი", „სფინქსებიანი კარი" და სხვ. სამეფო რეზიდენცია მდებარეობდა ბორცვზე (ახლანდ. ბიუიუქ-კალე) და გარს ერტყა გალავანი. აქვე იყო დამხმარე შენობები. ხ-ის ტერიტორიაზე ნაპოვნია 5 სხვადასხვა ღვთაებისადმი მიძღვნილი ტაძარი, რ-თაგან უდიდესი უნდა ყოფილიყო ამინდისა და მზის-ქალღმერთის ღვთაების სახლეობისა. აღმოჩენილია სამეფო და სატაძრო არქივები (იხ. ბოღაზქიოის არქივი), წყალსადენის ნაშთები, საცხოვრებლები, სხვადასხვა დანიშნულების შენობათა ნაშთები.

გ. გიორგაძე.

ხათუსილი (ხ), ხათუშილი (შ) [(Hattušili(š))], ხეთების მეფეების სახელი. ხ. I, იგივე ლაბარნა II (დაახლ. ძვ. წ. 1650—1620). ხეთების „ძველი სამეფოს" პერიოდის მმართველი. დასაწყისში ქ. კუსარაში მეფობდა. ცენტრ. მცირე აზიაში დიდი დაპყრობების შემდეგ „ხათის მეფე" გახდა და რეზიდენცია ქ. ხათუსაში გადაიტანა (აქედან წარმოდგება სახელი ხ., ე. ი. „ხათუსა" + სუფიქსი „ილ" — „ხათუსადან მომდინარე, ხათუსელი") ომობდა ჩრდ. სირიის სამთავროებს, აგრეთვე ხურიტებს, რ-ებთან ბრძოლაშიც ხეთების მეფეთაგან პირველმა გადალახა მდ. ევფრატი (ხეთურად მალა). ბოღაზქიოის არქივში შემორჩა მისი სახელით შედგენილი ორენოვანი (ხეთურ-აქადური) ტექსტები — „ხათუსილის ანდერძი", სადაც ტახტის მემკვიდრეობის საკითხია განხილული, და „ხათუსილის ანალები", რ-ებშიც მოთხრობილია ხ-ის მეფობის პირველ წლებში ჩატარებული დაპყრობების შესახებ. მის დროს სამეფო ხელისუფლებას კიდევ ზღუდავდა „პანკუ" — სახალხო კრება. ხ. II (დაახლ. ძვ. წ. 1420—1400): ხეთების „შუა სამეფოს" მმართველი. ზოგიერთი ხეთოლოგი (ა. გეტცე) უარყოფს მის არსებობას. ხ. III (დაახლ. ძვ. წ. 1304—1280). მურსილი II-ის ძე. გამეფდა მისი ძმისშვილის — ურხითეშუბის (იგივე მურსილი III-ის) სამეფო ტახტიდან ჩამოგდების შემდეგ, რაც აღწერილი აქვს „ავტობიოგრაფიაში" (რ-იც ერთ-ერთი უძველესია მსოფლიოში). აწარმოებდა ფართო საშინაო და საგარეო პოლიტიკას. ჩვენამდე მოაღწია მისი სახელით შედგენილმა რელიგ. და ისტ. ხასიათის ტექსტებმა, პოლიტ. ხელშეკრულებებმა.

გ. გიორგაძე.

ხაიბარის გასასვლელი, კლდეკარი სპინგარის ქედზე მდ. ქაბულის ხეობის სამხრეთ., ავღანეთ—პაკისტანის საზღვართან. სიგრძე 53 კმ, სიგანე 15—130 მ, მთავარი უღელტ. 1030 მ სიმაღლეზეა. გადის რკინიგზა (პაკისტანიდან ავღ. დასახლ. პუნქტ ლანდიხანამდე) და სხვადასხვა სიმაღლის გზატკეცილი და საქარავნო გზა ფეშავარ—ქაბული.

ხაიდაველები (სხვ. სახელწ. ხაიდაგლანი), ენითა და კულტურით დაკავშირებული მონათესავე ინდიელთა ჯგუფი. ცხოვრობენ დაახლ. ასზე მეტ -ალ.-ში, დედოფალ შარლოტას კუნძულებზე და ზღვისპირა დაბლობზე. ლიტ-რაში ცნობილი არიან IX ს-იდან. შუა საუკუნეებში შექმნეს მხატვრული დიდი სამხატვრო-ხიდავის ტრ-ბა.

ხაიკინი ბორის ემანუილის ძე [13 (26). X. 1904, მინსკი, — 10. V. 1978, მოსკოვი], საბჭ. დირიჟორი, სსრკ სახ. არტისტი (1972). სკკპ წევრი 1940-იდან. 1928 დაამთავრა მოსკ. კონსერვატორია (ა. გედიკეს საფორტეპიანო და კ. სარაჯევის სადირიჟორო კლასები). 1928—35 იყო მოსკ. სტანისლავსკის სახ. ოპერის თეატრის დირიჟორი, 1935-იდან მთავარი დირიჟორი. 1936—43 ლენინგრ. მცირე საოპერო თეატრის, 1944—53 ს. კიროვის სახ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის სამხატვრო ხელმძღვანელი და მთავარი დირიჟორი, 1954-იდან მოსკ. დიდი თეატრის დირიჟორი. დადგმები: ძერჟინსკის „გაშლილი ყამირი" (1937), კაბალევსკის „კოლა ბრუნიონი" (1938), მუსორგსკის „ბორის გოდუნოვი" (1939, 1949) და სხვ. გამოდიოდა აგრეთვე როგორც სიმფ. დირიჟორი. გასტროლებს მართავდა საზღვარგარეთ. სსრკ სახელმწ. პრემია (1946 ორჯერ, 1951). დაჯილდოებულია ოქტ. რევ. ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

ხაიკოუ, ქალაქი ჩინეთში, კ. ხაინანის ჩრდ. ნაწილში, გუანდუნის პროვინციაში. 209 ათ. მცხ. (1982). კუნძულის ეკონ. ცენტრი, საზღვ. ნავსადგური, საავტ. გზების კვანძი. გემთმშენებლობა და გემების რემონტი, ქსოვილების, ხის დამ. თამბაქოს, ქიმ. და რეზინის ნაკეთობათა, საშენ მასალათა წარმოება, საფეიქრო, კვების მრეწველობა.

ხაილუფინის რევოლუციური ბაზა, პირველი საბჭ. რ-ნი ჩინეთში (იხ. საბჭოები ჩინეთში), არსებობდა 1927 ოქტ. დასაწყისიდან 1928 აპრ.-მდე გუანდუნის (პროვინციის ხაიფინისა და ლუფინის მაზრები) პროვინციის აღმ. ნაწილში. 1927 წ. 30 ოქტ. აჯანყებულმა გლეხებმა ნანჩანის აჯანყების (1927) მონაწილეთა რაზმთან ერთად აიღეს ხაიფინი. 1927 წ. 7 ნოემ. საბჭოების ყრილობამ ხაიფინში აირჩია მთავრობა პენ ბაის მეთაურობით. ჩამოყალიბდა ჩინ. წითელი არმიის რაზმები, მემამულეთა მიწებს გლეხებს ურიგებდნენ. გომინდანის ჯარებმა 1928 წ. 20 თებ. გადაიტანეს შეტევაზე, დაიკავეს ხაიფინი და მალე ხ. რ. ბ-მ არსებობა შეწყვიტა.

ხაინანი, კუნძული სამხრ. ჩინეთის ზღვაში, კონტინენტისაგან გამოყოფილია ხაინანის სრუტით. ჩინეთის ტერიტორიაა. ფართ. 34 ათ. კმ², ჩრდ.-ში ალუვიური ვაკეა, სამხრეთისა და ცენტრ. ნაწილში — დაბალი და საშ. სიმაღლის (1867 მ-მდე, მწვ. უჯიშანი) მთები. ჰავა ტროპ., მუსონური. იანვ. საშ. ტემპ-რა ვაკეზე 16—19°C, ივლ. — დაახლ. 29°C, ნალექები 1200—1800 მმ წელიწადში, მთაში 3000 მმ (მაქს. ზაფხულში მოდის). მთაში მუსონური ტროპ. ტყეა. ვაკეზე მოჰყავთ ბრინჯი, ბამბა და სხვა კულტურები. ხ-ის ჩრდ. ნაწილში მდებარეობს ქ. ხაიკოუ.

ხაინდრავა ლევან ილიას ძე (დ. 27. XII. 1916, ქ. ხარბინი, ახლანდ. ჩინეთის სახალხო რესპუბლიკა), ქართველი საბჭ. მწერალი. წერს რუს. ენაზე. 1941-იდან მუშაობდა ქ. ხარბინის საბჭ. პრესაში. 1948-იდან ცხოვრობს საქართველოში. ლიტ. მოღვაწეობა დაიწყო 1938-იდან. მის თხზულებებში ასახავს უცხოეთის ცხოვრება. ეკუთვნის პოეზიური კრებულები „პირველი შეხვედრა" (1962), „ტყეში" (1972), „ავეშლი ჰორიზონტზე" (1977), რომანები „მშობლიური ცეცხლი" (1966), „ერთი არს კარი შენი" (1985). ქართულად ნათარგმნია კრებულები „მოთხრობები" (1973) და „აკრძალული მიწა" (1980).

რ. ქვარცხენილაძე.

ბ. ხაიკინი.

ხაირ ალ-დინ ბარბაროსა [დაახლ. 1465, მიტილენე (კ. ლესბოსი), — 4. VII. 1546, სტამბოლი], ალჟირის გამგებელი 1519-იდან. მეკობრე და საზღვაო მხედართმთავარი მეთუნის შვილი. ისარგებლა ალჟირის მოსახლეობის ბრძოლით ესპ. დამპყრობლების წინააღმდეგ და თავის ძმასთან არუჯთან ერთად ხელში ჩაიგდო ძალაუფლება. არუჯის გარდაცვალების შემდეგ (1518) ესპანელების შეტაკების შიშით დახმარებისათვის მიმართა ოსმ. სულთანს სელიმ I-ს და ალჟირი ოსმ. სუვერენიტეტის ქვეშ გამოაცხადა, მიიღო ფაშის ტიტული (1519). 1533-იდან ოსმ. ფლოტის მთავარი ადმირალი იყო.

ხაირი (ნამდვ. გვარი ხაირეთდინოვი) ღაინან ბადრეთდინის ძე [2 (15). VI. 1903, სოფ. სტაროკულტაევო, ახლანდ. ნურიმანის რ-ნი, ბაშკ. ასსრ, — 16. X. 1938, უფა], ბაშკირი საბჭ. მწერალი. თხზულებებს აქვეყნებდა 1922-იდან. მის მოთხრობებსა და ნარკვევებში აისახა სოფლის სოც. გარდაქმნები. ლექსებსა და პოემებში (კრებ. „ჩვენი გაზაფხული", 1927) ცდილობდა შეეტანა ბაშკ. პოეზიისათვის ახალი სტილური ინტონაცია. ხ-ს ეკუთვნის პირველი ბაშკ. რომანი „მოსახლეები" (გამოიცა 1967).

ხაიფა, ქალაქი ისრაელში, ხმელთაშუა ზღვის ნაპირზე. 226 ათ. მცხ. (1983). ქვეყნის მთავარი ნავსადგური. სარკინიგზო და საავტ. გზების კვანძი. შავი მეტალურგია, ნავთობგადამამუშ., ლითონდამამუშ., ქიმ., საფეიქრო, მინის, რეზინის, ცემენტის, კვების მრეწვ., ავტოაწყობა. ეილათ—ხ-ის ნავთობსადენის ბოლო პუნქტი. შემორჩენილია ჯვაროსნული ციხესიმაგრის, ჰოსპიტალის (1664) ნაშთები. თანამედროვე ქალაქი გადაჭიმულია ნავსადგურიდან კარმელის მთის წვერამდე. მუზეუმები.

ხაიში, სოფელი მესტიის რ-ნში, მდ. ენგურის ნაპირებზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., ბარჯაში, ზედა ვედი, ზედა წირმინდი, თოთანი, ილდიანი, ლალხორალი, ლახანი, ლუხვრიცხელა, ლეუხი, მუჟაშურა, ნაცქორვალი, სკორმეთი, ტობარი, ქედანი, ქვედა ვედი, ქვედა წირმინდი, ცალერი, ჭუბერი, ჯორკვალი). ზ. დ. 730 მ, მესტიიდან 70 კმ. საშ. მეურნ. (მეცხოველეობა). ბარიტის საბადო. საშ. სკოლა-ინტერნატი, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ხაიშის განძი, I ს. არქეოლოგიური განძი, რ-იც აღმოჩნდა 1948 სოფ. ხაიშთან (მესტიის რ-ნი) მიწის სამუშაოების დროს. შეიცავს 3 ერთნაირი ფორმის ორყურა, ფეხიან ვერცხლის სასმისს, ოქროს საკისრე რგოლს, რ-ის ბოლოები ფანტასტ.

ხაკანი შირვანი

ცხოველების გამოსახულებებითაა შემკული. ოქროს საკიდს, რ-იც ჩარდახიანი კოშკის მინიატურულ გამოსახულებას წარმოადგენს. ჩარდახის ქვეშ სალამურზე და ჭიანურზე დამკვრელის 2 ფიგურაა. ხ. გ-ის ერთ-ერთი ვერცხლის სასმისი შემკულია მაღალრელიეფური მცენარეული მოტივით და ანტ. ტორევტიკის თვალსაჩინო ნიმუშია. იგი დამზადებული უნდა იყოს ელინისტური აღმოსავლეთის ერთ-ერთ სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრში. ოქროს ნივთები კი ადგილ., ხალხ. ხელოსნური ნაწარმია და ადრინდ. ანტ. ხანის ქართ. ოქრომჭედლობის ტრადიციას აგრძელებს.

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ა., ხაიშის განძი, «მნათობი», 1968, № 3. ი. გაგოშიძე.

ხაიშო, სოფელი თიანეთის რ-ნში (ახალსოფლის სოფსაბჭო), კახეთის ქედის დას. კალთაზე, მდ. საგანის (იორის მარცხ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 1360 მ, თიანეთიდან 14 კმ. ახალსოფლის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა ახალსოფელში (8 კმ).

ხაკანი შირვანი, ხ ა ყ ა ნ ი შ ი რ ვ ა ნ ი, იფზალ ალ-დინ ბადილ (1120/1126, შემახა,—1199, თავრიზი), სპარსულენოვანი აზერბაიჯანელი პოეტი. დაიბადა ხელოსნის ოჯახში. მამამ, დურგალმა ალიმ, ადრე მიატოვა ცოლ-შვილი. ხ. შ. აღზარდა ბიძამ და იმ დროის კვალობაზე კარგი განათლება მიაღებინა (შეისწავლა ენები, ფილოსოფია, მედიცინა, ასტრონომია). ხ. შ. დიდით ქრისტ. წრეებს უკავშირდებოდა შამახი მოედა დასაწყისში სუფიური იდეებს გაიტაცა, აქედანაა მისი პირველი ფსევდონიმი — „ჰაყაიყი" (ჭეშმარიტების მაძიებელი). მალე იგი შირვანის ლიტ. სკოლის მეთაურმა აბუ ლ-ალა განჯეველმა დაიახლოვა და შირვანშაჰთა სამეფო კარს წარუდგინა. აქედან იწყება ხ. შ-ს, როგორც მეხოტბე პოეტის, კარიერა, აქედანვე მიიღო მისი საბოლოო ზედწოდება „ხ." („ხაყანისეული" ე. ი. ხაყანელის, შირვანშაჰის საკუთრება). ხ. შ-ს კასიდები გამოირჩევა ფორმის გართულებით, „ვასფის" („აღწერა") მრავალფეროვნებით, მეხოტბეობით მას დიდი ადგილი მიუძღვის ამ ჟანრის განვითარებაში პოეტური ტექნიკით გატაცება იგრძნობა ლირ. ლექსებშიც ხ. შ-მ ორჯერ იმოგზაურა მექაში. პირველი მოგზაურობის შედეგად (1157) დაწერა მასნავი „ორი ერაყის საჩუქარი" (ავტობიოგრ. ხასიათის პოემა). მან სამეფო კარის პოეტის მძიმე ხვედრი გაიზიარა და ერთხანს შაბურანის ციხეში ამოყო თავი. აქ შექმნა შესანიშნავი ციკლი „ციხის კასიდებისა", გარდაიცვალა ცოლ-შვილი. სიცოცხლის ბოლო წლები თავრიზში განმარტოებით მარტოდმარტომ გაატარა. მძიმე განცდებია ასახული მის ლირ. „ნაწყვეტებსა" და რობაიებში. შემორჩენილია ხ. შ-ს წერილების კრებული. იგი კარგად იცნობდა საქართველოს. „ქრისტიანულ კასიდაში" ასახულია ბაგრატიონთა რეზიდენციები — ნაჭარმაგევსა და მუხრანს. ერთ რობაიში ქართ. ენის ლოდებას იხსენებს და მეჯლიშურ რიტმად ქართ. სიტყვას იყენებს. მიმოწერა ჰქონდა ქართ. მოღვაწეებთან.

თხზ.: რჩეული, ზ. სჯადის გამოც., თეირანი, 1973 (სპარს. ენაზე).

ლიტ.: გ ო ბ ი ძ ე დ., სპარსული ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1976, გვ. 237—241; М а р р Ю. Н., Ч а й к и н К. И., Хакани-Низами-Руставели, [т.] 1—2, М.—Л.—Тб., 1935—66; Р а ф и л и М., Хагани Ширвани — великий современник Низами, кн.: Низами [т.] 4, Баку, 1947.

ა. გვახარია.

ხაკასები, ხაკასეთის აო-ში, ნაწილობრივ ტუვის ასსრ-ში და კრასნოიარსკის მხარეში მცხოვრები ხალხი. რიცხ. 71 ათ. კაცი (1979, აღწერა). ენა — ხაკასური. განეკუთვნება თურქ. ენებს. 1917 ოქტ. რევოლუციამდე ცნობილი იყვნენ მინუსინსკელი და აბაკანელი თათრების სახელით. სახელწოდებით იყოფოდნენ 5 ტომობრივ ჯგუფად (კაჩინელები, საგაელები, ბელტირები, კოიბალები, კიზილელები), რ-ებიც თავისთავად იყოფოდნენ გვარებად. ეს ჯგუფები XVII—XVIII სს დასაწყისში შეიყვანეს რუს. სახელმწიფოს შემადგენლობაში. ძირითადი საქმიანობა იყო ნახევრად მომთაბარე მესაქონლეობა და ნადირობა, დამხმარე — პრიმიტ. მიწათმოქმედება. საზ. ურთიერთობებისათვის დამახასიათებელი იყო კლასობრივი დიფერენციაცია. რელიგია — შამანიზმი, თუმცა ფორმალურად ითვლებოდნენ მართლმადიდებელ ქრისტიანებად. ხ-ის ეთნ. შემადგენლობა ჩამოყალიბდა XVII—XVIII სს-ში ენისეის ყირგიზებისა და სხვა თურქ., სამოდიური და კეტური ჯგუფების აღრევის შედეგად. XVIII ს-ში დაწყებული კონსოლიდაციის პროცესი საბჭ. წყობილების დროს დასრულდა და ხ-მა საერთო სახელწოდება მიიღეს. იხ. აგრეთვე სტ. ხაკასეთის ავტონომიური ოლქი.

ხაკასეთის ავტონომიური ოლქი, ხ ა კ ა ს ე თ ი, შედის რსფსრ კრასნოიარსკის მხარეში. შეიქმნა 1930 წ 20 ოქტ. ფართ. 61,9 ათ. $км^2$. მოსახლ. 540 ათ. კაცი (1985). ცენტრი — ქ. აბაკანი. ო-ში 8 რ-ნი, 5 ქალაქი და 17 დაბაა.

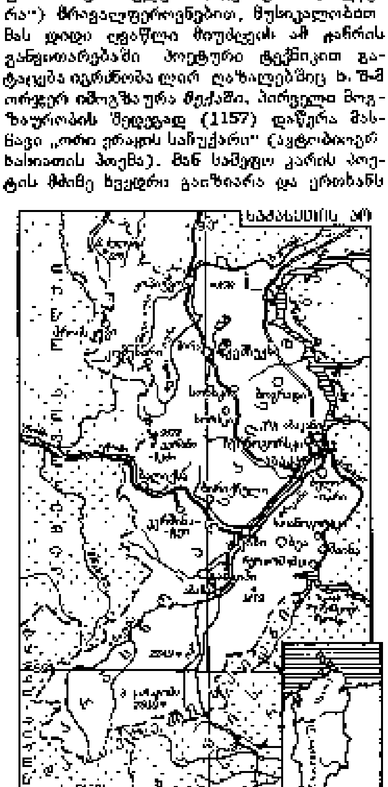

ბუნება. ხ. მდებარეობს აღმ. ციმბირის სამხრ. ნაწილში. უკავია მინუსინსკისა და ჩულიმ-ენისეის ქვაბულების ნაწილი. დასავ. ოლქის ტერიტორიას კვეთს კუზნეცკის ალათაუ (სიმაღლე 2178 მ-მდე) და აბაკანის ქედის (სიმაღლე 1984-მდე) აღმ. კალთები, სამხრ.-აღმ-ით დას. საიანის (სიმაღლე 2930 მ-მდე) ჩრდ. კალთები.

ჰავა მკვეთრად კონტინენტურია. იანვრის და ქვაბულებში ტემპერატურული ზამთარი იცის. საშ. ტემპ-რა ქვაბულებში −19-იდან −21°C-მდე, მთისწინეთში −15-იდან −17°C-მდე. ზაფხული ქვაბულებში ცხელია (ივლ. საშ. ტემპ-რა 18—20°C), მთისწინეთსა და მთაში — უფრო გრილი (17—18°C). ნალექები წელიწადში 300 მმ-იდან (ქვაბულებში) 600—700 მმ-მდე (მთაში). ნალექების მაქს. (70%) მოდის ზაფხულში. მთავარი მდინარეა: ენისეი, მისი შენაკადი აბაკანი, აგრეთვე ტომი, თეთრი და შავი იიუსი (ობის აუზი). იიუსების უდიდესი მდინარის წყლის სარწყავად იყენებენ. მრავალი ტბაა ქვაბულებში, ნაწილობრივ მთისწინეთშიც. გავრცელებულია შავმიწა ნიადაგი, ალაგ-ალაგ მლაშობები და ბიცობიანი. მთაში მთა-ტაიგის ეწერი და მთა-ტუნდრის ნიადაგებია. ქვაბულების სტეპის მცენარეულობას მთისწინეთში ტყესტეპი ენაცვლება. მთები შემოსილია ტყით. ქვაბულებსა და მთისწინეთის სტეპის ფაუნაში (მღრღნელები, ფრინველები) ტყის სახეობაც (თხუნელა, ყარყუმი, კოლონოკი) ბევრია. მთაში ბინადრობს ციყვი, კურდღელი, მგელი, მელა, დათვი და სხვ.

მოსახლეობა. ხ-ში ცხოვრობენ ხაკასები, აგრეთვე რუსები, უკრაინელები, გერმანელები, თათრები, მორდველები და სხვ. მოსახლ. საშ. სიმჭიდროვეა 8,7 კაცი 1 $км^2$-ზე (1985). ყველაზე მეტად დასახლებულია ქვაბულები (25 კაცი 1 $км^2$-ზე), სადაც თავმოყრილია მოსახლ. 3/4. მთავარი ქ-ებია აბაკანი (147 ათ. მცხ., 1985), ჩერნოგორსკი, აბაზა, სორსკი, საიანოგორსკი.

ისტორიული ცნობა. თანამედროვე ხ-ის ტერიტ. დასახლებული იყო პალეოლითის დროიდან. ძვ. წ. II ათასწლ. დასასრულს მოსახლ. ნადირობასთან, თევზჭერასთან და ნახევრად მომთაბარე მესაქონლეობასთან ერთად პრიმიტ. მიწათმოქმედებასაც მისდევდა. მოგვიანებით განვითარდა ხელოსნობა, დაიწყო რკინის, ოქროს, კალის მოპოვება და დამუშავება, სარწყავი მიწათმოქმედება. XIII ს-ში მონღოლებმა მოსპეს ტომობრივი კავშირები, დაანგრიეს სარწყავი არხების ქსელი, რითაც სამეურნეო განადგურდა, მიწათმოქმედი მოსახლ. ნადირობასა და მესაქონლეობას დაუბრუნდა. XVII ს. დასაწყისში ადრინდ. ფეოდ. სამთავროები, რ-ებიც XVII—XVIII სს-ში ნებაყოფლობით რუს. შემადგენლობაში შევიდნენ. გაძლიერდა მოსახლ. ჩაგვრა, მაგრამ, მეორე მხრივ, მონღოლ და ჯუნღარიელი ფეოდალების თავდასხმების შეწყვეტამ, ბინადარ ცხოვრებაზე და მიწათმოქმედებაზე გადასვლის პროცესმა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. XIX ს. შუა წლებში ხ-ში ჩაისახა კაპიტალ. ურთიერთობანი, დაიწყო ოქროს მომპოვებელი წარმოების განვითარება. XX ს. დასაწყისში განვითარდა ქვანახშირის მრეწველობა. 1917 ოქტ. რევოლუციამ ხაკასები სხვა ხალხებთან ერთად გაათავისუფლა ეროვნ. ჩაგვრისა და ექსპლუატაციისაგან. 1917 ნოემბ-ში ხ-ში დამყარდა საბჭ. ხელისუფლება. სამოქალაქო ომის (1918—20) დროს იგი დაიპყრეს თეთრგვარდიელებმა, რ-ებიც გაანადგურეს პარტიზანებმა, მაგრამ ბრძოლა თეთრგვარდიელებისა და ბაიების ბანდებთან 1923-მდე გრძელდებოდა. 1923 დასაწ. შეიქმნა ხაკასეთის ეროვნ. მაზრა, რ-ის ცენტრი უსტ-აბაკანში იყო. 1925 მაზრა ოკრუგად გარდაიქმნა. 1930 წ 20 ოქტ. შეიქმნა ხ-ის ა. ო. (ცენტრი იქვე) ... და დაერქვა აბაკანი. ომამდელ ხუთწლედებში ბევრი მოეწყო ქარხ. და კულტ. ჩამორჩენილობას, შეიქმნა ადგილ. მრეწველობა. 1934 დამთავრდა სოფ. მეურნ. კოლექტივიზაცია, განხორციელდა კულტ. რევოლუცია. ჩამოყალიბდა მუშათა კლასი და ინტელიგენციის ეროვნ. კადრები.

დიდი სამამულო ომის წლებში ხ-ის ხალხები გმირ. დაუზოგავ ბრძოლაში იბრძოდნენ. 19 ათ. კაცი დაჯილდოვდა ორდენებით და მედლებით, 20 კაცს მიენიჭა საბჭ. კავშირის გმირის წოდება. ომის შემდგომ პერიოდში ხ-მა აბ. წარმატებებს მიაღწია სოციალ. მშენებლობაში. 1967 ოლქი დაჯილდოვდა ლენინის ორდენით, 1972 კი — ხალხთა მეგობრობის ორდენით.

სახალხო მეურნეობა. ხ. ინდუსტრ.-აგრ. ოლქია, რ-იც შედის აღმ. ციმბირის ეკონ. რ-ნში. მრეწვ. მთავარი დარგებია მშენებლ., ტყისა და ხის დამამუშ., სამთომომპოვებითი, საშენ მასალათა წარმოება. 1984 აწარმოვეს 10,2 მლრდ. კვტ სთ ელექტროენერგია. უდიდესია საიან-შუშენსკის ჰესი. ქვანახშირს იღებენ ჩერნოგორსკის ქვანახშირის აუზში, რკინის მადანს — აბაკანის მადნეულში და ტეისკის საბადოზე; წარმოებს ფერადი ლითონების მოპოვება, გამდიდრება და დამუშავება. ჩერნოგორს-

კის მ. მაღლ-კამშოლის კომბინატის საექსპლუატაციოდ გადაცემის შემდეგ მნიშვნელოვნად მრეწველობამ ოლქში 1 ადგილი დაიკავა. ცვეიკოსორეულია ტრიკოტაჟისა და ტყავფეხსაცმლის მრეწველობა. კვების მრეწველობიდან აღსანიშნავია ხორცის, რძისა და ცხიმ-კარაქის მრეწველობა. ხ-ში მოჰყავთ საგაზაფხულო ხორბალი, შვრია, კარტოფილი, ბოსტნეული, საკვები კულტურები და სხვ. ხშირი გვალვების გამო დიდი მნიშვნელობა აქვს ნათესების მორწყვასა და საძოვრების გაწყლოვანებას. დიდი სარწყავი სისტემაა კოიბალისა; სოფ. მეურნ. მთავარი და უძველესი დარგია მეცხვარეობა (1563,6 ათ. ცხვარი და თხა, 1988 წ.). აშენებენ მსხვ. რქ. საქონელს (239 ათ., მ. შ. ძროხა — 86,6 ათ.), ღორს (134,4 ათ.). ფუტკარს. ტრანსპ. მთავარი სახეებია სარკინიგზო, საზღ. და საავტ. სანაოსნოა მდ-ები ენისეი და აბაკანი. ქ. აბაკანში არის აეროპორტი.

სახალხო განათლება. საბჭ. ხელისუფლების დამყარებამდე ხ-ის ტერიტორიაზე იყო 1 17 დაწყ. სკოლა. საშ. სპეც. სასწავლებლები არ არსებობდა. 1984 წ. 300-მდე სკოლამდელ დაწესებულებაში იყო 26 ათ.-ზე მეტი აღსაზრდელი; ყველა სახის ზოგადსაგანმანათ. 320-ზე მეტ სკოლაში სწავლობდა 79,2 ათ. მოსწ.; მოქმედებდა 23 საბავშვო სამუსიკო და 2 საბავშვო სამხატვრო სკოლა, 6 პროფტექ. სასწავლებელში სწავლობდა 7,9 ათ., 8 საშ. სპეც. სასწავლებელში — 6,8 ათ. მეტი მოსწავლე. აბაკანში ა არის პედ. ინ-ტი და კრასნოიარსკის პოლიტექნ. ინ-ტის ფილიალი (სადაც სწავლობდა 6 ათ. სტუდენტი). 1984 მუშაობდა 285 მასობრივი ბ-კა (3 მლნ-მდე წ. წიგნი და ბროშურა). ხ-ის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი (აბაკანში), მ. ლერმონტოვის სახ. ხ-ის საოლქო დრამ. თეატრი, 282 საკლუბო დაწესებულება, 333 კინოდანადგარი.

ხ-ში გამოდის რამდენიმე დასახელების ჟურნალი და გაზეთი. მიმდინარეობს საკავშ. რადიოს (19 სთ დღე-ღამეში) რეტრანსლაცია. სამხარეო და საოლქო გადაცემები ხორციელდება ხაკასურ და რუს. ენებზეც. ტელეგადაცემები „ორბიტის" სისტემით.

ლიტერატურა. მდიდარი და მრავალფეროვანი ხაკასური ფოლკლორის. გმირული საგმირო ეპოსის მნიშვნელოვანი ძეგლებია „ალთინ არიგი", „ალბინჟი" და სხვ. ხ-ის და სამხრ. ციმბ. ტერიტორიაზე ნაპოვნი ძვ. თურქ. დამწერლობის ძეგლები მოწმობენ, რომ ახ. წ. VI—VIII სს-ში არსებობდა ძვ. ლიტ-რა. დამწერლობიანი ლიტ-რა ჩამოყალიბდა საბჭ. ხელისუფლების პირველ წლებში (დამწერლობა ხაკასურ ენაზე 1926 შეიქმნა). 1927-იდან გამოქვეყნდა პირველი ხაკასი მწერლების ზეპირსიტყვიერების ტრადიციებზე შექმნილი თხზულებები: ლექსები, ნარკვევები, მოთხრობები. საბჭ. ხაკას. ლიტ-რის სათავეში ჩაუდგა გ. კოჩაკოვი (1906—1937). აღსანიშნავია ნ. დომოჟაკოვის (1916—1976) რომანი „შორეულ აალში" (1959), აგრეთვე ი. კოტოჟეკოვის (დ. 1919), ი. კოსტიაკოვის (დ. 1916), მ. ჩებოტაევის (დ. 1931), მ. ბაინოვის (დ. 1937) ლექსები, პოემები, მოთხრობები, მ. კილჩიჩაკოვის (დ. 1919) კომედიები. ხაკასი მწერლების თხზულებები ითარგმნება სხვა ხალხების ენებზე. 1949 დაარსდა რუსეთის მწერალთა კავშირის ხაკას. განყ-ბა.

ხაკასების ტრად. ხალხ. საცხოვრებელია მრავალი ფორმის კარვები. გავრცელებულია ხეზე მხატვრული კვეთა, ქარგვა (უმთავრესად სტილიზებული მცენარეული ორნამენტი). ხ-ში საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ დაიწყო ქალაქის, კეთილმოწყობილი სოფლებისა და დაბების, მრავალსართულიანი ქვის აშ. შენობების, საცხოვრ. სახლების მშენებლობა; განვითარდა დაზგური სახვითი ხელოვნება (ფერმწერები—მ. ბურნაკოვი, ა. კალინინი, მ. სერებრიაკოვი; გრაფიკოსები— ე. ტოდიკოვი, გ. ბუტანაევი).

ლიტ.: Морозова Т. Г., Экономическая география Сибири, М., 1976; Российская Федерация. Восточная Сибирь, М., 1969 (серия «Советский Союз»); Трояков П. А., Очерк развития хакасской литературы, Абакан, 1963.

ხაკასური ენა, განეკუთვნება ალთაურ ენათა ოჯახის თურქული ენების უიღურულ-ოღუზურ ჯგუფს. გენეტიკურად უკავშირდება ძვ. თურქ. და ძვ. უიღურულ ენებს. ძირითადად გავრცელებულია ხაკასეთის ავტ. ოლ. ხ. ე-ზე ლაპარაკობს 71 ათ. კაცი (1979, აღწერა). აქვს 2 დიალექტი: C ანუ სისინა ჯგუფი (საგაის და ბელტირის ენები) და III ანუ შიშინა ჯგუფი (კაჩინთა, კოიბალის, ქიზილის, შორის დიალექტები). ხაკასურში 17 ხმოვანი და 24 თანხმოვანია. დამწერლობა შეიქმნა 1926 რუს. გრაფიკის, 1929—ლათ., 1939—რუს. ანბანის საფუძველზე.

ლიტ.: Грамматика хакасского языка, М., 1975; Карпов В. Г., Хакасский язык, წგნ.: Языки народов СССР, т. 2, М., 1966. ნ. გურგენიძე.

ხაკი, სოფელი ახალციხის რ-ნში (საქართველოს სსრ). მდებარეობს მდ. ნაპირზე. ზ. დ. 1400 მ, ახალციხიდან 6 კმ. ჰამიდის მეკარტოფილეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. ხაჩიულში (2 კმ). ბ-კა, კინოდანადგარი.

ხალა, სოფელი აჭარის ასსრ ქობულეთის რ-ნში, მდ. ჩაქვისწყლის ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., გორგაძეები, ჩაისუბანი, ჩაქვისთავი). ზ. დ. 160 მ, ქობულეთიდან 20 კმ, ჩაქვიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა). ციტრუსების შემფუთავი ქ-ნა, გაბრო-დიორიტის კარიერი. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა. ადამიანს აქ ჯერ კიდევ ახალი ქვის ხანაში უცხოვრია.

ხალაპა (Jalapa), ქალაქი მექსიკაში, მეხიკო—ვერაკრუსის რკინიგზასა და საავტ. გზაზე. ვერაკრუსის შტატის ადმ. ცენტრი. 201 ათ. მცხ. (1979). ბამბეულის, კვების მრეწველობა. სას.-სამ. რ-ნის (ყავა, კულტურები, ხილი) ცენტრი. უნ-ტი.

ხალასად მოშენება, სასოფლო-სამეურნეო ცხოველთა მოშენების მეთოდი, როდესაც შეირჩევა ხდება ერთი და იგივე ჯიშის ცხოველთა შეწყვილებით. ამ გზით იცავენ და სრულყოფენ ჯიშს, რისთვისაც იყენებენ სანაშენე მუშაობის ისეთ ღონისძიებებს, როგორიცაა მოზარდეულის სწორი გამოზრდა, გადარჩევა, შერჩევა. ჯიშის სრულყოფის მიზნით ჯიშის რესურსების გამოყენებით, სხვა ჯიშების დაუხმარებლად. ხ. მ-ით აზრდება პოპულაციის ხარისხი და ჯიშის ნიშან-თვისებათა კონსოლიდაცია (მემკვიდრული გამყარება). მეცხოველეობის პრაქტიკაში ხ. მ-ს უძველესი დროიდან იყენებენ. „ხ. მ-ის" ცნება ჩამოყალიბდა XVI—XVII სს-ში, როცა ინგლისში შეიქმნა ცხოველთა ნაშენი ჯიშების დანერგვა და ჯიშებად ჩამოყალიბება. ხ. მ. ძირითადად კულტ. ჯიშების მოშენების მეთოდია, ოღონდ ხალასად პრიმიტ. ჯიშების მოშენებაც ხდება.

[illegible]

ხალასისხლიანი საჯინიბო ცხენი, უსწრაფესი ცხენი მსოფლიოში. გამოყვანილია ინგლისში XVII ს. ბოლოს—XVIII ს. დასაწყისში ადგილ. ფაშატებისა და აღმოსავლური წარმოშობის ულაყების (არაბ., ბერბ., თურქ.) სახაზავოში შეჯვარების გზით. ჯიშის სრულყოფა ხდებოდა სადოღე თვისებების გამოცდის მიხედვით. ხ. ს. ც. ტანად დიდია, პროპორციულად განვითარებული, ფერად ქურანა, წაბლა და თაფლა. საშ. გაზომვები (სმ-ით): სიმაღლე მინდაოში 161—162, ტანის ირიბი სიგრძე 162—166, წვივის გარშემოწერილობა 19—20. იყენებენ საცხენოსნო სპორტში და საჯიშო ცხენის ჯიშების გასაუმჯობესებლად. დოღში დამყარებული რეკორდები: 1200 მ—1 წთ 7,4 წმ; 2400 მ—2 წთ 23 წმ, 3200 მ—3 წთ 19 წმ. ხ. ს. ც-ის სულადობა ყველაზე დიდია ინგ. ქვეყნებსა და აშშ-ში. სსრკ-ში ეს ჯიში მოშენებულია რუს., უკრ., საქართვ., აზერბ., ყირგ. და ყაზ. ცხენსაშენებში.

[illegible]

ხალაში, იხ. ჰალები.

ხალაცა, მთა ცენტრ. კავკასიონის მთავარი ქედის თხემზე, მდ. ხალაწის (არდონის სისტემა) სათავეში. სიმაღლე 3938 მ. აგებულია ქვედაცარცული მერგელ-კირქვიანი შუაშრეებიანი თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით. კლდოვანია, ცოცხალთვალთებიანი. დამახასიათებელია ალპ. და გლაციალურ-ნივალური ლანდშაფტი.

დ. უკლება.

ხალაწანი, ამბროლაურის რ-ნის სოფლების ზემო ხალაწნის, ქვემო ხალაწნისა და შუა ხალაწნის ძვ. სახელწოდება.

ხალდე, ხეობის ტიპის მყინვარი სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ხალდეჭალის (ენგურის მარჯვ. შენაკადი) სათავეში. სიგრძე 7,4 კმ, ფართ. 11,6 კმ². საზრდოობს მწვერვალების შხარის, ჯანღისა და ლაქუზა-ლაარტყილის კალთებიდან ჩამონადენი მყინვარული ნაკადებით. მყინვარიდან გამოდის მდ. ხალდეჭალა.

რ. ხაზარაძე.

ხალდები, ძველი დასავლურ-ქართული ტომი. ბერძ. წყაროებით (ქსენოფონტი, სტრაბონი) ცხოვრობდნენ შავი ზღვის სამხრ.-აღმ. სანაპიროზე. აღნიშნულ ავტორებთან „ხალდები" შესატყვისია „ხალიბების", სომხ. წყაროებში ხ-ის ქვეყანა „ხალტიქის" სახელწოდებით იხსენიება. „ხალდი" სომხურად დას. ქართ. ტომის—ჭანების სახელი იყო. VII ს. სომხური „აშხარჰაცუიცის" მიხედვით ჭანეთი არის ხალტიქი (ხ.). ამრიგად, ამ დროს „ხალტ", „ხალდ" იმ ეთნ. ჯგუფის სომხ. სახელწოდებაა, რ-იც ქართ.-ბერძნ. საზღვარში ცნობილი იყო ჭანების — სანების სახელით. სახელწ. „ხ." დღემდე შემორჩა სამხრ.-აღმ. შავიზღვისპირეთის ტერიტორიაზე, აქ მდებარეობდა ბიზანტ. პროვინცია (თემი) „ხალდია".

ლიტ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 1, თბ., 1970; Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тб., 1959.

მ. ინაძე.

ხალდეჭალა, მდინარე მესტიის რ-ნში. სათავე აქვს სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მყინვარ ხალდეზე, 2800 მ სიმაღლეზე. ერთვის ენგურს მარჯვენიდან სოფ. ლალხორთან. სიგრძე 10 კმ. საზრდოობს მყინვარისა და თოვლის წყლით.

გ. გიგინეიშვილი.

ხალდი, ურარტუს სახელმწიფოს პანთეონის მთავარი ღვთაება. ხ-ის გამოსახულება (მეომარი, რ-იც ლომზე დგას) აღმოჩენილია ერებუნისა და მუსასირის ტაძრების გათხრების დროს.

ხალები, ხაშურის რ-ნის სოფლების დიდი ხალებისა და პატარა ხალების ძვ. სახელწოდება.

ხალებიანი ირემი (Cervus nippon), წყვილჩლიქოსანი მცოხნავი ირმისებრთა ოჯახ-

ხალებიანი ირემი. 1—ხარი, 2 — ფური

ხისა ტოტზე მიმაგრებული მამლის სხეულის სიგრძე 173–180 სმ, მასა 117–131 კგ. დედალი უფრო მომცროა. ხ. ი. შეფერილობით მურა-ნაცრისფერია, ზაფხულობით — ღია წითური, მუცელი და კუდის ძირის არე („სარკე") თეთრი აქვს. ტანზე რამდენიმე განლაგებული მოყავისფრო ცხოვანი ხალები აჩნია. გავრცელებულია ჩინეთში, კორეაში, იაპონიაში. სსრკ-ში ველურად გვხვდება პრიმორიეს მხარეში, არსებობს 4–5 ქვესახეობა. ხ. ი-ები მცირე ჯგუფებად ცხოვრობენ ტყეში, კორომებში, ტყეებთან მოსაზღვრე ველებზე, ფოთლებით. ზაფხულობის ხანგრძლივობა 7,5 თვეა. ცოცხლობენ 11–14 წ. აკლიმატიზებულია უკრაინაში, კავკასიაში და სხვ. ამრავლებენ ზოგიერთ ნაკრძალსა და სამონადირეო მეურნეობაში. ტყეებში ამრავლებენ პანტების მისაღებად.
რ. აკალაშვილი.

ხალვაში ფრიდონ იმედის ძე (დ. 17 V. 1925, სოფ. გეგელიძეები, ახლანდ. ქედის რ-ნი), ქართველი საბჭ. პოეტი სკკპ წევრი 1946-იდან შოთა რუსთაველის სახ. სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1979, ლექსთა წიგნისათვის „ასი მზე ღვინის გულისა", 1978). დაამთავრა ბათ. პედ. ინ-ტი (1950) და მოსკ. მ. გორკის სახ. ლიტ. ინ-ტთან არსებული უმაღლესი ლიტ. კურსები (1957). 1957-იდან საქართვ. მწერალთა კავშირის აჭარის განყ-ბის პასუხისმგებელი მდივანია. პირველი ლექსი გამოაქვეყნა 1944, პირველი კრებ. „მზის ქვეყანაში" — 1948. ხ-ის პოეზიის ახაზრდოებს სამშობლოს წარსული, აწმყო და მომავალი, საბჭ. საქართვ. ისტ. ბედი, ერთიანობის იდეა. ხ-ს ეკუთვნის პოეტური კრებულები „მზეხა და ქარი" (1958), „ჭოროხ-ველი" (1962), „ლექსები და პოემები" (1966), „ნუგეში" (1969), „მამულიშვილობა" (1972), „ლოტოლვა" (1974), „ერთგულება" (1976), „ეს დღე" (1982), „დაუვიწყარი" (1984); მოთხრობათა წიგნები „დაისის ხიდამდე" (1961), „მაისამზიდი" (1973); რომანი „საფეღური" (1964), პიესები „ხიხანის ძახილი" (1959), „ცაზის ტირილი" (1963), „გადარჩენილი უკვდავება" (1966) და სხვ. ხ-ის ლექსები ბევრი თარგმნილია რუს. და სსრკ სხვა ხალხთა. აგრეთვე ზოგიერთ უცხო ენაზე. აჭარის ასსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის თავმჯდომარე (1980-იდან). დაჯილდოებულია 2 „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.
რ. კვეკვესკირი.

ხალთა, ფრინველის ბუდე, ლარნაკი ან მილაკი გაფართოებული ნაწილი, რ-იც ცოტად თუ მცირედ ლერწმზეა შეზრდილი. ხ იცავს უბის კვერცხებს და მოზრდილის ხორბ ღელეებს, რ-თაც ახასიათებთ ხანგრძლივი ზრდა (მაგ., მარცვლოვნებში). ზოგიერთი მცენარის, მაგ., ბანანის ხ-ები ერთიმეორეზე შემოხვეული და ქმნის მაღალ ცრუ ღეროს მრავალი მცენარის ქვედა, ზოგიერთისა კი ყვავილი ფოთოლი რუდუმენტებულია და მხოლოდ ხ-თაა წარმოდგენილი.

ხალთიანისებრნი (Coleophoridae), პატარა ჩრჩილისებრი პეპლების ოჯახი. აქვთ ფრთებით შემოსაზღვრული ვიწრო ფრთები, გრძელი ულვაშები მატლები ცხოვრობენ ბალიშებში ან ფოთლის ქსოვილში ნაკვეწებისაგან დამზადებულ ჩვეულ ხალთაში, ან უხალთოდ — ლეროებსა და ნაყოფებში, ანდა წარმოქმნის გალებს ოკეანებიდან მარჯვნივ და პალეარქტიკის მცენარეების ფოთლის რბილობით, ნაღმავენ მათ და ამით ზიანს აყენებენ სას.-სამ. კულტურებსა და ტყეებს.
მ. სიგდერლუბიძე.

ხალი, კანის განვითარების თანდაყოლილი მანკი, რ-ის დროსაც კანის ცალკეული (შემოსაზღვრული) უბნები გამოირჩევა ფერით ან ერთგვარი შეჯგუფული ზედაპირით. შეიძლება გამოჩნდეს ბავშვის სხეულზე დაბადებისთანავე, მისი სიცოცხლის პირველ წლებში ან უფრო მოგვიანო ასაკში. სისხლძარღვოვანი ხ. (ჰემანგიომა) სხვადასხვა სიდიდის ვარდისფერი ან მოწითალო-მოლურჯო წარმონაქმნია, რ-იც შეიძლება იყოს ზედაპირული, პრტყელი ან კვანძოვანი და იჭრება კანის სისქეში. მეჭეჭოვანი ხ. მუქწყოვანი ან მურა ფერისაა, აქვს უსწორმასწორო, გარქოვანებისაკენ მიდრეკილი ზედაპირი. პიგმენტური ხ-ს, რ-ის ფერი ბაცი ყავისფერიდან თითქმის შავ ფერამდე მერყეობს (მასში პიგმენტ მელანინის ჩალაგების გამო), შეიძლება ჰქონდეს სხვადასხვა ფორმა და ლოკალიზაცია, ზოგჯერ მისი ზედაპირი დაფარულია თმით (პიგმენტურ-თმიანი ხ.). პიგმენტური ხ-ების ხშირი ტრავმირება საშიშია, რადგან ისინი შეიძლება მელანომად გადაგვარდეს. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: ელექტროკოაგულაცია, კრიოთერაპია, ქირურგ. ამოკვეთა, სხივური თერაპია.

ხალიბები, სამხრ.-აღმ. შავიზღვისპირეთის ტომთა ერთი ჯგუფის სახელწოდება ანტიკური ხანის მწერლების ცნობებში. ხ. იხსენიებიან ძირითადად დას.-ქართ. ტომებს (კოლხები, ტიბარენები, მოსინიკები, მაკრონები, მაკროკეფალები, ხალდები და სხვ.) გარემოცვაში ქსენოფონთან და სტრაბონთან „ხ-ის" სინონიმად არის მოხსენიებული ხალდები, რ-ებსაც VII ს. სომხ. „გეოგრაფიის" ჩვენებით აიგივებს. ამიტომ მკვლევრებიც ხ-საც დასავლურ-ქართულ ტომებად მიიჩნევენ.

ანტ. ხანის ავტორები ხ-ს სამხრ.-აღმ. შავიზღვისპირეთის სხვადასხვა რაიონში ათავსებენ. ჰეროდოტეს ერთი ცნობის მიხედვით, რ-ის მართებულობა სპეციალისტთა შორის დავას იწვევს, ისინი თითქმის მდ. ჰალისის (ახლანდ. ყიზილ-ირმაქი) დას-ითაც სახლობდნენ. ზოგი ავტორის მიხედვით, ხ. ტრაპეზუნტის დასავლით ზღვისპირა ზოლში სახლობდნენ, ზოგის მიხედვით კი ტრაპეზუნტის სამხრ.-აღმ-ით მდებარე მთიანეთში (არზრუმის მიდამოები, ჭანეთის ანუ ჩრდ. ანატოლიის ქედის სამხრ. კალთები). სტრაბონის აზრით, ხ. ტრაპეზუნტისა და ფარნაკიის სამხრ-ით მდებარე მთიანეთში ცხოვრობდნენ და თვით ფარნაკიაც ხ-ის მიწა-წყალზე მდებარეობდა.

ანტ. სამყაროში ხ-ს თვლიდნენ „რკინის გამომგონებლებად" და გამოცდილ მეტალურგებად. აშკარაა ამ სახელწოდების კავშირი ბერძ. ტერმინთან „ხალიფს" (რკინა), თუმცა, შესაძლებელია ეს ტერმინი კი არ მომდინარეობდეს ხ-ის სახელიდან, არამედ თვითონ სახელწ. „ხალიბი" იყოს განპირობებული ამ ტერმინიდან, რკინის დამუშავებით განთქმული აქაური ტომების (ხალდების) აღსანიშნავად.

ლიტ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 1, თბ., 1970; М е л и к и ш в и л и Г. А., К истории древней Грузии, Тб., 1959.
გ. მელიქიშვილი.

ხალიდ იბნ იაზიდის შემოსევები საქართველოში, არაბთა ლაშქრობები თბილისის გამგებელი საამიროსა და ამბოხებული წინაპრების წინააღმდეგ ხალიდ იბნ იაზიდ ალ-მაზიადის სარდლობით. 829 ხალიდ იბნ იაზიდი თბილისში შევიდა, ქართლი დაიკავა, აჰმადი მუსამად იბნ აბაბი გადააყენა და 830 თბილისის ამირობა ისჰაყ იბნ ისმაილ იბნ შუაიბს (ქართ. წყაროებით საჰაკი) ჩააბარა იმ იმედით, რომ ის ხალიფის მორჩილი იქნებოდა, მაგრამ ისჰაკი ისეთივე ურჩი გამოდგა, როგორც მისი წინამორბედი. ამასთან, არ წყდებოდა არც აჯანყ. მოსახლეობის ბრძოლა არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ, რასაც 842 მოჰყვა ხალიდ იბნ იაზიდის მეორე და მესამე ლაშქრობა საქართველოში. მეორე ლაშქრობისას ის დაამარცხეს და უკუაქციეს თბილისის ამირამ და ქართველებმა. მესამედ კი იგი ახალი ძალით მოვიდა, მაგრამ თბილისის ამირა და ქართლ-კახეთის მოსახლეობა გაუმაგრდნენ მისმა უეცარმა სიკვდილმა.

წყარო: მატიანე ქართლისა, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1, თბ., 1955; С т е п а н о с Т а р о н а ц и, Всеобщая история, пер. с армянского, М., 1864; Я к у б и, История, пер. П. К. Жузе, Баку, 1927.

ლიტ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 2, თბ., 1973; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 2, თბ., 1965; ჯ ა ნ ა შ ი ა ს., შრომები, [ტ.] 2, თბ., 1952.
ბ. ძილაგაძე.

ხალიზმონი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ჯავის რ-ნში (წონის სოფსაბჭო), მდ. ფაწის ხეობაში. ზ. დ. 1800 მ, ჯავიდან 17 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 27 კმ. წონის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. სამ. სკოლა სოფ. ფაწუღეთაში (5 კმ).

ხალიკოთერიუმები (Chalicotheriidae), ამოწყვეტილი კენტჩლიქოსნების ოჯახი ანცილოპოდების (Ancylopoda) ქვერიგისა. რამდენადმე ცხენებს წააგავდნენ, მაგრამ წინა კიდურები უკანაზე გრძელი აქვთ; ქალა-დაგრძელებული, ძირითადი კბილები — დაბალგვირგვინიანი. წინა კიდურები ოთხთითა ან სამთითაა, უკანა — სამთითა თითებზე ჩლიქების ნაცვლად ბრჭყალებია განვითარებული. გავრცელებული იყვნენ ავრ., ევრაზიისა და ჩრდ. ამერ. ტერიტორიაზე შუა ოლიგოცენიდან პლეისტოცენამდე (ჩრდ. ამერიკაში უკვე შუა მიოცენში ამოწყდნენ). სსრკ-ში გვხვდება ყაზ., სამხრ. უკრ., მოლდ., საქართვ. მესამეულ ნალექებში.
ლ. გაბუნია.

ხალილი ნიზარ (დ. 1925, პალესტ.), სირიელი მწერალი, მთარგმნელი. სწავლობდა ბეირუთის უნ-ტის ლიტ-ის ფაკ-ტზე. იწერდა პედ. მოღვაწეობას. კარგად ფლობს სომხ., თურქ., ფრანგ., ინგლ., გერმ., ქართ. ენებს. საწყერილი ახალგაზრდა ლექსებითა და მოთხრობებით გამოვიდა. 1980 პალესტინიდან ქ ქაბეში გადასახლდა, თარგმნა ნ. ბარათაშვილის, ა. კალანდაძის, ი. ნონეშვილის ლექსები, აგრეთვე სომხ. კლასიკოსთა ნაწარმოებები. ხ-ის მიერ არაბ. ენაზე თარგმნილი ვეფხისტყაოსანი 1984 გამოსცა სირიაში მცხოვრებმა ქართველმა მოღვაწემ ლ. სალარაძემ. თარგმანს საფუძვლად დაედო ვეფხისტყაოსნის გ. წიქოვანის მიერ გაკეთებული არაბ. მწკრივი და ს. წულაძისეული ფრანგ. თარგმანი. ხ-ის თარგმანი შესრულებულია პოეტური პროზით და მაღალმხატვრული დონით გამოირჩევა.

ხ. იორჯერ იყო საქართველოში: 1966 შოთა რუსთაველის 800 წლის იუბილესთან დაკავშირებით და 1983.
გ. მიქელაძე.

ხალიფა (არაბ.,—მოადგილე, ნაცვალი, მემკვიდრე), მუსლიმანური თემისა და მუსლიმანური თეოკრატიული სახელმწიფოს (სახალიფოს) სასულიერო და საერო მეთაური; ხ-ები ითვლებოდნენ ალაჰის მოციქულის — მაჰმადის მოადგილეებად, ხოლო ომაიანთაგან დაწყებული — თვით ალაჰის მოადგილეებად დედამიწაზე. X ს. I ნახევრიდან ხ-ს ტიტულს აბასიანთა გარდა იღებდნენ აგრეთვე ფატიმიდები და ომაიანები ესპანეთში აბასიანთა სახალიფოს დაცემის შემდეგ (XIII ს.) ხ-ს ტიტულს ატარებდნენ ზოგიერთი მეფე. სახელმწიფოს მეთაურები — სულთნები (მაგ., ოსმალეთის), რ-ებიც სას. სუვერენიტეტის პრეტენზიას აცხადებდნენ მთელი ისლამის მუსლიმანებზე.

ხალიფატური მოძრაობა, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთი ფორმა ინდოეთში 1918—22. ანტიბრიტ. იმპერიალისტური წრეების გეგმებთან დაკავშირებით — დაენაწილებინათ ოსმ. იმპერია და ამგვარად ხელყოფილიყო ოსმ. სულთნის ინტერესები, რ-იც ყველა სუნიტი მუსლიმანის სას. მეთაურად (ხალიფად) ითვლებოდა, მიუხედავად ზოგიერთი რეაქციული თვისებისა, ხ. მ-ს აშკარად გამოხატული ანტიიმპერიალ. მიმართულება ჰქონდა. მან მოიცვა ინდ. მუსლ. მოსახლ. ფართო ფენები და ხელი შეუწყო ინდუისტებისა და მუსლიმანთა ერთობის განმტკიცებას ხ. მ-ს ხალხთა მასები იღებდნენ როგორც ინგლ. კოლონიზატორების წინააღმდეგ ბრძოლას ხ. მ-

ფ. ხალვაში

ხალთიანისებრნი. ხალთიანა: 1 — მატლი (მიმოზე); 2 — მწერის ხალთაში

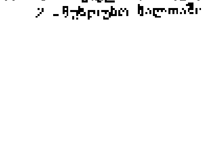

ხალიკოთერიუმები. მოროპუსი (Moropus elatus)

ხელმძღვანელობდა ხალიფატური კომიტეტი, რ-იც აქტიურად უჭერდა მხარს ინდ. ეროვნ. კონგრესის ანტიინგლ. მოღვაწეობას.

ხალიბაური (ყოფ. ხ ა ლ ი ბ ა უ რ ი), სოფელი ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (წირქვალის სოფსაბჭო), ჭიათურის პლატოზე. ზ. დ. 450 მ, ჭიათურიდან 8 კმ. წირქვალის კოლ-ბა (მევენახეობა, მეხილეობა). მანგანუმის მადანი მ. კალინინის სახ. მადართა სამმართველო. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდარბაზი), მედპუნქტი, ფოსტა. ხ-ში არის კვაჭანისა და ხალიბაურის მღვიმეები.

ხალიჩა (<სპარს. ქალიჩე), ხ ა ლ ი (<სპარს. ქალი), ნ ო ხ ი (ძვ. ქართ. სახელი ო რ ხ ა ო, ძ ო ძ ო; XX ს-იდან ბატონდება ნოხი და ხ.), ფერადსახიანი, ხაოიანი ან უხაო შემკული საფენ-საკედელი ქსოვილი. ხ-ები სხვადასხვა ზომისაა, ჩვეულებრივ, სწორკუთხა ფორმისა. იხმარება ძირითადად საცხოვრისის დასათბუნებლად და მოსართავად, აგრეთვე სამეურნეო საჭიროებისათვის. ქსოვენ მატყლის, ბამბის, სელის, აბრეშუმის ძაფით და ხელოვნური ბოჭკოთი, ძირითადად გრეხ. საქსოვ დაზგაზე — ყდაზე. ადამიანის ცხოვრებაში ჩვეულებში და მომთაბარე ხალხებში გავრცელებულია ძირით. დაზგა. ხ. იქსოვება ძაფის სამგვარი კომბინაციით (ქსელი, ხაო და მისაქსელი) ქსელი წყვილ ძაფზე მაგრდება ხაოს ძაფით, ანუ საბეწი ძაფის ნასკვები. ასეთი ნასკვები შეიძლება იყოს წყვილი ან რამდენიმე წყვილი. მათ საფუძველზე ხელსაწყოთი — ბეჭით ჩაჭედავენ, ჩაჩაქავენ. კვანძი მნიშვნელოვანი ელემენტია, მისი სიმრავლე განაპირობებს ხ-ის ხაოს სიმჭიდროვეს. არსებობს კვანძის 3 სახეობა, რ-ებიც მეტ-ნაკლებად არის გავრცელებული სხვადასხვა რეგიონში.

ხ-ის ქსოვის ტექნოლოგია შორეულ წარსულს განეკუთვნება: სკვითურ გორასამარხებში (ალთაი) ნაპოვნია ძვ. წ. V ს. ხ-ის ნარჩენები. მეხალიჩეობის ტრადიციულ ცენტრებად ითვლება შუა და წინა აზია. თურქ. ხ-ების რამდენიმე სახეობიდან (იომუდური, თეკური, ყიზილ-აიაქის და სხვ.) აღსანიშნავია თეკური ხ., რ-იც გამოირჩევა დახვეწილი ტექ. შესრულებით (1 დმ²-ზე 2000—3000 ნასკვი) და სპარსული მხატვრული გადაწყვეტით. შემორჩენილია XV—XVI სს. ირანული ხ-ები „სანადირო სცენებით" და ცხოველთა გამოსახულებებით; შემდგომ ირანული ხ-ის დეკორში წამყვანი ხდება მცენარეული ორნამენტიკა. XVIII ს. დასასრულიდან ხ-ებს განასხვავებდნენ წარმოების ძირითადი რაიონების მიხედვით (ფერაღანის, ქაშანის, ჰამადანის და სხვ.). ირან. ხ. 3 სახისა იყო: ხანის სასახლისთვის ნაქსოვი, ხალხ. და მცირე სახელოსნოების ხ-ები. თურქ. ხ-თვის დამახასიათებელია მცენარეული გეომეტრიზებული დეკორი. მისი წარმოების ცენტრებია უშაქი და ისპარტა. ტრადიციულია სალოცავი ხ-ები, რ-ებსაც სალოცავ ნიშებში კიდებდნენ. ხ-ის დეკორში ხშირად შეპყრობილია არქიტ. მოტივები. ინდური ხ. (XVI ს.) გამოირჩევა მის ხარისხზე დაკვირვებით, სანადირო სცენებით, ფრინველების, მცენარეების, ცხოველების გამოსახულებებით. კავკასიაში ხ-ებს ქსოვენ აზერბაიჯანში, დაღესტანში, ჩრდილოეთ კავკასიაში და, მცირე რაოდენობით, საქართველოში. კავკ. ხ. გამორჩეულია იმით, რომ ყოველ ცენტრს და დასახლებასაც კი, სადაც იგი იქსოვებოდა და იქსოვება, თავისი, სრულიად დამოუკიდებელი ნახატი აქვს. ზოგჯერ საკუთარი, ტრად. ნახატი ბევრჯერ იმ ჯვარის წარმომადგენლებსაც კი, რ-იც მეხალიჩეობას მისდევდა. კავკ. მეხალიჩეობიდან განსაკუთრებით ხასიათდება აზერბ. ხ. მას რამდენიმე ცენტრი აქვს (ყუბა, ბაქო, შირვანი, ყარაბაღი, ყაზახი, განჯა). მაღალტექ. შესრულებით (2000 კვანძი 1 დმ²-ზე) და თავისებური დეკორით გამოირჩევა ყუბის ხ. ყარაბაღულ ხ-ებში ირანულის გავლენა იგრძნობა. ირან. ხ-ის ვარიანტია შირვანულიც. მაგრამ ირან. ხ-ის აყვავებული და პლასტიკური დეკორი აქ გეომეტრიზებულია. სქემატური ბაქოს ხ-ებისთვის ნიშანდობლივია ფერადოვანი დეკორი. ყაზახური ანუ ბორჩალოური ხ-ების ჯგუფში ერთიანდება აზერბაიჯანში, ჩრდილოეთ სომხეთისა და საქართველოში ნაქსოვი ხ-ები. ყაზახურ ხ-ს არქაული და მსხვილი მოხატული დამახასიათებელი ორნამენტი აქვს, დიდ. ხ. ენათესავება აზერბ. და თურქ. ხ-ებს. საერთოდ, კავკ. ხ-ები გამოირჩევა ღრმა კოლორიტით, მრავალფეროვნებით და, ამასთან, შეზღუდული, ერთიანი ფერადოვანი გამით. საქართველოში ხ-ებს ქსოვდნენ ძირითადად სამხრეთ საქართველოში (მესხეთი), მთიან რ-ნებში (თუშეთი, ფშავი, ქართლ-კახეთი, სამცხე-ჯავახეთი, აჭარა); ქართულ ხ-ებს კუთხეების მიხედვით განასხვავებენ: ცნობილია მაღალხაოიანი და დაბალი სიმჭიდროვის მქონე მსხვილი ძაფით ნაქსოვი თუშური ხ-ები, შედარებით მაღალი ტექნიკით ნაქსოვი ქართლ-კახური და აჭარული ხ-ები. ორნამენტი ძირითადად გეომეტრიულია, გვხვდება მიიღოლ. და ყოფითი სიუჟეტები მათ შორის (ძაფის შესაღებად იყენებდნენ მცენარეულ საღებავებს: ენდროს, თავშავას, მუხის ქერქის, კაკლის წენგოს, ბროწეულის ქერქის, მერცხლის, თრიმლის და სხვა მცენარეებისაგან). ხ. ძირითადად ნაქსოვი იყო და მეტწილად მზითვად ატანდნენ. ქართულ ხ-ზე დიდი მოთხოვნილება იყო საშინაო თუ საგარეო ბაზარზე. XX ს-ში ზოგიერთ ფეოდალს ეკუთვნოდა საკუთარი სახელოსნოები, ხ-ების მნიშვნელოვანი წარმოებაც კი ჰქონდა. დღეს ხ-ები მანქანური წესით მზადდება, მაგ.-ქ. ცხაკაიაში არის ხ-ების საქსოვი ფ-კა. ამის მიუხედავად, ხ-ის ხელით ქსოვა მაინც ინარჩუნებს საწარმოო მნიშვნელობას, რადგან ხელით ნაქსოვი ხ-ის ორნამენტი ორიგინალურია და ერთგვარ, გამოკვეთილ ხელოვნ. ტრადიციებზე დაფუძნებული, თუმცა, რა თქმა უნდა, მანქანური ქსოვა უფრო მწარმოებლურია, ვიდრე ხელით ქსოვა. ხაოიანი ნასკვის ქსოვისას მქსოველი ნელ-ნელა საშუალოდ 10—12 მ² ხ-ს ქსოვს, ოღონდ უფრო ხ-ის მანქანაზე ქსოვის მწარმოებლურობა კი 6—8 მ²-ია საათში. ხელით ქსოვისას ხაო წარმოიქმნება სხვადასხვა ფერის ხაოიანი ნართის ქსელის ძაფებზე განსაკვეთი (ნახ. 1). ყოველი მწკრივის შემდეგ გაატარებენ მისაქსელის ძაფს, ხოლო მწკრივებს ლითონის სავარცხლით მთელ მწკრივს მჭიდროდ მიაკრავენ წინა მწკრივს. ხელით ნაქსოვი უხაო ხ-ები (ქილიმი, ფარდაგი, შილაფორა, სუმახი) შემდეგნაირად ქსოვდება (ნახ. 2): ქილიმის ორმხრივი ქსოვილი წარმოიქმნება მისაქსელის ფერადი ძაფების გადაგრეხით, ფარდაგისა — ფერადი მისაქსელის გადაგრეხვადაც, სუმახისა — გადაჯვარედინებით; შილაფორისა — ფერადი ძაფების უცხადა ბოლოზე გაყრით. ტკაპარის მანქანით აღჭურვილ ხალიჩასაქსოვ დაზგაზე ერთდროულად იქსოვება ორი ხაოიანი ფენა ხ-ის ზედა და ქვედა ტილოს. ტილოები ერთმანეთისაგან დაშორებულია ხაოს სიმაღლით. ხ-ებს აქვს საერთო ხაო, ძირითადი და ფენილი ქსელი. ზედა და ქვედა ტილოს ქსელის ძაფები მისაქსელის ძაფებით გადაიხლართება, შემდეგ კი დანით გაიჭრება (ნახ. 3). გაჭრილხაოიანი მრავალფერი ხ-ები არის ლენტური, მილია (ნახ. 4) და ტკაპარისა (ნახ. 5). ლენტურ ხ-ს ქსოვენ ფერით. ან ფერის, საქსოვ დაზგაზე, ტკაპარული ხერხით ქსოვისას ნახატი წარმოიქმნება 6—12—16 ფერის ხაოიანი ნართისაგან ტკაპარის მანქანის მეშვეობით.

პერსპექტიულია ქსელნაქსოვი ტრიკოტაჟული და გამჭრხაოიანი ხ-ების წარმოება მათ ძირითადად გავრცელებული მარტივი ქუდის ხაო აქვთ. ასეთი ხ-ები ერთი, ორი ან სამი ფერის ნართით არის შედგენილი. იყენებენ სხვადასხვა სახის ხ-ებზე 10—12 ფერის ორნამენტული ნახატის დატანის მეთოდსაც, დაზგიდან მოხსნის შემდეგ ხ-ს გაჭრიან და წმენდენ, შემდეგ ამონუშავენ, გაკრავენ (გაჭრილხაოიანი ხ-ს) და უკანაკლ მხრივ აპრეტს წაუსვამენ, ქსელნაქსოვ ტრიკოტაჟულ და გამჭრხაოიან ხ-ებს კი ლატექსით ამუშავებენ.

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ი ვ., მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, წ. 2 — საფეიქრო-საქსოვი, თბ., 1962; ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე გ., საქართველოს ხალიჩების მეხუშის ეთნოგრაფიული წიგნების დ-ხამქლედი, თბ., 1979; Кавказские ковры. Альбом, в. 1, СПб., 1913; Kaukasische Teppiche, Leningrad, 1984.

გ. ჭითანავა, ნ. დოლაძე.

ილუსტრაციები — იხ. ჩანართი, გვ. 400.

ხალიჩოვანი ხელსაქმობა, ქსოვილი, ეტნიკურად გარჩეული ბალაბანური მცენარეები (სიმაღლით 5—15 სმ), რ-თაც ნაირგვარი შედგენილობის ფოთლები აქვთ. იყენებენ დეკორ. მებაღეობაში ყვავილნარის ორნამენტების შესაქმნელად. ხ. ხ-ს განეკუთვნება: ალტერნანთერა, უვანგარი, უკუდადა, ბერულა, წივანა და სხვ. პრაქტიკულად გამოიყენება აქვს ისეთ ტანმოწყალე წყავილოვან მცენარეებსაც, როგორიცაა პელიოტროპი, ცინერარია, ფუქსია, ბეგონია და სხვ. ყვავილოვანი ორნამენტების შესაქმნელად ნიადაგის ზედაპირზე გადააქვთ წინასწარ შედგენილი ნახაზი, რის შესაბამისადაც რგავენ შესატყვისი ფერის მცენარეებს. ხ. ხ. უმთავრესად კლემატი შიგ გამოიყენება. მათი დაფუძვადებელი ხდება სათბურში, აქედან კი ღრუნტში გადააქვთ. ამჟამად საპარკო მებაღეობაში უფრო მეტი ყურადღება ექცევა ტანდაბალ და ნიადაგის მფარავ მრავალწლოვან მცენარეებს (არაბული, მხოხავი ჩალაწიტი, ქვის სატეხელა და სხვ.).

ნ. კუტატელაძე.

ხალტურინი სტეფანე ნიკოლოზის ძე [21. XII. 1856 (2. I. 1857), სოფ. ხალტურინსკაია (მოგვიანებით ვერხნიოკურელსკი), ვიატკის გუბ. — ოროლის მაზრა, ახლანდ. კიროვის ოლქის ხალტურინის რ-ნი, — 22. III (3 IV). 1882, ოდესა], რუსი მუშა-რევოლუციონერი. 1871 დაამთავრა ოროლის სამაზრო სასწავლებელი. 1875 გადასახლდა პეტერბურგში, სადაც დაუკავშირდა რევ. ხალხოსნებს (გ. პლეხანოვს და სხვ.). ეწეოდა პროპაგანდას მუშათა წრეებში. მონაწილეობდა ყაზანის 1876 დემონსტრაციის მომზადებაში. 1877 ოქტომბრიდან არალეგალურად მუშაობდა, ვ. ობნორსკისთან ერთად შექმნა და სათავეში ჩაუდგა „რუს მუშათა ჩრდილოეთის კავშირს", შეადგინა მისი პროგრამა. 1879 შემოდგომაზე მიიწყო „ნაროდნაია ვოლია"-ს სხვისი სახელით მოეწყო დურგლად ზამთრის სასახლეში (ალექსანდრე II-ზე თავდასხმის მიზნით). 1880 წ. 5 თებ. სასახლეში აფეთქება მოხდა, მაგრამ მეფე ცოცხალი გადარჩა. ნაროდოვოლელების მიერ იმპ. ალექსანდრე II-ის მოკვლის (1881 წ. 1 მარტი) შემდეგ ხ. შევიდა „ნაროდნაია ვოლია"-ს აღმასრ. კომიტეტში. ნ. ჟელვაკოვთან ერთად მან ოდესაში 1882 მოკლა სამხ. პროკურორი დაპატიმრე-

ნახ 1

ნახ 2

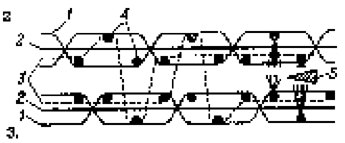

ნახ. 3.

ხალიჩა. ნახ 1 ორმაგი კვანძის ქსოვის სქემები: 1 — ქსელის ორი ძაფით; 2 — ქსელის ოთხი ძაფით; 3 — ქსელის ერთი ძაფით; 4 — ქსელის ორი ძაფით ცერტოკვანძი.

ხალიჩა. ნახ. 2 ხელით ნაქსოვი უხაოო ხალიჩების სტრუქტურა: 1 — ფარდაგი; 2 — ქილიმი; 3 — შილაფორა; 4 — სუმახი; ნახ. 3. ორტილოიანი ხალიჩების სტრუქტურა: 1 — ძირითადი ქსელი; 2 — ნაფენი ქსელი; 3 — ხაოს ქსელი; 4 — მისაქსელი ძაფები; 5 — დანა

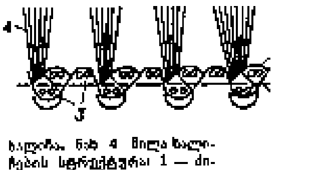

ხალიჩა. ნახ 4 მილია ხალიჩების სტრუქტურა: 1 — ძირითადი ქსელი; 2 — ნაფენი ქსელი; 3 — მისაქსელი; 4 — ხაოს ქსელის კონები

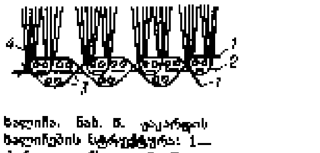

ხალიჩა. ნახ. 5. ტკაპარის ხალიჩების სტრუქტურა: 1 — ძირითადი ქსელი; 2 — ნაფენი ქსელი; 3 — მისაქსელი; 4 — ხაოს ქსელის კონები.

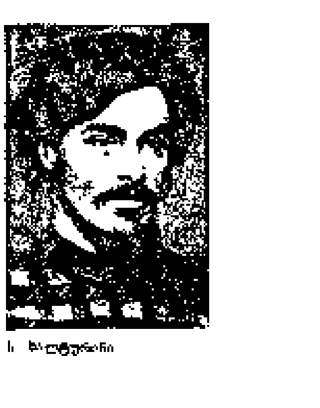

ს. ხალტურინი

სას მან თავი სტეპანოვად გამოაცხადა. ამ გზარით გამოუტანეს სიკვდილის განაჩენი და ჩამოახრჩვეს.

ხალუპკა (Chalúpka) იან (26. X. 1791, პოროშნა-მაჰინა, — 15. VI 1871, ბრეზნო), სლოვაკი მწერალი. მისმა პირველმა სატირულმა კომედიამ „კოცურკოვო ან როგორმე არ გავიცურო" (1830) საფუძველი ჩაუყარა ეროვნ. დრამატურგიას. ეკუთვნის კომედიები („ყველაფერი პირუკუ...", 1832, „ბეჩრეკე ...", 1835; „ოქრომჭედელი", 1868); დრამა („მიხალიცენი", 1854), რომანი („ბენდეგუზი, დიუელა კოლომპოშის და მისი კურტაფელინები", 1841), პუბლიც. თხზულებები, ლიტერატურული პოეზია და ქადაგებები.

ხალჩაიანი, ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანების — ახ. წ. III ს ნაქალაქარი (ახლანდ სურხანდარიის ოლქის დენაუს რ-ნი, უზბ სსრ) 1959—63 გათხრების შედეგად გამოვლენილია ციტადელის (ყორაბაღდეფე), რეგულარულად დაგეგმარებული კვარტალური განაშენიანების, საცხოვრ სახლების ნაშთები ბაქტრიის არქიტ ტრადიციების მიხედვით აშენებული პირველი ქუშანთა (ძვ წ I ს — ახ. წ I ს) სასახლეს პოლიქრ სკულპტურიანი ფრიზი, კედლის მხატვრობითა და შეღებილი თიხის ქანდაკებით შემკული მთავარი დარბაზი

ხალხა (მონღ. ხალხ—ფარი, საფარი), ჩრდ მონღოლეთის ტერიტორიის სახელწოდება XVI ს —XX ს დასაწყისში ([illegible]); ახლანდ მონღ. სახ. რესპ. ტერიტორია

ხალხთა დასახლების თეორია, იხ. [illegible].

ხალხთა დიდი გადასახლება, ამ სახელწოდებაში იგულისხმება გერმანელი, სლავური, სარმატული და სხვა ტომების მასიური შეჭრა რომის იმპერიის ტერიტორიაზე IV—VII სს-ში, რამაც დააჩქარა დას. რომის იმპერიის დაცემა და მის ტერიტორიაზე მონათმფლობელური წყობილების ფეოდალურით შეცვლა. გერმ ტომთა გადაადგილება ყოველდღიური ხასიათისა იყო. II ს. დასასრულს და III ს დასაწყისში მოძრაობა დაიწყეს აღმ გერმ. ტომებმა — გოთებმა, ბურგუნდებმა, ვანდალებმა. უშუალოდ გოთების გადაადგილების უახლოესი შედეგი იყო მარკომანთა ომი (165—180). გოთები ჩრდ-დან ევროპიდან გამოემართნენ და II — III ს მიჯნაზე შავიზღვისპირეთის სტეპებში დასახლდნენ; მოგვიანებით ისინი განცალკევდნენ ოსტგოთებად და ვესტგოთებად. III ს-ში რომის იმპერიის საზღვრებში შეიჭრნენ დას. გერმ ტომები — ალემანები და ფრანკები. ალემანები თავს ესხმოდნენ გალიას, 261 მათ დაიკავეს რომაული პროვინცია რეცია და იტალიაშიც შეიჭრნენ. ფრანკები 258—260 შეიჭრნენ გალიაში. III ს. ბოლოს რომაელებმა დატოვეს დაკია, მას გოთები დაეპატრონნენ. IV ს 70-იანი წლებიდან ჰუნების, სარმატების, ალანებისა და სხვა ტომების აქტივიზაციასთან დაკავშირებით ტომთა გადაადგილებამ კიდევ უფრო ინტენსიური ხასიათი მიიღო. სწორედ ჰუნების გადაადგილებას უკავშირდება ხ. დ. გ-ის დაწყება 375 ჰუნებმა გაანადგურეს ჰერმანარიხის კავშირი, დაიმორჩილეს ოსტგოთების დიდი ნაწილი და დას-კენ გაიქცნენ ჰუნებისაგან შევიწროებულმა ვესტგოთებმა 376 დასასახლებლად მიიღეს რომაული პროვინცია — მეზია-ბულგ. ტერიტორია. რომის მთავრობამ ვესტგოთები (დაახლ 1 მლნ. კაცი) ფედერატობის საფუძველზე მიიღო. 378 ვესტგოთები აჯანყდნენ რომის და ადრიანოპოლის ბრძოლაში 378 გაანადგურეს იმპ. ვალენტის ჯარი. ალარიხ I-ის ხელმძღვანელობით 410 ვესტგოთებმა აიღეს და გაძარცვეს რომი. რიგი გადაადგილებების შემდეგ ისინი გადავიდნენ სამხრ-დას გალიაში (შემდეგ კი ესპანეთში), სადაც 413 დააარსეს ტულუზის სამეფო. ეს იყო პირველი „ბარბაროსული" სამეფო დას რომის იმპერიის ტერიტორიაზე, რ-იც რომმა ოფიციალურად ცნო 419 V ს. შუა წლებში დას. რომის იმპერიის დიდი ნაწილი დაიპყრეს სხვადასხვა ტომებმა (უმთავრესად გერმანელებმა) და თითოეულმა საფუძველი ჩაუყარა თავის სახელმწიფოს. ფრანკებმა V ს. დასასრულს დაიპყრეს მთელი გალია და შექმნეს ფრანკთა სახელმწიფო. ანგლები, საქსები და იუტები კი რომაელების მიერ დატოვებულ (407) ბრიტანეთში გადასახლდნენ და საფუძველი ჩაუყარეს შვიდმეფობას ანუ ჰეპტარქიას. ამავე პერიოდში ჰუნები დამკვიდრდნენ პანონიაში, აქედან კი ატილას (განაგებდა 434—453) მეთაურობით ისინი გალიისკენ დაიძრნენ, სადაც კატალაუნის ბრძოლაში (451) დამარცხდნენ რომაელების, ვესტგოთების, ფრანკების და ბურგუნდების გაერთ. ჯარისგან. 455 ვანდალებმა აიღეს და გაძარცვეს რომი. „ბარბაროსმა" ტომებმა ოდოაკრის წინამძღოლობით 476 საბოლოოდ მოუღეს ბოლო დას. რომის იმპერიას. 568 ლანგობარდები შეიჭრნენ ჩრდ და შუა იტალიაში, სადაც აღმოცენდა ლანგობარდების სახელმწიფო ხ. დ. გ-ში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს სლავური მოდგმის ტომებმაც, რ-ებიც მასობრივად იჭრებოდნენ (VI—VII სს) აღმ რომის იმპერიის (ბიზანტიის) ტერიტორიაზე. VII ს. შუა წლებში სლავები დასახლდნენ ბალკ. ნ-კ-ის თითქმის მთელ ტერიტორიაზე ხ. დ. გ-ის უახლოესი შედეგები იყო მონათმფლობელური წყობილების დამხობა ხმელთაშუაზღვისპირეთის ვრცელ ტერიტორიაზე. თავის მხრივ, მონათმფლობელურ წყობილებასთან შეხებამ დააჩქარა გვაროვნ. წყობილების დაშლა ბარბაროსებში და ყველაფერმა ამან ერთად ხელი შეუწყო ფეოდ წყობილების განვითარებას.

ლიტ.: Аммиан Марцеллин, История, кн. 31, пер. с лат., в. 3, К., 1908, Иордан, О происхождении и деяниях гетов, М., 1960; Прокопий из Кесарии, Война с готами, пер. с греч., М., 1950.

გ. ქუთელია

ხალხთა მეგობრობა, თავისუფალი, თანასწორუფლებიანი ხალხების ნებაყოფლობითი ურთიერთთანამშრომლობა და ურთიერთდახმარება ეკონომიკურ, სოციალურ-პოლიტიკურ და საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა სფეროებში. ისტორიულად სხვადასხვა ქვეყნის მშრომელი მასები ყოველთვის მისწრაფოდნენ ურთიერთმხარდაჭერისა და ურთიერთნდობისაკენ, მაგრამ ანტაგონისტური წყობილების დროს, როდესაც გაბატონებული კლასები არ კმაყოფილდებოდნენ საკუთარი ქვეყნის მშრომელთა დამორჩილებით, ბღალავდნენ სხვა ქვეყნების ხალხთა სასიცოცხლო ინტერესებს, აღვივებდნენ შუღლსა და მტრობას ერებს შორის, ხალხთა ჭეშმარიტი მეგობრობისა და თანამშრომლობის დამყარება შეუძლებელია ექსპლუატატორთა ბატონობის რევოლუციის გზით დამხობამდე. ... „ერის შიგნით კლასთა წინააღმდეგობის დაცემასთან ერთად მოისპობა ერებს შორის მტრული დამოკიდებულება ერთმანეთის მიმართ" (მარქსი კ., ენგელსი ფ., რჩეული ნაწერები, ტ 1, თბ., 1975, გვ 14).

ოქტ. სოციალ. რევ. გამარჯვებისა და ლენინური ეროვნ. პოლიტიკის განხორციელების შედეგად კაცობრიობის ისტორიაში პრაქტიკულად პირველად სსრკ-ში დამყარდა სხვადასხვა ერისა და ეროვნების თავისუფალი, სუვერენული, თანასწორუფლებიანი ხალხთა ურღვევი მეგობრობა და ძმური თანამშრომლობა. მისი საფუძველია წარმოების საშუალებათა საზ. საკუთრება, ეკონ., სოც.-პოლიტ. და კულტ. ცხოვრების, მუშათა კლასის ინტერესებისა და კომუნისტური იდეალების ერთიანობა. ამავე საფუძველზე მტკიცდება და ვითარდება მეგობრობა და ძმური თანამშრომლობა მსოფლიო სოციალ. სისტემის ქვეყნების ხალხებს შორის, უფრო და უფრო ღრმავდება სსრკ-ის ხალხთა ინტერნაც. სოლიდარობისა და მხარდაჭერის ურთიერთობა კაპიტალისტ. უღლისაგან განთავისუფლებულ ხალხებთან, რ-ებიც სოციალიზმის, დემოკრატიის, მშვიდობისათვის იბრძვიან. ხ. მ. უდიდესი საზ. ძალაა. იგი აჩქარებს სოციალ. პროგრესს. ხ. მ. ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ფაქტორია სამყაროს რევ. გარდაქმნისათვის ბრძოლაში.

ბ. ლეჟავაძე.

ხალხთა მეგობრობის მუზეუმი ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფილიალი, სამეცნიერო-კვლევითი და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულება.

მუზეუმის მთავარი დანიშნულებაა იმ დიდი მასალის შესწავლა, სისტემაში მოყვანა და პოპულარიზაცია, რ-იც ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვან ისტ.-კულტ. ურთიერთობას ასახავს სსრ კავშირის სხვა ხალხებთან და საზღვარგარეთის ქვეყნებთან. დაარსდა 1978 თბილისში. მუზეუმში არის განყ-ებები: ერთაშორისო საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და ეკონომიკური ურთიერთობების; კონკრეტული ეთნოსოციალური კვლევის; პატრიოტული და ინტერნაციონალური აღზრდის, ერთაშორისო ლიტერატურული ურთიერთობების; ხელოვნების დარგში ერთაშორისო ურთიერთობების; რუსეთში ქართველთა დასახლების ისტორიის; საქართველოს მოკავშირე რესპუბლიკებთან და საზღვარგარეთის ქვეყნებთან ურთიერთობათა შესახებ კრებსითი სამეცნიერო ინფორმაციის.

ხ მ მ-ს აგრეთვე ეკუთვნის სახლ-მემორიალი მოსკოვში (ბოლშაია გრუზინსკაიას ქუჩა, № 6) მუდმივმოქმედი ექსპოზიციით „ქართველთა ახალშენი მოსკოვში" (XVII—XVIII სს-ში), რ-იც ეძღვნება ქართველი და რუსი ხალხის მეგობრობის ისტ. ფურცლებს, და მირზა ფათალი ახუნდოვის სახლ-მემორიალი თბილისში (გორგასლის ქუჩა № 17).

მუზეუმი სისტემატურად მუშაობს სხვადასხვა თემატური ექსპოზიციისა და გამოფენების შექმნაზე. მუზეუმის თანამშრომლები აქვეყნებენ სამეცნ. მონოგრაფიებს, წიგნებს, სამეცნ-პოპულ. და საგაზეთო სტატიებს, უშვებენ სამეცნ. კრებულ „მეგობრობას".

სამუზეუმო ფონდები მოიცავს 100 ათ. მეტ ექსპონატს.

1978 ხ. მ მ-ის კოლექტივს მეცნ.- და პროპაგანდისტული მუშაობის მაღალი დონისათვის საქართვ. ლენინური კომკავშირის პრემია მიენიჭა.

ხ მ მ-ის მაგალითზე სხვა რესპუბლიკებშიც დაარსდა ასეთივე პროფილის მუზეუმები: ტაშკენტში — „სსრკ ხალხთა მეგობრობის მუზეუმი", კიშინიოვში — „ხალხთა მეგობრობის რესპუბლიკური მუზეუმი", ბაქოში — „მეგობრობის სასახლე", ანდიჟანში — „რუსი და უზბეკი ხალხების მეგობრობის მუზეუმი".

თ. ყიფიანიშვილი

ხალხთა მეგობრობის ორდენი, სსრკ-ის შექმნის 50-ე წლისთავთან დაკავშირებით სსრკ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის მიერ 1972 წ. 17 დეკ. დაწესებული ორდენი. ამ ორდენით ჯილდოვდებიან სსრკ მოქალაქეები, მოკავშირე და ავტონ. რესპუბლიკები, მხარეები, ოლქები, ავტონ. ოკრუგები, სამხ. ნაწილები და შენაერთები სოციალ. ერებისა და ხალხების მეგობრობისა და ძმური თანამშრომლობის განმტკიცებაში დიდი დამსახურებისათვის, სსრკ და მოკავშირე რესპ. ეკონ., სოც.-პოლიტ. და კულტ. განვითარებაში მნიშვნელოვანი წვლილისათვის. ორდენის ნიშანი დამზადებულია ვერცხლისაგან. მასზე გამოსახულია სახელმწ. გერბი წარწერით „ხალხთა მეგობრობა" (რუს. ენაზე). ატარებენ მკერდის მარცხ. მხარეს შრომის წითელი დროშის ორდენის შემდეგ. იხ. ფერადი ჩანართი ორდენები სსრ კავშირისა.

ხალხთა მეგობრობის უნივერსიტეტი პატრის ლუმუმბას სახელობისა. დაარსდა 1960 მოსკოვში აზიის, აფრიკისა და ლათინური ამერიკის განვითარებადი ქვეყნებისათვის მაღალკვალიფიციური ეროვნული კადრების მოსამზადებლად. ხალხის შეწყობის მიზნით 1961 მიენიჭა პატრის ლუმუმბას სახელი. 1984 მის შემადგენლობაში იყო 7 ფაკულტეტი (მოსამზადებელი, ფიზ.-მათ. და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა, ისტ.-ფილოლ., ეკონ. და სამართლის, საინჟინრო, სას.-სამ., სამედ.), ასპირანტურა, ორდინატურა, 83 კათედრა, 160-ზე მეტი სასწ. და სამეცნ. ლაბორ. გამოთვლითი ცენტრი; ბ-კა (900 ათ.-მდე ტომი). სტუდენტები პრაქტიკასა და სტაჟირებას გადიან 240 საწარმოში, სას.-სამ. ფერმებში, კლინიკებში, სამეცნ.-კვლ. დაწესებულებებში, რ-ებიც განლაგებულია 10 მოკავშ. რესპუბლიკაში. სწავლობდა 6,8 ათ. სტუდენტი, ასპირანტი, ორდინატორი 100 ქვეყნიდან, მუშაობდა 1 ათ. პროფესორ-მასწავლებელი, მ. შ. 100-ზე მეტი მეცნ. დოქტორი და პროფესორი, 460-ზე მეტი მეცნ. კანდიდატი და დოცენტი. უნ-ტი გამოსცემს შრომათა კრებულს. დაჯილდოებულია ხალხთა მეგობრობის ორდენით (1975).

ხალხთა ფსიქოლოგია, იხ. ეთნოფსიქოლოგია.

ხალხთმოსახლეობა, დედამიწაზე ან მის ნაწილში მცხოვრებ ადამიანთა ერთობლიობა, განიხილება როგორც სოციალური და ეკონომიკური კატეგორია. ხ-ის რაოდენობა, შემადგენლობა, საქმიანობა, ცხოვრების პირობები, აგრეთვე ტერიტ. დასახლებულობა და განსახლების ფორმები შეესაბამება საზ. განვითარების გარკვეულ დონეს. ხ-ის შრომისუნარიანი ნაწილი ქვეყნის მთავარი მწარმოებლური ძალაა, ყოველგვარი მატერ. და სულიერი დოვლათის შემქმნელია. ხ-ის შესწავლა დაიწყო XVII ს-იდან. მას შეისწავლის დემოგრაფია, მოსახლეობის გეოგრაფია, შრომის ეკონომიკა, ეთნოგრაფია და მეცნ. სხვა დარგები.

მეურნეობრივ-ეკონ. და სოც.-ეკონ. ფაქტორების ზეგავლენით ხ. განიცდის მარადიულ განახლებას, რაოდენობრივ და თვისებრივ განვითარებას. ხ-ის რიცხოვნობისა და შემადგენლობის ცვლილებები არათანაბარია დროსა და სივრცეში. ჩვენამდე [illegible] წლის წინათ მცირე იყო დედამიწის მოსახლ. რიცხვი და მისი ზრდა მეტად ნელა მიმდინარეობდა. ხ-ის მატების ტემპზე გადამწყვეტ გავლენას ახდენს სოც.-ეკონ. პირობები. ცივილიზაციის დაბალ საფეხურზე ცხოვრების მძიმე პირობების გამო ადამიანი იძულებული იყო [illegible] მეცნიერთა გაანგარიშებით, პალეოლითის დასასრულს დედამიწის მოსახლ. რიცხვი არ აღემატებოდა 3 მლნ. შემდგომში რამდენიმე დაჩქარდა მოსახლ. ზრდა და ახ. წელთაღრიცხვამდე დაახლ. 7 ათ. წლის წინათ დედამიწის მოსახლ. რიცხვი 10 მლნ. შეადგენდა. კაცობრიობის ისტ. მანძილზე ხ. განუწყვეტლივ იზრდებოდა ზრდის ტემპები, თუმცა იყო ისეთი პერიოდებიც (ომები, ეპიდემიური დაავადებები, შიმშილი, ომები), როცა მოსახლ. რიცხვი მცირდებოდა კიდეც. ახ. წელთაღრიცხვის დასაწყისში დედამიწის მოსახლ. იყო დაახლ. 200—220 მლნ. მომდევნო ზრდის ტემპი საკმაოდ დაბალი იყო, რის გამოც ხ-ის გაორკეცებას დაახლ. 1500 წელი დასჭირდა და მხოლოდ XV ს-ის ბოლოს მიაღწია 450 მლნ. გვიანდ. ფეოდ. ეპოქაში ხ-ის ზრდის უკეთესი პირობები შეიქმნა და XIX ს დასაწყისისათვის დედამიწის მოსახლ. 906 მლნ. შეადგენდა. კაპიტალიზმის ეპოქაში კიდევ უფრო მეტად დაჩქარდა ზრდის ტემპი და XIX ს ბოლოს დედამიწაზე ცხოვრობდა 1656 მლნ კაცი. 1984 დედამიწის მოსახლეობამ 4,8 მლრდ მიაღწია.

დედამიწის მოსახლ. საერთო რაოდენობა იცვლება ბუნებრივი მატების (დაბადებულთა და გარდაცვლილთა რაოდენობის სხვაობა) შედეგად, ცალკეულ კონტინენტებსა და ქვეყნებში კი მოსახლ. რაოდენობაზე გავლენას ახდენს აგრეთვე სოც.-ეკონ. ფაქტორებით გამოწვეული მიგრაციული პროცესები. მოსახლ. ბუნებრივმა მატებამ განსაკუთრებით მაღალ დონეს მიაღწია II მსოფლიო ომის შემდეგომ პერიოდში. მიუხედავად იმისა, რომ უკანასკნელ წლებში შეიმჩნევა ბუნებრივი მატების ნელი კლება, 1980-იან წლებში დედამიწის მოსახლ. რიცხვი წლიურად 1,7%-ით იზრდება, რაც ნიშნავს დაახლ. 80—83 მლნ. კაცის მომატებას. მატების ტემპი სხვადასხვა კონტინენტსა და ქვეყანაში დიდად განსხვავებულია, განსაკუთრებით სწრაფად იზრდება ს. აზიის, აფრიკისა და ლათ. ამერიკის ქვეყნებში, სადაც ცხოვრობს დედამიწის მოსახლ. 3/4-ზე მეტი (იხ. ცხრ. 1).

საშუალოდ დედამიწაზე კაცებისა და ქალების რაოდენობა დაახლ. თანაბარია. შეიმჩნევა მხოლოდ ზოგადი კანონზომიერება: განვითარებად ქვეყნებში, როგორც წესი, კაცების რაოდენობა მეტია ან თანაბარია ქალების რაოდენობისა, ეკონომიკურად განვითარებულ ქვეყნებში ქალები მეტია კაცებზე.

სიკვდილიანობის მკვეთრად შემცირების შედეგად ბევრად გაიზარდა ადამიანის სიცოცხლის საშ. ხანგრძლივობა. 50—60 წლის წინათ სიცოცხლის საშ. ხანგრძლივობა 30—35 წელს არ აღემატებოდა, ამჟამად ეკონომიკურად განვითარებულ ქვეყნებში ეს მაჩვენებელი 70 წელზე ნაკლები არ არის, ასეთივე სურათია სსრკ-ში და კერძოდ საქართველოში. უმეტეს შემთხვევაში ქალები უფრო დიდხანს ცოცხლობენ, ვიდრე კაცები. სიცოცხლის საშ. ხანგრძლივობის ზრდამ გამოიწვია მოსახლეობაში ხანდაზმულთა ხვ. წ. გადიდება და ხ-ის „დაბერება".

ინდუსტრიული მიგრაციისა და ურბანიზაციის შედეგად ბევრად უფრო სწრაფად იზრდება ქალაქის მოსახლეობა. დედამიწის მოსახლ. 40%-ზე მეტი ცხოვრობს ქალაქად. ევრ. და ამერ. ბევრ ქვეყანაში ქალაქის მოსახლ. ხვ. წ. 70—80% აღწევს, აზიისა და აფრ. მრავ. წილ ქვეყნებში ანალოგიური მაჩვენებელი 30% არ აღემატება. სსრკ-ში ქალაქად ცხოვრობს მთელი მოსახლ. 65% (საქართველოში — 54%). მსოფლიოში 270-მდე ქალაქი „მილიონიანია".

მსოფლიოში 2 ათ-ზე მეტი ხალხია. ზოგი მათგანი რამდენიმე ასეულ კაცსაც არ ითვლის, ზოგი კი რამდენიმე ასეულ მლნ-ზე მეტია (იხ. ცხრ. 2, გვ. 422—424). სსრკ-ში 100-ზე მეტი ხალხია (საქართველოში — დაახლ. 70). მსოფლიოს ხალხები მიეკუთვნებიან 3 ძირითად რასას: ევროპეიდულს, მონღოლოიდურსა და ნეგრო-ავსტრალოიდურს; ამ უკანასკნელს ზოგი მეცნიერი ორ დამოუკიდებელ რასად მიიჩნევს.

ხ. მეტად არათანაბრადაა განლაგებული დედამიწაზე. ხმელეთის თითქმის 1/3 დაუსახლებელია. დედამიწის მოსახლ. საშ. სიმჭიდროვეა 34 კაცი 1 კმ²-ზე. ზოგან სიმჭიდროვე 1 კაცსაც არ შეადგენს, ზოგან კი რამდენიმე ასეული კაცია. დასახლებისათვის გამოყენებულია უპირატესად დაბლობები. ზღვის დონიდან 500 მ სიმაღლემდე ცხოვრობს მსოფლიო მოსახლეობის დაახლ. 80%.

ლიტ.: ჯაოშვილი ვ., საქართველოს სსრ მოსახლეობის აღწარმოების საკითხები, თბ., 1975; ჯაოშვილი ვ., მოსახლეობის გეოგრაფია, თბ., 1983; Брук С. И., Население мира, М., 1981; Демографический энциклопедический словарь, М., 1985.

ვ. ჯაოშვილი.

ხალხთმოსახლეობის კანონი, სპეციფიკური სოციალურ-ეკონომიკური კანონი, რ-იც გამოხატავს მუშა-მოსახლეობის დინამიკასა და მისი გამოყენების ხასიათს წარმოების პროცესში ყოველი წარმოების წესის შესაბამისად. თავისი განსაკუთრებული ხ. კ. ამ კანონის შინაარსი დამოკიდებულია საზ. წყობილებაზე, ვინაიდან ისეთი პროცესები, როგორიცაა შობადობა და სიკვდილიანობა, განპირობებულია სოც.-ეკონ. მიზეზებით. შესაბამისად არსებობს ხალხთმოსახლეობის სოციალისტური კანონი და ხალხთმოსახლეობის კაპიტალისტური კანონი.

ხალხთმოსახლეობის კაპიტალისტური კანონი, კაპიტალისტური ფორმაციის სოციალურ-ეკონომიკური კანონი, რ-ის არსი მდგომარეობს იმაში, რომ კაპიტალის ორგანული შედგენილობის ზრდის კვალობაზე შრომისუნარიანი მოსახლეობის რაოდენობა აღემატება კაპიტალის მოთხოვნას სამუშაო ძალაზე. ხ. კ. კ. ხელს უწყობს კაპიტალ. წარმოების მიზნის მიღწევას და განაპირობებს სამრეწვ. სარეზერვო არმიის წარმოქმნას. კაპიტალ. წარმოების წესისათვის დამახასიათებელ ანტაგონისტურ წინააღმდეგობათა აშკარაყოფის მოვლენების რიგში. კაპიტალის დაგროვებისა და ორგ. შედგენილობის ზრდის პროცესში ფუნქციონირებადი კაპიტალის მოთხოვნილებასთან შედარებით იქმნება ჭარბმოსახლეობა, რაც კაპიტალ. წარმოების ერთ-ერთი შედეგია, ისევე, როგორც უმუშევრობა კაპიტალიზმის განვითარების გარდაუვალი და აუცილებელი პირობაა. მ. ძაძუა

ხალხთმოსახლეობის რუკა, მოსახლეობის ტერიტორიული განლაგების, განსახლების, მისი შემადგენლობისა და აღწარმოების, გადაადგილებისა და სოციალურ-ეკონომიკური თავისებურებების ამსახველი რუკა. მოიცავს სხვადასხვა რაოდენობრივ და თვისებრივ მაჩვენებლებს მოსახლეობის შესახებ. თავისი შინაარსით ხ. რ. მეტად ტევადი და მრავალფეროვანი ცნობების წყაროს წარმოადგენს. ხ. რ-ები საშ. სახეობად შეიძლება დაიყოს: მოსახლ. ტ ე რ ი ტ ო რ ი უ ლ ი გ ა ნ ლ ა გ ე ბ ი ს, შ ე მ ა დ გ ე ნ ლ ო ბ ი ს და გ ა ნ ს ა ხ ლ ე ბ ი ს რუკები. მათი შედგენის დროს სარგებლობენ ტოპოგრაფიული ან ზოგადი საცნობარო რუკებით და სტატისტ. მონაცემებით.

მოსახლ. ტერიტ. განლაგების რუკები ასახავენ სიმჭიდროვეს გარკვეული ფართობის მიმართ. სიმჭიდროვე შეიძლება გამოითვალონ მთელ ტერიტორიაზე ან მხოლოდ დასახლ. მიწებზე. შეიძლება აგრეთვე სოფლის მოსახლ. სიმჭიდროვის გამოთვლა სას.-სამ. მიწებზე ან დამუშავებულ ფართობზე. ასეთ რუკებზე კარგად იკითხება ქვეყნის დასახლ. და ტერიტ. სამეურნეო ათვისების ხარისხი.

მოსახლ. შემადგენლობის ამსახველი რუკები მოიცავენ ძირითად დემოგრაფიულ მაჩვენებლებს (სქესობრივ-ასაკობრივ, სოც., ეროვნ. სტრუქტურას). ამავე რუკებზე შეიძლება გამოისახოს ბუნებრივი და მექან. მოძრაობის მონაცემები, მომდევნო მოსახლ. პროფ. შემადგენლობა და სხვ. განსახლების რუკები უპირატესად შეიცავენ განზოგადებულ ცნობებს საქალაქო და

ცხრ. 1. დედამიწის მოსახლეობის დინამიკა XX ს-ში (მლნ. კაცი)

	წლები				1983% 1900 მიმართ
	1900	1940	1960	1983	
რუსეთი, სსრ კავშირი	130	195	214	272,5	210
აქედან საქართველო	2,0	3,6	4,1	5,1	252
საზღვარგარეთის ევროპა	296	380	425	488,8	166
საზღვარგარეთის აზია	950	1244	1699	2710,7	285
აფრიკა	130	191	273	518,2	399
ჩრდ. ამერიკა	81	146	199	258,7	319
ლათ. ამერიკა	64	128	215	387,7	606
ავსტრალია და ოკეანია	6	11	16	23,7	395
სულ	1656	2295	3041	4660,3	281

ცხრ. 2 მსოფლიოს ხალხები
(1 მლნ-ზე მეტი კაცი)

	ათ. კაცი, 1982	განსახლების მთავარი ქვეყნები, %-ობით
ჩინელები	985000	ჩინ. სრ — 97,4
ჰინდუსტანელები	198000	ინდოეთი — 99,7
აშშ-ის ამერიკელები	161000	აშშ — 99,4
ბენგალელები	152000	ბანგლადეში — 59,5, ინდოეთი — 40,5
რუსები	141500	სსრკ — 98,9
ბრაზილიელები	121000	ბრაზილია — 99,7
იაპონელები	119500	იაპონია — 98,6
გერმანელები	88000	გფრ—68,9, გდრ —19,7, აშშ—5,5, სსრკ—2,3, დასავლეთი ბერლინი — 1,9
პენჯაბელები	79000	პაკისტანი — 71,8, ინდოეთი — 27,5
ბიჰარები	76600	ინდოეთი — 94,6, ნეპალი — 3,7
მექსიკელები	72600	მექსიკა — 88,0, აშშ — 11,7
იაველები	71800	ინდონეზია — 99,0
იტალიელები	65700	იტალია — 85,2, აშშ— 6,8, არგენტინა—2,1, საფრანგეთი — 1,9
კორეელები	61000	სამხრეთი კორეა—64,6, კორ. სდრ — 30,5, ჩინ. სრ — 2,9
ტელუგუ	60000	ინდოეთი — 100,0
მარათჰები	56000	ინდოეთი — 100,0
ტამილები	52800	ინდოეთი — 92,0, შრი-ლანკა — 5,5, მალაიზია — 2,4
ვიეტნამელები	49700	ვიეტნამი — 98,6
ინგლისელები	48800	დიდი ბრიტანეთი—90,2 სამხრ. აფრ. რესპ. — 3,3, ავსტრალია — 1,6, კანადა — 1,3, აშშ — 1,3
ფრანგები	46200	საფრანგეთი — 96,8, აშშ — 1,2
უკრაინელები	44700	სსრკ — 96,2, კანადა — 1,3
ეგვიპტის არაბები	44600	ეგვიპტე — 99,1
თურქები	43600	თურქეთი — 94,4, გფრ — 2,8
პოლონელები	40800	პოლონეთი — 87,5, აშშ —6,1, სსრკ — 2,8
გუჯარათელები	37000	ინდოეთი — 96,8
კოლუმბიელები	29700	კოლუმბია — 97,6, ვენესუელა — 1,4
ესპანელები	29100	ესპანეთი — 91,8, საფრანგეთი — 1,9, არგენტინა — 1,5
კანადა (კანარა)	28500	ინდოეთი — 100,0
მალაიალი	28000	ინდოეთი — 100,0
ბირმელები	26500	ბირმა — 99,8
სიამელები	26200	ტაილანდი — 99,9
ორია	26000	ინდოეთი — 100,0
არგენტინელები	23600	არგენტინა — 98,7
ავღანელები (პუშტუნები)	22500	პაკისტანი — 60,0, ავღანეთი — 39,6
ვისაია	22000	ფილიპინები — 100,0
ჰაუსა	21000	ნიგერია — 84,0, ნიგერი — 14,0
რუმინელები	20400	რუმინეთი — 98,0
სუნდები	20000	ინდონეზია — 100,0
სპარსელები	18500	ირანი — 97,0
იორუბა	18000	ნიგერია — 96,1, ბენინი — 2,2
ალჟირის არაბები (ალჟირელები)	17800	ალჟირი — 93,8, საფრანგეთი — 5,3
მაროკოს არაბები (მაროკოელები)	16300	მაროკო — 96,7, საფრანგეთი — 2,1
ლაო	16000	ტაილანდი — 84,1, ლაოსი — 15,6
რაჯასთანელები	15700	ინდოეთი — 98,1
ფულბე	15700	ნიგერია — 58,0, გვინეა — 13,4, სენეგალი — 6,8, მალი — 5,9, კამერუნი — 4,9, ნიგერი — 3,6
იბო	15200	ნიგერია — 99,7
უზბეკები	15000	სსრკ — 90,3, ავღანეთი — 9,7
უნგრელები	14600	უნგრეთი — 73,1, რუმინეთი — 11,7, აშშ — 4,1, ჩეხოსლოვაკია —4,1
სინდჰები	14500	პაკისტანი — 84,8, ინდოეთი — 15,2
ვენესუელელები	13500	ვენესუელა — 98,9
ჯუანები	13380	ჩინ. სრ — 100,0
ჰოლანდიელები	12850	ნიდერლანდი — 91,1, აშშ — 3,1, კანადა — 2,7
ავსტრალიელი ინგლისელები	12660	ავსტრალია — 98,4
აზერბაიჯანელები	12400	ირანი — 52,8, სსრკ — 47,2
პორტუგალიელები	12000	პორტუგალია — 81,9, საფრანგეთი — 6,3, აშშ — 4,2, ბრაზილია — 2,9
ამჰარა	12000	ეთიოპია — 100,0
გალა	11850	ეთიოპია — 98,7
ასამელები	11700	ინდოეთი — 98,3
კანადელი ინგლისელები	11500	კანადა — 93,0, აშშ — 6,1
ქურთები	11500	თურქეთი — 39,1, ირანი — 31,3, ერაყი — 22,6, სირია — 5,2
ტაგალები	11300	ფილიპინები — 100,0
სინჰალელები (ლანკელები)	11200	შრი-ლანკა — 100,0
ბერძნები	11200	საბერძნეთი — 83,5, აშშ—4,5, სსრკ—3,1
პერუელები	11100	პერუ — 99,1
ჩილელები	11000	ჩილე — 96,0
სუდანის არაბები (სუდანელები)	11000	სუდანი — 86,4, ჩადი — 12,7
კეჩუა	11000	პერუ — 50,0, ეკვადორი — 26,4, ბოლივია — 20,0, არგენტინა — 3,2
ერაყის არაბები (ერაყელები)	10800	ერაყი — 99,1
კუბელები	10600	კუბა —90,6, აშშ —8,0
ჩეხები	10500	ჩეხოსლოვაკია — 92,9, აშშ — 4,9
ნეპალელები	10000	ნეპალი — 83,0, ინდოეთი — 17,0
სერბები	9900	იუგოსლავია — 93,9, აშშ — 2,3
ბელორუსები	9700	სსრკ — 97,8, პოლონეთი — 1,9
ბანიარუანდა	9620	რუანდა — 50,7, ზაირი— 29,5, უგანდა— 18,8
მალაგასიელები	9250	მადაგასკარი — 99,5
მადურელები	9200	ინდონეზია — 100,0
ინდონეზიის მალაიელები	9000	ინდონეზია — 94,4
შვედები	8950	შვედეთი — 86,6, აშშ — 8,9, ფინეთი — 3,4
ავსტრიელები	8800	ავსტრია — 78,4, აშშ— 13,6, იტალია — 3,4
საზღვარგარეთის ევროპისა და ამერიკის ებრაელები	8500	აშშ — 69,7, საფრანგეთი — 7,6, დიდი ბრიტანეთი—4,8, კანადა — 3,6, არგენტინა — 3,5
ბულგარელები	8500	ბულგარეთი — 92,9, სსრკ — 4,2
კანადელი ფრანგები	8500	კანადა — 76,5, აშშ — 23,5
აკანი	8500	განა — 77,1, კოტ-დ'ივუარი — 22,4
მალაიზიის მალაიელები	8500	მალაიზია — 74,7, ტაილანდი—21,8, სინგაპური — 3,3
საუდის არაბეთის არაბები	8500	საუდის არაბეთი—99,4
სირიის არაბები (სირიელები)	8400	სირია — 99,4
მაკუა	8100	მოზამბიკი — 82,7, მალავი — 14,2
ყაზახები	8100	სსრკ — 87,7, ჩინ. სრ— 12,0
კატალონიელები	7800	ესპანეთი — 92,3, საფრანგეთი —3,2, არგენტინა — 1,9
ირლანდიელები	7600	ირლანდია—44,7, დიდი ბრიტანეთი — 30,3, აშშ — 21,1
ბარუნდი	7650	ბურუნდი — 56,7, ზაირი — 21,5, ტანზანია—14,2, რუანდა — 3,7
ქმერები	7360	კამპუჩია—80,2, ვიეტნამი — 10,2, ტაილანდი — 9,6
ხუეი	7270	ჩინ. სრ — 99,8
ფლამანდიელები	7160	ბელგია — 70,6, ნიდერლანდი — 23,8, საფრანგეთი — 3,5
ტუნისის არაბები (ტუნისელები)	6800	ტუნისი — 96,9
იემენის არაბთა რესპუბლიკის არაბები	6600	იემენის არაბთა რესპუბლიკა — 90,9, საუდის არაბეთი — 8,2
ტაჯიკები	6600	ავღანეთი — 50,8, სსრკ — 48,5
თათრები	6500	სსრკ — 99,2
კონგოელები	6400	ზაირი — 71,3, ანგოლა — 14,7, კონგო— 13,3
სომხები	6400	სსრკ — 68,8, აშშ — 10,2, საფრანგეთი— 3,9
მალავი	6330	მალავი — 57,7, მოზამბიკი — 24,5, ზამბია — 10,3
ზულუ	6320	სამხრ. აფრ. რესპ. — 96,5
მაშონა	6275	ზიმბაბვე — 86,7, მოზამბიკი — 12,0
უიღურები	6170	ჩინ. სრ—96,5, სსრკ— 3,5
მოსი	6050	ბურკინა-ფასო — 64,5, განა — 33,6
კოსა	6020	სამხრ. აფრ. რესპ. — 99,7
სომალელები	6000	სომალი — 81,7, ეთიოპია—9,2, კენია — 6,3
ეკვადორელები	6000	ეკვადორი — 97,8
მინანგკაბაუ	5900	ინდონეზია — 100,0
შოტლანდიელები	5800	დიდი ბრიტანეთი — 86,2, კანადა — 4,7, აშშ — 4,6, ავსტრალია — 3,8
ილოკები	5800	ფილიპინები — 1000,0
მიაო	5720	ჩინ. სრ — 88,0, ვიეტნამი — 7,3, ლაოსი — 2,6, ტაილანდი — 1,9
დომინიკელები	5700	დომინიკელთა რესპუბლიკა — 94,7, აშშ — 4,4
ჰაიტელები	5650	ჰაიტი — 92,0, დომინიკელთა რესპუბლიკა — 5,3, აშშ — 1,7
პაჰარები	5600	ინდოეთი — 100,0
ხორვატები	5600	იუგოსლავია — 88,4, გფრ — 3,9
დანიელები	5600	დანია — 90,0, აშშ — 5,8
იძუ	5460	ჩინ. სრ — 100,0
ფინელები	5280	ფინეთი — 85,7, აშშ — 5,7, შვედეთი — 6,7
სლოვაკები	5200	ჩეხოსლოვაკია — 86,6, აშშ — 9,6
პუერტორიკოელები	5150	პუერტო-რიკო — 63,5, აშშ — 36,9
ბალუბა	5100	ზაირი — 99,2

(გაგრძელება)

	ათ. კაცი, 1982	განსახლების ძირითადი ქვეყნები, %-ობით
სალვადორელები	5000	სალვადორი — 89,0
სანტალები	4900	ინდოეთი — 98,6
კიკუიუ	4900	კენია — 100,0
ნორვეგიელები	4760	ნორვეგია — 84,2, აშშ — 12,6
ალბანელები	4700	ალბანეთი — 66,7, იუგოსლავია — 34,5, იტალია — 2,7
იბიბიო	4540	ნიგერია — 99,6
ტსონგა	4420	მოზამბიკი — 67,9, სამხრ. აფრ. რესპ — 25,0, ზიმბაბვე —6,3
შვეიცარიელი გერმანელები	4280	შვეიცარია — 93,5, აშშ — 4,7
მანჯურიელები	4230	ჩინ. სრ — 100,0
ვალონები	4200	ბელგია — 95,2, აშშ— 1,6
პალესტინის არაბები (პალესტინელები)	4200	იორდანია —44,6, ისრაელი — 14,6, ღაზის ზონა — 11,9, ქუვეითი — 7,1, სირია — 7,1, ლიბანი—6,4
გალისიელები	4150	ესპანეთი — 74,7, არგენტინა— 10,6, ბრაზილია — 5,3, ვენესუელა — 3,3
ბუგები	4150	ინდონეზია — 99,3
კანურები	4060	ნიგერია — 84,2, ნიგერი — 12,6
ნიამვეზი	4000	ტანზანია — 100,0
ტიბეტელები	3900	ჩინ. სრ — 99,2
ქართველები	3780	სსრკ — 97,4
მონგო	3750	ზაირი — 100,0
მალინკე	3700	გვინეა — 37,0, მალი— 18,9, კოტ-დ'ივუარი— 15,1, სენეგალი — 13,8, გამბია — 8,0
ჰონდურასელები	3700	ჰონდურასი — 97,3
განდა	3685	უგანდა — 99,7
ბატაკები	3600	ინდონეზია — 100,0
თურქმენები	3500	სსრკ — 63,4, ირანი — 17,7, ავღანეთი — 9,4, ერაყი — 5,7
ბიკოლები	3500	ფილიპინები — 100,0
პარაგვაიელები	3450	პარაგვაი — 92,6, არგენტინა — 6,7
ბასუტო	3480	სამხრ. აფრ. რესპ — 63,8, ლესოთო—36,9
ჩინ. სრ-ის მონღოლები	3410	ჩინ. სრ — 100,0
ისრაელის ებრაელები	3400	ისრაელი — 100,0
ბეჩუანები	3365	სამხრ. აფრ. რესპ. — 76,8, ბოტსვანა — 20,7
ლიტველები	3300	სსრკ — 87,9, აშშ—9,7
მოლდაველები	3100	სსრკ — 100,0
კარენები	3100	ბირმა — 93,5, ტაილანდი — 6,5
ქაშმირელები	3100	ინდოეთი — 100,0
ბელუჯები	3100	პაკისტანი — 64,5, ირანი — 29,0, ავღანეთი — 4,2
ბალუხია	3040	კენია — 82,2, ტანზანია — 17,8
იამაიკელები	3000	იამაიკა — 72,2, დიდი ბრიტანეთი — 13,3, აშშ — 6,7
გონდები	3000	ინდოეთი — 100,0
ბჰილები	3000	ინდოეთი — 100,0
ლიბანის არაბები (ლიბანელები)	3000	ლიბანი — 72,3, აშშ— 16,6
ბალიელები	2900	ინდონეზია — 100,0
ბინი	2850	ნიგერია — 100,0
ტუჯია	2830	ჩინ. სრ — 100,0
აფრიკანერები	2800	სამხრ. აფრ. რესპ. — 94,6, ნამიბია — 2,5
სამხრ. აფრ. რესპ. ფერადები	2800	სამხრ. აფრ. რესპ. — 96,4
ტიგრაი	2800	ეთიოპია — 100,0
ევე	2800	განა — 52,7, ტოგო — 46,4
ლუო	2760	კენია — 94,2, ტანზანია — 5,8
ურუგვაელები	2700	ურუგვაი — 96,9
ნიკარაგუელები	2700	ნიკარაგუა — 98,1
ბანდა	2680	ცენტრ. აფრ. რესპ — 62,3, ზაირი — 32,6, კამერუნი — 4,1
ოვიმბუნდუ	2650	ანგოლა — 100,0
ლიბიის არაბები (ლიბიელები)	2650	ლიბია — 98,1
ბოლივიელები	2600	ბოლივია — 92,3
ბამბარა	2575	მალი — 91,3, კოტ-დ'ივუარი — 7,2
ახალი ზელანდიის ინგლისელები	2570	ახალი ზელანდია — 95,9, ავსტრალია— 3,1
ბემბა	2570	ზამბია — 82,5, ზაირი — 15,6
გვატემალელები	2550	გვატემალა — 96,0
სამხრეთის ლუო	2550	უგანდა — 87,5, ზაირი — 12,5
პედი	2500	სამხრ. აფრ. რესპ. — 96,8
აზანდე	2475	ზაირი — 69,5, სუდანი — 21,2, ცენტრ. აფრ. რესპ. — 9,3
ბანჯარები	2450	ინდონეზია — 95,1
შანი	2400	ბირმა — 97,9, ტაილანდი — 2,1
ვოლოფი	2350	სენეგალი — 94,9, გამბია — 3,6
სენუფო	2330	კოტ-დ'ივუარი — 53,2, მალი— 37,8, ბურკინა-ფასო — 9,0
აჩეხები	2300	ინდონეზია — 100,0
კაბილები	2300	ალჟირი — 100,0
გილანელები	2250	ირანი — 100,0
შლიოხები	2250	მაროკო — 100,0
ფანგი	2230	კამერუნი —78,6, ეკვატორული გვინეა — 12,3, გაბონი — 9,0
ფონი	2220	ბენინი — 99,1
დინკა	2200	სუდანი — 100,0
სლოვენები	2200	იუგოსლავია — 84,5, იტალია — 4,5, ავსტრია — 2,3
კოსტარიკელები	2150	კოსტა-რიკა — 97,7
კისი (ტემნე)	2150	სიერა-ლეონე — 78,6, გვინეა — 19,3
ტივი	2150	ნიგერია — 87,4, კამერუნი — 10,7
„მუსლიმანები" (ბოსნიელები)	2150	იუგოსლავია — 86,4, თურქ — 8,4
ბანიორო	2130	უგანდა — 97,7
ბუი	2120	ჩინ. სრ — 100,0
ყირგიზები	2100	სსრკ — 95,0, ჩინ. სრ — 4,8
ლობი	2100	ბურკინა-ფასო — 48,1, მალი — 25,7, კოტ-დ'ივუარი — 21,4, განა — 4,3
კალენჯინი	2100	კენია — 90,5, ტანზანია — 6,7
კამბა	2100	კენია — 98,1
ნუპე	2030	ნიგერია — 100,0
სონგაი	1950	ნიგერი — 68,4, მალი — 22,1, ნიგერია — 5,9
სუაჰილი	1900	ტანზანია — 86,8, ზაირი — 5,3, მოზამბიკი — 5,3
პანამელები	1870	პანამა — 96,3
ტურკანა (ტესო)	1860	უგანდა —78,0, კენია— 21,5
იემენის სდრ-ის არაბები	1860	იემენის სდრ — 100,0
დასავლეთ საჰარის არაბები (მავრები)	1860	მავრიტანია — 75,7, დასავლეთი საჰარა — 7,6, მალი —6,5, ნიგერი — 6,2
დაი	1850	ჩინ. სრ — 75,8, ვიეტნამი — 18,9, ლაოსი — 3,2
ნუბიელები	1830	სუდანი — 87,4, ეგვიპტე — 12,6
სსრკ-ის ებრაელები	1800	სსრკ — 100,0
ოვიმბუნდუ	1800	ანგოლა — 93,2, ზაირი — 3,9
ტამაზიგტები	1800	მაროკო — 100,0
ჩუვაშები	1760	სსრკ — 100,0
ვაიაო	1775	მალავი — 46,5, ტანზანია— 27,0, მოზამბიკი — 26,5
მორუ-მანგბეტუ	1730	ზაირი — 49,7, უგანდა — 43,4, სუდანი— 6,9
ლურები	1710	ირანი — 99,4
აიმარა	1700	ბოლივია — 70,6, პერუ — 29,4
ბეტე	1700	კოტ-დ'ივუარი—100,0
ბობანგი	1700	ზაირი—95,3, კონგო — 4,7
მაკედონელები	1650	იუგოსლავია — 81,8, საბერძნეთი — 9,1
ბამილეკე	1650	კამერუნი — 100,0
იორდანიის არაბები (იორდანიელები)	1650	იორდანია — 93,9
მუნდა	1620	ინდოეთი — 98,8
მაკასარები	1600	ინდონეზია — 100,0
ჰაზარები	1600	ავღანეთი —90,6, ირანი — 9,4
ორაონები	1570	ინდოეთი — 99,4
ლატვიელები	1550	სსრკ — 93,5
ბურა	1550	ნიგერია — 88,4 კამერუნი—11,0
ჩოკვე	1520	ანგოლა — 40,1 ზაირი — 39,5 ზამბია — 20,4
პამპანგანები	1500	ფილიპინები — 100,0
სასაკები	1500	ინდონეზია — 100,0
იჯო	1500	ნიგერია — 98,7
მაზანდარანელები	1500	ირანი — 100,0
პანგასინანები	1470	ფილიპინები — 100,0
გიშუ	1460	უგანდა — 100,0
ტულუ	1450	ინდოეთი — 100,0
ბაგირმი	1430	ჩადი —82,9, სუდანი — 9,8, ცენტრ. აფრ. რესპ. — 7,0
ბაშკირები	1430	სსრკ — 100,0
დუნი	1425	ჩინ სრ — 100,0
ელზასელები	1400	საფრანგეთი — 100,0
ხალხა-მონღოლები	1400	მონღ. სრ — 100,0
ტორაჯები	1400	ინდონეზია — 100,0
დუალა	1350	კამერუნი — 96,3, ნიგერია — 3,0
ბოშები	1300	ჩეხოსლოვაკია — 20,0, რუმინეთი — 17,7 ბულგარეთი — 16,2, სსრკ — 16,2
ვაჰეჰე	1300	ტანზანია — 100,0
ბეჯა	1300	სუდანი — 94,6, ეთიოპია — 5,4
ჩამბა	1270	ნიგერია — 49,6, კამერუნი — 26,0, ჩადი — 24,4
კისიი	1270	კენია — 94,5
მენდე	1270	სიერა-ლეონე — 99,3
მაკონდე	1220	ტანზანია — 94,3, მოზამბიკი — 5,7
აცტეკები	1200	მექსიკა — 100,0
მორდველები	1200	სსრკ — 100,0

	ათ. კაცი, 1982	განსახლების ძირითადი ქვეყნები, %-ობით		ათ. კაცი, 1982	განსახლების ძირითადი ქვეყნები, %-ობით		ათ. კაცი, 1982	განსახლების ძირითადი ქვეყნები, %-ობით
სვაზი	1200	სამხრ. აფრ. რესპ. — 58,3, სვაზილენდი — 41,7	ჰაჰა	1150	ტანზანია — 100,0	ბჰოტია	1060	ბუტანი — 77,4, ინდოეთი — 13,2, ნეპალი — 9,4
			ბაი	1130	ჩინ. სრ — 100,0			
			ესტონელები	1120	სსრკ — 92,0			
მატაბელე	1180	ზიმბაბვე — 100,0	ბრეტონელები	1100	საფრანგეთი — 100,0	ხანი	1060	ჩინ. სრ — 100,0
ტონგა	1175	ზამბია — 85,5, ზიმბაბვე — 14,5	კინგა	1100	ტანზანია — 93,6, მალავი — 6,4	გურაგე	1060	ეთიოპია — 100,0
						მანიპურელები	1055	ინდოეთი — 99,8
ბატეკე	1175	ზაირი — 63,8, კონგო — 36,2	ბუჯაურები	1100	ინდოეთი — 100,0	ლანკის მავრები	1050	შრი-ლანკა — 100,0
			გურმა	1090	განა — 38,8, ტოგო — 35,8, ბურკინა-ფასო — 24,8	ნუერი	1040	სუდანი — 91,3, ეთიოპია — 8,7
ბასკები	1170	ესპანეთი — 78,2, საფრანგეთი — 11,1, არგენტინა — 4,4				სერერი	1010	სენეგალი — 100,0
			ირლანდიელი ინგლისელები და შოტლანდიელები (ოლსტერელები)	1060	დიდი ბრიტანეთი — 94,9, აშშ — 5,7	სონინკე	1010	მალი — 68,4, ბურკინა-ფასო — 17,3, სენეგალი — 8,9
შვეიცარიელი ფრანგები	1150	შვეიცარია — 93,9						
შუა სუმატრის მალაიელები	1150	ინდონეზია — 100,0				რიფები	1000	მაროკო — 100,0

სასოფლო დასახლებათა შესახებ დასახლ. პუნქტის სიდიდე, მდებარეობა და ფუნქციური დანიშნულება გვიჩვენებს მოსახლ. ტერიტ. ორგანიზაციას, რაც თავის მხრივ დამოკიდებულია ისტ., სოც.-ეკონ. და ბუნებრივ პირობებზე. ხ. რ. ხშირად კარტოგრამისა და კარტოდიაგრამის სახითაა წარმოდგენილი.

ლიტ.: საქართველოს სსრ ატლასი, თბ. — მოსკოვი, 1964; Баранский Н. Н., Преображенский А. И., Экономическая картография, М., 1962; Джаошвили В. Ш., Население Грузии. Экономико-географическое исследование, Тб., 1968.

ვ. ჯაოშვილი

ხალხთმოსახლეობის სოციალისტური კანონი, კომუნისტური ფორმაციის სოციალურ-ეკონომიკური კანონი, რომლის არსია სრული დასაქმების გეგმაზომიერი უზრუნველყოფა, შრომითი რესურსების რაციონალური გამოყენება და მოსახლ. რაციონალური კვლავწარმოება. სოციალ. დაგროვების აუცილებელი პირობაა შრომის საყოველთაობა და სრული დასაქმება. ამასთან, შრომის საყოველთაობა არის არა მხოლოდ სოციალისტური დაგროვების პირობა, არამედ მისი შედეგიც. კაპიტალიზმისაგან განსხვავებით თვითდაგროვების მექანიზმი მის შინაგან მოთხოვნებში (დაგროვების ნორმის დაბალი საზღვარი) მოითხოვს შრომის საყოველთაობას წარმოების ტემპის მუდმივი ზრდის წარმოშობს შრომითი რესურსის განაწილების კატეგორიას საწარმოებსა და დარგებს შორის. შრომის საყოველთაობა ხორციელდება გეგმაზომიერად ახ. საწარმოების შექმნისა და მოქმედი საწარმოების გაფართოებით, ჰამქვეყნის შემდგომი, არაწარმოებითი სფეროს განვითარებით, განსაზღვრული კატეგორიის მუშაკების კვალიფიკაციის გზით და ა. შ. ხ. ს. კ. დაკავშირებულია სოციალიზმის ძირითად ეკონომიკურ კანონთან, რაც იმას განაპირობებს, რომ სოციალიზმის დროს საზ. სიმდიდრის გადიდება იწვევს მთელი საზ-ის მუდმივად ზრდად მატერ. და კულტ. მოთხოვნილებათა მაქს. დაკმაყოფილებას, არსებული შრომითი რესურსების უფრო რაციონალურ და ეფექტურ გამოყენებას (იხ. აგრეთვე სტატიები: დემოგრაფია, კაპიტალისტური დაგროვების საყოველთაო კანონი, უმუშევრობა).

ლიტ.: მარქსი კ., კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1964; ლენინი ვ. ი., მუშათა კლასი და ნეომალთუსიანობა, თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 19; ადეიშვილი ვ., შრომითი რესურსების კვლავწარმოების პრობლემები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1971; ბუაჩიძე თ., საქართველოს სსრ მოსახლეობის აღწარმოების საკითხები, თბ., 1973; მიხეევ ვ., სოციალურ-ეკონომიკური დემოგრაფია, როგორც საზოგადოებრივი განვითარების ფაქტორი, კრ.: სოციოლოგიისა და დემოგრაფიის პრობლემები, [ტ.] 1, თბ., 1969; მიხეევ ვ., სოციოლოგიური ეტიუდები, ტ. 2, თბ., 1971; Допьская А., Социалистический закон народонаселения (на примере СССР), М., 1959; Законы и закономерности развития народонаселения, М., 1976; Марксистско-ленинская теория народонаселения, под ред. Д. И. Валентея, 2 изд., М., 1974.

ხალხი, ადამიანთა ისტორიულ-სოციალური ერთობა სხვადასხვა დონეზე: 1. ადამიანთა ეთნიკური ერთობა (ტომი, ეროვნება, ერი). 2. ფართო გაგებით — ამა თუ იმ ქვეყნის მთელი მოსახლეობა; 3. ვიწრო მნიშვნელობით — იმ გარკვეული საზ. კლასების, სოც. ჯგუფებისა და ფენების ერთობლიობა, რ-თა მონაწილეობით წყდება საზ-ის პროგრ. რევ. ამოცანები. ამ უკანასკნელ „ხალხი, ე. ი. მოსახლეობის ფართო მასები" (ლენინი ვ. ი., თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 11, გვ. 118) არ გულისხმობს განსაკუთრებულ ექსპლუატატორულ კლასებს, რომელიც თავიანთი ინტერესებითა და მიდრეკილებით საზ. განვითარების ობიექტურ მოთხოვნებს უპირისპირდებიან. „როცა მარქსი ხმარობდა სიტყვას: „ხალხი", ის ამ სიტყვით კლასთა სხვადასხვაობას კი არ ჩქმალავდა, არამედ აერთიანებდა გარკვეულ ელემენტებს, რომლებსაც ძალუძთ რევოლუციის ბოლომდე მიყვანა" (ლენინი ვ. ი., იქვე, ტ. 9, გვ. 183).

ხ-ის სოც.-კლასობრივი შემადგენლობა იცვლება განსაზღვრული ქვეყნის კონკრ. ისტ. პირობების შესაბამისად, მაგრამ საზ. განვითარების ყველა საფეხურზე ხ. რ-ის უმრავლესობას მშრომელი მასები შეადგენენ, არის ისტ. შემოქმედი, მატერ. დოვლათის მწარმოებელი, ქვეყნის საწარმოო ძალის, პოლიტ., სოც. და სულიერი განვითარების გადამწყვეტი ძალა. რაც უფრო მაღალია ხ-ის მასების შეგნებულობის დონე, მით უფრო ძლიერი და ეფექტიანია მისი ზემოქმედება ისტ. განვითარების მსვლელობაზე. ხ-ის სოც. აქტიურობა განუზომლად იზრდება სოციალიზმისა და კომუნიზმის მშენებლობის დროს იმის გამო, რომ მშრომელი ხ. კლასობრივი საზ-ის ისტორიაში პირველად გამოდის ასპარეზზე როგორც საკუთარი ცხოვრების თავისუფალი შემოქმედი.

ბ. ლუტიძე.

ხალხინ-გოლის ბრძოლები, ბრძოლები სსრკ-მონღოლეთისა და იაპონია-მანჯურიის ჯარებს შორის 1939 მაის-სექტემბერს ხალხინ-გოლის რ-ნში (მონღოლ. სრ-სა და ჩინეთში). იაპ. სარდლობამ მონღ. სრ ტერიტ. ნაწილის ხელში ჩაგდების მიზნით 11 და 14 მაისს მონღ. საზღვარზე მოაწყო შეიარაღებული პროვოკაციები, ხოლო 28 მაისს იაპ. ჯარმა არტილ. და ავიაციის მხარდაჭერით დაარღვია მონღ. სახელმწ. საზღვარი. სსრკ-მონღ. ჯარებმა აგრესორი მანჯურიის ტერიტორიაზე უკუაგდეს. 2 ივლ. იაპონელები (38 ათ. კაცი, 310 ქვემეხი, 135 ტანკი, 225 თვითმფრინავი) შეტევაზე გადავიდნენ, გადალახეს ხალხინ-გოლი და სსრკ-მონღ. ჯარებს გარსშემორტყმით დაემუქრნენ. გაძლიერებული ბრძოლების შემდეგ სსრკ-მონღ. ჯარებმა მოწინააღმდეგე ხალხინ-გოლის აღმ. ნაპირისაკენ უკუაგდეს. 20 აგვ. მოკავშირეთა ჯარები გადამწყვეტ შეტევაზე გადავიდნენ და იაპ. დაჯგუფება მოსპეს. ტერიტორიიდან განდევნეს. იაპონიამ საბჭ. მთავრობას დაზავება სთხოვა და 16 სექტ. საბრძოლო მოქმედება შეწყდა. იაპონიის დამარცხებამ სერიოზული ზემოქმედება იქონია წმინდა მთავრობის საგარეო-პოლიტიკურ პოზიციაზე და თავი შეაკავებინა გამოსულიყო სსრკ წინააღმდეგ დიდი სამამულო ომის (1941—45) წლებში.

„ხალხის თავისუფლება", ქართველი ფედერალისტების სახალხო გაზეთი სოც.-დემოკრ. მიმართულებისა. გამოდიოდა თბილისში 1917 აპრილიდან (მესამე ნომრიდან „ხალხის ერთობა" ერქვა). სულ გამოვიდა 37 ნომერი. რედაქტორები: ი. იმედაშვილი (№1—№14), სარედაქციო კოლეგია (№ 15-იდან ბოლომდე). გამომცემელი — ი. იმედაშვილი. გაზეთში თანამშრომლობდა და სისტემატურად აქვეყნებდა წერილებს ი. გომართელი.

დ. შველიძე

ხალხოსნობა, წვრილბურჟუაზიული მიმართულება რუსეთის მონარქისტული რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში; ამ წვრილბურჟ. უტოპიური სოციალიზმის ნაირსახეობა, რ-იც ევროპაში აღმოცენდა XIX ს. I ნახევარში და რ-ის იდეური განადგურება მოჰყვა. სოციალიზმის ფუძემდებლების ა. ჰერცენისა და ნ. ჩერნიშევსკის სახელთანაა დაკავშირებული. ხ. აღმოცენდა XIX ს. 70-იან წლებში. ხალხოსნები აცხადებდნენ რუსეთის შემდგომი რუს. გლეხობის პროგრესის ბატონყმობის ნაშთების გადმონაშთების წინააღმდეგ. ბაზა, რ-ზეც ხ. აღმოცენდა, ხალხოსნები ემყარებოდნენ შეხედულებებით, ე. ი. ისეთი შეხედულებით, რომ ქვეყანაში კაპიტალიზმი ჯერ კიდევ არ იყო მნიშვნელოვნად განვითარებული. პროლეტარიატის დამოუკიდებელ სამხედრო ჩამოყალიბება არ იყო დასრულებული და საზ. ასპარეზზე ყველაზე მრავალრიცხოვან და ქვეყნის რევ. გარდაქმნის უნარიან ძალად გლეხობას და წვრილი მწარმოებლები ჩათვლიდნენ. ვ. ი. ლენინის შეფასებით, ხ-ში შერწყმული იყო დემოკრ. ელემენტები, უტოპიური სოციალიზმი, წვრილბურჟ. რეფორმიზმი, წვრილბურჟ. რევოლუციონიზმი. ხ-ის წამყვანი ძალა იყო რუს. რაზნოჩინული ინტელიგენცია. 70-იან წლებში ხალხოსნურ მოძრაობას რევ. ხასიათი ჰქონდა. 80-იანი წლებიდან ეს მოძრაობა ლიბერალიზმამდე დაეშვა და გლეხობის კულაკური ნაწილის ინტერესების დამცველად იქცა.

ხალხოსნური მოძრაობის იდეოლოგებად იყვნენ მ. ბაკუნინი, პ. ლავროვი და პ. ტკაჩოვი. ისინი გამოდიოდნენ კაპიტალიზმის მკაცრი კრიტიკით, რუს. თემური მიწათმფლობელობა მიაჩნდათ ქვეყნის იმ საფუძვლად, რ-იც განაპირობებდა უშუალოდ სოციალიზმზე გადასვლას; ისინი უარყოფდნენ რა კაპიტალიზმს, ამავე უარყოფითად იყვნენ განწყობილი პრო-

ლეტარიატისადმი და გლეხობა მიაჩნდათ ერთადერთ რევ. ძალად. ხალხოსნური მოძრაობის ლიდერთა ტაქტიკური შეხედულებანი განსხვავებული იყო: ერთი ჯგუფი (ბაკუნინი, ტკაჩოვი) საჭიროდ თვლიდა გლეხობის „ბუნტებისა" და უყოყმანო მოწყობას, მონარქიზმის დამხობას და სოციალ. საზ-ბის დამყარებას ყოველგვარი სახელმწიფოს გარეშე; მეორე თვალსაზრისით (ლავროვი), საჭირო იყო გლეხობის ხანგრძლივი შემზადება რევოლუციისათვის და რევ. შეგნების გლეხურ თემზე დაყრდნობით სოც. სამართლიანობის განხორციელება. ხალხოსნური იდეოლოგიის ფილოს. საფუძველი იყო სუბიექტური იდეალიზმი. უარყოფდნენ რა საზ-ბის განვითარების ობიექტურ კანონზომიერებას, სჯეროდათ, რომ რუსეთში შეაჩერებდნენ კაპიტალიზმის განვითარებას. მათი წარმოდგენით, სახელმწიფო ზეკლასობრივი იყო. ხ-ის „გლეხურ სოციალიზმს" არაფერი საერთო არ ჰქონდა მეცნ. სოციალიზმთან.

პირველი ხალხოსნური ორგანიზაციების ჩამოყალიბება 1869—70 დაკავშირებულია მ. ნათანსონის, ა. დოლგუშინის და ლ. ტიხომიროვის სახელებთან. ეს ორგანიზაციები ჟანდარმერიამ გაანადგურა. 1874 დაიწყო ლავროვისა და ბაკუნინის იდეებით შთაგონებული ახალგაზრდობის „ხალხში გასვლა". ხალხოსნებს ეგონათ, რომ გლეხობას რევოლუციისათვის შეამზადებდნენ, მაგრამ არ გაუმართლდათ. ამ პერიოდის ს ერთ-ერთი ძლიერი ხალხოსნური ორგანიზაცია იყო „მოსკოველთა წრე" („მოსკოველები"), რ-ის ორგანიზატორები იყვნენ ქართველი სტუდენტები ი. ჯაბადარი, ა. ზდანოვიჩ-მაიაშვილი, მ. ჩიქოიძე, ა. ციციშვილი, ი. ქიქოძე, ა. გამრეკელი და სხვ. ეს ორგანიზაცია ჟანდარმერიამ 1875 აღმოაჩინა. „მოსკოველებს" მთავრობამ ე. წ. „50-ის პროცესი" მოუწყო და მკაცრად დასაჯა.

„ხალხში გასვლის" მარცხმა ხალხოსნები აიძულა ტაქტიკა შეეცვალათ. ახ. პერიოდის უმნიშვნელოვანესი მოვლენა იყო პეტერბურგში ცენტრ. საიდუმლო ორგანიზაციის ჩამოყალიბება „ზემლია ი ვოლია" სახელწოდებით. მისი პროგრამა ითვალისწინებდა ხალხისათვის რევოლუციონერთა ხალხში ხანგრძლივ დასახლებას და გლეხობის თანდათანობით შემზადებას სახ. ამბოხებისათვის. ეს ტაქტიკაც უშედეგოდ დამთავრდა. 1878 ხალხოსნურ მოძრაობაში თავი იჩინა შინაგანმა კრიზისმა. ამასთან, მთავრობამ აქტ. რევ. ძალები დაანადგურა („193-ის პროცესი").

1879 ივნ-ში ჩატარდა „ზემლია ი ვოლიას" ვორონეჟის ყრილობა. ორგანიზაცია გაიყო ორ ფრაქციად („ნაროდნაია ვოლია" და „ჩორნი პერედელი"). „ნაროდნაია ვოლიას" მესვეურები (ა. ჟელიაბოვი, ა. მიხაილოვი, ვ. ფიგნერი, ა. ზუნდელევიჩი) ტერორისტულ ტაქტიკას ემხრობოდნენ. მათ არაერთხელ მოაწყვეს თავდასხმა იმპ. ალექსანდრე II-ზე. „ჩორნი პერედელის" მესვეურები (გ. პლეხანოვი, ლ. დეიჩი, ი. სტეფანოვიჩი) სოფლად რევ. აგიტაციის თვალსაზრისს ადგნენ. მათ „დეზორგანიზატორებს" უწოდებდნენ. „ნაროდნაია ვოლიას" ორგანიზაციამ, სადაც ფანატიკურად თავდადებული რევოლუციონერები შედიოდნენ, ტერორისტული საქმიანობა გააძლიერა მეორე რევ. სიტუაციის პერიოდში (1879—81). 1881 წ. 1 მარტს მათ მოკლეს იმპ. ალექსანდრე II. ამ დროისათვის რევ. ხ-ის ძალები ამოწურული იყო. მეთაურებიდან ზოგი დააპატიმრეს, ზოგი ემიგრაციაში გაიხიზნა. იმპერატორის მოკვლამ ხალხოსნური მოძრაობის კრიზისი კიდევ უფრო გააღრმავა. ხალხოსნურმა სოციალიზმმა ამოწურა რა თავისი თავი, რუს. რევ. მოძრაობა ჩიხში მოაქცია. ამ ჩიხიდან გამოსვლა შეიძლებოდა ხალხოსნური თეორიების იდეური განადგურებით, რაც ვ. ი. ლენინმა განახორციელა.

ხ. საქართველოში გაჩნდა 70-იანი წწ. დამდეგიდან. ამ მიმართების თაოსნები იყვნენ რუს. უმაღლესი სასწავლებლების ქართველი სტუდენტები, რ-ებმაც სამშობლოში დაბრუნებისთანავე გააჩაღეს პრაქტ. რევ. საქმიანობა თბილისში, ქუთაისში, თელავში, გორში, ოზურგეთსა და სხვ. ქ-ებში. ხალხოსნური მოძრაობის აქტიური მონაწილენი — ი. თისელიანი, დ. თარხნიშვილი, ი. ბაქრაძე, ა. ფურცელაძე, ს. მგალობლიშვილი, შ. დავითაშვილი, მ. ყიფიანი, ი. ქიქოძე, ბ. აფაქიძე, ს. ჭრელაშვილი, დ. კეზელი, ი. კოლიანი და სხვ. აქტ. მუშაობას ეწეოდნენ საქართველოში არსებული რეჟიმის წინააღმდეგ რევ. ძალების შემოსაკრებად. ხალხოსნების სამოქმედო პროგრამა ითვალისწინებდა თვითმპყრობელური წყობილების დამხობას და სოციალ. პრინციპებზე დაფუძნებული ახ. საზ-ბის დამყარებას. ხალხოსნები საქართვ. ქ-ებსა და სოფლებში ავრცელებდნენ აკრძალულ ლიტ-რას, პროკლამაციებს; გლეხობას, მუშებს, მოსწავლეებს მოუწოდებდნენ შეექმნათ საბრძოლო რაზმები და მომზადებულიყვნენ სახ. აჯანყებისათვის. ქართველი ხალხოსნები თავდაპირველად ლავროვის შეხედულებებს იზიარებდნენ და მიაჩნდათ, რომ საჭიროებისამებრ ხალხის აჯანყების შესამზადებლად საჭირო იყო ხანგრძლივი პროპაგანდა. ქართვ. ხალხოსნებისათვის დამახასიათებელი იყო ინტერნაციონალისტური სულისკვეთება. მათ მიაჩნდათ, რომ ცარისტული რეჟიმის დამხობა რუს., ინგუშის რევ. ძალთა კოორდინაციით უნდა მომხდარიყო. ქართვ. ხალხოსნებს მჭიდრო საბრძოლო თანამეგობრობა ჰქონდათ რუს. ხალხოსნებთან, აზერბ. და სომეხ რევ. ძალებთან. ხალხოსანთა ერთი ჯგუფი პროპაგანდას ეწეოდა კავკ. ფლოტში, „კავკასიაში კომიტეტის მოწყობის აუცილებლობას" (მ. ყიფიანი, ი. ქიქოძე). ხალხოსნებმა თავისმხრივ ფართო წრე შემოიკრიბეს. ჟანდარმერიის მასალების მიხედვით, საქართვ. ხალხოსნურ ორგანიზაციებში 200 კაცზე მეტი იყო გაერთიანებული. ხალხში სიმპათიის მოპოვების მიზნით, ხალხოსნებს, ისე როგორც რუსეთში, მასები არ აჰყვა. ხალხში გასვლა აქაც უშედეგოდ დამთავრდა.

1878 წ. 6 ოქტ. ჟანდარმერიამ, რ-იც ფარულად ადევნებდა თვალს ხალხოსანთა რევ. საქმიანობას, ერთდროულად დაესხა თავს სხვადასხვა ქალაქში მოქმედ საიდუმლო წრეებს და მასობრივად დააპატიმრა მათი მოთავენი. ჟანდარმერიამ პასუხისგებაში მისცა 60-ზე მეტი კაცი, რ-თაც ბრალად დასდეს ანტისახელმწიფოებრივი საქმიანობა. თვალთმაქცური ბრალდება ვერ დაუმტკიცეს. დანარჩენებს სხვადასხვა ვადით დაადეს სასჯელი.

მთავრობის რეპრესიებმა ხალხოსნური მოძრაობის სრული ჩაქრობა ვერ გამოიწვია. დაპატიმრებას გადარჩენილი ხალხოსნები 70-იანი წწ. მიწურულსა და 80-იანი წწ. დამდეგს ისევ აგრძელებდნენ რევ. საქმიანობას. 1881 აგვ-ში თბილისში შეიქმნა ნაროდოვოლური ახ. წრე, მაშინ აქტ. მონაწილეობას იღებდა ცნობილი რუსი ხალხოსანი ანა პრიბილევა-კორბა, რ-იც რუს. ნაროდოვოლელთა საგანგებო დავალებით ჩამოვიდა თბილისში. ასეთივე მიმართულების საიდუმლო ორგანიზაცია შეიქმნა ალექსანდრეს სახ. თბილ. სამასწავლებლო ინ-ტში. ხალხოსანთა საქმიანობა 1881 გააქტიურდა გორში. აქ რევ. საიდუმლო წრეებს მეთაურობდა გადასახლებიდან დაბრუნებული მ. ყიფიანი. გორში მოქმედებდნენ ხალხოსანთა არალეგალური და ლეგალური წრეები, რ-თაც სათავეში ედგნენ ს. მგალობლიშვილი, ნ. მგალობლიშვილი, შ. გულისაშვილი, ლ. ჯუღაშვილი, შ. დავითაშვილი, მ. დეკორია, ლ. ცრიცლიპაშვილი, კ. გვარამაძე, ი. მაჭავარიანი და სხვ. კონსპირაციულ წრეს კავშირი ჰქონდა სოფ. ხიდისთავში მდგარ სამხ. ნაწილთან. ნაროდოვოლური საიდუმლო წრეები არსებობდა კახეთში. ხალხოსნური იდეების პროპაგანდას ამ პერიოდში ეწეოდნენ გაზ. „იმედი" (რედ. მ. გურგენიძე) და გაზ. „შრომა" (რედ. დ. დადიანი). ხალხოსნებს ქართ. მწერლობაში „ტარიელთა მოღვაწეებს" უწოდებდნენ. ხალხოსნური იდეების პროპაგანდაში განსაკუთრებით აქტიურობდნენ ა. ფურცელაძე, ს. მგალობლიშვილი, ს. ჭრელაშვილი, შ. დავითაშვილი და სხვ. 1883 მარტში ჟანდარმერიამ მეორედ მოუწყო თავდასხმა ხალხოსნურ ორგანიზაციებს საქართველოში და მათი აქტ. წევრები დააპატიმრა.

მეორე დაპატიმრების შემდეგ ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში მინელდა, თუმცა ცალკეული წრეები აქა-იქ ისევ არსებობდნენ. ხალხოსნურმა მოძრაობამ არსებობა შეწყვიტა. ქართვ. ხალხოსანთა უმრავლესობა გაზ. „ივერიის" გარშემო შემოიკრიბა და მონაწილეობდა ეროვნ.-განმათ. მოძრაობაში, რ-საც სათავეში ედგა ი. ჭავჭავაძე.

ქართვ. ხალხოსნების იდეურ-თეორ. შეხედულებანი რუს. ხ-იდან მომდინარეობდა, ეს შეხედულებანი ასახავდა საქართვ. წვრილბურჟ. ფენების ინტერესებს და წარმოადგენდა წვრილბურჟ. უტოპიური სოციალიზმის ნაირსახეობას. 70-იანი წწ. ხალხოსნები გაბედული, გულწრფელი რევოლუციონერები იყვნენ. მათ დიდად შეუწყვეს ხელი მასების რევ. შეგნების ამაღლებას. ქართვ. ხალხოსნები ეროვნ. საკითხს არ აქცევდნენ სათანადო ყურადღებას, რაც მათი შეცდომა იყო.

ლიტ.: ლენინი ვ. ი., რანი არიან „ხალხის მეგობრები" და როგორ იბრძვიან ისინი სოციალ-დემოკრატების წინააღმდეგ?, თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 1; მისივე, ნაროდნიზმის ეკონომიკური შინაარსი და მისი კრიტიკა ბ-ნ სტრუვეს წიგნში, იქვე; მისივე, რა მემკვიდრეობაზე ვამბობთ უარს?, იქვე, ტ. 2; მისივე, ერთიანი შეკრებილი და ლიბერ. ნაროდნიკების პოზიციები, იქვე, ტ. 5; ანთელავა ი., ხალხოსნური მოძრაობისა და სოციალისტური აზრის ისტორიიდან საქართველოში (XIX ს. მეორე ნახ.), თბ., 1967; მიხიძე ფ., ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში 70—80 წლებში, წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 5, თბ., 1970; სურგულაძე ა., ნარკვევები ქართული ინტელიგენციის ისტორიიდან, თბ., 1980.
ა. სურგულაძე.

„ხალხური გრაფიკის სახელოსნო" (Taller de Gráfica Popular TGP), მექსიკელ გრაფიკოსთა (უმთავრესად ლინოლეუმზე მომუშავე გრავიორების) გაერთიანება. დააარსეს 1937 მეხიკოში ლ. მენდესმა, პ. ო' ჰიგინსმა და ლ. არენალმა დ. სიკეიროსის მონაწილეობით. „ხ. გ. ს-ს" წევრები იყვნენ ა. ბელტრანი, ა. გარსია ბუსტოსი, ა. სალსე და სხვ. „ხ. გ. ს-მ" მიზნად დაისახა სოც. ბრძოლა, გაერთიანების წევრები რეალისტურ პოზიციებზე იდგნენ. მათი შემოქმედებისათვის დამახასიათებელია მძაფრი ემოციურობა, მექს. მონუმენტალისტთა სტილთან დაახლოებული მხატვრული გამომსახველობა. ქმნიდნენ ანტიფაშისტურ პლაკატებს, მექსიკის ისტორიასა და თანამედროვეობისადმი მიძღვნილ გრავიურების ალბომებს: „ფრანკისტული ესპანეთი", 1938; „ევროპაში ნაცისტური ტერორის შავი წიგნი", 1943—44; „1857 წლის კონსტიტუცია", 1957). 1953 „ხ. გ. ს-მ" მიიღო მშვიდობის საერთაშ. პრემია. გაერთიანება დაიშალა 60-იან წლებში.

ხალხური ეტიმოლოგია, სიტყვის ანალიზის გარეშე ან სიტყვის უშუალო გააზრებით შექმნილი ეტიმოლოგია; მისწრაფება ამა თუ იმ სიტყვის მოტივაციისაკენ; ბუნდოვანი აგებულების სიტყვათა „გააზრება" გარეგნულად მსგავს, ნაცნობ სიტყვებთან დაკავშირების გზით. მაგ., სამაია (სპარს. **სამა** — რიგი) ქართულად გააზრებულია სამი ქალის ცეკვად.

განსაკუთრებით ხშირია ხ. ე. საკუთარი სახელების „ამოყოფისას", თორ-

რა (ერთი იყო და ორად იქცაო), რაჭა < რა ჭაა? (ვახუშტი ბატონიშვილი), ჭიათუ-რა < ჭიაა თუ რა? სამტრედია < სამი მტრედია და მისთ. ხ. ე-ს, როგორც იავი-სოფელ. წინარქმედი ეტიმოლ. ვარჯიშს, უპირისპირდება მეცნიერული ეტიმოლოგია, რ-იც ლინგვისტიკის, როგორც დამოუკი-დებელი მეცნიერების, ჩამოყალიბებასთან-განვი-თარების უკუწერილება. შ. აფრიდონიძე.

ხალხური ლექსთწყობა, ხალხური პოე-ზიის რიტმულად ორგანიზებული სალექ-სო სისტემა. წარმოშობით წინ უსწრებს ლიტ. ლექსთწყობას. ქართ. ხალხ. პოე-ზიაში შემონახულია ლექსთწყობის უძვე-ლესი ფორმები (ხევსურული მოთქმა-ტირილი და სადღეგრძელოები, სვანური ურთიერ შაი-რი და სხვ.), რ-თა ჩამოყალიბებაზე მნიშ-ვნელოვანი გავლენა მოახდინა შრომის პროცესებმა, სხვადასხვა საწესჩვეულებო ცერემონიალმა და ცეკვა-სიმღერის ჯგუ-ფური შესრულების წესებმა. ქართ. ხ. ლ. ზოგადი ტერმინია, რ-იც აერთიანებს ყვე-ლა ქართველური ენის ლექსთწყობას მ-შ დიდი მსგავსებაა, რაც მიგვანიშნებს მათ საერთო ძირიდან წარმომავლობას. შეიმჩნევა განსხვავებაც მათ შ. სვანური ლექსთწყობა განსხვავდება ხევსურულისა-გან, მეგრული — რაჭულისაგან და ა. შ. სვანური ლექსთწყობა უახლოვდება სი-ლაბურ ლექსთწყობის სისტემას, ხევსუ-რული და ქართლ-კახური — სილაბურ-ტონურს; ქართველურ ენათა ლექსთწყობა-ში ყველგან დომინანტობს რვამარცვლედი-ანი საზომი. ქართ. ხ. ლ. განვითარების ადრეულ საფეხურებზე არ შეიცავდა რით-მას და სტროფს. მისი ძირითადი კომპო-ნენტები იყო რიტმი და მეტრი, რ-ებსაც არეგულირებდა საცეკვაო ჰანგი, ძირი-თადად რეფრენის შემწეობით. ხ. ლ-ის ელემენტებს შეიცავს არასასიმღერო ფოლ-კლორული ჟანრებიც, როგორიცაა გამო-ცანა, ანდაზა, შელოცვა, ზღაპრის დასა-წყისი და დაბოლოებული ფორმულები. ამ ჟანრების რიტმულ წყობას განსაზღვ-რავს ენობრივი მოვლენები, კერძოდ, სიტყ-ვის მახვილი. ქართ. ხ. ლ. საფუძვლად დაე-დო ქართ. ლიტ. სილაბურ-ტონურ ლექსთ-წყობას. შემდგომში ხ. ლ-მ, თავის მხრივ, ლიტ. ლექსთწყობის დიდი გავლენა განი-ცადა და თანდათან მას დაემსგავსა.

ლიტ.: ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე ვ., ქარ-თული ხალხური ლექსთწყობის საკითხები (რი-ტმიკა, სტროფი, რითმა), თბ., 1960; მ ი-ს ი ვ ე, ქართული ხალხური ლექსი, თბ., 1974.

ვ. ბარდაველიძე.

ხალხური ლექსი, რიტმულად ორგანი-ზებული შემოქმედებითი პოეტური ტექს-ტი; გენეტიკურად უკავშირდება ფოლკლო-რულ სინკრეტიზმს, რადგან სიტყვიერი ტექ-სტი ჯერ კიდევ არ იყო გამოყოფილი ცეკვა-სიმღერისაგან. განვითარების შემდგომ საფეხურებზე სიტყვიერმა ტექსტმა შეი-ძინა საკუთარი რიტმი და დამოუკიდებლად არსებობის უნარი. ხ. ლ-ის ფორმირება-ში გადამწყვეტი როლი ითამაშა ჯგუფუ-რიდან ინდივიდ. შესრულებაზე გადასვ-ლამ, რაც კოლექტ. ანუ დამწყების გააქ-ტიურებას მოჰყვა. ამ საფეხურზე სიმღერის დამწყები ლექსის გაუმჯობესებაზე ზრუ-ნავდა, საგანგებოდ არჩევდა სიტყვებს და ფრაზებს, რ-ებსაც ან თვითონ თხზავდა, ან სხვებისაგან ნათქვამი ტექსტებიდან სესხულობდა. ამავ თანდათან, მუსიკის წი-აღში, ჩამოყალიბდა ხ. ლ-ის მეტრი (სა-ზომი), რ-იც რიტმთან ერთად მის ძირი-თად კომპონენტს შეადგენს. შემდგომში ქართ. ხ. ლ-მა შეიძინა რითმა, რ-იც ყვე-ლა ხალხის პოეტური ფოლკლორისათვის არ არის დამახასიათებელი. უფრო მოგვი-ანებით კი ხ. ლ-ში გაჩნდა სტროფი.

ქართ. ხ. ლ. მეტრულად მრავალფეროვ-ანია. უძველესი საზომები 4—10-მარცვ-ლიანია. საერთოდ ხმარებული ჩანს 8-მარცვლიანი საზომი, რ-იც დღემდე გაბა-ტონებულია ქართ. ფოლკლორში.

ლიტ.: იხ. სტ. ხ ა ლ ხ უ რ ი ლ ე ქ ს-თ წ ყ ო ბ ა.

ვ. ბარდაველიძე.

ხალხური მედიცინა, ხალხის მიერ დაგ-როვილი ემპირიული ცოდნა სამკურნალო საშუალებების, სამკურნალო მცენარეების, ჰიგიენური ჩვევების, დაავადების მკურნა-ლობისა და პროფილაქტიკის შესახებ, რაც თაობიდან თაობას ზეპირად გადაეცემოდა და რასაც ასახვა ჰპოვა ხალხის ზნე-ჩვეუ-ლებებში, თქმულებებში, სხვადასხვა ხასიათის საქმიან წიგნებსა და კარაბადინებში. სა-უკუნეების მანძილზე ემპირიულად დაგ-როვილი გამოცდილების საფუძველზე შე-მუშავდა სამკურნ. საშუალებათა მიღე-ბისა და მკურნალობის წესები. ხ. მ-ის მრავალი მეთოდი თუ საშუალება შემდგომ მეცნ. მედიცინაში გადავიდა და, პირიქით, მეცნ. მედიცინამ, თავის მხრივ, გარკვეულ გავლენას ახდენდა ხ. მ-ზე.

ქ ა რ თ უ ლ ი ხ. მ-ის შესახებ უძვე-ლესი დროიდან (ძვ. წ. III—II ათასწლ.) არსებობს ეთნოგრ., ფოლკლორული და არქეოლ. მასალები. ამირანზე და მედეაზე არსებულ თქმულებებში, „ორაგულის კულტურისა" და სხვა არქეოლ. მასალებში, ბერძნ.-რომაულ ისტ. წყაროებში ჩანს ქართ. ხ. მ-ის განვითარების მაღალი დონე ჯერ კიდევ ძვ. წ. II ათასწლეულ-ში. საქართველოში უხვი სიმდიდრით სამ-კურნ. მცენარეებისა და მინერ. წყლების სამკურნალოდ გამოყენება, ძილმისაგვრე-ლი საშუალება „ბანგი", საყდისრი გაკვე-თა, დეკანოზული ბავშვთათვის სათანადო გარემოს შექმნა და სხვ. ამ ეპოქის კოლხ-იბერიულ მედიცინაში დასაბამს იღებს წარმოდგენები სისხლის გადასხმის, შხა-მებისა და შხამსაწინააღმდეგო საშუალე-ბების შესახებ აქედანვე ცნობილი გაახალ-გაზრდავებისა და სიცოცხლის გახანგრძ-ლივების, სამკურნ. მცენარეთა მოშენების ცდები და სხვ. საქართველოში სახ.-ცოდნ. ფორმირების ყველა ეტაპი ჰქონდა და ქართველმა ხალხმა შექმნა ამ ფორმაციების შესაფერისი ხალხ. და პროფ. მედიცინა. დიდი პოპულარობით სარგებლობდნენ ხალხ. მკურნალთა საგვარეულო წარმო-მადგენლები: თურქიაშვილები, იაშვილე-ბი, თაქთაქიშვილები და სხვ. 1819 ჟურნა-ლის მედლითა და არტისტულით დააჯილ-დოვა მეფის მთავრობამ ძმები ს. და გ. იაგულაშვილები, რ-ებიც დიდი ოსტატო-ბით უწევდნენ „მკურნალობას" (სამარცხ ორგანოებიდან ქვის ამოღებას). ცნობილი მკურნალი იყო აგრეთვე ზაქარია ლოლაძე. ზოგიერთი ხალხ. დასტაქრები შეუდლიათ ლი-ტერული (მას ტრეპანაციის მრავალი ოპე-რაცია აქვს გაკეთებული), ბერწთა არაბუ-ლი და სხვ. ავადმყოფებს მეტად რთულ ქი-რურგ. ოპერაციას. ქართ. ხ. მ-ის საგანძურს აღიარება მოიპოვა 1874 ღენვისში გამარ-თულ ხ. მ-ის მსოფლიო გამოფენაზე, სა-დაც იყო ბევრი სამედ. საშ-ბაში წარმოადგინა. ქართ. მედ. ისტორიის რესპ. მუზეუმში შე-ქმნილია ხ. მ-ის მასალების მდიდარი მუზეუ-რი ფონდები, დაწყებულია მათი მეცნ. და-მუშავება.

ლიტ.: შ ე ნ გ ე ლ ი ა მ., მედიცინის განვითარების ზოგიერთი ძირითადი საკითხი საქართველოში, თბ., 1961; მ ი ს ი ვ ე, ეტი-უდები ქართული მედიცინის ისტორიიდან, თბ., 1961, გვ. 16; მ ი ს ი ვ ე, უძველესი კოლხურ-იბერიული მედიცინა, თბ., 1980; Я ш в и л и А. О., Народная медицина в Закавказском крае, Тфл., 1904.

მ. შენგელია.

ხალხური სიტყვიერება, იხ. სტ.-ში ხა-ლხური შემოქმედება.

ხალხური შემოქმედება, ხ ა ლ ხ უ-რ ი ხ ე ლ ო ვ ნ ე ბ ა, ფ ო ლ კ ლ ო-რ ი, მშრომელი ხალხის მხატვრული, შემოქმედებითი მოღვაწეობა; ხალხის მი-ერ შექმნილი და მის ყოფაში გავრცელე-ბული მხატვრული ზეპირსიტყვიერება, მუსიკა, თეატრი, ცეკვა, არქიტექტურა, სახვითი და დეკორ.-გამოყენებითი ხელოვ-ნება.

ხ ა ლ ხ უ რ ი მ ხ ა ტ ვ რ უ ლ ი ზ ე-პ ი რ ს ი ტ ყ ვ ი ე რ ე ბ ა ჩამოყალიბდა უძველეს საზ-ბაში და ამ საზ-ბის წეს-ჩვეუ-ლებებსა და რელიგ.-მითოლ. შეხედულე-ბებს ასახავდა საზ-ბის სოც. დიფერენ-ციაციის პროცესში ჩამოყალიბდა ხალხ. მხატვრული ზეპირსიტყვიერების სხვადასხვა-სხვა ჟანრი, რ-ებიც შემდგომში საფუძვე-ლად დაედო წერილობით მხატვრულ ლიტე-რატ.

ხალხ. მხატვრული ზეპირსიტყვიერება თავიდანვე განუყოფელი იყო ხ. შ-ის სხვა დარგებისაგან, კერძოდ, მუსიკისა და ცეკვა-სიმღერისაგან. ამ დროს ხალხ. ნა-წარმოების შესრულება, როგორც წესი, ჯგუფურად ხდებოდა. პირველების თვითო-მქმედების ზრდასთან ერთად თანდათან მეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ს ო ლ ი ს-ტ ა ს, რაც განაპირობებდა ზეპირსიტყ-ვიერი ჟანრების დამოუკიდებლად არსე-ბობას ამასთან. წმინდა პოეტური ჟანრე-ბი (ლირ. ლექსები, ბალადები) ბოლო-მდე ინარჩუნებენ სიმღერით შესრულე-ბის ტრადიციას.

თავისი ფორმითა და გამომსახველობი-თი საშუალებებით ხალხ. მხატვრული ზე-პირსიტყვიერება ახლოს დგას წერილობი-თი მხატვრულ ლიტ-რასთან, მაგრამ აქვს პრინციპული სხვაობაც. ლიტ-რისაგან ჴ გა-ნსხვავებით, ზეპირსიტყვიერება კოლექტ. შემოქმედებაა, სადაც ინდივიდ. ავტორის როლი შეზღუდულია სწორედ კოლექტიურ-ობა, როგორც ზეპირსიტყვიერების არ-სებითი სპეციფ. ნიშანი, განაპირობებს ხალხ. მხატვრული ზეპირსიტყვიერების სხვა ისეთ დამახასიათებელ ნიშან-თვისე-ბებს, როგორიცაა ანონიმურობა, ვარიან-ტულობა, გავრცელების ზეპირი გზა და ა. შ. ხალხ. მხატვრულ ზეპირსიტყვიერე-ბის კოლექტიურობა არ გამორიცხავს ცალ-კეული ნიჭიერი შემსრულებლის წვლილს მის შექმნასა და განვითარებაში. ამ-დენად, იგი წარმოადგენს კოლექტ. და ინდივიდ. შემოქმედების დიალექტ. ერ-თიანობას. ყოველი ხალხის მხატვრული ზეპირსიტყვიერება ღრმად ეროვნულია, მასში რეალისტურად არის ასახული ამ ხალხის ეროვნ. იდეალები, ესთეტ. მსოფლმხედ-ვა, ზნე-ჩვეულებანი, ფსიქოლოგიის თა-ვისებურებანი, ამასთან ერთად. სხვადასხვა ხალხ-ხის ზეპირსიტყვიერება ბევრ საერთოს შეიცავს. მაგ., ქართ. ხალხ. ზღაპრების მოტივებს, მხატვრულ სახეებსა და ზოგჯერ სიუ-ჟეტებსაც კი მოეპოვებათ პარალელები მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხის ზღაპრებ-ში, რაც შეიძლება აიხსნას ან საერთო წყაროდან მომდინარეობით, ან ისტორ.-კულტ. ურთიერთობებით, ან მსგავსი საზ.-ეკონ. პირობებით.

ხალხ. მხატვრული ზეპირსიტყვიერე-ბა ჟანრობრივად მრავალფეროვანია. ჯერ კიდევ წერილობითი ლიტ-რის აღმოცე-ნებამდე მასში ჩამოყალიბდა თითქმის ყველა ჟანრი — ეპიკური, ლირ. და დრამა-ტული. ამ ჟანრებს კერძოდ გამოხა-ტავს. მაგ., მრავალსაუკუნოვანი ქართ. ხალხ. მხატვრული ზეპირსიტყვიერება ძირითადად იგივე შემდეგი ჟანრობრივი სისტემის სახით წარმოგვიდგება: ე პ ო-ს ი — თქმულებები (ისტ., ტოპონიმიკური, საგმირო, სხვ.), მითი (კოსმოგონიური, ეტიოლოგიური, თეოლ.), გადმოცემა (კო-სმოგონიური, ეპონიმური, ტოპონიმიკური, ისტ., საგმირო, დემონოლოგიური), ლე-გენდა (სარწმუნოებრივი დემონოლოგიური), ზღაპარი (ცხოველთა შესახებ, საგმირო-ფანტასტ., ჯადოსნური, საყოფაცხოვრე-ბო-ნოველისტური), სიმღერა (მითოლ., საგმირო, ისტ.), ბალადა (მითოლ., საგ-მირო, ისტ., საყოფაცხოვრებო, სამიჯნუ-რო), რომანი (სამიჯნურო, საგმირო), შელოცვა (კოსმოგონიური, სამკურნ., სამეურნეო), ანეკდოტი (საგვარეულო), სადღეგრძელო (რელიგიური), იგავი ((ცხო-ველთა შესახებ, სხვ.), ანეკდოტი (ეთნ., ისტ., საყოფაცხოვრებო); ლ ი რ ი კ ა — შრომის ლექსი (ურმული, გუთნური, <თოხ-

ნური, , შაირული, სამღერნი, სამონადირეო და სხვ.), კალენდარული (საახალწლო, სადღეგრძელო და სხვ.), შაირული, საქორწინო, საკარგალო, სუფრული, სამგლოვიარო, ქება, ელეგია, გაპაასება, კაფია, გალექსვა, შაირები, საგმირო, ხალისი, აფორიზმი, ანდაზა, სიტყვის მასალა, გამოცანა, დ რ ა მ ა — მისტერია (წარმართული, ქრისტ.), სანახაობანი (ფერხისა, ბერიკაობა, ყეენობა, ლაზარობა), კომედია (სატირული, სხვ.).

ხალხის მხატვრული შემოქმედების ჟანრები გვხვდება როგორც ლექსის სახით (ლირ. პოეზია, ბალადები და ა. შ.), ისე პროზად (ზღაპარი, ლეგენდა, თქმულებები, ანდრეზი და სხვ.), ზოგიერთი კი — ლექსნარევ პროზად (მაგ., ქართ. „ამირანიანი", „ეთერიანი", „ტარიელიანი", „როსტომიანი"). ზოგიერთი ჟანრი არც წმინდა პროზაა და არც წმინდა ლექსი (მ. შელოცვა, ანდაზა, გამოცანა).

ხალხის მხატვრული შემოქმედება თავისი ხანგრძლივი არსებობის მანძილზე მრავალნაირად ვითარდებოდა. მასში შეიმჩნევა როგორც აღზევების, ისე შეზღუდვის და, ერთგვარად, დაკნინების ხანაც. მაგ., მთელი რიგი შემოქმედებითი ჟანრები ჩვენს საუკუნეში აღარ ვითარდება და რუდიმენტად იქცევა (შელოცვები, საგმირო ეპოსი, კალენდარული და საწესჩვეულებო პოეზიის ჟანრები).

ხალხის მხატვრული შემოქმედება უდიდესი შემეცნებითი და მხატვრული ღირებულების მქონეა. მასში სრულად არის გამოხატული მშრომელი მასების საუკეთესო ესთეტ. იდეალები.

ჯ. მარგველიძე

ხ ა ლ ხ უ რ ი მ უ ს ი კ ა ისტორიულად წარსულიდან იღებს სათავეს ვოკალური (ძირითადად სასიმღერო), საკრავიერი და ვოკალურ-საკრავიერი ხალხური შემოქმედების ტრადიციები უძველესი სიძველით გამოირჩევა. თუმცა იგი, როგორც წესი, წერილობითი ფორმით არ ფიქსირდებოდა და ძირითადად საშემსრულებლო მემკვიდრეობით გადმოიცემოდა.

ხალხ. მუსიკას, პროფესიულისგან განსხვავებით, არ ჰყავს თავისი ავტორი, თუმცა ანონიმურია. თითოეულ შემსრულებელს თავისი ნიჭის, გემოვნებისა და საშემსრულებლო ოსტატობის შესაბამისად გარკვეული კორექტივი შეჰქონდა ამა თუ იმ მუს. ქმნილებაში და თავისდაუნებურად ხელს უწყობდა ვარიანტულობას შესაბამისად. ხალხ. ნაწარმოების თანაავტორებად გვევლინებოდნენ შემსრულებლები. კონკრეტული ავტორი კი უცნობი რჩებოდა. რაც ხალხ. მუსიკის მთავარი თვისებაა ზეპირად გადმოცემულისავე საფუძველზე ხალხ. მუს. მეორე არსებითი თვისებაა იმპროვიზაციულობა, რითაც იგი განსხვავდება პროფეს. მუსიკისაგან. ხალხ. მუს. შემოქმედების შექმნა-განვითარებაში დიდ მონაწილეობას იღებდნენ სხვადასხვა ჯგუფების ე. წ. „ხალხური პროფესიონალები": მესტვირეები, აშუღი, აედები, ჟონგლიორი, მინეზინგერი, შპილმანი, კობზარი, სკომოროხი, აკინი, ჟირაუი და სხვ. ხალხ. მუსიკისთვის დამახასიათებელია ჟანრული მრავალფეროვნება; მას საფუძვლად უდევს ადამიანის მრავალი შრომითი და ყოფითი მოღვაწეობა, რ-საც ხალხ. მუს. იდითგანვე ახლავდა ყოველი ხალხის ეროვნულად თავისთავადი, განსხვავებული მუსიკ. კულტურა მაინც ერთნაირად ავლენს ამ ზოგად ჟანრობრივ კანონზომიერებას. მაგ., მრავალსაუკუნოვანი ქართ. ხალხ. მუსიკა, რ-იც მკაფიოდ გამომჟღავნებული სხვადასხვა სამუსიკო დიალექტებითაც გამოირჩევა (ხევსურული, თუშური, ფშაური, მოხეური, მთიულური, ქართლური, კახური, მესხური, იმერული, გურული, მეგრული, რაჭული, ლეჩხუმური, სვანური, აჭარული, ლაზური ანუ ლაზური), მოიცავს ყველა იმ ძირითად ჟანრს, რაც ზოგადკაცობრიული კულტურებისაა: შრომის, საყოფაცხოვრებო, საწესო, სარიტუალო, საქორწილო, მგზავრული, ლაშქრული, სასტუმრო, საგმირო, სატრფიალო, საზეიმო, საფერხულო და საცეკვაო სიმღერებს.

ხალხ. მუსიკის განვითარებასთან ერთად აღმოცენდილი მარტივი სიმღერების და საკრავიერი ნიმუშების გვერდით ჩნდებოდა უფრო ვრცელი და რთული ვოკალური თუ საკრავიერი მუს. ფორმები სხვადასხვა ჟანრობრივ წიაღში ყალიბდებოდა მელოსის, მრავალხმიანობისა და რიტმიკის განსხვავებული ტიპები. ეს პროცესიც თვალნათლივაა ასახული ქართ. ხალხ. მუსიკაში, რ-იც ისეა დამახასიათებელია მეტად ფართო დიაპაზონი ერთის მხრივ, ყველაზე უძველესი სასიმღერო შემოქმედებისა და საკრავიერი მუსიკის უმარტივესი ფორმები (თუშ-ფშავ-ხევსურული ხალხ. მუსიკა), ხოლო მეორე მხრივ — საუცხოო ხელოვნ. მაღალმხატვრული ნიმუშები (ქართლ-კახური, იმერული, გურული, აჭარული, მეგრული, რაჭული, სვანური), რ-ებსაც განსაკუთრებული ადგილი უჭირავთ მსოფლ. ხალხ. მუსიკაში საოცრად მრავალფეროვანი და დახვეწილი საგუნდო მრავალხმიანობის ფორმებით („ჩაკრულო", „გრძელი მრავალჟამიერი", „სუფრული", „ხასანბეგურა", „ცხენოსნური", „მხედრული", „შავი შაშვი", „ვახტანგური", „შვიდკაცა", „ქალი ვიყავ აზნაური", „საგლეხური", „ძლევისა", „ოდოია", „კუჩხი ბედნიერი", „ჩელა", „ასლანური მრავალჟამიერი", „ალილო", „ლილე", „კვირია" და სხვ.).

მუს. ხ ე არის ერთხმიანიც (სოლო შესრულება), ანტიფონურიც, ანსამბლურიც, გუნდურიც და საკრავიერიც. გუნდური და საკრავიერი მრავალხმიანობის მრავალი ტიპი არსებობს — ჰეტეროფონიისა და ბურდონიდან (გაბმული ბანის ფონი) რთულ პოლიფონიურ და აკორდულ წარმოებამდე. ხალხ. მრავალხმიანობის საფუძველზე ჩამოყალიბდა ევროპული პროფესიული მრავალხმიანობა (IX—X სს.)

ხალხ. მუს. შემოქმედების წიაღში შეიქმნა მრავალი საკრავი. რ-საგან ზოგიერთი რომელიმე ერის მკაფიოდ გამოხატული კუთვნილებაა, ანუ ეროვნულია (მაგ., ქართ. ჩონგური), ზოგი კი საზიარო რამდენიმე ეთნიკური ჯგუფისათვის.

ხალხ. მუსიკა, პროფესიული მუსიკის საფუძველია, ასევე ხალხ. მუს. საკრავებიდან იღებს სათავეს თითქმის ყველა პროფესიული მუსიკალური საკრავი.

ხალხ. მუსიკის ჩაწერა და მისი შესწავლა დაიწყო XIX ს. შუა წლებიდან. მუს. ფოლკლორისტიკა (ან როგორც მას საზღვარგარეთის ბევრ ქვეყანაში უწოდებენ — ეთნომუსიკოლოგია) ჩამოყალიბდა 1884—85.

ხ ა ლ ხ უ რ ი თ ე ა ტ რ ი, უშუალოდ თვით ხალხის მიერ შექმნილი სანახაობა, წარმოდგენა, თეატრი, დაკავშირებულია მის წეს-ჩვეულებებთან, ხალხურ შემოქმედებასთან. საწყის ფორმებში ხალხ. თეატრი წარმოდგენილია შრომის სიმღერა-თამაშობებში, იგი მოითავსებს მითოლოგიური სიუჟეტების ინსცენირებას, დაკავშირებულია რელიგ. კულტის მსახურებასთან (მაგ., საბერძნეთში — დიონისეს კულტთან). განვითარების პროცესში ხალხურ თეატრში წამოიზარდნენ თეატრალური საქმის სპეციალისტები: საბერძნეთსა და რომში — მიმები, დას. ევროპაში — ჟონგლიორები, შპილმანები, რუსეთში — სკომოროხები, საქართველოში — ბერიკები, სომხეთში — კატაკები, უზბეკეთში — მასხარაბოზები და სხვ. ხანაში ხალხ. თეატრი ინარჩუნებდა თავის წესჩვეულებაში ძველთაძველ ტრადიციებს და ავსებდა მას პატრ. და სოც. მოტივებით. საქართველოში ხალხური თეატრის სახით ცნობილია: ბერიკაობა, ყეენობა, მელაიურობა, კეჭნაობა, კაპიქაობა (ოთხეულების) თამაშა და სხვ. ხალხური თეატრი საფუძვლად დაედო პროფესიული თეატრის განვითარებას.

დ. ჯანელიძე

ხ ა ლ ხ უ რ ი ც ე კ ვ ა, ხ. შ-ის ერთი ერთი უძველესი სახეობაა. ყველაზე ადრინდ. მასობრივ ცეკვად მიჩნეულია მონადირეული ცეკვები, რ-ებიც ჯერ კიდევ პირველყოფილი ადამიანების კოლექტ. შრომასთან — ნადირობასთან კავშირში შეიქმნა. ასეთებია ქართული ლემჩილი (სვანეთი), სანადირო — ამირანის ფერხული (სვანეთი). ნადირობითა და მესაქონლეობით დასაქმებული ტომები განსაკუთრებულ პატივით ეკიდებოდნენ ცხოველთა სამყაროს, აღიდებდნენ და აღმერთებდნენ მას. მათ წინამძღოლს — ტოტემის, რ-ის სულიერ ზეგავლენას, თითქოსდა, დაქვემდებარებული იყო ნადირობის წარმატება, თავდაპირველად ცხოველის სახე ჰქონდა (ზოომორფიზმი), შემდეგში კი ადამიანისა (ანთროპომორფიზმი). ანთროპომორფიზმის ნაშთად უნდა ჩაითვალოს საქართველოში დღემდე შემორჩენილი ფერხულები ნადირობის ქალღმერთის — ოქროსთმიანი დალისადმი მიძღვნილი ცეკვა-სიმღერები: „დალი კოჯას ხელეჰკალეს" (დალი კლდეში მშობიარობს), „ბაილ ბეთქილ", „მეთხვარ ბაპრე", „მინადირე ჩიტილა" და სხვ.

ხალხი ცეკვაში ასახავდა ცხოველთა ჩვევებს, ბაძავდა მათ და სახიერად გადმოსცემდა ცხოველთა და ფრინველთა დამახასიათებელ მოძრაობას. ასე შეიქმნა ჩრდ. ამერიკის ინდიელთა ბიზონების ცეკვა, ინდონეზიელთა ვეფხვის ცეკვა, იაკუტების დათვის ცეკვა, ბაშკირების არწივის ცეკვა, ჩინელებისა და ინდოელების ფარშევანგების ცეკვა, ყირგიზთა ხარის ცეკვა, ნოღაელების მამლების ცეკვა და სხვ.

დროთა განმავლობაში ხალხ. ცეკვები, საზ-ბის ეკონ. პირობების შეცვლასთან ერთად, სახეს იცვლიდნენ, ახ. შინაარსსა და ფორმას იძენდნენ. იქმნებოდა ცხოვრებასთან დაკავშირებული საწესჩვეულებო ცეკვები — მაგ., შრომა-ლონჯკელის ცეცხლის ცეკვა, ქართული ლემპრობა, ანდა სლავური ფერხულები, დაკავშირებული არყის ხესთან, ყვავილების გვირგვინების წნვასთან, კოცონის გადახტომასთან და სხვ.

იმის გამო, რომ ადამიანი ვერ ხსნიდა ბუნების ზოგიერთ მოვლენას და ქედს იხრიდა მათ წინაშე, ცეკვებში თანდათანობით ფეხს იკიდებდა მისტიკის ელემენტები, იქმნებოდა ასტრალური სხეულებისადმი მიძღვნილი ფერხულები. ასეთებია ქართული „ლილე" (მზის ფერხული) და „შუშპარი" (მთვარისადმი მიძღვნილი ცეკვა). რელიგ.-რიტუალური ფერხულებიდან საქართველოში აღსანიშნავია — „დიდებათა", „ლაჟღვაში", „ადრეკილა" და სხვ.

მიწათმოქმედების განვითარების შემდეგ შეიქმნა ლოტბარების თიბავთა ცეკვა, რუსულების ხის მჭრელთა ცეკვა, მოლდაველების მევენახეთა, უზბეკების მებამბეთა და მებრეშუმეთა ცეკვები და სხვ.

ხელოსნობისა და სავაჭრო შრომის განვითარებასთან ერთად წარმოიშვა ახ. ხალხ. ცეკვები: უკრ. მჭედელთა ცეკვა, გერმ. მინის მბერავთა ცეკვა, კარელ. მაუდის დამამზადებელთა ცეკვა და სხვ.

ხალხ. ცეკვებში ხშირად გამოსჭვივის მებრძოლი სულისკვეთება, გმირობა და სიმამაცე, გადმოცემულია ბრძოლის სცენები. მაგ. ასეთია უძველესი ბერძ. ცეკვები, რ-ებშიც ფარიკაობის ელემენტებიც ცეკვის ხელოვნებასთან არის შერწყმული; ქართ. „ხორუმი", „ფარიკაობა" და „ზე-

მყრელო" (ორი- და სამჟღერულიანი ჟღერ-
ხული). შოთ ცეკვები სატფერული, კაზაკების (ცეკვები ხმლებით და სხვ. ხალხ. საცეკვაო შემოქმედებაში დიდი ადგილი უჭირავს სიყვარულის თემას. თავდაპირველად იყო ეროტიკული ხასიათის ცეკვები, მოგვიანებით კი სატრფიალო ცეკვებში გამოიხატებოდა კეთილშობილური გრძნობები, კერძოდ, ქალისადმი მოკრძალებული დამოკიდებულება (მაგ., ქართ. ცეკვა „ქართული", რუსული „კადრილი", პოლონური „მაზურკა" და სხვ.). დროთა განმავლობაში ყველა ხალხის წიაღში ჩამოყალიბდა საცეკვაო ტრადიცია, საკუთარი პლასტიკა, მოძრაობათა კოორდინაცია და მუსიკასთან მათი შერწყმის თავისებური ხერხები.

ზოგი ცეკვა სრულდება მეტ საგრძნობ აკომპანიმენტით, რომეც ხშირად თვით მოცეკვავეს უჭირავს ხელში (მაგ., ბალალაიკა, გარმონი, დაირა, დოლი და სხვ.). ზოგჯერ ხალხ. ცეკვა სრულდება სიმღერის აქსესუარებით (ბაღდადი, ქუდი, თასი, სინი და სხვ.).

ა. თათარაძე

ხალხ. არქიტექტურა სახვითი ხელოვნება და დეკორატიულ-გამოყენებითი ხელოვნება მოიცავს შრომის იარაღებს, შენობებს (იხ. *საცხოვრებელი*, *ხალხ. ხუროთმოძღვრება*), საყოფაცხოვრებო ნივთებს, ავეჯს, ჭურჭელს (*კერამიკა*, *ავეჯი*, *მინა*), ტანსაცმელსა და ქსოვილებს (*ხალიჩა*, *ნაქარგი*, *ტანსაცმელი*) სამკაულებს, ლუმინარს და სხვ. ხ. შ-ში გადმოცემული უმნიშვნელოვანესი მხატვრ. ტიპ პროდუქციაა. მეთუნეობა, ქსოვა, მხატვრული კვეთა, მხატვრული ნაქსოვობა, გრავიურება, ჭედვა (იხ. *ჭედური ხელოვნება*) და სხვ.

ხ. შ. უშუალო კავშირშია ცხოვრებასთან, ამიტომ, ძირითადად გამოყენებითი ხასიათისაა, ყოფითი გარემოს გაფორმება-შექმნაში აისახება თუ იმ ხალხის მსოფლშეგრძნება და ძირითადი ესთეტ. პრინციპები. ხალხ. ხელოვნებაში შექმნი დღემდე შემონახა ერის უძველესი მითოლ. შეხედულებები, ხშირად დეკორ. სახეცვლილებებით. საერთოდ, დეკორატიულობა ხალხ. ხელოვნ. უმთავრესი ნიშანია, ამიტომ, ბუნებრივია, რომ მასში ჭარბობს ორნამენტი და ორნამენტულობა. ადამიანის, ცხოველთა და მცენარეთა კონკრ. გამოსახულებებიც კი ძლიერ სტილიზაციის პრინციპს ემორჩილება (ანარჩენებს რეალური გამოსახულებ. მხოლოდ უზოგადეს და უმთავრეს დამახასიათებელ ნიშნებს). ხ. შ-ოვის დამახასიათებელია უშუალობა, ფორმისა და ფანტაზიების მარტივი ერთიანობა, ლაკონიზმი, მასალის მხატვრულ-გამოყენებითი შესაძლებლობების სრული გახსნა. ყოველი ერის ხალხ. ხელოვნება თავისებური ხასიათის ატარებს და მისი სულიერი და ფიზ. ყოფისათვის აუცილებელ დარგებს ავითარებს ამასთანავე. ერთი და იგივე ტრადიცია სხვადასხვა ხალხის შემოქმედებაში ინდივიდ. მხატვრულ-ტექნოლ. ნიშანს იძენს ხ. შ. პროფესიული ერთეულ ხელოვნ. მასაზრდოებელი დაუშრეტელი წყაროა.

ქართ. ხალხ. არქიტ.-ის განვითარება, მის წიაღში სხვადასხვა მასალის მხატვრ. დამუშავება. აგრეთვე მთელი რიგი სხვა დარგები თვალსაჩინოდ ავლენენ ხ. შ.-ის ზემოაღნიშნულ ტენდენციებს.

ქართული ხალხური არქიტექტურა ქართული ხელოვნების ერთ-ერთი წამყვანი დარგია. არსებობს მისი 3 ძირითადი ტიპი. ქართლური და მესხური დარბაზი, სვანური საცხოვრებელი კომპლექსი, სადაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია *ბანური*, და კოლხური ოდა. გვხვდება აგრეთვე ციხე-სახლები (სათავდაცვო და საცხოვრებელი ან ორიეკ ფუნქციის ერთდროულად მატარებელი), რ-ებიც ძირითადად მთაში შემორჩენილა (სვანეთი, ზემო რაჭა, ხევსურეთი, მთიულეთი და სხვ.). ქართ. ხალხური არქიტექტურის საყურადღებო ნიმუშებია უშგული (სვანეთი), შატილი და მუცო (ხევსურეთი).

ქვის, ხისა და ლითონის მხატვრულ დამუშავებას საქართველოში უძველესი ტრადიცია აქვს. ჭარბობს ორნამენტი და ორნამენტულობა. შუა საუკუნეების ქართ. არქიტ. რელიეფური და ორნამენტული სამკაულის მაღალი მხატვრული დონით გამოირჩევა. უძველესი დროიდან გვხვდება საყელაყე ქვები. შემკული მიცვალებულთა სამარხნიშნის ამსახველი მრავალმხრივი რელიეფით. ხ. შ-ის საყურადღებო ნიმუშია დუქანი, უძველესი ნიმუში ხის მხატვრული დამუშავებისა. საინტერესოა აგრეთვე ჩვენამდე მოღწეული მერხები, სავარძლები, სკივრები და სხვ., რომთა ზედაპირული ორნამენტიც უძველესი სიმბოლური მნიშვნელობის მატარებელია. ლითონის მხატვრული დამუშავების შესანიშნავი ნიმუშია ე. წ. „კოლხური ცულები", აგრეთვე ბრინჯაოს ბალთები, სარტყლები, ძაღლის ქანდაკებანი. მათში ჩანს ცხოველთა და ტრადიციები, რ-საც ეფუძნება ქართ. ქრისტ. პლასტიკური ხელოვნება. შუა საუკუნეებში ლითონის მხატვრული დამუშავების მაღალ აღსანიშნავია ჭედური ხელოვნების ხალხური ნიმუშები, რ-იც პროფესიონალიზმისგან პროფესიული ხელოვნების გვერდით არსებობდა (მაგ., სვანეთის ჭედური ხელოვნების ადგილობრივი სკოლა). ლითონის, ქვისა და ხის მხატვრული დამუშავების ერთგვარმა ტრადიციებმა დიდად განაპირობა შუასაუკუნეების ქართ. ხელოვნების ხასიათი.

ქსოვილის მხატვრული დამუშავების მხრივ აღსანიშნავია ქართული ფარდაგები, თექები, ხალიჩები, რ-თაც მკრთალი ხალიჩი ფაქტურა, თავშეკავებული კოლორიტი და მდიდარი ფერადოვნება, მოხატული ქსოვილი და ხის ზედაპირი, მეტყველი ფაქტურასთან შეხამებული ქართულ კაცის საცხოვრებლის მთელ ხასიათს საყურადღებო მაგალითია „ლერწმის სუფრა" ზ. შ-ში მრავლად შემორჩენილა ქართული ნაქარგობა (იხ. *ტანსაცმელი*) და ნაქარგობის უნიკალური ნიმუშები არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალით დასტურდება, რომ კერძოდ ქართ. **კერამიკული ნაწარმი** (იხ. *კერამიკა*) უძველესი დროიდან იღებს სათავეს ძირითადად გამოყენებითი წითელი თიხის კერამიკა, რ-იც ფართოდ გამოიყენებოდა საშინაო დანიშნულებით უძველეს დროში გვხვდება ე. წ. „მაგარიალა" (ქვემოლიტი) კერამიკა უფრო ნაკლებად იხმარებოდა ჭურჭლის საქართველოში ხალხური კერამიკის განთქმულ ცენტრთაგან აღსანიშნავია შაჩხაანის, ბიდმანიძის თელავის, კარდანახის, ჩუღურეთის, ნინოწმინდის, კაკაბეთის, ათოლისის, შროშის, გორის, მესხეთ-ჯავახეთის, ცხავატის, მუხრანის, შროშის, ტყემლოვანის, საირმის, წალენჯიხის, ნაგომარის, ხუცუბნის და სხვ. სახელოსნოები. თიხის დამუშავების ტრადიცია დღემდე ცოცხალია.

ა. ოქროპირიძე

ხალხური შემოქმედებისა და კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობის რესპუბლიკური სამეცნიერო-მეთოდური ცენტრი საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროსი, დაარსდა 1936, როდესაც ხელოვნ. საქმეთა სამმართველოსთან შეიქმნა ხალხ. შემოქმედების კაბინეტი (გაიხსნა 1937) 1940 გადაკეთდა საქ. სსრ ხალხ. შემოქმედების რესპ. სახლად, რ-საც ხელმძღვანელობდა გ. კიკვიძე სახლთან შემოკრებილი იყო კომპოზიტორების, ლოტზარების, ქორეოგრაფებისა და მუსიკათმცოდნეების აქტივი (ც. ცაგარეიშვილი, გ. ხახანაშვილი, ვ. ჭუმბურიძე, ა. ლორთქიფანიძე, შ. გაბუნიათა და სხვ.). ხალხ. შემოქმედების სახლები შეიქმნა აგრეთვე აფხ. ასსრ-ში, აჭარის ასსრ-ში, სამხრ. ოსეთის ავ-ში საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოს 1979 დადგენილებით, ხალხ. შემოქმედების რესპ. სახლისა და კულტ.-საგანმ. მუშაობის რესპ. მეთოდ. კაბინეტის ბაზაზე შეიქმნა საქ. სსრ კულტ. სამინისტროს ხ. შ. და კ.-ს. მ. რ. ს.-მ. ც., რ-იც მეთოდიკურ და პრაქტ. დახმარებას უწევს კულტ.-საგანმან. დაწესებულებებს და მხატვრულ თვითმოქმედ კოლექტივებს (მიუხედავად მათი უწყებრივი დაქვემდებარებისა), სწავლობს, განაზოგადებს და ავრცელებს კულტ.-საგანმან. დაწესებულებებისა და მხატვრული თვითმოქმედი კოლექტივების მოწინავე გამოცდილებას. ანალოგიური სამეცნ.-მეთოდ. ცენტრები შეიქმნა აფხ. ასსრ-ში, აჭარის ასსრ-ში, სამხრ. ოსეთის ავ-ში.

ე. ქობრიაშვილი

ხალხური შემოქმედების სახლი, სსრკ-ში კულტურის სახელმწიფო დაწესებულება, სახელმწიფო საკლუბო დაწესებულებების (კულტურის სახლებისა და სასახლეების, კლუბების, დასვენების პარკების და სხვ.) მხატვრული თვითმოქმედებისას საორგანიზაციო-მეთოდიკური და შემოქმედებითი ცენტრი. დაარსდა 1930-იან წლებში სსრკ მინისტრთა საბჭოს 1979 წ. 23 მარტის დადგენილების თანახმად მხატვრული თვითმოქმედების შემდგომი განვითარების ღონისძიებათა შესახებ" საფუძველზე ხ. შ. ს-ები გადაკეთდა კულტ. სამინისტროს ხალხური შემოქმედებისა და კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობის რესპუბლიკურ სამეცნიერო-მეთოდიკურ ცენტრებად.

ხამანწკისებრნი (Ostreidae), ორსაგდულიანი მოლუსკების ოჯახი. აერთიანებს 25-მდე გვარს. აქვს მომრგვალო, სამკუთხედი ან სოლისებრი ნიჟარა, აღჭურვილი კონცენტრული ნაზარდით ან რადიალური ნეკნებით და ნაოჭებით. საგდულების საკეტი უკბილო, ჩაკეტვა ხამშევერი მუსკულატურით ხდება. ზოგი სახეობის (Crassostrea gigas) ნიჟარა 45 სმ აღწევს. ყველა ორსქესიანია, ხ. იკვებებიან პასიურად, წყლის ფილტრაციით. ზოგი სახეობა გაყოფილსქესიანია, ზოგიც — ჰერმაფროდიტი. ზოგი სახეობა რამდენიმეჯერ მილიონ კვერცხს ყრის. გამოჩეკილი ბ მოძრავი არიან, შემდეგ კი სუბსტრატს ემაგრებიან. ხ-თა უმრავლესობა ძირითადად თბილ და სუბტროპ. ზღვებშია გავრცელებული. შავ ზღვაში გვხვდება Ostrea edulis, ხოლო იაპონიის ზღვის სანაპ. ნაწილში — C. gigas, რ-ებიც ქმნიან უდიდეს დასახლებებს.

ხ-ის ზოგ სახეობას (O. edulis, C. gigas, C. virginica და სხვ.) სარეწაო მნიშვნელობა აქვს, იყენებენ საკვებად, როგორც წესი (ცოცხლად), ისე დაკონსერვებულს. ხ-ის ხორცი შეიცავს 11% ცილებს 2% ცხიმებს, 6% ნახშირწყლებს, 3% ნაცარს, 78% წყალს, აგრეთვე C ვიტამინს და B ჯგუფის ვიტამინებს. აშშ-ში, იაპონიაში, ევრ. ქვეყნებში ხ-ს ხელოვნურად აშრავლებენ.

გ. ლეჟავა

ხამარ-დაბანი, ქედი ბაიკალისპირეთში, უმთავრესად ბურიატ. ასსრ-ში, ტუნკასა და ბაიკალის ქვაბულების სამხრ-ით. სიგრძე 420 კმ, სიგანე 65 კმ-მდე. სიმაღლე 2995 მ-მდე (მთა ბაიშინტ-ულა). აგებულია კრისტ. ფიქლებით, გნეისებით, ბაზალტებით, კირქვებით. ბევრია გრანიტული ინტრუზიები. კალთები 1500—1800 მ-მდე შემოსილია კედრის, სოჭისა და ფიჭვის ტყით.

ხამასათი, საზიარო ოჯახის ერთ-ერთი ფორმა არაბულ ქვეყნებში შუა საუკუნეებსა და ახ. დროში. მოსავალი ნომინალურად კოფდნენ 5 ნაწილად: 1/5-ს (ხუმსი) იღებ-

და ხამასი (მოიჯარე მოჯამაგირე), 4/5-ს მიწათმფლობელი, რ-იც ხამასს აძლევდა მიწას, საქონელს, სას.-სამ. იარაღებს, თესლს, ხშირად საცხოვრებელს, ტანსაცმელს და სურსათს თავის სარჩენად.

ხამისკური, სოფელი ხობის რ-ში, ურთის მთის სამხრ.-დას. კალთის ძირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., ხაჯუკალ, საქირიო). ზ. დ. 30 მ, ხობიდან 12 კმ, ხეთიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. ა ფიდანის სახ. კოლ-ბა (მეციტრუსეობა, დაფნის კულტურა). რვაწლ. და საშ. სკოლები, საბავშვო ბაღი, 2 ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი). ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა

ხამრიიათი, ღვინისა და ლხინის თემა არაბულ პოეზიაში, რ-საც ეძღვნება როგორც ცალკეული ბაითები კასიდაში, ისე ამ თემაზე შექმნილი დამოუკიდებელი ლექსები. ამ ჟანრის გამოჩენილი წარმომადგენლები იყვნენ ალ-ახთალი, აბუ ნუვასი და სხვ. ნ. ფურცელაძე.

ხამსა (არაბ. ხამს — ხუთი, ხუთეული), კრებული, რ-იც ერთი ავტორის ხუთი პოემისაგან შედგება. პირველი ასეთი კრებულის ავტორად ითვლება აზერბ. სპარსულენოვანი პოეტი ნიზამი განჯევი (XII ს.), რ-ის ხუთი პოემა („საიდუმლოებათა საგანძური", „ლეილი და მაჯნუნი", „ხოსროვ და შირინი", „შვიდი მზეთუნახავი", „ისქანდერნამე") მოგვიანებით გაფორმდა როგორც ხ. მისი მიბაძვით შეიქმნა ანალოგიური ჟანრის მრავალი კრებული, სადაც დაცულია ძირითადი პრინციპი: პირველი პოემა დიდაქტიკურია, მომდევნო სამი — რომანტიკული, მეხუთე — ისტორიული. უმთავრესად მეორდება რომანტიკული სიუჟეტები (ლეილი და მაჯნუნი, ხოსროვი და შირინი, ამბავი ბაჰრამგურისა, ზოგჯერ ალექსანდრე მაკედონელის ისტორია, ოღონდ ეს უკანასკნელი, ისევე როგორც პირველი პოემა, უფრო შემოკლებულადაა). ხ-ს ავტორთაგან განსაკუთრებით ცნობილია ხოსროვ დეჰლევი (XIII ს.), ხაჯუ ქირმანი (XIV ს.), აბდ ალ-რაჰმან ჯამი (XV ს.), ალიშერ ნავოი (XV ს.), ჰათეფი (XVI ს.) და სხვ. გვხვდება დაუმთავრებელი ნაკლული ხ. (ორი, სამი, ოთხი პოემისაგან შემდგარი). ხ-ს ერთგვარ ვარიაციად შეიძლება ჩაითვალოს თეიმურაზ I-ის პოემები („ვარდბულბულიანი", „შამიფარვანიანი", „ლეილმაჯნუნიანი", „იოსებზილიხანიანი", „წამება ქეთევან დედოფლისა"). ა. გვახარია.

ხამურაბი (Ha-mu-ra-bi), ბაბილონის მეფე (ძვ. წ. 1792—1750), ბაბილონის I ამორეული დინასტიის მე-6 წარმომადგენელი. მისი მეფობის პირველ წლებში ბაბილონი ლარსის მეფის რიმსინისა და ასურეთის მეფის შამშიადად I-ს მორჩილებდა. ასეთ ვითარებაშიც კი მან ფრთხილი დიპლომატიის წყალობით შეძლო სამხრ. შუამდინარეთის ქალაქის ურუქის, ურისა და ისინის შემომტკიცება. შამშიადად I-ის გარდაცვალების შემდეგ ხ. აქტ. საგარეო პოლიტიკას დაადგა — მარიდან გააძევა ასურელი მეფე იასმახადადი და იქ თავისი კაცი ზიმრილიმი დასვა; მეფობის 30-ე წელს ჩრდ. მესოპოტამიაში გაილაშქრა, ეშნუნას სამეფო დაიმორჩილა და ელამი დაამარცხა. მომდევნო წელს ლარსაც შემოიერთა. ზიმრილიმის მხრიდან ღალატში დადანაშაულებულ ხ. მეფობის 32-ე წელს შეიჭრა მის სამეფოში და იავარჰყო იგი. მეორეჯერ მოწყობილი დამსჯელი ექსპედიციის დროს მარი საბოლოოდ შემოიმტკიცა. მალე ხ-მ ასურეთის დედაქალაქი აშურიც დაიპყრო. ხ-ის დროს ბაბილონის სამეფო პოლიტიკურად და ეკონომიკურად გაძლიერდა, კულტურა აყვავდა. ხ-ის პერიოდს განეკუთვნება მრავალი აქად. და შუმ. მიმოწერის საბუთები, საადმინისტრაციო წარწერები თუ იურიდ. დოკუმენტები. ჩვენს დრომდე მოაღწია ხ-ს სახელით შედგენილმა კანონთა კრებულმა, რ-იც ძვ. აღმოსავლეთის საკანონმდებლო საქმიანობის მნიშვნელოვან ძეგლს წარმოადგენს.

ლიტ.: ღოლიძე ი., ძველი აღმოსავლეთის სამართალი, თბ., 1960; ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია, თბ., 1971; Дьяконов И. М., Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства, «Вестник древней истории», 1952, № 3.

ჯ. შარაშენიძე.

ხამურაბის კანონები, ბაბილონის კანონთა კრებული. შედგენილია ხამურაბის მეფობის ბოლო წლებში (დაახლ. ძვ. წ. 1760). ტექსტი ლურსმულია, წარწერილია ბაზალტის სტელაზე, აღმოჩნდა 1901—02 ძვ. ელამური ქალაქის სუზის ტერიტორიაზე გათხრების დროს. ინახება ლუვრში. ხ. კ. შედგება შესავლის, 282 მუხლისა და ბოლოთქმისაგან. მუხლები დაჯგუფებულია სამოქალაქო-სამართალწარმოება, საკუთრება და მემკვიდრეობა, ვაჭრობა-ალებმიცემობა, საოჯახო ურთიერთობა, ჯარიმები სხვადასხვა დანაშაულისათვის, გასამრჯელო და ტარიფები, დებულებები მონათა შესახებ. ხ. კ-ის მიხედვით, ძვ. ბაბილ. საზ-ბაში იყვნენ თავისუფალნი და არათავისუფალნი. თავისუფალთა კლასში შედიოდა სრულუფლებიანი მესაკუთრე — „ავილუმი" („კაცი") და არასრულუფლებიანი, არამესაკუთრე — მეფის სამსახურში მყოფი „მუშქენუმი" („თაყვანისმცემელი"). საზ-ბის უუფლებო ნაწილს შეადგენდნენ სასახლის, ტაძრებისა და კერძო პირთა მონები (ისინი, „ავილუმ-მუშქენუმებისაგან" განსხვავებით, სამართ. ობიექტებს წარმოადგენდნენ). ხ. კ. შეიცავს ძვირფას ცნობებს იმდროინდელი ოჯახის შესახებაც. ხ. კ. შუამდინარეთის უმნიშვნელოვანესი იურიდ. ძეგლია. მან გავლენა მოახდინა წინა აზიის მომდევნო ეპოქების კანონმდებლობაზე.

ლიტ.: ღოლიძე ი., ძველი აღმოსავლეთის სამართალი, თბ., 1960; Хрестоматия по истории Древнего Востока, ч. 1, М., 1980; Якобсон В. А., Законы Хаммурапи, წგნ.: История Древнего Востока, ч. 1, М., 1983, с. 370—384; Driver G. R., Miles J. C., The Babylonian laws, I, Oxf., 1956; Finet A., Le Code de Hammurapi, [illegible], 1973.

ჯ. შარაშენიძე.

ხამფალამოვი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ჯავის რ-ნში (წონის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ყვირილის ნაპირას. ზ. დ. 1720 მ, ჯავიდან 23 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 43 კმ. წონის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. წონაში (4 კმ).

ხანა, ტერმინის ქართული შესატყვისი.

ხანაგა, ხანაკა, ხანეგა, ხონაკო (სპარს. ხანე — სახლი და გაჰ — ადგილი), თაქია (არაბ.), ზავია (არაბ., უპირატესად ჩრდ. აფრიკაში), მუსლიმანური საკულტო ნაგებობა მწირთა თავშესაფრის ტიპისა. დერვიშების (სუფიების) სამყოფელი და სუფიზმის პროპაგანდის ცენტრი. წარმოდგება ბუდისტ და მანიქეველ ბერების სენაკებიდან. ცნობილი ვითარებაში ხ. გადაიქცა კომპლ. ნაგებობად, სადაც ცენტრ. გუმბათოვანი დარბაზის (ან ეზოს) ირგვლივ თავმოყრილია ნაგებობები, რ-თა ფორმა, კომპოზიცია და დეკორი შეესატყვისება მოცემული ადგილისა და ეპოქის არქიტექტურულ თავისებურებებს (ფაიზაბადის ხ. ბუხარაში, 1598—99).

ხანაევი ნიკანდრ სერგის ძე [27. V (8. VI) 1890, სოფ. პესოჩნია, ახლანდ. რიაზანის ოლქი, — 23 VII. 1974, მოსკოვი], საბჭ. მომღერალი (დრამ. ტენორი), სსრკ სახ. არტისტი (1951). 1921—24 სწავლობდა მოსკ. კონსერვატორიაში (ლ. ზვიაგინის კლასი). 1925 მუშაობდა დიდი თეატრის საოპერო სტუდიაში, 1926—54 იყო დიდი თეატრის სოლისტი. პარტიები: გერმანი (ჩაიკოვსკის „ყვავის ქალი"), სადკო (რიმსკი-კორსაკოვის „სადკო"), შუისკი (მუსორგსკის „ბორის გოდუნოვი"), ხოზე (ბიზეს „კარმენი"), ოტელო (ვერდის „ოტელო"), გრიგორი მელეხოვი (ძერჟინსკის „წყნარი დონი"), აბესალომი (ფალიაშვილის „აბესალომ და ეთერი"). 1948—50 იყო მოსკ. კონსერვ. პედაგოგი. სსრკ სახელმწ. პრემია (1943, 1949, 1950). დაჯილდოებულია 2 ორდენითა და მედლებით.

ხანანაშვილი ლოთარ მიხეილის ძე (დ. 10 III 1930, თბილისი), ქართველი საბჭ. ქიმიკოსი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1979). პროფესორი (1975). სკკპ წევრი 1955-იდან. დაამთავრა მოსკ. დ. მენდელეევის სახ. ქიმ.-ტექნოლ. ინ-ტი (1953). მუშაობდა მოსკ. მ. ლომონოსოვის სახ. ფაქიზი ქიმ. ტექნოლ. ინ-ტში (1959—78). 1978-იდან თსუ-ის მაღალმოლეკულურ ნაერთთა ქიმ. კათედრის გამგე. ხ-ის შრომები ეძღვნება ძირითადად სილიციუმორგ. და ელემენტსილიციუმორგ. მონომერებისა და პოლიმერების სინთეზისა და თვისებების შესწავლას. მის მიერ სინთეზირებული პოლიმერები ქიმ. მრეწველობაშია დანერგილი. სსრკ მინისტრთა საბჭოს პრემია (1971), საქ. სსრ მეცნ. აკად. პ. მელიქიშვილის სახ. პრემია (1987). დაჯილდოებულია მედლებით.

თხზ.: სილიციუმორგანული პოლიმერული ნაერთები და მათი გამოყენება სახალხო მეურნეობაში, თბ., 1960 (თანაავტ.: კ. ანდრიანოვი); Технология элементоорганических мономеров и полимеров, 2 изд., М., 1983 (თანაავტ.: К. А. Андрианов).

ნ. ხანაევი

ლ. ხანანაშვილი

ხანანაშვილი მიხეილ მიხეილის ძე (დ. 19 IX. 1920, თბილისი), ქართველი საბჭ. ფიზიოლოგი. მედ. მეცნ. დოქტორი (1962), პროფესორი (1965), სსრკ მედ. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1984; წ.-კორ. 1971), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1986). სკკპ წევრი 1952-იდან. 1951—76 მუშაობდა სსრკ მედ. მეცნ. აკად. ლენინგრ. ექსპერ. მედ. ინ-ტში, სადაც ხელმძღვანელობდა ი. პავლოვის სახ. ფიზიოლოგიის განყ-ბას (1964—76). 1975-იდან საქ. სსრ მეცნ. აკად. ი. ბერიტაშვილის სახ. ფიზიოლ. ინ-ტის ცხოველთა ქცევის შესწავლის ლაბორ. ხელმძღვანელია, 1980-იდან ამავე ინ-ტის დირექტორი. ხ-ის ძირითადი შრომები ეხება ადამიანისა და ცხოველთა უმაღლესი ნერვული მოქმედების (ქცევის) მექანიზმებსა და კანონზომიერებებს, ც. ნ. ს. დონეებთან კავშირების წარმოქმნის მექანიზმებს და მათ სტრუქტურულ-ფუნქციურ ორგანიზაციას, ექსპერ. ნევროზებს. შექმნა ქცევის შესწავლის ორიგინ. მეთოდები, მ. შ. დიდი ტვინის ქერქის სრული დეაფერენტაციის მეთოდი. ხ. არის სსრკ სახელმწ. პრემიის (1986) ლაურეატი, ინდ. ოქროს სამედ. აკად. ნამდვილი წევრი, იუნესკოსთან არსებული ტვინის შემსწავლელი საერთაშ. ორგანიზაციის, ქცევის ობიექტური შესწავლის ჩრდ. ამერიკის საზ-ბის, ნევროზების შემსწავლელი ლათ. ამერიკის საზ-ბის წევრი, სოციალ. ქვეყნების ტვინის შემსწავლელი საზ-ბის („ინტერმოზგი") თავმჯდომარის მოადგილე, საქ. სსრ IX—XI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი.

თხზ.: Актуальные проблемы физиологии и патологии высшей нервной деятельности, София, 1976; Механизмы нормальной и патологической условнорефлекторной деятельности, М., 1972; Нейронально-изолированная кора, М., 1971; Патология высшей нервной деятельности, М., 1983; Экспериментальная патология высшей нервной деятельности, М., 1978; Neurosen- Theorie und Experiment, B., 1984 (თანაავტ.: K. Hecht).

ა. ქორქელი.

მ. ხანანაშვილი

ხანგაი, მთიანეთი მონღ. სრ-ის ცენტრ. ნაწილში, ჩრდ. ყინულოვანი ოკეანისა და ცენტრ. აზიის მთავარი წყალგამყოფის ნაწილი. გადაჭიმულია დაახლ. 700 კმ-ზე, სიგანე 200 კმ-მდე. სიმაღლე 2—3 ათ. მ, მაქს. — 3905 მ, მთა ოტხონ-თენგერი (ენხ-ტაივანი). უმთავრესად აგებულია პა-

ხანდისი. ქრისტეს გამოსახულება ქვის სტელაზე. VI ს. II ნახევარი. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმი. თბილისი

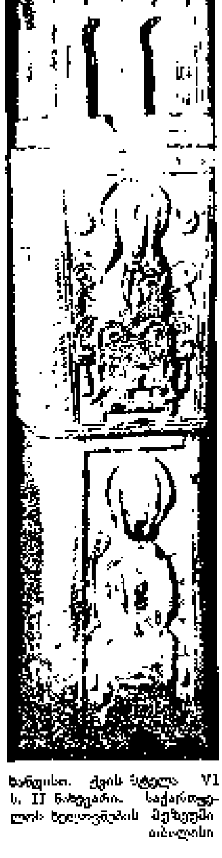

ხანდისი. ქვის სტელა VI ს. II ნახევარი. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმი. თბილისი

ლეიკოზიტური გრანატებით, ფიქლებით, ქვიშაქვებითა და ახალგაზრდა ბაზალტებით. მწვერვალები მრგვალია. კალთები დასერილია ვიწრო და ღრმა ხეობებით. ხ-ში არის რკინის მადნის, ოქროს, სამშენებლო ქვების საბადოები, მინერ. წყაროები. შემოსილია მშრალი წიწვოვან-ფართოფოთლოვანი მარადმწვანე სტეპის მცენარეულობით, ჩრდ. კალთებზე ტყის ცალკეული მასივებია.

ხანგამძლეობა, ნაკეთობის (ტექ. მოწყობილობის) თვისება შეინარჩუნოს მუშაობის უნარი ზღვრულ მდგომარეობამდე, ე. ი. იმ მომენტამდე, როდესაც ნაკეთობის შემდგომი ექსპლუატაცია უნდა შეწყდეს პარამეტრების დასაშვები მნიშვნელობებიდან გადახრის, უსაფრთხოების ტექნიკის მოთხოვნათა დარღვევისა და სხვათა გამო. ნაკეთობის (მაგ., ვარვარის ნათურები, კბილანები და სხვ.) ხ-ის ზღვრული მდგომარეობა, რ-იც არ ექვემდებარება რემონტს, ემთხვევა მის მტყუნებას, რემონტისადმი ვარგისი ნაკეთობის ზღვრული მდგომარეობა კი განისაზღვრება მისი შემდგომი ექსპლუატაციის არაეფექტურობით, რაც გამოწვეულია ნაკეთობის დაძველებით და ხშირი მტყუნებით, ან რემონტისათვის საჭირო ხარჯის გადიდებით. ნაკეთობის ხ-ს რაოდენობრივად ახასიათებს მოწყობილობის ტექ. რესურსი.

ხანდაზმულობა სამართალში, კანონით დადგენილი ვადა, რ-ის გასვლაც იწვევს სამართლებრივ შედეგებს. 1. სამოქალაქო სამართალში გათვალისწინებულია სასარჩელო ხ., რ-ის მიხედვითაც, კანონით განსაზღვრული ვადის გასვლის შემდეგ პირს აღარ შეუძლია დაიცვას თავისი უფლება სასამართლო წესით. საქ. სსრ სამოქალაქო სამართლის კოდექსის თანახმად, ხ-ის საერთო ვადა არის 3 წელი (მოქალაქეებს შორის, აგრეთვე მოქალაქეებსა და სოციალ. ორგანიზაციებს შორის ურთიერთობებში) და 1 წელი (სოციალ. ორგანიზაციებს შორის ურთიერთობებში). ხ-ის შემცირებული, აქსესუარი ვადა დადგენილია პირგასამტეხლოს გადახდევინებისას, გაყიდული ნივთის ნაკლის აღმოჩენის სარჩელებში და ა. შ. (მ. 76). სასარჩელო ხ-ის ვადა იწყება სარჩელის უფლების წარმოშობის დღიდან, ე. ი. იმ მომენტიდან, როცა პირმა შეიტყო, ან უნდა შეეტყო, თავისი უფლების დარღვევა. სასარჩელო ხ-ის ვადის დინება შეჩერდება, თუ მის აღძვრას აბრკოლებს დაუძლეველი ძალა ან საომარი ორგანიზაციის დაქვემდებარებით კრედიტორის შემოწმების ვადის გადადება—მორატორიუმი და სხვ. ამ გარემოებების შეწყვეტის შემდეგ ხ-ის ვადა გრძელდება. სასარჩელო ხ. შეწყდება სარჩელის აღძვრით ან ერთ-ერთი მხარის ისეთი მოქმედებით, რ-იც მისი მოვალეობის აღიარებას ადასტურებს (ამ შემთხვევაში, თუ ერთ-ერთი მხარე მაინც მოქალაქეა). შეწყვეტის შემდეგ სასარჩელო ხ-ის ვადა ხელახლა დაიწყება. სასარჩელო ხ. არ ვრცელდება პირადი არაქონებრივი უფლების დარღვევიდან გამომდინარე მოთხოვნაზე (გარდა კანონით გათვალისწინებული შემთხვევებისა), აგრეთვე სახელმწ. ორგანიზაციის მოთხოვნაზე სახელმწ. ქონების სხვისი უკანონო მფლობელობიდან დაბრუნების შესახებ და ა. შ. (მ. 87).

საბჭ. კანონმდებლობა არ ითვალისწინებს შეძენითი (ანუ მფლობელობითი) ხ-ის ინ-ტს. პირიქით, ზოგიერთი კაპიტალ. ქვეყნის (საფრანგეთი, იტალია და სხვ.) კანონმდებლობა იცნობს ამ ინ-ტს, რ-ის მიხედვითაც, კანონით დადგენილი ვადის გასვლის შემდეგ და განსაზღვრული პირობების არსებობისას პირი იძენს სანივთო უფლებებს, მ. შ. საკუთრების უფლებასაც.

2. საბჭოთა სისხლის სამართალში კანონით დადგენილი ვადა, რ-ის გასვლის შემდეგ აღარ შეიძლება დანაშაულის ჩამდენი პირის პასუხისგებაში მიცემა (პასუხისგებაში მიცემის ხ.) ან აღარ შეიძლება დამნაშავე პირის მიმართ კანონიერ ძალაში შესული განაჩენით დანიშნული სასჯელის აღსრულება (განაჩენის აღსრულების ხ.). ჩადენილი დანაშაულისა და დანიშნული სასჯელის სიმძიმის მიხედვით, საქ. სსრ სისხლის სამართ. კოდექსით პასუხისგებაში მიცემის ხ-ის (მ. 49) და განაჩენის აღსრულების ხ-ის (მ. 50) განსხვავებული ვადებია დაწესებული (მაგ., არ შეიძლება პირის მიცემა პასუხისგებაში, თუ უკვე გავიდა 3 წელი ისეთი დანაშაულის ჩადენის დღიდან, რ-ისთვისაც კანონით შეიძლება დაინიშნოს თავისუფლების აღკვეთა არა უმეტეს 2 წლისა ან სასჯელი, რ-იც დაკავშირებული არ არის თავისუფლების აღკვეთასთან). ხ. შეწყდება, თუ პირმა ჩაიდინა ახ. დანაშაული, რ-ისთვისაც კანონი აწესებს თავისუფლების აღკვეთას 2 წელზე მეტი ვადით (ამ მომენტიდან იწყება ხ-ის გამოთვლა თავიდან). ხ. შეჩერდება, თუ პირი დაემალა გამოძიებას ან სასამართლოს (ან თავი აარიდა სასჯელის მოხდას). უკანასკნელ შემთხვევაში ხ-ის დინება განახლდება ამ პირის დაკავებიდან ან ბრალის აღიარებით მისი გამოცხადების მომენტიდან. ამასთან, პირი არ შეიძლება მიეცეს პასუხისგებაში ან არ შეიძლება მის მიმართ აღსრულდეს გამამტყუნებელი განაჩენით დანიშნული სასჯელი, თუკი დანაშაულის ჩადენის ან განაჩენის გამოტანის დღიდან გავიდა 15 წელი და ხ. არ ყოფილა შეწყვეტილი ახ. დანაშაულის ჩადენით. საკითხს იმის შესახებ, შეიძლება თუ არა ხ. შეეფარდოს სიკვდილმისჯილს ან იმას, ვისაც ჩადენილი აქვს ისეთი დანაშაული, რ-ისთვისაც კანონით შეიძლება სიკვდილით დასჯა, გადაწყვეტს სასამართლო. თუ სასამართლო უარს იტყვის ხ-ის გამოყენებაზე, მაშინ იგი ვალდებულია სიკვდილით დასჯა შეცვალოს თავისუფლების აღკვეთით.

თ. ლილუაშვილი, ო. გამყრელიძე.

ხანდაკი, კახეთის რ-ნის სოფლების ზემო ხანდაკისა და ქვემო ჩანდაკის ძვ. სახელწოდება.

ხანდიანი, ქალაქი ჩრდ. ინდოეთში, ხებერის პროვინციაში. 920 ათ. მცხ. (1983). სატრანსპ. ცენტრი ქაბულ—ყვეტის რკინიგზაზე, საავტ. გზების კვანძი. მრეწველ. მანქანათმშენ. და საფეიქრო მრეწვ., ცემენტის ქ-ნა. ხ-ის რ-ნში იღებენ ქვანახშირსა და რკინის მადანს.

ხანდისი, სოფელი გორის რ-ნში (ატენის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, ზ. დ. 1520 მ, გორიდან 18 კმ. ატენის კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. პატარა ატენში (7 კმ).

ხ-ში აღმოჩენილია რელიეფებით შემკული VI ს. II ნახ. ქვის სტელა (გადმოტანილია საქართვ. ხელოვნ. მუზეუმში), რ-იც იდგა უხეშად დამუშავებული ქვით ნაგებ მცირე ზომის დარბაზულ ეკლესიაში. სტილისტიკური ნიშნებით ეკლესია სტელისავე თანადროული უნდა იყოს. ინტერიერში შემორჩენილია XIII ს. კანკელის ფრაგმენტები.

ხანდო, სოფელი ახალქალაქის რ-ნში, ახალქალაქის პლატოზე. სოფსაბჭო. ზ. დ. 1630 მ. ახალქალაქიდან 18 კმ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდარბაზით), საფელდშ.-სამეან. პ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. გან-ბა.

ხანდო, სოფელი წალკის რ-ნში (აგარის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ქციის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1740 მ, წალკიდან 37 კმ. რეზის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა, მეკარტოფილეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, მედპუნქტი. სოფლის მახლობლად, მდ. ხანდოს მარცხ. ნაპირზე, მაღალ გორაკზე დგას ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი— IX—X სს. დარბაზული ეკლესია. ირგვლივ ნასოფლარის ნაშთია. ეკლესია გეგმით ტრაპეციისმაგვარია, აღმ. კედელი შვერილით მოკლეა. გადახურულია საბჯენ თაღებზე დაყრდნობილი ცილინდრული კამარით, რ-ის გასამაგრებლადაც ინტერიერში მოგვიანებით საყრდენი კედლებია ამოყვანილი. ეკლესიას სამი შესასვლელი აქვს — ჩრდ., სამხრ. და დას. მხრიდან. ნაგებია ნატეხი ქვით. კარ-სარკმლები, პილასტრები და თაღები თლილი ქვისაა. ეკლესიას აღრე მინაშენები ჰქონია. ახლა უმნიშვნელო ფრაგმენტებიღაა დარჩენილი.

ხანდური (Pisum arvense), მინდვრის ბარდა, ერთწლოვანი მცენარე პარკოსანთა ოჯახისა. აქვს ბლუგზედაპირიანი, ღეროიანი, ხვიარა ღერო, რ-ის სიმაღლე 1,5 მ აღწევს. აქვს გრძელი დატოტვილი ულვაში, იისფერი ყვავილი, 4—5 სმ სიგრძის ცილინდრული პარკი (3—7 თესლით). აღმოცენდება 0—6° ტემპ.-ზე. სას.-სამ. ცხოველებისათვის კვებითი საკვებია. საქართველოში უმთავრესად მთიან ზონაშია გავრცელებული (ჯავახეთში). იყენებენ მწვანე საკვებად, სასილოსედ, სენაჟად, თივად. მოკლე ვეგეტაციის მცენარეა და საუკეთესოა შუალედური წესით მოსაყვანად. მოსავლიანობა (ც/ჰა-ზე) მწვანე მასისა — 200—250, თივისა — 40—60, თესლისა — 10—15.

გ. ღავთარაშვილი.

ხანზადიანი სერო ნიკოლოზის ძე [დ. 20. XI (3. XII) 1915, ქ. გორისი, სომხეთ. სსრ], სომეხი საბჭ. მწერალი. სოციალ. შრომის გმირი (1985). პირველი რომანი „ჩვენი პოლკის ადამიანები" 1950 გამოაქვეყნა. ტეტრალოგიის რომანები „მიწა" (1—2 წიგნი, 1954—56), „ქაჯარანი" (1966), აგრეთვე ნოველების კრებულები და მხატვრული მემუარები „წიგნი წარსულის შესახებ" (1966), „სამი წელი და 291 დღე" (1972, სომხ. სსრ სახელმწ. პრემია, 1982). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენითა და 4 სხვა ორდენით.

ა. ბარამიძე.

ხანთაძე გიორგი ანდრიას ძე [12(25). I. 1912, ქუთაისი, — 16. VII. 1983, თბილისი], ქართველი საბჭ. მეცნიერი შიგაწვის ძრავების თეორიის დარგში, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1965), პროფესორი (1968), საქ. სსრ მეცნ. და ტექ. დამს. მოღვაწე (1983). სკკპ წევრი 1944-იდან. 1934 დაამთავრა საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტი. 1937-იდან მუშაობდა იქვე (1959—69 იყო ტრაქტორებისა და ავტომობილების კათედრის გამგე). ხ-ის ძირითადი შრომები ეხება მაღალმთიან პირობებში ტრაქტორებისა და ავტომობილების ძრავების მუშაობისა და სამთო მიწათმოქმედების საკითხებს. დაჯილდოებულია წითელი ვარსკვლავის, სამამულო ომის I და II ხარისხის ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.

ხანთაძე ზურაბ ანდრიას ძე [დ. 6 (18). V. 1914, ქუთაისი], ქართველი საბჭ. მეცნიერი სოფლის მეურნეობის წარმოების მექანიზაციის დარგში, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1964), პროფესორი (1965), საქ. სსრ მეცნ. და ტექ. დამს. მოღვაწე (1967). სკკპ წევრი 1945-იდან. 1939 დაამთავრა საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტი. 1946-იდან პედ. მოღვაწეობას ეწევა საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტში. 1961—73 მუშაობდა საქართვ. სოფ. მეურნ. მექანიზაციისა და ელექტროფიკაციის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის დირექტორის მოადგილედ, 1973—84 — ამავე ინ-ტის დირექტორად, 1984-იდან განყ-ების გამგეა. ხ-ის სამეცნ. შრომები ძირითადად ეხება სამთო მიწათმოქმედების საკითხებს. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშისა და „საპატიო ნიშნის" ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.

თხზ.: მექანიზაციის შრომატევადი პროცესების მექანიზაცია, თბ., 1953; სასოფლო-სამეურნეო მანქანები, ნაწ. 1, თბ., 1968.

ხან-თენგრი, მწვერვალი თენგრითაღის ქედზე, ცენტრ. ტიან-შანში, ყირგ. სსრ-ში. სიმაღლე 6995 მ. აქვს წვეტიანი პირამიდის

ფორმა, აგებულია მარმარილოთი და გამარმარილოებული კირქვებით. ხ.-ში ა და გამარჯვების პიკის რ-ნში არის ტიან-შანის ყველაზე მძლავრი გამყინვარება (საერთო ფართ. დაახლ. 2600 კმ², მყინვარ ინილჩეკის ჩათვლით). პირველად დ აუილენ 1931 საბჭ. ალპინისტებმა (მ პოგრებეცკი, ბ. ტიურინი, ფ ზაუბერ-ზერერი)

ხანები, საიმპერატორო დინასტია ჩინეთში, განაგებდა ძვ. წ. 206-იდან ახ. წ 220-მდე. იყოფოდა დასავლეთის ანუ ადრინდ. (უფროს) ხ-დ (ძვ წ. 206 — ახ წ. 25) და აღმოსავლეთის ანუ გვიანდ. (უმცროს) ხ-დ (ახ. წ. 25—220). დინასტიის დამაარსებელია ლიუ პანი, რ-მაც გააერთიანა ქვეყანა და ძლიერი ცენტრალიზებული იმპერია შექმნა. . იგი დიდმალ მიწის სამფლობელოებს — საუფლისწულოებს ურიგებდა თავის ნათესავებსა და თანამებრძოლებს, რამაც ნიადაგი მოუმზადა ქვეყნის დანაწილებას. ცენტრ. ხელისუფლება განმტკიცდა იმპერატორების ძინ-დის (ძვ წ. 156—141) და განსაკუთრებით უ-დის (ძვ. წ. 140—87) გამგებლობის დროს. ოფიც. იდეოლოგიად გახდა კონფუციანელობა. ხ-ის ეს დინასტია აწარმოებდა დამპყრობლურ ომებს, რასაც მოჰყვა იმპერიის საზღვრების გაფართოება. ხ-ის დინასტიას საგარეო კავშ. კონტაქტები ჰქონდა შუა აზიის სახელმწიფოებსა და რომთან. დასავლეთის ხ-ს ბოლო მოუღო „წითელწარბიანთა" აჯანყებამ (17—27). აღმოსავლეთის ხ-ის დინასტია დაეცა „ყვითელთავსაბურავიანთა" აჯანყებამ (184—204) და ს სამხ.-ფეოდ. დაჯგუფებათა ბრძოლის შედეგად.

ხანი, ხალხი ჩინეთში, ძირითადად იუნანის პ პროვინციის სამხრ. ნაწილში. რაოდ. 910 ა ათ. (1978, შეფასება). ენა განეკუთვნება ც ტიბ.-ბირმულ ენებს იცოდიან სხვადასხვა ენა. ... ტრადიციულ რწმენებს, გავლენა აქვს დაოსიზმს; XX ს-ში გავრცელდა ქრისტიანობა ძირითადი საქმიანობა — მიწათმოქმედება, მეცხოველეობა, ნადირობა, თევზჭერა. ა. განვითარებულია ხელოსნობა.

ხანი (თურქ.), თურქული და მონღოლური ტიტული. თავდაპირველად აღნიშნავდა ტომის მეთაურს (მაგ., ირან. და ავღ. მომთაბარე ტომებში). სელჯუკთა და ხვარაზმშაჰების დროს — თავადის ტიტული. მონღ ი იმპერიაში XIII—XIV სს-ში — ულუსის გამგებელი. სახელმწიფოებში, რ-ებიც წარმოიქმნენ მონღ იმპერიის დაცემის შემდეგ, ხ. ხელმწიფის ტიტული იყო, ოსმ იმპერიაში — სულთნის ტიტული. ირანში სეფიანთა დროს ხ. იყო ოლქის გამგებელი, ასევე ე სამხ.-ფეოდ. დიდგვაროვანთა ერთ-ერთი ტიტული.

ხანი, სოფელი ბაღდათის რ-ნში, ხანისწყლისა და ლაიშურის შესართავში, სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., კაკასხიდი). ზ. დ 760 მ. ბაღდათიდან 25 კმ, რიონიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 40 კმ. მეცხოველეობის საბჭ მეურნეობა. საშ. I სკოლა, ბაგა, კლუბი (კინოდანადგარი), მ. მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ხანიკოვი ნიკოლოზ ვლადიმერის ძე [24. X. 1819, ლოდეინის მაზრა, ყოფილი ოლონეცის გუბ., ახლანდ. ... ოლქი,—3(15). XI. 1878, რამბუიე, პარიზის ახლოს]. რუსი აღმოსავლეთმცოდნე, ისტორიკოსი, ეთნოგრაფი, დიპლომატი, პეტერბ.-ბ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1852). 1836 დაამთავრა ცარსკოე-სელოს ლიცეუმი. 1841—42 დიპლ. მისიით იყო ბუხარაში, გამოაქვეყნა „ბუხარის სახანოს აღწერა" (1843) — ერთ-ერთი პირველი სამეცნ. ნაშრომი ბუხარის სახანოს შესახებ. 1850 რუს. [გეოგრ. საზ-ბის კავკ. განყ-ბის ერთ-ერთი ო ხელმძღვანელი (1855-მდე). 1854—57 ... კონსული თავრიზში. 1858—59 მეთაურობდა სამეცნ. ექსპედიციას ხორასანში. 1860-იდან ცხოვრობდა პარიზში, სადაც ი მეგობრობდა რუს რევოლუციონერ ემიგრანტებთან, კერძოდ, ა გერცენთან. გამოსცა 2 წიგნი ხორასანში მოგზაურობის შესახებ; ერთ-ერთმა მათგანმა („ექსპედიცია ხორასანში", 1861, ფრანგ. ენაზე; რუს. თარგმანი 1973) პარიზის გეოგრ. საზ-ბის დიდი ოქროს მედალი მიიღო.

ხანისწყალი, მდინარე ბაღდათის რ-ნში. სათავე აქვს მესხეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, 2280 მ სიმაღლეზე. ერთვის მდ. რიონს მარცხნიდან. სიგრძე 57 კმ, აუზის ფართ. 914 კმ². მთავარი შენაკადებია: ლაიშურა, ქვრიშხევი, წაბლარასწყალი, საკრაულა. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. გაზაფხულზე იცის წყალდიდობა, შემოდგომაზე—წყალმოვარდნები, ზამთარსა და ზაფხულში — წყალმცირობა. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 22,8 მ³/წმ. გამოიყენებულია სარწყავად. გაყვანილია დიმი-როკითის, ვარციხისა და აზნაურის სარწყავი არხები. გ. გიგინეიშვილი.

ხან იუი (მეორე სახელი ტ უ ი-ჯ ი, მეტსახელი ჩ ა ნ-ლ ი) (768—824), ჩინელი ფილოსოფოსი, ლიტერატორი და სახელმწ. მოღვაწე. ეკავა მაღალი თანამდებობები სამეფო კარზე, უდრეკი ხასიათის გამო ხშირად იმსახურებდა რისხვას. გადასახლებული იყო უკიდურეს სამხრეთში. ლიტ-რაში კონფუციანელობისა და რაციონალიზმის პოზიციებიდან თავს ესხმოდა ბუდიზმსა და დაოსიზმს. იდეალის ძებნაში მიმართავდა წარსულს, საფუძველი ჩაუყარა „ძველისაკენ მობრუნების" მოძრაობას. წერდა ტრაქტატებს, ეპიტაფიებს, ფილოს ლექსებს, ოდებს (ფუ). მისი შემოქმედების ცენტრშია ადამიანი და ადამიანურობა (ტრაქტატები: „გზის შესახებ", „ადამიანის ბუნების შესახებ", „ცილისწამების შესახებ", „ადამიანის შესახებ", „ემბაზთა შესახებ").

ლიტ-რაში ებრძოდა ლეღლარჭნილობას, ცხოვრებისაგან მოწყვეტას. ჩინ. ლიტ-რაში გაბატონებულ „პარალელურ პროზას", რ-ის საპირისპიროდაც შექმნილი ე. წ. „ძველი სტილი" — ერთბაშად უბრალო, თავისუფალი ფორმა. გავლენა ... ნ. კონრადი და სხვ საბჭ. მეცნიერები ხ. ი-ს ჩინ რენესანსის წარმომადგენლად მიიჩნევენ.

ლიტ.: К о н р а д Н. И., Хань Юй и начало китайского Ренессанса, მის წგნ.: Запад и Восток, М., 1972.

ხანკა, ტბა რუსეთის პრიმორიეს მხარის სამხრ.-აღმ. ნაწილსა და ჩინეთში. ფართ. 4190 კმ² (აქედან სსრკ-ში — 3030 კმ²), სიგრძე 95 კმ, სიღრმე უმთავრესად 1-იდან 3 მ-მდე, მაქს — 10,6 მ-მდე. მდებარეობს ხანკაისპირა დაბლობზე, 68 მ სიმაღლეზე. ალუვიური ნალექებით ზ-ისაგან გამოყოფილია პ ა ტ ა რ ა ხ-ის ტბა. ნაპირები უმთავრესად დაჭაობებულია. საზრდოობს წვიმის წყლით. წყლის დონე მაღალია ზაფხულ შემოდგომობით, იყინება ნოემბ. II ნახევარში, ყინულისაგან თავისუფლდება აპრ-ში. ხ-ში ბინადრ მდ-ები: ლეფუ, მო, სინტუხა; გამოდის მდ. სუნგაჩა (უსურის შენაკადი, ამურის აუზი). სანაოსნოა: თევზჭერა, ონდატრის რეწვა. ნაპირებზე ბუდობს წყლის ფრინველთა სამეფოები

ხანქისპირა დაბლობი, დაბალი ვაკე სსრკ სამხრ.-აღმ. ნაწილსა (რუსეთ პრიმორიეს მხარე) და ჩინეთის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში. აღმ-ით ესაზღვრება სიხოტე-ალინის მთები, ჩრდ. და დას-ით — აღმ. მანჯურიის მთები; სამხრ-ით — სუიფუნის პლატო. გაშლილი სუიფუნის ხეობისკენ. აგებულია პალეოგენ-ნეოგენის ქვიშა-თიხიანი ნალექებით, რ-ებიც დაფარულია ტბიური, ალუვიური და ლიოსური ქვიშებით. ჰავა ზომიერი მუსონურია. გავრცელებულია ტყესტეპი და დაჭაობებული მდელოები. ხ. დ-ის სამხრ. და აღმ. ნაწილი სსრკ შორეული აღმოსავლეთის ყველაზე მჭიდროდ დასახლებული ნაწილია. მოჰყავთ ბრინჯი.

ხანლარი, ე ლ ე ნ ე ნ დ ო რ ფ ი, ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები გამოვლენილი ხანლარის რ-ნში 20—30-იან წლებში (ჟ. რესლერი, ი ჰუმელი). ზურნაბადთან გამოვლენილია შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანსამარხი, საიდანაც აღმოჩნდა ორნამენტული ტიპის მოხატული კერამიკა. მდ. განჯაჩაიზე გამოვლინდა გვიანდ. ბრინჯაოს ხანის ყორღანული სამარხები. ნაპოვნია ბრინჯაოს სატევრები, მახვილები, ორმაგი ცული, ფრინველისა და ზარის ფორმის საკიდები, სამკაული, თეთრად ინკრუსტირებული შავი თიხის ჭურჭელი და სხვ. ი. ჰუმელმა დაადგინა დაკრძალვის წესის კანონზომიერება — სამარხთა ორიენტირება გარკვეული წერტილებიდან, რ-თაც ბ. პიოტროვსკი საკულტო ადგილად მიიჩნევს. გამოვლინდა ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი. ქილიქ-დაღში მიკვლეულია კაცის ძვ. გამონაშრევები. სამკაული აღმ. საქართ. ნიმუშების მსგავსია, თიხა კი განსხვავებული და უმეტესად ... ჭურჭელზე გამოსახულია ნადირობის სცენები, ადამიანებისა და ცხოველების ფიგურები, გეომ. სიმბოლური სახეები. აღმოჩენილი კერამიკა გავრცელებული იყო ძვ. წ. VI ს-მდე.

ლიტ.: Гуммель Я. И., Археологические очерки, Баку, 1940; Пиотровский Б. Б., Археология Закавказья, Л., 1949.

ე. გოგაძე.

ხანმეტი პალიმფსესტები, იხ. ხანმეტი ტექსტები.

ხანმეტი ტექსტები, ქართული დამწერლობის ჩვენამდე მოღწეული უძველესი ძეგლები; თარიღდება V—VII სს-ით (იხ. ხანმეტობა).

ხ. ტ ჩვენამდე პალიმფსესტების სახით არის მოღწეული, წარმოადგენს გადარეცხილი და ხელმეორედ საწერად გამოყენებული ეტრატის ქვედა, პირვანდელ ნაწერს. ხ. ტ-ია აგრეთვე უძველესი ეპიგრაფიკული ძეგლები: ბოლნისის სიონის (493), უჯარმის (VI ს.) და მცხეთის ჯვრის (VII ს. დასაწყ.) წარწერები, რ-თა ქრონოლოგიური და ეპიგრაფიკული მონაცემები ხ. ტ-ის დასათარიღებლ მასალას იძლევა.

ხ. ტ-ის აღმოჩენამდე (1922) ა შანიძემ ეპიგრაფიკული მასალისა და ცოცხალ ენაში შემორჩენილი ზოგიერთი არქაული ფორმის ანალიზის საფუძველზე გამოთქვა ვარაუდი, რომ ხ- ძველად პირის ნიშანი უნდა ყოფილიყო. იმავე წელს ივ. ჯავახიშვილმა პირველად გამოავლინა და ამოიკითხა რამდენიმე ხანმეტი პალიმფსესტი. ხ. ტ-ში ჩვენამდე მოღწეულია ფრაგმენტები ძველი და ახალი აღთქმისა, აპოკრიფული, პატრისტიკული და ჰომილეტიკური თხზულებებისა და სხვ. V—VII სს-ით დათარიღებული ბიბლ. ფრაგმენტები წარმოადგენს უძველეს ქართ. თარგმანებს, გვიანდელი თარგმანებთან შედარება ზოგ შემთხვევაში (სახარებისათვის) ადრეულის თარგმნის ერთიან, უწყვეტ ტრადიციას. განსაკუთრებით საყურადღებოა

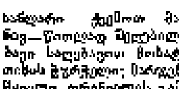

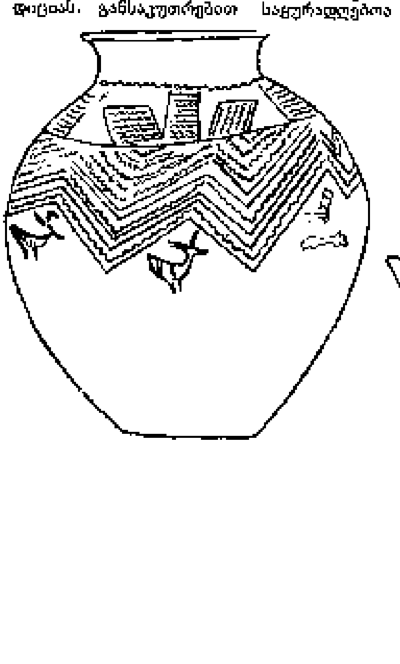

ხანლარი ქვემოთ მარცხნივ—წითლად შეღებილი და შავი სალებავით მოხატული თიხის ჭურჭელი; მარჯვნივ—ჩიტების ფორმის გამოსახულება თიხის ჭურჭელზე. ძვ. წ. XVI—XV სს. ზემოთ—წითლად შეღებილი და შავი სალებავით მოხატული თიხის ჭურჭლის ორნამენტი ძვ წ XVI—XV სს

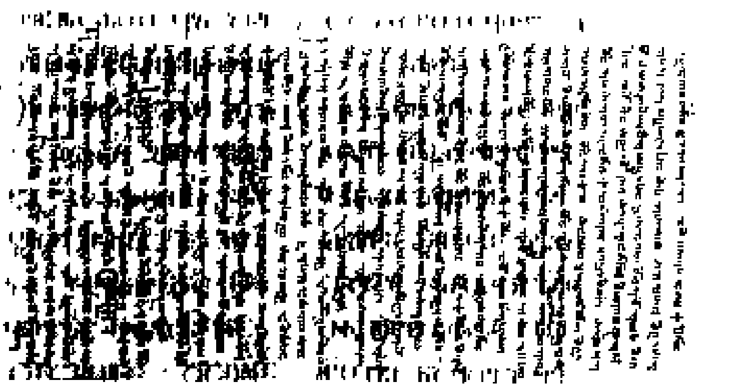

ხანმეტი ტექსტი: ხანმეტი ოთხთავი. პალიმფსესტი. V—VI სს.

ხანმეტი ლექციონარი — ერთადერთი ხანმეტი ტექსტი, რიც ჩვენამდე მოღწეულია პირვანდელი, გადაუფხეკელი სახით (ხელნაწერი ამჟამად არის ავსტრიაში, გრაცში) იგი შეიცავს საკითხავებს ახალი აღთქმიდან. ხელნაწერი და მისი ტექსტი გამოაქვეყნა (I გამოცემა, 1929) ა. შანიძემ ფოტოპირების მიხედვით. ხანმეტი მრავალთავი (გამოიცა 1926) შეიცავს ნაწყვეტებს ბიზანტ. მწერლების (იოანე ოქროპირის, ეფრემ იერუსალიმელისა და სხვ.) თხზულებებიდან, რ-თაგან ზოგიერთი სრული სახით უფრო გვიანდელ ხელნაწერებში (სინურ მრავალთავში, 864) გვხვდება; გამოქვეყნებულია იაკობის პირველსახარების (აპოკრიფული თხზულების) ხანმეტი ფრაგმენტები (ა. შანიძე, 1977); გამოვლენილია „ქრისტეს წამებაჲ" ძვ. თარგმანები, რაც იმას მოწმობს, რომ V—VIII სს-ში ქართულად არსებობდა მრავალფეროვანი და დიდი მოცულობის მწერლობა. ხ. ტ-ის შესწავლა დ. პუბლიკაცია დიდად გრძელდება როგორც საქართველოში, ისე საზღვარგარეთ (იხ. ხანმეტობა, ჰაემეტობა, ჰაემეტი ტექსტები).

ლიტ.: სარჯველაძე ზ., ხანმეტ და ჰაემეტ ტექსტებში დადასტურებულ ზმნის პირთან ფორმათა საკითხისათვის, თბ., 1971; ქაჯაია ლ., ხანმეტი ტექსტები, წიგნ 1, თბ., 1984; შანიძე ა., უძველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენის გამო, I — დოქტორანტული ქრონიკა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ მეოთხე საუკუნის წინარლობაში, «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1922—23, ტ. 2; მისივე, ნიმუშები ძველი მიუნის თბილისელი კიმნაზიის წმ. ანდრია ბასილისთ ქართულ ზმნებში, იქვე; მისივე, ხანმეტი მრავალთავი, იქვე, 1927, ტ. 7; მისივე, ხანმეტი ლექციონარის პალიმფსესტის ნაწყვეტები, «ენიმკის მოამბე», 1937, ტ. 2, ნაკვ. 1; მისივე, ხანმეტი ლექციონარი, თბ., 1944; მისივე, იაკობის პირველსახარების ხანმეტი ნაწყვეტები, თბ., 1977; ჯავახიშვილი ივ., ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის, «ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე», 1922—23, ტ. 2   ბ. შანიძე.

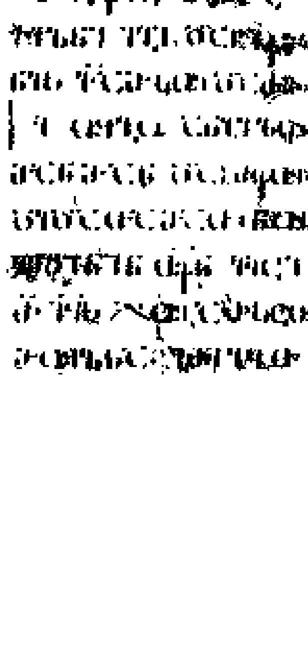

ხანმეტი ტექსტი. ხანმეტი ლექციონარი. VII ს.

ხანმეტობა, ქართული ენისათვის დამახასიათებელი მოვლენა V—VII სს-ში; ხ- პრეფიქსის ხმარება ზმნებში მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირების ნიშნად (ხ-ოთქუთ, ხ-უბრძანა და მსგ.), ზოგიერთი სახელის სახელებში (ხ-უმჯობესი) და იმიან ენებითებში (ხ-იყო). ტერმინი ცნობილია გიორგი მთაწმინდელის ნარკვეციდან სახარების ანდერძიდან: „ჩუენ ყოველნი სახარებანი ბერძულისაგან წმიდად თარგმნილია და კეთილად — ხანმეტიცა და საბაწმიდურიცა". ტერმინის მნიშვნელობა ამ ანდერძის მიხედვით დაადგინა ა. შანიძემ. ხანმეტი კილო, რ-ისთვისაც დამახასიათებელია ხ-, გავრცელებული უნდა ყოფილიყო საქართვ. აღმ. მხარეს, იბერიის პოლიტ. და კულტ. ცენტრის მიმდებარე ტერიტორიაზე, რასაც ადასტურებს მცხეთის, ბოლნისისა და უჯარმის V—VII სს. ხანმეტი ეპიგრაფიკული ძეგლები. ხანმეტი კილო (სავარაუდებელია უკვე IV ს-იდან) საფუძვლად დაედო ქართ. სალიტ. ენას, რასაც მოწმობს ხანმეტი ტექსტები ხანმეტი ფორმებით ქართ. წერილობით ძეგლებში VII ს. შემდეგ აქა-იქ გვხვდება, მათ ჰაემეტი ენაცვლება (იხ. ჰაემეტობა და ჰაემეტი ტექსტები). ცოცხალ ენაში დღემდე შემორჩენილია ხ-ის გადმონაშთები ხ-არ, მოიხსენიება ზმნებში (როგორც II სუბიექტური პირის ნიშანი), გურულ სახელწოდებაში ხერთვისი და სიტყვაში ხუცესი (ორივე სიტყვაში ხ ისტორიულად III ობიექტური პირის ნიშანია)   ბ. შანიძე.

ხანოვი ალექსანდრე ალექსანდრეს ძე [29 IV (12 V). 1904, პეტერბურგი, — 30 VIII. 1983, მოსკოვი], სსრკ მსახიობი, სსრკ სახ. არტისტი (1978). სწავლობდა რეჟისურის ოსტატის თეატრ. სკოლაში (მოსკოვი) 1924—34 მუშაობდა მოსკ. პროლეტკულტის თეატრში, 1934-იდან რეჟისურის თეატრში (ახლანდ. მაიაკოვსკის სახ. თეატრი) როლები: ეგნატოვი (არბუზოვის „ტანია"), ივანოვი (კორნეიჩუკის „ფრონტი"), სვერნიცკი, კომისარი (შტეინის „პერსონალური საქმე", „სასტუმრო „ასტორია"), კოშევოი (ფადეევის „მეგოპი") და სხვ. კინოში შესრულებული როლები: ძმა მინინი („მინინი და პოჟარსკი", 1939), მლადეშინიი („სუვოროვი", 1940). სსრკ სახელმწ. პრემია (1941, 1947, 1949).

ხანოიანი სარქის (სერგო) მელიქსედექის ძე (1877, თბილისი, — 1937, ერევანი), პარტიული და სახელმწ. მოღვაწე. კომპარტიის წევრი 1902-იდან 1894 მისი ხელმძღვანელობით გამოდიოდა არალეგალური გაზ. „კრივი" („ბრძოლა"). აქტიურად მონაწილეობდა „სომეხ სოციალ-დემოკრატთა კავშირის" შექმნაში. 1903–05 გაზ. „პროლეტარიატის ბრძოლის" რედაქციის წევრი იყო, თანამშრომლობდა გაზ. „პაიქარში" („ბრძოლა"), იყო გაზ. „მანყური კრივის" („მუშის ბრძოლის") რედაქტორი. 1920 ბაქოში რედაქტორობდა გაზ. „კომუნისტს" საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ დაინიშნა სომხ. სსრ წარმომადგენლად საქართველოში. 1922—37 მუშაობდა სხვადასხვა ხელმძღვანელ თანამდებობაზე.   ზ. გეგეშიძე.

ალ-ხანსა უმ ამრ თუმადირ ბინთ ამრ ა იბნ ალ-შარიდ (დაახლ. 575—664), არაბი პოეტი ქალი სულაიმის ტომისა. ხ-ს დივანი მოკლანაყე მარსიებისაგან (გლოვის ლექსი) შედგება, რ-იც ეძღვნება წარმართობის დროის ბრძოლაში დაღუპულ მის ძმებს მუაუიასა და საჰრს. ხ-ს მარსიები გულწრფელი გრძნობებითა და დახვეწილი სტილით გამოირჩევა. მიუხედ. ისლამის გავრცელებისა, ხ. შეინარჩუნა ოთხ ვაჟიშვილთან ერთად   ნ. ფერცხილაძე.

ხანტაის ტბა, ტბა რსფსრ კრასნოიარსკის მხარის ტაიმირის (დოლგან-ნენეცთა) ავტონ. ოკრუგში. ფართ. 822 $კმ^2$. მდებარეობს პუტორანის პლატოს სამხრ.-დ. კალთაზე. ვიწრო ტექტონ. ქვაბულში, 7 73 მ სიმაღლეზე. გაწელილი და მოკლე ნ. ნაპირებით უერთდება პატარა ხანტაის ტბას (ფართ. 89 $კმ^2$). სიღრმით გამოირჩევა მდ. ხანტაიკა (ენისეის შენაკადი), რ-ზეც აგებულია უსტ-ხანტაის ჰესი.

ხანტები (საკ. სახელწ. ხ ა ნ ტ ე — ადამიანი), უნგრული ჯგუფის ხალხი, ცხოვრობენ ობის, ირტიშის და მათი შენაკადების ნაპირებზე, ტიუმენის ოლქის იამალ-ნენეცთა და ხანტი-მანსის ავტონ. ოლქში, აგრეთვე ტომსკის ოლქში. რაოდ. 21 ათ. კაცი (1979, აღწერა). ლაპარაკობენ ხანტი ენაზე. გამოიყოფა ხ-ის 3 ჯგუფი: ჩრდ., სამხრ. და აღმ. ხ-ის ეთნოგენეზში დაიწყო ძვ. წ. I ათასწლ. ურალისპირეთის აბორიგენი მოსახლ. და მოსული უგრების ტომების ათვისების საფუძველზე. ძველთაგან თევზჭერით, კოლმეურნეობაში, მეცხოველეობით და სამონადირეო-სარეწაო მეურნეობაში, საბჭოთა ხანაში.

ხანტი ენა, ოსტიაკური ენა, განეკუთვნება ფინურ-უგრული ენების ობიურ-უგრული შტოს გავრცელებულია ჩრდილო.-დას. ციმბირში მდ. ობის ნაპირებზე ხანტი-მანსისა და იამალ-ნენეცთა ავტონ. ოკრუგებში და სხვ. ხ. ე-ზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 14 000-ს აღემატება. ენაში მოიპოვება დიალექტები. აქვს სახელთა 3 რიცხვი — მხ., ორობითი, მრ.; ბრუნვის კატეგორია აღმნიშვნელი ფორმა. ლექსიკაში გვხვდება კომი-ზირიანული, თურქული და რუსული ენებიდან ნასესხები სიტყვები. დამწერლობა შემოიღეს ოქტომბრის რევ. შემდეგ ჯერ ლათ. (1930), შემდეგ რუს. (1937) ანბანის საფუძველზე.

ხანტი-მანსიისკი (1940-მდე ოსტიაკო-ვოგულსკი), ქალაქი (1950-იდან), რსფსრ ტიუმენის ოლქის ხანტი-მანსის ავტონ. ოკრუგის ცენტრი. მდებარეობს მდ. ირტიშის ნაპირზე. სამდ. ნავსადგური. დაარსდა 1931 როგორც დაბა — ნაციონალური ოკრუგის ცენტრი. მრეწველობის დარგია თევზის მრეწველობა. არის თევზსაკონსერვო კომბინატი. ფუნქციონირებს „ხანტიმანსიისკლესი". მეტყევეობის ტ-ვა, სამედ.-კულტ. ინ-ტის ა სასწავლო სკოლები, პედ. და სამედ. სასწავლებლები, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი.

ხანტი-მანსის ავტონომიური ოკრუგი (1940-მდე ოსტიაკო-ვოგულის ნაციონალური ოკრუგი, 1977-მდე ხანტი-მანსის ნაციონალური ოკრუგი), შედის რსფსრ ტიუმენის ოლქში. შეიქმნა 1930 წ. 10 დეკ. მდებარეობს დას. ციმბ. ვაკის ცენტრ. ნაწილში ფართ. 523,1 ათ. $კმ^2$. მოსახლ. 979 ათ. კაცი (1985), აქედან 85% ქალაქებში ცხოვრობს. ცენტრი — ქ. ხანტი-მანსიისკი. ოკრუგში 7 რ-ნი, 8 ქალაქი და 20 დაბაა.

ხ.-მ. ა. ო-ის ტერიტორიისათვის დამახასიათებელია დაბლობების და მაღლობების მონაცვლეობა. ჰავა კონტინენტურია, იცის ხანგრძლივი და მკაცრი ზამთარი (იანვ. საშ. ტემპ-რა −20,−22°C), მოკლე და თბილი ზაფხული აქვს. საშ. ტემპ-რა

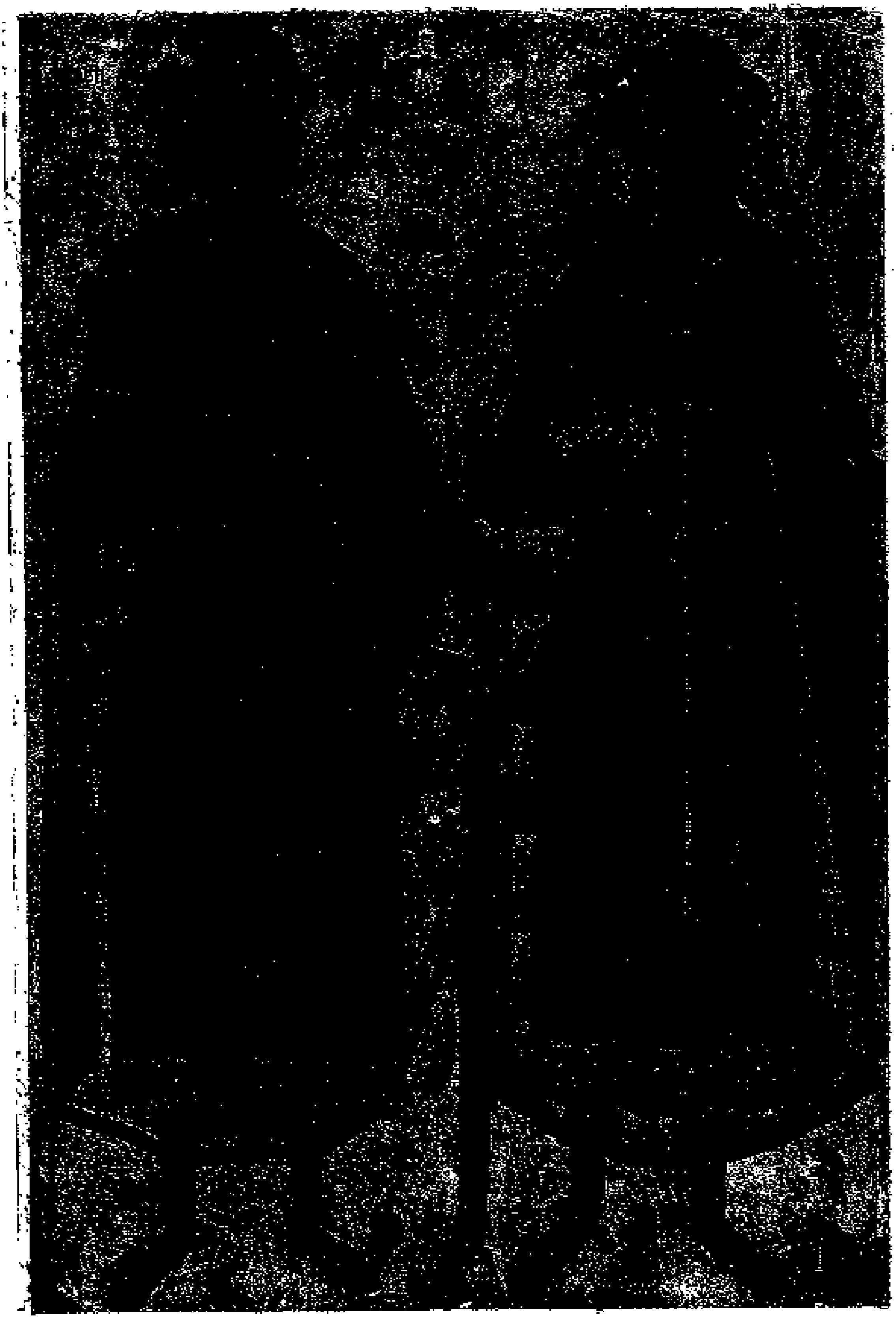

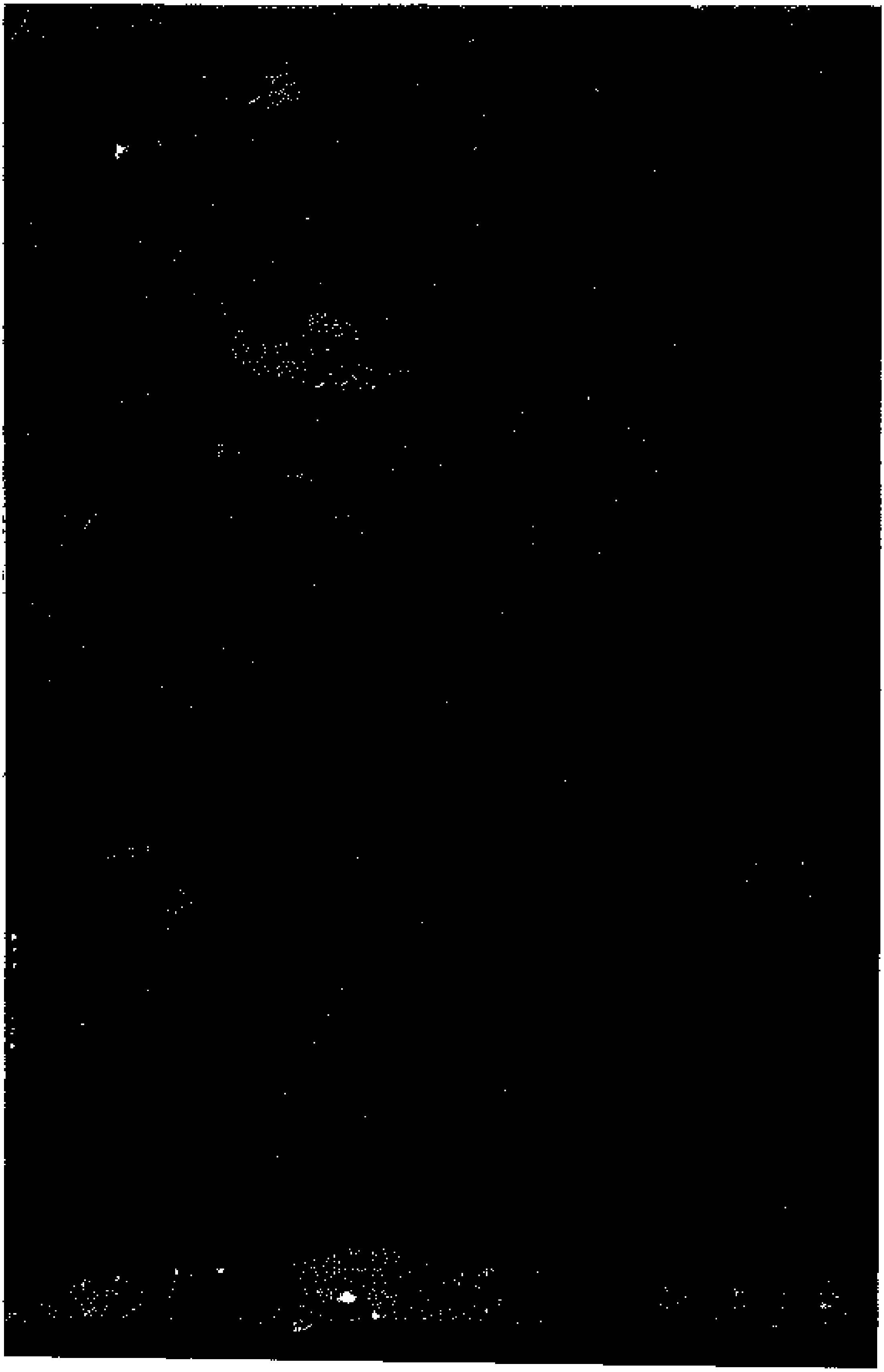

[illegible]

16—18°C), ნალექები 400—500 მმ წელიწადში. ოკრ. ნაწილში გავრცელებულია მარადი მზრალობა. მთავარი მდინარეა ობი და მისი შენაკადები: დიდი იუგანი, დიდი სალიმი, ირტიში, ჩრდ. სოსვა, კაზიმი და სხვ.; ტბები (1500-ზე მეტი) ქმნიან ცალკეულ სისტემებს. გავრცელებულია ტორფიან-ეწერი, ეწერი და ალუვიური ნიადაგები. ტერიტ. 1/3-ზე მეტი შემოსილია ტყით (უმეტესად წიწვოვნები). ცხოველთა სამყარო მრავალფეროვანია. მდინარეები სარეწაო ცხოველი. მოსახლ. საშ. სიმჭიდროვე 1,9 კაცი 1 კმ²-ზე (1935). ქ-ები: სურგუტი, ნიჟნევარტოვსკი, ნეფტეიუგანსკი, ხანტი-მანსიისკი, ურაი.

ისტორიული ცნობ. ტერიტ. ხანტები და მანსების წინაპრები ძვ. წ. I ათასწლ. დასასრ. — ახ. წ. 1 ათასწლეულში. წერილობით წყაროებში ხანტები ცნობილი არიან XI ს-იდან „იუგრების" სახელით (XIV ს-იდან მათ „ოსტიაკებს" უწოდებდნენ, ხოლო მანსებს — „ვოგულებს") 1478-იდან ... მთავარს. ერმაკის ლაშქრობის შემდეგ ხან ქვეყნის გამარჯვების (1582) შემდეგ კი ირტიშისპირა ხანტები და მანსიელების ნაწილი რუსეთის შემადგენლობაში შევიდნენ. მოსკ. მეფის მმართველობის ქვეშ. საბჭ. ხელისუფლება დამყარდა 1921. დიდი სამამულო ომის (1941—45) წლებში ოკრუგის მშრომელები იბრძოდნენ გერმ. ფაშისტთა აგრესიის წინააღმდეგ; 9 მათგანს მიენიჭა საბჭ. კავშირის გმირის წოდება. ოკრუგის ეკონ. ძირეული გარდაქმნა დაიწყო ნავთობისა და აირის საბადოების აღმოჩენის (1960) შემდეგ. ოკრუგი დაჯილდოებულია ლენინისა (1970) და ხალხთა მეგობრობის (1972) ორდენებით.

სამ. მეურნ. წამყვანი დარგებია: ნავთობის, აირის, ხე-ტყის მრეწვ., ელექტროენერგეტიკა, მეთევზეობის რეწვა და ნადირობა-მონადირეობა, მეირმეობა. მრავალი საბადო აღმოჩენილი, კარტოფილი, მოსავალი. არის სახმარი ... აშენებულია მიღ. რკ. საქონლის (მ შ ქრონების), ლორის, ცხენის, ცხვარის.

სანაოსნო მდ-ებია ობი, ირტიში და მათი დიდი შენაკადები. გაყვანილია რკინიგზა (1960-იანი წლებიდან), ნავთობ- და აირსადენები. აეროპორტები. 1983—84 სასწ. წ. ოკრუგში იყო 242 ზოგადსაგანმან. სკოლა, 5 პროფტექ. სასწავლებელი, 1877 ბ-კა, 226 საკლუბო დაწესებულება, 266 კინოდანადგარი, სამხარეო მუზეუმი. მუშაობს ადგილ. რადიომაუწყებლობა, ხდება რეტრანსლაცია მოსკოვიდან.

ხანშუსი, ხ ა ნ ძ ი ა ნ ი, მდინარე ჩინეთში, იანძის მარცხ. შენაკადი. სიგრძე 1532 კმ, აუზის ფართ. დაახლ. 175 ათ. კმ² სათავე აქვს ცინლინის ქედის სამხრ. კალთაზე ზემოთში ფორმირდება მისის მდინარეა. ქვემოთში მიედინება ეაკუზე. კალაპოტი ქვებიანი არის შემოზღუდული. უთანაბრესად საზრდოობს წვიმის წყლით. წყალმოვარდნა იცის ზაფხულში. წყალმცირეა ზამთარში. წყლის საშ. ხარჯი დაახლ. 2000 მ³/წმ. სანაოსნოა ქ. ჰუანჩუნამდე იჟერბებ საწყლებად. შესართავთან არის ქ. უხანი.

ხანჩალი, ბოგდანოვკის რ-ნის სოფლების დიდი ჩაიჩალისა და პატარა ჩანჩალის მდ. სახელწოდება.

ხანჩალის ტბა, ტბა ბოგდანოვკის რ-ნში, ჯავახეთის ზეგანზე, ზ. დ. 1926 მ. სარკის ფართ. 13,3 კმ², აუზის ფართ. 182 კმ², უდიდესი სიღრმე 0,8 მ, წყლის მოცულობა 6,4 მლნ. მ³. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყლის მაქს. დონე გაზაფხულის ბოლოსაა, მინ. — თებ. ბოლოს. გამდინარეა, ქვაბული წარმოქმნილია სინკლინური ჩაღრმავების ლავური ნაკადით გადაგუბების შედეგად. ტბა თოვშის მთლიანად წყლის მცენარეებითაა დაფარული. წყალი მტკნარია, მოყავისფრო. მარილიანობა 110 მგ/ლ. ქრიულთაა დაფარული ნიჯბ. ბოლოდან აირ. ... თევზი ცოტაა. ი. აფხაზავა

ხანჩევი ვესელინ სიმეონოვ (4. IV. 1919, სტარა-ზაგორა, — 3. XI. 1966, სოფია), ბულგარელი პოეტი. დიმიტროვის სახ. პრემიის ლაურეატი (1959, 1962). ბულგ. კულტურის დამს. მოღვაწე (1963). ბულგ. კომპარტიის წევრი 1944-იდან. მისი ლექსების პირველი კრებულია „უჩვენოდ ფუარზე" (1937). ავტორია კრებულებისა „რჩეული ლექსები" (1948), „ლირიკა" (1960) და სხვ. წერდა ლიტ.-კრიტ. სტატიებს, პიესებს, კინოსცენარებსა და საბავშვო ლექსებს.

ხანძარი, არაკონტროლირებადი წვის პროცესი, რ-საც თან ახლავს მატერიალური ფასეულობების განადგურება და საფრთხეს უქმნის ადამიანთა სიცოცხლეს. ხ-ის ძირითადი დამახასიათებელი მოვლენებია: საწვავი ნივთიერებისა და ჰაერის ჟანგბადის ურთიერთქმედება, სითბოს დიდი რაოდენობით გამოყოფა, წვის პროდუქტების ანტყენს. აირული მიმოცვლა განვითარების საწვის სტადიაში ჩამწვარი ხ-ს მ ო კ ი დ ე ბ ა ეწოდება. უზარალო მოკიდებათა რაოდენობა ხ-თა საერთო რაოდენობის 25%-ია. დიდი ხ ჩნდება მატერ. ფასეულობის კონცენტრაციის ადგილებში (ბაზა, საწყობი და სხვ.) და შეადგენს ხ-თა საერთო რაოდენობის რამდენიმე პროცენტს, მაგრამ მათგან მიღებული მატერ. ზარალი ძალიან დიდია. სსრკ-ში დიდი ხ-ების რაოდენობა შეადგენს ხ-თა საერთო რაოდენობის 1—1,5%, მატერ. ზარალი კი — საერთო ზარალის 60%. აშშ-ში (სახანძრო დაცვის საკითხებზე მომუშავე ეროვნული კომისიის მონაცემებით) ხ-ისაგან მიღებული ყოველწლიური ზარალი 3 მლრდ. დოლარს შეადგენს, არაპირდაპირი დანაკარგების გათვალისწინებით — 11 მლრდ. დოლარს.

ხ-ის წარმოქმნის მიზეზებია ცეცხლთან გაუფრთხილებლობა, საწარმოო მოწყობილობათა ექსპლუატაციის წესების და უყურადღებობა, ნივთიერებათა თვითაანთება, სტატ. ელექტრობისა და მეხის განმუხტვა, ცეცხლის წაკიდება და სხვ. იმის მიხედვით, თუ სად წარმოიქმნება ხ., განასხვავებენ: ხ-ს სატრანსპორტო საშუალებებზე, სტეპებსა და მინდვრებში, შახტებსა და მაღაროებში, შენობებსა და ნაგებობებში, ტორფისა და ტყის ხ-ს. შენობებსა და ნაგებობებში ხ. შეიძლება იყოს გარე (ღია), რ-ის დროს კარგად შეიმჩნევა ალი და ბოლი, და შიგა (ჩაკეტილი), რ-იც ფარულად ვრცელდება. ხანძარმოკიდებული სივრცე იყოფა 3 ზონად: აქტიური წვის (ხ-ის კერა), თბური ზემოქმედებისა და გაკვამლიანების ზონებად. ა ქ ტ ი უ რ ი წ ვ ი ს ზ ო ნ ი ს გარეგანი ნიშნებია ალი და მასალის გავარვარება. სითბური ზემოქმედების გამო ხ-ის კერაში მოქცეული წვადი კონსტრუქციები და მასალები ხურდება და აალდება, ხოლო არაწვადი — კარგავს მედეგ. სიმტკიცეს და დეფორმირდება ხ-ის დამახასიათებელ მოვლენებს ძირითადად იწვევს ტემპ-რა (იხ. ნახ. 1, 2, 3). წვის ზონის გარემომცველ სივრცეს, სადაც თბოგადაცემის შედეგად ტემპ-რა იმდენად დიდია, რომ იგი ანვრევს საგნებს და საფრთხეს უქმნის ადამიანის სიცოცხლეს, ს ი თ ბ უ რ ი ზ ე მ ო ქ მ ე დ ე ბ ი ს ზ ო ნ ა ს უწოდებენ. ხ-ის დროს ხდება ჰაერისა და წვის პროდუქტების მნიშვნელოვანი გადაადგილება (ნახ. 4); გამოყოფილი წვის პროდუქტები (კვამლი) ქმნის გ ა კ ვ ა მ ლ ი ა ნ ე ბ ი ს ზ ო ნ ა ს. კვამლი შეიცავს აზოტს, ჟანგბადს, ნახშირორჟანგს, წყლის ორთქლს, ფერფლს და სხვ.

ხ-ს აქრობენ სხვადასხვა ხერხით [მაცივებელ ცეცხლსაქრობ საშუალებათა ზემოქმედება ანთებული მასალის ზედაპირზე; ანთებული ნივთიერებებისას ან წვის ზონაში შემავალი ჰაერის განზავება არაწვადი აირებით ან ორთქლით; წვის ზონისა და წვად მასალას (ან ჰაერს) შორის ცეცხლსაქრობი საშუალებებისაგან შედგენილი მ. იზოლირებული შრის შექმნა]. ძირითადი ცეცხლსაქრობი საშუალებაა წყალი. ფართოდ იყენებენ აგრეთვე ქიმ. და ჰაერმექან. ქაფს, ნახშირორჟანგს, აზოტს, წყლის ორთქლს, ფხვნილებს, წვის ქიმ. რეაქციის მამუხრუჭებელ ნივთიერებებს (იხ. ინჰიბიტორები ქიმიური). ხ-ის კერაში ცეცხლსაქრობ საშუალებათა მიწოდება ხდება სახანძრო ტექნიკის (ცეცხლსაქრობი სტაციონარული დანადგარები, სახანძრო ავტომობილი, სახანძრო მატარებელი, სახანძრო გემი, სახანძრო მოტოტუმბო, ცეცხლსაქრობი) მეშვეობით. სახანძრო პროფილაქტიკისა და ხ-ის ჩაქრობის ღონისძიებებს ახორციელებენ სახანძრო დაცვა და ობიექტების ადმინისტრაცია.

ხანძარსაწინააღმდეგო წყალმომარაგება, ნაგებობათა კომპლექსი, რ-თა საშუალებით წყალს აწვდიან ხანძრის ადგილს დასაზღ. პუნქტებსა და საწარმოებში. საწარმოებში სახანძრო წყალსადენები, როგორც წესი, გაერთიანებულია სამეურნეო-სასმელ და საწარმოო წყალსადენთან (იხ. წყალმომარაგება). გარე ქსელიდან წყალს იღებენ სახანძრო ჰიდრანტებით. დაბალი წნევის წყალსადენში წყლის დაწნევა ხანძრის ქრობისას 0,1 მეგპა (1 კგძ/სმ²)-ზე ნაკლები არ უნდა იყოს. ხანძრის ადგილს წყალი ჰიდრანტებიდან გადაეცემა სახელოებით მოძრავი სახანძრო ტუმბოების საშუალებით. მაღალი დაწნევის (0,7 მეგპა-ზე მეტი) სახანძრო წყალსადენიდან წყალი ხანძრის ადგილს გადაეცემა სახელოებით უშუალოდ ჰიდრანტებიდან. ხანძრის ქრობის პირველადი წყარო შენობის შიგნით მოთავსებული სახანძრო ონკანებია. შიგა წყალსადენში წყლის დაწნევა ისეთი უნდა იყოს, რომ შენობის ყველაზე დაშორებული წერტილებიც მოირწყას. ზოგიერთი

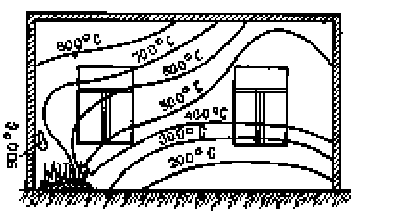

ხანძარი. ნახ. 1. ტემპერატურათა მაჩვენებლები შიგა ხანძრის დროს.

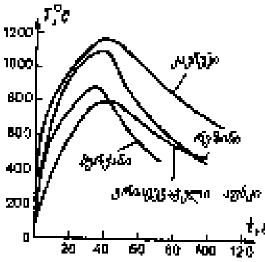

ხანძარი. ნახ. 2. ხანძრის ტემპერატურული რეჟიმი სხვადასხვა ნივთიერებების წვისას.

ა. ხ ა ნ ჩ ე ვ ი კონცლაგერის რილში (ა. შტაინის „სასიკვდილო ატმოსფერო").

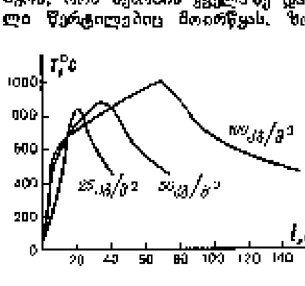

ხანძარი. ნახ. 3. ხანძრის ტემპერატურული რეჟიმი შენობის სხვადასხვა საწვავი დატვირთვისას (იატაკის ფართობის ერთეულზე მოსული საწვავი). საწვავი ნივთიერების გადაწვისას იზრდება ხანძრის ტემპერატურა და ხანგრძლივობა. ხანძრის ტემპერატურა, როგორც წესი, უფრო მაღალია გარე ხანძრის დროს (ზოგიერთი საწვავის, მაგ. მაგნიუმისა და მისი შენადნობების, წვის დროს 2000—3000°C აღწევს). წვის ზონა გამოყოფილი სითბო სხივური ... კონვექციისა და თბოგამტარობის მეშვეობით გადაეცემა გარემომცველ გარემოს.

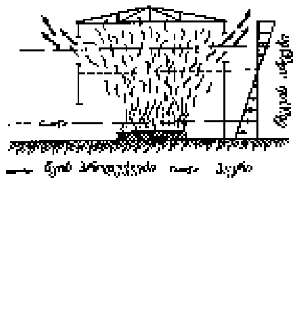

ხანძარი. ნახ. 4. აირული მიმოცვლა შენობაში წარმოქმნილი ხანძრის დროს.

ა. ხაპერლი

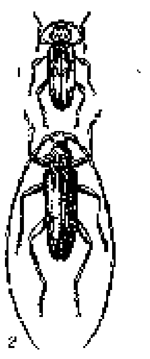

ხარაბუზასებრნი: 1—მინის ხარაბუზა; 2—მუშკის დიდი ხარაბუზა

ვ. ხარაზია

ა. ხარაზია

საწარმოსა და მეორე დასახლ. პუნქტების ხ. წ. ხორციელდება პუნქტებიდან ან ხელოვნური წყალსატევებიდან. იხ. აგრეთვე სახანძრო ტექნიკა.

ხანძთა, შუა საუკუნეების მონასტერი, ქართული კულტურის მნიშვნელოვანი კერა ისტორიულ სამხრ.-დას. საქართველოში, კლარჯეთში (ახლანდ. თურქ. ტერიტ.). დააარსა სასულიერო მოღვაწემ გრიგოლ ხანძთელმა. VIII ს. დასასრ. ააგეს ხის ეკლესია. შემდგომ ხანაში ადგილ. ფეოდალის გაბრიელ დაფანჩულის მატერ. დახმარებით დაიწყო ქვის ტაძრის მშენებლობა (ხუროთმოძღვარი — ამონა). ერისთავთერისთავმა აშოტ კუხმა (გ. 918) მშენებლობას დიდი მატერ. სახსრები გაიღო. მშენებლობა დაასრულა ერისთავთერისთავმა გურგენ IV-მ (გ. 941). ხ-მ საბოლოო სახე მიიღო 918—941-ში. ხ. თავიდანვე მნიშვნელოვანი კულტ.-საგანმ. კერა გახდა. მის ლიტ. ტრადიციებზე აღიზარდნენ არსენ I (არსენ დიდი, არსენ საფარელი). იოანე მტბევარელი (IX ს.), მაკარი ლეთეთელი აქ მოღვაწეობდნენ მწერლები და კალიგრაფები გიორგი მერჩულე, მიქაელ ხანძთელი (XI ს.), სტეფანე (XII—XIII სს.) და სხვ.

მეცნიერებაში ხ-ის ზუსტი ლოკალიზაციის საკითხი საბოლოოდ არ არის გადაწყვეტილი. ახლა ნ. მარის მიხედვით ხ. უნდა იყოს მდ. კარჩხალის ხეობის მაღალ, ძნელადმისადგომ კლდეზე აგებული ნანგრევები (ახლანდ. არტვინის ვილაიეთი, თურქეთი); ლოკალიზაცია ემთხვევა გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ტექსტში მოცემულ აღწერილობას. არსებობს მოსაზრება (პ. ინგოროყვა, ნ. და ჯ. ძ. ტაიერები), რომ ხ. არის არტვინის ვილაიეთის სოფ. ფორთაში არსებული გუმბათიანი ტაძარი (იხ. ფორთის ტაძარი.)

ლიტ.: ინგოროყვა პ., გიორგი მერჩულე, თბ., 1954; Беридзе В. В., Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тб., 1981; Марр Н. Я., Дневник поездки в Шавшию и Кларджетию, «Тексты и разыскания по арм.-груз. филологии», 1911, кн. 7.

დ. ბერძენიშვილი, ლ. მენაბდე.

ხანწკა, სოფელი წითელწყაროს რ-ნში (ნაფიჩხოვის სოფსაბჭო), მდ. შუმის (ცივის მარცხ. შენაკადი) მარჯვ. მხარეს ზ. დ. 280 მ, წითელწყაროდან 11 კმ ჩ-ით. სახ. მეურნეობის კოლ-ბა (მევენახეობა, მემინდვრეობა, მეცხოველეობა, ტუნგი). რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კლუბი, სამედიცინო-საფელდშერო პუნქტი.

ხანჭკოლა (Lupinus), მცენარის გვარი პარკოსანთა ოჯახისა. უმთავრესად ერთ- და მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარეებია. სამშობლოდ ითვლება ხმელთაშუაზღვისპირეთი და ჩრდ. ამერიკა. გვარში 200-ზე მეტი სახეობაა, კულტურაში — 10-ზე მეტი. ევროპაში ფართოდაა გავრცელებული 3 ერთწლოვანი სახეობა. წვრილფოთოლა ანუ ლურჯი, თეთრი და ყვითელი ხ., აგრეთვე 1 მრავალწლოვანი სახეობა. აქვს სწორმდგომი დატოტვილი ღერო, რ-ის სიმაღლე 1—1,5 მ აღწევს, მთავარღერძიანი ფესვი, თათისებრ რთული ფოთოლი, ლურჯ-, მწვანე-ყვავილედი, მრავალთესლიანი პარკი — ნაყოფი. ერთწლოვანთა სავეგეტაციო პერიოდი 90—155 დღეა. კარგად იზრდება ტენიან პირობებში, მჟავიანზე, ღარიბ ქვიშიან ნიადაგებზე და იძლევა პროტეინით მდიდარ ვეგეტაციურ მასას. ნაყოფს ალკალოიდიან და უალკალოიდო სელექციურ ფორმებს. იყენებენ საქონლის საკვებად. ზოგს მწვანე სასუქად. მწვანე მასის საშ. მოსავლიანობა 300—400 ც/ჰა, მარცვლისა 15 ც. საბჭ. კავშირში იზრდება ბელორუსიაში, უკრაინაში, ლიტვაში და სხვ. საქართველოში ნაკლებადაა გავრცელებული.

ა. თედორაძე

ხანჭკალი, იხ. ბაცაცარი.

ხანჯიბაზლი, სოფელი მარნეულის რ-ნში (ყარაჯალის სოფსაბჭო), მარნეულის ჯაკეთზე, მდ. ხრამის მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 290 მ, მარნეულიდან 35 კმ, შულავერიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 17 კმ. ხრამის მეურნეობის სახ-ბ. მეურნეობა, რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი.

ხანჯლური, ქართული ხალხური ცეკვა. ასრულებენ ხანჯლებით. აგებულია მთიულური ცეკვის ელემენტებზე. წარმოადგენს ცეკვისა და ფარიკაობის ნიმუშს. საცეკვაო ილეთების შესრულებასთან ერთად მოცეკვავე ხანჯლებს მაღლა ისვრის, ისევ იჭერს და ოსტატურად ასობს იატაკზე (მიწაში).

ხანჯოუ, ქალაქი აღმ. ჩინეთში, ჟეძიანის პროვ. ადმ. ცენტრი. 1,2 მლნ. მცხ. (1983). დიდი ნავსადგური აღმ. ჩინეთის ზღვაზე, მდ. ფუჩუნძიანის შესართავში და დიდ არხზე. აბრეშუმის მრეწვ. დიდი ცენტრი. ჯუთის წარმოება, ჩაის გადამუშავება, ლითონდამამუშ., ქაღალდის, რეზინის, ელექტრონული მრეწველობა. მინამრეწველური ქარხანა, ბამბეულის ნაკეთობათა წარმოება და სხვ. უნ-ტი. ხ-ს მნიშვნელოვანი სატურისტო ზონაა. დაარსდა 589. 1129-იდან 1279-მდე იყო სამხრ. სუნის დინასტიის დედაქალაქი და ეწოდებოდა ლინაანი. დაანგრიეს მონღოლებმა. 1356 ხელახლა აშენდა. 1861 დეკემბრიდან 1864 აპრ.-მდე აჯანყებულ ტაიპინელთა ხელში იყო. 1896 გაიხსნა უცხოეთთან ვაჭრობისათვის. 1896 ხ-ს ტერიტორიაზე გაიხსნა იაპ. და დიდი ბრიტ. სეტლმენტები. 1937—45 იაპონიამ დაიკავა. 1949 მაისში გომინდანელებისაგან გაათავისუფლა ჩინ. სახ.-განთავ. არმიამ.

ხაოები, უმთავრესად უმაღლესი ხერხემლიანი ცხოველებისა და ადამიანის ზოგი ორგანოს შიგნითა გარსის მიკროსკოპული გამონაზარდები. 1. ზოგი ამფიბიის, ფრინველისა და ძუძუმწოვრის წვრილი ნაწლავის ლორწოვანი გარსის გამონაზარდები. წარმოადგენენ საკვები ნივთიერების შეწოვის ორგანოებს. მათი ფორმა და ზომა დამოკიდებულია ნაწლავის განყოფილებისა და კვების ხასიათზე (გრძელი აქვთ მტაცებლებს, მოკლე—მცოხნელებს). ხ. დაფარულია ერთი შრით განლაგებული სვეტისებრი ეპითელიოციტებით (ენტეროციტებით), რ-თა ზედაპირზე (აპიკალურზე) არის უჯრედის გარსით (პლაზმოლემით) დაფარული ციტოპლაზმური გამონაზარდები — მიკროხაოები (ერთ უჯრედს აქვს 3000-მდე). მიკროხაოებით ხორციელდება ე. წ. კედლისმიერი (მემბრანული) მონელება. 2. სახსრის ჩანთის სინოვიალური გარსის გამონაზარდები. 3. ჩანასახოვანი გარსის — ქორიონის გამონაზარდები.

გ. პაპიძე.

ხაოიანი ქსოვილი, ქსოვილი, რ-ის ზედაპირი დაფარულია ხაოთი. ზედაპირის სტრუქტურის მიხედვით ხ. ქ. არის ხაოიანი (ხაო წარმოიქმნება დახაოიანების შედეგად ზედაპირზე ამოწეული ბოჭკოების ბოლოებით. ასეთი ქსოვილებია თექა, მაუდი, დრაპი და სხვ.); მოსაქსოვილი შექმნილი (პლისი, ველვეტი და სხვ.) და ქსოვით შექმნილი (ხავერდი, პლუში, ნოხების ზოგიერთი სახეობა და სხვ.)

ხარაზია ივანე ვასილის ძე (8. IV. 1918, თბილისი, — 17. XII. 1939). საბჭ. კავშირის გმირი (21. III 1940, სიკვდილის შემდეგ), რიგითი. საკ. ალკკ წევრი 1937-იდან. 1937-იდან მუშაობდა თბილ. 26 კომისრის სახ. მანქანათმშ. ქ-ნაში ზეინკლად. 1938 გაიწვიეს წითელ არმიაში. საბჭ.-ფინ. ომის (1939—40) მონაწილე. ერთ-ერთი ბრძოლის დროს გამოჩენილი მამაცობისათვის მიენიჭა გმირის წოდება. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით.

ტ. ჩინჩალაკაშვილი.

ხარა (Jara) ერიბერტო (10 VI. 1879, ორიზაბა, — 17. IV. 1968, მეხიკო), მექსიკის სახელმწიფო და საზოგადო მოღვაწე, გენერალი. 1910—17 მექსიკის რევ. მონაწილე. 1934—40 კარდენასის მთავრობის წევრი. 1941—46 საზღვაო მინისტრი. 1950-იდან მშვიდობის მსოფლიო საბჭოს წევრი. მექს. მშვიდობის დაცვის კომიტეტის საპატიო პრეზიდენტი. „ხალხთა შორის მშვიდობის განმტკიცებისათვის“ საერთაშორისო ლენინური პრემიის ლაურეატი (1951).

ხარაბა (არაბ.-სპარს. ხარაბა — ნანგრევები, განადგურებული, ტიალი, მიტოვებული), ამოვარდნილი, პარტახი ძველ საქართველოში. გვიანდ. ფეოდ. პერიოდის აღმ. საქართვ. სინამდ. მასალებში იხსენიება ხ. სოფელი, მამული, ციხე, დუქანი, აბანო, წისქვილი, ბაღი და სხვ. ხ. ჩართული იყო სამეურნეო ბრუნვაში, კერძოდ, იყიდებოდა, საზღაურად (მაგ., სისხლში) იძლეოდა, შეიწირებოდა და ქონების გაყოფისას წილშიც შედიოდა. ხ. ადგილების „გაკეთება“ ერეკლე II-ის მეფობ. სოფ. პოლიტიკის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მხარეს შეადგენდა. „ხ“ სიტყვამ გეოგრ. (სოფლის) სახელის მნიშვნელობაც მიიღო (იხ. ხარაბა, ქვემო ხარაბა, შუა ხარაბა).

წყარო: მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, ნ. ბერძენიშვილის გამოც., წგნ. 1, 3, თბ., 1938, 1955; იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, 1, 2, 3 წიგნების ლექსიკონი და საძიებლები, შეადგინა მ. ბერძნიშვილმა, თბ., 1967; საბუთები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, [წგნ.] 2, ნ. ბერძენიშვილის გამოც., თბ., 1966; ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 4—6, თბ., 1972—77.

ი. ფუტკარაძე.

ხარაბა, წალკის რ-ნის სოფლების ქვემო ხარაბისა და შუა ხარაბის ძვ. სახელწოდება.

ხარაგაული, სოფელი წულუკიძის რ-ნში (დედალაურის სოფსაბჭო). იმერეთის ქედ. ბორცვიან მთისწინეთში. ზ. დ. 200 მ, წულუკიძიდან 16 კმ, სამტრედიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 34 კმ. ი. სვერდლოვის სახ. დედალაურის კოლ-ბა (მევენახეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. დედალაურში (5 კმ).

ხარაზია ათანასე გაბრიელის ძე [11 (23) VII. 1882, ცაბა დელი ჯვარში, ახლანდ. სამტრედიის რ-ნი, — 6. IV. 1966, თბილისი], ქართ. საბჭოთა პედაგოგი. მეთოდისტი. პედ. მეცნ. კანდიდატი (1951). საქ. სსრ დამს. მასწავლებელი (1944). ქართ. ორიგ. მათ. სასკოლო სახელმძღვანელოების ავტორი. 1911 დაამთავრა ხარკოვის უნ-ტი. დაინიშნა ხონის სამასწავლებლო სემინარიის მასწავლებლად, შემდეგ — დირექტორად. 1921 სექტ-ში გადმოიყვანეს თბილისში და გარდაცვალებამდე მუშაობდა სხვადასხვა სასწავლებელთა თანამდებობაზე სახ. განათლების დარგში. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით (1946). ერთ-ერთმა პირველმა მიიღო ი. გოგებაშვილის სახ. მედალი (1965). ხ. 25 მეტი წიგნის ავტორია.

თხზ.: არითმეტიკა (სახელმძღვანელოები I—VI კლასებისათვის), თბ., 1925— 1957-იდან გამოცემები); არითმეტიკის სწავლების მეთოდიკა დაწყებით სკოლაში, თბ., 1935 (მე-4 გადამუშ. გამოც. 1981).

ხარაბუზასებრნი (Cerambycidae), მწერების ოჯახი ხეშეშფრთიანთა რიგისა. აქვთ წაგრძელებული 3—180 მმ სიგრძის სხეული. გრძელი და წვრილი ულვაშები, ძლიერ განვითარებული ზედა ყბები. მატლები ხორციანია, მუცლის რგოლებზე „მამოძრავებელი კოჟრები“ აქვთ. ცხოვრობენ ქერქქვეშ, მერქანში (რომლითაც იკვებებიან) ან ბალახოვანი მცენარეების ღეროებში. იშვიათად ნიადაგში (მაშინ მათი საკვებია ფესვები). ხ. ტყის ჯიშების მავნებლები არიან, ამავე დროს ხეხილს, მარცვლეულ და ტექ. კულტურებსაც აზიანებენ. საქართველოში ცნობილია 202 სახეობა.

ბრძოლის ღონისძიებები: დაზიანებული ხეების მოჭრა, ტყიდან ხეხერელად

გამჩმახარი ხეების, ქარჩხუულის, ახალდარგული ხეების გამოტანა ან მერქნის გაქვეთილებად ჩამორჩენილად მოქმედი ინსექტიციდებით. შ. ხუციშვილიძე.

ხარბაზი (არაბ. — ხარბაზ). ქალაქისა და მამაკაცის ახიური ფეხსაცმელების (წუღა, ჩუსტი, მესტი, საცვეთები, ფლოსტი) მკერავ-ხელოსანი. მასალად ხმარობდნენ დაბახანებში დამუშავებულ ტყავს. ქ-ებში მოქმედებდა ხ-თა შორის საქასნური წესით განსაზღვრებოდა, სოფლებში კი — ბრიგადებით. თბილ. ხელოსნებს შორის ხ-ებისას დიდი ამქარი ჰქონდათ სახელით და გარკვეული უფლებებითაც სარგებლობდნენ. ხ-ების ამქარს თავისი დროშაც ჰქონდა, რ-ზეც ამ ხელობის მფარველი წმინდანი იყო გამოსახული.

ლიტ.: ცოცანიძე გ., ხელოსნობა საქართველოში, თბ., 1970; ნარიმანიშვილი ი., თბილისის ამქრების ... წიგნები საქართველოში, თბ., 1973; ბოჭორიძე ი., ამქრების ისტორიიდან, «საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე», 1940, ტ. 10 B. ტ. ბერძენიშვილი.

ხარაზია ვლადიმერ კონსტანტინეს ძე (1916, სოფ. ჯგერდა, ახლანდ. გუდაუთის რ-ნი, — 16. V. 1942, სოფ. ვესელოე, ზაპოროჟიეს ოლქი), საბჭოთა კავშირის გმირი (2. VI. 1942, სიკვდილის შემდეგ), უფროსი ლეიტენანტი. სკკპ წევრი 1940-იდან. 1935 დაამთავრა თბილ. სამედიცინო სასწავლებელი. 1938-იდან მსახურობდა საბჭოთა არმიის ნაწილებში. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იბრძოდა სამხრ. ფრონტზე. 1942 წ. 16 მაისს სოფ. ვესელოესთან ბრძოლის დროს საარტილერიო დივიზიონის უნარიანი ხელმძღვანელობისა და მამაცობისათვის გმირის წოდება მიენიჭა. ტ. ჩინჩილაკაშვილი.

ხარაზია ხასან ლავრენტის ძე (დ. 1908, სოფ. მერხეული, ახლანდ. გულრიფშის რ-ნი), პირველი აფხაზი საბჭ. გენერალი, 1968-იდან გენერალ-ლეიტენანტი. სკკპ წევრი 1940-იდან. დაამთავრა ქ. კრასნოდარის კავკასიის მთიელთა საშ. საკავალერიო სასწავლებელი (1932), მ. ფრუნზეს სახ. სამხ. აკადემია (1940), კ. ვოროშილოვის სახ. გენშტაბის აკად. კურსები (1942). დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს მეთაურობდა საკავალერიო პოლკს, ბრიგადას, იყო საკავალერიო დივიზიის მეთაურის მოადგილე. მონაწილეობდა მოსკ. მისადგომებთან და სტალინგრადის ბრძოლებში, მოლდავეთის, უკრ., ჩეხოსლ., უნგრ. განთავისუფლებაში. ომის შემდგომ წლებში მეთაურობდა შენაერთებს, სარდლობდა გარნიზონებს. 1969-იდან თადარიგშია. ხ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 7 სხვა ორდენითა და მედლებით, აგრეთვე უცხოური ორდენით. ტ. ჩინჩილაკაშვილი.

ხარანაული ბესიკ სოლომონის ძე (დ. 11. XI. 1939, ახლანდ. დუშეთის რ-ნი), ქართველი საბჭ. პოეტი. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1962). პირველი ლექსი გამოაქვეყნა 1966, პირველი პოეტური კრებული — 1968; 1973 ცალკე წიგნად გამოსცა პოემა „ხეობათა თოვლი". ხ-ის ცალკეული ლექსებისა და პოემების კრებულები: „ლექსები და პოემა" (1976), „ლექსები და პოემები" (1978), „ლექსები" (1979), „ლექსები და პოემები" (1984), „მიკარგონ..., ანულირებ..." (1985), აგრეთვე მ. ... პოეტის ნ. კინჩევის ლექსთა კრებულის თარგმანი (1984). ხ-ის ლექსები თარგმნილია რუს., უკრ., ბელორ., აზერბ., ფრანგ., გერმ., ბულგ., ჩეხ., უნგრ. ენებზე.

ხარანუ (აქადური Harranu — გზა, ქარავანი, ბერძნ. კარაი), ძველი ქალაქი ჩრდ. შუამდინარეთში, მდ. ბალიხის მარჯვ. ნაპირზე. მასზე გადიოდა მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზები სპარსეთიდან და ა სამხრ. შუამდინარეთიდან მცირე აზიასა და ხმელთაშუა ზღვისპირეთისაკენ. ხ. დაარსდა ძვ. წ. III ათასწლ. ბოლოს. შუმერს მოიხსენიებდა. ძვ. წ. XIX—XVIII სს-ში აქ ამორ. სამეფო იყო. მოგვიანებით მითანის სამეფოს დაემორჩილა, შემდეგ ასურეთი დაეპატრონა. ძვ. წ. VIII ს. 20-იან წლებში სარგონ II-მ ავტონ. უფლებები უბოძა და გადასახადებისაგან გაათავისუფლა. ძვ. წ. VII ს. ბოლოს ხ. ბაბილონის მეფემ ნაბოპალასარმა დაიმორჩილა, ძვ. წ. VI ს. 40-იან წლებში აქ დიდი საკულტო მშენებლობა ჩაატარა ბაბილონის უკანასკნელმა მეფემ ნაბონიდმა. შემდეგ ხ. სპარსელების ხელში იყო. არსებობდა XIII ს-მდე, ვიდრე მონღოლებმა არ დაანგრიეს. ჯ. შარაშენიძე.

ხარა-ნური, გამდინარე ტბა მონღ. სრ-ის დას. ნაწილში, დიდი ტბების ქვაბულში. მდებარეობს 1132 მ სიმაღლეზე. ფართ. 630 კმ², სიღრმე 7 მ-მდე. ფშანით უკავშირდება ხარა-უს-ნურისა და დურგენ-ნურის ტბებთან, ნაკადით — მდ. ძაბხანთან. ნაპირები დაბალია, გაუდაბნოებული. მდიდარია თევზით. მონღ. სრ-ში ამ სახელწოდების რამდენიმე ტბაა.

ხარასნაირი წყალმცენარეები (Charophyta, Charophyceae), წყალმცენარეთა განყოფილება. მათი მწვანე ფერის რთული თალუსი შედგება მთავარი ღერძისა და მასზე რგოლურად განლაგებული გვერდითი ტოტებისაგან (წარმონაქმნებისაგან). რგოლებს შორის ერთუჯრედიანი მუხლთაშორისები აქვთ. სუბსტრატს ემაგრებიან ფესვისმაგვარი წარმონაქმნით — რიზოიდებით. სიგრძე 1 მ-მდე იზრდება. ვეგეტატიური გამრავლება სხეულის ნაწილებად დაყოფით ან ერთ- და მრავალუჯრედიანი კვირტებით ხდება. სქესობრივი გამრავლების ორგანოები — ოოგონიუმი და ანთერიდიუმი — მრავალუჯრედიანია. ცნობილია ხ. წ-ის 300 სახეობა, სსრკ-ში გვხვდება 45-მდე სახეობა. ბინადრობენ მტკნარ წყალსა და ზღვის გამტკნარებულ ნაწილებში. ნამარხი ფორმები ცნობილია დევონური პერიოდიდან. ქ. კანჩაველი.

ხარატიშვილი გიორგი დავითის ძე [19. XII. 1904 (1. I. 1905), სოფ. გვარიძე, — 2. III. 1981, თბილისი], ქართველი საბჭ. გეოლოგი, გეოლ.-მინერალოგიურ მეცნ. დოქტორი (1950), პროფესორი (1950), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). სკკპ წევრი 1938-იდან. 1930 დაამთავრა თსუ. 1936—41 იყო თსუ-ის გეოლ. ინ-ტის, 1943—50 კი — საქ. სსრ მეცნ. აკად. გეოლ. ინ-ტის მეცნ. თანამშრომელი. 1937—38 იყო აგრეთვე საქართვ. სახელმწ. მუზეუმის დირექტორი. 1937—41 პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა თსუ-ში. 1943-იდან მუშაობდა ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტში (1947-იდან იყო გეოლ. და პალეონტოლოგიის კათედრის გამგე). ხ-ის შრომები ეხება საქართვ. ნეოგენური ნალექების პალეონტოლოგიისა და სტრატიგრაფიის საკითხებს. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით. მ. შარაქაძე.

ხარატიშვილი გურამ ლეონიდის ძე (დ. 14. I. 1934, ქ. გორი), ქართველი საბჭ. მათემატიკოსი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1979). დაამთავრა მოსკ. უნ-ტი (1956). მუშაობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამოთვლით ცენტრში, თსუ-ის გამოყენებითი მათ. ინ-ტში, იყო თსუ-ის მექანიკა-მათ. ფაკ-ტის დეკანი (1970-იდან პროფესორი). 1972—81 — საქ. სსრ მეცნ. აკად. მართვის სისტემების ინ-ტის დირექტორი. 1981-იდან კიბერნეტიკის ინ-ტის დირექტორია.

ხ-ის ძირითადი გამოკვლევები ეძღვნება ოპტიმალური პროცესების თეორიას, ექსტრემალურ ამოცანათა ზოგად თეორიას, დიფერენც. თამაშთა თეორიას. შეისწავლა ძირითადი ოპტიმალური ამოცანები დაგვიანებებით ფაზურ კოორდინატებსა და მართვებში. დაამტკიცა ამ ამოცანებისათვის მაქსიმუმის პრინციპი. ავტორ. გამოკვლევებთან ერთად წრფივ ტოპოლოგიურ სივრცეებში ექსტრემალური ამოცანების პირველი ვარიაციის აქსიომური თეორია. ხ-ის ხელმძღვანელობით დამუშავებულია ოპტიმალურ ამოცანათა საკმაოდ ფართო კლასისათვის განკუთვნილი ალგორითმები და სტანდარტული პროგრამები; გამოკვლეულია ცვლადი სტრუქტურის ოპტიმალური სისტემები.

თხზ.: Оптимальные процессы с запаздыванием, Тб., 1966; Оптимальные задачи в системах с переменной структурой, Тб., 1985 (თანაავტ.); A maximum principle in extremal problems with delays. N. Y.—L., 1967; A differential game of evasion with nonlinear control, «SIAM Journal on Control», 1974, v. 12, № 2 (თანაავტ.).

ბ. ხარანაული

ხარაულა, სოფელი აჭარის ასსრ ქედის რ-ში (დანდალოს სოფსაბჭო), მდ. აჭარისწყლის მარცხ. მხარეს, ზ. დ. 880 მ, ქედიდან 23 კმ. დანდალოს კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფერშლო-სამეანო პუნქტი.

ხარა-უს-ნური, ტბა მონღ. სრ-ის დას. ნაწილში, დიდი ტბების ქვაბულში. მდებარეობს 1157 მ სიმაღლეზე, ფართ. 1486 კმ², სიღრმე 4,5 მ-მდე. კ. აკ-ბაშითი (ფართ. 274 კმ²) გაყოფილია ორ წყალსატევად. ტბაში ჩადის მდ. კობდო. ფშანით შეერთებულია ხარა-ნურის ტბასთან. ნაპირები დაბალია, ადგილ-ადგილ დაჭაობებული. ზამთრობით იყინება. მდიდარია თევზით. აკლიმატიზებულია ონდატრა. ბევრია წყლის ფრინველი.

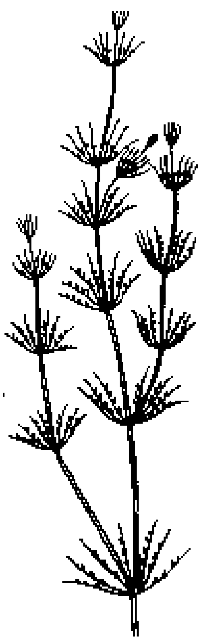

ხარასნაირი წყალმცენარეები. ხარა (Chara vulgaris). თალუსის ნაწილი.

ხარაქტრონი, ქ ა რ ა ქ ტ რ ო ნ ი [ბერძნ. charaktēr — გამოსახულება, დაწერილობა და (ელექ)ტრონი], ელექტრონულ-სხივური მილისებრი, რ-იც ასოების, ციფრების, ტოპოგრაფიული ნიშნებისა და სხვა სიმბოლოების ეკრანზე აღწარმოებით სწრაფად და თვალსაჩინოდ ასახავს ინფორმაციას. ხ. შედგება მოქმედების ელექტრონულ-სხივური ხელსაწყოა (იხ. ნიშანთასახვითი ელექტრონულ-სხივური მილაკი). ეკრანზე აღწარმოებული სიმბოლოები ფორმირდება ხ-ის გაუმჭვირვი ლითონის ფირფიტის (მატრიცის) მეშვეობით, რ-ზედაც გაკეთებულია სიმბოლოების ამსახველი მიკროხვრელები (64-იდან 200-მდე). ეს ფირფიტა მოთავსებულია ეკრანის მიმართულებით ელექტრონული სხივის მომართვის გზაზე ორ გადამხრელ სისტემას შორის. პირველი სისტემა სხივს მიმართავს მატრიცის საჭირო სიმბოლოზე, ხოლო მეორე — ფორმირებულ სხივს მიმართავს ეკრანის საჭირო ადგილისაკენ.

ხარაჩო, სამშენებლო ან სარემონტო სამუშაოების ჩატარების დროს შენობის (ნაგებობის) გარედან გაკეთებული დამხმარე მოწყობილობა, რ-საც იყენებენ მუშების დასადგომად და მასალის დასაწყობად. შენობის შიგნით სამუშაოების ჩასატარებლად აკეთებენ ფიცრულ ხ-ებს. თანამედროვე ინდუსტრ. და მექანიზებულ მშენებლობაში გავრცელდა მსუბუქი ასაწყობ-დასაშლელი ლითონის ხ-ები. მშენებარე ნაგებობის გარე კედელთან ხ-ს ამაგრებენ ანკერებით. ხ. დაყენებისა და გადაადგილების ხერხის მიხედვით შეიძლება იყოს კიდული, თვითმავალი, თვითასაწევი და სხვა სახისა. ხ-ს იყენებენ აგრეთვე სამშენებლო კონსტრუქციის საჭირო მდებარეობის შესანარჩუნებლად იმ შემთხვევაში, თუ კონსტრუქციას აგების პროცესში არა აქვს საკუთარი მდგრადობა.

გ. დ. ხარატიშვილი

ხარაძე ანა ლუკასის ასული (30. XI. 1905, განჯა, ახლანდ. კიროვაბადი, აზერბ. სსრ, — 20. VI. 1977, თბილისი), ქართველი საბჭ. ბოტანიკოს-სისტემატიკოსი.

ხარაქტრონი. ნიშნის გამოსახულების მიღების სქემა ხარაქტრონის მატრიცაში სხივის გავლის დროს

ა. კ. ხარაძე.

გ. ხარაძე.

ე. ხარაძე.

ნ. ხარაძე.

ფლორისტი და ბოტანიკოს-გეოგრაფი. საქ. სსრ მეცნ. აკად. ბოტან. ინ-ტის მცენარეთა სისტემატიკისა და გეოგრ. განყ-ბის გამგე (1962—77). მისი შრომები ეხება მცენარეთა სისტემატიკას, ფლორისტიკასა და კავკ. ფლორის ისტ. საკითხებს. შეადგინა კავკასიონის მაღალმთის ბოტან.-გეოგრ. დარაიონების ორიგინ. სქემა. იყო „საქართველოს ფლორის" პასუხისმგებელი რედაქტორი და ძირითადი შემდგენელი, „სსრკ ფლორის", ზოგიერთი რეგიონული „ფლორის" და „საქართველოს სსრ წითელი წიგნის" ერთ-ერთი ავტორი. „მცენარეთა სისტემატიკის ნარკვევების" 18 განაკვეთის რედაქტორი. 80-მდე ახ. ტაქსონის ავტორი. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით. შ. ლეგნიანიძე.

ხარაძე არჩილ კირილეს ძე [9 (21). IV. 1895, სოფ. წირქვა, ახლანდ. ორჯონიკიძის რ-ნი, — 17. XII. 1976, თბილისი], ქართველი საბჭ. მეცნიერი და პედაგოგი, მათემატიკური განათლების ერთ-ერთი ფუძემდებელი და ორგანიზატორი საქართველოში. პროფესორი (1932), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1944). სკკპ წევრი 1941-იდან. დაამთავრა მოსკ. უნ-ტის ფიზ.-მათ. ფაკ-ტი (1917). მუშაობდა თბილ. სამასწავლებლო ინ-ტში (1917—18), თსუ-ში დოცენტის (1922—30), პროფესორისა და კათედრის გამგის (1930-იდან) თანამდებობაზე. სხვადასხვა დროს მუშაობდა კათედრის გამგედ თბილ. პოლიტექ. ინ-ტში, ქუთ. პედ. ინ-ტში, უფროს მეცნიერ თანამშრომლად თბილ. ა. რაზმაძის სახ. მათ. ინ-ტში. იყო თსუ-ის ფიზ.-მათ. ფაკ-ტის დეკანი (1935—38), პრორექტორი სასწავლო დარგში (1938—44), თბილ. პუშკინის სახ. ინ-ტის დირექტორი (1947—52). საქართვ. მათ. საზ-ბის პრეზიდენტი (1970—75)

ხ-ის ძირითადი მეცნ. გამოკვლევები ეხება ალგებრის, გეომ. და მათ. ანალიზის საკითხებს, განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს მისი გამოკვლევები ორთოგონალურ პოლინომთა კლასიკური თეორიის შემდგომი განზოგადებისა და ამ თეორიის ჭ-პრობლემასთან კავშირების დადგენის მიმართულებით. ხ-ის კალამს ეკუთვნის როგორც საინჟინრო სპეციალობის, ისე ფიზიკა-მათ. ფაკ-ტების სტუდენტებისათვის დაწერილი მრავალი სახელმძღვანელო. დიდი ღვაწლი მიუძღვის მათ. ტერმინოლოგიის დადგენისა და ფიზ.-მათ. მეცნიერებათა პროპაგანდის საქმეში. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 შრომის წითელი დროშისა და საპატიო ნიშნის ორდენებით, მედლებით.

თხზ.: ფუნქციონალურ თეორიის საფუძვლები, ტფ., 1920; უმაღლესი მათემატიკის საფუძვლები, ტფ., 1931; მათემატიკური ანალიზის კურსი, ტ. 1—2, თბ., 1946—50 (თანაავტ.); Теорема о среднем значении и приложения к механике, Тб., 1947.

ლიტ.: ქარცივაძე ი., ხვედელიძე ბ., არჩილ ხარაძე (ცხოვრება და მოღვაწეობა), თბ., 1983. ი. ქარცივაძე.

ხარაძე გიორგი არჩილის ძე (დ. 16. VIII. 1931, სოფ. ფარცხნალი, ორჯონიკიძის რ-ნი), ქართველი საბჭ. ფიზიკოსი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1983). სკკპ წევრი 1962-იდან. 1954 დაამთავრა თბილ. სახელმწ. უნ-ტის ფიზ. ფაკ-ტი. 1957-იდან მუშაობს საქ. სსრ მეცნ. აკად. ფიზ. ინ-ტში 1979-იდან ამ ინ-ტის კონდენსირებულ გარემოთა თეორიის განყ-ბის ხელმძღვანელია. საქ. სსრ მეცნ. აკად. მათ. და ფიზ. განყ-ბის ბიუროს წევრი. სსრკ მეცნ. აკად. რიგი პრობლემური საბჭოს წევრი. ქართ. საბჭ. ენციკლოპედიის ფიზ. სამეცნ. საბჭოს თავ-რე (1976-იდან). ხ-ის გამოკვლევები ძირითადად ეხება დაბალტემპერატურული მაგნეტიზმისა და ზედენადი ^3He თეორიის საკითხებს.

თხზ.: Гибридизация коллективных колебаний в ^3He-A вблизи перехода в A_1 фазу, «Письма в Журнал экспериментальной и теоретической физики», 1980, т. 31, в. 14 (თანაავტ.: Г. Гургенишвили); Спиновые волны в сверхтекучей B фазе ^3He, «Физика низких температур», т. 2, 1976 (თანაავტ.: А. Гонгадзе, Г. Гургенишвили); ЯМР-спектроскопия вращающегося сверхтекучего ^3He, «Успехи физических наук», 1984, т. 144, в. 1 (თანაავტ.).

ხარაძე ევგენი კირილეს ძე [დ. 16 (31). X. 1907, თბილისი], ქართველი საბჭ. ასტრონომი, საზ. და სახელმწ. მოღვაწე, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1984), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1955), საქართვ. მეცნ. აკად. ვიცე-პრეზიდენტი (1972-77), პრეზიდენტი (1978-86). საქ. და სომხ. სსრ-ების მეცნ. დამს. მოღვაწე. სკკპ წევრი 1942-იდან. დაამთავრა თბილ. სახელმწ. უნ-ტი (1930). 1949-იდან პროფესორი იქვე, 1939-იდან ასტრონ. კათედრის გამგე, 1959—66 რექტორი.

ხ-ის ძირითადი სამეცნ. შრომები ეძღვნება გალაქტიკის აგებულებას, მასში მყოფ ვარსკვლავთა სპექტრული და ფოტომეტრ. მახასიათებლების, აგრეთვე ვარსკვლავებისა და ვარსკვლავთშორისი ნივთიერების სივრცულ განაწილებას, სხვადასხვა ტიპის ცვალებადი ვარსკვლავების სპექტრულ შესწავლას, საქართვ. მთიანი რ-ნების ასტროკლიმატის, ტელესკოპთა ოპტ. კვლევის საკითხებს. აღმოაჩინა, რომ P Cyg-ტიპის ვარსკვლავთა სპექტრში ხაზების ფოტოელექტრული წანაცვლებანი მიეწერება ვარსკვლავის გაფართოებად ატმოსფეროში ელემენტების სტრატიფიკაციას. შეადგინა კაპტეინის სხვადასხვა არეში მყოფ ვარსკვლავთა ფერის სიჭარბეების, ფოტოვიზუალური ვარსკვლავიერი სიდიდეების, ნათებებისა და სპექტრების კატალოგები, მათზე დაყრდნობით შეისწავლა სინათლის შთანთქმა გალაქტიკაში.

საქართვ. სსრ მეცნ. აკად. აბასთუმნის ასტროფიზ. ობსერვ. დამაარსებელი და მისი უცვლელი დირექტორი (1932-იდან), სსრკ მეცნ. აკად. ასტრონ. საბჭოს ბიუროს წევრი (1936-იდან), ვარსკვლავთა ასტრონომიის მუდმივი კომისიის თავ-რე (1962—74), საერთაშ. ასტრონ. კავშირის ვიცე-პრეზიდენტი (1976—82; 1946-იდან წევრი), საკავშ. ასტრონ.-გეოდ. საზ-ბის ვიცე-პრეზიდენტი (1965—70), ქსე-ის მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრი, საქ. სსრ საზ-ბა „ცოდნის" თავ-რე (1977—80; 1981-იდან საპატიო თავ-რე), ჟურნ. „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბის" მთავარი რედაქტორი (1963-იდან), ჟურნ. სამეცნ. ჟურნალების რედკოლეგიების წევრი, სასკოლო და საუნივერსიტეტო ასტრონ. და ასტროფიზ. ორიგინ. სახელმძღვანელოების ავტორი. სსრკ მინისტრთა საბჭოს მეცნ. და ტექნ. ლენინური და სახელმწ. პრემიების კომიტეტის წევრი (1956—60; 1981-იდან), საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოს მეცნ. და ტექნ. სახელმწ. პრემიების კომიტეტის თავ-რე (1978-იდან), სსრკ მინისტრთა საბჭოს უმაღლესი საატესტაციო კომისიის წევრი (1983-იდან), მშვიდობის დაცვის საბჭ. კომიტეტის წევრი (1979-იდან), საქ. სსრ IV—VI, VIII და სსრკ IX—XI მოწვევათა უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი, საქ. კპ ცკ-ის წევრი. დაჯილდოებულია 4 ლენინის ორდენით, ოქტ. რევ. და შრომის წითელი დროშის ორდენებით და მედლებით.

თხზ.: ასტრონომია (სახელმძღვანელო საშუალო სკოლებისათვის), თბ., 1960 (გამოც. მე-14, თბ., 1985); ასტრონომიის საფუძვლები, [ტ.] 1—2, თბ., 1971—74; ზოგადი ასტროფიზიკის კურსი, თბ., 1960 (გამოც. მე-2, თბ., 1982); Каталог показателей цвета 14000 звезд и исследование поглощения света в Галактике на основе цветовых избытков звезд, «აბასთუმნის ასტროფიზიკური ობსერვატორიის ბიულეტენი», 1952, №12.

ხარაძე ნადეჟდა ვასილის ასული [დ. 28. XII. 1912 (10. I. 1913), თბილისი], ქართველი საბჭ. მომღერალი (ლირ.-კოლორატურული სოპრანო) და პედაგოგი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1946). 1937 დაამთავრა თბილ. კონსერვატორია (ე. ვრონსკის კლასი). 1936—62 თბილ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის სოლისტი. ხ-მ შექმნა არაერთი დასამახსოვრებელი ვოკალურ-სცენური სახე ქართ., რუს. და დას.-ევრ. კომპოზიტორების ოპერებში, აგრეთვე ოპერეტებში. პარტიები: თილანტა (ჩხეიძის „თილანტა"), ვიოლეტა, ჯილდა (ვერდის „ტრავიატა", „რიგოლეტო"), მიუზეტა (პუჩინის „ბოჰემა"), მარგარიტა (მეიერბერის „ჰუგენოტები"), პერიკოლა (ოფენბახის „პერიკოლა"), ქეთო (დოლიძის „ქეთო და კოტე"), მარო, მარენი ((ფალიაშვილის „დაისი", „აბესალომ და ეთერი"), თინათინი (მშველიძის „ამბავი ტარიელისა"), ცირა (ბალანჩივაძის „დარეჯან ცბიერი") და სხვ. 1960-იდან თბილ. კონსერვ. პედაგოგია (1976-იდან პროფესორი).

ხარაძე რუსუდან ლუკას ასული (14. IX. 1909, სოფ. ფარცხნალი, ახლანდ. ორჯონიკიძის რ-ნი, — 15. II 1965, თბილისი), ქართველი საბჭ. ეთნოგრაფი, ისტ. მეცნ. დოქტორი (1958), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1960). თსუ-ის პედ. ფაკ-ტის დამთავრების (1930) შემდეგ ხ. სამეცნ. მოღვაწეობას შეუდგა საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში (1932—39). 1936 დაამთავრა ლენინგრ. სსრკ მეცნ. აკად. ასპირანტურა. 1937—65 ხ. სამეცნ.-პედ. მუშაობას ეწეოდა ენიმკის ინ-ტში, თსუ-ის ეთნოგრ. კათედრაზე, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტ. არქეოლ. და ეთნოგრ. ინ-ტში. იკვლევდა ქართვ. და რიგ კავკ. ხალხთა სოც. ურთიერთობას (სოფლის თემი, ნათესაობის სისტემა, ტერიტ. თემი, ხალხ. მმართველობის სისტემა, ადათობრივი სამართალი). მნიშვნელოვანია ხ-ის მონოგრაფია „ქართული სასოფლო თემი" (რუს. ენაზე).

ლიტ.: ითონიშვილი ვ., რუსუდან ხარაძის სამეცნიერო მოღვაწეობა, «მაცნე», 1966, №3. ვ. ითონიშვილი.

ხარა-ხოტო (მონღ. — შავი ქალაქი), ცენტრ.-ქალაქის ერის (ან ხიგუნწინები) ნანგრევები ჩინეთში, ახლანდ. გაანსუს პროვინციაში დასავლეთის სიის (სია-სია) სახელმწიფოს ძველი ცენტრი. წყაროებში პირველად იხსენიება XI ს-ში. 1226 დაანგრია ჩინგიზ-ყაენმა. 1908, 1909, 1926 მოგზაურობდა არქეოლ. შეისწავლა. გათხრილი გალავნით სწორკუთხა ქალაქი (440X360 მ) შემოზღუდულია თიხატკეპნილი გალავანი ბასტიონებით, კოშკებითა და ბურჯებით სავალდე ნაგებობებით. შემორჩა ქუჩების კვეთები. აღმოჩენილია ლუქების, სახელოსნოების, სასტუმროების, საწყობების და საცხოვრ. ნაგებობების ნანგრევები. ტაძრები და შეძლებული სახლები გადახურული იყო მოჭიქული კრამიტით. ნაპოვნია შრომის მრავალრიცხოვანი იარაღი, ხელოსნობის ნაწარმი, სხვადასხვა საბუთი, მსოფლიოში პირველი ქაღალდის ფული, რიგი იუანის დინასტიის განკარგულებები.

ერთ-ერთ ბუდისტურ ტაძარში აღმოჩნდა მდიდარი კულტურასთან დაკავშირებული საგნები (ხატები, გრავიურები, ქანდაკებები). ტანგუტურ, ტიბეტურ, ჩინ. ენებზე დაწერილი წიგნებისა და ხელნაწერების 2000 ტომი, ტანგუტურ-ჩინ. ლექსიკონი. ხ-ზე მასალა ინახება ლენინგრ. ერმიტაჟში

ხარაჯა (არაბ. — ხარკი, ღალა, გადასახადი), მიწაზე დაწესებული გადასახადი ახლო და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. არაბებმა გადასახადის ეს ფორმა მათ მიერ დაპყრობილ სასანური ირანის ტერიტორიაზე დაინახეს, სადაც იგი კავად I-ხოსრო I ანუშირვანის რეფორმების შედეგად შემოიღეს. სახალიფოში ხ. სხვადასხვა მნიშვნელობით იხმარებოდა; იგი აღნიშნავდა ზოგადად ხარკს არამუსლიმანებისაგან (როგორც მიწის გადასახადს, ისე სულადობრივ გადასახადს), კონკრეტულად კი მიწის გადასახადს. სახალიფოში ხ-ის 2 სახე არსებობდა. ხ მუკასამა — გადასახა-

დი (მოსავლის რაოდენობის მიხედვით (ლეგმატონენ ნატურით) და ხ. მისაჰა — გადასახადი ფართობის მიხედვით (ლეგატენენ ფულის ან შერეული სახით — ნატურა, ფულით). ხ-ს თავდაპირველად იხდიდნენ არამუსლიმანები, შემდეგომში კი — მუსლიმანი მიწათმფლობელებიც. ოსმ. იმპერიაში XVIII ს. დასასრულიდან ხ. ჯიზიამ შეცვალა. ეგვიპტეში კი 1907 ხ საგადასახადო გადასახადით შეიცვალა.

ტერმ. „ხ." გარკვეული დროიდან ქართულშიც დამკვიდრდა. აქაც იგი რამდენიმე მნიშვნელობით იხმარებოდა: აღნიშნავდა დადგენილ ნაღდზე დადებულ ხარჯს, მიწაზე დაწესებულ გადასახადს. XII ს-ში კი საერთოდ გადასახადის აღმნიშვნელ ცნებად იქცა. ე. ცინცაძე.

ხარგამაჟი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში (ლარგვისის სოფსაბჭო), მდ-ების ქსნისა და ჭურთის წყალგამყოფის აღმ. კალთაზე, ქსნის მარჯვ. მხარეს ზღ. დ. 1200 მ, ლენინგორიდან 23 კმ. სურსათი ორჯონიკიძის სახ. ლარგვისის კოლ-ბა (მეცხვარეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ლარგვისში (3 კმ).

ხარბინი, ქალაქი ჩრდ.-აღმ. ჩინეთში, ხეილუნძიანის პროვ. ადმ. ცენტრი. 2,6 მლნ მცხ (1986). გაშენებულია მდ. სუნგარის მარჯვ. ნაპირზე, იმ ადგილას, სადაც მდინარეს კვეთს სსრკ-ისა და ჩინ. დასაკავშირებელი რკინიგზის მაგისტრალი ყველა სარკინიგზო კვანძი, საზღ. ნავსადგური. აღმოცენდა დაარსდა 1898 რუსეთის მიერ ჩინეთ-აღმოსავლეთის რკინიგზის გაყვანასთან დაკავშირებით. 1905 ს-ში აღმოცენდა ბოლშევიკური ორგანიზაცია რუსეთში 1917 ოქტ. რევ. შემდეგ ხ. რუსი თეთრგვარდიელების ემიგრაციის ერთ-ერთი ცენტრი გახდა. 1932—45 დაიკავეს იაპ. მილიტარისტებმა. 1945 წ. 20 აგვ. გაათავისუფლა საბჭოთა არმიამ და დაუბრუნა ჩინეთს გომინდანელებისაგან გაათავისუფლა ჩინ. სახ.-განმათ. არმიამ 1946 აპრ-ში.

ხ. ქვეყნის მნიშვნელოვანი ინდუსტრ. ცენტრია. წარმოებაა მანქანათმშ., მ. შ. ელექტრომანქანების, ორთქლის ტურბინების, ქვაბების, ნავთობისა და ქიმ. მრეწვ.: მოწყობილობის, ბურთულსაკისრების, საზ.-სამ. ტექნიკის წარმოება, გემთ-, ხელსაწყოთ-, ჩარხთ-, ვაგონთმშენებლობა, ქიმ., ხის დამამუშ., ქაღალდის, საფეიქრო (მ. შ. სელის კომბინატი, აშენდა სსრკ-ის დახმარებით), კვების, ტყავის მრეწვ. საშენ მასალათა წარმოება. ხ. მდიდარი ს-ს.-სამ. და ხე-ტყის სარეწაო რ-ნის ცენტრია. ქალაქში არის 15 უმაღლესი სასწავლებელი.

ხარდისხარი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (ჩასავალის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე. მდ. ჯეჯორის ხეობაში ზ. დ. 1560 მ, ჯავიდან 47 კმ. კიროვის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა დაბა კვაისაში (2 კმ).

ხარება, ქრისტიანული ეკლესიაში ერთ-ერთი საუფლო დღესასწაული (უძრავი), აღინიშნება 25 მარტს ძვ. სტილით (7 აპრ. ახ. სტილით). სახარების (ლუკა 1,26—35) მიხედვით, გაბრიელ მთავარანგელოზმა უხარა მარიამ ღვთისმშობელს, რომ მისგან იშვებოდა იესო ქრისტე, ძე ღვთისა. ქრისტოლოგიაში ხ. მიჩნეულია კაცობრიობის ხსნის დასაბამად, საუფლოდ დაწყებული ღვთის ხორცშესხმის გამოცხადებად და სხვ. ბ. ლომინაძე.

ხარიბავა გურამ ივანეს ძე [30. IV (13. V). 1910, სოფ. ყულისკარი, ახლანდ. ზუგდიდის რ-ნი, — 9. X. 1978, თბილისი]. ქართველი საბჭ. ტექნოლოგი, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1971), საქ. სსრ მეცნ. და ტექნ. დამს. მოღვაწე (1978). საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტის სუბტროპ. ფაკ-ტის დამთავრების (1937) შემდეგ მუშაობდა ჩაისა და სუბტროპ. კულტურების სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში. შემდეგ კი — ჩაის მრეწვ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში (1961—74). 1982 გარდაცვალების შემდეგ შრომისათვის „დაბალხარისხოვანი ნედლეულისაგან ჩაის თხევადი კონცენტრატებისა და გამამწვანებელი საშუალების ტექნოლოგიური კვლევა, შემუშავება და სამრეწველო ათვისება" სპეციალისტების ჯგუფთან ერთად მიენიჭა საქ. სსრ სახელმწ. პრემია. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით.

ხარაზოვი ალექსი ივანეს ძე (1 I. 1903, სოფ. რუისთავი, ახლანდ. ცხინვალის რ-ნი, — 20. XI. 1969, მოსკოვი), ავიაციის გენერალ-მაიორი (1944). სკკპ წევრი 1920-იდან. 1915 დაამთავრა გორის საქალაქო სასწავლებელი. 1925 დაამთავრა მოსკ. მესაზღვრეთა უმაღლესი სამხ. სკოლა, 1934 ნ. ჟუკოვსკის სახ. სამხ.-საჰაერო აკადემია. დიდი სამამულო ომის (1941—45) პირველი დღეებიდანვე მოქმედ არმიაში იყო. თავი ისახელა ყირიმის განთავისუფლებისათვის ბრძოლებში, მეთაურობდა მე-8 საჰაერო არმიის მე-7 საჰაერო კორპუსს. ომის შემდეგ სამეთაურო თანამდებობაზე იყო სამხ.-საჰაერო ძალებში. ხ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 8 სხვა ორდენითა და მედლებით. შ. ჩინჩილაკაშვილი.

ა. ხარაზოვი

ხარაზოვი ზელიმხან აბრამის ძე (დ. 15. IX. 1910, სოფ. ზეწე, ახლანდ. ჯავის რ-ნი), გენერალ-მაიორი (1958). სკკპ წევრი 1942-იდან. დაამთავრა 26 კომისრის სახ. ამიერკავკ. ქვეითთა სამხ. სკოლა (1931), მ. ფრუნზის სახ. სამხ. აკადემია (1941), კ. ვოროშილოვის სახ. გენ. შტაბის აკადემია (1959). 1935—38 მუშაობდა მოსკ. სამხ. ოლქში, 1939-იდან — ამიერკავკ. სამხ. ოლქის შტაბში სამეთაურო თანამდებობებზე. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იბრძოდა ამიერკავკ. და ჩრდ. კავკ. ფრონტებზე, მეთაურობდა 191 მსროლელ პოლკს. ომის შემდეგ, მეთაურობდა მსროლელ დივიზიას. 1968-იდან თადარიგშია. ხ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 4 სხვა ორდენითა და მედლებით. შ. ჩინჩილაკაშვილი.

ზ. ხარაზოვი

ხარაზოვი ისაკ სიმონის ძე (1897, სოფ. ხეწე, გორის მაზრა, ახლანდ. ჯავის რ-ნი, — 12 XI 1918, სოფ. გორისციხე, ახლანდ. ზნაურის რ-ნი), რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში. სწავლობდა გორის სახ. სასწავლებელში. 1912 მონაწილეობდა ალავერდის სპილენძის ქ-ნის მუშათა გაფიცვებში. 1914—17 მეფის არმიაში იყო. ფრონტიდან დაბრუნების შემდეგ შეიარაღებული რაზმი შექმნა ზნაურის რ-ნში. 1918 მარტში მონაწილეობდა სამხრ. ოსეთის გლეხთა აჯანყებაში, ივლ-ში შეიარაღებული რაზმით დაეხმარა სანებელის რ-ნის აჯანყებულ გლეხობას, 18 ივლ. ბრძოლაში დაიჭრა და მალე გარდაიცვალა. ს. მერიძე.

ხარირემი (Ovibos moschatus). წყვილჩლიქოსანი ცხოველი ძროხისებრთა ოჯახისა. მისი სხეულის სიგრძე 180—245 სმ, მასა 200—300 კგ. აქვს დიდი თავი, მოკლე ფეხები, მუქ-მურა გრძელი ხშირი ბეწვი; რქები ფუძესთან შეხვეულია, აქვს ორივე სქესს. გავრცელებულია გრენლანდიაში და კანადის არქტიკული არქიპელაგის კ-ზე. ცხოვრობს 20—30 სულისაგან შემდგარ ჯოგებად. იკვებება მცენარეებით, ხავსებით, ბალახეულით. რძე შეიცავს 11% ცხიმს, 5,3% ცილას და 3,6% რძის შაქარს. მაკეობა გრძელდება 9 თვეს. შობს 1 ნაშიერს. შეყვანილია ზოგიერთ არქტიკულ კ-ზე (შპიცბერგენი, ნუნივაკი, ნელსონი) და ალასკაზე. მეცხოველეობისთვის. დაცვის ობიექტია.

ხარირემი.

ხარზა (Martes flavigula). მტაცებელი ძუძუმწოვარი ცხოველი კვერნისებრთა ოჯახისა. მისი სხეულის სიგრძე 56—80 სმ, მასა 5,7 კგ აღწევს. აქვს მოგრძო სხეული, გრძელი კისერი, მოკლე ფეხები, პატარა თავი, უხეში მოკლე ბეწვი. შეფერილობა — შავ-მურა, თეთრი და მოყვითალო ლაქებით. გავრცელებულია სამხრ.-აღმ. აზიაში, სსრკ-ში — შორეულ აღმ-ში. ბინადრობს ტყეებში. კარგად დაცოცავს ხეებზე, იკვებება მღრღნელებით და ფრინველებით, ზოგჯერ თავს ესხმის წვრილ ჩლიქოსნებსაც (კაბარგა). უხეში ბეწვის გამო მცირე სარეწაო მნიშვნელობა აქვს.

ხარზა.

ხარისთვალა, მუშათა დასახლება (1956-იდან) ამბროლაურის რ-ნში (ნიკორწმინდის სოფსაბჭო), შაორის წყალსაცავის დას. ნაპირზე, ამბროლაურ—ტყიბულის საავტ. გზაზე. ზ. დ. 1136 მ, ამბროლაურიდან 22 კმ, ტყიბულიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 18 კმ. ნიკორწმინდის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ნიკორწმინდაში (4 კმ), ბაგა, კლუბი, მედპუნქტი. კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ხარისთვალი, სოფელი ონის რ-ნში (შქმერის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ჩვეშურის (რიონის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირას ზ. დ. 1720 მ, ონიდან 26 კმ. შეუბნის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა ქ. ონში.

ხარისტიკა (ბერძნ. charistikos — ძღვენი, ხელგაშლილი). ერთ-ერთი ფეოდალური ინ-ტი ბიზანტიაში — საერო პირთათვის სამონასტრო მიწების ბოძება იმპერატორის ან პატრიარქის მიერ. ხ-ს გადასცემდა საერო პირს (ფეოდალს) მუდმივ ან 2—3 თაობის მანძილზე სამფლობელოდ. ხ. გაჩნდა IX ს. ბოლოს, გავრცელდა XI—XII სს-ში, XIII ს-იდან იშვიათად ხდება.

ლიტ.: Ahrweiler H., Charisticariat..., ზაპ. Зборник радова Византолошког института, 1967, кн. 10.

ხარისფაშვა (Morchella), სამყოფლო ჩანთა სოკოების გვარი მეზღვარსაკოთა ოჯახისა. საქართველოში ცნობილია მისი 3 სახეობა, მათგან უფრო ფართოდ გავრცელებულია კონუსისებური ხ.

ხარისშუბლა (Senecio rhombifolius). მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარე რთულყვავილოვანთა ოჯახისა. მესამეულის პერიოდის რელიქტი და კავკასიის ენდემი. იზრდება საქართვ. თითქმის ყველა რ-ნში, მთის შუა და სუბალპ. სარტყელში ტყის პირას, მდელოსა და მაღალბალახეულობაში. საქართველოს გარეთ — დას. ამიერკავკასიასა და ჩრდ.-აღმ. ანატოლიაში. ძვირფასი საკვები. მცენარე შეტანილია საქართვ. სსრ „წითელ წიგნში".

ხარისყურა (Asarum). მცენარეთა გვარი კირკაზონისებრთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი ბალახებია. მოხვეულ ფესურა და მიწისზედა მოკლე განუყოფელი ღერო აქვთ. 100-მდე სახეობა უმთავრესად გავრცელებულია აღმ. აზიაში, ევროპაში, კავკასიაში, დას. ციმბირსა და ჩრდ. ამერიკაში. საქართველოში გვხვდება ამ გვარის მხოლოდ 1 სახეობა — ქართული ხ. (A. ibericum). იზრდება ტყეში (უმთავრესად წიფლნარში) და დაჩრდილულ ბუჩქნარში ღელეებში. მცენარეული ნედლეულები ხალხ. მედიცინაში.

ხარისძირა (Helleborus), მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარეთა გვარი ხარისძირასებრთა ოჯახისა. გვარი აერთიანებს 20-ზე მეტ სახეობას, რომლებიც გავრცელებულია ევროპაში, უმთავრესად ხმელთაშუაზღვისპირეთში, აღმ-ით — მცირე აზიამდე; სსრკ-ში გვხვდება ხ-ს 3 სახეობა, საქართველოში — 2; კავკასიური ხ-ს (H. caucasicus) მომწვანო-მოყვითალო ყვავილები აქვს. იზრდება ტყეში, ტყის პირებზე, გავრცელებულია თითქმის მთელ საქართველოში. აფხაზური ხ-ს (H. abchasicus) ყვავილი გარედან მეწამულია. ზოგჯერ მოიპოვება, იზრდება კირქვებზე მთის შუა სარტყელში აფხაზეთსა და იმერეთში. დეკორატიული დეკორ. მცენარეებია. მ. ყვავაძე.

ხარისშუბლა

ხარისხი, თავდაპირველი გაგებით — რამდენიმე ტოლი თანამამრავლის ნამრავლი: $a^n = \underbrace{a \cdot a \cdots a}_{n\text{-ჯერ}}$, სადაც a არის ფუძე, n — ხარისხის მაჩვენებელი, ხოლო a^n — ხარისხი. a^2 უწოდებენ კვადრატს,

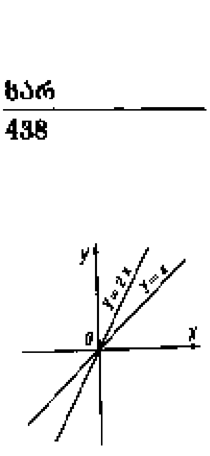

ნახ. 1.

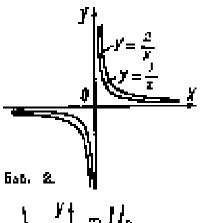

ნახ. 2.

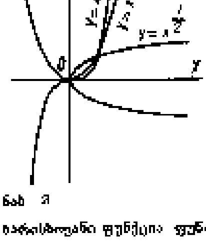

ნახ. 3

ხარისხოვანი ფუნქციის ფუნქციები $y=cx^n$ (სადაც c მუდმივი კოეფიციენტია), როცა $n=1$, გამოისახება პროპორციულობის (გრაფიკები კოორდინატთა სათავეში გამავალი წრფეები, ნახ 1), როცა $n=-1$, — უკუპროპორციულობის (გრაფიკები არის ტოლფერდა ჰიპერბოლები, რომელთა ცენტრები კოორდინატთა სათავეშია, ხოლო ასიმპტოტები კოორდინატთა ღერძებია, ნახ. 2). ფიზიკის მრავალი კანონი გამოისახება $y=cx^n$ ფუნქციების საშუალებით (ნახ. 3). მაგ., $y=cx^2$ გამოსახავს თანაბრად აჩქარებული ან თანაბრად შენელებული მოძრაობის კანონს (y — გზა, x — დრო, $2c$ — აჩქარება, საწყისი სიჩქარე და გზა ნულის ტოლია).

ხოლო a^3 — კუბს (a^2 არის კვადრატის ფართობი, ხოლო a^3 — კუბის მოცულობა, a — კვადრატის გვერდის სიგრძე). ძირითადი მოქმედებები ხ-ზე გამოისახება ფორმულებით: $a^n a^m = a^{n+m}$; $a^n : a^m = a^{n-m}$; $(a^n)^m = a^{nm}$. ხ-ის ცნების განზოგადებებია: ნულოვანი $a^0=1$ $(a\neq0)$, უარყოფითი $a^{-n}=1/a^n$, წილადური $a^{n/m}=\sqrt[m]{a^n}$. ირაციონალური α მაჩვენებლის მქონე ხ. განისაზღვრება ასე: $a^{\alpha}=\lim\limits_{r_n\to\alpha} a^{r_n}$, სადაც r_n არის რაციონალურ რიცხვთა ნებისმიერი მიმდევრობა, რ-იც მისწრაფვის α-კენ. ყველა ზემოთ მოყვანილი მოქმედების წესი მართებულია განზოგადებული ხ-ისთვისაც. ანალიზურ ფუნქციათა თეორიაში განიხილავენ წარმოსახვითი ფუძისა და მაჩვენებლის მქონე ხ-ს. იხ. აგრეთვე ახარისხება, ფესვის ამოღება.

ხარისხი გრამატიკაში, ზედსართავი სახელისა და ზმნიზედის ფორმა, რ-იც გამოხატავს საგნის რაიმე ნიშან-თვისების მეტობას ან ნაკლებობას. არსებობს ხ-ის შედარებითი (უფროობითი), აღმატებითი, ოდნაობითი და თანაბრობითი ფორმები. ამათგან ქართულში გვაქვს ორი: უფროობითი და ოდნაობითი. უფროობითი ხ. გამოხატავს ნიშან-თვისების მეტობას უ-მაგ-ეს-ი. უ-ნეტარ-ეს-ი. ოდნაობითი აღნიშნავს ნიშან-თვისების ნაკლებობას: მო-შავ-ო, მო-ყვითალ-ო (დასაშვებია წა-ყვითალ-ო ფორმა). ზოგ ქართველურ ენაში დამოწმებულია თანაბრობის ხ-ც. ხ-ის მნიშვნელობა შეიძლება აღწერითაც გამოიხატოს: უ-მაგ-ეს-ი ეგვევა, რაც „ძალიან შავი" ან „უფრო შავი".

ბ. ჯორბენაძე.

ხარისხი პროდუქციისა, პროდუქციის თვისებათა ერთობლიობა, რ-იც განაპირობებს მის უნარს დანიშნულების შესაბამისად დააკმაყოფილოს მომხმარებლის გარკვეული მოთხოვნილება. თანამედროვე პირობებში პროდუქციის ხ. განისაზღვრება ტექ., საექსპლუატაციო, საკონსტრუქტორო-ტექნოლ. პარამეტრების ერთობლიობით, საიმედოობისა და ხანგამძლეობის ნორმებით, ესთეტიკურ-ეკონ. თვისებებითა და ეკონ. მაჩვენებლებით (დამზადებისა და ექსპლუატაციის დანახარჯებით) და სხვ. ხ-ის თვისებებს ახასიათებენ უწყვეტი ან დისკრეტული სიდიდეებით, ე. წ. ხ-ის მაჩვენებლებით, რ-ებიც შეიძლება იყოს აბსოლუტური, შეფარდებითი ან კუთრი.

ხარისხის ნიშანი სახელმწიფო, სსრ კავშირში, ნიშანი, რ-იც 1967-იდან დაესმის მაღალი ხარისხის საწარმოო-ტექნიკური დანიშნულებისა და სახალხო მოხმარების საქონელს (ნიშანი დაისმის უშუალოდ საქონელზე ან ტარაზე, იარლიყებსა და ეტიკეტებზე). საწარმოებს ხ. ნ-ის გამოყენების უფლებას აძლევენ სამინისტროები (უწყებები) 2—3 წლის ვადით ამ საწარმოების მიერ გამოშვებული სამრეწველო პროდუქციის ხარისხის სახელმწ. ატესტაციის შედეგების საფუძველზე.

ხარისხოვანი მწკრივი, $a_0+a_1z+a_2z^2+\cdots+a_nz^n+\cdots$, სახის მწკრივი, სადაც $a_0, a_1, a_2,\ldots, a_n,\ldots$ კოეფიციენტები კომპლექსური რიცხვებია, რ-ებიც არ არიან დამოკიდებული z კომპლექსურ ცვლადზე. ხ. მ-ის კრებადობის არე, საზოგადოდ, წარმოადგენს ღია წრეს $D=\{z:|z|<R\}$, რ-ის ცენტრი $z=0$ წერტილშია. ამ წრეს ეწოდება ხ. მ-ის კრებადობის წრე, ხოლო მის R რადიუსს — ხ. მ-ის კრებადობის რადიუსი. ხ. მ-ის კრებადობის რადიუსი გამოისახება მისი კოეფიციენტების საშუალებით კოში-ადამარის ფორმულით:

$$\frac{1}{R}=\overline{\lim_{n\to\infty}}\sqrt[n]{|a_n|}.$$

კრებადობის წრის ყოველ წერტილში ხ. მ. კრებადია აბსოლუტურად, ხოლო ამ წრის საზღვრების წერტილებში შეიძლება იყოს როგორც კრებადი, ასევე განშლადი, კრებადობის წრის გარეთ მდებარე ყოველ წერტილში კი იგი განშლადია.

ხარისხოვანი ფუნქცია, $y=x^n$ სახის ფუნქცია, სადაც n ფიქსირებული რიცხვია (იხ. ხარისხი). x-ისა და n-ის ნამდვილი მნიშვნელობებისათვის, ჩვეულებრივ, განიხილავენ ხ. ფ-ის მხოლოდ ნამდვილ მნიშვნელობებს. n-ის ნებისმიერი მნიშვნელობისათვის ხ. ფ. არსებობს მაშინ, როცა $x>0$; თუ n რაციონალური რიცხვია კენტი მნიშვნელით, ხ. ფ. განისაზღვრულია მაშინაც, როცა $x<0$; ხოლო თუ მნიშვნელი ლუწია ან n ირაციონალურია, მაშინ x^n-ს არა აქვს ნამდვილი მნიშვნელობები, როცა $x<0$. როცა $x=0$, ხ. ფ. ნულის ტოლია $n>0$ მნიშვნელობებისათვის და არ არსებობს $n<0$ მნიშვნელობებისათვის. 0^0 განსაზღვრული აზრი არა აქვს. ხ. ფ. (ნამდვილ რიცხვთა არეში) ცალსახაა, გარდა იმ შემთხვევისა, როცა n ისეთი რაციონალური რიცხვია, რ-იც გამოისახება ლუწი მნიშვნელის მქონე უკვეცი წილადით. ამ შემთხვევაში ხ. ფ. ორნიშნაა: მისი მნიშვნელობები x-ის ერთი და იმავე მნიშვნელობისათვის ტოლია აბსოლ. სიდიდით, ხოლო ნიშნით საწინააღმდეგოა. (მაშინ, ჩვეულებრივ, განიხილავენ ხ. ფ-ის არაუარყოფით ანუ არითმ. მნიშვნელობას). როცა $x>0$, ხ. ფ. ზრდადია, თუ $n>0$, ხოლო თუ $n<0$, — კლებადი. თუ $0<n<1$, ხ. ფ. უწყვეტი და დიფერენცირებადი ფუნქციაა განსაზღვრის არის ყოველ წერტილში, გარდა $x=0$ წერტილისა. დიფერენცირებისა და ინტეგრირების ფორმულებია:

$$(x^n)'=nx^{n-1},\quad \int x^n dx=\frac{x^{n+1}}{n+1}+C,\ n\neq-1;$$

$$\int\frac{dx}{x}=\ln|x|+C.$$

კომპლექსური მნიშვნელობებისათვის ხ. ფ. განისაზღვრება ფორმულით:

$z^n=e^{n\operatorname{Ln}z}=e^{n[\ln|z|+i(\arg z+2k\pi)]}$, სადაც $k=0,\pm1,\pm2,\ldots$

ხ. ფ-ს ფართოდ იყენებენ მათემატიკასა და მის გამოყენებებში (იხ. ნახ.).

ხარიტონი იულიი ბორისის ძე [დ. 14 (27). II. 1904, პეტერბურგი], საბჭ. ფიზიკოსი, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1953-იდან). სამჯერ სოციალ. შრომის გმირი. სკკპ წევრი 1956-იდან. დაამთავრა ლენინგრ. პოლიტექ. ინ-ტი (1925). 1921-იდან მუშაობდა ლენინგრ. ფიზიკატექ. ინ-ტში. 1926—28 მივლინებული იყო კავენდიშის ლაბორატორიაში (დიდი ბრიტანეთი). 1931-იდან მუშაობს სსრკ მეცნ. აკად. ქიმ. ფიზ. ინ-ტში და სხვ. სამეცნ.-კვლ. დაწესებულებებში. ხ-სა და მის მოწაფეების ფუძემდებელი შრომები აქვთ წვისა და აფეთქების ფიზიკაში. 1939 ი. ზელდოვიჩთან ერთად პირველმა გაიანგარიშა ურანის გაყოფის ჯაჭვური რეაქცია. ლენინური პრემიისა და 3 სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი. სსრკ მეცნ. აკად. ლომონოსოვის სახ. ოქროს მედალი (1982). სსრკ III—X მოწვევათა უმაღლ. საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 5 ლენინის ორდენით, ოქტ. რევ. ორდენით, 2 სხვა ორდენით, აგრეთვე მედლებით.

თხზ.: Деление и цепной распад урана, «Успехи физических наук», 1940, т. 23, в. 4 (თანაავტ.); Электронные линзы, Л., 1935 (თანაავტ.).

ხარიხია, მთა აფხაზეთ-სვანეთის ქედზე, მდ. ლახამის (ნენსკრის მარჯვ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 3700 მ. აგებულია პალეოზოური ასაკის კრისტ. ფიქლებით. კალთებზე ძვ. მყინვარული ფორმებია, არის თანამედროვე მყინვარებიც. ქვემო კალთებზე სუბალპ. და ალპ. ლანდშაფტებია. ზემოთ — სუბნივალური და ნივალური.

დ. ტაბიძე.

ხარიჯიტები [<არაბ. ხარიჯი (მრ. რ. ხავარიჯ) — ერეტიკოსი, განმდგარი, აჯანყებული]. ერთ-ერთი მუსლიმანური სექტის მიმდევრები. ხ-ის მოძრაობა აღმოცენდა სახალიფოში სოც. წინააღმდეგობათა დაძაბულობისათვის პოლიტ. ბრძოლის განწვავების პერიოდში. 657 ხალიფა ალის პოლიტიკით უკმაყოფილო მებრძოლთა ნაწილი, რ-იც არაბი მომთაბარე ტომებისაგან შედგებოდა, გამოეყო არაბ. არისტოკრატიის პოლიტ. ბატონობის განმტკიცებისა და მათ მიერ მუსლ. თემის მიწების დატაცების წინააღმდეგ, რის გამოც მათ ხ. უწოდეს. 658 ალიმ დაამარცხა ხ., მაგრამ მ მათი რიგები იესებოდა ძირითადად სამ-მის ა დაბალი ფენებით, როგორც არაბებით, ისე გამუსლიმანებული არაარაბებით ხარჯზეც. ხ. მოითხოვდნენ ყველა მუსლიმანის თანასწორუფლებიანობას სოც. მდგომარეობისა და ეროვნ. კუთვნილების მიუხედავად, თემური მიწათმფლობელობის შენარჩუნებას, თემის მიერ ხალიფის არჩევითობის პრინციპის გატარებას. ხალიფად შეიძლება გამოცხადებულიყო ყველა მართლმორწმუნე მუსლიმი, თვით მონაც კი — ამიტომ ხარიჯიტობა უკიდურესად დემოკრ. მიმდინარეობად იქცა. VII ს. ბოლოს (684) ხ-ის გაიორიშვის შედეგად შეიქმნა რამდენიმე მიმდინარეობა: იბადიტების, აზრაკიტების, სუფრიტების და ბაიჰასიტების. ხ. — იბადიტები არიან აჩლაანდ. ომანში, ჩრდ. აფრ.ა. და არაბ. ზოგიერთ სხვა ქვეყანაში.

ჯ. სიხარულიძე

ხარკევიჩი ალექსანდრე ალექსანდრეს ძე [21 I (3. II) 1904, პეტერბურგი, — 30. III. 1965, მოსკოვი], საბჭ. მეცნიერი ელექტროკავშირგაბმულობისა და ელექტროაკუსტიკის დარგში. სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1964). 1930 დაამთავრა ვ. ი. ულიანოვის (ლენინის) სახ. ლენინგრ. ელექტროტექ. ინ-ტი. 1929—32 მუშაობდა ცენტრალურ რადიოლაბორატორიაში (ლენინგრადში). 1932—38 ლექციებს კითხულობდა ლენინგრ. სამ. ელექტროტექნიკ. აკადემიაში, 1938—41 — ლენინგრ. კავშირგაბმ. ელექტროტექ. ინ-ტში და სხვ. 1938-იდან — პროფესორი. სამეცნ.-კვლ. მუშაობას ეწეოდა მოსკ. ფიზ.-ტექ. ინ-ტში (1941—44), კიევის ფიზ. ინ-ტში (1948—52). ხელმძღვანელობდა სსრკ მეცნ. აკად. ინფორმაციის გადაცემათა პრობლემების ინ-ტს (1962-იდან). ხ-ის ძირითადი შრომები ეხება ელექტროაკუსტიკური აპარატების თეორიასა და გაანგარიშებას, არაწრფივი და სპექტრების თეორიას და სხვ. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენითა და შრომის წითელი დროშის ორდენით.

თხზ.: Спектры и анализ, 4 изд., М., 1962; Теоретические основы радиосвязи, М., 1957; Теория электроакустических аппаратов, М., 1940.

ლიტ.: А. А. Харкевич, «Радиотехника», 1965, т. 20, № 9.

ხარკოვის ოლქი, ხერკულანი, იხ. ...

ხარკულანი, ხერკულანეი, ძველი სამხრ. იტალიის ქალაქი ლენინგრადის რანში (კორინთის სოფლებში). ...

ხარკოვი, ქალაქი, უკრ. სსრ ხარკოვის ოლქის ცენტრი. 1934-მდე უკრ. სსრ დედაქალაქი. სსრკ-ის დიდი ინდუსტრ., კულტ. და სამეცნ. ცენტრი. მდებარეობს მდ-ების ხარკოვის, ლოპანისა და უდის შესართავთან (ჩრდ. დონეცის აუზი). სატრანსპ. კვანძი. 1664 ათ. მცხ. (1986).

დაარსდა უკრ. კაზაკების დასახლ.-ად. 1656—56 როგორც სიმაგრე. 1765—80 და 1797—1835 — სლობოდა-უკრაინის გუბ. ცენტრი, 1835—1925 კვლავ ხარკოვის გუბ. ცენტრი. 90-იანი წწ. დამდეგს აღმოცენდა პირველი მარქსისტული წრეები. 1898 შეიქმნა რსდმპ კომიტეტი. 1900 მუშებმა მოაწყვეს ცნობილი ხარკოვის მაისობა. 1905 შეიქმნა რსდმპ ბოლშევიკური კომიტეტი 1905—07 რევ. პერიოდში ხ. უკრაი-

ნაში: რეჟ. მოძრაობის ერთ-ერთი ცენტრია. საბჭ. ხელისუფლება დამყარდა 1917 წ. 10(—24 ნოემბ. (23 ნოემბ. — 7 დეკ.). 11—112 (24—25) დეკ. შედგა სრულიად უკრ. საბჭოების I ყრილობა, რ-მაც გამოაცხადა უკრ. საბჭ. რესპ. (დედაქალაქი — ხ.) შექმნა. 1918—19 დასაწყისში ქალაქი ოკუპირებული იყო გერმ. ჯარების მიერ, შემდეგ ხელთ იგდეს დენიკინელებმა. 1919 წ. 12 დეკ. გაათავისუფლა წითელმა არმიამ. 1934-მდე უკრ. სსრ დედაქალაქი იყო, 1932-იდან აგრეთვე ოლქის ცენტრია. 1941 წ. 24 ოქტ. ოკუპირებული იყო გერმ. ფაშისტთა ჯარების მიერ. საბოლოოდ გაათავისუფლა საბჭ. არმიამ 1943 წ. 23 აგვ. (იხ. ხარკოვის თავდაცვითი ოპერაცია 1943). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1970) და ოქტ. რევ. ორდენით (1983).

მრეწვ. მთავარი დარგებია მანქანათმშ., ლითონდამუშავება, მსუბუქი და კვების მრეწველობა. განვითარებულია საშენ მასალათა, ქიმ., ქიმ.-ფარმაცევტული, ხის დასამუშ. მრეწვ. და სხვ.

ხ. სსრკ-ის III (მოსკ. და ლენინგრ. შემდეგ) და უკრ. სსრ-ის წამყვანი მანქანათმშ. ცენტრია. ქ-ნებია: სატრაქტორო, ტურბინების, ელექტრომექან., „ელექტროტიაჟმაში", ძრავათმშენი, ჩარხთმშენი, ავტომატიზებული მართვის სისტემებისა და სხვ. განვითარებულია მსუბუქი (ქსოვილების, ტრიკოტაჟის, ტყავისა და ფეხსაცმლის და სხვა ფ-კები), კვების, ქიმ. მრეწველობა. გაყვანილია მეტროპოლიტენი (1975-იდან).

ხუროთმოძღვრული ძეგლებია: ღვთისმშობლის საფარველისა (1689) და მიძინების (1771) ტაძრები, უსპენსკის სასახლე (ახლა უკრ. დეკორ. პოლიტექ. ინ-ტის კორპუსი; XVIII ს., ბაროკო). XIX ს. II ნახ. — XX ს. დასაწყ. განაშენიანება ეკლექტიკურია. შემონახულია ე. კოროლენკოს სახ. ბ-კის შენობა (1898; არქიტ. ა. ბეკეტოვი, მოდერნიზებული კლასიკა). მნიშვნელოვანი არქიტ. ანსამბლია ძერჟინსკის მოედანი, სადაც აღმართულია ვ. ი. ლენინის ძეგლი (ბრინჯაო, გრანიტი, 1963, მოქანდაკეები მ. ვრონსკი, ა. ოლეინიკი). ძეგლს ტ. შევჩენკოს ძეგლი (ბრინჯაო, გრანიტი, 1935, მოქანდაკე მ. მანიზერი, არქიტ. ი. ლანგბარდი), დიდების მემორიალი (1971).

ხ-ში არის 21 უმაღლესი სასწავლებელი (მ. შ. უნ-ტი), 36 საშ. სპეც. სასწავლებელი, ისტ. და სამხატვრო მუზეუმები, ოპერისა და ბალეტის თეატრი, 2 დრამ., მუს. კომედიის, მოზარდ მაყურებელთა და თოჯინების თეატრები, ფილარმონია. ხ-სა და მის მიდამოებში არის ბალნეოლ. კურორტები

ხარკოვის თავდაცვითი ოპერაცია 1943, ვორონეჟის ფრონტის (სარდალი გენ.-პ. ფ. გოლიკოვი) მარცხ. ფრთის ჯარების ოპერაცია 4—25 მარტს, დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს. ოპერაციის მიზანი იყო გერმ. ფაშისტთა ჯარების კონტრშეტევის მოგერიება ხარკოვის რ-ნში. კონტრშეტევისთვის შეიქმნა არმიათა ჯგუფი „სამხრეთი" (მე-4 და 1-ელი სატანკო არმიები, ოპერატ. ჯგუფები „კემპფი" და „ჰოლიდტი", სარდალი ფელდმარშალი ე. მანშტაინი), რ-საც ჰქონდა უპირატესობა. 19 თებ. მტერი კონტრშეტევაზე გადმოვიდა და სამხრ.-დას. ფრონტის შენაერთები აიძულა ჩრდ. დონეცისკენ დაეხიათ, რამაც საგრძნობლად გააუარესა ვორონეჟის ფრონტის ოპერატ. მდგომარეობა. 10 მარტს მტერი ჩრდ.-იდან ხარკოვისკენ გაიჭრა, ხოლო 14 მარტს ქალაქს ალყა შემოარტყა. საბჭ. ჯარებმა ხარკოვი დატოვეს, ალყა გაარღვიეს და ჩრდ. დონეცის მარცხ. ნაპირებისკენ დაიხიეს ვორონეჟის ფრონტის ჯარებმა თავდაცვითი ბრძოლებით მოწინააღმდეგის შეტევა შეაჩერეს კრასნოპოლიე—ბელგოროდისა და მდ. ჩრდ. დონეცის საზღვარზე ჩუგუევამდე. ხ. თ. ო-ის შედეგად გერმ. ფაშისტთა სარდლობამ ვერ შეძლო საბჭ. ჯარების გარემოცვა და ამით სტალინგრადში დამარცხების გამო რევანშის აღება.

ხარკოვის მათემატიკური საზოგადოება, სამეცნიერო საზ-ბა. შეიქმნა 1879 ხარკოვის უნ-ტთან რუსი მათემატიკოსის ვ. იმშენეცკის (1832—92) ინიციატივით. ხ. მ. ს-ის გამოჩენილი მოღვაწეები იყვნენ ა. ლიაპუნოვი და ვ. სტეკლოვი, რ-თა შრომები სისტემატურად განიხილებოდა სხდომებზე და ქვეყნდებოდა საზ-ბის მოამბეში. ხ. მ. ს-იან არსებობს დიდი ბ-კა

ხარკოვის ოლქი, მდებ. უკრ. სსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1932 წ. 27 თებ. ფართ. 31,4 ათ. $კმ^2$. მოსახლ. 3140 ათ. კაცი (1985). აქედან ქალაქში ცხოვრობს 77%. ცენტრი — ქ. ხარკოვი. ხ. ო. მდებარეობს უკრ. სსრ ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, მდ-ების დონისა და დნეპრის სისტემების წყალგამყოფზე. ზედაპირი ტალღოვანი ვაკეა, დანაწევრებულია ხეობებითა და ხრამებით. დიდი მდ-ებია ჩრდილოეთის დონეცი და მისი შენაკადი ოსკოლი, არის ტბები, შექმნილია 2 დიდი წყალსაცავი. მრეწვ. ძირითადი დარგია მანქანათმშ. და ლითონდამუშავება. გამოიყოფა სას.-სამ. მანქანათმშ., განსაკუთრებით ტრაქტორთმშენებლობა. განვითარებულია ენერგეტ. მანქანათმშ. და ელექტროტექ. მრეწვ., სატრანსპ. მანქანათმშ. და ჩარხთმშენებლობა, კვების და მსუბუქი, ქიმ. და ქიმ.-ფარმაცევტული, ხის დასამუშ., საშენ მასალათა მრეწველობა. დიდი მნიშვნელობა აქვს აირის მოპოვებას.

სოფ. მეურნ. სპეციალიზებულია მარცვლეულის, ტექ. კულტურების, ბოსტნეულის, სარძე-სახორცე მეცხოველეობის პროდუქტების წარმოებაზე. მოჰყავთ საშემოდგომო ხორბალი, საგაზაფხულო ქერი, სიმინდი, მზესუმზირა, შაქრის ჭარხალი, კარტოფილი, ბოსტნეული და ბაღჩეული კულტურები, ხილი. აშენებენ მსხვ. რქ. საქონელს, ღორს, ცხვარსა და თხას, ფრინველს. განვითარებულია სარკინიგზო, საავტ. და საჰაერო ტრანსპორტი. ოლქი დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით (1958, 1968).

ხარკოვის ოპერაცია 1919, სამხრეთის ფრონტის (სარდალი ა. ეგოროვი, რსს წევრი ი. სტალინი) საბჭ. ჯარების შეტევითი ოპერაცია 24 ნოემბ. — 12 დეკ. გენ. ა. დენიკინის თეთრგვარდიული ჯარების წინააღმდეგ სამოქალაქო ომის (1918—20) დროს. საბჭ. ჯარებს ევალებოდა მტრის განდევნა ხარკოვის მიმართულებით და მისი განადგურება. ოპერაციაში მონაწილეობდნენ მე-14, მე-13, მე-8 და 1-ელი ცხენოსანი არმიები. თეთრგვარდიელთა სარდლობამ ფრონტის სტაბილიზაციისა და ხარკოვის შენარჩუნების მიზნით გენ. კ. მამონტოვის ცხენოსანი ჯგუფის ძალებით დაიწყო კონტრდარტყმა, მაგრამ 1-ელი ცხენოსანი არმიისა და მე-13 არმიის ნაწილებმა მოწინააღმდეგე სასტიკად დაამარცხეს. საბჭ. ჯარებმა 25 ნოემბ. — 11 დეკ. პერიოდში გაათავისუფლეს მთელი რიგი ქ-ები და დასახლ. პუნქტები. 12 დეკ. ხარკოვში გარემოცულმა თეთრგვარდიელთა ჯარებმა კაპიტულაცია გამოაცხადეს. ხ. ო-ში წარმატებამ საბჭ. ჯარებს საშუალება მისცა გაეშალათ შეტევა დონბასის მიმართულებით.

ხარკოვის ოპერაცია 1943, ბელგოროდ-ხარკოვის ოპერაცია, იხ. სტ-ში კურსკის ბრძოლა 1943.

ხარკოვის სატრაქტორო ქარხანა სერგო ორჯონიკიძის სახელობისა, სსრკ სატრაქტორო მრეწველობის დიდი საწარმო, ამუშავდა 1931. 1976-იდან — წარმოებითი გაერთიანება. უშვებს Т-150 კ მარკის თვლიან და მუხლუხა ტრაქტორებს. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით (1932, 1967), ოქტ.-რევ. ორდენით (1981), შრომის წითელი დროშის ორდენით (1948).

ხარკოვის უნივერსიტეტი ა. მ. გორკის სახელობისა, დაარსდა 1805; ოქტ. რევოლუციამდე ჰქონდა 4 ფაკ-ტი (ფიზ.-მათ., ისტ.-ფილოლ., სამედ. და იურიდ.), ასტრონ. ობსერვატორია (დაარსდა 1808), ბოტან. ბაღი (1804). ხ. უ-ში შეიქმნა მათ., ფიზ., ქიმ., ბიოლ., ნატურ.-გეოლ., ისტ., ფილოლ. სამეცნიერო საზ-ბები, სკოლები, თსუ-ის გახსნამდე (1918) ხ. უ-ში ბევრმა ქართვ. ახალგაზრდამ მიიღო უმაღლესი განათლება.

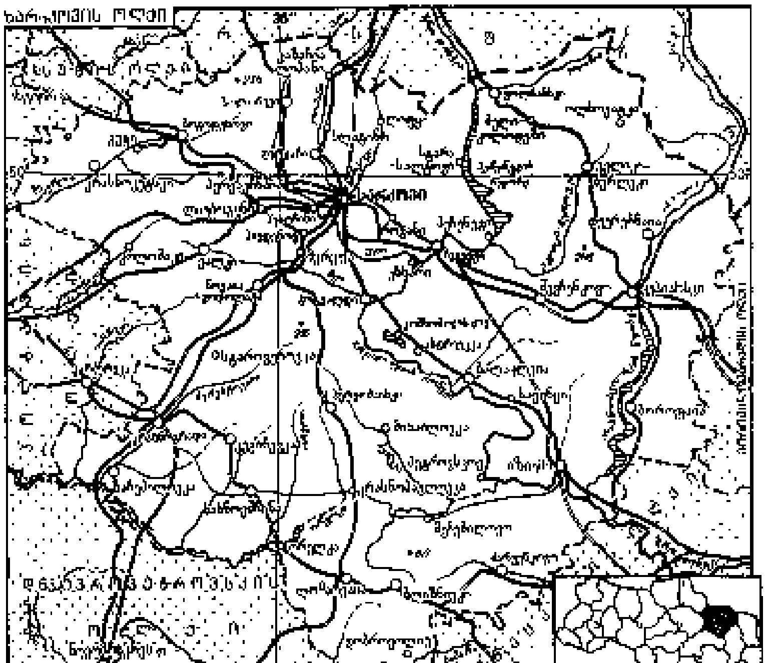

ი. ხარიტონი

ა. ხარკევიჩი

საბჭ. ხელისუფლების წლებში ხ. უ. იქცა დიდ სამეცნ.-სასწ. დაწესებულებად. რ-ის ბაზაზე შეიქმნა ბევრი სამეცნ. და სასწ. დაწესებულება. 1936 უნ-ტს მიენიჭა ა. მ. გორკის სახელი. 1980 წ. უ-ის შემადგენლობაში იყო მექან.-მათ., ფიზ., რადიოფიზ., ფიზ.-ტექ., ქიმ., ბიოლ., გეოლ.-გეოგრ., ეკონ., ისტ., ფილოლ., უცხოური ენების, უცხოელ მოქალაქეთა მოსამზადებელი, უმაღლესი სასწავლებლების მასწავლებელთა კვალიფიკაციის ამაღლების ფაკ-ტები, მოსამზადებელი, საღამოს და დაუსწრებელი სწავლების განყ-ბები; ასპირანტურა, 85 კათედრა, ქიმ. და ბიოლ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტები, ასტრონ. ობსერვატორია, გამოთვლითი ცენტრი, სამეცნ.-კვლ. სექტორი, 4 საპრობლემო ლაბორ., ბოტან. ბაღი, არქეოლ., გეოლ.-მინერალოგიის, ბუნებისმეტყველების მუზეუმები; ბ-კა (3 მლნ. ტომი); სწავლობდა 12 ათ. სტუდენტი (4 ათ. 800 უცხოელი). მუშაობდა 1600 პროფესორ-მასწავლებელი და მეცნ. მუშაკი, მ. შ. 80-მდე მეცნ. დოქტორი და პროფესორი, 560-ზე მეტი მეცნ. კანდიდატი და დოცენტი. უნ-ტი გამოსცემს „სამეცნიერო წერილებს" (1874-იდან). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით (1965), ხალხთა მეგობრობის ორდენით (1980).

პ. ხარლამოვა.

ხარკოვის შეტევითი ოპერაცია 1943, ვორონეჟის ფრონტის ჯარების (მე-60, 38-ე, მე-40, 69-ე, მე-3 სატანკო, მე-2 საჰაერო არმიები, სარდალი გენერალ-პოლკოვნიკი ფ. გოლიკოვი) ოპერაცია 2 თებ.—3 მარტს დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს. ოპერაციის მიზანი იყო გერმ. არმიათა „ბ" ჯგუფის განადგურება და ხარკოვის სამრეწვ. რ-ნის განთავისუფლება. საბჭ. ჯარებს წინააღმდეგობას უწევდა გერმ. მე-2 არმიის 16-მდე ქვეითი და სატანკო დივიზია და ოპერატიული ჯგუფი „ლანცი". ოპერაცია 2 თებ. დაიწყო ვორონეჟის ფრონტის მე-3 სატანკო და 69-ე არმიების და სამხრ.-დას. ფრონტის მე-6 არმიის დარტყმებით. 3 თებ. შეტევაზე გადავიდნენ მე-60 და მე-40 არმიები. 6 თებ. მე-60 არმია კურსკთან გავიდა და შეტევა ლგოვის მიმართულებით განავითარა. მე-40 და 69-ე არმიებმა ხარკოვს სამხრ.-დას.-იდან შემოუარეს. 7 თებ. მე-40 არმიამ გაათავისუფლა კოროჩა, 9 თებ. — ბელგოროდი და 13 თებ. ჩრდ. და ჩრდ.-დას.-იდან ხარკოვს მიადგა. 69-ე არმიამ ხარკოვის ჩრდ.-აღმ. გარეუბნებში გაანადგურა მოწინააღმდეგე. მე-3 სატანკო არმიამ ხარკოვს სამხრ.-იდან შემოუარა. 16 თებ. მე-40, 69-ე და მე-3 სატანკო არმიებმა ხარკოვი შტურმით აიღეს. ხ. შ. ო-ის შედეგად ვორონეჟის ფრონტის ჯარებმა წინ წაიწიეს 100—260 კმ-ით და მოწინააღმდეგეს მძიმე დარტყმა მიაყენეს.

ხარლამოვა ვალენტინა ბორისის ასული [დ. 23. II (8 III). 1911, სტანიცა ურიუპინსკაია, ახლანდ. ქ. ურიუპინსკი, ვოლგოგრადის ოლქი], საბჭოთა მსახიობი, სსრკ სახ. არტისტი (1959). სცენაზე 1933-იდან მუშაობდა გორკის, მურომის თეატრებში, 1937-იდან ალმა-ათის რუს. თეატრში. როლები: ოფელია (შექსპირის „ჰამლეტი"), ლარისა (ა. ოსტროვსკის „უმზითო"), რანევსკაია (ჩეხოვის „ალუბლის ბაღი"), ფილუმენა (დე ფილიპოს „ფილუმენა მარტურანო") და სხვ.

ხარნსკი კონსტანტინე ანდრიას ძე [30. V (11. VI). 1884, ქ. კალვარია (ლიტვა),—1943], საბჭ. ისტორიკოსი. სკკპ წევრი 1920-იდან. სამოქალაქო ომის (1918—20) წლებში მონაწილეობდა იატაკქვეშა მუშაობაში შორეულ აღმოსავლეთში. 1923-იდან ასწავლიდა შორეული აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიას შორეული აღმოსავლეთის (ვლადივოსტოკის) უნ-ტის აღმოსავლურ ფაკ-ტზე. ავტორია მარქსისტული ნარკვევებისა იაპ., ჩინ., კორ. ისტორიაში.

ხარნუჟა (Hieracium pilosella): ა—ყვავილი, ბ—თესლი.

ხარნუჟა (Hieracium), მცენარეთა გვარი რთულყვავილოვანთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი ბალახებია. ცნობილია თავისი პოლიმორფიზმით; მოიცავს 1000-მდე სახეობას, რ-ებიც უმთავრესად გავრცელებულია ჩრდ. ნახევარსფეროს ცივ და ზომიერ სარტყელში. სსრკ-ში 700-მდე, საქართველოში 60-მდე სახეობა გვხვდება. ხ. იზრდება მთის ქვედა სარტყლიდან ალპ. სარტყლამდე ტყეებში, ბუჩქნარებსა და მდელოებზე. *მ. მუკბანიანი.*

ხარტიშო, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ფშავის სადაბო საბჭო). ქართლის ქედის ჩრდ. კალთაზე. ზ. დ. 1360 მ, დუშეთიდან 36 კმ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. მაღაროსკარში (13 კმ).

ხარტუმი, სუდანის დედაქალაქი. ქვეყნის უდიდესი სავაჭრო-საფინანსო, სამრეწვ. და კულტ. ცენტრი. გაშენებულია 390 მ სიმაღლეზე, თეთრი და ცისფერი ნილოსის შესართავთან. ჰავა ტროპიკულია. იანვ. საშ. ტემპ-რა 23°C, ივლ. 34°C. ნალექები 160 მმ წელიწადში. ქ-ებთან ომდურმანსა და ჩრდ. ხარტუმთან ერთად ქმნის ერთიან, ე. წ. „სამმაგ ქალაქს". დაახლ. 2 მლნ მცხ. (1984).

დაარსა მეჰამედ ალის ვაჟმა ისმაილმა XIX ს. 20-იან წლებში. 1885 იანვ.-ში მაჰდისტების ჯარებმა აიღეს იერიშით და დაანგრიეს. 1899 ინგლ.-ეგვ. სუდანის ადმ. ცენტრი გახდა. 1956 წ. 1 იანვ. სუდანის დამოუკიდებელ რესპ. გამოცხადების შემდეგ მისი დედაქალაქია. 1969-იდან — სუდანის დემოკრ. რესპ. დედაქალაქი.

სამდ. ნავსადგური ნილოსზე და საავტ. გზების კვანძი. საერთაშ. მნიშვნელობის აეროპორტი. საფეიქრო, ტრიკოტაჟის, კვების მრეწვ., ტყავ-ფეხსაცმლის, მინის, ფარმაცევტული, ლითონის ჭურჭლის დამამზადებელი საწარმოები.

ხ-ის ცენტრ. ნაწილში ქუჩების სწორკუთხა ქსელია. საზ. ნაგებობათაგან აღსანიშნავია რესპუბლიკის სასახლე (1899), ხ-ის უნ-ტი (დაარსდ. 1885) და სხვ. ქალაქში არის მრავალსართულიანი სასტუმროები და სახლები, 2-სართულიანი კოტეჯები და ვილები. სამხრ.-დას. ნაწილში მდებარეობს დიდი მეჩეთი (1900), ცისფერი ნილოსის ნაპირზე განლაგებულია საზ. ცენტრი, ტურისპარკი (1964-იდან საბჭ. არქიტექტორების პროექტით). ქალაქის ძვ. ნაწილში ვიწრო ქუჩები, არაბ. ტიპის სახლები და ბაზარია.

ხ-ში არის ხ-ის უნ-ტი, კაიროს უნ-ტის ფილიალი, სწავლისვე ინ-ტი და კოლეჯი, გამოკვლევათა ეროვნ. საბჭო, სამრეწვ. გამოკვლევათა ინ-ტი, სამედ. კვლ. ლაბორატორია, პედ. დოკუმენტაციის ცენტრი, ფილოს. საზ-ბა და სხვ., უმაღლესი სასწავლებლების ბ-კები, სუდანის ეროვნ. არქივი, სუდანის საბუნებისმეტყველო-ისტ. მუზეუმები, სუდანის თანამედროვე თეატრი და ხ-ის დასი.

ხარულის ქედი, კავკასიონის სამხრეთი ტოტი. გამოეყოფა თვითონ კავკასიონის მთავარ ქედს მწვ. ლალვერთთან. არის ერთი მხრივ მდ-ების დიდი ლიახვისა და პატარა ლიახვის, მეჯუდისა და ლეხურის, მეორე მხრივ მდ-ების არაგვისა და ქსნის აუზების წყალგამყოფი. ბოლოვდება ზებურის მასივით. ხ. ქ-ის თხემზე აღმართულია მწვერვალები: ყელი, ჭიოტი, გალიგდური, ბარისი, ცხრაწყარო, მთაწმინდა. აგებულია იურული, ცარცული და პალეოგენური, უმთავრესად ტერიგენული ქანებით. ქედის ჩრდ., 3000 მ-ზე მაღალ მონაკვეთზე არის ძვ. გამყინვარების ნიშნები. ქედის თხემის უმეტესი ნაწილი ალპ. სარტყელშია და მდელოს ბალახეულით არის შემოსილი, კალთები ტყიანია. *ლ. მარუაშვილი.*

ხარცეხი, თბილისის ერთ-ერთი ძვ. უბანი მდ. მტკვრის მარჯვ. ნაპირზე, თაბორის მთის აღმ. კალთაზე (ახლანდ. კიროვის რ-ნის ტერიტ.). ხ. ისტ. უბნის — ხარისხანის გვიანდ. სახელია, პირველად იხსენიება XVIII ს. ბოლოს — XIX ს. დასაწყისში, როგორც სოფელი. სიტყვა „ხარცეხი" სომხურია, ნიშნავს წყლულს, სურდლს, გაციების უბანს; უწოდეს თაბორის მთის ძირში მდებარე საკულტო დანიშნულების ქვის გამო, რ-ზეც ხატი იყო (დახავსებული). ქრისტიან მორწმუნეებს აქ ავადმყოფი ბავშვები მიჰყავდათ და ხატი თითქოს ჰკურნავდა მათ. 1819-იდან ხ. ქალაქს შეუერთდა. მატერ. კულტ. ძეგლებიდან ხ-ში შემორჩენილია შუა საუკ. ქალაქის ზღუდის ნაშთები, სომხ.-გრიგორიანული სურბ-სარქისის ეკლესიის (XVIII ს.) კედლები და წმ. ნიკოლოზის ბერძნ. ეკლესია (XIX ს.).

ლიტ.: ბ ე რ ი ძ ე თ., ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია, თბ., 1977.

თ. ბერიძე

ხარშილაძე ფილიპე ილარიონის ძე [დ. 4 (17) I 1914, სოფ. ღუნდეტი, ახლანდ. სამტრედიის რ-ნი], ქართველი საბჭ. მათემატიკოსი, ფიზ.-მათ. მეცნ. დოქტორი (1960), პროფესორი (1965), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1966). დაამთავრა ლენინგრ. უნ-ტი (1938). 1950-იდან მუშაობს თსუ-ში, 1970-იდან მათემატიკის დაფუძნებისა და მექანიკის კათედრის გამგეა. ძირითადი შრომები აქვს ფუნქციათა თეორიის, სიმრავლეთა თეორიის და მათ. სწავლების მეთოდიკის საკითხებზე.

თხზ.: ზოგადი ანალიზის საფუძვლები, თბ., 1971; Классы пространств для некоторых процессов суммирования, «Доклады АН СССР», 1958, т. 122, № 3.

ხარჩილავა ვახტანგ ბოკერის ძე (დ. 6 IV 1948, სოფ. ობუჯი, წალენჯიხის რ-ნი), ქართველი საბჭ. პოეტი. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1977). 1966-იდან აქვეყნებს ლექსებს, თარგმანებს, კრიტ. წერილებს. გამოსცა პოეტური კრებულები „ალუბრნატვრა" (1979), „ზმნები" (1984), „ზღურბლი" (1985). პოემისათვის „ჩემი ცისფერი დედა" მიენიჭა ვ. მაიაკოვსკის სახ. საქ. სსრ სახელმწ. პრემია (1989). *რ. კვერენჩხილაძე*

ხარციზსკი, ქალაქი (1938-იდან) უკრ. სსრ დონეცკის ოლქში, რკინიგზის სადგური. 66 ათ. მცხ. (1986). მილების, ფოლადის მავთულის, ბაგირის, მანქანათსაშენ., ლითონკონსტრუქციათა, სარემონტო-სამექ. ქ-ნები, პურის კომბინატი, საკვები კონცენტრატების ქ-ნა. მეტალ. ტექნიკუმი.

ხარჭაშო, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი დუშეთის რ-ნში. სამონასტრო კომპლექსი, რ-შიც შედის წმ. გიორგის ეკლესია (XIII ს.), საცხოვრებელი და საბრძოლო დანიშნულების კოშკი („შუასოფ.") და სამეურნეო დანიშნულების სხვა ნაგებობათა ნაშთები.

ხარხეთი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ქვეშეთის სოფსაბჭო). მდ. მთიულეთის არაგვის ხეობაში. ზ. დ. 1560 მ, დუშეთიდან 64 კმ. მეცხოვ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ჩირიკში (7 კმ).

ხარჯაში, სოფელი ადიგენის რ-ნში (ცხრაზნის სოფსაბჭო), მესხეთის ქედის სამხრ. კალთაზე. ზ. დ. 1180 მ, ადიგენიდან 17 კმ, ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 18 კმ. კარტოფილის მეხილეობა-მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ქარზამეთში (1 კმ).

ხარჯთაღრიცხვა, ხ ა რ ჯ თ ნ უ ს ხ ა, ეკონომიკური დოკუმენტი, რ-შიც სისტემატურად არის ასახული ღირებულებითი ფორმით შესასრულებელი სამუშაოსათვის საჭირო ყველა სახის გეგმური დანახარჯის სიდიდე. ხ. აჩვენებს პროდუქციის დასამზადებლად საჭირო ყველა გეგმური დანახარჯის სიდიდეს ელემენტების (ნედლეული და მასალები, სათბობი და ენერგია, ხელფასი ანარიცხებითურთ, ამორტიზაცია, სხვა დანახარჯები) მიხედვით საწარმოს, გაერთიანების, დარგის ან მთელი მრეწველობის მასშტაბით. ხ. საშუა-

ლეობას იძლევა დამყარდეს ურთიერთკავშირი თვითღირებულების გეგმასა და საწარმოოს ტექნიკურ-საფინანსო გეგმის სხვა განაყოფებს შორის, განისაზღვროს ერთეულის შემოსავალი და სხვ.

ხ. მშენებლობაში პროექტის განუყოფელი ნაწილია. იგი ითვალისწინებს ასაგები შენობა-ნაგებობების ხარჯთა ერთობლიობას და ეკუმური დაგროვების ჩათვლით ქმნის ობიექტის სახარჯთაღრიცხვო ღირებულებას. ხ-ს მშენებლობაში ადგენენ როგორც მთელი ობიექტის, ისე ცალკეული სამუშაოების მიხედვით. ის არის ლიმიტი კაპიტ. მშენებლობის დაფინანსებისა და დამკვეთისა და მოიჯარე ორგანიზაციებს შორის ანგარიშსწორებისათვის.

ხ.ა. ბიუჯეტურ დაწესებულებებში დოკუმენტია, რომელიც გათვალისწინებულია სახელმწ. ბიუჯეტიდან დაწესებულებებისა და ორგანიზაციების ხარჯების დაფინანსებისათვის და ამ ხარჯების დანიშნულებისამებრ გამოყენების საკონტროლოდ. ტ. ბერძული.

ხარჯთაღრიცხვა, იხ. ხარჯთაღრიცხვა.

ხარჯსაზომი, აირის, სითხისა და ფხვიერი მასალის ხარჯის საზომი ხელსაწყო. ხ. არის ინდუქციური, თბური, მასის, ტრიალა და სხვ. ინდუქციური ხ. (ნახ. 1) ემძ. სიდიდის მიხედვით ზომავს იმ სითხის ხარჯს, რ-საც მიმართავენ მაგნ. ველში გამდინარე სითხის ნაკადში. ინდუქციურ ხ-ს იყენებენ პულპის, პასტის, სიროფის, თხევადი ლითონის, აგრესიული და რადიოაქტიური სითხეების ხარჯის ზუსტი გაზომვისათვის. თბური ხ. ზომავს სითხის ხარჯს ამ სითხის მიერ თბური ენერგიის გადატანის ინტენსივობის მიხედვით. სითხის ნაკადის სიჩქარე ზომავენ ნაკადში მოთავსებული გამთბარი სხეულის გაცივების მიხედვით (თერმოანემომეტრი) ან ნაკადის გასწვრივ ორ წერტილს შორის გადატანილი თბური ენერგიის მიხედვით (კალორიმეტრიული ხ.). მასის ხ-ში (ნახ. 2) გასაზომ ნაკადს ანიჭებენ დამატებით მოძრაობას (მბრუნავს ან რხევით წრფივს). შედეგად ხ-ის მგრძნობიარე ელემენტზე წარმოიქმნება ნივთიერების მასის ხარჯის პროპორციული ინერციული მაბრუნი მომენტი, კორიოლისის ძალა ან ჟიროსკოპული ეფექტი, რ-ებსაც ხელსაწყო აფიქსირებს. მასის ხ. უნივერსალურია და საშუალებას იძლევა გაიზომოს ნივთიერების მასის ხარჯი ამ ნივთიერების მდგომარეობის (წნევა, ტემპ-რა და ა. შ.) მიუხედავად. ტრიალა ხ. ზომავს ნივთიერების ხარჯს ტრიალას (ტრიალას) ბრუნვის სიხშირის მიხედვით. ტრიალას აბრუნებს გასაზომი გამდინარე ნივთიერება. მის ბრუნვის სიხშირეს ზომავენ ტაქომეტრით.

ხასადარი, სამეურნეო დარგის მოხელე. მეფის, მამულების მეურვე, მეთვალყურე ფეოდალურ საქართველოში. ხ. მოთვლიდ მეფის ქონებას, იგი მეთვალყურეობდა მეფის საკუთარი მამულების შემოსავლის შეგროვებას. სამეფოების მმართველობაში დაქირავებულ სამუშაო ძალასაც იყენებდა. ხ. გადამხდელი იყო სახასო მამულების შემოსავალ-გასავლის ანგარიშზე პასუხისმგებელი. შემდეგ ქვემდებარე დიდის მოურავები და მამის საქმეე.

ლიტ.: ხ უ რ ც ი ლ ა ვ ა ი., საქართველოს საფეოდალო და სამართლის ისტორიისათვის, [წ.] 1, თბ., 1962. ი. სურგულაძე.

ხასავიურთი, ქალაქი (1931-იდან) დაღ. ასსრ-ში, მდ. იარიქსუს ნაპირზე. ხასავიურთის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგური 773 ათ. მცხ. (1985). ქვების მრეწველობა; ხელსაწყოთსაშენებელი, სარემონტო-მექან., აგურის, რკინაბეტონის ქ-ნები; საშენ-ჭურჭელი. აგვიის ტ-ქები. საზ. პედ. ტექნიკუმი, მანქანების სამშ. ტექნიკუმის ფილიალი, ბიბლიოთეკები

ხასანბეგურა, ქართული ხალხური სასიმღერო შემოქმედების კლასიკური ნიმუში, საისტორიო-საგმირო ხასიათის საგუნდო სიმღერა. რ-შიც აღბეჭდილია XIX ს. 70-იან წლებში თურქეთთან ბრძოლაში ქართველების გამარჯვება და მოღალატე ხასანბეგ თავდგირიძის სამარცხვინო დაცემა ბრძოლის ველზე. გავრცელებულია აჭარასა და გურიაში. სიმღერაში მონაწილე ხმებს ახასიათებს მდიდარი მელოდიური განვითარება, ურთიერთშორის ურთულესი კონტრაპუნქტული შეხამება. თითოეულ ხმას მნიშვნელოვანი როლი აკისრია ნაწარმოების მხატვრული სახის შექმნაში. აღსანიშნავია სიმღერის ორიგინ. აღნაგობა. მას შენაცვლებით ასრულებენ ტერცეტი (მთქმელი, კრიმანჭული და ბანი) და ორხმიანი გუნდი (მთქმელი და ბანები). გ. ჩხიკვაძე.

ხასანი, ტბა რსფსრ პრიმორიეს მხარის სამხრ.-აღმ. ნაწილში, პოსიეტის ყურესთან, კორ. სდრ-ის საზღვართან. ფართ. 2.2 $კმ^2$. ნაკადით უკავშირდება მდ. ტუმანგას.

1938 წ 29 ივლ.—11 აგვ. ხ-ის რ-ნში მოხდა შეიარაღებული კონფლიქტი სსრკ-იაპონიას შორის. იაპ. სარდლობამ 1938 ივლ.-ში სსრკ საზღვარზე, ხ-ის ტბასთან, თავი მოუყარა მნიშვნელოვან ძალებს და 29 ივლ. მოულოდნელად შეუტია სსრკ ტერიტორიაზე. მაგრამ საბჭ. ჯარებმა მტერი უკუაგდეს. 31 ივლ. იაპონელებმა ისარგებლეს რიცხობრივი უპირატესობით, ხელთ იგდეს სიმაღლეები ზაოზერნაია და ბეზიმიანაია. მტრის განადგურებისათვის საბჭ. სარდლობამ ორი დივ-ლიის განმავლობაში საბრძოლო მოქმედების რ-ნში თავი მოუყარა 15 ათ-ზე მეტ მებრძოლს, 1014 ტყვიამფრქვევს, 237 ქვემეხს, 285 ტანკს, 250 თვითმფრინავს. 6 აგვ. საბჭ. ჯარები შეტევაზე გადავიდნენ და 9 აგვ. საბჭ. ტერიტორია მთლიანად გაათავისუფლეს იაპ. დამპყრობლებისაგან. 11 აგვ. იაპ. მთავრობის თხოვნით საბრძოლო მოქმედება შეწყდა.

ხას-მაგორი (1884—IX. 1921), მონღოლეთის სახალხო რევოლუციის (1921) მონაწილე იყო 1 რეგ. რაზმის ლამა, შეიარაღებულ მეამბოხე პოლკის კავალერიის ალების ქრონ, 18 მარტს, 1921 მათიდან სხვა-სხვა მოქმედებდა დას. აიმაკებში, სადაც მისი ხელმძღვანელობით მაისში შეიქმნა პარტიის სამხარეო კომიტეტი, ივნ-ში—სამხარეო მთავრობა. 1921 სექტ. მონღ. პარტიზანებისა და წითელი არმიის მებრძოლთა ჯგუფი, რაზმი ხ.-მ-ისა და მაიკალოვის მეთაურობით იბრძოდა თეთრების წინააღმდეგ. მათ ალყა შემოარტყეს ტოლბონურის ტბის რ-ნში (დას. მონღოლეთი), 42 დღე (მათ ლიკვიდირებლად წითელი არმიის პოლკის მოსვლამდე) რაზმი მამაცურად იგერიებდა თეთრების შეტევას. ხ.-მ. გმირულად დაიღუპა.

ხასი (არაბ.,—განსაკუთრებული, სპეციალური, საკუთარი), ფეოდალური მიწათმფლობელობის ერთ-ერთი ფორმა შუა საუკ. მუსლიმანურ ქვეყნებში. უმაღლესი გამგებლისა და მისი გვარის დომენური მიწები. ხ-ში შედიოდა როგორც კერძო მიწები (მულქი), ისე ხაზინას გამოცხადებული მთელი ქ-ები და ოლქები. ხ-იდან გადასახადები შედიოდა არა სახელმწ. ხაზინაში, არამედ განსაკუთრებულ უწყებაში, რ-იც ხ-ს განაგებდა. ოსმ. იმპერიაში ხ. აღნიშნავდა აგრეთვე გუბერნიისა და ამირების მიწების სამფლობელოების პირობით საკუთრებას, რ-ის წლიური შემოსავალი 100 ათ. ახჩას არ აღემატებოდა.

ხ. XII—XIII სს. საქართველოში აღნიშნავდა ფეოდალთა დომენს და ამ დომენიდან გამოსულ ვასალებს (კერძოდ, ასეთი მნიშვნელობით გვხვდება იგი „ვეფხისტყაოსანში"); ხ-იდან არის ნაწარმოები ტერმ. სახასო. ნ. შენგელია.

ხასიათი ლიტერატურაში, ადამიანური ინდივიდუალობის ისეთი მხატვრული წარმოსახვა, რ-ისთვისაც ნიშანდობლივია მრავალფეროვნება, სისრულე და გარკვეულობა. ხ-ში მკვეთრად ვლინდება პერსონაჟის ქცევა და განწყობილება, მისი ფსიქოლ. სამყარო. მასში გამოვლენილია ადამიანის თავისი სულიერი ცხოვრების მთელი მრავალფეროვნებით, გრძნობებისა და აზრების მრავალმხრივი შინაგანი სტრუქტურით. პერსონაჟის თვისებათა ამ ერთობლიობაში აირეკლება ეპოქის კონკრ.-ისტ. თავისებურებანიც (ამა თუ იმ სოც. ჯგუფის კლასობრივი ტენდენციები, წინააღმდეგობანი და ა. შ.), რაც გარემოსთან ხ-ის მიმართებით არის განპირობებული.

ნაწარმოებში ხ. ყალიბდება მოქმედების პროცესში კონფლიქტის განვითარების შესაბამისად. მწერალი, გარკვეულობის მიზნით, ხ-ში აძლიერებს მის არსებით ნიშანს, „წამყვანს". დამახასიათებელ თვისებას. ადამიანის მხატვრული განსახოვნება ყოველთვის არ მთავრდება ხ-ის შექმნით, ხოლო ყოველი ხ. არ წარმოადგენს ტიპს. ტიპი სრულყოფილი ხ-აა, მისი უმაღლესი ფორმაა, რ-იც მიღებულია მხატვრული განზოგადებით. ხ-ის შექმნისას განსხვავებულ ხერხებს იყენებს არა მარტო სხვადასხვა შემოქმედებითი მეთოდი (კლასიციზმი, რეალიზმი და ა. შ.), არამედ ლიტ. გვარებიც (ლირიკა, ეპოსი, დრამა).

ლიტ.: Бочаров С. Г., Характеры и обстоятельства, წგ.: Теория литературы, [кн. 1], М., 1962; Проблема характера в современной советской литературе, М.—Л., 1962. გ. ლომიძე.

ხასიათი ფსიქოლოგიაში, ადამიანის სულიერი ცხოვრების მთლიანი და მყარი ინდივიდუალური წყობა, მისი ტიპი, გამოკვეთილი თავისებურება. ძვ. წ. III ს-ში ამ მნიშვნელობით იხმარა ეს სიტყვა ფილოსოფოსმა თეოფრასტემ. ხ. გამოხატავს პიროვნების იმ თავისებურებას, რ-იც გამოკვეთილ დაღს ასვამს მის საქციელს, მის დამოკიდებულებას გარე სამყაროსთან, განსაკუთრებით სხვა ადამიანებთან. ხ. გულისხმობს პიროვნების შინაგან წყობას, სტრუქტურას, რ-იც ინდივიდის, როგორც სოც. არსების, დამახასიათებელ თვისებათა ერთიანობას წარმოადგენს. ამ შინაგან წყობაში წამყვანი როლი ნებელობას ეკუთვნის. მაგრამ ხ. არ ამოიწურება ნებელობით; ხ-ში იგულისხმება ღირსი პიროვნული წესის ფიქსირებული განწყობები, რ-ებიც განაპირობებენ ნებელობითი მოქმედების შინაარსს სხვადასხვა პირობებში დროის. ხ-ის ნიშნებიდან სრულიად გარკვეული განმიდინარეობს პიროვნებისათვის დამახასიათებელი საქციელი.

ლიტ.: ნოზაძე ვ., ხასიათის ფსიქოლოგია და ხელოვნება, თბ., 1962; უზნაძე დ., ზოგადი ფსიქოლოგია, თბ., 1940; Рубинштейн С. Л., Основы общей психологии, 2 изд., М., 1946. ვ. ნოზაძე.

ხასინტო (Jacinto) ემილიო (15. XII 1875, ტონდო, — 16. IV. 1899, მახაიხაი, ლაგუნის პროვ.), ფილიპინელი რევოლუციონერი. რადიკალურ-დემოკრ. მიმართულების იდეოლოგი ფილიპინების კოლონ. განმათ. რევოლუციაში 1896—98. შედიოდა კატიპუნანის კავშირში, 1895 მისი მდივანი იყო. 1896 — ამ კავშირის გაზ. „კალაიაანის" („თავისუფლების") რედაქტორი. კატიპუნანის ძირითადი საპროგრამო დოკუმენტების „აბანსისა" და „მანიფესტის", ასევე მთელი რიგი სტატიებისა და მოწოდებების ავტორი. თავის ნაწარმოებებში (დაწერილია აფორიზმების სახით) ხ. ქადაგებდა საყოველთაო თანასწორობის იდეას, უარყოფდა ძალადობითა და მოტყუებით მოპოვებულ სიმდიდრეს.

ხასინჯუ (ხასი და მონღ. ინჯუ — საკუთრება, ქონება, სამფლობელო), ილხანის სამფლობელო მიწები მონღოლთა ბატონობის ხანაში ირანში. ამ პერიოდში ირანში ინჯუ და ხასი სინონიმებად იქცა. ინჯუ დაყრქვა ილხანისა და მისი ოჯახის

ხარჯსაზომი

ნახ. 1. ინდუქციური ხარჯსაზომი: N და S — მაგნიტური პოლუსები, ე—ელექტროდები, მ—მილი ელექტროგამტარი სითხითურთ

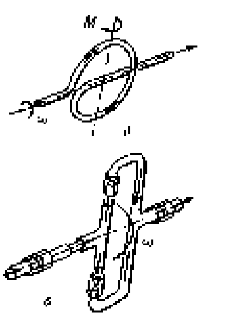

ნახ. 2. მასის ხარჯსაზომის სქემები დამყარებული: ა—კორიოლისის ძალის მიქმედებაზე, ბ—კორიოლისის ძალის მოქმედებაზე, დ—ჟიროსკოპული ეფექტით არხების ხარჯსაზომის მგრძნობიარე ელემენტით. ნივთიერების მასის ხარჯის პროპორციული მომენტი M, ხოლო მეორე შემთხვევაში — კორიოლისის ძალა (რომელიც წარმოიქმნის მაბრუნებელ მომენტს)

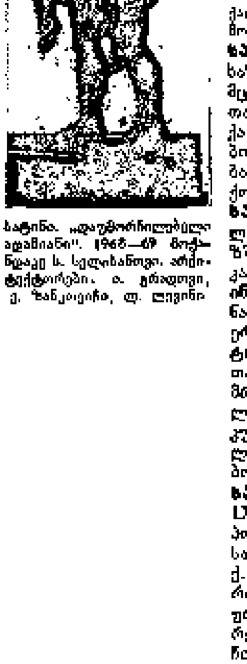

ხატინი. „დაუმორჩილებელი ადამიანი". 1968—69 მოქანდაკე ს. სელიხანოვი, არქიტექტორები. ი. გრადოვი, ჟ. ზანკოვიჩი, ლ. ლევინი

წყლოთა კუთვნილ მიწებს. ხ-ს ძირითადად შეადგენდა ილხან. ფეოდალებისგან ჩამორთმეული მიწები. მემკვიდრეობით გადადიოდა მამიდან შვილზე და თავისუფალი იყო სახელმწ. გადასახადებისაგან. ხ-ს მფლობელი ილხანის პირადი საკუთრება იყო, გადასახადთა აკრეფის უფლება კი მეტწილად იჯარით გაიცემოდა. ხ. ნიშნავდა აგრეთვე ცალკეული პირების თავისი სამფლობელოთი ნებაყოფლობით შესვლას მონღოლი ილხანის მფარველობაში. ასეთი პირი გარკვეული პოლიტ. თავისუფლებით სარგებლობდა. მაგ. 1266 რიცხვით სამცხის მთავარი სარგის I ჯაყელი დავით VII ულუს წინაშე დააბეზღეს და მის გამო საფრთხე დაემუქრა, მან ილხან აბაღას სთხოვა მფარველობა. სარგისის სამფლობელო საქართველოს გამოეყო, ილხანის ხ. გახდა და შესაბამის უწყებას დაექვემდებარა. ხ-ს სისტემა ძირს უთხრიდა საქართველოს სახელმწიფოს მთლიანობას.

ლიტ.: ჟ ა მ თ ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, წგნ: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959. რ. კიკნაძე.

ხასკოვო, ქალაქი სამხრ. ბულგარეთში, ხასკოვოს ოლქის ადმ. ცენტრი. 87,6 ათ. მცხ. (1982). ქ. დიმიტროვგრადთან ერთად ქმნის ერთიან სამრეწვ. კვანძს. მანქანათმშ. (ქიმ. და კვების მრეწვ. მოწყობილობის წარმოება) და კვების მრეწველობა. ევროპაში ერთ-ერთი უდიდესი თამბაქოს ფ-კა „თრაკია".

ხასკოვოს ოლქი, ადმ.-ტერ. ერთეული სამხრ. ბულგარეთში, მდ. მარიცის აუზში. ფართ. 4 ათ. კმ². მოსახლ. 296,2 ათ. კაცი (1982). ადმ. ც-რი — ქ. ხასკოვო. მეურნ. ინდუსტრ.-აგრ. ხასიათისაა. იღებენ მურა ნახშირსა და ტყვია-თუთიის მადანს. საერთო-რესპ. მნიშვნელობისაა ქიმ., ელექტროენერგეტ., ცემენტის, მანქანათმშ., თამბაქოს, საფეიქრო (მ. შ. აბრეშუმის) მრეწველობა. არის მარცვლეული (ხორბალი, ქერი) და ტექ. (ბამბა, თამბაქო) კულტურების ნათესები, ვენახები, კაკლისა და თუთის ნარგავები; მოჰყავთ ბოსტნეული, ბაღჩეული.

ხატან ბატორ მაქსარჟავი (1877—3. IX. 1927, ულან-ბატორი), მონღოლეთის პოლიტიკური და სამხედრო მოღვაწე. 1912 სარდლობდა ჯარს, რ-მაც გაათავისუფლა ქ. კობდო და ცას. მონღოლეთი მანჯურიიდან. ბატონობისაგან 1913—17 მეთაურობდა რამდენიმე ხაზს. ლაშქრობას გარე მონღ. სამხრ. და აღმ. საზღვრებისაკენ ჩინ. მილიტარისტებისაგან მისი თავდაცვის მიზნით. მონღ. სახ. რევ. (1921) დასაწყისში ხ. ბ. მ. სახ. მთავრობის მხარეს გადავიდა და მონღ. სახ.-რევ. პარტიაში (მსრპ) შევიდა. ხ. ბ. მ. მეთაურობდა მონღ. დიდ რაზმს, რ-მაც რ თ უნგერნის თეთრგვარდიელთა ნაწილებისაგან გაათავისუფლა ქ. ულიასუტაი (1921 წ 22 ივლ.) და მონღ. ჩრდ.-დას. ოლქის მნიშვნელოვანი ნაწილი. 1924-იდან სახ. მინისტრი. 1924—28 მსრპ ცკ-ის წევრობის კანდიდატი, 1926-იდან მსრპ ცკ-ის წევრი. დაჯილდოებულია წითელი დროშის საბჭ. ორდენით (1922). ხ. ბ. მ. მონღ. ეროვნ. გმირია.

ხატანგა, მდინარე რსფსრ კრასნოიარსკის მხარის ტაიმირის (დოლგან-ნენეცთა) ავტონ. ოკრუგში, წარმოიქმნება მდ-ების კოტუისა და ხეტის შეერთებით. სიგრძე 227 კმ. აუზის ფართ. 364 ათ. კმ². ერთვის ლაპტევების ზღვის ხატანგის ყურეს. ქმნის ესტუარის, მიედინება ჩრდ. ციმბირის დაბლობზე. ქვემოთში ხეობის სიგანეა 5 კმ. კალაპოტში ბევრი კუნძულია. ხ-ის აუზში 112 ათ. ტბაა (ფართ. 11,6 ათ. კმ²). უმთავრესად საზრდოობს თოვლის წყლით. წყალდიდობა იცის მაისის ბოლოდან სექტ.-მდე. წყლის საშ. ხარჯი 3320 მ³/წმ, მაქს—18000 მ³/წმ. იყინება სექტ. ბოლოსა და ოქტ. I ნახევარში. ყინულისაგან თავისუფლდება ივნ. I ნახევარში. მდიდარია თევზით. სანაოსნოა. ხ-ის ნაპირზეა ნავსადგური ხატანგა.

ხატი (არაბ., —ხაზი; ნაწერი), ქრისტიანულ რელიგიაში იესო ქრისტეს, ღვთისმშობლის, მოციქულების ან წმინდანების ფერწერული ან რელიეფური გამოსახულება. მართლმადიდებელ და რომის კათოლ. ეკლესიაში ხ. ტაძრის ძირითად შემადგენელ ნაწილს და ღმერთთან ურთიერთობის ერთ-ერთ გზას წარმოადგენს. კათოლ. ეკლესიაში ძირითადად სკულპტურული გამოსახულება ჭარბობს, მართლმადიდებელ ეკლესიაში—ხეზე შესრულებული ფერწერული ხ. ქრისტ. ეკლესიამ უძველესი დროიდან სცემდნენ თაყვანს წმინდა გამოსახულებებს; ქრისტიანობის დევნის პერიოდში რომის კატაკომბებში ხ-ს სიმბოლურად გამოსახავდნენ: მაგ., იესო ქრისტეს კრავის ან მწყემსის სახით; გამოსახავდნენ აგრეთვე თევზს, ლუზას, ირემს, რ-იც წყლის სვამს, ეს ნიშნავდა სულიერი წყურვილის დაკმაყოფილებას, პავლე—ცოდვაში გამარჯვებას და ა. შ. ქრისტიანობის დევნის შეწყვეტის შემდეგ დაიწყო ხატწერის განვითარება, ხოლო IV ს-ში ხ. სიმბოლოდ დამკვიდრდა ეკლესიაში, მიუხედავად იმ დიდი რელიგ.-მოძრაობისა, რ-იც ისტორიაში ხატმებრძოლობის სახელით არის ცნობილი. ევსები კესარიელის (IV ს.) ცნობით, პირველი ხ., ე. წ. იესო ქრისტეს ხელთუქმნელი ხ. შექმნილია იესო ქრისტეს მიწიერი ცხოვრების დროს თქმულების თანახმად, ტილოზე (უბრუსზე), რ-იც ქრისტემ სახეზე მიიფარა, გამოსახულა მისი სახე. ანტონ მარტყოფელის მიერ საქართველოში ჩამოტანილი ასეთი ხელთუქმნელი ხ-ისა, „ანჩისხატის" სახელწოდებით ცნობილი, ანჩისხატის ეკლესიაში იყო დასვენებული, ამჟამად კი საქ. სსრ. ხელოვ. მუზეუმში ინახება. ქრისტ. ეკლესიაში ზოგიერთი ხ. სასწაულთმოქმედებითაა ცნობილი. ასეთებია ივერიის ღვთისმშობელი ანუ „პორტაიტისა", [illegible] ღვთისმშობელი, წილკნის, მანგლისის, სიონის, ყაზანის, იერუსალიმის ღვთისმშობელი, სუიდაის ღვთისმშობელი, ილორის წმ. გიორგის ხ. და სხვ. ხ. გვხვდება ლამაისტურ რელიგიაშიც.

ხატიაშვილი გივი ვლადიმერის ძე (დ. 3. I. 1927, თბილისი), ქართველი საბჭ. მევიოლინე. საქ. სსრ დამს. არტისტი (1965). სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1983). 1961 დაამთავრა თბილ. სახელმწ. კონსერვატორია (ლ. შიუკაშვილის კლასი). 1944—67 იყო საქ. სსრ. სახელმწ. კვარტეტის წევრი. კვარტეტთან ერთად გამოდიოდა სსრკ ქ-ებსა და საზღვარგარეთის ქვეყნებში. 1967-იდან ზ. ფალიაშვილის სახ. სამუსიკო სკოლის დირექტორია, 1959-იდან — თბილ. კონსერვ. პედაგოგი (1986-იდან პროფესორი). გ. ტორაძე.

ხატიაშვილი შოთა მიხეილის ძე (24. X. 1920, სოფ. ანაგა, ახლანდ. სიღნაღის რ-ნი,—19. VIII. 1985, თბილისი), ქართველი საბჭ. მეცნიერი კვების ტექნოლოგიის დარგში. ტექ. მეცნ. დოქტორი (1970), პროფესორი (1971). საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1983). სკკპ წევრი 1945-იდან. 1947 დაამთავრა საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტი და მუშაობა დაიწყო იქვე (1972-იდან იყო სოფ. მეურნ. პროდუქტების შენახვისა და დაკონსერვების კ-დრის გამგე, 1973-იდან — აგრეთვე დარგობრივი სამეცნ.-კვლ. ლაბორ. გამგე). ხ-ის სამეცნ. შრომები ძირითადად შეეხება სოფ. მეურნ. პროდუქტების ქიმ.-ტექნოლ. საკითხებს, ხილისა და ბოსტნეულის შენახვისა და დაკონსერვების პროგრესულ მეთოდებს. ავტორია უმაღლესი სკოლის რამდენიმე სახელმძღვანელოსი. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით.

ხატიბ ალ-ბაღდადი (1002, სოფ. ღარზიჯანი, ბაღდადის ახლოს, — 1071, ბაღდადი), არაბი ისტორიკოსი და ბიოგრაფი. იყო ხატიბად (მქადაგებელი) ბაღდადში, საიდანაც მიიღო მისი სახელი. ხ. ალ-ბ-ის მრავალრიცხოვან ნაშრომთა შორის აღსანიშნავია 14-ტომიანი „ბაღდადის ისტორია" („თარიხ ბაღდად"), რ-შიც გადმოცემულია 7830-მდე ბიოგრაფია იმ პირებისა, რ-ებიც ამ ქალაქთან იყვნენ დაკავშირებულნი. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია თხზულების შესავალი ნაწილი, რ-იც შეიცავს მეტად საინტერესო ცნობებს ქ. ბაღდადის გეოგრ., ტოპოგრ. და ისტორიისათვის. ქ. სიხარულიძე.

ხატინი, არქიტექტურულ-სკულპტურული მემორიალური კომპლექსი ყოფ. სოფ. ხატინის ადგილას (მინსკის ოლქი, ბელორ. სსრ). გაიხსნა 1969 წ. 5 ივლ. ფაშისტების მიერ მიწის პირიდან აღგვილი ბელორ. სოფლების მცხოვრებთა ხსოვნის აღსანიშნავად. ლაკონიურ არქიტ. კომპოზიციაში ჩართულია სამი სკულპტურული ფორმები—„ხატინის ნაბათი", „სოფლების საფლავი", „ხატინის კვამლი", „სიცოცხლის მოედანი" მემორიალური ფილითა და მარადიული ცეცხლით, ქანდაკება „დაუმორჩილებელი ადამიანი" (არქიტექტორები ი. გრადოვი, ჟ. ზანკოვიჩი, ლ. ლევინი; მოქანდაკე ს. სელიხანოვი; ლენინური პრემია, 1970). ხ. 1941—45 დიდი სამამულო ომის ისტორიის ბელორ. სახელმწ. მუზეუმის ფილიალია.

ხატის მიწები, ხატის (ჯვრის) კუთვნილი მიწები, რ-ზედაც დღესასწაულისათვის საჭირო მოსავალი მოჰყავდათ. ხ. მ-ის ერთი ნაწილი, გადმოცემის თანახმად, ძველთაგანვე ხატის საკუთრებას შეადგენდა და მკვიდრი (ძველი) მიწები ერქვა. ხატს შეიძლებოდა დაერჩინათ ახლად მოხნული ან გადასახლებული გვარების მიწები, გადაცემული ლაშქრობათა დროს დაპყრობილი ადგილები; შეიძლებოდა აგრეთვე მისთვის ლეობას შეეწირა პირადი მიტაცებული მიწები ან საკუთარი მიწის ნაწილი და სხვ.

ხ. მ-ს აღმ. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ეწოდებოდა ჯ ვ ა რ ი ს ბ ო რ ტ ვ ე (ხევსურეთი), ხ ა ტ ი ს ბ უ ს ხ ნ ი (ფშავი), ხ ა ტ ი ს ს ა მ კ ვ ი დ რ ო (მთიულეთი), ხ ა ტ ი ს ნ ე ი დ ა ნ ი (ქართლი). აქ განლაგებული იყო წმინდა ხეებით გარს შემორტყმული ხატის საკულტო და სამეურნეო ობიექტები. ხატის კ-ტი, მისი ტყე და სათიბები წმიდათაწმიდად და ხელშეუხებლად ითვლებოდა.

ხ. მ-ს შორის საუკეთესო და ახლოს მდებარე ნაკვეთებზე ძირითადად ქერს თესავდნენ, რ-საგანაც ლუდს ადუღებდნენ. ხ. მ-ის დამუშავების წესი სხვადასხვა იყო. ხევსურეთში ამას აკეთებდა შულტა ან დასტური და მოსავლის $\frac{2}{3}$-ს ხატს სწირავდა; მთიულეთში მორიგეობით ამუშავებდნენ, დამმუშავებლის მოსავლის ნაწილი ხატისათვის უნდა შეეწირა და სალაღოც მიეცა. ქართლში ხ. მ-ს მეკვირიეებს მიწიან ოჯახს აძლევდნენ გარკვეული ვადით და ნატურალური იჯარით, შესაბამისად უფასდებოდაც. საძოვარი და სახნავი ხხ. მ. იჯარითაც ეძლეოდათ უცხო თემის წევრებს.

ლიტ.: Б а р д а в е л и д з е В. В., Земельные владения древнегрузинских святилищ, «Советская этнография», 1949, № 1.
მ. ერიაშვილი.

ხატისოფლის ბრძოლა 1584, ბრძოლა ქართლისა და ოსმალეთის ლაშქარს შორის სოფ. ხატისოფელთან (ახლანდ. დუშეთის რ-ნი). ოსმალთა წინააღმდეგ სიმონ I-ის ბრძოლის ერთ-ერთი ეპიზოდი. 1584 ოსმალთა სარდალი ფერჰად-ფაშა მრავალრიცხოვანი ჯარით ქართლისაკენ წამოვიდა და ხატისოფელთან დაბანაკდა (იხ. ფერჰად-ფაშას ლაშქრობანი საქართველოში). ქართველთა 4-ათასიანი ლაშქარი სიმონ I-ის მეთაურობით მდ. ხრამის [illegible] მოულოდნელად თავს დაესხა მტერს და მისი ბანაკი არია, მაგრამ მრავალრიცხოვან მოწინააღმდეგესთან (30 ათ. კაცი) ბრძოლის გაგრძელება ვეღარ შეძლო და იძულებული გახდა ბრძოლის ველს გასცლოდა.

წყარო: ე გ ნ ა ტ ა შ ვ ი ლ ი ბ., ახა-ლი ქართლის ცხოვრება, წგნ.: ქართლის ცხოვ-რება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959; ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქც, ტ. 4, თბ., 1973.

ლიტ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვე-ვები, ტ. 4, თბ., 1973; ს ვ ა ნ ი ძ ე მ., საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ის-ტორიიდან XVI—XVII სს., თბ., 1971.

მ. რეხვია.

ხატმებრძოლობა, რელიგიურ-პოლიტი-კური მოძრაობა, რ-იც მიმართული იყო ქრისტიანული ეკლესიის კულტის — ხატის წინააღმდეგ. 1. ხ. წარმოიშვა (VIII ს.— IX ს. I ნახ.) ბიზანტიაში როგორც სახ. მოძრაობა. ხატმებრძოლები უარყოფდნენ ხატის თაყვანისცემას, აკრიტიკებდნენ საეკლ. კულტმსახურებასა და დოგმატიკურ პრინციპებს, სამღვდელოების „ავტორიტეტს" უპირისპირებდნენ თავიანთ შინაგან შეგრძნებას და რწმენას. სოციალური ქვედაფენებისა და „პავლიკიანებისათვის" ბრძოლის იდეა აერთიანებდა მშრომელებს სხვ. ჩაგვრის წინააღმდეგ ბრძოლაში. სახ. მოღვაწეობა ძალაუფლებისათვის ბრძოლაში გამოიყენა დაპირისპირებულმა ორმა დაჯგუფებამ: პროვინც. არისტოკრატიამ და სამღვდელოებამ, ერთის მხრივ, და კონსტანტინოპოლის მსახურეობრივმა არისტოკრატიამ და დედაქალაქის ვაჭრებმა, მეორე მხრივ. 726 იმპ. ლეონ III-მ ოფიციალურად მხარი დაუჭირა ხატების თაყვანისცემის მოწინააღმდეგე მეთაურ სამღვდელოებას. საიმპერატორო ხელისუფლებამ ხ. გამოიყენა თავისი პოლიტ. ძალაუფლების განსამტკიცებლად, რადგანაც ჩამორთმეული საეკლ. ქონება საგრძნობლად ამდიდრებდა საიმპერატორო ხაზინას. ხ-ის პირველ წლებში საიმპერატორო პოლიტიკას მხარი დაუჭირა მოსახლ. ფართო მასებმა. წინააღმდეგ გამოვიდა ბიზანტ. განაპირა პროვინციები. VIII ს. შუა წლებში რომის პაპმა კავშირი შეკრა ფრანკთა მეფესთან და იტალია ფაქტობრივად ბიზანტიას გამოეყო. ხატმებრძოლების აზრით, ხატის თაყვანისცემა ეწინააღმდეგებოდა საღმრთო წერილს, რის მიხედვითაც ღმერთი იყო შეუცნობელი და აღუწერელი სული და, ამდენად, მისი გამოსახულება, ე. ი. ხატი, კერპს წარმოადგენდა. ისინი წმიდა საგნად მხოლოდ ჯვარს მიიჩნევდნენ, რადგანაც მაცხოვარი ადამიანის ხსნისათვის ხორციელად ეწამა და ჯვარს ეცვა. ხატის თაყვანისმცემლების იდეოლოგი იოანე დამასკელი პლატონის ფილოსოფიის მოშველიებით იცავდა ამ პრინციპებს. ამ დებულებით, სამყაროში ყველაფერი ხატს, გამოსახულებას (ბერძ. eikōn — სახე, გამოსახულება) წარმოადგენს. ადამიანიც ღვთის ხატი და მსგავსია. (ნებისმიერი საგანი იდეის განსახიერებაა და ამიტომ ხატი წარმოადგენს იდეალური რეალობის — ღვთის მატერიალიზაციას, ზეგრძნობადი სამყაროს მატერ. განსახიერებას. ისინი იმოწმებდნენ აგრეთვე ლეგენდას ქრისტეს მიერ ხელთუქმნელი ხატის შექმნის შესახებ. 754 მსოფლიო საეკლ. კრებამ დაგმო ხატის თაყვანისცემა, 769 რომის საეკლ. კრებამ უარყო ეს დადგენილებები. 784 კრების შემდეგ ხატმებრძოლების წინააღმდეგ ბრძოლაში მონაზვნები ჩაებნენ. ხელისუფლებამ სასახლიდან ტერორს მიმართა დედაქალაქის არისტოკრ. წრეებისა და მონაზვნების მიმართ. მონასტრები დახურეს, ქვეყანაში მღვდელმთავრობა დაიძაბა, კლასობრივი წინააღმდეგობები გამწვავდა, რამაც გამოიწვია დედაქალაქის დიდებულებისა და პროვინც. არისტოკრატიის დაახლოება. ამას მოჰყვა 787 ნიკეის საეკლ. კრებაზე ხატის თაყვანისმცემლთა ყოველმხრივი გამარჯვება. IX ს. დასაწყისში ხ-მა ახ. პერიოდი დაიწყო. 815 საეკლ. კრებამ გააუქმა 787 დადგენილებები. 820 დაიწყო ბიზანტ. ისტორიაში პირველი ანტიფეოდ. აჯანყება, მოსახლ. ზედა ფენების გარეთ. მალე მან აჯანყება ჩაახშო. აჯანყებით გამოწვეულმა შიშმა დააახლოვა დედაქალაქისა და პროვინციის დიდებულები. იმპ. მიქაელ III-მ აკრძალა რელიგ. კამათი და კომპრომისული იდეები წამოაყენა, თუმცა იმპერატორის ხატმებრძოლური პოლიტიკა კვლავ გრძელდებოდა. 843 მარტში მოწვეულმა საეკლ. კრებამ აღადგინა ხატის თაყვანისცემა, კანონიდან ყოველგვარი გადახვევა მწვალებლობად გამოაცხადა. 843 შემდეგ გამოსულ მონეტებზე კვლავ გაჩნდა ქრისტეს გამოსახულება. მცირე აზიაში კარგა ხანს გაგრძელდა მწვალებელთა დევნა, 100 ათ. კაცი სიკვდილით დასაჯეს. 2. ხ. ეწოდება აგრეთვე ამ ხასიათის მოძრაობას დას. ევროპაში რეფორმაციის დროს, XVI ს-ში.

ხატწერა, რელიგიური შინაარსისა და საკულტო დანიშნულების ფერწერის სახეობა; ხატების ხატვა. გავრცელებული იყო შუა საუკ. ქრისტ. სახელმწ-ებში. კედლის მხატვრობისა და მინიატურისაგან განსხვავებით, რ-ებიც გარკვეულად ილუსტრირებისა და დეკორირების ფუნქციას ასრულებდნენ, ღვთაებრივი ძალის მოწმე გვარი ხატი, ქრისტ. ტაძრის იდეოლოგიური მხატვრული სახის განუყოფელი ნაწილი, თვითონ იყო თაყვანისცემის საგანი. ხ. დაზგური მხატვრობას მიეკუთვნება. ხატი სრულდება სპეც. გრუნტით დაფარულ ხის საფუძველზე ტემპერის საღებავებით (ზოგჯერ ცვილის, მოგვიანებით კი ზეთის საღებავებითაც), არსებობს მოზაიკური ხატებიც. ხ-ის რთული ტექნოლოგია, რ-იც საუკუნეთა განმავლობაში იხვეწებოდა, განუყოფელ კავშირში იყო მის მხატვრულ-იდეოლოგიურ სახესთან. ხატის შესრულების ყოველ ეტაპს გარკვეული, საკრალური მნიშვნელობა ენიჭებოდა. თვით ხატმწერნი (უმეტესად ბერები) ამ პროცესს ლოცვასთან აიგივებდნენ; სპეციალურად დამუშავებული ხის ფიცარი, რ-ზედაც ამოკვეთის გზით გამოყოფილი იყო საკუთრივ ხატის არე და ჩარჩო, იფარებოდა ცხოველურ წებოზე დამზადებული ცარცის გრუნტის რამდენიმე ფენით. გაპრიალების შემდეგ სრულდებოდა გამოსახულების წინასწარი მონახაზი, შემდეგ ეტაპზე სპეციფიკის საშუალებით ხდებოდა ფონზე, შარავანდებზე და სხვ. ნაწილებზე ოქროს ფურცლების დაკვრა. მხოლოდ ამის შემდეგ სრულდებოდა ფერადოვანი შრეების თანმიმდევრული დადებით თვით გამოსახულება. ხ-ის დამაგვირგვინებელი ეტაპი იყო მთავარ ფიგურებზე ან საგნებზე (ღვთაებრივი ენერგიის სიმბოლ. განსახიერება) უთხელესი ოქროს ხაზების დადება და წარწერების შესრულება. მხატვრობას ფარავდნენ კანაფის ან სელის ზეთის დამცველი ფენით. ცნობა მხოლოდ კი ცვილით. ხ-ში ძირითადად იყენებდნენ კვერცხის გულის და ღვინის (ან ძმრის) ხსნარზე დამზადებულ მიწის და მინერ. საღებავებს. ზოგჯერ ხმარობდნენ სხვა შემკავშირებლებსაც (მაგ. ცვილს). სხვადასხვა ქვეყანაში მუშავდებოდა ხ-ის განსხვავებული ტექნიკა, თავისებურებანი, მაგრამ ძირითადად არსებითად უცვლელი რჩებოდა. ხ. ძირითადად მომდინარეობს ელინისტური და რომაული ხანის „სამარხო" პორტრეტებიდან (იხ. ფაიუმის პორტრეტი). თავდაპირველად ხატებზე გამოსახავდნენ მაცხოვარს, ღვთისმშობელს ან ცალკეულ წმინდანთა ფიგურებს. ქრისტ. ხელოვნ. განვითარებასთან ერთად, განსაკუთრებით ხატმებრძოლობის შემდეგ გაჩნდა სიუჟეტური ხატებიც. ხ. გავრცელებული იყო ბიზანტიასა და მართლმადიდებლურ ქვეყნებში (ბულგარეთი, სერბია, მაკედონია, საქართველო, რუსეთი). აღმოსავლ. ქრისტ. ხანაში ხ-ში იყენებდნენ ანტ. ხანის ტრადიციულ ხელოვნებისათვის დამახასიათებელ მხატვრულ ხერხებს. მაგრამ უკვე ამ ეტაპზეც მკაფიოდ გამოიკვეთა ის სრულიად ურთიერთსაწინააღმდეგო მხატვრული ამოცანები, რ-ებსაც ახ. რელიგია უყენებდა ხელოვნებას: არამატერიალური, სულიერი სამყაროს განსახვა, ყოველივე მიწიერის, გრძნობადის უარყოფა. შემუშავდა ხაზისა და ფერადოვანი ლაქის გამომსახველობაზე დამყარებული ახ. სტილი: განზოგადებული სიბრტყობრიობა, მოცულობითი ფორმის უგულებელყოფა, პროპორციათა დარღვევა ექსპრესიულობის გასაძლიერებლად, სხვადასხვა პერსონაჟის განსხვავებული ზომებით მათი მნიშვნელობის მიხედვით, უკუპერსპექტივის გამოყენება, მაგ. პირობითობა გარემოსა და დეტალების გადმოცემაში და სხვ. რუსეთსა და საქართველოში ხ-მ თავისი დამოუკიდებელი სახით დიდხანს იარსება. საქართველოში უმეტესად გავრცელებული იყო ჭედური ხატები. მაგრამ ფერწერული ხატებიც მრავლადაა შემორჩენილი (განსაკუთრებით სვანეთში). თუმცა ქართ. ხ. შუა საუკ. კედლის მხატვრობისა და მინიატურის მსგავსად, ბიზანტ. ხელოვნებასთან მჭიდრო კავშირში ვითარდებოდა, იგი დამოუკიდებელი თვითმყოფი მხატვრული ფენომენია და თავისი განსაკუთრებული ფერწერული თუ იკონოგრაფიული სახე აქვს (იხ. აგრეთვე იკონოგრაფია). ქართ. ხ-ის ნიმუშები: „ორმოცი წამებული" (XI ს., მესტია), „მთავარანგელოზი გაბრიელი" (XII ს., მესტია), უბისის კარედი (XIV ს., თბილისი) მსოფლიო ხ-ის შედევრებს მიეკუთვნება.

ლიტ.: ა ლ ი ბ ე გ ა შ ვ ი ლ ი გ., ს ა ყ ვ ა რ ე ლ ი ძ ე თ., ქართული ჭედური და ფერწერული ხატები, თბ., 1980; W e i t z m a n n K., A l i b e g a s v i l i G., V o l s k a j a A., C h a t z i d a k i s M., Le Icone, Mil., 1981; W u l f O., A l p a t o f f M., Denkmäler der Ikonenmalerei in kunstgeschichtlicher Folge, Hellerau bei Dresden, 1925.

მ. დიდებულიძე.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I—II, გვ. 432—433.

ხაჟდეუ, ჰ ა შ დ ე უ (Hasdeu) ბოგდან პეტრიჩეიკუ (16. II. 1836, კრისტინეშტი, — 25. VIII. 1907, კამპინა), რუმინელი და მოლდაველი მწერალი, ა. ხაჟდეუს შვილი. ბუქარესტის უნ-ტის პროფესორი. რუმინეთის აკად. წევრი, რუს. და ბევრი სხვა ქვეყნის აკად. საპ.-ტიო წევრი. იყო პროგრესულად მოაზროვნე პუბლიცისტი. ეკუთვნის ისტ. დრამა „რაზვან და ვიდრა" (1867), რომანი „ბედი" (1864, გამოქვეყნდა 1915), კომედიები, ლექსები, პოლიტ. პამფლეტები, გამოკვლევები შედარებით ფილოლ., ფოლკლორისტიკის, ენათმეცნ. საკითხებზე.

ხაში, სოფელი საგარეჯოს რ-ნში, გომბორის ქედის სამხრ.-დას. კალთაზე, მდ. იორის მარცხ. მხარეს. სოფსაბჭო. ზ. დ. 770 მ. საგარეჯოდან 14 კმ, იორიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 6 კმ. მევენახეობის საბჭ. მეურნეობა. ღვინის ქ-ნა. საშ. სკოლა. საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი, ამბულ.-აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფლიდან 10 კმ-ზე, სწორ ადგილას, აღმართულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — V ს. დასასრ.—VI ს. დასაწყ. სამების ეკლესია. აგრეთვე კ ა წ ა რ ე თ ი ს ს ა მ ე ბ ა ს ეძახდნენ. ეკლესიას გარს უვლის ქვის გალავანი, შესასვლელი გალავანში ჩართული საცხოვრ. კოშკიდან აქვს. გალავნის შიგნით არის აგრეთვე ეპისკოპოსის სასახლე, სამრეკლო და მარანი. ეკლესია ბაზილიკის ტიპის გეგმით წაგრძელებული სწორკუთხა ნაგებობაა. შესასვლელი 3 მხრიდან აქვს, ინტერიერი სვეტების 4 წყვილით 3 ნავად არის გაყოფილი. აფსიდით დასრულებული შუა ნავის ორივე მხარეს, მთელ სიგრძეზე, სვეტებზე ამოყვანილია 5-5 თაღი. სამშენ. მასალად გამოყენებულია ოდნავ გათლილი ნატეხი და რიყის ქვა, თაღებისათვის — სუფთად გათლილი ქვის კვადრები. აფსიდი და თაღები ნალისებრი ფორმისაა. შიგნით მოხატულია. გარედან შემოსილია მომწვანო-მოყავისფრო ქვიშაქვის კვადრებით. აღმ. ფასადზე, შუა სარკმლის თავზე, დიდი ქვის ჯვარია გამოყვანილი. ეკლესია რამდენჯერმე საფუძვლიანად არის გადაკეთებული.

ხატწერა. მთავარანგელოზი გაბრიელი. XII—XIV სს. იფრარი. მესტიის რაიონი

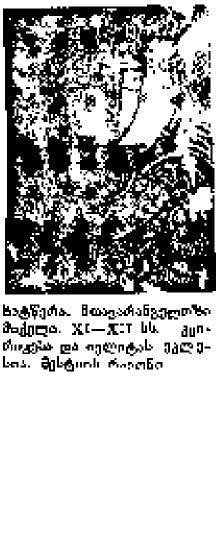

ხატწერა. მთავარანგელოზი მიქაელი. XI—XII სს. კვირიკესა და ივლიტას ეკლესია. მესტიის რაიონი

ხაშრულა, ხ ა შ რ უ ლ ა, მდინარე მესტიის რ-ნში. სათავე აქვს სვანეთის ქედის მწვ. ლაილაშის კალთაზე მდებარე უსახელო მყინვარზე, 3000 მ სიმაღლეზე. მარცხნიდან ერთვის მდ. არშირას (ენგურის მარჯ. შენაკადი). სიგრძე 4,6 კმ. უმთავრესად საზრდოობს მყინვარისა და თოვლის წყლით. *გ. გიგინეიშვილი.*

ხაშური (1872–1917 მ ი ხ ა ი ლ ო ვ ო, 1918–28 ხ ა შ უ რ ი, 1928–34 ს ტ ა ლ ი ნ ი ს ი), ქალაქი (1921-იდან) აღმ. საქართველოში, ხაშურის რ-ნის ადმ. ცენტრი. სარკინიგზო და საავტ. გზების კვანძი. მდებარეობს შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. სურამულის ნაპირებზე, მტკვრის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 700 მ. თბილისიდან 120 კმ (რკინიგზით). ხ-ში ზომიერად ნოტიო სუბტროპ. ჰავაა, იცის ზომიერად ცივი ზამთარი და ხანგრძლივი თბილი ზაფხული საშ. წლ. ტემპ-რა 9,7°C. იანვ. −1,9°C, ივლ. 20,5°C; აბსოლ. მინ. −29°C, აბსოლ. მაქს. 37°C. ნალექები 640 მმ წელიწადში.

ხ-ის ტერიტორიაზე აღმოჩენს ჯერ კიდევ ქვის ხანაში უცხოვრია, მიკვლეულია აგრეთვე ბრინჯაოს ხანის არქეოლ. ძეგლი. XIX ს-ში ფოთი — თბილისის სარკინიგზო მაგისტრალის გაყვანის (1872) შემდეგ ხ (მ ი ხ ა ი ლ ო ვ ო) თანდათან მსხვილი სატრანზ. კვანძი გახდა, გაიხსნა რკინიგზის სახელოსნოები (სალოკომოტივო დეპო და სხვ.). 1900-იანი წლებიდან მუშათა მოძრაობის ერთ-ერთი კერა იყო. 1905–07 ბურჟ.-დემოკრ. რევოლუციის დროს აქ იმართებოდა ცარიზმის საწინააღმდეგო გაფიცვები, დემონსტრაციები. არალეგალურად მზადდებოდა იარაღი, ეწყობოდა შეიარაღებული გამოსვლები. საქართველოში მენშევიკების ბატონობის წლებში (1918–21) ხაშურელი მშრომელები აქტიურად იბრძოდნენ საბჭ. ხელისუფლებისათვის. 1921 მარტის დასაწყისში გაათავისუფლეს მენშევიკთა ჯარის ნაწილებისაგან, ხ-ში საბჭ. ხელისუფლება დამყარდა.

ქალაქში არის საფეიქრო-საგალანტერეო ფ-კა, მინის, მექან.- და ბურღულსაცეხების სარემონტო ქ-ნები, საშენი მასალისა და კვების მრეწვ. საწარმოები (საკონსერვო ქ-ნა, პურის, რძისა და ხორცის კომბინატები და სხვ.) არის 9 საშ. სკოლა, სადამოს (ცვლიანი) სკოლა, სამუსიკო და სპორტსკოლები, ტექ. და პროფტექ. სასწავლებლები, 9 საბავშვო ბაგა-ბაღი, 2 კულტსახლი, 4 ბ-კა, სახ. თეატრი, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, 2 საავადმყოფო, 3 პოლიკლინიკა, 3 ამბულატორია, კავშირგაბმ. რ-ნული კვანძი და 5 კავშირგაბმ. განყოფ.

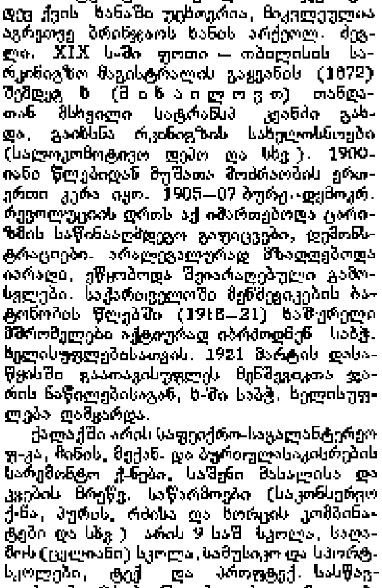

შემორჩენილია XVIII ს. 4-სართულიანი მრგვალი კოშკი, გვიანფ. ხანის იოანე ნათლისმცემლისა და წმ. მარინეს ეკლესიები.

ჟ. ჯაოშვილი, ვ. გუჯაბიძე.

ხაშურის რაიონი, ადმ.-ტერ. რ-ნი აღმ. საქართველოში. 1917-მდე ახლანდ. ხ. რ-ის ტერიტ. შედიოდა თბილ. გუბ. გორის მაზრაში. 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით იყო გორის მაზრაში. 1930-იდან დამოუკიდებელი რ-ნია. აღმ-ით ესაზღვრება ქარელის, დას-ით ორჯონიკიძისა და ბორჯომის, ჩრდ-ით — საჩხერისა და ზნაურის, სამხრ-ით — ბორჯომის რ-ნები. ფართ. 585,2 კმ². რაიცენტრი — ქ. ხაშური. რ-ნში არის 1 საქალაქო (ხაშური), 1 სადაბო (სურამი) და 11 სასოფლო საბჭო (ალი, გომი, ოსიაური, ფლევი, ქვიშხეთი, ცოცხნარა, ცხრამუხა, წაღვლი, წრომი, ხელთუბანი, ხცისი); 1 ქალაქი, 1 დაბა და 81 სოფელი.

ბუნება. რ ე ლ ი ე ფ ი ძირითადად საშ. და დაბალმთიანი ეროზიული ქედებისაგან და ბორცვიან ვაკეებისაგან. ამ ფონზე ადგილ-ადგილ არის მოსწორებული პირველი ზედაპირები, მდინარეული ტერასები და სხვ. რ-ნის სამხრ. და დას. ნაწილი მთიანია, მდ. თეძმის აუზში რაიონს ეკუთვნის თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთის ნაწილი — ბოლქვიანისა და ყოლენის ნალექებით აგებული ლითოსინკლინური შტოქედი, მდ-ების საყიობისა (ძამის სასტუმრო) და ნეძისწყლის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) წყალგამყოფი. რ-ის ჩრდ. კალთა დანაწევრებულია მდ-ების სათავისა და მისი შენაკადების ხეობებით. ჩრდილო-ვაკე თერაგი. ერთიანდება მდ. ძამის აუზისა და მტკვრის ხეობის წყალგამყოფი დოლერიტის ქედი. რ-ის ჩრდ. კალთა ფართოა, შედარებით დამრეცი; სამხრ. — ციცაბო და ცრცაბო ქედზე არის მოსწორებული ზედაპირები, რაიონის ფარგლებშია აგრეთვე მდ-ების საყიობისა და სათერძის წყალგამყოფი შუანისხეთის შტოქედი. რ-ნის დას. ნაწილში არის საშ. და დაბალმთიანი ლიხის ქედი, რ-იც აგებულია პალეოზოური და კაინოზოურისწინა კრისტალური ქანებით — გრანიტებით, გნაისებით, კრისტალური ფიქლებით. რელიეფის ძირითადი თავისებურებაა მდინარეთა ეროზიული ხეობებისა და მათი გამყოფი მოპრტყელებული სერების შეთანაწყობა. ლიხის ქედზე კარგადაა გამოხატული პენეპლენები (მათ შორის ყველაზე ძველი, უპეტ კორტობიან და სხვ.). ქედის კალთა დასერილია მდ-ების ჭერათხევის, ბორილისხევის, სურამულის, ტოლიაანის, შოლისა და სხვ. ხეობებით. რ-ნში ვრცელი ფართობი უკავია მეოთხეული ალუვიური რიყნარით, ქვიშებით, თიხებით, ტბიური თიხებითა და ქვიშაქვებით აგებულ ტალღოვან ვაკეს. რ-ნის ზოგან დაბალი მთებია აღმართული (ალექსანდროვსკი, 896 მ, გვერდისძირი, 783 მ). სოფ. ტაშისკარიდან მტკვარს გასწვრივ ასილეზოვად რიყნარი, ქვიშებითა და თიხებით აგებული ალუვიური ვაკე. მტკვარს აქ რიყნარი კუნძულები და ორივე მხარეზე ტერასული ფერდობი აქვს. ძირითადი წიაღისეულია მინერ. სამკურნ. წყლები (სოფლები ბიჟნისი, ჩუმათელეთი, ბელენისწყალი, დაბა სურამი), ცარცი, კვარცის ქვიშები და კირქვა (სურამი).

ჰ ა ვ ა. რ-ნის ტერიტ. მთლიანად ზომიერად ნოტიო სუბტროპ. ჰავის ოლქში მდებარეობს, მაგრამ რელიეფის სირთულის შესაბამისად ცალკეულ ნაწილში ჰავა განსხვავებულია. თრიალეთის ქედის კალთაზე ზომიერად ნოტიო ჰავაა, იცის ცივი ზამთარი, ხანგრძლივი გრილი ზაფხული (დაბალ ზონაში ხანგრძლივი თბილი ზაფხული); ლიხის ქედის კალთაზე ზღვის ნოტიოდან ზომიერად ნოტიო კონტინენტურზე გარდამავალი ჰავაა, იცის ცივი, თოვლიანი ზამთარი და ხანგრძლივი ზაფხული; მთისწინეთში და ვაკის დას. ნაწილში ზომიერად ნოტიო კონტინენტური და ხანგრძლივი თბილი ზაფხულიანი ჰავაა; ვაკის აღმ. ნაწილში ზომიერად თბილი სტეპურიდან ზომიერად ნოტიოზე გარდამავალი ჰავაა. იცის ცხელი ზაფხული, ნალექების ორი მინიმუმი წელიწადში. ბ ვაკის ზონაში ჰაერის საშ. წლ. ტემპ-რა 9,6–9,7°C-მდეა, იანვ. −9,4−1,9°C, ივლ. 20–20,6°C; აბსოლ. მინ. −27,−29°C, აბსოლ. მაქს. 37°C. მთიან ზონაში ჰაერის საშ. წლ. ტემპ-რა 6,3-იდან 8,8°C-მდეა, იანვ. −2,4,−3,9°C, ივლ. 15,6°–18,3°C; აბსოლ. მინ. −27,−29°C, აბსოლ. მაქს. 32–36°C. მთისწინეთისა და ვაკე ტერიტორიაზე წელიწადში საშ. 700 მმ-მდე ნალექი მოდის. ლიხის ქედის კალთაზე ნალექები მეტია (1040 მმ), თრიალეთის ქედზე — ნაკლები (610 მმ). ბარში ნალექების მაქს. გაზაფხულისა და ზაფხულის დასაწყისშია, ლიხის ქედის კალთაზე — ზამთარში; ბარში მინ. ზამთარშია, მთებში — ზაფხულში.

შ ი გ ა წ ყ ლ ე ბ ი. რ-ნი მდიდარია. მთავარი მდინარეა მტკვარი (ტრანზიტული ვაკის მდინარე) შენაკადებით, ნაწილობრივ კუნძულებით). რ-ის გარდიგარდმო ჰკვეთს რ-ნს. თრიალეთის ქედის კალთაზე ჩამოედინება მდ. საყიობე (ძამის სასტუმრო) შენაკ.-შემდგენელი. ყელეთურის ქედის ჩრდ. კალთა დასერილია მტკვრის მარჯვ. შენაკადებით: წრომისწყალი, ჩ. მიწობისწყალი, ხეობა, კოდისწყარო, თავკვეთილისწყალი და სხვ. ლიხის ქედის აღმ. კალთაზე ძირითადი მდინარეა სურამულა და მისი შენაკადები. ჭერათხევი (იგი თავის მხრივ იერთებს ულუმბოსხევს, ჭენეთულას, ბორილისხევს), ტოლიაანა (მარცხ.) და შოლა (მარჯვ.). ყელეთის ქედზე ნახოსტულარ კოდისწყაროსთან არის მცირე ტბები. რ-ნის მდ-ები საზრდოობენ თოვლის, მიწისქვეშა და წვიმის წყლით. მდ-ებზე წყალდიდობა გაზაფხულზეა, წყალმცირობა — ზაფხულსა და ზამთარში. გამოყენებულია ელექტროენერგიის მისაღებად და სარწყავად. ყელეთზე დიდია დოლლაურის არხი.

ნ ი ა დ ა გ ე ბ ი. საკმაოდ მრავალფეროვანია. ყელეთზე შავად ადგილებში (თრიალეთის ქედზე) გავრცელებულია კორდიანი და კორდიან-ტორფიანი მთის მდელოს ნიადაგი. ქედების ქვედა კალთებზე ჩამოყალიბებულია აღმ. საქართველოს ტყეთა ყ. ყავისფერი და სარტყლის ტყის ყავისფერი ნიადაგი. რ-ის ზემოთ ლიხისა და თრიალეთის ს ქედების კალთებზე არის საშ. და ძლიერ ხირხატის ტყის ყომრალი ნიადაგი ტყის ზედა სარტყელში გაწითლებულია დია ა და გაეწრებული ტყის ყომრალი ნიადაგი ვაკეზე ვრცელი ფართობი უჭირავს ტყეტყეტების გარდამავალი ზოლის შავმიწისებური ნიადაგს მდ. მტკვრისა და ზოგიერთი ს სხვ. მოზრდილი მდინარის გაყოლებით ალუვიური კარბონატული ნიადაგია.

მ ც ე ნ ა რ ე უ ლ ი ს ა ფ ა რ ი მრავალფეროვანია — სტეპურიდან დაწყებული ი სუბალპურით დამთავრებული. ვაკეზე გავრცელებულია ჯაგეცხლიანი სტეპი, რ-შიც ც გარეულია ტყის ელემენტები, ბუჩქნარებიდან ძირითადია ძეძვი. ლიხის ქედის კალთაზე ტყეს უმთავრესად ქმნის წიფელი, არის ს აგრეთვე რცხილა, მუხა, გამოერევა წაბლი. ქვეტყეში ფოთოლცვენი ჯიშების ნარი, ეხვდებით მარადმწვანე მცენარეებიც: შქერი, ბზა, თაგვისარა, აქ და თრიალეთის ქედის მთისწინეთშიც ადამიანის ს სამეურნეო საქმიანობასთან დაკავშირებით ტყე გაჩეხილია, აქა-იქ გვხვდება ჯაგეცხლიანი. თრიალეთის ქედის კალთებზე ქვემოთ მუხნარ-რცხილნარია, ზემოთ — წიფლნარი. არის აგრეთვე ნაძვი და ფ ფიჭვი, აქა-იქ სოჭიც. ტყის ზონის ზემოთ მ. მთებზე (შუამთა, დიდი ქართა და პატარა ქართა, აგრეთვე თრიალეთის ქედის ი თხემი) სუბალპ. მდელოებია. მტკვრის სანაპიროზე ზოგან შემორჩენილია ჭალა ტ (ტუგაის) ტყე — ჭალის მუხა, ტირიფი, მ მურყანი, ალვის ხე და სხვ.

ც ხ ო ვ ე ლ თ ა ს ა მ ყ ა რ ო. მობინა-

დროიდან როგორც სტეპის, ისე მთის ტყისათვის დამახასიათებელი ცხოველები. ძუძუმწოვრებიდან არის მურა დათვი, მგელი, მელია, ტურა, თეთრყელა კვერნა, მაჩვი, დედოფალა, კურდღელი, ბუჩქნარა მღრღნელები: თაგვი, ბუჩქნარის მემინდვრია, ტყის თაგვები, ზაზუნა, წყლის მემინდვრია, ძილგუდა. ფრინველებიდან გვხვდება: გარეული მტრედი, გვრიტი, შაშვი, მწყერი, ბეღურა, ჭკვიანი, კაჭკაჭი, ქორი, კირკიტა, ბუდურა და სხვ. მდ-ებში არის ქაშაპი, მტკვრის ტობი, ხრამული, მტკვრის წვერა, მურწა, ჭერეხტა, თაღლითა, გველანა და სხვ.

ბ ო რ ი თ ა დ ი ლ ა ნ დ შ ა ფ ტ ე ბ ი. რ-ნის ტერიტ. მოქცეულია შიდა-მთელოს, ზომიერად ნოტიო ჰავიანი მთა-ტყიანა და ზომიერად მშრალი სუბტროპ. ჯაგეკლიანი სტეპური ლანდშაფტის ტიპების შემდეგი სახეების ფარგლებში: 1. სუბალპ. მდელოები, მთის მდელოს კორდიანი და კორდიან-ტორფიანი ნიადაგებით. 2. საშ. მთები, წიწვოვან-ფოთლოვანი (ფიჭვნარ-წიფლნარ-მუქწიწვოვანი) ტყით, ტყის ყომრალი და გაეწრებულ ყომრალ ნიადაგებზე. 3. საშ. მთები, წიფლის ტყით, ტყის ყომრალ ნიადაგებზე. 4. საშ. მთები, რცხილნარ-მუხნარით, ტყის ყავისფერი და ყომრალი ნიადაგებით. 5. დაბალი მთები, რცხილნარ-მუხნარით და ტყის ყავისფერი ნიადაგით. 6 ბორცვიანი მთისწინეთი, ჯაგეკლიანებით და ჯაგრცხილნარ-მუხნარით, ტყის ყავისფერ ნიადაგზე. 7. ბორცვიან-ბექობებიანი მთისწინეთი, ბუჩქნარებით და სტეპებით, ტყის ყავისფერ და შავმიწისებურ ნიადაგებზე. 8. ტერასული დახრამული ვაკე, ჯაგეკლიან-სტეპური მცენარეულობით, ალუვიურ და ყავისფერ ნიადაგებზე

მოსახლეობა. ტერიტ. ძირითადი ნაწილი კარგადაა დასახლებული და ათვისებული მეურნეობრივად. სოფლების უმეტესობა შიდა ქართლის ვაკესა და ლიხის ქედის აღმ. ფერდობის მთისწინეთში მდებარეობს, მეორე ნაწილი — თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთის ვიწრო ხეობებში. ჭარბობს დიდი და საშ. სოფლები, განსახლების ზონა 600—1000 მ ფარგლებშია. ქალაქად ცხოვრობს რ-ნის მთელი მოსახლ. 55%-ზე მეტი. მოსახლ. უმრავლესობა ქართველები არიან. ცხოვრობენ აგრეთვე სომხები, ებრაელები, რუსები, ოსები და სხვ. საშ. სიმჭიდროვე 1 კმ²-ზე 112 კაცი

სახალხო მეურნეობის ძირითადი დარგია მ რ ე წ ვ ე ლ ო ბ ა. მრეწვ. მთლიანი პროდუქცია 68 მლნ. მან. (1984) შეადგენს. ძირითადი საწარმოები, საწარმოები თავმოყრილია ქ. ხაშურში: მექან. და [illegible] სარემონტო ქ-ნები, საყოფაცხოვრებო-საგალანტერეო ფ-კა, მინის ქ-ნა (ამზადებს ბოთლებს ბორჯომის მინერ. წყლის ჩამოსხმის ქ-ნისათვის), საშენი მასალისა და კვების მრეწვ. საწარმოები (საკონსერვო ქ-ნა, პურის, რძისა და ხორცის კომბინატები და სხვ.). ხაშურში არის აგრეთვე რესპუბლიკის მომსახურე მსხვილი საწარმოები (სალოკომოტივო დეპო და სხვადასხვა სატრანსპ. ორგანიზაციები), რაისამრეწვ. კომბინატი (ამზადებს ფართო მოხმარების საგნებს); დაბა სურამში არის ღვინის ქ-ნა (აწვდის ღვინომასალას თბილ. შამპანური ღვინოების ქ-ნას), სოფ. გომში — საპარტიო ქ-ნა.

ს ო ფ. მ ე ურ ნ. ძირითადი დარგებია მარცვლეული მეურნეობა, მეხილეობა, მევენახეობა, მეცხოველეობა. რ-ნში არის 17 კოლ-ბა, 6 საბჭ. მეურნ. (ალის მევენახეობის, ქლდეკის მეთესლეობის, ქვიშხეთის მებოსტნეობა-მეხილეობის, წაღვლის მეხილეობა-მევენახეობისა და ცხრამუხის მეხილეობა-მეცხოველეობის), 2 სამეურნეობათაშორისო საწარმო და 1 სოფ. მეურნ. პროდუქციის დამზადების სამეურნეობათაშორისო გაერთიანება. რ-ნის სას.-სამ. სავარგული შეადგენს 21,1 ათ. ჰა-ს, აქედან სახნავია 6,6 ათ. ჰა, სათიბ-საძოვარი 8,9 ათ. ჰა. მრავალწლ. ნარგავებს უჭირავს 5,8 ათ. ჰა. სარწყავია 3,6 ათ. ჰა მიწა. ნათეს ფართობში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია საშემოდგომო ხორბლისა (მარცვლეული კულტურების ნათესების საერთო ფართობის 67%) და სიმინდის (28%) ნათესებს. მოჰყავთ აგრეთვე ჭვავი, ქერი, ლობიო; შაქრის ჭარხალს უჭირავს 0,7 ათ. ჰა (მოსავლიანობით 1 ადგილზეა რესპუბლიკაში — 1 ჰა-ზე 430 ც), ბოსტნეულ კულტურებს 6,0 ათ. ჰა, საკვებ კულტურებს 3,0 ათ. ჰა. მრავალწლ. ნარგავებიდან ძირითადია ვაშლის, მსხლის, ქლიავისა და სხვ. ბაღები (2,7 ათ. ჰა), ვაზს უკავია 1,3 ათ. ჰა. რ-ნის მეცხოველეობა ხორცი-სახორცე მიმართულებისაა მეურნ. ყველა კატეგორიაში პირუტყვის სულადობა იყო (1985, ათ. სული): მსხვ. რქ. საქონელი 7,7 (აქედან ფური — 3,0), ღორი — 3,7. ხაშურში არის მეფრინველეობის ფ-კა.

ტ რ ა ნ ს პ ო რ ტ ი. რ-ნის ტერიტორიაზე გადის ამიერკავკ. სარკინიგზო მაგისტრალი და ხაზები (თბილისი — სამტრედია და ხაშური — ბორჯომი — ახალციხე) და რესპ. მნიშვნელობის გზები (სურამი — ორჯონიკიძე — ქარელი და გომი — სანხერე). ადგილ. მნიშვნელობის გზების სიგრძე 220 კმ. ქ. ხაშური მნიშვნელოვანი სარკინიგზო კვანძია, რკინიგზის ხაზებით დაკავშირებულია სურამთან და გელესთან.

კულტურა და ჯანმრთელობის დაცვა. 1985 რ-ნში იყო 54 ზოგადსაგანმან. სკოლა [აქედან 24 საშ., 2 სადამოს (ცვლიანი), 1 სკოლა-ინტერნატი], 12,2 ათ. მოსწ., 1,0 ათ. მასწავლებელი, 15 საბავშვო ბაგა-ბაღი, 51 ბ-კა, 39 საკლუბო დაწესებულება. ქ. ხაშურში არის სამუსიკო და სპორტ. სკოლები, 2 პროფტექ. სასწავლებელი, სახ. თეატრი, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, დაბა სურამში — სამუსიკო სკოლა, პროფტექ. სასწავლებელი, ლესია უკრაინკას სახ. ბ-კა-მუზეუმი. გამოდის რ-ნული გაზ. „გამარჯვების გზა". იღებენ ტელეგადაცემებს.

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება კურორტები სურამი, ქვიშხეთი. არის 8 საავადმყოფო (800 საწოლი), 15 ამბულ.-პოლიკლინიკა, 19 საფერშლო და საფერშლო-სამეანო პუნქტი, 6 აფთიაქი, 143 ექიმი და 467 საშ. მედმუშაკი.

ხუროთმოძღვრული ძეგლებია: ნაბახტევის, წრომის, ხცისის, ურიხვის, წაღვლის ნინ გიორგის (შუა საუკ.) ეკლესიები, ცხრამუხის (შუა საუკ.) კოშკი, სურამის ციხე, ალის ციხე, სოფ. ბელოტის ციხის მახლობლად ციხის ნანგრევები (გვიანფეოდ. ხანა) და სხვ.

ი. უალუცა, გ. ჯაოშვილი.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I—II, გვ. 464—465.

ხაშუფსე, მდინარე გაგრის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე. წარმოიქმნება მდ-ების ქეთფსისა და სანდრიფშის შეერთებით. სათავე აქვს გაგრის კირქვულ მასივზე, 1700 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 30 კმ. ერთვის შავ ზღვას. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და კარსტული წყლით. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 7,5 მ³/წმ. მდ. ხოფსეზე აგებულია ჰიდროჰესი.

გ. გონგლაშვილი.

ხაშუფსე, სოფელი აფხ. ასსრ გაგრის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, აფხ. მთისწინეთში, მდ. ხაშუფსის ხეობაში, სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები ხ., ჯაჯა, ორმურხევი). ზ. დ. 80 მ, გაგრიდან 20 კმ, განთიადიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 5 კმ. სსრკ კონსტიტუციის სახ. კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა), რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, საფერშლო-სამეანო პუნქტი. დიდ სამამულო ომში დაღუპულთა ობელისკი.

ხაშხაში (Papaver somniferum), ერთწლოვანი ბალახოვანი დეკორატიული მცენარე ყაყაჩოს ოჯახისა. მისი სიმაღლე 80 — 150 სმ აღწევს. აქვს მთავარღერძიანი ფესვი, სუსტად დატოტვილი სწორმდგომი ღერო, ღეროსმომცველი ფოთოლი. ღერო და ფოთოლი დაფარულია ცვილისებრი ნაფიფქით. ყვავილი დიდია, მარტოული, 4 გვირგვინის ფურცელი აქვს, ჩვეულებრივ თეთრია ან იისფერი. ნაყოფი კოლოფია. უმეტესად უხსნადი. თესლი წვრილია, მომრგვალო ან კვერცხისებრი. 1000 ც-ის მასა 0,24—0,45 გ. მცენარის სავეგეტაციო პერიოდია 85—135 დღე. ხ-ს დიდი პრაქტ. გამოყენება აქვს. თესლი შეიცავს 40—50% ცხიმს. მისი ზეთი კარგი პროდუქტია, იყენებენ საკონდიტრო-საკონსერვო მრეწველობაში, აგრეთვე სადებავების დასამზადებლად. ხ-ს ზოგიერთი ჯიშისაგან ღებულობენ ოპიუმსა და ალკალოიდებს, რომლებიც მედიცინაში იყენებენ ძილის მომგვრელ, ტკივილგამაყუჩებელ საშუალებად. სსრკ-ში ხ მოჰყავთ უკრ., ყირგ. სსრ-ებში, თათრ. და ბაშკ. ასსრ-ებში, ყაზახეთში.

ლ. ანიაშვილი.

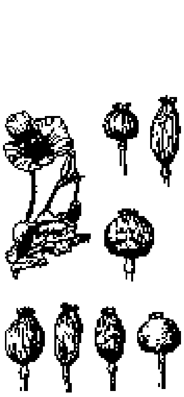

ხაშხაში: მცენარის ზედა ნაწილი (ზემოთ მარცხნივ) და სხვადასხვა ფორმის კოლოფები

ხაჩატურიანი არამ ილიას ძე [24. V(6. VI). 1903, თბილისი, — 1. V. 1978, მოსკოვი. დაკრძალულია ერევანში], სომეხი საბჭ. კომპოზიტორი, დირიჟორი, პედაგოგი, მუსიკალურ-საზოგადო მოღვაწე. სსრკ სახ. არტისტი (1954), სოციალ. შრომის გმირი (1973), სომხ. მეცნ. აკად. ნ. წ. (1963). საქ. სსრ სახ. არტისტი (1973), სკკპ წევრი 1943-იდან. თავდაპირველი მუსიკალური განათლება მიიღო გნესინების სახ. მუს. ტექნიკუმში (დაამთავრა 1929). 1934 დაამთავრა მოსკ. კონსერვატორია (ნ. მიასკოვსკის საკომპოზიციო კლასი). დიდი წარმატება ხვდა მის პირველ სიმფონიას (1934). ფართო აღიარება მოუტანა მას საფორტეპიანო (1936) და განსაკუთრებით შესანიშნავმა სავიოლინო (1940) კონცერტებმა. დიდი სამამულო ომის წლებში ხ-მა შექმნა მე-2 სიმფონია (1943). ცნობილი ბალეტი „გაიანე" (1942, მისი პირველი რედაქცია „ბედნიერება" შეიქმნა 1939). ომის შემდგომ წლებში — კონცერტი ჩელოსა და ორკესტრისათვის (1946), ბალეტი „სპარტაკი" (1954). 60-იან წლებში დაწერა კონცერტ-რაფსოდიები ვიოლინოს (1961), ჩელოსა (1963) და ფორტეპიანოსა და ორკესტრისათვის (1968). ხ-ს დაწერილი აქვს მუსიკა სპექტაკლებისა და კინოფილმებისათვის. ხ-ის შემოქმედება XX ს. მუსიკის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მონაპოვარია. გამოირჩევა ფერთა სიუხვით, ელვარე კოლორიტით, ემოციურობით, სომხურ ხალხურ მუსიკასთან ერთად ხ-ის მუსიკაზე გავლენა იქონია აღმოსავლურმა ქართულმა ფოლკლორმა. 1950-იდან ასწავლიდა მოსკ. კონსერვატორიასა და გნესინების სახ. ინ-ტში (1951-იდან პროფესორი). 1957-იდან იყო სსრკ კომპოზიტორთა კავშირის მდივანი, სსრკ V მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი, საზღვარგარეთის ხელოვნ. აკადემიების საპატიო წევრი, სსრკ მშვიდობის დაცვის კომიტეტის წევრი. ლენინური პრემია (1959), სსრკ სახელმწ. პრემიები (1941, 1943, 1946, 1950, 1971), სომხ. სსრ სახელმწ. პრემია (1965); დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, ოქტ. რევ. და შრომის წითელი დროშის ორდენებითა და მედლებით.

ლიტ.: Хубов Г. Н., Арам Хачатурян, 2 изд., М., 1967.

გ. ტორაძე.

ა. ხაჩატურიანი

ხაჩატურიანი ტიგრან სერგოს ძე [დ. 23. IX (6. X). 1906, მოსკოვი], საბჭ. ეკონომისტი, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1966, წ.-კორ. 1943), სკკპ წევრი 1945-იდან. დაამთავრა მოსკ. უნ-ტი (1926). რკინიგზის ტრანსპ. საკავშ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის დირექტორი (1945—49), სსრკ მეცნ. აკად. კომპლ. სატრანსპ. პრობლემების ინ-ტის დირექტორი (1954-59), ჟურნ. „ეკონომიკის საკითხები" მთავარი რედაქტორი (1966-იდან). სსრკ მეცნ. აკად. ეკონ. განყ-ბის აკადემიკოს-მდივანი (1967—71). სსრკ მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან არსებული საწარმოო ძალთა და ბუ-

ტ. ხაჩატურიანი

ხაჩქარი ჯვრის ხაჩქარი XII—XIII სს.

ნებრივი რესურსების შემსწავლელი კომისიის თავჯდომარის მოადგილე (1971-იდან), მოსკ. სახელმწ. უნ-ტის პროფესორი (1971-იდან). მისი ძირითადი ნაშრომები ეძღვნება სოციალ. ქვეყნების ... თეორიის, კაპიტ. დაბანაკებათა ეკონ. ... , კაპიტ. მეურნეობის ეკონ., ტრანსპორტის ეკონ., საწარმოო ძალთა განლაგების, სხვ. თანამედროვე ეკონ. საკითხებს. უნგრ. მეცნ. აკად. საპატიო წევრი (1970), თ. ლაიფციგის სახ. (გდრ) ეკონ. აკად. საპატიო დოქტორი (1977). დაჯილდოებულია ოქტ. რევ. ორდენით, 5 სხვა ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: Размещение транспорта в капиталистических странах и в СССР, М., 1959; Советская экономика на современном этапе, М., 1975.

ხაჩეში, სოფელი ლენტეხის რ-ნში (ხელედის სოფსაბჭო), მდ. ხელედულის (ცხენისწყლის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირას, ზ. დ. 1000 მ, ლენტეხიდან 14 კმ. ხელედის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. ხელედში (7 კმ), ბ-კა, კლუბი, საფერშლო-სამეანო პუნქტი.

ხაჩიძე შალვა გერასიმეს ძე [26.XI(9.XII).1908, ახლანდ. დაბა წაღვერი, ბორჯომის რ-ნი, — 1.VIII.1976, თბილისი], ქართველი საბჭ. ჰიგიენისტი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1962), პროფესორი (1965) საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1969). 1932 დაამთავრა მოსკ. I სამედ. ინ-ტის სანიტ.-ჰიგიენური ფაკ-ტი. 1938—39 იყო თბილისში სანიტ. და ჰიგიენის ინ-ტის დირექტორი, 1939—41 — თბილ. სამედ. ინ-ტის კომუნ. ჰიგიენის კათედრის გამგე. 1948-იდან გარდაცვალებამდე სანიტ. და ჰიგიენის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში ხელმძღვანელობდა კომუნ. ჰიგიენის განყ-ბას. ხ. ძირითადად შეისწავლიდა საქართვ. მდ-ებისა და შავი ზღვის სანაპიროების გაბინძურების, ღია წყალსატევების თვითგაწმენდის საკითხებს, საქართვ. ნიადაგქვეშა რესურსების სანიტ. მდგომარეობას და სხვ. დაჯილდოებულია მედლებით.

თხზ.: საქართველოს სსრ წყალსატევების სანიტარული დაცვის საკითხისათვის, თბ., 1968.

ლიტ.: რ თ ყ ვ ა ა., შალვა ხაჩიძე, თბ., 1980.

შ. ხაჩიძე

ხაჩმაზი, ქალაქი (1938-იდან) აზერბ. სსრ-ში, მდ. გუდიალჩაის (კასპიის ზღვის აუზი) ნაპირზე ხაჩმაზის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგური. საკონსერვო კომბინატი, ლუდის ქ-ნა. ხალიჩების წარმოება.

ხაჩქარი (სომხ. — ქვაჯვარი), შუასაუკუნეების სომხური ძეგლი (მემორიალური და სხვ.), ვერტიკალურად მდგარი ქვის ფილა, რ-ზედაც ამოკვეთილია რთულ ორნამენტულ კომპოზიციაში ჩასმული დიდი ჯვრის გამოსახულება. იდგმებოდა ცალკე და ეკლესიებთან. გავრცელდა IX ს-იდან. ფიქრობენ, რომ წარმოიშვა ადრინდ. ქრისტ. სტელიდან. თავდაპირველად კვარცხლბეკზე მოხუთ. ხასიათისა იყო, XII ს-იდან ადრინდ. ჯვრის ფონი აჟურული ორნამენტით დაიფარა.

ხახაფო: ა—მცენარე ყვავილობის დროს; ბ—ყვავილი, გ—ნაყოფი, დ—ნაყოფები.

ხაჩური, ხ ა ჭ კ თ ი, სოფელი წალკის რ-ნში, თრიალეთის ქედის სამხრ. კალთაზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლებით: ხ., თამზაჰარაბა, კაბური, ჩიეთქილისა). ზ. დ. 1860 მ, წალკიდან 37 კმ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. შემონახულია XII—XIII სს. წმ. გიორგის ეკლესია. შენობის კედლებზე რამდენიმე ლაპიდარული წარწერაა.

ხაჭაპურიძე გიორგი ვასილის ძე [6(18).VI.1892, სოფ. ჭანიეთი, ოზურგეთის მაზრა, ახლანდ. მახარაძის რ-ნი, — 1.X.1967, თბილისი], ქართველი საბჭ. ისტორიკოსი, ისტ. მეცნ. დოქტორი (1935), პროფესორი (1932), სსრკ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1939), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1941) სკკპ წევრი 1920-იდან. დაამთავრა მოსკ. უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტი. 1921 დაინიშნა საქ. სსრ მთავარი პოლიტიკურ-საგანმან. სამმართველოს უფროსად. 1924—29 ხელმძღვანელობდა საქ. კომპარტიის ცენტრ. კომიტეტთან არსებულ პარტ. სკოლას. 1929—33 მუშაობდა ა/კ კომუნისტური უნ-ტის პრორექტორად, 1934—38 საკ. კპ (ბ) ცკ-თან არსებული მარქს-ენგელს-ლენინის ინ-ტის თბილ. ფილიალის დირექტორის მოადგილედ. 1929-იდან გარდაცვალებამდე იყო თსუ-ის სსრკ ხალხთა ისტ. კათედრის გამგე და 1943-იდან გარდაცვალებამდე შეთავსებით ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტ. ინ-ტის საქართვ. საბჭ. პერიოდის ისტორიის განყ-ბის გამგე. 1937—42 — თსუ-ის პრორექტორი ჯერ სასწ., ხოლო შემდეგ სამეცნ. დარგში.

ხ. მუშაობდა XIX—XX სს. საქართველოს და საქ. კომპარტიის ისტორიის საკითხებზე. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: 1905—1907 წლების რევოლუცია საქართველოში, თბ., 1956; გლეხთა მოძრაობანი საქართველოში XIX საუკუნეში, ტფ., 1932; გურიის აჯანყება 1841 წელს, ტფ., 1931; ... ნაციონალურ-კოლონიური პოლიტიკა და ეროვნული მოძრაობანი საქართველოში, [ტფ.], 1933; რუსეთთან საქართველოს შეერთების ისტორიული მნიშვნელობა, თბ., 1956; საქართველო XIX საუკუნის პირველ ნახევარში (ისტორიული ნარკვევი), თბ., 1958 (შრომები, ტ. 2); ქართველი ხალხის ბრძოლა საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისათვის, თბ., 1957.

ლიტ.: კ ა ჭ ა რ ა ვ ა ი., ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები, თბ., 1962; გიორგი ხაჭაპურიძე (1892—1967), ბიობიბლიოგრაფია, შემდგენლები ი. დუდუჩავა, ი. ცხვარიაშვილი, თბ., 1980.
ი. კაჭარავა.

ხახა (Pharynx), ქორდიანთა ცხოველებისა და ადამიანის წინა ნაწლავის ნაწილი, რ-იც პირის ღრუს უკანაა მოთავსებული. ხ-ში ვითარდება სალაყუჩე ნაპრალები. უმდაბლეს ქორდიანებში სალაყუჩე ნაპრალების რაოდენობა მერყეობს 2-იდან (სალპები, აპენდიკულარიები) რამდენიმე ასეულამდე (ასციდიები), უმდაბლეს ქორდიანებს (გარსიანები, ლანცეტა) ხ-ში აქვთ საკვები ნაწილაკების დამჭერი აპარატი — ენდოსტილი, ხერხემლიანებიდან ენდოსტილი აქვს სალამურას ლარვას. უყბოებს — მრგვალპირიანებს ხ-ის კედელში უვითარდებათ 5—17 წყვილი სალაყუჩე ნაპრალი, თევზებს — 5—8 წყვილი. ხმელეთის ხერხემლიანების ჩანასახების ხ-ში ჩაისახება სალაყუჩე ნაპრალების რუდიმენტები — სალაყუჩე პარკები, რ-თა უკანასკნელი წყვილიდან ვითარდება ფარისებრი ჯირკვლები. ხ-ის ეპითელიუმის წარმონაქმნებია თიმუსი და ფარისებრი ჯირკვალი. ხმელეთის ხერხემლიანებში კი — თანამგზავრი ჯირკვლებიც. ხმელეთის ხერხემლიანების ხ-ში ცალკე იხსნება საყლაპავი, ხორხი, ევსტაქის მილები და ქოანები (ძუძუმწოვრებში). უხერხემლო ცხოველების ხ წინა ნაწლავის გამოცალკევებული კუნთოვანი განყ-ბაა, რ-იც აერთებს პირის (ზოგჯერ პირის ღრუს) საყლაპავთან.
გ. კაპიძე.

ადამიანის ხ., პირის ღრუსა და საყლაპავს შორის ძაბრის ნაირი ღრუ, აპკისებრ-კუნთოვანი მილი, რ-იც გამომდინარეობს ქალას ფუძიდან კისრის VII მალამდე. მასში გადაჯვარედინებულია სასუნთქი და საჭმლის მომნელებელი გზები. ხ. რიგრიგობით ატარებს სათანადო ორგანოთა სისტემებში ხან ჰაერს, ხან კი დაღეჭილ და გალორწოებულ საჭმლის გუნდას. ხ-ის ზედა ნაწილი (ცხვირ-ხახა) ცხვირის ღრუს უკან მდებარეობს და მას ქოანების წყვილი ხვრელებით უკავშირდება; აქვე იხსნება ევსტაქის სასმენი მილები, რ-ებითაც ჰაერი ყოველი ყლაპვისას ხორხ-ხახიდან შუა ყურის ღრუში გადადის და დაფის აპკზე გარეთა ატმოსფეროს წნევას აწონასწორებს. ხ-ის შუა ნაწილი (პირ-ხახა) პირის ღრუს უკან მდებარეობს და უკავშირდება მას ხახის ხვრელით. ხ-ის ქვედა ნაწილში (ხორხ-ხახა) არსებობს ხორხში შესასვლელი და საყლაპავი მილის ხვრელები. ხ-ის კედელს ქმნის გარეთა-შემაერთებელქსოვილოვანი, შუა — კუნთოვანი და შიგნითა — ლორწოვანი გარსები. კუნთოვანი გარსი წარმოდგენილია განივზოლიანი კუნთოვანი ქსოვილით, რ-ის გარეთა შრეს ცირკულარული მიმართულება აქვს და წარმოქმნის ხ-ის ზედა, შუა და ქვედა მომჭერ კუნთებს. შიგნითა შრეს გასწვრივი მიმართულება აქვს და ხ-ის ამწევი კუნთი ეწოდება. ხ-ს სისხლით ამარაგებს გარეთა საძილე არტერიის ტოტები, ვენური სისხლი შიგნითა საუღლე ვენაში გადადის. ხ-ის ინერვაცია ცთომილი, ენა-ხახისა და სიმპათიკური ნერვებით ხორციელდება.
გ. აბაშიძე.

ხახაბო, სოფელი ახმეტის რ-ნში (ომალოს სოფსაბჭო), მდ. თუშეთის ალაზნის მარჯვ. ნაპირას, ზ. დ. 2000 მ, ახმეტიდან 88 კმ. თუშეთის მეცხვარეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ომალოში (11 კმ).

ხახაბო, სოფელი დუშეთის რ-ნში ((შატილის სოფსაბჭო), თუშეთ-ხევსურეთის კავკასიონის ნრდ. კალთაზე, მდ. ანდაქის (არღუნის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 2000 მ, დუშეთიდან 132 კმ. შატილის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ბარისახოში (66 კმ).

ხახაფო (Rubus saxatilis), მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარე ვარდისებრთა ოჯახისა. ივითარებს ერთწლოვან მცოცავ ვეგეტატიურ ყლორტებს და 10—30 სმ სიმაღლის საყვავილე ღეროებს; ღეროები და ფოთლის ყუნწები მოფენილია მრავალი წვრილი ნემსისებრი ეკლით და ჯაგრით. ნაყოფი კაშკაშა წითელია, იჭმევა. ხ. იზრდება ევრაზიის ტყის ზონაში; საქართვ. — მთის შუა სარტყლის ტყეებში, სუბალპ. არყნარებსა და ფიჭვნარებში, აგრ. სუბალპურ მდელოებზე. თაფლოვანი მცენარეა.
გ. ლაჩაშვილი

ხახანაშვილი ალექსანდრე სოლომონის ძე (3.I.1864, გორი, — 7.VIII.1912, სამარის გახლოიბლად ადარაკზე, დაკრძალულია თბილისში), ქართველი მეცნიერი, საზ. მოღვაწე, ფილოლოგი, ისტორიკოსი. 1884 დაამთავრა თბილ. გიმნაზია, 1888 — მოსკ. უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტი. იქვე დატოვეს პროფესორობისათვის მოსამზადებლად. 1889-იდან კითხულობდა ლექციებს ქართ. ენასა და ლიტ-რაში ლაზარევის აღმოსავლური ენების ინ-ტში, 1900-იდან — მოსკ. უნ-ტში. ხ-ს ეკუთვნის მრავალი გამოკვლევა საქართვ. ისტ., ლიტ-რის, ეთნოგრაფიისა და მატერ. კულტ. მნიშვნელოვან საკითხებზე შექმნა ქართ. ლიტ. ისტორიის პირველი სისტემ. კურსი (უძველესი დროიდან XIX ს. ჩათვლით), ფუნდამენტური ნაშრომი „ქართული სიტყვიერების ისტორია" (რუს. ენაზე, ტ. 1—4, 1895—1907), რ-მაც ქართ. მწერლობის მონაპოვარი მსოფლიო სარბიელზე გაიტანა. ხ-მა ამავე დასვლი ქართ. ხალხ. სიტყვიერების კვლევისა და გამოცემის საქმეს. მისი ინიციატივით გამოქვეყნდა ქართ. ზღაპრები ორ წიგნად (1902, 1904). მანვე გამოავლინა და გამოაქვეყნა ძვ. ქართ. ხელნაწერები, ზოგი მათგანი თარგმნა რუს. ენაზე.

ხ. ბევრს მოგზაურობდა ქართ. სიძველეთა კვლევისა და შესწავლის მიზნით. მოიარა საქართვ. სხვადასხვა კუთხე, იმოგზაურა იტალიაში, საფრანგეთში, ინგლისში. მონაწილეობდა ორიენტალისტთა საერთაშ. კონგრესების მუშაობაში ჟენევასა (1894) და პარიზში (1897). იყო მოსკ. საიმპერატორო არქეოლ. საზ-ბის წ.-კორ. (1888-იდან), ამავე საზ-ბის ნამდვილი წევრი (1899-იდან), რუს. ისტორიისა და სიძველეების მოყვარულთა საიმპერატორო საზ-ბის წევრი (1901-იდან), საქართვ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზ-ბის ნამდვილი წევრი (1907-იდან), რუს. სიტყ-

ა. ხახანაშვილი

(1909-იდან) და სხვ. შ. იკალთელი მგ. და შუა l საუკ. საქართვ. ისტორიის. მის სოფ.-ცკენ 5 პრობლემებს, ქართ. ფეოდალიზმის ნიშნებს. საქართველოს სამეფოს დაცემას სამეფო-სამთავროებად დაყოფით ხსნიდა, ხოლო ახალი დაყოფის მიზეზად იმუნიტეტის შიშინებდა. დიდებულთა წარმომობის მიზეზებს ქვეყნის ცალკ განვითარებაში ეძებდა. გლეხთა დამოკიდების პროცესსაც ეკონომიკური ხსნიდა. გლეხობაში არჩევდა ურთიერთსგან გამიჯნულ ფენებს. ხ. ქართ. ფეოდალიზმს სწავლობდა რუს. და ; ევრ ფეოდალიზმთან შედარებაში. პარიზის საერთაშ. გამოფენის გახსნასთან ; დაკავშირებით ფრანგ ენაზე გამოსცა ხ-ის „საქართველოს ისტორია" (1900). ქართ. დიპლომატიკაში აღსანიშნავია მისი კრებულები „გუჯრები" (საისტორიო მასალა, ქუთაისი, 1891) და „ქართული სასიგელ-გუჯრები აქტები და სავაჭრო ნუსხები" (1898). ხ-ის ინიციატივით და მატერ. დახმარებით მოსკოვში ჩამოყალიბდა ქართ. მეცნიერების, ხელოვ. და ლიტ-რის შემსწავლელი საზ-ბა (1911).

თხზ.: ბატონყმობა საქართველოში რუსეთთან შეერთებამდე, ქუთ., 1910; მარკს ისტორიული სოციის II, ტფ., 1910; ქართული სიტყვიერების ისტორია, ტ. 1—2, ტფ., 1904—10; Древнейшие предания расселения грузин ... Малой Азии. Тф., 1909.

ლიტ.: გოზალიშვილი გ., ქართველი ისტორიკოსის გამოჩენილი მკვლევარი, «მნათობი», 1964, №1; მისივე, აღნიშვნადი ნიკოლოზ სანიამოელ ბროლიდების მიმოწერიდან ამაზედის დოკუმენტები (1864—1912 წწ.), «საისტორიო მოამბე», 1975, №31—32, ჭიჭინაძე ზ., რუსეთელისთვის..., თბ., 1970.

ზ. ჭიჭინაძე. დ. ნოდიშვილი.

ხახანაშვილი გიორგი სიმონის ძე [24. VI. 1906, გორი, — 14. I 1987, თბილისი), ქართველი საბჭ. ლოტბარი. საქ. სსრ. ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1949). 1930 დაამთავრა თბილ. კონსერვ. საინსტრუმენტო ტექნიკუმი, 1935 — მოსკ. კონსერვ. სადირიჟორო განყ-ბა (პროფ. ნ. დანილინის კლასი). 1935 ხ-ის ინიციატივით თბილ. კონსერვატორიაში გაიხსნა საგუნდო-სადირიჟორო განყ-ბა, სადაც მუშაობდა სხვა დისციპლინების მეცადინეობებთან, ხოლო 1949-იდან სიცოცხლის ბოლომდე — საგუნდო-სადირიჟორო კათედრის გამგე იყო თბილ 1-ელი, მე-2, მე-4 სამუსიკო სასწავლებლებისა და ცენტრ. სამუსიკო სკოლის საგუნდო-სადირიჟორო განყ-ბის ; გამგის ინიციატორი 1939—43 ხ. იყო საქართვ. რადიოკომიტეტთან არსებული სავაჟო კაპელის მთავარი ლოტბარი, 1947—52 საქართვ. სახელმწ. საგუნდო კაპელის მთავარი დირიჟორი და სამხატვრო ხელმძღვანელი. მისი მოსწავლეებია იყვნენ ვ. ; ფალიაშვილი, ა. კაკხიძე, გ. პაჭკაძე, ჯ. კახიძე და სხვ.

ლ. კაკულია.

ხახანიანი გრიგოლ დავითის ძე [29.XII. 1895 ((10. I. 1896), სოფ. რუისი, ახლანდ. ქარელის რ-ნი, —22. II 1939], საბჭ. მხედართმთავარი, კომკორი (1935). კომპარტიის წევრი 1917-იდან. 1916-იდან გაიწვიეს არმიაში, დაამთავრა პრაპორშჩიკების სკოლა. პეტერბურგში იყო. მონაწილეობდა ოქტომბრის რევოლუციასა და სამოქალაქო ომის ((1918—20) მონაწილე. 1919—21 მეთაურობდა 27-ე მსროლელთა დივიზიის ბრიგადას, , მონაწილეობდა ომჯავათთის ბრძოლაში, სამხეთა რუქიტ-პოლ. ომში (1920)), კრონშტადტის ამბოხებ. ამბოხების (1921) ჩაქრობაში. საბჭ. არმიაში ეჭირა სამეთაურო თანამდებობები. დაჯილდოებულია 3 წითელი დროშის ორდენით და საპატიო იარ. იარაღით.

ხახვიეთი, სოფელი საბჭრ. ოსეთის ავ ჯავის რ-ნში (სინაგურის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის l სამხრ. კალთაზე, მდ. ჯეჯორის ხეობაში. ზღ. დ. 1120 მ, ჯავიდან 40 კმ, სანხეობიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 30 კმ სინაგურის მეურნეობის სამეურნეობის საბჭ. ფერმებითაა. საშ სკოლა სოფ. სინაგურში (1 კმ).

ხახვი თავიანი (Allium cepa), ორ-, სამ- ან ოთხწლოვანი მცენარე Allium-ის გვარის შროშანისებრთა ოჯახისა, სამშობლოთა შუა აზია და ავღანეთი. ჯიშის მიხედვით ბოლქვი მრგვალი, მოგრძო ან მომრგვალო. გარეთა მშრალი ქერქი თეთრი, ყვითელი ან იისფერია. შიგნითა წვნიანი, ფერად თეთრი, ვარდისფერი ან იისფერი. სამწლიდან ივითარებს ბოლქვსა და მწვანე ფოთლებს, სხვეულ, სუნს და გემოს აძლევს სურნელოვანი ეთერზეთები. ამის მიხედვით განასხვავებენ ცხარე, ნახევრად ცხარე და ტკბილ თავიან ხახვს ბოლქვი (ჯიშების მიხედვით) შეიცავს შაქრებს (2,4—14%-მდე), ცილოვნების (2—13,9 მგ%), ეთერზეთებს (12 — 162 მგ%); ფიტონცი — C ვიტამინს (25—47,7 მგ%), კაროტინს (A პროვიტამინს, 1,3—5,9 მგ%).

საქართველოში თავიანი ხახვის ადგილობრივი ფარაოისებრია. ჯანის, კახური, სხვილისის, ქართლის, მის სასაქონლო ბოლქვებს იღებენ წლის განმავლობაში ჩვეულებრივ თესვით უშუალოდ თესვით, მეორე წელს კი ბოლქვების დარგვით იღებენ თესლს. ხ. დ. მოთხოვნას ხარვეზით. ბოსტნის განმწვანებელ ნოყიერ ნიადაგს, რ-საც შემოდგომაზე მზრალად ხნავენ და შეაქვთ ორგ. სასუქი 30—35 ტ/ჰა, აგრეთვე მინერ. სასუქი (ფოსფორი და კალიუმი). მოსავალს იღებენ აგვ. — სექტ-ში სამშლად იყენებენ ნედლს, მოხარშულს, მოშუშულს, დაკონსერვებულს და გამომშრალს. ხმარობენ სამკურნალო მიზნითაც.

ლიტ.: რობაქიძე ო., საქართველოში გავრცელებული სურნელოვანსახელმ ... თბ., 1977; Алексеева М. В., Культурные луки, М., 1960.

ო. რობაქიძე.

ხახვიკა (Russula virescens), ქუდიანი სოკო. ქუდის დიამეტრი 15 სმ აღწევს, ფერად მონაცრისფრო-მწვანეა, ზედაპირზე მეჭეჭები აქვს, ფირფიტები და ფეხი თეთრია. იზრდება ტყეში ზაფხულ-შემოდგომით, იჭმება ახალი (მოხრაკული) და დამწნილებული.

ხახვის ბუზი (Hylemyia antiqua), მწერი ნამდვილი ბუზების ოჯახისა ხახვის საშიში მავნებელია, ყველგანაა გავრცელებული. საქართველოში ფართოდაა ამ რეგიონებში ვებებდა, სადაც ხახვი და ნიორი მოჰყავთ. პატარა მწერია, სიგრძით 6—7 მმ, ნაცრისფერია, ზურგზე იდნავ მწვანე ელფერი დაჰკრავს. ზრდასრული მატლი მოთეთროა. ნიადაგში ზამთრობს ცრუჭუპრის სახით, იქიდან გამოფრენილი ბუზი კვერცხს მცენარის ყელთან დებს. გამოჩეკილი მატლი შეიჭრება ბოლქვის რბილობში და იკვებება. მატლისაგან დაზიანებული ადგილები ლპება, მცენარე ყვითლდება. საქართველოში ხ. ბ. 3 თაობას იძლევა.

ბრძოლის ღონისძიებანი. კვერცხების დადების დაწყებამდე მცენარეზე ქლოროფოსის ან კარბოფოსის 3%-იანი ხსნარის შესხურება და გრანულირებული ქლოროფოსის ნიადაგში შეტანა 20—25 კგ/ჰა-ზე.

ლ. შაკაკიშვილი.

ხახვისებრნი (Alliaceae), ერთლებნიან მცენარეთა ოჯახი. მრავალწლოვანი, ბოლქვიანი, გორგლ-ბოლქვიანი, ზოგჯერ ფესურ-ბოლქვიანი ან ფესურიანი ბალახოვანი მცენარეებია. აქვთ მეტ-ნაკლებად ხახვის ან ნივრის სურნელება. სახეშეცვლილი ღეროიდან (ბოლქვის ძირი, ფესურა) უვითარდებათ სავეგეტაციო ყლორტი და ფოთლები; საყვავილე ყლორტი შეუფოთლავია (იშვიათად — ძირში შეფოთლილი). ფოთლები ხაზურია (ბრტყელი ან ცილინდრული), მათი ხალთები მეტ-ნაკლებადაა შემოხვეული საყვავილე ყლორტზე. ყვავილები კრებულ ქოლგა, იშვიათად თავთავა ყვავილედებათაა შეკრებილი. ნაყოფი კოლოფია ხ. 30-მდე გვარს და 500-ზე მეტ სახეობას აერთიანებს. გავრცელებულია ჩრდ. ნახევარსფეროში, აგრეთვე სამხრ. ნახევარსფეროს (ამერიკა, აფრიკა) ზომიერ და ტროპ. რ-ნებში ოჯახში 4 ტომია (Allieae, Agapantheae, Gillieseae, Milulaeae), რომესაც მკვლევართა ნაწილი შროშანისებრთა ოჯახში აერთიანებს ხ-თაგან ბევრია ზოგიერთი (ხახვი, ნიორი, პრასა) და დეკორ. მცენარე. საქართველოში ამ ოჯახიდან მხოლოდ ხახვის (Allium) გვარის 80-ზე მეტი სახეობა იზრდება.

ნ. ბიქოლიამშვილი.

ხახია (Pachyphragma), მცენარეთა გვარი ჯვაროსანთა ოჯახისა. მონოტიპური, რელიქტური გვარია. ერთადერთი სახეობა — P. macrophyllum მრავალწლოვანი ფესურიანი ბალახია. მოკლე და მეჩხერ მტევნებად შეკრებილი თეთრი ყვავილები აქვს უფრო ხშირად გვხვდება ტყეებით მდიდარ, ღრმა ნიადაგებზე, ტენიან ფართოფოთლოვან ტყეებსა და ტყის პირებზე საქართველოში ტყიან რ-ნებში თითქმის ყველგანაა გავრცელებული ზ. დ. 2000 მ-მდე. საქართველოს გარეთ გვხვდება იმიერკავკასიაში, აზერბაიჯანსა და ჩრდ.-აღმ. ანატოლიაში (თურქეთი).

ლ. ხინთიბიძე.

ხახის აპკი, პირის ღრუდან ხახაში გასასვლელი ნაოჭი, ზემოდან მოსაზღვრულია ნაქით, გვერდებიდან — სასა-ენისა და სასა-ხახის რკალებით, ქვემოდან — ენის ძირით რკალებს შორის სივრცე მოიცავს ლიმფოიდური ქსოვილის გროვას — სასის ნუშურებს.

ხახმატი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (გუდანის სოფსაბჭო), თუშეთ-ხევსურეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. გუდანისწყალის (ხევსურეთის არაგვის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ 1940 მ. დუშეთიდან 79 კმ. ბარისახოს მეცხოველეობის საბჭ მეურნეობა. საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ბარისახოში (14 კმ). ისტ. ძეგლებიდან საყურადღებოთა სოფლის მაღლობლად, მდ. გუდანისწყლის მარჯვ. ნაპირზე ქიმჭყრით ნაგები ორი ოთხკუთხა კოშკი— იმედის ციხე და თამარის ციხე. პირველის აგების ამბავი, თქმულების მიხედვით, სახ. გმირის მამუკა ქსანჩინდაურის სახელს უკავშირდება. სოფლის აღმ-ით, მდინარის მარცხ. ნაპირზე, გორისციხის სამაროვანია. 1973 გათხარეს (რ. რამიშვილი) ქვის ფილებისაგან შედგენილი XI—XII სს. ქრისტ. სამარხი და 2 აკლდამა. მიცვალებულებს ჩატანებული აქინდათ ვერცხლისა და ბრინჯაოს სამკაული, მინის ინკრუსტირებული მძივები და სხვ. სოფლის დასავლ, მდინარის მარჯვ. ფერდობზე, დეღისკარის სამაროვანია. 1973 გაიარეს ქვის ფილებისაგან შედგენილი 2 ქრისტ. სამარხი. რ-ებშიც მიცვალებულების ძვლებთან ერთად იყო ბრინჯაოს ბრტყელი, ხანჯლისანი სამაჯური. სოფლის სამხრ-ით, ტყეში, აღმოჩნდა სალოცავის საძირკველი.

ლიტ.: ბარდაველიძე ვ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული სამეურნეო-საკულტო კალენდარი, ტ. 2, ნაწ 1—ხევსურეთი, თბ., 1982; მაკალათია ს., ხევსურეთი, თბ., 1984; რამიშვილი რ., ხახმატის სამაროვანი, კრ. ძიებანი ..., თბ., 1975.

რ. რამიშვილი.

ხახმატისმთა, მთა თუშეთ-ხევსურეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ-ების გუდანისწყლისა (ხევსურეთის არაგვის მარცხ. შენაკადი) და არღუნის სათავეებში. სიმაღლე 3010 მ. აგებულია იურული ფიქლებისა და ქვიშაქვების მონაცვლეობით. აქვს ცირკები. შემოსილია სუბალპ. და ალპ. მდელოს ბალახეულით.

დ. უკლება.

ხახმატის ჯვარი, წმ. გიორგის — გიორგი ნაყოფიერებისა და მისი სახეების სალოცავის ხახმატწყლებით სოფ. ხახმატში (დუშეთის რ-ნი). მის ნაწილად ითვლებოდა ხახმატის ტერიტორიაზევე არსებული სალოცავი — აბუდის წმ. გიორგი ანუ გიორგი ბოსლურისა. ხ. ჯ.-ში ლოცულობდა აგრეთვე ; წ. გიორგის მოდგმის — თქმულებით მიხედვით, ქაჯაველ-

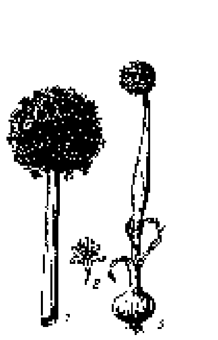

ხახვი თავიანი: 1—ყვავილედი; 2—ყვავილი; 3—აყვავებული მცენარე

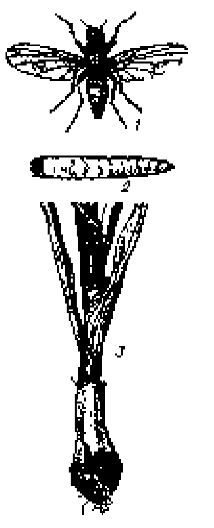

ხახვის ბუზი: 1—იმაგო, 2—მატლი; 3—დაზიანებული მცენარე

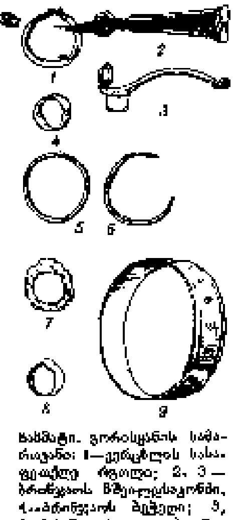

ხახმატი. გორისციხის სამაროვანი: 1—ვერცხლის სასაფეთქლე რგოლი; 2, 3—ბრინჯაოს მშვილდსაკინძი, 4—ბრინჯაოს ბეჭედი; 5, 6—ბრინჯაოს რგოლები; 7—რკინის ბეჭედი; 8—ბრინჯაოს ბეჭედი; 9—ბრინჯაოს სამაჯური დეღისკარის სამაროვანი მაზა

დ. ა. ხახუტაიშვილი

ჯ. ც. ხახუტაშვილი. „ფოთლები ბალიშთან ერთად“ 1969 საქართველოს ხელოვნების მუზეუმი თბილისი.

შ. ხაჟალია.

კ. ხაჯიევი.

თიდან მოყვანილ ქალებს — აშუქალს, სამაიარსა და მზუქალს. განსაკუთრებით სამიმარს, რ-იც ითვლებოდა ნაყოფიერების მიმნიჭებლად და მფარველად, შუამავლად შემყოლი მორწყველისა და გამწყრალ ღვთაების შორის. ხ. 30-ს, რ-იც მირითადად ქალებისა და საქონლის მფარველად მიაჩნდათ, ევედრებოდნენ შვილიერებას, ნაწყალ-ნადენების ბარაქას, ცხენების მომრავლებას და დაცვას. ამასთან ერთად, გაირჩა ნადვარშვენიერი მთლიანი ღვთაება იყო, რ-იც, გადმოცემის მიხედვით, შორეულ ლაშქრობებში თან ახლდა ხევსურეთის სხვა ღვთიშვილებს. ხ. 30-ის კულტი მისი ფუნქციის გამო ფართოდ იყო გავრცელებული აღმ. საქართვ. მთიანეთში და მისი მცირე ნიშ. კავკ. ხალხებში (ვეინახებში).

ლიტ.: ოჩიაური თ., ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბ., 1954; მ ი ს ი ვ ე, ზოგიერთი საკულტო დაარსების შესახებ, «მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია», 1974, №2. თ. ოჩიაური.

ხახული, შუა საუკუნეების მონასტერი, ხუროთმოძღვრების ძეგლი, ქართული კულტურის მნიშვნელოვანი კერა ისტ. სამხრ. საქართველოში, ტაოში, მდ. თორთუმისწყლის ერთ-ერთ ვიწროების ხეობაში, მდ. ხახულისწყლის მარჯვ. ნაპირზე (ახ. ლაზიკ. თურქეთის ტერიტ.). დააარსა დავით III კურაპალატმა (X ს. II ნახ.). თანადათან ხ-ის მომიჯნავე მიწებზე ჩამოყალიბდა ხახულის თემი — ეკონომიურად დაწინაურებული რეგიონი (უფრო გვიანდ ხანის ოსმალურ დოკუმენტებში ხახულის თემი „ხახის ხეობად“, ზოგჯერ კი „იშხანის“ სახელით იხსენიება. აქ 100-მდე სოფელი და 30-მდე დამოუკიდებელი წვრილი აზნაური ითვლებოდა). ხ-ში შექმნა მძლავრი ლიტ. კერა. აქ მოღვაწეობდნენ მწიგნობრები და კალიგრაფები: იოანე ხახულელი (X—XI სს.), დავით თბილელი (XI ს.) და სხვ. ერმიტების ჯამის ხ-ში მიიღო სწავლა-განათლება გიორგი მთაწმიდელმა. ხ-ის მონასტრის მდიდარი ბიბლიის ნუსხიდან მხოლოდ უმცირესმა ნაწილმა მოაღწია. XVI ს-მდე ხ. ქართლის კათალიკოსის სამწყსოში შედიოდა XVI ს-მდე, ოსმალეთის მიერ სამხრ. საქართველოს ტერიტორიების დაპყრობის შემდეგ ხ. მოსწყდა ქართულ სახელმწიფოებრივ და კულტურულ ცხოვრებას.

ხ-ის მონასტრის დიდი გუმბათოვანი ეკლესია, გეგმით ჯვრისებრი, წაგრძელებული ნავებით, გუმბათი აღმოსავლ. კუთხეებსა და 2 თავისუფლად მდგომ ბოძს ეყრდნობა დასავლეთის მკლავი ბოძების ორი წყვილით სიგრძეზე სამ „ნავად“ იყოფა. აღმოსავლეთის მკლავი დასრულებულია ნახევარწრიული აფსიდით, რ-ის ორივე მხარეს ასევე მცირე აფსიდებით დაბოლოებული თითო სათავსია გადახური მკვეთრულადაა მორთული ჩუქურთმებით. გუმბათის ყელი შემკულია გრეხილი შეწყვილებული ლილვებით და მათზე დაყრდნობილი თაღებით, სარკმელთა სათაურებიც მოჩუქურთმებულია განსაკუთრებით გამოირჩევა სამხრ. შეწყვილებული სარკმლის კომპოზიცია სარკმლის თავზე ორი ფრის ქვით გამოყვანილი რადიალურად გაშლილი სხივებია, ხოლო მათ ფონზე შეწყვილებული სარკმლის თაღებს შუა ჩასმულია არწივის პორტრეტული გამოსახულება მთელი კომპოზიცია დაგვირგვინებულია ფართოდ გაშლილი დეკორ. თაღით, რ-ის ზედაპირი დაფარულია ჩუქურთმით. ტაძარი შენობისაც უხვად არის შემკული ჩუქურთმებით (დას. მკლავის წრეული სვეტისთავები და სხვ.). შემორჩენილია ფერწერის ფრაგმენტები. ხ-ის მონასტრის საგანძურში იყო ქართ. ოქრომჭედლობის ღირსშესანიშნავი ნაწარმოები — XII ს. ღვთისმშობლის კარედი ხატი, რ-იც შემდეგში ხახულის ხატის სახელით გახდა ცნობილი (დაცულია საქ. ხელოვნ. მუზეუმში). ტაძრის ორგვლივ, გალავნის შიგნით, რამდენიმე მცირე სამლოცველოა, რ-თაგან ერთი X ს. დასაწყ. განეკუთვნება.

ლიტ.: თაყაიშვილი ე., 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960; Беридзе В. В., Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тб., 1981. დ. ბერიძენიშვილი, ლ. მენაბდე, ვ. ბერიძე.

ხახულის ხატი, შუა საუკუნეების ქართული ჭედური ხელოვნების მნიშვნელოვანი ძეგლი; ღვთისმშობლის კარედი ხატი (სიმაღლე 1,47 მ, სიგანე გაშლილი კარით 2,02 მ, ოქრო, ოქროში დაფერილი ვერცხლი, ვერცხლი). ხატი თავდაპირველად ინახებოდა ხახულის მონასტერში (ისტ. ტაო, ამჟამ. თურქ. ტერიტორიაზე), საიდანაც მოიტანა გელათის მონასტერში. შუა სახელწოდებაც აქედანაა. ვერცხლით მოჭედილი დიდი კარედი ღვთისმშობლის გამოსახულებისათვის იყო შესრულებული, როგორც შესანიშნავი ბუდე. კარედის მოჭედილობიდან შემოინახა კარების გარეთა ნაწილზე დაბალი რელიეფით, ჭედურით შესრულებული ორნამენტული შემკულობა (X ს.). შემდეგ ხატი გელათის მონასტერში გადაიტანეს და ღვთისმშობლის სახე ემალებში დაახვევინეს. XII ს. I ნახევარში აქ იგი თავიდან მოჭედეს (ცენტრ. ნაწილი ოქროთი, კარები—ოქროში დაფერილი ვერცხლით), რელიეფური ორნამენტით შეამკეს და ძვირფასი ქვებით, აგრეთვე ვარდულებით, სხვადასხვა დროისა და ფორმის ტიხრული მინანქრებითა და ჯვრებით მორთეს. კარების მოჭედილობა ორ ოსტატს შეუსრულებია, ამაზე მეტყველებს ორნამენტის შესრულების ხასიათი, მისი მხატვრული გადაწყვეტა.

ორივე კარის ბოლოში მოთავსებულ წარწერაში მოხსენიებულია მეფე დავით აღმაშენებელი და მისი ძე დემეტრე.

ხ. ხ-ის კარედის მოჭედილობა, მისი დეკორ.-საზეიმო ხასიათი თვალნათლივ ასახავს XII ს. ეპოქის გემოვნებასა და მხატვრულ გააზრებას. გელათის მონასტერში იგი რამდენჯერმე გაძარცვეს, რის შედეგადაც დაიკარგა ღვთისმშობლის ხატი. შემორჩენილია ხატის მხოლოდ სახე და ხელები, რ-ებიც შესრულებულია ტიხრული მინანქრით და უდიდესია მსოფლიოში ცნობილი მინანქრის ძეგლთაგან. მრავალფეროვნების ფერადოვანი მინანქარი ალაგ-ალაგ მწვანე, ლილისფერი და ოისფერი ელფერით. ხ. ხ. დაცულია თბილისში, საქართვ. ხელოვნ. მუზეუმში.

ლიტ.: ამირანაშვილი შ., ხახულის კარედი, თბ., 1972; ჯენია რ., ხახულის ღვთისმშობლის ხატის კარედის მოჭედილობა, თბ., 1972; ხუსკივაძე ლ., შუა საუკუნეების ტიხრული მინანქარი საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში, თბ., 1984; მ ი ს ი ვ ე, Грузинские эмали, Тб., 1981. რ. ჯენია.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 401.

ხახუნი გარეგანი, მექანიკური წინაღობა, რ-იც წარმოიშობა ორი ურთიერთშეხები სხეულის შეხების ზედაპირზე მათი ფარდობითი გადაადგილების დროს. წინაღობის F_{h} ძალას, რ-იც მიმართულია მოცემული სხეულის გადაადგილების საპირისპიროდ, უწოდებენ ამ სხეულზე მოქმედ ხ ა ხ უ ნ ი ს ძ ა ლ ა ს. ხ. გ. დისიპაციური პროცესია, რ-საც თან სდევს სითბოს გამოყოფა, სხეულთა ელექტრიზაცია, მათი დარღვევა და სხვ.

განასხვავებენ ს რ ი ა ლ ი ს ა და გ ო რ ვ ი ს ხახუნს. პირველს ახასიათებენ სრიალის ხახუნის კოეფიციენტით k_{ck}, რ-იც უგანზომილებო სიდიდეა და უდრის ხახუნის ძალის ფარდობას ნორმალურ დატვირთვასთან, ხოლო მეორეს — გორვის ხახუნის კოეფიციენტით k_{3}, რ-იც გორვის ხახუნის მომენტის ფარდობაა ნორმალურ დატვირთვასთან. გარეგანი ხახუნის ძალის სიდიდეზე მოხახუნე ზედაპირების ბუნებასთან ერთად მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს გარე პირობები (დატვირთვა, სიჩქარე, ტემპ-რა, ხორკლიანობა, შუზედავა).

სრიალის ხახუნი. თუ სხეულზე მოდებული ძალის მდებელი, რ-იც მდებარეობს ორი სხეულის შეხების სიბრტყეში, არ არის საკმარისი მოცემული სხეულის გასასრიალებლად მეორე სხეულის ზედაპირზე, ე. მაშინ წარმოიქმნება ძალა, რ-საც ა რ ა ს ს რ უ ლ ხ ა ხ უ ნ ი ს ძ ა ლ ა ს უწოდებენ (OA უბანი ნახაზზე). იგი განპირობებულია კონტაქტის ზონაში მცირე სიდიდის (~1 მკმ) ნაწილობრივ შექცევადი გადაადგილებებით, რ-თა სიდიდე პროპორციულია მოდებული ძალისა და იზრდება ამ უკანასკნელის ზრდისას 0-იდან გარკვეულ მაქსიმ. მნიშვნელობამდე (A წერტილი ნახაზზე). ამ ძალას უ ძ რ ა ო ბ ი ს ხ ა ხ უ ნ ი ს ძ ა ლ ა ს უწოდებენ, ხოლო აღნიშნულ გადაადგილებებს — წინასწარ გადაადგილებებს. მას შემდეგ, რაც მოდებული ძალა გადააჭარბებს კრიტიკულ მნიშვნელობას, წინასწარი გადაადგილება გადადის სრიალში. ამასთან, გარეგანი ხახუნის ძალა რამდენადმე მცირდება (A, წერტილი) და ხდება გადანაცვლების სიდიდეზე დამოუკიდებელი (მ ო ძ რ ა ო ბ ი ს ხ ა ხ უ ნ ი ს ძ ა ლ ა).

მოხახუნე ზედაპირების ტალღოვნებებისა და ხორკლიანობის გამო ორი მყარი სხეული ერთმანეთს ეხება მხოლოდ შეხების ცალკეულ უბნებზე (ფაქტიურ კონტაქტზე) დაყრდნობილ ნაწილებს ხორცის დამოკიდებულია სხეულთა ბუნებაზე და გარეგანი ხახუნის პირობებზე უფრო მაგარი შეუღრეველი შეჭრის დეფორმირებად კონტაქტსულში და წარმოქმნის რეალური კონტაქტის ცალკეულ ლაქას, რ-ებზეც წარმოიშობა მიზიდულობის (ადჰეზია, ქიმ. ბმები, ურთიერთდიფუზია და სხვ.) ძალა.

ზედაპირული შრის დეფორმაციის ხასიათის მიხედვით განასხვავებენ გარეგან ხახუნს დრეკადი და პლასტ. დეფორმაციის დროს და მიკროჭრისას. განსაზღვრულ პირობებში, რ-ებიც დამოკიდებულია დატვირთვასა და თითოეული მოხახუნე წყვილის მექან. თვისებებზე, ხ. გ. გარდაიქმნება შინაგან ხახუნად, რ-ისთვისაც დამახასიათებელია ერთი სხეულიდან მეორეზე გადასვლის დროს სიჩქარის ნახტომის არარსებობა. დატვირთვის, რ-ის დროსაც მოცემული მოხახუნე წყვილისათვის ირღვევა ხ. გ., გ ა რ ე გ ა ნ ი ხ ა ხ უ ნ ი ს ზ ღ უ რ ბ ლ ს უწოდებენ.

გორვის ხახუნი. გორვის ხახუნის ძალის მნიშვნელობა ბევრად უფრო მცირეა სრიალის ხახუნის ძალაზე. გორვის ხახუნს 2 განაპირობებს: ა) დანაკარგი დრეკადი ჰისტერეზისზე, რაც დაკავშირებულია მგორავი სხეულის წინ დატვირთვის გამო მასალის შეკუმშვასთან; ბ) მუშაობა ხარჯვით მასალის დეფორმირებაზე ლილვაკის ან ბირთვის მგორავი სხეულის წინ; გ) ნაწილების ხიდების გადალახვა, რ-ოდესაც კონტაქტის ზონაში შეხების ლაქების ზოლები საკმაოდ გაწელილია, მგორავი სხეულის ასრიალდება, რაც გამოიწვევს ზემოთ უკვე აღნიშნული სრიალის ხახუნს. როდესაც გორვის სიჩქარე სხეულში დეფორმაციის გავრცელების სიჩქარეს უახლოვდება, წინაღმდეგობა გორვის მიმართ მკვეთრად იზრდება და ასეთ შემთხვევაში უპირატესია სრიალის ხახუნზე გადასვლა.

ხახუნის მარეგა მოხახუნე წყვილებისა და კვანძების კონსტრუქციების შერჩევით და მათი სწორი ექსპლუატაციით არის ტექნიკური მეცნ — ტრიბოტექნიკის — ამოცანაა.

ლიტ.: Мичин Н. М., Внешнее трение твердых тел, М., 1977.

ხახუნი შინაგანი აირებსა და სითხეებში, იგივეა, რაც სიბლანტე.

ხახუნი შინაგანი მყარ სხეულებში, მყარი სხეულის თვისება—დეფორმაციის პროცესში მისთვის მინიჭებული მექანიკური ენერგია შეუქცევადად გარდაქმნას სითბოდ. ხ. შ. დაკავშირებულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის მოვლენასთან — არადრეკადობასა და პლასტიკურ დეფორმაციასთან

ა ბ რ ა ზ ი უ ლ ი ც ვ ე თ ა არის ურთიერთქმედის (თვისებებიდან გამომდინარე სხეულის დეფორმაციის დროს იმ პირობებში, როცა ნარჩენი დეფორმაციები პრაქტიკულად არ არსებობს. სხეული სიმქრქალის დეფორმაციის (დროს სხეულში დაირღვევა სითბური წონასწორობა, მაგ., თანაბრად გახურებული ისეთი თხელი ფირფიტის ღუნვისას, რ-ის (მხარე გაფართოვდება, გაჭიმული ბოჭკოები გაცივდება, შეკუმშული — გახურდება, რის შედეგადაც აღიძვრება ტემპ-რის განივი გრადიენტი. ე. ი. დრეკადი (დეფორმირება გამოიწვევს სითბური წონასწორობის დარღვევას. ტემპ-რის შემდგომში გათანაბრება თბოგამტარობის მეშვეობით ისეთი პროცესია, რ-საც თან ახლავს (დრეკადი ენერგიის ნაწილის შეუქცევი (გარდაქმნა სითბურ ენერგიად. ამით აიხსნება ცდების დროს შემჩნეული ფირფიტის თავისუფალი ღუნვითი რხევების მილევა, ე. წ. თ ე რ მ ო დ რ ე კ ა დ ი ე ფ ე ქ ტ ი. დარღვეული წონასწორობის აღდგენის ასეთ პროცესს რელაქსაციას უწოდებენ.

იმ 1 შენადნობის დრეკადი დეფორმაციის დროს, რ-იც ხასიათდება სხვადასხვა კომპონენტების ატომთა თანაბარი განაწილებით, შეიძლება მოხდეს ატომთა გადანაწილება ნივთიერებაში, რაც დაკავშირებულია მათი ზომების სხვადასხვაობასთან. ატომთა წონასწორული განაწილების აღდგენა დიფუზიის (გზით არის აგრეთვე რელაქსაციური პროცესი. გარდა ზემოხსენებულისა, არადრეკადი ანუ რელაქსაციური თვისებების გამოვლინებაა დრეკადი მოდულების სიხშირეთა დისპერსია და შენადნობებში, დრეკადი ჰისტერეზისი და სხვ.

დრეკადად სხეულში აღძრული დეფორმაცია დამოკიდებულია როგორც მასზე მოდებული ძალის სიდიდეზე, ისე სხეულის ტემპ-რაზე, მის ქიმ. შედგენილობაზე და სხვ. (ეს იმაზე მიუთითებს, რომ რელაქსაციური მოვლენები მრავალი სახეობისაა. თითოეულ მათგანს თავისი წვლილი შეაქვს (შინაგან ხახუნში.

შინაგანი ხახუნის სიდიდეს შეიძლება თავისუფალი რხევების მილევადობის მიხედვით და სხვ.

ხ. შ. პ ლ ა ს ტ ი კ უ რ ი დ ე ფ ო რ მ ა ც ი ი ს დ რ ო ს. თუ მყარ სხეულზე მოქმედი ძალები აღემატება დრეკადობის ზღვარს და აღიძვრება პლასტიკური დინება, მაშინ შეიძლება ლაპარაკი დინების კვაზიბლანტ წინაღობაზე (ბლანტი სითხის ანალოგიურად). შინაგანი ხახუნის მექანიზმი პლასტიკური დეფორმაციის დროს არსებითად განსხვავდება შინაგანი ხახუნის მექანიზმისაგან არადრეკადობის დროს (იხ. პლასტიკურობა, ცოცვადობა).

ხახუტაიშვილი დავით ამბროსის ძე (დ. 16. I. 1924, სოფ. ალამბარი, ახლანდ. ქობულეთის რ-ნი), ქართველი საბჭ. ისტორიკოსი, არქეოლოგი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1983). სკკპ წევრი 1971-იდან. მუშაობდა სხვადასხვა პასუხისმგებ საბჭოთ. თანამდებობაზე 1978-იდან საქ. სსრ მეცნ. აკად. ნ. ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნ.-კვლევ. ინ-ტის დირექტორი. ქსე-ის მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრი (1980). 1949-იდან მონაწილეობს საქართვ. სხვადასხვა არქეოლ. ექსპედიციაში (ვაშნარი, ურეკი, ბიჭვინთა, წიწამური, ხოვლე, უფლისციხე, ქობულეთ-ფიჭვნარი, გონიო-აფსაროსი, ბათუმის ციხე, პეტრა-ციხისძირი, ეშმაკისხევის დიუნური დასახლებები, ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარი, ყულევი (და სხვ.).

მისი (ძირითადი შრომები ეხება ადრინდ.-კლასობრივ ქ-ების ისტ. და არქეოლ., აჭარის, რეგიონის ადრინდ. ფეოდალ. და ადრინდ. რკინის ხანის საზ-ბის ისტ. საკითხებს, დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით.

თხზ.: ; გონიოს განძი, თბ., 1980 (თანაავტ.); ისტორიის ქართული ნაკვეთები, თბ., 1986; კლდეში ნაკვეთი ქალაქი, თბ., 1968; უფლისციხე. [წგნ.]1—2, თბ., 1964—70; ქალაქები და სავაჭრო ცხოვრება ანტიკური ხანის ქართლში (ბიჭვინთა), წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 1, თბ., 1970; მეფის აღმოსავლეთის ხაზების ისტორია, თბ., 1971 (თანაავტ.). ნ. ტაბიძიშვილი.

ხახუტაშვილი დიმიტრი ზაქარიას ძე (დ. 18. X. 1927, თბილისი), ქართველი საბჭ. ფერმწერი, გრაფიკოსი, მოქანდაკე. საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1969). დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1953). 1960-იდან იქვე ეწევა პედ. მოღვაწეობას (1974-იდან პროფესორი). ნამუშევრები „შოთა კაკაბაძე-რაჭველის პორტრეტი" (1972, სამხატვრო აკად. მუზეუმი, თბილისი), „ბოგდან ძალდოთან ერთად" (1969, მხატვრის საკუთრება); „უცნობი ქართველი მხატვრები" (1953, სამხატვრო აკად. მუზეუმი, თბილისი), „შრომობა" (1967, საქ. სსრ სახელმწ. მუზეუმი), „ნაშვილობი" (1968, საქართვ. სურათების გალერეა), გააფორმა წიგნები: რ. რასპეს „ბარონ მიუნჰაუზენის თავგადასავალი", მ. შოლოხოვის „წყნარი დონი" და სხვ.

ხაჯალია შოთა ივანეს ძე [დ. 5 (18). V. 1917, ქუთაისი], ქართველი საბჭ. მსახიობი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1968). სკკპ წევრი 1966-იდან. 1939 დაამთავრა გორის პედ. ინ-ტის ფილოლ. ფაკ-ტი. 1939—52 იყო გორის თეატრის მსახიობი; 1952—68 — ქუთ., 1969—79 თბილ. მესხიშვილის, ხოლო 1979-იდან თბილ. სახელმწ. დრამ. თეატრის მსახიობია. საუკეთესო როლები: შმაგა (ა. ოსტროვსკის „უდანაშაულო დამნაშავენი"), გრუმიო (შექსპირის „ჭირვეულის მორჯულება"), კოჩი (ა. ქელბაქიანის „ახალგაზრდა მასწავლებელი"), მუნჯი ბაჩუა („ტარიელ გოლუა", ლ. ქიაჩელის მიხედვით), ხრინწა (ვ. ვიშნევსკის „ოპტიმისტური ტრაგედია"), ისიდორე („სამრეკლოები დასაქცევი" ნ. დუმბაძის მიხედვით), დულიტლი (შოუს „ჩემი მშვენიერი ლედი"), ბოლქვა ჟანი (ცაბაძის „ქურდის მოწინდარი"), იოსიმ გურჯი (ცაბაძის „სიყვარულის მგზნავი გირი"), შუქია (ს. ცინცაძის „შუქია") და სხვ.

შ. ცქვიტარიძე.

ხაჯალია, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (ნიგვზიანის სოფსაბჭო). მდ-ების სუფსისა და ხორხილის (სუფსის სისტემა) ნაპირებზე ზ. დ. 40 მ, ლანჩხუთიდან 17 კმ, ჯუმათიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. მ. კალინინის სახ. ნიგვზიანის კოლ-მა (მეჩაიეობა). რუსთ. სკოლა, ბ-კა.

ხაჯიევი კონსტანტინე ილიას ძე (1911, სოფ. მალღაკი, ახლანდ. წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტ., — 9. VI. 1977, ერევანი), საბჭ. კავშირის გმირი (24. III. 1945). კაპიტანი. სკკპ წევრი 1944-იდან. 1933 დაამთავრა პაქთის ქიმიკოსთა სამხ. სასწავლებელი. მსახურობდა თბილ. და ქუთ. სამხ. გარნიზონებში. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს ყირიმის შეტევით ოპერაციაში და სევასტოპოლის განთავისუფლებისას ასეულის უნარიანი ხელმძღვანელობისა და მამაცობისათვის საბჭ. კავშირის გმირის წოდება მიენიჭა. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით. ტ. ძინძილაკაშვილი.

ხაჯუ ქირმანი (1290, ქირმანი, — 1353, შირაზი). სახელი, რომლითაც ცნობილია სპარსულ-ტაჯიკური პოეზიის წარმომადგენელი ქამალ ალ-დინ აბუ ლ-ათა მაჰმუდ ბენ ალი. სუფიური ორდენის წევრი იყო. ქებითების მისტიკურ ღაზალთა „დივანი"-ნიზამის გავლენით და ხამსის მიბაძვით შექმნა ხამსე: „შაჰითნამა ბალი", „ჰომაი და ჰომაიუნი" „გოლი და ნავრუზი", „სრულქმნის წიგნი", „მარგალიტის წიგნი". მათი უმრავლესობა დიდაქტ.-ეთიკური ხასიათისაა. გამოირჩევა რომანტ. პოემები „ჰომაი და ჰომაიუნი" (1331—32) და „გოლი და ნავრუზი" (1341—42). პირველი მათგანი სპარსულად დაწერილ „სამნამეს", ორივე პოემის ქრონ. ტექსტი თეირანში გამოაქვეყნა ტაჯიკმა ირანისტმა ქ. აინიმ (1969—71). ხ. ქ. გამოირჩევა დახვეწილი პოეტური ოსტატობით. მის შემოქმედ მიბაძავდა თავად ჰაფეზს.

ლიტ.: კ ო ბ ი ძ ე დ., სპარსული ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1975. ა. გვახარია.

ხბოშუბლა (Galega), მცენარეთა გვარი პარკოსანთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი ბალახებია. მათი სიმაღლე 80—80 სმ აღწევს. 6 სახეობა გავრცელებულია ევროპაში, აფრ., აზიაში. სსრკ-ში (მ. შ. საქართველოში) ხ-ს 2 სახეობაა: ა ღ მ ო ს ა ვ ლ უ რ ი ხ. (G. orientalis), გამოირჩევა კაშკაშა მოლურჯო-იისფერი ყვავილით. იზრდება ტყეში, ტყის პირებზე, სუბალპ. მდელოებზე. თაფლოვანი და საკვები მცენარეა. ს ა მ კ უ რ ნ ა ლ ო ხ-ს (G. officinalis) ცისფერი ყვავილები აქვს. დაყვავილების შემდეგ საკვებად არ ვარგა. იყენებენ ხალხ. მედიცინაში შეიცავს ალკალოიდ გალეგ-

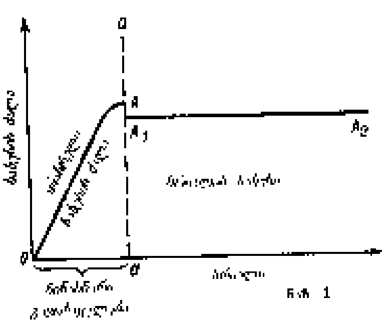

ნახ. 1

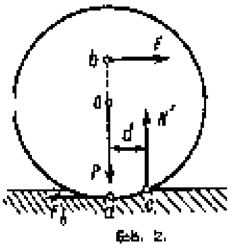

ნახ. 2.

ხახუნი გარეგანი ... უძრაობის, სრიალისა და გორვის ხახუნის ხახუნის კანონები ექსპერიმენტულად დაადგინა შ. კულონმა მაშინ, ... მაქსიმალური ... უძრაობის ხახუნის ძალა F_0 ... „მაქსიმალური" ... რომ სრიალი არ წარმოიქმნება. $F_0=k_0N$, სადაც k_0 არის უძრაობის ხახუნის კოეფიციენტი, N — ნორმ. ძალა. k_0 დამოკიდებულია შეხებაში მყოფი სხეულების ... ... სრიალის ხახუნის ძალა ... $F_{სრ}=k_{სრ}N$, სადაც $k_{სრ}$ სრიალის ხახუნის კოეფიციენტია ($k_{სრ}<k_0$) ... $k_0=k_{სრ}=k$; ... $k=tg\varphi$ ... სრიალში გადის.

გორვის ხახუნი ... ამ წრფეზე ... ეს ძალა ... მომენტი ... ($M_{გრ}=k_გN'$, სადაც $k_გ$ გორვის ხახუნის კოეფიციენტია, რომელიც დამოკიდებულია ... ნახაზზე გამოსახულია ... წონასწორობის პირობები: $F=F_ხ$, $N'=P$, $F\cdot l=N'd$ ... $F_ხ=kN'=kP$, ამიტომ $F\leq kP$, ... $N'\cdot d=M$ გორვის ხახუნის ... $k_გN'$ ... $N'd\leq k_გN'$; $d\leq k_გ$, ამიტომ $Fl\leq k_გN'$, ანუ $F\cdot l\leq k_გP$ ე. ი. $F\leq k_გP/l$. ამგვარად, თუ შესრულებულია პირობები $F\leq kP$ და $F\leq k_გP/l$, არც სრიალი და არც გორვა არ წარმოიქმნება

ჩხრიმუხლა სამკურნალო. ა — მცენარის ზედა ნაწილი, ბ — მცენარის ქვედა ნაწილი, გ — ყვავილედი.

გინს და გლუკოზიდ გალეუთეოლინს. იხმარება ტკბილ ალუბლებზე, მღინარეთა ნაპირებსა და ტყის პირებზე.

შ. გურგენიძე.

ხდე, ხ დ ი ს წ ყ ა ლ ი, მდინარე ჩრდილო კავკასიონზე, ყაზბეგის რ-ნში. სათავე აქვს მყინვარ კიბიშზე, 2900 მ სიმაღლეზე. ერთვის თერგს მარჯვენიდან დარიალის ხეობაში. სიგრძე 19 კმ. საზრდოობს თოვლის, მყინვარული და წვიმის წყლით. საშ. წლ. ხარჯი 2,0 მ³/წმ. ხ-ზეა დარიალჰესი.

გ. გიგაურმიშვილი.

ხდომილება მ ა თ ე მ ა ტ ი კ ა შ ი, ცდის შესაძლო შედეგის (შედეგების) მათემატიკური აბსტრაქცია. ალბათობის თეორიის თანამედროვე აგების მიხედვით ხ. აბსტრაქტული Ω სიმრავლის (ე. წ. ელემენტარულ ხ-თა სივრცის) ქვესიმრავლეა და აქვს ალბათობა მაგ., თუ ცდა კამათლის გაგორების ნიშნავს, მაშინ $\Omega = \{1,...,6\}$, სადაც i $(i = 1,...,6)$ ეთანადება კამათელზე i ქულის მოსვლას კამათელზე 3-ზე მეტი ქულის მოსვლა არის ხ $A = \{4,5,6\}$. თუ კამათელი ერთგვაროვანი მასალისაგან არის დამზადებული და კუბის ფორმა აქვს, მაშინ ყოველ i-ს მიაწერენ ერთსა და იმავე 1/6 ალბათობას, საიდანაც A-ს ალბათობაა 3/6=1/2.

ლიტ. შ ი რ ი ა ე ვ ი ა. ალბათობის თეორია (ლექციათა კურსი), თბ., 1980

ხდომილობა დ ა რ ღ ვ ე ვ ი ს ო ბ ი ს თ ე ო რ ი ა შ ი, სივრცის მოცემულ წერტილში დროის გარკვეულ მომენტში მომხდარი მოვლენა (მაგ., სინათლის ციმციმი, ელემენტარული ნაწილაკის დაბადება და სხვ.) ხ დარღვევითობის თეორიის ერთ-ერთი ძირითადი ცნებაა იგი რეალური ხ-ის აბსტრაქციაა, ვინაიდან რეალურ მოვლენას ყოველთვის აქვთ განფენილობა სივრცე-დროში და წერტილოვან ხ-ად შეიძლება მხოლოდ მიახლოებით ჩაითვალოს.

ხე, ხანგრძლივად მცხოვრები მცენარე (ჩვეულებრივად 2 მ-ზე მაღალი), რ-საც აქვს მრავალწლოვანი განვითარებული ღერო და ფესვები, ბუჩქისაგან განსხვავებით ხ-ის ღერო (შტამბი) და ვარჯი ყოველთვის მკვეთრად გამოხატულია. ღერო და ტოტები შედგება მერქნისა და ქერქისაგან კორომში ხეს აქვს მაღალი ღერო (თითქმის ცილინდრული) და ვიწრო, საკმაოდ მაღლა განლაგებული ვარჯი, გაშლილ ადგილზე — მოკლე და სქელი ღერო, ვარჯიც უფრო ქვემოდან იწყება.

ყველაზე მაღალი ხ-ებია სეკვოია, დუგლასის სოჭი, ევკალიპტი (100—140 მ); ყველაზე სქელი — ბაობაბი (დიამეტრი 9 მ აღწევს), ყველაზე ხანგრძლივად მცხოვრები — სეკვოია, ბაობაბი, დრაკონის ხე (ცოცხლობენ 3000—5000 წ).

ხე, სოფელი მესტიის რ-ნში (კალის სოფსაბჭო), სვანეთის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ენგურის მარჯვ. მხარეს, ზ. დ. 1780 მ, მესტიიდან 37 კმ უშგულის საპრ. მეურნ. (მეცხოველეობა), საშ. სკოლა სოფ. ლალხორში (3 კმ) შემონახულია წმ. ბარბალეს ეკლესია („ბარბალე", XI ს.); სოფელს მახლობლად არის სამონასტრო კომპლექსი ლაგურკა.

ხებეი, პროვინცია ჩრდ. ჩინეთში, აკრავს ყვითელი ზღვის ლიაოდუნისა და ბოჰაიგანის ყურეები. ფართ. 188 ათ. კმ². მოსახლ. 54,9 მლნ. კაცი (1984). ადმ. ც.—შ. შიძიაჭუანი ტერიტ. დიდი ნაწილი უჭირავს ჩინ დიდ ვაკეს, დას. ნაწილში ტაიხანშანის. ჩრდ.-ით და ჩრდ.-დას.-ით იანშანისა და ლიაოსის (სიმაღლე 1500—2000 მ) მთებია მდინარეთა ქსელი ხშირია.

ხ ჩინ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ინდუსტრ. რ-ნია. სამთო-რუდ. მნიშვნელობისაა ქვანახშირის მოპოვ., მეტალურგია, მანქანათმშ., საფეიქრო, ფაიფურ-ფაიანსის წარმოება გარდა ქვანახშირისა, იღებენ რკინისა და სხვ. ნაყოფობს, მარილს ელექტროენერგიის დიდ ნაწილს იძლევა თბოსადგურები დონით გამოირჩევა პროვ. ცენტრ. და აღმ. ნაწილები, რ-ებიც ცენტრ. დაქვემდებარების ქ-ებთან პეკინსა და ტიანძინთან ერთად ქმნიან ერთიან სამრეწვ. რ-ნს ამ რ-ნის მთავარი სამრეწვ. კვანძებია აგრეთვე შიძიაჭუანი, ჯანძიაკოუ, ტანშანი და ცინხუანდაო. პროვ. სამხრ. ნაწილის დიდი სამრეწვ. კვანძია ხანდანი, ჩრდ.-აღმ. ნაწილისა — ჩენდე.

ხ. ჩინ. მნიშვნელოვანი სამიწათმოქმედო რ-ნია. იგი იძლევა ქვეყნის მარცვლეულის მოსავლის 1/10-ზე მეტს, ბამბის ¼-ს, ზეთოვანი კულტურების პროდუქციის დიდ ნაწილს. მოჰყავთ ხორბალი, სიმინდი, გაოლიანი, ფეტვი, ბრინჯი, სოია, არაქისი, შირბახტი, კუნჟუთი, ბამბა, თამბაქო, ბოსტნეული, ხილი. აშენებენ მსხ. რქ. საქონელს, ცხენს, ცხვარს, ღორს. განვითარებულია მეფრინველეობა, საზღვაო ზოლში—თევზჭერა

რკინიგზის სიგრძე 2 ათ. კმ-ზე მეტია. დიდი საზღვ. ნავსადგურია ცინხუანდაო სანაოსნოა დიდი არხი.

ხ-ის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია უძველესი ადამიანის — სინანტროპის საცხოვრისა და ჩონჩხის ნაწილები. ძვ. დროს ხ-ის ტერიტორიას უწოდებდნენ „იანის და ჟუს მიწას", ძვ. წ. VIII—IV სს-ში შედიოდა იანის, ვეის, ცის, ჯაოს და სხვ. სამთავროების შემადგენლობაში, ახ. წ. IV—VI სს-ში — ჩრდ. ვეის სამეფოში, IX—XI სს-ში — ლიაოს კიდანთა სახელმწიფოში, XII—XIII სს-ში — ჯურჯენთა ძინის სახელმწიფოში. XVII ს. შუა წლებში მანჯურიელების მიერ ჩინეთის დაპყრობის შემდეგ ხ-ის ტერიტორიაზე შეიქმნა ჯილის პროვინცია. 1900 ჯილი იყო იჰეთუანთა აჯანყების ძირითადი ბაზა 1928 პროვინციამ მიიღო ახლანდ. სახელწოდება 1937—45 დაიპყრეს იაპონელებმა 1949 დასაწყისში ჩინ. სახ.-განმათ. არმიამ განთავისუფლა გომინდანელებისაგან

ხოხბურა, პ ა ვ ლ ო ვ ნ ი ა (Paulownia), მცენარეთა გვარი ბოგნირისებრთა ოჯახისა ფოთოლმცვივანი ხეებია. მათი სიმაღლე 20 მ აღწევს, 10-მდე სახეობა უმეტესად იზრდება აღმ. აზიაში კულტივირებულია აზიაში, ევროპასა და ამერიკაში სსრკ-ში ინტროდუცირებულია ბ უ რ ძ გ ლ ო ვ ა ნ ი ხ. (P. tomentosa) მისი სიმაღლე 15—20 მ აღწევს. აქვს დიდი (30 სმ სიგრძის), გრძელყუნწიანი ფოთლები და იისფერი სურნელოვანი ყვავილები. ყვავილობს ფოთლის გამოტანამდე, მაისში სამშობლოა იაპონია. მრავლდება თესლით, ფესვის ამონაყრით. საკმაოდ ყინვაგამძლეა. დეკორ. მცენარედ იყენებენ. ბათ., ბოტან. ბაღში ინტროდუცირებულია ფ ო რ ჩ უ ნ ი ს ხ (P fortuna), რ-იც უფრო სწრაფმზარდი და ნაკლებყინვაგამძლეა ყვავილობს ადრე გაზაფხულზე

ნ. მახარაშვილი.

ხოჯაანი, მთა იალნის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ძალდიანისხევის (იორის მარჯვ. შენაკადი) ზემოთში სიმაღლე 1280 მ, აგებულია ოლიგოცენური თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით გუმბათის ფორმისაა, აქვს დამრეცი კალთები, შემოსილია მეჩხერი ტყე-ბუჩქნარით

დ. უკლება.

ხოჯალი (თურქ. ცხრ.-ითაზი), ცხრაული დაწყებითი ვაჟთა სკოლა, სადაც ასწავლიდნენ თეოლოგიის საფუძვლებს. შუა საუკუნეებიდან შეუცვლელად არსებობდა შემდგომ ეგვიპტესა და ირანში. ფართოდ წყაროდ იქცა.

რევოლუციამდელ რუსეთში იყო ყირიმ (ოტომანი) ხ. და საზ (უფასო) ხ XX ს. დასაწყისში შეიქმნა რეფორმირებული ხ-ები, სადაც რელიგიასთან ერთად ასწავლიდნენ რუს და ებრ. ენებს, არითმეტიკას აქ გოგონებიც დადიოდნენ ხ-ები დაიხურა 1917 ოქტ. რევ. შემდეგ ერთიანი შრომითი სკოლის შექმნასთან დაკავშირებით

ზოგიერთი კაპიტ. ქვეყანაში ტრად. ხ. დღესაც არსებობს

ხოჯავენდი ოლქი, გეოგრაფიული, გეოგრაფიულ-ეთნოგრაფიული, საქვეყნოსათამოშრომლო ფილმი. ეკრანზე აღწარმოებს ქვეყნის ან ქვეყრ. რ-ნის ბუნებრივ თავისებურებებს, ურბეინს ხალხის ცხოვრებისა და შრომას, ზეგრი აგეთი ფილმი ეძღვნება მოგზაურობებს, ექსპედიციებს, პირველი ხ. შ. გადაიღეს ძმებმა ლუმიერებმა 1896 (საფრანგეთი). ხ შ-ის ფართო გავრცელება პოვა ინგლისში, საფრანგეთში, აშშ-ში რუსეთში ხ. შ-ს იღებენ 1907-იდან. პირველი საბჭ. ხ. შ. შეიქმნა 20-იან წწ. საქართველოში აღსანიშნავია გ. ასათიანის მიერ გადაღებული ხ. შ-ები საზღვარგარეთის ქვეყნებზე: „მოგზაურობა ნეპალში" (1959), „ნადირობა ჯუნგლებში" (1959), „სამარა" (1962), „უძველესი კულტურის ქვეყანა" (1964), „ერთი დღე ბუენოს-აირესში" (1964) და სხვ. ხ. შ-ს იყენებენ ლექციებში, პროპაგანდაში, სასწავლო აუდიტორიებში, ეჩვენებენ ტელევიზიით.

ხოჯების არე ო პ ტ ი კ უ რ ი ს ი ს ტ ე მ ი ს ა, ოპტიკური სისტემით გამოსახულ ღეი სივრცის (ან სიბრტყის) ნაწილი. ხ ა-ს განსაზღვრავენ ოპტ. დეტალების (მაგ., ლინზის, პრიზმისა და სარკის ჩარჩოები, დიაფრაგმით და სხვ.), რ-ებიც სინათლის სხივთა კონას შემოფარგლავენ. განასხვავებენ კუთხური ერთეულებით გაზომილ კ უ თ ხ უ რ ხ ა-ს [დამახასიათებელია იმ სისტემებისათვის (ტელესკოპი, ჭოგრი, მრავალი ფოტოგრ. აპარატი), რ-თა დაკვირვების ობიექტები ძალიან დაშორებულ (პრაქტიკულად უსასრულოდ) ობიექტებზე დაკვირვება] და მმ-ით ან სმ-ით გაზომილ წ რ ფ ი ვ ხ ა-ს [ახასიათებს იმ სისტემებს (მაგ., მიკროსკოპს), რ-ებსაც იყენებენ მცირე მანძილით დაშორებულ ობიექტებზე დაკვირვებისას].

ხოჯების არის კუთხე ო პ ტ ი კ უ რ ი ს ი ს ტ ე მ ი ს ა, იხ. სტ. ხედვის არე

ხოჯიბი (სპარს — ბატონი, ხელმწიფე). ყივიტის გამგებლის ტიტული 1867—1914

ხოჯისამთა, მთა მაყმეხის ქედის დას. ნაწილში, საქ. სსრ და თურქეთის საზღვარზე, მდ. სუფსის (მეჯვრისხევის მარცხ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 2196 მ აგებულია ეოცენური ტუფებითა და ტუფ-ბრექჩიებით ქვემო და შუა კალთები შემოსილია შერეული ტყით, ზემო — მეორეული სუბალპ. მდელოს ბალახეულით საძოვრებია

შ. ჯაყელი

ხოჯა, მაყმეხის ქედის უმაღლესი მწვერვალი, საქ. სსრ და თურქეთის საზღვარზე, მდ.-ების ჩიხურისწყლისა და იმერხევის სათავეებში სიმაღლე 2812 მ აგებულია ეოცენის ვულკანოგენური წყებებით. შემორჩენილია გამყინვარების კვალი, აქაიქ არის ქვაყრილები შემოსილია სუბალპ და ალპ მდელოს ბალახეულით საზაფხულო საძოვრებია.

შ. ჯაყელი

ხოჭორეპი (Gardenia), მცენარეთა გვარი ენდროსებრთა ოჯახისა ემოაჯანსავ მარადმწვანე ბუჩქები 250 მ-მდე სახეობა გავრცელებულია აზიის ტროპიკულსა და სუბტროპიკებში, აგრეთვე სამხრ. აფრიკაში კავკ და საქართვ. შავი ზღვის სანაპიროებზე კულტურაში გავრცელებულია ჟ ა ს მ ი ნ ი ს ე ბ რ ი ხ. (G. jasminoides), რ-იც „კაპის ჟასმინის" სახელწოდებითაც არის ცნობილი. ხ-ის სურნელოვან ყვავილებს ჩინეთსა და იაპონიაში ჩაის არომატიზაციისათვის იყენებენ. ხ-ის ზოგიერთი სახეობას, მაგ., ფ ა რ თ ო ფ ო თ ლ ი ა ხ-ს (G. latifolia) ძვირფასი მკვრივი და მძიმე მერქანი აქვს; G. campanulata-ს და G. gummifera-ს ყლორტებიდან და კვირტებიდან გამოყოფენ ფისისებურ ნივთიერებებს

ნ. მაჩიტაძე-ყაჯარელი.

ხოჭორეპი, სოფელი ადიგენის რ-ნში (ვარხანის სოფსაბჭო), მესხეთის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ოცხის (ქვაბლიანის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში, ზ. დ. 1170 მ, ადიგენიდან 18 კმ, ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 19 კმ. მარცვლ.-მეცხოველეობის საბჭ. მეურნ., საშუალ.

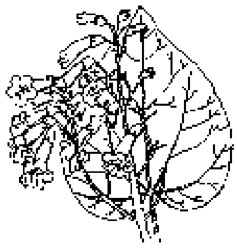

ხოხბურა.

მცენარეთა ქიამეში. საამქრო, რვაწლიანი სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კულტურის სახლი (კინოდარბაზით), საფეხბურთო მოედანი.

ხევერცხლა (Leucadendron argenteum), ხე პროტეასებრთა ოჯახისა. მისი სიმაღლე 9 მ აღწევს. ფოთლები შებუსული, აბრეშუმისებრი მბზინავი, ვერცხლისფერი ფოთლები აქვს. მეტად ლამაზია ყვავილობის პერიოდში. სამშობლოა სამხრ. აფრიკა (კეთილი იმედის კონცხი). ფოთლებს იყენებენ სხვადასხვა ნაკეთობის დასამზადებლად, ქერქს — ტყავის მოსათრიმლად.

ნ. მამინეიშვილი.

ხევი, უძველესი ქართული ისტორიულ-გეოგრაფიული და ადმ.-ტერ. ერთეული. დამოწმებულია ე. წ. „აშხარაცუიცში" (სომხ. „გეოგრაფიაში"), რ-ის ცნობები საქართველოს შესახებ IV—V სს-ზე უნდა იყოს. ქართულ წყაროებში პირველად VI ს-ში მოიხსენიება („შუშანიკის მარტვილობა"). წყაროების მიხედვით, ხ. კუთვნილა როგორც დას. (ზემო იმერეთი, რაჭა, სვანეთი), ისე მთელ აღმ. საქართველოში (იხ. „ქართლის ცხოვრება" ტერიტ.). უკანასკნელ ხანამდე ხ-ის წარმოქმნას მთლიანად საქართველოს რელიეფის სპეციფიკურობას უკავშირებდნენ (ე. სენ-მარტენი, ივ. ჯავახიშვილი). „ხ-", როგორც ისტ.-გეოგრ. ცნება, სოც.-მოვლენაა. სულხან-საბა ორბელიანი აღნიშნავდა, რომ ტერმ. „ხეობა" გულისხმობს „ერთის წყალ(ს)ზედ მოსახლეობას". „ხ-ის", როგორც სოც.-ეკონ. და ტერიტორიული ერთეულის ორგანიზაციის ნ. ბერძენიშვილს ეკუთვნის. მისი თვალსაზრისით, ხ. არის სოც. ერთობა, შექმნილი ერთიან საირიგაციო სისტემაზე დამყარებული გაერთიანების საფუძველზე. მაგრამ თუ ბარში ხ-ის, როგორც სოც. უჯრედის, წარმოქმნისათვის გადამწყვეტი შეიძლება ირიგაცია ყოფილიყო, მთაში ძირითადი იყო ფიზ.-გეოგრ. ფაქტორი, საერთო სამოვრები, გზები და სხვ. მიუხედ. ამისა, ესა თუ ის ხ. ხშირად ეთნოკულტ.-ეკონომ. თავისებურებასაც გულისხმობს. ხ. პირველყოფილ-თემური წყობილების დროს წარმოიქმნა, ეს პროცესი გვაროვნ. საზ-ბის რღვევის პარალელური მოვლენა უნდა ყოფილიყო. გვიანდ. ანტიკურობისა და ადრინდ. ფეოდ. ხანაში (იხ. ტ. II ათასწლ. II ნახევრიდან) საქართვ. მთელი ტერიტორია დიდ-პატარა ხ-ებად იყო დანაწილებული. სოც. დიფერენციაციის შედეგად (გვაროვნულის და კლასობრივი ურთიერთობის ჩამოყალიბების პროცესი ამიერიდან ხ-ში მიმდინარეობდა და საბოლოოდ ქართლის (იბერიის) სამეფო ამგვარ ხ-თა შერწყმის გაერთიანების შედეგად წარმოიქმნა ქართლის ხ-ის პრეტენზიით.

ადრინდ. კლასობრივი და ადრინდ. ფეოდ. ურთიერთობის პერიოდში ხ. იყო სახელმწიფოს ძირითადი სოც.-ეკონ. სტრუქტურული ელემენტი, ხოლო „ქართლის სამეფო" — „ქვეყნის ქართლისაის" კომპონენტი. განვითარებული ფეოდ. ურთიერთობის ხანაში ხ. ზოგან საქართველოში გადამწყვეტი სახით კიდევ არსებობდა, ხოლო მთაში, სადაც ადრინდ. ფეოდ. ურთიერთობა დიდხანს შემორჩა, ხ. როგორც საზ-ბის ძირითადი სტრუქტურული ელემენტი, კვლავ დამოუკიდებელი იყო (ხევი, ფშავის ხევი და სხვ.). დღეს იგი ტოპონიმის სახითაა მხოლოდ შემორჩენილი.

ლიტ.: ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნ. 1, თბ., 1964, წიგნ. 8, თბ., 1976; მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები ნ. ბერძენიშვილის შრომებში, „მაცნე", 1966, №2; მისივე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, [ნაწ.] 1, თბ., 1977.

დ. მუსხელიშვილი.

ხევი, მხარე აღმ. საქართველოს მთიანეთში, კავკასიონის კალთებზე. მოიცავს მდ-ების თერგისა, თერგისა და სნოსწყლის ხეობას (ძირითადად ახლანდ. ყაზბეგის რ-ის ტერიტ.). ხ. იყოფა, რაც ადრინდ. მთა ხა-ნაში წანარეთი. მატიანეში „მოქცევაჲ ქართლისაჲ" (IX ს.) VI ს. მოვლენების თხრობასთან დაკავშირებით მოხსენებულია „ხევი წანარეთისა". შემდგომში სახელწ. „წანარეთი" ხმარებიდან თანდათან გამოდის და ზოგადი სახელი ხევი იქცა მხარის საკუთარ სახელად. ერთდროულად წანარების სატომო სახელის ნაცვლად ჩნდება ტერმ. „მოხევე". დარიალის ხეობაში·ტერიტორიაზე გადიოდა ერთ-ერთი გზა, რ-იც ამიერკავკასიას (ძ. შ. საქართველოს) აკავშირებდა ჩრდ. კავკასიასა და კავკასიის გაღმა მხარეებთან (იხ. სტრატეგიული საქართ. თვალების სამხედრო გზა, დარიალის გზა). რეგიონის სამხ.-სტრატეგიულმა მნიშვნელობამ განაპირობა აქ სიმაგრეთა სისტემის არსებობა. საფუძვლების განლაგებაში ხ. პოლიტ. და ადმ. სტრუქტურა სამეფო ხელისუფლების ექვემდებარებოდა, გარდა იმ პერიოდისა, როცა იგი არაგვის ერისთავებს ემორჩილებოდა (XVII ს. 20-იანი წლებიდან 1743-მდე, არაგვის საერისთავოს გაუქმებამდე). XVIII ს-ში ხ. იყოფოდა სტეფანწმინდის, სნოს, ფანშეტისა და მნის სამოურავოებად. მთიულეთის 1804 აჯანყების დროს მოხევეები აქტიურად იბრძოდნენ ცარიზმის კოლონ. პოლიტიკის წინააღმდეგ. ხ-ში შემორჩენილია IX—X სს. ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლები: გერგეტის წმინდა სამების ეკლესია, სიონის სამნავიანი ბაზილიკა, თრუსოს მთავარანგელოზის ეკლესია, სოფ. ახალციხის ბაზილიკა, ბეთლემის სამონასტრო კომპლექსი; ციხეები: შუა საუკ. საერო ნაგებობები სნოს ციხე, არშის ციხე და სხვ.

ლიტ.: მაკალათია ს., ხევი, თბ., 1934.

ჯ. გვასალია.

ხევი, მშრალი ან დროებითი ნაკადიანი ღრმა ხეობა. დამახასიათებელია არიდული მხარეებისათვის (გვხვდება ტუნდრის ზონაშიც). გამომუშავებულია ნიადაგების ეროზიული მოქმედების შედეგად. სიღრმე და სიგანე რამდენიმე ათეული ან ასეული მ, სიგრძე — რამდენიმე ათეული კმ. ხ-ს უწოდებენ წყლის დროებითი ნაკადსაც, რ-იც მოდის ეპიზოდურად, მცირე დროის განმავლობაში, დიდი თავსხმის დროს.

შ. ტატიშვილი.

ხევი, სოფელი თერჯოლის რ-ნში, ლიხის ქედის დას. კალთაზე, მდ. რიკოთულის (ძირულის მარჯ. შენაკადი) ნაპირებზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., გორაგალათი, დიდი გოლეთი, ნადაბური, პატარა გოლეთი, ციცხვური, წიფა). ზ. დ. 520 მ, თერჯოლიდან 47 კმ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდარბაზით), ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა.

სოფლის ძვ. სახელია ხევისჯვარი, წყაროებში პირველად XVI ს-ში იხსენიება. ხ-ში დგას XIX ს. ეკლესია, სოფლის მახლობლად — შუა საუკ. „ნესიერის" წმ. გიორგის ეკლესია.

ხევი, სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში, მდ. გუბაზეულის მარჯ. ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები ხ., ბერიეთი, ბუქისთი) ზ. დ. 280 მ, ჩოხატაურიდან 18 კმ, საჯავახოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 35 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფლის ადრინდ. სახელია მამალაძე (საგვარეულო სახელიდან). ადგილობრ. აქ ახალი ქვის ხანიდან უცხოვრია ადამიანს. ნაპოვნია ბრინჯაოს ხანის განძი.

ხევისბერი, კულტის მსახური, ხალხური (თემური) და სახელმწიფო მმართველობის წარმომადგენელი ძვ. საქართველოში (აღმ. საქართვ. მთიანეთში). ს.-ს. ორბელიანის განმარტებით „ხევის-ბერი ერთის ხეობის უხუცესი (უფროსი) კაცია". ხევისბერობას საკანონმდებლო წესით განამტკიცებდა მთიულეთისათვის განკუთვნილი სამართ. წიგნი — „ძეგლის დადება მეფე-ერისთავთა გიორგი მეფისა" (XIV ს.). „ძეგლისდადების", „თემისა და თემის" მოხელე-ხ-ებს იყენებენ „ლაშქართა თავადნი" — „დარბაზით დაყენებულნი" (როგორც წესი, საოჯახო-სამეურნეო მემკვიდრეობითობის საფუძველზე). პატივით იგინი გამოყოფდნენ, აზნაურის უფლებები (ხ-ის „სისხლი" 6000 თეთრს უდრიდა). ფეოდ.-შეფერხებული ხ. კი ხევის-ხატის (წარმართული ღვთაების) მთავარ მსახურ წინამძღვრად — მისი ღვთისმსახურების წარმმართველად და რიტუალის შემსრულებლად, შეწირული განძეულობის მცველად არის მიჩნეული. მოხევეები ხ. იყო ხევის მთავარი. წინამძღოლი როგორც საერო, ისე რელიგიურ საკულტო საქმეებში. ხ-ს თემი, ხევის სამართ ირჩევდა. ხ. სამოსამართლო ფუნქციებსაც ასრულებდა. კანონმდებლობით ხ-ის სასულიერო-ეკონომიური ხელმძღვანელობა მიაჩნდა. თავის ხატობისა და სხვა სასულიერო სადღესასწაულო დღეებში განსაკუთრებულია ხ-ის, ვითარცა „ქურდებისა და ავკაცთა ქართლისა, კახეთისა შინა გარდამხდენელნი". ხ. მხატვრულად წარმოსახა ა. ყაზბეგმა რომანში „ხევისბერი გოჩა". გადმონაშთური დანაწესის სახით ხევისბერობა XX ს-მდე შემორჩა.

ლიტ.: ბარდაველიძე ვ., ქართული „ხევისბერისა" და „ხევისთავის" შესახებ, „საბჭოთა ხელოვნება", 1968, №2; გამყრელიძე მ., ხევისბერობა მთაში და მისი დღევანდელი სახე-ბედი, თბს. სახ. უნ. შრ., ტ. 9—10, თბ., 1964; ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორიის საკითხები, ქართული სამართლის ისტორია, თხზულებანი, 1972, ტ. 18; ხარაძე, ქართველი (ურბნელი) ნ., ძველი ქართული ნაწერები, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1962, გვ. 224—286, 313—315, 324—327, 627—630.

ი. ფუტკარაძე.

ხევისთავი, პოლიტიკური ადმინისტრაციის წარმომადგენელი ისტორიულ საქართველოში; ასრულებდა გარკვეულ სამოხელეო ფუნქციებს. გვხვდება როგორც დას., ისე აღმ. საქართველოში. დოკუმენტურად დამოწმებულია XV ს-დან. ეს ტერმინი და მისი „ბერიკა" უძველესი (წინაფეოდალური) ხანიდან უნდა მომდინარეობდეს, როდესაც ხევი შეადგენდა საზ-ბის ძირითად სტრუქტურულ ელემენტს, სოც. უჯრედს, რ-ის სათავეში ხ. უნდა მდგარიყო (იხ. ხევისბერი, ხევისუფალი).

დ. მუსხელიშვილი.

ხევის კავკასიონი, საქართველოს კავკასიონის მთაგვარი. მდებარეობს კავკასიონის ჩრდ. კალთაზე, მიუყვება მდ. თერგის ზემო დინების აუზს. ხ. კ-ის სამხრ. საზღვარი გადის კავკასიონის მთავარი ქედის თხემზე მწვ. ზილგახოხიდან (დასავ.) მწვ. ჭაუხამდე (აღმ.). ჩრდ. — მიუყვება ხოხის ქედს, გადაკვეთს თერგის ხეობას და აღის მთ-ების ხედისა და არშის (თერგის მარჯვ. შენაკადები) წყალგამყოფზე. აღმ. ხ. კ-ის საზღვარი მთავარი ქედის გაუყვება, შემდეგ — მდ-ების ჯუთასა (სნოსწყლის ზემო დინება) და როშკისწყლის (ხევსურეთის არაგვის მარჯვ. შენაკადი) წყალგამყოფს დას საზღვარი მდ-ების თერგისა და ზოგის წყალგამყოფია ზილგახოხისა და სიგურაპის მწვერვალებს შორის.

ხ. კ. აგებულია უმთავრესად იურული თიხაფიქლებით, ქვიშაქვებით, კირქვებით და მერგელებით. ეს ნალექები გამოჭრილია დიაბაზის ინტრუზიული ძარღვებით. მნიშვნელოვანადაა გავრცელებული პალეოზოური გრანიტები, გნაისები და დიორიტები, მეოთხეული ვულკანები, მეოთხეული ნალექები და ლავური ნაკადები. ხ. კ-ის ძირითადი ოროგრ. ერთეულებია:

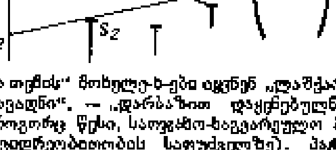

ხედვის არე თუ სისტემის შესასვლელი გუგის ცენტრია A, მაშინ ხედვის არეა A-დან ხანს შესასვლელი S_1S_2 ლუკი და ობიექტის O_1O_2 სიბრტყის შესაბამისი ნაწილი, ან თვითონ O_1O_2 წრფივი ზომები (OO სისტემის სიმეტრიის ღერძია). ზოგად შემთხვევაში O_1O_2 და S_1S_2 სიბრტყეები არ ემთხვევა ერთმანეთს და ხედვა კონიუგირებულია (ოპტიკის BB_1 სივრცით) — ოპტიკურ სისტემაში შესვლის კონის ნაწილობრივი დაჩრდილვა, რაც ხედვის არეს კიდეებისაკენ გამოსახულების შესუსტებას იწვევს. თუ S_1S_2 ემთხვევა ობიექტის სიბრტყესთან, ხედვის არის საზღვარი მკვეთრია. ამის მიღწევას ცდილობენ მრავალ ტელესკოპში, მიკროსკოპში და სხვ. ხედვის არის კუთხურ ზომას დიდი მნიშვნელობა აქვს ოპტიკურ ხელსაწყოებში; ხედვის არის კუთხე (ადამიანის სხეულში) სისტემის კუთხური ოპტიკური გადიდების უკუპროპორციულია.

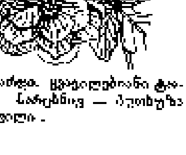

ხეფრთა. ყვავილებიანი ტოტი საერთო — ბუნებრივი ზომით.

ხევერცხლა

კ. ხეთაგუროვი.

ხეთები

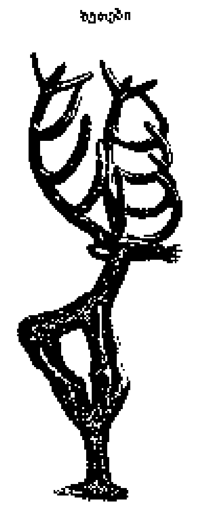

ირმის ფიგურიანი ალმის ტარის თავი. ალაჯაჰუიუქი. ბრინჯაო. ძვ. წ. XXIII—XXI სს. არქეოლოგიური მუზეუმი. ანკარა

კერამიკული ჭურჭელი. ბოღაზქოი. ძვ. წ. XVII ს. არქეოლოგიური მუზეუმი. ანკარა

მთავარი ქედის ჩრდ. კალთა (მწვერვალები ზილგახოხი, ყადლასანი, ლალვერი, ლოგაითისარი, ხიდისარი, ნარვანხიძე, საღუჰა, ქვენამთა; უღელტეხილები: არხოტის, ჯვრის, გუდამაყრის). შიდა-ით აღმართულია ხოხის ქედი (მწვერვალები: სადგრიგუტი, ჯუთმარა, სუათისი, მაილი, ჩუნბარწვერი). მაღალია აგრეთვე შავანისა და ყურის ქედები. ხ. მ-ის სხვა ოროგრ. ერთეულებია: მდ. თერგის ზემო (ზედა წელში თრუსოს, ყაზბეგის ქვაბით ე. წ. დარიალის ხეობა), ყაზბეგისა და სნოს ქვაბულები. ხ. მ-ზე გაბატონებულია ტექტონიკურ-ეროზიული მაღალმთიანი რელიეფი, ფართოდ არის გავრცელებული ძველგამყინვარებული რელიეფი, მყინვარული და სხვ. ფორმებით.

ხ. მ-ს ახასიათებს მაღალმთიანი ზონალურობა. სიმ. კლიმ. ქვეძით, 1740—1900 მ-ის ფარგლებში, ზომიერად ნოტიო ჰავაა, იცის ცივი ზამთარი და ხანგრძლივი გრილი ზაფხული, საშ. წლ. ტემპ-რა 2,8-იდან 4,9°C-მდეა, აბსოლ. მინ. —34°C, აბსოლ. მაქს. 29—32°C. უფრო ზემოთ ზომიერად ნოტიო ცივზამთრიანი და მოკლეზაფხულიანი ჰავაა, მაღლა მას ცვლის მაღალმთის ზომიერად ნოტიო ჰავა, სადაც ნამდვილი ზაფხული არ იცის. ხ. მ-ის ყველაზე მაღალ ადგილებში მუდმივთოვლიან-მყინვარებიანი მაღალმთის ჰავაა. აქ, 3600 მ სიმაღლეზე, ყაზბეგის მაღალმთიური მეტეოსადგურის მონაცემებით, საშ. წლ. ტემპ-რა —6,1°C, იანვ. —15°C, აგვ. 3,4°C. ხ. მ-ზე 800—1700 მმ ნალექი მოდის წელიწადში. მდინარეებიდან აღსანიშნავია თერგი და მისი შენაკადები. წყალდიდობა თერგზე ზაფხულშია, წყალმცირობა — ზამთარში. ზოგიერთი შენაკადი ღვარცოფულია. არის მინერ. წყლები (კობის ნარზანი). ხ. მ-ზე მრავალი ცირკული, დაკიდებული და ხეობის ტიპის მყინვარია. მ. შ. უდიდესია სუათისი, ორწვერი, დევდორაკი. ნიადაგ-მცენარეული საფარი ზონების სახითაა გამოსახული: თერგისა და ზოგიერთი მისი შენაკადის ხეობაში ტყის ლოკ. ყომრალი ნიადაგია, რაზეც ხარობს არყისა და ფიჭვის ტყეები. შემდეგ სიმაღლეებზე ზონაში მთის მდელოს კორდიანი და კორდიან-ტორფიანი ნიადაგია, სადაც იზრდება სუბალპ. და ალპ. მცენარეები. ბალახეული ხ. მ. გამოირჩევა სიმაღლებრივი ლანდშაფტური ზონალურობის სრული სპექტრით, თუმცა მთა-ტყის ლანდშაფტის არეალი აქ უმნიშვნელოა. გაბატონებულია მთა-მდელოს და სუბნივალურ-ნივალური ლანდშაფტები. დ. უკლება.

ხევისუფალი, უძველესი ქართული სამოხელეო ტერმინი, ზოგჯერ გამოყენებული, ტერმ. გვხვდება X—XI სს. ეპიგრაფიკულ და ლიტერატურულ წყაროებში. ... გადმოცემულია ... ...

ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 6, თბ., 1982.

ი. მუსხელიშვილი

ხევისხალი, იხ. ჯვრის უღელტეხილი.

ხევისწყალი, მდინარე ხონისა და სამტრედიის რ-ნებში. სათავე აქვს გურიის სერის სამხრ. კალთაზე, 850 მ სიმაღლეზე, მწ. სავანეულის (1204 მ) მახლობლად. ერთვის რიონს ჩაოცხნიდან სოფ. საჯავახოსთან. სიგრძე 32 კმ, საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 4 მ³/წმ.

გ. გოგიჩაიშვილი

ხევისჭალა, სოფელი ახმეტის რ-ნში (დუისის სოფსაბჭო), მდ. კერტანაისხევის (ალაზნის სისტემა) ხეობაში. ზ. დ. 720 მ. ახმეტიდან 10 კმ, თელავიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 39 კმ. მანქანის მეურნეობის საბჭ. მევენახეობა. საშ. სკოლა სოფ. მატანში (6 კმ).

ხევსურები, იხ. ქართველები.

ხევსურეთი, მხარე აღმ. საქართველოს მთიანეთში, კავკასიონის კალთებზე. მოიცავს არღუნის, შატილის, არხოტის ხეობებს (პირიქითა ხევსურეთი, ახლანდ. დუშეთის რ-ნის შატილის სოფსაბჭო და ...) და ჩრდილოეთის არაგვის ხეობის ... (პირაქეთა ხევსურეთი; ახლანდ. დუშეთის რ-ნის ბარისახოსა და გუდანის სოფსაბჭოების ტერიტ.). სახელწ. „ხ." მომდინარეობს აქ მხარის მთიანი, ხევებიანი ადგილმდებარეობის გამო. ამ სახელწოდებით წყაროებში XV ს-იდან იხსენიება. ხ-ის აღმოსავლეთ სახელწოდებაა ფხოვი (ასე ეწოდებოდა მას ფშავთან ერთად), ხოლო ხევსურებისა და ფშავლებისა — ფხოველები. პირიქითა და პირაქეთა ხ. ერთმანეთის უკავშირდებოდა არხოტისა და დათვისჯვრის უღელტეხილებით. საუკუნეების განმავლობაში ხ. პოლიტ. და ადმ. სტატუსით სამეფო ხელისუფლებას ექვემდებარებოდა. სამეფო ხელისუფლების დასუსტების პერიოდში არაგვის ერისთავები, რომლებიც მთიანეთის საერთო გამგებლობას ფლობდნენ, ცდილობდნენ ხ-ზე საბოლოო ბატონობის გავრცელ. XVIII ს. ხანაში ხ-ის მნიშვნელობა გაიზარდა, იგი ბარის ყმებად რომ ნდებოდა. ... მოვლენებში რაზმების დარბევისაგან ხევსურები ქმედითად მონაწილეობდნენ ასპინძის ბრძოლაში (1770), კრწანისის ბრძოლაში (1795); მთიულეთის აჯანყებაში (1804) და კახეთის აჯანყების 1812 დროს აქტიურად იბრძოდნენ ცარიზმის კოლონ. პოლიტიკის წინააღმდეგ. XIX ს. 80-იან წლებში დაიწყო ხევსურების სხვა რეგიონებში გადასახლება. XX ს. 50-იან წლებში ხ-ის მოსახლ. ნაწილის ბარად ჩამოსახლებას ნეგატიური სოც. და ეკონ. შედეგი მოჰყვა. 80-იან წლებში დაიწყო ხ-ის მიტოვებულ რეგიონებში ცხოვრების გეგმაზომიერი აღორძინება. ხ-ში შემორჩენილია შუა საუკ. მატერ. კულტურის ძეგლები: ხახმატის ციხე, ახიელის ციხე, ლებაისკარის ციხე, მუცოს ციხე, შატილის ციხე-სოფელი, გუდანის ჯვარი, ანატორის ჯვარი, აკლდამები და სხვ.

ლიტ.: მ ა კ ა ლ ა თ ი ა ს., ხევსურეთი, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი, გამოც. მე-2, თბ., 1984.

ნ. გაბისონია

ხევსურეთის არაგვი, მდინარე დუშეთის რ-ნში, ფშავის არაგვის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს თუშეთ-ხევსურეთის კავკასიონის სამხრ.-დას. კალთაზე, 2635 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 24 კმ, აუზის ფართ. 405 კმ². საზრდოობს თოვლის, წვიმის და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულ-ზაფხულში, წყალმოვარდნები - შემოდგომაზე, წყალმცირობა - ზამთარში. მთავარი შენაკადებია მარჯვ. — ... წყალი, როშკისწყალი. მარცხ. — ... ... საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 7,9 მ³/წმ.

ი. ...

ხევსურეთის ქედი, აღმ. კავკასიონის შემადგენელი ერთ-ერთი მერიდიანული ქედი, მდ. ასისა და არღუნის წყალგამყოფი. მთავარ ქედს გამოეყოფა მწვ. ... აგებულია ქვედაიურული თიხაფიქლებით ... მწვერვალები: მიხიანმაღალი, ... , ... (3900—4000 მ). შუა ნაწილზე მდებარე ... ... მყინვარები მცირეა და თავმოყრილია აღმ. კალთაზე. შემორჩენილია მყინვარული ფორმები. ქედის კალთები შემოსილია ალპ. მდელოს ბალახეულით. თხემი და ფერდობთა მაღალი ნაწილები კლდოვანია ან მორენებითა და ქვაყრილებით არის მოფენილი, რომელიც პერიგლაციალური პროცესების სფეროშია მოქცეული.

ლ. მარუაშვილი

ხევსურისოფელი (ყოფ. ნ ა დ ი რ ა ა ნ თ ხ ე ვ ი), სოფელი თიანეთის რ-ნში, ერწოს ქვაბულში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., ავწყარეები, დედუფანაანთხევი, დოლოგული, ვეძათხევი, ზემო ნაქალაქარი, საყდრიონი, ქვემო ნაქალაქარი). ზ. დ. 1070 მ, თიანეთიდან 25 კმ. ერწოს მეცხოველეობის საბჭ. მეურნ. მანქანა-ტრაქტორთა სარემონტო სადგური. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბიბ-კა, ...

... (კინოდანადგარი), პოლიკლინიკა, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ხევსურული კოშკი, შუა საუკუნეებში ხევსურეთში გავრცელებული კოშკის ტიპი. ...და ხევსურეთში საცხოვრებელ-სათავდაცვო დანიშნულებისა. საგანგებოდ სამხედრო დანიშნულების კოშკები ერთეულებად ... სოფლიდან. თვით სოფლის ციხე-სიმაგრეების კოშკები უფრო დაბალი და ფართოა. ხ. კ. გეგმით კვადრ. 5—6-სართულიანი ნაგებობაა. პირველი სართული დაბალი და ბნელია, შუა სართულებში ძირითად მეურნეობრივი იხიზნებოდნენ, ბოლო სართული საბრძოლველად იყო გამიზნული. კოშკები ჩვეულებრივ აგებდნენ ნატეხი ქვით და ... კირხსნარზე, კედლებში სათოფურებს ატოვებდნენ. ზედა სართულზე შეკიდული მაშიკულებია, გ. წ. ბარდაცი. განსაკუთრებით საფორტიფიკაციო ... ... ცნობილია ლებაისკარის, ახიელის, ანატორის ანსამბლის და სხვ. კოშკები; მთიულეთის ნიმუშთაგან — დუშეთის, გირევის, ფარსმისა და სხვ. კოშკები.

ხევღრმა, მთა სამხრ. საქართველოში, სამსარის ქედზე. სიმაღლე 3095 მ. აქვს კონუსის ფორმა. აგებულია ზედაპლიოცენური ანდეზიტ-დაციტური ლავებით. შემოსილია ალპ. მდელოს მცენარეულობით.

ნ. ...შვილი.

ხევჭა, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ფასანაურის სადაბო საბჭო), მთიულეთის ქედის სამხრ.-დას. კალთაზე, მდ. მთიულეთის არაგვის ხეობაში. ზ. დ. 1200 მ, დუშეთიდან 62 კმ. სურსათ ... ... ფასანაურის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა დაბა ფასანაურში (5 კმ).

ხეთა, სოფელი ხობის რ-ნში (ხეთის სოფსაბჭო), ეგრისის მთის სამხრ.-დას. კალთის ძირას, რკინიგზის სადგური. ზ. დ. 500 მ, ხობიდან 8 კმ. ი. სტალინის სახ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა) და დაფნის საბჭ. მეურნეობა. 2 დაწყ. და საშ. სკოლა, ტექ. სასწავლებელი, 3 საბავშვო ბაგა-ბაღი, 3 ბიბ-კა, 2 კლუბი (კინოდანადგარი), საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფლის მახლობლად შემორჩენილია ძვ. ციხესიმაგრის „ჯიხის" (შუა საუკ.) ნანგრევები.

ხეთაგუროვი (ხ ე თ ა გ ა თ ი) კოსტა (კონსტანტინე) ლევანის ძე [3 (15) X. 1859, სოფ. ნარი, ახლანდ. ალაგირის რ-ნი, ჩრდ. ოსეთის ასსრ, — 19. III. (1. IV). 1906, სოფ. გეორგიევსკ-ოსეტინსკი, ყუბანის ოლქი, ახლანდ. სოფ. კოსტა ხეთაგუროვის სახელობისა, ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ავ. ოლქი. დაკრძალულია ვლადიკავკაზში, ახლანდ. [ორჯონიკიძე]], ოსი პოეტი, მხატვარი, საზოგადო მოღვაწე, ოსური ლიტ-რის ფუძემდებელი. სწავლობდა სტავროპოლის გიმნაზიაში (1871—81), პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1881—85). უსახსრობის გამო მიატოვა სწავლა, დაბრუნდა ოსეთში და როგორც პოეტი და მხატვარი შეუერთდა ... შემოქმედებით მოღვაწეობას, კახეთა ოსი ხალხის ... ტრადიციის და ... ... წინააღმდეგ მიმართულ ეროვნულ-განმან. მოძრაობაში. ორჯერ იყო გადასახლებული (1891—96 და 1899—1902). 1903 მძიმედ დაავადდა და ვეღარ დაუბრუნდა შემოქმედებითსა და საზ. მოღვაწეობას.

ხ. წერდა ოსურ და რუს. ენებზე ლექსებს, მოთხრობებს, პიესებს, სტატიებს. იმის გამო, რომ ოსურ ენაზე ბეჭდვითი ორგანო არ არსებობდა, ხ-ის ლექსები ზეპირად ვრცელდებოდა — ხალხი სწავლობდა და მღეროდა. რუს. ენაზე დაწერილი მისი თხზულებები ქვეყნდებოდა გაზეთებში „სევერნი კავკაზ" (სტავროპოლი), რომლის თანამშრომელი და ფაქტიური რედაქტორიც იყო ხ. (1893—1902), და „კაზბეკი" (ვლადიკავკაზი). 1895 სტავროპოლში გამოვიდა რუს. ენაზე დაწერილი მისი „ლექსები", 1899 კი — ვლადიკავკაზში ოსურ ენაზე დაწერილ თხზულებათა კრებ.

„ირმის ფანდური" („ოსური ლირა"), ხ-ის პოემების („ფატიმა", 1889; „მწყემსი", „ქრისტინა" 1889; „სასაფლაოზე" და სხვ.) ცხოვრებისეული მასალის საფუძველი თეოსებგნით არიან დაკავშირებული. მაგრამ მის მხატვრულ ნაწარმოებში ძირითადი სახეა ლირ. გმირი, თვით პოეტი — „მიმღერალის ადმინის" (ა. ფადეევი). რ-შიც ცრემლიანი ლექსები. ნაციონალური სამყარო, ხ-მა ოსურ ლიტ-რაში დაამკვიდრა რეალიზმის პრინციპები. სიტყვიერი რეალიზმის, ოსური პოეზიის ჩამოყალიბებული ლიტერატურა შექმნა. მისი შემოქმედების ძირითადი თემები ხალხის ბედი, რაც შეფარდებულია მისსავე შემოქმედების, შემოქმედების ლირიზმის და ფიზიკური და მორალური გარემოს, იდეოლოგიურ და ზნეობრივ იდეალებში.

ხ-ს ხალხთა შორის ძმობისა და მეგობრობის იდეის ქომაგი იყო. დამეგობრებული იყო ა. ჭავჭავაძეს, ნ. ლორთქიფანიძეს, ა. წერეთელს და სხვ. რუსი მოღვაწეებისადმი მიძღვნილი ლექსები, განსაკუთრებით მჭიდრო იყო დაკავშირებული ქართულ ხალხთან. პირადად იცნობდა ა. ყაზბეგს, ი. ჭავჭავაძეს, ი. ცერეთელს და სხვ. ქართ. მოღვაწეებს. ი. ჭავჭავაძის სოციალისტურ დატყვევება 1891 დაწერილი მისი ლექსები ხ-ის პოეზიის შედეგებია, რომელიც (1899 და 1902) იყო თბილისში. სწავლობდა ქართ. ენას. ოსური ქართ. ხალხმა. მისივე „ოსური ლირის" ერთ-ერთ ხელნაწერზე მისი ხელით მიწერილია ქართული „ცოცხალი სიმღერა".

დიდი პოპულარობით სარგებლობდა ხ-ის ფერწერული ტილოები, არაერთხელ მოეწყო მათი გამოფენა საქართველოსა და სხვ. ქ-ებში. 1887 შექმნა საქართველოს განმანათლებლის წმ. ნინოს პორტრეტი, რასაც აღფრთოვანებით შეხვდა ქართ. პრესა.

ხ-ის თხზულებები თარგმნილია სსრკ ხალხთა და უცხოურ ენებზე. მისი თხზულებები რამდენჯერმე (ცალკე წიგნად 1939 და 1959) გამოიცა ქართ. ენაზე თბილისსა და ცხინვალში. არა ერთმა ქართ. პოეტმა (ი. აბაშიძე, ზ. გაფრინდაშვილი, ა. მირცხულავა, შ. გოგიჩაიშვილი, ს. შანშიაშვილი, ლ. ასათიანი, ჯ. ჩარკვიანი და სხვ.) თარგმნა ხ-ის ლექსები და ნაწარმოებები. ქართ. თეატრის ასპარეზზე და სახელმწიფო დადგმებში დაწერილია კ. ხეთაგუროვის სახ. პრემიები.

თხზ.: რჩეული, თბ., 1939; რჩეული, ცხინვალი, 1949; ლექსები და პოემები, თბ., 1959; Собр. соч., т. 1—5, М., 1959—61; Собр. соч., т. 1—3, М., 1974.

ლიტ.: ა ბ ა ე ვ ი ვ., ჩვენი ხალხის პოეტი, თბ., 1961; ჯ უ ს ო ი თ ი ნ., კოსტა ხეთაგუროვი, თბ., 1979; Абаев В. И., Что значит Коста для осетинского народа, «Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского института», 1960, в. 10; Джусойты Н., Коста Хетагуров. Очерк творчества, Сталинири, 1958; Дзуццаты Х.-М., Хетагуров. Кавказские реалии, Цхинвали, 1979; Коста Хетагуров. Сборник памяти великого осетинского поэта, под ред. А. А. Фадеева, М., 1941.
ვ. ჩ.

ხეთაგუროვი (1940-მდე ...), სოფელი საქართველოს სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ცხინვალის რ-ნში, შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. ლიახვის (ამოსავლეთის) ტერასაზე, ცხინვალის ცენტრიდან ჩრდ.-აღმ. 3 კმ-ზე. ტაიტების ცენტრი (სოფლები: ...). ზ. დ. 900 მ. ცხინვალიდან 7 კმ. ხეთაგუროვის სახ. მეურნეობის ცენტრი. საშ. სკოლა, სკოლა-ინტერნატი, კლუბი, ბიბლიოთეკა, ამბულ. განყოფ. შიდა ქართლის ერთ-ერთი მნიშვნ. სოფელია. აქ იყო წუწარის ლეთის მონასტრის ნანგრევები (იხ. სტ. წუწარი).

ხეთისხალი (Pleurotus ostreatus), ქუდიანი სოკო, ქუდის დიამეტრი 15 სმ ალწყის, მოიყვითო, მონაცრისფრო ან მურა, ზედაპირი, თეთრი, ფსევდოფერფლი, ფირფიტა ცენტრალური ფეხი მოკლე ან სრულიად არ გააჩნია; სუბსტრატზე მისაგრების ადგილას შებუსულია. იზრდება კრამიტისებურად დაწყობილი ჯგუფებად როგორც ცოცხალ, ისე მკვდარ ხეებზე და გამხმარ ხეებზე ცაცხვის, თელასა და წიფლის ღეროზე. ფოთლოვანი სოკოა. საჭმელი სოკოა, ცილებით კალციუმის, ნახშირწყლების და ვიტამინების საუკეთესო წყაროა. ბევრ ქვეყანაში ხელოვნურად აშენებენ. იზრდება ანაღ. ...

ხეთები, ძველი ხალხი ცენტრალურ ანატოლიაში (მცირე აზია). მოსახლეობდნენ ძვ. წ. III—II ათასწლ. მიჯნაზე. ლაპარაკობდნენ ხეთურ ენაზე (ნესიტურ ან ქანესიურ) ენაზე, რომელიც ინდოევროპულ ენათა ანატოლიურ (ხეთურ-ლუვიურ) ჯგუფს. ... ხეთების სახელმწიფოს ტერიტორია ძველი ანატოლიური (ხეთურ-ლუვიური) დამწერლობის ძეგლებით. ... სახელმწიფო წარმომავლობის ... ხ-ის სახელმწ. ... „ხათი", რ-იც იყოფოდა ...

ხეთების სახელმწიფო, ხ ა თ ი (Hatti), ერთ-ერთი ძველაღმოსავლური სახელმწიფო ძვ. წ. II ათასწლ. მცირე აზიაში (ანატოლია, აღსავლ. ოკუპირებული). ... ძვ. წ. II ათასწლ. დასაწყისში ... ცენტრი მცირე აზიაში რამდენიმე დამოუკიდებელი ქალაქ-სახელმწიფო (ქანესი, ქუსარა, ხათი, ცალპა და სხვ.) არსებობდა, ამათგან ... ძვ. წ. 1750 ... ქალაქ-სახელმწიფოების დამორჩილება ... ხეთური ... ხეთური წერილობითი წყაროების თანახმად, ქუსარა იყო ... ხათუსას (ნესიტების) ... ცენტრი მცირე აზიაში. ... ლაბარნა I-ს. ხ-ს წარმომქნის ... (დაახლ. ძვ. წ. 1680) ... მცირე აზიაში ... ანატოლიაში სამხრ.-იდან მზარდობის ...

ხეთები, ძ. წ. ... ხ-ის ... XV—XII სს.

გზით თავდასხმებით შეწირული ... ხეთების ... ხ. ხ-ს ... „ძველი", „შუა" და „ახალი" სამეფოები. „ძ ვ ე ლ ი ს ა მ ე ფ ო ს" დროს (დაახლ. ძვ. წ. 1680 —1500) ... ხათუსილი I-ის ... ლაბარნა I-ის ... მურსილი I-ის ... (ძვ. წ. 1595 ...) ... „შ უ ა ს ა მ ე ფ ო ს" ხანაში (დაახლ. ძვ. წ. 1500—1450) ... ხათუსილი III-ის ... „ა ხ ა ლ ი ს ა მ ე ფ ო ს" დროს (ძვ. წ. 1450—1200) ხ. ხ. ... სუპილულიუმა I-ის ... ძვ. წ. 1312 ... ხ. ხ-ის ... IV-ის მეუღლე ... ძვ. წ. XIII ს. II ნა... ...

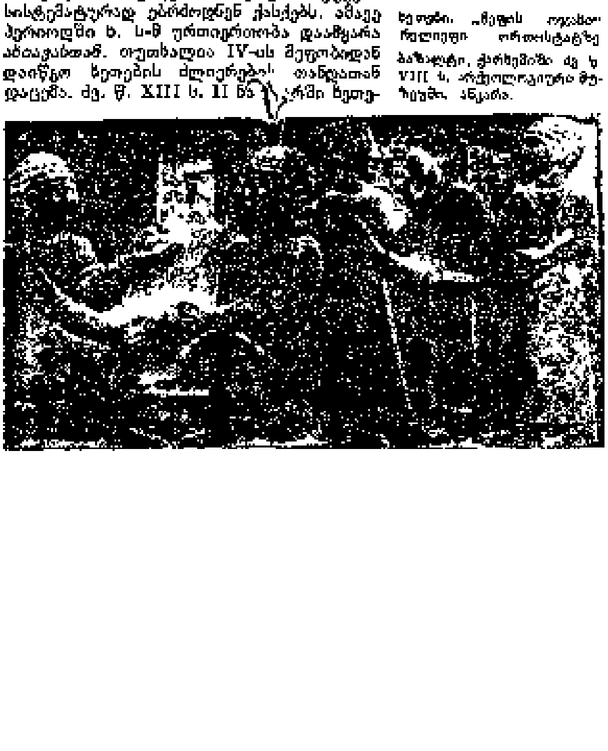

ხეთური „მზის ... რელიეფი ... ძვ. წ. VIII ს. ... ანკარა.

ბს საგარეო პოლიტიკაში არც ერთი მნიშვნელოვანი წარმატება არ მოუპოვებიათ. გაუთავებელმა ომებმა ძალი დაასვა ქვეყნის ეკონომიკას. ყოველივე ამის გამო ხ-ს ვერ გაუმკლავდა შემოსეულ „ზღვის ხალხებს" და დაახლ. ძვ. წ. 1200 (სუპილულიუმა II-ის მეფობის დროს) საბოლოოდ დაეცა.

ხ. ს-ში მეურნ. ძირითადი დარგები იყო მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ხელოსნობა და ვაჭრობა. მიწათმფლობელობისა და მიწაზე საკუთრების ფორმებს შეადგენდა სამეფო, სატაძრო და კერძო მიწები. სახელმწიფო მკაცრ კონტროლს უწევდა სამეფო და სატაძრო მიწის ნაკვეთებს, რ-თა უშუალო მესაკუთრე იყო მეფე. დაშვებული იყო გარკვეული კატეგორიის, მაგ., „იარაღის კაცის", მიწების ყიდვა-გაყიდვა. ძირითადი მწარმოებელი უჯრედი იყო ოჯახი. „სახლი" (მეურნეობა), რ-თა გარკვეული ერთიანობა ქმნიდა უფრო მსხვილ „სახლებს" სამეფო და სატაძრო მეურნეობებში სახელმწ. მიწებით სარგებლობა დაკავშირებული იყო ორი სახის სახელმწ. ვალდებულებასთან — „სახანთან" (ნატურალური ბეგარა) და „ლუცისთან" (შრომითი ბეგარა), რ-თაგან განთავისუფლება მხოლოდ მეფეს შეეძლო. უშუალო მწარმოებელთა ექსპლუატაციის ფორმები იყო მონური, ყმური ან დაქირავებული შრომა. ხეთური კანონების მიხედვით, საზ-ბა იყოფოდა „თავისუფალ ადამიანებად" და მათ დაპირისპირებულ „მონებად" — არათავისუფალთა სხვადასხვა ჯგუფად (ნაწილი მონები „სამოქალაქო თემში" არ შედიოდნენ). მათ განეკუთვნებოდნენ ე. წ. „დეპორტირებულნი" (ნამრა) — სხვადასხვა დაპყრობილი ქვეყნიდან ძალით გადმოსახლებულნი, რ-თა ნაწილს ურიგებდნენ „სახლებს" (მეურნეობებს) სასახლის ან ტაძრის მიწების ფონდიდან. სახელმწიფოს სათავეში იდგა მეფე (ტაბარნა-ლაბარნა); დედოფალს (ტავანანა) მაღალი და დამოუკიდებელი მდგომარეობა ჰქონდა. მეფე იყო ქვეყნის გამგებელი, უზენაესი ქურუმი, მთავარსარდალი, კანონმდებელი და მოსამართლე. დედოფალი ხელს აწერდა სახელმწიფოებრივ დოკუმენტებს, განაგებდა ქ-ებსა და ტაძრებს, ერეოდა დიპლ. საქმეებში. კარისკაცები „მეფის მონებად" ითვლებოდნენ. ტაძრები წარმოადგენდნენ მსხვილ მეურნეობებს. კულტის მსახურებსა და ტაძრის მომსახურებს „ღვთის მონებს" უწოდებდნენ. ხ. ს-ს არამყარი პოლიტ. საფუძველი ჰქონდა, რაც მისი დაცემის ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი იყო.

თუ პროტოხეთებისა და ინდოევრ. ტომების შერევის შედეგად ჩამოყალიბდა ხეთური ეთნოსი, ასევე ამ ორი ეთნ. ჯგუფის კულტ. მონაპოვართა შერწყმამ საფუძველი ჩაუყარა ხეთურ კულტურას, რ-საც თავიდანვე ახასიათებდა პროტოხეთური ელემენტების სიჭარბე. ამაში განსაკუთრებული როლი ითამაშა აგრეთვე ხურიტული და ლუვიური კულტ. ელემენტებმა. ხეთურ კულტურაზე გავლენა იქონია შუმ., სირ. და ასურ.-ბაბილ. სამყარომ. ხეთები იყენებდნენ ჩრდ. სირიაში გავრცელებულ ძვ. აქადურ ლურსმულ დამწერლობას, რ-ზედაც შექმნეს ისტ., ლიტ., რელიგ., მითოლ., ასტროლოგიური, ასტრონ., მათ. და სხვ. ძეგლები. ხეთ. რელიგია წარმოადგენდა ყველა იმ რელიგიის ჯამს, რ-ებთანაც ურთიერთობა უხდებოდათ ხეთებს; არსებობდა „ხათის 1000 ღვთაება" პროტოხეთური ნესიტური, ხურიტული, ლუვიური, ფალაური, ასურ.-ბაბილ. არიული წარმოშობისა. უზენაესი ღვთაება იყო მზის ქალღმერთი ქ. არინიდან, მისი მეუღლე იყო ამინდის ღვთაება ხათისა. მოგვიანებით ხეთურმა რელიგიამ ხურიტული რელიგიის გავლენა განიცადა.

ხეთების არქიტექტურა თვითმყოფადია. აქ უძველესი ხანიდან იყენებდნენ მსხვილი ფორმის საშენ მასალას. შენობის საძირკველი ქვისა იყო, კედლებს აგებდნენ ქვისა და თიხის მონაკვეთებით, ქვების შეუკავშირებლად მანქვილებს ხმარობდნენ. ხეთები აგურულ ხანაში, როგორც ჩანს, მრგვალ სვეტს არ იყენებდნენ და ჩვეულებრივ ოთხკუთხა სვეტებს აკეთებდნენ. განსხვავებით უწყვეტი ლოდებენ — მრგვალი სახურავი კედლებზე გადმოდიოდა, არც მოაჯირი და არც ქონგურები არ ჰქონდა. მონუმ. ნაგებობების (სასახლე, ტაძარი) ირგვლივ კონცენტრულ რიგებად განლაგებული იყო დანარჩენი შენობები. გავრცელებული იყო ქალაქთამშენებლობაში მიწისქვეშა გვირაბები (ალაჯა-ჰუიუქისა, ხათუსას). ხათუსას გათხრების შედეგად გამოვლინდა ხეთების ახ. სამეფოს არქიტექტურა. ბოღაზქიოიდან 3 კმ-ზე მდებარეობდა ღია სამლოცველო (იაზილიქაია — მოხატული კლდეები), რ-ის გალერეები შემკული იყო კლდეში ნაკვეთი კედლის რელიეფებით. ხეთურ მონუმ. ხელოვნებაში ქანდაკება და რელიეფი არქიტექტურას ემსახურება. მრგვალი ქანდაკება უმთავრესად მონუმენტურია ხეთების წარმოდგენით ძალა, მონუმენტურობა ქვასთან, მთასთან იყო დაკავშირებული, ღმერთი კამარაც ქვისა იყო. ხეთების ხელოვნებისათვის დამახასიათებელია კლდეზე ამოკვეთილი ბრტყელი რელიეფი, ძვ. აღმოსავლური ხელოვნებისათვის ნიშანდობლივი სტატიკურობა ხეთურ მონუმ. ქანდაკებაშიც იგრძნობა; პროპორციები მძიმე და მასიურია. აღსანიშნავია ისიც, რომ ხეთურ ძეგლებში ხშირად ვხვდებით ოჯახების გამოსახულებას პროფილში, თავისუფალ პოზას, სხეულის ბუნებრივ მდგომარეობას.

ხეთური კულტ. ტრადიციები მოგვიანებით გაგრძელდა ჩრდ. სირიასა და ანატოლიის აღმ. პერიფერიაზე, სადაც ძვ. წ. I ათასწლ. წარმოიქმნა რამდენიმე „გვიანდელი ხეთური" სამეფო, რ-თა ზოგადი აღმნიშვნელი ტერმინი იყო „ხათი", „ხათუ".

ლიტ.: Гиоргадзе Г. Г., Очерки по социально-экономической истории Хеттского государства. Тб., 1973; Менабде Э. А., Хеттское общество, Тб., 1965; Götze A., Kleinasien, 2. Aufl., Münch., 1957; Gurney O. R., The Hittites, 2 ed., L., 1961; Klengel E., Klengel H., Die Hethiter und ihre Nachbarn, Lpz., 1970.
გ. გიორგაძე.

ხეთების გავლენის გავრცელების მაქსიმალური ტერიტორია ძვ. წ. XIV–XIII სს.
ხეთების სამეფოს დედაქალაქი
ქალაქები 1. (ალაჯა ჰუიუქი) 2 (ალიშარ ჰუიუქი)
მერიდიანი ფრჩხილებში მოცემულია თანამედროვე ტერიტორიული სახელწოდებანი
რუკის ავტორი გ. გიორგაძე

ხეთოლოგია, ისტორიული მეცნიერების ერთ-ერთი დარგი, რ-იც კომპლექსურად შეისწავლის ხეთურ (ანატოლიურ) ინდოევროპულ და არაინდოევროპულ ენებს, ხეთების სამეფოს ისტორიას, რელიგიასა და მატერ. კულტურას. ხ-ის კვლევის სფეროში შედის აგრეთვე ე. წ. გვიანდ. ხეთური (ხეთურ-იეროგლიფური, კარიული, ლიკიური, ლიდიური) ენები და გვიანდ. ხეთური პოლიტ. გაერთიანებათა (ქარხემიში, თაბალის, მელიდის და სხვ.) ისტორია; ხ-ის როგორც მეცნიერების, ჩამოყალიბებას წინ უსწრებდა XIX ს. მკვლევართა (განსაკუთრებით ა. სეისის, უ. რაიტის) ნაშრომები, რ-თა მიხედვითაც ადგენდნენ ხეთების მნიშვნელობას მცირე აზიის უძველეს ისტორიაში. ხ-ს მეცნ. საფუძველი ჩაუყარა ბ. გროზნის ეპოქალური აღმოჩენის შემდეგ (1915), როდესაც გაიშიფრა ხეთური (ნესიტური) ტექსტების ენა და დადგინდა მისი ინდოევრ. ხასიათი. ხეთური ტექსტების ფილოლ. ანალიზისა და ისტ. კვლევის პრინციპები ჩამოაყალიბეს მიმდინარე საუკუნის 20-იან წლებში გერმ. მეცნიერებმა ფ. ზომერმა, ე. ფორერმა, ი. ფრიდრიხმა, ა. გეცემ და სხვებმა. რ-თა კვლევის შედეგები მომდევნო წლებში განავითარეს ჰ. გიუტერბოკმა (აშშ), ჰ. ოტენმა (გფრ), ა. კამენჰუბერმა (გფრ), ე. ლაროშმა (საფრანგეთი). ამჟამად მოღვაწეობს ხეთოლოგთა მთელი თაობა გდრ-სა და გფრ-ში, ჰოლანდიასა და ჩეხოსლოვაკიაში, იტალიაში, აშშ-ში, თურქეთში. ხეთური ენის შედარებით-ისტ. კვლევის საქმეში თავისი წვლილი შეიტანეს ე. სტურტევანტმა (აშშ), ე. ბენვენისტმა (საფრანგეთი), ე. კურილოვიჩმა (პოლონეთი) და სხვებმა. 1931-იდან დაწყებული დღემდე გრძელდება გათხრები ბოღაზქიოიში (კ. ბიტელი), თხრიან ქიულთეფეს (თ. და ნ. ოზგიუჩები), ჩათალ ჰუიუქს, ჰაჩილარს (ჯ. მელაარტი), მაშატს (ს. ალფი) და თურქ. მრავალ ნამოსახლარს, სადაც გვიანდება ახ. არქეოლ. მასალა, რ-იც შუქს ჰფენს მცირე აზიის ისტორიას ძვ. წ. VII—VI ათასწლეულებიდან — ძვ. წ. I ათასწლ. დასასრულამდე. ხ-ის პრობლემებს აშუქებენ სსრკ-შიც. განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა ხეთური საზ-ბის სოც.-ეკონ. სტრუქტურას (ვ. არძინბა, გ. გიორგაძე, ი. დიაკონოვი, ე. მენაბდე). ასევე როგორც ხეთურ ენათა და ხათური ენის შესწავლას (თ. გამყრელიძე, ი. დუნაევსკაია, ვ. ივანოვი), აგრეთვე გვიანდ. ხეთურ ენებსა და გვიანდ. ხეთურ პოლიტ. გაერთიანებათა ისტორიას (ი. დუნაევსკაია, ნ. ხაზარაძე, ლ. ბაიაუნი). ხ-ის ცენტრებია საზღვარგარეთ: ბერლინი, მიუნხენი, რომი, ჩიკაგო, ანკარა; სსრკ-ში, თბილისი, მოსკოვი, ლენინგრადი.

ლიტ.: Гиоргадзе Г. Г., Хеттология в СССР, «Вестник древней истории», 1960, № 1; Замаровский В., Тайны хеттов, [пер. со словац.], М., 1968 (ბიბლიოგრ.). Фридрих И., Дешифровка забытых письменностей и языков, пер. с нем., М., 1961.
გ. გიორგაძე.

ხეთური ენა, უძველესი, დოკუმენტურად ფიქსირებული ინდოევროპული ენა ((ძვ. წ. XVIII ს-იდან). ლუვიურ, ფალაურ, ლიკიურ და ლიდიურ ენებთან ერთად ქმნის ინდოევრ. ენათა ოჯახის ე. წ. „ხეთურ-ლუვიურ" ან „ანატოლიურ" ჯგუფს. წარმოადგენდა ძვ. ხეთური სამეფოს ძირითად ენას.

ხ. ე. ცნობილია სოლისებური დამწერლობით შესრულებული მრავალრიცხოვანი ტექსტებით, რ-ებიც აღმოჩნდა სამეფო არქივებში ხეთური სამეფოს ძველ დედაქალაქ ხათუსაში (თანამედროვე ბოღაზქიოი, ქ. ანკარის მახლობლად). წარწერების ძირითადი მასა, რ-ებიც სხვადასხვა ჟანრისაა (ისტ., სამეურნეო, რელიგ. და სხვ.) ტექსტებს წარმოადგენს, თარიღდება დაახლ. ძვ. წ. XIV—XIII სს. და განეკუთვნება ახ. ხეთურ სამეფოს პერიოდს. ტექსტები შესრულებულია ხეთური სოლისებრი (ლურსმული) დამწერლობით სხვადასხვა ზომის თიხის ფირფიტებზე. თვით ხეთური დამწერლობა სესხებ. ტიპის სოლისებური დამწერლობაა, რ-იც მომდინარეობს ძვ. აქადური დამწერლობის ერთ-ერთი სახეობიდან და განეკუთვნება სოლისებრ დამწერლობათა ე. წ. „აქადურ-ხეთურ ჯგუფს". ხეთურ ტექსტებში ხ. ე. იწოდება „ნესიტ" ენად (nešili, ე. ი. „ნესურად ლაპარაკი"), ხოლო საკუთრივ ტერმ. „ხეთური" (ანუ „ხათური")

აღმ. მ ანატოლიის უძველესი მკვიდრი მოსახლეობის არაინდოევროპ. ენის აღსანიშნავად ჩ იხმარება (მათ ტერმ. hattili „ხათურად" ამ ენაზე შესრულებული ფრაგმენტების ა დასახასიათებლად). მაგრამ სამეცნ. ლიტ-რაში სახელწ. „ხეთური" ამჟამად საყოველთაოდაა გავრცელებული და დამკვიდრებული ამ ინდოევრ. ენის აღსანიშნავად.

ჩ განარჩევენ ხ. ე-ის განვითარების უძველეს ჩ (ძვ. წ. XVIII ს-იდან XV ს-მდე) და გვიანდელ, პერიოდს (ძვ. წ. 1200-მდე), რ-ებიც ენის ზარკვეული მორფოლ., სინტაქსური და ლექსიკური სხვაობებით ხასიათდება.

ხ. სახელთა სისტემაში სქესის გრამატ. კატეგორია განასხვავებს საერთო (მდედრობ. ა, მამრობით) და საშ. სქესს. ზმნური სისტემა თავდაპირველად ორწევრა ასპექტურ ო დაპირისპირებას ემყარებოდა. ამაში ვლინდება ხეთური და სხვა ანატოლიური ენების უაღრესად არქაული ხასიათი დანარჩენ ინდოევრ. ენებთან შედარებით. ხეთურის არქაულობას მოწმობს აგრეთვე ამ ენაში სპეციფ. თანხმოვანი ბგერების შენარჩუნება, რამაც შესაძლებელი გახადა დადასტურება კონკრეტულ ენობრივ მასალაზე ინდოევრ. შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერების მთელი რიგი თეორ. დებულებებისა, რ-ებიც ცნობილია „ლარინგალური თეორიის" სახელწოდებით.

ლიტ.: Гамкрелидзе Т. В., Клинописная система аккадско-хеттской группы и вопрос о происхождении хеттской письменности, «Вестник древней истории», 1959, № 1; Его же, Хеттский язык и ларингальная теория, «ენათმეცნიერების ინ-ტის შრომები», 1960, ტ. 3; Иванов В. В., Хеттский язык, М., 1963; Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, Tl. 1 — Kurzgefaßte Grammatik, 2 Aufl., Hdlb., 1960. თ. გამყრელიძე.

ხეთური კანონები, უძველესი სამართლებრივი ძეგლი. მცირე აზიიდან, აღმოჩნდა ბ ოღაზქოის არქივში 1906—12 გათხრების დროს. დაწერილია თიხის ფირფიტებზე ლურსმული დამწერლობით ხეთურ (ნესიტურ) ენაზე. თანამედროვე მეცნიერთა ნუმერაციით შეიცავს 241 პარაგრაფს. ი თუმცა ზოგიერთ მათგანს აქვს „ა" და „ბ" ქვეპარაგრაფები (ნაწილი ტექსტისა დაზიანებულია). შესრულების კაუზალური ფორმულირების მიხედვით, თვით წესი კანონმდებლები კანონებს ყოფდნენ ორ ნაწილად: „I ფირფიტა", რ-საც დასაწყისი სიტყვების მიხედვით ეწოდებოდა „უკეთუ კაცი", და „II ფირფიტა" — „უკეთუ ვაზი". ორივე ფირფიტა ხეთების „ძველი სამეფოს" დროისაა შედგენილი (დაახლ. ძვ. წ. 1650—1500). ჩვენამდე მოაღწია აგრეთვე „I ფირფიტის" პარალელურმა ტექსტმა, რ-იც „ახალი სამეფოს" დროისაა დაწერილი (დაახლ. ძვ. წ. XIII ს. დასაწყისში). ხ. კ-ის „I ფირფიტა" შეიცავს ადამიანის პირადი ა უფლებებისა და საკუთრების უფლებების ს განმარტებას. აღწერილია „თავისუფალი ა კაცისა" და „მონის" მდგომარეობა. მოცემულია სასჯელთა სისტემა ადამიანის მოკვლისა თუ დაშავებისათვის, ქურდობის ა თუ მიტაცებისათვის, განხილულია საოჯახო და საქორწინო სამართლის ნორმები, სახელმწ. ვალდებულებანი („სახანი" და „ლუცი") და სხვ. კანონთა კრებულის „II ფირფიტა" ეხება მიწათმფლობელობის სხვადასხვა ფორმის სამართლებრივი დაცვის საკითხებს, სასჯელთა სისტემას ანტისანიტარიისა და ანტისაზ. მოქმედებისათვის, ხელშეკრულების დარღვევისათვის, ღალატისა და სხვა დანაშაულისათვის. აქვეა მოცემული დაქირავებული ა თუ სხვა შრომის ანაზღაურების საზღაობანი, ფასების ტარიფი სხვადასხვა საქონელზე და სხვ. ხ. კ-იდან კარგად ჩანს ხეთების ს მეტად რეფორმატორული მოღვაწეობა, კანონები მიუთითებს ხეთების საკანონმდებლო სისტემის თანდათან განვითარებაზე. ხ. კ. კლასობრივი ხასიათისაა. ადამიანის მკვლელობის ან სხეულის დაზიანების შემთხვევაში „თავისუფალ კაცთან" შედარებით „მონა" (არათავისუფალი) შეფასებულია ნახევარ ფასად ან უფრო ნაკლებად. კანონებში ასახულია ხეთური საზ-ბის სოც. სტრატიფიკაციის რთული სურათი. ხ. კ. მნიშვნელოვანი წყაროა ხეთური საზ-ბის შესასწავლად. თარგმნილია მრავალ ენაზე, მ. შ. ქართულადაც.

ლიტ.: ლოლაძე ი., აღმოსავლეთის სამართალი, თბ., 1960; Friedrich J., Die hethitischen Gesetze, Leiden, 1959. გ. გიორგაძე.

ხეთური ლიტერატურა, ხეთური ლიტერატურის წერილობითი ძეგლები, შესრულებული თიხის დაფებზე. აღმოჩენილია ხეთების სახელმწიფოს დედაქალაქის წინანდელი ნანგრევებში არქივში. გათხრების შედეგად ქ. ანკარიდან აღმ. 150 კმ-ზე (ახლანდ. თურქ. ტერიტ.). ხ. ლ-ის ძეგლები განეკუთვნება ძვ. წ. XVIII—XIII სს. ხ. ლ. სამ პერიოდად იყოფა: 1. ძვ. სამეფოს ლიტ-რა (ძვ. წ. XVIII—XVI სს.), 2. შუა სამეფოს ლიტ-რა (ძვ. წ. XV ს.) და 3. ახ. სამეფოს ლიტ-რა (ძვ. წ. XV—XIII სს.). ხ. ლ-ის უძველეს ძეგლად ითვლება მეფე ანითას წარწერა (ძვ. წ. XVIII ს.). უძველესი ნიმუშებია მეფეთა დაკრძალვის რიტუალის ამსახველი პოეტური ტექსტები, რ-იც დაკავშირებულია უძველეს ინდოევრ. პოეზიასთან, და მითი, ქანესის (ნესას) დედოფლის მიერ 30 ვაჟისა და 30 ქალის დაბადების შესახებ. ძვ. სამეფოს მითოლ. ლიტ-რა ძირითადად ხათების (პროტოხეთების) კულტ. გავლენით იქმნებოდა (ტარიხის ღვთაებისა და გველეშაპის ბრძოლის ხათური მითები, ცოდან ჩამოვარდნილი მთვარის მითი). მოგვიანებით ხ. ლ. ბაბილონური ლიტ-რის გავლენით ვითარდებოდა, რაც იგრძნობა ჰიმნებში (მაგ., მზის ღვთაებისადმი). მეტად მნიშვნელოვანია მეფე ხათუსილი I-ის მატიანე (ძვ. წ. 1630). ხეთური პროზაული და პოეტური ლიტ-რის ინტენს. განვითარება დაკავშირებულია ჩრდ. სირიასა და ჩრდ. მესოპოტამიაში მობინადრე ხურიტების ლიტ-რასთან, რ-ის ნიმუშებიც თარგმნა ხეთურ ენაზე. თავის მხრივ, ეს თარგმანები ერთადერთი წყაროა ხურიტული ლიტ. ტექსტების გასაცნობად, რ-თა ორიგინალებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. აღსანიშნავია პოეტური ტექსტი ქუმარბიზე, რ-საც ძვ. ბერძ. ლიტ-რაზეც მოახდინა გავლენა. თარგმანებში ხშირად ჩართულია ხეთური მითოლ. ფორმულები, რაც ორიგინალის ტოლფასოვანს ხდის მათ. ორატორული ხელოვნების მაღალპოეტური ნიმუშებია ორიგინ. ფორმისა და შინაარსის ხეთური ლოცვები. აღსანიშნავია მეფე მურსილის ლოცვა ეპიდემიის დროს (ძვ. წ. 1330), რ-შიც გატარებულია აზრი ცოდვის გადასვლისა მამიდან შვილზე და დასმულია დანაშაულის გამოსყიდვის პრობლემა.

ახ. სამეფოს (ძვ. წ. XV—XIII სს. დასაწყ.) ლიტ. ძეგლებიდან აღსანიშნავია მითები, რ-ებიც გადმოგვცემენ კოსმოგონიურ და თეოლ. შეხედულებებს. მნიშვნელოვანია ნაყოფიერების ღვთაების (თელეპინუ, სხვაგან თარუ ანდა აწყილი) გაქრობისა და მისი დაბრუნების მითი. ხეთური მითები რიტუალის შემადგენელი ნაწილია. ხ. ლ. მდიდარია მატიანეებით, რ-ებშიც მეფე პირველ პირში მოგვითხრობს ბრძოლების მნიშვნელობის, ომებისა და სხვ. ღირსშესანიშნავ მოვლენათა შესახებ. მოვლენები ობიექტურადაა გადმოცემული. სტილი საქმიანია, ზოგიერთი ადგილი კი მხატვრულია (აღსანიშნავია მეფე მურსილი II-ის ტექსტები, მათი რელიგ.-ფილოს. ხასიათი). მხატვრულობას არ არის მოკლებული სახელმწიფო აქტები, რელიგ. და აღმ. ცერემონიალის ინსტრუქციები, მაგიური, ასტროლოგიური, წინასწარმეტყველური ტრაქტატები, სამედ. ლიტ-რა. ძალზე საყურადღებოა ხეთური კანონები. გვხვდება თარგმნილი შუმერ. ლიტ-რაც. ხ. ლ. ითვლება ერთ-ერთ შუალედურ რგოლად ბაბილონურ და ძვ. ბერძნულ ლიტ-რას შორის.

თხზ.: არმაღანი, თბ., 1982; Луна, упавшая с неба, М., 1977; Laroche E., Textes mythologiques hittites en transcription, I partie, «Revue Hittite et Asianique», 1965, t. 23, fasc. 77.

ლიტ.: Гютербок Г. Г., Хеттская мифология, წგნ.: Мифология древнего мира, М., 1977; Gurney O. K., The Hittites, 2 ed., L., 1961; Götze A., Kleinasien, 2. Aufl., Münch., 1957. ნ. ბენდელიძე.

ხეთურ-ლუვიური ენები, ანატოლიური ენები, ინდოევროპულ ენათა ოჯახის ქვეჯგუფი, რ-შიც შედის ხეთური, ლუვიური, პალაური, ლიკიური და ლიდიური ენები. ლიკიური და ლიდიური ენები შესაბამისად ლუვიურისა და ხეთურის გვიანდ. ენობრივი ფორმებია, რ-ებიც გავრცელდა ძვ. მცირე აზიაში ძვ. წ. I ათასწლეულში ხეთების სახელმწიფოს დაცემის შემდეგ (1200). მთელი რიგი სტრუქტურული მახასიათებლების მიხედვით, მორფოლ., სინტაქსისა და ლექსიკის სფეროდან ხ.-ლ. ე. ინდოევრ. ენათა შორის ცალკე არქაული ენობრივი ჯგუფია. იგი საერთო ინდოევრ. ფუძეენას დანარჩენ დიალექტებზე ადრე უნდა გამოყოფილიყო და დამოუკიდებელ ენობრივ ჯგუფად ჩამოყალიბებულიყო.

ლიტ.: Kammenhuber A., Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch, «Handbuch der Orientalistik», hrsg. von B. Spuler, 1. Abt., Bd. 2, Lfg. 2 — Altkleinasiatische Sprachen, Leiden—Köln, 1969. თ. გამყრელიძე.

ხეივანი, ბაღში, პარკსა და ბულვარში ხეებით ან მცენარეებით სავალი გზა, რ-საც ორმხრივ ნარგაობა მიუყვება. ხ. შეიძლება ერთნაირად ხეებისა და ზოგჯერ ბუჩქების შეთანაწყობით რეგულარულ ბაღ-პარკებში ხ. სწორია, პეიზაჟურ ბაღ-პარკებში — მრუდხაზოვანი. ხ. შეიძლება იყოს ორმწკრივიანი, მრავალმწკრივიანი, ერთიარუსიანი ან მრავალიარუსიანი. არსებობს ღია და დახურული ხ. პირველისათვის იყენებენ პირამიდულ ვარჯიან ხეებს (კვიპაროსი, ვერხვი და სხვ.), მეორისათვის — გადაშლილვარჯიან მცენარეებს (ჭადარი, კაკალი, ცაცხვი და სხვ.), რ-ებიც შეკრულ საბურველს ქმნიან. დახურული ხ. სხვადასხვაგვარია, აჟურული (რკალურ-ი სინათლის გამტარ ვარჯიან მცენარეებს — გლედიჩიას, ჩვეულებრივ იფანს, ლენქორანის აკაციას და სხვ.), ნახევრად დაჩრდილული (აკაცია, ვერხვი, მინდვრის ნეკერჩხალი და სხვ.), დაჩრდილული (ცაცხვი, ჭადარი, ცხენისწაბლა და სხვ.). მცენარეების დარგვის სიხშირე დამოკიდებულია მათი ვარჯის ზომასა და ფორმაზე, აგრეთვე გასამწვანებელი ხ-ის დანიშნულებაზე. ლ. ასიეშვილი.

ხეივანი, სოფელი აფხ. ასსრ გაგრის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, შავიზღვისპირა დაბლობზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., კოლხეთიანი, წალკოტი). ზ. დ. 60 მ, გაგრიდან 30 კმ, განთიადიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). განთიადის ცემენტისა და საკონსერვო (ხილის) ქ-ნები. 2 საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), ამბულატორია.

ხეითი, სოფელი ონის რ-ნში (კვაშხიეთის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ხეორის (რიონის მარჯ. შენაკადი) ნაპირას. ზ. დ. 1190 მ, ონიდან 12 კმ. მეურნეობა მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა ქ. ონში.

ხეითი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ცხინვალის რ-ნში (ქემერტის სოფსაბჭო), მდ. დიდი ლიახვის მარცხ. ნაპირას. ზ. დ. 960 მ. ცხინვალიდან 4 კმ. არაბეთის კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა), რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, საფერშლო-სამეანო პუნქტი. სოფელში დგას XVIII ს. ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — ირსართელიანი.

გუდნით მოცული საცხოვრ. კოშკი, რ-იც შეიცავდა სასაწყობისა სამეთვალყურეო კოშკს [illegible] (სხვა მასალობით დამზადებული), კოშკის ქვედა სართულს დამხმარე სამეურნეო დანიშნულება ჰქონდა (შემოსახვლელი ქვეყნები), მეორე სართული საცხოვრებლად გამოიყენება [illegible]. იგი წარმოადგენს [illegible] გადახურული შუქურული კამარით, კედლებში დატანებულია ღრმა ნიშები, მრავალფეროვანი სათავსო-ები. კოშკი კედლებშია დატანებული. გარეთ [illegible] ქვაზე ამოკვეთილი ჯვარი.

ხეილუნძიანი, პროვინცია ჩრდ.-აღმ. ჩინეთში, მდ. ამურის (ჩინ. ხეილუნძიანი) აუზში. ფართ. 710 ათ. $კმ^2$. მოსახლ. 33 მლნ. კაცი (1984). ადმ. ც. — ქ. ხარბინი. მნიშვნელოვანი ქვანახშირის, ნავთობის, ოქროს, გრაფიტის, [illegible] საბადოები (სიმაღლე 100—400 მ). ჩრდ.-დას. ნაწილში — დიდი ხინგანის, შუა ნაწილში — მცირე ხინგანის, სამხრ.-აღმ. — მანჯურიის მთიანეთი. მთავარი მდ.-ებია ამური და სუნგარი.

მრეწველობა აგრ.-ინდუსტრ. ხასიათისაა. სოფ. მეურნეობაში წამყვანია მიწათმოქმედება. მოჰყავთ ხორბალი, სიმინდი, ბამბა, კარტოფილი, ქერი, შვრია და სხვ. ბ. I ადგილზეა ჩინეთში შაქრის ჭარხლის, სოიის, სარეველა სელის, მზესუმზირის მოსავლით.

სახ. ხელისუფლების წლებში მნიშვნელოვნად განვითარდა მრეწველობა. აღმოაჩინეს დაცინის, სამრეწ. ფლიფრის ნავთობის, ფერად ლითონების, ცემენტის, ხე-ტყის დამამუშავებელი მრეწველობა. ნავთობგადამამუშავ. ქიმიური და ლითონის ქ-ნა. მრავალდარგოვანია მანქანათმშ. (მეტწილად უმთავრესად 1953—57 სარკ. დაწყებული), განვითარებულია მეტალ., ქიმ., ხე-ტყის, ხის დამამუშ., ქაღალდის, საშენ მასალათა. კვების. საფეიქრო მრეწველობა.

რკინიგზის სიგრძე 4 ათ. კმ-ზე მეტია. სანაოსნო მდ.-ები ამური, სუნგარი, ნაწილობრივ უსური.

ისტორიული დროისა და შუა საუკუნეებში ხ-ის ტერიტორიაზე ტუნგუსური წარმოშობის მომთაბარეთა და მესაქონლეთა ტომები სახლობდნენ, XVII ს-ში ჩინეთის მანჯურიული [illegible] და XX ს. დასაწყისამდე ითვლებოდა მათი საიმპერატორო სახლის ცინის (განაგებდნენ ჩინეთში 1644—1911) ერთ-ერთ დომენურ მიწად XIX ს შუა წლებიდან ხ-ის ტერიტორიაზე ჩინელები დასახლდნენ. 1897—1903 რუსეთის მიერ ჩინ.-აღმოსავლეთის რკინიგზის მშენებლობასთან დაკავშირებით ხ-ში ქალაქებისა და თანამედროვე საწრეწე. საწარმოების მშენებლობა დაიწყო. ხ-ის პროვინცია შეიქმნა 1907 წ 1934—45 იაპ. მიერ ჩრდ.-აღმ. ჩინეთის ოკუპაციისა (1931-იდან) და იქ მარიონეტული სახელმწიფოს მანჯოუ-გოს არსებობის დროს (1932-იდან) ხ. დაიყო რამდენიმე პროვინციად. 1945 აგვ.-ში საბჭოთა არმიამ განდევნა იაპ. ოკუპანტები ხ-იდან 1945—49 იგი ჩინ. სახ.-დემოკრ. რევოლუციის მნიშვნელოვანი ბაზა. 1948—49 დასაწყ. ჩინ. სახ.-განმათ. არმიამ გამოანთავისუფლა ჯარების-გან გაათავისუფლა ჩრდ.-აღმ. ჩინეთის მთელი და ჩრდ. ჩინ. მნიშვნელოვანი ტერიტორია.

ხეიფიცი იოსებ ეფიმის ძე [დ. 4 (17) XII. 1905, მინსკი], საბჭ. კინორეჟისორი, კინოდრამატურგი. სსრკ სახ. არტისტი (1964), სოციალ. შრომის გმირი (1975). სკკპ წევრი 1945-იდან. დაამთავრა ლენინგრ. სასცენო ხელოვნ. ტექნიკუმი (1927) და ხელოვნ. ისტ. ინ-ტის კინოფაკულტეტი (1928). კინოში მუშაობს 1928-იდან, 1960-მდე მუშაობდა კინორეჟისორ ა. ზარხისთან ერთად. გადაიღეს ფილმები, „ქარის ბორისპირ" (1930), „მუადლე" (1931), „ცხელი დღეები" (1936), „ბალტიკის დეპუტატი" (1937), „მთავრობის წევრი" (1940) დიდი სამამულო ომის პერიოდში (1941—45) გადაღებული ფილმებიდან აღსანიშნავია: „მის აქვს სამშობლო" (1942), დოკუმენტური ფილმი „ასაბაის გაიმარჯვებოდა" (1946) და სხვ. ხ-მა შექმნა ფილმები: „დიდი ოჯახი" (1954), „რუმიანცევის საქმე" (1956), „ჩემო ძვირფასო ადამიანი" (1958), „ქალბატონი ძაღლით" (1960), „გრიგორიევი" (1976) „შუნიზა" (1980) და სხვ. სსრკ სახელმწ. პრემია (1941, 1946). დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 2 შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

ხეიხე, ს ა ხ ა ლ ი ა ნ ი, ქალაქი ჩრდ.-აღმ. ჩინეთში, ხეილუნძიანის პროვინციაში. მოსახლ. 100 ათ. მკვ. ნავმისადგ. მდ. ამურზე. სამთომომპოვებითი, ხის დამამუშ., კვების მრეწვ.; საშენ მასალათა წარმოება.

ხეკაკუნა, შ ა ვ ი კ ო დ ა ლ ა (Dryocopus martius), ფრინველი კოდალასნაირთა რიგისა. ტანით დიდია, სხეულის სიგრძე 50 სმ აღწევს. ბუმბული შავი ფერისაა, მამლის თავზე წითელი ქუდი აქვს. მინაგავრცელებულია ევრაზიის ტყის ზონაში. საქართველოში ძირითადად ცხოვრობს მთის ტყეებში [illegible] ზ. დ. 2300 მ. ბუდეს მწერებით და მათი მატლებით, რ-ებსაც ხის მერქნიდან ამოიღებს. ჩიტებისა მოსაზიანებლ კოდალებს შორის დამხმარე [illegible].

ხეკოლა, კ ო ლ ა (Cola), მცენარეთა ბრაზის სტერკულიასებრთა ოჯახისა. მარადმწვანე ხეები. 125-მდე სახეობა გავრცელებულია აფრ. ტროპიკებში. უფრო გავრცელებული და სასარგებლო სახეობებია მ ბ ზ ი ნ ა ვ ი კ ო ლ ა (C. nitida) და წ ა წ ვ ე ტ ე ბ უ ლ ი კ ო ლ ა (C. acuminata), რ-ებიც დას. აფრიკაში, ვესტინდოეთსა და ბრაზილიაში ფართოდაა გავრცელებული კულტურაში. ხ-ს თესლი (დიამეტრი 3 სმ), რ-იც კ ო ლ ა ს კ ა კ ლ ი ს სახელითაა ცნობილი, დიდი რაოდენობით შეიცავს ალკალოიდ კოფეინს (2,5%), კოლატეინს და თეობრომინს (0,05%). იყენებენ მედიცინაში, აგრეთვე „კოკა-კოლასა" და „პეპსი-კოლას" დასამზადებლად.

მ. ბაზიაშვილი.

ხეკორძი, სოფელი მესტიის რ-ნში (ბეჩოს სოფსაბჭო), თერალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ხეკორძულის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირზე. ზ. დ. 880 მ. მესტიიდან 16 კმ, ბორჯომიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. ციტრუსის მეოურნეობის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ძეგვში.

ხეკორძულა, მდინარე მტკვრის რ-ნში, მტკვრის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, 1287 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 12,6 კმ, აუზის ფართ. 43,1 $კმ^2$. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. გაზაფხულზე იცის წყალდიდობა, წლის დანარჩენ დროს — წყალმცირობა. ზაფხულობით დროებითი წყალმოვარდნები. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 0,31 $მ^3/წმ$ *დ. აფხაზავა.*

ხელადაშვილი, ხ ე ჯ ი ბ ე ლ ი ს ა, დასახლებული პუნქტი ისტორიულ სამხრ. საქართველოში, ტაოში (ახლანდ. თურქ. ტერიტ.) XI ს. 60-იანი წწ. დასაწყისში საქართველოს მეფე ბაგრატ IV ხელში იყო. ხის სხვა წყაროებთან ერთად ხ-ში იდგა, რომლის თავს დაესხა თურქ-სელჩუკთა სულთანის ალფ-არსლანის მარბიელი ლაშქარი. თურქ-სელჩუკებმა ვერ მოახერხეს მათი დამარცხება ხ-ის ზუსტი მდებარეობა უცნობია მეცნიერებაში გამოთქმულია ვარაუდი (ი. ჯავახიშვილი), რომ ისტ. ხ. იგივე ხეკორძალეთი მთაა (თურქ. ტერიტორიაზე). *დ. მუსხელიშვილი.*

ხელადა, სითხის საწყაო ერთეული. ივ. ჯავახიშვილის ცნობით, 1 ხ. ნახევარი თუნგის (1,5 — 1,6 ლ) ტოლი იყო ხ-ში 2 ჩარექა ჩადიოდა დამოწმებულია კახეთის ქიზიყში, კუთაიში. გახვადმე- ბა ზედმეტ იყენებოდა, სადაც არსებობდა ხ მარტივი და ორმხრივი ხ-ები.

მ. გაჩეჩილაძე.

ხელადაობა, თიხჭურის ერთ-ერთი პრიმიტიული ფორმა, ხ. ნიჟარა ხელით, თიხის საერთაშორისო [illegible] (ამფორა, ბადია, ჯამი და სხვ.) გამოიყენებოდა, [illegible] [illegible] სამამულოებით, [illegible] და გამოიყენებულ ადგილებში (დიდელებში). [illegible] [illegible] ხ-ით თიხის ჭურჭელი ან საქმეში დაცვისა [illegible].

რ. ელიაშვილი.

ხელაკრთობანი, იხ. არტიშოკი.

ხელაკოფოიანი, ქ ე ლ ა ტ ი ფ ი ბ ე ბ ი (ბერძნ. chelē — მარწუხი), ქელიცერიანი კომპლექსური ნაწილი ობობების ერთ-ერთი კლასი. ხ-ს კუთვნილების ფუნქციონირებადი [illegible] — ქელიცერიკული და პედიპალპების.

ხელაშვილი ლეილა გურამის ასული (27. VI. 1919, თბილისი, — 4. 1. 1988, თბილისი), ქართველი ხატ. მხატვარი და გ. გრაფიკოსი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1977). 1940 დაამთავრა თბილ. კინოსტუდიის სამხატვრო ფაკ-ტი. 1949-იდან სამოყვარეო თოჯინური მუშაობდა გ. ა. ხოშარის სახ. მოზარდ მაყურებელთა თეატრში. მის მიერ გაფორმებული რეპერტუარიდან (100-ზე მეტი) აღსანიშნავია: ბრძოლება (გ. ცაგარეიშვილის „არჩევანი"), გოგია (ზ. ამბოკაძის „რავ ეგრეხავ, დილეთ ხახავ", ცდომანის „ბატონის" მოსადღეროსი), კოჩუმა (რ. ლაფაჩის „კუკ ნუშა"), მეორე (გ. ცაბაძის „ყურძნის ქოხნები"), გ. ჯავახიშვილის მოთხრობის მიხედვით), დონ-კიხოტი (მიხ ლოს „ლამანჩელი"), ... ტაღო ორლეანელი (ი. შერნაუბის „დაფურება") და სხვ. გაფორმებულია კინოფილმებში (ნ. შენგელაიას „ელისო", 1928; დ. . ანთაძის „ქალაქური სიკრობანდი", 1940; ნ. სანიშვილის „მეფისერი შეხვედრა", 1949; გ. შენგელაიას „მოგზაურობა ვივალებ ჯიქი", 1984). ნამუშევრებს რისვიარე საგრაფიკო მიხედვით.

ხელაშვილი იონა (1772, სოფ. ქაქუეთი, ახლანდ. სიღნაღის რ-ნი, — 1837, პეტერბურგი), ქართველი თეოლოგი, ფილოსოფოსი და მწიგნობარი. მოღვაწეობდნენ ერეკლე II და გიორგი XII. დაამთავრა თელავის სემინარია. 1803 ქართლ. უდიდესმა შეთანხმებით რუსეთს გადმოსახლა, გ. ცხორების ერთად რუსეთში, 1818-დან — 37 — პეტერბურგში. იქვე დაამთავრა ა ნევსკის მონასტ. სასულიერ აკად-ში (1818)... მუშაობდა ბერად, ადიდება, ეკურთხეს იღუმენდ... ხასიათის დროს იყო საუღლოგიო მოაზროვნე და თეომატურ პრობლემებს, დროტრიული — აზმთის და მარიამის პეტერბურგში მრავალ [illegible] წარმოუდგენილ ქართველ მოხელეებში გამოსცემულ სტამბის და პოლემიკის [illegible] შემდგენლობით ცნობილია. საქართველოს რუსეთთან კავშირის ხ. თავისი ქვეყნის პოლიტ. და კულტურული განვითარების პერსპექტივად ხედავდა. ხ-ის ცხოვრება და მოღვაწეობა აღწერილია ავტობიოგრ. თხზულებაში „რომანი", რ-იც კლერ. ხასიათისაა, მიუხედავად ამისა, იგი რეალისტურად ასახავს იმდროინდელ საქართველოს ისტ. ვითარებას მის ტრადიციებში „34 შეკითხვის წიგნი" ითვლება პეტერბურგის მიხედვით და ავტორის [illegible] ცოდნისა და აღმზრდელის [illegible] უპირატესობის ბიო-ისა [illegible]. ხ. დაწერილიდა გ. კ. ლაპრიზისა და ხ. კლარის „მორის ენციკლოპედია" მიხედვისა და ქრისტ. პრობლემებზე გამართული კამათით, რაც შემდეგ ს. დოლიძის კრებულში მის მიერ გაგზავნილი წერილებიდან და მისივე ხელნაწერებიდან. ხ-ის ანაზრითი, სამყარო ატომარული წყობისაა, ხ. თავისი ფიქრები ერთ-ერთი განსაზღვრავს. ხ. კანტიანობაზე ე. ლოკის სულის მატერიალურ... ადამიანის სულის საფუძვლად ხ. ლაიბნიცის — მონადა სულიერი სუბსტანციაზე [illegible].

ი. ხეიფიცი

ხეკოლა (Cola acuminata). ყვავილობის შემდეგ.

დ. ხელაშვილი

(მინაწერებისა) სამრავლის ილუსტრაციისათვის. ს. კრისტალინსკის მონაცემებზე მინიშნებით განსხვავებული აქვს ფილის, კალიგრაფიული (სტუმრობა, აბრეშუმი, ატლასი, ტყავი, და სხვ.), მათი გაფორმებისას ცხრილები იმართება თეთრ. შემდეგ „ვ. „ვეფხისტყაოსნის". ამის საიუველირო მინაწერები შეიქმნა შემცველობის რამდენიმე ადრე თუ ცოტა. ასე ფარფლოვანი ჩაფიქრებული მხატვრობით წარმოდგენა ადგილზე და სხვ. შემოქმედების ნაირსახეობის დღე მხატვრობის ხელნაწერები (სტ. ხელნაწერები და სხვ.), I. ამტკიცებ ხ-ის და ქართ. საზოგადოების ტექსტს.

ხ-ის-ის საუკეთესოთ შესწავლა სას. შუალედი, ს. კეკელიძე, ქართ. ლიტერატურის ისტ. ძველი ქართული ხელნაწერების ბიბლიოგრაფია (საგრანტიოს) „ხელნაწერთა" სადაც ხ. მიმართ აღწერილობა.

ლიტ.: ქართული ხელნაწერების შესწავლის (ქრესტომათია) თბ., 1967.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., ქართული პალეოგრაფია, ტ. 1, თბ., 1949; კეკელიძე კ., ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; შანიძე ა., ქართული ლიტერატურის ისტორიის XVII—XIX სს. (შენიშვნები ს. მაქსიმოვი), თბ., 1957; ბარამიძე ა., ხელნაწერების კატალოგი, ქართული ხელნაწერების აღწერილობა, თბ., 1959; ჟორდანია თ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 3, თბ., 1948; ჩანიშვილი ა., ბოდლეის ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები. XVII—XVIII სს. და XIX ს. ეპიგრაფიკა, თბ., 1959. მ. დუდუჩავა.

ნ. ნარიმანიძე. მ. კიკნაძე.

ხელბურთი, გუნდური სპორტული თამაში ბურთით. მოთამაშეები ბურთს ერთმანეთს გადასცემენ მხოლოდ ხელით და მ მოწინააღმდეგის მეტოქის კარში ბურთის გატანას ცდილობენ. ზოგიერთ ქვეყანაში ხ-ის 2 სახეობა: 7×7 (7-7 მოთამაშე გუნდში) და 11×11 (11-11 მოთამაშე). საყოველთაოდ გავრცელებულია ხ. 7×7. ხ. თანამედროვე დანიაში 1898, თამაშის პირველი წესები შეადგინა ა. ჰ. ნილსენმა. მოედნის ზომაა 40 მ×20 მ, კარისა — 3 მ×2 მ. ბურთის წრეწირის გარშემოწერილობა — 58—60 სმ, წონა 425—475 გ მამაკაცებისათვის, 325—400 გ ქალებისათვის. მამაკაცებისათვის თამაშის ხანგრძლივობაა ორი 30-30-წუთიანი ტაიმი, ქალებისათვის — ორი 25-25-წუთიანი ტაიმი. ხ-ის საერთაშ. ფედერაცია შეიქმნა 1946. მსოფლიო ჩემპიონატები იმართება 1938-იდან, ქალთა — 1957-იდან. 1936 ოლიმპიადის პროგრამაში შეტანილი იყო ხ. 11×11 (მამაკაცები); 1972—7×7 (მამაკაცები); 1976—7×7 (ქალები). სსრკ ხელბურთელები მოიპოვეს ოლიმპიური თამაშების ოქროს მედლები 1976 (მამაკაცები, ქალები) და 1980 (ქალები), 1982 გახდნენ მსოფლიოს ჩემპიონები (ქალები, ვაჟები). 1959 შეიქმნა სსრკ ხ-ის ფედერაცია. სსრკ ჩემპიონატები (11×11) იმართებოდა 1956-იდან, 1962-იდან რეგულარულად ტარდება პირველობა (7×7).

საქართველოში ხ-ის განვითარებაში დიდი წვლილი შეიტანეს ო. ანთაძემ, ჯ. ცერეთელმა, ჯ. აბაშიძემ, ა. ქესველიძემ, ი. ჯიბაძემ, ა. ანზოროვმა (ოლიმპიური და მსოფლიოს ჩემპიონი), ა. ტაბიძემ, ბ. კობახიძემ, რომლებიც სხვადასხვა დროს სსრკ ნაკრების წევრები იყვნენ, აგრეთვე ჯ. ბაგრატიონმა, გ. მაჭავარიანმა, ა. რატიანმა; მწვრთნელებიდან — გ. შარაშიძემ და სხვ. *ჯ. ცინცაძე.*

ხელდასხმა, ქ ი რ ო ტ ო ნ ი ა (<ბერძ. cheirotonia), ქრისტიანულ ეკლესიაში მღვდელმთავრის ხარისხში (ეპისკოპოსად, ხუცესმღვდელად, დიაკვნად) კურთხევა, რაც ხელის დადებით ხდება; ხ. აღნიშნავს აგრეთვე სამღვდელო არჩევას, დადგენას. *ბ. ლომინაძე.*

ხელთათმანი (ქართ. დედაბა — ხელთაბები, დასაცავი ხელი), ძვ. ქართული საოფიციალურ-პოლიტიკური შესამოსის ტერმინი, რომელიც აღნიშნავდა ცხენის მხედრულ ხელთათმანს, ჯავშნისა... („ხელმწიფის კარის გარიგება"). ს.-ს. ორბელიანის განმარტებით, „ხელის-დასაფარი არს ... დიდებულნი იმით ხელით მირონის ან ხუცის საფარველს ქვეშ დადებენ". ასევე ღვთისმსახურებისას მიღებულ „ხელმწიფის კვერთხის" ხელთათმანი, „ხელთათმანი" ნაწილია ხელში რომლის მიმართ ხელის-დაფარებისა (ხე., დიდი საგანძურული ფორმა... სრულიად ეკლესია და მეფე... „ხელთათმანი"), „ხელებს ახლავს" შემდეგ („ხელების") განმარტება. „ხ." რუს. ზოგჯერ საქართველოს მეფეების მფარველობის ნიშნებით იყო და გუშინდელი „ჩაცმისთვის".

ლიტ.: ქართული ენის ლექსიკონი, ს. ჯანაშიას რედ., ტ. 8, თბ., 1964; ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1—8, თბ., 1963—77. *ი. ჭეიშვილი.*

ხელთუბანი, ხ ე ლ ე ჩ ე ლ ი, ეკლესიურიდან საქანელისა და ღვინის ქვევრების შემადგენლობის ხელოვნების ძეგლი. სიმაღლე 2204 მ. აგებულია ქვიშაქვურ-თიხაფიქალებითა და კონგლომერატებით. კალთებზე ტყეები (წიფელი, მუხა, ცაცხვი), ზედა — ალპ. მდელოები. აგებულია მდინარის ხეობის დასახლებულის (ცხენისწყლის მარჯვ. შენაკადი) და კვირილის (ყვირილის აუზი) ხეობები.

ხელვაჩაური, სოფელი ლენტეხის რ-ნში, მდ. ხელედულის (ცხენისწყლის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. მხარეს სოფლებმის ცენტრი (სოფლები: ხ., ბავარი, ლესუმა, მანანაური, ფაყი, ცხუმალდი, ფანაში, ხაიშში). ზ. დ. 860 მ, ლენტეხიდან 7 კმ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდარბაზით), მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ხელედულა, მდინარე ლენტეხის რ-ნში, ცხენისწყლის მარჯვ. შენაკადი, სათავეს აქვს სვანეთის ქედის სამხრ. კალთაზე, 2760 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 34 კმ, აუზის ფართ. 315 კმ². წყალდიდობა იცის გაზაფხულ ზაფხულში, წყალმცირობა — შემოდგომა-ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 14,1 მ³/წმ. *ი. აფხაზავა.*

ხელთეილოიდები (Cheyletoidea), ტკიპების ზეოჯახი მწერების რიგის კლასისა. საშ. ზომის (0,2-იდან 0,8 მმ-მდე) ტკიპებია. მოყვითალო, რუხი ან მოწითალო. მათი პირის ორგანოები მოკლეა. უმრავლესობა მტაცებელია, ტკიპებით-მწერებით მოსპობით გარკვეული სარგებლობა მოაქვთ. საქართველოში გვხვდება რამდენიმე სახეობა.

ხელვაჩაური, დაბა (1968-იდან) აჭარის ასსრ-ში, ხელვაჩაურის რ-ნის ადმ. და სამეურნეო ცენტრი (შედის ხ., სოფლები: ერგე, ზანაქიძეები, ზედა ერგე, ზემო ჯოჭო, მახვილაური, ქვემო ჯოჭო, შალვაძეები, შარაბიძეები). მდებარეობს კახაბრის დაბლობზე, მდ. ჭოროხის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 80 მ, ბათუმიდან 8 კმ, თბილისიდან 360 კმ. ხ-ში არის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა), ინერტული მასალების, სამშენ. ბლოკის, ციტრუსების შემფუთავი და პურის ქ-ნები. ჩაის ფ-კა, ლიმონათის საამქრო. საშ., სამუსიკო და სპორტ. სკოლები, საბავშვო ბაგა-ბაღი, კულტსახლი, კლუბი, 3 ბ-კა, საავადმყოფო, პოლიკლინიკა, აფთიაქი, კავშირგაბმ. რაიონული კვანძი.

საბჭოთა „ხ." მოიხსენიება ხელვაჩაურის გზატკეცილით. ხ. და მისი მიდამოები აღმოჩენილ ახალი ქვის ხანიდან ათვისებულია.

ხელვაჩაურის რაიონი, ადმ.-ტერ. რ-ნი აჭარის ასსრ-ში, შავი ზღვის სანაპიროზე. 1917—მდე ასლანდ. ხ. რ-ის ტერიტ. შედიოდა ქუთ. გუბ. ბათუმის ოკრუგში, 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით — აჭარის ასსრ ბათუმის ოკრუგში. 1924 ცალკე გამოიყო და ეწოდა ჭოროხის რაიონი, 1929 ეწოდა ბათუმის მაზრა, 1930-იდან 1968-მდე ბათუმის რ-ნი იყო, 1968-იდან — ხ. რ-ია. ჩრდ.-ით ესაზღვრება ქობულეთის, აღმ.-ით — ქედის რ-ნები, სამხრ. და სამხრ.-აღმ.-ით — თურქეთი, დას. და ჩრდ.-ით — შავი ზღვა. ფართ. 400,0 კმ², ადმ. ცენტრი — დაბა ხელვაჩაური. ხ. რ-ში არის 2 სადაბო (მახინჯაური, ხელვაჩაური) და 10 სასოფლო საბჭო (აჭარისაღმართი, აჭარისწყალი, ახალშენი, გონიო, თხილნარი, კახაბერი, კირნათი, სარფი, ფერია, ჩაისუბანი); 2 დაბა და 70 სოფელი.

ბუნება. რ ე ლ ი ე ფ ი. რ-ნის დას. ნაწილი უჭირავს მახინჯაურის, კახაბრის, გონიო-სარფის ვაკე-დაბლობები. კახაბრის დაბლობი აღმ.-ით, მდ. ჭოროხის გასწვრივ, სოლისებურად იჭრება ბორცვიან მთისწინეთში. ვაკე-დაბლობებზე მოზრდილი გამოფიტვის ქანებით შედგება, დაფარულია ქვიშიანი ზღვიური და მდინარეული ქანებით. ზღვისპირა ვაკე-დაბლობები აგებულია მეოთხეული ნალექებით (ქვიშები, რიყნარები, თიხები). რ-ნის ფარგლებში არის ბათუმის კონცხი, რ-ის ცენტრ. ნაწილში ზღვაში და ქედის მიმართულებით მაღალმთიანი, აღმ.-ით და სამხრ.-ით ბორცვიანი მთისწინეთის ზონაა (მთა აჭარა, 450 მ, მთა ფერია 416 მ). უფრო ძველი ნალექებში ჩაწერის (სამხრ.-დასავლეთ), მაჭახლის (ჩრდ.-აღმოსავლეთ) და კირნათის (ჩრდ.-დასავლეთ) ქედების დაბალი და საშ. სიმაღლის განშტოებებია (მთა ბოლოკუ, 1631 მ, მთა მირვეთი, 1094 მ, მთა გორგაძეული, 1447 მ), რომლებიც ძირითადად აგებულია შუა ეოცენური ანდეზიტური ტუფოგენებითა და მათი პორფირიტებით.

ჰ ა ვ ა. ზღვისპირა დაბლობსა და ბორცვიან მთისწინეთში (ზ. დ. 800 მ-მდე) ზღვის ნოტიო სუბტროპ. ჰავაა, იცის რბილი, თბილი ზამთარი და ცხელი ზაფხული. საშ. წლ. ტემპ-რა 10—14°C, იანვ. 5—7°C, აგვ. 22—23°C; აბსოლ. მინ. — 10°C, აბსოლ. მაქს. 42°C (სოფ. ახალშენი). ნალექები 2700—3000 მმ წელიწადში. საშუალმთიან ზონაში (1800—2000 მ) იანვ. საშ. ტემპ-რა 0, —2°C, აგვ. 16—18°C; ნალექები 2800—3000 მმ წელიწადში.

შ ი გ ა წ ყ ლ ე ბ ი. ყველაზე დიდი და წყალუხვია მდ. ჭოროხი (სიგრძე რ-ნის ფარგლებში 21 კმ). მარცხ. შენაკადებია: ბოლოკო, ჭარნალი; მარჯვ.: აჭარისწყალი, მაჭახლისწყალი და სხვ. აღსანიშნავია აგრეთვე მდ-ები: კოროლისწყალი, საღლხბო, ბარცხანა, მეჯინისწყალი. მდ-ები საზრდოობენ წვიმის, მიწისქვეშა და თოვლის წყლით. წყალდიდობა გაზაფხულსა და შემოდგომაზეა.

ნ ი ა დ ა გ ე ბ ი. სანაპიროს ვიწრო ზოლში ზღვისპირა ქვიშები და ალუვიური ქვიშიანი ნიადაგია. ბორცვებზე არის გაეწრცელებული ჭაობის ტორფიანი და მდელოს ალუვიური დაჭაობებული ნიადაგი. ბორცვიან მთისწინეთში წითელმიწა, უფრო მაღლა — მუქი ყომრალი და ღია ყომრალი ნიადაგებია, რასაც მთის მდელოს ნიადაგი ცვლის.

მ ც ე ნ ა რ ე უ ლ ი ს ა ფ ა რ ი. ზღვისპირა ქვიშიან ზოლში გავრცელებულია ძეძვი, ჭყვეი, თაგვისარა და სხვ., აგრეთვე მცირე ფრაგმენტების სახით ჭაობის მცენარეულობა: მარწყვი, ისლი, ლელი. ქვიშიანის მცენარეულობა შედარებით გაწმენდილი ზოლის ქმნის სოფლების გარშემო და სარწყავ მიდამოებში. ბორცვიანი მთისწინეთი და დაბალი მთები (500—600 მ-მდე) უჭირავს კოლხურ ტყეს: წიფელი, რცხილა, წაბლი, ნეკერჩხალი, თელა. ბუჩქნარიანები: შქერი, კოლხური სურო, კატაბარდა. ქვეტყე შედგება მარადმწვანე ჯიშებისაგან: პონტოს შქერი, წყავი, ბაძგი. მთის შუა სარტყელის (1700—1800 მ) ტყეში გაბატონებულია აღმოსავლეთის წიფელი, ურევა წაბლი, ქვეტყეს ქმნის რო-

თბილისის „ბურევესტნიკის" ხელბურთელთა გუნდის მიღწევები სსრკ ჩემპიონატში

I ადგილები	1963
	1964
II ადგილები	1960
	1966
	1967
III ადგილები	1960
	1977
	1980
	1981
სსრკ თასი	1978

გორც მარადმწვანე, ისე ფოთოლმცვივანი ბუჩქები. ბევრია მოცვი, ბალახოვან საფარში — გვიმრა ტყის ზოლის ზემოთ სუბალპ. მდელოებია, რ-ებიც გამოყენებულია საძოვრებად. ამჟამად ტერიტ. მნიშვნელოვან ნაწილში ჭარბობს კულტ. მცენარეულობა: ციტრუსები, ჩაი, ტუნგი, ევკალიპტი, ხურმა და სხვ.

ცხოველთა სამყარო. ძირითადად გავრცელებულია ტყის ცხოველები: გარეული ღორი, მურა დათვი, მგელი, ტურა, მელა, კვერნა, ციყვი, კურდღელი. ფრინველებიდან: ყვავი, შოშია, ჭკა, შაშვი, ჩხიკვი, ჩხართვი, კოდალა. ბევრია გადამფრენი ფრინველები. მდ-ები მდიდარია თევზით.

ძირითადი ლანდშაფტები. გავრცელებულია ნოტიო სუბტროპ. ვაკე-დაბლობის, მთა-ტყისა და მთა-მდელოს ლანდშაფტის ტიპების შემდეგი სახეები: 1 სანაპირო ქვიშიან-ხრეშიანი დიუნები ფსამოფილური მცენარეულობით, 2 დახრილი ვაკე-დაბლობები კოლხური მცენარეულობით, ალუვიური და ეწერი ნიადაგებით; 3. ბორცვიანი მთისწინეთი კოლხური მცენარეულობით, წითელმიწა ნიადაგით; 4. საშ. მთები წიფლნარითა და ტყის ყომრალი ნიადაგით, 5 მთის ხეობები, მდელოს ტყეებით, ალუვიური ნიადაგით; 6. სუბალპ. ტყეები და მდელოები მთის ტყისა და მთის მდელოს ნიადაგებით.

მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი ცხოვრობს ვაკე-დაბლობსა და მთისწინეთში (ზ. დ. 200 მ-მდე), მცირე ნაწილი — დაბალმთიანეთში. სოფლად ცხოვრობს რ-ნის მთელი მოსახლ. 90%-ზე მეტი. უმეტესობა ქართველები არიან (80%), ცხოვრობენ აგრეთვე რუსები, უკრაინელები, სომხები, ბერძნები და სხვ. საშ. სიმჭიდროვე 1 $კმ^2$-ზე 173 კაცი

სახალხო მეურნეობა. წამყვანი ადგილი უჭირავს სოფლის მეურნეობას. რ-ის ძირითადი დარგია ინტენს. სუბტროპ. მეურნეობა. რ-ნში არის 17 კოლ-ბა, 8 საბჭ. მეურნ. და 2 სამეურნეობათაშორისო საწარმო (მეცხოველეობისა და მებოსტნეობის) ტერიტ. 60%-ზე მეტი ტყისა და ბუჩქნარის უკავია, 1/3 — სას.-სამ. სავარგულებს, რ-თაგან სახნავ-სათესია 1.1 ათ. ჰა, სათიბ-საძოვარი — 1,7 ათ. ჰა, მრავალწლ. ნარგავი — 7,6 ათ. ჰა ნათესი ფართობის მნიშვნელოვანი ნაწილი მარცვლეულსა (564 ჰა) და საკვებ კულტურებს (834 ჰა) უკავია, მცირე ნაწილი — ტექ. კულტურებს (თამბაქო, 43 ჰა), კარტოფილს (99 ჰა) და ბოსტნეულს (213 ჰა). მთავარი დარგია მეჩაიეობა და მეციტრუსეობა. ჩაის პლანტაციები (2.7 ათ ჰა) არის ყველა კოლ-ბასა და სალიბაურის საბჭ. მეურნეობაში. ციტრუსოვანთა პლანტაციები (3,4 ათ. ჰა) — 13 კოლ-ბასა და ყველა საბჭ. მეურნეობაში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ახალშენის, მახინჯაურისა და გონიოს მეციტრუსეობის საბჭ. მეურნეობები. გავრცელებულია აგრეთვე ტუნგი (402 ჰა), დაფნა (117 ჰა). განვითარებულია მებაღეობა (452 ჰა), მევენახეობა (40 ჰა). მეცხოველეობიდან განვითარებულია მსხვ. რქ. საქონლის მოშენება, მეღორეობა, მეფრინველეობა, მეაბრეშუმეობა და მეფუტკრეობა. პირუტყვის სულადობა (1986, ათ სული): მსხვ. რქ. საქონელი 19.3 (აქედან ფური 3,4), ღორი — 3.3, ბოცვერი — 2,3, ფრინველი — 221,7. რ-ნში არის მეცხოველეობის სანაშენე მეურნ., მეფრინველეობის ფ-კა და რაიცხოველმრეწველის გაერთიანება.

მრეწველობა. რ-ნში არის 5 ჩაის ფ-კა: სალიბაურის, ურეხის, მახოს, გონიოსა და ხელვაჩაურის (ამზადებენ შავი ბაიხის ჩაის — „საქართველოს თაიგული", „ექსტრა" და სხვ.) და 5 ციტრუსების შემფუთავი ქ-ნა (მახინჯაურის, ახალშენის, ურეხის, ჩაისუბნისა და ხელვაჩაურის). სოფ. ურეხში არის სამშენ. მასალათა კომბინატი, დაბა ხელვაჩაურში — ინერტული მასალების და საშენი ბლოკის ქ-ნები, საყოფაცხოვრებო მომსახურების ობიექტებია სოფ. ახალშენში, დაბებში მახინჯაურსა და ხელვაჩაურში. რ-ნში არის საკოლმეურნეობათაშორისო [illegible] „მაჭახელასპირი".

ტრანსპორტი. რ-ნის ტერიტორიაზე გადის ამიერკავკ. სარკინიგზო მაგისტრალის მცირე მონაკვეთი (9 კმ) — მწვანე კონცხიდან ბათუმამდე. შიდარაიონული გადაზიდვებისათვის მთავარია საავტ. ტრანსპორტი. რ-ნის ტერიტორიაზე მიავტრდება საკავშ. მნიშვნელობის გზატკეცილები: ბათუმი — ახალციხე—ლენინაკანი და ბათუმი—სამტრედია—სოხუმი. ეს უკანასკნელი საბჭ.-თურქეთის საზღვართან სოფ. სარფამდე გრძელდება. რესპ. მნიშვნელობის გზაა აჭარისწყალი — კირნათი. ადგილობრ. მნიშვნელობის გზების სიგრძე 260 კმ. რაიცენტრი დაბა ხელვაჩაური ტროლეიბუსის ხაზით დაკავშირებულია ქ. ბათუმთან და დაბა მახინჯაურთან

კულტურა და ჯანმრთელობის დაცვა. 1986 რ-ნში იყო 78 ზოგადსაგანმან. სკოლა (აქედან 27 საშ. სკოლა), 1 სკოლა-ინტერნატი (კირნათში), 14,8 ათ მოსწავლე, 1,3 ათ. მასწავლებელი, 62 ბ-კა, 7 კულტსახლი, 31 კლუბი, 1 კინოთეატრი (მახინჯაურში), 37 კინოდანადგარი. დაბა ხელვაჩაურში არის სამუსიკო და სპორტ. სკოლები, პიონერთა სახლი, მწვანე კონცხში — ჩაისა და სუბტროპ. კულტურათა ინ-ტი, სოფ. ურეხში — სამუსიკო სკოლა, სოფ. ახალშენში — საკოლმეურნეო მუზეუმი და სახ. თეატრი გამოდის რ-ნული გაზ. „ოქტომბრის გზით". იღებენ ტელეგადაცემებს.

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება რესპ. მნიშვნელობის კურორტები მწვანე კონცხი და მახინჯაური. 6 საავადმყოფო, 7 ამბულ., 29 საფერშლო-სამეან პუნქტი, 5 აფთიაქი. 86 ექიმი და 310 საშ. მედმუშაკი (1986).

ხუროთმოძღვრული ძეგლებიდან აღსანიშნავია გონიოს ციხე.

ქ. ალაძანია. ი. ჯიბლაძე.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I—II, გვ. 464—465.

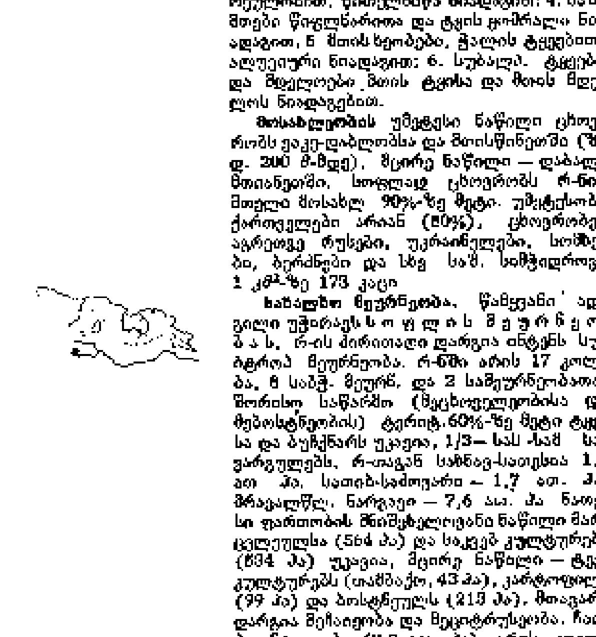

ხელვაჩაური, სოფელი გორის რ-ნში (ბერბუკის სოფსაბჭო), შიდა ქართლის ვაკეზე. ზ. დ. 660 მ, გორიდან 8 კმ. კოლ-ბა „განთიადი" (მეხილეობა, მებოსტნეობა). საშ. სკოლა, საწარმოო სწავლების კომბინატი, საბავშვო ბაღი, კლუბი, ბ-კა, ი. რაზიკაშვილის სახლ-მუზეუმი. ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა

ხელთუბლიშვილი პლატონ პეტრეს ძე (1862, ქუთაისი, — 1945, თბილისი), ქართველი საბჭოთა მეინჟინრე, ხიდებისა და რკინიგზების მშენებლობის სპეციალისტი პროფესორი (1932), მ მეცნ. და ტექ. დამს. მოღვაწე (1941). 1884-ში დაამთავრა პეტერბ. უნ-ტის მათ. ფაკ-ტი, 1888 კი — პეტერბ. მიმოსვლის გზათა ი ინჟინრების ინ-ტი. 1917-მდე მუშაობდა სხვადასხვა პასუხსაგებ თანამდებობაზე რუს. რკინიგზების საექსპლუატაციო სამმართველოებში და მშენებლობაზე. 1919-იდან 1924-მდე — მოსკოვში მიმოსვლის გზათა სახ. კომისარიატში 1925-იდან ლექციებს კითხულობდა თსუ-ში, შემდეგ — თბილ. რკინიგზის ტრანსპ. ინჟინრების ინ-ტში. დიდი ღვაწლი მიუძღვის საქართველოს პოლიტექ. ინ-ტის დაარსებაში.

ხელი (სამართ. ისტ.), ძვ. ქართული ტერმინი, რ-თაც აღინიშნებოდა: 1.1. უფლება. საისტ. წყაროებში იხსენიება „ხელმოსაღებით" („ხელმოწყალებით", „ხელდალებით", „ხელმოხმით") და „ხელშეუვალად", ე. ი. მოუდევრად, სრული და „შეუვალი" უფლებით მიცემა ქონებისა, „ხელის აღებაა" — უფლებაზე უარის თქმა, „ხელის აპყრობა" — უფლების უქონლობა, „ხელის აძართვა" — უფლების „დაყენება" ან დამტკიცება სასამართლოსა და უზენაესი ხელისუფლების აქტის საფუძველზე. „ხელთა ი მიცემა" — დამნაშავის გადაცემა დაზარალებულის განკარგულებაში და სხვ. იხ. აგრეთვე სტ. ხელმწიფე 2. წერილობითი საბუთი, მეტადრე ფილაქვაზე ამოკვეთილი იურიდ. დოკუმენტი (სახელდობრ, X—XI სს. ა „ხელქანწერილები"). საბუთის ერთ სახეობას „ხელით წერილი" ეწოდებოდა (იხ. სტ. წერილი). „ხელის საწერელად" სათანადო საზღაური გადიცემოდა, „საულლოდ ჯ ხელი" მეფის „ხელრთვას" (ხელმოწერით საბუთის დამტკიცებას), ხოლო „ხელის გატეხა" საბუთის გაუქმებას გამოხატავდა 3 ხელისგამოსახულებიანი სტელა — სიმბოლო, რ-საც ადგილ-მამულზე სვამდნენ ი საკუთრების ნიშნად. ასეთი ძეგლები XII—XIII სს-ით თარიღდება და ისტ. ქვემო ქართლისა და ჯავახეთის განეკუთვნება. ზოგ მათგანზე ამოკვეთილია ჯვარი, სამეფო ემბლემა და წარწერა (მაგ., გუდარეხის სტელა). 4 თანამდებობა (საწოლი). „ხელის მქონებელი" იყო ხელისუფალი, მოხელე და ჩინოსანი. დიდ. საპატიო თანამდებობას „სამხედრო ხელი" ერქვა „ხელდასამხელი". მსახურად დაყენება-კურთხევას ნიშნავდა

ტერმინის იური, შინაარსი ადამიანის ცნობიერებაში ხელის განსაკუთრებული მნიშვნელობისაგან წარმოდგა ძალისა ი და სიმტკიცის სიმბოლოს გარდა ხელი მაგიური დანიშნულებისაც იყო, რასაც ადასტურებს ერთგვარი სასამართლო მტკიცებულება, კერძოდ, „ცოდვის ხელის ჩაპყრობა" (ცოდვის შეკრულების ნიშანი).

წყარო: ქართული წარწერების ი კორპუსი. ლაპიდარული წარწერები, [წიგნ.] 1, ნ შოშიაშვილის გამოც., თბ., 1980, [წიგნ.] 2, ნაკვ. 1, გ. სილოგავას გამოც., თბ., 1980; ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1—6, თბ., 1963—77.

ლიტ.: ბერძენიშვილი ნ., „ხელი", მის წიგნ.: საქართველოს ისტორიის საკითხები, წგნ. 3, თბ., 1966; ლომინაძე ბ., XII—XIII სს მიჯნის ქართული დიპლომატიური წარწერები როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1981; სილოგავა ვ., ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1969; Меликсет-Беков Л., Резьбы руки на памятниках материальной культуры феодальной Грузии, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის", 1957, ტ. 9.

ი. ფუტკარაძე.

ხელის მანქანები, მექანიზებული ინსტრუმენტები, ხელში დასაჭერი ძრავიანი მანქანები. ხ. მ-ის მარტივი და მათი მოხმარება არსებული [illegible]. ხ. მ-ის მასა 1,5-იდან 10 კგ-მდე. ასეთ მანქანებში უმეტესად იყენებენ ელექტრ. ან ელექტრულ ამძრავს (იშვიათად ჰიდრავლიკურს). დანიშნულების მიხედვით განასხვავებენ 100-ზე მეტი სახეობის ხ.

მ-ებს, 1, რ-ების იყოფა ჯგუფებად: საბურღი მანქანები (ნახ. 1), იყენებენ ნაკეთობში ნახვრეტის გასაკეთებლად; სახეხი მანქანები (ნახ. 2), იყენებენ სახეხად, სხვადასხვა მასალების გასასუფთავებლად და გასაპრიალებლად. აქვთ ცილინდრული, თასისებრი აბრაზიული ქარგოლები, ლითონის ჯაგრისები, აბრაზიული დისკოები, ზუმფარის ქაღალდ. ქარგოლები. მრავალ სახეს ხ. მ-ს აქვს ა; აგრეთვე მჭრელ-ასარჩევი მოწყობილობა; კუთხელსახრახნი ხ. მ., (ნახ. 3) 3) განკუთვნილია კუთხეებიანი შეერთებების ასაწყობად. ამავე ჯგუფს მიაკუთვნებენ ქანჩსახრახნებს, სარჭსახრახნებს, ქუროსახრახნებს და სხვ.; ჩაქუჩები და დარტყმითი მოქმედების სხვა ხ. მ., იყენებენ ასაწყობი და ლითონდამუშავების ოპერაციების დროს ლითონის დეტალების ძველდან სადებისაგან, ქანჩისა და ნეხვისაგან ნ/ წმენდენ ჩაქუჩებით, რ-თაც მუშა აარიდებს ნანაწრთობი ფილების ლეროების კონა. მშენებლობაში. სამთო საქმეში და მისთ. იყენებენ სანგრევ ჩაქუჩებს. ქანებში, ბეტონში, აგურსა და სხვა მასალებში ზომიერი ნახვრეტების გასაკეთებლად კი — პერფორატორებს. არის აგრეთვე ლურსმნის, ჩანგლების ჩასაჭედებელი ჩაქუჩები და სხვ.; საფრეზავი მანქანები, იყენებენ ლითონის, მერქნის, პლასტმასისა და სხვ. ნ. ზედაპირებში კილოების, ბუდეებისა და სხვა ღრმულების გასაკეთებლად. მანქანათაა ამ ჯგუფს განეკუთვნება რანდა (ნახ. 4 4), ზაბერი, ქლიბები და სხვ.; მაკრატლები. განკუთვნილია ფურცლოვანი ფოლადის, ფერადი ლითონის შენადნობების, პლასტმასის, რეზინის სწორხაზოვანი და მრუდხაზოვანი ჭრისათვის (იხ. მაკრატელი); ხერხები (ნახ. 5), იყენებენ ხ მერქნის, პლასტმასის, რბილი სამშენებლო მასალისა და (შედარებით იშვიათად) ლითონის ნაგლინის, არმატურის, მილებების საჭრელად.

ი. ჩოგოვაძე.

ხელის ბოქაული, ადამიანის ზედა კიდურის ბოლო ნაწილი, რ-საც შეუძლია ურთულესი და უნატიფესი მოძრაობების შესრულება. ხ. მ. შედგება მაჯის, ნების და თითებისაგან. მაჯის ძვლები ენაწევრება წინამხრის ძვლების ქვედა ბოლოებს, ნების ძ ძვლების ფუძეებსა და ერთმანეთს. ნების პ პირველი ძვალი მაჯის ტრაპეციულ ძვალთან-ასაა შენაწევრებული და წარმოქმნის ცერის ნ მაჯა-ნების სახსარს, ამ სახსარში ცერი იძლევა ლერძის ირგვლივ მოძრაობს. მაჯა-ნების დანარჩენი სახსრები გამაგრებულია მოკლე და ძლიერი იოგებით და თითქმის უძრავია. ნებ-ფალანგების სახსრებში შესაძლებელია თითის პირველი ფალანგის მოხრა და გაშლა, მოზიდვა და განზიდვა, თ თითის წრიული ტრიალი (ცირკუმდუქცია). ფალანგთაშუა სახსრებში შესაძლებელია თითების შუა და ბოლო ფალანგების მოხრა და გაშლა. ნების ძვლებსა შორის სივრცეებშია თითების პარალელ ფ ფალანგების მომხრელი, ე. წ. ჭიაყელა კუნთები, თითების ერთმანეთისაგან დამაცილებელი და ერთმანეთთან დამახლოებელი ძვალთაშუა ხელგულისმხრივი (ვოლარული) და ხელზურგისმხრივი (დორსალური) კუნთები. შესაძლებელია ცერის დაპირისპირება (ოპოზიცია) ყველა თითთან ცალკალ-ცალკე და ყველა თითთან ერთად. ამ მოძრაობისას თითები მოსაზღვრეებ ღრუს, რ-შიც შეიძლება საგნის ძლიერად ჩაბღუჯვა. მაჯისა და ხ. მ-ის კუნთების მყესები სათანადო არხებში გადიან და სინოვიალური ბუდეები აქვთ. I და V თითის სინოვიალური ბუდეები დანარჩენებზე უფრო გრძელია. ხ. მ. არტერიულ სისხლს ღებულობს ხელისგულის ზედაპირული და ღრმა ა არტერიული რკალებიდან. ვენური სისხლი კი გზავნის წყვილ ვენურ ზედაპირულ ღ და ღრმა რკალებში. ხ მ-ის კანისა და კ კუნთების ინერვაცია ხდება სამ., იდაყვისისა და სხივის ნერვების ტოტებით.

ვ. აბაშიძე.

ხელის ტელეფონის სადგური, კავშირგაბმულობის სადგური, სადაც აბონენტთა შეერთება ხორციელდება ხელით შესაერთებელი ტელეფონის კომუტატორის საშუალებით. იხ. აგრეთვე სტ. ტელეფონის სადგური.

ხელისუფალი, კ ე ლ ი ს უ ფ ა ლ ი, ძვ. საქართველოში: 1. კელის (თანამდებობის) მქონე, განმკარგულებელი მოხელე. ხ-ნი მოხსენიება პირველ მთავარ ჯგუფს შეადგენდნენ. ისინი იყვნენ ბრძანების გამცემნი, „განმგებელნი საქმისანი" (შდრ. საქმის მოქმედი). დიდებული ხ-ნი მეფის მართვა-გამგეობის მონაწილეები („თანაზიარ მეფობისა") იოყლებოდნენ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია „დარბაზის კარის მყოფნი" ხ. — ვაზირები (იხ. სტ. ვეზირი). „კელისუფალნი მონასტრისანი" ბერმონაზონთა „პირველ დასად" გამოიყოფოდნენ. 2 ხელობის („კელისუფლობის") მქონე, რომელიმე პროფესიის კაცი (მჭედელი, ხარაზი, მეწისქვილე, ქვის მთლელი და სხვ.).

წყარო: ეტლთა და შუდთა მწათობათა-ვა, ა. შანიძის გამოც., თბ., 1976; ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 2—3, თბ., 1965—70, ტ. 6, თბ., 1977.

ლიტ. ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წგნ. 1—2 (თხზ., 1—2), ტფ., 1928—29 (თხზ., ტ. 6—7, თბ., 1982—84).

ი. დოლიძე.

ხელისუფლების ბოროტად გამოყენება, თანამდებობის პირის განზრახი, სამსახურებრივ მოთხოვნათა საწინააღმდეგო მოქმედება ან უმოქმედობა. ასეთი ქმედობისათვის დაწესებულია დისციპლინური და სისხლისსამართ. პასუხისმგებლობა. სისხლისსამართ. პასუხისმგებლობისათვის აუცილებელია, რომ ხ. ბ. გ-მ არსებითი ზიანი მიაყენოს სახელმწ. ან საზ. ინტერესებს ან ცალკეულ მოქალაქეთა უფლებებსა და კანონიერ ინტერესებს. ასეთ შემთხვევაში სასჯელად გათვალისწინებულია თავისუფლების აღკვეთა 3 წლამდე ან გამასწორებელი სამუშაოები 1 წლამდე, ან თანამდებობიდან დათხოვნა (საქ. სსრ სისხლის სამართ. კოდ., მ. 186, ნაწ. 1). თუ ასეთი ქმედობა ჩადენილი იქნება სისტემატურად, ანგარებით ან სხვა პირადი მოტივით, ანდა თუ მას მოჰყვა განსაკუთრებით მძიმე შედეგი, დამნაშავე ისჯება თავისუფლების აღკვეთით 5 წლამდე (მ. 186, ნაწ 2). თუ ხ. ბ. გ-ს არ გამოუწვევია არსებითი ზიანი, მაშინ თანამდებობის პირი პასუხს აგებს დისციპლინური გადაცდომისათვის.

გ. ტყეშელიაძე.

„ხელისუფლებათა დანაწილება", ბურჟუაზიული პოლიტიკურ-სამართლებრივი დოქტრინა, რ-ის თანახმადაც სახელმწიფოში უნდა განცალკევდეს 3 ხელისუფლება — საკანონმდებლო, აღმასრულებელი და სასამართლო, რ-თაც განახორციელებენ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი სახელმწ. ორგანოები. „ხ. დ-ის" იდეა, რ-საც ჯერ კიდევ ანტ. ფილოსოფოსები და შუა საუკ. სწავლულები გამოთქვამდნენ, დამოუკიდებელ მოძღვრებად განავითარა შ. მონტესკიემ. ამ მოძღვრებამ პროგრ. როლი ითამაშა ბურჟ. ბრძოლაში აბსოლუტიზმისა და სამეფო ხელისუფლების თვითნებობასთან. კაპიტალ. წესწყობილების დამკვიდრებასთან ერთად „ხ. დ-ის" პრინციპი ბურჟ. კონსტიტუციონალიზმის ერთ-ერთ ძირითად პრინციპად გამოცხადდა, რაც პირველად სფრ. დიდი რევ. კონსტ. აქტებში აისახა.

მარქსისტულ-ლენინური თეორია უარყოფს „ხ. დ-ს", რადგან იგი უგულებელყოფს სახელმწიფოს კლასობრივ ბუნებას.

ხელისუფლების წარმომადგენელი, საბჭ. სამართლის მიხედვით, თანამდებობის პირი, რ-იც სახელმწიფო ხელისუფლებისა და მმართველობის ორგანოების ფუნქციათა განსახორციელებლად უფლებამოსილია მოქალაქეებს, დაწესებულებებსა და ორგანიზაციებს მისცეს შესასრულებლად სავალდებულო მითითებანი. განსაზღვრულ შემთხვევაში ხ. წ-ს შეუძლია გამოიყენოს იძულებითი ღონისძიებანი. ხ. წ-ად ითვლებიან საბჭოს დეპუტატი, მთავრობის წევრი, მილიციელი, პროკურორი, გამომძიებელი, სასამართლო აღმასრულებელი, მილიციის მუშაკი, სახელმწ. ინსპექციებისა და სახანძრო ზედამხედველობის თანამდებობის პირები და სხვ. პირი, რ-იც ხ. წ-ს წინააღმდეგობას გაუწევს მასზე დაკისრებული მოვალეობის შესრულების დროს პასუხს აგებს სისხლის სამართ. წესით (საქ. სსრ სისხლის სამართ. კოდ., მ 207).

ხელმი (Chełm), ქალაქი პოლ. პოლონეთში, ხელმის სავოევოდოს ადმ. ცენტრი. 59 ათ. მც. (1984). სარკინიგზო კვანძი. ცემენტის, კვების, მინის მრეწვ., სას.-სამ. იარაღის წარმოება. ქალაქის მიდამოებში ამუშავებენ ცარცს.

ხელმის სავოევოდო (Województwo Chełmskie), ადმ.-ტერ. ერთეული აღმ. პოლონეთში, მდ. ბუგის აუზში. ფართ. 3,9 ათ. კმ², მოსახლ. 235 ათ. კაცი (1982), აქედან 38,2% ქალაქში ცხოვრობს. ადმ. ც.—ქ. ხელმი. სარძეო-სახორცე მესაქონლეობა და მეღორეობა. მოჰყავთ მარცვლეული კულტურები (უმთავრესად ხორბალი), შაქრის ჭარხალი, კარტოფილი. კვების, მანქანათსაშ., ცემენტის მრეწველობა.

ხელმონსკი (Chełmoński) იუზეფ (7. XI. 1849, სოფ. ბოჩკი, ლოვიჩის მახლობლად,—6. IV. 1914, სოფ. კუკლოვუკა, ვარშავის სავოევოდო), პოლონელი ფერმწერი. სწავლობდა ვარშავაში (1867—71), მიუნხენის სამხატვრო აკადემიაში (1872—74). პოლ. ხელოვნებაში XIX ს. II ნახ. დემოკრ. რეალიზმის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი. ქმნიდა ჟანრულ სცენებს („ყარყატები", 1900, ეროვნ. მუზეუმი, ვარშავა) და პეიზაჟებს.

ხელმოსავალა, მდინარე ორჯონიკიძის რ-ნში, ძირულის მარჯვ. შენაკადი სათავე აქვს იმერეთის მაღლობზე, 804 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 18,4 კმ, აუზის ფართ. 45,3 კმ². საზრდოობს წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმცირობა — ზამთარსა და ზაფხულში. წყალმოვარდნები...შემოდგომაზე საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 1,1 მ³/წმ.

ი. ალხაზაშვილი.

ხელმრუდობა, ხელის მტევნის მყარი არასწორი მდებარეობა წინამხრის ღერძის მიმართ თანდაყოლილი ხ. უმეტესად ვითარდება სხივის ან იდაყვის ძვლების თანდაყოლილი უქონლობის ან ნაწილობრივი დეფექტის დროს. ამ დროს ჩვეულებრივ არა აქვთ პირველი ან მე-3—5 თითი, აგრეთვე შესაბამისი ნების ძვალი და მაჯის ძვლები. ბავშვის ზრდის პროცესში ხელის მტევანი მნიშვნელოვნად გადაიხრება წინამხრის არარსებული ან დეფექტური ძვლის მხრისაკენ, ირღვევა მტევნის ფუნქცია (თითების მოხრა-გაშლა და სხვ.). ზოგჯერ ხ. შერწყმულია განვითარების სხვა მანკებთან, მაგ., ტერფმრუდობასთან. შეძენილი ხ. ვითარდება სხივის ან იდაყვის ძვლების ეპიფიზის მიდამოში მოტეხილობის, ანთების, სიმსივნის დროს. მკურნალობა: 6 წლამდე კონსერვატიული, შემდეგ — ოპერაციული.

ხელმწიფე, კ ე ლ მ წ ი ფ ე (კელი — უფლება და მწიფე — სრული), ძველი ქართული იურიდიული ტერმინი, რ-იც თავდაპირველად აღნიშნავდა საზოგადოდ შეძლებულს, უფლების მქონეს, სრულუფლებიანს, აგრეთვე მმართველს, ხელისუფალს, ხოლო შემდეგში (მაგ., XI—XIII სს.) — მეფეს. საისტ. წყაროებში იხსენიება „კელ-წიფება" — შეძლება, უფლება, გაბედვა, „კელმწიფება" — ძალაუფლება, ბატონობა, „კელმწიფობა" — მეფობა, „კელმწიფეთა-კელმწიფე" — მეფეთ მეფე, „საკელმწიფო" — სამეფო და სხვ. მეფე „კორცის კელმწიფედ" მიიჩნეოდა, კათალიკოსი კი—„სულისა" „კელმწიფე" მეფის მნიშვნელობით იხმარება ვახტანგ VI-ის სამართალში, ბერძ. და სომხ. კანონების

ხელის მანქანები

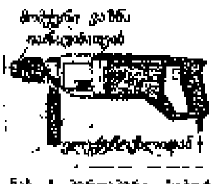

ნახ. 1. პირდაპირი საბურღი ელექტრული მანქანა

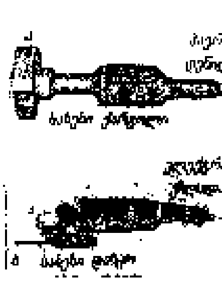

ნახ. 2. ხელის სახეხი მანქანა: ა—პნევმატიკური, ბ—ელექტრული

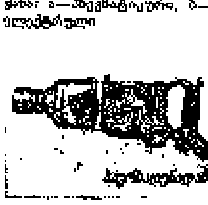

ნახ. 3. პნევმატიკური ქანჩსახრახნი

ნახ. 4. ელექტრული ხელის რანდა

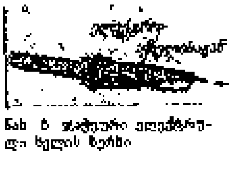

ნახ. 5. ჯაჭვური ელექტრული ხელის ხერხი

ხელმრუდობა. თანდაყოლილი ხელმრუდობა

ქართ. ეკლესიებში („სამართალი ბერძნული", „სამართალი სომხური"). ეს ქართ. სახელმწიფო სამართ. უმნიშვნელოვანესი ძეგლის ეწოდება „კანონები ქართველთა კათოლიკოსისა".

წყარო: ს ა ბ ა ს ა მ ა რ თ ლ ო ი., ძველი ქართული ენის ძეგლები (მასალები), თბ., 1970; ს ა მ ა რ თ ლ ი ს ძ ე გ ლ ე ბ ი ი., ქართული სამართლის ისტორიული [illegible], ნ. [illegible] (წიგნ. 1—5), თბ., 1965—69; ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1—8, თბ., 1963—70.

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წიგნ. 1—2 (ნაკვ. 1—3), თბ., 1928—29 (თხზ., ტ. 6—7, თბ., 1982—84). ი. სურგულაძე.

ხელმწიფის კარის გარიგება, იხ. „განრიგება ხელმწიფის კარისა".

ხელნაწერთა ინსტიტუტი კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ი ს ს ა ხ ე ლ ო ბ ი ს ა, ს ა ქ. ს ს რ მ ე ც ნ. ა კ ა დ ე მ ი ი ს ა, სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულება. დაარსდა თბილისში 1958 წელს. იქვეა გადმოტანილი ს. ჯანაშიას სახ. საქართვ. სახელმწ. მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების ფონდები. ხ. ი-ში დაცულია ქართ. ხელნაწერი წიგნებისა და ისტ. დოკუმენტების უმდიდრესი მრავალფეროვანი ფონდი, რ-შიც გაერთიანებულია რამდენიმე ცნობილი კოლექცია: ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A, Ad), საქართვ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზ-ბის მუზეუმის (H, Hd), „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების" (S, Sd), საქართვ. სახელმწ. მუზეუმის ახ. (Q, Qd) კოლექციები, აგრეთვე XIX—XX სს. ქართ. მწერალთა, მეცნიერთა და საზ. მოღვაწეთა პირადი არქივები, ხელნაწერები და ისტ. დოკუმენტები არაბ., სპარს., თურქ., სომხ., რუს., ბერძ., სირიულ და სხვ. ენაზე. ქართ. კოლექციები გამოირჩევა თავისი სიძველითა და სიმდიდრით, შინაარსითა და მხატვრული გაფორმებით. აქ წარმოდგენილია მრავალრიცხოვანი ქართ. ორიგინ., თუ სხვადასხვა ენიდან თარგმნილი ძეგლი ლიტ-რის, ისტ. და ცოდნის სხვადასხვა დარგიდან. ხ. ი. ერთ-ერთი წამყვანი სამეცნ. დაწესებულებაა ხელნაწერთა შესწავლის, ძვ. ქართ. ფილოლ. და ისტ. წყაროთმცოდნეობითი კვლევის დარგში. მის სამეცნ. პრობლემატიკაში დიდი ადგილი ეთმობა ხელნაწერთა ქართ. და სხვაენოვანი კოლექციების მეცნ. აღწერილობისა და სხვადასხვა კატალოგის შედგენას; ხელნაწერთა ტექსტოლოგიურ, კოდიკოლოგიურ და პალეოგრაფიულ შესწავლას; გამოკვლევებს ძვ. ქართ. ფილოლ. და ისტ. წყაროთმცოდნეობაში; ძვ. ქართ. მწერლობის ორიგინ. და ნათარგმნი ძეგლებისა და ისტ. დოკუმენტების პუბლიკაციას; ხელნაწერი წიგნის მხატვრული გაფორმების შესწავლას; ხელნაწერთა კონსერვაციისა და რესტავრაციის მეთოდების შემუშავებასა და დანერგვას. სისტემატურად ქვეყნდება ხელნაწერთა აღწერილობები და კატალოგები, ძვ. ქართ. მწერლობის ცალკეული შესანიშნავი ძეგლები, მონოგრაფიული ნაშრომები, კრებულები; ინ-ტს აქვს თავისი პერიოდული გამოცემები: „ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე" (1959—69), „მრავალთავი" (1971-იდან). ლ. [illegible].

ხელოვნება, საზოგადოებრივი ცნობიერების ერთ-ერთი ფორმა, რ-ის სპეციფიკური თავისებურებაა სინამდვილის მხატვრული ასახვა.

ხ., როგორც საზ. ცნობიერების ფორმა, გარკვეულ შინაარსს ანუ სულიერ ინფორმაციას გადმოსცემს. აღსანიშნავია, ეს შინაარსი განსხვავდება რელიგიის, მეცნიერების, ფილოსოფიის შინაარსისაგან. ხ. მოგვითხრობს ერთ რომელიმე კონკრ. ფაქტსა თუ შემთხვევაზე, ვინმეს თავგადასავალსა თუ ცხოვრების გეზზე. ხ-ის ნაწარმოების კონკრ. ამბავი შეუმჩნევლად ახ. შინაარსში გადადის, მოთხრობილი იდეის გამოვლენად იქცევა. ასეთი შინაარსეული დაფუძნება ხ-ის სპეციფ. თავისებურებაა. ხ-ის ნაწარმოებში გადმოცემული შინაარსი თითქოს საბაბია, სტიმულია, რომ. გარკვეულ მიმართულებას აძლევს ჩვენს ფანტაზიას ახალ-ახალი შინაარსისაკენ, გადაგვიყვანს უშუალოდ მოცემული შინაარსის ფარგლებს გარეთ და თანდათან ჩვენი ცნობიერების უფრო მაღალ საზღვრებში გვიყვანს. ეს ჩვენი ფანტაზიის თავისუფალი მოქმედებაა, მაგრამ იგი ნაწარმოებში მოცემული შინაარსით არის „დაპროგრამებული".

ხ. არსებობს მხატვრულ ქმნილებათა სახით (ქანდაკება, ტაძარი, პორტრეტი, პეიზაჟი, სიმფონია, ფილმი და სხვ.). მხატვრულ ქმნილებას დამოუკიდებელი, მატერიალური არსებობა აქვს. იგი გრძნობადად-აღქმადი ელემენტებისაგან შედგება, აქვს ფერი, ფორმა, ხმა. ამიტომ ესთეტიკაში გავრცელებულია აზრი, რომ მხატვრული შინაარსი და საერთოდ მხატვრული ხატის ერთიანობის მიზეზი ის არის, რომ ხ-ის შინაარსი და მისი ფორმა გრძნობადია, ემპირიულია. მაგრამ ხ-ის ნაწარმოების შინაარსი მარტო გრძნობადი და მოსმენადი არ არის. მაგ., პორტრეტში ჩვენ გვეძლევა არა მარტო პიროვნების სახის ფორმა, ხაზები, ფერი, თვით გარეგნობა და ა. შ., მაგრამ „ჯოკონდა" აგრეთვე არა მარტო ამ პიროვნების გამოხატულებაა, ხასიათის, მსოფლმხედველობის და ფიქრის. ასევე „ერთი დღის", „აგრძელების" სიუჟეტის დამაჯერებლობას, გამოხატვას, გმირის რომანტიკულ მისწრაფებებს ამ ხელოვნებისთვის და სასიცოცხლოს. ხ-ის ქმნილების აღქმისას სპეციფიკური მოვლენა ხდება: თითქოს იგი ხელახლა განიცდის, სიყვარულს, სასოწარკვეთას, მოულოდნელობასა და სულიერი ცხოვრების სხვ. ამგვარ ფაქტს. მაგრამ რეალურად სიყვარულს, შურისძიებას, ერთგულებას, შიშსა და სხვ. ამგვარ სულიერ მოვლენებს ცხოვრ. ფიზიკური დაკავშირება და არც ყურით მოსასმენი ხმოვანება აქვს. ამიტომ ესთეტიკაში გავრცელებულია აზრი, რომ ხ-ის შინაარსი ორი ერთმანეთისაგან მკვეთრად განსხვავებული ფენისაგან შედგება: პირველის ელემენტებია ფიზ.-რეალურად არსებული ფორმები, ფერები, ხმები, ბგერები და სხვ., რ-თაც ვხედავთ, ვგრძნობთ და ვისმენთ, მეორისა — სულიერი ცხოვრების ელემენტები და ფაქტები, რ-თაც ფიზ.-რეალური გრძნობადი ხატი არა აქვთ (სიდინჯე, უბრალოება, ერთგულება, სიყვარული, სიძულვილი, შიში, შური და სხვ.). ამგვარად, ხ-ის შინაარსში არსებობს ერთმანეთისაგან ნათლად გამოსარჩევი გრძნობადი და ზეგრძნობადი (არაგრძნობადი) ფენები. გრძნობადი იწყება ხ-ის შინაარსის აღქმა თავისებურია აღნიშნული ფენათა ურთიერთმიმართება. გრძნობადი ფენა არის საფუძველი, ნიადაგი, საიდანაც არაგრძნობადი ფენის ელემენტები „აღმოცენდება". ხ-ის შინაარსის ფენათა შორის ერთიერთობა რეალური ცხოვრების ურთიერთობათა ანალოგიურია. მაგ., ადამიანის გარეგნობაში, როგორც წესი, მისი ხასიათიც ჩანს.

ხ-ის შინაარსი არასდროს არ არის ნეიტრალური: იგი ან მშვენიერია, ან ამაღლებული, ან ტრაგიკულია, ან კომიკური, ან ერთდროულად მშვენიერიც არის და ამაღლებულიც, ტრაგიკულიც და კომიკურიც. ამიტომ ხ-ის შინაარსი უდიდესი ემოციური ზემოქმედების ძალისაა, მაგრამ არა იმიტომ, რომ იგი ჩვენი პიროვნების რომელიმე ინტერესს შეესაბამება, არამედ თავისთავად, ობიექტურად.

რა ქმნის ხ-ის შინაარსის ემოციურ თავისებურებას? საიდან აქვს მას თვალწარმტაცი, „ჯადოსნური" მიმზიდველობა? რა ელემენტებისაგან შედგება იგი? ხ-ის შინაარსის ელემენტებს, უწინარეს ყოვლისა, ბუნებისა და ადამიანის ყოფა-ცხოვრების ფაქტები შეადგენენ. მასში ჩვენთვის ცნობილი რეალური სინამდვილეა ასახული. ესთეტიკაში თითქმის ხ-ის წარმოშობის დღიდან არსებობს აზრი, რომ ხ. „ბაძავს", ასახავს სინამდვილეს. მეტიც, ხ-ის ზოგიერთი სახე, განსაკუთრებით მხატვრული ლიტ-რა, არა მარტო ასახავს სინამდვილეს, არამედ გარკვეულ ცოდნასაც შეიცავს მისთვის. მაგ. არა თუ იმ სახ. მოღვაწეობისა და ზოგიერთ პირების ფაქტების შესახებაც. ამ ასპექტით ხ. მეცნიერების ტოლია, მისაზრებისა, რომ ხ. არის შემეცნების ფორმა, რ-ცაგრეთვე მეცნ. გნოსეოლოგიურ-ფენომენოლოგიურ-... სა-ქართველოში პოპულარულად ამბობდნენ აზრს იღვწოდნენ ი. ჭავჭავაძე და ნ. ნიკოლაძე.

მაგრამ ხ-ის შინაარსის კონკრ. ფაქტობრივი მხარის ის შემეცნებითი კი, რ-ცა ხ-ის შემეცნების ნაწილად ითვლება, ალეგორიულ, რომ იგი არა მარტო ინფორმაციას სინამდვილეს, არამედ აფასებს კიდეც მას. სინამდვილის ასახვით, ხ. ხელოვანი წარმოგვიდგენს სამყაროს ცხოვრების მოვლენებს, ხასიათსა და მსოფლმხედველობას (იდეალებს) მათ. თუ დაეფუძნებით ხ-ის შინაარსს, აღმოვაჩენთ მოვლენებს, რომ მასში გამოხატულია არა მარტო ის, რაც არის, არამედ იგი ქმნის კიდეც. ამიტომ ხ. შემოქმედებაა. ხ-ის შემოქმედებითი ბუნების ყველაზე კარგად გამოხატავს ფორმულა: „ადამიანის ცნობიერება არა მარტო ასახავს ობიექტურ სამყაროს, არამედ ქმნის კიდეც მას" (ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., თხზ., გამოც. 5-ე, ტ. 29, გვ. 210).

ხ-ის შემოქმედებითი ბუნება, რასაკვირველია, ღვთაებრივი შემოქმედება არ არის. ხ. მხოლოდ ახ. კომბინაციებს ქმნის ამ მასალიდან. ბუნებრივი კავშირებისაგან გამოსხვავებულად წარმოგვიდგენს რეალური სინამდვილის საგნებსა და მოვლენებს და ზოგჯერ ბუნებრივად დაუკავშირებელსაც კი აკავშირებს ერთმანეთთან. ხელოვნებაში შემოქმედების ზოგადი ნიმუშია ცნობილი ქართ. ხალხური მხატვრული სახე:

„ნისლი ფიქრობს მთებისა,
იმათ კალთის გვირგვინზე".

ხ. შემოქმედებაა, იგი ახ. კომბინაციებს, ახ. კავშირებს ქმნის, მაგრამ აქვს კი რაიმე მიზანი ამ საქმიანობას, თუ იგი უბრალო გართობაა და ახალ-ახალი, ზოგჯერ უცნაური მხატვრული სახეების შექმნის თავისუფლებით ტკბობაა? ზოგიერთი ესთეტიკოსი ხ-ს სწორედ თავისუფალ თამაშად თვლის. რადგან ხ. შემოქმედებაა, მასში, რასაკვირველია, არის თავისუფლებისა და თამაშის მომენტიც, მაგრამ მთავარი, რ-იც ახ. სინამდვილის შესაქმნელად აიძულებს ხელოვანს, არის ადამიანის ერთ-ერთი ძირითადი მიზანი — თავისი იდეალების შესატყვისად გარდაქმნას სამყარო. სწორედ იდეალის შესატყვისი მხატვრული სახეების წარმოსახვაში ძევს ხ-ის ემოციური ზემოქმედების საიდუმლოც.

ხ-ს ადამიანი ქმნის, ადამიანი კი საზ-ბის პროდუქტია. კაცობრიობის ისტ. სხვადასხვა ეტაპის საზ-ბას სხვადასხვა სიახლოვე(?) და სათაყვანებო ჰქონდა. ამიტომ ხ-ის ისტორიაშიც არსებობს განსხვავებული იდეალებითა და იდეებით სულჩადგმული სხვადასხვა ეპოქის (ანტ., შუა საუკ., აღორძინებისა და ა. შ.) ხ. იხ. აგრეთვე სტატიები პლასტიკური ხელოვნება, ლიტერატურა, მუსიკა, თეატრი. რ. შენგელაია.

„ხელოვნება", ქართული საბჭ. გამომცემლობა. დაარსდა 1947 თბილისში. 1960 გამომცემლობები „საბჭოთა მწერალი", „ზარია ვოსტოკა", „ხელოვნება" გაერთიანდა და ეწოდა „ლიტერატურა და ხელოვნება", რ-საც 1966 ისევ „ხელოვნება" გამოეყო გამოც. „ხ." აქვეყნებს მხატვრულ-ლიტერატურო ესთეტ. ხელოვნ. ისტორიისა და თეორიის აქტუალურ პრობლემებს. გამოსცემს წიგნებს თეატრის, კინოს, მუსიკის, სახვითი ხელოვნ., არქიტ., საკითხებზე; დრამ. და მუს. ნაწარმოებებს, მხატვრულ ალბომებს, პლაკატებს, ფოტოხელოვნ. ნიმუშებს და სხვ. მისი სერიული გამოცემებია: „ქართული თეატრისა და კინოს ოსტატები", „გალერეა საბჭოთა საქართველოსი" და სხვ. წიგნები იბეჭდება ქართ., რუს., ინგლ. და

ფრანგ. ე. ენიბზე, გამოცემებს მიღებული აქვს 1813 საკავშ. და საერთაშ. დიპლომი. „ხ-ის“ პროდუქცია ვრცელდება როგორც საბჭ. კ. კავშირში, ისე საზღვარგარეთ. გამომცემლობა ყოველწლიურად საშუალოდ გამოსცემს 60-მდე დასახელების წიგნსა და წიგნაკს, პროდუქციას 600—700 ათ. საერთო ტირაჟით.

ნ. ჯაში.

ხელოვნებათმცოდნეობა, ფართო მნიშვნელობით, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა კომპლექსი, რ-იც შეისწავლის ხელოვნებას — საზოგადოების მხატვრულ კულტურას მთლიანობაში და ხელოვნების ცალკეულ სახეებს. მათ სპეციფიკას, დამოკიდებულებას სინამდვილისადმი, მათ ადგილს საზოგადოებრივი ცნობიერების ისტორიაში, კავშირს სოც. ცხოვრებასთან და კულტურის სხვა მოვლენებთან, მხატვრულ ნაწარმოებთა შინაარსსა და ფორმის კვლევების საკითხთა მთელ კომპლექსს. ხ. მოიცავს *ლიტერატურათმცოდნეობას* (რ-საც ტრადიციულად ცალკე მეცნიერებათა კომპლექსს მიაკუთვნებენ), *მუსიკათმცოდნეობას, თეატრმცოდნეობასა* და *კინომცოდნეობას* და აგრეთვე ხ-ს თავისი ვიწრო და ყველაზე გავრცელებული აზრით — მეცნიერებას პლასტ. ანუ სივრცითი ხელოვნებათა (*არქიტექტურა, სახვითი ხელოვნება, დეკორატიულ-გამოყენებითი ხელოვნება, დიზაინი*) შესახებ. იგი მოიცავს ხელოვნებათა თეორიას, ხელოვნ. ისტორიასა და მხატვრულ კრიტიკას. ხ ე ლ ო ვ ნ ე ბ ი ს თ ე ო რ ი ა პლასტ. ხელოვნ. და მისი დარგების თავისებურებასთან შეფარდებით განიხილავს ხელოვნების შესწავლილ ფილოს. ესთეტიკის პრობლემებს, უფარდებს მას [illegible] შედეგებს, იკვლევს ხელოვნ. ნაწარმოების იდეურ შინაარსს, მხატვრულ მეთოდს, ფორმას, გამომსახველობით საშუალებებს, ტექნიკასა და მის სპეციფიკას, ხელოვნების დარგებსა და ჟანრებს და მათ ურთიერთკავშირს, ხელოვნ. განვითარების ობიექტურ კანონზომიერებას, საზოგ-ბასთან მის ურთიერთობასა და კოლექტ. და პიროვნებაზე ზემოქმედებას. ხ ე ლ ო ვ ნ ე ბ ი ს ი ს ტ ო რ ი ა სწავლობს ცალკეული ქვეყნისა თუ მხატვრის შემოქმედებით განვითარებას, ხელოვნ. ფორმირებისა და საშუალებების, მასში გამოხატული შინაარსის ცვალებადობას ისტ. სხვადასხვა ეტაპზე; განსაზღვრავს პერიოდებს და ხელოვნ. ძეგლთა თავისებურებებს. მ ხ ა ტ ვ რ უ ლ ი კ რ ი ტ ი კ ა აანალიზებს თანამედროვე მხატვრული ცხოვრების მოვლენებს, იაზრებს მის მნიშვნელობას, მხატვრულ ღირებულებას. ხ-ის ყველაზე [illegible] ხელოვნ. ნაწარმოების ანალიზის მეთოდს, მისი ფორმისა თუ შინაარსის თავისებურებათა გამოსავლენად და შესაფასებლად. დიდი მნიშვნელობა აქ ენიჭება ფაქტობრივი მასალის შეგროვებასა და დამუშავებას — არქივულ თუ [illegible] წყაროების შესწავლას, საარქივო და ლიტ. [illegible] ატრიბუციას, ხელოვნებათა სრული [illegible] შედგენასაც, სამუზეუმო საქმის სრულყოფას, ხელოვნ. ნაწარმოებთა გრაფ. და ფოტოფიქსაციას.

ხ. მეცნიერებად ჩამოყალიბდა XVI—XIX სს-ში, ჩაისახა ანტ. ხანაში, ბერძენი და რომაელი მოაზროვნეების და მწერლების შემოქმედებაში. ხელოვნ. ნაწარმოების შეფასების მთავარ საზომად „ბუნების მიბაძვა“, მიმსგავსებულობა, ცხოვრების ილუზიის შექმნა ითვლებოდა (პლატონი, არისტოტელე და სხვ.). ძვ. წ. IV ს. II ნახევარში დაიწერა პირველი ნაშრომები ხელოვნ. ისტორიისადმი. დურისმა შეადგინა ცნობები ბერძენ მხატვართა ცხოვრების შესახებ, რითაც სათავე დაუდო ე. წ. „მხატვართა ისტორიას“, ხოლო ქსენოკრატემ ხაზ. რ-მაც ხელოვნება მხატვრობისა და ქანდაკების ისტ. მხატვრული ფორმის სრულყოფის პროცესად განიხილა, შეიძლება „სტილის ისტორიის“ წინამორბედად ჩაითვალოს. მოგვიანებით ცნობილია ხელოვნ. ძეგლთა „ტოპოგრაფიული“, გზამკვლევის ტიპის აღწერები (პოლემონი, ძვ. წ. III—II სს., განსაკუთრებით პავსანია, II ს.) და ლიტ. ხასიათის აღწერა-დახასიათებანი, ხან მხატვრულ პროზაში ჩართული (ლუკიანე), ხან ცალკე დაწერილი (ფილოსტრატე). მთელი ანტ. პერიოდის განმავლობაში იწერებოდა ლექს-ეპიგრამები სურათებსა და ქანდაკებებზე. ციცერონსა და კვინტილიანეს გაუწნიათ სხვადასხვა დროის ხელოვნ. ნაწარმოებთა თანამიმდევრობის იდეა. ბერძენი და ლათინი ავტორების მრავალი დაკარგული ნაშრომის ნაწყვეტები შემოინახა პლინიუს უფროსის „ბუნების ისტორიამ“ (77 წ.).

შუა საუკუნეებში არ შექმნილა ხ-ის ახ. კონცეფცია ან მეთოდი, მაგრამ არსებობას განაგრძობდა ანტ. ხანაში ჩამოყალიბებული ძირითადი ფორმები (ეპიგრამები, გზამკვლევები და ა. შ.). მნიშვნელოვანია ვივიანდ. ანტ. ხანის ნააზრევზე (დიონ ქრისოსტომოსი, პლოტინე) დაფუძნებული შეხედულებები ხელოვნ. ნაწარმოებში სულიერის, იდეის ხორცშესხმისა, თომა აქვინელისა და ბონავენტურას შეხედულებანი ესთეტიკურისა და მშვენიერზე. ხ-ის განვითარების ახ. საფეხურია აღორძინების ხანა. ამ დროს დაიწერა მრავალი ნაშრომი ხელოვნ. და არქიტ. თეორიის საკითხებზე (ლ. ბ. ალბერტი, ა. ფილარეტე, ს. სერლიო, ა. პალადიო, ლეონარდო და ვინჩი, ა. დიურერი და ა. შ.). ჯერ კიდევ ლ. გიბერტი (XV ს. შუა წლები) ხელოვნ. ისტორიას რამდენიმე პერიოდად ყოფდა (ანტ. ხანა, შუა საუკუნეები — დაცემის ხანა, ხელოვნ. აღორძინება). ეს სქემა განავითარა და ლიტერატურულადაც სრულყო ჯ. ვაზარიმ (XVI ს. შუა წლები). მას ეკუთვნის იტალ. რენესანსის ხელოვნების ისტ. მიმოხილვა 3 საფეხურის დადგენით, რ-თაც იგი დახელოვნების „მშვენიერი მანერის“ დაუფლების ხარისხით ახსნიდა. XVI—XVII სს. და XVIII ს. I ნახევარში იტალ. (ჯ. ბალდინუჩი, ჯ. პასერი, ჯ. ბელორი) და სხვა ქვეყნების ხელოვნებათმცოდნეებიც (კ. ვან მანდერი, ი. ფონ ზანდრარტი, ა. პალომინო და ა. შ.) ამ სქემას მისდევდნენ.

XVIII ს. შუა წლებში საზ. და მხატვრული ცხოვრების შეცვლილმა ვითარებამ ნიადაგი შეუქმნა სამხატვრო კრიტიკის გაჩენას (ლ. დე სენტ-იენი, დ. დიდრო). ი. ი. ვინკელმანმა შეიმუშავა ახ. შეხედულება ხელოვნ. ისტორიაზე. მან უარყო „მხატვართა ისტორია“ და ხელოვნ. სახეცვლილად გამოაცხადა, როგ. პროცესად ზრდადაცემა აღიარა. მისი იდეალი (ისევე როგორც ჯ. ბელორისა და ნ. პუსენისათვის XVII ს-ში) ძვ. ბერძ. ხელოვნება იყო, რ-ის ისტორიის უმთავრესი პერიოდების გამოყოფა, ისევე როგორც სტილის ანალიზის პირველი შეგნებული ცდა, ვინკელმანს ეკუთვნის. ვინკელმანის მოძღვრებამ დიდი გავლენა მოახდინა ხელოვნებაზეც და მეცნიერებაზეც, მაგრამ ხელოვნ. მოვლენის ცალმხრივი შეფასება არ გაიზიარეს რომანტიკოსებმა, რ-ებიც სხვაგვარად, პირველ ყოვლისა, ევრ. შუა საუკ. ხელოვნების ღირებულებასაც ხედავდნენ, ხოლო ხელოვნ. ისტორია უფრო უნივერს. პროცესად წარმოედგინათ. ეს წარმოდგენა ფილოსოფიურად განაზოგადა ჰეგელმა, რ-ის მოძღვრება საფუძვლად დაედო კ. შნააზეს ისტორიად გააზრებულ მთლიან ხელოვნ. ისტორიას. XIX ს. I მესამედში კ. ფონ რუმორმა იტალ. ხელოვნების ისტ.-ფილოლ. მეთოდებით კვლევა დაიწყო და ამით დაუახლოვდა XIX ს. შუა წლებისა და II ნახ. წამყვან ფაქტოლოგის მეცნიერებს — ძეგლთა შემგროვებელ ფ. კუგლერს, ლიტ. წყაროებისა და იკონოგრაფიის შემსწავლელ ა. შპრინგერს, არქიტ. კონსტრუქციების მკვლევარს ე. ვიოლე-ლე-დიუკს და სხვ. პოზიტივისტური თვალსაზრისის დამცველმა ი. ტენმა წამოაყენა ხელოვნ. ისტ. სოციოლოგიური გაგება.

კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა ახსნეს სინამდვილის მხატვრული ათვისების ბუნება, აჩვენებდნენ მის კავშირს საზ-ბის სოც.-ეკონ. სტრუქტურასთან და კლასთა ბრძოლასთან. მხარს უჭერდნენ რეალისტურ ხელოვნებას, აანალიზებდნენ ხელოვნ. ისტ. პროგრ. პერიოდებს (ანტ., კლასიკა, რენესანსი).

XIX ს. მიწურული და XX ს. დამდეგი თანამედროვე ხელოვნებათმცოდნეო მეთოდების ჩამოყალიბების ხანაა. ა. ბურკჰარდტის მიღწევებზე დაყრდნობით, რ-მაც აღწერა იტალ. კვატროჩენტოს, მაღალი რენესანსისა და ბაროკოს არსებითი ნიშნები, ჰ. ვიოლფლინმა დაამუშავა სტილისტური ანალიზის მეთოდი და მოგვცა კლასიკური და „ბაროკული“ ტიპის ხელოვნების სტრუქტურის დახასიათება. მხატვრული ფორმის სხვადასხვა სახეს იკვლევდნენ ვენის სკოლის მეცნიერები (ფ. ვიკჰოფი, განსაკუთრებით ა. რიგლი), ირაციონალურ-ფილოს. წანამძღვრებით — ვ. ვორინგერი და სხვ. ფორმით შემოფარგვლის წინააღმდეგ მიმართული ხელოვნ. ისტ. „სულის ისტორიად“ გააზრება მ. დვორჟაკის 1910-იანი წწ. ნაშრომებში და კულტ.-ისტორიულად დაფუძნებული „იკონოლოგიური სკოლის“ მოღვაწეობა 1910-იან — 20-იან წლებში (ა. ვარბურგი, ე. პანოფსკი და სხვ.). ბოლო ათწლეულებში ევრ. ხელოვნ. ისტორიკოსთა ძიება მიმართულია ფორმის ისტ., კულტ. ისტ., სოციოლოგიური მხარისა და პიროვნების როლის შესათანხმებლად ხელოვნ. ისტორიაში (ჰ. ზედლმაიერი, გ. ბანდმანი, ჯ. კუბლერი, ე. გომბრიხი, ა. ჰაუზერი და სხვ.).

რევოლუციამდელ რუსეთში განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ძვ. რუს. და ბიზანტ. ხელოვნების მკვლევართა სკოლა: ნ. კონდაკოვი, დ. აინალოვი, ი. სმირნოვი და სხვ. ანტ., ახ. ევრ. და აღმოსავლურ ხელოვნებას იკვლევდნენ ი. ცვეტაევი, ბ. ფარმაკოვსკი, მ. როსტოვცევი, ა. ბენუა, ნ. მარი და სხვ. ვ. ი. ლენინის მოძღვრებაზე დაყრდნობით აშუქებდნენ ხელოვნ. საკითხებს მარქსისტი კრიტიკოსები გ. პლეხანოვი, მ. ოლმინსკი, ა. ლუნაჩარსკი. 1920-იან წლებში მიმდინარეობდა ცხარე კამათი რუს. ხელოვნების შექმნის, ბურჟ. იდეალისტ.-ფორმალისტური და ნატურალ. ხელოვნების დაძლევის შესახებ (ბ. არვატოვი, ა. ლუნაჩარსკი, ნ. პუნინი, ა. სიდოროვი, ვ. ფრიჩე, ა. ფედოროვ-დავიდოვი და სხვ.). დროდადრო თავს იჩენდა ნიჰილისტური შეხედულებანი ხელოვნებაზე (პროლეტკულტი) და ვულგარული სოციოლოგიზმი. 1930-იან წლებში დამკვიდრდა სოც. რეალიზმის კონცეფცია (ა. ლუნაჩარსკი, მ. ლიფშიცი, ვ. კემენოვი); მიმდინარეობდა რეალისტური, ჰუმანისტური ხელოვნების კვლევა (მ. ალპატოვი, ნ. ბრუნოვი, ვ. ლაზარევი და სხვ.). სამამულო ომისა და შემდგომ წლებში საგანგებო მნიშვნელობა მიენიჭა ეროვ. მემკვიდრეობის შესწავლას. 1950—70-იან წლებში გაფართოვდა სოც. რეალიზმის გაგება, რ-იც უპირისპირდებოდა დასავლურ მოდერნიზმს (ე. ზინგერი, ა. კამენსკი, გ. ნედოშივინი და სხვ.). საბჭ. მეცნიერები სწავლობენ როგორც ძვ. აღმოსავლეთის, ისე ევრ. თანამედროვე აღმოსავლეთის ხელოვნებას (ვ. ბლავატსკი, მ. მატიე, ვ. პავლოვი, ნ. ფლიტნერი, მ. ალპატოვი, ა. ბანკი, ბ. ვიპერი, ნ. გერშენზონ-ჩეგოდაევა, ვ. ლაზარევი, ლ. გოუზალიანი და სხვ.), ისტ. რუს., უკრ. და ბელორ. (მ. ალპატოვი, გ. ვაგნერი, ნ. ვორონინი, ვ. ლაზარევი, ბ. რიბაკოვი, ა. ფიოდოროვ-დავიდოვი და სხვ.), კავკ. (რ. დრამბიანი, ტ. თოროსიანი, ი. ორბელი, ა. სალამზადე, კ. ტრევერი, მ. პუსენოვი და სხვ.), შუა აზიის (ბ. დენიკე, გ. პუგაჩენკოვა, ლ. რემპელი), ბალტიისპირეთის (ბ. ბერენშტეინი, გ. ვაგა, რ. ლაცე, ი. იურგინისი და სხვ.) ხელოვნებას. საქართველოში ხ. 1917 შემდეგ ჩამოყალიბდა (იხ. ტ. „სა-

„ქართველთა სარკე", მეცნიერება, თავი ხელოვნებათმცოდნეობა).

სახელოვნებათმცოდნეო ჟურნალები. უძველესი სახ. ჟურნალები დას. ევრ-ში XVIII ს-ში დაარსდა („Die Diskurse der Maler", ციურ., 1721; „Museum", ლონდონი, 1749; „Bibliothèque des sciences et des beaux-arts", ჰააგა, 1754). ამჟამად უცხოეთში 500-მდე ხ. ჟ. გამოდის; საფრ. — „Gazette des beaux-arts" (1859-იდან); იტალიაში — „L'Arte" (Mil., 1898-იდან), „Bollettino d'arte" (Roma, 1907-იდან), „Commentari" (Roma, 1950-იდან); დიდ ბრიტანეთში — „Burlington Magazine" (L., 1903-იდან), „Journal of Warburg and Courtauld Institutes" (L., 1937-იდან), „Oriental Art" (L., 1955-იდან), „Studio International" (1893-იდან, 1965 წ-მდე „Studio"); აშშ — „Art Bulletin" (N. Y., 1917-იდან), „Art News" (N. Y., 1902-იდან), „Art in America" (N. Y., 1913-იდან); ესპანეთში — „Goya" (Madrid, 1954-იდან); გფრ — „Kunstwerk" (Stuttg., 1946-იდან), „Pantheon" (Münch., 1960-იდან), „Zeitschrift für Kunstgeschichte" (Münch., 1924-იდან); ინდოეთი — „Roopa-Lekha" (Delhi, 1929-იდან); იაპონია — „Sansai" (Tokyo, 1946-იდან); პოლონეთში — „Biuletyn historii sztuki" (Warsz., 1949-იდან); ჩეხოსლოვაკიაში — „Umění" (Praha, 1953-იდან); უნგრეთი — „Művészettörténeti értesítő" (Bdpst., 1952-იდან), რუმინეთი — „Arta" (Buc., 1954-იდან); გდრ — „Bildende Kunst" (Dresden, 1953-იდან); ბულგარეთი — «Изкуство» (С., 1951-იდან); იუგოსლავია — „Umetnost" (Beograd, 1965-იდან) და სხვ.

პირველი ხ. ჟ. რუსეთში იყო «Журнал изящных искусств» (М., 1807). რევოლუციამდელ გამოცემათაგან აღსანიშნავია «Вестник изящных искусств», «Мир искусства», «Весы», «Золотое руно», «Аполлон» და ა. შ. სსრკ-ში გამოდის შემდეგი ჟურნალები: «Искусство», «Творчество», «Декоративное искусство СССР», «Художник» (ყველა მოსკოვი); «Образотворче мистецтво» (კიევი), „Māksla" (რიგა), „სოვეტაკან არვესტ" (ერევანი).

საქართველოში გამოდის ჟურნ. „საბჭოთა ხელოვნება" (1921—41; 1953-იდან), საქ. სსრ მეცნ. აკად. ხელოვნების ისტ. ინ-ტის ორგანო „ქართული ხელოვნება" (Ars Georgica; 1942-იდან), ალმანახი „[illegible]" (1967-იდან).

ლიტ.: Маркс К. и Энгельс Ф., Об искусстве, М., 1957; Ленин В. И., О культуре и искусстве, М., 1956; Искусство и критика, М., 1960; История европейского искусствознания, М., 1963, 1965—66; кн. 1—2, М., 1969; Чубинашвили Г. Н., Развитие истории грузинского искусства как науки и ее очередные задачи, Тб., 1956; Kultermann U., Geschichte der Kunstgeschichte, W.—Düsseldorf, 1966; Richard A., La critique d'art, P., 1958; Schlosser J., La letteratura artistica, Firenze, 1956.

დ. თუმანიშვილი.

ხელოვნებათმცოდნეობითი განათლება, ხელოვნების სხვადასხვა დარგის (სახვითი და დეკორატიულ-გამოყენებითი ხელოვნ., არქიტექტურის, მუსიკის, თეატრის, კინოს) თეორიისა და ისტორიის სპეციალისტების, ხელოვნების კრიტიკოსთა, აგრეთვე დამხმარე სამეცნ.-კვლ. ინ-ტებისა და უმაღლესი სასწავლებლების, შემოქმედებითი კავშირების, მუზეუმების, თეატრების, კულტ.-სხვა დაწესებულებების მუშაკთა მომზადების სისტემა.

უმაღლეს სასწავლებლებში ხელოვნ. ისტ. პირველი კათედრები XIX ს. I ნახ-ში გაიხსნა (მაგ., გერმანიაში 1825, რუსეთში 1857 და სხვ.), XIX ს. დასასრ. კი ხ. გ. საუნივერსიტეტო განათლებაში შევიდა.

სსრკ-ში ამჟამად ხ. გ-ს იღებენ მოსკ., ლენინგრ., ურალის (სვერდლოვსკი) უნ-ტებში, ი. რეპინის სახ. ლენინგრ. ფერწერის, ქანდაკებისა და არქიტ. ინ-ტში, კიევისა და ლიტვ. (ვილნიუსი) სამხატვრო ინ-ტებში, ლატვ. სამხატვრო აკადემიაში, ტაშკენტის თეატრ.-სამხატვრო ინ-ტში. მუსიკათმცოდნეობით განათლებას — სსრკ ყველა კონსერვატორიაში, აგრეთვე ხელოვნებათა ინ-ტებსა და მუს.-პედ. ინ-ტებში, მ. შ. გნესინების სახ. მუს.-პედ. ინ-ტში (მოსკოვი); თეატრმცოდნეობით განათლებას — ა. ლუნაჩარსკის სახ. თეატრ. ხელოვნ. ინ-ტში (მოსკოვი), ლენინგრ. თეატრის, მუს. და კინემატოგრაფიის ინ-ტში, კიევის თეატრ. ხელოვნ. ინ-ტში, ბელორ. (მინსკი) და ტაშკენტის სათეატრო-სამხატვრო ინ-ტებში, აზერბ. ხელოვნებათა ინ-ტში; კინომცოდნეობით განათლებას — კინემატოგრაფიის საკავშ. ინ-ტში (მოსკოვი), კიევის თეატრ. ხელოვნ. ინ-ტში. საბჭ. ხ. გ-ის მიზანია მარქსისტულ-ლენინური მსოფლმხედველობისა და ფართო სპეც. განათლების მქონე სპეციალისტების მომზადება კლასიკური და თანამედროვე საბჭოთა და საზღვარგარეთის ხელოვნებათა დარგებში. ხელოვნებათმცოდნეობით ფაკ-ტების სასწ. გეგმებში შეტანილია საზ.-პოლიტ. და ისტ. დისციპლინები, ესთეტ., ხელოვნ. თეორ., სსრკ ხალხთა და საზღვარგარეთის ქვეყნების ხელოვნ. ისტორიების, მშობლიური, საბჭ. და საზღვარგარეთის ლიტ-რის, უცხო ენის კურსები და სხვ. მნიშვნელოვანი ყურადღება ეთმობა ხელოვნ. კრიტიკის თეორიასა და პრაქტიკას, აგრეთვე საწარმოო პრაქტიკას. სწავლების ვადა 5 წელია (საღამოს და დაუსწრებელი სწავლების განყ-ბებისათვის — 6 წელი); დამთავრებისას აბარებენ სახელმწ. გამოცდებს და იცავენ სადიპლომო ნაშრომს. სამეცნ. და პედ. კადრების მომზადება ხორციელდება ასპირანტურის სისტემით ზოგიერთ უნ-ტში, ხელოვნებათა განსაკუთრებით დიდ უმაღლეს სასწავლებლებში და კონსერვატორიებში, აგრეთვე მოკავშირე რესპუბლიკების მეცნ. აკადემიების, სსრკ კულტ. სამინისტროს სსრკ სამხატვრო აკადემიის სამეცნ.-კვლ. დაწესებულებებში და სხვ. ხელოვნებათმცოდნეობის დარგში ხარისხის დასაცავად სადისერტაციო დისერტაციების მიღების უფლება აქვს მოსკ., ლენინგრ., ვილნიუსის უნ-ტებს, მოსკ. კონსერვატორიას, თეატრ. ხელოვნ. სახელმწ. ინ-ტს, კინემატოგრაფიის საკავშ. სახელმწ. ინ-ტს, აზერბ. სსრ მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყ-ბას, საქ. სსრ მეცნ. აკად. ქართული ხელოვნების ისტორიის ინ-ტს და სხვ.

ხელოვნ. თეორ. და ისტ. კურსები შეტანილია ყველა მხატვრულ შემოქმედებითი სპეციალობის სასწ. გეგმებში (იხ. სამხატვრო განათლება, მუსიკური განათლება, თეატრალური განათლება), აგრეთვე ზოგიერთ საუნივერსიტეტო და პედ. სპეციალობაში (მაგ., საისტ. განათლების სისტემაშია სხვადასხვა ხელოვნ. ისტ. კურსები და სხვ.). ხელოვნ. თეორ. და ისტ. საფუძვლებს სწავლობენ საშ. ზოგადსაგანმან. სკოლაში, ზოგიერთ (სამხატვრო) პროფტექ. სასწავლებლსა და საშ. სპეც. სასწავლებლებში.

საქართველოში თბილ. სახელმწიფო უნ-ტში 1918 ოქტ-ში დაარსდა ხელოვნ. ისტ. და თეორ. კათედრა. 1967 უნ-ტის ისტ. ფაკ-ტზე გაიხსნა ხელოვნ. ისტ. და თეორ. (ხელოვნებათმცოდნეობის) განყ-ბა. 1958-იდან ხელოვნ. ისტ. თეორ. და კრიტიკის სპეციალისტებს ამზადებენ აგრეთვე თბილ. სამხატვრო აკადემიაში, შ. რუსთაველის სახ. თეატრ. ინ-ტში, ვ. სარაჯიშვილის სახ. კონსერვატორიაში (შესაბამისად ხელოვნ. სათანადო დარგებში). ხ. გ-ს იღებენ ზოგიერთი უმაღლესი სასწავლებლის საზ. პროფესიათა ფაკ-ტზეც.

ხ. გ-ს სოციალ. ქვეყნებში იღებენ უნ-ტებში, სამხატვრო აკადემიებში, კონსერვატორიებსა და ინ-ტებში; კაპიტალ. ქვეყნებში — ძირითადად უნ-ტებში.

„ხელოვნება ხელოვნებისათვის", „წმინდა ხელოვნება", გარკვეული ესთეტიკური თვალსაზრისი, რ-იც ხელოვნების თავისთავადი ღირებულების აუცილებლობას მოითხოვს და უარყოფს ხელოვნების გამოყენებას არაესთეტიკური მიზნით. იგი ხელოვნების ღირებულებას შეუთავსებლად მიიჩნევს არაესთეტიკურ (ეთიკურ და სხვ.) ღირებულებებთან. რამდენადმე ვრცელი და ჩამოყალიბებული სახე მიიღო აღნიშნულმა თეორიამ XIX ს. 60-იან წლებში საფრანგეთში ე. წ. „თანამედროვე პარნასელებთან".

სხვადასხვა სოც.-ისტ. და კულტურულ გარემოში წმინდა ხელოვნების თეორიას და პრაქტიკას განსხვავებული მნიშვნელობა ჰქონდა. მაგ., ბურჟუაზიისაკენ ბურჟუაზიის სწრაფვის ეპოქაში რომანტიკოსების მიერ ხელოვნების იზოლაციას რამდენადმე დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა, თანამედროვე ესთეტიზმი, რ-იც სოც. თავისუფლებისათვის ბრძოლისაგან განდგომას ქადაგებს, რეაქციულია.

მარქსისტული ესთეტიკის თანახმად, ხელოვნ. ესთეტ. სრულყოფილება და მისი აქტიურობა ერთმანეთს ავსებს.

რ. შენგელია.

ხელოვნების კლასობრიობა, იხ. პარტიულობა.

ხელოვნების პარტიულობა, იხ. პარტიულობა.

ხელოვნების სინთეზი, სხვადასხვა ხელოვნებათა ან ხელოვნების სახეთა ისტორიულად ჩამოყალიბებული შერწყმა. „ხ. ს-ის" ცნება გულისხმობს თვისებრივად ახ. მთლიანის შექმნას, რ-იც არ დაიყვანება მისი შემადგენელი კომპონენტების უბრალო ჯამამდე. სინთეზი და კომპონენტთა ერთიანობა, ერთობლივი მონაწილეობა სივრცისა და დროის მხატვრულ ორგანიზებაში, მასშტაბის პროპორციების, რიტმის შეთანხმებულობა ხელოვნებაზე ქმნიან ახ. თვისებებს, რაც მას მრავალმხრივ ანიჭებს. ხელოვნ. ისტორიაში სინთეზის მრავალნაირი ფორმაა ცნობილი. არქიტექტურა და მონუმენტური ხელოვნებები მუდამ ისწრაფვის გაერთიანებისაკენ. ანტიკური ეპოქის მხატვრულ-არქიტ. სინთეზს, რ-შიც ფერწერა და ქანდაკება საკუთარი ამოცანების შესრულებასთან ერთად ავსებს და ხსნის ნაწარმოების ხუროთმოძღვრულ ნაწარმოებს, ამ სივრცობრივ-პლასტ. სინთეზში წარმოებში მონაწილეობს დეკორატიულ-გამოყენებითი ხელოვნებაც (რ-ის ს საშუალებითაც იქმნება სინთეზური გარემო) და ზოგჯერ დამხმარე ხელოვნების ნაწარმოებები. დროითი ხელოვნებების ა (პოეზია, მუსიკა) სინთეზი ხორციელდება ვოკალური და ვოკალურ-თეატრ. მუსიკის ყველა ჟანრში (რომანსი, კანტატა, ა. ორატორია, ოპერა და სხვ). მუსიკისა და პოეზიის სინთეზის თავისებურ ფორმას წარმოადგენს ისტორ. პროგრამული მუსიკის მრავალი ნაწარმოები. თეატრი, კინო და სხვა მონაცვლეობით სივრცობრივ-დროითი ხელოვნებები თავიანთი ბუნებით სინთეტური არიან. ისინი აერთიანებენ დრამატურგიას (სცენარისტის), მსახიობის, რეჟისორის, მხატვრის, ოპერატორის (კინოში) შემოქმედებას მუს. თეატრში დრამ. ხელოვნება ერთიანდება ვოკალურ და ინსტრუმ. მუსიკასთან, ქორეოგრაფიასთან და სხვ. რეალისტური ხელოვნება ესთეტიკურად კრავს თეატრ. თუ კინემატოგრაფიული ნაწარმოების კომპონენტებს ახ. მთლიანობად.

ლიტ.: Вагнер Р., Избр. статьи, М., 1935; Вопросы синтеза искусств [Сб.], М., 1936; Синтез искусств в архитектуре, [Сб.], М., 1963; Эйзенштейн С., Избр. статьи, М., 1956; Sedlmayr H., Epochen und Werke, Bd 2, W.—Münch., 1960.

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი, გვ. 464—465.

ხელოვნების ფსიქოლოგია, მეცნიერული შემოქმედების, მხატვრული (ესთეტიკური) აღქმისა და აღზრდის [illegible] ზოგად. იგი ხელოვნების სხვადასხვა დარგის (მხატვრობა, პოეზია, მუსიკა და ა. შ.) სპეციფიკით განპირობებულ ფსიქოლოგიურ თავისებურებებს; მხატვრული შემოქმედების იმპულსს, მხატვრული შემოქმედებისათვის დამახასიათებელ ფსიქიკურ კანონზომიერებებს. ხელოვნ. განსხვავებული დარგების დამახასიათებელ თავისებურებებს და სხვ. შემოქმედების პროცესში პიროვნულ განწყობათა იმპულსაციით იქმნება სინამდვილის ახ. ფორმები. მხატვრული სა-

იერი, რ-ებიც თუმცა სინამდვილით არიან შთაგონებულნი, მაგრამ, როგორც შემოქმედის შინაგანი სამყაროს გამოხატულებანი, სინამდვილის ფოტოგრაფიულ რეპროდუქციას არ წარმოადგენენ, ვინაიდან ხელოვნება სამყ. აზროვნების სახეა. ფორმა, მხატვრული ნაწარმოების შექმნისას ხელოვანს ყოველთვის მხედველობაში ჰყავს სხვა ადამიანები, რ-ებმაც უნდა გაიცნობიერონ მისი ქმნილების შეგრძნება, ზოგჯერ სისაკუთარი შესრულებითაც (მუსიკა, თეატრი). აქედან გამომდინარე, ხ. ფ-ს აინტერესებს, თუ რა ფსიქოლ. კანონზომიერებებით ხასიათდება მხატვრული ნაწარმოების აღქმა, როგორ ყალიბდება და ვითარდება იგი და როგორ შეიძლება ამ პროცესის ოპტიმალურად მართვა, რა თავისებურებებით ხასიათდება მხატვრული აღქმა და მისი განვითარება ხელოვნ. სხვადასხვა დარგში, როგორ მოქმედებს ხელოვნება მთლიანი პიროვნების ჩამოყალიბებაზე, მისი მსოფლმხედველობის ქმნადობაზე, მისი ცოდნა-გამოცდილების გამდიდრებაზე და ა. შ.

ლიტ.: Бессознательное, [т.] 2, Тб., 1978, сс. 477—478; Выготский Л. С., Психология искусства, М., 1965; Узнадзе Д. Н., Формы поведения человека, შრ. წგ. - Психологические исследования, М., 1966, с. 326—365.

ხელოვნების ხალხურობა, მარქსისტული ესთეტიკის ერთ-ერთი ძირითადი ცნება, რ-იც გამოხატავს ხელოვნების დაკავშირებულობას ხალხთან. ხელოვნების ხალხურობა სამ ასპექტს მოიცავს: 1. ხელოვნების გამოსახვის საგანი უნდა იყოს ხალხი, მშრომელი ადამიანის ცხოვრება; 2. ხელოვნება ხალხის ინტერესებსა და მისწრაფებებს უნდა გამოხატავდეს; 3. ხელოვნება მისაწვდომი და გასაგები უნდა იყოს ხალხის ფართო მასებისათვის.

შ. კერძიაშვილი.

ხელოვნური ბეწვი, საფეიქრო ნაწარმი, ნატურალური ბეწვის იმიტაცია. მაღლიან ჰგავს იმ ბეწვს, რ-ის იმიტაციასაც წარმოადგენს. შედგება ფუძისა და ხაოიანი საფარისაგან. ხაოს მასალებად იყენებენ სხვადასხვა ბოჭკოს, კერძოდ (პოლიამიდისა და პოლიესტერის) ვისკოზურ ძაფს ან აცეტატურ ძაფს, ფუძის მასალად კი — ბამბის ნართს, ზოგჯერ სინთეზურ ძაფს. ქსოვა ბეწვს ვარცხნიან, კრეჭენ, ღებავენ, თერმულად ამუშავებენ, აპრესებენ და სხვ. უკუღმა პირიდან ფუძეს ამუშავებენ ლატექსებით და აპრეტებით. ხ. ბ-დან ამზადებენ ტანსაცმელს, ქუდებს, იყენებენ აგრეთვე გადასაკრავ და შესაფუთ მასალად.

ხელოვნური ბოჭკო, იხ. ბოჭკო ქიმიური.

ხელოვნური გადარჩევა, სამეურნეო თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი თვისებების მქონე ცხოველთა და მცენარეთა ჯიშების მიღება მათი შემდგომი გამრავლების მიზნით. ხ. გ. სელექციის ერთ-ერთი ძირითადი მეთოდია. ხ. გ-ის თეორია შექმნა ჩ. დარვინმა (1869). ხ. გ. კულტ. მცენარეთა და შინაურ ცხოველთა წარმოშობისა და მათი შემდგომი ევოლ. ძირითად ფაქტორს წარმოადგენს. ხ. გ. ორგვარია: შეგნებული და სტიქიური. უკვე პირველყოფილი მესაქონლეები და მიწათმოქმედნი გასამრავლებლად შეუგნებლად გადაარჩევდნენ ცხოველთა და მცენარეთა საუკეთესო ინდივიდებს. თაობიდან თაობამდე საუკეთესო ინდივიდების შენარჩუნება უზრუნველყოფდა ჯიშების ამაღლებას. ჯიშისათვის საზიანო გადახრები ელიმინირდებოდა ამ ნიშნების მქონე ინდივიდების ელიმინაციით (განადგურებით). შეუგნებელი ხ. გ. თავისი მოქმედების მექანიზმით (უფრო მეტად შემჩნეული ფორმების შენარჩუნება) და საბოლოო შედეგით (ორგანიზმების შეგუება მათი გარემომცველი პირობების მთელ კომპლექსთან, ამ შემთხვევაში ადამიანის მოღვაწეობის ჩათვლით) ახლოს დგას ბუნებრივ გადარჩევასთან. მეთოდური ხ. გ. შეუგნებელისაგან განსხვავდება მიზანდასახულობით (გადარჩევა ხდება განსაზღვრული ნიშნის ან ნიშანთა კომპლექსის მიხედვით). მეთოდური ხ. გ. მასობრივი ან ინდივიდუალურია. მასობრივი გადარჩევისას წუნი ედება ყველა ინდივიდს, რ-იც არ შეესაბამება ჯიშის სტანდარტს. ამიტომ, მიუხედავად მუტაციური პროცესებისა, ორგანიზმთა ჯგუფი, საიდაც მიმდინარეობს ხ. გ., ინარჩუნებს მოცემულ საშუალო დონეს. მაგრამ გამოყოფილი თვისებების სრულყოფა, ჩვეულებრივ, დაყოვნებულად მიმდინარეობს. ინდივიდ. გადარჩევისას შესაჯვარებელი წყვილები ფასდება არა მარტო საკუთარი თვისებებით, არამედ შთამომავლობისათვის მათი გადაცემის უნარითაც. ამიტომაც, ხ. გ. საკუთრივ გადარჩევის გარდა მოიცავს მშობელთა წყვილების შერჩევასაც. მეცხოველეობაში ამას თან ახლავს მწარმოებლის შეფასება შთამომავლობის მიხედვით, რ-ის საშუალებითაც ხორციელდება მშობელთა თვისებების გენეტ. კონტროლი.

ამ მეთოდიკათა ეფექტურობა რეგულარულად ამოწმებს შთამომავლობაში სასურველი თვისებების დამაგრებას. ყველაზე ეფექტური მეთოდია ინბრიდინგი — ახლონათესაური წყვილების შეჯვარება, რაც უზრუნველყოფს გადარჩევისათვის სასურველი თვისებების განმსაზღვრელი გენების ჰომოზიგოტურობას. ამ დროს ჰომოზიგოტურ მდგომარეობაში გადადის სხვა რეცესიული ალელებიც, რაც არასასურველი ნიშნების ფენოტიპურად გამოვლენას იწვევს. გარდა ამისა, მაღალი ჰომოზიგოტურობა ამცირებს გენოტიპურ მრავალფეროვნებას და ჯიშთა გენეტ. მდგომარეობას წინიდან ნაზს უახლოვებს, რაც მნიშვნელოვნად აქვეითებს გადარჩევის ეფექტურობას. ინბრიდინგის მავნე შედეგების თავიდან ასაცილებლად იყენებენ აუტბრიდინგს — არანათესაურ შეჯვარებას.

ხ. გ. შემოქმედებითი პროცესია. რაც უფრო ძლიერად იცვლება ჯიში, რაც უფრო უკეთ აკმაყოფილებს იგი ადამიანის მოთხოვნებს, მით უარესია მისი შეგუებულობა გარემო პირობებთან. ზოოტექ. ღონისძიებებით შინაური ცხოველებისა და კულტ. მცენარეებისათვის ოპტიმალური ხელოვნური გარემო პირობების შექმნა ხელს უწყობს ფენოტიპში ჯიშის გენეტიკურად განპირობებული თვისებების ყველაზე სრულად გამოვლენას და ხ. გ-ის ეფექტურობის ამაღლებას.

საქართველოში ხ. გ-ს დიდი ხნის ისტორია აქვს. ხ. გ-ის შედეგად მიღებულია ცხოველთა (თუშური ცხვარი, მეგრული ძროხა და სხვ.) და მცენარეთა (ხორბლის, ქერის, სიმინდის, ლობიოს და სხვ.) მრავალი ჯიში.

ლიტ.: Дарвин Ч., Соч., т. 3—4, М.—Л., 1939—51; Менабде В. Л., Пшеницы Грузии, Тб., 1948; Шмальгаузен И. И., Проблемы дарвинизма, Л., 1969.

ხელოვნური დათესვლა, ცხოველის განაყოფიერების ხერხი, რ-იც გულისხმობს ხელოვნური საშუალებით მწარმოებლისაგან სპერმის მიღებას და მდედრის სასქესო ორგანოში შეყვანას. მისი ფუძემდებელია ი. ივანოვი. ხ. დ. მოიცავს 5 ეტაპს: მწარმოებლისაგან სპერმის მიღებას, სპერმის ხარისხის შეფასებას, განზავებას, შენახვასა და გამოყენებას. ტარდება სხვადასხვა გზით — როგორც ორგანიზმს გარეთ (თევზები), ისე ორგანიზმში (ძუძუმწოვრები). მისი მიზანია მაქსიმალურად გამოიყენონ შთამომავლობის ხარისხზე შემოწმებული საუკეთესო მწარმოებლები, გააუმჯობესონ ცხოველთა ჯიშობრივი შემადგენლობა და აამაღლონ პროდუქტიულობა. ამასთანავე, შთამომავლობის გამოუმჯობესებელი საუკეთესო მწარმოებლის სპერმას მთელი წლის განმავლობაში აგროვებენ, ღრმად ყინავენ და გრანულების ან პოლიეთილენის მილაკებში მოთავსებული დოზების სახით აძლევენ მომხმარებელს. ხ. დ. პროფილაქტ. ღონისძიებაა (სხვადასხვა გადამდები დაავადების თავიდან აცილების თვალსაზრისით). სსრკ-ში ხ. დ. ტარდება როგორც გეგმური სახელმწ. ღონისძიება, რ-საც ძირითადად ახორციელებენ სანაშენე მეურნეობისა და სასახ., ცხოველთა ხ. დ-ის სახელმწ. სადგურები.

ი. მაჭავარიანი.

ხელოვნური ენები, ხელოვნურად შემუშავებული ენები, რ-ებიც სრულიად ახალი მასალით და ახლებურად არის შექმნილი ან რ-ებშიც გამოყენებულია არსებული ენების ელემენტები და აგების პრინციპები. ხ. ე-ს წარმოადგენენ ე. წ. საერთაშ. ენები — დამხმარე ენები, რ-ებიც გამიზნულია საერთაშორისო საშუალებად სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკეთათვის (მაგ., ესპერანტო და სხვ.); იყენებენ აგრეთვე ბუნებრივი ენის ცალკეული ფუნქციის შესასრულებლად ინფორმაციის დამუშავების სისტემებში, გამომთვლელ მანქანებში, მანქანური თარგმნის დროს და ა. შ. (იხ. აგრეთვე ალგორითმული ენები).

ხელოვნური ინტელექტი, მეცნიერული კვლევათა მიმართულება, რ-ის მიზანია ისეთი ხელოვნური სისტემების შექმნა, რ-ებიც ადამიანის მიერ რთული ამოცანების გადაწყვეტის პროცესის იმიტაციას ახდენენ. განსაკუთრებით განვითარდა ხელოვნური ინტელექტის ტექ. სისტემები, რ-ებსაც აგებენ გამოთვლითი ტექ. მოწყობილობის გამოყენებით. ასეთი სისტემები საშუალებას იძლევა იმიტირებულ იქნეს ადამიანის მიერ ინფორმაციის აღქმის, გადამუშავების, შენახვის პროცესები, აგრეთვე მიზანდასახული გადაწყვეტილებების გამომუშავება სხვადასხვა სიტუაციაში. ხელოვნური ინტელექტის დარგში გამოკვლევები წარმოებს ფილოს., ლინგვისტიკის, ფსიქოლ., სოციოლოგიის, მათ. და გამოთვლითი ტექნიკის მიჯნაზე.

ხელოვნური ინტელექტიანი სისტემების შექმნა დაკავშირებულია ადამიანის ქცევის ისეთი პროცესების შესწავლასთან, როგორიცაა ცნებების ფორმირება, გადაწყვეტილების მიღება, პროგნოზირება, ადაპტაცია და ა. შ. ამ პროცესების კვლევა მიზნად ისახავს მათ მოდელირებას, რათა შესაძლებელი გახდეს რეალიზაცია ხელოვნური ინტელექტიან სისტემაში.

ამჟამად ხ. ი-ის სფეროში დამუშავებულია თეორემების დამტკიცების ეფექტური სისტემები, ვიზუალური სცენების ავტომ. ანალიზისა და სივრცეში განლაგებული საგნების ერთობლიობიდან ცალკეული საგნის გამოყოფის სისტემები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ელექტრონული გამომთვლელი მანქანა — ადამიანის (ემ — ადამიანის) დიალოგური სისტემები, რ-ებიც ადამიანის ემ-თან ბუნებრივ ენაზე ურთიერთობის საშუალებას იძლევიან. ბევრი გამოკვლევა ხ. ი-ის სფეროში ჯერჯერობით ექსპერ. მოდელურ ხასიათს ატარებს. ტრადიციულად ხ. ი-ის სფეროს მიაკუთვნებენ ორ მიმართულებას: ემ-ის საშუალებით სათამაშო ამოცანების ამოხსნას და მუს. და ლიტ. ნაწარმოებების შექმნას. განსაკუთრებით საინტერესოა ექსპერიმენტები ჭადრაკის სათამაშო პროგრამების შექმნის მიმართულებით.

ხ. ი-ის დარგში ჩატარებული თეორ. და ექსპერ. გამოკვლევები განსაკუთრებით იყენებენ რობოტოტექნიკაში, მასწავლი, აგრეთვე ავტომატიზებული მართვის სისტემების და სხვ. შექმნისას.

ლიტ.: Поспелов Д. А., Фантазия или наука: на пути к искусственному интеллекту, М., 1982; Уинстон П. Г., Искусственный интеллект, М., 1980.

ე. ჯ[illegible].

ხელოვნური კვება, ადამიანის ორგანიზმში საკვების ხელოვნური გზით შეყვანა ზონდით, ფისტულიდან, აგრეთვე პარენტერალურად — შინაგანურად, კანქვეშ. ხ. კ-ს მიმართავენ მაშინ, როდესაც ბუნებრივი გზით კვება შეუძლებელია (ცნობიერების დაკარგვის, ყლაპვის აქტთან დაკავშირებული კუნთების დამბლის, საყლა-

პაცის შეციწროების, ფსიქ. დაავადებისა და სხვ. დროს), აგრეთვე წყლისა და ელექტროლიტების მიმოცვლაზე უზრუნველსაყოფად. ცხვირიდან და ცხვირ-ხახიდან კუჭში შეყვანილი ზონდით შეჰყავთ თხიერი (რძე, ნაღები, უმი კვერცხი, ბულიონი, ხილის წვენი და სხვ.) საკვები. კუჭის ან წვრილი ნაწლავის კედელში ხელოვნურად (ქირურგ. გზით) შექმნილი ფისტულებიდან—ბოტკი, თევზი, პური და სხვ. პარენტერალური ხ. კ-ის დროს კანქვეშ და ვენაში შეჰყავთ მარილწყლისა და გლუკოზის ხსნარები, ვიტამინები, ცილოვანი ნივთიერებანი, აგრეთვე სისხლის ერითროციტული მასის, სისხლის პლაზმისა და შრატის გადასხმა. ხ. კ-ს ხშირად იყენებენ როგორც კვების დამატებით მეთოდს ორგანიზმის გაუწყლოების (ხანგრძლივი პირღებინება, კუჭის აშლილობა, სისხლდენა) დროს.

ხელოვნური ნაგებობანი საგზაო მშენებლობაში, პირობითი სახელწოდება იმ ნაგებობებისა, რ-ებსაც აგებენ გზების სხვადასხვა დაბრკოლებასთან (მდინარე, ხრამი და სხვ.) გადაკვეთის ადგილზე. ხ. ნ-ა ხიდი, გზასატარი, ესტაკადა, ვიადუკი, გვირაბი და სხვ.

ხელოვნური ორგანოები, ტექნიკური მოწყობილობა, რ-მაც დროებით ან მუდმივად უნდა შეცვალოს ადამიანის სხვადასხვა ორგანო. ხ. ო-ის შექმნა და მათი გამოყენება შესაძლებელი გახდა ბიოლ., ფიზ., ქიმ., მათ. და სხვ. მეცნიერებათა მიღწევების შედეგად. ხელოვნური თირკმლის აპარატი პირველად წარმატებით გამოიყენა (1944) ჰოლანდ. მეცნ. ვ. კოლფმა. განასხვავებენ ჩასანერგ და არაჩასანერგ ხ. ო-ს. ჩასანერგი ხ. ო. თავისთავად იყოფა მთლიანად (მაგ., ხელოვნური გული) და ნაწილობრივად (მაგ., გულის ხელოვნური სარქვლები) ჩასანერგ ხ. ო-დ. არაჩასანერგი ხ. ო. ორგანიზმის გარეთ თავსდება (მაგ., ხელოვნური თირკმელი). მუშაობის მიხედვით განარჩევენ განუწყვეტლივ (ხელოვნური გული) და პერიოდულად (ხელოვნური თირკმელი) მოქმედ ხ. ო-ს.

ხ. ო-ის დამზადებაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება ბიოლოგიურად ინერტულ მასალას, რ-იც არ იწვევს მიმდებარე ქსოვილების ანთებას და სისხლის შედედებას. ამა თუ იმ ფუნქციის შესასრულებლად იბაძება ნატურალური ორგანოები. მაგ., ხელოვნური თირკმლის აპარატის მემბრანები სისხლის ფორმიანი ელემენტებისათვის გაუმტარია, წყალს და მარილებს კი თავისუფლად ატარებს, ხოლო ხელოვნური ფილტვის აპარატი ჟანგბადისა და ნახშირორჟანგისათვის გამტარია, მაგრამ სისხლს არ ატარებს და ა. შ.

ხელოვნური სისხლის მიმოქცევის აპარატთან ერთად კლინიკაში ყველაზე მეტი გავრცელება პოვა ხელოვნურმა თირკმელმა. სხვადასხვა ტიპის ოქსიგენატორს (მაგ., ხელოვნური ფილტვი) იყენებენ როგორც ხელოვნური სისხლის მიმოქცევისათვის, ისე ფილტვის მწვავე უკმარისობის დროს სუნთქვის ფუნქციის შესანარჩუნებლად. შექმნილია აპარატები, რ-ებსაც ღვიძლის სხვადასხვა ფუნქციის შესრულების უნარი აქვთ, გამოგონებულია აგრეთვე ჩასანერგი კუჭქვეშა ჯირკვალი და სხვ.

ს. ჭილაია. გ. ცინცაძე.

ხელოვნური რადიოაქტიურობა, რადიოაქტიურობა, რ-იც ახასიათებს ბირთვული რეაქციების შედეგად მიღებულ იზოტოპებს. აღმოაჩინეს ი. და ფ. ჟოლიო-კიურებმა 1934.

ხელოვნური სუნთქვა, სასუნთქ გზებში ხელოვნური ხერხით ჰაერის ან ჟანგბადის შეყვანა ბუნებრივი სუნთქვის დარღვევის ან შეწყვეტის დროს. ნორმალურ პირობებში ჟანგბადი ფილტვებში ხვდება ჩასუნთქვისას, ფილტვების ბუნებრივი ვენტილაციის დარღვევის (ზოგიერთი დაავადება, მოწამვლა, ენდოტრაქეალური ნარკოზი) დროს ხ. ს-ისთვის მიმართავენ ტრაქეის ინტუბაციას (ტრაქეაში შეჰყავთ მილი), რაც სასუნთქი გზებისა და იმ რეზერვუარის შეერთების საშუალებას იძლევა, საიდანაც აირი (ჰაერი, ჟანგბადი) მიეწოდება ფილტვებში. ხ. ს-ის ჩატარება შეიძლება ხელით (მაგ., სანარკოზო აპარატის პარკზე ხელის რიტმული დაჭერით) ან მექან. მოწყობილობის საშუალებით. ხ. ს-ის ყველაზე მარტივი ხერხებია ადამიანის ფილტვებში ჰაერის ჩაბერვა პირიდან („პირით პირში") და ცხვირიდან („პირით ცხვირში"). პირველ შემთხვევაში დახმარების აღმომჩენი დაზარალებულს უღებს პირს, უწმენდს თითზე დახვეული ბინტით ან ხელსახოცით, შემდეგ თითებით უჭერს ცხვირის ნესტოებს და თავისი ფილტვებიდან ამოსუნთქულ ჰაერს ჩაბერავს პირში, მეორე შემთხვევაში უჭერავს პირს და ჰაერს ჩაბერავს ცხვირში; განსაზღვრული პაუზის შემდეგ ამ პროცედურას იმეორებს. ზოგიერთი დაავადების დროს ხ. ს-ს ატარებენ დღეების და თვეების მანძილზე. ამ მიზნისათვის იყენებენ სპეც. აპარატებს. ხ. ს. ეფექტურია მხოლოდ მაშინ, როდესაც სასუნთქი გზების გამავლობა შენარჩუნებულია.

გ. ბეგაძე.

ხელოვნური ტყავი, სამრეწველო წარმოების პოლიმერული მასალა, რ-საც იყენებენ ტყავის ნაცვლად ფეხსაცმლის, ტანსაცმლის, თავსამკაულის, სატალანტერიო და ზოგიერთი ტექნიკური ნაკეთობის დასამზადებლად. ნატურალური კაუჩუკისა და ნიტროცელულოზის შემცველი ხ. ტ-ის დამზადება XIX ს. დასაწყ. დაიწყეს, სარკ-ში კი—1930-იდან. ხ. ტ-ის კლასიფიკაციის (საფეხსაცმლე რეზინი, საფეხსაცმლე და სატალანტერიო მუყაო, რბილი ხ. ტ.) საფუძველია მისი დანიშნულება, სტრუქტურა და წარმოების ხერხი.

საფეხსაცმლე რეზინი წარმოების მიერ ერთ-ერთი ყველაზე ადრე ათვისებული და გავრცელებული ნატურალური ტყავის შემცვლელი პროდუქტია. ძირითადად იყენებენ ფეხსაცმლის ძირის დეტალების დასამზადებლად. მისი მიღების ტექნოლ. ოპერაციებია კაუჩუკის შერევა ინგრედიენტებთან, ნარევის დაყალიბება, წვდის ნამზადების მიღება, მათი ვულკანიზაცია. ამ სახეობის ხ. ტ. შეიძლება იყოს ფოროვანი და მონოლითური, მაგრი და ფერადი. ფოროვანი რეზინი თითქმის არ ისრუტავს წყალს, მისგან დამზადებული ფეხსაცმელი მსუბუქია, მაღალია მისი საამორტიზაციო და თბოსაიზოლაციო თვისებები. იგი ნატურალურ ტყავზე უკეთესი ხარისხისაა. ამის გამო ფეხსაცმლის ძირებისა და სხვადასხვა ტიპის ნაკეთობათა 70%-ზე მეტი მზადდება საფეხსაცმლე რეზინისაგან.

საფეხსაცმლე და სატალანტერიო მუყაოს ღებულობენ ბოჭკოვანი მასალისაგან. ნედლეულად იყენებენ ცელულოზის, ბამბისა და ტყავეულის ბოჭკოებს, ბოჭკოვანი მასალის შესაწებებლად კი — კოლოფონის წებოს, ბიტუმ-კოლოფონის ემულსიებს და ლატექსებს. ამ დროს ბადურ მანქანებზე ჩამოასხამენ ბოჭკოვან მასას, რის შედეგად წარმოიქმნება ერთიან მრავალფენიანი სტრუქტურის მქონე ფურცლები ან ლენტები. შემდეგი პროცესებია ამ ფურცლებისა და ლენტების შემჭიდროება დაწნეხვით, გაშრობა და კალანდრება. ასე ამუშავებენ ტყავის შემცვლელ მუყაოს, რ-საც იყენებენ ლანჩისა და საქუსლის დასამზადებლად. გაკეთილშობილებული ცელულოზისაგან გაუწებოვანებელი ტილოების ჩამოსხმისა და ლატექსებით გაჟღენთვის, ვულკანიზაციისა და გა- მოყვანის შედეგად ღებულობენ მეტად მოხრადი სიმკვრივისა და მაღალი საექსპლუატაციო თვისებების საფეხსაცმლე მუყაოს (ტექსონი და სხვ.). მისი ღირსებებია დატენიანებისას მექანიკური თვისებების შენარჩუნების უნარი, საკმაო ჰიგროსკოპულობა და ტენშეღწევადობა.

რბილი ხ. ტ-ის მისაღებად ფუძეს (ქსოვილი, ტრიკოტაჟი, უქსოვი მასალა, ქაღალდი) ამუშავებენ აფსკწარმომქმნელი ნივთიერებით, რეზინის წებოთი ან ლატექსებით, პოლივინილქლორიდის პასტებითა და პლასტიკატებით, პოლიამიდებით, ნიტროცელულოზის გრუნტებით, პოლიურეთანებით და ა. შ. აფსკწარმომქმნელი მასალით ფუძეს ამუშავებენ აგრეგატებზე, რ-თაც აქვთ მასალის დასატანი კვანძები, საშრობი და ქსოვილების ჩასატარებელი თერმოკამერები და სავულკანიზაციო კამერები, გამოსაყვანი აპარატები. დიდი სიბლანტის ნარევის გადასამუშავებლად იყენებენ კალანდრებს, ექსტრუდერებს და სხვ. რბილი ხ. ტ. მასიური და ფოროვანია. ფოროვანობის მისაღებად საწყის შედგენილობას უმატებენ ორთქლწარმომქმნელებს ან აქაფებენ ლატექსიან ნარევს. გამოსაყვანი ოპერაციები (ტვიფვრა, ღებვა და სხვ.) სრულდება სპეც. მოწყობილობით.

ხ. ტ-ის განსაკუთრებულ ჯგუფს შეადგენს უქსოვი მასალის ფუძეზე დამზადებული სხვადასხვანაირი ტყავი. უქსოვი ბოჭკოვანი ფუძის გამოყენება საშუალებას იძლევა მივიღოთ ერთგვაროვანი და იზოტროპული ხ. ტ., რ-იც შედარებით მაღალი ტენშეღწევადობისაა, აქვს დაგრძელების უნარი კერვის დროს მასზე მოქმედი დატვირთვისას.

სარკ-სა და საზღვარგარეთ შექმნილია სინთეზური ტყავი, რ-ის თვისებები მიახლოებულია ნატურალური ტყავის თვისებებთან. მისი დამზადებისას ფუძედ იყენებენ სხვადასხვა წარმოშობის ბოჭკოს, გასაჟღენთად და დასაფარავად — პოლიმერულ ჰიდროფილურ ნივთიერებებს (ძირითადად პოლიურეთანებს). ამზადებენ აგრეთვე ბოჭკოვან-ფოროვან, ფოროვან, არმირებულსა და სხვა სტრუქტურის ხ. ტ-ს, რ-ებიც გამოირჩევა საჭირო სიმტკიცითა და ჰიგიენური მაჩვენებლებით.

ლიტ.: Материаловедение изделий из кожи, М., 1966; Справочник по производству искусственной кожи, т. 1, М., 1963.

ხელოსანი (სამართ. ისტ.), ხელობის მცოდნე. ზოგადად მოხელე ანუ თანამდებობის პირი, რომელიც ჩანს, უფრო ნაკლები ხარისხისა, ვიდრე ხელისუფალი, მომეტებულად სააღმსრულებლო ან სამეურნეო ფუნქციის მატარებელი. ხ. ჯერ კიდევ IX ს. სამართლის საბუთებში იხსენიება. საშუალო ხ-ები დარბაზის ერთ წრეს ეკუთვნოდნენ; ფიქრობენ „კარის გამგებელნიც" და „დარბაზით გამოსულნიც", ე. ი. მეფისმიერი „საქმეთა გამრიგე" მოხელენი, ამათ შორის ქალაქად მოქმედნი და სახლთუხუცესი. ხ-ები ჰყავდათ მსხვილ ფეოდალებსაც, აგრეთვე ეკლესიებს, იყვნენ სამონასტრო ხ-ებიც.

წყარო: ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 2—3, 6, თბ., 1965—70, 1977.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წგ. 2, ნაკვ. 2, ტფ., 1929 (თხზ., ტ. 7, თბ., 1984).

დ. ფურცელაძე.

ხელოსნობა, გადამამუშავებელი მრეწველობის პირველი ფორმა, რ-იც გამოყოფილია სასოფლო-სამეურნეო წარმოებისაგან. იგი წარმოიშვა ადრეული მრეწველობის—ნედლეულის ტექ. გადამუშავების ყველაზე პრიმიტ. ფორმის ჩამოყალიბების დროიდან, ე. ი. მას შემდეგ, რაც ადამიანი ცხოვრებისა და შრომის საშუალებათა მომპოვებელი არსებიდან გადაიქცა იმ არსებად, რ-საც უნარი შესწევს გადაამუშაოს (შეიმუშაოს) ბუნების მიერ მიცემული შრომის საგნები და, მაშასადამე, აწარმოოს არა მხოლოდ არსებობის, არამედ წარმოების საშუალებებიც.

ხელოსნური წარმოება უკვე გვაროვნული წყობილების სამრეწვო წარმოების პროდუქტების გაჩენას. სოფლისაგან ქალაქის გამოყოფის პროცესში მრეწველობაც თანდათანობით იწყებს ჩამოყალიბებას წარმოების საშუალებათა წარმოებად და მოხმარების (არსებობის) საშუალებათა წარმოებად. არსებითად ამ დროიდან ფორმდება სამრეწვე-

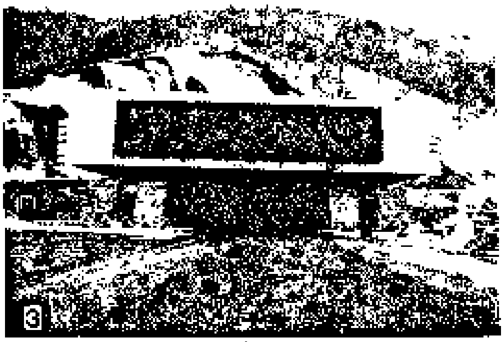

ა ხაშურის რაიონი
). 1. მდ. ... მტკვრის
ობა. 2. ... რიკოთის
ელექტრიფიცირებული. 3.
კოთის ... გვირაბი.
ხაშური. ... ქალაქის
...ური ... ...-
ლება სურამში. სა-
... ხედი. 6. სოფ.
... 7. სოფ.
...ში. 8, 9, ღება სუ-
მში. ლესია უკრა-
ის ძეგლი (მო-
ნებაკე ... ... აბაკი-
..., არქიტექტ. ა. ...-
...მეხიშვილი).
ქ. ხაშური. ლენი-
ს ქუჩა. 1. 10. ქ. ხა-
რი. ადმინისტრა-
ული შენობა. 11.
ხაშური. ... რკინიგზ-
ს სადგური. 12.
ხაშური. სამგ-
ო რკინიგზის. 13.
შურის სასაფეიქრო-
...ფაბ-
რიკა. ...
... სა-
ქრო. ...
... 14. ქ.
შური. მექანიკური
ქარხანა. საკრები
მქრო. 15. ხაშუ-
ს მეფრინველეო-
ა ფაბრიკა.

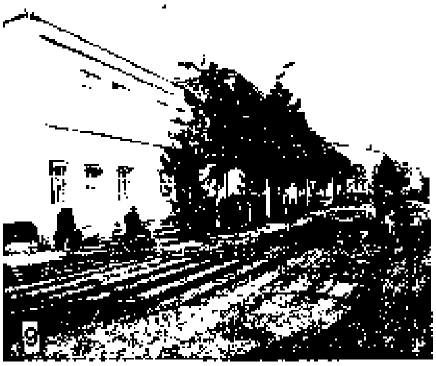

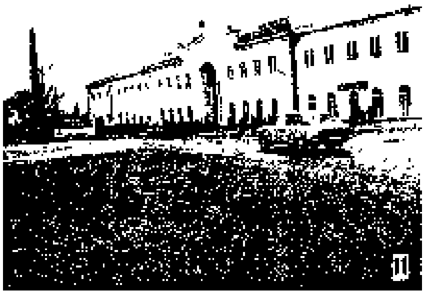
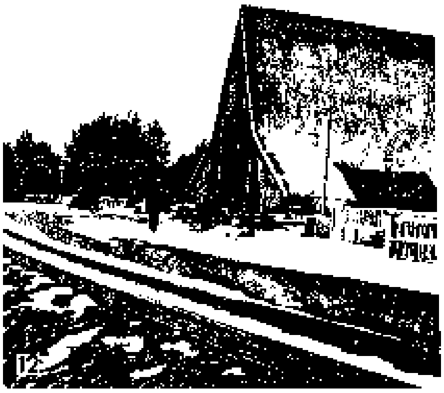

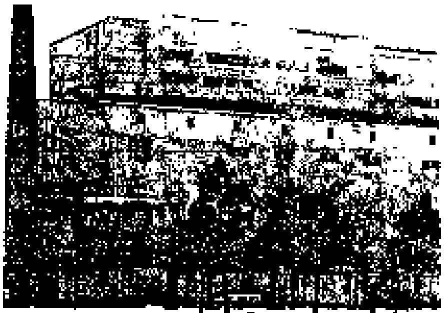

1

2

3

4

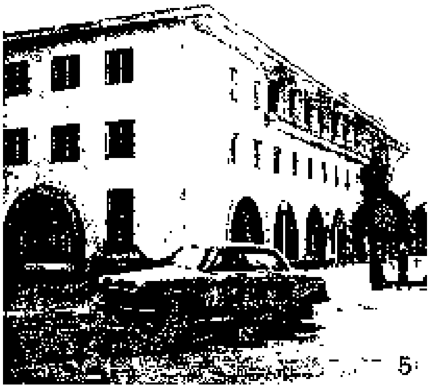

5

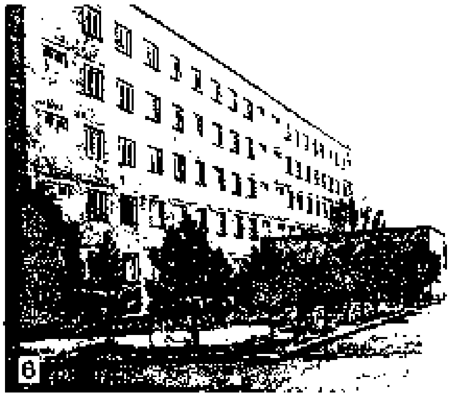

6

7

8

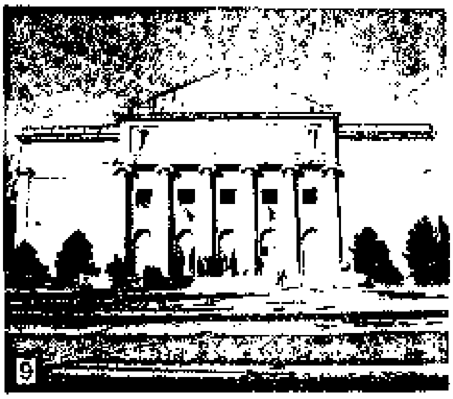

9

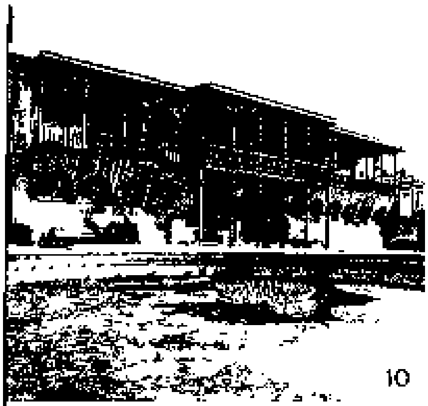

10

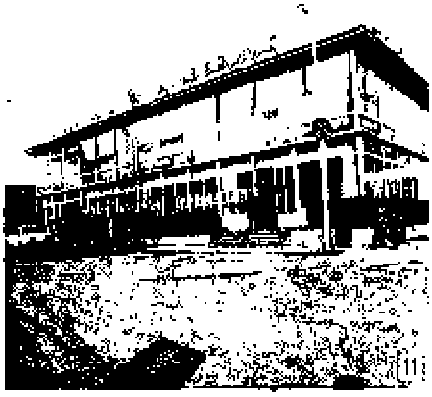

11

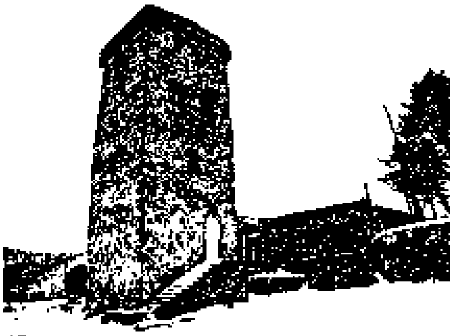

12

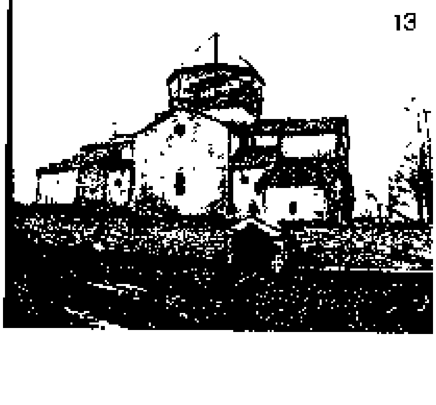

13

14

15

ხაშურის რაიონი (IT.). 1. ხაშურის მინის ქარხანა. 2. ხაშურის რაიონული საავადმყოფო. 3. ქ. ხაშური. [illegible] შენობის [illegible]. 4. ქ. ხაშური. საყოფაცხოვრებო მომსახურების სახლი. 5. ქ. ხაშური. სასტუმრო „[illegible]“. 6. ქ. ხაშური. პროფტექნიკური სასწავლებელი. 7. დაბა სურამი. სანატორიუმი „სურამი“. 8. ხაშურის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. 9. ქ. ხაშური. ამიერკავკასიის რკინიგზის ხაშურის კულტურის სახლი. 10. ქ. ხაშური. კინოთეატრი [illegible]. 11. ქ. ხაშური. [illegible]. 12. [illegible]. 13. [illegible] VII ს. 14. [illegible]. 15. [illegible]

სტ ხელვაჩაურის რაიონი (I). 1. სოფ. ჟრტ. ერთ-ერთი ქუჩა. 2. სოფ. ჩაქვის ჩაის ფაბრიკა. სარტყელური საამქრო. 3. მდ. ჭოროხის ხეობა. 4. მწვანე კონცხი. ბაგირგზა. 5. მწვანე კონცხი. სანაპირო. 6. მდ. აჭარისწყლის ხეობა. 7. მანდარინის კრეფა სოფ. ახალშენის კოლმეურნეობაში. 8. სოფ. ჭარნალის კოლმეურნეობის ჩაის პლანტაციაში. 9. ფიჭვა მახინჯაური. სანაპირო. 10. სოფ. ჩაქვის მეცხოველეობის კომპლექსი.

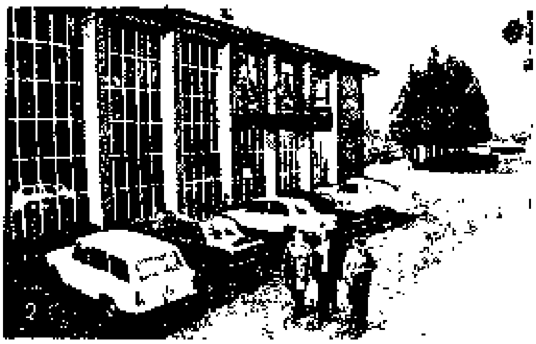

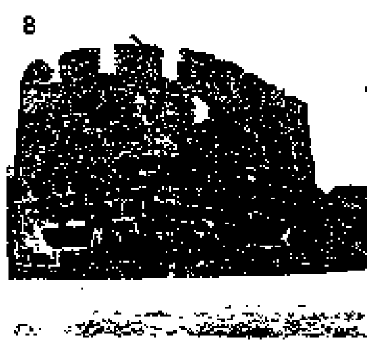

სტ. ხელვაჩაურის რაიონი (II). 1. სოფ. ერგეს ცენტრი. 2. სოფ. ციხისძირი. სოფლის საბჭოსა და კლუბის შენობა. 3. მწვანე კონცხი. სანატორიუმი „აჭარა". 4. სოფ. ახალსოფელი. კულტურის სახლი. 5. მწვანე კონცხი. რესტორანი „აფხაზეთი". 6. მდ. ჭოროხისა და მდ. აჭარისწყლის შესართავი. 7. ჩიქუნეთის ხიდი. გვიანფეოდალური შუა საუკუნეები. 8. გონიოს ციხე. ადრინინდელი შუა საუკუნეები. 9–10. ოქროს ნივთები გონიოს განძიდან. ახ. წ. I ს. აჭარის სახელმწიფო მუზეუმი. ბათუმი

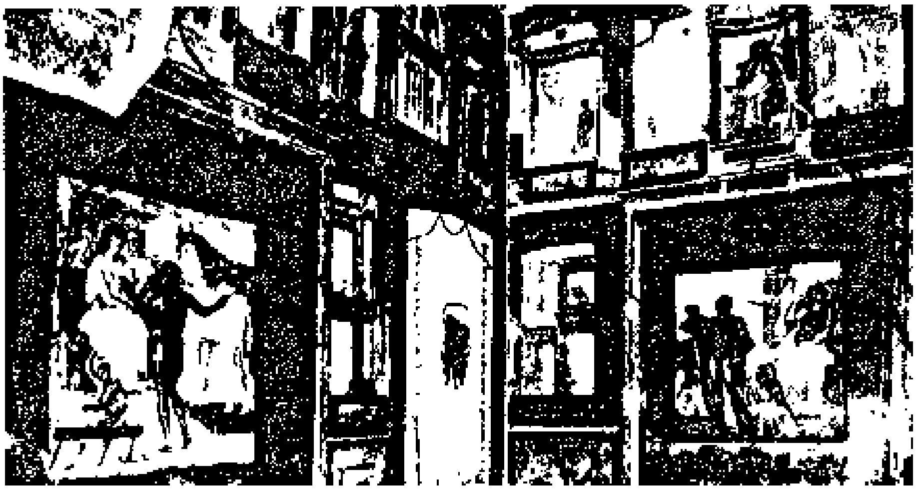

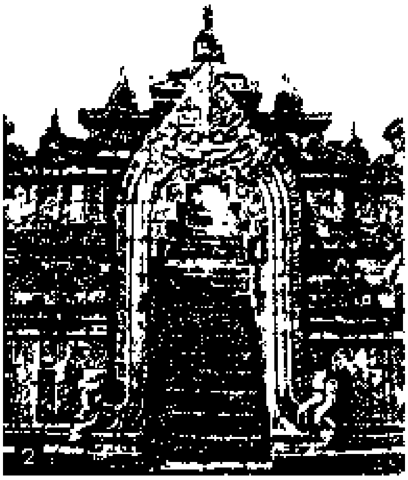

2

3

სტ. მხატვრობის ნიმუშები. 1. პომპეის IV სტილისა და მითოლოგიური სცენებით მოხატული ვეტიუსების სახლის ოთახი. 63—79. პომპეი. ძვ. რომი. 2. ბორობუდურის ტაძრის მითოლოგიური ფიგურებით გაფორმებული პორტალი. დაახლ. 800. ინდონეზია. 3. გოთიკური ტაძრის ცენტრალური პორტალი. 1500. ამიენი. 4. ხარების ტაძარი. 1484—89. კრემლი. მოსკოვი. მხატვარ ფეოდოსის ნახატი. 1508. 5. ა. ვ ა ს ნ ე ც ო ვ ი. „კოსმოსი", კ. ციოლკოვსკის სახელობის კოსმონავტიკის ისტორიის მუზეუმი. მოზაიკა. კალუგა. 6. ი. ჟ ო ლ ი ტ ე. ა. ს ტ ე პ ა ნ ა ვ ი ჩ ი უ ს ი. საბავშვო კაფე „ნიკშტუკასის" მოხატულობა. ტემპერა. 1963. ვილნიუსი.

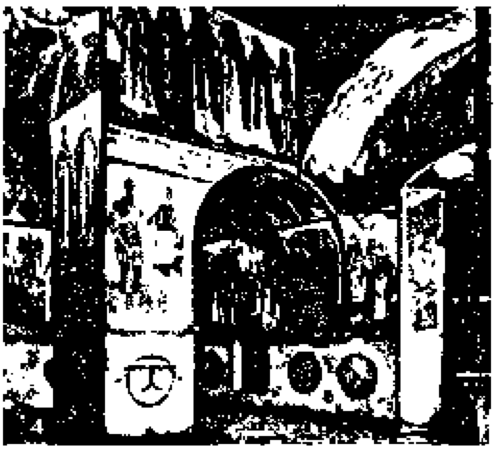

4

5

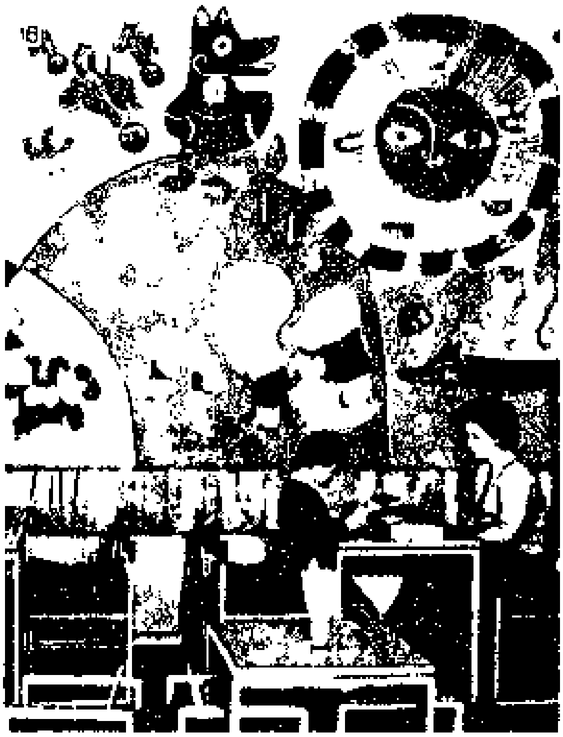

6

სურ. ხის ხუროთმოძღვრება. 1. მიძინების ეკლესია. 1674. სოფ. ვარზუგა. მურმანსკის ოლქი. 2. ამაღლების ეკლესია. 1669. სოფ. კუშერეკა. არხანგელსკის ოლქი. 3. სამების ტაძარი. 1773. ნოვომოსკოვსკი. დნეპროპეტროვსკის ოლქი. უკრ. სსრ. ოსტატი იაკიმ პოგრებნიაკი. 4. კარკასული ტაძარი. ახ. წ. პირველი საუკუნეები. ისე. იაპონია. 5. ბეღელი (პატაკა). ვაიკოთუპოთა. ახ. ზელანდია. 6. საცხოვრებელი სახლი. სუმატრა. 7. ნიკოლო-კარელიის მონასტრის გალავნის ჭიშკრის კოშკი. 1691—92. მუზეუმ-ნაკრძალი „კოლომენსკოე“. მოსკოვი. 8. სერგეევის სახლი. XIX ს. დასასრული. სოფ. ლელიკოზერო. კარელიის ასსრ. ისტორიულ-არქიტექტურული მუზეუმ-ნაკრძალი „კიჟი“. 9. საცხოვრებელი სახლი. 1940. სოფ. ზემო ალვანი, ახმეტის რ-ნი. საქ. სსრ. 10. საცხოვრებელი სახლის აივნის სვეტის ფრაგმენტი. სოფ. ფონრაზენი (ლენინგორის რ-ნი).

სტ. ხობის რაიონი (I). 1. მდ. ხობისწყლის ხეობა. 2. სოფ. ხეთის დაფნისა და ციტრუსების საბჭოთა მეურნეობა. 3. სოფ. ხეთის ერთ-ერთი კუთხე. 4. სოფ. საჯიჯაოს კოლმეურნეობის სიმინდის ყანა. 5. სოფ. საჯიჯაოს მსხვილფეხა საქონლის მეცხოველეობის ფერმა. 6. სოფ. ნოჯიხევის ჩაის საბჭოთა მეურნეობის ჩაის პლანტაცია. 7. კოლხეთის საბჭოთა მეურნეობის ლიმონარიუმი. 8. სოფ. შუა ხორგის სამკურნალო მცენარეების საბჭოთა მეურნეობის სათბური. ალოეს პლანტაცია. 9. ხობის № 1 ჩაის ფაბრიკა. დამხარისხებელი საამქრო.

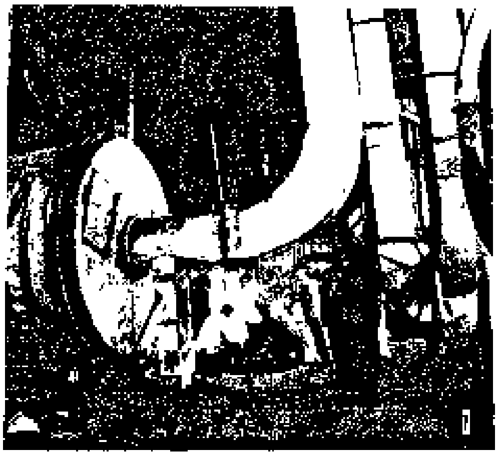

1

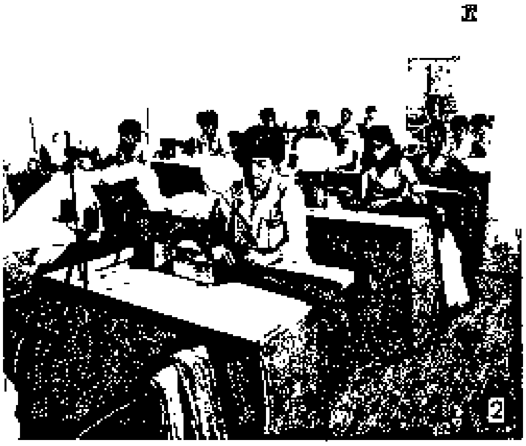

2

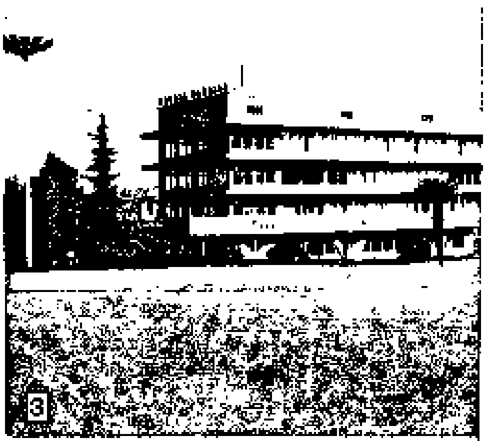

3

4

5

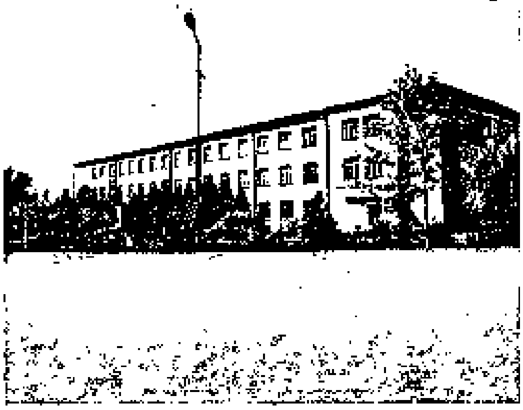

6

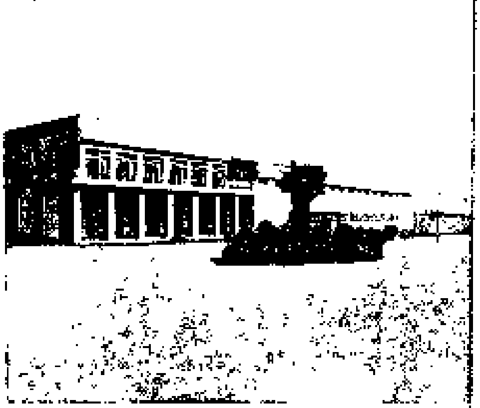

7

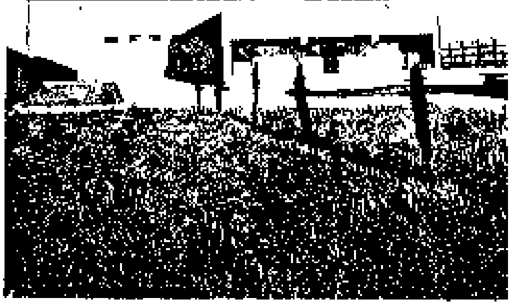

8

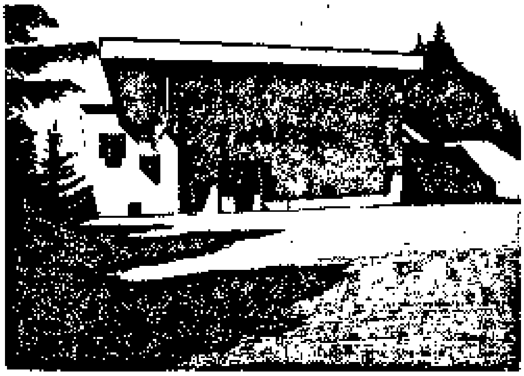

9

სტ. ხონის რაიონი II. 1. ხონის რაიონული საკვებწარმოების გაერთიანების კომბინატი. მზა პროდუქციის საამქრო. 2. ხონი. ადგილობრივი მრეწველობის კომბინატი. სამკერვალო საამქრო. 3. ქ. ხონი. ადმინისტრაციული შენობა. 4. ქ. ხონი. კულტურის სახლი. 5. სოფ. პირველი ხონჭის ა. მირცხულავას სახელობის საშუალო სკოლა. 6. ქ. ხონი. სსრ კავშირის 60 წლისთავის სახელობის სპორტული კომპლექსი „ომეგა". 7. ხონის კულტურულ-სპორტული კომპლექსი „მარ-თვე". 8. კოლხეთის დაბლობისა და სოფლის მეურნეობის განვითარების მუზეუმი. 9. ა. კობახიძის სახლ-მუზეუმი სოფ. ხანისკურში. 10. ხონის დენდრო-ნა. უცანა პლანზე დიდების მემორიალი. 11. ხონის მონასტრის ინტერიერი. XIII–XIV სს.

10

11

ლო წარმოების დარგები, ჩნდებიან ოსტატები, წარმოიქმნება ხელოვნებაც, ისახება ტექნიკისა და საერთოდ მეცნ. ბუნების ძალების დაპყრობისა და მთელი ამ მიღწევების ფიქსაციის საშუალებაა ფართო განვითარების პერსპექტივა.

ხ-ის დამახასიათებელი თავისებურებაა ნაკეთობის წარმოება მომხმარებლის შეკვეთით. ანტ., განსაკუთრებით კი ფეოდ. ქ-ებში ხ-მ მიიღო კორპორაციული ხასიათი (იხ. ამქრული წყობილება). ხ. ყალიბდებოდა სოფლადაც.

ხ-ის ტექნიკა ისეთივე რუტინული და ემპირიულია, როგორც საერთოდ კაპიტალისტურამდელი წარმოების წესების მთელი ტექნოლ. ბაზისი. მიუხედავად ამ შეზღუდულობისა, ხ-ის ზოგიერთ ცენტრში ოსტატი ქმნიდა რთულ ტექ. კონსტრუქციებს.

ოჯახური მრეწველობის ნაკეთობა, როგორც წესი, გამიზნულია თვით ოჯახის მეურნეობის მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად ამჟამად, იგი ნატურალური მეურნ. დამახასიათებელი დამატ. ფორმაა, ხოლო ხელოსნური წარმოება ძირითადად უკვე შეესაბამება წვრილ საქონლურ (სპეციალურ) წარმოებას — სულერთია ხელოსანი თავის სახელოსნოში ასრულებს შემკვეთის დავალებას შემკვეთისავე თუ საკუთარი ნედლი მასალით, აწარმოებს ბაზარზე გასაყიდად თუ მუშაობს სხვის (შემკვეთის) მეურნეობაში (მაგ., მჭედელი, მღებავი).

მიწათმოქმედებისა და ხ-ს შორის შრომის დანაწილების კვალობაზე პროცესში მომთმის პროდუქტის უფრო მეტი რაოდენობა იწარმოება პირდაპირი გაცვლისათვის და შესაბამისად ამისა, განცალკევებულ მწარმოებელთა შორის პროდუქტთა გაცვლა საზ. ცხოვრების აუცილებელ პირობად იქცევა, თუმცა ადრინდ. საფეხურებზე ქალაქელი ხელოსნებიც კი თავიანთ მოთხოვნილებას საკვებზე ძირითადად საკუთარი ბაღებისა და ყანების მოსავლით, შინაური ცხოველების პროდუქტებით იკმაყოფილებდნენ.

ოჯახური მრეწველობის (გლეხური სარეწაოების) დაშლისა და დიფერენციაციის, ხ-ისა და ვაჭრობის განვითარების პარალელურად ყალიბდება შინამრეწველობა. წვრილი მრეწვ. III ფორმა, რ-იც I და II ფორმების მსგავსად დამყარებულია ხელით შრომასა და მარტივი (ხელოსნური) იარაღ-ინსტრუმენტების გამოყენებაზე, მაგრამ უფრო და უფრო მეტად ჩაერთვის სასაქონლო-ფულად ურთიერთობაში და თავის ოჯახში ჩაკეტილი შინამრეწველი ვაჭარ-შუამავლის მეშვეობით უკავშირდება ახლომდებარე და შორეულ ბაზარს.

შინამრეწველობა თავის ევოლუციაში დაძლევს რთულ ტრადიციებს და თანდათანობით გადადის კაპიტალისტურ მანუფაქტურაში, ე. ი. ლენინის შედარებით მსხვილ სამრეწვ. ფორმის ამ შემთხვევაში ვაჭარ-შემსყიდველი იქცევა ვაჭარ-მრეწველად, მანუფაქტურისტად, ხოლო ვაჭრის კაპიტალი — სავაჭრო და სამრეწვ. კაპიტალად.

როგორც შინამრეწველობა და ხ., ავრეთვე ოჯახური მრეწველობა მრეწვ. ნატურალური მეურნ. დამახასიათებელი ფორმებია, მაგრამ მეტ-ნაკლები ცხოველმყოფელობით ისინი არსებობენ განვითარებული კაპიტალიზმის ეპოქაშიც ინდუსტრ. ცენტრებისაგან დაშორებულ რ-ნებსა და მრეწვ. იმ დარგებში, რ-ებიც მანქანურ წარმოებას ჯერ კიდევ არ აუთვისებია.

ხელოსნურ წარმოებაში გამოყოფენ ოსტატებს, რ-თაც აქვთ სახელოსნო, საკუთარი წარმოების საშუალებები და ნედლი მასალა, ჰყავთ რამდენიმე ქარგალი (წარმოების საშუალებებს მოკლებული მუშა-სპეციალისტი) და შეგირდი, რ-იც სწავლების პერიოდის გავლის შემდეგ ჯერ ქარგალი ხდება, ხოლო შემდეგ, როდესაც საკუთარი წარმოების საშუალებების მეპატრონე გახდება — ოსტატი და ამქრის წევრიც.

კაპიტალ. წარმოების წესის განვითარების საფუძველზე ამქრული ხ-ის თანამიმდევრობით დაშლისას ქარგლები და შეგირდები მანუფაქტურებისა და ქ-ნების (ფაბრიკის) მუშები ხდებიან. მთელი ეს პროცესი ხასიათდება მეტ-ნაკლებად მწვავე ანტაგონიზმით, ხოლო მოგვიანებით — პროლეტარიატსა და ბურჟუაზიას შორის შეურიგებელი კლასობრივი ბრძოლებით.

ხ. საქართველოში. საქართველოს ძვ. დედაქალაქ მცხეთაში ხ. იმდენად იყო განვითარებული, რომ უკვე VI ს-ში ხ-ის ზოგიერთი დარგი კორპორაციულ ხასიათს ღებულობდა, ყალიბდებოდა ოსტატობისა და შეგირდობის ტრადიცია. შუა საუკ. ქ-ებსა და მონასტრებში არსებობდა წიგნის მკეთებელთა (გადამწერნი, ამკინძავები, მხატვრები) ხელობები, მათ საკუთარი გაერთიანებაც ჰქონდათ.

XVIII—XIX სს. თბილისში, როგორც საქართვ. და კავკ. პოლიტ. და ეკონ. ცენტრში, ფართოდ ვითარდება მრეწვ. მრავალი დარგის ხელოსნური წარმოება, რ-იც ამქრული გაერთიანებების სახით კლასიკურ ფორმას ღებულობს განსაკუთრებით XIX ს. რეფორმამდელ პერიოდში. ამ დროს აქ 150-ზე მეტი სხვადასხვა დარგის ხელოსნური წარმოება იყო. იყვნენ მრავალი დარგის ხელოსნები- კალატოზები, თერძები (მკერავები), დაბაღები, თოქმაჩები (მესპილენძეები), ბაყლები, მეწუღეები, მეჩუსტეები, მეთუნეები, მჭედლები, ეტლის ხელოსნები, ხარატები, მექურქეები, ვერცხლისა და ოქროს მჭედლები, მღებავები, ხარაზები, მესანთლეები, მეკვერები, მეკარამტეები, დალაქები, ხაბაზები (მეპურეები), ხუროები, მკალავები, მეთოფეები (მეჯახმახეები), ზარგლები, დურგლები, მესატევრეები, მესაათეები, მეკარეები, სირაჯები, მეთუნუქჩეები, ნალბანდები, მეფურნეები, მეთოფეები, მეფუნთუშები, სარაჯები, ჯაჯაკირჩები (იუველირები), მესახურავეები, მექუდეები (ასლთამწყობები), წაღის მკაზმავები, მელამფეები, მეჭურჭლეები, მეღვინეები, მეურმეები, მეწუღეები, მებაწრეები და სხვ. მ. შ. გამოირჩეოდნენ ქართველი ხელოსნები (ოსტატები), რ-თა ნაკეთობანი განთქმული იყო რუს. იმპერიაში.

ომების დროს თბილისელი ხელოსნებისგან დგებოდა „საქალაქო ლაშქარი". მაგ., 1855 თურქეთის აგრესიის მილიციონში, 4000 კაცისაგან შემდგარი ლაშქრის უფროსად დაინიშნა ქალაქის თავი ს. სარაჯიშვილი და „... ყველა ეს 4000 კაცი შეეკრიბა ამქრის ალმების გარშემო ქართული მუსიკითა და სრული საკუთარი ადგილობრივი შეიარაღებულობით," — იუწყებოდა გაზ. „კავკაზის" რეპორტიორი.

ხელოსნური წარმოება მეტ-ნაკლებ ზომით განვითარებული იყო საქართვ. სხვა ქ-ებშიც: ქუთაისში, ახალციხეში, გორში, თელავში, სიღნაღში, ბათუმში, ფოთში და სხვ. ძირითადად იყვნენ ბინადარი (თავის სახელოსნოში მომუშავე) და კარდაკარ მოსიარულე (გასვლელი) ხელოსნები. სოფლურ გასვლელ ხელოსნებს შორის აღსანიშნავი არიან დურგლები, მკალავები, დალაქები, მღებავები, მჭედლები და სხვ.

ცარიზმის ბიუროკრატია „მოწესრიგებისათვის" ერეოდა ხელოსნური წარმოებისა და მათი თავისუფალი კორპორაციების საქმიანობაში. რუს. მსხვილი კაპიტალ. მანქანური მრეწვ. მზარდი რაოდენობით დაწინაურებულ გუბერნიებში ხ. და საერთოდ წვრილი წარმოების ფორმები XX ს. დასაწყისიდან განიცდიან სწრაფი დაქვეითების პროცესს, თუმცა იმპერიის ჩამორჩენილ რ-ნებსა და განაპირა ქვეყნებში თვით საბჭ. ხელისუფლების დამყარებამდე და კარგა ხანს შემდეგ განაგრძობს არსებობას განსაკუთრებით სოფლური, გლეხური ხ-ის სხვადასხვა დარგი.

საბჭ. ხელისუფლებამ ხელოსნებიც იხსნა გაღატაკებისა და ექსპლუატაციისაგან. ისინი გაერთიანა კოოპერაციასა და სარეწაო არტელებში და ჩააბა სოციალ. მშენებლობაში. მსხვილი სოციალ. მრეწვება მათ ყოველმხრივ ტექ. დახმარებას უწევდა, რის შედეგადაც ისინი თანდათანობით გადაიქცნენ მსხვილ მექანიზებულ საწარმოებად და საბოლოოდ შეუერთდნენ სახელმწ. სოციალ. მრეწველობას.

ლიტ.: მ ა რ ქ ს ი კ., კაპიტალი, ტ. 1—2, თბ., 1954—57; მ ა რ ქ ს ი კ., კაპიტალისტური წარმოების წინამორბედი ფორმები, თბ., 1952; ე ნ გ ე ლ ს ი ფ., ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, თბ., 1976; ბ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე გ., ხელოსნობა თბილისში, თბ., 1926; გ ო გ ი ჩ ა ი შ ვ ი ლ ი ფ., ხელოსნობა საქართველოში, თბ., 1976; ჩ ა ჩ ა შ ვ ი ლ ი ა., საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX—XX სს., ტ. 5, თბ., 1962; მ ე ს ხ ი ა შ., საისტორიო ძიებანი, ტ. 1—2, თბ., 1962—83; მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის, ივ. ჯავახიშვილის საერთო რედაქციით, ნაკვ. ტ. 1—3, თბ., 1976—86; Л е н и н В. И., Соч., 5 изд., т. 2, 3 (гл. 5—6); Б ю х е р К., Возникновение народного хозяйства, П., 1923; Г у г у ш в и л и П. В., Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX—XX вв., т. 1, Тб., 1957; Л е в и ц к и й Я., Города и городское ремесло в Англии в X—XII вв., М.—Л., 1960; Л ю б о м и р о в П. Г., Очерки по истории русской промышленности, М., 1947; Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность СССР по данным Всесоюзной переписи 1929 г., в. 1—3, М.—Л., 1932—33; Промысловая кооперация, М., 1946; Ремесленники и ремесленное управление в России, П., 1916; Р ы б а к о в Б. А., Ремесло древней Руси, М., 1948; С в а н и д з е А. А., Ремесло и ремесленники средневековой Швеции, М., 1967; С е р г е е н к о М. Е., Ремесленники древнего Рима, М., 1968.

ა. ღუღუშვილი.

ხეჩრა, სოფელი მესტიის რ-ნში (ლახამულის სოფსაბჭო), სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე ზ. დ. 1200 მ, მესტიიდან 51 კმ. ლახამულის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ლახამულაში (14 კმ).

ხელსაწყოთმშენებლობა, მანქანათმშენებლობის დარგი, რ-იც უშვებს ინფორმაციის საზომ, საანალიზო, დამუშავებისა და წარმოდგენის საშუალებებს, სარეგულირებლ მოწყობილობებს, მართვის ავტომატურ და ავტომატიზებულ სისტემებს; მეცნ. და ტექ. დარგი, რ-იც შეიმუშავებს ავტომატიზაციის საშუალებებსა და მართვის სისტემებს (იხ. წარმოების ავტომატიზაცია). რევოლუციამდელ რუსეთში იყო რამდენიმე წვრილი საწარმო, სადაც ამზადებდნენ თერმომეტრებს, ბარომეტრებს, წყალსაზომებს, სასწორებსა და სხვ. უმარტივეს ხელსაწყოებს. სსრკ-ში ხ-ის სამრეწვ. განვითარება დაიწყო I ხუთწლედში (1929—32), როდესაც შეიქმნა ხ-ის მრავალი სპეციალიზებული საკავშ. გაერთიანება. 1965 ჩამოყალიბდა ხელსაწყოთმშენებლობის, ავტომატიზაციის საშუალებისა და მართვის სისტემების საკავშ. სამინისტრო. მის შემადგენლობაში შევიდა საწარმოების, სამეცნ.-კვლ. ინ-ტების, საკონსტრუქტორო ბიუროების, საპროექტო და სამონტაჟო ორგანიზაციების კომპლექსი, რ-იც უზრუნველყოფს როგორც ცალკეული მოწყობილობების, ისე ავტომატიზაციის სისტემების შემუშავებას, წარმოებას, მონტაჟსა და საექსპლუატაციოდ გადაცემას.

საქ. სსრ-ში ხ. მანქანათსაშენი მრეწვ. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქვედარგია, მისი ბევრი საწარმო ძირითადად 60-იან წლებში შეიქმნა. 1960 ქვედარგის საწარმოებმა გამოუშვეს 1,8 მლნ. მან. ღირებულების ხელსაწყოები, ავტომატიზაციის საშუალებები და სათადარიგო ნაწილები, ხოლო 1984—38,2 მლნ მანეთისა. ხ-ის მსხვილი საწარმოები განლაგებულია თბილისში, გორსა და სხვ. ქ-ებში.

ხელშეუხებელი მარაგი, სურსათის, საბრძოლო მასალების, საწვავისა და სხვ. მატერიალური საშუალებების მარაგი, რ-იც დადგენილი რაოდენობით ინახება ჯარებში, საწყობებში, საბრძოლო და სხვ. მანქანებში, ქვედანაყოფებთან, ნაღმსატყორცნებთან, ტყვიამფრქვევებთან; აქვს აგრეთვე პირად შემადგენლობას და გამოიყენება განსაკუთრებულ შემთხვევაში.

ხელფასი, 1. კაპიტალიზმის დროს — სპეციფიკური საქონლის — სამუშაო ძალის — ღირებულებისა და ფასის გარდაქმნილი ფორმა. იგი, რ-საც მოჩვენებითი შრომის ანაზღაურების ფორმა აქვს, ნიღბავს კაპიტალ. ექსპლუატაციის ურთიერთობას. კაპიტალიზმის დროს ამ სპეციფ. საქონელს ყიდის საზოგ. მთავარი საწარმოო ძალა — მუშა, მშრომელი, რ-იც მოკლებულია წარმოების საშუალებებს, ხოლო ყიდულობს წარმოების საშუალებების მესაკუთრე — კაპიტალისტი. სამუშაო ძალის ღირებულება განისაზღვრება იმ საარსებო საშუალებათა ღირებულებით, რ-იც აუცილებელია მისი კვლავწარმოებისათვის. კ. მარქსმა დაასაბუთა, რომ კაპიტალისტის მიერ მუშისაგან ნაყიდი სამუშაო ძალის მოხმარების ღირებულება, ანუ შრომის პროცესში შექმნილი ღირებულება, აღემატება მასში გადახდილ ფასს, ე. ი. ხ-ს. ეს ნამეტი არის ზედმეტი ღირებულება. მაშასადამე, კაპიტალისტის მიერ ხ-ის სახით მიქირაობაში გაშვებული ღირებულება არის კაპიტალი, რ-იც გამოხატავს ბურჟ. მიერ დაქირავებულ მუშათა ექსპლუატაციის ურთიერთობას.

2. სოციალიზმის დროს ხ. არის მუშაკებს შორის პირადი მოხმარების ფონდის განაწილების ძირითადი ფორმა ერთობლივ საზოგადოებრივ პროდუქტში მათი მონაწილეობის წილის შესაბამისად. წარმოების საშუალებათა საზ. საკუთრება გამორიცხავს სამუშაო ძალის საქონლად გადაქცევისა და ყიდვა-გაყიდვის შესაძლებლობას. აქ მას არც ღირებულება აქვს და არც სახმარი ღირებულება. ამიტომ ხ. შრომის მიხედვით განაწილების ერთ-ერთი ძირითადი ფორმაა. სოციალიზმის პირობებში ხ-ის კატეგორიის არსებობა შრომის მიხედვით განაწილების კანონთან ერთად განპირობებულია სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობათა და ღირებულების კანონის მოქმედებით. ხ. გამოხატავს ექსპლუატაციისაგან თავისუფალ ადამიანთა ამხანაგური თანამშრომლობისა და ურთიერთდახმარების ურთიერთობას, ამასთან წარმოების განუხრელი განვითარებითა და შრომის მაღალი შედეგებით განაპირობებს ადამიანთა მატერ. დაინტერესების ზრდას. იგი გეგმაზომიერად რეგულირდება და თავისუფალია დისკრიმინაციისა და კაპიტალიზმისათვის დამახასიათებელი სხვა მანკიერებისაგან. თუ კაპიტალიზმის პირობებში ხ. საარსებო მინიმუმიდან დაცემის ტენდენციით ხასიათდება, სოციალიზმის დროს იგი თანამიმდევრულად იზრდება. ხ. აქ მომუშავეების საზოგადოებრივ ფონდებსა და სხვა შემოსავლებთან ერთად უზრუნველყოფს სამუშაო ძალის გაფართოებულ კვლავწარმოებას.

ხ-ს სოციალიზმის დროსაც ორი ფორმა აქვს — დროითი და სანარდო, მაგრამ სოც.-ეკონ. ხასიათითა და დანიშნულებით ისინი ძირეულად განსხვავდებიან კაპიტალიზმის პირობებში არსებული შესაბამისი ფორმებისაგან. დროითი ხ. გულისხმობს მუშა-მოსამსახურეთა შრომის ანაზღაურებას ნამუშევარი სამუშაო დროის მიხედვით, ხოლო სანარდო ხ. — მათ მიერ დროის ერთეულში გამომუშავებული პროდუქციის ან შესრულებული სამუშაოს რაოდენობისა და ხარისხის შესაბამისად. დროითი ხ. ორგვარია: დროითი მარტივი და დროითი პრემიული. დროითი ხ. ინჟინერ-ტექ. მუშაკებსა და მოსამსახურეებს ფაქტობრივად ნამუშევარი დროის მიხედვით ეძლევათ მათთვის დადგენილი განაკვეთების მიხედვით. მუშების შრომის ანაზღაურება კი სატარიფო განაკვეთების (იხ. სატარიფო სისტემა) საფუძველზე ხდება. ხ. გაიცემა გარკვეული რაოდენობრივი და ხარისხობრივი მაჩვენებლების მიღწევისათვის (დაწესებულ ნორმატივებთან შედარებით პროდუქციის ხარისხის ამაღლება, ნედლეულის, მასალისა და სხვა საშუალებათა ეკონომია) ძირითად დროით საზღაურთან ერთად. პრემიებს ღებულობენ ზეგეგმიური ეკონ. ან მოგების ხარჯზე.

სანარდო ხელფასის სისტემებია: სანარდო პირდაპირი, სანარდო პროგრ., სანარდო პრემიული და აკორდული. სანარდო პირდაპირი სისტემის მიხედვით გამომუშავებული პროდუქცია ერთნაირი შეფასებით ანაზღაურდება ნორმის შესრულებისა და მისი გადაჭარბების დროს. სანარდო პროგრ. სისტემა, რ-იც გამოიყენება წარმოების მოცულობის გადიდების განსაკუთრებული სტიმულირების აუცილებლობის შემთხვევაში, გულისხმობს ნორმის გადამეტებით გამომუშავებული პროდუქციის თითოეული ერთეულის ანაზღაურებას გადიდებული, პროგრესულად მზარდი შეფასების მიხედვით. სანარდო პრემიული სისტემის პირობებში წარმოების მუშაკებს ნორმის შესრულებისას ეძლევათ ძირითადი სანარდო გასამრჯელო, ხოლო ნორმის გადაჭარბებისა და ხარისხობრივ მაჩვენებელთა გადაჭარბებისათვის — პრემიები. აკორდული სისტემა, რ-საც ძირითადად მშენებლობისა და სოფ. მეურნ. დარგებში იყენებენ, ნიშნავს წარმოების თითოეული მუშაკის ან მათი ჯგუფის შრომის ანაზღაურებას მოცემული სამუშაოს შესრულებისათვის განკუთვნილი წინასწარ დადგენილი ოდენობით.

სოციალ. წარმოების პრაქტიკაში გამოიყენება როგორც ინდივიდ., ისე კოლექტ. (ბრიგადული) სანარდო ხ. პირველს იყენებენ ისეთ სამუშაოებზე, სადაც შეიძლება ზუსტად განისაზღვროს თითოეული მუშაკის გამომუშავება და შრომის შესაბამისი საზღაური. წარმოების ისეთ უბნებზე კი, სადაც ერთ აგრეგატს, კონვეიერს, ნაკადურ ხაზსა და სხვა სპეციფ. საწარმოო პროცესს ერთდროულად რამდენიმე მუშაკი ემსახურება და თითოეული მათგანის მიერ შესრულებული შრომის შედეგის ზუსტად განსაზღვრა შეუძლებელია, იყენებენ კოლექტ. სანარდო ხ-ს, რ-იც ბრიგადის წევრთა შორის ნაწილდება მათი თანრიგისა და ნამუშევარი დროის შესაბამისად. ეს უკანასკნელი წაახალისებს თითოეულ მუშაკს, რომ დაეუფლოს მონათესავე, ერთმანეთთან დაკავშირებულ ოპერაციებს, რათა საჭირო შემთხვევაში შეძლოს ამხანაგის შეცვლა; ავითარებს მათ დაინტერესებას ინდივიდუალური და კოლექტიური მთელი დავალების წარმატებით შესრულებით; ხელს უწყობს ბრიგადის წევრთა შორის ამხანაგური თანამშრომლობისა და ურთიერთდახმარების განვითარება-განმტკიცებას.

თანამედროვე ეტაპზე უფრო და უფრო ფართოდ ინერგება შრომის ორგანიზაციისა და კოლექტ. სანარდო ანაზღაურების ისეთი პროგრ. ფორმა, როგორიცაა ბრიგადული იჯარა, ანუ შრომის უდანაკარგო სისტემით ანაზღაურება. იქმნება და ვითარდება ახ. ტიპის — ერთიანი განაწესით მომუშავე კომპლ. და გამსხვილებული ბრიგადები, რ-თა წევრებსაც შრომა წარმოების საბოლოო შედეგების მიხედვით აკორდულ-პრემიული ანგარიშსწორების პირობებით უნაზღაურდებათ. თანამედროვე პირობებში უდანაკარგო ბრიგადები უფრო მეტ როლს ასრულებენ საწარმოთა მუშაობის გაუმჯობესების, შრომისადმი კომუნისტური დამოკიდებულების დანერგვის, მართვაში მშრომელთა ფართოდ ჩაბმის საქმეში. ასეთ ბრიგადებში სწრაფი ტემპით იზრდება შრომის ნაყოფიერება, მცირდება სამუშაო დროის დანაკარგები, მომჭირნედ იხარჯება მატერ. და შრომითი რესურსები.

ხ-ის გადიდების ძირითადი წყარო და საფუძველია შრომის ნაყოფიერების ზრდა. ხ. თუ ისეთივე ტემპით გაიზრდება, როგორითაც — შრომის ნაყოფიერება, მაშინ შეიზღუდება საზ. წარმოების შემდგომი გაფართოებისა და სრულყოფის, მეცნ.-ტექნ. პროგრესის დაჩქარების, არამატერ. წარმოების სფეროს განვითარების, მოხმარების საზ. ფონდების გადიდებისა და სხვ. ღონისძიებათა განხორციელების შესაძლებლობანი. ამიტომ ხ-თან შედარებით შრომის ნაყოფიერების უპირატესი ზრდა ობიექტური აუცილებლობაა.

ლიტ.: მ ა რ ქ ს ი კ., კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954; სკკპ XXVII ყრილობის მასალები, თბ., 1986; В о л о д и н В. С., Заработная плата в условиях современного капитализма, М., 1967; М о ш е н с к и й М. Г., Формы и системы заработной платы в промышленности капиталистических стран, М., 1961; Т и х о н о в Н. М., Необходимый продукт в условиях развитого социализма, Л., 1974; Ш к у р к о С. И., Формы и системы заработной платы в промышленности СССР, М., 1965.

დ. ცისკარიშვილი

ხელფასის ბურჟუაზიული თეორიები, ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის ერთ-ერთი მიმართულება. ბურჟ. პოლიტეკონომია ხელფასს განიხილავს როგორც შრომის ფასს, შრომის მომსახურების ან შრომის პროდუქტის ფასს, ე. ი. შენიღბულია ხელფასის ნამდვილი ბუნება, მიჩქმალულია სამუშაო ძალის, როგორც საქონლის სპეციფ. ხასიათი.

ხ. ბ. თ-ის მოდიფიკაცია უკავშირდება კაპიტალიზმის ანტაგონისტურ წინააღმდეგობათა გამწვავებას. თავისუფალი კონკურენციის ეპოქის კაპიტალიზმს, განსაკუთრებით კაპიტალ. წარმოების ჩქარი დამკვიდრების პერიოდს, ახასიათებდა პროლეტარიატის ხელფასის დაბალი დონე, რ-მაც წარმოშვა „ა რ ს ე ბ ო ბ ი ს ს ა შ უ ა ლ ე ბ ა თ ა მ ი ნ ი მ უ მ ი ს" თეორია და მისი ნაირსახეობა ხელფასის „რკინის კანონი". XIX ს. II ნახევარში „ხელფასის ფონდის" თეორიას ქადაგებდნენ თ. მალთუსი, ჯ. მილი, ი. ბენთამი, ჯ. რ. მაკკალოკი. მათი აზრით, მუშების „შრომის" შესასყიდად თავიდანვე კაპიტალიდან გამოყოფილი ნაწილი აკუმულირებულია კაპიტ. სახით, რ-საც „ხელფასის ფონდს" უწოდებდნენ. ამიტომ ხელფასის საშუალო ოდენობა დამოკიდებული იყო: 1. ამ ფონდის მოცულობაზე, 2. მუშათა რაოდენობაზე. აქედან აპოლოგეტური დასკვნა: ხელფასის დაბალ დონეს იწვევს მუშა მოსახლეობის სწრაფი გამრავლება და „ფონდის" უცვლელობა. „ფონდის" თეორია იმდენად უსაფუძვლო იყო, რომ მას თვით ბურჟ. ეკონომისტთა ყველა ჯგუფი არ იზიარებდა. ამ თეორიის უსაფუძვლობას ადასტურებს ცვალებადი „კაპიტალის აბსოლუტ. ზრდაც. საარსებო საშუალებათა მინიმუმი სამუშაო ძალის ღირებულების უდაბლესი ზღვარია. მაგრამ ეს არ ნიშნავს ხელფასის „რკინის კანონისა" და „ფონდის" თეორიის სისწორეს, როგორც თანამედროვე ამერ. ბურჟ. ეკონომისტს პ. სამუელსონსა და ინგლ. ლეიბორიზმის თეორეტიკოსს ჯ. სტრეიჩს მიაჩნიათ.

ხელფასის ნაყოფიერების თეორია XIX ს. I ნახევარში შეიმუშავეს ვულგარული პოლიტეკონომიის წარმომადგენლებმა: ამერ. ჰ. კერიმ და ფრანგმა ჟ. ბ. სეიმ. ეს „თეორია" ემყარება წარმოების სამი ფაქტორის ვულგარულ დოქტრინას, რ-ის თანახმად, შრომა, როგორც წარმოების ერთ-ერთი მუდმივი ფაქტორი, მის მფლობელ მუშას აძლევს „შრომის ფასს". ამერ. ბურჟ. ეკონომისტმა ჯ. ბ. კლარკმა მარჟინალიზმის პოზიციებიდან ცვლილება შეიტანა „ნაყოფიერების" თეორიაში, გადააკეთა იგი „ზღვრული ნაყოფიერების" მარჟინალისტურ თეორიად. ამ ვარიანტის თანახმად, თუ წარმოების სამი ფაქტორიდან (შრომა,

კაპიტალი, მიწა) ერთ-ერთი იზრდება, ხოლო დანარჩენი უცვლელი რჩება, მაშინ ნაყოფიერება მცირდება; თუ საწარმოში მუშათა რაოდენობა გაიზარდა, ხოლო წარმოების საშუალებები უცვლელი დარჩა, მაშინ ახლად დაქირავებული მუშების შრომის ნაყოფიერება შესაბამისად დაეცემა, ე. ი. უკანასკნელი დასაქმებული მუშა ჩაითვლება „ზღვრულ" (მარგინალურ) მუშად, მისი ნაყოფიერება კი ბოლო, განსაზღვრულ ზღვარად — „ზღვრულ ნაყოფიერებად". აქ ამჟღავნდება ამ კონცეფციის კავშირი „კლებადი ნაყოფიერების" ბურჟ. დოქტრინასთან. ბუნებრივია, ვერც „ნაყოფიერების" თეორიამ გაუძლო ისტ. გამოცდას. იგი შეასწორა კემბრიჯის სკოლის მამამთავარმა ა. მარშალმა, რომაც ხელფასის დონის ცვლილება დაუკავშირა შრომის ნაყოფიერების ზრდას, თუმცა ძალაში დატოვა ბურჟ. პოლიტეკონომიის მეთოდოლოგიის მთავარი პოსტულატი — ხელფასით „შრომის ფასის" განსაზღვრა.

ხელფასზე გავლენას ახდენს შრომის ნაყოფიერების ზრდა. მაგრამ დაქირავებული მუშის ხელფასის დონე განისაზღვრება სამუშაო ძალის, როგორც საქონლის ღირებულების, სიდიდით. შრომის ნაყოფიერების ზრდა ქმნის რეალური ხელფასის გადიდების შესაძლებლობას იმ შემთხვევაში, თუ სამუშაო ძალის ღირებულება უფრო ნელა იზრდება ვიდრე შრომის ნაყოფიერება. სინამდვილეში მიიღწევა უმუშევრობის გადიდება შრომის ნაყოფიერების ზრდის კვალობაზე, ეკონ. კრიზისები, მილიტარიზაცია და კაპიტალიზმისათვის დამახასიათებელი სხვა ანტაგონისტური წინააღმდეგობანი.

ხელფასის სოციალური თეორია XX ს. დასაწყისში ჩამოაყალიბა „ლეგალურმა მარქსისტმა" მ. ი. ტუგან-ბარანოვსკიმ. მისი აზრით, ხელფასი მუშათა კლასის წილია საზ. პროდუქტში, ამიტომ ხელფასის სიდიდე დამოკიდებულია ორ ფაქტორზე: 1 შრომის ნაყოფიერებაზე, რომელიც განსაზღვრავს წმინდა საზ. პროდუქტის სიდიდეს და 2. მუშათა კლასის სოც. ძალაზე. ეს თეორია განსაკუთრებულად აცხადებს სოც. ფაქტორებს (ბურჟ. და პროლეტარიატის ძალთა თანაფარდობას და სხვ.). უგულებელყოფს ხელფასს, როგორც ეკონ. კატეგორიას, სამუშაო ძალის ღირებულებას და სხვ.

მუშათა კლასის, პროფ. კავშირების ბრძოლა გარკვეული ზომით გავლენას ახდენს ხელფასის სიდიდეზე, ამასთან დაკავშირებით ბურჟ. პოლიტეკონომია პროფკავშირებს თვლის მონოპოლიურ გაერთიანებად, მონოპ. მეწარმეც. ამ შეხედულების საფუძველზე აღმოცენდა „ორმხრივი მონოპოლიის" (პროფკავშირთა და მეწარმეთა) თეორია. მისი უახლესი კონცეფციაა „ორმხრივი შეთანხმება ხელფასის შესახებ". ორივე თეორიაში უგულებელყოფილია მთავარი — სამუშაო ძალა, როგორც საქონელი, და ხელფასი, როგორც საქონლის — სამუშაო ძალის ღირებულებისა და ფასის გარდაქმნილი ფორმა.

„სოციალურ თეორიას" კლასობრივი ბრძოლის ცენტრი გადააქვს წარმოების (საკუთრებით-წარმოებითი ურთიერთობებიდან) სფეროდან განაწილების სფეროში. იგი მიმართულია მუშათა კლასის რევ. ბრძოლის წინააღმდეგ და მიზნად ისახავს წარმოების საშუალებებზე კერძო საკუთრების შენარჩუნებას.

„რ ე გ უ ლ ი რ ე ბ ა დ ი" ხელფასის თეორიის ფუძემდებლად ითვლება ინგლ. ბურჟ. ეკონომისტი ჯ. მ. კეინზი, რ-იც უმუშევრობის „ლიკვიდაციისა" და „სრული დასაქმების" იდეებით გამოდიოდა და ფაქტობრივად მოითხოვდა რეალური ხელფასის შემცირებას. კეინზი და „კეინზიანელობა". ბურჟ. სახელმწიფოსაგან მოითხოვენ ხელფასის რეგულირებას, „შემოსავლების პოლიტიკის" გატარებას, რაც ნომინალური ხელფასის „გაყინვას" და რეალურის შემცირებას.

ხელფასის „გაყინვა — რეგულირების" კეინზურ-მონეტარისტული თეორიის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილია „ხელფასისა და ფასის ინფლაციური სპირალის" (უმუშევრობა—ხელფასი—ფასი) კონცეფცია. რ-ის მიხედვით, ხელფასის გადიდებისათვის ბრძოლა თითქოს ფასების მატებას იწვევს. ამის გამო მუშები იძულებული არიან კვლავ მოითხოვონ ხელფასის გადიდება. ხელფასის მომატება კი ისევ გამოიწვევს ფასების გადიდებას. ასე უსასრულოდ (სპირალის მსგავსად) მეორდება ეს პროცესები, რასაც შედეგად მოჰყვება ინფლაცია. ამრიგად, რეალური ხელფასის შემცირების, ცხოვრების გაძვირებისა და ინფლაციის მიზეზად დასახელებულია არა კაპიტალიზმის შინაგანი წინააღმდეგობა, არამედ თვით მუშათა კლასი, პროფკავშირები.

ხელფასის „რეგულირების" თეორიის უახლესი ვარიანტია ე. წ. „ფილიპსის კანონი" („ფილიპსის მრუდი"), რ-იც სათავეს იღებს შრომის „მოთხოვნა-მიწოდების" ვულგარული თეორიიდან. ინგლ. ბურჟ. ეკონომისტმა ა. ფილიპსმა 50-იანი წწ. ბოლოს ცვლილებები შეიტანა შრომის „მოთხოვნა-მიწოდების" კონცეფციაში, „აღმოაჩინა" ურთიერთდამოკიდებულება ხელფასის დონესა და ფასებს შორის. მისი მტკიცებით, ფასების დონე პირდაპირაა დაკავშირებული ხელფასის სიდიდესთან, ხოლო ეს უკანასკნელი უმუშევრობასთან უკუპროპორციულად არის დამოკიდებული. აქედან დასკვნა („ფილიპსის კანონი"): უმუშევრობის ზრდა იწვევს ინფლაციის შემცირებას. 1974—75 და 1979—82 წლებში ეკონ. კრიზისებმა უკუაგდო ხელფასისა და უმუშევრობის „რეგულირების" კონცეფციები. კაპიტალ. საწარმოში შემცირდა რეალური ხელფასი, უმუშევრობისა და ინფლაციის ერთდროული (სინქრონული) თანაარსებობა-ზრდა, რამაც თანამედროვე სოც.-ეკონ. ლიტ-რაში მიიღო სტაგფლაციის სახელწოდება.

ლიტ.: ჩ ა ნ უ ყ ვ ა ძ ე გ., ბურჟუაზიული ვულგარული პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკა, ნაწ. 3, თბ., 1964; Критика антимарксистских теорий в курсе политической экономии, М., 1983; П р о н и н С. В., Критика буржуазных концепций распределения доходов, М., 1978. გ. ჩანუყვაძე.

ხელფასის მინიმუმი, არაკვალიფიციური (მარტივი შრომის) მუშაკის ხელფასის დონე. კაპიტალიზმის დროს ხ. მ. მშრომელთა კლასობრივი ბრძოლის ობიექტია; დგინდება კანონმდებლობის წესით, აგრეთვე მეწარმეებსა და პროფკავშირებს შორის შეთანხმების საფუძველზე. სოციალიზმის დროს აწესებს სახელმწიფო. სსრკ-ში ხ. მ. თვეში 70 მანეთია (1986).

ხელფასის პრემიალური სისტემები, იხ. *მატერიალური და მორალური სტიმულირება, პრემირება, ხელფასი.*

ხელფასის „რკინის კანონი", ბურჟუაზიული თეორია, რ-ის მიხედვით, ხელფასი მერყეობს ფიზიკურად აუცილებელი საარსებო საშუალებების მინიმუმის ირგვლივ და მისი გადიდება აუცილებლად გამოიწვევს სამუშაო ძალის მიწოდების გადაჭარბებას მის (სამუშაო ძალის) მოთხოვნაზე. ხ. „რ. კ-ის" კონცეფცია დაამუშავა ა. რ. ჟ. ტიურგომ, დ. რიკარდომ, ტ. მალთუსმა. მის პროპაგანდას მუშათა მოძრაობაში ეწეოდნენ ოპორტუნისტები (ფ. ლასალი). ეს თეორია გააკრიტიკა კ. მარქსმა. ხ. „რ. კ-ის", როგორც წვრილბურჟ. სოციალიზმის თეორია, მიმართულია მეცნ. სოციალიზმის თეორიისა და მუშათა რევ. მოძრაობის წინააღმდეგ.

ხელფასის სარაიონო (რაიონული) კოეფიციენტი, საწარმოთა და ორგანიზაციათა ადგილმდებარეობის მიხედვით მომუშავეთა ხელფასის გაზრდის ნორმატიული მაჩვენებელი. ასეთი კოეფიციენტები ხელფასის ანაზღაურების სატარიფო სისტემის შემადგენელ ნაწილად ითვლება.

სსრკ-ში ხელფასების დიფერენციაციას ქვეყნის რ-ნების მიხედვით განაპირობებს: ა) ბუნებრივ-კლიმ. პირობები, რაც დიდ გავლენას ახდენს შრომის პროცესზე, ბ) ფასების ცვალებადობა მოხმარების საგნებზე და სხვ. მომუშავეთა რეალური ხელფასების მიახლოებითი გათანაბრების მიზნით იმ რ-ნებში, სადაც მუშაობის შედარებით მძიმე პირობებია და მოხმარების საგნებზე ფასები მაღალია, ხელფასები შედარებით მაღალი უნდა იყოს და პირიქით. ხ. ს. რ. კ. მერყეობს 1,0-იდან 2,0-მდე. მაგ., კავკასიისათვის, უკრაინისა და სხვა რ-ნებისათვის ასეთი კოეფიციენტი 1-ის ტოლია; შუა აზიისა და შორეული აღმოსავლეთისათვის 1,2-იდან 1,3-ს შორის მერყეობს, უკიდურესი ჩრდილოეთ რ-ნებისათვის კი — 1,5-იდან 2,0-მდე. ანალოგიური დანამატები გაიცემა ევრ. ნაწილის ჩრდ. ზოგიერთი რ-ნის მუშა-მოსამსახურეთათვისაც.

ფ. მერკვილი.

ხელფასის ფონდი სოციალიზმის დროს, ეროვნული შემოსავლის ნაწილი, რ-იც ნაწილდება სოციალისტური საზ-ბის წევრებს შორის შრომის რაოდენობისა და ხარისხის მიხედვით პირადი მოხმარებისათვის (იხ. *ხელფასი*). ზემდგომი ორგანოები თავიანთ საუწყებო საწარმოებს და ორგანიზაციებს უდგენენ კვარტალურ ხ. ფ-ს თვიური დაყოფით. სსრკ-ში საწარმოს ხ. ფ. დირექტიულად დამტკიცებული გეგმური მაჩვენებელია მასში შედის: ფულადი თანხა, რ-იც ეძლევა საწარმოების, დაწესებულებებისა და ორგანიზაციების მუშებსა და მოსამსახურეებს შესრულებული სამუშაოსათვის (შეთავსებელთა ჩათვლით); მოქმედი კანონმდებლობის მიხედვით არამომუშავე დროის ანაზღაურების თანხა; ყოველწლიური და დამატებითი შვებულებების თანხა, აგრეთვე გამოუყენებელი შვებულების კომპენსაციის თანხა სამუშაოდან წასვლის შემთხვევაში, მუშებისა და მოსამსახურეების უფასო ბინის, კომუნ. მომსახურებისა და ნატურალური მისაცემლების ღირებულება, აგრეთვე კომპენსაციის თანხა, როცა მათ ვერ აკმაყოფილებენ უფასო ბინით და კომუნ. მომსახურებით, სააგენტო და სხვა ჰონორარი, საკავშ. კომუნისტური შაბათობების დღეებში მუშაობისათვის დარიცხული ხელფასი, სტუდენტურ რაზმებში მომუშავეთა შრომის ანაზღაურება; სხვა სახეობის ძირითადი და დამატებითი ანაზღაურება, რ-ებიც გათვალისწინებულია მოქმედი კანონმდებლობით; ხ. ფ-ში შედის აგრეთვე მუშებსა და მოსამსახურეებზე ხ. ფ-იდან გაცემული ფულადი პრემიები და ნატურით გაცემული პრემიების ღირებულება. შტატგარეშე (არასიითი) მუშაკებზე მოქმედი წესით გაცემული შრომის ანაზღაურების თანხა. ხ. ფ-ში არ შედის მატერ. წახალისების ფონდიდან დარიცხული თანხა, კერძოდ. პრემიები, გაცემული გეგმის შესრულებისა და გადაჭარბებისათვის, პირველ რიგში, ხარისხობრივი მაჩვენებლების გაუმჯობესებისათვის, ხელშეკრულებათა მიხედვით მიწოდების გეგმის შესრულებისათვის (სოც. შეჯიბრის შედეგების გათვალისწინებით); ახ. ტექნიკის შექმნისათვის, ათვისებისა და დანერგვისათვის; მაღალი ხარისხის საექსპორტო პროდუქციის წარმოებისა და დროულად გაგზავნისათვის; მეორეული გამოყენების მიზნით წარმოების ნარჩენების შეგროვებისა და ჩაბარებისათვის; საკავშ. და რესპ. სოც. შეჯიბრში გამარჯვებული საწარმოო კოლექტივების წახალისებისათვის; გამოგონებებისა და რაციონალიზატორული წინადადებებისათვის; მუშაობაში სხვა წარმატებისათვის გაცემული პრემიები, წახალისებანი, ერთდროული დახმარებები და სხვ., რაც გათვალისწინებულია პრემიების მოქმედი დებულებით.

მატერ. წარმოების დარგებისათვის ცენტრალიზებული წესით ამტკიცებენ ხელფასის ნორმატივს ერთი მანეთის პროდუქ-

ხელფეხა. მადაგასკარული ხელფეხა

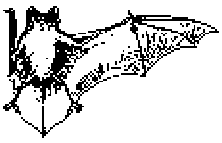
ხელფრთიანები: ღამურა

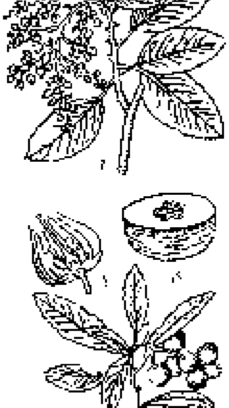
ხემარწყვა (Arbutus andrachne): 1 — ყვავილებიანი ტოტი; 2 — ნაყოფებიანი ტოტი, 3 — ყვავილის ჭრილი; 4 — ნაყოფის ჭრილი

ცია"ზე, ხ. შ-ს კი განსაზღვრავენ დაანგარიშების წესით (ცალკეულ შემთხვევაში იგი შეიძლება ცენტრალიზებული წესითაც დამტკიცდეს). მუშაკთა კატეგორიების მიხედვით ცალ-ცალკე ანგარიშობენ სამრეწვ.-წარმოებითი და არასამრეწვ. პერსონალის ხ. შ-ს. ხ. შ-ს განსაზღვრავენ აბსოლუტურად და პროცენტობით საბაზისო წელთან შედარებით. გაანგარიშების საფუძველია საწარმოო პროგრამის ნორმატიული შრომატევადობა და სხვა ნორმატიული მასალები. ხ. შ-ის 70—80% განისაზღვრება სატარიფო სისტემით. ხელფასის გეგმა მოიცავს საშ. ხელფასის მაჩვენებელსაც. საშ. ხელფასის ზრდას წინ უნდა უსწრებდეს შრომის ნაყოფიერების ზრდის ტემპი. საწარმოო პროგრამის გადაჭარბებისას გაიზრდება ხ. შ-ც წინასწარ დამტკიცებული ნორმატივის მიხედვით. კორექტირება ეხება მხოლოდ სამრეწვ. საწარმოო პერსონალის ხ. შ-ს, არასაწარმოო სფეროს დარგებში ხ. შ-ს განსხვავებულად განსაზღვრავენ.

ხ. შ. დაკავშირებულია სახ. მეურნ. გეგმის მაჩვენებლებთან, უპირველეს ყოვლისა, სახ. მოხმარების საქონლის წარმოების, თვითღირებულების, რენტაბელობის, ფულადი მიმოქცევის, სსრკ სახაზინო საკასო, საწარმოებისა და დარგების ფინანსური რესურსების გეგმებთან, მოსახლ. ფულადი შემოსავლებისა და გასავლების ბალანსთან და სხვ. ამიტომ ხ. შ-ის სწორი განსაზღვრა და მისი ცენტ. ხარჯვა სახ. წარმოების ეფექტიანობის ამაღლებისა და მოსახლ. კეთილდღეობის გაუმჯობესების უმნიშვნელოვანესი პირობაა.

ლიტ.: Гурьянов С. Х., Костин Л. А., Труд и заработная плата на предприятии, 2 изд., М., 1973; Методические указания к разработке государственных планов экономического и социального развития СССР, М., 1980; Типовая инструкция по статистике численности и заработной платы рабочих и служащих на предприятиях, в учреждениях и организациях, М., 1981. *შ. გარიშვილი*

ხელფასის კაპიტალისტური „ბონუსარული" სისტემა, კაპიტალისტური შრომის ორგანიზაციის შემადგენელი ნაწილი მისი. მოგების მიღებისა და შრომის ინტენსიურობის ამაღლების მიზნით დანერგებული მუშაკთა ყურადღების გადატანის „მონაწილეობის" სისტემა, რ-იც შენიღბულია სხვადა ფსიქოლოგიური ფრაზებით, როგორიცაა „კლასობრივი ზავისა" და „ადამიანური ურთიერთობის" დამყარება, „მეწარმეებისა და მუშებს შორის ურთიერთობის ჰუმანიზაცია" და სხვ.; სინამდვილეში შრომის კაპიტ. რაციონალიზაცია, უწესრიგო ყოფილა, არის „...პროგრესი ოფლის გამოდენის ხელოვნებაში" (ლენინი ვ. ი., გამოც. მე-4, ტ. 23, გვ 19). იხ. აგრეთვე ხელფასის მარეგულირებელი ფორმები.

ხელფეხა მადაგასკარული, აიაი (Daubentonia madagascariensis), ძუძუმწოვარი ცხოველი ნახევრად მაიმუნების ქვერიგისა. მისი სხეულის სიგრძეა 40 სმ, კუდისა — 60 სმ, მასა 2 კგ-მდე. აქვს დიდი თავი, მოკლე დუნჩი, დიდი ყურები, რბილი კუდი. ყველა თითზე ბრჭყალები, მხოლოდ ტერფის ცერზე ბრტყელი ფრჩხილი უზის. კიდურები წინაზე გრძელია. შუა თითი განსაკუთრებით გრძელია. გავრცელებულია მადაგასკარზე წვიმის ტყეებში. აქტიურია ღამით. იკვებება მწერების ხისა და ქოქოსის პალმის ნაყოფით, ხოჭოებით, მატლებით და სხვ. მცირერიცხოვანია.

ხელფრთიანები (Chiroptera), ძუძუმწოვრების რიგი ძუძუმწოვრების კლასისა. შეგუებული არიან ჰაერში ხანგრძლივად ფრენას. წინა კიდურები ფრთებად აქვთ გარდაქმნილი, თავისუფალია მხოლოდ პირველი თითი, კუდი (თუ აქვთ) მოქცეულია საფრენ აპკში. ყურები კარგადაა განვითარებული, ზოგს (ყურდიდა ღამურას) ძალიან დიდი აქვს, მათი სხეულის სიგრძე 3 — 42 სმ აღწევს. მკერდის ძვალზე აქვთ ქედი, კარგადაა განვითარებული ლავიწის ძვალი. ცნობილია 850-მდე სახეობა; რ-ებიც ერთიანდებიან 2 ქვერიგში. მწერიჭამია და ხილიჭამია ხ. გავრცელებული არიან თითქმის მთელ მსოფლიოში, გარდა არქტ. მხარეებისა და ზოგიერთი ოკეანური კ-ძულისა. საქართველოში გვხვდება ხ-ის 22 სახეობა, რ-თაგან 7 შეტანილია საქართვ. „წითელ წიგნში" და საჭიროებს დაცვას. ქვეყნებში ხ-ის ყველაზე მეტი სახეობები ტროპ. და სუბტროპ. ქვეყნებში გვხვდება. სარჩოს საძებნელად გამოდიან საღამოს, ღამე ან დილით ადრე. დანარჩენ დროს თავშესაფარში არიან ჩამოკიდებული. რეგულარად წელიწადში ერთხელ მრავლდებიან. შობენ 1—2 ნაშიერს. მწერიჭამია ხ-ს მავნე მწერების განადგურებით სარგებლობა მოაქვთ. *ა. ჯანაშვილი.*

ხელშეკრულება სამოქალაქო სამართალში, ორ ან რამდენიმე მხარეს შორის დადებული შეთანხმება სამოქალაქო სამართლებრივ ურთიერთობათა დადგენის, შეცვლისა ან შეწყვეტის თაობაზე; ხ-ს უწოდებენ მხარეთა შეთანხმების შედეგად წარმოშობილ კავშირ. ურთიერთობასაც (მაგ., ქონების ქირავნობის, შენახვის, გადაზიდვისა და სხვ. ხ-ები). ხ. ქმნის აგრეთვე იმ საბუთს, რ-შიც ფიქსირებულია შეთანხმება. მხარეთა შორის უფლება-მოვალეობის განაწილების მიხედვით განასხვავებენ ცალმხრივ და ორმხრივ ხ-ებს. ცალმხრივი ხ. ერთ მხარეს აძლევს მხოლოდ უფლებას, მეორეს კი აკისრებს მხოლოდ მოვალეობას (მაგ., სესხის ხ.), ორმხრივი ხ-ის დროს კი თითოეულ მხარეს აქვს განსაზღვრული უფლებაც და მოვალეობაც (მაგ., ყიდვა-გაყიდვის ხ.). სოციალ. სამართლისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს ხ-ების დაყოფას გეგმურ და არაგეგმურ ხ-ებად. გეგმური ხ-ის საფუძველია არა მარტო მხარეთა შეთანხმება, არამედ დაგეგმვის აქტიც, რ-ის შესასრულებლადაც მხარეები ვალდებული არიან დადონ ხ. ქარხნების გადაცემის, სამეურნეო შეკვეთების და სხვა საგეგმო დავალებების განსახორციელებლად. არაგეგმურია ისეთი ხ., რ-ის დადების იურიდ. საფუძვლად დაგეგმვის აქტი არ ითვლება. ხ-ის თავისებური სახეა ხ. მესამე პირთა სასარგებლოდ. იდება ისეთი პირის სასარგებლოდ, რ-იც არ არის ხ-ის მონაწილე, მაგრამ ამ ხ-ის შესრულების მოთხოვნის უფლება აქვს (მაგ., შემნახველ სალაროში მესამე პირის სახელზე ანაბრის შეტანა). ხ-ის შინაარსს შეადგენს იმ პირობათა ერთობლიობა, რ-თა საფუძველზეც დადეს იგი. ზოგიერთი პირობა ხ-თვის არსებითია თვით კანონის მიხედვით. თუ მხარეებმა არ გაითვალისწინეს ეს პირობები, ხ. დადებულად არ ჩაითვლება (მაგ., მიწოდების ხ-ის დებულებაში მითითებულია, რომ მიწოდების ხ. დადებულად არ ჩაითვლება, თუ მასში არ ნაჩვენები არ იქნება მიწოდების საგანი, ვადა და პროდუქციის ფასი). ზოგჯერ არსებითი პირობა, რ-ზედაც მხარეები უნდა შეთანხმდნენ, თვით ხ-იდან გამომდინარეობს (მაგ., ყიდვა-გაყიდვის ხ-ისას აუცილებელი პირობაა ის, თუ რა ნივთი იყიდება და რა არის მისი ფასი). ხ-ის არსებითი პირობაა ისეთი პირობაც, რ-ის გამო შეთანხმებას ერთ-ერთი მხარე აუცილებლად საჭიროდ მიიჩნევს. ხ. შეიძლება იყოს ზეპირიც და წერილობითიც. ზოგი უსათუოდ ნოტარიუსის წესით უნდა გაფორმდეს. არის შემთხვევა, როცა ხ-ის რეგისტრირებაა საჭირო სათანადო სახელმწ. ორგანოში (მაგ., ნოტარიულად გაფორმებული საცხოვრ. სახლის ყიდვა-გაყიდვა რეგისტრირებული უნდა იყოს სახ. დეპუტატთა საბჭოში). *ე. მაყაშვილი*

ხელშეკრულება კოსმოსის შესახებ 1967, ხელშეკრულება კოსმოსური სივრცის (მთვარისა და სხვა ციური სხეულების ჩათვლით) გამოკვლევისა და გამოყენებისათვის სახელმწიფოთა საქმიანობის პრინციპების შესახებ. იგი კოსმ. სამართლის ქვაკუთხედია. შემუშავებს გაეროში სსრკ-ის ინიციატივით. ამ ხელშეკრულებას ხელი მოაწერეს 1967 წ. 27 იანვ. დეპოზიტარი სახელმწიფოების დედაქალაქებში: მოსკოვში, ვაშინგტონში, ლონდონში. ძალაში შევიდა 1967 წ. 10 ოქტ. ხ. კ. შ., რ-ის მონაწილეა 80 სახელმწიფოზე მეტი, უვადოა და ღიაა ყველა სახელმწიფოსათვის ხელმოსაწერად; შედგება პრეამბულისა და 17 მუხლისაგან. კოსმ. სივრცის (მთვარისა და სხვა ციური სხეულების ჩათვლით) გამოკვლევა და გამოყენება ყველა სახელმწიფოს შეუძლია თანასწორობის საფუძველზე (მ. 1); დაუშვებელია რაიმე სახით მისი ეროვნ. მითვისება (მ. 2); კოსმ. სივრცე და ციური სხეულები მზის სისტემის ფარგლებში განეკუთვნება საერთო სარგებლობის საერთაშ. ტერიტორიების კატეგორიას. მე-4 მუხლის თანახმად, აკრძალულია დედამიწის ირგვლივ ორბიტაზე ბირთვული იარაღის ან მასობრივი მოსპობის სხვა იარაღიანი ობიექტის გაყვანა, ასეთი იარაღის დაყენება ციურ სხეულებზე ან მათი განლაგება კოსმ. სივრცეში სხვა სახით. ციური სხეულების გამოყენება შეიძლება მხოლოდ მშვიდობიანი მიზნებისათვის მაგ., აკრძალულია მასზე სამხ. ბაზების, ნაგებობებისა და სიმაგრეების შექმნა, რომელიმე ტიპის იარაღის გამოცდა და სამხ. მანევრების ჩატარება. დასაშვებია იმ სამხ. პერსონალის, მოწყობილობებისა და საშუალებების გამოყენება, რ-ებიც აუცილებელია ციური სხეულების მშვიდობიანი კვლევისათვის. გარდა ამისა, ხ. კ. შ. ითვალისწინებს ავარიული სიტუაციის დროს კოსმონავტებისათვის დახმარებას (მ. 5), კოსმოსში საქმიანობისათვის სახელმწიფოთა საერთაშ. პასუხისმგებლობას (მმ. 6, 7); სახელმწიფო, რ-ის რეესტრშიც შეტანილია კოსმოსში გაშვებული ობიექტი, ინარჩუნებს ამ ობიექტსა და მის ეკიპაჟზე იურისდიქციასა და კონტროლს კოსმოსში მათი ყოფნის დროს, აგრეთვე ამ კოსმ. ობიექტზე საკუთრების უფლებას, სადაც არ უნდა იმყოფებოდეს იგი (მ. 8). ამ ხელშეკრულებას ავითარებს და აკონკრეტებს სხვადასხვა საერთაშ. ხელშეკრულება (იხ. სტ. კოსმოსური სამართალი), მ. შ. 1979 შეთანხმება მთვარესა და სხვა ციურ სხეულებზე სახელმწიფოთა საქმიანობის შესახებ. დიდი მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე სსრკ-ის მიერ შეთავაზებულ ხელშეკრულებათა პროექტებს, მაგ., კოსმ. სივრცეში რომელიმე იარაღის განლაგების აკრძალვის შესახებ (1981), წინადადებებს, რ-ებიც ეხება კოსმოსური სივრცის არამილიტარიზაციის პირობებში მისი მშვიდობიანი ათვისებისათვის საერთაშ. თანამშრომლობის ძირითად მიმართულებებსა და პრინციპებს (1985) და სხვ. *რ. ჯლანტიაშვილი*

ხელშეკრულება სამეურნეო, სოციალისტურ ორგანიზაციებს შორის გეგმის საფუძველზე ან გეგმის შესრულებასთან დაკავშირებით სამეურნეო შედეგის მიღწევის მიზნით დადებული შეთანხმება. ასეთი ხ. დიდ როლს თამაშობს სოციალ. ქვეყნების სამეურნეო ცხოვრებაში; არეგულირებს სოციალ. ორგანიზაციებს შორის სახ.-სამ. გეგმით გათვალისწინებულ დავალებებს, განამტკიცებს ამ ორგანიზაციების ხანგრძლივ ურთიერთობას და განსაზღვრავს მათს კონკრ. უფლებებსა და ვალდებულებებს.

სსრკ-ში სამეურნეო ხ-ს დებენ პროდუქციისა და საქონლის მიწოდების, კაპიტ. მშენებლობაში ნარდობის, ტვირთის გადაზიდვის და სხვ. სსრკ-ში სამეურნეო ხ-თა დადების წესს, ქონებრივი პასუხისმგებლობის სახეებისა და სხვ. საკითხების მოწესრიგება ხდება სსრკ და მოკავშირე რესპუბლიკების სამოქალაქო კანონმდებლობის საფუძვლებით, სამოქალაქო-სამართლ. კოდექსებით და სხვა ისეთი სპეც. ნორმატი-

ული აქტებით, როგორიცაა, მაგ., დებულება საწარმოო-ტექნ. დანიშნულების პროდუქციისა და სხვ. მოხმარების საქონლის მიწოდებათა შესახებ, წესები კაპიტ. მშენებლობაზე სანარდო ხელშეკრულების შესახებ, რომლებიც დამტკიცებულია სსრკ მინისტრთა საბჭოს მიერ და ა. შ.; სამეურნეო ხ-ის პირობები განისაზღვრება კანონით, გეგმით ან მხარეთა შეთანხმებით. ხ-თა დადებისა და გაფორმების წესი დამოკიდებულია მათ სახეობებზე. ხ-ის ცალკეული სახის უნიფიცირებისათვის შემოღებულია ტ ი პ ო ბ რ ი ვ ი ხ ე ლ შ ე კ რ უ ლ ე ბ ა — მხარეთათვის სავალდებულო ნორმატიული აქტი (მაგ., კონტრაქტაციის ხელშეკრულება). ტიპობრივი ხელშეკრულებისაგან განსხვავდება ს ა ნ ი მ უ შ ო ხ ე ლ შ ე კ რ უ ლ ე ბ ა, რომლის ნიმუში და მხარეთათვის სავალდებულო არ არის. სამეურნეო ხ. იდება წერილობითი ფორმით, მხარეთა ხელმოწერით ან წერილების ურთიერთგაცვლით. თუ მხარეები ვერ თანხმდებიან, წინასახელშეკრულებო დავას წყვეტს არბიტრაჟი, რაც მხარეთათვის უკვე სავალდებულოა. სამეურნეო ხ-ის შეუსრულებლობა სახელმწ. დისციპლინის დარღვევაა და დამრღვევ მხარეს ქონებრივი პასუხისმგებლობა ეკისრება, რაც გამოიხატება პირგასამტეხლოს, ჯარიმის, საურავის (სანქციების) გადახდით და მიყენებული ზარალის ანაზღაურებით.

ნ. წერეთელი.

ხელშეკრულება სსრ კავშირის შექმნის შესახებ, დოკუმენტი, რომლის იურიდიულად გააფორმა და განამტკიცა 4 საბჭ. სოციალ. რესპუბლიკის — რსფსრ, უკრ. სსრ, ბელორ. სსრ და ამიერკავკ. სფსრ (საქართველო, აზერბაიჯანი, სომხეთი) გაერთიანება ერთ სახელმწ. საბჭ. სოციალ. რესპუბლიკების კავშირად. მიიღო 1922 წ. 29 დეკ. ოთხივე რესპ. სრულუფლებიანი დელეგაციების კონფერენციამ, იმავე წლის 30 დეკ. კი ეს საკავშ. ხელშეკრულება და დეკლარაცია სსრ კავშირის შექმნის შესახებ ძირითადად დაამტკიცა სსრკ საბჭოების I ყრილობამ. შეტანილია სსრკ პირველ (1924) კონსტიტუციაში. ხელშეკრულებას საფუძვლად დაედო საკავშ. სოციალ. სახელმწიფოს აგების ლენინური პრინციპები. მასში ჩამოყალიბებულია სსრკ კომპეტ. საფუძვლები, განსაზღვრულია სსრკ სახელმწ. ხელისუფლებისა და მმართველობის უმაღლესი ორგანოები, მათი ორგანიზაცია, საქმიანობის წესი და კომპეტენცია, სსრკ და მოკავშირე რესპუბლიკების სახკომსაბჭოების შემადგენლობა, საკავშ. და რესპ. სახელმწ. ორგანოების ურთიერთობისა და სამართალშემოქმედებითი საქმიანობის ზოგადი პრინციპები, დადგენილია ერთიანი საკავშ. მოქალაქეობა და კავშირიდან მოკავშირე რესპ. თავისუფალი გასვლის უფლება.

ლიტ.: Съезды Советов Союза ССР, Союзных и Автономных Советских Социалистических Республик. Сб. документов, т. 3, М., 1960.

ხელჩუა, სოფელი სამხ. ოსეთის ავ. ოლ. ცხინვალის რ-ნში (ქსუისის სოფსაბჭო). მდ-ების პატარა ლიახვისა და მეჯუდის წყალგამყოფ ქედის დას. კალთის ძირას. ზ. დ. 1000 მ, ცხინვალიდან 12 კმ. გ. ი. ლენინის სახ. ქსუისის კოლმ. (მემინდვრეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა.

ხელხვავი, ქართული ხალხური შრომის პოეზიის სახეობა. პოლიფონიური (სამხმიანი) ხალხური ლექს-სიმღერა. გავრცელებული იყო დას. საქართველოში (იმერეთი, განსაკუთრებით გურია და აჭარა). სრულდებოდა კალოზე სიმინდის რჩევის, ლობიოს აღება-დაბუშვისას („ბელელო ლობიო გაგვეცხო, შავი ღვინით — მარანით" — ხ-ის მეგრ. „ორშემხვევის" ვარიანტი) ან თვეახში მოსავლის ლაპანაგების შემდეგ. შესაბამისად არსებობს „კალოს ხელხვავი" და „სუფრის ხელხვავი". სიმღერის ტექსტებში იხსენიება უხილავი ძალა, წმინდანები (გიორგი და გრიგოლი), [illegible]ზე, რ-ებზეც იყო დამოკიდებული მოსავლის ბედი. ვარაუდობენ, რომ ხ. წარმართული წარმოშობისაა.

ლიტ.: ო ქ რ ო შ ი ძ ე თ., ქართული ხალხური შრომის პოეზია, თბ., 1963; ჩ ხ ი ძ ე ჯ., ხალხური აგროკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1976; ქართული ხალხური სიმღერები. მეგრული ტექსტები, [ტ.] 1 — პოეზია, თბ., 1974.

გ. ჩხიკვაძე, ტ. ჭელიძე.

ხელჯოხიანი, იხ. [illegible].

ხემარწყვა (Arbutus), მცენარეთა გვარი მანანისებრთა ოჯახისა. მარადმწვანე მაღალი ბუჩქები ან პატარა ხეები. ტყავისებრი ფოთლები და წვრილი, თეთრი ან ვარდისფერი ყვავილები აქვთ. ნაყოფი კენკრისებრია, მარწყვისას წააგავს. 20-ზე მეტი სახეობა გავრცელებულია ხმელთაშუაზღვისპირეთში, დას. აზიაში, ჩრდ. და ცენტრ. ამერიკაში. საქართველოში ველურად იზრდება მხოლოდ 1 სახეობა — წ ი თ ე ლ ი ხ. (A. andrachne), რ-იც მცირე რაოდენობით გვხვდება აფხაზეთსა და აჭარაში. კულტურაში იშვიათია. ნაყოფებს მიირთმევენ [illegible]. [illegible] ალმოცენების უნარიანი თესლის გამო, ირჩევა კარგი დეკორატიულობით. როგორც იშვიათი და გადაშენების გზაზე მდგომი მცენარე, შეტანილია საქართვ. „წითელ წიგნში".

დ. მანჯავიძე.

ხემაღალი, მთა კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, მდ-ების სტორისა და საპეროსხევის წყალგამყოფ საკანაფის სერზე. სიმაღლე 1483 მ. აგებულია ქვიშაქვა და თიხა ფლიშური თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით. შემოსილია ფართოფოთლოვანი ტყით.

ა. ნემსაძეშვილი.

ხემალალი, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში (ლაშის სოფსაბჭო), მდ. ჩხერიმელის მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 300 მ, ორჯონიკიძიდან 5 კმ. ლაშის კოლმ. (მევენახეობა, მემინდვრეობა). საშ. სკოლა სოფ. ლაშეში (2 კმ).

ხემნიცი, კ ე მ ნ ი ც ი (Chemnitz), გდრ-ის ქალაქ კარლ-მარქს-შტადტის სახელწოდება 1953-მდე.

ხემყრალი (Ailanthus), მცენარეთა გვარი სიმარუბისებრთა ოჯახისა. ფოთოლმცვივანი მაღალი ხეები. მორიგეობით განლაგებული, არასახსრიანი სურნელოვანი კენტფრთართული ფოთლები აქვთ. 10-მდე სახეობა გავრცელებულია სამხრ. და აღმ. აზიაში, ავსტრალიაში. საქართველოში ხ-ის 3 სახეობაა შემოტანილი, უფრო ფართოდ კი მხოლოდ ჩ ი ნ უ რ ი ხ. (A. altissima) გვხვდება. იგი ადვილად ხარობს ხრიოკ და ქვა-ღორღიან ადგილებზე, მრავლდება ადვილად და, ისევე როგორც ყველგან, საქართველოშიც სარეველად იქცა. მისი მერქანი მაღალი ღირსებისაა. იყენებენ სამშენებლო და მოსაპირკეთებელ მასალად, ქაღალდის წარმოებაში. დეკორატიულია, განსაკუთრებით კი მისი წითელნაყოფა სახესხვაობა (A. altissima, var. erythrocarpa), რ-იც არაჩვეულებრივად ლამაზია ნაყოფობის პერიოდში.

ნ. ბაშელეიშვილი.

ხენანი, პროვინცია ჩინეთში, მდ-ების ხუანხესა და ხუაიხეს აუზში. ფართ. 167 ათ. კმ². მოსახლ. 76,9 მლნ. კაცი (1984). ადმ. ც. — ქ. ჭენჭოუ. ხ-ის აღმ. ნაწილი უჭირავს ჩრდ. დიდ ვაკეს, დას. ნაწილში შემოდის ცინლინისა და ტაიხანშანის მთების შტოქედები. მდინარეთა ქსელი ხშირია.

ხ. ჩინ. მნიშვნელოვანი სამიწათმოქმედო რ-ნია. მთავარი სასურსათო კულტურებია ხორბალი (I ადგილი ჩინ. პროვინციებს შორის), სიმინდი, გაოლიანი, პარკოსნები, ბრინჯი, ძირხვენები. ხ. ხუბეის პროვინციასთან ერთად ქვეყნის მებამბეობის მთავარი რ-ნია. მოჰყავთ აგრეთვე არაქისი, თამბაქო და შირბახტი, რ-თა მოსავლითაც ხ. ერთ-ერთი პირველი ადგილზეა ჩინეთში. მთის კალთებზე კულტივირებულია ჩაის ბუჩქი. მისდევენ მეაბრეშუმეობას. განვითარებულია მეღორეობა, [illegible]. ხშირის მრეწველობა არის მეტალ., მანქანათმშ., ქიმ., ცემენტის, ქაღალდის მრეწვ. საწარმოები. მრავალმრეწველური წარმოება. მთავარი სამრეწვ. ცენტრებია: ჭენჭოუ, ლოიანი, კაიფინი, პინდინშანი, სინსიანი, ანიანი, ნანიანი, სინიანი. ხ-ის ტერიტორიას კვეთს პეკინ — ხანკოუს (გუანჯოუს) და ლუნხაის რკინიგზები. მდ-ებს იყენებენ სანაოსნოდ.

ხ-ის ახლანდ. ტერიტ. ჩინ. ცივილიზაციის ერთ-ერთი უძველესი კერაა. აქ აღმოჩნდა ნეოლითური კულტ. ნაშთები, ხოლო სოფ. სიაოტუნის რ-ნში — პირველი ჩინ. სახელმწიფოს ინის (ძვ. წ. XVI—XI სს.) დედაქალაქის ნანგრევები. ძვ. წ. 209—208 ხ-ის ტერიტ. ჩენ შენისა და უ გუანის გლეხთა აჯანყების ცენტრი იყო. VII—IX სს-ში ხ-ის ტერიტ. შედიოდა ხუანანისა და ხენანის ოლქების შემადგენლობაში, ხოლო XIII ს-ში გამოიყო ხ-ის პროვინციად. XX ს. დასაწყისში ხ-ის ტერიტორიაზე გაიყვანეს ლუნხაისა და პეკინ—ხანკოუს რკინიგზა. რ-თა ზონაში შეიქმნა სამრეწვ. საწარმოები. 1942—43 წ-ში გვალვისა და შიმშილისაგან დაიღუპა 2 მლნ-ზე მეტი კაცი. 1949 მაისში ჩინ. სახ.-განმათ. არმიამ ხ. მთლიანად გაათავისუფლა გომინდანელებისაგან.

ხენდრო (Fragaria moschata), მრავალწლოვანი ბალახოვანი მცენარე ვარდისებრთა ოჯახისა. მისი სიმაღლე 30—35 სმ აღწევს. აქვს სამყურა, დიდი, ღია მწვანე ფოთოლი, თეთრი, ხუთფურცლოვანი, ჩვეულებრივ ცალსქესიანი ყვავილი (კულტურაში გვხვდება ორსქესიანი ყვავილებიც). ნაყოფი (კენკრა) წვრილია (2—3 გ), მოვარდისფრო-მოიისფრო, რბილობი — თეთრი, ტკბილი, ძლიერი სუნით. არომატ. ხ. საკმაოდ ზამთარგამძლეა, კარგად იტანს გვალვას, უკეთ იზრდება და მსხმოიარობს თიხნარ ნოტიო ადგილებში. ნაყოფს იყენებენ ნედლად და გადამუშავებული სახით (მურაბა და სხვ.). ცნობილია ჯიშები: შპანკა, მილანური და სხვ. ხ-ს ხშირად არასწორად მარწყვსაც უწოდებენ. საქართველოში კულტურაა გავრცელებული.

ხენიანი, ქალაქი ჩინეთში, ხუნანის პროვინციაში. დაახლ. 500 ათ. მცხ. (1982). ნავსადგური მდ. სიანძიანზე, სარკინიგზო კვანძი. სამთომადნო მოწყობილობისა და სხვ. მან. [illegible] წარმოება. პოლიმეტალების მადნის მოპოვების ცენტრი.

ხენტეი, მთიანეთი მონღ. სრ-ის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში (ჩრდ. შტოქედები რსფსრ ჩიტის ოლქშია) გადაჭიმულია 250 კმ-ზე. სიმაღლე 1500—2000 მ (მაქს.—2800 მ). უმთავრესად აგებულია გრანიტული ქანებით. ფართობით მაგიდისებრი მწვერვალები, რ-ებსაც გამყინვარების კვალი ეტყობა. სამხრ. კალთები შემოსილია მთის სტეპით, ჩრდ. კალთებზე ტყესტეპი, ლარიქსისა და კედრის ტაიგის უბნებია. ხ-ის სამხრ. შტოქედზე არის მდ. ხახშირის სათავე, ჩრდ.-დას. ნაწილში — ოქროს ქვიშრობები. სამხრ.-დას. ძირას გაშენებულია ქ. ულან-ბატორი.

ხეობა, მდინარის ეროზიული მოქმედების შედეგად გამომუშავებული რელიეფის უარყოფითი ფორმა. ძირი ნაწილობრივ მდინარის კალაპოტს უჭირავს, ფერდობებზე ხშირად ტერასებია. განივკვეთი უმთავრესად V-ური პროფილისა აქვს, მყინვარის მოქმედების შედეგად გადამუშავებულ ხ-ს კი — U-ებრი. მთებისთვის დამახასიათებელია ვიწრო და ღრმა ხ-ები, ვაკეთათვის — გაშლილი.

ხიოზა, სოფელი დუშეთის რ-ნში, ქართლის ქედის დას. კალთაზე, მდ. წირდალის ხევის (არაგვის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., ახალციხე, დოლოთი, ვარჯილა, კენჭაკლდე, მთვარიაულები, საცხვავეტლი, ფიჩხიანი, წითელი კლდე), ზ. დ. 1220 მ, დუშეთიდან 31 კმ ბულაჩაურის მეცხოველეობის

ხემყრალი ჩინური (ხე მყრალი): ყვავილებიანი ტოტი, ა — მამრობითი ყვავილი, ბ — ორსქესიანი ყვავილი, გ — ნაყოფები

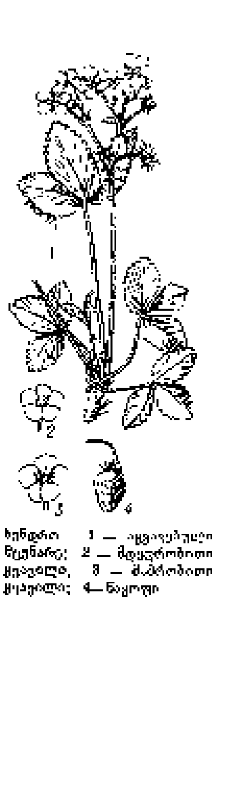

ხენდრო: 1 — აყვავებული მცენარე; 2 — მამრობითი ყვავილი, 3 — მდედრობითი ყვავილი; 4 — ნაყოფი

ხეჭყავილა. აყვავებული ტოტი ა—ყვავილი

მიხეილ ხერგიანი

ხერთვისის ციხე კოშკი. შუა საუკუნეები

სამჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, ამბულ., ფოსტა.

ხეობა, სოფელი ქარელის რ-ნში (ზემო ხვედურეთის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ხვედურეთის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირებზე. ზ. დ. 770 მ, ქარელიდან 8 კმ. ხვედურეთის მეცხოველეობის კომპლექსი. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი. შემორჩენილია XVII—XVIII სს. ციხე მაცხოვრის ეკლესია.

ხეობის განძი, 1939 სოფ. ხეობაში (ქარელის რ-ნი) ნაპოვნი სპილენძური და მონღოლური ვერცხლის მონეტების დიდი განძი (265 ც.). მის შემადგენლობაშია რუმის (მცირე აზიის) სელჩუკების 21 მონეტა, ჩინგიზიდ მონღოლ-ყაენის — 94 ც. თბილური მონეტა, თბილისში მოჭრილი I და II ტიპის ყაანურები — 147 ც., დავით VII ულუს (1247—69), ტრაპიზონის კეისარ მანუელ I კომნენოსისა (1236—63) და ალეპოს (ჰალაბის) მმართველის სალაჰ ალ-დინ იუსუფის (1236—60) თითო მონეტა. განძის დიდი ნაწილი თბილისში მოჭრილი ძონდ ფულია, ქრონოლოგიურად იგი XIII ს. II ნახევარს განეკუთვნება და ასახავს ამ დროის აღმ. საქართვ. ფულადი მიმოქცევის სურათს. დაცულია გორის ისტ.-ეთნოგრ. მუზეუმში.

ლიტ.: Джалаганиа И. Л., Иноземная монета в денежном обращении Грузии V—XIII вв., Тб., 1979.

ი. ჯალაღანია.

ხეოთი, სოფელი ახალციხის რ-ნში (ურაველის სოფსაბჭო), ერუშეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ხეოთისწყლის (მტკვრის სისტემა) ხეობაში. ზ. დ. 1420 მ, ახალციხიდან 22 კმ. ვ. ი. ლენინის სახ. მესხის კოლმ-ბა (მეცხოველეობა, მეკარტოფილეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარით), სოფლის სამედიცინო პუნქტი.

სოფლის მახლობლად, ტყეში, დგას XV—XVI სს. ქართ. ხუროთმოძღვრული ანსამბლი — ეკლესია და სამრეკლო. ორივე ერთ მთლიან შენობას წარმოადგენს. ეკლესია (დარბაზული) ერთნავიანია, იგი ჩრდ.-ით წაგრძელებული. გეგმით სწორკუთხა სადგომს აკრავს, ხოლო სამხრ.-იდან სამრეკლო ებჯინება, ისე, რომ მისი და ეკლესიის აღმ. კედლები ერთიან სიბრტყეს ქმნის. ეკლესია გადახურული იყო სამხრ. თაღზე დაყრდნობილი კამარით. შესასვლელი დას.-იდან და სამხრ.-იდან აქვს. ნდა ვიწრო გასასვლელი უკავშირდება ჩრდ. ეკვდერს (უფრო გვიანდ. მინაშენია) და სამრეკლოს პირველ სართულს. სამრეკლო კარგად არის შემონახული, ორსართულიანი ნაგებობაა (როგორც საფარაში, ზარზმასა და იყალთოში), ქვედა სართული კუბის ფორმისაა (სამლოცველო-სამალავის დანიშნულებას ასრულებდა), ზედა სართული თორმეტსვეტიანი ფანჩატურია. II სართულის შესასვლელი სამხრ.-დან. კუთხის მაღლა დატანებული გადახურულია თლილი ქვის გუმბათით. ხ-ის სამრეკლო მდიდრულადაა მორთული, თუმცა მოლიანად შემორჩენის მხრივ ისტ. ტრადიციების დაქვეითებაზე მეტყველებს.

ე. ბერიძე.

ხეორისწყალი, მდინარე ამბროლაურის რ-ნში, ლუხუნის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს ლეჩხუმის ქედის სამხრ. კალთაზე, 2765 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 13,4 კმ, აუზის ფართობი 56,7 კმ². საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე და ზაფხულის პირველ ნახევარში, წყალმცირობა — ზამთარში. წყალმოვარდნები — შემოდგომაზე. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 2,6 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ხეოფსი (ბერძ. Cheops. ეგვ. ხუფუ), ძვ. ეგვიპტის ფარაონი, IV დინასტიის (ძვ. წ. 2723—2563) წარმომადგენელი. მისი მმართველობის დროს ეგვიპტე ძლიერ, ცენტრალიზებულ სახელმწიფოს წარმოადგენდა. ისტორიაში ცნობილია როგორც გიზის დიდი პირამიდის (სიმაღლე 146,6 მ) ამშენებელი.

ხეჭყავილა (Vitex agnus-castus), ფოთოლმცვივანი ბუჩქი ან დაბალტანიანი ხე ცხვრისძირასებრთა ოჯახისა. საგველად შეკრებილი, სურნელოვანი. წვრილი ცისფერი ყვავილები აქვს. გავრცელებულია სამხრ. ევროპაში, აზიაში, ყირიმსა და დას. ამიერკავკასიაში. სინათლისა და სითბოს მოყვარული მცენარეა. მცენარეს: გვიანი და ხანგრძლივი ყვავილობა ახასიათებს, მის მოქნილ ტოტებს კალათების მოსაწნავად იყენებენ. ნაყოფს კი, რ-იც ეთეროვან ზეთებს შეიცავს, სანელებლად ხმარობენ. ხალხში მას ზოგჯერ აბრამის ხესაც უწოდებენ.

ნ. ბაშმაკელი.

ხერასკოვი მიხეილ მატვეის ძე [25. X (5. XI). 1733, პოლტავის გუბერნია, — 27. IX (9. X). 1807, მოსკოვი], რუსი მწერალი. რუს. კლასიციზმის წარმომადგენელი, სანტიმენტალიზმის ერთ-ერთი დამწყები. ცნობილია ეპიკური პოემა „როსსიადა" (1779), ტრაგედია „ვენეციელი მონაზონი" (1758), რომანი „ნუმა პომპილიუსი ანუ აყვავებული რომი" (1768), ლირ. ლექსები და სხვ.

ხერგიანი მირონ ბეჟანის ძე (დ. 6. III. 1943, დაბა მესტია). ქართველი საბჭ. მწერალი. სკკპ წევრი 1974-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1966). პირველი მოთხრობები და წიგნი („პირველი ლამის თეთრი") 1966 გამოაქვეყნა. ხ-ს ეკუთვნის რომანები („დროშები შენ გქონდეს", 1972; „ქედის ჯიხვი", 1978), მოთხრობები, ლექსები, ნარკვევები, პუბლიც. წიგნები („რებულები „ქალაქსაკენ", 1971, „ოქროსფერი რიყე", 1976; „კარგ კაცად ყოფნა ვიქნები", 1980; „ფიქრის მერცხლები ყვავიან", 1983, „დღეს ღამე უთენებია", 1984 და სხვ.)

ხერგიანი მიხეილ ბესარიონის ძე [25. III. 1932, დაბა მესტია,—დაიღუპა 4. VII. 1969, მწვერვალი სუ-ალტო (დოლომიტები), იტალია, დაკრძალულია მესტიაში], ქართველი საბჭ. ალპინისტი, სსრკ სპორტის დამს. ოსტატი (1963), სსრკ საერთაშ. კლასის სპორტის ოსტატი (1967). 1969 დაამთავრა საქართვ. ფიზკულტ. ინ-ტი. ალპინიზმში სსრკ ჩემპიონი (1955, 1956, 1964) და კლდეზე ცოცვაში პროფკავშირების საკავშირო შეჯიბრებისა და სსრკ ჩემპიონატის შეჯიბრის [1952, 1960, 1962, 1964, 1965 (აბსოლუტური), 1966, 1967] ჩემპიონი. განთქმული იყო მთაზე ასვლისა და კლდეზე ცოცვის უბადლო ოსტატობით. ძალზე პოპულარული იყო როგორც სსრკ, ისე უცხოეთის მთასვლელთა შორის. ხ-ის მთაში სამაშველო მუშაობის შედეგად გადარჩენილია მრავალი ადამიანი. მისი სახელის უკვდავსაყოფად 1983 მესტიაში გაიხსნა ხ-ის მემორიალური მუზეუმი. 1976-იდან გაიმართება მის სახელობის ყოველწლიური ტარდება ხ-ის მემორიალი (შეჯიბრება კლდეზე ცოცვაში). 1969 თურქესტანის ქედზე 4960 მ სიმაღლის მწვერვალს მისი სახელი ეწოდა. 1971 კლდეზე ცოცვაში საკავშ. შეჯიბრებაზე დაწესდა ხ-ის პრიზი. ხ. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით.

ლიტ.: მიხეილ ხერგიანი, თბ., 1971; აბრამიშვილი ო., მთის რაინდი, თარგმ. რუსულიდან, თბ., 1981; გოზალიშვილი დ., მიხეილ ხერგიანი, თბ., 1982; ჯაფარიძე ა., მთის ლეგენდა, თბ., 1964; ხერგიანი მ., კლდის ეფორი, თბ., 1976; Бурлаков Ю. В., Восходители, М., 1979; Кузнецов А., Горы и люди, М., 1970.

დ. გოზალიშვილი.

ხერგულის ძეგლი, ზედა პალეოლითის ხანის არქეოლოგიური მღვიმე-ნასახლარი სოფ. გაჩეჩილში (წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტ.), მდ. ხერგულის მარჯვ. ნაპირზე. 1917 აღმოაჩინა პოლ. მერკ. ს. კრუკოვსკიმ 1936 მასალა შეისწავლა ს. ზამიატნინმა და დას. საქართვ. ზედა პალეოლითის ადრეულ საფეხურს მიაკუთვნა. 1967—68 განახლდა არქეოლ. გათხრები (ნ. ბერძენიშვილი, გ. დოჩანაშვილი). აღმოჩენილია მუსტიეს ხანისათვის დამახასიათებელი ნიმუშები და ზედა პალეოლითური მასალა.

ძეგლის დათარიღებაზე სხვადასხვა აზრია. მეცნიერთა ნაწილი (ი. კოზლოვსკაია) მიიჩნევს, რომ კულტ. ფენები არეულია. და ნ. ბ. ორჯონიკიძე (მუსტიე, ზედა პალეოლითი) დანვრეული ძეგლია. ნაწილი კი (ნ. ბერძენიშვილი, გ. დოჩანაშვილი) მას ზედა პალეოლითის ადრეული საფეხურით ათარიღებს.

ლიტ.: დოჩანაშვილი გ., ხერგულის კლდეში 1967—68 წწ. მუშაობის შედეგები, «მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის», 1974, ტ. 6; Замятнин С. Н., Палеолит западного Закавказья, I — Палеолитические пещеры Имеретии, «Сборник Музея антропологии и этнографии», 1957, [т.] 17.

დ. მეშველიანი.

ხერეს-დე-ლა-ფრონტერა (Jerez de la Frontera), ქალაქი სამხრ. ესპანეთში, ანდალუსიაში, კადისის პროვინციაში, მდ. გვადალეტეს ნაპირზე. 176 ათ. მცხ. (1981). სარკინიგზო კვანძი. მეღვინეობის დიდი ცენტრი. ლიქიორ-კონიაკის სარეწაო სახელოსნოები, საფეიქრო, მინის მრეწველობა, ხილის დაკონსერვება, კორპის დამუშავება, ღვინის კასრების წარმოება. მევენახეობის რ-ნის ცენტრი.

ხერესი (ესპ. Jerez, ქ. ხერეს-დე-ლა-ფრონტერის სახელწოდებიდან), მაგარი ღვინო, რ-საც სხვადასხვა ჯიშის ყურძნისაგან ამზადებენ. შეიცავს 20%-მდე (მოცულობით) სპირტს, შაქრიანობა 3%-მდე. ხ-ის მისაღებად მშრალი დასპირტული ღვინის ზედაპირზე ხერესის აფსკს. საფუვრებით ქმნიან აფსკს 5—6 თვის დაყოვნების შემდეგ აფსკის ქვემოდან ღვინის 1/3-ს გადაიღებენ და შეურევენ ახ. ღვინით შეავსებენ. გადაღებულ ღვინოს შეურევენ სხვებისა და საცდელ ღვინოებს და დააძველებენ (2 თვიდან 2 წლამდე).

ხერთვისი, შუა საუკუნეების ციხესიმაგრე სამხრ. საქართველოში, ჯავახეთში, მდ-ების ფარავნისა და მტკვრის შესართავთან, მაღალ კლდოვან მთაზე (ახლანდ. ასპინძის რ-ნის ტერიტ.). ხ. მოქმედი სიმაგრე იყო ჯერ კიდევ ძველი ხანის მთელ მანძილზე. მემატიანე ლეონტი მროველის (XI ს.) ცნობით, რ-იც ზეპირ ტრადიციას უნდა ემყარებოდეს, ალექსანდრე მაკედონელს ძვ. წ. IV ს. 20-იან წლებში, აღმოსავლეთში ლაშქრობის დროს, საქართველოს სხვა ციხე-ქალაქებთან ერთად ხ-იც უნახავს (ალექსანდრე მაკედონელის საქართველოში ლაშქრობის ფაქტს ისტორიული მეცნიერება არ იზიარებს). ხ. ნინოწმინდელთან მოყოლებულ მეფე-ბატონთა ეკუთვნოდა, ფარავნისა და მტკვრის მიმდებარე რეგიონის დასახლებული პუნქტები. XVI ს-ში ხ-ის ფეოდალური მფლობელები მონაცვლეობით იყვნენ ქამქამისძენი, ხერთვისარნი, ათაბაგები. XVI ს-ში სამხრ. საქართველოში ოსმალეთის ექსპანსიის დროს, 1578, ართაქსად ათაბაგის კოლამ ჯავახეთის სხვა ციხე-სიმაგრეებთან ერთად ოსმალებს ხ-იც ჩააბარა. შემდგომში იგი თურქ. აღმ. ერთეულის ცენტრი იყო. XVIII ს. 70-იან წლებში მეფე ერეკლე II-მ აიღო. რუს.-თურქ. ომის (1828—29) დროს, 1828 რუს. ჯარებმა გაათავისუფლეს. ხ. მრავალჯერ გადაკეთებით, შეიმჩნევა ადრინდ. შუა საუკუნეების სამშენებლო ფენა. ციხე შედგება ციტადელისა და გალავნისაგან. ციტადელი მთის ვიწრო, კლდოვან ქიმზეა აღმართული, ჩრდ.-აღმ.-იდან მიუდგომელია. წყლით მარაგდებოდა ჩრდ.-დას.-ით გაყვანილი გვირაბის საშუალებით.

ლიტ.: ბერძენიშვილი დ., ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, «საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული», 1975, [ტ.] 5.

დ. ბერძენიშვილი.

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი, გვ. 592—593

ხერთვისი, სოფელი ასპინძის რ-ნში (თოლოშის სოფსაბჭო), მდ-ების მტკვრისა და ფარავნის შესართავთან. ზ. დ. 1250 მ, ასპინძიდან 14 კმ, ახალციხიდან (უახლოეს-

(ს. ჩაჩუბაზის სადგ.) 48 კმ. 8-წლიანი ქალაქ-ის საბ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მემინდვრეობა, მებაღეობა). ბიზნესის ქვის სამშენ. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, საფერშლო-სამეანო პუნქტი. ძეგლებიდან ციხე (X—XIV სს.), მდ. ფარავანზე აგებულია ხერთვისჰესი.

ხერთვისი, სოფელი აჭარის ასსრ ხელვაჩაურის რ-ნში (აჭარისწყლის სოფსაბჭო), მდ-ების ჭოროხის მარცხ. და აჭარისწყლის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 260 მ. ხელვაჩაურიდან 12 კმ. აჭარისწყლის კოლ-ბა „პარიზის კომუნა" (მევენახეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. აჭარისწყალში (2 კმ).

ხერგა, სოფელი ლენტეხის რ-ნში (ჟახუნდერის სოფსაბჭო). მდ. ცხენისწყლის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 1240 მ. ლენტეხიდან 37 კმ. ჟახუნდერის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ჟახუნდერში (2 კმ).

ხერკი, ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი აღმ. საქართველოში, შუა საუკუნეების ადმ. ერთეული — ხევი (იგივე თემი) მდ. არაგვის დინების სამხრეთით მარცხ. მხარეს (ახლანდ. მცხეთისა და დუშეთის რ-ნების ტერიტ. ნაწილი). ხ. იგივე საგურამოს ან თეზმის ხევია. გამყოფი მაგისტრალის ლოკალიზაციით აღმ-ით საზღვრავდა ერწოს მთა, სამხრ-ით — ზედაზნის მთა, ჩრდ-ით — ნიკორწმინდა-ბოდორნის შორის მდებარე მთები, დას-ით — მდ. არაგვი. ხ-ის ცენტრი იყო ზედაზნის ციხე. ანდ. ხანაში ხ. მუხრანთან ერთად მცხეთის „სამოქალაქოს" (მცხეთის სადამოურავო რეგიონი) ქმნიდა. შუა საუკუნეებში ხ-ზე გაბატონება გარკვეულად ცელიდა მიმდებარე პოლიტ. ერთეულთა პოლიტ. მდგომარეობას. XII ს. დასაწყისში დავით IV აღმაშენებელმა ზედაზენი და ხ. სამეფო ხელისუფლებას დაუმორჩილა, რამაც უცილობელი გახადა კახეთის სამეფოს გაუქმება და ერთიანი საქართველოს შემადგენლობაში შეყვანა.

ლიტ.: გ ვ ა ს ა ლ ი ა ჯ., აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983. *ჯ. გვასალია.*

ხერკინა, მაგარმერქნიანი ხეების საერთო სახელწოდება. განეკუთვნება სხვადასხვა ოჯახს. ამ ხეების უმრავლესობა იზრდება ტროპ. და სუბტროპ. ქვეყნებში. ესენია: Musa ferrea (ინდოეთი), Ixora ferrea (ანტილის კ-ები), Caesalpinia ferrea (ბრაზილია), Stadmannia sideroxylon (მავრიკის კ.), Argania sideroxylon (მაროკო), Sideroxylon-ის ზოგიერთი სახეობა და სხვ.; ლენქორანული ხერკინა (პარროტია სპარსული) აზერბაიჯანში იზრდება.

ხერსონი, ქალაქი, უკრ. სსრ ხერსონის ოლქის ცენტრი. მდებარეობს დნეპრის მარჯვ. ნაპირზე. საზღვაო და სამდ. ნავსადგური. სარკინიგზო კვანძი, აეროპორტი. 346 ათ. მცხ. (1985). განვითარებულია გემთმშენებლობა და მანქანათმშ., მსუბუქი, კვების მრეწველობა, ნავთობგადამუშავება, ავეჯის, საშენ მასალათა მრეწველობა. არის მინის ნაკეთობათა ქარხ. ქ-ნა. ხ. დაარსდა 1778 როგორც სიმაგრე. სახელი ეწოდა ტავრიდის ქერსონესის მიხედვით. 1783-იდან შავიზღვისპირეთის სამხედრო ფლოტის საშენი ქალაქია. 1803-იდან საგუბერნიო ცენტრი. საბჭ. ხელისუფლება დამყარდა 1918 წ. 17—18 (30—31) იანვარს. 1941 წ. 19 აგვ-დან 1944 წ. 13 მარტამდე ოკუპირებული იყო გერმ. ფაშისტთა ჯარების მიერ. 1944 მარტიდან ხ. საოლქო ცენტრია. ქალაქი დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით (1978).

ქალაქში შენარჩუნებულია რეგულარული დაგეგმარება (XIX ს. დასაწყ.) და კლასიციზმის სტილის არქიტ. ნაგებობანი (მაცხოვრის ტაძარი, 1806, და სხვ.). თანამედროვე ნაგებობებიდან აღსანიშნავია კინოსაკონცერტო დარბაზი „საიუბილეო" (1970). ქალაქში ძეგლებია ვ. ი. ლენინისა (ბრინჯაო, გრანიტი, 1968) და ტ. შევჩენკოს (ფერწილოვანი სპილენძი, გრანიტი, 1971) ძეგლები.

ხ-ში არის პედ., სას.-სამ. ინ-ტები, ნიკოლაევის გემთმშენებლობისა და ოდესის კვების მრეწვ. ტექნოლ. ინ-ტების ფილიალები, 11 საშ. სპეც. სასწავლებელი. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, 2 თეატრი, ფილარმონია, ტელეცენტრი. უკრ. სარწყავი მიწათმოქმედების სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი, სათიბზე მეურნეობის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის განყ-ბა ტყურზაზე.

ხერსონის ოლქი, შედის უკრ. სსრ შემადგენლობაში შეიქმნა 1944 წ. 30 მარტს. ფართ. 28,5 ათ. კმ^2. მოსახლ. 1214 ათ. კაცი (1985), აქედან ქალაქში ცხოვრობს 61% ცენტრი — ქ. ხერსონი. ხ. ო. მდებარეობს უკრ. სამხრ. ნაწილში, შავიზღვისპირა დაბლობზე, დნეპრის აუზის ქვემოთში. სამხრ-ით ეკვრის შავი და აზოვის ზღვები. ზედაპირი ვაკეა, სიმაღლე 100 მ-იდან (ჩრდ-ით) 5 მ-მდე (სამხრ-ით). სანაპირო ხაზი ძლიერ შეჭრილ-შემოჭრილია, განსაკუთრებით სივაშის ნაპირი. მთავარი მდინარეა დნეპრი (ქვემო დინება) და მისი მარცხ. შენაკადი ინგულეცი. ოლქის ტერიტორიაზე არის კახოვკის წყალსაცავის უმეტესი ნაწილი. განვითარებულია მანქანათმშ., ნავთობგადამუშ., მსუბუქი, კვების მრეწველობა. ელექტროენერგიით ოლქს ამარაგებს კახოვკის ჰესი და ხერსონის თეცი.

სოფ. მეურნეობაში განვითარებულია მემარცვლეობა, მებოსტნეობა, მებაღეობა, მევენახეობა, მებაღეობა, სახორცე-სარძევე მეცხოველეობა. მთავარი კულტურებია საშემოდგომო ხორბალი და სიმინდი. მოჰყავთ ქერი, მარცვლეულ-პარკოსნები, სიმინდი, ბრინჯი, ფეტვი, კარტოფილი, მზესუმზირა, ბოსტნეულ-ბაღჩეული, საკვები კულტურები, ხილი. მისდევენ მეაბრეშუმეობას და მეთევზეობას.

მდ. დნეპრი სანაოსნოა. განვითარებულია სარკინიგზო, საავტ. და საჰაერო ტრანსპორტი.

ოლქი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1967).

ხერხა (Cladium), მრავალწლოვან ბალახოვან მცენარეთა გვარი ისლისებრთა ოჯახისა. მათი სიმაღლე 100—200 სმ აღწევს. მიწისქვეშა მხოხავი ფესურა აქვთ. 4—6 სახეობა იზრდება სუბტროპ., ტროპ. და ზომიერი კლიმატის ქვეყნების ბალახოვან ჭაობებში. ტბათა დაჭაობებულ სანაპიროებზე და ზღვისპირეთის დამლაშებულ ჭაობებში. სსრკ-ში გავრცელებულია 1 სახეობა — C. mariscus, რომელიც წიწირად გვხვდება კოლხ. დაბლობის ტორფიან ჭაობებზე, შედარებით იშვიათად — აღმ. საქართველოში. ნაპოვნია კოლხეთის ნამარხი ფლორის კომპლექსში, რაც მესამეულ პერიოდში მისი დაჯგუფებების არსებობაზე მიუთითებს. *კ. ქიმერიძე.*

ხერხემალი, ხერხემლიანი ცხოველების და ადამიანის სადგრძნო ჩონჩხის ძირითადი ნაწილი. ევოლ. პროცესში ხ-მა მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადა, რასაც მოჰყვა ხ-ის რამდენიმე განყ-ბად დიფერენცირება ოთხფეხების ხ. შედგება 2 განყ-ბისაგან — ტანისა და კუდისაგან. ხმელეთის ხერხემლიანების ხ-ში 4—5 განყ-ბაა — კისრის, მკერდის, წელის (ზოგ ჯგუფს არა აქვს), გავისა და კუდის. კისრის განყ-ბაში ამფიბიებს აქვთ 1 მალა; ძუძუმწოვრებს საშუალოდ — 8; ფრინველებს — 11-იდან 25-მდე; ძუძუმწოვრებს ძირითადად — 7 (ზოგჯერ 6—10). ამნიოტიანების კისრის პირველ ორ მალას — ატლასსა და აქსისს — აქვს განსაკუთრებული ფორმა, რაც უზრუნველყოფს თავის როგორც დახრას, ისე ბრუნვას. ზოგ ძუძუმწოვარს (მაგ., პანგოლინს) ატლასის წინ აქვს კიდევ ერთი მალა — პროატლასი. მკერდის განყ-ბის მალებს აქვთ კარგად განვითარებული ნეკნები, რ-თა უმრავლესობა ესახსრება მკერდის ძვალს და ქმნის გულმკერდს (ამფიბიებს არ გააჩნიათ). ძუძუმწოვრებში მკერდის მალების რაოდენობა იცვლება 9-იდან 24-მდე (უფრო ხშირად არის 12—15). წელის განყ-ბისათვის დამახასიათებელია რუდიმენტული ნეკნები და, როგორც წესი, უფრო მოძრავია, ვიდრე მკერდის განყ-ბა. ძუძუმწოვრების წელის მალების რაოდენობაა 2-იდან 9-მდე. ამფიბიებისა და ქვეწარმავლების ხ-ში მკერდისა და წელის განყ-ბა აშკარად გამოყოფილი არ არის. გავის განყ-ბას პირველად ამფიბიებში ვხვდებით. ამფიბიებს აქვთ გავის 1 მალა (უფეხოებს არ გააჩნიათ); ქვეწარმავლებს, ჩვეულებრივ, — 2. ფრინველების გავის 2 მალა შეერთდა წელის, მკერდის უკანა და კუდის წინა მალებს და ერთ ძვლად — რთულ გავად ჩამოყალიბდა. ძუძუმწოვრების გავის ძვალი შედგება 1—10 (ხშირად 2—4) შეზრდილი მალისაგან, რ-თაგანაც ჩვეულებრ 1—2-ია ნამდვილი გავის მალა. კუდის განყ-ბა კარგად აქვთ განვითარებული ქვეწარმავლებს. შეიცავს მრავალ (15—40) მალას და აქვს მნიშვნელოვანი როლი ლოკომოციაში. ძუძუმწოვრების კუდის განყ-ბის მალების რაოდენობა, კუდის სიგრძის შესაბამისად, მერყეობს ცვალებადობს (3—49). უკუდო ამფიბიების მალები შეზრდილია ერთ გრძელ ძვლად — ურისტილად. ფრინველების კუდის მალებიც ასევე შეზრდილია და ქმნიან პიგოსტილს, რ-იც საჭის ბუმბულების საყრდენს წარმოადგენს. *გ. პაპიძე.*

ა დ ა მ ი ა ნ ი ს ხ-ზე იხილეთ სხეულის დანართები ნაწილები. ხ. შედგება

ხერსონის ოლქი

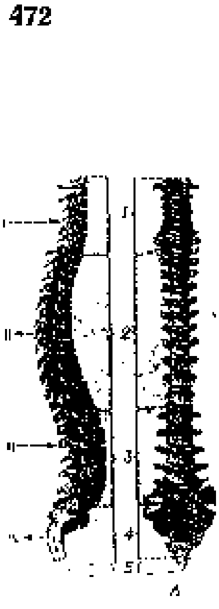

ხერხემლიანი ხერხემლის სვეტი ა—გვერდითი ხედი, ბ—წინიდან; 1 — კისრის მალები; 2—გულმკერდის მალები; 3—წელის მალები, 4—გავა; 5—კუდუსუნი; I—კისრის ლორდოზი; II — გულმკერდის კიფოზი; III—წელის ლორდოზი IV — გავის კიფოზი

შ. ხერხეულიძე

ერთმანეთთან სახსრებითა და იოგებით დაკავშირებული 34—35 მალისაგან, მ. შ. 24, ე. წ. თავისუფალი მალაა (7 კისრის, 12 — გულმკერდის, 5—წელის). 5 გავის და 4—5 კუდუსუნის მალა, რ-ებიც შეზრდილია ერთმანეთთან და წარმოქმნის გავის ძვალს და კუდუსუნს. მათ ერთმანეთთან ხრტილოვანი ქსოვილი აკავშირებს. ტიპურია გულმკერდის მალა, რომელსაც მალის სხეულის, რკალების, ხვრელის, განივი, წვეტიანი, ზემო და ქვემო სასახსრე მორჩების გარდა სხეულის გვერდით ზედაპირსა და განივ მორჩებზე აქვს აგრეთვე სასახსრე ფოსოები ნეკნების თავთან და ბორცვთან შესაერთებლად. ხ. საიმედოდ იცავს ზურგის ტვინს. კისრის პირველი მალა (ატლასი) შესახსრებულია კეფის ძვლის როკებთან; ამ სახსარში ხდება თავის მოხრა, აწევა, და მარჯვნივ და მარცხნივ გადახრა. კისრის მეორე მალის (აქსისის) კბილსა და ატლასის სახსარში კი თავის მარჯვნივ და მარცხნივ ტრიალი. დაბადების შემდეგ პირველი წლის მანძილზე ხ-ში ჩნდება 2 წინ მიმართული გამრუდება (კისრისა და წელის ლორდოზი) და ორი უკანა გამრუდება (გულმკერდისა და გავის კიფოზი). უფრო გვიან მუსკულატურის ასიმეტრიული განვითარების შედეგად ვითარდება უმნიშვნელო გვერდითი გამრუდება. აღნიშნული ფიზიოლ. გამრუდებანი, აგრეთვე მალების სხეულებს შორის ჩართული მალთაშუა ხრტილები, იოგები ხ-ს განსაკუთრებულ ზამბარისებურ წარმონაქმნად ხდის და დიდ გავლენას ახდენს ადამიანის სიარულზე. ხ-ის დაავადებებიდან შედარებით იშვიათი ანომალიების გარდა (მაგ., მეზობელი მალების გაძვალება, დამატებითი მალების არსებობა და სხვ.) აღსანიშნავია ხ-ის ტრავმული ხასიათის დაზიანებანი, დეფორმაციები — სკოლიოზი, ბეხტერევის გამრუდება, ანთებითი დაავადებანი — ოსტეომიელიტი, ოსტეოქონდროზი, დისტროფიული დაავადება ოსტეოქონდროპათია და სხვ. ხ-ის დაავადებების შესწავლის და მათი პროფილაქტ. და მკურნალობის გზებს სწავლობს ორთოპედია და ტრავმატოლოგია.

გ. ამაშიძე.

ხერხემლიანები, ქ ა ლ ი ა ნ ე ბ ი (Vertebrata ან Craniota), ქორდიანების ქვეტიპი ქორდიანების ტიპისა. ხ-ის როგორც სხეულის აგებულება, ისე ფიზიოლ. მოქმედება განვითარების მაღალ დონეზეა. სხეული დაფარული აქვთ კანით, რ-იც უშუალო კონტაქტშია გარემოს ფაქტორებთან, მონაწილეობს აირთა ცვლაში, ორგანიზმიდან ნივთიერებათა დაშლის პროდუქტების გამოყოფაში. კანის წარმონაქმნებია ქერცლი, ბუმბული, თმა (და მისი სახეცვლილებანი), ბრჭყალები, ჩლიქები, ფრჩხილები, რქები და სხვ. კანში ბევრია ლორწოს გამომყოფი, სუნის, ოფლის, ცხიმის და სხვ. ჯირკვალი. კანის ძირითად ნაწილს შეადგენს ეპიდერმისის ქვეშ მდებარე კორიუმი. კუნთოვანი სისტემა მძლავრი და დიფერენცირებულია. ხ-ს აქვთ 3 ტიპის ჩონჩხი: შემაერთებელქსოვილოვანი, ხრტილოვანი და ძვლოვანი. ჩონჩხი შედგება ხერხემლის, ქალას, კიდურების სარტყლებისა და თავისუფალი კიდურების ჩონჩხისაგან. გამოყოფილია ხერხემლის განყ-ბები: კისრის, მკერდის, წელის, გავის და კუდისა. ზოგს ესა თუ ის განყ-ბა არ გააჩნია. მალათა როგორც აგებულება, ისე რაოდენობა განსხვავებულია კლასების მიხედვით. ქალა შედგება ტვინის ქალას და სახის ქალასაგან. ხ-ს აქვთ კენტი (ზურგის, კუდისა და ანალური) და წყვილი (წინა და უკანა) კიდურები. არსებობს 2 სარტყელი: მხრისა და მენჯის. საჭმლის მომნელებელი სისტემა ძირითადად წარმოდგენილია მილის სახით, რ-იც სხეულის წინა ნაწილში პირის ხვრელით იხსნება, ხოლო უკანა ნაწილში კლოაკის (ან ანალური) ხვრელით ბოლოვდება. მომნელებელ სისტემაში შემდეგი განყ-ბებია: პირის ღრუ, ხახა, საყლაპავი მილი, კუჭი და ნაწლავები. ამავე სისტემას მიეკუთვნება ღვიძლი და პანკრეასი. ხ-ის შინაგანი სეკრეციის ჯირკვლებია ფარისებრი, მკერდუკანა, თირკმელზედა და ჰიპოფიზი. პირველადი წყლის ხ. სუნთქავენ ლაყუჩებით, ხოლო ხმელეთის ხ. ფილტვებით. სისხლის მიმოქცევის სისტემა დახშულია და შედგება გულისა და სისხლძარღვებისაგან. მრგვალპირიანებისა და თევზების გული ორკამერიანია (1 წინაგული და 1 პარკუჭი), ამფიბიებისა და ქვეწარმავლების უმრავლესობისა — სამკამერიანი (2 წინაგული და 1 პარკუჭი), ნიანგების, ფრინველებისა და ძუძუმწოვრებისა — ოთხკამერიანი (2 წინაგული და 2 პარკუჭი). სისხლძარღვებია არტერიები (სისხლი გამოაქვთ გულიდან) და ვენები (სისხლი შეაქვთ გულში), აქვთ ლიმფური სისტემაც. ნერვული სისტემა მილისებრია და შედგება ცენტრ., პერიფერიული და სიმპათიკური ნერვული სისტემებისაგან. ცენტრალური ნერვული სისტემა შეიცავს თავის ტვინსა და ზურგის ტვინს. თავის ტვინში 5 განყ-ბაა: წინა ტვინი, შუამდებარე ტვინი, შუა ტვინი, ნათხემი და მოგრძო ტვინი, რ-ებსაც სხვადასხვა კლასში განსხვავებული აგებულება აქვთ. თავის ტვინიდან გამოდის 12 წყვილი ნერვი. გრძნობათა ორგანოებია: გვერდითი ხაზი, შეხების, გემოვნების, ყნოსვის, სმენის და მხედველობისა. გამომყოფი ორგანოებია 2 თირკმელი. ხ. განსხვავებულსქესიანები არიან (ჰერმაფროდიტია ზოგი ქონდრისა და ზოგი სხვა). წყლის ხ-ის განაყოფიერება ხდება წყალში, ორგანიზმის გარეთ (გარდა ცოცხლადმშობი სახეობებისა), ხოლო ხმელეთის ხ-ის განაყოფიერება შინაგანია. ზოგი დებს 1—2 კვერცხს ან შობს 1—2 ნაშიერს, ზოგი კი ყრის 300 მლნ-მდე კვერცხს. ზოგი წელიწადში ერთხელ ან რამდენჯერმე მრავლდება, ზოგი კი — სიცოცხლეში ერთხელ. ხ. წარმოშობილან სილურულ პერიოდში. გავრცელებულნი არიან მთელ დედამიწის ზურგზე. ბინადრობენ ხმელეთზე, ზღვაში, მტკნარ წყალში. ხ-ის სამეურნეო მნიშვნელობა უაღრესად დიდია. მრავალი მათგანი გამოიყენება საკვებად, ზოგიერთი სახეობა იძლევა ბეწვეულს, ტყავს, ხორცს, ძვალსა და სხვ. ხ-ის ზოგი სახეობა მოშინაურებულია და იყენებენ სახ. მეურნეობაში. მრავალი ხერხემლიანი ანადგურებს სასარგებლო ნადირ-ფრინველსა და შინაურ ცხოველს, აზიანებს აგრეთვე კულტ. მცენარეულობას და სხვ.; ზოგს გადააქვს ჰელმინთები, ცოფის, ტულარემიის, შავი ჭირის, ქოლერისა და სხვ. დაავადებათა გამომწვევები. ზოგი სახეობა შხამიანია. ხ-ის მრავალი სახეობა მოსპობის საფრთხის წინაშეა. მათ დასაცავად მიღებულია ქმედითი ღონისძიებები. საქართველოში ბინადარი ხ-ის 65 სახეობა შეტანილია საქართველოს „წითელ წიგნში“ და სახელმწ. დაცვას ექვემდებარება.

ა. ჯანაშვილი.

ხერხემლის გამრუდება, ხერხემლის ნორმალური კონფიგურაციის დარღვევა, რასაც მოჰყვება წარმოსადეგობისა და სხეულის შეცვლა. ნორმალურად აგებული მოზრდილი ადამიანის ხერხემალს რამდენიმე გამრუდება აქვს, რაც ბავშვობის ასაკში ყალიბდება. ზოგიერთი პათოლ. პროცესის დროს ხ. გ. შეიძლება განვითარდეს როგორც ნორმალურად არსებული ფიზიოლ. გამრუდების (ლორდოზი, კიფოზი) გაძლიერება ან გვერდითი გამრუდება (სკოლიოზი). ამის მიზეზი შეიძლება გახდეს კუნთოსახსროვანი აპარატის თანდაყოლილი ან რაიმე დაავადების (მაგ., პოლიომიელიტი) შედეგად განვითარებული სისუსტე. ნაყოფის ჩონჩხის არასწორი ფორმირება, აგრეთვე სტატიკური დარღვევები (მეცადინეობისას მერხთან ბავშვის მუდმივად არასწორი ჯდომა). დიდი პროფილაქტ. მნიშვნელობა აქვს ბავშვის სწორ ფიზ. აღზრდას. ხ. გ-ის ძირითადი სამკურნ. მეთოდია სამკურნალო ფიზკულტურა და მასაჟი.

ხერხეულიძე ალათანგ (გ. 1 VII. 1625), ქართლის სამეფოს სახლთუხუცესი ლუარსაბ II-ის დროს. 1612—14 განაგებდა არაგვის საერისთავოს. მარაბდის ბრძოლაში 1625 ხელმძღვანელობდა ერთ-ერთ მეწინავე რაზმს. დაიღუპა ამ ბრძოლაში.

ლიტ.: ბ ა რ ნ ო ვ ი, თხზულებანი, ტ. 2, თბ., 1937; ჯ ა მ ბ უ რ ი ა გ., გიორგი სააკაძე, თბ., 1964.

გ. ჯამბურია.

ხერხეულიძე ზაზა (ქაიხოსრო), ქართლის სამეფოს ფარეშთუხუცესი, გ. სააკაძის მომხრეთა დასის წევრი. 1612 წავკისში სააკაძეს აცნობა მის წინააღმდეგ მოწყობილი შეთქმულების ამბავი, რითაც იგი სიკვდილს გადაარჩინა. შეთქმულებმა ცხვირი მოაჭრეს. შესაძლოა დაიღუპა მარაბდის ბრძოლაში თავის სახლიკაცებთან ერთად (1625).

წყარო: თ ბ ი ლ ე ლ ი ი., დიდმოურავიანი, გ. ლეონიძის გამოკვლევითა და რედ., თბ., 1939.

ლიტ.: ჯ ა მ ბ უ რ ი ა გ., გიორგი სააკაძე, თბ., 1964.

გ. ჯამბურია.

ხერხეულიძე გრიგოლ მიხეილის ძე (7 XII. 1916, თბილისი, — 22. X. 1974, იქვე), ქართველი საბჭ. ლიტერატურათმცოდნე, კრიტიკოსი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1973). დაამთავრა თსუ (1946). იკვლევდა უახლესი ქართ. ლიტ-რის ისტ. და თანამედროვე ქართ. საბჭ. პოეზიის აქტუალურ პრობლემებს. ძირითადი ნაშრომებია: „გიორგი ლეონიძე“ (1959), „თანამედროვეობა და პოეზია“ (1965), „თანამედროვე ქართული პოეზია“ (გამოიცა 1977) და სხვ.

ხერხეულიძე ომან, XVIII ს. II ნახ. ქართველი ისტორიკოსი, ქართლ-კახეთის მხედარი ფეოდალური საგვარეულოს წარმომადგენელი, მდივანბეგი (მოსამართლე) ერეკლე II-ის დროს. ხ-ს ეკუთვნის მატიანის სტილის საისტ. თხზულება „მეფობა ირაკლი მეორისა, მეფის თეიმურაზის ძისა“, რ-შიც მოკლედაა გადმოცემული საქართველოს ისტორია 1722-იდან 1782-მდე. თხზულება შედგენილი უნდა იყოს 1795 ახლო ხანაში. ხ. განზრახ არ აშუქებს XVIII ს. ბოლო ათწლეულის ისტორიას, იმიტომ რომ, მისი აზრით, ამ პერიოდის საქართველოს პოლიტ. ვითარება არასტაბილური იყო. ხ. თავის თხზულებაში უმთავრესად პოლიტ. ფაქტებს გადმოსცემს, მოვლენათა მხოლოდ გარეგანი მხარე აინტერესებს და ისიც მხოლოდ მსხვილი და ღირსსახსოვარი ფაქტებისა. მისი თხზულების საფუძვლად უდევს სარწმუნო და სანდო საისტ. წყაროები. ხ-ის ნაწარმოები რამდენადმე მისდევს თანამედროვე ისტორიკოსთა შრომებს (სეხნია ჩხეიძე, პაპუნა ორბელიანი).

თხზ.: მეფობა ირაკლი მეორისა, მეფის თეიმურაზის ძისა, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ნაწ. 2, დ. ჩუბინაშვილის გამოც., სპბ., 1854; [იხ. აგრეთვე]. საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამოც., თბ., 1913.

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 8, თბ., 1977.

გ. ოთხმეზური.

ხერხეულიძე შალვა გიორგის ძე [დ. 8 (21). V. 1908, ბაქო], ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1968). სკპ წევრი 1951-იდან. 1925-იდან მონაწილეობდა სახ. თეატრებისა და მუშათა კლუბების სპექტაკლებში. პროფ. სასცენო მოღვაწეობას იწყებს 1933-იდან. მუშაობდა ფოთის, სიღნაღის, ხაშურის, ბორჯომის სახელმწ. თეატრებსა და ბაქოს ქართ. თეატრში (1933—40), გორის სახელმწ. თეატრში (1941—80). 1981-იდან თბილ. კინომსახიობთა თეატრის მსახიობია. შესრულებული აქვს 250-მდე როლი, მ. შ. სოლომონი, ლოთარინგი, ანანია (სუმბათაშვილის „ღალატი“), პეტრუჩიო (შექსპირის „ჭირვეული ქალის მორჯულება“), პრეზიდენტი, პოფშიმშელი (შილერის „ვერაგობა და სიყვარული“), ყვარყვარე (პ. კაკაბაძის „ყვარყვარე თუთაბერი“), დუკალა (გ. ნახუცრიშვილის „კომბლე“), პეპო (სუნდუკიანის „პეპო“), თედუა (მ. ელიოზიშვილის „ბებერი მეზურნეები“), ავტორჯა, კოტუა

(ა. ცაგარლის „რაც გინახავს, ვეღარ ნახავ!") და სხვ.

1954-იდან მოღვაწეობს კინოში. შესრულა როლები: ფოტოგრაფი („ჩემი ბრიგადირები"), დაკით მანდელი („ქალაქი ადრე იღვიძებს"), მიხო („ღიმილის მიჩვევები"), თამაზ („დიდედები და შვილიშვილები"), აქსენტი იდიმაძე („ყირიმელი პაპები"), თაქთაქიშვილი („წიგნი ფიცისა"), მეჭურჭლე („მეჭურჭლე") და სხვ.

ხერხვაში, სოფელი მესტიის რ-ნში (ნაკის სოფსაბჭო), სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ნაკრის (ენგურის მარცხ. შენაკადი) მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1640 მ, მესტიიდან 60 კმ. ლახამულის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ნაკრში (6,5 კმ).

ხერხთევზა (Pristis), ლიდსხეულიანი სკაროსნების ოჯახის ერთადერთი გვარი. აქვთ მეტად წაგრძელებული და გაბრტყელებული დინგი, რ-საც ორივე მხარეზე კბილისმაგვარი გამონაზარდებია. ლაყუჩის ხვრელები განლაგებული აქვთ თავის ქვედა მხარეზე. აერთიანებს 7 სახეობას, გავრცელებულია ყველა ოკეანის ტროპ. და სუბტროპ. წყლებში, ზოგჯერ მდ-ებშიც შედიან. იკვებებიან თევზებით და უხერხემლო ცხოველებით. ცოცხალმშობიარენი არიან, შობენ 15—20 ლიფსიტას. აღსანიშნავია ჩვეულებრივი ხერხთევზა (P. pectinatus), რ-ის სიგრძე 4,8 მ-მდეა, მასა 2 ტ-მდე აღწევს. სარეწაო მნიშვნელობა თითქმის არა აქვთ. ადამიანისათვის საშიში არ არის. გ. შარაშიძე.

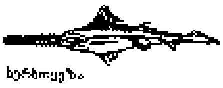
ხერხთევზა

ხერხი, მრავალპირიანი მჭრელი იარაღი, რ-საც იყენებენ ლითონის, მერქნისა და სხვა მასალის საჭრელად (დასახერხად). ხ-ს უწოდებენ აგრეთვე ჩარხებსა და სამარჯვებს, რ-თა მუშა ორგანოა ხ. - იარაღი. ხ-ის მჭრელი ნაწილი უმეტესად კბილებიანია, ზოგიერთი ხ-ის მჭრელი ნაწილი კი აბრაზიული იარაღი ან ფოლადის ბაგირია. მუშა მოძრაობის ხასიათის მიხედვით განასხვავებენ მბრუნავ დისკურ ხ-ს, ხერხუნა ხ-ს (რ-ის ლენტი უკუქცევით-წინსვლითს მოძრაობას ასრულებს), ლენტურ ხ-ს (რ-იც 2 მბრუნავ შკივზე დაჭიმული მოქნილი ლენტია) და მრგვალ ხ-ს (მილისანი და ჩაღრმულკბილებიანი). ხერხუნა და ლენტურ ხ-ზე კბილები თვით ლენტზეა დაჭრილი.

ხეთა, მდინარე რსფსრ კრასნოიარსკის მხარეში, მდ. ხატანგის მარცხ. შემადგენელი. სიგრძე 604 კმ, აუზის ფართ. 100 ათ. კმ². წარმოიქმნება მდ-ების აიანისა და აიაკლის შეერთებით, რ-თაც სათავე აქვთ პუტორანის პლატოზე. მიედინება ჩრდ. ციმბირის დაბლობზე. საზრდოობს თოვლისა და წვიმის წყლით. წყლის საშ. ხარჯი დაახლ. 1370 მ³/წმ. იყინება სექტ.-ოქტ-ში, ყინულისაგან თავისუფლდება მაის-ივნ-ში. სანაოსნოა. თევზჭერა.

ხეტეტიდები (Chaetetida), ამომწყდარი უხერხემლო ცხოველების ჯგუფი ნაწლავღრუიანების ტიპისა. ცხოვრობდნენ ზღვებში სფეროსებრ ან ფირფიტისებრ კოლონიებად. ჰქონდათ მრავალკუთხა ან უსწორო ფორმის უჯრედებისაგან შემდგარი კირქვიანი ჩონჩხი. ზოგი წარმომადგენელი როგორც მიკროსტრუქტურით, ისე განვითარების ნიშნებით სტრომატოპოროიდებს წააგავს. ხ. გაჩნდნენ სილურულ პერიოდში, მათი განვითარება კარბონულ პერიოდში მიაღწია. ცნობილი არიან მეზოზოური ნალექებიდანაც. გ. მჭედლიძე.

ხე-ტყის დამზადება, მერქნის დამზადების პროცესი, რ-შიც შედის ხეების მოჭრა, ტყესაკაფიდან მათი გამოზიდვისა და ქვედა ტყის საწყობებში დაუხერხავი ხე-ტყის დასაწყობება. პროცესების ძირითადი და დამხმარე ოპერაციები. ტყესაკაფზე სამუშაოები შეადგენს ხ.-ტ. დ.-ის შრომითი დანახარჯების დაახლ. 25—30%, სატრანსპ. (მერქნის გამოზიდვა) — 5—10%, სასაწყობო — 15 — 20%, დამხმარე სამუშაოები კი — 40—45%. სსრკ-ში ხ.-ტ. დ.-ის ყველა პროცესი მექანიზებულია.

ხე-ტყის დასამზადებელი მოწყობილობა, მანქანები, მექანიზმები, დამხმარე ნაგებობები და მოწყობილობები, რ-ებსაც იყენებენ ხე-ტყის დამზადებისას. ხ.-ტ. დ. მ-ებია: ძრავიანი იარაღები, სატრანსპ. საშუალებები, მერქნის დასაწყობი ჩარხები (როზმელების ჩამოსაჭრელი, შოლტების დასამორი და გამოსაყვანი, სორტიმენტის გასაჭრელი და სხვ.), აგრეგატები, ნახევრად ავტომ. ხაზები, ამწე-სატრანსპ. მანქანები და სხვა მოწყობილობები. ხ.-ტ. დ. მ-ის ნორმალური და ეფექტური ექსპლუატაციისათვის აგებენ ესტაკადებს, მისასვლელ გზებს, მოედნებს და ა. შ. ტექ. მომსახურებისათვის ტყეში არის სარემონტო სახელოსნოები, გასაწყობი და შემოსაზიდი დანადგარები და სხვ.

ხე-ტყის დაცურება, ხის მასალის მდინარეებით გადატანა შეტივტივებულ მდგომარეობაში. ხე-ტყის გადასაზიდი ყველაზე გავრცელებული და მასობრივი საშუალებაა. დაცურება შეიძლება როგორც ცალკეული მორებისა, ისე რიცხვად შეკრული ან სხვა მოტივტივე გადამზიდი მორებით შემოფარგლული შეკრული მასალისა, რ-საც იბორტავალი ეწოდა.

ხე-ტყის მასალა, ხ ე - ტ ყ ი ს ს ო რ ტ ი მ ე ნ ტ ი, მერქნის მასალა, რ-საც შენარჩუნებული აქვს ბუნებრივი ფიზიკური სტრუქტურა და ქიმიური შედგენილობა. ხ.-ტ. მ. არის დამუშავებული და დაუმუშავებელი. მრგვალ დაუმუშავებელ ხ.-ტ. მ-ს ღებულობენ მოჭრილი ხეებისაგან, რ-ებსაც აცლიან ტოტებს და ხერხავენ საჭირო სიგრძის მორებად. ქერქგაცლილ მრგვალ ხ.-ტ. მ-ს იყენებენ მშენებლობაში საყრდენებად და ბოძებად, სამაგრ მასალად (მაღაროებში) და ა. შ. ნედლეულის სახით მრგვალ ხ.-ტ. მ-ს იყენებენ სახერხ, ფანერის, ტარის, ქაღალდის მრეწველობაში და სხვ. დამუშავებულ ხ.-ტ. მ-ს განეკუთვნება დახერხილი (ძელები, ფიცრები, შპალები), ნაპობი, გარანდული და შპონირებული ხის მასალები.

ხე-ტყის მრეწველობა, მრეწველობის იმ დარგების ერთობლიობა, რ-თა დანიშნულებაა ხე-ტყის დამზადება, მისი დამუშავება და გადამუშავება.

სსრკ ხ.-ტ. მ. მოიცავს წარმოების რამდენიმე ჯგუფს, მ. შ. საკუთრივ ხის დასამუშავებელ მრეწველობას და ცელულოზა-ქაღალდის მრეწველობას. ხე-ტყის დასამუშ. მრეწველობაში მისი განვითარების ყველა ეტაპზე სულ უფრო დიდ ადგილს იკავებს ახ. მრეწვ. დარგები.

საქართველოში ხის სამრეწვ. დამზადება XIX ს. II ნახევრიდან ვითარდება. 1913 საქართველოს ტყეებიდან მერქნის გამოტანის მოცულობამ 170 ათ. მ³ შეადგინა (მ. შ. სამასალე მერქანი — 60 ათ. მ³).

საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ საქართველოში ტყის ექსპლუატაციამ გეგმიანი ხასიათი მიიღო. შეიქმნა ხე-ტყის დასამზადებელი ახ. საწარმოები. ტყის ჭრა და მოვლა ხორციელდება მეცნ. საფუძველზე შერჩევითი ჭრის მეთოდის გამოყენებით.

საქართველოში მერქნის ჭრასა და გამოტანას ძირითადად ახორციელებენ ხე-ტყის კომბინატები, რ-ებიც ექვემდებარებიან რესპ. სატყეო მეურნ. სამინისტროს. 1940 რესპუბლიკაში გამოტანილი იყო 939 ათ. მ³ მერქანი, 1970 წ.—651 ათ. მ³, 1984 წ.—685 ათ. მ³ (იხ. აგრ. ხის დასამუშავებელი მრეწველობა). ა. წერეთელი.

ხე-ტყის სატვირთავი მანქანა, მანქანა, რ-ის დანიშნულებაა ხე-ტყის დატვირთვა და მისი დატვირთვა ხე-ტყის საზიდ მოძრავ შემადგენლობასა და ფართოლიანდაგიან რკინიგზის მოძრავ შემადგენლობაზე, აგრეთვე კარჭაპებსა და გემებზე. ხ.-ტ. ს. მ-ებს განეკუთვნება ს ა ტ ვ ი რ თ ა ვ - ს ა თ ა ვ კ ა რ ა ვ ე ბ ლ ე ბ ი (მობილური მანქანები), იყენებენ ტყეში მერქნის დასატვირთავად, სათავკარავებლად და სხვ., ამწეები (კონსოლურ-ჯოჯგინა, ჯოჯგინა, კოშკური, ისრიანი), რ-თაც აქვთ ჯამბარები (ხე-ტყის მასალის ჩასაჭერად) ან გრაიფერები, ს ა ბ ა გ ი რ ო დ ა ნ ა დ გ ა რ ე ბ ი (ჯალამბრები და კაბელის ამწეები). ნაცვლად ტყესაკაფებში უფრო მეტად იყენებენ სატვირთავ-სათავკარავებლებს, ხოლო ქვედა ხე-ტყის საწყობებში — ჯოჯგინა და კოშკურ ამწეებს, ავტოსატვირთველებს.

ხე-ტყის სახერხი ჩარჩო, მორების, ძელებისა და სხვ. გრძივად სახერხი მანქანა. ხ.-ტ. ს. ჩ-ს მჭრელი იარაღია ხერხი ან ხერხების ნაკრები, ჩამაგრებული სახერხ ჩარჩოში, რ-საც მრუდმხარა ბარბაცა მექანიზმი უკუქცევით-წინსვლითს მოძრაობას ანიჭებს. ჩარჩოს მოძრაობის ხასიათის მიხედვით ხ.-ტ. ს. ჩ. ორგვარია: ერთის ჩარჩოს მოძრაობის ტრაექტორია არის სწორხაზოვანი, მეორისა—ნაკეთილი მრუდწირული. ხ.-ტ. ს. ჩ-ს ძირითადი პარამეტრებია: ღრეჩო ჩარჩოს გვერდით დგარებს შორის, ჩარჩოს სვლა, მუხლა ლილვის ბრუნვის სიხშირე, მუხლა ლილვის ერთი ბრუნის განმავლობაში მორის მიწოდების სიდიდე, ამძრავის სიმძლავრე.

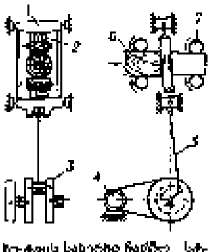

ხე-ტყის სახერხი ჩარჩო. სტაციონარული ვერტიკალური ხე-ტყის სახერხი ჩარჩოს სქემა. 1—ხერხების ჩარჩო; 2—ხერხების ნაკრები, 3—მრუდმხარა; 4—ძრავა, 5—ბარბაცა, 6—მორი, 7—დამჭერი ლილვები.

ხეფეი, ქალაქი აღმ. ჩინეთში, ანხოის პროვ. ადმ. ცენტრი 815 ათ. მცხ. (1982). სატრანსპ. კვანძი. მანქანათმშ., შავი და ფერადი მეტალურგია, ქიმ., ტექსტ., ქაღალდის, ბამბეულის მრეწველობა. უნ-ტი.

ხეფინისხევი, ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი დას. საქართველოში, იმერეთში. შუა საუკუნეებში ადმ.-ტერ. ერთეული თავდაპირველად მოიცავდა მდ. ძირულის შენაკადის ხეფინურის (იგივე ხეფინის წყალი) ხეობას. ხ-ის სტატუსის დამადასტურებელი საბუთი დათარიღებულია 1251 წ-ით. XIV—XV სს-ში სამეფო ხელისუფლებამ უფრო გაზარდა ხ-ის ტერიტ., იგი სამეფო დომენის შემადგენელი ნაწილი იყო. საქართვ. სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდეგ XV—XVII სს. განმავლობაში, ხ მონაცვლეობით ეკუთვნოდა ხან იმერეთის სამეფოს, ხან ქართლის სამეფოს. XVIII ს. 70-იან წლებში კი ხ-ის ტერიტ. მათ შორის დანაწილდა.

წყარო: ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 4, თბ., 1973.

ლიტ.: ბ ე რ ა ძ ე თ., ხეფინის ხევი გეოგრაფიული ხანაში, „ძეგლის მეგობარი", 1976—77, № 43—44. თ. ბერაძე.

ხეფრენი (ბერძნ. Chephren, ეგვ. ხ ა ფ რ ა), ძვ. ეგვიპტის ფარაონი, IV დინასტიის (ძვ. წ. 2723—2563) წარმომადგენელი, ხეოფსის მემკვიდრე (შესაძლოა შვილი ან ძმაა). გიზაში მეორე დიდი პირამიდის (სიმაღლე 143,5 მ) აშენებელი; ეს პირამიდა თვალსაჩინო გვირაბით უკავშირდებოდა დაბლობში აგებულ გრანიტის ტაძარს, რ-შიც იდგა ხ-ის ორი დიორიტის ქანდაკება (ინახება კაიროს ეგვ. მუზეუმში).

ხეფრენის ქანდაკება დიორიტი. კაიროს მუზეუმი.

ხეღრუ, სოფელი აჭარის ასსრ ხელვაჩაურის რ-ნში (ახალშენის სოფსაბჭო), აჭარის მთისწინეთში, ზ. დ. 200 მ, ხელვაჩაურიდან 24 კმ. მ. კალინინის სახ. ახალშენის კოლ-ბა (მევენახეობა, მეციტრუსეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ზედა ახალშენში (3 კმ). ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი.

ხეშავი, ხ ე ჭ რ ე ლ ი (Rhamnus), მცენარეთა გვარი ხეჭრელისებრთა ოჯახისა. ბუჩქები ან დაბალი ხეებია. 140-ზე მეტი სახეობა გავრცელებულია ევროპაში, აფრიკაში, აზიასა და ჩრდ. ამერიკაში. სსრკ-ში ცნობილია ხ-ის 19 სახეობა, საქართველოში — 7. მათგან საკუთრივ ხ უ შ ა ვ ი (Rh. cathartica) მაღალი ბუჩქია, იზრდება აღმ. საქართვ. მშრალ ადგილებზე, ბუჩქნარებში, ქვემდებარე ფართოფოთლოვან ტყეებში, ზოგჯერ რაყებსაც ქმნის. იმერეთული ხეჭრელი (Rh. imeretina) უცელი ბუჩქია, კ ლ დ ი ს ხ ე ჭ რ ე ლ ი (Rh. microcarpa) — დაბალი, ძლიერ დატოტვილი ბუჩქი, იზრდება მთის შუა სარტყლიდან სუბალპ. და ალპ. სარტყლამდე კლდეთა

ხუშავი (Rhamnus cathartica). ნაყოფებიანი ტოტი.

ნაპრალებში; შავჯაგა ლაბაილი, გადაფრენილი, ველიანი ბუჩქნარი. ზამთრად ამ ტყეებში იზამთრებენ ბეჭურები.

ხეშეშფრთიანები (Coleoptera), მწერების სრულგარდაქმნიანი რიგი. იყოფა 3 ქვერიგად, რ-ებშიც გაერთიანებულია 140 ოჯახი 300 ათ.-მდე სახეობით. იხ. ხოჭოები.

ხეჩილი, ლაგოდეხის რ-ნის სოფლების ზემო ხეჩილისა და ქვემო ხეჩილის ძვ. სახელწოდება.

ს. ხეჩინაშვილი.

ხეჩინაშვილი გურამ სერგოს ძე (დ. 5. VII. 1926, სიღნაღი), ქართველი საბჭ. არქიტექტორი, საქ. სსრ დამს. არქიტექტორი (1971). დაამთავრა ს. მ. კიროვის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტი (1948). ნამუშევრები: მარჯანიშვილის დასახლების გეგმ. გეგმა (1963—64, ა. ბაკუბაშვილთან, ვ. ოდიშარიასთან, კ. ჩხეიძესა და კ. ხატიაშვილთან ერთად), ყვარლის ქინძმარაულის ღვინის ქ-ნის სადეგუსტაციო დარბაზის მიწისქვეშა ნაგებობა (1965), სამგზავრო საბაგირო გზების სადგურები გაგრასა (თ. გუნიასთან ერთად) და სოჭში (რ. პეროვსკისთან და გ. სადგრიანიძესთან ერთად) და სხვ. *გ. ბერიძე.*

ხეჩინაშვილი სიმონ ნიკოლოზის ძე (დ. 26. XI. 1919, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. ოტორინოლარინგოლოგი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1952), პროფესორი (1953), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1965), სსრკ მედ. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1980). სკკპ წევრი 1947-იდან. 1941 დაამთავრა თბილ. სამედ. ინ-ტი. 1942—46 მუშაობდა თბილ. სამედ. ინ-ტის ოტორინოლარინგოლოგიურ კლინიკაში, 1947—64—საქ. სსრ მეცნ. აკად. ფიზიოლ. ინ-ტში ი. ბერიტაშვილთან ერთობლივად. 1946-იდან მუშაობს ექიმთა დახელოვნების თბილ. ინ-ტის ოტოლარინგოლოგიის კათედრაზე; 1952-იდან გამგე, 1969-იდან ხელმძღვანელობს იმავე ინ-ტის ყურისა და კლინიკური აუდიოლოგიის საპრობლემო ლაბორატორიას, 1979-იდან ამ ინ-ტის რექტორია. ხ. შეისწავლის სმენისა და ვესტიბულურ ფუნქციას, ყურისა და ხორხის ქირურგ. საკითხებს. ოტორინოლარინგოლოგიაში სმენის გასაუმჯობესებელი ოპერაციების სრულყოფისა და პრაქტიკაში დანერგვისათვის 1964 მიენიჭა ლენინური პრემია. საქართვ. ოტორინოლარინგოლოგთა საზოგ. საზ-ბის გამგეობის თავ-რე (1972-იდან). ოტორინოლარინგოლოგთა საკავშ. საზ-ბის გამგეობის პრეზიდიუმის თავ-რის მოადგილე (1982-იდან). გერმ. ბუნებისმეტყველთა აკად. წევრი, რუმინ. სრ, ჩეხოსლ. სრ, გდრ-ის, უნგრ. სრ ოტორინოლარინგოლოგთა საზოგ. საზ-ბების საპატიო წევრი, ბერლინის ჰუმბოლდტის სახ. უნ-ტის საპატიო დოქტორი. სსრკ VII და VIII მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, ოქტ. რევ., შრომის წითელი დროშის ორდენებით და მედლებით.

თხზ.: Вестибулярная функция (Вопросы физиологии и методики исследования), Тб., 1958; Вопросы аудиологии, Тб., 1978; Вопросы теории и практики слуховосстановительной хирургии, Тб., 1963; Слуховые вызванные потенциалы человека, Тб., 1986 (თანაავტ.: Ш. Кеванишвили).

თ. თოთაძე.

ხეცერა, სოფელი ზუგდიდის რ-ნში (აბასთუმნის სოფსაბჭო), ოდიშის დაბლობზე, ზ. დ. 80 მ, ზუგდიდიდან 19 კმ. აბასთუმნის ტბების საბჭ. მეურნეობა: რძეული, და სამ. სკოლები, 2 საბავშვო ბაღი, 4 ბ-კა, 2 კლუბი, ამბულ., საფეხშლ.-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ხეცკვარა, სოფელი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში (ლიხნის სოფსაბჭო), ამავე მდინარის ნაპირზე, ზ. დ. 70 მ, გუდაუთიდან 5 კმ. XXIV პარტყრილობის სახ. ლიხნის კოლ-ბა (მეხილეობა). რვაწ. სკოლა, სამ. სკოლა ლიხნში (1,5 კმ).

ხეჭრელი (Frangula alnus). ნაყოფიანი ტოტი, ა—ყვავილის სიგრძივი ჭრილი.

ხეცკვარა, სოფელი აფხ. ასსრ გულრიფშის რ-ნში (აჟარის სოფსაბჭო), ამავე კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ხეცკვარის (კოდორის მარჯ. შენაკადი) ნაპირას, ზ. დ. 880 მ, გულრიფშიდან 87 კმ. აჟარის საბჭ. მეურნ. „ახალი აჟარა“. სამ. სკოლა ქვემო აჟარაში (2,5 კმ).

ხეჭეჭური, მსხლის ადგილობრივი ჯიში. საქართველოში ფართოდაა გავრცელებული. ცნობილია მისი თესლნერგების მრავალი ფორმა და კლონი, მაგ., კახური, ქართლური, მესხური, იმერული, რაჭული და სხვ. განსაკუთრებით დიდი რაოდენობითაა გავრცელებული შიდა კახეთში. ხ-ში გაერთიანებული ფორმები და კლონები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან ზრდის სიძლიერით, ვარჯის ფორმით და დატოტვით, ფოთლისა და ყვავილის სიდიდით, ნაყოფის სიმსხოთი და ფორმით, კანის შეფერვით და სხვ. ხ-ისთვის დამახასიათებელია რბილობის წვნიანობა, სიტკბოში — მომჟავო-ტკბილი გემო და ნაყოფმსხვილობა. ნაყოფი შეიცავს შაქრებს, მჟავებსა და მინერ. ნივთიერებებს. მცენარე გამოირჩევა ნაყოფმოცემის, გამძლეობისა და დაავადებებისადმი, კერძო რეზისტენტობით; კარგად შემოდგომაზე და ინახება გაზაფხულამდე. *დ. მარაშენიძე.*

ხეჭრელი (Frangula), მცენარეთა გვარი ხეშქერისებრთა ოჯახისა. ბუჩქები ან პატარა ხეებია. 52-მდე სახეობა უმთავრესად გავრცელებულია ამერიკაში, აღმ. აზიასა და ხმელთაშუაზღვისპირეთში. 3 სახეობა გვხვდება სსრკ-ში. საქართველოში ხ-ის ერთადერთი სახეობაა — F. alnus, იზრდება ტყის პირებზე, ქვეტყეში, მაღალმთის ტყეებსა და ბუჩქნარებში. მის მსუბუქ მოყვითალო-წითელ მერქანს სახარატო საქმეში ხმარობენ. ქერქი შეიცავს ანთრაგლიკოზიდებს, საპონინებს, მთრიმლავ ნივთიერებებს. მისი ნახარში ან ნაყენი საფაღარათო საშუალებაა. ქერქიდან აგრეთვე ღებულობენ საღებავებს. ხ-ის ყვავილს ხშირად აკვირდებიან ფუტკრები.

ხვალო. ფოთლებიანი ტოტი.

ხეხვა, 1 ლითონის ზედაპირის სასრულო დამუშავება აბრაზიული იარაღით. ლითონის დეტალებს ხ-ით ამუშავებენ სახეხ ჩარხებზე მბრუნავი აბრაზიული ქარგოლებით, სეგმენტებით ან ძელაკებით საშუალებით. გასახეხი ზედაპირის კონფიგურაციისა და გამოყენებული ხერხების მიხედვით განასხვავებენ მრგვალ გარეგან, მრგვალ შიგა, ბრტყელ, მოყვანილ ხ-ს. ხ-ის სახეობაა აგრეთვე ჩვეული იარაღის ალესვა.

ბურღვის დეტალებს ხეხავენ სახეხი ზუმფარებით (გაშალაშინებით, ფრეზვის ან მოასხტამეტრების, აგრეთვე შეფითხნის ან დაგრუნტვის შემდეგ). ქვების გასახეხად იყენებენ კარბორუნდის ფილებს, ძელაკებსა და მისთ. (პროცესი ხორციელდება სახეხ ჩარხებზე ან ხელის იარაღით).

2 ბ უ რ ღ უ ლ ი ს წ ა რ მ ო ე ბ ა შ ი — ჩანასახისა და გულის გარე ნაწილებისგან მოცილება, მარცვლის ზედაპირის განსაზღვრული ფორმისა და ერთგვაროვნობის მიღწევა. ხ-ის შედეგად უმჯობესდება ბურღულის გემოვანი თვისებები, მაგრამ რამდენადმე მცირდება ვიტამინებისა და სასარგებლო მინერ. ნივთიერებების შემცველობა.

ხეხილის გასხვლა, ხილ-კენკროვან მცენარეთა ზრდა-განვითარების რეგულირების აგროტექნიკური ღონისძიება. ხეხილს ნაწილობრივ ან მთლიანად შეაცლიან ტოტებს, ყლორტებს ან ფესვებს, რაც უზრუნველყოფს მისი განვითარებისა და ფორმირების ოპტიმალურ პირობებს. ხ. გ. ტარდება ყოველწლიურად მცენარეს აცილებენ გადაბერებულ, ნაყოფპროდუქტიულ ტოტებს და ამით აუმჯობესებენ მის ვარჯს, რაც ზრდის მსხმოიარობას, ნაყოფის ორგანოლეპტიკურ და ქიმ. შედგენილობას. სხვადასხვა ასაკში ხ. გ. ბიოლ. თავისებურებებისა და ცანაშენეხლების მიხედვით მკვეთრად განსხვავდება. ხ. გ. უმთავრესად ტარდება ტოტების დამოკლებით ან ყლორტებისა და ტოტების ამოჭრით დამოკლებისას ტოტს აცლიან ერთ ნაწილს. ამოჭრისას ტოტი ან ყლორტი ძირში უნდა მოიჭრას. ხ. გ. იწყება შემოდგომაზე ფოთოლცვენის დამთავრების შემდეგ. შეიძლება ზამთარშიც, როცა ტემპ-რა — 5° C-ზე დაბალია. გაზაფხულზე კვირტების დაბერვის შემდეგ ხ. გ. მიზანშეუწონელია. *გ. ჯაფარიძე.*

ხეხილის დარგვა, მეხილეობაში გამოყენებული ძირითადი აგროტექნიკური ღონისძიება სამრეწველო და საკარმიდამო ბაღების გასაშენებლად. სანერგიდან მიღებულ ხეხილის ნერგებს რგავენ წინასწარ დამუშავებულ ნაკვეთზე, სადაც ორმოები და კვალები მცენარეებისათვის ამოთხრიან დასადგმ. 0,6 მ სიღრმის და 0,8 მ სიგანის ორმოებს, ხოლო კენკროვნებისათვის 0,4 მ სიღრმისა და 0,6 მ სიგანის ორმოებს. ორმოს 2/3 ნაწილს ავსებენ ჰუმუსოვანი მიწის ფენით და ორგ.-მინერ. სასუქის ნარევით. ნერგის დარგვისას ფესვის ყელი მიწის ზედაპირიდან დაცილებული უნდა იყოს 4—6 სმ-ით. ნერგის ირგვლივ აკეთებენ ჯამს მოსარწყავად (20—30 ლ თითოეულ ნერგზე). ხ. დ. ხდება შემოდგომაზე ან გაზაფხულზე ხელით ან მანქანით. *გ. ჯაფარიძე.*

ხვალინსკი, ქალაქი რსფსრ სარატოვის ოლქში, ნავმისადგომი ვოლგის მარჯვ. ნაპირზე (სარატოვის წყალსაცავი). ხვალინსკის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგ. ვოლსკიდან 38 კმ. დაარსდა 1556. ხ-ში არის პოლიროგრაფიული, ხელოვნური, საკონსერვო, კარაქის ქ-ნები, ამხანაგ. კომბინატი, სატყეო მეურნ., მეთევზეობა, შუშამორჩილობის დაწყ. ჰიდროლოგიის ...; მუზეუმი, სურათების გალერეა, სანატორიუმი, დასასვენებელი სახლები.

ხვალო, ჭ ა ლ ი ს ვ ე რ ხ ვ ი (Populus hybrida), ხე ტირიფისებრთა ოჯახისა. მსხვილი ტოტებგაშლილი ხეა, სიმაღლე 30 მ აღწევს. ხის ტანი ძირში რუხია, ზემო ნაწილში თეთრი. კავკასია-შუაზიის ბუნებრივი ჰიბრიდია; თითქმის მთელ საქართველოშია გავრცელებული. იზრდება ჭალის ტყეებში, მდინარეთა სანაპიროზე, სარწყავი არხების გაყოლებაზე. ხშირად იყენებენ დეკორ. მცენარედ. მის მერქანს ხმარობენ სახლების შიგნით მოსაპირკეთებლად, აგრეთვე საქაღალდე მასალად. რას გამოიყ 2—3 წელიწადში ერთხელ ბელავენ 2—3 მ სიმაღლეზე ქერქი შეიცავს მთრიმლავ ნივთიერებებს. *ლ. ბაქრაძე.*

ხვამლი, კირქვული მასივი დას. საქართველოში, ცაგერის რ-ნისა და წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, სიმაღლე 2002 მ. ორმაგი კუესტაა აგებულია ცარცული კირქვებით. სამხრ.-კენ აწევს 300 მ სიმაღლის ქარაფს. სადაც მდებარეობს ხვამლის ციხე. ქვაბ-საზამთრო. ტიპური კარსტის ზონა. დაფარულია ლაქოჭრელ ... მრავალი კარსტული ძაბრით. მდგრადიოდან აღსანიშნავია თეცეთერი (შესამჩნელი წიფლის ფესვებიდან) და კრხულოვანი მდელოს ბოგა. ხ. შემოსილია შერეული ტყით. *ლ. მარუაშვილი.*

ხვანი, სოფელი სამტრედიის რ-ნში (ჭალადიდის სოფსაბჭო), ბორულის პლატოზე, მდ. ძირულის ხეობაში, ზ. დ. 800 მ, სამტრედიიდან 27 კმ. ჭალადიდის კოლ-ბა (მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა სამ. სკოლა სოფ. ჭალადიდში (5 კმ). ბ-კა, კლუბი.

ხვანჭკარა, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში, მდ. რიონის მარჯვ. ნაპირზე, ამბროლაურ—ქუთაისის საავტ. გზაზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., დიდი ჩორჯო, მეორე ტოლა, პატარა ჩორჯო, ბირბილი ტოლა). ზ. დ. 560 მ, ამბროლაურიდან 14 კმ, ტყიბულიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 52 კმ. მევენახეობის საბჭ. მეურნ., ღვინის ქ-ნა. რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, ამბულ., ატაღააქი კავშირგაბმ. განყ-ბა. XVII—XVIII სს-ში უკვე მნიშვნელოვანი სოფელი იყო. ხ-ის მაღლობლად შემორჩენილია შუა საუკ. ციხე-კოშკი („ქალისა და ზედა ციხეები“) სხვადასხვა დაწერილი და დარბაზული ეკლესია.

ხვარაზმელები საქართველოში, ხვარაზმშაჰ ჯალალედინის შემოსევები საქართველოში XIII ს. 20-იან წლებში. 1225 მონღოლთაგან დევნილი ხვარაზმშაჰი ირანში მივიდა. ქართვ. პოლიტიკოსები აზერბ. ათაბეგს შეუთანხმდნენ ხვარაზმელთა წინააღმდეგ ერთობლივ ბრძოლაზე. ჯალალედინმა დაასწრო მათ, დაიკავა თითქმის მთელი აზერბაიჯანი, საქართველოს მოადგა და გარნისთან დაამარცხა ქართველთა ლაშქარი (იხ. გარნისის ბრძოლა 1225) აქედან ჯალალედინი თავრიზში წავიდა. მის მიერ დატოვებული რაზმები სამი თვის მანძილზე აწიოკებდნენ და ძარცვავდნენ მოსახლეობას. 1225 შემოდგომაზე ჯალალედინი საქართველოსკენ დაიძრა ქართველებს ისევ, ლეკებისა და ყივჩაყების რაზმები ჰყავდათ მაშველად. მოჯულავად ამის, ჯალალედინმა რამდენიმეჯერ დაამარცხა ისინი. ხვარაზმელები თბილისს მოადგნენ. სამეფო კარი დას. საქართველოში გადაიყვანეს დედაქალაქის დაცვა მეფე რუსუდანმა მეჩნე ბოცოსძეს და შიოშ მღვიმელს დაავალა. 1226 წ. 9 მარტს მოქალაქეთა ღალატის შედეგად ხვარაზმელებმა ხელთ იგდეს ქალაქი. ისნის ციხეში გამაგრებული გარნიზონი ერთხანს წინააღმდეგობას უწევდა მტერს, მაგრამ მალე მეფის ბრძანებით ციხე დაცალეს. ხვარაზმელებმა გაძარცვეს და გაანადგურეს თბილისი, დაანგრიეს ეკლესიები, გაჟლიტეს მოსახლეობა მუსლიმანთა გამოკლებით, დახოცილთა რიცხვმა ასი ათასს მიაღწია. ხვარაზმელებმა დიდძალი სიმდიდრე იგდეს ხელთ. შემდეგ ჯალალედინი ქირმანს წავიდა, მისმა ლაშქარმა კი განაგრძო საქართველოს სხვადასხვა კუთხის რბევა.

1226 ივლის-ში ჯალალედინი კვლავ დაბრუნდა საქართველოში მან ვერ აიღო ანისი და ყარსი, შემდეგ — ხლათისა, მაგრამ მიზანს ვერ მიაღწია. მისი მარცხით ისარგებლეს ქართველებმა და 1227 თებ. თბილისი დაიბრუნეს, ამ ამბის გამო ბოთ ახლავე ხვარაზმშაჰი საქართველოსკენ გამოემართა. ქართველები იძულებულნი გახდნენ ცეცხლი წაეკიდებინათ თბილისისათვის და გასცლოდნენ ქალაქს. ამიერკავკ. და ახლო აღმოსავლეთის მუსლიმანი მმართველები დარწმუნდნენ, რომ ხვარაზმშაჰი ძლიერი კი არა, ჩვეულებრივი დამპყრობელი იყო საქართველოს შეთაურობით შეიქმნა კოალიცია ხვარაზმელთა წინააღმდეგ, მაგრამ გატყდა. ლაშქარი ჯერ არ იყო შეკრებილი, რომ ჯალალედინმა კვლავ დაასწრო, ბრძოლა გაუმართა მათ ბოლნისთან, გაიმარჯვა და მდიდარი ნადავლი აიღო (იხ. ბოლნისის ბრძოლა), შემდეგ ხვარაზმელებმა ერთხანს კიდევ ძარცვეს საქართველო, მერე კი ჯალალედინი ისევ ხლათს მიადგა და შემდეგ აღების შემდეგ ქალაქი აიღო (1229).

ხვარაზმელების თარეშმა საქართველოში ხუთ წელს გაგრძელდა, ძალიან მძიმე იყო ქვეყნისათვის ამ თარეშის შედეგები. ქალაქები და სოფლები დანგრეული და გაძარცული იყო, მოსახლ. დიდი ნაწილი ბრძოლებში დაიღუპა ან გაიფანტა. ხვარაზმელთა შემოსევებმა ერთგვარად გაუადვილეს მონღოლებს ამიერკავკ. ქვეყნების დაპყრობა

წყარო: ჟამთააღმწერელი, ცხ. ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959; ჯალალედინის ცნობები საქართველოს შესახებ, რ. კიკნაძის გამოც., თბ., 1974.

ლიტ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 3, თბ., 1979; ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 3, თბ., 1966. *რ. კიკნაძე.*

ალ-ხვარაზმი მუჰამად იბნ მუსა (787—დაახლ. 850), შუააზიელი მათემატიკოსი, ასტრონომი და გეოგრაფი. წარმოშობით ხვარაზმიდან იყო. VIII ს. ბოლო წლებში გადასახლდა ბაღდადში, სადაც 815-იდან სათავეში ჩაუდგა „სიბრძნის სახლს" — ბაღდადის ხელნაწერთა საცავს. ხ-ის მათ. შრომებიდან ჩვენამდე მოაღწია ორმა ტრაქტატმა — არითმეტიკულმა და ალგებრულმა. პირველის ძირითადი თავები ეძღვნება ნუმერაციას, მოქმედებებს მთელ რიცხვებზე და სწავლებას წილადების შესახებ, მეორე ტრაქტატი კი — პირველი და მეორე ხარისხის განტოლებათა სწავლებას, სამმაგ. წესს, ზოგიერთი გეომ. ამოცანის ამოხსნას ალგებრული მეთოდებით და ა. შ. ხ-ს დიდი გავლენა ჰქონდა მათ. განვითარებაზე ალმ-ში და დასავლეთ ევროპაში. ხ-ის სახელიდანაა წარმოქმნილი ტერმინი „ალგორითმი", ხოლო ტერმინი „ალგებრა" — მისი ტრაქტატის სახელწოდებიდან — „ალ-ჯებრ" — განტ-ის წევრების გადატანა ერთი მხრიდან მეორეზე ნიშნის შეცვლით. აქვს ნაშრომები მზის საათისა და ასტროლაბიის შესახებ, შეადგინა ასტრონ. ცხრილები 1878-იდან ცნობილია მისი გეოგრ. ხელნაწერი „დედამიწის გამოსახულება"

თხზ.: Математические трактаты, [пер. с узб.], Таш., 1964

ხვარაზმი, ისტორიული ოლქი და უძველესი სახელმწიფო შუა აზიაში, ამუ-დარიის ქვემო წელში ხ. პირველად იხსენიება დარიოს I-ის ბეჰისთუნის წარწერაში და „ავესტა"-ში. ხ-ის უძველესი არქეოლ. ძეგლები ნეოლითის ხანას განეკუთვნება. ენეოლითის დროს აქ მოსახლ. უკვე იცნობდა მიწათმ. სარწყავ მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობის საწყისებს. ძვ. წ. VI—V სს. მიჯნაზე ხვარაზმელთა ქვეყანას პირველად იხსენიებს ძვ. ბერძენი ავტორი ჰეკატეოს მილეტელი, ჰეროდოტეს თანახმად, ხ. შედიოდა აქემენიდების სამეფოს XVI სატრაპიაში, ძვ. წ. I ნახევარში კი იგი ცალკე სატრაპიად იქცა. როცა ალექსანდრე მაკედონელის არმია შეიჭრა ხ-ში, იგი უკვე დამოუკიდებელი სახელმწიფო იყო. ძვ. წ. IV—III სს-ში ხ-ის ეკონ. და კულტ. აღმავლობა დაიწყო. ჩამოყალიბდა ხ-ის თვითმყოფადი კულტურა, ახ. წ. ხელოვნებაში გამოიკვეთა ელინისტური გავლენა. არქიტექტურისათვის დამახასიათებელი გახდა მოცულობათა მასიურობა და ლაკონიურობა. ხ-ის დედაქალაქში მოღვაწეობდნენ ისეთი დიდი მეცნიერები, როგორიც იყვნენ ბირუნი და იბნ სინა (ავიცენა). 1043 ხ. სელჩუკებმა დაიპყრეს. XI ს. დასასრულიდან ურგენჩში გამეფდა ე. წ. დიდი ხვარაზმშაჰების დინასტია თექეშ იბნ ილ-არსლანმა (1172—1200) ხ. სელჩუკებისაგან გაათავისუფლა (1194). თექეშის ვაჟის მუჰამედ II ალა ად-დინის (1200—20) დროს ხვარაზმშაჰების სახელმწიფოს საზღვრები გადაჭიმული იყო კასპიის ზღვის ჩრდ. სანაპიროდან სპარსეთის ყურემდე და ყაზახეთიდან ავღანეთამდე 1220 ჩინგიზ-ყაენის ჯარების თავდასხმის შედეგად ხვარაზმშაჰების სახელმწიფო დაიშალა, ხ. ოქროს ურდოში მოექცა. XIV ს. II ნახევარში ხ-ის კულტურამ აღორძინება განიცადა. 1388 თემურლენგმა ურგენჩი დაანგრია და მთელი ხ. დაიმორჩილა. თემურის სიკვდილის შემდეგ გრძელდებოდა ხ-ისთვის ბრძოლა თემურიდებსა და ოქროს ურდოს ყაენებს შორის. 1512 ხ-ს მართავდა ჯუჩიდ შეიბანიდების დინასტია (XVII ს. ბოლომდე), მოგვიანებით კი — უზბ. სარდლები ყუნგრათთა ტომიდან, თუმცა ტახტზე ფორმალურად ჩინგიზ-ყაენის შთამომავლები იყვნენ. XVII ს. დასაწყისში ხ-ის დედაქალაქი იყო ხივა, რის არქეოლ. ასახავს ძეგლები გვიანდ. ფეოდ. ხ-ის არქიტექტურისა და დეკორ.-მონუმ. ხელოვნ. ნიმუშებს წარმოადგენს. *ი. კობახიძე.*

ხვარბეთი, სოფელი მახარაძის რ-ნში (მერიის სოფსაბჭო). მდ. ნატანების მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 80 მ, მახარაძიდან 9 კმ, მერიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. მერიის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, ტუნგი). დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. მერიაში. საბავშვო ბაგა, საბავშვო ბაღი, ბიბ., კლუბი (კინოდანადგარით), საფერშლო პუნქტი, კ. ლეჟავას სახლ-მუზეუმი.

ხვართქლა (Convolvulus). მცენარეთა გვარი ხვართქლასებრთა ოჯახისა მრავალწლოვანი ბალახები და ბუჩქებია უმრავლესობა ხვიარაა 250-მდე სახეობა გავრცელებულია ორივე ნახევარსფეროს ზომიერ სარტყელში. სსრკ-ში 30 სახეობაა, საქართველოში — 4; მათგან C. arvensis-ი მთელ საქართველოშია გავრცელებული სარეველაა, იზრდება ნათესებში, გზის პირებზე, მთის შუა სარტყლამდე მაღლდება, მაგრამ თივაში უვნებელი ხდება C. persicus-ი ზღვისპირა ქვიშნარებზე იზრდება, დეკორატიულია ეკლიანი სახეობები (C. erinaceus, C. divaricatus) მშრალი საკლდე მცენარეებია. *მ. გურგენიძე*

ხვართქლასებრნი (Convolvulaceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. ბალახები, ნახევრად ბუჩქები, ბუჩქები, იშვიათად პატარა ხეებია უმრავლესობა ხვიარაა. ყვავილები ხშირად დიდია, ორსქესიანი, მარტოული ან ყვავილედებში თავმოყრილი. ნაყოფი ჩვეულებრივ კოლოფია, იშვიათად კენკროვანი ზოგი მათგანი რძისებრ წვენს ან ფისს შეიცავს ოჯახში 50-მდე გვარის 1500-მდე სახეობაა უმთავრესად გავრცელებული არიან ორივე ნახევარსფეროს ტროპიკებსა და სუბტროპიკებში. სსრკ-ში გავრცელებულია 4 გვარის 40-მდე სახეობა, საქართველოში — 2 გვარის (დიდი ხვართქლა — Calystegia და ხვართქლა) 7 სახეობა.

ხვართქლა (Convolvulus arvensis) ყვავილიანი ტოტი. ა—ყვავილის სიგრძივი ჭრილი, ბ—ნაყოფი

ხვარშიელები, დაღესტანში მცხოვრები ხალხები. იხ. ანდიურ-დიდოური (ცეზური) ხალხები

ხვარშიული ენა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის დაღესტნური ენების ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ქვეჯგუფის ენა მასზე მეტყველებენ დაღ. ასსრ წუმადის რ-ნის აულებში (ხვარში, ინხოყვარი, კვანტლადა, სანტლადა, ხვაინი). მოიცავს 2 დიალექტს: საკუთრივ ხვარშიულსა და ინხოყვარულს.

ხ. ე-თვის დამახასიათებელია მარტივი ხმოვნები: ა, ე, ი, ო, უ და მათი გრძელი და ნაზალიზებული ვარიანტები. ინხოყვარულსა და სანტლადურში არის ირაციონალური ხმოვანი (ъ) მაჟღერი სუსტი, დენაზკური და ძირითადად მთრთოლავი. თანხმოვნებს ახასიათებს ხშულთა სამეულები, სპირანტთა წყვილეულობისა და ცალეულების ნაკლული სისტემა ფუძეებისათვის დამახასიათებელია სრულხმოვნება გრამატ. კატეგორიები უმთავრესად ნაწარმოებია სუფიქსებით სახელისა და ზმნის საერთო კატეგორიებია გრამატ. კლასი და რიცხვი მხ. რიცხვში გარჩეულია 4 კლასი. ძირითადი ბრუნვებია: სახ., ერგატივი, მიც., ნათ. და მოქმ. დამახასიათებელია ლოკატიური ბრუნვების სერიათა რიგული სისტემა ბრუნება ერთფუძიანიცაა და ორფუძიანიც

ზმნას გრამატ. კლასისა და რიცხვის გარდა ახასიათებს დროის, კილოს, კაუზატივის, პოტენციალისობისა და უარყოფის კატეგორიები, გარჩეულია ინფინიტივი და მასდარი, დროთა მიხედვით ნაწარმოები მიმღეობები და აბსოლუტივები, დამხმარე და უარყოფითი ფორმები, გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნები გარდაუვალ ზმნებში კლასიფიკაციით აღინიშნება სუბიექტი, ხოლო გარდამავალ ზმნებში — პირდაპირი ობიექტი გარდამავალი ზმნა ერგატიული კონსტრუქციისაა, გარდაუვალი — ნომინატიურისა, გრძნობააღქმის ზმნები კი — დატიურისა. ხ. ე-ში წინადადებები მარტივია. შერწყმული და რთული თანწყობილი კონსტრუქციისაა. სინტაქსური კავშირის მთავარი სახეებია შეთანხმება, მართვა, მირთვა

ხ. ე. ლექსიკა სიტყვაწარმოების აფიქსებით. თვლის სისტემა საკუთრივ ხვარშიულ დიალექტში ოცობითია, ინხოყვარულში — ათობით-ოცობითია. უხვია ხუნძურიდან და ხუნძურის მეშვეობით არაბ.-სპარს.-თურქულიდან შეთვისებული ლექ-

სიკა ბევრია რუსულიდან ნასესხები სიტყვებიც.

ხ ვ ა რ შ ი უდამწერლობოა. სამწერლობო ენად გამოიყენება ხუნძური.

ლიტ.: ლ ო მ თ ა ძ ე ე., ნომინატიური კლასისა და რიცხვის კატეგორიები ხვარშიულ ენაში, «იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება», 1960, ტ. 12; მ ი ს ი ვ ე, ლაბიალური ბგერების შესატყვისობა ხვარშიული ენის დიალექტებს შორის, კრ.: [illegible] ანალიზი, [ტ.] 4, თბ., 1982; Б о к а р е в Е. А., Хваршинский язык (говор с. Хваршины), в его кн.: Цезские (дидойские) языки Дагестана, М., 1959; И м н а й ш в и л и Д. С., Дидойский язык в сравнении с гинухским и хваршинским языками, Тб., 1963; Ш а р а ф у т д и н о в а Р., Л е в и н а Р., Хваршинский язык (предварительное сообщение), кн.: Вопросы изучения иберийско-кавказских языков, М., 1961.

ე. ლომთაძე.

ხვარხვარა (Petrosimonia), ერთწლოვან მცენარეთა გვარი ნაცარქათამასებრთა ოჯახისა. ღერო სწორმდგომია, ძირიდანვე გაფარჩხულ-დატოტვილია. მოპირისპირედ ან მორიგეობით განლაგებული ვიწრო ხაზური ან მომრგვალო ფოთლები აქვს. ორსქესიანი ყვავილები ორ ნავისებრ ფოთოლაკებშია ჩამალული. 15 სახეობა გავრცელებულია ბალკანეთში, წინა აზიაში, სსრკ ევრ. ნაწილსა და თურქმენეთში. მათგან 3 სახეობა საქართველოში. ძირითადად აღმ. ნაწილში გვხვდება ბიცობიან, მლაშობ ნიადაგებსა და ქვიშნარ-ქვიან ადგილებში. ამ გვარის სახეობები ზამთრის საკვებია ყველანაირი საქონლისათვის.

ჟ. მუქბანიანი.

ხვასტაგი, ხ უ ა ს ტ ა გ ი, ხ უ ა ს ტ ღ ა გ ი (ფალ. ხუასთაკ — ქონება, სიმდიდრე), მოძრავი ქონება (საქონელი, პირუტყვი, განძი, ფული) ძვ. საქართველოში. V ს-ის ორიგინალის განმარტებით, „ხვასტაგი ქონებათა ყოფილა საქონელსა და საყოფელისა" თავდაპირველად ხ. მარტოოდენ პირუტყვს ნიშნავდა. პირუტყვი კი ძვ. დროში აღებმიცემობისას საყოველთაო ეკვივალენტი იყო („ფულის მაგივრად ასრულებდა ხვასტაგსა"). ფეოდალური ეპოქის წარმოშობის დროიდან „ხ." ლითონის ფულსაც აღნიშნავდა და საერთოდ ქონებას. სიმდიდრის აღმნიშვნელ ტერმინად იქცა. აშკარაა, რომ კოლხურ თეთრზე ეპიგრაფიკული ნიშნის თავი გამოსახული (ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. 2, თბ., 1952, გვ. 114) ქონებას, ფულს დაბარაბანებულ კაცს „ხუასტაგის—მოყუარე"-ერქვა. მეფის და აღმზრდელს საბართალეში (მ. 20) ასწინიება „სახვასტაგე" და „მოსტაგიანი სახლი" საკუთრივ მისლინა თუ გლეხის ისეთი საცხოვრ. შენობის მნიშვნელობით, რ-იც პირუტყვის სადგომსაც მოიცავდა „ხ-ის" კუთვნილი (ეზოური) ფორმის

„ხვადაგი", რ-იც რქოსანი საქონლის ზოგადი სახელია (მისგან წარმოდგება გვარი ხვადაგიანი, ხვადაგაძე). ხ-ის ანალოგად მიჩნეულია ლათ. pecunia (დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, სპბ., 1887, სვ. 1742).

წყარო: ა ბ უ ლ ა ძ ე ი., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები), თბ., 1973; საკითხავი წიგნი ძველ ქართულ ენაში, ი. იმნაიშვილის გამოც., [წგნ.] 2, თბ., 1966; ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1—2, თბ., 1955—59, ტ. 4, თბ., 1973; ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. I—8, თბ., 1963—70.

ი. ჟღენტი(?)

„ხვატარნამაჯი" (ფალ., ახ. სპარს. ხოდაინამე — უფალთა ანუ მეფეთა წიგნი), ირანული ლეგენდებისა და ისტორიული ქრონიკების კრებული. შემუშავდა სასანიანთა კარზე ხოსრო ანუშირვანისა (VI ს.) თუ იეზდიგერდ III-ის (VII ს.) მეფობის დროს. VIII ს-ში არაბულად თარგმნა იბნ ალ-მუკაფამ („სპარსელ მეფეთა ცხოვრება") IX–X სს-ში განხდა კიდევ რამდენიმე არაბ. ვერსია. არც ფალ., არც არაბ. ტექსტებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. მათი კვალი შემონახულია არაბ. ისტორიულ წყაროებსა და „შაჰნამეს" ადრინდ. პროზაულ დამუშავებებში, რ-თა ნაწილი გამოიყენა ფირდოუსიმ.

ა. გვახარია.

ხვატარისებრნი, მ ე ღ ა მ ი ს ე ბ რ ნ ი (Noctuidae), ღამის პეპლების ოჯახი. ფრთების შლილი 3—5 სმ აღწევს. წინა ფრთები წაგრძელებულია, უკანა ფრთები ფართო და მომრგვალებულია. აქვს გავერისებური, იშვიათად სავარცხლისებური ულვაშები, განვითარებული ხორთუმი. მატლი შიშველია, ძნელად შესამჩნევი ჯაგრით დაფარული, იჭუპრებს ნიადაგში, იშვიათად ხეზე. ცნობილია 30000-მდე სახეობა, მ. შ. სსრკ-ში გავრცელებულია 2000-მდე, ხოლო საქართველოში 600-ზე მეტი სახეობა. იშვიათი სახეობებიდან აღსანიშნავია ტროპ. ელემენტი Dichromia opulenta (საქართველო წარმოადგენს მისი გავრცელების ჩრდ. საზღვარს), ამიერკავკასიის ენდემი — ქ ა რ თ ლ ი ს ხ ვ ა ტ ა რ ი (Scotia carthalina). მისის ლოკალური და ქსეროფიტულ ენდემი ერთადერთი ენდემური გვარი Cyrebia ხ-ს შორის ბევრია ტყისა და სას.-სამ. კულტურების მავნებელი.

ე. დოღონაძე(?)

ხვამლი, სოფელი ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, ჭიათურის პლატოზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., ვაკევისა, ვანი, ზედა ჭილოვანი, კვახჭირეული). ზ. დ. 780 მ, ჭიათურიდან 20 კმ. ზოლის კოლტა (მეჩხერნარგობა). რვაწლ., სკოლა, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი.

ხვედელიანი იაკობ რომანის ძე [12(25). XII. 1906, სოფ. ქრისტეპსი, ახლანდ. ონის რ-ნი, — 16 IX 1978, თბილისი], ქართველი საბჭ. ინჟინერ-მექანიკოსი, სოციალ. შრომის გმირი (1966), რესპ. დამს. რაციონალიზატორი. 1936 დაამთავრა ამიერკავკ. ინდუსტრ. ინ-ტი და მუშაობდა სხვადასხვა საწარმოში. 1943—44 ს. კიროვის სახ. ჩარხსაშენი ქ-ნის მთავარი ინჟინერი, 1944-იდან 1948-მდე — ამავე ქ-ნის დირექტორი. 1948-იდან გარდაცვალებამდე — გ. დიმიტროვის სახ. საავიაციო ქ-ნის დირექტორი. გამოიკვლია პროდუქციის ხარისხისა და ტექნოლ. პროცესების კონტროლის პრიორ. მეთოდებისა და საშუალებების კვლევის შექმნისა და დანერგვისათვის სპეციალისტთა ჯგუფთან ერთად 1978 მიენიჭა საქ. სსრ სახელმწ. პრემია მეცნ. და ტექ. დარგში. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, ოქტ. რევ. ორდენით, საპ. შრომის წითელი დროშის ორდენებით და მედლებით.

ხვედელიძე ბორის ვლადიმერის ძე [დ. 25 X (7. XI) 1915, ჭიათურა], ქართველი საბჭ. მათემატიკოსი, ფიზ.-მათ. მეცნ. დოქტორი (1957), პროფესორი (1959), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1967), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1983), წ.-კორ. 1967-იდან. 1938 დაამთავრა თსუ. 1942-იდან მუშაობს საქ. სსრ მეცნ. აკად. ა. რაზმაძის სახ. მათ. ინ-ტში, 1959—68, 1967—80 შეთავსებით მუშაობდა თსუ-ში. 1980-იდან მუშაობს აფხ. მ. გორკის სახ. უნ-ტში. 1966—67 მუშაობდა საქ. ვ. ი. ლენინის სახ. პოლიტექ. ინ-ტში მათ. ფიზიკის კათედრის გამგედ. ხ-ის გამოკვლევები ეხება ელიფსური ტიპის დიფერენც. განტოლებათა თეორიის სასაზღვრო ამოცანებს, კომპლექსური ცვლადის ფუნქციათა სასაზღვრო ამოცანებსა და სინგულარულ-ინტეგრალურ განტოლებათა თეორიას. ხ-მ შეისწავლა პუანკარეს ამოცანა ორი დამოუკიდებელი ცვლადის მეორე რიგის ელიფსური ტიპის დიფერენც. განტოლებებისათვის; განსაკუთრებით აღსანიშნავია მის მიერ მიღებული შედეგები კომპლექსური ცვლადის ფუნქციათა თეორიის წრფივ სასაზღვრო ამოცანებში (როცა საძიებელი ფუნქციებისაგან მოითხოვება მხოლოდ კოშის ტიპის ინტეგრალებით წარმოდგენადობა). შეისწავლა აგრეთვე კოშის ტიპის სინგულარული ინტეგრალები წირიან ლებეგის ფუნქციონალურ სივრცეებში და ამავე ფუნქციონალურ სივრცეებში სინგულარულ-ინტეგრალურ განტოლებათა თეორია.

თხზ.: მათემატიკური ანალიზის კურსი, ტ. 1—2, თბ., 1964—68 (თანაავტ.); პუანკარეს სასაზღვრო ამოცანა მეორე რიგის წრფივი ელიფსური ტიპის დიფერენციალური განტოლებისათვის, «ა. რაზმაძის სახ. თბილისის მათემატიკის ინ-ტის შრომები», 1943, ტ. 12, გვ. 47—77; Линейные разрывные граничные задачи теории функций, сингулярные интегральные уравнения и некоторые их приложения, იქვე, 1956, ტ. 23, გვ. 3—158; Метод интегралов типа Коши в разрывных граничных задачах теории голоморфных функций одной комплексной переменной, «Современные проблемы математики», 1975, т. 7; О задаче Римана — Привалова в теории аналитических функций, «Успехи математических наук», 1955, т. 10, в. 3(65).

ხვედურეთი, ქარელის რ-ნის სოფლების შუშა ბეჟუაშვილებისა და ქვემო ბეჟუდურეთის ძვ. სახელწოდება. ხვედურეთის ხევში ადამიანის ცხოვრების კვალი ბრინჯაოს ხანიდან დასტურდება. შუა საუკუნეებში ხ-ში იყო ციხე-დარბაზი ... ერთ-ერთი რეზიდენცია. ზემო ხვედურეთში შემორჩენილია შუა საუკ. ეკლესიის ნანგრევები, ქვემო ხვედურეთში — შუა საუკ. სასახლის და ციხის ნანგრევები და XIX ს. ეკლესია.

ხვეულა, რეზულექსური აქტი, რ-იც ჩვეულებრივ დაკავშირებულია სასუნთქი გზების ლორწოვანი გარსის გაღიზიანებასთან (ნახველით, უცხო სხეულით, ანთებითი პროცესის დროს და სხვა). ხ. სასუნთქი გზების დაავადებების (ლარინგიტი, ტრაქეიტი, ბრონქიტი, ფილტვების ანთება, ბრონქული ასთმა, ბრონქოექტაზია, ტუბერკულოზი და სხვ.) ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანია, იშვიათ შემთხვევაში შეიძლება გამოიწვიოს თავის ტვინის ხ-ის ცენტრის აგზნებამ (ე. წ. ნერვული ხ. შიშისა და სხვათა დროს). ხ. შეიძლება იყოს მშრალი (უნახველო) და ნახველიანი (ლორწოვანი, ჩირქიანი, სისხლიანი). ხ. ხელს უწყობს სასუნთქი გზების გაწმენდას, მაგრამ ხანგრძლივი და ძლიერი ხ-ა შეიძლება მოჰყვეს ფილტვის ემფიზემის, შემდეგში კი ფილტვ-გულის უკმარისობის განვითარება.

მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: ხ-ის გამომწვევი დაავადების მკურნალობა; ნახველის ამოსაღებად — ამოსახველებელი საშუალებანი (ტერპინჰიდრატი, თერმოფსისი, სოლუტანი და სხვ.), ინჰალაცია. მშრალი ხ-ის დროს — ხ-ის ცენტრის დამთრგუნველი საშუალებანი.

ე. ალადაშვილი.

ხვეულა, ყვავილედი (როგორც მონოქაზიუმი), რ-შიც სპირალურადაა დახვეული უფრო ახალგაზრდა, გაუშლელ-ყვავილიანი ნაწილი. ხ-ში მთავარი ღერძიდან (რ-იც ერთი ყვავილით ბოლოვდება) ქვე-

ი ხვედელიანი

ბ ხვედელიძე

ხვიარა დეკორატიული მცე-
ნარეები.

მით გამოდის მეორე ერთყვავილიანი ლერწი, რ-საგანაც იმავე მიმართულებით ვითარდება მეშე რიგის ლერწი და ა. შ. თითოეული მათგანი ყვავილის გაშლის შემდეგ ვეგეტატიური ლერწად იქცევა. ხ. აქვს ლაშქარასებრთა ოჯახის მცენარეებს (მაგ., ქესაქეს, ირმულს, ლაშქარას).

ხვიარა დეკორატიული მცენარეები, მერქნიანი და ბალახოვანი მცენარეები, რომლებიც ლიანების ჯგუფს განეკუთვნებიან და საყრდენზე შემოხვევით მიწის ზედაპირიდან მაღლა ადიან. ხ. დ. მ. (გლიცინია, მრავალყვავილიანი ცელასტრუსი, პუერარია, ფიჭვჭაჭა, ტრაქელოსპერმუმი და სხვ.) საყრდენზე მაგრდებიან ყლორტის ბრუნვითი მოძრაობის მეშვეობით. ხ. დ. მ-ს ზოგჯერ მცოცავ მცენარეებთან აიგივებენ, რაც სწორი არ არის (მცოცავი მცენარეები საყრდენს კი არ ეხვევიან, არამედ ულვაშების და ფესვების საშუალებით ემაგრებიან). ხ. დ. მ-ს იყენებენ კედლების, ფანჯრების, აივნების, ფანჩატურების და სხვ. გასამწვანებლად. მერქნიან ხვიარებს ამრავლებენ თესლებითა და ვეგეტატიურად, ბალახოვნებს — თესლით.
ნ. რატიანი.

ხვიარა მცენარეები, ბალახოვანი ან ხისებრი ლიანები, რ-თა ყლორტები ზრდის პროცესში წრიულად მოძრაობს და საყრდენს ეხვევა. ხ. მ-ის ზრდის წერტილი მოძრაობს ან მარცხნივ, საათის ისრის საწინააღმდეგო მიმართულებით (ლობიო, ხვართქლა), ან მარჯვნივ (სვია). ხ. მ. დამახასიათებელია ტენიანი ტროპ. ტყეებისათვის. მათი ღერო თავიდან სწრაფად იზრდება, ფოთლები კი თითქმის განუვითარებელია, საყრდენის მეშვეობით მცენარე აღწევს ზედა იარუსს, სადაც სინათლეზე ვითარდება ყლორტების ძირითადი მასა და ნორმალური მწვანე ფოთლები. ხ. მ-ის ღერო ძლიერ ელასტიკურია, ანატ. სტრუქტურით მკვეთრად განსხვავდება სწორმდგომი მცენარეების ღეროს ტიპური სტრუქტურისაგან. ზომიერ სარტყელში ხ. მ. დამახასიათებელია ტენიანი შერეული ტყეებისათვის და ძირითადად ბალახოვანია (სვია, ხვართქლა). კავკასიაში ბევრია ხისებრი ლიანა — ეკალღიჭი, ღვედკეცი, მაყვალი. ხ. მ-ს იყენებენ კედლების, ტერასების, ტალავერების, ლობეების, ფანჯრების გასამწვანებლად. ზოგიერთს ამრავლებენ ქოთნის კულტურად.
მ. ივანიშვილი

ხვითი, გორის რ-ნის სოფლების ზემო ხვითისა და ქვემო ხვითის ძვ. სახელწოდება.

ხვითი, სოფელი კასპის რ-ნში (ლამისყანის სოფსაბჭო), მდ. ქსნის მარჯვ. ნაპირზე, ზ. დ. 880 მ, კასპიდან 16 კმ. ლამისყანის მეფრინველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ლამისყანაში (3 კმ). ბ-კა. სოფლის მახლობლად დგას ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — ბერების წმ. გიორგის ეკლესია (შუა საუკ.) ლაპიდარული წარწერით.

ხვინგია მიხეილ ვლადიმერის ძე (დ. 7. II. 1924, ბათუმი), ქართველი საბჭ. მეცნიერი მანქანათმშენებლობისა და მანქანათმცოდნეობის დარგში. საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1979), ტექ. მეცნ. დოქტორი (1966), პროფესორი (1972), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1979). 1948 დაამთავრა ს. კიროვის სახ. საქართვ. ინდუსტრ. ინ-ტი. 1966-იდან ხელმძღვანელობს საქ. მეცნ. აკად. მანქანათა მექანიკის ინ-ტის მანქანათა დინამიკის განყ-ბას. 1954-იდან პედ. მოღვაწეობას ეწევა ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტში (1972-იდან თეორმექანიკისა და მანქანათმცოდნეობის კათედრის პროფესორია). ხ-ს სამეცნ. კვლევის ძირითადი მიმართულებებია მანქანათა დინამიკა და სიმტკიცე, ვიბრაციული ტექნიკა, მანქანათა აკუსტიკა, პნევმოქანიკა.

თხზ.: ზუსტი მექანიზმების და ხელსაწყოების ნაწილები, ნაწ. 1—2, თბ., 1960—63; მექანიკური რხევების გამოყენებითი ფიზიკის საფუძვლები და მანქანათა დინამიკა, თბ., 1962; Вибрация пружин. М., 1969; Динамика и прочность вибрационных машин. М., 1980.

ხვირათი, გვიანფეოდ. მუსტიერისა და ნეოლით-ენეოლითის ხანის ღია ტიპის ნამოსახლარი სოფ. სალიეთის (ჭიათურის რ-ნი) ტერიტორიაზე, მდ. ყვირილის მარცხ. ნაპირზე. წარმოადგენს ბორცვს (სიმაღლე მდ. ყვირილის ზედაპირიდან 20—25 მ) ძეგლი აღმოჩენილია 1958 (ხელმძღ. დ. თუშაბრამიშვილი), სწავლობდნენ 1958, 1964. კულტ. ფენები დაზიანებულია. ქვის ნაწარმი შეგროვებულია მიწის ზედაპირზე. რამდენიმე მუსტიეური ნივთი აღმოჩნდა თიხნარი ფენის ჭრილში. ხ-ის მუსტიეური ქვის მასალა ლევალუას, ლამელურ, ფაცეტირებულ ინდუსტრიას განეკუთვნება. ქვის გაპობისა და დამუშავების ტექნიკით, ტიპოლ. შედგენილობით ხ-ის მასალა ახლოს დგას ჯრუჭულა-კუდაროს მუსტიეური კულტ. ძეგლებთან და მათთან ერთად საქართვ. მუსტიეური კულტურის ცალკე ვარიანტს ქმნის

ნეოლით-ენეოლითური ხანის ქვის ნაწარმიდან (1600-მდე ერთეული) აღსანიშნავია ნუკლეუსები, მუსატიერი, გახეხილ-გაპრიალებული სათლელ-სატეხისებური იარაღი, ქვის კვერთხთავი და სხვ. დაცულია ს. ჯანაშიას სახ. საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში.

ლიტ.: თუშაბრამიშვილი დ., მუსტიერული ხანის მასალა ხვირათიდან (სოფ. სალიეთი, ჭიათურის რ-ნი, საქ. სსრ), «ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე», 1974, ტ. 30 B; მ ო ს ი ძ ე, Палеолит в Грузии, «საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე», 1961, ტ. 9.
დ. თუშაბრამიშვილი.

ხვიჩია მარინე მიხეილის ასული (დ. 28. VI 1947, ზუგდიდი), ქართველი პიანისტი, საქ. სსრ დამს. არტისტი (1983). 1970 დაამთავრა თბილ. კონსერვ. (ვ. შიუკაშვილის კლასი), 1972—74 იყო მოსკ. კონსერვატორიის ასპირანტი (ხელმძღ. პროფ. ი. ზაკი). 1972-იდან თბილ. სახელმწ. ფილარმონიის სოლისტი, 1983-იდან თბილ. კონსერვ. პედაგოგი. ეწევა ნაყოფიერ საკონცერტო მოღვაწეობას. გ. ენესკუს (1967, II პრემია), ჟ. ტიბოსა და მ. ლონგის სახ. (1967, III პრემია) პიანისტთა საერთაშ. კონკურსების ლაურეატი. 1977 ბულგარეთში გამართულ პიანოს სახ. ფესტივალზე მიიღო დიპლომი და ოქროს მედალი.

ხვიჩია მიხეილ თომას ძე (დ. 20. VI. 1924, ზუგდიდი), ქართველი საბჭ. ფერმწერი, პეიზაჟისტი. საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1961). დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1948), პროფ. ა. ციმაკურიძის კლასი. 1949-იდან მონაწილეობს საკავშ. და საერთაშ. გამოფენებზე. ხ-ს შემოქმედების ძირითადი თემაა საქართვ. ბუნება. მნიშვნელოვანი ნაწარმოებები: „ქართლის პეიზაჟი" (1956), „გაზაფხულის მოლოდინი" (1962, ორივე საქ. სსრ კულტურის სამინისტრო, თბილისი), „შემოდგომა სამეგრელოში" (1961), „გაზაფხული" (1968, ორივე საქართვ. სურათების გალერეა, თბილისი) და სხვ.

ხვიჩია ალექსანდრე ტატეს ძე [14(27). VI. 1903, ზუგდიდი, — 9. X. 1985, თბილისი], ქართველი, საბჭ. მეტალურგი, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1959), პროფესორი (1960), საქ. სსრ მეცნ. და ტექ. დამს. მოღვაწე (1961). 1931 დაამთავრა ამიერკავკ. სამთო-მეტალ. ინ-ტი და იქვე დაიწყო პედ. მოღვაწეობა. 1951—56 იყო საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტის მეტალ. ფაკ-ტის დეკანი, 1951—83 — შავი ლითონების მეტალ. კათედრის გამგე, 1983-იდან — კათედრის პროფესორ-კონსულტანტი. ხ-ს შრომები ძირითადად ეხება საკაზმე მასალების მომზადებისა და გადამუშავების საკითხებს (1961—77 ხელმძღვანელობდა შავი ლითონების მეტალ. კათედრასთან არსებულ აგლომერაციის სამრეწველო ლაბორატორიას).

ხვიჩია იპოლიტე ალექსანდრეს ძე (31 XII. 1910, სოფ. კონტუათი, აბაშის წულუკიძის რ-ნი, — 1 II 1985, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1960) სკკპ წევრი 1939-იდან. 1934 დაამთავრა თბილ. სახრეწვ.-ეკონ. ტექნიკუმი. 1932—1936 იყო წულუკიძისა და გეგეჭკორის რაიონული თეატრების მსახიობი. ასრულებდა ძირითადად კომიკურ როლებს: ქურარა და ხარიტონი (პ. კაკაბაძის „ყვარყვარე თუთაბერი", „კოლმეურნის ქორწინება"), ტრუფალდინო და მარკიზი ფორლიპოპოლი (კ. გოლდონის „ორი ბატონის მსახური", „სასტუმროს დიასახლისი"), ნაცარქექია (გ. ნახუცრიშვილისა და ბ. გამრეკელის „ნაცარქექია"), კონტაია (ა. ცაგარელის „რაც გინახავს, ველარ ნახავ!") და სხვ. 1961—66 მ. რუსთაველის სახ. თეატრის სცენაზე შეასრულა მაქრისა (ლ. მამეთხის „მეტეხის ჩრდილში") და სპირიდონის (ნ. აზიანის „უკანასკნელი მასკარადი") როლები 1956-იდან იღებს კინოში როლებს: ალმასხანი („მამლუქი ჭაბუკი", 1957), იპოლიტე ნემსაძე („მანანა", 1958), კუჭატე („მგელი და მოცეკვავი"), ქორიძე („თბილისი", 1962), მელიტონი („თოჯინები იცინიან", 1963), სანდრო („არ იდარდო!"), პონდო დოლაბერიძე („ფიალა", 1970), იპოლიტე („მხიარული რომანი", 1972), ვარლამი („პირველი მერცხალი", 1976), კაკა ბეჟანავა („დათა თუთაშხია") და სხვ. გამოირჩეოდა ექსპრესიულობით. ხ-ს შემოქმედებას მაყურებლის სიმპათია და თავისი უშუალობითა და ბუნებრიობით.
ა. გვენცაძე.

ხვლიკი (ლათ. Lacerta), ცის ნრდ. ნახევარსფეროს თანავარსკვლავედი. მასში ყველაზე ბრწყინვალე ვარსკვლავის ვიზუალური ვარსკვლავიერი სიდიდეა 3,8. დაკვირვებისათვის ყველაზე ხელსაყრელი პირობებია აგვ. — სექტ-შია. ჩანს სსრკ მთელი ტერიტორიიდან.

ხვლიკისებრნი (Lacertidae), ქვეწარმავლების ოჯახი ხვლიკისნაირთა ქვერიგისა (ან რიგისა). მათი სხეულის სიგრძე 12—13 სმ-იდან 90 სმ აღწევს. თავი დაფარულია ფარებით, სხეული—მარცვლოვანი ან კრამიტისებრი ქერცლით. ოჯახში 30 გვარის 170-მდე სახეობაა. გავრცელებულია ევრაზიაში, აზიასა და აფრიკაში (მადაგასკარის გარდა).

ხვლიკისნაირნი (Sauria), ქვეწარმავალთა ქვერიგი (ან რიგი) ქერცლიანების რიგისა (ან ქვეკლასისა). მათი სხეულის სიგრძე 3,5 სმ-იდან 3 მ (კომოდოს ვარანი) აღწევს. ძირითად შემორჩენილებული ან ცილინდრულია ნაწილს კარგად განვითარებული ხუთთითიანი კიდურები აქვს. ზოგიერთს კიდურები გადაგვარებული აქვს ან სულ არ გააჩნია. ასეთ შემთხვევაში სხეული გველისებრია. უმრავლესობის ქუთუთოები მოძრავია, ზოგისა შეზრდილი და გამჭვირვალეა ან კანქვეშაა ჩამალული. კბილები ემაგრება ყბების შიგა ან გარე კიდეს. შენარჩუნებულია ხელიკურმა ლორიანი მხამიანი კბილები აქვთ. უმრავლესობას წინიდან ჩაზნექილი მალები აქვს. ბევრ ხ-ს გააჩნია კუდის თრგანი კანი დაფარულია რქოვანი სალტეებით. ზოგ ხ-ს კუდის ავტოტომიის უნარი აქვს. ქვერიგ-

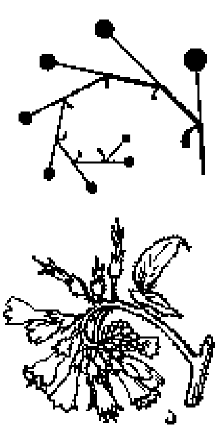

ხვეულა. სქემა. ა—სამკურნალო დოსპირას ყვავილედი

მ. ხვინგია

ი. ხვიჩია

მ. ხვიჩია. „შემოდგომა მეგრელიაში". 1974. საქართვ. სურათების გალერეა, თბილისი

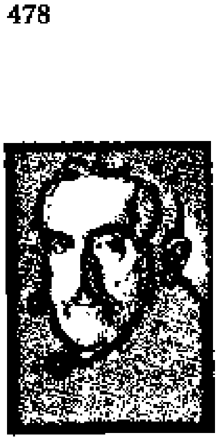

ო. ხვოლსონი

ში 20 ოჯახი და დაახლ. 3,5 ათ. სახეობაა, რ-თაგან სსრკ-ში გავრცელებულია 77. ხ-თა უმრავლესობა ხმელეთის ფორმებია, ზოგიერთ ადიან ბუჩქებზე და ხეებზე. ცხოვრობენ ქვიშაში, ზოგს შეუძლია გადაადგილება ვერტ. ზედაპირზე. ნაწილი ნიადაგში ბინადრობს. ზოგის ხვლიკი ხშირად სანაპირო ზოლის წყალში შედის. ერთნი დღის ცხოველები არიან, მეორენი — ღამისა (აქვთ ვიწრო გუგა). იკვებებიან ძირითადად ცხოველური საკვებით. ზოგი მცენარეულ საკვებსაც ჭამს. ხ. ძირითადად კვერცხმდებლები არიან, ზოგი კვერცხცოცხალმშობი ან ცოცხალმშობია. დებენ 1—36 კვერცხს, რ-ებიც მეტწილად რბილი ტყავისებრი გარსითაა დაფარული. კვერცხს დებენ ქვიშაში, ქვების ქვეშ და ა. შ. ცოცხალმშობიარეებს ცრუ პლაცენტა აქვთ. ზოგი სახეობა პართენოგენეზულად მრავლდება. სქესმწიფობას, როგორც წესი, მეორე წელს აღწევენ (კომოდოს ვარანი — მე-5 წელს). ნამდვილ ხვლიკისებრთა ოჯახი (Lacertidae) მოიცავს 30 გვარის 170-მდე სახეობას. ამ ოჯახს მიეკუთვნება გვარი Lacerta და მასში შემავალი 40 სახეობა. მათგან სსრკ-ში გავრცელებულია 12. ხ-ს სარგებლობა მოაქვთ სოფ. მეურნ. მავნე მწერების განადგურებით. მსხვილ ხ-ს ზოგან საკვებად ხმარობენ. იყენებენ ხ-ის ტყავსაც.

საქართველოში ხ-თა 9 გვარი (Ablepharus, Agama, Anguis, Eremias, Eumeces, Gymnodactylus, Lacerta, Ophisaurus, Ophisops) და 21 სახეობაა. ყველაზე მეტ სახეობას (9) აერთიანებს Lacerta-ს გვარი. *თ. მუსხელიშვილი.*

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 496

ხვლიკისებრი გველი (Malpolon), მხოხავი გველების გვარი ანკარისებრთა ოჯახისა. შხამიანი კბილები ზედა ყბის უკანა ნაწილში აქვს. გვარში 2 სახეობაა. გავრცელებულია სამხრ. ევროპაში, სამხრ.-დას. აზიაში, ჩრდ. აფრიკაში, სსრკ-ში — აღმ. კავკასიასა და ყაზახეთში გავრცელებულია ჩვეულებრივი ხ. გ. (M. monspessulanus), რ-ის სიგრძე 1,7 მ. გვხვდება სამხრ.-აღმ. საქართველოშიც. ბინადრობს მშრალ, ქსეროფიტულ ადგილებში. იკვებება მღრღნელებით, ხვლიკებით და გველებით (მ. შ. შხამიანებითაც). დებს 20-მდე კვერცხს. ხ. გ-ის შხამი პატარა ცხოველებისათვის მომაკვდინებელია. *თ. მუსხელიშვილი.*

ხვლიკთეძოიანი დინოზავრები (Saurischia), ამოწყდარი ქვეწარმავლების რიგი. აერთიანებს მტაცებელი თეროპოდების და ბალახისმჭამელი ზაუროპოდების ქვერიგებს. ცხოვრობდნენ შუა ტრიასულიდან ცარცული პერიოდის ბოლომდე. უმსხვილესი ხ. დ. ორფეხა მტაცებელი ქვეწარმავლები იყვნენ. ორფეხა ხ. დ-ს შორის აღსანიშნავია ცარცული პერიოდის 9 მ-მდე სიმაღლის ტირანოზავრი და სიდიდეს მსგავსი სტრუქტიომიმუსი, ხოლო ოთხფეხა ბალახისმჭამელთაგან — იურულ პერიოდში გავრცელებული 30 მ-მდე სიგრძის დიპლოდოკი. ხ. დ-ის ნაშთები გვხვდება ყველა კონტინენტზე; სსრკ-ში — ყაზ. და შუა აზიის რესპუბლიკების ტერიტორიაზე. *ლ. გაბუნია.*

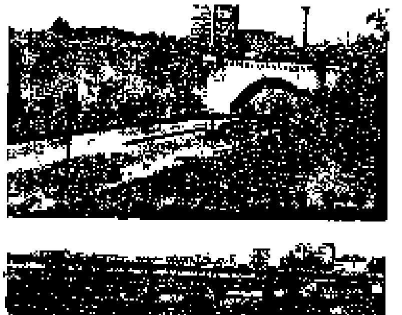

ხიდი დიდუბის ხიდი, ლილომის ხიდი თბილისში, 1954. პროექტის ავტორები: ინჟ. ა. ლოლაძე, არქიტექტორი ა. ქურდიანი

ხიდი ვახუშტი ბაგრატიონის სახელობის ხიდი თბილისში 1974. პროექტის ავტორები: ინჟ. ბ. ბოჯგაძე, ა. კოშკაძე, არქიტ. — ნ. ლომიძე

ხვნა, ნიადაგის მექანიკური დამუშავების ძირითადი ხერხი, რ-იც ფრთიანი გუთნით სრულდება. ხ-ის მიზანია ნიადაგის აღნაგობისა და სტრუქტურის გაუმჯობესება. ამ დროს რამდენიმე ტექნოლ. ოპერაცია ტარდება: ნიადაგის გადაბრუნება, დაფხვიერება (დაქუცმაცება), გაფხვიერება და არევა. ნიადაგის გადაბრუნების ხარისხი დამოკიდებულია გუთნის ფრთის ფორმაზე. ფრთა შეიძლება იყოს ხრახნული, ცილინდრული და კულტურული. ხ რ ა ხ ნ უ ლ ი ფრთის საშუალებით შეიძლება მოხნული ბელტის სრული გადაბრუნება (180°-ით), მაგრამ ასეთი დამუშავებით ბელტი საკმარისად არ ფხვიერდება. ც ი ლ ი ნ დ რ უ ლ ი ფრთით ნიადაგი უკეთ ფხვიერდება, ბელტის გადაბრუნება ხდება 130—140°-ით, მაგრამ ხნულზე კორდის ნარჩენები მასობრივად ეყრება ამოხაყარს, რაც საზიანოა მომავალი ნათესისათვის. თანამედროვე მიწათმოქმედებაში წარმატებით იხმარება კ უ ლ ტ უ რ უ ლ ფ რ თ ი ა ნ ი ანუ წინმხვნელიანი გუთანი, რ-იც უზრუნველყოფს ნიადაგის სახნავი ფენის ზედა და ქვედა ნაწილების განცალკევებულ მოჭრასა და გადაბრუნებას.

ხ-ის სიღრმე დამოკიდებულია ნიადაგის თვისებებსა და კულტ. მცენარის ბიოლ. თავისებურებებზე. 20—22 სმ სიღრმეზე ხ. ითვლება საშუალოდ, ნაკლებ სიღრმეზე — ზერელედ, ხოლო უფრო მეტ სიღრმეზე — ღრმად. ნიადაგის გაკულტურების მიზნით საშუალებაა ღრმა კულტ. სახნავი ფენის შექმნა ხ-ის სიღრმის თანდათანობითი მატებით.

ხ-ის ტექნიკა ითვალისწინებს საქვავებად და უსაქვავოდ ხ-ს. საქვავებად ხ. ხდება წელიწადისჯერობით — ნაზურგად ან ნაღარად. პირველ შემთხვევაში ხ-ს იწყებენ საქვავის (მინდვრის) შუიდან, მეორე შემთხვევაში — საქვავის გვერდებიდან. საქვავი, რ-იც წინა წელს ნაზურგად მოიხნა, შემდეგ წელს ნაღარად იხვნება და პირიქით. უსაქვავოდ ხ-ისთვის იყენებენ საბრუნ და მერყევ გუთნებს. დიდი მნიშვნელობა აქვს ხ-ის მიმართულებას. ბარში ხნავენ საქვავის გრძივი მიმართულებით, ფერდობზე — ქანობის გარდიგარდმო.

ხნულის ხარისხს სხვადასხვა ფაქტორი განსაზღვრავს: ნიადაგის ბმულობა, წებოვნება და პლასტიკურობა, ე. ი. დამუშავების პროცესში მოჭრილი ბელტის მიერ თავისი ფორმის შენარჩუნება, რაც აფერხებს მის დაქუცმაცებას და გაფხვიერებას. პლასტიკურობაზე დამოკიდებულია ნიწის მიკრობა გუთნის სამუშაო ნაწილებზე და მათი წინაღობის გადიდება, რაც ზრდის საწვავის ხარჯს, აუარესებს ხნულის ხარისხს.

ნიადაგის დამუშავების ხარისხის ამაღლებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ხ-ის დროის სწორად შერჩევას. ნიადაგი უნდა მოიხნას იმ დროს, როცა სახნავ ფენაში წყლის შემცველობა უმცირესი (მინდვრული) ტენტევადობის 60—90%. ასეთი ტენიანობა შეესაბამება კორდიან-ეწერი ნიადაგებისათვის მინდვრული ტენიანობის 12—21%-ს, ხოლო შავმიწებისათვის 15—24%-ის ფარგლებში. ინტენს. მიწათმოქმედებაში დიდი ყურადღება ექცევა ნიადაგის დამუშავების მინიმალიზაციას, იგი მნიშვნელოვანია ენერგიის ეკონომიისა და სტრუქტურის უკეთ შენარჩუნების თვალსაზრისით.

ლიტ.: ზოგადი მიწათმოქმედება, თბ., 1976; Земледелие, под ред. С. А. Воробьева, 2 изд., М., 1972. *შ. ჭანიშვილი.*

ხვოლსონი ორესტ დანილის ძე [22. XI (4. XII). 1852, პეტერბურგი, — 11. V. 1934, ლენინგრადი], საბჭ. ფიზიკოსი, სსრკ მეცნ. აკად. საპატიო წევრი (1920). დაამთავრა პეტერბ. უნ-ტი (1873). 1876-იდან ასწავლიდა იქვე (1891-იდან პროფესორი), აგრეთვე პეტერბ. სხვა უმაღლეს სასწავლებლებში. ძირითადი შრომები აქვს ელექტრობის, მაგნეტიზმის, ფოტომეტრიის, აქტინომეტრიის საკითხებზე. 1896 შემდეგ ძირითადად მუშაობდა 5-ტომიანი „ფიზიკის კურსის" შედგენაზე (გადათარგმნილია გერმ., ფრანგ. და ესპ. ენებზე). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით.

თხზ.: Курс физики, т. 1—5, Берлин, 1923 (т. 1—3, 5 изд., т. 4, 3 изд., т. 5, 2 изд.), т. доп., ч. 1—2, М.—Л., 1926

ხვრელი მ ყ ა რ ი ს ხ ე უ ლ ი ს ზ ო ნ უ რ თ ე ო რ ი ა შ ი, ელექტრონის მიერ დაუკავებელი ენერგეტიკული მდგომარეობა, მაგ., ნახევრად გამტარის სავალენტო ზონაში. ხ. იქცევა, როგორც იმ დადებითი მუხტის მქონე ნაწილაკი (კვაზინაწილაკი), რ-იც ელექტრონის მუხტის აბსოლ. მნიშვნელობის ტოლია და ელექტრონთან ერთად დენის მატარებელია ნახევრად გამტარში (ხ ვ რ ე ლ უ რ ი ე ლ ე ქ ტ რ ო გ ა მ ტ ა რ ო ბ ა). ხ-ის ეფექტური მასა მეტია გამტარობის ელექტრონის ეფექტურ მასაზე, ხოლო ძვრადობა — ნაკლები. ნახევრად გამტარში ხ. წარმოიქმნება ვალენტური ზონის ზედა კიდესთან. ლითონებსა და ნახევრად ლითონებში, სადაც გამტარობის ზონა ნაწილობრივ შევსებულია, ცნება „ხ." ზოგჯერ შემოაქვთ როგორც ელექტრონის მიერ დაუკავებელი ენერგეტ. მდგომარეობა ფერმის დონის ქვემოთ.

ხვრე, სამხრ. ოსეთის ავ. ჯავის რ-ნის სოფლების ზემო ხერხეთა და ქვემო ხერხეთა ძვ. სახელწოდება.

ხიაბანი შეიხმეჰ, შეიხი (1880, ხამნე, თავრიზის ახლოს, — 14. IX. 1920, თავრიზი), თავრიზის აჯანყების (1920) ხელმძღვანელი. დაიბადა ვაჭრის ოჯახში. მიიღო რელიგ. განათლება. ირან. 1906—11 რევ. აქტ. მონაწილე; II მოწვევის მეჯლისის დეპუტატი (1909—11) ირან. აზერბაიჯანიდან. დემოკრ. პარტიის წევრი. 1920 აჯანყების დროს მეთაურობდა ირან. აზერბაიჯანის ეროვნ. მოძრაობას. მთავრობის ჯარების მიერ აჯანყების ჩახშობის დროს ხ. მოკლეს.

ხიბინები (საამების ენაზე ხიბინ- მთები), ინტრუზიული მთის მასივი კოლის ნ-კ-ზე. სიმაღლე 1191 მ-მდე. აგებულია ნეფელინიანი სიენიტებით, რ-თანაც დაკავშირებულია აპატიტ-ნეფელინიანი მადნის მდიდარი საბადოები (კუკისვუმჩორი, იუკსპორი, რასვუმჩორი და სხვ.). მწვერვალები პლატოსებრია, კალთები — ციცაბო. არის თოვლის ლაქები და მყინვარები. ხშირია ზვავები. განვითარებულია მთის ტუნდრა. კალთების ქვედა ნაწილში ტაიგისებრი არყის ტყე-ტუნდრა, ნაძვნარ- და ფიჭვნარ-არყნარებია. მთა ვუდიავრჩორზე მთისძირში ერთადერთი პოლარულ-ალპ. ბოტანიკური ბაღია.

ხიდა, უღელტეხილი კოდორის ქედის აღმ. ნაწილში. სიმაღლე 2633 მ. აგებულია პალეოზოური კრისტ. ფიქლებით. კალთებზე ქვემოთ წიფლნარი და შერეული ტყეა, ზემოთ — სუბალპ. და ალპ. მდელოები. ხ. აფხაზეთისა და ზემო სვანეთის დამაკავშირებელი, მდ-ების ნენსკრას (ენგურის აუზი) და საკენის (კოდორის აუზი) ხეობებზე გამავალი უმოკლესი გზაა.

ხიდარი, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში, მდ. ბორიმელის (ძირულის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირებზე. სოფსაბჭო. ზ. დ. 520 მ, ორჯონიკიძიდან 16 კმ. ვ. კუიბიშევის სახ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მებოსტნეობა, მეცხოველეობა). დაწყ. და საშ. სკოლები, 2 ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფელშერო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. წყაროებში პირველად იხსენიება XVII ს. 50-იან წლებში.

ხიდეშელი ანასტასია ალექსის ასული (დ. 9 VIII. 1916, ქ. ონი), ქართველი საბჭ. ენათმეცნიერი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1972), პროფესორი (1973), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1986). დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1938). 1974-იდან თსუ-ის რუს. ენის № 1 კათედრის გამგეა. იკვლევს რუს. ენის, მისი დიალექტების, ლექსიკოლოგიის საკითხებს 1979 გამოსცა „რუსული ენის დიალექტური ლექსიკონი" (რუს. ენაზე), 1982 — სახელმძღვანელო „რუსული კილოკავები საქართველოში" (რუს. ენაზე), მონოგრაფია „რუსული კილოკავები საქართველოში" — გრამატიკულ კატეგორიათა გამოკვლევა (რუს. ენაზე, 1982). აქვს ნაშრომები თ. დოსტოევსკის, ნ. გოგოლის, მ. შოლოხოვის თხზულებათა ენისა და სტილის საკითხებზე. დაჯილდოებულია მედლებით.

ხიდეშლები, სოფელი ონის რ-ში (საკაოს სოფსაბჭო), საკაოს მთის სამხრ. კალთაზე, მდ. საკაურის (რიონის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1200 მ, ონიდან 14 კმ. უწყების მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა ქ. ონში. ბ-კა, საფერშლო პუნქტი.

ხიდი, ნაგებობა, რისაც აგებენ მდინარეზე, ხევზე და სხვ. გადასასვლელად. განასხვავებენ საგზაო ხიდს, ვიადუკს, აკვედუკს, ესტაკადას, გზაგამტარს (გზების გადაკვეთის ადგილზე). დანიშნულების მიხედვით ხ. შეიძლება იყოს რკინიგზის, ავტოგზის, საქალაქო, შეთავსებული, ხიდარხი, წყალმომარაგებისათვის განკუთვნილი (აკვედუკი). მზიდი კონსტრუქციის მასალის მიხედვით განასხვავებენ ხის, ქვის, რკინაბეტონისა და ლითონის ხ-ებს. ხ-ის მთავარი ნაწილებია ბურჯები და მალების ნაშენები, რ-ებიც დაყრდნობილია ბურჯებზე და გადახურავენ მალებს. დანიშნულების მიხედვით ბურჯი ორი სახისაა — შუალედი (ზიდავს მეზობელ მალების ნაშენებს) და სანაპირო (ზიდავს მალის ნაშენებს და ხ-ს აკავშირებს გზის მისასვლელ მიწაყრილთან). თუ ხ. მდინარეზეა, მისი სიგრძე დამოკიდებულია ძირითადად მდინარის წყალდიდობის დროს წყლის საანგარიშო ხარჯის მიხედვით გაანგარიშებულ ხ-ის ღიობის ზომაზე. როდესაც ხ. ხეობაზეა, მის სიგრძეს განსაზღვრავენ ხ-ისა და მისასვლელი მიწაყრილის ჯამური (მინ.) ღირებულების მიხედვით. მალების რაოდენობა და მათი სიგრძე დამოკიდებულია, პირველ რიგში, ხ-ის ქვეშ გასატარებელი გემების ან გზის გაბარიტზე. მალის ნაშენის ძირითადი ნაწილია მისი მზიდი კონსტრუქცია (კოჭი, თაღი, კამარა, ჩარჩო, ბაგირი და ა. შ.), რაც გადახურავს მალს და ზიდავს მთელ დატვირთვას. ამ კონსტრ. ძირითადი ნაწილისა და სავალი ნაწილის ურთიერთგანლაგების მიხედვით განასხვავებენ ქვესავალი, ზესავალი და შუასავალი მალების ნაშენებს, ამავე სისტემის მიხედვით კი — კოჭურ, კამაროვან, თაღოვან, ჩარჩოვან, კიდულ, ბონდიან-კოჭურ, ბონდიან-წამწეებიან და კომბინირებულ ხ-ებს. მზიდი კონსტრ. თავისებურებების მიხედვით ხ. შეიძლება იყოს ტიხრიანი ან გასახსნელი. კოჭური და თაღოვანი მალის ნაშენი შეიძლება იყოს ერთმალიანი, უჭრი და კონსოლური. ჩარჩოვან ხ-ებში მალის ნაშენის კოჭები (რიგელები) ჩამაგრებულია ბურჯებში. რიგელების შუა მალში შეიძლება იყოს მოთავსებული სახსარი (ჩარჩოვან-კონსოლური ხ.) ან რიგელი გაიჭრას და მის ბოლოებს შორის შეკიდოს კოჭური მალის ნაშენი (ჩარჩოვან-კიდული ხ.). კიდული ხ-ის ძირითადი მზიდი ელემენტია პილონებზე გადაკიდებული ბაგირი, კაბელი ან ჯაჭვი, რ-ებიც ჩამაგრებულია მალის ნაშენის კოჭში ან საანკერო ბურჯებში. მზიდ ბაგირზე საკიდებით არის ჩამოკიდებული უშუალოდ სავალი ნაწილი ან სიხისტის კოჭი სავალი ნაწილითურთ. გაჭიმვაზე მომუშავე მაღალი სიმტკიცის ფოლადისაგან დამზადებული ბაგირებით შეიძლება გადაიხუროს ფრიად დიდი მალები. თანამედროვე ხიდთმშენებლობაში ძირითადად გამოიყენება რკინაბეტონისა და ფოლადის მალის ნაშენები და რკინაბეტონის ბურჯები. მალის ნაშენისათვის იყენებენ წინასწარ დაძაბულ რკინაბეტონისა და ფოლადის შენადუღ კონსტრუქციებს. რკინაბეტონისა და ფოლადის უჭრი კოჭებისათვის იყენებენ კოლოფისებრ კვეთს, მალის ნაშენების მზიდი კონსტრუქციისათვის კი ისეთ სისტემებს, რ-თა მეშვეობით ხ-ის აგება შესაძლებელია მცირეაანი ხარაჩოების გარეშე (კიდული ან ნახევრად კიდული მონტაჟი). ფართოდ არის გავრცელებული აგრეთვე კონსტრუქციები, რ-ებშიც ძალები რეგულირდება მათი აგების დროს. ფოლადის მთლიანკედლიანი კოჭური მალის ნაშენებით გადახურავენ 80 მ-მდე სიგრძის მალებს რკინიგზებზე და 300 მ-მდე სიგრძისას — ავტოგზებზე. წამწეების გამოყენებისას კოჭური და თაღოვანი მალის ნაშენებით გადახურავენ 600 მ-მდე სიგრძის მალებს. როდესაც მალების სიგრძე 150—360 მ-ია, უპირატესად იყენებენ ბონდურ ხ-ებს (მაგ., ხ. მდ. დაუგავაზე ქ. რიგაში, მალის სიგრძე — 312 მ). სსრკ-ში პირველი ხ. (ბონდურწამწეებიანი) აიგეს 1932 საქართველოში, წალენჯიხის რ-ნში, მდ. მაგანაზე (ინჟ. გ. კრილცოვი). 1000 მ და მეტი სიგრძის მალების შესაძლებლად აგებენ მხოლოდ კიდულ ხ-ებს (ხ. ესტუარი ჰამბერზე, ინგლისი, 1977, მალის სიგრძე აღწევს 1410 მ). სსრკ-ში მცირე და საშ. სიგრძის მალებს გადახურავენ რკინაბეტონის წინასწარ დაძაბული ასაწყობი ტიპური უნიფიცირებული ნაშენებით. უჭრკოჭოვანი, კონსოლური და ჩარჩოვანი რკინაბეტონის ნაშენებით ხურავენ 50—200 მ სიგრძის მალებს, როცა მალის სიგრძე 60—300 მ-ია, აგებენ რკინაბეტონის თაღოვან ხ-ებს. ბურჯები კეთდება ძირითადად შემოწმებული კონსტრუქციის ასაწყობი რკინაბეტონისაგან. საძირკვლებისათვის იყენებენ რკინაბეტონის ხიმინჯებს, მილოვან გარსებს, ჩასაშვებ ჭებს და კესონებს.

უძველესი ხისა და ქვის ხ-ებს ადამიანი აშენებდა უძველესი დროიდან (მაგ., 300 მ სიგრძის ბაბილონის ხ. ქვის ბურჯებითა და 4—6 მ სიგრძის ხის მალის ნაშენებით; ძვ. წ. II ათასწლ.). ძვ. რომში დიდად განვითარდა ხ-ების მშენებლობა. იმდროინდელმა ქვის ხ-ებმა და აკვედუკებმა დღემდე მოაღწიეს. სსრკ ტერიტორიაზე პირველი ქვის ხ-ები აშენდა საქართველოში, სომხეთსა და შუა აზიაში ძვ. წ. სხვადასხვა ეპოქაში. სტრაბონის ცნობით (I ს.), მდ. რიონზე 120 ხ. ყოფილა, ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ XI—XII სს. ქვის ხ-ებმა (მაგ., ხ. მდ. ბესლეთზე სოხუმთან, მდ. თეძამზე რუისთან, 2 ხ. მდ. აჭარისწყალზე). ამ ხ-ების ღირსშესანიშნაობაა ცვალებადი სიმრუდის დამრეცი თაღებით შედარებით დიდი მალების (13—20 მ) გადახურვა. რამდენიმე საუკუნის შემდეგ ასეთი გადახურვა, როგორც გადახურვის ყველაზე რაციონალური ფორმა, შემოიღეს ევროპაშიც. ამ ხ-ების თავისებურებაა აგრეთვე ძვირი თლილი ქვების ნაცვლად თაღებისათვის ბაყი ყორე ქვისა და დუღაბის გამოყენება. შემდგომ პერიოდში (XVI—XVII სს.) ქვის ხ-ებში გამოყენებული იყო უფრო ადვილად ასაშენებელი ისრული თაღები (მაგ., ასეთი თაღები გამოყენებულია XVII ს-ში მდ. ხრამზე აგებულ წითელ ხ-ში). ძვ. დროიდან შემორჩენილია მსუბუქი ხის ხ-ების აგების გამოცდილება. ამგვარი ხ-ები ადვილად ზიანდება წყალდიდობის დროს, მაგრამ მათი აღდგენა არ მოითხოვს ბევრ დროსა და მასალას. რუსეთში X—XI სს-ში აგებდნენ ხის ხ-ებს, ქვის ხ-ების მშენებლობა იწყება XVI—XVII სს-ში. XVIII ს-ში რუსმა თვითნასწავლმა მექანიკოსმა ი. კულიბინმა შეადგინა ხის თაღოვანი ხ-ის პროექტი მდ. ნევაზე (მალის სიგრძე—298 მ) და გამოსცადა ამ ხ-ის მოდელი. XVIII ს. დამლევიდან იწყება ხ-ების მშენებლობაში ლითონის გამოყენება. ლითონის (თუჯის) პირველი თაღოვანი ხ. (მალის სიგრძე — 30 მ) აიგეს ინგლისში 1779 მდ. სევერნზე. XIX ს. I ნახევარში აიგეს აგრეთვე კიდული ხ-ები (მალის სიგრძე — 300 მ-მდე), ამავე საუკუნის შუა წლებში დაიწყო ფოლადის კოჭებიანი ხ-ების მშენებლობა. პირველი ასეთი რკინიგზის ხ. „ბრიტანეთი" (მალის სიგრძე—70 და 140 მ) აიგეს ინგლისში (ინჟ. რ. სტეფენსონი). ხ-ის მალის ნაშენი წარმოადგენდა ოთხკუთხა მილისებრი კვეთის ორ უჭრ კოჭს. შემდგომ ასეთი და უფრო დიდი მალებისათვის იყენებდნენ წამწეებს. წამწიანი კოჭური მალის ნაშენების კონსტრუქციის გაანგარიშების სრულყოფაში დიდი წვლილი შეიტანეს რუსმა ინჟინრებმა (ნ. ბელელიუბსკი, ლ. პროსკურიაკოვი). 1917 წმ. ლავრენტის მდინარეზე კვებეკში (კანადა) აიგეს კოჭურ-კონსოლური წამწიანი ხ (მალის სიგრძე — 549 მ), 1931 კილ-ვან-კულის სრუტეში (ნიუ-იორკი, აშშ)—თაღოვანი ფოლადის ხ (მალის სიგრძე — 503,6 მ), 1937 ოქროს ჭიშკრის სრუტეში (სან-ფრანცისკო, აშშ) — კიდული ხ. (მალის სიგრძე — 1280 მ).

XX ს-ში ფართოდ გავრცელდა ჩვეულებრივი და წინასწარ დაძაბული რკინაბეტონის ხ-ები. სსრკ-ში აშენებულია მრავალი ორიგინ. კონსტრუქციის რკინაბეტონის ხ. (მაგ., ვოლგაზე სარატოვთან, ლუჟნიკების ხ მოსკოვში, მდ. დნეპრზე ზაპოროჟიესთან და სხვ.). სსრკ-ში ხიდთმშენებლობის განვითარებაში დიდი წვლილი მიუძღვით გ. პერედერის, ე. პატონს, ნ. სტრელეცკის, გ. ევგრაფოვს, ე. გიბშმანს, კ. პოლივანოვს და სხვ.; საზღვარგარეთ — ე. ფრეისინეს, ფ. ლეონჰარდტს, რ. მორანდის და სხვ.

ხიდთმშენებლობის განვითარებაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს საბჭ. საქართველოს სპეციალისტებმა. მაგ., კამაროვანი ხ-ების გაანგარიშებაში დიდი წვლილი მიუძღვის კ. ზავრიევს, ხ-ების სეისმომედეგ-

მეტეხის ხიდი თბილისში, 1961. პროექტის ავტორები: ინჟ. გ. ჩომახიძე, არქიტ. ს. დემიხნელი

ჩელიუსკინელების სახელობის ხიდი თბილისში. 1938. პროექტის ავტორები: კ. ზავრიევი, ა. პატარიძე, ნ. სილიბეციძე, არქიტ. ნ. სევეროვი

სტალინის სახელობის ხიდი თბილისში 1952 ავტორები: კონსტრ. გ. ჩომახიძე, არქიტ. შ. მელია.

გობის თეორიისა და ნორმების დამუშავებაში — გ. ქარუმიძეს, ხ-ის მშენებლობაში მეტალის გამოყენებაში — კ. ზავრიევს, შ. თაკუბოვიჩს, მ. კანდელაკს, ბანივი ნაკეთობით ბლოკებზე დაყრდნობილ წინასწარ დაძაბული კოჭების დანერგვაში — ნ. სლოვინსკის, ხ-ების დინამიკაში — კ. სეხნიაშვილს, რკინაბეტონის ხ-ების გაანგარიშებაში — გ. კიზირიას და სხვ.

თბილისში მრავალი ორიგინ. კონსტრუქციის ხ-ია. საკავშ. არქიტ. საიუბილეო დათვალიერებაზე 1967 დაჯილდოებული იყო ნ. ბარათაშვილის სახ. ხ. (კონსტრუქტორი გ. ქარუმიძე, არქიტექტორები შ. ყავლაშვილი და ვ. ქურთიშვილი). ამ ხ-ზე დაყრდნობილია ასაწყობი წინასწარ დაძაბული რკინაბეტონის მალის ნაშენები ჩამოკიდებული დიაფრაგმებით უჯრიანი წამწის სახით, რ-ის ქვედა და ზედა სარტყელის კონსოლებზე მოწყობილია ტროტუარები. ამგვარი ორ დონეზე განლაგებული ტროტუარები პირველად არის გამოყენებული სსრკ-ში. ორიგინალურია აგრეთვე სანაპირო ბურჯების შიგა სივრცის გამოყენება კაფესა და საკამიონო დარბაზის მოსაწყობად. აღსანიშნავია ჩელიუსკინელების სახ. ხ (კონსტრუქტორები კ. ზავრიევი, ა. პატალიძე და ნ. სლოვინსკი; არქიტ. ნ. სევეროვი). მისი თაღების სისქე მცირეა (მალის — 1/60). ამ მაჩვენებლით იგი მსოფლიოში მეორე ადგილზეა. ვახუშტი ბაგრატიონის სახ. ხ-ზე (კონსტრუქტორები გ. ბრეგვაძე და ი. კოშკაძე; არქიტ. ნ. ლომიძე) გამოყენებულია მუდმივი სიმაღლის ასაწყობი წინასწარ დაძაბული კოლოფისებრი კვეთის უწყვეტი კოჭები, ხოლო სვეტოვანი შუალედი ბურჯების რიგელი ჩამალულია მალის ნაშენში და შეთავსებულია მის კონსტრუქციასთან.

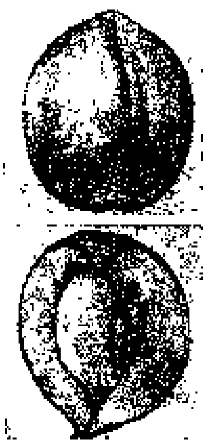

ხიდისთაური ატმები. ხიდისთაურის ვარდისფერი ნაყოფი და მისი ჭრილი.

ლიტ.: ვარშანიძე შ., გზები და საგზაო ნაგებობანი ძველ აჭარაში, ბათ., 1979; კაპანაძე-ლომთათიძე ნ., საქართველოს ძველი ხიდები, თბ., 1972; ზისიქი ი., თბილისის ხიდები, თბ., 1961; ქარუმიძე გ., ცაგარელი ზ., ხიდები, ნაწ. I—2, თბ., 1956—59; Евграфов Г. К., Богданов Н. Н., Проектирование мостов, М., 1966; Пунин А. Л., Архитектура отечественных мостов, Л., 1982.
ი. მიქვა.

ხიდი, სოფელი წყალტუბოს რ-ნში (მაისოჯის სოფსაბჭო), მდ. ცხენისწყლის ნაპირებზე. ზ. დ. 280 მ. წყალტუბოდან 12 კმ, სამტრედიიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 31 კმ. ვ. ი. ლენინის სახ. მაისოჯის კოლ-ბა (მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სამკურნალო პუნქტი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფლის ძვ. სახელია სუჯაჩახო. შემორჩენილია მდ. ცხენისწყალზე გადებული ე. წ. ბუმბუას ხიდის ბურჯი, გადმოცემით, თითქოს აგეგო რომაელ სარდალ პომპეუსს (ძვ. წ. I ს.).

„ხიდი" („Brücke"), ძირითადად გერმანელი მხატვარ-ექსპრესიონისტების გაერთიანება (იხ. *ექსპრესიონიზმი*). არსებობდა 1905—13 დრეზდენში. წამყვანი ოსტატები იყვნენ ე. ლ. კირხნერი, ე. ჰეკელი, კ. შმიდტ-როტლუფი, მ. პეხშტაინი (რამდენიმე ხნის მათ უახლოვდებოდა ე. ნოლდე). გამოდიოდნენ იმპრესიონიზმისა და „მოდერნის" სტილის წინააღმდეგ, ეყრდნობოდნენ ვ. ვან გოგისა და ე. მუნკის შემოქმედებას, აგრეთვე პრიმიტ. და შუა საუკ. ხელოვნებას. „ხ-ის" ოსტატები მხატვრული გამომსახველობის ახ. საშუალებებს ეძებდნენ საგნობრივი სამყაროს დეფორმაციაში ფერების გაუხეშებულ ჟღერ. და მკვეთრად მონახაზულ ფორმებში, ლოკალური ფერადოვანი ლაქების დისონანსურ შეხამებაში. მხატვრული სახეთა აგების ტრადიციული გამახვილებით ისინი უპირისპირდებოდნენ ბურჟ. საზ-ბის მორალურ-ეთიკურ ნორმებს, თუმცა მათი მსოფლმხედველობის სუბიექტურობა, მისტიციზმი ამ პროტესტს სტიქიურ და ანარქიულ ხასიათს ანიჭებდა.

ხიდიკარი, ხ ი დ ი ს - კ ა რ ი, ისტორიული თავდაცვითი პუნქტი დას. საქართველოში, რაჭაში (ამჟამად ამბროლაურის რ-ნის ტერიტორიაზე, სოფ. წესის ახლოს). აქ მდ. რიონზე, ბუნებრივ ვიწრობში გადებული იყო ხიდი (აქედანაა სახელწ. „ხიდიკარი"), რ-ის მისადგომები კოშკების სისტემით საგანგებოდ იყო გამაგრებული.

ხიდი სამხედრო, საბრძოლო მოქმედების მსვლელობაში ჯარების მოძრაობის, მანევრის, ევაკუაციისა და ტვირთზიდვის გზებზე წინაღობების (მდინარე, არხი, ხრამი, თხრილი და ა. შ.) გადასალახი დროებითი ნაგებობა, რ-საც აწყობენ ჯარების გადასაყვანად და სამხ. ტვირთის გადასაზიდად. კონსტრუქციების მიხედვით, განასხვავებენ მოტივტივეს, მაგარსაყრდენიანს (მ. შ. წყალქვეშა), კომბინირებულსა და დაკიდებულს, აგებენ სატაბელო საშუალებებით (სატანკო ხიდსაგები, პონტონის პარკი, ასაკრები ლითონისა და დაკიდებული ხიდები) და ადგილ. მასალებით (ხე-ტყე, ლითონი, რკინა-ბეტონი). სატანკო ხიდსაგები შედგება ხიდის კონსტრუქციისა და თვით ხიდსაგებისაგან, რ-იც გამოიყენება კონსტრუქციის ტრანსპორტირებისათვის და წინაღობაზე მის დასადგმელად. პონტონის პარკში შედის სახიდე ქირჭები და მოტივტივე ხიდების მოკლე ვადებში აგების უზრუნველმყოფი დამხმარე საშუალებები. მექანიზებული ხიდები შედგება რამდენიმე ხიდსაგებისა და სახიდე კონსტრუქციისაგან, რ-ებშიც შედის ხიდის მალები და შუალედი საყრდენები. ასაკრები ლითონის ხიდები არის ერთმალიანი და მრავალმალიანი. აგებენ სპეც. სამონტაჟო მოწყობილობით. დაკიდებული ხიდი გათვალისწინებულია მთაგორიანი პირობებისათვის.

წყალდაბალ და წყალმაღალ სამხედრო ხიდებს აგებენ ადგილ. მასალებით. ხისსაყრდენიანი წყალდაბალი ხიდი ცვლის სატაბელო მასალებით ნაშენებს. წყალქვეშა ხ. ს. ხისსაყრდენიანი ხიდების სახესხვაობაა. მისი სავალი ნაწილი ეწყობა 0,5—0,7 მ სიმაღლეზე წყლის ქვეშ, კარგად ნიღბავს ხიდს და აძლიერებს მის მდგრადობას ბირთვული აფეთქების დარტყმის ტალღისადმი. ხისსაყრდენიანი წყალმაღალი ხიდები გათვალისწინებულია წყალდიდობისა და ყინულსვლის პირობებისათვის. ხ. ს-ს უძველესი დროიდან იყენებდნენ. ძვ. წ. V ს-ში მოტივტივე ხიდები ააგეს სპარსელებმა ბოსფორის სრუტესა და მდ. დუნაიზე გადასასვლელად. იულიუს კეისარმა გერმანელებთან ომის დროს მდ. რაინზე ააგო 600 მ სიგრძის ხიმინჯებიანი ხიდი. რუსეთში ხ. ს. ცნობილია XIII ს-იდან. დიდი სამამულო ომის (1941—45) წლებში საბჭ. არმია შეიარაღებული იყო პონტონის პარკებით (НЛП და მძიმე НЖП), სპეც. პარკებით (СП—19), დასაშლელი ლითონის ხიდებით РММ—4 და სხვ. ომის შემდგომ წლებში საბჭ. შეიარაღებულ ძალებში შეიქმნა მაღალმანევრული სამხ. ხიდები და პონტონის პარკი.

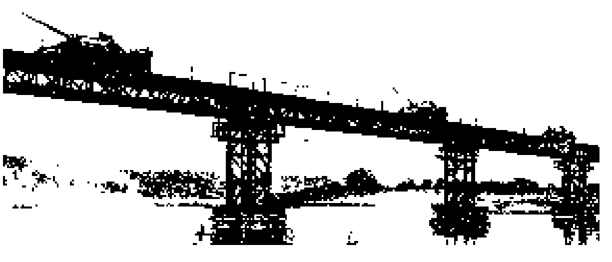

ხიდი სამხედრო. წყალმაღალი ხიდი.

ხიდისთავი, სოფელი გორის რ-ნში, მდ. მტკვრის მარჯვ. მხარეს, მდ. ტანის ნაპირზე, სოფსაბჭოთ, რკინიგზის ბაქანი. ზ. დ. 680 მ, გორიდან 3 კმ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მებოსტნეობა, მეხილეობა). შამპანური ღვინისა და აგურის ქ-ნები, სამკერვალო ფ-კა, საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ხიდისთავი (ყოფ. თ ც ხ ა ნ ა), სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში, მდ. გუბაზეულის მარცხ. ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., ახალშენი, ზენობანი, ნეწიეთი, წიფნაგვარა, ჭაჭიეთი). ზ. დ. 290 მ, ჩოხატაურიდან 7 კმ. საჯავახოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 27 კმ. ი. სტალინის სახ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი, საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ხიდისთაური ატმები, გ ო ხ უ ლ ი ა ტ მ ე ბ ი, ქართული ატმების ჯგუფი, რ-იც ხალხ. სელექციის გზით შეიქმნა მდ. ტანის ხეობის (გორის რ-ნი) სპეციფიკურ ეკოლოგიურ პირობებში. ხ. ა-ს განეკუთვნება ხიდისთაური ვარდისფერი, ხიდისთაური თეთრი, ხიდისთაური ყვითელი და სხვ. მათთვის დამახასიათებელია ნაყოფის მიმზიდველი შესახედაობა, მაღალი საგემოვნო თვისებები, რბილობის მკვრივი კონსისტენცია, მკვეთრი არომატი. ამ თვისებების გამო ხ. ა. ფართოდაა გავრცელებული საქართველოში და მის ფარგლებს გარეთ. მომწიფების მიხედვით ხ. ა. იყოფა საშ. (ხიდისთაური ვარდისფერი) და საგვიანო (ხიდისთაური ყვითელი) პერიოდის სიმწიფის ჯიშებად. ხ. ა. საუკეთესო ნედლეულია სასუფრე და საკონსერვო პროდუქციისათვის.

მ. გარძელაშვილი.

ხიდისყური, სოფელი კასპის რ-ნში (ალავერდის სოფსაბჭო), მდ. ქსნის მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 550 მ, კასპიდან 27 კმ. რკინიგზის ბაქანი. ქსნის მეფრინველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, მედპუნქტი.

ხიდისყური, სოფელი ხაშურის რ-ნში (გომის სოფსაბჭო), შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. ფრონიახევის (სურამულის მარცხ. შენაკადი) ნაპირას. ზ. დ. 670 მ, ხაშურიდან 12 კმ, გომიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 1 კმ. კოლ-ბა „ზედა ქართლი" (მებოსტნეობა, მეხილეობა). საშ. სკოლა სოფ. გომში.

ხიდმაღალა, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (სუფსის სოფსაბჭო), გურიის დაბლობზე, მდ. სუფსის მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 3 მ, ლანჩხუთიდან 20 კმ, სუფსიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. სპეციალიზებული საბჭ. მეურნ.-ლიმონარიუმი. საშ. სკოლა სოფ. სუფსაში (1 კმ). საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), საავადმყოფო, ფოსტა.

ხიდური ამწე, ამწე, რ-საც აქვს საყრდენი ან კიდული ხიდის სახის წამწის ან კოჭური ტიპის ლითონკონსტრუქცია. ხიდი გადაადგილდება ამწისქვეშა რელსებზე საამქროს მალის ან ღია სატვირთო მოედნის გასწვრივ. ხიდზე მალის გარდიგარდმო მოძრაობს ამწის ურიკა ტვირთსატაცი მოწყობილობებითურთ. ხ. ა-ის კონსტრ. სახესხვაობებია კონსოლური, ნახევრად ჯოჯგინა, ჯოჯგინა ამწეები და ხიდური გადამტვირთავი.

ხიდური გადასასვლელი, საინჟინრო ნაგებობათა კომპლექსი, რ-იც შეიცავს საკუთრივ ხიდს, მასთან მისასვლელ მიწაყრილებს მდინარის ჭალის ფარგლებში, სარეგულაციო ნაგებობებს (უწოდებენ ჯებირებს), ნაპირსამაგრებელ ნაგებობებს, რ-ებიც იცავენ წარეცხვისაგან მდინარის ნაპირებსა და მისასვლელ მიწაყრილებს და ა. შ.; ხ. გ-ს აგებენ მდინარის მთავარი კალაპოტის გადაკვეთის ადგილზე, წყლის ნაკადის მიმართულების მართობულ ტრასაზე.

ხიდური სქემა, ბ ო გ უ რ ი ს ქ ე მ ა, ელექტრული წრედის ელემენტთა (წინაღობის, გამმართველი დიოდის, ელექტრონათურის) შეერთების სქემა, რ-იც ხასიათდება სქემაში უშუალოდ დენის წყაროსთან დაუკავშირებელი ორი წერტილის შორის ხიდური შტოს არსებობით. ნახ-ზე ნაჩვენე-

ბია ი წ უიტსტონის ხ. ს. ხიდის მხრებში სრული წონასწორობის პირობებისათვის ტოლობისას $\left(\frac{Z_a}{Z_x}=\frac{Z_b}{Z_d}\right)$ ხიდის დიაგონალში დენი არ იქნება. ნულ-ინდიკატორის მგრძნობიარობის გადიდებით ხ. ს-ში შეიძლება მივაღწიოთ მეტად მაღალ სიზუსტეს. ამ პრინციპს ემყარება ხიდური გაზომვა. ხ. ს-ის კვების წყაროა მუდმივი ან ცვლადი დენის ძაბვის წყარო. ხ. ს-ს ფართოდ იყენებენ ელექტრონშილაკთა პარამეტრების გასაზომად, ავტომატიზებულ სქემებში და სხვ. ხიდს, რ-ის ერთი მხარი მაინც შეიცავს არაწრფივ წინაღობას, უწოდებენ არაწრფივ ხიდს. მას იყენებენ კვალიფიკაციული, კავშირგაბმულობისა და გაზომვის ლოგარითმული წრფეების აგების დროს. ფართოდაა გავრცელებული არაწრფივი ხიდები, რ-თა მხრებში ჩართულია არაწრფივი ელემენტები. ასეთი ხ. ს-ის დანიშნულებაა ცვლადი დენის გარდაქმნა მუდმივ დენად და სხვ.

ხივა, ქალაქი უზბ. სსრ ხორეზმის ოლქში, მდებარეობს ხორეზმის ოაზისში, ფალვანის არხზე. ხივის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგ. ურგენჩიდან 30 კმ. ბამბასაწმენდი, კირამ ქ-ნები, საშენმასალისა და სუვენირების ფ-კები. ხალიჩების კომბინატის საამქრო, ტექნიკუმი, სამედ. და პედ. სასწავლებლები, სახ. თეატრი, ტურიზმის ცენტრი. აღმოცენდა ახ. წელთაღრიცხვის მიჯნაზე. სახელი ეწოდა ქ. შის შუაგულის მიხედვით (XVIII ს-მდე ეწოდებოდა ხივაქ). IV ს. დამდეგიდან იგი ხვარაზმის შემადგენლობაში შედის. 712 დაიპყრეს არაბებმა, 1221 — მონღოლებმა, 1388 — თემურლენგმა. XVI ს-იდან 1920-მდე ხივის სახანოს დედაქალაქია. 1740 დაიპყრო ნადირ-შაჰმა. 1873 ხ. დაიკავა რუს. ჯარმა. 1920-იდან ხორეზმის სახალხო საბჭოთა რესპუბლიკის დედაქალაქი იყო, 1924-იდან — რაიცენტრი უზბ. სსრ შემადგენლობაში (1938-იდან ხორეზმის ოლქში).

ხ. ხორეზმის არქიტექტურის (ძირითადად XIX ს.—XX ს. დასაწყ.) ქალაქ-მუზეუმია. იჩან-ყალის (შაჰრისტანი, 1968-იდან არქიტ. ნაკრძალი) და დიშან-ყალის (რაბათი) ტერიტორიაზე განლაგებულია ქუნია-არკის ციტადელი, ჯუმა-მეჩეთი (ხის კვეთილი სვეტები, XI—XIX სს.), სეიდ-ალაუდინის მავზოლეუმი (1303), თაშ-ხაულის (1830—38) და ნურულა-ბაის (1904—12) სასახლეები, მუჰამედ ამინ-ხანის ანსამბლი (1851—52, მედრესე, მინარეთი ქალთა-მინარი), მრავალი მედრესე, მავზოლეუმი, აბანო, ბაზარი, ტრად. საცხოვრ. სახლი. მხატვრული შინამრეწველობა (ხეზე კვეთა, კერამიკა), მქარგველობა.

ხივის ლაშქრობები 1839—40 და 1873, რუსეთის ჯარების სამხედრო ექსპედიციები ხივის სახანოს დასაპყრობად. მეფის მთავრობამ არაერთხელ სცადა თავის გავლენაში მოექცია ხივის სახანო, რ-იც დაბრკოლებას უქმნიდა რუს. საგარეო ვაჭრობის განვითარებას შუა აზიასთან, მაგრამ ცალკეული სამხედრო რაზმების ლაშქრობები (1605, 1717, 1739 და სხვ.) ხიველთა წინააღმდეგობის გამო უშედეგოდ მთავრდებოდა. წარუმატებელი იყო ორენბურგის გენ.-გუბერნატორის ვ. პეროვსკის სარდლობით რუს. 5-ათასიანი რაზმის ლაშქრობაც (1839—40). XIX ს. 70-იან წლებში ცარიზმის მიერ შუა აზიის დაპყრობის შემდეგ, მეფის მთავრობამ 1873 ტაშკენტიდან, ორენბურგიდან, მანგიშლაკიდან და კრასნოვოდსკიდან დაძრა ცალკე რაზმები (სულ 12 ათ. კაცი, 56 ქვემეხი) თურქესტანის გენ.-გუბერნატორის გენ. კ. კაუფმანის ხელმძღვანელობით. 28 მაისს მეფის ჯარებმა გატეხეს ხიველთა სუსტი წინააღმდეგობა და 29 მაისს მოწინააღმდეგემ კაპიტულაცია გამოაცხადა. 1873 გენდემიანის საზავო ხელშეკრულებით ხივის სახანომ თავი რუს. პროტექტორატად სცნო.

ხივის სახანო, ფეოდალური სახელმწიფო შუა აზიაში (XVI ს.—XX ს. დასაწყ.). 1512 შექმნა უზბ. ხანმა ილბარსმა. XVI ს. — XVIII ს. I ნახევარში ხ. ს-ში მიმდინარეობდა გამუდმებული შინაომები, ბრძოლა და ომები მეზობელ სახანოებთან. 1700, 1703, 1714 ხან შაჰ-ნიაზის ელჩები პეტრე I-თან მოლაპარაკებას აწარმოებდნენ ხ. ს-ს რუს. ქვეშევრდომად მიღების თაობაზე, მაგრამ ხიველებმა 1717 ა. ბეკოვიჩ-ჩერკასკის ექსპედიცია გაანადგურეს. 1740 ხ. ს. დაიპყრო ნადირ-შაჰმა, მაგრამ მისი სიკვდილის (1747) შემდეგ ხ. ს. კვლავ დამოუკიდებელი გახდა. 1763 ხელისუფლება ყუნღრატების ტომმა აიღო. მუჰამედ რაჰიმმა (1806—25) დაიმორჩილა ხ. ს-ის გარეთ ტერიტორიები, შექმნა უზენაესი საბჭო, გაატარა გადასახადების რეფორმა, განამტკიცა ცენტრ. ხელისუფლება. 1873 გენდემიანის საზავო ხელშეკრულებით ხ. ს-მ დაკარგა ამუდარიის მარჯვ. ნაპირის მიწები და რუს. ვასალად იქცა. ხანი სარგებლობდა შეზღუდული უფლებებით. ქვეყანაში ძალადობა და თვითნებობა გამეფდა. ამ დროის სახანოს ცხოვრებაში დიდ როლს თამაშობდა მუსლიმანური რეაქციული სას. წოდება. ეკონომიური ურთიერთობა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული პატრიარქალურ-გვაროვნულ, მონათმფლობელურ წყობილებასთან. 1917 ოქტ. რევ. შემდეგ ხ. ს-ში მწვავე პოლიტ. ბრძოლა დაიწყო. 1920 წ 2 თებ. სახ. აჯანყებამ წითელი არმიის დახმარებით ხანის ხელისუფლება დაამხო. 1920 წ 26 აპრ. სრულიად ხორეზმის I-მა სახალხო ყურულთაიმ გამოაცხადა ხორეზმის სახალხო საბჭოთა რესპუბლიკის შექმნა.

ომ. კომახიძე.

ხიზაბავრა, სოფელი ასპინძის რ-ნში, ახალქალაქის პლატოს დას. ნაწილში, მდ. ფოკაროთისწყლის (ინდუსწყლის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., სარო). ზ. დ. 1590 მ, ასპინძიდან 19 კმ, ახალციხიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 58 კმ. ვ. ი. ლენინის სახ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მეფრინველეობა, მებაღეობა), ხის სახერხი საამქრო, ბაზალტის ქვისა და ანდეზიტის სამადნო. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბ-სახლი, კლუბი (კინოდანადგარი), სააფთიაქო, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფელში დგას შუა საუკ. დარბაზული ეკლესია.

ხიზაბავრა, სოფელი ლაგოდეხის რ-ნში (ნინიგორის სოფსაბჭო), ალაზნის ვაკეზე, მდ. ნინოსხევის (ალაზნის სისტემა) მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 510 მ, ლაგოდეხიდან 9 კმ, წნორიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 40 კმ. ნინიგორის კოლ-ბა „დრუჟბა" (მეთამბაქოეობა, მევენახეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. გურჯაანში (2 კმ).

ხიზანაანთ გორა, მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი შიდა ქართლში, ურბნისის ნაქალაქარის უშუალო სამოსახლო გორა. მდებარეობს სოფ. ურბნისში (ქარელის რ-ნი), მტკვრის მარცხ. ნაპირას. ნამოსახლარის (ზედაპირის ფართობი 340 $м^2$) ორივე მხრიდან ხევებია, ხოლო წინა მხრიდან ხელოვნური თხრილი შემოუყვება. ხ. გ. ნაწილობრივ გათხარა ს. მაკალათიამ (1953); 1954 ჩრდ. ფერდობზე გ. ლომთათიძემ გაავლო საცდელი თხრილი. 1960—64 მთლიანად გათხარა ურბნისის არქეოლ. ექსპედიციამ (ა. ზაქარაია, ა. ჯავახიშვილი, ი. კიკვიძე). ხ. გ-ზე გამოვლენილია ადრინდ. ფენა, ანტ. და ადრინდ. ბრინჯაოს ხანის 12 კულტ. ფენა, რ-თა საერთო სისქე 8 მ აღწევს. ადრინდ. და ადრინდ. ბრინჯაოს ხანის 1 სამაროვანი. ამ ხანის 9 სამოსახლოვანი ფენიდან (სულ გათხარა 19 სახლი) ზედა ექვსი თარიღდება ძვ. წ. III ათასწლ. I ნახევრით. აქ გაითხარა მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი ოთხკუთხა სახლები, რ-თა ცენტრში თიხის შვერილებიანი კერები აღმოჩნდა. გამოვლინდა კერამიკა, ქვის ნამგლის ჩასართები და ისრისპირები, ძვლის იარაღი, სპილენძის ჩამოსასხმელი ყალიბები და სპილენძის იარაღი. ძ. წ. ნაშენის ნაშთები და სხვ. ხ. გ-ის ქვედა 3 კულტ. ფენა ძვ. წ. IV ათასწლ. II ნახევრით თარიღდება და მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრინდ. საფეხურს განეკუთვნება. აქ, ქვედა ფენიდან მესამე ფენაში, მრგვალი შენობები გაითხარა. ქვედა ორ ფენაში კი თიხით შელესილი მრგვალი უშვერილო კერები და სამეურნეო ორმოები გამოვლინდა. ხ. გ-ის ზედა ფენაში გაითხარა ადრინდ. ბრინჯაოს ხანის სამაროვანი. ურბნისის გაქალაქების შემდეგ, ელინისტურ ხანაში (ძვ. წ. III—I სს.), ხ. გ-ზე ტაძარი იდგა. გათხრებით გამოვლინდა 2,75 მ სიგანის სამუხლიანი კიბის 18 საფეხური, რ-საც ჩრდ.-იდან პანდუსი ჩაუყვებოდა. გაითხარა აგრეთვე სამეურნეო სათავსები, სადაც წითლად გამომწვარი და მოხატული ქვევრებია ნაპოვნი. აღმოჩნდა დიდი რაოდენობით კრამიტი, თიხის ჭურჭელი, ლითონისა და ძვლის ნივთები. ტაძარი ძლიერმა ხანძარმა გაანადგურა. გვიანდ. ანტ. ხანაში ხ. გ-ს ქვეტკეპილი კონსტრუქციებიანი გალავანი შემოარტყეს. VI ს-ში აქ ქალაქის შიდაციხე იყო. გამოვლინდა ალიზის გალავანშემორტყმული დიდი ზომის ექვსსათავსიანი კოშკი (შემორჩენილი სიმაღლე 2,5 მ). კოშკსა და გალავანს შორის მოქცეული ეზო მოკირწყლული იყო. გალავნის ჩრდ. კედელი უშუალოდ ქვისსაფუძვლიან კედელს, რ-ითაც გამაგრებული იყო გორის ფერდობი. კოშკში მდიდარი არქეოლ. მასალა აღმოჩნდა, მ. შ. 10 ც. სასანური ვერცხლის მონეტა, რ-ებიც პეროზის (458—88), კავად I-ისა (488—531) და ხოსრო I-ის (531—79) სახელითაა მოჭრილი. კოშკი VII ს. დასაწყისში ხანძარს გაუნადგურებია, რის შემდეგაც იგი მიწით დაუფარავთ.

ლიტ.: [illegible] ურბნისი.

ი. გაგოშიძე.

ხიზანაშვილი დავით (1860—1916), ქართველი ზეპირსიტყვიერების შემკრები. უმთავრესად ფშაურ ლექსებს კრებდა. მის მიერ მოპოვებული მასალა ხშირად იბეჭდებოდა გაზ. „ივერიაში". ჯერ კიდევ 1887 ცალკე წიგნადაც გამოვიდა სათაურით „ფშაური ლექსები". ამ კრებულისადმი მიძღვნილ რეცენზიაში ვაჟა-ფშაველამ მაღალი შეფასება მისცა ხ-ის ფოლკლორისტულ მოღვაწეობას. 1884 ხ-მა „ივერიაში" ცალკე გამოაქვეყნა ფშაური ლექსები, „ეთერიანისა" და ხალხ. ვერსიფიკაციის საყურადღებო ვარიანტები.

გ. ბარნოვი.

ხიზანაშვილი ნიკოლოზ თადეოზის ძე, ურბნელი ნიკო (20. IX 1851, სოფ. მაღლაღლეთი, გორის მაზრა, — 28. XII. 1906, თბილისი), ქართველი მწერალი, ჟურნალისტი, ისტორიკოსი, ეთნოგრაფი, პუბლიცისტი, ლიტ.-რის კრიტიკოსი. 1870 დაამთავრა თბილ. სას. სემინარია, 1876 ნოვოროსიისკის უნ-ტის (ოდესა) იურიდ. ფაკულტ. მუშაობდა გამომძიებლად ზანგეზურში, ცხინვალში, სურამში, თიანეთ-

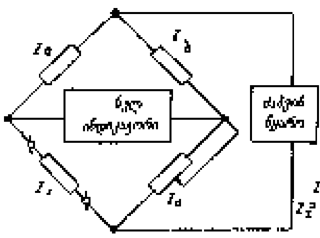

ხიდური სქემა

ნ. ხიზანაშვილი

ხივა. ქალაქის ხედი

ში, მომრიგებელი მოსამართლის მოადგილედ თბილისში თანამშრომლობდა „დროებაში", „ივერიაში", „ობზორში", „მოამბეში".

ხ-ის სამეცნ. მოღვაწეობის მთავარი დარგი ქართ. სამართ. ისტორია იყო. ამ დარგის სხვ. კვლევა-ძიება პირველად ხ-მა დაიწყო. ძვ. ქართ. სამართლის უმნიშვნელოვანესი საკითხებისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიებს შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი 2 ნაშრომი: „ათაბაგი ბექა და აღბუღა და მათი სამართალი" და „ძეგლისდება მეფე გიორგი ბრწყინვალისა". ხ-მა სიღრმისეულად შეისწავლა ქართ. ჩვეულებითი სამართალი და ისტორიულად გამოიკვლია იგი საკანონმდებლო ძეგლებით. გათვალისწინებული ინსტიტუტის ისტ. განვითარებად ხ-ის იურიდ. ნაშრომებს ფუძემდებლური მნიშვნელობა აქვს ქართ. სამართ. ისტ. მეცნიერებისათვის.

ხ-თვის, როგორც ისტ. მკვლევრისათვის, დამახასიათებელია ისტ. წყაროებისადმი კრიტ. დამოკიდებულება. მონოგრაფიაში „მეფე დავით აღმაშენებელი და მისი დრო" (ტფ., 1894) დაწვრილებითაა განხილული დავით აღმაშენებლის ეპოქა, მეცნიერულადაა დასაბუთებული დავით აღმაშენებლის დამსახურება და მის მიერ გატარებულ რეფორმათა დადებითი შედეგები. ნაშრომში „გიორგი ბრწყინვალე, მეფე საქართველოისა" (ტფ., 1890) მან პირველმა შეაფასა სწორად მონღოლთა ბატონობის უარყოფითი შედეგი დაპყრობილი ხალხების საზ.-პოლიტ. განვითარებაზე. დამაჯერებლად ახსნა იმდროინდელ მონღოლთა წარმატების საიდუმლო და სწორად შეაფასა მეფე გიორგის პოლიტ. ალღო და მისი დიდი ურთიერთობა მონღოლებთან. ხ-მა დიდი ყურადღება მიაქცია ეთნოგრ. ხალხმდელის შესწავლას. აღწერა სვანების ბერობა, დასტური, შულტა, თემობა, ქადაგი, მეხუცეობა, ბოსლობა, ოჯახობა, ქორწილი, ჩვეულებები, დაკრძალვა, სიცოცხლეში დამარხვა, სულის ცხენი, ჭირის წყენა, წილისყრა, პირის ქვება, ყაბახი, ლხინი და სხვ.

ხ-ს ეკუთვნის მრავალმხრივ საინტერესო პუბლიც. წერილები („ჩვენი ცხოვრების ქრონიკა", „შუშტრები ა. ხახანაშვილისა", „ქართული სამწერლო ენა", „კრწანისის ბრძოლა", „ლიტერატურული მიმოხილვა", „ქართული ენის მტრების გამო", „ქართველი თუ აგრონომია", „საფუძვლები სახალხო განათლებისა", „ძველი და ახალი თაობა" და სხვ.), დაბეჭდილი პერიოდულ პრესაში.

თხზ.: ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1940 (მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, 2); რჩეული იურიდიული ნაწერები, ... თბ., 1982.

ლიტ.: ხიდაშელი ვ., ნიკოლოზ ურბნელი — საქართველოს ისტორიის მკვლევარი, თბ., 1971; ჯავახიშვილი ივ., ... თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 6, თბ., 1982.

გ. ნადირაძე.

ხილ-ბოსტნეულის საშრობი მანქანა (მწარმოებლურობა 600 კგ/სთ). 1 — გორაბეული, 2 — ნახატურთი ბუნკერი; 3 — ამწრაფი (1 კგ სიმძლავრის ელექტროძრავა)

ხიზანი (სპარს. — ხიზანი, საკუთარი საცხოვრებლიდან აყრილი და სხვაგან თავშეფარებული), გლეხთა კატეგორია ფეოდალურსა და ბურჟუაზიულ საქართველოში, რ-იც ყმა გლეხისაგან განსხვავებით პირადად თავისუფალი იყო და მისი დამოკიდებულება ფეოდალ-მემამულეზე ამ უკანასკნელის მიწა-წყლით სარგებლობით განისაზღვრებოდა. ხ. იჯარით, მემკვიდრეობით მოსარგებლე იყო ფეოდალ-მემამულის მიწისა და ამისთვის იხდიდა ერთხელ და სამუდამოდ დაწესებულ, უცვლელ გადასახადს. მემამულის უფლება — გაეძევებინა ხ. და ხ-ის უფლება — წასულიყო მემამულისაგან — შეზღუდული იყო. ხ. წყაროებში ყოველთვის დამოწმებულია მკვიდრ მოსახლეობისაგან, რადგან ის მოსული გლეხი იყო. ხიზნობა ძირითადად ბატონყმური ექსპლუატაციის წინააღმდეგ გლეხთა კლასობრივი ბრძოლის შედეგად ჩამოყალიბდა. გლეხთა გაქცევა ფეოდალისაგან განსაკუთრებით გახშირდა გვიან არაბთა, ხოლო შემდეგ მონღოლთა ბატონობის დროიდან. გაქცეულთა ერთი ნაწილი დროთა განმავლობაში მორჩილად თავისუფალი ხდებოდა, თავის მეურნეობას აწყობდა სხვა მემამულეების ხიზნური უფლებებით. ტერმ. „ხ." „ხაიზნაის" ფორმით დადასტურებულია IX ს-ში, მისი ხიზნური წესით სარგებლობა — XVI ს-ში. საბოლოო სახით ხიზნობის ინ-ტი ჩამოყალიბდა XVIII ს. II ნახევარში, ფეოდალიზმის რღვევის დაწყების პერიოდში. იგი თვით იყო ამ რღვევის პროცესის ერთ-ერთი გამოხატულება. XVIII ს. II ნახევარში „სახელმწ." ხ-ები გლეხური მოსახლეობის 42,9% შეადგენდნენ. XIX ს. I ნახ. ცნობით, ხ-ები იხდიდნენ ღალას — მოსავლის 1/5-იდან 1/10-მდე, კულუხს — მოსავლის 1/4-იდან 1/7-მდე, შრომის ბეგარას 10-იდან 50 დღემდე წელიწადში. ბატონყმობის დროს ხ-ები იბრძოდნენ ხიზნური უფლებების შესანარჩუნებლად. მემამულეები კი ცდილობდნენ ხ-ები გადაექციათ ყმა გლეხებად. საგლეხო რეფორმამ ხ-ები დატოვა ხიზნურ მდგომარეობაში. რეფორმის შემდეგ მხოლოდ იმ ხ-ებს, რ-ებიც ერთი მემამულის ყმები იყვნენ, ხოლო მეორისა — ხ-ები, ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ ხ-ებსა და მემამულეებს შორის კლასობრივი ბრძოლის შინაარსი შეიცვალა. ამ ეტაპზე ხ-ები ცდილობდნენ თავიანთ სარგებლობაში არსებული მიწების დასაკუთრებას, მემამულეები კი — ხ-ების გადაქცევას მოიჯარეებად და ამ გზით მათ გაძევებას. 1903 რუსეთის II ყრილობამ ხიზნობა დაახასიათა როგორც დამონების უმძიმესი ფორმა და მოითხოვა ხ-ებისათვის იმ მიწების უსასყიდლოდ გადაცემა, რ-ებითაც ისინი სარგებლობდნენ. ხ-ებმა აქტ. მონაწილეობა მიიღეს 1905–07 წწ. რევოლუციაში. რევ. დამარცხების შემდეგ კლასობრივი ბრძოლა ისევ გამწვავდა. მემამულეები აძევებდნენ ხ-ებს მათ მიერ განაშენებული მიწიდან. 1881-იდან 1910-მდე თბილისის გუბერნიაში ხ-ების 1/3 ექსპროპრიირებული იყო. XIX ს. 80-იანი წლებიდან 1913-მდე ქუთ. გუბერნიაში მათი რაოდენობა ორჯერ შემცირდა, ხოლო 1910–11 თბილ. გუბერნიაში — 1152 კომლით. მთავრობა იძულებული გახდა 1913 შეემუშავა ხიზნათა ინ-ტის ლიკვიდაციის კანონპროექტი, რ-ითაც ხ-ებს მიწა უნდა მიეღოთ გამოსყიდვით ამავე წლის სახელმწ. საიჯარო ფასის ს-დ ფრანკის 30 წლისა, რ-ია შორის ბოლშევიკები იყვნენ. შეაფასეს კანონპროექტი, რ-იც თავადაზნაურობის ხ-ების სასარგებლოდ გადაწყვეტილი დარჩა ოქტომბრის რევოლუციამდე. მიწის სახელმწ. გადაეცემდა. 1917 ამიერკავკ. კომისარიატის აგრ. კანონით ხიზნობის ინ-ტის ლიკვიდაციის შესახებ ეს განხორციელდა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ.

ლიტ.: ანთელავა ი., გუჩუა ვ., საქართველოში სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1967; გუჩუა ვ., ხიზნები და წარმოშობის საკითხისათვის, «მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის», 1962, ნაკვ. 34; მ ი ს ი ვ ე, კლასობრივი ბრძოლა ხიზნებსა და მემამულეებს შორის გვიანფეოდალურ საქართველოში, იქვე, 1963, ნაკვ. 36; Авалиани С. Л., Крестьянский вопрос в Закавказье, т. 4, Тфл., 1920; Гучуа В., Хизанство и хизанский вопрос в Грузии, Тб., 1955.

ვ. გუჩუა.

ხიზანიშვილი ლევან დავითის ძე [10 (22). 15 II 1889, თბილისი, — 3 XI 1956, იქვე], ქართველი საბჭ. მეცნიერი ელექტროტექნიკის დარგში, ტექ. მეცნ. კანდიდატი (1949). ტექ. განათლების ერთ-ერთი ფუძემდებელი საქართველოში. დაამთავრა ქ. ლიეჟის (ბელგია) უნ-ტის ტექ. ფაკ-ტი. 1918–19 მუშაობდა თბილ. ტრამვაის სამმართველოში. იყო თბილისის პოლიტექ. ფაკ-ტის ლექტორი (1926–28). 1928-იდან ლექციებს კითხულობდა საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტში. 1938-მდე იყო ამ ინ-ტის მაღალი ძაბვის ტექ. კათედრის გამგე, 1939–54-ში — ელექტრ. ელექტროსადგურების კათედრის გამგე.

ხიზაბავრა (1967-მდე ნ ე ძ ი ხ ა), სოფელი ახალქალაქი(?) ასპინძის ჯგულირობის(?) რ-ნში (ლაშიტის სოფსაბჭო). მდ. კოდიანის მარცხ. ნაპირზე, ზ. დ. 235 მ, ასპინძიდან 47 კმ. ლაშის მეურნეობის საწარმო (მეფუტკრეობა), საშ. სკოლა სოფ. ლაშაში(?) (6 კმ).

ხიზილალა, თევზის ქვირითის დამუშავებით მიღებული საკვები პროდუქტი. ამზადებენ ზუთხისებრთა (სვია, ზუთხი, ტარაღანა, ფორეჯი), ორაგულისებრთა (კეტა, ლოსოსი, ნერკა, ჩავიჩა, კიჟუჩი, გორბუშა), ჭაფლის ოჯახისა (კობრი, ფარგა, ქარიყლაპია, ნაფოტა) და ზღვის ზღართახის ქვირითისაგან. ხ-ის დასამზადებლად ცოცხალი თევზის ნაყოფიერი და ამოღებულ ქვირითს, რ-საც ამუშავებენ დამარილებით (ზოგჯერ პასტერიზაციასთან შეხამებით), ანტისეპტიკებითა და დაწნეხით.

ზ უ თ ხ ი ს ე ბ რ თ ა თევზების ქვირითისაგან ამზადებენ შავ მარცვლოვან, პასტერიზებულ, დაწურულსა და ბუდიან ხ-ს. მარცვლოვანისათვის მარცვალა ხ-ის მისაღებად ქვირითის მარცვლებს მარილს აყრიან ქილებში დაფასოებულ ხ-ს უმატებენ 3—5% მარილს (ნედლეულის მასის მიხედვით), დაწურულს — 7—10%. დაწურული ხ-ის დასამზადებლად ქვირითს ამარილებენ 30—40°C-მდე გამთბარ მარილის ნაჟურ ხსნარში და შემდეგ წნეხით, ბუდიანი ხ-ის მისაღებად კი მთლიანებული ან ნაჭრ. ქვირითს მარილის ცივ ნაჟურ ხსნარში ამარილებენ.

ო რ ა გ უ ლ ი ს ე ბ რ თ ა ქვირითისაგან მარცვალა (წითელი) ხ-ის დასამზადებლად ქვირითს მარილის ნაჟურ ხსნარში ამარილებენ. შემდეგ უმატებენ მცენარეულ ზეთს, გლიცერინს (მარცვლების ერთმანეთზე მიწებების თავიდან ასაცილებლად), ზოგჯერ ანტისეპტიკურ საშუალებებს.

ჭ ა ფ ლ ი ს ო ჯ ა ხ ი ს თ ე ვ ზ ე ბ ი ს ქვირითს ამარილებენ ბუდიანად ან ცხავში გატარებულს (გაცხრილულ ხ-ს) ამზადებენ აგრეთვე მარილისა და ბუტერბროდისათვის ხ-ს. კეფალის ქვირითისაგან მზადდება დამარილებულ-გამომშრალი ხ., ხოლო ზღვის ზღართახის ქვირითისაგან შებოლილი დამარილებული ცნობილია ხ-ის ხელოვნური, „ცილოვანი" შეუღლებული ხ. მაღალგაყინული პროდუქტია (ინახავენ 0°C-დან უარყოფითამდე ტემპ-რაზე). ხ. დიდი რაოდენობით შეიცავს სრულფასოვან ცილებს, ცხიმებს, ვიტამინებს.

ხიზნები, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ლაფანაანთკარის სოფსაბჭო). ქართლის ქედის დას. კალთაზე ზ. დ. 1150 მ, დუშეთიდან 25 კმ ჩრდილოეთ-დას. მეურნ. (მეხორცეობა, მეაბრეშუმეობა, მეხილეობა). საშ. სკოლა სოფ. ლაფანაანთკარში (5 კმ).

ხილა (Cila), მდინარე აშშ-ის სამხრ.-დას. ნაწილში, მდ. კოლორადოს მარცხ. შენაკადი სიგრძე 1040 კმ, აუზის ფართ. 150 ათ. კმ². სათავე აქვს მთებში, კოლორადოს პლატოს სამხრ. კიდეზე ზემო დინებასა და შუაწელში ხეობა კანიონისებრია, საზრდოობს წვიმის წყლით, ქვემოთში, უდაბნო ხოლავში, შრება. წყლის საშ. ხარჯი 15 მ³/წმ. შუაწელში აგებულია კაშხლები.

ხილ-ბოსტნეულის საშრობი მანქანა, კონსერვის ან საკვების დასამზადებელი ბოსტნეულის (ხილის) დასაშრობი მოწყობილობა მანქანა ან საშარვავი უშორტრესი საყოფაცხოვრებო ხ.-ბ. ს. მ. ლითონის ყუთისაა, რ-საც აქვს დახური და 2 სახელური. კომბინირებულ საყოფაცხოვრებო ხ.-ბ. ს. მ-ს შეუძლია ბოსტნეულის დაჭრა, დაკეპვა, გახეხვა და წვენის გამოწურვა. ასეთი მანქანის კორპუსში ლილვზე (რ-იც ბრუნავს ხელით ან ელექტროძრავით) დამაგრებულია საცვლელი დანები. საწა-

რ ბ ყ ო ო ხ-ბ. ს. მ-ის მწარმოებლურობაა 200-იდან 3800 კგ/სთ-მდე. მისი ძირითადი კვანძებია ჩასატვირთი ბუნკერი, ღილეპი მასზე დამაგრებული დანებითურთ, ამძრავი. ხ-ბ. ს. მ-ის (ნახ.) კომპლექტში შედის საჭრელი, საკვები, სახეხი დისკოები და დანები.

ხილეულის ფქვილი, ნახშირორჟანგით გაჟღენთილი ფხვნილოვანი სასმელი, რ-საც აქვს ხილისა და კენკრის გემო და არომატი. ამზადებენ ხილისა და კენკრის ნატურალური წვენისაგან. ზოგჯერ ხ. ფ-ის დასამზადებლად იყენებენ სინთეზურ საკვებ ესენციებს. ხ. ფ-ის შედგენილობაში შედის შაქარი, ლიმონმჟავა, საკვები საღებავი და სხვ.

ხილთა ქება, ძვ. ქართულ მწერლობაში გავრცელებული პოეტური ჟანრი, რ-იც ერთიფეროვნად ენათესავება გამაპაჯებას (სპარს. მუფახარე). ხ. ქ-ში ხილის სხვადასხვა ჯიში თავს იყრის და სწყაოა ნაყოფის ალნიშვნას ცდილობს. მისი ერთ-ერთი ადრინდელი ნიმუშია გ. ორბელიშვილის „ზოხილთა ბაასი", რ-ის მიბაძვით თეიმურაზ II-მ შექმნა პოემა. XVIII ს-შივე შეუთხზავს ანალოგიური ჟანრის ნაწარმოები ისტორიკოს პაპუნა ორბელიანს. გაითი რუქტორისა XIX ს-ში გააგრძელა გ. ბოლოყაშვილის თხზულება. შემონახებული ძეგლების ერთგვარი შეჯამება უცნობი ავტორის გიორგი ჭაბუკაშვილის (XIX ს.).

ლიტ.: ბ ა რ ა მ ი ძ ე ა., ქართული ლიტერატურის ისტორია, [ტ.] 2, თბ., 1958.

ა. გვახარია.

ხილიანა (1976-მდე ჯ უ ღ ო-ბ ი ლ ი ა ნ ა), სოფელი ლეჩხუმის რ-ნში (მალარიოკარის სოფსაბჭო), გულამაყრის ქედის აღმ. კალთაზე. მდ. ფუშავის არაყვის ხეობაში. ზ. დ. 920 მ, ლენტეხიდან 34 კმ. ვაკე-ყურძენის სახ. მალარიოკარის კოლ-ბა (მევენახეობა). საშ. სკოლა სოფ. მალარიოკარში (1 კმ).

ხილის შაქარი, იხ. ფრუქტოზა.

ხილიჭამია ხელფრთიანები (Megachiroptera), ძუძუმწოვრების ქვერიგი ხელფრთიანების რიგისა, მათი სხეულის სიგრძე 6—40 სმ, ფრთების შლილი 1,5 მ, მასა 15—900 გ აღწევს. გავრცელებული არიან აღმ. ნახევარსფეროს ტროპ. და სუბტროპ. ოლქებში. ჩრდ.-ით ეგეოსამდე, მცირე აზიამდე და სამხრ. იაპონიამდე. სსრკ-ში არ გვხვდებიან. ქვერიგში 1 ოჯახი (Pteropidae), 3 ქვეოჯახი და 150-მდე სახეობაა აქტიური არიან ღამით და შებინდებისას. კარგად აქვთ განვითარებული მხედველობა და ყნოსვა. ქმნიან დიდ კოლონიებს. იკვებებიან უმთავრესად ტროპ. მცენარეების ნაყოფით, წვრილი ფორმები — ნექტრით და ყვავილის მტვრით. ზოგჯერ ზიანს აყენებენ მებაღეობას Pteropus-ის გვარის წარმომადგენლებს. ზოგჯერ კი ყველა ხ. ხ-ს მჭირინავ ძალლეხსაც უწოდებენ.

ხილ-კენკრისა და ბოსტნეულის წვენი, სასმელი, რ-საც ღებულობენ ახალი ხილისაგან, კენკრისა და ბოსტნეულისაგან. განასხვავებენ გამჭვირვალე და რბილობიან წვენს. პირველს ღებულობენ დაქუცმაცებული ხილისა და კენკრის დაწნეხით, მეორეს კი — კაროტინითა და სხვა წყალში უხსნადი კომპონენტების შემცველი ხილისა და ბოსტნეულის წინასწარ გახეხილი რბილობისაგან. შედგენილობისა და წარმოების ხერხის მიხედვით ხ.-კ. და ბ. წ. არის ნატურალური (ერთი სახის ხილის ან ბოსტნეულისაგან მიღებული, დაკუპაჟებული — რამდენიმე სახის წვენის ნარევი), შაქრიანი, ნახშირორჟანგით გაჟღენთილი, კონცენტრირებული (შესქელებული); დაკონსერვების ხერხის მიხედვით — პასტერიზებული (ან სტერილიზებული), გაყინული, ანტისეპტიკებით ან სხვა ქიმ. ნივთიერებებით დაკონსერვებული, დადუღებული და დასპირტული. ხ.-კ. და ბ. წ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია როგორც ვიტამინების წყარო.

ხიმენეს და ხისნეროსი ფრანსისკო, იხ. ხისნეროსი ფრანსისკო.

ხიმენესი (Jiménez) ხუან რამონ (23 XII. 1881, მოგერი, — 29. V 1958, სან-ხუანი, პუერტო-რიკო), ესპანელი პოეტი. ნობელის პრემიის ლაურეატი (1956); 1896-იდან დაიწყო ლექსების გამოქვეყნება. ხ-ის შემოქმედების პირველი პერიოდის (1914-მდე) ლექსები (კრებ. „ნიმფეები", 1901; „სულიერი არიები", 1903, „მოწყენილი ბაღები", 1904 და სხვ.) ღრმა სუბიექტივიზმითა და მელანქოლიითაა აღბეჭდილი; ამავე პერიოდის კრებულში „გაზაფხულის ბალადები" (1910) გამოჩნდა პოეტის გატაცება ფოლკლორით. მეორე პერიოდში (კრებულები „სულიერი სონეტები", 1917; „ახალდაქორწინებული პოეტის დღიური", 1917; „მარადისობანი", 1918) ხ. „წმინდა პოეზიის არსით", ადამიანის შინაგანი სამყაროსი დაინტერესდა და კლასიკური ფორმებიდან თავისუფალ ლექსზე გადავიდა. გამოხატავს უშუალობის ძიებ. საწყალნებრივ მოყვრისა, რაც გამოვლინდა აგრეთვე მის ლირ. პროზაში (კრებ „პლატერო და მე", 1914; „მხოლოდ ზღვისკენ", 1949). კრიტ. ესეებში („სამი სამყაროს ესპანელები", 1942; „ესპანური ნაკადი", გამოქვ. 1961). ხ-ს თანამემამულეთა „უძიდეს ლირიკოსს" უწოდებდნენ. ცხოვრობდა ემიგრაციაში. ... გარდაიცვალა ემიგრაციაში.

ხიმინჯები, გრუნტში მიღიანად ან ნაწილობრივად ჩაღრმავებული ღეროვანი ელემენტები (სვეტები, ძელები), რ-ებიც ნაგებობიდან დატვირთვას საძირკვლის გადასცემენ. ხ. არის წინასწარ დამზადებული გრუნტში ჩ ა ს ა ს ო ბ ი (მ. შ. ჩასახსნილი; იხ. ნახ.) და ნ ა ტ ე ნ ი, ამზადებენ ადგილზე გრუნტში წინასწარ გაყვანილ ჭაბურღილში. ხ-ს იყენებენ ხიმინჯის საძირკვლების მოსაწყობად, სახიპიროების კონსტრუქციებში, მისადგომ ნაგებობებში და ა. შ. სსრკ-ში მეტად გავრცელებულია რკინაბეტონის ჩასასობი ხ.

ხიმინჯებიანი ნაგებობანი, ხიმინჯებზე აგებული საცხოვრებელი სახლები ან დასახლებები მდინარეების, ტბების, ზღვის ყურეების ნაპირებზე და დაჭაობებულ ადგილებში უძველესი ხ. ნ. ცნობილია ნეოლითის ხანიდან, პირველად აღმოაჩინეს XIX ს. შუა წლებში შვეიც. და ალპებისპირა ტბებზე. მოგვიანებით გამოვლინდა აგრეთვე ჩრდ. იტალიაში (ტერამარი), დანიაში, გერმანიაში, ლუზაციაში და სხვ. რ-ნებში. ზოგი დასახლების ფართობი საკმაოდ დიდია და გარკვეული გეგმარებაც შეიმჩნევა. ლუზაციაში, ჩრდ. იტალიასა და ბალკ. ნ-კ-ზე. ხ. ნ. ანტ. ხანამდე არსებობდა. სსრკ ტერიტორიაზე შესწავლილია ნეოლითის, ბრინჯაოსა და უფრო გვიანდ. ხანის ხ. ნ. მოლდოვის ხიმინჯებიანი დასახლება აღმოჩნდა ლაჩის ტბაზე (არხანგელსკის ოლქი), შუა ურალისმირეთის შიგირისა და გორბუნოვის ტორფნარებში.

ხ. ნ. ცნობილია სამხრ. და აღმ. აზიის, ინდონეზიის, ოკეანიის, სამხრ. ამერიკის, აფრ. ზოგ თანამედროვე ხალხებშიც, რ-ებიც ძირითადად თევზჭერას მისდევენ.

ხიმინჯის საძირკველი, საძირკველი, რ-შიც გრუნტზე დატვირთვის მთავარი გადამცემი ელემენტებია ხიმინჯი. იმის მიხედვით, თუ როგორია დატვირთვის სიდიდე და ხასიათი, ხ. ს. შეიძლება შედგებოდეს ცალკეული ხიმინჯებისაგან (ცალკეული საყრდენებისათვის), ხიმინჯების რიგისაგან (საკედლე კონსტრუქციისათვის), ხიმინჯების ჯგუფისაგან (სვეტებისათვის). ხ. ს-ის გამოყენება მეტად რაციონალურია სუსტ გრუნტებში, აგრეთვე მაშინ, როცა გრუნტის წყლების დონე მაღალია. მრავალ შემთხვევაში ხ. ს-ის გამოყენებისას მცირდება მიწის სამუშაოების მოცულობა და ბეტონის ხარჯი.

ხიმინჯსასობი მოწყობილობები, გრუნტში ხიმინჯის ჩასასობი მოწყობილო-

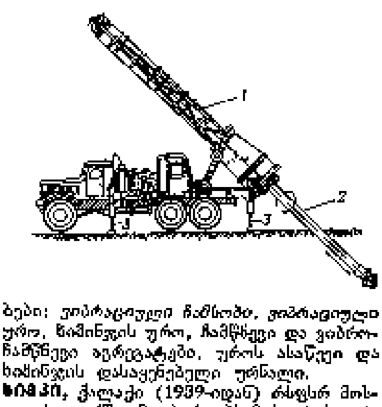

ხიმინჯები ნახ 1. ელექტროდამეტყველის ხაზის საყრდენთა საძირკვლის მოსაწყობი, გრუნტში ჩასასობეპული ხრახნიანი ხიმინჯის დანადგარი: 1 — ჩარჩოვანი მილი, 2 — ხიმინჯი; 3 — საყრდენები.

ბები: უნივერსალური ჩამჩობი, ვიბრაციული ურო, ხიმინჯის ურო, ჩამწნევი და ვიბროჩამწნევი აგრეგატები, ურის ასაწევი და ხიმინჯის დასაყენებელი ურნალი.

ხიმკი, ქალაქი (1939-იდან) რსფსრ მოსკოვის ოლქში მდებარეობს მოსკ. სახ. არხისა და ოქტომბრის რკინიგზის გადაკვეთაზე ხიმკის რ-ნის ცენტრი, 125 ათ. მცხ. (1985). მოსკ. კულტურის ინ-ტი, საკავშ. დაუსწრებელი მანქანათსაშ. ინ-ტის სალამოს ფაკ-ტი, მოსკ. კულტ.-საგანმ. სასწავლებელი.

ხიმსა, მთა ბზიფის ქედის აღმ. ნაწილში. მდ. კელასურის სათავეებში. სიმაღლე 3033 მ. აგებულია შუაიურული პორფირიტული წყებებით, მთაზე თანამედროვე მყინვარებია. კალთებზე, ქვევით, წიფლნარია, ზევით — სუბალპ. და ალპ. მდელოები.

ხიმხა, ულოტქებილი ბზიფის ქედის აღმ. ნაწილში სიმაღლე 2467 მ. აგებულია შუაიურული პორფირიტული წყებებით კალთებზე ქვემოთ წიფლის ტყეა, ზევით — ალპ. მდელოები. აკაფშირებს მდ-ების კელასურისა და ბზიფის ხეობებს.

ხიოში, სოფელი აჭმართლაურის რ-ნში (ხილიკურის სოფსაბჭო), მდ. რიონის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 700 მ, ამბროლაურიდან 3 კმ, ტყიბულიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 41 კმ. ხილიკურის კოლ-ბა (მევენახეობა). საშ. სკოლა ამბროლაურში. ბიკა ვარაულით, სოფლის ტერიტ. უკვე XI ს-ში იყო დასახლებული. აქაურ გოგორელიან წყაროებს შუა საუკუნეებიდანვე იყენებდნენ სამკურნალოდ. შემორჩენილია XI ს. დარბაზული ეკლესია, ინტერიერში ამავე ხანის მოხატულობის ფრაგმენტები და ლაპიდარული წარწერებია; მაღლობზე ეგვიანდ. შუა საუკ. ციხე-კოშკის („წულუკიძის ციხე") ნანგრევებია. მდ. რიონის ხეობაში, 150—200 მ სიმაღლის კლდეებს შორის შუა საუკ. ცოხესიმაგრეა. იგი აღმ. მხრიდან დაცული რაჭის ერისთავთა რეზიდენციის ბარაკონს.

ი. კობერიძე

ხიმშია, ხ ა მ შ ა, თეიმურაზ I-ის წინააღმდეგ მებრძოლი ქართველი ფეოდალი. ხ. და ხიმშიას (ხამშას) ხეობა მოხსენიებულია ქართულსა და სპარსულ ისტ. წყაროებში 1599 ზამთარში პერეთ-კახეთის წინააღმდეგ თეიმურაზის ლაშქრის ამბოხით დაკავშირებით ხ-ს ვინაობა წყაროებში გაურკვეველია. ფ. გორგიჯანიძის მიხედვით, ზ. კახეთისა და შაქის ლაშქრით საიმრად მიეგება კახეთს შემოულ თეიმურაზს ზაგიურიის ისტორიკოსის (აბდ ალ-რაზაყ სამარყანდი, მირხონდი) აზრით, იგი ქართველი სარდალია; ხონდემირის ცნობით კი, ხ. ხამშას ხეობის (საერაულოა სოფელ და ტაბარ ხამშის მიდამოები) გამგებელი ყოფილა. თეიმურაზის ლაშქარს მოუთარგმნია ხამშის ხეობა. აქედან გადასულა ალაზნის აუზში და ხ-ს დევნა-ძიებით მისულა მდ. ილისუმდე, რ-იც საქართვ. უკიდურეს აღმ. საზღვრად ითვლებოდა.

ლიტ.: ტ ა ბ ა ტ ა ძ ე ქ., ქართული ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV—XV საუკუნეების მიჯნაზე, თბ., 1974.

ქ. ტაბატაძე.

ხინალუღები, ხ ი ნ ა ლ უ ღ ე ლ ე ბ ი (საკ. სახელწ. ქეტში), აზერბ. სსრ ყუბის რ-ნში, სოფ. ხინალუღში მცხოვრები მკვიდრი მოსახლეობის ეთნ. ჯგუფი. ცნა — ხინალუღური;

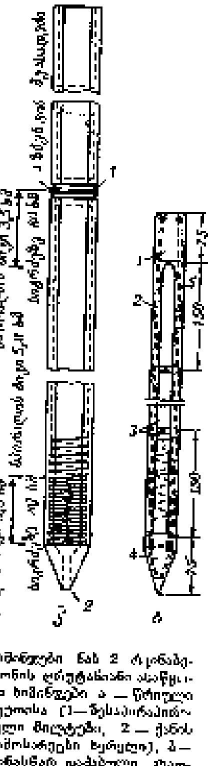

ხიმინჯები ნახ 2 რკინაბეტონის ღრუტანიანი ამოწყობილი ხიმინჯები ა — წრიული კვეთისა (1—შესაკირავი მილტუჩი, 2 — ქვის გამოსაშვები ხვრელი), ბ — წინასწარ დაძაბული კვადრატული კვეთისა (1—სათავე ელემენტი; 2—თავაკის ელემენტი, 3—შუა ელემენტი; 4—ქუსლი, 5—შეკვრის არმატურა

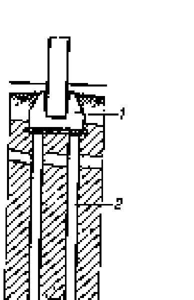

ხიმინჯის საძირკველი. 1 — როსტვერკი; 2—ხიმინჯი

ა. ხინთიბიძე

შ. ხინიკაძე

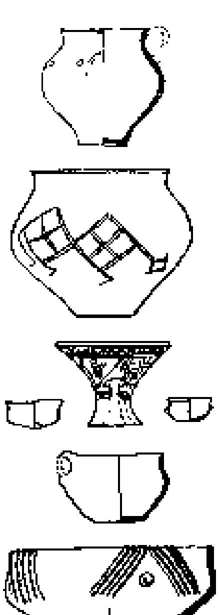
ხირბეთ-ქერაქის კულტურის კერამიკული ჭურჭელი

განცალკევება ლალ ენების; ლიტ. ენა—აზერბაიჯანული. მორწმუნე ხ. სუნიტი მუსლიმანები არიან. მათი ძირითადი საქმიანობაა მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება. ხინალუღელების ხ-ის კონსოლიდაცია აზერბაიჯანელებთან.

ხინალუღური ენა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის დაღესტნური ენების ლეზგიური ქვეჯგუფის ენა. გავრცელებულია აზერბ. სსრ-ის რაიონულ ცენტრებში (ყუბაში, ზაქათალში) და სოფლებში (ხინალუღში, სუდაიში). ხ. ე-ზე ლაპარაკობს დაახლ. 3500 კაცი; იგი აზერბ. ენის ლიტ. გავლენას განიცდის, რის გამოც ხმოვანთა სისტემა გართულებულია, განვითარებულია უმლაუტიზებული ხმოვნები ä, ö, ü და არაფიქსირებული ხმოვანი. არის აგრეთვე მოკლე, გრძელი და ნაზალიზებული ხმოვნები. თანხმოვნები წარმოდგენილია მშვილდის ოისეული და სპირანტთა წყვილეული სისტემებით, შემონახულია მჟღერი აფრიკატები ძ ჯ, უკანაენისმიერი სპირანტი გი-.

ხ. ე-ში რთული გრამატ. კლასთა სისტემაა. მხოლობითში გარჩეულია 4 გრამატ. კლასი, მრავლობითში — 2 კლასის ნიშნებად გამოყენებულია ბ, ჲ, ზ, ს, დ, ა,... ესსივ ინფიქსები. აქასთან ერთად ზმნა რთულდება ნაცვალსახელური ელემენტებით, რ-ებიც ასევე იცვლება გრამატ. კლასების მიხედვით.

ძირითადი ბრუნვებია სახ., ერგატივი, მიც., ნათ.; ერგატივი გამოხატავს ინსტრუმენტალისაც. ხათესაობითში გარჩეულია ორი ფ. და არარ. ადგილობრივი ფორმები თანდებულიანი ბრუნვების სერიებში ოთ-ოთი ბრუნვაა მიმართულებითი—ლოკატივი და დაშორებითი ელელიდება კლასიკური.

ხ. ე უმწერლობო ენაა. სამწერლობო ენად იყენებენ აზერბაიჯანულს.

ლიტ.: Десгериев Ю. Д., Грамматика хиналугского языка, М., 1959; მისივე, Хиналугский язык, წგ: Языки народов СССР, т. 4, М., 1967; Кибрик А. Е., Кодзасов С. В., Оловянникова И. П., Фрагменты грамматики хиналугского языка, М., 1972; Магометов А. А., Система грамматических классов в хиналугском языке, «იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეული», 1976, [ტ.] 3; მისივე, Влияние азербайджанского языка на вокализм хиналугского языка, იქვე, 1982, [ტ.] 9; Шаумян Р. М., Яфетические языки «шах-дагской подгруппы» (предварительное сообщение), «Язык и мышление», 1940, в. 10. ა. მაღომეტოვი

ხინთიბიძე არკადი ნიკოლოზის ძე (8. I. 1898, ახლანდ. სოფ. ძიმითი, ჩოხატაურის რ-ნი, —4. VIII. 1963, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი და რეჟისორი, საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1958). 1928 დაამთავრა თბილ. თეატრ. ტექ-ტი 1923-იდან შემოქმედებითი მოღვაწეობა დაიწყო ოზურგ. „წითელ თეატრში" და კონსერვატორიის სტუდიაში. 1924-იდან იდგმებ კოლოში როლები: ყარამანი („ვინ არის დამნაშავე", 1925), ოტარი („ყვანქრი გაბუნაში", 1928), ქარია („ყვავილი", 1932), ტარიელი („დარიკო", 1936), მაქეა კალმახელიძე („დაკარგული სამოთხე", 1937), ლომაძე („ქალაქელი ხილომხიდან", 1940) და სხვ. 1949-იდან დამდგმელი რეჟისორი. სპექტაკლებიდან „ჩამავალი მთამბლელები" (1950), „ჯვარედინი" (1951), „წავი ზეკა" (1953), „ნიკო და ნიკორა" (1954), „ზნეკვეთი ქორწილი" (1957), „მეფორია" (1959, პერეკა მიიყვის III ხარისხის, კონკურსნოსტიკალიზე, დაჯილდოვდა ლაურეატის XIII ხარისხის. კონფესიონალზე, 1960), „წუნა და წრუწუნა" (1961), „ნაძვყარ-წიწილა" (1962), „ქორბეული" (1963) და სხვ. ა. გოგოლაძე.

ხინიკაძე შურად ძამელის ძე (დ. 28. I. 1912, სოფ. ხუცუბანი, ახლანდ. ქობულეთის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1955). სკკპ წევრი 1940-იდან. 1935 დაამთავრა შ. რუსთაველის სახ. თეატრთან არსებული დრამ. სტუდია (ხელმძღვ. ს. ახმეტელი). 1936—37 იყო შ. რუსთაველის სახ. თეატრის მსახიობი. 1937-იდან ბათ. თეატრის მსახიობია. ითამაშობს გმირულ, დრამ., აგრეთვე კომ. როლებს. შექმნა დრამატიზმით აღსავსე მრავალი დიდი მნიშვნელობის სცენური სახე. მ. შ. ანდრეევი, პოეტი ლორკა (გ. მდივნის „პირბა", „ოლეს მაზარი"), ბიჭუნა (ა. ცაგარელის „რაც გინახავს, ვეღარ ნახავ!"), გოლუბი (ბ. ლავრენიოვის „რღვევა"), იაგო, პოლონიუსი (შექსპირის „ოტელო", „ჰამლეტი"), მეფე ერეკლე (ლ. გოთუას „მეფე ერეკლე"), კოკოჩა (გ. დარასელის „კოკოჩა") და სხვ. ხ-ის საუკეთესო დადგმებია: ა. წერეთლის „კინტო", ნ. დუმბაძის, გ. ლორთქიფანიძის „მე გხედავ მზეს". 1958—62 და 1974—78 ხ. იყო ბათ. სახელმწ. თეატრის დირექტორი და სამხატვრო ხელმძღვანელი. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით. შ. ტუტბერიძე

ხინო, მთა მესხეთის ქედის დას. ნაწილის თხემზე, ქობულეთის რ-ნში, მდ.-ების ბჟუჟისა და კინტრიშის სათავეებში. სიმაღლე 2598 მ. აგებულია ეოცენური ვულკანოგენური წყებებით — ანდეზიტ-ბაზალტური ტუფ-ბრექჩიებით. ეჭყობა გამყინვარების კვალი. ქვემო კალთებზე შერეული და მუქწიწვოვანი ტყეებია, ზემოთ — სუბალპ. და ალპ. მდელოებია. იყენებენ საძოვრებად. ქ. ჯაოშვილი

ხინო, სოფელი აჭარის ასსრ ქობულეთის რ-ნში (ჭახათის სოფსაბჭო). მდ. კინტრიშის ხეობაში, ზ. დ. 1040 მ, ქობულეთიდან 44 კმ. ჭახათის კოლ-ბა (მესაქონლეობა, მეფუტკრეობა) დაწყ. სკოლა. საშ. ტიპოლოგიური სოფ. ჭახათში (26 კმ), ა-კა, საფოსტოს-სამედიცინო პუნქტი.

ხინოწმინდის საეპისკოპოსო, გურიის სამთავროს ერთ-ერთი ეპარქია. დაარსდა XV ს. მიწურულს. მოიცავდა ქვემო გურიას — მდ. სუფსისა და ქაროლის შორის მდებარე ტერიტორიას. ხინოწმინდელის რეზიდენცია იყო ოსიანი (ოზურგეთის გზაზე ხინოში (ახლ. სოფელი). ხინოწმინდის ეპარქია გაუქმდა ქვემო გურიის ოსმალეთის დაპყრობის გამო XVIII ს. 70-იან წლებში.

ლიტ.: გასხვაძე, ალმა საუკუნის საქართველოს. ჯაბ. ქართლის ცხოვრება, ს., გამოხ მთელის გამოც., ტ. 4, თბ., 1973; Паврадзе Д. Л., Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре 1870; Жузе П., Грузия в XVII столетии по изображению патриарха Макария, Казань, 1905. ქ. ჩხატარაიშვილი.

ხინწკები, მთა ბოლნისის ქედის ჩრდ. ნაწილში. მდ. კისისხევის სათავეებში სიმაღლე 1500 მ. აგებულია ცარცული კირქვებით, მერგელებით, ქვიშაქვებით. კალთები შემოსილია მთისპირული სუბალპ. მდელოებით. ნ. ართბაძე

ხინწკევი, სოფელი საგარეჯოს რ-ნში (კოჯახიხის სოფსაბჭო), ხინწკების მთის აღმ. კალთაზე. მდ. ივრის მარჯვ. შენაკს. ზ. დ. 1120 მ, საგარეჯოდან 56 კმ. უდაბნოს მეხილეობა-მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. კოშტაანში (6 კმ)

ხიჭაძე, ლ ა შ ღ ე უ, ალექსანდრე (1811, სოფ. კოსტანტინეშტი, ბესარაბია, — 1874, იქვე), მოლდაველი მწერალი. მეცნიერი წერდა რუს. ენაზე სწავლობდა მეცნიერულ და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებებს, ეწ და მოლდ. ფოლკლორის ხ-ა ეკუთვნის ისტ. მოთხრობა „დოჯა" (1830), „მოლდაველი სონეტები" (1837), ისტ. ნოველები, იგავები, ლიტ.-კრიტიკული წერილები და სხვ.

ხირაშა, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ქვეწიაურის სოფსაბჭო), გუდამაყრის ქედის აღმ. კალთაზე. მდ. ხორხის (ეროგნილ არაგვის შენაკადის) ნაპირას ზ. დ. 1400 მ, დუშეთიდან 50 კმ. ანანურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. სონდოსხევში (8 კმ).

ხირბეთ-ქერაქის კულტურა, დაახლ. ძვ. წ. III ათასწლ. II მეოთხედისა და შუა წლების ანტიკურ ეპოქის კულტურა სირია-პალესტინაში. აქვს მტკვარ-არაქსის კულტურის ნიშნები დამახასიათებელია შავპრიალა და მოწითალო ფერის ჭურჭელი, აცეტანის ნახის გამოსახულებიანი ნაბრძანი ხაფურიები და სხვ. გავრცელებულია აშორის გარშემო ხოდ სარიოში წინა და მიმდებარე ხანის არქეოლ. კულტურებისაგან განსხვავდება დაახ. ამიტომ მკვლევრები ამ კულტურის მატარებლებად ხალხის დროებით (200—300 წლით) ყოფნას მცირე ეგიპტის ნაწილი (რ. ამირანი, ც. შლიერი, ჩ. ბერნი, თ. ბარკერ-პიკოლეს, ჯ. მელარტი, ო. ჯაფარიძე, რ. მუნჩაევი და სხვ.) ხ.-ქ. კ-ის წარმომავლობას ელაზიღ-მალატიის ოლქებს (აღმ. ანატოლია) ან ცენტრ. ანატოლიის ყუაყმირებს, ნაწილობ (ს. პიგოტი, ლ. პერო, ა. მონგე და სხვ.) — მტკვარ-არაქსის არსებ. მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენა ჩანს ოროშის ხ-ქ. კ-ის გავრცელების, ისე არქეოლოგიურ ძეგლებში (ბეით-იერახი პალესტინაში).

ლიტ.: ჯაფარიძე ო., ქართველი ტომების ეთნიკური ისტორიისათვის, თბ., 1976; Кушнир Л., История неувязного и культурного развития человечества. Материалы трех глав 2-й части 1-го тома, «Вестник истории мировой культуры», 1957, № 1. ა. გოგაძე.

ხირბეთ-ხერი, გაუქმებული მღვიმე ტაბა მთის ქრ-ის ჩრდ. ნაწილში, ხორვის ქვაბულში (დიდი ტუნდის ქვაბულის ცენტრ. ნაწილი) მდებარეობს 1028 მ სიმაღლეზე ფართი 1160 კმ², სიღრმე 40 მ-მდე. ნაკადის ამომდინარეობა კარსტ-წყლის ტბის იყენება სოფლიდან აბრ-მდე რაიონებს დაიკლება. მრავალნაირი, ალპურ-ალპური მდელოებით ტბიდან ტბის სიღრმე 100 მ აღწევს. მდინარის ტყეზოა.

ხირსა, ისტორიული ბუნქი აღმ. საქართველოში, კახეთში (ახლანდ. სიღნაღის რ-ნის სოფ. ტიბაანის მახლობლად. ხირსის მონასტერის სამეფოთა ძეგლი ტერიტორიაზე) ძვ. წ. I ათასწლ. 1 მეოთხედში წარმოიქმნა დაბის ტიპის მსხვილი სამოსახლო გაძლიერებული იყო კერამიკის წარმოება ძვ. წ. VI — IV სს-ში ქალაქური ხელოსნური წარმოების სახასიათო და გაფართოების პერიოდში ხ. თანდათან დაქვეითდა. VI ს-ში საქართველოში ქრისტ. რელიგიის ერთ-ერთმა მქადაგებელმა — სტეფანე ქიზიყელმა (ს ტ ე ფ ა ნ ე ხ ი რ ს ე ლ ი) (იხ. სტ. ასურელი მამები) აქ მონასტერი დააარსა. ისტ. ტრადიციით, იგი აქვე დაკრძალულია. სტეფანწმინდის მონასტერი დიდ როლს ასრულებდა კახეთის, კერძოდ, მის სამხრ.-აღმ. ნაწილის რელიგიურ ცხოვრებაში დღესათვის შემონახულია გუმბათიანი ტაძარი, რ-იც აგებულია VI ს-ის ბაზილიკის ადგილზე. ძველი მონა-

ცხრ. 1 სსრკ-ში ხის დასამუშავებელი მრეწველობის ძირითადი სახეობათა პროდუქციის გამოშვება

	1913	1940	1960	1970	1980	1982	1984
დახერხილი ხე-ტყე, მლნ. $м^3$	14,2	34,8	105,6	116,4	98,2	97,5	97,3
დაწებებული ფანერი, ათ. $м^3$	203,5	731,9	1353,6	2045,1	2022	2016	2132
მერქანბოჭკოვანი ფილები, მლნ $м^2$	—	4,1	67,6	208	469	469	526
მერქანბურბუშელის ფილები, ათ. $м^3$	—	—	161	1991	5118	5583	6190

თავლუჯერ არის ჩადაკვეთებული (VIII—IX სს. XI ს., XVI ს.).

ხირსის მევენახეობის საბჭოთა მეურნეობა, მეურნეობა სიღნაღის რ-ნში, ალაზნის ველზე, ქალაქ მაჩხაანის სოფლისა და ... ტერიტორიაზე. შეიქმნა 1932. უკავია 1072 ჰა ფართობი, ვაზი გაშენებულია 520 ჰა-ზე; აქვს ღვინის ქ-ნა. მეურნეობის დამხმარე ფერმა, დეკორ. პარკი, ხეხილის ბაღი, ამბულატორია, ფოსტა, აფთიაქი, ბ-კა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, 8-წლიანი სკოლა, სალაშოის საშ. სკოლა, კულტურის ..., საქონლის, სამრეწვ. და სასურსათო მაღაზიები, მუშათა სასადილო, კლუბი. 1986 მეურნეობამ მიიღო 3058 ტ ყურძენი და 628 ათ. მან. მოგება. 1966—70 მიღწეული წარმატებებისათვის დაჯილდოვდა „საპატიო ნიშნის" ორდენით (1971).

ხირხატინისი, სოფელი ონის რ-ნში (მუ-ჯევის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის ჩრდ. კალთის ძირას. ზ. დ. 1280 მ, ონიდან 1 კმ. მეუნნის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ქ ... ბ-კა, სამედიცინო პუნქტი.

ხის დასამუშავებელი მრეწველობა, ხე-ტყის მრეწველობის დარგი, რ-იც აწარმოებს მერქნის მექანიკურ და ქიმ.-მექანიკურ დამუშავება-გადამუშავებას. წარმოების ნედლეულად იყენებს სხვადასხვა ხის მასალას ამზადებს დახერხილ ხე-ტყეს, ხის შპალებს, ფანერას, ხის ფილებს, ფილებს, მშენებლობისათვის საჭირო ნაწარმს, ავეჯს, ხის ტარას, ასანთს, თხილამურებს და ა. შ.

ხ. დ. მ. რუსეთში XVIII ს. დასაწყისში წარმოიშვა. XIX ს. II ნახევრიდან ეს დარგი ინტენსიურად ვითარდებოდა, მიუხედავად ამისა, შედარებით დაბალ დონეზე იყო. სსრკ-ში ხ. დ. მ-ის განვითარება ომამდელ ხუთწლედებში დაკავშირებული იყო კაპიტ. მშენებლობის ზრდასთან, მანქანათმშ., ავეჯისა და მრეწვ. სხვა დარგების, აგრეთვე ფართო მოხმარების საქონლის წარმოების განვითარებასთან.

ხ. დ. მ-ის საწარმოები განლაგებულია სსრკ მთელ ტერიტორიაზე, მაგრამ დარგის პროდუქციის 2/3-ზე მეტს აწარმოებს რსფსრ.

1957-იდან სსრკ-ს დახერხილი ხე-ტყის წარმოების მოცულობით მსოფლიოში I ადგილი უკავია (იხ. ცხრ. 1).

ხ. დ. მ. განვითარებულია სხვა სოციალ. ქვეყნებშიც: პოლონეთში, რუმინეთში, ჩეხოსლოვაკიაში, უნგრეთსა და ბულგარეთში.

კაპიტალ. ქვეყნებს შორის ხ. დ. მ-ს მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია შვეციის, ფინეთის, ნორვეგიის, საფრანგეთისა და სხვ. ქვეყნების ეკონომიკაში.

საქართველოში ხ. დ. მ. რესპ. მრეწვ. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დარგია. იგი აერთიანებს ხე-ტყის სახერხ, სამშენებლო კონსტრუქციებისა და დეტალების, ფანერის, ხერხსანკორმელის და მერქანფილოვანი ფილების, ავეჯისა და სხვ. პროდუქციის მწარმოებელ საწარმოებს. საბჭ. ხელისუფლების წლებში საქართველოში აშენდა თბილისის, ახალციხის, ... ავეჯის ფ-კები, ბათუმის ბამბუკის ავეჯის ფ-კა, კოდორის, ..., ამბროლაურის, ქუთ., ბათუმის, საბურთალოს ხის დამამუშავებელი ქ-ნები, ცხინვალის ხე-ტყის კომბინატი და სხვ., რ-ებიც ძირითადად ქვეყნის სხვა რ-ნებიდან შემოტანილი ნედლეულით მუშაობენ.

საქართვ. სსრ-ში ხ. დ. მ-ის პროდუქციის წარმოების დინამიკა მოცემულია ცხრ. 2-ში.

ალ. წერეთელი

ხის კონსტრუქციები, სამშენებლო კონსტრუქციები (კოჭები, წამწეები, თაღები, ჩარჩოები, გარსები და სხვ.), დამზადებული მთლიანად ან ძირითადად ხისაგან. ხ. კ-ის ელემენტები ერთმანეთთან შეერთებულია ჭდეებით, სოლებით, ნაგლინით, წებოვანი ..., ჭანჭიკებით, ლურსმნებითა და წებოთი. ხ. კ. მცირე სიმკვრივისა და ტრანსპორტაბელურია, მაგრამ ადვილად ლპება და ადვილად იწვის. ... სამრეწვ., საცხოვრებელი, სას.-სამ. შენობების გადახურვად, აგრეთვე ხიდებში, ესტაკადებში, ელექტროგადამცემი ხაზების საყრდენებად და სხვ. ხ. კ-ის ელემენტების გასადიდებლად ... საშუალებებით ... მშენებლობაში ფართოდ ... ხ. კ-ს იყენებენ.

ხის ნახშირი, მყარი, ფოროვანი მაღალნახშირბადოვანი პროდუქტი, რ-იც მიიღება მერქნის პიროლიზით (მერქნის თერმული დაშლა ჰაერის შეუღწევად). 1 მ³ ნედლეულისგან მიიღება 140—180 კგ ხ. ნ. სიმკვრივე მერქნისა 260 კგ/მ³-იდან (ნაძვი) 380 კგ/მ³-მდე (არყის ხე), კუთრი წვის სითბო 30—35 მჯოული/კგ (7000—8300 კკალ/კგ). ხ. ნ-ს იყენებენ კრისტალური სილიციუმის წარმოებაში, საწვავად, ... და სხვ.

ხისო, სოფელი ახმეტის რ-ნში (ომალოს სოფსაბჭო), ... (თუშეთის ალაზნის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 1750 მ, ახმეტიდან 88 კმ. თუშეთის მეცხვარეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ომალოში (12 კმ).

ხისოს წყალი, ხისოს ალაზანი, მდინარე თუშეთში, ახმეტის რ-ნში, თუშეთის ალაზნის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს კავკასიონის მთავარი ქედის ჩრდ. კალთაზე, 2945 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 19,6 კმ, აუზის ფართ. 120 კმ². საზრდოობს თოვლით, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის ზაფხ.-იანვარში, წყალმცირობა — ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 2,44 მ³/წმ.

ხის სპირტი, მეთანოლი, მეთილის სპირტი, CH_3OH, ერთატომიანი სპირტების უმარტივესი წარმომადგენელი. $t_{ლღ}$ —97,9°C, $t_{დუღ}$ 64,5°C, სიმკვრივე 791,7 კგ/მ³, ადვილად ერევა წყალს (ნებისმიერი თანაფარდობით). ხსნის ცხიმებს, მერხვილს, აცეტონისა და სხვა ორგ. გამხსნელს. იყენებენ ნახშირწყალბადისა და ფორმალდეჰიდის ... წარმოებაში, საღებრებისა და სამკურნ. ნივთიერებათა გამხსნელად და სხვ.

ლიტ.: Караваев М. М., Мастеров А. П., Производство метанола, М., 1973.

ხის ფისი, ხის კუპრი, ორგანული ნაერთების რთული ნარევი, რ-იც მიიღება მერქნის პიროლიზით (მერქნის თერმული დაშლა ჰაერის შეუღწევად). განასხვავებენ დალექილ, ხსნადსა და ექსტრაქციულ ხ. ფ-ს. დალექილი ფისი მუქი ყავისფერი ბლანტი სითხეა, აქვს მკვეთრი სუნი, სიმკვრივე 1060—1220 კგ/მ³, წყალში არ იხსნება, ხსნადია ორგ. გამხსნელებში. იყენებენ აფთიაქისა და პოლიმერიზაციის ინჰიბიტორების მისაღებად, რეზინის პლასტიფიკატორად, ხსნად ფისს ძირითადად იყენებენ მჭიდა მასალის მისაღებად. ექსტრაქციული ფისს კი — საბურღი ხსნარების სტაბილიზატორად.

ხის წვენი, სითხე, რ-იც ქსოვილური წნევის შედეგად გამოიყოფა ცოცხალი მცენარის გადაჭრილი ღეროდან ან ფესვიდან. ხ. წ-ის გამოყოფას უწოდებენ მცენარის „ტირილს". შეიცავს მინერ. მარილებს და ზოგ ორგ. ნივთიერებებს, ძირითადად ამინომჟავებს, შაქრებს და ცილებს. ხავსის ... პერიოდში ზოგიერთი ხე-მცენარე 50—150 ლ ხ. წ-ს გამოყოფს, ზოგიერთი ბალახოვანი მცენარე, მაგ., გოგრა, 4—8 ლ. ხ. წ. ყველაზე დიდი რაოდენობით გამოიყოფა ადრე გაზაფხულზე. ზოგიერთი მცენარის (მაგ., ნეკერჩხალი, არყის ხე) ხ. წ-ს სასმელად იყენებენ ან ნეკერჩხლის შაქრის მისაღებ ნედლეულად ხმარობენ.

ხის ხუროთმოძღვრება, ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი უძველესი სახე, ხით შენობების ხელოვნება, რ-იც განისაზღვრება

ცხრ. 2 საქართველოს სსრ-ში ხის დამამუშავებელი მრეწველობის ძირითადი სახეობათა პროდუქციის წარმოება

	1940	1970	1980	1982	1984
დახერხილი ხე-ტყე, ათ. მ³	258	659	489	492	514
დაწებებული ფანერი, ათ. მ³	2,5	5,7	7,6	7,1	7,1

მასალის ხასიათით და სამშენებლო ბუნების განსაკუთრებული სპეციფიკით. ხე იაფი თვისებებით საუკეთესო სამშენებლო მასალაა. ამიტომ ტყით მდიდარ რ-ნებში ხ. ხ. ადამიანის არქიტ.-სამშენებლო საქმიანობის ყველაზე ძველი და გავრცელებული სახეა. ძველთაგანვე ჩამოყალიბდა ხის ნაგებობათა 2 კონსტრ. სისტემა — ვერტიკალური ძელისა და კარკასული, რ-ებმაც თითქმის უცვლელად მოაღწიეს დღემდე. ... რომ ხე ადვილად იწვის, ძნელია ძველი ნაგებობების ხ. ხ-ის ძეგლების უძველესი ... სახლიდან დღემდე სასახლეებამდე. კონსტრუქციათა ... ელემენტიდან მრავალსართულიან, მრავალგუმბათიან ნაგებობამდე განსაკუთრებით ფართოდ იყო გავრცელებული ვერტიკალური ძელის ნაგებობანი, რ-თა კონსტრუქციას ქმნიდა ჰორიზონტალურად დალაგებული ძელები. სახურავსა და ცალკეულ დეტალებს ამკობდნენ ხშირად დეკორ. ელემენტებით. მორების საგრძე განსაზღვრავდა ნაგებობის სიგრძე-სიგანეს, სამხედროდ, შეიძლებოდა და სიმაღლის გაზრდა. რუსეთში ასეთ მაღალ, ერთმანეთთან წინკარებით (ფერეხოდებით) და გადასასვლელებით დაკავშირებულ კოშკების სისტემას „ხოროშები" ერქვა (ალექსი მიხეილის ძის სასახლე სოფ. კოლომენსკოეში, მოსკ. მახლობლად, 1667—68).

კარკასულ სახლებში ბოძები ჰორიზ. ზოლურებთან და რიგელებთან ერთად ქმნის ჩარჩოს, რ-საც ავსებენ ხით, თიხით, ქვით, აგურით (ფახვერკი, განსაკუთრებით გავრცელებულია ევრ. ქვეყნებში). კარკასული ნაგებობა კომპოზიციის მეტ თავისუფლებას იძლევა. ნიხვიძი 2—3 თაობიანი უძრავი ფანჯარა, ბაგუები და პარალელურად შენდებოდა უზარმაზარი სასახლეთა კომპლექსების კარკასული შენობები (VII—XII სს.).

საქართველოში ხის უძველესი დროიდან იყენებდნენ მშენებლობაში. ბრინჯაო-რკინის ხანის არქეოლ. ძეგლებში დადასტურებულია ... ისტ. საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული ხის საცხოვრ. და სამეურნეო ნაგებობათა შესახებ ცოცხალ წარმოდგენას იძლევა ხის ... ახლო-ახლოს დაწყობილი კოჭებით, ხისგან შემდგარი და მთლიანად რიგიანი მერიდიანის, ... ცნობები მოიხსენიებს ქსანტს, რ-იც მაღალ ხის კოშკებში ცხოვრობდნენ, გვხვდება ანტ. ხანის ავტორებთან (ქსენოფონტე, აპოლონიოს როდოსელი, სტრაბონი, ლეონტი მროველი). ჰიპოკრატე (ძვ. წ. V ს.) ... ... (ძვ. წ. I ს.) ტრაქტატში

ხირსა. სტეფანწმინდის მონასტერი.

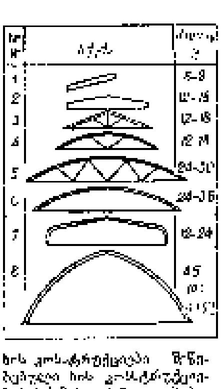

ხის კონსტრუქციები. ზოგიერთი ხის კონსტრუქციების სქემები: 1,2 — კოჭები, 3,4,5 — ფერმები, 6 — სეგმენტური თაღი, 7 — ჩარჩო, 8 — სამსახსრიანი თაღი.

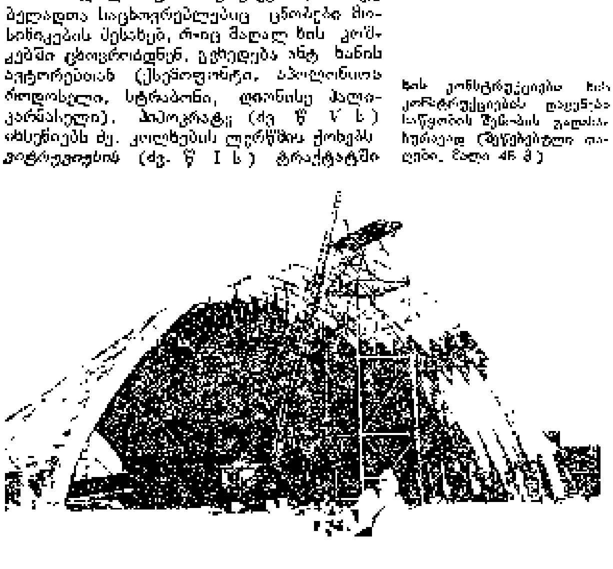

ხის კონსტრუქციები. ხის კონსტრუქციებისგან აგებული საწყობის შენობის გადახურვა (მაწებებული თაღები, მალი 46 მ).

შ. ხიტალიშვილი.

შემონახულია კოლხ საცხოვრებელთა კომპლექსის ამსახველი ნაწილები, ...გუთხურად დაწყობილი მორებით ამოყვანილი პირამიდისებრი გუმბათით გადახურული კოშკი მოლიანად ხით იყო აგებული კოლხ სახლი დარბაზული სახლის პროტოტიპია; იგი საუკუნეთა მანძილზე წარმოადგენდა ხალხ. საცხოვრებლის ძირითად სახეს საქართველოში. ხეს იყენებდნენ აგრეთვე „დარბაზის" ინტერიერის მთელი რიგი ელემენტებისათვის (დედაბოძი, ანტრესოლები, განჯინები) და გარეთა დეკორისთვის (ქართლ-კახეთში ე. წ. „ერთსვეტიანი დარბაზი").

ამ და სამხრ.-დას. საქართველოში „დარბაზი" გავრცელებული იყო XIX ს-მდე დას. საქართველოში იგი უცვე ადრეულ შუასაუკუნეებში შეცვალა სხვა ტიპის საცხოვრებელმა ესაა ქვის ბოძებზე შემდგარი ხის სახლი, რ-საც წინიდან მთელი ფასადის გასწვრივ გასდევდა გადახურული მოაჯირებშემოვლებული აივანი; ხისგანვე შენდებოდა ცალკე მდგარი სამეურნეო ნაგებობებიც.

საქართვ. მთიან რ-ნებში უპირატესად ქვით ნაგები საცხოვრებლები გავრცელდა; ხე აქ ინტერიერის ცალკეული დეტალებისათვის და სართულშუა გადახურვისათვის იხმარებოდა.

შუა საუკ. მონუმ. ხუროთმოძღვრებაში გამოყენებული ადგილი უკავია ქვის და აგურის საკულტო ნაგებობებში ხის ვიმოყენების ერთეული შემთხვევებია ცნობილი. პატრონიკეს იატაკი წირქოლში (VIII ს.), სართულშუა გადახურვა რკონის სამეონ მესვეტის სამლოცველოში (XIV ს.) არსებობდა აგრეთვე მცირე ზომის ხის ეკლესიები, რ-ებიც თითქმის არ შემონახულა ცალკეა აღსანიშნავი ეკლესიათა ხის კარები, ისინი შემკული იყო მდიდრული ორნამენტებით, ზოგჯერ ფიგურული გამოსახულებებითაც ბევრი ჩითგანი, ძირითადად X—XI სს-შია შექმნილი (ჯახუნდერის, ჩუკულის, ფხოტერის, საფარის ეკლესიათა კარები) და შუა საუკ. ქართ. ხელოვნ. მუზეუმში ინახება.

XIX ს. დასაწყისიდან, არქიტექტურაში მომხდარი ძირეული გარდატეხის კვალდაკვალ, ხე თითქმის მთლიანად განდევნა ოფიც. მშენებლობიდან; ამ პერიოდში ხის გამოყენების ყველაზე საინტერესო ნიმუშებია თბილისური საცხოვრ. სახლების აივნები, ისინი ეწყობა როგორც ეზოს, ისე ქუჩის მხარესაც და, როგორც წესი, დიდი ზომისაა (ზოგ სახლში აივნის ფართობი სტარბობს ჰოჩრას) აივნებს აქვს მოხარატებული მოაჯირები, რ-ებშიც ჩადგმულია გადახურვის (ან ზედა სართულის აივნის) საყრდენი ხის მსუბუქი სვეტები. ხის აივნები გადამწყვეტ როლს თამაშობდა თბილისური სახლების სახეში; გარე სახის შექმნაში კლასიკური სახით ისინი XIX ს. შუა წლებში ჩამოყალიბდა და ასეთ დარჩა საუკუნის ბოლომდე.

ქართ. საბჭ. ხუროთმოძღვრებაში ხე ძირითადად იხმარება ინტერიერებში, კედლების შესამოსად და მცირე არქიტ. ფორმებისათვის (ამ სტ მცირე ფორმები) ხეს იყენებენ აგრეთვე საპარკო არქიტექტურაში (ფანჩატურები, პავილიონები და სხვ.)

ლიტ.: ბერიძე ვ., თბილისის ხუროთმოძღვრება (1801—1917), [ტ.] 1, თბ., 1960, ლეჟავა ჩ., ანტიკური ხანის საქართველოს არქიტექტურული ძეგლები, თბ., 1979, Сумбадзе Л. З., Архитектура грузинского народного жилища Дарбази, Тб., 1984; Чубинашвили Г. Н., Грузинские дарбази, მის წგნ. Вопросы истории искусства, т. 1, Тб., 1970 Чубинашвили Н. Г., Грузинская средневековая художественная резьба по дереву, Тб., 1958. დ. ბოშტაძე.

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი, გვ. 464—465

ხიტალიშვილი ზაქარია სოლომონის ძე (1 IX 1920, სოფ. არაბიხი, დუშეთის რ-ნი,—18 X. 1986, თბილისი, დაკრძალულია სოფ. არაბიხში), ეგარდიის პოლკოვნიკი (1975), საბჭ. კავშირის გმირი (13. IV. 1944). სკკპ წევრი 1941-იდან დაამთავრა კიროვაბადის სამხ.-საჰაერო სასწავლებელი (1941), ლიპეცკის სამხ.-საჰაერო ძალების უმაღლესი სათაოცრო კურსები (1947) დიდი სამამულო ომის (1941-45) დროს საჰაერო ბრძოლებში მტრის ცოცხალი ძალისა და ტექ. დიდი რაოდენობით განადგურებისათვის (ჩამოაგდო მტრის 29 თვითმფრინავი) მიენიჭა საბჭ. კავშირის გმირის წოდება 1957-იდან თადარიგშია დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 5 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ტ. ჩინჩილაკაშვილი

ხიტაროვი თედორე მიხეილის ძე [დ. 8(21) II. 1903, გროზნო], საბჭ. ქირურგი 1927 დაამთავრა ჩრდ. კავკასიის უნტის სამედ. ფაკ-ტი 1946-იდან იყო ტრავმატოლოგიისა და ორთოპედიის ცენტრ. ინ-ტის ყბა-სახის ქირურგ. კლინიკის ხელმძღვანელი შეიმუშავა ცხვირის პლასტიკის მეთოდი (რისთვისაც გამოიყენა სხეულის დაშორებული უბნებიდან აღებული ქსოვილები), აგრეთვე ენის მიოპლასტიკისა მისი დამბლის დროს და სხვ. ხახის, ხორხის, სასულის და საყლაპავის აღდგენის თეორ. დასაბუთებისა და პრაქტ. დამუშავებისათვის 1946 მიენიჭა ლენინური პრემია, ხოლო 1955 მონოგრაფიისათვის „სახისა და კისრის დეფექტების პლასტიკური შენაცვლება ფილატოვის ღეროთი" — სსრკ მედ. მეცნ აკად. ნ.ნ. ბურდენკოს სახ. პრემია დაჯილდოებულია 2 ორდენით და მედლებით.

ლიტ. Ф. М. Хитров (К 70-летию со дня рождения), «Стоматология», 1973, т. 52, № 4.

ხიწნათა, მთა ბზიფის ქედის სამხრ. ნაწილში, მდ-ების ხიფსთისა და აავყსის სათავეებში, გუდაუთის რ-ნში სიმაღლე 2494 მ აგებულია ქვედა- და ზედაცარცული კირქვებით. ხ-ის კალთები შემოსილია სუბალ.) და ალპ. მდელოს ბალახეულით.

ნ. ართმაძე.

ხიწნათა, თ ე თ რ წ ყ ა ლ ა, მდინარე გუდაუთის რ-ნში, ერთვის შავ ზღვას სათავე აქვს ბზიფის ქედის სამხრ კალთაზე, 2134 მ სიმაღლეზე სიგრძე 33 კმ, აუზის ფართ. 166 კმ². საზრდოობს წვიმის, თოვლისა და მიწისქვეშა წყლით წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წლის დანარჩენ დროს – წყალმოვარდნები. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 9,76 მ³/წმ

ი. აფხაზავა.

ხიშტი, ცეცხლსასროლი იარაღის (შაშხანა, კარაბინი, ავტომატი, თოფი) ლულის ტუჩთან მისამაგრებული სანჩხლეტი და მჭრელი ცივი იარაღი, რ-საც ხელჩართულ ბრძოლაში იყენებენ ამჟამად საბჭ. ჯარებში მიღებულია ხ.-დანა (ავტომატზე, სნაიპერულ შაშხანაზე) და ჩიღურსნელი ხიშტები ხ. (კარაბინზე)

ხიშვი ლ ი თ ო ნ ჭ ა მ უ შ ა ვ ე ბ ა ში, დასამუშავებელ ნაკეთობაზე არსებული შვერილი, რ-იც მიიღება იარაღის (შტამპი, გლინების წყვილი და სხვ.) ღრეჩოში მასალის გამოწნევის ან ნამზადის ჭრით არასრულყოფილად დამუშავების შედეგად ლითონის სხვა ხერხებით დამუშავებისას ხ. წარმოიქმნება მხოლოდ მაშინ, როცა ტექნოლ. პროცესი გამართული არ არის ან გამოყენებულია გაცვეთილი იარაღი.

ხიჭაური, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (ჭვანის სოფსაბჭო), მდ. აჭარისწყლის მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 380 მ, შუახევიდან 6 კმ მ. კალინინის სახ. ჭვანის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მევენახეობა, მეცხოველეობა) რვაწლ. და საბავშვო სკოლები, კავშირგაბმ. განყ-ბა

ხიხათა, მთა რაჭის ქედის ჩრდ. შტოქედ ხიხათაზე, მდ. ხეორის (რიონის მარცხ. შენაკადი) ზემოში სიმაღლე 2239 მ. აგებულია ქვედაცარცული კირქვებით დამორფოლოგიურად. შემოსილია სუბალპ. ბალახეულით. დ. უკლება.

ხიხათა, ე ქ ი მ ე რ ი ს ე ლ ე ლ ტ ე ხ ი ლ ი, ელექტრული რაჭის ქედზე სიმაღლე 2020 მ. აგებულია ქვედაცარცული კირქვებით, მერგელებითა და პლაგიოკლაზიანი ქვიშაქვებით დამახასიათებელია სუბალპ. ლანდშაფტი აკაუშირებს მდ-ების ჯერუჭულისა (ყვირილის მარჯვ. შენაკადი) და ხეორის (რიონის მარცხ. შენაკადი) ხეობებს დ. უკლება.

ხიხათა, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ ჯავის რ-ნში (ყემულტის სოფსაბჭო). ლიხის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ჟაწის მარჯვ. ნაპირას ზ. დ. 1550 მ, ჯავიდან 10 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 21 კმ წონის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა საშ. სკოლა სოფ. ყემულტაში (6 კმ)

ხიხანის ციხე, ხ ი ხ ა თ ი ს ც ი ხ ე, შუა საუკუნეების ციხესიმაგრე დას. საქართველოში, აჭარაში, სხალთის ხეობის სათავეში, ხიხანის მთის ერთ-ერთ კალთაზე (აჭარის ხულოს რ-ნის ტერიტ.) XI—XVI სს-ში ხ. ც. აჭარის ერისთავთა რეზიდენცია იყო შემდეგში მის ირგვლივ დაიწყეს 1615 ხ. ც.-ში იყო გამაგრებული ოსმალეთის წინააღმდეგ მებრძოლი სელიმ ხიმშიაშვილი ციხესიმაგრის სამშენებლო წყობაში გამოირჩევა რამდენიმე ფენა: უძველესი — X—XI სს-ისა, ახალი XVII—XIX სს-ისა (ოსმალთა მფლობელობის ხანისა)

ლიტ. ახალდგილაძე ხ., ხიხანის ციხისა და ალმასის ისტორიისათვის, კრ.: ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები აჭარაში, ბათ., 1954, სიხარულიძე ი., აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლები, ბათ., 1962. ი. სიხარულიძე.

ხიხაძირი, სოფელი აჭარის ასსრ ხულოს რ-ნში, მდ. სხალთის (აჭარისწყლის მარცხ. შენაკადი) ნაპირებზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები ხ., ძალემები, ბაკო, თხილვანა, კალოთა, მთისუბანი, სკვანა, ქვედა თხილვანა) ზ. დ. 1240 მ. ხულოდან 41 კმ. ი. გაგარინის სახ. კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა) მ. რუსთაველის სახ. საშ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარით), საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა

ხიხვი, ქართული თეთრყურძნიანი, საღვინე ვაზის ჯიში გავრცელებულია კახეთში (თელავისა და ახმეტის რ-ნებში). აქვს საშუალოზე დიდი ზომის, მსხვილი ფოთოლი, ორსქესიანი ყვავილი, ცილინდრულ-კონუსური ფორმის თხელი მტევანი, საშ. ზომის მომრგვალო მარცვალი კახეთის პირობებში მცენარე საშ. ინტენსიურობით იზრდება ყურძნის მოსავლიანობა 50-60 ც/ჰა, წვენის სიმწიფეში შაქრიანობა 25-27%, მჟავიანობა 5-7 გ/ლ ხ.-გან მზადდება მაღალი ღირსების სუფრისა და სადესერტო ღვინო, რ-საც სასიამოვნო არომატი, ნაზი და ჰარმონიული გემო აქვს.

რ. რამიშვილი.

ხიხონი (Gijón), ქალაქი ჩრდ. ესპანეთში, ასტურიაში, ოვიედოს პროვინციაში 256 ათ. მცხ. (1981) ნავსადგური ბისკაის ყურის სანაპიროზე შავი მეტალ. და გემთმშენებლობის ცენტრი საფეიქრო, მინის, კერამ., ქიმიის მრეწვ. სამშენ. მასალათა წარმოება თევზჭერა.

ხლადნის ფიგურები, ქ ლ ა დ ნ ი ს ფ ი გ უ რ ე ბ ი, ფიგურები, რ-ებიც წარმოიქმნება მშრალი ქვიშის მცირე ნაწილაკების დაგროვების შედეგად დრეკადი მერხევი ფირფიტის ან სხვა მყარი სისტემის ზედაპირზე საკვანძო ხაზების მახლობლად. ხ. ფ. აღმოაჩინა გერმ. მეცნ. ე. ქლადნიმ (Chladni, 1756 — 1827). ფირფიტის თითოეულ საკუთარ რხევას შეესაბამება საკვანძო ხაზების თავისი განლაგება. როცა ფირფიტა წრიულია (ნახ. ა), საკვანძო ხაზები წრიული ან რადიალურია, თუ მართკუთხაა (ნახ. ბ) ან სამკუთხაა, საკვანძო ხაზებს გვერდების ან დიაგონალების პარალელური მიმართულება აქვს. დამაგრების წერტილების და აგზნების ადგილების შეცვლით შეიძლება მიიღოთ ფირფიტის სხვადასხვა საკუთარი რხევის

ხლადნის ფიგურები

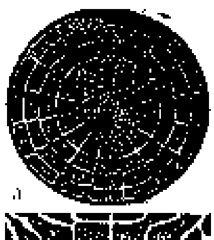

ა

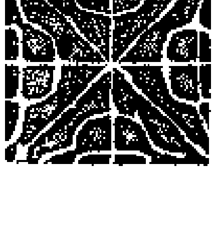

ბ

ხლართი ძაფებისა

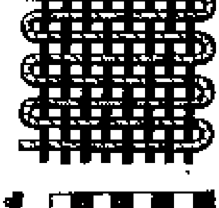

ნახ 1 ტიპის ხლართი, მისი სახე და პრიალი შუა უჯრედებით აღნიშნულია ქსოვის გადახვევა, თეთრი უჯრედებით — მისაქსელის გადახვევა; უჯრედების ყოველი ვერტიკალური მწკრივი განასახიერებს ქსოვის ძაფს, ხოლო ჰორიზონტალური — მისაქსელის ძაფს

შესაბამისი სტაციონარი ხ. ჩ. ხ. ?-ს ინფუზიურ ტუბერკულოზის, მიკროფლორის, ნახშირწყლოვან-ცილოვანი დიაგნოსტიკის საკვლევი რა ზეგავლენის შესასწავლად, ლაბორატორიულ-კლინიკური და სხვ.

ხლათის სასულთნო, დიდ სელჩუკთა იმპერიის დაშლის შემდეგ სამხრ. სომხეთის ტერიტორიაზე წარმოქმნილი ფეოდალური სახელმწიფო (XII ს დამდეგი) დედაქალაქი — ცნობილი სავაჭრო ქალაქი ხლათი, ვანის ტბის ჩრდ. სანაპიროზე. ხ. ს-ს სათავეში იდგნენ შაჰ-არმენების მესულთანეების წარმომადგენლები, რის გამოც მას შაჰ-არმენების სახელმწიფოსაც უწოდებენ. ხ ს აზერბაიჯანის ილდეგიზიდების სახელმწიფოს ვასალი იყო. შაჰ-არმენებს მტრული დამოკიდებულება ჰქონდათ საქართველოსთან, თუმცა ცოტა ხნით ზავს უხლიდნენ ძლიერ მეზობელს 1207-იდან ხ. ს-ში აიუბიდების დინასტიის წარმომადგენლები გაბატონდნენ 1208 ქართველებმა ხ. ს-ზე გაილაშქრეს, აიღეს ქ. არჭეში და დიდი ნადავლი წამოიღეს. ორი წლის შემდეგ ქართველთა ლაშქარმა ზაქარია და ივანე მხარგრძელების სარდლობით ალყა შემოარტყა ხლათის ქალაქის გალავნის დასაცავად ... ივანე მხარგრძელი ტყვედ ჩავარდა ხლათში, ივანე ... გაიხსნა თავის დასახსნელად დიდი გამოსასყიდი გადაიხადა და თავისი ქალიშვილი თამარი ხლათის გამგებლის მამლუქ აიუბიდს მიათხოვა. ამის შემდეგ საქართველოსა და ხ. ს-ს შორის დიდი ხნით მშვიდობიანი ურთიერთობა დამყარდა. 1230 წ. 14 აგვ. ხვარაზმშაჰმა ჯალალედდინმა ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ ხლათი დაიპყრო და ააოხრა. XIII ს. 40-იანი წწ. დაიპყრეს ხლათი მონღოლებმა აიღეს. მონღოლთა მიერ დიდი ყაენის კარზე გაგზავნილ ... გამეფებულია შორის XIV ს ქართვ. ჟამთააღმწერელი ხლათის სულთანსაც იხსენიებს.

წყარო: ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959; ჟამთააღმწერელი, იქვე; ... საქართველოს შესახებ, რ. კიკნაძის გამოც., თბ., 1974.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, თხზ. თორმეტ ტომად, ტ. 2, თბ., 1983, ტ. 3, თბ., 1982. რ. კიკნაძე.

ხლაკუნასებრნი (Cobitidae), თევზების ოჯახი კობრისნაირთა რიგისა. აქვთ წაგრძელებული, წვრილი ქერცლით დაფარული ან შიშველი (ტიბეტური გოჭალა — Nemachilus stoliczkai) სხეული. პირთან დასახლებულია ულვაშები. სუნთქვა (ნაწლავით). ხ-თა ოჯახი მოიცავს 30 გვარის 150-მდე სახეობას, რ-ებიც გავრცელებულია ევრ., აზიის, აფრ. კონტინენტურ წყლებში. სსრკ-ში გვხვდება 6 გვარის 31 სახეობა. საქართვ. მტკნარ წყლებში ბინადრობს 2 გვარის (გოჭალები—Nemachilus და გველანები — Cobitis) 4 სახეობა (ანგორული გოჭალა — N. angorae, ბრანდტის გოჭალა — N. brandti, ამიერკავკასიური გველანა — C. taenia, წინააზიური გველანა — C. aurata). უპირატესად წყალსატევის ფსკერზე ცხოვრობს. მცირე ზომის გამო (სიგრძე 8-10 სმ, მასა 4-5 გ) ხ-თა უმრავლესობას სარეწაო მნიშვნელობა არა აქვს. შ. ...

ხლართი ძაფებისა, ქსოვილებში, ტრიკოტაჟში. საფეიქრო-საქსოვ ნაკეთობებში ძაფების ურთიერთგანლაგების რიგი, რ-იც განსაზღვრავს მათ სტრუქტურას, გარეგან სახესა და თვისებებს.

ქსოვილებში ხ. წარმოიქმნება ურთიერთპერპენდიკულარული ძაფების — ქსელის და მისაქსელის — სისტემით. ხ-ებს შეარჩევენ ქსოვილის დანიშნულებისა და ნართის სახეობის მიხედვით. ნებისმიერი ხ ქსელისა და მისაქსელის ძაფების განსაზღვრული რაოდენობისაგან შედგება. ძაფების უმცირეს რაოდენობას, რ-ის შემდეგ მეორდება მათი ურთიერთგადახურვის რიგი, ეწოდება ხ-ის რაპორტი. ქსელისა და მისაქსელის გადახურვების ურთიერთგანლაგების რიგი შეიძლება გამოისახოს ქაღალდით, რ-ის ჩრდილული უჯრედები მიუთითებენ განლაგებული ქსელის გადახურვათა რაოდენობას, მინიშნული კი — მისაქსელის გადახურვათა რაოდენობას. მწკრივები შეიძლება იყოს ერთმანეთისაგან განსხვავებული, ერთმანეთის მიმართ წანაცვლებული. რთული ხ-ების ქსელისა და მისაქსელის ძაფები განლაგებულია არა მარტო ერთ შრეში, არამედ რამდენიმე შრეშიც. სირთულის მიხედვით ხ-ები არის მარტივი და მთავარი (ტილოს, სარჟის, ატლასის), წვრილსახიანი, რთული, მსხვილსახიანი (ნახ. 1, 2, 3). ქსელზე მუდამ მარტივი ხ-ებია გავრცელებული. ხ-ები წარმოიქმნება საფეიქრო დაზგის ზანის წარმომქმნელი მექანიზმის საშუალებით (შედარებით მარტივი — ექსცენტრიკული ზანის წარმომქმნელი მექანიზმებით, უფრო რთული — კარეტებით ან ჟაკარდის მანქანებით). ტრიკოტაჟის ხ-ების მარყუჟები არის განივად ნაქსოვი (მარყუჟების ჰორიზ. რიგი შექმნილია ერთი ძაფით) და ქსელისებრი (მარყუჟები წარმოქმნილია დიდი რაოდენობის ქსელის ძაფებისაგან), იმის მიხედვით, თუ როგორია ტრიკოტაჟის ხ-ის სტრუქტურა. იგი შეიძლება იყოს მარტივი, წარმოებული, კომბინირებული და რთული.

ხლებნიკოვი ველიმირ (ვიქტორ) ვლადიმერის ძე [28 X (9. XI.). 1885, სოფ. მალიე-დერბეტი, ყოფილი ასტრახანის გუბ., — 28 VI. 1922, სოფ. სანტალოვო, ყოფილი ნოვგოროდის გუბ.], რუსი საბჭ. პოეტი რუს. ფუტურიზმის პეტერბ. ჯგუფის „გილეის" ერთ-ერთი მეთაური. 1914 გამოქვეყნდა ხ-ის კრებულები „ქმნილი" და „იაზბუკვარი". ნოვატორი პოეტი შეეცადა პოეტური ენის ძირეულ რეფორმას. მისი სტრუქტურის რღვევას, პირველყოფილი აზროვნების სტილიზებულ-მითოლოგიზებული ვარიანტის შექმნას. თავისუფალ ლირიკულობად სიტყვის მიხედვით. „სიტყვათქმნადობისადმი" მისწრაფებამ იგი ზაუმის (ზაუმური ენის) აღიარებამდე მიიყვანა. მისი ადრინდ. ნაწარმოების ფოლკლორულ-მითოლოგიურ ძიებებს, ანტიბურჟ. და ანტიინდივიდ. ტენდენციებს მიგვანიშნებთ შემოქმედების რიგ თემატიკა, იცნება საერთო-საკაცობრიო ერთობისა და მშვიდობის. რევოლუციური ტენდენციები შეინიშნება ხ-ის პროზასა („ოქტომბერი ნევაზე", „რაზინი") და პოემებში („ომი სათაგურში", 1915-19; „ლადომირი", „ღამე სანგარში", „ღამე საბჭოების წინ", ყველა 1921). მისმა ნოვატორულმა ძიებებმა გავლენა მოახდინა მაიაკოვსკის, მანდელშტამის, პასტერნაკის, ცვეტაევას, ზაბოლოცკისა და სხვა პოეზიაზე.

თხზ.: Стихотворения и поэмы, Л., 1960.

ლიტ.: Самородова О., Поэт на Кавказе. Воспоминания, «Звезда», 1972, № 6; Степанов Н., Велимир Хлебников. Жизнь и творчество, М., 1975

ქ. ქურასხიშვილი.

ხლისტები (დამახინჯებული რუს. „ხრისტი"; სხვ. სახელწ. „ღვთის შვილები"), რელიგიური სექტა წარმოიშვა რუსეთში XVII ს მიწურულს არამართლმადიდებელთა შორის. სექტის დამაარსებლად მიიჩნევენ კოსტრომელ გლეხს დანილ ფილიპის ძეს. ხ. არ ცნობენ სამღვდელოებას, „წმიდა" და საეკლ. წიგნებს, თაყვანს არ სცემენ წმინდანებს, მაგრამ მართლმადიდებელ ეკლესიებში სიარული ნებადართული აქვთ. ხ-ის მოძღვრების თანახმად, ადამიანს შეუძლია უშუალოდ დაამყაროს კონტაქტი „სულიწმიდასთან". ნებისმიერ ადამიანში შეიძლება განსახიერდეს „სულიწმიდა", ასე რომ ხ-ს ცოცხალი „ქრისტეები" და „ღვთისმშობლები" ჰყავთ. ხ-ის იდეოლოგიაში

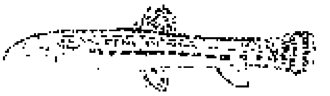

ხლაკუნასებრნი. ამიერკავკასიური გველანა

მთავარი ადგილი ასკეტიზმის იდეას უჭირავს. ისინი ღამით ლოცულობენ ცეკვების თანხლებით, რაც საბოლოოდ რელიგ. ექსტაზში გადადის. XX ს დასაწყისში რუსეთში 40 ათ ხ იყო. სსრკ-ში ხ. ცხოვრობენ ტამბოვის, კუიბიშევის, ორენბურგის ოლქებში, ჩრდ. კავკასიასა და უკრ სსრ-ში. ხ კარჩაკეტილ ცხოვრებას ეწევიან.

ხლოდვიგ I (Chlodwig) (დაახლ. 466—27 XI 511, პარიზი), 481-იდან სალიკური ფრანკების, შემდეგ კი მთელი ფრანკთა სახელმწიფოს მეფე მეროვინგების დინასტიისა. 486 დაამარცხა გალიის ყოფილი რომის ნაცვალი სიაგრიუსის ლაშქარი. სალიკური ფრანკების ტერიტ. მდ. ლუარამდე გაზარდა. დაიპყრო (496) ალემანთა მიწები, სამხრ. გალიიდან განდევნა (507) ვესტგოთები, დაიმორჩილა მდ. რაინის შუა წელზე მცხოვრები ფრანკები. 496 მიიღო ორთოდოქსალური ქრისტიანობა (განსხვავებით სხვა ვარვ. ტომებისაგან, რ-თაც არიანელობა მიიღეს), რამაც განაპირობა მისი ძალაუფლების განმტკიცება და გალურ-რომაული მოსახლეობისა და სამღვდელოების მხარდაჭერა. სამეფო ხელისუფლება მემკვიდრეობითად აქცია. მის დროს ჩაწერეს სალიკური სამართალი (იხ ბარბაროსთა სამართლის წიგნები), პარიზი თავის რეზიდენციად აქცია.

ხლოპინი ვიტალი გრიგოლის ძე [14(26). I. 1890, პერმი, — 10. VII. 1950, ლენინგრადი], საბჭ. ქიმიკოსი. სსრკ მეცნ. აკად აკადემიკოსი (1939), სოციალ. შრომის გმირი (1949). დაამთავრა გეტინგენისა (1911) და პეტერბ. (1912) უნ-ტები. მუშაობდა რუს. მეცნ. აკად. რადიოლოგიურ ლაბორატორიაში (1915—21), სსრკ მეცნ. აკად. რადიუმის ინ-ტში (1922-იდან, 1939—50 დირექტორი). 1924-იდან ასწავლიდა აგრეთვე ლენინგრ. სახელმწ. უნ-ტში (1934—37 პროფესორი), სადაც პირველად სსრკ-ში წაიკითხა რადიოქიმიური ელემენტების ქიმ. და რადიოაქტივობის კურსი. ხელმძღვანელობდა რუსეთში რადიუმის პირველი ქ-ნის შექმნას, სადაც ი. ბაშილოვთან ერთად მიიღო რადიუმის პირველი სამამულო პრეპარატები. ხ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება რადიოქიმიას. მან შექმნა სამეცნ. სკოლა ამ დარგში. სსრკ სახელმწ. პრემია (1943, 1946, 1949). დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით და მედლებით.

თხზ.: Избр. труды, т. 1—2, М.—Л., 1957

ლიტ.: Вдовенко В. М., Академик В. Г. Хлопин. Научная деятельность, М., 1962 (ბიბლიოგრ.)

ხლოპინი ნიკოლოზ გრიგოლის ძე [16 (28) VII 1897, ქ. იურიევი, ამჟამად ქ. ტარტუ, — 21. VI 1961, ლენინგრადი], საბჭ. ჰისტოლოგი, სსრკ მედ. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1945). დაამთავრა სამხ.-სამედ. აკადემია (1921) და უნ-ტი (1922) პეტროგრადში. ევოლ. ჰისტოლ. ერთ-ერთი ფუძემდებელი (ა. ზავარზინთან ერთად). შეისწავლიდა ეპითელიუმურ და კუნთოვან ქსოვილებს, ნეიროგლიას და სისხლძარღვთა ენდოთელიუმს. ჩაატარა სხვადასხვა წარმოშობის ქსოვილების ექსპერ. ჰისტოლოგიური ანალიზი. შექმნა ხერხემლიანების ქსოვილთა გენეტ. კლასიფიკაცია, ქსოვილთა დივერგენციული ევოლ. თეორია. სსრკ სახელმწ. პრემია (1947). დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, სხვა ორდენებით და მედლებით.

ხლოპაშა (ნამდვ. სახელი და გვარი — აფანასი ტიმოთეს ძე სოკოლოვი) (1714, სოფ. მოშკოვიჩი, ტვერის მაზრა, — 18. VII. 1774, ორენბურგი), ე. პუგაჩო-

ხლართი ძაფებისა

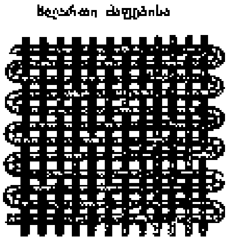

ნახ. 2 სარჟის მარტივი ხლართი 3/1, მისი შრილი და სახე, რომლის ნაპირები გამოყოფილია

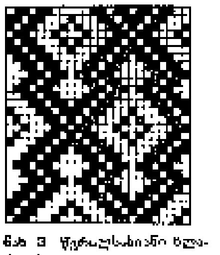

ნახ. 3 წვრილსახიანი ხლართვა

ვ. ხლებნიკოვი

ვ. ხლოპინი

ჭის უახლოესი თანამებრძოლი. ყაჩაღობისა და მკვლელობებზე თავდასხმებში მონაწილეობისათვის კატორღა მიუსაჯეს, მაგრამ სამჯერ გაიქცა და ბოლოს სამუდამო პატიმრობაში იყო ორენბურგის ციხეში. 1773 ოქტ.-ში ორენბურგის გუბერნატორმა ხ. გაგზავნა პუგაჩოვის რაზმში, რ-მაც ალყა შემოარტყა ორენბურგს. ხ-ს დავალებული ჰქონდა პუგაჩოვის წინააღმდეგ აგიტაციის გაწევა და მისი ხელში ჩაგდება, მაგრამ პირიქით მოხდა — ხ. აჯანყებულებს მიემხრო, ჩამოაყალიბა გლეხთა რაზმები, სათავეში ჩაუდგა ზარბაზნების ჩამოსხმის საქმეს. ერთ-ერთ ბრძოლაში იგი ხელთ იგდეს, ორენბურგში გაგზავნეს და იქ ჩამოახრჩვეს.

ხმალა. ჰიბრიდული ხმალა

ხლოთარ II (Chlotar) (584-18. X. 629), 584-613 ნეისტრიის, 613-იდან ფრანკთა მთელი სამეფოს მეფე მეროვინგების დინასტიისა. ბრუნჰილდეზე გამარჯვების შემდეგ ფრანკთა სამეფო გააერთიანა. იძულებული გახდა ფეოდ. არისტოკრატიისათვის დაეთმო და 614 გამოეცა ედიქტი, რ-იც ადასტურებდა მისი წინამორბედების მიერ მსხვილი ფეოდალებისათვის ნაბოძებ მიწებს და სასამართლო-ადმ. პრივილეგიებს, დაედგინა გრაფების დანიშვნის წესი (გრაფად ინიშნებოდა მხოლოდ ადგილ. წარჩინებული მიწათმფლობელი) იძულებული იყო დაეკმაყოფილებინა ავსტრაზიის წარჩინებულთა სეპარატისტული მოთხოვნები და 623 ავსტრაზიის მეფედ დაესვა თავისი ვაჟი დაგობერტ I.

ხლუპი (Chlup) ოტოკარ (31. VIII. 1876, ბოსკოვიცე, მორავია, — 14. V. 1965, პრაღა), ჩეხი პედაგოგი, ჩეხოსლ. სრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1952), ჩეხოსლ. კომუნისტური პარტიის წევრი 1921-იდან. ბრნოს უნ-ტის ფილოს. ფაკ-ტის დაარსების შემდეგ მუშაობდა პედ. ფსიქოლოგიის დარგში. 30-იან წლებში იბრძოდა სკოლის დემოკრატიზაციისა და მარქსისტულ საფუძველზე პედ. განვითარებისათვის. ხ-ს ეკუთვნის ბურჟ. პრაგმატისტული, ბიჰევიორისტული და პედოცენტრული პედაგოგიკის კრიტიკა. 1945, ჩეხოსლ. ფაშიზმისაგან განთავისუფლების შემდეგ, აქტიურად მონაწილეობდა სოციალ. პედ. და ახ. სასკოლო სისტემის შექმნაში. მისი ინიციატივით ქვეყნის ყველა უნ-ტში შეიქმნა პედ. ფაკ-ტი. 1954 მის მიერ დაარსებული პედ. სამეცნ. კაბინეტი ი. ა. კომენსკის სახ. პედ. ინ-ტად გადაკეთდა, რ-საც 1960-მდე თვითონვე ხელმძღვანელობდა.

ი. ხმალაძე

ხმა, ფილოგენეზით შეძენილი ცხოველებისა და ადამიანის მიერ ხმის აპარატის საშუალებით გამოცემული სხვადასხვა სიმაღლის, სიძლიერისა და ტემბრის ბგერები. ხ. თან ახლავს ზედლევასა და ცხვირის დაცემინებას. ადამიანი ხმით გამოხატავს თავის შეგრძნებებს, გრძნობებსა და აზრებს, ყვირილის, სიცილის, ტირილის, მეტყველებისა და სიმღერის სახით.

არსებობს ხ-ის წარმოშობის 2 თეორია: მიოელასტიკური (გერმ. ი. მიულერი, 1835) და ნეირო-ქრონაქსიული (ფრანგი, რ. იუსონი, 1950). ი. მიულერის მიხედვით, ხ-ის გამოცემის წინ უსწრებს ხორხის მბგერი იოგების ურთიერთმიახლოება, ამასთან, მატულობს ინტრატრაქეალური წნევა, ჰაერის ნაკადი გაივლის საბგერ ნაპრალში და იწვევს იოგების ვიბრაციას, რასაც მოსდევს მათ ზემოთ მოთავსებული ჰაერის რხევა. ხ-ის სიმაღლე დამოკიდებულია მბგერი იოგების რხევის სიხშირეზე, რაც, თავის მხრივ, დამოკიდებულია იოგების სიგრძეზე, სისქესა და დაჭიმვის ხარისხზე, ხოლო ხ-ის ძალა განისაზღვრება რხევათა ამპლიტუდით, რაც, აგრეთვე თავის მხრივ, განპირობებულია ამოსუნთქული ჰაერის წნევით. ხ-ის ტემბრს განსაზღვრავენ ობერტონები — ძირითად ტონთან შერწყმული დამატებითი ტონები. ხ სხვადასხვაა სქესის მიხედვით იცვლება ასაკისა და აგრეთვე ხორხის ზოგიერთი პათოლოგიური მდგომარეობის დროს. რ. იუსონის მიხედვით, მბგერი იოგები აქტიურად მონაწილეობენ ხ-ის წარმოშობაში. ისინი ხან იკუმშებიან, ხან დუნდებიან ჰაერის წნევისაგან დამოუკიდებლად. მათი მოძრაობა იგივე სიხშირით ხდება, რ-იც შეესაბამება გამოცემული ხ-ის ძირითადი ტონის სიხშირეს. ამ თეორიამ მხოლოდ ერთგვარი აღიარება ჰპოვა. დასაბუთება — ხორხის სათანადო კუნთის ბოჭკოები განლაგებული არიან არა მბგერი იოგის პარალელურად, არამედ გარკვეული კუთხით.

ა. ბაკურაძე.

ხ-ის ფუნქციის დარღვევას იწვევს მბგერი აპარატის ნებისმიერი ნაწილის, უმეტესად კი ხორხის (იხ. ლარინგიტი) პათოლ. ცვლილებები. მხოლოდ ხ-ის ფუნქციის დარღვევა დაკავშირებულია პროფესიულ (მომღერლები, პედაგოგები) ან ხ-ის ჭარბად გადაღლასთან. შეიძლება განვითარდეს აგრეთვე გულ-სისხლძარღვთა, ნერვული სისტემის დაავადებების დროს. ხ-ის დარღვევა ელინდება სხვადასხვა ინტენსიობით — ხრინწიანობიდან ხ-ის დაკარგვამდე (იხ. აფონია).

ხმა ფ ო ნ ე ტ ი კ ა შ ი, ბგერის თვისება, რ-იც შეესაბამება დაძაბული სახმო სიმების პერიოდულ რხევებს მეტყველების დროს.

ხმაბაძვა, საგნებისა და ცოცხალი არსებებისათვის სახელის დარქმევა მათი მიერ გამოცემული ბგერების მიბაძვით (მაგ., ბაყაყი, ჭრიჭინა, წრუწუნა). სრული ხ. შეუძლებელია, ვინაიდან ენის დანაწევრებული ბგერები ზუსტად ვერ ასახავს საგნებისა და ცოცხალი არსებების (ფრინველების, ცხოველების) მიერ გამოცემულ დიფუზურ ბგერებს (იხ. აგრეთვე ონომატოპეა).

თ. შარაძენიძე.

ხმაბაძვის თეორია, თეორია, რ-ის მიხედვითაც ენა წარმოიშვა საგნების მიერ გამოცემული ხმების მიბაძვის შედეგად.

ხმათა სვლა, ხმათა მოძრაობა, განვითარება მრავალხმიან მუსიკალურ ნაწარმოებში დამოკიდებულია ხმათა ჰარმონიული შეხამებების გარკვეულ პრინციპებზე. თითოეული ხმა შეიძლება იყოს მელოდიურად დამოუკიდებელი და სრულფასოვანი ან ექვემდებარებოდეს ერთ ძირითად (ჩვეულებრივ ზედა) მელოდიურ ხმას როგორც თანხლება, აკომპანემენტი (აკორდების, ფიგურაციების და სხვ. სახით, იხ. ფაქტურა). ხ. ს. შეიძლება იყოს პირდაპირი (ხ. ს. ერთი მიმართულებით — ზემოთ ან ქვემოთ), პარალელური (პირდაპირი ხ. ს. თანაბარი ინტერვალით), ირიბი (როცა ერთი ხმა არ იცვლის სიმაღლეს) და საპირისპირო (ერთი ხმის მოძრაობა ზემოთ, მეორისა — ქვემოთ).

„ხმა კავკასიისა", ქართული ყოველდღიური სამეურნეო და ლიტერატურული სახალხო გაზეთი. წვრილბურჟუაზიული მიმართულებისა. გამოდიოდა ხაშურში 1912—17 რედაქტორ-გამომცემელი — გ. ტყავაძე. გაზეთი ასახავდა საქართვ. ქალაქ და სოფლ. ცხოვრებას, ბეჭდავდა კორესპონდენციებს საქართვ. ქ-ებსა და დაბებში. იბეჭდებოდა მხატვრული ნაწარმოებები. თანამშრომლობდნენ ვაჟა-ფშაველა, ა. შანშიაშვილი, ს. ფაშალიშვილი და სხვ.

ს. ჭყონიშვილი.

ხმალა, ხ ა ნ ჯ ა ლ ა (Gladiolus), მრავალწლოვან ბოლქვ-ბოლქვიან მცენარეთა გვარი ზამბახისებრთა ოჯახისა. აქვს სწორმდგომი, დაუტოტავი (ზოგჯერ დატოტვილი) ღერო, მწვანე ან მოლურჯო-მომწვანო შეფერილობის ხაზურ-ხმლისებრი ფოთოლი. ყვავილი ზიგომორფულია და 6 არასწორ-ნაკვთებიანი ყვავილსაფარი აქვს; ყვავილები ლამაზად ყვავის და ფერად ნაირგვარია - თეთრი, ყვითელი, ნარინჯისფერი, წითელი, იასამნისფერი, იისფერი. ყვავილედი ერთ-ან ორმხრივი თავთავია. ცნობილია ხ-ს 200-მდე სახეობა, რ-ებიც გავრცელებულია სამხრ. და ჩრდ. აფრიკაში, ევროპასა და აზიაში. სსრკ-ში ველურად იზრდება 9 სახეობა, საქართველოში 7, მათგან 1 საქართვ. ენდემია, 1—კავკასიისა. დეკორ. მებაღეობაში ფართოდაა გავრცელებული ჰიბრიდული ხ. (G. hybridus), რ-იც გამოირჩევა ყვავილობის ხანგრძლივობით, დიდი ზომის ყვავილედით (1 მ-მდე) და ყვავილით (14 სმ-მდე დიამეტრი), ნაირგვარი შეფერილობით. ხ-ს იყენებენ ბაღებში, პარკებსა და სკვერებში ყვავილნარების გასაფორმებლად, ყვავილწნულების გასაკეთებლად და სხვ. ხ. მრავლდება ბოლქვ-ბოლქვით და შვილეული ბოლქვებით. დეკორ. მეყვავილეობაში მიღებულია მისი მრავალი ჯიში და ფორმა. სსრკ-ში გამოიყვანეს ხ-ს 400-მდე ახ. სელექციური ჯიში მათ შორის ბევრი ჩაილის მეცნიერმუშაკმა ყ. შანიძემ გამოიყვანა ახ. ჯიშები „თბილისის გაზაფხული", „ვაჟა-ფშაველა", „მთიებიერი", „ჰიბრიდი №1" და სხვ., რ-თაც საყოველთაო აღიარება ჰპოვეს.

ლ. ასიეშვილი.

ხმალაძე ალექსანდრე გიორგის ძე [10 (23) VI. 1890, ქუთაისი, — 22. XII. 1972, თბილისი], ქართველი საბჭ. ჰიგიენისტი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1940), პროფესორი (1940), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1941) სკკპ წევრი 1944-იდან. 1914 დაამთავრა პეტერბ. სამხ.-სამედ. აკადემია. I მსოფლიო ომის დროს სამხ. ექიმად მუშაობდა თას ფრონტზე. 1938—70 განაგებდა ექიმთა დახელოვნების თბილ. ინ-ტის ჰიგიენის კათედრას, ერთდროულად, 1940—47, იყო თბილ. სახელმწ. სამედ. ინ-ტის სოც. ჰიგიენის კათედრის გამგე. 1938—52 და 1958—60 მუშაობდა საქ. სსრ ჯანდაცვის სამინისტროს ჰიგიენისა და სანიტარიის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის დირექტორის მოადგილედ სამეცნ. დარგში და სხვ. შეისწავლიდა ჩაის წარმოების და ჭიათურის მაღაროების ჰიგიენური პირობების გაუმჯობესების, სოფლის მოსახლ. წყალმომარაგების საკითხებს და სხვ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენითა და მედლებით.

გ. ქამაძე.

ხმალაძე გრიგოლ ნიკოლოზის ძე [11 (24). IV. 1904, სოფ. უფლისციხე, ახლანდ. კასპის რ-ნი, — 11. V. 1986, თბილისი], ქართველი საბჭ. პათოფიზიოლოგი, ბიოლ. მეცნ. დოქტორი (1967), პროფესორი (1969), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1967). 1941 დაამთავრა თსუ. 1950-იდან მუშაობდა ახლანდ. ექსპერიმენტ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში (1957—80 იყო პათოლ. ფიზიოლოგიისა და ბიოფიზიკის განყოფ. გამგე). 1950—60 პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა თსუ-ში. ხ-ის შრომები შეეხება ახლოფიზიოლ. საკითხებს. საქ. სსრ ჯგუფის ხაზ-ის ჯანდაცვის ბაგრატიონის სახ. პრემია (1982) დაჯილდოებულია მედლებით.

გ. ჯაფარიძე.

ხმალაძე ილია გიორგის ძე (1911, ახალციხე, — 1941), საბჭ. კავშირის გმირი (21. III. 1940), პოლიტხელის თანაშემწე, სკკპ წევრი 1940-იდან. 1933 დაამთავრა თბილ. სამხედრო სასწავლებელი. 1935 სწავლობდა ქუთ. პარტიულ სკოლაში. 1935-იდან მუშაობდა თბილისში მტკვრის სამშენებლო მშენებლობაზე. 1937 გაიწვიეს წითელ არმიაში. სსრკ-ფინ. ომში (1939—40) გამოჩენილი მამაცობისათვის საბჭ. კავშირის გმირის წოდება მიენიჭა. მონაწილეობდა საბჭ. სამამულო ომში (1941—45). ომის დაწყების პირველსავე წელს დაიღუპა. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით.

შ. ნინიკაშვილი.

ხმალთევზა, იხ. შიმშერი.

ხმალი, წელზე შემოსაკრავი გრძელი მახვილი, ცალმხრივლესიანი.

ხმალკბილა ვეფხვი, იგივე, რაც მაქაიროდი.

„ხმალში გატანება", იხ. სტ. ორდალიები.

ხმამაღლამოლაპარაკე, ელექტროაკუსტიკური ან მექანიკური მოწყობილობა, რ-ის დანიშნულებაა ლაპარაკის, მუსიკისა და სხვა ბგერების ხმამაღალი აღწარმოება. ხ. არის ელექტროდინამიკური, რუპორიანი, ელექტრომაგნიტური, პიეზო-

ელექტრული, კონდენსატორული და სხვ. რადიომაუწყებლობის მიმღებებში, ბგერათა გაძლიერების სისტემებში და მისთ. ძლიერად გავრცელებულია ელექტროდინამ. ხ (ნომინალური სიმძლავრე—0,1-იდან 100 ვა-მდე), რამდენიმე დიფუზორული რ-ებან შემდგარი ბგერითი სვეტები (საერთო ნომინალური სიმძლავრე 100 ვა-მდე) და ხმამაღლამოლაპარაკე აგრეგატები, რ-ებიც შედგება ელექტროდინამ. და რუპორიანი რ-ებან (საერთო ნომინალური სიმძლავრე — 100 ვა-მდე).

ხმაური, სხვადასხვა ფიზიკური ბუნების უწესრიგო რხევები, რ-ებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან დროითი და სპექტრული სტრუქტურის სირთულით. ყოფა-ცხოვრებაში ხ-ში გულისხმობენ სხვადასხვაგვარ არასასურველ აკუსტიკურ დაბრკოლებას ბგერის მესიერ აღქმისას, აგრეთვე ნებისმიერ ბგერას, რ-იც ხელს უშლის დასვენებას, მუშაობას. ხ არსებით როლს ასრულებს მეცნ. და ტექ. მრავალ დარგში: აკუსტიკაში, რადიოტექნიკაში, რადიოლოკაციაში, რადიოასტრონომიაში, ინფორმაციის თეორიაში, გამოთვლით ტექნიკაში, ოპტიკაში, მედიცინაში და სხვ. ხ. თავისი ფიზ. ბუნებით მიხედვით, განსხვავდება პერიოდული რხევებისაგან მოცემული პროცესისთვის დამახასიათებელი სიდიდეების მყისი მნიშვნელობის შემთხვევითი ცვლილებებით. ხ ხშირად შემთხვევითი და პერიოდული რხევების ნარევს წარმოადგენს. ხ-ის აბსოლუტურად იგივეობ სხვადასხვა ბათ. მიდღეს მათი დროითი, სპექტრული და სივრცითი სტრუქტურის შესაბამისად. ხ-ის რაოდენობრივი შეფასებისათვის სარგებლობენ გასაშუალოებული პარამეტრებით, რ-ებსაც განსაზღვრავენ სტატისტ. კანონების საფუძველზე, ხოლო ეს კანონები ითვალისწინებს ხ-ის სტრუქტურას წყაროში და იმ გარემოს თვისებებს, რ-შიც ხ. ვრცელდება.

განასხვავებენ სტატისტიკურად სტაციონარულ და არასტაციონარულ ხ-ს. სტაციონარული ხ. ხასიათდება საშ. პარამეტრების მუდმივობით. ასეთი ხ-ის მაგალითია თეთრი ხ. (აკუსტ. ხ., რ-შიც სხვადასხვა სიხშირის ბგერითი რხევები თანაბრადაა წარმოდგენილი). რეალური ხ., რ-იც წარმოიქმნება მრავალი ცალკეული დამოუკიდებელი წყაროს მოქმედების შედეგად (მაგ., ზღვის ხ.), კვაზისტაციონარულია. ხ., რ-ის პარამეტრები ნელა იცვლება (ხანგრძლივობა ნაკლებია პარამეტრების გასაშუალოების დროზე), არასტაციონარულია (მაგ., ტრანსპორტის ხმაური).

სმენის ორგანოებისა და მთლიანად ორგანიზმის მიერ აკუსტიკური ხ-ის აღქმის თავისებურებები დამოკიდებულია ხ-ის ინტენსიურობასა და მის სპექტრულ შედგენილობაზე. ხ-ის მავნე ზემოქმედება ადამიანის ორგანიზმზე სმენის ორგანოს სპეციფ. და სხვა ორგანოებისა და სისტემების არასპეციფ. დაზიანებით ვლინდება. დიდი მნიშვნელობა აქვს ხ-ის ხასიათს, დონეს, სიხშირეს, ზემოქმედების ხანგრძლივობას და ხ-ისადმი ინდივიდ. მგრძნობელობას. ინტენს. და ხანგრძლივი ხ ცუდად მოქმედებს ცენტრ. ნერვულ სისტემაზე (იწვევს თავის ტვინის ქერქის უჯრედების გამოფიტვას), სისხლძარღვთა ტონუსზე (შეიძლება გამოიწვიოს ჰიპერტონიული დაავადება), კუჭ-ნაწლავზე, ენდოკრინულ სისტემაზე. ხ. იწვევს ასთენიას, უძილობას, მეხსიერებისა და შრომისუნარიანობის დაქვეითებას, მოძრაობათა კოორდინაციის დარღვევას და სხვ. განსაკუთრებით ცუდად მოქმედებს ხანგრძლივი ხ სმენის ორგანოზე, შეიძლება გამოიწვიოს სმენის პროგრ. დაქვეითება და სიყრუე. ხ-ის მავნე ზემოქმედების თავიდან ასაცილებლად ტარდება მრავალი ორგანიზაციული, ტექ. და სამედ. ღონისძიება: სპობენ ან ასუსტებენ ხ-ის გამომწვევ მიზეზებს მისი წარმოქმნის ადგილზევე; ამცირებენ აეროდინამ. ხ-ს; ინტენს. ხ-ის ზონებში მომუშავეებს აძლევენ ინდივიდ. ბგერასაიზოლაციო მოწყობილობებს, დიდი ყურადღება ექცევა ხმაურიან წარმოებაში მომუშავეთა შრომისა და დასვენების რეჟიმის მოწესრიგებას და სხვ.; ქალაქის ხ-ის შესამცირებლად ხმაურიანი ტრანსპორტი, მაგ., ტრამვაი, იცვლება ტროლეიბუსებითა და ავტობუსებით, იზღუდება ხმაურიანი სიგნალიზაცია, დიდი ყურადღება ექცევა ქუჩების რაციონალურ დაგეგმარებას, შენობების ბგერით იზოლაციას და სხვ.

ლიტ.: Б е л л А., Шум. Профессиональная вредность и общественное зло, пер. с англ., [М.], 1967.

ხმაურისაგან დაცვა, ღონისძიებათა კომპლექსი (ტექნიკური, არქიტექტურული, სამშენებლო-აკუსტიკური და სხვ.), რ-საც ახორციელებენ ხმაურისაგან დასაცავად და მის შესამცირებლად შენობებში, სათავსებში და დასახლ. ადგილების ტერიტორიაზე სანიტარული ნორმების მოთხოვნათა შესაბამისად. იხ. აგრეთვე აკუსტიკური მასალა, სამშენებლო აკუსტიკა.

ხმაურის გენერატორი, შემთხვევითი არაპერიოდული რხევების გენერატორი, რ-ის დანიშნულებაა ხმაურიანი პროცესების იმიტაცია. ხ. გ-ს იყენებენ: 1. რ ა დ ი ო ე ლ ე ქ ტ რ ო ნ ი კ ა შ ი — ხმაურის კოეფიციენტისა და რადიომიმღებების მგრძნობიარობის, აპარატ. რეგულირებისა და ტელემართვის სისტემების დაბრკოლებამდგრადობის დასადგენად და სხვ.; 2. ა კ უ ს ტ ი კ ა შ ი — არტიკულაციის გასაზომად ერთი დროის ბგერათა შეხანცენებისათვის, სათავსების რევერბერაციის დროის გასაზომად, სხვადასხვა მასალის ბგერათა შთანთქმის კოეფიციენტის, მიკროფონებისა და ხმამაღლამოლაპარაკეების სიხშირული მახასიათებლების დასადგენად; 3. გ ა ზ ო მ ვ ი თ ტ ე ქ ნ ი კ ა შ ი — სიმძლავრის დაკალიბრებულ წყაროდ შემთხვევითი პროცესების პარამეტრების (აქტ. დაბრკოლებები, დედამიწაზე კოსმოსიდან მოსული ხმაური და სხვ.) გაზომვის დროს.

ხმაურსაზომი, ბგერათა ხმამაღლობის დონის საზომი ხელსაწყო. შედგენილი ნაწილებია: მიკროფონი, მაკორექტირებელი ფილტრები, ელექტრული რხევების მაძლიერებლები, კვადრატული დეტექტორი და ისრიანი ინდიკატორი.

„ხმა ქართველ ქალისა", ქართული ყოველკვირეული პოლიტიკურ-საზოგადოებრ. და ლიტერატურული გაზეთი. გამოდიოდა ქუთაისში 1917 წ. 5 აპრ-იდან 1918 წ. 1 დეკ-მდე სულ გამოვიდა 50 ნომერი. რედ. კ. მიქელაძე, გამომცემელი — ქუთ. ქალთა კლუბი. თანამშრომლობდნენ ე. გაბაშვილი, სოფო ჩხეიძე, დარია ახვლედიანი, დ. თომაშვილი (თურქეშიძე) და სხვ.

ს. ხუციშვილი.

ხმელა ლიმონისა, მ ა ლ ს ე კ ო (იტალ. malsecco <male — დაავადება, secco — სიმშრალე), ციტრუსოვანი კულტურების საშიში დაავადება, რ-საც იწვევს სოკო Deuterophoma tracheiphila. გავრცელებულია ხმელთაშუა ზღვის აუზის ქვეყნებში. სსრკ-ში პირველად აღმოაჩინეს 1939 აჭარაში, სადაც დაავადება იტალიიდან შემოტანილ სარგავ მასალას შემოჰყვა. შემდეგ გავრცელდა დას. საქართვ. სხვა ადგილებშიც. სოკო მცენარეში იჭრება მექანიკურად დაზიანებული ადგილებიდან, ბაგეებიდან. ინფიცირების წყაროა ჩამოცვენილი ფოთოლი, დაავადებული და გამხმარი ხე, ცალკეული ტოტი, თესლი, სარგავი მასალა. დაავადების ნიშნებია ფოთლისა და ნაყოფის ნაადრევი ცვენა, ქერქის გაყვითლება, ჯერ ყლორტების, შემდეგ ტოტებისა და ბოლოს ხის ხმობა. ბ რ ძ ო ლ ი ს ღ ო ნ ი ს ძ ი ე ბ ა ნ ი: სწორი აგროტექნიკა, ხეებზე ფუნგიციდების შესხურება, სარგავი და სანამყენე მასალის საკარანტინო კონტროლი; აგრეთვე მალსეკოგამძლე ჯიშების დანერგვა.

ლ. ჯანჩაველი.

ხმელეთის კუები (Testudinidae), ქვეწარმავლების ოჯახი ფარულკისრიან კუთა რიგისა. ბაკის სიგრძე 10 სმ—1 მ აღწევს. ჩვეულებრივ, მაღალი და ამობურცული ბაკანი აქვთ. ზურგის ფარი უმრავლესად შეერთებული მუცლის ფართან, ორივე დაფარულია მსხვილი და სქელი რქოვანი ფირფიტებით. თითები შეზრდილია. თავი მთლიანად იმალება ბაკანში. ოჯახის 8 (ზოგის აზრით 10) გვარი აერთიანებს 40-მდე სახეობას. გავრცელებული არიან აფრიკაში (უმრავლესობა), აზიაში, სამხრ. ევროპასა და ამერიკაში. საკმაოდ ხანგრძლივ ცხოველები არიან, ზოგიერთ 100 და უფრო მეტ წელს ცოცხლობენ. სსრკ-ში გავრცელებულია 2 სახეობა. აღმ. საქართველოში გვხვდება ხ მ ე ლ თ ა შ უ ა ზ ღ ვ ი ს კ უ (Testudo graeca). ბინადრობს ქსეროფიტულ ადგილებში. იკვებება მცენარეულობით. მრავლდება კვერცხით. ამჟამად მისი რაოდენობა ბევრ ადგილას შემცირებულია, შეტანილია საქართველოს „წითელ წიგნში".

თ. მუსხელიშვილი.

ხმელეთის კუები: ხმელთაშუა ზღვის კუ.

ხმელეთის ფაუნა, ხმელეთზე მობინადრე ცხოველთა ერთობლიობა. ხ. ფ-ის შემადგენლობაში შედის თანამედროვე ცხოველთა სახეობის 80%. ისინი შესახლდნენ ხმელეთის ნაირგვარ საარსებო პირობებში. ტენიანობას აქვს მნიშვნელოვანი ზეგავლენა და გარემოს ჩინება. ჰაერში სინოტივის ნაკლებობამ გამოიწვია ხმელეთის ცხოველების სხეულის მფარავი საფარველის განვითარება, რაც აბრკოლებს აორთქლებას (უმეტესად ეს ეხება მწერებს, ქვეწარმავლებს, ფრინველებს, ძუძუმწოვრებს). ხმელეთის ცხოველები სუნთქავენ ფილტვებით ან ტრაქეებით, რ-ებიც სხეულში მოქცეული. დამახასიათებელია ინტენს. აირცვლა და აქტ. მოძრაობა: სირბილი, ხტომა, ფრენა. ხმელეთზე წარმოიშვნენ და განვითარდნენ მაღალი ორგანიზაციის მქონე ცხოველები, მწერები, ფრინველები, ძუძუმწოვრები.

ა. ჯანაშვილი.

ხმელეთის ჰიდროლოგია, ჰიდროლოგიის ნაწილი, რ-იც შეისწავლის ხმელეთის ზედაპირულ წყლებს (მდინარეები, ტბები, წყალსაცავები, ჭაობები, მყინვარები). ხ. ჰ-ის სისტემაში გამოყოფენ პოტამოლოგიას (სწავლება მდ-ებზე), ლიმნოლოგიას (ტბათმცოდნეობა), ჭაობთმცოდნეობა, გლაციოლოგია. ხ. ჰ-ის ძირითადი ამოცანებია ჩამონადენის ფორმირების კანონზომიერებების, წყლის ბალანსის, აუზებს შორის მიწისქვეშა წყალცვლის, მდინარეთა ნაკადების სტრუქტურის, კალაპოტური და სანაპირო პროცესების, თერმული, ყინულოვანი და სხვა ფიზ. მოვლენების, წყლის ქიმ. შედგენილობის შესწავლა, ჰიდროლ. რეჟიმის პროგნოზების დამუშავება, ჰიდრომეტრიული ხელსაწყოების კონსტრუირება და სხვ.

ხ. ჰ. აერთიანებს ჰიდრომეტრიას, ჰიდროლ. გაანგარიშებებსა და ჰიდროლ. პროგნოზებს, ჰიდროფიზიკას, ჰიდროქიმიასა და ჰიდროგრაფიას. მისი ახ. განხრაა მთიანი ქვეყნების ჰიდროლოგია, რ-იც შეისწავლის მდინარის ჩამონადენისა და წყლის ბალანსის კანონზომიერებებს ლანდშაფტის სიმაღლებრივი სარტყლურობის, აუზის ვერტ. განვრცობის, ორიენტაციისა და რელიეფის თავისებურებების ფონზე. ბოლო ხანებში ხ. ჰ-ის სისტემაში ჩამოყალიბდა აგრეთვე ჰიდროლოგია კარსტისა.

ხ. ჰ-ის კვლევის ძირითადი მეთოდია ჰიდროლ. რეჟიმის სტაციონარული შესწავლა წყალსაზომ საგუშაგოების საყრდენ ქსელის მიხედვით. მნიშვნელოვანია ცალკეული ობიექტებისა და ტერიტორიების საექსპედიციო გამოკვლევები, ლაბორ. საშუალებები.

ლიტ.: А п о л л о в Б. А., Учение о реках, М., 1963; В е л и к а н о в М. А., Гидрология суши, 4 изд., Л., 1948; В л а д и м и р о в Л. А., Водный баланс Большого Кавказа (без Азербайджанской и Дагестанской частей), Тб., 1970.

ლ. ვლადიმიროვი, ვ. გიგინეიშვილი.

ᲮᲛᲔᲚᲗᲐᲨᲣᲐ-ᲑᲐᲚᲙᲐᲜᲣᲠᲘ ᲢᲘᲞᲘ, ანთროპოლოგიური ტიპების ჯგუფი, რ-თვისაც დამახასიათებელია ტალღისებური თმები, ძლიერად განვითარებული თმიანი საფარველი, მცირე ყვრიმალთაშუა სიგანე, სახის მკვეთრი პროფილი. პროფილი, ფართო, „ხუშისებრი" თვალები, ზომიერად გამოხატული ცხვირი, ცხვირის სწორი ზურგი და თხელი ტუჩები. ამ ანთროპოლ. ტიპის მოსახლეობა გავრცელებულია ჩრდ. აფრიკაში, სამხრ. ევროპაში და კავკასიამდე აღწევს. *მ. აბდუშელიშვილი.*

ᲮᲛᲔᲚᲗᲐᲨᲣᲐ ᲖᲦᲕᲐ, ატლანტის ოკეანის ხმელთაშუა, კონტინენტთშორისი ზღვა. ხ. ზ-ში გამოჰყოფენ ალბორანის, ბალეარის, ლიგურიის, ტირენის, ადრიატიკის, იონიის, ეგეოსის ზღვებს; მის აუზს ეკუთვნის მარმარილოს, შავი და აზოვის ზღვები. ხ. ზ. შეჭრილია ევროპის, აზიისა და აფრიკის კონტინენტებს შორის. ხ. ზ-ის აუზის ზღვებს ეკვრის ესპ., საფრ., იტალ., მალტის, იუგოსლ., ალბ., საბერძნ., ბულგ., რუმინ., სსრკ-ის, თურქ., კვიპროსის, სირიის, ლიბანის, ისრაელის, ეგვ., ლიბიის, ტუნისის, ალჟირის, მაროკოს ნაპირები. ხ. ზ. გიბრალტარის სრუტით უკავშირდება ატლანტის ოკეანეს, დარდანელის სრუტით — მარმარილოს ზღვას, ბოსფორის სრუტით — შავ ზღვას, სუეცის არხით — წითელ ზღვას. ფართ. 2,5 მლნ. $კმ^2$. წყლის მოცულობა 3839 ათ. $კმ^3$. საშ. სიღრმე 1541 *მ*, მაქს — 5121 *მ*. ხ. ზ-ის მთიანი ნაპირები უმთავრესად აბრაზიულია, დაბალი ნაპირები — ლაგუნურ-ლიმანური და დელტური; ადრიატიკის ზღვის აღმ. სანაპირო დალმაციური ტიპისაა. მნიშვნელოვანი ყურეებია: ვალენსიის, ლიონის, გენუის, ტარანტოს, სიდრა (დიდი სირთი), გაბესი (მცირე სირთი). დიდი კ-ებია: ბალეარი, კორსიკა, სარდინია, სიცილია, კრეტა და კვიპროსი. ხ. ზ-ს ერთვის დიდი მდ-ები: ებრო, რონა, ტიბრი, პო, ნილოსი და სხვ. მათი საერთო ჩამონადენია დაახლ. 430 $კმ^3$.

ხ. ზ-ის ფსკერი დაყოფილია რამდენიმე ქვაბულად, რ-თა სიღრმე 2000—4000 *მ*-მდეა. გეომორფოლოგიურად ხ. ზ-ში სამი აუზი გამოიყოფა: დ ა ს ა ვ ლ ე თ ი — ალჟირ-პროვანსის აუზი, რ-ის მაქს. სიღრმე 2800 *მ* აღემატება და მოიცავს ალბორანის, ბალეარის, ლიგურიის ზღვის ღრმულებს და 3600 *მ*-ზე უფრო ღრმა ტირენის ზღვის ღრმულს; ც ე ნ ტ რ ა ლ უ რ ი — 5100 *მ*-ზე უფრო ღრმა ცენტრ. ქვაბული და ადრიატიკისა და იონიის ზღვების ღრმულები, ა ღ მ ო ს ა ვ ლ ე თ ი — ლევანტის აუზი, დაახლ. 4380 *მ* სიღრმისა, ლევანტის, ეგეოსისა და მარმარილოს ზღვის ღრმულები. ზოგიერთი ქვაბულის ფსკერი დაფარულია ნეოგენ-ანთროპოგენური დანალექი და ვულკ. ქანებით, რ-თა სისქე ალაგ-ალაგ 5—7 *კმ* აღწევს. ალჟირ-პროვანსის ქვაბულის გვიანდ. მიოცენურ ნალექებში მნიშვნელოვან როლს თამაშობს ევაპორიტის მარილშემცველი ფენა (სისქე 1,5—2 *კმ*), რ-იც წარმოქმნის მარილის ტექტონიკისათვის დამახასიათებელ სტრუქტურებს. ტირენის ქვაბულის კიდეებზე და ცენტრში გადაჭიმულია რამდენიმე რღვევის ხაზი, რ-ებთანაც დაკავშირებულია ჩამქრალი და მოქმედი ვულკანები; ზოგი მათგანი აჩენს დიდ წყალქვეშა მთებს (ლიპარის კ-ები და სხვ.). ხ. ზ-ის ქვაბულების წარმოქმნას უკავშირებენ კონტინენტური ქერქის გაჭიმვას. ზოგის აზრით კი, პირიქით, მის შეკუმშვასა და ჩაწევას, ზოგიც მას ტეთისის რელიქტად მიიჩნევს.

ჰავა ხმელთაშუა ზღვის ტიპისაა: თბილი და ნოტიო ზამთარი, ცხელი და მშრალი ზაფხული. ზამთარში ზღვაზე მყარდება დაბალი ატმ. წნევა, რაც განსაზღვრავს ცვალებად ამინდს, ხშირია შტორმი, მოდის უხვი ნალექი, ქრის ჩრდილოეთის ცივი ქარი. ზაფხულობით ხ. ზ-ზე გაბატონებულია აზორის ანტიციკლონი, ცა მოწმენდილია, ნალექები მცირეა, აფრიკიდან ქრის სამხრეთის ქარი სიროკო, რ-საც მოაქვს მტვრის ბურუსი. თებ. საშ. ტემპ-რაა 14—16°C (სამხრ.), 7—10°C (ჩრდ.), აგვ. 22—24°C (ჩრდ.), 25—30°C (სამხრ. ნაპირთან). ნალექები 400 ... წელიწადში. ხ. ზ-ში ზედაპირულ დინებას ატლანტის ოკეანიდან ყოველწლიურად შეაქვს 42,32 ათ. $კმ^3$ წყალი, ხოლო ქვედა დინებას გააქვს 40,60 ათ. $კმ^3$ ხ. ზ-ის წყალი. დარდანელის სრუტით, შესაბამისად, წელიწადში შედის 350 $კმ^3$ და გადის 180 $კმ^3$ წყალი. წყლის ცირკულაცია გამოწვეულია ქარის მოქმედებით. ძირითადი დინება მიუყვება აფრ. სანაპიროს გიბრალტარის სრუტიდან ლიბანის ნაპირებამდე, ხოლო მისგან მარცხნივ მდებარე ზღვის აუზებში წყლის ციკლონური ბრუნვის ცალკეული სისტემებია. დინების სიჩქარე ღია ზღვაში 0,5—1 *კმ/სთ*, ზოგიერთ სრუტეში 2—4 *კმ/სთ*. წყლის საშ. ტემპ-რა ზედაპირზე თებ-ში ჩრდ-იდან სამხრ-კენ მატულობს 8—12-იდან 17°C-მდე აღმ. და ცენტრ. ნაწილებში და 11-იდან 15°C-მდე დას. ნაწილში. აგვ-ში იცვლება 19-იდან 25°C-მდე, ეგეოსის აღმ. ნაწილში 27—30°C-მდე აღწევს. მარილიანობა იზრდება 36‰-დან (დას.) 39,5‰-მდე (აღმ.). ფსკერისპირა წყლის ტემპ-რისა და მარილიანობის მაჩვენებლით ხ. ზ. მსოფლიო ოკეანის ერთ-ერთი თბილი და მარილიანი ზღვაა (12,6—13,4°C და 38,4—38,7‰). შედარებითი გამჭვირვალობა 50—60 *მ*-მდე, ფერი — ლურჯი. მოქცევა უმთავრესად ნახევრადდღეღამურია, სიმაღლე 1 *მ*-ზე ნაკლები. ზოგან ქარისმიერი წყლის მოდენასთან ერთად 4 *მ*-მდე აღწევს.

ხ. ზ. გამოირჩევა ფიტო- და ზოოპლანქტონის რაოდენობის სიმცირით, რის გამოც იგი შედარებით ღარიბია თევზით. სახეობრივად მრავალფეროვანია წყალმცენარეები (პეროდინიუმები და სხვ.). ფაუნა სახეობრივად ნაირგვარია, მაგრამ ცალკეული სახეობები რაოდენობრივად მცირეა. გვხვდება დელფინი, თეთრმუცელა სელაპი, ზღვის კუ; ბინადრობს 550 სახეობის თევზი, აქედან დაახლ. 70 სახეობა ენდემურია. ბევრია მოლუსკი, უხერხემლო ცხოველი, მედუზა. ეგეოსის ზღვაში გვხვდება წითელი მარჯანი.

ხ. ზ-ის სანაპირო ზოლი მჭიდროდ არის დასახლებული. მოჰყავთ ციტრუსები, ბამბა და ზეთოვანი კულტურები. ხ. ზ. ევროპას აკავშირებს აზიასთან, ჩრდ. აფრიკასთან, ავსტრალიასა და ოკეანიასთან. მასზე გადის მნიშვნელოვანი საგარეო გზები, რ-ებიც სსრკ-ს საზღვარგარეთის ქვეყნებთან აკავშირებს, და დიდი კაბოტაჟის ხაზები შავ და სსრკ-ის სხვა ზღვების ნავსადგურებს შორის. ხ. ზ-ის როლი განსაკუთრებით დიდია ნავთობის ახლო აღმოსავლეთიდან და ჩრდ. აფრიკიდან დას. ევროპაში გადაზიდვის საქმეში. ხ. ზ-ის ნავსადგურები მილსადენებით დაკავშირებულია დას. ევრ. ქვეყნებთან (ავსტრია, გფრ, საფრანგეთი, შვეიცარია). სუეცის არხით ევროპიდან აზიასა და ავსტრალიაში გააქვთ სხვადასხვა ნედლეული, ლითონის მადანი, ბოქსიტები. უმნიშვნელოვანესი ნავსადგურებია: ბარსელონა (ესპანეთი), მარსელი (საფრანგეთი), გენუა, ნეაპოლი, ვენეცია, ტრიესტი (იტალია), რიეკა (იუგოსლავია), პირეოსი და სალონიკი (საბერძნეთი), ბეირუთი (ლიბანი), ალექსანდრია, პორტ-საიდი (ეგვიპტე), ტრიპოლი (ლიბია), ალჟირი (ალჟირი).

ხ. ზ-ის სანაპიროზე და კ-ებზე შექმნილია სამრეწვ. საწარმოები, განვითარებულია ქიმ. და მეტალ. მრეწველობა, მოიპოვება ნავთობი და აირი.

ცნობილი კურორტებია საფრანგეთსა და იტალიაში ლაზურულ ნაპირზე, ესპანეთში ლევანტის სანაპიროზე და ბალეარის კ-ებზე, იუგოსლავიაში ადრიატიკის სანაპიროზე და სხვ.

ᲮᲛᲔᲚᲗᲐᲨᲣᲐ ᲖᲦᲕᲔᲑᲘ, ხმელეთში ღრმად შეჭრილი და ოკეანესთან ერთი ან რამდენიმე სრუტით დაკავშირებული ზღვები. განარჩევენ შ ი გ ა კ ო ნ ტ ი ნ ე ნ ტ უ რ (თუ ერთ კონტინენტშია შეჭრილი, მაგ., ბალტიის ზღვა) და კ ო ნ ტ ი ნ ე ნ ტ თ ა შ ო რ ი ს (თუ რამდენიმე კონტინენტშია შეჭრილი, მაგ., ხმელთაშუა ზღვა, წითელი ზღვა და სხვ.) ზღვებს. სხვა ზღვებთან შედარებით უფრო მეტად განცალკევებულია და თავისებური ჰიდროლ. რეჟიმი აქვთ, რ-ზეც შეგავლენას ახდენს გარემომცველი ხმელეთი.

ᲮᲛᲔᲚᲗᲐᲨᲣᲐᲖᲦᲕᲘᲡᲞᲘᲠᲔᲗᲘ, ბუნებრივი არე, რ-იც აერთიანებს ხმელთაშუა ზღვის აუზს თავის კუნძულებიანად და ევროპის, აზიისა და აფრიკის მიმდებარე ტერიტორიას, ფართო გაგებით მოიცავს წინა აზიის მთიანეთსაც. ფართ. დაახლ. 4 მლნ. $კმ^2$ (წინა აზიის მთიანეთებთან ერთად 5 მლნ. $კმ^2$-ზე მეტი). ხ. ზოგჯერ ხმელთაშუა ზღვის ნაპირებთან მდებარე ისტ. ოლქის აღსანიშნავადაც იხმარება.

ხ-ის ბუნებრივი პირობების თავისებურებას განსაზღვრავს სუბტროპ. ხმელთაშუა ზღვის ჰავა. დამახასიათებელია ლანდშაფტის მრავალფეროვნება. მდებარეობს ძირითადად ალპურ გეოსინკლინურ (ნაოჭა) სარტყელში და გამოირჩევა თანამედროვე ტექტონიკური მოძრაობებით, აქტ. სეისმურობით და ვულკანიზმით (ვულკანები ეტნა, ვეზუვი, სტრომბოლი). რელიეფი უმთავრესად მთაგორიანია, ჭარბობს ხაზობრივად გადაჭიმული ნაოჭა და ნაოჭა-ლოდი მთები, რ-ებსაც ყოფენ ხეობები და მთათაშორისი ვაკეები. ფართოდ არის გავრცელებული კირქვები (რელიეფის კარსტული ფორმებით), კრისტ. ქანები, ფიქლები, ფლიში და სხვ. მთლიანად სამხრ. ნაწილს ახასიათებს ბაქნური რელიეფი და ვაკე რელიეფი.

ჰავისა და ლანდშაფტების ხმელთაშუაზღვისპირულობაზე დიდ გავლენას ახდენს მის ჩრდილოეთით მდებარე მთები (პირენეები, ალპები, სტარა-პლანინა). იცის ცხელი, მშრალი, მზიანი ზაფხული, გრილი და წვიმიანი ზამთარი. იანვ. საშ. ტემპ-რა 0—2°C-იდან (ჩრდ.-აღმ-ით) 10—12°C-მდე (სამხრ-ით), ივლ. 19—20°C-იდან (ჩრდ-ით), 28—30°C-მდე (სამხრ-ით). წლის ყველა სეზონში რადიაციული ბალანსი დადებითია. ნალექები 300—3000 *მმ* წელიწადში. მდგრადი თოვლის საფარველი მხოლოდ მაღალ მთებზეა. იცის ადგილ. ქარები (ბორა, მისტრალი, სიროკო და სხვ.). დიდი მდ-ები ებრო, ტიბრი, პო, რონა და ნილოსი გამოყენებულია სარწყავად.

გავრცელებულია ყავისფერი და ტყის ყვითელმიწა მთის ნიადაგები. მცენარეული საფარი ძალზე შეცვლილია ადამიანის მიერ. ჭარბობს ბუჩქნარი და ბუჩქოვანი ბალახეულის (მაკვისი, გარიგა, ფრიგანა) ფორმაციები. ალაგ-ალაგ შემორჩენილია ქვისა და კორპის მუხის, ალეპოს ფიჭვის ტყის უბნები. მთაში კარგად არის გამოხატული სიმაღლებრივი სარტყლურობა. მრავალი ენდემი. მოჰყავთ ყურძენი, სიმინდი, თამბაქო, ბამბა, მეციტრუსეობა. ზეთისხილისა და ციტრუსების პლანტაციები. ხ. ეკუთვნის ხმელთაშუა ზღვის ზოოგეოგრ. ქვეოლქს. ბინადრობს მგელი, მელა, ტურა, წავი, მაჩვზღარბი, ... ბევრი ფრინველი. შექმნილია ბევრი ნაკრძალი და ეროვნ. პარკი.

ᲮᲛᲔᲚᲗᲐᲨᲣᲐᲖᲦᲕᲘᲡᲞᲘᲠᲣᲚᲘ ᲠᲐᲡᲐ, ანთროპოლოგიური ტიპების გარკვეული ჯგუფი, რ-ებიც შედიან ინდოხმელთაშუაზღვისპირულ ანუ სამხრეთევროპულ რასაში. გავრცელებულია პირენეის ნ.-კ-ის, სამხრ. საფრ., სამხრ. იტალ., ნაწილობრივ საბერძნ., ჩრდ. აფრ., სიცილიის, სარდინიის, კორსიკისა და ბალეარის კ-ების მოსახლეობაში. მისთვის დამახასიათებელია მუქი, ტალღისებური თმა, მუქი ფერის თვალები და კანი, მსხვილი ტუჩები, ვიწრო ქალა, ვიწრო და მაღალი სახე, ვიწრო და

ისტორია, ცხვირი, სამ სიმაღლე და სხვ. ქართულ ანთროპოლოგიური ხ. რ-ს მიაკუთვნებენ პონტოური ტიპის წარმომადგენლებსაც. ადიღეელებს, ჩერქეზებსა და ნაწილობრივ ყაბარდოელებს.

მ. აბდუშელიშვილი.

ხმელთაშუა ზღვის ჰავა, იხ. სტ კლიმატი.

ხმელიოვი ნიკოლოზ პავლეს ძე [28. VII (10 VIII). 1901, სარატოვი, — 1. XI. 1945, მოსკოვი], რუსი საბჭ. მსახიობი, სსრკ სახ. არტისტი (1937). სკკპ წევრი 1941-იდან. 1919-იდან თამაშობდა მოსკ. სამხატვრო თეატრის მე-2 სტუდიაში, 1924-იდან — სამხატვრო თეატრის დასში. კ. სტანისლავსკისა და ვ. ნემიროვიჩ-დანჩენკოს მოწაფე. ხ-ის შემოქმედებისათვის დამახასიათებელი იყო მკვეთრი სატირა და რბილი, ლირ. იუმორი. როლები: კარენინი (ლ. ტოლსტოის „ანა კარენინა"), სტროილოვი (ცირტას „მიწა"), ტუზენბახი (ჩეხოვის „სამი და"), მეფე თეოდორე (ა. ტოლსტოის „მეფე თეოდორე იოანეს ძე"), ალექსი ტურბინი (ბულგაკოვის „ტურბინების დღეები") და სხვ. ხ-ის უკანასკნელი ნამუშევარია ივანე მრისხანე (ა. ტოლსტოის „ძნელი დღეები") დადგმა სპექტაკლების, ილებდნენ კინოში. ხ. ეკუთვნოდა იმ ოსტატთა რიცხვს, რ-ებმაც საბჭ. თეატრს მსოფლიო აღიარება მოუტანეს. სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1941, 1942, 1946). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

ნ. ხმელიოვი

ხმელნიცკი ბოგდან (ზინოვი) მიხეილის ძე [დაახლ. 1595, ალბათ ჩიგირინი, — 6 (16). VIII 1657, ჩიგირინი], უკრაინის სახელმწიფო და სამხ. მოღვაწე, უკრ. ჰეტმანი (1648) განათლება მიიღო ლვოვის იეზუიტთა კოლეგიაში, მაგრამ მართლმადიდებლობა შეინარჩუნა. მონაწილეობდა პოლ.-თურქ. ომში (1620—21). 1620 ტყვედ ჩავარდა თურქებს და 2 წელი დაჰყო ტყვეობაში. უკრაინაში დაბრუნების შემდეგ შევიდა კაზაკთა ჯარში. მონაწილეობდა 1637—38 სახ. აჯანყებაში, რ-იც მარცხით დამთავრდა. 40-იან წწ. შუა ხანებში შეუდგა პოლონელთა ბატონობის წინააღმდეგ აჯანყების მომზადებას. 1647 დააპატიმრეს, მაგრამ მალე განთავისუფლდა და ზაპოროჟის სეჩში გაიქცა. 1648 იანვარში ხ. სათავეში ჩაუდგა უკრ. ხალხის განმათ. ომს (1648—54). ომის დროს ხ. ერთდროულად იყო სარდალი, დიპლომატი და უკრ. სახელმწიფოებრიობის ორგანიზატორი. ხ-ის ხელმძღვანელობით კაზაკებმა მოიპოვეს გამარჯვება ჟოლტიე ვოდის, კორსუნის, პილიავცის ბრძოლებში. 1648 ხ-მ წერილი გაუგზავნა რუს. მეფე ალექსი მიხეილის ძეს თხოვნით — მიეღო უკრაინა რუს. ქვეშევრდომად. 1649 დასაწყისში ხ-მ კვლავ ითხოვა რუს. ქვეშევრდომობა. პოლ. წინააღმდეგ საბრძოლო მოქმედების განახლების შემდეგ უკრ. ჯარებმა ხ-ის ხელმძღვანელობით გაიმარჯვეს ზბოროვის ბრძოლაში (1649), მაგრამ მოკავშირის — ყირიმის ხანის ღალატმა აიძულა ხ. პოლონეთთან ზბოროვის საზავო ხელშეკრულება დაედო (1649); ბერესტეჩკოსთან კაზაკთა დამარცხების (კვლავ ყირიმის ხანის ღალატის გამო) შემდეგ ხ. იძულებული გახდა დაეთანხმებოდა ბელაია-ცერკოვის მძიმე საზავო პირობებს (1651). უკრ. ხალხი ხ-ის ხელმძღვანელობით განაგრძობდა შეიარაღებულ ბრძოლას და 1652 ბატოგთან დაამარცხა პოლონელთა არმია. 1653 წ. 1 ოქტ. რუს. მთავრობამ მიიღო გადაწყვეტილება უკრაინის რუსეთთან შეერთების თაობაზე, რის გამოც ხ-მ შეკრიბა პერეიასლავის რადა, რ-მაც 1654 წ. 8 (18) იანვ. საზეიმოდ დაადასტურა ეს აქტი. ხ. გარდაცვალებამდე სახელმწიფო ხელისუფლების სათავეში იდგა.

ბ. ხმელნიცკი

ხმელნიცკი (1954-მდე პ რ ო ს კ უ რ ო ვ ი; სახელი ეწოდა ბ. ხმელნიცკის პატივსაცემად), ქალაქი, უკრ. სსრ ხმელნიცკის ოლქის ცენტრი, მდ. სამხრეთის ბუგის ზემოთში. სარკინიგზო და საავტ. გზების კვანძი. 217 ათ. მცხ. (1985). განვითარებულია მანქანათმშ., ლითონდამამუშ., ელექტროტექ., კვების, მსუბუქი, ქიმ. მრეწველობა, სამშენ. მასალათა წარმოება. საყოფაცხოვრებო მომსახურების ტექნოლ. ინ-ტი, ელექტრომექან., სამშ. ტექნიკუმები, სამუსიკო, პედ., სამედ. სასწავლებლები. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. მუს.-დრამ., თოჯინების თეატრები, ფილარმონია.

ხმელნიცკის ოლქი (1954-მდე კ ა მ ე ნ ე ც-პ ო დ ო ლ ს კ ი ს ა), შედის უკრ. სსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1937 წ. 22 სექტემბერს. 20,6 ათ. $კმ^2$. მოსახლ. 1534 ათ. კაცი (1985), აქედან ქალაქში ცხოვრობს 43%. ცენტრი — ქ. ხმელნიცკი. ოლქი მდებარეობს ხეობებითა და ხრამებით დანაწევრებულ პოდოლის მაღლობის (სიმაღლე 220—330 მ, მაქს. 396 მ) ცენტრ. ნაწილში. მდ-ები შავი ზღვის აუზს განეკუთვნება. ოლქი მდებარეობს ტყესტეპის ზონაში (ტერიტ. 13,1% ტყითაა შემოსილი).

განვითარებულია კვების (განსაკუთრებით შაქრის, აგრეთვე ყველკარაქის, ხორცის, ხილბოსტნეულსაკონსერვო, ლუდისა და საკონდიტრო წარმოება), მსუბუქი, მანქანათმშ. და ლითონდამამუშ., ხის დამამუშ. და სამშენ. მასალათა მრეწველობა სოფ. მეურნეობა სამარცვლეულ-საშაქრე ჭარხლის მიმართულებისაა. მოჰყავთ ხორბალი, სიმინდი, ქერი, წიწიბურა, შაქრის ჭარხალი, მზესუმზირა, ცერცველა. რაფსი, თამბაქო, ბოსტნეული, კარტოფილი, საკვები კულტურები. ხილ-მეცხოველეობაში მთავარია სარძე-სახორცე მესაქონლეობა; მისდევენ აგრეთვე მეღორეობას, მეცხვარეობას, მეფრინველეობას, სატბორე მეურნეობას, მეფუტკრეობას. სანაოსნოა მდ. დნესტრი. განვითარებულია სარკინიგზო, საავტ. და საჰაერო ტრანსპორტი. ოლქი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1968).

ხმიადაშვილი დიმიტრი გიორგის ძე [1 (13). IX. 1895, მაიკოპი, — 14. I. 1980, თბილისი], რადიოტექნიკის ფუძემდებელი საქართველოში. მეცნ. და ტექ. დამს. მოღვაწე (1966), დაამთავრა ამიერკავკ. ელექტროკავშირგაბმულობის ინჟინერთა ინ-ტი (1932). მისი უშუალო ხელმძღვანელობით აიგო პირველი რადიოსადგური თბილისში. 1924 განახორციელა პირველი სამაუწყებლო რადიოგადაცემა. შეადგინა რადიოელექტრონიკის ტერმინოლოგია. რადიოტექ. დარგში მიღწევებისათვის 1959 საკავშ. მეცნ. აკადემიამ დააჯილდოვა ა. პოპოვის მედლით. დაჯილდოებულია სხვა მედლებითაც.

ხმის მიცემა, მოქალაქის აქტიური საარჩევნო უფლების განხორციელების წესი; კრების, სხდომის უფლებამოსილი წევრთა ნება-სურვილის გამოვლინების საშუალება ამა თუ იმ საკითხის გადაწყვეტის დროს. ხ. მ. შეიძლება ჩატარდეს ღიად ან ფარულად. ფარული კენჭისყრით ირჩევენ ხალხთა დეპუტატების საბჭოებს, სახალხო მოსამართლეებს. ხ. მ. აწყობა სპეციალურად გამოყოფილ შენობაში. ამომრჩეველი საარჩევნო ბიულეტენს აგდებს ფარული კენჭისყრის კაბინაში თუ ოთახში. აქ ბიულეტენის შევსებისას აკრძალულია ხმის მიმცემის გარდა სხვა ვინმეს ყოფნა. ხმას აძლევენ საარჩევნო ყუთში ბიულეტენის ჩაშვების გზით. თითოეულ მოქალაქეს 1 ხმა აქვს. ყოველი ამომრჩეველი პირადად აძლევს ხმას. ხმების ითვლიან და ხ. მ-ის, არჩევნების შედეგებს ადგენენ საარჩევნო კომისიები. ხმების განზრახ არასწორად დათვლისა და არჩევნების კანონმდებლობის სხვა დარღვევებისათვის (რიგორიცაა, კერძოდ, საარჩევნო დოკუმენტების გაყალბება, კენჭისყრის საიდუმლოების დარღვევა) დაწესებულია სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობა. ხ. მ-ის წესი განსაზღვრულია სათანადო აქტებში, მაგ., სსრკ უმაღლესი საბჭოს არჩევნების კანონში, საქ. სსრ კანონებში რესპ. უმაღლესი საბჭოს, სახ. დეპუტატთა ადგილ. საბჭოებისა და რ-ნული (საქალაქო) სახ. სასამართლოების არჩევნების შესახებ.

ი. ფუტკარაძე.

ხმოვანთა ჰარმონია, იხ. სინჰარმონიზმი.

ხმოვანი, სამეტყველო ბგერა, რ-იც (სონორის მსგავსად) ყალიბდება სახმო სიმებში წარმოქმნილი ბგერითი რხევების გარდაქმნით ლარინქსის, ფარინქსის, პირისა და ცხვირის რეზონატორებში. ხმოვნის წარმოთქმისას პაერნაკადი არ გადალახავს რაიმე საწარმოთქმო დაბრკოლებას და ამიტომ მას (ჩქამიერი ბგერებისაგან განსხვავებით) არ ახასიათებს ამ დაბრკოლების დაძლევისას წარმოქმნილი ხმაური — ჩქამი. სონორებისა და სხვა სამეტყველო ბგერებისაგან განსხვავებით, ხ. მეტად (ყოველგვარ ბგერით გარემოცვაში) წარმოქმნის მარცვალს.

სალიტ. ქართულში 5 ხმოვანია: ა, ე, ი, ო, უ.

ზ. ჭუმბურიძე.

ხმოვანი კინო, კინოფილმების წარმოება და ჩვენება, რ-თა გამოსახულებას თან ახლავს მუსიკა, ლაპარაკი, სხვადასხვა ბგერითი ეფექტი (ხმაური). კინემატოგრაფიის განვითარების ადრეულ ეტაპზე, როცა გამოსახულებისა და ბგერის სინქრონიზაციის ცდები ტარდებოდა, იყენებდნენ მუს. აკომპანემენტს (პიანინო, ორკესტრი), იწვევდნენ მსახიობებს, რ-ებიც ფილმის პერსონაჟის გამოსახულების სინქრონულად მღეროდნენ და ლაპარაკობდნენ კინოეკრანზე გამოსახულებისა და ბგერის შეთავსებული ჩაწერის გამოგონების შემდეგ შესაძლებელი გახდა ხმოვანი კინოფილმის ჩვენებისას დროის გამოსახულებისა და ბგერის სინქრონულობის მიღწევა. ხ. კ-ს პრაქტ. სისტემები თითქმის ერთდროულად შეიქმნა სსრკ-ში, აშშ-სა და გერმანიაში. ხ. კ-ს ბგერის ფოტოგრ. ჩაწერის საბჭოური სისტემის დამუშავება დაიწყო მოსკოვში 1926 პ. ტაგერის ხელმძღვანელობით (სისტემა „ტაგეფონი") და ლენინგრადში 1927 ა. შორინის ხელმძღვანელობით. პირველი ხმოვანი კინოპროგრამა, ა. შორინის სისტემით ჩაწერილი, ნაჩვენები იყო 1929. პირველი საბჭ. სრულმეტრაჟიანი ხმოვანი მხატვრული ფილმი „ცხოვრების საგზური" შეიქმნა 1931 „ტაგეფონის" სისტემით (რეჟ. ნ. ეკი). ხოლო ქართული ხმოვანი ფილმი „მაქირი" — 1932 (რეჟ. ლ. ესაკია). XX ს.

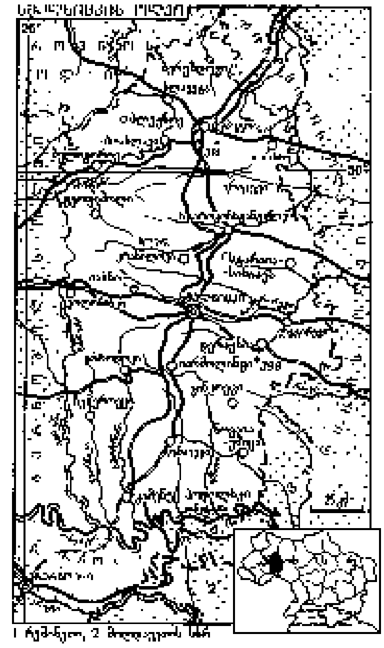

1 რუმინეთი, 2 მოლდავეთის სსრ

50-იან წლებში ბგერის მაგნ. ჩაწერისა და აღწარმოების დანერგვის, აგრეთვე კინემატოგრაფიის ახ. სახეების (ფართოეკრანიანი, პანორამული, სტერეოფონიკური და სხვ.) შექმნა-ათვისების შემდეგ ამაღლდა ფილმების ჩვენების ხარისხი. ხ. კ-ს შექმნა ახ. ეტაპია კინემატოგრაფიის განვითარების საქმეში.

ლიტ.: Высоцкий М. З., Магнитная звукозапись кинофильмов, М., 1960; Шорин А. Ф., Как экран стал говорящим, М., 1949.

ხმორდოლა, მდინარე თერჯოლის რ-ნში. სათავე აქვს სოფ. ალისუბნის მიდამოებში 280 მ სიმაღლეზე. ერთვის ჩოლაბურს (ყვირილის მარცხ. შენაკადი) მარჯვენიდან. სიგრძე 12 კმ. უმთავრესად საზრდოობს წვიმის წყლით. გ. გიგინეიშვილი.

ხობი, მდინარე წალენჯიხის, ჩხოროწყუს, ზუგდიდისა და ხობის რ-ნებში. სათავე აქვს ეგრისის ქედის სამხრ. ფერდობზე, 2326 მ სიმაღლეზე, ერთვის შავ ზღვას სოფ. ყულევთან. სიგრძე 150 კმ, აუზის ფართ. 1340 კმ². მთავარი შენაკადებია: ოჩხომური, ზანა, ჭანისწყალი, ცივი. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. ხშირად იცის წყალმოვარდნა, ზაფხულზე — სუსტად გამოხატული წყალმცირობა. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 50 მ³/წმ. ქვემო დინებაში აჩენს მეანდრებს. გ. გიგინეიშვილი.

ხობი. ხობის ტაძარი XIII ს. დასაწყისი.

ხობი, ქალაქი (1981-იდან) დას. საქართველოში, ხობის რ-ნის ადმ. და საქალაქო საბჭოს ცენტრი (შედის ხ., სოფლები: მეორე გურიფული, პირველი გურიფული). რკინიგზის სადგური. მდებარეობს ოდიშის დაბლობზე, მდ. ხობის მარცხ. ნაპირას, შავიზღვისპირა გზატკეცილზე ზ. დ. 25 მ, თბილისიდან 285 კმ (რკინიგზით). ხ-ში ზღვის ნოტიო სუბტროპ. ჰავაა, იცის რბილი, თბილი ზამთარი და ცხელი ზაფხული. საშ. წლ. ტემპ-რა 14,6°C, იანვ. 6,7°C, აგვ. 23,2°C, აბსოლ. მინ. —17°C, აბსოლ. მაქს. 40—41°C. ნალექები 1730 მმ წელიწადში.

ხ-ში არის სუბტროპ. კულტურების საბჭ. მეურნ. „კოლხეთი", ჩაის ფ-კა, საკონსერვო ქ-ნა, რაისამრეწვ. კომბინატი. 2 საშ. სკოლა, სკოლა-ინტერნატი, სადამხმ. (ტყეიანი) სკოლა, სამუსიკო და სპორტ. სკოლები, 3 საბავშვო ბაგა-ბაღი, კულტურის სახლი, კინოთეატრი, 2 ბ-კა, სახ. თეატრი, საავადმყოფო, პოლიკლინიკა, აფთიაქი, კავშირგაბმ. რაიონული კვანძი.

ქალაქიდან 2 კმ-ზე დგას XIII ს დასაწყ. ხობის ტაძარი. გეგმით უგუმბათო ნაგებობის კამარები შიგნით ჯვარიგან სივრცეს ქმნიან, გარედან კი მათი სახურავებით ჯვარიანი მოცულობაა შექმნილი. ჩრდ., დას. და სამხრ.-დას. კუთხეები თავდაპირველად ცალკე ეკვდერებად იყო გამოყოფილი, მოგვიანებით კედლები გამოიღეს და ეკვდერები მთავარ სივრცეს დაუკავშირეს. დას. და სამხრ. ფასადებს მთელ სიგრძეზე მიუყვება გვიან, ნაწილნაწილ მიშენებული ღია გალერეა, რ-ის სამხრ. მონაკვეთის აღმ. ნაწილში აფსიდიანი ეგვტერია მოთავსებული. XIV ს. დასასრ. სამეგრელოს მთავარმა ვამეყ დადიანმა (1384—96) ეკვდერი საძვალედ გადააკეთა. კედლები ბიზანტ.-მართლმადიდებლური ფილებით ამოაშენა და მოახატვინა (ამის შესახებ მოთხრობილია შესასვლელის თავზე მოთავსებულ ვრცელ წარწერაში). იგივე ეკლესიის მოხატულობის (XIII—XIV სს მიჯნა) დიდი ნაწილი დაზიანებული აქვს საძვალეთ წყლის სვეტების. ჩრდ. კედლის აღმ. მონაკვეთში შემონახულია ისტ. პირთა — ქტიტორების ვამეყ დადიანისა და მისი მეუღლის მარეხის გამოსახულებანი. მოხატულობა პალეოლოგოსთა ხანის დამახასიათებელი ძეგლია. იგი ახლოს დგას წალენჯიხის ტაძრის მოხატულობის მხატვრულ ტრადიციებთან. მხატვრის ვინაობა უცნობია, მაგრამ ცნობილია, რომ იგი ნიჭიერი ოსტატი ყოფილა.

ხობის რაიონი, ადმ.-ტერ. რ-ნი დას. საქართველოში, შავი ზღვის სანაპიროზე. 1917-მდე აბლანდ. ხ. რ-ის ტერიტ. შედიოდა ქუთ. გუბ. ზუგდიდის მაზრაში, 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით იგივე ზუგდიდის მაზრაშია, 1930-იდან დამოუკიდებელი რ-ნი გახდა. 1963—64 შედიოდა ზუგდიდის რ-ნში, 1965-იდან კვლავ გამოეყო ცალკე რ-ნად. ჩრდ.-ით ესაზღვრება ზუგდიდის, ჩრდ.-აღმ.-ით — ჩხოროწყუს, აღმ.-ით — ცხაკაიას, სამხრ.-ით — ლანჩხუთის რ-ნები, სამხრ.-დას.-ით — ქ. ფოთის ტერიტ., დას.-ით — შავი ზღვა. ფართ. 678,0 კმ², რაიცენტრი — ქ. ხობი. რ-ნში არის 1 საქალაქო (ხობი) და 18 სასოფლო საბჭო — ალერთი, ახალსოფელი, ახალხიბულა, ბია, თორსა-დღვაბა (ცენტრი — თორსა), ნოჯიხევი, პატარა ფოთი, პირველი მაისი (ცენტრი — ბულიწყუ), პირველი ხორგა (ცენტრი — გამოღმა პირველი ხორგა), საჯიჯაო (ცენტრი—ზენი), ქარიატა (ცენტრი—გაღმა ქარიატა), ქვემო ქვალონი (ცენტრი—ჯიმოზგონჯილი), ქვემო ჭალადიდი (ცენტრი — საბაჟო), ყულევი, შუა ხორგა (ცენტრი—გამოღმა შუა ხორგა), ძველი ხიბულა, ხამისკური, ხეთა (ცენტრი—ლარჩვა); 1 ქალაქი და 56 სოფელი.

ხობის რაიონი

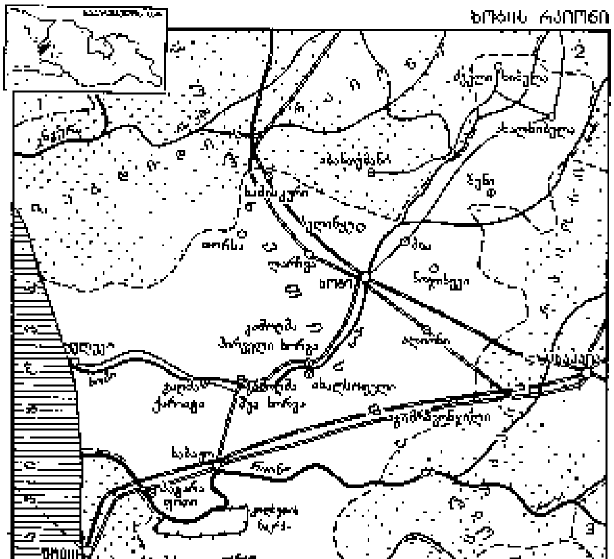

1 აფხაზეთის ასსრ, 2 [illegible] რ-ნი, 3 [illegible] რ-ნი

ბუნება. რ ე ლ ი ე ფ ი რ-ნის ტერიტორიაზე გამოიყოფა ოროგრ. ერთეულები: ოდიშის დაბლობი, ურთის მთა, მიჩუს ბორცვნარი, ბიის მაღლობი, ხიბულის სერი, ზენის ვაკე-დაბლობი. ოდიშის დაბლობს უკავია რ-ნის დას. ნაწილი, რ-იც აგებულია ალუვიური ნალექებით: თიხნარ-ქვიშნარით და რიყნარ-კენჭნარით. დაბლობის ვაკე ზედაპირი დასერილია მდინარეთა კალაპოტებით. დაბლობის დაბალი ნაწილი (20—25 მ-მდე) დაჭაობებულია. რ-ნის ჩრდ. ნაწილშია პალეოგენური კირქვებითა და მერგელებით აგებული ურთის მთის (466 მ) სამხრ. კალთა, სადაც არის მღვიმეები, ძაბრები და სხვ. კარსტული ფორმები. აღმ. ნაწილში — მდ.-ებს მუხურისა და ხობს შორის მდებარე ეოცენური ფორიტიანი ქვიშაქვებითა და მერგელებით აგებული მიჩუს (120 მ) ბორცვნარი, მის გაგრძელებაზე, მდ. ხობის მარცხ. მხარეს მდებარე ბიის მაღლობი აგებულია ოლიგოცენური (მაიკოპური) თიხებით, რ-იც დაფარულია ნეოგენური ქანებით (თიხები, ქვიშაქვები, მერგელები, კონგლომერატები). დამახასიათებელია მეწყრული რელიეფი. რ-ნის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, მდ. ხობისა და მის მარცხ. შენაკად ჭანისწყალს შორის ნეოგენური ქანებით აგებული ხიბულის სერია (100—130 მ), რ-იც სამხრ.-ით თანდათან გადადის მეოთხეული ზღვიური და კონტინენტური ნალექებით აგებულ ზენის ვაკე-დაბლობში (40—60 მ). ზღვის სანაპიროს გასწვრივ დაბალი ქვიშიანი დიუნებია.

ჰ ა ვ ა რ-ნში ზღვის ნოტიო სუბტროპ. ჰავაა. იცის თბილი ზამთარი და ცხელი ზაფხული, კარგად გამოხატული მუსონური ხასიათის ქარები, ნალექების მაქს. ზაფხულ—შემოდგომაზე. ჰაერის საშ. წლ. ტემპ-რა 13,7—14,8°C, იანვ. 5,0—6,7°C, აგვ. 22,6—23,2°C; აბსოლ. მინ. — 13, —17°C, აბსოლ. მაქს. 40—41°C. ნალექები 1700 მმ-იდან 1730 მმ-მდე მოდის წელიწადში. უხვნალექიანია სექტემბერი, მცირენალექიანი — მაისი.

შ ი გ ა   წ ყ ლ ე ბ ი. მდინარეთა, ბევრია ჭაობი და მცირე ტბა. რ-ნის ტერიტორიას კვეთს მდ.-ები რიონი, ხობი, ცივი, ჭურია და მათი შენაკადები, რ-თა შორის აღსანიშნავია დღვაბა, ოჩხომური, მუჩხია (ჭურიის აუზი), ჭანისწყალი (ხობის აუზი). რ-ნს სამხრ.-ით ჩამოუდის მდ. ფიჩორი. აქვე ესაზღვრება ტბა პალიასტომი. მდ.-ები საზრდოობენ წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. პატარა მდ.-ები—ჭაობებიდან. წყალდიდობა იცის შემოდგომაზე, წყალმცირობა—გაზაფხულსა და ზამთარში.

რ-ნის ჩრდ.-დას. და სამხრ. ნაწილში, აგრეთვე შავი ზღვის სანაპირო ზოლში დიდი ფართობი უკავია ჭაობებს (ყულევის ანუ ჭურიისა და ჭალადიდის ჭაობები). ურთის მთის სამხრ.-აღმ. კალთის ძირში მდებარეობს ტბა პაპანწყვილი. ტბაში მოშენებულია თევზი. არის გოგირდოვანი წყლები (სოფლებში გამოღმა პირველ ხორგაში, ქვემო ქვალონსა და ბიაში).

ნ ი ა დ ა გ ე ბ ი. გავრცელებულია მცირე, საშ. და დიდი სისქის სუბტროპ. ეწერი ნიადაგები, მდ.-ებს ხობსა და რიონს შორის ადგილ-ადგილ დაჭაობებული ალუვიური კარბონატული და ალუვიური უკარბონატო ნიადაგებია, ყულევში დაბალ ადგილებში ჩამოყალიბებულია ჭაობის ლამიანი, ტორფიან-ჭაობიანი და ეწერ-ჭაობიანი ნიადაგები. რ-ნის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში გავრცელებულია წითელმიწა და ყვითელმიწა ნიადაგები, ურთის სერზე — კორდიან-კარბონატული ნიადაგი. ალაგ-ალაგ გვხვდება კოლმატაციის შედეგად წარმოქმნილი ქვიშიანი ნიადაგი.

მ ც ე ნ ა რ ე უ ლ ი   ს ა ფ ა რ ი. ბუნებრივი მცენარეულობა უმთავრესად შეცვლილია კულტ. მცენარეულობით, აქა-იქ შემორჩენილია კოლხური ტიპის მცენარეულობა. შავიზღვისპირა ზოლში გავრცელებულია ქვიშიანი ბალახეულობა და ბუჩქნარი, რ-საც დაჭაობებულ დაბალ ადგილებში ცვლის მურყნის ტყეები. რ-ნის ჩრდ. და ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, აგრეთვე კარგად დრენირებულ დაბლობზე — მდ.-ების ჭანისწყლის, ხობისა და მუხურის ზემოთში გვხვდება კოლხური ტიპის ტყეები, რ-ის ძირითადი ჯიშებია მუხა, რცხილა, წაბლი, ნეკერჩხალი, ლაფანი. ზოგან შემორჩენილია რელიქტური მცენარე ძელქვა. ფართოდაა გავრცელებული ლეშამბოიანები — ჩვეულებრივი სურო, კოლხური სურო, ლიანა, გარეული ვაზი, ღვედკეცი და სხვ. ქვეტყეს ქმნის წყავი, შქერი, ბზა, ბაძგი. [illegible] არის ჭადრის, ალვის ხის, კვიპაროსის, კედრის. ზოგან ხელოვნურად შექმნილი ქარსაცავი ზოლები.

ც ხ ო ვ ე ლ თ ა   ს ა მ ყ ა რ ო. ხ. რ-ში ბინადრობს: ტურა, ტყის კვერნა, ტყის კატა, მელა; მწერიჭამიებიდან — თხუნელა, ზღარბი; ვირთაგვებიდან — შავი და რუხი ვირთაგვა, ფრინველებიდან—ბულბული, ბოლოქანქარა, ჩხიკვი, შაშვი, ყორანი, რუხი ყვავი, კოდალა, გუგული, შოშია, ჭილყვავი და სხვ.; ქვეწარმავლებიდან — ჭაობის კუ, სხვადასხვა სახეობის ხვლიკი, გველხოკერა, ბევრია ამფიბია. მდ.-ებში გავრცელებულია სალამური, ლოქო, გველთევზა, ქარიყლაპია, ფარგა, ქორჭილა. ჭაობებში გვხვდება მალარიის კოღო—ანოფელესი. აკლიმატიზებულია გამბუზია, ცხო-

ტიპიური ჭალის და სხვ. მც-ებს რიონის ქვემოწელის ჭალებსა და ფერდობებს შორის კოლხეთის ნაკრძალია.

ძირითადი ლანდშაფტები. რ-ნის ტერიტორიაზე ჩამოყალიბებულია ნოტიო სუბტროპ. ვაკეთა და მთისწინეთის ლანდშაფტების ტიპების შემდეგი სახეები. 1 ზღვის სანაპირო ქვიშიანი ბლაყვა და ზვინულები ფსამოფილური მცენარეულობით; 2 ჭაობიანი ვაკე დაბლობი ტორფიან-ჭაობიანი ნიადაგ-მცენარეული საფარით, 3 დაჭაობებული ვაკე-დაბლობი ჭაობიანი ტყეებით, უმთავრესად მურყნარითა და ლამიან-ჭაობიანი ნიადაგებით 4 ვაკე-დაბლობი კოლხური მცენარეულობით, ალუვიური და ეწერი ნიადაგებით, 5 კარსტული სერი კოლხური მცენარეულობითა და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით, 6 ჭალები მდელო-ტყის მცენარეულობით (ლაფანი-მურყნარი) და ალუვიური ნიადაგებით; 7 ბორცვიანი მთისწინეთი კოლხური მცენარეულობით, წითელმიწა და ყვითელმიწა გაეწერებული ნიადაგებით, 8 სერგანსაორა ვაკე-დაბლობი ალუვიური ნიადაგებით და მდელო-ბუჩქნარით.

მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი ვაკე-დაბლობზე ცხოვრობს, მეორე ნაწილი — ბორცვ-ბორცვიან მთისწინეთში განსახლებული. ძირითადი ზონა ვრცელდება ზ. დ. 300 მ-მდე სიმაღლის მოსახლე შეადგენს რ-ნის მთელი მოსახლეობის 90%-ს. მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი ქართველები არიან, მცირე რაოდენობით ცხოვრობენ აფხაზები, რუსები და სხვ. საშ. სიმჭიდროვე 1 კმ²-ზე 56,1 კაცი.

სახალხო მეურნეობა. რ-ნის ეკონომიკაში წამყვანია სოფ. მეურნ. რ-ის ძირითადი დარგებია მესიმინდეობა, მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა, მეთამბაქოეობა და მეცხოველეობა. რ-ში 8 კოლ-ა და 14 საბჭ. მეურნეობაა (სპეციალიზებული სუბტროპ. კულტურებსა და მეცხოველეობაზე) 1976-იდან მუშაობს რ-ის საკოლმეურნეობათაშორისო კომპლექსი, არის აგრეთვე შუა ხორცის სამეურნ. კულტურებისა (აბრეშ.) და მარცვლეული ფართობის მეურნეობები. რ-ნის სას.-სამ. სავარგული 31,8 ათ. ჰა-ს შეადგენს, აქედან სახნავია 11,6 ათ. ჰა, სათიბ-საძოვარი — 15,3 ათ. ჰა, მრავალწლ. ნარგავს უკავია 4,9 ათ. ჰა; ჩაის და ციტრუსი 26,3 ათ. ჰა-ზეა, ნათესი ფართობიდან (10,7 ათ. ჰა) მარცვლეულ და პარკოსან კულტურებს უკავია 4,7 ათ. ჰა, საკვებ კულტურებს — 0,2 ათ. ჰა, ტექნიკურ კულტურებს—4,3 ათ. ჰა, მრავალწლ. ნარგავებიდან ძირითადია ჩაი (2,1 ათ. ჰა) და ციტრუსი (0,4 ათ. ჰა). სას.-სამ. სავარგულების ძირითადი ნაწილი (15,0 ათ. ჰა) ამოშრობილ მიწებზეა (აქედან 7 ათ. ჰა სახნავია, 2 ათ. ჰა მრავალწლ. ნარგავს უკავია, 4,5 ათ. ჰა — სათიბებს, 1,5 ათ. ჰა-ზე საკარმიდამო ნაკვეთებია). უახლოეს წლებში გათვალისწინებულია 4 ათ. ჰა მიწის ამოშრობა-ათვისება, აგრეთვე არსებული საშრობი სისტემების აღდგენა და რეკონსტრუქცია 9 ათ. ჰა-ზე. რ-ნის მეცხოველეობა სარძე-სახორცე მიმართულებისაა, განვითარებულია აგრეთვე მეღორეობა და მეფრინველეობა. პირუტყვის სულადობა (1985, ათ. სული): მსხ. რქ. საქონელი — 22,6, ღორი — 26,2.

მ რ ე წ ვ ე ლ ო ბ ი ს ძირითადი დარგია კვების მრეწვ. რ-ში ძირითადად ადგილ. სას.-სამ. პროდუქციის გადამუშავების ბაზაზე აღმოცენდა. არის 2 ჩაის ფ-კა (ხობსა და საჯიჯაოში), 2 საკონსერვო ქ-ნა (ხობსა და ზენში), ლუდისა და ადგილ. მრეწვ. კომბინატები.

ტ რ ა ნ ს პ ო რ ტ ი. რ-ნის ტერიტორიაზე გადის ამიერკავკ. სარკინიგზო მაგისტრალი და საავტ. მნიშვნელობის გზატკეცილები. რესპ. მნიშვნელობის გზაა სენაკი — ქალაქი და სენაკი — ხობი. ადგილ. მნიშვნელობის გზების სიგრძეა 348 კმ.

კულტურა და ჯანმრთელობის დაცვა. რ-ში 1986 იყო 41 ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლა, აქედან 22 საშ. და 2 საღამოს (ცვლიანი) სკოლა, 1 სკოლა-ინტერნატი, 0,8 ათ. მოსწავლეებით, 6,4 ათ. მოსწ. რ-ნში არის 43 საბავშვო ბაგა-ბაღი, 5 კულტსახლი, 31 კლუბი, 41 ბ-კა. ქ. ხობში არის სამუსიკო და სპორტ. სკოლები, სპორტ. საცურაო კომპლექსი, სახ. თეატრი. სოფ. ზუბში — პროფტექ. სასწავლებელი, სოფ. ლესიჭინეში — ტექ. სასწავლებელი. გამოდის რ-ნული გაზ. „კომუნიზმის მშენებელი", იღებენ ტელეგადაცემებს.

ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება 4 საავადმყოფო (265 საწოლი), 15 ამბულ.-პოლიკლინიკა, 8 საფერშლო პუნქტი, 60 ექიმი და 316 საშ. მედ. მუშაკი (1985).

ხუროთმოძღვრული ძეგლებია: მამის მონასტერი (შუა საუკ.) სოფ. მეორე ხიბულში, შუა საუკ. ეკლესია სოფ. ბიაში, ციხესიმაგრის („ჯიხა") ნანგრევები სოფ. ხეთის მახლობლად და სხვ.

თ. მეტრეველი. ჟ. ზოიძიშვილი.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I—II, გვ. 464—465.

ხოდაშენი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ზნაურის რ-ნში (ყორნისის სოფსაბჭო), მდ. ალმასიანის ფრონის მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 800 მ, ზნაურიდან 12 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 18 კმ. ბეგმარის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ყორნისში (1,5 კმ).

ხოდასევიჩი ვლადისლავ ფელიციანის ძე [16 (28). V 1886, მოსკოვი, — 14 VI. 1939, პარიზი], რუსი პოეტი, კრიტიკოსი. ლიტ. მოღვაწეობა 1905 დაიწყო. პოეზიის ტრადიციებს ს დეკადენტური მიმართულება შეჰქიანავდა (კრებულები: „ახალგაზრდობა", 1908, „ბედნიერი სახლი", 1914; „მძიმე ლირა", 1922). 1922-იდან ემიგრაციაში იყო. ავტორია გამოკვლევებისა „დერჟავინი" (1931), „პუშკინის შესახებ" (1937) და სხვ.

ხოდი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ცხინვალის რ-ნში (ხეითავერიანის სოფსაბჭო), შიდა ქართლის ბარის ჩრდ. მთისწინეთში, მდ. ტილიანის (ალმასიანის ფრონის აუზი) მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 960 მ. ცხინვალიდან 9 კმ. ჩ. ხეითავერიანის სახ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ხეითავერიანში (2,5 კმ) ბ-კა.

ხოდკევიჩი (Chodkiewicz) იან კაროლ (1560 — 24 IX 1621, ხოტინი), პოლონეთ-ლიტვის მხედართმთავარი, სახელმწიფო მოღვაწე. მონაწილეობდა უკრაინაში ს. ნალივაიკოს კაზაკ-გლეხთა აჯანყების (1596) ჩახშობაში. 1600-იდან ლიტვ. სრული ჰეტმანი. პოლ.-შვედეთის ომში (1600 — 11) სარდლობდა (1602-იდან) ჯარებს ბალტიისპირეთში და მთელი რიგი გამარჯვებები მოიპოვა შვედებთან ბრძოლებში. 1605-იდან ლიტვ. დიდი ჰეტმანი. რუსეთში ინტერვენციის დროს (1611—12 და 1617—18) სარდლობდა პოლ.-ლიტვ. ჯარებს ოსმალეთთან ომის დროს წარმატებით ხელმძღვანელობდა თავდაცვით ბრძოლებს ხოტინის მახლობლად დაიღუპა ბრძოლაში, რ-იც პოლ. ჯარის გამარჯვებით დამთავრდა.

ხოდოვეცკი (Chodowiecki) დანიელ ნიკოლაუს (16 X. 1726, დანციგი, ახლანდ. გდანსკი, პოლონეთი, — 7. II. 1801, ბერლინი), გერმანელი გრაფიკოსი და ფერმწერი. ცხოვრობდა ... 1743-იდან ცხოვრობდა ბერლინში, სადაც სწავლობდა და განმანათლებლობის სულისკვეთებით აღბეჭდილ ნამუშევრებში ასახავდა უბრალო ხალხის ცხოვრებას (ნახატების სერია „ფურგალიდან", „ცეხიდან", „წიგნის მბეჭდავებთან" და სხვ., დაახლ. 1790), ბურჟუაზიის ყოფას (ნახატების სერია „მოგზაურობა დანციგში", 1773). აქვს აგრეთვე ფერწერული პორტრეტები. მუშაობდა როგორც ილუსტრატორი, შეიმუშავა ლიტერ. ნაწარმოებების საკუთარი სტილი (ი. ვ. გოეთეს, გ. ე. ლესინგის, ფ. შილერის და სხვ. ნაწარმოებთა ილუსტრაციები) ხ-ის ნამუშევრებმა მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა XVIII ს. გერმ. და პოლ. ხელოვნების განმანათლებლური რეალიზმის განვითარების საქმეში.

ხოდორკოვი ნიკოლოზ იაკობის ძე (8. I 1913, სტანიცა ლაბინსკაია, ახლანდ. ქ. ლაბინსკი, კრასნოდარის მხარე, — 24. V. 1984, სოხუმი). გვარდიის ზემდეგი, საბჭ. კავშირის გმირი (24 III. 1945). სკკპ წევრი 1943-იდან. 1926-იდან მუშაობდა კოლორის საბჭოთა კომბინატში. 1937 გაიწვიეს საბჭ. არმიაში. ფინეთთან (1939—40) და დიდი სამამულო (1941—45) ომების მონაწილე. სტალინგრადის დაცვის დროს მეთაურობდა მზვერავთა ოცეულს. სამხედრო დავალებების სანიმუშოდ შესრულებისა და მამაცობისათვის მიენიჭა საბჭ. კავშირის გმირის წოდება. ომის შემდეგ მუშაობდა სოხუმში. ხ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 7 სხვა ორდენითა და მედლებით. ტ. ჩინჩილაკაშვილი.

ხოდოტოვი ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე [2 (14) II 1878, პეტერბურგი, — 16 II 1932, ლენინგრადი], რუსი საბჭ. მსახიობი. მონაწილეობდა მოყვარულთა დასების წარმოდგენებში. 1898, პეტერბ. თეატრ. სასწავლებლის დრამ. კურსების დამთავრების შემდეგ, ალექსანდრის თეატრში მიიღეს. დიდი წარმატებით ასრულებდა ტროფიმოვის (ჩეხოვის „ალუბლის ბაღი"), ბელიაევის (ტურგენევის „ერთი თვე სოფლად"), ჟადოვის (ოსტროვსკის „შემოსავლიანი ადგილი"), რასკოლნიკოვისა და მიშკინის (დოსტოევსკის „დანაშაული და სასჯელი", „იდიოტი"), პროტასოვის (ტოლსტოის „ცოცხალი ლეში") და სხვ. როლებს. გამოდიოდა ესტრადაზეც ოქტ. რევ. შემდეგ განაგრძობდა მუშაობას ყოფ. ალექსანდრის თეატრში სცენას დატოვა 1929.

ხოდულოვი დიმიტრი თეოდორეს ძე [დ. 4 (17) VIII. 1912, მეგინო-კანგალასის ულუსი], იაკუტი საბჭ. მსახიობი. სსრკ სახ. არტისტი (1958). 1934 დაამთავრა იაკუტ. მუს.-დრამ. თეატრთან არსებული დრამ. სტუდია (1971-იდან პ. ოიუნსკის სახ. იაკუტ. დრამ. თეატრი) და ამავე თეატრის დასში ჩარიცხეს. როლები: ლოოკუტი (სოფრონოვის „ლოოკუტი და ნიურგუსუნი"), მანჩარი (ეროშენკოს „მანჩარი"), ნოროინი (მორდინოვის „ალდანი"), ნეესტროევი (ლავრენევის „პირველი ნაპირწყლები"), ოტელო (შექსპირის „ოტელო"), სატინი (გორკის „ფსკერზე") და სხვ. სსრკ VI მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით, ოქტომბრის რევოლუციის ორდენითა და მედლებით.

ხოველიანოსი, ხ ო ვ ე ლ ი ა ნ ო ს ი რ ა მ ი რ ე ს ი (Jovellanos y Ramirez), გასპარ მელჩორ დე (5 I. 1744, ხიხონი, — 27. XI. 1811, ვეგა, ასტურია). ესპანელი სახელმწიფო და პოლიტიკური მოღვაწე, განმანათლებელი, პოეტი, დრამატურგი, ეკონომისტი, ფილოლოგი, ისტორიკოსი. ისტ. სამეფო აკად. და ხელოვნ., ენისა და სამართ. სამეფო აკადემიების წევრი. 1778—90 კასტილიის უმაღლესი საბჭოს ტრიბუნალის წევრი. მონაწილეობდა განათლებული აბსოლუტიზმის სულისკვეთების მქონე მთელი რიგი რეფორმების გატარებაში 1795 გამოაქვეყნა აგრ. კანონის პროექტი, რ-იც მიზნად ისახავდა ესპ. ეკონომიკის ფეოდ. გადმონაშთებისაგან თანდათან განთავისუფლებას. იზიარებდა ფიზიოკრატებისა და ა. სმითის ზოგიერთ შეხედულებას. ფეოდ.-კლერიკალური რეაქციის წინააღმდეგი იყო, რის გამოც რეპრესიებს განიცდიდა 1797—98 — იუსტიციის მინისტრი. ესპ. 1808—14 რევ. დროს ცენტრ. ხუნტაში ლიბერ. უმცირესობას ხელმძღვანელობდა. უარ-

ნ. ხოდორკოვი

ნ. ხოდოტოვი

დ. ხოდულოვი

ყო ც. ბონაპარტის წინააღმდეგ — ლუი-კავენიას შინაგან საქმეთა მინისტრის მოსტი. მისი მთავარი თხზულებებია: „მოხსენება აგრარული კანონის შესახებ" (1795), „ქება ნატიფი ხელოვნებისა" (1782) — ესპ. ზელონ. მიმოხილვა, მასაც ეკუთვნის ფილოს. და პატრ. ლექსები „ასტურიული სათმარო სიმღერა" (1808), კლასიცისტური ტრაგედია „მუნუზა" (1790), მეშჩანური დრამა „კეთილშობილი დამნაშავე" (1774) და სხვ.

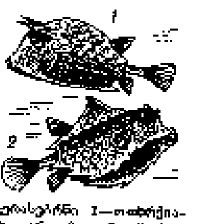

ხოკერასებრნი 1—თხემიანი ხოკერა, 2—კუზიანი ხოკერა.

ხოვლე, სოფელი კასპის რ-ნში, მდ. ხეკორძულის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირზე. სოფსაბჭო. ზ. დ. 720 მ. კასპიდან 26 კმ, გრაკალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. კოლ-ბა (მებაღეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, ამბულ., ივ. ჯავახიშვილის სახლ-მუზეუმი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. გოგირდოვანი მინერ. წყლის ბაზაზე მუშაობს სააბაზანო. დგას ი. ჯავახიშვილის ძეგლი (ქვა, 1983, მოქანდაკე ჯ. თოფურიაშვილი, არქიტ. დ. ჩოხაძე). ხოვლესა და მის მიდამოებში შემონახულია მრავალი ხუროთმოძღვრული ძეგლი. კერძოდ, ხოვლეში შემორჩენილია შუა საუკ. დარბაზული ეკლესიის, ე. წ. „ნიშნიანი საყდრის" ნანგრევები. ჯავახიშვილების ეზოში აღმართულია რიყისა და ნატეხი ქვით ნაგები გვიანდ. შუა საუკ. 4-სართულიანი კოშკი, რ-ის IV სართულს წარმოადგენს 8 ბოძზე დაყრდნობილი 8 თაღით გახსნილი სამრეკლო-ფანჩატური. სოფლის სასაფლაოზე გვიანდ. შუა საუკ. ეკლესიისა და 5-სართულიანი კოშკის ნანგრევებია. სასაფლაოს მახლობლად ჯვართის წმ. გიორგის შუა საუკ. დარბაზული ეკლესია, ხოლო სოფლიდან 2 კმ-ზე კიდევ ერთი შუა საუკ. დარბაზული ეკლესიის „წითელი საყდრის" ნაშთებია. სოფლიდან 5 კმ-ზე წმ. გიორგის VI—VII სს. ეკლესიის ინტერიერში შემორჩენილია XI—XII სს. კანკელის ნაწილები, ხოლო XIV ს-ში აღდგენილი კანკელის ფრაგმენტები დაცულია საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში. ეკლესია მოხატული ყოფილა. სოფლის დას-ით სასაფლაოზე წმ. კვირიკეს შუა საუკ. დარბაზული ეკლესიის ნანგრევებია.

ხოლმოგორული მოჭრულ-მოხატული ძვალი ნ. ბ უ თ ო რ ი ნ ი ს ლარნაკი „გაზაფხული". ლომის ძვალი 1969.

ხოვლეგორა, გვიანბრინჯაოსა და ადრინდელი რკინის ხანის არქეოლოგიური ძეგლი, სოფ. ხოვლეს ჩრდ.-დასავლეთით 2,5 კმ-ზე (კასპის რ-ნი). გათხრები მიმდინარეობდა 1954—61 (ნ. ბერძენიშვილი, გ. ცქიტიშვილი, დ. მუსხელიშვილი, თ. ჩუბინიშვილი, დ. ხახუტაიშვილი) გამოვლინდა ნამოსახლარის 8 სტრატიგრაფიული ჰორიზონტი უძველესი VIII—VII ჰორიზონტები თარიღდება ძვ. წ. XV—XIV სს-ით; VI — ძვ. წ. XIII ს-ით, V — ძვ. წ. XII — X სს-ით; IV — ძვ. წ. IX — VII სს-ით; III — ძვ. წ. VI ს-ით, II — ძვ. წ. V ს-ით; I — ძვ. წ. IV ს-ით. ძვ. ხოვლეგორელთა (VIII—IV ჰორიზონტები, ძვ. წ. XV — VII სს.) საცხოვრ. სახლები ძელურია. სამირკვლე ნაგებია ნატეხი ქვით ტალახის ხსნარზე, ხოლო კედლები ორივე მხრიდან ბათქაშითაა შელესილი, იატაკი თიხატკეპნილია. მართკუთხა ერთოთახიანია. როგორც წესი, შესასვლელის მარჯვ. უკანა კუთხეში პურის საცხობი ღუმელია მოწყობილი. მარცხ. კუთხეში საკურთხეველია, რ-იც უმეტეს შემთხვევაში თიხის ვერძის თავის ქანდაკებითაა შემკული. ამ დროის ხ-ს თხრილი ჰქონდა შემოვლებული. ძვ. წ. VI ს-ში დასახლება გასცდა ბუნებრივი გორის ფარგლებს და თხრილთან ერთად მას უკვე ქვის გალავანი შემოავლეს. ამ დროის დასახლება დადასტურებულია გალავნის შიგნით გორის ფუძესთან. რამდენიმეოთახიანი სახლები 1 მ სიმაღლეზე ნაგებია ქვით ტალახის ხსნარზე, შემდეგ კედლები ტკეპნილი თიხით ან ალიზითაა ამოყვანილი ამ დროის გორის თხემზე გაჩნდა ერთი საერთო სალოცავი — ქვით ნაგები, გეგმით კვადრ. მაღალი საკურთხეველი ძვ. წ. IX—VII სს-ში (IV ჰორიზონტი) ხ-ის მოსახლეობას გაუჩნდა საერთო ბოსელი. ხ-ის ყველა პერიოდის სახლები ბანურ-გადახურვიანი და გორის ფერდობებზე ტერასულად განლაგებული იყო.

ხოლმოგორული ჯიშის ფური

ხ-ის კომპლექსში შედის გორის გარშემო გაშლილი ნასოფლარი, სადაც მოსახლ. ძვ. წ. XII—X სს-ში გაჩნდა და ძვ. წ. IV ს-მდე იარსება. ერთოთახიანი, ბანურგადახურვიანი სახლები ტალახის ხსნარზე ქვითაა ნაგები ზოგი ნახევრად მიწურია. სახლები სიგრძივ ღერძზე ორადაა გაყოფილი. ერთი ნაწილი ბოსლად იყო გამოყენებული ყველა სახლში, საცხოვრ. ნაწილის კუთხეში, პურის საცხობი ღუმელია მოწყობილი. მოპირდაპირე მხარეს საკურთხეველია. ძვ. წ. VI—V სს-იდან აქის ნაცვლად გაჩნდა ახ. ელემენტი — შუაცეცხლი. ხ-ის ნასახლარებზე მოპოვებული მასალის უდიდესი ნაწილი კერამიკაა. შავად და ღიად გამომწვარი ჭურჭელი (VIII — IV ჰორიზონტები), წითლად გამომწვარი ჭურჭელი (IV ჰორიზონტის დასასრულიდან) ნაკლები რაოდენობითაა ქვის სამეურნეო იარაღი, უფრო ნაკლები — ლითონისა და ძვლის იარაღ-სამკაული.

ცალკე აღსანიშნავია უნიკალური აღმოჩენები: 2 კვერი (IV ჰორიზონტი, გორის ბოსელი) და გამომწვარი თიხის სამეთუნეო ჩარხი (III ჰორიზონტი).

ნასოფლარის მახლობლად გათხარეს მიწურსამარხიანი ცალკე უბანი გამოვლინდა ქრონოლოგიურად ერთმანეთის მომდევნო 3 სახელოსნო (ძვ. წ. IX—VIII სს., ძვ. წ. VII—VI სს. და ძვ. წ. V—IV სს.). რ-ებშიც ერთმანეთისაგან განსხვავებული კონსტრუქციის, მაგრამ გეგმიურად ერთმანეთთან დაკავშირებული ქურები იყო მოწყობილი. სახელოსნოში შედიოდა ჭურჭლის საწვავი ქურა, სამუშაო მაგიდა, თიხის შესანახი ორმო, წყლის შესანახი ღრმულები და ხელოსნის საცხოვრ. სახლი. სახელოსნო უბანს ტერიტ. გამოყოფა დასახლების ძირითადი ნაწილისაგან იმაზე მიუთითებს, რომ ძვ. წ. I ათასწლ. I ნახევარში ქართლის ბარში მიწათმოქმედებისაგან ხელოსნობის გამოყოფის პროცესი ღრმად იყო წასული.

ხ-ის სამხრ-ით 0,5 კმ-ზე გათხარეს ძვ. წ. VII—V სს. სამაროვნის ნაწილი. მიცვალებულები დაკრძალული იყვნენ ორმოებში მოკუნტულად მარჯვ. ან მარცხ. გვერდზე. სამარხები ჯგუფურად იყო განლაგებული და ქრონოლოგიურ-ტოპოგრაფიული ნაირსახეობის მიხედვით ჩანს ხ-ის ყოფაში მომხდარი დიფერენციაცია.

სხვადასხვა ჰორიზონტის არქეოლ. მასალა არსებითად თითოეულის შემდგომი განვითარებაა და მიუთითებს ხ-ის მოსახლ. როგორც კულტ., ისე ეთნ. ერთიანობასა და თანამიმდევრობაზე. ხ-ის არქეოლ. კულტურა აღმ. ამიერკავკ. კულტ. არეში შედის და ბევრი ნიშნით მიეკუთვნება მხარეების ლოკალურ კულტ. წრეებს (ქვემო ქართლი, თრიალეთი, შიდა ქართლი, სამთავრო) ენათესავება.

ლიტ.: მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი დ., ხოვლეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა, თბ., 1978. გ. ცქიტიშვილი.

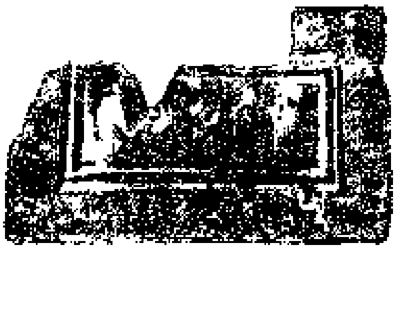

ხოვლე, წმ. გიორგის ეკლესიის კანკელის ფილა მოციქულთა გამოსახულებით XI ს

ხოვრინი ნიკოლოზ ალექსანდრეს ძე [7 (19). X. 1891, პეტერბურგი, — 10. 1. 1972, კიევი]. ბალტიის ფლოტის მეზღვაურების ერთ-ერთი ხელმძღვანელი 1917 ოქტ. რევ. დროს. სკკპ წევრი 1915-იდან. 1912-იდან ბალტიის ფლოტის მეზღვაური. რსდმპ (ბ) სრულიად რუს. VII (აპრ.) კონფერენციისა და სრულიად რუს. საბჭოების II ყრილობის დელეგატი. ოქტ. შეიარაღებული აჯანყების დროს „ცენტრობალტის" კომისარი მეზღვაურთა რაზმებში, ზამთრის სასახლის შტურმისა და კერენსკი-კრასნოვის ამბოხების განადგურების მონაწილე. 1932-იდან მუშაობდა სამხ.-საზღვ. ფლოტში, სამხ. არმიაში (პოლკოვნიკი). 1951-იდან თადარიგში იყო. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 4 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ხოზაპინის ტბა, კ ა რ წ ა ხ ი ს ტ ბ ა, ტბა სამხრ. საქართველოში, ახალქალაქის რ-ნში, 1799 მ სიმაღლეზე. სარკის ფართ. 26,3 კმ², აუზის ფართ. 158 კმ², უდიდესი სიღრმე 1 მ, წყლის მოცულობა 19,3 მლნ. მ³. უკავია კარწახის სინკლინური ქვაბული. სახელმწიფო საზღვარი ტბას ორ ნაწილად ყოფს. ჩრდ.-აღმ. ნაწილი (სარკის ფართ. 60%) საქართვ. ფარგლებშია, სამხრ.-დას. — თურქეთში. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყლის დონე მაქსიმუმს აღწევს ივნისში, მინ. — თებ-ში. გაუმჭვირვალე წყალი მომლაშოა (880 მგ/ლ). დეკ.-იდან მარტის შუამდე ნაპირებთან დაფარულია ყინულით. ი. აფხაზავა

ხოზმეთი, სოფელი სამხრ. ოსეთის აო ლენინგორის რ-ნში (ქარჩოხის სოფსაბჭო), მდ.-ების ქსნისა და ჭურთის წყალგამყოფის აღმ. კალთაზე ზ. დ. 1420 მ ლენინგორიდან 32 კმ. სურვი ორჯონიკიძის სახ. ბაღჩის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა (ინტერნატით) სოფ. ბალაანში (5 კმ).

ხოი, ქალაქი ირანში, დას. აზერბაიჯანის ოსტანში 103 ათ. მცხ. (1983). თავრიზის, ურმიისა და ერზურუმისაკენ (თურქეთი) გამავალი საავტ. გზების კვანძი. სოფლ-ნო, კვების მრეწველობა. სავაჭრო ცენტრი.

ხოკერასებრნი (Ostraciidae), თევზების ოჯახი ტრიოდონტიფორმების რიგისა. თავი და სხეული დაფარული აქვთ ძვლოვანი ჯავშნით, რ-იც ფირფიტებითაა და მაგარი ქიცვებითაა მოფენილი. სხეული მკვეთრადაა შეკუმშული. მისი სიგრძე 50 სმ აღწევს. მოიცავს 7 გვარის 20-მდე სახეობას. გავრცელებული არიან ატლანტის, ინდ. და წყნარი ოკეანეების ტროპ. და სუბტროპ. წყლებში. იკვებებიან უხერხემლო ცხოველებით, რ-თაც სხეულის ჯავშანს წინასწარ ამტვრევენ მძლავრი ყბებით. სარეწაო მნიშვნელობა არა აქვთ

ხოლე, სოფელი აფხ. ასსრ გალის რ-ნში (რეჩხის სოფსაბჭო), აფხ. ბორცვიან მთისწინეთში, მდ. ერისწყლის მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 160 მ, გალიდან 15 კმ. „წითელი არმიის" სახ. რეჩხი-ცხირის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ცხირში (3 კმ), ბ-კა.

ხოლმოგორული ბატი, ბატის ჯიში, რ-იც გამოყვანილია XIX ს-ში რუსეთის ცენტრალური შავმიწის ზონაში ადგილობრივი ბატების შეჯვარებით ჩინურ ბატებთან. ხ. ბ. ტანად დიდი და მასიურია, შებუმბვლილია თეთრად ან ნაცრისფრად. მამლის მასაა 8—9 კგ, დედლისა — 6—7 კგ. კვერცხმდებლობა — 25—40 კვერცხი წელიწადში. კვერცხის მასა 140—200 გ. ხ. ბ-ს იყენებენ სხვა ჯიშის ბატებთან შესაჯვარებლად. სსრკ-ში გავრცელებულია ვორონეჟის, კურსკისა და მათ მიმდებარე ოლქებში. ნ. ანთაძე.

ხოლმოგორული მოჭრულ-მოხატული ძვალი, რუსული ძვალზე კვეთის ერთ-ერთი სახეობა, მხატვრული ხელობა, ამჟამად თავმოყრილია არხანგელსკის ოლქის ხოლმოგორის რ-ნის სოფ. ლომონოსოვოში. ამ სახის ნაკეთობანი ცნობილია XVII ს-იდან. ნაკეთობათა დამუშავების ძირითადი ხერხებს საფუძველი ჩაეყარა XVIII ს-ში, ამზადებდნენ სავარცხლებს, სათუთუნეებს

კოლოფებს, ავეჯს და სხვ. 1930 ხოლმოგორში შეიქმნა არტელი, სკოლა, 1932 — ხოლმოგორის მ. ლომონოსოვის სახ. ძვლის კვეთის არტელი (ამჟამ. მ. ლომონოსოვის სახ. ძვლის კვეთის სამხატვრო ფ-კა). ამზადებენ კოლოფებს, ქაღალდის გასაჭრელ დანებს, საპუდრეებს, მძივებს, საყურეებს და სხვ. (უმეტესად ლომვეშაპის ეშვებისა და ცხოველების ძვლისაგან, აგრეთვე კაშალოტის კბილებისა და მამონტის ეშვებისაგან)

ხოლმოგორული ჯიში მსხვილი რქოსანი საქონლისა, სარძევე მიმართულების ჯიში. გამოყვანილია არხანგელსკის გუბერნიის (ამჟამ. არხანგელსკის ოლქი) ხოლმოგორისა და არხანგელსკის მაზრებში ადგილ. საქონლის გაუმჯობესების გზით. XVIII—XIX სს-ში ხ. ჯ-ებს გასაუმჯობესებლად აჯვარებდნენ ჰოლანდ. ჯიშებთან. კუროს მასა 800—900 კგ, ზოგჯერ 1200 კგ-მდე, ფურისა — 480—540 კგ, ზოგჯერ 700 კგ-მდე. ფერად შავ-ჭრელია, გვხვდება წითელი, შავი, თეთრი. ფურის მონაწველია 3500—4500 კგ რძე (ცალკეულისა 10 ათ. კგ-ზე მეტი). რძის ცხიმიანობა — 3,7 — 4 (ცალკეულისა 5%-მდე). ხ. ჯ-ს აქვს კარგი აკლიმატიზაციის უნარი, ამიტომ გავრცელებულია სსრკ ბევრ რ-ნში.

ხოლმსკი, ქალაქი რსფსრ სახალინის ოლქში მდებარეობს კ. სახალინის სამხრ.-დასავლ. ნაპ. სანაპიროზე, ნეველსკოის ყურეში. ხოლმსკის რ-ნის ცენტრი. ნავსადგური იაპონიის ზღვის ნაპირას. არის საზღვაო-სარკინიგზო ბორანი ვანინო—ხოლმსკი. რკინიგზის სადგური. საზღვაო თევზჭერის ცენტრი. გემთსარემონტო ქ-ნა, ცელულოზა-ქაღალდის, საკონსერვო კომბინატები, ხორცკომბინატი, ლუდის, სამშენ. მასალათა ქ-ნები. საზღვაოსნო სასწავლებელი. სახალხო თეატრი.

ხოლოდნაია-რეჩკა (1955-მდე ცივი წყარო). სოფელი აფხ. ასსრ გაგრის საქალაქო ტერიტორიაზე (ხოლოდნაია-რეჩკის სოფსაბჭო). შავი ზღვის ნაპირას ზ. დ. 50 მ, გაგრიდან 12 კმ, განთავსებულ (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) მ კმ. ს. კიროვის სახ. კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეციტრუსეობა). დაწყ. სკოლა. ხოლოდნაია-რეჩკის რვაწლ. სკოლა (2 კმ). საავადმყ. ბაგა-ბაღი, ბ-კა. პანსიონატი „ხოლოდნაია-რეჩკა", დასასვენებელი სახლი „მზიური", კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ხოლოდნი ნიკოლოზ გრიგოლის ძე [10 (22) VI. 1882, ტამბოვი, — 4. V 1953, კიევი], საბჭ. ბოტანიკოსი და მიკრობიოლოგი უკრ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1929), უკრ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1945). კიევის უნ-ტის პროფესორი (1926-იდან). მისი შრომები ეხება მცენარეთა ფიზიოლ., ანატ. და ეკოლ., მიკრობიოლოგიის და ნიადაგმცოდნეობის საკითხებს. შეისწავლა რკინის ბაქტერიების ფიზიოლოგია და მორფოლოგია, ფესვიანი მცენარეების ამრავლებისა და გავრცელების ეკოლოგია. ფ. ვენტთან ერთად დამოუკიდებლად შექმნა (1927) ტროპიზმების ფიტოჰორმონული თეორია (ხოლოდნი-ვენტის თეორია). დაამუშავა ნიადაგში ბაქტერიების რაოდენობრივი აღრიცხვის ახ. მეთოდი.

ხოლოპი, ფეოდალურ-დამოკიდებული ადამიანების კატეგორია რუსეთში X ს.—XVIII ს. დამდეგს. უფლებებით მონებს უახლოვდებოდნენ. ტერმ. „ხ." მატიანეში პირველად იხსენიება 986, XI—XII სს-ში იხმარებოდა დამოკიდებული მოსახლ. სხვადასხვა კატეგორიისა და მონების აღსანიშნავად. მემამულეს განუსაზღვრელი უფლება ჰქონდა ხ-ის მიმართ (შეეძლო მოეკლა, გაეყიდა და სხვ.). ხ-ად ხდებოდნენ ტყვედ ჩავარდნილის, ვალში თავის გაყიდვის გამო, დანაშაულის ჩადენის, ხოლოპ ქალზე დაქორწინების შედეგად. XVIII ს. დამდეგს ხ-ებს სულადი გადასახადი შეეწერათ, რამაც ისინი ყმების მთელი მასის შემადგენელ ნაწილად აქცია.

ხოლუაშვილი შოთა გიორგის ძე (დ. 22 VI 1921, სოფ. ნაფარეული, ახლანდ. თელავის რ-ნი). ქართველი საბჭ. ფერმწერი. საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1961) სკკპ წევრი 1944-იდან დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1954) 1956—64 იყო საქ. სსრ მხატვართა კავშირის აჭარის განყ-ბის თავმჯ. ხ-ის შემოქმედების ძირითადი თემაა აჭარული ხალხის ცხოვრება, მისი ისტ. წარსული და დღევანდელი დღე ნაწარმოებები: „სულთნების მოციქულები" (1959), „გამოფხიზლება", „შრომის ზეიმი გონიოში" (ორივე 1960, სამივე საქართვ. სურათების გალერეა, თბილისი). „1921 წელი აჭარაში" (1971, მხატვრის კუთვნილება), „ცეკვა ლაზური" (1972, ბათ. სურათების გალერეა). „მატინეკი აჭარაში" (1967, ბათ. რეს. მუზეუმი) და სხვ.

ხოლუის მინიატიურა, რუსული ხალხური სამინიატიურო ფერწერის სახეობა. ამზადებდნენ პაპიე-მაშესაგან, ხატავდნენ ტემპერის საღებავებით (კოლოფები, სკივრები და სხვ.) სამხატვრო სარეწაო წარმოიშვა 1932 ივანოვის ოლქის დაბა ხოლუიში, ადგილ. (ცნობილია XVI ს-იდან) ხატწერის სარეწის ბაზაზე (თავდაპირველად მსტიორის არტელის „პროლეტარული ხელოვნების" ფილიალი) (იხ. მსტიორის მინიატიურა); 1934 დამოუკიდებელ საწარმოდ გამოეყო და ხოლუის სამხატვრო არტელი (1960-იდან სამხატვრო მინიატიურის ხოლუის ფ-კა) ეწოდა. ნაკეთობათა შესრულების ტექნოლოგია ისეთივეა ფედოსკინის მინიატიურის ოსტატებისაგან ხ. მ-თვის დამახასიათებელია სახეთა კონკრ. მატერიალურობა, დეტალიზაცია, ფერწერის დეკორატიულობა, კოლორისტულობა.

ხომალდები სამხედრო, სამხედრო-საზღვაო ფლოტის ხომალდები, რ-თაც დანიშნულებაა საბრძოლო და სპეციალური ამოცანების გადაწყვეტა. აღჭურვილია რაკეტებით, ტორპედებით, არტილერიით, ნაღმსაწინაღო, საზენიტო და ნაღმსაწინაღო იარაღით და სხვ. საბრძოლო საშუალებებით. ზოგიერთი თვითმფრინავებსა და ვერტმფრენებსაც ატარებს იარაღის მართვისათვის, ხომალდგამძლეობის უზრუნველყოფისათვის, კავშირისათვის, წყალზედა და წყალქვეშა თვალთვალისათვის ხ. ს. აღჭურვილია რადიოელექტრონული და სხვ. ტექნ. საშუალებებით. ხ. ს. მოძრაობენ ორთქლის, დიზელის, აირტურბინის, კომბინირებული, ხოლო XX ს. 50-იანი წლებიდან — ატომური ძრავებით. დანადგარებით აქვთ ხომალდებს უნდა ჰქონდეს მაღალი ზღვაოსნური თვისებები: მდგრადობა, სწრაფმავლობა, მართვადობა, ცურვადობა.

ხ. ს-ს გაჩენა დაკავშირებულია მონათმფლობელური სახელმწიფოების განვითარებასთან მათ იყენებდნენ ეგვიპტეში, ფინიკიაში, საბერძნეთში ჯერ კიდევ ძვ. წ. 1200-ზე მეტი წლის წინათ. მაშინ ხომალდები ნიჩბით დაჰყავდათ, ზოგჯერ აფრასაც იყენებდნენ. მოწინააღმდეგეს მშვილდოსნები, მეშურდულეები ესროდნენ. საბერძნ. სამხ. ფლოტში ძვ. წ. V ს-ში ძირითადი საბრ. ხომალდი იყო ტრიერი — ბრტყელძირიანი ნიჩბიანი გემი. სატყორცნი მანქანები (ბალისტები, კატაპულტები) ხომალდზე პირველად ხმარებაში შემოიღეს დაახლ. (ძვ. წ. IV ს.). რომში ძვ. წ. III და II სს-ში გავრცელებული იყო ტრირემისა და პენტერის ტიპის ხ. ს. ძვ. წ. I ს-ში გაჩნდა მსუბუქი გემები — ლიბურნები. VII ს. ბიზანტიაში შეიქმნა ნიჩბიანი ხომალდის გაუმჯობესებული ტიპი — გალერა. X—XI სს-ში გაჩნდა აფრიანი ხომალდები — ნეფები. აფრიანი ხომალდის მთავარ იარაღად არტილერია იქცა. 1814—15 აშშ-ში ააგეს პირველი ორთქლის ხ. ს. (მცურავი ბატარეა) „დემოლოგოსი". 1826 რუსეთში გამოჩნდა არტილერიით აღჭურვილი პირველი ორთქლმავალი ხ. ს. „იჟორა". რუსეთში 1848 შეიქმნა პირველი ხრახნიანი ფრეგატი „არქიმედი". ორთქლისძრავიანი

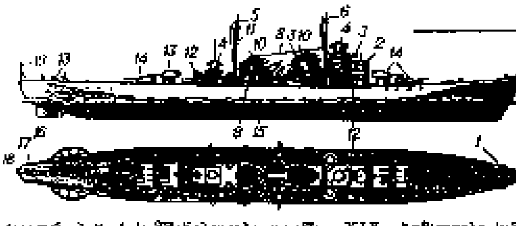

(ჯავშნის) ხ. ს-ს მშენებლობა დაიწყო XIX ს. 70-იან წლებში. ერთდროულად მიმდინარეობდა ფლოტის იარაღის, უპირატესად არტილ. სრულყოფა. საარტ. შეიარაღების გაძლიერებამ გამოიწვია ყველა ხომალდების ჯავშნით შემოსვის აუცილებლობა. ფლოტის ძირითად დამრტყმელ ძალად ჯავშნოსანი იქცა. 1904 ინგლისში მწყობრში ჩადგა პირველი ორთქლისტურბინიანი კრეისერი „ამეთისტი", 1906 — ჯავშნოსანი „დრედნოუტი". საესკადრო ნაღმოსნებზე ორთქლის ტურბინები პირველად გამოიყენეს რუსეთში 1911—13. მსოფლიოში პირველი შიგაწვის ძრავიანი (დიზელი) საკანონერო ნავების აგება დაიწყო რუსეთში 1907 XX ს. დასაწყისში გაჩნდა დიზელისძრავიანი (წყალზედა სვლისათვის) და ელექტრომოტორებიანი (წყალქვეშა სვლისათვის) წყალქვეშა ნავები. ამავე წლებში რუსეთში აგებდნენ მსოფლიოში პირველ სატრალო ხომალდებს. XIX ს. ბოლოს რუსეთში დამკვიდრდა ხ. ს-ს შემდეგი კლასიფიკაცია: ჯავშნოსნები (საესკადრო, სანაპირო), კრეისერები (1-ლი და მე-2 რანგის), ნაღმოსანი კრეისერები, ნაღმოსნები და ნაღმოსანი ნავები, საკანონერო ნავები, სატრანსპ. და სასწ. ხომალდები. 1907-იდან ჯავშნოსნის ნაცვლად იყენებდნენ ტერმ. „სახაზო ხომალდს", კრეისერები დაიყო ჯავშნიან კრეისერებად და კრეისერებად. I მსოფლიო ომის (1914—18) დროს გაჩნდა ავიამზიდები, ნაღმსაწინაღო ხომალდები და სატორპედო კატარღები, 30-იან წლებში — საპატრულო თავდაცვის კრეისერები. II მსოფლიო ომის (1939—45) მსვლელობაში გაიზარდა ავიამზიდების, წყალქვეშა ნავების მნიშვნელობა, შეიქმნა მრავალი სადესანტო ხომალდი. 50-იან წლებში მწყობრში ჩადგა ატომური წყალქვეშა ნავები, 60-იან წლებში — წყალზედა ატომური ხ. ს.; წყალქვეშა ნავები აღიჭურვა რაკეტულ-ბირთვული იარაღით. ზოგიერთ ქვეყანაში აგებენ ხ. ს. ხელშეწყობის დინამიკური პრინციპით (ხომალდი საჰაერო ბალიშზე, წყალქვეშფრთებიანი ხომალდი) და სპეც. დანიშნულების ხ. ს-ს (მარტივი ხომალდები — მარტივი ოპერაციების მოსათავსებლად), ხომალდ-მიზნის (სასწ. მიზნით რაკეტების, ტორპედოების და სხვ. გასაშვებისათვის), რადიოლოკაციური დაზვერვის ხომალდებს, ხომალდ-რეტრანსლიატორებს და სხვ. საბჭ. სამხ.-საზღვაო ფლოტი შეიარაღებულია შემდეგი ძირითადი კლასის საბრძოლო ხომალდებით. რაკეტული წყალქვეშა ნავები, ტორპედიანი წყალქვეშა ნავები, რაკეტული ხომალდები, საარტ., ნაღმსაწინაღო, ნაღმსაწინააღმდეგო, სადესანტო ხ. ს. და ა. შ.; აშშ-ის ხ. ს-ს ძირითადი კლასებია: ავიამზიდები (მრავალმიზნიანი, დამრტყმელი, ნაღმსაწინაღო), წყალქვეშა ნავები (ატომური, სატორპედო), რაკეტული კრეისერები, რაკეტული ფრეგატები და საესკადრო ნაღმოსნები. შემდეგ 1958 საერთაშ. კონფერენციის შე-

ხომალდები სამხედრო ნახ. 1 მსუბუქი კრეისერი: 1 — ცხვირის ღუზა; 2 — საზენიტო ზარბაზანი; 3 — სასიგნალო პროჟექტორი; 4 — სამეთაურო-მანძილსაზომი პოსტი; 5 — რადიოლოკაციური სადგურის ანტენა; 6 — ფოკ-ანძა; 7 — კატარღა; 8 — რადიოანტენა; 9 — სატორპედო აპარატი; 10 — საკვამური მილი; 11 — გროტ-ანძა; 12 — უნივერსალური 100-მმ-იანი ქვემეხი; 13 — მრავალლულიანი საზენიტო ავტომატური დანადგარი; 14 — მთავარი კალიბრის ზარბაზნიანი კოშკები; 15 — წყალხაზი; 16 — საჭე; 17 — სანიჩბე ხრახნები; 18 — კილის ღუზა; 19 — ლითონის ფორმა.

შ. ხოლუაშვილი. მოქანდაკე ფატმა კობალაძის პორტრეტი. 1966. საქართვ. სურათების გალერეა. თბილისი.

ხომალდები სამხედრო ნახ. 2 დამრტყმელი ავიამზიდი: 1 — კატაპულტა; 2 — რადიოლოკაციური ანტენის ანძა; 3 — უნივერსალური 120-მმ-იანი ქვემეხი; 4,5 — მრავალლულიანი 40 მმ საზენიტო ავტომატები; 6 — ავიასაფრენი ბაქანი (დასაჯდომი თვითმფრინავების დასამუხრუჭებელი გვარლებით); 7 — საბრძოლო ინფორმაციისა და სამეთაურო პუნქტებიანი „კუნძული", 8 — ბოცმანის საქმიანი განყოფილება; 9 — საქვაბე განყოფილება; 10 — თვითმფრინავების შესანახი ანგარები; 11 — რადიოლოკაციის სადგურის ანტენა.

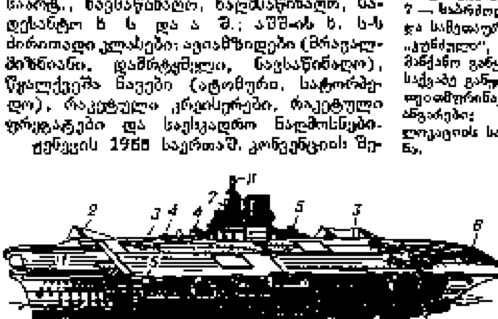

საზამისად, კერძოდ ხ. ს-ს უნდა ჰქონდეს გარეცხვის ნიშნები, რითაც ნათელი იქნება მისი სახელმწ. კუთვნილება. ხ. ს-ს უნდა შეეძლოს თავისუფლად და უსაფრთხოდ ქვეყნის ნავსადგურებში შესვლა. ტერიტორიულ წყლებს გარეთ ხ. ს. სახელმწ. საკუთრებაა და სარგებლობს ექსტერიტორიული უფლებით.

ლიტ.: Боевой путь Советского Военно-Морского Флота, 3 изд., М., 1974; Современные корабли Военно-Морского Флота Союза ССР, М., 1975.

„ხომალდი", ქართული ყოველთვიური ლიტერატურულ-მხატვრული ჟურნალი. გამოდიოდა თბილისში 1921—22, გამოვიდა 5 ნომერი 4 წიგნად (№ 1 — 1921, დანარჩენი — 1922). რედაქტორი — სარედაქციო კოლეგია. ფაქტობრივი რედაქტორი — ა. აბაშელი. ჟურნალში გამოქვეყნდა შ. ლომთათიძის, დ. შენგელაიას, ა. აბაშელის, ლეო ქიაჩელის, ი. გრიშაშვილის და სხვათა ნაწარმოებები. იბეჭდებოდა პუბლიც. და კრიტ. წერილები, ბიბლიოგრაფია და სხვ.

ა. ჩუღაშვილი.

ხომალდის არქიტექტურა, სამეცნიერო დისციპლინების კომპლექსი, რომელიც სწავლობს გემის როგორც მთელი მთლიანობის, ასევე მის ცალკე ელემენტებს (ზედნაშენი, ფანჯრები, ანძები, საკვამლე მილები და სხვ.), მათ განლაგებას ფუნქციური ნიშნის, არქიტ. კომპოზიციისა და თანამედროვე ესთეტიკის თვალსაზრისით. „ხ. ა"-ის ნაცვლად ხშირად იხმარება ტერმ. „გემის არქიტექტურა".

ხომალდის თეორია, მეცნიერება, რომელიც შეისწავლის გემის ზღვაოსნურ თვისებებს (იხ. ზღვაოსნური თვისებები გემისა): წყალზე მდგრადობას (გემის სტატიკა) და მოძრაობის პროცესში (გემის დინამიკა): გამოთვლებისთვის თეორ. ჰიდრომექანიკისა და აეროდინამიკის კანონების გამოყენება. გემის სტატიკის ნაწილებია ცურვადობა, ჩაუძირავობა, სტატ. მდგრადობა, დინამიკისა — დინამ. მდგრადობა, გემის რწევა, სვლადობა, მართვადობა და გემის წყალში ჩაშვება. ხ. თ-ის დამუშავებაში დიდი ღვაწლი მიუძღვით რუს მეცნიერებს ლ. ეილერს, ს. მაკაროვს, ა. კრილოვსა და სხვ.

ხომეინი რუჰოლა მუსავი (დ. 1898, სხვა მონაცემებით, 1900 ან 1903, ქ. ხომეინი), ირანის ისლამის რესპუბლიკის მეთაური. დაიბადა წვრილი შინაყმოსნის ოჯახში. მიიღო უმაღლესი რელიგ. განათლება ქ. ყუმში. აქვს აიათოლას — მუსლიმანი შიიტების უმაღლესი სას. წოდება. ავტორია 24 სასულიერო ნაწარმოებისა. 1964 გააძევეს ირანიდან. იყო ემიგრაციაში ერაყში, შემდეგ საფრანგეთში. 1979 თებ. ირანში დაბრუნდა და სათავეში ჩაუდგა რევოლუციას, რის შედეგად დაემხო შაჰის რეჟიმი და დამყარდა ისლამის რესპუბლიკა.

ხომერიკი ალექსანდრე ავთანდილის ძე (დ. 13 VIII 1948, ბათუმი), ქართველი საბჭ. მოცეკვავე (ლირ.-დრამატ. ტენორი), საქ. სსრ სახ. არტისტი (1985). 1971—74 სწავლობდა ბათუმის ზ. ფალიაშვილის სახ. მუსიკ. სასწავლებელში. პარალელურად მღეროდა ვოკალურ-საესტრადო ანსამბლ „იმედში" (I პრემია საკავშ. კონკურსზე „ახალგაზრდული ხმები") 1980 დაამთავრა თბილ. კონსერვატორია (ვ. გოგიჩაძის კლასი). 1977-იდან (ჯერ კიდევ სტუდენტი) ჩაირიცხა თბილ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის დასში. 1981—82 სტაჟირებას გადიოდა თეატრ „ლა სკალაში" (ჯ. სიმიონატოს ხელმძღვანელობით). ხ-ს აქვს როლები, კერძოდ რეპერტუარში

ა. ხომერიკი.

ნ. ხომიზურაშვილი.

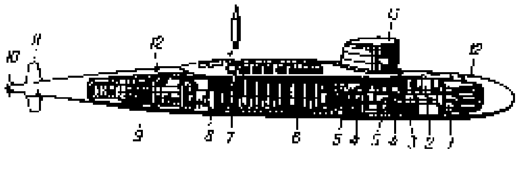

ხომალდები სამხედრო. ნახ. 3. ატომური რაკეტული წყალქვეშა ნავი: 1—სატორპედო ნაკვეთური; 2—საცხოვრებელი სათავსები; 3—ცენტრალური საპოსტო; 4 — რაკეტების გაშვების შახტები; 5—ცენტრალური პოსტი; 6—სარაკეტო ნაკვეთური, 7 — გამშვები შახტი; 8—რეაქტორი, 9—მთავარი ტურბინები; 10—წევის ხრახნი; 11—მართვის საჭეები; 12—სამ. ფილი (გამოსასვლელი) საჭიდები; 13—სავალი ხიდი.

თანამედროვე მღერის ხმა პარტიებს ამჟ. სალომში, მაცხაზი (ფალიაშვილის „აბესალომ და ეთერი", „დაისი"), ბენდია (ლალიძის „ლელა"), ლენსკი, ვოდემონი (ჩაიკოვსკის „ევგენი ონეგინი", „იოლანტა"), ხოზე (ბიზეს „კარმენი"), კავარადოსი (პუჩინის „ტოსკა"), მანრიკო, რადამესი, ალფრედი, ჰერცოგი (ვერდის „ტრუბადური", „აიდა", „ტრავიატა", „რიგოლეტო"), ნარაბოთი (რ. შტრაუსის „სალომე") და სხვ. მ. ჩაიკოვსკის სახ. VII საერთაშ. კონკურსისა და საქ. სსრ კომკავშირის სახ. პრემიის ლაურეატი (ორივე 1982). გასტროლებს მართავს სსრკ ქ-ებსა და საზღვარგარეთ.

ლ. ბაგრატიონიძე.

ხომერიკი კონსტანტინე ივანეს ძე (1884, სოფ. ჩოჩხათი, ოზურგეთის მაზრა, ახლანდ. ლანჩხუთის რ-ნი, —1938, თბილისი), რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში, კომპარტიის წევრი 1901-იდან. მონაწილეობდა თბილ. მუშათა საპროტესტო დემონსტრაციაში (1901), გურიის გლეხთა აჯანყებაში (1902—03). 1906—12 თანამშრომლობდა ბოლშევიკურ გაზეთებში. 1913 თბილისში განაგრძობდა არალეგალურ პარტ. მოღვაწეობას. 1914 ცარიცინში მუშაობდა ლესოზე. მიმართულების გაზ. „ვოლგა-დონსკი კრაი" რედაქციაში, შემდეგ ასტრახანში გადავიდა. 1917 მარტში თბილისში დაბრუნდა. აქ ენერგიულად იბრძოდა მენშევიკური მთავრობის წინააღმდეგ. რეს. მუშათაბსაიდეს არაერთხელ იყო დაპატიმრებული და გადასახლებული (1904, 1910, 1914, 1920). საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ სხვადასხვა ხელმძღვანელი თანამდებობა ეჭირა.

ნ. მგელაძე.

ხომერიკი ოთარ კირილეს ძე (9. X. 1926, თბილისი), ქართველი საბჭ. მეცნიერი ხელსაწყოთმშენებლობის დარგში. ტექნ. მეცნ. დოქტორი (1974), პროფესორი (1979), საქართვ. სსრ მეცნ. აკად. წევრ-კორ. (1986). სკკპ წევრი 1951-იდან. 1949 დაამთავრა საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტის ელექტროტექნ. ფაკ-ტი. 1952—61 მუშაობდა სხვადასხვა თანამდებობაზე სოფ. მეურნ. ელექტრიფიკაციის სრულიად საკავშ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში, 1961—81 საქ. სსრ მეცნ. აკად. მართვის სისტემების ინ-ტში, 1981—83 კიბერნ. ინ-ტში ჯერ ავტომატიკის ელემენტების განყ-ბის გამგე, შემდეგ დირექტორის მოადგილე. 1983-იდან მუშაობს საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტში ელექტრონული სამეცნ.-ტექნიკური კათედრის გამგე. ხ-ის შრომები ეძღვნება მაგნიტური და გალვანომაგნიტური ტექნიკის ტექნ. საშუალებებს, სამეცნ. და სამედ. ხელსაწყოთმშენებლობის საკითხებს. 1981 ავტორების ჯგუფთან ერთად მიენიჭა საქ. სსრ სახელმწ. პრემია 1970—79 შესრულებულ სამუშაოთა ციკლისათვის — „გალვანომაგნიტურ გარდამქმნელთა საფუძველზე ტექნიკისა და ავტომატიკის მოწყობილობათა აგების პრინციპების შემუშავება, კონსტრუქციის შექმნა და წარმოებაში დანერგვა".

ლიტ.: Гальваномагнитные элементы в устройствах автоматики и вычислительной техники, М., 1975; Полупроводниковые преобразователи магнитного поля, М., 1986; Применение гальваномагнитных датчиков в устройствах автоматики и измерений, М., 1971.

ხომერიკი შალვა იონეს ძე (16. V 1905, ოზურგეთი, ახლანდ. მახარაძე, — 4 II. 1981, თბილისი), ქართველი საბჭ. კინორეჟისორი, ქართული დოკუმენტური კინოს ერთ-ერთი ფუძემდებელი. საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1961). სკკპ წევრი 1939-იდან. 1935 დაამთავრა საკავშ. კინემატოგრაფიის სახელმწ. ინ-ტის სარეჟისორო ფაკ-ტი. 1924-იდან მუშაობდა კინოში. დიდი სამამულო ომის (1941—45) პერიოდში ხელმძღვანელობდა საფრონტო კინოჯგუფს. გადაიღო 100-ზე მეტი დოკუმენტური, სამეცნ.-პოპულ. ფილმი და მრავალი სიუჟეტი. მ. შ. „ამიერკავკასიის ხალხთა ოლიმპიადა" (1933), „მაღა ზღვის საგუშაგოებზე", „სოციალისტური ქალაქი გამიდი" (ორივე 1945), „ლევან" (1948), „ქართული არქიტექტურა" (1960), „თბილისის მეტრო" (1965), „სიუხეის საწინდარი" (1976) და სხვ.

ა. გვენცაძე.

ხომი, ხომისთავი, მთა მთიულეთ-ფშავის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ქანხევის (ფშავის არაგვის მარცხ. შენაკადი) სათავეებში. სიმაღლე 2519 მ. აგებულია იურული თიხაფიქლებით. კალთები შემოსილია სუბალპ. მდელოს მცენარეულობით.

ნ. ასტიგაძე.

ხომი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (მაღაროსკარის სოფსაბჭო), ქართლის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ფშავის არაგვის მარცხ. ნაპირას. ზ. დ. 1140 მ. დუშეთიდან 55 კმ. დუშეთის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა, საშ. სკოლა სოფ. მაღაროსკარში (14 კმ).

ხომიზურაშვილი ნიკოლოზ მიხეილის ძე (19. IX 1900, თელავი, — 1. II. 1971, თბილისი), ქართველი საბჭ. აგრონომი-მეხილე, საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1946), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1955), სოციალ. შრომის გმირი (1966). სკკპ წევრი 1939-იდან. 1925 დაამთავრა თსუ-ის აგრონ. ფაკ-ტი. 1925—28 მუშაობდა ვენახ. და ხეხილ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტებსა და სასელექციო სადგურებში. 1929—30 იყო თსუ-ის დოცენტი, 1932-იდან — საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტის მეხილეობის კათედრის გამგე. 1935—36 ამავე ინ-ტის ჯერ პრორექტორი სასწ. დარგში, 1940—60 კი — კონტინენტური მეხილეობის კათედრის გამგე და სოფ. მეურნ. ცდოსმოკეთილგანაწილების ფაკ-ტის დეკანი 1960—71 საქართვ. მებაღეობის, მევენახეობისა და მეღვინეობის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის დირექტორი ხ საქართველოში საბჭ. მეხილეობის ერთ-ერთი ფუძემდებელია. დაამუშავა ხეხილის სამრეწველო ჯიშების ჩანახვა-განუიათრების თეორია. შეიმუშავა ხეხილის ზონებრივი ჯიშის ტექნოლოგიისა და ტექნიკის საკითხები, მისი ხელმძღვანელობით საქართველოში პირველად შემოიტანეს ნაგალა ხეხილი. დიდი ღვაწლი მიუძღვის „საქართველოს მეხილეობის" თხზულების გამოცემაში (1969—78). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

თხზ.: მეხილეობა, თბ., 1932; მეხილეობა, ტ. 1—2, თბ., 1952—57.

შ. ვახვახიშვილი.

ხომიზურია ნიკოლოზ ილიას ძე [დ. 4 (17) XII 1906, დაბა სამტრედია, ახლანდ. ბაქოს საქალაქო საბჭო], ქართველი საბჭ. ინჟინერ-გეოლოგი. სკკპ წევრი 1926-იდან. 1935 დაამთავრა მოსკ. გეოლ.-საძიებო ინ-ტი. 1935—62 მუშაობდა სსრკ გეოლ. სამინისტროს საწარმოთ დაწესებულებებში. 1951 სხვა სპეციალისტებთან ერთად სასარგებლო წიაღისეულის საბადოს აღმოჩენისა და საძიებო სამუშაოებისათვის მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშისა და წითელი ვარსკვლავის ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.

ე. ჟამიაშვილი.

ხომლაძე, იხ. ფანტაზია რომანოზ.

ხომლი, 1. იხ. პლეიადები; 2 ვარსკვლავთა ჯგუფი, თანავარსკვლავედი (ეს მნიშვნელობა ხ-ს უსირატესად ძვ. ქართულში ჰქონდა).

„ხომლი", საქართველოს მწერალთა კავშირის ყოველკვირეული ლიტერატურული გაზეთი. გამოდიოდა თბილისში 1920, სულ გამოვიდა 5 ნომერი. რედ. — სარედაქციო კოლეგია. გაზეთი ბეჭდავდა ლექსებს, მოთხრობებს, კრიტ. წერილებს ლიტ-რისა და ხელოვნ. საკითხებზე. თანამშრომლობდნენ ი. გრიშაშვილი, ვ. ბარნოვი, ი. მოსაშვილი, ტერენტი გრანელი (კუთაისელი), ვ. რუხაძე, გ. ქუჩიშვილი (ჩხეი-

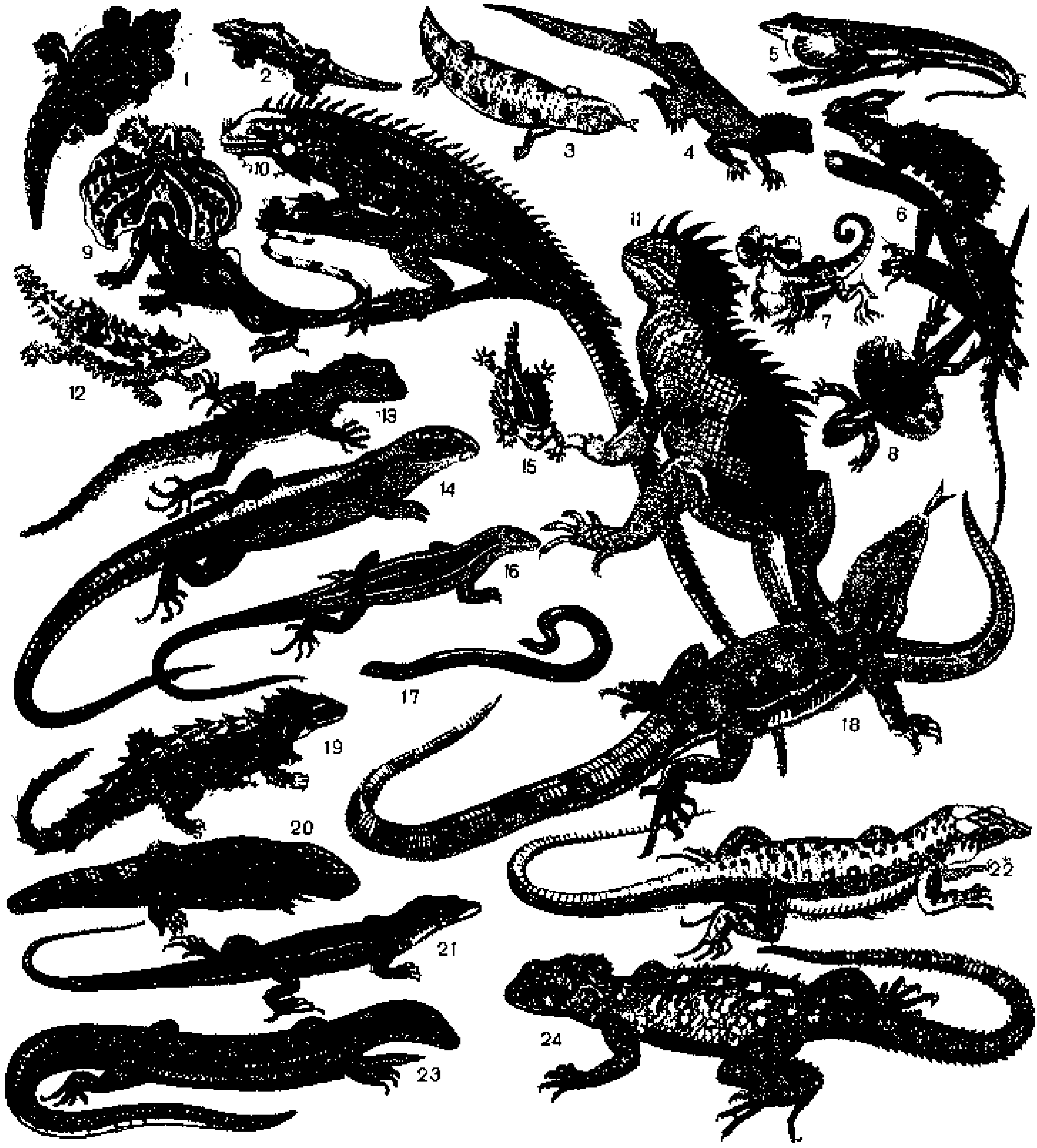

ხვ. ხვლიკები 1. ნიჩაბკუდა გეკონი; 2. მადაგასკარის გეკონი; 3. ლურჯენა ავსტრალიური სცინკი; 4. ქვის ჯოჯო; 5. კუბის ანოლისი; 6. ბასილისკუსი; 7. ყურებიანი მრგვალთავა; 8. მფრინავი დრაკონი; 9. წამოსასხამიანი ხვლიკი; 10. მწვანე იგუანა; 11. გალაპაგოსის ზღვის ხვლიკი; 12. მოლოხი; 13. კასპიური ჯოჯო; 14. საშუალო ხვლიკი; 15. გომბეშოსებრი ხვლიკი; 16. ზოლიანი ხვლიკი; 17. ბოხმეჭა; 18. ბენგალიური ვარანი; 19. ზონარკუდა; 20. შხამკბილა; 21. ართვინის ხვლიკი (საქართველოს ენდემი); 22. მარდი ფსვენი; 23. გრძელფეხება სცინკი (შეტანილია „წითელ წიგნში"); 24. კავკასიური ჯოჯო.

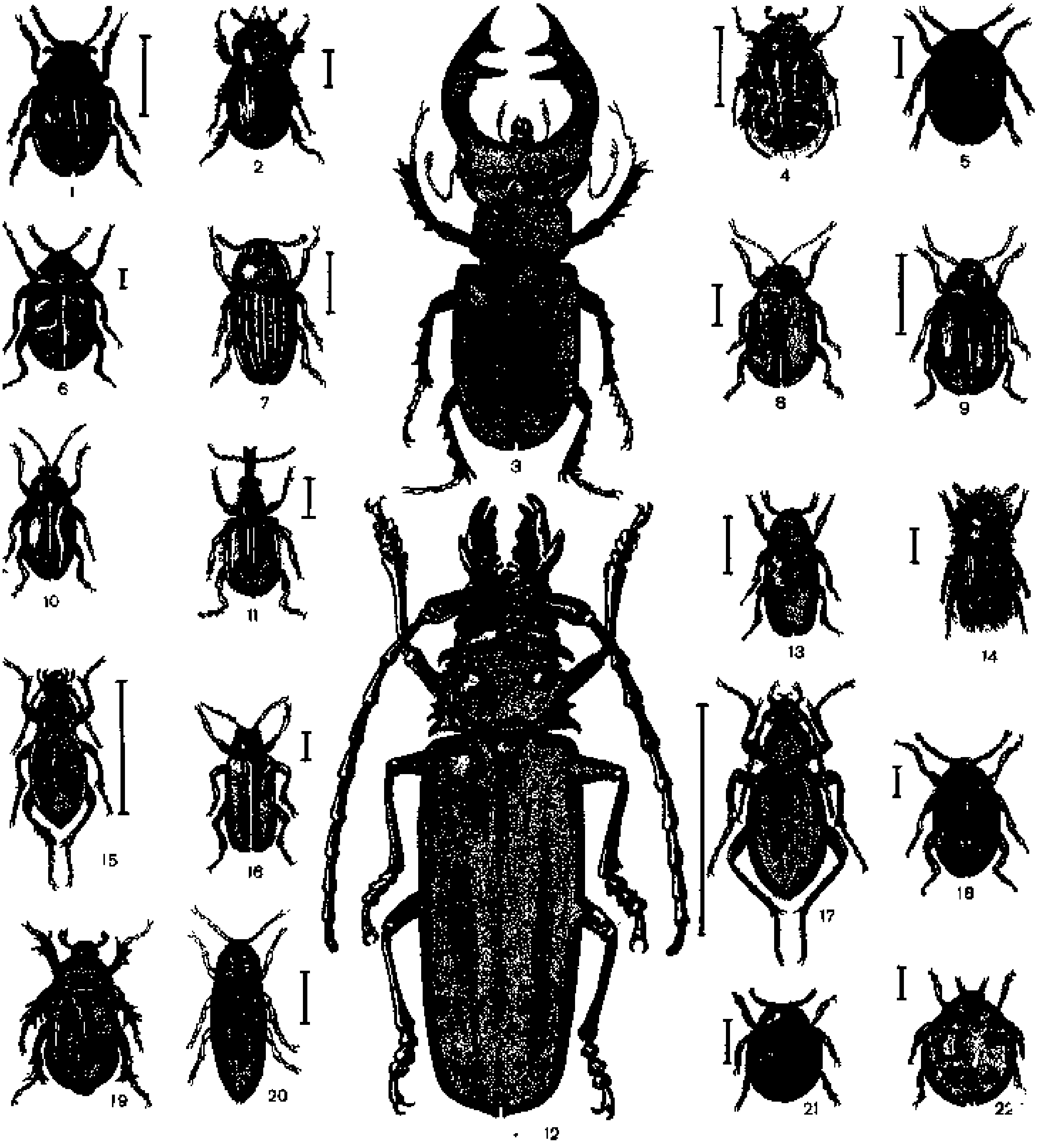

სურ. ხოჭოები. 1. კარტოფილის ხოჭო ანუ კოლორადოს ხოჭო; 2. წითელფრთიანი ლუნაგორია; 3. ირემხოჭო; 4. ბანჯგვლიანი ბრინჯაოსანა; 5. ჭარხლის ფარისანა; 6. მუზეუმის ხოჭო; 7. ქვიშრობის ზოზინა; 8. მურყნის ფოთოლიჭამია; 9. ალვის ხის ფოთოლიჭამია; 10. ფეხწითელა რწყილი, მაწყ რწყილი; 11. ბოწვეული რინქიტი; 12. უსურიის გიგანტური ხარაბუზა; 13. ზაზის ცხვირიჭამია; 14. ნაძვის დიდი ქერქიჭამია; 15. ალაზნის ბზუალა 16. ჭიაწურბელა; 17. შავზოლიანი ბზუალა, 18. ბარდის მემარცვლია; 19. მწვანე ბრინჯაოსანა; 20. ნათესის ტკაცუნა; 21. შვიდწერტილა ჭიამაია; 22. ოთხლაქიანი ჭიამაია

ხე), ს. ჯ უამალიშვილი, დ. შენგელაია. ტ. ბოჭორიშვილი, მარჯანი (ალექსანდრე-შლეიმანაძე), ი. გომართელი, დ. კასრაძე, შ. ჯანბერიძე, გურამ ბაზაძე, ს. ზაქარიაძე და სხვ. ხ-ის შემდეგ გამოიცა გაზ. „ღელე". ი. გიგაური.

ჩომსკი, ნ., ჩ ო მ ს კ ი (Chomsky) ნოამ დ. 7. XII. 1928, ფილადელფია), ამერიკელი ენათმეცნიერი. სწავლობდა პენსილვანიის და ჰარვარდის უნ-ტებში. მასაჩუსეტსის ტექნოლ. ინ-ტის პროფესორი. აღწერილი ჩაუყარა წარმოქმნით გრამატიკების თეორიას და ფორმალური ენების, როგორც ამ თეორიის ნაწილის, თეორიას („ტრანსფორმაციული ანალიზი", 1966, „სინტაქსური სტრუქტურები", 1957). კოგნიტური ენებში ძირითადი სტრუქტურების უნივერსალურობის იდეის საფუძველზე ხ-მ წამოაყენა ენის შესწავლის, როგორც აზროვნების კვლევის საშუალების, პროგრამა („ენა და აზროვნება", 1968) ხ-ის ზოგიერთი იდეა ნაწილობრივ კრიტიკულად შეფასდა.

ხომული, სოფელი წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (გუმბრის სოფსაბჭო), წყალტუბოს ჩრდილო-დასავლეთით. ზ. დ. 140 მ, წყალტუბოდან 4 კმ. ცენტრის ხას ხსან. გუმბრის კოლ-ბა (მეხილეობა) რეგისტრირებული. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სამედიცინო პუნქტი შუა საუკ. ციხის ნანგრევები. ... სოფლის შუაგულში არის კარსტული ძაბრი, მახლობლად — ხომულის მღვიმე.

ხომულის ღია მღვიმე, კარსტული მღვიმე ხომულის (წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტორია) მახლობლად. 95 მ სიღრმეზე ... ქვედაცარცულ კირქვებში. მღვიმის შესასვლელის წინ ჩანგრეული კარსტული ძაბრია. მღვიმის სიგრძე 70 მ. ზოგიერთ ... სტალაქტიტ-სტალაგმიტური ნაღვენთებით ქერქი. ზ. ტინტილოზოვი.

ხომუტოვი (Chomutov), ქალაქი ჩეხოსლოვაკიაში, ჩეხეთის სრ-ში, ჩრდ. ჩეხეთის ოლქში. 53 ათ. მცხ. (1984). სარკინიგზო კვანძი. საწარმოები: ელექტროტექნიკური ... წარმოება ... საკვები წარმოება. ...

ხონა (ლ (ლოკალური ხონგა ქალაქი — ცეკვა ... ჩუქურთმები ... სახეობები ... ქართული სახალხო ხალხური წყალთა ... XIX ს. 70-იან წლებში გამოიცა ა. „ხ-ს" ძირითადი ელემენტია ... ხონარ-ხონაური ხელი ... ხონგა ქალის ცეკვად გარჩევის ... ტემპი 6/8. ა. თათარაძე.

ხონდემირი, ღიას ალ-დინ იბნ ჰუმამ ალ-დინ ალ-ჰუსაინი (1475, ჰერათი,—1535 ან 40, დელი). სპარსელი ისტორიკოსი. ... ისტორიკოსი მირხონდის (XV ს. ...) შვილიშვილი. ... თანამედროვე ... მიძღვნილი (1507) ... 1528 გადავიდა ... ინდოეთში ... „ჰაბიბ ალ-სიარ" ... XV—XVI სს. (1521—24-მდე) ... ერთ-ერთ მნიშვნელოვანი წყაროა. ... „ცნობათა ... კრებული", ... „ჰუმაიუნის ბრძანებების ... კრებული" („ყანუნი ჰუმაიუნი") და სხვ.

ლიტ.: Стори Ч. А., Персидская литература, ч. 1, М., 1972, с. 379—393. ა. თოდუა.

ხონელი, იხ. ბაქრაძე ილია.

ხონთქარა, ბ ა რ ბ უ ლ ი (Mullus), თევზების გვარი ქორჭილასნაირთა რიგისა. მათი წაგრძელებული სხეული მსხვილი ქერცლითაა დაფარული. ნიკაპზე 2 ფართე ულვაში აქვთ. გავრცელებული არიან ატლანტის ოკეანეში, ხმელთაშუა, შავ და აზოვის ზღვებში. შავი ზღვის საქართვ. ტერიტ. წყლებში გვხვდება ჩრდილოეთის ხ-ს ქვესახეობა — M. barbatus ponticus. მცირე თევზებია, 8—15 სმ სიგრძისა. ძვირფასი თევზია, აქვს მეტად გემრიელი ხორცი. იჭერენ ... დამარილებული, შებოლილი, დაკონსერვებული. მ. დემეტრაშვილი.

**ხონთქარის ... **, იხ. ჰორტენზია.

ხონი, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში (წყალტუბოს სოფსაბჭო), მდ-ების ძირულისა და საკრაულის (ხანისწყლის შენაკადი) წყალგამყოფის ჩრდ. კალთაზე. ზ. დ. 420 მ, ორჯონიკიძიდან 19 კმ. წყალტუბოს კოლ-ბა (მევენახეობა, მეხილეობა, მებოსტნეობა), საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, საფერშლო-სამეანო პუნქტი. წყაროებში პირველად იხსენიება XVI ს-ში. შემორჩენილია გვიანდ. შუა საუკ. ციხის ნანგრევები.

ხონი, ქ. წულუკიძის სახელწოდება 1936-მდე.

ხონისჭალა, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (შუხუთის სოფსაბჭო), ... კოლხეთის დაბლობის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ანდეყსა (აკრიდის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1200 მ, ლანჩხუთიდან 13 კმ. მატილის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ბარისახოში (71 კმ).

ხონჭიორი, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში (ნიკორწმინდის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე. ზ. დ. 1100 მ, ამბროლაურიდან 22 კმ, ტყიბულიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 30 კმ. ნიკორწმინდის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა სოფ. ნიკორწმინდაში (2,8 კმ). ბ-კა, კლუბი, საფერშლო პუნქტი. წყაროებში პირველად იხსენიება XVI ს-ში. სოფელში დგას XVIII ს. გუმბათოვანი ეკლესია, მახლობლად — შუა საუკ. „უდაბნოს" მონასტრის ეკლესია და სამრეკლო.

ხოპერი, მდინარე რსფსრ ევროპ. ნაწილში, სარატოვის, ვორონეჟის და ვოლგოგრადის ოლქებში, მდ. დონის მარცხ. შენაკადი. სიგრძე 979 კმ, აუზის ფართ. 61100 კმ². სათავე აქვს ვოლგისპირა მაღლობზე. უმთავრესად საზრდოობს თოვლის წყლით. წყალდიდობა იცის აპრ.-მაისში. წყლის საშ. ხარჯი შესართავიდან 46 კმ-ზე 160 მ³/წმ. იყინება ნოემბ.-დეკ.-ში. ყინულისაგან თავისუფლდება მარტ-აპრილში. ... წყალმომარაგების მიზნით ... ნოვოხოპიორსკიდან (323 კმ). ხ-ის ნაპირზე ქ-ებია: ბალაშოვი, ნოვოხოპიორსკი, ურიუპინსკი.

ხოპისი, სოფელი თეთრი წყაროს რ-ნში (თეთრი წყაროს საქალაქო საბჭო), მდ. ალგეთის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 920 მ, თეთრი წყაროდან 5 კმ. თეთრი წყაროს მეხორცეობა-მერძეველობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა ქ. თეთრ წყაროში.

ხოროზნი, ისტორიული პუნქტი აღმ. საქართველოში, ქვემო ქართლში, მდ. დებედის შუაკავე ბორჩალოს ხეობაში, ახლანდ. სოფ. ხოჯორნის (მარნეულის რ-ნი) მახლობლად. IV—VII სს-ებში ქართლის სამეფოს აღმ. ერისთავის წილის ხევის (იხ. წუნდეთი?) ერთ-ერთი სოფელი იყო. გარაუდობენ ამ დროს აქ უნდა ყოფილიყო მნიშვნელოვანი საკულტო ცენტრი (შემორჩენილია X ს. ეკლესიის კედლებში ჩაშენებული ადრინდ. ქრისტ. ხანის სტელების ბარელიეფურანი ფრაგმენტები). X ს-ში აქ ცისფერაჯვარე აშენდა და მხარის ცენტრი წილის ციხიდან ხ-ში გადამოიტანეს. ნასოფლარის თავზე სამხრეთით აღმართულ მაღალ კლდეზე შემორჩენილია ხ-ის ციხესიმაგრის კომპლექსი („მეჭინდე კოშკი") ძლიერი ეკლესიითურთ. ნასოფლარის ტერიტორიაზე აღმოჩნდ. შუა საუკ. სამი ეკლესია. მოზრდილი ჯვარ-გუმბათოვანი ტაძარია (X ს.), ერთ-ერთი სარკმელზე შემორჩენილია ქტიტორების გამოსახულება დაზიანებული სახით წარწერით. სამხრეთის კარის თავზე კიდევ ერთი სახე. წარწერაა. აქვეა — „მარმარილოს" ეკლესია, დარბაზული ეკლესია და სხვ. ნაგებობები. დ. მუსხელიშვილი.

ხოროზნი. გუმბათოვანი ეკლესია ... X ს.

ხოჟუვი (Chorzów), ქალაქი სამხრ. პოლონეთში, კატოვიცეს სავოევოდოში. 144 ათ. მცხ. (1984). სარკინიგზო კვანძი ზემო სილეზიის ქვანახშირის აუზის ერთ-ერთი სამრეწვ. ცენტრი. შავი მეტალურგია, მანქანათსაშ., ქიმ., მინის, კვების, ტრიკოტაჟის, პოლიგრ. მრეწველობა.

ხორავა აკაკი ალექსის ძე [17 (29). IV. 1895, სოფ. ოჩხომური, ახლანდ. ჩხოროწყუს რ-ნი,—23. VI. 1972, თბილისი], ქართველი საბჭ. მსახიობი და პედაგოგი ქართ. საბჭ. თეატრის ერთ-ერთი ფუძემდებელი, სსრკ სახ. არტისტი (1936). სწავლობდა 1909-იდან 1916 დაამთავრა ქუთაისის კლასიკური გიმნაზია. სწავლობდა კიევისა (1915—17) და თბილ. (1919) უნ-ტების სამედ. ფაკ-ტზე. მონაწილეობდა სცენისმოყვარეთა წარმოდგენებში, მ. შ. თბილ. მუშათა ცენტრ. კლუბსა და სახ. სახლში. 1922 შევიდა ა. ფალავას თეატრ. სტუდიაში. პროფ. სცენაზე პირველად გამოვიდა 1923 შ. რუსთაველის სახ. თეატრში (ზეცია, დადიანის „გუშინდელნი"). სადაც სიცოცხლის ბოლომდე მოღვაწეობდა, 1935-იდან იყო მისი ერთ-ერთი ხელმძღვანელი, 1949—55 დირექტორი. ხ. თანამედროვე რეალისტური თეატრ. ხელოვნების ოსტატია. მან მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართ. და მთელი საბჭ. თეატრის განვითარების საქმეში. ხ-ს ხელოვნებაზე დიდი გავლენა მოახდინეს კ. მარჯანიშვილმა და ა. ახმეტელმა. საუკეთესო როლებია: ოიქანაანი (უაილდის „სალომე"), ანდუყაფარი (ერისთავის „გაყრა"), უსახელო (ტოლერის „კაცი-მასა"), ლაერტი (შექსპირის „ჰამლეტი"), ბერსენევი (ლავრენიოვის „რღვევა"), ანზორი (შანშიაშვილის „ანზორი"), არგიშტი (დადიანის „თეთნულდი"), კარლ მოორი (შილერის „ყაჩაღები"), პლატონ კრეჩეტი (კორნეიჩუკის „პლატონ კრეჩეტი"), არსენა (შანშიაშვილის „არსენა"), პეტრე (მდივნის „ალკაზარი"), ოტელო (შექსპირის „ოტელო", ეს როლი საბჭ. სამსახიობო ხელოვნ. შედევრად ითვლება), ივანე მრისხანე (სოლოვიოვის „დიდი ხელმწიფე"), თიდოპისი (სოფოკლეს „ოიდიპოს მეფე"), სირანო (როსტანის „სირანო დე ბერჟერაკი"), ტარიელი (ქიაჩელის „ტარიელ გოლუა"), ბორის გოდუნოვი (პუშკინის „ბორის გოდუნოვი") და სხვ. ხ. იყო გმირულ-რომანტ. პლანის დიდი ტრაგიკული პათოსის მსახიობი. გამოირჩეოდა იშვიათი გარეგნობით, მგზნებარე ტემპერამენტით, მდიდარი ხმით, განცდის სიმართლით, გმირული სულისკვეთებით, სცენური მომხიბვლელობით, გარდასახვის ოსტატობით, მასშტაბურობით. 1924-იდან იღებდნენ კინოში. როლები: გიორგი სააკაძე („გიორგი სააკაძე", 1942—43), სკანდერბეგი („ალბანეთის დიადი მეომარი სკანდერბეგი", 1953), გიორგი („რაც გინახავს, ვეღარ ნახავ"!, 1965) და სხვ. ხ. ეწეოდა საზ. მოღვაწეობას. შ. რუსთაველის სახ. საქართველოს თეატრ. ინ-ტის ერთ-ერთი დამაარსებელი, იყო მისი დირექტორი (1939—49) და პედაგოგი 1939-იდან (1947-იდან პროფესორი); საქართვ. თეატრ. საზ-ბის ერთ-ერთი დამაარსებელი (1945), 1945—47, 1957—60 მისი თავ-რე. სსრკ I—IV მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. ხელოვნების სსრკ

ა. ხორავა

ა. ხორავა ოტელოს როლში (შექსპირის „ოტელო")

სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1941, 1943, 1946 — ორჯერ, 1951). 1972 ხ-ს სახელი ეწოდა მსახიობის სახლს (თბილისი). დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 2 შრომის წითელი დროშის ორდენით, 2 წითელი ვარსკვლავის ორდენითა და მედლებით. შ. ცეცხლაძე.

ა. ხორავა ოტელოს როლში (შექსპირის „ოტელო")

ხორავა ტარასი ტარასის ძე (10. VII. 1913, გუდაუთა, — 1. IX. 1976, სოხუმი), ქართველი საბჭ. მსახიობი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1961). 1934—36 სწავლობდა სოხ. პედ. ინ-ტის ქიმ.-ბიოლ. ფაკ-ტზე. 1934-იდან იყო სოხ. ქართ. სახელმწ. დრამ. თეატრის მსახიობი. წარმატებით ასახიერებდა სახასიათო და „კომედიურ" როლებს, რ-თა შორის აღსანიშნავია: ლომკაცა, კაკუტა (პ. კაკაბაძის „კოლმეურნის ქორწინება", „ყვარყვარე თუთაბერი"), მალვოლიო (შექსპირის „მეთორმეტე ღამე"), კირკიტა (მ. ჯავახიშვილის „ჯაყოს ხიზნები"), შმაგა (ა. ცაგარელის „უბედური დამნაშავენი"), ილიკო, ილარიონ („მე, ბებია, ილიკო და ილარიონი", „საბრალდებო დასკვნა", ნ. დუმბაძის მიხედვით), ტარტიუფი (მ. გორკის „მეშჩანები"), სულეიმანი (ა. პაპიაშვილის „არშინ მალ-ალანი"), ბექირ (ა. სუმბათაშვილი-იუჟინის „ღალატი"), მირზა (ი. მოსაშვილის „ჩაძირული ქვები"), ყარამანი (ნ. ნაკაშიძის „ვინ არის დამნაშავე?"), აგამი (ო. იოსელიანის „სანამ ურემი გადაბრუნდება") და სხვ. შ. ცეცხლაძე.

ტ. ხორავა

ხორაზმი, XIV ს. უზბეკი პოეტი. მისი ცხოვრების შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. კარგად ფლობდა ძვ. უზბ. და სპარსული ენებს, აგრეთვე ლიტ. ლექსიებისა (რვეულამდე არ მოუღწევია), რ-ებსაც დიდი შეფასება მისცა ქამალ ბოჯენდიმ, და პოემისა „სიყვარულის წიგნი" („მუჰაბათნამე", 1353), რ-ის ორიგინალიც დაკარგულია. ცნობილია პოემის 2 გადაწერილი ხელნაწერი. ერთი შესრულებულია უიღურული დამწერლობით (1432) და შედგება 10 ლექს-უსტარისაგან (ძვ. უზბ. ენაზე), მეორე — არაბ. დამწერლობით და შეიცავს 11 „უსტარს" (8 — ძვ. უზბ. ენაზე, 3 — სპარსულ ენაზე). ორივე ხელნაწერი ინახება ბრიტ. მუზეუმში. ა. ცაგარელიშვილი.

ხორამაბადი, ქალაქი დას. ირანში, ლურისტანის ოსტანში, თეირან—აჰვაზის საავტ. გზაზე 200 ათ. მცხ. (1983). სავაჭრო ცენტრი (მატყლი, მარცვლეული, ხმელი ხილი) სოფ. მეურნ. პროდუქციის გადამუშავება.

ხორამშაჰრი, ქალაქი სამხრ.-დას. ირანში, ხუზისტანის ოსტანში. დაახლ. 100 ათ. მცხ. (1983). ნავსადგური მდ. შატ-ელ-არაბზე. რკინიგზის სადგური. გემთსაშენი, ნავთობგადამამუშ., ტყავის მრეწველობა. გააქვთ ფინიკი, ბამბა, ტყავნედლეული.

ხორანთა, ქალაქი ისტორიული საქართველოში, მდ.-ების მცირე ალაზნისა და დიდი ალაზნის (იორისა და ალაზნის) შესართავთან ახლანდ. მისი ტერიტორია მოქცეულია მინგეჩაურის წყალსაცავში (აზერბ. სსრ ტერიტ.). ისტ. ტრადიციის მიხედვით დააარსა ქერქეთის ერისთავმა პეროსმა (იხ. ქართველთა ცხოვრება). ქალაქს თავდაპირველად პეროჯი ერქვა. XI ს-ში მოიხსენიებულია ხ-ს სახელწოდებით. დ. მუსხელიშვილი.

ხორასანი, ისტორიული ოლქი შუა აზიისა ახლო აღმოსავლეთში III ს.—XVIII სს. შუა წლებში მოიცავდა თანამედროვე ირანის ჩრდ.-აღმ. ნაწილს, მარის ოაზისს, თურქმ. სსრ სამხრეთის ოაზისებს, ავღ. ჩრდ. და ჩრდ.-დას. ნაწილებს. მთავარი ქალაქები იყო მეშჰედი, მარვი, ნიშაბური, ტუსი, ბალხი და სხვ. ცნობილია სასანიდთა დროიდან VII ს. შუა წლებში დაიპყრეს არაბებმა. შემდგომში ხ-ში თანმიმდევრულად ბატონობდნენ ტაჰირიდები, საფარიდები, სამანიდები, ღაზნევიდები, სელჩუკები, ხვარაზმშაჰები, ჰულაგუიანები და სხვ. VIII—XIII სს-ში ეკონომიკურად განვითარებული ქვეყანა იყო. IX ს-იდან დაწინაურებული აღ. სპარს. ენისა და ლიტ-რის აღორძინების ერთ-ერთი ძირითადი კერად ითვლებოდა. 1510—1736 სეფიანთა სახელმწ. შემადგენლობაში შედიოდა. სეფიანთა დაცემის შემდეგ ხ-ის ნაწილი (ჰერათის ოლქი და ბალხი) ავღანეთის, ხოლო ნაწილი — ირან. შემადგენლობაში შევიდა. მარვის ოლქი კი XIX ს. დასაწყისში თურქმენებმა დაიპყრეს. ხ-ის დას. ნაწილში, სოფ. ასადაბადში, შაჰ-აბას I-მა დაასახლა საქართველოდან (კახეთიდან) გადასახლებული ქართველები. პ. თოფურია.

ხორაშინხთავი, მთა ლეჩხუმის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ლაჯანურისა და ასკისწყლის (რიონის მარცხ. შენაკადები) წყალგამყოფზე, ამბროლაურის რ-ნში. სიმაღლე 2192 მ. აგებულია იურული თიხაფიქლებით, ქვიშაქვებით, იშვიათად — კირქვებით. კალთები შემოსილია სუბალპ. მდელოს ბალახეულით. ნ. არჩვაძე.

ხორბალი (Triticum), მარცვლოვან მცენარეთა გვარი მარცვლოვანთა ოჯახისა. გვარი იყოფა 2 ქვეგვარად და 6 სექციად, რ-ებშიც გაერთიანებულია 27 ველური მზარდი და კულტ. სახეობა. საქართველოში აღწერილია 14 ბუნებრივი სახეობა ეს რეგიონი ხ-ის ბევრი კულტ. სახეობის წარმოშობის პირველადი გენცენტრია და მსოფლიოს სხვა ქვეყნებს შორის გამოირჩევა ენდემური (T. georgicum, T. carthlicum, T. timopheevi, T. macha, T. zhukovskyi) და სხვა სახეობათა (T. monococcum, T. dicoccum, T. polonicum, T. durum, T. turgidum, T. aestivum, T. compactum) მრავალფეროვნებით. ამ ზემოაღნიშნული დაქმანებით ენდემური სახეობების საფუძველზე მიღებულია 5 ახ. სახეობა (T. timonovum, T. fungicidum, T. militinae, T. kibarae, T. flaksbergeri) აღმოჩნდება, რომ გვარში შემავალ სახეობათა 65%-ზე მეტი საქართველოზე მოდის გარდა ამისა, საქართველოში აღწერილია ხ-ის 150-ზე მეტი სახესხვაობა და ჯიში. ამავე დროს საქართველო ცნობილია იმუნური ხ-ის სამშობლოდ.

ხ-ის გავრცელების არეალი მსოფლიოს ყველა კონტინენტს მოიცავს. ხ ერთწლოვანი მცენარეა, მაგრამ არსებობს მრავალწლოვანი ფორმებიც. გვხვდება საშემოდგომო, საგაზაფხულო და ნახევრად საშემოდგომო ფორმები. ხ-ის გვარში შემავალი სახეობებიდან ყველაზე მეტად გავრცელებულია რბილი (T. aestivum) და მაგარი (T. durum) ხ. ხ-ს აქვს ფუნჯა ფესვი. ღეროს სიმაღლე 40—130 სმ აღწევს. მოწითალო ან იისფერია. ყვავილედი რთული თავთავია, რ-ის ღეროზე თავთუნები თითოეულ თავთუნში 3—5 (ზოგჯერ მეტი) ყვავილია. თავთავი სხვადასხვა ფორმისაა — თითისტარისებრი, კვადრატული, კომბლისებრი, პრიზმისებრი; ფერად — თეთრი, წითელი, შავი; ფხიანი ან უფხო. ხ თვითმტვერია მცენარეა. ყვავილობა აქვს დახურული, ზოგჯერ ღიაც. ნაყოფი შიშველი ან კილიანი მარცვალია, რ-იც შეიძლება იყოს ოვალური, ელიფსური, კვერცხისებრი, წაგრძელებული ან მომრგვალო ფორმის, ხოლო კონსისტენციით რქისებრი, ნახევრად რქისებრი, ფქვილისებრი. ხ-ის 1000 მარცვლის მასა არის 22—25, ზოგჯერ 60—75 გ. მარცვალი გაღივებას იწყებს 1—2°C ტემპ-რაზე, აღმოცენების ოპტიმალური ტემპ-რაა 12—15°C, ხოლო ზრდა-განვითარებისა 22—25°C. ხ. ტენის მოყვარული მცენარეა. მაღალი აგროტექ. პირობებში ინტენს. ტიპის ჯიშებიდან ღებულობენ 80—100 ც/ჰა მარცვლის მოსავალს.

ხ. ერთ-ერთი ძირითადი სასურსათო კულტურაა მარცვლეულის მსოფლიო წარმოებაში ხ-ზე მოდის 27%-ზე მეტი. მარცვალი დიდი რაოდენობით შეიცავს ცილას (10-იდან 25%-მდე), ნახშირწყლებს (60—64%), ცხიმს (2%), ვიტამინებს, ფერმენტებს, მინერ. ნივთიერებებს და სხვ. ხ-ის შენახვა და გადაზიდვა ადვილია. გადამუშავების შედეგად ღებულობენ ფქვილს, ბურღულს და სხვა პროდუქტებს. მარცვლის ნარჩენი ძვირფასი საკვებია მეცხოველეობისათვის. სსრკ-ში დარაიონებულია ხ-ის 80-მდე საშემოდგომო, ხოლო 100-ზე მეტი საგაზაფხულო ჯიში. საქართველოში დარაიონებულია ხ-ის ჯიშები: „ბეზოსტაია 1", დოლის პური 38—4, დიკა, აისი, დიკა 9/14, ცერულესცენსი 19/23 და სხვ. უმთავრესად გავრცელებულია ხორბლის მთესველ რ-ნებში (წითელწყარო, სიღნაღი, ყვარელი, თელავი, ლაგოდეხი, საგარეჯო, გორი, ქარელი, ხაშური, ახალციხე, კასპი, ახალქალაქი, თეთრიწყარო, მარნეული და სხვ.)

ლიტ.: ნ ა ს ყ ი დ ა შ ვ ი ლ ი პ., ს ა ხ ო კ ი ა მ., ჩ ე რ ნ ი შ ი ა., ხორბლის სელექცია საქართველოში, თბ., 1983; В а в и л о в Н. И., Мировые ресурсы сортов хлебных злаков, зерновых, бобовых, льна и их использование в селекции. Пшеница, М.—Л., 1964; Д е к а п р е л е в и ч Л. Л., Виды, разновидности и сорта пшеницы Грузии, «მეცნიერებათა აკ-ის შრომები», 1954, [ტ-] 5; Культурная флора СССР, [т.] 1 — Пшеница, Л., 1979; Пшеницы мира, Л., 1976. პ. ნასყიდაშვილი.

ხორბალო, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში (ზემო ოკრიბის სოფსაბჭო), მდ. ალაზნის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 560 მ. ამბროლაურიდან 5 კმ, თელავიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 34 კმ. ზემო ალაზნის მეცხვარეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. და ჯან. სკოლები სოფ. ზემო ალვანში (2 კმ).

ხორბლის მავნებელი ბუზანკალა, მარცვლოვანი კულტურების ფართოდ გავრცელებული დაავადებაა, რ-საც იწვევენ ბუდაფუმულოვანი სოკოები. მცენარე ავადდება ყვავილობის ფაზაში. სოკოს სპორა ყვავილის ღინგზე ხვდება და ღივდება, შეიჭრება ქსოვილში და ჩანასახში მიცელიუმის სახით ზამთრობს. მეორე წელს, როდესაც დაავადებული თესლი ღივდება, მიცელიუმიც აქტიურდება, თავთავის ზრდის კონუსთან გადაინაცვლებს და მცენარესთან ერთად იზრდება, მთელ თავთავს კი შავ მტვრად აქცევს. ბ რ ძ ო ლ ი ს ღ ო ნ ი ს ძ ი ე ბ ა ნ ი: თესლის თერმული დამუშავება (შედგება 2 ოპერაციისაგან: ჯერ თესლს ალბობენ წყალში 25—32°C ტემპ-რაზე 4 სთ განმავლობაში, შემდეგ იგი გადააქვთ 52—53°C ტემპ-რის მქონე წყალში და 7—8 წთ აჩერებენ, ხოლო შემდეგ აშრობენ). შ. ძაგნიძე.

ხორეზმის ოლქი, შედის უზბ. სსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1938 წ. 15 იანვ. მდებარეობს რესპ. ჩრდ.-დას. ნაწილში, ამუდარიის ქვემო დინების მარცხენა ნაპირებში. ფართ. 6,3 ათ. კმ². მოსახლ. 891 ათ. კაცი (1985). აქედან ქალაქში ცხოვრობს 29%. ცენტრი — ქ. ურგენჩი. ხ. ო-ის ტერიტ. დაბლობი ვაკეა (სიმაღლე 100 მ-მდე). მდ. ამუდარიის ძვ. დელტის ნაწილი დასავლეთი და სამხრ.-დას-ით ეკვრის ყარაყუმის უდაბნო. მთავარი მდინარეა ამუდარია, რ-საც ფართოდ იყენებენ სარწყავად ბევრია პატარა მლაშე ტბა. ხ. ო. უზბ. სსრ მეურნეობის ერთ-ერთი მთავარი რ-ნია მრეწვ. დარგებიდან მთავარია ბამბის და კვების მრეწველობა ჩათვლით ფართობი მთლიანად სარწყავია. ფართ. 62,7% უკავია ბამბის ნათესებს. მოჰყავთ მარცვლეული, საკვები კულტურები, კარტოფილი, ბოსტნეულ-ბაღჩეული, ხილი და სხვ. მეცხოველეობა სახორც-სარძეო მიმართულებისაა. მისდევენ მეაბრეშუმეობას განვითარებულია სარკინიგზო, საავტ. და საჰაერო ტრანსპორტი. ოლქი დაჯილდოებულია ლენინის (1963) და შრომის წითელი დროშის (1971) ორდენებით.

ხორეზმის სახალხო საბჭოთა რესპუბლიკა, საბჭოთა რესპუბლიკა შუა

აზიაში 1920—24 შეიქმნა 1920 თებ.-ში ხივის სახანოში ამბოხება, და ანტიიმპერიალ. სახ. რევ. გამარჯვების შემდეგ, წითელი არმიის მხარდაჭერით, ეკავა ყოფ. ხივის სახანოს ტერიტორია. დედაქალაქი — ხივა. 1923 წ. 20 ოქტ. გარდაიქმნა ხორეზმის საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკად. 1924—25, შუა აზიის საბჭოთა რესპუბლიკების ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი გამიჯვნის დროს, ხსსრ გაუქმდა.

ხორეზმული ენა, საშუალო ირანულ ენათა ჩრდ.-აღმოსავლური ჯგუფის ენა. ჩვენამდე მოაღწია ცალკეულმა წარწერებმა მონეტებსა და ჭურჭელზე. ხორეზმული ტექსტის ფრაგმენტები გვხვდება ალ-ზამახშარის შრომაში „ქუნიათ ალ-მუნია“ (დაწერილია არაბ. ენაზე XIII ს.), ტექსტს ცართული აქვს XIV ს-ით დათარიღებული ხორეზმული სიტყვათა ლექსიკონი. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ძვ. წ. III ს. ხორეზმული დოკუმენტები, რ-ებიც აღმოჩენილია თოფრაქყალაში

ლიტ.: Фрейман А. А., Хорезмийский язык. [ч.] 1, М.—Л., 1951.

თ. ჩხეიძე.

ხორვათი, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (ჩოჩხათის სოფსაბჭო). გურიის ქედის ჩრდილოეთით ზ. დ. 60 მ, ლანჩხუთიდან 30 კმ, სუფსიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 9 კმ. ხორცით-მრეწველობის კოლმეურნეობა (მეფრინველეობა, მესიმინდეობა). საშ. სკოლა სოფ. ჩოჩხათში (3 კმ).

ხორთვისი, სოფელი ახალქალაქის რ-ნში (ხორთვისის სოფსაბჭო), ახალქალაქის პლატოზე, მდ. ფარავნის მარჯვ. ნაპირას ზ. დ. 1750 მ, ახალქალაქიდან 10 კმ. ხორცის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნ.-კომპლექსი. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სამედიცინო-სამეანო პუნქტი.

ხორვატები, ერი იუგოსლავიაში. რაოდ. 6460 ათ. კაცი (1978, აღწერა). ძირითადად ცხოვრობენ ხორვატიაში, არიან აგრეთვე ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაში, სერბიასა და იუგოსლ. სხვა რესპუბლიკებში; იუგოსლ. ფარგლებს გარეთ — ავსტრიაში, უნგრეთში, ამერ. ქვეყნებში, ავსტრალიაში. ლაპარაკობენ სერბულ-ხორვატულ ენაზე. მორწმუნენი ძირითადად კათოლიკები არიან, მცირე ნაწილი მართლმადიდებელი, პროტესტანტი და მუსლიმანია. სლავური ტომები — ხ-ის წინაპრები (კაჩიჩები, შუბიჩები, სვაჩიჩები და სხვ.) VI—VII სს-ში ცხოვრობდნენ სამხრ. ისტრიაში, ჩრდ. ბოსნიაში, სავისა და დრავას შუამდინარეთში. IX ს-ში შეიქმნა ხორვატიის სახელმწიფო. IX ს. დასასრ.—XII ს. დასაწყ. ფეოდ. შუღლმა სახელმწიფო დაასუსტა, რის შედეგადაც ხ. სხვადასხვა სახელმწიფოსა და ხალხის ქვეშ, პოლიტ.-კულტ. გავლენას განიცდიდნენ. ამან გარკვეული გავლენა მოახდინა მათ კულტ. ჩამოყალიბებაზე, თუმცა თვითმყოფი კულტურა მაინც შეინარჩუნეს და განავითარეს. 1918 ხ. და სხვ. იუგოსლ. ხალხები გაერთიანდნენ ერთ — სერბების, ხორვატებისა და სლოვენების სახელმწიფოდ. ხ-ის ისტ., ეკონ. და კულტურის შესახებ იხ. სტატიები ხორვატია, იუგოსლავია.

ხორვატია (Hrvatska), ხორვატიის სოციალისტური რესპუბლიკა (Socijalistička Republika Hrvatska), რესპუბლიკა იუგოსლავიის (სფრი) შემადგენლობაში. მდებარეობს ქვეყნის ჩრდ.-დას. ნაწილში, ადრიატიკის ზღვის სანაპიროზე. ფართ. 56,5 ათ. კმ². მოსახლ. 4,6 მლნ კაცი (1981), უმთავრესად ხორვატები. დედაქალაქი — ზაგრები. მნიშვნელოვანი ქ-ებია სპლიტი და რიეკა.

ბუნება. ხ-ის აღმ. ნაწილი უჭირავს ბორცვიან ვაკეს, ცენტრ. და დას. ნაწილი — დინარის მთიანეთს (სიმაღლე 1831 მ-მდე). ხ-ს ეკუთვნის ადრიატიკის ზღვაში მდებარე რამდენიმე ათეული კუნძული, რ-თა შორის უდიდესია კრკი, ცრესი, პაგი, ბრაჩი. უმეტეს ნაწილში ზომიერია, კონტინენტური, სანაპიროზე — სუბტროპ., ხმელთაშუა ზღვისა. ნალექები 600—700 მმ წელიწადში, სანაპიროზე — 1000 მმ-მდე. მთავარი მდ-ებია სავა და დრავა. ვაკეზე ადგილ-ადგილ შემორჩენილია ფართოფოთლოვანი ტყე, მთები შემოსილია შერეული ტყით, მთიანი კარსტული რ-ნები უტყეოა, სანაპიროს გაყოლებით იზრდება ხმელთაშუა ზღვის მცენარეულობა (მაკვისი).

ისტორიული ცნობა. ხ-ის ტერიტ. დასახლებული იყო ადრინდ. პალეოლითის ხანიდან. ბრინჯაოს ხანაში ილირიულ. შემდეგ კელტური ტომები ცხოვრობდნენ. ძვ. წ. I ს-ში დაიპყრო რომმა. ახ. წ. 395-იდან ბიზანტ. შემადგენლობაშია. VI—VII სს-ში ხ-ის ტერიტორიაზე სლავები დასახლდნენ. VIII ს-ში ხორვ. მიწები ფრანკების გამგებლობაში მოექცა. IX ს. დამლევს ხ-ის მთავრებმა დამოუკიდებლობა მოიპოვეს, 925 მთავარმა ტომისლავმა მეფის ტიტული მიიღო. X ს-ში გავრცელდა ქრისტიანობა. 1102 უნგრ.—ხ-ის უნიით უნგრეთის მეფის გამგებლობაში მოექცა, მაგრამ შეინარჩუნა თვითმმართველობა (სახელმწ. სათავეში ბანი იდგა). 1273-იდან იკრიბებოდა წოდებრივი კრება (საბორი). XVI ს. დამლევს ხ-ის უმეტესი ნაწილი ოსმ. იმპერიამ დაიპყრო. 1809 ხ-ის ტერიტ. ნაწილი ილირიის პროვინციის შემადგენლობაში შევიდა. ვენის კონგრესის 1814—15 გადაწყვეტილებით ხ. ავსტრ. ჰაბსბურგების ძალაუფლებას დაექვემდებარა. 1848 წ 5 ივნ. ხ-ის კრებამ გამოაცხადა ეროვნ. ავტონომია, მაგრამ ეს აურ. რეფორმის კანონი და სხვ. უნგრ.—ხ-ის 1868 შეთანხმებით ალიარეს ხ-ის კულტ.-სამართ. ავტონომია უნგრ. სახელმწ. ფარგლებში. 1905 შეიქმნა ხ.—სერბების კოალიცია, რ-იც ჰაბსბურგებისა და იმპერიის მთლიანობის წინააღმდეგ იყო მიმართული. 1905—14 ხ-ის მთავრობა ცდილობდა ეროვნ. ბურჟ. მიმზიდველობისა და ხ-ისა და სერბიის თანამშრომლობის მოსპობას. ბალკანეთის ომების 1912—13 დროს გაძლიერდა ეროვნ. სამხრეთსლავური ტენდენციები. I მსოფლიო ომის (1914—18) დროს ხ-ის პოლიტ. მოღვაწეებმა (ა. ტრუმბიჩი, ფ. სუპილო და სხვ.) ლონდონში შექმნეს (1915) ანტანტის ორიენტაციის სამხრეთსლავური კომიტეტი, რ-მაც 1917 ხელი მოაწერა კორფუს დეკლარაციას. დეკლარაციით ავსტრ.-უნგრეთის სამხრეთსლავური მიწები სერბიასა და ჩერნოგორიასთან უნდა გაერთიანებულიყო. 1918 წ. 29 ოქტ. ხ-ის საბორმა მიიღო გადაწყვეტილება ავსტრია-უნგრეთთან სრული განხეთქილების შესახებ და ცნო სახალხო კრების უმაღლესი ხელისუფლება. 1918 წ. 1 დეკ. იუგოსლ. ოლქები, მ. შ. ხ-ც, გაერთიანდნენ სერბების, ხორვატებისა და სლოვენების სამეფოში (1929-იდან იუგოსლავია). 1937 იუგოსლ. კომპარტიის ფარგლებში დაარსდა ხ-ის კომპარტია. 30-იანი წწ. ბოლოს იუგოსლ. ფაშისტურ იტალიასა და გერმანიის შორის დაახლოების საშიშროების პირობებში იუგოსლ. მმართველი წრეები შეუთანხმდნენ ხგპ-ს ხელმძღვანელებს ხ-თვის ავტონომიის მინიჭების (1939 აგვ.) შესახებ. ფაქტობრივად ეს იყო სერბ. და ხ-ის ბურჟუაზიის შეთანხმება იუგოსლავიაში ძალაუფლების განაწილების შესახებ. იუგოსლ. წინააღმდეგ ფაშისტური აგრესიის დროს (1941 წ. 6—17 აპრ.), 1941 წ. 10 აპრ., უსტაშებმა ზაგრებში გამოაცხადეს ოკუპანტების მფარველობაში მყოფი „დამოუკიდებელი ხორვატიის სახელმწიფოს“ შექმნა (მალე მას შეუერთეს ბოსნია და ჰერცეგოვინა), რ-იც იტალ. და გერმ. საოკუპაციო ზონებად დაყვეს. 1943 წ. 13—14 ივნ. შედგა ხ-ის განთავისუფლების ანტიფაშისტური კრების I სესია. 1945 წ. 15 მაისს ხ. მთლიანად გაათავისუფლეს იუგოსლ. არმიამ. იუგოსლ. ფედერ. სახ. რესპუბლიკის შექმნის (1945 წ. 19 ნოემბ.) შემდეგ ხ. მის შემადგენლობაში შევიდა სახ. რესპუბლიკა, 1963-იდან — სოციალ. რესპუბლიკა (სფრი-ის შემადგენლობაში).

მეურნეობა. ხ. იუგოსლ. ეკონომიკურად განვითარებული რესპუბლიკაა. მრეწვ. პროდუქციის ამხოლ მოცულობით იგი ჩამორჩება მხოლოდ სერბიას, სამრეწვ. განვითარების დონით — მხოლოდ სლოვენიას. ქვანახშირის, ნავთობის, აირის, ბოქსიტის, მარილის მოპოვებით ხ. I ადგილზეა ქვეყანაში. მის წილად მოდის სფრი-ის ელექტროენერგიის გამომუშავების 1/5, ნავთობის მოპოვებისა და ნავთობგადამუშ. მრეწვ. სიმძლავრის 2/3. განვითარებულია შავი მეტალურგია, ალუმინის, მანქანათმშ. (უმთავრესად ელექტროტექნ., სატრანსპ., ჩარხთმშენებ., ენერგეტიკული მოწყობილობის წარმოება), ქიმ., ცემენტის, საფეიქრო, კვების, ტყავ-ფეხსაცმლის, ხის დამუშ. მრეწველობა.

სოფ. მეურნ. მთავარი დარგია მიწათმოქმედება. მოჰყავთ მარცვლეული კულტურები, შაქრის ჭარხალი, მზესუმზირა, კანაფი, სელი, საკვები კულტურები. განვითარებულია მებაღეობა, მევენახეობა, მებოსტნეობა. მეცხოველეობა. თევზჭერა, ამზადებენ ხე-ტყეს. უდიდესი ნავსადგუ-

ხორეზმის ოაზისი

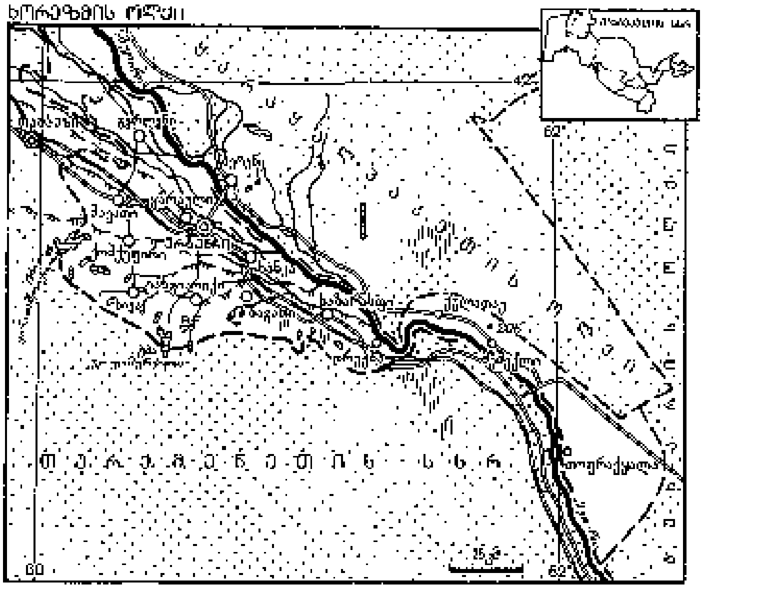

ხორბალი. ხორბლის სახეობები: 1—კულტურული ერთმარცვალა; 2—დიკოკუმი; 3—მაგარი; 4—პოლონური; 5—მახა; 6—მრავალმარცვლოვანი; 7—რბილი (7ა—უფხო თავთავი; 7ბ — უფხო თავთავი)

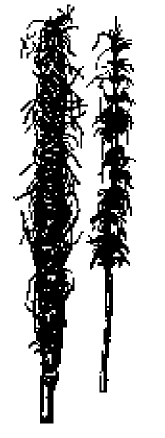

ხორბლის მტვრიანა გუდაფშუტა

ხორვატია. სორკოჩევიჩის ზაფხულის სასახლე დუბროვნიკი 1816—20

ხორვატია. ციხე-დარბაზი ველიკი ტაბორში XV—XVI სს.

რია რიეკა სანაპიროზე და კ-ებზე მრავალი კურორტი (ოპატია, დუბროვნიკი და სხვ.).

კულტურული მშენებლობა. ხ-ის სკოლის ძირითადი სახეა ერთიანი სავალდებულო რვაწლედი (3 ათ-ზე მეტი სკოლა, 600 ათ-ზე მეტი მოსწ., 1984); არის 110-მდე გიმნაზია (44 ათ-ზე მეტი მოსწ.); 400-ზე მეტი პროფტექ. სკოლა (100 ათ-მდე მოსწ.); 83 უმაღლესი სასწავლებელი (მ. შ. ზაგრების, რიეკისა და სპლიტის უნ-ტები, სულ 80 ათ-მდე სტუდენტი). ზაგრებში არის სამეცნ. დაწესებულებათა უმრავლესობა, სამხრეთსლავური მეცნ. და ხელოვნ. აკადემია (კოორდინაციას უწევს 20-მდე სამეცნ.-კვლ. ინ-ტს); ცენტრალური დაქვემდებარების რამდენიმე დაწესებულება, სხვადასხვა სამეცნ. საზ-ბა; 500-მდე სამეცნ. და სპეც. ბ-კა, 300-ზე მეტი საბ. ბ-კა, 100-ზე მეტი მუზეუმი, 30-მდე თეატრი, 400-მდე კინოთეატრი. გამოდის 400-ზე მეტი დასახელების გაზეთი (საერთო ტირაჟი 200 მლნ) და 300-ზე მეტი დასახელების ჟურნალი (საერთო ტირაჟი 50 მლნ-მდე). 1984 გამოიცა 2600-მდე დასახელების წიგნი.

დიოკლეტიანეს სასახლის პერისტილური ეზო სპლიტში, დაახლ. 300 წ.

ლიტერატურა. ხორვ. დამწერლობის შექმნა დაკავშირებულია კირილესა და მეთოდეს მოწაფეების მოღვაწეობასთან (IX ს.) ქრისტიანობის მიღებასთან (X ს.) ერთად გაბატონდა ლათინური მწერ. ძეგლების პირველი ნიმუშები ლოცვები იყო, წარმოიშვა რელიგ. დრამა, გაჩნდა საერო ხასიათის ნაწარმოებებიც. XV ს. გმირული ეპოსი ასახავს იუნაკების და პაიდუკების ბრძოლას თურქი დამპყრობლების წინააღმდეგ.

XV—XVIII სს-ში კულტ. ცენტრები გახდა დუბროვნიკი და დალმაცია. XVI ს. II ნახევარში წარმოიშვა პროტესტანტული ლიტ-რა, დაიწყო წიგნის ბეჭდვა. XVII ს-ში კათოლ. კონტრრეფორმაცია დევნიდა პროტესტანტებს, წვავდა მათ წიგნებს. პ. ზრინსკის (1621—71), პ. რ. ვიტეზოვიჩის (1652—1713) და სხვ. მწერლების შემოქმედებისათვის დამახასიათებელია პატრ. განწყობილება, იყენებდნენ ფოლკლორს.

ეროვნ.-აღორძინების პერიოდში (XVIII ს. დასასრ. — XIX ს. შუა წწ.) განვითარდა განმანათლებლური ლიტ-რა, გამოირჩა სატირული ნაკადი (მ. ა. რელკოვიჩი, 1732—1798; ტ. ბრეზოვაჩკი, 1757—1805; და სხვ.). ხ-ის ეროვნ. კულტურის ფორმირებაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ილირიზმმა. 1847 ხორვ. ენა ოფიც. ენად იქნა აღიარებული. ლიტ-რის მთავარი მიმართულება გახდა რომანტიზმი (ლ. ვუკ., 1809—1872, ს. ვრაზი, 1810—1851; და სხვ.), განვითარდა ინტიმური და ფილოს. ლირიკა.

ა. ავგუსტინჩიჩი. „დაჭრილი პარტიზანის გადაყვანა", თაბაშირი. 1946. თანამედროვე გალერეა. ზაგრები.

1880-იან წლებში წამყვანი ადგილი დაიკავა რეალიზმმა (ა. შენოა, 1838—1881; ს. ს. კრანჩევიჩი, 1866—1908; და სხვ.). 90-იან წლებში წარმოიშვა მოძრაობა „ხორვატული მოდერნი". XIX ს. დასასრ.—XX ს. დასაწყისში განვითარდა სოც. თემატიკა, საფუძველი ჩაეყარა რეგ. მიმართულებას. 1920-იან წლებში შეიმჩნევა ექსპრესიონიზმისა და იმპრესიონიზმის მომძლავრება. 30-იან წლებში მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა სოციალ. რეალიზმმა (ბ. კეკავი, 1905—1942; და სხვ.). განვითარდა აბ. ჟანრები: ნოველა, რეპორტაჟი, ნარკვევი.

იფსრ-ის შექმნის (1945) შემდეგ დაიწყო ახ. პერიოდი ხ-ის ლიტ-რაში. 80-იან წწ. ძირითადი ჟანრი გახდა რომანი (ი. დონჩევიჩი, დ. 1909; მ. ბოჟიჩი, დ. 1919). ექსისტენციალიზმის მიმდევრები იყვნენ ა. შოლიანი (დ. 1932), ი. სლამნიგი (დ. 1930) და სხვ.

60—70-იან წლებში მნიშვნელოვანი განვითარდა საზ. პრობლემატიკის სოც.-ფსიქოლ. კვლევის სფერო (ს. ნოვაკი, დ. 1924, მ. კრლეჟა, 1893—1981; მ. მატკოვიჩი, დ. 1915).

არქიტექტურა და სახვითი ხელოვნება. ხ-ის ტერიტორიაზე შემორჩენილი ხელოვნ. უძველესი ძეგლები განეკუთვნება ნეოლითის ხანას, ილირიელების, კელტების, რომაელების ეპოქას. შემონახულია V—VI სს. ქრისტ. ბაზილიკები, აგარებისა და ძვ. სლავების ხელოვნ. ნიმუშები (VI—VII სს.). IX ს. დასასრ.—XII ს. დასაწყისში შენდებოდა სხვადასხვა სახის ქვის ტაძრები, რ-ებშიც იგრძნობოდა როგორც ცენტრ. ევრ., ისე ბიზანტ. გავლენა (წმ. დონატის როტონდა ზადარში, ბაზილიკა ზადარში და სხვ.), დეკორატიული სასახლეები. XII ს. დასასრ. ხ-ის ხელოვნებაში ჩნდა იტალიიდან და ცენტრ. ევროპიდან შეიჭრა რომანული სტილი (წმ. კრშევანის ბაზილიკის ..., 1175, ზადარში), რომანულმა ქანდაკებამ გამოკვეთილი მაღალი განვითარების მიაღწია XIII ს-ში დალმაციაში. XIII ს-ში ხ-ში, განსაკუთრებით ჩრდ. ხ-ში, ფეხს იკიდებს გოთიკა (ტაძარი, XIII—XIV სს., და წმ. მარკოზის ეკლესია, XIV—XV სს., ზაგრებში). XV ს.—XVI ს. დასაწყისში მიიღო გოთიკიდან რენესანსზე გადასვლა (შეიქმნა დუბროვნიკის საქალაქო ანსამბლი), დაწინაურდნენ ხორვ. არქიტექტორები (იური დალმატინელი და სხვ.). იტალ. და ავსტრ. ხუროთმოძღვრებმა ხ-ში შეიტანეს ბაროკოს სტილი. XIX ს. დასაწყისში ..... კლასიციზმმა (არქიტ. ბ. ფელბინგერის შენობები), რომ მაინცდამაინც ვერ დამკვიდრდა. XIX ს. დასასრ.—XX ს. დასაწყისში ინტენსიურად იზრდება ქალაქები და იწყება ზაგრების სიტყ. რ-ნების მშენებლობა ერთიანი გეგმით. აშენებდნენ ძირითადად უცხოელი არქიტექტორები. XX ს. დასაწყისში იქმნება ეროვნ. არქიტ. სკოლა. მიმდინარეობს ქ-ების რეკონსტრუქცია-განაშენიანება (ძირითადად ზაგრებისა). 1920-იან წლებში აღმოცენებული ნეოკლასიკის ტენდენციები ფუნქციონალიზმმა შეცვალა. XX ს. დასაწყისში საფუძველი ჩაეყარა ხორვ. ფერწერის სკოლას (მ. კრალევიჩი, ი. რაჩიჩი), ქანდაკებას (ი. მეშტროვიჩი, ა. ავგუსტინჩიჩი), პრიმიტივისტთა ფერწერა. 1930-იან წწ. ხ-ის ხელოვნებაში ჩამოყალიბდა სოც.-კრიტ. მიმართულება. იუგოსლავიაში სახ. ხელისუფლების გამარჯვების (1945) შემდეგ მშენებლობა გადადის ინდუსტრ. საფუძველზე. სახვით ხელოვნებაში გაბატონდა პროგრ. ეროვნ. მხატვრული ტრადიციები. 1950-იანი წლებიდან ფერწერასა და ქანდაკებაში ფეხს იკიდებს დასავლეთის სხვადასხვა სახის მოდერნისტული მიმდინარეობა (აბსტრაქციონიზმი, სიურრეალიზმი) ამავე დროს, 60-იან წლებში იქმნება კომპოზიციები ფოლკლორულ თემებზე. XX ს-ში აღმავლობას განიცდის დეკორ.-გამოყენებითი ხელოვნება (კერამიკა, ჩითური ქსოვა, ქარგულობა).

მუსიკა. ხ-ის მუს. კულტურაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ხალხ. შემოქმედებას. ხალხ. სიმღერებისათვის დამახასიათებელია შედარებით ვიწრო დიაპაზონი, მცირე კილოები, ხშირად პენტატონიკა და ცვლადი კილოები, სინკოპები, ცვლადი მეტრი, ზომები. X ს. განეკუთვნება პროფ. მუსიკის პირველი ნიმუშები (მისტერიები, ანტიფონები). 1827 ზაგრებში დაარსდა პირველი ხორვატული სამუსიკო საზ-ბა — „მუზიკფერაინი", გაიხსნა სამუსიკო სკოლა (1829), შეიქმნა პირველი ეროვნ. ოპერა (კომპ. ვ. ლისინსკი, 1846). პროფ. ხორვ. მუსიკის საფუძველი ჩაეყარა ი. ზაიცმა. აღსანიშნავია ამ პერიოდის მუს. მოღვაწეები: დ. ჟიზნუკური, ფ. ბერსა, ბ. ნოვაკი, ბ. რაზენბერგ-რუჟიჩი. მუს. ფოლკლორს კრებდა და იწერდა ფ. კუჰაჩი. 1963-იდან იწყება ხორვ. მუსიკის აღმავლობა. დაარსდა მუს. ანსამბლები, გუნდები, ტარდება საერთაშ. მუს. ფესტივალები, მ. შ. დუბროვნიკში (1950-იდან), სპლიტში (1954-იდან), „ზაგრების ბიენალე" (1961-იდან). 60—70-იან წწ ცნობილი მუსიკოსები არიან: კომპოზიტორები — ს. ხორვატი, რ. რადიცა, დ. დეტონი; პიანისტები — ი. მაჩეკი, ი. მურაი; მელოდისტები — ბ. ლზიში, ბ. კლეიმა; მომღერლები — დ. ილიჩი, მ. რადევი, ვ. რუდელიაკა, ტ. ნეჲნალიჩი.

თეატრი. XIV—XV სს-ში შეიქმნა სასულ. თეატრი. XVI—XVII სს-ში აღმოცენდა მოყვარულთა თეატრი დუბროვნიკში, გაჩნდა პროფ. დასები დალმაციის ქ-ებში. XVII—XVIII სს-ში განვითარდა სასკოლო თეატრი. 1797—1834 ზაგრებში მუშაობდა პირველი მუდმივი „ამადეის თეატრი". 1850—60 წლებში ამ თეატრში იდგმებოდა სპექტაკლები ხორვ. ენაზე. 1861 თეატრმა მიიღო სახელმწ. სუბსიდია და გახდა ეროვნული (ხელმძღვანელები — დ. დემეტერი, ი. ფრეიდენრაიხი; დასში მუშაობდნენ: ა. მანდროვიჩი, ფ. და ი. ფრეიდენრაიხები, მ. რუჟიჩკა-სტროცი, ა. ფიჩინი). XIX ს. დასასრ. — XX ს. დასაწყისში თეატრში იდგმებოდა გ. ჰაუპტმანის, ჰ. იბსენის, ნ. გოგოლის, ა. ოსტროვსკის ლ. ტოლსტოის, ა. ჩეხოვის, მ. გორკის ნაწარმოებები. 1920—30 წლებში დასში მუშაობდნენ მსახიობები ბ. ნუჩიჩი, ტ. სტროცი, ე. ხაფნერი, ი. პაპიჩი, ი. პავიჩი, რეჟისორები ბ. გაველა, ა. ვერლი და სხვ. რეჟ. გაველა ამკვიდრებდა სამსახიობო ოსტატობის რეალისტურ პრინციპებს. 1946 შემდეგ განახლდა ეროვნ. თეატრი მუშაობა დაიწყო გავალის საბ. თეატრმა, საბავშვო და თოჯინების თეატრებმა. 1950 ზაგრებში დაარსდა თეატრის, მუსიკის, კინოსა და ტელევიზიის აკადემია. 1975-იდან გამოდის ჟურნალი „ქრონიკა" („Kronika"), სადაც იბეჭდება მასალები ხორვ. თეატრზე.

ხორთუმი, ზოგი ქვეწარმავლისა და ძუძუმწოვრების სახის წაგრძელებული, მოძრავი ნაწილი, რასაც ბოლოზე ნესტოები აქვს. ასრულებს შეხების, ყნოსვის და სუნთქვის ფუნქციას. განსაკუთრებით კარგად აქვს განვითარებული სპილოს. მისი ხ. წარმოქმნილია წაგრძელებული ცხვირისა და ზედა ტუჩის შეზრდის შედეგად. ხ-ის ბოლოზე თითისმაგვარი დანამატია, რ-ის საშუალებითაც სპილო ნიადაგიდან პატარა საგნებსაც კი იღებს. ხ-ის დანიშნულებაა შეხება, საკვების მიტაცება, საგნების დაჭერა, წყლის შესრუტვა და მისი გადაფრქვევა პირის ღრუში. ხ-ს უწოდებენ აგრეთვე ზოგიერთი უხერხემლოს სხეულის წინა სამუშაო ნაწილს ან მის გამონაზარდს.

ხორთუმიანები (Proboscidea), ძუძუმწოვარი ცხოველების რიგი. მათი უძველესი წარმომადგენლები შედარებით პატარა ცხოველები იყვნენ. უფრო გვიანდ. ფორმები — მსხვილი ცხოველები (სიმაღლე 4,5 მ) აქვთ მაღალი, მოძრავი კი-

ცეროები, მოკლე კისერი, ნაკლებმოძრავი თავი, მოძრავი ხორთუმი — ყნოსვის, შეხებისა და შიგაცემის ორგანო, სქელი და თითქმის უბეწვო კანი. ზედა ყბაზე ძლიერ განვითარებული ეშვები, ე. წ. შუანები აქვთ, რ-ებიც მთელი სიცოცხლის მანძილზე იზრდება. ძირითადი კბილებისათვის დამახასიათებელია ფართო სადღეჭი ზედაპირი, რ-იც შედგება ბორცვებისაგან ან განივი ქედებისაგან. ხ-ის უძველესი წარმომადგენლები ცნობილია ზედა ეოცენიდან. საიდაც მათი ნაშთები ნაპოვნია შუა ეოცენურ ნალექებში. შემდგომში ხ. ფართოდ გავრცელდნენ აფრიკაში, ევრაზიასა და ამერიკაში. ამჟამად გავრცელებული არიან მხოლოდ აფრიკასა და აზიაში. აზიაში მათი უმრავლესობა ბინადრობს ტროპიკულ ტყეებში, ზოგი, შესაძლოა, ნაწილობრივ წყლის ცხოველი იყო. მხოლოდ პლეისტოცენში შეეგუენ სტეპების გარემოს (ტყე, ტყე-ველი, ტუნდრა). ხ. აერთიანებს 3 ქვერიგს: მერიოთერიუმებს, დეინოთერიუმებსა და სპილოსნაირებს. პირველი ორი სრულიად ამოწყდა, მესამე ქვერიგი ამჟამად წარმოდგენილია სპილოსებრთა ოჯახით.

ხორითი, სოფელი თერჯოლის რ-ნში (სარგვეშის სოფსაბჭო), მდ. ხორითულისა და ცხანიშურის (ჩხერიმელის აუზი) შესართავთან ზ. დ. 540 მ, თერჯოლიდან 12 კმ. სარგვეშის კოლ-ბა (მევენახეობა, მებოსტნეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. სარგვეშში (4 კმ). ბიბ., კლუბი, სამედიცინო პუნქტი. შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლები — განვითარებული შუა საუკ. ეკლესიები „ღვთაება" და „მაროწმინდა", ორივე ეკლესია მოხატულია.

ხორისარი, ვულკანური მთა ხევის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. მთიულეთის არაგვის სათავეებში. სიმაღლე 3736 მ. აგებულია მეოთხეული ანდეზიტებითა და დაციტებით. კონუსის ფორმისაა, ციცაბოკალთებიანი. ხ-ზე შემორჩენილია რელიეფის მყინვარული ფორმები. დამახასიათებელია სუბალპ., ალპ. და სუბნივალური ლანდშაფტები. დ. უკლება.

ხორნაბუჯი (XVIII ს. წყაროებით ჭ ი ჯ ი თ ი), შუა საუკუნეების ციხე-ქალაქი აღმ. საქართველოში ისტ. ქართლის სამხრეთის ერთ-ერთი პროვინციის — კამბეჩოვანის — ცენტრი. ხ-ის ნანგრევები შემორჩენილია ახლანდ. წითელწყაროს რ-ნული ცენტრის მახლობლად. წყაროებში პირველად იხსენიება V ს-ში, როცა აქ მეფე ვახტანგ I გორგასალმა საეპისკოპოსო კათედრალი დააარსა. მანვე ხ. (ჭერემთან და ნეკრესთან ერთად) სამეფისწულოდ მისცა თავის ძეს — დაჩი I უჯარმელს. VI ს. I ნახევარში, ქართლში მეფობის გაუქმების შემდეგ, ხ. სპარსული მოხელის რეზიდენცია იყო. VI ს. II ნახევარში ქალაქი გაათავისუფლეს. ამიერიდან მას ქართლის ერისმთავრების უმცროსი შტო ფლობდა. VIII ს-იდან, ჰერეთის სამთავროს (შემდეგში — ჰერეთის სამეფო) წარმოქმნის შემდეგ, ხ. მისი ერთ-ერთი საერისთავოს ცენტრი გახდა (XI ს. 30-იან წლებში იხსენიება ვაჩე ხორნაბუჯის ერისთავი). XI ს. 60-იან წლებში ხ-ს განძის ამირა ფადლონი დაეუფლა; 1068 კახეთ-ჰერეთის მეფემ აღსართან I-მა დაიბრუნა. საქართველოს ერთიანი ფეოდ. მონარქიის წარმოქმნის (XI ს. დასაწყ.) შემდეგ ხ. ქიზიყის სანაპირო (განაპირა მხარის) საერისთავოს ცენტრად გადაიქცა. აქ იყო ფეოდ. საგვარეულოს მამადავითისძეთა რეზიდენცია. XIII ს. 60-იან წლებში დაარბია მონღოლთა ლაშქარმა ბერქე-ყაენის სარდლობით. XVII ს. I მეოთხედში ხ-ში რეზიდენცია ჰქონდა ირანის შაჰის აბას I-ის მიერ კახეთის ერთი ნაწილის გამგებლად დანიშნულ ფეიქარ-ხანს 1626 გაზაფხულზე სპარსელებისაგან გიორგი სააკაძემ გაათავისუფლა აქაც მეფე თეიმურაზ I-ს დატყვევებული პაპუნა მოწინააღმდეგე ვაგა- ხიშველთა ფეოდ. საგვარეულოს თავკაცები.

1970 ხ-ში მიმდინარეობდა არქეოლ. გათხრები (ხელმძღვ. რ. რამიშვილი). შიდაციხის ქვედა ეზოში გამოვლინდა განვითარებული შუა საუკ. კარიბჭისა და კედლის ნაშთი, რ-იც მომდევნო ხანაში ცეცხლსასროლი იარაღის შემოსვლასთან დაკავშირებით გადაუკეთებიათ. დაუტანებიათ სათოფურები და საგანგებო ტახტები მეთოფეების დასადგომად. კლდოვან მასივზე განლაგებული შიდაციხე შედგება მრავალი სათავსისა და ურთიერთდამაკავშირებელი გვირაბი და ცალკე კიბეებისაგან; შიდაციხის შუა და ზედა ნაწილში აღმოჩნდა 2 წყალსაცავი. არქეოლ. გათხრები ჩატარდა აგრეთვე შიდაციხის დას-ით, ძვ. ქალაქის ტერიტორიაზე, სადაც მიწისქვეშა აკლდამების ჯგუფი გამოვლინდა. შიდაციხისა და ქალაქის ტერიტორიაზე გავლებულ საკონტროლო თხრილებში აღმოჩნდა მოჭიქული და მოუჭიქავი ჭურჭლის, ფაიანსის, ქვევრების, მოჭიქული და მოუჭიქავი კრამიტის ფრაგმენტებისა და სხვ. ნივთების ნატეხები, გამოვლენილია როგორც ადრინდ., ისე განვითარებული შუა საუკ. რკინის ისრისპირები. ქვის ბირთვები (ყუმბარები), მონეტები და სხვ. ნივთები, რ-ებიც ხ-ის ცხოვრების ყველაზე ინტენსიურ ხანას განეკუთვნება.

ხ-ის მიდამოებში გამოვლინდა და ნაწილობრივ გათხრილია რამდენიმე არქეოლ. ძეგლი, მ. შ. „საოზაანი", რ-იც ციხე-ქალაქის დას-ით მდებარეობს აღმოჩნდა წინაქრისტ. ხანის სამოსახლოები და სამაროვანი. ანტ. ხანის სამაროვნები გამოვლინდა აგრეთვე „კოდწყაროსა" და „ორგმირზე". კიდეების კარიერებზე ჩნდება ბრინჯაოს ხანის მასალა.

დ. მუსხელიშვილი, რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 592—593.

ხოროგი, ქალაქი (1932-იდან), ტაჯ. სსრ მთიანი ბადახშანის ავ. ოლ-ის ცენტრი მდებარეობს პამირის სამხრ.-დას. ნაწილში, 2200 მ სიმაღლეზე, მდ. ღუნდისა და ფანჯის შესართავთან. საავტ. გზებით უკავშირდება ქ-ებს დუშანბესა და ოშს. აეროპორტი. ხორცკ-რთის, რკინაბეტონის კონსტრუქციების ქ-ნები, სამკერვალო ფ-კა. სახელმ. სახსწავლებელი მუსიკალურ-დრამატ. თეატრი. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. ტაჯ. სსრ მეცნ. აკად. პამირის ბოტ. ბაღი.

ხოროლანი (Artemisia cina), სამკურნალო მრავალწლოვანი მცენარე რთულყვავილოვანთა ოჯახის აბზინდის გვარისა. ნახევრად ბუჩქია, სუსტად შეფოთლილი, ძირში გახევებული მოწითალო-მოყვითალო (შემდეგობით) ღეროები აქვს სიმაღლე 25—70 სმ. ქვედა ფოთლები ფრთისებრი და ყუნწიანია, მორიგი. ზედა — მარტივი, ხაზური და ღია მწვანე. მოყვითალო წვრილი კალათები კვერცხისებრია. წვრილი მეჭეჭები აქვს, ქაფურის სუნი აქვს. ხ. კავკასიაში არ იზრდება. გავრცელებულია მხოლოდ შუა აზიის ველებზე. ყვავის შუა სექტ.-ში, თესლი მწიფდება ოქტ.-ნოემბერში. ფოთოლი, ნორჩი ღერო და განსაკუთრებით ყვავილი შეიცავს ტერპენოიდ სანტონინს, ეთეროვან ზეთებს — ცინეოლსა და არტემიზინს. გაუშლელი კალათები, რ-იც ცნობილია ხოროლანის თესლის სახელით, იხმარება სამკურნალოდ. *მ. ხიდაძე.*

ხორხის მთა, მთა მესხეთის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. კურცხანის (ოცხის მარჯვ. შენაკადი) სათავეებში, ადიგენის რ-ნში სიმაღლე 2490 მ. აგებულია შუა ეოცენის ანდეზიტებითა და მისი პიროკლასტოლითებით. კალთები შემოსილია სუბალპ. და ალპ. მდელოთი მცენარეულობით. *ნ. არჩვაძე*

ხოროლანის თესლი, ხოროლანის გაუშლელი გამხმარი ყვავილედის (რ-იც ძალიან პატარაა და თესლს ჰგავს) არამართებული სახელწოდება. შეიცავს 2%-მდე სანტონინს. ხმარობენ ჭიის (ასკარიდის) საწინააღმდეგო საშუალებად.

ხორბანისღელე, უღელტეხილი თუშეთ-ხევსურეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. ასას სათავეში, დუშეთის რ-ნში სიმაღლე 3445 მ. აგებულია იურული თიხაფიქლებით. უღელტეხილზე მყინვარული ფორმებია. დამახასიათებელია ალპ. და სუბნივალური ლანდშაფტი. აკავშირებს მდ-ების ასასა და არაგვის ხეობებს.

ხორუმი, საბრძოლო შინაარსის საფერხულო წყობის უძველესი ქართული ხალხური ცეკვა. შედგება 4 ნაწილისაგან 1. მეომართა დაბანაკება, 2 მტრის დაზვერვა, 3 იერიში, 4. გამარჯვება და ზეიმი. ეს დასკვნითი ნაწილი ხ-ის ხალხ. ვარიანტში „გადახვეული ხორუმის" სახელწოდებით გვხვდება.

არსებობს ხ-ის ოდნავ განსხვავებული სახელწოდებებიც — „ხორონი" ან „დიდი ხორუმი" — სწრაფი ხორუმი. ცეკვაში ტრადიციულად კენტი (3, 5, 7, 9) რაოდენობის მამაკაცი მონაწილეობს (იგულისხმება ერთი წინამძღოლი — ხორუმის თავი, რ-საც ხალხი ძველად თავმოსამეს უწოდებდა) აღსანიშნავია ხ-ის სრულიად თავისებური, განსხვავებული მუსიკა — 5/8. *ა. თათარაძე*

ხორუგვი (პოლ. chorągiy < chorągiew — დროშა), 1. თავდაპირველად მეტროშე, მოგვიანებით — რუსეთის არმიის კაზაკთა ჯარებში უმცროსი ოფიცრის ჩინი 2 შუა საუკ. პოლონეთისა და ლიტვაში ხორუგვის — რაინდთა ლაშქრის ქვედანაყოფის მეთაური, XIV ს-იდან — სამეფო კარის თანამდებობა. ჩინი.

ხორში, ცხაკაიას რ-ნის სოფლების დიდი ხორშისა და შუა ხორშის ძვ. სახელწოდება.

ხორჩანა, სოფელი ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (ჯვარისის სოფსაბჭო), იმერეთის ჩრდ. მთისწინეთში მდ. ლილიას (წყალწითელას აუზი) ხეობაში ზ. დ. 440 მ, ტყიბულიდან 33 კმ, ორპირიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 11 კმ. ჯვარისის კოლ-ბა (მევენახეობა, მესიმინდეობა) საშ. სკოლა სოფ. ჯვარისაში (2 კმ).

ხორცი, საკლავი და გარეული ცხოველების ჩონჩხის მუსკულატურა. ადამიანის კვების ერთ-ერთი ძირითადი პროდუქტი. ხ-ის შემადგენლობაში შედის შემაერთებელი და ცხიმოვანი ქსოვილი, აგრეთვე ნერვული ქსოვილების უმნიშვნელო რაოდენობა. ხ-ს უწოდებენ, აგრეთვე, ნაკლავსა და მის ნაწილებს. ცხოველის სახეობის მიხედვით არჩევენ ძროხის, ცხვრის, ღორის, თხის, ცხენის ხ-ს.

საკლავი ცხოველების კუნთოვანი ქსოვილის ქიმ. შემადგენლობა (%-ით): წყალი — 73—77; ცილა — 16—21, ლიპიდები — 1—3, ექსტრაქტული აზოტოვანი ნივთიერებები — 0,9—1,2, მინერ. ნივთიერებები — 0,8—1,0. ახალი ხ-ის მუქ წითელ ფერს განაპირობებს მიოგლობინი. ხ-ის კუნთოვანი ბოჭკოს ბირთვში ძირითადად ნუკლეოპროტეიდები გვხვდება. მიოფიბრილები შეიცავენ მიოზინს, აქტინსა და ტროპომიოზინს. შემაერთებელი ქსოვილის ცილები ძირითადად წარმოდგენილია კოლაგენითა და ელასტინით. აზოტოვანი ექსტრაქტული ნივთი-

ხორითი. „მაროწმინდის" ეკლესია სამხრ. შესასვლელი. განვითარებული შუა საუკუნეები

ხოროლანი

ხორნაბუჯის ციხის ციტადელი

ცილებთან — კარნოზინით, ანსერინით, კარნიტინით, ადენოზინტრიფოსფატით (ატფ), ადენოზინდიფოსფატით (ადფ), ადენოზინმონოფოსფატით (ამფ), ინოზინმონოფოსფატით (იმფ), პურინის ფუძეებით, ამინომჟავებით, შარდოვანათი და სხვ. უაზოტო ექსტრაქტული ნივთიერებები — გლიკოგენით, გლუკოზით, ჰექსოზოფოსფატით, რძემჟავათი, პიროყურძნმჟავათი და სხვ. ლიპიდების რაოდენობა დამოკიდებულია ცხოველის ნაკვებობაზე. ფოსფოლიპიდების რაოდენობა 0,5—0,8%-ს შეადგენს, საერთო ქოლესტერინისა — 60—70 მგ%, ეთერიფიცირებული ქოლესტერინისა — 3—9 მგ%-ს. ტრიგლიცერიდების რაოდენობა მეტად ცვალებადია. მცირე რაოდენობით გვხვდება ცხიმოვანი მჟავები, მონო- და დიგლიცერიდები. ფოსფოლიპიდები წარმოდგენილია ლეციტინებით, კეფალინებით, სერინფოსფატიდებით, სფინგომიელინებით, პლაზმალოგენებით. საკლავის კუნთის ლიპიდების ცხიმოვანი მჟავები ძირითადად უმაღლესი მჟავებია, რომთა ნახშირბადის ატომები წყვილ რიცხვს შეადგენს (ცხიმოვანი მჟავების საერთო შემცველობის 95—99%). ხ-ის შედგენილობაში შედის აგრეთვე მინერ. ნივთიერებები (P, Na, Mg, Ca, Fe, Zn) და მრავალი სხვა მიკროელემენტი (Cu, Sr, Ba, B, Si, Sn, Pb, F, I, Mn, Co, Ni და სხვ.)

ნაკლავში მიმდინარე ბიოქიმ. პროცესები. დაკვლიდან რამდენიმე საათის შემდეგ იწყება კუნთოვანი ქსოვილის გაშეშება (Rigor mortis) — კუნთები კარგავს ელასტიკურობას, ჭიმვადობას და მაგრდება, ხ. უგემოვნდება. მაგრამ შემდეგ ბიოქიმ. პროცესები, რომელიც ნაკლავის კუნთებში გრძელდება, განაპირობებს კუნთების დარბილებას, ხსნის გაშეშებას და მნიშვნელოვნად აუმჯობესებს ხ-ის ხარისხს. დაკვლისთანავე კუნთებში იწყება გლიკოგენის გარდაქმნა რძემჟავად, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ხ-ის ხარისხის გაუმჯობესებაში. ხდება ნუკლეოტიდების დეფოსფორილირება და დეზამინირება. დაკვლიდან 24 სთ განმავლობაში მთავრდება ატფ-ს დაშლა, რის შედეგადაც გროვდება ფოსფორმჟავა, მოგვიანებით — ინოზინმონოფოსფატი. ბიოქიმ. პროცესების თანმხლები ხ-ის ცილების სათანადო ფიზ.-ქიმ. პროცესები განაპირობებენ მათი ჰიდრატაციის მნიშვნელოვან ცვლილებას. ყოველივე ამის გამო ხ. ნაზი და წვნიანი ხდება. მასში წარმოიქმნება საგემოვნო და სპეციფ. ნივთიერებები, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა აქვთ კულინარიაში. როგორც ჩანს, ხ-ის გემო დამოკიდებულია წყალში ხსნად ექსტრაქტულ ნივთიერებებზე, მ. შ. ინოზინმჟავაზე, გლუტამინმჟავაზე და მრავალ სხვა, დაბალმოლეკულურ ნივთიერებაზე, ხოლო სპეციფ. „სხვადასხვა ცხოველისათვის დამახასიათებელი" ხ-ის გემო და არომატი — ლიპიდებზე ან მათ შენაერთებზე.

ხორცუჯანა (Atraphaxis caucasica).

მიკრობიოლოგიური პროცესები. ჯანმრთელი, დასვენებული ცხოველის ხ-ში მიკროორგანიზმები არ არის. ცხოველის დაკვლა კი ხელს უწყობს ნაწლავებიდან მათ შეჭრას კუნთოვან ქსოვილში. დაღლილი და ხანგრძლივად ნაშიმშილევი ცხოველის ხ. შეიძლება საკვებისმიერი ტოქსიკოინფექციების მიზეზი გახდეს. ხ-ის ხანგრძლივად გაციებისა და შენახვას ახლავს მიკროორგანიზმების ზრდა, რაც განაპირობებს ხ-ის გალორწოიანებასა და ლპობას. ლპობის ფერმენტების გავლენით იშლება ცილები და წარმოიქმნება ლპობის პროდუქტები (ამიაკი, გოგირდწყალბადი, ნახშირმჟავა, მერკაპტანი, სკატოლი, ინდოლი, კარბონული შენაერთები, ამინები, სპირტები და სხვ.), რაც განაპირობებს ხ-ის აყროლებას.

ხ ადამიანის კვებისათვის აუცილებელი ცილების ძირითადი წყაროა. ბულიონსა და შემწვარ ხ-ში დიდი რაოდენობითაა საჭმლის მომნელებელი ჯირკვლების სეკრეციის ძლიერი აგზნები აზოტოვანი ექსტრაქტული ნივთიერებები, მოხარშულში კი — მცირე რაოდენობით, რის გამოც ამ უკანასკნელს სამკურნალო კვების დროს იყენებენ. ხ-ის ცხიმის დნობის ტემპ-რა მაღალია (ძროხის ხ-ის ცხიმისა — 45—52°C, ცხვრისა — 46—56°C, ღორისა — 34—44°C). დნობის ტემპ-ზეა დამოკიდებული ხ-ის შეთვისებადობა (ძროხისა — 90%, ღორისა — 97—98%). ხ შეიცავს B ჯგუფის ვიტამინებს (B_1 — 0,10—0,93 მგ%, B_2 — 0,15—0,26 მგ%, PP — 2,7—6,21 მგ%, B_6 — 0,3—0,61 მგ%, ქოლინი 80—113 მგ%) და სხვ.

ვეტ.-სანიტ. ექსპერტიზა მოიცავს ცხოველთა ვეტ. შემოწმებასა და დაუმუშავებელი ნაკლავისა და შიგნეულის გამოკვლევას. შეიძლება მხოლოდ კლინიკურად ჯანმრთელი ცხოველის დაკვლა ადამიანის საკვებად. ამასთანავე უნდა არსებობდეს ცნობა, რომ იმ მეურნეობაში, საიდანაც მოდის საქონელი, ინფექციური დაავადება გავრცელებული არ არის. დაკვლის შემდეგ ექსპერტიზას უტარებენ თითოეულ დაუმუშავებელ ნაკლავსა და მის შიგნეულს. ექსპერტიზა მოიცავს პათოლოგ.-ანატ., მიკრობიოლ. და ბიოქიმ. გამოკვლევას. იყენებენ აგრეთვე გამოკვლევის ორგანოლეპტიკურ და ფიზ.-ქიმ. მეთოდებს. 1970-იან წლების დასაწყისიდან იყენებენ ჰისტოლოგიურ ანალიზს (მიკროსტრუქტურული ცვლილებების გამოვლენა).

ხორცის ნახევარფაბრიკატების ქარხანა, საქ. სსრ სახელმწიფო აგროსამრეწველო კომიტეტის მეცხოველეობის პროდუქციის წარმოებისა და გადამუშავების მთავარი სამმართველოს წარმოებითი გაერთიანება „თბილხორცის" საწარმო. დაარსდა თბილისში 1914. თავდაპირველად აქ მხოლოდ პირუტყვს ხოცავდნენ. 1924 ქ-ნას შეემატა მაცივარი და სხვა დამხმარე საამქროები. 1974 აშენდა სამზარეულო-კულინარიული საამქრო, რომელიც ამჟამად აწარმოებს ხორცის ნახევარფაბრიკატებს, პელმენს, მშრალ საკვებს, საკვებ და ტექ. ქონს. გამოშვებული პროდუქციით მარაგდება თბილისი და მისი მიმდებარე რ-ნები. სასაქონლო პროდუქციის მოცულობამ 1985 შეადგინა 62,4 მლნ. მან. *ნ. გაგაშვილი.*

ხორცისმიერი მოწამვლა, იხ. სალმონელოზები.

ხორცის სპორიანები, სარკოსპორიდიები, პარაზიტული უმარტივესების სპორიანების კლასისა (Sarcocystis გვარისა). მოიცავს რამდენიმე ათეულ სახეობას. პარაზიტობენ ძუძუმწოვრების (მაგ., S. tenella — ცხვრის, S. miescheriana — ღორის), ფრინველებისა (S. rileyi — იხვის, S. gallinarum — ქათმის) და ქვეწარმავლების კუნთებში, იშვიათად — შემაერთებელ ქსოვილში. ადამიანში იშვიათად გვხვდება S. lindemani, რომლის პათოგენური მნიშვნელობა ჯერ უცნობია. ხ. ს-ით ძლიერი დასნებოვნების შემთხვევაში შეიძლება განვითარდეს დამბლა, საკლავი ცხოველების ხორცის ხარისხი კნინდება.

ხორცუჯანა (Atraphaxis), მცენარეთა გვარი მატიტელასებრთა ოჯახისა. ბუჩქებია, ზოგიერთის ტოტები ეკლიანი. მარტივი ფოთლები აქვთ. ყვავილები მწვანე. გავრცელებულია ძირითადად წინა და შუა აზიაში. კავკასიაში ცნობილია ხ-ს 5 სახეობა, საქართველოში — 2. A. spinosa-ს ფოთოლი პატარაა, სქელი, მოცისფრო-მწვანე, A. caucasica-ს უფრო დიდი ზომისაა, მწვანე. მოთეთრო ან ვარდისფერი ყვავილები აქვს. გვხვდება აღმ. საქართველოში მშრალ და ქვიან ადგილებზე მთის შუა სარტყლამდე, ნხორაგ — მშრალ მეჩხერ ტყეში. დეკორატიულია, იყენებენ კლდოვანი ადგილების გასამწვანებლად. *მ. ივანიშვილი.*

ხორძენე, ხ ო რ ზ ე ნ ე (ანტ. წყაროებში — ო ტ ე ნ ე და კ ა მ ბ ი ს ე ნ ე), მხარე ისტორიულ სამხრ.-დას. საქართველოში, მდ. ჭოროხის ხეობაში; შუა საუკუნეებში მხარეები ტაო და კოლა. წყაროებში პირველად მოხსენიებული აქვს სტრაბონს (ძვ. წ. I ს. — ახ. წ. I ს.), როგორც ძვ. წ. II ს. ქართლის (იბერიის) სამეფოს ტერიტორია, ანექსირებული სომხეთის სამეფოს მიერ. I—II სს-ში ხ. კვლავ ქართლის შემადგენლობაში იყო. III—IV სს-ში ხ-ს ისევ სომხეთი დაეუფლა. ხ-ს ერთი ნაწილი (კოლა) ქართლს საბოლოოდ V ს-ში შეუერთდა, დანარჩენი (ტაო) — VIII ს-ში. *დ. მუსხელიშვილი.*

ხორხეთის მღვიმე, მღვიმე ბედენის ლავურ პლატოზე, სოფ. პატარა კლდეისის (თეთრი წყაროს რ-ნი) მიდამოებში, მდ. კლდეისისწყლის აუზში, 1450 მ სიმაღლეზე. გამომუშავებულია დოლერიტულ ლავებში. მღვიმეს სადერეფნო ფსკერი აქვს. საერთო სიღრმე 14 მ. შემჩნეულია, რომ მღვიმეში ივლისშიც რჩება მცირე ყინულები. *ზ. ტატაშიძე.*

ხორხელი, სოფელი ახმეტის რ-ნში (თუშეთის სოფსაბჭო), მდ. ხოდაშნისხევის (ალაზნის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 580 მ, ახმეტიდან 14 კმ, თელავიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 15 კმ. ზემო ხოდაშნის მეღვინეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბიბლ., კლუბი, სამედიცინო-სამეანო პუნქტი.

ხორხი (Larynx). ზ ე დ ა ხ ო რ ხ ი, ხმელეთის ხერხემლიანებისა და ადამიანის სასუნთქი სისტემის განყოფილება. ჩვეულებრივ მოიცავს ხმის აპარატს. ხ-ის ღრუ გაყოფილია წინა და უკანა ნაწილებად. წინა ნაწილი უკავშირდება ხახას, უკანა — სასულეს. ამფიბიების უმრავლესობას, ქვეწარმავლებს და ფრინველებს ხ-ში ციცხვისებრი და ბეჭდისებრი ხრტილები აქვთ. ძუძუმწოვრებს განუვითარდათ აგ. ხრტილები — ფარისებრი და ხორხსარქველი, ამასთან ერთად უმრავლესობას ხ-ში გაუჩნდა დამატებითი ხრტილები — რქოვანი და სოლისებრი. მრავალ ძუძუმწოვარს (ფეხმოკლენაირების გარდა) აქვს ხმოვანი იოგები, რომელიც გაჭიმულია ციცხვისებრ და ფარისებრ ხრტილებს შორის. გიბონებს და შიმპანზეებს ნამდვილი ხმოვანი იოგები აქვთ. ძუძუმწოვრებისაგან განსხვავებით, ფრინველებს ხ-ში არ გააჩნიათ ხმოვანი იოგები და მათ ფუნქციას ასრულებს ქვედა ხ-ის (syrinx) ხმოვანი აპკები. ხ-ის აგებულება დამოკიდებულია ცხოველის კვებისა და სუნთქვის თავისებურებაზე. *გ. პაპიძე.*

ადამიანის ხ., სასუნთქი აპარატის ხმის წარმომქმნელი ღრუ ორგანო; ხ. ხახის გაგრძელებაა, ატარებს ჰაერს სასულეში და ხელს უშლის საკვები ნაწილაკებისა და წყლის მოხვედრას სასუნთქ გზებში. მდებარეობს კისრის წინა მიდამოში, კისრის მე-4—მე-6 მალების დონეზე. ხ. შედგება 3 კენტი (ფარისებრი, ბეჭდისებრი, ხორხსარქველის) და წყვილი ციცხვისებრი ხრტილისაგან, რომლებიც სახსრებითა და იოგებით არიან ერთმანეთთან დაკავშირებული, აქვთ საგანგებო მუსკულატურა. ხ-ის ღრუ ამოფენილია ლორწოვანი გარსით; მასში გამოყოფენ შესავალს ანუ კარიბჭეს, შუა ანუ პარკუჭის და ქვემო ნაწილებს. ზემო და შუა ნაწილების საზღვარზე გაჭიმულია პარკუჭის ანუ ცრუ ხმოვანი იოგები, შუა და ქვემო ნაწილის საზღვარზე კი ნამდვილი ხმოვანი იოგები, რომლებიც წარმოადგენენ ფარისებრი ხრტილის შიგნითა კუთხესა და ციცხვისებრი ხრტილის ხმოვან მორჩს შორის გაჭიმულ, ე. წ. ელასტიკური კონუსის ზედა თავისუფალ კიდეს. მარჯვ. და მარცხ. ხმოვან იოგებს შორის რჩება სივრცე — ჯია. ხ. არტერიულ სისხლს ხ-ის ზემო და ქვემო არტერიებიდან ღებულობს.

ვენურ სისხლს კი საუღლე და ლავიწქვეშა ვენებში გზავნის. ხ-ის ინერვაცია ხდება ცთომილი ნერვის ტოტებით. *ვ. აბაშიძე.*

ხორხი, ხ ო რ ხ უ ლ ა, მდინარე დუშეთის რ-ნში. სათავე აქვს გუდამაყრის ქედის სამხრ. ნაწილში, მწვ. ლაღოისმთის კალთაზე, 2000 *მ* სიმაღლეზე. ერთვის ჟინვალის წყალსაცავს დაბა ჟინვალის ზემოთ. სიგრძე 16 *კმ.* საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. *გ. გიგინეიშვილი.*

ხორხი, დუშეთის რ-ნის სოფლების ზემო ხორხისა და ქვემო ხორხის ძვ. სახელწოდება.

ხორხოშელა თ ო ვ ლ ი ს ა და ყ ი ნ უ ლ ი ს ა, მყარი ატმოსფერული ნალექების ერთ-ერთი სახეობა. თ ო ვ ლ ი ს ხ. თოვლისებრი სტრუქტურის მომრგვალებული ან კონუსისებრი მარცვლებია (დიამეტრი 1—15 *მმ*); მოდის გროვა-წვიმის ღრუბლებიდან ძირით. 0°C ტემპ-რის დროს უფრო ქვემოთ მდებარე ღრუბლის ფენაში გადაცივებულ წვეთებთან შეჯახების შედეგად შემოიყინება და გადაიქცევა მყარი ყინულის მარცვლებად (დიამეტრი 2—5 *მმ*), რასაც ყ ი ნ უ ლ ი ს ხ. ეწოდება. ჩვეულებრივ მოდის გარდამავალ სეზონში, ცვალებადი ამინდის დროს.

ხორხოსარეველი, იხ. სტ. *ბორბი.*

ხოსპიო, სოფელი ახალქალაქის რ-ნში, ახალქალაქის პლატოზე, მდ. ფარავნის მარცხ. ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., ბავრა, მარტუნი, ხორენია) ზ. დ. 1720 *მ*, ახალქალაქიდან 6 *კმ.* მეცხოველეობის საბჭ. მეურნ.-კომბინატი, რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, სამედიცინო-საფელდშერო პუნქტი.

ხოსრარი, სოფელი მესტიის რ-ნში (ფარის სოფსაბჭო), სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე. ზ. დ. 1460 *მ*, მესტიიდან 34 *კმ* ლახამულის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ფარში (4 *კმ*).

ხოსრო, სასანიანთა დინასტიის მეფეები ირანში: **ხ. I** ა ნ უ შ ი რ ვ ა ნ ი (სიტყვასიტყვით — უკვდავი სულისა) (გ. 579), მეფე 531-იდან, კავად I-ის შვილი. მამასთან ერთად ჩაახშო მაზდაკელთა მოძრაობა. სახელმწიფოს ცენტრალიზაციის მიზნით გაატარა საგადასახადო, სამხ. და ადმ. რეფორმები (დაიწყო კავად I-მა). მიწის გადასახადს (ხარაჯ — არაბ. ხარაჯა) იღებდნენ არა მარტო ნატურით, არამედ ფულადი სახითაც. წინასწარ შედგენილი კადასტრის საფუძველზე სულადობრივ გადასახადს (გეზით — არაბ. ჯიზია) იღებდნენ ფულით მას იხდიდა 20—50 წლის მოსახლეობა. წარჩინებულნი, ქურუმები, მწერლები და მეომრები გადასახადებიდან განთავისუფლებულნი იყვნენ. 16 ოლქის ნაცვლად მთელი ირანი 4 ოლქად დაიყო. საშ. მიწათმფლობელებიდან ხ-მ შექმნა მუდმივი შეიარაღებული რეგულარული მხედრობა, რაც ჯამაგირს ხაზინიდან იღებდა. მოიჯარეთაგან ჩამოაყალიბა რეგულარული სამხ. ნაწილები. შეიზღუდა ზოროასტრული სარწმუნოების ქურუმთა უფლებები. ხ. I-მა 532 ბიზანტიასთან დადო ე. წ. საუკუნო ზავი, რ-იც 540 თვითონვე დაარღვია, შეიჭრა სირიაში, აიღო ანტიოქია და გაძარცვა იგი. 542 ხ. I ლაზიკაში გადავიდა, მაგრამ იქ დიდხანს ვერ მოიკიდა ფეხი. 570 ხ. I-მა ბიზანტ. მოკავშირე ეთიოპიას იემენი წაართვა. 563—67 დაამარცხა ეფტალიტები. ხ. I-ის დროს ირანში განვითარდა საქალაქო ცხოვრება, ვაჭრობა-ხელოსნობა, სოფ. მეურნეობა, სწავლა-განათლება. შუა საუკ. არაბ.-სპარს. ისტორიოგრაფია და მხატვრული ლიტ-რა.

ხ. II ფ ა რ ვ ი ზ ი (სიტყვასიტყვით — გამარჯვებული) (გ. 628), მეფე 591-იდან. ტახტი დაიკავა ბიზანტიის იმპ. მავრიკიოსის დახმარებით. VII ს. დასაწყისში ხ. II-მ დაიპყრო ბიზანტ. აღმ. პროვინციები (სირია, პალესტინა, ეგვიპტე). VII ს. 20-იან წლებში ბიზანტიელები ირანში შეიჭრნენ ირან. ფეოდალების ნაწილმა, რ-იც უკმაყოფილო იყო მონოფიზიტებთან შაჰის დაახლოებით, ხ. II ტახტიდან ჩამოაგდო და მოკლა. *დ. კაციტაძე.*

„ხოსრო და შირინი" (სპარს. „ხოსროვ ო შირინ"), აღმოსავლურ ლიტერატურაში გავრცელებული მოარული სიუჟეტი. სათავეს იღებს ფეოდურ ისტ. წყაროებსა (ბერძნ., სირ., არაბ., სპარს., VII—XII სს.) და ხალხ. გადმოცემებში. სასანიდი უფლისწულის ხოსრო ფარვიზისა და მისი სატრფოს შირინის სამიჯნურო თავგადასავალი პირველად ფირდოუსიმ დაამუშავა „შაჰნამეში" (X ს.). ამ თემაზე რომანტიკული პოემა „ხოსროვ ო შირინი" ნიზამი განჯელმა შექმნა (XII ს.). ნიზამის პირველი მიმბაძველის ხოსრო დეჰლევის პოემა „შირინ ო ხოსროვი" (XIII ს.) თავისთავად გახდა იხ. ვერსიების წყარო. ალიშერ ნავოის პოემაში „ფარჰად ო შირინი" (XV ს.) მთავარ გმირად ქცეული ფარჰადი გამოიყვანა. ამ თხზულებებში დასმულმა სოც. საკითხებმა და ჰუმანურმა იდეებმა დიდი ცხოველმყოფელობა შესძინეს ლეგენდას ამ თემაზე წერდნენ სპარს. (ფუჯიში, ჰათეფი, ამირ რიზვანი, ორფი შირაზი, თორშიზი, საღეჰი), თურქი (გუჰაბი, ლამი, ნაზიმ პაქმეთი) და აზერბ. (არიფ არდებილი, სამედ ვურღუნი) პოეტები. XVII—XVIII სს. განეკუთვნება ორი ქართული ვერსია — ფარსადან გორგიჯანიძის ისტ. თხზულებაში დაცული სიუჟეტი და ხოსრო დეჰლევის პოემის პროზაული თარგმანი — „ხოსროშირინიანი".

ლიტ.: А л и е в Г. Ю., Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока, М., 1960; Б е р т е л ь с Е. Э., Избр. труды, [т.] 2 — Низами и Фузули, М., 1962. *ნ. გიგაშვილი.*

ხოსრო დეჰლევი იამინ ალ-დინ აბულ-ჰასან ამირ (1253, პატიალი, ახლანდ. უტარ-პრადეშის შტ.,— 1325, დელი), ინდოელი პოეტი, მეცნიერი, მუსიკოსი. წერდა ძირითადად სპარს., აგრეთვე არაბ., ურდუ ენებზე და „ჰინდავიზე" (ადგილ. დიალექტი). იყო კარის პოეტი, ხელმძღვანელობდა ორდენის „ჩიშთის" წევრი. ხ. დ.-ის ლიტ. მემკვიდრეობა მოცულობითი დიდი და ჟანრობრივად მრავალფეროვანია. მისი ლირ. ნაწარმოებები ძირითადად თავმოყრილია 5 დივანში „ახალგაზრდობის ძღვენი" (1272), „ცხოვრების შუაგული" (1286), „სრულქმნის სისრულე" (1302), „რჩეული ნაშთი" (1316), „სრულქმნის მწვერვალი" (სიცოცხლის ბოლო წლებში დაწერილი ლექსები). ნიზამი განჯელის „ხამსეს" მიბაძვით პირველმა შექმნა (1298—1301) პოემათა ციკლი („მნათობთა აღმოსვლა", „შირინ და ხოსროვი", „ლეილი და მაჯნუნი", „ისკანდერის სარკე", „რვა სამოთხე"), რითაც ხელი შეუწყო ნიზამის ამ ტრადიციის დამკვიდრებასა და პოპულარიზაციას. ეკუთვნის ისტ.-რომანტიკული პოემა „დევალრანი და ხიზრხანი", დიდაქტიკური ნაშრომი „სიკეთე ხოსროვისა" პოეტიკის, რიტორიკის, სტილისა და მუს. თეორიის საკითხებზე. მასვე მიაწერენ სამენოვანი (სპარს., არაბ., ჰინდავი) ლექსიკონის („ქალიკბარი") შექმნას. ლექსები და თასნიფები (ხალხ. რომანსი) ურდუ ენაზე, რ-საც ახლაც ასრულებენ ინდ. მომღერლები.

ხ. დ.-ის პოემა „შირინ ო ხოსროვ" ქართ. ენაზე პროზაულად ითარგმნა „ხოსროშირინიანის" სახელწოდებით, XVII — XVIII სს-ში.

ლიტ.: А л и е в Г. Ю., Персоязычная литература Индии, М., 1968. *მ. გიგაშვილი.*

„ხოსროშირინიანი", ძვ. ქართული მწერლობის ძეგლი; აღმოსავლეთში გავრცელებული ხოსროვისა და შირინის ლეგენდის ქართული ვერსია. ჩვენამდე მოღწეულია ორი რედაქციით. ფარსადან გორგიჯანიძის „საქართველოს ისტორიაში" (XVII ს.) დაცულია „ხ-ის" ერთ-ერთი ვერსია, რ-ის წყარო საძიებელია სპარს. ისტ. თხზულებებში. მეორე ვერსია, ე. წ. „ალიფთანიდების ხანის" ძეგლი (XVII ს. დასასრ.—XVIII ს. დასაწყ.), ხოსრო დეჰლევის პოემის „შირინ ო ხოსროვის" (XIII ს.) პროზაული თარგმანია. ვახტანგ VI-ის კარზე მოღვაწე ანონიმი მთარგმნელი თავისუფლად გადმოსცემს სპარს. პოემის შინაარსს.

გამოც.: ა მ ი რ ხ ო ს რ ო დ ე ჰ ლ ე ვ ი, ხოსროშირინიანი. ტექსტი დაადგინა, გამოკვლევა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო ნ. გიგაშვილმა, თბ., 1979.

ლიტ.: ბ ა რ ა მ ი ძ ე ა., „ხოსრო-შირინიანის" ქართული ვერსიებისათვის, „ლიტერატურული ძიებანი", 1943, [ტ] 1; კ ე კ ე ლ ი ძ ე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, [ტ] 2, თბ., 1958. *ნ. გიგაშვილი*

ხოსტა, ზღვისპირა ბალნეოლოგიური და კლიმატური კურორტი შავი ზღვის სანაპიროზე; ქ. სოჭის ერთ-ერთი რ-ნი.

ხოტანი, მდინარე დას. ჩინეთში, კაშგარიაში, მდ. ტარიმის მარცხ. შენაკადი. წარმოიქმნება მდ-ების კარაკაშისა და იურუნკაშის შეერთებით, რ-ებსაც სათავე აქვთ დას. კუნლუნის ქედზე. სიგრძე მდ. კარაკაშიდან 1035 *კმ*, აუზის ფართ. 43,6 ათ. *კმ²*. მიედინება ტაკლა-მაკანის უდაბნოში. იყენებენ სარწყავად. ტაკლა-მაკანის უდაბნოს ფარგლებში ხ-ის კალაპოტი წყლით ივსება მხოლოდ წყალდიდობის დროს. გვალვიან წლებში ხ. ვერ აღწევს ტარიმამდე.

ხოტევი, სოფელი ამბროლაურის რ-ნში, რაჭის ქედის ჩრდ. კალთაზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., სხარტალი, წკალოსი). ზ. დ. 1000 *მ*, ამბროლაურიდან 10 *კმ*, ტყიბულიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 28 *კმ*. კოლ-ბა (მეცხოველეობა) საშ. სკოლა, სკოლა-ინტერნატი, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. წყაროებში პირველად იხსენიება XI ს-ში. იმერეთისა და ქვემო რაჭის დამაკავშირებელ გზაზე მდებარეობის გამო ხ. წარმოადგენდა დაწინაურებულ სავაჭრო პუნქტს. XIX ს-ში აქ, ერთ ხანს რაჭის ადმ. ცენტრი იყო. სოფელში შემორჩენილია მთავარანგელოზის ეკლესია (შუა საუკ.) და ციხის ნანგრევები (XV—XVI სს.).

ხოტი, ლუდსახდელი წარმოების ნარჩენი — თხლე, რ-იც რჩება ლუდის გამოხდისა და ქერის ტკბილის შეწოვის შემდეგ. შეიცავს მარცვლის კანსა და მარცვლის გულის ნაწილაკებს. იყენებენ ცხოველთა საკვებად როგორც ნედლს, ისე მშრალს. 100 *კგ* ახალი ხ. შეიცავს 21,2 საკვებ ერთეულს და 4,2 *კგ* მონელებად პროტეინს.

ხოტივარი ლევან იოსების ძე (4. I. 1902, ქუთაისი, — 14. XII. 1980, თბილისი), ქართველი საბჭ. კინორეჟისორი და მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1960). სკკპ წევრი 1947-იდან 1921 დაამთავრა ქუთ. კლასიკური გიმნაზია. 1923—25 სწავლობდა საქართვ. განათლების სახ. კომისარიატთან ჩამოყალიბებულ კინომსახიობის სტუდიაში. 1924-იდან იღებდნენ კინოში როლები: თედო ბიჭი („ხანუმა", 1926), მურთაზ ვეზირი („ახალგაზრდობა იმარჯვებს", 1928), გელა („მზალი და გელა", 1933), თედო („ნარინჯის ველი", 1937), არსენა („მეგობრობა", 1940), თავადი ორბელიანი („საბუდი", 1941) და სხვ. მეორე რეჟისორად მუშაობდა ფილმებზე: „ჯურღაის ფარი" (1944), „ქართველი მეზობლები" (1945) და სხვ. დამოუკიდებელი რეჟისორი იყო ფილმებისა: „მე ვიცნობ სიმონელებს" (1957), „კანარე" (1959), „უდიპლომო სასიძო" (1961), „ტარიელ გოლუა" (1963), „ჩვეულებრივი რომანი" (1972), „ჩირაღი და ჩიყოტელა" (1975, რ. ხოტივართან ერთად) და სხვ. ხ-ის იხ. რეჟისორობით გამოვიდა ფილმები „ჭიაკოკონას მზითევი" (1966), „მაშინ მერცხლის" (1980) და სხვ. *ა. გვეზნაძე*

ხოტინი, ქალაქი უკრ. სსრ ჩერნოვცის ოლქში, მდ. დნესტრის ნაპირას რკინიგზის

ხორხი: ა—კუდიანი ამფიბიის (ტრიტონის) ხორხი: 1—ცხავისებრი ხრტილი; 2—ბეჭდისებრი ხრტილი; 3—ტრაქეალური ხრტილები, 4—ტრაქეის ღრუ; ბ—ბაყაყის ხორხი (ზედა ხედიდან) 1—ტრაქეის შემოფარგლული ხრტილები; 2—ბეჭდისებრი ხრტილი; 3—ცხავისებრი ხრტილი; 4—ბეჭდისებრ-ცხავისებრი ხრტილი; გ — შველის ხორხი: 1 — ფარისებრი ხრტილი; 2 — ხორხსარქველი; 3—ბეჭდისებრი ხრტილი; 4—ცხავისებრი ხრტილი; 5—ტრაქეა; დ — კბილიანი ვეშაპის ხორხი: 1—ხორხსარქველი; 2 — ცხავისებრი ხრტილი, 3 — ბეჭდისებრი ხრტილი; 4 — ფარისებრი ხრტილი; 5 — ტრაქეა

ლ. ხოტივარი

ხოტეს დარბაზული ეკლესია. დას. ფასადის ნაწილი XIII ს. I ნახ.

ხო ში მინი

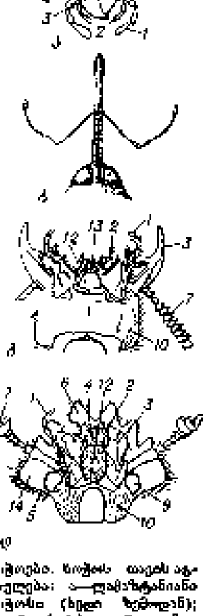
ხოჭოები. ხოჭოს აგებულება: ა — დამახასიათებელი ხოჭოსი (ზედა ხედიდან); ბ — ცხვირგრძელა (გვერდიდან); გ — სტაფილოსი (ზედა ხედიდან); დ — ფესვიჭამია; 1 — ყბის საცეცი; 2 — ტუჩის საცეცი; 3 — ზედა ყბა; 4 — ზედა ტუჩი; 5 — ლოყა; 6 — საპირე; 7 — ულვაში; 8 — შუბლი; 9 — თვალები; 10 — საფეთქელი; 11 — ყელი; 12 — ნიკაპი; 13 — ქვედა ტუჩი; 14 — საპირის კიდე

სადგ. კამენეც-პოდოლსკიდან 20 კმ. ხოტინის რ-ნის ცენტრი. ცნობილია X ს-იდან. სხვადასხვა დროს ეკუთვნოდა კიევის რუსეთს, მოლდავეთის სამთავროსა და ოსმალეთს. XVII—XVIII სს-ში იყო ოსმ. ციხესიმაგრე. ხ-ის მახლობლად რამდენიმე დიდი ბრძოლა გაიმართა: 1621 სექტ.-ოქტ-ში, 1673 ნოემბერში, რუს.-ოსმ. ომების დროს რუსეთმა არაერთგზის აიღო ხ.: 1739, 1769, 1788 და 1807. 1812-იდან ეკუთვნოდა რუსეთს. 1918 ხელთ იგდო რუმინეთმა. ხ-ის რ-ნში მოხდა ხოტინის აჯანყება 1919. 1940-იდან ხ. უკრ. სსრ შემადგენლობაშია. 1941 წ. 6 ივლ-იდან 1944 წ. 4 აპრ-მდე ოკუპირებული იყო გერმ. ფაშისტთა ჯარების მიერ.

ხ-ში არის ლუდის, ყველ-კარაქის, ავეჯის ქ-ნები, ხე-ტყის კომბინატი, მხატვრულ ნაწარმთა ფ-კა და სხვ. საწარმოები. სას.-სამ. ტექნიკუმი. სახალხო ისტ.-რეგ. მუზეუმი. ხუროთმოძღვრული ძეგლები: XIII—XV სს. ციხე-დარბაზი (გადაკეთებულია XVI—XVII სს-ში), თავადის სასახლე (XV ს.); ხოტინელ იანიჯართა ომის გამარჯვებისადმი ძეგლი (ბეტონი, 1969, მოქანდაკეები მ. და ა. ფლოტკები, არქიტ. ა. ვაჟინი).

ხოტინის ბრძოლები, 1. ქ. ხოტინის (XVII—XVIII სს. ოსმალეთის ძლიერი ციხესიმაგრე, ახლანდ ხოტინის რ-ნის ცენტრი, ჩერნოვცის ოლქი, უკრ. სსრ) მახლობლად 1621 წ. 2 სექტ 9-ოქტ პოლ.-უკრ. ჯარებმა (65 ათ. კაცი) ლიტვ. დიდი ჰეტმანის ი. ხოდკევიჩისა და უკრ. ჰეტმან პ. საგაიდაჩნის მეთაურობით არაერთხელ დაამარცხეს სულთან ოსმან II-ის ოსმ. არმია (120—160 ათ კაცი). 2. 1673 წ. 11 ნოემბ. პოლ ჯარებმა იან სობესკის სარდლობით ხოტინთან გაანადგურეს ჰუსეინ-ფაშას 65 ათასიანი არმია. 3. რუს.-ოსმ. ომების დროს რუს. ჯარებმა არაერთხელ იგდეს ხელთ ხოტინი (1739, 1769, 1788 და 1807). ბუქარესტის საზავო ხელშეკრულებით (1812) ხოტინი რუს. იმპერიას შეუერთდა

ხოტკოვო, ქალაქი (1949-იდან) რსფსრ მოსკოვის ოლქის ზაგორსკის რ-ნში. რკინიგზის სადგური მოსკოვიდან 60 კმ-ზე. ელექტრო- და თბოსაიზოლაციო მასალების, ზოლების კონსტრუქციების საფეიქრო ქ-ნები, სკოლები, მხატვრულ ნაკეთობათა ფ-კები. სას.-სამ. ტექნიკუმი, აბრამცევის სამხატვრო-საწარმოო სასწავლებელი. ხ-ს მახლობლად არის მუზეუმ-კარმიდამო აბრამცევო.

ხოტე, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი, XIII ს. I ნახ. დარბაზული ეკლესია ქსნის ხეობაში, ისტორიულ შიდა ქართლში, სოფ. მოსაბრუნის (ლენინგორის რ-ნი) მახლობლად. ეკლესია შემოსილია მოყვითალო-თეთრისფერი თლილი ქვით. შიგნით კედლები ნაგებია მსხვილი რიყის ქვით, კონსტრ. ელემენტები — პილასტრები, თაღები, სარკმლის ღიობები და კონქი — გათლილი ქვითაა ამოყვანილი. ეკლესია შიგნით შელესილი და მოხატული იყო (შემორჩენილია ფრაგმენტები). აღმ. ფასადი ნახევარწრიულია. კამარა — თლილქვის სარტყელი. გარედან ძეგლი უხვადაა შემკული ჩუქურთმით. ეკლესიას შესასვლელი დას-იდან აქვს, ამიტომ დას. ფასადი განსაკუთრებით მდიდრულადაა მორთულ-მოჩუქურთმებული. შესასვლელი და მის ორივე მხარეს დატანებული თითო ნიში გაერთიანებულია სამთაღიანი კომპოზიციით, რასაც აგვირგვინებს მოჩუქურთმებულსაპირეებიანი სარკმელი (გამოყენებულია კაბენის ტაძრის კომპოზიცია მცირე განსხვავებით). ეკლესიას სამხრ-ით და დას-ით კარიბჭეები აქვს. სამხრ. კარიბჭეზე სამრეკლოა დაშენებული (XVIII ს.). სამონასტრო ნაგებობათაგან შემორჩენილია გვიანი მარიკეთხა, მოზრდილი, პუხრიანი ნაგებობა — სატრაპეზო. შემორჩენილია სხვა ნაგებობათა ნაშთებიც

ლიტ Меписашвили Р. С., Цинцадзе В. Г., Архитектура нагорной части исторической провинции Грузии—Шида-Картли, Тб., 1975.

ი. ნუცუბიძე. ჯ. ცინცაძე.

ხოპა (Hopa), ქალაქი ჩრდ.-აღმ. თურქეთში, ჭოროხის ვილაიეთში, ტრაპიზონ-არტვინის საავტ. გზაზე. 10,1 ათ. მცხოვრები (1980). ნავსადგური შავ ზღვაზე. სარკთურქ. საზღვართან ახლოს. ხ. (ხუფათი) წყაროებში პირველად იხსენიება V ს-ში, როგორც ლაზიკის სასაზღვრო ციხესიმაგრე ბიზანტიასთან ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ახლანდ. ხ-ს ადგილზე მდებარეობდა ისტ. პეტრა.

ხოჟი (1982-მდე ა თ ვ ა რ ნ ე), სოფელი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში, აფხ. პიროვან მთისწინეთში, მდ. ყელის (ხოჟის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირას სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., არხა, კვანაფა, შკვანა). ზ. დ 280 მ, გუდაუთიდან 18 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა) საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი.

ხოჭარი, სოფელი ლენტეხის რ-ნში, მდ. ცხენისწყლის მარცხ. მხარეს. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., მაზაში, ნანარი, წიფლაკაკია). ზ. დ. 680 მ, ლენტეხიდან 12 კმ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა რვაწლ. სკოლა, სამავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ხოჭია (ოფ. უ შ ი კ ო ა ა ნ ე ბ ი), სოფელი თიანეთის რ-ნში (ზარიძეების სოფსაბჭო), ქართლის ქედის დას. კალთაზე. მდ. ქუსნის (ივრის სისტემა) მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 1140 მ. თიანეთიდან 9,5 კმ. ტუმურების მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ზარიძეებში (2,5 კმ). ბ-კა

ხოჭარა, სოფელი დუშეთის რ-ნში (უკანაფშავის სოფსაბჭო), თუშეთ-ხევსურეთის კავკასიონის სამხრ კალთაზე. მდ. ფშავის არაგვის მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 1520 მ, დუშეთიდან 68 კმ ჭოპორტის საბჭ მეურნ (მეცხოველეობა) საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ბარისახოში (14 კმ).

ხოჭარაული ნადირთა სიცოცხლის ძე, ხევსური სახალხო გმირი სოფ. ბაცალიგოს თემიდან. 1659 კახეთის აჯანყების მონაწილე, ხევსურთა ჯარის წინამძღოლი. გადმოცემის მიხედვით, აჯანყების სხვა მეთაურებთან ერთად შეუპყრიათ და შაჰისათვის მიუყვანიათ სპარსეთში, სადაც წამებით მოუკლავთ. ვაჟა-ფშაველას პოემა „ბახტრიონის" ერთ-ერთი მთავარი პერსონაჟის (ხოშარეულის) პროტოტიპია

ლიტ ხ ო ჩ ო ლ ა ვ ა ე. ხევსურული საგმირო პოეზია და გმირები, თბ., 1977; ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე ქ., ქართული ხალხური საგმირო-ისტორიული სიმღერები, თბ., 1949; ქართული ფოლკლორის მასალები და გამოკვლევები, ტ. 5, თბ., 1975; შ ა ნ ი ძ ე ა., ქართული ხალხური პოეზია, [ტ.] 1 — ხევსურული, ტფ., 1931.

დ. გოგოჭური.

ხოჭატიანი, სოფელი ლაგოდეხის რ-ნში (არეშფერანის სოფსაბჭო), ალაზნის ვაკეზე. ზ. დ 260 მ, ლაგოდეხიდან 25 კმ, წნორიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 46 კმ კ. ხეთაგუროვის სახ. არეშფერანის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მევენახეობა, მარცვლეული კულტურები). საშ. სკოლა სოფ. არეშფერანში (2 კმ).

ხო ში მინი (Hô Chi Minh) (ნამდვ სახელი — ნ გ უ ე ნ ტ ა ტ თ ა ნ ი) (19. V 1890, სოფ. კიმლიენი, ნგეანის პროვ.,—3. IX. 1969, ჰანოი), ვიეტნამისა და საერთაშორისო კომუნისტური და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მოღვაწე. ვიეტ. მშრომელთა პარტიის ცკ-ის თავ-რე, ვიეტ. დემოკრ. რესპ პრეზიდენტი. სწავლობდა პიუეს ეროვნ კოლეჯში. 1911 დატოვა სამშობლო. 1916—19 ცხოვრობდა დიდ ბრიტანეთსა და აშშ-ში. 1919-იდან — საფრანგეთში. 1920-იდან საფრ. კომპარტიის წევრი. 1924 მონაწილეობდა კომინტერნის V კონგრესის მუშაობაში. 1926 ვიეტ. კომუნისტური ჯგუფების ბაზაზე შექმნა ვიეტ. რევ ახალგაზრდობის ამხანაგობა 1930 მისი ხელმძღვანელობით ვიეტ კომუნისტური ორგანიზაციები გაერთიანდნენ ინდოჩინეთის ერთიან კომპარტიად, ბეჯრეტარ იყო რეპრესირებული. 1929 დაუსწრებლად მიესაჯა სიკვდილი. 1934—38 სწავლობდა აღმოსავლეთის მშრომელთა კომუნისტურ უნ-ტში და მუშაობდა მოსკოვში. 1935 მონაწილეობდა კომინტერნის VII კონგრესის მუშაობაში 1941 ვიეტნამში დაბრუნდა, იმავე წლის მაისში მისი ინიციატივით შეიქმნა ვიეტ დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის ლიგა (ვიეტმინი), რ-ის თავ-რედ აირჩიეს. ვიეტნამში აგვ. რევ. გამარჯვების (1945) შემდეგ 1945 აგვ —1946 მარტამდე იყო ვიეტ. დემოკრ. რესპ. დროებითი მთავრობის თავ-რე, 1946 მარტიდან — ვიეტ. დემოკრ. რესპ. პრეზიდენტი, 1946—55 ერთდროულად პრემიერ-მინისტრი. 1951-იდან სიკვდილამდე — ვიეტ. მშრომელთა პარტიის (ვმპ, 1976-იდან ვიეტ. კომპარტია) ცკ-ის თავ-რე 1946—56 ლიდენ-ვიეტის სამატო თავ-რე. 1955-იდან — ვიეტნამის სამამულო ფრონტის საპატიო თავ-რე. ვმპ ცკ-ის თავ-რედ ყოფნის დროს ერთდროულად იყო (1956—60) ვმპ ცკ-ის გენ. მდივანი აქტიურად ეწეოდა მარქსიზმ-ლენინიზმის პროპაგანდას, იბრძოდა სსრკ. და ვიეტ. ხალხების მეგობრობის განმტკიცებისათვის. ავტორია მთელი რიგი ნაშრომებისა მუშათა და ეროვნ საკითხთ. მოძრაობის პრობლემებზე, ვიეტ. რევ განვითარებაზე, ვიეტ. ხალხის ბრძოლაზე ქვეყნის გაერთიანებისათვის, ვიეტნამში სოციალიზმის აშენებაზე. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1967).

ხოშიმინი (Hô Chi Minh; 1976-მდე ს ა ი გ ო ნ ი), ვიეტნამის უდიდესი ქალაქი და ეკონ ცენტრი. გაშენებულია მდ საიგონის ნაპირზე, შესართავიდან (სამხრ. ჩინ. ზღვა) 80 კმ-ზე. ჰავა ცხელი, ტროპიკულია საშ. წლ. ტემპ-რა 26°C, ნალექები 2000 მმ-ზე მეტი წელიწადში. 3,4 მლნ. მცხ (1982).

დაარსდა 1778. 1859 ვიეტნამთან ომის დროს საფრ. ჯარებმა ქალაქი გადაწვეს 1860 აღადგინეს როგორც საფრ. ციხესიმაგრე. 1867-იდან საფრ. კოლონია კოჩინჩინის ადმ. ცენტრი იყო 1940—45 ეკავათ იაპონელებს. 1945 წ. 25 აგვ. ხ-ში გაიმარჯვა ხალ რევოლუციამ, მაგრამ 23 სექტ ქალაქი ინგლ.-საფრ. დესანტმა დაიკავა. 1954 ივლისიდან 1975 აპრ-მდე მარიონეტული სამხრ. ვიეტნამის მთავრობის ადგილსამყოფელი იყო. გაათავისუფლეს სამხრ. ვიეტ. რესპ დროებითი რევ. მთავრობის შეიარაღებულმა ჯარებმა 1975 წ. 30 აპრ. 1976-იდან ხო ში მინის პატივსაცემად ეწოდა მისი სახელი.

ხ. საპორტო, სარკინიგზო და საავტომობილო კვანძი, სამდ. და საზღვ ნავსადგურია. განვითარებულია კვების (შაქრის, ბრინჯსაცეხვი, თევზის კონსერვ., ჩაის, ზეთსახდელი, ჩაისა და ყავის გადამამუშ., სპირტ-არაყის წარმოება), ტყავის, საფეიქრო, მანქანათსაშ. და ლითონდამამუშ. (ველოსიპედი და გემსარემონტო ქარხნები, ავტო- და აგროსარემონტო სახელოსნოები, ველოსიპედის, საკერავი მანქანების აწყობა, საყოფაცხოვრებო ელექტრომოწყ. ნაკეთობათა დამზადება), ქიმ., ცემენტის, ხის დამამუშ. მრეწვ., ცელულოზის წარმოება. სამხატვრო სახელოსნოები (ხალიჩის ძელის დამუშავება, თუნის, წნულ და გალაქულ ნაკეთობათა წარმოება). დიდი იმპორტის ცენტრი

ქალაქის დაგეგმარება რეგულარულია. შედარებით კეთილმოწყობილ რ-ნებში შენობები გ. წ. კოლონ. სტილის ნაგებობებია (XIX ს. — XX ს. დასაწყ. უფრ. აიქიტ. ხასიათისა). აგრეთვე ფუნქციონალისტური მაღლივი შენობები (XX ს. შუა წწ.). დგას ეკლექტიკური ტაძარი (1883) ბუდისტური პაგოდები (XVIII ს.).

ხ-ში არის 2 უნ-ტი, რამდენიმე ინ-ტი, ერთენ ბ-კა, ერთენ მუზეუმი.

ხოშუთი, ადმ. ერთეული მონღოლეთში XVI ს-იდან 1931-მდე. მანჯურიელთა ბატონობის დროს (1691—1911) ძირითადი სამხ.-ადმ. ერთეული, ერთდროულად ფეოდ. მამული, სამთავრო, რ-საც მართავდა მემკვიდრეობითი მთავარი — ძასაკი. მონღ. ფეოდ.-თეოკრ. სახელმწიფოსა (1911—15) და ავტონომიის პერიოდში (1915—19) ძირითადად ფეოდ. სამთავრო. მონღ. სახ. რევ. გამარჯვების შემდეგ, 1921, ადგილ. თვითმმართველობის რეფორმის შედეგად, 1922—23 ხ-ში ხელისუფლება არჩევითი ორგანოების ხელში გადავიდა. 1931 ხ. გაუქმდა და ახ. ადმ. ერთეულით — სომონით შეიცვალა.

ხოშაკი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ცხინვალის რ-ნში (ბელოთის სოფსაბჭო). გუფთის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. პატარა ლიახვის ნაპირას ზ. დ. 1120 მ, ცხინვალიდან 21 კმ. განათის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობის რეანლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი.

ხოჩი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (ქვეშის სოფსაბჭო). ხარულის ქედის კალთაზე, მდ. დიდი ლიახვის ხეობაში ზ. დ. 2000 მ, ჯავიდან 45 კმ. რაიონის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. სამ წლიანი სკოლა სოფ. ქვეში რიყაში (15 კმ).

ხოჯკო იოსებ ივანეს ძე [6 (18). XII. 1800, ვილნოს გუბ., — 21. II (5.III). 1881, თბილისი], რუსი გეოდეზისტი. წარმოშობით პოლონელი. გენ.-ლ (1862). 1821 დაამთავრა ვილნოს უნ-ტის ფიზ.-მათ. ფაკ-ტი. 1840-იდან მსახურობდა კავკასიაში. ხ. იყო კავკ. გეოდ. სამსახურის ორგანიზატორი. მისი ხელმძღვანელობით და უშუალო მონაწილეობით შეიქმნა ამიერკავკ. სატრიანგულაციო ქსელი, რ-იც საფუძვლად დაედო ტერიტ. დეტალურ ტოპოგრ. აგეგმვას. ხ. არის სამეცნ. ნაშრომების ავტორი გეოდ., ასტრონ. და ფიზ. გეოგრაფიის დარგში. 1868 მიენიჭა რუს. გეოგრ. საზ-ბის კონსტანტინეს დიდი მედალი.

ვ. ჯაფარიძე.

ხოჭოები, ხეშეშფრთიანები (Coleoptera), მწერების რიგი. მათი სხეულის სიგრძე 0,3 მმ—15 სმ აღწევს. აქვთ კარგად განვითარებული რქოვანი ოვალები (გამონაკლისებში მცირდება ან გაქრება), წინწამოწეული ყბები, მღრღნელი ტიპის პირის ორგანოები, 10—11-ნაწევრიანი ულვაშები, საკმაოდ მტკიცე წინა ფრთები, სიფრიფანა უკანა ფრთები, რ-ებიც ზედა ფრთების ქვეშაა შეკეცილი და ფრენას ემსახურება. ისეთი ფორმები, რ-თაც უკანა ფრთები არა აქვთ, ვერ ფრენენ (ბზუალა ხ.). ზედა ფრთები უმრავლეს შემთხვევაში მთლიანად ფარავს მუცელს, თუმცა ზოგიერთ ჯგუფში (სტაფილინები) დაუფარავი რჩება 2—6 სეგმენტი, ზოგჯერ კი ფრთები მთლიანად ატროფირებულია. წინა, შუა და უკანა მკერდზე თითო წყვილი ფეხია. ყველაზე კარგად წინა მკერდია განვითარებული, რ-იც ზევიდან წინა ზურგითაა დაფარული. ფეხები სხვადასხვა ტიპისაა — სასიარულო, სარბენი, სათხრელი (ფუნაგრობიები) ან საცურაო (მოყურავლები). მუცელი 9-ნაწევრიანია. მატლს აქვს 3 წყვილი მკერდის ფეხი, ზოგი (ცხვირგრძელები) უფეხოა.

ხ. განცალსქესიანი და თითქმის ყოველთვის კვერცხისმდებლები არიან, იშვიათად — ცოცხლადმშობები (ზოგიერთი ფოთოლჭამია, სტაფილინები). პართენოგენეზური გამრავლება ახასიათებთ შავტანიანებს, ფოთოლჭამიებს და ცხვირგრძელებს. განვითარება სრული მეტამორფოზით ხდება (კვერცხი, მატლი, ჭუპრი, იმაგო). ზოგიერთ ოჯახს ([illegible]) ახასიათებს ჰიპერმეტამორფოზი (გართულებული სრული მეტამორფოზი 6 და მეტი ფაზით). ხ-ს შორის ზოგი მცენარეებით (ფიტოფაგები), ხრწნადი ორგ. ქსოვილებით (საპროფაგები) იკვებება, ზოგი მტაცებელია. ფიტოფაგებს თავის მხრივ ყოფენ 2 ჯგუფად: ხ., რ-ებიც მცენარეთა მწვანე ნაწილებით იკვებებიან — ფილოფაგები (ფოთოლჭამიები, ცხვირგრძელები, ღრაჭები) და ხ., რ-თა მატლები ბალახოვან და მერქნიან მცენარეთა ქსოვილებში ბინადრობენ და ვითარდებიან (ცხვირგრძელების დიდი ნაწილი, ქერქიჭამიები, მუხარცლიები, პეწიანები და სხვ.). საპროფაგებში გამოყოფილია 3 ძირითადი ჯგუფი: ხ., რ-ებიც მცენარეთა ნარჩენებით იკვებებიან (მაჟდანიანები, ფირფიტულვაშიანები, ტკაცუნები და სხვ.), ხ. რ-ებიც ხერხემლიან ცხოველთა ექსკრემენტებით იკვებებიან — კოპროფაგები; ხ., რ-ებიც ლეშითა და ცხოველური ნარჩენებით იკვებებიან — ნეკროფაგები (ლეშიჭამიები, ტყავიჭამიები). ხ-ის დიდი ნაწილი ეთანადება მკვდარ, ლპობად მერქანში და წარმოადგენს გარდამავალ ფორმას ფიტოფაგებიდან საპროფაგებისაკენ. მტაცებელი ხ. (ბზუალები, ჭიამაიები, სტაფილინები და სხვ.) იკვებებიან მწერებითა და მათი მატლებით, ჭიაყელებით, ხმელეთის მოლუსკებით და სხვ.

ხ-ს ახასიათებს მკვეთრი, ლამაზი შეფერილობა, უფრო ხშირად მონოტონური ლურჯი ან მწვანე ელფერი დაკრავთ. თავდაცვის საშუალებად იყენებენ როგორც მფარველობით შეფერილობას, ისე სწრაფ სირბილს, ხტომას, ფრენას, ტანატოზურ მდგომარეობას (გარინდება და [illegible]).

ხ-ის დიდი უმრავლესობა სას.-სამ. კულტურების, საკვები მარაგების, ტყის მერქნიანი მცენარეებისა და საკვები პროდუქტების საშიში მავნებელია. მავნეობის ხასიათის მიხედვით, ხ. და მათი მატლები შეიძლება დაიყოს შემდეგ ჯგუფებად: ხ., რ-ებიც მცენარეთა მწვანე ნაწილებით იკვებებიან (ფოთოლჭამიები, ცხვირგრძელები, მაისის ხ. და სხვ.), ნაყოფისა და თესლის მავნებლები (მარცვლიჭამიები, მუხარცლიები), ღეროს მავნებლები, რ-ებიც მერქანსა და ქერქის ქვეშ ვითარდებიან (პეწიანები, ხარაბუზები, ქერქიჭამიები და სხვ.), ნიადაგში მობინადრე მცენარის ფესვთა სისტემის მავნებლები (ღრაჭები, ტკაცუნა ხ-ის, მაყბადნიანებისა და სხვ. მატლები), სას.-სამ. პროდუქტების მავნებლები (ბარდის ცხვირგრძელა, ბრინჯის ცხვირგრძელა, ფქვილის ღრაჭიკა და სხვ.). ხ-ის მთელი რიგი სახეობები (ჭიამაიები, ბზუალები და სხვ.) სასარგებლო მტაცებლები არიან და მათ მავნე მწერების წინააღმდეგ ბიოლ. ბრძოლისათვის იყენებენ. მაგ., საქართველოში ციტრუსოვანი კულტურების მავნებლების წინააღმდეგ იყენებენ ჭიამაიების ინტროდუცირებულ სახეობებს — როდოლიას, კრიპტოლემუსსა და ლინდორუსს.

ხ. ბინადრობენ მთელ დედამიწაზე, გარდა ანტარქტიდის, არქტიკის კონტინენტური ზონისა და უმაღლესი მწვერვალებისა. ხ-ის უძველესი ნაშთები ცნობილია ქვედა პერმული პერიოდიდან. ხ-ის ძირითადი ჯგუფები ცარცულ პერიოდში ჩამოყალიბდა. თანამედროვე ხ-ის მრავალი გვარი კი პალეოგენში უკვე არსებობდა.

ხ-ის რიგს ყოფენ 3 ქვერიგად: Archostemata — ახასიათებთ მეცლუსისა და ფრთების შედარებით პრიმიტ. აგებულება; Adephaga — ხორცისმჭამელები და Polyphaga — ნაირჭამიები. აღმოჩენილ ქვერიგებში გაერთიანებულია 140 ოჯახი (სსრკ-ში — 108) და 300 ათ-მდე სახეობა (სსრკ-ში — 20 ათ-მდე). საქართველოში შედარებით სრულადაა შესწავლილი ისეთი ოჯახები, როგორიცაა ცხვირგრძელასებრნი, ფოთოლჭამიასებრნი, ფირფიტულვაშასებრნი, ბზუალასებრნი, ტკაცუნა ხ-ები, მაყბადნიანასებრნი და სხვ.

ა. ჭოლოყავა.

ილუსტრაციები იხ. ჩანართი, გვ. 497.

ხოჭოლავა ივანე ანდრიას ძე [13 (26) VIII. 1902, ფოთი, — 8 X. 1966, თბილისი]. ქართველი საბჭ. მეცნიერი კვების მრეწველობის დარგში. ტექ. მეცნ. დოქტორი (1956), პროფესორი (1957), საქ. სსრ მეცნ. და ტექ. დამს. მოღვაწე (1961). 1926 დაამთავრა თსუ-ის აგრონ. ფაკ-ტი. 1938—53 ხელმძღვანელობდა ჩაისა და სუბტროპიკული კულტურების საკავშ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის ტექნოლ. განყ-ბას. 1953—61 იყო ჩაის მრეწვ. საკავშ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის, ხოლო 1961—65 — კვების მრეწველობის საქართვ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის დირექტორის მოადგილე. 1965—70 — ტრესტ „საქართველოს ჩაის" მმართველის მოადგილე. 1930—62 პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტში. ხ-ს სამეცნ. შრომები ძირითადად ეხება ჩაის ტექნოლ. საკითხებს. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის და „საპატიო ნიშნის" ორდენით, აგრეთვე მედლებით.

ხოხის ძალი, კავკასიონის ჩრდ. გვერდითი ქედი. მარადთოვლიან-მყინვარებიან თხემზე აღმართულია მწვერვალები საკერაუტი (3768 მ), ჯიმარა (4780 მ), მაილი (4506 მ), მყინვარწვერი (5033 მ) და სხვ. აგებულია იურული თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით, რ-იც გამსჭვალულია დიაბაზების ძარღვებით. ღერძული ზონა გარღვეულია დიორიტებითა და ინტრუზიებით. ქედზე მყინვარული, ძველმყინვარული, კლდე- და ეროზიული რელიეფის ფორმებია. ხ. ძ-ზე ბევრი მყინვარია, მ. შ. თერწელი, დევდორაკი, აბანო, მნა, ჩათა, სუათისი და სხვ. დამახასიათებელია სუბალპ. ტყეების, სუბალპ. მდელოების, ალპ. მდელოების, სუბნივალური და ნივალური ლანდშაფტები.

დ. უკლება.

ხოხლოვი ივანე მიხეილის ძე [4 (17). VI. 1908, სოფ. ველისციხე, ახლანდ. გურჯაანის რ-ნი, — 13 I 1983, თბილისი]. საბჭ. მეცნიერი სოფლის მეურნეობის მექანიზაციის დარგში. ტექ. მეცნ. დოქტორი (1960), პროფესორი (1961), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1962), ვ. ი. ლენინის სახ. სას.-სამ. მეცნ. საკავშ. აკად. აკადემიკოსი (1970). სკკპ წევრი 1941-იდან. საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტის დამთავრების (1931) შემდეგ მუშაობდა სოფლის მეურნ. მექანიზაციის დარგის სასწავლო და სამეცნ.-კვლ. დაწესებულებებში. 1957—61 იყო საქ. სსრ სოფლის მეურნეობის მინისტრის მოადგილე. 1961—72 — საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოს გაერთიანება „საქსოფლტექნიკის" თავ-რე. 1972-იდან ვ. ი. ლენინის სახ. სას.-სამ. მეცნ. საკავშ. აკად. ამიერკავკ. განყ-ბის აკადემიკოს-მდივანი და ამ აკად. პრეზიდიუმის წევრი. 1942-იდან ეწეოდა აგრეთვე პედ. მოღვაწეობას საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტში. ხ-ის სამეცნ. შრომები ძირითადად ეხება სამთო მიწათმოქმედების მექანიზაციის საკითხებს. საქ. კპ XX ყრილობაზე არჩეული იყო საქ. კპ სარევიზიო კომისიის წევრად, ხოლო საქ. კპ XXI—XXIV ყრილობებზე — საქ. კპ ცკ-ის წევრად. საქ. სსრ VI—IX მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, ოქტომბრის რევოლუციისა და შრომის წითელი დროშის ორდენებით.

ლიტ.: ი. მ. ხოხლოვი (ბიობიბლიოგრაფია), თბ., 1968; И. М. Хохлов. Хронологический указатель трудов, Тб., 1978.

ხოხლოვი კონსტანტინე პავლეს ძე [20 X (1. XI). 1885, მოსკოვი, — 1 I 1956, ლენინგრადი]. საბჭ. რეჟისორი, მსახიობი და პედაგოგი. სსრკ სახ. არტისტი (1944). 1908 დაამთავრა მოსკ. თეატრ. სასწავლებელი. იყო მოსკ. სამხატვრო თეატრის მსახიობი. 1921-იდან იყო დიდ დრამ. თეატრში (პეტროგრადი), აქ განახორციელა თავისი პირველი რეჟისორული ნამუშევარი — შექსპირის „იულიუს კეისარი" (1922, ითამაშა მარკუს ანტონიუსი), იყო ამ თეატრის მთავარი რეჟისორი. 1925—30 ხ.

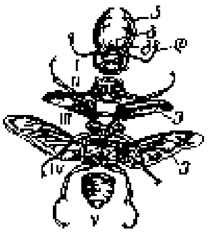

ხოჭოების ორგანოთა აგებულების დანაწევრებული სქემა (ზედა მხრიდან). I — თავი: ა — ზედა ყბები; ბ — ქვედა ყბის საცეცები; გ — ქვედა ტუჩის საცეცები; დ — ულვაში; II, III, IV — მკერდი (შედგება 3 ნაწევრისაგან): ე — ზედა ფრთები, ვ — უკანა ფრთები; V — მუცელი.

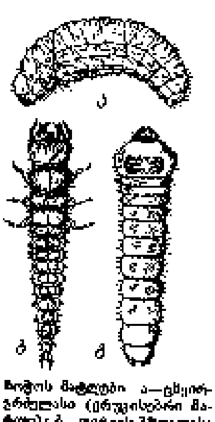

ხოჭოს მატლები: ა — ცხვირგრძელასი (უფეხოსებრი მატლი); ბ — ფუთფუნა ბზუალასი (კამპოდეისებრი მატლი), გ — მახარაქილის ხარაბუზა.

ხოჭოს ჭუპრები. ა — ღია-ჭუპრი (თავისუფალი), ბ — ჭიამაიასი (ფარული).

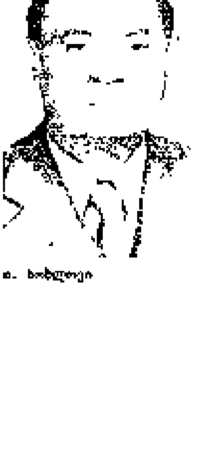

კ. ხოხლოვი

კ. ხოხლოვი.

ლენინგრადის ა. პუშკინის სახ. აკად. დრამ. თეატრის რეჟისორი იყო (დადგა სოფოკლეს „ოიდიპოს მეფე", ტრენიოვის „ლიუბოვ იაროვაია" და სხვ. 1931—38 მოსკ. მცირე თეატრის რეჟისორი, დადგა სპექტაკლები: გორკის „მტრები" (1933), ოსტროვსკის „მგლები და ცხვრები" (1935) და სხვ. 1938—54 კიევის ლესია უკრაინკას სახ. რუს. დრამ. თეატრის სამხატვრო ხელმძღვანელი და მთავარი რეჟისორი, დადგა ლესია უკრაინკას „ქვის მეუფე" (1939, 1946), გორკის „მტრები" (1951), ტურგენევის „ერთი თვე სოფელში" (1954) და სხვ. 1954-იდან დაბრუნდა ლენინგრ. მ. გორკის სახ. დიდ დრამ. თეატრში. პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა 1922-იდან (1946-იდან პროფესორი). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 3 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ხოხლოვი პავლე აკინფის ძე [21. VII (2. VIII) 1854, სოფ. უსტიე, ახლანდ. ალექსანდროვსკის რ-ნი, პენზის ოლქი, — 20. IX. 1919, მოსკოვი]. რუსი მომღერალი (ბარიტონი). სწავლობდა ა. ალექსანდროვა-კოჩეტოვასთან 1879—1900 დიდი თეატრის სოლისტი იყო (1881 და 1887 წწ. სეზონში მარიინსკის თეატრში მღეროდა). ხ. რუს. ვოკალური სკოლის თვალსაჩინო წარმომადგენელია. პარტიებია: ონეგინი (ჩაიკოვსკის „ევგენი ონეგინი"), დემონი (რუბინშტეინის „დემონი"), ვალენტინი (გუნოს „ფაუსტი"), ჟერმონი, რიგოლეტო (ვერდის „ტრავიატა", „რიგოლეტო") და სხვ.

რ. ხოხლოვი

ხოხლოვი რემ ვიქტორის ძე (15. VII. 1926, ლივნი, ორიოლის ოლქი, — 8. VIII. 1977, მოსკოვი), საბჭ. ფიზიკოსი, სსრკ მეცნ.-ათა აკადემიკოსი (1974), სსრკ მეცნ. აკად. პრეზიდიუმის წევრი (1975-იდან). სკპ წევრი 1951-იდან. დაამთავრა მოსკ. სახელმწ. უნ-ტი (1948), 1952-იდან მუშაობდა იქვე (1965-იდან იყო ტალღური პროცესების კათედრის გამგე, 1973-იდან — რექტორი). შეიმუშავა არაწრფივი რადიოტექ. მოწყობილობის ანალიზის მეთოდი და მის საფუძველზე განავითარა რადიოფიზ. მრავალი პრობლემა (1954—56) და სხვ. სსრკ უმაღლესი საბჭოს IX მოწვევის დეპუტატი. სკპ ცენტრ. სარევიზიო კომისიის წევრი 1976-იდან. ლენინური პრემია (1970). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით. ბულგ. მეცნ. აკად. საპატიო წევრი (1976).

ლიტ.: Проблемы нелинейной оптики, М., 1964 (თანაავტ.: С. А. Ахманов).

ხოხლომური მოხატულობა ხისა. თ. ლ უ შ ი ნ ა. ჯამი. 1972 ფაბრიკა „ხოხლომელი მხატვარი".

ხოხლომური მოხატულობა ხ ი ს ა, რუსული ხალხური მხატვრული ნაკეთობები, რ-თა სარეწი XVII ს. II ნახევარში აღმოცენდა ახლანდ. გორკის ოლქის კოვერნინოს რ-ნში. სახელწ. მომდინარეობს სოფ. ხოხლომიდან, სადაც მოხატული ნაწარმით ვაჭრობდნენ XVIII ს. — XX ს. დასაწყისში. ხისგან გამოკვეთილ ხელსაწყოს (უმეტესად ჭურჭელს) გრუნტავდნენ თიხის ხსნარში არეული სელის ზეთითა და კალის ფხვნილით (თანამედროვე ნაკეთობებს — ალუმინის ფხვნილით). ზედ ახატავდნენ მცენარეულ ორნამენტებს, ფარავდნენ სელის ზეთის ლაქით (თანამედროვე ნაკეთობებს — სინთეტური ლაქით) და ღუმელში გამოწვავდნენ. ხ. მ-ის ტრადიციული კოლორიტია წითელი და შავი ფერის შეხამება ოქროსფერთან. XX ს. დასაწყისში სარეწი დაკნინდა, მაგრამ 20—30-იან წლებში კვლავ აღორძინდა — ოსტატები გაერთიანდნენ არტელში. 1960-იან წლებში შეიქმნა ფაბ. „ხოხლომელი მხატვარი" ხოხლომაში, ხოლო სამრეწვ. გაერთიანება „ხოხლომური მოხატულობა" — ქ. სემიონოვში. უშვებენ ჭურჭელს, ავეჯს, სუვენირებს და სხვ.

ხოხმელი, სოფელი მარნეულის რ-ნში (ოფრეთის სოფსაბჭო), ლოქის ქედის ჩრდ. კალთაზე. მდ. შულავერის (ხრამის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირას. ზ. დ. 1020 მ. მარნეულიდან 50 კმ, სადახლოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 18 კმ. ოფრეთის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ხოჯორნში (6 კმ). ბ-კა.

ხოხობი ჩვეულებრივი ხოხობი: 1—მამალი; 2 — დედალი

ხოხობი (Phasianus), დედლიანთა (სხეულის სიგრძე 85 სმ-მდე, მასა — 2 კგ-მდე) ფრინველთა გვარი ქათმისნაირთა რიგისა. მამალი მკვეთრადაა შეფერილი, ბუმბულზე ლითონისებრი ბზინვარება გადაკრავს; დედალი მონაცრისფრო-ქვიშისფერია. მოიცავს 2 სახეობას: მ წ ვ ა ნ ე ხ. (Ph. versicolor), რ-იც ბინადრობს იაპონიაში, და ჩ ვ ე უ ლ ე ბ რ ი ვ ი ხ. (Ph. colchicus), რ-ის გავრცელების საზღვრები იწყება კავკასიიდან, გადის ვოლგის დელტაზე, შუა და ცენტრ. აზიის გავლით გრძელდება სამხრ.-აღმ. ჩინეთამდე და პრიმორიეს მხარემდე. ხ. უძველესი დროიდან არის ცნობილი საქართველოში. ლეგენდის მიხედვით, ხ. არგონავტებმა გაიყვანეს კოლხეთიდან და ამის შემდეგ გავრცელდა იგი მთელ ევროპაში. ხ. ბინადრობს ტყეში, ჭალაში, ტყის, მდინარისპირა ბუჩქნარში, ბუდეს მიწაზე იკეთებს, აპრ-ში დებს 10—12 (20-მდე) კვერცხს, რ-თა ინკუბაცია გრძელდება 22—24 დღ-ღ. იკვებება ძირითადად მცენარეული საკვებით, უფრო იშვიათად (გაზაფხულზე) — ხოჭოებით და სხვა მწერებით. სპორტ. ნადირობის ობიექტია. ნადირობა რეგლამენტირებულია. ნებადართულია ლიცენზიით. რ. ჟორდანია.

ხოხრიაკოვი ვიქტორ ივანეს ძე [დ. 13 (26). VII 1913, უფა], რუსი საბჭ. მსახიობი, სსრკ სახ. არტისტი (1973). სკპ წევრი 1939-იდან. 1933 დაამთავრა ლენინგრ. თეატრ. ტექნიკუმი. მუშაობდა ხარკოვის რუს. დრამ. თეატრში (1933—40), მოსკ. ტრანსპ. ცენტრ. თეატრში (1940—53), 1953-იდან მცირე თეატრშია. როლები: გლობა (სამოილოვის „რუსი ხალხი"), ტულეგინი („ვზანი წამებისანი" ა. ტოლსტოის მიხედვით), გენერალი რიბაკოვი (გუსევის „ივანე რიბაკოვი"), მიტრიჩი (ლ. ტოლსტოის „მეუფება წყვდიადისა"), ფამუსოვი (გრიბოედოვის „ვაი ჭკუისაგან") და სხვ. იღებენ კინოში. სსრკ სახელმწ. პრემია (1949, 1951). დაჯილდოებულია ოქტომბრის რევოლუციის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ს. ხოხრიაკოვი

ხოხრიაკოვი სემიონ ვასილის ძე [18 (31) XII 1915, სოფ. კოლეგა, ახლანდ. ქტყვლის რ-ნი, ჩელიაბინსკის ოლქი, — 17 IV 1945, დაკრძალულია ქ. ფალილკოვში, კიევის ოლქი], ორგზის საბჭ. კავშირის გმირი (24. V 1944 და 10. IV 1945), მაიორი (1942). სკპ წევრი 1939-იდან. წითელ არმიაში იყო 1937-იდან. დაამთავრა ვ. ი. ლენინის სახ. სამხ.-პოლიტ. სასწ. (1939) და უმაღლესი ოფიცერთა ჯავშანსატანკო სკოლა (1943). მონაწილეობდა იაპ. დამპყრობლებთან ბრძოლებში მდ. ხალხინ-გოლზე (1939). დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იბრძოდა დასავლეთის, კალინინისა და უკრ. I ფრონტებზე. იყო სატანკო ბატალიონის სამხ. კომისარი, 1944-იდან ნოეე გვარდიის სატანკო ბრიგადის ბატალიონის მეთაური. ხ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, მედლით „მამაცობისათვის" და მონღ. სრ ორდენით.

ხოჯა (სპარს.), მუსლიმანთა საპატიო ტიტული ახლო და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. აღმოცენდა შუა საუკუნეებში. ეწოდებოდათ კარის წარჩინებულ მოხელეებს, უმაღლეს სამღვდელოებას, ვაჭრებს.

ხოჯაბაში, სოფელი ბოგდანოვკის რ-ნში (ბოგდანოვკის საქალაქო საბჭო), ახალქალაქის პლატოს უკიდურეს სამხრ.-აღმ. ნაწილში, მდ. აღრის (ფარავნის მარცხ. შენაკადი) ნაპირას. ზ. დ. 1940 მ, ბოგდანოვკიდან 0,5 კმ. მ. კალინინის სახ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მეკარტოფილეობა). საშ. სკოლა ბოგდანოვკაში. ბ-კა, კავშირგაბმ. განყ-ბა. დიდ სამამულო ომში დაღუპულთა მემორიალი.

ხოჯა დეჰლევი, XIII ს. თურქი პოეტი. წარმოშობით ხორასნიდან იყო. დასახლდა კონიაში და სელჩუკთა სულთნის ალაედინ III-ის კარზე მოღვაწეობდა. წერდა ღაზალებს და ყასიდებს. სულთნის ბრძანებით დაუწერია „სელჩუკური შაჰნამე", რ-საც ჩვენამდე არ მოუღწევია. ხ. დ-ის ლექსები საერო მოტივებზეა აგებული, ფორმით სრულყოფილია და სტრუქტურით სპარს. კლასიკურ ლექსს უახლოვდება. მისი მსოფლმხედველობა ეყრდნობა არა მისტიკურსა და ირეალურს, არამედ ამქვეყნიურს.

ხ. დ-ის შემოქმედებამ მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა დივანის (კლასიკური) ლიტ-რის ჩამოყალიბებასა და განვითარებაზე. ტ. ჯაფარიძე.

ხოჯაევი ალიმ [24 IX (7. X). 1910, ბუხარა, — 14. II. 1977, მოსკოვი], უზბეკი საბჭ. მსახიობი. სსრკ სახ. არტისტი (1969). სკპ წევრი 1945-იდან. 1929-იდან იყო უზბ. ჰამზას სახ. თეატრში. 1961 დაამთავრა სარეჟისორო კურსები (მოსკოვი). საუკეთესო როლები: ალიშერ ნავოი (უიღუნის და სულთანოვის „ალიშერ ნავოი"), ჰამზა ჰაქიმ-ზადე ნიაზი (იაშენისა და უმარის „ჰამზა"), ჰამლეტი, იაგო (შექსპირის „ჰამლეტი", „ოტელო"), კარლ მოორი (შილერის „ყაჩაღები"), ასტროვი (ჩეხოვის „ძია ვანია"), სალვადორ ალიენდე (ნიჩკოვის „დაუმთავრებელი დიალოგი") და სხვ. იღებდნენ კინოში. სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1949, 1977 — სიკვდილის შემდეგ), უზბ. სსრ ჰამზას სახ. სახელმწ. პრემია (1967). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 3 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ხოჯეილი, ქალაქი (1926-იდან) ყარაყალპ. ასსრ-ში, ნავმისადგომი ამუდარიის მარჯვ. ნაპირზე. ხოჯეილის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგური. ბამბასაწმენდი, ზეთსახდელი, რძის, გემსარემონტო, აგურის ქ-ნები, ხორც- და წისქვილკომბინატები, ხალიჩების და სამკერვალო ფ-კები. პედსასწავლებელი.

ხოჯალი, მთა კოდორის ქედზე, მდ. ხოჯალის (ლალიძგის მარჯვ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 3308 მ. აგებულია პალეოზოური პორფირიტული წყებით. აქვს მახვილი მწვერვალი და ციცაბო კალთები, რ-ზეც შემორჩენილია მყინვარული ფორმები. ტ-ზე მცირე ზომის მყინვარებია. მთა შემოსილია სუბალპ. და ალპ. მდელოს ბალახეულით. დ. ტაბიძე.

ხოჯალი-ჩანდაბედური კულტურა, იხ. [illegible]-ყარაბაღული კულტურა.

ხოჯების აჯანყებები, უიღურების, ყირგიზების, დუნგანებისა და სინძიანის სხვა ხალხების აჯანყებები XIX ს. 20—40-იან წლებში, რ-თაც სათავეში ედგნენ ხოჯები (აღმ. თურქესტანის ყოფილი გამგებლების შთამომავლები) და იბრძოდნენ ცინის (მანჯურიულ-ჩინ.) ხელისუფლების წინააღმდეგ. ნაგვიანის წინააღმდეგ. ყველაზე დიდი იყო აჯანყება აღმ. თურქესტანის ყოფილი გამგებლის ბურჰან ალ-დინის შთამომავლის ჯანგირის ხელმძღვანელობით. აჯანყების პირველი ცდა იყო 1820. ქაშგარის ოლქში ჯანგირის შესვლის (1826 ივლ.) შემდეგ აჯანყება გავრცელდა აღმ. თურქესტანის დიდ ქ-ებში ქაშგარში, იარქენდში, ხოტანში და სხვ., სადაც აჯანყებულებმა თითქმის წელიწადნახევარი დაჰყვეს. 1827 დამლევს ჩინ.-მანჯურიის ჯარებმა აჯანყება ჩაახშვეს. 1830 იფეთქა ახ. აჯანყებამ, რ-საც ჯანგირის ძმა იუსუფ-ხოჯა მეთაურობდა. იმავე წლის დამლევს იგიც გაანადგურეს. 1847 ჯანგირის ძმისშვილების ხელმძღვანელობით მოხდა ახ. აჯანყება, რ-იც ისტორიაში მისი ხელმძღვანელების რიცხვის მიხედვით „შვიდი ხოჯის აჯანყების" სახელითაა ცნობილი. აჯანყება იმავე წლის ჩაახშვეს.

ხოჯრი, სოფელი ცაგერის რ-ნში (უსახელოს სოფსაბჭო), მდ. ლაჯანურის ხეობაში ზ. დ. 680 მ, ცაგერიდან 19 კმ. ლაჯანის კოლ-ბა (მევენახეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. უსახელოში (2 კმ).

ხოჯრის განძი, ძვ. წ. X—VIII სს. განძი, რ-იც აღმოჩნდა სოფ. ხოჯრში (ცაგერის რ-ნი). ხ. გ-ის შემადგენლობაში იყო ბრინჯაოს 5 ცული და 2 სატევარი. დაცულია ცაგერის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.
ლ. სახაროვა.

ხოჯორნი, სოფელი მარნეულის რ-ნში, ლოქის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ბანოშისწყლის (დებედის მარცხ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირას სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., ბურდადაშო, გულაბაღი, წოპი) ზ. დ. 820 მ, მარნეულიდან 42 კმ, სადახლოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 11 კმ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. და საშ. სკოლები, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი. დიდ სამამულო ომში დაღუპულთა მემორიალი. შუა საუკ. ეკლესია.

ხრადი, ნ ო რ ჩ ი ლ ა ფ ა ნ ი. ნორჩი ფოთლოვანი ხეების ქერქის შიგნითა (ლაფნისეული) ნაწილი. აქვს უმეტესად კაცხვა იყენებენ კალათებისა და სხვ. მოსაწნავად ძველად ქალამნებსაც წნავდნენ.

ხრაპოლაშვილი ნიკოლოზ გიორგის ძე (1885, თბილისი, — 31. XII. 1969, თბილისი), ქართველი საბჭოთა ოფთალმოლოგი. მედ. მეცნ. დოქტორი (1941), პროფესორი (1941), საქ. სსრ დამს. ექიმი, საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1957). კიევის უნ-ტის სამედ. ფაკ-ტის დამთავრების შემდეგ, 1913-იდან 1932-მდე მუშაობდა კიევში და კიევის ოლქში. 1936-იდან გარდაცვალებამდე განაგებდა ექიმთა დახელოვნების თბილ. ინ-ტის თვალის სნეულებათა კათედრას, ერთდროულად, დიდი სამამულო ომის (1941—45) წლებში, იყო თბილ. ერთ-ერთი ევაკოჰოსპიტლის თვალის სნეულებათა განყ-ბის გამგე. შეისწავლიდა დაუზიანებელი კონიუნქტივალური პარკიდან ორგანიზმში ტუბერკულოზის მიკობაქტერიის შეჭრის საკითხს, აგრეთვე ფერებული მხედველობის ნერვის მკურნალობის შესაძლებლობას, სრულყო თვალის რამდენიმე ოპერაციის მეთოდი და სხვ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, საპატიო ნიშნის ორდენითა და მედლებით.
ჯ. ანთელავა.

ხრამი, ღრმაებითი ნაკადების ეროზიული მოქმედების შედეგად წარმოქმნილი რელიეფის უარყოფითი ხაზობრივი ფორმა; ვიწრო, ციცაბოკალთებიანი ღარი აღმართულმდე დახრილი ქანებით აგებული მაღლობებისა და მთების კალთებზე. სიგრძე რამდენიმე კმ-მდეა, სიგანე და სიღრმე — ათეულობით მ. დამახასიათებელია სარკ. ზედ ნაწილის ტყესტეპისა და სტეპის ზონებისა და შუა აზიისათვის (საქართველოში — ქართლისა და კახეთისათვის); საზღვარგარეთ — აშშ-ის, ჩინეთისა და ტროპ. ქვეყნებისათვის.

ხ-ები დიდ ზიანს აყენებენ სოფ. მეურნეობას, ანადგურებენ სავარგულებს. ხ-ების წინააღმდეგ იბრძვიან ეროზიის საწინააღმდეგო მიწათმოქმედებით, დამცავი ტყის გაშენებისა და სხვა სამელიორაციო საშუალებებით.
ზ. ტატაშიძე.

ხრამი, თანამედროვე ლიტ-რაში მდინარე ქციის სახელწოდება წალკის წყალსაცავიდან შესართავამდე. ჩამოედის წალკის, დმანისის, თეთრი წყაროს, ბოლნისისა და მარნეულის რ-ნებს. ერთვის მტკვარს მარჯვ. სსრ ტერიტორიაზე, საქ. სსრ საზღვართან; სიგრძე 117 კმ, აუზის ფართ. 6280 კმ². მთავარი შენაკადებია: შავწყაროსწყალი, მაშავერა, შულავერი, დებედა (მარჯვ.). გადის ბაზალტური ლავის გამოფენში ჩაჭრილ ღრმა კანიონებში. სოფ. არახლოს ქვემოთ ხეობა განიერდება, კალაპოტი იტოტება, ჩნდება კუნძულები. წყალდიდობა გაზაფხულზეა, წყალმცირობა — შემოდგომა-ზამთარში, წყალმოვარდნა იცის ცივი წვიმების დროს, ზაფხულ-შემოდგომაზე. საშუალო წლ. ხარჯი შესართავთან 66,2 მ³/წმ (მაქს. — 872 მ³/წმ, მინ. — 5,23 მ³/წმ). მდინარეზე აგებულია ხრამჰესი-I და ხრამჰესი-II. გამოყენებულია სარწყავად. იხ. აგრეთვე ქცია.
გ. გოგიაშვილი.

ხრამის მასივი, ამიერკავკასიის შუალედი მასივის ალპურისწინა კრისტალური ფუნდამენტის ერთ-ერთი შვერილი. მდებარეობს თეთრი წყაროსა და წალკის რ-ნებში. მასივი ძირითადად შიშვლდება მდ. ხრამისა და მისი შენაკადების ხეობებში გეოტექტონიკური ფანჯრის სახით, აგებულია რთული კონდენსირებული ანტიკლინური სტრუქტურაა. ხ. მ-ის ამგები კრისტ. ქანების საცნაური ასაკობრივი თანამიმდევრობა (ძველიდან ახლისკენ), რ-იც დადგენილია ამ ქანების გეოლ. ურთიერთდამოკიდებულების საფუძველზე, ასეთია: კვარციანი დიორიტის შედგენილობის მჭიდრო გნაისები (ქარსიანი და უქარსო) და მიგმატიტები; ფუძე მაგმური ქანები (პიროქსენიტი, გაბრო, გაბრო-პორფირიტი, გაბრო-დიაბაზი და სხვ.); გრანიტოიდები (გრანიტი, გრანოდიორიტი, ბანატიტი, კვარციანი დიორიტი); ფუძე მაგმური ქანები (დიაბაზი, პორფირიტი, გაბრო-პორფირიტი, გაბრო-დიაბაზი და სხვ.), რ-ებიც კვეთენ ჩამოთვლილ ქანებს; კვარცპორფირები და გრანიტპორფირები. კრისტ. ქანებზე განლაგებულია შუა კარბონული ასაკის, ე. წ. ქვედა ტუფიტების წყება.
თ. მჭედლიშვილი.

ხრამის სარწყავი სისტემა, სარწყავი არხების ქსელი მარნეულისა და ბოლნისის რ-ნებში. შედგება ხუთი სარწყავი არხისაგან. ყველაზე ადრინდელია (1926) ხრამხორი, რ-იც გაყვანილია მდ. ხრამის მარცხ. ნაპირიდან. მაგისტრ. არხი (სიგრძე 29,8 კმ) მდ. ხრამის ქვემო დინებაშია, რწყავს 3500 ჰა სას.-სამ. სავარგულს. 1932-იდან თამარისის არხი ექსპლუატაციაში დაიწყო (სიგრძე 7,2 კმ), რ-იც გაყვანილია მდ. ხრამის მარცხ. ნაპირიდან, რწყავს 410 ჰა ფართობს. 1936-იდან ფუნქციონირებს იმირასანის არხი (სიგრძე 31,3 კმ), გაყვანილია მდ. ხრამის მარჯვ. ნაპირიდან, რწყავს 3759 ჰა ფართობს. 1964-იდან მწყობრშია 16 კმ სიგრძის სარწყავი არხი, რწყავს 10 000 ჰა-ს. აღნიშნული არხების ჯამური სიგრძეა 84,3 კმ, რწყავს 17669 ჰა სას.-სამ. სავარგულს.
ი. აფხაზავა.

ხრამისწყარო, სოფელი საქარ. ოსეთის ლენინგორის რ-ნში (ლარგვისის სოფსაბჭო), ნარეულის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ქსნის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1600 მ, ლენინგორიდან 30 კმ. ლენინგორის მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ლარგვისში (10 კმ).

ხრამის ჰიდროელექტროსადგურების კასკადი, საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მარეგულირებელი ჰიდროელექტროსადგურები მდ. ხრამზე, დაბა წალკასთან. კასკადში შედის ხრამჰესი I და ხრამჰესი II. ხრამჰესის პირველი აგრეგატი ამუშავდა 1947 დეკ-ში, ბოლო უკანასკნელი — 1949. ხრამჰესი I-ის დადგმული სიმძლავრეა 112,8 ათ. კვტ. აქ დაყენებულია სამი აგრეგატი, თითოეულის სიმძლავრე 37,6 ათ. კვტ. გამომუშავებული ელექტროენერგიის საშ. წლ. რაოდენობა დაახლ. 164 მლნ. კვტ.·სთ უდრის.

ხრამჰესი II ტიპური დერივაციული სადგურია. ჰესის მშენებლობა 1964 დაიწყო. მისი ორივე აგრეგატი (თითოეულის სიმძლავრე 55 ათ. კვტ) ექსპლუატაციაში გადაეცა 1963 მარტში, წლიურად გამოიმუშავებს 370 მლნ. კვტ.·სთ ელექტროენერგიას.

ხრამჰესი I და ხრამჰესი II-ში აგრეგატების მართვა და რეგულირება ავტომატურია.
გ. კობახიძე.

ხრამული, კ ა პ ო ე ტ ი (Varicorhinus). თევზების გვარი კობრისებრთა ოჯახისა. მათი სხეულის სიგრძე 60 სმ, მასა — 2,5 კგ აღწევს. აქვთ წაგრძელებული, მსხვილი ქერცლით დაფარული სხეული, ქვედა განივი პირი, მჭრელი რქოვანი შალითით დაფარული ქვედა ტუჩი, 1 ან 2 წყვილი ულვაში. იკვებებიან წყალმცენარეებით. ხ. მოიცავს 25 სახეობას გავრცელებულია აზიის, აფრ. და ევრ. მტკნარ წყლებში. საქართველოში ბინადრობს 3 სახეობა და 1 ქვესახეობა. აღმ. საქართველოში — საკუთრივ ხ. (მტკვრის, ჩვეულებრივი) — V. capoeta და მისი ქვესახეობა — სევანის ხ. — V. c. sevangi, დას. საქართველოში — კოლხეთის ხ. — V. sieboldii და მცირეაზიის ხ. — V. tinca. მტკვრის ხ-ს ხალხი უწოდებს ცოცხალს, ფიჩხულს, ლურჯას, კაპოეტს და სხვ. გამრავლების პერიოდში ხ-ის ქვირითი შხამიანია.
მ. დემეტრაშვილი.

ხრამჰესი, სოფელი წალკის რ-ნში (ბედიანის სადაბო საბჭო), მდ. ხრამის ხეობაში. ზ. დ. 1650 მ, წალკიდან 13 კმ. საშ. სკოლა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი, კინოთეატრი, მედპუნქტი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. წარმოიშვა ხრამჰესის აგებასთან დაკავშირებით.

ხრაპჩენკო მიხეილ ბორისის ძე [8 (21). XI. 1904, სოფ. ჩიტოვკა, სმოლენსკის ოლქი, — 15. IV. 1986, მოსკოვი], რუსი საბჭ. ლიტერატურათმცოდნე. სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1966). სოციალისტური შრომის გმირი (1984). სკკპ წევრი 1928-იდან. ძირითადი ნაშრომები: „მსოფლმხედველობა და შემოქმედება" (1967), „ლიტერატურული თეორია და შემოქმედებითი პრაქტიკა" (1969), „მწერლის შემოქმედებითი ინდივიდუალობა და ლიტერატურის განვითარება" (1970; ლენინური პრემია, 1974). ხ-ს ეკუთვნის მონოგრაფიები ნ. გოგოლსა და ლ. ტოლსტოიზე. სსრკ სახელმწ. პრემია (1980). დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ხრაშუნა სოკოები (Russula). ქუდიანი სოკოების გვარი. სსრკ-ში ცნობილია 80 სახეობა, საქართველოში — 40-ზე მეტი; მათგან ოთხის ყველა იჭმება. უმრავლესობას კაშკაშა ფერი აქვს. იზრდებიან ტყეში და ქუდიან სოკოთა შორის ყველაზე ფართოდ არიან გავრცელებული. ხ. ს-ს განეკუთვნება მწვანე, ხახვილი, ლეგიანა, წითელი და სხვ.
ი. ნახუცრიშვილი.

ხრახნი, ცილინდრული, იშვიათად კონუსური ფორმის მანქანის დეტალი, რ-საც აქვს ხრახნული ზედაპირი ან ხრახნული ფორმის არხები. ხ-ის ორი ჯგუფი. ერთ ჯგუფში გაერთიანებულია გარე ან შიგა ხრახნისთან უშუალოდ ურთიერთქმედი ხ-ები, მეორეში კი — სხვა დეტალის (ქანჩის) კუთხეებიდან ურთიერთქმედი ხ-ები. პირველ ჯგუფში შედის მომჭერი ბოლტების ან სოლოების შეერთებისა ბრუნვითი მოძრაობის მექანიზმების ხ., მაგ., ჭანჭიკის ძრავაში წყვილს ქმნის მიმღები ხ., ჭიქის ხ. გამჭრელი, აირების, ნავთობის, ფხვიერი, ნაჭრები და სხვა მასალის გადასაადგილებელი და ასარევი ხ-ები, მეორეში კი — ხავალი, ბოლოტა, მიკრომეტრული, სამაგრი, საყრდენი და სხვა ხ-ები. ს ა გ ა ლ ხ-ს, რ-საც ტრანსპორტირების (იშვიათად მართკუთხა, სამკუთხა ან სხვ.) პროფილი აქვს, ქანჩთან

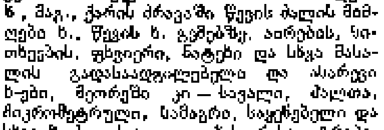

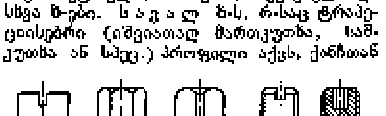

ს. ხოჯავა

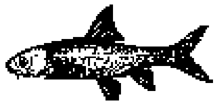

ხრამული. ამიერკავკასიური ხრამული (V. capoeta [illegible]).

მ. ხრაპჩენკო

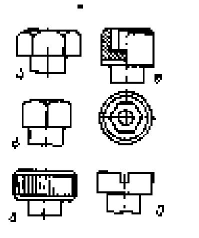

ხრახნი. სამაგრი ხრახნების თავების გავრცელებული ფორმები: ა — ექვსწახნაგა, ბ — კვადრატული; გ — ცილინდრული ნაჭდევით, დ — ცილინდრული ოთხწახნაგა, რომელსაც ქანჩისათვის აქვს ექვსწახნაგა ღრმული; ე — ცილინდრული, რომელსაც აქვს სწორი ზოლები სახრახნისათვის

ხრახნი საყრდენი ხრახნების თავების გავრცელებული ფორმები: ა — ცილინდრული; ბ — ექვსწახნაგა, გ — ოთხწახნაგა, დ — შეღრმავებიანი; ე — ექვსწახნაგა, რომელსაც აქვს ღრმული გასაღებისათვის

ხრახნი, საყრდენი ხრახნების ბოლოების გავრცელებული ფორმები: ა — ბრტყელი; ბ — მომრგვალებული, გ — ცილინდრული, დ — საფეხურებიანი, ე — კონუსური; ვ — კონუსური ცილინდრიანი

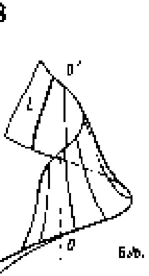

ნახ. 1

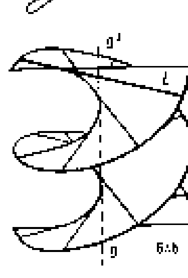

ნახ. 2

ხრახნული ზედაპირი

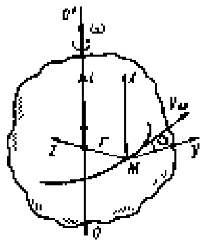

ხრახნული მოძრაობა. როცა OO' ღერძი უძრავი რჩება, მაშინ სხეულს, რომელიც ხრახნულ მოძრაობას ასრულებს, უწოდებენ ხ რ ა ხ ნ ს, ხოლო OO' ღერძს—ხრახნის ღ ე რ ძ ს. ხრახნს უწოდებენ მარჯვენას, თუ v და ω ისეა მიმართული, როგორც ნახაზზეა ნაჩვენები, და მარცხენას, თუ v ან ω მიმართულება საწინააღმდეგოა. მანძილს, რომელსაც გადის ხრახნის ღერძზე მდებარე სხეულის ნებისმიერი წერტილი ერთხელ შემობრუნებისას, უწოდებენ ხრახნის ბ ი ჯ ს (h), ხოლო $p=v/\omega$ სიდიდეს —ხრახნის პ ა რ ა მ ე ტ რ ს. ღერძიდან r მანძილით დაშორებული ნებისმიერი M წერტილის v_M სიჩქარე და w_M აჩქარება რიცხობრივად ტოლია:

$$v_M = \sqrt{v^2+r^2\omega^2},$$

$$w_M = \sqrt{w^2+r^2(\varepsilon^2+\omega^4)},$$

სადაც w არის OO' ღერძის გასწვრივ სხეულის წინსვლითი მოძრაობის აჩქარება, ε—ამ ღერძის ირგვლივ ბრუნვის კუთხური აჩქარება.

თუ v და ω მუდმივია, ხრახნულ მოძრაობას თანაბარს უწოდებენ. ამ შემთხვევაში ხრახნის ბიჯი $h=2\pi v/\omega=2\pi p$ აგრეთვე მუდმივია, ხოლო ხრახნის ნებისმიერი წერტილი, რომელიც მის ღერძზე არ მდებარეობს, აღწერს ხრახნულ წირს, რომლის ნებისმიერ წერტილში გამავალი მხები ხრახნის ღერძის პერპენდიკულარულ სიბრტყესთან ადგენს კუთხეს $\alpha = \mathrm{arctg}\, h/2\pi r$.

ერთად იყენებენ ბრუნვითი მოძრაობის გარდასაქმნელად სწორხაზოვან მოძრაობად, მაგ., ჩარხებში მიმმართველებზე სუპორტების, მაგიდების გადასაადგილებლად. სავალ ხ-ში წამყვანი უმეტესად ხრახნია (იშვიათად ქანჩი). მ ა ლ თ ა ხ-ს აქვს ტრაპეციისებრი (იშვიათად მართკუთხა) პროფილი, იყენებენ დიდი ღერძული ძალების გადაცემის წყვილებში, დომკრატებში და სხვ. მ ი კ რ ო მ ე ტ რ უ ლ ხ-ს აქვს წვრილბიჯიანი ზუსტი კუთხვილი; იყენებენ საზომ მანქანა-იარაღებში, ხელსაწყოებში. ს ა მ ა გ რ ი ხ. არის გასართი ხრახნული შეერთების ძირითადი დეტალი, უმეტესად ცილინდრული ღერო, რ-საც აქვს სამკუთხა პროფილის კუთხვილი ხის დეტალების სამაგრი ხ-ია სჭვალი, რ-საც კონუსურ ბოლოზე კუთხვილიანი უბანი აქვს. ს ა რ ე გ უ ლ ი ე ბ ე ლ ხ-ს იყენებენ გეოდეზიური და სხვა ხელსაწყოების ზუსტი ჯუსტირებისათვის, აგრეთვე შეერთებებში, როგორიც სამაგრ ხ-ს.

კ. წეღუბიძე.

ხრახნული ზედაპირი, ზედაპირი აღწერილი იმ L წირის მიერ, რ-იც მუდმივი კუთხური სიჩქარით ბრუნავს უძრავი OO' ღერძის ირგვლივ და ერთდროულად მუდმივი სიჩქარით წინსვლით გადაადგილდება ამავე ღერძის გასწვრივ (ნახ. 1). წრფის მიერ აღწერილ ხ. ზ-ს უწოდებენ ჰ ე ლ ი კ ო ი დ ს (ბერძ. helix, ნათ. ბრ. helikos—სპირალი და eidos—სახე, სახეობა). თუ ეს წრფე OO' ღერძს მართი კუთხით კვეთს, მაშინ ჰელიკოიდს მართს უწოდებენ (ნახ. 2). მართი ჰელიკოიდი მინ. ზედაპირია, ე. ი. ისეთი ზედაპირია, რ-ის საშ. სიმრუდე ყველა წერტილში ნულის ტოლია. ნებისმიერ ხ. ზ-ს შეუძლია გადაადგილდეს თავის თავზე. ამ თვისებას იყენებენ ტექნიკაში (მაგ., ჰიპოხრახნული გადაცემების მოწყობილობისათვის). ხ. ზ. მოღუნვის მიმდევრობით შეიძლება დაიყვანოს ბრუნვის ზედაპირზე, კერძოდ, მართი ჰელიკოიდი შეიძლება მოიღუნოს კატენოიდზე.

ხრახნული მოძრაობა, მყარი სხეულის ისეთი რთული მოძრაობა, როცა სხეული ასრულებს წრფივ წინსვლით მოძრაობას v სიჩქარით და ბრუნვით მოძრაობას ω კუთხური სიჩქარით იმ ღერძის ირგვლივ, რ-იც პარალელურია სიჩქარის მიმართულებისა (იხ. ნახ.).

თავისუფალი მყარი სხეულის ნებისმიერი რთული მოძრაობა შეიძლება განვიხილოთ როგორც მყისი ხრახნული ღერძების ირგვლივ ელემენტარულ ხ. მ-თა თანამიმდევრობა (ეს ღერძები მიმართულებას იცვლიან როგორც სივრცეში, ისე თვით მოძრავ სხეულში).

ხრახნული შეერთება, დეტალების კუთხვილიანი შეერთება ხრახნებით, ქანჩებით და სარჭებით. შეერთებისაგან განსხვავებით, არ საჭიროებს ქანჩებს, რადგანაც კუთხვილი თვით დეტალშია.

ხრახნული ჩამოსაშვები, სატრანსპორტო მოწყობილობა, რ-იც სიმძიმის ძალის ზემოქმედებით საცალო და ფხვიერ ტვირთს ზემოდან ქვემოთ ჩამოუშვებს. ხ. ჩ. სვეტზე ან დიდი დიამეტრის ღერძზე მიღმი დამაგრებული სპირალური ღარია. მისი სიმაღლე ძირითადად 20—50 მ-ია (ზოგჯერ — 100 მ და მეტი). მწარმოებლურობა ფხვიერი ტვირთის გადაადგილებისას — 300—500 ტ/სთ (როცა მილის დიამეტრია 1,2—1,5 მ-ა). ხ. ჩ-ს იყენებენ სამთო საწარმოებში, საწყობებში და სხვ.

ხრახნწირი, სივრცული წირი, რ-საც შემოწერს მოძრავი M წერტილი, რ-იც ბრუნავს უძრავი OO' ღერძის გარშემო მუდმივი კუთხური სიჩქარით და იმავდროულად ამავე ღერძის გასწვრივ ასრულებს წინსვლით მოძრაობას სიდიდით მუდმივი სიჩქარით (იხ. ნახ.).

ხრეითი, სოფელი ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, რაჭის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ბუჟის (ჩოლაბურის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. სოფსაბჭოს ც. ზ. დ. 920 მ, ჭიათურიდან 10 კმ. კოლ-ბა (მესიმინდეობა, მებაღეობა). დაწყ., რვაწლ. და საშ. სკოლები, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, საავადმყოფო, მედპუნქტი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. ხ-ში არის მოღვაწეობდა სიმონ, ალიოშა და ალექსანდრე ჯაფარიძეების სახლ-მუზეუმი. წყაროებში პირველად იხსენიება XVI ს-ში. შემორჩენილია ადრინდ. ფეოდ. ხანის ორი ციხე-დარბაზის ნანგრევები (ქვითკირი) გვიანდ. ფეოდ. ხანის გალავნის კედელი.

ხრენიკოვი ტიხონ ნიკოლოზის ძე [დ. 28. V (10. VI). 1913, ქ. ელეცი], საბჭ. კომპოზიტორი და საზოგადო მოღვაწე, სსრკ სახ. არტისტი (1963), სოციალ. შრომის გმირი (1973). სკკპ წევრი 1947-იდან. 1948-იდან სათავეში უდგას სსრკ კომპოზიტორთა კავშირს. 1936 დაამთავრა მოსკ. კონსერვატორია (ვ. შებალინის საკომპოზიციო კლასი). 1961-იდან მოსკ. კონსერვ. პედაგოგია (1966-იდან პროფესორი). ხ-მა თავის ნაწარმოებებში შემოქმედებითად განავითარა რუს. კლასიკური და საბჭ. მუსიკის ტრადიციები; ნაწარმოებები: ოპერები „ქარიშხალში“ (1939, II რედ. 1952), „ფროლ სკობეევი“ (1950, II რედ. 1966), „დედა“ (გორკის მიხედვით, 1957), ოპერა-ზღაპარი „[illegible] ბიჭუნა“ (1969), კომიკური ოპერა „აურზაური... გულებისათვის“ (შექსპირის „აურზაური არაფრის გამო“ მიხედვით, 1972); ოპერეტები „ასი ეშმაკი და ერთი ქალიშვილი“ (1963), „თეთრი ღამე“ (1967); ბალეტები „ჩვენი ეზო“ (1970), „სიყვარული სიყვარულის წილ“ (1976), „ჰუსარული ბალადა“ (1979); 3 სიმფონია (1935, 1943, 1973), 3 საფორტეპიანო (1933, 1972, 1982), 3 სავიოლინო (1959, 1975, 1983) და ჩელოს (1964) კონცერტები ორკესტრთან ერთად. დაწერილი აქვს მუსიკა თეატრისა და კინოსათვის. უცხოეთთან კულტ. ურთიერთობის საზ-ბის მუს. სექციის პრეზიდენტი (1949), სკკპ ცენტრ. სარევიზიო კომისიის წევრი (1961-იდან), სკკპ ცკ-ის წევრობის კანდიდატი (1976-იდან), გერმ. ხელოვნ. აკად. წ.-კორ. (გდრ., 1978), სსრკ VI—X მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. ლენინური პრემია (1974), სსრკ სახელმწ. პრემიები (1942, 1946, 1952, 1967), იუნესკოსთან არსებული საერთაშ. მუს. საბჭოს პრემია (1977). დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენით და მედლებით.

ხრესილი, სოფელი ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, ოკრიბის ჩრდ. მთისწინეთში, მდ-ების წყალწითელასა და ჯალოს ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., ახალდაბა, ბუეთი, გადაღმა წყალწითელა, გამოღმა წყალწითელა, იანეული, ლეღვა, ძუყნური). რკინიგზის სადგური. ზ. დ. 390 მ, ტყიბულიდან 15 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა), საკონსერვო ქ-ნა, აგურისა და სამშენებლო საამქროები, საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საავადმყოფო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფ. ლეღვას მიდამოებში მინერ. წყლის ბაზაზე ხ-ში გაიხსნა [illegible] მკურნალობის სარაიონთაშორისო საავადმყოფო (25 საწოლი). წყაროებში პირველად იხსენიება XVII ს-ში. 1757 ხ-თან (სოფლის მიდამო — „თავიწროული“) გაიმართა დიდი ბრძოლა ოსმალთა და ქართველთა ჯარებს შორის (იხ. სტ. ხრესილის ბრძოლა 1757).

ხრესილის ბრძოლა 1757, ქართველთა ლაშქრის ბრძოლა სოლომონ I-ის მეთაურობით ოსმალთა ლაშქრის წინააღმდეგ ხრესილის ველზე (ახლანდ. ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტ.). სოლომონ I-ის ბრძოლამ მტკიცე სამეფო ხელისუფლების შესაქმნელად, დას. საქართველოს განსაკუთრებით ... და ოსმალთა ბატონობის წინააღმდეგ მეფესა და ოსმალებს შორის ურთიერთობა უკიდურ. გაამწვავა. ოსმალები განსაკუთრებით ვერ ურიგდებოდნენ სოლომონის ბრძოლას ტყვით ვაჭრობის წინააღმდეგ. თურქები დაუკავშირდნენ მეფის მოწინააღმდეგე თავადებს. მოღალატე თავადი ლევან აბაშიძე ახალციხეში ჩავიდა და თავისი წამოყენება მტერს იმერეთისაკენ. ლაშქ-ში ოსმალთა ჯარი იმერეთში შემოიჭრა. სოლომონმა მტერი სტრატეგიულად მოხერხებულ ადგილას — ხრესილის მინდორზე — შეუტია და სასტიკად დაამარცხა სამი დღის დაუღალავი და შეტევით. ბრძოლაში მოკლულ მოღალატე ლევან აბაშიძე, ხოლო რისხვით ჩაძის ურისთავმა გაქცევით უშველა თავს.

წყარო: დ ა დ ი ა ნ ი ნ., ქართველთა ცხოვრება, შ. ბურჯანაძის გამოც., თბ., 1962.

ლიტ.: ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნ. 6, თბ., 1973; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 4, თბ., 1973. გ. ოთამაშვილი.

ხრეში, ფხვიერი ქანი; შედგება დამრგვალებული ქანის, ზოგჯერ მინერალების (მაგ. კვარცის) სხვადასხვა ზომის (5—10, 10—20; 20—40; 40—70—80 მმ და 150 მმ-მდე) ფრაქციებისაგან. ხ. არის მდინარის, ტბის, ზღვის, მყინვარისა და სხვ.; იყენებენ ბეტონის შემვსებად, გზის სამოსად, რკინიგზის ბალასტისათვის, წყალსადენის ფილტრებში და ა. შ.

ხრეშსარეცხი, ხრეშისა და ღორღის სარეცხი მანქანა. მასალას ასუფთავებს მინარევებისაგან (თიხა, ლამი, ჩანართები და ა. შ.). ხ. არის დოლური და კარცხლიანი (ფურცლებიანი). დოლურ ხ-ს იყენებენ 150 მმ-მდე ზომის მასალის, ხოლო კარცხლიანს — 100 მმ-მდე ზომის მეტად ჭუჭყიანი მასალის გასასუფთავებლად.

ხრიალა (Rhinanthus), მცენარეთა გვარი შავწამალასებრთა ოჯახისა. ერთწლოვანი, ნახევრად პარაზიტი მცენარეებია. მათი გვირგვინი ყვითელია, ორტუჩა, ქვედა ნაყოფისას ბუშტისებრ ილდება და ზედა რჩება. 50-მდე სახეობა ძირითადად გავრცელებულია ევრაზიასა და ჩრდ. ამერიკაში. სსრკ-ში გვხვდება 25-მდე სახეობა, საქართველოში — 7; იზრდება მდელოებზე, მინდვრებში, ნათესებში და რუდერალურ ადგილებში ალპ. სარტყლამდე. სახლდება მდელოს მარცვლოვნების ფესვებზე და აკნინებს მათ. მ. [illegible].

ხრიალები (Chironomidae), მწერების ოჯახი ორფრთიანთა რიგისა. მათი სხეულის სიგრძე 1,5—15 მმ აღწევს. იმაგო ცხოვრობს წყლებთან. მატლები და ჭუპრები — მტკნარ წყალსატევებში, ზღვაში, ოკეანეში, ნიადაგში. ხ-ის სიცოცხლის ხანგრძლივობაა 3—7 დღე-ღ. მატლები აგებენ მილაკებს (სახლებს) შლამში, ქვებზე და მცენარეებზე. იკვებებიან წყალმცენარეებით, დეტრიტით, ბაქტერიებით; ზოგიერთი ხ. მტაცებელია, იშვიათად — პარაზიტი. ხ. თევზის ძირითადი საკვებია. მ. [illegible].

ხრიალეთი, სოფელი მახარაძის რ-ნში (შრომის სოფსაბჭო). მდ. სუფსის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 80 მ, მახარაძიდან 39 კმ, ურეკიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. შრომის კოლ-ბა (მეჩაიეობა) დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. შრომაში (3 კმ), ბ-კა.

ხრიკა, მთა გაგრის ქედზე, მდ-ების ბზიფისა და ხაშუფსის წყალგამყოფზე. სიმაღლე 2432 მ. აგებულია იურული და ცარცული ასაკის კირქვებით, მერგელებით. ქანებზე დამახასიათებელია სუბალპ. ტყე-მდელოს (კარსტული) და ალპ. მდელოს (კარსტული) ლანდშაფტები. გ. [illegible].

ხრიკა, მთა თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. ძამის სათავეებში, გორის რ-ნში. სიმაღლე 1674 მ. კალთების ზედა ნაწილი შემოსილია მეორეული სუბალპ. მდელოს ბალახეულით. ქვემო — წიფლის ტყით. ნ. [illegible].

ხრისტიანოვიჩი სერგეი ალექსის ძე [დ. 27 X (9 XI). 1908, პეტერბურგი], საბჭ. მეცნიერი მექანიკის დარგში. სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1943), სსრკ მეცნ. აკად. პრეზიდიუმის წევრი (1946—56, 1957—62), სოციალ. შრომის გმირი (1969). სკკპ წევრი 1949-იდან. დაამთავრა ლენინგრ. სახელმწ. უნ-ტი. მუშაობდა სახელმწ. ჰიდროლოგიურ ინ-ტში, ცენტრ. აეროჰიდროდინამ. ინ-ტში და სხვ. 1972-იდან მუშაობს სსრკ მეცნ. აკად. მექან. პრობლემათა ინ-ტში. მისი ძირითადი შრომები ეხება სითხეების, აირების, დეფორმირებადი მყარი სხეულის მექანიკას და სხვ. სსრკ სახელმწ. პრემიები (1942, 1946, 1952). დაჯილდოებულია 6 ლენინის ორდენით, 4 სხვა ორდენით და მედლებით.

„ხრისტიანსკი ვოსტოკ", რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიულ-ფილოლოგიის განყ-ბის პერიოდული ორგანო, ჟურნალი, რ-იც გამოდიოდა პეტერბურგში (პეტროგრადში) 1912-იდან. დაარსდა ნ. მარის, ვ. ბენეშევიჩისა და ბ. ტურაევის ინიციატივით, რომელთაც სურდათ, მიეძღვნათ აზიისა და აფრიკის ხალხთა ქრისტ. კულტურის შესწავლისადმი. რედაქტორობდა ნ. მარი. დამაარსებლები ჟურნალის მიზნად სახავდნენ რუსეთში აღმოსავლეთის მეცნ. შესწავლის განვითარებას. ჟურნალი არ იფარგლებოდა ქრისტ. აღმოსავლეთის კულტურის საკითხებით; აშუქებდა აღმოსავლეთის არაქრისტ. და ქრისტიანობამდელი კულტურის საკითხებსაც. იბეჭდებოდა გამოკვლევები, რეცენზიები, ბიბლიოგრაფიები, ქრონიკები, ცნობები.

„ხ. ვ-ში" იბეჭდებოდა ნ. მარის, ი. ჯავახიშვილის, ბ. ტურაევის, ი. კრაჩკოვსკის, ვ. ბენეშევიჩის, ვ. ბოლოტოვის, ვ. სტრუვეს, ვ. ბარტოლდის, ი. ყიფშიძის, ი. ორბელის, ვ. ვლადიმირცოვის, მ. როსტოვცევის, ნ. ადონცის, გ. ჩუბინაშვილის, ნ. ჯანაშიას, ლ. მელიქსეთ-ბეგის, კ. კეკელიძის, ე. თაყაიშვილისა და სხვათა ნაშრომები. გამოდიოდა წელიწადში თითო ტომი სამ-სამ ნაკვეთად. სულ გამოვიდა 6 ტომი. გამოცემა შეწყდა 1922 წელს.

მ. ხაინდრავა.

ხრისტიჩი (Христић) სტეფან [7 (19). VI. 1885, ბელგრადი, — 21. VIII. 1958, იქვე], სერბი კომპოზიტორი და დირიჟორი (იუგოსლავია). სერბ. მეცნ. და ხელოვნ. აკად. წევრი (1950-იდან). სწავლობდა ლაიფციგის კონსერვატორიაში (1904—08), ს. კრელის, რ. ჰოფმანისა (თეორ. დისციპლინები) და ა. ნიკიშის (დირიჟორობა) ხელმძღვანელობით. 1912-იდან დაიწყო სადირიჟორო მოღვაწეობა ეროვნ. თეატრში (იყო ამ თეატრის დირექტორი 1924—34). აქ დაიდგა ხ-ის მუს. დრამა „მწუხრი" (1925, II რედ. 1954), ბალეტი „ოჰრიდული ლეგენდა" (1947, II რედ. 1958, მოსკოვი). ხ. იყო სერბ. საკომპოზიტორო სკოლის ერთ-ერთი ფუძემდებელი, სერბ. მუს. აკადემიის ერთ-ერთი დამაარსებელი და ერთ-ერთი პირველი პროფესორი (1937—50), იუგოსლავიის კომპოზიტორთა კავშირის პირველი თავმჯდომარე (1950—53).

ხრისტოვი ბორის (დ. 18 V. 1914, პლოვდივი), ბულგარელი მომღერალი (ბანი). ბულგ. სრ სახ. არტისტი (1975). მღეროდა ხალხ. გუნდში „გუსლა". სწავლობდა იტალიაში რ. სტრაჩარისთან (1942). აქვე შედგა მისი დებიუტი საოპერო სცენაზე (1945). 1946-იდან მღეროდა იტალ. სხვადასხვა თეატრის, მ. შ. „ლა სკალას" სცენაზე. 1952-იდან გასტროლებს მართავს სხვადასხვა ქვეყანაში. ნათლად განსახიერებით ცნობილია რუს. რეპერტუარი. ხ. თავის შემოქმედებაში ბელკანტოს ხელოვნებას უხამებს თ. შალიაპინის საშემსრულებლო ტრადიციებს. პარტიები: ბორისი, პიმენი, ვარლაამი (მუსორგსკის „ბორის გოდუნოვი"), კონჩაკი, გალიცკი (ბოროდინის „თავადი იგორი"), ივან სუსანინი (გლინკას „ივან სუსანინი"), ფილიპე II (ვერდის „დონ კარლოსი"), მეფისტოფელი (ბოიტოს „მეფისტოფელი") და სხვ.

ხრისტოვი დობრი (14. XII. 1875, ვარნა, — 23. I. 1941, სოფია), ბულგარელი კომპოზიტორი, საგუნდო დირიჟორი, მუსიკის თეორეტიკოსი, პედაგოგი. ბულგარეთის მეცნ. აკად. წევრი (1929). სწავლობდა პრაღის კონსერვატორიაში ა. დვორჟაკთან. 1903-იდან მუშაობდა ვარნაში, 1907-იდან — სოფიაში. დირიჟორობდა გუნდებს (მ. შ. მუშათა და საეკლ. გუნდებს), იყო მუს. აკად. პედაგოგი (1922—23). ხ-მა საფუძველი ჩაუყარა ეროვნ. პროფ. სასიმღერო შემოქმედებას, ხელი შეუწყო ბულგ. პროფ. მუსიკის ეროვნ. სტილის შექმნას. კრებდა და იკვლევდა ბულგ. და მაკედ. სხვ. ხალხთა მუს. ფოლკლორს. ნაწარმოებები: პროგრამული უვერტიურა „ტუტრაკანული ეპოპეა" (1917), საგუნდო ბალადა „დობრინკა და მზე" (1931), საგუნდო სიუიტები და სხვ. ხ. ერთ-ერთი პირველი ბულგ. მუსიკის თეორეტიკოსი იყო. მის ნაშრომებიდან აღსანიშნავია „ბალკანური მუსიკის რიტმული საფუძვლები" (1913), „ბულგარული ხალხური მუსიკის ტექნიკური სტრუქტურა" (1928).

ხრიუკინი ტიმოთე ტიმოთეს ძე [8 (21). VI 1910, ქ. ეისკი, კრასნოდარის მხარე, — 19. VII. 1953, მოსკოვი], საბჭ. სამხედრო მფრინავი, ავიაციის გენ.-პოლკოვნიკი (1944), ორგზის საბჭ. კავშირის გმირი (22 II. 1939 და 19. IV 1945). სკკპ წევრი 1929-იდან. წითელ არმიაში იყო 1932-იდან. დაამთავრა ლუგანსკის პილოტების სამხ. სკოლა (1933). ესპანეთში სამოქალაქო ომის (1936—39), ჩინეთში იაპ. მილიტარისტების წინააღმდეგ ბრძოლების (1938) და საბჭ.-ფინ. ომის (1939—40) მონაწილე. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს სარდლობდა მე-12, მე-8 და 1-ელ საჰაერო არმიებს. მონაწილეობდა სტალინგრადის ბრძოლაში; დონბასის და მარჯვენა სანაპირო უკრ., ყირიმის, ბელორ. და ბალტიისპირეთის განთავისუფლებაში; აღმ. პრუსიის და სხვ. ოპერაციებში. 1946—47 და 1950—53 სამხ. საჰაერო ძალების მთავარსარდლის მოადგილე. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 10 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ხრტილზრდა, ხ რ ტ ი ლ ს ა ზ რ დ ე ლ ა, ქ ო ნ დ რ ო ტ რ ო ფ ი უ მ ი (ბერძ.-... და ბერძნ. chondros—ხრტილი), შემაერთებელი ქსოვილი, რ-იც გარს ეკვრის ხრტილს. ახალგაზრდა ორგანიზმში, ხრტილიდან ძვლის განვითარების პროცესში ხ. ძვლისაზრდელად გარდაიქმნება.

ხრტილი, შემაერთებელი ქსოვილის ერთ-ერთი სახე, რ-იც მექანიკურ (საყრდენ) ფუნქციას ასრულებს. ხ. აქვს მაღალ ხერხემლიანებს და ადამიანს, აგრეთვე ზოგ უხერხემლოს. იგი წარმოიქმნება მეზენქიმისაგან. შედგება უჯრედებისა (ქონდროციტები) და მათ მიერ გამომუშავებული უჯრედშორისი ნივთიერებისაგან (შედგება ბოჭკოებისა და ე. წ. ძირითადი ნივთიერებისაგან). უჯრედშორისი ნივთიერების თავისებურებების მიხედვით, განასხვავებენ 3 სახის ხ.: ჰიალინური (მინისებრი), ელასტ. და ბოჭკოვანი (შემაერთებელქსოვილოვანი). ხ. გარედან დაფარულია შემაერთებელქსოვილოვანი გარსით — ხრტილსაზრდელით, რ-იც შეიცავს მზარდ უჯრედებს — ქონდრობლასტებს. ხ. იზრდება ქონდრობლასტების (აპოზიციური ზრდა) და აგრეთვე ხრტილოვანი უჯრედების (შინაგანი ზრდა) გამრავლების ხარჯზე. ხ-ს სისხლძარღვები არ გააჩნია, მასში საკვები ნივთიერებები დიფუზიის გზით აღწევს.

გ. პაპიძე

ხრტილიანი თევზები (Chondrichthyes), თევზების კლასი. მოიცავს ორ ქვეკლასს: ფირფიტლაყუჩიანებსა და მთლიანთავიანებს. მათი ჩონჩხი ხრტილოვანია (გამაგრება ხდება ხრტილის ჩაკირვით). ქერცლი — პლაკოიდური. ნაწლავში აქვს სპირალური სარქველი, გულში — არტერიული კონუსი. ხ. თ-ის უმრავლესობას აქვს კლოაკა. ფირფიტლაყუჩიანების ქალა ჰიოსტილური (იხ. ჰიოსტილია) ან ამფისტილურია (იხ. ამფისტილია), მთლიანთავიანებისა — ავტოსტილური (იხ. ავტოსტილია).

როგორც ჩანს, ყველა ხ. თ-ის განაყოფიერება შინაგანია. ხ. თ. ცოცხალმშობიარე ან კვერცხისმდებელია. მათი უმრავლესობა მტაცებელია. ბინადრობენ ზღვაში, მხოლოდ ფირფიტლაყუჩიანების რამდენიმე სახეობა ცხოვრობს მტკნარ წყალში. ნამარხი ხ. თ. ცნობილია დევონური პერიოდიდან.

ვ. ნარყაშიძე

ხრტილოვანი განოიდები (Chondrostei), ძვლიანი თევზების ზეგუნდი (სხვა სისტემით რიგი). აქვს შიშველი სხეული, რ-საც ზოგჯერ მსხვილი ძვლოვანი ქერცლების 5 გასწვრივი რიგი გასდევს, უმეტესად ხრტილოვანი ჩონჩხი, დაუსაწევრებელი ქორდა. ნაწლავში განვითარებულია სპირალური სარქველი, გულში—არტერიული კონუსი. მოიცავს ერთ რიგს — ზუთხისნაირებს (Acipenseriformes).

ხრუნოვი ევგენი ვასილის ძე (დ. 10 IX. 1933, სოფ. პრუდი, ვოლოვოს რ-ნი, ტულის ოლქი), სსრკ კოსმონავტი მფრინავი, პოლკოვნიკი, საბჭ. კავშირის გმირი (22 I. 1969), ტექ. მეცნ. კანდიდატი (1971). სკკპ წევრი 1959-იდან. დაამთავრა სამხ.-საავიაციო სკოლა (1953), ბატაისკის სამხ.-საავიაციო სასწავლებელი (1956), ნ. ჟუკოვსკის სახ. სამხ.-საჰაერო საინჟინრო აკადემია (1968) და ვ. ი. ლენინის სახ. სამხ.-პოლიტ. აკადემია (1972). მუშაობდა ავიაციაში. 1960-იდან კოსმონავტთა რაზმშია. 1969 წ. 15 იანვ. გაფრინდა კოსმოსში ხომალდ „სოიუზ-5-ით", რ-საც ბ. ვოლინოვი მართავდა; ასრულებდა მკვლევარი ინჟინრის ფუნქციას. 16 იანვ. ა. ელისეევთან ერთად გადავიდა ხომალდ „სოიუზ-4-ში", რ-საც მართავდა ვ. შატალოვი და დედამიწაზე დაეშვნენ 17 იანვ.; ფრენა კოსმოსში დაყო 37 სთ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, წითელი ვარსკვლავის ორდენითა და მედლებით. ავტორია კოსმ. ფრენებისადმი მიძღვნილი რამდენიმე წიგნისა.

ხრუტუნა მექანიზმი, კბილა მექანიზმი, რ-იც უკუქცევით-ბრუნვით მოძრაობას გარდაქმნის ერთი მიმართულების წყვეტილ მოძრაობად. ხ. მ-ში (იხ. ნახ.) ბერკეტის (3) ბრუნვისას საკეტელა (2) ხრუტუნა თვალს (1) განსაზღვრული კუთხით მოაბრუნებს. ბერკეტის (3) უკან მოძრაობისას კი ხდის ხრუტუნა თვალის კბილებზე; თვალის უკუბრუნებას დამატებითი საკეტელა (4) ეწინააღმდეგება. ხ. მ-ს იყენებენ ქელოსაკრებში, ლითონსაჭრელ ჩარხებსა და

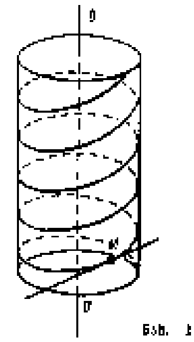

ნახ. 1

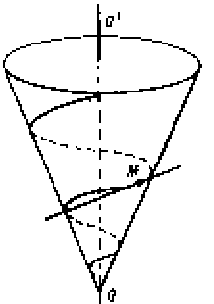

ნახ. 2

ხრახნწირი. ხრახნწირს ცილინდრულ ხრახნწირსაც უწოდებენ, ვინაიდან იგი მდებარეობს მრგვალი ცილინდრის ზედაპირზე (ნახ. 1). ამ წირს აქვს მნიშვნელოვანი თვისება—იგი შეიძლება გადაადგილდეს თავის თავზე ცილინდრის ზედაპირის გარეშე, რაც საშუა-

(გაგრძელება იხ. გვ. 510).

ბ. ხრისტოვი

ს. ხრისტიანოვიჩი

ტ. ხრიუკინი

ე. ხრუნოვი

(გაგრძელება)

ლებას იძლევა იგი გამოიყენონ ტექნიკაში სხვადასხვა ხრახნისათვის. ხრახნწირი განეკუთვნება მ უ დ მ ი ვ დ ა ხ რ ი ლ ო ბ ი ს წირების კლასს. ასეთი წირების ნებისმიერ M წერტილში გავლებული მხები ერთსა და იმავე კუთხეს ადგენს OO' ღერძთან. ასეთი წირია, მაგალითად, კონუსური ხრახნწირი, რომელიც განლაგებულია მრგვალ კონუსზე (ნახ. 3) ამ წირის ნებისმიერ M წერტილში გავლებული მხები კონუსის OO' ღერძთან ერთსა და იმავე კუთხეს ადგენს.

ხრუტუნა მექანიზმი

სხვ. ამწევ მანქანებში ხ. მ. ტვირთის ზემოქმედების შედეგად ეწინააღმდეგება ჯალამბარის ლილვის უკან დაბრუნებას.

ხრუშჩოვი ნიკიტა სერგის ძე [5(17).IV.1894, სოფ. კალინოვკა, კურსკის გუბ.,— 11.IX.1971, მოსკოვი], საბჭ. სახელმწ. და პარტ. მოღვაწე, სოციალ. შრომის გმირი (1954, 1957, 1961), საბჭოთა კავშირის გმირი (1964). სკკპ წევრი 1918-იდან. დაიბადა მეშახტის ოჯახში. 1908-იდან მუშა. სამოქალაქო ომის (1918—20) მონაწილე. შემდეგ სამეურნეო და პარტ. სამუშაოზე იყო უკრაინაში. 1929 სწავლობდა მოსკოვის სამრეწვ. აკადემიაში. 1931-იდან პარტ. სამუშაოზე იყო მოსკოვში 1935-იდან საკ. კპ (ბ) მოსკ. კომიტეტისა და მოსკ. საქალაქო კომიტეტის პირველი მდივანი. 1938—47 მარტი უკრ. კპ (ბ) ცკ-ის პირველი მდივანი. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს სხვადასხვა ფრონტის სამხ. საბჭოების წევრი; გენ.-ლ. (1943). 1944—47 უკრ. სსრ სახკომსაბჭოს (1946-იდან —მინისტრთა საბჭოს) თავ-რე. 1947 დეკ.-იდან კვლავ უკრ. კპ (ბ) ცკ-ის პირველი მდივანი. 1949 დეკ-იდან საკ. კპ (ბ) ცკ-ის მდივანი და საკ. კპ (ბ) მოსკ. კომიტეტის პირველი მდივანი. 1953 მარტიდან სკკპ ცკ-ის მდივანი, 1953 სექტ-იდან პირველი მდივანი; ერთდროულად 1958—64 სსრკ მინისტრთა საბჭოს თავ-რე. სკკპ XIV, XV, XVII—XXII ყრილობების დელეგატი. 1934-იდან სკკპ ცკ-ის წევრი. 1938-იდან სკკპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრობის კანდიდატი, 1939-იდან სკკპ ცკ-ის პოლიტბიუროს (პრეზიდიუმის) წევრი. სსრკ I—VII მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. მის მოღვაწეობაში ადგილი ჰქონდა სუბიექტივიზმისა და ვოლუნტარიზმის გამოვლინებებს. სკკპ ცკ-ის პირველი მდივნისა და სკკპ ცკ-ის პრეზიდიუმის წევრის მოვალეობებისაგან გაათავისუფლა სკკპ ცკ-ის 1964 წ. 14 ოქტ. პლენუმმა.

ხრუცკი ივანე ტროფიმეს ძე [27.I(8.II).1810, სოფ. ულა, ლეპელის მაზრა, ვიტებსკის გუბ.,— 1(13).I.1885, მამული ზახარინო პოლოცკის მახლობლად], რუსი მხატვარი, აკადემიკოსი (1839). სწავლობდა პეტერბ. სამხატვრო აკადემიაში (1830—39). [illegible] საგნობრივ-ილუზიური მანერით შესრულებული ნატურმორტები („ბოსტნეული, ნაყოფები და სოკოები", 1854, ბელორ. სსრ სახელოვნების მუზეუმი, მინსკი). ხატავდა აგრეთვე პორტრეტებს (მეუღლის პორტრეტი, 1850-იანი წწ.) და ინტერიერებს.

ლიტერატურა — იხ. რუსეთი, გვ. 526.

ხსენი, ადამიანის და ძუძუმწოვარი ცხოველების სარძევე ჯირკვლის სეკრეტი, რ-საც გამოიმუშავებს ორგანიზმი ორსულობის უკანასკნელ და მშობიარობის პირველ დღეებში. ხ. მომლაშო, სპეციფიკური სუნიანი მოყვითალო სქელი სითხეა რძისაგან განსხვავდება მაღალი მჟავიანობით, მშრალი ნივთიერებების, განსაკუთრებით ცილების, ცხიმების, მინერ. ნივთიერებებისა და ვიტამინების დიდი შემცველობით, შაქრის ნაკლები რაოდენობით. ხ. ახალშობილთა და სას.-სამ მოზარდეულის შეუცვლელი საკვებია, შეიცავს დიდი რაოდენობით იმუნურ სხეულებსა და ანტიტოქსინებს, სტიმულს აძლევს კუჭ-ნაწლავის ტრაქტის ნორმალურ მოქმედებას და სხვ. ნორმალური რძის შედგენილობას აღწევს ხ. უახლოვდება მშობიარობის შემდეგ 3—7, ძროხა ცხოველებისა — 7—10 დღე-ღ შემდეგ. სამრეწვ. გადამუშავებისათვის ცხოველთა ხ. გამოუსადეგარია, რადგან პასტერიზაციის დროს სწრაფად დედდება, თანაც ხ-გან დამზადებულ პროდუქტს უსიამოვნო გემო აქვს და ცუდად ინახება.

[illegible], ქართლის (იბერიის) მეფე. მოხსენიებულია *ქართლის ცხოვრებაში*. მეფობდა ძვ. წ. II ს. 60-იანი წწ დამდეგს.

ლიტ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 1, თბ., 1970, გვ. 534.

ხსნადობა, ნივთიერების უნარი წარმოქმნას რაიმე სხვა ნივთიერებებთან ერთგვაროვ-ქმედების შედეგად. ნივთიერების ხ-ის მახასიათებელია მისი გაჯერებული ხსნარის კონცენტრაცია, რ-საც აგრეთვე ხ-ს უწოდებენ. აირების ხ. დამოკიდებულია ტემპ-რასა და წნევაზე, ხოლო სითხეებისა და მყარი სხეულებისა — ტემპ-რაზე (წნევაზე პრაქტიკულად დამოკიდებული არაა).

ხსნარი, ორი ან მეტი ნივთიერების (კომპონენტის) მაკროსკოპულად ერთგვაროვანი ნარევი, რ-იც წარმოქმნის თერმოდინამიკურად წონასწორულ სისტემას. ხ-ში ყველა კომპონენტი მოლეკულურ-დისპერსიულ მდგომარეობაშია. ისინი თანაბრად განაწილებული ცალკეულ ატომებად, მოლეკულებად, იონებად ან მათი ჯგუფების სახით. თერმოდინ. თვალსაზრისით ხ-ები ცვლადი შედგენილობის ფაზებია, რ-ებშიც კომპონენტების თანაფარდობა შეიძლება უწყვეტად იცვლებოდეს გარკვეულ ზღვრებში გარე პირობების შესაბამისად. ტერმ. „ხ."-ს ძირითადად თხევადი ხ-ის აღსანიშნავად ხმარობენ, თუმცა იგი შეიძლება იყოს აგრეთვე აიროვანი ან მყარი (იხ. *მყარი ხსნარები*). პრაქტიკულად ყველა სითხე, რ-იც ბუნებაში გვხვდება (ზღვის წყალი, ნავთობი და ა. შ.) ხ-ია. ხ-იდან უმარტივესი მეთოდებით შემადგენელი ნაწილები (კომპონენტები) შეიძლება გამოიყოს სუფთა სახით. მათი ურთიერთშერევით კი კვლავ შეიძლება მივიღოთ ნებისმიერი დასაშვები შედგენილობის ხ. კომპონენტების რაოდენობრივი თანაფარდობა განისაზღვრება მათი კონცენტრაციებით. ჩვეულებრივ, ძირითად კომპონენტს (რ-ის კონცენტრაცია აღემატება სხვა კომპონენტებისას) გ ა მ ხ ს ნ ე ლ ს უწოდებენ, ხოლო დანარჩენ კომპონენტებს — გ ა ხ ს ნ ი ლ ნ ი ვ თ ი ე რ ე ბ ე ბ ს. თუ ერთ-ერთი კომპონენტი სითხეა, ხოლო მეორე—აირები ან მყარი სხეულები, მაშინ გამხსნელად სითხე ითვლება. ხ-ის კლასიფიკაციას ახდენენ სხვადასხვა ნიშნით. მაგ., გახსნილი ნივთიერებების კონცენტრაციის მიხედვით განასხვავებენ კონცენტრირებულსა და განზავებულ ხ-ებს; გამხსნელის ბუნების მიხედვით — წყალხსნარსა და არაწყალხსნარს (სპირტული, ამიაკური და ა. შ.); წყალბადის იონის კონცენტრაციის მიხედვით—მჟავურ, ნეიტრალურ და ტუტე ხ-ებს (იხ. *წყალბადის მაჩვენებელი*). თერმოდინ. თვისებების შესაბამისად ხ-ს ყოფენ იდეალურ და არაიდეალურ ხ-ებად. ი დ ე ა ლ უ რ ს უწოდებენ ისეთ ხ-ს, რ-თვისაც ხ-ის თითოეული კომპონენტის *ქიმიურ პოტენციალს* აქვს მარტივი ლოგარითმული დამოკიდებულება მის კონცენტრაციაზე. იგი ემორჩილება *რაულის კანონებსა* და *ჰენრის კანონს*. განზავებული ხ-ის უმრავლესობა შეიძლება იდეალურ ხ-ად ჩაითვალოს. ხ-ს, რ-საც იდეალური ხ-ის თვისებები არ ახასიათებს, ა რ ა ი დ ე ა ლ უ რ ს უწოდებენ. ხ-ს, რ-იც წონასწორობაშია მის შემადგენელ ერთ-ერთ სუფთა კომპონენტთან, ეწოდება *ნაჯერი ხსნარი*, ხოლო მის კონცენტრაციას — მოცემული კომპონენტის *ხსნადობა*. თუ კომპონენტის (გახსნილი ნივთიერების) კონცენტრაცია მის ხსნადობაზე დაბალია, ხ. უჯერია, როცა ხ. არ შეიცავს კრისტალიზაციის ცენტრებს, მაშინ მისი გადამეტნაჯერებით შეიძლება მივიღოთ ზენაჯერი ხ. ასეთ შემთხვევაში გახსნილი ნივთიერების კონცენტრაცია მის ხსნადობას აღემატება. ხ-ში გამხსნელის ნაჯერი ორთქლის წნევა იცვლება გახსნილი ნივთიერების კონცენტრაციის ცვლილებასთან. გამხსნელისა და გახსნილი ნივთიერების ურთიერთქმედება ზოგჯერ გახსნილი ნივთიერებების (ელექტროლიტების) დისოციაციას იწვევს. მარილები, მჟავები და ფუძეები წყალში ან სხვა პოლარულ გამხსნელებში ნაწილობრივ ან მთლიანად იშლება იონებად. ამის შედეგად სხვადასხვა ნაწილაკთა რიცხვი ხ-ში იზრდება. ხ-ში გახსნილ ნივთიერებათა კონცენტრაციის გაზრდისას ჩნდება ახ. სტრუქტურები, მაგ., წყალხსნარებში წარმოიქმნება კრისტალოჰიდრატების სხვადასხვა სტრუქტურა.

ლიტ.: Термодинамика разбавленных растворов неэлектролитов, Л., 1982.

ხსნარის გაყინვის ტემპერატურა, ტემპ-რა, რ-ის დროსაც იწყება ხსნარიდან მყარი ფაზის კრისტალიზაცია. ხ. გ. ტ-ის დამოკიდებულება ხსნარის შედგენილობაზე განისაზღვრება რაულის კანონებით და გრაფიკულად გამოისახება *მდგომარეობის დიაგრამით* (იხ. აგრეთვე *კრიოსკოპია*).

ხსნარის დუღილის ტემპერატურა, ტემპ-რა, რ-ის დროსაც იწყება მოცემული შედგენილობის თხევადი ფაზის ორთქლში გადასვლა. ხსნარის დუღილისა და კონდენსაციის დაწყების ტემპ-რის დამოკიდებულება ხსნარის შედგენილობაზე განისაზღვრება რაულის კანონებით, კონოვალოვის კანონებით და გრაფიკულად გამოისახება *მდგომარეობის დიაგრამით* (იხ. აგრეთვე *ებულიოსკოპია*).

ხსნარის მოლალობა, ფიზიკური სიდიდე, რ-იც უდრის გახსნილი ნივთიერების რაოდენობის ფარდობას გამხსნელის მასასთან. ხ. მ. ქიმიაში აღინიშნება m სიმბოლოთი. ერთეულთა საერთაშ. სისტემაში ხ. მ-ის ერთეულია *მოლ/კგ* მაგ., 1 m H_2SO_4 აღნიშნავს გოგირდმჟავას ხსნარს, რ-შიც 1 *კგ* გამხსნელზე (წყალზე) მოდის 1 მოლი H_2SO_4, ანუ 98 გ H_2SO_4. ხ. მ. დამოკიდებული არაა ხსნარის ტემპ-რაზე.

ხსნარის მოლარობა, ფიზიკური სიდიდე, რ-იც უდრის გახსნილი ნივთიერების რაოდენობის ფარდობას ხსნარის მოცულობასთან. ქიმიაში ხ. მ. აღინიშნება M სიმბოლოთი. ერთეულთა საერთაშ. სისტემაში ხ. მ-ის ერთეულია *მოლ/მ*^{3}; იყენებენ აგრეთვე სისტემის გარეშე ერთეულს *მოლ/ლ* (1 *მოლ/ლ*=10^3 *მოლ/მ*^{3}). მაგ., 1 M(H_2SO_4)-1 *მოლ/ლ* აღნიშნავს გოგირდმჟავას ისეთ ხსნარს, რ-ის 1 ლ შეიცავს 1 *მოლ* H_2SO_4, ანუ 98 გ H_2SO_4. ხ. მ. დამოკიდებულია ხსნარის ტემპ-რაზე.

ხსნარის ნორმალობა, ფიზიკური სიდიდე, რ-იც უდრის გახსნილი ნივთიერების ეკვივალენტური რაოდენობის (მოლების) ფარდობას ხსნარის მოცულობასთან. ქიმიაში ხ. ნ. აღინიშნება n სიმბოლოთი. ერთეულთა საერთაშ. სისტემაში ხ. ნ-ის ერთეულია *მოლ/მ*^{3}. იყენებენ აგრეთვე სისტემის გარეშე ერთეულს *მოლ/ლ* (*მოლ/ლ*=10^3 *მოლ/მ*^{3}). მაგ., 1 n H_2SO_4 აღნიშნავს გოგირდმჟავას ერთნორმალურ ხსნარს, რ-ის 1 ლ შეიცავს გახსნილი ნივთიერების ეკვივალენტურ რაოდენობას—0,5 *მოლ* H_2SO_4 ანუ 49 გ H_2SO_4 (რადგან მჟავას ფუძიანობა 2 უდრის).

„ხსნის კავშირი" (1817-იდან — „ს ა მ შ ო ბ ლ ო ს ჭ ე შ მ ა რ ი ტ ი და ე რ თ გ უ ლ ი შ ვ ი ლ ე ბ ი ს ს ა ზ ო გ ა დ ო ე ბ ა"), დეკაბრისტების პირველი ფარული პოლიტიკური საზოგადოება. შეიქმნა 1816 პ. პეტერბურგში ინიციატორობით დაარსდა. 30 წევრი, მ. შ. იყვნენ ნ. *მურავიოვი*, ს. *მურავიოვ-აპოსტოლი*, მ. მურავიოვ-აპოსტოლი, ს. *ტრუბეცკოი*, პ. *პესტელი* და სხვ. „ხ. კ-ის" პროგრამა მიზნად ისახავდა ბატონყმობის გაუქმებას და კონსტ. მონარქიის შემოღებას. „ხ. კ-ში" ნათლად გამოიხატა რადიკალური და ზომიერი მიმართულება, უთანხმოება გამწვავდა 1817 შემოდგომაზე. წარმოადგინეს მეფის მოკვლის რამდენიმე პროექტი, მაგრამ კრებაზე უარი თქვეს საშუალებების უქონლობისა და მოუმზადებლობის გამო. ამ ვითარებაში გაიმიჯნა „ხ. კ-ის" დათხოვნისა და მის საფუძველზე ახ. უფრო ქმედითი და შემადგენლობით უფრო დიდი ორგანიზაციის შექმნის აზრი. შეიქმნა უფრო ფართო სახით „სამხედრო საზოგადოება", ხოლო 1818 — „*კეთილდღეობის კავშირი*".

ხსოვნა ს პ ო რ ტ უ ლ ი, პირობითად იყოფა რამდენიმე ძირითად ჯგუფად: 1) ხ., რ-იც შეადგენს სპორტ. სახეობის (საჭიდაო ილეთები, ხ. მანძილზე) საფუძველს, მის არსს; 2) ხ., რ-იც წარმოადგენს

ლამოუკიდებელ ვარჯიშს სპორტის გარკვეულ სახეობაში (მძლეოსნური ხ. სიგრძეზე, სიმაღლეზე; ტრამპლინიდან და კოშკიდან წყალში ხ., თხილამურებით ტრამპლინიდან ხ.; სპორტ. ტანვარჯიშში ბჯენით ხ.; ხ აკრობატიკაში და სხვ.); 3) ხ, რ-იც შედის ელემენტის სახით სპორტის რომელიმე სახეობის ვარჯიშში (ხ., მხატვრულ ტანვარჯიშში, ფიგურულ ციგურაობაში და სხვ.)

ტრამპლინიდან თხილამურებით ხ. ოლიმპიური თამაშების პროგრამაში შეტანილია 1924-იდან. მსოფლიოს I ჩემპიონატი ჩატარდა 1925, რუსეთში I შეჯიბრება — 1906, სსრკ I ჩემპიონატი — 1926. ხ-ის შეფასება ხდება ნახტომის სიშორისა და ტექ. შესრულების მიხედვით (სტილი, ფრენის სილამაზე). ქართვ. სპორტსმენის, სსრკ მრავალგზის ჩემპიონის კ. წაქაძის ხ-ის ტექნიკა აეროდინამ. შესრულების თვალსაზრისით მსოფლიოში საუკეთესოდ არის მიჩნეული.

მძლეოსნურ ხ-ში შედის სიგრძეზე და სიმაღლეზე ხ., სამმაგი ხ (შედგება 3 თანამიმდევრული ნახტომისაგან) და ჭოკით სიმაღლეზე ხ. XX ს. I მეოთხედში პოპულარული იყო ხ. სიმაღლეზე, სიგრძეზე და სამმაგი ხ. ადგილიდან (ამჟამად აღარ ტარდება). გამორბენით მძლეოსნური ხ სპორტ. შეჯიბრებების პროგრამაში შეტანილია XIX ს. 60-იანი წლებიდან, ოლიმპიური თამაშების პროგრამაში — 1896-იდან ხ. სიმაღლეზე, სიგრძეზე და ჭოკით ხ. შედის მძლეოსნური ათჭიდის პროგრამაში მამაკაცებისათვის, ხ სიმაღლესა და სიგრძეში კი ხუთჭიდის პროგრამაში ქალებისათვის. საქართველოს მძლეოსნებიდან განსაკუთრებულ წარმატებას მიაღწიეს ვ. სანეევმა (სამმაგი ხ.), რ. შავლაკაძემ (სიმაღლეზე ხ.); სსრკ ჩემპიონმა და ოლიმპიური თამაშების პრიზიორმა ნ. ხნიკინა-დვალიშვილმა (სიგრძეზე ხ.), ე. გოგიძემ (სიგრძეზე ხ.), სსრკ რეკორდსმენმა გ. შხვაცაბაიამ, გ. ათანელიშვილმა (სიმაღლეზე ხ.); ადგილიდან ხ-ში 1936 დ. იოსელიანმა მსოფლიო რეკორდზე საუკეთესო შედეგი აჩვენა.

ტანვარჯიშული ანუ ბჯენით ხ სპორტ. ტანვარჯიშის ერთ-ერთი სახეობაა. შესრულების ფორმის მიხედვით ბჯენით ხ შეიძლება იყოს პირდაპირი, წინაყირამალით, გვერდულყირამალით, ყირამალა ბრუნით, კომბინირებული, გაცურებით. საქართვ. სპორტსმენებიდან ბჯენით ხ-ში აღსანიშნავი არიან მ. ჯალაღანი, სსრკ ჩემპიონები თაყაიშვილი, ა. ჯაიანი, დ. ჯანჯღავაშვილი, სსრკ და ევრ. ჩემპიონი პ. შამუგია.

აკრობატული ხ. სპორტ. აკრობატიკის ერთ-ერთი სახეობაა. ტარდება ქალებისა და ვაჟებისათვის სპეც. დრეკად აკრობატულ ბილიკზე. ხ-ის კომბინაცია სრულდება გამორბენიდან და შეიცავს რამდენიმე ელემენტს: გადაბრუნებებს, კოტრიალს, ნახევრად ყირამალას, ყირამალას, მალაყს (სალტო), პირუეტებს და სხვ.

ბატუტზე ხ. ინდივიდ. ანუ სინქრონული (ორი სპორტსმენისათვის) ხ. დრეკადი ბრეზენტის (ბადის) თანმიმდევრულებისა და ყირამალების შესრულებით 1940-მდე იყენებდნენ საცირკო ხელოვნებაში, ავიაციაში მფრინავთა, პარაშუტისტთა და სპორტსმენთა მოსამზადებლად. სსრკ-ში ბატუტზე ხ-ში შეჯიბრებები ტარდება 1959-იდან. მსოფლიოს I ჩემპიონატი ჩატარდა 1964, ევრ. ჩემპიონატი — 1970. საქართვ. სპორტსმენებიდან ბატუტზე ხ-ში აღსანიშნავია 1980 ევრ. ჩემპიონი გუნდურ შეჯიბრებაში ს. მარქარიანი. იხ. სტატიები მხატვრული ტანვარჯიში, ციგურაობა ფიგურული, წყალსათხილამურო სპორტი, წყალში ხტომა.

ვ. ნადარეიშვილი.

ხტუნიასებრნი (Macroscelididae), ძუძუმწოვრების ოჯახი მწერიჭამიების რიგისა. მათი სხეულის სიგრძე 10—32 სმ აღწევს, დაფარულია ქეჩისებური ან მჭრალი ბეწვით. აქვთ მოძრავი ხორთუმი, დიდი თვალები. მოზრდილი ყურები. გავრცელებული არიან აფრიკაში და კ. ზანზიბარზე. ბინადრობენ ნახევრად უდაბნოებში, სავანებში, ზოგი — ტროპ. ტყეში. საშიშროებისას ხტუნვით მოძრაობენ. ოჯახში 5 გვარის 18 სახეობაა. იკვებებიან მწერებით, წვრილი ხერხემლიანებით.

ხტუნიასებრნი (Periophthalmidae), თევზების ოჯახი ქორჭილასნაირთა რიგისა. მათი სხეულის სიგრძე 27 სმ აღწევს (ჩვეულებრივ უფრო პატარაა), დაფარულია ქერცლით. აქვთ გადმოკარკლული, მოძრავი თვალები, დიდი თავი, ახასიათებთ დამატებითი სუნთქვა (კანით). ოჯახში 3 გვარის 10—12 სახეობაა. გავრცელებული არიან ინდ. და წყნარი ოკეანეების სანაპირო ტროპ. წყლებში. ფართოდაა გავრცელებული ჩვეულებრივი შლამის ხტუნია (Periophthalmus koelreuteri), რ-საც საჭმელად იყენებენ. ხ ხმელეთზე ხოხვითა და ხტუნვით მოძრაობენ, წყალზე ხტუნავენ გასრიალებული ბრტყელი ქვის მსგავსად. ცოცავენ ხეებზე, ქვებით ლეჩან შლამში.

შ. ლეჟავტავაშვილი.

ხუაინანი, ქალაქი აღმ. ჩინეთში, ანხოის პროვინციაში. მდ. ხუაიხეს ნაპირზე 1 მლნ. მცხ. (1982). ქვანახშირის მოპოვების ცენტრი. რკინიგზით უკავშირდება ნავსადგურ იუისიკოუს მდ. იანძიზე. სამთო მანქანათმშ., მეტალურგია, მინერ. სასუქების, ქიმიისა და ფარმაცევტული ნაწარმის, ქაღალდის წარმოება.

ხუაიხე, მდინარე ჩინეთის აღმ. ნაწილში. სიგრძე იცვლება 813-იდან 1087 კმ-მდე (დამოკიდებულია შესართავის ადგილზე). აუზის ფართ. 187 ათ. კმ². სათავე აქვს ტუნბაიშანის მთებში. მიედინება ჩინეთის დიდ ვაკეზე. მთავარი (მარცხ.) შენაკადია მდ. ინხე. უმთავრესად საზრდოობს წვიმის წყლით. წყალმოვარდნა იცის ზაფხულში. წყლის საშ. ხარჯი დაახლ. 1000 მ³/წმ, მაქს. — 10—13 ათ. მ³/წმ. წარსულში წყალმოვარდნისას ჯებირების გარღვევის გამო ხ ხან იანძის ერთვოდა, ხან ხუანხეს, ხან ყვითელ ზღვას. ამჟამად ხ-ს შუადინების დიდი ნაწილი ტბებისა და არხების სისტემით მდ. იანძიში ჩადის, წყალმოვარდნისას კი არხის საშუალებით — ყვითელ ზღვაში.

ხუან კარლოს I (Juan Carlos) (დ. 5 I. 1938, რომი), ესპანეთის მეფე 1975 წ. 22 ნოემბრიდან. ალფონსო XIII-ის შვილიშვილი. მიიღო სამხ. განათლება, მადრიდის უნ-ტში მეცნ. კურსი გაიარა, ფ. ფრანკოს სიცოცხლეშივე გამოცხადდა (1969 წ. 23 ივლ.) მის მემკვიდრედ სახელმწ. მეთაურის პოსტზე (მეფის ტიტულით).

ხუან-ფერნანდესი (Juan Fernández), ვულკანური კუნძულები წყნარ ოკეანეში, სამხ. ამერიკის ნაპირებიდან დასავლ. 450 კმ-ზე. ეკუთვნის ჩილეს. ფართ. 185 კმ². სიმაღლე 1650 მ-მდე. ჰავა სუბტროპიკულია. შემორჩენია მარადმწვანე ტყეები. გადმოცემით, რომ ეს კუნძ. აღწერა დ. დეფომ, ამიტომ ერთ-ერთ კუნძ. მას-ა-ტიერას უწოდეს კ. რობინზონ-კრუზო.

ხუანში, ქალაქი ჩინეთში, ხუბეის პროვინციაში, მდ. იანძის ნაპირზე. 376 ათ. მცხ. (1982). მეტალ., ქიმ., ცემენტის მრეწველობა. იღებენ ქვანახშირს. ადმინისტრაციულად ხ-ს საქალაქო ზონა მოიცავს რკინის მადნის აუზის ცენტრ ქ. დაიეს.

ხუან ჩაო (გ. 884), გლეხთა აჯანყების ბელადი 874—884 ჩინეთში. აჯანყება დაიწყო ახლანდ. შანდუნის პროვ. სამხრეთში. ხ. ჩ. 875-იდან 878-მდე ვან სიანჯისთან ერთად ხელმძღვანელობდა აჯანყებას ხუანხესა და იანძის შუამდინარეთში. ვან სიანჯის დაღუპვის შემდეგ, 878, თვითონ ჩაუდგა აჯანყებას სათავეში. 878—879 ილაშქრა სამხრეთში. 879 დაიკავა ქ. გუანჯოუ. იმავე წლის შემოდგომაზე გაემართა ჩრდილოეთისაკენ და 881 აიღო ლოიანი და ტანის იმპ. დედაქალაქი — ქ. ჩანანი, სადაც თავი გამოაცხადა „დიდი ცის სახელმწიფოს" იმპერატორად. 883 იძულებული გახდა ჩანანი დაეტოვებინა. სიცოცხლე თვითმკვლელობით დაასრულა.

ხუანხე, ყვითელი მდინარე, აზიის ერთ-ერთი უდიდესი მდინარე აღმ. ჩინეთში. სიგრძე 4845 კმ, აუზის ფართ. 745 ათ. კმ² (სხვა მონაცემებით 771 ათ. კმ²). სათავე აქვს ტიბეტის მთიანეთის აღმ. ნაწილში, ბაიან-ხარა-ულის ქედზე. ზემო დინება გადაკვეთს ოდონ-ტალის ქვაბულს, გაივლის ორინ-ნურისა და ძარინ-ნურის ტბებში, კვეთს კუნლუნისა და ნანშანის სამხრ.-აღმ. შტოებს და ქმნის ვიწრო ხეობებს და ჩანჩქერებს. შუაწელი წარმოადგენს დიდ კლაკნილს; ჩრდ.-ით მიედინება ორდოსის პლატოს დას. საზღვრის გასწვრივ, აღმ.-ით — ხეტაოს ვაკეზე, სამხრ.-ით კვეთს ლიოსურ პლატოს და ფხვიერ ქანებში ღრმად ჩაჭრილ ხეობაში მიედინება. აქ დიდი რაოდენობით მოაქვს ნაშალი მასალა, რაც ხ-ის წყალს ყვითელ ფერს აძლევს (აქედან მოდის მისი სახელწოდებაც). მდ. ვეიხეს შერთვის შემდეგ ხ კვეთს შანსის მთებს და ქვემოწელში 700 კმ მანძილზე ჩინეთის დიდ ვაკეზე მიედინება, ერთვის ყვითელი ზღვის ბოხაიის ყურეს და ქმნის დელტას.

ხ უმთავრესად საზრდოობს წვიმის წყლით, ზემოწელში — ნაწილობრივ თოვლის წყლით. წყლის საშ. ხარჯი ქ. ლანჯოუსთან 1105 მ³/წმ, მაქს. ხარჯი ქვემო დინებაში — 22 ათ. მ³/წმ, კატასტროფული წყალმოვარდნების დროს — 30 ათ. მ³/წმ. წყალდიდობა იცის ივლ.-აგვ-ში. წყალდიდობის დროს ხეობებში დონე 10—20 მ-ით მაღლა იწევს, ვაკეზე — 4—6 მ-ით. ზამთარში შუაწელში იყინება 2—3 თვით, ქვემოწელში ადგილ-ადგილ — 2—3 კვირით. ხ-ს ყოველწლიურად მოაქვს 1300 მლნ ტ ატივნარევებული მასალა (I ადგილზეა მსოფლიოს დიდ მდ-ებს შორის), რის გამოც ქვემო დინებაში კალაპოტი ამაღლებულია 3—10 მ-ით და დატბორვის საშიშროება იქმნება. დატბორვის თავიდან ასაცილებლად ხ და მისი შენაკადები შემოზღუდულია 6—12 მ სიმაღლისა და დაახლ. 5000 კმ სიგრძის ჯებირით. წარსულში ჯებირის გარღვევის გამო ხ-ს კალაპოტი მნიშვნელოვან გადაადგილებას განიცდიდა (ზოგჯერ 800 კმ მანძილზე) და ხან მდ. ხაიხეს ერთვოდა (ჩრდ.-ით), ხან — მდ. ხუაიხეს (სამხრ.-ით), ხანაც — ყვითელ ზღვას შანდუნის ნ-კ-ის ჩრდ.-ით თუ სამხრ.-ით. ამ დროს მომხდარი კატასტროფული წყალდიდობების გამო ხ-ს უწოდეს „ჩინეთის სიმწარე".

ხ და მისი შენაკადები მდიდარია ჰიდროენერგორესურსებით. სსრკ-ის დახმარებით ხ-ზე აშენებულია ჰესები სანმინსიას ცალკეულ მონაკვეთებზე, უმთავრესად ჩინეთის დიდ ვაკეზე. იყენებენ სარწყავად. ხ-ს აუზი მჭიდროდ არის დასახლებული.

ხუარესი (Juárez) ბენიტო პაბლო (21. III 1806, სან-პაბლო-გელატაო, ოახაკა, — 18. VII. 1872, მეხიკო), მექსიკის სახელმწიფო და პოლიტიკური მოღვაწე, მექსიკის ეროვნული გმირი. დაიბადა ღარიბი ინდიელი გლეხის ოჯახში. დაამთავრა სას. სემინარია (1827) და იურიდ. სკოლა (1833) ქ. ოახაკაში, სადაც შემდგომ ვექილად მუშაობდა. 1847—52 ოახაკის შტატის გუბერნატორი იყო, მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა აშშ-ის ინტერვენციის წინააღმდეგ ბრძოლაში (იხ. ამერიკა-მექსიკის ომი 1846—48). ა. სანტა-ანას დიქტატურის წინააღმდეგ ბრძოლისათვის 1853 ქვეყნიდან გაასახლეს. რევ. დაწყების დროს (1854) მექსიკაში დაბრუნდა და ლიბერალების ჯარში ჩაეწერა. ხ ალვარესის რევ. მთავრობაში იუსტიციისა და კულტების მინისტრი იყო (1855). ხ კონსტ. (1857) ერთ-ერთი და მთელი რიგი ანტიკლერიკალური კანონების ავტორია. 1858—61 — მთავრობის მეთაური, 1861—72 — ქვეყნის პრეზიდენტი. ინგლ.-საფრ.-ესპ. ინტერვენციის (1861—67)

ხტუნიასებრნი. ჩვეულებრივი შლამის ხტუნია

დროს სათავეში ჩაუდგა ანტიერუფიტების წინააღმდეგ ბრძოლას, რ-იც მეფ.-ხალხის გამარჯვებით დასრულდა.

ხუასინხუი (ჩინეთის აღორძინების კავშირი), ბურჟუაზიულ-რევოლუციური ორგანიზაცია ჩინეთში. მნიშვნელობით მეორე ორგანიზაციის შემდეგ. შექმნეს ხუან სინმა და სხვებმა 1904 დასაწყისში ქ. ჩანშაში (ხუნანის პროვ.) ცინის მანჯურიული დინასტიის დამხობის მიზნით. აჯანყების მომზადებაში, რ-იც უნდა დაწყებულიყო ჩანშაში 1904 წ. 16 ნოემბ. ხ. მიიღო ვრცლობა გლეხთა ფარულ საზ-ებმა. აჯანყების მომზადების ამბავი გაიგო ხუნანის გუბერნატორმა, რ-ის ბრძანებით, 1904 წ. 28 ოქტ. ხ-ს წევრები დააპატიმრეს. ხუან სინი იაპონიაში გაიქცა. 1905 ხ-ს ბევრი წევრი ტუნმენხოიში შევიდა და ხ-მ ფაქტობრივად არსებობა შეწყვიტა.

ხუარამ ცოტაიძე, XII ს. II ნახ. საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწე; დიდგვაროვანი აზნაურის რაცხი ერისთავთერისთავის დიდი. თამარ მეფეს ს. ც. კრავაი ჯაყელთან ერთად მოციქულად მიუგზავნა აჯანყებულ ყუთლუ-არსლანს (იხ. ყუთლუ-არსლანის აჯანყება). მანდილოსანთა მისია წარმატებით დამთავრდა.

წყარო: ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959.

ლიტ.: მეტრეველი რ., მანდატურთუხუცესი და ლაშქრის სარდალი საქართველოში (XII ს.), თბ., 1973; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 3, თბ., 1979; ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 2, თბ., 1966. *რ. მეტრეველი.*

ხუბეი, პროვინცია ჩინეთში, მდ. იანძის შუაწელში, დუნტინხუს ტბის ჩრდ.-ით. ფართ. 187 ათ. $კმ^2$. მოსახლ. 48,8 მლნ. კაცი (1984) ადმ. ც. — ქ. უხანი. ზედაპირი ვაკეა. ჰავა სუბტროპ., მუსონური. მდინარია ტბა

ეკონ. საფუძველია სოფ. მეურნ., უმთავრესად მიწათმოქმედება. მუშავდება პროვინციის თითქმის 30% ნათესი ფართობის ნახევარზე მეტი სარწყავია მთავარი მარცვლეული კულტურებია ბრინჯი (მარცვლეულის მოსავლის 70%), ხორბალი, ქერი, სიმინდი, ფეტვი. ტექ. კულტურებიდან მოჰყავთ ბამბა, რამი, შიობამბა, არაქისი, რაფსი, ჩაი, თამბაქო, შაქრის ლერწამი განვითარებულია მებაღეობა, მეცხოველეობა, სატყეო მეურნეობა. თევზჭერა და თევზის მოშენება.

ილეწება რკინის მადანი, რის ბაზაზეც განვითარდა შავი მეტალურგია და ლითონდამუშავება. მრავალდარგოვანია მანქანათმშ. (მძიმე, ელექტროტექ., ენერგეტ. და სხვა მოწყობილობის, საფეიქრო და სას.-სამ. მანქანების, რკინიგზის ვაგონების, სამდ. გემების წარმოება). მრეწვ. ქიმიკ. ფარმაცია კვების და საფეიქრო (უმთავრესად ბამბეულის) მრეწველობა მნიშვნელოვანი ქ-ებია უხანი, ხუანში, იჩანი, შაში, სიანფანი, ჟუანჩუ, ეჩში. სანაოსნოა მდ. იანძი და მისი შენაკადები

ხუბერიანი კონსტანტინე მიხეილის ძე [დ. 28 III (10. IV). 1911, თბილისი], საბჭ მეცნიერი სამშენებლო მექანიკის დარგში. ტექ. მეცნ. დოქტორი (1958), პროფესორი (1969), მეცნ. და ტექ. დამს. მოღვაწე (1961) სკკპ წევრი (1939-იდან). დაამთავრა ამიერკავკ. საინჟინრო-სამელიორაციო ინ-ტი (1932). 1931-იდან მუშაობს ენერგეტ. და ჰიდროტექ. ნაგებობათა საქართვ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში 1969-იდან ამავე ინ-ტის ნაგებობათა თეორიის განყ-ის გამგეა. შექმნა ჰიდროტექ. ნაგებობათა და კონსტრუქციების გაანგარიშების ახ ეფექტური მეთოდები

თხზ. К расчету статически неопределимых форм, Тб., 1934; Общий смешанный вариационно-стержневой метод в применении к толстым симметричным оболочкам произвольной формы, Труды VI Всесоюзной конференции по теории оболочек и пластинок, М., 1966; Рациональные формы трубопроводов, резервуаров и напорных перекрытий, М., 1956.

ხუბიაკა, მთა კახეთის კავკასიონის მთაგორი ქედის თხემზე. მდ-ების ჩელთისა (ალაზნის მარცხ. შენაკადი) და სიხურის (ავარიის ყოისუს მარცხ. შენაკადი) წყალგამყოფზე. სიმაღლე 3104 მ. აგებულია ლიასური თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით. ჩრდ. და აღმ. კალთებზე ტყლიეფი მკაცრია, სამხრ. და დას-ზე — შედარებით ნაზი. ხ-ზე შემორჩენილია მყინვარული ფორმები. შემოსილია ალპ. მაღალმცენარეულობით. *დ. ჩანგაშვილი.*

ხუბსუგოლი, კოსოგოლი, ტბა მონღ. სრ-ის ჩრდ. ნაწილში. მდებარეობს ტექტონ. ქვაბულში 1645 მ სიმაღლეზე. ფართ. 2620 $კმ^2$, სიგრძე 134 კმ, სიგანე 35 კმ-მდე, სიღრმე 238 მ-მდე. ზ-იდან გამოდის მდ. ეგიინ-გოლი (სელენგის აუზი). იყინება დეკ.-იდან ივნ.-მდე. სანაოსნოა. წარმოადგენს წყლის გზის ნაწილს სსრკ-იდან (ირკუტსკის ოლქი) მონღ. სრ-მდე. ნავმისადგომებია ხატგალი (სამხრ-ით) და ხანხი (ჩრდ-ით). მდიდარია თევზით. ხ-ის რ-ნში არის ფოსფორიტების საბადო.

ხუბუა მაკარ ნიკოლოზის ძე (12. X. 1890, სოფ. უშაფათი, აბაშის, ცხაკაიას რ-ნი, — 29. VI. 1956, თბილისი), ქართველი ორიენტ., ქართ.-სპარს. ურთიერთობის მკვლევარი. 1925 დაამთავრა თსუ ლინგვისტური განხრით, 1931—32 მივლინებული იყო ლენინგრადში. გაიარა ასპირანტურის კურსი ორიენტ.ინ-ტში. იკვლევდა ჯერ თანამედროვე სპარს. ლიტ-რას, შემდეგ სპარს. პოეტური ენისა და სტილის საკითხებს. აგრეთვე ქართ.-სპარს. ენობრივ კონტაქტებსა და ისტ. ურთიერთობას. გამოქვეყნებული აქვს წერილები. „ქართულ-ირანული ურთიერთობიდან" (1940), „სპარსული ბეჭდის სარითმო ელემენტები" (1940). „პოეტური ენისა და სტილის საკითხი კლასიკურ სპარსულში" (1950), „სპარსული სიტყვები მეგრულში" (1952) და სხვ. პირველად თარგმნა და გამოაქვეყნა განმარტებული ტექსტი. მწერლის ჯამალზადეს ნოველები განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვის ირან. მეფეების საქართველოში დაცული ფირმანების და სხვა ისტ. დოკუმენტების შესწავლა-გამოქვეყნებაში, სადგამი მნიშვნელობისაა ხ-ს ნაშრომი „საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ჰოქმები" (1949). *ა. გვახარია.*

ხუბულავა ნინო ბესარიონის ასული (1917, სოფ. ეკი, აბაშის ზუგდიდის რ-ნი, — 26. V. 1985, თბილისი). პირველი ქართველი მფრინავი ქალი. სკკ ალკკ წევრი 1931-იდან. 1930 — 32 სწავლობდა თბილ. კომის. სახ. საფაბრიკო-საქარხნო სკოლაში, შემდეგ იქვე მუშაობდა. 1932 ჩაირიცხა ბატაისკის მფრინავთა კურსებზე, 1934 დაამთავრა თბილ. აეროკლუბთან შექმნილი საფრენოსნო სკოლა ხ. საავიაციო საქმის პროპაგანდის მიზნით მამაკაც მფრინავთა ჯგუფთან ერთად აწყობდა გადაფრენებს საქართვ. რ-ნებსა და სოფლებში, გაზეთ „ახალგაზრდა კომუნისტის" პროპაგანდას უწევდა საფრენოსნო საქმეს. რის შედეგად გაზეთის მკითხველთა შემოწირულებით აიგო თვითმფრინავები „ზესტაფონი", „სამეგრელო კოოპერაცია", „რაჭიისი" 1980 ცხაკაიაში, მე-7 საშუალო სკოლის ეზოში, დაიდგა ხ-ს ბიუსტი (ავტორები: რ. რუხაძე, გ. დერიძე და დ. თევდორაძე). *ტ. ჩიჩინაძე-კაშუელი.*

ხუბულური ვლადიმერ დავითის ძე (13. I. 1908, გორი, — 29. III 1982, თბილისი), ქართველი საბჭ გენერალ-მაიორი (1953). სკკპ წევრი 1942-იდან. დაამთავრა ქართ. გაერთ სამხ. სკოლა (1927), მ ფრუნზეს სახ სამხ. აკადემია (1939). მონაწილეობდა სსრკ-ფინ. ომში (1939—40), დას. უკრ. და დას. ბელორ. განთავისუფლებაში. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს თავი ისახელა ლენინგრ. ნისადგომებთან ბრძოლებში. 1943 მეთაურობდა ქართ. მსროლელ დივიზიას ამიერკავკ. ფრონტზე. 1946—68 სამეთაურო თანამდებობები ეკავა. 1968-იდან თადარიგშია. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 7 სხვა ორდენითა და მედლებით. *ტ. ჩიჩინაძე-კაშუელი.*

ხუბულური თეიმურ ყარამანის ძე (დ. 24. V. 1956, სოფ. სკრა, გორის რ-ნი), ქართველი საბჭ. სპორტსმენი (ძიუდო). სპორტის დამს. ოსტატი (1978). 1977 დაამთავრა გორის პედ. ინ-ტი. მსოფლიოს ორგზის (1979, პარიზი; 1981, მაასტრიხტი). ევრ. საგზის (1976, კიევი; 1977, პარიზი; 1979, ბრიუსელი), სსრკ ორგზის (1979, 1982) ჩემპიონი; სსრკ ხალხთა VII სპარტაკიადის (1979) აბსოლ. ჩემპიონი; XXII ოლიმპიური თამაშების (1980, მოსკოვი) და ევრ. ჩემპიონატების (1981, დებრეცენი) ვერცხლის პრიზიორი. დაჯილდოებულია მედლებით *გ. რატიშვილი.*

ხუგაეთა, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ ჯავის რ-ნში (წონის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის სამხრ კალთაზე. ზ. დ. 1640 მ, ჯავიდან 30 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 40 კმ. წონის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. წონაში (2 კმ).

ხუგაზთა, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ ცხინვალის რ-ნში (ქსუისის სოფსაბჭო), მდ-ების პატარა ლიახვისა და მეჯუდის წყალგამყოფი ქედის დას. კალთის ძირას. ზ. დ. 950 მ, ცხინვალიდან 12 კმ. ვ. ი ლენინის სახ. ქსუისის კოლ-ბა (მემინდვრეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ხელჩუაში (1 კმ). მ-კა.

ხუდადოვის ტყე, თბილისის ერთ-ერთი განაპირა რაიონი, ქალაქის ჩრდ-ით ყოფილ ნაძალადევის ტერიტორიაზე (ახ. ლენინის ლენინის სახ. რ-ნის ტერიტ.). სახელი ეწოდა ეკიმ ნ. ხუდადოვის გვარის მიხედვით, რ-მაც 1893 აქ ტყის მასივი გააშენა. 1905 დეკ.-ში, ბუნტ.-დემოკრ. რევოლუციის დროს, „ხ. ტ-ში" შეიკრიბნენ გაფიცულნი, მოეწყო მთავრობის საწინააღმდეგო რეა გამოსვლა. 16 დეკ. გამართა ხალხმრავალი მიტინგი, 18 დეკ. მეფის ჯარები სასტიკად გაუსწორდნენ მანიფესტანტებს. „ხ. ტ-ში" რევოლუციის მსხვერპლთა სასაფლაოა; აგებულია მათი ხსოვნის ობელისკი.

ლიტ.: Полиевктов М., Натадзе Г., Старый Тифлис в известиях современников, [Тфл.], 1929. *თ. ბერიძე.*

„ხუდოჟესტვენნაია ლიტერატურა", სსრკ მინისტრთა საბჭოს გამომცემლობათა, პოლიგრაფიისა და წიგნის ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის გამომცემლობა. შეიქმნა 1930 მოსკოვში „გოსიზდატის" ლიტ.-მხატვრული სექტორისა და გამომც. „ზემლია ი ფაბრიკა"-ს ბაზაზე. 1934-იდან ეწოდა „გოსლიტიზდატი", 1963-იდან — „ხ ლ" გამოსცემს კლასიკოსთა, საბჭოთა და საზღვარგარეთელ მწერალთა ნაწარმოებებს, წიგნებს ლიტერატურათმცოდნეობისა და კრიტიკის საკითხებზე მისი სერიული გამოცემებია: „ბიბლიოთეკა პოეზიისა", „ლიტერატურნიე მემუარი", „ბიბლიოთეკა სოვეტსკოი პოეზიი", „ბიბლიოთეკა ანტიჩნოი ლიტერატური", „ნაროდნაია ბიბლიოთეკა" და სხვ 1967—77 გამოვიდა „ბიბლიოთეკა ვსემირნოი ლიტერატური" (200 ტომი). გამოსცემს: „რომან-გაზეტას", ჟურნალებს: „მოსკვას", „ნევას", „ზვეზდას", „ვოპროსი ლიტერატურის". განყ-ბა აქვს ლენინგრადში. ყოველწლიურად უშვებს 400-მდე დასახელების წიგნსა და ბროშურას 50 მლნ-ზე მეტი საერთო ტირაჟით. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით (1980).

ხუეი, ხალხი ჩინ სრ-ში ლაპარაკობენ ჩინ ენის ჩრდილოეთის დიალექტებზე.

ვ. ხუბულური

თ. ხუბულური.

რაოდ. დაახლ. 5,9 მლნ კაცი (1978, შეფასება) არსებობს ხ-ს 2 ჯგუფი: ჩრდილოეთისა (ჩინ. ლუნვანები) და სამხრეთის. რეგიონული სუნიტი მუსლიმანები არიან. ძირითადი საქმიანობა მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა; ქ-ებში — ხელოსნობა, ვაჭრობა.

ხუზისტანი, ისტორიული ოლქი ირანის სამხრ.-დას-ში შეადგენს ამავე სახელწოდების ოსტანს, მთავარი ქალაქია აჰვაზი. ძვ. წ. III—II ათასწლეულში ხ-ის ტერიტორიაზე არსებობდა ელამის (სუზიანა) სახელმწიფო აქემენიდებისა და სასანიანთა იმპერიების ერთ-ერთი ძირითადი ოლქი 640 დაიპყრეს არაბებმა, შემდეგ შედიოდა ბუიდების (X—XI სს.), სელჩუკების (XI—XII სს.), ჰულაგუიანების (XIII—XIV სს.) სახელმწიფოთა შემადგენლობაში. XVI ს. დასაწყ. სეფიანებმა დაიპყრეს. VII — XV სს-ში ხ-ში ხშირი იყო რელიგ.-სოც. მოძრაობანი (ხარიჯიტების, შიიტების, კარმატების, ზინჯების) 1909—51 ინგლ.-ირან. ნავთობის კომპანიის გავლენის სფეროში შედიოდა

ქ. თოდუაძე.

ხუთასისთავი, სამხედრო მოხელე ძვ. საქართველოში. ხ-ის სახელი ლაშქრის ათეულებად დაყოფის შედეგად არის წარმოშობილი, ითანე ბატონიშვილის სჯულდების მიხედვით, ხ. მინბაშისადმი დაქვემდებარებულ მოხელედ ჩანს. ხ-ები ათასისთავის შემწეები იყვნენ. როცა ათასისთავი ადგილზე არ იყო, ხ ასასრულებდა „ყოველსა მის თანამდებობასა" (სამართალი ბატონისშვილის დავითისა, დ. ფურცელაძის გამოც., თბ., 1964).

ს. სურგულაძე.

„ხუთი მაისი", საქართველოს პროლეტარულ მწერალთა ასოციაციის ერთდღიური გაზეთი გამოდიოდა თბილისში 1926 — 29 ბუქტითი სიტყვის დღესთან დაკავშირებით (წელიწადში ერთხელ). გამოვიდა სულ 4 ნომერი. რედ. — სარედაქციო კოლეგია გამომცემელი—საქართვ. პროლეტ. მწერალთა ასოციაცია. თანამშრომლობდნენ ლ. ქიაჩელი, დ. რონდელი, ა. სულავა, ს. ეული (ქუჩიძე), შ. რადიანი, კ. ლორთქიფანიძე, ა. მაშაშვილი (მირცხულავა), ი. გაგუა და სხვ.

ი. გიგოიანი.

ხუთპირანი (Pentastomida), პარაზიტული უხერხემლოების თავისებური კლასი, რ-ის სისტემატიკური მდგომარეობა გაურკვეველია. მოიცავს 60 სახეობას. გავრცელებულია უმთავრესად ტროპიკებში. აქვს ჭიის მსგავსი, ხშირად ენისმაგვარი სხეული, რ-ის სიგრძე 14 სმ აღწევს. შედგება მოკლე, დაუნაწევრებელი წინა და უკანა გრძელი, დანაწევრებული უკანა ნაწილისაგან წინა ნაწილზე პირის ხვრელია, რ-საც აქეთ-იქით 2 წყვილი კაუჭი აქვს. კანქვეშ რგოლური, შემდეგ კი გასწვრივი კუნთოვანი კუნთების შრეებია. მუცლის ნერვული ძეწკვი ხ-თა უმრავლესობაში განგლიოზური მასას ქმნის. მალისებრი ნაწილაკის ბოლოზე არის სასქესო ხვრ. სუნთქვისა და სისხლის მიმოქცევის ორგანოები არა აქვთ. ცალსქესიანები არიან. ზრდასრული ხ. ქვეწარმავლებისა და ძუძუმწოვრების ფილტვებისა და სასუნთქ გზებში პარაზიტობენ.

ხუთმუხა (Dorycnium), მცენარეთა გვარი პარკოსანთა ოჯახისა. მრავალწლოვანი ბალახები. 12 სახეობა გავრცელებულია ხმელთაშუაზღვისპირეთსა და კანარის კუნძ. სსრკ-ში (მ. შ. საქართველოშიც) 2 სახეობა იზრდება. გვხვდება ტყის პირებზე, მდელოებზე, ლოდნარებზე, ნამონაზარევებზე, კირქვიან, თიხა-კირიან ნიადაგებზე, ბუჩქნარებში მთის შუა სარტყლამდე. D. graecum თაფლოვანია ცხოველთა ხალხ. მედიცინაში. მ. გურგენიძე.

ხუ იაოპანი (დ. 1915, ლიუიანის მაზრა, ხუნანის პროვ.), ჩინეთის კპ ცკ-ის გენერალური მდივანი 1980 თებ. — 1981 ივნ., ჩინ. კპ ცკ-ის თავმჯ 1981 ივნ.—1982 სექტ., ჩინ. კპ ცკ-ის გენერალური მდივანი 1982 სექტ-იდან 1987 წ 16 იანვრამდე. დაიბადა ღარიბი გლეხის ოჯახში ანტიიაპონიის დროს პოლიტ. თანამდებობებზე ეკავა ჯარში. 1933-იდან ჩინ. კპ წევრი. 1952—57 ახალგაზრდობის კომ. ლიგის ცკ-ის მდივანი. 1953—59 დემოკრ. ახალგაზრდობის მსოფლიო ფედერაციის ვიცე-პრეზიდენტი. 1957 და 1964 იყო ჩინ. კომკავშირის ცკ-ის I მდივანი. 1956 პირველად აირჩიეს ჩინ. კპ ცკ-ის წევრად, 1954 და 1959 სახ. წარმომადგენელთა სრულიად ჩინ. კრების მუდმივი კომიტეტის წევრი. „კულტურული რევოლუციის" დროს ყველა თანამდებობიდან გაათავისუფლეს. 1977-იდან ჩინ. კპ ცკ-ის წევრი. ჩინ. კპ ცკ-ის საორგანიზაციო განყ-ბის გამგე. 1978-იდან ჩინ. კპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრი. 1978 — 1980 თებ-მდე ჩინ. კპ ცკ-თან არსებული დისციპლინის შემოწმების ცენტრ. კომისიის III მდივანი. 1980 თებ-იდან ჩინ. კპ ცკ-ის პოლიტბიუროს მუდმივი კომიტეტის წევრი.

ხუკარი (Júcar), მდინარე ესპანეთის აღმ. ნაწილში სიგრძე 498 კმ, აუზის ფართ. 22,4 ათ. კმ². სათავე აქვს იბერიის მთების სამხრ.-დას. მთისწინეთზე. მიედინება ლამანჩის პლატოსა და ვალენსიის დაბლობზე. ერთვის ხმელთაშუა ზღვის ვალენსიის ყურეს. წყალუხვია ზამთარსა და გაზაფხულზე. წყლის საშ. ხარჯი დაახლ. 40 მ³/წმ ხ-სა და მის შენაკად კაბრიელზე არის წყალსაცავი, ქვემოთ — ჰესი. იყენებენ სარწყავად. ხ-ის ნაპირზეა ქ-ები კუენკა, ალსირა.

ხულა, ხმელი ხილის, თხილის, ნიგვზის, კაკლისა და სხვადასხვა თესლეულის შესანახი სათავსი. მიღვაწნებით ჩარჩოებულის შესანახადაც იყენებენ. არსებობს ძელური, ფიცრული, მოწნული ბ (კახეთი) ხ. ეზოში იდგა როგორც დამოუკიდებელი, ერთსართულიანი და ერთსათავსიანი ნაგებობა, გადახურული ისლით, ჩალით, ყავრით, კრამიტის ორფერდა ან ოთხფერდა სახურავით. გვხვდება საცხოვრ. სახლის ინტერიერშიც (იხ. საქართველო). აქვს ხის კარი. ხ-თან ერთად, ერთ სახურავქვეშ, ხშირად ბეღელსაც მართავდნენ.

ს.-ს ორმულიანის განმარტებით, „ხული" მაყარნაბეჭდიანი ხილის სახელწოდებაა, საყურადღებოა, რომ „ხ-ის" სახელწოდებაც აქედან წარმოდგა „ხ-ს" ხშირად ბეღლის სინონიმადაც ხმარობენ (იხ. საქართველო)

ლიტ.: მაკალათია საქართველოს მიწათმოქმედებისა და მეხილე ხელოსნობის ისტორიისათვის, გეოგრ. და ეთ. ჯავახიშვილის ინსტ., ტ. 1, თბ., 1978; რ ე ხ ვ ი ა ვ ი ლ ი, ზედაზენი აგროკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1976, Э р и с т о в Р. Очерк Имеретии в сельскохозяйственном отношении. Тфл., 1876

ჯ. რუხაძე.

ხულგუმო, სოფელი ახალქალაქის რ-ნში (ჯავახეთის სოფლებში), ახალქალაქის პლატოზე, მდ. ფარავნის მარჯვ. ნაპირას, ზ. დ. 1670 მ, ახალქალაქიდან 2 კმ კოლბა (მეცხოველეობა) საშ. სკოლა. ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი).

ხულელი ლიბვა, XIX ს. ქართველი აქტიორ-მოქმედი, მიხეილ მომღერალ-მეხმარულებელი; უკრავდა ფანდურზე. მისი რეპერტუარის ნაწილი („აღზევ, გმირიო-გმირო" და სხვ.) ჩაიწერა ა. ყაზბეგმა ხ. ყაზბეგის „ელგუჯას" ერთ-ერთი პერსონაჟია.

ლიტ.: ყ ა ზ ბ ე გ ი ა., თხზულებათა სრული კრებული, ტ. 1, თბ., 1948; ჩ ხ ი ქ ვ ა ძ ე გ., ქართული ხალხური სიმღერის ისტორია, [ტ.] 1, თბ., 1976.

გ. შეთეკაური.

ხულიგნობა, განზრახი მოქმედება, რომელიც მოქალაქე უხეშად არღვევს საზოგადოებრივ წესრიგს და გამოხატავს აშკარა უპატივცემულობას საზოგადოებისადმი. ხ-თვის პასუხისმგებლობა გათვალისწინებულია საქ. სსრ სისხლის სამართ. კოდექსით (მ. 228). ხ-ის საზ. საშიშროების ხარისხი განისაზღვრება დანაშაულებრივი ქმედობის ფორმით, მისი ჩადენის პირობებით, სამართალდამრღვევის პიროვნებით და სხვ ხ-თვის სასჯელად გათვალისწინებულია თავისუფლების აღკვეთა 1 წლამდე ან გამასწორებელი სამუშაოები იმავე ვადით, ანდა ჯარიმა 200 მანეთამდე. ბოროტ ხ-დ ითვლება ისეთი მოქმედება, რ-იც თავისი შინაარსით გამოირჩევა უაღრესად დიდი ცინიზმით ან განსაკუთრებული თავხედობით, ანდა დაკავშირებულია წესრიგის დამცველის გაწევასთან ბოლოსაფრთხის წარმომადგენლის თუ საზოგადოებრიობის წარმომადგენლისათვის, რ-იც ასრულებს საზ. წესრიგის დაცვის მოვალეობას, ან სხვა მოქალაქეებისათვის, რ-ებიც აღკვეთენ ხულიგნურ მოქმედებას, ასევე ბოროტ ხ-დ ითვლება ისეთი პირის მიერ ჩადენილი ხ., რ-იც წინათ ნასამართლევი იყო ხ-თვის. ბოროტი ხ-თვის დაწესებულია თავისუფლების აღკვეთა 1-იდან 5 წლამდე (მ 228, ნაწ 2) ხ., თუ იგი ჩადენილია ისე, რომ იხმარეს ან ხმარება ეწადათ ცეცხლსასროლი იარაღი, დანა, კასტეტი ან სხვა ცივი იარაღი, აგრეთვე სხეულის დასაზიანებლად სპეციალურად მომარჯვებული სხვა საგანი, ისჯება თავისუფლების აღკვეთით 3-იდან 7-წლამდე.

საქართველოს სსრ ადმ. სამართალდარღვევათა კოდექსით (მ. 116) გათვალისწინებულია აგრ. პასუხისმგებლობა წვრილმანი ხ-თვის. წვრილმანი ხ. ნიშნავს უცენზურო ლანძღვა-გინებას საზ. ადგილებში, მოქალაქეებზე შეურაცხმყოფელ გადაკიდებას და სხვა ამგვარ მოქმედებას. წვრილმანი ხ. ისჯება ჯარიმით 10-იდან 50 მანეთამდე ან გამასწორებელი სამუშაოებით 1-იდან 2 თვემდე ხელფასიდან 20%-ის დაქვითვით, ხოლო თუ საქმის გარემოებათა მიხედვით დამრღვევის პიროვნების გათვალისწინებით ამ ზომების მიღება ჩაითვლება არასაკმარისად — ადმ. პატიმრობით ვადით 15 დღემდე. გ. ტყეშელაშვილი.

ხულო, დაბა (1964-იდან) აჭარის ასსრ-ში, ხულოს რ-ნის ადმ. და სამეურნეო ცენტრი (შედის ხ., სოფლები, განახლება, გოდგაძეები, გულასარი, დეკანაშვილები, დიაკონიძეები, დუაძეები, ელელიძეები, კორცხალი, ოქრუაშვილები, უჩხო, ქედლები, ძირკვაძეები), მდებარეობს მდ. აჭარისწყლის ხეობაში, ახალციხე—ბათუმის საავტ. გზაზე, ზ. დ. 923 მ, ბათუმიდან 88 კმ, თბილისიდან 438 კმ ხ-ში არის მთის რუხთავეულის საწ კოლ-ბა (მეციტრუსეობა), ბათუმის სამკერვალო-საწარმოო გაერთიანებისა და ელექტროშექან. ქ-ნის ფილიალები, ლიმონათის საამქრო. საშ. და სადამოს (ცვლიანი) სკოლები, საშ სპორტ-ინტერნატი, სამუსიკო და საბავშვო სკოლები, სახალხო თეატრი. სააფთიაქო, პოლიკლინიკა, ბ-კა, საკულტურო (კინოდარბაზი), ქ-კა, სახ. აფთიაქი, კავშირგაბმ რ-ნული კვანძი დგას ვ. ი. ლენინის ძეგლი (1984, მოქანდაკე ი დარჩია, არქიტ. ი. შავაძე). სახელწ „ხ-ს" ძვ ფორმაა „ხულა". ჩინებული სამეფო სახლის; შუა საუკუნეებში აქ გადიოდა სავაჭრო-საქარავნო გზა, რ-იც სამცხე-ჯავახეთის კოლმეურნეობა დაკავშირებული აჭარა-შავიზღვისპირეთთან აკავშირებდა. ოსმალთა ბატონობის ხანაში ზემო აჭარის პოლიტ.-ადმ. ცენტრი მდ. სხალთის სათავეებიდან მდ. აჭარისწყლის ზემო დინებაზე — ხ-ში გადმოიტანეს. რუს.-ოსმ. 1877—78 ომის და მუჰაჯირობის შედეგად მოსახლ. მნიშვნელოვნად შემცირდა.

ხოლონი, ხ ო ლ ო ნ ი, ქალაქი ისრაელში, თელ-ავივის სამხრ. გარეუბანი. 136 ათ. მცხ (1983). საფეიქრო, ტყავის, ლითონდამამუშ. მრეწველობა, ვერცხლის ნაკეთობათა შინამრეწველური წარმოება.

ხულოს რაიონი, ადმ.-ტერ. რ-ნი აჭარის ასსრ-ში 1917-მდე ახლანდ. ხ. რ-ის ტერიტ. შედიოდა ქუთ. გუბ. ბათუმის ოკრუგში, 1921 საქ. სსრ ადმ.-ტერ. დაყოფით — აჭარის ასსრ ბათუმის ოკრუგში, 1924-იდან გამოიყო ზულოს მაზრის სახელ-

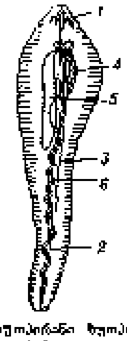

ხუთპირანი ხუთპირა Linguatula serrata (დედალი) 1—კაუჭები; 2 — ნაწლავი; 3—საკვერცხე, 4,5—თესლმიმღებები; 6 — საშოსნო

ხულო

ხულუთი. კოშკ-დარბაზი. XVIII ს.

ხულოს რაიონი

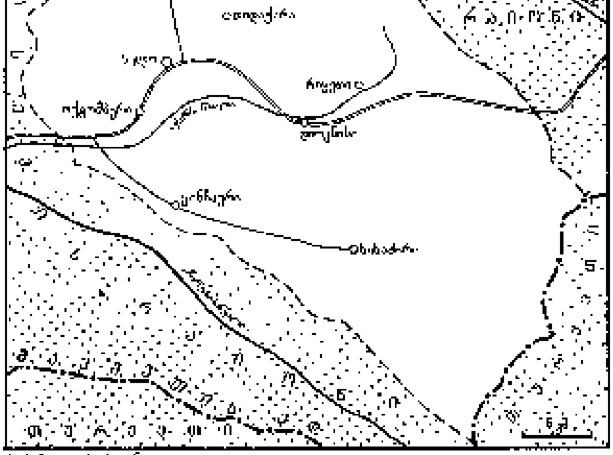

წლებში, 1930-იდან ხ. რ-ნი. ჩრდ-ით ესაზღვრება ჩოხატაურის, აღმ-ით — ადიგენის, დას-ით — შუახევის რ-ნები, სამხრ-ით — თურქეთი. ფართ. 683,2 კმ². რაიცენტრი — დაბა ხულო. რ-ნში არის 1 სადაბო (ხულო) და 9 სასოფლო საბჭო — აგარა, დიდაჭარა, დიოკნისი, ოქტომბერი, რიყეთი, სხალთა (ცენტრი — ყინჩაური), ფუშრუკაული, ღორჯომი (ცენტრი — ადაძეები), სულ არის: 1 დაბა და 77 სოფელი.

ბუნება. რელიეფი. რ-ნი მთაგორიანია, გრძელდება ზ. დ. 400—500-იდან 3007-მდე. რ-ნის ტერიტორიაზე აღმართულია არსიანის (მწვ. ყანლის მთა, 3007 მ) და მესხეთის (მწვ. ზოტამერია, 2646 მ) ქედები და მათი განშტოებანი. უღელტეხილები 2500 მ-ს არ აღემატება (ბადეთი, 2390 მ, გოდერძი, 2025 მ). ტერიტ. დანაწევრებულია მდინარეთა ღრმა ეროზიული ხეობებით, დამახასიათებელია მეწყერები, ზვავები, სელური ნაკადები. ქედების თხემურ ნაწილში არის მოსწორებული ზედაპირები, აგრეთვე შეცვლილი კლდოვანი ფორმები. აგებულია ზედა და შუაეოცენური ვულკანოგენური (ფლიშური) წყებებით. არსიანის ქედის თხემურ ნაწილში ვხვდებით განამარხებულ ტყის ნაშთებს. უმთავრესად წიაღისეულია სამშენებლო ქვები, რკინის საბადო (დიოკნისთან), პირიტიზებული ქანები, რ-იც შეიცავს გოგირდს (ურაშვანთან).

ჰავა. რ-ნი ზღვის ნოტიო სუბტროპ. ოლქში მდებარეობს და ახასიათებს ჰავის სიმაღლებრივი ზონალობა: 1. საკმაოდ ნოტიო ჰავა, ზომიერად ცივი ზამთრით და შედარებით მშრალი, ცხელი ზაფხულით. 2. ნოტიო ჰავა, ზომიერად ცივი ზამთრით და ხანგრძლივი თბილი ზაფხულით. 3. ნოტიო ჰავა, ცივი ზამთრით და ხანგრძლივი გრილი ზაფხულით. 4. ნოტიო ჰავა, ცივი ზამთრით და მოკლე ზაფხულით. რ-ნის დაბალ ნაწილში საშ. წლ. ტემპ-რა 10,4°C, იანვ. 0,9°C, ივლ. 18,6°C, აბსოლ. მინ. −18°C, აბსოლ. მაქს. 39°C. საშ. და მაღალმთიან ზონაში ტემპ-რა მნიშვნელოვნად დაბალია. წლიურად მოდის 1300-იდან (ხულო 1320 მმ) 2400—2500 მმ (გოდერძის უღელტ.) ნალექი. თოვლის ხანგრძლივი და დიდთოვლიანი ზამთარი ნაშქერები შუა ზაფხულამდე რჩება.

შიგა წყლები. მდინარე. ქსელი ხშირია. მთავარი მდინარეა აჭარისწყალი. საყულაფერდის ქედზე სათავე აქვს მდ. ქვაბლიანის ერთ-ერთ შენაკადს. მდ-ები საზრდოობენ წვიმის, თოვლისა და გრუნტის წყლით. წყალდიდობა გაზაფხულსა და შემოდგომაზეა, წყალმცირობა — ზამთარსა და ზაფხულში. გვხვდება მინერ. წყლებიც, ბევრია პატარა ტბა.

ნიადაგები. ძირითადად გავრცელებულია ტყის ყომრალი და ღია ყომრალი ნიადაგები, სუბალპ. და ალპ. ზონებში — მთის მდელოს კორდიანი და კორდიან-ტორფიანი ნიადაგები. აქაური ნიადაგი მეტად ხირხატია. ზოგან ინტენსიური ეროზიული მოქმედების შედეგად ძლიერად ჩამორეცხილია. მდინარეთა გასწვრივ გვხვდება ალუვიური ნიადაგები.

მცენარეულ საფარში გამოხატულია სიმაღლებრივი ზონალურობა. მთების შუა სარტყლის ტყეებში (500—600-იდან 1200—1500 მ-მდე) ჭარბობს მუხა, რცხილა, წაბლი, ფიჭვი, ბუჩქნარებიდან და ბალახებიდან უპირატესად გავრცელებულია კოლხური მარადმწვანე ფორმები. ტყეებში უხვადაა გარეული ხეხილი: მსხალი, ვაშლი, კაკალი, ტყემალი, ხურმა და სხვ.; ზედა სარტყლის ტყეები (1200—1500-იდან 2000—2100 მ-მდე) შექმნილია ნაძვნარ-სოჭნარით, აღმ. ნაწილში ურევია კავკასიური ფიჭვი, არყნარები. ქვეტყეში ბევრია მოცვი, ასკილი, უფრო ზემოთ სუბალპ. ტყეები, მაღალბალახეულობა და მდელოებია, მთების თხემურ ნაწილში — ალპ. მდელოები.

ცხოველთა სამყარო. ტყის ზონაში გვხვდება კავკასიური ირემი, შველი, მურა დათვი, გარეული ღორი, მელა, ტურა, კვერნა, წავი, ციყვი, კურდღელი და სხვ. ფრინველებიდან: ტოროლა, კავკასიური სტვენია, ჟღვინთელა, ჩიტბატონა, კოდალა, ბუ, ბუკიოტი, შაშვი, ტყის ქათამი, არწივი, მიმინო, ძერა და სხვ. მდინარეებში არის კალმახი, წვერა, ლორჯო. ალპ. მდელოებისათვის ტიპურია პრომეთეს მემინდვრია, კურდღელი, კავკასიური თხუნელა, შურთხი, კაკაბი, როჭო, ალპ. ჩხავი, სვავი, მთის არწივი, ყორანი.

ძირითადი ლანდშაფტები. რ-ნის ტერიტორიაზე გამოხატულია: 1. საშ. სიმაღლის მთა-ხეობათა ზონა, სადაც არის ტყის ყომრალ ნიადაგებზე აღმოცენებული წაბლნარ-წიფლნარი ტყეები. 2. მაღალი მთა-ხეობათა ზონა, ჭარბობს წიწვიანი ტყეები, რ-იც აღმოცენებულია გაეწრებულ ღია ყომრალ ნიადაგებზე. 3. მაღალმთის ზონა, სადაც მთა-ტყისა და მთა-მდელოს ნიადაგებზე იზრდება სუბალპ. და ალპ. მცენარეულობა.

მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი მდინარეთა ხეობებში და მთისწინეთშია დასახლებული, განსახლების ზონა ძირითადად გრძელდება ზ. დ. 1000—1400 მ ფარგლებში. სოფლის მოსახლ. შეადგენს რ-ნის მთელი მოსახლ. 96%-ს. მკვიდრთა უმეტესობა ქართველები არიან, თითქმის 100%. საშ. სიმჭიდროვე 1 კმ²-ზე 57 კაცი.

სახალხო მეურნეობა. რ-ნის ეკონომიკის წამყვანი სოფლის მეურნეობა, რ-ის ძირითადი დარგებია მეთამბაქოეობა, მეხილეობა და მეცხოველეობა. რ-ნში 14 კოლ-ბა და 1 სამეურნეობათაშორისო გაერთიანებაა. სას.-სამ. სავარგულს უკავია 21,5 ათ. ჰა, აქედან სახნავია 2,3 ათ. ჰა, სათიბ-საძოვარი 19,2 ათ. ჰა, მრავალწლ. ნარგავებს მცირე ფართ. (61 ჰა) უჭირავს. მნიშვნელოვან ფართობზეა ტყე და ბუჩქნარი (20,9 ათ. ჰა). სარწყავი ფართ. 3,3 ათ. ჰა-ს შეადგენს. ნათესი ფართობიდან (3,8 ათ. ჰა) ყველა სახის მარცვლეულ კულტურებს უკავია 1,9 ათ. ჰა, მ. შ. ძირითადია სიმინდი (1,8 ათ. ჰა), თესავენ აგრეთვე ლობიოს. ტექ. კულტურებიდან მოჰყავთ თამბაქო (0,5 ათ. ჰა), ბაღჩეულ-ბოსტნეულიდან — კარტოფილი (0,6 ათ. ჰა). საკარმიდამო ნაკვეთებზე მოჰყავთ აგრეთვე პამიდორი, გოგრა, კომბოსტო და სხვ. საკვები კულტურები 0,7 ათ. ჰა-ზეა. მრავალწლიან ნარგავებში ძირითადია ხილკენკროვანი (220 ჰა), თესლოვანი და კურკოვანი ნარგავები (160 ჰა). მცირე ფართობი უკავია ვენახს (39 ჰა). მეცხოველეობა ხორცისა და რძის მიმართულებისაა. პირუტყვის სულადობა (1988, ათ. სული): მსხვ. რქ. საქონელი — 49,9, თხა და ცხვარი — 6,3, ცხენი — 0,3. მოსახლ. ფულადი შემოსავლის ძირითადი წყაროა მეთამბაქოეობა.

მრეწველობა სუსტადაა განვითარებული. დაბა ხულოში არის ბათუმის სამკერვალო-საწარმოო გაერთიანებისა და ელექტროქსელის ფ-ნის ფილიალები, ლიმონათის საამქრო, სტამბა. წარმოებს ხე-ტყის დამზადება (სოფლებში ტამბახეულისა და მეურნეობებში არის ხე-ტყის სახერხი ქ-ნები).

ტრანსპორტი. რ-ნში რკინიგზის ხაზი არ არის (უახლოესი რკინიგზის სადგურია ბათუმი, ხულოდან 88 კმ), ამიტომ სატრანსპ. სისტემაში მთავარ როლს ასრულებს ავტოტრანსპორტი. გოდერძის უღელტეხილზე გადადის საკავშ. მნიშვნელობის ბათუმი—ახალციხის საავტ. გზატკეცილი. ადგილ. მნიშვნელობის გზების სიგრძეა 352 კმ. 1985-იდან მოქმედებს ხულო—თაგოს ბაგირგზა.

კულტურა და ჯანმრთელობის დაცვა. 1985 რ-ნში იყო 80 ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლა, აქედან 29 საშ. და 6 სადამოს (ცვლიანი) სკოლა, 1 სკოლა-ინტერნატი, 0,8 ათ. მასწავლებელი, 9,5 ათ. მოსწ., 60 ბ-კა, 6 კულტსახლი, 38 კლუბი, 40 კინოდანადგარი. დაბა ხულოში — სამუსიკო და სპორტ. სკოლები. სახ. თეატრი. გამოდის რ-ნული გაზ. „კოლექტიური შრომა". იღებენ ტელეგადაცემებს.

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება ადგილ. მნიშვნელობის კურ. ბეშუმი, 6 საავადმყოფო (185 საწოლი), 2 ამბულ.-პოლიკლინიკა, 31 ექიმი, 262 საშ. მედმუშაკი.

ხუროთმოძღვრული ძეგლებიდან აღსანიშნავია ხიხანის ციხის ნანგრევები, ყინჩაურის ეკლესია (XIII ს.) და სხალთის ეკლესია.

ნ. ჯორჯაძე.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I—II, გვ. 592—593.

ხულუთი, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი, ტბეთ-დაბაძვში, მდ. ხრამის ღრმა ხეობის ვიწრო ყელში. აგებულია XVIII ს. I მეოთხედში. შედგება 2 ნაწილისაგან: ოთხკუთხა ნაგებობიანი კოშკი, ზედაგანში კი — 5 კოშკი თვითეული მათგანი ბარძეულ რიგში საცხოვრ. დანიშნულებისაა. შემდეგ კი — საბრძოლო. ნაგ. ფასადის კედელში მას მთელ სიმაღლეზე შუაზე კვეთს კედელი. რ-მაც საფეხურებია მოწყობილი ერთი მხარე 6-სართულიანია, მეორე — 7-სართულიანი. ბოლო სართულები განიზრახულია საბრძოლველ, დანარჩენი — საცხოვრებლად. მთელი ციხე ნაგებია ადგილ. კლდის ქვით.

ხუმარა, ძვ. საბაზრო-სამოედნო, ბალაგანის, სახალხო-საცირკო წარმოდგენების კომიკური პერსონაჟი. გავრცელდა XVI—XVIII სს. დრამატურგიაში (ინგლისი, საფრანგეთი და სხვ.) ხ-ს ძირითადი მოვალეობა იყო მაყურებლის გართობა, ეცვა ჭრელი ტანისამოსი, ხელში ჩხარუნა ეჭირა. ხ. გვხვდება შექსპირისა და კალდერონის ნაწარმოებთა მოქმედ პირთა შორის, ხშირად მონაწილეობდა ძვ. ქართ. სანახაობით წარმოდგენებში.

ხუმარი, ხუმარო, ქართველი ხალხური ან პროფესიონალი სახალხო შემსრულებელი, რ-ის სატირულ-იუმორისტული ხასიათის რეპერტუარი მცირე ფორმის

ქანებისაგან (ანდეზიტი, ლავა, ანდეზიტი, ზმა, მოსწრებული თქმა) შედგება ხ. პეპელაძე სამეფო კარზეც ცნობილია კახეთის მეფის ალექსანდრე ს თაისანი, ერეკლე II-ის ხ თარა და სხვ

ბ. კოჭლამაზაშვილი.

ხუმარა, მთა თრიალეთის ქედზე, მდ. კავთურის სათავეში. სიმაღლე 2080 მ. აგებულია ეოცენური თაბაშირიანი თიხებითა და ქვიშაქვებით გუმბათისებრია. კალთები, განსაკუთრებით სამხრ., ციცაბოა შემოსილია წიწვოვანი ტყით. მდელოს ბალახეულობა.

დ. უკლება

„ხუმარა", ქართული ყოველკვირეული კარიკატურებიანი ჟურნალი გამოდიოდა თბილისში 1907 რედ.-გამომცემელი — ა. წერეთელი, გამოვიდა მხოლოდ ერთი ნომერი ფაქტობრივად იყო პირველი ქართ იუმორისტული ჟურნალი ხელისუფლებამ აკრძალა გ. ზაზიაშვილის კარიკატურების გამო

ი. ყიფიანი

ხუმენი-ნათოპური, სოფელი აფხ. ასსრ გალის რ-ნში (რეჩხი-შეშელეთის სოფსაბჭო), სამურზაყანოს დაბლობზე, მდ. ოქუმი ერისწყლის მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 5 მ. გალიდან 12 კმ. რეჩხი-შეშელეთის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. რეჩხი-ეწერში (2 კმ) ბ-კა. [illegible] მე-4 [illegible].

ხუმსართა, სოფელი სამხრ. ოსეთის აო ჯავის რ-ნში (მსხლების სოფსაბჭო), ჯავის ქედის სამხრ.-აღმ. კალთაზე, მდ. დიდი ლიახვის ხეობაში ზ. დ. 1100 მ. ჯავიდან 3 კმ. ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 23 კმ. ჯავის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა რვაწლ. სკოლა სოფ. მსხლებში (2 კმ).

ხუმუშკური, სოფელი აფხ. ასსრ გალის რ-ნში (რეჩხი-შეშელეთის სოფსაბჭო), სამურზაყანოს დაბლობზე. ზ. დ. 40 მ, გალიდან 9 კმ მეჩაიეობის საბჭ. მეურნეობა. პურის ქ-ნა, რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფელდშერო-სამედიცინო პუნქტი.

ხუმუშქური, სოფელი აფხ. ასსრ გულრიფშის რ-ნში (განახლების სოფსაბჭო), აფხ. ბორცვიან მთისწინეთში. ზ. დ. 200 მ. გულრიფშიდან 25 კმ. დრანდიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 15 კმ [illegible] სახ. განახლების კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეთამბაქოეობა, მესაქონლეობა, მეფუტკრეობა). დაწყ. სკოლა საშ. სკოლა სოფ. განახლებაში (3 კმ).

ხუმუშქური, სოფელი აფხ. ასსრ გულრიფშის რ-ნში ([illegible] სოფსაბჭო), აფხ. ბორცვიან მთისწინეთში. ზ. დ. 180 მ, გულრიფშიდან 21 კმ, დრანდიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 12 კმ ვ. ი. ლენინის სახ. [illegible] კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეთამბაქოეობა) საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფელდშერო-სამედიცინო პუნქტი

ხუმფრერი, მდინარე სვანეთის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მესტიის რ-ნში მდ. ენგურის მარცხ. შენაკადი, იკვებება [illegible] და [illegible] წყლებით. ხ-ის სიგრძე [illegible] 17 კმ სათავეებს [illegible] მყინვარისა და თოვლის წყლით

ვ. [illegible]

ხუნაში, იხ. ღილღოვრია.

ხუნანი, 1. მხარე ისტორიულ აღმ საქართველოში, მოიცავდა ტერიტორიას მდ. ებს [illegible] და მტკვრის შორის (ახლანდ. აზერბ. სსრ ტერიტორია). ქართ. ერუშ. ტრადიციით, ძვ. წ. III ს-ში არსებობდა ხუნანის საერისთავო, დაარსებული მეფე ფარნავაზ III-ის მიერ. წყაროებში იხსენიება V ს. ხ-ის ერისთავი ნერსარანი. საერისთავო მოიცავდა საკუთრივ ხ-ის ციხეს, [illegible], კოლბერას და გარდაბანს. V ს-ში მეფე ვახტანგ I გორგასალმა ხ-ში საეპისკოპოსო დააარსა. XII—XIII სს-ში ყოფილი ხ-ის ტერიტ. გაგის საერისთავოში შედიოდა. მონღოლთა შემოსევების (XIII ს.) შემდეგ ხ. წყაროებში აღარ იხსენიება. 2. ციხექალაქი ისტორიულ აღმ. საქართველოში. ხუნანის მხარისა და საერისთავოს ცენტრი მდებარეობდა მდ. მტკვრის მარჯვ. ნაპირზე, მდ. თაუზისის [illegible] თოფურიქალის მოსასით (აზერბ. თოვუზ-ყალა — ალიზინი ნაგებობა ცანე).

ლიტ.: ბერძენიშვილი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (ქვემო ქართლი), წიგ. 1, თბ., 1979

დ. ბერძენიშვილი.

ხუნანი, პროვინცია ჩინეთში, მდ. იანძის შუა დინებისა და დუნტინხუს ტბის აუზში. ფართ. 210 ათ. კმ² მოსახლ. 55,6 მლნ კაცი (1984) ადმ ც — ქ. ჩანშა პროვ-ის დიდი ნაწილი მთაგორიანია, ცენტრ. და ჩრდ. ნაწილი — ვაკე ჰავა სუბტროპ., მუსონურია. დიდი მდ-ებია იანძი, იუანძიანი, ძიშუი, სიანძიანი

ეკონ საფუძველია სოფ. მეურნ, ფართოდ მიწათმოქმედება. მუშავდება პროვ ფართობის დაახლ 1/5 ძირითადი ნათესები (მარცვლეულის მთლიანი მოსავლის 80%) მოჰყავთ სიმინდი, ხორბალი, ქერი. მთავარი ტექ კულტურებია რამი და ბამბა მოჰყავთ აგრეთვე ჩაი, რაფსი, არაქისი, ჯუთი, თამბაქო. განვითარებულია მეფრინველეობა, მესაქონლეობა, თევზჭერა და თევზის მოშენება. სატყეო მეურნეობა

ილექება სტიბიუმის, ტყვია-თუთიის, ვოლფრამის, მანგანუმის მადნები სტიბიუმის, ტყვიის, თუთიის გამოდნობა მანქანათმშ. (ელექტრომანქანების, ჩარხების, ელექტროტექ., სამთო, სას.-სამ. და საირიგაციო მოწყობილობის წარმოება), ქიმ., ქაღალდისა და საფეიქრო მრეწვ. საწარმოები ხელოსნობა (ჭილი, ქოლგები, ფაიფურის ნაკეთობანი). მთავარი სამრეწვ. და სატრანსპ. ცენტრებია ჩანშა, ჰენიანი, ჩუჩჟოუ, ხენიანი, სიანტანი, შაოიანი

უძველეს დროს ხ-ის ტერიტ. დასახლებული იყო მაოებისა და ის ტომებით. ძვ. წ. V—IV სს-ში შედიოდა ჩუს სამთავროს შემადგენლობაში, ახ. წ. VII—VIII სს-ში — სიდანისა და ლუნწიანის ოლქებში, IX—XII სს-ში — სიხუს ოლქში, XIII—XVII სს-ში — ხუგუანის პროვინციაში. ხ-ის პროვინცია ახლანდ. საზღვრებში შეიქმნა 1664 წ. 1925—27 პერიოდში ხ. იყო გლეხთა მოძრაობის ასპარეზი; 1927—34 არსებობდა რამდენიმე რევ. დასაყრდენი ბაზა (საბჭოთა რ-ნები). 1937—45 ხ-ის მნიშვნელოვანი ნაწილი იაპონელებმა დაიკავეს. გომინდანელებისაგან გაათავისუფლა ჩინ. სახ.-გან. არმიამ 1949 აგვისტოში.

ხუნდაძე გიორგი რომანის ძე [12 (25). X. 1906, თბილისი, — 16. III. 1985, იქვე]. ქართველი საბჭ. ქირურგი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1953), პროფესორი (1955), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). სკკპ წევრი 1941-იდან 1929 დაამთავრა თსუ-ის სამედ. ფაკ-ტი. 1935—41 მუშაობდა ლენინგრადში ი. ჯანელიძესთან და ვ. [illegible]თან დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იყო საევ. ჰოსპიტლის ქირურგ. განყ-ბის უფროსი და ჰოსპიტლის წამყვანი ქირურგი. [illegible] შემდეგ, 1946—61, მუშაობდა მოსკოვში ს. იუდინთან 1954—79 იყო ექიმთა დახელოვნების ინ-ტის დირექტორი, ერთდროულად, 1956—70, განაგებდა ამავე ინ-ტის ანესთეზიოლოგიისა და ქირურგიის, ხოლო 1971 ზოგადი ქირურგ. კათედრას. ხ. შეისწავლიდა სისხლძარღვთა ქირურგ., ანესთეზიოლოგიის, გულმკერდისა და მუცლის ღრუს ორგანოების ქირურგ. მკურნალობის საკითხებს, დაამუშავა და დანერგა ხელოვნური სასუნთქი [illegible] ოპერაციის მეთოდი (ხუნდაძე-[illegible]) და სხვ. 1984 მიენიჭა საქ. სსრ სახელმწ. პრემია. უმაღ. და საშუალო (ოპერატიული) ქირურგ. საზ-ების საპატიო წევრი საქ. სსრ VI და VII მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, ოქტომბრის რევოლუციის ორდენით, წითელი ვარსკვლავის ორდენებითა და მედლებით

თხზ.: ანესთეზიოლოგია (ზოგადი ნაწილი), თბ., 1964 (თანაავტ.), ანესთეზიოლოგია (კერძო ნაწილი), თბ., 1966 (თანაავტ.).

ხუნდაძე სილოვან თომას ძე [3 (15). IV. 1860, სოფ. კალაურთი, ახლანდ. ჩოხატაურის რ-ნი, — 12. V. 1928, ქუთაისი], ქართველი მწერალი, ფოლკლორისტი, პუბლიცისტი, პედაგოგი 1871—80 სწავლობდა ქუთ. კლასიკურ გიმნაზიაში, 1880—84 პეტერბ. უნ-ტის აღმოსავლურ ენათა ფაკ-ტზე. 1884-იდან მუშაობდა პედ. სასწავლებლებში [illegible] იყო სტავროპ., შემდეგ — ქუთ. გიმნაზიაში 1920-მდე ასწავლიდა ქართ. ენასა და ლიტ-რას, იყო ამავე გიმნაზიის დირექტორი XIX ს 80-იანი წლებიდან მისი მრავალრიცხოვანი ლექსები, ლიტ.-კრიტ. და პუბლიც. წერილები იბეჭდებოდა ქართ. ჟურნალ-გაზეთებში „დროება", „კვალი", „ცნობის ფურცელი", „განათლება", „მოამბე" და სხვ. ხ ითვლება ქართ. [illegible] ენის ნორმათა ერთ-ერთ დამდგენად. აქვს ნაშრომები ქართ. ენისა და გრამატიკის საკითხებზე

ე. [illegible]

ს. თ. ხუნდაძე

ხუნდაძე სიმონ ირაკლის ძე [15 (27) XI 1897, სოფ. კალაურთი, ახლანდ. ჩოხატაურის რ-ნი, — 21. VIII. 1933, თბილისი), ქართველი ლიტერატურათმცოდნე, ისტორიკოსი, სოციოლოგი. ქართ. მარქსისტ. კრიტიკოს-ფილოსოფოსთა ერთ-ერთი ლიდერი. სკკპ წევრი 1924-იდან. 1905—14 სწავლობდა ქუთ. ქართ. გიმნაზიაში, 1914—17 მოსკ. უნ-ტის იურიდ. ფაკ-ტზე. 1922 საქართვ. საბჭოების I ყრილობაზე ცაკ-ის წევრად აირჩიეს. 1924—26 სწავლობდა მოსკ. კომუნისტურ აკადემიაში. 1926-იდან მუშაობდა თსუ-ში ჯერ დოცენტად, შემდეგ პროფესორად. 1932 იყო სახელმწ. მეცნ. ინ-ტის ისტ.-ლიტ. ფაკ-ტის ახ. ისტ. კათედრის გამგე. 1933 თსუ-ის ისტ.-ფილ. ფაკ-ტის დეკანი და ამავე ფაკ-ტის ახ. ქართ. ლიტ-რის კათედრის გამგე. 1931-იდან—საქართვ. მწერალთა კავშირის წევრი სხვადასხვა დროს მუშაობდა გაზ. „ტრიბუნის", ჟურნ. „ქართული მწერლობის" რედაქტორად; გამომცემლობების „ქართული წიგნის", „ფედერაციის", „სახელგამის" დირექტორად თანამშრომლობდა ქართ. ჟურნალ-გაზეთებში

ხ-ის პირველი წერილი დაიბეჭდა 1915 საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ გამოქვეყნდა მისი ფუნდამენტური შრომები „მარქსის ინტერნაციონალი" (1924), „ქართული ინტელიგენციის პირველი [illegible] საუკუნეში" (1927), „ლევ ტოლსტოი და სოციალიზმი", „ნ. გ. ჩერნიშევსკი" (ორივე 1929), „აკაკი წერეთელი" (1930), „პოეტი სარდალი" (1934), „დიმიტრი ყიფიანი" (1936), „მასალები ქართული ლიტერატურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან" და სხვ. აღსანიშნავია ხ-ის მოღვაწეობა როგორც რედაქტორ-გამომცემლისა. მან გამოსცა დ. ყიფიანის „მოგონებანი" (1930), ნ. ნიკოლაძის „რჩეული ნაწერები", I ტ. (1931), II ტ. (1932). გ. წერეთლის თხზულებათა I ტომი, ე. ნინოშვილის თხზულებათა სრული კრებული (1927—35).

ლიტ.: ბაბუნაშვილი ა., [illegible] მეხსიერება, «მნათობი», 1959, №2; გაფრინდაშვილი მ., ქართული განმანათლებლური აზროვნების ზოგიერთი საკითხი ს. ხუნდაძის შრომებში, კრ.: საქართველოს ახალი ისტორიის საკითხები, თბ., 1971; კიკნაძე ა., [illegible], თბ., 1966; ჯიბლაძე გ., კრიტიკული ეტიუდები, [ტ.] 4, თბ., 1974.

ა. [illegible]

ს. ი. ხუნდაძე

ხუნდაძე ტროფიმე ირაკლის ძე [12 (24) VII. 1889, სოფ. კალაურთი, ახლანდ. ჩოხატაურის რ-ნი, — 16 XI. 1977, თბილისი], ქართველი საბჭ. ისტორიკოსი, პედაგოგი, ისტ. მეცნ. დოქტორი (1948), პროფესორი (1950), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961) 1909 დაამთავრა ქუთ. ქართ. გიმნაზია და შევიდა მოსკ. უნ-ტის ისტ.-

ფილოლ. ფაკ-ტზე. 1912 სტუდენტთა რევ. მოძრაობაში მონაწილეობისათვის უნ-ტიდან გარიცხეს. 1915 დაამთავრა ნარკოვის უნ-ტი და დაბრუნდა ქუთაისში. 1919 თბილისში გადმოვიდა და გააგრძელა პედ. მუშაობა გიმნაზიაში, შემდეგ პუმანიტარულ ტექნიკუმში. 1930-იდან მუშაობდა უმაღლეს სკოლაში, 1948—57 — საქ. სსრ მეცნ. აკად. ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტ. ინ-ტში. ხ-ის კვლევის საგანი იყო XIX ს. და XX ს დასაწყ. საზ. აზროვნებისა და სახ. განათლების ისტორია.

თხზ.: გაზეთი „დროება" და თბილისის სასულიერო სემინარია, «მიმომხილველი», 1951, [ტ.] 2; ნარკვევები სახალხო განათლების ისტორიიდან საქართველოში (XIX ს.), თბ., 1961, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება (საარქივო მასალების მიხედვით). 1879—1927, თბ., 1960; ქუთაისის ქართული გიმნაზიის ისტორიიდან, თბ., 1976; ცარიზმის საგანმანათლებლო პოლიტიკა საქართველოში (80-იანი წლები), თბ., 1940.

ჯ. ხუნდაძე

ხუნდაძე ჯიბსონ ნარიკოს ძე (დ. 18. X. 1927, თბილისი), ქართველი საბჭ. ფერმწერი. პეიზაჟისტი საქ. სსრ სახ. მხატვარი (1985) დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1952). ხ-ის შემოქმედება გამოირჩევა ღრმა ემოციურობით, მდიდარი ფერადოვნებით. მხატვარი თავისებურად ავითარებს თავისი მასწავლებლის დ. კაკაბაძის ტრადიციებს. ხ-ის შემოქმედებისათვის დამახასიათებელია პოეტურობა, განწყობილება, ძლიერი ნახატი, დამაჯერებელი კოლორიტი, ქმნის საკუთარი სამყაროს სინთეზურ მხატვრულ სახეებს. ნამუშევრები: „ძველი თბილისის ქუჩა" (1946, კერძო კუთვნილება, თბილისი) „ჩატურამორტი ბროწეულით" (1956), „დილა მთაში" (1940, ორივე საქ. სსრ კულტ. სამინისტრო), „წითელი მთა" (1970, საქ სსრ კულტ. სამინისტრო), „რაჭის პეიზაჟი" (1962.) „ზამთარი მთაში" (1973, ორივე საქ. სსრ ხელოვნ. მუზეუმი, თბილისი), „სიღრმიბრივი პეიზაჟი" (1978, მხატვრის კუთვნილება, თბილისი) და სხვ.

ხუნდისუბანი, სოფელი საჩხ. ოლქის ამ ზნაურის რ-ნში (ზნაურის სადაბო საბჭო), მდ. შუა ფრონის ხეობაში. ზ. დ. 810 მ. ზნაურიდან 1,8 კმ, აგარიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 21,5 კმ ზნაურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა დაწყ. სკოლა საშ. სკოლა დაბა ზნაურში. ბ-კა

ხუნევი, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში. მდ. ძირულის ნაპირებზე სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., ბზიფეი, გუდასამაია, ვერტმეიილა. ვერტყვეჩალა). ზ. დ. 600 მ. ორჯონიკიძიდან 43 კმ, ძირულიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 24 კმ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მესიმინდეობა) დაწყ. სკოლა საშ სკოლა სოფ. ვერტყვიჩალაში (4 კმ), ბ-კა, კლუბი, საავადმყოფო. აფთიაქი, კავშირგაბმ განყ-ბა.

ხუნვეიბინები (ჩინ., სიტყვასიტყვით — წითელი მცველები, წითელგვარდიელები), ჩინეთში 1966 „კულტურული რევოლუციის" დროს საშ სკოლების მოსწავლეებისა და სტუდენტებისაგან შექმნილი რაზმები.

ჯ. ხუნდაძე ნატურმორტი ბროწეულით 1966. საქართველოს სურათების გალერეა თბილისი

რ-ებიც ძალაუფლებასთან ერთად იბრძოდნენ პოლიტ. და სახ. მოღვაწეების წინააღმდეგ, 1968-იდან პოლიტ. ასპარეზიდან გაქრნენ. შემდგომში ხ-თა მიერ ჩადენილი დანაშაული დაგმეს ჩინეთში.

ხუნწალა, განთიადი, სოფელი აჭარის ასსრ ქედის რ-ნში (ქედის სადაბო საბჭო). მდ. აჭარისწყლის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 300 მ, ქედიდან 1 კმ. ქედის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა დაბა ქედში.

ხუნ სიუციუანი (1. I. 1814, ხუასიანის მაზრა, გუანდუნის პროვ.,—30. VI. 1864, ნანკინი), ტაიპინელთა აჯანყების (1850—64) ორგანიზატორი და უმაღლესი ხელმძღვანელი ჩინეთში. დაიბადა გლეხის ოჯახში. იყო სოფლის მასწავლებელი, 1843 აჯანყების მომზადების მიზნით ლუთის თაყვანისცემის საზ-ბა (ბაიშანდიხოი) დააარსა. 1846—46 დაწერა რამდენიმე თხზულება, რ-ებშიც ქადაგებდა „საყოველთაო ერთობის" წყობილების შექმნის უტოპიურ იდეას და შეთითბულად მოუწოდებდა ჩინეთში მანჯურიელ ფეოდ. ხელისუფლების დამხობისაკენ. 1850 ზაფხულში მისი ბრძანებით დაიწყო შეიარაღებული აჯანყება ძინტიანის რ-ნში. მალე ხ. ს-მა გამოაცხადა „ციური კეთილდღეობის ციური სახელმწიფოს" შექმნა. 1853 ფაქტობრივად ჩამოშორდა აჯანყების ხელმძღვანელობას და უმთავრესად რელიგ. საქმიანობით იყო დაკავებული, როცა მიხვდა, რომ ტაიპინელთა აჯანყების დამარცხება გარდაუვალი იყო, თავი მოიკლა.

ხუნტა (ესპ. junta), ესპანურენოვან ქვეყნებში სხვადასხვა ხასიათის გაერთიანებების, კავშირების, სახელმწიფო ორგანოების კომისიების სახელწოდება. ლათ. ამერიკის ზოგ ქვეყანაში — სახელმწ. გადატრიალების შედეგად შექმნილი სამხ. მთავრობის სახელწოდება (სამხედრო ხ.).

ხუნძები [საკ. სახელწ. — მ ა ა რ უ ლ ა ლ (მთიელები)], დაღ. ასსრ ყველაზე მრავალრიცხოვანი ხალხი, რ-იც ანდიელებთან და ცეზელებთან ერთად ქმნის ერთ ჯგუფს. ცხოვრობენ დაღ. ასსრ დას. ნაწილში მდ. სულაკის აუზში. მათი ერთი ნაწილი ჭარ-ბელაქანშია ჩასახლებული. ხ-ის წარმოშობის საკითხი ბოლომდე არ არის გარკვეული ზოგი მათ ეთნონიმს პტოლემეს (II ს.) „სავაროებს" უკავშირებს, ენა განეკუთვნება იბერიულ-კავკ. ენების დაღ. ჯგუფს. ხ-ის ძირითადი საქმიანობა მთაში მესაქონლეობა იყო, ბარში — მიწათმოქმედება. მესაქონლეობაში მთავარი ადგილი ეჭირა ცხვარს. მეურნ. ხასიათმა განაპირობა ხელოსნობის ისეთი დარგის განვითარება, როგორიცაა მატყლის ნაწარმის დამზადება (ნაბდები, შალეული, ხალიჩები, წინდები). ტყიან ზონაში მისდევდნენ ხის დამუშავებას. მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა მჭედლობას. დასახლება ალპ ზონაში აშკარად გამოხატული მთის ტიპისა იყო. მისთვის დამახასიათებელი მაღალი სიმჭიდროვეთ, ტერასული ეზოებით და მრავალსართულიანი ქვით ნაგები საცხოვრ. კომპლექსებით, რ-თა ვერტ. ბანზე განლაგებული იყო სამეურნეო და საბრძოლო ელემენტები. საზ. ცხოვრების ძირითად უჯრედს წარმოადგენდა ინდივიდ. ოჯახი, მაგრამ დიდი ოჯახის გადმონაშთური ფორმებიც არსებობდა. მმართველობის უმაღლესი ორგანო იყო ჯამაათი, რელიგია ისლამი (სუნიტები), ინარჩუნებდნენ ტრად. რწმენა-წარმოდგენებსაც. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ხ-ის ყოფა და კულტურა ძირეულად შეიცვალა

ალ. რობაქიძე.

ხუნძურ-ანდიურ-ცეზური ენები, იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის დაღესტნური ჯგუფის ერთ-ერთი ქვეჯგუფი. მასში შედის: 1 ხუნძური ენა; 2. ანდიური ენები: ანდიური, ბოთლიხურ-ღოდობერიული, ახვახური, კარატაული, ბაგვალალურ-ტინდიური, ჭამალალური; 3. დიდოური ენები: დიდოურ-ჰინუხური, ხვარშიული, კაპუჩურ-ჰუნზიბური. ეს ენები გავრცელებულია დაღ. ასსრ დას. მთიან ზონაში. ხუნძური და ანდიური ენები უფრო ახლოს არიან ერთმანეთთან, ვიდრე დიდოურ ენებთან. ხუნძური ერთადერთი სამწერლობო ენაა ამ ქვეჯგუფის ენებში.

ხუნძურსა და ანდიურ ენებში (ისტორიულად დიდოურ ენებშიც) მჟღერი, ფშვინვიერი და აბრუპტიული ხშულების გვერდით წარმოდგენილია მაგარი ფშვინვიერი და მაგარი აბრუპტივი; გარჩეულია ლატერალური თანხმოვნები; ხმოვანთა სისტემა ყველაზე მარტივია ხუნძურში, უფრო რთულია ანდიურ ენებში, კიდევ უფრო რთული — დიდოურ ენებში; ხმოვანთა სისტემას ამ ენებში ართულებს მეორეული წარმოშობის ირაციონალური, გრძელი, ნაზალური, ვიწრო, ლაბიალიზებული და სხვა ვარიაციები. მორფოლოგიაში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია გრამატ. კლასის კატეგორია, რ-იც ზმნასა და სახელისათვის. ყველაზე ძველია ოთხკლასოვანი სისტემა (კლასნიშნები: ვ, რ, ბ, რ), გარჩეულია ძირითადი (სახ., ერგატივი, ნათ., მიც.) და ადგილობითი (ლოკალური) ბრუნვები. ზმნა იცვლება კლასის მიხედვით, გარდაუვალი ზმნა — სუბიექტის კლასის, გარდამავალი — უახლოესი ობიექტის კლასის მიხედვით. დროკილოთა ფორმები საკმაოდ განვითარებულია, გვარები მორფოლოგიურად არ გაირჩევა. სიტყვაწარმოებითი აფიქსი ცოტაა.

ლიტ.: გ ა ქ ო ბ ა ძ ე ა., იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1979; Языки народов СССР, т. 4 — Иберийско-кавказские языки, М., 1967; T r u b e t z k o y N., Die „kurzen" und „geminierten" Konsonanten der awaro-andischen Sprachen, «Caucasica», 1926, Fasc. 3.

ი. ცერცვაძე.

ხუნძური ენა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა დაღესტნური ჯგუფის ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ქვეჯგუფის სამწერლობო ენა. გავრცელებულია დაღ. ასსრ-სა და აგრეთვე აზერბ. სსრ-ში (ბელაქნის და ზაქათალის რ-ნებში). ხ, ე-ზე მოლაპარაკეთა რიცხვი 41,6 ათ. უდრის. ხ. ე-ში გამოირჩევა დიალექტთა 2 მთავარი ჯგუფი: ჩრდილოეთისა და სამხრეთის. სალიტ. ენას საფუძვლად უდევს ჩრდ. (ხუნძახური) დიალექტი. დამწერლობა ემყარება რუს. გრაფიკას.

ხ ე-ის ბგერითი შედგენილობა ხასიათდება მარტივი ვოკალიზმით და რთული კონსონანტიზმით; გარჩეულია 5 ხმოვანი (ა, ე, ი, ო, უ). მახვილი სიტყვაში შეიძლება იყოს თავიდან პირველ ან მეორე მარცვალზე. მორფოლ. კატეგორიებიდან გარჩეულია 3 გრამატ. კლასი. ძირითადი ბრუნვები: სახ., ერგატივი, ნათ. და მიც.; გარჩეულია ადგილობითი (ლოკალური) ბრუნვათა 5 სერია (წყება), თითოეულში 3—3 ბრუნვაა (ადგილობითი, მიმართულებითი და დაშორებითი). არსებობს ორი და ერთფუძიანი ბრუნვების ტიპები. თვლის სისტემა ოცობითია. მახვილიანი წინ უსწრებს საზღვრულს. ზმნა იცვლება გრამატ. კლასისა და რიცხვის მიხედვით; მდიდარია დრო-კილოთა და სხვადასხვა მოდალური მნიშვნელობის ფორმებით. ზმნის უარყოფით ფორმათა წარმოების პრინციპი სინთეზურია. მორფოლ. ელემენტები სახელსა და ზმნაში შეიძლება იყოს პრეფიქსიც და სუფიქსიც. ფორმათა წარმოების ზოგადი პრინციპი აგლუტინაციურია.

დამოკიდებული წინადადების როლში გვევლინება ინფინიტივიანი და მიმღეობიანი, აბსოლუტივიანი და მიმღეობიანი კონსტრუქციები. საკუთარი ძვ. ლექსიკა კარგადაა დაცული; გვხვდება ნასესხები სიტყვებიც თურქ., არაბ., სპარს. და რუს. ენებიდან.

ლიტ.: ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ა., გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურში, «ენიმკის მოამბე», 1937, ტ. 1; მ ი ხ ე ი ე ვ, ერგატიული

წარმოქმნის ისტორიისათვის ხუნძურში, «იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება», 1948, ტ. 2; ჩიქობავა ა., ცერცვაძე ი., ხუნძური ენა, თბ., 1962; Бокарев А. А., Синтаксис аварского языка, М.—Л., 1949; Гудава Т. Е., Сравнительный анализ глагольных основ в аварском и андийских языках, Махачкала, 1959; Мадиева Г. И., Морфология аварского литературного языка, Махачкала, 1981; Микаилов Ш. И., Очерки аварской диалектологии, М.—Л., 1959; Услар П. К., Этнография Кавказа. Языкознание, [т.] 3 — Аварский язык, Тфл., 1889 ი. ცერცვაძე.

ხუნძური ლიტერატურა, იხ. დაღესტნის ასსრ, ლიტერატურა.

ხუნწარია რუსუდან ვლადიმერის ასული (დ. 24. VII. 1949, თბილისი), ქართველი საბჭ. პიანისტი, საქ. სსრ დამს. არტისტი (1983), 1973 დაამთავრა პ. ჩაიკოვსკის სახ. მოსკ. სახელმწ. კონსერვატორია (პროფ. ს. ნეიგაუზის კლასი), 1976 — ამავე კონსერვ. ასპირანტურა (ხელმძღვ. პროფ. ი. ზაკი). 1969-იდან საქართვ. სახელმწიფო ფილარმონიის სოლისტია. იწევს საკონცერტო მოღვაწეობას, მონაწილეობს სხვა ქვეყნებში. პიანისტთა გ. ენესკუს სახ. საერთაშ. კონკურსის ლაურეატი (1976 ლისაბონი, III პრემია).

ხუნწი, გეგეჭკორის რ-ნის სოფლების ზემო ხუნწისა და ქვემო ხუნწის ძვ. სახელწოდება

ხუჯუჯლაური, სოფელი სამტრედიის რ-ნში (ნაბაკევის სოფსაბჭო). იმერეთის დაბლობზე, მდ. ცხენისწყლის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 30 მ. სამტრედიიდან 8 კმ. ფ. მახარაძის სახ. კოლ-ბა (მესიმინდეობა, მებოსტნეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ნაბაკევში (3 კმ), ბ-კა.

ხურალი, სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანოების სახელწოდება მონღოლეთის სახალხო რესპუბლიკაში. მონღ. სრ-ში სახელმწ. ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოა დიდი სახ. ხ.; აიმაკებში, ქ-ებში, სომონებში სახელმწ. ხელისუფლების ორგანოებია სახ. დეპუტატთა ხ-ები.

ხურამიტები, ხურამდინები [(სპარს. ხურამდინ) — ბედნიერი, სასიამოვნო სარწმუნოება]. რელიგიური მიმდევრების მიმდევრები და ანტიარაბული სოციალურ-პოლიტიკური მოძრაობის მონაწილენი ადრე შუა საუკ. ირანში, აზერბაიჯანში, შუა აზიასა და სომხეთში. უკავშირდება მაზდაკიზმისა და მანიქეიზმის მოძღვრებას, ხ. დუალისტები იყვნენ. სამყაროს საფუძვლად მიაჩნდათ სინათლე, სწამდათ სულის გარდასახვა, ნათელხილვის მეუფლობა და, რომ ყველა წინასწარმეტყველი შთაგონებულია ერთი ღვთაებრივი სულით; ქადაგებდნენ ადამიანის შეურაცხყოფისა და სისხლის ღვრის. ხ. მონაწილეობდნენ აბუ მუსლიმის აჯანყებაში 747—750, სუმბატ მოგვის აჯანყებაში 755. ხ-ის დროშით მიმდინარეობდა „წითელბაირაღიანთა" აჯანყება 778—779, მუკანის აჯანყება VIII ს. 70—80-იან წლებში, ბაბექის აჯანყება IX ს-ში. უკანასკნელად იხსენიებიან XII ს. I ნახ.-ში აზერბაიჯანსა და ჰამადანის მხარეში. ჰ. თოფურია.

ხურაობა, მძუნაობა, ხასეხლი ცილის სტადია. ლეილი ძუძუმწოვრის სქესობრივი აქტიურობის პერიოდი. ხ. პერიოდულად მეორდება ოითოეული სახეობისათვის გარკვეული ინტერვალით; ამ დროს იღვიძებს დაწყვილების ინსტინქტი და ხდება ოვულაცია. მონოესტრულ ცხოველებში ხ. პერიოდული მიეღოს წლის განმავლობაში (მგ., თავგი და ყირთაგვა 4—6 დღ.-ღ. ძროხა—21 დღე ერთხელ), პოლიესტრულებში — წელიწადში ერთ- ან ორჯერ (ძაღლი, მგელი). ხ-ის დროს თავს იჩენს საშოსა და საშვილოსნოს მორჩილი, ცვლილებები, რაც განსაკუთრებით მკვეთრადაა გამოხატული მღრღნელებში.

ხურვალეთი, გორის რ-ნის სოფლების ახალი ხურვალეთის, დიდი ხურვალეთისა და პატარა ხურვალეთის ძვ. სახელწოდება.

ხურთისი, სოფელი ყაზბეგის რ-ნში (გორისციხის სოფსაბჭო), ხოხის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. თერგის მარცხ. ნაპირას. ზ. დ. 1960 მ, ყაზბეგიდან 15 კმ. ა. ყაზბეგის სახ. გორისციხის კოლ-ბა (მეცხვარეობა), დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. გორისციხეში (3,5 კმ), ბ-კა, კლუბი, საფეიქრო-სამეანო პუნქტი.

ხური, ხურის სამეფო, ხურიტების მიერ დაარსებული სახელმწიფო ძვ. წ. III—II ათასწლეულში. მდებარეობდა ჩრდ. შუამდინარეთში, შუა ევფრატის შენაკადების — ბელიხისა და ხაბურის, აგრეთვე ტიგრის ზემო დინებისა და ხეობებში. ალალახის, ბოღაზქიოის, თელ-ამარნისა და სხვა ძვ. აღმოსავლეთის არქივების აქადურ ენაზე შედგენილ ტექსტებში „ხური" ერქვა მთელ ამ ტერიტორიას, იგი ხურიტების თვითსახელწოდებას იყო და სხვადასხვა პოლიტ. ერთეულს მოიცავდა. ხეთურ ტექსტებში „ხურიელთა ქვეყანა" („ხურელის ქვეყნე") ერქვა. აღნიშნულ ტერიტორიას სხვადასხვა პერიოდში „მითანი", „ჰანიგალბატი" და „ხანიგალბათისაც" უწოდებდნენ. იგი შედიოდა ძვ. ბაბილონური წყაროების „სუბარტუში", საერთოდ ბაბილონის ჩრდ.-ით მდებარე მხარეში. ძვ. წ. III ათასწლ. II ნახევრიდან ხ-ის ცალკეულ ქალაქ-სახელმწიფოთა (ურქიში, ნავარი) მმართველები (თიშათალი, არისენი) ატარებდნენ „მეფის" ტიტულს და ადგენდნენ წარწერებს ხურიტულ და აქადურ ენებზე. ამ ხანებში ხ. აქადის პოლიტ. გავლენაში მოექცა. ძვ. წ. II ათასწლ. დასაწყისიდან დაიწყო ხურიტების იძულ. განსახლება ევფრატის დას-ით, სადაც მათ გარკვეული პოლიტ. გავლენაც მოიპოვეს, მაგრამ აქ წააწყდნენ ახალწარმოქმნილი ხეთების სამეფოს წინააღმდეგობას. ძვ. წ. XVI ს. შუა წლებში დამოუკიდებ ხურის ტომთა კონსოლიდაცია. ჩამოყალიბდა მითანის სახელმწიფო (მანამდე ხ. ცალკეულ პოლიტ. გაერთიანებათა მმართველებს „ხურის ლაშქრის მეფეებს" უწოდებდნენ). დეურსმული ტექსტების მონაცემებით ხურხდება ხ-ის სახ-ბის ზოგადი სურათის აღდგენა. მოსახლ. ერთიანდებოდა დიდოჯახიან თემებად („დიმთუ"), რ-თა გარკვეული რაოდენობა ქმნიდა დასახლებას, სათავეში თემის სათავეში იდგა მისი „ბატონი" („ეჯრი"), რ-იც საკულტო და სახელმწ. საქმეებს აგვარებდა. მრომიისა და სამხ. ბეგარას რიგითი მეთემენი ასრულებდნენ. მრავლად იყო თემიდან გაქცეულის შემოხვეწები („ხაბირუ"). სახ-ბის გარკვეული ნაწილი — ეტლოსნები („მარიანნი") — სამეფო ადმინისტრაციას ემორჩილებოდა. ხურიტულ პანთეონის სათავეში იდგა ღვთაებრივი წყვილი ქარიშხლისა და ამინდის ღვთაება თეშუფი და მისი მეუღლე ხებატი; მზის ღვთაებას განასახიერებდა შიმეგი, ომისა და სიყვარულის ღვთაებას — შაუშქა; ღმერთების მამას ქუმარბი (ზეთური ქუმარბი) ერქვა, ხოლო დიდ დედა ქალღმერთს — ქუბაბა. თაყვანს სცემდნენ სხვადასხვა ფანტასტ. არსებას (ნახევრად ფრინველები და ცხოველები) ლიტ-რის ძეგლებს განეკუთვნება ღვთაებებისადმი მიძღვნილი ჰიმნები, საგმირო ეპოსი, მითები (განსაკუთრებით გავრცელებული იყო მითი ულიქუმიზე და ქუმარბიზე) ხურიტული ხელოვნების ძეგლები შემონახულია კერამიკაზე (ე. წ. „ხაბურისა" და „ნუზის" ტიპის ჭურჭელი), გლიპტიკაში (ცილინდრული საბეჭდავები), სხვადასხვა ხელოვნებაში (ფანტასტ. ფრინველთა და ცხოველთა ქანდაკებები) ხ-ში ძირითადად აქადური ლურსმული დამწერლობის იმ სახეობას ხმარობდნენ, რ-იც ჩრდ. სირიაში იყო გავრცელებული. ძვ. წ. XIV ს. ბოლოდან ხ-ის სამთავროებს (რ-თაგან ყველაზე ძლიერს ასურ. წყაროებში ხანიგალბათი ერქვა) ასურელებმა შეუტიეს. მოგვიანო წლებში ხ-ის ტერიტ. დაიყო რამდენიმე წვრილ პოლიტ. გაერთიანებად, რ-თაც თანდათან დაეპატრონნენ სამხრ.-იდან შემოჭრილი არამეული წარმოშობის ტომები.

ლიტ. იხ. სტ-თან ხურიტები.

გ. გიორგაძე.

ხურიბგა, ქალაქი დას. მაროკოში, ხურიბგის პროვ. ადმ. ცენტრი დაახლ. 80 ათ. მცხ. რკინიგზით უკავშირდება ნავსადგურ კასაბლანკას. ქვეყნის მსხვილი სამრეწველო რ-ნში იღებენ ფოსფორიტებს (ქვეყნის მთლიანი მოპოვების 2/3-ზე მეტი).

ხურიტები, ხურის ტომები, ხურის სამეფოს ძირითადი მოსახლეობა. ენობრივად ურარტულთა მონათესავე ტომები დოკუმენტურად დადასტურებია მათი მისახლობა ძვ. წ. III ათასწლ. შუა წლებიდან ჩრდ. შუამდინარეთში (მდ-ების ხაბურისა და ბელიხის ზემო დინებისა და ხეობებში), რ-იც, ძვ. ბაბილ. წყაროების მიხედვით, შედიოდა „სუბარტუში", სადაც ცხოვრობდნენ „სუბარეელები" — საერთოდ ბაბილონის ჩრდ.-ით მოსახლე ეთნიკურად სხვადასხვა წარმოშობის ტომები. ვარაუდობენ, რომ ხ. ჩრდ. შუამდინარეთის ძველისძველი მკვიდრნი არ არიან და გადმოსახლდნენ აღმ.-იდან (ზაგროსის მთიანეთიდან) ანდა ჩრდ.-იდან (სომხ. ზეგნიდან, ამიერკავკასიიდან ან ჩრდ.-

ხური-მითანი ძვ. წ. XVII-XIII სს.

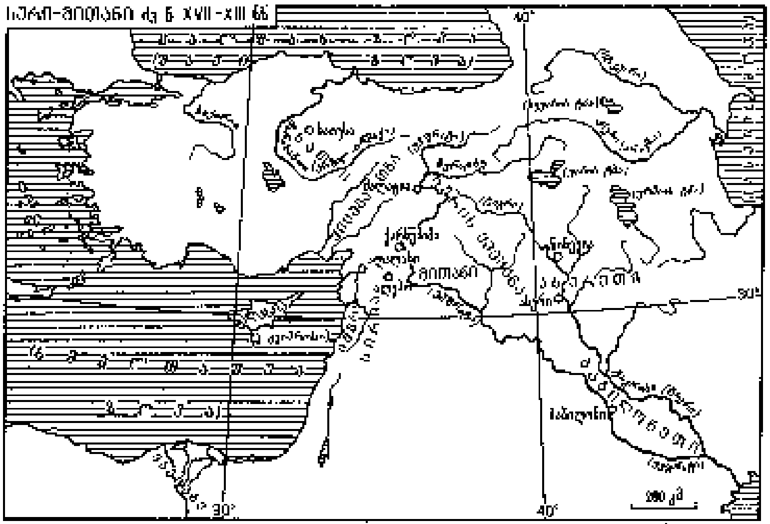

რუკის ავტორი გ. გიორგაძე

ალმ. კავკასიიდან). მაგრამ გამორიცხული არ არის ხ-ის ავტოქტონობაც, მით უმეტეს, რომ ხ-ს მიაკუთვნებენ ასიროიდულ ანთროპოლ. ტიპს. ლაპარაკობდნენ ხურიტულ ენაზე, რ-იც ენათესავება ურარტულს. სტრუქტურულად ამსგავსებენ ხან ქართველურ (ნ. ნოზაძე), ხან აღმოსავლეთ-კავკ. (ი. დიაკონოვი) ენებს. ხ. მრავალრიცხოვანი ჯგუფი გავრცელდნენ წინა აზიის სხვადასხვა რეგიონში — მდ. ტიგრის აღმ-ით (არაფხასა და ნუზიში), მდ. ევფრატის დასავლეთ (აღმ. ანატოლიაში, ჩრდ. სირიაში და სხვ.) ხურიტული ეთნ. ელემენტი გავრცელებული იყო ასურეთში, ბაბილონეთში და სხვაგან. ხ-ს უკავშირებენ მტკვარ-არაქსის ენეოლითურ კულტურას, რ-იც ახლოსაა ხირბეთ-ქერაქის კულტურასთან (ჩრდ. სირიასა და პალესტინაში). ხ-მა დიდი გავლენა მოახდინეს ხეთურ კულტურასა და რელიგიაზე, მეზობელ სემიტ. ტომებზე. ძვ. წ. II ათასწლ. I ნახევარში ხ-ის ტერიტორიაზე შეიჭრა არიული ეთნ. ჯგუფი და განიცადა ხურიზაცია (არიული კვალი შემორჩა მითანის ღვთაებათა და პირთა, კერძოდ, მეფეთა სახელებში, მეცხენეობასთან დაკავშირებულ ტერმინოლოგიაში). ხურიტ-არიული მითანის დაცემის შემდეგ ხ-ის პოლიტიკა დასუსტდა. ძვ. წ. I ათასწლ. დამდეგს ხურიტული ეთნ. ელემენტი შემორჩა ხ-ის ყოფილ ტერიტორიაზე წარმოქმნილ ურარტუს სამეფოში, რ-იც მოგვიანებით მთლიანად ასიმილირებული გახდა.

ლიტ.: Дьяконов И. М., Народы древней Передней Азии, «Переднеазиатский этнографический сборник», [т.] 1, М., 1958; Меликишвили Г. А., Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, т. 1 — Наири-Урарту, Тб., 1954; Imparati F., Hurriti, Roma, 1964; O'Callaghan R. T., Aram Naharaim, Roma, 1948.

გ. გიორგაძე.

ხურიტოლოგია, იხ. სტ. *აღმოსავლეთმცოდნეობა*.

ხურიტული ენა, ძველი წინა აზიის ხალხის — ხურიტების ან მცველთა ენა. ხურიტულენოვანი ძეგლები განეკუთვნება ძვ. წ. III—I ათასწლეულებს. უძველესი ტექსტია თიშარის წარწერა ურკეშიდან. ხურიტულენოვანი ძეგლებიდან მეცნიერებისათვის ცნობილი პირველი ყველაზე ვრცელი ტექსტია (500 სტრ.) მითანის მეფის თუშრატას წერილი ეგვ. ფარაონ ამენჰოტეპ III-თან (ძვ. წ. XV ს., აღმოაჩინეს 1887 ეგვიპტეში). შემორჩენილია ტექსტები რას-შამრის, მარის, ნუზის, ბოღაზქოის და სხვ. არქივებში. ტექსტებში შენაარსობრივად სხვადასხვაა: რიტუალური, რელიგ., რელიგ.-მითოლ., ბილინგვები, ხურიტულ-შუმერული ლექსიკონის ფრაგმენტები, საკუთარი სახელები, ცალკეული გლოსები და სხვ.

ხ. ე. შერეული ტიპოლოგიის ენაა, აქვს მაბრუნებლობითი ერგატიული წყობა, საზღვართა ბრუნვების ჩამოყალიბებული სისტემა, ახასიათებს სუფიქსთა განსაკუთრებული სიმრავლე თავისებურებებითურთ ალსანიშნავია ე. წ. ძირის დაბოლოებანი, ზმნის პირთან ფორმათა ბრუნვა და სხვ.

ხ. ე. ენათესავება ურარტულ ენას კავკ. ენებიდან მას უდარებენ ნახურ-დაღ. ენებს. ზმნის სტრუქტურაში დასტურდება ტიპოლოგიური მსგავსება ქართველურ (ქართ., ზანურ) ენებთან.

ხ. ე. მიითანურის და სუბარულისაც უწოდებდნენ.

ლიტ.: Дьяконов И. М., Языки древней Передней Азии, М., 1967; Нозадзе Н. А., Вопросы структуры хурритского глагола, Тб., 1978.

ნ. ნოზაძე.

ხურმა: იაპონური ხურმის ნაყოფები.

ხურმა (Diospyros), მცენარეთა გვარი აბანოზისებრთა ოჯახისა. სუბტროპ. და ტროპ. ხეები და ბუჩქებია. ცნობილია 200-მდე სახეობა; სსრკ-ში — 3: იაპონური, კავკასიური და ვირგინიული ხ. მათგან ბუნებრივად იზრდება მხოლოდ ჩვეულებრივი ანუ კავკასიური ხ. (D. lotus); მაღალი ხეა. მისი ნაყოფი ძირითადად მოყვითალო-მოწითალო და მწკლარტეა. მწიფეს მოშავო-მურა და ლურჯი ელფერი გადაკრავს, სიმწკლარტე აღარ აქვს. ჩვეულებრივ ველურად იზრდება. საქართვ. ტყეებში იზრდება. იყენებენ საძირედ. ვირგინიული ხ-ის (D. virginiana) სამშობლოა ჩრდ. ამერიკის ცენტრ. ნაწილი. იაპონური ანუ აღმოსავლური ხ-ის (D. kaki) სამშობლოა ჩინეთი. გავრცელებულია იაპონიაშიც. საქართველოში იაპონური ხ. დაახლ. 100 წლის წინათ შემოიტანეს და გავრცელდა დას. საქართველოში, კახეთისა და ქართლის ზოგ რ-ნში. ამჟამად მის პლანტაციებს 6 ათ. ჰა უკავია. ნაყოფი შეიცავს 25% შაქარს (მშრალ 60%-მდე), ვიტამინებს. იაპონური ხ-ის ჯიშები დაყოფილია 3 ჯგუფად: ტკბილი, ჩანჯრად ტკბილი და მწკლარტე. ძირეულ ჯიშებს განეკუთვნება „ჩინებული", „მეოცე საუკუნე" და სხვ., მურის — „ჰიაკუმე", „ზენჯი-მარუ" და სხვ., მეორე — „ჰაჩია", „კოსტატა" და სხვ. ხ-ის მერქანი — „შავი ხე". „მწვანე აბანოზი" იხმარება ავეჯისა და მუსიკალური ინსტრუმენტების გასაკეთებლად. ჩვეულებრივი ხ. შეტანილია სსრკ „წითელ წიგნში".

ი. ლეკვეიშვილი.

ხურო, 1. ხელოსანი, რ-იც შენობის ხის ნაწილებს აკეთებს ან ხის შენობებს აშენებს. 2. ძვ. ოსტატი, ხელოსანი. 3. რთული ფუძის მეორე შემადგენელი ნაწილი (კალათხური, ხითხური, ქვითხური, კედრითხური).

ხუროთმოძღვრება, იხ. *არქიტექტურა*.

ხუროძე (ფსევდ. მალაქიაშვილი) ეფრემ ადამის ძე [1 (13) X 1883, სოფ. მარტყოფი, ახლანდ. წულუკიძის რ-ნი, — 10. VI 1939, თბილისი], ქართველი მწერალი, პუბლიცისტი, პედაგოგი. სკკპ წევრი 1905-იდან. 1913 დაამთავრა მოსკოვის უნ-ტის ისტ.-ფილოლ. ფაკ-ტი. პირველი ლექსი გამოაქვეყნა 1903, პირველი მოთხრ. „დედის მსხვერპლი" — 1904. ხ-ის მოთხრობები, პიესები, რომანები, ლექსები, პუბლ. და კრიტ.-ბიბლიოგ. წერილები 10-იანი წლებიდან სისტემატურად იბეჭდებოდა ქართ. პრესაში. იყო ე. წ. დემოკრ. მწერლობის მიმდევარი. მის რომანებში „მოთა ბოლოძე" (1911), „საწნი" (1926), „დაითვლილი ვერძები", მოთხრობებში „ორი სიცოცხლე" (1905), „კვესულის თავგადასავალი", „ობლები" (ორივე 1912) და სხვ. წარმოსახულია რევოლუციამდელი კლერიკალის გაჭირვებული ცხოვრება, რეგ.-განწყობის მიმდინარეობა, დახატულია თავდადებულ რევოლუციონერთა სახეები.

თხზ.: თხზულებანი, კრებული შეადგინა და წინასიტყვ. დაურთო ნ. ალანიამ, თბ., 1970.

ა. მიროტაძიშვილი.

ზ. ხურციძე.

ხურციძე ზაქარია ზაქარიას ძე (დ. 26. IV. 1925, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. დირიჟორი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1961). სკკპ წევრი 1965-იდან. 1948 დაამთავრა თბილ. კონსერვ. (კლარნეტისა და მუსიკის თეორიის განხრით), 1952 მოსკ. კონსერვატორიის ასპირანტურა (ნ. ანოსოვის საოპერო-სიმფონიო კლასი). 1946—48 გამოდიოდა როგორც კლარნეტისტი. 1952—54 იყო საქართვ. სახელმწ. სიმფ. ორკესტრის დირიჟორ-ასისტენტი, 1959—73 კი მთავარი დირიჟორი 1952—58 და 1978-იდან თბილ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის დირიჟორი. პარალელურად 1954—59 საქართვ. რადიოსა და ტელევიზიის სიმფ. ორკესტრის მთავარი დირიჟორი იყო. ეწევა პედ. მოღვაწეობას თბილ. კონსერვატორიაში (1976-იდან პროფესორი). ხ-ის რეპერტუარი შეიცავს მსოფლიო მუსიკალური კლასიკის მრავალ ნიმუშს, იგი ქართვ. კომპოზიტორების მთელი რიგი აწ. ნაწარმოებების პირველი შემსრულებელია. ავტორია წიგნისა „ზ. მშველიძის „ზვიადაურის" სამუშაო შესრულების ექსპოზიციაა (რუს. ენაზე), თბ., 1978.

ხურსი (გ. 1021), X—XI სს. სამხრ. საქართველოს (სამცხის) წარჩინებული ფეოდალი. ამ ჩორმანელების გვარის წარმომადგენელი, ხურსისძეთა გვარის დამფუძნებელი. გიორგი I-ის ერისთავი. დაიღუპა ბიზანტიელებთან შეტაკების შემდეგ. გამოთქმულია მოსაზრება (გ. სილოგავა) გიორგი I-ის ერისთავი ხურსისა და ქოროთისა და სავანის ეკლესიების (ახლანდ. ასპინძის რ-ნი) 1000 და 1046 წწ. წარწერებში მოხსენიებული ხურსის იდენტიფიკაციის შესახებ.

წყარო: იხ. სტ. თან ხურსისძენი.

ნ. შოშიაშვილი.

ხურსისძენი (XVI ს-იდან — ხურცი-ძენი), სამხრ. საქართველოს (სამცხის) წარჩინებული ფეოდალური საგვარეულო XI—XVI სს-ში. გვარის მამამთავარი, როგორც ჩანს, XI ს. მოღვაწე ხურსი იყო. ხ. წარმოადგენენ ამ ჩორმანელების საგვარეულო განშტოებას. XI ს. შემდეგ აწ. ჩორმანელები წყაროებში აღარ იხსენიებიან. მათი სამფლობელოს ნაწილი, ჩანს, ხ. დაეპატრონენ (ნაწილი ამ სამფლობელოსი გადავიდა ტოხისძეთათვის, ჯაყელებისა და ლაკლაკიძეთა — აწ. ჩორმანელების სხვა განშტოებებს). XVI ს. დოკუმენტი „სამცხე-საათაბაგოს თავადთა ნუსხა" გვამცნობს, რომ ერისთავთერისთავ ჩორმანელის მამული ეკუთვნოდა ხ-ს. ხ-თა გვარში გამოჩნდნენ ახალი ჩორმანელები გავრცელებული საგვარეულო სახელები: სულა, გიორგი, ყვარყვარე და სხვ. ხ. იყვნენ სამცხის ერისთავ-სპასალარებისა და შემდეგში მთავარ-ათაბაგების ვასალები ფეოდალები და წყაროებში XV ს-მდე არ იხსენიებიან. XVI ს-ში ხ-თა საგვარეულო მონასტერი და სამარხი ყოფილა ზარზმა. აქ ჩაუტარებიათ მათ სამშენებლო მუშაობა, მონასტრისათვის შეუწირავთ სხვადასხვა ნივთი და ალაგები ყმა-მამულიც, რაზეც მოგვითხრობს ეპიგრაფიკული მასალა. მონასტრის წინამძღვრები, ისევე როგორც მაწყვერლები (აწყურის ეპისკოპოსები), ხშირად ხ. იყვნენ. მიუხედავად მისამართი-ჯაყელების XVI ს-ში ზარზმის მონასტერი თავისი ყმა-მამულით აწყურის საყდარს შესწირა გამოთქმულია მოსაზრება (გ. ბერიძე), რომ სწორედ XVI ს-ში, როდესაც აწყურის ეპისკოპოსი ხურციძე გახდა, ზარზმის მონასტერიც ხურციძეებს გადაეცათ იმავე მოსაზრების მიხედვით, ზარზმის საყდარში გამოსახული „მამა სერაპიონი" არის არა მონასტრის დამაარსებელი სერაპიონ ზარზმელი, არამედ XVI ს. ზარზმის წინამძღვარი სერაპიონ ხურციძე. ზოგი მკვლევარი, ზარზმის წარწერაში მოხსენიებულ ხურციძე შოთაყოფილ შალვ შოთა რუსთაველად მიიჩნევს და ამდენად შოთა რუსთაველს ხურციძეთა საგვარეულოს უკავშირებს.

ოსმალების მიერ სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობის შემდეგ, XVI ს. ბოლოს, ხ. სამცხიდან დას. საქართველოში გადასახლდნენ. ზარზმის მონასტრის სიძველეები შემოქმედში (გურია) გადაიტანეს და იქ აავეს ახალი ზარზმა.

შესაძლოა, ქოროთის, სავანისა და დიდი კეთილის (დღევანდელი ასპინძის რ-ნი და ახალციხის სამთავრო საბჭოთა ტერიტ. და რ-ნი) ეკლესიების XI ს. წარწერებში მოხსენიებული ძმები: ერისთავთერისთავი გიორგი და ერისთავი ხურსი (მშობლებითა და შვილებით) ხ-თა საგვარეულოს წარმომადგენლები იყვნენ. ასეთ შემთხვევაში უნდა დავასკვნათ, რომ XI ს-ში ხ-ს სამფლობელოები ჰქონდათ არა მარტო სამცხეში, არამედ ლიხთიმერეთშიც.

წყარო: ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, თბ., 1955, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც.; ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, თბ., 1956, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც.; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, იქვე; ბერიძე ვ., სამცხის ხუროთმოძღვრება (XIII—XIV სს.), თბ., 1955; სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVI სს.), ქ. შარაშიძის გამოც., თბ., 1961;

ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი, წგნ. 2, ნაკვ. 1, შეადგინა ვ. სილოგავამ, თბ., 1980. ნ. შოშიაშვილი.

ხურტკმელი (Grossularia), მცენარეთა გვარი ხურტკმელისებრთა ოჯახისა (ადრე ხუნწისებრთა ოჯახი) ეკლიანი ბუჩქებია. მორიგეობით განლაგებული 3–5-ფრთოვლაკიანი ფოთლები და მტევნებად შეკრებილი ორსქესიანი ყვავილები აქვთ. ნაყოფი ნაირფერი (თეთრი, ყვითელი, მწვანე, წითელი ან შავი), მრავალთესლიანი ცრუ კენკრაა. გვარში გაერთიანებულია 50-მდე სახეობა, რ-ებიც ბუნებრივადაა გავრცელებული ჩრდ. ამერიკაში, ევროპასა და აზიაში. სსრკ-ში ხ-ის 3 სახეობა იზრდება, მათგან საქართველოში 1 — G. reclinata; გვხვდება მთის ზედა სარტყლის ტყეებში, ზ. დ. 1500–2000 მ. ეს სახეობა ხ-ის მრავალი კულტ. ჯიშის წინაპრად ითვლება. ლ. ჩიხიძე.

ხ. ერთ-ერთი ადრეული კენკროვანი კულტურაა. მსხმოიარობას იწყებს დარგვიდან მე-2 — მე-3 წელს. ზრდასრული ნარგაობის მოსავლიანობა 25–30 ტ/ჰა აღწევს. ხ-ის კენკრა შეიცავს (%-ობით): შაქრებს 8–11, ორგ. მჟავებს 1,2–1,7, პექტინოვან ნივთიერებებს 0,88; C (30–60 მგ 100 გ წვენში), B_1, P, ვიტამინებს, A პროვიტამინს (კაროტინი), რკინის მარილებს, ფოსფორს. ხ-ის მწიფე და მკვახე კენკრას იყენებენ გადასამუშავებლად (მურაბა, კომპოტი), მწიფეს — საჭმელად (როგორც ნედლად, ისე გაყინულს), აგრეთვე სადესერტო და წვენებისათვის.

ცნობილია ხ-ის 1500-მდე ჯიში, რ-ებიც იყოფა ევრ. და ამერ. წარმოშობის ჯიშებად. სსრკ-ში დარაიონებულია 100-ზე მეტი ჯიში. ხ-ს მედრეობით დიდ ზიანს აყენებენ ხ ე რ ხ ე ბ ი.

ხურტკმელისებრნი (Grossulariaceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. ბუჩქებია, მორიგეობით განლაგებული, თათისებრ დანაკვთული ფოთლები აქვთ. ყვავილები აქტინომორფულია, ორ- ან ერთსქესიანი, ერთეულად შეკრებილია მტევნებად, იშვიათად მცირეყვავილიან ჩანჩქერად ქოლგებად ან კონებად. ზედა ნასკვი მარტივია. ნაყოფი კენკრისებრია და მრავალთესლიანი. ოჯახში 2 გვარია (150-მდე სახეობა), რ-ებიც გავრცელებულია ევრაზიის, ჩრდ. და სამხრ. ამერ. ზომიერ სარტყელში. სსრკ-ში ამ ოჯახის 50-მდე სახეობა იზრდება, კავკასიაში 5, საქართველოში — 4. ცნობილია მოცხარისა და ხურტკმელის უამრავი კულტ. ჯიში. ლ. ჩიხიძე.

ხურუში, სოფელი ონის რ-ნში (შუბანის სოფსაბჭო), მდ. რიონის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 1000 მ, ონიდან 2 კმ. შუბანის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. შუბანში (2 კმ) ბ-კა.

ხურჩა, სოფელი ზუგდიდის რ-ნში (კოკის სოფსაბჭო), ოდიშის დაბლობზე, მდ. ენგურის მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 6 მ, ზუგდიდიდან 23 კმ, ინგირიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 18 კმ. ს. ნარათაშვილის სახ. კოკის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). საშ. სკოლა სოფ. კოკში (3 კმ). საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, საფერშლო-სამეანო პუნქტი.

ხურცია ნიკო (მოსე) ალექსანდრეს ძე (15. II. 1905, სოფ. მენჯი, ახლანდ. ცხაკაიას რ-ნი, — 26. X. 1949, თბილისი), ქართველი ხალხური სიმღერების შემსრულებელი (ტენორი) და ლოტბარი, საქ. სსრ დამს. არტისტი (1949). 1932 დაამთავრა თბილ. სახ.-სამ. ინ-ტი. ერთხანს მუშაობდა სპეციალობით. 1936–46 მღეროდა საქართვ. ხალხ. სიმღერისა და ცეკვის სახელმწ. ანსამბლში. პარალელურად, როგორც კონსულტანტი და ლოტბარი, მუშაობდა საქართვ. სხვადასხვა რ-ნსა და ქალაქში, აკადემიებსა და ხელმძღვანელობდა საგუნდო კოლექტივებს. ნ. ხ. მრავალი სიმღერის ავტორია („სიმღერა გმირ მეფრინავ წურწუმიაზე", „შრომის გმირებს", „სტალინგრადი" და სხვ.), აღადგინა და დაამუშავა არაერთი ძველი ხალხ. სიმღერა („მ. შ. „ურუმუ ლაშქრული", „ოდოია", „ჰარირა", „აბა, დარეჯან" და სხვ.). დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით.

ხურცილავა მურთაზ კალისტრატეს ძე (დ. 5. V. 1943, ბუკნარი, გუდაუთის რ-ნი), ქართველი საბჭ. სპორტსმენი, ფეხბურთელი. თბილ. „დინამოს" ცენტრ. მცველი (1961–75) და კაპიტანი (1971–75). სსრკ სპორტის დამს. ოსტატი (1968). სკკპ წევრი 1976-იდან. 1976 დაამთავრა საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტი. მსოფლიო ჩემპიონატების (1966, 1970) მონაწილე. ევროპის ჩემპიონატის (1972) ვერცხლის და XX ოლიმპიური თამაშების (1972) ბრინჯაოს მედლის მფლობელი. სსრკ ნაკრების კაპიტანი (1972–73). თბილ. „დინამოს" შემადგენლობაში ჩაატარა 292 მატჩი, სსრკ ნაკრებში — 70 (გაიტანა 7 გოლი). 10-ჯერ იყო სსრკ 33 საუკეთესო ფეხბურთელის სიაში (7-ჯერ — პირველ ნომრად). საბჭ. ფეხბურთის ერთ-ერთი საუკეთესო სტოპერი, აქტიურად მონაწილეობდა შეტევებში, გამოირჩეოდა ზუსტი და ძლიერი დარტყმით. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით. რ. ქორქია.

ხურხუმი (Salsola nodulosa), ქინძმარა ნახევრად ბუჩქი ნაცარქათამისებრთა ოჯახის მლაშობიარის გვარისა. გაყვავილებულტოტებიანი მცენარეა. რ-ის სიმაღლე 30 სმ აღწევს. ნორჩი ყლორტები და კვირტები ხშირი ბეწვებითაა დაფარული. აქვს მოკლე ლანცეტისებრი, მორიგეობით განლაგებული სამწახნაგოვანი, შიშველი და მკვეთრი ფოთლები, მარტოული ყვავილი; ყვავილსაფარი ნაირნაკვთიანი. ყვავილობს ივლ-ში, ნაყოფს ისხამს ოქტ-ში. გვხვდება აღმ. საქართველოში მშრალ და მლაშობ ადგილებზე. მისი ნაცრისაგან ადრე სოდას იღებდნენ. ნაყოფიერების საძოვრად ნიადაგდამცველი მნიშვნელობა აქვს. მ. სოხაძე.

ხურხუმიანი, ნახევრად უდაბნოს მცენარეული დაჯგუფება, რ-შიც ჭარბობს ხურხუმი, აბზინდა (Artemisia fragrans), ეფემეროიდები: ბოლქვიანი თივაქასრა (Poa bulbosa v. vivipara), Eremopyrum orientale, ნაცარქათა (Lolium rigidum), მინიმალური იონჯა (Medicago minima), Torularia contortuplicata და სხვ. გავრცელებულია კავკასიაში, შუა და წინა აზიაში. აღმ. საქართველოში გვხვდება ელდარის დაბლობის ჩრდ. საზღვართან, გარეჯის, ყურის და დუზდაღის მთისწინებზე, აგრეთვე დუზდაღის მთის წინა ელდარის გავაკებულ ბიცობიან-თიხნარიან ნიადაგებზე. აქ ხ. საძოვარი საკმაოდ ფართოა. მ. სოხაძე.

ხუსკივაძე თეოფილე იესეს ძე [10 (22). I. 1860, სოფ. კალოთი, ახლანდ. ზესტაფონის რ-ნი, — 15. I. 1924, ქუთაისი], ქართველი მწერალი, პედაგოგი. სწავლობდა ქუთ. სასწავლებელსა და გორის საოსტატო სემინარიაში. 1895-იდან ქუთაისში, 1913–19 ონიჭინებში მოღვაწეობდა. იყო ქუთ. მწერალთა კავშირის დაარსების ერთ-ერთი ინიციატორი. ხ. არის შ. არაგვისპირელის სკოლის მწერალი. ეკუთვნის „თხზულებანი, 1881–91" (1892), „ვაჩანელ" (1896), „იქონიყები" (1901), „დრო გამოცვალა" (1903); პიეს. ნაწილები „მეგლის ალზონდა" (1890). ვ. ჰიუგოს, ა. სტრინდბერგის, ჰ. მალოს თხზულებათა თარგმანები, თეატრ. რეცენზიები, წერილები პედ. საკითხებზე და სხვ.

ლიტ.: გ ე ლ დ ი ა შ ვ ი ლ ი ე., თ. ხუსკივაძის საზოგადოებრივ-პედაგოგიური მოღვაწეობიდან, „სკოლა და ცხოვრება", 1966, № 1; 1969, № 4; მ ი ს ი ვ ე, თეოფილე ხუსკივაძე და ქართული თეატრი, „საბჭოთა ხელოვნება", 1967, № 3; შ ა რ ა ძ ე ნ ი ა თ., ნარკვევები...; სოხ., 1966. ე. გელდიაშვილი.

ხუტბა (არაბ. — სიტყვა, ქადაგება), მუსლიმანთა ქადაგება, შესხმა, რ-საც წარმოთქვამს ხატიბი მინბარიდან (კათედრა) პარასკეობით, შუადღის ლოცვის (ნამაზის, სალათის) დროს, საკრებულო მეჩეთში (მასჯიდ ალ-ჯამი, ჯამე). ხ-ს წარმოთქვამდნენ აგრეთვე დღესასწაულებზე (ყურბანბაირამი, ურაზა-ბაირამი და სხვ.). დიდი გამარჯვების ან რაიმე უბედურების დროს ხ. წარმოითქმოდა ხალიფას, სულთნის, ადგილ. მმართველისა და მთელი მუსლ. თემის სახელზე. ხ-ში მმართველის მოხსენიება მისი ძალაუფლების კანონიერებას ადასტურებდა. ე. სიხარულიძე.

ხუტია (დიდი და მცირე), მთები აფხ. კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე. დიდი ხ. მდებარეობს მდ-ების ყვარელის (კოდორის აუზი) და ხეცკვარის (კოდორის მარჯვ. შენაკადი) წყალგამყოფზე. სიმაღლე 3513 მ. აგებულია ქვედაპალეოზოური კრისტ. ფიქლებით, გრანიტოიდებით. დამახასიათებელია სუბნივალური ლანდშაფტი. მცირე ხ. მდებარეობს მდ-ების ბზიფისა და ჩხალთის წყალგამყოფზე. სიმაღლე 3280 მ. აგებულია ქვედაპალეოზოური კრისტ. ფიქლებით, გრანიტოიდებით, გნეისებით. დამახასიათებელია სუბნივალური ლანდშაფტი. გ. მარგველაშვილი.

ხუტია, ხუტიის ტბის მყინვარი აფხ. კავკასიონზე, ხუტიის ქედის დას. კალთაზე, მდ. ხეცკვარის აუზში (კოდორის მარჯვ. შენაკადი). სიგრძე 2,2 კმ, ფართ. 1,5 $კმ^2$. მყინვარის ენა მთავრდება 2000 მ სიმაღლეზე. ფირნის ხაზის სიმაღლე 3050 მ-ია. რ. გობეჯიშვილი.

ხუტია, სოფელი აფხ. ასსრ გულრიფშის რ-ნში (აჟარის სოფსაბჭო), აფხ. კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე. ზ. დ. 1000 მ, გულრიფშიდან 80 კმ. აჟარის საბჭ. მეურნ. „ახალი აჟარა" (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. მარცხენა გენწვიშში (1,5 კმ).

ხუტლუბუღა (გ. 1293, აგვ.), საქართველოს სახელმწიფო მოღვაწე XIII ს. II ნახევარში, ათაბაგ-ამირსპასალარ სადუნ მანკაბერდელის ვაჟი. ცოლად ჰყავდა სამცხის მთავრის ბექა I-ის ასული. სადუნის გარდაცვალების შემდეგ (1282) დემეტრე II-მ მას მხოლოდ ამირსპასალარობა აქცია, ათაბაგობა კი ტარსაიჭ ორბელს უბოძა, რის გამოც ხ. მეფეს განუდგა (ამას ისიც ემატებოდა, რომ დედის მხრით იგი დავით VII ულუს მიერ სიკვდილით დასჯილი ხოჯა აზიზის შვილიშვილი იყო). ხ-მ ხელი შეუწყო იმას, რომ დემეტრე მონღოლთა ურდოში სიკვდილით დასაჯეს (1289), სამეფო ტახტზე კი არღუნ-ყაენის დავით VI ნარინის ვაჟი ვახტანგი დაასმევინა, რ-მაც სამაგიეროდ ხ-ს ათაბაგობა და ამირსპასალარობა უბოძა. ხ. ბუნებით ამაყი, ამპარტავანი და ურჩი კაცი იყო. მას რამდენჯერმე ჩამოართვეს სადგინისებული ქონება და მიმული და დანაშაულის მონანიების შემდეგ ისევ დაუბრუნეს. მალე იგი ვახტანგსაც გადაუდგა და სცადა გაემეფებინა დემეტრეს ვაჟი დავითი, რ-იც მონღოლი ილხანის კარზე იყო. ქართველმა დიდებულებმა მხარი არ დაუჭირეს ხ-ს და იგი იძულებული გახდა თვითონაც ურდოში დარჩენილიყო. დავით დემეტრეს ძის გამეფების შემდეგ (1293) ხ. იმდენად გაძლიერდა, რომ, ისტორიკოსის ცნობით, მეფესავით იქცეოდა. დავით VIII იძულებული გახდა ილხან ქეღათუხთუს მიემართა. ხ-ს გაუწყრნენ, ყაენმა დააპატიმრა და სიკვდილით დასაჯეს. შვილი არ ჰყოლია და მთელი მისი ქონება დავით VIII-ს დარჩა.

წყარო: ჟ ა მ თ ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959.

ლიტ.: კ ი კ ნ ა ძ ე რ., ახალი მასალა XIII ს. მეორე ნახევრის საქართველოს ისტორიისათვის, მის წგნ.: საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის საკითხები, [ტ.] 1, თბ., 1980; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 3, თბ., 1966. რ. კიკნაძე.

ნ. ხურცია

მ. ხურცილავა

ხურხუმი: ა — ყვავილედიანი ტოტი, ბ — ყვავილსაფარი

კადრი ფილმიდან „მე ოცი წლისა ვარ" (1965). რეჟისორი მ. ხუციევი

ხუტორი, სოფლის ერთეზოიანი (მიტოვებული — მრავალეზოიანი) დასახლება უკრაინაში, ყუბანსა და დონზე ზ. ერქვა დასახლებას სოფლისა და სტანიცის გარეთ რუსეთში კაპიტალიზმის განვითარებასთან დაკავშირებით — განცალკევებული გლეხთა (კულაკური) კარ-მიდამო, თავისი მეურნეობით ინდივიდ. მიწის ნაკვეთზე ხ-ის განვითარებას ხელს უწყობდა სტოლიპინის აგრარული რეფორმა, რომელიც თავის რიგზე ერთ-ერთი საშუალება.

ხუტორ-ლეზგიანი, სოფელი მარნეულის რ-ნში (ქართლისის სოფლ.საბჭო). მარნეულის ვაკეზე, მდ. ხრამის მარცხ. მხარეს. ზ. დ. 300 მ, მარნეულიდან 24 კმ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნ.-კომპლექსი. ქვის ლორფის კარიერი. დაწყ. სკოლა, ბ-კა, კინოდანადგარი.

ხუჯანდ საიდაში (ნამდ. — მოჭრილი, მოჭრილი), XIX ს. I ნახევრის მონღოლი პოეტ-იმპროვიზატორი. დაიბადა გობიმეფეების ხოშუნში (ტუშეეტ-ხანის აიმაკი, ახლანდ. აღმ. გობის აიმაკი). იყო ვანის (თავადის) კარის პოეტი. სახელი გაითქვა იმპროვიზაციებით. შექმნა ორიგინ. ჟანრი უგი („სიტყვა"). უგი ალეგორიული თხზულებაა — გარეული ან შინაური ცხოველების, ზოგჯერ უსულო საგნების ტირილი, ჩივილი საკუთარ ბედზე, უბედობაზე („სიტყვა, თქმული ქარიცხან დეცხილი ქარქველის მიერ", „სიტყვა, თქმული დედის მოწყვეტილი პატარა აქლემის მიერ"), უსამართლობაზე („სიტყვა, თქმული მოხუცებული ძაღლის მიერ"), მოხელეების უგულობასა და სისასტიკეზე („სიტყვა. თქმული კარვ. და ცუდ მოხელეებზე და მწერლებზე"). ხ. ს-ის „სიტყვებში" მხატვრულად აისახა ხალხის ცხოვრება, ფიქრები და გრძნობები.

ხუშუ, ენეოლითისა და ბრინჯაოს ხანის (ძვ. წ. II ათასწლ. დასასრ. — I ათასწლ. დასაწყ.) არქეოლოგიური კულტურა, რომელიც გავრცელებული იყო მდ. იანძის (ჩინეთი) ქვემო დინებაში. სამოსახლოები გამაგრებული იყო ტერასებად, რაც ბრინჯაოს თესვასთან იყო დაკავშირებული. იარაღი — ქვის გაპრიალებული ცულები, დანები, გუთ. ორნამენტიანი კერამ. აღმოჩენა მიუთითებს, რომ მოსახლეობას კავშირი ჰქონდა აღმ. აზიის სამხრეთულ კულტურებთან. ლითონის ნივთები მცირე რაოდენობითაა ნაპოვნი, მაგრამ წიდისა და ტიგელების აღმოჩენა ადგილ. ბრინჯაოს წარმოებაზე მეტყველებს.

გ. ხუციშვილი

კ. ი. ხუციშვილი.

კ. ი. ხუციშვილი. ტიპაჟი და კოსტიუმების ესკიზი კინოფილმისათვის „ლუ...ნის ქორწილი" მხატვრის კუთვნილება

ხუშჰალ-ხან ხათაქი (18. VI. 1613, სოფ. აქორა, ფეშავარის მახლობლად, — 1689 ან 1691, იქვე), ავღანელი პოეტი, ხათაქის ტომის ბელადი. XVI ს-ში შექმნილი ერთ-ერთი პირველი ავღ. სამთავროს — აქორის გამგებელი (1641-იდან). 1672—75 სათავეში ჩაუდგა ავღანი ტომების ბრძოლას მოგოლთა ბატონობის წინააღმდეგ. შეადგინა მიწის კადასტრი, რ-მაც განამტკიცა ფეოდ. საკუთრება მიწაზე. მრავალმხრივ განათლებული ადამიანი იყო, წერდა პუშტუ და ფარსი ენებზე. მთელი მისი შემოქმედება გამსჭვალულია პატრიოტიზმით და შეიცავს მოწოდებას ავღ. ტომების ერთიანობისა და დამპყრობთა წინააღმდეგ შეურიგებელი ბრძოლისაკენ ხ.-ხ. ხ-ს ეკუთვნის 300-ზე მეტი სხვადასხვა ჟანრის ნაწარმოები. სახელი გაითქვა ლექსის, მინიატიურებით, ეგრძნით სრულყოფილი პეიზაჟური და სატრფიალო ლირიკით გამოიყენა არაბულ მეტრული სისტემა, რ-იც დატვირთა ავღ. ერეგნ. იდეებით, სახეებით, ავღ. კოლორიტით. ავღ. მხატვრული პროზის განვითარებაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ხ.-ხ. ხ-ის თხზულებამ „წიგნი ჩალმაზე" (1666), რ-შიც ქება ეთიკურ, საზ-ბის მორალურ საფუძვლებს, მხატვრული ლიტ-რის ცხოვრებასთან კავშირს. ხალხმა ხ.-ხ. ხ-ს „ავღანური ლიტერატურის მამა" შეარქვა.

მ. შინია.

ხუციევი მარლენ მარტინის ძე (დ. 4 X 1925, თბილისი), საბჭ. რეჟისორი, სსრკ სახ. არტისტი (1986); პროფესორი. 1950 დაამთავრა საკავშ. კინემატოგრაფიის სახელმწ. ინ-ტის სარეჟისორო ფაკ-ტი (ი. სავჩენკოს სახელოსნო). ხ-მა ფ. მირონერთან ერთად გადაიღო სადიპლომო ფილმი „ქალაქთმშენებლები", შემდეგ კი — „გაზაფხული ზარეჩნაიას ქუჩაზე" (1956, ბრიუსელის მეცალიო მოსკ. ახალგაზრდობისა და სტუდენტთა მსოფლიო ფესტივალზე. 1957); სხვა ფილმები: „ორი თედორე" (1958), „მე ოცი წლისა ვარ" (1964, პრიზები ვენეციისა და რომის საერთაშ. კინოფესტივალებზე. 1965), „ივლისის წვიმა" (1966), „პოლისისტყველობა" (1983). გადაიღო აგრეთვე მხატვრული ტელეფილმები „მაისის თვე იყო" (1970, პრემია პრაღის ტელეფილმების VII საერთაშ. კინოფესტივალზე, 1970) და სხვ. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით.

ა. გვეტაძე

ხუციშვილი არჩილ ნიკოლოზის ძე (დ. 18. IV 1931, თბილისი), ქართველი საბჭ. ინჟინერ-გამომგონებელი სსკპ წევრი 1959-იდან. დაამთავრა საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტის ქიმ. ფაკ-ტი (1954). 1956-იდან მუშაობს სსრკ ხელსაწყოთმშენებლობის სამინისტროს თბილ. ანალიზური ხელსაწყოების სამეცნ.-საწარმოო გაერთიანებაში („ანალიზხელსაწყო"). 1974-იდან ამ გაერთიანების სამეცნ.-კვლ. განყ-ბის გამგეა. მისი ელექტრონული თეორიის შექმნისა და ელექტროდული თვისებების დარგში ჩატარებულ სამუშაოთა ციკლისათვის 1978 სპეციალისტების ჯგუფთან ერთად მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია.

ხუციშვილი გივი რაჟდენის ძე (11 I. 1921, თბილისი, — 6 VIII. 1979, იქვე), ქართველი საბჭ. ფიზიკოსი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1967). დაამთავრა თსუ-ის ფიზიკა-მათ. ფაკ-ტი (1942). 1958-იდან იყო საქ. სსრ მეცნ. აკად. ფიზ. ინ-ტის თეორ. ფიზ. განყ-ბის ხელმძღვანელი, 1956-იდან — თსუ-ის პროფესორი. ხ. მყარ სხეულებში მაგნ.-რეზონანსული მოვლენების თეორიის ერთ-ერთი ფუძემდებელია. მისი კლასიკური გამოკვლევები ეხება ბირთვული მაგნ. რეზონანსისა და მყარ სხეულებში ბირთვული სპინების დიფუზიის, პოლარიზაციისა და რელაქსაციის თეორიებს. 1955 ინგლ. ფიზიკოს ნ. ბლუმბერგთან დამოუკიდებლად წამოაყენა ფერომაგნ. ნივთიერებათა ბირთვების პოლარიზაციის მეთოდი, ახსნა ელექტრონული პარამაგნიტური რეზონანსის დისკრეტული გაჯერება. ხ-მა შექმნა კონდენსირებულ გარემოთა რადიოსპექტროსკოპიის თბილ. სკოლა, რ-იც ერთ-ერთი წამყვანია სსრკ-ში. თბილ. სახელმწ. უნ-ტის ჭ. მელიქიშვილის სახ. პრემია (1970). საქ. სსრ სახელმწ. პრემია (1977). იყო ფიზიკოსთა საერთაშ. საზ-ბა „ამპერის" კომიტეტის (1967) და მრავალი სამეცნ. საბჭოს წევრი.

თხზ.: Дискретное насыщение в радиочастотное дискретные насыщение, კრ.: Проблемы магнитного резонанса, М., 1978, с 206 (თანაავტ.: Т. И. Санадзе); Ориентированные ядра, «Успехи физических наук», 1954, т. 53, в. 3.

ლიტ.: Памяти Гиви Раждeновича Хуцишвили, «Успехи физических наук», 1980, т. 131, в. 1.

ლ. ბუაჩიძე.

ხუციშვილი კახი ილიკოს ძე (დ. 17. VII. 1928, სოფ. ართანა, თელავის რ-ნი), საქ. სსრ სახ. მხატვარი (1984). დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1954). ამავე წლიდან მუშაობს კინოსტუდია „ქართულ ფილმში" დამდგმელ მხატვრად. გააფორმა 25-ზე მეტი კინოფილმი, მ. შ. „მაგდანას ლურჯა" (1955, კოსტიუმების მხატვარი), „ბაში-აჩუკი" (1956), „ჩვენი ეზო" (1956), „სხვისი შვილები" (1957), „მე, ბებია, ილიკო და ილარიონი" (1962), სატელევიზიო ფილმები, მ. შ. „დათა თუთაშხია" (1977; სსრკ სახელმწ. პრემია, 1981) და სხვ. შოთა რუსთაველის სახ. სახელმწიფო პრემია (1985).

ქ. კიწურაშვილი.

ხუციშვილი კონსტანტინე ილიას ძე (დ. 21 VIII. 1914, თბილისი, — 17. XI. 1980, იქვე), ქართველი საბჭ. ფერმწერი. საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1962). სწავლობდა თბილისში მ. თოიძის სახ. სამხატვრო სტუდიასა (1927—30) და სამხატვრო აკადემიაში (1930—34). იქვე ეწეოდა პედ. მოღვაწეობას (1940-იდან) ძირითადად მუშაობდა ნატურმორტის ჟანრში; ავტორია ისტ. თემატიკაზე შექმნილი ფერწერული ტილოებისა და პეიზაჟებისა; ნამუშევრები „ხიდები და ხილი" (1945, ტრეტიაკოვის გალერეა, მოსკოვი), „ხობ-ბუბი" (1947, აღმ. ხალხთა ხელოვნ. მუზეუმი, მოსკოვი), „ვარდები" (1980, მხატვრის ოჯახის კუთვნილება, თბილისი), „შემოდგომა" (1941, საქართვ. სურათების გალერეა, თბილისი), „რკინიგზელთა გაფიცვა, 1900" (1940, ი. ბ. სტალინის სახლ-მუზეუმი, გორი) და სხვ.

ა. დ. ხუციშვილი. „ვარდები". 1980. მხატვრის კუთვნილება, თბილისი.

ხუციშვილი რაჟდენ ბართლომეს ძე [6 (17). I. 1887, სოფ. კაწი, ახლანდ. ამბროლ. სრ. — 20. VII. 1942, თბილისი], ქართველი საბჭ. ფიზიკოსი და გეოფიზიკოსი, პროფესორი (1932). 1906—12 სწავლობდა ნოვოროსიის უნ-ტში (ოდესა); დაამთავრა ხარკოვის უნ-ტი (1912). 1918—20 იყო თბილ. ფიზ. ობსერვ. მაგნ. განყ-ბის გამგე. 1920—23 საზღვარგარეთ პრაქტიკის გასავლელად მოავლინეს ბერლინში, სადაც მოუსმინა და საგნები ჩააბარა ა. აინშტაინს, მ. პლანკს, მ. ლაუეს, ვ. ნერნსტს, ე. ფრინდლიხს და სხვ. 1923—26 მუშაობდა თბილ. გეოფიზ. ობსერვატორიაში (1924-იდან — დირექტორი) და კითხულობდა ფიზ. კურსს თსუ-ში. 1927—28 იყო მთავარი გეოფიზ. ობსერვ. (ლენინგრადი) მაგნ. განყ-ბის გამგე. 1928—31 — ამ ობსერვატორიასთან დაარსებული დედამიწის მაგნეტიზმისა და ატმ. ელექტრობის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის (ქ. პავლოვსკი) დირექტორი. ხელმძღვანელობდა მაგნიტოლოგთა კადრების მომზადებას II საერთაშ. პოლარული წლისათვის და მაგნ. ობსერვატორიების ორგანიზაციას ჩრდ. ყინულოვან ოკეანეში (ფრანც-იოსების მიწა, რუდოლფის კ. და კ. ახალი მიწა). 1931-იდან მუშაობდა თსუ-ში (1932—33 იყო თეორ. ფიზ. კათედრის გამგე). *უ. პაპავაძე.*

ხუციშვილი კონსტანტინე გიორგის ძე [დ. 20. I (2. II). 1908, ქ. გორი], ქართველი საბჭ. ლიტერატურათმცოდნე, ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1963), პროფესორი (1965), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1977). დაამთავრა თსუ-ის პედ. ფაკ-ტის ენისა და ლიტ-რის განყ-ბა (1930). 1938-იდან კითხულობდა ლექციებს თბილ. ა. პუშკინის სახ. პედ. ინ-ტში, 1939-იდან — თსუ-ში, პარალელურად — სოხუმის მ. გორკის სახ. პედ. ინ-ტში, გორის ნ. ბარათაშვილის სახ. პედ. ინ-ტში (1943—50 იყო ამავე ინ-ტის ქართ. ლიტ-რის ისტ. კათედრის გამგე). ამჟამად თსუ-ის ახ. ქართ. ლიტ-რის ისტ. კათედრის პროფესორია. ეწევა აქტ. პედ. და სამ. საქმიანობას. აქტიური მრავალი სამეცნ. და ლიტ.-კრიტ. გამოკვლევისა. მ. შ. აღსანიშნავია წიგნები „ქართული ლიტერატურული კრიტიკის ისტორიისათვის" (I, 1954, II, 1957), „ილია ჭავჭავაძე" (1957), „ქართველი საზოგადო მოღვაწეები ნიკოლაძე" (1961), „ლიტერატურულ-კრიტიკული ნარკვევები" (1969), „მიხეილ ზანდუკელი" (1973), „ლევან გოთუა" (1976), „ვაჟა-ფშაველა" (ე. ლუნდბერგთან და ე. დოდორებიძესთან ერთად, 1977), „ქართული პუშკინიანა" (1979), „მანათობელი" (1980) და სხვ. გამოსცა ი. დადიანის, ს. აბაშიძის, ნ. ლომოურის, ე. მისლაჟელის და სხვ. აგრეთვე XIX ს. ქართვ. კრიტიკოსების კრებულები დაუღალავი შრომის წყალობით დროში ირეცხა და მეცნიერებით. *გ. შიოლაშვილი.*

ხუციშვილი ჯემალ ნიკოლოზის ძე (დ. 18. IV. 1938, თელავი), ქართველი საბჭ. ფერმწერი. საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1984). სწავლობდა თბილ. ი. ნიკოლაძის სახ. სამხატვრო სასწავლებელში (1955). მნიშვნელოვანი ნამუშევრები: „თელავის პეიზაჟი" (1954), „ნატურმორტი ქალამნებით" (1955, ორივე მხატვრის კუთვნილება), „ნ. ფიროსმანაშვილი" (1965, აღმოსავლეთის ხალხთა ხელოვნ. მუზეუმი, მოსკოვი), „ტაზო, შვილიშვილი ნაზართან" (1976, საქართვ. სურათების გალერეა,

ჯ. ხუციშვილი. „ხევსურეთი" 1972. მხატვრის კუთვნილება.

თბილისი), „ხევსური გოგონა" (1972, კერძო კუთვნილება, საფრანგეთი), „ძველი თბილისი" (1969, კერძო კუთვნილება, იაპონია) და სხვ.

ხუცუბანი, სოფელი აჭარის ასსრ ქობულეთის რ-ნში, ქობულეთის დაბლობზე, მდ. კინტრიშის მარჯვ. მხარეს. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., გვარა, ქვედა კონდიდი, ქვედა სამება). ზ. დ. 50 მ, ქობულეთიდან 6 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა), ჩაის ფ-კა, ციტრუსების შემფუთავი პ-ნა. დაწყ. და საშ. სკოლები, საბავშვო ბაგა-ბაღი, 3 ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი). ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა. რუს.-თურქ. (1877—78) ომში ლაშქრობების ძმათა სასაფლაო.

ხუცური, ასომთავრულისა და ნუსხურის საერთო სახელწოდება.

ხუჭუა პავლე ვასილის ძე [16 (29). VII. 1905, ბათუმი, — 9. XII. 1966, თბილისი], ქართველი მუსიკათმცოდნე, საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1959), ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატი (1949). 1937 დაამთავრა ლენინგრ. კონსერვ. ისტ.-თეორ. ფაკ-ტი. 30 წლიდან თბილ. კონსერვ. პედაგოგია (1980-იდან პროფესორი). 1941—45 საქართვ. სახელმწ. სიმფ. ორკესტრის დირექტორი. 1957—76 საქართვ. ფილარმონიის ლექტორი. 1927-იდან ნაყოფიერად მოღვაწეობს მუს. კრიტიკის დარგში. ხ-ს ეკუთვნის მნიშვნელოვანი გამოკვლევები ქართ. მუსიკის დარგში. აღსანიშნავია მონოგრაფიული ნარკვევი „ანდრია ბალანჩივაძე" (1946), მონოგრაფიები „მელიტონ ბალანჩივაძე" (1960). „ა. მაჭავარიანის ბალეტი „ოტელო"" (1958), „შ. თაქთაქიშვილი" (1962), „მ. თავრიზიშვილი" (1962), „ნ. ფალიაშვილი" (1971), „დ. არაყიშვილი" (1979). ხ. არის შემდგენელი და რედაქტორი წიგნებისა და სანოტო კრებულებისა (მ. შ. „ქართული მუსიკის კლასიკოსები", 1961; „ია კანდელაკი რომანსები", 1960; გრამოფონფირფიტების ანთოლოგია „საქართველოს ხალხური სიმღერებში", 1970) და სხვ.

ხუჭუჭა (Beckmannia), მრავალწლოვან ბალახოვან მცენარეთა გვარი მარცვლოვანთა ოჯახისა. გვარში 2 სახეობაა, გავრცელებულია ევროპაში, აზიასა და ჩრდ. ამერიკაში. საქართველოში გვხვდება 1 სახეობა — B. cruciformis; მეჩხერკორდიანი მცენარეა, ვრძელი, მხოხავი ძლორტებით ანჯს. ღეროს სიმაღლე 15 (იშვიათად 30) სმ აღწევს. იზრდება აღმ. საქართველოში მთის შუა სარტყლამდე ჭაობებსა და ტენიან მდელოებზე, მდინარისა და არხის პირზე. კარგი საკვები ბალახია. *ი. მიქელაძე.*

ხუხაშვილი გიორგი მიხეილის ძე (დ. 24. X. 1926, სოფ. ბაღდა, გურჯაანის რ-ნი), საბჭ. დრამატურგი, კრიტიკოსი. სკკპ წევრი 1955-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ჟურნალ. ფაკ-ტი (1947). ლიტ. მოღვაწეობა დაიწყო ლექსებით (1948). პირველი წიგნი, ლიტ.-კრიტ. წერილების კრებული, გამოსცა 1956. საბავშვო პიესების კრებ.— 1957. ეკუთვნის პიესები „ზღვის შვილები" (1962), „ცხოვრება კაცისა" (1970), ლიტ.-კრიტ. წერილების კრებულები („მწერალი და ცხოვრება", 1956; „მწერალი და დრო", 1962, „ლიტერატურული წერილები", 1970, „დრო და თანამედროვენი", 1977). კინოსცენარები და სხვ. ხ-ის ცალკეული თხზულებანი თარგმნილია რუს., უკრ., ყაზ., ესტ., ჩეხ. ენებზე.

ლიტ.: დროის კვალდაკვალ, თბ., 1964; დღეებში ჩემი ქალაქიდან, თბ., 1981

გ. ხუხაშვილი.

ხუჯანდი, ხუჯანდ (ლენინაბადი), ქალაქი ჩრდ. ტაჯიკეთში შუა აზიის მთიანეთში, ო-ნის ადმ. ცენტრი. 747 ათ. მცხ (1982). სატრანსპ. პუნქტი მაგის—ბათუმის რკინიგზაზე, საავტ. გზების კვანძი. სოფ. მეურნ. პროდუქციის გადასატვირთი პუნქტი. მაღლ. მეტალურგია, მანქანათმშ., ქიმ., საფეიქრო, კვების მრეწველობა. შინსაწარმოები. უნ-ტი.

ხუჯაბი, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი, სამონასტრო კომპლექსი მდებარეობს მარნეულის რ-ნში, ახლანდ. სოფ. აბელიას მახლობლად. ნაგებობათაგან აღსანიშნავია XIII ს. I ნახ. გუმბათიანი ეკლესია, დეკორ. მორთულობით და სტილისტიკური ნიშნებით მიეკუთვნება XII—XIII სს მიჯნისა და XIII ს. I ნახ. ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა ჯგუფს (ბეთანია, ქვათახევი, ფიტარეთი, წუღრუღაშენი (ძვ. ბოლნისი), ახტალა და სხვ.). გუმბათიანი ეკლესია მრავალი მოჩუქურთმებული ფარდებით შემოსილია ოქროსფერი და ლურჯი ფერის ქვით შიგნით მოპირკეთებული, შემორჩენილია ქართ. ასომთავრული წარწერების ფრაგმენტები მონასტრის ტერიტორიაზე არის სხვა ნაგებობათა ნაშთებიც. *რ. მეფისაშვილი, გ. ცინცაძე.*

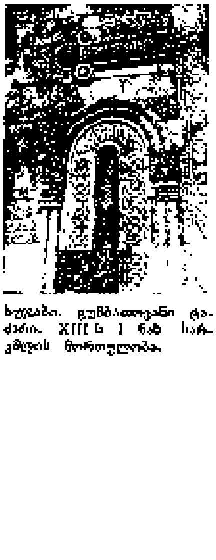

ხუჯაბი. ღვთისმშობლის ტაძარი. XIII ს. I ნახ. სამხრეთის მორთულობა.

ხცისი, სოფელი ხაშურის რ-ნში, მდ. მტკვრის მარცხ. მხარეს სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ხ., დიდი თხინალა, კრასნოგორი, პატარა თხინალა). ზ. დ. 705 მ, ხაშურიდან 9 კმ. კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფლიდან დაახლ. 1,5 კმ-ზე დგას ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი—იოანე წინასწარმეტყველის დარბაზული ეკლესია. აღმ. ფასადის წარწერაში ნათქვამია, რომ ეკლესია აშენებულია მეფე ბაგრატ III-ის დროს, 1002. ძეგლი ერთნავიანი ეკლესიების ერთ-ერთი საუკეთესო ნიმუშია. განსაკუთრებით საინტერესოა ძალიან მდიდარი ორნამენტიკა (სარკმელთა საპირეები და სათავეები, შესასვლელის ტიმპანის სათაური), ბარელიეფური ცხოველთა ფიგურებით და სხვ. საკურთხევლის ჩრდ-ით სამკვეთლის ვიწრო სწორკუთხა სადგომია, სამხრ.-ით კი ფასადის მთელ სიგრძეზე მინაშენი ეკვდერი მისდევს. ძეგლი დაზიანებულია, კამარები და კედლების ზედა ნაწილები ჩამოქცეულია.

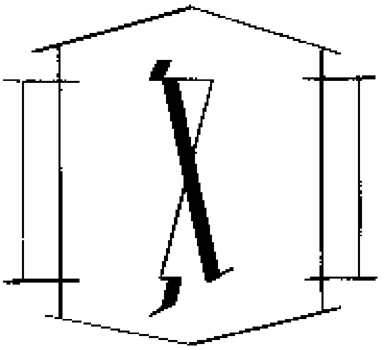

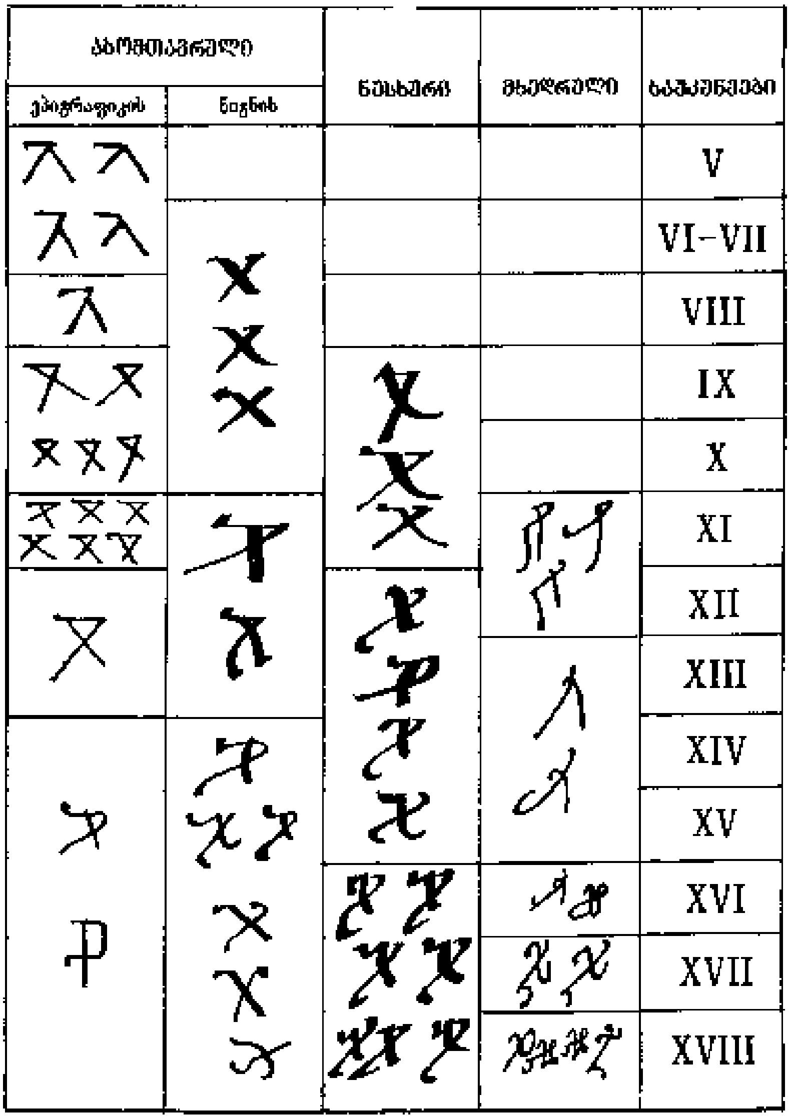

ჯ, ქართული ანბანის ოცდამეთორმეტე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეთექვსმეტე) ასო, მისი სახელია „ჯანი". გრაფიკული სიმბოლო წინაენისმიერი მჟღერი შიშინა აფრიკატისა. ასომთავრულში იწერებოდა Ⴟ, ნუსხურში — ⴟ, მხ. ქართ. სათვალავში აღნიშნავდა რვა ათასს (8000).

ცხრილში ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით მოცემულია ასო ჯ-ს გრაფიკული მოხაზულობის დამახასიათებელი ისტ. ნიმუშები (ქართ. დამწერლობის სამივე სახისა—ასომთავრულისა, ნუსხურისა და მხედრულისა) ისინი ამოკრებილია V–XVIII სს. ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან და ხელნაწერებიდან.

ჯაბადარი, ალი-ყული ჯაბადარი, XVII ს. ქართველი მხატვარი. მოღვაწეობდა ირანში. შემორჩენილია მის მიერ შესრულებული 8 მინიატიურა—მეჯლის კარის ცხოვრებისა და ნადირობის სცენები (ერმიტაჟი, ლენინგრადი). ერთ მათგანზე აღნიშნულია შესრულების ადგილი — ყაზვინი და თარიღი 1674. მრავალფიგურიანი კომპოზიციები შესრულებულია ტიპიურ ირან. მინიატიურის ტრადიციების მიხედვით. შეიმჩნევა დას. ევრ. ხელოვნ. ტექნიკური მოტივებიც. მინიატიურებზე არის ქართ. წარწერები. შესრულების ხარისხით ჯ-ის მინიატიურები უტოლდება იმდროინდელ საუკეთესო ირან. მინიატიურების ნიმუშებს.

ლიტ.: ბერიძე ვ., ძველი ქართველი ოსტატები, თბ., 1967; Амиранашвили Ш. Я., История грузинского искусства, М., 1963.

ჯაბადარი ალექსანდრე გიორგის ძე [12 (24) VI 1851, საგარეჯო, —4 IV 1933, თბილისი], ქართველი საზოგადო მოღვაწე, რედაქტორ-გამომცემელი, მთარგმნელი. თბილ. გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ სწავლობდა პეტროვსკო-რაზუმოვსკის სამიწათმოქმედო და სატყეო აკადემიაში (ამჟამად მოსკ. ტიმირიაზევის სახ. სას.-სამ. აკადემია). სტუდენტთა რევ. მოძრაობაში მონაწილეობისათვის გარიცხეს აკადემიიდან. XIX ს. 90-იან წლებიდან თანამშრომლობდა ქართ. ჟურნალ-გაზეთებში. 1887 მისი თაოსნობით დაარსდა „წიგნის გამომცემელი ქართველთა ამხანაგობა", მანვე გახსნა წიგნსაცავი-სამკითხველო ახალგაზრდობისათვის, აგრეთვე მოაწყო სტამბა და ცინკოგრაფია. გამოსცა ქართვ. კლასიკოსთა თხზულებანი. იყო ჟურნ. „მოამბის" დროებითი რედაქტორი (№№ 5—9) და საგამომცემლო საზ-ბის თავ-რე (1894-95). გაზ. „ცნობის ფურცლისა" და მისი ყოველკვირეული „სურათებიანი დამატების" რედაქტორ-გამომცემელი (1901-06). მისი მოგონებები დაიბეჭდა ჟურნ. „მნათობში" (1934, № 1–6).

დ. შუღლიაშვილი.

ჯაბადარი ალექსანდრე ვახტანგის ძე (დ. 17. VII. 1928, წულუკიძე), ქართველი საბჭ. ინჟინერ-მეტალურგი. ტექ. მეცნ. კანდიდატი (1971). სკკპ წევრი 1963-იდან. 1958-იდან მუშაობს თბილ. დიმიტროვის სახ. საავიაციო ქარხანაში, 1971-იდან ამ ქ-ნის მთავარი მეტალურგია. ტექნოლ. პროცესების კონტროლის ახ. მეთოდების შექმნისა და დანერგვისათვის 1976 ავტორთა ჯგუფთან ერთად მიენიჭა საქართ. სსრ სახელმწ. პრემია.

ჯაბადარი გიორგი ალექსანდრეს ძე (2. VI. 1888, თბილისი, —16 VII 1938, ბერლინი), ქართველი რეჟისორი და პედაგოგი. დაიბადა საზ. მოღვაწის ა. ჯაბადარის ოჯახში. 1902 სწავლობდა ბელგიაში, შემდეგ კი პარიზში გაემგზავრა, სადაც დაამთავრა თეატრ. სტუდია, მუშაობდა ანტუანის ცნობილ თეატრში. 1918 საქართველოში დაბრუნდა. ამავე წელს თბილისში მისი ხელმძღვანელობით ჩამოყალიბდა ქართ.

ცრამ სტუდია-თეატრი (იხ. ჯაბადარის სტუდია). რ-საც 1920-მდე ხელმძღვანელობდა. 1920 საზღვარგარეთ გაემგზავრა. მუშაობდა პარიზის თეატრ „ოდეონში" და ეკრანებზე. ჯ-ს ეკუთვნის ნაშრომი „ქართული თეატრი" ძმასთან ერთად ფრანგულად თარგმნა ა. სუმბათაშვილის „ღალატი", შემდეგ კი გერმ. ენაზე შეუდგა ერთად თარგმნა იგივე პიესა და 1935 ბერლინის „სამხატვრო თეატრში" წარმოადგინა.

თხზ.: დიქცია მსახიობთა და ორატორთათვის, ტფ., 1918. ვ. ცუცქირიძე.

ჯაბადარი ივანე სპირიდონის ძე [16 (28). XII. 1852, საგარეჯო, — 25. IV (8 V). 1913, თბილისი], ქართველი რევოლუციონერ-ხალხოსანი. 1872—73 სწავლობდა პეტერბ. სამედ.-ქირურგ. აკადემიაში. 1874 გაემგზავრა საზღვარგარეთ (ციურიხი, პარიზი); გატაცებული იყო ბაკუნინის იდეებით. მალე რუსეთში დაბრუნდა და პროპაგანდას ეწეოდა მუშებში. იყო ერთ-ერთი ორგანიზატორი „სრულიად რუსეთის სოციალ-რევოლუციონერთა ორგანიზაციისა" და მისი წესდების ავტორი. 1875 აპრ-ში დააპატიმრეს და ე. წ. „ორმოცდაათის პროცესის" მონაწილეებთან ერთად 5 წლით კატორღა მიუსაჯეს. 1887 შემდეგ საქართველოში დაბრუნდა და საადვოკატო საქმიანობას ეწეოდა. 1889 პეტერბურგში ჟურნ. „ვესტნიკ ევროპი"-ში „ნ. დ-ს" ფსევდონიმით დაბეჭდა წერილი, რ-შიც ფილოსოფიურებული იყო საქართვ. მრავალსაუკუნოვანი ისტორია, ლიტ-რა და კულტურა. ქართვ. საზ-ბის მოწინავე ნაწილმა ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის, ვაჟა-ფშაველასა და სხვ. მეთაურობით გამოაშკარავა ჯ-ის ნიჰილიზმი და მისი წერილის სრული უვარგისობა.

ლიტ.: შ ე ლ ი ა ძ ე ზ., რევოლუციონერ-ხალხოსნური მოძრაობა საქართველოში, თბ., 1960. გ. ნარსია

ჯაბადარის სტუდია, ქართული დრამატული სტუდია-თეატრი თბილისში. დაარსდა 1918 ქართ. დრამ. საზ-ბის ინიციატივითა და ვ. ჯაბადარის ხელმძღვანელობით. ჯ. ს. მიზნად ისახავდა მაღალკვალიფიციურებულ მსახიობთა კადრების აღზრდას, სტუდია-თეატრის მთავარი რეჟისორი და სასცენო მეტყველების პედაგოგი იყო ვ. ჯაბადარი. პედაგოგებად მუშაობდნენ ვ. შალიკაშვილი, კ. მათიაშვილი, შ. ქორელი, ა. ფაღავა, ვ. გუნიაშვილი და სხვ. სტუდია-თეატრის პირველი სპექტაკლი იყო ე. ბრიეს „სარწმუნოება" (1918 წ. 18. XI). შემდეგ დადგნენ: ე. როსტანის „თეთრი ყვავილი", ჯ. ჯაკომეტის „ღიათ ფოთლები", ს. შანშიაშვილის „ბერუკა", გ. ჰაუპტმანის „ჰანელე" და სხვ. სტუდიაში სწავლობდნენ და მსახიობობდნენ ე. აბესაძე, ა. ვასაძე, შ. ჭიაურელი, შ. გეღევანი, უ. ჩხეიძე, შ. ღამბაშიძე, დ. ანთაძე, ც. ამირეჯიბი და სხვ. 1920 სტუდიამ არსებობა შეწყვიტა.

ლიტ.: ბ უ ხ ნ ი კ ა შ ვ ი ლ ი გ., ქართული თეატრი ახალი ეპოქის მიჯნაზე, თბ., 1976. ვ. ცუცქირიძე.

ჯაბაღლუური, ქალაქი ცენტრ. ინდოეთში, მადჰია-პრადეშის შტატში, მდ. ნარბადის ნაპირზე. 756 ათ. მცხ. (1981). ლიდი სატრანსპ. კვანძი. ბამბეულის, ქიმ., რეზინის, ქაღალდის მრეწვ., ლითონდამუშავება. დაარსდა XIX ს. I ნახევარში როგორც ინგლ. სამხ. ბაზა.

ჯაბართი, ალ-ჯაბართი აბდ ალ-რაჰმან (1753 ან 1754—1826), ეგვიპტელი ისტორიკოსი. მთავარი თხზ. „წარსულის საკვირველი ისტორია თავგადასავლებსა და მოვლენათა ქრონიკებში" ეგვ. ისტორიისათვის ყველაზე მნიშვნელოვანი არაბული წყაროა XVII ს. დასასრულიდან 1822-მდე. ჯ. თანაუგრძნობდა ეგ. ხალხის ბრძოლას თურქ-მამლუქთა და ფრანგ დამპყრობთა წინააღმდეგ; აკრიტიკებდა ეგვ. ფაშა მუჰამად ალის, რის გამოც ჯ-ის ქრონიკა 1879-მდე აკრძალული იყო.

თხზ.: ამაიბ ალ-ასარ ფი-თ-თარაჯიმ ვალ-ახბარ, ტ. 1—4, ბულაკი, 1879—1880; Удивительная история прошлого ..., т. 3, ч. 1, М., 1962; т. 4, М., 1963.

ჯაბარლი ჯაფარ [22. III (3 IV). 1899, სოფ. ხიზი, ბაქოს მახლობლად, — 31. XII. 1934, ბაქო], აზერბაიჯანელი საბჭ. მწერალი, თეატრალური მოღვაწე. სოციალ. რეალიზმის ფუძემდებელი აზერბ. დრამატურგიაში. აზერბ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1933) დაამთავრა აზერბ. უნ-ტი (1929). მისი პირველი სატირული ლექსები, მოთხრობები და დრამები (1915—17) მიმართულია სოც. უთანასწორობისა და ჩამორჩენილობის წინააღმდეგ. კაპიტალ. ურთიერთობებს კრიტიკულად წარმოსახავს პიესები „აიდინი" და „ოქტაი ელ-ოღლუ" (დაიდგა 1922—23). ჯ-ს შემოქმედების ერთ-ერთი ძირითადი თემაა ქალის უუფლებობისა და ემანსიპაციის საკითხი (პოემა „ქალწულის კოშკი", 1923—24; პიესა „სევილი", დაიდგა 1928, ქართ. თარგმანი 1968). ფეოდალიზმის, ჩამორჩენილობის, კაპიტალიზმის კრიტიკამ მწერალი მიიყვანა კლასობრივი ბრძოლის შეგნებამდე, ახ. ცხოვრ. ძიებამდე. შემდეგში მისი შემოქმედების თემად იქცა თანამედროვეობა, სოციალ. მშენებლობის პრობლემები (პიესები: „1905 წელს", „ალმასი", ორივე დაიდგა 1931; „აშაბი", „შემოდგომები", ორივე დაიდგა 1932). ჯ. ლიტ.-კრიტ. და მთარგმნელობით მოღვაწეობასაც ეწეოდა.

თხზ.: ლექსები, სცენები, წერ. ხოზრევი და აზერბაიჯანული ლიტერატურის ქრესტომათია, თბ., 1968.

ლიტ.: Азербайджан әдәбијјаты тарихи, 3, Бакы, 1960. გ. წავუელამშვილი.

ჯაბახანა (თურქ.-სპარს.), იარაღის საწყობი — არსენალი.

ჯაბირ იბნ ჰაიანი, ლათინიზებული სახელი — გ ე ბ ე რ ი (დაახლ. 721, ტუსი, სპარსეთი, — დაახლ. 815), არაბი სწავლული. იმ თხზულებებს შორის, რ-ებსაც მას მიაწერენ (გებერის ტრაქტატები), აღსანიშნავია „სამოცდაათი წიგნის" ბოლო თავები, რ-ებშიც იგი ამტკიცებს, რომ არაკეთილშობილი ლითონები შეიძლება გარდაიქმნას ოქროდ. ჯ. ი. ჰ. აღწერს სხვადასხვა ქიმ. პროცესს (გამოხდას, აქროლებას, გახსნას, კრისტალიზაციასა და სხვ.). აგრეთვე ზოგიერთ ქიმ. პრეპარატს (ამიაკს, შაბს, ტუტეს, ნიშადურსა და სხვ.).

ლიტ.: Фигуровский Н. А., Очерки общей истории химии. От древнейших времен до начала XIX в., М., 1969.

ჯაბიტა, სოფელი საქართ. თსეთის ავტ. ცხინვალის რ-ნში (ძაუს სოფსაბჭო), მდ. ჟღდი ლიახვისა და აღმოსავლეთის ფრონის წყალგამყოფზე ზ. დ. 960 მ, ცხინვალიდან 8 კმ. თამარაშენის მეურნეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა ცხინვალში.

ჯაბიტა, სოფელი საქართ. თსეთის ავტ. ჯავის რ-ნში (ხვწის სოფსაბჭო), მდ. დიდი ლიახვის ხეობაში. ზ. დ. 1200 მ. ჯავიდან 7 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 27 კმ. ჯავის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა, რვაწლ. სკოლა სოფ. ქვეშო ხეწეში (2 კმ). ბ-კა.

ჯაბიძე დავით ვასილის ძე (23. I. 1917, სოფ. ჩხარი, ახლანდ. თერჯოლის რ-ნი, — 16. XII. 1982, თბილისი), საბჭ. კავშირის გმირი (15. V. 1946), კაპიტანი, ქართველი საბჭ. ისტორიკოსი, პროფესორი (1962). სკკპ წევრი 1942-იდან. 1933—36 მუშაობდა ტყიბულის ქვანახშირის მაღაროებში. 1936 ჩაირიცხა თსუ-ის ქიმ. ფაკ-ტზე, პარალელურად სწავლობდა თბილ. აეროკლუბში. 1938—40 სტალინგრადის საავიაციო სასწავლებელში. საბჭ.-ფინ. ომის (1939—40) მონაწილე. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს საჰაერო ესკადრილიის მეთაური სხვადასხვა ფრონტზე ჩაატარა 100-ზე მეტი საჰაერო ბრძოლა, პირადად ჩამოაგდო მტრის 27 თვითმფრინავი. ომის შემდეგ დაამთავრა თსუ-ის ისტ. ფაკ-ტი (1955) ავტორია მრავალი სამეცნ. ნაშრომისა, ზოგიერთი თარგმნილია რუს., ჩეხ. და გერმ. ენებზე. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 7 სხვა ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: ბოლშევიკების პარტიის პრაღის კონფერენცია, თბ., 1962; Защита и развитие В. И. Лениным программы большевистской партии по национальному вопросу в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.), Тб., 1962; Заря свободы над Закавказьем, Тб., 1981 (თანაავტ. С. В. Хармандарян).

ლიტ.: Кокошкин П. М., Герой Советского Союза Давид Джабидзе. Документальная повесть, Тб., 1981.

ი. მელაძე

ჯაბნიძეები, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (უჩამბის სოფსაბჭო), მდ. ტბეთის (აჭარისწყლის აუზი) მარჯვ. ნაპირზე. ზ. დ. 1160 მ, შუახევიდან 10 კმ. ჯ. ენგელსის სახ. ტბეთის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი). საფერშლო-საბებო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჯაბუა ვასილ ბესარიონის ძე (დ. 15. VI. 1912, სოფ. ნაჭანები, ახლანდ. მახარაძის რ-ნი), დაბა ურეკის სახელობის საბჭ. მეურნეობის დირექტორი. ჩაისა და სიმინდის უხვი მოსავლის მიღებისათვის 1947 მიენიჭა სოციალ. შრომის გმირის წოდება. დაჯილდოებულია 4 ლენინის ორდენით, ოქტ. რევ. ორდენით, „საპატიო ნიშნის" 2 ორდენითა და მედლებით.

ჯაგა, ჯ ა ჯ ა გ ა, ჩ ი გ ა, ხალხი ტანზანიაში. ცხოვრობენ კილიმანჯაროს მთის კალთებზე. ენა — კიჩაგა, შედის ბანტუ ენათა ოჯახის აღმოსავლურ ჯგუფში. უმრავლესობა ინარჩუნებს ძვ. ტრად. რწმენებს. ნაწილი ქრისტიანია. ძირითადი საქმიანობა — მიწათმოქმედება. მუშაობენ ყავის პლანტაციებში.

ჯაგარაანთკარი, სოფელი ქარელის რ-ნში (აბისის სოფსაბჭო), თრიალეთის ქედის ჩრდ. კალთის ძირას ზ. დ. 806 მ, ქარელიდან 12 კმ. ახალსოფლის მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა ახალსოფელში (3 კმ).

ჯაგარი, 1. უხეშბეწვიანი ცხოველების კუდისა და კისრის მსხვილი, თმისმაგვარი, საყარყუმე ან კაუჩუკისგან გამოსაზარდე-ბა იყენებენ საჯაგრედ, ავეჯის სავსე-ბად, თავდასაცავად და საკვების მასალად, პოლიქეტებში ჯ. შელის მარტივი კილუერების — პარაპოდიუმების შენაგრილობაში ფუნქციონირებს. ჯ. ქიტინოვანი კუტიკულის თმისმაგვარი ან ფრთისებრი გამონაზარდია; წარმოიქმნება ჯრმნოსმ (ძირითადად შერჩევის) ორგანოს, ზოგჯერ სხეულს (განსაკუთრებით ფრთებს) ფარავს დასაცავებადაგან. 2 მიწაური და გარეული ღორების თმის საფარველი.

ჯაგარკუდიანები (Thysanura), უფრთო მწერების რიგი. მათი სხეულის სიგრძე 10—20 მმ აღწევს. თითისტარისებრია, დაფარულია მბრწყინავი, თხელი ქერცლით. ულვაშები ძაფისებრია. ფასეტური თვალებს შორის 2—3 მარტივი თვალი აქვთ. პირის აპარატი მღრღნელი ტიპისაა. მუცელი 11 ნაწევრისაგან შედგება და 3 გრძელი ჯაგრისებრი დანამატით (2 ცერკი, 1 კუდის ძაფი) ბოლოვდება. ჯ. ცხოვრობენ ქვების ქვეშ, კლდეების ნაპრალებში, ტყის სიფენსა და ჭიანჭველების ბუდეებში, სახლებში.

ჯ. ლეჟავა.

ჯაგირი (სპარს. საცხოვრებელი — ადგილის მფლობელი), ფეოდალური მიწათმფლობელობის გავრცელებული ფორმა მოგოლთა ინდოეთში XVI—XVIII სს-ში. ეძლეოდათ წყალობის სახით, გარკვეული დროით და არა მემკვიდრეობით. ჯ-ის მფლობელები — ჯაგირდარები ვალდებული იყვნენ თავიანთ ხარჯზე შეენახათ დიდი მოცულობის ცხენოსანი არმიის რაზმი, რის რაოდენობაც დამოკიდებული იყო

ი. ჯაბადარი

ვ. ჯაბადარი

ჯ. ჯაბარლი

დ. ჯაბიძე

ჯ-ის მოყვარულებსა და მისგან მიღებულ შემოსავალზე. ჯაგირდარი ფეოდალის პირველი დამახასიათებელი ნიშანი ჩამოუყალიბებლობა სათავეში თავის რაზმს, მოქმედებდნენ იგი სურსათითა და აღკაზმულობით და გამგზავრებულიყო სალაშქროდ. ამ სამსახურისათვის უფლება ეძლეოდა ნაწყალობებ სამფლობელოში გლეხებისაგან ააკრიფა რენტა-გადასახადი. ჯ-ის უმრავლესობა მოიცავდა რამდენიმე ოლქს, რ-შიც შედიოდა ასობით სოფელი და ათეულათასობით მცხოვრები. ჯ-ის საშ. ზომა იყო დაახლ. 100 ათ. კა-მდე. დიდ მოგოლებს ხშირად გადაჰყავდათ ჯაგირდარები ერთი სამფლობელოდან მეორეში, რათა აღეკვეთათ მათი სეპარატისტული მისწრაფებანი. XVII ს-ში გაჩნდა ჯ-ის მემკვიდრეობით სამფლობელოდ გადაქცევის ტენდენცია, რაც XVIII ს-ში განხორციელდა კიდეც.

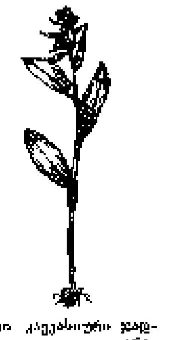

ჯადვარი კავკასიური ჯადვარი.

ჯაგრცხილა (Carpinus orientalis), ფოთოლმცვივანი ბუჩქი ან დაბალი ხე არყისებრთა ოჯახისა სიმაღლე ოჩვეულებრივ 10 მ აღწევს. ღეროები ღია ნაცრისფერი ქერქით აქვს დაღარული, ხშირად დაბორცვილია გავრცელებულია ხმელთაშუაზღვისპირეთში, სამხრ. ევროპაში, მცირე აზიაში, ირანსა და სსრკ-ში (ყირიმი, კავკასია). საქართველოში ჯ. იზრდება ყველა რ-ნში, დაბლობიდან მოყოლებული ზ. დ. 1200 მ-მდე. შერეულ ან ქვეტყის სახით, მეტწილად მუხნარსა და წიფლნარ-რცხილნარში. ქმნის დამოუკიდებელ ფიტოცენოზსაც (ჯაგრცხილნარი). სინათლისმოყვარული და გვალვაგამძლეა, ცოცხლობს 180 (იშვიათად 200) წლამდე. მრავლდება თესლით და ამონაყრით, გაჩეხვისას იძლევა ხშირ ძირკვის ამონაყარს. იყენებენ მშრალი ფერდობების გასამწვანებლად. *რ. ქვაჩაკიძე.*

ჯაგრცხილნარი, ჯაგრცხილის ბუჩქნარი ან (იშვიათად) ტყე. საქართველოში ჯ-ის ფიტოცენოზები უმეტესად მეორეული წარმოშობისაა — განვითარებულია დაბლობის, ვაკისა და მთის ქვედა სარტყლის ტყეების (მეტწილად მუხნარებისა და წიფლნარ-რცხილნარების) ანთროპოგენური დეგრადაციის შედეგად. მეორეული ჯ. განსაკუთრებით ფართოდ არის გავრცელებული აღმ. საქართვ. მთის ქვედა სარტყელში. ჯ. უმეტესად მონოდომინანტური შემადგენლობისაა, ხშირი, 2—5 მ სიმაღლისა გუმბათისებრად ახალგაზრდა ჯ. მდიდარია ტყის ელემენტებით, რ-ებიც ფიტოცენოზის შემდგომ სტადიებზე (განსაკუთრებით სამხრ. ექსპოზიციის მშრალ ფერდობებზე) თანდათან ქრებიან. მცდელობენ ველის ელემენტებით და ტიპოლოგიურად მრავალფეროვანი ხდება. ძლიერი ანთროპოგენური ზემოქმედებით (ჩეხვა საძოვრად, შინაური პირუტყვის გადაჭარბებული ძოვება) თანდათან იცვლება ველის პირველწარმოშობის მცენარეულობით (ძეძვიანი, უროიანი და სხვ.). ჯ. მთის კალთებზე ნიადაგდაცვით და წყალშემნახველ ფუნქციებს ასრულებს. *რ. ქვაჩაკიძე.*

ჯადვარისებრნი: ჯადვარისებრთა ყვავილის აგებულება: 1 — კატლეიას ყვავილი; 2 — ჯადვარის ყვავილი; 2ა — პოლინიუმი, 3 — ციპრიპედიუმის ყვავილი; 3ა — გინოსტემიუმი.

ჯადვარი, ო რ ქ ი დ ე ა (Orchis), მცენარეთა გვარი ჯადვარისებრთა ოჯახისა მრავალწლოვანი ბალახებია. თავთავისებრ ყვავილედში თავმოყრილი აქვთ ვარდისფერი, ლილისფერი, სოსანი, მეწამული ან (იშვიათად) მოყვითალო ყვავილები. ცნობილია 115-მდე სახეობა, რ-ებიც გავრცელებულია ევრაზიაში, ჩრდ. აფრიკასა და ჩრდ. ამერიკაში. სსრკ-ში 40-მდე სახეობაა, მათგან 20 საქართველოში იზრდება ტყის შუა სარტყლიდან სუბალპ. სარტყლამდე ტყეებში, ტყის პირებზე და ბუჩქნარში, მდელოზე, ტენიან და დაჭაობებულ ადგილებზე ქ ა რ თ უ ლ ი ჯ. (O. iberica) ვარდისფერყვავილიანია, კ ა ვ კ ა ს ი უ რ ი ჯ. (O. caucasica) — წუმპე მეწამული. O. flavescens — მოყვითალო ზოგი სახეობის ფესვმსხვილ გამომშრალ ტუბერს—სალებას, მედიცინაში იყენებენ. დეკორ. მცენარეებია. *მ. ივანიშვილი.*

ჯადვარისებრნი (Orchidaceae), ერთლებნიან მრავალწლოვან ბალახოვან მცენარეთა ოჯახი. აქვთ ფესურა ან ტუბერი. ფოთლები მთლიანია, ხაზოვანი ან ლანცეტა; საპროფიტული სახეობებისა კი რედუცირებულია უფერულ ქერქლებად. ყვავილები ზიგომორფულია, მარტოული ან თავთავისებრ, მტევნისებრ ყვავილედად შეკრებილი, სურნელოვანი, კაშკაშა ფერისა. ენტომოფილური ჯ. ტროპიკებში გავრცელებული. ზოგი ლოროდები გამრავლებულია და ქმნის ე. წ. ფსევდობულბებს ან ტუბეროიდებს, რ-ებშიც გროვდება წყალი და საკვები ნივთიერებები. სამაგრი ფესვებით ისინი ჰაერიდან შთანთქავენ ტენს. ცნობილია ჯ-თა ოჯახის 750-მდე გვარის 25 ათ-მდე სახეობა (სხვა მონაცემებით 800-მდე გვარის 35 ათ. სახეობა). ჯ. გვხვდება ყველგან, პოლარული ოლქებისა და უდაბნოს გარდა. ბევრია ტროპიკებში. სსრკ-ში ჯ-თა 120-ზე მეტი სახეობაა, კავკასიაში — 87, საქართველოში — 46. *მ. ივანიშვილი.*

ჯადიდიზმი (არაბ. უსულ ჯადიდ — ახალი მეთოდი), ბურჟ.-ლიბერალური, ნაციონალისტური მიმდინარეობა; ჩაისახა ყირიმისა და ვოლგისპირეთის თათართა ბურჟ. წრეებში, აზერბაიჯანში, გავრცელდა შუა აზიაში (XIX ს. დასასრ.—XX ს. დამდეგი). თავდაპირველად მეყვარეობის ხასიათი ჰქონდა. 1905-იდან აშკარად პოლიტ. სახე მიიღო, პროგრამა: ცარიზმის წინააღმდეგ ბრძოლის ნაცვლად — რეფორმები, პანთურქიზმი. 1917 თებ. რევ. შემდეგ ჩამოყალიბდა პარტიები შურაი ისლამი, ახალგაზრდა მუხარელები, ახალგაზრდა ხიველები. ოქტ. რევ. შემდეგ შუა აზიაში კონტრრევ. მოძრაობის ორგანიზატორებს დასაყრდენი იყო.

ჯადოქრობა, ზებუნებრივი ძალით ზიანის მიყენების ან მიყენებული ზიანისაგან დაზიანებულის განთავისუფლების უნარი, რ-იც, ხალხური წარმოდგენით, აქვს ჯადოქარს. ჯ-ის რწმენა უძველესი მაგიური წარმოდგენებიდან მომდინარეობს. იგი მოქმედებდა მსოფლიოს ყველა რელიგიაში (ქრისტიანობა, ისლამი, ბუდიზმი და ა. შ.) და გამოიხატებოდა სიტყვიერი ფორმით, განსაკუთრებული ჟესტიკულაციით და სხვადასხვა საგანზე ცეცხლით, წყლით, ბილით და ა. შ. ზემოქმედებით. შუა საუკუნეებში ქრისტ. ეკლესია ჯ-ს ეშმაკისეულად მიიჩნევდა და სასტიკად სდევდა ჯ-ში შემჩნეულ პირებს. რადგან სწამდა, რომ ჯადოქრის თავისი ძალის სანაცვლოდ, რ-საც იგი ეშმაკისაგან მიიღებდა, თავისი სული უნდა გაეყიდა. ჯ-ს მიზანმიმართულ ავადმყოფობისას, განსაკუთრებით ნერვული აშლილობის დროს შეელოცებოდნენ ერთად. *ი. სურგულაძე.*

ჯავა, დაბა (1961-იდან) სამხრ. ოსეთის ა. ო.-ში, ჯავის რ-ნის ადმ. და სამეურნეო სამეთის ცენტრი (შედის ჯ., სოფლები: ბუზალა, ურსარსი). მდებარეობს ჯავის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. დიდი ლიახვის მარცხ ნაპირას. ზ. დ. 1126 მ, ცხინვალიდან 20 კმ, თბილისიდან 130 კმ. ჯ-ში არის მეჯინიბეობის საბჭ. მეურნეობა, მინერ. წყლის „ძაუ" ჩამომსხმელი ქ-ნა. საშ., სამუსიკო სკოლები, სკოლა-ინტერნატი, საბავშვო ბაგა-ბაღი, კულტსახლი (კინოდარბაზით), ბიბ., საავადმყოფო, პოლიკლინიკა, აფთიაქი.

ჯ. რეკრ. მნიშვნელობის ბალნეოლ.-კლიმ. კურორტია. ჰავა ზომიერად ნოტიოა, იცის ცივი ზამთარი (იანვ. საშ. ტემპ-რა —3,6°C) და ხანგრძლივი გრილი ზაფხული (ივლ. საშ ტემპ-რა 16,1°C), აბსოლ. მინ. ტემპ-რა — 30°C, აბსოლ. მაქს. 35°C. ნალექები 1040 მმ წელიწადში. ძირითადი სამკურნ. ფაქტორია მინერ. წყალი „ძაუ", რ-საც იყენებენ სასმელად საჭმლის მომნელებელი ორგანოების დაავადებათა მკურნალობისათვის. სეზონი — აპრ-იდან ნოემბრამდე. სანატორიუმი „ძაუ" (200 საწოლი). *გ. უშვერიძე.*

ჯავადი ამედ (ნამდ. სახელი ჯავად მამადალი-ოღლუ ა ხ უ ნ დ ზ ა დ ე) (1892, სოფ. სეიდალი, შამქორის რ-ნი, — 1937), აზერბაიჯანელი საბჭ. პოეტი. დაიბადა გლეხის ოჯახში. ლექსებს აქვეყნებდა 1913-იდან. უმღეროდა სამშობლოს, ხალხთა მეგობრობას, ერთმანეთს ცხოვრობდა საქართველოში. მეგობრობდა ქართველ პოეტებს. ი. აბაშიძისა და ს. ჩიქოვანის შემოქმედებას. ენაზე თარგმნა ვეფხისტყაოსანი (დაიბეჭდა დ. ალიევას რედაქციით, 1978, ბაქო). თარგმნიდა აგრეთვე შექსპირისა და პუშკინის ნაწარმოებებს. *გ. მაჟულაშვილი.*

ჯავანშირი (გ. 670), კავკასიის ალბანეთის მთავარი (638—670) მიჰრანიდების დინასტიისა. მის დროს დაიწყო ალბანეთის (კავკასიის) დაპყრობა არაბების მიერ. არაბებთან ჩანგრძლივი ომების შემდეგ, 667, თავი ცნო ხალიფის ვასალად. მოკლეს შეთქმულებმა ფეოდალებმა.

ჯავარა დაუდა კაირაბა (დ. 1924, ბარაჯალი), გამბიის სახელმწიფო მოღვაწე. 1953 დაამთავრა ვეტერინარული კოლეჯი გლაზგოს უნ-ტში (დიდი ბრიტანეთი). 1958—60 გამბიის მთავარი ვეტერინარი იყო. 1959 დაარს. სახ. პროგრ. პარტია დაავარსა და მისი ლიდერი გახდა. 1960—61 განათლებისა და სოც. კეთილდღეობის მინისტრი, 1962—63 მთავარი მინისტრი, გამბიისათვის სრული შინაგანი ავტონ. მინიჭების შემდეგ (1963 ოქტ.), პრემიერ-მინისტრად დაინიშნა. 1965 თებ-იდან დამოუკიდებელი გამბიის პრემიერ-მინისტრი (1968—67 ერთდროულად საგარეო საქმეთა მინისტრი). 1970-იდან პრეზიდენტი (1970 კონსტიტუციით სახელმწიფოსა და მთავრობის მეთაური).

ჯავახეთის ქედი, იხ. *დიდი ქვიტ.*

ჯავახიძე გივი რომანოზის ძე (დ. 29. VII. 1932, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. პოეტი. სკკპ წევრი 1963-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტის ჟურნალისტიკის განყ-ბა (1956). 1956-იდან მუშაობს გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველოში", 1977-იდან მთავარი რედაქტორის მოადგილე იყო, 1980-იდან მთავარი რედაქტორია. ლექსებს აქვეყნებს 1952-იდან. ლექსების პირველი კრებ. „საყვარელი ქარები" 1959 გამოსცა. ძირითადი პოეტური კრებულები: „ნაწვიმარი ქუჩები", 1963; „თეთრი მზე", 1968; „სამრეკლო", 1970; „მემუარი", 1974; „ანაბეჭდი", 1975, „მარტი, აპრილი, მაისი", 1977; „წუთების საშვეთიდან", 1978; „შედარება", 1980; „პორტრეტული", 1982; „და ასე შემდეგ", 1983. ჯ-ის პოეზიაში შეინიშნება მძლავრი ინტონაციური ნაკადი, გრიტიკული წარმოსახვა. თარგმნა „მაიაკოვსკის პოემები, ცალკე წიგნად გამოსცა კრებ. „ლირიკული მოზაიკა" (1981), რ-შიც შევიდა მოძმე რესპუბლიკების ხალხთა პოეზიის ნიმუშების თარგმანები. ჯ-ის ლექსები თარგმნილია რუს., უკრ., სომხ., ესტ., მოლდ., ბოლგ., უნგრ., რუმ. და სხვ. ენებზე. *რ. კვერენჩხილაძე.*

გ. ჯავახიძე.

ჯავახეთი, მხარე სამხრ. საქართველოში, ზემო ქართლში (ძირითადად მოიცავს ახლანდ ასპინძის, ახალქალაქისა და ბოგდანოვკის რ-ნების ტერიტორიას), ისტორიულად საზღვრავდა დასავ. მდ. მტკვარი (მტკვარის მარცხ. შენაკადი ხევები მდელოებიდან ასპინძამდე ასევე ჯ-ში შედიოდა), ჩრდ-ით, სამხრ-ით და აღმ-ით შავშეთის, სამცხარისა და ნიალისყურის მთები. წყაროებში ჯ. (ზაბახა) პირველად ძვ. წ. 785 იხსენიება ურარტუს მეფის არგიშთი I-ის წარწერაში, როგორც დაპყრობილი მხარე; იმხანად იგი მოიცავდა ჩილდირის ტბის ქვას მხარეს (ახლანდ. თურქ. ტერიტ.). უძველესი დროიდანვე ჯ. ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი საერისთავო იყო

(ცენტრი წუნდა). იგი როგორც ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული, ისე ეკლესიურ-ადმინისტრაციული ერთეული იყო მოქცეული (ჯ-ის, ისე როგორც მთელი სამხრ.-დას. საქართველოს ტოპონიმიკაში, შემორჩენილია ზანური ენის დამახასიათებელი ელემენტები). ისტ. ჯ. იყოფოდა ზემო ჯ-ად (ახალქალაქის ზეგანის რეგიონი) და ქვემო ჯ-ად (მდ. მტკვრის კანიონი მარჯვ. სანაპიროთი). XI ს-იდან ზემო ჯ-ის ცენტრი გახდა ახალქალაქი X ს-იდან ქვემო ჯ-ის ცენტრი ხდება თმოგვი (იხ. თმოგვის ციხე) საქართველოს სახელმწიფოებრივი ძლიერების ხანაში (XI—XIII სს.) ჯ-ც აღმავლობის გზას დაადგა, აშენდა ქალაქები, ხიდები, ეკლესია-მონასტრები, სამეფო რეზიდენციები (ფლიდი, ღრტილა, მთვარი, ვარძია, ალასტანი). XII ს-იდან ზემო ჯ-ის სამეფო დომენს თორელთა ფეოდ. საგვარეულოს წარმომადგენლები განაგებდნენ XIII ს-იდან ჯ-ის აღმ. საზღვრებში შედიოდა აგრეთვე ჰალა(ყ)ალაქი და მიმდებარე ნაწილი. XV ს-ში ჯ. სამცხე-საათაბაგოს სამთავროს ეკუთვნოდა XVI ს-ში სამხრ. საქართველოს სხვა ტერიტ. ნაწილთან ერთად ოსმალეთმა მიიტაცა. ჯ-ის ქართული მოსახლეობის ერთი ნაწილი ქვეყნის შიდა რაიონებში—ქართლსა და იმერეთში გადასახლდა. ადგილზე დარჩენილებმა იძულებით ისლამი მიიღეს. XIX ს. I ნახევარში ჯ-ში კომპაქტურად სახლდებოდა თურქეთიდან დევნილი სომხური მოსახლეობა და რუს. იმპერიის შიდა რაიონებიდან გადასახლებული რუსული მოსახლეობა — სექტანტი დუხობორები.

ლიტ.: ბერძენიშვილი დ., ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, «საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული», 1975, [ტ.] 5; მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, [წგ.] 1—2, თბ., 1977—80. *დ. ბერძენიშვილი.*

ჯავახეთის ზეგანი, ვულკანური ზეგანი სამხრ. საქართველოში. აგებულია ეფუზიურებით ზედაპირზე გავრცელებული ზედაპლიოცენური დოლერიტული განფენები, რის საძირკველში ნეოგენური გოდერძის ვულკანოგენური წყება აღგილ-ადგილ გავრცელებულია ტბიური ნალექები რელიეფში გაბატონებულია 1500—2200 *მ* სიმაღლეზე აზიდული ვაკეები, რომლიც გართულებულია ტბიანი და ჭაობიანი ტაფობ-ქვაბულებით და მდინარეთა კანიონისებრი ხეობებით ზეგანის ჩრდ. და სამხრ.-დას. ნაწილში განვითარებულია სუბმერიდიან-ზოლებრივი რელიეფი დანაწევრებული ლავების საფუძველზე (აბულის, შავნაბადის, ტავისკარის სერები, კოდალის, ზემო ქვის ხეობები, ტაბისყურის ქვაბული) ჰავა გარდამავალია ზომიერად ნოტიოდან მთიანეთის მშრალ კლიმატზე ზამთარი შედარებით ცივი და ცივი იცის საშ. წლ. ტემპ-რა 4—6°C, იანვ. — 5,—10°C, ივლ. 15—16°C; აბსოლ. მინ. —34°, —41°C, აბსოლ. მაქს. 30—36°C ნალექები 600—750 *მმ* წელიწადში. მიედინება ქვეყნის ქსელის მდ-ები (მტკვარი, ფარავანი, ქცია, ბარალეთის-წყალი და სხვ.). ტბები (ფარავანი, ტაბაწყური, ხანჩალი, საღამო, მადათაფა, კარწახი, ზრესი და სხვ.) და ლავური ვულკანურები. მდ-ების ზემო დინებაში მეტწილ გარდენა აქვთ, ქვემოთში — ღრმა ტბების უმრავლესობა გამდინარეა და მტკნარი, მხოლოდ კარწახის ტბაშია მოლაშო წყალი. წყაროებს ახასიათებს დიდი დებიტი, დაბალი ტემპ-რა და მტკნარი წყალი. გავრცელებულია მთის სტეპური მცენარეულობა და მდელოს ბალახეული. აქა-იქ ხელოვნური ტყეებია. ფლორა და ფაუნა მდიდარია ბორეალური ელემენტებით. ცხოველებიდან გავრცელებულია: ტურა, მელა, არის მგელი, კავკასიური როჭო, კაკაბი, მწყერი, ტბის შაშვი, გარეული იხვი, მტრედი და სხვ. ტბებსა და მდ-ებში ბევრია თევზი (კალმახი, ქაშაპი, ხრამული, ფრიტა, კობრი, მტკვრის წვერა და სხვ.)

ლ. მარუაშვილი.

ჯავახეთის ქედი, კეჩუთის ქედი, სველი მთები, მერიდიანული ვულკანური ქედი საქართველოს სამხრ. მთიანეთში, საქართვ. ფარგლებში ქედის ჩრდ. ნაწილი მდებარეობს, სამხრ. ნაწილი — სომხეთში. წყალგამყოფია, ერთი მხრივ, ტაბაწყურისა და მდ. ფარავნის, მეორე მხრივ, ხრამის შორის. შენაკადების (ქოჩიანის, ზურტაკეტის, მაშავერის) აუზებისა აგებულია უმთავრესად ანდეზიტ-ბაზალტური და ბაზალტური ლავებით. ქედის თხემის რელიეფი ნაზკონტურებიანია საქართვ. ფარგლებში უმაღლესი მწვერვალია ღოდორაძე (3156 *მ*), სომხეთში — აჩქასარა (3196 *მ*). მათ გარდა, ჩრდ-იდან სამხრეთისკენ მთებია დალიდაღი (2661 *მ*), ბიქჯოთი (2277 *მ*), ტოქიანი (2417 *მ*), ქულიბაქი (2520 *მ*), შამბიანი (2862 *მ*), აღრიქარი (2978 *მ*), ჩაიახი (2628 *მ*), ემლიქლი (3065 *მ*). ყარუთი (ქანალოსყუყ — 2812 *მ*), დალიდაღი (2914 *მ*) და უღელტეხილები თიქმაიაში (2168 *მ*), გავარი (2712 *მ*). ქედის დას. კალთა ლავური, აღმ. — უფრო ციცაბო. ქედის რელიეფი შექმნა ტექტონურ-ვულკ. ძალამ და ეროზიული პროცესებმა. მყინვარ—ნივალური, მყინვარული და პერიგლაციური ფორმებისაგან ქედისა და ცალკეული მთების ძირში ხშირად ვხვდებით ზოლად განლაგებულ ყრუ და დაუდმებულ პროდუქტებს. ე. წ. კარგბანდებს კი გამოყოფენ ზედა მეორე ტიპის სახით არის აღმ. კალთაზე. ქედის ქვემო კალთები შემოსილია მდელო-სტეპის ბალახეული ბუჩქნარით აქა-იქ, ზოგან ხეობებში შემორჩენილია არყისა და ცირცელისაგან შემდგარი ტყის ნაშთები, აქა-იქ მათ შორის ურევია არყის ცხენიები ზემო კალთები სუბალპ. და ალპ. მდელოებს უჭირავს, რაც საძოვრებადაა გამოყენებული. *ლ. ჯაფარიძე.*

ჯავახი (1949-მდე მიჯა), სოფელი ღმანისის რ-ნში (ვანთიადის სოფსაბჭო), ღმანისის პლატოზე, მდ. მაშავერის მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 1060 *მ*, დმანისიდან 6 *კმ*, კაზრეთიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 35 *კმ* გამოიადგის მეცხოველეობა-მეკარტოფილეობის საბჭ. მეურნეობა. ქვის სამშენებლო სამსხვრეოს საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი. შემონახულია განვითარებული შუა საუკ. ქართ. ხუროთმოძღვრების: ეკლესია — წმ. გიორგის ეკლესია (რესტავრირებულია XIX ს-ში) ეკლესიის კედელზე ლაპიდარული წარწერაა.

ჯავახი, იხ. ზეგანი

ჯავახიანთკარი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ჟინვალის სოფსაბჭო), ალევის ქედის აღმ. კალთაზე ზ. დ. 900 *მ*, დუშეთიდან 3 *კმ*. დუშეთის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ბარისახოში (3 *კმ*)

ჯავახიშვილები, ქართლის ფეოდალური საგვარეულო XIV—XIX სს-ში. წარმოდგა თორელთა ძირითადი განშტოებიდან, რ-იც XII ს-ში დამკვიდრდა შიდა ქართლში, თეძმის ხეობაში (ახლანდ. კასპის რ-ნი) და შექმნა იქ თავისი სათავადო (XV ს-იდან სათავადო) საჯავახიშვილო გვარის დამფუძნებელი იყო XIII—XIV სს. მიჯნაზე მოღვაწე ჯავახ თორელი (შემდგომში იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში ბერად შემდგარი სვიმონის სახელით), გამოჩენილ თორელის შვილი. სახელი ჯავახი თორელთა საგვარეულოში დამკვიდრდა ჯავახეთში მათ სამამულე მფლობელობასთან და გამგებლობასთან დაკავშირებით. ჯავახის შვილები თორელ-ჯავახიშვილებად, ხოლო შვილიშვილები და მომდევნო თაობა ჯ-ად იწოდებოდნენ

XIV ს-ში და შემდგომ პერიოდში ჯ-მა სამეფო კარისაგან სხვადასხვა ადგილებში წყალობად მიიღეს აღნიშვნის მონასტერი (ელიზის ძირას), ზემო და ქვემო ცხირეთი, ხანდაკი, ოძისი, ახალშენი, 1468—აგაკოთის და იის ციხე, 1466 — ცხირეთის გვერდი და სოფ. იხოლოვანი, შემდეგში ქვეშის ციხე და რატევანი (სომხითში) XVII ს-ში ჯ-ს ყმა-მამული ჰქონდათ სურამს, ხოვლეს, ზეს, ყიულს, ზაკეს, ქვენადრისს, ატენს, წოდორეთს, ცხირეთს, ფარავნეს, საფურცლეს და სხვ. XIV ს-იდან ეპყრათ მეაბჯრეთუხუცესის, მეჯინიბეთუხუცესის, მეკობრისმძებნელის, ბოქაულთუხუცესის სახელოები მეორე ხნით კავკავი გორისა და ატენის სამოურავოები ჰქონდათ მაღალი სასულიერო პატივი- იყვნენ მაწყვერლები, ურბნელები და სხვ. რუსეთთან შეერთების შემდეგ ჯ. წერილი აზნაურებად გადაიქცნენ

წყარო: დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის გამოც., [ტ.] 1, თბ., 1940, საბ. 154; ქართული ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959; ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 2—5, თბ., 1965—85. *ნ. შოშიაშვილი.*

ჯავახიშვილი, XVIII ს. ქართველი პოეტი ვახტანგ VI-ის ლიტერატურული წრიდან მოხსენიებულია ქაჯან დ. გურამიშვილს («ჯავახიშვილის გამალექსება»?) ვახტანგ VI-ის ამალის წევრთაგან ცნობილი არიან იმერი შიოში და ქრისტეფ ჯავახიშვილები. ორივე ქართ. პოეზიაა ახეულში (შემდეგ პოლუბში) ჩაწერიდა-ვე, მასთელების სხვა ქართ. ემიგრანტებთან ერთად უცხოეთში მიიცვალა ერთ-ერთი მათგანი უნდა იყოს ის ხანებში ცნობილი პოეტი ჯ., რის ნაწერებს ჩვენამდე არ მოუღწევია.

ლიტ.: ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 2, თბ., 1966. *ნ. ცაიშვილი.*

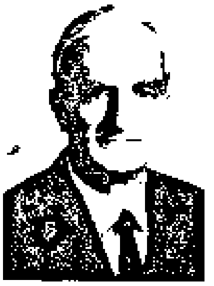

ა. ჯავახიშვილი

ჯავახიშვილი ალექსანდრე ივანეს ძე (დ. 31 VIII 1917, სოფ. ხიდლე, ახლანდ. კასპის რ-ნი), ქართველი საბჭ. არქეოლოგი და ხელოვნებათმცოდნე, ისტ. მეცნ. დოქტორი (1976), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1983). 1942 გამოაის მეზეუმნაერთალის მეცნ. თანამშრომელი იყო, 1943-იდან — ს. ჯანაშიას სახ. საქართვ. სახელმწ. მუზეუმის უმცროსი მეცნ. თანამშრომელი, 1944—48 — სწავლული მდივანი, 1948—52 — სწავლული მდივანი, 1952—54 — ისტ.-არქეოლ. განყ-ბის გამგე, 1954—56 — უფროსი მეცნ. თანამშრომელი, 1956—73 — ფილიალების მეცნ. ხანის საქართვ. მატერ. კულტურის ისტ. განყ-ბის ხელმძღვანელი, 1973-იდან — დირექტორის მოადგილე სამეცნ. ნაწილში

ჯ. ძირითადად იკვლევს საქართვ. და კავკ. ადრესამიწათმოქმედო კულტურებს, განსაკუთრებით მტკვარ-არაქსის კულტურის შესწავლით. მონაწილეობით გათხარეს ქვაცხელებისა და ხიზანაანთ გორის ადრინდ. ბრინჯაოს ხანის სამარხები (1954—64), შულავერის, იმირისა და ხრამის დიდი გორის ადრინდ. სამიწათმოქმედო ხანის ნამოსახლარები (1965—71), ბერიკლდეების ნამოსახლარი (1979—83) ჯ. ავტორია ს. ჯანაშიას სახ. საქართვ. სახელმწ. მუზეუმის არქეოლ. გამოფენისა (1960) რ-მაც ისტორიული ექსპოზიციის დარგში ახ. ეტაპი შექმნა

თხზ.: ნაკვეთისეული ფორმის საკიდი თანამედროვე ქართულ მონუმენტურ არქიტექტურაში, «საბჭოთა ხელოვნება», 1961, №4, უძველესი, ნაკვ. I — ქვაცხელების (ტაში-ბიი-ტიბის) ნამოსახლარზე 1954 — 1961 წწ. ჩატარებული გათხრები, თბ., 1962 (თანაავტ. — ლ. ღლონტი); უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე, თბ., 1971 (თანაავტ. — ო. ჯაფარიძე), უძველესი საცხოვრებელი შენობები საქართველოს ტერიტორიაზე (ძვ. წ. V—III ათასწლეულები), «მეცნიერება», 1960, № 14, [ქართული] მხატვრული ხელოსნობის ისტორიიდან, «საბჭოთა ხელოვნება», 1955, № 6; 1956, № 6, ხაიშის განძი, «მნათობი», 1958, № 3; Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V—III тысячелетий до н. э., Тб., 1973. *ი. გაგოშიძე.*

ჯავახიშვილი ალექსანდრე ნიკოლოზის ძე [5 (17) VIII 1875, გორი, — 22 I. 1973, თბილისი], ქართველი საბჭ. გეოგ-

რაფია და ანთროპოლოგია, გეოგრ. მეცნ. დოქტორი (1937), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1944), პროფესორი (1920), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1941), სსრკ გეოგრ. საზ-ბის საპატიო წევრი (1956), საქ. სსრ გეოგრ. საზ-ბის პრეზიდენტის მოადგილე (1924—40), პრეზიდენტი (1940—70), საპატიო პრეზიდენტი (1970-იდან). სკკპ წევრი 1940-იდან. 1900 დაამთავრა მოსკ. უნ-ტის ფიზ.-მათ. ფაკ-ტის საბუნებისმეტყველო განყ-ბა. 1899—1917 მუშაობდა აწინდ. უნ-ტსა და მოსკ. სხვა უმაღლეს სასწავლებლებში. კითხულობდა ლექციებს საქართვ. ინდუსტრ. ინ-ტსა (1918—21), თბილ. სახელმწ. უნ-ტში (1920 — 73), ბათ. (1936 — 38), გორის (1943 — 49), ქუთ. (1933 — 36), ბაქოს (1934—36) პედ. ინ-ტებში. იყო საქართვ. ცენტრ. პედ. მუზეუმის (1918 — 22), საქართვ. კარტოგრაფიული ინ-ტის (1926—32), თბილ. სახელმწ. უნ-ტთან არსებული გეოგრ. ინ-ტის (1933—38), ვახუშტის სახ. გეოგრ. ინ-ტის (1945 — 62) დირექტორი.

ა. ნ. ჯავახიშვილი

ჯ. საბჭ. საქართველოში გეოგრ. მეცნ. და განათლების ფუძემდებელია. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის შრომები, რომლებიც ეძღვნება საქართვ. და კავკ. მრავალფეროვანი ბუნების გეოგრ. შესწავლას. აშუქებენ გეოგრ. მეცნ. თეორ. საკითხებს, გეოგრ. მეცნ. სტრუქტურა, მისი დამოკიდებულება მომიჯნავე მეცნიერებებთან, გეოგრ. შემადგენელი დარგების ამოცანები და მიზნები, ლანდშაფტთმცოდნეობის, აგრეთვე სამხ. გეოგრ. საგანი და ამოცანები, გეოგრ. მეცნ. და განათლების ისტორია საქართველოში და სხვ. დიდია მისი დამსახურება საქართველოსა და კავკ. გეოგრ. რუკების შედგენაში.

ჯ. ქართ. მეცნ. ანთროპოლ. ერთ-ერთი ფუძემდებელიცაა, მისი გამოკვლევები ძირითადად ეხება ეთნ. ანთროპოლოგიას. მან პირველმა საქართვ. სრული ანთროპოლ. პროგრამის მიხედვით შეისწავლა საქართვ. თითქმის ყველა ძირითადი ეთნ. ჯგუფი (ქართლის, კახეთის, იმერეთის, გურიის, რაჭისა და სამეგრელოს რეგიონები), დაადგინა საქართვ. მოსახლეობის ანთროპოლ. თავისებურებები და განსაზღვრა მისი ადგილი ზოგად რასობრივ სისტემატიკაში. შეისწავლა ქართველი ებრაელების ანთროპოლ. თავისებურებანი, სპეც. გამოკვლევა მიუძღვნა საქართვ. მოსახლეობაში დოლიქოკეფალიის პრობლემას.

ი. ა. ჯავახიშვილი

ჯ. არის თსუ-ის ერთ-ერთი დამფუძნებელი, მისი ინიციატივით დაარსდა საქართვ. კარტოგრაფიული ინ-ტი (1926; არსებობდა 1933-მდე), გეოგრ. ინ-ტი (1933), საქ. სსრ მეცნ. აკად. ვახუშტის სახ. გეოგრ. ინ-ტი (1945), საქ. სსრ გეოგრ. საზ-ბა (1924). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით. საქ. სსრ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1971).

თხზ.: საქართველოს გეოგრაფია, ტ. 1 — გეომორფოლოგია (რელიეფი), ტფ., 1926; საქართველოს სსრ ეკონომიური გეოგრაფია (სახელმძღვანელო VII კლასისათვის), გამოც. 33-ე, თბ., 1983 (თანაავტ. მ. ყაურიშვილი, შ. ყიფიანი); Антропология Грузии, т. 1—2, М., 1908—14; Геоморфологические районы Грузинской ССР. Типы рельефа и районы их распространения, М.—Л., 1947; К структуре географической науки, «თსუ შრომები», 1966, ტ. 68.

ლიტ.: ალექსანდრე ჯავახიშვილი (1876—1973). ბიობიბლიოგრაფია, თბ., 1984.

შ. ყიფიანი.

ჯავახიშვილი გამრეკელ, XIV ს. I ნახ. ქართლის წარჩინებული ფეოდალი, თეძმის ხეობაში დამკვიდრებული თორელების საგვარეულოდან წარმომდგარი ჯავახიშვილების გვარის პირველი წარმომადგენელი — შალვა ჯავახ თორელისა და პავლეს ძმა ივანე, და — ბობა, შვილი — სარგისი. ჟამთააღმწერლის ცნობით, XIV ს. დასაწყისში, ყაზან-ყაენის სიკვდილის შემდეგ, მეფე ვახტანგ III-თან (1298—1308) ერთად მონაწილეობდა მონღოლთა ლაშქრობაში გილანელების წინააღმდეგ. 1345 გიორგი V ბრწყინვალემ ურდოში ლაშქრობის დროს ერთგული სამსახურისთვის ჯ-ს ქვა-მიწული უწყალობა.

წყარო: გიორგი ბრწყინვალის 1339 წ. წყალობის წიგნი, წგნ.: საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის გამოც., ტ. 2, ტფ., 1909; ჟ ა მ თ ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959; წყალობის სიგელი გიორგი ბრწყინვალისა გამრეკელ ჯავახიშვილისადმი 1345 წ., წგნ.: ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 2, თბ., 1966.

ლიტ.: შ ო შ ი ა შ ვ ი ლ ი ნ., თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი, კრ.: შოთა რუსთაველი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, თბ., 1966.

ნ. შოშიაშვილი.

ჯავახიშვილი გიორგი ალექსანდრეს ძე (9. XI. 1877, სიღნაღი, — 9. V. 1956, თბილისი), ქართველი საბჭ. ანთროპოლოგი, პროფესორი, მეცნ. დამს. მოღვაწე (1944); 1903 დაამთავრა დერპტის (ტარტუს) უნ-ტი. 1903—05 მუშაობდა ბერლინის უნ-ტში. 1905-იდან — პეტერბ. აკად. ზოოლ. და ანთროპოლ. მუზეუმებში. 1911 თბილ. ქალთა უმაღლესი კურსების ლექტორი იყო. 1921 აირჩიეს თბილ. უნ-ტის გეოგრ. და ანთროპოლ. კათედრის დოცენტად, ხოლო 1921—35 — ზოოლ. კათედრის გამგედ. 1926 დააარსა ბათ. (ციხისძირში) ბიოლ. სადგური, რ-ის გამგეც თვითონ იყო. 1929 თბილ. უნ-ტის ზოოლ. კათედრასთან ჩამოაყალიბა პრიმატოლოგ. ლაბორატორია. ჯ-ის ძირითადი შრომები ეხება ანთროპოლ., ზოოლ. და პალეონტოლ. საკითხებს. შეიმუშავა კრანიოლოგიის ახ. კონსტრუქციული მეთოდი. ავტორია მონოგრაფიებისა და სახელმძღვანელოებისა.

თხზ.: Материалы для изучения антропологического состава населения СССР, «საქართველოს მუზეუმის მოამბე», 1941, ტ. 11А; Некоторые человеческие расы в отношении сагиттального разреза черепа, «Известия Академии наук», 1910; Сагиттальный разрез черепа антропоморфных обезьян и человека, იქვე, 1908.

ა. ჯანაშვილი

ჯავახიშვილი დავით გიორგის ძე (დ. 18 I. 1935, თბილისი), ქართველი საბჭ. მწერალი. დაამთავრა თსუ-ის გეოგრ. ფაკ-ტი (1957). 1977-იდან ტრესტ „საქნავთობგეოფიზიკის" უფროსი გეოლოგია. პირველი მოთხრ. „ბაიდა" და პირველი პროზაული კრებ. „ფიქრები ზღვის პირას" 1961 გამოაქვეყნა. ცნობილია კრებულები „კვირილი ომების კონცხი" (1967), „მოთხრობები" (1970), „ჩვენი ნადავლი" (1972), საბავშვო წიგნები „ყინულის ბიჭუნა" (1971), „მამია სეფა" (1973) და სხვ. ჯ-ის ცალკეული მოთხრობები თარგმნილია რუს., ფრანგ., გერმ., ლიტ. ენებზე

ჯავახიშვილი დიმიტრი ვასილის ძე [25 IX (6 X) 1892, სოფ. ძეგვური, ახლანდ. გორის რ-ნი,— 2 XI 1971, თბილისი], ქართველი საბჭ. კურორტოლოგი, საქართველოში საკურორტო საქმის ერთ-ერთი ფუძემდებელი პროფესორი (1953), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1965). 1909 დაამთავრა მოსკ. უნ-ტის სამედ. ფაკ-ტი 1926—38 მუშაობდა თბილისში, კურორტოლოგიისა და ფიზიოთერაპიის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის ფიზიოთერაპიის განყ-ბისა და სტაციონარის გამგედ, 1938—67 — ინ-ტის დირექტორის მოადგილე სამეცნ. დარგში, ერთდროულად, 1934—38, განაგებდა კურორტოლოგიისა და ფიზიოთერაპიის კათედრას თბილ. სამედ. ინ-ტის პედიატრიის ფაკ-ტზე, 1938—59 კი იმავე კათედრას თბილ. ექიმთა დახელოვნების ინ-ტში. ჯ. შეისწავლიდა საქართვ. მინერ. წყლებისა და სამკურნ. ტალახის (განსაკუთრებით კურ. ახტალის) თერაპიული მოქმედების საკითხებს. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით.

თხზ.: ახტალა, თბ., 1939; კურორტი წყალტუბო, თბ., 1934; კურორტოლოგია (სახელმძღვანელო), თბ., 1949.

გ. უშვერიძე.

ჯავახიშვილი ივანე ალექსანდრეს ძე [11 (23). IV. 1876, თბილისი, — 18. XI 1940, იქვე], ქართველი საბჭ. ისტორიკოსი და საზოგადო მოღვაწე, სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1939). 1895 დაამთავრა თბილ. გიმნაზია, 1899 პეტერბ. უნ-ტის აღმოსავლური ენათა ფაკ-ტის სომხ.-ქართ.-სპარს. განყ-ბა და იმავე წელს დატოვეს უნ-ტში საპროფესორო მოსამზადებლად. 1902 იანვრიდან პეტერბ. უნ-ტის პრივატ-დოცენტია სომხ.-ქართ. ფილოლოგიის კათედრაზე. 1907 წ. 19 მაისს დაიცვა სამაგისტრო დისერტაცია თემაზე „ძველი საქართველოსა და ძველი სომხეთის სახელმწიფოებრივი წყობილება". 1907 ჯ-მა ჩამოაყალიბა პეტერბურგის (პეტროგრადის) უნივერსიტეტის ქართული სამეცნიერო წრე. ამავე წლიდან იყო საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების წევრი. ჯ-ის მეთაურობითა და ქართვ. მეცნიერთა ჯგუფის ინიციატივით დაარსდა ქართული უნ-ტი (იხ. სტ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი). 1918—19 იგი იყო ქართ. უნ-ტის სიბრძნისმეტყველების ფაკ-ტის დეკანი, 1919—26 — უნ-ტის რექტორი, 1921—30 — საქართვ. საისტ. და საეთნოგრაფიო საზ-ბის თავ-რე, 1931-იდან — საქართვ. სახელმწ. მუზეუმის მეცნიერ-კონსულტანტი, 1936-იდან — საქართვ. სახელმწ. მუზეუმის ისტ. განყ-ბის გამგე და კავკასიისმცოდნეობის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის მეცნიერ-კონსულტანტი, 1937-იდან რუსთაველის სახელობის მუზეუმის დირექტორი.

ჯ-მა დიდი კვალი დატოვა მეცნიერულ ქართველოლოგიაში, არ დარჩენილა ისტ.-ფილ. მეცნიერების არც ერთი დარგი, რომელშიც მას ფუძემდებლური ნაშრომები არ დაეტოვებინა. როგორც მეცნიერმა, ჯ-მა ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროიდან მიიქცია ყურადღება ნაშრომისათვის „ანდრია მოციქულისა და წმინდა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში" პეტერბ. უნ-ტის სამეცნ. საბჭომ ოქროს მედლით დააჯილდოვა (1898). ქართული ხელნაწერების შესწავლა-აღწერის მიზნით ჯ-მა ნ. მართან ერთად იმოგზაურა სინის მთაზე (1902) და არაერთი ძველი ლიტერ. ძეგლი გამოაქვეყნა.

ჯ-მა პირველმა შეაფასა სწორად ქართული ისტ. წყაროები, დიდი მეცნ.-კრიტიკული შესწავლის საფუძველზე ნათელჰყო, თუ რა იყო მისაღები და რა უარსაყოფი. მან დაადგინა, რომ „ქართლის ცხოვრება" ნაწყვეტად ოფიციალური კრებულია და მისი ავტორები ცენტრ. სამეფო ხელისუფლების ინტერესებს გამოხატავენ. აუცილებლად მიიჩნია საქართველოს ისტორიის შესწავლა სხვა ქვეყნებისა და ხალხების ისტორიასთან მჭიდრო კავშირში. ჯ-მა აღმოაჩინა და შეისწავლა მანამდე უცნობი წყაროები („ქართლის ცხოვრების" უძველესი—ანასეული და მარიამისეული ნუსხები და სხვ.). ჯ-მა შექმნა ქართ. წყაროთმცოდნეობის ფუძემდებლური ნაშრომი „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა" ოთხ წიგნად: 1. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XVIII სს.), გამოცემა 1916, 1921, 1945, 1977, 2. ქართული საფას-საზომთმცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია (1925); 3. ქართული დამწერლობათამცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია (1926, 1949), 4. ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა (1925). ძვ. ქართული საისტორიო მწერლობის შესწავლისას ჯ-მა წყაროთმცოდნეობის თვალსაზრისით არაერთი სახელმძღვანელო მეთოდოლ. დებულება წამოაყენა, მიუთითა, რომ სამოქალაქო ისტ. სრულყოფილი შესწავლისათვის აუცილებელია მარტვილთა და წმინდანთა ცხოვრების შესახებ არსებული

მასალის გამოყენება. ჯ-მა გაითვალისწინა საბუთთმცოდნეობის საჭიროება ისტორიული მეცნიერებისათვის და შექმნა ისტ. დამხმარე აბ. დარგი — ქართული დიპლომატიკა.

ჯ-მა შეისწავლა ძვ. სომხური საისტ. მწერლობა (I წიგნი გამოიცა 1935) და სომხ. ისტორიოგრაფიასაც მნიშვნელოვანი ღვაწლი დასდო.

ჯ-მა მკაცრად გააკრიტიკა ანტიმეცნ. „აყაყაშინაურული „იდეოლოგიურ-გამოსარკვლევითი" შეხედულებანი საქართველოს ისტორიაზე და კვლევის მეცნიერული მეთოდები წამოაყენა, მიუთითა, რომ საჭირო იყო ნამდვილი, მეცნიერული, წყაროების კრიტიკულად შესწავლაზე დამყარებული ისტორია, რ-იც ქართვ. ხალხს დაეხმარებოდა უკეთესი მომავლისათვის ბრძოლაში

ჯ-მა დაწერა კაპიტ. შრომა „ქართველი ერის ისტორია" (5 წიგნად), რ-შიც სრულიად ახლებურადაა გაშუქებული საქართველოს პოლიტ. ისტორია, სოც. ურთიერთობის ფორმები, ქართვ. ხალხის ეკონომიკისა და მიგრაციის საკითხები, სახელმწიფოებრივი წყობილების ფორმები, მატერ. კულტურა, იდეოლოგია, სარწმუნოება, კულტურა. ჯ-ის სახელთანაა დაკავშირებული საქართველოს ისტ. გეოგრაფიის პრობლემების ფართო მასშტაბით კვლევა. ისტ. გეოგრ. საკითხებს საჭიროებისამებრ იგი სხვადასხვა ნაშრომში ეხება, საგანგებოდ კი ამ პრობლემას უძღვნა მონოგრაფია „საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით" (1919). ქართვ. მეცნიერთაგან ჯ-მა ერთ-ერთმა პირველმა გამოიყენა არქეოლოგიური მეთოდურობა მეცნიერულად. მისი თაოსნობითა და ხელმძღვანელობით გაითხარა არაერთი ისტ. ძეგლი.

ჯ-მა საგანგებოდ გამოიკვლია საქართვ. ეკონ. ისტორია და დაწერა 3 წიგნად. მის მიერ შესწავლილ საკითხებს, როგორიცაა სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგი ძვ. საქართველოში, ვაჭრობა-ხელოსნობა, სახელმწიფოს საფინანსო შემოსავალი და სხვ., დიდი მეცნ. ღირებულება აქვთ. საგულისხმოა, რომ მეცნიერმა ღრმად შეისწავლა წარმოების იარაღების განვითარების ისტორია და ბევრი მნიშვნელოვანი დასკვნა გააკეთა.

ჯ-მა დიდი ამაგი დასდო ქართული სამართლის ისტ. შესწავლასაც. შეისწავლა ისეთი პრობლემები, როგორიცაა მეფის უფლებების ისტორია საქართველოში, ძვ. საქართველოს და სომხეთის სახელმწიფოებრივი წყობა, გაზიარება უფლებამოსილებანი და სხვ. შექმნა კაპიტ. ნაშრომი „ქართული სამართლის ისტორია" (I წიგნი გამოქვეყნდა 1919, 1928; II წიგნის I ნაკვეთი — 1926; II წიგნის II ნაკვეთი — 1929, უკანასკნელი გამოცემა „თხზულებანი", ტ. 6—7, 1982—84). მან საფუძვლიანად გამოიკვლია მწერლობის ხელოვნება ძვ. საქართველოში. შექმნა ფუნდამენტური მონოგრაფია ქართული მუსიკის ისტორიის საკითხებზე 1943 ჯ-ის თანაავტორობით გამოქვეყნდა საქართველოს ისტ. სასკოლო სახელმძღვანელო, რ-საც 1947 მიენიჭა სახელმწიფო პრემია.

ჯ. დიდ ყურადღებას უთმობდა ქართ. ენის უძველესი აგებულებისა და ნათესაობის საკითხების დამუშავებას. მან პირველმა დაასაბუთა ქართველური ენების მონათ. იბერიულ-კავკ. ენებთან როგორც სტრუქტურული, ისე მასალობრივი ერთიანობა ძირითადი გრამატ. კატეგორიისა და ლექსიკის მიხედვით. მნიშვნელოვან შედეგს მიაღწია ამ ენათა შესწავლაში და წინადაგი შეუმუშავა იბერიულ-კავკ. ენათმეცნიერების ჩამოყალიბებას. ჯ-ის სახელთანაა დაკავშირებული უძველეს პალიმფსესტურ ხელნაწერებში V—VII სს. ჰანმეტი ტექსტების აღმოჩენა, რასაც უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება ქართ. ენის წერილობითი ისტორიის პერიოდიზაციისათვის. მას გამოკვლეული აქვს ქართ. მეცნ. და სამეურნეო-ცხოვრ. კულტურების თითქმის ყველა დარგის ტერმინოლოგია და, საერთოდ, ლექსიკა. მისმა ეტიმოლოგიურმა კვლევამ დიდად წასწია წინ ქართ. ენის ეტიმოლოგიური ძიებები.

ჯ. შეუნელებლივ იღვწოდა ახლად აღორძინებული ქართ. მრავალდარგოვანი მეცნ. ტერმინოლოგიის დამუშავებისა და ხალხში გავრცელებული მდიდარი ლექსიკური ფონდის გამოვლინებისათვის. მისი ინიციატივითა და ხელმძღვანელობით იქნა შეკრებილი ქართ. შინამრეწველობის მდიდარი ლექსიკური მასალა (გამოიცა 3 წიგნად 1976—1986).

ჯ-მა დაუღალავი წვლილი შეიტანა ქართ. კულტურის ძეგლების დაცვის საქმეში. მან შეუდგინა მიზანშეწონილი სამოქმედო გეგმა სხვადასხვა დაწესებულებას, რ-ის საფუძველზეც საქართვ. საისტ. და საეთნოგრაფიო საზ-ბამ, ქართ. სამეცნ. საზ-ბამ და ქართვ. ხელოვანთა საზ-ბამ მნიშვნელოვანი ერთობლივი სამუშაო ჩაატარეს ეთნოგრ. მასალის და ქართ. შინამრეწველობის ნიმუშების შეგროვების, სხვადასხვა ტაძარში დაცული ფრესკების გადმოღების, საერთოდ მატერ. კულტურის ძეგლების დაცვის საქმეში.

ჯ. აქტიურად მონაწილეობდა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისა და საქართველოს საისტ. და საეთნოგრაფიო საზ-ბის მუშაობაში, დიდი ყურადღებით ეკიდებოდა სამუზეუმო საქმიანობას. მისი თაოსნობით დაარსდა საქართვ. მუზეუმში საისტორიო განყ-ბა, მისივე უშუალო ხელმძღვანელობით მოეწყო ვეფხისტყაოსნის 750 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო გამოფენა. მეცნიერი ცხოველ მონაწილეობას იღებდა საბჭ. საქართველოს კულტ. ცხოვრებაში.

ჯ. არჩეული იყო საქ. სსრ I მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატად (1938), საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის წევრად (1938). დაჯილდოებული იყო შრომის წითელი დროშის ორდენით (1938). ჯ-ის სახელობისაა საქ. სსრ მეცნ. აკად. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინ-ტი. თსუ-ში და კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინ-ტში არის მისი სახელობის კაბინეტები, დაწესებულია ჯ-ის სახ. სტიპენდია. ჯ-ის სახელი მინიჭებული აქვთ ქუჩებს საქართვ. სხვადასხვა ქალაქში, კასპის რ-ნის სოფ. ხოვლეში გახსნილია ჯ-ის სახლ-მუზეუმი.

თხზ.: თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 1—3, 6—8, თბ., 1977—84.

ლიტ.: ბერძენიშვილი ნ., ივანე ჯავახიშვილი, თბ., 1966; მეტრეველი რ., „ქართველი განათლებული". ივანე ჯავახიშვილი და ქართული კულტურის ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1979; ჯორჯანელი ს., ცხოვრება და ღვაწლი ივანე ჯავახიშვილისა, თბ., 1984; ივანე ჯავახიშვილი (1876—1940). ბიობიბლიოგრაფია, შემდგ. ი. გოგილაშვილი, ც. ლომიძე, თბ., 1976.

რ. მეტრეველი.

ჯავახიშვილი ივანე სიმონის ძე (1768 — გ. წ. უცნობია), რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი (1813). პირველი საბრძოლო ნათლობა 1787—91 რუს.-თურქ. ომში მიიღო. 1800 მიენიჭა პოლკოვნიკობა. მონაწილეობდა რუსეთ-ავსტრია-საფრანგეთის 1805 და რუსეთ-პრუსია-საფრ. 1806—07 ომებში. 1812 სამამულო ომის დროს მეთაურობდა მე-3 არმიაში (სარდალი გენ. ა. ტორმასოვი, 1812 სექტ.-იდან — ადმ. პ. ჩიჩაგოვი) შემავალ სერპუხოვის დრაგუნთა პოლკს. პოლკმა და მისმა მეთაურმა თავი ისახელეს 15 (27) ივლ. კობრინისა და 31 ივლ. (12 აგვ.) გოროდეჩნოს ბრძოლებში, რამაც მნიშვნელოვნად შეაფერხა მტრის აქტ. მოძრაობა კიევის მიმართულებით. 1812 სექტ.-იდან ომის დამთავრებამდე ჯ. მონაწილეობდა ყველა მნიშვნელოვან ოპერაციაში, რ-საც დუნაის არმიასთან ერთად მე-3 არმია აწარმოებდა რიგ. უკრ. და ბელორ. ტერიტორიაზე. რუსეთიდან ნაპოლეონის არმიის განდევნის შემდეგ მონაწილეობდა 1813—14 რუს. არმიის საზღვარგარეთ ლაშქრობაში. 1817 ავადმყოფობის გამო სამხ. სამსახურიდან გადადგა.

გ. ჯაფარიძე.

ჯავახიშვილი ივანე ვასილის ძე [16 (28). VIII 1897, სოფ. ხოვლე, ახლანდ. კასპის რ-ნი, — 13. IX 1982, თბილისი], ქართველი საბჭ. თერაპევტი. მედ. მეცნ. დოქტორი (1953), პროფესორი (1954), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). 1922 დაამთავრა თსუ-ის სამკურნ. ფაკ-ტი. 1954—57 განაგებდა თბილ. სამედ. ინ-ტის პედიატრიის, სანიტ.-ჰიგიენისა და სტომატოლოგიის ფაკ-ტების პროპედევტიკური თერაპიის კათედრას, 1957—67 იყო საქ. სსრ მეცნ. აკად. ს. წინამძღვრიშვილის სახ. ექსპერ. და კლინიკური კარდიოლოგიის ინ-ტის დირექტორი, 1967—82 — თბილ. სამედ. ინ-ტის სამკურნ. ფაკ-ტის ჰოსპიტალური თერაპიის კათედრის პროფესორი. ჯ. შეისწავლიდა ფილტვისა და გულ-სისხლძარღვთა დაავადებებს. 1961—66 იყო მისივე თაოსნობით დაარსებული თბილ. კარდიოლოგთა, ხოლო 1966—73 — საქართვ. კარდიოლოგიის სამეცნ. საზ-ების თავ-რე (1973-იდან საპატიო თავ-რე). მისი მონაწილეობით დაარსდა რესპ. კარდიორევმატოლოგიური დისპანსერი და გაიხსნა კარდიორევმატოლოგიური კაბინეტები რესპ. სხვადასხვა რ-ნში.

თხზ.: პოსტინფარქტული სინდრომის პრობლემა საქართველოში, თბ., 1962

ა. ქარუმელი

ი. ვ. ჯავახიშვილი.

ჯავახიშვილი კახა ივანეს ძე [დ. 2 (15). VIII 1915, თბილისი], ქართველი საბჭ. არქიტექტორი. საქ. სსრ დამს. არქიტექტორი (1965), აჭარის ასსრ დამს. ინჟინერი (1961). დაამთავრა ს. მ. კიროვის სახ. ამიერკავკ. ინდუსტრ. ინ-ტი (1936). 1945—64 იყო აჭარის ასსრ სახ. კომისართა საბჭოსთან (შემდგომში მინისტრთა საბჭოსთან) არსებული არქიტ. (შემდგომში არქიტ. და მშენებლობის) სამმართველოს უფროსი. მათ მთავარი არქიტექტურული ნაგებობებია: ბათუმში — საზაფხულო თეატრი (1949, ბ. კორკოტაშვილთან ერთად), რესპ. სახ. მუზეუმი (1955); თბილისში — საქ. სსრ მეცნ. აკად. ფიზიკის ინ-ტი (60-იანი წწ.). საქართვ. ქ-ების გენ. გეგმები (ბათუმის, ქობულეთის, სამტრედიის და სხვ.; ავტორთა კოლექტივებთან ერთად). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით.

ნ. კინწურაშვილი.

მ. ს. ჯავახიშვილი

ჯავახიშვილი (ნამდვ. გვარი ადამაშვილი) მიხეილ საბას ძე [8 (20) XI 1880, სოფ. წერაქვი, ახლანდ. მარნეულის რ-ნი, — 1937], ქართველი საბჭ. მწერალი. სწავლობდა ჯერ წინამძღვრიანთკარის, შემდეგ ყირიმის სას.-სამ. სასწავლებელში, რ-იც არ დაუმთავრებია ოჯახში დატრიალებული ტრაგედიის გამო. ავაზაკებმა მოუკლეს დედა და და; მამაც ამ უბედურებას გადაჰყვა. 1901 დაბრუნდა საქართველოში. პირველი მოთხრ. „ჩანჩურა" 1903 გაზ. „ცნობის ფურცელში" გამოაქვეყნა. ეწეოდა აქტ. ჟურნალისტურ მოღვაწეობას, რედაქტორობდა

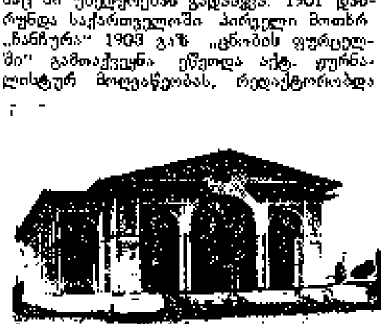

კ. ჯავახიშვილი. ბათუმის საზაფხულო თეატრი. (ბ. კორკოტაშვილთან ერთად). 1949.

მ. ჯავახიშვილი

ნ. გ. ჯავახიშვილი

ნ. ა. ჯავახიშვილი

ჯავახური შესაბმელი ცხენი.

გაზეთებში „ივერიას" (1904) და „გლეხს" (1906) გაბედულად ილაშქრებდა მეფის ხელისუფლების სისხლიანი რეპრესიების წინააღმდეგ (სტატიათა ციკლი „გლეხის წერილები"). ჯ-ის ადრინდელი, 1903—1908 გამოქვეყნებული მოთხრობები („ჩანჩურა", „მიქელ გაბო", „კურკას ქორწილი") გულწრფელ თანაგრძნობას უღვივებდა მკითხველს უბრალო ადამიანებისადმი. თემატური სიახლით, მახვილი და ჰუმანისტური პათოსით, ხალისიან რეალისტური კოლორიტით აღბეჭდილი ეს მოთხრობები ახ. სიტყვა იყო ქართ. მწერლობაში. ჯ. მკაცრი რეალისტის თვალით ხედავდა სოც. მანკიერებებს, ყოფითი სცენებით სახ. ცხოვრების მოურჩენელ წყლულებს წარმოსახავდა. რევ. მოძრაობის აღმავლობა გამოიხატა მოთხრ. „ჯალალეში". ქართ. ლიტ. კრიტიკა (გ. რცხილაძე, კ. აბაშიძე და სხვ.) დიდი მოწონებით შეხვდა ჯ-ის პირველ მოთხრობებს. 1907 მწერალი გაურბოდა ხელისუფლების დევნას, ერთხანს პარიზის უნ-ტში სწავლობდა, იმოგზაურა ევროპაში. 1909 სხვისი პასპორტით დაბრუნდა საქართველოში. 1910 დააპატიმრეს და გადაასახლეს 1910-მდე დონის როსტოვში ცხოვრობდა. 1913 კვლავ სამშობლოში დაბრუნდა. თხუთმეტწლიანი დუმილის შემდეგ მოთხრ. „ქვის კაცით" (1923) დაიწყო ჯ-ის შემოქმედების II პერიოდი. მან ზედიზედ გამოაქვეყნა მოთხრობები და რომანები, რ-ებშიც ქართ. კლასიკური მწერლობის ტრადიციების ერთგული დარჩა. საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ მწერალი აქტ. შემოქმედებითისა და საზ. ცხოვრებას ეწეოდა. ჯ-ის მრავალფეროვანი შემოქმედება დიდი მოქალაქეობრივი შეგნებითაა გამსჭვალული. მწერლის თანაბრად აინტერესებდა ადამიანის ზნეობა, მისი ყოფა ახ. ისტ. პირობებში, დემოკრატიულება რეალიზაციისათვის. ჯ-ის განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევდა ადამიანის ვალი სამშობლოს, ხალხის, ოჯახის წინაშე (მოთხრობები „ლამბალო და ყაშა", „მუსუსი", „ჩიბუხი დაიგვიანა", „მარადი ამბოხება", „ი რი განაჩენი", „მიწის ყიჟილი", „ხვთის ამბავი" და სხვ.). მან ერთ-ერთმა პირველმა შექმნა სამკუთხედი XX ს ქართ. რეალისტ. რომანი, შექმნა მაღალმხატვრული ავანტიურული („კვაჭი კვაჭანტირაძე", 1924), სოც. („ჯაყოს ხიზნები", 1925), სათავგადასავლო („გივი შადური", 1928), ისტ. („არსენა მარაბდელი", 1933—36), ისტ.-რევ. („ქალის ტვირთი", 1936), ფილოს. („თეთრი საყელო", 1926) რომანები. მწერლის განსაკუთრებით იზიდავდა სოც. უთანასწორობის წინააღმდეგ ბრძოლისა და საზ. ცხოვრების რევ. გარდაქმნის რთული გზები. კვაჭი კვაჭანტირაძის გროტესკული სახის შექმნით ჯ-მა ამხილა სოც. წყობა, რ-მაც წარმოშვა ასეთი „გმირი" და დიდი მხატვრული დამაჯერებლობით წარმოსახა რევ. იმპერიის მმართველი წრეების ზნეობრივი დაცემა, უმეცრება, დეგენერაცია. „ჯაყოს ხიზნებში" მწერალმა გვიჩვენა ერის ცოცხალი ორგანიზმის ღირსეულ — ყველა არისტოკრ. ჟუანასხნელი ნაშიერი, რევ. ქარქაში მიერ გარიყული მოინტელიგენტო ხორციელი (თეიმურაზ ხევისთავი) და ბნელი სულითა და მოხელეებული მტაცებლური ინსტინქტით აღჭურვილი ჯაყო. მწერალმა განაცლებული უმოქმედობის გაუმაძღრობის ილი მოქმედება დაუპირისპირა და ორივე საზ.-ბისათვის საშიშ მოვლენად მიიჩნია, ახ. ინტერესებით. ახ. სულისკვეთებით გაამდიდრა ჯ-ის შემოქმედება ისტ. რომანებმა, რ-ებშიც გაცოცხლდა სოც. და ეროვნ. თავისუფლებისათვის, რევ. გარდაქმნებისათვის ბრძოლის სურათები. მრავალპლანიან რომანში „არსენა მარაბდელი" XIX ს. I ნახ. გლეხთა მოძრაობის ფართო პანორამაა გადმოცემული. „ქალის ტვირთში" წარმოსახულია XX ს. დასაწყ. რევ. მოძრაობა. ჯ-ს ეკუთვნის მრავალრიცხოვანი პუბლიც., ლიტ.-კრიტ. წერილი და ნარკვევი, ავტობიოგრ. ნაწარმ. თარგმნა გი დე მოპასანის, ა. სერაფიმოვიჩის, ა. ჩეხოვის, მ. ისტრატის და სხვ. თხზულებანი. 1930—34 გამოვიდა ჯ-ის რჩეულ თხზულებათა ოთხტომეული. შემოქმედებით ზენიტში მყოფი მწერალს მრავალი საინტერესო ჩანაფიქრი დარჩა განუხორციელებელი. ჯ-ის თხზულებათა მომდევნო კრებული გამოქვეყნდა ხანგრძლივი ინტერვალის შემდეგ — 1958—64 („რჩეული თხზულებანი", ტ. 1—6). ჯ-ის ნაწარმოებები თარგმნილია სსრკ ხალხთა და მრავალ უცხო ენაზე.

თხზ.: თხზულებანი რვა ტომად, ტ. 1—6, თბ., 1964—80.

ლიტ.: ბენდელიანი ა., მიხეილ ჯავახიშვილი, თბ., 1977; ჭანტურია ტ., მიხეილ ჯავახიშვილის შემოქმედება, თბ., 1966; ჯავახიშვილი ქ., მიხეილ ჯავახიშვილი, თბ., 1984.

ტ. ბენდელიანი.

ჯავახიშვილი ნადეჟდა გრიგოლის ასული (13. IX. 1882, თბილისი, — 7. IX. 1980, იქვე), ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1941). 1889—92 სწავლობდა თბილ. ქალთა უმაღლეს სასწავლებელში. სცენაზე პირველად გამოვიდა 1901 აჭარის სემინარიაში და შეასრულა მაშოს როლი ცაგარლის „ციმბირელში". პროფ. სასცენო მოღვაწეობა დაიწყო 1902 თბილ. ქართ. თეატრში. რეალისტური სხვადასხვა ჟანრის იყო ქუთ., სოხ., ფოთის თეატრების მსახიობი. 1921-იდან სიცოცხლის ბოლომდე მოღვაწეობდა შ. რუსთაველის სახ. თეატრში. შექმნა მრავალი სახასიათო სცენური სახე როლები: მაიკო (ა. სუმბათაშვილის „ღალატი"), გულრიძა (ა. ოსტროვსკის „უდანაშაულო დამნაშავენი"), მატრიონა („მეფეს წყვდიადისა" ტოლსტოის მიხედვით), ფოზულინა (ს. კლდიაშვილის „გრაფის ქვრივი"), კარიდა (დ. კლდიაშვილის „დარისპანის გასაჭირი") და სხვ. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.

შ. ივანიძე.

ჯავახიშვილი ნინო ალექსანდრეს ასული [დ. 7. X (20. XI). 1914, მოსკოვი], ქართველი საბჭ. ანატომი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1949), პროფესორი (1963), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1965), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1979). სკკპ წევრი 1944-იდან. 1935 დაამთავრა თბილ. სამედ. ინ-ტი 1946-იდან მუშაობს საქ. სსრ მეცნ. აკად. ა. ნათიშვილის სახ. ექსპერ. მორფოლ. ინ-ტში სხვადასხვა თანამდებობაზე, 1959-იდან დირექტორია. შეისწავლის გულ-სისხლძარღვთა და პერიფერიული ნერვული სისტემის მორფოლ. და ექსპერ. მედ. სხვადასხვა საკითხს. ანატომიის, ჰისტოლოგიისა და ემბრიოლოგიის საკავშირო საზ-ბის თავ-რის მოადგილე (1966—77) და საპატიო წევრი, გერონტოლოგიისა საკავშ. საზ-ბის თავ-რის მოადგილე (1983-იდან), ბულგარეთის (1974), ბულგარეთის (1978) ანატომთა, ჰისტოლოგთა და ემბრიოლოგთა სამეცნ. საზ-ბებისა და ჩეხოსლ. (1975) პურკინიეს სახ. სამეცნ. სამედ. საზ-ბის საპატიო წევრი. თბილისის ანატომთა, ჰისტოლოგთა და ემბრიოლოგთა სამეცნ. საზ-ბის თავ-რე (1966-იდან). საქ. სსრ II—V მოწვევათა უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი და საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის წევრი (1953—63). სსრკ IX და X მოწვევათა უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. 1945-იდან საბჭ. ქალთა კომიტეტის წევრია, 1945-იდან — საქართვ. ქალთა კომიტეტის თავ-რე, 1980-იდან მშვიდობის საქართვ. რესპ. კომიტეტის პრეზიდიუმის წევრი. სკკპ XXII ყრილობის დელეგატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის, ხალხთა მეგობრობის, „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით.

თხზ.: ზურგის ტვინის ნერვული წნულების და სისხლძარღვთა წყლის დროშა და ურთიერთობა, თბ., 1952; Морфологическое обоснование действия некоторых коронарорасширяющих препаратов, Тб., 1973; Сосуды сердца, 2 доп. изд., М., 1967 (თანაავტ.: М. Э. Комахидзе); Сосуды сердца в норме и эксперименте, Тб., 1982 (თანაავტ.: М. Э. Комахидзе, З. Г. Цагарели).

ჯავახიშვილი პაატა, ჯავახიშვილთა სათავადო სახლის უფროსი XVII ს. 30—50-იან წლებში. ქართლის მეფის როსტომის ფარეშთუხუცესი. 1633 სამეფო სოფლის აზნაურების, ხოლო 1654 სოფ. ოლეთისის მფლობელი.

ჯავახიშვილი როინ, ქართლის მეფის როსტომის ბოქაულთუხუცესი, შემდეგ — მდივანბეგი. მისი სიკვდილის შემდეგ ეს სახელო გადაეცა ორბელიშვილებს. ჯ. უკანასკნელად იხსენიება 1661 დოკუმენტში.

ჯავახიშვილი სპირიდონ ესტატეს ძე [1766 — 26. VII (6. VIII). 1815, გამბარი], რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი (1813). 1812 სამამულო ომის დაწყებისას პავლოგრადის ჰუსართა პოლკს მეთაურობდა. თავი ისახელა 1812 წ. 31 ივლ. (12 აგვ.) გოროდეჩნოს ბრძოლაში, რისთვისაც გადაეცა ოქროს ხმალი წარწერით „მამაცობისათვის". 1812 წ. 8 (20) ოქტ. მონაწილეობდა ნაპოლეონის არმიის ლიტვის კორპუსის განადგურებაში; განსაკუთრებული სიმამაცე გამოიჩინა 14—17 (26—29) ნოემბ. გამართულ ბრძოლებში, რ-თა მიზანი იყო ნაპოლეონის არმიის განადგურება, როცა იგი ბერეზინას გადალახავდა. ჯ. მონაწილეობდა 1813—14 რუს. არმიის საზღვარგარეთ ლაშქრობებში.

ე. ჯავახიშვილი.

ჯავახური, იხ. *ქართველთა ეთნარქოები.*

ჯავახური შესაბმელი ცხენი, ადგილობრივი ცხენის ჯიშური გამოყვანილია ხალხ. სელექციის გზით. მის ჩამოყალიბებაში მონაწილეობდნენ რუს. „ბიტიუგი", არდენის, ბრაბანსონისა და პერშერონის ჯიშის აჯილფები. შეჯვარება ტარდებოდა სისხლთა ჩართვის, ჯიშთაშორისი შეჯვარებისა და მიღებული ნაჯვარის „თავისში" მოშენების გზით. ჯ. შ. ც-ის განაზომებია (სმ-ით): სიმაღლე მინდაოში — 144,6, ტანის ირიბი სიგრძე — 146,6, გულმკერდის ირგვლივი — 174,6, ნების ირგვლივი 20,5. განასხვავებენ ჯ. შ. ც-ის 3 ტიპს: მძიმეს, საშუალოსა და მსუბუქს. ცხენს მსუბუქი ნაბიჯი და კარგი ჩორთი აქვს, მუშაობაში ყაირიანი და გამძლეა. ფერად ქურანა, თაფლა და ლურჯაა. იყენებენ სას.-სამ. სამუშაოებისათვის და სატრანსპ. საშუალებად.

დ. კობალავა.

ალ-**ჯავაჰირი** მუჰამად მაჰდი (დ. 1900), არაბი (ერაყელი) პოეტი და საზოგადო მოღვაწე მშვიდობის მსოფლიო საბჭოს წევრი (1950-იდან). განმათ. მოძრაობაში მონაწილეობისათვის დაპატიმრებული იყო. რამდენიმე წელი იყო ემიგრაციაში (სირია, ლიბანი, პალესტინა). დაბრუნდა 1966 რევ. შემდეგ. 1963 წ 8 თებ ბაასის ექსტრემისტული ფრთის მიერ მოწყობილი სახელმწ. გადატრიალების შემდეგ სათავეში ჩაუდგა ერაყელი ხალხის დაცვის მოძრაობის უმაღლეს კომიტეტს. ნაწარმოებებს აქვეყნებს 1925-იდან. ალ-ჯ-ის ლექსები დაწერილია კლასიკური ენით, დაცულია ძვ. პოეზიის ნორმები, მაგრამ ისინი კი თანამედროვეობას ეხმაურება. ლექსების დიდი ნაწილი ეძღვნება ერაყისა და არაბ. ქვეყნების უახლეს ისტორიას, მათ ბრძოლას დამოუკიდებლობისათვის, კულტ. საკითხებს. შეადარებით მცირერიცხოვანია ლირ. ლექსები. II მსოფლიო ომის წლებში (1939—45) დაწერა პოემები „სტალინგრადი", „სტალინგრადი". 1971 გამოაქვეყნა გ. ა. ნასერის ცხოვრების ამსახველი პოემა.

მ. ქარაულაშ.

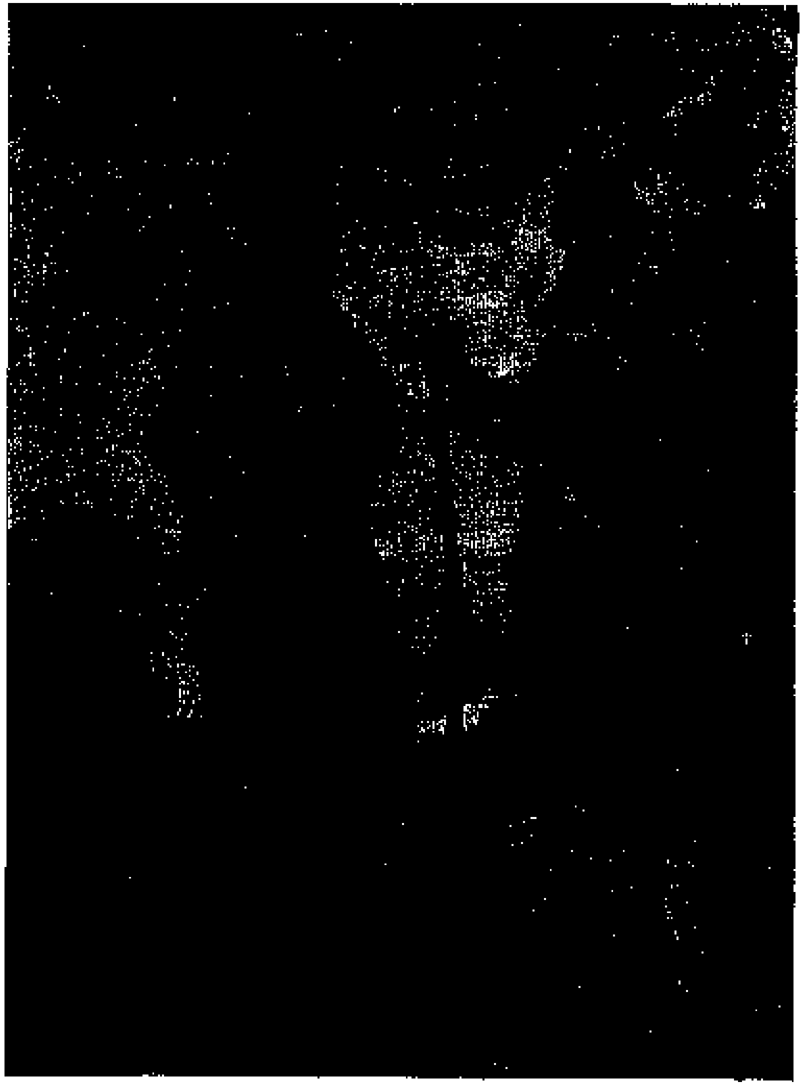

[illegible] 1934 [illegible] [illegible] 1951 [illegible] [illegible]

ჯაველიძე ელიზბარ დიმიტრის ძე (დ. 16.XII.1937, თბილისი), ქართველი საზოგადოებათმცოდნე-თურქოლოგი, ლიტერატურათმცოდნე, კრიტიკოსი; ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1975). სკკპ წევრი 1971-იდან. დაამთავრა თსუ-ის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკ-ტი (1961). ავად გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტის მეცნ. თანამშრომელი (1962), წამყვანი მეცნ. თანამშრომელი (1986), თსუ-ის თურქოლოგიის კათედრის პროფესორი (1986). ალმანახ „კრიტიკის" მთავარი რედაქტორი (1986—87), გაზ. „ლიტერატურული საქართველოს" მთ. რედაქტორი (1987-იდან). 1962 გამოაქვეყნა პირველი კრიტ. წერილი, 1968—პირველი წიგნი „რუმი პოეტი". ჯ.-ს ეკუთვნის მონოგრაფიები: „ფუზული" (1972), „თურქული ლიტერატურის სათავეებთან. I. ჯელალ-ედ-დინ რუმი" (1975, რუს. ენაზე), „თურქული ლიტერატურის სათავეებთან. II იუნუს ემრე" (1985, რუს. ენაზე), „შოთაოლოგია" (1984), „შუა საუკუნეების თურქული პოეზიის ტერმინოლოგიისა და შეთიდიის შესწავლისათვის" (1984, ინგლ. ენაზე, ვაშინგტონი). ჯ. იკვლევს აგრეთვე ქართ. ლიტ-რის აქტუალურ საკითხებს

ჯავზი, ჯავზის ხის ნაყოფის სურნელოვანი თესლები, რასაც სუნელ-სანელებლად ხმარობენ

ჯავზის ხე (Myristica), მცენარეთა გვარი ჯავზისებრთა ოჯახისა. მარადმწვანე ორსახლიანი ხეებია. 100—120 სახეობა გავრცელებულია ძვ. სამყაროს ტროპიკებში. ზოგიერთი სახეობის ნაყოფისაგან იღებენ სუნელ-სანელებელს. ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია M. fragrans, რ-ის სამშობლოა მოლუკის კ-ბი; კულტურაში გავრცელებულია ორივე ნახევარსფეროს ტროპიკებში. თესლს (ჯავზი) და მის გარსს (მუსკატის ყვავილს) იყენებენ კულინარიასა და კვების მრეწველობაში, აგრეთვე ეთეროვანი ზეთის მისაღებად, რ-საც იყენებენ სამკურნალო მედიცინაში, პარფიუმერიასა და მყუამზადებლობაში

ჯავის რაიონი, ადმ.-ტერ. რ-ნი ამიერკავკასიაში, სამხრ. ოსეთის ა. ო-ში 1917-მდე ... ახლანდელ ჯ. რ-ის ტერიტ. შედიოდა თბილის. გუბ. გორის მაზრაში, 1922-იდან სამხრ. ოსეთის ა. ო-შია. აღმ-ით ესაზღვრება ... და ... , დას-ით — ონისა და საჩხერის, სამხრ.-ით — ... და ზნაურის რ-ნები, ჩრდ-ით — ჩრდ. ოსეთის ასსრ. ფართ. 1144,6 კმ² რ-ნის ცენტრი — დაბა ჯავა. რ-ნში არის 2 სადაბო (ჯავა, კვაისა) და 11 სასოფლო საბჭო — ... , ... , ... , ... , რიკვა (ცენტრი — ქვემო რიკვა), ... , ... , ... , ... , ... (ცენტრი — ქვემო ხეხვი). 2 დაბა და 1366 სოფელი.

ბუნება. რ ე ლ ი ე ფ ი ძირითადად საშ- და მაღალმთიანია. მსხვილი ოროგრ. ერთეულებია მაღალმთიანი და ზედაიურული თხემ-ქედებით, მწვერვალებით და კარნიზებით, კლდეებითა და კონგლომერატებით აგებული ოსეთის კავკასიონის მთავარი ქედი (მწვერვალებია ხალაწა, 3938 მ, ... , 4452 მ, ზილგახოხი, 3857 მ, ... , 3677 მ). აქვს ძლიერ დანაწევრებული რელიეფი, არის ძვ. მყინვარული ფორმები და თანამედროვე მყინვარები, ალპ. ზონაში მდებარე ულელტეხილები (... , 2999 მ, ... , 3104 მ, ... , 2925 მ, ... , 2995 მ, ... , 2904 მ); ... ... , ... და ... რაჭის ქედის აღმ. (მთა ... , 2... მ, ... , 3001 მ) და ლიხის ქედის (მთა რიბიხი, 2470 მ) ... ; იურული და ცარცული ასაკის ... , ... , ... და ... , აგრეთვე ... და ... . , ... აგებული გვერდების მთა ... , 3339 მ), გუდისისა და ჯავის (მთა ბრუტსაბძელი, 3662 მ, მთა ... , 2948 მ) ქედები. ასეთ მნიშვნელოვანი ოროგრ. ელემენტებია მდ-ების დიდი ლიახვის, ფაწის, ჯოჯორის, ქსნისა და სხვ. ხეობები, აგრეთვე ... ... ქვაბული, რ-ის ფსკერი შეიცავს ნალექებითაა აგებული, ხოლო კალთები — ... კირქვებით, რ-ებთანაც დაკავშირებულია რელიეფის კარსტული ფორმები. მნიშვნელოვანი ... ... (...) და მინერ. სამკურნ. წყლები „რუ" და „ბაგიათა"

ჰ ა ვ ა. დაბალ- და საშუალმთიან ზონაში ზომიერად ნოტიო ჰავაა, იცის ცივი ზამთარი და მოკლე გრილი ზაფხული. ჰაერის საშ. წლ. ტემპ-რა 3,6-იდან 9,5°C-მდე აღწევს (ჯავა 9,5°C, რიკა 3,6°C), იანვ. — 3,6, —7,1°C (ჯავა — 3,6°C, რიკა —7,1°C), ივლ. 13,8—18,1°C (ჯავა 18,1°C, რიკა 13,8°C); აბსოლ. მაქს. 29—35°C, აბსოლ. მინ. — 30, —35°C. ნალექები წელიწადში 830—1210 მმ (ჯავაში 830 მმ, რიკაში 1210 მმ). მაღალმთიან ზონაში ზომიერად ნოტიო ჰავაა (არ იცის ნამდვილი ზაფხული), მას ზეგიო მუდმივი თოვლი და მყინვარები ლევს. აქ სიმაღლის შესაბამისად ტემპ-რა კანონზომიერად ეცემა, ხოლო ნალექები მატულობს და 1400 მმ აღწევს. ნალექების მაქს. ყველგან მაის-ივნ-ში მოდის, მინ.—იანვ-ში

შ ი დ ა წ ყ ლ ე ბ ი რ-ნის ტერიტორიაზე აქვთ სათავე და სხვადასხვა მიმართულებით მიედინებიან მდ-ები: დიდი ლიახვი, ფაწა, ქსანი, ჯოჯორა, ... და სხვ. საზრდოობენ ძირითადად წვიმისა და თოვლის წყლით. წყალდიდობა გაზაფხულ-ზაფხულშია, წყალმცირობა — ზამთარში მდ. დიდი ლიახვი გამოყენებულია სარწყავად. მნიშვნელოვანია ერწოს ტბა რ-ნი მდიდარია მინერ. წყლებით, რ-თა ბაზაზე მუშაობს სანატორიუმები და დასასვენებელი სახლები

ნ ი ა დ ა გ ე ბ ი ძირითადად გავრცელებულია საშ. და მცირე სისქის ტყის ყომრალი, ღია და გაეწრებული ტყის ყომრალი ნიადაგები. აგრეთვე მთის მდელოს კორდიანი და კორდიან-ტორფიანი ნიადაგები. ადგილ-ადგილ კირქვების გამოფიტვის ქერქზე, მდ. ქსნისა და ... ... ჩამოყალიბებულია კორდიან-კარბონატული ხირხატიანი ნიადაგი

მ ც ე ნ ა რ ე უ ლ ი ს ა ფ ა რ ი კარგად არის გამოხატული მცენარეული საფარის სიმაღლებრივი ზონალურობა. დაბალმთიანი ზონა უკავია მუხნარ-რცხილნარებს, სიმაღლით მას ცვლის წიფლნარი მთის ტყის ზოლი სარტყელი უკავია წიფლნარ-მუქწიწვოვან და წიწვოვან ტყეებს. მაღალმთიან ზონაში სუბალპ. ტყე-მდელოს და ალპ. მდელოს მცენარეულობაა. მდელოს მცენარეულობაა აგრეთვე ერწო-წონის ქვაბულის ძირზე. ტყეებში ხვდებით როგორც მარადმწვანე, ისე ფოთოლმცვივან მცენარეებს (შქერი, წყავი, ბაძგი, ზღმარტლი და სხვ.)

ც ხ ო ვ ე ლ თ ა ს ა მ ყ ა რ ო. გავრცელებულია მთის ტყის ბინადარნი: მურა დათვი, მგელი, ფოცხვერი, მაჩვი, კვერნა, მელა, აგრეთვე არჩვი, ჯიხვი; ფრინველებიდან: კაკაბი, კავკ. როჭო, კავკ. შურთხი. მდ-ებში ბინადრობს კალმახი, ხრამული, ქაშაპი, წვერა და სხვ. რ-ნში არის კარსტული მღვიმეები, რ-შიც შემორჩენილია ქვის ხანის ადამიანის სადგომები.

ძ ი რ ი თ ა დ ი ლ ა ნ დ შ ა ფ ტ ე ბ ი. რ-ნის ტერიტ. მოქცეულია ნოტიო და ზომიერად ნოტიო ჰავიანი მთის ტყის, მთა-მდელოსა და გლაციალურ-ნივალური ლანდშაფტის ტიპებში, რ-ებშიც გამოიყოფა შემდეგი ლანდშაფტის სახეები: 1. საშ. მთის წიფლნარ-მუქწიწვოვანი ტყეებით, ტიპური და გაეწრებული ტყის ყომრალი ნიადაგებით, 2 კარსტული საშ. მთები წიფლნარ-მუქწიწვოვანი ტყეებით და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით, 3. საშ. მთები წიფლის ტყეებით, ტყის ყომრალი და კორდიან-კარბონატული ნიადაგებით, 4. საშ. მთები, წიწვოვან ფოთოლოვანი (ფიჭვნარ-ნაძვნარ-წიფლნარები) ტყეებით, ტიპური და გაეწრებული ტყის ყომრალი ნიადაგებით, 5. საშ. მთები წიფლნარ-ნაძვნარით, ტიპური და გაეწრებული ტყის ყომრალი ნიადაგებით, 6 საშ. მთის ქვაბული მუხნარ-რცხილის ნიადაგურ-მცენარეული საფარით, 7 სუბალპ. ტყეები და მდელოები მთის ტყისა და მთის მდელოს ნიადაგებით, 8. იგივე, კარსტული, 9. ალპ. მდელოები, მთის მდელოს ნიადაგებით, 10. მყინვარები და კლდეები ნიადაგ-მცენარეულ საფარის მოკლებული

მოსახლეობა. სოფლები ძირითადად მდინარეთა ხეობებში მდებარეობს განსახლების ზონა ძირითადად ვრცელდება ზ. დ. 1000—1500 მ ფარგლებში. სოფლის მოსახლ. შეადგენს რ-ნის მთელი მოსახლ. 70%-ზე მეტს. მცხოვრებთა უმეტესობა ოსებია, მცირე რაოდენობით ცხოვრობენ აგრეთვე ქართველები, რუსები და სხვ.

სახალხო მეურნეობა. რ-ნის ეკონომიკაში წამყვანია **სოფლის მეურნეობა**, რ-ის სპეციალიზაციის ყველაზე განმსაზღვრელი დარგია მეცხოველეობა. განვითარებულია აგრეთვე მეკარტოფილეობა და ნაწილობრივ მარცვლეული მეურნეობა. რ-ნში 2 კოლ-ბა და 5 მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობაა (კვირნეთის, რიკვის, სინაგურის, წონისა და ჯავის). რ-ნის ფართობის უმეტესი ნაწილი (82%) სათიბ-საძოვრებსა და ტყე-ბუჩქნარს უჭირავს სახნავი მიწა მთლიანად 2,5 ათ. ჰა ნათესი ფართობიდან (2,5 ათ ჰა) ყველაზე მარცვლეულ კულტურებს უკავია 0,9 ათ. ჰა ძირითადად მოჰყავთ საგაზაფხულო ქერი (185 ჰა) და საგაზაფხულო ხორბალი (186 ჰა) თესავენ აგრეთვე სიმინდს (220 ჰა), კარტოფილს (0,4 ათ. ჰა). რ-ნი იძლევა სამხრ. ოსეთის ა. ო. კარტოფილის მთელი მოსავლის ნახევარზე მეტს. მეცხოველეობა ხორცის-სახორცე მიმართულებისაა. საქონლის სულადობა (1986. ათ. სული) მსხვ. რქ. საქონელი — 16,5, ღორი — 8,5, ცხვ. და თხა — 16,2. მეცხოველეობა ვითარდება როგორც ადგილობრივად არსებული სათიბ-საძოვრების, ისევე შემოზიდული კომბინირებული საკვების ბაზაზე მთსხლ. ფულადი შემოსავლის ძირითადი წყაროა მეცხოველეობა სოფ. ქვემო ერმანში არის საქ. სსრ მეცნ. აკად. ბოტან. ინ-ტის სტაციონარი

მ რ ე წ ვ ე ლ ო ბ ა შ ი მაპროფილებელია სამთომომპოვებითი (კვარცის პოლიმეტალების მადანი) და კვებისა (განსაკუთრებით მინერ. წყლების ჩამოსხმა) მრეწველობა. მთავარი საწარმოო ობიექტებია: კვაისის ტყვია-თუთიის მომპოვებ-დამამუშავების საწარმო (მწყობრში ჩადგა ამ ტერ-

ე. ჯაველიძე.

ჯავზის ხე Myristica fragrans ყვავილებიანი ტოტი ა—ყვავილი

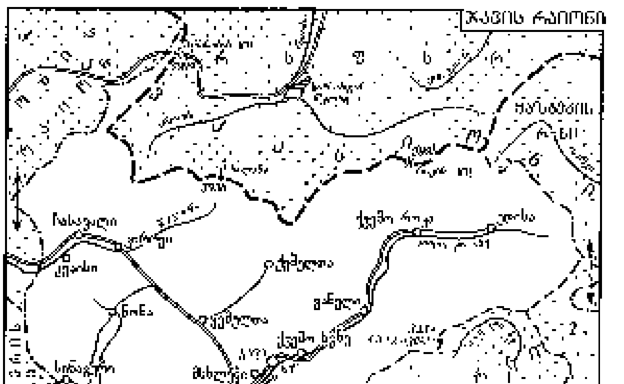

1 ჩნარის რ-ნი, 2 ლენინგორის რ-ნი

დ. ჯავრიშვილი.

რ. ჯავრიშვილი

ნიკეთ აღჭურვილი მაღაროები და მსხვილი მამდიდრებელი ფ-კა, რ-იც ტყვიისა და თუთიის კონცენტრატებით), სამკურნ. მინერ. წყლების — „ძაუგა“ და „ბაგიათის“ ჩამომსხმელი ქ-ნები, სოფ. მეხლებში არის კირის ქ-ნა, სოფ. კემულთაში — ასფალტის ქ-ნა, დაბა კვაისაში — სამკერვალო საამქრო.

ტრანსპორტი. რ-ნში რკინიგზის ხაზი არ არის (უახლოესი რკინიგზის სადგური ცხინვალი, ჯავიდან 20 კმ). ამიტომ სატრანსპ. სისტემაში მთავარ როლს ასრულებს ავტოტრანსპორტი. რ-ნის ტერიტორიას კვეთს რესპ. მნიშვნელობის საავტ. გზები: გორი—ცხინვალი—ონი და ცხინვალი—ჯავა—კეშელთა როკა. ადგილობრ. მნიშვნელობის გზების სიგრძე 120 კმ-ს აღემატება. რ-ნის შემდგომი სამეურნეო ათვისებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს როკის საუღელტეხილო ავტომაგისტრალს, რ-იც გადაკვეთს და გამოაცოცხლებს მაღალმთიან ზონას. გზას, რ-იც გვირაბით აკავშირებს კავკასიონის ჩრდ. და სამხრ. კალთებზე მდებარე რ-ნებს, არა მარტო საოლქო ან რესპ., არამედ საკავშ. მნიშვნელობაც ექნება.

კულტურა და ჯანმრთელობის დაცვა. 1986 რ-ნში იყო 60 ზოგადსაგანმან. სკოლა, მ. შ. 7 საშ., 12 რვაწლ. და 2 საღამოს (ცვლიანი) სკოლა, 2 სკოლა-ინტერნატი (3,6 ათ. მოსწ., 0,6 ათ. მასწავლებელი), 21 საკლუბო დაწესებულება, 36 ბ-კა. დაბა ჯავაში არის სამუსიკო სკოლა. გამოდის რ-ნული გაზ. „ძაუ“.

მოსახლ. ჯანმრთელობის დაცვას ემსახურება 4 საავადმყოფო (125 საწოლი), 7 ამბულ.-პოლიკლინიკა, 13 საფერშლო და საფერშლო-სამეანო პუნქტი. 43 ექიმი და 136 საშ. სამედიცინო კადრ. ჯავაში არის სანატორიუმი „ძაუ“.

ხუროთმოძღვრული ძეგლებია: კვაისაჯვრის (ადრინდ. ქრისტ. ხანის) ეკლესიის ნანგრევები კვაისაში, ერთნავიანი ეკლესიის ნანგრევები (XI ს.) სარიგვათაში, დიდი დარბაზული ეკლესიის ნანგრევები (X ს.) ... თის მახლობლად, ძახაგორის ეკლესიის (X ს. II ნახ.) ნანგრევები, სამეკლესიიანი ბაზილიკის (X ს.) ნანგრევები ნადარბაზევში და სხვ.

გ. მარგველაშვილი. რ. კვერენჩხილაძე

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი I—II, გვ. 592—593.

ჯავის ქედი, ოსეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. შტოქედი, რ-იც გამოყოფს მთიან ქედს ზეკარისა და ჯომბლოს უღელტეხილს შორის, ვერ მაღალია და მასზე ამართულია წვე ბრუწსაბძელი (აღწევს 3670 მ). შემდეგ ერთბაშად დაბლდება 2900 მ-მდე. მიემართება ზოგადად სამხრ.-კენ და ბოლოვდება ფაწა-ლიახვის შესაყარში. აგებულია ცარცული და მესამეული ტერიგენული წყებებით. წარმოადგენს მდ. დიდი ლიახვისა და მისი მარჯვ. შენაკადის — ფაწის წყალგამყოფს. ჯ. ქ-ზე მდებარეობს როკის უღელტ. (2100 მ), რ-ზეც გადადის ჯავა-ქეშელთის გზა.

ლ. მარუაშვილი.

ჯავახიშვილი ალექსანდრე სიმონის ძე [6 (18). II. 1861, თბილისი, — 17. X. 1932, იქვე], ქართველი საბჭ. ექიმი, ერთ-ერთი პირველი დერმატოლოგ-ვენეროლოგი საქართველოში, 1916 დაამთავრა ხარკოვის უნ-ტის სამედ. ფაკ-ტი. 1919-მდე მუშაობდა იქვე უნ-ტის კანისა და ვენერულ სნეულებათა კლინიკაში. 1919-იდან მოღვაწეობდა თბილისის საქართვ. ფაკ-ტზე 1931 არჩიეს თბილ. სამედ. ინ-ტის კანისა და ვენერულ სნეულებათა კათედრის გამგედ, ერთდროულად, 1931-იდან გარდაცვალებამდე, იყო აგრეთვე კანისა და ვენერულ სნეულებათა სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის დირექტორი. გამოქვეყნებული აქვს შრომები ვენეროლოგიისა და დერმატოლოგიის საკითხებზე.

გ. ასაშიძე.

ჯავრიშვილი დავით ლავრენტის ძე [17 (29). 1. 1894, სოფ. ერთაწმინდა, ახლანდ. კასპის რ-ნი, — 16. XI. 1971, თბილისი]. ქართველი ბალეტმაისტერი, პედაგოგი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1961), დაარსა და ხელმძღვანელობდა (1926—31) ბათ. ქორეოგრაფიულ სტუდიას 1933—53 იყო თბილ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის ბალეტმაისტერი (დადგა ფალიაშვილის „აბესალომ და ეთერის“, „დაისის“, „ლატავრას“, ანდრიაშვილის „კაკო ყაჩაღის“, კილაძის „ლადო კეცხოველის“, რუბინშტეინის „დემონის“ და სხვ. ოპერების ცეკვები), აგრეთვე ქართ. ცეკვები მოსკ., ხარკოვის, ოდესის ოპერისა და ბალეტის თეატრებში. 1936 (ვ. ლეონიძესთან ერთად) თბილისში დადგა შ. თაქთაქიშვილის „მალთაყვა“ — პირველი ქართ. ბალეტი თანამედროვეობის ამსახველ თემაზე. 1934—51 ხელმძღვანელობდა თბილ. ქორეოგრაფიულ სტუდიას (1935-იდან სკოლა). 1942—44 იყო თბილ. თეატრ. ინ-ტის პედაგოგი (სასცენო მოძრაობის კათედრის გამგე). 1953-იდან საქართვ. ცეკვის ანსამბლის ქორეოგრაფიული ჯგუფის ხელმძღვანელი. ჯ. ფიზიკური კულტურისა და სპორტის მოღვაწეცაა. მის სახელთანაა დაკავშირებული პირველი სპორტული საზ-ბის „ამირანის“ დაარსება თბილისში, აგრეთვე სპორტული საზ-ბების დაარსება ბათუმსა და ქუთაისში. მასობრივ სპორტულ დღესასწაულებში ფართოდ იყენებდა ქორეოგრაფიულ ელემენტებს.

ლ. გვარამაძე, გ. შერკეზილაძე.

ჯავრიშვილი რუსუდან დიმიტრის ასული (დ. 31. XII. 1918, თბილისი), ქართველი საბჭ. ფერმწერი, საქ. სსრ სახ. მხატვარი (1978). დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1940). მუშაობს ძირითადად პეიზაჟის ჟანრში, არის პორტრეტებისა და ნატურმორტების ავტორი. ჯ-ის ნამუშევრებისათვის დამახასიათებელია პოეტურობა, ნათელი კოლორიტი, კომპოზ. მთლიანობა. ნამუშევრები: „დილა მცხეთაში“ (1973, მხატვრის კუთვნილება), „ჩემი სოფლის დილა. ერთაწმინდა“ (1960, საქართვ. სურათების გალერეა, თბილისი), „ეზო ძველ თბილისში“ (1971, თბილისის 88-ე საშ. სკოლა), „უბანი ძველ აბანოსთან“ (1979), „ძველი თბილისი“ (1979, ორივე კერძო კუთვნილება, თბილისი), „წინაპრები“ (1975, ავტორის კუთვნილება), „შიომღვიმე“ (1975, საქართვ. ხელოვნ. მუზეუმი, თბილისი), „ლევანის ალმართი“ (1978, კერძო კუთვნილება, თბილისი), „ქალაქი ტოლედო“ (1977), „დავითგარეჯი“ (1983, ორივე მხატვრის კუთვნილება) და სხვ.

ჯავრიშვილი ტარიელ კონსტანტინეს ძე [10 (22) V. 1853, თბილისი, — 1 (14). IX. 1910, ალექსანდროპოლი, ახლანდ. ლენინაკანი], რუსეთის არმიის გენერალ-ლეიტენანტი (1910). დაამთავრა პავლეს სამხ. სასწავლებელი (1876). მონაწილეობდა რუს.-თურქ. ომში (1877—78). ომის დამთავრების შემდეგ მსახურობდა დაღ. ოლქში. 1894—99 — კავკ. სამხ. ოლქის საარტ. სამმართველოში. 1899-იდან კავკ. 1-ელი საარტილ. ბრიგადის 39-ე საარტ. ბრიგადის მეთაური. საარტ. პარკის უფროსი. სამხ. სამსახურის გარდა ეწეოდა საზ. საქმიანობას, 1886—90 იყო თბილ. სათავადაზნაურო-საადგილმამულო ბანკის სამეთვალყურეო კომიტეტის წევრი.

ა. ჯავრიშვილი.

ჯავშანი, ჭურვების, ტყვიებისა და ბირთვული აფეთქების დამაზიანებელი ფაქტორების ზემოქმედებისაგან ადამიანის, საბრძოლო ტექნიკის, შეიარაღების, სხვადასხვა თავდაცვითი ნაგებობის დამცავი საშუალება. სამხ. ტექნიკაში ძირითადად ფოლადის ჯ-ს იყენებენ. დანიშნულების მიხედვით განასხვავებენ ტყვიისაწინაღო (რ-ისგანაც მზადდება ჯავშანტრანსპორტიორების კორპუსი, მსუბუქი თვითმავალი საარტ. დანადგარები, მსუბუქი ტანკები და სხვ.), ტყვიისა და ჭურვის ნამსხვრევებისაგან დამცავ და ჭურვსაწინაღო (იყენებენ საშ. და მძიმე ტანკებზე, თვითმავალ საარტ. დანადგარებზე, ხომალდებზე) ჯ-ს. ჯერ კიდევ შორეულ წარსულში იყენებდნენ ჯ-ს. რუსეთში 1573 შეიქმნა სპეც. დაწესებულება, რ-იც განაგებდა ჯ-ის დამზადებას. ცეცხლსასროლი იარაღის გამოგონებამ განაპირობა ჯ-ის გამოყენება ფორტიფიკაციასა და სამხ.-საზღვაო საქმეში XIX ს. I ნახევარში ჯ. გაჩნდა სახმელეთო ჯარებში. XIX ს. შუა წლებში დაიწყეს სამხ. ხომალდების დაჯავშნა ჯავშნიანი ფილებით. XIX ს. დასაწყისში ჯ-ს იყენებდნენ ავტომობილებზე და ჯავშანმატარებლებზე, ხოლო 1916-იდან — ტანკებზე. თავდაპირველად ტანკის ჯ-ის სისქე იყო 8—10 მმ, II მსოფლიო ომის (1939—45) პერიოდში — 200 მმ. II მსოფლიო ომის წინ ჯ-ის გამოყენება დაიწყეს თვითმფრინავებზე.

წარმოების ხერხის მიხედვით ჯ. შეიძლება იყოს ნაგლინი ან სხმული. კონსტრუქციული გადაწყვეტის მიხედვით ჯ. არის მონოლითური (ერთი ფურცლისაგან, ერთი სხმულისაგან დამზადებული) და კომბინირებული (შედგენილი ჯ.). შიგა აღნაგობის მიხედვით განასხვავებენ ჰომოგენურ (ერთგვაროვან) ჯ-ს, რ-იც მთელ კვეთში ერთნაირი ქიმ. შედგენილობისა და ერთნაირი მექან. თვისებების ახასიათებს, და ჰეტეროგენულ არაერთგვაროვან ჯ-ს, რ-საც კვეთში განსხვავებული თვისებები ახასიათებს, რასაც აღწევენ სისქის მიხედვით სხვადასხვა ქიმ. შედგენილობის ფილის შექმნით.

ჯ-ის წარმოებაში ძირითადი მახასიათებელია სისალე. ჰომოგენური ჯ. არის მაღალი, საშ. და დაბალი სისალის. მაღალი სისალის ჯ-ს იყენებენ ტყვიისაწინაღოდ, საშ. სისალისას — ჭურვსაწინაღოდ და დაბალი სისალისას — საკონსტრუქციო მასალად.

ფოლადის გარდა ჯ. შეიძლება იყოს ალუმინის შენადნობების, პლასტმასის ან ამ მასალებთაგან კომბინირებული.

ჯავშანი (ბიოლ.), მკვრივი თავდამცავი წარმონაქმნი, რ-იც მთლიანად ან ნაწილობრივ ფარავს ცხოველის სხეულს. უხერხემლოთა შორის ქიტინოვანი ჯ. აქვთ ხოჭოებსა და უმდაბლეს კიბოსნაირებს, უმაღლესი კიბოსნაირების ჯ. გაჟღენთილია კირიანი მარილებით. კიროვანი ფირფიტების ჯ-ით არის დაფარული კანეკლიანების სხეული. ხერხემლიანთა შორის ჯ. აქვს ყველა კლასის წარმომადგენელს, ფრინველების გარდა, განოიდური ქერცლის ჯ-ით აქვს სხეული დაფარული ამერ. ჯავშნიან წერტ. და აფრ. მრავალფარფლას, ძვლოვანი ფირფიტების ჯ. აქვს ჯავშნიან ლოქოს, ნემსთევზას, ზღვის ცხენუკას. განსაკუთრებით კარგად აქვთ განვითარებული ჯ. კუებს და ნიანგებს. ძუძუმწოვრების

რ. ჯავრიშვილი. „ცხემლიანი სვანეთი“. ქსოვ. 1980. კერძო კოლექცია. თბილისი

ჯავშნოსნისებრებსა და პანგოლინებს.

ჯავშნიანები (Loricata, Polyplacophora), ქიტონები, უხერხემლო ცხოველების კლასი მოლუსკების ტიპისა. ზღვის ფსკერის ცხოველები არიან. აქვთ მოგრძო-ოვალური ან ჭიისებრი სხეული, რ-ის სიგრძე 0,5—33 სმ. მასა ზოგჯერ რამდენიმე კგ აღწევს. შედგება თავის, ტანისა და ფეხისაგან. ფეხით სუბსტრატზეა მიმაგრებული. ზურგის მხარე ნიჟარაა, რ-საც შეადგენს ერთმანეთზე კრამიტისებრად განლაგებული 8 ფარი. მანტიის ღრუში ლაყუჩებია განლაგებული, აქვე იხსნება ანალური ხვრელი, წყვილი თირკმლისა და სასქესო ჯირკვლის სადინრები. საჭმლის მომნელებელი სისტემა შედგება პირის, ხახის, კუჭის, ნაწლავისა და 2, ე. წ. საშარდე ჯირკვლებისაგან. გული სამსაკნიანია. ნერვულ სისტემას შეადგენს 4 ნერვული ძეწკვი და ხახისირგვლივი ნერვული რკალი. ჯ-ის უმრავლესობა ცალსქესიანია. ახასიათებთ გარეგანი განაყოფიერება, მეტამორფოზით განვითარება. ცნობილია ჯ-ის 1000-მდე სახეობა. გვხვდება ოკეანის ყველა ზღვაში. სსრკ-ში 40-მდე სახეობაა გავრცელებული. ზოგ სახეობას საკვებად იყენებენ. *გ. ლეჟავა.*

ჯავშნიანი თევზები, ქრებადი ჯგუფი, რ-შიც ადრე აერთიანებდნენ ამოწყდარ უყბოებს — ოსტრაკოდერმებს და ამოწყდარ თევზებს — პლაკოდერმებს.

ჯავშნიანი რელიეფი, ზეგნები, პლატოები, მაგიდა მთები, რ-თა ზედაპირი წარმოადგენს მყარი ქანების „ჯავშნიან" შრეს. „ჯავშანი" იცავს მის ქვეშ მოქცეულ ნაკლებად მყარ ქანებს გამოფიტვისა და დენუდაციის სხვა ფაქტორების ზემოქმედებისაგან. ხშირ შემთხვევაში ჯ. რ. ინვერსიულია (იხ. რელიეფის ინვერსია).

ჯავშნიანი ტკიპები (Oribatei), ობობასნაირთა ქვერიგი Acariformes-ის რიგისა. მათი ჯავშანი დახშული სკლეროტიზებული კაფსულაა, რ-საც აქვს ხუფიანი ხვრელები (სასქესო, ანალური და პირის ორგანოებისა). სქესმოუმწიფებელ ფაზას (მატლი, ნიმფა) რბილი საფარველი აქვთ, სუნთქავენ კანით, ბინადრობენ ნიადაგის ზედა ფენებში. სქესმწიფე ჯ. ტ. დაფარული არიან ჯავშნით, სუნთქავენ ტრაქეებით, ბინადრობენ ნიადაგის ზედაპირზე. ახასიათებთ ვერტ. მიგრაცია ტენისა და ტემპ-რის ცვლილების დროს. ჯ. ტ. სას.-სამ. ცხოველების პარაზიტი ჭიების გამომწვევი თასმისებური ჭიების (ოჯახი Anoplocephalidae) შუალედური მასპინძლებია.

ჯავშნიანი შოლტიანები (Dinoflagellata, ან Peridinea), უმარტივესთა რიგი შოლტიანების კლასისა. ბოტანიკოსები ჯ. შ-ს აკუთვნებენ პიროფიტულ წყალმცენარეებს. ჯ. შ. ფართოდ არიან გავრცელებული ზღვებში, მტკნარ წყლებში, გვხვდებიან ჭაობებსა და თოვლზე. ჯ. შ-ის ზოგი სახეობა იწვევს წყლის ყვავილობას, ზოგი — ზღვის ნათებას, ზოგი ფერს აძლევს სანაპიროს ქვიშას. ჯ. შ-ის ძირითადი ქვერიგებია Gymnodiniinea, Dinophysinea, Peridiniinea, Blastodiniinea.

ჯავშნოსანი, მძლავრი არტილერიით შეიარაღებული, დაჯავშნული წყალზედა ხომალდი, რ-იც ძირითადად საზღვაო ბრძოლისათვის იყო განკუთვნილი (XIX ს. II ნახევარი — XX ს. I ნახევარი). ხომალდის დაჯავშნა პირველად ფრანგებმა და ესპანელებმა შეიტანეს გიბრალტარის ალყის დროს (1782). XIX ს. II ნახ. — XX ს. დასაწ. ჯ-ებით ბევრი სახ. ქვეყნის ფლოტი იყო შეიარაღებული. რუსეთში პირველი ტიპი ჯ. „პეტრე პირველი" წყალში 1872 ჩაუშვეს. რუს. ფლოტში განასხვავებდნენ საესკადრო (ღია ზღვაში ბრძოლისათვის) და სანაპირო (სანაპირო რ-ნებში მოქმედებისათვის) ჯ-ებს. ერთ-ერთი უდიდესი საესკადრო ჯ. „ანდრეი პერვოზვანნი" აშენებში 1906 ჩაეშვა.

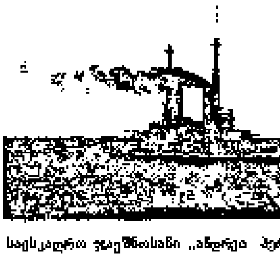

საესკადრო ჯავშნოსანი „ანდრეი პერვოზვანნი".

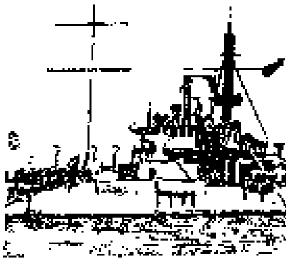

ჯავშნოსანი „პეტრე პირველი"

სანაპირო დაცვის ჯ-ების კლასს ეკუთვნოდა „ადმირალ სენიავინი" (1896) რუს.-იაპ. ომის (1904—05) შემდეგ საესკადრო ჯ-ების ნაცვლად დაიწყეს უფრო სრულყოფილი — სახაზო ხომალდების მშენებლობა.

ჯავშნოსნისებრნი (Dasypodidae), ძუძუმწოვრების ოჯახი ამერიკული არასრულკბილიანების რიგისა. მათი სხეული (სიგრძე 12—100 სმ) ზემოდან და გვერდებიდან დაფარულია სქელი ჯავშნით, რ-იც შედგება რქოვანი ფარებისაგან. აქვთ მოკლე ფეხები, დიდი ბრჭყალები, გრძელი, ჭიისებრი წებოვანი ენა, 8—100 კბილი. გავრცელებული არიან სამხრ. და ცენტრ. ამერიკაში, მხოლოდ 1 სახეობა (ცხრასარტყლიანი ჯავშნოსანი) გვხვდება ჩრდ. ამერ. სამხრეთ. ოჯახში 2 ქვეოჯახი, 9 გვარი და 20 სახეობაა. აქტიური არიან ღამით. იკვებებიან წვრილი ხერხემლიანებით, მწერებით და მათი მატლებით, მოლუსკებით და სხვ. შობენ 2—4 ნაშიერს. ჯ-ზე ნადირობენ, იყენებენ ხორცს, ჯავშანს და სხვ.

ჯაზი (ინგლ. jazz), პროფესიული სამუსიკო ხელოვნების სახე. ჩამოყალიბდა XIX—XX სს მიჯნაზე ევრ. და აფრ. მუს. კულტურათა ელემენტების სინთეზის შედეგად, რ-იც განახორციელეს ამერიკელმა ზანგებმა. სიტყვა „ჯ." თავდაპირველად იხმარეს XX ს 20-იან წლებში სამხრ. შტატებში იმ მუსიკის აღსანიშნავად, რ-საც ნიუ-ორლეანის პატარ-პატარა ანსამბლები (საყვირის, კლარნეტის, ტრომბონის, ბანჯოს, ტუბისა ან კონტრაბასის, დასარტყამ საკრავებისა და ფორტეპიანოს შემადგენლობით) კოლექტ. იმპროვიზაციის პროცესში ქმნიდნენ ბლუზების, რეგტაიმებისა და ცეკვ. პოპულარული სიმღერებისა და ცეკვების თემებზე. ჯ-ის ფუძემდებლები არიან შავკანიანი მუსიკოსები — მომღერალი და საყვირზე დამკვრელი ლ. არმსტრონგი, ინსტრუმენტალისტები — კინგ ოლივერი, ჯ. დოდსი, კ. ორი, ჯ. რ. მორტონი და სხვ. მათ შემდეგ შეიქმნა თეთრკანიან მუსიკოსთა ანსამბლები, ე. წ. დიქსილენდები. 20-იან წლებში ჯ. ფართოდ გავრცელდა აშშ-ში (ჯაზის ცენტრმა ჩიკაგოში გადაინაცვლა), შემდეგ კი ევროპაში. 30-იან წლებში აღმოცენდა ახ. სტილი—სვინგი, რ-თვისაც დამახასიათებელია მრავალრიცხოვანი ორკესტრები (15—17 მუსიკოსი), კოლექტ. იმპროვიზაციის სოლო ეპიზოდები, სოლო იმპროვიზაციისა და კომპოზიტორის როლის გაზრდა. სვინგის სტილის თვალსაჩინო წარმომადგენლები არიან დიუკ ელინგტონი, ფ. ჰენდერსონი, უფრო გვიან — ბ. გუდმენი, გ. მილერი და სხვ. ამავე პერიოდში ტ. უილსონმა, ლ. ჰემპტონმა, კ. ჰოკინზმა და ლ. იანგმა განავითარეს ვოკალური ჯ-ის ჟანრი. 40-იან წლების დასაწყისში ჩ. პარკერმა, დ. გილესპიმ, ტ. მანკმა, კ. კლარკმა და მ. როუჩმა რადიკალურად შეცვალეს ჯ-ის კონცეფცია, უარი თქვეს სვინგის საცეკვაო ხასიათზე, მელოდიურ სიმეტრიულობაზე და შექმნეს ახ. სტილი — „ბიბოპი", რ-სთვისაც დამახასიათებელია დისჰარმონიულობა-აშლილი ხმოვანება, სწრაფ მელოდიასთან ნაკლებად დაკავშირებული რთული იმპროვიზაციები. თანამედროვე ჯ. ვითარდება ე. წ. კომერციულ-გასართობი და მხატვრულ-შემოქმედებითი მიმდინარეობების ბრძოლაში.

50-იან წლებში ჯაზის, ბლუზისა და „თეთრი ამერიკელების" სოფლური ფოლკლორის ცალკეული ელემენტების სინთეზმა, ე. წ. „როკ-ნ-როლმა" (ინგლ. rock' n' roll — იქანავე და იბრუნე), ხოლო შემდეგ „ბიგ-ბიტმა" (ინგლ. big beat — დიდი დარტყმა) წარმოშვა ე. წ. პოპ-მუსიკის მიმდინარეობა (საუკეთესო ანსამბლები — „ბითლზი" და „ჩიკაგო"). აშშ-ის ფარგლებს გარეთ ჯ-ის გავრცელება დაიწყო 20-იანი წლებიდან. პირველი ჯაზური ანსამბლები სსრკ-ში ამავე ხანებში შეიქმნა (ვ. პარნახი, ა. ცფასმანი). 1929 ჩამოყალიბდა სახელგან. საესტრადო ორკესტრი ლ. უტიოსოვის ხელმძღვანელობით, რ-მაც მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა საბჭ. ჯაზური სტილის ფორმირებაში. 30—40-იან წლებში პოპულარობით სარგებლობდნენ საესტრადო ორკესტრები, რ-ებსაც ხელმძღვანელობდნენ ა. ვარლამოვი, ე. როზნერი, ო. ლუნდსტრემი. საბჭ. ჯაზის სხვადასხვა მიმართულებას ავითარებენ მცირე შემადგენლობის ანსამბლები (50-იანი წლების დასასრულიდან). ფართო აღიარება მოიპოვეს სსრკ რადიომაუწყებლობის ორკესტრებმა, ცალკეულმა შემსრულებლებმა (რ. პაულსი და სხვ.)

ჯ-ის მუსიკამ საგრძნობი გავლენა მოახდინა XX ს. მუს. ხელოვნების განვითარებაზე, რამაც თავი იჩინა დებიუსის, რაველის, გერშვინის (განსაკუთრებით), სტრავინსკის, მიოს, ჰაილის, ბერნსტაინის, აგრეთვე საბჭ. კომპოზიტორების — დუნაევსკის, ეშპაის, ყარაევის, შჩედრინის, კაპლაევისა და სხვ ცალკეულ ნაწარმოებებში.

საქართველოში პირველი ჯაზური (საესტრადო) ორკესტრი შეიქმნა 1941 რ. გაბიჩვაძის ხელმძღვანელობით. შემდგომში საესტრადო ორკესტრებს ხელმძღვანელობდნენ დ. თორაძე, ჯ. ბაგრატიონი, გ. ცაბისკირია, პ. ნალბანდიშვილი, კ. პევზნერი. ამ უკანასკნელის ხელმძღვანელობით აღიარება მოიპოვა საესტრადო ორკესტრმა „რეროს" (60-იანი წლებიდან). 40—50-იან წლებში წარმატებით გამოდიოდა საქ. პოლიტექ. ინ-ტის ჯაზორკესტრი (ხელმძღ. ი. ტუღუში). 60—80-იან წლებში ცნობილი ვოკალურ-საკრავიერი ანსამბლებია „ორერა", „დიელო", „ივერია", „75" და სხვ. ქართ. ჯაზურ-საესტრადო მუს. განვითარებაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს კომპოზიტორებმა: დ. თორაძემ, გ. ცაბაძემ, გ. ყანჩელმა, ო. თევდორაძემ, შ. მილორავამ, ე. აზარაშვილმა და სხვ.

ლიტ.: Мысовский В., Фейертаг В., Джаз (Краткий очерк), Л., 1960.

ჯაზმურიანი, დაზმული ქვაბული ირანის მთიანეთის სამხრ. ნაწილში, ირანში. სიგრძე დაახლ. 300 კმ, სიგანე 140 კმ-მდე, სიმაღლე დაახლ. 360 მ. წარმოადგენს ბრტყელ დაჭაობებულ ვაკეს, რ-ზეც მთის რამდენიმე ქედის გრძელი მასივებია. გაზაფხულზე მდ-ების ადიდების შედეგად წყლით იფარება და აჩენს წყალსატევს (20—30 სმ სიღრმის), ზამთარში შრება.

ჯაია (Djaja: 1963-მდე კარსტენსი, 1969-მდე სუკარნო), ჩრდილოა-

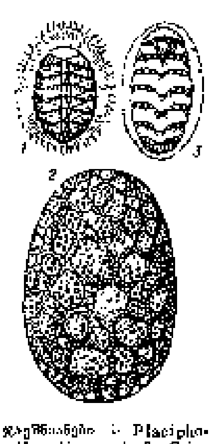

ჯავშნიანები: 1—Placiphorella stimpsoni. 2—Cryptochiton stelleri. 3—Tonicella marmorea

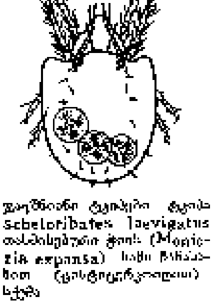

ჯავშნიანი ტკიპა Scheloribates laevigatus თასმისებური ჭიის (Moniezia expansa) ჩანასახით (ცისტიცერკოიდით) სხეულში

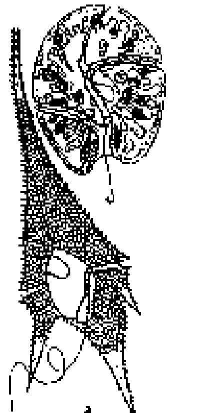

ჯავშნიანი შოლტიანები: ა—Gyrodinium pavillardi, ბ—Ceratium hirundinella

ჯავშნოსნისებრნი: ცხრასარტყლიანი ჯავშნოსანი

ლი ინდონეზიაში, კ. ახალი გვინეის დას. ნაწილში, სუდირმანის მთებში. სიმაღლე 5029 მ (ოკეანიის უმაღლესი მწვერვალი). აგებულია კრისტ. ქანებით. 1400 მ ზევით დაფარულია მარადი თოვლითა და მყინვარებით (ფართი დაახლ. 15 კმ²).

ჯაიადევა პიუშავარშა, XII ს. ინდოელი მწერალი. წერდა სანსკრიტზე. მისი პოემა „მწყემსი გოვინდა", რ-საც საფუძვლად უდევს ლეგენდა რამას შესახებ, გამოირჩევა სტილის სინატიფით და დახვეწილობით. იგი შუა საუკ. სანსკრიტული ეპიკური ლიტ-რის ნიმუშია. ჯ. ავტორია ტრაქტატისა პოეტიკის საკითხებზე „ჩანდრალოკა", რ-ის პოპულარობაზე მეტყველებს ჩვენამდე მოღწეული მრავალრიცხოვანი კომენტარი.

ჯაიავარმან VII, კამბუჯადეშის (ისტ. ლიტ-რაში ცნობილია ანგკორის კამბოჯის სახელით) მეფე 1181—1219. მისი გამეფებისას ქვეყანამ უდიდეს ტერიტორიას მიაღწია. ანგკორის მონარქიამ თავისი ძალაუფლება გააფართოვა ჩრდ.-ით ჯონ-ჩინეთამდე, ალმ.-ით (ტიამპის დაპყრობის შემდეგ) — ამჟ. ჩინ. ზღვამდე, სამხრ.-ით — მალაის ნ-კ-ის ცენტრ. ნაწილამდე, დას.-ით — ბირმამდე. ჯ. VII-ის დროს მიმდინარეობდა თავისი მასშტაბებით არნახული ტაძრების მშენებლობა.

ჯაიაპურა (Djajapura, ყოფ. ჰოლანდია, კოტაბარუ, სუკარნაპურა), ქალაქი და საზღვაო ნავსადგური ინდონეზიაში, კ. ახალი გვინეის ჩრდ. სანაპიროზე, ჰუმბოლდტის უბეში. ირიან-ჯაიას (დას. ირიანის) პროვ. ადმ. ცენტრი.

ჯაივერი (Giaever) აივარ (დ. 1929), ამერიკელი ფიზიკოსი. ააგო ზეგამტარული გვირაბული დიოდი (1960), აღმოაჩინა არასტაციონარული ჯოზეფსონის ეფექტი. ნობელის პრემია (1973, ბ. ჯოზეფსონსა და ლ. ესაკისთან ერთად).

ჯაინიზმი (სანსკრ. სიტყვიდან ჯაინა — გამარჯვებულთა მოძღვრება), ინდოეთის ერთ-ერთი რელიგიურ-ფილოსოფიური მიმდინარეობა, იმდენად არაორთოდოქსული რელიგიაა (ორთოდოქსალურად მიჩნეულია მხოლოდ ის რელიგია, რ-იც ნაწილობრივ მაინც ეყრდნობა ვედურ ლიტ-რას). ამ ტიპის რელიგიების წარმოშობა კი სოციალურ-ეკონომიკურ ცვლილებებს მოჰყვა, ტრადიციის თანახმად. ჯ. მარადიულია. ხოლო საწყისი ცვალებადობის ბოლოში მოსახლე არსებები — კარმის გაქრობით მიაღწევენ ... (სრულყოფილებას ცოცხალი და მატერ. სამყარო) და ფაქტობრივ აღორძინებას. სწორედ ამ უკანასკნელის დროს გამოჩნდებიან სამყაროს ხსნისათვის წმინდა მაცნი (ჯინები — „ძლევამოსილნი"). იმავე ტრადიციის თანახმად, არსებობდა დღევანდელი ხანამდე ამ ეპოქაში მოვლენილი 24 ჯინიდან უკანასკნელი იყო მაჰავირა („დიდი გმირი"). მეცნიერების მიერ ისტ. პირად არის მიჩნეული და ფიქრობენ, რომ გარდაიცვალა ძვ. წ. 477/476), რ-იც ეკუთვნოდა ბუდას უფროსი თანამედროვე ყოფილა, ერთ-ერთ გარდაცვალებამდე რაჯების და ქშატრიების კასტიდან ყოფილა. 30 წლის ასაკში თავისი მოუტოვებია. ტყეში დაყოფილა 14 წელი და ამის შემდეგ 30 წლის მანძილზე უქადაგია თავისი მოძღვრება. მას 11 მოწაფე ჰყოლია, რ-ებიც 162 წლის განმავლობაში ზეპირად გადასცემდნენ მის მოძღვრებას. ძვ. წ. IV ს-ში ჯ-ში განხეთქილება მოხდა. ერთ-ერთი სექტის წარმომადგენლების — დიგამბარების აზრით, ჯ-ის უძველესი ტექსტები მთლიანად დაკარგულია. მეორე სექტის — შვეტამბარების წევრებმა სცადეს ძვ. გამქრალი კანონის აღდგენა მხოლოდ V ს. II ნახ. — VI ს. დასაწყისში ვალაბჰის საეკლ. კრებაზე მოხდა ჯ-ის მოძღვრების საბოლოო კანონიზირება. ჯ-ის მოძღვრება ემყარება 4 ფუნდამენტურ თეზის პრინციპს: 1. ადამიანი გათრგუნული არსებაა, რადგანაც ის არსებობს როგორც სული და როგორც მატერია. 2. ადამიანი თავისთავად არ არის სრულყოფილი, მაგრამ ძალუძს და ეძლევა სრულყოფის თავი. 3. მას შეუძლია და ვალდებულია სულიერ ცხოვრებას დაუმორჩილოს მატერ. ცხოვრება; 4. ინდივიდუუმი წყვეტს თავისი გათავისუფლების (სრულყოფის) საკითხს და პასუხს აგებს ყველა თავის კეთილ თუ ბოროტ ქმედებაზე. ჯ-ის მიმდევართათვის ღმერთი არის მხოლოდ და მხოლოდ სრულიად განთავისუფლებული სული; ის არ არის შემოქმედი და რადგანაც მატერიასთან კავშირში არ იმყოფება, ამიტომაც მას არ ძალუძს მატერიალური სამყაროს ცხოვრებაში ჩარევა. სწორედ ამიტომ სხვა რელიგიები ჯ-ს ათეიზმის ერთ-ერთ სახეობად მიიჩნევენ. ჯ-ის ფილოსოფია დუალისტურია. ამ მოძღვრებაში ცენტრ. ადგილი უჭირავს მოძღვრებას კარმის შესახებ. მისი წარმოდგენით, სული (ჯივა) თავისი ბუნებით აბსოლუტურად სრულყოფილია, მაგრამ კარმა, რ-იც სულს თან დაჰყვება, ხელს უშლის ამ თვისებების გამოვლინებას. ამრიგად, კარმა დამბლაგვებულია, მაგრამ ამავე დროს დაფარულია, როგორც შემოქმედი საწყისი, რადგანაც განსაზღვრავს სულისა და მატერიის კავშირის ფორმებს ცხოვრების მარადიულ გზაზე. თუ ვინმე შეძლებს განთავისუფლების თავის შიგნით კარმისაგან, ის გახდება ყოვლისმცოდნე ბრძენი და წმინდანი, შეიძენს ზეადამიანურ ძალას (სიდჰა) და მთლიანად დაამარცხებს სხეულს. კარმისაგან მთლიანად განთავისუფლებული სული აღწევს სრულ ხსნას (მოქშა) და სრულ თავისუფლებას მატერ. ელემენტებისაგან (ნირვანა). მეტ-ნაკლებად ასკეტური მორალისტური ჯაინისტის ცხოვრება, რ-საც საფუძვლად იდეალური უდევს ასეთი ცხოვრების მიზანი პირადი ხსნაა, რ-საც აღწევს მხოლოდ საკუთარი ძალებით. ჯ-ის თანახმად, თითოეული ადამიანი თავისი ბედნიერების შემოქმედია, რისთვისაც ამ ბედნიერებას იგი მოიპოვებს საიქიოში, მიწაზე კი არ აღწევს, არამედ შორეულ მომავალში, მრავალი განსახიერების დასასრულის გზით. ჯ-ის მიმდევართა საზ-ბას შეადგენენ განდეგილი ბერები, მონაზონი ქალები, მორწმუნე მამაკაცები და ქალები. დიგამბარია სექტა მონაზონ ქალებს არ ცნობს. განდეგილი ბერი საზ-ბის უზენაესი წევრია, ის ეწევა მოხეტიალე — მათხოვრულ ცხოვრებას. გაწევრიანების უპირველესი პირობის თანახმად, ცოდვად ითვლება ცოცხალი არსების უმცირესი მოკვლაც კი (ახიმსა). ამიტომ ბერები ისინი ნიღბიანად და ხანგრძლივად მარხულობენ, ცურავენ ... ქალების წმენდა, ლამის ცოცხლის დაცვისთვის, რომ მწერები არ დაიხოცონ. ჯაინების ასკეტიზმის უმაღლესი ფორმაა ნებაყოფლობითი სიკვდილი შიმშილით. ჯაინები შეკავებით იყვნენ თავიანთი რელიგ. პრინციპებს. ამის გამო ირჩევენ მეტ-ნაკლებად შესაფერის საქმიანობას. უმეტესად არიან ვაჭრები, მოსამსახურეები, მასწავლებლები, მევახშეები, იუველირები და ბანკირები. ჯ. ინდ. ფარგლებს გარეთ არ გავრცელდა. თანამედროვე ინდოეთში მოსახლეობის მხოლოდ 0,4% მისდევს ჯ-ს. ჯ-ის მიმდევრებს აქვთ ინ-ტები, კოლეჯები, სცემენ ჟურნალებს.

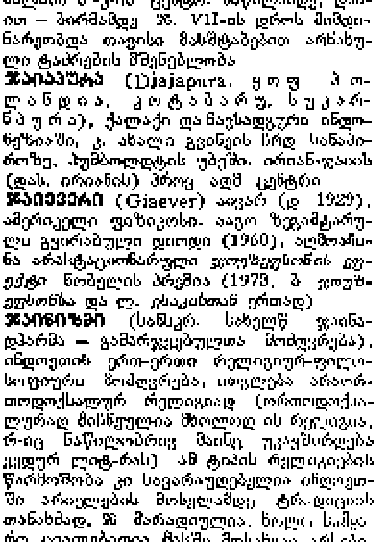

ჯაიპური. ჰავა-მაჰალი („ქართა სასახლე") 1751—68

ლიტ.: Бонги, Брахманы, люди, сер. о числе, М. 1969; Радхакришнан С., Индийская философия, пер. с англ., т. 1, М., 1956.

ჯაიპური, ქალაქი ჩრდ.-დას. ინდოეთში, მალუის პლატოს კიდეზე. რაჯასთანის შტატის ადმ. ცენტრი. 1 მლნ. მცხ. (1981). შტატის მნიშვნელოვანი ეკონ. და კულტ. ცენტრი. საგარეო-სავაჭრო კვანძი ... ბეჭდვის, ტყავ-ფეხსაცმლის, ქიმ., ... ბის მრეწვ., სარკინიგზო და ავტოსარემონტო სახელოსნოები. მხატვრული ნაკეთობათა შინამრეწველობა. უნ-ტი. ტურიზმის ცენტრი. დაარსდა 1728. გალავნით გარშემორტყმული ქალაქი ქუჩების სწორკუთხა ქსელით დაყოფილია კვარტალებად. ცენტრში სასახლის კომპლექსია (XVIII ს.); მასში შედის ბაღები, აუზები, შადრევნები, ჩანდრა-მაჰალის სასახლე (ჯაიპურის მაჰარაჯის სამხატვრო მუზეუმითურთ), ჯანტარ-მანტარის ობსერვატორია და ჰავა-მაჰალის სასახლე („ქარების სასახლე"; 1751—68) ქალაქის გალავნის გარეთ, სამხრ.-ით, ჯ-ის ახ. ნაწილია (XIX ს. შუა წლები — XX ს.).

ჯაკარტა (Djakarta), ინდონეზიის დედაქალაქი. გაშენებულია კ. იავის ჩრდ.-დას. სანაპიროზე, იმ ადგილას, სადაც მდ. ჩილივუნგი ერთვის იავის ზღვას. ჰავა ტროპ. ცვალებადტენიანია. საშ. წლ. ტემპ-რა 27°C. ნალექები 1784 მმ წელიწადში. ადმინისტრაციულად ჯ. გარეუბნებთან ერთად ქმნის განსაკუთრებულ ერთეულს — ოლქს. ჯ-ის დასახლ. 7,5 მლნ მცხ. (1984). ქალაქს მართავს არჩეული მუნიციპალური საბჭო, რ-ის სათავეში დგას მერი. XVI ს-ში ახლანდ. ჯ-ის ადგილზე მდებარეობდა ქ. სუნდაკელაპა, 1527 ის შეუერთდა ბანტამს და ეწოდა ჯაიაკარტა. XVII ს. დასაწყისში ... ჰოლანდიელებმა, 1619 ჯაიაკარტის ადგილას ჰოლანდიელებმა ააშენეს სიმაგრე ბატავია. მის გარშემო შექმნილ ქალაქსაც 1621 იგივე სახელი ეწოდა. ინდონეზიაში ჰოლანდიელთა ბატონობის დასასრულამდე (1945-მდე) ბატავია იყო გენ.-გუბერნატორის რეზიდენცია და კოლონიის დედაქალაქი. 1945 წ. 17 აგვ. აქ გამოაცხადეს ინდონეზიის დამოუკიდებლობა, ქალაქი ინდონეზიის რეს. დედაქალაქი გახდა. 1949 ბატავიას ეწოდა ჯ.

ჯ. ქვეყნის დიდი ეკონ. ცენტრია. არის ... მრეწვ., კაუჩუკის გადამამუშ., რეზინის და ტყავ-ფეხსაცმლის, საფეიქრო, საკონსერვო საწარმოები, ლითონდამუშავება და მანქანათმშენებლობა (მ. შ. გემთსარემონტო ქარხნები, ავტოსაწყობი ქ-ნები, მეტად სახელოსნოები და სხვ.). მრავალფეროვანი ხელოსნობა (სათამაშოები, ნიღბები და მხატვრული ნაკეთობანი). ჯ-ის ეკონომიკაში დიდ როლს თამაშობს უცხოური კაპიტალი. ქალაქში არის ამერ., იაპ., დას. გერმ. და სხვ. უცხოური ბანკების და ფირმების განყ-ბები.

ჯ. საერთაშ. სახელგ. და საზღვაო მიმოსვლის კვანძია. მისი ნავსადგურია ტანჯუნგპრიოკი, რ-ის წილად მოდის ინდონეზ. საგარეო-სავაჭრო ბრუნვის მნიშვნელოვანი ნაწილი. დედაქალაქის აეროპორტია კემაიორანი.

ქალაქის ძვ. ნაწილში (ჯ-ის ჩრდ. ნაწილი) არის არხები, XVII—XVIII სს. სახლები, პორტუგალ. ეკლესია (1671), ბოტანიკურ-

ლიური ეკლესია (1696), ძვ. რატუშა (1710–12). რეკონსტრუქციით დაგეგმარებული ახ. რ-ნები განაშენიანებულია XIX–XX სს. ახალ და ცერ. ხასიათის ნაგებობებით — პრეზიდენტის და ვიცე-პრეზიდენტის სასახლე, ცენტრ. ჰოსპიტალი და სხვ.; დამოუკიდებლობის მონუმენტი (არქიტექტ. 1964, საბჭ. მოქანდაკე მ. მანიზერი, საბჭ. არქიტ. ი. რთველი) ჯ-ის სამხრ.-დასავლ. სატელიტ. და საზ. ნაგებობებია. ჯ-ში არის ინდონეზ. სახელმწ. უნ-ტი და რამდენიმე კერძო უნ-ტი; ინდონეზ. მეცნ. ინ-ტი, ინდონეზ. კულტ. ინ-ტი და სხვ. სამეცნ. დაწესებულებები და საზ-ბები; სავაჭრო და სხვა ბ-კები; ინდონეზ. კულტ. ინ-ტის, ქალაქის მუზეუმები, სურათების გალერეა, თეატრები: „რეალ ინდონეზია", „კრიდო".

ჯაკობა, ჭ ა თ ბ ა, მდინარე გალის რ-ნში, სამურზაყანოს დაბლობზე. ერთვის შავ ზღვას, სიგრძე 10 კმ, აუზის ფართ. 24 კმ² სათავე აქვს ... ზღვის დონიდან 15,9 მ სიმაღლეზე. საზრდოობს წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. ... წყალი. ... წყალმოვარდნები სამ წლ ხარჯი შესართავთან 0,85 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ჯაკობია გიორგი პავლეს ძე (1894 – 21 II 1944, თბილისი), ქართველი საბჭ. ლიტერატურათმცოდნე. ... ნაშრომებით საფუძველი ჩაეყარა ძვ. ქართ. მწერლობის ძეგლების პუბლიკაციისა და ქართ.-სპარს. ლიტ. ურთიერთობათა შესწავლას. გამოაქვეყნა „თიმსერზილიანიანის" 2 ქართ. ვერსიის ტექსტი (1927), თეიმურაზ I-ისა (1934, ა. ბარამიძესთან ერთად) და თეიმურაზ II-ის (1939) თხზულებები, „ომაინიანი" (1937), გალექსილი „ამირანდარეჯანიანი" (1941). დაურთო სათანადო გამოკვლევები, ლექსიკონები და საძიებლები. ხელნაწერთა აღწერილობა განსაკუთრებით აღსანიშნავია ჯ-ის ვრცელი ნარკვევი „თეიმურაზის თარგმანები".

ლიტ.: სახოკია ლ., გიორგი ჯაკობია, კრ.: ტექსტოლოგიური ძიებანი, თბ., 1978.

ა. გვახარია.

ჯაკომეტი (Giacometti) ალბერტო (10. X 1901, სტამპა, — 11. I. 1966, კური), შვეიცარიელი მოქანდაკე და ფერმწერი, მოდერნიზმის წარმომადგენელი. სწავლობდა ჟენევაში ხელოვნ. და ხელოსნობის სკოლაში (1919–20), პარიზში კი ე. ბურდელთან (1922–25). განიცადა კუბიზმის გავლენა. 1929–35 მიემხრო სიურრეალიზმს. მისი უმთავრესი ნაშრომები შექმნილებულია 1940–60-იან წლებში [დამახასიათებელია ვიწრო, ვერტიკალურად ძლიერ გაწელილი, თითქმის ორნამენტული ფიგურები („მოდელი", 1948–49, ბრინჯაო, სავაჭრო საწარმოო კოლექცია, ბაზელი), ბიუსტები, ფერწერული და გრაფ. პორტრეტები, პეიზაჟები, ნატურმორტები].

ჯაკონიას ჭა, კარსტული ჭა თხანძე(?) კირქვულ მასივზე, მდ. ... აუზში. იხსნება 2050 მ სიმაღლეზე. გამომუშავებულია ქვედაცარცულ კირქვებში. გამოკვლეული ნაწილის სიღრმე 50 მ. აქვს დარბაზები, ძალზე ტენიანი გამწვრივი პროფილი. არ არის ნალექები, ბევრია ლოდნარი. ჰაერის ტემპ-რა 5,5°C. ზედა ნაწილში თოვლი და ყინულია.

ზ. ტინტილოზოვი.

ჯალაბაშვილები, სოფელი აჭარის ასსრ ქედის რ-ნში (დანდალოს სოფსაბჭო), მდ. აჭარისწყლის მარცხ. მხარეს, ზ. დ. 780 მ, ქედიდან 20 კმ. დანდალოს კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფეიქრო-სამედიცინო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჯალაბეთი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ... რ-ნში (სინაგურის სოფსაბჭო), რაჭის ქედის სამხრ. კალთაზე, ზ. დ. 1200 მ, ჯავიდან 42 კმ, სამხრეთიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 33 კმ. სინაგურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა რვაწლ. სკოლა სოფ. სინაგურში (3 კმ), ბ-კა.

ჯალაბი (არაბ.-სპარს.), ოჯახი, შინაურობა, საკუთრივ ცოლი ან მხლიანად ოჯახური (ცოლ-შვილი) და საერთოდ სახლეულნი (ოჯახის წევრები), აგრეთვე მოსამსახურენი. „ყოველნივე ერთბაშად შემოკრებული" თუ ერთად მყოფი ხალხი ძვ. საქართველოში. იხსენიება, კერძოდ, ვახტანგ VI-ის სამართალში (ოჯახის გაყრისა და სახლ-კარის დაწვასთან დაკავშირებით). ვეფხისტყაოსანში, „ქილილამიანში", „ახალი ქართლის ცხოვრებასა" და ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებებში. „გარიგება ჭელმწიფის კარისა" განსაზღვრავს „ჯალაბის გაყრის" წესს (დარბაზიდან ჯ-ის გასვლა სამეფო სახლის დაწყობის წინ). „ჯალაბში მიხდომისა და თავდასხმისათვის" (ჯ-ის, „დედაკაცთა ავენჩება" ანუ ბჟოლითქება-შერცხვენა) „სიხლისი", საუპატიოთ გადახდევინება იყო დაწესებული. არსებობდა მოჯალაბე გლეხთა კატეგორიაც (იხ. საქართველოში).

წყარო: ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1–6, თბ., 1963–77; ი. სურგულაძის გამოც., თბ., 1970.

ი. დოლიძე.

ჯალალაბადი, ქალაქი სამხრ.-აღმ. ავღანეთში, ქაბულის ხეობაში ნანგარჰარის პროვ. ადმ. ცენტრი. 57,8 ათ. მცხ. (1982). მნიშვნელოვანი სატრანსპორტო და სავაჭრო-განმანაწილებელი პუნქტი ქაბულ—პეშავარის (პაკისტანი) ავტომაგისტრალზე. ტიპიური აზიური (შაქრის ლერწამი, ციტრუსები, ფინიკის პალმა, მარცვლეული) ცენტრი.

ჯალალაბადი, ქალაქი ყირგ. სსრ ოშის ოლქში. მდებარეობს ქუგართის ხეობაში, ფერგანის ქვაბულის კიდეზე — ოშის სავტ. გზაზე. რკინიგზის სადგური. 70 ათ. მცხ. (1988). მსუბუქი, კვების და სამშენ. მასალათა მრეწველობა. ლითონდამუშავება. ზოოვეტ., კოოპ. ტექნიკუმები, სამედ. და პედ. სასწავლებლები. ქალაქიდან 5 კმ-ზე მდებარეობს ბალნეოლ. კურორტი ჯალალაბადი.

ჯალალედინი (გ. 1231), ხვარაზმშაჰი 1220-იდან. მამის სიკვდილის შემდეგ ხვარაზმში ჩაუდგა ხვარაზმელთა ბრძოლას მონღოლ-თათართა წინააღმდეგ. ღაზნასთან გაიმარჯვა მონღოლებზე, მაგრამ 1221 წ 24 ნოემბ. დამარცხდა მდ. ინდზე ჩინგიზ-ყაენთან ბრძოლაში და ინდოეთში უშედეგოდ იყო. ჯერ ცხოვრობდა ინდოეთში, შემდეგ — აზერბაიჯანში. 1224 აზერბაიჯანიდან ილაშქრა ირანსა და მესოპოტამიაში. 1225 დაეუფლა აზერბაიჯანს, საქართ. და სომხ. ნაწილს. 1231 მონღოლთაურებმა სასტიკად დაამარცხეს აზერბაიჯანში. გაიქცა მესოპოტამიაში და იქ მოკლეს ქურთებმა. იხ. აგრეთვე ხვარაზმელები საქართველოში.

ჯალამბარი, მანქანა, რ-იც ტვირთის გადაადგილებას ახორციელებს მოქნილი ელემენტის (ბაგირის ან ჯაჭვის) საშუალებით. ჯ. არის სტაციონარული და გადასატანი, ხელის და მექანიკური ამძრავიანი. ჯ. შედგება ჩარჩოს, ჭიახრახნული, ცილინდრული გადაცემის მექანიზმისა და მათი კომბინაციისაგან. დოლურ ჯ-ს (ნახ. ა) აქვს დოლი, ბაგირი და გადამცემი მექანიზმი. დოლს აბრუნებენ ხელით ან ძრავით. ჯალამბარს ჯ-ში ჯაჭვის წევის ძალა გადაეცემა მბრუნავი ვარსკვლავით. იხმარებენ აგრეთვე ბერკეტულ ჯ-ებს (ნახ. ბ).

ჯ. გამოიყენება როგორც დამოუკიდებელი მანქანა სატვირთო-გადასატვირთავი სამშენებლო, სამონტაჟო, სარემონტო და სხვა სამუშაოების დროს. მისი ტვირთამწეობაა 2,5-იდან 2000 კნ-მდე (0,25-იდან 20 ტძ-მდე).

ჯალანდჰარი, ქალაქი ჩრდ.-დას. ინდოეთში, პენჯაბის შტატში, ბიას—სატლეჯის შუამდინარეთში, მცირე და შუა აზიიდან ინდოეთში გამავალ მნიშვნელოვან სავ. გზაზე. 406 ათ. მცხ. (1981). სავაჭრო-სატრანსპ. პუნქტი სავაჭრო, ტყავის, კვების მრეწვ., ლითონდამუშავება, სპორტ. ინვენტარისა და სათამაშოების წარმოება. მხატვრულ ნაკეთობათა სარეწები.

ჯალაურთა, სოფელი სამხრეთ ოსეთის ავტ. ოლქის ... რ-ნში, ჭიათურის პლატოზე, მდ. ფრონის (მტკვრის სისტემა) ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები ჯ., მოძვი). ზ. დ. 740 მ, სამხრეთიდან 21 კმ. კოლ-ბა (მესიმინდეობა, მეცხოველეობა) საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი. მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჯალახსუპა, სოფელი აჭრ. ასსრ ოჩამჩირის რ-ნში (მოქვის სოფსაბჭო), მოქვისა და დალიძგის შუამდინარეთში ზ. დ. 180 მ, ოჩამჩირიდან 25 კმ, აკვასკარიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. ჯალის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), საფეიქრო-სამედიცინო პუნქტი.

ჯალაღონია ნოდარ ლომინტის ძე (დ. 16. VI. 1934, სოფ. ხაბუმე, ჩხოროწყუს რ-ნი), ქართველი საბჭ. პოეტი. სკკპ წევრი 1967-იდან. დაამთავრა შ. რუსთაველის სახ. ბათუმის პედ. ინ-ტი (1960) და მ. გორკის სახ. მოსკ. ლიტ. ინ-ტთან არსებული მწერალთა უმაღლესი ორწლიანი კურსები (1969). პირველი ლექსი გამოაქვეყნა 1958, პირველი წიგნი — 1959. ძირითადი პოეტური კრებულები: „სიმაღლე" (1964), „ხმა" (1972), „ლექსები" (1974), „ყვავილების მიწა" (1980), „ამერტონი" (1983), „გზები და დღეები" (1984). ჯ-ის ლექსები თარგმნილია რუს., უკრ., სომხ., ოსურ ენებზე.

ჯალი, სოფელი აფხ. ასსრ ოჩამჩირის რ-ნში (მოქვის სოფსაბჭო), მოქვისა და დალიძგის შუამდინარეთში ზ. დ. 160 მ, ოჩამჩირიდან 32 კმ, აკვასკარიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 10 კმ. მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, კლუბი.

ჯალილაბადი (1967-მდე ა ს ტ რ ა ხ ა ნ - ბ ა ზ ა რ ი; სახელი ეწოდა აზერბ. მწერლის ჯალილ მამედკულიზადეს პატივსაცემად), ქალაქი (1952-იდან), აზერბ. სსრ ჯალილაბადის რ-ნის ცენტრი. მდებარეობს ლენქორანის დაბლობის ჩრდილოეთში, რკინიგზის სადგ. ნიდოგოლოვკიდან 12 კმ. ღვინო-ქარხანა, მსხვილი სას.-სამ. რ-ნის ცენტრი. ყველ-კარაქისა და ლვინის ქ-ნები.

ჯალილი (ჯ ა ლ ი ლ ო ვ ი) მუსა მუსტაფას ძე [2 (15). II. 1906, სოფ. მუსტაფინო, ახლანდ. ორენბურგის ოლქი, — 25. VIII 1944, ბერლინი], თათარი საბჭ. პოეტი. სკკპ წევრი 1929-იდან. 1941-იდან საბჭ. არმიის რიგებში იყო. მძიმედ დაჭრილი ტყვეობაში მოხვდა. საბჭ. ტყვეთა გაქცევის მოწყობისათვის ჰიტლერელებს ციხეში სიკვდილით დასაჯეს. სიკვდილის შემდეგ მიენიჭა საბ. კავშირის გმირის წოდება (1956).

ნაწარმოებებს აქვეყნებდა 1919-იდან. მისი ლექსებისა და პოემების პირველი კრებულია „ჩვენ მოგზაურობთ" (1925). ავტორია ლიბრეტოებისა ოპერებისათვის „ალთინ ჩეჩი" („ოქროსთმიანი", 1941, სსრკ სახელმწ. პრემია, 1948) და „ილდარი" (1941). მოაბიტის ციხის საკნიდან — ბელგ. პარტიზანის მიერ საკონცენტრაციო ბანაკიდან გამოტანილი ჯ-ის უბის წიგნაკის ასამდე ლექსმა შეადგინა „მოაბიტის რვეული". ლექსების ამ ციკლისათვის ჯ-ს სიკვდილის შემდეგ მიენიჭა ლენინური პრემია (1957).

თხზ.: მოაბიტის რვეული. ამანა ჯალილის შესავალი წერილით, თბ., 1958; მოაბიტის რვეულიდან. ლექსები, თ. ჯანგულაშვილის წინასიტყვ., თბ., 1977.

ლიტ.: Бекмухаметов Р., Муса Джалиль. Критико-биографический очерк, М., 1962; Каримуллин А. Г., Муса Джалиль (Библиография, 1919—1961), Казань, 1961.

მ. შონია.

ჯალილი რაშიდ (დ. 3 VI. 1909, ხოჯენდი, ახლანდ. ლენინაბადი), ტაჯიკი საბჭ. მწერალი. ტაჯ. სსრ სახალხო მწერალი

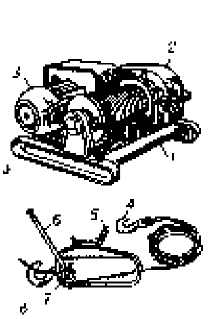

ჯალამბარი: ა — ელექტრული დოლური, ბ — ხელის ბერკეტული; 1—დოლი, 2—რედუქტორი, 3—ელექტროძრავა; 4—სატვირთო კაკვი; 5—ტვირთის ამწევი სახელური, 6 — ბერკეტიანი ხელის ამწევი სახელური, 7—სამუხრუჭე მექანიზმის კორპუსი

მ. ჯალილი.

ჯამბოლონია. „მერკური“ ბრინჯაო დაახლ. 1564 საქალაქო მუზეუმი, ბოლონია.

ჯამბული

(1979) სკკპ წევრი 1943-იდან ლენინის პრემიის ლაურეატი („მატერიალური ტალღები“ გამოაქვეყნა 1930, მოთხრობების კრებ. „ოცნება“ — 1936. დიდი სამამულო ომის პერიოდის ნაწარმოებები ასახავს ტატ. ხალხის წარმომადგენელთა ცხოვრებას ფრონტზე და ზურგში (კრებ. „მეორე სიცოცხლე“, 1949). გაუთენის რომანები „უკვდავი ადამიანები“ (1949), „მუსაბი“ (წგნ. I, 1959), პიესა „სანაგაარი“ (დადგმა 1936) და სხვ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით.

ჯალუ, ვ ა ჰ ა თ-ჯ ა ლ უ, თაზისების ჯგუფი ლიბიის უდაბნოში (ლიბია). მოსახლ. 4—6 ათ. კაცი (უმთავრესად ბერბერები) ჯ. საქარავნო გზით უკავშირდება ბენღაზისა და სუდანს. მთავარი დასახლ. პუნქტია ჯალო. კულტივირებულია ფინიკის პალმა, ლეღვი, ზეთისხილი, მარცვლეული, ბაღჩეული. თხის მოშენება. ნავთობმოპოვება.

ჯალღუზისებრი სხეული, ე პ ი ფ ი ზ ი, ხერხემლიანი ცხოველებისა და ადამიანის ორგანო, რ-იც მდებარეობს შუა ტვინის (შუამდებარეობით) ჯალღუზის სახით ადამიანის ჯ. ს-ის მასაა 0,2 გ, სიგრძე — 8 მმ, სიგანე — 6 მმ, სისქე — 4 მმ. მდებარეობს ტვინის სახურავის (თავზოგიკრანის) ზემო გორაკების შორის ღარში მწვავდელობის მორფოლოგიურად დაკავშირებულია წვრილი მოთეთრო ზოლებით — ფეხებით საშუალო ტვინთან. ჯ. ს. მოთავსებულია სისხლძარღვეთა გარსში. ფიქსირებულია ტვინზე ძილი სიფრთხილე და დამოკლოფენება საჭირო იმისათვის, რომ დაუზიანებლად გამოიკვლიონ ის ამ გარსისაგან ორგანოს ფუნქცია საბოლოოდ დადგენილი არ არის, იგი ინტენსიურად ვითარდება 7 წლამდე. შემდეგ იწყება მისი ინვოლუცია. რაც გამოიხატება ორგანოში შემაერთებელი ქსოვილის ზრდით და მინერ. მარილების (კარბონატები, ფოსფატები, კალციუმი, მაგნიუმი) ჩალაგებით წიწილებში ჯ. ს-ის მოცილება იწვევს ნაადრევ სქესობრივ მომწიფებას, ხოლო ძუძუმწოვრებში — სასქესო სისტემის აქტივაციას.

ჟ. აბაშიძე.

ჯამაათი (არაბ. ჯამაა — საზოგადოება, თემი, კრება), ამიერკავკასიაში „სოფლის კრებულობა“, დაღესტანში — „თავისუფალი საზოგადოება“, ე. ი. პატრიარქალურ-გვაროვნ. (ან პატრიარქალურ-ფეოდ.) თემი. ირანსა და ამიერკავკასიაში ჯამაათი ლები (არაბ.-სპარს.) ნიშნავს სასოფლო თემს, სოფლის საზოგადოებას.

ჯამალზადე სეიდ მოჰამედ ალი (დ. 1890, ქ. ისპაჰანი), ირანელი მწერალი. სწ. განათლება მიიღო ბეირუთში, უმაღლესი — შვეიცარიასა და საფრანგეთში. მოღვაწეობა სამართლის დოქტორის წოდება. ცხოვრების დიდი ნაწილი საზღვარგარეთ გაატარა. ბოლო სამი ათეული წელია შვეიცარიაში ცხოვრობს. სამწერლო მოღვაწეობა დაიწყო ბერლინში ჟურნ. „ქავეჰში“ (1916—22). 1921 გამოაქვეყნა მოთხრობების პირველი კრებ. „იყო და არა იყო რა“, რ-თაც საფუძველი ჩაუყარა ჯურ. მცირის ჟანრს. ნოველებს ამ კრებულის ავტორისეული წინასიტყვაობა თანამედროვე ირან. პროზის მანიფესტად ითვლება. ჯ. ნაწარმოებებში დასცინის ირანის საზ-ბის მანკიერ მხარეებს, ჩამორჩენილობას. გაუთენის პიესები და სტატიები ლიტერატურისა და ირან. „ფოლკლორის ისტ. საკითხებზე. შეადგინა „იდიომებისა და ხალხური სიტყვათქმების ლექსიკონი“ (1962). მისი ნაწარმოებები თარგმნილია მსოფლიოს მრავალ ენაზე, მ. შ. ქართულადაც.

თხზ. სამოგადო მოლეანზე თანამედროვე გამ. «მნათობი», 1936, №6.

ლიტ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი თ., სპარსული პროზის ფოლკლორისტი, «მნათობი», 1968, №3, ფ ა დ ა ჯ ა ვ ა., სპარსული მხატვრული პროზის განვითარების ისტორიიდან, ენის მოამბე, 1969, ტ. 73.

ქ. დვალაძე

ჯამბარიაჲ, ქალაქი ტიან-შანში, ჩაიდარნიების ტბის ჩრდ.-ღას.-ით, ყირგ. სსრ-ში. დას.-ით ესაზღვრება ფერგანის ქედი. სიგრძე დაახლ. 70 კმ, სიმაღლე 4718 მ-მდე. აგებულია დანალექი და მეტამორფული ქანებით. სამხრ. კალთა ციცაბოდ ეშვება არფის ხეობაში, ჩრდ. — დამრეცია. კალთები შემოსილია სტეპის მცენარეულობით, ზეგით მაღალი მთის ნუღლოა.

ჯამბი (Djambi), ტ ე ლ ა ნ ა ი პ უ რ ა (Telanaipura), ქალაქი და ნავსადგური, ინდონეზიაში, კ. სუმატრაზე, მდ. ჰარის (ჯამბი) ნაპირზე ჯამბის პროვ. ადმ. ცენტრი 230 ათ. მცხ. (1980). ნავთობმსარეწი რ-ნის ეროვ.-ეკონ. ცენტრი. კაუჩუკის პირველადი გადამუშავება. ყავის მრეწვ., ხე-ტყის სახერხი საწარმოები.

ჯამბოლონია (Giambologna) ჯ ო ვ ა ნ ი ბ ო ლ ო ნ ი ა [Giovanni Bologna, ნამდვ. სახელი ჟ ა ნ დ ე ბ უ ლ ო ნ ი (Jean de Boulogne)] (1529, დუე, ფლანდრია, — 13. VIII. 1608, ფლორენცია), იტალიელი მოქანდაკე. სწავლობდა ჟ. დიუბრეუკთან მონსში. 1554 ან 1555 ჩავიდა რომში, სადაც შეისწავლიდა სწავლობდა მიქელანჯელოსთან შემდეგ ფლორენციაში მედიჩების კარზე. აგროვე ბოლონიაში, გენუასა და ლუკაში მანიერიზმის წარმომადგენელი ქმნიდა მონუმენტ.-დეკორ. შადრევნებს, სკულპტ. ჯგუფებსა და სტატუებს. ცხენიან ქანდაკებს („კოზიმო I მედიჩი“, ბრინჯაო, ქვა, 1590, სინიორიის მოედანი, ფლორენცია); ავითარებდა ბ. ჩელინის იდეებს, ასევე შექმნა „იდეალური მრგვალი“ ქანდაკება, რ-საც ეხებოდა თავისუფალი სივრცე და აღიქმებოდა ყოველი მხრიდან (კომპოზ. ჯგუფი „საბინე ქალების მოტაცება“, მარმარილო, 1583, ლოჯა დეი ლანცი, ფლორენცია). ცდილობდა ქანდაკება შეერწყა ბუნებასთან.

ჯამბული (ჯ ა მ ბ უ ლ ჯ ა ბ ა ე ვ ი) [16 (28). II. 1846, ჯეთისუ, — 22. VI. 1945, ალმა-ათა], ყაზახი აკინი (პოეტი-იმპროვიზატორი) და მომღერალი. 14 წლისამ დაიწყო დომბრაზე დამღერება. მის რეპერტუარში შედიოდა აღმოსავლური საგმირო („ქობლანდი ბატირი“, „ერ-თარგინი“, „ქოროღლი“) და რომანტ. ეპოსი („კოზი ქორფეში—ბაიან სულუ“, „ლეილი და მაჯნუნი“, „ყიზ-ჟიბეკი“ და სხვ.) ზეპირი გადმოცემა. XIX ს. ბოლოს და XX ს. დასაწყისში აკინთა აიტისებში (პოეტური პაექრობა) გამარჯვებას.

საბჭ. კავშირში ჯ-მა ახალ მეტი სიმღერა და პოემა შექმნა. 1936-იდან მისი ნაწარმოებები სისტემატურად იბეჭდებოდა. დიდი სამამულო ომის (1941—45) პერიოდის ლექსებიდან გამოსვა ჯ-ის პატრ. მოწოდება („ლენინგრადელებო, ჩემო შვილებო“), უკანასკნელი სიმღერა შექმნა 1945 წ. 9 მაისს, გამარჯვების აღსანიშნავად. 1937 იმოგზაურა საქართველოში, დაესწრო ვეფხისტყაოსნის 750 წლის იუბილეს. ამ მოგზაურობის ეძღვნება სიმღერები „ალაზნის ვაკეებს“, „სტალინის სამშობლოში“ ჯ-ის სიმღერები თარგმნილია მრავალ ენაზე, მ. შ. ქართულადაც.

სსრკ სახელმწიფო პრემიის ლაურეატი (1941). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშისა და „საპატიო ნიშნის“ ორდენებით.

თხზ.: [სიმღერები], თბ., 1938, რჩეული სიმღერები, თბ., 1946, Избранные произведения, А.-А., 1980.

ლიტ.: З е л и н с к и й К., Джамбул, М., 1955; Очерк истории казахской советской литературы, М., 1960.

დ. ჩხეიძე

ჯამბული (1936-მდე ა უ ლ ი ე-ა თ ა, 1936—38 მ ი რ ზ ო ი ა ნ ი, სახელი გადაერქვა ყაზ. სსრ პოეტის ჯამბულის პატივსაცემად), ქალაქი, ყაზ. სსრ ჯამბულის ოლქის ცენტრი მდებარეობს მდ. თალასის მარცხ. ნაპირზე. 303 ათ. მცხ. (1989). ცნობილია V ს-იდან თარაზის (თალასი) სახელწოდებით. X—XII სს-ში იყო ყარახანიდების სახელმწიფოს დედაქალაქი 1864-იდან რუს. შემადგენლობაშია.

თანამედროვე ჯ. ქიმ., მსუბუქი და კვების მრეწვ. ცენტრია. გითარდება მანქანათმშ. და საშენ მასალათა მრეწველობა. ჯ-ში არის მსუბუქი და კვების მრეწვ. ტექნიკ., ინ-ტები, პედაგოგიური, მელიორაციულ-სამშენებლო და სხვ. ინ-ტები, სადრამატ.-სტატისტ. და ქიმ.-ტექნოლ. ტექნიკუმები, სამედ., მუს. და კულტ.-საგანმან. სასწავლებლები მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, დრამ. თეატრი. ძეგლს ვ. ი. ლენინის (1969), ჯამბულის (1963, მოქანდაკე ჯ. ნურბაევი) ძეგლები. გათხრებით გამოვლენილია ადრინდ. ფეოდ. ხანის არქეოლ. ძეგლები.

ჯამბულის ოლქი, შედის ყაზ. სსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1939 წ. 14 ოქტ. ფართ. 144,6 ათ. კმ², მოსახლ. 994 ათ. კაცი (1986), აქედან ქალაქში ცხოვრობს 49%. ცენტრი — ქ. ჯამბული.

ოლქი მდებარეობს ყაზ. სსრ სამხრ. ნაწილში, ტურან. ზედაპირი უმთავრესად

ჯამბულის ოლქი

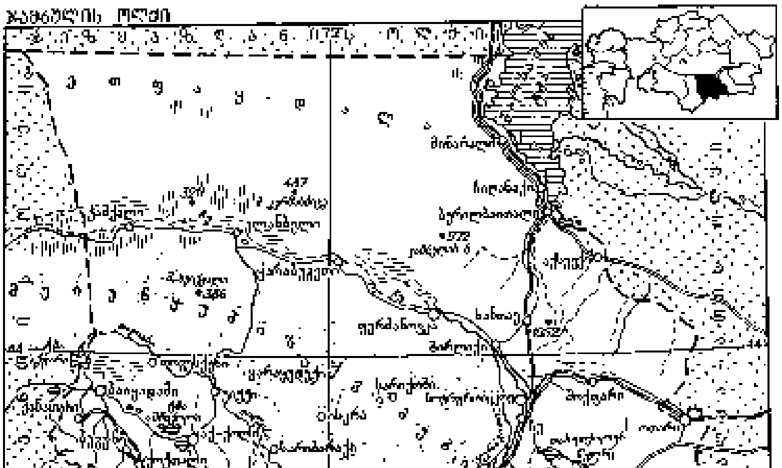

ვაკეა ჩრდ. ნაწილი უკავია ბეთფაკ-დალის (შიმშილის) უდაბნოს, მდ. ჩუს ხეობის სამხრ.-ით მოიუნკუმის ქვიშიანი უდაბნოა. სამხრ.-დას. ნაწილში — ყარატაუს ქედი (სიმაღლე 1660 მ). სამხრ.-ით — ყირგიზეთის ქედის ჩრდ. კალთა (სიმაღლე 4000 მ-მდე). მდინარეთა ქსელი მეჩხერია. მთავარი მდ-ებია: ჩუ, თალასი, ასა. დიდი ტბებია ბალხაში (სამხრ.-დას. ნაწილი), ბიილიქოლი, აქქოლი, აშჩიქოლი. ჯ. ო-ში საბჭ. ხელისუფლების წლებში შეიქმნა ქიმ., მსუბუქი, კვებისა და საშენ მასალათა მრეწველობა, ვითარდება მანქანათმშ. და ლითონდამუშავება. ენერგეტიკა ემყარება ბუნებრივ აირს, ნაწილობრივ — ჰიდროენერგიას. სოფ. მეურნეობაში წამყვანია მეცხოველეობა, სარწყავი და ნაწილობრივ ურწყავი მიწათმოქმედება. მოჰყავთ მარცვლეული, ტექ. (შაქრის ჭარხალი), ბოსტნეულ-ბაღჩეული, საკვები კულტურები და კარტოფილი. განვითარებულია მებაღეობა და მევენახეობა; საძოვრული მეცხოველეობა, ძირითადად წმინდა- და ნახევრად წმინდამატყლიანი მეცხვარეობა და მეყარაკულეობა. განვითარებულია სარკინიგზო, საავტ. და საავიაციო ტრანსპორტი. ქ. ჯამბული ავიახაზებით უკავშირდება მოსკოვს, ალმა-ათას და სხვა ქ-ებს.

ოლქი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1967).

ჯამბურია გივი დარისპანის ძე (დ. 26. VIII. 1924, სამტრედია), ქართველი საბჭ. ისტორიკოსი, ისტ. მეცნ. დოქტორი (1975), პროფესორი (1982). სკკპ წევრი 1954-იდან. დაამთავრა თსუ ისტ. ფაკ-ტი. 1951—62 მუშაობდა ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტ., არქეოლ. და ეთნოგრ. ინ-ტის მეცნიერ თანამშრომლად. 1978-იდან მუშაობს თსუ საქართვ. ისტორიის კათედრაზე. იკვლევს საქართველოს შუა საუკუნეებისა და ახ. ისტორიის საკითხებს. „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების" IV ტომის თანაავტორობისთვის მიენიჭა საქართველოს სსრ სახელმწიფო პრემია (1982).

თხზ.: ბატონყმობის საკითხისათვის, «მაცნე», ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1979, № 4; გიორგი სააკაძე, თბ., 1964; გლეხთა რევოლუციური მოძრაობა საქართველოში 1905—1907 წწ., თბ., 1967; სათავადოთა საკითხისათვის, კრ.: საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, წგნ. I, თბ., 1970; სამთავრო-სენიორიალური სისტემა ფეოდალური ხანის საქართველოში, «თსუ შრომები», 1982, ტ. 227; ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1966.

ჯამებადი ფუნქცია, ფუნქცია, რ-ისთვისაც განისაზღვრება ა. ლებეგის მიერ შემოღებული ინტეგრალის ცნება, ე. ი. რ-ისთვისაც ლებეგის ინტეგრალი, აღებული მოცემული სიმრავლის მიმართ, სასრულია. ჯ. ფ. რ-საც ლებეგის მიხედვით ინტეგრირებად ფუნქციასაც უწოდებენ, ზომადი უნდა იყოს (ლებეგის აზრით). კვადრატით ჯამებადი ფუნქცია არის ის ზომადი ფუნქცია, რ-ის კვადრატიც ჯ. ფ-ა.

ჯამი აბდ ალ-რაჰმან ნურ ად-დინ იბნ აჰმად (7. XI. 1414, სოფ. ხარჯარდი, ქ. ჯამის მახლობლად, ხორასანი, — 8. XI. 1492, ჰერათი), სპარსულ-ტაჯიკური პოეზიის კლასიკური პერიოდის უკანასკნელი დიდი წარმომადგენელი, პოეტი, ფილოსოფოსი, მეცნიერი. პოეტის ფსევდონიმი მის მშობლიურ მხარეს უკავშირდება (ჯამი ნიშნავს ჯამელს). სწავლა დაიწყო ჰერათში, სადაც დასახლდა მისი ოჯახი, შემდეგ გააგრძელა სამარყანდში, ცნობილ მეცნიერთან ყაზი-ზადე რუმისთან (ულუღ-ბეგის უახლოესი თანამშრომელი). თემურიდთა მმართველობის წლებში (განსაკუთრებით ჰუსეინ ბაიყარას დროს) ჰერათი კულტ. და ლიტ. ცხოვრების მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო. ჯ. აქტიურად ჩაება ამ ცხოვრებაში, მიუხედავად იმისა, რომ თავიდანვე შეგნებულად თქვა უარი კარის მეხოტბე პოეტის კარიერაზე.

განდეგილი, დარიშულ ქოხში თავშეფარებული მეთსანი ლიტ. ინტერესების ცენტრში იმყოფებოდა. წერდა ლირ. ლექსებს (ღაზალებს), ფილოს. კასიდებს, გონებამახვილურ რობაიებსა და ყითას. უახლოესი მეგობრისა და მოწაფის, დიდვეზირ ალიშერ ნავოის რჩევით მან შეადგინა სამი დივანი: „სიყრმის დასაბამი", „მძივის შუაგული", „სიცოცხლის აღსასრული", რ-ებშიც შესულია 2330 ლექსი (16629 ბეითი). მათი უმრავლესობა გამოირჩევა მაღალი პოეტური ოსტატობით, ნატიფი ლირიზმით, აზრის სიღრმითა და ორიგინალობით. სუფიურ-მისტ. განწყობის მიღმა ხშირად იჩენს თავს თანადროული ცხოვრების ფილოს.-ზნეობრივი პრობლემები. ჯ. ეკუთვნოდა ნაყშბანდიის სუფიურ ორდენს, რ-ის ძირითადი ლოზუნგი იყო „განმარტოება საზოგადოებაში, მოგზაურობა სამშობლოში, გარეგნულად ხალხთან, შინაგანად — ღმერთთან". ჯ-ს დიდ ჰუმანიზმს, მჭიდრო კავშირს ხალხთან, ხშირად მის ღარიბულ ფენებთან, ადასტურებს როგორც მისი ბიოგრაფია, ისე პოეტური შემოქმედება. 1472 წ-ში ხანგრძლივად იმოგზაურა მექაში. გარდა ლირ. ლექსებისა, ჯ. უხვად ქმნიდა ფილოს., პოეტიკურ, მუს. და რელიგ. ტრაქტატებს; მიმოწერა ჰქონდა მრავალ გამოჩენილ პირთან ახლო და შორეული აღმოსავლეთის სხვადასხვა პუნქტში. მისი მემკვიდრეობა 50-ზე მეტი თხზულებისაგან შედგება, მაგრამ ჯ-ს შემოქმედების გვირგვინი მაინც არის ქმნილი — შვიდი ვრცელი პოემა, გაერთიანებული „ჰაფთ აურანგის" („შვიდი ტახტი ანუ შვიდი თანავარსკვლავედი") სახელწოდებით. ამით ჯ-მ გააგრძელა ნიზამი განჯელის „ხუთეულის" ტრადიცია და დაუმატა მას 2 მასნავი. ეს პოემებია: 1) დიდაქტ.-ფილოს. ხასიათის „ოქროს ჯაჭვი", რ-შიც განხილულია სუფიური მოძღვრების საკითხები, ჩართულია საილუსტრაციო არაკები; 2) „სალამან და აბსალი", მისტ.-ალეგორიული რომანტ. პოემა, რ-შიც სალამანისა და აბსალის სამიჯნურო თავგადასავალი გულისხმობს სულისა და ხორცის ურთიერთობას (ეს ორი პოემა დაწერა „ხამსამდე"), 3) „მორწმუნეთა საჩუქარი", 4) „წმინდანთა კრიალოსანი", 5) „იუსუფ და ზულიხა", 6) „ლეილი და მაჯნუნი", 7) „ისქანდერის სიბრძნის წიგნი". სულ „შვიდეული" მოიცავს 20786 ბეითს. ჯ-მ პოეტურად გადაამუშავა ტრად. სიუჟეტები, ამასთან, გაამდიდრა მიჯნურული თემები (სალამან და აბსალი, იუსუფ და ზულიხა) და ახ. სული შთაბერა მათ. შემდეგომში ჯ-ს ვერსიები მრავალჯერ ქცეულა მიბაძვის საგნად. ჯ-ს პროზაულ თხზულებათაგან აღსანიშნავია სუფიური ტრაქტატი „მეგობრობის სუნთქვა", რ-შიც წარმოდგენილია 616 სუფი შეიხის ბიოგრაფია. აგრეთვე ტრაქტატები პოეტიკის, რითმის, მუსიკის შესახებ. განსაკუთრებული პოპულარობით სარგებლობდა სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში დაწერილი დიდაქტ. ძეგლი „ბეჰარისთანი" („გაზაფხულის ბაღი"), საადის „გულისთანის" მიბაძვით შექმნილი არაკების კრებული. ჯ-ს თხზულებები თარგმნილია მსოფლიოს მრავალ ენაზე, მ. შ. ქართულადაც. საიუბილეო დღეებში (1964) ქართველმა ორიენტალისტებმა ჯ-ს მიუძღვნეს საგანგებო კრებული.

თხზ.: ჰაფთ ოურანგ, მ. გილანის გამოც., თეირანი, 1958; Избр. произведения в четырех томах, Душанбе, 1972—81.

ლიტ.: კ ო ბ ი ძ ე დ., აბდ-არ-რაჰმან ჯამი, თბ., 1966; ჯამი 550 (კრებული), თბ., 1964; А ф с а х з о д А., Рустор ва осори Абдуррахмони Чоми, Душ., 1980.

ა. გვახარია.

ჯამი (calyx), ყვავილსაფრის გარეთა წრე, რ-იც შედგება ჯ-ის ფოთოლაკებისაგან. ჯ-ის ფოთოლაკები ჩვეულებრივ მწვანეა, ერთმანეთთან შეზრდილი ან განცალკევებული. ჯ-ის ბიოლ. დანიშნულებაა ყვავილის შიგნითა ნაწილებისა და განვითარებადი ნაყოფის დაცვა. ზოგიერთი მცენარის (მანანა, ხარისძირა) ჯ. დიდია და მკვეთრად შეფერილი, ხელს უწყობს მწერების მიზიდვას (ნაცვლად გვირგვინისა, რ-იც არ გააჩნიათ ან სუსტად აქვთ განვითარებული). ზოგ მცენარეს ჯ. სცვივა ყვავილის გაშლისას (ყაყაჩო), სხვებს დაყვავილების შემდეგ (მაგ., ბაია). ზოგჯერ შეიძლება მონაწილეობა მიიღოს ნაყოფის წარმოქმნაშიც.

ი. მიქელაძე.

ჯამილი იბნ აბდ ალ-ლაჰ იბნ მაამარ [დ. წ. უცნობია, უად-ილ-კურა (ჰიჯაზი), — დაახლ. 701, ეგვიპტე], არაბი პოეტი. ბუსაინასადმი მიძღვნილი მისი სატრფიალო ლექსები ეკუთვნის არაბ. სატრფიალო ლექსების ე. წ. უზრაულ მიმართულებას — უმღერის არამიწიერ, ამაღლებულ სიყვარულს და შორეულ სატრფოს. ამ მიმართულების პოეტებმა, და მათ შორის ჯ-მა, შეამზადეს არაბ. მისტიციზმის საფუძველი.

ნ. ფურცელაძე.

ჯამნა, ჯ უ მ ნ ა, ი ა მ უ ნ ა, მდინარე ინდოეთში, მდ. განგის უდიდესი და წყალუხვი შენაკადი. სიგრძე 1384 კმ, აუზის ფართ. 351 ათ. კმ^2. სათავე აქვს ზასკარის ქედის (ცენტრ. ჰიმალაი) სამხრ. კალთებზე. ზემოწელში მიედინება ღრმა ხეობაში, შუაწელსა და ქვემოწელში — ინდოგანგის დაბლობზე და იტოტება. ზაფხულში იცის წყალმოვარდნები (მუსონური წვიმების გამო), დანარჩენ დროს შედარებით წყალმცირეა. სანაოსნოა ქ. დელის ქვემოთ. იყენებენ სარწყავად. ჯ-ს ნაპირზეა ქ-ები: დელი, აგრა, ილაჰაბადი.

ჯამნაგარი, ნ ა ვ ა ნ ა გ ა რ ი, ქალაქი ინდოეთში, კათიავარის ნ-კ-ზე, კაჩის ყურის სანაპიროზე, გუჯარათის შტატში. 317 ათ. მცხ. (1981). მადეულის, აბრეშუმის, კვების (ზეთსახდელი, საფქვავი), ტყავის, ქიმ., ცემენტის მრეწველობა. სამღებრო სახელოსნოები. შინამრეწველობა (ნაქარგები, სამკაულები, თუნის ნაწარმი).

ჯამპალი, მდინარე გულრიფშის რ-ნში, აფხაზეთის ასსრ. კოდორის მარცხ. შენაკადი. სიგრძე 21,4 კმ, აუზის ფართ. 160 კმ^2. სათავე აქვს ჩხალთის ქედის სამხრ. კალთაზე, 2385 მ სიმაღლეზე. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. გაზაფხულზე იცის წყალდიდობა, ზაფხულსა და ზამთარში — წყალმცირობა, შემოდგომაზე — წყალმოვარდნები. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 11,5 მ^3/წმ.

ი. ყარაშავა.

ჯამპალი, სოფელი აფხ. ასსრ გულრიფშის რ-ნში (აზანთის სოფსაბჭო), ჩხალთის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ჯამპალის (კოდორის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში, ზ. დ. 500 მ, გულრიფშიდან 30 კმ. აფხაზეთის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. და რვაწლ. სკოლები, ბ-კა, კლუბი. სოფლის მახლობლად არის განვითარებული მეზოლითური ხანის ძეგლი — კარსტული წარმოშობის ნამოსახლარი ეხი. სიღრმე 4 მ, სიგანე 6,20 მ, სიმაღლე 2,30 მ. ძეგლი აღმოაჩინეს 1966 (გ. გრიგოლია), გათხარეს 1967 (ლ. წერეთელი). დადასტურებულია 3 ლითოლოგიური ფენა, რ-თაგან მეორე შეიცავს მეზოლითური ხანის მასალას (323 ც. ქვის ნივთი). ნაპოვნია კაჟის ნუკლეუსები, ანატკეცები, სხვადასხვა ტიპის ლამელები, საფხეკები, საჭრისები და სხვ., ძვლის სადგისის ფრაგმენტი, კვეთილშემჩნეული ირმის, გარეული ღორისა და დათვის ძვლის ნაშთები. მასალა დაცულია ს. ჯანაშიას სახ. საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში.

ლიტ.: წ ე რ ე თ ე ლ ი ლ., მეზოლითური კულტურა კავკასიის შავიზღვისპირეთში, თბ., 1973.

ლ. თუშაბრამიშვილი.

ჯამუ, ქალაქი ჩრდ.-დას. ინდოეთში, ჯამუ და ქაშმირის შტატში. შტატის მეორე ადმ. ცენტრი (საზამთრო რეზიდენცია). 155 ათ. მცხ. (1977). მნიშვნელოვანი სატრანსპ. პუნქტი ჰიმალაის მთისწინეთში, მდ. ტავის ხეობაში, საავტ. მაგისტრალზე. სავაჭრო ცენტრი აბრეშუმისარ-

თაგი, პრინცესაღებვა, რეზინის, ტყავის, თუნის ნაკეთობათა, წამლების წარმოება.

ჯამუ და ქაშმირი, ტერიტორია სამხრ. აზიაში ფართ. 222,8 ათ. $კმ^2$. მოსახლ. დაახლ. 6 მლნ კაცი (1981). ჯ. და ქ-ის ტერიტ. უმეტესი ნაწილი წარმოადგენს ინდ. რესპუბლიკაში შემავალ შტატს. მთავარი ქალაქი — სრინაგარი, ტერიტ. ნაწილს აკონტროლებს პაკისტანის მთავრობა

ჯ. და ქ-ს ჩრდ.-დას.-იდან სამხრ.-აღმ.-კენ კვეთს მაღალი ქედები, რ-ებიც ყარაყორუმსა და დას. ჰიმალაის მიეკუთვნებიან. პაკა მთის სუბტროპიკულია, ჩრდ.-აღმ.-ში — მშრალი, სამხრ.-დას.-ში — მუსონური. მთავარი მდ-ებია ჯჰელამი, ინდი და მისი შენაკადი ჩენაბი. მთის კალთებზე წიწვოვანი და ფართოფოთლოვანი ტყეებია

მოსახლ. 80%-ზე მეტი დასაქმებულია სოფ. მეურნეობაში სას.-სამ. სავარგულების 1/3 თავმოყრილია ქაშმირის ქვაბულში. მოჰყავთ ბრინჯი, სიმინდი, ხორბალი, სასაქონლო მნიშვნელობისაა მებოსტნეობა და მებაღეობა. არის სამკურნ. მცენარეების პლანტაციები მისდევენ მეცხოველეობას (უმთავრესად მეცხვარეობას). ტრადიციულია თუშის აბრეშუმსხვევის მოშენება. ამზადებენ ხე-ტყეს. ხალიჩების, შალების, ნაქარგების, საიუველირო ნაკეთობათა და სხვ. შინამრეწველური წარმოება.

ქაშმირის ხეობა საერთაშ. ტურიზმის ერთ-ერთი რ-ნია

ჯამშედპური, ქალაქი ჩრდ.-აღმ. ინდოეთში, ბიჰარის შტატში, სოკანადაპურის ზეგანზე 670 ათ. მცხ (1981). სარკინიგზო კვანძი, აღმოცენდა XX ს. დასაწყისში როგორც მეტალ. ცენტრი მძიმე მანქანათმშ. (მილების, თვითმფრინავების, სას.-სამ. ინვენტარის წარმოება) და ქიმ. მრეწველობა. კვლევ. მეტალ. ლაბორატორია

ჯამჯამა, მთა თრიალეთის ქედზე, გორისა და ბორჯომის რ-ნების საზღვარზე. სიმაღლე 2820 მ აგებულია შუაეოცენური ვულკანოგენური ქანებით ჯ-ის კალთების ზემო ნაწილი შემოსილია ალპ. და სუბალპ. მდელოს ბალახეულით, ქვემოთ — წიწვოვანი ტყით. ნ. აბრამიძე.

ჯანაშვილი არნოლდ ვახტანგის ძე (9. I 1904, სოფ. კაჭი, საინგილო, ახლანდ. აზერბ. სსრ, — 12 II. 1985, თბილისი), ქართველი სამხრეთი ზოოლოგი, პროფესორი (1963) სკპ წევრი 1942-იდან საქართველოში ზოოგეოგრ. ერთ-ერთი ფუძემდებელი. ამ დარგში ჯ-ის ნაშრომებია „ზოოგეოგრაფია" (მე-3 გამოც. თბილისი, 1974) და „ზოოგეოგრაფიული რუკა" (სსრ ატლასი, თბილისი, 1964) პირველია ქართ. ენაზე დაამთავრა თსუ-ის პედ. ფაკ-ტი საბუნებისმეტყველო განხრით (1927). 1926-იდან მუშაობდა თსუ-ის ზოოლ. კათედრაზე იყო თსუ-ის ხერხემლიანთა ზოოლ. (1946—82) და თელავის სამასწავლებლო ინ-ტის ბუნებისმეტყველების (1939—44) კათედრათა გამგე. სხვადასხვა დროს მუშაობდა აგრეთვე თბილ. ზოოპარკში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. ზოოლ., თბილ. სას.-სამ., თბილ., გორის, ქუთ., სოხ. პედ. ინ-ტებში, ქართ. საბჭ. ენციკლოპედიის მთავარ სამეცნ. რედაქციაში. ჯ-ის კვლევის საგანი იყო საქართვ. ძუძუმწოვრები, ქვეწარმავლები, ამფიბიები. დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართ. ზოოლ. ტერმინოლოგიის შედგენის საქმეში. ავტორია მრავალი საბავშვო მოთხრობისა. საქ. სსრ სახელმწ. პრემია (1985).

თხზ: საქართველოს ცხოველთა სამყარო, ტ. 3 — ხერხემლიანები, თბ., 1963; საქართველოს ძუძუმწოვრების სარკვევი, თბ., 1963; ხერხემლიანთა ზოოლოგია, გამოც. მე-3, თბ., 1966.

ჯანაშვილი დიმიტრი იოსების ძე (ფსევდ. ინგილოი-ჯანაშვილი) [15 (27). XII. 1840, სოფ. კაჭი, საინგილო, ახლანდ. აზერბ. სსრ, — 7 X. 1905, სოფ. ბოლქვისხევი, ახლანდ სიღნაღის რ-ნი], ქართველი ისტორიკოსი, ეთნოგრაფი, პუბლიცისტი, საზოგადო მოღვაწე.

1865 დაამთავრა თბილ. სას. სემინარია. 12 წელი საინგილოში იყო მღვდლად და პარალელურად ეწეოდა პედ. მოღვაწეობას. დაარსა ქართ. სკოლები. 1873-იდან ქართ. ენასა და ლიტ-რას ასწავლიდა ქუთ. სას. სასწავლებელში. 1878—81 სწავლობდა მოსკ. სას. აკადემიაში. შემდეგ განაგრძო პედ. მოღვაწეობა თბილისში. სიცოცხლის ბოლო წლებში მღვდლად იყო კახეთში. იყო ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზ-ბის გამგეობის წევრი.

ჯ. თანამშრომლობდა ქართ. ჟურნალ-გაზეთებში: „დროება", „ივერია", „მოგზაური", „ნობათი", „მოამბე", „შრომა", „ცნისკარი", გამოდიოდა ქართ. ენისა და ეროვნ. მეობის დამცველად თავის ნაშრომებში ეყრდნობა ქართ. წერილობით წყაროებსა და ფოლკლორულ მასალას. ნაშრომი „სასულიერო წოდება" ეხება ქართ. კულტურის ისტორიას; ავტორი მჭიდროდ უკავშირებს ერთმანეთს ქართ. ეკლესიასა და ეროვნ. დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლას. აღწერს საქართველოში კათოლ. მისიონერების მოღვაწეობას და კათოლიკობის შემოსვლას თბილისში. „ქართველი ქალი" ნარკვევებია ქართვ. ქალების — მეფეების, დედოფლების, დიდგვაროვნებისა და გლეხების (მაია წყნეთელი, თინა წავკისელი, თამარ ვაშლოვანელი) მონაწილეობა ქვეყნის პოლიტ. ცხოვრებასა და სამშობლოს დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლებში.

ჯ. ავტორია მრავალი წერილისა საქართვ. ეთნოგრაფიაში. აქვს საბავშვო ისტ. მოთხრობებიც ვახტანგ გორგასალზე, თამარ მეფეზე და სხვ.

თხზ: ისტორიული სურათები. ქართული ეკლესიის განმოვლება საქართველოს ეკლესიისგან და ქართველი ქალი, ტფ., 1914.

ლიტ.: ბ ე რ ი ძ ე ვ., დ. ჯანაშვილი დიმიტრი იოსების ძე, კრ. სახალხო განათლების ქართველი მოღვაწეები და სახალხო მასწავლებლები, [ტ.] 3, თბ., 1968.

უ. სიდამონიძე.

ჯანაშვილი მოსე გიორგის ძე [19 (31). III. 1855, სოფ. კაჭი, საინგილო, ახლანდ აზერბ. სსრ, — 19 IV 1934, თბილისი], ქართველი ისტორიკოსი, ენათმეცნიერი, ეთნოგრაფი, პუბლიცისტი, პედაგოგი, საზოგადო მოღვაწე

1866-იდან სწავლობდა კახის სამრევლო სკოლაში, 1868—72 — ზაქათალის სამაზრო სასწავლებელში, შემდეგ — თბილ. სას. სემინარიაში 1878 ქუთ. გიმნაზიაში ჩააბარა გამოცდები და მასწავლებლის მოწმობა მიიღო. 1875—1920 პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა ქუთაისსა და თბილისში. (ასწავლიდა ქართ. ენასა და საქართვ. ისტორიას). 1888-იდან იყო სახელ. მუზეუმის თანამშრომელი, 1897—1926 — მისი გამგე 1920-იდან მოღვაწეობდა უმაღლეს სასწავლებლებში. იყო შრომის გმირი (1927), თსუ-ის საპატიო დოქტორი, დამს. პროფესორი, საქართველოს საისტ. და საეთნოგრაფიო და ქართ. სამეცნ. საზ-ბების საპატიო წევრი (1930). ერთ-ერთმა პირველმა ჩაუყარა საფუძველი სამეცნ. მუშაობას საქართველოში 1884 გამოიცა მისი „საქართველოს მოკლე ისტორია", რ-შიც „ქართლის ცხოვრების" აქამდე შეისწავლელი არის მოთხრობილი საქართვ. ისტორია ეს იყო საქართვ. ისტ. პირველი სახელმძღვანელო შემდეგ გამოცემებში („საქართველოს ისტორია", 1894, 1906) ავტორი ეყრდნობოდა ფართო წყაროთმცოდნეობით ბაზას და მეტ ყურადღებას უთმობდა საქართვ. შინა ცხოვრებას, ისტ. ფაქტების ახსნას ჯ. იკვლევდა ქართული კულტურის ისტორიას მანვე აღმოაჩინა „ქართლის ცხოვრების" ე. წ. ჯანაშვილისეული ნუსხა ამ ნუსხის „ქართლის ცხოვრების" გაგრძელება გამოსცა „ახალი ქართლის ცხოვრების" სახელწოდებით („ნაშრომი", წ. I, 1907). ჯ-მა მიაკვლია და 1909 გამოსცა მასიღი ზარზმელის „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება". იგი ავტორია მრავალი წყაროთმცოდნეობითი ნაშრომისა (ფარსადან გორგიჯანიძე, 1896 და სხვ.) და ისტ. წერილებისა.

ჯ-მა დიდი წვლილი შეიტანა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზ-ბის წიგნთსაცავის, საქართვ. საისტ. და საეთნოგრაფიო საზ-ბის კოლექციების, სახელ. მუზეუმის შევსებაში. ეწეოდა არქეოგრაფიულ მოღვაწეობას, აგროვებდა ისტ. ძეგლებს, თუმცა ეს გამოცემები არ იყო კრიტიკული.

ჯ. არის ქართ. ეთნოგრაფიის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. აქვს ნარკვევები აფხაზეთზე, საინგილოსა და მესხეთზე

ჯ. ავტორია მრავალი საენათმეცნ. ნაშრომისა, რ-ებშიც განხილულია ქართ. გრამატიკის, დიალექტოლოგიის, ლექსიკოლოგიის, ქართ. ენის შედარებითი შესწავლის საკითხები. ჯ. ენათმეცნიერებას იმჩნევდა საქართვ. ისტორიის პრობლემების კვლევას. მის საენათმეცნ. ნაშრომებში გატარებულია ქართველურ ენათა ერთობლიობის იდეა. მეცნიერი ემხრობოდა ქართ. ენის ინდოევროპულ ენებთან ნათესაობის კონცეფციას. მნიშვნელოვანია მისი ღვაწლი ქართ. ზოგადი ენათმეცნიერების მიღწევათა პოპულარიზაციაში და საქართველოში საენათმეცნ. „კულტურის დამკვიდრებაში. ჯ-ის „ქართული გრამატიკა" (1906) სალიტერატურო ქართულის მეცნიერულად დამუშავებული გრამატიკაა. ცნობილია მისი ეტიმოლოგიური ძიებანი, ლექსიკონები (განმარტებითი ლექსიკონი, ევფიმი თაყაიშვილის ლექსიკონი, პეტრიწის და სხვ ლექსიკონები), რ-თა ერთი ნაწილი გამოუქვეყნებელია. ჯ-მა წვლილი შეიტანა ქართული სამ. ტერმინოლოგიის დადგენაში.

საყურადღებოა ჯ-ის ნაშრომები ქართ. ლიტ-რის ისტორიაში. მას განხილული აქვს ქართ. ბიბლიისა და მისი გადმოთარგმნის, აგიოგრაფიის საკითხები. ავტორია გამოკვლევებისა ქართ. საერო ლიტ-რის საკითხებზე სწავლობდა ვეფხისტყაოსნის ავტორის ვინაობას და პოემის ორიგინალობის საკითხებს, პერსონაჟებს, დაწერის თარიღს. ჯ. მუშაობდა ქართ. ფოლკლორისტიკაში.

ჯ-მა გამოაქვეყნა ვახუშტი ბატონიშვილის „საქართველოს გეოგრაფია" (ქართული ტექსტი და მისი რუს. თარგმანი, 1904). მისი გეოგრ. ნაშრომებიდან აღსანიშნავია თბილისის, გორის, მცხეთისა და მისი მიდამოების, არაგვის ხეობის აღწერილობა. მხარეთმცოდნეობითი ნაშრომებში მოცემულია საინგილოსა და მესხეთის ზოგადი აღწერა. ჯ. არის ავტორი წერილებისა სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგში. ცდილობდა საქართველოში ევროპული სას.-სამ. კულტურებისა და ახ. ჯიშების დანერგვას. ჯ. დაკრძალულია ქართვ. მწერალთა და საზ. მოღვაწეთა მთაწმინდის პანთეონში

ლიტ.: ბ ა რ ა მ ი ძ ე ა., მოსე ჯანაშვილი, «მაცნე». ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია», 1980, № 2; მ ე გ რ ე ლ ი ძ ე ი., რუსთველოლოგები, თბ., 1970, მოსე ჯანაშვილი ცხოვრება და მოღვაწეობა, თბ., 1956 (წიგნს ერთვის ავტობიბლიოგრაფია), ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ა., იბერიულ-კავკასიური ენათა შესწავლის ისტორია, თბ., 1965. უ. სიდამონიძე

ჯანაშია ნიკოლოზ სიმონის ძე (1872, სოფ. აძიუბჟა, ახლანდ ოჩამჩირის რ-ნი, აფხ. ასსრ, — 6. VI 1918, სოხუმი. დასაფლავებულია სოფ. აძიუბჟაში, ოჩამჩირის რ-ნი) ქართველი საზოგადო მოღვაწე, პედაგოგი, ეთნოგრაფი, ფოლკლორისტი, ს. ჯანაშიას მამა. 1891 დაამთავრა გორის საოსტატო სემინარია და პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა აფხაზეთში, გურიის, სამეგრელოს სკოლებში დიდი ღვაწლი მიუძღვის სოხ. სამასწავლებლო სემინარიის დაარსებაში (1915). იყო ი. გოგებაშვი-

ა. ჯანაშვილი

მ. ჯანაშვილი

ლის პელ შენდეულებების მიმდევარი. 1909 მისი აქტ. მონაწილეობით გაიხსნა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზ-ბის სოხ. განყოფილება. 1910 სათავეში ჩაუდგა ამ საზ-ბის ქართ. სკოლას სოხუმში. ეწეოდა ნაყოფიერ სამეცნ. მუშაობას, სწავლობდა ქართვ. ხალხის მატერ. და სულიერ კულტურას. დიდი წვლილი შეიტანა აფხაზი ხალხის ყოფისა და რელიგიური რწმენების კვლევაში. ეთნოგრ. წერილები შეტანილია: „სამალხო გაზეთში“, „მოამბეში“, „აკაკის კრებულში“, აგრეთვე ჟურნ. „ხრისტიანსკი ვოსტოკ“-ში. თანამშრომლობდა პამულ-ბეის [illegible]. მის შრომებს მაღალ შეფასებას აძლევდნენ აკადემიკოსები ი. ჯავახიშვილი, ნ. მარი და სხვ.

თხზ.: Статьи по этнографии Абхазии. Сост. и предисл. Х. С. Бгажба, Сух., 1960.

ლიტ.: ხ უ ნ დ ა ძ ე ა., ცნობილი ქართველი პედაგოგი ნიკო ჯანაშია, თბ., 1949.

ჯანაშია ნიკოლოზ (ლაშა) სიმონის ძე (18. XI. 1931, თბილისი, — 7. IX. 1982, იქვე), ქართველი საბჭ. ისტორიკოსი. ს. ჯანაშიას ვაჟიშვილი. 1954 დაამთავრა თსუ-ის ისტ. ფაკ-ტი. 1957—70 მუშაობდა ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტ., არქეოლ. და ეთნოგრ. ინ-ტში, ძვ. ისტორიის განყ-ბაში, 1970—82 — კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინ-ტის დირექტორის მოადგილედ იყო საქართვ. საისტორიო საზ-ბის სწავლული მდივანი, ჟურნ. „ძეგლის მეგობრის“ რედკოლეგიის წევრი, ეწეოდა პედაგოგიურ მოღვაწეობას თსუ-ში, კითხულობდა სომხ. და აზერბ. ისტორიის ზოგად კურსსა და სპეცკურსებს ძირითადად იკვლევდა IV—V სს. საქართველოს ისტორიას, ძვ. სომხ. საისტორიო მწერლობას.

თხზ.: ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ნარკვევები, თბ., 1986; ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ (თარგმანი და გამოკვლევა), თბ., 1962; ქართლი IV—V საუკუნეებში, წგნ: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 2, თბ., 1973; „შუშანიკის წამება“ (ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა), [წიგ] 1, თბ., 1980.

თ. ჟორდანია.

ჯანაშია სიმონ ნიკოლოზის ძე [13 (26). VII. 1900, სოფ. მაკვანეთი, ახლანდ. მახარაძის რ-ნი, — 5. XI. 1947, თბილისი], ქართველი საბჭ. ისტორიკოსი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1941), სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1943), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1946), სკკპ წევრი 1940-იდან. 1918 დაამთავრა სოხ. რეალური სასწავლებელი, 1922 — თსუ-ის სიბრძნისმეტყველების ფაკ-ტი და ი. ჯავახიშვილის წარდგინებით დატოვებულ იქნა უნ-ტში სამეცნიერო მოსამზადებლად. 1924-იდან ეწეოდა სამეცნ. და პედ. მოღვაწეობას. 1930 თსუ-ის საბჭომ დოცენტად აირჩია, ხოლო 1935 არჩეულ იქნა უნ-ტის საქართვ. ისტ. კათედრის გამგედ და პროფესორად. 1936—41 იყო სსრკ მეცნ. აკად. საქართვ. ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერ. კულტურის ინ-ტის დირექტორი; 1941-იდან — საქ. სსრ მეცნ. აკად. ვიცე-პრეზიდენტი და მისი ორი — ისტორიისა და ენათმეცნიერების — ინ-ტის დირექტორი. 1940-იდან დარჩა ისტ. ინ-ტის დირექტორად სიკვდილამდე. ს. უმთავრესად იკვლევდა ძვ. და ადრინდ. შუა საუკ. საქართველოს ისტორიის პრობლემებს. მის შრომებში სრულიად ახლებურადაა გაშუქებული ქართველთა ეთნოგენეზის, კლასებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბების, ფეოდალიზმის გენეზისის საკითხები. ს-მ შეიმუშავა საქართვ. ისტორიის ახლებური, მარქსისტული, მეცნიერულად დამუშავებული პერიოდიზაცია. მან პირველმა გამოყო საქართვ. ისტორიაში პირველყოფილი თემური წყობილების პერიოდი. ს-ს თვალსაზრისით, პირველყოფილი თემური წყობილების რღვევა და კლასობრივი საზ-ბის ჩასახვა ძვ. წ. II ათასწლ. შუა ხანიდან იწყება და ძვ. წ. I ათასწლ. შუა ხანებში ყალიბდება პირველი ქართული სახელმწიფოები — კოლხეთის სამეფო (ძვ. წ. VI ს.) და ქართლის (იბერიის) სამეფო (ძვ. წ. IV ს.). ახ. წ. IV ს-იდან უკვე იწყება ფეოდალიზმის ხანა საქართველოში. X ს-ში მთავრდება ადრინდ. ფეოდალიზმის ეტაპი და იწყება მოწიფული, ანუ განვითარებული ფეოდალიზმის ეტაპი.

მეცნიერის აზრით, მართალია, ანტ. ხანის ქართულ სახელმწიფოებში, კოლხეთისა და ქართლის სამეფოებში, მონათმფლობელური წყობილება არსებობდა, მაგრამ მონურ შრომას უმთავრესად საგარეო მეურნეობებსა და ქ-ებში იყენებდნენ. მიწისმოქმედთა ძირითადი მასა კი სასოფლო თემებში გაერთ. პირადად თავისუფალი მწარმოებლების სახით უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი. ფეოდ. ურთიერთობა საქართველოში მას უშუალოდ გვაროვნ. წყობილების დაშლის საფუძველზე შექმნილად მიაჩნდა („საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე“, 1937; „ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში“, 1935; „საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს დამდეგამდე“, 1936).

ს-მ ახალი ეტაპი შექმნა ქართველთა ეთნოგენეზის პრობლემის კვლევაში ი. ჯავახიშვილის შემდეგ; წამოაყენა და დაასაბუთა მოსაზრება წინა აზიის მონათმფლობელურ სამყაროში კულტურული და სახელმწიფოებრივი ცენტრების სამხრეთიდან ჩრდილოეთში გადანაცვლებისა და ქართველთა ავტოქთონობის შესახებ; დაადგინა პირველი ქართული სახელმწიფოების სოციალური ბუნება („თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი“, 1937; „უძველესი ეროვნული ენობა ქართველთა პირველსაცხოვრისის შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის სინათლეზე“, 1940; „ქართველთა წარმომავლობის საკითხისათვის“, „აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს უძველესი კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების საკითხისათვის“, შრომები, ტ. 2, 1952). ს-მ საფუძვლიანად განიხილა ქართველი ერის ჩამოყალიბების პრობლემა, უარყო ლიტ-რაში გამოთქმული თვალსაზრისი, რომ ქართვ. ერი XIX ს-ის 60-იან წლებში გაჩნდა. მარქსისტულ მოძღვრებაზე დაყრდნობით, საქართვ. ისტ. კონკრეტული მასალის გათვალისწინებით, აჩვენა რომ ერის ნიშნები ქართველებს ჰქონდათ ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებში, გარდა ეკონომიკური ერთიანობისა, რაც ბურჟ. ეპოქაში იქმნება, საერთო ეროვნული ბაზრის შექმნასთან ერთად. ს-მ საგანგებოდ შეისწავლა საქართველოს ურთიერთობა ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებთან, ბიზანტიასთან, არაბთა სახალიფოსთან, განსაზღვრა არაბთა მფლობელობის ეტაპები საქართველოში, ბიზანტიასთან ურთიერთობის ფორმები („არაბობა საქართველოში“, 1936). რამდენიმე ნაშრომში საგანგებოდაა განხილული დას. და სამხრ.-დას. საქართვ. ისტორია და წარმოჩენილია კოლხეთის, ეგრისის და აფხაზთა სამეფოების ისტორიის ცალკეული პერიოდები [„აფხაზთა სამეფოს წარმოშობის დროისა და ვითარების შესახებ“, შრომები, ტ. 2, 1952 (რუსულად); „კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობები ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ“, თსუ შრომები, 1941, ტ. 16, და სხვა]. მნიშვნელოვანი გამოკვლევები აქვს ს-ს გვიანდ. ფეოდალიზმის ისტორიაზეც (იხ. „გარდატეხა ქართული ფეოდალიზმის შესახებ“, „მეჭურჭლეობა ფეოდალური აღზრდისა და განათლების შესახებ და მათი წესები XVII საუკუნის საქართველოში“, ტ. 2, 1952). ს. საგანგებოდ იკვლევდა საკუთრივ აფხ. ისტორიას, აფხ. და აფხაზების როლს და ადგილს საქართვ. ისტორიაში („უძველესი ლეგენდების აფხაზური სახელწოდების ფორმისათვის“, 1923—24; „აფხაზთა სამეფოს ისტორიიდან“, შრომები, ტ. 2, 1952; „ვითარეა შეჯაჭვაში“, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, 1939, ნაკვ. 3 და სხვა).

მრავალმხრივია ს-ს, როგორც ენათმეცნიერის, სამოღვაწეო სფერო იგი მოიცავს ქართ. სალიტ. ენის განვითარებისა და ნორმალიზაციის, ქართ. კულტ.-ისტ. ტერმინების, გვარისა და გეოგრ. სახელთა გავრცელების, ისტორიის, წარმოშობისა და ეტიმოლოგიის, აგრეთვე ქართველურ ენათა მთის იბერიულ-კავკ. ენებთან ისტ.-გენეტიკური ურთიერთობის საკითხებს. ს-მ საფუძველი ჩაუყარა აფხ.-ადიღ. ენათა მეცნ. შესწავლას ჩვენში. მისი დიდი დამსახურებაა სვანურ ენაში ადიღურ ენათა (კერძოდ, ყაბარდოულის) ფენის გამოყოფა და სვანურ გრუნებაში ადიღ. სისტემის დადგენა.

ს-მ მნიშვნელოვანი შრომა გასწია საქართველოს ისტ. წყაროთა გამოცემის, უცხოური წყაროების ცნობების ქართულად თარგმნის თუ მათი წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის ხაზით (იხ. „ცხოვრება საბა ასურისა“, ძველის პოლიგრაფია გამოკვლევითა და „კომენტარიითურთ“, კრ.: არილი, ტფ., 1925; „ძველ ლა პორტის ცნობები საქართველოს შესახებ“, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, 1937, ნაკვ. 3; „მოსე ხორენელის კრიტიკისათვის“, იქვე, ნაკვ. 6; „ფსევდო არსენი“, სსრკ მეცნ. აკად. საქართვ. ფილიალის მოამბე, 1940, ტ. 1; ქართველი ისტორიკოსების მ. ჯანაშვილისა და პ. კარბელაშვილის შეხედულებების, ი. ჯავახიშვილის მოღვაწეობის შესწავლისათვის არაერთი ნაშრომი მიუძღვნა. მან ქართ. კულტურის ისტორიას, ისტ. გეოგრ. საკითხებს. ს. ხელმძღვანელობდა არქეოლ. კვლევა-ძიებებს საქართველოში. 1940-იდან ის სათავეში ჩაუდგა მცხეთის ტერიტორიაზე დაწყებულ არქეოლ. სამუშაოებს. მოპოვებული ახ. მასალის ანალიზი აისახა მის შრომებში და „საქართველოს ისტორიის“ სახელმძღვანელოში. 1943 ს-ს, ნ. ბერძენიშვილისა და ივ. ჯავახიშვილის ავტორობით (რედ. ს. ჯანაშია) გამოვიდა საქართვ. ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელო უძველესი დროიდან XIX ს. დამდეგამდე. 1926-იდან ს. წლების მანძილზე კითხულობდა თსუ-ში აფხ. ენის კურსს, ლექციებს საქართვ. ისტ. წყაროთმცოდნეობაში, საქართველოს ისტორიის ზოგად კურსს, ატარებდა სპეც. კურსებსა და სემინარებს.

ს. ეწეოდა დიდ საზ. მუშაობას იყო სსრკ II მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით. სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1943, 1947). ს. ჯანაშიას სახელობისაა საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის საქართველოს სახელმწ. მუზეუმი, ერთ-ერთი ქუჩა თბილისში, სოხუმსა და მახარაძეში, დაწესებულია საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ს-ს სახელობის პრემია.

თხზ.: შრომები, ტ. 1—4, თბ., 1949—68.

ლიტ.: მ ე ს ხ ი ა შ., საქართველოს ისტორიის გამოჩენილი მკვლევარი, თბ., 1960; ხ ო შ ტ ა რ ი ა ე., აკადემიკოსი სიმონ ჯანაშია, წგნ: სიმონ ჯანაშია (1900—1947). ბიობიბლიოგრაფია, შედგ. მ. პაიკაძე, ე. დოლიძე, თბ., 1976.

მ. ლორთქიფანიძე.

ჯანბასყალა, ძვ. წ. IV ს.—ახ. წ. I ს. ციხესიმაგრის ნანგრევები ყიზილყუმის უდაბნოში (ყარაყალპ. ასსრ). წარმოადგენს გალავნით გარშემორტყმულ სწორკუთხედს (200×170 მ), რ-იც 2 უბნადაა გაყოფილი. არქეოლ. გათხრების დროს (1930, ს. ტოლსტოვი) გამოვლინდა საცხოვრ. ნაგებობანი და თემის საკულტო ადგილი, სადაც ცეცხლის კვალი იყო შემონახული. მოსახლ. მისდევდა მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას.

ლიტ.: Т о л с т о в С. П., Древний Хорезм, М., 1948; Е г о ж е, По следам древнехорезмийской цивилизации, М.—Л., 1948.

ჯანბერიძე ნოდარ შალვას ძე (დ. 26. V. 1927, თბილისი), ქართველი საბჭ. არქიტექტორი, ხელოვნების ისტორიკოსი, ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი (1972)

ნ. ჯანაშია (ხატ. მოლაშვილი)

ს. ჯანაშია

თ. ჯანგულაშვილი

ი. ლ. ჯანდიერი

ი. ა. ჯანდიერი

ა. ჯანელიძე

პროფესორი (1973), საქ. სსრ. ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1967). სკკპ წევრი 1949-იდან. დაამთავრა ს. მ. კიროვის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტის სამშენებლო ფაკ-ტის არქიტ. განყ-ბა (1949). მუშაობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართ. ხელოვნ. ისტ. ინ-ტში (1949—85). ამავე დროს ასწავლიდა თბილ. სამხატვრო აკადემიაში (1961—85). 1981-იდან საქ. კპ ცკ-ის კულტ. განყ-ბის გამგეა. სსრკ მხატვართა კავშირის გამგეობის მდივანი (1977—81) და საქართვ. მხატვართა კავშირის გამგეობის თავ-რე (1974—81). საქ. სსრ IX—XI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია ხალხთა მეგობრობის ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: თბილისის ხუროთმოძღვრული ძეგლები, თბ., 1958 (თანაავტ. შ. ყარბელაშვილი, ს. კიწმარიშვილი); საქართველოს სსრ მთავრობის სახლის არქიტექტურა, თბ., 1967; ქართული საბჭოთა არქიტექტურა, თბ., 1971, Архитектура Грузии от истоков до наших дней, М., 1976 (соавт. Н. Шошиашвили), Тбилиси—Мцхета, М., 1981 (соавт. К. Мачабели).

„ჯანგარი", XV ს. ყალმუხური საგმირო ეპოსი. უძველეს ზღაპრულ ქვეყანას ბუმბას, სადაც მუდმივი ბედნიერება და კეთილდღეობა სუფევს, ეპოსის გმირი ჯანგარი (წმინდა ბოლო) და მისი 12 დიდგმირი ძმა ყალმუხთა ხალხის სანუკვარ ოცნებას და სურვილებს განასახიერებენ. „ჯანგარის" მთქმელები — ჯანგარჩიები თაობიდან თაობას გადასცემდნენ ეპოსს, რ-მაც რამდენიმე ვარიანტად მოაღწია. ყველაზე სრულია განთქმული ჯანგარჩის ეელიან ოვლასგან ჩაწერილი ტექსტი (10 თავი, 1911).

ჯანგულაშვილი თეიმურაზ ალექსანდრეს ძე (დ. 25 V. 1923, საგარეჯო), ქართველი საბჭოთა პოეტი. სკკპ წევრი 1944-იდან. დიდი სამამულო ომის (1941—45) მონაწილე. დაამთავრა თსუ (1953). გაზ. „წიგნის სამყაროს" რედაქტორი (1968—83), 1983-იდან — საქ. სსრ გამომცემლობის მხატვრული ლიტ-რის განყ-ბის უფროსი. ლექსების პირველი კრებ. „ცხრაასორმოცდახუთი" გამოსცა 1948. ჯ-ს ცნობილი კრებულები „მაისი ოდერზე" (1956), „ლექსები" (1957), „მთიების საუკუნის გადასახედზე" (1965), „მუჰაჯირის ჩანაწერები" (1970), „ზღვისა და მიწის ლეგენდა" (1971), „ალმასი" (1977), „ლექსები" (1980), „იმედის ხვრები" (1983). ჯ-ის ლექსები თარგმნილია რუს., ესპ., აფხ., აზერბ., სომხ., უკრ., ესტ., მოლდ., პოლ., რუმინ. და სხვ. ენებზე. დაჯილდოებულია წითელი ვარსკვლავის, „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით.

ჯანდარი, სოფელი გარდაბნის რ-ნში, გარდაბნის ვაკეზე, ჯანდარის ტბის დას. ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები ჯ., მზიანეთი). ზ. დ. 310 მ, გარდაბნიდან 12 კმ. მანძ. რკ. სადგური. საქონლის სასუქე საბჭ. მეურნეობა. რძის, ხორც. და სადაზის (ველური) სკოლები, საბავშვო ბაგა-ბაღი. 3 ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი, საფოსტო-სატელეგრ. კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჯანდარი, სოფელი მარნეულის რ-ნში (ყიზილაჯლოს სოფსაბჭო), მარნეულის ვაკეზე, მდ. ალგეთის ნაპირას ზ. დ. 410 მ, მარნეულიდან 3 კმ. კოლმეურნეობის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, მედპუნქტი, კავშირგაბმულობის განყ-ბა. ლიდ. სამამულო ომში დაღუპულთა მემორიალი.

ჯანდარის ტბა, ტბა აღმ. საქართველოში, გარდაბნის რ-ნში, ზ. დ. 291 მ. სარკის ფართ. 10,6 კმ², საშ. სიღრმე 4,6 მ. წყლის მოცულობა 51 მლნ მ³. საზრდოობს ძირითადად გარდაბნის არხის წყლით, ტბის სამხრ.-აღმ. ნაპირი აზერბ. სსრ ტერიტორიაზეა. წყალს იყენებენ სარწყავად, რის გამოც წყლის დონის მერყეობის დიაპაზონი დიდია, მისი გაზაფხულზე წყალი მატულობს. ზაფხულში ტემპ-რა 30—32°C-ია, ზამთარში 2—7°C. იყინება მხოლოდ მკაცრ ზამთარში. სანაპირო შემოსილია წყლის მცენარეულობით. მდიდარია თევზით (კობრი, ლოქო და სხვ.). თევზჭერა.

ი. აფხაზავა.

ჯანდიერი გიორგი (1808, თბილისი, — გ. წ. უცნობია), რუსეთის არმიის პოლკოვნიკი (1854). 1828 დაიწყო სამხ. სამსახური ქართ. ქვეითთა პოლკში, რუს.-თურქ. ომის 1828—29 დროს პრაპორშჩიკის ჩინით მონაწილეობდა ახალციხის იერიშში. ყირიმის ომის (1853—56) დაწყებისთანავე ჯ-ს დაევალა ქართვ. ცხენოსანთა მოხალისე რაზმეულის შედგენა. რაზმეული ყველა ღონისძიებასა და ბრძოლაში გენ. ი. ამილახვრის მიერ საგანგებოდ ამ რაზმეულისათვის გაკეთებული დროშით გამოდიოდა. ამიტომ რაზმეულის მამაც მეთაურს „დროშა-ჯანდიერი" უწოდეს. ჯ-მა და მისმა რაზმეულმა განსაკუთრებული სიმამაცე გამოიჩინა ჩოლოქის 1854 4(16) ივლ. ბრძოლაში.

გ. ჯაფარიძე.

ჯანდიერი (ასლანიშვილი) დავითი (გ. 1. VII. 1625), კახეთის დიდებული თავადი. 1614 ქართლ-კახეთის თავადთა ერთ ჯგუფთან ერთად გაჰყვა შაჰ-აბას I-ს. 1616 შაჰმა, სხვა თავადებთან ერთად, კახეთის გამგებლად დანიშნა. 1611—17 ხელმძღვანელობდა კახეთის ბრძოლას შაჰ-აბას I-ის ლაშქრობების წინააღმდეგ. მარაბდის ბრძოლაში (1625) მეთაურობდა ერთ-ერთ მეწინავე რაზმს, სადაც დაიღუპა.

ლიტ.: ახალი ი., თხზ. სრ. კრ., ალ. ბარამიძის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., ტ. 2, თბ., 1937, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 4, თბ., 1973.

გ. ჯამბურია.

ჯანდიერი ილია ლევანის ძე [15 (27) XI. 1880, სოფ. ენძელაძიანი, ახლანდ. შროშა, ზესტაფონის რ-ნი, — 1937], ქართველი საბჭ. ზოოტექნიკოსი, ქართული საბჭ. ზოოტექ. მეცნ. ფუძემდებელი, პროფესორი (1917). 1906 დაამთავრა რიგის პოლიტექნ. ინ-ტი, 1911—13 სამეცნ. მივლინებით იყო გერმანიასა და ჰოლანდიაში. 1914—17 პეტროგრ. აგრონ. ინ-ტის ზოგადი ზოოტექ. კათედრის გამგე. შემდეგ ამავე ინ-ტის პრორექტორი (1917—19) და რექტორი (1919—22). 1925-იდან თსუ-ის პროფესორი. 1927 მისი ინიციატივით დაარსდა საქართვ. ცენტრ. ზოოტექ. სადგური, რ-იც 1931 გადაკეთდა ამიერკავკ., ხოლო შემდეგ (1928) საქართვ. მეცხოველეობის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტად, რ-ის დირექტორად დაინიშნა ჯ.; 1930-იდან საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტის, ხოლო 1932-იდან ზოოტექ. ინ-ტის კვების კათედრის გამგე. ჯ-ის გამოკვლევები ეხება საქართვ. ყველა ზონის ბალახების ყუათიანობას, ცხვრის დუმის ბიოლ. მნიშვნელობას წველიანობისა და შობადობის დროს, მეცხოველეობის პროდუქტების გადამუშავებას და სხვ. ჯ-ის ინიციატივით შეიმუშავეს რძისა და ყველის ქ-ნების განლაგებისა და ტიპების პროექტები. ფიზიოლოგიური და სტაციონარული გამოკვლევებით ჯ-მა დაადგინა ადგილ. ჯიშების გენოფონდი, მათი პროდუქცია.

მ. რჩეულიშვილი, ა. მესხიშვილი.

ჯანდიერი ირინე ალექსანდრეს ასული (დ. 10 XI. 1940, თბილისი), ქართველი საბჭ. ბალერინა, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1976). 1956 დაამთავრა თბილ. ქორეოგრაფიული სასწავლებელი. ამავე წლიდან თბილ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის წამყვანი ბალერინაა. ჯ-ის ცეკვას ახასიათებს ფორმის სინატიფე, ტრაგიკული ლირიზმი. პარტიები: ოდეტა—ოდილია, ავრორა (ჩაიკოვსკის „გედის ტბა", „მძინარე მზეთუნახავი"), კიტრი (მინკუსის „დონ კიხოტი"), მირთა (ადანის „ჟიზელი"), ირემი, ნათია (თორაძის „გორდა", „მშვიდობისათვის"), გოგონა (ფ. ლედონის „განთიადი"), მედეა (გაბიჩვაძის „მედეა"), ფრანჩესკა (ჩაიკოვსკის „ფრანჩესკა და რიმინი"), ზამთარი (გლაზუნოვის „წელიწადის დრონი") და სხვ. ბალეტის შემსრულებელთა საერთაშორისო კონკურსის ლაურეატი (III პრემია, 1972, ვარნა). გადაღებულია ფილმში „პრომეთე" (მუსიკა სკრიაბინისა, დადგმა მ. ლავროვსკისა, 1983).

ნ. გურია.

ჯანელიძე ალექსანდრე ილარიონის ძე [24. X (5. XI). 1888, სოფ. ჩიქოთწმინდა, ახლანდ. ამბროლაურის რ-ნი, — 16. I. 1975, თბილისი], ქართველი საბჭ. გეოლოგი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1941), გეოლ.-მინერალოგიურ მეცნ. დოქტორი (1920), პროფესორი (1925), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1946). სკკპ წევრი 1942-იდან. 1910 დაამთავრა პარიზის უნ-ტი (სორბონა), 1916 — ყაზანის უნ-ტი. 1911—15 მასწავლებლობდა ქუთაისში, 1918—20 — თბილისში. 1920—23 სამეცნ. მივლინებით იმყოფებოდა საზღვარგარეთ (1920—21 მუშაობდა გრენობლში ვ. კილიანის, 1921—22 — პარიზში გ. ოგის, ხოლო 1922—23 — ბაზელში ა. ბულთერის ხელმძღვანელობით). ჯ. ქართ. გეოლ. სკოლისა და საქართველოში გეოლ. განათლების ერთ-ერთი ფუძემდებელია. 1923—24 იყო ამიერკავკ. კომუნისტური უნ-ტის გეოლ. კათედრის გამგე. 1924-იდან მუშაობდა თსუ-ში (1942—45 იყო უნ-ტის რექტორი, 1924—72 გეოლ. და პალეონტოლ. კათედრის გამგე), 1928—46 — გეოლ. და პალეონტოლ. კათედრის გამგე ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტში. 1925—55 ჯ. იყო მის მიერ დაარსებული გეოლ. ინ-ტის (ახლანდ. საქ. სსრ მეცნ. აკად. ა. ჯანელიძის სახ. გეოლოგიური ინსტიტუტი) დირექტორი. 1926—29 ჯ. საქართვ. სახელმწ. მუზეუმის დირექტორია. 1941—63 იყო საქ. სსრ მეცნ. აკად. მათ. და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა განყ-ბის თავ-რე, 1951—55 — აგრეთვე აკად. ვიცე-პრეზიდენტი; 1941—72 — აკად. პრეზიდიუმის წევრი. ჯ. საქართვ. გეოლ. საზ-ბის ერთ-ერთი დამაარსებელი (1933) და მისი თავ-რე (1937—75) იყო.

ჯ-ის სამეცნ. შრომები ძირითადად ეხება პალეონტოლ., სტრატიგრაფიის, ტექტონ. და თეორ. გეოლოგიის საკითხებს. შეისწავლა საქართვ. იურული და ცარცული პერიოდების, საფრ. აღმოსავლ. ცარცული ეპოქის ფაუნა, აგრეთვე ურალის დას. კალთის დევონური პერიოდის მარჯნული ფაუნა. ჯ-ის გამოკვლევებმა სტრატიგრაფიის დარგში მნიშვნელოვნად განაპირობა საქართვ. ტერიტ. გეოლ. შესწავლის თანამედროვე დონე. ჯ-ის გამოკვლევებში ტექტონიკისა და თეორ. გეოლ. დარგში მოცემულია კიდური და ზურგული ნაოჭების წარმოქმნის მექანიზმი, საქართველოს ბელტის კონცეფცია, ოროგენული ფაზისების დათარიღების მეთოდიკა და სხვ. საფუძვლიანი ნაშრომები აქვს აგრეთვე გეომორფოლ., საინჟინრო გეოლ., ჰიდროგეოლ. და სასარგებლო წიაღისეულის ძიებისა და ძიების. გეოლ. მეცნ. ისტ. დარგში. არის ავტორი უმაღლესი სკოლის სახელმძღვანელოებისა: „კავკასიის გეოლოგია" (თბ., 1932), „ისტორიული გეოლოგიის კურსი" (თბ., 1937, 1963), „ზოგადი გეოლოგიის მოკლე კურსი" (თბ., 1960, 1972) და ფიზიკის პირველი ქართ. სახელმძღვანელოებისა საშ. სკოლისათვის (ქუთაისი, 1918, 1919, 1923). საქ. სსრ I—V მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი და საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის წევრი (1939—63). დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, 2 შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით. 1982 საქ. სსრ მეცნ. აკადემიამ დააწესა ჯ-ის სახ. პრემია.

თხზ.: კონტინენტები და მათი წარმოშობა, თბ., 1965; მოგონებები, თბ., 1971; ნარკვევები გეოლოგიის ისტორიიდან, თბ., 1959; საქართველოს ბელტის პრობლემა, «საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე», 1942, ტ. 3, №1; Геологические наблюдения в Окрибе и в смежных частях Рачи и Лечхума, Тб., 1940; Les Spitliceras du Sud-Est de la France. Mémoires pour servir à l'expli-

cation de la carte Géologique détaillée de la France, P., 1922

ლიტ.: ძ ო წ ე ნ ი ძ ე ს., ალექსანდრე ჯანელიძე, თბ., 1961; ალექსანდრე ჯანელიძე (1888—1970). ბიობიბლიოგრაფია, შედგ. ჩ. ძველაძე, თბ., 1976. გ. შენგელაია.

ჯანელიძე დიმიტრი სევასტის ძე [დ. 26. IV (9. V). 1906, ქუთაისი], ქართველი საბჭ. თეატრმცოდნე, თეატრის ისტორიკოსი და კრიტიკოსი, პედაგოგი. საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1966), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1982), ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი (1965), პროფესორი (1966), სსრკ მწერალთა კავშირის წევრი 1948-იდან. სწავლობდა თსუ-სა და მოსკ. უმაღლეს ლიტ. კურსებზე. სხვადასხვა დროს მუშაობდა სამეცნ.-კვლევით დაწესებულებებსა და უმაღლეს სასწავლებლებში. 1933-იდან მისი მოღვაწეობის ეწყვა თსუ-სა და თბილ. დრამ. სტუდიებში. 1940-იდან კი შ. რუსთაველის სახ. თეატრ. ინ-ტში, 1962-იდან ამავე ინ-ტის თეატრისა და კინოს ისტ. კათედრის გამგეა, 1970-იდან არის თეატრისა და კინოს ისტ. და თეორიის სამეცნ.-კვლ. სექტორის ხელმძღვანელი. ქართ. საბჭ. ენციკლოპედიის თეატრის სამეცნ. სექციის თავჯდ. იყო საბჭ. ენციკლოპედიის კონსულტანტი ქართული თეატრის დარგში. ჯ-ის მნიშვნელოვანი შრომებია: „პირველი საბჭოთა სპექტაკლი" (1936), „ქართული თეატრის ხალხური სანყისები" (1948, 1983), „ქართული თეატრის ისტორია" (ტ. II, 1965), „რუსთაველი და სახიობა" (1967); „ვალერიან გუნია" (1963), „სახიობა" (ტ. 1—3, 1957, 1972, 1980), „ალექსანდრე მრევლიშვილი" (1987), „ქართული თეატრი უძველეს დროიდან XIX ს. მეორე ნახევრამდე" (1969, რუს. ენაზე) და სხვ. მარჯანიშვილის სახ. პრემიის ლაურეატი (1985). დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით და მედლებით. შ. ცაგარეიშვილი.

ჯანელიძე იუსტინე ივლიანეს ძე [20. VII (1. VIII). 1883, სოფ. სამტრედია, ახლანდ. სამტრედიის რ-ნი, — 14. I. 1950, ლენინგრადი], ქართველი საბჭ. ქირურგი, სსრკ მედ. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1944), რსფსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1936), სამედ. სამსახურის გენ.-ლ., სოციალ. შრომის გმირი (1948). 1905 სტუდენტურ მოძრაობაში მონაწილეობისათვის ხარკოვის უნ-ტიდან გარიცხეს; სწავლა განაგრძო შვეიცარიაში. 1911 მიიღო მოსკ. უნ-ტის დიპლომი. 1921-იდან პეტროგრ. სამედ. ინ-ტის (ახლანდ. ლენინგრ. I სამედ. ინ-ტი) პროფესორი, 1939-იდან კი საბჭ. საზღვაო ფლოტის მთავარი ქირურგი იყო. მისი ძირითადი შრომები ეხება გულისა და სისხლძარღვების ქირურგ., ტრავმატოლოგიის, გადაუდებელი და სამხ.-საველე ქირურგ. პრობლემებს. 1913 ჯ-მ პირველად მსოფლიოში წარმატებით გაკერა ასწვრივი აორტის ჭრილობა. 1947 აირჩიეს ქირურგთა საკავშ. საზ-ბის გამგეობის თავმჯდ. 1949 მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: Собр. соч., т. 1—5, М., 1953—59.

ლიტ.: მ ა ხ ა ზ ი ა ვ ე რ ი შ ვ ი ლ ი ე., იუსტინე ჯანელიძე (ცხოვრება და მოღვაწეობა), თბ., 1964; Л о г и н о в а Е. А., Ю. Ю. Джанелидзе — хирург-организатор (1883—1950), «Советское здравоохранение», 1959, № 4. ლ. აკაკიაძე.

ჯანელიძე ლევან გიორგის ძე [18. VI (1. VII). 1911, ზესტაფონი, — 6. I. 1981, თბილისი], ქართველი საბჭ. არქიტექტორი, საქ. სსრ დამს. არქიტექტორი (1965). დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1947). ნამუშევრები რუსთავში — ხიდი მტ. მტკვარზე (1947, გ. ჩახავასთან ერთად), წყალტუბოში — სანატორიუმი „იმერეთი" (1968, ვ. ალექსი-მესხიშვილთან ერთად, თ. ჯანაშვილის მონაწილეობით), თბილისში — მეტროპოლიტენის სადგურ „რუსთაველის მოედნის" მიწისქვეშა ბაქანი (1966). ა. კინწურაშვილი.

ჯანელიძე ჯანო (ვლადიმერ) დიანოზის ძე (დ. 1. I. 1933, სოფ. შარაბი, აბაშის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მხატვ., საქ. სსრ დამს. არტისტი (1968). სკკპ წევრი 1965-იდან. ლიტ. მოღვაწეობა დაიწყო 1951. გამოცემული აქვს პოეტური კრებულები „სიყვარული ქვეყნის სანგრებში" (1966), „თიბათვე" (1968), „ოქროსფერი ქაფურნილები" (1970), „არდაგიწყება" (1972), „იდუმალება" (1974), „კამარა" (1976), „სიზმრის სარკმელი" (1981), „რწეული" (1983), „ქვლიანი გვირგვინები" (1985) და სხვ. რ. ჟღენტიშვილი.

ჯანითუბანი, მწვერვალი სვანეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე. სიმაღლე 3991 მ. აგებულია პალეოზოური გრანიტოიდებით. დამახასიათებელია ნივალური ლანდშაფტი.

ჯანითუბანი, უღელტეხილი სვანეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე. სიმაღლე 3483 მ. დამახასიათებელია ნივალური ლანდშაფტი. აკავშირებს ლენტეხისა და ადილსუს მყინვარების გაღლიანს. მდ.-ების მესტიაჭალისა (ენგურის აუზი) და ადილსუს (ბაქსანის აუზი) სათავეებს.

ჯანიბეკიანი (ნამდვ. გვარი ტ ე რ-ხ ა ჩ ა ტ რ ი ა ნ ი) გურგენ ჯანიბეკის ძე [6 (18). V. 1897, ერევანი, — 27. IX. 1978, იქვე]. სომეხი საბჭ. მსახიობი, სსრკ სახ. არტისტი (1967) სკკპ წევრი 1944-იდან. სასცენო მოღვაწეობა დაიწყო 1918 ერევანში. მუშაობდა ლენინაკანისა და თბილ. სომხ. თეატრებში. 1924-იდან გ. სუნდუკიანის სახ. სომხ. თეატრის მსახიობია (ერევანი). საუკეთესო როლებია: სეიჩანი (შირვანზადეს „ნამუსი"), ფიგარო (ბომარშეს „ფიგაროს ქორწინება"), ოტელო (შექსპირის „ოტელო"), პროტასოვი (ლ. ტოლსტოის „ცოცხალი გვამი"), ბაყვი (ნუნიევის „ალუბლის ბაღი"), ბარულამ პაპლოგვენი (დემირჩიანის „ნაპოლეონ კორკოტიანი") და სხვ. სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1952). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

ჯანიბეკოვი ვლადიმერ ალექსანდრეს ძე (დ. 1942, ქალაქ ისქანდარი, ბოსთანლიქის რ-ნი, ტაშკენტის ოლქი), საბჭ. კოსმონავტი მფრინავი, ორგზის საბჭ. კავშირის გმირი (16. III. 1978. 30. III. 1981), მონღ. სრ-ის გმირი (1981), ავიაციის გენერალ-მაიორი (1985). სკკპ წევრი 1970-იდან. 1965 დაამთავრა ეისკის მფრინავთა უმაღლესი სამხ.-საავიაციო სასწავლებელი (ამჟამად ვ. კომაროვის სახელობისა). მუშაობდა სამხ.-საჰაერო ძალებში. 1970-იდან კოსმონავტთა რაზმშია. პირველად კოსმოსში იფრინა 1978 წ. 10—16 იანვ. ო. მაკაროვთან ერთად ხომალდ „სოიუზ-27-ით" (განახორციელა შეპირაპირება პილოტირებულ „სალიუტ-6" — „სოიუზ-26"-ის კომპლექსთან), მეორედ — 1981 წ. 22—30 მარტს მონღ. სრ-ის მკვლევარ კოსმონავტ ჟ. გურრაგჩასთან ერთად „სოიუზ-39-ით" (შეპირაპირება პილოტირებულ „სალიუტ-6"—„სოიუზ ტ-4-ის" კომპლექსთან), მესამედ — 1982 წ. 24 ივნ. — 2 ივლ. ა. ივანჩენკოვისა და ფრანგ მკვლევარ კოსმონავტ ჟ.-ლ. კრეტიენთან ერთად „სოიუზ ტ-6-ით" (შეპირაპირება პილოტირებულ „სალიუტ-7"—„სოიუზ ტ-5-ის" კომპლექსთან), მეოთხედ — 1984 წ. 17—29 ივლ. ს. სავიცკაიასა და ი. ვოლკოვთან ერთად „სოიუზ ტ-12-ით" (შეპირაპირება პილოტირებულ ორბიტულ კომპლექსთან „სალიუტ-7"—„სოიუზ ტ-11". ამ ფრენის დროს სავიცკაიასთან ერთად ღია კოსმოსში დაჰყო 3 სთ. 35 წთ), მეხუთედ — 1985 წ. 6 ივნ. — 26 სექტ. ვ. სავინიხთან ერთად „სოიუზ ტ-13-ით" (შეპირაპირება სადგურ „სალიუტ-7-თან"). დაჯილდოებულია ხუთი ლენინის ორდენით.

ჯანიშინი (სპარს. ჯანეშინ — მოადგილე, ნაცვალი), შაჰის მიერ ირანში გაწეული ქართლის მეფის ნაცვლად ქვეყნის გამგებლად დატოვებული პირი. ირანის სეფიანი შაჰები ქართლის მეფეს ერთდროულად ირანის სახელმწიფოს ადმინისტრაციულ და იქვე ტოვებდნენ შეკავლეობის შესასრულებლად, მის სამეფო საქმეებს კი მისივე მემკვიდრე — ჯ. ასრულებდა. წყაროებში მას ნაიბი ან გამგეც ეწოდება. მაგ., 1703 შაჰმა სულთან-ჰუსეინმა ქართლის მეფობა გიორგი XI-ს დაუმტკიცა და ირან. სპასალართა და ყანდაარის ბეგლარბეგობა უბოძა, ქართლში კი მის ჯ-ად მისივე ძმისწული ვახტანგ VI დანიშნა. ჯ. სახელმწიფოს სრულუფლებიანი გამგებელი იყო.

წყარო: გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 4, თბ., 1973.

ლიტ.: თ ი ნ დ ე ლ ი., ლაშის ლეგენდა: შეპ. ქართველ სახელმწიფოს ისტორიის, თბ., 1959. რ. კიკნაძე.

ჯანქოი, ქალაქი (1926-იდან) უკრ. სსრ ყირიმის ოლქში. საოლქო ცენტრი. რკინიგზის კვანძი. მანქანათსაშ., სარემონტო-მექან. რკინიგზის საწარმოები. ხორცკომბინატი, რძის ქარხანა, საბეჭდისა და საკონსერვო საწარმოები.

ჯანმრთელობის დაცვა, ჯ ა ნ დ ა ც ვ ა, სახელმწიფო, სოციალურ-ეკონომიკურ, სამედიცინო და სხვა ღონისძიებათა კომპლექსი, რ-საც საზ-ბა იყენებს ადამიანის ჯანმრთელობის დაცვისა და გაუმჯობესებისათვის. ჯ. დ-ის ხასიათს, უპირველეს ყოვლისა, განსაზღვრავს სახელმწიფოსა და საზ-ბის სოც. წყობა. ამიტომ ჯ. დ-ის პრინციპები და ხასიათი კაპიტ. და სოციალ. საზ-ბებში სხვადასხვაა, თუმცა ჯ. დ-ის მიზანი ერთია — ადამიანის ჯანმრთელობისა და დაავადებების შესწავლა, მათი პროფილაქტიკა და მკურნალობა, ჯანმრთელობისა და შრომისუნარიანობის შენარჩუნება. ჯ. დ-ის ფორმები, ინდივიდ. და კომპლექსური პროფილაქტ. ღონისძიებანი, ბიოსფეროზე მეთვალყურეობისა და კონტროლის ხერხები, დაავადებათა დიაგნოსტიკისა და მკურნალობის მეთოდები ინტერნაციონალურია, მაგრამ ყოველი ქვეყნის ჯ. დ-ისთვის დამახასიათებელია ეროვნ. თავისებურებები და ტრადიციები.

სოციალ. ჯ. დ-ის ძირითადი პრინციპებია მისი მეცნ. ხასიათი, უფასო და ყველასათვის ხელმისაწვდომი კვალიფიციური სამედ. დახმარება, ჯ. დ-ის პროფილაქტ. მიმართულება და ჯ. დ-ში საზოგადოებრიობის მონაწილეობა. სსრკ-ში ჯ. დ-ის პრინციპებს განსაზღვრავს სკკპ და საბჭ. სახელმწიფოს პოლიტიკა.

საბჭ. სახელმწიფო განუხრელად ზრუნავს მშრომელთა ჯანმრთელობაზე და წლითიწლობით ზრდის ჯ. დ-ზე გაღებულ ხარჯებს (ფიზკულტურისა და სპორტის ჩათვლით). მაგ., 1950 ჯ. დ-ზე დაიხარჯება 2,1 მლრდ. მან., 1960—4,8 მლრდ. მან., 1970 — 9,9 მლრდ მან., 1984 — 17,2 მლრდ. მან. ჯ. დ-ის განვითარების გეგმა სსრკ სახ. მეურნეობის განვითარების გეგმის შემადგენელი ნაწილია. ჯ. დ-ის პროფილაქტ. მიმართულება ხორციელდება, როგორც სოც. და სამედ. ღონისძიებათა სახელმწ. სისტემა. ამ ღონისძიებათა მიზანია დაავადებების პროფილაქტიკა, ადამიანის ჯანმრთელობის დაცვა, შრომისუნარიანობის შენარჩუნებისა და აქტ. ხანგრძლივ სიცოცხლეზე ზრუნვა. სხვადასხვა დაავადების პროფილაქტიკისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს სანიტარიულ-ჰიგიენურ მეურნეობას (იხ. სტატიები ჰიგიენა, სანიტარია) თეორ. და პრაქტ. მედიცინის განვითარების საკითხებს ამუშავებს სსრკ მედ. მეცნ. აკადემია, მისი საპრობლემო კომისიები და ჯანდაცვის სამინისტროს სამედ.-სამეცნ. საბჭოები.

საზღვარგარეთის სოციალ. ქვეყნებში ჯ. დ-ის პრინციპები ძირითადად აგებულია

დ. ჯანელიძე

ი. ჯანელიძე

გ. ჯანიბეკიანი

ვ. ჯანიბეკოვი

საბჭ. ჯ. დ.-ის პრინციპების ანალოგიურად.

იხ. აგრეთვე სტატია „ჯანმრთელობის დაცვის მსოფლიო ორგანიზაცია", სტ-ში „საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირი" ქვეთავი სანიტარული მდგომარეობა და ჯანმრთელობის დაცვა. საქართველოში ჯ. დ.-ის განვითარების შესახებ იხ. ტომი „საქართველოს სსრ", თავი ჯანმრთელობის დაცვა.

ჯანმრთელობის დაცვის მსოფლიო ორგანიზაცია, გაერთიანებული ერების ორგანიზაციის (გაერო) სპეციალიზებული დაწესებულება, რ-ის მიზანია ყველა ხალხმა მიაღწიოს ჯანმრთელობის უმაღლეს დონეს. განაგებს დაავადებებთან ბრძოლისა და მათი ლიკვიდაციის (მაგ., მალარიისა და ყვავილის ლიკვიდაციის საერთაშ. კამპანია) საქმეს, ატარებს საერთაშ. ღონისძიებებს კარანტინისა და ეპიდემიოლოგიის მეთვალყურეობის დარგში, აწესებს კონტროლს სამკურნ. პრეპარატების ხარისხზე, ნარკოტიკებზე, ამუშავებს წამლების საერთაშ. სტანდარტებსა და სხვ.; ხელმძღვანელობს და ატარებს სამეცნ. გამოკვლევებს, კონფერენციებს, სიმპოზიუმებს, განაგებს სამედ. მუშაკების მომზადებისა და დახელოვნების საქმეს, ეხმარება სუსტად განვითარებულ ქვეყნებს ჯანდაცვის განვითარებასა და ეროვნ. კადრების მომზადებაში.

სსრკ-ის თაოსნობით მიღებულ რეზოლუციებში განსაზღვრულია ჯ. დ. მ. ო.-ის ამოცანები, რ-ებიც დაკავშირებულია გაეროს მიერ მიღებულ დეკლარაციასთან კოლონ. ქვეყნებისა და ხალხებისათვის დამოუკიდებლობის მინიჭების (1961), საყოველთაო და სრული განიარაღების (1960) შესახებ და სხვ. ჯ. დ. მ. ო.-ის სტრუქტურა რეგიონულია, მის შემადგენლობაში შედის 6 რეგიონული ორგანიზაცია (ევრ., აფრ., აღმ. ხმელთაშუა ზღვის, სამხრ.-აღმ. აზიის, წყნარი ოკეანის დას. ნაწილისა და ამერიკის). ჯ. დ. მ. ო.-ის უმაღლესი ორგანოა ჯანდაცვის მსოფლიო ასამბლეა, რ-იც წარმართავს ჯ. დ. მ. ო.-ის საქმიანობას, ნიშნავს გენ. დირექტორს, ამტკიცებს ბიუჯეტს და სხვ.; ასამბლეის სესიებს იწვევენ ყოველწლიურად. მეორე ხელმძღვ. ორგანოა აღმასრ. კომიტეტი (შედგება 31 კაცისაგან), რ-საც აქვს უფლება გადაუდებელ შემთხვევებში (ეპიდემია, სტიქიური უბედურება) მიიღოს განსაკუთრებული ზომები. ცენტრ. აღმ. ორგანოა — სამდივნო, რ-საც სათავეში უდგას გენ. დირექტორი. ჯ. დ. მ. ო.-ის ძირითადი სახსრები, რ-ებიც შედის რეგულარულ ბიუჯეტში, წევრი სახელმწიფოების საწევროებია; ჯ. დ. მ. ო.-ს აქვს აგრეთვე ჯანმრთელობის დაცვის ნებაყოფლობითი ფონდი (დაწესებულია 1960), გაეროს განვითარების პროგრამის ფონდი და გაეროს საბავშვო ფონდი.

ჯან სიანჯუნი (1606—1647), გლეხთა ომის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი ჩინეთში (1628—45). 1630 სათავეში ჩაუდგა აჯანყებულთა რაზმს შენსის პროვინციაში. 1635 ლი ძიჩენთან ერთად ილაშქრა ანხოის პროვინციაში. აქ 1636-იდან დაიწყო დამოუკიდებლად მოქმედება. 1638 ჩაბარდა მთავრობას და დაინიშნა გარნიზონის მეთაურად გუჩენში (ხუბეი). 1639 კვლავ დაიწყო აჯანყება, იბრძოდა ხუნანსა და ხუბეიში. 1644 დაიკავა ქ. ჩენდუ — სიჩუანის პროვინციის ადმ. ცენტრი, სადაც თავი გამოაცხადა „დასავლეთის დიდი სახელმწიფოს ხელმწიფედ". 1647 დაამარცხეს მანჯურიისა და ჩინ. ფეოდალების ჯარებმა.

ჯანსუღუროვი ილიასი (1 V 1894, აული № 4, ახლანდ. ტალდი-ყორღანის ოლქი, ყაზ. სსრ, — 1937), ყაზახი საბჭ. პოეტი. სკპ წევრი 1924-იდან. 1925—28 სწავლობდა ჟურნალისტიკის მოსკ. კომუნისტურ ინ-ტში. მისი ადრეული პერიოდის ლექსები „რა შევიმოსეთ მათ" (1919) გამსჭვალულია უბრალო ხალხისადმი თანაგრძნობით. პოემაში „სტეპი" (1930) ასახულია ყაზახი ხალხის ისტ. წარსული, საბჭ. კაზ. მიღწევები. პოემაში „კულაგერი" (1936), რ-იც გამოირჩევა ნატიფი ლირიზმით, გამოხატულია წარსულის გადმონაშთები. ჯ.-მა რომანში „ამხანაგები" (1933) ასახა სოც. წინააღმდეგობები რევოლუციამდელ ყაზ. აულში, მშრომელთა მონაწილეობა საბჭ. ხელისუფლებისათვის ბრძოლაში. წერდა პიესებს, თარგმნიდა.

ი. ჯანსუღუროვი

ჯან ტაილეი (1898, ჩანჯოუ, — 12 XII 1927, გუანჯოუ), ჩინეთის კომპარტიის (ჩკპ) მოღვაწე. 1919 დაამთავრა ბეიანის უნ-ტი ტიანძინში. აქტიურად მონაწილეობდა „4 მაისის" ანტიიმპერიალ. მოძრაობაში (1919). 1920 შევიდა კომუნისტურ წრეში, იყო ჩინ. ახალგაზრდობის სოციალ. კავშირის ერთ-ერთი დამაარსებელი (1920). ჩკპ წევრი 1921-იდან. 1921 ჩკპ დელეგატი კომინტერნის III კონგრესზე. შეხვდა ვ. ი. ლენინს. 1925-იდან ჩკპ ცკ-ის წევრობის კანდიდატი, 1927 მაისიდან ჩკპ ცკ-ის წევრი. 1927 7 აგვ. ჩკპ ცკ-ის საგანგებო თათბირზე აირჩიეს ჩკპ ცკ-ის დროებითი პოლიტბიუროს წევრობის კანდიდატად და დაინიშნეს ჩკპ გუანდუნის პროვინციის კომიტეტის მდივნად. 1927 დეკ-ში გუანჯოუში შეიარაღებული აჯანყების მთავარი ორგანიზატორი და ხელმძღვანელი იყო. მოკლეს კონტრრევოლუციონერებმა.

ჯანღა, მწვერვალი სვანეთის კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ. ხალდეჩალის (ენგურის მარჯვ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 5059 მ. აგებულია პალეოზოური გრანიტოიდებით. დამახასიათებელია ნივალური ლანდშაფტი. კალთები 2000 მ-ის ქვევით წიწვოვანი და ფოთლოვანი ტყეებით შემოსილი, ზემოთ სუბალპ. და ალპ. მდელოებია.

ჯანძიაკოუ, კალგანი, ქალაქი ჩრდ. ჩინეთში, ჰებეის პროვინციაში, იანხეს (ხუანხეს აუზი) ხეობაში. 800 ათ-ზე მეტი მცხ. (1981). სატრანზიტო ძირითადი (პეკინ—ბაოთოუ) რკინიგზაზე. სავაჭრო გზების კვანძი. შავი მეტალურგია, მანქანათმშენ., ტყავ-ფეხს. ფ-კა, კვებისა და მსუბუქი მრეწვ. საწარმოები. ჯ.-ს რ-ნში იღებენ რკინის მადანსა და ქვანახშირს.

ვ. ჯანჯღავა

ჯანჭიანი, ქალაქი ჩინეთში, გუანდუნის პროვინციაში, სამხრ. ჩინ. ზღვის სანაპიროზე. 651 ათ. მცხ. (1982). ლიტან—ჯ.-ის რკინიგზის ბოლო პუნქტი. საზღვ. ნავსადგური. ქიმ., მანქანათმშ., ასანთის, საფეიქრო, კვების მრეწველობა.

ჯან ძოლინი (1876 — 21 VI 1928, მუკდენი), ჩინელი გენერალი. რუსეთ-იაპონიის ომის (1904—05) დროს იყო ხუნხუზების შეიარაღებული ბანდის მეთაური, რ-იც იაპ. მხარეზე მოქმედებდა მანჯურიაში. 1906 თავისი ბანდით ჩაირიცხა ჩინ. არმიაში და დაინიშნა დივიზიის მეთაურად. სინჰაის რევოლუციის (1911—13) დროს გახდა მანჯურიის ფაქტობრივი, ხოლო იუან შიკაის გარდაცვალების შემდეგ (1916) — შეუზღუდავი დიქტატორი. 1926—27 იყო ცენტრ. და ჩრდ. ჩინეთის მილიტარისტული ჯგუფების მთავარსარდალი, იბრძოდა ეროვნ. მთავრობის რევ. არმიის წინააღმდეგ. 1927 აპრ. ჯ. ძ.-ის ბრძანებით პოლიცია თავს დაესხა საბჭ. საელჩოს პეკინში, დააპატიმრეს და სიკვდილით დასაჯეს 25 ჩინ. კომუნისტი. ჯ. ძ. დაიღუპა მატარებლის აფეთქების შედეგად, რ-იც იაპ. აგენტურამ მოაწყო.

ჯანხოთი, სოფელი მარნეულის რ-ნში (ოფრეთის სოფსაბჭო). ლოქის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. შულავერის (ხრამის მარჯვ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირას. ზ. დ. 800 მ. მარნეულიდან 40 კმ, სადახლოდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 19 კმ. ოფრეთის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ოფრეთში (3 კმ).

ჯანჯაფილისებრნი (Zingiberaceae), ერთლებნიან მცენარეთა ოჯახი. მრავალწლოვანი არომატული ბალახებია. ხორცოვანი ფესურა და ზოგჯერ გორგლისებრი ფესვები აქვთ. მათი ფოთლები ხალთაანია, ყვავილები ზიგომორფული, ერთეულად ან ყვავილედებში. ნაყოფი კოლოფია. მცენარის ყველა ნაწილი შეიცავს ეთეროვან ზეთებს. ჯ-თა 45-მდე გვარი (1000-ზე მეტი სახეობა) უმთავრესად გვხვდება ტროპიკებში, ინდოეთსა და სამხრ.-აღმ. აზიის სუბტროპიკებში, მცირე ნაწილი — აფრიკასა და ამერიკაში. ჯ. მოიპოვება როგორც სამკურნ., სანელებელი, საღებრ. და დეკორ. მცენარეები (ჯანჯაფილი, ილი, ქურქუმა და სხვ.).

ჯანჯღავა ვლადიმერ ნიკოლოზის ძე [19 V (1 VI) 1907, სოფ. გუბი, ახლანდ. წულუკიძის რ-ნი, — 10 IV 1982, თბილისი], ქართველი საბჭ. სამხედრო მოღვაწე, გენერალ-ლეიტენანტი (1958), საბჭ. კავშირის გმირი (29 V 1945). სკპ წევრი 1930-იდან. დაამთავრა ამიერკავკ. 26 კომისრის სახ. სამხ. სასწავლებელი (1931), ფრუნზის სახ. სამხ. აკადემია (1948). მონაწილეობდა საბჭ.-ფინ. ომში (1939—40), ბესარაბიის განთავისუფლებაში (1940). დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს მოქმედ არმიაში იმყოფებოდა. ჯ.-მ თავისი დივიზიით 65-ე არმიის ჯარებს შორის პირველმა გადალახა მდ. ნარვა, ვისლა და ოდერი. ომის შემდგომ წლებში მეთაურობდა მსროლელ კორპუსს. 1954—58 იყო საქ. სსრ შინაგან საქმეთა მინისტრი. 1962-იდან სიცოცხლის ბოლომდე მუშაობდა საქ. სსრ დოსააფის ცკ-ის პრეზიდიუმის თავმჯდომარედ. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, 9 სხვა ორდენით და მედლებით, აგრეთვე უცხოეთის ქვეყნების ორდენებით.
თ. ჩიხლაძე

ჯაო კუანინი (სატაძრო სახელი ტაიძუ) (927—976), ჩინეთის იმპერატორი (960—976), სუნის დინასტიის დამაარსებელი. იყო ჯოუს სამეფოს მხედართმთავარი (951—960). მონაწილეობდა კიდანებისა და ჩრდ. ხანის სახელმწიფოს ჯარების ძალების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ლაშქრობის დროს 960, თავი იმპერატორად გამოაცხადა. წარმატებით იბრძოდა ქვეყნის დაქუცმაცებულობის წინააღმდეგ. გააერთიანა სამხრ. ჩინეთი. შეზღუდა სამხ. ნაცვლებისა და მსხვილი ფეოდალების უფლებები, ოლქებსა და მაზრებში მოხელეებს ცენტრიდან გზავნიდა.

ვ. ჯაოშვილი

ჯაოშვილი ვახტანგ შალვას ძე [დ. 25 II (9 III) 1914, დაბა ბელისუბანი, ელისავეთპოლის გუბ., ახლანდ. აზერბ. სსრ], ქართველი საბჭ. ეკონომ-გეოგრაფი, გეოგრ. მეცნ. დოქტორი (1967), პროფესორი (1970), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1983), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1978), საქართვ. გეოგრ. საზ-ბის პრეზიდენტი (1980), ქართ. საბჭ. ენციკლოპედიის მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრი. სკპ წევრი 1939-იდან. 1938 დაამთავრა ს. კიროვის სახ. საქართვ. ინდუსტრ. ინ-ტის ქიმ.-ტექნ. ფაკ-ტი. 1941—მდე უმაღლესი პარტ. სკოლა ინ-ტის დამთავრების შემდეგ მუშაობდა ხელმძღვანელ სამეურნეო თანამდებობაზე. 1941—45 დიდი სამამულო ომის მონაწილე. 1963-იდან, სახ. სამსახურიდან დემობილიზაციის შემდეგ, საქ. სსრ მეცნ. აკად. ვახუშტის სახ. გეოგრ. ინ-ტის უფროსი მეცნ. თანამშრომელია; 1967—77 მოსახლეობის გეოგრ. ლაბორ. გამგე, 1978-იდან ეკონ. და სოც. გეოგრ. განყ-ბის ხელმძღვანელი. მისი ნაშრომები ეძღვნება ეკონ. გეოგრ., მოსახლეობის და განსახლების გეოგრ. და ქალაქთმშენებლობის საკითხებს. დაჯილდოებულია წითელი ვარსკვლავისა და დიდი სამამულო ომის II ხარისხის ორდენ-

ნებითა და რუკებით. 1970 მიენიჭა საკავშ. გეოგრ. საზ-ბის პ. სემიონოვ-ტიან-შანსკის სახ. ოქროს მედალი, 1971 — საქ. სსრ სახელმწ. პრემია.

ლიტ.: საქართველოს მოსახლეობა XVIII—XX საუკუნეებში, თბ., 1984; ჟღენტი ბ., ეკონომიკურ-გეოგრაფიული დახასიათება, თბ., 1962; Население Грузии. Экономико-географическое исследование, Тб., 1966; Тбилиси. Экономико-географический очерк, Тб., 1971.

ჯაო ძიიანი (დ. 1919, ხუასიანის მაზრა, ხენანის პროვინცია), ჩინეთის სახ. რესპუბლიკის სახელმწიფო საბჭოს პრემიერი 1980 სექტემბრიდან, 1987 წ. 16 იანვრიდან ჩინ. კპ ცკ-ის გენერალური მდივნის მოვალეობის შემსრულებელი. ჩინ. კპ წევრი (1938-იდან). ანტიიაპ. და განმათ. ომების დროს იყო ჩინ. კპ ხებეის, შანდუნისა და ხენანის პროვინციების სამაზრო, რაიონული და პროვ. კომიტეტების მდივნის მოადგილე და მდივანი. 1951 გადაჰყავთ გუანდუნის პროვინციაში აგრ. რეფორმის ჩატარების ხელმძღვანელობისათვის, იყო ჩინ. კპ ცკ სამხრ. ჩინეთის ბიუროს მდივნის მოადგილე, მდივანი, შემდეგ ჩინ. კპ გუანდუნის პროვ. კომიტეტის პირველი მდივანი. 1967 აგრ. ყველა თანამდებობიდან გაათავისუფლეს. 1971 მიიღო რეაბილიტაცია. 1973-იდან ჩინ. კპ ცკ-ის წევრი. 1976—80 აგრ. ჩინ. კპ სიჩუანის პროვ. კომიტეტის პირველი მდივანი. 1979-იდან ჩინ. კპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრი. 1980 თებ.-იდან ჩინ. კპ ცკ-ის პოლიტბიუროს მუდმივი კომიტეტის წევრი. 1980 აპრ.-სექტ. ჩინ. სრ სახელმწ. საბჭოს პრემიერის მოადგილე.

ჯავანა, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (ნიგოითის სოფსაბჭო), გურიის ქედის ჩრდ. კალთის ძირას. ზ. დ. 50 მ, ლანჩხუთიდან 12 კმ რკინიგზის სადგური. ნიგოითის საბჭ. მეურნ. (მეთამბაქოეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ქვიანში (3 კმ)-ა-კა, კლუბი, საფერშლო-სამეანო პუნქტი. შემორჩენილია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — შუა საუკ. ციხე. მდებარეობს კლდოვან ბორცვზე. ყველაზე მაღალ ადგილას აღმართულია ციხის ცენტრალური, რ-საც გარს ერტყმის ბურჯებითა და კოშკებით გამაგრებული გალავანი. კედლები ნაგებია „ყრილაგვილად“ — ქვით, აგურითა და შირიმის ხსნარით. ციხის მახლობლად დიდი ნასოფლარია სადაც შემორჩენილია 3 ეკლესიის ნაშთი.

ჯავანის ტბა, ნამდინარევი ტბა ლანჩხუთის რ-ნში, გურიის დაბლობზე. ზ. დ. 13,6 მ. სარკის ფართ. 1,17 კმ², წყალშემკრები აუზისა 6,2 კმ² საშ. სიღრმე 3,7 მ, წყლის მოცულობა 4,3 მლნ მ³. საზრდოობს წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. გაუდინარია. მტკნარი, გადაკეთებულია ტბორად. იყენებენ თევზის მოსაშენებლად.
ი. აფხაზავა.

ჯარაჰის შემოსევები საქართველოში, VIII ს. 20-იან წლებში. არაბი სარდლის ჯარაჰ იბნ აბდ ალ-ლაჰ ალ-ჰაქამის (სხვადასხვა დროს ბასრის, ხორასნის, სიჯისტანისა და არმინიის გამგებელი) ლაშქრობა საქართველოს შემოსამტკიცებლად. გამოწვეული იყო ხაზართა გამუდმებული თავდასხმებით არაბულ სამფლობელოებზე (რ-ებიც არაბთა სამფლობელოში შედიოდნენ) და „არაბობით“ უკვე დაპყრობამდე შეწუხებული ადგილობრივი მოსახლეობის შეუპოვარი ბრძოლით დამპყრობლების წინააღმდეგ.

729 ჯარაჰმა დაიკავა თბილისი და გაანადგურა „დაცვის ხაზები“. შემდეგ მან გაიარა დარიალის კარი და დაამარცხა ხაზარებიც. მაგრამ ეს გამარჯვება მეტად ხანმოკლე გამოდგა. ხაზარებიც და ამიერკავკ. ხალხებიც, მ. შ. ქართველები, არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლას განაგრძობდნენ. ხაზართა დიდი ლაშქარი, ხაკანის ძის, ბარჯილის სარდლობით ამიერკავკასიაში შემოიჭრა და რანში აიღო. 730 ხაზარებმა ქართველთა მონაწილეობით, არდებილის ახლოს, საილანის ველზე გამართულ ბრძოლაში ჯარაჰი დაამარცხეს და მოკლეს, მისი ჯარის ცალკეული რაზმები კი ქ. მოსულამდე სდიეს.

წყარო: კალანკატუაცი მ., ალვანიის ქვეყნის ისტორია, თბ., 1985; Из сочинения Балазори «Книга завоевания стран». Текст и пер. П. К. Жузе, Баку, 1927; Из сочинения Якуби «История». Текст и пер. П. К. Жузе, Баку, 1927; История халифов Вардапета Гевонда, пер. К. Патканова, СПб., 1862; Степанос Таронеци, Всеобщая история, М., 1864.

ლიტ.: სილაგაძე ბ., ხაზართა ერთი ლაშქრობის შესახებ VIII საუკუნეში, «მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია», 1980, № 1.
ბ. სილაგაძე.

ჯარგვალი, გაუთლელი მორებისაგან აგებული ნაგებობა, საქართვ. ტერიტორიაზე დასტურდება III ათასწლეულიდან. ტყიან რ-ნებში ჯარგვალურად აშენებენ სახლს, წისქვილს, ხულას, ბეღელს, ხიდის ბურჯებს, საქონლის სადგომს. არსებობს ჯ.-ის 2 სახე: 1. ძირითადი ჯ. — გრძელი მორებით ნაშენი, მიწურიანტაკვიანი, ყავრით ან ისლით გადახურული ოთხკუთხედსახურავიანი და ორსართულიანი ნაგებობა. ერთ სართულს იყენებდნენ ადამიანის საცხოვრებლად, მეორეს — საქონლის სადგომად. მას ჰყოფდა პატარა დერეფანი. 2. — ხელშეცემული ჯ. — ორსართულიანი ძელური ნაგებობა. პირველ სართულს მთლიანად სამეურნეო დანიშნულებით იყენებდნენ, მეორეს — საცხოვრებლად.

ლიტ.: ადამია ი., ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრება (აჭარა), თბ., 1986; ბოქოჩაძე თ., მთური ჯარგვალი ქართულ-კავკასიური ეთნოგრაფიული მასალების შუქზე, «კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული», 1964, [ტ.] 1; ჯავახიშვილი ივ., მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, [ტ.] 1, თბ., 1946.
ა. ქალდანი.

ჯარების ურთიერთმოქმედება, ოპერაციაში (ბრძოლაში), საერთო მიზნის მისაღწევად ამოცანების, მიმართულებების, საზღვრების (რაიონების) და მოქმედების დროის მიხედვით გაერთიანებული შეიარაღებული ძალების სხვადასხვა სახეობის, ჯარის გვარეობების, ფლოტის ძალებისა და სპეციალური ჯარების შეთანხმებული თანამოქმედება. ჯ. უ.-ის აუცილებლობა არმიის ჩასახვისთანავე წარმოიშვა. ომის წარმოების სრულყოფით, ჯარის გვარეობების გაჩენით, არმიის ორგანიზაციული სტრუქტურისა და საბრძოლო წყობის განვითარებით ურთიერთმოქმედების მნიშვნელობა გაიზარდა. I მსოფლიო ომში (1914—18) ავიაციის, ტანკების, ჯარის ახ. გვარეობების, კავშირის ტექ. საშუალებების, შემდგომში შეიარაღებული ძალების ახ. სახეობების გაჩენით გაიზარდა შეიარაღებული ძალების და ოპერატ. გაერთიანებების (არმიები, არმიათა ჯგუფები, ფრონტები) შორის ურთიერთმოქმედების ორგანიზაციის სრულყოფა. ჯ. უ. საბრძოლო მოქმედების ერთ-ერთი ძირითადი პრინციპია. საბრძოლო მოქმედების მიზნისა და მასშტაბის მიხედვით ჯ. უ. შეიძლება იყოს ტაქტიკური, ოპერატ. ან სტრატეგიული. ტაქტიკური ჯ. უ.-ის ორგანიზაცია ხდება ადგილზე ან რუკაზე და ითვალისწინებს ბრძოლაში მონაწილე ყველა ძალისა და საშუალების შეთანხმებულ მოქმედებას. ოპერატ. ჯ. უ. ნიშნავს ერთი სტრატეგიული ან სამხედრო მიმართულების მოქმედი შეიარაღებული ძალების ოპერატ. გაერთიანებებისა და შენაერთების შეთანხმებულ მოქმედებას, ხოლო სტრატეგიული ჯ. უ. — ფრონტებისა და შეიარაღებული ძალების სხვადასხვა სახეობის ოპერატ. გაერთიანებების (რ-ებიც ოპერაციას ატარებენ ერთი ან რამდენიმე სტრატ. მიმართულებით) შეთანხმებულ გამოყენებას.

ჯარი, სახმედრო ნაწილების შეერთებისა და ოპერატიული გაერთიანებების კრებითი სახელწოდება შეიარაღებული ძალების მთელ რიგ სახეობებში, გარდა სამხ.-საზღვაო და სამხ.-საჰაერო ძალებისა, იხმარება ლიტ-რასა და ოფიც. დოკუმენტებში.

ჯარიაშენი, სოფელი გორის რ-ნში (ახალუბნის სოფსაბჭო), შიდა ქართლის ვაკეზე, მდ. ატენის (მტკვრის მარჯვ. შენაკადი) ნაპირებზე. ზ. დ. 800 მ, გორიდან 18 კმ. ახალუბნის კოლ-ბა (მეხილეობა, მევენახეობა, მეცხოველეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ატენში (3 კმ)-ა-კა.

ჯარიმა, სსრკ-ში ფულადი გადასახდელი, მატერიალური ზემოქმედების ღონისძიება, რ-საც იყენებენ კანონით დადგენილი წესით და კანონით გათვალისწინებულ შემთხვევებში. სამოქალაქო სამართალში ჯ.-ის შესახებ იხ. პირგასამტეხლო. სისხლის სამართალში ჯ.-ს იყენებენ როგორც ძირითად, ისე დამატებით სასჯელად. ჯ.-ის ოდენობას განსაზღვრავენ ჩადენილი დანაშაულის ხასიათის მიხედვით, ბრალეულის ქონებრივი მდგომარეობის გათვალისწინებით (50-იდან 300 მანეთამდე, ხოლო ანგარებითი დანაშაულისათვის — 1000 მან-მდე). ზოგიერთი გამონაკლის შემთხვევაში ცალკეული დანაშაულისათვის შეიძლება დაწესდეს უფრო დიდი ჯ.; იმ შემთხვევაში, თუ პირი ბოროტად არიდებს თავს ძირითადი სასჯელის სახით დადებული ჯ.-ის გადახდას, სასამართლოს შეუძლია გადაუხდელი თანხა შეცვალოს სასჯელით თავისუფლების აღუკვეთელად — გამასწორებელი სამუშაოებით. თუ ჯ.-ის გადახდა შეუძლებელია, სასამართლოს შეუძლია დაადგინოს მისი შეცვლა საზ. გაკიცხვით. დაუშვებელია ჯ.-ის შეცვლა თავისუფლების აღკვეთით და თავისუფლების აღკვეთისა — ჯ.-ით.

ჯ., როგორც ადმინისტრაციული სახდელი, შეეფარდება პირს, რ-საც ბრალი მიუძღვის ამ სამართალდარღვევაში. სსრკ და საქ. სსრ კანონმდებლობით განსაზღვრულია ჯ.-ის შეფარდების საფუძვლები და წესი, მისი ოდენობა, იმ სახელმწ. ორგანოებისა და თანამდებობის პირთა წრე, რ-ებიც უფლებამოსილი არიან გამოიყენონ ჯ. საერთო წესისამებრ: ამ ჯ.-მ მოქალაქეთა მიმართ არ შეიძლება გადააჭარბოს 10 მანეთს, ხოლო თანამდებობის პირთა მიმართ — 50 მანეთს. კანონით გათვალისწინებულ შემთხვევებში ჯ. შეიძლება გაიზარდოს შესაბამისად 50—100 მანეთამდე (სსრკ და მოკავშირე რესპუბლიკების კანონმდებლობის საფუძვლები ადმინისტრაციული სამართალდარღვევათა შესახებ, მ. 14). ჯ.-ს იყენებენ აგრეთვე სასამართლო პროცესუალური კანონმდებლობის დარღვევისათვის. ჯ. შეიძლება გამოიყენოს აგრ. სასამართლომაც კანონით გათვალისწინებულ შემთხვევებსა და ფარგლებში.
გ. ტყეშელიაძე.

ჯ. ცნობილი იყო ძვ. საქართველოშიც. ძვ. ქართ. „ჯ.“ უცხოურია (არაბ. ჯარიმა — ცოდვა, დანაშაული; სპარს. ჯარიმე — საზღაური; საურავი, ჯარიმა). ქართ. სამართ. ძეგლებში იგი XVII ს-იდან იხმარება. „ჯარიმით განიკითხავს“ ანუ დაჯარიმებას იწვევდა, კერძოდ, ოჯახის წყობა, ცრუ დასმენა, დაკვეთარობა, „ლაშქრისას განწესების“ დარღვევა, ჩვეულებით მახვილის ამოღება. სახელმწიფოსთან ერთად კერძო კუთვნილების ჯ.-ც არსებობდა. „მოსულის კარის“ ჯ.-ს მეფე, აგრეთვე სასამართლო და მეპატრონეც განესაზღვრავდა. „საჯდომისოდ“ (მეფისა და დედოფლის სასარგებლოდ) გაწესებულ-გადახდილი ჯ. სასახლის ხარჯებს თუ „ქარხანას“ (საწყობს) მიებარებოდა. ჯ.-ს აზღვევინებდა მოურავი (ან სხვა მოხელე), რ-საც საზღაურის ნაწილი (ჩვეულებრივ ათეულისაგან — „აჯაყაცობის ჯარიმა“) ერგებოდა.

წყარო: ბატონიშვილი ი., სჯულდება, ი. სურგულაძის გამოც., თბ., 1957, გვ.-

მოქალაქის სახელმძღვანელო. [წგნ.] 2, დ. ფურცელაძის გამოც., თბ., 1966; ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1—6, თბ., 1963—77.

ი. ფუტკარაძე.

ჯარინ-ნური, ტბა კუნლუნის მთებში, ჩინეთში, ცინხაის პროვინციაში. მდებარეობს დაჭაობებულ ქვაბულში, ბაიანხარა-ულის ქედებს შორის. დაახლ. 4200 მ სიმაღლეზე. ფართ. დაახლ. 600 კმ², სიღრმე 8 მ-მდე. ჯ.-ზე გაედინება მდ. ხუანხე.

ჯარირი აბუ ჰაზრა იბნ ატია იბნ ხუზაიფა ალ-ხატაფა (653, იამამა, — 733, იქვე), არაბი პოეტი თამიმის ტომიდან, ომაიანთა კარის პოეტი. თავის კასიდებში ხოტბას ასხამდა ომაიანთა დინასტიის წარმომადგენლებს. ცნობილია აგრეთვე მისი ჰიჯა (გესლიანი ლექსები), სატრფიალო ლექსები და სატირები. სახელი გაითქვა პოეტ ფარაზდაკთან გამართული ლექს. პაექრობით (ნაკაიდი), რ-იც იმდროინდელი არაბი საზ-ბის ცხოველ ინტერესს იწვევდა. მის ლექსებში კარგად აისახა სახალიფოს შიდაპოლიტ. ცხოვრება.

ნ. ფურცელაძე.

ს. ჯატიევა

ჯარის გვარეობა, შეიარაღებული ძალების სახეობის შემადგენელი ნაწილი, რ-საც მისთვის დამახასიათებელი იარაღი და საბრძოლო ტექნიკა აქვს. XVI ს-იდან XX ს-მდე სხვადასხვა არმიაში არსებობდა 3 ჯ. გ.: ქვეითი ჯარი, კავალერია და არტილერია. სხვა შეიარაღებული ძალების ჯ. გ-ს განეკუთვნება: სახმელეთო ჯარების სარაკეტო ჯარები, მოტომსროლელი ჯარები, სატანკო ჯარები, არტილერია, ჰაერსაწინააღმდეგო ჯარები, საზღვაო სარაკეტო ჯარები, ბომბდამშენი ავიაცია, გამანადგურებელი ავიაცია და სხვ., ძალების გვარეობებს — წყალქვეშა ნავები, წყალზედა ხომალდები, საზღვ. ქვეითი ჯარი და სხვ. ყოველ ჯ. გ-ს სათავეში უდგას სარდალი ან ემორჩილება შეიარაღებული ძალების ამ სახეობის მთავარსარდალს.

ჯარის მართვა, სარდლების (მეთაურების, უფროსების), შტაბების, პოლიტორგანოების, სამსახურებისა და მართვის სხვ. ორგანოების საქმიანობა, რაც უზრუნველყოფს ჯარის (ძალების) საბრძოლო მზადყოფნასა და ბრძოლისუნარიანობის შენარჩუნებას, ოპერაციებისა და საბრძოლო მოქმედების მომზადებას, დასმული ამოცანების შესრულებისას ჯარის ხელმძღვანელობას. ჯ. მ. ხორციელდება ზემდგომი მეთაურებისა და უფროსების ბრძანებების, მითითებებისა და განკარგულებების შესაბამისად. მისი საფუძველია სარდლის (მეთაურის, უფროსის) გადაწყვეტილება, რის მიხედვითაც იგეგმება ოპერაცია (ბრძოლა), ეწყობა და ტარდება ჯარის (ძალების) მომზადება საბრძოლო მოქმედებისათვის. ჯ. მ-ის თეორია და პრაქტიკა ეყრდნობა შეიარაღებული ძალების, იარაღისა და საბრძოლო ტექ., ჯარის ორგანიზაციისა და საბრძოლო მოქმედების ხერხების სრულყოფას, აგრეთვე ომის წარმოების ხასიათისა და პირობების, მართვის ტექ. საშუალებებისა და შესაძლებლობების კვალობაზე. მასობრივი არმიების შექმნამდე ჯარს უშუალოდ ჯარისუფროსი მართავდა, რ-იც განკარგულებებს თვითონ ან ადიუტანტების საშუალებით გადასცემდა. XII—XIII სს. საქართველოში ომის თაობაზე გადაწყვეტილების სავაზიროდ დებულობდა „სპათა ქცეულობის საქმისათვის" ანუ ჯარებისადმი „ღონიერად წინააღმდეგობისათვის" და „ბრძნად განგებისათვის" პასუხისმგებლობა მთავარსარდალს (მეფეს) ან ამირსპასალარს ეკისრებოდა. წერილობითი ბრძანებები მხოლოდ ჯარის მობილიზაციისათვის გაიცემოდა, სიტყვიერ განკარგულებებს შიკრიკებისა (მესტარეების, იტვირთულების) და მალემსრბოლების პირით გადასცემდნენ.

არმიებისა და მათი მოქმედების არეალის ზრდასთან ერთად მთავარსარდლებთან შეიქმნა საველე შტაბი, შემდეგ შტაბები. შეიცვალა მართვის ტექ. ბაზა.

საბჭ. ჯ. მ-ის თეორია და პრაქტიკა ჩამოყალიბდა სამოქალაქო ომისა და სამხ. ინტერვენციის (1918—20) წლებში. 1918 გაჩნდა დებულება ომის დროს ჯარის საველე მართვის შესახებ. დიდი სამამულო ომის (1941—45) წლებში ჯ. მ-ის საკითხები თანდათან დაიხვეწა. ომის შემდგომ პერიოდში სისტემატურად უმჯობესდებოდა ჯ. მ-ის მეთოდები, ტექ. საშუალებები, ჯ. მ-ის პრაქტიკაში ფართოდ ინერგება ავტომატიზაცია და მართვის ავტომატიზებული სისტემები. ფართოვდება ჯ. მ-ის ამოცანათა წრე და რთულდება მართვის ამოცანების ხასიათი. ჯ. მ-ის პრინციპებია ერთმმართველობა; სარდლების (მეთაურების) პირადი პასუხისმგებლობა მიღებული გადაწყვეტილებისათვის, ყველა რგოლში მართვის ცენტრალიზაცია და მიღებული საბრძოლო ამოცანების შესრულების ხერხების დადგენაში ხელქვეითებისადმი ინიციატივის მინიჭება; სიმტკიცე და სიმყარე, მიღებული გადაწყვეტილებისა და გეგმის შესრულებაში; განუწყვეტლობა და ფარულობა.

ი. მაიშმელაშვილი.

ჯარმო, ადრინდელი ნეოლითური ნაქალ. (ძვ. წ. VII ათასწლ.) ნამოსახლარი ქ. ქირქუქის აღმ-ით, ერაყის ქურთისტანში. 1948—55 ითხრებოდა ამერ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ. ჯ-ს კულტ. ფენა (სიმძლავრე დაახლ. 7 მ) ძირითადად წარმოქმნილია 16-ჯერ გადაკეთებული ალიზის სახლებისაგან (დაახლ. 25). ჯ. არის უძველესი დასახლება მესოპოტამიაში, სადაც შემორჩენილია მიწათმოქმედების კვალი. ჩამოყალიბების კვალი (ნახშირიანი ხორბალი და ქერის მარცვლები). მოშინაურებული ცხოველები თხა და ძაღლი. მიწათმოქმედებასთან ერთად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ნადირობასაც. აღმოჩენილია კაჟისა და ობსიდიანის იარაღი (კვეთი, მიკროლითები, სახოკები, ნამგლის ჩასართები), ქვის ნაკეთობანი (სანაყები, სასრესები, თიხები და სხვ.), ძვლის ნაკეთობა (მახათები, სამკაული) და ალიზის ქანდაკებანი (დედაქალღმერთისა და ცხოველების). ქვედა ფენებში აღმოჩენილია ქვის ჭურჭელი (ნახევარსფეროსებრი და კონუსური ფიალები), ზედაში — თიხისა (ჯამები, ყურიანი ფიალები). ჯ-ის მოსახლე მიწათმოქმედებიდან მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლის ხასიათდება.

ლიტ.: Массон В. М., Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964.

თ. კიღურაძე.

ჯატაკა [სანსკრ., სიტყვასიტყვით — შობილობა (ბუდას) წინა დაბადებებზე], ძვ. ინდური ლიტერატურის ჟანრი, ლეგენდის, არაკის ტიპის მოთხრობა, რ-შიც აღწერილია ბუდას წინა დაბადებანი. ნაწარმოების რომელიმე დაწყება მან დაბადებათა. გარდასახვათა თანმიმდევრობა და მიაღწია სრულ ნეტარებას (ნირვანას). ჯ-ს საფუძვლად უდევს ფოლკლორული მასალა, რ-იც ემსახურება ბუდიზმის დოქტრინის ილუსტრირებას და კარგად ასახავს ბუდიზმის ხალხ. გაგებას. გამოყენებულია ინდ. ლიტ-ის ტრად. ხერხები — პროზის და ლექსის მონაცვლეობა, ადამიანებთან ერთად მოქმედი ცხოველების მონაწილეობა, სტრუქტურა ამ ჟანრის უძველესი ნიმუშები წარმოდგენილია კრებულში „ჯატაკა", ბუდისტური კანონიკური ძეგლის „ტიპიტაკას" მეორე წიგნის „სუტაპიტაკას" სუტრათა მეხუთე კრებულის მეათე ნაწილში. ამ კრებულის მრავალი სიუჟეტი გავრცელდა მსოფლიო ლიტ-რაში, არსებობს ჯ-ს მრავალი ვერსია სხვ. და ახ. ინდ. ენებზე. ჯ-მ გავლენა მოახდინა აზიის ხალხების, განსაკუთრებით ბუდისტური რელიგიის ქვეყნების თხრობითი ლიტ-რის განვითარებაზე.

ნ. ნაჭყებიშვილი

ჯატები, პენჯაბის ხალხ. რ-ნებში დასახლებული ტომთა მრავალრიცხოვანი ჯგუფი. ახ. წ. დასაწყისში ლაპარაკობდნენ ცის პენჯაბურ დიალექტზე. მოგვიანებით ჯ. ფართოდ გავრცელდნენ ჩრდ. ინდოეთში, მათ შეადგინეს პენჯაბელების ყიტ. საფუძველი და სიქების თემში შევიდნენ. ინდოეთში ჯ-ის მნიშვნელოვანი ნაწილი გადაიქცა მსხვილ მიწათმოქმედ კასტად. შუა საუკუნეებში ჯ. შეადგენდნენ სრულუფლებიან მეთემეთა ფენას, ჰქონდათ საკ. ნაკვეთები. ჯ. დელის სულთნებისა და მოგოლთა ფადიშაჰების ჯარებში იწვევდნენ დაქირავებულ მეომრებად. XVII ს. დასასრ. ჯ-მა დაიწყეს ბრძოლა დიდი მოგოლების ბატონობის წინააღმდეგ. ჯ-ის თემის ზედა ფენა ისწრაფოდა მოგოლთა თავკაცების ადგილის დასაჭერად და აგრარ. გლეხების ფლობ. აჯანყებაში. ცნობილია ჯ-ის 3 აჯანყება (1669, 1672, 1686—91). ჯ-ის ბრძოლა მოგოლთა წინააღმდეგ XVIII ს-მდე გაგრძელდა. XVIII ს. შუა წლებში შეიქმნა ჯ-ის დამოუკიდებელი სამთავრო, რ-იც 1763 დაიშალა.

თანამედროვე ჯ. ცხოვრობენ ინდოეთის რესპ. ჩრდ. ნაწილსა და პაკისტანში. საერთო რაოდ. — რამდენიმე მილიონი კაცი (ზუსტი ცნობები არ არის). ინდოეთში ჯ-ის უმრავლესობა ლაპარაკობს პენჯაბურ ენაზე და ჰინდუსტანის ჩრდ. დიალექტებზე. აღიარებენ ინდუიზმსა და სიქიზმს. პაკისტანში ლაპარაკობენ პენჯაბურ ენასა და თავის დიალექტებზე, ძირითადად აღიარებენ ისლამს.

ჯატიევა (ძ ა ღ თ ი ა თ ი) სონია მიხეილის ასული [12 (24) VIII 1896, თბილისი, — 23. II. 1980, ცხინვალი], ოსი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1957). ოსური სცენის ვეტერანი. 1910—21 წარმატებით გამოდიოდა თბილ. სახალხო სახლის ოსური დრამწრის წარმოდგენებში. 1934—67 იყო სამხრ. ოსეთის (ცხინვალი) კ. ხეთაგუროვის სახ. დრამ. თეატრის მსახიობი. მისი შემოქმედება გამოირჩეოდა მხატვრული ზომიერების გრძნობით, უშუალობით, სცენური სიმართლით. როლებიდან აღსანიშნავია: ასიათი (ე. ბრიტაევის „ორი ძმა"), მაშიკო (ა. ცაგარელის „ციმბირელი"), მაგდანა (დ. თურაშვილის „ზლაპარი"), ნანა (გ. ფლიგის „ნენე"), ბიძე (გ. მუხთაროვის „ალანის ოჯახი"), ანა (მ. გორკის „ფსკერზე") და სხვ. ეწეოდა პედ. მოღვაწეობას.

შ. ფაცაციძე.

ჯატიევი (ძ ა ღ თ ი ა თ ი) ალექსანდრე მიხეილის ძე [2 (13) VIII. 1891, სოფ. სბა, გორის მაზრა, ახლანდ. ჯავის რ-ნი, — 1939], პროფესიონალი რევოლუციონერი, რკპ (ბ) სამხრ. ოსეთის ბოლშევიკური ორგანიზაციის ერთ-ერთი ორგანიზატორი და ხელმძღვანელი. კომპარტიის წევრი 1918-იდან. აქტიურად მონაწილეობდა მენშევიკური მთავრობის წინააღმდეგ სამხრ. ოსეთის მშრომელთა აჯანყების მომზადებაში (1918 მარტი). იყო ერთ-ერთი ხელმძღვანელი მენშევიკური მთავრობის წინააღმდეგ სამხრ. ოსეთის მშრომელთა შეიარაღებული აჯანყებისა და როქის გლეხთა აჯანყებისა (1919 ოქტ., 1920 აპრ.). აჯანყების დამარცხების შემდეგ ჩრდ. კავკასიაში იყო, სადაც აირჩიეს პარტიის საოლქო კომიტეტის პრეზიდიუმის წევრად და თერგის ოლქის ცაკის წევრად. მონაწილეობდა თეთრგვარდიელთა წინააღმდეგ ბრძოლებში. საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ ხელმძღვანელი სამეურნეო თანამდებობები ეკავა. დაჯილდოებულია წითელი დროშისა და შრომის წითელი დროშის ორდენებით.

ა. ცუცქირიძე

ჯატრა, მუსიკალურ-ქორეოგრაფიული წარმოდგენა ინდოეთში. აღმოცენდა შორეულ წარსულში მწყემსური თამაშობებისა და ვიშნუ-კრიშნას კულტისადმი მიძღვნილი რიტუალ. პროცესიებიდან. ჯ. აერთიანებს ცეკვას, პანტომიმას, სიტყვას და ვოკალურ-საკრავიერ მუსიკას. ორკესტრის შემადგენლობაშია დასარტყამი და ჩასაბერი საკრავები, ერთენ საკრავები და

მონაწილე ფისკარმონია. მთავარი მოზღვრალი — პიპკვი მაყურებლებს განუმარტავს თეატრ. მოქმედებას.

ჯაფარ ალის ძე, თბილისის ამირა XI ს. 30-იანი წლებიდან დაახლ. 1045-მდე. მის დროს დაიწყო ბაგრატ IV-მ ბრძოლა თბილ. საამიროს შემოერთებისათვის. 1032 ქართვ. დიდებულებმა ლიპარიტ ლიპარიტის ძემ და იოანე აბაზასძემ მეხათბურის შეპყრობეს ჯ. და მეფეს მიჰგვარეს, მაგრამ იმის შიშით, რომ თბილისს ლიპარიტი დაეუფლებოდა, მეფემ ჯ. ისევ ამირად დაადგინა. 1037/38 კვლავ განახლდა ბრძოლა თბილისისათვის. ორ წელს იცავდა თავს ალყაშემორტყმული ჯ. და როცა იძულებული გახდა განძაში გასაქცევად მოემზადებულიყო, საშინაო საგარეო მდგომარეობის შეცვლის გამო და ლიპარიტის მოწინააღმდეგე დიდებულთა რჩევით ბაგრატ IV ამირას დაუზავდა.

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 2, თბ., 1965. მ. ლორთქიფანიძე.

ჯაფარაული, სოფელი ორჯონიკიძის რ-ნში (ორჯონიკიძის სადაბო საბჭო), მდ. მეჯრიმეულის მარჯვ. მხარეს ზ. დ. 400 მ, ორჯონიკიძიდან 3 კმ. მეურნეობის დარგი (მევენახეობა, მებოსტნეობა). საშ. სკოლა დაბა ორჯონიკიძეში.

ჯაფარიანები, თბილისის მაჰმადიან ამირათა საგვარეულო (IX ს. 80-იანი წლებიდან — XI ს. 80-იან წლებამდე), გვარსახელი მიიღო სახლის ერთ-ერთი პირველი ამირას ჯაფარის სახელიდან. ჯ-მა მოიპოვეს ხელისუფლების მემკვიდრეობით გადაცემის უფლება და, ჩანს, ამირობა მამიდან უფროს შვილზე გადადიოდა.

ჯაფარიანი ამირებიდან ცნობილია ჯ ა ფ ა რ ი ბ ნ ა ლ ი (X ს. დასაწყ.), მისი ძე (?) — მ ა ნ ს უ რ ი ბ ნ ჯ ა ფ ა რ ი (X ს. შუა წლები). ამ უკანასკნელის დროს იწყებ ჯ. თბილისში მოჭრილ დირჰემის არაბ. წარწერებზე ხალიფასთან ერთად საკუთარი სახელების მოხსენიებას. არსებობს მანსურ იბნ ჯაფარის (953/4 და 954/5) და შემდეგ მისი მემკვიდრეების ჯ ა ფ ა რ ი ბ ნ მ ა ნ ს უ რ ი ს (974/5, 976/7, 980/81) და ა ლ ი ი ბ ნ ჯ ა ფ ა რ ი ს [996, 1013/14(?), 1027/28] სახელით მოჭრილი მონეტები. XI ს. 30-იანი წწ-იდან დაახლ. 1045-მდე ამირადაა ჯაფარ ალის ძე, რ-ის დროსაც დაიწყეს ქართველებმა ბრძოლა თბილისის შემოსაერთებლად. ჯაფარის გარდაცვალების შემდეგ მისი ვაჟები მანსური და აბუ ლ-ჰეიჯა ამირობისათვის იბრძოდნენ. 1068 თბილ. ამირა ჯაფარიანთა გვარისა (სახელი უცნობია) სელჩუკების მოკავშირე იყო საქართვ. მეფის წინააღმდეგ ბრძოლაში, მაგრამ სულთანმა ალფ-არსლანმა თბილისი განძის ამირა ფადლონს გადასცა. ბაგრატ IV-მ აიღო თბილისი და ამირად ღმანისიდან ჯაფარიანთა ნათესავი მოიყვანა, ხოლო თბილ. ირგვლივ მდებარე ციხეები თვითონ დაიჭირა. ჩანს, ეს იყო უკანასკნელი ამირა ჯაფარიანთა გვარიდან.

ამ რთულ საგარეო ვითარებაში, რ-იც მახლობელ აღმოსავლეთში შეიქმნა, ჯაფარიანი ამირები ცდილობდნენ თავი დაეცვათ როგორც ბაღდადის ხალიფების პრეტენზიებისაგან, ისე გაძლიერებული საქართვ. მეფეებისაგან, რ-ებიც იბრძოდნენ შეეერთებინათ თბილისი ერთიანი საქართველოსათვის. იხ. აგრეთვე სტ. თბილისის საამირო.

წყარო: მატიანე ქართლისა, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1, თბ., 1955; შ უ ზ ო რ ი ძ ე ე., არაბი ისტორიკოსი [ალ-ფარიკი] XII ს. თბილისის შესახებ, აკადემიის მოამბე, 1942, ტ. 13.

ლიტ.: ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე მ., თბილისის საამიროს ისტორიიდან, «მიმომხილველი», 1951, [ტ.] 2; მ ა ხ ა ც ა ძ ე, თბილისის საამირო, წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 2, თბ., 1973. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 2, თბ., 1965. მ. ლორთქიფანიძე.

ჯაფარიძე ალექსანდრა ბიჭიას ასული [30. I (11. II). 1895, სოფ. ხრეითი, ახლანდ. ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტ.,— 27. XI. 1974, თბილისი], ქართველი საბჭ. სპორტსმენი, პირველი საბჭ. ალპინისტი ქალი, საბჭ. ალპინიზმის ერთ-ერთი ფუძემდებელი, საქართვ. ალპ. კლუბის ერთ-ერთი დამაარსებელი (1936). სსრკ სპორტის ოსტატი (1941), სსრკ სპორტის დამს. ოსტატი (1945). საკავშ. კატეგორიის მსაჯი ალპინიზმში (1960), საქ. სსრ ფიზკულტ. და სპორტის დამს. მოღვაწე (1962). 1929 დაამთავრა თსუ-ის ფიზ.-მათ. ფაკ-ტი. მონაწილეობა მიიღო საქართვ. მნიშვნელობის პირველ საბჭ. ალპინისტურ ასვლებში: მყინვარწვერზე (1923), თეთნულდზე (1930), უშბაზე (1934); მონაწილეა ცენტრ. კავკასიონის დიდი ტრავერსისა (1940); 1948 აღმოაჩინა და შეისწავლა მთელემაში გამოქვაბული და სხვ. 1944—60 ხელმძღვანელობდა ბ. მძღებიძის სახ. თბილ. პიონერთა და მოსწავლეთა სასახლის ტურიზმისა და ალპინიზმის კაბინეტს. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, „საპატიო ნიშნის“ ორდენითა და მედლებით. მისი სახელი მიენიჭა მწვერვალს ჭაუხების მასივში.

თხზ.: Тайны пещеры Бетлеми, კრ.: Побежденные вершины, М., 1948.

ლიტ.: ნ ე ფ ა რ ი ძ ე ტ., მთათა ნაწყლარზე, თბ., 1961. ი. ჯაფარიძე.

ალექსანდრა ჯაფარიძე

ჯაფარიძე ალექსანდრე (ალიოშა) ბიჭიას ძე [8 (20). II. 1899, სოფ. ხრეითი, ახლანდ. ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტ.,— 12. X. 1945, მწვ. უშბა, დაკრძალულია თბილისში], ქართველი საბჭ. სპორტსმენი, ალპინისტი, მთამსვლელობის ორგანიზატორი და საქართვ. ალპური კლუბის ერთ-ერთი დამაარსებელი (1936). სსრკ სპორტის ოსტატი (1934), სსრკ სპორტის დამს. ოსტატი (1941). 1930 დაამთავრა ამიერკ. ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტის ელექტრომექან. ფაკ-ტი. მისი ხელმძღვანელობით მოეწყო საქართვ. მნიშვნელობის პირველი საბჭ. ასვლები თეთნულდზე (1930), უშბაზე (1934), ბამიურის უსახელო მწვერვალზე (1936). ხელმძღვანელობდა კავკასიონის მთავარი ქედის ტრავერსს (1940), პირველ ზამთრის ასვლას უშბაზე (1943) და სხვ. ჯ-მ პირველმა შეისწავლა ხვამლის, ტყიბულის, ორპირისა და ორხევის გამოქვაბულები, კაცხის სვეტი. იყო საქართველოს ალპური კლუბის თავმჯ. (1936—40, 1943—45) და სხვ. მისი სახელი მიენიჭა (1945) საქართვ. ალპ. კლუბს, მწვერვალებს კავკასიონზე (იხ. ალექსანდრე ჯაფარიძის მწვერვალი) და პამირზე.

თხზ.: თეთნულდი, თბ., 1948; პამირის მიღმა, თბ., 1940; ძნელი ნაწერები, თბ., 1949; უშბა, თბ., 1939; Штурм Ушбы, М., 1940.

ლიტ.: ჯ ა ფ ა რ ი შ ვ ი ლ ი გ., მთის რაინდი, თბ., 1962. ი. ჯაფარიძე.

ალექსანდრე ჯაფარიძე

ჯაფარიძე ალექსი სიმონის ძე [24. XII. 1899 (5. I. 1900), თბილისი,— 13. III. 1978, იქვე], ქართველი საბჭ. აგრონომი, სოფ. მეურნ. მეცნ. დოქტორი (1966), პროფესორი (1968), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1976). 1924 დაამთავრა თბილ. პოლიტექნ. ინ-ტი. 1927—32 იყო აჭარის საცდელი სადგურის დირექტორი. 1934—38 მარცვლეული კულტურების სახელმწ. ჯიშთაგამოცდის ინსპექციის უფროსი. 1938—39 საქართვ. მიწსახკომის კულტურათა სექტორის გამგე. 1939-იდან საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტის მემცენარეობის კათედრის ასისტენტი, დოცენტი და პროფესორი. ჯ. მუშაობდა სანაწევრალო კულტურების აგროტექნ. საკითხებზე. დაამუშავა სიმინდის ჰიბრიდების აგროტექნიკა დას. საქართვ. პირობებისათვის. ავტორია მემცენარეობისა და ტექ. კულტურების სახელმძღვანელოებისა, თანაავტორი — მეთამბაქოეობის სახელმძღვანელოსი. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით. გ. მაღრაშვილი

ჯაფარიძე (ხ ო ჯ ა შ ვ ი ლ ი) ბარბარე (ვარო) მიხეილის ასული (19. III. 1886, საჩხერე,— 29. X. 1952, მოსკოვი), რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე ამიერკავკასიაში, კომპარტიის წევრი 1903-იდან. 1901 გახდა პროკოფი (ალიოშა) ჯაფარიძის მეუღლე და თანამებრძოლი. 1904-იდან ბაქოში ეწეოდა პარტ. მოღვაწეობას და განაგებდა ბ-კას. მისი ბინა რევოლუციონერთა თავშეყრის ადგილი იყო. 1912 მოსკოვში შევიდა უმაღლეს ქალ. კურსებზე, სადაც მუშაობდა სტუდენტთა არალეგალურ ორგანიზაციაში და მონაწილეობდა რევ. გამოსვლებში 1914 ა. ჯაფარიძესთან ერთად თბილისში ჩამოვიდა და განაგრძო პარტ. და რევ. მოღვაწეობა 1917 კვლავ ბაქოში იყო, შემდეგ ასტრახანში გადაიხვეწა, საიდანაც ს. კიროვის დახმარებით მოსკოვში ჩავიდა. აქედან დაბრუნდა თბილისში. საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ მუშაობდა სხვადასხვა პასუხსაგებ თანამდებობებზე. რკპ (ბ) ამიერკავკ. სამხარეო კომიტეტის, საქ. სსრ ცაკის პრეზიდიუმის წევრი, სკკ. კპ (ბ) XV, XVII ყრილობების დელეგატი. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით. შ. ჭეკუმიძე

ჯაფარიძე გოგი შალვას ძე (დ. 29. V. 1924, ონი), ქართველი საბჭ. მსახიობი და რეჟისორი, საქ. სსრ სახ. არტისტი (1980). ჯ-ის ინიციატივით პირველად საქართველოში გაიხსნა სახ. თეატრი ამბროლაურში (1969). ონის სახ. თეატრის დამაარსებელი, რეჟისორი და სამხატვრო ხელმძღვანელი (1961-იდან). ჯ-თვის დამახასიათებელია უშუალობა, სცენური სიმართლე, მკაფიო მეტყველება, გარდასახვის უნარი. მის მიერ შესრულებული როლებიდან აღსანიშნავია: სვიმონ ლითონიძე (დ. კლდიაშვილის „სამანიშვილი“), ბაბა (ვაჟა-ფშაველას „მოკვეთილი“), ბესიკი (ლ. გოთუას „მეფე ერეკლე“), ვ. კოკიაძე (ვ. დარასელიას „კაკვიაძე“), ჰამლეტი (უ. შექსპირის „ჰამლეტი“), ოიდიპოსი (სოფოკლეს „ოიდიპოს მეფე“), ლირი (უ. შექსპირის „მეფე ლირი“), ქსოსე (გ. ფიცხელაურის „მგელი და ყურძენი“) და სხვ. ამბროლაურისა და ონის სახ. თეატრების სცენაზე დადგა 160-მდე პიესა. ჯ-მ ააღორძინა მივიწყებული ქართ. ხალხ. საკრავი გუდასტვირი, რ-ის საუკეთესო შემსრულებლად ითვლება. არის ახალგაზრდობისა და სტუდენტთა VI მსოფლიო ფესტივალის (1958) დიპლომანტი და საკავშ. და რესპ. ფესტივალების მრავალგზის ლაურეატი. ავტორია პიესებისა „ნარჩენის სადღეგრძელო“, „ლატაკი მილიონერი“, „ხიბლი წუთისოფლისა“, „ოჰ, დედა ენა!“, „კლდეებთამანის ქორწილი“. გადაღებულია ფილმში „ერთი პატარა ქალაქში“ (მონაწილე, 1986).

ო. ეგაძლაძე.

გ. ჯაფარიძე

ჯაფარიძე გიორგი კონსტანტინეს ძე [29. I (10. II) 1903, სოფ. საკარა, ახლანდ. ზესტაფონის რ-ნი,— 29. III. 1955, თბილისი], ქართველი საბჭ. აგრონომი, სოფ. მეურნ. მეცნ. დოქტორი, პროფესორი (1949). 1926 დაამთავრა თსუ-ის აგრონ. ფაკ-ტი. 1931 ქუთაისში დააარსა ამიერკავკ. მებოსტნეობის საცდელი სადგური, ხოლო ერევანსა და ადიგენის 6-კ-ზე — სადგურის საყრდენი პუნქტები. 1930 საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტში ჯ-ის ხელმძღვანელობით შეიქმნა მებოსტნეობის კათედრა, რ-საც თვითონვე განაგებდა გარდაცვალებამდე. მისი სამეცნ. შრომები ეხება საქართველოში მებოსტნეობის განვითარების ისტ. და ეკონ. საკითხებს, ბოსტნეული კულტურების წარმოების ზონალურ თავისებურებებსა და სხვ. ავტორია მებოსტნეობის სახელმძღვანელოებისა უმაღლესი სასწავლებლებისათვის. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის 2 ორდენითა და მედლებით.

ბ. ჯაფარიძე

ვ. ნ. ჯაფარიძე.

თ. ჯაფარიძე

ლ. ი. ჯაფარიძე

ვ. ნ. ჯაფარიძე. „მოხევის ცხენები“ 1966. საქართვ. ხელოვნების მუზეუმი, თბილისი.

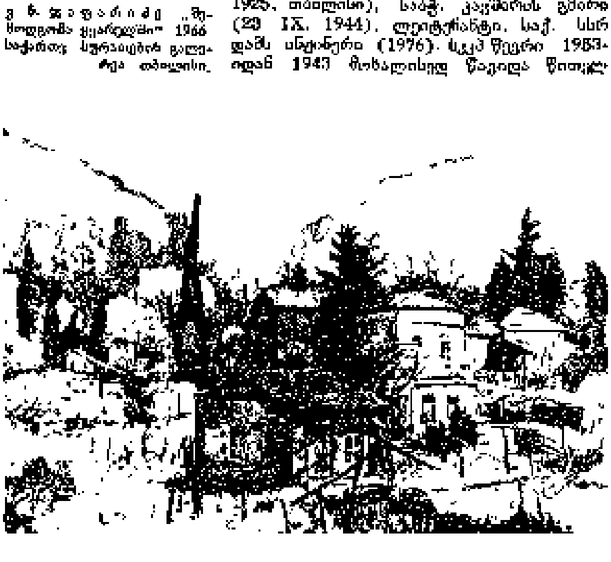

ჯაფარიძე კალერიან ალექსანდრეს ძე [23. IV (7 V). 1903, სოფ. წყალტუბო, ახლანდ. წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტ.,— 23 IV 1986, მოსკოვი], სსრკ თევზის მრეწველობის მუშაკი. III რანგის გენერალ-დირექტორი (1950). სკკპ წევრი 1931-იდან. მუშაობდა საშინ. სახალინის თევზის მრეწვ. მთავარი სამმართველოს უფროსად (1945—53), კალინინგრადის თევზმრეწვ. ტრესტის უფროსად (1953—62), კუბაში თევზის მრეწვ. ორგანიზაციის საკითხებზე (1962—64) და სხვ. 1969-იდან პენსიონერი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშისა და საპატიო ნიშნის ორდენებით, აგრეთვე მრავალი მედლით. *გ. ბარათაშვილი.*

ჯაფარიძე ვახტანგ ნოშრევანის ძე (დ. 22. IX. 1901, ყვარელი,—3. XII. 1986, თბილისი), ქართველი საბჭ. ფერმწერი, გრაფიკოსი. საქ. სსრ სახ. მხატვარი (1980). სწავლობდა თბილ. სამხატვრო აკადემიაში (1924—29), იყო გ. გაბაშვილის მოწაფე. დაამთავრა ს. მ. კიროვის სახ. ამიერკავკასიის ინდუსტრ. ინ-ტი (1931). პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა თბილ. სამხატვრო აკადემიაში (1937-იდან, 1966-იდან პროფესორი). ძირითადად მუშაობს პეიზაჟის ჟანრში. მისი ნამუშევრებისათვის დამახასიათებელია დახვეწილი პროფ. ოსტატობა, ლაკონური, ფერადოვანი გამა, კომპოზ. სიცხადე და გამომსახველობა, პოეტურობა. ნამუშევრები: „თბილისი, ბარათაშვილის აღმართი“ (1937, თბილ. ისტ.-ეთნოგრ. მუზეუმი), „სანაპირო ქუჩის მშენებლობა“ (1937), „იყალთოს აკადემიის ნანგრევები“ (1938), „ძველი თბილისი“ (1941), „თბილისი წვიმიან დღეს“ (1941), „ზემო სვანეთი“ (1946), „სიღნაღში“ (1960). ავტოლითოგრაფიების სერიისათვის „ძველი და ახალი თბილისი“ მიენიჭა საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოს პრემია „[illegible]“ (1983), ცნობილია მხატვრის პორტრეტები, და სხვ. ავტორია წიგნებისა: „ავტორული ფურცლები“ (ზოგადი საფუძვლები, 1982), „მხატვრის ჩანაწერები“ (ფერწერის ზოგადი საკითხები, 1962) და სხვ. *მ. შემპაკაშვილი.*

ჯაფარიძე ვლადიმერ ალექსანდრეს ძე [დ. 12 (25) X 1901, სოფ. აბარი, ახლანდ. ამბროლაურის რ-ნი], ქართველი საბჭ. პედაგოგი-მეთოდისტი, ფიზიკოსი. საქ. სსრ სკოლის დამს. მასწავლებელი (1951). ფიზ. და მათ. ორიგინ. სასკოლო სახელმძღვანელოების ავტორი. გამოქვეყნებული აქვს მეთოდიკური და სამეცნიერო ხასიათის წერილები.

თხზ.: სასკოლო ალგებრა, თბ., 1948; ფიზიკის კურსი (ორ ტომად), თბ., 1964—66 (მე-2 გამოც., 1971—74).

ჯაფარიძე თენგიზ ივანეს ძე (დ. 27 I. 1925, თბილისი), საბჭ. კავშირის გმირი (23 IX. 1944), ლეიტენანტი. საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1976). სკკპ წევრი 1963-იდან. 1943 მოხალისედ წავიდა წითელ არმიაში. იბრძოდა 52-ე გვარდიული სატანკო ბრიგადის შემადგენლობაში. მონაწილეობდა უკრ. და პოლ. განთავისუფლებაში. სანდომირის პლაცდარმის დაკავების დროს გამოჩენილი მამაცობისათვის მიენიჭა საბჭ. კავშირის გმირის წოდება. ომის დამთავრების შემდეგ მუშაობდა სამრეწველო დაწესებულებებში რუსთავსა და თბილისში. 1967-იდან ტრესტ „მექანომონტაჟის“ თბილ. სპეციალიზებული სამმართველოს უფროსი. ჯ. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, წითელი ვარსკვლავის ორდენით და მედლებით. *ჭ. ჩინჩალაკაშვილი.*

ჯაფარიძე ირაკლი სპირიდონის ძე [10 (23. IV). 1916, ელიზავეტპოლი, ახლანდ. კიროვაბადი, — 20. I. 1987, თბილისი], ქართველი ინჟინერ-ტექნოლოგი. ტექ. მეცნ. დოქტორი (1966), პროფესორი (1968). საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1979). 1938 დაამთავრა თბილ. სატყეო ტექ. ინ-ტი. 1938—47 იყო საბჭ. სამსახურში. 1947—72 სასწავლ.-პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა ვ. ი. ლენინის სახ. სპი-ის მხაზველობითი გეომ. და საინჟინრო გრაფიკის კათედრაზე, 1972—77 იყო ამავე კათედრის გამგე, 1977-იდან კათედრის პროფესორ-კონსულტანტი. ჯ-ის ძირითადი მეცნ. შრომები ეხება სივრცულ გეომეტრიას. დაჯილდოებულია სამამულო ომის II ხარისხის ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: Начертательная геометрия в свете геометрического моделирования, Тб., 1983.

ჯაფარიძე ლევან ივანეს ძე (13. IV. 1905, თბილისი, — 20 III. 1972, იქვე), ქართველი საბჭ. ბოტანიკოსი, მცენარეთა ფიზიოლოგი და ანატომი. მცენარეთა ფიზიოლ. და ანატ. ერთ-ერთი ფუძემდებელი საქართველოში. ბიოლ. მეცნ. დოქტორი (1951), პროფესორი (1953), საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1955), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). სკკპ წევრი 1941-იდან. 1927 დაამთავრა თბილ. სახელმწ. უნ-ტის აგრონ. ფაკ-ტი. 1930—72 საქ. სსრ მეცნ. აკად. ბოტან. ინ-ტის მცენარეთა ანატ. და ფიზიოლ. განყ-ბის გამგე, 1937—39 ამავე ინ-ტის დირექტორი. მისი გამოკვლევები ეხება მერქნის ანატომიას, მცენარის სქესს, მცენარეთა ვეგეტატიური გამრავლებას, ვაზის ქლოროზის, კულტ. მცენარეთა გამძლეობის აქტუალურ პრობლემებს. 1931-იდან იყო მცენარის ანატომიის საერთაშ. ასოციაციის წევრი. 1958-იდან—საქ. სსრ ბოტან. საზ-ბის ერთ-ერთი დამაარსებელი და ვიცე-პრეზიდენტი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით და მედლებით.

თხზ.: Пол у растений, т. 1—2, Тб., 1963—65; Различия в механических и физиологических свойствах «Спелой древесины», «თბილისის ბოტანიკური ბაღის მეცნიერულ-გამოყენებითი განყოფილების ნაშრომები», 1929, ტ. 6, ნაკვ. 12.

ლიტ.: [illegible], ლევან ჯაფარიძე, თბ., 1982.

ჯაფარიძე ლევან ნიკოლოზის ძე (დ. 15. XI 1920, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. ფიზიკოსი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1983), ტექ. მეცნ. დოქტორი (1976), პროფესორი (1979). სკკპ წევრი 1951-იდან. დაამთავრა თსუ (1942). 1947-იდან მუშაობს საქ. სსრ მეცნ. აკად. ლითონისა და სამთო საქმის ინ-ტში, 1956-იდან — საქ. სსრ მეცნ. აკად. არაორგ. ქიმ. და ელექტროქიმ. ინ-ტში (1981-იდან დირექტორი). ჯ-ის შრომები ეხება დენის ელექტროქიმ. წყაროების აქტ. მასების მიღების საკითხს. მისი ხელმძღვანელობით შემუშავებულია ჭიათურის მანგანუმის მადნებისაგან მანგანუმის ელექტროლიზური დიოქსიდის მიღების ტექნოლოგია, რაც დაინერგა რუსთავის ქიმ. კომბინატში (1976). სასილიკატისა და ჭიათურის მანგანუმის დაბალხარისხოვანი მადნების კომპლექსური გადამუშავების ტექნოლ. შემუშავებისათვის სხვებთან ერთად მიენიჭა საქ. სსრ სახელმწ. პრემია (1980). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

ჯაფარიძე მედეა კალერიანის ასული (დ. 20. III. 1923, თბილისი), ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1960). 1942-იდან მოღვაწეობს კ. მარჯანიშვილის სახ. თეატრში. მის მიერ შექმნილია მრავალფეროვანი რეალისტური სცენური სახეები, გამოირჩევა ბრწყინვალე აქტიორული ოსტატობით, უშუალობით, გრძნობათა სიღრმითა და პოეტურობით, სცენური მომხიბვლელობით. როლებიდან აღსანიშნავია: ლიზა (ა. სამსონიას „ბაგრატიონი“), ჯულიეტა, ბეატრიჩე, ლედი ანა (შექსპირის „რომეო და ჯულიეტა“, „ჭირვეულის მორჯულება“, „რიჩარდ III“), მერიჯანი (მ. ბარათაშვილის „მარინე“), გულსუნდა (ვაჟა-ფშაველას „მოკვეთილი“), ელიზა (ბ. შოუს „პიგმალიონი“), მარტა (კასონას „ხეები ზეზურად კვდებიან“), კლეოპატრა (ბ. შოუს „კეისარი და კლეოპატრა“), ვარვარა კარპოვნა (კ. ბუაჩიძის „[illegible]“), ნინი (ლ. თაბუკაშვილის „ძველი ვალსი“), იოკასტე (სოფოკლეს „ოიდიპოს მეფე“) და სხვ. კინოში იღებს 1941-იდან. როლები: ნაზიმე („ქალიშვილი გაღმიდან“), თინათინი („გიორგი სააკაძე“), დედოფალი და ეთერი („ჯურღაის ფარი“), ქეთო („ქეთო და კოტე“), ანა („აკაკის აკვანი“), ელისო („წარსული ზაფხული“), ეკა („მზე შემოდგომისა“), და სხვ. სსრკ სახელმწ. პრემია (1951). დაჯილდოებულია 2 „საპატიო ნიშნის“ ორდენითა და მედლებით. სსრკ VI მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. *შ. ყუფუნიძე.*

ჯაფარიძე მიხეილ ვიქტორის ძე (3. III. 1904, სოფ. ხრეითი, ახლანდ. ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტ.,—6 V. 1964, თბილისი), ქართველი საბჭ. დრამატურგი, მსახიობი. საქ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე. ჯ-ს ეკუთვნის ორიგ. და თარგმნილი პიესები, კინოსცენარები, მხატვრ.-პუბლიც. ნაწარმოებები ესტრადისათვის და სხვ.: მ. შ. აღსანიშნავია „[illegible]“ (დაიდგა 1943, მარჯანიშვილის სახ. თეატრში, რეჟ. შ. დამბაშიძე; ცალკე წიგნად გამოქვეყნდა 1946), „[illegible]“ (დაიდგა 1956, რუსთაველის სახ. თეატრში, რეჟ. ა. დვალიშვილი; ცალკე წიგნად გამოიცა 1956), „[illegible]“ (1955, 1957 დაიდგა მარჯანიშვილის სახ. თეატრში, რეჟ. მ. კობახიძე), კ. ტრენიოვის, ი. პოპოვის, ნ. პოგოდინის პიესების თარგმანები და სხვ.

თხზ.: პიესები, თბ., 1963.

ჯაფარიძე ნიკოლოზ რომანის ძე [11 (23). V 1892, ქუთაისი, — 23 IV. 1980, თბილისი], ქართველი პედაგოგი, სოციალისტური შრომის გმირი (1968). საქ. სსრ სკოლის დამს. მასწავლებელი (1960). 1916 ნოვოროსიისკის უნ-ტის (ოდესა) საბუნებისმეტყველო ფაკ-ტის დამთავრების შემდეგ სამშობლოში დაბრუნდა და ქიმიას ასწავლიდა ქუთ. ქართ. გიმნაზიაში. 1926-იდან თბილისში გადმოვიდა საქართველოს სკოლებში ქიმ. [illegible], მრავალი მეთოდ. სახელმძღვანელოს, ბროშურისა და წერილის ავტორი. ქიმ. სწავლების მეთოდიკის კურსს კითხულობდა ა. პუშკინის სახ. პედ. ინ-ტსა და მასწავლებელთა დახელოვნების ცენტრ. ინ-ტში 1968—72 რედაქტორობდა ჟურნალს „ქიმია და ბიოლოგია სკოლაში“ (ადრე „სკოლა და ცხოვრების“ დამატება). დაჯილდოებულია ორი ლენინის ორდენით, (1948, 1968) და „საპატიო ნიშნის“ ორდენით (1946).

ჯაფარიძე ოთარ მიხეილის ძე (დ. 16. IX. 1921, თბილისი), ქართველი საბჭ. არქეოლოგი, ისტ. მეცნ. დოქტორი (1962), პროფესორი (1964), საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1979). 1944-იდან ს. ჯანაშიას სახ. საქართვ. სახელმწ. მუზეუმის უმცროსი მეცნ. თანამშრომელი, 1948—51 უფრო-

ლ. ნ. ჯაფარიძე

მედეა ჯაფარიძე.

მ. ე. ჯაფარიძე

ი. ჯაფარიძე

პ. ა. ჯაფარიძე

რ. ჯაფარიძე

სი მეგნ თანამშრომელი, 1951—52 ისტ. ინ-ტში უმცროსი მეცნ. თანამშრომელი; 1953—63 — ს. ჯანაშიას სახ. საქართვ. სახელმწ. მუზეუმის უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი 1964-იდან არქეოლ. კვლევითი ცენტრის განყ-ბის გამგე. 1949-იდან კითხულობს ლექციებს თსუ-ში. 1967-იდან — თსუ-ის არქეოლ. და კავკასიურ კათედრის გამგე. მან შეისწავლა ბრინჯაოს ხანის საქართვ. კულტურის ისტ. და ქართველურ ტომთა ეთნ. ისტორიის საკითხები. მისი ხელმძღვანელობით და მონაწილეობით გათხარეს არქეოლოგიური და ქვისხალის სამაროვნები ფრანის ხეობაში (1953—54), ზურტაკეტის შუა ბრინჯაოს ხანის გორასამარხები (1959—66), აღმოსავ. სამხრეთოსეთის კულტ. ნამოსახლარები, ზეღავერის, იმირისა და ხრამის დიდი გორები, აგრეთვე ქვემო ქართლის ბრინჯაოს ხანის გორასამარხები (1965—71), მესხეთისა (1971—77) და მარტყოფის (1978—82) გორასამარხები. მინიჭებული აქვს თსუ-ის (1962) და ივ. ჯავახიშვილის სახ. სახელმწ. (1970) პრემიები.

თხზ.: არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში 1957—58 წწ., თბ., 1960; ლიახვის ნაპირების ადრეული სოფლები საქართველოში, თბ., 1956; ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, თბ., 1976.

ი. გაგოშიძე.

ჯაფარიძე პეტრე სპირიდონის ძე [17 (30) VIII. 1890, ბაღდადი, ახლანდ. მაიაკოვსკი, — 4. VI. 1956, სოხუმი], ქართველი საბჭ. ექიმი, პარაზიტოლოგი, აფხ. ასსრ-ში მალარიასა და სხვა პარაზიტულ დაავადებებთან ბრძოლის ორგანიზატორი. საქ. სსრ დამს. ექიმი (1939), მედ. მეცნ. დოქტორი (1950), პროფესორი (1950). 1918 დაამთავრა ნოვოროსიის უნ-ტის (ოდესა) სამედ. ფაკ-ტი. 1926—40 იყო აფხ. ასსრ ტროპ. სნეულებათა ინ-ტის დირექტორის მოადგილე, დირექტორი, რესპ. სამალარიო სადგურის დირექტორი. მისი შრომები ეხება მალარიისა და სხვა პარაზიტულ დაავადებებთან ბრძოლის ღონისძიებათა შემუშავებას. 1952 მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენითა და მედლებით.

თხზ. Малярия в Абхазии, Сух., 1956.

ი. ოთუჯანია.

ჯაფარიძე პროკოფი აფრასიონის ძე (პარტ. ფსევდ. ა ლ ი ო შ ა) [3 (15). I. 1880, სოფ. შარდომეთი, ახლანდ. ონის რ-ნი, — 20. IX. 1918], კომუნისტური პარტიისა და საბჭ. სახელმწიფო მოღვაწე. კომპარტიის წევრი 1898-იდან. 1900 აქტიურად მონაწილეობდა თბილ. მუშათა მასობრივ და რევოლუციური გამოსვლებში, რისთვისაც დააპატიმრეს. განთავისუფლების შემდეგ გაასახლეს ქუთ. გუბერნიაში, 1901—04 რსდმპ იმერეთ-სამეგრელოს კომიტეტისა და რსდმპ კავკ. კავშირის კომიტეტის წევრი. 1904 ბაქოში აირჩიეს რსდმპ ბაქოს კომიტეტის წევრად. იყო აზერბ. ს.-დ. ჯგუფის „ჰუმმეთის" ერთ-ერთი ორგანიზატორი. 1905 რსდმპ III ყრილობის დელეგატი ბაქოს პარტ. ორგანიზაციიდან. ყრილობაზე შეხვდა ვ. ი. ლენინს. 1910-იდან პარტ. მუშაობას ეწეოდა დონის როსტოვსა და ყუბანში. 1914 აგვ-ში სათავეში ჩაუდგა თბილ. ბოლშევიკურ ორგანიზაციას. რევ. მოღვაწეობისათვის არაერთხელ იყო პატიმრობასა და გადასახლებაში, საიდან მალე გაიქცა და დაბრუნდა პეტროგრადში, შემდეგ თბილისში, საიდანაც გაემგზავრა ტრაპიზონში პარტიული დავალებით. 1917 თებ. რევ. შემდეგ დაბრუნდა ბაქოში, სადაც აირჩიეს რსდმპ ბაქოს კომიტეტის წევრად ს. შაუმიანთან, ნ. ნარიმანოვთან, მ. აზიზბეკოვთან, ს. ჯაფარიძესთან, ი. ფიოლეტოვთან და სხვ. ერთად სათავეში ჩაუდგა ბაქოს პროლეტარიატის ბრძოლას სოციალ. რევოლუციისათვის. მონაწილეობდა რსდმპ (ბ) VI ყრილობის მუშაობაში, სადაც აირჩიეს რსდმპ (ბ) ცკ-ის წევრობის კანდიდატად. 1918-იდან ბაქოს საბჭოს აღმასკომის თავ-რე. ბაქოს სახკომსაბჭოს შინაგან საქმეთა კომისარი და სასურსათო საქმეთა სახკომი. 1918 ივლ. დაემხო ბაქოში საბჭ. ხელისუფლების დროებით დამხობის შემდეგ, დააპატიმრეს და 1918 წ. 20 სექტ. ბაქოს სხვა კომისრებთან ერთად ესერებმა და ინგლ. ინტერვენტებმა დახვრიტეს (იხ. ბაქოს კომისრები).

თხზ.: რჩეული ნაწერები, თბ., 1980.

ლიტ.: ა ლ ი ე ვ ა ჰ., ბაქოს კომუნის მეთაურები, თბ., 1982; ხ ი ლ ა ძ ე ბ ე მ., ალიოშა ჯაფარიძე (ბიოგრაფიული ნარკვევი), თბ., 1980.

რ. დოლიძე.

ჯაფარიძე რევაზ ანდრიას ძე (დ. 23. V. 1923, სოფ. ბაჯითი, ახლანდ. სანხერის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მწერალი. სკკპ წევრი 1945-იდან. დიდი სამამულო ომის (1941—45) მონაწილე. დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1954). პირველი მოთხრ. „სიზმარი ზღვაზე" გამოაქვეყნა 1949 „ლიტერატურულ გაზეთში". ჯ.-ის მოთხრობებსა და რომანებში ასახულია საქართვ. დღევანდელი დღე და ისტ. წარსული. პირველი წიგნი — რომანი „ხეების პატარძალი" (1951) გამოსცემს ომის შემდეგომი დროის ქართ. სოფლის საკითხებს. ამავე მხრივ მერიოდის ასახავს რომანი „ჯარისკაცის ქვრივი" (წგნ. 1—2, 1956—60). XVIII ს. II ნახ. საქართველოს ტრაგიკულ ვითარებებს ეხება ისტ. ტეტრალოგია „მძიმე ჯვარი" (ტ. I—IV, 1973—1981, რუსთაველის სახ. პრემია, 1983). იმერეთის ძველი საქართველოს სოც.-პოლიტ. პანორამის ფონზე მწერალი გვიხატავს მეფე სოლომონ პირველისა და მის თანამოსაგრეთა, ისტ. თუ უსახელო გმირთა სახეებს. დიდი სამამულო ომის მძიმე დღეების გამოძახილია ჯ.-ის რომანი „ქნების კვირა" (1984), რ-იც ასახავს ქართვ. მეომართა გმირობას პოლონეთში კ. ტოქსელზე. ჯ.-ს ეკუთვნის მოთხრობათა კრებულები „ხმა იღუმალი" (1959), „ახლო არს ზაფხული" (1966), „ერუცხლის ამლანბული" (1971); „სამი მოთხრობა" (1984), მხატვრულ-დოკუმენტური ნარკვევები, კრიტ. და პუბლიც. წერილები (კრებულები „აწონილი სიტყვა", 1973; „სიცოცხლის ხე", 1978; „ბოლოსწინა მოუროთი", 1981; „ახალი წაწნაგები", 1986); აგრეთვე კინოსცენარი ფილმისა „სხვისი შვილები" (რეჟ. თ. აბულაძესთან ერთად, 1958) და სხვ. თარგმნა ი. ბაბელის, ნ. ტიხონოვის, ი. ბონდარევის, ვ. გროსმანის, ვ. კეროხაბის და სხვ. ნაწარმოებები. ჯ.-ის თხზულებანი თარგმნილია რუს., უკრ., ბელორუს., ლიტვ., აზერბ., სომხ., უზბ., გერმ., ფრანგ., ბულგ., რუმინ., უნგრ. ენებზე. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით, 2 „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.

რ. კვერენჩხილაძე.

ჯაფარიძე სიმონ ბიჭიას ძე [13 (25). V. 1896, სოფ. ზრეთი, ახლანდ. ქუთაისის საქალაქო საბჭოს ტერიტ., — 27. VIII. 1929, მწე თეთრწყარო, დაკრძალულია თბილისში], ქართველი საბჭ. სპორტსმენი, ალპინისტი, გეოლოგი. 1922—29 სწავლობდა თსუ-ს პოლიტექნ. ფაკ-ტზე. შემდეგ კი ახლანდ. ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტში. მისი მონაწილეობითა და ხელმძღვანელობით ჩატარდა პირველი საბჭ. ასვლები იალბუზზე (1925), ანდერმისა და კურმიჩზე (1927), მყინვარწვერზე (1926) ამ გზით, რ-საც შემდეგ „ჯაფარიძის გზა" ეწოდა. ხელმძღვანელობდა პირველ საბჭ. კინოექსპედიციას მყინვარწვერზე (1928) და სხვ. 1926—28 ხელმძღვანელობდა საქართვ. გეოგრ. საზ-ბის მთასვლა-მეგზავრობის განყ-ბას. 1929 აღმოაჩინა ლიახვის მყინვარული ხეობა. მისი სახელი მიენიჭა ყაზბეგის მადნეულთან მწვერვალს. სადგურის და კავკასიონის ერთ-ერთი მწვერვალი (იხ. სიმონ ჯაფარიძის მწვერვალი).

თხზ.: ასვლები მყინვარწვერზე 1926 წლის სექტემბერში, წგ.: კავკასიონზე, თბ., 1969.

ი. ჯაფარიძე.

ჯაფარიძე სტეფანე მელიტონის ძე [17 (30) V. 1902, სოფ. ბაღდადი, ახლანდ. ქ. მაიაკოვსკი, — 17. VI. 1979, თბილისი], ქართველი საბჭ. მსახიობი. საქ. სსრ სახ. არტისტი (1965). სკკპ წევრი 1940-იდან. 1917-იდან გამოდიოდა სცენისმოყვარეთა წარმოდგენებში. 1925 დაამთავრა ა. ფალავას სტუდია. 1925—29 მუშაობდა მსახიობად შ. რუსთაველის სახ. თეატრში. როლები: კაკუთიძე (დ. ერისთავის „კაკუთა"), მარათაშვილი (ნ. შიუკაშვილის „სულეიკი"), შაპა (დ. ერისთავის „სამშობლო"), კარლ მოორი (შილერის „ყაჩაღები"), დიეგო (გ. მდივნის „ალკაზარი"), მირზა (ს. შანშიაშვილის „არზაკი"), შტეუპა (ბ. ლავრენიოვის „რღვევა"), ალიხტანოვი („შემოდგომის იზნაურები" დ. კლდიაშვილის მიხედვით) და სხვ. მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართ. საესტრადო ხელოვნ. განვითარებაში, არის მისი ერთ-ერთი ფუძემდებელი. 1926-იდან იღებდა კინოში. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით. შ. [illegible]

ჯაფარიძე უჩა (ილია) მალაქიას ძე [დ. 4 (17). VIII. 1906, სოფ. ღარი, ახლანდ. ონის რ-ნი], ქართველი საბჭ. ფერმწერი. საქ. სსრ სახალხო მხატვარი (1946). სსრკ სახ. მხატვარი (1963). სსრკ სამხატვრო აკად. აკადემიკოსი (1958). სკკპ წევრი 1944-იდან. სწავლობდა თბილისში მ. თოიძის სამხატვრო სტუდიაში (1922—24), დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1931) 1936-იდან იქვე ეწევა პედ. მოღვაწეობას (1944-იდან პროფესორი, 1942—48 რექტორი, 1939-იდან ფერწერისა და კომპოზიციის კათედრის გამგე). საქართვ. მხატვართა კავშირის თავ-რე (1954—72),

ს. ბ. ჯაფარიძე

ს. მ. ჯაფარიძე

უ. ჯაფარიძე

ადრინდ. ნაწარმოებებშივე „მწყემსი“ (1933), „სამხარი“ (1931), „მოგზაურობა“ (1936), „პირველი თეთრი მწერინავი რაჭაში“ (1936) გამოვლინდა ჯ-ის როგორც რეალისტი მხატვრის სახე. მისი 2- ან 3-ფიგურიანი ჟანრული სცენები გამოირჩევა პოეტურობით, გარკვეულ ეპიკურობასთან ერთად მათში ჩანს ადამიანთა ურთიერთობა, ღრმა ფსიქოლ. განწყობილება ახლავთ, მაგ. „გულითადი საუბარი“ (1938), „დედის ფიქრები“ (1945, ორივე საქ. სსრ ხელოვნ. მუზეუმი, თბილისი), „დარიგება“ (1957, კერძო კუთვნილება, აშშ, ვაშინგტონი), „ბერიკელი გლეხი“ (1939, მხატვრის კუთვნილება), ჯ-მ შექმნა ისტ.-რევ. თემატიკისადმი მიძღვნილი მონუმ. ტილოები: „საპირველმაისო დემონსტრაცია თბილისში 1901 წელს“ (1939—41, საქ. სახელმწ. პრემია 1942), „ბათუმის კონფერენციაზე“ (1937, ორივე მარქსიზმ-ლენინიზმის ინ-ტის საქართვ. ფილიალი, თბილისი). ჯ. ნაყოფიერად მოღვაწეობს პორტრეტულ ჟანრშიც (შ. რუსთაველი (1937), უ ჩხეიძე (1943), ი. ჯავახიშვილი (1951, სამივე საქ. სსრ ხელოვნ. მუზეუმი, თბილისი) და სხვ. ცნობილია შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნისა“ და ი. ჭავჭავაძის პოემის „რაჭდენის ხვრისათ ანუ ქართველი ქალების ცხოვრებიდამ“ ილუსტრაციები. ჯ. არის შოთა რუსთაველის სახ. სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1987). სსრკ მშვიდობის დაცვის კომიტეტის წევრი, საქართვ. მშვიდობის დაცვის კომიტეტის თავ-რის მოადგილე. საქ. სსრ III—VI, VIII— XI მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 5 სხვა ორდენით და მედლებით.

შ. ცოცხაშვილი.

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი გვ. 529.

უ. ჯაფარიძე. აკად. ტატა ბესერიძის პორტრეტი. 1979. მხატვრის კუთვნილება. თბილისი

ჯაფარიძე ქეთევან კონსტანტინეს ასული [11 (24). II. 1901, სოფ. ქვემოხევი, ახლანდ. ხაშურის რ-ნი, — 20 IX 1968, თბილისი], ქართველი საბჭ. ესტრადის მომღერალი, საქ. სსრ არტისტი (1966). 1919—21 სწავლობდა თბილ. კონსერვატორიაში. შეცადინეობდა ზ. ფალიაშვილთანაც. მომღერლის დებიუტი შედგა 1936 თბილისში. 1937-იდან ლენინგრ. სახელმწ. ესტრადის მსახიობი იყო; 1942-იდან საქართ. სატრადო-საკონცერტო გაერთიანების, 1950—57 თბილ. სახელმწ. ფილარმონიის სოლისტი. მონაწილეობდა საქართვ. სახელმწ. საესტრადო ორკესტრის შექმნაში. ჯ. 30—50-იანი წწ. ერთ-ერთი პოპულარული საესტრადო მომღერალი იყო. ასრულებდა ქართ., რუს. და ბოშურ რომანსებს. საბჭ. კომპოზიტორების ლირ. სიმღერებს. ესტრადის მასხობთა I საკავშ. კონკურსის ლაურეატი (I პრემია, 1939, ლენინგრადი)

უ. ჯაფარიძე. „რაჭა“. 1979. მხატვრის კუთვნილება. თბილისი

ჯაფარიძე, სოფელი წითელწყაროს რ-ნში, შირაქის ვაკეზე სოფსაბჭო. ზ. დ. 810 მ, წითელწყაროდან 2 კმ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა, მემინდვრეობა). საშ. და საღამოს (ცვლიანი) სკოლები, პროფტექ. სასწავლებელი, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), ამბულ., კავშირგაბმ. განყ-ბა. სოფლის სამხრ.-ით 0,5 კმ-ზე არის შერთოლეს მარილის შემცველი 2 ტბა

ჯაფარლო, სოფელი ბოლნისის რ-ნში (ბოლნისის საქალაქო საბჭო), მდ. მაშავერის მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 460 მ, ბოლნისიდან 7 კმ, ფოლადაურიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 2 კმ. ბოლნისის მევენახეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი

ჯაფნა (ყ ა ჰ ა ნ ა თ ა, ი ა პ ა ნ ა თ ა), ქალაქი და ნავსადგური შრი-ლანკაში, ჯაფნის ნ.-კ-ზე. სრგ პროვ. ადმ. ცენტრი მოსახლ. რაოდენობით ქვეყნის მეორე ქალაქი 118,2 ათ. მცხ. (1981). რკინიგზის ბოლო სადგური. საფეიქრო ცენტრი. ჯ-ის მიმდებარე მხარეები კავშირის ინდოეთსა და ბირმასთან სოფ.-მეურნ. ნედლეულის გადამუშავება

ჯაფრი ალი სარდარ (დ. 29 XI 1913, ქ. ბალრამპური, გონდის ოლქი), ინდოელი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე. წერს ურდუ ენაზე. ინდ. კომპარტიის წევრი 1930-იდან. ცნობილის ლექსთა კრებული და პოემები („გაფრენა“, 1943; „ხალხმა ახალ სამყაროს“, 1947; „აზიამ გაიღვიძა“, 1950, „სტალინგრადის დაცვა“) კრებულისათვის „ვარდის ერთი ოცნება“ მიენიჭა ნერუს სახ. პრემია (1966)

ჯ-მ ურდუს პოეზიაში შეიტანა ახ. რიტმები, ჟანრები, თავისუფალი ლექსი. მისი რეალისტური ლექსები ასახავს აზიის ხალხთა ბრძოლას. უცხოეთის გათავისუფლებისათვის ბრძოლას. ჯ. აქტიურად მონაწილეობს მშვიდობის დაცვის მსოფლიო მოძრაობაში.

ჯაქვაშაური, სოფელი ხონის რ-ნში (საჯავახოს სოფსაბჭო), ოდიშის დაბლობზე, მდ. ჭანისწყლის მარცხ. ნაპირას. ზ. დ. 60 მ, ხონიდან 18 კმ. ყ. ი. ლენინის სახ. საფეიქრეს კოლ-ბა (მეჩაიეობა) საშ. სკოლა, კლუბი (კინოდანადგარი).

ჯაღირა, სოფელი წალენჯიხის რ-ნში (ობუჯის სოფსაბჭო), მდ. ჭანისწყლის მარცხ. მხარეს ზ. დ. 210 მ, წალენჯიხიდან 12 კმ. ობუჯის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი. სამუშაობლო-სამეანო პუნქტი. წყაროებში პირველად იხსენიება XVII ს. შუა წლებში მაღალ გორაკზე შემორჩენილია XV—XVI სს. ციხე-დარბაზის (კოშკისა და გალავნის) ნაშთები

ჯაღმიანი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ქვეშეთის სოფსაბჭო), მთიულეთის ქედის სამხრ.-დას. კალთაზე. ზ. დ. 1920 მ, დუშეთიდან 74 კმ. მლეთის კოლ-ბა (მეცხოველეობა) რვაწლ. სკოლა სოფ. კაიშაურში (2 კმ). ბ-კა

ჯაყელები, სამხრ. საქართველოს (სამცხის) წარჩინებული ფეოდალური საგვარეულო XI—XIII სს-ში, სამცხის მთავრები XIII—XVI სს-ში. გვარის სახელწოდება წარმოდგა ჯაყისწყლის ხეობაში მდებარე ჯაყის ციხიდან. ჯ-ის საგვარეულოს დამფუძნებელი ჩანს ახ. ჩორჩანელების წარმომადგენელი ბეშქენი (IX—X სს. მოღვაწის მირიან ბაპლაუნდის შვათანა გაფი). ბეშქენის შთამომავლობამ მიიღო მეუფისგან სამკვიდრად ჯაყისწყლის, ფოცხოვისა და ურაველის ხეობები პირველ ჯაყელად წყაროებში იხსენიება (XI ს. შუა წლები) თუხარისის ერისთავი ბეშქენი, ხოლო შემდეგ — ქველის ერისთავი მურვანი (ალბათ ბეშქენის შვილი) აგარის მონასტრის (ურაველის ხეობა, ახლანდ. ახალციხის რ-ნი) სატრაპეზოს წარწერაში როგორც ბეშქენი, ისე მურვანი იხსენიებიან ერისთავთერისთავებად. XI—XII სს-ში ჯ-მა რამდენჯერმე მიიღეს მონაწილეობა მეფის საწინააღმდეგო ფეოდ. ამბოხებაში XI ს. 50-იან წლებში ბეშქენ ჯაყელი მიემხრო ბაგრატ IV-ის წინააღმდეგ მებრძოლ ლიპარიტ ბაღვაშს. 1178 ქველმა ჯაყელმა მონაწილეობა მიიღო გიორგი III-ის წინააღმდეგ დემნა უფლისწულისა და ორბელების აჯანყებაში. XII ს. 80-იან წლებში სამცხის ერისთავი და სპასალარი ბოცო ჯაყელი მიემხრო თამარის მეუღლეს გიორგი რუსს (იური ანდრიას ძეს), რისთვისაც მას თამარ მეფემ ჩამოართვა სამცხის ერისთავ-სპასალარობა და ჯაყის ციხე და გადასცა ივანე-ზაქარიაშვილ ციხისჯვარელს (იხ. ციხისჯვარელები). ასე წარმოიქმნა ახ. ჯ-ის ანუ ციხისჯვარელ-ჯ-ის ფეოდ. საგვარეულო. ძვ. ჯ. კი ამიერიდან მოცილებული იქნენ ისტორიის ასპარეზს

ციხისჯვარელ-ჯ. მარტო სამცხის ერისთავ-სპასალარები კი არ იყვნენ, XII ს-იდან სამეფო კარზე მათ სხვადასხვა სახელო ეჭირათ: მეჭურჭლეთუხუცესობა (ყვარყვარე I, სარგის I), მანდატურთუხუცესობა (ბექა I), ათაბაგობა (1334-იდან მემკვიდრეობით), ამირსპასალარობა (ალბუღა I)

1266 სამცხის ერისთავმა სარგის ციხისჯვარელ-ჯაყელმა მონღოლთა ყაენისაგან ილხან აბაღასაგან ხანიშნით მიიღო და სამცხე სამთავროდ იქცა. საფუძველი ჩაეყარა სამცხის პოლიტ. გამოყოფას საქართვ. სამეფოსაგან, რაც საბოლოოდ XV ს-ში დასრულდა ჯ. სამცხის მთავრებად გადაიქცნენ. სარგის I-ის ძის ბექა I მანდატურთუხუცესის დროს სამცხის სამთავრო თითქმის მთელ სამხრ.-დას. საქართველოს მოიცავდა, ტაოსკარიდან კარნუ-ქალაქამდე (დღევანდელი ერზურუმი)

1334 გიორგი V ბრწყინვალემ აღადგინა ერთიანობა თავისი ბიძას, სარგის II ჯაყელს (ბექას ვაჟს). ამიერიდან სამცხის სამთავროს ეწოდებოდა სახელი „საათაბაგო“, ხოლო სამცხის მთავარს — „სამცხის ათაბაგი“

ძვ. ჯ-ის (XI—XII სს.) მთავარი რეზიდენცია იყო ჯაყის ციხე. საგვარეულო მონასტერი — ალის წმ. გიორგის მონასტერი (ფოცხოვის ხეობაში); ახ. ჯ-ის (ციხისჯვარელ-ჯ-ის) მთავარი რეზიდენცია XII—XIII სს-ში იყო ციხისჯვარი (სამცხეში), ხოლო XIV—XVIII სს-ში ახალციხე. ციხისჯვარელ-ჯ-ის მონასტრებად იქცა ვარძია, საფარა, ხოლო შემდეგ საკუთარი მონასტერი ზარზმა, ჭულეთის მონასტერი, ხოლო შემდეგ თმოგველთა მონასტერი ვანისქვაბი, ზარზმისა და საფარის მონასტრები.

ჯ-მა თავიანთ სამთავროში საკანონმდებლო მუშაობა ჩაატარეს: ბექა I (1285—1306) და აღბუღა I (XIV ს. II ნახ.) სჯულმდებლები იყვნენ.

XIII—XVII სს-ში ჯ. ქორწინების გზით უნათესავდებოდნენ საქართვ. მეფეებსა და თავადებს, ტრაპიზონის იმპერატორებს, განმდიდდნენ ტრაპიზონის იმპერიაში ქართ. ორიენტაციის აქტ. გამტარებლებად.

საქართვ. ფეოდ. მონარქიაში (XI—XIII სს.) ჯ-ის საგვარეულოს წარმომადგენლები მეწინავე სადროშოს — ზემო ქართლის ანუ მესხეთის ლაშქარს სარდლობდნენ. XI—XII სს-ში ჯ-ის სარდლობით მესხებმა არა ერთი გმირული ბრძოლა გადაიხადეს თურქებს, XIII ს-ში — მონღოლებს, XV—XVII სს-ში — ირან. და ოსმალ. დამპყრობლებს მაგრამ ამავე დროს, სამცხის სამთავროდ გამოყოფის შემდეგ, განსაკუთრებით XV—XVI სს-ში, ჯ. ატარებდნენ სეპარატისტულ კურსს საქართვ. მეფის მიმართ. XV—XVI სს-ში ჯ-სა და საქართვ. მეფეს შორის წინააღმდეგობა აშკარა ბრძოლაში გადაიზარდა. ეს ბრძოლა კიდევ უფრო გაამწვავა საგარეო ფაქტორების გართულებამ და ამიერკავკ. ტერიტორიაზე ირან.-ოსმალეთის გამოჩენამ თავიანთი სეპარატისტული მიზნების მისაღწევად იმ-

ხანად ჯ. ბურიალ უკავშირდებოდნენ ირან. და ოსმალ. ცამპყრობლებს და ამით ძირს უთხრიდნენ საქართვ. ერთიანობა-დამოუკიდებლობას (იხ. აგრეთვე სტ. სამცხე-საათაბაგო).

XV–XVI ს-ში ჯ. ქართლის სამეფოსაგან სამცხე-საათაბაგოს ცალკეული გამოყოფას და მის სათავეში მოწყვეტილის ჩაყენებასაც ცდილობდნენ ეს საქმე. ბრძოლა ქართლის კათალიკოსის გამარჯვებით დამთავრდა.

ჯ. აწარმოებდნენ აგრეთვე სამამულე ბრძოლას სამხრ. საქართველოს სხვა დიდ ფეოდ. სახლებთან — მორჩაძეებთან, თორელებთან, რაშიშვილებთან, თორელებთან, ცოხიარებთან, თრბელებთან, ფანასკერტელებთან, მაყაშვილებთან, მუხრანბატონებთან და სხვ. ამ ბრძოლაში ჯ-მა გაიმარჯვეს: დამარცხებული ფეოდალები მათ ან განდევნეს სამცხე-საათაბაგოდან, ან თავიანთ ყმა-ვასალებად აქციეს. სამცხე-საათაბაგოს თავადებიდან XVI ს. ნუსხაში იხსენიება 22 თავადი, რომელთაგან 14 დამოკიდებული სხვა, აღრინდელი ფეოდალის მამულში გადაშენებულ ფეოდალურ საგვარეულოებს შორის ნახან ძე ჯ-ც—მიოცოხიძენი. 1576–78 სამცხე-საათაბაგოში მწვავე შინაომი გაჩაღდა ჯ-სა და მათ წინააღმდეგ აჯანყებულ დიდ ფეოდალებს შორის (შალიკაშვილები, დიასამიძეები, ამატაკრიშვილები და სხვ.). ამ შინაომმა გზა გაუხსნა ქართზე ოსმალ დამპყრობლებს, რომლებიც 1578–81 ხელთ იგდეს სამცხე-ჯავახეთის უმთავრესი ციხეები. სამცხის უკანასკნელი ათაბაგი იყო მანუჩარ III ჯაყელი (1614–25) ის მოწამლა საკუთარმა ბიძამ ბექამ (საფარ-ფაშამ), რ-იც 1628 ოსმ. სულთანმა ჩილდირის (ახალციხის) საფაშოს გამგებლად დანიშნა, რამდენიმე გამონაკლისის გარდა, რუსეთ-თურქეთის (1829) ახალციხის ჯაშფაშით გამამშვიდებულის ჯ. იყვნენ. შემდგომ ჯ-ის გვარი შეიქმნა გადაგვარებული ოსმალური გვარის განშტოება (XIV– ...) ...

წყარო: მესხური მატიანე, წგნ.: საისტორიო საქართველოს ისტორიის წყაროები (XV–XVI სს.), ტ. შარაშიძის გამოც., თბ., 1961; საცხე საათაბაგოს თავადთა ნუსხა, იქვე; სამცხე-საათაბაგოს ერისთავთა მატიანე, წგნ.: ბ ე რ ი ძ ე ვ., სამცხის ხელისუფლება (XIII—XVI სს.), თბ., 1966, ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1—2, თბ., 1955—59.

ლიტ.: ბ ე რ ი ძ ე ვ., ძველი ქართველი ხუროთმოძღვრება, თბ., 1974; ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი დ., ჯაყელთა ფეოდალური საგვარეულოს ისტორიისათვის (XI ს.) «საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე», 1960, ტ. 48, № 3; ლ ო მ ს ა ძ ე შ., სამცხე-ჯავახეთი (XVIII ს. შუაწლებიდან XIX ს. შუაწლებამდე), თბ., 1975; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 2, თბ., 1965.

ნ. შოშიაშვილი.

ჯაყელი ბეშქენ I, სამხრ. საქართველოს წარჩინებული ფეოდალი XI ს. შუა წლებში. წყაროებში მოხსენიებული პირველი ჯაყელი თუხარისის (ციხე-ქალაქი ტაოში) ერისთავი, ჯაყის (ციხე სამცხეთში) მფლობელი. სავარაუდოა, რომ მასვე ეკუთვნოდა სამცხის უძველესი ადმ. ცენტრი — ციხე-ქალაქი ოძრხე.

ჯ.-მა დაიწყო თანაშემწეობა ერთად მხარი დაუჭირა ლიპარიტ IV ბაღუაშს საქართვ. მეფის ბაგრატ IV-ის (1027–72) წინააღმდეგ ბრძოლაში. სამცხის მთავარ დიდმა ფეოდალმა ხელი კიდევ ერთხელ შეცვალა ერისთავობა კი (სამხრ. საქართველოს სხვა ფეოდალებთან ერთად) მეფეს ურთიერთა და შეპყრობილი ლიპარიტი მიჰგვარა. ჯილდოდ ბაგრატ IV-მ მას უწყალობა ოძრხე და ციხისჯვარი, ამის შემდეგ ციხისჯვარელთა საგვარეულო ფეოდალური ჯაყელების პირველობის სამცხეში. მიუხედავად ამისა, ჯაყელებმა, როგორც ჩანს, ამის შემდეგაც შეინარჩუნეს თავიანთი წარჩინებული მდგომარეობა და ჯაყის მფლობელობა XII ს. 60-იან წლებამდე.

წყარო: მატიანე ქართლისა, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1, თბ., 1955

ნ. შოშიაშვილი.

ჯაყელი ბეშქენ II (გ. 1118), სამხრ. საქართველოს წარჩინებული ფეოდალი XI ს. ბოლოს და XII ს. დასაწყისში. ჯაყის (სამცხის ციხე) მფლობელი. დავით აღმაშენებლის (1089–1125) მოხელე, ჯავახეთის გამგებელი. სავარაუდოა, რომ თუხარისის ერისთავის ბეშქენ I ჯაყელის შთამომავალი და ჯავახეთის ერისთავის მურვან ჯაყელის შვილი იყო. დაიღუპა ჯავახეთში შემოჭრილ თურქებთან ბრძოლაში.

წყარო: ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1, თბ., 1955

ნ. შოშიაშვილი.

ჯაყელი ბოცო, სამხრ. საქართველოს წარჩინებული ფეოდალი XII ს. 80-იან წლებში. თამარ მეფის (1184–1213) მას სამცხის ერისთავისა და სპასალარის ხელი უწყალობა. ჯ. სამხრ. საქართველოს ყრმა-ყრმით მონაპირე ერისთავი იყო. გუზან აბულასანისძე ტაოელთან ერთად მან ილაშქრა კარნუ-ქალაქამდე და შამილდან (ხორია) შემოჭრილი თურქები. 80-იან წლებში ჯ. მიემხრო თამარ მეფის პირველი ქმრის გიორგი რუსის (იური ანდრიას ძის) განაწყენებულ დიდ ფეოდალებს, რის გამოც თამარმა მას ჩამოართვა სამცხის ერისთაობა და სპასალარობა, აგრეთვე ჯაყის ციხე. ამის შემდეგ როგორც ჯაყელები (ე. ი. სამცხის ციხის ჯაყის მფლობელები), ისე სამცხის ერისთავებიდა სპასალარების ხელიდან ციხისჯვარელები, ბოცოს შთამომავლობა ამიერიდან იწოდება მეციხისძეებად.

წყარო: ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959.

ნ. შოშიაშვილი.

ჯაყელი გიორგი აკაკის ძე (8. XII. 1926, ბათუმი, — 21. XI. 1983, სოხუმი), ქართველი საბჭ. ინჟინერი ზღვებისა და გვირაბების მშენებლობის დარგში. საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1971). სკკპ წევრი 1961-იდან. დაამთავრა თბილ. ვ. ი. ლენინის სახ. რკინიგზის ტრანსპორტის ინჟინერთა ინ-ტი (1949). აბალი ათონის კარსტული მღვიმეების კომპლექსის კეთილმოწყობისათვის სპელეოლოგებთან ერთად (1977) მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია. აფხ. ასსრ VIII–IX მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი, დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის 2 ორდენითა და მედლებით.

ჯაყელი კრავაი, XII ს. II ნახ. საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწე, დიდგვაროვანი ფეოდალის სამიზერის ძეული. ფეოდალური პარტიის ბოლოს თამარმა ჯ. და მუამაკ ცოტაღლი მაზანს აჯანყებულებთან მოსალაპარაკებლად. სამეფო შინდილონცებმა დაიცვეს წარმატებით შეასრულეს.

წყარო: ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959.

რ. მეტრეველი.

ჯაყელი მურვან, სამხრ. საქართველოს წარჩინებული ფეოდალი XI ს. II ნახევარში. წყაროებში მოხსენიებული ჯაყელთა საგვარეულოს მეორე წარმომადგენელი ბეშქენ I ჯაყელის შემდეგ. შესაძლოა მისი შვილიც. ჯავახის (ციხე-ქალაქი ჯავახეთში) ერისთავი. მისი სახელი უნდა იყოს ბოლოს ჯაყელთა საგვარეულო სამარხის — ალის წმ. გიორგის ეკლესიის ეკვდერის XI ს. სამშენებლო წარწერის დაზიანებულ ნაწილში, როგორც ამ ეკვდერის აშმშენებლისა. ამავე წარწერაში მოხსენიებული არიან ჯაყელთა საგვარეულოს სხვა წარმომადგენლებიც: ერისთავთ-ერისთავი ბოცო, იოანე და ბეშქენი. „მატიანე ქართლისა" გვამცნობს, რომ XI ს. 60-იან წლებში, ბაგრატ IV-ის ბრძანებით, ჯ. თავისი ლაშქრით იეანე ლიპარიტის ძესთან და ნიანია ქვაბულისძესთან ერთად, დაედევნა ქართლში შემოჭრილ განძის ამირა ფადლონს და გააქცია.

წყარო: მატიანე ქართლისა, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1, თბ., 1955, ალის ეკლესიის სამშენებლო წარწერა, წგნ.: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი, შედგ. ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქვაძის მიერ, თბ., 1953.

ნ. შოშიაშვილი.

ჯაყელი ქვარყვარე-ივანე, იხ. ივანე I (ქვარყვარე) ჯაყელი-ციხისჯვარელი.

ჯაყის ციხე, შუა საუკუნეების ციხესიმაგრე ისტორიულ სამხრ. საქართველოში, სამცხეში, სამცხის ათაბაგთა რეზიდენცია. აქედან წარმოდგება მათი საგვარეულო სახელწოდება — ჯაყელი. წყაროებში იხსენიება XVI ს-იდან მდებარეობდა მდ. ფოცხოვისწყლის მარჯვ. შენაკადის — ჯაყისწყლის მარჯვ. ნაპირზე (ზუსტად არ არის ლოკალიზებული). მეინარის მარჯვენა ნაპირზე შუა საუკ. ორი ციხესიმაგრეა — გარა-ბორია და ჭანჭახი, ვარაუდით ერთ-ერთი ჯ. ც. უნდა იყოს რუკაზე ამჟამად თურქ. ფარგლებშია.

ლიტ.: ჯ ი ქ ი ა ს., გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წგნ. 3, თბ., 1958; Материалы по археологии Кавказа, в. 4, М., 1894, с. 94—102; Известия Кавказского отделения Императорского Московского археологического общества, в. 2, Тфл., 1907, с. 66—68.

დ. ბერძენიშვილი.

ჯაყისწყალი, მდინარე ახალციხის რ-ნში, ფოცხოვისწყლის მარჯვ. შენაკადი. სიგრ. 26 კმ, აუზის ფართ. 126 $კმ^2$. სათავე აქვს თურქეთში, ერუშეთის მთიანეთის დას. ნაწილში, 2775 მ სიმაღლეზე. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე. წყალმცირობა — ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი 1,5 $მ^3$/წმ.

ი. აფხაზავა.

ჯაში გიორგი პლატონის ძე (დ. 5 XII 1914, მაჰარაძე), ქართველი საბჭ. ფერმწერი. საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1961). სკკპ წევრი 1941-იდან. დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1937), იქვე ეწევა პედ. მოღვაწეობას (1937-იდან, 1968-იდან პროფესორი). ჯ-ის შემოქმედებისათვის დამახასიათებელია ყანწული მრავალფეროვნება. ნამუშევრები: „ზეიმი კოლმეურნეობაში", „სამგორი" (1949, ორივე საქართვ. მხატვართა კავშირი, თბილისი), გამსაკუთრებით ნაყოფიერად მუშაობს პორტრეტის ჟანრში: ა. ღამბაშიძე (1951), ი. მარლეკიანი (1951), გ. შატბერაშვილი (1954 — ყველა საქართვ. ხელოვნ. მუზეუმი, თბილისი), ჭ. ამირეჯიბი (1983), ო. ცაგარეიშვილი, ვ. ბერიძე, ლ. ონიანიშვილი (ყველა 1985, მხატვრის საკუთრება, თბილისი) და სხვ.

ჯაში ივანე ლუკას ძე [23 IV (6 V) 1901, სოფ. ბოვნარი, ოზურგეთის მაზრა, ახლანდ. საკრებულოს რ-ნი, — 10 V 1984, თბილისი], ქართველი საბჭ. აგრონომი, სოფ. მეურნ. მეცნ. დოქტორი (1946), პროფესორი (1946), მეცნ. დამს. მოღვაწე (1962). 1924 დაამთავრა თსუ-ის აგრონ. ფაკ-ტი. 1930—36 იყო საქართვ. სას.-სამ. ინ-ტის დირექტორის მოადგილე სამეცნ. და სასწ. ნაწილში, 1941—73 — პრორექტორი სამეცნ. ნაწილში; 1931—34 და 1941—81 იყო ამ ინ-ტის ორგანიზაციის კათედრის გამგე. ჯ-ის მეთოდური მითითებები „სოციალისტურ სასოფლო-სამეურნეო საწარმოთა ორგანიზაცია" (1957, 1963) გამოყენებულია სსრკ უმაღლესი სასწავლებლების შესაბამისი საგნის მეთოდურ მითითებებში. მისი მონაწილეობით შედგენილი მუშაობის სასწ. გეგმა საორგანიზაციო გეგმა სანიმუშოდ იქნა აღიარებული სსრკ უმაღლესი სას.-სამ. სასწავლებლებისათვის თანაავტ. და რედ. დამხმარე სახელმძღვ. — „მებაღეობისა და მევენახეობის ორგანიზაცია კოლმეურნეობებში" (თბ., 1954); „მეჩაიეობის ორგანიზაცია" (თბ., 1964); „მეხილეობის ორგანიზაცია კოლმეურნეობებში", 1963; „სუბტროპიკული მეურნეობის ორგანიზაცია" (თბ., 1951) და სხვ. დაჯილდოებულია

ქ. ჯაყარიძე

გ. ჯაში. მხატვარ ც. მიზანდარის პორტრეტი. 1956 საქართვ. ხელოვნების მუზეუმი. თბილისი.

ლენინის ორდენით, 3 შრომის წითელი დროშისა და „საპატიო ნიშნის" ორდენებით. მიღებული აქვს ნ. ი. მუსხელიშვილის ოქროს მედალი.

ლიტ.: ს ო ლ უ ა გ., ივანე ლეონტის ძე ჯაში, თბ., 1966. დ. გორგიძე.

ჯაში მაკარ ივანეს ძე [დ. 12 (25). I. 1902, სოფ. ვანი, ახლანდ. წყალტუბოს რ-ნი]. ქართველი და საბჭ. სახელმწ. მოღვაწე. სკკპ წევრი 1921-იდან. 1926–33 მუშაობდა პარტიის თბილ. საქალაქო კომიტეტის ინსტრუქტორად, სექტორის გამგედ. 1934 საქ. კპ (ბ) ცკ-ის საორგანიზაციო განყ-ბის გამგედ. 1934–36 პარტიის ხაშურისა და დუშეთის რაიკომების მდივნის მოადგილედ. 1937–38 პარტიის თბილ. პირველი მაისის რაიკომის პირველი მდივანი, თბილ. საქ. კომიტეტის მესამე მდივანი. 1938–40 საქ. კპ (ბ) ცკ-ის მესამე მდივანი. 1940–47 საქართვ. სსრ კონტროლის კომისარი, შემდეგ საქ. სსრ მინისტრთა საბჭოს თავ-რის პირველი მოადგილე. დიდი სამამულო ომის (1941–45) დროს იყო ამიერკავკ. ფრონტის საქ. კპ (ბ) ცკ-ის და სახკომსაბჭოს რწმუნებული. 1947–53 საქ. სსრ სატყეო მეურნ. მინისტრი, 1953–54 საქ. კპ აჭარის საოლქო კომიტეტის პირველი მდივანი. 1956–72 საბჭ., სამეურნეო და პროფკავშირულ ხელმძღვანელ სამუშაოზე იყო. 1972-იდან საკავშ. მნიშვნელობის პერსონალური პენსიონერი. საქ. კპ ცკ-თან არსებული პარტიის ვეტერანთა საბჭოს თავ-რე. საქ. კპ (ბ) XVIII და საქ. კპ (ბ) X–XVI და XXVI–XXVII ყრილობების დელეგატი. სსრკ I–II მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის, სამამულო ომის პირველი ხარისხისა და „საპატიო ნიშნის" ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.
ნ. ჩიჩუაძე

ჯაში ნიკოლოზ უშანგის ძე (დ. 15 XII. 1919, თბილისი), ქართველი საბჭ. ხელოვნებათმცოდნე, ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1968), პროფესორი (1970), საქ. სსრ დამს. ჟურნალისტი (1976). სკკპ წევრი 1942-იდან. 1937 შევიდა—1947 დაამთავრა საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტის არქიტ. ფაკ-ტი. 1940–41 სწავლობდა მოსკ. არქიტ. ინ-ტში. მონაწილეობდა დიდ სამამულო ომში (1941–45). 1950–53 სწავლობდა სკკპ ცკ-თან არსებულ საზ. მეცნ. აკადემიაში (ხელოვნებათმცოდნის სპეციალობით). 1953–54 პარტიულ სამუშაოზეა, 1954 — გაზეთ „კომუნისტის" რედაქტორი. 1956–57 — საქ. კპ ცკ-ის პროპაგანდის განყ-ბის გამგე. 1958–81 — გაზ. „თბილისის" რედაქტორი, 1981-იდან გამომც. „ხელოვნების" დირექტორია. დაჯილდოებულია 4 ორდენით და მედლებით.

თხზ.: ესთეტიკა, თბ., 1964; სოციალისტური თბილისის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1965; მორალი ესთეტიკური კატეგორიები, თბ., 1982; Эстетика и жизнь, Тб., 1980.

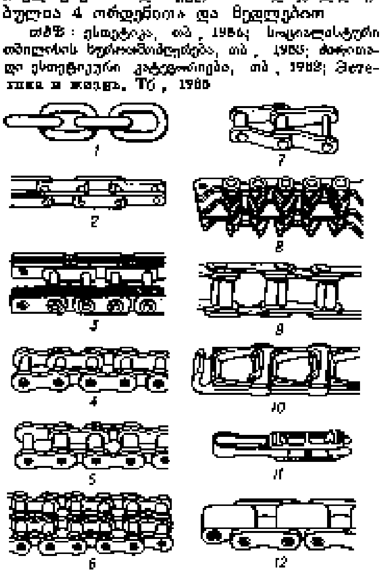

ჯაჭვები: 1—მრგვალრგოლიანი; 2—ფირფიტოვანი მარტივი (უმილისო); 3—ფირფიტოვანი სახსრული მრავალფირფიტოვანი რგოლებით; 4—ფირფიტოვანი მილისანი; 5—ფირფიტოვანი მილის-გორგოლაჭოვანი ერთრიგა; 6—ფირფიტოვანი მილის-გორგოლაჭოვანი მრავალრიგა; 7—მოდებულფირფიტებიანი; 8—ფირფიტოვანი კბილა; 9—ფირფიტოვანი ლილვსახსრიანი (ორლილვაკიანი); 10—კაუჭებიანი; 11—ცალნაშტამპი დასაშლელი; 12—ბლოკური.

ჯაშუშობა, საბჭოთა კანონმდებლობის მიხედვით, განსაკუთრებით საშიში სახელმწიფო დანაშაული — სახელმწიფო საიდუმლოების ან სამხედრო საიდუმლოების შემცველი ცნობების გადაცემა უცხო სახელმწიფოსათვის, უცხოეთის ორგანიზაციისა ან მათი აგენტურისათვის, ისევე როგორც ამგვარი ცნობების გატაცება ან შეგროვება მათთვის გადასაცემად, აგრეთვე სხვა ცნობების გადაცემა ან შეგროვება უცხოეთის დაზვერვის დავალებით სსრკ ინტერესების საზიანოდ (საქ. სსრ სისხლის სამართ. კოდ., მ. 66). ჯ-ის ყველაზე გავრცელებული ფორმაა ჯაშუშური ცნობების შეგროვება. ჯ-ის დასადგენად მნიშვნელობა არა აქვს მავნე შედეგის ფაქტობრივად დადგომასა და მის ხასიათს; მათი გათვალისწინება შეიძლება სასჯელის ოდენობის განსაზღვრისას. ჯ. ყოველთვის განზრახვაა, რადგან დამნაშავეს შეგნებული აქვს, რომ აგროვებს, იტაცებს ან გადასცემს სახელმწ. ან სამხ. საიდუმლოების შემცველ ან სხვა მნიშვნელოვან ცნობებს, რითაც შეიძლება ზიანი მიაყენოს სსრკ საგარეო უშიშროებას. სსრკ მოქალაქე ჯ-თვის პასუხს აგებს როგორც სამშობლოს მოღალატე. ჯ-ს ხშირად მიმართავენ ბურჟ. სახელმწიფოები (მაგ., აშშ-ში არსებობს სპეც. სადაზვერვო დაწესებულება — ცენტრალური სადაზვერვო სამმართველო).

ჯაჭვი, ერთმანეთთან სახსრულად შეერთებული ხისტი რგოლებისაგან შედგენილი მოქნილი ნაკეთობები. ტექნიკაში გამოყენებული ჯ-ები დანიშნულების მიხედვით არის ამწევი, წევითი, სატვირთო, ლეზის, შემოსაწნავი, სრიალის საწინააღმდეგო, ხერხიანი, საჭრელი და სხვ.; კონსტრუქციისა და რგოლების დამზადების წესის მიხედვით — მრგვალრგოლებიანი (რგოლის განივი კვეთი წრეა), შედუღებული და ნაშტამპი, ფირფიტოვანი (ფირფიტის რგოლები ერთმანეთთან დაკავშირებულია ღერძაკებით ან მილისებით), კაუჭებიანი (შედუღებული, დაშტამპული ან ჩამოსხმული რგოლებისაგან, რ-თაც ერთ ბოლოზე კაუჭები აქვთ), დასაშლელი (შედგება ცხლად ან ცივად ნაშტამპი რგოლებისაგან), ბლოკური (რგოლები სხვადასხვა ფირფიტა-ბლოკების ტიპისაა) და სხვ.

მ რ გ ვ ა ლ რ გ ო ლ ე ბ ი ა ნ ჯ-ს იყენებენ წევითი, სატვირთო და შემოსაწნავი სამუშაოების დროს, ლეზებისათვის და სრიალის საწინააღმდეგოდ. ყველაზე მეტად გავრცელებულია ფ ი რ ფ ი ტ ო ვ ა ნ ი ჯ., იყენებენ ისეთ ტვირთამწე მექანიზმებში, რ-ებიც მუშაობენ იმპულსურად და ხანმოკლე დროის განმავლობაში 0,25 მ/წმ-მდე სიჩქარით, აგრეთვე ნელმავალ კონვეიერებში. კ ა უ ჭ ე ბ ი ა ნ და ბ ლ ო კ უ რ ჯ-ებს იყენებენ ასაწევად და საწევად. დ ა ს ა შ ლ ე ლ ჯ-ს — საწევად. ჯ-ის ბოლოებს აერთებენ სპეც. რგოლებით. ჯ-ის ცვეთის შესამცირებლად საჭიროა მისი სახსრების დეტალების ან მთლიანად ჯ-ის (მრგვალრგოლიანის) დამუშავება თერმულად და ქიმ.-თერმულად, მუშაობის პროცესში კი — შეზეთვა. ყველა ჯ-ის ძირითადი ზომა მახასიათებელია ბიჯი, ხოლო მრგვალრგოლებიანისა—აგრეთვე რგოლების კალიბრი (განივი კვეთის დიამეტრი). კონსტრუქციული გადაცემებისა და მექანიზმების მოსადებად ამწევი და სატვირთო ჯ-ების ბიჯები მინიმალურია (4—300 მმ), ხოლო გრძელი წევითი ჯაჭვებისათვის იგი 1400 მმ-მდე აღწევს.

სსრკ-ში ჯ-ების ძირითადი სახეობები სტანდარტიზებულია, მათი წარმოება კონცენტრირებულია.

ჯაჭვი, ა ლ გ ე ბ რ უ ლ ი კ ო მ პ ლ ე ქ ს ი (მათ.), კომბინატორული ტოპოლოგიის ერთ-ერთი ძირითადი ცნება, რ-იც განაზოგადებს ნებისმიერი განზომილების შემთხვევისათვის ცნებას პოლიგონური გზისა, ე. ი. ტეხილისა, რ-საც განიხილავენ განსაზღვრული მიმართულებით.

ჯაჭვის პერანგი, ფოლადის მავთულის რგოლებისაგან ასხმული მოკლე-სახელოიანი პერანგი, რ-საც მეომრები ბრძოლის დროს იცვამდნენ. რგოლების შეკვრის წესის მიხედვით განასხვავებდნენ უფარეშო, ფარეშიან (ფარეში მცირე ლურსმანია, რ-ითაც ჯაჭვის თვალი იკვრება) და დაღუღებულ ჯ. პ-ს. სხვადასხვანაირი იყო ჯაჭვის რგოლის ფორმაც: არსებობდა მრგვალი, თევზის ქერცლისებური, წვეტიანი და კომბინირებული რგოლები.

ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი გავრცელებული იყო სხვადასხვა სახის ჯ. პ. ს ა მ ა ნ ქ ა ნ უ რ ი, ზ უ დ ა ლ უ რ ი, ქ ი რ ა ფ ჯ ა და ა. შ. ჯ. პ. ერთმანეთისაგან ფორმითაც განსხვავდებოდა. უფარეშო ჯ. პ. წინ გულგახსნილი იყო, დაღუღებული კი — თავგახსნილი. ჯ. პ. მოკლე იყო, ცხენოსნისათვის განკუთვნილი წელისა და ბარკლის საფარს — საწელესა და საპარკულს — ცალკე ქსოვდნენ ან ფოლადის ფირფიტისაგან ამზადებდნენ. ჯ. პ-ით შემოსილი მეომარი უფრო მსუბუქად მოძრაობდა, ვიდრე მთლიანი ლითონის ჯავშნით, თორით აღჭურვილი.

ანტ. ხანის ავტორების მიხედვით მაკრონები, ხალიბები და მოსინიკები სხვადასხვა სახის ლითონისაგან დამზადებულ დამცველ ჯავშნებს ატარებდნენ. ენგურის შესართავთან და ოქრილეთში ნაპოვნია ძვ. წ. III–I სს. და ახ. წ. III–II სს. ჯ. პ-ის ნარჩენები. II–III სს. ფარეშიანი ჯ. პ-ის ნაწილი აღმოჩენილია კლდეეთში. ჯ. პ. ძირითადად ფეოდალთა წრის, რაინდთა სამხ. ფენის რეგალია იყო.

ცეცხლსასროლი იარაღის გამოგონების შემდეგ ჯ. პ. ხმარებიდან გამოვიდა.

ლიტ.: ჩ ო ლ ო ყ ა შ ვ ი ლ ი ქ., ქართული საომარი ჯაჭვი, „ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე", 1966, ტ. 19 B. ქ. ჩოლოყაშვილი.

ჯაჭვისხიდის მღვიმე, კარსტული მღვიმე ქუთაისის ტერიტორიაზე, 270 მ სიმაღლეზე, მდ. რიონის მარჯვ. მხარეს. გამომუშავებულია ქვედაცარცულ კირქვებში. ჯ. მ. ვიწრო და დახრილი გასასვლელებისაგან და ცალკეული დარბაზებისაგან შედგება. ჯამური სიგრძე 250 მ. გაედინება ნაკადი, რ-იც აჩენს ნაწვეთარსადენებსა და სიფონებს. ჰაერის ტემპ-რა 14°C, წყლის — 13°C. ზ. ტინტილოზოვი.

ჯაჭვსაქსოვი ავტომატი, მრავალრგოლიანი შეკრული ჯაჭვების დასამზადებელი ნაკადური ხაზი. შედგება ჯაჭვსაქსოვი, ჯაჭვშემადუღებელი და საკალიბრებელი ჩარხ-ავტომატებისაგან. ჯაჭვს ამზადებენ მრგვალი მავთულისაგან ცივად ქსოვისა (მავთულის დიამეტრი — 25 მმ-მდე) და ცხლად ქსოვის (მავთულის დიამეტრი — 38 მმ-მდე) ხერხებით. ჯაჭვსაქსოვ ავტომატს, რ-იც ღუნავს მავთულს და ქსოვს ჯაჭვს, აქვს მავთულის მისაწოდებელი მექანიზმი. ავტომატზე შეიძლება აგრეთვე ჯაჭვის პირაპირების შედუღება და სხვა ოპერაციების ჩატარება.

ჯაჭვური გადაცემა, მექანიზმი, რ-შიც განსაზღვრული მანძილით დაცილებულ ლილვებს შორის გადაცემა ხორციელდება ჯაჭვურ კბილა თვალზე (ვარსკვლავზე) შემოხვეული ჯაჭვით (ნახ.). ჯ. გ. შეიძლება იყოს ერთი ან რამდენიმე ჯაჭვური კონტურის მქონე (კონტურები განლაგებულია ჰორიზონტალურად, ვერტიკალურად ან დახრილად), 2-, 3- და მრავალსაფეხურიანი. არის ღია და დახურული. თუ დატვირთვა დიდია, იყენებენ მილისურ და გორგოლაჭურ-მილისურ ჯაჭვებს, მცირე დატვირთვისას კი — კაუჭებიან ჯაჭვებს. ჯ. გ. კბილა გადაცემასთან შედარებით ნაკლებად მგრძნობიარეა დარტყმებისადმი, ლილვების არაზუსტი განლაგებისადმი, მაგრამ მისი მქკ უფრო დაბალია. ღვედუ-

რი გადაცემისაგან განსხვავებით, ჯ. გ-ში გამორიცხულია სრიალი, გადაცემის ფარდობა კი შედარებით მუდმივია, დამაკმაყოფილებლად მუშაობს როგორც მაღალი, ისე დაბალი სიჩქარისა და ტემპ-რის დროს. აქვს ნაკლიც: სვლის უთანაბრობა, გაზრდილი ვიბროაქტიურობა, ხმაური და სხვ. ჯ. გ-ს იყენებენ ველოსიპედებში, მოტოციკლებში, ლითონსაჭრელ ჩარხებში, სამშენებლო-საგზაო მანქანებში და სხვ. *კ. ნუცუბიძე.*

ჯაჭვური რეაქციები, ქიმიური და ბირთვული რეაქციები, რ-ებშიც წარმოქმნილი შუალედური აქტიური ნაწილაკი (გაუწყვილებელი ელექტრონის მქონე ატომი, თავისუფალი რადიკალი, იონი—ქიმ., ნეიტრონი—ბირთვულ პროცესებში) იწვევს რეაქციის პროდუქტებში საწყისი ნივთიერების გარდაქმნათა ჯაჭვს (ბირთვული პროცესების შესახებ იხ. *ბირთვული ჯაჭვური რეაქცია*). ტიპური ჯ. რ-ია თერმული კრეკინგი, პიროლიზი, ჰალოგენირება, ჟანგვა, პოლიმერიზაცია. ჯ. რ. რთული რეაქციებია. რ-ებიც მრავალი ელემენტარული სტადიისაგან შედგება. განასხვავებენ არაგანშტოებულ (მარტივ) და განშტოებულ ჯ. რ-ს.

ა რ ა გ ა ნ შ ტ ო ე ბ უ ლ ი ჯ. რ-ის მაგალითია ფოტოქიმ. რეაქცია წყალბადისა და ქლორის შორის. ამ რეაქციის დროს ქლორის მოლეკულა სინათლის კვანტის შთანთქმისას იშლება ორ ატომად. თითოეული ქლორის ატომი იწვევს ქიმ. გარდაქმნათა ჯაჭვს, სადაც ქლორისა და წყალბადის ატომები ასრულებენ აქტ. ნაწილაკის როლს. ჯაჭვის სიგრძე შეიძლება ათეულ და ასეულ ათასობით ელემენტარულ აქტს შეადგენდეს. ჯაჭვი წყდება იმ შემთხვევაში, როცა ატომები რეკომბინაციას განიცდიან (იხ. *რეკომბინაცია*). არაგანშტოებული ჯ. რ-ის თანამედროვე თეორია დაამუშავეს გერმ. მეცნიერებმა მ. ბოდენშტაინმა და ვ. ნერნსტმა.

გ ა ნ შ ტ ო ე ბ უ ლ ი ჯ. რ. ხასიათდება განსაკუთრებული თვისებებით. სარეაქციო სისტემის რომელიმე პარამეტრის მცირე ცვლილებაც კი რეაქციის სიჩქარის ძლიერ ზრდას (თვითაალების ტიპის თვითაჩქარებულ პროცესს) იწვევს ან ხდება პრაქტიკულად დაბალი ტემპ-რის დროს. ასეთი განშტოებული რეაქციების თეორია შექმნეს *ნ. სემიონოვმა* და *ს. ჰინშელვუდმა*. განშტოებული ჯ. რ-ის მაგალითია წყალბადის ჟანგვა, რ-იც შეიძლება წარმოვადგინოთ შემდეგი სქემით:

$H + O_2 \rightarrow OH + O$ — განშტოება

$OH + H_2 \rightarrow H_2O + H$
$O + H_2 \rightarrow OH + H$
$OH + H_2 \rightarrow H_2O + H$ } — გაგრძელება

ანუ: $H + 3H_2 + O_2 = 2H_2O + 3H$.

1939 წ. *კონდრატიევმა* თანამშრომლებთან ერთად შეისწავლა წყალბადისა და ჟანგბადის ნარევის აალების რეაქცია, ხოლო შემდეგ ნ. *ემანუელმა*—გოგირდწყალბად-ჟანგბადის აალება. მათ დაადგინეს, რომ ალში აქტ. ცენტრების კონცენტრაცია რამდენადმე აღემატება მათ თერმოდინ. წონასწორულ სიდიდეებს. განშტოებული ჯ. რ-ია არა მარტო ქიმ. და ბირთვული რეაქციები, არამედ სხვა რეაქციებიც. მაგ., დადგენილია, რომ განშტოებული ჯაჭვური პროცესია აგრეთვე ლაზერების კოჰერენტული გამოსხივება.

არსებობს ნელი განშტოებული გადაგვარებული ჯ. რ-ც, რ-თაც გ ა დ ა გ ვ ა რ ე ბ უ ლ - გ ა ნ შ ტ ო ე ბ უ ლ ს უწოდებენ. ამ პროცესში აქტ. ნაწილაკებია არა ატომები და თავისუფალი რადიკალები, არამედ შუალედური მოლეკულური პროდუქტები. აქტ. ნაწილაკები ჯ. რ-ში შეიძლება იყოს აგზნებული მოლეკულებიც. ასეთი ტიპის განშტოებას ენერგეტიკულს უწოდებენ.

ლიტ.: Семенов Н. Н., Развитие теории цепных реакций и теплового воспламенения, М., 1969

ჯაჭვური სქემა, *ელექტრული წრედი*, რ-იც შედგება მიმდევრობით და პარალელურად ჩართული ელემენტებისაგან (რეზისტორები, საინდუქციო კოჭები, ელექტრული კონდენსატორები). ჯ. ს. შეიძლება იყოს კასკადურად შეერთებული სიმეტრიული T და П-ებრი ოთხპოლუსების სახისა. თუ ყველა ოთხპოლუსა ერთნაირია, ჯ. ს. ე რ თ გ ვ ა რ ო ვ ა ნ ი ა, ხოლო თუ სხვადასხვაა,— ა რ ა ე რ თ გ ვ ა რ ო ვ ა ნ ი. ჯ. ს-ს იყენებენ ელექტრულ ფილტრად. მისი მეშვეობით ანგარიშობენ ძაბვის გაწონასწორებას იზოლატორების გირლანდებში და სხვ. რეაქტიული ელემენტებისაგან (საინდუქციო კოჭა, კონდენსატორი) შედგენილ ჯ. ს-ს იყენებენ ხელოვნური დაყოვნების ხაზის სახით.

ჯაჭვწილადი, უ წ ყ ვ ე ტ ი წ ი ლ ა დ ი. რიცხვებისა და ფუნქციების წარმოდგენის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ფორმა. გამოისახება შემდეგნაირად:

$$a_0 + \cfrac{1}{a_1 + \cfrac{1}{a_2 + \cdots + \cfrac{1}{a_n + \cdots}}} \qquad (1)$$

სადაც a_0 არის ნებისმიერი მთელი რიცხვი, ხოლო $a_1, a_2, \ldots, a_n, \ldots$ ნატურალური რიცხვებია, რ-თაც მოცემული ჯ-ის ა რ ა ს რ უ ლ ნ ა შ თ ე ბ ს ან ე ლ ე მ ე ნ ტ ე ბ ს უწოდებენ. α რიცხვის ჯ-ად წარმოდგენისათვის საჭიროა ეს რიცხვი ჩავწეროთ შემდეგი სახით: $\alpha = a_0 + \frac{1}{\alpha_1}$, სადაც a_0 არის მთელი რიცხვი და $0 < 1/\alpha_1 < 1$. შემდეგ ამავე სახით ჩავწეროთ α_1 რიცხვი და ა. შ.

ელემენტთა რიცხვი შეიძლება იყოს სასრული ან უსასრულო. ამასთან დაკავშირებით ჯ-ს ეწოდება სასრული ან უსასრულო. (1) ჯ-ს ხშირად სიმბოლურად გამოსახავენ ასე: $[a_0; a_1, a_2, \ldots, a_n, \ldots]$ (უსასრულო ჯ.) (2), ან ასე: $[a_0; a_1, a_2, \ldots, a_n]$ (სასრული ჯ.) (3). სასრული ჯ. ყოველთვის რაციონალური რიცხვია და, პირიქით, ყოველი რაციონალური რიცხვი შეიძლება წარმოვადგინოთ სასრული (3) ჯ-ის სახით. ასეთი წარმოდგენა ერთადერთია, თუ მოვითხოვთ, რომ $a_n \neq 1$. $[a_0; a_1, \ldots, a_k]$ $(k \leq n)$ სახის ჯ-ს, რ-იც ჩაწერილია p_k/q_k უკვეცი წილადის სახით, ეწოდება მოცემული (2) ჯ-ის k რიგის მ ა ხ ლ ო ვ ა დ ი წ ი ლ ა დ ი. მახლოვადი წილადების მრიცხველები და მნიშვნელები ერთმანეთთან დაკავშირებულია რეკურენტული ფორმულებით:

$p_{k+1} = a_{k+1}p_k + p_{k-1}, \quad q_{k+1} = a_{k+1}q_k + q_{k-1},$

რ-ებიც წარმოადგენენ ჯ-ების თეორიის საფუძველს. ამ ფორმულებიდან უშუალოდ გამომდინარეობს მნიშვნელოვანი თანაფარდობა: $p_k q_{k+1} - q_k p_{k+1} = \pm 1$.

ყოველი უსასრულო ჯ-თვის არსებობს ზღვარი: $\lim_{k \to \infty} \frac{p_k}{q_k} = \alpha$, რ-საც ეწოდება მოცემული ჯ-ის მნიშვნელობა. ყოველი ირაციონალური რიცხვი წარმოადგენს ერთადერთი უსასრულო ჯ-ის მნიშვნელობას.

ჯ-ის ფართოდ გამოყენებას განაპირობებს ის, რომ მახლოვადი წილადები α რიცხვის საუკეთესო მიახლოებებია, ე. ი. ნებისმიერი სხვა წილადისათვის m/n, რ-ის მნიშვნელი არ აღემატება q_k-ს, სრულდება უტოლობა: $|n\alpha - m| > |q_k\alpha - p_k|$; ამასთან, $|q_k\alpha - p_k| < 1/q_{k+1}$.

ჯ-ებს იყენებენ ირაციონალური რიცხვების რაციონალური რიცხვებით მიახლოებისათვის. 1766 ი. *ლამბერტმა* ჯ-ების გამოყენებით დაამტკიცა e და π რიცხვთა ირაციონალურობა, ხოლო ჟ. *ლიუვილმა* გამოიკვლია, რომ ნებისმიერი ალგებრული n ხარისხის α რიცხვისათვის შეიძლება ვიპოვოთ ისეთი მუდმივი λ, რომ ნებისმიერი x/y წილადისათვის შესრულდეს უტოლობა: $|\alpha - x/y| > \lambda/y^n$.

ჯ. გვხვდება ჯერ კიდევ XVI ს-ში იტალ. მათემატიკოსის რ. ბომბელის ნაშრომებში. ჯ-ის თეორიის განვითარება დაკავშირებულია *ქ. ჰიუგენსის*, *ლ. ეილერისა* და სხვ. სახელებთან.

ჯაჭვწირი, იხ. სტ. *წირი*.

ჯაჯური, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი. განეკუთვნება შუა საუკ. ბაზილიკაა. მდებარეობს ქ. ორჯონიკიძის მახლობლად. ეკლესიის კედლებზე შემორჩენილია მოხატულობა.

ჯაბუა კირილე კოტეს ძე [17. II (2. III). 1902, სოფ. ჯოლევი, ახლანდ. ზესტაფონის რ-ნი,— 18. VIII. 1969, თბილისი], საბჭ. გენერალ-მაიორი (1942). სკკპ წევრი 1930-იდან. 1924 გაიწვიეს საბჭ. არმიის რიგებში 1926 დაამთავრა ქართ. გაერთ. სამხ. სკოლა. 1931-იდან მსახურობდა შორეულ აღმ-ში ხასანის ტბისა და ხალხინ-გოლის ბრძოლების მონაწილე 1939 დაამთავრა მ. ფრუნზეს სახ. სამხ. აკადემია, მონაწილეობდა სსრკ-ფინ. ომში (1939—40) დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს მონაწილეობდა სტალინგრადის, კურსკის, კორსუნ-შევჩენკოს, იასი-კიშინიოვის ბრძოლებში, აგრეთვე ბუდაპეშტისა და ვენის განთავისუფლებაში. იყო მსროლელი კორპუსის, მსროლელი დივიზიის მეთაური. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 13 სხვა ორდენითა და მედლებით. *გ. ნარსია.*

ჯაზის ტბა (დიდი და პატარა), ტბები მესხეთის ქედის სამხრ. კალთაზე, ადიგენის რ-ში, მდ. მტკვრისწყლის სათავეში, ზ. დ. 2665 *მ* (დიდი), 2630 *მ* (პატარა). შესაბამისად, სარკის ფართ. 0,01 და 0,007 *კმ*², აუზის ფართ. 0,89 და 0,58 *კმ*², უდიდესი სიღრმე 5 და 3,2 *მ*, წყლის მოცულობა 30 ათ. და 18 ათ. *მ*³. ტბებს უკავია კარული ქვაბულების ძირი. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალი მტკნარი, სუფთა და გამჭვირვალეა, გაუდინარია. *ი. აფხაზავა*

ჯაჰანგირი (სპარს., სიტყვასიტყვით — ქვეყნის დამპყრობი; სატახტო სახელი) (1569—1627), დიდ მოგოლთა სახელმწიფოს გამგებელი 1605—27, აქბარის შვილი. მის დროს დასუსტდა ცენტრ. ხელისუფლება, გაძლიერდა ფეოდალების — ჯაგირდარების ძალაუფლება, გზა გაეხსნა კორუფციას. 1613 ინგლ. ოსტინდოეთის კომპანიამ ჯ-გან მიიღო პირველი ფირმანი სურატში პირველი სავაჭრო ფაქტორიის დაარსების შესახებ. 1622 სპარსელებმა მოგოლებს წაართვეს საქარავნო ვაჭრობის „გასაღები" — ქ. ყანდაარი. ჯ. ნაკლებად იყო დაინტერესებული სახელმწ. საქმიანობით, დიდი პოლიტ. გავლენა ჰქონდა მის ცოლს — ნურ ჯაჰანს. ჯ-მა დაწერა მოგონება „თუზუქ-ი ჯაჰანგირი".

ალ-ჯაჰიზი აბუ უსმან ამრ იბნ ბაჰრ (დაახლ. 775, ბასრა,— 868, იქვე), არაბი მწერალი. მოღვაწეობდა ბაღდადში აბასიანთა კარზე. იყო ადაბის [განათლებული ადამიანისათვის (ადიბი) სავალდებულო საერო მეცნიერებათა სფერო] ლიტ-რის მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი და მუთაზილიტობის (რაციონალისტური მიმდინარეობა ისლამში) მიმდევარი. ეკუთვნის 170-მდე წიგნი, ტრაქტატი და ანთოლოგია მეცნ. სხვადასხვა დარგში. აღსანიშნავია მისი წიგნი „ცხოველებზე", იუმორისტულ მოთხრობათა კრებ. „წიგნი ძუნწებზე" (ქართ. თარგმ. 1968, წგნ-ში „არმაღანი"), სატირული ეპისტოლე „კვადრატულისა და სფერულის შესახებ", ისტ.-პოლიტ. ტრაქტატები „წიგნი არაბებისა და სპარსელებზე" და სხვ. ალ-ჯ-ის ნაწარმოებები ერთგვარი ენციკლოპედიაა

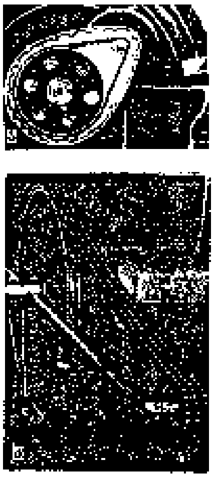

ჯაჭვური გადაცემა: ა—ორრიგა ჯაჭვური გადაცემა; ბ—სამრიგა ჯაჭვური გადაცემა

კ. ჯაბუა

იმ პერიოდის მეცნ., ლიტ-რის, კულტ. სფეროში

ლიტ.: Х а н н а а л ь - Ф а х у р и, История арабской литературы, т. 2, М., 1961; B r o c k e l m a n n C., Geschichte der arabischen Literatur, Bd. 1, Weimar, 1898; Suppl.-Bd. 1, Leiden, 1937

დ. ხვანი.

ჯაჰილია (არაბ. — უვიცობა, უმეცრება, უმეცრების ხანა), წარმართობა, წარმართობის ხანა. ჯ. აღნიშნავს უშუალოდ ისლამის წარმოშობის წინარე ხანას და ძვ. არაბული რელიგიას. მართლმორწმუნე მუსლიმანები ჯ-ში გულისხმობენ უმეცრებას — „ჭეშმარიტი რელიგიის" — ისლამის არცოდნას, ისინი ამ უვიცობის, უმეცრების მდგომარეობიდან ალაჰმა გამოიყვანა, ალამაღლა, განანათლა და სწორ გზაზე დააყენა.

ქ. ხიბარჩულიძე.

ჯგალი, სოფელი წალენჯიხის რ-ნში, მდ. ჭანისწყლის მარცხ. ნაპირზე სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლებით: ჯ., ლეჯოკანიი, ლეკაკულეი, ლეკალე, ლეხარჩილე), ზ. დ. 230 მ, წალენჯიხიდან 7 კმ, ზუგდიდიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 29 კმ. შოთა რუსთაველისა და მ. კვარაცხელიას სახ. კოლ-ბები (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა, მესაქონლეობა, მეფუტკრეობა). რვაწლ. და საშ. სკოლები, სიმღერისა და ბიბლიოთეკა, კლუბსახლი, აფთიაქი, კინოდანადგარი, 2 ბ-კა, ამბულ., 2 მეანეფერშ. პუნქტი, დასასვენებელი სახლი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. ჯ-ის მახლობლად გამოდის სამკურნ. მინერ. წყალი XVII ს. I ნახ. წყაროებში მოხსენიებულია ჯგალის ციხე, რ-იც ახლაც დგას სოფლის ზემო ლეჭალეში. შუა საუკუნეებში ჯ-ში ეკლესიაც ყოფილა.

ჯგერდა, სოფელი აფხ. ასსრ ოჩამჩირის რ-ნში, მდ. ღალიძგის მარჯ. ნაპირზე სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლებით: ჯ., გუფისი, ღლამიში, ჯგერდა-ახუბა, ჯგერდული), ზ. დ. 120 მ, ოჩამჩირიდან 27 კმ, ტამიშიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 16 კმ. კოლ-ბა „პრავდა" (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა, მეხილეობა, მეცხოველეობა). საშ. და სადაწყ. (ქვედაანი) სკოლები, ბ-კა, კლუბსახლი (კინოდანადგარი), საავადმყოფო. სოფლის მიდამოებში დგას ეკლესია „ქიაზ-ანაა" (შუა საუკ.), VI—VII სს. ეკლესია და განვითარებული შუა საუკ. ციხე, რ-იც „აფხაზეთის კედლის სისტემას" მიეკუთვნება.

ჯგერდა-ახუბა (ყოფ. ახუფა), სოფელი აფხ. ასსრ ოჩამჩირის რ-ნში (ჯგერდის სოფსაბჭო), კოდორის ქედის სამხრ. მთისწინეთში, მდ. ღალიძგის ზემოთში, ზ. დ. 500 მ, ოჩამჩირიდან 35 კმ, ტამიშიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 23 კმ. ჯგერდის კოლ-ბა „პრავდა" (მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ჯგერდაში (7 კმ).

ჯგვარიანი (ყოფ. ლახუთა), სოფელი აფხ. ასსრ ოჩამჩირის რ-ნში (რეკის სოფსაბჭო), აფხ. კოლხეთის დაბლობის ჩრდ. ნაწილში ზ. დ. 140 მ, ოჩამჩირიდან 40 კმ რეკის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. რეკაში (3 კმ).

ჯგიდრიხვა, სოფელი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში (აჭანდარის სოფსაბჭო), აფხ. კოლხეთის დაბლობზე, ბზიფის ქედის სამხრ. ფერდობზე, ჯგიდრიხვას (ბზიფის აუზი) შესართავთან ზ. დ. 160 მ, გუდაუთიდან 19 კმ. XIX პარტყრილობის სახ. აჭანდარის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა სოფ. აჭანდარაში (2 კმ).

ჯგილათი, სოფელი თერჯოლის რ-ნში (თუზის სოფსაბჭო), მდ. ბუჯის (ყვირილის სისტემა) მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 420 მ, თერჯოლიდან 17 კმ. ზესტაფონიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 25 კმ. ა. წერეთლის სახ. თუზის კოლ-ბა (მევენახეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. თუზში (2 კმ)

ჯგრაგი, ჯგრაგ, მამრობითი ღვთაება სვანეთში. რიტუალში მოიხსენიება ღვთაება ლამარიასთან და მთავარანგელოზის შემდეგ. მისი წარმომავლობა გარკვეული არ არის. ზოგ მკვლევარს იგი წინაქრისტიანულ, მეტის თუ მეხრეების კულტის შემცველ ღვთაებად მიაჩნია. ზოგი ფიქრობს, რომ მისი სახელი უნდა წარმომდგარიყო მეგრული „ჯგერის" (ჯვარი, კერპი, წმინდა) სახელ გიორგისთან შერწყმით. არსებობს მოსაზრება, რ-ის თანახმად ჯ. წარმოიშვა „ჯგერისა" და ლეთაება ადგილის სახელთა შერწყმით. ჯ-ის წყალობის დარდად ითვლება ლეთაება, ასტრალურ წარმოდგენებში ჯ. მთვარეს განასახიერებს, ხოლო ლამი — ცისკრის ვარსკვლავს.

ლიტ.: ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე ვ., ქართველთა (სვანთა) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1953, ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, თბ., 1979.

ირ. სურგულაძე.

ჯგუბურია გიორგი გუჯას ძე [18 (27). X. 1897, სოფ. ოქუმი, აფხაზ. გალის რ-ნი, — 17. X. 1980, იქვე], სოფელი ოქუმის ვ. ი. ლენინის სახ. კოლ-ბის თავ-რე, სსკპ წევრი 1920-იდან სოციალისტური შრომის გმირი 1949 მიენიჭა სოციალ. შრომის გმირის წოდება, დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

ჯგუბურია მურმან კონსტანტინეს ძე (დ. 12 VI. 1938, სოფ. ოქუმი, გალის რ-ნი), ქართველი საბჭ. პოეტი დაამთავრა მოსკ. პოლიგრაფიული ინ-ტი (1972). პირველი ლექსი გამოაქვეყნა 1964, პირველი პოეტური კრებ. „ლექსები" — 1969. ჯ-ს ეკუთვნის ლექსების კრებულები „მდინარის პირა ქანა" (1977), „შენ იყურები სარკმლიდან ახლა" (1983), „ლექსები" (1984), რომანი „ორი თვალი" (1984), აგრეთვე ი. ბეჩინის ლექსების თარგმანი (კრებ. „შემოდგომა", 1975). ჯ-ს ცალკეული ლექსები თარგმნილია რუს., უკრ., პოლ. ენებზე.

ჯგუფი მ ა თ ე მ ა ტ ი კ ა შ ი, თანამედროვე მათემატიკის ერთ-ერთი ძირითადი ცნება. ჯ-თა თეორია ზოგადი სახით შეისწავლის იმ მათ. მოქმედებათა (რიცხვთა გამრავლება, ვექტორთა შეკრება, გარდაქმნათა თანმიმდევრული განხორციელება და ა. შ.) თვისებებს, რ-ებსაც იყენებენ მათემატიკასა და სხვა დარგებში. ამ თვისებებს იგი სწავლობს იმ ელემენტთა ბუნებისაგან დამოუკიდებლად, რ-ებზეც ხდება მოქმედება. ამავე დროს ჯ-თა თეორია შეისწავლის მხოლოდ ისეთ მოქმედებებს, რ-თაც რამდენიმე ძირითადი თვისება ახასიათებთ; ეს თვისებები ჯ-ის განსაზღვრებაშია მოცემული. ჯ-ის ცნებასთან მიიყვანეთ, მაგ. გეომეტრიული ფიგურის სიმეტრიის შესწავლას მოცემული ფიგურის თავისთავთან სწორადმეტად შემთავსებელ მოძრაობათა C სიმრავლე ახასიათებს მის სიმეტრიულობას. რაც უფრო დიდია C სიმრავლე, მით უფრო სიმეტრიულია ფიგურა. განვსაზღვროთ C სიმრავლეზე კ ო მ პ ო ზ ი ც ი ა, ე. ი. C-იდან ელემენტებზე მოქმედება შემდეგი წესით: თუ φ, ψ არის C-იდან ორი ელემენტი, მაშინ მათი კომპოზიციის შედეგს (ზოგჯერ ამბობენ φ და ψ „ნამრავლი") ეწოდება φ○ψ მოძრაობა, რ-იც წარმოადგენს ჯერ φ მოძრაობის, ხოლო შემდეგ ψ მოძრაობის თანამიმდევრობით შესრულების შედეგს მოძრაობათა C სიმრავლეს მასზე განსაზღვრული კომპოზიციით ეწოდება მოცემული ფიგურის ს ი მ ე ტ რ ი ი ს ჯ გ უ ფ ი. ცხადია, რომ კომპოზიცია C სიმრავლეზე აკმაყოფილებს შემდეგ პირობებს: 1. $(\varphi\circ\psi)\circ\theta=\varphi\circ(\psi\circ\theta)$ ყოველი φ, ψ, θ-თვის C-იდან; 2. C-ში არსებობს ისეთი ε ელემენტი, რომ $\varepsilon\circ\varphi=\varphi\circ\varepsilon=\varphi$ ყოველი φ-სათვის C-იდან; 3. C ყოველი φ ელემენტისათვის არსებობს ისეთი ელემენტი φ^{-1}, რომ $\varphi\circ\varphi^{-1}=\varphi^{-1}\circ\varphi=\varepsilon$. მართლაც, ε-ის როლში შეიძლება ავიღოთ იგივური მოძრაობა, φ^{-1}-ის როლში კი φ მოძრაობის საწინააღმდეგო მოძრაობა, ე. ი. ისეთი მოძრაობა, რ-იც ფიგურის თითოეულ წერტილს ამ მდებარეობიდან პირვანდელ მდებარეობაში დააბრუნებს. ჯ-ის ზოგადი (აბსტრაქტული) განსაზღვრა ასეთია: ვთქვათ G ნებისმიერი ბუნების ელემენტთა სიმრავლეა, რ-ზეც მოცემულია კომპოზიცია (ე. ი. მოქმედება ელემენტებზე), ყოველი ორი φ და ψ ელემენტისათვის G-იდან განსაზღვრულია რომელიღაც ელემენტი ისევ G-იდან. თუ ამასთან სრულდება ზემოაღნიშნული 3 პირობა, მაშინ G სიმრავლეს მასზე მოცემული კომპოზიციით ეწოდება ჯ. მაგ., თუ G ყველა მთელ რიცხვთა სიმრავლეა, ხოლო კომპოზიცია — მათი ჩვეულებრივი შეკრება (ε როლს ასრულებს რიცხვი 0, φ^{-1} როლს კი −φ), მაშინ G არის ჯ გ უ ფ ი. G სიმრავლის ნაწილი H, რ-იც მხოლოდ ლუწი რიცხვებისაგან შედგება, თვითონ წარმოადგენს ჯგუფს იმავე კომპოზიციის მიმართ. ასეთ შემთხვევაში ამბობენ, რომ H არის G ჯ-ის ქ ვ ე ჯ გ უ ფ ი. აღსანიშნავია, რომ როგორც ჯ., ისე ქვეჯგუფი აკმაყოფილებს შემდეგ დამატებით პირობას: 4. ყოველი φ და ψ-თვის G-იდან, $\varphi\circ\psi=\psi\circ\varphi$. ჯ-ს, რ-საც ეს თვისება აქვს, ეწოდება კ ო მ უ ტ ა ც ი უ რ ი ან ა ბ ე ლ ი ს ჯ. ჯ-ის კიდევ ერთი მაგალითია სიმბოლოთა 1, 2, ..., n სიმრავლის ჩასმა ეწოდება ცხრილს

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & \dots & n \\ i_1 & i_2 & \dots & i_n \end{pmatrix},$$

სადაც ქვედა სტრიქონზე სიმბოლოები იგივეა, ოღონდ სხვა რიგით. ორი — φ და ψ — ჩასმის კომპოზიცია განისაზღვრება შემდეგნაირად: თუ φ ჩასმაში x სიმბოლოს ქვეშ y სიმბოლოა, ხოლო ψ ჩასმაში y სიმბოლოს ქვეშ — z სიმბოლო, მაშინ φ○ψ ჩასმაში x სიმბოლოს ქვეშ არის სიმბოლო z. მაგ.,

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 \\ 2 & 1 & 4 & 3 \end{pmatrix}\circ\begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 \\ 2 & 3 & 1 & 4 \end{pmatrix}=\begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 \\ 3 & 2 & 4 & 1 \end{pmatrix}.$$

შეიძლება შევამოწმოთ, რომ n სიმბოლოების ჩასმათა სიმრავლე ასეთი კომპოზიციის მიმართ ჯ-ს წარმოადგენს. ამასთან, n≥3-სათვის ეს ჯგუფი არაკომუტატიურია.

ჯ-თა თეორიის სათავეები გვხვდება რამდენიმე დისციპლინაში, რ-თაგან მთავარია ალგებრული განტოლებათა რადიკალებში ამოხსნის თეორია (ჟ. ლაგრანჟი, ა. ვანდერმონდი, პ. რუფინი, ნ. აბელი, ე. გალუა)

გეომეტრიაში ჯ-ის იდეა დამოუკიდებლად და სხვა მოსაზრებებიდან წარმოიშვა (ა. მებიუსი, ფ. კლაინი). ჯ-ის ცნების მესამე წყაროა რიცხვთა თეორია (ლ. ეილერი, კ. გაუსი, ლ. კრონეკერი)

ჯ-ის თანამედროვე აბსტრაქტული ცნება წარმოიქმნა ს ლის, ფ. ფრობენიუსის და სხვ. შრომების შედეგად.

ჯ-თა თეორია იყოფა დიდ დარგებად, ესენია: 1. სასრულ ჯ-თა თეორია; 2. აბელის ჯ-თა თეორია, 3. ამოხსნად და ნილპოტენტურ ჯ-თა თეორია, 4. გარდაქმნების ჯ-თა თეორია; 5. ჯ-თა წარმოდგენათა თეორია, 6. ტოპოლოგიურ ჯ-თა თეორია.

ჯ-თა თეორია ალგებრის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო განვითარებული დარგია. მას გამოიყენებენ როგორც მათემატიკაში, ისე სხვა დარგებში.

ლიტ.: К у р о ш А. Г., Теория групп, 3 изд., М., 1967.

ჯგუფი პ ო ლ ი გ რ ა ფ ი ა შ ი, ტ რ ა ფ ე მ ა, ზოგადი სტრატიგრაფიული სკალის ქვედანაყოფი, რ-იც აერთიანებს ერთი გეოლ. ერის განმავლობაში წარმოქმნილ ქანებს. ჯ. იყოფა გეოლ. სისტემებად. ამჟამ გეოლ. ლიტ-რაში ჯ. გულისხმობს აგრეთვე სტრატიგრაფიული სკალის ქვედანაყოფს, რ-იც აერთიანებს რამდენიმე წყებას (ფორმაციას).

ჯგუფი (სამხ.), შენაერთებისა და ნაწილების დროებითი გაერთიანება, რ-ის და-

ჯგუფური სიჩქარე. ნახ. 1 ტალღათა ჯგუფი — ტალღური პაკეტი. ტალღათა ჯგუფი არ წარმოადგენს ამოცანის მკაცრად ამოხსნას, რომელიც დამოკიდებულ ... აგრეთვე ... ტალღების ... ჯგუფური სიჩქარე ...

ნიშნულებაა ოპერაციაში (ბრძოლაში) განსაზღვრული ამოცანების შესრულება. დიდი სამამულო ომში (1941—45) საბჭ. შეიარაღებულ ძალებში იქმნებოდა ოპერატიული, საარტ., მოძრავი, ცხენოსან-მექანიზებული, საავიაციო, აგრეთვე საარტ. (ნაღმსატყორცნი) და საზენიტო-საარტ. ჯ-ები. სხვადასხვა ტაქტიკური ამოცანების გადასაწყვეტად ფართოდ იყენებდნენ გადამღობ, გზაგამყვან, სადაზვერვო, დამფარავ და სხვ. ჯ-ებს.

„ჯგუფი 47", ლიტერატურული გაერთიანება გფრ-ში; შეიქმნა 1947 აშშ-ის სამხ. მმართველობის მიერ, პოლიტ. ჟურნ. „ძახილის" აკრძალვის შედეგად სახელწ. მიიღო ჰ. ბრეგნერისაგან. ჯგუფმა შეიმუშავა ზოგადი ლიტ. პლატფორმა; იგი არსებობდა მხოლოდ ჩანაწერებში და წლ. სხდომების საფუძველზე, რ-საც აწყობდა მწერალი ჰ. რიხტერი — ამ ჯგუფის ხელმძღვანელი. ეს იყო მწერალთა თავისუფალი კავშირი, რ-საც არ ჰქონდა არავითარი წესდება და პროგრამა. მისი წევრები იყვნენ ჰ. ბელი, გ. გრასი, ზ. ლენცი, უ. ჯონსონი, ი. ბახმანი, ჰ. ცვიკანი, მ. ვალზერი და გფრ-ის პირველი თაობის თითქმის ყველა სხვა წარმომადგენელი მწერალი. 1966-ის შემდეგ ჯგუფი თანდათანობით დაიშალა.

ჯგუფის პროცესები, სამეცნიერო სოციალური ფსიქოლოგიის მიხედვით — ინდივიდთა ურთიერთობები და ურთიერთქმედებანი, ინდივიდზე ჯგუფის ზემოქმედების სისტემა. ჯგუფის ზოგადი ნორმების, ღირებულებების, ნორმებისა და სოციალურ განწყობათა ფორმირების პროცესები. ამ პროცესებს სწავლობენ შიდაჯგუფ. საზ. დანაწილების სისტემასა და იმ საქმიანობასთან ერთად, რ-საც ასრულებს ჯგუფი. ჯ. პ-ის შესწავლა ხსნის შესაძლებლობას აღმოაჩინოს ურთიერთობების თუ ურთიერთქმედების კანონები, აგრეთვე ის მექანიზმები, რ-თაც საზოგადოებაში ხორციელდება საზ. ზეგავლენის მიღების სისტემა, კერძოდ, დავადგინოთ, თუ როგორ ყალიბდება ღირებულებები, ნორმები და სოც. განწყობათა შინაარსი საზ. ურთიერთობათა სისტემაში. ამასთან არსებითი მნიშვნელობა აქვს ჯგუფის ფსიქოლ., მისი მიზნებისა და ღირებულებების, რწმენისა და ნორმების კავშირს საზ. იდეოლოგიასთან.
რ. ქვარცხავა.

ჯგუფის ფსიქოლოგია, იმ ადამიანთა ერთობლიობის ფსიქოლოგიური დახასიათება, რ-თაც ნაწილობრივ არიან საზ. საქმიანობის გარკვეულ სფეროში და აქვთ საერთო ღირებულებები და ნორმები. ტრადიციულად აღნიშნავენ ჯგუფის შემდეგ ფაქტორებს: ჯგუფის წევრების ჯგუფისადმი კუთვნილების ცნობიერებას, მ. შ. გარკვეული ურთიერთობის ჩამოყალიბებას — უფლება-მოვალეობათა განაწილებას (ლიდერობა, სტატუსთა იერარქია); ჯგუფურ ემოციებს, რ-იც ჩამოყალიბდება ჯგუფური საქმიანობით. ჯგუფის სოც.-ფსიქოლ. ანალიზისას სწავლობენ მის სტრუქტურულ (ჯგუფის ზომა, შემადგენლობა, კომუნიკაციის არხები და ბადე, როლების განაწილება) და სოც.-ფსიქოლ. (ინტერპერსონალური ურთიერთობები, ლიდერის სტილი, ჯგუფური ღირებულებები და ნორმები, სანქციების სისტემა და ა. შ.) მახასიათებლებს. სამეცნიერო სოც. ფსიქოლოგიაში განიხილავენ აგრეთვე კოლექტივს — განვითარების მაღალი დონის ჯგუფს, სადაც საზ. და პიროვნული მიზნები და ინტერესები ერთმანეთს ემთხვევა.
რ. ქვარცხავა.

ჯგუფური ოპერაცია, ელექტრონულ ციფრულ გამომთვლელ მანქანაში (ეგმ) ოპერანდების (მეხსიერების, მასივების და სხვ.) ჯგუფზე თითო ბრძანებით შესრულებული ოპერაცია. ჯ. ო. შეიძლება იყოს ჯგუფური მიგზავნისა (ეგმ-ის ცალკეულ მოწყობილობათა შორის ინფორმაციის გაცვლა, მაგ., არითმ. და დამხსომებელ მოწყობილობათა შორის), არითმ. და ლოგიკური.

ჯგუფური სიჩქარე ტალღებისა, სიჩქარე, რ-ითაც მოძრაობს არასინუსოიდური ტალღების გავრცელებისას. თუ ტალღები არ შთაინთქმება, ჯ. ს. ტოლია ტალღით ენერგიის გადატანის სიჩქარისა (სიგნალის გადაცემის სიჩქარისა). ცნებას „ჯ. ს." იყენებენ არასინუსოიდური ტალღის გავრცელების ასაწერად, თუ ტალღა ვრცელდება წრფივ გარემოში ან ტალღა მცირედ განსხვავდება სინუსოიდურისაგან (კვაზისინუსოიდური ტალღა), ე. ი. მისი შესაბამისი რხევების სპექტრში (იხ. ჰარმონიული ანალიზი) წარმოდგენილია სიხშირეთა ვიწრო ინტერვალი ν-იდან $(\nu+\Delta\nu)$-მდე, სადაც $\Delta\nu \ll \nu$. ჯ. ს. u ფაზურ სიჩქარესთან v დაკავშირებულია რელეის ფორმულით: $u=v-\lambda(dv/d\lambda)$, სადაც λ ტალღის სიგრძეა. როცა არ არსებობს ტალღათა დისპერსია (მაგ., სინათლის გავრცელებისას ვაკუუმში) $dv/d\lambda=0$ და $u=v$ (იხ. ნახ.).

ლიტ.: Горелик Г. С., Колебания и волны, 2 изд., М., 1959.

ჯგუფური ქორწინება, ქორწინების უძველესი ფორმა, რ-ის დროსაც ერთი ფრატრიის, გვარის ან გვარსშიდა რომელიმე ჯგუფის ყველა მამაკაცს საქორწინო კავშირი ჰქონდა დამყარებული სხვა ასეთივე ჯგუფის ყველა ქალთან. წარმოიშვა პირველყოფილი სქესობრივი პრომისკუიტეტიდან და იგი განვითარების შემდგომ საფეხურზე შეცვალა წყვილადმა ქორწინებამ. უძველეს ეპოქაში ქორწინების ამ სახეობის დამადასტურებელი მონაცემები გამოავლინა ეთნოგრაფიამ და განვითარების დაბალ საფეხურზე მყოფი სხვა ხალხების ყოფის შესწავლის საფუძველზე.

ჯდომის და დგომის წესი, ქართული ფეოდალური იერარქიის ცერემონიალური გამოხატულება, გამოიყენებოდა დარბაზობა-ვაზირობისას (დარბაზის, სავაზიროს სხდომებისას) და პურობის, მეფის კურთხევისა და აგრეთვე მისი დაკრძალვის დროს. განსაზღვრავდა სხდომის, ცერემონიის მონაწილეთა (დარბაზის ერის, ეჯიბთა და სხვ.) ადგილ-მდებარეობას მათი სოც.-წოდებრივი და თანამდებობრივი უფროს-უმცროსობის საფუძველზე. ყველას თავ-თავისი დასაჯდომი ან დასადგომი ადგილი ჰქონდა მიჩენილი. შემონახულია იგი „დაჯდომის სათავადოთა" (ბალიში) ან „ნატყოვი" (ტყავის საფენი) და „პალიოზითა" ან უფამათოდ, იმის მიხედვით, თუ რამდენად წარჩინებული იყო დარბაზის წევრი. მეფის მახლობლად ჯდომისა და დგომის უფლებით მასთან დაახლოებული, მაღალი საერო და სას. ხელისუფალნი სარგებლობდნენ. უკეთესი ადგილის დაკავება დაწინაურების ან საგანგებო ავისა და მეფის განსაკუთრებული წყალობის გზით შეიძლებოდა.

ჯ. და დ. წ. ფიქსირებულია აგრეთვე საეკლესიო კრებებისა და ეკლესიის მოხელეთა ნალებისათვის კრებებზე. კერძოდ, თამარ მეფის დროის შემონახული წინასწარი წესი (მეფის წინ ჯდომა) და ვაზირები მისი „მარჯვენით" და „მარცხენით" დგნენ, თანაც „სპასალარი" (ჯარის მეთაური) და „სულთნის" ... ჯ. და დ. წ-ის ამსახველ საკულისტიკო ცნობებს შეიცავს ჯუანშერის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა", „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი". ჯ. და დ. წ-ის ცალკეულ მხარეებს განმარტავდა „გარიგება ხელმწიფის კარისა", „წესი და განგებაი მეფეთ[ა] კურთხევისა[ჲ]", „დასტურლამალი" და სხვ. საისტ. ძეგლები.

წყარო: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1—2, თბ., 1955—59; ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 2, თბ., 1965; ი. სურგულაძის გამოც., თბ., 1970.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წგ. 1—2 (ნაკვ. 2), ტფ., 1928—29 (თხზ., ტ. 6—7, თბ., 1982—84).
ი. ფუთქარაძე.

ჯებელ-დრუზი, ელ-დრუზი, ვულკანური მასივი სამხ. სირიაში. სიმაღლე 1800 მ-მდე (მთა ელ-ჯინა). აგებულია ბაზალტებით. გარს აკრავს ვრცელი ლავური ველები. კალთებზე და მწვერვალებზე არის კრატერები, რ-ებიც ძლიერ ეროზიულ ეპოქაში მოქმედებდნენ.

ჯებირი, დამბა, მიწის კაშხალის მსგავსი ჰიდროტექნიკური ნაგებობა. ჯ. ორნაირია: ყ ა დ ა წ ნ ე ლ ი (იცავს მდინარისა და ზღვის დაბალი ნაპირების დატბორვისაგან დასახლებას, არხების შემოსაზღუდად და სხვ.) და უ ღ ა წ ნ ე ლ ი (იყენებენ მდინარის კალაპოტის სარეგულირებლად, ნაოსნობის პირობებისა და წყალსატარი ნაგებობის მუშაობის გასაუმჯობესებლად).

ჯებერი, სოფელი გორის რ-ში (ატენის სოფსაბჭო), მდ. ტანის (ტყვირის მარჯ. შენაკადი) ნაპირზე ზ. დ. 650 მ, გორიდან 4 კმ. ატენის კოლ-ბა (მევენახეობა, მებოსტნეობა). საშ. სკოლა ხოლო პატარა ატენში (1 კმ).

ჯევდეთი (Cevdet) აჰმედ (18 IX. 1822—26 V. 1895), თურქი ისტორიკოსი და პოლიტიკური მოღვაწე. 1855—65 სახელმწ. ისტორიოგრაფი იყო, შემდგომში ვეზირის, მინისტრის, სხვ. მაღალი თანამდებობები ეკავა. ჯ-ის ხელმძღვანელობით შედგა 1868—76 ოსმ. იმპერიის პირველი სამოქალაქო კოდექსი. ჯ-ს ეკუთვნის თხზულებები ისტ., ისლამის, გრამატ., ლოგიკის, რიტორიკის საკითხებზე. მისი 12-ტომიანი „ისტორია" (განიხილავს 1774—1826 მოვლენებს) და მემუარები („ნაწერები") შეიცავს XVIII—XIX სს. ოსმ. იმპერიის სამხ.-პოლიტ. და საზ.-ეკონ. ისტორიის ღირ. ფაქტობრივ მასალას.

ჯევონსი (Jevons) უილიამ სტენლი (1. IX. 1835, ლივერპული, — 13. VIII. 1882, ჰეისტინგზის ახლოს), ინგლისელი ეკონომისტი, სტატისტიკოსი და ფილოსოფოს-ლოგიკოსი; ლოგიკის, ფილოს. და პოლიტ. ეკონ. პროფესორი მანჩესტერსა (1866—76) და ლონდონში (1876—80). პოლიტ. ეკონომიაში მათემატიკური სკოლის შემქმნელი და ზღვრული სარგებლიანობის თეორიის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. დაწერა შრომა „პოლიტიკური ეკონომიის თეორია" (1871). ჯ-ის აზრით, ეკონ. მეცნიერების მთავარი პრობლემაა მოხმარების შესწავლა, რ-ის ძირითად კანონად იგი კლებადი სარგებლიანობის კანონს მიიჩნევდა. ჯ-ის შეხედულებები გააკრიტიკეს მარქსიზმის კლასიკოსებმა.

თხზ.: Pure logic, L., 1864; Основы науки, СПб., 1881.

ლიტ.: Блюмин И. Г., Субъективная школа буржуазной политической экономии, М., 1962; Селигмен Б., Основные течения современной экономической мысли, пер. с англ., М., 1968.

ჯეზირე, ელ-ჯაზირა, პლატო ერაყში, სირიასა და თურქეთში, მესოპოტამიის ჩრდ. ნაწილი, ჩრდ-ით და აღმ-ით ესაზღვრება ტავრისა და ზაგროსის ქედები, დას-ით და სამხრ.-დას-ით გადადის სირიისა და არაბეთის ნ-კ-ის პლატოებში, სამხრ.-აღმ-ით მესოპოტამიის სამხრ. დაბლობი ნაწილისაგან გამოყოფილია საფეხურით. სიმაღლე 200-იდან (სამხრ.-აღმ.) 460 მ-მდე (ჩრდ.-დას.-ით), ცალკეულ მთათა ხერხების სიმაღლე 1463 მ (მთა შენგარი სინჯარის მასივზე) აღწევს. ჯ. დასერილია ტიგროსისა და ევფრატის და მათი შენაკადების დატერასებული ხეობებით, აგრეთვე მშრალი ხევებით — უადებით. ჯ. აგებულია ცარცული და მიოცენური ქანებით, კირქვებით. პლეისტოცენისა და ბაზალტის განფენებით. მდიდარია ნავთობით (ერაყი). ჰავა სუბტროპ., ხმელთაშუა ზღვისა, ლანდშაფტები — უდაბნოსა და ნახევარუდაბნოს მცენარეებით გამო-

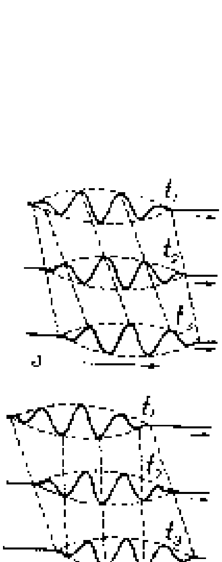

ნახ. 2 ტალღის ჯგუფის მისი თანამიმდევრული სურათები t_1, t_2, t_3 დროის მომენტებში: ა—ნორმალური დისპერსიის დროს; ბ—ანომალიური დისპერსიის დროს. ერთნაირი ფაზის (მაქსიმუმები) შესაბამისი წერტილების შემაერთებელი წყვეტილი წრფეების დახრილობა ახასიათებს ფაზურ სიჩქარეს, მოძრაობის შესაბამისი წერტილების (ჯგუფის სიმძიმის ცენტრის) შემაერთებელი წრფეების დახრილობა კი — ჯგუფურ სიჩქარეს.

ერთვ ჭალის ტყეებია, მთის კალთებზე — ფსტის რაყები.

ჯეზკაზგანი, ქალაქი (1954-მდე დაბა), ყაზ. სსრ ჯეზკაზგანის ოლქის ცენტრი. მდებარეობს ქენგირის წყალსაცავის (მდ. ყარა-ქენგირი) ნაპირას, რკინიგზის სადგური 102 ათ. მცხ. (1985). ჯ. ფერადი მეტალურგიის ცენტრია. არის სამთო-მეტალურგ. კომბინატი, ფოლადსასხმელი და სამსხმელო-მექან. ქ-ნები, ტრიკოტაჟის ფ-კა, ხორცკომბინატი და რძის ქ-ნა. ყარაგანდის პოლიტექ. ინ-ტის საღამოს ფაკ-ტი, სამშენებლო და სამთო ტექნიკუმები, სამედ. და პედ. სასწავლებლები.

ჯეითუნური კერამიკა.

ჯეზკაზგანის ოლქი, მდებ. ყაზ. სსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1973 წ. 20 მარტს. ფართ. 314,4 ათ. კმ². მოსახლ. 466 ათ. კაცი (1985), აქედან ქალაქში ცხოვრობს 83% ცენტრი — ქ. ჯეზკაზგანი. ტერიტ. უმეტესი ნაწილი ყაზ. წვრილბორცვების ფარგლებშია (სიმაღლე 1566 მ-მდე, მთა აყშოირანი). ჰავა კონტინენტურია. იანვ. საშ. ტემპ-რა — 13°C, ივლ. 25°C. ნალექები 100—125 მმ წელიწადში. მთავარი მდინარეა სარისუ. სამხრ.-აღმ. ნაწილში მდებარეობს ბალხაშის ტბა. მრეწვ. მთავარი დარგებია: სამთომოპოვებითი (რკინის, მანგანუმის, სპილენძის მადნები), ფერადი მეტალურგია (სპილენძსადნობი და სხვა ქ-ნები), კვების (ხორცის, ყველ-კარაქის, რძის და სხვ.), საშენ მასალათა (ცემენტი, აგური, კირი) მრეწველობა. სოფ. მეურნეობაში განვითარებულია ურწყავი მიწათმოქმედება, სახორცე-სამატყლე მესაქონლეობა. მეცხვარეობა, მეცხენეობა, მეაქლემეობა და მეფრინველეობა. არის მარცვლეულის (უმთავრესად ხორბლის) და საკვები კულტურების ნათესები. მეთევზეობა. ბალხაშის ტბა სანაოსნოა. ჯ. ო-ის ტერიტორიაზეა კოსმოდრომი „ბაიკონური".

ჯეთიასარი, ძვ. წ. I ათასწლ. დასასრულის — ახ. წ. I ათასწლ. შუა წლების ნამოსახლართა ჯგუფი სირდარიის ქვემოწელში (ყიზილ-ორდის ოლქი, ყაზ. სსრ). გეგმარების მიხედვით 3 ტიპად იყოფა: გამაგრებული სამოსახლოები, სიმაგრეები შიდა ნაგებობის გარეშე და სიმაგრეები, რ-თა შიგა ტერიტორიაზე ნაგებობებია. გათხრები მიმდინარეობდა 1946—61 (ს. ტოლსტოვი). მნიშვნელოვანი სიმაგრეა ალთინასარი, სადაც გამოვლინდა სპირალური გალავნების სათემო საცხოვრ. სახლი. მოსახლ. ძირითადი საქმიანობა იყო პრიმიტ. სარწყავი მიწათმოქმედება, მეცხოველეობა და თევზჭერა. ცხოვრობდნენ საგვარეულო თემებად.

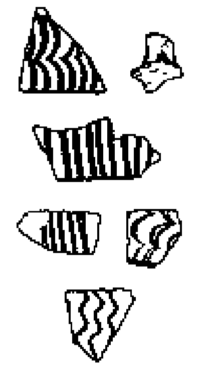

ჯეთიასარი. ჭურის ორნამ.

ლიტ.: Толстов С. П., По древним дельтам Окса и Яксарта, М., 1962.

ჯეთი-ოღუზი, ბალნეოლოგიური კურორტი ყირგ. სსრ-ში, ზ. დ. 2200—2400 მ, ქ. პრჟევალსკიდან 28 კმ. იცის ზომიერად თბილი ზაფხული (ივლ. საშ. ტემპ-რა 16°C), რბილი ზამთარი (იანვ. საშ. ტემპ-რა —6°C). ნალექების რაოდენობა 380 მმ წელიწადში. სამკურნ. საშუალებაა: აზოტთერმული, რადონის, ქლორიდული ნატრიუმ-კალციუმიანი წყაროების წყალი, რომელსაც იყენებენ აბაზანებისათვის. ჯ. ო-ში არის სანატორიუმი, სადაც მკურნალობენ საყრდენ-სამოძრაო აპარატის, პერიფერიული ნერვული სისტემის, გინეკოლ. და კანის დაავადებებს.

ჯეთისაი, ქალაქი (1969-მდე დაბა) ყაზ. სსრ ჩიმქენტის ოლქში ჯეთისაის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგ. ჯეთისაიდან 2 კმ. ბამბასაწმენდი, ლუდის, ასფალტ-ბეტონის, სამშენებლო დეტალების ქ-ნები. პედ. სასწავლებელი, კულტ.-საგანმან. ტექნიკუმი. მუს. თეატრი.

ჯეთიგარა, ქალაქი (1939-იდან) ყაზ. სსრ კუსტანაის ოლქში, მდ. შოროთანდის ნაპირზე. რკინიგზის სადგური. აზბესტის კომბინატი, ხორცკომბინატი, კარაქის ქ-ნა. რკინაბეტონის ნაკეთობათა წარმოება. სამთო და საღამოს სამშენებლო ტექნიკუმები. ჯ. დაარსდა 1916.

ჯეითუნი, ძვ. წ. VI ათასწლ. ნამოსახლარი შუა აზიაში, აშხაბადის ჩრდ.-ით 30 კმ-ზე. მოსახლ. მისდევდა მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას. სარწყავად იყენებდნენ კოპეტდაღიდან გამომდინარე წყაროებს. არქეოლ. გათხრები ტარდება 1952-იდან. დასახლება შედგებოდა ალიზის ერთოთახიანი სახლებისაგან. ნაპოვნია ხორბლისა და ქერის მარცვლები, გარეულ და შინაურ (მცირე რაოდენობით) ცხოველთა ძვლები, კაჟისა და ძვლის იარაღი, გეომ. ორნამენტით შემკული თიხის ჭურჭელი, ქვისა და თიხის პატარ-პატარა ცხოველების ქანდაკებები. ჯ. ადრესამიწათმოქმედო კულტ. ძეგლია და ბევრი საერთო აქვს მცირე აზიის ამავე ტიპის ძეგლებთან (ჯარმო, იერიქონი).

ლიტ.: Массон В. М., Поселение Джейтун, Л., 1971.

ჯეიმზი (James), ინგლისის მეფეთა სახელი: ჯ. I (19 VI 1566, ედინბურგი, — 27 III 1625, თიბოლდზ-პარკი), მეფე 1603-იდან, სტიუარტების დინასტიის პირველი წარმომადგენელი (1567-იდან შოტლანდიის მეფე ჯ. VI-ის სახელით) ინგლ. ტახტზე. მარიამ სტიუარტის ვაჟი, ელისაბედ I ტიუდორის სიკვდილის შემდეგ (ელისაბედს დაუტოვებია ანდერძით) მიერ სახელმწიფოს უპარლამენტოდ მართვის უფლება. ატარებდა აბსოლუტისტურ პოლიტიკას, შეუწყნარებელი იყო პურიტანებისადმი, შემოიღო ახ. გადასახადები, იძულებითი სესხები დაუახლოვდა კათოლიკურ ესპანეთს (ინგლ. მთავარ საზღვაო მეტოქეს), რაც ეწინააღმდეგებოდა ინგლ. ბურჟ. და ჯენტრის ინტერესებს და საპარლამენტო ოპოზიციის კონსოლიდაცია გამოიწვია. ჯ. II (14 X 1633, ლონდონი, — 5 IX 1701, სენ-ჟერმენი, საფრანგეთი), მეფე 1685—88, სტიუარტების დინასტიიდან. ჩარლზ I-ის ვაჟი. ატარებდა ფეოდ.-აბსოლუტისტურ რეაქციულ და კათოლ. რესტავრაციის პოლიტიკას, 1685 დაშალა პარლამენტი და ერთპიროვნულად დაიწყო სახელმწიფოს მართვა. 1687 გამოსცა „დეკლარაცია სჯულთშემწყნარებლობის შესახებ", რითაც კათოლიკობა სახელმწ. რელიგიად უნდა გადაქცეულიყო. მისმა პოლიტიკამ ოპოზიციის გაძლიერება გამოიწვია (იხ. „უიგები" და „ტორები"). ოპოზიციონერებმა ტახტზე მოიწვიეს ჯ. II-ის სიძე ნიდერლანდების შტატჰალტერი უილიამ III ორანელი (1650—1702), რ-ის ჩამოსვლის შემდეგ, 1688 დეკ., ჯ. II საზღვარგარეთ გაიქცა.

ჯეიმზი (James) უილიამ (11 I 1842, ნიუ-იორკი, — 26 VIII 1910, ჩოკორუა, ნიუ-ჰემპშირი), ამერიკელი ფილოსოფოს-იდეალისტი და ფსიქოლოგი, პრაგმატიზმის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. ემპირიზმსა და ბიოლოგიზმს წინააღმდეგობრივად უხამებდა უკიდურეს ინდივიდუალიზმს. ჩ. პირსის იდეების გავლენით ჯ-მ შეიმუშავა ჭეშმარიტების კრიტერიუმის „პრაგმატისტული" თვალსაზრისი, რ-ის მიხედვით ჭეშმარიტია ის, რაც განაპირობებს მოქმედების პრაქტიკულ წარმატებას, ე. ი. იმას, რაც სასარგებლოა. ჯ-ის აზრით, ერთადერთი რეალობა ინდივიდის უშუალო გრძნობადი გამოცდილებაა. ჯეიმზისეული პრაგმატიზმი უახლოვდება მახიზმს. ჯ. გამოდიოდა ანტიინტელექტუალისტური ფსიქოლოგიის წინააღმდეგ, უპირისპირებდა მას საკუთარ კონცეფციას „ცნობიერების ნაკადის" შესახებ. ნ. ლანგესთან ერთად დაამუშავა ემოციების თეორია, თეორია, რ-ის მიხედვით ემოციები სხეულის ცვლილებების გამომხატველია.

ჯეიმზი (James) ჰენრი (15 IV 1843, ნიუ-იორკი, — 28 II 1916, ლონდონი), ამერიკელი მწერალი. უ. ჯეიმზის ძმა. საშუალო განათლება მიიღო შვეიცარიაში, უმაღლესი — აშშ-ში. 1875-იდან ცხოვრობდა ევროპაში, ჯერ საფრანგეთში, შემდეგ ინგლისში, რ-ის ქვეშევრდომობა მიიღო 1915 ლიტ. მოღვაწეობა დაიწყო 60-იან წლებში. ჯ-ის ესთეტ. შეხედულებები ჩამოყალიბებულია წიგნებში „ფრანგი პოეტები და რომანისტები" (1878), „რომანის ხელოვნება" (გამოქვეყნდა 1934). მის საუკეთესო ნაწარმოებებში ხშირადაა დასმული სოც. პრობლემები. ჩაწვდენილია კონფლიქტი ხელოვნებისა და საზ-ბას შორის, არცთუ იშვიათად ეხებოდა რეალისტურ სახეებს; მწერლის ყურადღება უფრო მიპყრობილია პრობლემაზე რჩება ამერ. ინტელიგენციის ცხოვრება ევროპაში, ჯ-ის რომანებიდან აღსანიშნავია „როდერიკ ჰადსონი" (1876), „ამერიკელი" (1877), „ქალის პორტრეტი", „ვაშინგტონის სკვერი" (ორივე 1881), „ტრაგიკული მუზა" (1890), „უხერხული ასაკი" (1899), „მტრედის ფრთები" (1902), „ელჩები" (1903), „ოქროს ლარნაკი" (1904). ძალიან პოპულარული იყო მოთხრობა „დეიზი მილერი" (1878, ქართ. თარგმ. 1968). სტილისა და ასახვის ობიექტის ჰარმონიული ერთიანობის ნიმუშადაა მიჩნეული რომანი „რა გაიგო მეისიმ" (1897). მთელ მის შემოქმედებაში განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს დახვეწილი ფსიქოლოგიზმი, ფორმის კულტი, რაც ხშირად ჰგებს შინაარსს.

ჯეიმზი (James), ორი მდინარის სახელწოდება აშშ-ში. 1. მდინარე ვირჯინიის შტატში. სიგრძე დაახლ. 550 კმ, აუზის ფართ. 25,1 ათ. კმ². სათავე აქვს აპალაჩების პლატოზე, კვეთს ცისფერ ქედს რკინის მოშვარიან. შემდეგ — პიდმონტის პლატოს, რ-ის საფეხურზე აქვს ჩანჩქერები. ქვემოწელში მიედინება ატლანტიკური დაბლობზე და გრძელი და ვიწრო ესტუარით ერთვის ჩესაპიკის ყურეს. შერეული საზრდოობის მდინარეა. იცის ძლიერი წყალდიდობები. წლიური საშ. ხარჯი ქ. რიჩმონდთან 210 მ³/წმ. ამ ქალაქამდე სანაოსნოა. შესართავთან არის ნავსადგური ნორფოლკი. 2. მდინარე ჩრდ. და სამხრ. დაკოტის შტატებში, მდ. მისურის მარცხენა შენაკადი. სიგრძე დაახლ. 1140 კმ, აუზის ფართ. 57,2 ათ. კმ². სათავე აქვს

ჯეზკაზგანის ოლქი

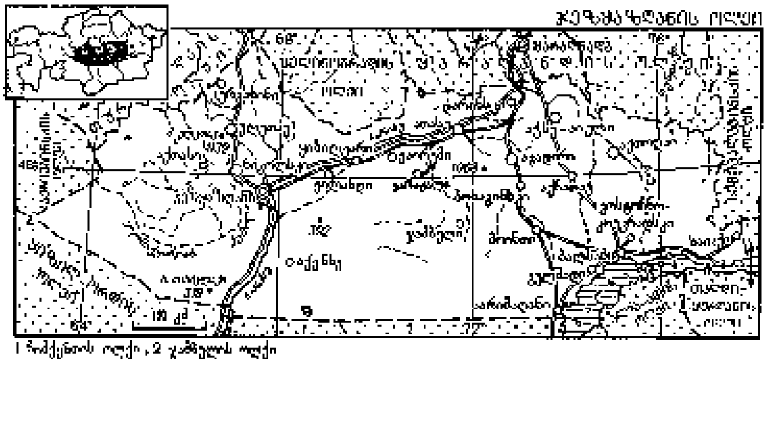

1 ჩიმქენტის ოლქი, 2 ჯამბულის ოლქი

მისურის პლატოზე მიედინება განედურ ხეობაში. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმოვარდნები — ზაფხულში. იყენებენ სარწყავად.

ჯეიმზტაუნი (Jamestown), ქალაქი, წმ. ელენეს კუნძულის (დიდი ბრიტ. სამფლობელო) ადმ. ცენტრი. 1,9 ათ. მცხ. (1980). ნავსადგური ჯეიმზის უბეში. გააქვთ ქერქი, ბაგირი. წყლით ამარაგებენ გამვლელ გემებს.

ჯეიმსონი (Jameson) ლინდერ სტარ [9 II. 1853, ედინბურგი, — 26 XI. 1917, ლონდონი], ინგლისელი კოლონიზატორი სამხრ. აფრიკაში, ექიმი „ბრიტანეთის სამხრეთ-აფრიკის კომპანიის" ერთ-ერთი ხელმძღვანელი (ს. როდზთან ერთად). ინგლ. მთავრობასთან შეთანხმებით 1895 დეკ. ს. როდზის ინიციატივით ინგლ. შეიარაღებული რაზმი, რ-საც ჯ. მეთაურობდა, ბურების სამხრ. აფრიკის რესპუბლიკაში (ტრანსვაალში) შეიჭრა ბურების მთავრობის დამხობისა და ტრანსვაალის დიდი ბრიტ. კოლონიად გამოცხადების მიზნით. ჯ-ის რაზმი ბურებმა დაამარცხეს. სამხრ. აფრიკაში აგრესიული პოლიტიკის დაფარვის მიზნით ინგლ. მთავრობამ ჯ. სასამართლოს გადასცა და 15 თვით პატიმრობა მიუსაჯა. მალე გაათავისუფლეს. 1899—1902 ჯ. მონაწილეობდა დიდი ბრიტ. ომში ბურების რესპ. დასაპყრობად. 1904—08 კაპის კოლონიის პრემიერ-მინისტრი იყო. 1910—12 მეთაურობდა ბრიტ. იუნიონისტების პარტიას სამხრ. აფრ. კავშირში.

ჯეირანი, წყვილჩლიქოსანი ცხოველი, იგივეა, რაც ქურციკი.

ჯეიჰანი (Ceyhan), მდინარე თურქეთში, მცირე აზიის ნ-კ-ის სამხრ.-აღმ. ნაწილში. სიგრძე 474 კმ, აუზის ფართი 21,2 ათ. კმ². სათავე აქვს [illegible] ტავრის დას. ფერდობებზე; ქვემოწელში მიედინება ჩუკუროვის დაბლობზე. ჩადის ხმელთაშუა ზღვის ისკენდერუნის ყურეში. წყალდიდობა ზამთარსა და გაზაფხულზე. წყლის საშ. ხარჯი დაახლ. 230 მ³/წმ.

ჯეიჰანი (Ceyhan), ქალაქი სამხრ. თურქეთში, ადანის ვილაიეთში, მდ. ჯეიჰანის ნაპირზე. 57,1 ათ. მცხ. (1980). რკინიგზის სადგური. სას.-სამ. რ-ნის (მარცვლეული, ბოსტნეული, ციტრუსი, ბამბა) ცენტრი. საფეიქრო და კვების მრეწვ. საწარმოები.

ჯელადა (Theropithecus gelada), მაიმუნი მაიმუნისებრთა ოჯახისა. მამლის სხეულის სიგრძე 70—74 სმ, მასა 20 კგ. დედალი მომცროა. მამალს აქვს მუქი ფერის მანტია, რ-იც ფარავს სხეულის წინა ნაწილს. დუნჩის ბეწვი ნაცრისფერია. ყელსა და მკერდზე აქვს კანის შიშველი უბანი სამკუთხა კარმინისფერი ლაქებით. გავრცელებულია ეთიოპ. მთებში, სადაც ზღ. დ. 2000 მ-იდან აქტიურია დღისით. ტერიტორიული [illegible]. ხეებზე თითქმის არ დაცოცავს. ზამთრობით, როცა მთაში ტემპ-რა 0°C-მდე ეცემა, ჯ. ქვემოთ ეშვება. იკვებება ბალახით, მარცვლით, მწერებით. დიდ ზიანს აყენებს პლანტაციებს.

ჯელალიები (თურქ., მხ. რ. celâli), აჯანყების მონაწილენი ოსმალეთის იმპერიაში (მცირე აზიასა და ანატოლიაში) XVI—XVII სს-ში. სახელი ეწოდათ თოქათში 1519 აჯანყების მეთაურის ჯელალის მიხედვით. ჯ-ის ძირითად ნაწილს შეადგენდნენ გლეხები. მონაწილეობდნენ აგრეთვე წვრილი ფეოდალები, ფეოდ. ლაშქრის მეომრები, რ-ებიც იბრძოდნენ სულთნის ხელისუფლების წინააღმდეგ და დაკარგული სამფლობელოების დასაბრუნებლად. ერთ-ერთი უდიდესი იყო ჯ-ის 1595—1603 აჯანყება.

ჯელამი, მდინარე ინდოეთსა და პაკისტანში, მდ. ჩინაბის (ინდის აუზი) შენაკადი. სიგრძე 810 კმ (სხვა მონაცემებით 720 კმ), აუზის ფართ. 65,3 ათ. კმ². სათავე აქვს პირ-პანჯალის (ცენტრ. ჰიმალაი) კალთებზე. შუწელში კვეთს ქაშმირის ველს, გადის ვულარის ტბას, შემდეგ კვეთს ჰიმალაის წინამთების ქედს და გადის ინდო-განგის ვაკეზე. ზემო და ქვემო მონაკვეთები სანაოსნოა. წყლის საშ. ხარჯი 895 მ³/წმ, ზაფხულის მოხონების დროს — 20 ათ. მ³/წმ-ზე მეტი. იყენებენ სარწყავად. ჯ-ის ნაპირებზეა ქ-ები: სრინაგარი, ჯელამი, ბარა, ხუშაბი.

ჯელამი, ქალაქი პაკისტანში, პენჯაბის პროვინციაში, მდ. ჯელამის (ინდის აუზი) ნაპირზე. 106 ათ. მცხ. (1981). სატრანსპ. კვანძი. რკინიგზის სახელოსნოები. ხე-ტყის დასაცურებელი პუნქტი. სამრ. განვითარებულია კვების, თუნის საწარმოები.

ჯელიკო (Jellicoe) ჯონ რაშვორთი (5. XII 1859, საუთჰემპტონი, — 20. XI. 1935, ლონდონი), გრაფი, ინგლისელი ფლოტის ადმირალი (1919). მონაწილეობდა ეგვ. (1882) და ჩინ. (1900) წინააღმდეგ კოლონიურ ომებში. 1913-იდან მე-2 საზღვ. ლორდი. I მსოფლიო ომში (1914—18) იყო გრანდ-ფლიტის (დიდი ფლოტის) მთავარსარდალი (1914—16) და ხელმძღვანელობდა მას იუტლანდიის ბრძოლაში (1916). 1916—17 — I-ლი საზღვ. ლორდი. მისი ხელმძღვანელობით დაიწყო აქტ. ბრძოლა გერმ. წყალქვეშა ნავებთან. 1925-იდან თადარიგში გავიდა.

ჯემალ ად-დინ ალ-აფღანი მუჰამედ სეიდ (1838 ან 1839, სოფ. ასადაბადი, ქაბულის ახლოს, — 9. III 1897, სტამბოლი), მუსლიმანი რელიგიურ-პოლიტიკური მოღვაწე, რ-ის იდეები საფუძვლად დაედო პანისლამიზმს. მისივე უშუალო [illegible] რელიგ. განათლება ქაბულში მიიღო. კარიერა დაიწყო (1857) ავღ. ამირა დოსთ მუჰამედ ხანის კარზე. 1868 გადავიდა ინდოეთში, 1869—71 ცხოვრობდა სტამბოლში, 1871—79 — კაიროში. აქ იგი გამოდიოდა უცხოელთა ბატონობის წინააღმდეგ. ინგლისელების მოთხოვნით ეგვიპტიდან ინდოეთში გადაასახლეს. 1883—86 ცხოვრობდა დას. ევროპაში. 1884 პარიზში მუჰამედ აბდუსთან ერთად გამოსცემდა გაზ. „ალ-ურვა ალ-ვუსკა" („საიმედო დასაყრდენი"). 1892-იდან ცხოვრობდა სტამბოლში როგორც სულთან აბდულჰამიდ II-ის სტუმარი, იქვე გარდაიცვალა. 1944 ბოლოს მისი ნეშტი ავღანეთში გადაასვენეს. მთავარ თხზულებაში „მატერიალისტების უარყოფა" ჯ. ცდილობდა მატერიალიზმის ზოგიერთი დებულების უარყოფას. მოუწოდებდა მუსლიმანებს გაერთიანებულიყვნენ უმაღლესი სის მეთაურის — ხალიფის ძალაუფლების ქვეშ.

ჯემალ-ფაშა (Cemal Paşa) აჰმედ (1872, სტამბოლი, — 10. ან 21. VII. 1922, თბილისი), თურქი სამხედრო და სახელმწიფო მოღვაწე, „ერთიანობისა და პროგრესის" პარტიის ერთ-ერთი ლიდერი. შედიოდა (თალაათ-ფაშასა და ენვერ-ფაშასთან ერთად) არაოფიციალურ „ტრიუმვირატში", რ-ის ხელში იყო მთელი ძალაუფლება ოსმალეთში I მსოფლიო ომამდე და ომის დროს (1914—18). მუდროსის ზავის (1918) შემდეგ გაიქცა გერმანიაში, იქიდან — შვეიცარიაში; 1920—22 სამხ. მრჩეველი იყო ავღანეთში. ოსმალეთში დაბრუნების გზაზე მოკლეს.

ჯემდეთ-ნასრი, ენეოლითური ხანის (ძვ. წ. IV ათასწლ. ბოლოს) მიწათმოქმედთა დასახლება ბაბილონის (ერაყი) ჩრდ.-აღმ-ით 25 კმ-ზე. შეისწავლეს 1925—27 (ინგლ. არქეოლოგი ე. მაკეი). შედგება 3 ბორცვისაგან, აქედან მხოლოდ ერთი შეიცავს კულტურას, რ-ის სახელი ჯ.-ნ. ეწოდა წინადინასტიური შუმერის ერთ-ერთ ისტ. პერიოდს (მას წინ უსწრებს ელ-ობეიდისა და ურუქის კულტურები). ჯ.-ნ-ში გამოვლენილია მრავალოთახიანი საცხოვრ. სახლები, სასახლის (ან ტაძრის) ნანგრევები, რ-შიც ნაპოვნია პიქტოგრაფიულნიშნებიანი თიხის ფირფიტები. ჯ. ნ-თვის დამახასიათებელია სხვადასხვა ორნამენტით შემკული მონოქრომული და პოლიქრომული თიხის ჭურჭელი. ნაპოვნია შრომის იარაღი: თიხის ნამგლები, ქვის თოხები, ობსიდიანის დანები, აგრეთვე სპილენძის ნაკეთობანი, ადამიანებისა და ცხოველების გამოსახულებიანი ცილინდრული საბეჭდავები (ძვ. წ. IV ათ.-ის ბოლოსი).

ლიტ.: Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, пер. с англ., М., 1956.

ჯემელი-კარერი (Gemelli-Careri) კარლო (დ. 1651), ნეაპოლელი (იტალია) მოგზაური, განათლებით იურისტი. იმოგზაურა დას. ევროპის ქვეყნებში, საიდანაც 1689 დაბრუნდა სამშობლოში. 1693—98 იმოგზაურა აღმ-ში; გაიარა — მალტა, ალექსანდრია, კაიროსი, პალესტინა, სმირნა, ადრიანოპოლი, კონსტანტინოპოლი, სომხეთი, საქართველო, სპარსეთი და ჩინეთი. მასზე ცოტა ადრე თითქმის ამავე მარშრუტით იმოგზაურა [illegible] ამ ორი მოგზაურის აღწერილობა ავსებს ერთმანეთს. კარერის აღწერილი აქვს [illegible], ხოლო ჯ.-კ-ს [illegible].

ლიტ.: Полиевктов А. М., Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, Тфл., 1935.
ც. [illegible].

ჯემი (ინგლ. jam), შაქრის სიროფში მოხარშული ხილი ან კენკრა. მურაბისაგან განსხვავებით, რომ არ ინარჩუნებს ნაყოფის ფორმას, ჯ-ის დამზადება შეიძლება როგორც მთელი, ისე დაჭრილი ნაყოფისაგან. ნედლეული და დამზადების ხერხი ისეთივეა, როგორც მურაბის წარმოებისას. ამზადებენ პასტერიზებულ და არაპასტერიზებულ ჯ-ს. ოთახის ტემპ-რის პირობებში დიდხანს ინახება.

„ჯემინი" (Gemini), დედამიწისმიერ ორბიტული ფრენისთვის განკუთვნილი ამერიკული ორადგილიანი კოსმოსური ხომალდების სერიის, აგრეთვე მათი დამზადებისა და გაშვების პროგრამის სახელწოდება. ჯ-ის მასაა 3,2-იდან 3,8 ტ-მდე. „ჯ." შედგება ჰერმეტული კაფსულისაგან, რ-ის დიამეტრია 2,2 მ, ხოლო სიგრძე 5,7 მ (თავსდება 2 კოსმონავტი) და არაჰერმეტული ნაკვეთურისაგან (რ-შიც არის მოწყობილობა და საწვავის მარაგი). კაფსულის შეუძლია მანევრირება სხვა კოსმ. აპარატებთან მიახლოებისათვის. სიცოცხლის უზრუნველყოფის სისტემა 14 დღეღამისათვისაა გაანგარიშებული, ხომალდი ეშვება მხოლოდ წყალზე. პირველი ფრენა „ჯ.-3-ით" განხორციელდა 1965. შემდეგ გაუშვეს ამ სერიის კიდევ 9 ხომალდი (იხ. ცხრილი), რ-თა ფრენის დროს განხორციელდა კოსმონავტთა გამოსვლა ხომალდებიდან, ხომალდთა ურთიერთდაახლოება, დაახლოება სხვა [illegible] და სხვ.

ჯენგელიელები (სპარს. ჯანგალ—ტყე), პარტიზანული ანტიიმპერიალისტური მოძრაობის მონაწილენი გილანში (ირანი). მოძრაობა დაიწყო 1912. ჯ-ის რაზმებში მონაწილეობდნენ გლეხები, მოჯამაგირე—ქურთები, რ-ებიც მუშაობდნენ გილანის [illegible], ქალაქისა და სოფლის წვრილი ბურჟუაზია. I მსოფლიო ომის დროს (1914—18) ჯ-ს სათავეში ედგა პანისლამური (იხ. პანისლამიზმი) ბურჟ.-ნაციონალისტური ორგანიზაცია „ისლამის ერთობა", რ-იც ისლამის დროშ-

ჯელადა

ჯემდეთ-ნასრი. თიხის ჭურჭელი. აშმოლის მუზეუმი

ხომალდის სახელწოდება	გაშვების თარიღი	კოსმონავტები
„ჯ. - 3"	23. III. 1965	ვ. გრისომი, ჯ. იანგი
„ჯ. - 4"	3. VI. 1965	ჯ. მაკდივიტი, ე. უაიტი
„ჯ. - 5"	21. VIII. 1965	გ. კუპერი, ჩ. კონრადი
„ჯ. - 6"	15. XII. 1965	უ. შირა, ტ. სტაფორდი
„ჯ. - 7"	4. XII. 1965	ფ. ბორმანი, ჯ. ლოველი
„ჯ. - 8"	16. III. 1966	ნ. არმსტრონგი, დ. სკოტი
„ჯ. - 9"	3. VI. 1966	ტ. სტაფორდი, ი. სერნანი
„ჯ. - 10"	18. VII. 1966	ჯ. იანგი, მ. კოლინზი
„ჯ. - 11"	12. IX. 1966	ჩ. კონრადი, რ. გორდონი
„ჯ. - 12"	11. XI. 1966	ჯ. ლოველი, ე. ოლდრინი

ზით იბრძოდა იმპერიალისტების წინააღმდეგ გილანში ერთ-ერთი ჯანგლის მოძრაობის აღმავლობის პერიოდში (1920–21) ეხმიანებოდნენ ირანის კომუნისტებთან ერთად. მაგრამ ჯ.-ის ხელმძღვანელების კონსერვატიზმის გავლენის გაძლიერების შედეგად 1921 წ. 29 სექტ. მოაწყვეს კონტრრევ. გადატრიალება. რამაც შეაჩერა მოძრაობის განვითარება. 1920 წ. 5 ივნ. გამოცხადებული გილანის რესპ. ჩახშობა და ჯ.-ის განადგურება.

„ჯენერალ ელექტრიკ" (General Electric) აშშ-ის ელექტროტექნიკური მონოპოლია. დაარსდა 1892 შელის მონოპოლების ერთიანობის შედეგად. კორპორაციის ძირითადი კაპიტალი. საწყობის ელექტრონ- და ელექტრონულ მრეწველობაში რეალიზებულია 27,2 მლრდ. დოლარის ღირებულების პროდუქცია. წმინდა მოგება – 1,66 მლრდ. დოლარი, დასაქმებულთა რიცხვი – 404 ათ. კაცი (1981). მსოფლიოს სამრეწველო კომპანიებს შორის „ჯ. ე."-ს მე-14 ადგილი უკავია. მისი პროდუქცია ექსპორტირებულია მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაში 1981 „ჯ. ე."-ის ექსპორტის მოცულობამ შეადგინა რეალიზებული პროდუქციის 16% 70-იან წლებში აქტიურად შეიჭრა მოიმოქმედე მრეწვ. დარგებსა და ფინანს.-კრედიტულ სფეროში. საზღვარგარეთის ფილიალების წილი კომპანიის საქონელბრუნვაში შეადგენს 21–25%-ს, ხოლო მოგებაში – 17–20%-ს. „ჯ. ე." მჭიდროდაა დაკავშირებული აშშ-ის სამხ. სამრეწვ. კომპლექსთან 1980 პენტაგონთან კონტრაქტის საერთ. 2,2 მლრდ. დოლ., ანუ მისი საქონელბრუნვის 8,1% შეადგინა. ე. კაპანაძე.

„ჯენერალ მოტორს" (General Motors), აშშ-ის საავტომობილო მონოპოლია (სიდიდით მეორე მონოპოლია აშშ-სა და მსოფლიოში), დაარსდა 1916. კონტროლს უწევს კაპიტ. ქვეყნებში ავტომობილების წარმოების 20%-ზე მეტს (1979), აწარმოებს აგრეთვე დიზელის ლოკომოტივებს, აერონავტ. ტექნიკას და სხვ. „ჯ. მ."-ის აქციონერთა რაოდენობა შეადგენს 1261 ათ., ხოლო დასაქმებულთა რიცხვი – 681 ათ. კაცს. 1979 რეალიზებულია 66,3 მლრდ. დოლარის ღირებულების პროდუქცია, წმინდა მოგებამ შეადგინა 2,9 მლრდ. დოლარი. ე. კაპანაძე.

ჯენერი (Jenner) ედუარდ (17. V 1749, ბერკლი, – 26. I. 1823, იქვე), ინგლისელი ექიმი. ყვავილის საწინააღმდეგო აცრის ფუძემდებელი. მედიცინას სწავლობდა ლონდონში, 1773-იდან ხელი მიჰყო საექიმო პრაქტიკას. დაკვირვებების შედეგად ჯ. დარწმუნდა, რომ მწველავებს, რ-ებსაც მოხდილი ჰქონდათ ძროხის ყვავილი, ადამიანის ყვავილი არ ემართებოდათ. 1796 მან 8 წლის ბიჭს აუცრა ძროხის ყვავილი, ხოლო $1^1/_2$ თვის შემდეგ – ადამიანის ყვავილი. ბავშვს ადამიანის ყვავილი აღარ დაემართა. ასეთი აცრები განმეორებით ჩაუტარა იმავე ბავშვს ჯერ რამდენიმე თვის, მერე კი წლის შემდეგ. ამით ჯ.-მა დაამტკიცა ყვავილის საწინააღმდეგო ვაქცინაციის შესაძლებლობა და მაღალი ეფექტურობა. 1803 ლონდონში დაარსდა ყვავილის აცრის ინ-ტი (ჯ.-ის ინ-ტი, Royal Jennerian Society), რ-ის პირველი და უცვლელი ხელმძღვანელი ჯ. იყო. ჯ. დას. ევრ. ქვეყნების მრავალი აკად.- უც-ტების და სამეცნ. საზ-ბის საპატიო წევრი იყო.

თხზ. Further observations on the variolae vaccinae or cow pox, L., 1799
ლიტ.: Губерт В. О., Эдуард Дженнер и его открытие, СПб., 1896.

ჯენტილე (Gentile) ჯოვანი (30. V 1875, კასტელვეტრანო, – 15. IV. 1944, ფლორენცია), იტალიელი ფილოსოფოს-ნეოჰეგელიანელი, ფაშიზმის ერთ-ერთი იდეოლოგი. ფილოს. ისტ. პროფესორი პალერმოს (1907), პიზის (1914) და რომის (1917 – 44) უნ-ტებში. შექმნა ფილოს. სისტემა – აქტუალიზმი (ნეოჰეგელიანელობის ერთ-ერთი სუბიექტურ-იდეალისტური სახესხვაობა). ჯ. შეცვალა მოძღვრება ჰეგელის მოძღვრების რეფორმა სუბიექტივიზმის პოზიციებიდან, რეალობა დაიყვანა აქტუალურ აზროვნების პროცესზე – „მოაზროვნე აზრზე", რ-საც ნამდვილი რეალობის სახით უპირისპირებდა ობიექტურ სამყაროს, არამედ „ნააზრევ აზრს", ე. ი. „განყენებულ", მატერიალიზებული აზროვნების პროდუქტს.

ლიტ. ბაქრაძე ა., ესთეტიკის პრობლემა ჯოვანი ჯენტილეს აქტუალისტურ ფილოსოფიაში, კრ. ესთეტიკის საკითხები, თბ., 1966; XX საუკუნის ბურჟუაზიული ფილოსოფია, თბ., 1970; Эфиров С. А., Итальянская буржуазная философия XX в., М., 1968.

ჯენტილესკი (Gentileschi, ნამდვ. გვარი ლომი, Lomi) ორაციო (მონათლულია 9 VII 1563, პიზა, – 7 II 1639, ლონდონი), იტალიელი მხატვარი. კარავაჯიზმის წარმომადგენელი. მუშაობდა ფლორენციაში, რომში, გენუაში, პარიზსა და ლონდონში (1626-იდან). ჯ.-ის ნამუშევრებისათვის დამახასიათებელია ლირიკულობა, კომპოზ. მოქნილობა, შუქ-ჩრდილების გადასვლების გამჭვირვალობა, კოლორიტის ფაქიზი გრძნობა („წმ. ცეცილია", ერმიჟის გალერეა, რომი, „ბარბერინი", 1621–23, საბაუდას გალერეა, ტურინი; „ლუტნაზე დამკვრელი ქალი", ხელოვნ. ეროვნ. გალერეა, ვაშინგტონი).

ჯენტლმენური შეთანხმება, საერთაშორისო პრაქტიკაში – ოფიციალური ფორმალობის დაუცველად დადებული ზეპირი ხელშეკრულება. ჯ. შ.-ის დადების მხარეები გულისხმობენ, რომ ნაკისრი ვალდებულებანი „ჯენტლმენურად", შეუცვლელად იქნება შესრულებული, რის გამოც აღარაა აუცილებელი ამ ვალდებულებათა წერილობითი გაფორმება. საერთაშ. სამართლის ანგლოსაქსური დოქტრინის მიხედვით, ჯ. შ. მხარეებს მხოლოდ მორალურად აკავშირებს.

ჯენტრი (ინგლ. gentry < gentle – კეთილშობილი, წარჩინებული), „ახალი აზნაურობა" უტიტულო საშუალო და წვრილი თავადაზნაურობა XVI ს – XVII ს ინგლისში, ე. წ. „ახალი თავადაზნაურობის" მსხვილი შემადგენელი ნაწილი. ჩამოყალიბდა ინგლ. სოფლის კაპიტალიზმის განვითარების პირობებში. წვრილი და საშ. თავადაზნაურობა, რ-იც ჯ.-ს ძირითად მასას წარმოადგენდა, უფრო სწრაფად შეეგუა სასაქონლო-ფულად ურთიერთობათა განვითარებას, ვიდრე მსხვილი ფეოდალები და გლეხებსა და დაქირავ. მუშების გარდაქმნა კაპიტალ. საწარმოებზე. ინგლ. ბურჟ. რევოლუციის (XVII ს.) შედეგად ინგლ. პარლამენტსა და ადგილ. თვითმმართველობის ორგანოებში XVII ს – XVIII ს I ნახევარში ძირითადად ჯ.-გან შედგებოდა.

ჯენ ჩენგუნი (ევრ. ლიტ-რაში – კოქსინგა) (1624 – 1662), ჩინელი მხედართმთავარი ვაჭარი 1646-იდან ჩინეთში მანჯურიული დინასტიის ცინის წინააღმდეგ ბრძოლაში, რ-მაც ამ დროისათვის თავისი ძალაუფლება თითქმის მთელ ჩინეთზე გაავრცელა. ჯ. ჩ. ეამაგრებდა ზღვის სანაპიროზე ფუჯიანის, გუანდუნის და ჯეძიანის პროვინციების რ-ნში, მანჯურიელებს სამხრ.-აღმ. ჩინეთის ტერიტ. მნიშვნელოვანი ნაწილი წაართვა, მაგრამ 1659 დამარცხდა ნანკინთან 1661–62 კ. ტაივანიდან განდევნა ჰოლანდ. კოლონიზატორები და გადააქცია იგი ცინების წინააღმდეგ ბრძოლის ბაზად ჯ. ჩ.-ის გარდა შემდეგ მისი შვილი განაგრძობდნენ ტაივანს 1683-მდე, სანამ კუნძული ცინის ჯარებმა დაიპყრეს.

ჯენქიანი, ქალაქი აღმ. ჩინეთში, ძიანსუს პროვინციაში. 346 ათ. მცხ. (1982). სატრანსპ. კვანძი და სამრეწვ. ცენტრი. ნავსადგური მდ. იანძის მარჯვ. ნაპირზე, იმ ადგილას, სადაც შემოსარტყ. არხი მას კვეთს. მანქანათმშ., ქაღალდის, აბრეშუმის, ბრინჯსაცეხი, საფეიქრო მრეწველობა. ჯ.-ის რ-ნში მოჰყავთ ბრინჯი, მისდევენ მეაბრეშუმეობას. იცოდნენ მათხოვრის.

ჯენჯოუ, ქალაქი ჩრდ. ჩინეთში, ხენანის პროვ. ადმ. ცენტრი. 1,4 მლნ. მცხ. (1982). სატრანსპ. კვანძი და მნიშვნელოვანი სამრეწვ. ცენტრი. ბამბეულის, კვების, ქიმ. მრეწვ., სასოფლო მანქანათმშენებლობა. უნ-ტი.

ჯ. ძვ. ჩინური ქალაქია მრავალი საუკუნის განმავლობაში სამაზრო ცენტრი იყო. ქალაქი სწრაფად განვითარდა პეკინ–ხანკოუს რკინიგზის გაყვანის (1906) შემდეგ და განსაკუთრებით 50-იან წლებში.

ჯერადი ნატურალური რიცხვი, რ-იც იყოფა a-ზე უნაშთოდ. მაგ., 196 არის 98-ის ჯ., 12 კი არ არის 5-ის ჯ. a რიცხვს, რ-იც იყოფა a, b, ..., m რიცხვებიდან თითოეულზე, ეწოდება ამ რიცხვების საერთო ჯ. ორი ან რამდენიმე რიცხვის ჯ.-ს შორის ერთი (ნულისაგან განსხვავებული) არის უმცირესი ჯ. (მას ეწოდება უმცირესი საერთო ჯერადი), ხოლო დანარჩენი ამ უმცირესის ჯერადია. უმცირესი საერთო ჯ. რომ ვიპოვოთ, საჭიროა ჯერ მოცემული რიცხვები დაიშალოს მარტივ მამრავლებად. შემდეგ კი ამ მოცემნილისა და მესამე რიცხვისათვის და ა. შ. ორის ჯერად რიცხვებს ლუწს უწოდებენ, ხოლო დანარჩენებს – კენტს.

ჯერადი ბმა, ქიმიური ბმა, წარმოქმნილი ელექტრონული წყვილების რაოდენობის მიხედვით კოვალენტური და კოორდინაციული ბმები შეიძლება იყოს მარტივი და ჯერადი. მარტივი ბმა წარმოქმნილია ერთი ელექტრონული წყვილით, ხოლო ჯ. ბ. – ორი ან მეტი ელექტრონული წყვილით. ამიტომ ჯ. ბ. შეიძლება იყოს: ორმაგი, სამმაგი და ოთხმაგი. ჯ. ბ.-ის ბუნებას განსაზღვრავს ატომური (s, p, d, f) ორბიტალების ტიპები და მათი გადაფარვის ხასიათი სივრცეში. იმისდა მიხედვით, თუ რა სიმეტრიულობით ხდება ატომური ორბიტალების გადაფარვა ქიმ. ბმის წარმოქმნისას (ელექტრონების გაწყვილებისას), არჩევენ σ- π- და δ-ბმებს. ორმაგი ბმა შედგება ერთი σ- და ერთი π-ბმისაგან. სამმაგი ბმა ერთი σ- და ორი ორთოგონალური π-ბმისაგან, ოთხმაგი ბმა გარდა სამმაგი ბმის ორბიტალებისა, შეიცავს δ-ბმის ორბიტალებს. σ-ბმა ყველაზე უფრო მდგრადია, δ-ბმა – ყველაზე ნაკლებად (იხ. ბმა). ა. კალანდარიშვილი.

ჯერადი ერთეულები, ერთეულები, რ-ებიც მთელრიცხვჯერ მეტია ფიზიკური სიდიდეების სისტემის ან სისტემის გარეშე ერთეულებზე. ერთეულთა საერთაშორისო სისტემაში ჯ. ე. მიიღება ათობითობის პრინციპით (იხ. აგრეთვე წილობითი ერთეულები), ხოლო მათი დასახელება – ამოსავალი ერთეულის სახელწოდებისა და თავსართების შეერთებით მაგ., 1 კმ (კილომეტრი) = 10^3 მ (მეტრი).

ერთეულთა საერთაშ. სისტემაში ჯ. ე.-ის წარმოსაქმნელად მიღებული თავსართები იხ. ცხრილში.

ჯერადი ვარსკვლავი, სივრცეში ერთმანეთის ახლოს განლაგებული და მასათა საერთო ცენტრის გარშემო მოძრავი 3–7 ვარსკვლავის სისტემა. ვარსკვლავთა უფრო მრავალრიცხოვანი ჯგუფები ხშირად ვარსკვლავთა გროვების სახელწოდებით ჯ. ვ.-ის კომპონენტები შეიძლება მჭიდრო ორჯერადი ვარსკვლავებიც იყოს. ამ დროის ჯ. ვ.-ში ვარსკვლავთა საერთო რაოდენობა 7-ზე მეტია.

ჯერადი ინტეგრალი, ინტეგრალი ფუნქციისაგან, რ-იც მოცემულია სივრცის,

ე. ჯენერი

ერთეულთა საერთაშორისო სისტემაში ჯერადი ერთეულების წარმოსაქმნელად მიღებული თავსართები

მამრავლი	თავსართი	აღნიშვნა: ქართ.	აღნიშვნა: საერთ.
10^1	დეკა	და	da
10^2	ჰექტო	ჰ	h
10^3	კილო	კ	k
10^6	მეგა	მგ	M
10^9	გიგა	გ	G
10^{12}	ტერა	ტ	T

ო. ჯენტილესკი. „ლუტნაზე დამკვრელი ქალი". ხელოვნ. ეროვნ. გალერეა, ვაშინგტონი

სამკუთხოვნებიანი ან n-განზომილებიანი სივრცის რომელიმე არეზე. ჯ. ი-ების ცნობის განზოგადებებს ორჯერადი ინტეგრალები, სამჯერადი ინტეგრალები და ა. შ. n-ჯერადი ინტეგრალები.

დავუშვათ, რომ $f(x,y)$ მოცემულია xOy სიბრტყის რომელიმე D არეზე. დავყოთ D არე n ნაწილობრივ d_i არეებად, რომელთა ფართობები s_i ტოლია, ავიღოთ ნებისმიერი d_i არიდან (ξ_i, η_i) წერტილი (იხ. ნახ.) და შევადგინოთ ინტეგრალური ჯამი:

$$S=\sum_{i=1}^{n} f(\xi_i,\eta_i)s_i .$$

თუ ნაწილობრივი არეების მაქს. დიამეტრის d_i უსასრულო შემცირებისას S ჯამს აქვს ზღვარი დამოუკიდებლად იმისა, თუ როგორ არის შერჩეული (ξ_i, η_i) წერტილები, მაშინ ამ ზღვარს ეწოდება $f(x,y)$ ფუნქციის ორჯერადი ინტეგრალი არის ზემოთ და აღინიშნება ასე: $\iint_D f(x,y)\,ds$. ანალოგიურად განისაზღვრება სამჯერადი ინტეგრალი და საზოგადოდ n-ჯერადი ინტეგრალი. D ორჯერადი ინტეგრალის არსებობისათვის საკმარისია, მაგ., რომ D არე იყოს ჩაკეტილი და კვადრირებადი, ხოლო $f(x,y)$ ფუნქცია — უწყვეტი D-ში. ჯ. ი-ის დაყვანა უფრო ნაკლებგანზომილებიან ინტეგრალზე შესაძლებელია განმეორებითი ინტეგრალით, გრინის ფორმულებითა და ოსტროგრადსკის ფორმულით.

ჯ. ი-ებს ფართოდ იყენებენ: მათი საშუალებით გამოსახავენ სხეულთა მოცულობას, მასას, ინერციის მომენტსა და სხვ.

ჯერადი მწკრივები, s-ჯერადი მწკრივი, $\sum_{m_1,\dots,m_p=1}^{\infty} u_{m_1\dots m_p}$ სახის გამოსახულება, რ-იც შედგენილია $\|u_{m_1\dots m_p}\|$ ცხრილის წევრებისაგან. ამ ცხრილის ყოველი წევრი დანომრილია $s\geq 2$, $m_1, m_2, \dots, m_p$ ინდექსებით, რ-ებიც ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად გაირბენენ ყველა ნატურალური რიცხვის სიმრავლეს. ჯ. მ-ის თეორია ძირითადად ორმაგ მწკრივთა თეორიის ანალოგიურია.

ჯ. მ-თა თეორიაში მნიშვნელოვანი შედეგები მიიღეს ქართველმა მათემატიკოსებმა (ვ. ჭელიძე, ლ. ჟიჟიაშვილი და სხვ.)

ლიტ.: Жижиашвили Л. В., Некоторые вопросы многомерного гармонического анализа, Тб., 1980

ჯერადი ფესვი, მრავალწევრისა $f(x)=a_0x^n+a_1x^{n-1}+\dots+a_n$, ისეთი c რიცხვი, რომ $f(x)$ იყოფა უნაშთოდ $(x-c)$ მეორე ან უფრო მაღალ ხარისხზე. ამასთან, c ეწოდება k ჯერადი ფესვი, თუ $f(x)$ იყოფა $(x-c)^k$-ზე და არ იყოფა $(x-c)^{k+1}$-ზე. $f(x)$ მრავალწევრის k-ჯერადი ფესვი არის აგრეთვე ამ მრავალწევრის წარმოებულების ფესვი $(k-1)$ რიგის ჩათვლით, ე. ი. $f'(x), f''(x), \dots, f^{(k-1)}(x)$ მრავალწევრებისა. $f(x)$ მრავალწევრის ჯ. ფ-ს უწოდებენ $f(x)=0$ განტოლების ჯ. ფ-ს.

ჯერადი ფარდობათა კანონი, დალტონის კანონი, ქიმიის ერთ-ერთი ძირითადი კანონი: თუ ორი ელემენტი ერთმანეთთან წარმოქმნის რამდენიმე ნაერთს, მაშინ ერთი ელემენტის მასის რაოდენობები, რ-ებიც უერთდებიან მეორე ელემენტის ერთი და იმავე მასის რაოდენობას, ერთმანეთს შეეფარდებიან ისე, როგორც მთელი რიცხვები. ჯ. ფ. კ. აღმოაჩინა ჯ. დალტონმა (1803) და ახსნა ატომისტიკური წარმოდგენების საფუძველზე. ამ კანონით მტკიცდება, რომ ატომი არის ქიმ. რეაქციებში მონაწილე ის უმცირესი ნაწილაკი, რ-იც განუყოფელია. მაგ., აზოტის ჟანგეულების შედგენილობა (მასის მიხედვით %-ში) გამოისახება შემდეგი რიცხვებით

	აზოტის ქვეჟანგი N_2O	აზოტის ჟანგი NO	აზოტოვანი ანჰიდრიდი N_2O_3	აზოტის ორჟანგი NO_2	აზოტის ანჰიდრიდი N_2O_5
N . . .	63,7	46,7	36,8	30,4	25,9
O . . .	36,3	53,3	63,2	69,6	74,1
ფარდობა O/N . . .	0,57	1,14	1,71	2,28	2,85

თუ ბოლო სტრიქონის რიცხვებს გავყოფთ 0,57-ზე, ვნახავთ, რომ ეს რიცხვები (ე. ი. აზოტის მასის ერთეულზე მოსული ჟანგბადის მასები) ისე შეეფარდებიან ერთმანეთს, როგორც 1:2:3:4:5.

ჯ. ფ. კ. მართებულია იმ შემთხვევაშიც, როცა ნივთიერების კომპონენტები ნაერთებია.

ჯერარსი, იმპერატივი, მოქმედების განსაზღვრა ისეთი ნორმით, რ-იც გულისხმობს თავისუფალ ნებელობას. ჯერარსობა არის არა ადამიანის ფაქტობრივი ნორმით განსაზღვრული მოქმედება, არამედ ის, თუ როგორ უნდა მოქმედებდეს იგი. ჯერარსობას (გერმ. Sollen — ჯეროვნობა) განსაზღვრავს საზ-ბაში მოქმედი ნორმები, იმპერატივები. საზ-ბის განვითარების ყოველ ეტაპზე არსებობს საერთო-საკაცობრიო და სოც. ჯგუფური ნორმები. პირველნი ჯერარსობას უწესებენ კაცობრიობას, მეორენი — შესაბამის სოც. ჯგუფებს ამა თუ იმ პერიოდის ქცევაში ჯერარსეულია. ჯ. ორი სახისაა: ჯ., რ-იც გარედან ეძლევა თავს სოც. სუბიექტს, და ჯ., რ-იც საკუთრივ სოც. სუბიექტისაგან მოდის. პირველი ჯ. შეიძლება იყოს ეთიკური, ესთეტ., იდეოლოგიური, ტრადიციით ნაკარნახევი. ყოველი მოთხოვნა წარმართავს ქცევას და აწესებს მის მიმართ სანქციებს (სამართლებრივი ჯ-ის მიმართ — სასჯელი და ჯილდო, მორალურისა და ტრადიციულის მიმართ — საზ. გაკიცხვა და მოწონება). სუბიექტისათვის შინაგანი ჯერარსობა განსაზღვრულია საკუთარი მეობით, მისი პირადი გადაწყვეტილებით („მე უნდა ვიმოქმედო და არა სხვანაირად"). ორივე ჯ. ნებელობის გამოხატულებაა. პირველი მოვალეობის შეგრძნებულია, მეორე — ადამიანის თავისუფალი ნებელობის გამოხატულება, მისი სინდისი. ჯ. კატეგორიის საშუალებით, გამოხატავს იმას, რაც უნდა იყოს, მაგრამ ჯერ-ჯერობით სინამდვილეში ხორციელდება. ეთიკურისა და ჯ-ის მიმართების საკითხთან არის დაკავშირებული ი. კანტის ფილოსოფ. ძირითადი კითხვები. მისი განსაზღვრით, წარმოდგენა ობიექტურ პრინციპზე, რამდენადაც ის ნებისყოფის მაიძულებელია, უნდა მივიჩნიოთ გონების კარნახად. რ-ის ფორმულაა იმპერატივი (იხ. კატეგორიული იმპერატივი). ვ. კოდუა

ჯერმაღლიანი, სოფელი თიანეთის რ-ნში (ტუშურების სოფსაბჭო). ქართლის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ქუშის (იორის სათავე) მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1190 მ, თიანეთიდან 10 კმ. ტუშურების მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ზარიძეებში (3 კმ).

ჯერმერი (Germer) ლესტერ ჰალბერტ (დ. 10. X. 1896, ჩიკაგო), ამერიკელი ფიზიკოსი. დაამთავრა კორნელის უნ-ტი (1917). კ. დევისონთან ერთად 1927 აღმოაჩინა ნიკელის მონოკრისტალზე ელექტრონების დიფრაქცია.

ჯერმი (Germi) პიეტრო (დ. 14. IX. 1914, გენუა, — 5. 12. 1974), იტალიელი მსახიობი და რეჟისორი. სწავლობდა რომის ექსპერ. კინოცენტრში. ნეორეალიზმის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. ჯ-ს პირველი ფილმებია „მოწმე" (1946) და „გაუპატიურებული ახალგაზრდობა" (1947). მისი ფილმებისათვის დამახასიათებელია სოც. თემატიკა, დოკუმენტური უტყუარობა. ფილმებში „სიცილიის ცის ქვეშ" (1949) და „იმედების გზა" (1950, ბერლინის საერთაშ. კინოფესტივალი) ნაჩვენებია სიცილიის ჩამორჩენილობა და სიღატაკე. ნეორეა-

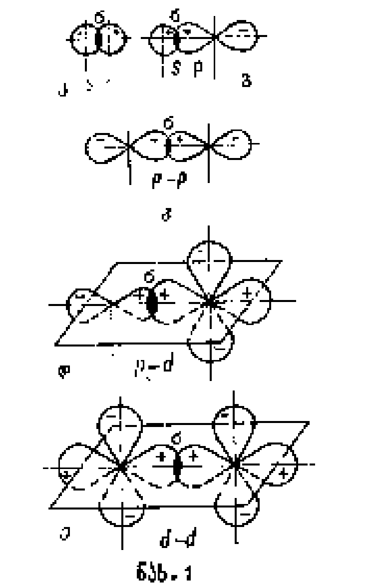

ნახ. 1

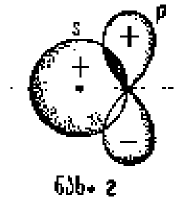

ნახ. 2

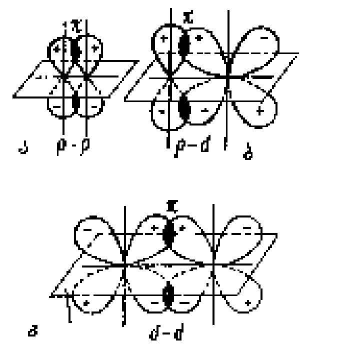

ნახ. 3

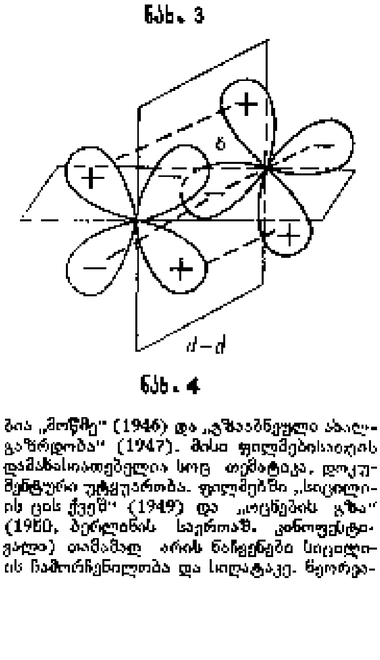

ნახ. 4

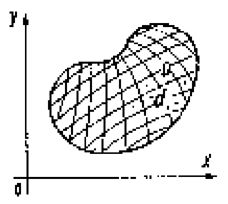

ჯერადი ინტეგრალი

... წარმოქმნილია მხოლოდ სიგმა (σ)-ბმით, რომელიც ხორციელდება s—s, s—p, p—p, p—d და d—d ორბიტალების ატომბირთვების შემაერთებელი ღერძის (ან სიმეტრიის ღერძის) მიმართულებით გადაფარვისას. სიგმა ბმა უმარტივესია, მაგ., ლითიუმ-წყალბადის მოლეკულა, რომელიც წარმოიქმნება სფერული ფორმის მქონე s—s ორბიტალების გადაფარვისას (ნახ. 1 ა). ნახაზებზე 1 ბ, 1 გ, 1 დ, 1 ე შესაბამისად ნაჩვენებია სიგმა-ბმის წარმოქმნა s — p, p — p, p — d და d—d ორბიტალების გადაფარვისას. იმ შემთხვევაში, როცა s—p ორბიტალების გადაფარვა ხდება ატომბირთვების შემაერთებელი სიმეტრიის ღერძის პერპენდიკულარულ სიბრტყეში, ქიმიური ბმა არ ხორციელდება (ნახ. 2). ორმაგი ბმა შედგება ერთი სიგმა (σ) და ერთი პი (π) ბმისაგან, ხოლო სამმაგი ბმა — ერთი სიგმა და ორი პი-ბმისაგან. პი-ბმა ხორციელდება მხოლოდ p—p, p—d და d—d ორბიტალების გადაფარვისას ატომბირთვების შემაერთებელი სიმეტრიის ღერძის პერპენდიკულარულ სიბრტყეში; ამ დროს მიიღება ღრუბლის ორი არე (ნახ. 3 ა, 3 ბ, 3 გ). დელტა (δ)-ბმა, რომელიც ძირითადად წარმოქმნილია ბირთვულ კომპლექსურ ნაერთებში, წარმოიქმნება მხოლოდ პარალელურ სიბრტყეებში მდებარე d—d ორბიტალების ოთხივე ფრთის გადაფარვისას (ნახ. 4).

კადრი ფილმიდან „მემანქანე“, 1956. რეჟისორი პ. ჯერმი

ჯ. კ. ჯერომი.

ჯერსეული ჯიშის ძროხა.

თ. ჯეფერსონი.

ლიზმის ტრადიციები განვითარებულია სხვ. კინოფილმებში „მემანქანე“ (1956, პრემია, სან-სებასტიანის საერთაშ. კინოფესტივალზე) და „ჩალის მამაკაცი“ (1958) ამ ფილმებში მთავარ როლებს თვითონ ჯ. ასრულებს. 60-იან წლებში ჯ-მ დადგა სოც. და რეალისტურ-სატირული კომედიები: „განქორწინება იტალიურად“ (1961, პრემია, კანის საერთაშ. კინოფესტივალი, „ოსკარი“ სცენარისათვის, 1962), „შეცდენილი და მიტოვებული“ (1964), „ქალბატონები და ბატონები“ (1966, მთ. პრიზი, კანის საერთაშ. კინოფესტივალი), „ამორალური“ (1967) 1968 დადგა კინოკომედია „სერაფინო“ (ოქროს პრიზი, მოსკ. მე-6 საერთაშ. კინოფესტივალი, 1969)

ჯერმუკი, ქალაქი (1961-მდე დაბა) სომხ. სსრ-ში, მდ. არფის (არაქსის შენაკადი) ზემოთში, პლატოზე, 2100 მ სიმაღლეზე, ერევნიდან 175 კმ (უახლოესი საავტ. და საჰაერო გზით) მინერ. წყლის ჩამოსხმელი ქ-ნა. ჰავა ჯ. ბალნეოლ.-კლიმ. მაღალმთიანი კურორტია. იცის ზომიერად თბილი ზაფხული (აგვ. საშ. ტემპ-რა 16°C) და ზომიერად ცივი ზამთარი (იანვ. საშ. ტემპ-რა – 8°C). ნალექები 600 მმ წელიწადში. სამკურნ. საშუალება: მინერ. წყალი, რ-იც თავისი შედგენილობით ჟელეზნოვოდსკისა და კარლოვი-ვარის წყლების მსგავსია; იყენებენ სასმელად, ჩამოსასხმელად და აბაზანებისათვის; შლამის ტალახი. სამკ. ჩვენება: კუჭ-ნაწლავის, საყრდენ-სამოძრაო ორგანოების, საშარდე გზების, გინეკოლ., ნერვული სისტემის დაავადებანი, ნივთიერებათა ცვლის მოშლა. სანატორიუმები, ბალნეოტალახსამკურნალოები, პანსიონატები. კურორტოლოგიისა და ფიზიოთერაპიის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის ფილიალი.

ჯერობა, გ ზ ი ს ო ბ ა, ი ტ ე რ ა ტ ი ვ ი, ზმნის სპეციალური ფორმით გამოხატული განმეორებადი (მრავალჯერადი, მრავალგზისი) მოქმედება. ძვ. ქართულში მრავალგზის მოქმედების გამოსახატავად სხვ. ფორმანტი -ი, წერდ-ი-ს, დაწერ-ი-ს, დაყწერ-ი-ს, ქართ. ენის რამდენიმე დიალექტმა მკაფიო მოდიფიკაციით შემოინახა მრავალგზისი მოქმედების გამომხატველი სხვ. ფორმები: ვწერდ-იდ-ი, სწერდ-იდ-ი, წერდ-ი-ს (ხევსურულსა და თუშურში), ვწერდ-ოდ-ი, სწერდ-ოდ-ი, წერდ-ი-ს (ფშაურში) ზოგ დიალექტში (მოხეურში, მთიულურში) მრავალგზისობა გამოიხატება -ძე||-კე ნაწილაკის დართვით (წერდაძე). ზოგიერთ დიალექტსა და სალიტ. ქართულში მრავალგზისი მოქმედების გამოხატვა აღწერითი წესით ხდება (ხშირად, იშვიათად, ზოგჯერ..).
ბ. ჯორბენაძე.

ჯერომი (Jerome) ჯერომ კლაპკა (ჯ ე რ ო მ კ. ჯ ე რ ო მ ი) (2. V 1859, უოლსოლი, სტეფორდშირის საგრაფო, — 14. VI. 1927, ნორთჰემპტონი), ინგლისელი მწერალი. მისი პირველი ნაწარმოებები პაროდიული და ფელეტონისტური ხასიათისაა იყო. ადრეული თხზულებებიდან აღსანიშნავია „სცენაზე და სცენის მიღმა. ხელმოცარული მსახიობის ჩანაწერები კარიერა“ (1888), „უსაქმო კაცის უსაქმური აზრები“ (1889); სახელი გაუთქვა მოთხრობით „სამნი ერთ ნავში (თუ არ ჩავთვლით ძაღლს)“ (1889), რ-ის გაგრძელებაა „სამნი სასეირნოდ“ (1900). ჯ. ავტორია მრავალი იუმორისტული მოთხრობისა, რომანებისა („პოლ კელვერი“, 1902, „ენტონი ჯონი“, 1923), პიესებისა („მესამე სართულის ბინადარი“, 1907; და სხვ.). ჯ-ის იუმორი ცოცხალი და უბოროტოა, შეფერილია სენტიმენტალიზმით და მორალიზაციით.

თხზ.: სამნი ერთ ნავში, თბ., 1960; Избр. произв., т. 1–2, М., 1957.

ლიტ.: История английской литературы, т. 3, М., 1958.

ჯერსი-სიტი (Jersey City), ქალაქი და ნავსადგური აშშ-ის ატლანტიკურ სანაპიროზე, ნიუ-ჯერსის შტატში. ნიუ-იორკის ერთ-ერთი გარეუბანი; გაშენებულია მდ. ჰუდსონის მარჯვ. ნაპირზე, კ. მანჰეტენის პირდაპირ, რ-საც უკავშირდება გვირაბებითა და ბორნებით. 224 ათ. მცხ. (1980). ელექტროტექ., რადიოელექტრონული, ქიმ., მეტალურგ., კვების მრეწველობა. დაარსდა 1630.

ჯერსეული ჯიში მ ს ხ ვ ი ლ ი რ ქ ო ს ა ნ ი ს ა ქ ო ნ ლ ი ს ა, სარძევე მიმართულების ჯიში გამოყვანილია ინგლისში ნორმანდიული და ბრეტანული ადგილ. საქონლის გაუმჯობესებისა და რძეულიანობის მიხედვით გადარჩევის გზით ჯ. ჯ-ს აქვს ნაზი კონსტიტუცია. ყვითელ- ღია თაფლა და მოყავისფრო-მოყვითალოდან მუქ მურამდე. ხარის მასა 600–700 კგ, ფურისა 360–400 კგ წლიური მონაწველი საშუალოდ 3500 კგ რძეა, ცხიმიანობა 5–6%. ჯ. ჯ. გავრცელებულია ევროპ. და ამერ. ბევრ ქვეყანაში. სსრკ-ში პირველად შემოიყვანეს 1947. იყენებენ სხვა მერძეული ჯიშის ფურებთან შესაჯვარებლად და რძეულიანობის ასამაღლებლად.

ჯესელტონი (Jesselton), ქალაქი მალაიზიაში, იხ. კოტა-კინაბალუ.

ჯეფერსონი (Jefferson) ტომას (13. IV. 1743, შედუელი, — 4 VII. 1826, მონტიჩელო), ამერიკელი სახელმწიფო და საზოგადო მოღვაწე. ცნობილი მიწათმფლობელის ოჯახიდან იყო. მრავალმხრივი განათლება მიიღო. 1769–74 ვირჯინიის საკანონმდებლო კრების დეპუტატი. 1775 კონტინენტური კონგრესის (რ-მაც გადაწყვიტა ჩრდ. ამერიკის კოლონიების ინგლისის გამოყოფა) დეპუტატად აირჩიეს. ჯ. დამოუკიდებლობის დეკლარაციის (1776) ავტორია. მასვე ეკუთვნის „სტატუსი რელიგიური თავისუფლებისათვის“, რ-მაც ეკლესიის სახელმწიფოსაგან გამოყოფაზე. 1784 ჯ-მა კონგრესს შესთავაზა დასავლეთის მიწების ნაციონალიზაცია და მონობის გაუქმება აშშ-ში ახალგაერთიანებულ ყველა შტატში, მაგრამ მონობა მხოლოდ ჩრდ.-დას. ნაწილში გაუქმდა. 1779–81 ვირჯინიის გუბერნატორი, 1785–89 აშშ-ის ელჩი პარიზში, 1790–93 აშშ-ის სახელმწ. მდივანი ჯ. ვაშინგტონის პირველ მთავრობაში. ჯ. XVIII ს. განმანათლებელთა მემარცხენე ფრთის თვალსაჩინო წარმომადგენელი იყო, გამოხატავდა ფერმერთა და წვრილი ბურჟუაზიის ინტერესებს, მოითხოვდა აგრ. საკითხის დემოკრ. გადაწყვეტას, მონობის გაუქმებასა და მთელი ხალხისათვის პოლიტ. უფლებების მინიჭებას. ხანგრძლივი დისკუსია ჰქონდა ფედერალისტების პარტიის ლიდერ ა. ჰამილტონთან, რ-იც მსხვილი ბურჟუაზიის ინტერესებს იცავდა. ვაშინგტონის მთავრობასთან უთანხმოების გამო ჯ. გადადგა და საოპოზიციო რესპუბლიკურ პარტიას ჩაუდგა სათავეში. 1796 ვიცე-პრეზიდენტად აირჩიეს, ხოლო 1801–09 — აშშ-ის პრეზიდენტად. მისი მთავრობის დროს გაუქმდა წინა მთავრობის მიერ მიღებული რეაქციული კანონები, შემცირდა არმია და ფლოტი, სახელმწ. აპარატი. საფრანგეთისაგან შეიძინა ლუიზიანა (1803) და დიპლ. ურთიერთობა დაამყარა რუსეთთან (1808–09). პრეზიდენტის პოსტიდან წასვლის შემდეგ პოლიტ. ცხოვრებას ჩამოშორდა. აშშ-ის პროგრ. ძალები ჯ-ის საუკეთესო ტრადიციებს იყენებენ მშვიდობისა და დემოკრატიისათვის ბრძოლაში.

ჯეფრი მონმაუთელი (Geoffrey of Monmouth, Galfridus Monemutensis) (დაახლ. 1100–1154), ინგლისელი ქრონისტი, მისი მთავარი ნაშრომია „ბრიტანეთის მეფეების ისტორია“ (დაახლ. 1137), რ-იც მოიცავს ბრიტ. ადრეული პერიოდის ისტორიას VII ს დამლევამდე. ჯ. მ-ის ისტ. ერთ-ერთი წყაროა VIII ს. დამლევისა და IX ს. დამდეგის უელსელი ქრონისტის ნენიუსის „ბრიტების ისტორია“ („Historia Britonum“) და კელტ. ლეგენდები. კერძოდ ჯ. მ-თან არის მოთხრობილი მეფე არტურზე და „მრგვალი მაგიდის რაინდთა“ შესახებ ჯ. მ-ის თხზულებებში მოცემული სიუჟეტები გამოიყენეს უ. შექსპირმა, ჯ. მილტონმა, ე. ტენისონმა და სხვ. ინგლ. მწერლებმა.

თხზ.: Historia regum Britanniae, ed. by A. Griscom, L., 1929.

ჯეფრისი, ჯ ე ფ რ ი ზ ი (Jeffreys) ჰაროლდ (დ. 22. IV 1891, ფეტჰილი, დარემის საგრაფო), ინგლისელი ასტრონომი და გეოფიზიკოსი. დაამთავრა კემბრიჯის უნ-ტი (1914). 1946–58 იყო ამავე უნ-ტის ასტრონ. პროფესორი. ჯ-ის ძირითადი შრომები შეეხება დედამიწის აგებულების, მიმოქცევისა და განვითარების საკითხებს. ავტორი სეისმური ტალღების გარბენის დროითი მრუდი, რ-საც ფართოდ იყენებენ დამორიგებული მიწისძვრების კერათა ეპიცენტრების განსაზღვრისათვის. მონაწილეობდა სხვა ვარსკვლავთან მზის შეჯახების შედეგად პლანეტათა სისტემის წარმოქმნის ჰიპოთეზის დამუშავებაში.

ჯექსონვილი (Jacksonville), ქალაქი აშშ-ის სამხრ. ნაწილში, ფლორიდის შტატში, მდ. სენტ-ჯონსის ნაპირას, შესართავიდან (ატლანტის ოკ.) 39 კმ-ზე 541 ათ. მცხ. (1980). საზღვ. ნავსადგური. სარკინიგზო და საავტ. გზების მნიშვნელოვანი კვანძი. სას.-სამ. და სატყეო რ-ნის დიდი ცენ. და სავაჭრო ცენტრი. ცელულოზა-ქაღალდის, კვების მრეწვ., გემთმშენებლობა და გემების რემონტი.

ჯექსონი (Jackson), ქალაქი აშშ-ის სამხრ. ნაწილში, მდ. პერლის ნაპირზე. მისისიპის შტატის ადმ. ცენტრი და უდიდესი ქალაქი. 203 ათ. მცხ. (1980). სარკინიგზო და საავტ. გზების კვანძი. დიდი აეროპორტი. გაშენებულია მექსიკისპირა დაბლობზე. მებამბეობის რ-ნში კვების, ხე-ტყის, ხის დამუშ. და ელექტროტექ. მრეწველობა.

ჯექსონი (Jackson) ენდრიუ (15. III 1767, უოქსჰოუ, — 8 VI. 1845, ნეშვილი, ტენესის შტ.), აშშ-ის სახელმწიფო მოღვაწე. აშშ-ის მეშვიდე პრეზიდენტი (1829–37, დემოკრატიული პარტიის წარმომადგენელი) დაიბადა ღარ. ემიგრანტის ოჯახში. სისტემატური განათლება არ მიუღია. მუშაობდა ადვოკატად სამხრ. კაროლინაში, 1788 ტენესის პროკურორად დანიშნეს. მონაწილეობა მიიღო ტენესის ძირითადი კანონის შედგენაში (1796), შემდეგ ამ შტატის წარმომადგენელი იყო კონგრესში. ერთი ხნით ჩამოშორდა პოლიტ. ცხოვრებას. ინგლ.-ამერ. ომის დაწყებისას, 1812 ჯ. ტენესის შტ. მილიციის უფროსად დანიშნეს გენ.-მაიორის ჩინით, შემდეგ მთელი ჯარის სათავეში ჩააყენეს. 1815 ახალ ორლეანთან სასტიკად დაამარცხა ინგლისელები 1821 ფლორიდის (რ-იც ესპანელებს წაართვეს) პირველი გუბერნატორი იყო. ჰარვარდის უნ-ტმა დაუცველად მიანიჭა იურიდ. მეცნ. დოქტორის ხარისხი

ჯეძიანი, პროვინცია ჩინეთში, აღმ. ჩინეთის ზღვის სანაპიროზე ფართ. 102 ათ. კმ². მოსახლ. 39,9 მლნ კაცი (1984) ადმ. ც. — ქ. ხანჭოუ. პროვ. უმეტესი ნა-

წილი მთიანია (სამ. სიმაღლე დაახლ. 1000 მ, უმაღლესი — 1869 მ). ჩრდ.-ით. თაიხუს ტბის რ-ნში, აგრეთვე ზღვის ნაპირას ვაკეებია. ჰავა სუბტროპ., მუსონურია. დიდი მდ-ებია ფუჩუნძიანი და ოუძიანი. მთებში სუბტროპ. ტყეებია.

ეკონომიკაში წამყვანია სოფ. მეურნეობა. მუშავდება ტერიტ. 1/4, აქედან 80% სარწყავია. მთავარი კულტურაა ბრინჯი. მოჰყავთ ბატატი, ხორბალი, სიმინდი, ჯუთი (I ადგილი ჩინეთში). წვრილბოჭკოვანი ბამბა, შაქრის ლერწამი, ჩაი (I ადგილი ჩინეთში). განვითარებულია მეაბრეშუმეობა. მეცხოველეობა დამხმარე ხასიათისაა, აშენებენ მსხ. რქ. საქონელს, ღორს, ცხვარს. მეფრინველეობა. მეთევზეობა, ტყის სარეწი და თევზჭერა.

მოიპოვებენ ფლუორიტს, ალუნიტს, გოგირდის კოლჩედანს, ლითოგრაფიულ ქვას, რკინის მადანს, ქვანახშირს. მდ-ებზე აგებულია ჰესები. მრეწვ. დარგებიდან განვითარებულია მსუბუქი და კვების მრეწვ., არის მანქანათმშენ., ქიმიური, ქაღალდის საწარმოები. მთავარი სამრეწვ. ცენტრებია ხანჯოუ, ნინბო, ძიასინი. საზღვ. ნავსადგურებია ხანჯოუ, ჯუშანი (ავანპორტი ნინბო) და ვენჯოუ.

ჯეძიანის ტერ. ჩვ. წ-მდე დასახლებული იყო მინის ტომებით. ჩვ. წ. VI—IV სს-ში მისი ნაწილი შედიოდა უს, იუეს და ჩუს სამეფოების შემადგენლობაში. IV—VI სს-ში ჩინელებმა დაიწყეს ინტენსიურად დასახლება. VII—VIII სს-ში შედიოდა ტანების, IX—XI სს-ში უიუეს და სუნის იმპერიის შემადგენლობაში. 1127—79 ხანჯოუ სამხრ. სუნის იმპერიის დედაქალაქი იყო. XIII ს-ში [illegible] შეუერთდა [illegible] რ-ბს. სანაოსნო [illegible] XIV ს-ში, XVII ს-ში ჯ. მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ჩინ. საზღვაო ვაჭრობაში, [illegible] და [illegible] წარმოებაში. ინგლ.-ჩინ. ომის (1840—42) ჩინეთის დამარცხების შემდეგ ჯ.-ში თანდათან შეიჭრა უცხოური კაპიტალი. 1937—45 ჯ. იაპონელებმა დაიპყრეს. ჯ.-ის კონტინენტური ნაწილი გომინდანელებისაგან გაათავისუფლა ჩინ. სახ.-გათ. არმიამ 1949, ხოლო ჯოუშანის კ-ები — 1950 მაისში.

ჯეჯელავა გაიოზ ივანეს ძე (დ. 11. I. 1915, თბილისი), ქართველი საბჭ. სპორტსმენი, ფეხბურთელი, სსრკ სპორტის დამს. ოსტატი (1948). საქ. სსრ ფიზკულტურისა და სპორტის დამსახურებული მოღვაწე (1978). სკკპ წევრი 1940-იდან. 1940 დაამთავრა ამიერკავკ. ინდუსტრ. ინ-ტი, თამაშობდა თბილ. „ლოკომოტივში" (1936—36), „დინამოში" (1937—48). 1939 აღიარეს სსრკ საუკეთესო მარცხ. გარემარბად. 1940 შედიოდა სსრკ 10 საუკეთესო სპორტსმენის სიაში. იყო მოსკ., საქ.-საპატიო მაღლების ოსტატ ფეხბურთელთა გუნდის (1950—61), თბილ. „დინამოს" (1956—57) უფროსი მწვრთნელი. თბილ. „დინამოს" შემადგენლობაში ჩაატარა საკავშ. ჩემპიონატისა და თასის 170-მდე მატჩი, აგრეთვე საერთაშ. შეხვედრები. გამოირჩეოდა უმაღლესი ტექნიკით, დახვეწილი დრიბლინგით, მახვილგონივრული ტაქტიკით, შეტევის ინიციატივით. ავტორია წიგნისა „ქართველი ფეხბურთელები ომამდე და რუმინეთში" (1947). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის, წითელი ვარსკვლავის, 2 „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით.

ლიტ.: მოძრავი თამაშობანი ფეხბურთელებისათვის, თბ., 1947. *რ. ქართველი*.

ჯეჯელავა ივანე მარკოზის ძე [26. VI (7. VII). 1883, ქუთაისი, — 27. IX 1936, თბილისი], რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში. კომპარტიის წევრი 1902-იდან. 1906—07 აქტიურად მონაწილეობდა მუშათა გაფიცვებსა და დემონსტრაციებში თბილისში. მეფის ხელისუფლებამ რამდენჯერმე დააპატიმრა. 1917 თებ. რევ. შემდეგ აირჩიეს მათ შორის, ჯარისკაცთა და მუშათა დეპუტატების საბჭოს წევრად. იმავე წლის დამლევს მუშაობდა რკინიგზის მთავარ სახელოსნოებში თბილისში. 1919-იდან თბილ. ბოლშევიკური კომიტეტის წევრი. იმავე წლის ოქტ-ში გორის მაზრაში ხელმძღვანელობდა გლეხთა აჯანყებას, რ-ის დამარცხების შემდეგ თბილისში დაბრუნდა და განაგრძო არალეგალური მუშაობა გარნიზონის ჯარისკაცებს შორის. საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების შემდეგ სხვადასხვა პასუხსაგებ თანამდებობაზე მუშაობდა. *ს. ბერიძე*.

„ჯეჯილი", 1. ქართული საყმაწვილო ჩახატებიანი ჟურნალი. გამოდიოდა თბილისში 1890—1923 (რედ.-გამომცემელი — ა. თუმანიშვილი-წერეთლისა; 1922-იდან გამომცემელი — განათლების კომისარიატის სოც. აღზრდის მთავარი სამმართველოება). 1890—95 ჟურნალი გამოდიოდა წელიწადში 6-ჯერ, შემდეგ — ყოველთვიურად. „ჯ.-ს" პქონდა დამატებები: ალმანახი „ცხოველთა სამეფოდან" (1896), კრებულები: „მოლაღური", „მერცხალი" (1904), „კუნწულა" ორ წიგნად (1917). „ჯ.-ის" გარშემო შემოიკრიბა ქართ. ლიტ-რის მოწინავე წარმომადგენლები, რითაც დაიმსახურა ჟურნალმა ხალხში დიდი პოპულარობა მოიპოვა. წლების განმავლობაში ის ერთადერთი საყმაწვილო ორგანო იყო (1904 „ნაკადული" გამოცემამდე); ემსახურებოდა მოზარდი თაობის გონებრივ განვითარებას, მის შორს კულტ. მემკვიდრეობის ათვისებას, ბუნებისა და საზ. განვითარების შეცნობას, უცხოეთის მას ბეტრიოტულ გრძნობას ჟურნალში იბეჭდებოდა აგრეთვე თარგმანები რუს. და ევრ. ლიტ-რიდან. „ჯ.-ის" ავტ. თანამშრომლები იყვნენ ი. გოგებაშვილი, რ. ერისთავი, ა. წერეთელი, ვაჟა-ფშაველა, ი. რაზიკაშვილი, შიო მღვიმელი, ე. გაბაშვილი, ე. წერეთელი და სხვ. 2. ყოველწლიური ალმანახი, რ-იც დაარსდა 1968 „საყმაწვილო ლიტერატურის მოამბის" სახელწოდებით; 1974 ეწოდა „საყმაწვილო ლიტერატურა", 1980-იდან — „ჯ." უწყებს გამომცემლობა „ნაკადული".

ლიტ.: ჯ ა ნ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი ა., ქართული საბავშვო ლიტერატურის მიმოხილვა, 1863—1917, თბ., 1934. *ნ. ცეცხლაძე*.

ჯეჯიმი, ფარდაგის ერთ-ერთი სახეობა. ქსოვდნენ საქსოვ დაზგაზე (დაზგაზე), ვიწრო ყაისნადით. მასალად იყენებდნენ შალისა და ბამბის ძაფს. ძაფების ფერით მონაცვლეობით მიიღებოდა ზოლებიანი ნაქსოვი. საქართველოში გავრცელებული იყო ხევსურული და თუშური ჯ.; ხევსურული ჯ. იყო სადა, ზოლებიანი, 3—4 ფერის ძაფით იქსოვებოდა. თუშური კი — ზოლებიანიც და რთულ ორნამენტიანიც. XIX ს-ში დიდი მოწონება ჰქონდა აზერბ. ზანბისა და აზერბაიჯანის ჯ.-ებს, რ-თა წარმოების ცენტრი არდებილი იყო. იყენებდნენ მუთაქის და ბალიშის პირებად, აგრეთვე ტახტებად და ხურჯინებისათვის. *გ. ჯალაბაძე*.

ჯეჯორა, მდინარე ჯავისა და ონის რ-ნებში, რიონის მარცხ. შენაკადი. სათავე აქვს ოსეთის კავკასიონის სამხრ.-დას. კალთაზე, 2976 მ სიმაღლეზე. სიგრძე 45 კმ, აუზის ფართ. 438 კმ², საზრდოობს თოვლის, მყინვარული, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულ-ზაფხულზე, მცირეწყლიანობა — ზამთარში. წვიმებით გამოწვეული წყალმოვარდნა განსაკუთრებით დიდია შემოდგომაზე. წყალდიდობის დროს ჩამოედინება წლ. ჩამონადენის 65%, შემოდგომაზე — 21%, ზამთარში — 17%. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 12,2 მ³/წმ. *ი. ავალიშვილი*.

ჯეჰან-შაჰის ლაშქრობები საქართველოში XV ს. 40-იან წლებში, ყარაყოიუნლუს თურქმანთა სახელმწიფოს მმართველის ჯეჰან-შაჰის ლაშქრობები საქართველოს დასამორჩილებლად და დასახარკავად. მას შემდეგ, რაც საქართველოს მეფე ალექსანდრე I-მა (1412—43) მტკიცე უარი განუცხადა მორჩილებასა და ხარკის მიცემაზე, ჯეჰან-შაჰმა „სარწმუნოების ომის" საბაბით ორგზის ილაშქრა საქართველოში. პირველად 1440 წამოვიდა საქართველოზე 20-ათასიანი ლაშქრით, არეულობის შუშის, ჯავახეთისა და მესხეთის სხვადასხვა ადგილების თანხლებით. სომხეთ მწვრილის თემა მეწინავეების ცნობით, 27 მარტს, აღდგომის დღეს, მტერმა მოულოდნელად შემოარტყა ალყა ქალაქ სამშვილდეს. 60 დღის შემდეგ შიმშილითა და წყურვილით შეწუხებული ქალაქი მოტყუებით აიღეს, ათასობით მცხოვრები გაჟლიტეს, მათი ქონება კი დაიტაცეს. ქალაქის კართან 1664 მოჭრილი თავისაგან მინარეთი აღმართეს, ათი ათასამდე ადამიანი დაატყვევეს. შემდეგ მტრის ლაშქარი თბილისისკენ დაიძრა, გზად სოფლები ააწიოკა და დედაქალაქიც აიღო. თბილისი გაძარცვეს და ცეცხლს მისცეს, ეკლესიები დააქციეს. ჯეჰან-შაჰმა მოსახლეობას დიდი ხარკი დააკისრა.

1444 ჯეჰან-შაჰი მეორედ შემოესია საქართველოს. ლაშქარს თავს ახალციხის ციხესთან IV მტერს შეება. ბრძოლა დილიდან საღამომდე გაგრძელდა, მაგრამ გამარჯვებული ვერ გამოვლინდა. ქართველები მეორე დღისათვის ამზადებდნენ ბრძოლის გაგრძელებას. მაგრამ ჯეჰან-შაჰმა ღამით ჩუმად დატოვა ბრძოლის ველი.

წყარო: ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 4, თბ., 1973; თ ო მ ა მ ე წ ო ფ ე ლ ი, ლ. მელიქსეთ-ბეგის გამოც., თბ., 1937; სომხურ წყაროებში XIV — XV სს. ანდერძების პოსტსკრიპტებების ცნობები საქართველოს შესახებ, ა. აბდალაძის გამოც., თბ., 1978.

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 4, თბ., 1967. *რ. კიკნაძე*.

ჯვარედინი თიხა, სამხრეთ-საშუალო ნეო კულტურების თიხის წესი, რ-ის დროსაც დასაკრძალი თიხის ნიადაგში ერთი ნახევარი თიხვება მინდვრის გასწვრივ, მეორე ნახევარი — გარდიგარდმო, ჯ. თ. ტარდება მწკრივად სათესი მანქანით. მას იყენებენ მარცვლოვანი კულტურებისათვის (ხორბალი, ქერი, შვრია, ჭვავი), რადგან თესლი უფრო თანაბრად ნაწილდება ფართობზე, ვიდრე ჩვეულებრივი მწკრივად თესვისას. მცენარე უკეთ იყენებს ტენს, საკვებ ნივთიერებებს, სინათლეს, სითბოს, ნაკლებად იჩრდილება, ცილდება მოსავალი. ჯ. თ.-ის ნაკლია საწვავისა და შრომის მომეტებული ხარჯვა, თესვის ვადების გახანგრძლივება და სხვ. *გ. ქვრივიშვილი*.

ჯვარედინი სისხლის გადასხმა, ორი ცხოველის (მაგ., ძაღლის) მსხვილი სისხლძარღვების ჯვარედინად შეერთება ექსპერიმენტულ-ქირურგიული მეთოდი, რ-ის შედეგადაც ამ ცხოველებს უწყდებათ სისხლის საერთო ცირკულაცია. ეს ცდა პირველად დააყენა ბელგ. ფიზიოლოგმა ლ. ფრედერიკმა 1890. მან ერთი ძაღლის საძილე არტერიების პერიფერიული ბოლოები შეუერთა მეორე ძაღლის ცენტრ. ბოლოებს და პირიქით. ამ მეთოდს ფართოდ იყენებენ ექსპერ. ფიზიოლ., განსაკუთრებით ორგანიზმის და ქსოვილების გადანერგვისა და გულის ხელოვნური რეგ. [illegible] დროს.

ჯვართაპი, სოფელი საქართ. ოსეთის ავტ. ოლქის ჯავის რ-ნში (ლიახვის სოფლსაბჭო), მდ.-ების მეჯუდისა და პატარა ლიახვის წყალგამყოფის სამხრ.-აღმ. მთისწინეთში, მდ. აჭურის (მეჯუდის აუზი) მარჯვ. ნაპირას, ზ. დ. 1000 მ, ცხინვალიდან 30 კმ. ღორის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა სოფ. ქვიტ ლორმაში (4 კმ).

ჯვართამაღლება, ერთ-ერთი ქრისტიანული საეკლესიო დღესასწაული. რ-იც იცვება ყოველი წლის 14 (27) სექტემბერს. მისი წარმოშობის შესახებ არსებობს სხვადასხვა გადმოცემა. ამათგან უფრო მიღებულის მიხედვით, ჯ. ა. აღნიშნავს

გ. ჯეჯელავა

ი. ჯეჯელავა

ჯეჯიმი. ხევსურული ჯეჯიმი

ამ დღეს, როდესაც იმპ. კონსტანტინე დიდის დედის ელენე დედოფლის ბრძანებით იერუსალიმის მახლობლად, დაახლ. 335, იპოვეს იესო ქრისტეს ჯვარი. ქვეყნისათვის შესაძლებელი რომ ყოფილიყო ჯვრის ხილვა, იერუსალიმის პატრიარქმა მაკარიოსმა აღმართა ანუ აღამაღლა იგი. აქედან წარმოდგება დღესასწაულის სახელწოდებაც „ჯ. ა." ამ დღეს ეკლესიამ მკაცრი მარხვა დააწესა.

ჯვარი, ემბლემა-ნიშანი, რომელიც სხვადასხვა მითოლოგიურ-რელიგიურ და კოსმოგონიურ სისტემაში ღრმა სიმბოლურ მნიშვნელობას ენიჭებოდა. იგი აღმოცენდა ზედა პალეოლითის ეპოქაში, განსაკუთრებით ფართოდ გავრცელდა ნეოლითში; ცნობილია აზიისა და ევრ. ადრინდ. სამიწათმოქმედო კულტურებში, აგრეთვე დამოწმებულია ავსტრალიასა და კოლუმბამდელ ამერიკაში. ვარაუდობენ, რომ მის აღმოცენებაში გარკვეული როლი უნდა ეთამაშა იმ წარმოდგენებს ცეცხლის გაჩენის ჯოხზე, ხელგაშლილ ადამიანზე, ბორბალზე (ე. ი. გამოსახულების ცენტრზე) და ა. შ., რომელსაც ხშირად ვხვდებით რიტუალებში, ფოლკლორში, მითოლ. თუ რელიგ. სიუჟეტებში მაგრამ არც ერთი კონკრეტული მოტივი არ არის მიჩნეული ჯ-ის აღმოცენების საფუძვლად. თანამედროვე მეცნიერები სარწმუნოდ მიიჩნევენ შეხედულებას, რ-ის მიხედვითაც, ჯ. არის კოსმოგონიური სისტემის საკოორდინაციო ნიშანი, რ-იც ქვეყნიერების ოთხ მხარეს წარმოსახავს, წრისა და კვადრატის გამოსახულებით. ჯ. გამოხატავდა არა შემოზღუდულ, ლოკალურ ტერიტორიას, არამედ მიწის პირს მთლიანად. ასეთად წარმოიდგენდნენ იგი ხალხ. გადმოცემებში, რომლის მიხედვით მიწის ზურგზე გზა სამ მხარეს იშლება. ამ წარმოდგენის თანახმად, გზაჯვარედინი, ანუ ჰორიზონტალურად მდებარე ჯ-ის ცენტრი ქვეყნიერების ცენტრთან არის გაიგივებული. მხარეთა აღმნიშვნელი ქართ. სახელები აღმ., სამხრ., დას. და ჩრდ. წარმოსახავს ზეციურ ჯ-ს, რ-იც კოორდინირებულია მზის 4 კულმინაციური წერტილის შესაბამისად მნათობის წრიულ გზაზე, რასაც იგი გადიოდა მთელი ოკეანით ან მთებით გარშემორტყმული დედამიწის გარშემო. ადრინდ. მიწათმოქმედ ტომთა რთული მსოფმხედველ. კომპოზიციებიდან გამოირჩევა ჯ-ის 2 ძირითადი ტიპი: სწორკუთხა ჯ. და ირიბკუთხა, ამავე პერიოდში ჯ. ითვლებოდა უდიდესი დამცველი ძალის მქონე საკრალურ ნიშნად და კომპოზიციებში ხშირად ენაცვლებოდა ცხოველთა და ფრინველთა გამოსახულებებს. ჯ-ის სიმბოლიკა აისახა აგრეთვე ცხოვრების ხის (მისი გეომეტრიზებული ვარიანტი) კოსმოგონიურ მითში, რ-ის მიხედვითაც, ხე არის ქვეყნიერების ცენტრში აღმართული ხიდი ქვეყნიერების სამ ვერტიკალურად განლაგებულ ნაწილს (სფეროს) შორის. სხვადასხვა ერისა და სხვადასხვა ხალხში ჯ. ითვლებოდა სიცოცხლისა და სიკვდილის, განახლების, ფალიური ძალის, ნაყოფიერების, უკვდავების და ა. შ. ნიშნად (იხ. ეგვიპტე, ბაბილონი, ასურეთი, საბერძნეთი, რომი და სხვ.). პოპულარული იყო ხელოვნებაში როგორც დეკორატიული ელემენტი, როგორც კომპოზ. ორიენტაციისა და ორნამენტული ქარგის ელემენტი. ქრისტიანობამდელი ხანისათვის ჯ-ის, როგორც საკრალური ნიშნის, მნიშვნელობა და ფუნქცია სავსებით შეესაბამებოდა იმ ადგილსა და მნიშვნელობას, რ-იც მან შეიძინა ახ. რელიგიაში.

საქართვ. ტერიტორიაზე ჯ-ისა და სვასტიკის მრავალფეროვანი გამოსახულება აღმოჩნდა. სამიწათმოქმედო ხანიდან მოყოლებული. ჰეროდოტეს ცნობით, კავკ. მცხოვრებლებს ტანსაცმლის სხვადასხვა სიმბოლო-ნიშნებით მოხატვა სჩვეოდათ. საფიქრებელია, რომ ამ ნიშანთა შორის ჯ-იც იქნებოდა, რადგან ტანისამოსზე და ყოფის ნივთებზე ჯ-ის გამოსახვის ტრადიცია ჩვენში უძველესი დროიდანვე არსებობდა. ჯ-ის ქართ. სახელწოდების წარმომავლობა გარკვეული არ არის. ცხადია, რომ იგი არ მომდინარეობს არც ქრისტეს სახელიდან, არც ბერძნ. stauros, ან ლათ. crux-იდან, როგორც ეს მოხდა ევრ. თითქმის ყველა ქრისტ. ხალხში (შდრ. რუს. крест მომდინარეობს გერმ. Crist — ქრისტე ან ლათ. crux-იდან). როგორც ჩანს, ტერმ. „ჯ." საქართველოში ადრინდ. ქრისტიანობის ხანაშიც არსებობდა. იგი უკვე ცნობილია იაკობ ხუცესისათვის (V ს.), რ-მაც ჯერ კიდევ არ იცის ტერმ. „საბარჯები" და ხმარობს „[illegible]" აღსანიშნავია, რომ საქართვ. გარკვეულ რ-ნებში ჯ. პირდაპირ ღვთაების აღნიშნავს. შესაძლოა, ქრისტიანობის შემოსვლამდე ჩვენში ჯ. ღვთაების აღმნიშვნელი იყო. ჯ. დიდ როლს თამაშობდა ხალხ. წარმოდგენებში — გრძნეულის შეკვრის თუ ბოროტებისაგან თავის დაცვის რიტუალებში, მაგიურ მოქმედებებში, შელოცვებში და ა. შ. მან განსაკუთრებული ადგილი მოიპოვა ჰერალდიკაში, საფოსტო წერის ნიშნებში, მათემატიკაში, აღნიშნავს დასასრულს, გარდაცვალებას და ა. შ.

ჯ. არის ქრისტიანობის ერთი უმთავრესი სიმბოლო და კულტის საგანი. ძვ. რომში, სადაც ყალიბდებოდა ქრისტიანობა, ხის ჯ-ს იყენებდნენ როგორც სამარცხვინო, სიკვდილით დასასჯელ იარაღს. ქრისტ. მოძღვრების თანახმად, იესო ქრისტე ჯვარცმის შემდეგ ჯ-ით ჩავიდა ჯოჯოხეთში, დაარღვია სიკვდილის მეუფება და ისევ ზეცად აამაღლა პირველი ცოდვით დაცემული ადამიანის სული. ჯ-ის კულტი ქრისტ. ეკლესიაში IV ს-ში შემოიღეს. ადრინდ. ქრისტ. სიმბოლოებში (თევზი, პური, კრავი და სხვ.) ჯ. არ გვხვდება. დაახლ. 400 პირველად გაჩნდა ჯვარცმული ქრისტეს გამოსახულება. ქრისტიანებმა ჯ-ის ტარება უფლება ერთეული ნაილობების შემდეგ. ქართ. ქრისტ. ეკლესიაში ქრისტეს ჯ-ის გარდა არსებობს ე. წ. წმ. ნინოს ვაზის ჯ., ოდნავ დახრილი ფრთებით, რ-იც, ლეგენდის თანახმად, წმ. ნინომ ღვთისმშობლისაგან მიიღო საქართველოში გამოგზავნების წინ. ი. სურგულაძე.

ჯვარი (ხევსურული), ხატი (ფშავი), ღვთაებისა და მისი ამქვეყნიური სამართალ-ნის სახელწოდება აღმ. საქართველოს მთიანეთში (ძირითადად ხევსურეთში). ჯ-ები, იგივე ღვთისშვილები, ითვლებოდნენ თავიანთი სამწყსოს მფარველებად. თითოეულს გარკვეული ფუნქცია ჰქონდა. იახსარი და კოპალა ავ სულებთან მებრძოლებად მიაჩნდათ, გუდანის ჯვარი მოლაშქრე ღვთაება იყო, ხახმატის ჯვარი (ხახმატნი) — ნაყოფიერების მფარველი და ხორციელთა და ღვთაებათა შორის შუამავალი. ჯვარ-ხატების საბრძანისები წარმოდგენილი იყო სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობათა კომპლექსით (ბერელა, დარბაზი, საკორო, საქვაბე, საზარე და ა. შ.), მათვე განეკუთვნებოდათ მამულები, სახნავები, ტყე. ხშირ შემთხვევაში საკუთარი ყმა-სოფლის ფარგლებს გარეთ მთასა თუ ბარში მამული. ყველა ჯვარ-ხატებში იმართებოდა ტრადიციულად დადგენილი დღესასწაულები, წყდებოდა დიდმნიშვნელოვანი საქმეები (ლაშქრობანი, სადავო ტერიტორიული საკითხი, რჯულის კანონების შეცვლა და ა. შ.).

ლიტ.: ბარდაველიძე ვ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები. ტ. 1 — ფშავი, თბ., 1974. თ. ოჩიაური.

ჯვარი (ლათ. Crux), სამხრეთის ჯვარი, ცის სამხრ. ნახევარსფეროს თანავარსკვლავედი. მისი ყველაზე ბრწყინვალე ვარსკვლავების ვიზუალური ვარსკვლავიერი სიდიდეებია 0,8, 1,3, 1,6 და 2,8 ეს ვარსკვლავები ცაზე რომბის (ან ჯვრის) ფიგურას ქმნიან სსრკ ტერიტორიიდან ჯ. არ ჩანს.

ჯვარი, მთა ეგრისის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ-ების ტეხურისა და ხობის წყალგამყოფზე, მდ. თხმორის (ხობის მარცხ. შენაკადი) სათავეში. სიმაღლე 1980 მ. აგებულია ქვედაცარცული კირქვებითა და დოლომიტებით. დამახასიათებელია რელიეფის კარსტული ფორმები, ტყით და მთა კალთები შემოსილია წიფლნარ-მუქწიწვიანებით, ზემო — სუბალპ. და ალპ. მდელოებით. დ. [illegible]

ჯვარი, ქალაქი (1981-იდან) წალენჯიხის რ-ნში, მდ. ენგურის მარცხ. მხარეს, ზუგდიდი—მესტიის საავტ. გზაზე. ჯვრის საქალაქო საბჭოს ცენტრი (შედიან ჯ., სოფლები [illegible]). ზ. დ. 281 მ, წალენჯიხიდან 20 კმ, რკინიგზის სადგურ ჯვარიდან 2 კმ. ჯ-ში ნოტიო სუბტროპ. ჰავაა, იცის რბილი, თბილი ზამთარი და ცხელი ზაფხული. საშ. წლ. ტემპ-რა 13,7°C, იანვ. 4,3°C, ივლ. 21,9°C; აბსოლ. მინ. —21°C, აბსოლ. მაქს. 40°C. ნალექები 2000 მმ წელიწადში. ჯ-ში არის 4 [illegible] კოლმ. (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). საწარმოთა გაერთიანება „ენგურჰესმშენი", საცხოვრებელი ქარხ. ქ-ნა (უმეტეს მეცხოველეობის ფერმისა და საკვებწარმოების სამშენებლო სამმართველო-ლაბორატორიას), ჩაის ფაბ. მარმარილოს მადნეულის სამმართველო, ზოგადი განათლების 3 საშ., სამუსიკო (ცეკვითი) და სამხატვრო სკოლები, 2 საბავშვო ბაღი, 4 საბავშვო ბაგა, 3 ბიბ., 2 კულტსახლი, კლუბი, საავადმყოფო, ამბულ., 2 ფელდშერ., აფთიაქი, 3 კავშირგაბმ. განყ-ბა. შემონახულია შუა საუკ. ციხის ნანგრევები.

ჯვარი მცხეთისა, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი ლეგას მთაზე, ძვ. დედაქალაქის — მცხეთის პირდაპირ, იქ, სადაც არაგვი ერთვის მტკვარს. ტაძრის სახელწოდება იქიდან წარმოდგება. საფუძვლიანი აქვს ქრისტიანობის მიღების პირველი წლებიდანვე ამ ადგილას მეფე მირიან III-მ ხის მაღალი ჯვარი აღმართა, რ-საც გარდა ქართველებისა თაყვანს სცემდნენ კავკ. სხვა ქრისტიანი ერებიც. VI ს. I ნახევარში ამ ჯვრის არსებობას ადასტურებს „ევსტათი მცხეთელის ცხოვრებაც". VI ს. II ნახევარში (545-სა და 586 შორის) ქართლის ერისმთავარმა გუარამმა ჯვრის გვერდით პატარა ეკლესია ააგო (დღეს ნაგებობის სამხრეთ-დასავლეთზე, რ-საც საბაზი(?) ჰქვია). გარეგან იგი ორფერდასახურავიანი მარტივი სწორკუთხა ნაგებობაა, შიგნით ჯვრისებრი მოხაზულობა აქვს (1 აფსიდითა და 3 სწორკუთხა მკლავით). შუაში აქაც კვადრატია, რ-საც გუმბათისებრი გადახურვა ჰქონდა (მთლიანად ყველას გარეშე). ამ პატარა სამლოცველოს წინ ჯვრის შემორე ტაძარს ანუ „მცირე ჯვარს" უწოდებენ. იმავე VI ს. მიწურულსა და VII ს. დასაწყისში (586/87—604/605) გუარამის ძემ — ერისმთავარმა სტეფანოზ I-მა მცირე ტაძრის გვერდით ააგო დიდი ტაძარი, რ-იც ზედ გადაეფარა ხის ჯვარს (ჯვრის კვარცხლბეკი დღემდე დარჩენილი ეკლესიაში). ჯ-ის მცირე და დიდი ტაძრების აგების დრო თვით ძეგლთა არსებობის საფუძველზე დაადგინა გ. ჩუბინაშვილმა. საგულისხმოა მანძილზე მცირე ტაძარი ძლიერ დაზიანდა, დიდმა ტაძარმა კი კარგად მოაღწია დღემდე.

ჯ-ის უშუალო წინამორბედია ნინოწმინდის ტაძარი, ჯ-ში განვითარებულია და მხატვრულად სრულყოფილია ნინოწმინდის კომპოზიცია. გეგმის საფუძველს აქაც კვადრატთანაწყობილი ტეტრაკონქი შეადგენს, მაგრამ ეს კუთხის ოთახები რადიალურად კი არ არის განლაგებული, როგორც ნინოწმინდაში, არამედ აფსიდების ღერძების პარალელურად და გუმბათქვეშა სივრცესთან დაკავშირებულია კუთხის ღრმა ნიშებით, რ-თაც წრის 3/4-ის მოხაზულობა აქვთ. შენობის ბირთვს, ჩვეულებისამებრ, შეადგენს კვადრატი, რ-ის თავზეც აღმართულია ტრომპებიდან ყელ-

ზე დამყარებული გუმბათი იგივე შიგნით სივრცის დომინანტია, განსაზღვრავს ტაძრის სხვა ნაწილის ფორმასა და პროპორციებს. ამ ხუროთმოძღვრულ სისტემაში, რ-იც ხასიათდება ნაწილთა სრული წონასწორობითა და ჰარმონიით, ჰარმონიით ჯ-ის გარეგნული სახე ნათლად ასახავს სივრცის შიდა დანაწევრებას. აქ აფსიდები შიდა და გარე ფორმების შეთანხმებულად გააზრებული შესაბამისობით. ეს პირველი ნიმუშია შუა საუკ. ქართ. ხუროთმოძღვრებაში, როცა ფასადის სახე დამოუკიდებელი, შეგნებულად დასახული მხატვრული ამოცანის მნიშვნელობას იძენს. ამიერიდან ეს ქართ. არქიტ. დამახასიათებელი ნიშანი იქნება ერთი იმ მრავალ ნიშანთაგანი, რ-ებიც მკვეთრად განასხვავებენ მას ბიზანტიურისაგან (ბიზანტიაში ხუროთმოძღვრების ყურადღებას მთლიანად იპყრობდა დეკორირებული შიდა სივრცის შექმნის ამოცანა, ფასადები მათ არ აინტერესებდათ) მოუხეშავად იხსნა, რომ შენობა დიდი არ არის (სიმაღლე 25 მ არ აღემატება), იგი მონუმ. შთამბეჭდაობას ტოვებს. ფასადთა დანაწევრებაში სრული კომპოზიციურია ჯ-ის ტაძარი პილონების წყობის შემდეგ ხუროთმოძღვრების სკულპტურული მორთულობა არ საფუძვლის წარმოადგენს. ფიგურული რელიეფების განლაგება ღრმად გააზრებულ სისტემას ექვემდებარება. აღმ. ფასადი, რ-იც ზედ ქართაულ სახელდახელოდ დაყოფილია და შორიდან ჩანს, მარტივად და ზოგადად არის დამუშავებული. აქ მთავარი ფასადები აღმ. და სამხრეთისაა. აღმ. ფასადზე საკურთხევლის აფსიდის 3 სარკმელი აქვს, რ-ებიც შეკრულია მათ თავზე გადმოშვებული წყობით, რელიეფური სარტყლით. სარკმლის ზემოთ, სარკმლების შესაბამისად, მოთავსებულია 3 რელიეფური გამოსახულება იმ პირებისა, რ-თა ხარჯითაც აშენდა ეკლესია: შუაში ქრისტეს წინაშე მუხლმოდრეკილი სტეფანოზ ერისმთავარია, ე. ი. მთავარი მშენებელი; მარცხნივ — მისი ძმა დემეტრე მთავარი (ჰიპატოსი), მარჯვნივ — სტეფანოზის მემკვიდრე ადარნასე (მის ზემოთაც ფრთაგაშლილი ანგელოზია, რ-საც მარჯვ. ხელი წინ აქვს გაწვდილი); ადარნასეს წინაა მუხლმოდრეკილი ბავშვი — მისი ძე. სამივე რელიეფზე ასომთავრული წარწერებია, რ-ებშიც მშენებელთა სახელები და ტიტულებია მოხსენიებული (იხ. ჯვრის წარწერები). სამხრ. ფასადი საკმაოდ ღრმა ნიშების წყალობით უფრო დიფერენცირებული ჩანს. სამხრ. შესასვლელის თავზე, ტიმპანში, არის ძე ქრისტე. სამხრეთში დიდად გავრცელებული გამოსახულება — ანგელოზთა მიერ ჯვრის ამაღლება. კომპოზიცია ოსტატურადაა ნაწარმოები და შეხამებული ტიმპანის ნახევარწრიულ მოხაზულობასთან. სამხრეთის ფასადის სხვა რელიეფები (ნიშებში მოთავსებული) ძლიერ დაზიანებულია. ფასადი, რ-ის წინაც მცირე ჯვრის ეკლესია დგას, სრულიად მოურთავია. შენობის საერთო ჰარმონიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ფასადთა პერანგის მშვენივრად გათლილი ქვის წყობა — მოყავისფრო-ქვიშაქვისა, დროთა ვითარებისაგან თითქმის ოდნავ შეფანგული. ტაძარი არა მარტო ფორმებით, მასშტაბით და პროპორციებით ქმნიდა გარემოს, არამედ ფერითაც. ჯ-ის ტაძარი — შუა ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლთა დამთავრებული და ყველაზე სრულად განსახიერებული ნაწარმოები — საფუძველს უდებს განვითარების მთელ საფეხურს: VII ს-ში იქმნება ანალოგიურ ძეგლთა მთელი ჯგუფი, რ-ებიც გეგმისა და საერთო აგებულების მხრივ დიდად უახლოვდება მცხეთის ჯ-ს, მაგრამ, ბუნებრივია, კერძო თვისებებითა და დეტალებით განსხვავდება მისგან. ასეთებია ატენის სიონი, ძველი შუამთა, მარტვილი, ჯ-ის ტიპი, ე. ი. კუპოლისამბებიანი ტეტრაკონქი, ცნობილია მთლიად საქართველოსა და სომხეთში. ხოლო ნიმუშები ქართ. ნიმუშთაგან განსხვავდება გარკვეული თავისებურებებით, რომლებიც საერთოდ ამ ორი ქვეყნის ხუროთმოძღვრებას ახასიათებს. ტაძრის გარეშემო არსებული სადღესასწაულო ნაგებობები (ამჟამად დანგრეული კოშკი და გალავანი) უფრო გვიანდელია.

ლიტ.: ბერიძე ვ., ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1974; ჩუბინაშვილი გ., ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. 1, ტფ., 1936; Чубинашвили Г. Н., Памятники типа Джвари, Тб., 1948. *ვ. ბერიძე.*

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი გვ. 592—593.

ჯვარიანტონი, უღელტეხილი იალონის ქედზე, სიმაღლე 1550 მ. აგებულია ნეოგენური ასაკის თიხებით, ქვიშაქვებითა და კონგლომერატებით. მიდამოები შემოსილია ქვემოთ რცხილნარ-წიფლნარით, ზემოთ — ძირტკბილი სუბალპ. ბალახეულით. საზაფხულო გზით აკავშირებს მდ.-ების მარტყოფისწყლისა და გომბორის (იორის აუზი) ხეობებს. *დ. უკლება.*

„ჯვარი ვაზისა", საქართველოს საპატრიარქოს ჟურნალი. გამოდის თბილისში 1978-იდან წელიწადში 2-ჯერ. მისი წინამორბედი ჟურნალები იყო „მწყემსი" (1883—1910), „ჯვარი ვაზისა" (1906), „სვეტიცხოველი" (1917). ჟურნალში იბეჭდება ოფიც. ინფორმაცია, საქართვ. ეკლესიის სინოდის დადგენილებები, მიმოწერა სხვადასხვა ეკლ.- პატრიარქებთან და მთავართან. აშუქებს ეკლესიის მოღვაწეების საქმიანობას, ფართო ადგილს უთმობს ქართ. ეკლ. ისტორიას, ძვ. ქართ. ენის სწავლებას, ისტ. ძეგლების დაცვასა და რესტავრაციას, ქართ. საგალობლების აღდგენასა და სხვ. საკითხებს. განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს ხალხთა შორის მშვიდობის დაცვის საქმეს. წინა პლანზეა წამოწეული საქართვ. ეკლ.- კავშირი მართლმადიდებელ და არამართლმადიდებელ ეკლესიებთან. ჟურნალმა ხელი შეუწყო მთელ რიგ ეკლესიებთან საუკუნეთა მანძილზე გაწყვეტილი კონტაქტების აღდგენას. *თ. ჯაფარიძე (კობახიძე).*

ჯვარიღელე, უღელტეხილი სვანეთის ქედის სამხრ. განშტოებაზე. სიმაღლე 2860 მ. აგებულია იურული თიხაფიქლებითა და ქვიშაქვებით. მდებარე შემოსილია სუბალპ. და ალპ. მდელოს ბალახეულით. აკავშირებს მდ.-ების ლასკადურისა და ჯეჯორის ხეობებს (ცხენისწყლის აუზი).

ჯვარიონნი (წყნეთური), **ხატიონნი** (ყმაგი), ჯვარ-ხატის მსახურნი, თემის სოციალური ხელისუფლების წარმომადგენლები აღმ. საქართვ. მთიანეთში. ჯ-ში შედიოდნენ ქადაგი, ხუცესი, მეკანძური, მეკოშე, მეზარე, მესანთლე, მესულთე. მესაყდრე, მეკელი და სხვ.; ხატიონში — თავხევისბერი, მეკვირიე, მეთას-განძე, მეზარე, მესანთლე, მესუფრეე, მეკვეთრე და ა. შ.

ლიტ.: ხარდაველიძე ა., ხევსურეთი ... (საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, 1962, ტ. 10, №8; ჩიკვაშვილი მ., უძველესი სოციალურ-რელიგიური ინსტიტუტები საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1982; ოჩიაური თ., ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ქალაქების ინსტიტუტი), თბ., 1954. *ჭ. გრიაშვილი.*

ჯვარისა, სოფელი ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, იმერეთის ჩრდ. მთისწინეთში, მდ. ლაილაშის (წყალწითელის შენაკადი-შენაკადი) ხეობაში. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჯ., კირიჯა, ოფურჩეთი) ზ. დ. 480 მ. ტყიბულიდან 33 კმ, თრბილიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 11 კმ. კოლ-მა (მეხილეობა). საშ. სკოლა, ბიბლ., კლუბი (კინოდანადგარით), მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. წყაროებში პირველად იხსენიება XI ს. 70-იან წლებში. შემორჩენილია ციხესიმაგრის ნანგრევები.

ჯვარისმამა, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წინამძღვრის სახელწოდება. ამავე სახელითაა ცნობილი ეკლესია იერუსალიმში, ახლანდ. ქ. ლიოფლიდის ქუჩაზე ეს ეკლესია, აგრეთვე აგებული ეკლესია (ვარაუდით, XVI ს.) იერუსალიმის საპატრიარქოს ქართველი ბერების მეტოქი (კელიაბიეუშა) იყო.

ჯვარისმტვირთველი, სასულიერო ლიტერატურაში, კერძო ხალხის კვირინეს (იუდეველი, ქ. კვირინეს მკვიდრი) იგი გზაზე შეემთხვა ჯვარისცმულს, რ-საც გოლგოთაზე მიმყავდათ იესო ქრისტე. სვიმონს ჯვარისკვლევამ აჰკიდეს ჯვარი, რ-ზედაც უნდა გაეკრათ იესო ქრისტე, რადგან ქრისტეს მძიმე ჯვრის ზიდვა აღარ შეეძლო.

ჯვარისუბანი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავტ. ოლქის ლენინგორის რ-ნში (ახალგორის სოფსაბჭო), ალევის ქედის ძირ. კალთაზე ზ. დ. 1440 მ. ლენინგორიდან 16 კმ. ლენინგორის მეხილეობის საბჭ. მეურნეობა სამ. სკოლა-ინტერნატი დაბა ლენინგორში.

ჯვარის ხატი, ხატის ჯვარი. თუშეთის რიგითი წმინდა ადგ. საქართველოს მთიანეთში ... წყაროები თაყვანისცემის ... მისი ერთობლიობის გამომხატველი ღვთაების (ცისიგოდლის) ... ჯ. ხ. მ-ების იდეოლოგიური ... (მკვიდრი) ყმობად, რ-ებიც თემის ტერიტ. ... მოსახლეობა თემის და შემოსაზღვრულ, გამოყოფილ, მიწებით, მიყვანილი და ჩელ დებულ ყმობაზე, რ-ებიც სხვადასხვა დროის და სხვადასხვა მიზეზით თემში მოსული და გვარის ღალიანი გვარების წარმომადგენლები იყვნენ. ჯვარ-ხატის მკვიდრი ყმებიდან შემდეგში ღვთისწინის ხელისნები, ხოლო მათგან — ჯვარ-ხატის მსახურნი — ჯვარიონნი (ხატიონნი). ჯვარის ყმობა (ხატის ყმობა) გულისხმობდა ჯვარ-ხატისადმი სამსახურისა და ვალდებულებათა მთელ წყებას. ჯვარის ყმობის ცნება საფუძველი იყო ნომინალურად ჯვარ-ხატის, ხოლო რეალურად — სახ. ხევისბერის უზენაესი საკუთრების უფლება სათემო მიწაზე.

ლიტ.: ცანავა ა., უძველესი სოციალურ-რელიგიური ინსტიტუტები საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1982; ოჩიაური თ., ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ქალაქების ინსტიტუტი), თბ., 1954; Бардавелидзе В. В., Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957. *ჭ. გრიაშვილი.*

ჯვარის ციხე, შუა საუკუნეების ციხესიმაგრე დას. საქართველოში, იმერეთში (ტყიბულა); გარდაუდით ახლანდ. სოფ. ჯვარისა (ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტ.) მიდამოებში ჯ. ც. მოხსენიებული აქვს ვახუშტი ბაგრატიონს 1723 დას საქართველოში თხზულებათა აგრესიასთან დაკავშირებით. *თ. ბერძენი.*

ჯვარის ციხე, ჯვარის ციხე, შუა საუკუნეების მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრე აღმ. საქართველოში, კახეთში, ახლანდ. ყვარლის რ-ნში, რაიონული ცენტრის მახლობლად. წყაროებში იხსენიება XI ს-იდან როგორც საჰერეთოს ფეოდ. სამფლობელოს რეზიდენცია. შემორჩენილია ნანგრევები. *დ. მუსხელიშვილი.*

ჯვარიძეთი, სოფელი აჭარის ასსრ ხულოს რ-ნში (დიოკნისის სოფსაბჭო), მდ. აჭარისწყლის ხეობაში. ზ. დ. 1180 მ. ხულოდან 9 კმ. პარიზის კომუნის სახ. დიოკნისის კოლ-მა (მეთამბაქოეობა). საშ. სკოლა სოფ. დიოკნისში (1 კმ).

ჯვარისნათა ბალღინჯოები (Eurydema), მწერების გვარი ნახევრადხეშეშფრთიანთა რაზმისა. გავრცელებულია ევროპაში, აზიაში, ჩრდ. აფრიკაში. აზიანებს კომბოსტოს, წიწმატს, მდოგვს და სხვ. სსრკ-ში გვხვდება 13 სახეობა. საქართველოში დიდი ზიანი მოაქვს მ ო რ თ უ ლ ი ბ ა ლ ღ ი ნ ჯ ო ს (E. ornata). ზედა ფრთებზე წითელი და შავი ლაქები აქვს მეტილი ზემოდან წითელია, მო-

ლოში შავი, სიგრძე 9—10 მმ. ზამთრობს იმაგოს ფაზაში, გაზაფხულზე დებს კვერცხებს. მცენარეებს აზიანებს წვენის წოვით. დაზიანებულ ადგილებში ჩნდება თეთრი ლაქები. საქართველოში 2—3 თაობას იძლევა. ბრძოლის ღონისძიებები: ჯვაროსანთა სარეველების მოსპობა, 80%-იანი ქლოროფოსის 0,2%-იანი ხსნარის შესხურება და 0,2%-იანი ფოსფამიდის გამოყენება მოსავლის აღებამდე 30 დღით ადრე. დ. ჩუხრუკიძე.

ჯვაროსნები (Cruciferae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. ბალახები, იშვიათად ნახევრად ბუჩქები და ბუჩქებია. მორიგეობით განლაგებული ფოთლები აქვთ; ჯამი და ფურცლები ხშირად ქმნის ჯვარისებრ ... ნაყოფი ჭოტი ან ჭოტაკაა, ... ან ფარისებრი. ჯ. იშვიათად გაუხსნელი ან დანაწევრებულია. ზოგჯერ ნაყოფი ბეწვებით შებუსულია ან სრულიად შიშველი მცენარეებია (შებუსვას მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს ოჯახის სისტემატიკისთვის). ოჯახი 380-მდე გვარის 3200-მდე სახეობას აერთიანებს. ჯ. მეტწილად ჩრდ. ნახევარსფეროში არიან გავრცელებულნი. მნიშვნელოვანი ჯგუფები გვხვდება ასევე თანამედროვე და უძველესი ხმელთაშუაზღვისპირეთის რეგიონშიც. საქართველოში 64 გვარის 180-მდე სახეობა იზრდება. ჯ. შ. ბევრი ლოკალური ენდემია. ოჯახში მრავალი ბოსტნეული (კომბოსტო, ბოლოკი, თალგამი და სხვ.), ზეთოვანი (რაფსი, მდოგვი, წიწმატა-ძეძვი და სხვ.), სანელებელი (მდოგვი, პირშუშხა), თაფლოვანი, საღებავი და სხვ. მცენარეა. ბევრია სარეველაც (მინდვრის მდოგვი, ცინცხალა, ბოლოკურა, ბოლოკა, შალგი და სხვ.). ლ. ხინთიბიძე.

ჯვაროსნული ლაშქრობები, დას. ევროპის ფეოდალების დაპყრობითი ომები ახლო აღმოსავლეთში 1096—1270. მიმდინარეობდა პალესტინის ქრისტიანული „წმინდა ადგილების" მუსლიმანებისაგან გათავისუფლების ლოზუნგით. ლაშქრობის მონაწილეებს სიმბოლურად ტანსაცმელზე მიკერებული ჰქონდათ ჯვარი (აქედან — „ჯვაროსნები"). ჯ. ლ. გამოიწვია X—XI სს. დას. ევროპაში შექმნილმა სოც.-ეკონ. ვითარებამ. ქალაქების წარმოშობამ და სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარებამ მნიშვნელოვნად გაზარდა ფეოდალთა მადა. მიწისწყურვილი და გაუსაძლისი იყო გლეხთა მასების მდგომარეობა დას. ევროპელ ფეოდალებს განსაკუთრებით იზიდავდა ახლო აღმოსავლეთის ეკონომიკურად მაღალგანვითარებული ქვეყნები. ჯ. ლ-ის დაწყების საბაბი გახდა XI ს. II ნახევარში სელჩუკების მიერ მცირე აზიაში ბიზანტ. სამფლობელოებისა და ქრისტიანების „წმინდა ქალაქის" იერუსალიმის დაპყრობა. ბიზანტიამ დახმარებისათვის დას. ქვეყნებსა და რომის პაპს მიმართა. ჯ. ლ-ის იდეური სულისჩამდგმელი და ორგანიზატორი გახდა რომის პაპი. დაპყრობით ომებს კათოლ. ეკლესიამ რელიგიური ხასიათი მისცა და „ქრისტეს საფლავის ურჯულოთაგან" განთავისუფლების პროპაგანდა გაშალა. 1096—1270 მოეწყო 8 ჯ. ლ.; მსხვილ ფეოდალებთან და რაინდებთან ერთად ფეოდ. ჩაგვრისა და სიღატაკისაგან თავდახსნის მიზნით ლაშქრობებში მონაწილეობდა ღარიბი გლეხობა. ჯ. ლ-ის მთავარი დამკვეთი იყო იტალ. ქ-ები: ვენეცია, გენუა და პიზა. I ჯ. ლ-ის (1096—1099) მოწყობის შესახებ კლერმონის (საფრანგეთი) საეკლ. კრებაზე (1095) ხალხს მოწოდებით მიმართა რომის პაპმა ურბან II-მ. 1096 გაზაფხულზე აღმოსავლეთისაკენ პირველად ღარიბი გლეხობა გაემართა. სელჩუკებმა ადვილად დაამარცხეს ცუდად შეიარაღებული ჯვაროსნები, მათი დიდი ნაწილი გაჟლიტეს, ნაწილი კი მონებად გაყიდეს. იმედგაცრუებული გლეხობა შემდგომში თანდათან ჩამოსცილდა ლაშქრობებს. I ჯ. ლ-ში წარმატება მოიპოვეს

ჯვაროსნული ლაშქრობა 1096–1099 წწ.

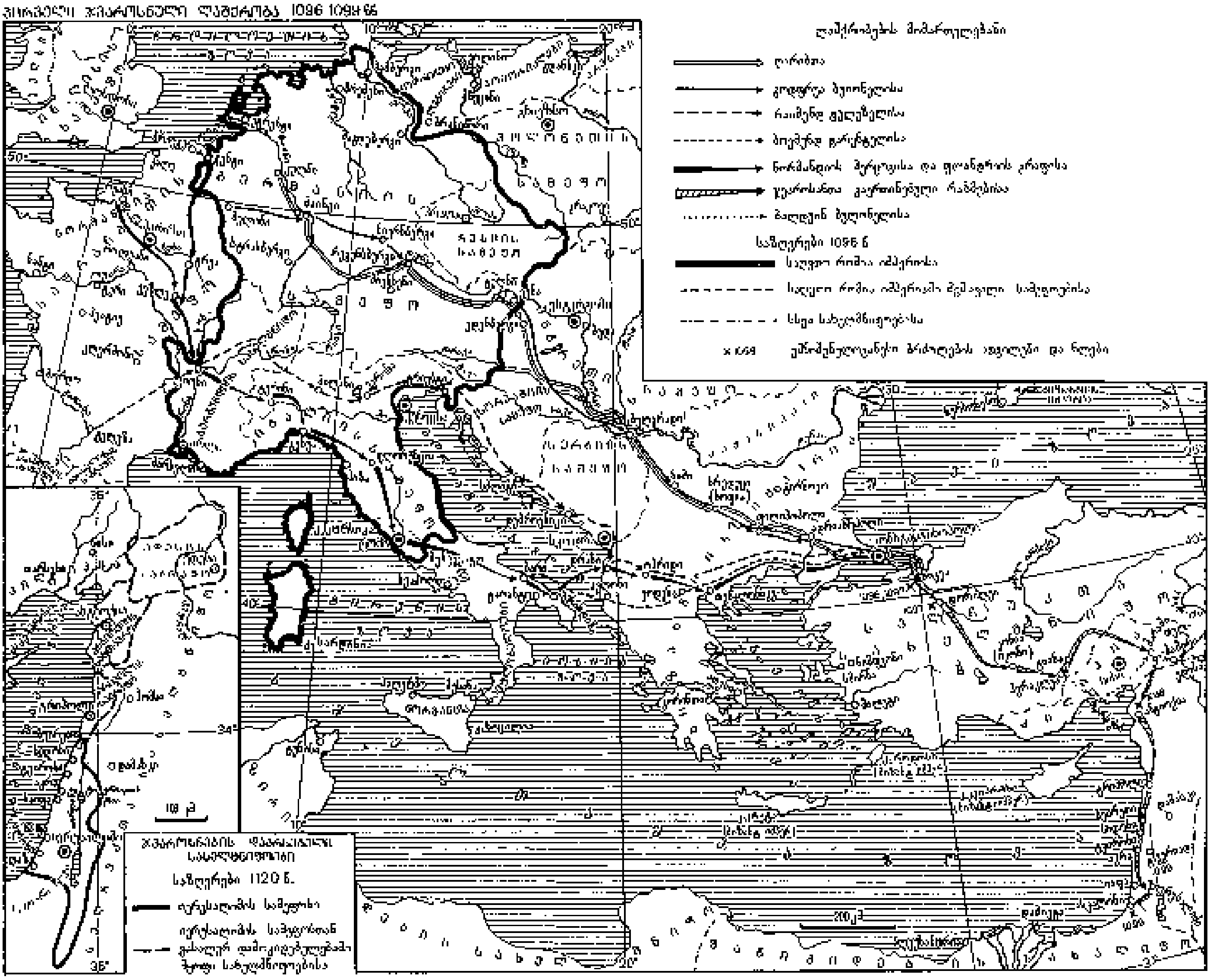

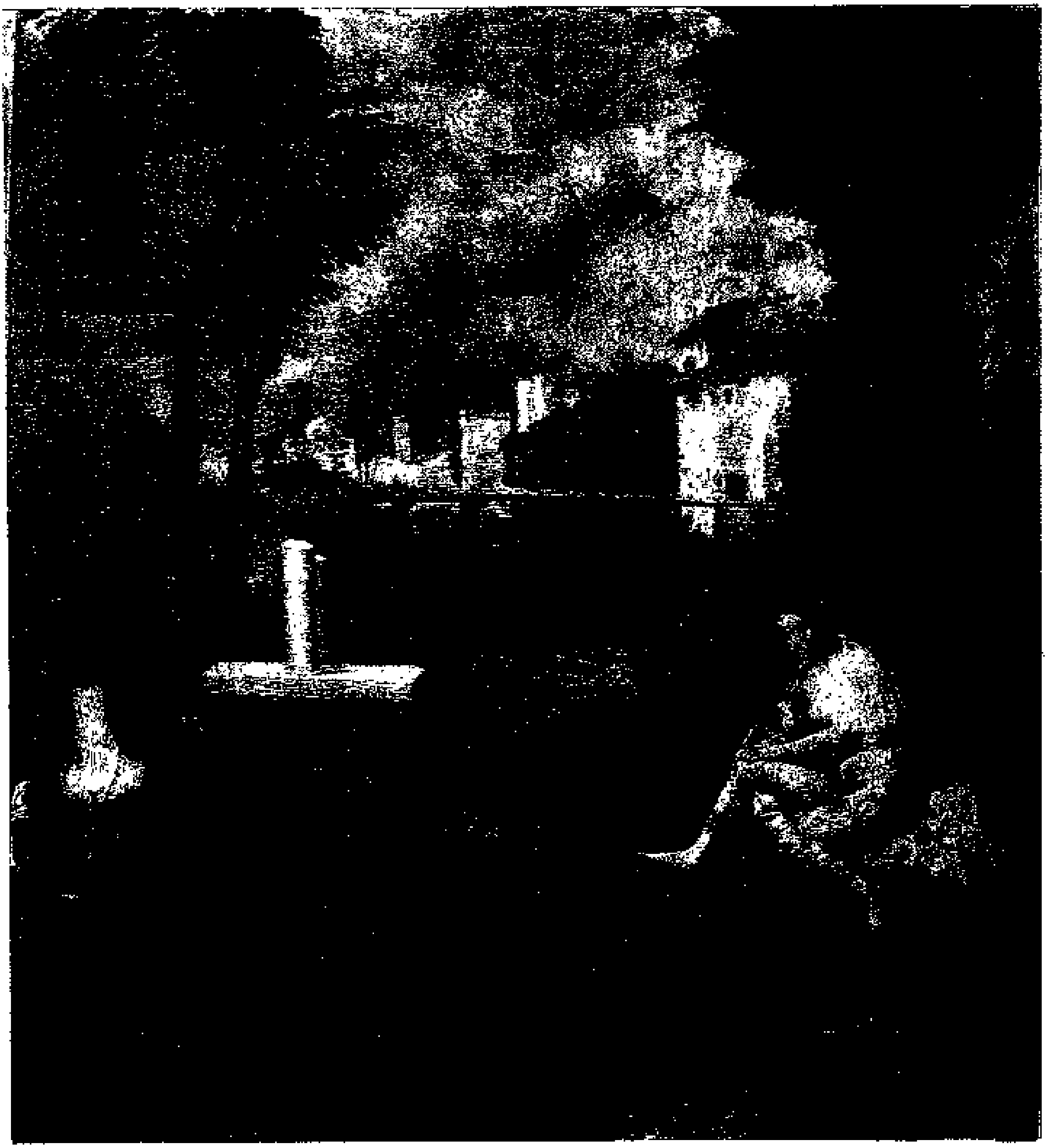

[illegible] 1506 [illegible]

ანდეგმაკმა მათ ხელთ იგდეს ხმელთაშუა ზღვის აღმ. სანაპიროს მნიშვნელოვანი ადგილი, ქ. დაიპყრეს იერუსალიმი (1099) და დააარსეს თავიანთი სახელმწიფოები, მ. შ. იერუსალიმის სამეფო. II ჯ. ლ-ის (1147—1149) საბაბი გახდა სელჩუკების მიერ ედესის აღება (1144). ლაშქრობას ხელმძღვანელობდნენ საფრანგეთის მეფე ლუი VII, გერმ. იმპერატორი კონრად III. ბიზანტიის და ჯვაროსნების შორის წინააღმდეგობების გამწვავების გამო II ჯ. ლ. სრული კრახით დამთავრდა. წარუმატებელი იყო აგრეთვე III ჯ. ლ-ც (1189—1192), რ-იც აღძრა ეგვ. სულთან სალაჰ ად-დინის მიერ იერუსალიმის დაპყრობამ (1187). ლაშქრობას ხელმძღვანელობდნენ გერმ. იმპერატორი ფრიდრიხ I ბარბაროსა, საფრ. მეფე ფილიპე II ავგუსტი და ინგლ. მეფე რიჩარდ I ლომგული. ... III ჯ. ლ-ის დამარცხება განაპირობა ... აღმ.-ში მყოფ. სამთავროების აგრესიულობამ და ქრისტიანულ სახელმწიფოთა შორის ურთიერთობის მნიშვნელოვანმა გართულებამ. IV ჯ. ლ. (1199—1204) მოეწყო რომის პაპის ინოკენტი III-ის ინიციატივით. ლაშქრობა უნდა მიმართულიყო მაჰმადიანური ცენტრის — ეგვიპტის წინააღმდეგ, მაგრამ იგი ბიზანტ. იმპერიის დაპყრობითა და ლათინთა იმპერიის დაარსებით დამთავრდა. IV ჯ. ლ-მა ნათლად გამოავლინა ლაშქრობების მძარცველური ხასიათი. კათოლ. ეკლესიის მიერ გაღვივებული რელიგ. ფანატიზმის შედეგი იყო ბავშვთა ჯ. ლ. დას. ევროპაში ხმა გავრცელდა, თითქოს მხოლოდ უცოდველ ბავშვებს შეეძლოთ იერუსალიმის გათავისუფლება „ურჯულოთაგან". ათიათასობით ბავშვი წამოვიდნენ საფრანგეთიდან და გერმანიიდან სალაშქროდ, რ-თა დიდი ნაწილი ქარიშხლის დროს დაიღუპა ხმელთაშუა ზღვაში, ნაწილი კი მონებად გაყიდეს ხომალდთა მფლობელებმა. შემდგომ ჯ. ლ-ს რაიმე მნიშვნელოვანი შედეგი არ მოჰყოლია. V ჯ. ლ-ის (1217—21) დროს ჯვაროსნებმა მიაღწიეს ეგვიპტეს, აიღეს დამიეტა, მაგრამ იძულებული გახდნენ უკან დაბრუნებულიყვნენ. VI ჯ. ლ-ს (1228—29) მეთაურობდა გერმ. იმპ. ფრიდრიხ II. მან ისარგებლა ეგვიპტისა და დამასკოს შორის ომით და სულთანს უბრძოლველად წაართვა იერუსალიმი, რ-იც მუსლიმანებმა 1244 კვლავ დაიბრუნეს. VII (1248—54) და VIII (1270) ჯ. ლ. მიმართული იყო ჩრდ. აფრიკაში ეგვიპტისა და ტუნისის წინააღმდეგ. ორივე ლაშქრობა, რ-საც საფრ. მეფე ლუი IX წმინდა მეთაურობდა, მარცხით დამთავრდა. ჯ. ლ-მა იმსხვერპლა მილიონობით ადამიანი და დიდი მატერ. ზარალი მიაყენა ევროპას. ჯვაროსნებმა დაარბიეს და გაძარცვეს ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნები. მიუხედავად ამისა, ჯ. ლ-მა გავლენა მოახდინეს დას. ევროპის შემდგომ სოც.-ეკონ. და კულტ. განვითარებაზე. ევროპამ ხელთ იგდო ხმელთაშუა ზღვის სავაჭრო გზები, რამაც ხელი შეუწყო ახლო აღმოსავლეთთან ვაჭრობის გაფართოებას.

ლიტ.: Заборов М. А., Введение в историографию крестовых походов (Латинская хронография XI—XIII вв.), М., 1966; მისივე, Историография крестовых походов (XV—XIX вв.), М., 1971; მისივე, Крестовые походы, М., 1956; მისივე, Папство и крестовые походы, М., 1960; Успенский Ф. И., История крестовых походов, СПб., 1901; სრული ბიბლიოგრ. იხ. Mayer H. E., Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge, Hannover, 1960.
კ. ლილუაშვილი

ჯვაროსნული ლაშქრობები

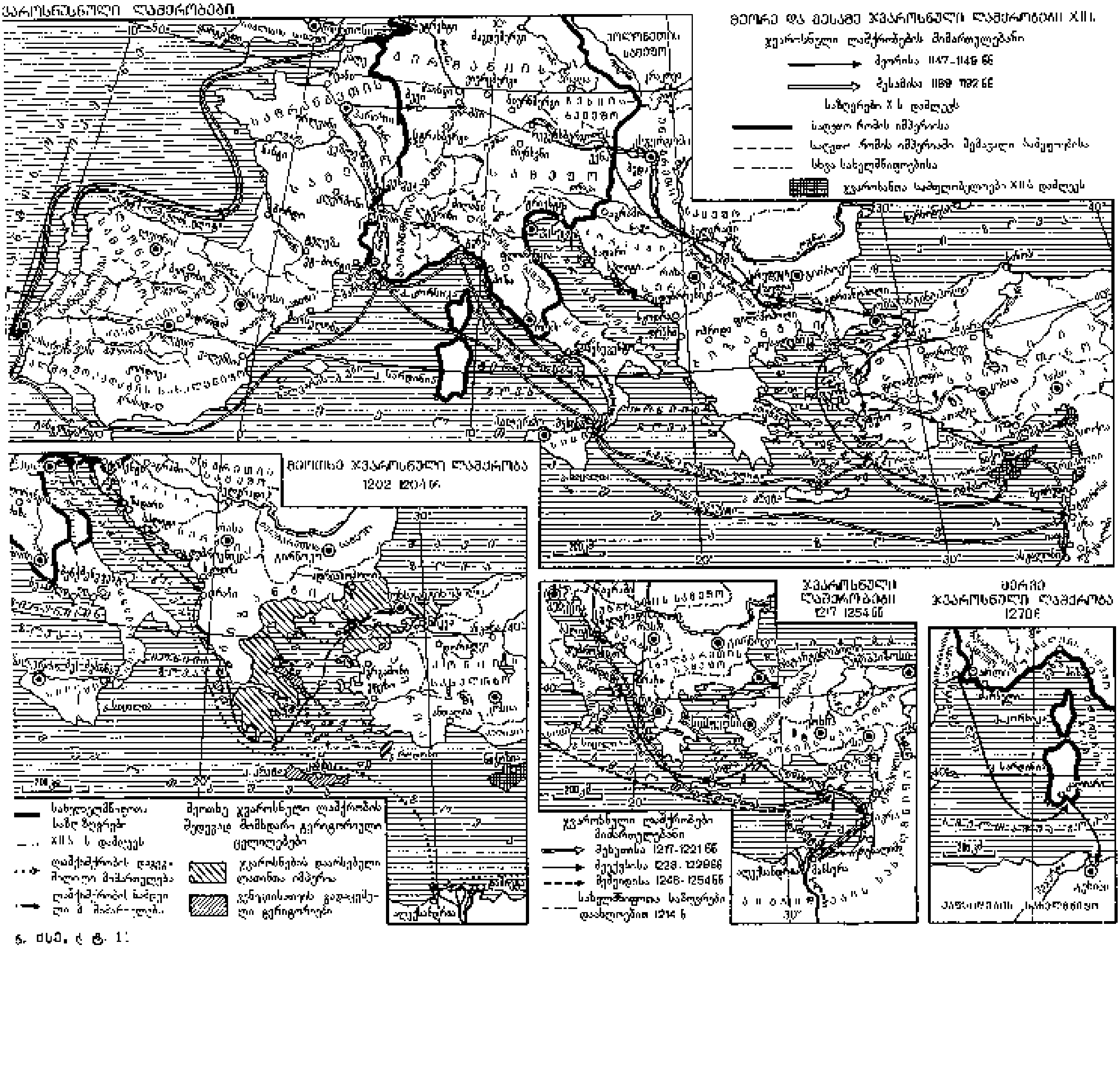

გ. ჯაბლაძე

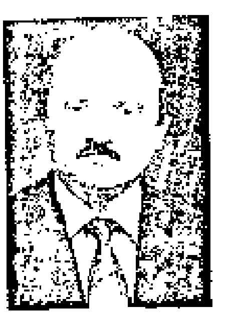
რ. ჯიბუტი

ჯვართსნებში და სხვ. როგორც ლ. ო. ჯვაროსნებით მიერ ანტიოქ და იერუსალიმის აღებისთანავე ქართ. ეკლ. ჯანი პოლიტიკური თავისი საგარეო პოლიტიკა ამ დროიდან დავით IV-მ ხარკი აკუმულირება ადრინდელ ნიშნავენ, რაც დამოუკიდებლობის გამოხატულებას ნიშნავდა. ქართველები და ჯვაროსნები ერთმანეთის ბუნებრივი მოკავშირეები გახდნენ თურქებთან წინააღმდეგ ბრძოლაში. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი" მოწმობს, რომ დავით IV-ის მხედრობა ჯვაროსნებთან ერთად იბრძოდა იერუსალიმში. ასევე თანამედროვეობას ადასტურებს ის, რომ დავით IV-ს პოლიტ კონტაქტები ჰქონდა იერუსალიმის მეფე ბოლდუინ I-თან დიდგორის ბრძოლაში 1121 კი საქართველოს მხედრობის შემადგენლობით ჯვაროსნების რაზმიც იბრძოდა. დავით IV-ს დიდი ავტორიტეტი ჰქონდა ჯვაროსანთა შორის. რ-ებიც მას თავის მოკავშირედ აღიარებდნენ.

ურთიერთობა ჯვაროსნებთან შემდეგაც გრძელდებოდა ქართველთა და ჯვაროსანთა განსაკუთრებით ახლო შეხვედრის ადგილი იყო იერუსალიმის სამეფო ამას მოწმობს ტაბულარიუმი და სხვა ჯვაროსანთა მოსახსენებლები ჯვრის მონასტრის 1158 გადაწერილ სვინაქსარია და სხვ. ხელნაწერებში იერუსალიმის ჯვაროსან მეფეებს კეთილგანწყობილი დამოკიდებულება ჰქონდათ საქართველოსთან გიორგი III-ის დროს ქართველთა და ჯვაროსანთა ურთიერთობების დონეზე გასაგები ხდება სალადინ რომის იმპერიის იმპ. ფრიდრიხ I ბარბაროსასა ცდა თავისი ერთ-ერთი ძისათვის ცოლად შეერთო თამარ როგორც ჩანს, დამოკიდებულის ამ ცდას სავარაუდოდ ედო ჯვრის შეხვედრებისა და ქართველ ბაგრატიონების ანტიბიზანტ განწყობილება კონსტანტინოპოლში ანდრონიკეების დინასტიის განატორების დროიდან.

ხელმძღვანელობდა რა რეალური ინტერესებით ბიზანტ. მიიღეს პოლიტ გიორგების შესახებ, დას ევროპელთა მიერ კონსტანტინოპოლის აღების (1204. აპრ.) წინ თამარის მთავრობამ ქართველთა მხედრობა შეიყვანა ბიზანტ საზღვრებში შავი ზღვის ქართ. სანაპიროს გასწვრივ, რის შედეგადაც საფუძველი ჩაეყარა ტრაპიზონის იმპერიას.

ქართველები უშუალოდ ემზადებოდნენ ჯვაროსანთა V ლაშქრობაში მონაწილეობისათვის, მაგრამ ეს განზრახვა ჩაიშალა საქართველოში მონღოლთა შემოსევის გამო.

აქტ. კალად მიიწვიეს ქართველები დას. ევროპაში გიგანდ. ჯვაროსნული ლაშქრობების ინიციატორებსაც, რ-ებიც ოსმალების საწინააღმდეგო ღონისძიებებს სახავდნენ (გიორგი ბრწყინვალის წერილი საფრ. მეფის ფილიპ VI-ისადმი 1332—33; ლუდოვიკო ბოლონიელის ელჩობა).

ლიტ.: ავალიშვილი ზ., ჯვაროსნის დროიდან, პარიზი, 1929; პაპუაშვილი თ., საქართველოს ურთიერთობანი ბიზანტიასა და დასავლეთ ევროპასთან (X—XIII სს.), თბ., 1964; თამარაშვილი მ., ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902; კიკნაძე ე., საქართველოს საგარეო ურთიერთობის ისტორიიდან, «მნათობი», 1962, №9; მეტრეველი ე., იერუსალიმის ერთი ხელნაწერის, ან ჯავახიშვილის სახ. საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, 1948, ტ. 15Ბ; მისივე, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI—XVII სს.), თბ., 1962; მისივე, ჯვრის მონასტრის კიდევ ერთი ქართული ხელნაწერი ჯვაროსანთა მოსახსენებლებით, ნ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბ., 1976; Schordania G., Über die „Könige der Römer", die in der georgischen Geschichtsschreibung erwähnt sind, «Georgica», [Bd.] 3, Jena-Tbilissi, 1980.
მ. ბაგრატიძე.

ჯვარულ-გუმბათოვანი შენობა, ქრისტიანული ტაძრის ტიპი, საფუძველი ჩაეყარა ბიზანტიაში VI ს-ში, საბოლოოდ ჩამოყალიბდა IX—XII სს-ში კონსტანტინოპოლის სკოლაში. არსებობს ამ სახის ნაგებობათა რამდენიმე ვარიანტი: რვა საყრდენზე აღმართული ტრომპიან-გუმბათოვანი ტაძრები; ტაძრები, რ-თა გუმბათის ყელი ორ თავისუფლად მდგომ ბოძსა და ორ კედელს; ტაძრები, რ-ებშიც დამატებულია ორ-ორი ბოძი აფსიდების მხარეს და შესასვლელში (შუა საუკ. საბერძნეთი); არის აგრეთვე ჯ.-გ. შ-ები, რ-ებშიც ჯვრის მკლავები გადახურულია გუმბათით.

ჯვარშიშვილი ალექსანდრე გაიოზის ძე [13 (26). VIII. 1914, ახალსენ. ქ. სამტრედია], ქართველი საბჭ. მეცნიერი ჰიდრომექანიზაციისა და ჰიდროტრანსპორტის დარგში ტექ. მეცნ. დოქტორი (1967), პროფესორი (1971), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1979). სკკპ წევრი 1940-იდან. თბილ. რკინიგზის ტრანსპორტის ინჟინერთა ინ-ტის დამთავრების შემდეგ (1936) მუშაობდა სხვადასხვა სამეცნ.-კვლ. დაწესებულებაში (1937—79), მ. შ. საქართვ. მეცნ. აკად. სამთო მექან. ინ-ტში, სადაც 1965 ჩამოაყალიბა ამიერკავკასიაში პირველი ჰიდროტრანსპორტისა და ჰიდრომექანიზაციის ლაბორატორია. 1979-იდან საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტის ჰიდრავლიკისა და წყლის ენერგიის გამოყენების კათედრის პროფესორია. ჯ.-ის სამეცნ. შრომები ეძღვნება სამთო საწარმოთა ჰიდრომექანიზაციის, ჰიდროტრანსპორტისა და მილსადენების ჰიდრავლიკის საკითხებს. არის 26 გამოგონების ავტორი, საერთაშ. ჟურნალის „Journal of Pipe Lines" („მილსადენები"; აშშ) რედკოლეგიის წევრი.

თხზ.: პროცესების საშუშაოების წარმოება ტყიბულის მაღაროში, თბ., 1969; Системы трубного транспорта горно-обогатительных предприятий, 2 изд., М., 1961; Технология гидродобычи и гидротранспортирования угля, М., 1980 (თანაავტ.: Н. Е. Офенгенден).
ა. არდიშვილი.

ჯვრიანა, ჯვარულა (Pelodytes), უკუდო ამფიბიათა ჯვარის მყვარისებრთა ოჯახისა. უკანა კიდურების თითებს შორის სასცურაო აპკი სუსტადაა განვითარებული; ქვედა კიდურის მოკლე ზომისაა, გუგა — ვერტიკალური. მამლებს ყელის კანქვეშა რეზონატორები აქვთ. გვარში 2 სახეობაა. კავკასიური ჯ.-ს (P. caucasicus) სხეულის სიგრძე 5 სმ აღწევს. სპორადულად გავრცელებულია კრასნოდარის მხარეში, სამხრ. ოსეთში, დას. და სამხრ.-დას. საქართველოში ზღ. დ. 2100 მ-მდე ბინადრობს წყლის მახლობლად ჩრდილიან ადგილებში. ქვეყნის ჯრის მთელი ზაფხულის განმავლობაში შეტანილია საერთაშ. საკავშ. და საქართვ. „წითელ წიგნებში".

თ. მუსხელიშვილი.

ჯვრის მონასტერი იერუსალიმში, შუა საუკუნეების ქართული რელიგიური და კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრი საზღვარგარეთ, პალესტინაში (ახლანდ. ისრაელში). დააარსა ქართველთა მოღვაწემ გიორგი-პროხორე შავშელმა საქართვ. სამეფო კარის მხარდაჭერით და დახმარებით XI ს. 30—50-იან წლებში. მდებარეობდა იერუსალიმის სამხრ.-დასავლეთ (ახლა ქალაქის გაზრდის გამო მის ფარგლებში მოექცა). გადმოცემით, მონასტრის ადგილას მოჭრილი ხისგან გაკეთეს ჯვარი, რ-ზეც იესო ქრისტე აცვეს. ჯ. მ. პალესტინის ქართულ სავანეთა ადმინისტრაციული ცენტრი გახდა. 1071 იერუსალიმის აღებისას, მონასტერი დაარბიეს და ნაწილობრივ დაანგრიეს თურქსელჩუკებმა. XII ს. დამდეგს მეფე დავით IV აღმაშენებლის მხარდაჭერით აღადგინეს, გაახალეს და მოხატეს. ეგვიპტის სულთნის სალადინის (სალაჰ ალ-დინი) მიერ იერუსალიმის დაპყრობის (1187) შემდეგ მონასტერი კვლავ მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა. თამარის მეფობის ხანაში (1184—1213) არაერთხელ გაუწიეს დახმარება, ხოლო 1192 საგანგებო ელჩობა მიავლინეს მისი მატერ. და უფლებრივი მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად. საქართველოს სამხ.-პოლიტ. და ეკონ. პოტენციალი მნიშვნელოვნად განაპირობებდა ჯ. მ.-ის პრივილეგიების შენარჩუნებასა და მის შემდგომ დაწინაურებას 1273 მონასტერი ჩამოერთვათ ქართველებს და მეჩეთად გადაკეთდა. 1305 მეფე დავით VIII-ის მცდელობით იგი ქართველებს დაუბრუნდა. მონასტერი აღადგინეს და განაახლეს. 1400 ჯ. მ. კვლავ დაარბიეს. XV ს-ში მონასტრის მატერ. დახმარება გაუწიეს ზაზა ფანასკერტელ-ციციშვილმა და მზეჭაბუკ ათაბაგმა. მონასტერში აღმშენებლობითი საქმიანობა გააჩაღა სერაპიონ კუმურდოელმა. 1516-იდან, მას შემდეგ, რაც პალესტინა ოსმალებმა დაიპყრეს, მონასტერმა ნაწილობრივ შეიძინა უფლებები. XVII ს-ში ქართველთა ჯეროვანდება ჯ. მ-ქმი გაიზარდა; 40-იან წლებში აქ დიდი აღმშენებლობითი სამუშაოები ჩაატარა ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილმა (ნიკიფორე ირბახი). სამეგრელოს მთავრის ლევან II დადიანის მატერ. დახმარებით შეაკეთეს მთავარი ტაძარი, მოხატეს კედლები, გუმბათი და სხვ.; 1684 დავალიანებული მონასტერი დაიხსნა ქართლის მეფე გიორგი XI-მ. XVII ს. დასასრ. ჯ. მ. სხვა ქართულ სავანეებთან ერთად იერუსალიმის საპატრიარქოს დაექვემდებარა. 1855 აქ ბერძნ. სას. სემინარია გაიხსნა (მოქმედებდა 1908-მდე). ბერძნ. სამღვდელოება ჩქმალავდა ჯ. მ-ის ქართ. კულტურასთან კავშირსა და ქართველთა მოღვაწეობის ფაქტებს, ურეკებდა საგანგებოდ შეათეთრეს. 1948—68 მონასტრის ტერიტორიაზე ისრაელის ჯარის ნაწილი იდგა. 1960 ჯ. მ-ში იმყოფებოდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. ექსპედიცია (ი. აბაშიძე, ა. შანიძე, გ. წერეთელი) (იხ. სტ. იერუსალიმის სამეცნიერო ექსპედიცია).

ჯ. მ-ში დაარსებისთანავე გაიმართა ლიტ.-საგანმან. მუშაობა, რ-იც ჯერ კიდევ გიორგი-პროხორემ წამოიწყო. აქ მოღვაწეობდნენ მწიგნობრები და კალიგრაფები: მიქაელ დეალი, იოანე დეალი, შავი იოანე, გაბრიელ საყვარელი (XI ს.), მიქაელ მცირეფის ძე (XII ს.). ტრად. გადმოცემით, აქ ყოფილა არსენ იყალთოელი, ნიკოლოზ I გულაბერისძე. ერთხანს თითქოს აქ მოღვაწეობდა შოთა რუსთაველიც (მთავარ ტაძარში სვეტზე შემონახულია მისი ფრესკული პორტრეტი, XII—XIII სს მიჯნა). ჯ. მ-ში შეიქმნა უცნობი ავტორის პაგიოგრაფიული თხზულებანი „პროხორეს ცხოვრება", „ლუკას წამება" (XIV ს.), „ნიკოლოზ დვალის მარტვილობა" და სხვ.; შედგა კრებულები, გადაიწერა ხელნაწერები. ჯ. მ. ფრესკული არის აღწერილი და შესწავლილი (ტ. გაბაშვილი, გ. ავალიშვილი, ნ. ჩუბინაშვილი, პ. ფსპენსკი, რ. ბლეიკი, კ. კეკელიძე, გ. ფერაძე, მ. თარხნიშვილი, კ. ხალიბა, ე. მეტრეველი და სხვ.). აქაური ქართული ხელნაწერთა უმდიდრესი კოლექციის ნაწილი 1888 აღწერა ა. ცაგარელმა, 1902 ნ. მარმა, 1924—26 რ. ბლეიკმა. ჩვენამდე მოღწეული ხელნაწერების ძირითადი ნაწილი ახლა იერუსალიმის საპატრიარქო ბიბლიოთეკაშია დაცული, ხოლო ზოგიერთი სინის მთაზე, თბილისში, ქუთაისში, ლენინგრადში, ვენაში, პარიზში, ლონდონში, ვაშინგტონში და სხვაგან.

ჯ. მ. მაღალი ზღუდით შემოფარგლული ხუროთმოძღვრული კომპლექსია. ზღუდის შიგნით სამ. და ოთხსართულიანი სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობებია. მთავარი ტაძრის გუმბათი ყურადღებას თავს სვეტზე ამოყვანილი თაღებს.

ლიტ.: აბაშიძე ი., პალესტინის დღიური, თბ., 1961; კეკელიძე კ., ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 2, თბ., 1981; მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, წგნ 2, თბ., 1980; მეტრეველი ე., მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI—XVII სს.), თბ., 1962, Ц а г а р е-

...ж А., Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае, «Православный палестинский сборник», 1888, т. 1, в. 1. ლ. მენაბდე.

ჯვრის უღელტეხილი, ხევისუღელი, უღელტეხილი დიდი კავკასიონის მთავარ ქედზე, მდ-ების ბიდარისა (თერგის მარჯვ. შენაკადი) და მთიულეთის არაგვის წყალგამყოფზე, ყაზბეგის რ-ნში. სიმაღლე 2379 მ. აგებულია მეოთხეული ეფუზიურებითა და ინტრუზიული დიაბაზებით. უღელტეხილის მიდამოებში სუბალპ. და ალპ. ლანდშაფტებია. მასზე გადის საქართველოს სამხედრო გზა. სამხრ. კალთაზე მოწყობილია გუდაურის ზამთრის სპორტ. განვითარებული კომპლექსი. სახელწ. „ჯ. უ." წყაროებში ცნობილია აგრეთვე ჯვართავეულისა და გუდაურის უღელტეხილის სახელით.

ჯვრის უღელტეხილი, უღელტეხილი ლიხის ქედზე. სიმაღლე 2600 მ. კალთები შემოსილია ალპ. მდელოს ბალახეულით. აკავშირებს მდ-ების ცხენისწყლისა (ლენტეხის რ-ნი) და ლაჯანურის (ცაგერის რ-ნი) ხეობებს.

ჯვრის წარწერები, ქართული ასომთავრული დამწერლობის ჩვენამდე მოღწეული ერთ-ერთი უძველესი ეპიგრაფიკული ნიმუში. ამოკვეთილია ჯვრის ტაძრის (იხ. ჯვარი მცხეთისა) აღმ. და სამხრ. ფასადის რელიეფებზე, ტაძრის შიგნით აღმართულ ჯვრის კვარცხლბეკზე (კვარცხლბეკის შემორჩენილი ნაწილი წარწერის ფრაგმენტითურთ ამჟამად დაცულია საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში), ტაძრის სამხრ.-დას. კუთხის ოთახის შესასვლელის თაღზე და კედლის მოპირკეთების ცალკეულ ფილებზე. ყველა წარწერა ასომთავრულია და მათში მოხსენიებული ისტ. პირების, კერძოდ, სტეფანოზ ქართლის ერისმთავრის დროის მიხედვით თარიღდება (VI—VII სს. მიჯნა).

შინაარსის მიხედვით ჯ. წ. იყოფა შემდეგ ჯგუფებად: 1. სამშენებლო-ქტიტორული წარწერები: სტეფანოზ პატრიკიოსის, მისი ძმის დემეტრე ჰიპატოსის და ძის ადარნერსე ჰიპატოსის წარწერა ჯვრის „აღმართების" შესახებ, ამოკვეთილი კვარცხლბეკზე, ქრისტეს მსგევის თემისტაის წარწერა ტაძრის სამხრ.-დას. კუთხის ოთახის — „საყდრულის" აშენების შესახებ, ამოკვეთილი ამ ოთახის შესასვლელის თაღზე, შიგა მხარეს; 2. მოსახსენებლები. სტეფანოზ ქართლის პატრიკიოსისა — „ჯუარო მაცხოვრისაო, სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსი შეიწყალე"; დემეტრე ჰიპატოსისა — „წმიდაო მიქაელ მთავარანგელოზო, დემეტრე ჰიპატოსსა შეეწ ხელყავ"; ადარნერსე ჰიპატოსისა — „წმიდაო გაბრიელ მთავარანგელოზო, ადარნერსეს ჰიპატოსსა შეეწ ყავ"; ადარნერსე ჰიპატოსის ძის ქობულ-სტეფანოსისა — „წმიდაო სტეფანე, ქობულ-სტეფანოსი შეიწყალე", 3. გამოსახულებების განმსაზღვრელი წარწერები; მათგან მოაღწია მხოლოდ ერთმა, ძალზე დაზიანებულმა ასოით: „ქობულ სტეფანოსი ადარნერსეს ძე"; 4. ხელოსანთა ნიშნები — ქართული ასომთავრული ანბანის ცალკეული ასოები, რ-ებიც დასმულია ტაძრის მოპირკეთების სხვადასხვა ფილაზე.

ჯ. წ. მნიშვნელოვანია პალეოგრაფიისათვის, როგორც ქართ. დამწერლობის უძველესი დათარიღებული ნიმუშები, და ისტორიისათვის — მათში დასტურდება როგორც ხანმეტი, ისე არახანმეტი ფორმები.

ლიტ.: ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I — აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V—X სს.), ნ. შოშიაშვილის გამოც., თბ., 1980. ე. ბიდლიაძე.

ჯიბლაძე ალექსანდრე ვლასის ძე (დ. 1. II. 1929, თბილისი), ქართველი საბჭ. არქიტექტორი. საქ. სსრ დამს. არქიტექტორი (1971). დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1954). ნამუშევრები: თბილ. პლანეტარიუმი (1967), ლილოს საცხოვრ. რ-ნის დაგეგმარება (1960-იანი წწ., ავტორთა კოლექტივთან ერთად), თბილ. გენ. გეგმა 2000 წლისათვის (1971, გ. შავდიასთან, ი. ჩხენკელთან, გ. ჯაფარიძესთან ერთად), რკინიგზის სადგური თბილისი-სამგზავრო (მშენებლობის პროცესშია; რ. ბაირამაშვილთან, ი. ყაულაშვილთან, გ. შავდიასთან ერთად) და სხვ. ნ. კირწყარიშვილი.

ჯიბლაძე გიორგი ნიკოლოზის ძე [დ. 27. IV (10. V). 1913, ქუთაისი], ქართველი საბჭ. ფილოლოგი, ლიტერატურათმცოდნე, ლიტერატურის კრიტიკოსი, ესთეტიკოსი. საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1960), სსრკ პედ. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1966; რსფსრ პედ. მეცნ. აკადემიკოსი 1969-იდან), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1963) საქ. სსრ მეცნ. აკად. ვიცე-პრეზიდენტი (1980-იდან). სკკპ წევრი 1939-იდან, დაამთავრა თსუ-ის ფილოლ. ფაკ-ტი (1933). 1935-იდან ეწევა პედ. საქმიანობას უმაღლეს სკოლაში. საქ. სსრ მწერალთა კავშირის მდივანი (1944—46). საქ. სსრ III—V, VII—XI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი, საქ. კპ თბილ. კომიტეტის მდივანი (1950—53), საქ. სსრ განათლების მინისტრი (1953—60), საქ. კპ ცკ-ის მდივანი და ბიუროს წევრი (1960—61), საქ. სსრ უმაღლესი და საშ. სპეც. განათლების მინისტრი (1963—80). იკვლევს ქართული ლიტ-რის, ესთეტიკის თეორ. პრობლემებს, ნ. ბარათაშვილის, ი. ჭავჭავაძის, მ. შოლოხოვის, ი. ა. კომენსკის, ჟ. ჟ. რუსოს, ზ. ფროიდის შემოქმედების საკითხებს. გამოქვეყნებული აქვს კრიტ. ეტიუდების სერია. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 3 შრომის წითელი დროშის, ოქტ. რევ., „საპატიო ნიშნის" ორდენებითა და მედლებით (მ. შ. ი. ა. კომენსკისა და ნ. კრუპსკაიას სახ. საერთ. მედლებით). მინიჭებული აქვს ი. გოგებაშვილისა და კ. უშინსკის პრემიები. საქ. სსრ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1987).

თხზ.: ბარათაშვილის პოეტური გენია, თბ., 1963; ესთეტიკური აღზრდის პრინციპი, [ტ.] 1, თბ., 1968; ილია ჭავჭავაძე, თბ., 1966 (მე-2 გამოც., ნაწ. 1—2, თბ., 1983—84); კომენსკის ფილოსოფია, [ტ.] 1, თბ., 1978; კრიტიკული ეტიუდები, [ტ.] 1—8, თბ., 1946—86; პრობლემა ბუნებისა და ხელოვნების მშვენიერებისა, თბ., 1940; რუსთაველის ესთეტიკური სამყარო, თბ., 1966; ფროიდის ფსიქოანალიტიკური თეორიის კრიტიკისათვის, თბ., 1986; ხელოვნება და სინამდვილე, თბ., 1948 (მე-2 გამოც. თბ., 1980); Системы [illegible], Тб., 1986; Сущность руссоизма, Тб., 1983.

ჯიბლაძე სილიბისტრო ბესარიონის ძე (ფსევდ. „სილვა", „ს", 1859—1922), ქართველი პოლიტიკური მოღვაწე, პუბლიცისტი, მენშევიკი. ოზურგეთის სას. სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ (1878) სწავლობდა თბილ. სას. სემინარიაში. 1884 სემინარიიდან გარიცხეს და 2 წლით დისციპლინარულ ბატალიონში გაამწესეს. იყო „მესამე დასის" დამფუძნებელი წევრი, მონაწილეობდა ჯგუფის დამფუძნებელი კრების მუშაობაში (ზესტაფონი, 1892). 1894 წ. 7 მაისს ე. ნინოშვილის დასაფლავებაზე წარმოთქვა სიტყვა, რ-საც გ. წერეთელმა „მესამე დასის" პროგრამა უწოდა და ჟურნ. „კვალში" დაბეჭდა. 90-იანი წწ. დასაწყისში იყო სოც.-დემოკრ. თბილ. კომიტეტის წევრი. მონაწილეობდა 1905—07 რევოლუციაში; იყო ქართ. მენშევიკების ერთ-ერთი ხელმძღვანელი და გენ. გრიაზნოვის მოკვლის ორგანიზატორი (1906). თანამშრომლობდა გაზეთებში: „სხივი", „განთიადი", „ელვა", რეაქციის წლებში ჯ. ლიკვიდატორებს მიემხრო. შედიოდა მენშევიკური პარტიის ამიერკავკ. საოლქო კომიტეტში. 1917 თებ. რევ. შემდეგ აირჩიეს საქართვ. ეროვნ. საბჭოსა და მის აღმასკომში. 1918—21 იყო საქართვ. მენშევიკური პარტიის ცკ-ის და საქართვ. დამფუძნებელი კრების წევრი. ე. სიდამონიძე

ჯვრის წარწერები. სტეფანოზ ქართლის პატრიკიოსის მოსახსენებელი წარწერა ტაძრის აღმ. ფასადზე.

ჯიბლიბო, წამწამის ფესვთან მდებარე ქონის ჯირკვლის მწვავე ჩირქოვანი ანთება. იწვევს ჩირქმბადი მიკრობის (უფრო ხშირად სტაფილოკოკის) მოხვედრა. დასაწყისში ქუთუთოს კიდეზე ჩნდება მტკივნეული წერტილი, შემდეგ ქუთუთო შეშუპდება, შეშუპდება და წითლდება კონიუნქტივა. 2—4 დღის შემდეგ წარმოიქმნება პატარა ჩირქგროვა. ჯ-ს ზოგჯერ დაერთვის თავის ტკივილი, სხეულის ტემპ-რის მომატება. ხშირია რეციდივები. მკურნალობა: მშრალი სითბო, ულტრამაღალი სიხშირის დენი, ვერცხლისწყლის ყვითელი მალამო და სხვ.

ჯიბუტი ვლადიმერ არტემის (ანტონის) ძე (30. XI. 1908, თბილისი—3. III. 1987, იქვე), ქართველი საბჭ. კრიტიკოსი. დაამთავრა საქართვ. სოციალურ-ეკონ. ინ-ტი (1932). პირველი წერილი გამოაქვეყნა 1939, პირველი წიგნი „თანამედროვე ქართველი საბავშვო მწერლები" — 1956. ავტორის წიგნები: „წერილები და პორტრეტები" (1964), „თანამედროვენი" (1969), „იდეები და სახეები" (1982), „ცხოვრება ლიტერატურაში" (1984) და სხვ.

ჯიბუტი რევაზ ილიას ძე (დ. 31. VIII. 1934, დაბა ჩოხატაური), ქართველი საბჭ. ფიზიკოსი, ფიზიკა-მათ. მეცნ. დოქტორი (1971), პროფესორი (1980), საქ. სსრ მეცნ. დამსახურებული მოღვაწე (1985), სკკპ წევრი 1976-იდან. დაამთავრა თსუ (1957). 1960—62 და 1964—80 მუშაობდა საქ. სსრ მეცნ. აკად. ფიზ. ინ-ტში, 1962—64—თსუ-ში, 1980-იდან ფიზ. ინ-ტში ბირთვული ფიზ. განყ-ბის ხელმძღვანელია, ხოლო თსუ-ში — კათედრის გამგე. ჯ. იკვლევს მსუბუქი ბირთვების სტრუქტურას და ბირთვულ რეაქციებს. მაღალი ენერგიების γ-კვანტებით მსუბუქი ბირთვების ფოტოდაშლის თეორიაში შრომათა ციკლისათვის მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია (1977).

თხზ.: ლექციები მრავალი ნაწილაკის კვანტურ მექანიკაში, თბ., 1982.

ჯიბუტი (Djibouti), ჯიბუტის რესპუბლიკა (République de Djibouti), სახელმწიფო ჩრდ.-აღმ. აფრიკაში. ფართ. 22 ათ. კმ². მოსახლ. 406 ათ. კაცი (1984). დედაქალაქი — ჯიბუტი. ოფიც. ენები — არაბ. და ფრანგული. ეროვნ. დღესასწაულია 27 ივნ. — დამოუკიდებლობის დღე (1977). ფულის ერთეულია ჯ-ს ფრანკი. ადმინისტრაციულად იყოფა ჯიბუტის რ-ნად და 4 ოლქად.

ჯიბუტის რესპუბლიკის სახელმწიფო გერბი.

ჯ. რესპუბლიკაა. საკანონმდებლო ხელისუფლება ეკუთვნის ეროვნ. კრებას (ერთპალატიან პარლამენტს), რ-ის უფლებამოსილების ვადა 5 წელია სახელმწი-

ტისა და მთავრობის მეთაურია პრეზიდენტი (ირჩევს მოსახლ. 6 წლის ვადით). პრეზიდენტი არის ქვეყნის შეიარაღებული ძალების მთავარსარდალიც. აღმას.-ხელისუფლება ეკუთვნის პრეზიდენტსა და მთავრობას.

სახელმწ. გერბი და სახელმწ. დროშა — იხ. ფერადი ჩანართი სტატიებთან სახელმწიფო გერბი, სახელმწიფო დროშა.

ჯიბრაშენი ეკლესია განვითარებულია შუა საუკუნეებში

1896–1946 ჯ. იყო საფრ. კოლონია სომალი. 1946 მიიღო საფრ. „ზღვისიქითა ტერიტორიის" სტატუსი. 1967 ტერიტორიამ მიიღო შინაგანი თვითმმართველობა და ეწოდა აფართა და ისათა საფრანგეთის ტერიტორია. 1977 წ. 8 მაისს ჩატარდა რეფერენდუმი, რ-მაც მოსახლ. უმრავლესობამ მხარი დაუჭირა ქვეყნის დამოუკიდებლობას. დამოუკიდებლობა გამოცხადდა 1977 წ 27 ივნ.; სახელმწიფომ მიიღო ჯ.-ის რესპ. სახელწოდება 1977 წ. 24 ივნ. რესპ. პირველ პრეზიდენტად აირჩიეს ჰასან გულედ აპტიდონი 1981 წ. 12 ივნ საყოველთაო არჩევნებზე ალტერნატიული ზელსახლეა აირჩიეს პრეზიდენტად. ქვეყანაში ერთადერთი და მმართველი პარტიაა — სახალხო გაერთიანება პროგრესისათვის (შეიქმნა 1979 მარტში). დიპლ. ურთიერთობა სსრკ-თან დამყარდა 1978 წ 3 აპრილს

ჯიბუტი (Djibouti), ჯიბუტის რესპუბლიკის დედაქალაქი. 200 ათ.-ზე მეტი მცხ (1984) წავსადგური ტაჯურის ყურის სამხრ. ნაპირზე, ბაბ-ელ-მანდების სრუტის სამხრ.-ით სატრანზიტო პუნქტი სუეცის არხზე გამავალ საზღვ გზებზე ემსახურება ეთიოპიის საგარეო-სავაჭრო ოპერაციებს (მის დედაქალაქს უკავშირდება რკინიგზით) საერთაშ მნიშვნელობის აეროპორტი გააქვთ ყავა, ზეთოვანთა თესლი, ტყავი, მარილი გემთსაშენი. თევზაობა არის წარმოება. ,ძველის მრეწველობა

დაარსდა 1888 წ 1896 საფრ. კოლონ. ადმინისტრაციის მუდმივი რეზიდენცია გახდა საფრ.-ეთიოპიის 1959 წ 12 ნოემბ. შეთანხმებით ჯ. გამოცხადდა თავისუფალ ნავსადგურად ეთიოპიის ექსპორტისა და იმპორტისათვის.

ჯიბღუ, ჯ ა ბ ღ უ (გ. 630), ასე იხსენიება ძვ ქართულ საისტორიო წყაროებში თურქთა ღას სახაკანის მმართველი, ამინას ღინასტიის უფლისწული — მოხრ. ჯ. და მისი ძე ბური შადი სარდლობდნენ 627–628 ბიზანტიის იმპ ჰერაკლეს მოკავშირე თურქთა ღას. სახაკანოს ლაშქარს. 627 თბილ. ორთვიანი უშედეგო ალყის შემდეგ ჯ. სახაკანოში დაბრუნდა, სადაც მოკლულ იქნა შინაომის დროს. ჯ. მოხის ტიტული იყო მაღლ თურქთა სახელმწიფოში ჯ. ნაშნადება „მეფის ნაცვალის", „მთავარდლის", „სახაკანოში ღირსებით მეორეს"

ლიტ.: გ ო ი ლ ა ძ ე ი., ჯუანშერის თხზულებაში მოხსენიებული „თურქთა მეფე საბა" და „ჯიბღუ ერისთავი", «მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია», 1977, №2.

გ. გოილაძე.

ჯიბღა-ხათუნი, საქართველოს დედოფალი, დავით VII ულუს პირველი მეუღლე (გ XIII ს. 60-იანი წწ დამდეგს). მონღოლი ქალი, რ-იც დავითს მონღოლთა დიდი ყაენის კარზე ყოფნის დროს უნდა შეერთო ცოლად. 1247, როცა დავითი ბათო-ყაენის ურდოში გაემგზავრა, საქართველოს გამგებლობა ჯიბღა-ხათუნსა და მესტუმრე ჯიქურს ჩააბარა

წყარო: გ ა მ თ ა ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, ჩვ ქართლის ცხოვრება, ს ყაუხჩიშვილის გამოც , ტ 2, თბ , 1959

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ 3, თბ., 1966.

რ. კიკნაძე.

ჯიბრაშენი, სოფელი მოგდენიკის რ-ნში, ახალქალაქის პლატოზე, მდ ფარავნის ნაპირას სოფსაბჭო. ზ. დ. 1900 მ, ბოგდანოვკიდან 7 კმ ა მიასნიკოვის სახ. კოლმ (მემინდვრეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, ბოგდანოვკის დაუსწრებელი სკოლის სასწ-საკონსულტაციო პუნქტი, ბიბლ., კლუბი. საფერშლო-სამეანო პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა, შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — განკვეთარებული შუა საუკ ეკლესია მის კედელზე ლაპიდარული წარწერაა.

ჯიბრაშენი, სოფელი თეთრი წყაროს რ-ნში (ირაგის სოფსაბჭო), ბედენის ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ ასლანკის (ხრამის სისტემა) ხეობაში. ზ. დ. 1190 მ, თეთრი წყაროდან 12 კმ. ირაგის მეცხოველეობის საბჭ მეურნეობა. სოფელი ქვის კარიერები. საშ სკოლა (ინტერნატით) სოფ პატარა ირაგაში (1 კმ).

ჯიდა, ქალაქი საუდის არაბეთში. 561 ათ. მცხ. (1979). ნავსადგური წითელ ზღვაზე საერთაშ. აეროპორტი პილიგრიმები. დიდი სავაჭრო-საფინანსო ცენტრი. ნავთობგადამამუშ , ცემენტის, ფოლად, ტყავ-ფეხსაცმლის. საფეიქრო და კვების მრეწვ. საწარმოები ნავებისა და ოროხარიმ-ოების მშენებლობა. მაჰმადიანთა დამწ.მაგები. რელიგ.-საკულტო სავნეების დამხადება. ჯ. მექასა და მედინაში მიმავალი მლოცველების სატრანზიტო პუნქტია.

ჯიდის ველი, ველი სამხრ.-აღმ. შიდაქართლისმთიანეთში, მუღრაბ. ახალ-სა და მიწი-სამღვარზე სიგრძე დაახლ 360 კმ, სიმაღლე 2027 მ-მდე. აგებულია გრანიტებითა და მეტამორფული ქანებით. ჯ. ძირს ჩრდ კალთაზე 1700 მ სიმაღლემდე ლანდშაფტისა და ღვარცოფ-ფერდოვანი ტაიგას ზევით — ფრიგანი. სამხრ. კალთებზე ლარიქსიანი ტყეებისა, უფრო მაღლა — ლარიქსის ტყეები

ჯიქაიძე (ნამდვ. სახელი და გვარი ს ე რ ო ბ ე ჰ ი ნ ჯ ო ი ა ნ ი) (1846, სოფ. კარწახი, ახლანდ. ახალქალაქის რ-ნი, —20. II. (5. III) 1909, თბილისი), სომეხი აშუღი პოეტი, სახ. მომღერალი კავკასიის ათასზე მეტი სიმღერა და რამდენიმე ზღაპარი მისი ლექსების პირველი კრებ. 1882 გამოვიდა ჯ.-ის შემოქმედებაში ასახვა ჩაგრული ხალხის ცხოვრება, ბრძოლა დამპყრობლების წინააღმდეგ: უმღერიდა ხალხთა მეგობრობას. მისი პოეზია ოპტიმისტურია. ძირითადად წერდა ტრადიციული აღმოსავლური პოეზიის ფორმებით

ა. მარაჯიანი.

ჯიზახი, ქალაქი, უზბ სსრ ჯიზახის ოლქის ცენტრი. მდებარეობს მდ სანზარის ნაპირზე, უზბეკეთის დიდ ტრაქტზე. სარკინიგზო კვანძი. 88 ათ. მცხ. (1985) ბამბასაწმენდი, ცელ.-ვარაქის, კომბინირებული საკვების, კერის, აგურის ქ-ნები, სამშენ მასალათა კომბინატი. პოლიტექნიკუმი, სამედ. და პედ. სასწავლებლები

ჯიზახის ოლქი, შედის უზბ სსრ შემადგენლობაში. შეიქმნა 1973 წ 29 დეკემბერი. 20,5 ათ. კმ², მოსახლ. 626 ათ. კაცი (1985), აქედან ქალაქში ცხოვრობს 28%. ცენტრი — ქ. ჯიზახი. ტერიტ. უმეტესი ნაწილი მშრალი სტეპის ფარგლებშია. ჰავა მკვეთრად კონტინენტურია. იანვ. საშ ტემპ-რა 0-იდან —3°C-მდე, ივლ. 26—30°C. ნალექები 150 მმ, მთაში — 600 მმ-მდე წელიწადში, მთავარი მდინარეებია სანზარი და ზაამინსუ. დიდი წყალსაცავია აიდარკულის ტბაზე განვითარებულია სამშენ მასალათა, მსუბუქი (მ შ. ბამბასაწმენდი), კვების (რძის, კარაქის, საფქვავი) მრეწველობა სოფ მეურნეობაში დიდი როლი ენიჭება რწყვას (სამხრ. მშიერი სტეპის არხი და სხვ). ჯ. ო მებამბეობის ერთ-ერთი აძ. რ-ნია. მოჰყავთ მარცვლეული (ხორბალი, ქერი, სიმინდი), ბოსტნეულ-ბაღჩეული კულტურები ვითარდება მებაღეობა, მევენახეობა განვითარებულია მეკარაკულეობა, სახორც-სარძეე მეცხოველეობა, მეაბრეშუმეობა. ოლქი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1977).

ჯიზია (არაბ.), სულადი გადასახადი, რ-საც არაბ. სახალიფოში, შემდეგომ კი სხვა სახელმწიფოებშიც, იხდიდნენ არამუსლიმანი ქვეშევრდომები (ზიმიები) — სრულწლოვანი, შრომისუნარიანი მამაკაცები (ქალები, ბავშვები, მოხუცები, მონები, მათხოვრები, ბერმონაზვნები ჯ.-გან თავისუფლდებოდნენ). სახალიფოში ჯ.-ს იხდიდნენ ყოველწლიურად ფულით ან ნატურით. მუსლ. სამართლის მიხედვით ჯ.-ს იხდიდნენ ხელშეკრულების საფუძველზე, რ-ის ძალითაც არამუსლიმანებს სიცოცხლისა და საკუთრების ხელშეუხებლობის გარანტიას აძლევდნენ. ასეთ შემთხვევაში ჯ. ხშირად კოლექტიური გადასახადს წარმოადგენდა. ასე იყო, მაგ., საქართველოში არაბთა ბატონობის დროს.

ჟ. სიხარულიძე.

ჯილბერტი, გ ი ლ ბ ე რ ტ ი (Gilbert) გროვ კარლ (6. V. 1843, როჩესტერი, — 1. V. 1918, ჯექსონი. მიჩიგანის შტ.), ამერიკელი გეოლოგი და გეომორფოლოგი. დაამთავრა როჩესტერის უნ-ტი (1862). იყო ერთერთ. მეცნ აკად (ვაშინგტონი) წევრი (1883-იდან) 1893—1909 — ამერ. გეოლ. სა-ზ-ბის პრეზიდენტი. რეფერირებული ტექტონ. ძვლევების განზოგადების საფუძველზე ჯ.-მა გამოყო დედამიწის ქერქის ორი ტიპის მოძრაობა— დედამიწის ვრცელი ტერიტორიების ნელი ხანგრძლივი აზევება-დაძირვა და სწრაფი ხანმოკლე დანაოჭება, რ-თაც შესაბამისად ეპეიროგენული და ოროგენული მოძრაობები უწოდა. მნიშვნელოვანი შრომები აქვს გეომორფოლოგიაშიც.

ჯილეხი, ხ უ ზ ა რ ა, ანთრაქსი, ცხოველებისა და ადამიანის მწვავე ინფექციური დაავადება, რ-საც იწვევს ჯ.-ის ბაცილა (Bacillus anthracis) ჯ.-ის გამომწვევი ქმნის სპორებს, რ-ებიც წლობით ინახება ნიადაგში და უძლებს 1 სთ.-მდე დუღილს. ა დ ა მ ი ა ნ ი ს თ ვ ი ს ინფექციის ძირითადი წყაროა ჯ.-ით დაავადებული ცხოველი დასნეულება ხდება დაავადებული ცხოველის მოვლის, დაკვლის, მისი ხორცის საკვებად გამოყენების, აგრეთვე ინფიცირებული პროდუქტებისა (ტყავი, ბეწვი) და წვლის ხმარებისას, ავადმყოფ ცხოველთან კონტაქტისა და სხვ დროს ჯ. შეიძლება მიმდინარეობდეს კანის ან (იშვიათად) ფილტვ-ნაწლავისა და ფილტვის ფორმების სახით კ ა ნ ი ს ფორმით დასნეულების დროს გამომწვევი ორგანიზმში ხვდება დაზიანებული კანიდან ან მწერის მიერ დაკბენისას ინკუბაციური პერიოდი რამდენიმე სთ-იდან კვირამდე-დამნდე გრძელდება გამომწვევის

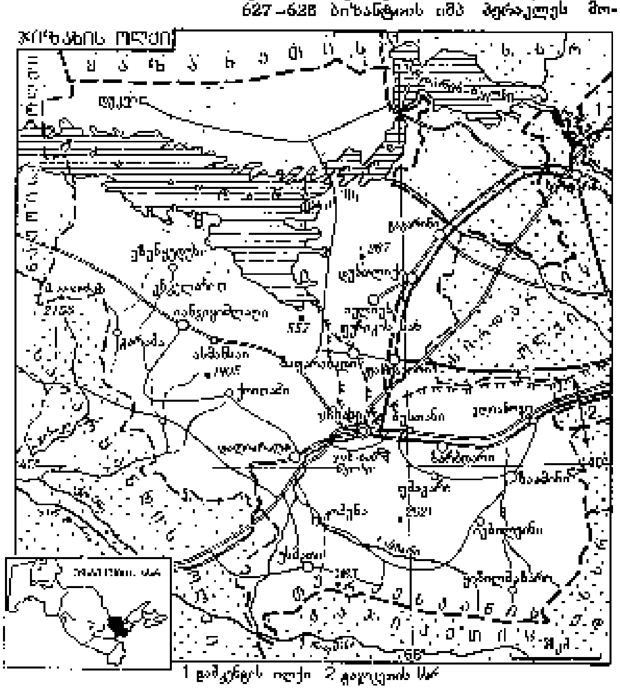

1 სამარყანდის ოლქი 2 ტაჯიკეთის სსრ

პაწირკუის ადგილას წნდება წითელი ლაქა, რ-იც სასწრაფოდ გადაიქცევა ჯერ კვანძად, შემდეგ ბუშტუკად, წირქვრთვად, და ბოლოს შავ ფუფხად, ამ უკანასკნელის გარშემო ჩნდება პატარა ბუშტუკები, რ-ებიც 2—3 დღეში ერთიანდება და უმტკივნეულო წყლულს წარმოქმნის; დაზიანებული ადგილი შეშუპებულია, ზოგადი მოვლენებიდან აღინიშნება თავის ტკივილი, ჟემპირის აწევა, სისუსტე. კუჭნაწლავის (დამახასიათებელია გულისრევა, სისხლიანი პირღებინება, ფაღარათი, წელის და მუცლის ტკივილი) და ფილტვის (გულმკერდის ტკივილი, სისხლიანი ხველა) ფორმების დროს ავადმყოფი 2—4 დღე-ღამეში იღუპება. სსრკ-ში ეს ფორმები პრაქტიკულად არ აღინიშნება. იშვიათად გვხვდება ჯ-ის სეპტიკური (ელვისებური) ფორმაც. ჯ ტოვებს მყარ იმუნიტეტს. დიაგნოსტიკისათვის იყენებენ ბაქტერიოლოგიურ მეთოდს და კანშიდა ალერგიულ სინჯს ანთრაქსინით. მკურნალობა ჯ-ის გამომწვევის და ანტიბიოტიკები. პროფილაქტიკა: იმ პირებს, რ-ებსაც დაავადების საშიშროება ელით უტარებენ იმუნიზაციას ცოცხალი ვაქცინით, დაავადებულ ადამიანებთან და ცხოველებთან კონტაქტში მყოფებს უკეთებენ ჯ-ის გამა-გლობულინისა და ანტიბიოტიკების ინიექციებს; აუცილებელია ავადმყოფების ჰოსპიტალიზაცია, დაავადების კერაში — დეზინფექცია

ნ. ბოცვაძე.

ცხოველთა ჯ-ისთვის დამახასიათებელია კანქვეშა და სუბსეროზული შემაერთებელი ქსოვილების სეროზული და სეროზულ-ჰემორაგიული ინფილტრაცია. ავადდება ცხვარი, თხა, მსხ. რქ. საქონელი, ცხენი, ვირი, ჯორი, აქლემი, იშვიათად გარეული ჩლიქოსანი ცხოველები, იშვიათად ღორი. ინფექციის წყაროა დაავადებული ცხოველი განსაკუთრებით საშიშია მკვდარი ცხოველის ლეში, რითაც ინფიცირდება ნიადაგი, წყალი და სხვ. ობიექტები ჯ-ის გამომწვევი იჭრება ცხოველის დაზიანებული კანის, პირის ღრუს წინა გარსის, კონიუნქტივის გზით. დაავადება მიმდინარეობს ელვისებურად, მწვავედ, ქვემწვავედ და ქრონიკულად. დიაგნოზს სვამენ კლინიკურ-ეპიზოოტოლოგიური მონაცემების, ბაქტერიოლოგიური და სეროლოგიური გამოკვლევების საფუძველზე. მკურნალობა: ჰიპერიმუნური შრატი, იმუნური გამა-გლობულინი და ანტიბიოტიკები. პროფილაქტიკა და ბრძოლის ღონისძიებანი: ცხოველთა ვაქცინაცია, დაავადების გაჩენისთანავე მეურნეობის კარანტინი, პირობით ჯანმრთელი ცხოველების პასიური იმუნიზაცია, დაავადებულთა მკურნალობა, საშიშროებაში მყოფ ცხოველთა აქტ. იმუნიზაცია, დაინფიცირებული ობიექტების დეზინფექცია, ლეშის დაწვა

გ. შამათავა.

ჯილი (Gigli) ბენიამინო (20. III 1890, რეკანატი, — 30. XI. 1957, რომი), იტალიელი მომღერალი (ტენორი). სიმღერას სწავლობდა რომის სანტა-ჩეჩილიას აკადემიაში (ა. კოტონისა და ე. როზატისთან). 1914 შემდეგ ჯ-ის დებიუტი როვიგოს (ქენეციის მახლობლად) საოპერო სცენაზე, შემდეგ დიდი წარმატებით გამოდიოდა იტალ. ქრაკალ ქალაქში. 1918 ა. ტოსკანინიმ მიიწვია მილანის „ლა სკალას" სცენაზე (ფაუსტის პარტია ბოიტოს ოპერაში „მეფისტოფელი"). 1920 — 32 ჯ. ნიუ-იორკის „მეტროპოლიტენ-ოპერის" სოლისტი იყო. გასტროლებით შემოიარა მსოფლიოს მრავალი ქვეყანა, 1954-იდან საოპერო სცენა მიატოვა და საკონცერტო მოღვაწეობა დაიწყო. მე. XX ს I ნახ. ერთ-ერთი გამოჩენილი მომღერალი. მელოდიურს უდიდესი წარმოსადგენილი იყო. ჰქონდა იშვიათად ლამაზი ტემბრის, ყველა რეგისტრში თანაბრად და სავსედ მჟღერი ხმა, ნატიფი მუსიკალობა, ბრწყინვალე ვოკალური ოსტატობა. პარტიები: ნემორინო (დონიცეტის „სიყვარულის ნექტარი"), ლიონელი (ფლოტოვის „მართა"), დე გრიე (მასნეს „მანონი" და პუჩინის „მანონ ლესკო"), ლოენგრინი (ვაგნერის „ლოენგრინი"), რადამესი (ვერდის „აიდა"), კავარადოსი (პუჩინის „ტოსკა"), კანიო (ლეონკავალოს „ჯამბაზები"), ტურიდუ (მასკანის „სოფლის პატიოსნება") და სხვ. გადაღებულია მრავალ მუსფილმში.

ჯილის ხროვა, ბენიანის მილიტარისტების (ეგრეთ პროვინციალ. დაჯგუფება ჩინეთში 1912—27) ერთ-ერთი დაჯგუფება ცენტრ. და ჩრდ. ჩინეთში 1920—26. სახელწ. მიიღო ჯილის პროვინციის მიხედვით, საიდანაც იყვნენ მისი მეთაურები ვ პეიფუ, ცაო კუნი და სხვ. ძირითადი ტერიტ. ბაზებით იყო ჯილი, ჰენანი, ხუბეი და ხუნანი. ხარვეზლობდა ინგლ. და ამერ. იმპერიალისტების მხარდაჭერით.

ჯილო, ჯილოდაღი (Gilo Dagi), მთის მასივი სამხრ.-აღმ. თურქეთში, ქურთისტანის მთებში (ჰაქარი) სიმაღლე 4168 მ-მდე (მთა ჯილო). აგებულია მეტამორფული ქანებით. დოლომიტიზებული კირქვებით და პორფირიტებით. ღრმად არის დანაწევრებული ხეობებით 3500 მ-ის ზევით ალპ. რელიეფია, არის მცირე მყინვარები. სამხრ. კალთები შემოსილია ფართოფოთლოვანი ტყით, ჩრდ. კალთებზე სტეპი და ბუჩქნარია

ჯილონგი (Geelong), ქალაქი ავსტრალიაში, ვიქტორიის შტატში 143 ათ. მცხ. (1982). ნავსადგური კორიოს ყურეში. მატყლის გადასამუშ., ნორეცხვანერგო, ნავთობქიმ., ნავთობგადასამუშ., ცემენტის მრეწველობა. ავტომობილის ქარხნები, მინერ. სასუქის, მავთ. ლითონის ნაკეთობის წარმოება ჯ-ის მახლობლად — ალუმინის ქ-ნა.

ჯიმარა, კავკას.-ხეობური ტიპის მყინვარი ხოხის ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. გენალდონის (ვაზიკლდონის მარცხ. შენაკადი) სათავეში. სიგრძე 3,2 კმ, ფართ. 2,5 კმ². დამახასიათებელია წინსვლითი გადაადგილება. საზრდოობს ზეგ. ჯიმარის კალთაზე ჩამონადენი მყინვარული ნაკადებით მყინვარიდან გამოედინება მდ. გენალდონი. მისასვლელი გზა ადის სოფ. კარმადონიდან.

რ. ხაზარაძე.

ჯიმარა, სოფელი ყაზბეგის რ-ნში (ქართ. სოფ.საბჭო), ხოხის ქედის სამხრ. კალთაზე, თრუსოს ხეობაში, მდ. თერგის მარჯ. მხარეს ზ. დ. 2280 მ. ყაზბეგიდან 42 კმ. სერგო ორჯონიკიძის სახ. კოლ-ბა (მეცხვარეობა) რვაწლ. სკოლა სოფ. ყანობაში (25 კმ).

ჯიმახარო, სოფელი წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (ოფურჩხეთის სოფსაბჭო), მდ. რიონის მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ 210 მ. წყალტუბოდან 18 კმ. ქუთაისიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 10 კმ. გურამის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა). დაწყ. სკოლა, საშ. სკოლა ქუთაისში (3 კმ). ჯ-ს მახლობლად არის სათავეთიის ნაქალაქარი. წყაროებში პირველად იხსენიება (ჯიმახარო) 1575.

ჯიმითი, სოფელი გურჯაანის რ-ნში, გომბორის ქედის სამხრ.-დას. კალთაზე, სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჯ., ნანიანი), ზ. დ. 740 მ, გურჯაანიდან 38 კმ, კაჭრეთიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 7 კმ. საბჭ. მეურნ. (მევენახეობა, მეხილეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), ამბულ., აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — შუა საუკ. წმ. გიორგის ეკლესია.

ჯიმილა, წყრიალა სოკო (Marasmius oreades), ქუდიანი სოკო. ქუდის დიამეტრი 2—6 სმ; ნორჩი ზარისებრია, შემდეგ კი გაშლილი, შუაში ბორცვაკი აქვს, კიდეები — დაღარული, ფერად მოყვითალო-ყავისფერია, ქვედა მხარეს მეჩხრად განლაგებული სქელი ფირფიტები აქვს ფეხი ქუდის ფერია, ხავერდოვანი. რბილობს სასიამოვნო სუნი აქვს იზრდება ტყის პირებზე, მინდორში, მდელოზე; ხშირად ქმნის „ქაჯის რგოლს". საჭმელად იხმარება ახალი (მოხარშული) და გამხმარი

ი. ნახუცრიშვილი.

ჯიმშელეიშვილი (ჯიმშელი) გალაქტიონ ათანასის ძე [16 IV (29 IV). 1903, სოფ. ცხუნკური, ახლანდ. წყალტუბოს საქალაქო საბჭოს ტერიტ., — 11. IV 1974, თბილისი], საბჭ. პოდროტექნიკოსი, ტექ. მეცნ. დოქტორი (1952), პროფესორი (1954), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1960), სკპ წევრი 1943-იდან საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტის დამთავრებას (1929) შემდეგ მუშაობდა ამიერკავკ. „პიდროპროექტში", ხრამჰესის სამშენებლოში, „საქჰიდროში" და სხვა დაწესებულებებში ხელმძღვანელ თანამდებობებზე. 1938 — 55 იყო საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტის პიდრავ. და ჰიდროტექ. ნაგებობათა კათედრის გამგე, 1943—66 — ენერგეტ. და ჰიდროტექ. ნაგებობათა საქართვ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის დირექტორი. ჯ-ის სამეცნ. შრომები ეძღვნება თანამედროვე საინჟინრო პიდრავ. და ჰიდროენერგეტ. თეორიის საკითხებს დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით, საპატიო ნიშნის ორდენით, მედლებით

გ. მაჭრაძე.

ბ. ჯილი

ჯინა მუჰამედ ალი (25 XII 1876, კარაჩი, — 11. IX 1948, იქვე), ინდოეთისა და პაკისტანის პოლიტიკური მოღვაწე 1896 მიიღო იურიდ. განათლება ინგლისში, 1930-მდე მუშაობდა ადვოკატად ბომბეიში 1906-იდან ინდოეთის ეროვნული კონგრესის (ინკ) წევრი (ზომიერთა ფრთის მომხრე). ამასთანავე 1912-იდან მონაწილეობდა მუსულმანური ლიგის საქმიანობაში. I მსოფლიო ომის წინ და ომის დროს (1914—18) მხარს უჭერდა ინდუსებისა და მუსლიმანების ერთიანობას 1921 გამოვიდა ინკ-იდან, რადგან ეწინააღმდეგებოდა მ. განდის მიერ წამოწყებულ სამოქალაქო ურჩობის კამპანიას, ხოლო იგი უალრესად რადიკალურ ღონისძიებად მიაჩნდა. 1934-იდან მუსლ. ლიგის წამყვანი ლიდერი გახდა მხარს უჭერდა ინგლ. დამოუკიდებლობას, მაგრამ ძირითადად მისი პოლიტ. მოღვაწეობა მიმართული იყო მუსლ. ზედა ფენის ინტერესების დასაცავად. იყო ინდოეთში „ორი ერის" (ინდუსები და მუსლიმანები) თეორიის ერთ-ერთი შემქმნელი. 1940 ჯ-ის მეთაურობით მუსლ. ლიგამ წამოაყენა ინდოეთიდან მუსლ. მოსახლეობით დასახლ. ოლქების გამოყოფისა და მათგან პაკისტანის სახელმწიფოს შექმნის მოთხოვნა. ინდ. გაყოფის შემდეგ (1947) პაკისტ. გენ.-გუბერნატორი იყო. პაკისტანში ჯ. სახელმწიფოს შემქმნელად ითვლება და მას „დიდ ბელადს" („კაიდი აზამ") და „ერის მამას" უწოდებენ.

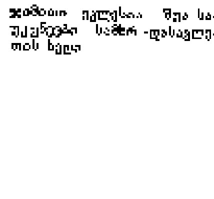

ჯიმითი ეკლესია შუა საუკუნეების სამხრ.-დასავლეთის ხედი

ჯინგოიზმი (ინგლ. jingoism <jingo — ჯინგო, ინგლისელი შოვინისტების მეტსახელი <by jingo — ღმერთს ვფიცავ), უკიდურესად შოვინისტური და იმპერიალისტური შეხედულებების აღმნიშვნელი ტერმინი. შემოიღეს დიდ ბრიტანეთში რუს.-თურქ. 1877—78 ომის პერიოდში; როდესაც ომს. წლებში რუს. ჯარების წინსვლის შესაჩერებლად გაიგზავნა ინგლ. ესკადრები. „ბაი ჯინგო" მაშინდელი მოდური სიმღერის სიმღერის რეფრენი იყო. ჯ-ისთვის დამახასიათებელია კოლონ. ექსპანსიის პროპაგანდა და ეროვნ. შუღლის გაღვივება.

ჯინი (ინგლ. gin), მაგარი სპირტიანი სასმელი, რ-ის მისაღებად რექტიფიცირებულ ან ნედლ ჭვავის სპირტს ხდიან ღვიის მწიფე ნაყოფთან ერთად. ჯ-ს უმატებენ სხვადასხვა სუნელ-სანელებლებს (მაგ., ფორთოხლის ქერქს) გავრცელებულია აშშ-ში, დიდ ბრიტანეთში, ნიდერლანდებში.

ჯინიხი, სოფელი წალკის რ-ნში (აშბნის სოფსაბჭო), წალკის ქვაბულში ზ. დ. 1560 მ. წალკიდან 26 კმ მეთეფლეობის

გ. ჯინჭარაძე

ი. ჯინჭარაძე

მ. ჯინჭარაძე

თ. ჯიოევი

ქუხვერ სამჭ მეურნ (მევენახეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კლუბი, მედპუნქტი. შემონახულია შუა საუკ. ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლები — ორი ეკლესია, რ-თაგან ერთი წმ. გიორგის სახელობისაა, მის კედელზე შემორჩენილ წარწერაში მოხსენიებულნი არიან მახუროთუხუცესი აგუბეჭონი და მისი მეუღლე. ეკლესიის ამშენებელი ხოშაქ.

ჯინორია ოთარ გიორგის ძე (14. XII. 1914, რიგა, — 10. X. 1975, თბილისი), ქართველი საბჭ. ლიტერატურათმცოდნე დაამთავრა თსუ-ის გერმ. ენისა და ლიტ-რის განყ-ბა (1933). 1939-იდან გარდაცვალებამდე კითხულობდა დას. ევროპის ლიტ-რის ისტ. კურსს თსუ-ში, 1962-იდან იყო დოცენტი ევრ. ფილოლ. კათედრაზე. ეკუთვნის მრავალი სამეცნ., კრიტ. და თარგმ. შრომა, რ-თაგან მნიშვნელოვანია „გოეთეს შემოქმედებითი გზა" (1966, ქართ. ენაზე; 1984, რუს. ენაზე), „გერმანული ფილოსოფიური ლირიკა" (თარგმანი და კომენტარები, 1981), „სოციალისტური რეალიზმის სპეციფიკისათვის" (1956), „ილია ჭავჭავაძის რეალიზმის საკითხისათვის" (1957), „ჩვილთუნების სპეციფიკის შესახებ" (1967) და სხვ. ჯ-ს რამდენიმე ნაშრომი გამოქვეყნებულია გერმ. ენაზე იყო ი. ვ. გოეთეს საერთაშ. საზ-ბის პრეზიდიუმის წევრი ვაიმარში 1969-იდან, ფაუსტის საზ-ბის წევრი 1970-იდან (ქ. კნიტლინგენი, გფრ); 1970 დააარსა გოეთეს საზ-ბის საქართვ. განყ-ბა და გარდაცვალებამდე იყო მისი მუდმივი პრეზიდენტი.

ჯინსი, ჯ ი ნ ზ ი (Jeans) ჯეიმზ ჰოპვუდ (11. IX. 1877, ლონდონი, — 17. IX. 1946, სარის საგრაფო), ინგლისელი ფიზიკოსი და ასტრონომი ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1906) 1925—27 სამეფო ასტრონ. საზ-ბის პრეზიდენტი მნიშვნელოვანი შრომები აქვს თეორ. ფიზიკისა და ასტროფიზიკის საკითხებზე. შეისწავლა ენერგიის განაწილება აბსოლუტურად შავი სხეულის გამოსხივების სპექტრში. ჯ. რელეისაგან დამოუკიდებლად გამოიყვანა სათანადო ფორმულა, რ-საც გამოსხივების რელეი—ჯინსის კანონს უწოდებენ. იკვლევდა მბრუნავი თხევადი სხეულების წონასწორულ ფიგურებს, ვარსკვლავთა აგებულებასა და ევოლუციას, ვარსკვლავთა სისტემებსა და ნისლეულებს, წამოაყენა მზის პლანეტური სისტემის წარმოშობის საკუთარი ჰიპოთეზა (ე წ. ჯინსის ჰიპოთეზა) ამ ჰიპოთეზის თანახმად, მზის ახლოს რომელიღაც ვარსკვლავის ჩაქროლვის გრავიტაციული შემოქმედების შედეგად გამოიწვია მზიდან ნივთიერების ნაკადის ამოტყორცნა, რ-იც შემდეგში დაიყო ცალკეულ ნაწილებად და პლანეტებად ჩამოყალიბდა გრავიტაციული შეშფოთების პრინციპზე დაყრდნობით ჯ ცდილობდა ცალკეული გალაქტიკების, ვარსკვლავების, პლანეტებისა და მათი თანამგზავრების წარმოშობის ერთიან ახსნას

ჯინჭარაძე გიორგი მიხეილის ძე [29. VII (10 VIII). 1899, სოფ პატარძეული, ახლანდ. საგარეჯოს რ-ნი, — 23. VIII. 1982, თბილისი]. საბჭ. არტილერიის გენერალ-მაიორი (1946). საქ სსრ ფიზკულტურისა და სპორტის დამს მოღვაწე (1967) სკკპ წევრი 1939-იდან დაამთავრა კ ვოროშილოვის სახ უმაღლესი სამხ აკადემიების (1951). წითელ არმიაში იყო 1921-იდან ოცეულის, ბატარეის, სასწავლო დივიზიონის მეთაურად დიდი სამამულო ომის (1941 — 45) დროს იბრძოდა ბრიანსკის, ლენინგრ., უკრ. IV ფრონტებზე მეთაურობდა პოლკს, დივიზიას, იყო არმიის არტილ მეთაურის მოადგილე ომის შემდეგ სამეთაურო თანამდებობები ეჭირა 1954—63 ხელმძღვანელობდა სამხ კათედრას საქართვ სახ სამ. ინ-ტში 1965-იდან თადარიგში გავიდა დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 6 სხვა ორდენითა და მედლებით. *შ ჩინჩილაკაშვილი.*

ჯინჭარაძე ისრაფილ ქიშვარის ძე (23. IV 1916, სოფ. მახინჯაური, ახლანდ. ხელვაჩაურის რ-ნი, — 16. X. 1943, სოფ. პრავოვერეზნოვსკოე, დნეპროპეტროვსკის ოლქი). საბჭოთა კავშირის გმირი (4. II. 1944), უმცროსი ლეიტენანტი. სკკპ წევრი 1943-იდან დაამთავრა ბათ. აგროკოლეჯი (1940), პოლტავის საავიაციო სამხ. სასწავლებელი (1941) 1941-იდან მუშაობდა სამხ.-საავიაციო ქ-ნის მფრინავ-გამომცდელად. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იბრძოდა კალინინის, ვორონეჟის, ველის ფრონტებზე. განახორციელა 92 საბრძოლო გაფრენა. საჰაერო ბრძოლებში გამოიჩინა მამაცობისა და გმირობისათვის დიდი მამაც. ზარალის მიყენებისათვის მიენიჭა საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება დაიღუპა საჰაერო ბრძოლაში. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით და 2 სხვა ორდენით *ლ. ჩინჩილაკაშვილი.*

ჯინჭარაძე მიხეილ ზაქარიას ძე [30 IX (13. X) 1904, სოფ პატარძეული, ახლანდ საგარეჯოს რ-ნი, — 28 X 1981, თბილისი], საბჭ კონტრადმირალი (1949) სკკპ წევრი 1939-იდან დაამთავრა მ ფრუნზეს სახ სამხ.-საზღვ. სასწავლებელი (1929), სამხ.-საზღვ მეთაურთა უმაღლესი კურსები არტილერიის სპეციალობით (1933) 1929—32 მსახურობდა ბალტიის ფლოტში, 1933 — 39 — წყნარი ოკეანის ფლოტში და ამურის ფლოტილიაში ნაღმოსან „ლენინის" მეთაურად, შემდეგ ნაღმოსანთა დივიზიონის მეთაურად. დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს — შავი ზღვის ფლოტში ომის შემდეგ ხელმძღვანელ თანამდებობებზე იყო შავი ზღვისა და წყნარი ოკეანის ფლოტებში (1948—62), პ ნახიმოვის სახ სამხ.-საზღვ სასწავლებელში (1962—66). 1966 თადარიგში გავიდა დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 5 სხვა ორდენითა და მედლებით. აგრეთვე რიგ სხ მედლით.
ლ ჩინჩილაკაშვილი

ჯინჭარი, იგივეა, რაც ჭინჭარი.

ჯინჭვისი, სოფელი თიის რ-ნში (გორის სოფლამდე), მდ. გომბოულის (რიონის მარცხ. შენაკადი) ნაპირზე. ზ. დ. 965 მ, თბილისიდან 7 კმ. ფუნის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა რვაწლ. სკოლა, 2 ბ-კა, კლუბი, სადურბლო-საშუანო პუნქტი, ფოსტა.

ჯინჯა (Jinja), ქალაქი უგანდაში, ნავსადგური ვიქტორიის ტბის ნაპირზე, მდ. ვიქტორია-ნილოსის სათავესთან, პროვინციის ადმ ცენტრი დაახლ 60 ათ. მცხ. რკინიგზით უკავშირდება ნავსადგურ მომბასას (ინდოეთის ოკ.). სავაჭრო-სამრეწვ. ცენტრი სპილენძ- და ფოლადსადნობი ქ-ნები, სას.-სამ. ნედლეულის დამუშავება, საფეიქრო ფ-კა. ჯ-ის მახლობლად — ჰესი

ჯიოევი დავით ანტონის ძე [2 (15). V. 1913, სოფ. დიდიცხინვალი, ახლანდ. ზნაურის რ-ნი, — 1. X. 1968, ცხინვალი], ოსი საბჭ მწერალი სკკპ წევრი 1939-იდან. ოქტომბრის ენობრივ-სტრუქტურის შედეგად ლიტერატურა იყო ჩაგვარებული (1940-იდან). პირველი ლექსი „ფილოლოგთ" გამოაქვეყნა გაზ. „კომუნისტში" (ახლანდ. „საბჭოთა ოსეთი"), პირველი წიგნი—მოთხრობა „პოლიტიკური ძალა" — 1947 ეკუთვნის პოემები, ლექსთა კრებულები. მოთხრობები, ისტ დრამა „ილიკო", რომანები „ილიკო" (1951). „განთიადი" (1963). მისი ავტობიოგრ. რომანი „დაუმარცხებელი ძალა" (წ 1—4, 1954—61) თარგმნილია ქართ. და რუს. ენებზე დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშისა და „საპატიო ნიშნის" ორდენებით, აგრეთვე მედლებით.
შ ძუგაევი.

ჯიოევი ოთარ იასონის ძე (დ 16 II 1928, თბილისი), საბჭ ფილოსოფოსი, საქ სსრ მეცნ აკად წ-კორ (1983), სკკპ წევრი 1954-იდან 1950 დაამთავრა მოსკ. სახელმწ უნ-ტის ფილოს. ფაკ-ტი. 1955—57 მუშაობდა ცხინვალის პედ ინ-ტში პედაგოგად, 1957-იდან საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ფილოს. ინ-ტში მეცნ. თანამშრომლად. 1970-იდან ამ ინ-ტის ისტ. მატერიალიზმის განყ-ბის გამგე სამეცნ. მუშაობას უთავსებს პედაგოგიურ საქ სსრ მეცნ. აკად. სამხრ ოსეთის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში. ძირითადი შრომები ეხება ისტ და კულტ. ფილოს საკითხებს, თანამედროვე ბურჟ ფილოს კრიტიკას

თხზ.: კულტ. მეგრელობა, თბ., 1962; კულტურა და ადამიანის ცხოვრება, თბ., 1965; Материалистическое понимание истории и буржуазная философия, Тб., 1974, Природа исторической необходимости, Тб., 1967. *ლ. ბუაჩიძე*

ჯირალდი ჩინციო, ჩ ი ნ ც ი ო (Giraldi Cintio, Cinzio) ჯამბატისტა (1504, ფერარა, — 1573, იქვე), იტალიელი ჰუმანისტი, მწერალი, ლიტ. თეორეტიკოსი. ხელი შეუწყო იტალ. ტრაგედიის რეფორმას („მსჯელობანი კომედიისა და ტრაგედიის შეთხზვის თაობაზე", 1543), ავტორია მრავალი ტრაგედიისა და ნოველისა. ჯ ჩ-ს ეკუთვნის „ასი თქმულება" (1565), ეპიკური პოემა „ჰერკულესი" (1557) და სხვ.

ჯირითი, ცხენის მართვის მაღალი ოსტატობა, ცხენოსნობის რთული ელემენტთა ერთობლიობა, ცხენ-კაცის სინატიფე, გაწაფულობა (არაბულად ჯარიდ მოკლე ჯობის პუნა, რ-საც ჯირითის დროს ერთმანეთს სტყორცნიან მოჯირითენი)
რ ქორქაძე

ჯირკვლები, ცხოველებისა და ადამიანის ორგანოები, რ-ებიც გამოიმუშავებენ და გამოყოფენ ორგანიზმის ფიზიოლოგიურ პროცესში მონაწილე სპეციფიკურ ნივთიერებებს. ჯ-ს ყოფენ ორ ჯგუფად. გ ა რ ე გ ა ნ ი ს ე კ რ ე ც ი ი ს ანუ ე გ ზ ო კ რ ი ნ უ ლ ი ჯ, რ-თა გამომუშავებული პროდუქტები — *სეკრეტები* — გამოიყოფა სადინარებით სხეულის ან ლორწოვანი გარსის ზედაპირზე (მაგ , ლეიძლი, სანერწყვე ჯ., ქონის ჯ და სხვ.), და შ ი ნ ა გ ა ნ ი ს ე კ რ ე ც ი ი ს ანუ ე ნ დ ო კ რ ი ნ უ ლ ი (ინკრეტორული) ჯ, რ-თა მიერ გამომუშავებული ნივთიერებები—ინკრეტები ანუ *ჰორმონები* — პირდაპირ სისხლში ან ლიმფაში გამოიყოფა (მაგ., ფარისებრი ჯ, ჰიპოფიზი, თირკმელზედა ჯ და სხვ.)

ეგზოკრინული და ენდოკრინული ჯ-ის უმრავლესობა ვითარდება ეპითელიუმური ქსოვილისაგან. ზოგი ენდოკრინული ჯ სხვა ქსოვილებისაგანაც ვითარდება, მაგ , სასქესო ჯ-ის ინტერსტიციალური უჯრედები წარმოიქმნებიან მეზენქიმისაგან ქრომაფინული უჯრედები (შეადგენენ თირკმელზედა ჯ-ს ტვინოვან ნაწილსა და ე. წ პარაგანგლიონებს) წარმოადგენენ სახეცვლილ ნერვულ (სიმპათიკურ) უჯრედებს. ზოგი ენდოკრინული ჯ წარმოადგენილია ნეიროგლიით (მაგ , ეპიფიზი, ნეიროჰიპოფიზი) და სხვ

ეგზოკრინულ ჯ-ში გაარჩევენ გამომტან ნაწილს, რ-იც წარმოადგენს სადინარს (პროქსიმალური ნაწილი) და სეკრეტორულ ნაწილს (დისტალური, საბოლოო ნაწილი) ანუ ადენომერს. ადენომერების ფორმის (მილის ან მომრგვალო) მიხედვით ჯ-ს ყოფენ მ ი ლ ი ს ე ბ რ (ტუბულურ) და ა ლ ვ ე ო ლ უ რ ჯ-ად (სფეროსებრ ადენომერებს ხშირად აცინუსებს უწოდებენ). ერთი ადენომერის (მ. შ. დატოტვილის) და დაუტოტავი გამომტანი სადინრისაგან შემდგარ ჯ-ს მარტივი — მილისებრი ან ალვეოლური — ეწოდება (მაგ , კუჭის ფუნდალური და საშვილოსნოს ჯ) მრავალი ადენომერისაგან შემდგარ ჯ-ს, რ-თა სეკრეტი ერთი საერთო გამომტანი სადინარით გამოდის, რთული ეწოდება რთული ჯ. შეიძლება იყოს მილისებრი (მაგ., ენისქვეშა ჯ.) ან ალვეოლური (მაგ., კუჭქვეშა და ყბაყურა ჯ.).

ხიც რთულ ჯ.-ში ალვეოლურების ნაწილი მილისებრია ნაწილი კი ალვეოლური (მაგ., ფსისტვებმა ჯ.) იშვიათად მილისებ-რი ადენომერები ერთდებიან ფარიან ბადედ და ქმნიან რთულ ბადისებრ ჯ.-ს (მაგ., ჰიპოფიზის წინა წილი). მარტივ (ალვეოლურ-ადენომერებიან) და რთულ (მრავალ-ადენომერიან) ჯ.-ში ადენომერებს შო-რის სივრცე ამოვსებულია შემაერთებელი ქსოვილით, რ-შიც სისხლძარღვები და ნერვებია განლაგებული რთულ ჯ.-ში არჩევენ ეპითელიუმური წარმონაქმნის პა-რენქიმას (ადენომერები და გამომტანი სადინარები) და შემაერთებელქსოვილოვან სტრომას, რ-იც პარენქიმას ყოფს

ყ. ჭაჭიძე

ჯირჯული, სოფელი აფხ. ასსრ ოჩამჩი-რის რ-ნში (ჯგერდის სოფსაბჭო), აფხ. ბოლოკვეთიანი მთისწინეთის ძირას, ზ. დ. 200 მ, ოჩამჩირიდან 30 კმ, რკინიგზის (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 16 კმ. „პრავდის" სახ. ჯგერდის კოლ-ბა (მეჩაი-ეობა) საშ. სკოლა სოფ. ჯგერდაში (5 კმ).

ჯირხვა (1952-მდე ნ უ დ ა რ ა), სოფე-ლი აფხ. ასსრ გუდაუთის რ-ნში, აფხ. ბოლ-ვეთიანი მთისწინეთის ძირას, სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჯ., აფშაშუარა, აქ-უაჩარხუ, ახუწა, ბგარდვანი, კვანაფა, ხაბ-ისხვა) ზ. დ. 160 მ, გუდაუთიდან 13 კმ ყ. ხარაზიას სახ. კოლ-ბა (მეთამბაქოეო-ბა) რვაწლ. და 2 საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუ-ბი, კავშირგაბმ. განყ-ბა

ჯირჯი ზეიდანი (14 XII 1861, ბეი-რუთი, — 21 VIII 1914, კაირო), არაბი (ლიბანელი) მწერალი, პუბლიცისტი, მეც-ნიერი წარმოშობით ქრისტიანი იყო და-ამთავრა ბეირუთის ამერ. უნ-ტის სამედ. ფაკ-ტი (1883) იმავე წელს სიცხოვრებ-ლად გადავიდა ეგვიპტეში 1892 კაიროში დააარსა ლიტ. ჟურნალი „ალ-ჰილალი" („ნახევარმთვარე"), რ-საც რედაქტორობ-და გარდაცვალებამდე ჯ. ზ. არაბ. ისტ. რომანის ფუძემდებელია. სახელი მოუხვეჭა რომანებმა „ლტოლვილი მამლუქი" (1891). „ეგვიპტელი ქალი არმანუსა" (1896 — 96), „ანდალუსიის დაპყრობა" (1902—03) და სხვ. ჯ. ზ. ცდილობდა სწორად აესახა ისტ. ვითარება, მაგრამ მთისუსტესდა გმირების შინაგანი სამყაროს გახსნის, ცოცხალი ადამიანური ხასიათების შექმნის მხრივ. ჯ. ზ.-ის სამეცნ. ნაშრომებიდან აღ-სანიშნავია „მუსლიმანური ცივილიზაციის ისტორია" (1902—06, 5 ტომად) და „არა-ბული ლიტერატურის ისტორია" (1911—14, 4 ტომად). რ-შიც მან, პირველმა არაბებს შორის, გამოიყენა მეცნ. კვლევის ევრ. მე-თოდები.

ლიტ.: Араслы Э. Г., Джарджи Зейдан и арабский исторический роман, М., 1967; Долинина А. А., Очерки истории арабской литературы нового времени (Египет и Сирия), М., 1973.

მ. ქურდღელია

ჯიუ-ჯიცუ (იაპ. ძიუძიუცუ), უიარაღოდ თავდაცვისა და თავდასხმის იაპონური სისტემა. ჯ.-ჯ. ჩამოყალიბდა XIII—XIV სს.-ში, ხოლო XIV—XX სს.-ში ფართოდ გავრცელდა როგორც სამურაების ფიზ. და საბრძოლო მომზადების სისტემა. XIX ს. ბოლოს ჯ.-ჯ.-ს საუკეთესო ხერხების ელემენტების შერჩევისა და მოდერნიზა-ციის საფუძველზე შეიქმნა იაპ. ეროვნ. ჭიდაობა ძიუდო

ჯიქა (Lonicera caprifolium), ხვიარა ბუჩქი ცხრატყავასებრთა ოჯახისა. მისი სიმაღლე 4—6 მ აღწევს. კენწრულ თავა-კებად შეკრებილი მოყვითალო-მოთეთრო ან მოწითალო სურნელოვანი ყვავილები აქვს. იზრდება მდინარეთა ნაპირებსა და ბუჩქნარებში, ასევე ტყეებსა და ტყის პი-რებზე მთის ქვედა და შუა სარტყელში. საქართველოში თითქმის ყველგან გვხვდე-ბა, გავრცელებულია აგრეთვე კავკასიაში, ყირიმში, სამხრ. ევროპასა და წინა აზია-ში კარგი თაფლოვანი მცენარეა, მის ფოთლებსა და ყვავილებს მედიცინაში იყე-ნებენ დეკორატიულია

ლ. ბოჭორიძე

ჯიქები (ანტ. წყაროებით—ზიგები, ზი-ხები), აფხაზურ-ადიღური მოდგმის მოდ-ლი ტომი ცხოვრობდნენ სარმატიაში (ჯიქეთმათიოსი). მეოლიურ ხალხებს შორის (პლინიუსი) მდ. ყუბანის ზემოთში როგორც ჩანს, ძვ. წ. I ს.-ში, კოლხეთის სამეფოს დაცემისა და აქ პონტოელთა გაბატონების ხანაში. ჯ.-ის ერთი ნაწილი შავიზღვის-პირეთში გადმოსახლებულა. სტრაბონი პი-რველი ავტორია, რ-იც მათ ასახელებს შა-ვიზღვისპირეთის ხალხებს შორის კერკე-ტების ჩრდილ ტერიტორიაზე (დასავლ. აფხაზეთის ნოვოროსიისკიდან ტუაფსემდე). ჯ.-ს სამხრეთიდან ემეზობლებოდნენ აქა-ველები (დასავლ. ტუაფსედან სოჭამდე). ანტ. ისტ. ტრადიციით (სტრაბონი) — ჯ. (ზიგები) აქაველებთან და ჰენიოხებთან ერთად მეკობრე ტომად იყვნენ მიჩნეული

ჯ.-ის ქვეყანა ტყიანი და მწირმიწიანი იყო, მაგრამ მაინც მისდევდნენ მიწის და-მუშავებას, ამასთან, მეზობელ ქვეყნებში იტაცებდნენ ტყვეებს და გამოსასყიდს იღე-ბდნენ. I ს-ში მათ მეზობლობად ჩანან აბა-ზგები, რ-ებმაც დაიმორჩილეს აქაველები და ჰენიოხები. ამ დროს საზღვარი ჯ.-სა და აბაზგებს შორის გადიოდა მდ. ფსოუ-ზე მოგვიანებით ისინი ბიზანტიელთა გავლენის ქვეშ მოექცნენ, მაგრამ V ს.-ში, ჯუსტინიანის ცნობით, მეფე ვახტანგ გორგა-სალმა წაართვა ეს ქვეყანა ბერძნებს და შეუერთა თავის სამეფოს ლეონტი მროვე-ლის თხზულებაში დაცულია ცნობა, რ-ის მიხედვითაც, I ს. 70-იან წლებში ქართლის მეფეებმა აზორკმა და არმაზელმა სომხეთ-ში ლაშქრობის დროს რომ. კავკასიიდან ოსებთან, ლეკებთან და სხვ. ტომებთან ერთად დაიხმარეს ძალად ჯ.-იც მოსულიათ (ეს ლაშქრობა მარცხით დამთავრდა).

შავიზღვისპირეთის ჯ. აფხაზთა სამ-თავროს (შემდეგში სამეფოს) წარმოქმნი-სას მის შემადგენლობაში აღმოჩნდნენ. ლეონ მეფემ აფხაზებს და ჯ.-ს ერთი ერის-თავი დაუდგინა. შემდეგ ისინი გაერთი. საქართვ. შემადგენლობაში შედიოდნენ. ერთიანი საქართვ. სამეფოს დაშლის შემდეგ (XV ს. II ნახ.) ჯ. აფხაზთა სამ-თავროს შემადგენლობაში იყვნენ. მთავარ შერვაშიძეს ემორჩილებოდნენ ცნობილია იმერთა მეფის ბაგრატის 1583 ლაშქრობა ჯ.-ის წინააღმდეგ, რ-იც მარცხით დასრულ-და ჯ. მეგრელ ერთიერთობაში იყვნენ ლევან დადიანთან (XVII ს.), აფხაზებ-თან ერთად შედიოდნენ მის ლაშქარში. XVIII ს.-ში ოსმალებმა ჯ. ჩამოაშორეს აფხ. სამთავროს ვახუშტის ცნობით, ამ-ჟამ ჯ. ქრისტიანობას აღიარებდნენ, შემ-დეგ კი დაივიწყეს იგი ბევრად. ფეოდ. ხა-ნაში ჯ. სამეფოს საზღვრისპირეთთან იცხოვ-რებდნენ. XIX ს. 60-იან წწ. ჯ.-ზე გავრცელდა მუჰაჯირობის პროცესი.

ლიტ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვე-ვები, ტ. I, თბ., 1970

შ. ჩაჩიაძე

ჯიქეთური, სოფელი სამტრედიის რ-ნში (ეწერის სოფსაბჭო), იმერეთის დაბ-ლობზე, ზ. დ. 35 მ, სამტრედიიდან 7 კმ, თიანეთიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 9 კმ. შოთა რუსთაველის სახ. ეწერის მეთამ-ბაქოეობის საბჭ. მეურნეობა სა8. სკო-ლა სოფ. ბატარა ეწერში (1,5 კმ). კლუ-ბი წყაროებში პირველად იხსენიება XVII ს. II ნახევარში შუა საუკუნეებში აქ დას. საქართველოს კათალიკოსთა ერთ-ერთი სასახლე იყო. იქვე აგრეთვე ქვის ეკლესია (ვარაუდით, XV ს. დასაწყ.), რ-იც XIX ს.-ში დაინგრა.

ჯიქი (Panthera pardus), ძუძუმწოვარი ცხოველი მტაცებლების რიგისა. მისი სხე-ულის სიგრძე 160 სმ, კუდისა — 110 სმ, მასა 75 კგ აღწევს დიდალი მაზალზე მოთ-ცრო ჯ.-ს აქვს მოყვითალო ან წითური, შავი ხალებით მოხატული სხეული. გავრ-ცელებულია აფრიკაში (გარდა საჰარისა), წინა და სამხრ. აზიაში, თურქმენეთში, ტაჯიკეთში, შორეულ აღმოსავლეთში საქართველოში თითქმის მოსპობილი. მოი-ისპო უკანასკნელი 30 წლის მანძილზე აღნიშნულია ზნაურის რ-ნში (1950), ზედა-ზენიან (1964), სოფ. მათურასთან (1976) ჯ. შეტანილია საქართველოს „წითელ წიგ-ნში". ცხოვრობს ულრან ტყეებში. მაკეო-ბა გრძელდება 99 დღე-ღამეს. შობს 1—3 უსუსურ ბოკვერს. იყვნენ გაწვრთნილი (ზიგ-ჯერ შინაური) ნადირობისთვის, იშვიათად მღრღნელებითა და ფრინველებით. აღნიშ-ნულია ადამიანზე თავდასხმის შემთხვევე-ბი ჯ.-ის საერთო რაოდენობა არეალის მთელ ფართობზე შესამჩნევად შემცირებუ-ლია

ა. ჟანაშვილი

ჯიქია ივანედიდ იორდანეს ძე [14 (26) XI 1894, სოფ. ჭაქვინჯი, ზუგდიდის მაზ-რა, — VII 1978, სოხუმი], რევოლუციური მოძრაობის მონაწილე საქართველოში კომპარტიის წევრი 1917-იდან 1915 ტელე-გრაფისტად მუშაობდა სამარაში (კუიბი-შევი), პეტროგრადსა და ეპიფრგში 1917—18 პეტროგრ. წითელ გვარდიაში იყო. სრკპ-ში საქართველოში დაბრუნდა და აქტ. პარტ.-პროპაგანდისტული მუშაობა გააჩაღა საქართველოში საბჭ. ხელისუფ-ლების გამარჯვების (1921) შემდეგ პარტ. და საბჭ. სხვადასხვა საპასუხისმგებლო პოს-ტი ეჭირა დიდი სამამულო ომის (1941—45) მონაწილე 1946—76 აფხ. ასსრ მი-ნისტრთა საბჭოს განყ-ბის გამგე და აფხ. ასსრ ცენტრ. არქივის მეცნ. მუშაკი. საქ. კპ. აფხ. საოლქო კომიტეტთან არსებული პარტიის ვეტერანთა საბჭოს თავ-რე. პარ-ტიის ვეტერანთა საქართვ. რესპ. საბჭოს წევრი დაჯილდოებულია შრომის წითე-ლი დროშის და წითელი ვარსკვლავის ორდენებით, აგრეთვე მედლებით

ს. ბურიძე

ჯიქია ვლადიმერ გაბრიელის ძე [13 (25). V. 1893, ზუგდიდი, — 1937], რევო-ლუციური მოძრაობის მონაწილე. სამოქა-ლაქო ომის გმირი კომპარტიის წევრი 1913-იდან. დაამთავრა პეტროგრ. უნ-ტის ფიზ.-მათ. ფაკ-ტი, პეტროგრ. უმაღლესი სა-არტილერიო სასწავლებელი, ლენინგრ. პო-ლიტექ. ინ-ტის ელექტროტექ. ფაკ-ტი. პეტროგრ. უნ-ტში სწავლის დროს მონა-წილეობდა სტუდენტთა არალეგალური წრეების მუშაობაში, 1917 პეტროგრ. ოლ-ქის სამხ. სამხედრო სასწავლებლის კო-მისარი სამოქალაქო ომის (1918—20) დროს ჯ. აქტ. მონაწილეობას იღებდა თეთრგვარდიელებისა და უცხ. ინტერ-ვენტების წინააღმდეგ ბრძოლებში, შემ-დეგ მონაწილეობდა პეტროგრ. გმირულ დაცვაში და მთელი რიგი საპასუხისმგებ-ლო სამხ. და სამხ.-პოლიტ. თანამდებო-ბა ეჭირა, 1919—21 იყო ჯერ პეტროგრ. სამხ. ოლქის სამხ. კომისარი, შემდეგ — სარდლის მოადგილის შემსრულებელი; 1919—22 რედაქტორობდა ჟურნ. „კრასნი კომანდირის" პეტროგრადში 1922 საქ. სსრ სამხ.-საზღვ. საქმეთა სახკომი, 1924—27 „ლოლოვისტროის" მშენებლობის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი. 1927—30 სსრკ ზოგ-მა-წრის პალატის პრეზიდენტი. 1930 ტრესტ „ზაკენერგოსტროის" მმართველი 1932—34 რიონჰესის მშენებლობის უფ-როსი, ერთდროულად ხელმძღვანელობდა მდ.-ების ხრამის, ბორჯის და ალაზნის ენერ-გეტიკული სქემების დამუშავებას. 1934—36 იყო ტრესტ „საქენერგომრეწვის" მმართველი და ხრამჰესის მშენებლობის უფროსი. ასრჩხ. სახ. მეურნ. უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის წევრი. დაჯილდოე-ბულია ლენინის ორდენით და წითელი დროშის ორდენით

ა. ორეშიძე. ნ. კვაჭაძე

ჯიქია პარმენ ივანეს ძე [7 (19) VI. 1898, სოფ. თხილვა, ახლანდ. გეგეჭკორის რ-ნი, — 7 XII. 1980, თბილისი], ქართველი საბჭ. მიკრობიოლოგი, ტექ. მეცნ. დოქტო-რი (1966), პროფესორი (1967) 1928 და-ამთავრა თსუ-ის პოლიტექ. ფაკ-ტი წე-

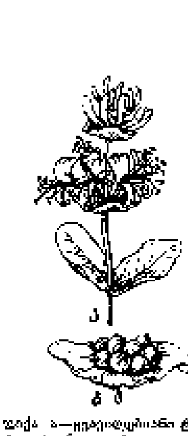

ჯიქა ა—ყვავილოვანი ტო-ტი, ბ—ნაყოფები

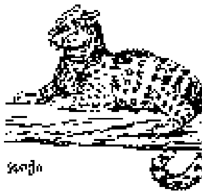

ჯიქი

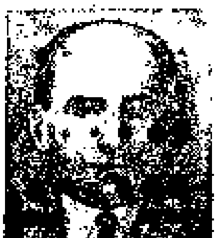

ვ. ჯიქია

შართლდა თბილ. რკინიგზის ტრანსპ. ინჟინერთა ინ-ტის ჰიდრავ. და ჰიდრომანქანების კათედრის გამგე (1956—89). ჯ-ს სამეცნ. შრომები ეძღვნება მდინარეთა ჰიდრავ. საკითხებს. დაჯილდოებულია მედლებით. გ. მაჭარაძე.

ჯიქია სერგი სიმონის ძე [დ. 20. X (3. XI) 1898, სოფ. ონოღია, ახლანდ. გეგეჭკორის რ-ნი], ქართველი საბჭ. აღმოსავლეთმცოდნე, თურქოლოგი, თურქოლოგიის ფუძემდებელი საქართველოში. საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1969), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1961). 1923 დაამთავრა თსუ-ის სიბრძნისმეტყველების ფაკ-ტი ენათმეცნ. სპეციალობით. 1926 თსუ-ში დატოვეს თურქ. ფილოლოგიაში პროფესორობისათვის მოსამზადებლად. 1927—29 სტამბოლის უნ-ტის მსმენელი იყო. 1929—32 ლენინგრ. საკავშ. მეცნ. აკად. ენისა და აზროვნების ინ-ტის ასპირანტი, პარალელურად (1930—36) ლენინგრ. სახელმწ. უნ-ტისა და ლენინგრ. აღმოსავლურ ენათა სახელმწ. ინ-ტის დოცენტი. 1936—45 თსუ-ის აღმოსავლურ ენათა კათედრის გამგე, 1945—73 თურქოლოგიის კათედრის გამგე და ამავე თურქოლოგიური დისციპლინის საუნივერსიტეტო კურსის პირველი ლექტორი, აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკ-ტის პირველი დეკანი (1945—53). 1960-იდან დღემდე აკად. გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინ-ტში თურქოლოგიის განყ-ბის ხელმძღვანელია. არის საქართვ. უცხოური წყაროების კომისიის თურქ. სერიის რედაქტორი, ქსე-ის მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრი, სსრკ მეცნ. აკადემიასთან არსებული თურქოლოგია საბჭოს კომიტეტის, თსუ-ისა და საქ. სსრ მეცნ. აკად. რამდენიმე ინ-ტის სამეცნ. საბჭოს წევრი. მრავალმხრივია ჯ-ს სამეცნ. მოღვაწეობა (თურქ. ფილოლოგია, თურქ. ენების დიალექტოლოგია, თურქ. ენის ისტორია, თურქ.-ქართ. ენობრივი კონტაქტები, თურქ. დოკუმენტებისა და ისტ. წყაროების პუბლიკაცია). ავტორია 100-ზე მეტი გამოქვეყნებული შრომისა თურქ. ფილოლოგიასა და ქართ. ისტორიოგრაფიაში. მ. შ. პირველ რიგში აღსანიშნავია ფუნდამენტური ნაშრომი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი", რ-იც 3 წიგნისაგან შედგება: I. თურქ. ტექსტი (1947), II. ქართ. თარგმანი (1941), III. გამოკვლევა (1958). დიდი მნიშვნელობისაა აგრეთვე ნაშრომი „იბრაჰიმ ფეჩევის შრომები საქართველოს და კავკასიის შესახებ" (1964) და ჯ-ს მიერ გამოცემულ-გამოქვეყნებული მრავალი ოსმ. დოკუმენტი, ფირმანი, ჰუჯჯეთი, ბარათი და ქართ.-თურქ. ისტ. ურთიერთობის ამსახველი სხვა წყაროები. 1964-იდან სათაურით „თურქულ-ლაზური ენობრივი ურთიერთობანი" აქვეყნებს ლინგვისტურ გამოკვლევებს: „I. თურქული ლექსიკური კალკები ლაზურში" (1964), „II. თურქული სინტაქსური კალკები ლაზურში" (1967), „III. თურქული მეგრათაგალმოებისთვის ლაზურში" (1974); „IV. თურქული ლექსიკური ელემენტებისათვის ლაზურში" (1975), რ-ებშიც იკვლევს ქართ.-თურქ. ენობრივ ურთიერთობებს. მნიშვნელოვანია ჯ-ს დიალექტოლოგიური და ეტიმოლოგიური ხასიათის ნაშრომები. ჯ. არის როგორც ლექსიკოგრაფი, ისე საქართველოში გამოცემული თურქ. ქრესტომათიების ავტორი. დიდი ამაგი დასდო მან აზერბ. სკოლებისათვის ქართ. ენის სახელმძღვანელოების შედგენას, ქართ.-თურქ. და თურქ.-ქართ. ლექსიკონების შედგენა-რედაქტირების საქმეს. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: „ლაზური" სიტყვის წარმოშობისათვის, «საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე», 1944, ტ. 5, № 2; XVIII საუკუნის შედგენილი ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი (წინასწარი შენიშვნები), «ენიმკის ... ინ-ტის შრომები. აღმოსავლურ ენათა სერია», 1984, [ტ.] 1; О грузино-азербайджанских языковых взаимоотношениях, თბ., 1967, [ტ.] 2.

ლიტ.: სერგი ჯიქია. ბიობიბლიოგრაფია, თბ., 1964; წერეთელი გ., სერგი ჯიქიას ცხოვრება და მოღვაწეობა, «აღმოსავლური ფილოლოგია», 1973, [ტ.] 3; Кононов А. Н., Гамкрелидзе Т. В., Сергей Симонович Джикия, «Советская тюркология», 1978, № 5. ვ. ჯანგიძე.

ს. ჯიქია

ჯიქიძე ეთერ კაპიტონის ასული (დ. 28. VIII. 1926, თბილისი), ქართველი საბჭ. მიკრობიოლოგი, მედ. მეცნ. დოქტორი (1969), პროფესორი (1972), აფხ. ასსრ (1974) და საქ. სსრ (1979) მეცნ. დამს. მოღვაწე. სკპ წევრი 1950-იდან. 1948 დაამთავრა თბილ. სამედ. ინ-ტი. იმავე წლიდან მუშაობს სოხუმში სსრკ მედ. მეცნ. აკად. ექსპერ. პათოლ. და თერაპიის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში, 1961-იდან ინფექციური პათოლ. ლაბორ. გამგეა, 1967-იდან — დირექტორის მოადგილე სამეცნ. დარგში. შეისწავლის პრიმატების ბაქტერიულ და ვირუსულ დაავადებებს შედარებითი პათოლოგიის ასპექტში. ნაწლავთა ინფექციების ეტიოლოგიის, პათოგენეზისა და აქტიური პროფილაქტ. საკითხებს. მაიმუნებზე შექმნა ადამიანის ზოგიერთი ინფექციური დაავადების მოდელი და სხვ. დაჯილდოებულია მედლებით.

თხზ.: Болезни обезьян в природных условиях Вьетнама, М., 1965 (თანაავტ. Б. А. Лапин, Л. А. Яковлева); Изучение кишечных инфекций в опыте на обезьянах, «Вестник Академии медицинских наук СССР», 1977, № 9 (თანაავტ.).

ჯიქური, ქართველი სახელმწიფო მოღვაწე XIII ს. 40—60-იანი წლებში, მესტუმრე (მანდატურთუხუცესის ხელქვეითი). მეფის ერთგული მოხელე. შემდეგ ქვეყანაში წესრიგის დამყარება. როდესაც დავით VII ულუ ბათო-ყაენის ურდოში დაიბარეს, სახელმწიფოს გამგებლობა მან მწიგნობართუხუცესს კი არ დაუტოვა, არამედ დედოფალ ჯიგდა-ხათუნს და მესტუმრე ჯ-ს, რაც ქართ. სახელმწ. სამართლის უხეში დარღვევა იყო. ეს ფაქტი მონღოლთა მიერ მიღებული წესის გავლენით უნდა აიხსნას. ჯიგდა-ხათუნის გარდაცვალების შემდეგ მეფის ახალ მეუღლეს გვანცასა და ჯ-ს შორის მტრული ურთიერთობა დამყარდა, რითაც ისარგებლეს მესტუმრის მოწინააღმდეგეებმა (მისი აღზევებით უკმაყოფილო მოხელეებმა). ჯ-ს დასწამეს საიდუმლო ურთიერთობა ილხანთან. დავით ულუმ აალებინა ჯ-ის სახლი და საქონელი, გამოუცხადებლად სიკვდილით დასაჯა (მტკვარში გადააგდებინა). მისი გვამი ქალაქის დატაკებმა და ქვრივ-ობლებმა დამარხეს.

წყარო: ჟამთააღმწერელი, წგნ: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 2, თბ., 1959.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წგნ. 3, თბ., 1966. რ. კიკნაძე.

ო. ჯიმშერიანი. 1971. „ჩხიმლეთიძის" ლინოგრავიურა

ჯიღაური, სოფელი მცხეთის რ-ნში (წილკნის სოფსაბჭო). საგურამოს ქედზე, მდ. თეზმის მარჯვ. მხარეს, ზ. დ. 580 მ, მცხეთიდან 18 კმ. გალავნის ექსპერ. საბჭ. მეურნ. (მეხილეობა, მევენახეობა). რვაწლ. სკოლა, სოფ. ბიბლიოთეკა (2 კმ). ბ-კა.

ჯიღაური გიორგი მიხეილის ძე [დ. 10 (23). IV. 1901, სოფ. პატარძეული, ახლანდ. საგარეჯოს რ-ნი], ქართველი საბჭ. გეოლოგი, საქ. სსრ დამს. ინჟინერი (1961). 1930 დაამთავრა ახლანდ. ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტი. ჯ-ის გამოკვლევები ეხება პოლიტექ. ნაგებობათა საინჟინრო-გეოლ. საკითხებს. 1961 სპეციალისტთა ჯგუფთან ერთად ხრამჰესი I-ის მშენებლობისათვის მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია. დაჯილდოებულია 2 შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით. ვ. ჯაფარიშვილი.

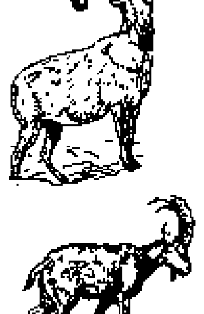
ჯიხვი: ზემოთ — აღმოსავლეთკავკასიური ჯიხვი; ქვემოთ — დასავლეთკავკასიური ჯიხვი

ჯიშთა დარაიონება, სასოფლო-სამეურნეო კულტურების ჯიშების და მათი მოვლა-მოყვანის ტერიტორიული საზღვრების დადგენა. იხ. აგრეთვე სელექცია.

ჯიშთაგამოცდა, სასოფლო-სამეურნეო კულტურათა ჯიშებისა და ჰიბრიდების შეფასება-შედარება დარაიონებულ (სტანდარტულ) ჯიშებთან ან ჰიბრიდებთან შედარებით. ჯ. არის სტაციონარული და სახელმწიფო, თავის მხრივ ტარდება 2 ტიპის ცდის სახით: საკონკურსო და საწარმოო.

სტაციონარული ჯ-ის დროს ჯიშს სწავლობენ 2—3 წლის განმავლობაში იმ დაწესებულების (ორიგინატორის) მინდორზე, რ-შიდაც ჯიშია გამოყვანილი. საკონკურსოდ შერჩეული ჯიში შემდეგ გადის საწარმოო ჯ-ს. სტაციონარულ-საწარმოო ჯ. ტარდება კოლ-ებსა და საბჭ. მეურნეობებში, რათა შეარჩიონ უკეთესი ეგზემპლარები სახელმწ. ჯ-ში გასატარებლად.

სახელმწიფო ჯ-ს ატარებს სსრკ სოფ. მეურნ. სამინისტროსთან არსებული სახელმწ. ჯ-ის კომისია, რ-იც თავის ჯ-ის ნაკვეთებზე ჯიშებსა და ჰიბრიდებს შეისწავლის საკონკურსო ჯ-ის წესით. ყველაზე პერსპექტიული ჯიშები ისევ გადიან საწარმოო ჯ-ს კოლ-ებსა და საბჭ. მეურნეობებში. ჯიშისა თუ ჰიბრიდის შესწავლა-შეფასება ხდება ზედმიწევნით ზუსტად და ობიექტურად, რათა დარაიონდეს მაღალმოსავლიანი, მაღალხარისხოვანი და ამა თუ იმ ადგილის ნიადაგურ-კლიმ. პირობებთან კარგად შეგუებული საუკეთესო ჯიში (ჰიბრიდი). ქ. ნასყიდაშვილი.

ჯიშთაგამოცდის სახელმწიფო კომისია სასოფლო-სამეურნეო კულტურებისა, სსრკ სოფლის მეურნეობის სამინისტროს ორგანიზაცია, რ-იც ხელმძღვანელობს სახელმწ. ჯიშთაგამოცდას და ჯიშთა დარაიონებას. შეიქმნა სსრკ სახკომსაბჭოს 1937 წ. 9 აპრ. დადგენილებით. კომისიის მიზანია ჯიშთაგამოცდის ნაკვეთებზე გამოსცადოს სას.-სამ. კულტურების ახ. და გაუმჯობესებული სელექციური, ადგილ. და უცხოური ჯიშები. სახელმწ. კომისია თავისი, ასევე სამეცნ.-კვლ. დაწესებულებებისა და სამრეწვ. საწარმოების ლაბორატორიების საშუალებით ატარებს გამოსაცდელი ჯიშების კომპლექსურ შეფასებას, შეიმუშავებს სახელმწ. ჯიშთაგამოცდის მეთოდიკას, სამეცნ. დოკუმენტაციის ფორმებს, წინადადებებს სახელმწ. ჯიშთაგამოცდაში ჩასარიცხი ახ. ჯიშების შესახებ და გამოცდილი ნაკლებღირებული ჯიშების გამოსარიცხად, განაგებს სახელმწ. საჯიშე წიგნს, ამზადებს წინადადებებს ჯიშთა დარაიონების ტერიტორიის მიკუთვნების შესახებ და სხვ.

ოლქებში, მხარეებსა და რესპუბლიკებში ჯიშთაგამოცდის ნაკვეთების ხელმძღვანელობისათვის ორგანიზებულია სახელმწ. კომისიის ინსპექტურა. ჯიშთაგამოცდის შედეგებსა და ჯიშთა დარაიონების შესახებ წინადადებებს განიხილავენ აგრონ. თათბირებზე და მიღებულ გადაწყვეტილებას ატყობინებენ სახელმწ. კომისიას. ჯიშთა დარაიონებაში ცვლილებების პრაქტიკაში დამტკიცება ხდება არსებული წესის მიხედვით.

ჯიშთაგანახლება, დარაიონებული ჯიშის თესლის პერიოდული შეცვლა უფრო მაღალხარისხოვანი ელიტური ან ელიტურთან ახლომდგომი რეპროდუქციული თესლით. ჯ. სავალდებულო ღონისძიებაა, ვინაიდან სას.-სამ. წარმოების პირობებში დროთა განმავლობაში ჯიშის საუკეთესო ნიშან-თვისებები თანდათან ქვეითდება. ქ. ნასყიდაშვილი.

ჯიშთაცვლა, გამოყვანილი ჯიშის შეცვლა ახალი, უფრო მოსავლიანი და მაღალხარისხოვანი პროდუქციის მომცემი ჯიშით. ჯ. მოსავლიანობის გადიდების ერთ-ერთი მთავარი აგრონ. ღონისძიებაა. იხ. აგრეთვე სტატიები სელექცია და მეთესლეობა. ქ. ნასყიდაშვილი.

ჯიშთაშორისი ჰიბრიდი, იხ. ჰიბრიდიზაცია.

ჯიში მეცხოველეობაში, ერთი სახეობის და საერთო წარმოშობის, შინაურ ცხოველთა მრავალრიცხოვანი ჯგუფი, რაც შექმნილია და სისტემატურად მოყვანილი ადამიანის ხანგრძლივი შრომით. ხასიათდება პროდუქციის მოცემისა და სხეულის აგებულების სპეციფიკურობით, რასაც მემკვიდრეობით გადასცემს შთამომავლობას. ჯ. შედგება უფრო მცირე ჯგუფებისაგან (ჯილაგი, ხაზი, ოჯახი), რაც ჯ-ის სტრუქტურას ქმნის. განასხვავებენ პრიმიტ., კულტ. და გარდამავალ ჯ-ებს. ჯ. შექმნილია ადამიანის შრომით, ამიტომ ჯიშთწარმოქმნისა და სრულყოფის წამყვანი ფაქტორია სოც.-ეკონ. პირობები. თუმცა ბუნებრივ-ეკოლ. და სამეურნეო გარემოც დიდ როლს ასრულებს ჯ-თა დაცვისა და სრულყოფის მეთოდთა შერჩევაში. ამჟამად მსოფლიოში ჯ-თა რიცხვი შინაურ ცხოველთა სახეობებში 2700 აღემატება, სსრკ-ში 80-ზე მეტია. გ. ჯორჯიკია.

ჯიშიანობა ცხოველისა, სისხლიანობა, ამა თუ იმ ჯიშისათვის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებათა გამოხატულება ცხოველში. განასხვავებენ წმინდაჯიშიან და ნაჯვარ ცხოველებს. სხვადასხვა ჯიშის წმინდასისხლიანი ცხოველების შეჯვარებით მიიღება ნახევარსისხლიანი ნაჯვარი პირველი თაობა. ერთ-ერთ საწყის ჯიშთან მისი შეჯვარებით მიიღება მეორე თაობა (ე. წ. 3/4 სისხლიანი), ე. ი. გაიზრდება გარკვ. მშობელ ჯიშთან ამ წესით მეოთხე თაობა იმდენად დაუახლოვდება მშობლიურ ჯიშს, რომ წმინდაჯიშიანად ჩაითვლება. გ. ჯორჯიკია.

ჯიში მცენარისა, მცენარეთა ერთობლიობა, რაც შექმნილია სელექციის გზით და უნარი შესწევს მემკვიდრეობით გადასცეს მომდევნო თაობას განსაზღვრული მორფოლოგიური, ფიზიოლოგიური და სამეურნეო ნიშან-თვისებები; კულტ. მცენარეთა უმდაბლესი საკლასიფიკაციო ერთეული. ის შეიძლება იყოს ადგილ. და სელექციური. ადგილობრივი ანუ ხალხური ჯიში, რაც შექმნილია მოყვანილი კულტ. ხანგრძლივი ბუნებრივი და ხელოვნური გადარჩევის მარტივი წესების გამოყენებით. სელექციური ანუ ჯიში ქმნილება, რაც გამოყვანილია სელექციური მუშაობის სხვ. მეთოდების გამოყენებით. ეს უკანასკნელი შეიძლება იყოს: ჯიშ-პოპულაცია, ხაზოვანი ჯიში, მრავალხაზოვანი ჯიში, ჰიბრიდული ჯიში, სინთეზური ჯიში და ჯიშ-კლონი. ა. ნასყიდაშვილი.

ჯიშკარიანი თამარ ივანეს ძე (დ. 3. XII. 1929, სოფ. გუბი, წყალტუბოს რ-ნი), ქართველი საბჭ. მხატვარი, გრაფიკოსი, საქ. სსრ დამს. მხატვარი (1960). სკკპ წევრი 1959-იდან. დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1956). 1967—72 იყო გამომცემლობების „საბჭოთა საქართველო", „ნაკადული", „მერანი", „ხელოვნება" მთავარი მხატვარი. უმთავრესად მუშაობს დაზგურ და წიგნის გრაფიკაში, პლაკატის დარგში ნამუშევრები. ლინოგრავიურების სერია „სამშობლოს სადარაჯოზე" (1968); „ძაის სოფელი" (1970, ქუთ. სახელმწ. მუზეუმი), „ომალო" (1973) გაფორმება გ. ტაბიძის „ქებათა ქება ნიკორწმინდას" (1982), ქართ. ხალხ. ზღაპარი „უქმარა" (1984). „ანბანთქება" (1986) და სხვ.

ჯიხა, სოფელი ცხაკაიას რ-ში, ოდიშის ვაკეზე, მდ. ტეხურის ნაპირას, ცხაკაია—გეგეჭკორის საავტ. გზაზე ნაქალაქევის სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჯ., გახომელა, ძიგურიი, ლეპაღალაუღ). ზ. დ. 100 მ, ცხაკაიადან 17 კმ ნაქალაქევის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კულტსახლი (კინოდანადგარი), არქეოლ. მუზეუმი, პიონერთა ბანაკი „ტეხური", მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა, გოგირდწყალბადიანი თერმული წყარო. წყლის ბაზაზე არის საამა-ხანო შუა საუკ. არქიტ. კომპლექსი ციხეგოჯი.

ჯიხაიში, სამტრედიის რაიონის სოფ. დიდი ჯიხაიშისა და წყალტუბოს რ-ნის სოფლების პატარა ჯიხაიშისა და გორაკეთაშის ძვ. სახელწოდება.

ჯიხანჯირი, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (ჩოჩხათის სოფსაბჭო), გურიის ქედის ძირას, ზ. დ. 110 მ, ლანჩხუთიდან 28 კმ, სუფსიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 8 კმ. მრავალდარგიანი კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. შრომისუბანში (2,5 კმ).

ჯიხანჯური, სოფელი აჭარის ასსრ ქობულეთის რ-ნში (ოჩხამურის სადაბო საბჭო), აჭარის მთისწინეთში, მდ-ების ოჩხამურისა და ჩოლოქის წყალგამყოფზე. ზ. დ. 300 მ, ქობულეთიდან 16 კმ, ოჩხამურიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 6 კმ. ტუნგის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. ციტრუსების საშ. სკოლა (3 კმ). საბავშვო ბაგა-ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი.

ჯიხასკარი, სოფელი ზუგდიდის რ-ნში, ოდიშის დაბლობზე, მდ. ჭანისწყლის მარჯვ. ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჯ., ფალაზონი) ზ. დ. 150 მ, ზუგდიდიდან 16 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა). დაწყ. და 2 საშ. სკოლა, 2 ბ-კა, კლუბი, კულტსახლი, ... აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. ადრე ჯ. სოფ. ჭაქვინჯის ნაწილი იყო და მიიღოდა შუა საუკუნის უბანს აქედან მიდის სახელწოდება (შდრ. „ჯ."—ციხისკარი, ციხისუბანი).

ჯიხვთისმთისპირი, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (ნიგოითის სოფსაბჭო), გურიის ქედის ჩრდ. კალთაზე ზ. დ. 360 მ, ლანჩხუთიდან 12 კმ, ნიგოითიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. ნიგოითის საბჭ. მეურნ. (მეთამბაქოეობა) საშ. სკოლა სოფ. ჩოლაბარგში.

ჯიხვი, დიდი ზომის თხა წყვილჩლიქოსნების რიგისა. ცნობილია 2 სახეობა: ქუბანური ანუ დასავლეთკავკასიური ჯ. (Capra caucasica)—გავრცელებულია კავკასიონის მთავარი ქედის დას. ნაწილში, და დაღესტნური ანუ აღმოსავლეთკავკასიური ჯ. (C. cylindricornis)—ცხოვრობს კავკასიონის მთავარი ქედის აღმ. ნაწილში (მთა ჩაუხის აღმ-ით). მისი სხეულის სიგრძე 165 სმ, სიმაღლე მინდაოში — 109 სმ, კუდის სიგრძე 10—14 სმ, მასა 80 (ზოგი 100) კგ აღწევს. ჯ.-ები ბინადრობენ ალპ. და სუბალპ. მდელოებზე. ზამთრობით ტყეში იხიზნებიან, იკვებებიან მცენარეულობით. მრავლდებიან წელიწადში ერთხელ. მაკეობა გრძელდება 150—160 დღე-მდე. შობენ 1 თიკანს. სქესობრივად მწიფდებიან 2 წლისა. ჯ. შინაურ თხას ეჯვარება, რის შედეგადაც მიიღება ჰიბრიდი-ჯიხვთხა, რაც, განსაკუთრებით კი ზომა-წონით ორივე მშობელს სჯობნის. ჯ. ტყვეობას ადვილად ეგუება და მალე თვინიერდება. ა. ჯანაშვილი.

ჯიხური, დახურული ნაგებობა მთავარ კორპუსზე ან გემის ზედნაშენზე. რამდენიმე იარუსად განლაგებულ ჯ.-ში ხშირად არის საცხოვრებელი, სამეურნეო და სხვა სათავსები. დანიშნულების მიხედვით განასხვავებენ მესაჭეების, შტურმანის, სარძოლო (სამხ. გემებზე) და სხვა სახის ჯ.-ებს.

ჯიჯეთი (ძველ ჯავახეთი), სოფელი თიანეთის რ-ნში (ზარიძეების სოფსაბჭო), ქართლის ქედის აღმ. კალთაზე, მდ. ვერხველის (იორის სისტემა) მარჯვ. მხარეს, ზ. დ. 1320 მ, თიანეთიდან 11 კმ. ტუშურების მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა რვაწლ. სკოლა სოფ. ზარიძეებში (4 კმ) კლუბი, სამედიცინო-სამეანო პუნქტი.

არქეოლ. წითელი კლდის ანუ კოჭაველის ზეგის მარჯვ. ნაპირზე 1950 გათხარეს (ნ. ბერძენიშვილი, გ. ლომთათიძე) გვიანდ ბრინჯაოს ხანის 2 ორმოსამარხი, სადაც აღმოჩნდა ბრინჯაოს 2 ხელშუბისპირი, მსხვილი ჯაჭვის ნაწყვეტები, მძივი, თიხის ჭურჭლის ნატეხები და სხვ. ადგილ პირიმზიათაზე გათხრილ ქვის სამარხში გამოვლინდა VI—VII სს-თა დამახასიათებელი ბრინჯაოს აბზინდები, საყურეები, ბეჭედი, რგოლი, რკინის მშვილდსაკინძი, დანა, ისრის პირები და სხვ.

სოფლის ახლოს დგას დარბაზული, გალავანშემოვლებული, სამეკლესიო სახელობის ეკლესია (შუა საუკ.), რ-ის გარშემო მრავალი აკლდამაა.

ლიტ.: ლომთათიძე გ., საქართველოს მოსახლეობის კულტურა და ყოფა I—XIII სს., თბ., 1977; ჯორბენაძე ბ., იერის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, [წგნ.] 4 — ერწო-თიანეთი შუა საუკუნეებში, თბ., 1982. ბ. ჯორბენაძე.

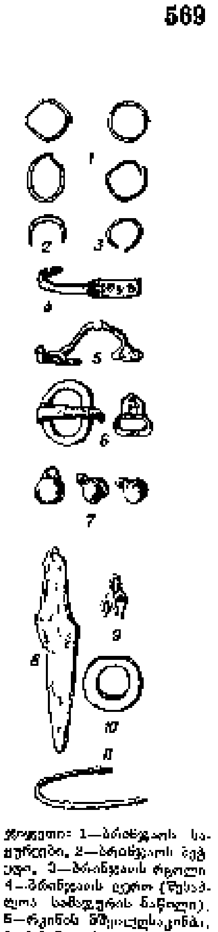

ჯიჯეთი: 1—ბრინჯაოს საყურეები, 2—ბრინჯაოს ბეჭედი, 3—ბრინჯაოს რგოლი, 4—ბრინჯაოს ღვედი (ზესადებული სამკაულის ნაწილი), 5—რკინის მშვილდსაკინძი, 6—ბრინჯაოს აბზინდები, 7—ბრინჯაოს ეკვნები; 8—რკინის დანა; 9—ბრინჯაოს ზარაკი; 10—ისრის ბუნიკი, 11—რკინის სამაჯური; ძეგლი VI—VII სს. არქეოლოგიური ძეგლის ფონდის არქეოლოგიური ბაზა.

ჯიჯეიშვილი მამია გრიგოლის ძე (დ. 12. IV. 1931, სოფ. ჩოჩხათი, ლანჩხუთის რ-ნი), ქართველი საბჭ. ისტორიკოსი, სკკპ წევრი 1963-იდან. ისტ. მეცნ. დოქტორი (1971), პროფესორი (1977), საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1985). 1953 დაამთავრა შ. რუსთაველის სახ. ბათუმის პედ. ინ-ტი, 1956 — ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტ., არქეოლ. და ეთნოგრ. ინ-ტის ასპირანტურა 1957-იდან მუშაობდა ამავე ინ-ტის ჯერ უმცროს, ხოლო 1960-იდან უფროს მეცნ. თანამშრომლად. სხვადასხვა დროს პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა თბილ. ვ. სარაჯიშვილის სახ. სახელმწ. კონსერვატორიაში, თსუ-ში, საქართვ. პოლიტექნ. ინ-ტში სკკპ ისტ. კათედრებზე 1977-იდან მუშაობს თბილ. ა. პუშკინის სახ. პედ. ინ-ტის სკკპ ისტ. კათედრის გამგედ.

ჯ. იკვლევს საქართვ. ბურჟ.-დემოკრ. და სოციალ. რევოლუციების ისტორიის, სოციალიზმის მშენებლობის თავისებურებების, სოც.-ეკონ. გარდაქმნების და სრულყოფის, მუშათა კლასის, გლეხობისა და ინტელიგენციის კავშირის, სკკპ ისტ. სწავლების მეთოდიკის საკითხებს. გამოქვეყნებული აქვს 60-ზე მეტი მეცნ. ნაშრომი. მ. მ. მირიანაშვილი.

თხზ.: 1905—07 წლების რევოლუცია საქართველოში, თბ., 1976; ბრძოლა საბჭოთა ხელისუფლებისათვის აჭარაში, ბათ., 1957; მუშათა კლასი საბჭოთა საზოგადოების წამყვანი ძალაა, თბ., 1970; მუშათა კლასის ისტორიისათვის საქართველოში (1917—1921 წწ.), თბ., 1965; საბჭოთა საქართველო სოციალისტური საზოგადოების სრულყოფის გზაზე 1971—1985, თბ., 1986; Союз рабочего класса и крестьянства Грузии в борьбе за установление и упрочение Советской власти, Тб., 1977

ჯიჯლაყა (Amaranthus), მცენარეთა გვარი ჯიჯლაყასებრთა ოჯახისა. ერთწლოვანი, იშვიათად მრავალწლოვანი ბალახებია. თავთავისებრ ან საგველისებრ ყვავილედებად შეკრებილი წვრილი ყვავილები აქვთ. 55-მდე სახეობა გავრცელებულია თბილ და ზომიერი ჰავის ოლქებში. საქართველოში ჯ-ს 9 სახეობა იზრდება ძირითადად რუდერალურ ადგილებზე, როგორც სარეველა — ბოსტნებსა და ნათესებში. ზოგიერთის ნორჩ ფოთლებს იყენებენ მწვანილად, თესლს — შინაური ფრინველების საკვებად, ზოგიერთს — დეკორ. მებაღეობაში. ლ. ხინთიბიძე.

ჯიჯლაყა (Amaranthus retroflexus): ა—ნაყოფი; ბ—ბუტკოიანი ყვავილი, ბ—მტვრიანებიანი ყვავილი.

ჯიჯლაყასებრნი (Amaranthaceae), ორლებნიან მცენარეთა ოჯახი. ბალახები, იშვიათად ბუჩქები ან ნახევრად ბუჩქები. ოჯახი აერთიანებს 65-მდე გვარის 900 სახეობას, რ-ებიც ძირითადად გავრცელებული არიან ორივე ნახევარსფეროს ტროპ. და სუბტროპ. ოლქებში. სსრკ-ში გვხვდება 6 გვარის 16-მდე სახეობა, საქართველოში — მხოლოდ I გვარი — ჯიჯლაყა. ამ ოჯახის წარმომადგენლები უფრო ხშირად სარეველა მცენარეებია. ზოგიერთი სახეობა კულტივირებულია როგორც სამკურნალო და საკვები მცენარე. ლ. ხინთიბიძე

ჯიჯგი (Turdus philomelos), ფრინველი ბეღურასნაირთა რიგისა შაშვისებრთ-

ბულია ევროპაში, სპორადულად — ცომპარში, მცირე აზიაში, ირანში, საქართველოში ბინადრობს. ცხოვრობს ტყეში. ბუდობს ხეზე. აპრილში დებს 4—8 კვერცხს, რ-თაც იჩეკავს 12 დღე-ღამე. იკვებება მწერებითა და სხვა უხერხემლოებით, მცენარეთა კენკრით, თესლებით. რ. ჟორდანია.

ჯიჰადი (არაბ. სიტყვასიტყვით — გულმოდგინება, მონდომება), თვით სრულყოფისათვის, „საღვთო ომი". მუსლიმანთა ერთ-ერთი რელიგ. მოვალეობა. ჯ-ის ჩანასახი ჩანს ყურანში, მედინურ სურებში (IX სურა, 29 ლექსი). ამავდროულად დაპყრობითი ომები „საღვთო ომის" ლოზუნგით მიმდინარეობდა. ჯ-ის შესახებ მოძღვრების მიხედვით, რ-იც შეიმუშავა მუსლ. სამართალმა, მთელი ქვეყანა იყოფა „ისლამის მიწად" (დარ ალ-ისლამი) და „საომარ მიწად" (დარ ალ-ჰარბი) — ქვეყნებად, რ-ებიც დასახლებულია არამუსლიმანებით, „ურწმუნოებით", რ-თა წინააღმდეგ „საღვთო ომი" ყველა ზრდასრული მუსლიმანის მოვალეობაა. ჯ-ს უწოდებენ აგრეთვე დაზავებას. ამჟამად მუსლ. ქვეყნებში ჯ. არის მოწოდება სამშობლოს დასაცავად ბრძოლისაკენ. გ. ჩიხარეიშვილი.

ჯიბაძე ნოდარ დიმიტრის ძე (დ. 26. XII. 1930, თბილისი), ქართველი საბჭ. არქიტექტორი. საქ. სსრ დამს. არქიტექტორი (1976). დაამთავრა თბილ. სამხატვრო აკადემია (1955). პედ. მოღვაწეობას ეწევა იქვე 1970-იდან. ნამუშევრები: თბილისში — სასტუმრო „კოლხეთი" (1962, არქიტ. თ. თევზაძესთან ერთად), ლუდის ბარი „მუხამბაზი" (1973), საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს მიღებათა დარბაზი (1982), ბათუმში — სასტუმრო „მედეა" (1984). სამივე არქიტ. ა. ბაქრაძესთან ერთად, და სხვ.

ჯ. ჯოისი.

ჯობერტი (Gioberti) ვინჩენცო (5 IV 1801, ტურინი, — 26 X 1852, პარიზი), იტალიის პოლიტიკური მოღვაწე, ფილოსოფოსი. წიგნში „იტალიელების სულიერი და მოქალაქეობრივი პირველობის შესახებ" (1843) წამოაყენა პაპის მეთაურობით იტალ. სახელმწიფოების კონფედერაციად გაერთიანების კონცეფცია. ჯ-ს წიგნმა დიდი გავლენა მოახდინა იტალ. საზ. აზრზე. იტალ. „ზომიერი" გაერთიანების მომხრეთა ლიბერ.-კათოლ. ფრთის იდეური მიმართულებაზე. 1848 დეკ. — 1849 თებ. ჯ. პიემონტის მთავრობის მეთაური იყო.

ლიტ.: Канделоро Дж., История современной Италии, пер. с итал., т. 2, М., 1961, гл. 4.

ჯობრია, სოფელი აფხ. ასსრ ოჩამჩირის რ-ნში (აბუჟის სოფსაბჭო). შავი ზღვის სანაპიროზე, მდ. კოდორის მარცხ. ნაპირას ზ. დ. 60 მ, ოჩამჩირიდან 15 კმ დ. გულრიპ. სახ. აბჟუის მეჩაისეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა, ბ-კა, კლუბი, საავადმყოფო, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჯოგი, 1 ერთი სახეობის ცხოველების სულადობა მეურნეობაში. მსხვ. რქ. საქონლის ასეთ ჯგუფს ნახირი ეწოდება, ცხვრისას — ფარა, ცხენისას — რემა, ღორისას — კოლტი, ფრინველისას — გუნდი. წლის განმავლობაში ნამატის მიღებისა და სამეურნეო საქმიანობასთან დაკავშირებით ჯ-ის სქესობრივ-ასაკობრივი ჯგუფების ურთიერთშეფარდება (ჯ-ის სტრუქტურა) ცვალებადია (ჯ-ის ბრუნვა). სსრკ-ში ჯ-ის საწყის სტრუქტურად მიღებულია 1 იანვრის სულადობა. ჯ-ის სტრუქტურაზე გავლენას ახდენს ბუნებრივ-ეკონ. პირობები და ცხოველის მოშენების მიზნები. სანაშენე ფერმებში, სადაც მოზარდეულს გასაყიდად ერთ წელზე მეტ ხანს ინახავენ, დედა საქონლის ხვედრითი წილი მცირდება, ხოლო სასაქონლო ჯგუფისა მატულობს. საწარმოო ფერმაში დედა საქონლისა და ცხოველთა სხვა ჯგუფების შეფარდებას განსაზღვრავს პროდუქციის წარმოების საჭიროება, ქ-ების, სამრეწვ. ცენტრებისა და კურორტების რძით უზრუნველყოფისათვის ბევრი ფური საჭიროა, ამიტომ საგარეუბნო ზონაში მათი რაოდენობა ნახირის სტრუქტურაში 50—60%-ს შეადგენს. მიღებულ ნამატს სანაშენედ ყიდიან, ნაწილს კლავენ ძუძუთა ხბოს ხორცის (დიეტური) მისაღებად. იმ ზონაში, სადაც უპირატესად ბუნებრივი საძოვრებია, სახორცე და სახორცე-სარძეო მეცხოველეობა სარფიანია, სახორცედ დასაკლავად მოზარდეულს 18—24 თვის ასაკამდე ინახავენ. ასეთი მიმართულების მეცხოველეობაში ფურების ხვედრითი წილი შეიძლება 30—35%-მდე შემცირდეს. 80-იან წლებში მეცხოველეობაში განვითარდა ერთი სპეციალიზაცია: 20-დღიანი ხბორები გამოსაზრდელ ფერმებში გადაჰყავთ. მერძევეობის ფერმებში ფურების რაოდენობა 75—80%-ს, ხოლო უშობლებისა 20—25%-ს შეადგენს.

საქართველოში ზაფხულის საძოვრებზე, ზამთრის საძოვრებთან შედარებით, 3-ჯერ მეტი ცხვრის გამოკვება შეიძლება. ეკონომიკურად უფრო სარფიანია გაზაფხულზე მოგებული ბატკანი ზაფხულის საძოვარზე გაგზავნით და 6—8 თვისა დაკლა. გაკრეჭის შემდეგ ბევრი ბატკნის მისაღებად ნერბის ხვედრითი წილი 75%-ით გაიზრდება იქ, სადაც ზამთრის საძოვრები მცირეა, ჭედილებს 6 წლამდე ინახავენ, ვინაიდან მათ ნაკლები ჩივლა სჭირდებათ, ამასთან, ბევრი და მაღალხარისხოვანი მატყლი და ხორცი აქვთ. ამ მეურნეობებში ნერბის ხვედრითი წილი 22—28%-მდე მცირდება, ხოლო ჭედილებისა 60%-ზე მეტია.

2 ერთი სახეობის, ასაკისა და სქესის ცხოველები, რ-ებიც გარკვეული მიზნით არიან დაჯგუფებული. ასეთ სახ.-სამ. ცხოველებს გარკვეულ ოდენობით მეწველი ფურები, მოზვრები, დეკეულები, ხბორები და სხვ. მეწველი ფურების ჯ-ში შედის 100—200, გასასუქებელი მოზვრებისაში 150—200, ხბორებისაში — 30—60, ცხვრის ფარაში — 600—900 სული და სხვ. დამხმარე და კერძო მეურნეობებში ზოგჯერ ძროხის, თხისა და ცხვრის შერეული ჯ-იც ჰყავთ.

3 ჯგუფი გარეული ცხოველებისა, რ-ებიც დროებით ან მუდმივად (იშვიათად) წარმოქმნიან ჯ-ს — ე. წ. ჯოგურ ძუძუმწოვრებს (მრავალი ჩლიქოსანი, ვეშაპისნაირები, ფრთაფეხიანები, ჩანითოსნები, ზოგიერთი მტაცებელი). მ. რჩეულიშვილი.

ჯოგის ბრუნვა, კალენდარულ პერიოდში საწარმოო და ასაკობრივი ჯგუფის ცხოველთა სულადობის დინამიკა. საფერმო მეურნეობაში იგი არის მეცხოველეობის მიმდინარე და სასაქონლო პროდუქციის დაანგარიშების, აგრეთვე პირუტყვის სულადობის ზრდის, საკვებზე, საწარმოო შენობებზე, საჭიროების ძალაზე მოთხოვნილებათა საფუძველი.

ჯოგური მეცხოველეობა, ცხენის მოშენების წესი, რ-იც დაფუძნებულია ჯოგის საძოვრულ შენახვაზე. ცნობილია ჯ. მ-ის 2 ტიპი: მთელი წლის განმავლობაში საძოვრული წესით მოშენება და კულტ.-ჯოგური მოშენება (ზაფხულში — საძოვარზე, ზამთარში — საზამთრო საძოვრებზე, საჭიროების შემთხვევაში ბინებში დამატებითი კვებით). საძოვრული წესით ჯ. მ-ში აშენებენ უმთავრესად მუშა და სახორცე ცხენებს, აგრეთვე ფაშატებს კუმისის მეურნეობებისათვის. საქართველოში ცხენის მოშენება ჯოგური წესით ხდება. ჯ. მ. განვითარებულია სამხრ. ამერ., აზიის, ავსტრალ. ქვეყნებში; სსრკ-ში — შუა აზიის ზოგიერთ რ-ნში, ყაზახეთში და სხვ. დ. კობალაძე.

ჯოდრელ-ბენკის რადიოასტრონომიული ობსერვატორია, მანჩესტერის უნივერსიტეტის სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულება ჯოდრელ-ბენკში (Jodrell Bank, დიდი ბრიტანეთი). ძირითადი ინსტრუმენტია 1957 დადგმული რადიოტელესკოპი, რ-საც აქვს მოძრავი პარაბოლური ანტენა (დიამეტრი — 76 მ) და აზიმუტური დანადგარი. ამ ტელესკოპს იყენებენ რადიოასტრონომიული გამოკვლევებისა და მთვარისა და პლანეტების რადიოლოკაციისათვის, აგრეთვე კოსმ. ზონდებზე დასაკვირვებლად.

ჯოდპური, მ ა რ ვ ა რ ი, ქალაქი ჩრდ.-დას. ინდოეთში, ტარის უდაბნოს განაპირა ნაწილში, რაჯასტანის შტატში. 494 ათ. მცხ. (1981). სატრანსპ. კვანძი. ბამბეულის მრეწვ., ლითონისა და ფარმაცევტული ნაწარმის დამზადება. მრავალ სახელოსნოში მხატვრული ხელოსნობა (სპილოს ძვლის დამუშავება, მინის სამკაულების, გალაქული ნაკეთობების, საკულტო ტანსაცმლის და სხვ. წარმოება). ჯ. დაარსდა XV ს-ში.

ჯოვანიოლი (Giovagnoli) რაფაელო (13 III 1838, რომი, — 15 VIII 1915, იქვე), იტალიელი მწერალი. მონაწილეობდა რისორჯიმენტოს მოძრაობაში. თანამედროვე თემაზე დაწერილ მის პირველ რომანებს წარმატება არ ჰქონია. სახელი გაითქვა ისტ. რომანით „სპარტაკი" (1874, პირველი ქართ. თარგმანი შესრულდა ნ. ყიფიანმა, 1900, II გამოც. 1958). ჯ-ს ეკუთვნის სხვა ისტ. რომანებიც („ოპიმია", 1875, „პლაუტილა", 1878, „სატურნინო", 1879; „მესალინა", 1885), ისტ. შრომები და სხვ.

ჯოისი (Joyce) ჯეიმზ ოგასტეს ალოიზიუს (2. II 1882, დუბლინი, — 13. I. 1941, ციურიხი), ირლანდიელი მწერალი. სწავლობდა იეზუიტთა კოლეჯში, შემდეგ დუბლინის უნ-ტში. 1904 სამუდამოდ დატოვა ირლანდია, ცხოვრობდა ევრ. კონტინენტზე, თავს ძირითადად ინგლ. ენის გაკვეთილებით ირჩენდა.

ლექსების კრებულმა „კამერული მუსიკა" (1907) ჯ-ს უცებ გაუთქვა სახელი ლიტ. წრეებში. 1903—05 შექმნა მოთხრობათა კრებ. „დუბლინელები" (გამოქვეყნდა 1914), რ-იც ფაქტობრივად ახ. მნიშვნელოვანი მწერლის გამოჩენას მოასწავებდა. დუბლინელი მოქალაქის ყოველდღიური ყოფა, მისი ვიწრო, მეშჩანური ინტერესები, მარტოობა, უნიათობა, ადამიანური კონტაქტის, ჰარმონიული თანაარსებობის დაუოკებელი, მაგრამ ამაო ძიება გამოხატულია მარტივი, უცნაური გამომსახველობითი საშუალებებით, რ-ებიც, ჯ-ის შემდეგში დიდი მხატვრული ქსოვილის ფონზე, ახლა ტრადიციულიც კი ჩანს. სანამ რომან „ულისეს" დაწერდა, ჯ-მა გამოაქვეყნა ავტობიოგრ. რომანი „ხელოვანის პორტრეტი ახალგაზრდობაში" (1916) და პიესა „განდევნილნი" (1918). პირველს დიდი მნიშვნელობა აქვს როგორც „ულისეს" გმირის სტივენ დედალოსის ხასიათის შექმნის, ისე სრულიად ახ. მწერლური ენის, ე. წ. „ცნობიერების ნაკადის ტექნიკის" შემუშავების თვალსაზრისით. ამავე პერიოდის 16-გვერდიანი დღიური ჩანაწერებშიც (გამოიცა 1968 სათაურით „ჯაკომო ჯოისი") მოყვანილია ცნობიერების ნაკადის ტექნ. ის ნიმუში, რ-იც მწერალმა „ულისეს" დაუდო საფუძვლად.

მოდერნისტული ლიტ-რის შედევრი „ულისე" (გამოქვეყნდა პარიზში 1922) წარმოადგენს უზარმაზარ რომან-პაროდიას, რომან-პარაბოლას, შექმნილს ჰომეროსის „ოდისეას" სქემის მიხედვით. საგაზეთო რეკლამების აგენტის ბლუმის ერთი დღის (1904 წ. 16 ივნ.) ცხოვრება ნაჩვენებია როგორც 18 ეპიზოდისაგან შემდგარი თავისებური თანამედროვე ოდისეა. თითოეული ეპიზოდი მკვეთრ პაროდიითაც, პაროდიულ პლანში შეესაბამება ჰომეროსის ეპოსის რომელიმე ეპიზოდს თუ მოტივს; მაგრამ არც ეს სიუჟეტური პარალელი თუ ანალოგია და არც საერთოდ ტრადიციულად გაგებული სიუჟეტი აღარ წარმოადგენს მწერლის ძირითადი სათქმელის გამოხატვის საშუალებას. თხრობა,

ამბავი შინამეჩამდეა დაყვანილი. რომანი თითქმის მთლიანად პერსონაჟთა ცნობიერების ნაკადის შინაგანი მონოლოგებისაგან შედგება. მთელი დღის განმავლობაში ბლუმისა და სტივენ დედალუსის ლტოლვა ერთმანეთისაკენ ორივე გმირის უთვისტომობის, სულიერი ობლობის, ადამიანური თანალმობისა და სითბოს წყურვილის ტრაგიკული განცდის გამოხატულებაა, რაც ჩამისა და მის ერთადერთის როლიც ხომერულ-პაროდიული სქემის სახით არის გამოვლენილი რომანის ყველა ეპიზოდში, რომლიც სტივენი წლების, შეიძლება ითქვას, ამა თუ იმ ამბის თავისებური პაროდიაა დაყენებით, ხოლო იქ, სადაც ბლუმი მონაწილეობს, ძირითადად ძველი აღთქმის რემინისცენციები ამოიკითხება ფარული თუ პირდაპირი ციტაციის გზით გამოვლენილი ბიბლიური მოსეს სიმბოლური სახე იმის ერთივე გმირის პარნელის სახელსაც უკავშირდება. ყველა ამ ანალოგია-პარალელისა თუ მითურ-პარაბოლური სიმბოლიკის აზრი და დანიშნულება მუდამ ნათელი არ არის, იგრძნობა წინააღმდეგობა ჯ.-ის პარნელისადმი აშკარა სიმპათიისა თუ სტივენის ლტოლვის სახით წარმოდგენისა და იმ ორაზროვან დეთისმგმობელურ ირონიას შორის, რითაც გამსჭვალულია მთელი ეს ჯოისური მითოლოგია. აღსანიშნავია ისიც, რომ ადამიანის ეს პაროდიულ-ირონიული მიმართება ისტორიისადმი, რაც რომანტ. წარმოდგენების წინააღმდეგ XX ს. ფარულ თუ აშკარა პროტესტს გამოხატავს, სრულიადაც არ გამორიცხავს ჯ.-ის შინაგან სურვილს იგრძნოს ადამიანის სიკეთე. იგი თითქოს ფარულად, შეგნით ჩაბრუნებული იდეალით, ინტროსპექციულად უყურებს იმედგაცრუებისა და რელიგ., მოქალაქეობრივი თუ ზნეობრივი იდეალურისტების სამყაროს.

უკანასკნელი სქოლასტიკური რომანი „ფინეგანის ქელეხი“ (1939) აჯამებს ადამიანის არაცნობიერი სამყაროს გამოხატვის სფეროში ძიებებს, ტრად. საშუალებათა სრული უარყოფისა და ცნობიერების ნაკადის შინაგანი მონოლოგის ამბივალენტურობის პრობლემა. უაღრესად აბსტრაქტული, სიუჟეტის მთლიანი გაქრობის ზღვრამდე მისული, ადამიანის „ღამისეული ცნობიერების“ უკიდეგანო პროსპექტი მთელი ამ პროზის წაკითხვა-გამოცდა ბოლომდე დაუძლეველ პრობლემად იქცევა, რის გამოც ამ რომანის ფორმალური ძიებანი ძირითადად მხოლოდ სპეციალისტთა ინტერესების ფარგლებში რჩება.

„ულისეს“ გამოქვეყნებიდან 1982 აღინიშნა ჯ.-ის დაბადების 100 წლისთავი.

თხზ.: დუბლინელები, თბ., 1970; ჯაკომო ჯოისი (თარგმ., წინასიტყვ. და შენიშვნები ნ. ყიასაშვილისა), «ცისკარი», 1969, № 11; ულისე (თარგმ., წინასიტყვ. და შენიშვნები ნ. ყიასაშვილისა), თბ., 1983.

ლიტ.: ჯეიმზ ჯოისი. დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი კრებული, თბ., 1984; Gilbert S., J. Joyce's Ulysses, L., 1960; Ellmann R., James Joyce, L., 1982.
ნ. ყიასაშვილი.

ჯოკიაკარტა, ჯოკია (Jogjakarta, Djokjakarta), ქალაქი ინდონეზიაში, კ. იავის ცენტრ. ნაწილში. 399 ათ. მცხ. (1980). პირველად იხსენიება XVIII ს. დასაწყისში. 1755-იდან, მატარამის სახელმწიფოს გაყოფის შემდეგ, ჯ. გახდა იმავე სახელწოდების სასულთნოს — ჯოკიაკარტის დედაქალაქი. 1946—49 ერთხანს თვით ჯ. იყო ინდონეზიის რესპ. დროებითი დედაქალაქი, სადაც ხელმძღვანელობდნენ ჰოლანდ. აგრესორების წინააღმდეგ ბრძოლას.

ჯ. სარკინიგზო და საავტ. გზების კვანძია, აეროდრომი. ტრად. ხელოსნური წარმოების ცენტრი. განვითარებულია ფეიქრობა, ბატიკის, ვერცხლის მხატვრული ნაკეთობების, თეატრ. ნიღბებისა და თოჯინების დამზადება, ხეზე კვეთა, კვებისა და საფეიქრო მრეწველობა. ჯ. ქვეყნის უძველესი კულტ. ცენტრია. გაჯა მადას უნ-ტი.

ჯოლევი, სოფელი გეგეჭკორის რ-ნში (აბედათის სოფსაბჭო), მდ. ტეხურის (აბაშის მარჯვ. შენაკადი) მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 110 მ, გეგეჭკორიდან 6 კმ, ცხაკაიადან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 26 კმ. აბედათის სტუმ. კომბინატის სახ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მესიმინდეობა), აგურ-კრამიტის საამქრო. რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაგა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, ფელდშერ.-სამეან. პუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. ჯ. მოხსენიებულია რუსი ელჩების ფ. ელჩინისა და პ. ზახარიევის 1639—40 აღწერილობებში.

ჯოლევი, სოფელი ცხაკაიას რ-ნში (ლეძაძამეს სოფსაბჭო), თეხურის ვაკეზე, მდ. ტეხურის ხეობაში ზ. დ. 160 მ, ცხაკაიადან 28 კმ. მ. ცხაკაიას სახ. ლეძაძამეს კოლ-ბა (მევენახეობა, მესიმინდეობა, მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა, ბ-კა.

ჯოლიტი (Giolitti) ჯოვანი (27. X. 1842, მონდოვი, — 17. VII. 1928, კავური), იტალიის პოლიტიკური და სახელმწიფო მოღვაწე, XX ს. დამდეგის იტალ. ლიბერალიზმის ყველაზე თანამიმდევრული წარმომადგენელი. 1889—90 ხაზინის, 1901—03 შინაგან საქმეთა მინისტრი, 1892—93, 1903—05, 1906—09, 1911—14, 1920—21 პრემიერ-მინისტრი. იღწვოდა ბურჟ. რეჟიმის სოც. ბაზის გაფართოებისათვის. ლიბერ. რეფორმებითა და მუშებისადმი ზოგიერთი დათმობით ცდილობდა კლასობრივ წინააღმდეგობათა შერბილებას, თავის მთავრობაში იწვევდა სოციალ. პარტიების რეფორმისტ ლიდერებს. ამავე დროს სასტიკად ახშობდა გლეხთა მოძრაობას, გაზარდა სამხ. ხარჯები, გააჩაღა ომი თურქეთთან (1911—12). 1912 გაატარა ფართო საარჩევნო რეფორმა. მხარს უჭერდა ბ. მუსოლინის მთავრობას. 1924 ნოემბ. ოპოზიციაში გადავიდა.

ჯოლოხეთი, სოფელი ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (ცხრუკვეთის სოფსაბჭო), ჭიათურის პლატოზე, მდ. ღვითორის (ბუჯის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 760 მ, ჭიათურიდან 17 კმ, სალიეთიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 8 კმ. ღვითორის კოლ-ბა (მეცხოველეობა, მესიმინდეობა, მევენახეობა). საშ. სკოლა სოფ. ღვითორში (2 კმ).

ჯორჯაძე მიხეილ გრიგოლის ძე (1822—1889), რუსეთის არმიის გენერალ-ლეიტენანტი (1876). სამხ. სამსახური დაიწყო 1840 ნიჟეგოროდის დრაგუნთა პოლკში პრაპორშჩიკის ჩინით. 1853—57 იყო ყარს-ბაიაზეთის სამხ. ოლქის უფროსის თანაშემწე, 1857—60 ბეჟანისლავის დრაგუნთა პოლკის ერთ-ერთი ათასეულის მეთაური, 1860—63 — ამავე პოლკის მეთაური, 1863—68 — სამხრ. დაღ. და დერბენდის სამხ. ოლქის უფროსი, აგრეთვე დერბენდის ქალაქის თავი. 1868—74 ჯარისკაცების გაუგარუჯების გამო გადადგა. 1874—76 იყო კავკ. ადმინ. ჯარების უფროსი. 1876—86 მეთაურობდა კავკასიის მე-2 კორპუსს. 1886-იდან სამხ. საბჭოს წევრი.

ე. ჯავრიშვილი.

ჯომაგა, სამხრ. ოსეთის ავ. ოლქის ჯავის რ-ნის სოფლების ზემო ჯომაგისა და ქვემო ჯომაგის ძვ. სახელწოდება.

ჯომაგისწყალი, მდინარე ჯავის რ-ნში, ლიახვის მარჯვ. შენაკადი. სიგრძე 11,2 კმ, აუზის ფართ. 67,8 კმ². სათავე აქვს თრიალეთის კავკასიონის სამხრ. კალთაზე, ზ. დ. 2995 მ-ზე. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა გაზაფხულზე და ზაფხულის პირველ ნახევარში, წყალმცირობა — ზამთარში. ადრე შემოდგომაზე იმჩნევა ფიცი წყალმოვარდნა. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 1,93 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ჯომოლუნგმა, ჩომოლუნგმა, ევერესტი, უმაღლესი მთის მწვერვალი დედამიწაზე, ჰიმალაის მთებში, ნეპალისა და ჩინეთის საზღვარზე. სიმაღლე 8848 მ. საფუძველი აგებულია კამბრიულისწინა გნაისებითა და გრანიტებით, 7000 მ ზევით — მეზოზოური კრისტ. ფიქლებითა და კირქვებით. მასივიდან ყველა მხარეს ეშვება მყინვარები, რითაც ბოლოები 5000 მ სიმაღლეზე მდებარეობენ. ჯ.-ს აქვს პირამიდის ფორმა, სამხრ. კალთა უფრო ციცაბოა, თოვლი და ფირნი არ ჩერდება და გაშიშვლებულია. ჯ. პირველად დაიპყრეს 1953 წ. 29 მაისს ჯ. ჰანტის ინგლ. ექსპედიციის წევრებმა ნ. ტენცინგმა (ნეპალელი შერპა) და ე. ჰილარიმ (ახალზელანდიელი ალპინისტი). 1982 წ. 4 მაისს ჯ.-ს დაუღალავმა მარშრუტით მიაღწიეს საბჭ. ალპინისტებმა ვ. ბალიბერდინმა და ე. მისლოვსკიმ, იმავე ღამით (რაც უნიკალური შემთხვევაა ჯ.-ზე ასვლის ისტორიაში) მწვერვალი დალაშქრეს ს. ბერშოვმა და მ. ტურკევიჩმა.

ჯონია, სოფელი ტყიბულის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (ორპირის სოფსაბჭო), მდ.-ების წყალწითელასა და ძევრულის წყალგამყოფზე ზ. დ. 488 მ, ტყიბულიდან 21 კმ, ორპირიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 6 კმ. ორპირის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მევენახეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ორპირში. ბ-კა. წყაროებში პირველად იხსენიება 1645. სოფელში შემორჩენილია შუა საუკ. ციხისა და ეკლესიის (X—XI სს.) ნანგრევები. კედლებზე ლაპიდარული წარწერებია. 1967 აღმოჩნდა მონეტების — „კოლხური თეთრის“ განძი.

ჯონოულა, მდინარე ცაგერის რ-ნში, ცხენისწყლის მარჯვ. შენაკადი. სიგრძე 21 კმ, აუზის ფართ. 114 კმ². სათავე აქვს ეგრისის ქედის სამხრ. კალთაზე, 2465 მ სიმაღლეზე. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, წყალმცირობა — ზამთარში, წლის დანარჩენ დროს — წყალმოვარდნები. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 4,79 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ბ. ჯონსონი

ჯონსონი (Jonson) ბენ (ბენჯამინ) (11. VI. 1573, ლონდონი, — 6. VIII. 1637, იქვე), ინგლისელი პოეტი, დრამატურგი და დრამის თეორეტიკოსი. პირველი კომედია „ყოველი თავის ხასიათით“ (1597, გამოქვეყნდა 1609) დაწერა თეატრისათვის „გლობუსი“. ლირ. ლექსების კრებ. „ტყე“ და თხზ. კრებ. „ნაწარმოებები“ 1616 გამოაქვეყნა. 1619 ოქსფორდის უნ-ტმა ჯ.-ს მიანიჭა საპატიო წოდება. მიიღო აგრეთვე პოეტ-ლაურეატის წოდება და სამეფო პენსია; 1628 დაინიშნა ლონდონის ქრონისტად. ილორდების ეპოქისათვის ჯ.-მა შექმნა ახ. ყოფითი სატირის, დიდაქტიკური კომედიის ჟანრი და ე. წ. „იუმორების კომედია“. მისი კომედიებიდან აღსანიშნავია „ყველა თავისი გუნებით“ (1598), „ყველა თავისი უგუნებობით“ (1599), „ვოლპონე ანუ მელა“ (დაიდგა 1605, გამოქვეყნდა 1607), „ეპისინი ანუ მდუმარე ქალი“ (1609), „ალქიმიკოსი“ (1610), „ბართლომეს ბაზრობა“ (დაიდგა 1614—16), „ეშმაკი ვირია“ (დაიდგა 1614—16), „კატრის ნელაპარი“ (1633, გამოქვეყნდა 1640). წერდა კლასიცისტურ ტრაგედიებსაც. მას ეკუთვნის აგრეთვე დაახლ. 30 „ნიღაბი“ — მცირე ალეგორიული პიესები, დაუმთავრებელი პასტორალი „სევდიანი მწყემსი“ (გამოქვეყნდა 1641).

ჯონსონი (Johnson) ენდრიუ (29. XII 1808, რელი, კაროლინის შტ., — 31. VII. 1875, კარტერს-სტეიშენი, ტენესის შტ.), აშშ-ის სახელმწიფო მოღვაწე. 1830-იანი წწ. ბოლოს დემოკრ. პარტიას მიემხრო; 1861 სამხრ. შტატების მონათმფლობელური კონფედერაციის შექმნის წინააღმდეგ გამოვიდა. სამოქალაქო ომის (1861—65) დროს ტენესის შტატის სამხ. გუბერნატორად დანიშნეს (1862). 1865 მარტიდან აშშ-ის ვიცე-პრეზიდენტი იყო, ა. ლინკოლნის მკვლელობის შემდეგ კი აშშ-ის პრეზიდენტი (1865—69) გახდა. პრეზი-

ლერმონტოვის ცალკე რომ გამოსცა, მოლიტ. ცხოვრებასაც ჩამოშორდა.

ჯონსონი (Johnson) ლინდონ (27. VIII. 1908, ქ. სტონუოლის მახლობლად, ტეხასის შტ., — 21. I. 1973), აშშ-ის სახელმწიფო მოღვაწე. დაიბადა ფერმერის ოჯახში. 1930 დაამთავრა პედ. კოლეჯი და მასწავლებლად მუშაობდა. 1939—48 წარმომადგენელთა პალატის წევრი იყო. 1949—61 — ტეხასის შტ. სენატორი. 1953—60 დემოკრატების ლიდერი სენატში. 1961 იანვ. აშშ-ის ვიცე-პრეზიდენტი, ხოლო ჯ. კენედის მკვლელობის (1963, ნოემბ.) შემდეგ — აშშ-ის პრეზიდენტი. 1964 მეორედ აირჩიეს პრეზიდენტად.

ლ. ჯონსონი.

ჯონსონი (Johnson) პამელა ჰენსფორდ (1912, ლონდონი, — 1979, იქვე), ინგლისელი მწერალი ქალი. ჩ. პ. სნოუს მეუღლე. პირველი რომანი „ეს საწოლი შენი ცხოვრება" 1935 გამოაქვეყნა. ჯ-ის რომანების მხატვრულ სამყაროს ქმნიან ინგლ. საშ. კლასის წარმომადგენლები („შეუძლებელი ქორწინება", 1955; „თავშესაფარი ქმნილებანი", „საშინელი სკორპიონი", ორივე 1959; „უკეთ შეგუებულთა გადარჩენა", 1968; „ჭკვიანი მსმენელი", 1975, „ძვირფასი ქმარი", 1978 და სხვ.). ჯ-ს ეკუთვნის აგრეთვე პიესები და ლიტ.-კრიტ. წერილები.

ჯონსონი (Johnson) სემიუელ (18. IX. 1709, ლიჩფილდი, — 13. XII. 1784, ლონდონი), ინგლისელი კრიტიკოსი, ლექსიკოგრაფი და ესეისტი. შეადგინა „ინგლისური ენის ლექსიკონი" (1755), გამოსცემდა ჟურნალებს, რ-ებშიც აქვეყნებდა განმანათლებლური კრიტიკის იდეებს. შექსპირის თხზულებათა გამოცემის (1765) წინასიტყვაობაში წამოაყენა მისი შემოქმედების მნიშვნელოვანი კრიტერიუმები. ასევე საინტერესოა შრომა „ცნობილ ინგლისელ პოეტთა ცხოვრება" (1779—81). ჯ-ს ეკუთვნის სატირული ნაწარმოებები, ესეები, ფილოს. მოთხრობა, ლექსები და სხვ.

ჯონჯოლი. ჩვეულებრივი ფრთოვანფოთლიანი ჯონჯოლი: ა—ნაყოფი

ჯონსონი (Johnson) ჯონ (დ. XIX ს. დამდეგს), ინგლისის ჯარების შტაბის უფროსი ბომბეიში. 1817 ინდოეთიდან ინგლისამდე იმოგზაურა ხმელეთით 16 თვე. გამოიარა ბომბეიდან, გაიარა შირაზი, ისპაანი, თეირანი და 26 ივნ. ნახჭევანში ჩავიდა, საიდანაც კავკასიაში გადმოვიდა. იყო სომხეთში, თბილისში (9—13 ივლ.), აქედან საქართ. სამხ. გზით ჩავიდა ვლადიკავკასში და ა. შ. ჯ. აღწერს თავისი მოგზაურობის მთელ მარშრუტზე რა გზები, ხიდები, ფონი, გადაადგილების საშუალებები შეხვდა, ახასიათებს ადგილ. მოსახლეობას, აღწერს მათ საცხოვრ. სახლებს, ურთიერთდამოკიდებულებას, ჩაცმულობას და ა. შ. აქვს თბილ. ქუჩების მოკლე აღწერილობა, აგრეთვე ცნობები იმ ხანად ირანში ელჩობაში მყოფ ა. გრიბოედოვზე, მის ადიუტანტ თავად ვ. ბებუთოვზე.

ლიტ.: Полиевктов М. А., Европейские путешественники по Кавказу 1800—1830 гг., Тб., 1946. ც. ჭიჭინაძე.

ჯორაბუზიანები. ლაფრია გიბოზა (Laphira gibbosa)

ჯონუა ალექსი ნესტორის ძე (დ. 7. V. 1920, სოფ. ჭლოუ, ახლანდ. ოჩამჩირის რ-ნი), აფხაზი საბჭ. მწერალი. სკკპ წევრი 1947-იდან. 1956—66 ჟურნ. „ალაშარას" რედაქტორი, 1966—74 აფხ. ასსრ განათლების მინისტრი. 1986-იდან აფხ. მწერალთა კავშირის თავ-რე. ლექსებს ბეჭდავს 1936-იდან. ჯ-ს ეკუთვნის პოეტური კრებულები „დილის სხივები" (1949), „სამშობლოსათვის" (1953), „ფიცი" (1956), „ნაკადი" (1958), „ხვალინდელი დღეს" (1967), „მუდამ ჩვენთან ერთად" (1978), „სიმღერა და სიყვარული" (1982), პოემა „პარტიზანულ კოცონთან" (1960), კრებ. „მოთხრობები" (1961) და სხვ. ჯ-ს თხზულებანი თარგმნილია ქართ. და რუს. ენებზე.

თხზ.: გაზაფხული, თბ., 1970; ლექსები, თბ., 1971. შ. ბლაბუა.

ჯონ უმიწაწყლო (John Lackland) (24. XII. 1167, ოქსფორდი, — 19. X. 1216, ნიუარკი), ინგლისის მეფე 1199-იდან. პლანტაგენეტთა დინასტიის წარმომადგენელი. ჰენრი II-ის უმცროსი ვაჟიშვილი („უმიწაწყლო" უწოდეს, ვინაიდან მის დაბადებამდე მამამისმა უფროს ვაჟებს დაურიგა საფრანგეთში არსებული ინგლ. სამფლობელოები). 1202—04 საფრანგეთთან წარუმატებელი ომების დროს დაკარგა საფრანგეთში ინგლ. სამფლობელოების მნიშვნელოვანი ნაწილი. როცა პაპმა ინოკენტი III-მ კენტერბერის არქიეპისკოპოსად სტივენ ლენგტონი დანიშნა, ჯ. უ.-მ არ ცნო იგი, რამაც აშკარა კონფლიქტი გამოიწვია პაპსა და ინგლ. მეფეს შორის (1207). 1208 პაპმა ინტერდიქტი დაადო ინგლისს, ხოლო 1209 ჯ. უ. გადაყენებულად გამოაცხადა და მისი უფლებები საფრ. მეფეს ფილიპ II ოგიუსტს გადასცა. 1213 ჯ. უ. დაემორჩილა პაპს. ჯ. უ. ავიწროებდა მსხვილ ფეოდალებს, სასამართლოს გარეშე სჯიდა ბარონებს, არღვევდა ფეოდ. წეს-ჩვეულებებს. ზრდიდა სახელმწ. გადასახადებს. ამან და საგარეო პოლიტ. მარცხმა გამოიწვია ბარონთა აჯანყება (1215). ჯ. უ. იძულებული გახდა ხელი მოეწერა „თავისუფლების დიდი ქარტიისათვის". შემდეგ კი უარი თქვა მის შესრულებაზე, რის გამოც 1216 ბარონებმა დაიწყეს მის წინააღმდეგ ომი, რ-ის დროსაც ჯ. უ. გარდაიცვალა.

ჯონჯოლი (Staphylea), მცენარეთა გვარი ჯონჯოლისებრთა ოჯახისა. ბუჩქები ან პატარა ხეებია. 11-მდე სახეობა გავრცელებულია ამერ. და ხმელთაშ.-ის ზომიერ სარტყელში. კავკასიასა და საქართველოში ჯ-ის მხოლოდ 2 სახეობა გვხვდება: კოლხური ჯონჯოლი, რ-იც ენდემურია და დას. საქართველოში იზრდება, და ფრთოვანფოთოლა ჯ. (S. pinnata), რ-იც კოლხეთის გარდა ქართლსა (შეტანილია კულტურაში) და კახეთშიც გვხვდება. იზრდება ტყეებსა და ხეობებში, ქვედა ადგილებში, ზ. დ. 1300 მ-მდე. ჯ-ის გაუშლელ ყვავილებს ამწნილებენ. თესლისაგან მიღებულ ზეთს ხმარობენ მედიცინაში. ორივე სახეობა კარგი თაფლოვანი და დეკორ. მცენარეა. მრავლდება თესლისა და ფესვის ამონაყარით. შეტანილია სსრკ და საქ. სსრ „წითელ წიგნში".

მ. გაგნიძე.

ჯორაბუზიანები (Asilidae), მწერების ოჯახი ორფრთიანთა რიგისა. აქვთ მომრავი თავი, დიდი თვალები, მჩხვლეტავი ხორთუმი, მოგრძო მუცელი. მსოფლიოში ცნობილია 4700-ზე მეტი სახეობა. სსრკ-ში 100-ზე მეტი გვარი გვხვდება. ფართოდ არიან გავრცელებული ველისა და უდაბნოს ზონაში. კავკასიაში გამოვლენილია 58 გვარის 161 სახეობა. ჯ. მტაცებლები არიან, რითაც ზღუდავენ მავნე მწერების გამრავლებას. კვერცხებს მიწაში დებენ, განვითარება გრძელდება 1—3 წელ-ს. მატლები იკვებებიან მცენარეული ნარჩენებით, ზოგ. მიწის მავნე მწერთა კვერცხებითა და მატლებით.

ლ. გაგნიძე.

ჯორბენაძე არჩილ მესხარიას ძე [5 (18). I. 1902, სოფ. ჩიბათი, ახლანდ. ლანჩხუთის რ-ნი, — 18. VI. 1984, თბილისი], ქართველი საბჭ. პათოლოგანატომი. პათოლ. ანატომიის სამსახურის ერთ-ერთი ორგანიზატორი საქართველოში. მედ. მეცნ. დოქტორი (1946), პროფესორი (1948). საქ. სსრ დამს. ექიმი (1946) საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1965). სკკპ წევრი 1962-იდან. 1927 დაამთავრა თსუ-ის სამკურნ. ფაკ-ტი. 1947—74 განაგებდა ექიმთა დახელოვნების თბილ. ინ-ტის პათოლ. ანატომიისა და სასამართლო მედ. კათედრას. 1953—74 იყო ამავე ინ-ტის პრორექტორი სამეცნ. დარგში (1974-იდან გარდაცვალებამდე — ამავე კათედრის კონსულტანტი). შეისწავლიდა ავთვისებიანი სიმსივნეების, სხივური, წყლულოვანი და ინფექციური დაავადებების პათანატომიისა და ექსპერ. მედ. სხვადასხვა საკითხს. დიდი დამსახურება მიუძღვის საქ.-სამ. ცხოველთა პათოლ. ანატ. განვითარების დარგში. ავტორია და თანაავტორია საქ.-სამ. ცხოველთა ზოგადი და კერძო პათოლ. ანატ., აგრეთვე პათოლოგანატომიური ტექნ. პირველი ქართ. სახელმძღვანელოებისა (1962, 1964, 1976). საქართვ. პათოლოგანატომთა საზოგ. საზ-ბის თავ-რე (1980—84). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: სასოფლო-სამეურნეო ცხოველთა ზოგადი პათოლოგიური ანატომიის საფუძვლები, თბ., 1976.

ლიტ.: ყ ე ი ნ ტ ი ვ., არჩილ ჯორბენაძე, «საბჭოთა მედიცინა», 1962, №6.

თ. დეკანოსიძე.

ჯორბენაძე სერგო მოსეს ძე (დ. 18. IV 1926, სოფ. ლესა, ლანჩხუთის რ-ნი), ქართველი საბჭ. იურისტი. იურიდ. მეცნ. დოქტორი (1964), პროფესორი (1965). საქ. სსრ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1979). სკკპ წევრი 1946-იდან. 1946 დაამთავრა თსუ-ის იურიდ. ფაკ-ტი, 1949—იურიდ. მეცნ. სრულიად საკავშ. ინ-ტის ასპირანტურა. 1949-იდან პედ. მოღვაწეობას ეწევა თსუ-ში 1962-იდან სამოქალაქო სამართ. კათედრის გამგე. 1966—86 თსუ-ის პრორექტორი. მუშაობს სამოქალაქო, საოჯახო, საბინაო და საავტორო სამართლის, აგრეთვე სამართ. ისტ. საკითხებზე. მთავარი ნაშრომებია: „საბჭოთა საოჯახო სამართალი" (1957), „საკუთრების წარმოშობა სსრ კავშირში" (1963), „საცხოვრებელი სახლი და მოქალაქეთა საბინაო უფლებამოვალეობანი" (1974), „კ. დ. უშინსკი — გამოჩენილი რუსი იურისტი" (1979, რუს. ენაზე), „ცხოვრება და ღვაწლი ივანე ჯავახიშვილისა" (1981, საქ. სსრ სახელმწ. პრემია — 1983). გამოკვლევები მიუძღვნა თსუ-ის ისტორიას. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.

ჯორჯიანი ბრძოლა, იხ. მარტის ჯორჯიანი ფილიპა.

ჯორი, შინაური ცხოველი, ფაშატი ცხენისა და ვირის ნაჯვარი. როგორც წესი, ჯ. უნაყოფოა. გარეგნულად ჰგავს ცხენს. გამოირჩევა სიცოცხლის ხანგრძლივობით (30—40 წელი) და დაავადებებისადმი ნაკლები ამთვისებლობით. აკლიმატიზაციის უნარით, კვებისა და მოვლა-პატრონობისადმი ნაკლები მომთხოვნელობით. იყენებენ მთიან, დასერილ რელიეფის ადგილებში საპალნედ და შესაბმელად. მეჯორეობა განვითარებულია აზიისა და აფრ. ქვეყნებში, სამხრ. ევროპაში, ჩრდ. და სამხრ. ამერიკაში, სსრკ-ში — ამიერკავკასიასა და შუა აზიის რესპუბლიკებში.

დ. კობალავა.

ჯორისძუა, მცენარეთა გვარი ჯორისძუასებრთა ოჯახისა. იგივეა, რაც ცხენისძუა.

ჯორკვალი, სოფელი მესტიის რ-ნში (ხაიშის სოფსაბჭო), მდ. ენგურის მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 750 მ. მესტიიდან 60 კმ. ხაიშის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა), ახალგაზრდის ქ-ნა. საშ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ხაიშში (10 კმ).

ჯორმაგება, ჰიბრიდი, რ-იც მიღებულია ჭაკე ვირისა და საწაშენო აჯილღის შეჯვარებით. გარეგნულად ცხენს ჰგავს. ჯორზე ვერ სამეურნეო მნიშვნელობა თითქმის არა აქვს. სსრკ-ში მცირერიცხოვანია.

დ. კობალავა.

ჯორაფუცის მღვიმე, მდებარეობს ასხის მასივზე, სოფ. ბალდასთან, გეგეჭკორის რ-ნი, მდ. ჯორიწყლის აუზში, 670 მ სიმაღლეზე. გამომუშავებულია ზედაცარცულ კირქვებში აქვს გაწმენდილები, გადის წყლის ნაკადი. ჯამური სიგრძე 280 მ. გვხვდება სტალაქტიტები, სტალაგმიტები, სვეტები, ტრავერტინული ზღუდარები, ლოდნარი და თიხის ნაფენები პოვეის ტერასა

13,5°C. შრიცავს პალეოლითის ნაფუძებს. ძლიერია მღვიმური ფაუნით

ზ. ტინტილოზოვი.

ჯორჯალი, პერიტონეუმის დუპლიკატურა, რის თავისუფალ კიდეში ჩართულია ორგანო (ძირითადად ნაწლავი), ხოლო ფიქსირებული კიდე — მ-ის ძირი — მიმაგრებულია მუცლის ღრუს უკანა კედელზე. განარჩევენ წვრილი ნაწლავის, განივი და სიგმოიდური კოლინჯის, ჭია ნაწლავის, კვერცხსავალის და სხვა ჯ-ს. ჯ-ის ფურცლებს შორის ცხიმოვან და ფაშარ შემაერთებელ ქსოვილში გამდინარეობს არტერიები, ვენები, ლიმფური სადინარები და ნერვები. ჯ. ორგანოს თავისუფალი და განუწყვეტელი მოძრაობის უნარს ანიჭებს.

ე. აბაშიძე.

ჯორჯანელიძე გიორგი ნიკოლოზის ძე (15 I 1928, თბილისი,— 16. VIII 1986, იქვე), კარლო კონსტანტინეს ძე (დ. 20. I. 1926, სოფ. მეჯვრისხევი, ახლანდ. გორის რ-ნი), ქართველი საბჭ. მთარგმნელები გ. ჯ. კულტურის დამს. მოღვაწე (1983), სკკპ წევრი (1956) კ. ჯ. ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი (1966), დოცენტი (1961). მათი ერთობლივი თარგმანებიდან აღსანიშნავია ჰ. პაინეს „მოგზაურობის სურათები" (1957), ე. მ. რემარკის „ჟამი სიცოცხლისა და ჟამი სიკვდილისა" (1960), ბ. ბრეხტის „პიესები" (1966, რ-შიც შევიდა „კავკასიური ცარცის წრე", „სამგროშიანი ოპერა") მ. ცვაიგის „მარადიული ძმის თვალები" (1962, 1982), ი. ილფისა და ე. პეტროვის „ოქროს კერპი" (1962, 1964), ჰ. კ. ანდერსენის ზღაპრები, კ. ჩუკოვსკის პოემები და სხვ. გ. ჯ-ის ცალკე თარგმანებიდან აღსანიშნავია ი. ვ. გოეთეს „ფაუსტი" („მნათობი", 1973—86), ლ. ონდერლის „ყვარელი ბალუა" (1965). კ. ჯ-მა თარგმნა ფ. შილერის „წერილები ადამიანის ესთეტიკური აღზრდის შესახებ", „მიამიტი და სანტიმენტალური პოეზიის შესახებ" (1965), შ. ცვაიგის „მოუთმენლობა გულისა" (1966, 1982), „ჟოზეფ ფუშე" (1972), „ლევ ტოლსტოი" (1976), „ორი შეყვარებული (ლოდი) ბაბუა? (1986), ფ. ჰელდერლინის „ჰიპერიონი" (1982), თ. მანის, ფ. დიურენმატისა და სხვ. ნაწარმოებები. მასვე ეკუთვნის ფილოლ. და ლექსიკოლოგიური ნაშრომები („ფრაზეოლოგიზმები და სიტყვის ტაბუ", 1977; და სხვ.), გერმ. ენის სახელმძღვანელოები და სხვ.

ჯორჯანი ფახრუდინ, იხ. გორგანი ფახრ ალ-დინ ასად.

ჯორჯაძე ალექსანდრე ზაქარიას ძე [1. (13) II 1862, თბილისი, — 1939, მუხრანსკი]. ქართველი საბჭ. გზების მშენებელი ინჟინერი. პროფესორი (1930). 1908 დაამთავრა პეტერბ. მიმოსვლის გზათა ინჟინრების ინ-ტი. 1917-მდე მუშაობდა რუს. რკინიგზის მშენებლობაზე. 1922-იდან — რუსეთში სამოქალაქო ომის დროს დანგრეული რკინიგზების აღდგენაზე. 1923-იდან — საქართველოში ხელმძღვ. თანამდებობაზე გზების მშენებლობის დარგში. ჯ. ამიერკავკასიასა და საქართველოში თანამედროვე გზატკეცილების მშენებლობის ფუძემდებელია. მისი ხელმძღვანელობით აიგო მრავალი ხიდი, მ. შ. სსრკ-ში პირველი ბეტონის ხიდი მდ. მტკვარზე, სოფ. ჯვარში (ახლანდ. ქ. ჯვარი, 1932; ინჟ. კრილოვის პროექტი) ჯ-ის ინიციატივით დაარსდა თბილ. რკინიგზის ტრანსპ. ინჟინრების ინ-ტში საავტ. გზების მშენებლობის ფაკ-ტი.

ჯორჯაძე არჩილ კონსტანტინეს ძე (ფსევდ. სამუელი) (10 I 1872, თბილისი, — 21 III. 1913, ბათუმი), ქართველი პოლიტიკური და საზოგადო მოღვაწე, პუბლიცისტი. 1881—88 სწავლობდა ქუთაისის გიმნაზიაში, შემდეგ თბილ. პირველ გიმნაზიაში, რ-იც 1892 დაამთავრა, სწავლა განაგრძო პეტერბ. უნ-ტის იურიდ. ფაკ-ტზე. შემდეგ სწავლობდა ევროპის უნ-ტში. ევროპაში სცადა ფარული საზ-ბის „საქართველოს თავისუფლების ლიგის" დაარსება. 1893 დაბრუნდა პეტერბ. უნ-ტში. მონაწილეობდა ფილოს. წრეში, გაემგზავრა საზღვარგარეთ და იქაურ უნ-ტებში ისმენდა ლექციებს. 900-იანი წწ. დასაწყისში დაბრუნდა საქართველოში 1901-იდან ჯ. გაზ. „ცნობის ფურცლის" თანამშრომელი და სარედაქციო კოლეგიის წევრი იყო იღვწოდა საქართველოში ახ. პარტიის შესაქმნელად. იყო საქართვ. სოც.-ფედერალისტური პარტიის ერთ-ერთი ორგანიზატორი და ლიდერი. 1901 პარიზის სოც.-ფედერალისტური პარტიისა და მისი ბეჭდვითი ორგანოს გამოსაცემად შექმნილი კომიტეტის წევრად. მონაწილეობდა პარტიის პროგრამის შემუშავებაში. 1902 საზღვარგარეთ გაემგზავრა. ლექციებს ისმენდა პარიზისა და ლონდონის უნ-ტებში. ინგლისსა და შვეიცარიაში სწავლობდა სოციოლოგიას. მისი წინადადებით საფრანგეთში გამოდიოდა გაზეთი „საქართველო". 1903—06 გაზეთს ჯ. რედაქტორობდა ჯ. იყო ქართვ. რევოლუციონერთა I კონფერენციის მოწვევის (ჟენევა, 1904) ერთ-ერთი ორგანიზატორი და მომხსენებელი. მოითხოვდა მეფის რუს. პოლიტ. ძალაუფლების დეცენტრალიზაციას, რუს. ფედერ. მოწყობისა და საქართვ. ავტონ. შექმნას, მიწის სოციალიზაციის ლეგიტ. პროგრამის განხორციელებას. 1906 ჯ. საქართველოში დაბრუნდა. იყო სოც.-ფედერალისტური პარტიის ხელმძღვ. ორგანოების წევრი. თანამშრომლობდა გაზეთებში „ისარი", „ამირანი" და სხვ. 900-იან წლებში გამოქვეყნდა ჯ-ის თხზულებანი: „სამშობლო და მამულიშვილობა", „მასალები ქართველი ინტელიგენციის ისტორიისათვის" (1909) და სხვ. XIX ს. ქართველი ინტელიგენციის ისტ. ფონზე იხილავდა საქართვ. მრავალ საჭირბოროტო საკითხს. მის თხზულებებში განხილული იყო ფილოს., სოციოლოგიის, ისტ., კულტურის ეკონ. საკითხები. ჯ. დიალექტ. მატერიალიზმის წინააღმდეგი იყო და სუბიექტურ-იდეალისტურ კრიტიკულ პოზიციებზე იდგა. აღიარებდა განვითარების პროცესის ობიექტურობას, მაგრამ იყო ადამიანის შემეცნებისათვის მიუწვდომლად მიაჩნდა. ისტორიაში უარყოფდა კლასთა ბრძოლის ფაქტს და როლ. გარდაქმნების აუცილებლობას, მხარს უჭერდა საზ-ბის თანდათანობით ევოლუციური სრულყოფის იდეას. ჯ-ის აზრით, ქართ. ერთვნება და ეროვნ. შემეცნება ქართველის სახელმწიფო შექმნა. 900-იანი წწ. დასაწყისის საქართველოს პოლიტ. მდგომარეობა უნდოდ შეეცვალა ქვეყნებითა, აღიარებდა საქართვ. კაპიტალ. განვითარებას, უარყოფდა კლასთა ბრძოლას. იცავდა კლასთა „საერთო ნიადაგის" თეორიას, რ-იც 1911 უარყო. კლასთა ბრძოლაზე წინ ეროვნ. საკითხს აყენებდა და ცდილობდა ამ პოზიციიდან აეხსნა სოც. მოვლენები. ჯ-ის ზოგადფილოს. პოზიციიდან გამომდინარეობდა მისი ისტ. კონცეფციაც აკრიტიკებდა ნ. ჟორდანიასა და სხვ. საქართვ. ისტორიისადმი ნიჰილისტური დამოკიდებულების გამო XIX ს. I ნახ. ანდაწყვეტებს ეროვნ.-განმათ. მოძრაობებად მიიჩნევდა. ჯ-ის წერილებზე კონცეფციას აკრიტიკებდნენ ა. წულუკიძე, ფ. მახარაძე და სხვ. ჯ. დაკრძალულია ქართვ. მწერალთა და საზ. მოღვაწეთა დიდუბის პანთეონში.

თხზ.: თხზულებანი არჩილ ჯორჯაძისა, წგნ. 1—8, ტფ., 1911—14.

ლიტ.: გაგოიძე ვ., ნარკვევები XIX საუკუნის ფილოსოფიური და სოციოლოგიური აზრის განვითარების ისტორიიდან საქართველოში, თბ., 1971; ნადიბაიძე შ., ფილოსოფიური აზრის ძირითადი მიმდინარეობანი XX საუკუნის საქართველოში, 1900—1921, თბ., 1980; ნანიტაშვილი ლ., არჩილ ჯორჯაძე (1872—1913), «საისტორიო მოამბე», 1980, [ტ.] 41—42; ჭუმბურიძე ა., იდეები და სინამდვილე. თხზულებანი, თბ., 1967.

გ. სიდამონიძე.

ჯორჯაძე ბარბარე დავითის ასული (1811, სოფ. ქისტაური, ახლანდ. ახმეტის რ-ნი, — 11. IV 1895, თბილისი), ქართველი მწერალი. რადიკ. ჯირხვაგით და. ლიტ. მოღვაწეობა დაიწყო 1860-იდან ჟურნ. „ცისკარში", „მნათობსა" და „შრომის" ბრძოლაში „მამების" პოზიციებს იცავდა. ჯ. რომანტ. სკოლის წარმომადგენელია. მოგვიანებით ქართვ. სამოციანელთა შეხედულებებიც გაიზიარა (ლექსი „გაზაფხული" და სხვ.) თავის დროზე პოპულარული იყო. წერდა ლექსებს, მოთხრობებს, პუბლიც. წერილებს. მისი პოეზია გამსჭვალულია მოქალაქეობრივი ტკივილით, სამშობლოს სიყვარულით („ლეკიანობა", „მიშვებობა"), ჩაგრულთა თანაგრძნობით („თავდორეს საჩივარი"), უსამართლო მოხელეთა სიძულვილით („გამომძიებელს", „რას იბღინძები"...) და სხვ. დრამაში „მეური" (1863) და კომედიაში „რას ვეძებდი და რა ვპოვე" (1865) მწერალი ამჟღავნებდა ინტერესს სოც. პრობლემებისადმი, ცდილობდა რეალისტურად წარმოესახა იმდროინდელი საზ. ურთიერთობანი, მაგრამ მაინც ჩამავალი მკვიდრობის შემწყნარე ქართვ. თავადაზნაურობის პოზიციაზე დარჩა.

თხზ.: იხ. ქართული პოეზია, ტ. 10, თბ., 1978.

ლიტ.: კოტეტიშვილი ვ., ქართული ლიტერატურის ისტორია (XIX ს.), თბ., 1959; მაღალაშვილი ლ., ბარბარე ჯორჯაძე, «მნათობი», 1962, № 4

ლ. კიღურაძე?

ჯორჯაძე ვასილ ნიკოლოზის ძე [29. II (12 III). 1856, სოფ. გრემი, ახლანდ. ყვარლის რ-ნი, —20 XII 1927, იქვე]. ქართველი სამხედრო ინჟინერი, პოლკოვნიკი. 1882—1917 საბჭ. ინჟინრად მუშაობდა თბილისში, ქუთაისში, ბათუმში, ჩაჩაწყალაში, სტავროპოლში. საბჭ. სამსახურთან ერთად სამოქალაქო საინჟინრო საქმიანობასაც ეწეოდა. კავკასიაში პირველად ჯ-მ დააწყო რკინაბეტონის ასაწყობი კონსტრუქციების დამზადება (1907 დააპროექტა და განახორციელა რკინაბეტონის თხელი კედლების კონსტრუქცია). ქართ. გიმნაზიის (ახლანდ. თსუ) მშენებლობაზე ხელმძღვანელობდა ბეტონისა და რკინაბეტონის სამუშაოებს (1900—06). ამავე დროს განაგებდა უნ-ტის მშენებლობისათვის მატერ. საბჭოების შეგროვების საქმესა და ხელმძღვანელობდა საინჟინრო მშენებლობას მდ. არაგვის ველზე. აგრეთვე მდ. ლიახვის სარწყავისთვის სამუშაოებს, აქტიურად მონაწილეობდა მდ. ალაზანზე მაქმანის ხიდის მშენებლობაში. ამ პერიოდის პრესაში (ჟურნ. „კავკასიის სელსკოე ხოზიაისტვო", გაზ. „კავკაზი" და სხვ.) გამოქვეყნებული აქვს სტატიები მთის მდინარეთა რეგულირებისა და ნიაღვრის წყლებთან ბრძოლის, ტყისა და ბუნების დაცვის შესახებ.

ჯორჯაძე ირაკლი იოსების ძე (დ. 8. X. 1919, სოფ. საბუე, ახლანდ. ყვარლის რ-ნი), საბჭ. სამხედრო მეცნიერი, ისტორიკოსი, არტილერიის გენ.-ლეიტენანტი (1975). საქ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1979), რუსეთ მეცნ. დამს. მოღვაწე (1970), სამხ. მეცნ. დოქტორი (1958), პროფესორი (1956) სკკპ წევრი 1940-იდან. დაამთავრა ფ. ძერჟინსკის სახ. სამხ. საარტ. აკადემია (1940). სწავლობდა იმავე აკად. ადიუნქტურაში (1940—41). დიდი სამამულო ომის (1941—45) დროს იბრძოდა დასავლეთის მიმართულებით, ბრიანსკის, კალინინის, სტალინგრადის. ცენტრალურ, ბელორ. I და II ფრონტებზე. მეთაურობდა საარტ. დივიზიონს, უმაღლესი მთავარსარდლობის რეზერვის 240-ე და 1855-ე საარტ. პოლკებს, იყო 28-ე წითელდროშოვანი, კუტუზოვის II ხარისხის ორდენოსანი საზენიტო-საარტ. დივიზიის შტაბის უფროსი.

1946—62 ფ. ძერჟინსკის სახ. სამხ. საარტ. აკადემიაში ეწეოდა პედ. საქმიანობას. 1962—68 რუსეთის ჯარების

ა. ჯორჯაძე

ჯგუფის სარდლის მოადგილე, საჰაერო თავდაცვის სარდალი. 1968—80 კვლავ პედ. საქმიანობას დაუბრუნდა გერმანიის აკადემიაში. ჯ-ის მიერ შემუშავებული სროლის მეთოდი (1943) საარტ. წესდებაში შევიდა. მას ეკუთვნის მრავალრიცხოვანი სამეცნ. შრომები და წიგნები სამხ. საქმის სწავლებისა საკითხზე, რ-იც ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობას ემსახურება. დაჯილდოებულია 8 ორდენით, მრავალი მედლით, აგრეთვე უცხოური ორდენებით. *ტ. შინჯიკაშვილი.*

ნ. ჯორჯიკია.

ჯორჯაძე მერაბ, ელისენის მოურავი XVII ს. მიწურულსა და XVIII ს. დასაწყისში. დაწინაურდა კახეთში ბეჟან-ხანის გამგებლობის დროს რევაზ ჩოლოყაშვილისა და აბელ ანდრონიკაშვილთან ერთად ჯ. ფაქტობრივად ხელმძღვანელობდა კახეთის მართვა-გამგებლობას.

ჯორჯაძე ნოდარ, კახეთის დიდი თავადი, დედოფლის სახლთუხუცესი. 1614 ქართლ-კახეთის თავადთა ერთ ჯგუფთან ერთად შაჰ-აბას I-ს ეახლა განჯას. 1615 შაჰმა დავით ჯანდიერთან ერთად კახეთის გამგებლად დანიშნა. 1618 თეიმურაზ I-სა და მის ოჯახს ახლდა გურიასა და სამცხე-საათაბაგოში. ერევნის ბეგლარბეგის ამირგუნე-ხანის თავდასხმის დროს (1618) ჯ-მ გადაარჩინა თეიმურაზის ოჯახი, რ-იც იმჟამად ქ. ოლთისში იმყოფებოდა.

წყარო: ა რ ჩ ი ლ ი, თხზულებანი, ალ. ბარამიძისა და ნ. ბერძენიშვილის რედ., ტ. 2, თბ., 1937. *მ. ჯამბურია*

ჯორჯესკუ (Georgescu) ჯორჯე (16 IX. 1887, სულინა, — 1. IX 1964, ბუქარესტი), რუმინელი დირიჟორი. რუმინ. სახ. არტისტი (1954), აკადემიკოსი. სწავლობდა ბუქარესტის კონსერვატორიაში (ჩელოს კლასი), შემდეგ ბერლინის უმაღლეს სამუსიკო სკოლაში (1910—12). 1911-იდან გამოდიოდა როგორც სოლისტი. 1916—18 სადირიჟორო ხელოვნებას ეუფლებოდა რ. შტრაუსისა და ა. ნიკიშის ხელმძღვანელობით. 1920-იდან იყო ბუქარესტის ფილარმონიის ორკესტრის მთავარი დირიჟორი (1920—44 გენ. დირექტორი), პარალელურად მუშაობდა ბუქარესტის საოპერო თეატრის დირიჟორადაც (1920—40 ხანგამოშვებით).

ჯ. თანამედროვეობის ერთ-ერთ გამოჩენილ დირიჟორად ითვლება. სსრკ-ში იყო 4-ჯერ (1952—58). რუმინ. სოციალ. რესპ. სახელმწ. პრემია (1949, 1957).

ჯორჯი (George) ინგლისის მეფეთა სახელი: ჯ. I (18. III. 1660, ჰანოვერი, — 11. VI. 1727, ოსნაბრიუკი), მეფე 1714-იდან (ჰანოვერის კურფიურსტი 1698-იდან). ჰანოვერთა დინასტიის პირველი წარმომადგენელი. მისთვის უცხო იყო ინგლ. კულტურა და ეროვნ.-პოლიტ. ინტერესები. ამან საშუალება მისცა მმართველ ვიგების პარტიას განემტკიცებინა პოზიც. არისტოკრ. პარლამენტის უპირატესობა მეფეზე. ჯ. II (9. XI. 1683 — 25. X. 1760), მეფე და ჰანოვერის კურფიურსტი 1727-იდან. დაკავებული იყო ჰანოვერის საქმეებით. ჯ. III (4. VI. 1738, ლონდონი, — 29. I. 1820, უინძორი), მეფე 1760-იდან (1760—1815 ჰანოვერის კურფიურსტი, შემდეგ მეფე). ტორების პარტიაზე დაყრდნობით ცდილობდა ვიგების ჩამოშორებას და პოლიტ. ხელმძღვანელობის ხელში აღებას. იყო ინგლ. კოლონ. პოლიტიკის ერთ-ერთი სულისჩამდგმელი, საფრ. დიდი რევ. წინააღმდეგ მიმართული ევრ. ქვეყნების რეაქციისა და ანტიფრანგ. კოალიციის აქტ. მონაწილე. 1811 ჯ. ჭკუაზე შეშლილა. სახელმწიფოს რეგენტად დანიშნეს უელსის პრინცი (1820-იდან ჯ. IV). ჯ. IV (12. VIII. 1762, ლონდონი, — 26. VI. 1830, უინძორი), მეფე 1820-იდან (ერთდროულად ჰანოვერის მეფე; 1811—20 პრინც-რეგენტი). მხარს უჭერდა რეაქციულ (ტორების) მთავრობის ანტიდემოკრ. კურსს, იყო საღვთო კავშირის რეაქციული პოლიტიკის აქტიური მომხრე. ჯ. V (3 VI 1865, ლონდონი, — 20. I. 1936, სენდრინგემი), მეფე 1910-იდან, საქსენ-კობურგ-გოთის დინასტიის წარმომადგენელი. ჯ. VI (14. XII 1895 — 6. II. 1952), მეფე 1936-იდან. ტახტზე ავიდა თავისი უფროსი ძმის ედუარდ VIII-ის გადადგომის შემდეგ.

ჯორჯია (Georgia), შტატი აშშ-ის სამხრ.-აღმ. ნაწილში. ფართ. 152,6 ათ. კმ². მოსახლ. 5,5 მლნ კაცი (1980), აქედან 1/4-ზე მეტი ზანგია. მოსახლ. 60%-ზე მეტი ქალაქში ცხოვრობს. ადმ. ცენტრი და უდიდესი ქალაქი — ატლანტა. ტერიტ. უმეტესი ნაწილი უჭირავს დაბლობ ზღვისპირა ვაკეს, ჩრდ.-ით. და ჩრდ.-დას-ით შემოდის აპალაჩის მთების შტოქედები და მთისწინეთი. ჰავა სუბტროპ., ნოტიო. ნალექები 1300—1600 მმ წელიწადში. მთავარი მდ-ებია სავანა, ოლტამაჰო, ფლინტი, ჩატაჰუჩი.

ჯ. ინდუსტრ.-აგრ. შტატია. განვითარებულია საფეიქრო, ცელულოზა-ქაღალდის, ქიმ. მრეწველობა. არის დიდი საავიაციო და ავტოსაამწყობი, ლითონის კონსტრუქციების დამამზადებელი საწარმოები. მთავარი სამრეწვ. ცენტრებია ატლანტა, ოგასტა, კოლუმბუსი, სავანა. სოფ. მეურნ. სასაქონლო პროდუქციის ღირებულების ნახევარზე მეტს იძლევა მეცხოველეობა. აშენებენ მსხვ. რქ. საქონელს, ღორს. დიდი როლს თამაშობს მეფრინველეობა. მოჰყავთ არაქისი, სიმინდი, თამბაქო, ბამბა. მისდევენ მებაღეობასა და მებოსტნეობას. დიდი სატრანსპ. კვანძია ატლანტა. მთავარი საზღვ. ნავსადგურია სავანა. გააქვს ხე-ტყე და სოფ. მეურნ. პროდუქცია, შემოაქვს ნავთობი.

ჯ. აშშ-ის ერთ-ერთი პირველი 13 შტატთაგანია. 1733 აქ პირველნი ინგლ. კოლონისტები დასახლდნენ. ჩრდ. ამერიკაში დამოუკიდებლობისათვის ომის (1775—83) დაწყებამდე ინგლ. კოლონია იყო. 1776 ჯ-მ და 12 ინგლ. კოლონიამ დამოუკიდებლობა გამოაცხადეს და შექმნეს აშშ. აშშ-ში სამოქალაქო ომის (1861—65) დროს მონათმფლობელური ჯ. აქტიურად მონაწილეობდა სამხრ. შტატების აჯანყებაში. ჯ-ში კვლავ არსებობს რასობრივი დისკრიმინაცია და მოქმედებს კუ-კლუქს-კლანის ორგანიზაცია.

ჯორჯიაშვილი (ჯ ო ი ა შ ვ ი ლ ი) არსენ პავლეს ძე [7 (19). IV. 1881, სოფ. დიდი ქნავეთი, თბილისის მაზრა, ახლანდ. თეთრი წყაროს რ-ნი, — 1. III. 1906, თბილისი], სახალხო გმირი. მუშაობდა ამიერკავკ. რკინიგზის მთავარი სახელოსნოების ჩამოსხმელ საამქროში. 1905 მონაწილეობდა პოლიციის მოხელეებსა და მეფის ჯარის ნაწილებზე შეიარაღებულ თავდასხმებში. სექტ-ში თავს დაესხა პლასტუნთა პოლკს და ათეული პლასტუნი ამოჟლიტა. მონაწილეობდა მოსკოვის 1905 დეკ. შეიარაღებულ ბრძოლებში. 1906 წ. 16 იანვ. ყუმბარით მოკლა კავკ. სამხ. შტაბის უფროსი გენ. გრიაზნოვი. მეფის ჯალათებმა ჯ. შეიპყრეს და კავკ. სამხ. საოლქო სასამართლოს განაჩენით საგუბერნიო ციხეში ჩამოახრჩვეს. ჯ-ის უკვდავსაყოფად თბილისში ყოფილ ბარიატინსკის ქუჩას, აგრეთვე სოფ. დიდ ქნავეთს ეწოდება მისი სახელი, იქვე დადგა ჯ-ის ძეგლი. *ს. ბერიძე.*

ჯორჯიაშვილი (ყოფ. დ ი დ ი ქ ნ ა ვ ე თ ი), სოფელი თეთრი წყაროს რ-ნში, ქვემო ქართლის ვაკეზე, მდ. ალგეთის ნაპირას. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჯ., არდისუბანი, ბიჯგი, სადრაშენი, ფარცხისი). ზ. დ. 660 მ. თეთრი წყაროდან 17 კმ. მეღვინეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა. სოფ. ბიჯგში (1 კმ). ბაკა, კლუბი (კინოდანადგარით), მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. ჯ-ში დაიბადა ა. ჯორჯიაშვილი.

ჯორჯიკია ნოდარ კონსტანტინეს ძე (დ. 16 XI. 1921, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. სპორტსმენი, კალათბურთელი. სსრკ სპორტის ოსტატი (1947), სსრკ სპორტის დამს. ოსტატი (1962). სკკპ წევრი 1960-იდან. 1966 დაამთავრა თსუ-ის იურიდ. ფაკ-ტი. თბილ. „ნაუკის", „ოფიცერთა სახლის" და „დინამოს" წევრი. სსრკ ნაკრები გუნდის წევრი (1947—53). სსრკ ჩემპიონი (1944, 1946, 1950, 1953, 1954). ევრ. (1947), მსოფლიო სტუდენტთა თამაშების (1951) ჩემპიონი, XV ოლიმპიური თამაშების (1952, ჰელსინკი) ვერცხლის პრიზიორი, სსრკ თასის (1950, 1951) თასის მფლობელი. დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით.

ჯორჯიკია ჯაჯუ (კონსტანტინე) ივანეს ძე [7 (19) I. 1885, სოფ. ნოჯიხევი, ახლანდ. ხობის რ-ნი, — 8. X. 1953, თბილისი], ქართველი საბჭ. მწერალი, პედაგოგი. 1903 გაემგზავრა საფრანგეთში. სწავლობდა ვალონიის სას.-სამ. ინ-ტის ბიოლ. ფაკ-ტზე. XX ს. 10-იანი წლებიდან ჯ-ს მინიატიურები, ეტიუდები, მოთხრობები და თარგმანები იბეჭდებოდა ჟურნალ-გაზეთებში „კოლხიდა", „გრდემლი", „ქართლის ერძი" და სხვ. 1914 ქუთაისში გამოვიდა მწერლის თხზულებათა პირველი კრებული, 1926 — „ფერადი მოთხრობები". იმდროინდელი ქართ. კრიტიკა ჯ-ს „დიდი იმედის მიმცემ ბელეტრისტად", შიო არაგვისპირელის სკოლის მიმდევრად მიიჩნევდა.

თბილისში გადმოსახლების შემდეგ (1931-იდან) ჯ. უმთავრესად პედ. სარბიელზე იღვწოდა. დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენით, „საპატიო ნიშნის" 2 ორდენითა და მედლებით. *ლ. ავალიანი*

ჯორჯონე (Giorgione) (ნამდვ. სახელი და გვარი ჯორჯო ბ ა რ ბ ა რ ე ლ ი დ ა კ ა ს ტ ე ლ ფ რ ა ნ კ ო, Barbarelli da Castelfranco) (1476 ან 1477, კასტელფრანკო, ვენეტო, — სექტ. ან ოქტ. 1510, ვენეცია), იტალიელი ფერმწერი. ვენეციის სკოლის წარმომადგენელი, მაღალი აღორძინების პერიოდის ხელოვნების ერთ-ერთი ფუძემდებელი. როგორც ფიქრობენ, სწავლობდა ჯოვანი ბელინისთან. ახლოს იყო ვენეციელი ჰუმანისტების წრესთან. სახელი გაითქვა როგორც მომღერალმა და მუსიკოსმა. 1507—08 მონაწილეობდა დოჟეების სასახლის გაფორმებაში. ჯ. ძირითადად მოღვაწეობდა დაზგურ ფერწერაში. ადრინდ. პერიოდის (1505 წლამდე) ნამუშევრებში („მწყემსების თაყვანისცემა", დაახლ. 1504, ხელოვნ. ეროვნ. გალერეა, ვაშინგტონი; „იუდითი", 1504-მდე, ერმიტაჟი, ლენინგრადი) გამოიკვეთა ჯ-ს შემოქმედების თავისებურება — სამყაროსა და ადამიანის არსებაში დაფარული საიდუმლო ძალების პოეტურად ჩვენების დიდი უნარი. 1506—10 ნამუშევრებისათვის დამახასიათებელია კეთილშობილი იდეალიზაცია, დახვეწილი ოსტატობა და ღრმა ემოციურობა, რთული ასოციაციური ხასიათის იდეურ-სიუჟეტური ჩანაფიქრი („ჭექა-ქუხილი", დაახლ. 1506, აკად. გალერეა, ვენეცია; „სამი ფილოსოფოსი", დაახლ. 1508, სამხატვრო ისტ. მუზეუმი

ჯ ო რ ჯ ო ნ ე. „კონცერტი სოფლად". 1508 ლუვრი პარიზი

ვენა) ჯ.-ს პორტრეტებში ნათლად აისახა ინტიმურ-ლირ. ემოციურობა [„ჭაბუკის პორტრეტი", დაახლ. 1506, სურათების გალერეა, ბერლინ-დალემი; „ქალის პორტრეტი" (ე. წ. „ლაურა"), სამხატვრო-ისტ. გალერეა, ვენა; „ა. ბროკარდოს პორტრეტი", დაახლ. 1508—10, სახვითი ხელოვნ. მუზეუმი, ბუდაპეშტი]. ჯ.-მ საფუძველი ჩაუყარა პეიზაჟის ჟანრის ჩასახვას ვენეციურ ნაწარმოებებში („მძინარე ვენერა", დაახლ. 1508—10, დრეზდენის სურათების გალერეა; „სოფლის კონცერტი", 1508, ლუვრი, პარიზი) გამოჩნდა მხატვრის შემოქმედების ძირითადი თემა — ადამიანისა და ბუნების ჰარმონიული ერთიანობა. ჯ.-მ რბილი, გამჭვირვალე შუქ-ჩრდილით მიაღწია ფერისა და ნახატის მთლიანობის მოლიანობას, ტონალურ ერთიანობას. ჯ.-ს შემოქმედებამ დიდი გავლენა მოახდინა XVI ს. ვენეციურ ფერწერაზე და სათავე დაუდო მის აყვავებას. ჯ.-ს მიღწევები შეითვისეს მისმა თანამედროვეებმა (სებასტიანო დელ პიომბო, პალმა უფროსი და სხვ.) და განავითარა მისმა მოწაფემ ტიციანმა.

ლიტ.: Лазарев В. Н., Выставка «Джорджоне и джорджонески» в Венеции, «Искусство», 1956, № 1; Смирнова И. А., Джорджоне, М., 1955; [illegible], Тициан и венецианский портрет XVI века, М., 1964; Baldass L., Heinz G., Giorgione, W.—Münch., 1964.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 561.

ჯორჯტაუნი (Georgetown), გაიანის დედაქალაქი და მთავარი ეკონ. ცენტრი. გაშენებულია ატლანტის ოკ. სანაპიროზე, მდ. დემერარის შესართავთან. ჰავა სუბეკვატორული მუსონური. იანვ. საშ. ტემპ-რა 26°C, ივლ. 28°C. ნალექები 2230 მმ წელიწადში. დაახლ. 200 ათ. მცხ. (გარეუბნებიანად, 1982). დააარსეს ჰოლანდ. ახალმოშენეებმა XVIII ს. დასაწყ. სახელწოდებით სტაბრუკი (ან სტაბროკი). 1784 სახელ. ამერიკაში ჰოლანდ. კოლონიების ცენტრი გახდა. XX ს. 40-იანი წწ. დასაწ. გამოიყენა ბრიტ. კოლონ. მმართველობის წინააღმდეგ. 1966 წლიდან გაიანის დამოუკიდებელი სახელმწ. დედაქალაქია.

ჯ. ქვეყნის დიდი ნავსადგურია; გააქვთ ბოქსიტი, ბრინჯი, შაქარი, რომი; შემოაქვს მანქანები, სამრეწვ. საქონელი. ფქვილის, შაქრის, მარგარინის, სიგარეტის, ლუდის, საპნის წარმოება ხე-ტყის ხერხვა. ჯ.-ში არის რკინიგზის სადგური. მახლობლად — საერთაშ. მნიშვნელობის აეროპორტი.

ქალაქის ცენტრი დაგეგმარებულია სწორი, ფართო, გამწვანებული ქუჩების სწორკუთხა ქსელით. ნაგებობებიდან აღსანიშნავია მთავრობისა და ეროვნ. კრების შენობები (1829—34), სასამართლო (1880-იანი წწ.), რატუშა (1887—89), ტაძრები (ხის ანგლიკანური, 1889—92; რკინაბეტონის კათოლიკური, 1913-ის შემდეგ). XX ს. შუა წლებში საცხოვრ. და საზოგადო კვარტალებში ბევრი ახ. შენობა აშენდა.

ჯორჯტაუნი, მალაიზიის ქალაქ პინანგის ძვ. სახელწოდება.

ჯოტო დი ბონდონე (Giotto di Bondone) [1266 ან 1267, კოლე-დი-ვესპინიანო (?), ტოსკანა, — 8. I. 1337, ფლორენცია], იტალიელი ფერმწერი, პროტორენესანსის წარმომადგენელი. როგორც ფიქრობენ, სწავლობდა ჩიმაბუესთან (1280—90), უმთავრესად მუშაობდა პადუასა და ფლორენციაში. დიდი პოპულარობით სარგებლობდა თავის თანამედროვეთა და ფლორენციის მოქალაქეთა შორის, სადაც 1334 ხელმძღვანელობდა ტაძრისა და ქალაქის გამაგრების მშენებლობას. ჯ.-ს სახელთან არის დაკავშირებული ახ. ეტაპის დაწყება იტალ. ხელოვნ. განვითარებაში. მან გადაჭრით გაწყვიტა კავშირი შუა საუკ. ტრად. იტალ.-ბიზანტ. ფერწერის კანონებთან. ჯ.-მ რელიგ. სიუჟეტებში შეიტანა თავისი დროის ტრაგიზმით აღსავსე ცხოვრებისეული მოტივები. ჯ.-ს ადრინდ. ნაწარმოებებია სან-ფრანჩესკოს ზედა ეკლესიის რამდენიმე ფრესკა ასიზში (1290 და 1299 შორის). აღნიშნული ფრესკები შესრულებულია მხატვართა ჯგუფის მიერ, ამიტომ ძნელია ჯ.-ს ნამუშევრების ზუსტად დადგენა (ზოგი მკვლევარი საერთოდ უარყოფს ჯ.-ს მონაწილეობას ეკლესიის მოხატვაში). 1300-იანი წწ. დასაწყისში ჯ.-მ მოინახულა რომი, გაეცნო ვეიანდ არტ. და პ. კავალინის ფერწერას, რამაც გავლენა მოახდინა მის შემოქმედებაზე. 1304—06 მან შექმნა სკროვენის კაპელის მოხატულობა (დელ არენას კაპელა) პადუაში. კაპელის კედლებზე 3 იარუსად განლაგებულ ნახატებში ჯ.-მ თანამიმდევრულად ასახა ღვთისმშობლისა და ქრისტეს ცხოვრება. აღნიშნულ კომპოზიციებში მთლიანობა და სივრცე წარმოჩენილია არნახული სიცხადითა და პლასტ. გამომსახველობით, კოლორიტი ნათელი და გამჭვირვალეა; მოქმედ პირთა ქმედები — თავდაჭერილი და ღირსებით აღსავსე. ეს ნაწარმოები პროტორენესანსის ხელოვნ. უმნიშვნელოვანესი ძეგლია. XIV ს. დასაწყისში ფლორენციაში ჯ.-მ დახატა ბადიის ეკლესიის ფრესკები (1300—02, ფრაგმენტები აღმოაჩინეს 1966). მასვე ეკუთვნის საკურთხევლის მთელი რიგი სახატები. 1320—25 წლებში დახატა ფლორენციის სანტა-კროჩეს ეკლესიის პერუცის (დაახლ. 1320) და ბარდის (1320—25) კაპელების ფრესკები იოანე ნათლისმცემლის, იოანე მახარებლისა და ფრანცისკ ასიზელის ცხოვრების თემებზე. ფრესკები ორგანულად არის დაკავშირებული კაპელის არქიტექტურასთან, განირჩევა მშვიდი სადღესასწაულო განწყობილებით, ფერადოვანი გამის თავდაჭერილობით. ჯ.-ს შემოქმედებამ უდიდესი გავლენა მოახდინა იტალ. ხელოვნ. განვითარებაზე, რაც აისახა როგორც მისი მოწაფეების ნაწარმოებებში (ტადეო გადი), ისე XIV—XV სს. ოსტატთა (ალტიკიერი, ავანცო, მაზაჩო, კასტანიო) და მაღალი აღორძინების პერიოდის მხატვართა (მიქელანჯელო) შემოქმედებაში.

ლიტ.: Алпатов М. В., Итальянское искусство эпохи Данте и Джотто, М.—Л., 1939; Лазарев В. Н., Происхождение итальянского Возрождения, т. 1, М., 1956.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 560.

ჯოუ, ჩინური დინასტიისა და ქვეყნის სახელწოდება ძვ. ჩინეთში [ძვ. წ. 1027—256 (სხვა მონაცემებით, 249)]; იყოფა დასავლეთის ჯ.-დ (ძვ. წ. 1027—771) და აღმოსავლეთის ჯ.-დ (ძვ. წ. 770—256, სხვა მონაცემებით, 249). ჯ.-ს დინასტია დააარსა უ ვანმა, რ-მაც 1027 გაანადგურა ინის სახელმწიფო და გააერთიანა ჩრდ. ჩინეთის დიდი ტომი და ტერიტორია. ქვეყნის მმართველობისათვის საუფლისწულოების გამოყოფის შედეგად ცენტრ. ხელისუფლება დასუსტდა. ძვ. წ. VIII ს.-იდან შუნცოუს პერიოდში ჯ.-ს ვანების ხელისუფლება დასუსტდა, ძვ. წ. VII—VI სს.-ში ქვეყანაში ფაქტობრივად უძლიერესი სამფლობელოების გამგებლები „ჰეგემონები" ბატონობდნენ. ჟანგუო პერიოდში (ძვ. წ. V—III სს.) დაწინაურდა 7 უძლიერესი სამეფო, რ-ებიც ერთმანეთს ძალაუფლებისათვის ებრძოდნენ. ჯ.-ის დინასტიამ ძალაუფლება დაკარგა, შეინარჩუნა მხოლოდ თავის საკუთარ სამფლობელოებზე, რ-ებიც ძვ. წ. 256—249 ცინის სამეფომ დაიპყრო. ჯ.-ს პერიოდში დაიწყო რკინის გავრცელება, შეიქმნა ფილოს. სკოლები (კონფუციანელობა, დაოიზმი, ფაძია და სხვ.). განვითარდა ლიტ-რა, სახვითი ხელოვნება და მუსიკა.

ჯოუ დუნი, ჯოუ-ძი (1017—1073), ჩინელი ფილოსოფოსი. ნეოკონფუციანელობის ერთ-ერთი დამაარსებელი. პირველი შეეცადა დაოიზმის ნატურფილოსოფიურ საფუძვლებზე დაეფუძნებინა კონფუციანელობის ეთიკური პრინციპები თავის ტრაქტატში „დიადი საზღვრის სქემის განმარტებისათვის". ჯ. დ. წერს, რომ განუსაზღვრელი დიადი საზღვარიდან, რ-იც წარმოშობს ინ-სა და იან-ს (სიმშვიდესა და მოძრაობას), მათი ურთიერთქმედება წარმოქმნის 5 ელემენტს (წყალი, ცეცხლი, ხე, ლითონი, მიწა). ამ პროცესის გვირგვინია ადამიანი, რ-საც 5 მორალური პრინციპი აქვს (ჰუმანურობა, სამართლიანობა, ზრდილობა, ცოდნა და ერთგულება).

ლიტ. იხ. სტ.-თან ჯ უ ს ი.

ჯოუ ენლაი (5. III 1898, შაოსინის მაზრა, ძეძიანის პროვ. — 8. I. 1976, პეკინი), ჩინეთის სახელმწიფო და პოლიტიკური მოღვაწე. 1917—18 სწავლობდა იაპონიაში, შემდეგ ნანკაის უნ-ტში. ტიანძინში მონაწილეობდა „4 მაისის" (1919) ანტიიმპერიალ. მოძრაობაში. 1920—24 მუშაობდა და სწავლობდა საფრანგეთსა და გერმანიაში. 1922-იდან ჩინ. კპ წევრი. 1924—26 ხუანპუს ოფიცერთა სკოლის პოლიტ. განყ-ბის უფროსი, ეროვნ.-რევ. არმიის 1 კორპუსის პოლიტ. განყ-ბის უფროსი. 1927-იდან ჩინ. კპ ცკ-ის წევრი. 1927 აგვისტოდან ჩინ. კპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრობის კანდიდატი, 1928 ჩინ. კპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრი. 1927—30 ჩინ. კპ ცკ-ის საორგანიზაციო განყ-ბის გამგე. 1931—34 მუშაობდა ჩინ. კპ ცკ-ის ცენტრ. საბჭ. რ-ნის ბიუროს. 1934—56 ჩინ. კპ ცკ-ის მდივანი. 1935 კომინტერნის მე-7 კონგრესზე კომინტერნის აღმასრ. კომიტეტის წევრად აირჩიეს. 1937—45 ჩინ. კპ ცკ-ის წარმომადგენელი გომინდანის მთავრობაში ნანკინში, შემდეგ ჩუნცინში. 1949—54 ჩინ. სრ სახელმწ. ადმინ. საბჭოს პრემიერი. 1949—58 ჩინ. სრ საგარეო საქმეთა მინისტრი. 1954-იდან ჩინ. სრ სახელმწ. საბჭოს პრემიერი. 1956-იდან ჩინ. კპ ცკ-ის პოლიტბიუროს მუდმივი კომიტეტის წევრი. 1956—66 და 1973-იდან ჩინ. კპ ცკ-ის თავმჯდომარის მოადგილე.

ჯოზეფსონი (Josephson) ბრაიან (დ. 1940), ინგლისელი ფიზიკოსი. შრომები აქვს გვირაბულ ეფექტსა და ზეგამტარობაზე. იწინასწარმეტყველა (1962) კვანტური ეფექტები ზეგამტარული დენის დიელექტრიკულ შრეში გავლისას (ამ ეფექტს მისი სახელი ეწოდება). ნობელის პრემია (1973; ა. ჯაივერთან და ლ. ესაკისთან ერთად).

ჯოზეფსონის ეფექტი, ზეგამტარობის დენის გავლა, ორი ზეგამტარის გამყოფი დიელექტრიკის თხელ შრეში (ე. წ. ჯოზეფსონის კონტაქტი). იწინასწარმეტყველა (1962) ბ. ჯოზეფსონმა ზეგამტარობის თეორიაზე დაყრდნობით. აღმოაჩინეს ამერ. ფიზიკოსებმა ფ. ანდერსონმა და ჯ. როუელმა (1963). გამტარობის ელექტრონები გადიან დიელექტრიკში (ჩვეულებრივ ლითონის ჟანგის ~10 Å სისქის ფენაში) გვირაბული ეფექტის მეშვეობით. თუ დენი ჯოზეფსონის კონტაქტში არ აღემატება განსაზღვრულ მნიშვნელობას, რ-საც კონტაქტის კრიტიკული დენი ეწოდება, მაშინ ძაბვის ვარდნა კონტაქტზე არ არსებობს (ე. წ. სტაციონარული ჯ. ე., იხ. ნახ. გ), ხოლო, თუ კონტაქტში გავლილი კრიტიკულზე მეტი დენი, მაშინ მასზე წარმოიქმნება ძაბვის ვარდნა V და კონტაქტი გამოასხივებს ელექტრომაგნ. ტალღებს (არასტაციონარული ჯ. ე., ნახ. დ). გამოსხივების ν სიხშირე კონტაქტზე ძაბვასთან დაკავშირებულია ფარდობით: $\nu=2eV/h$, სადაც e არის ელექტრონის მუხტი, h — პლანკის მუდმივა. გამოსხივების წარმოქმნა დაკავშირებულია იმასთან, რომ წყვილად გაერთ. ელექტრონები, რ-ებიც ქმნიან ზეგამტარობის დენს, კონტაქტზე გადასვლისას იძენენ $2eV$ ჭარბ ენერგიას ზეგამტარის ძირითადი მდგომარეობის მიმართ, ელექტრონთა წყვილი რომ ძირითად მდგომარეობას დაუბრუნდეს, მან უნდა გამოასხივოს ელექტრომაგნ. ენერგიის კვან-

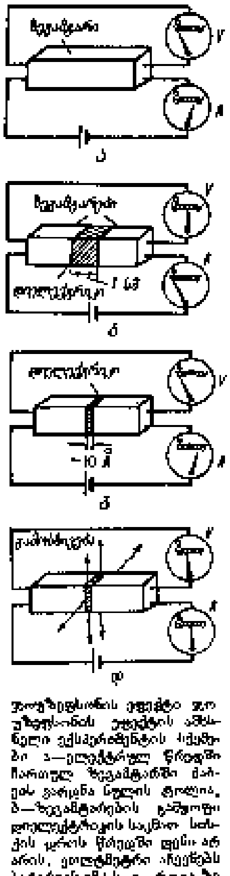

ჯოზეფსონის ეფექტი: ჯოზეფსონის ეფექტის ამსახველი ექსპერიმენტის სქემები: ა — ელექტრულ წრედში ჩართულ ზეგამტარში ძაბვის ვარდნა ნულის ტოლია, ბ — ზეგამტარების გამყოფი დიელექტრიკის საკმაო სისქის ფენის წრედში დენი არ არის, ვოლტმეტრი აჩვენებს ბატარეის ძაბვას, გ — როცა ზეგამტარებს შორის ფენა (~10 Å) ძალიან თხელია, არსებობს ზეგამტარობის დენი (სტაციონარული ჯოზეფსონის ეფექტი); დ — წრედში დენისა და ჯოზეფსონის კონტაქტზე ძაბვის არსებობისას მასში აღიძვრება ელექტრომაგნიტური გამოსხივება (არასტაციონარული ჯოზეფსონის ეფექტი).

ტი $h\nu=2eV$. ანალოგიური ეფექტი შეინიშნება იმ შემთხვევაში, როცა ზეგამტარები შეერთებულია თხელი ზღუდარით (ბოგირით ან წერტილოვანი კონტაქტით) ან მათ შორის ლითონის თხელი შრეა ნორმალურ მდგომარეობაში. ჯოზეფსონის კონტაქტებიან ასეთ სისტემებს სუსტად ბმულ ზეგამტარებს უწოდებენ. ჯ. ე-ის საფუძველზე შექმნილია ზეგამტარი ინტერფერომეტრები, რ-ებიც შეიცავენ ორ პარალელურად შეერთებულ სუსტ კავშირს ზეგამტარებს შორის. ზეგამტარი მდგომარეობის განსაკუთრებული კვანტური ბუნება იწვევს სუსტ ბმებში გამავალი ზეგამტარობის დენების ინტერფერენციას ამასთან, კრიტიკული დენი გარე მაგნ. ველზე დამოკიდებული აღმოჩნდება, რაც საშუალებას მოგვცემს ასეთი მოწყობილობა გამოვიყენოთ მაგნ. ველების უაღრესად ზუსტი გაზომვებისათვის, $8\cdot10^{-7}$—$8\cdot10^{-4}$ ა/მ (10^{-8} — 10^{-5}ე)-მდე და ა. შ.

ჯ. ჯოული.

ჯოული (Joule) ჯეიმზ პრესკოტ (24. XII 1818, სოლფორდი, ლანკაშირი, — 11. X. 1889, სეილი, ჩეშირი), ინგლისელი ფიზიკოსი, ლონდონის სამეფო საზ-ების წევრი (1850) იყო ლუდსახარში ქ-ნის მფლობელი მანჩესტერის მახლობლად დიდი წვლილი შეიტანა ელექტრომაგნეტიზმისა და სითბური მოვლენების გამოკვლევაში, დაბალი ტემპ-რების ფიზიკაში. ენერგიის შენახვის კანონის ჩამოყალიბებაში დაადგინა (1841; გამოაქვეყნა 1843), რომ ლითონის გამტარში ელექტრული დენის გავლისას გამოყოფილი სითბოს რაოდენობა პროპორციულია გამტარის ელექტრული წინაღობისა და დენის ძალის კვადრატისა (იხ. ჯოულ—ლენცის კანონი). 1843—50 ჯ-მა ექსპერიმენტულად დაამტკიცა, რომ სითბოს მიღება შეიძლება მექან. ენერგიის ხარჯზე და განსაზღვრა სითბოს მექანიკური ეკვივალენტი 1851 სითბო განიხილა როგორც ნაწილაკების უწესრიგო მოძრაობა და თეორიულად განსაზღვრა ზოგიერთი აირის თბოტევადობა უ. ტომსონთან ერთად ცდით დაადგინა, რომ აირის ნელი სტაციონარული ადიაბატური გაფართოებისას ფოროვან ტიხარში მისი ტემპ-რა იცვლება (იხ. ჯოულ—ტომსონის ეფექტი). აღმოაჩინა მაგნ. გაჯერების მოვლენა ფერომაგნეტიკების დამაგნიტებისას

თხზ.: The scientific papers, v 1—2, L, 1884—87.

ჯოული, ენერგიისა და მუშაობის ერთეული ერთეულთა საერთაშორისო სისტემასა და MKSA სისტემაში. ჯ. ტოლია იმ მუშაობისა, რ-საც ასრულებს 1 ნ ძალა 1 მ მანძილზე ამ ძალის მიმართულების მიხედვით სხეულის გადაადგილებისას სახელი უწოდეს ჯ. ჯოულის პატივსაცემად. ქართ. აღნიშვნაა ჯ, საერთაშ — J. ჯ. ელექტრიკოსთა II საერთაშ კონგრესზე (1889) შეიტანეს ამხოლ. პრაქტიკულ ელექტრულ ერთეულებში როგორც ელექტრული დენის მუშაობისა და ენერგიის ერთეული იგი განსაზღვრეს როგორც 1 ამ სიმძლავრის დენის 1 წმ-ში შესრულებული მუშაობა ელექტრული ერთეულებისა და ეტალონების საერთაშ კონფერენციამ (ლონდონი, 1908) დაადგინა „საერთაშორისო" ელექტრული ერთეულები. მ. შ საერთაშ. ჯ. 1948 წ 1 იანვრიდან ამხოლ. ელექტრულ ერთეულებზე დაბრუნების შემდეგ მიღებულ იქნა თანაფარდობა· 1 საერთაშ. ჯ=1,00020 აბსოლ. ჯ-ს. ჯ-ს იყენებენ აგრეთვე სითბოს რაოდენობის ერთეულად ჯ-ის თანაფარდობა სხვა ერთეულებთან· 1 ჯ=10^7 ერგ= =0,2388 კალ.

ჯოულ—ლენცის კანონი, კანონი, რ-ის თანახმად, გამტარში ელექტრული დენის გავლისას გამოყოფილი Q სითბოს რაოდენობა პროპორციულია გამტარის R წინაღობისა, წრედში გამავალი I დენის ძალის კვადრატისა და მასში დენის გავლის t დროისა: $Q=kI^2Rt$ აქ k საზომი ერთეულების შერჩევაზე დამოკიდებული პროპორციულობის კოეფიციენტია როცა I იზომება ამპერებით, R—ომებით, t—წამებით, Q გამოისახება კალორიებით, თუ $k=0{,}2388$, ხოლო, როცა $k=1$, — ჯოულებით ჯ.—ლ. კ-ის გამოყენებას ემყარება ელექტროგამახურებელი ხელსაწყოების, საწურებელი და ხახუნის ელექტროხელსაწყოების გაანგარიშება.

ჯ.—ლ. კ. დაადგინა ჯ. ჯოულმა (1841) და მისგან დამოუკიდებლად ე. ლენცმა (1842)

ჯოულ—ტომსონის ეფექტი, აირის ტემპერატურის ცვლილება გარემოსთან თბოცვლის გარეშე დროსელირების შედეგად. ჯ.—ტ. ე. აღმოაჩინეს 1852—62 წწ. ჯოულმა და უ. ტომსონმა. ჯოულისა და ტომსონის მიერ ჩატარებული ექსპერიმენტების პროცესში იზომებოდა აირის ტემპრა სტაციონარული ნაკადის ორ კვეთში დროსელის სხვადასხვა მხარეს (ნახ 1).

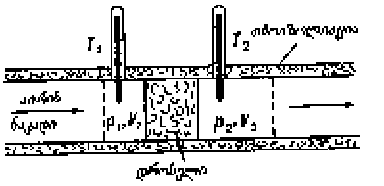

ჯოულ—ტომსონის ეფექტი ნახ 1 ჯოულ—ტომსონის ცდის სქემა თბოიზოლირებულ მილში იქმნება აირის სტაციონარული ნაკადი დროსელის გავლის შემდეგ აირის p წნევა, V კუთრი მოცულობა და T ტემპერატურა იცვლება ნაცვლად აღნიშვნის მოლეკულურ-კინეტიკური თეორიის თანახმად, ჯოულ—ტომსონის ეფექტის არსებობა მიუთითებს აირში მოლეკულათაშორისი ურთიერთქმედების ძალების არსებობას (ამ ძალების აღმოჩენა იყო ჯოულისა და ტომსონის ცდების მიზანი) მართლაც, მოლეკულების ურთიერთქმედებისას აირის შინაგანი ენერგია (U) მოიცავს როგორც მოლეკულების კინეტიკურ ენერგიას, ისე მათი ურთიერთქმედების პოტენციურ ენერგიას. ეფექტიანკუთხეში ... ...

მოლეკულების ურთიერთქმედების პოტენციური ენერგიის ზრდას (რადგან მათ შორის მანძილები იზრდება) კინეტიკური ენერგიის ხარჯზე. ამის შედეგად მოლეკულათა სითბური მოძრაობა შენელდება, გაცივდება აირის ტემპერატურა კი დაეცემა. სინამდვილეში პროცესები, რომლებშიც ჯოულ—ტომსონის ეფექტი იჩენს, გაცილებით რთულია. რადგან აირი არ არის ენერგეტიკულად იზოლირებული გარე გარემოსაგან. აირი ასრულებს გარე მუშაობას; აირის შემდეგი პორციები დროსელიდან მარჯვნივ წინა პორციებს უბიძგებს, ხოლო დროსელიდან მარცხნივ გარე წნევის ძალები (რომლებიც ნაკადის სტაციონარულობას უზრუნველყოფს) თვით აირზე ასრულებენ მუშაობას. ეს მხედველობაში მიიღება ჯოულ—ტომსონის ცდების დროს ენერგეტიკული ბალანსის შედგენისას. დროსელში გავლისას აირის იმ პორციის გადაწევის მუშაობა, რომელიც დროსელამდე V_1 მოცულობას იკავებს, ტოლია p_1V_1. აირის იგივე პორცია დროსელიდან გამოსვლის შემდეგ იკავებს V_2 მოცულობას და ასრულებს p_2V_2 მუშაობას. აირზე შესრულებული სრული მუშაობა $A=p_1V_1-p_2V_2$ შეიძლება იყოს დადებითიც და უარყოფითიც ადიაბატურ პროცესებში იგი შეიძლება შესრულდეს მხოლოდ აირის შინაგანი ენერგიის ცვლილების ხარჯზე $A=U_2-U_1=p_1V_1-p_2V_2$. ამ თანაფარდობიდან გამომდინარეობს $U_1+p_1V_1=U_2+p_2V_2=H$. სადაც H აირის ენთალპია (ადიაბატური დროსელირებისას ენთალპია არ იცვლება). აქედან, თუ ცდით აირის მდგომარეობის განტოლება და U-ს გამოსახულება, შეიძლება გამოვთვალოთ ΔT

მილის კედლებისა და დროსელის მცირე თბოგამტარობის გამო აირსა და გარემოს შორის თბოცვლა არ ხდებოდა როდესაც დროსელის სხვადასხვა მხარეს წნევათა სხვაობა $\Delta p=p_1-p_2$ შეადგენდა 1 ატმ ($1{,}01\cdot10^5$ ნ/მ²), გაზომილ ტემპ-რათა სხვაობა $\Delta T=T_2-T_1$ ჰაერისათვის უდრიდა — 0,25K (ცდა ტარდებოდა ოთახის ტემპ-რაზე), ნახშირორჟანგისათვის — 1,25K, წყალბადისათვის 0 02K (იმავე პირობებში). ჯ.—ტ ე-ს უწოდებენ დადებითს, როდესაც დროსელში გავლისას აირი ცივდება ($\Delta T<0$) და უარყოფითს, — როდესაც აირი თბება ($\Delta T>0$). ჯ.—ტ. ე-ის სიდიდისა და ნიშნის განსაზღვრავს თანაფარდობა აირის მიერ შესრულებულ მუშაობასა და გარეშე წნევის ძალების მიერ შესრულებულ მუშაობას შორის. იგი დამოკიდებულია აგრეთვე აირის თვისებებზე, კერძოდ. მისი მოლეკულების ზომებზე. იდეალური აირისათვის ჯ.—ტ. ე. ნულის ტოლია.

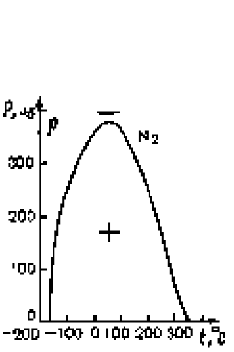

ჯოულ—ტომსონის ეფექტი ნახ 2 აზოტის ინვერსიის მრუდი ტემპერატურის, რომლის დროსაც (მოცემული წნევის პირობებში) Δt იცვლის ნიშანს მინიშნების გავლისას თავის ნიშანს იცვლის, ჯოულ—ტომსონის ეფექტის ინვერსიის ტემპერატურას უწოდებენ. როგორც ნახაზიდან ჩანს, წნევის მოცემულ მნიშვნელობას შეესაბამება ინვერსიის ორი წერტილი — ქვედა და ზედა ინვერსიის წირის განაკვეთების აირის იმ მდგომარეობათა ერთობლიობას, რომლებშიც გავლისას იგი ცივდება, იმ მდგომარეობებისაგან, რომელშიც იგი თბება. აქ p არის წნევა; t — ინვერსიის ტემპერატურა წირის ფარგლებში ჯოულ—ტომსონის ეფექტი დადებითია ($\Delta t<0$), წირის გარეთ უარყოფითია ($\Delta t>0$) თვით წირზე მდებარე წერტილებისათვის ეფექტი ნულის ტოლია

აირის მიხედვით თუ როგორია დროსელირების პირობები, ერთი და იგივე აირი შეიძლება ცივდებოდეს ან თბებოდეს (ნახ. 2).

წნევის ვარდნისა და ტემპ-რის ცვლილების მცირე მნიშვნელობებისას ჯ.—ტ. ე-ს დიფერენციალურს უწოდებენ, ხოლო ამ სიდიდეთა დიდი მნიშვნელობებისას — ინტეგრალურს. ინტეგრალური ჯ.—ტ. ე. საფუძვლად უდევს აირთა გათხევადების ტექ. პროცესების უმრავლესობას.

ჯოუნზი (Jones) ინიგო (15. VII. 1573, ლონდონი, — 21. VI. 1652, იქვე), ინგლისელი არქიტექტორი. არქიტექტურას სწავლობდა 1596 და 1614 შორის იტალიასა და საფრანგეთში. 1615—43 სამეფო შენობათა ზედამხედველი. პალადიოს მიმდევარი, შეადგინა მისი ტრაქტატის კომენტარები (გამოიცა 1715). ნაწარმოებები. უაიტჰოლის სასახლის ახალბედის პროექტი ლონდონში (ამ პროექტიდან განხორციელდა მხოლოდ საბანკეტო დარბაზი 1619—22), დედოფლის ვილა გრინვიჩში (1616—35). უილტონ-ჰაუზის სასახლის ინტერიერები (უილტშირი, დაახლ. 1649—52), იყო თეატრის მხატვარიც.

ჯოუნზი (Jones) ჯეიმზ (6. XI. 1921, რობინსონი, ილინოისის შტ, — 1977, ლონგ-აილენდი), ამერიკელი მწერალი. მონაწილეობდა II მსოფლიო ომში. პოპულარობა მოიპოვა პირველივე რომანით „ამიერიდან უკუნითი უკუნისამდე" (1951), რ-შიც მთელი ძალით გაისმა ჯ-ის ჰუმანისტური პროტესტი მილიტარიზმის წინააღმდეგ. მისი მნიშვნელოვანი რომანებია „მავანნი სირბილით მოცვივდნენ" (1957), „წვრილი წითელი ხაზი" (1962), „ოლონდ კი უხმე" (1977)

ჯოუნზი (Jones) ჰეროლდ სპენსერ (29 III. 1890, ლონდონი, — 3 XI. 1960, იქვე), ინგლისელი ასტრონომი, 1923—33 კეთილი იმედის კონცხზე არსებული ასტრონ. ობსერვ. დირექტორი, 1933-იდან გრინვიჩის ობსერვ. დირექტორი (სამეფო ასტრონომი), 1937—39 სამეფო ასტრონ. საზ-ბის პრეზიდენტი. 1946—48 საერთაშორისო ასტრონომიული კავშირის პრეზიდენტი. იკვლევდა მთვარისა და მარსის მოძრაობას, დედამიწის ბრუნვის უთანაბრობას, დააზუსტა მზის პარალაქსი, სინათლის აბერაციისა და ნუტაციის მუდმივები და სხვ.

ჯუმათი, სოფელი ჯიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე (კაცხის სოფსაბჭო), ჭიათურის ბლატოზე, მდ. კაცხურის (ყვირილის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 860 მ, ჭიათურიდან 14 კმ, რკინიგზის სადგ. ჯუჯუათიდან 4 კმ. კაცხის კოლ-ბა (მეხილეობა, მემცენარეობა) მეცხოველეობის სამეურნეობათაშორისო სასუქე პუნქტი. დაწყ სკოლა, საშ სკოლა სოფ. კაცხში (3 კმ). წითელი მარმარილოს საბადო.

ჯუმუთი, სოფელი აბაშის რ-ნში, პაპკისის ხეობაში, მდ. აბაშის მარჯვ. ნაპირზე. სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჯ., ბირკიანი, ღუმასტური, ზედა ხალამხანი, ოსანიო, ქვედა ხალამხანი, შუა ხალამხანი). ზ დ. 665 მ, აბაშიდან 18 კმ, თელავიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 47 კმ. პანკისის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. რვაწლ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბიბლიოთეკა, მედპუნქტი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა მახლობლად არის მაჭარის სამკურნალო წყარო.

ჯომი, აჭარის ასსრ ხულოს რ-ნის სოფლებში უპირატესად გავრცელებული ქართული ჯიშის ... ... სახელწოდება

ჯოხაძე დავით ივანეს ძე (დ. 9. VI. 1927, სოფ. ჭანდარი, გურჯაანის რ-ნი), ქართველი საბჭ. ბიოლოგი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1979). სკკპ წევრი 1969-იდან. დაამთავრა თსუ-ის ბიოლ. ფაკ-ტი (1949). თსუ-ის გენეტიკის კათედრის პროფესორი (1982) და საქ. სსრ მეცნ. აკად. მცენარეთა ბიოქიმ. ინ-ტის მოლეკულური გენეტიკის ლაბორ. ხელმძღვანელი (1969-იდან). მისი შრომები ძირითადად ეხება უმაღლესი ორგანიზმების გენომის ფუნქციონირების მოლეკულური მექანიზმების კვლევას. ჯ-მ დაამტკიცა სხვადასხვა ქსოვილის, აგრეთვე ერთი და იმავე ქსოვილის (თავის ტვინის მაგალითზე) სტრუქტურულ-ფუნქციურად განსხვავებულ უჯრედთა ბირთვების არაიდენტური ტრანსკრიფციული აქტივობა, გენომის მატრანსკრიპირებელი ფერმენტის – რნმ-პოლიმერაზის ძირითადი ფორმების განსხვავებული განაწილება ამ ბირთვებში, ფერმენტის ფორმების რაოდენობრივ-თვისებრივი ცვლილებანი ჰორმონების გავლენით, რითაც გამოვლინდა გენომის შერჩევითი მოქმედებაში ჰორმონების მონაწილეობის ერთ-ერთი გზა დიფერენცირებული უჯრედის ბირთვებისა და ქლოროპლასტების გენომის ზოგიერთი ბიოქიმ. თავისებურება. შრომები ეხება აგრეთვე საქართველოში ბიოლ., კერძოდ დარვინიზმის, ისტ. საკითხებს.

თხზ.: დარვინიზმის განვითარება საქართველოში, თბ., 1957; თანამედროვე გენეტიკა, ზოგიერთი მიღწევა და პერსპექტივები, თბ., 1986; Биохимические особенности клеточных ядер различных тканей, Тб., 1977.

დ. ჯოხაძე

ჯოხაძე მაკა შოთას ასული (დ. 10. IV. 1948, თბილისი), ქართველი საბჭ. პროზაიკოსი, ლიტერატურათმცოდნე. სკკპ წევრი 1983-იდან. საქ. სსრ კომკავშირის პრემიის ლაურეატი (1986). საქართვ. მწერალთა კავშირის პროზის სექციის თავმჯდ. (1986-იდან). დაამთავრა თსუ-ის ჟურნალისტიკის ფაკ-ტი (1971). პირველი მოთხრობა გამოაქვეყნა 1969. პირველი პროზაული კრებ. „ბურამ-ბურამი" — 1976. ავტორია მოთხრობების წიგნების „გადარჩენილი პეიზაჟი" (1984), „შენგავლისა" (1988). პიესა „ორი ცხოვრება" (1986).

რ. კვერენჩხილაძე.

ჯოხიანი, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ცხინვალის რ-ნში (ვანათის სოფსაბჭო). მდ. პატარა ლიახვის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 1100 მ, ცხინვალიდან 12 კმ. ვანათის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნ.-კომპლექსი. საშ. სკოლა (ინტერნატით) სოფ. ვანათში (1 კმ).

ჯოჯიკი, ქართველი პოლიტიკური მოღვაწე X ს. II ნახევარში. ტაოელი ერისთავთერისთავი, დავით III კურაპალატის ერთ-ერთი მხედართმთავარი. XI ს. სომეხი ისტორიკოსის სტეფანოს ტარონეცის (ასოღიკის) ცნობით, 979 წ. უშუალოდ წინამძღოლობდა იმ 12 ათას ქართველ მხედარს, რ-ებიც თორნიკე ერისთავის სარდლობით დავით კურაპალატმა მიაშველა ბიზანტიის საიმპ. კარს ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ.

ლიტ.: Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, писателя XI столетия, пер. с арм. Н. Эмина, М., 1864.

ა. ბოგვერაძე.

ჯოჯო (Ulex), მცენარეთა გვარი პარკოსანთა ოჯახისა. 2 მ-მდე სიმაღლის ბუჩქებია სქლად შებუსული ეკლიანი ტოტებით და ქერქლისებრი ფოთლებით. ყვავილი, მოქროსფრო-ყვითელი, ყვავილები ორ-ორად სხედან ფოთლის იღლიებში. გვარში 20-მდე სახეობაა, რ-ებიც გავრცელებულია დას. ევროპაში. საქართველოში (კოლხეთში) გვხვდება მხოლოდ 1 სახეობა — ე ვ რ ო პ უ ლ ი ჯ. (U. europaeus). იზრდება ზღვისპირა რ-ნებში, დეგრადირებულ ფერდობებზე, გზის პირებზე. გაველურებულია.

ლ. ხინთიბიძე.

ჯოჯოსებრნი, ა გ ა მ ა ს ე ბ რ ნ ი (Agamidae), ხვლიკების ოჯახი. აქვთ პატარა ფარებით დაფარული თავი, კარგად განვითარებული კიდურები. კუდი ჩვეულებრივ გრძელია, არ წყდება. კბილები ყბების ძვლის ზედა კიდეზეა მიზრდილი. ოჯახში 35 გვარი და 300-მდე სახეობაა, გავრცელებულია აფრიკაში (მადაგასკარის გარდა), სამხრ.-აღმ. ევროპაში, აზიის ცენტრ. და სამხრ. ნაწილში, ავსტრალიასა და ახალ გვინეაზე. სსრკ-ში 2 გვარი და 13-მდე სახეობაა. აღსანიშნავია კ ა ვ კ ა ს ი უ რ ი ჯ ო ჯ ო (Agama caucasica), რ-ის სიგრძე 15 სმ აღწევს. გვხვდება ქართლისა და იორის ზეგნის მშრალ მთებსა და გორაკებზე, იმალება ქვების ქვეშ, ნაპრალებსა და სოროებში. იკვებება ძირითადად მწერებით. ჭამს მცენარეულ საკვებსაც. მრავლდება კვერცხებით. ე ე ლ ი ს ჯ ო ჯ ო (A. sanguinolenta) შუა აზიისა და აღმ. კავკასიის მოსახლეობის, უდაბნოებისა და ნახევრად უდაბნოების ერთ-ერთი დამახასიათებელი ხვლიკთაგანია.

თ. მუსხელიშვილი.

ჯოჯოსებრნი. კავკასიური ჯოჯო

„ჯოჯოხეთი", ქართული ყოველკვირეული იუმორისტული ალმანახი. 1909 გამოდიოდა „ეშმაკის მათრახის" ნაცვლად. გამოვიდა 2 ნომერი. გამომცემელი — მ. ნიდია. „ჯ-ს" შემდეგ გამოდიოდა „ეშმაკის მათრახი".

ი. ქადიანი.

ჯოჰორ-ბაჰრუ (Johore Bahru), ქალაქი და ნავსადგური მალაიზიაში, მალაკის ნ.-კ-ის უკიდურეს სამხრ. ნაწილში. ჯოჰორის შტატის ადმ. ცენტრი. 250 ათ. მცხ. (1980). სინგაპურისაკენ გამავალი სარკინიგზო მაგისტრალის სატრანზიტო პუნქტი. გააქვთ კაუჩუკი, ანანასი, პალმის ზეთი. ხის დამუშავება. ქოქოსის ზეთის წარმოება, ანანასის დაკონსერვება. ზოოლ. და ბოტან. ბაღები.

ჯოჰორი (Johore), შტატი მალაიზიაში. მდებარეობს მალაკის ნ.-კ-ზე. 1511-მდე შედიოდა მალაკის სასულთნოში. პორტუგ. მიერ ქ. მალაკის დაპყრობის შემდეგ მალაკის გამგებელმა მაჰმუდმა დააარსა ჯ-ის სასულთნო. XVII ს. II ნახ-ში ჯ-ის ხელისუფლება გავრცელდა სამხრ., ცენტრ. და აღმ. მალაიაში და სუმატრის აღმ. სანაპიროზე. 1722 ჯ-ში ძალაუფლება ხელში ჩაიგდეს ბუგებმა. XVIII ს. დასასრ. სასულთნოს ჯ-ის ტერიტ. ჯ-ის სასულთნოს ერთ-ერთი ფეოდ. გვარის დამოუკიდებელი სამფლობელო გახდა. 1819 ინგლისელები განმტკიცდნენ კ. სინგაპურზე. 1855 და 1885 ჯ-ს თავს მოახვიეს შეთანხმება პროტექტორატის შესახებ. 1946—48 ჯ. შედიოდა მალაის კავშირში. 1948—57 — მალაის ფედერაციაში (ინგლ. კოლონია). 1957-იდან ჯ-ის სასულთნო (როგორც შტატი) დამოუკიდებელი მალაის ფედერაციის შემადგენლობაშია (1963-იდან მალაიზიის ფედერაციის ნაწილი).

ჯრია, სოფელი საჩხერის რ-ნში (ჭალის სოფსაბჭო). მდ. ყვირილის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 670 მ, საჩხერიდან 17 კმ. პერევის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. პერევში (3 კმ).

ჯრია, ძ რ ი ა, სოფელი სამხრ. ოსეთის ავ. ჯავის რ-ნში (მსხლებისის სოფსაბჭო). ბუდისის ქედის დას. კალთაზე. ზ. დ. 1160 მ, ჯავიდან 3 კმ, ცხინვალიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 23 კმ. ჯავის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა. საშ. სკოლა დაბა ჯავაში.

ბ. კა

ჯრუჭის მონასტერი, XI ს. ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი. სამონასტრო კომპლექსი მდებარეობს საჩხერის რ-ნში, მდ. ყვირილის მარჯვ. შენაკადის — ჯრუჭულის სათავეში. სამონასტრო კომპლექსში შედის XI ს. გუმბათოვანი ეკლესია (გადაკეთებულია XIX ს-ში), რ-ის კედლებზე ლაპიდარული წარწერებია. შემდგომ ხანებში მონასტერი მოიშალა. განახლდა XVI—XVII სს-ში. XVII ს. დასასრ. ჯრუჭულის ხეობა რაჭის ერისთავებისა და წერეთელთა სათავადო სახლის საცილობელ ტერიტორიად იქცა, რის გამოც იგი უკვე ციხესიმაგრის დანიშნულებას ასრულებდა. XVIII ს. 60-იან წლებში სოლომონ I-მა ჯ. მ. აღადგინა, ხოლო შემდეგ წერეთლების საგვარეულოს მისცა აქ დასაფლავების ნება. 1810 მონასტერი ოქრო დიდძალ ყმა-მამულს ფლობდა ზემო იმერეთსა და რაჭაში. იმერეთის სამეფოს გაუქმების (1810) შემდეგ ჯ. მ. წერეთლების საგვარეულო საკუთრებად იქცა. მონასტრის ტერიტორიაზე შემორჩენილია განვითარებული შუა საუკ. სხვა ნაგებობებიც.

თ. ბერაძე.

ჯრუჭის მონასტერი. მონასტრის კარიბჭე-სამრეკლო და გუმბათოვანი ეკლესია. შუა საუკუნეები

ჯრუჭულა, ჯ რ უ ჭ ი, მდინარე საჩხერის რ-ნსა და ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტორიაზე, ყვირილის მარჯვ. შენაკადი. სათავე აქვს რაჭის ქედის სამხრ. კალთაზე, ზ. დ. 2015 მ-ზე. სიგრძე 25 კმ, აუზის ფართ. 210 კმ². საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე, მდგრადი წყალმცირობა — ზამთარში, ზაფხულსა და შემოდგომაზე — წყალმოვარდნები. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 5,94 მ³/წმ.

ი. აფხაზავა.

ჯრუჭულა, მღვიმე, მუსტიეს ხანის არქეოლოგიური ძეგლი. მდებარეობს სოფ. ზოდის (ჭიათურის საქალაქო საბჭოს ტერიტ.) ტერიტორიაზე, მდ. ჯრუჭულის მარჯვ. ნაპირას. მდინარის დონიდან 30—35 მ სიმაღლეზე. მღვიმე კარსტული წარმოშობისაა, გამომუშავებულია ზედაცარცულ კირქვებში. მშრალია, სიგანე შესასვლელთან — 8,60 მ, ცენტრ. ნაწილში — 17 მ. აღმოაჩინა 1958 (დ. თუშაბრამიშვილი), გათხარეს 1959—76. გამოვლინდა 2,7 მ სისქის 17 ლითოლოგიური ფენა, რ-ებიც 2 კულტ. ფენას შეადგენს. I კულტ. ფენა მუსტიეს ეპოქის II ნახ. განეკუთვნება. მასში აღმოჩენილია ლევალუაზური, ლამელარული, ფაცეტირებული ქვის ინდუსტრიის ნაწარმი (1620 ნივთი). იარაღებს შორის წამყვანი ადგილი მუსტიერ წვეტანებსა და სხვადასხვა ტიპის სახოკებს უკავია. ქვის იარაღის დამუშავება ხდებოდა როგორც მღვიმეში, ისე მის გარეთ, კაჟის საბადოსთანაც. II კულტ. ფენაში (მუსტიეს ეპოქის I ნახ.) აღმოჩენილია 2979 ქვის ნივთი, მ. შ. 70% წარმოების ნარჩენებია, რაც იმის მაუწყებელია, რომ ჯ-ში ქვის დამუშავების სრული ციკლი მიმდინარეობდა. ქვის ნაწარმი ლევალუაზურ, ლამელარულ, არაფაცეტირებულ ინდუსტრიას განეკუთვნება. წამყვანი ადგილი სხვადასხვა ტიპის სახოკებს უკავია. მცირერიცხოვანია ლიმასები და განივი სახოკები. 1960 II ფენაში აღმოჩნდა ნეანდერტალელი ადამიანის საძირე კბილი (ეს იყო პირველი მონაპოვარი კავკასიაში). ორივე კულტ. ფენის ქვის მასალა დამუშავებით ახლოს დგას წონის, კუდარო I და III-ის, აგრეთვე ხვარითის მუსტიეს ხანის ძეგლების მასალასთან და მათთან ერთად ცალკე არქეოლ. კულტურას ქმნის.

მღვიმის ფაუნა: მგელი, მელა, მურა და მღვიმური დათვი, კეთილშობილი ირემი,

კაპა ჯაიხვი, ბიზონი, მარტორქა, ნიამორი და სხვ.

ჯ.-ის ქვის მასალა დაცულია ს. ჯანაშიას სახ. საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში.

ლიტ.: თუშაბრამიშვილი დ., ჯრუჭულას გამოქვაბულები, «საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები», 1963, [ტ.] 1—2; Габуния Л. К., Тушабрамишвили Д. М., Векуа А. К., Первая находка мустьерского человека на Кавказе, «Вопросы антропологии», 1961, в. 8; Тушабрамишвили Д. М., Палеолит Грузии, «ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწ. მუზეუმის მოამბე», 1984, ტ. 37 B.

დ. თუშაბრამიშვილი

ჯუანშერი, XI ს. ქართველი ისტორიკოსი, რ-საც „ქართლის ცხოვრების" ერთ-ერთი მინაწერის თანახმად, მიეკუთვნება ამ კრებულში შესული V—VIII სს. ამსახველი თხზულება ვახტანგ გორგასლის მეფობიდან არჩილის მეფობის ჩათვლით. არის სხვა შეხედულებაც, რომ ჯ.-ის სახელით ცნობილი საისტორიო თხზულება მთლიანად უნდა ეკუთვნოდეს XI ს. ისტორიკოსს ლეონტი მროველს.

ლიტ.: ბოგვერაძე ა., „ქართლის ცხოვრების" პირველი მატიანე და მისი ავტორი, კრ.: ქართული ისტორიოგრაფია, [ტ.] 1, თბ., 1968; კეკელიძე კ., ვახტანგ გორგასლის ისტორიკოსი და მისი ისტორია, მის წგნ.: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, [ტ.] 4, თბ., 1957; ჯავახიშვილი ივ., ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 8, თბ., 1977.

ა. ბოგვერაძე

ჯუანშერი, ჯუანშერ ჯუანშერიანი, „ქართლის ცხოვრების" მიხედვით, VIII ს.-ის მეორე ნახ. ერისთავი, ქართლის მეფეების ნათესავი, რ-საც არჩილ მეფემ თავისი „რეჟიონმეების" დროს მისცა ჯავახეთი, ხერკი, მთიულეთი, ჩანგლიანის ხევი და ...„ქართლის ცხოვრების" ერთ-ერთი მინაწერი მას მიაკუთვნებს საისტ. მეცნიერებაში ჯუანშერის სახელით ცნობილ თხზულებას, რაც არ შეეფერება სინამდვილეს.

წყარო: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1, თბ., 1955.

ა. ბოგვერაძე

ჯუბეილი, ჯებეილი, ქალაქი ლიბანში, ხმელთაშუა ზღვის ნაპირას. ძველადაც ცნობილი იყო ბერძნ. სახელწოდებით ბიბლოსი (ბერძნ. Byblos, ძვ. ებრ. გებალი, აქადური გუბლა) და ძვ. წ. III—II ათასწლეულში წარმოადგენდა ფინიკიის მსხვილ სავაჭრო და ხელოსნობის ცენტრს. განსაკუთრებული ურთიერთობა ჰქონდა ეგვიპტესთან: გაჰქონდა სამშენებლო ხე-ტყე და შემოჰქონდა პაპირუსი და ტილო. ფინიკიის ქალაქების — ტვიროსის და სიდონის აღზევების შემდეგ, ძვ. წ. I ათასწლ. ბოლოს, ჯ.-მა დაკარგა თავისი მნიშვნელობა. დროდადრო ექვემდებარებოდა ასურეთს და ბაბილონს, აქემენიდებისა და ელინურ-რომაულ ხანაში კვლავ აყვავდა — ჭრიდა საკუთარ მონეტას (ძვ. წ. V ს-იდან); ჰქონდა თვითმმართველობა. VII ს-იდან ჯ. არაბების ხელშია. ჯ.-ის სისტემატური არქეოლ. კვლევა-ძიება 1921-იდან დაიწყო. გათხრების შედეგად აღმოჩნდა ფინიკიური პერიოდის ძეგლები (ქალღმერთ ბაალათის და ღვთაება რეშეფის ტაძრების ნანგრევები), რომაული პერიოდის (ტაძრის, ბაზილიკის, თეატრის) ნანგრევები, შუა საუკ. ქვის გალავნის ნაშთები, XII—XIII სს. ციხესიმაგრე, იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია (XII ს., დას. ფასადი XX ს.) და ბაპტისტერიუმი (XIII ს.).

ჯუბრან ხალილ ჯუბრანი

ჯუბრან ხალილ ჯუბრანი (6.XII.1883, სოფ. ბეშარა, ლიბანი,—1931, ნიუ-იორკი), არაბი (ლიბანელი) მწერალი და მხატვარი. რომანტიკული მიმდინარეობის ფუძემდებელი არაბ. ლიტ-რაში. წარმოშობით ქრისტიანი იყო. 1895-იდან ცხოვრობდა აშშ-ში. ჯ. ხ. ჯ.-ის ინიციატივით 1920 ნიუ-იორკში ჩამოყალიბდა არაბი ემიგრანტების ლიტ. საზ-ბა „არ-რაბიტა ალ-კალამია" („თანამოკალმეთა ასოციაცია"). ჯ. ხ. ჯ. წერდა არაბ. და ინგლ. ენებზე. თავის მოთხრობებში ამხილდა ფეოდალურ ადათ-წესებს, ადამიანთა ექსპლუატაციას, აქტიურად იბრძოდა ქალთა უფლებებისათვის („მოტეხილი ფრთები", 1912, „ვარდა ალ-ჰანი" და სხვ.), ემხრობოდა ლიბანში სოც. წყობის შეცვლის რევ.-ბუნტური ამბოხის გზას („ურწმუნო ხალილი"). შემდეგ რელიგიურ-მისტიკურს („წინასწარმეტყველი", 1923). აღსანიშნავია მისი ლექსების ციკლი „პროცესიები" (1919). განიცადა ფ. ნიცშეს გავლენა („შეშლილი", 1920). ფილოსოფიური ხასიათისაა მისი ინგლისურენოვანი ნაწარმოებები „იესო—ადამიანის შვილი" (1928), „მიწის ღმერთები" (1931).

ჯ. ხ. ჯ.-ის მხატვრობას მაღალი შეფასება მისცა ო. როდენმა. 1914 და 1917 ნიუ-იორკში მოეწყო მისი ნახატების გამოფენა.

თხზ.: მოტეხილი ფრთები, ერ. ამბალანი, თბ., 1977.

ლიტ.: ჯამილ ჯაბრ, ჯუბრან: სირათუჰუ-ადაბუჰუ-ფალსაფათუჰუ ვა რასმუჰუ, ბაირუთ, 1958.

მ. ქუთელია

ჯუგაანი, სოფელი სიღნაღის რ-ნში, გომბორის ქედის ჩრდ.-აღმ. კალთის ძირას. სიმაღლე ზ. დ. 400 მ. სიღნაღიდან 12 კმ, წნორიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. კოლ-ბა (მევენახეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა. საბავშვო ბაღი, კლუბ-სახლი, 4 ბ-კა, მედპუნქტი, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა, დიდ სამამულო ომში დაღუპულთა ობელისკი. ს. მანშიაშვილის სახლ-მუზეუმი.

ჯუგჯური, მთაგრეხილი შორეულ აღმ.-ში, ოხოტის ზღვის ჩრდ.-დას. სანაპიროს გასწვრივ, რსფსრ ხაბაროვსკის მხარეში. დაახლოებით 700 კმ-ზე მეტს. სიმაღლე 1906 მ (მთა ტოპკო). ჩამოყალიბდა ფართო ასიმეტრიული აზვავების შედეგად. ზღვის მხარე ღრმად არის დანაწევრებული. კონტინენტური მთავრე, სადაც ალდანის აუზის მდ-ებია, დაფარულია. სამხრ.-დას. ნაწილში ამოზნექილია გვიანდ. კამბრიულისწინა გრანიტები და გნაისები, ჩრდ.-აღმ. ნაწილში — მეზოზოურში დანაოჭებული ფიქლები და კირქვები, რ-ებზეც ზემოდან გადაფარებულია ცარცულ-პალეოგენური ლავები და ტუფები. ჰავა ზომიერად ცივი მუსონურია. ზამთარი მკაცრი იცის. სანაპიროს გასწვრივ ქონდარა ფიჭვის რაყებია. ზღვისპირა კალთები 1300 მ სიმაღლემდე შემოსილია ოხოტის მთის ტაიგით (აიანის ნაძვი), ალდანისაკენ დახრილი კალთები — ჩათელწიწვოვანი ტაიგით (დაურის ლარიქსი), ზევით ქონდარა ფიჭვის რაყებია. დაკბილულ თხემზე — მთის ტუნდრა.

ჯუდეიდა (Judeidah), მრავალფენიანი გორანამოსახლარი ამუკის ველზე, ანტიოქიაში. სამხრ.-დას თურქეთში ძეგლის შესწავლა დაიწყო 1935 ჩ. ა. ფარობაზე? გათხარეს 20 მ სისქის კულტ. ფენა (ჩიკაგოს უნ-ტის აღმოსავლეთის ინ-ტის ექსპედიცია). ნამოსახლარის ფენათა შორის უადრესი განეკუთვნება ხირაა-კოლეკის ნეოლითს (ამუკის A და B ფაზა). მცირე ქრონოლ. წყვეტილის შემდეგ ბორცვზე ცხოვრება გაგრძელებულა ბრინჯაოს ხანის დასასრულამდე. ჯ.-ზე მოპოვებულ მასალას გამოთხრელები განიხილავენ ამუკის ველის მეზობლის ძეგლებთან ერთობლივად და ყოფენ ამუკის A—J ფაზებად.

ლიტ.: Braidwood R. J., Braidwood L. S., Excavations in the Plain of Antioch, t. 1—The earlier assemblages Phases A-J, Chi., 1960.

ო. კილურაძე.

ჯუ დე (6.XI.1886, ილუნის მაზრა, სიჩუანის პროვ., — 6.VII.1976, პეკინი), ჩინეთის სამხედრო, სახელმწიფო და პოლიტიკური მოღვაწე. დაამთავრა სამხ. სასწავლებელი ქ. კუნმინში 1909 შევიდა გუნმინდანის რიგ. ორგანიზაციაში. 1922—26 სწავლობდა გერმანიაში. 1922 იქვე შევიდა ჩინ. კომპარტიაში (ჩკპ). ნანჩანის აჯანყების (1927) ერთ-ერთი ორგანიზატორი და ხელმძღვანელი. 1930-იდან ჩინ. კპ ცკ-ის წევრობის კანდიდატი 1931-იდან ჩინ. წითელი არმიის მთავარსარდალი. 1934-იდან ჩინ. კპ ცკ-ის და ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრი, 1934—36 ჩრდილო-დასავლეთის ლაშქრობის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი 1937-იდან მეთაურობდა VIII არმიას 1945—56 ჩინ. კპ ცკ-ის მდივანი 1945—54 ჩინ. სახ.-განმათ. არმიის მთავარსარდალი 1949—54 ჩინ. სრ ცენტრ. სახ. მთავრობის საბჭოს თავ-რის მოადგილე 1954—59 ჩინ. სრ თავ-რის მოადგილე 1955—65 ჩინ. სრ მარშალი (1965-იდან ჩინ. სრ-ში სამხ. წოდებები გააუქმეს). 1956—66 ჩინ. კპ ცკ-ის თავ-რის მოადგილე. 1956—69 და 1973-იდან ჩინ. კპ ცკ-ის პოლიტბიუროს მუდმივი კომიტეტის წევრი.

ჯუდიჩე ჯუზეპე მილანელი (გ. 1646, კონსტანტინოპოლი), პატრი, თეატინელთა ძმობის წევრი, მისიონერი. 1631 არქანჯელო ლამბერტისთან ერთად ქართლში, გორში, ჩამოვიდა 1633 ორივე ახალციხისა და გურიის გავლით სამეგრელოში ჩავიდა. აქ დაიწყო ჯ.-მ სამისიონერო საქმიანობა, სწავლობდა მეგრულ ენას და საექიმო საქმიანობას ეწეოდა. ლევან დადიანის დავალებით ჯ. 1643 რომში პაპ ინოკენტი X-თან ჩავიდა სარწმუნოებრივ-პოლიტ. ურთიერთობის გაძლიერების მიზნით. დაბრუნებისას თანამგზავრებთან ერთად ტყვედ დაატყვევეს და იქვე გარდაიცვალა. სამეგრელოში ყოფნის პერიოდში შეადგინა რელაციონები და რომს გაუგზავნა. ლამბერტის „სამეგრელოს აღწერასთან" ერთად ჯ.-ს წერილები უძვირფასესი წყაროა XVII ს. სამეგრელოს და საერთოდ საქართველოს პოლიტ., ეკონ. და კულტ. ისტორიის შესასწავლად.

ლიტ.: ჯუდიჩე მილანელი დონ ჯუზეპე, წერილები საქართველოზე XVII ს. იტალიური ტექსტი თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბ. გიორგაძემ, თბ., 1964.

შ. ბადრიძე

ჯუვეინი ალა ალ-დინ ათა მალიქ იბნ მუჰამად (1226—1283), ირანელი ისტორიკოსი და სახელმწიფო მოღვაწე. ჯუვეინების გვარი ძველთაგანვე ცნობილი იყო ირანში. ჯ.-ს პაპა ხვარაზმშაჰ მუჰამადის დაახლოებული პირი ყოფილა. მამა და ძმა მონღოლების ქმსახურებოდნენ. ჯ. 18 წლიდან უკვე მონღოლთა სამსახურში იყო, შემდეგ კი ბაღდადისა და ერაყის გამგებლის თანამდებობასაც მიაღწია. მან რამდენიმეჯერ იმოგზაურა მონღოლეთში დიდი ყაენის კარზე. ავტორია საისტორიო თხზულებისა „ქვეყნის დამპყრობის ისტორია" („თარიხ-ე ჯაჰანგოშაი", დაწერილია 1252—60), რ-იც შეიცავს ჩინგიზ-ყაენის მიერ შექმნილი სახელმწიფოსა და მონღოლთა დაპყრობლური ომების ისტორიას. დიდი მნიშვნელობა აქვს ჯ.-ს ცნობებს ამიერკავკ. ქვეყნებში მონღოლთა შემოსევების შესახებ. ეს თხზულება გამოყენებული აქვს XIV ს. ქართვ. ანონიმ ისტორიკოსს — ჟამთააღმწერელს.

თხზ.: ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარს. ტექსტი ქართული თარგმანითა და შენიშვნებით დაურთო რ. კიკნაძემ, თბ., 1974.

ლიტ.: კიკნაძე რ., ჟამთააღმწერლის სპარსული წყაროები, ჟურნ. «აღმოსავლური კრებული», 1962, [ტ.] 2.

რ. კიკნაძე

ჯუზღუნი (Calligonum), მცენარეთა გვარი მატიტელასებრთა ოჯახისა. დატოტვილი ბუჩქებია. ახალგაზრდა ყლორტები მწვანეა, დანაწევრებული, ვაზკვებული ტოტების უბეში კონებად განლაგებულია მათი წვრილი, ძაფისებრი ან ფხისებრი ფოთლები ადრე ცვივა. 150-ზე მეტი სახეობა გავრცელებულია დას. ევროპის სამხრეთ, შუა, ცენტრ. და წინა აზიის, ჩრდ. აფრიკის ქვიშიან უდაბნოებსა და ველებზე. სსრკ-ში (ძირითადად ყაზახეთსა და შუა აზიაში) გვხვდება ჯ.-ის 125 (სხვა მონაც.

(ცნობილია 54) სახეობა: კავკასიაში — 4, საქართველოში არ გვხვდება. ფართოდაა გავრცელებული უ ფ ო თ ლ ო ჯ. (C. aphyllum), ჭ ი ლ ი ს ე ბ რ ი ჯ. (C. junceum) და სხვ. ჯ-ს იყენებენ ქვიშების გასამაგრებლად, მერქანს — საწვავად. ნორჩ ყლორტებს და ნაყოფს აქლემი და ცხვარი ჭამს. მ. ივანიშვილი.

ჯურჯანი, ჯ უ რ ჯ ა ნ ი, აბუ ომარ მინჰაჯ ალ-დინ ოსმან იბნ სირაჯ ალ-დინ მუჰამად (1193, ფირუზქუჰი, ირანი, — დაახლ. 1265, დელი), ირანელი ისტორიკოსი. ემსახურა ღურის სულთნის კარამშაჰს. 1226 გადავიდა ინდოეთში, ეკავა სხვადასხვა მაღალი საერო და სას. თანამდებობა. ავტორია მუსლიმი ისტორიის ტომის თხზულებისა „ნასირის თაბაკები" („თაბაყატ-ი-ნასირი"), რ-იც დაწერა 1259—60. თხზულება შეიცავს საყურადღებო ცნობებს ღურის სასულთნოსა და მონღოლთა შემოსევების დროის ირანის პოლიტ. და სოც. ეკონ. ისტორიისათვის.

ლიტ.: С т о р и Ч. А., Персидская литература, ч. 1, пер. с англ., М., 1972, с. 294—298. პ. თოფურია.

ჯურშა, სოფელი ყაზბეგის რ-ნში (სნოს სოფსაბჭო), ხევის კავკასიონის მთავარი ქედის ჩრდ. კალთაზე, მდ. სნოსწყლის (თერგის მარჯვ. შენაკადი) ხეობაში ზ. დ. 2200 მ, ყაზბეგიდან 20 კმ. ვ. ი. ლენინის სახ. სნოს კოლ-ბა (მეცხვარეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. ახალციხეში (9 კმ). ბ-კა, კლუბი, სამედიცინო-სამეანო პუნქტი.

ჯუთისწყალი, მდინარე ყაზბეგის რ-ნში, სნოსწყლის მდგენელი. სიგრძე 13 კმ, წყალშემკრები აუზის ფართ. 79,7 კმ². სათავე აქვს ხევის კავკასიონის ჩრდ. კალთაზე, ზ. დ. 3275 მ-ზე. მარცხნიდან იერთებს მდ. ქვენამთისწყალს და წიფლოვანას. ერთვის სნოსწყალს. საზრდოობს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულ-ზაფხულში. წყალმცირობა — ზამთარში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 2,39 მ³/წმ. ი. აფხაზავა.

ჯუღელი გიორგი გერონტის ძე (დ. 1 VII. 1940, სოფ. ჩხენიში, სამტრედიის რ-ნი), ქართველი საბჭ. პოეტი. სკკპ წევრი 1962-იდან. დაამთავრა თბილ. ა. პუშკინის სახ. პედ. ინ-ტი (1969). პირველი ლექსი გამოაქვეყნა 1960, პირველი წიგნი — 1966. მთავარი პოეტური კრებულები: „კალაპოტი შუა ქალაქში" (1978), „რაც ვნახე გადის" (1980), „და მოვა იგი" (1983), „ლექსები და პოემები" (1984). თარგმნა და ცალკე წიგნებად გამოსცა ლ. ლევჩიკის (1974), ი. სიდორენკოს (1978), ა. ისკოს (1980), ტ. პრიტოკის (1983) ლექსები. ჯ-ის ცალკეული ლექსები თარგმნილია რუს., უკრ., მოლდ., პოლ. ენებზე.

ჯულფა, ქალაქი აზერბ. სსრ-ში, მდ. არაქსის მარცხ. ნაპირზე. ჯულფის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგური ბაქო—ერევანის ხაზზე. სარკინიგზო ტრანზიტ. საწარმოები. ჯ-ის საშუალებით გადაქვთ ტვირთი სსრკ-იდან ირანში და უკან.

ჯულფა, ქალაქი ჩრდ.-დას. ირანში, ქ. ჯულფის (სსრკ) პირდაპირ, მდ. არაქსის სამხრ. ნაპირზე. რკინიგზითა და საავტ. გზით უკავშირდება თავრიზს. ჯ. დიდ როლს თამაშობს სსრკ—ირანის ტვირთბრუნვის საქმეში.

ჯულდა, სოფელი ახალციხის რ-ნში (წყალთბილის სოფსაბჭო), მდ. ფოცხოვისწყლის (მტკვრის სისტემა) ხეობაში. ზ. დ. 1180 მ, ახალციხიდან 17 კმ. წყალთბილის მეკარტოფილეობის საბჭ. მეურნეობა. დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. წყალთბილაში (3 კმ). ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი).

ჯუმათი, სოფელი მახარაძის რ-ნში, მდ. სუფსის მარჯვ. მხარეს, სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჯ., ბოგილი, იანეთი, ირიჯვაშია). ზ. დ. 120 მ, მახარაძიდან 4 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), მედპუნქტი, კავშირგაბმ. განყ-ბა. ჯ-ში შემონახულია ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლი — სამონასტრო კომპლექსი, რ-შიც შედის განვითარებული შუა საუკ. მთავარანგელოზის ეკლესია, სამრეკლო და სხვა ნაგებობანი. ეკლესიის ინტერიერის მოხატულობა XVI—XVIII სს. მიეკუთვნება. ეკლესიაში ინახებოდა ქართ. ჭედური ხელოვნების ბრწყინვალე ნიმუში — წმ. გიორგის XI ს. ოქროს ხატი, რ-იც ეკლესიის გაძარცვის დროს დაიკარგა. ხატის ფრაგმენტები დაცულია ერმიტაჟში.

ჯუმათის საეპისკოპოსო, ეპარქია დას. საქართველოში (გურიის სამთავროში). დაარსდა XV ს-ში. მოიცავდა მდ. რიონსა და სუფსას შორის მდებარე ტერიტორიას. ჯუმათელის რეზიდენცია იყო ჯუმათის მთავარანგელოზის ეკლესია. ჯ. ს. გაუქმდა 1827. 1844 დაარსდა გურიის ეპარქია. გურიის ეპისკოპოსიც ჯუმათში იმყოფებოდა. 1886 გურიის ეპარქია სამეგრელოს ეპარქიასთან გააერთიანეს.

ლიტ.: ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, წგნ: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 4, თბ., 1973; Б а к р а д з е Д., Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре, СПб., 1878; Е[п и с к о п] К[и р и о н], Краткий очерк истории грузинской церкви и экзархата за XIX столетие, Тфл., 1901. ნ. ჩხატარაიშვილი.

ჯუმი, მდინარე ზუგდიდის რ-ნში, ენგურის მარცხ. შენაკადი. სათავე აქვს ეგრისის ქედის სამხრ. მთისწინეთში, ზ. დ. 310 მ-ზე. სიგრძე 61 კმ, აუზის ფართ. 379 კმ². საზრდოობს წვიმის, მიწისქვეშა და თოვლის წყლით. მთელი წლის განმავლობაში იცის წყალმოვარდნები. წყალმცირობა — ზაფხულში. საშ. წლ. ხარჯი შესართავთან 11,6 მ³/წმ. ი. აფხაზავა.

ჯუმი, სოფელი ზუგდიდის რ-ნში (ახალსოფლის სოფსაბჭო), ოდიშის დაბლობზე, მდ. ჯუმის მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 70 მ, ზუგდიდიდან 6 კმ. ახალსოფლის კოლ-ბა „კოლხიდა" (მეჩაიეობა). საშ. სკოლა, საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი, კავშირგაბმ. განყ-ბა.

ჯუმითი, სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში (ლეწურწუმის სოფსაბჭო), მდ. ხიბის მარჯვ. მხარეს. ზ. დ. 190 მ, ჩოხატაურიდან 2 კმ. ლეწურწუმის კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მევენახეობა). დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. ლეწურწუმეში. ბ-კა.

ჯუმინი, სოფელი ჩოხატაურის რ-ნში (ხაბუმის სოფსაბჭო), მდ. ხიბის მარჯვ. ნაპირზე ზ. დ. 200 მ, ჩოხატაურიდან 5 კმ. ვ. ი. ლენინის სახ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა, მევენახეობა, მეაბრეშუმეობა, ტუნგი). საშ. სკოლა სოფ. ხაბუმში (1 კმ). ბ-კა, კლუბი.

ჯუმუშაური, სოფელი აჭარის ასსრ შუახევის რ-ნში (ოლადაურის სოფსაბჭო). მდ. ჩირუხისწყლის (აჭარისწყლის მარცხ. შენაკადი) მარცხ. ნაპირზე. ზ. დ. 960 მ. შუახევიდან 16 კმ. კ. მარქსის სახ. ოლადაურის კოლ-ბა (მეთამბაქოეობა, მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ოლადაურში (1,5 კმ).

ჯუნგარიის სახანო, ჯ უ ნ ღ ა რ ი ი ს ს ა ხ ა ნ ო, ოირათთა ფეოდალური სახელმწიფოს (შეიქმნა XVII ს. 30-იან წლებში ჯუნგარიაში) სახელწოდება იხ. ოირათთა სახანო.

ჯუნგარიის ალათაუ, ჯ უ ნ ღ ა რ ი ი ს ა ლ ა თ ა უ, მთათა სისტემა სსრკ (ყაზ. სსრ-ის სამხრ.-აღმ. ნაწილი) ტერიტორიაზე და ნაწილობრივ ჩინეთში, ალაკოლის ტბასა და მდ. ილის შორის. გადაჭიმულია თითქმის 450 კმ-ზე, სიგანე 50-იდან 190 კმ-მდე. შედგება რამდენიმე პარალელური ქედისაგან: ტოკსანბაი, ბასქანტაუ, თოკუსანბაი, ბეჟინტაუ და სხვ. ჭარბობს 1500-იდან 3000 მ-მდე სიმაღლის მასივები. მაქს. სიმაღლე — 4464 მ (ბესბაკანი). ჯ. ა-ს ჩრდ. ნაწილი აგებულია დევონური და კარბონული ქვიშაქვებითა და ფიქლებით, სამხრეთი — კარბონული და პერმული ეფუზიური ქანებით. ცენტრ. ნაწილი — უფრო ძვ. კრისტ. ქანებით. ჯ. ა-ში არის პოლიმეტალების, სპილენძის, იშვიათი ლითონების საბადოები, თერმული წყაროები. ჯ. ა-ს რელიეფი ჩამოყალიბდა კაინოზოური ტექტონ. მოძრაობებით დაბალ- და საშუალმთიან მასივებზე შემორჩენილია ძვ. დენუდაციური ზედაპირები. ცენტრ. ნაწილში არის მყინვარები (ფართ. 1120 კმ²). უდიდესია ჯამბულის (სიგრძე 5,5 კმ), პერგის (სიგრძე 6 კმ). ჯ. ა-ში კარგად არის გამოხატული ვერტ. სარტყლურობა. ნახევარუდაბნო და სტეპი 1200 მ სიმაღლეზე ტყე-ბუჩქნარის სარტყელში გადადის, 2600 მ ზემოთ სუბალპ. და ალპ. მდელოს ლანდშაფტია, რ-იც შემდეგ ნივალურით იცვლება.

ჯუნგარიის ვაკე, ჯ უ ნ ღ ა რ ი ი ს ღ რ მ უ ლ ი, ჯ უ ნ გ ა რ ი ა, ვაკე ჩინეთის ჩრდ.-დას. ნაწილში. ფართ. დაახლ. 700 ათ. კმ². საშ. სიმაღლე 600—800 მ. ჩრდ.-ით ესაზღვრება მონღოლეთის ალთაი, სამხრ.-ით — აღმ. ტიან-შანის მთები. ჯ. ვ. წარმოქმნილია ახალგაზრდა ტექტონ. დაძირვისა და ნალექების აკუმულაციის შედეგად. აგებულია ძვ. და ახალგაზრდა ფხვიერი ნალექებით. მდინარეთა ნაყოფებით ჯ. ვ-ის ზედაპირი გართულებულია დაბალი ქედებითა და გორაკ-ბორცვებით. მთებიდან ახლოს მდებარე ტერიტორიები ქვიანია და მცენარეულობა არ ხარობს. ცენტრ. ნაწილი უდაბნოებს უკავია, რ-ზეც ბარხანებისა და ქვიშის სერების მასივებია. ჰავა ზომიერი, კონტინენტურია, იანვ. საშ. ტემპ-რა —20 — —25°C, ივლ. 20—25°C. დამახასიათებელია ტემპ-რის მკვეთრი დღეღამური რყევა. იცის ძლიერი ქარები. ნალექები 150-იდან 300 მმ-მდე წელიწადში. მდ-ები მთებიდან გამომდინარე მცირე ქვიშებში იკარგება. დიდი მდ-ებია მანასი, ურუნგუ; ჩრდ. ნაწილში — მდ. ირტიშის ზემო წელი. დას. ნაწილში რამდენიმე დიდი ტბაა: ებინური, ჩანასი, ულიუნგური. ჯ. ვ-ის მცენარეულობა უდაბნოს ტიპისაა. დას. ნაწილში მთიანი სტეპი და ნახევარუდაბნოების მარილიანი საძოვრული მცენარეულობაა, ოაზისებში — სარწყავი მიწათმოქმედება.

ჯუზღუნი ... ნაყოფებიანი ტოტი

ჯუნგარიის ჭიშკარი, ჯ უ ნ ღ ა რ ი ი ს ჭ ი შ კ ა რ ი, გასასვლელი ჯუნგარიის ალათაუს (დას.), ბარლიქისა და მაილითაუს (აღმ.) ქედებს შორის. მიემართება ალაკოლის ტბის (სსრკ) სამხრ. ნაპირიდან ებინურის ტბისაკენ (დას. ჩინეთი). მის სიგანე 10 კმ. ჯ. ჭ-ის ჩრდ. ნაწილში არის ტბა ჟალანაშკოლი. იცის ძლიერი გამჭოლი ქარები. ჯ. ჭ-ზე ძველად ცენტრ. აზიისა და ყაზახეთის მომთაბარე ხალხი გადადი-გადმოდიოდა. სსრკ ტერიტორიაზე გაყვანილია რკინიგზა აქტოგაი—დრუჟბა.

ჯუნგლი (ინგლ. jungle<ჰინდ. ჯანგალი, ჰინდი და მარათჰი ენებზე — ტყე, რაყა). ხეებისა და ბუჩქების რაყა, რ-შიც შერეულია უხვმცენარეთა მარცვლოვანები. ჯ-ს უწოდებენ აგრეთვე გაუვალ, ხშირ ტყესა და ბუჩქნარს ხვიარა ლიანებით. ტროპ. ჯ. გავრცელებულია ინდოეთში, ტროპიკ. და სუბტროპ. ჰავის პირობებში, დაჭაობებულ ნიადაგზე, მდ. განგის გაყოლებაზე ჰიმალაის ძირში, აგრეთვე ინდოჩინეთში და ზონდის კუნძულებზე. ჯ-თვის დამახასიათებელია სალი (Shorea robusta), სისუ (Dalbergia sissoo), აკაციები, სტერკულია, როტანგის პალმა, გიგანტური ბამბუკი და სხვ.; ბალახოვანი მცენარეებიდან — მაღალი მარცვლოვნები, მაგ., ველური შაქრის ლერწამი, სპილოს ლელქაში, ერიანთუსი და სხვ.

ჯუნჯუეთი (ოფიც. ჯ უ ნ ჯ უ ა თ ი), სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (გვიმბალაურის სოფსაბჭო), გურიის ქედის ჩრდ. კალთის ძირას, მდ. ოროგვისხლელის (ფიჩორის სისტემა) ხეობაში. ზ. დ. 100 მ, ლანჩხუთიდან 3 კმ. გვიმბალაურის კოლ-ბა (მეჩაიეობა). დაწყ. სკოლა. რვაწლ. სკოლა სოფ. გვიმბ-

ნ. ჯუსოითი.

მ. ჯუღელი

ჯუჯა მამრები. ჯუჯა მამრების მაგალითები. 1—ობობა Nephila nigra-სი; 2—თავფეხიანი მოლუსკის (Argonauta argo); 3—რგოლოვანი ჭიის (Dinophilus apatris); 4—ცოცხალმშობიარე (გვარი Collotheca), 5—ულვაშფეხიანი კიბოსი (Scalpellum vulgare, პერიფერიული); 6—მუცელფეხიანი მოლუსკის (Entocolax ludwigii) ნიშანი ♀ აღნიშნავს დედალს, ♂—მამალს.

რაიონულში. ბ-კა, კლუბი, სავადმყოფო პუნქტი.

ჯუმათი, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში (მაჩხვარეთის სოფსაბჭო), გურიის ქედის ჩრდ. კალთის ძირას, მდ. ოჩხამურის (სუფსის სისტემა) ნაპირას. ზ. დ. 120 მ, ლანჩხუთიდან 3 კმ. ლანჩხუთის მეჩაიეობის საბჭ. მეურნეობა, ჯიშის ქ-ნა, მოზარდის სამრეწვ. რვაწლ. სკოლა, ბ-კა

ჯუნო (Juneau), ქალაქი აშშ-ში, ალასკის შტატის ადმ. ცენტრი. ნავსადგური გასტინოს სრუტეში, ალასკის სამხრ.-აღმ. ნაწილში. აეროპორტი. 19,5 ათ. მცხ. (1980) ხე-ტყის ნაწარმი. თევზსადამუშავებელი და თევზსაკონსერვო წარმოება ტურიზმი. დაარსდა 1880.

ჯურუმი (არაბ. ჯრ. რ.; სპ. რ. ჯურმ — დანაშაული, ბოროტმოქმედება), „დანაშაულზე წამქეზებელი" (საბა), ყაჩაღი, გადასახდელი ძვ. საქართველოში ჯ. დაკისრებოდა, მაგ., იმას, ვინც მეფის სამართალს არ დაემორჩილებოდა, ვისაც სახლის ყმის ნაჩუქობით ანუ ნაძარცვი „შეპარებოდა", ვინც მეზობლის ყანას დაუდასტურებლად ცეცხლს გაუჩენდა, მის ჩასაქრობად კი არ გაირჯებოდა საშინ. მოსამართლე შ-ალ თავის ხელის „სისხლის" ფასს იღებდა (ვახტანგ VI-ის სამართალი, მ 242) სიტყ. წყაროებში იხსენიება მეფის („პატრონის") და მოურავის, ქვეყნის, „საზოგადოებისა" თუ სოფლის კუთვნილი „სამართლიანი ჯურუმი" ჯ-ს ამდევნებლად „მეჯურუმე" ჩანს გასამრჯელოს „საჯურუმო ერქვა. აღმ. საქართვ. მთიულთა ყოფაში ჯ XX ს-მდე შემორჩა (რ ხარაძე, ხევსურული რჯული. — ანალები, ტ. I, თბ., 1947)

ლიტ.: სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა, ლ. ფრონელაძის გამოც., თბ., 1964; ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., ტ 1—6, თბ., 1963—77, ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ვ. ფუთურიძის გამოც., თბ., 1955 ი. ცინცაძე.

ჯურუყვეთი, სოფელი ლანჩხუთის რ-ნში, გურიის დაბლობზე სოფსაბჭოს ცენტრი (სოფლები: ჯ., ეწერი, კიროვი). ზ. დ. 30 მ, ლანჩხუთიდან 4 კმ, ჯუმათიდან (უახლოესი რკინიგზის სადგ.) 3 კმ. კოლ-ბა (მეჩაიეობა, მესიმინდეობა). რვაწლ. სკოლა, სამეგზეო ბაღი, ბ-კა, კლუბი (კინოდანადგარი), სააფთიაქო, აფთიაქი, კავშირგაბმ. განყ-ბა

ჯურჯენები, ტუნგუსური წარმოშობის ტომები, რ-ებიც უძველესი დროიდან ცხოვრობდნენ ახლანდ. ჩრდ.-აღმ. ჩინეთის (მანჯურიის) და პრიმორიეს აღმ. ნაწილში X ს-მდე დამოუკიდებლები იყვნენ, ურთიერთობა ჰქონდათ ჩინეთთან და კორეასთან X—XI სს-ში დამოკიდებული იყვნენ კიდანებზე XII ს დასაწყისში ჯ-ის ტომები გააერთიანა აგუდამ, რ-მაც 1114 კიდანების წინააღმდეგ აჯანყება მოაწყო და ჯ-მა ძირის დამოუკიდებელი სახელმწიფო (1115—1234) შექმნეს, რ-იც შემდ დამპყრობლებმა გაანადგურეს მონღ. ბატონობის პერიოდში ჯ კვლავ დაიშალნენ რამდენიმე ტომობრივ ჯგუფად XVI დასაწყ. ჯ-ის ერთ-ერთი ჯგუფის, ე წ ნიუჯენ ძიანჯოუს ბელადი ნურხაცი 1583—1625 ძიანჯოუს ტომები სხვა ტომებთან გააერთიანა ამ ტომობრივი გაერთიანების შემდგომში ჩამოყ. მანჯურიელების სახელწოდება.

ჯურჯუ (Giurgiu), ქალაქი რუმინეთში, ილფოვის ჟუდეცში. 62,7 ათ. მცხ. (1983). ნავსადგური მდ. დუნაიზე (ბუქარესტის ავანპორტი), საავტ. და სარკინიგზო გზების კვანძი ორი პროდუქტსადენის ბოლო პუნქტი. ელექტროგადამცემი ხაზი ბულგარეთისაკენ გემთსარემონტო ქარხნები, კვების, სამკერვ., ქიმ., ხის დამამუშ მრეწველობა.

ჯუ სი, ჯ უ-ც ი (1130 — 1200). ჩინელი ფილოსოფოსი, ისტორიკოსი, ნეოკონფუციანელობის წარმომადგენელი. აგრძელებდა დუალისტურ კონცეფციას (ის დუალიზმი) ორი საწყისის — იდეალურის — „ლის" („კანონი", „პრინციპი", „წესი"), რ-იც წინ უსწრებს ყველაფერს, და მატერიალურის — „ცის" („ნივთიერება", „მატერიალური ძალა") უფრომი „ტაი-ციში" („დიადი საზღვარი", „დიადი პირველსაწყისი") გაერთიანების შესახებ. ჯ. ს-ს თვალსაზრისმა დიდი გავლენა მოახდინა ფილოს. აზრის განვითარებაზე არა მარტო ჩინეთში, არამედ კორეაში.

ლიტ.: Конрад Н. И., Философия китайского Возрождения (о Сунской школе), წიგ წგნ. Запад и Восток, M., 1972; Bruce J. P., Chu Hsi and his masters, L., 1923.

ჯუსოითი ნაფი გრიგოლის ძე (დ. 27 II 1925, სოფ. ნოგკაუ, ახლანდ. ჯავის რ-ნი), ოსი საბჭ. მწერალი და ლიტერატურათმცოდნე საქ. მწერალთა კავშირის გამგეობის წევრი. ფილოლ. მეცნ. დოქტორი (1968) ქ. ხეთაგუროვის სახ. პრემიის ლაურეატი (1979, მონოგრ. კრებულისათვის „ადამიანის სიცოცხლე", 1976). სკკპ წევრი 1945-იდან პირველი ლექსი 1945, ლექსების პირველი კრებული 1949 გამოაქვეყნა ავტორია ლექსთა კრებულებისა „სიმღერა გულისა" (1953), „ლირიკა" (1958), „მე დაუძახებ მთებში" (1960) და სხვ., მოთხრობებისა და რომანებისა „წინაპართა სისხლი" (1969), „სიბრიყვის ცრემლები" (1979) და სხვ. ლიტ.-კრიტ. სტატიების წიგნისა „სიტყვის ხელოვნებისათვის" (1966), მონოგრაფიული წიგნებისა ოსური ლიტ. კლასიკოსებზე. თარგმნა ა. პუშკინის, ტ შევჩენკოს, ლ. ტოლსტოის, ა ჩეხოვის, ი ჭავჭავაძის და სხვ ნაწარმოებები

ჯუსტი (Giusti) ჯუზეპე (13 V 1809, მონსუმანო, — 31 III 1850, ფლორენცია), იტალიელი პოეტი სახელი გაითქვა სატირული ხასიათის პოლიტ. ლექსებით, რ-თა შორის გამოირჩევა „ორთქლის გილიოტინა" (1833), „რისხვის დღე" (1836), „ჩექმა" (1836), „კორონაცია" (1841) და სხვ. ჯ-ს ეკუთვნის აგრეთვე სამიჯნურო ლირ. ლექსები. შეადგინა ტოსკანური ანდაზების კრებული (1853)

ჯუსტო პრატო (Giusto Prato), პატრი, იტალიელი მისიონერი. პიეტრო ავიტაბილეს წინამძღოლობით სხვებთან ერთად 1632 წ 10 იანვ. გორში ჩამოვიდა. აქ ყოფნისას შეადგინა და 1633 წ 16 ოქტ. ვატიკანში გაგზავნა ვრცელი რელაციონი, რ-შიც აღწერა საქართვ. მდგომარეობა მისი სიტყვებით, იმ ხანებში საქართვ.-ში მრავალი გამოქვაბულებიანი ქართველი იმყოფებოდა შაჰის (ე. ი. შაჰ-აბას I-ის) დადგენ ქართველი ტყვე რელაციონში მოთხრობილია, რომ შაჰ-აბას I-მა საქართველოს მოსახლეობიდან 60000 კომლი, ჯ. პ.-ის რელაციონი გამოუცემელია

ლიტ.: თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი მ., ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902, გვ. 116—117, მ ი ს ი ვ ე, პასუხად ხიმხის სწერლებს, რომლებიც ეხებიან ქართველთა კათოლიკობას, ტფ., 1904, გვ. 124, Tamarati M., L'Église géorgienne des origines jusqu'à nos jours, Roma, 1910, გვ. 480 ნ ბაღდაძე

ჯუფთება მ ა თ ე მ ა ტ ი კ ა შ ი, იხ. სტ. კომბინატორიკა

ჯუღაანი, სოფელი თელავის რ-ნში (სანიორის სოფსაბჭო), ალაზნის ვაკეზე, მდ. ალაზნის მარჯვ. ნაპირას. ზ. დ. 430 მ, თელავიდან 25 კმ. სანიორის კოლ-ბა „მეგობრობა" (მევენახეობა) დაწყ. სკოლა. საშ. სკოლა სოფ. სანიორეში (1,5 კმ) საბავშვო ბაღი, ბ-კა, კლუბი

ჯუღაშვილი იოსებ ბესარიონის ძე, იხ. სტალინი (ჯუღაშვილი) იოსებ ბესარიონის ძე).

ჯუღელი მედეა ნიკოლოზის ასული (დ. 1 VIII 1925, ქუთაისი), ქართველი საბჭ. სპორტსმენი, ტანმოვარჯიშე სსრკ სპორტის ოსტატი (1946), სსრკ სპორტის დამს. ოსტატი (1952), საქ. სსრ ფიზკულტურისა და სპორტის დამს. მოღვაწე (1979) სკკპ წევრი 1962-იდან. 1959 დაამთავრა საქართვ. ფიზკულტ. ინ-ტი. სსრკ ნაკრების გუნდის წევრი (1947—1954), სსრკ ჩემპიონის (1946, 1947, 1952—1955 — აბსოლუტ მოხმაში, 1953 — ძელზე). მსოფლიო სტუდენტთა სპორტ. თამაშების (1951), XV ოლიმპიური თამაშების (1952, ჰელსინკი) ჩემპიონი (გუნდურში), აბსოლუტური მოხაზ. მსოფლიოს სპორტ. თამაშების (1953) ოქროს და ვერცხლის მედალოსანი, მრავალი საკავშ. და საერთაშ. შეჯიბრების პრიზიორი, დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენითა და მედლებით

ჯუღელი სევერიან მიხეილის ძე (1877 სოფ. ჩხარი, ახლანდ. თერჯოლის რ-ნი, — 6 VIII 1909, თბილისი), ქართველი პოლიტიკური მოღვაწე, პუბლიცისტი, მენშევიკი ქუთ. სას. სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ (1891) სწავლობდა თბილ. სას. სემინარიაში 1893 სემინარიელთა გაფიცვაში მონაწილეობისათვის სემინარიიდან გარიცხეს. იყო „მესამე დასის" წევრი. შედიოდა ს.-დ. თბილ. კომიტეტში 1899 თბილისში ჩატარებული პირველმაისობის ერთ-ერთი ორგანიზატორი 1902 თბილისიდან გაასახლეს 1903 დააპატიმრეს და ციმბირში გადაასახლეს. საიდანაც 1905 წ 17 ოქტ. მანიფესტის შემდეგ დაბრუნდა 1907 აირჩიეს II სახელმწ. სათათბიროს დეპუტატად თბილ. გუბერნიიდან იყო ს.-დ. ფრაქციის წევრი სათათბიროს დათხოვნის შემდეგ (1907 წ 3 ივნ.) ფრაქციის სხვა წევრებთან ერთად სამართალში მისცეს სასამართლოდან გამოსვლის შემდეგ არალეგალურად ცხოვრობდა თბილისში. 1909 მაისში კვლავ დააპატიმრეს. გარდაიცვალა მეტეხის ციხეში ჯ-მა ბევრიც მოღვაწეობა სემინარიაში სწავლის დროს დაიწყო. თანამშრომლობდა გამოცემებში „კვალი", „ცნობის ფურცელი", „კვალი", „ისარი", „ლამპარი", „განთიადი", „ჩვენი აზრი" და სხვ. უ სიდამონიძე

ჯუღელი სიმონ პოლიკარპეს ძე [27. X. (8 XI) 1888, სოფ სვირი, ქუთაისის მაზრა, ახლანდ. ზესტაფონის რ-ნი, — 14 IV 1936, თბილისი], პროფესიონალი რევოლუციონერი, საბჭ. სახელმწიფო მოღვაწე კომპარტიის წევრი 1907-იდან 1907—15 აქტ. მონაწ. მოღვაწეობას ეწეოდა სოხუმში, შემდეგ — თბილისში 1917 თებერვ. შემდეგ ჯ-ის ხელმძღვანელობით შეიქმნა საქართვ. ავთოაქების მუშათა პროფკავშირი, რ-ის თავ-რედაც ირჩევდნენ 1920 აქტ. პარტ. და პროფკავშირული მუშაობის განაგრძობდა ყვავლადავაზში იქვე შექმნა მდ. მუშაკთა პროფკავშირი ჯ აირჩიეს „მეჯლისშტრობის" სამხედრო პროფკავშირის თავ-რედ და შეიყვანეს რაჲ (ბ) ვლადიკავკაზის სამხედრო კომიტეტში საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების გამარჯვების (1921) შემდეგ ხელმძღვ. თანამდებობებზე იყო საქ. კპ (ბ) ამიერკავკ. სამხარეო კომიტეტის, საქ. კპ (ბ) ცკ-ისა და თბილ. კომიტეტის, საქ. კპ (ბ) ცენტრ. საკონტროლო კომისიის წევრი ზ გეგეშიძე.

ჯუღლისი, სოფელი დუშეთის რ-ნში (ქართლის სოფსაბჭო), გუდამაყრის ქედის დას. კალთაზე, მდ. ჯუღლისის (მთიულეთის არაგვის მარცხ. შენაკადი) ხეობაში. ზ. დ. 1260 მ, დუშეთიდან 36 კმ. ანანურის მეცხოველეობის საბჭ. მეურნეობა დაწყ. სკოლა. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ჭართალში (6 კმ). ბ-კა.

ჯუყმური, სოფელი აფხ. ასსრ ოჩამჩირის რ-ნში (მერკულის სოფსაბჭო), მდ. მოქვის ხეობაში ზ. დ. 120 მ, ოჩამჩირიდან 20 კმ მერკულის მეციტრუსეობის საბჭ. მეურნეობა რვაწლ. სკოლა სოფ. მერკულში (5 კმ)

ჯუ შიძე, XIII ს ჩინელი მათემატიკოსი ტრაქტატში „ოთხი ელემენტის თასის

სარკე" აღწერა ე. წ. პოლინერის მეთოდი და განტოლებათა შედგენის წესები, დაამუშავა უმაღლესი ხარისხის ორუცნობიან განტოლებათა ჩაწერის სისტემა და ამოხსნა ზოგიერთი ამოცანა, რომელიც ამ განტოლებებზე დაიყვანება.

ჯუჩი (გ. დაახლ. 1227), მონღოლთა სარდალი, ჩინგიზ-ყაენის უფროსი ვაჟი. მონაწილეობდა ჩინ (1211—16), შუა აზიის (1219—21), დაშთ-ყიფჩაყის ლაშქრობაში. ჩინგიზ-ყაენის მიერ დაპყრობილი მიწების განაწილებისას (1224) საუფლისწულოდ ერგო მამული ირტიშიდან ურალამდე და შემდეგ — დასავლ.

ჯუძიანკოუ, კანტონის ყურე, ყურე სამხრ. ჩინეთის ზღვაში, ჩინეთის სამხრ. ნაპირთან. სიგრძე 63 კმ, სიგანე შესასვლელთან 31 კმ, სიღრმე 26 მ-მდე. ერთვის მდ. ჯუძიანი. ბევრია პატარა კუნძული და მეჩეჩი. მოქცევა შერეულია, სიმაღლე 2,5 მ-მდე. ყურის სანაპიროზე ნავსადგური გუანჭოუ (კანტონი).

ჯუჯა, ლილიპუტი, ჭონდრის კაცი, იხ. სტატიები ქონდროდისტროფია, ადამიანის სიმაღლე.

ჯუჯა მამლები, მამალი ცხოველები, რ-ებიც მკვეთრად განსხვავდებიან ამავე სახეობის დედლებისაგან მცირე ზომით და, ჩვეულებრივ, გამარტივებული ორგანიზაციით. ჯ. მ. სქესობრივი დიმორფიზმის უკიდურესი გამოვლინებაა. აღწერილია მრავალი უხერხემლო ცხოველის მთელ რიგ სახეობებში. ზოგი ჯ. მ. გამოირჩევა მხოლოდ მნიშვნელოვნად შემცირებული ზომით, ზოგი—გამარტივებული ორგანიზაციით. ბრტყელი მატლები, რ-თა სიგრძე 1—3 მმ-ია, ბინადრობენ 7 სმ-მდე სიგრძის დედლის სხეულში. ულვაშფეხიანი კიბოების ჯ. მ-ს, რომლებიც სახლობენ დედლის სხეულზე, რედუცირებული აქვთ ჩონჩხი, კიდურები და შინაგანი ორგანოები, სათესლეების გარდა. ზოგი ცხოველის ჯ. მ-ს რედუცირებული აქვთ ნაწლავი და გამომყოფი სისტემა და გამრავლების შემდეგ კვდებიან. ცალსქესიანობიდან ჰერმაფროდიტიზმზე გადასვლამ განაპირობა მამლების მისუსტება, მაგრამ ულვაშფეხიანი კიბოების ზოგ სახეობაში (მაგ., Scalpellum vulgare), რ-ებშიც ჰერმაფროდიტიზმზე გადასვლის პროცესი, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ დაუმთავრებელია, გვხვდება ე. წ. დამატებითი მამლები. მამლების რედუქციის უკიდურესი ფორმა აღნიშნულია მუცელფეხიან მოლუსკებში — ჰოლოთურიების პარაზიტებში. მაგ., Entocolax ludwigii-ს ჯ. მ-ს (0,5 მმ დიამეტრი) დაკარგული აქვთ ორგანიზმისათვის დამახასიათებელი ნიშნები და თავისი აღნაგობითა და დედლის სხეულში მდებარეობით სათესლეს წააგავს.

ჯუჯაკაკალი, იხ. *კოწკალიები*.

ჯუჯა ხალხი, იხ. *პიგმეები*.

ჯუჯიძასებრნი (Histeridae), ხოჭოების ოჯახი. მათი სხეულის სიგრძე 0,5-იდან 20 მმ აღწევს, დაფარულია მკვრივი საფარველით. ოჯახში 3500 სახეობაა, ს. ს. რ. კ-ში — 280, საქართველოში — 60-მდე. მტაცებლები არიან, იკვებებიან სხვა მწერების მატლებით. მთელი რიგი სახეობები სასარგებლოა — ანადგურებენ ბუზებისა და რწყილების მატლებს, ქერქიჭამიებს.

ჯუჯოუ, ქალაქი ჩინეთში, ხუნანის პროვინციაში, მდ. სიანძიანის (ერთვის დუნტინხუს ტბას) ნაპირზე. 600 ათ-ზე მეტი მცხ. (1981). ნახშირმამდიდრებელი, თუთიისა და სპილენძის სადნობი ქ-ნები. საშ. რეწვ. და სატრანსპ. მოწყობილობის, ქიმ. სასუქების წარმოება.

ჯჰანგმაგჰიანა, ქალაქი პაკისტანში, პენჯაბის პროვინციაში, მდ. ჩენაბის მახლობლად. 195 ათ. მცხ. (1981). სატრანსპ. კვანძი. ტანსაცმლის, ტყავის, თუნის, ლითონის ნაკეთობათა წარმოება. საპნის, კვების მრეწველობა. საფეიქრო სახელოსნოები.

ჯჰანსი, ქალაქი ჩრდ. ინდოეთში, უტარ-პრადეშის შტატში, ჩამბალის ხეობაში. 281 ათ. მცხ. (1981). სარკინიგზო, საავტო- და საჰაერო მიმოსვლის კვანძი. სავაჭრო-განმანაწილებელი ცენტრი. რკინიგზის სახელოსნოები, შინასარეწვები.

ს. ჯუღელი

ჰ

ასომთავრული (ეპიგრაფიკის)	ასომთავრული (წიგნის)	ნუსხური	მხედრული	საუკუნეები
Ⴠ				V
	Ⴠ Ⴠ Ⴠ Ⴠ			VI–VII
				VIII
Ⴠ Ⴠ Ⴠ		ⴠ ⴠ ⴠ ⴠ ⴠ		IX
				X
	Ⴠ Ⴠ Ⴠ Ⴠ Ⴠ		ჰ ჰ ჰ	XI
		ⴠ ⴠ ⴠ ⴠ ⴠ		XII
Ⴠ Ⴠ	Ⴠ Ⴠ Ⴠ			XIII
				XIV
			ჰ	XV
		ⴠ ⴠ ⴠ ⴠ ⴠ ⴠ	ჰ ჰ	XVI
			ჰ ჰ	XVII
			ჰ	XVIII

ჰ, ქართული ანბანის ოცდამეცამეტე (ძვ. ქართ. ანბანის ოცდამეჩვიდმეტე) ასო. მისი სახელია „ჰაე“ გრაფა სამპირლარინგალური ფშვინვიერი ნაპრალოვანი თანხმოვნისა. ასომთავრულში იწერებოდა Ⴠ, ნუსხურში — ⴠ. ძვ. ქართ. საციფრო ლავში აღნიშნავდა ცხრა ათასს (9000).

ცხრილში ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით მოცემულია ასო „ჰაე“-ს გრაფე მოხაზულობის დამახასიათებელი ოთხ ნიმუშში (ქართული დამწერლობის სამივე სახისა — ასომთავრულის, ნუსხურისა და მხედრულისა) ისინი ამოკრებილია V — XVIII სს. ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან და ხელნაწერებიდან.

ჰააგა ('s-Gravenhage, სიტყვასიტყვით — გრაფის მეურნეობა; ოფიციალ. Den Haag), ქალაქი ნიდერლანდებში, სამეფო კარისა და მთავრობის რეზიდენცია. სამხრ. ჰოლანდიის პროვ. ადმ. ცენტრი. 677 ათ. მცხ. (აგლომერაციასთან, 1985). წყაროებში პირველად იხსენიება 1097. XVI ს. დამლევიდან გაერთიანებული შტატების სხდომების ადგილია. XIX ს. დამდეგს მიიღო ქალაქის სტატუსი. XVII ს. II ნახევრიდან აქ ჩატარდა მრავალი საერთაშ. კონფერენცია — I ინტერნაც. კონგრესი (1872), ჰააგის კონფერენცია 1922, ჰააგის კონფერენცია რეპარაციების საკითხში 1929—30 და სხვ. 1940-იდან 1945 მაისამდე ოკუპირებული იყო გერმ. ფაშისტთა ჯარების მიერ. საერთაშ. სასამართლოს ადგილსამყოფელი. ჰ. დიდი სატრანსპ. კვანძია, არხებით, საავტ. გზებითა და რკინიგზით უკავშირდება ამსტერდამს, როტერდამს და სხვა ქ-ებს. მასთან ფაქტობრივად შეერთებულია ზღვისპირა კურორტი და თევზსაჭერი ნავსადგური სხევენინგენი (ჩრდ. ზღვა). ჰ. ქვეყნის მნიშვნელოვანი ეკონ. ცენტრია. ქალაქში თავმოყრილია კვების, მსუბუქი მრეწვ., რადიო- და ტელეაპარატურის, ელექტროტექნიკური მოწყობილობის, სატელეფონო და სატელეგრაფო აპარატურის დიდი საწარმოები, გარეუბანში — საავიაციო ქ-ნები. ამზადებენ ხის, მინისა და სხვა ნაკეთობებს. ჰ-ში განლაგებულია სავაჭრო და სამრეწვ. ფირმების გამგეობები, მომსახურების სფეროს მრავალი დაწესებულება. სამეცნ. საზ-ებები, სახელმწ. არქივი და ბ-კა, სახვ. ხელოვნ. სამეფო აკადემია, მუზეუმები.

ქალაქის ქუჩების სწორკუთხა ქსელი მოდერნიზებული და გაფართოებულია თავისუფლად დაგეგმარებული ახ. რ-ნებით (1908—09, არქიტ. ჰ. პ. ბერლაგე, 1935, არქიტ. ვ. დიუდოკი). ხუროთმოძღვრული ძეგლებია: ვეივერის ტბის ნაპირზე მდებარე ე. წ. შიგა ეზოს არქიტ. ანსამბლი (XIII—XVIII სს., რაინდების გოთიკური დარბაზი, დაახლ. 1280, რეკონსტრუირებული ძვ. რატუშა, 1564—65; და სხვ.), მშვიდობის სასახლე (1913), ამერ. საელჩო (1959, არქიტ. მ. ბროიერი და ა. ელზასი) და სხვ. (ილ. იხ. გვ. 593).

ჰააგის კონვენციები, 1. საერთაშორისო კონვენციები ომის კანონებისა და ჩვეულებების შესახებ, რ-ებიც მიიღეს ჰააგის პირველ და მეორე სამშვიდობო კონფერენციებზე 1899 (მოწვეული იყო რუს. ინიციატივით) და 1907. ჰააგის პირველ კონფერენციაში (მონაწილეობდა 27 სახელმწიფო — დიდი ბრიტანეთი, აშშ, გერმანია, საფრანგეთი, იტალია, იაპონია და სხვ.) მიიღო 3 კონვენცია (საერთაშ. შეტაკებათა მშვიდობიანი მოწესრიგების შესახებ, სახმელეთო ომის კანონებისა და ჩვეულებების შესახებ, საზღვაო ომის მიმართ ჟენევის 1864 წ. 10 აგვ. კონვენციის საწყისების გამოყენების შესახებ) და 3 დეკლარაცია, რ-ებიც კრძალავდნენ ჰაერში მფრინავი ობიექტებიდან ყუმბარების და სხვა ფეთქებადი ნივთიერებების ჩამოყრას, მხუთავი და სხვა მავნე აირების გამოყენება

ისეთი ტყვიის გამოყენებას, რ-იც სხეულში ადვილად იშლება ან იჭყლიტება.

ჰააგის მეორე კონფერენციაზე, რ-შიც 44 სახელმწიფო მონაწილეობდა, მიღებულ იქნა 13 კონვენცია. აქედან მოქმედი: საერთაშ. შეტაკებათა მშვიდობიანი მოწესრიგების, სახელშეკრულებო სავალო ვალდებულებების გასანაღდებლად ძალის გამოყენების შეზღუდვის, სამხ. მოქმედების დაწყების, სახმელეთო ომის კანონებისა და ჩვეულებების, სახმელეთო ომის შემთხვევაში ნეიტრალურ სახელმწიფოთა და პირთა უფლება-მოვალეობების, სამხ. მოქმედების დაწყებისას მტრის სავაჭრო გემების მდგომარეობის, სავაჭრო გემების სამხ. ხომალდებად გარდაქმნის, ომის დროს საზღვაო ძალებით ბომბარდირების, საზღვაო ომში შეპყრობის უფლებით სარგებლობის ზოგიერთი შეზღუდვისა და კონვენცია ომის შემთხვევაში ნეიტრალური სახელმწიფოების უფლება-მოვალეობათა შესახებ.

სსრკ-მა ცნო რევოლუციამდელი რუს. მთავრობის მიერ რატიფიცირებული ყველა კონვენცია იმ მოთხოვნებისა და ცვლილებების გათვალისწინებით, რ-ებიც გაერთ. წესდებით და თანამედროვე საერთაშ. სამართ. აქტებით არის დადგენილი.

2. 1954 კონვენცია სამხ. კონფლიქტის შემთხვევაში კულტ. ფასეულობათა დაცვის შესახებ კრძალავს არქიტექტურისა და ხელოვნების ძეგლების, ხელნაწერთა, წიგნების, კოლექციების, საარქივო მასალის, მუზეუმების, ბ-კებისა და წიგნსაცავების განადგურებას როგორც სამხ. მოქმედებისას, ისე ოკუპაციის დროს.

3. საერთაშორისო კერძო სამართლის კონვენციები 1902–05, 1954, 1955, 1956, 1961 და სხვ. ბევრი მათგანი აღარ მოქმედებს, ხოლო რამდენიმე, II მსოფლიო ომის (1939–45) შემდგომ პერიოდში დადებული, ნაკლებად გამოიყენება. კონვენციების ამ ჯგუფში სსრკ არ მონაწილეობს.

ლ. ალექსიძე.

ჰააგის კონფერენცია 1922, საერთაშორისო საფინანსო-ეკონომიკური კონფერენცია ჰააგაში (ნიდერლანდები). ჩატარდა 15 ივნ. – 19 ივლ. გენუის კონფერენციის 1922 გადაწყვეტილებით. ჰ. კ-ში მონაწილეობდნენ გენუის კონფერენციის მონაწილე ქვეყნები (გარდა გერმანიისა). საბჭ. დელეგაციას მეთაურობდა მ. ლიტვინოვი. ჰ. კ-ს უნდა განეხილა კაპიტალ. ქვეყნების პრეტენზიები საბჭ. სახელმწიფოსადმი. პრეტენზიები დაკავშირებული იყო უცხოელი კაპიტალისტების საკუთრების ნაციონალიზაციასთან, მეფისა და დროებითი მთავრობების ვალების გაუქმებასთან, საბჭ. რუსეთისათვის კრედიტის მიცემასთან. საბჭ. დელეგაცია, ისევე როგორც გენუაში, ჰ. კ-ზეც თავგამოდებით იცავდა ოქტ. რევ. მონაპოვარს და მშრომელი მასების ინტერესებს. კაპიტალ. ქვეყნების წარმომადგენლებმა უარყვეს საბჭ. დელეგაციის ყველა წინადადება, მიმართული საერთაშ. თანამშრომლობისაკენ, უარი თქვეს კრედიტის საკითხის განხილვაზე, ისინი დაჟინებით მოითხოვდნენ უცხოელთათვის კონფისკებული საკუთრების დაბრუნებას. საბჭ. დელეგაციამ გადაჭრით უარყო ეს ცდები. ჰ. კ-ს არსებითად არავითარი გადაწყვეტილება არ მიუღია.

გ. ბერიძე.

ჰააგის სკოლა, XIX ს. უკანასკნელი მეოთხ. ჰოლანდიური ფერწერის რეალისტური სკოლა. ჩამოყალიბდა 1871 შემდეგ ი. ისრაელსის ირგვლივ. ჰ. ს-მ შემოქმედებითად გადაამუშავა XVII ს. ჰოლანდ. ოსტატთა ტრადიციები. მისი წარმომადგენლებისათვის დამახასიათებელია ცხოვრების ლირიკ. აღქმა და თავისუფალი ფერწერულობა. ჰ. ს-ის მხატვრები ძირითადად ქმნიდნენ ჟანრულ სურათებს (ი. ისრაელსი), პეიზაჟებს (ი. ჰ. ვაისენბრუხი, ძმები მარისები, ჰ. გ. მესდაგი), ხალხურ ინტერიერებს (ი. ბოსბომი).

ჰაბანერა (ესპ. habanera < Habana — ქ. ჰავანა, უფრო სწორად — ჰაბანა), კუბური ცეკვა და სიმღერა. ცნობილია აგრეთვე „დანსას" სახელწოდებით. წარმოშობილია ეგრ. კონტრდანსიდან. გავრცელებულია მთელს ლათ. ამერიკაში. ქრესტომათიული ნიმუშია ს. ირადიერის „ლა პალომა". ჰ-ის მუს. ფორმა გამოყენებული აქვთ ჟ. ბიზეს (ოპერა „კარმენში"), კ. დებიუსის („საღამო გრანადაში" — ფორტეპიანოსათვის), მ. რაველს (ხმისა და ფორტეპიანოსათვის) და სხვ. კომპოზიტორებს.

ჰაბარდი (Hubbard), ერთ-ერთი უდიდესი ხეობის მყინვარი ჩრდ. ამერიკაში. სიგრძე 145 კმ. იწყება წმ. ილიას მთების ყინულის ველებიდან (კანადისა და ალასკის საზღვარზე). ეშვება იაკუტატის ყურეში (წყნარი ოკეანე).

ჰაბეას კორპუს აქტი (Habeas Corpus Act), ინგლისის პარლამენტის 1679 კანონი, დიდი ბრიტანეთის ერთ-ერთი ძირითადი კონსტიტუციური აქტი. ჰ. კ. ა. სასამართლოს უფლებას ანიჭებს შეამოწმოს, რამდენად კანონიერია მოქალაქის შეპყრობა და დაპატიმრება. თუ თავისუფლებააღკვეთილს დაპატიმრება უკანონოდ მიაჩნია, შეუძლია მიმართოს სასამართლოს განცხადებით. მოსამართლე განიხილავს ყოველ პიროვნულად დაპატიმრებულის თანდასწრებით, მოსამართლეს უფლება აქვს გაათავისუფლოს იგი (უპირობოდ ან საწინდრით), ან დააბრუნოს ისევ საპატიმროში, თუკი დაადგენს, რომ მართებულადაა დაპატიმრებული. ეს პროცედურა გამეორებულია აგრეთვე აშშ-ის 1787 კონსტიტუციით და ცალკეული შტატების კონსტიტუციებით. ამ გარანტიის მოქმედების შეჩერება შეუძლია მხოლოდ კონგრესს, ასეთი უფლება აქვს პრეზიდენტსაც ფორმალურად მაშინ, თუ ამას სახელმწიფოს უშიშროება მოითხოვს (ე. ი. პრაქტიკულად — ყოველთვის).

ჰაბერლერი (Haberler) გოტფრიდ ფონ (დ. 20. VII. 1900, პურკერსდორფი, ვენის მახლობლად), ამერიკელი ეკონომისტი. დაამთავრა ვენის უნ-ტი (1925), დოცენტი (1928–36) იქვე. შემდეგ პროფესორი, 1936-იდან ჰარვარდის უნ-ტის პროფესორი. მისი შრომები უმთავრესად ციკლის თეორიისა და საერთაშ. ვაჭრობის პრობლემებს ეძღვნება. ჰ. ძირითადად კეინზიანელია, მაგრამ კეინზიანელობის საწინააღმდეგო შეხედულებებიც აქვს. მაგ., იგი მიიჩნევს, რომ სარგებლის განაკვეთი უფრო მეტად დამოკიდებულია ფულად კაპიტალზე მოთხოვნისა და მიწოდების თანაფარდობაზე, ვიდრე ფულის ემისიაზე, ინფლაციის მიზეზად თვლის სახელმწიფოს მცდარ ეკონ. პოლიტიკას, ხოლო მასთან ბრძოლის უმთავრეს საშუალებად — ფულად-საკრედიტო ფაქტორების აქტ. გამოყენებას.

თხზ.: Процветание и депрессия, М., 1960.

ლიტ.: მანჯგალაძე გ., ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკა, საქ. 4, თბ., 1969.

ა. ბოლოკაძე.

ჰაბიალიმანა (Habyalimana) ჟუვენალ (დ. 1937), რუანდის პრეზიდენტი და მთავრობის მეთაური 1973-იდან; თავდაცვის მინისტრი 1965-იდან; განვითარებისათვის ეროვნ.-რევ. მოძრაობის პარტიის თავ-რე 1975-იდან.

ჰაბიბ იბნ მასლამას შემოსევები საქართველოში, არაბთა სარდლის ლაშქრობები; მიზნად ისახავდა საქართველოს დაპყრობას და არაბთა ბატონობის დამყარებას. ალ-ტაბარის (არაბი მწერალი; 838–923) ცნობით, ჰაბიბმა საქართველოში პირველად 643 ილაშქრა, მაგრამ სასურველ შედეგს ვერ მიაღწია და უკუიქცა. ალ-ტაბარისა და სხვა არაბი მწერლების — ალ-ბალაზურის, იაკუბისა (გ. 897) და ალ-ფაკიჰის (გ. 885), აგრეთვე ისტორიკოსების მიქაელ სირიელისა (1126–1196) და სტეფანოს ტარონეცის ცნობებით, 646 ჰაბიბი ისევ შეიჭრა საქართველოში დიდი ლაშქრით და დაიმორჩილა თბილისის საერისთავო. აგრეთვე გარდაბანი, კასპი, ქსანი, ხუნანი, ჭართლის, ბაზალეთი, ჯავახეთი, სამცხე, შავშეთი, კახეთი, ბაბ ალ-ლანი, წანარეთი და დიდოეთი. ჰ. ი. მთელ აღმ. და სამხრ. საქართველოს დაპყრობილი ადგილების მოსახლეობა მან დაიმორჩილა ჯიზიით, ხარაჯით და უბოძა მათ უშიშროებისა და ვალდებულებების წიგნი „დაცვის სიგელი", რ-შიც გამოხატული იყო დაპყრობილთა და დამპყრობლების უფლება-მოვალეობანი (სხვა მონაცემების მიხედვით, „დაცვის სიგელი" გაცემულია 654/655).

VII ს. II ნახ. დასაწყისში ბიზანტ. წაქეზებით და მისი უშუალო დახმარებით იბერიის ქართველებმა არაბებს განუდგნენ, რასაც მოჰყვა არაბთა ახალი ლაშქრობა. ხალიფა უსმანის (644–656) ბრძანებით, ჰაბიბმა თავისი ლაშქარი საქართველოსაკენ დაძრა, 655 დაიპყრო ქართლი და იგი კვლავ არაბებს დაუმორჩილა.

წყარო: Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, писателя XI столетия, пер. с арм. Н. Эмина, М., 1864; La chronique de Michael le Syrien, P., 1901.

ლიტ.: ჯანაშია ს., არაბობა საქართველოში, შრომები, [ტ.] 2, თბ., 1952.

მ. ხოლაგაძე.

ჰაბიბ იუსუფი (1916, სამარყანდი — 4. II. 1945, ვარშავის მახლობლად), ტაჯიკი პოეტი. 1940 სამარყანდში დაამთავრა უზბ. სახელმწ. უნ-ტის ფილოლ. ფაკ-ტი. დაიღუპა დიდ სამამულო ომში. პირველი ლექსები 1936 გამოაქვეყნა. 1939 გამოვიდა მისი კრებ. „სამშობლოს სიმღერები". ჰ. ი-ის პოეზიის ენა უბრალო და სადაგია, სიახლე შეაქვს ტაჯ. ლექსის მეტრიკაში. 1968, სიკვდილის შემდეგ, მიენიჭა ნ. ოსტროვსკის სახ. ლიტ. კონკურსის ლაურეატობა. წერდა ლიტ.-კრიტ. სტატიებსაც. დაჯილდოებულია წითელი ვარსკვლავის ორდენითა და მედლებით.

ჰაბიბულა (დაახლ. 1872 — 20. II. 1919, ჯალალაბადის ახლოს), ავღანეთის ამირა 1901-იდან. გამგებლობის დასაწყისში პატრ. წრეების გავლენით ცდილობდა გაეტარებინა რეფორმები, რ-ებიც მიზნად ისახავდნენ სახელმწიფოს განმტკიცებას, დიდი ბრიტანეთისაგან მისი დამოკიდებულების შესუსტებას. შემდგომში გამოვიდა ახალგაზრდა ავღანელების წინააღმდეგ, ატარებდა ბრიტანულ პოლიტიკას, ცდილობდა ხელი შეეშალა განმათ. მოძრაობის აღმავლობისათვის. მოკლეს სასახლის შეთქმულების დროს.

ჰაბიტუსი (ლათ. habitus — გარეგნობა, შესახედაობა), ადამიანის გარეგნობა, მისი აღნაგობა, კონსტიტუცია. ცხოველის, მცენარის, კრისტალის, მინერალის გარეგანი შესახედაობა.

ჰაბაკურის ქედი, აბაკურის ქედი, ბაკილდის ქედი, ქედი მდ. ენგურის აუზში, სვანეთის ქედის განშტოება. მდ-ების ენგურისა და მისი მარჯ. შენაკადის ხუმპრერის (ზემო დოლრაში) აუზების წყალგამყოფი. გამოეყოფა სვანეთის ქედს მწვ. ლაჰილის (ლაჰილის) ახლოს, აქვს ჩრდ.-დას. მიმართულება. აგებულია ზედაპალეოზოურ-

ჰააგა. რაინდების დარბაზი — გენერალური შტატების სხდომების ადგილი. დაახლ. 1280

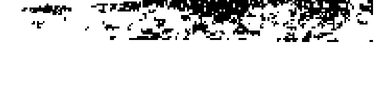

ჰააგის სკოლა. ჰ. ვ. მესდაგი. „პლაჟზე". 1887. მუნიციპალური მუზეუმი. ჰააგა

ტრიასული თიხაფიქლებითა და კვარციტებით აგებული კალთები ციცაბოა, დასერილია მდ. ენგურის შენაკადებით. თხემზე განლაგებულია: მწვ. ჰაბეგირი (აბაკური), 2605 მ), ფილურტ ბაკხი (2723 მ), მწვ. ბაკხი (3106 მ). ჩრდ. და შუა კალთებზე შერეული ტყეებია, ზემო კალთებზე და თხემზე — სუბალპ. და ალპ. მდელოები, ცვრ. ნაწილზე — ნივალურ-გლაციალური ლანდშაფტი. დ. [illegible]

ჰაბლი (Hubble) ედვინ პაუელ (20. XI. 1889, მარშფილდი, მისურის შტ., — 28 IX. 1953, სან-მარინო, კალიფორნიის შტ.), ამერიკელი ასტრონომი, ვაშინგტონის მეცნ. ეროვნ. აკად. წევრი (1927). 1914—17 მუშაობდა იერქსის, 1919-იდან — მაუნტ-ვილსონის ობსერვატორიებში. ჰ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება გალაქტიკების შესწავლას. 1922 ნისლეულები დაყო გარეგალაქტიკურ ობიექტებად — გალაქტიკებად და ჩვენს გალაქტიკაში მდებარე აირმტვრის ნისლეულებად. 1924—26 ზოგ გალაქტიკაში აღმოაჩინა ვარსკვლავები, რითაც დაამტკიცა მათი მსგავსება ჩვენს გალაქტიკასთან. 1929 დაადგინა, რომ გალაქტიკათა სპექტრების წითელ წანაცვლებასა და მანძილებს შორის არსებობს კავშირი (ჰაბლის კანონი), მოგვცა გალაქტიკების მორფოლ. კლასიფიკაცია.

ჰაბლის კანონი, ე. ჰ. ჰაბლის მიერ დადგენილი ემპირიული კანონზომიერება, რ-ის მიხედვით გალაქტიკების სპექტრების წითელი წანაცვლება ამ ობიექტებამდე მანძილის პროპორციულია.

ჰაბსბურგები (Habsburger), დინასტია, რ-იც მართავდა ავსტრიას 1282—1918, ჩეხეთსა და უნგრეთს — 1526—1918 (1867-იდან ავსტრია-უნგრეთს), ესპანეთსა და მის სამფლობელოებს — 1516—1700, „გერმანელი ერის საღვთო რომის იმპერიის" იმპერატორები (1438—1806, გარდა 1742—45 წლებისა). ჰ-ის დინასტიის მამამთავრად ითვლება ზემო ელზასელი გუნთრამ მდიდარი (X ს. შუა წლები). 1090-იდან ჰ. გრაფები იყვნენ, 1135-იდან — ლანდგრაფები ზემო რაინსა და შუა შვეიცარიაში. 1273 რუდოლფ I ჰ. აირჩიეს „საღვთო რომის იმპერიის" იმპერატორად. მან დაუმკვიდრა ჰ-ს ავსტრ. და შტირიის საჰერცოგოები (1282), რ-ებმაც XIV ს-ში შემოერთებულ კარინტიასთან, კრაინსა და ტიროლთან ერთად შეადგინეს ჰ-ის სამემკვიდრეოს ძირითადი ბირთვი (იხ. ავსტრია). მას შემდეგ, რაც მაქსიმილიან I მარიამ ბურგუნდიელზე დაქორწინდა (1477), ჰ-ის სამფლობელოებს შემოემატა ნიდერლანდები. კარლ V-ის (1516-იდან ესპ. მეფე კარლოს I) მმართველობის დროს ჰ-ის ხელისუფლება გავრცელდა უზარმაზარ ტერიტორიაზე (გერმანია, ავსტრია, ნიდერლანდები, იტალ. ნაწილი, ესპანეთი და მისი კოლონიები ამერიკაში). 1521—22 კარლ V-სა და მის ძმას ფერდინანდ I-ს შორის დადებ. ხელშეკრულებები, რ-თა თანახმად, ჰ-ის ავსტრ. სამემკვიდრეო მიწები გადაეცა ფერდინანდ I-ს (ჰ-ის ავსტრ. შტოს გამოყოფა), ხოლო 1526, მოჰაჩის ბრძოლაში უნგრეთ-ჩეხეთის მეფის ლაიოშ II-ის დაღუპვის შემდეგ, ჰ-ის ხელში გადავიდა აგრეთვე ჩეხია და დას. უნგრეთი. 1556 კარლ V გადადგა ესპ. ტახტიდან. ესპანეთს და მის სამფლობელოებს დაეპატრონა მისი ვაჟი ფილიპე II (ჰ-ის ესპ. შტოს საბოლოო გამოყოფა), ხოლო „საღვთო რომის იმპერიის" იმპერატორის ტიტულს — ავსტრიელი ჰ. ესპანური მემკვიდრეობისათვის ომის (1701—14) შედეგად ავსტრ. ჰ-მა მიიღეს ესპ. სამფლობელოები სამხრ. ნიდერლანდებსა (ბელგია) და იტალიაში (მილანის საჰერცოგო, ნეაპოლის სამეფო და სხვ.). კარლოს II ჰ-ის დინასტიის უკანასკნელი ესპ. მეფე იყო. ჰ-ის ავსტრ. შტო (მამრობითი ხაზით) შეწყდა იმპ. კარლ VI-ით (მეფობდა 1711—40). მისი ქალიშვილის მარია ტერეზიას ქორწინებამ ჰერცოგ ფრანც შტეფან ლოთარინგიელზე (იმპ. ფრანც I) დასაბამი მისცა ჰაბსბურგ-ლოთარინგიათა სახლს. ნაპოლეონთან ომში დამარცხებებმა ჰ. აიძულეს შერიგებოდნენ „საღვთო რომის იმპერიის" იმპერატორის ტიტულის გაუქმებას (1806). ფრანც II-ს შეუნარჩუნეს მხოლოდ ავსტრ. იმპერატორობა. ფრანც იოსებ I-ის დროს (იმპ. 1848—1916) ავსტრიის იმპერია გარდაიქმნა დუალისტურ ავსტრია-უნგრეთის იმპერიად (1867), რ-საც ავსტრ. იმპერატორები მართავდნენ. I მსოფლიო ომში ავსტრია-უნგრ. დამარცხებამ და რევ. და ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის აღმავლობის შედეგად ჰ-ის მონარქია დაიშალა. 1918 წ 11 ნოემბ. იმპ. კარლ I (მეფობდა 1916—18) ტახტიდან გადადგა. 1919 წ 3 აპრ. ავსტრიის რესპ. დამფუძნებელმა კრებამ მიიღო კანონი, რ-ის თანახმად, ჰ-ს ჩამოერთვათ ყველა უფლება და იძულ. ავსტრიიდან გაასახლეს ქონების კონფისკაციით (ეს კანონი შესულია სახელმწ. ხელშეკრულებაში დამოუკიდებელი და დემოკრ. ავსტრიის აღდგენის შესახებ 1955). ნ. [illegible]შვილი

ჰაგადა, (ძვ.-ებრაულ.— მოთხრობა, ნაამბობი), თალმუდური ლიტ-რის ერთი ნაწილი, რ-შიაც გადმოცემულია ბიბლიური-ეთიკური შეხედულებები, რითაც განსხვავდება თალმუდის სხვა ნაწილისაგან, ე. წ. ჰალახასაგან, რ-იც საკანონმდებლო ნორმებსა და სარიტუალო ხასიათის წესებს შეიცავს.

ჰაგენი (Hagen), ქალაქი გფრ-ში, ჩრდ. რაინ-ვესტფალიის მხარეში, მდ. ფოლმეს ნაპირზე, ფოლმესა და რურის შესართავთან ახლოს. 212,5 ათ. მცხ. (1980). შავი მეტალურგია, მანქანათმშ. და ლითონდამუშავება (მ. შ. ჩარხთმშენებლობა), ელექტროტექნ. მრეწველობა. საფეიქრო, ავეჯის, ქაღალდის საწარმოები. ჰ. ცნობილია VIII ს-იდან.

ჰაგვერდიევი აბდურაჰიმ ბეკ ასად ბეკოღლუ (17. V. 1870, ქ. შუშა, — 12. XII. 1933), აზერბაიჯანელი საბჭ. მწერალი. აზერბ. სსრ. ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1928). დაამთავრა თბილ. რეალური სასწავლებელი (1891). სწავლობდა პეტერბ. უნ-ტში, 1899-იდან შეუდგა პედ., ლიტ. და თეატრ. მოღვაწეობას ბაქოში. იყო აზერბ. თეატრის კომისარი. მის მხატვრულ შემოქმედებაში ასახულია ცხოვრების მშფოთვარება სოფლად, ავრცელებდა წარსულის გადმონაშთებს, ბურჟ. წყობას, პროპაგანდას უწევდა საბჭ. ხელისუფლებას. ტრაგედიაში „დანგრეული ბუდეები" (1896) ასახა XIX ს. მიწურულის თავადაზნაურული ოჯახის სოც. კრიზისი, პიესაში „უბედური ახალგაზრდა" (1900), პირველად აზერბ. ლიტ-რაში, გამოიყვანა პატრიარქალურ-ფეოდ. სამყაროსთან მებრძოლი დემოკრ. გმირი. 1906-იდან აქტიურად თანამშრომლობდა ჟურნ. „მოლა ნასრედინში", აქვეყნებდა მოთხრობებს, სტატიებს, ფელეტონებს. ეკუთვნის ნარკვევი „აზერბაიჯანის თეატრის ისტორიიდან" (1924), მონოგრაფია „მ. ფ. ახუნდოვის ცხოვრება და მოღვაწეობა" (1928). ეწეოდა მთარგმნელობით მუშაობას.

თხზ.: შეიხი შაბანი მეურნალი, წგნ.: სოციალური და აზერბაიჯანული ლიტერატურის ქრესტომათია, თბ., 1968.

გ. შავგულაშვილი

ჰაგიოგრაფია (ბერძნ. hagios — წმინდანი და გრაფო), სასულიერო მწერლობის დარგი, ქრისტიან წმინდანთა ცხოვრება-მოღვაწეობის ანდა მათი მოწამეობრივი აღსასრულის აღწერა. შინაარსობრივად განასხვავებენ ჰ-ის ორ ძირითად სახეობას — წამებას ანუ მარტვილობას და ცხოვრება-მოქალაქეობას. ჰ. აღმოცენდა რომის იმპერიაში, საიდანაც მალე ქრისტ. სამყაროში გავრცელდა. მისი პირველი ნიმუშები IV ს-იდან გვხვდება (ათანასე ალექსანდრიელის „ანტონის ცხოვრება"). IX—X სს-იდან ჰ-მ ევოლუცია განიცადა: რელიგიურის გარდა მასში ეთიკური და პოლიტ. ტენდენციებიც გამოიკვეთა. ბიზანტ. ჰაგიოგრაფიამ სიმეონ მეტაფრასტის (X ს.) ამ დარგის ამ შესაძლებლობანი გამოავლინა (იხ. მეტაფრასი) და დიდი გავლენა მოახდინა დას. და აღმ. ჰაგიოგრაფიულ მწერლობაზე.

ჰ. ძვ. ქართ. სას. მწერლობის ერთი უმნიშვნელოვანესი დარგია. ქართ. ლიტ-რა მდიდარია ჰ-ის როგორც თარგმნილი (ბერძ., ასურულ., არაბ., სომხ. და სხვ. ენებიდან), ისე ორიგინ. ნიმუშებით. ჩვენამდე მოღწეული პირველი ქართ. ძეგლი იაკობ ცურტაველის (ხუცესის) „შუშანიკის წამება" (დაახლ. 476—483) ორიგინ. ჰაგიოგრაფიული თხზულებაა. ავტორის მაღალი მხატვრული ოსტატობა მიგვანიშნებს შესაბამის ლიტ. ტრადიციათა არსებობაზე. ქართ. ჰ-ის უფრო ადრინდ. ძეგლები ამჟამად დაკარგულად ითვლება.

ორიგინ. ჰაგიოგრაფიული თხზულებანი მიმართულია ძირითადად დამპყრობელთა რელიგიების — მაზდეანობის („შუშანიკის წამება", „ევსტათი მცხეთელის მარტვილობა", VI ს.; „აბიბოს ნეკრესელის მარტვილობა", IX ს.; „რაჟდენ პირველმოწამის მარტვილობა", XII ს.), მაჰმადიანობის (იოანე საბანის ძის „აბოს წამება", VIII ს.; „კოსტანტი კახის მარტვილობა", IX ს.; „მიქელის" (გობრონის) მარტვილობა", X ს.), აგრეთვე ადგილ. წარმართობის („კოლაელ ყრმათა მარტვილობა", IX ს.) წინააღმდეგ. ქართ. ხალხის ისტ. ცხოვრების თავისებურებათა გამო ქრისტიანობის ღალატი სამშობლოს ღალატის ტოლფასად იყო მიჩნეული. ქართ. ჰ-მ საფუძველი დაუდო ეროვნ. და კულტ. თვითმყოფადობისათვის ბრძოლის ცხოველმყოფელ ნაკადს მოწყვეტილ ხანის ქართ. მწერლობაში. საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელებას აღწერს „ნინოს ცხოვრების" რედაქციები (IX—XIII სს.). ეროვნ. თვითშეგნების მოტივი შეინიშნება ცხოვრება-მოქალაქეობის ჟანრის ბევრ თხზულებაში ამისათან. ქართ. ორიგინ. ჰაგიოგრაფიული ძეგლები უძვირფასესი საისტ. წყაროა. მათში ასახული ისტ. ფაქტები მეტწილად დადასტურებულია [illegible] ავტორების მიერ (გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება", X ს.; ბასილი ზარზმელის „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება", X ს.; „ასურელ მამათა ცხოვრებანი", IX—XI სს.; გიორგი მთაწმიდელის „ექვთიმე მთაწმიდელის ცხოვრება", XI ს.; გიორგი მცირის „გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება", XI ს. და სხვ.).

ქართ. ჰ-ში კიმენურ თხრობას (იხ. კიმენი) XI-იდან შეენაცვლა მეტაფრასული მიმართულება. კულტ. ურთიერთობამ მეზობელ ხალხებთან ორმხრივი ხასიათი მიიღო. ქართ. ჰ-მ შემოგვინახა არაერთი მნიშვნელოვანი ძეგლის თარგმანი, რ-თა დედნები ამჟამად დაკარგულია. გიორგი მთაწმიდელის ცნობით, ექვთიმე მთაწმიდელმა (X — XI სს.) ქართულიდან ბერძნულად თარგმნა „სიბრძნე ბალავარისი"; ძეგლი ბერძნულიდან ლათინურად ითარგმნა, რის შემდეგაც გავრცელდა ევროპაში, მ. შ. სლავურ ქვეყნებშიც და ა. შ.

ეროვნ. პრობლემატიკის დამუშავებასთან ერთად ჰ-მ ქართ. საერო მწერლობას უანდერძა დახვეწილი ლიტ. სტილი და სინამდვილის მხატვრული ათვისების არაერთი საგულისხმო ხერხი.

ლიტ.: კ ე კ ე ლ ი ძ ე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 8, თბ., 1977.

ს. ცაიშვილი

ჰადერსფილდი (Huddersfield), ქალაქი დიდ ბრიტანეთში, დას. იორკშირის მეტროპოლიურ საგრაფოში. 124 ათ. მცხ. (1980). შალის ქსოვილების, სალებრების წარმოება, [illegible] მანქანათმშენებლობა (ჩარხები, საფეიქრო მანქანები)

ჰადესი (ბერძ. ᾍιδης, Plouton, ლათ. Pluto), ძვ. ბერძნულ მითოლოგიაში ქთონური ღვთაება, ქვესკნელის მბრძანებელი, მიცვალებულთა და წიაღის სიმდიდრეთა უხილავი მეუფე. კრონოსის და რეას ძე, (ჰესტიისა, დემეტრისა), ზევსის და პოსეიდონის ძმა. ტიტანების დამხობის შემდეგ ძმებმა ძალაუფლება გაიყვეს და ქვესკნელი ჰ-ს ერგო. მიცვალებულთა სულების სამეფოს განაგებდა თავის ცოლთან პერსეფონესთან ერთად. ჰ-ის წმინდა მცენარეებია კვიპაროსი და ნარგიზი. მსხვერპლად სწირავდნენ შავ ცხვარს. გამოსახავდნენ ზევსისა და პოსეიდონის მსგავსად, ოღონდ პირქუში სახით, შუბლზე თმებჩამოყრილს და განიერ სამოსში, ხელში სკიპტრის გასაღებით და გვერდით ცერბერის გამოსახულებით. ჩვეულებრივ წინამძღოლობით: ქვესკნელის, მიცვალებულთა სამყოფელის სახელი. ა. გელოვანი.

ჰადი მუჰამედ (ნამდ. სახელი ა ლ ა მ უ ჰ ა მ ა დ ჰ ა ჯ ი ა ბ დ უ ს ა ლ ი მ ო ღ ლ უ) (1879, შემახა, — V 1920, განჯა, ახლანდ. კიროვაბადი), აზერბაიჯანელი პოეტი რომანტიკოსი, ფლობდა სპარს და არაბ ენებს, შეისწავლა აღმოსავლური ლიტ-რა, თეოლოგია, ფილოსოფია, პირველი ლექსები 1905 გამოაქვეყნა. ჰ-ის შემოქმედებაში ჭარბობს სოც. და ფილოს. მოტივები ტრად. ფორმის მის ლექსებს ახასიათებს აღმოსავლური ფიგურალობა. ეს გამოხატულია სპარს.-არაბ. ლექსიკით შემოქმედებითი ურთიერთობა ჰქონდა ცნობილ აზერბ. პოეტებთან საბირსა და სამათთან. ეწეოდა მუშა-ობას და მთარგმნელობით მოღვაწეობას.
გ. მაყაშვილი

ჰადისი (არაბ. — საუბარი, მოთხრობა), გადმოცემა მუჰამედ წინასწარმეტყველისა და მის თანამოღვაწეთა შესახებ. ჰ-ები ხშირად ბატარ-პატარა ნოველებია მუჰამედის შესახებ, აგებული მისი ცხოვრების რამე შემთხვევაზე ან გამონათქვამზე და ძირითადად ზეპირად ვრცელდებოდა. შეკრებილი და ჩაწერილია მუჰამედის სიკვდილის შემდეგ ყურანის დოგმების შევსების მიზნით (VII ს. II ნახ. — IX ს. დასაწყ.). შედგება 2 ნაწილისგან: პირველი შეიცავს საკუთრივ ტექსტს („მათნ"), მეორე — იმ პირთა ჩამონათვალს, რომთა მეოხებითაც ჰ-მა მის ჩამწერამდე მიაღწია. ორთოდოქსალურმა ისლამმა წმიდა ჰ-ად მიიჩნია რამდენიმე ავტორის მიერ შეკრებილი და შერჩეული 6 წიგნი, ე. წ. „ექვსი საბეჭი" („ალ-ქუთუბ ალ-სითაა"). მ. შ. ყველაზე მნიშვნელოვანია ალ-ბუხარისა (810—870) და მუსლიმ ალ-ნიშაბურის (817—875) კრებულები. ამ ექვსმა კანონიკურმა კრებულმა შეადგინა მუსლ. სუნა (ქცევის წესი, გადმოცემა). დროთა განმავლობაში შეიქმნა ჰ-ის ვრცელი კომენტარები. VIII ს-ში უკვე ჩამოყალიბდა „მეცნიერება ჰადისის შესახებ" („ილმ ალ-ჰადის"). ჰ-ებმა დიდი გავლენა მოახდინა არაბ. მხატვრული ლიტ-რის, განსაკუთრებით პროზის განვითარებაზე. ისინი მნიშვნელოვანია ისლამისა და მისი შესაბამისი ეპოქის ისტ. შესწავლის ერთ-ერთი წყაროდ. ნ. კილაძე.

ჰამონგი (Hà Đông), ქალაქი ვიეტნამში, მდ. ჰონგჰას დელტაზე, ჰანოიდან 30 კმ. ჰაშონბინის პროვ. ადმ. ცენტრი. 200 ათ-ზე მეტი მცხ. სას.-სამ. რ-ნის (ბრინჯი, მეცხოველეობა) ცენტრი. კვების მრეწველობა.

ჰადრამაუთი, ისტორიული ოლქი არაბეთის ნ-ის სამხრ-ით ძვ. წ. II—I ათასწლეულში აქ აღმოცენდა სახელმწ. ჰადრამაუთი. დედაქალაქი — შაბვა. მოხსენიებულია ბიბლიაში, ძვ. წ. VI—V სს. სამხრეთ წარწერებში, ანტ. ავტორებთან. IV ს-ში ჰიმიარიტების სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა. ჰ-ის ტერიტორიაზე არაბების მოსვლასთან ერთად აქ გავრცელდა არაბ. ენა და ისლამი (VII ს. I ნახ.). ჰ იყო ხარიჯიტების მოძრაობის (VII—VIII სს.) გავრცელების ერთ-ერთი პირველი რ-ნი. XI ს. შუა წლებამდე ომანის ხელქვეითი იყო შემდეგ იემენის სახელმწ. შემადგენლობაში შედიოდა. 1888 დიდმა ბრიტანეთმა დაამყარა პროტექტორატი ჰ-ის ერთ-ერთ დიდ სამთავროზე—კუაიტიზე, 1918 — კასირზე. 30-იანი წლების დასაწ. ჰ ბრიტ. ადმ. პროტექტორატის ადენის შემადგენლობაში შევიდა. სამხრ. იემენის ხალხის შეიარაღებული ბრძოლის შედეგად ჰ 1967 გათავისუფლებულ იქნა და შეიყვანა დამოუკიდებელი სამხრ. იემენის სახ. რესპ. (1970-იდან იემენის სახ.-დემოკრ. რესპ.) შემადგენლობაში.

ჰადრონები (<ბერძ. hadros — ძლიერი, დიდი), ძლიერად ურთიერთქმედი ელემენტარული ნაწილაკების კლასი. ჰ-ს განეკუთვნება ყველა ბარიონი, ანტიბარიონი, მეზონი და რეზონანსი.

ჰაემეტი პალიმფსესტები, იხ. ჰაემეტი ტექსტები.

ჰაემეტი ტექსტები, ქართული ენის ძეგლები, რომლებიც ახასიათებთ ჰაემეტობა ტერმ. „ჰაემეტი" შექმნილი ა. შანიძის „ხანმეტის" ანალოგიით ჰ თ ხანმეტ ტექსტებთან შედარებით მცირერიცხოვანია, მაგრამ მათი მნიშვნელობა ქართ. ენისა და მწერლობის ისტორიისათვის არანაკლებია ქართ. ენის იმ ვითარებას, რ-იც ასახულია ჰ ტ-ში, ჰ იმავე ფუნქციით იხმარებოდა, რ-ითაც ხ იყო ნახმარი ხანმეტ ტექსტებში.

ჰაემეტია 616—619-ით დათარიღებული წყაროს წარწერა (წყაროს ცირიდან, სამცხეში, ადიგენის მახლობლად) და VIII ს. პალიმფსესტი, რ-შიც შეტანილია იერუსალიმის განჩინების ტექსტი. მისი უდიდესი ნაწილი ოთხთავის საკითხავებია. ცალკეული ჰაემეტი ფორმები საკმაოდ მრავლად გვხვდება ძვ. ქართ. ენის სხვადასხვა ძეგლში, მ. შ. 897 გადაწერილ ადიშის სახარებაში, აგრეთვე X—XI სს. ხელნაწერებში, რაც მოწმობს ჰაემეტობის ფართო გავრცელებას. აგრეთვე იმას, რომ მრავალი შედარებით გვიან გადაწერილი ტექსტის აღრეული დედანი ჰაემეტი ყოფილა. ჰაემეტ პალიმფსესტში დაცული ფრაგმენტები ოთხთავისა ტექსტოლოგიურად ძალზე ახლოა X ს. ხელნაწერებში შემონახულ ტექსტთან, რაც თარგმნის ძალიან ძვ. ტრადიციის მაჩვენებელია. იხ. ჰაემეტობა, ხანმეტობა, ხანმეტი ტექსტები.

ლიტ.: შ ა ნ ი ძ ე ა., ჰაემეტობა ადიშის სახარებაში, უძველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენის გამო, „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე", 1922—23, ტ. 2; შ ა ნ ი ძ ე ა., ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, იქვე, 1923, ტ. 3. შ. შანიძე.

ჰაემეტობა, ქართული ენისათვის დამახასიათებელი მოვლენა. ჰ- პრეფიქსის ხმარება ზმნებში მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირების ნიშნად (ჰ-ქმნა, ჰ-უბრძანა და სხვ.), უფრო იშვიათად სახელებში (ჰ-ურჩეულეს). რ-ებიც ისტორიულად შეიცვალა ფორმებით, და ისინი ენებიდან (ჰ-იქმნა, ჰ-იყო). ჰაემეტი ტექსტები ცნობილია VII—VIII სს-ში. კოლო, რ-საც ჰ ახასიათებდა. გავრცელებული უნდა ყოფილიყო ხანმეტი კილოს გავრცელების არეალის სამხრ.-დას-ით. ხანმეტი კილო, რ-იც საფუძვლად დაედო ქართ. სამწერლობო ენისათვის, VIII ს-ში შეცვალა ჰაემეტმა.

IX ს-იდან ჰაემეტი გრამატ. ფორმები იცვლება და მომდევნო დროში შესაბამისი გრამატ. მაწარმოებლები ჰაემეტი ფორმებიდან მოქცეულნი არიან: ჰ- იკარგება ხმოვნების წინ და ზოგიერთი თანხმოვნის (დ, თ, ტ, ძ, ც, წ, ჯ, ჩ, ჭ) წინ იცვლება ს-დ, ზოგჯერ (ჯ, ჩ, ჭ თანხმოვნებთან) შ-დ: ჰ-ქმნა → ს-ქმნა → შ-ქმნა. ჰ-ს, ისევე როგორც ხანმეტობას, უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ქართ. და ქართველური ენების ისტ. მორფოლოგიის შესასწავლად.

ლიტ. იხ. სტ-თან ჰაემეტი ტექსტები. შ. შანიძე.

ჰაერბალიშიანი გემი, გემი, რ-იც ძრავს ქვემოთ დაჭირხნილი ჰაერის ზემოქმედებით აიწევა წყლის ზედაპირიდან, რის შედეგადაც შეწინააღმდეგობა მისი მოძრაობისადმი სსრკ-ში პირველი ჰ. გ. გამოცადეს 1934—35 ჰ. გ. ორგვარია: ერთში ჰაერის ცენტრალური მიწოდება გუმბათისებრ ძირში ვენტილატორიდან ხორციელდება (კამერული სქემა), მეორეში — ძირის პერიმეტრზე განლაგებული ნახვრეტებით (საქშენიანი სქემა). ღელვის დროს ჰ. გ. მცურავად მოძრაობს, მისი ძირის ქვეშ მუდმივად არის ჰაერის ბალიში, რითაც აცილებულია დიდი დაბრკოლება და დიფერენტი ისეთ ჰ. გ-ში, რ-იც ნაწილობრივ მოწყდება წყალს, ჰაერის ბალიში პერიმეტრზე შემოფარგლულია მოქნილი ელემენტებით. გემებზე მაძრავად იყენებენ საჰაერო ხრახნსა და საჰაერო-რეაქტიულ ძრავებს ჰ. გ-ების სიჩქარეა 100—150 კმ/სთ.

ჰ. გ-ებს იყენებენ მგზავრების გადასაყვანად, ავტომობილების გადასაზიდად (ბორანი) და სამხ. სადესანტო გემებად.

ჰაერი, დედამიწის ატმოსფეროს შემადგენელი აირები. ძირითადად აზოტისა და ჟანგბადის, ნარევი. ჰ-ისა და წყლის ზემოქმედებით სრულდება დედამიწის ზედაპირზე მნიშვნელოვანი გეოლ. პროცესები, ფორმირდება ამინდი და კლიმატი. ჰ არის ჟანგბადის ის ძირითადი წყარო, რ-საც საჭიროებს ყველა ცოცხალი ორგანიზმი (იხ. სუნთქვა, აერობები). ჰ-ზე სასიცოცხლო წყარო კაცობრიობა ძველთაგანვე ლეგენდური სიცოცხლისა და საწარმოო საქმიანობისათვის საჭირო სითბოს (იხ. წვა) ჰ ქიმ. ნედლეულის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა.

მშრალი ჰ შედგება შემდეგი აირებისაგან (მოცულობითი %): აზოტი N_2 78,09, ჟანგბადი O_2 20,95, არგონი Ar 0,93, ნახშირორჟანგი CO_2 0,03 ჰ შეიცავს აგრეთვე უმნიშვნელო რაოდენობით დანარჩენ ინერტულ აირებს, აგრეთვე წყალბადს H_2, ოზონს O_3, აზოტის ჟანგეულებს, ნახშირჟანგს CO, ამიაკს NH_3, მეთანს CH_4, გოგირდოვან ანჰიდრიდს SO_2 და სხვ. (დაწვრილებით მშრალი ჰ-ის შედგენილობის შესახებ იხ. ატმოსფერო, ჰაერის დაცვა). ჰ-ის მოლეკულური მასა საშუალოდ ტოლია 28,966 (დაახლ. 29) ჰ-ში აზოტის, ჟანგბადისა და ინერტული აირების შემცველობა პრაქტიკულად მუდმივია, ამასთანავე ჟანგბადის O_2 (ნაწილობრივად N_2) მუდმივ კონცენტრაციას ხელს უწყობს დედამიწის მცენარეული საფარი (იხ. ფოტოსინთეზი, აზოტფიქსაცია).

ეს დროის ხანგრძლივთა აზრით, ჰ არის ერთი იმ ელემენტთაგანი, რ-ებისგანაც შედგება ყოველივე არსებული. 1776—77 ა. ლავუაზიემ გაარკვია, რომ ჰ. რთული შედგენილობისაა და მასში შედის აზოტი და ჟანგბადი. 1894 ჯ. რელეიმ და უ. რამზაიმ ჰ-ში აღმოაჩინეს კიდევ ერთი ელემენტი — არგონი შემდეგ აღმოაჩინეს, რომ ჰ-ში სხვა ინერტული აირებიცაა.

მეცნიერების ისტორიაში დიდი როლი ითამაშა ჰ-ის ფიზ. თვისებების შესწავლამ გ. გალილეიმ (1632) დაადგინა, რომ ჰ წყალზე 400-ჯერ მსუბუქია. იტალ. მეცნ. ე. ტორიჩელის და ვ. ვივიანის აღმოაჩინეს (1643) ატმ. წნევა, რის გასაზომად გამოიგონეს ბარომეტრი ბ. პასკალმა დაამტკიცა, რომ ატმ. წნევა სიმაღლის მიხედვით მცირდება. წნევისა და მოცულობას შორის დამოკიდებულების შესწავლისას რ. ბოილმა და რ. ტაუნლეიმ (1662) ინგლისში, ე. მარიოტმა (1676) საფრანგეთში აღმოაჩინეს კანონი (ე. წ. ბოილ—მარიოტის კანონი) შემდგომ, მეცნიერების განვითარებასთან ერთად დადგინდა აირის სხვა კანონებიც (იხ. აირი). დიდხანს ვერ მოხერხდა ჰ-ისა და მისი მთავარი კომპონენტების გათხევადება სითხედ, ამიტომ მათ „მუდმივ"

ჰადესი. ბრინჯაო. რომი.

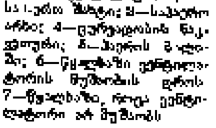

ჰაერბალიშიანი გემი (ქართლი საჰაერო ბალიშის მიხედვით): 1—ვენტილატორი, 2—საჰაერო შახტა; 3—საჰაერო არხი; 4—ცურვადობის ნაკვეთურები; 5—ჰაერის ბალიში; 6—ცხვირში ვენტილატორის მუშაობის დროს 7—წყალზედა, როცა ვენტილატორი არ მუშაობს

არყებად თვლიდნენ. მიზეზი, თუ რატომ მთავრდებოდა ჰ-ის გათხევადების ცდები მარცხით, მხოლოდ მას შემდეგ იქნა ახსნილი, რაც დ. მენდელეევმა დაადგინა (1860) კრიტიკული ტემპ-რისა და წნევის ცნება. 1877 ლ. კალიეტემ (პარიზი) და რ. პიქტემ (ჟენევა) მაღალი წნევის ქვეშ ჰ-ის გაცივებით კრიტიკულ ტემპ-რაზე დაბლა (დაახლ. — 141°C) ჰ. გარდაქმნეს სითხედ. 1895 გერმ. ინჟინერმა კ. ლინდემ შექმნა კონსტრუქცია და ააგო ჰ-ის გასათხევადებელი პირველი სამრეწვ. დანადგარი.

ფიზიკური თვისებები. ჰ-ის წნევა 0°C-ზე და ზღვის დონეზე შეადგენს 101325 ნ/მ² (1,01325 ბარ, 1 ატმ, 760 მმ ვწყ. სვ.). ამ პირობებში 1 ლ ჰ-ის მასა უდრის 1,2928 გ. პრაქტ. მიზნების უმეტესობისათვის ჰ. შეგვიძლია განვიხილოთ, როგორც იდეალური აირი, კერძოდ, ჰ-ის შემადგენლობაში შემავალი თითოეული აირის პარციალური წნევა არ არის დამოკიდებული მასში სხვა კომპონენტების შემცველობაზე (იხ. დალტონის კანონები). ჰ-ის კრიტიკული ტემპ-რაა —140,7°C, კრიტიკული წნევა—3,7 მეგნ/მ² (37 ატმ). ბგერის გავრცელების სიჩქარე ჰ-ში 0°C-ზე — დაახლ. 331 მ/წმ.

თხევადი ჰ. — მოცისფრო სითხე, სიმკვრივე 960 კგ/მ³ (—192°C-ისა და ნორმალური წნევის დროს). ნორმალური წნევის დროს სავსებით აორთქლებადი თხევადი ჰ-ის ტემპ-რა დაახლ. — 190°C-აა. მისი შედგენილობა არ არის მუდმივი, რადგან აზოტი და არგონი ჟანგბადზე სწრაფად აქროლდება. თხევადი ჰ-ის ფრაქციულ აორთქლებას იყენებენ სუფთა აზოტისა და ჟანგბადის, არგონისა და სხვა ინერტული აირების მისაღებად. თხევად ჰ-ს ინახავენ და ზიდავენ დიუარის ჭურჭლით ან სპეც. კონსტრუქციის რეზერვუარებით. შეკუმშულ ჰ-ს ინახავენ ფოლადის ბალონებში 15 მეგნ/მ² (150 ატმ) წნევის ქვეშ. ბალონის შეფერილობა შავია თეთრი წარწერით „შეკუმშული ჰაერი".

ჰ-ის ფიზიოლოგიური მნიშვნელობა. ატმ. ჰ-ში ჟანგბადისა და აზოტის შემცველობის მერყეობა უმნიშვნელოა და არსებით გავლენას არ ახდენს ადამიანის ორგანიზმზე. ადამიანის ნორმალური ცხოველმყოფელობისათვის მნიშვნელობა აქვს ჰ-ის პროცენტულ შედგენილობას, კერძოდ, ჟანგბადის პარციალურ წნევას, რაც ზღვის დონეზე შეადგენს 160 მმ. ვწყ. სვ. მისი 140 მმ-მდე შემცირებისას ჩნდება ჟანგბადის უკმარისობის პირველი ნიშნები, რომლებიც ჯანმრთელ ადამიანებში მალე ქრება ხოლმე. პარციალური წნევის 110 მმ-მდე დაქვეითებისას ვითარდება ჰიპოქსიის ნიშნები, ხოლო 50—60 მმ-მდე დაქვეითება სახიფათოა სიცოცხლისათვის. ჟანგბადის პარციალური წნევის მომატება არ ახდენს ადამიანის ორგანიზმზე უარყოფით გავლენას. ჟანგბადის ნორმალური პარციალური წნევის დროს აზოტი ინერტულია. მისი პარციალური წნევის 8—10 ატმ მომატება იწვევს ნარკოზულ (იხ. ნარკოზი) მდგომარეობას, ხოლო ჰ-ში აზოტის პროცენტული შემცველობის მომატება (93%-მდე და მეტი) ჟანგბადის პარციალური წნევის დაწევის გამო—ჰიპოქსემიას, ზოგჯერ კი სიკვდილსაც. ატმ. ჰ-ში სუნთქვის ცენტრის აღმგზნების — ნახშირორჟანგის შემცველობა ნორმალურად 0,03—0,04% (მოცულობით) შეადგენს. მისი კონცენტრაციის აწევისა და ამის შედეგად ჟანგბადის პარციალური წნევის დაქვეითების დროს შეიძლება განვითარდეს ასფიქსია, ხოლო ჰ-ში CO_2-ის 14—15%-მდე აწევამ სუნთქვის ცენტრის დამბლის შედეგად შეიძლება სიკვდილი გამოიწვიოს. ჰ-ში CO_2 კონცენტრაციის ზრდა საშიშია. შენობაში ძირითადად ხდება ადამიანის სუნთქვისა და ცხოველმოქმედების შედეგად (მოზრდილი ადამიანი 18—20°C ტემპ-რისას საათში გამოყოფს დაახლ. 20 ლ CO_2). საცხოვრ. შენობაში ნახშირორჟანგის კონცენტრაცია 0,1% არ უნდა აღემატებოდეს.

ატმ. ჰ-ში ბუნებრივად გვხვდება სხვადასხვა მიკროორგანიზმები, მაგრამ პათოგენური მიკროორგანიზმები გვხვდება ძალიან იშვიათად, ამიტომ ინფექციური დაავადებები ატმ. ჰ-ით ვრცელდება მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევებში (მაგ., ბაქტერიული იარაღის ხმარებისას). ადამიანისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ჰ-ის ტემპ-რას, ტენიანობას (ოპტ. ტენიანობა უდრის 40—60%) და მოძრაობის სიჩქარეს.

მრეწვ., ენერგეტ., ტრანსპ., ქიმ. და მეტალ. განვითარება ხელს უწყობს ჰ-ის მავნე აირებით გაბინძურებას, რაც ზრდის მოსახლეობის ავადობის, ზოგჯერ კი სიკვდილიანობის მაჩვენებლებს; ზოგიერთი სახის გაბინძურება იწვევს პროფესიულ დაავადებებს. დედამიწაზე საშიშია ჰ-ის რადიოაქტიური გაბინძურება, რაც ჰ-ის მასების მუდმივი მოძრაობის გამო გლობალურ ხასიათს ატარებს. იხ. ჰიგიენა კომუნალური.

ლიტ.: Некрасов Б. В., Основы общей химии, 3 изд., [т.] 1, М., 1973; Новиков Г. В., Дударев А. Я., Санитарная охрана окружающей среды современного города, Л., 1978; Хргиан А. Х., Физика атмосферы (в 2-х томах), 2 изд., Л., 1978.

ჰაერის ქიმიური შედგენილობა

კომპონენტი	% (მოცულობის მიხედვით)	% (მასის მიხედვით)
აზოტი	78,09	75,50
ჟანგბადი	20,95	23,10
არგონი	0,93	1,29
ნახშირორჟანგი	0,03	0,046
ნეონი	$1,8\cdot10^{-3}$	$1,3\cdot10^{-3}$
ჰელიუმი	$4,6\cdot10^{-4}$	$7,2\cdot10^{-5}$
კრიპტონი	$1,1\cdot10^{-4}$	$2,9\cdot10^{-4}$
აზოტის ქვეჟანგი	$5\cdot10^{-5}$	$7,6\cdot10^{-5}$
წყალბადი	$5\cdot10^{-5}$	$7,6\cdot10^{-6}$
ქსენონი	$8\cdot10^{-6}$	$3,6\cdot10^{-5}$
ოზონი	$2\cdot10^{-6}$	$3,3\cdot10^{-6}$
რადონი	$6\cdot10^{-18}$	$6\cdot10^{-17}$

ჰაერით გათბობა, შენობის სათავსების ცხელი ჰაერით გათბობის სისტემა. განასხვავებენ რეცირკულაციურ და ვენტილაციასთან შეთავსებულ ჰ. გ-ს. რეცირკულაციური ჰ. გ-ის დროს ჰაერგამახურებელს ჰაერი აწვდიან გასათბობი სათავსიდან, ვენტილაციასთან შეთავსებული გათბობისას კი — ნაწილობრივ გასათბობი სათავსიდან და ნაწილობრივ გარედან. ამასთან, რეცირკულირებული და გარე ჰაერის რაოდენობათა თანაფარდობა შეიძლება იცვლებოდეს ფართო დიაპაზონში. არის აგრეთვე ვენტილაციასთან შეთავსებული ისეთი ჰ. გ-ის სისტემა, რომელიც მუშაობს მხოლოდ გარედან მიწოდებული ჰაერით (რეცირკულაციის გარეშე). ჰ. გ-ის სისტემაში ჰაერის გადაადგილება შეიძლება ხორციელდებოდეს ბუნებრივად (ტემპ-რათა სხვაობისა და ჰაერის სიმკვრივის ხარჯზე) ან იძულებით (ვენტილატორის საშუალებით). ჰ. გ-ის სისტემა ცენტრ. გათბობის სხვა სისტემებთან (მაგ., წყლით გათბობის, ორთქლით გათბობის სისტემები) შედარებით უფრო ეკონომიურია, რადგან იგი არ საჭიროებს გასათბობ ხელსაწყოებსა და მილებს. ვენტილაციასთან ჰ. გ-ის შეთავსება სათავსში ჰაერის ცვლისა და კონდიცირების საშუალებას იძლევა. ჰ. გ. ხორციელდება ადგილ. და ცენტრ. გასათბობი აგრეგატებით.

ლიტ.: ფარჩია გ., გათბობა და ვენტილაცია, ნაწ. 1—2, თბ., 1967—70.

გ. ჩიხლაძე.

ჰაერის დაყოფა, ჰაერის დაყოფა შემადგენელ კომპონენტებად. იყენებენ ჰ. დ-ის სხვადასხვა მეთოდს. ჰ. დ. ერთ-ერთი ძირითადია ღრმა გაცივების მეთოდი: კომპრესორით შეკუმშული ჰაერი გადის თბოგადამცვლელს, შემდეგ მოხვდება მანქანა-დეტანდერში და გაფართოვდება, რის შედეგად გაცივდება და გათხევადდება. მისი შემდგომი დაყოფა ემყარება შემადგენელი კომპონენტების (იხ. ცხრ.) დუღილის ტემპ-რათა სხვაობას.

ჰაერის რეგენერაცია ბიოლოგიური, კოსმოსური საფრენი აპარატის ჰერმეტულ კაბინაში ოპტიმალური ატმოსფეროს უწყვეტი აღდგენა ავტოტროფული ორგანიზმების (წყალმცენარეები, ქემოსინთეზის ბაქტერიები) სასიცოცხლო ფუნქციონირების შედეგად. ეს ორგანიზმები ეკიპაჟის წევრების მიერ ამოსუნთქული ნახშირორჟანგისა და წყლის ორთქლისაგან გამოიმუშავებენ ჟანგბადს, რომლითაც მარაგდება საფრენი აპარატის ეკიპაჟი და ბიოკომპლექსის სხვა ორგანიზმები.

ჰაერის ტენიანობა, წყლის ორთქლის შემცველობა ჰაერში. წარმოადგენს ამინდისა და კლიმატის მნიშვნელოვან მახასიათებელს. ჰ. ტ-ს დიდი მნიშვნელობა აქვს ზოგიერთი ტექნოლ. პროცესისათვის, რიგი დაავადების მკურნალობისა, ხელოვნების ნაწარმოებებისა და წიგნების შენახვისათვის და სხვ.

ჰ. ტ-ის მახასიათებლებია: *e* — წყლის ორთქლის დრეკადობა (ანუ პარციალური წნევა), რომელიც გამოისახება ნ/მ²-ით (მმ ვწყ. სვ. ან მბარ-ით); *a* — აბსოლ. ტენიანობა — წყლის ორთქლის რაოდენობა ჰაერში (გ/მ³); *q* — კუთრი ტენიანობა — წყლის ორთქლის რაოდენობა ტენიან ჰაერში (გ/კგ); *w* — ნარევის ფარდობა — წყლის ორთქლის რაოდენობა (გ) 1 კგ მშრალ ჰაერში; *r* — ფარდობითი ტენიანობა — ჰაერში არსებული წყლის ორთქლის *e* დრეკადობის ფარდობა წყლის ორთქლის *E* მაქს. (გაჯერების) დრეკადობასთან იმავე ტემპ-რის დროს, გამოისახება %-ით, *d* — ტენიანობის დეფიციტი — სხვაობა წყლის ორთქლის მაქს. დრეკადობასა და ჰაერში ფაქტობრივად არსებული წყლის ორთქლის დრეკადობას შორის მოცემული ტემპ-რისა და წნევის პირობებში; τ — ნამის წერტილი — ტემპ-რა, რომლის დროსაც ჰაერში არსებული წყლის ორთქლი იზობარული გაცივებისას მიაღწევს ნაჯერ მდგომარეობას.

ჰაერის მაღალ ტემპ-რას ადამიანი უფრო ადვილად იტანს, როცა ჰ. ტ. დაბალია. საშ. კლიმ. პირობებში კომფორტულად ითვლება ჰაერის ფარდობითი ტენიანობა 40—60%.

ჰაერის ფარდა, ჰაერის მიმართული ნაკადი, რომელიც წინააღმდეგობას უწევს შენობაში გარედან ცივი (ან ტექნოლ. დანადგარებიდან ცხელი გაჭუჭყიანებული) ჰაერის შემოსვლას. ჰ. ფ. წარმოიქმნება გრძივჭრილებიანი ჰაერსატარით, რომელშიც ვენტილატორით 8—20 მ/წმ სიჩქარით ჭირხნიან ჰაერს (იხ. ნახ.).

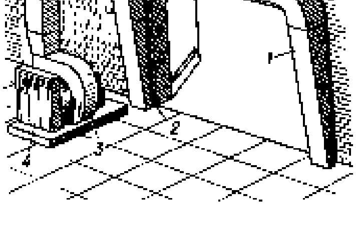

ჰაერის ფარდა. კარისპირა ორმხრივი ჰაერის ფარდის სქემა: 1—ჰაერსატარი; 2—ჰაერის გამოსაშვები ჭრილები; 3 — ვენტილატორი; 4—ჰაერგამახურებელი

ჰაერრეაქტიული ძრავა (ჰრძ), რეაქტიული ძრავა, რომელიც საწვავის დაწვისათვის იყენებს ჰაერის ატმოსფერულ ჟანგბადს. ჰრძ პირდაპირი რეაქციის ძრავაა. იგი აერთიანებს ძრავასა და მამოძრავის ფუნქციებს. წვის კამერაში მოხვედრილი ჰაერის წინასწარი კუმშვის ხერხის მიხედვით ჰრძ არის კომპრესორული და უკომპრესორო (ჰაერი იკუმშება ჰაერის ნაკადის ჩქაროსნული დაწნევის გამო). ჰრძ-ს მიეკუთვნება პირდაპირი დინების ჰრძ, მფეთქავი ჰრძ და ტურბორეაქტიული ძრავა.

ჰაერსაბერი მანქანა, ჰაერის ან სხვა აირის შესაკუმშავი და მისაწოდებელი მანქანა. შეკუმშვის ხარისხის მიხედვით ჰ. მ. შეიძლება იყოს ვენტილატორი, საჰბერი (შეკუმშვის დროს ჰაერის ხელოვნური გაცივების გარეშე) და კომპრესორი (ჰაერი ხელოვნურად ცივდება). შავ მეტალურგიაში ჰ. მ-ს ჰაერსაბერს უწოდებენ.

ჰაერსაწინააღმდეგო თავდაცვა, მტრის საჰაერო თავდასხმისაგან სამრეწველო რაიონების, ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ცენტრების, მოსახლეობის, შეიარაღებული ძალების დაჯგუფებებისა და სხვა მნიშვნე-

ლიუჟანი ობიექტების დაცვის მიზნით ჩატარებული საერთო-სახელმწიფოებრივი ღონისძიებებისა და ჯარების საბრძოლო მოქმედების ერთობლიობა სსრკ-ში ჰ თ-ს ასოციაციელებენ ქვეყნის ჰაერსაწინააღმდეგო თავდაცვის ჯარები შეიარაღებული ძალების სხვა სახეობებთან თანამოქმედებით. ჰ თ. წარმოიშვა I მსოფლიო ომის (1914—18) დროს შეიქმნა საზენიტო არტილერია, გამანადგურებელი ავიაცია, საჰაერო თვალთვალის, შეტყობინებისა და კავშირგაბმ სისტემა, საზენიტო პროჟექტორები. I მსოფლიო ომის შემდეგ შეიქმნა ჰ თ-ის ნაწილები და შენაერთები. 30-იან წლებში გაჩნდა რადიოსალოკაციო სადგურები 1932 სსრკ-ში დიდი ობიექტების დასაცავად შეიქმნა საზენიტო არტილერიის დივიზიები, 1937 — ჰ თ-ის დივიზიები და კორპუსები, 1940—41 — ჰ თ-ის ზონები, მტრისათვის მისაწვდომი ტერიტ. საომარი მოქმედების ასპარეზად იქნა აღიარებული დიდი სამამულო ომის (1941—45) გამოცდილებამ დაადასტურა სსრკ ჰ თ-ის ძირითადი პრინციპების მართებულობა ომის შემდგომ პერიოდში საჰაერო თავდასხმის საშუალებათა სწრაფმა ზრდამ (ბირთვული იარაღი, ბალისტიკური რაკეტები, რეაქტიული ავიაცია, რადიოელექტრონული ტექნიკა) განაპირობა ჰ თ-ის სისტემის შემდგომი სრულყოფის აუცილებლობა მყარი ობიექტების ქვეყნის ჰ თ-ის როლი, იგი სტრატეგიული ფაქტორად იქცა ჰ თ-ში წამყვანი ადგილი საზენიტო რაკეტების ჯარებს უკავია, რ-ებიც შეიარაღებულია საზენიტო რაკეტების კომპლექსებით და ზებგერითი რეაქტიული საბრძოლო გამანადგურებელ-გზაგადამჭრელი თვითმფრინავებით. ქვეყნის ჰ. თ-ს მოეთხოვება მუდმივი საბრძოლო მზადყოფნა, საჰაერო მოწინააღმდეგესთან ხანგრძლივი და დაძაბული ბრძოლის უნარი, მტრის მოსპობა დასაცავი ობიექტების შორეულ მისადგომებზე, მართვის მოქნილობა ყველა რგოლში, საიმედოობა და მდგრადობა ავტომატიზებული სისტემების გამოყენებასთან ერთად.

ჰაერშემთბობი, ჰაერსახურებელი, თბოგადამცემი აპარატი მასში გამავალი ჰაერის შესათბობად (იხ. ნახ.). ჰ-ს იყენებენ ჰაერით გათბობის სისტემებში, მომდენი ვენტილაციისა და ჰაერის კონდიციონირებისათვის, იბური ელექტროსადგურების საქვაბე დანადგარებში და მისთ.

ჰაჰა (არაბ.). არა თუ არ აღდგილისათვის დამახასიათებელი მეტეოროლოგიური ელემენტების ერთობლიობა, რ-იც განაპირობებს ამინდის განსაზღვრულ ტიპებს. იხ. კლიმატი.

ჰავაი (Hawaii), უდიდესი კუნძული ჰავაის არქიპელაგში (წყნარი ოკ.). ფართ. 10,4 ათ. $კმ^2$. შექმნილია ფარისებრი ბაზალტური ვულკანებით: მაუნა-კეა (4206 მ), მაუნა-ლოა (4170 მ), ჰუალალაი (2515 მ), კოჰალა (1678 მ) და კილაუეა (1222 მ) შეზრდით. მაუნა-ლოა და კილაუეა მოქმედი ვულკანებია. ჰავა ზღვის ტროპ., ძალზე ნოტიო. ნალექები 3600 მმ-მდე წელიწადში. ანანასის, შაქრის ლერწმისა და სხვა ტროპ. კულტურების პლანტაციები. მთავარი ქ. — ჰილო ჰ-ზე არის ეროვნ. პარკი და ვულკანოლოგიური ობსერვატორია.

ჰავაი (Hawaii), შტატი აშშ-ში, მდებარეობს ჰავაის კ-ებზე წყნარ ოკეანეში ფართ. 16,7 ათ. $კმ^2$, მოსახლ 965 ათ კაცი (1980). ცხოვრობენ ჰავაიელები, მესტიზები, ამერიკელები, იაპონელები და სხვ. ოფიც ენა — ინგლისური. ადმ. ცენტრ. და მთავარი ნავსადგური — ჰონოლულუ. ბუნების შესახებ იხ. სტ. ჰავაის კუნძულები.

ჰ. მრეწველობიანი სოფლის მეურნეობის ქვეყანაა წყნარი ოკ ჩრდ. ნაწილში. ეკონ. მთავარი დარგია სოფ მეურნეობა. მუშავდება დაახლ. 1 მლნ ჰა მიწა, რ-ის დაახლ 97% ეკუთვნის ამერ კომპანიებს და მსხვილ მიწათმფლობელებს მთავარი სასოფლო-სამეურნეო კულტურებია ანანასი, შაქრის ლერწამი, ყავა, სიზალი, ბანანი განვითარებულია მეცხოველეობა. მთავარი სამომხმარებლო კულტურაა ბრინჯი მეცხოველეობა დამხმარე მნიშვნელობისაა. აშენებენ მსხვ. რქ საქონელს, ღორს. მრეწვ. დარგებიდან მთავარია შაქრისა და ხილსაკონსერვო მრეწველობა. განვითარებულია ტურიზმი. ტურიზის შიგა გადაზიდვებში მთავარ როლს თამაშობს საზღვ. და საავტ. ტრანსპორტი.

ჰავაის კ-ები აღმოაჩინა ჯ. კუკმა 1778, მაგრამ ჯერ კიდევ XVI ს-ში აქ ესპ. ზღვაოსნები მოსულან XIX ს დასაწყისში ჰ-ზე არსებული რამდენიმე სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი ერთ სამეფოდ გაერთიანდა XIX ს მეორე ნახ. ჰავაის კ-ების მიწები სამეფოდ უცხოელთა, განსაკუთრებით ამერიკელთა, ხელში აღმოჩნდა 300-ათასიანი პოლინეზიელი მოსახლეობიდან მხოლოდ 30 ათ. კაციღა დარჩა. 1893 ამერიკელთა უშუალო ჩარევით ჰავაის დედოფალი დაამხეს 1894 შეიქმნა ე წ ჰავაის რესპუბლიკა, რ-იც უშუალოდ აშშ-ზე იყო დამოკიდებული ესპ.-ამერიკის ომის მსვლელობის დროს, 1898, კ-ები აშშ-მა დაიპყრო და 1900 მას „ტერიტორიის" სტატუსი მიანიჭა. 1908-იდან აშშ-ის სამხ. ბაზაა წყნარ ოკეანეში, 1959-იდან — აშშ-ის 50-ე შტატი.

ჰავაიელები, ჰავაის კ-ების ძირითადი მოსახლეობა. ლაპარაკობენ ჰავაიურ ენაზე, იციან ინგლისურიც. ანთროპოლოგიურად პოლინეზიელები არიან რაოდ 120 ათ. კაცი (1978, შეფასება). ევრ და ამერ. კოლონიზატორების შემოჭრამ (XVIII ს ბოლოს) გამოიწვია ჰ-ის მკვეთრი შემცირება. ჰ-ისა და ამერიკიდან, ევროპიდან, აზიიდან გადმოსახლებულთა შერევით შეიქმნა მესტიზების დიდი ჯგუფი, რ-თა ნაწილმა შეინარჩუნა ჰავაიური ენა და კულტ. ელემენტები. ჰ. და მესტიზები მუშაობენ შაქრისა და ანანასის პლანტაციებში, ემსახურებიან ტურისტებს. რელიგიით თანამედროვე ჰ. ქრისტიანები (პროტესტანტები და კათოლიკეები) არიან.

ჰავაის ასტროფიზიკური ობსერვატორია, ჩრდილოეთ-წყნარ ოკეანური ასტროფიზიკური ობსერვატორია, მაღალი ატმოსფერული წნევის არე ჩრდ. ნახევარსფეროში, წყნარი ოკ. სუბტროპ. და ტროპ. ნაწილში, ჰავაის კ-ების რ-ნში. აისახება წნევათა ყველა თვის მრავალწლიური საშუალოების რუკებზე. ჰ ა. აზორის ანტიციკლონის ანალოგიური ატმოსფერული მოქმედების უმნიშვნელოვანესი ცენტრია. ჰ ა-ის ცენტრში იანვ-ში საშ. წნევა 1022 მბარ-ზე მეტია, ივლ-ში — 1026 მბარ-ზე მეტი. ზაფხულობით ჰ. ა. ერწყმოდება უფრო მაღალ განედებში. ჰ. ა-თანაა დაკავშირებული წყნარი ოკ. ჩრდ.-აღმ. პასატი, რ-იც ქრის ჰ. ა-ის ეკვატორისაკენ მიმართულ პერიფერიაზე, ზაფხულობით — აგრეთვე სამხრ-აღმ. მუსონი, რ-იც ქრის ჰ ა-ის დას ნაწილში — ოკეანიდან აზიის აღმ. სანაპიროსკენ.

ჰავაის კუნძულები (Hawaiian Islands), სენდვიჩის კუნძულები, არქიპელაგი წყნარი ოკეანის ცენტრ. ნაწილში, ჩ. გ 18°51′ — 28°15′ და ა გ. 154°40′—178°18′ შორის. უდიდესია პოლინეზიაში. გადაჭიმულია 3600 კმ-ზე მეტ მანძილზე. მოიცავს 24 კუნძულს. დიდი კ-ებია: ჰავაი, მაუი, მოლოკაი, ოაჰუ, კაუაი, ნიიჰაუ, ლანაი, კაჰულავე, ეს კ-ები მთიანია; დანარჩენი პატარა კ-ები — დაბალი, ჩრდ.-დას. ნაწილში არის ატოლები. ჰ. კ. წყალქვეშა ვულკანების მწვერვალებია, რ-ებიც დედამიწის ყველაზე მაღალი მოქმედი ვულკანებია. ჩამქრალი ვულკ. მაუნა-კეა (4205 მ) ჰ კ-ის უმაღლესი წერტილია ჰავა ზღვის ტროპიკულია. საშ. თვიური ტემპ-რებია 18°C-იდან (თებ.) 26°C-მდე (აგვ.) მაღალ მწვერვალებზე ზამთრობით თოვლია ნალექები 3600—4000 მმ-იდან 12600 მმ-მდე წელიწადში კ კაუაი მთიანეთის ერთ-ერთ ყველაზე ნოტიო რ-ნია ზედაპირული ჩამონადენი სუსტად არის განვითარებული ლავებში წყლის ფილტრაციის გამო მდ-ები მოკლე დიდ კ-ებზეა ჰ კ-ის ფლორა და ფაუნა დიდი ენდემურობით გამოირჩევა. მცენარეთა დაახლ 90% ენდემურია ქარპირა კალთები 600—700-იდან 1600—1700 მ-მდე შემოსილია ნოტიო ტროპ ტყით, 3000 მ სიმაღლემდე დაბალტანიანი მთის ტყეებია. ზევით — ბუჩქნარი და გვიმრა სამხრ-დას. მშრალ კალთებზე სავანა და მეჩხერი ტყეა სანაპირო დაბლობებზე და მთის კალთებზე ტყეები გაჩეხილია შაქრის ლერწმის, ბანანის, ანანასისა და სხვა ტროპ კულტურების პლანტაციები ტყის ზედა საზღვარი დადაბლებულია ტყის გაჩეხვის გამო და მის ადგილას გაშენებულია ყავის პლანტაციები. ფაუნა მიეკუთვნება ავსტრალ ზოოგეოგრ. ოლქის ჰავაის ქვეოლქს.

ჰავაის მეთაფლიისნაირნი (Drepanididae), ბეღურასნაირთა რიგის ფრინველთა ოჯახი. პატარა (სხეულის სიგრძე 10—20 სმ, მასა 10—30 გ) ფრინველებია, მომწვანო, ყვითელი, წითელი ან შავი ბუმბულით აქვთ. გავრცელებულია მხოლოდ ჰავაის კ-ებზე ოჯახში 11 გვარის 21—22 სახეობაა (აქედან 7—8 სახეობა ამოწყდარია). აქვთ სხვადასხვა ფორმის ნისკარტი. ბინადრობენ ტყეში, ხშირ ბუჩქნარში ან განცალკევებულ ხეებზე დებენ 2—3 კვერცხს. აქვთ მკვეთრად შეფერილი ბუმბული. ზოგიერთ სახეობის ფრინველი წუწნიან ყვავილის ნექტარს, ხილის წვენს, იჭერენ წვრილ მწერებს ყვავილზე, მოკლე, სწორნისკარტიანები ძირითადად თესლებით იკვებებიან. ჰ მ-თვის დამახასიათებელია მუშკის სუნი. რ. ჟორდანია.

ჰავანა (La Habana), კუბის დედაქალაქი, ქვეყნის პოლიტ., ეკონ. და კულტ. ცენტრი. გაშენებულია კ. კუბის ჩრდ.-დას. ნაწილში, მექს. ყურის სანაპიროზე. დაახლ. 2 მლნ მცხ. (1986). დააარსა ესპ. კონკისტადორმა დიეგო ველასკესმა დაახლ. 1515 კუნძულის სამხრ. სანაპიროზე. 1519 ქალაქი გადაიტანეს ჩრდ.-დას. სანაპიროზე. XVI ს. ბოლოდან კუბის ადმ. ცენტრი ხდება. 1762—63 იპყრობს ინგლისმა ანგლ.-ესპ.-ამერ. ომის დროს, 1898, აშშ-მა დაიპყრო (1902-მდე). 1902-იდან კუბის რესპ. დედაქალაქია. კუბის რევ. გამარჯვების შემდეგ, 1959, ჰ-ში შეიქმნა ეროვნ. რევ. მთავრობა. 1960 სექტ. და 1962 თებ.-ში ჰ-ში შედგა კუბელი ხალხის I და II გენ. ეროვნ. ასამბლეა, რ-ებზეც მიიღეს ჰავანის დეკლარაციები.

ჰ. ქვეყნის უდიდესი სატრანსპ კვანძია. მისი ნავსადგური (მსხვილთმია დიდი საოკეანო გემებისათვის) შემოვლებით ხორციელდება კუბის იმპორტის 3/5-ზე მეტი და ექსპორტის დაახლ. 1/4 ჰ-ზე მოდის ქვეყნის მთავარი სარკინიგზო მაგისტრალი და ავტოსტრადა. დიდი ჰ-ის სამხრ.-დას. ნაწილში არის საერთაშ აეროპორტი ხოსე-მარტი. ჰ. ინდუსტ ქვეყნის მრეწვ. პროდუქციის დაახლ. ნახევარს. განვითარებულია საფეიქრო და კვების მრეწვ., არის აგრეთვე სამკერვალო, ლითონდამამუშ., ქიმ. მრეწვ. საწარმოები. 1959 რევ. შემდეგ სსრკ-ის დახმარებით რეკონსტრუირებულია ხოსე მარტის სახ. ჰავანის მეტალ. კომბინატი, აშენდა ავ-

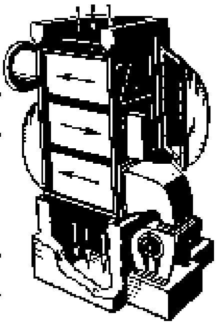
ჰაერშემთბობი

ჰავაის მეთაფლიისნაირნი: ჰავაის იივი (Vestiaria coccinea)

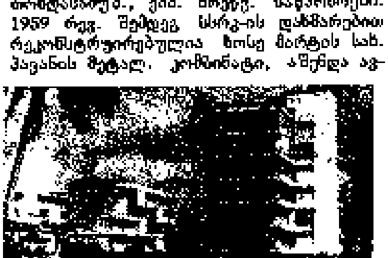
ჰავანა. საუნივერსიტეტო ქალაქის კორპუსები

ჰავანა. პლასა დე არმასის მოედანი

ტოსარქიტექტო ქ-ნა. თევზის სარეწი ნავსადგური სანაპირო ნაგებობათა კომპლექსით ერთად. დედაქალაქის გარშემო შეიქმნა საგარეუბნო მეურნ. და სასოფლო-სამეურნეო კულტურების პლანტაციათა ზონები.

ქალაქის ძვ. ნაწილი მდებარეობს ჰავანის უბის დას-ით. შემონახულია XVI—XVIII სს. სიმაგრეები (ელ მორო, 1589—1630), XVIII ს. მოდენებულ ანსამბლები. XIX ს-ში ჰ გაფართოვდა სამხრ. და დას. მიმართულებით. აშენდა მდიდრული საცხოვრებელი სახლები და ვილები. XX ს-ში იქმნება დიდი მწვანე ზონები (ბულვარები, მაგისტრალები). ქალაქის ზღვისკენ მიმართული „ფასადი" შექმნილია ვედადოს რ-ნის 10—30-სართულიანი სახლებით. ნაგებობათაგან აღსანიშნავია ეროვნ. კაპიტოლიუმი (1926—29, არქიტ. რ. ოტერო), სასტუმროები „ჰავანა ლიბრე", „ჰავანა რივიერა" (ორივე — 1958—59). 1959 რევ. შემდეგ განაშენიანდა ახ. საცხოვრ. რ-ნები, საუნივერსიტეტო ქალაქი (1960-იდან), მრავალი ადმ. და სხვ. შენობა. შეიქმნა მემორიალური პარკი-ძეგლი (1967, არქიტ. ს. ლომინჩევი და სხვ.). უბის ქვეშ გაყვანილია გვირაბი, რ-იც აერთებს ქალაქის ცენტრს ახ. რ-ნებთან.

ჰ-ში არის ჰავანის უნივერსიტეტი, მეცნ. აკადემია (დაარსდა 1962), ბ-კები (უდიდესია ეროვნ. ხოსე მარტის სახელობისა), ეროვნ. მუზეუმი (ევრ. და კუბის ხელოვნება), ლ. მონტანეს ანთროპოლ. მუზეუმი (ამერ., აზიის და აფრ. ხალხთა კულტურა), რევ. მუზეუმი; თეატრები და სხვ.

ჰავანის დეკლარაციები, 1960 ჰავანის დეკლარაცია ანუ პირველი ჰავანის დეკლარაცია მიიღეს 1960 წ. 2 სექტ. ჰავანაში კუბელი ხალხის I გენ. ეროვნ. ასამბლეაზე. ჰ. დ. გმობდა ამერ. იმპერიალიზმის ჩარევას ლათ. ამერიკის ხალხთა საქმეებში, წარმოადგენდა რევ. კუბის პასუხს „სან-ხოსეს დეკლარაციაზე", რ-იც მიიღეს ამერ. სახელმწიფოთა ორგანიზაციის წევრი ქვეყნების საგარეო საქმეთა მინისტრების მე-7 საკონსულტაციო თათბირზე 1960 აგვ-ში კოსტა-რიკაში. დეკლარაცია ამხილებდა აშშ-ის აგრესიას კუბის რევ. წინააღმდეგ.

1962 ჰავანის დეკლარაცია ანუ მეორე ჰავანის დეკლარაცია, 1962 წ. 4 თებ. მიიღეს ჰავანაში კუბელი ხალხის II გენ. ასამბლეაზე. ეს იყო პასუხი ამერ. სახელმწიფოთა ორგანიზაციის წევრი ქვეყნების საგარეო საქმეთა მინისტრების მე-8 საკონსულტაციო თათბირზე (1962 იანვ., პუნტა-დელ-ესტე, ურუგვაი), რ-ის გადაწყვეტილებით, კუბა გარიცხეს ამ ორგანიზაციიდან. ჰ. დ. ამხილა აშშ-ის იმპერიალ. წრეებისა და ლათ. ამერ. ქვეყნების ოლიგარქიული მთავრობების შეთქმულება კუბის რევ. წინააღმდეგ.

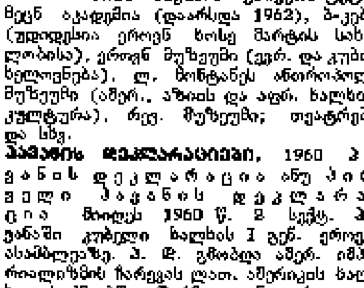

ჰავრის რატუშის შენობა. რეკონსტრუქცია დაიწყო 1947. არქიტექტორი ო. პერე.

ჰავანის უნივერსიტეტი, დაარსდა 1728 როგორც სამეფო კათოლ. უნ-ტი. რამდენჯერმე გადაკეთდა, უკანასკნელად — 1960, კუბაში სახ. რევ. გამარჯვების (1959) შემდეგ. 1984 უნ-ტში იყო ჰუმანიტარულ, საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა, ტექნოლ., აგრონ., სამედ., ეკონ. ფაკულტეტი, ხ. ა. მელიას სახ. მუშურ-გლეხური ფაკ-ტი, პედ. ინ-ტი; უნ-ტთან მუშაობდა რამდენიმე კვლ. დაწესებულება (ზოოლ., აგრონ. მეცნიერებათა ინ-ტები, სამეცნ. აღმოჩენათა ეროვნ. ცენტრი, ეკონ. ცენტრი). სწავლობდა 53 ათ-მდე სტუდენტი. მუშაობდა 3 ათ-ზე მეტი მასწავლებელი. უნ-ტი უშვებდა ბიულეტენს, პერიოდულ გამოცემას „ჰავანის უნივერსიტეტი" და სხვადასხვა თემატურ პუბლიკაციას.

ჰავლიჩეკ-ბოროვსკი (Havlíček-Borovský), ჰავლიჩეკ (ფსევდ. ჰაველ ბოროვსკი) კარელ (31 X. 1821, ბოროვი, ახლანდ. ქ. ჰავლიჩკუვ-ბროდის მახლობლად, — 29. VII 1856, პრაღა), ჩეხი პოეტი, პუბლიცისტი. [illegible] სატირული ნაწარმოებები „ტიროლური ელეგიები" (1852, გამოქვეყნდა 1861), „წმინდა ვლადიმერის ნათლობა" (1848—54, გამოქვეყნდა 1876), „მეფე ლავრა" (1854, გამოქვეყნდა 1870). ჰ-ის შემოქმედებამ ხელი შეუწყო ჩეხ. ლიტ-რაში რეალიზმის, სამოქალაქო და სატირული პოეზიის განვითარებას. გაახალხურა ჩეხ. სალიტ. ენა.

ჰავრი (ფრანგ. Le Havre, სიტყვასიტყვ. — ნავსადგური), ქალაქი საფრანგეთში, ნორმანდიაში, ზღვისპირა (ქვემო) სენის დეპარტამენტში, მდ. სენის შესართავში. 218 ათ. მცხ., გარეუბნებიანად 260 ათ. (1975). ჰ. ქვეყნის უდიდესი ნავსადგური, „პარიზის საზღვაო კარიბჭე". მისი მეშვეობით გადის საფრ. საგარეო-სავაჭრო ტვირთის უმეტესი ნაწილი. ტვირთბრუნვა 48,2 მლნ. ტ (1985). ჰ-სა და მის გარეუბნებში განვითარებულია გემთმშენებლობა და მანქანათმშ., სხვა დარგები, ფერადი მეტალურგია, ელექტროტექ., კვების, ბამბეულის, ხის დამუშ., ცემენტის, ნავთობგადამამუშ. და ნავთობქიმ. მრეწველობა. არის ოკეანოგრაფიული ინ-ტი. მუზეუმები.

ჰ. გაშენდა XVI ს-ში მეთევზეთა დაბის ადგილზე. II მსოფლიო ომის დროს, 1944 ძლიერ დანგრეული ქალაქის ზღვისპირა რ-ნი რეკონსტრუირებულია 1947—56 ო. პერეს პროექტით. ხუროთმოძღვრულ ძეგლთაგან შემონახულია ნოტრ-დამის ეკლესია (დაიწყო 1574, არქიტ. ნ. დუშემენი; ფასადი — XVII ს. დასაწყ.), გრავილ-სენტ-ონორინის სააბატო (ეკლესია — XI — XIV სს.; შუა საუკ. ქანდაკებების და არქეოლ. მუზეუმი).

ჰაზენკლევერი (Hasenclever) ვალტერ (8. VII. 1890, აახენი, — 15. VIII. 1949, ლე-მილი, საფრანგეთი), გერმანელი პოეტი, დრამატურგი, ექსპრესიონიზმის წარმომადგენელი. აღსანიშნავია მისი ლექსების კრებ. „ყრმა" (1913), დრამები „ვაჟიშვილი" (1914), „ანტიგონე" (1917), „მხსნელი" (1919), „შეკვლელობა" (1926). ჰ-ის კომედია „საქმის კაცი" (1926) დაიდგა რუსთაველის თეატრში 1927. მასვე ეკუთვნის ფარსები, კინოსცენარი, ანტიფაშისტური ტრაგიკომედია „მიუნხაუზენი" (1933, გამოქვეყნდა 1947, დაიდგა 1948) და სხვ.

ჰაზირა (ნამდ. სახელი და გვარი აბრამ აბრამოვი) (1845, შულავერი, — 12 I 1922, თბილისი), თბილისელი მგოსანი, დარის დაკვრის ოსტატი, აშუღი საიათნოვას ცნობილი მიმდევარი. ჰ-ს პოეზიისათვის დამახასიათებელია პატრ. და სოც. თემატიკა. როგორც ამქრის უსტაბაშს, ჰ-ს არაერთი შეგირდი დაულოცავს ოსტატად. ისინი დადიოდნენ საქართველოს სოფლებში და ავრცელებდნენ თავისი მასწავლებლის სიმღერებს, რ-თაგან აღსანიშნავია „ალზედუ, თამარ დედოფალო, შენთვის ტახტის საქართველო", „საწუთრო არის გათენდება, ალზედუ, მეშაყ, მენი" და სხვ. ქართულ თეატრში წარმოდგენის აქტებს შორის ჰ-ს „დარდი" უკრავდა და მღეროდა პიესის შესაბამის ლექსებს, რითაც ამდიდრებდა წარმოდგენის ემოციურ ზემოქმედებას. გ. ჩხიკვაძე

ჰაზრი ნაბი (ნამდ. სახელი და გვარი ნაბი ალექსეროღლუ ზაბაევი) (დ. 10 XII. 1924, სოფ. ხურდალანი), აზერბაიჯანელი საბჭ. პოეტი. სკკპ წევრი 1956-იდან. დაამთავრა მ. გორკის სახ. ლიტ-რის ინ-ტი. ლექსებს აქვეყნებს 1944-იდან. პირველი კრებული „ოცნებათა ყვავილები" გამოსცა 1950. წერს პოემებს („სუმგაითის დღიური" და სხვ.) უმღერის სამშობლოს, სიყვარულს, მეგობრობას (ლექსი „ქართველ ძმებს"). ცნობილია კრებ. „სამშობლო და უცხო მხარე" (1968), „მეხა კლდეზე" (1969), „დროის კალეიდოსკოპი" და სხვ. თარგმნა ა. პუშკინის, მ. ლერმონტოვის, შ. პეტეფის, პ. თუმანიანის, დ. გურამიშვილის ლექსები. სსრკ სახელმწ. პრემია (1978). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით. ჟ. ტომარაძე

ჰათეფი აბდულაჰ (1453, ხარჯირდი, — 1520, ჰერათი), სპარსულ-ტაჯიკური ლიტერატურის წარმომადგენელი. ცნობილი პოეტისა და ფილოსოფოსის აბდ ალ-რაჰმან ჯამის დისწული და მოწაფე იყო. მისი რჩევით შეადგინა 5 პოემის კრებული („ხამსე"): „ლეილი და მაჯნუნი", „შირინი და ხოსროვი", „შვიდი სასახლე", „თემურნამე" („წიგნი თემურლენგის შესახებ") და „შაჰნამე" („დიდების წიგნი"). ნიზამის მიბაძვით დაწერილ ამ კრებულში ჰ-მ გამოავლინა დამოუკიდებელი პოეტური ოსტატობა. მასვე ეკუთვნის ლირ. ლექსების „დივანი". ჰ-ს შემოქმედება საინტერესოა აღორძინების ეპოქის ქართ. მწერლობის ზოგიერთი საკითხის გასარკვევად. ა. გვახარია

ჰათიმ ალ-ტაი ან ჰათემ ტაი (გ. დაახლ. 607), ისლამამდელი არაბი პოეტი ტაის ტომისა. სახელი გაითქვა გულუხვობით და ხელგაშლილობით, რაც მისი ლექსების მთავარი თემაც არის. მასზე შეიქმნა უამრავი ლეგენდა, რ-ებიც შესულია როგორც არაბ., ისე სხვა მუსლ. ხალხთა ზეპირსიტყვიერებისა და არაკების კრებულებში. ნ. ფუტკარაძე

ჰაიასტანი, სომხეთის ქვეყანა, სომხეთი. წარმოდგება საერთო სახელისაგან „ჰაი". სომეხი ხალხის ჩამოყალიბებაში ამ ტომის წამყვანი როლის გამო მისი სახელი მთელ ხალხზე გავრცელდა და სომხეთის თვითსახელწოდებად იქცა. გ. მაისურაძე

ჰაიდამაკები, მარჯვენა ნაპირის უკრაინის სახალხო განმათავისუფლებელი მოძრაობის მონაწილენი XVIII ს-ში. შეიქმნა კიევისა და დას. პოდოლიეში და შემდეგ გავრცელდა უკრ. სხვა რ-ნებში. ჰ-ის რაზმები შედგებოდა გლეხებისაგან, უღარიბესი ზაპოროჟელი კაზაკების, მოჯამაგირეებისა და ხელოსნებისაგან. უკრაინელების გარდა მათში შედიოდნენ ბელორუსები, პოლონელები, მოლდაველები, რუსები. დონის კაზაკები ჰ-ს მხარს უჭერდნენ. მარცხ. ნაპირის უკრ. გლეხები და კაზაკები, რ-ებიც რუს. შემადგენლობაში იყვნენ. ამის გამო ცარიზმი აქტიურად ებრძოდა ჰ-ის გამოსვლებს. 1734, 1750, 1768 ჰ-ის მოძრაობა გადაიზარდა მძლავრ სახ. აჯანყებებად. ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო 1768 აჯანყება („კოლიივშჩინა"). სამოქალაქო ომის (1918—20) დროს უკრ. ბურჟ. ნაციონალისტები, სახელწოდების პოპულარობის გამო, თავის თავს ჰ-ს უწოდებდნენ.

ჰაიდარაბადი, 1724—1948 ერთ-ერთი დიდი სამთავრო ინდოეთში, 1950—56 შტატი. აღმოცენდა დიდი მოგოლების

სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ, 1724 მოგოლთა სამფლობელოების ნიზამსუბისა და გოლკონდის ნაცვალმა თავი დამოუკიდებელ გამგებლად გამოაცხადა. 1798 იგი იძულებული შეიქნა დაედო „სუბსიდიური" ხელშეკრულება ოსტინდოეთის კომპანიასთან, რ-ის თანახმადაც სამთავრომ თავდაცვის, დამოუკიდებელი დიდი კავშირურთიერთობის უფლებები დაკარგა. სამთავროში დაინიშნა ინგლ. რეზიდენტი. 1947 ჰ. ინდოეთის კავშირში შევიდა. კონსტიტუციის თანახმად, 1950 ჰ-ის სამთავრო გარდაიქმნა შტატად. 1956 ადმ. რეფორმით ჰ-ის შტატი გაუქმდა.

ჰაიდარაბადი, ქალაქი ინდოეთში, მდ-ების მუსისა და უსის შესართავთან. ანდჰრა-პრადეშის შტატის ადმ. ცენტრი. 2,6 მლნ მცხ (1981). სამხრ. ინდოეთის სავაჭრო-სატრანსპ. კვანძი და სამრეწვ. ცენტრი. საფეიქრო, ტყავის, კვების, ფარმაცევტული, მინის, ქაღალდის მრეწვ., მანქანათმშ., საიუველირო ნაწარმის, ქსოვილების, მხატვრული ნაკეთობების მრეწველობის დამზადება. უნ-ტი. მუზეუმები. ჰ. დაარსდა 1589-ის შემდეგ როგორც გოლკონდის დედაქალაქი. 1724-იდან 1956-მდე იყო ამავე სახელწოდების სამთავროს დედაქალაქი და ნიზამების რეზიდენცია, შემდეგ ჰაიდარაბადის შტ., ხოლო 1956-იდან ანდჰრა-პრადეშის შტ. ადმ. ცენტრი. ხუროთმოძღვრული ძეგლებიდან აღსანიშნავია მთავარი მეჩეთი მექა-მასჯიდი (XVII ს.). XX ს-ში აშენდა უსმანის უნ-ტის კომპლექსი (1918-იდან, მრავალი შენობა, 1960-იანი წწ.), თეატრი (1962, არქიტ. მ. ფათაზადინი და სხვ.), მრავალი სამრეწვ., საქმიანი, სავაჭრო და საცხოვრ. შენობა. ჰ-ის დას-ით გოლკონდის ციხესიმაგრეა (XVI—XVII სს.) გოლკონდის მმართველთა გუმბათიანი მავზოლეუმების კომპლექსითურთ.

ჰაიდარაბადი, ქალაქი პაკისტანში, სინდის პროვინციაში, მდ. ინდის ნაპირზე. 1,6 მლნ მცხ (გარეუბნებიანად, 1981). სარკინიგზო და საავტ. გზების დიდი კვანძი. სამდ. ნავსადგური. აირსადენი სუი—ჰაიდარაბადი. საფეიქრო მრეწვ. ცენტრი. ტყავ-ფეხსაცმლის, ქიმ., კვების მრეწვ. საწარმოები. სას.-სამ. მანქანათმშ. და გემთმშენებლობა. ხელოსნობა. უნ-ტი.

ჰაიდარ ალი (1722—7. XII. 1782, ნიტურის ახლოს, კარნატიკა), მაისურის სახელმწიფოს გამგებელი, ინგლ. კოლონიზატორების წინააღმდეგ მოძრაობის ორგანიზატორი სამხრ. ინდოეთში. ჩაატარა არმიის რეორგანიზაცია: გააუქმა ჯაგირების სისტემა, ჯარისკაცებისათვის შემოიღო ხელფასი, რ-საც ხაზინა იხდიდა, შექმნა ევრ. ყაიდაზე გაწვრთნილი ქვეითი ნაწილები, გააძლიერა არტილერია. 1761—64 მნიშვნელოვნად გააფართოვა მაისურის სამფლობელოები. მოიგერია მარათების რამდენიმე თავდასხმა. 1780 დადო მათთან კავშირი, რ-ის მიზანი იყო ინგლ. ბატონობის მოსპობა ინდოეთში. ინგლ.-მაისურის II ომში (1780—84) ჰ. ა-მ ინგლისელებს წაართვა თითქმის მთელი კარნატიკა, მაგრამ 1781 რამდენიმე დამარცხება განიცადა, რამაც ინგლისელებს საშუალება მისცა მაისურისათვის ჩამოეშორებინა მოკავშირეები. ჰ. ა. მარტო იბრძოდა. დაიღუპა ომში.

ჰაიდარ ამუოღლი, ტ ა რ ი ვ ე რ დ ი ე ვ ი [20. XII. 1880, ურმია (რეზაიე), — 16. X. 1921, ფუმენის ახლოს], ირანის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი და მუშათა მოძრაობის მოღვაწე. 1898 შევიდა რსდმპ-ში. 1900—03 მუშაობდა ბაქოში. 1903 დაბრუნდა ირანში. 1905 თეირანში ჩამოაყალიბა პირველი ს.-დ. წრე. აქტიურად მონაწილეობდა 1905—11 ირანის რევოლუციაში. რეაქ. დამარცხების შემდეგ ემიგრაციაში წავიდა ჯერ ეგვიპტეში, შემდეგ დას. ევროპაში. 1917 თებერვ. შემდეგ პეტროგრადში ჩავიდა. 1920 ნოემბრიდან ირანის კომპარტიის ცკ-ის გენ. მდივანი. მოკლეს ქუჩუქ-ხანის დაჯგუფებამ.

ჰაიდეგერი (Heidegger) მარტინ — (26. IX. 1889, მესკირხი, ბადენი, — 26. V. 1976, იქვე), გერმანელი ფილოსოფოსი, XX ს. ეგზისტენციალიზმის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. სწავლობდა იეზუიტების სკოლაში, შემდეგ ჰ. რიკერტთან ფრაიბურგის უნ-ტში (ბრაისგაუ). 1916 იყო ე. ჰუსერლის ასისტენტი, პროფესორი მარბურგის (1922—28), ფრაიბურგის (1928—45) უნ-ტებში. 1933—34 ფრაიბურგის უნ-ტის რექტორი. 1945 ნაცისტებთან თანამშრომლობის გამო უნ-ტიდან გაათავისუფლეს. სიცოცხლის ბოლო წლებში ცხოვრობდა სოფ. ტოდტნაუბერგში (გფრ). ჰ-ის მოძღვრების ამოსავალია ს. კირკეგორის ეგზისტენციალური განცდები და ფ. ნიცშეს ირაციონალიზმი, ხოლო მეთოდი — ე. ჰუსერლის ფენომენოლოგია და ვ. დილთაის ჰერმენევტიკა, თავისი ფილოს. სახელმძღვანელო აზრით მისდევს კი იგი ფ. ბრენტანოს უმაღლესს.

ჰ-ის მოძღვრების სახელმძღვანელო აზრია ონტოლოგიური პრობლემა — ყოფიერების საზრისის გარკვევა. ჰ-ის აზრით, ტრად. ონტოლოგიას ეს პრობლემა არ ესმოდა. მისი შეხედულებით, ყოფიერების საზრისის გაგების ჰორიზონტია ეგზისტენციალური დრო — დროულობა (Zeitlichkeit), როგორც ნამყო-აწმყოთმყოფადი მომავალი (Gewesend-gegenwärtigende Zukunft). მას ეფუძნება ადამიანის ზრუნვითი ცხოვრება, მისი ისტორიულობა და ისტორია. საერთოდ სამყარო-დრო, როგორც „ვულგარული" დრო, დროულობის ტრანსცენდენტალური სტრუქტურა არის ეგზისტენციის ყოფნის „ზრუნვის" ონტოლოგიური საზრისი. ამგვარად, ჰ-ის აზრით, ყოფიერების ნამდვილი საზრისის გარკვევის მისია უნდა შეასრულოს „ფუნდამენტურმა ონტოლოგიამ", ე. ი. ადამიანის ყოფნის (Dasein) ეგზისტენციალურ-ფენომენოლოგიურ ანალიზზე დაყრდნობილმა ტრანსცენდენტალურმა ონტოლოგიამ.

ადამიანის არსებობაა ეგზისტენცია — ყოფიერებასთან ღია, დაუფარავი, ამავე დროს დაფარული მიმართება. ეგზისტენციალებს მიეკუთვნება ადამიანის არსებობის არანამდვილობანი (გაუცხოება, გადასხვაფერება, Man და სხვ.) და ნამდვილობანი (სინდისის ხმა, გადაწყვეტილობა, არჩევა და სხვ.). ინდივიდმა უნდა შეძლოს ბოროტებიდან მეორეულზე ამაღლება. საამისო იმანენტური ძალა მას შიშია; მარტოობისა და სიკვდილის დროს სინდისის უხმო ძახილი სწორედ ამას მოუწოდებს ადამიანს. Man დაიძლევა მაშინ, როცა ინდივიდი გააცნობიერებს თავისი ყოფნის სასრულობის განსაზღვრულობას; ნამდვილი ეგზისტენციის ამოცანაა „ჩახედოს თავის გარდაუვალ ხვედრს თვალებში" და გახდეს „თავისი სიკვდილის გმირი", რადგან ადამიანის ყოფნა „ჩაბრუნებულია წყვდიადში", არარასთან დგომაა, ამიტომ პიროვნებამ საკუთარი გადაწყვეტით, თავისუფლებით უნდა განსაზღვროს თავისი ერთადერთი ცხოვრების აზრი.

ჰ-ის ადრინდ. თვალსაზრისი ეგზისტენციალურ ანთროპოლოგიად შეიძლება მივიჩნიოთ. შემდეგ პერიოდში კი იგი ყურადღებას ამახვილებს ყოფიერების იდუმალებაზე, ეგზისტენციის ყოფიერებით განმსაზღვრულობაზე, ენაზე, როგორც „ყოფიერების სახლზე", ყოფიერების ჭეშმარიტებაზე. ამასთან, მისთვის მთავარია არა „შემობრუნება", ცალკეული პერიოდი, არამედ გზის ერთიანობა, გზაზე სვლა. ფილოსოფოსობა არის ძიება, გზაზე ყოფნა, რისთვისაც აუცილებელია დასავლეთის რაციონალური და აღმოსავლეთის არაცნებითი აზროვნების შეხვედრა. ევროპა ყოფიერების გახსნებით უნდა მივიდეს აღმოსავლეთთან. ბოლო პერიოდში ჰ-თან აღინიშნება რელიგიური ტენდენციები, მის მოძღვრებას სეკულარიზებულ თეოლოგიად მიიჩნევენ.

ჰ-ის ფილოსოფია უჩვეულო ტერმინოლოგიის გამო ძალზე აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს. ხშირად თვით ეგზისტენციალისტებიც ვერ უგებენ ერთმანეთს (მაგ., ჰ. და ჟ. პ. სარტრი).

ჰ-ის მოძღვრება ხასიათდება ანტისციენტიზმით, ირაციონალიზმით, სუბიექტივიზმით, ლოგიკურის მიმართ ემოციურის პრიმატით.

თხზ.: Feldweg, Fr./M., [1953]; Holzwege, 3 Aufl., Fr./M., 1957; Kant und das Problem der Metaphysik, 2. Aufl., Fr./M., 1951; Nietzsche, Bd. 1—2, [Pfullingen], 1961; Platons Lehre von der Wahrheit, Bern, 1947; Sein und Zeit, 10 Aufl., Tübingen, 1927; Unterwegs zur Sprache, Pfullingen, 1959; Was heißt Denken?, Tübingen, 1954; Was ist Metaphysik?, 7. Aufl., Fr./M., 1955.

ლიტ.: ბ ა ქ რ ა ძ ე კ., ეგზისტენციალიზმი, თბ., 1962; ზ ა ზ გ ა ლ ა შ ვ ი ლ ი ბ., ფენომენის პრობლემა ნიკოლაი ჰარტმანისა და მარტინ ჰაიდეგერის ონტოლოგიებში, თბ., 1983; Г а й д е н к о П., Экзистенциализм и проблема культуры (Критика философии М. Хайдеггера), М., 1963; L ö w i t h K., Heidegger Denker in dürftiger Zeit, 2. Aufl., Gött., [1960]; P ö g g e l e r O., Der Denkweg M. Heideggers, [Pfullingen, 1963].

რ. გორდეზიანი

ჰაიდელბერგელი ადამიანი, უძველესი ადამიანი, რ-იც ცხოვრობდა ადრინდ. პლეისტოცენურ გამყინვარებამდელ ხანაში. ჰ. ა-ის ქვედა ყბა 1907 აღმოაჩინა გერმ. ანთროპოლოგმა ო. შეტენზაკმა ქ. ჰაიდელბერგის მახლობლად, სოფ. მაუერის ქვიშის კარიერში. ქვედა ყბის მთელი რიგი ნიშნებით ჰ. ა. უახლოვდება ანთროპომორფულ მაიმუნებს და განსხვავდება თანამედროვე ადამიანისაგან: ქვედა ყბის ქვედა ფართო და შემრგვალებული კიდეთი; ქვედა ყბის სხეული, ისევე როგორც აღმავალი ტოტი, ძალიან სქელია, მასიური და ფართოა. პროფილი დახრილია, ნიკაპის ბორცვი არა აქვს.

ამავე დროს ჰ. ა-ის ქვედა ყბის კბილები თითქმის არ განსხვავდება თანამედროვე ადამიანის კბილებისაგან, რაც ადასტურებს ჰ. ა-ის მიკუთვნებას თანამედროვე ტიპის ადამიანებთან.

მ. აბდუშელიშვილი

ჰაიდელბერგი (Heidelberg), ქალაქი გფრ-ში, ბადენ-ვიურტემბერგის მიწის ჩრდ. ნაწილში, მდ. ნეკარის ნაპირზე, ნეკარისა და რაინის შესართავთან ახლოს. 134 ათ. მცხ. (1983). მანქანათმშ., ელექტროტექ., ტყავის, ფარმაცევტული მრეწვ., პოლიგრ. ტურიზმის წარმოება. გერმ. უძველესი ჰაიდელბერგის უნ-ტი (1386). ჰ. პირველად იხსენიება 1196 წყაროებში.

ჰაიდენჰაინი (Heidenhain) რუდოლფ პეტერ ჰაინრიხ (29. I. 1834, მარიენვერდერი, — 13. X. 1897, ბრესლაუ), გერმანელი ფიზიოლოგი და ჰისტოლოგი, ბრესლაუს უნ-ტის პროფესორი (1859-იდან). 1866 დაადგინა მეტად დიდი ძალის გაღიზიანება მამოძრავებელი ნერვების გაღიზიანების ეფექტზე. ე. წ. ტონომოტორული ფენომენის ანალიზისას (ენის მგრძნობიარე ნერვის პერიფერიული ბოლოს გაღიზიანებით გამოწვეული ენის კუნთების ნელი შეკუმშვა მამოძრავებელი ნერვის გადაჭრის შემთხვევაში) ჰ-მა დაამტკიცა, რომ იგი განპირობებულია სისხლძარღვების გაფართოების დამატებითი მოქმედებით. აღმოაჩინა, რომ დიდი ნახევარსფეროების ქერქის გარკვეული წერტილების გაღიზიანება შემაკავებელ გავლენას ახდენს ჩონჩხის კუნთების გაღიზიანებაზე. დაადგინა კუნთებში სითბოს წარმოქმნის დამოკიდებულება მათი მოქმედების პირობებზე — სიგრძის მომატებაზე, დაჭიმულობაზე, გაღიზიანების ინტენსივობაზე და სხვ. აღწერა კუნთის ერთხელობრივი შეკუმშვისას სითბოს გა-

ჰაიდარაბადი (ქ. ინდოეთში). სატრიუმფო კარი ჩარმინარი. 1591

ჰაიდელბერგელი ადამიანი. ჰაიდელბერგელი ადამიანის ქვედა ყბა

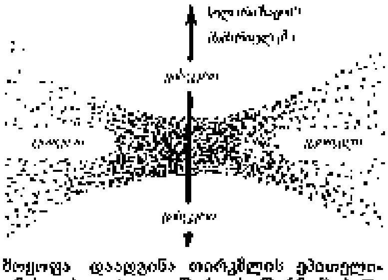

ჰაიდინგერის მტევნის პოლარიზების ფიგურა

მოცემულ დაკვირვებას თირკმლის ეპითელიუმის აქტ. როლი შარდის წარმოშობაში და აგრეთვე ორგანიზმის გარკვეული უჯრედული ელემენტების აქტ. მნიშვნელობა ლიმფის წარმოშობასა და ნაწლავების მიერ შეწოვის პროცესში. საექიმო მნიშვნელობის შრომებში, ჰ-ის მიხედვით, კაპილარის ახდენს სეკრეტორული და ტროფიკული ნერვები. ჰ-მა დაამტკიცა, რომ პეპსინი და მარილმჟავა გამოიყოფა კუჭის სხვადასხვა ჯირკვლოვანი უჯრედიდან, დაამუშავა იზოლირებული კუჭის მეთოდი, რაც ძაღლებში გამოიყენება ი. პავლოვმა.

ფ. ჰაიდნი

ჰაიდინგერის მტევანი, ჰაიდინგერის ფუნჯები, ადამიანის თვალის ბადურის ყვითელი ლაქისათვის დამახასიათებელი მოვლენა, რაც დაკავშირებულია პოლარიზებული სინათლის აღქმასთან. ავსტრ. მინერალოგმა ვ. ჰაიდინგერმა 1844 აღმოაჩინა, რომ ადამიანის შეუიარაღებელ თვალს შეუძლია განასხვაოს პოლარიზებული სინათლე არაპოლარიზებულისგან. თუ დაკვირვებული წრფივად პოლარიზებული თეთრი სინათლით განათებულ ერთგვაროვან ველს უყურებს, იგი მოყვითალო ფონზე ხედავს მკრთალლურჯ პროპელერისმაგვარ ფიგურას, ე. წ. ჰაიდინგერის ფიგურას (იხ. სურ.). ჰ. მ-ს იყენებენ ოფთალმოლოგიაში თვალის ბადურისა და სხვა ორგანოების დაავადებათა დიაგნოსტირებისათვის.

ლიტ.: ბოშოლაური ი., ფერების აღქმის ფიზიოლოგია და ჰაიდინგერის ფუნჯები, «მეცნიერება და ტექნიკა», 1977, №3.
ი. ბოშოლაური.

ვ. ჰაიზენბერგი

ჰაიდნი (Haydn) ფრანც იოზეფ [ჰვარაუდით, 31. III (მონათვლა 1. IV). 1732, სოფ. როჰრაუ, ქვემო ავსტრია, — 31 V 1809, ვენა], ავსტრიელი კომპოზიტორი, ვენის კლასიკური სკოლის პირველი წარმომადგენელი. 1740—49 წ. ვენაში მღეროდა ს. წმ. სტეფანეს ტაძრის გუნდში. აქვე სწავლობდა სხვადასხვა საკრავზე დაკვრას. ერთხანს იყო კომპოზიტორისა და სიმღერის მასწავლებლის ნ. პორპორას აკომპანიატორი. XVIII ს. 50-იან წლებში ჰ-მა დაწერა ზინგშპილი „კოჭლი ეშმაკი" (დაიდგა 1752 ვენაში) და მთელი რიგი სხვა ნაწარმოებები, რომაც პირველად მოუტანა მას სახელი. 1759—61 წ. გრაფ მორცინის კარის კაპელმაისტერი იყო. აქ შექმნა მან თავისი პირველი სიმფონიები. 1761—90 მსახურობდა უნგრელი თავადების ესტერჰაზების კარზე, რაც ორკესტრისა და საშინაო თეატრისათვის დაწერა მრავალი სიმფონია (მ. შ. ცნობილი „გამოსათხოვარი", 1772) და ოპერა. ჰ-ის შემოქმედებითი მოღვაწეობა აღმავლობას განიცდის XVIII ს. 80—90-იან წლებში, როდესაც შექმნა საუკეთესო კვარტეტები (დაწერილი ოთხს 83-ით), 6 პარიზული (1785—86) და 12 ლონდონური (1791—92, 1794—95) სიმფონია, ორატორიები, მესები და ა. შ. ინგლისში მოგზაურობამ გააფართოვა ჰ-ის შემოქმედებითი თვალსაწიერი. 1791 მას მიანიჭეს ოქსფორდის უნ-ტის საპატიო დოქტორის წოდება.

ჰ-ის უაღრესად დემოკრ. ხელოვნება დაკავშირებულია ხალხ. შემოქმედებასთან. მისი მუსიკა გამსჭვალულია ავსტრ., სლავური, უნგრ. ფოლკლორის რიტმებითა და ინტონაციებით, ხალხ. იუმორით, ცხოველმყოფელობით. ცენტრ. ადგილი ჰ-ის შემოქმედებაში უკავია სიმფონიებს (100-ზე მეტი) და სიმებიან კვარტეტებს (83); თვით ამ ჟანრში ჰ-ის მოღვაწეობას ისტ. მნიშვნელობა ჰქონდა. ზოგიერთი თავისი მხატვრული იდეებით, ფილოს. გააზრებით და კომპოზიციური ხერხებით (მოტივ.-ურ-თემატიკური დამუშავება) ჰ-მა შეამზადა ბეთჰოვენის შემოქმედება. განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ჰ-ის შემოქმედებაში მის ორატორიებს „სამყაროს შექმნა" (1798) და „წელიწადის დრონი" (1801). ჰ-ს ეკუთვნის 24 ოპერა, მრავალი საკრავიერი კონცერტი და ანსამბლი (200-მდე), 52 საფორტეპიანო სონატა, საკრავიერი პიესები და სხვ.

ლიტ.: Кремлев Ю. А., Йозеф Гайдн. Очерк жизни и творчества, М., 1972.

ჰაიდუ-ბიჰარი (Hajdu-Bihar), მედ. ე უნგრეთში, მდ. ტისის აუზში, უნგრეთის ალფოლდის დაბლობზე. ფართ. 6,2 ათ. კმ². მოსახლ. 552 ათ. კაცი (1984). ადმ. ც. — ქ. დებრეცენი. ეკონომიკა აგრ.-ინდუსტრ. ხასიათისაა. მოჰყავთ ხორბალი, სიმინდი, ჭვავი, ბრინჯი, კარტოფილი, მზესუმზირა, შაქრის ჭარხალი, თამბაქო. ავითარებენ ღორს, მსხ. რქ. საქონელს, ცხვარს, ფრინველს. უნგრეთის კვების (საფქვავი, ხორცის, თამბაქოს, ხილსაკონსერვო), ფარმაცევტ., მრეწვ., საინსტრუმ., სამშენ. მასალების, სამკერვალო ნაწარმის დამზადება.

ჰაიდუკები (უნგრ. hajdúk — ქვეითი ჯარისკაცები), XV—XIX სს-ში თურქ. დამპყრობთა წინააღმდეგ სამხრ. სლავი ხალხების შეიარაღებული მებრძოლ. მონაწილენი. თავისი კლასობრივი არსით ჰ-ის მოძრაობა ანტიფეოდ. ხასიათისა იყო. ჰ-ის რაზმები მონაწილეობდნენ სერბეთის პირველ აჯანყებაში 1804—13, რუს.-თურქ. 1877—78 ომის დროს ჰ. რუს. ჯარებთან ერთად იბრძოდნენ ბულგ. განთავისუფლებისათვის. ჰ-ის ბრძოლა ბალკ. ქვეყნების მწერლობისა და ხალხ. შემოქმედების მთავრობის წყაროა.

ჰაიეკი (Hayek) ფრიდრიხ აუგუსტ ფონ (დ. 8 V. 1899, ვენა), ავსტრიელი ბურჟუაზიული ეკონომისტი. დაამთავრა ვენის უნ-ტი (1921), ავსტრ. ეკონ. კვლევების ინ-ტის დირექტორი (1927—31), ლონდონის (1931—50), ჩიკაგოს (1950—62), ფრაიბურგის (გფრ, 1962—67) უნ-ტების პროფესორი. 1970-იდან ზალცბურგის (ავსტრია) უნ-ტის პროფესორ-კონსულტანტი. ჰ. ცნობილია ავსტრ. სკოლის პოლიტ.-ეკონ. სუბიექტურ-ფსიქოლ. მეთოდის მიმდევარი, თეორიისა და იდეალ. ფილოსოფიის. კაპიტალის განსხვავებს როგორც ფულის სახ.-ეკონ. ფუნქციონირებისათვის დამახასიათებელ მოვლენას. ჭარბწარმოების ეკონ. კრიზისების მიზეზად მიაჩნია ინდუსტრიის მეტისმეტი ზრდა და ბანკების მიერ არასწორი ფულად-საკრედიტო პოლიტიკის გატარება, კრიზისების აღმოფხვრის საშუალებად კი — მშრომელი მასების ხელფასების დონისა და ხელფასის შემცირება. წინააღმდეგია ეკონომიკაში სახელმწიფოს აქტ. ჩარევისა. ერთად ამახვილებს კონიუნქტურის მერყეობის თეორიისა და პრაქტიკას. ნობელის პრემიის ლაურეატი (გ. მიურდალთან ერთად, 1974).

ლიტ.: ჭ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ვ., თანამედროვე ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკა, ნაწ. 3, თბ., 1967; Блюмин И. Г., Критика буржуазной политической экономии, т. 2—3, М., 1962; Селигмен Б., Основные течения современной экономической мысли, пер. с англ., М., 1968.
ა. ხილაკაძე.

ჰაიზე (Heyse) პაულ ფონ (15 III 1830, ბერლინი, — 2 IV. 1914, მიუნხენი), გერმანელი მწერალი. ნობელის პრემიის ლაურეატი (1910). იყო ფილოს. დოქტორი (1852), ერთ-ერთი ლიდერი მიუნხენის წრისა, რომაც ქადაგებდა პრინციპს „ხელოვნება ხელოვნებისათვის". მნიშვნელოვანია ჰ-ს რომანები: „სამყაროს შვილები" (1873), „სამოთხეში" (1875), აგრეთვე ნოველები „არაბიატა" (1855), „უკანასკნელი კენტავრი" (1871) და სხვ. ნოველა „ტრეპელი ქალიშვილი" (1858) თარგმნა ე. გაბაშვილმა 1880 სათაურით „სოფლელი ტრედი" და დაბეჭდა კრებ. „ქართველი ქალებისაგან ნათარგმნი მოთხრობანი". „ვან ბენუა" თარგმნა ელ. ყაზბეგმა და დაბეჭდა 1884 „ივერიაში" (№ 157).
შ. რევიშვილი.

ჰაიზენბერგი (Heisenberg) ვერნერ (5 XII. 1901, ვიურცბურგი, — 1. II 1976), გერმანელი ფიზიკოსი, კვანტური მექანიკის ერთ-ერთი შემქმნელი. 1923 დაამთავრა მიუნხენის უნ-ტი, სადაც ისწავლა ა. ზომერფელდთან. 1923—27 იყო მ. ბორნის ასისტენტი, 1927—41 — ლაიფციგისა და ბერლინის უნ-ტების პროფესორი, 1941-იდან — მაქს პლანკის ინ-ტის პროფესორი და დირექტორი ბერლინსა და გეტინგენში, ხოლო 1958-იდან — მიუნხენში.

1925 ნ. ბორთან ერთად დაამუშავა ე. წ. მატრიცული მექანიკა (კვანტური მექან. პირველი ვარიანტი), რომაც შესაძლებელი გახადა პელერის ატომის მახასიათებლების კვანტურ-მექან. გამოთვლა. 1927 ჩამოაყალიბა განუზღვრელობათა თანაფარდობა. კვანტური მექანიკის საფუძვლის შექმნისა და მისი გამოყენებისათვის მიენიჭა ნობელის პრემია (1932). დაამუშავა ფერომაგნეტიკების სპინური დამაგნიტებისა და ელემენტ. ურთიერთქმედების თეორია. შრომები აქვს ატომბირთვის თეორიის, რელატივისტური კვანტური მექანიკისა და ელ. ველის ერთიანი თეორიის საკითხებზე.

თხზ.: ნაწილი და მთელი, თბ., 1983; Введение в единую полевую теорию элементарных частиц, М., 1968; Теория атомного ядра, М., 1953; Физические принципы квантовой теории, М.—Л., 1932; Философские проблемы современной атомной физики, М., 1953.

ჰაიკი, ჰაიკის (სომხური) მითიური წინაპარი, გმირი, ბიბლიური იაფეთის მეხუთე შთამომავალი: იაფეთ-გამერ-თირას-თორგომ-ჰაიკი. ჰაიკიდან წარმოდგება სომეხთა ეთნ. სახელი „ჰაი". თქმულება ჰ-ზე დაცულია მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიაში", სებეოსისა და ანანია შირაკაცის თხზულებებში. აქ აღწერილია სომეხთა მიერ ეგვიპტელებისაგან თავის დაღწევა, ჰ-ის გმირული ბრძოლა ტირანის ბელის წინააღმდეგ არარატის ქვეყნის (ვანის ტბის სამხრ.-აღმ.) დასაკუთრებლად, სადაც შემდეგ სომხები ცხოვრობდნენ — მათ დღევანდელ სამშობლოში მოსვლამდე. ეს თქმულება ნაწილობრივ უახლოვდება ლეონტი მროველის მიერ აღწერილ გადმოცემას — ჰაოსიან-ქართლოსიანთა ბრძოლას ნებროთის წინააღმდეგ.

ლიტ.: მ ე ლ ი ქ ს ე თ - ბ ე გ ი ლ., ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1941.
ვ. მაისურაძე

ჰაიკუ, ჰ ო კ უ, იაპონური პოეზიის ჟანრი — სამტაეპიანი 17-მარცვლოვანი (5-7-5) ურითმო ლირიკული ლექსი. ჰ. იყო ხაიკაის დასაწყისი ტაეპი, რომელიც გამოეყო ტანკას და ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელ ჟანრად. მისი თემაა წელიწადის დროთა ცვალების ფონზე ბუნებისა და ადამიანის ცხოვრება. ურთიერთობაში წელიწადის დროის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. იგი ყოველთვის მოითხოვს ე. წ. „სეზონური სიტყვების" ზედმიწევნით შეზღუდულ რაოდენობას. ჰ-ს ახასიათებს ლაკონურობა, სინატიფე, ფერწერული და ბგერითი ჰარმონია, სახეების მრავალფეროვნება, ქარაგმულობა, აზრის პოლიფონიურობა, გაანგარიშებული ... გამოსახულებზე. ... ფერწერას ხშირად იქმნებოდა სურათის სიუჟეტზე და, თავის მხრივ, მხატვრების

შთაგონების წყარო იყო. იგი ხშირად იქცეოდა სატირის კრიტიკის საგნად, ზედ ლიტერატურულად შესრულებული წარწერის სახით.

ჰ-ის გარკვეულების რაოდენობაზე ეძღვნება მონოგრაფია.

ჰაილბრონი (Heilbronn), ქალაქი გფრ-ში, ბადენ-ვიურტემბერგის მხარეში, მდ. ნეკარის ნაპირზე. 111 ათ. მცხ. (1983). სატრანსპ. კვანძი. მანქანათმშ., ქიმ., საფეიქრო, კვების მრეწველობა.

„ჰაილბრონის პროგრამა", გერმანიის პოლიტიკური გაერთიანების პროექტის პირობითი სახელწოდება (იხ. გლეხთა ომი გერმანიაში *1524—26*).

ჰაილე სელასიე I (23 VII 1892, ეჯერსაგორო, ჰარარის პროვ., — 27 VIII 1975, ადის-აბება), ეთიოპიის იმპერატორი 1930—74. დაიბადა სახელმწ. მოღვაწის მაკონენის ოჯახში. იმ ქალის ზაუდიტუს დროს 1916, გამოაცხადეს რეგენტად. ზაუდიტუს გარდაცვალების შემდეგ ეთიოპ. იმპერატორი გახდა (1930 წ. 2 ნოემბ.). ჰ. ს. I-ის სახელით შემოიღეს ქვეყნის ცენტრალიზებული მმართველობა, გააუქმა მონობა და მონათვაჭრობა, გაატარა პროგრ. რეფორმები განათლებისა და ჯანმრთელობის სფეროში, გამოაცხადა ეთიოპიის პირველი კონსტიტუცია (1931). 1923 მიაღწია, რომ ეთიოპია მიეღოთ ერთა ლიგაში. ჰ. ს. I იყო აფრ. ერთობის ორგანიზაციის შექმნის ერთ-ერთი ინიციატორი. 1974 წ. 12 სექტ. ტახტიდან გადააყენეს რევ. გადატრიალების შედეგად.

ჰაიმი (Heym) გეორგ (30 X 1887, ჰირშბერგი, — 16 I 1912, ტბა ვანზეე, ბერლინის მახლობლად), გერმანელი მწერალი, ადრეული ექსპრესიონისტული ლირიკის მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი. თავის შემოქმედებაში ჰ-მა ვიზიონერულად იწინასწარმეტყველა მომავალი ომების საშინელებანი და გამოხატა დიდი ქ-ების გამანადგურებელი ზემოქმედება ადამიანის სულზე [ლირ. კრებ. „მარადიული დღე", 1911, „Umbra Vitae" („სიცოცხლის ჩრდილი"), 1912; ნოველების კრებ. „ქურდი", 1913] და სხვ.

ჰაიმი (Heym) შტეფან (დ. 10 IV 1913, ხემნიცი, ახლანდ. კარლ-მარქს-შტადტი), გერმანელი მწერალი. წერს ინგლ. და გერმ. ენებზე. სახელი გაითქვა რომანით „ძლევამოსილი ჯვაროსნები" (ინგლისურად 1948, გერმანულად 1950). ჰ-ს ეკუთვნის სოც.-კრიტ. რომანები „საზრისის თვალები" (ინგლისურად 1951, გერმანულად 1955), „გოლდსბორო" (ინგლისურად 1953, გერმანულად 1954), „გლაზენაპის შემთხვევა" (1958), „ჩემი დავითი" (1972) და სხვ. მ. მანისა (1953) და გდრ-ის ეროვნ. პრემიების (1959) ლაურეატი.

ჰაიმორის ღრუ, ზედა ყბის წიაღი, ცხვირის ღრუს დანამატი ღრუ ზედა ყბაში; ამოფენილია ლორწოვანი გარსით. მისი მოცულობაა 15 სმ³. სახელწოდება მიიღო ინგლ. ანატომის ნ. ჰაიმორის (N. Highmore, 1613—85) სახელისგამო, რ-მაც პირველად აღწერა ეს ღრუ. ჰ. ღ. დაკავშირებულია ცხვირის ღრუსთან (ცხვირის შუა გასავალი) დიდი ხვრელით, რ-საც ნაწილობრივ ფარავს ცხვირის ძვლის კაუჭისებრი მორჩი. ჰ. ღ-ს ანთებას ჰაიმორიტი ეწოდება. იხ. აგრეთვე სინუსიტი.

ჰაიმორიტი, ცხვირის დანამატი ღრუს — ჰაიმორის ღრუს ანუ ზედა ყბის ღრუს (წიაღის) ლორწოვანი გარსის (ზოგჯერ ძვლოვანი კედლის) ანთება.

ჰაინე (Heine) ჰაინრიხ (13 XII 1797, დიუსელდორფი, — 17 II 1856, პარიზი), გერმანელი პოეტი, პუბლიცისტი და კრიტიკოსი. დაიბადა ებრაელის ოჯახში. 1819—25 სწავლობდა გეტინგენის, ბერლინის, ბონის უნ-ტებში. 1821—23 ისმენდა გ. ჰეგელის ლექციებს. 1825 დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია და მიიღო ქრისტ. (პროტესტანტული) რწმენა. ნაწარმოებების გამოქვეყნება 20-იან წლებში დაიწყო. ჯერ კიდევ სიჭაბუკეში ღრმად განცდილი სატრფო ბედის რეც გავლენა ჰ-ს „ადრეულ ლირ. ლექსებზე" ტრადიციების ალი... ინდივიდუალიზმის ამ პერიოდის საუკეთესო ნაწარმოებები გაერთიანდა ლირ. ლექსების კრებულში „სიმღერების წიგნი" (გამოქვეყნდა 1827), რ-მაც პოეტის ევროპ. იდეები შეურწყა პოლიტ. და სოც. განთავისუფლების იდეებს; კრებულში მძლავრია გერმ. ხალხ. ლირიკის ინტონაცია; თითქმის ეპიგრამული ხასიათის „სიმღერები" დიდ ემოციურ ზემოქმედებას ახდენს. იგი განსხვავდება არქაიზმებისაგან, ნაწილობრივ მიჰყვება გოეთეს ლირიკას. ამავე პერიოდის „მოგზაურობის სურათები" (ნაწ. 1—4, 1826—31) მიმართულია რესტავრაციის წინააღმდეგ. მასში ჰ. — რეალისტი აღწერს ფერით პოლიტ. და სოც. ხასიათის განზოგადებებს. ამავე დროის ნაწარმოებში ჟღერდა მწერლის ლიტ. მანერა — ირონია ლირიკულია, ახლებური, საგრძნობია მოულოდნელი ირონიზაციისა და გადასვლების სიჭარბე გერმ. თვითმპყრობელობა. პოლიტიკურ და ცენზურის ძალზე აკრძალვებმა პოეტს, მისთვის ყველა კარი დახშული იყო. 1831 ჰ. იძულებული გახდა საფრანგეთში წასულიყო, სადაც სიცოცხლის ბოლომდე დარჩა პოლიტ. ემიგრანტად, რამდენადაც მიჩნეული იყო გერმ. იაკობინური ლიტ-რის მოთავედ. 1835 გერმ. ბუნდესტაგმა აკრძალა ჰ-ს თხზულებები. 30-იანი წლებიდან მოყოლებული იგი ჩაება გერმ. ემიგრანტების პოლიტ. საქმიანობაში. დაუახლოვდა დიდ ფრანგ მწერლებს; მან იკისრა საფრანგეთისა და გერმანიის შორის თავისებური იდეური კავშირის შუამავლობა, რაც აისახა ნაწარმოებებში: „ფრანგი მხატვრები" (1831), „ფრანგული მდგომარეობანი" (1832), „ფრანგული სცენის თაობაზე" (1837), „რომანტიკული სკოლა" (1833, 1836), „გერმანიაში რელიგიისა და ფილოსოფიის ისტორიისათვის" (გერმანულად 1834, ფრანგულად 1835), „ლუტეცია" (1840—47, ცალკე გამოქვეყნდა 1855). ამავე ხანებში ჰ-მ წამოიწყო პოლემიკა ლ. ბერნესთან, რაც საფუძვლად დაედო მის პამფლეტს „ლუდვიგ ბერნე" (1840) და პოემას „ატა ტროლი. ზაფხულის ღამის სიზმარი" (1843). პარიზში ჰ-მ შეისწავლა ფრანგი სოც.-უტოპისტების დოქტრინები; იგი გაიცნო ფურიესა და სენ-სიმონის იდეებს. 1843 აქვე გაიცნო და დაუახლოვდა კ. მარქსს, რ-მაც დიდი გავლენა მოახდინა პოეტის შემდგომ პოლიტ. შეხედულებებზე. 1844 გამოაქვეყნა „ახალი ლექსები" და პოემა „გერმანია. ზამთრის ზღაპარი", რ-ებშიც ჭეშმარიტ დონეს მიაღწია პოლიტ. ლირიკამ.

1846-იდან ჰ. დამბლამ სამუდამოდ მიაჯაჭვა საწოლს. ამ პერიოდის ლექსების კრებულში „რომანსერო" (1851) და „ახალი ლექსები" (1853—54) ტრაგიკულად აჟღერდა მისი პოლიტ. ლირიკა. ჰ. გარდაიცვალა პარიზში, დაკრძალულია მონმარტრის სასაფლაოზე.

ჰ-ს შემოქმედებას საქართველოში პირველად ი. ჭავჭავაძე და აკ. წერეთელი გამოეხმაურნენ, განსაკუთრებით აღტაცებს მისი პუბლიცისტ. ნაწარმოებები, თარგმნეს რამდენიმე ლექსი „სიმღერების წიგნიდან", შემდეგ კი სხვა კრებულებიდან. ჰ-ს სატირ. ლირ. თარგმანები ეკუთვნის ილიას ბაქრაძეს, მათგან განსაკუთრებული პოპულარობა მოიპოვა ლექსმა „ტურფავ, ტურფავ, რას უყურებ!", რ-იც შემდეგ სიმღერად გადაიქცა. ქართულად თარგმნილია ჰ-ს შემოქმედების დიდი ნაწილი; მას ქართულად მიეძღვნა მრავალი მონოგრაფია.

თხზ.: Werke, Bd. 1—5, 19. Aufl., B. — Weimar, 1967; Собр. соч., т. 1—10, Л., 1956—59; ლექსები, თბ., 1913; ლექსები (წინასიტყვაობა კ. გამსახურდიასი), თბ., 1938; ლექსები, თბ., 1946; ლირიკა, თბ., 1971; რჩეული ლექსები, თბ., 1940; რჩეული ლირიკა, თბ., 1956; რჩეული თხზულებანი (წინასიტყვაობა დ. ლუაშჩიშვილისა), თბ., 1978; ატა ტროლი. ზაფხულის ღამის სიზმარი, თბ., 1958; გერმანია. ზამთრის ზღაპარი, თბ., 1942; მოგზაურობის სურათები, თბ., 1984.

ლიტ.: ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი გ., ჰაინრიხ ჰაინე. კრიტიკულ-ბიოგრაფიული ნარკვევი, თბ., 1978; ლ ა მ ქ ა რ ა ძ ე ლ., ჰაინრიხ ჰაინე, თბ., 1957; რ ე ი ზ ი შ ვ ი ლ ი შ., მარქსი, ენგელსი და მწერლები, თბ., 1978; მ ი ს ი ვ ე, ქართულ-ევროპული ლიტერატურული ურთიერთობანი, თბ., 1969; ხ ა ჯ ი ა ს ი ძ ე, ჰაინრიხ ჰაინე, თბ., 1966; შ ი ს ი ა ძ ე, ჰაინრიხ ჰაინეს ხელოვნების თეორია, თბ., 1956.

შ. რევიშვილი

ჰაინკელი (Heinkel) ერნსტ [24 I 1888, გრუნბახი (ვიურტემბერგი), — 30 I 1958, შტუტგარტი], გერმანელი ავიაკონსტრუქტორი (გფრ). 1911 დაამთავრა უმაღლესი ტექ. სკოლა შტუტგარტში. 1913—22 მუშაობდა თვითმფრინავმშენებლობის ფირმების მთავარ კონსტრუქტორად. I მსოფლიო ომის (1914—18) პერიოდში შექმნა 30-ზე მეტი ტიპის თვითმფრინავი. 1922 ვარნემიუნდეში (გერმანია) დააარსა თვითმფრინავმშენებლობის ფირმა, რ-იც 1945-მდე არსებობდა. ფირმა უშვებდა 100-ზე მეტი ტიპის თვითმფრინავს. 1939 ააგო პირველი სარეაქციო თვითმფრინავები He-176 და He-178. ჰ-ის მიერ აგებული ორძრავიანი ბომბდამშენები He-111 ფართოდ იყენებდნენ II მსოფლიო ომის (1939—45) დროს. 1950-იდან ხელმძღვანელობდა თვითმფრინავმშენებელ ფირმას შტუტგარტში.

ჰ. ჰაინე

ჰაინრიხი (Heinrich), გერმანიის მეფეები და „საღვთო რომის იმპერიის" იმპერატორები. **ჰ. I** (დაახლ. 876 — 2 VII 936, მემლებენი), მეფე 919-იდან, საქსონიის ჰერცოგი (912-იდან) ლიუდოლფინგების გვარიდან (მეტსახელად „ფრინველთმჭერი"), საქსონიური დინასტიის დამაარსებელი. 925 შემოიერთა ლოთარინგია. უნგრელთა თარეშის აღსაკვეთად შექმნა სამხედრო სისტემა და მძლავრი კავალერია. 933 რიადეს ბრძოლაში (თურინგიაში) დაამარცხა უნგრელები. 928—929 დაიპყრო ელბისპირა სლავების (პოლაბების) მიწა-წყლის დიდი ნაწილი. **ჰ. III** [28 X 1017 — 5 X 1056, ბოდფელდი (ჰარცი)], მეფე 1039-იდან, იმპერატორი 1046-იდან, ფრანკონიული (სალიკური) დინასტიის წარმომადგენელი, კონრად II-ის ძე. მსხვილ ფეოდალებთან ბრძოლაში ეყრდნობოდა მინისტერიალებს და რაინდობას. 1046—47 ილაშქრა იტალიაში, გადააყენა 3 პაპი და პაპის ტახტზე გერმანელი ეპისკოპოსი დასვა. ჰ. III მფარველობდა კლიუნიელთა ორდენის საეკლ. რეფორმებს. იმპერიის დაქვემდებარებაში მოექცა ჩეხია და უნგრეთი. მასვე მორჩილებდა ლოთარინგიის საჰერცოგო. **ჰ. IV** [11 XI 1050 — 7 VIII 1106, ლიეჟი (ფრანგ. ლიეჟი)], მეფე 1056-იდან, იმპერატორი 1084-იდან. ჰ. III-ის ძე. მისი მემკვიდრეობა გადაიქცა თავის სრულწლოვანებამდე (1065) უზომოდ გაძლიერებული მთავრების ასპარეზად. საქსონიაში სამეფო ხელისუფლების აღდგენის მცდელობამ გამოიწვია საქსონიის აჯანყება 1073—75, რ-იც გაჭირვებით ჩაახშო ჰ. IV გერმანიისა და ჩრდ. იტალიაში საეკლ. ინვესტიტურის უფლებისათვის ებრძოდა პაპ გრიგოლ VII-ს. 1076 პაპმა იგი ეკლესიიდან განკვეთა და ტახტიდან გადაყენებულად გამოაცხადა. ჰ. IV იძულებული გახდა შენდობისათვის პაპს კანოსაში ხლებოდა (1077 იანვ.), ხოლო შემდეგ ანგარიში გაუსწორა თავის მტრებს გერმანიაში. 1080 პაპმა კვლავ შეაჩვენა იგი. საპასუხოდ ჰ. IV-მ გადააყენა პაპის წინააღმდეგ (1081), დაიპყრო რომი (1084) და ანტიპაპის კლემენტ III-ის ხელით მიიღო საიმპ. გვირგვინი. მაგრამ გრიგოლ VII-ის მოკავშირე სამხრ. იტალიელმა ნორმანებმა იგი რომიდან გააძევეს. მარცხიანი გამოდგა ჰ. IV-ის მესამე ლაშქრობაც იტალიაში (1090—97). სიცოცხლის ბოლო წლები ჰ. IV-მ შინააშლილობასთან ომში

გააქტარა ჰ. V (8. I. 1081—23. V. 1125, უტრეხტი), მეფე 1106-იდან, იმპერატორი 1111-იდან, ჰ. IV-ის ძე. მამის სიცოცხლეშივე დაუკავშირდა მის მოწინააღმდეგეებს — პაპს და გერმ. მთავრებს. შემდეგ განაგრძო ბრძოლა ინვესტიტურისათვის, რ-იც საბოლოოდ კომპრომისული ვორმსის კონკორდატით დასრულდა (1122). ჰ. VI (1165, ნიმვეგენი, — 28. IX 1197, მესინა), მეფე 1190-იდან, იმპერატორი 1191-იდან. შტაუფენების დინასტიის წარმომადგენელი, ფრიდრიხ I ბარბაროსას ძე. იქორწინა სიცილიის მეფის ასულ კონსტანცაზე. მაგრამ მხოლოდ ბრძოლებით შეძლო (1190—92 და 1194—95) ცოლის სამემკვიდრეოს — ნორმანული სიცილიის დაპყრობა. ჰ. VII (დაახლ. 1275, ვალანსიენი, — 24. VIII 1313, ბუონკონვენტო), მეფე 1308-იდან, იმპერატორი 1312-იდან. ლუქსემბურგთა დინასტიის პირველი წარმომადგენელი. 1310 თავის შვილს იოჰანს მოუპოვა ჩეხეთის სამეფო ტახტი. უშედეგოდ დამთავრდა მისი ექსპედიცია იტალიაში (1310—13). ნ. გოთშვილი.

ჰაინრიხ ლომი (Heinrich der Löwe) (1129 — 6. VIII. 1195, ბრაუნშვაიგი), საქსონიის (1142—80) და ბავარიის (1156—80) ჰერცოგი ველფების საგვარეულოდან. ალბრეხტ დათვთან ერთად სათავეში ჩაუდგა წარუმატებელ ჯვაროსნულ ლაშქრობას სლავების წინააღმდეგ 1147. 1160 დაიპყრო ბოდრიჩების თითქმის მთელი მიწები და ელბის აღმ-ით მდებარე უზარმაზარი ტერიტ. მეკლენბურგი გახდა. გაანადგურა და აღმ-ით დაარბია სლავები. მათ მიწებზე კი გერმ. კოლონისტები დაასახლა. მწვავე კონფლიქტი მოუვიდა ფრიდრიხ I ბარბაროსასთან, რ-მაც ისარგებლა იმით, რომ ჰ. ლ-მა უარი თქვა იტალ. ლაშქრობაში მონაწილეობაზე, 1180 სასამართლო მიუსაჯა და სამფლობელოების დიდი ნაწილი ჩამოართვა.

ჰაინრიხ ფონ ველდეკე (Heinrich von Veldeke), XII ს. — XIII ს. დასაწყ. გერმანელი მწერალი. მინეზინგერია სარაინდო ანუ საკარო ეპოსის ფუძემდებელი; მასვე ეკუთვნის სარაინდო-ქრისტ. ლეგენდა „სერვაციუსი" (დაახლ. 1170). მთავარი თხზ. სარაინდო რომანი „ენეიდა", რ-ის წყარო უნდა იყოს ფრანგ. „ენეასის რომანი", ანტ. სიუჟეტის პირველი სარაინდო-საკარო დამუშავებაა გერმ. ლიტ-რაში.

ჰაისამი, იხ. იბნ ალ-ჰაისამი.

ჰაიტი, ა ი ტ ი (Haiti, კარიბულ ინდიელთა ენაზე — მთაგორიანი), კუნძული დიდი ანტილის კ-ების ჯგუფში, ვესტინდოეთში. ფართ. 77 ათ. კმ². კუბისაგან გამოყოფილია ქარიანი სრუტით, პუერტო-რიკოსაგან — მონას სრუტით. ნაპირები ძალზე შეჭრილ-შემოჭრილია, რიასული ტიპისა. აგებულია მეზოკაინოზოური ვულკ. და დანალექი ქანებით. რელიეფი დანაწევრებულია. არის ნაოჭა-ლოდა ქედები და ტექტონ. ქვაბულები. მაქს. სიმაღლე 3175 მ (მთა დუარტე, ვესტინდოეთის უმაღლესი წვერტილი). ცენტრ. ნაწილში არის გაუდინარი ტბები. ხშირია მიწისძვრა. ჰავა ტროპ., პასატურია. ბარში საშ. თვიური ტემპ-რა 23-იდან 29°C-მდეა, ნალექები 500-იდან 2000 მმ-მდე წელიწადში. შემოდგომით იცის ქარიშხალი. არის მარადმწვანე ტროპ., წიწვოვანი, ხეშეშფოთლიანი, ფოთოლმცვივანი ტყეები და ბუჩქნარი. გაშენებულია ტროპ. კულტურების პლანტაციები და ბაღები. ჰ-ზე მდებარეობს სახელმწიფოები ჰაიტი და დომინიკელთა რესპუბლიკა. ჰ. აღმოაჩინა ქ. კოლუმბმა 1492 და ესპანიოლა უწოდა.

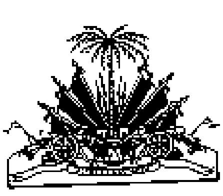

ჰაიტის რესპუბლიკის სახელმწიფო გერბი

ჰაიტი (Haiti), ჰ ა ი ტ ი ს რ ე ს პ უ ბ ლ ი კ ა (République d'Haïti), სახელმწიფო ვესტინდოეთში. უჭირავს კ. ჰაიტის დას. ნაწილი და ახლომდებარე კ-ები გონავი, ტორტუგა, ვაში და სხვ. ჩრდ-ით — ატლანტის ოკ., სამხრ-ით — კარიბის ზღვა. ფართ. 27,8 ათ. კმ². მოსახლ. 5,3 მლნ კაცი (1983). დედაქალაქი — პორტ-ო-პრენსი. ოფიც. ენა — ფრანგული. ეროვნ. დღესასწაულია 1 იანვ. — დამოუკიდებლობის დღე (1804). ფულის ერთეულია გურდი. 5 გურდი = 1 აშშ-ის დოლარს (1986). ადმინისტრაციულად ჰ. იყოფა 9 დეპარტამენტად.

ჰ. რესპუბლიკაა. მოქმედებს 1964 კონსტიტუცია. საკანონმდებლო ხელისუფლება ეკუთვნის ეროვნ. კრებას (ერთპალატიან პარლამენტს), რ-საც ირჩევს მოსახლ. 6 წლის ვადით. სახელმწიფოს და მთავრობის მეთაურია პრეზიდენტი, მასვე ეკუთვნის აღმასრ. ხელისუფლება.

სახელმწ. გერბი და სახელმწ. დროშა. იხ. ფერადი ჩანართი სურათებთან სახელმწიფო გერბი, სახელმწიფო დროშა.

ბუნება. ჰ-ს რელიეფი მთიანია, დანაწევრებული. ჩრდ.-დას-იდან სამხრ.-აღმ-კენ გადაჭიმულია ქედები: ჩრდილოეთისა (კორდილიერა-სეპტენტრიონალის დას. შტოქედი), მონტან-ნუარი, მატიო, ოტი, სელი (მწვ. ლა-სელი, 2680 მ — ჰ-ს უმაღლესი წვერტილი), რ-თა შორის ცენტრ. პლატო და ღრმა დეპრესიებია. მოიპოვება ალუმინის, მანგანუმის, თუჯის მადანი, ბოქსიტი, მარმარილო. ჰავა ტროპ., პასატურია. საშ. თვიური ტემპ-რები 22—28°C. ნალექები ქარპირა კალთებზე — დაახლ. 2000 მმ წელიწადში, ქარზურგა კალთებსა და დეპრესიებში — 500—800 მმ.

მთებიდან ჩამოედინება მრავალი ნაკადი. უდიდესი მდინარეა არტიბონიტი. ნიადაგი უმთავრესად ყავისფერ-წითელი და მთის ყავისფერ-წითელი ფერალიტურია. ჭარბობს ფოთოლმცვივანი (მშრალ ზამთარში) ტროპ. ტყე, სამხრ-ით — მარადმწვანე ტყე ძვირფასი ჯიშის ხეებით, არტიბონიტის ხეობაში ეკლიანი ბუჩქნარი და კაქტუსები.

მოსახლეობა. ჰ-ის მოსახლ. 99%-ზე მეტი ჰაიტელია, XVI—XVIII სს-ში აფრიკიდან შემოყვანილ მონათა შთამომავლები. რასობრივად 90% ზანგია, დანარჩენი ძირითადად — მულატი, მცირე რაოდენობით — თეთრკანიანი. ლაპარაკობენ ჰაიტურ-კრეოლულ ენაზე, რ-იც შეიქმნა ფრანგ. ბაზაზე აფრ. ენების, ინდიელთა ენების, ინგლ. და ესპ. მინარევებით. ოფიც. რელიგია — კათოლიციზმი, ინარჩუნებენ აგრეთვე აფრ. რწმენათა გადმონაშთებს.

ეკონომიკურად აქტ. მოსახლ. დაახლ. 70% დასაქმებულია (1983) სოფ. მეურნეობაში. მოსახლ. საშ. სიმჭიდროვე 190 კაცი 1 კმ²-ზე (1983). სიმჭიდროვე ყველაზე მაღალია სანაპირო ზოლში და მთათაშუა პლატოებზე. მნიშვნელოვანი ქ-ებია პორტ-ო-პრენსი (719 ათ. მცხ., 1983), კაპ-აიტიენი, გონაივი, ლეკაი.

ისტორიული ნარკვევი. XV ს. ბოლომდე კ. ჰაიტი ინდიელი ტომებით იყო დასახლებული, ძირითადად არავაკებით. მოსახლ. დაახლ. 1 მლნ კაცი იყო. 1492 წ. 6 დეკ. კუნძული აღმოაჩინა ქ. კოლუმბმა და ესპანიოლა დაარქვა. XVI ს. დასაწყისში კოლონიზატორებმა დაიწყეს აფრიკიდან ზანგი მონების შემოყვანა. XVI ს. ბოლოს XVII ს. დასაწყისში ესპანიოლასათვის ბრძოლა გაჩაღდა ესპანეთს, საფრანგეთსა და ინგლისს შორის. XVII ს. ბოლოს კუნძულის დას. ნაწილი საფრანგეთმა დაისაკუთრა და სან-დომინგო უწოდა, ხოლო აღმ. ნაწილი სანტო-დომინგოს სახელწოდებით ესპანეთს დარჩა. გაბატონდნენ თეთრი პლანტატორ-მონათმფლობელები, მძიმე სავაჭრო ბეგარეობა და თვითნებობა. მულატები და ზანგები მოკლებულნი იყვნენ ყოველგვარ პოლიტ. უფლებას. 1790 მულატები აჯანყდნენ და პოლიტ. გათანაბრება მოითხოვეს თეთრ მოსახლეობასთან. დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში 1791 ზანგი მონებიც ჩაებნენ. ფრანგებმა ზანგების ბელადი ბუკმანი შეიპყრეს და სიკვდილით დასაჯეს. ბრძოლა გაგრძელდა ფ. დ. ტუსენ-ლუვერტიურის მეთაურობით. 1793 საფრანგეთმა ომი დაიწყო ესპ. და ინგლ. წინააღმდეგ. ინგლ. ჯარები სან-დომინგოში შეიჭრნენ. საფრ. სამთავრობო წარმომადგენლებმა ევროპაში, ხოლო ტუსენ-ლუვერტიურის ჯარებმა — კუნძულზე, ინგლისი აიძულა 1795 ხელი მოეწერა ბაზელის ხელშეკრულებაზე. რ-ის ძალითაც კუნძულის აღმ. ნაწილი საფრანგეთის გახდა. 1800 მთელი კუნძული ტუსენ-ლუვერტიურმა დაიმორჩილა, ხოლო 1801 მონობა გააუქმა. იმავე წელს მოწვეულმა ასამბლეამ ტუსენ-ლუვერტიური სამუდამო მმართველად გამოაცხადა. კონსტ. თანახმად, კუნძული მხოლოდ ფორმალურად იყო საფრ. კოლონია. 1802 ნაპოლეონმა კუნძულზე საექსპედიციო კორპუსი გააგზავნა, რ-მაც ტუსენ-ლუვერტიური დაატყვევა და საფრანგეთს გაგზავნა, სადაც გარდაიცვალა კიდეც. დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლას სათავეში ჩაუდგა ზანგი გენერალი ჟან ჟაკ დესალინი. 1804 წ. 1 იანვ. დესალინმა გამოაცხადა კუნძულის დამოუკიდებლობის დეკლარაცია და აღადგინა მისი ძვ. ინდიური სახელწ. — ჰაიტი. იმავე წელს დესალინმა თავი იმპერატორად გამოაცხადა, გამოსცა კონსტიტუცია, რ-მაც დაადასტურა მონობის გაუქმება. აკრძალა უცხ. თეთრ მოსახლეობას ჰ-ზე უძრავი ქონების შეძენა. დესალინის პოლიტიკით უკმაყოფილო მსხვილმა მიწათმფლობელებმა 1806 იგი მოკლეს. შიდა ბრძოლისა და განხეთქილების შედეგად 1807 ჰ. ორ ნაწილად გაიყო: „ჰ-ის სახელმწიფო", რ-საც ა. კრისტოფი (დესალინის თანამებრძოლი) მეთაურობდა, და „ჰ-ის რესპუბლიკა", რ-საც მულატები მართავდნენ ა. პეტიონის მეთაურობით. 1811 კრისტოფმა თავი მეფედ გამოაცხადა და ნამდვილი ტერორი დაამყარა. პეტიონის მემკვიდრემ ჟან პ. ბუაიემ 1821 ქვეყანა გააერთიანა და ჰ-ს რესპუბლიკა შექმნა. 1825 საფრანგეთმა ცნო ჰ-ს დამოუკიდებლობა. 1844 კუნძულის აღმ. ნაწილში (ყოფილი ესპ. ტერიტ.) შეიქმნა დამოუკიდებელი სახელმწიფო — დომინიკელთა რესპუბლიკა.

1929—33 ჰ-ზე შეიქმნა რამდენიმე არალეგალური პროფ. ორგანიზაცია, აგრეთვე კომუნისტური ჯგუფები, ხოლო 1934 — კომპარტია, რ-იც რამდენიმე თვის შემდეგ აიკრძალა. 1941 დეკ-ში ჰ-მ ომი გამოუცხადა იაპონიას, გერმანიას და იტალიას. 40-იანი წწ. შუა ხანებში ჩამოყალიბდა სახ.-სოციალ. პარტია (სსპ), რ-იც მშრომელთა ინტერესებს გამოხატავდა. 1946 იანვ-ში სახელმწ. გადატრიალების შედეგად ძალაუფლება ხელში ჩაიგდო სამმა ხუნტამ. პრეზიდენტად გამოაცხადეს დ. ესტიმე (1946—50). 1948 კომპარტია და სსპ დაიშალა. 1954 წვრილი ბურჟ. და ინტელიგენციის რადიკალური წრეები გაერთიანდნენ სახ.-დემოკრ. პარტიად (მეთაურებით მაი ერუენ. განთავისუფლების სახ. პარტია ეწოდა) 1957 შეიქმნა ჰ-ს პროფკავშირთა მთავარი გაერთიანება (ჰპგ). ქვეყანაში მძაფრი პოლიტ. ბრძოლა გაჩაღდა. 1957 პრეზიდენტის არჩევნებში გაიმარჯვა ფ.

2

ხულოს რაიონი (I) 1. ... ბეშუმი, ერთ-ერთი ქუჩა. 2. სოფ. დიდაჭარის ხედი. 3. მდ. ... ხეობა. 4. მდ. სხალთის ხეობა. 5. სოფ. ... 6. სოფ. სხალთის ტ. ... 7. ... 8. სოფ. ... 9. მთიანი აჭარის საძოვრები.

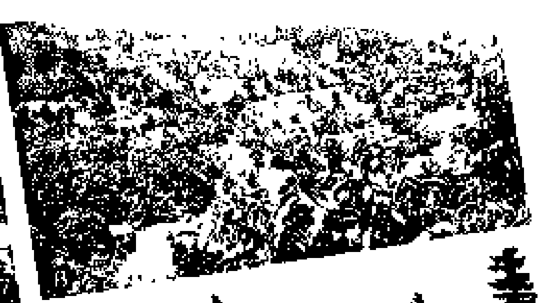

9

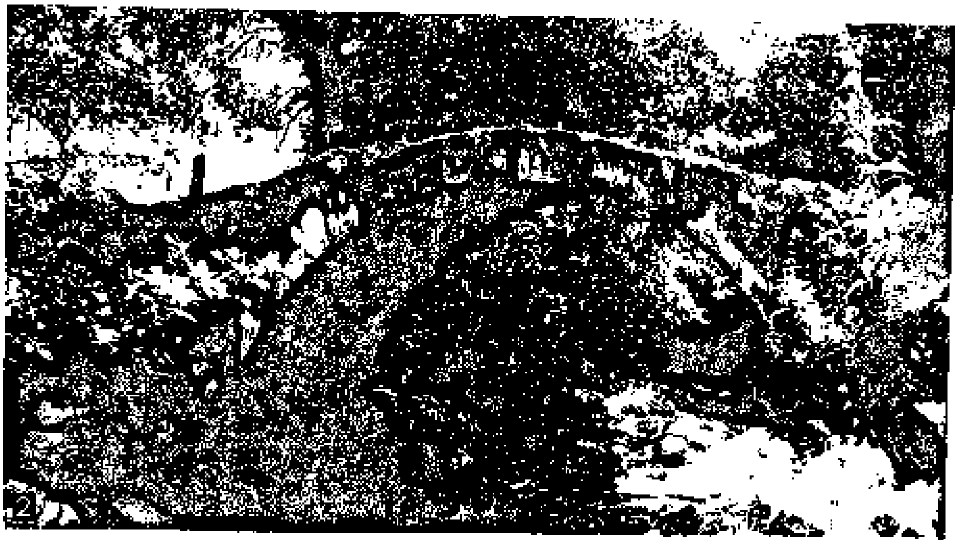

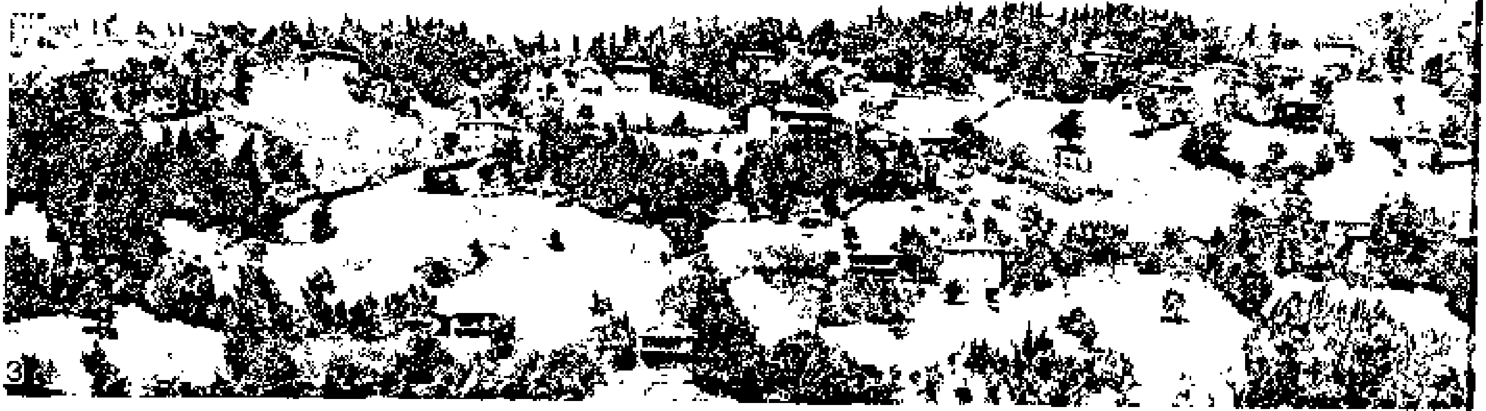

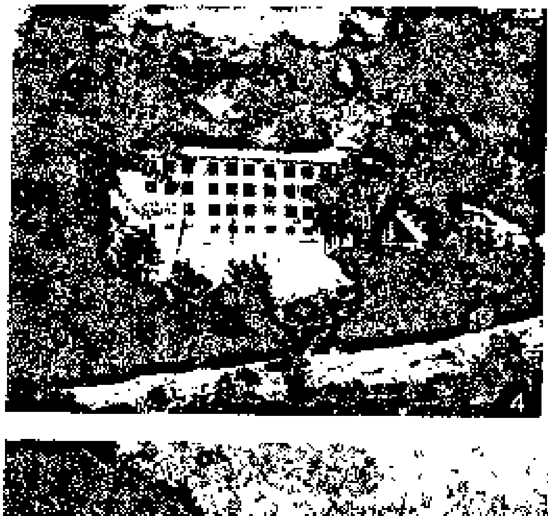

სურ. ხულოს რაიონი (II) 1. სხალთის ეკლესია. XIII ს. 2. ჭვანის თაღოვანი ხიდი. შუა საუკუნეები 3. სოფ. ოქროშიძეები. 4. სოფ. ღორჯომის საავადმყოფო. 5. ხულოს კულტურის სახლის თვითმოქმედი ანსამბლი. 6. სოფ. ხიხაძირის საშუალო სკოლა. 7. სოფ. დიდაჭარა. სავაჭრო რიგები.

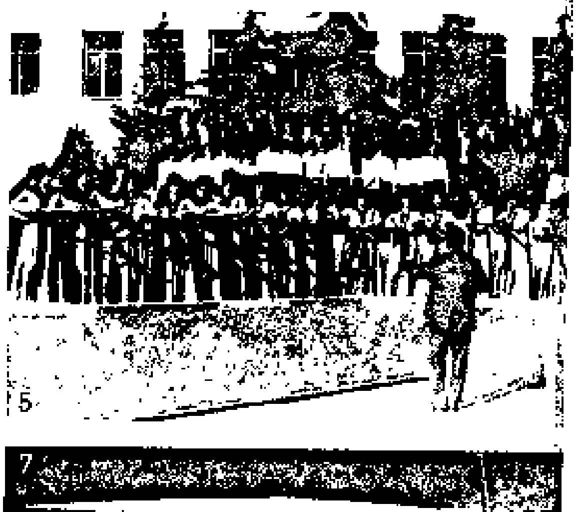

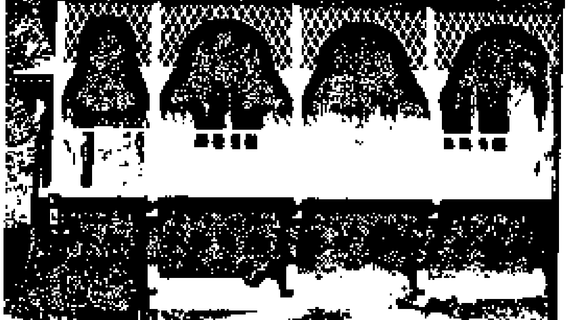

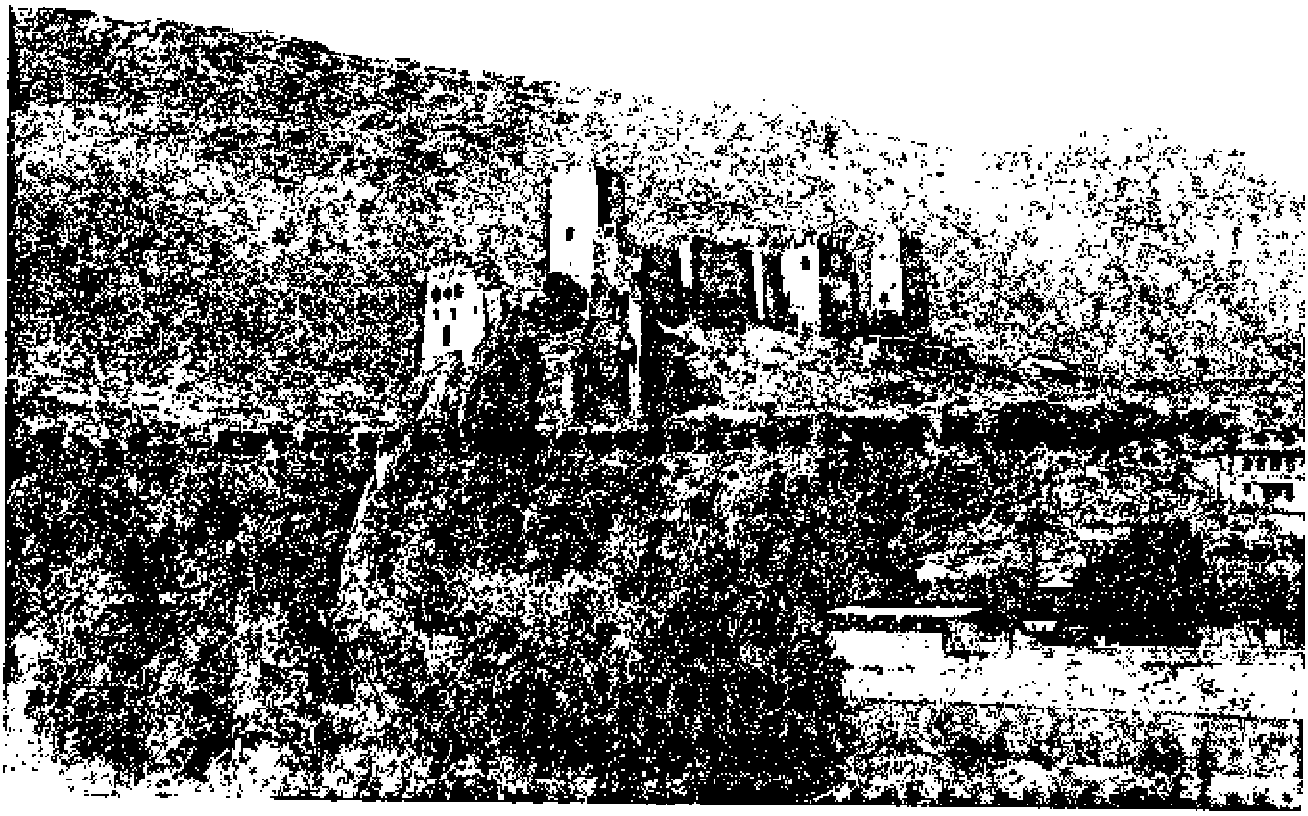

სფ. [illegible]. [illegible] ციხე. საერთო ხედი. ფოტო ს. [illegible]

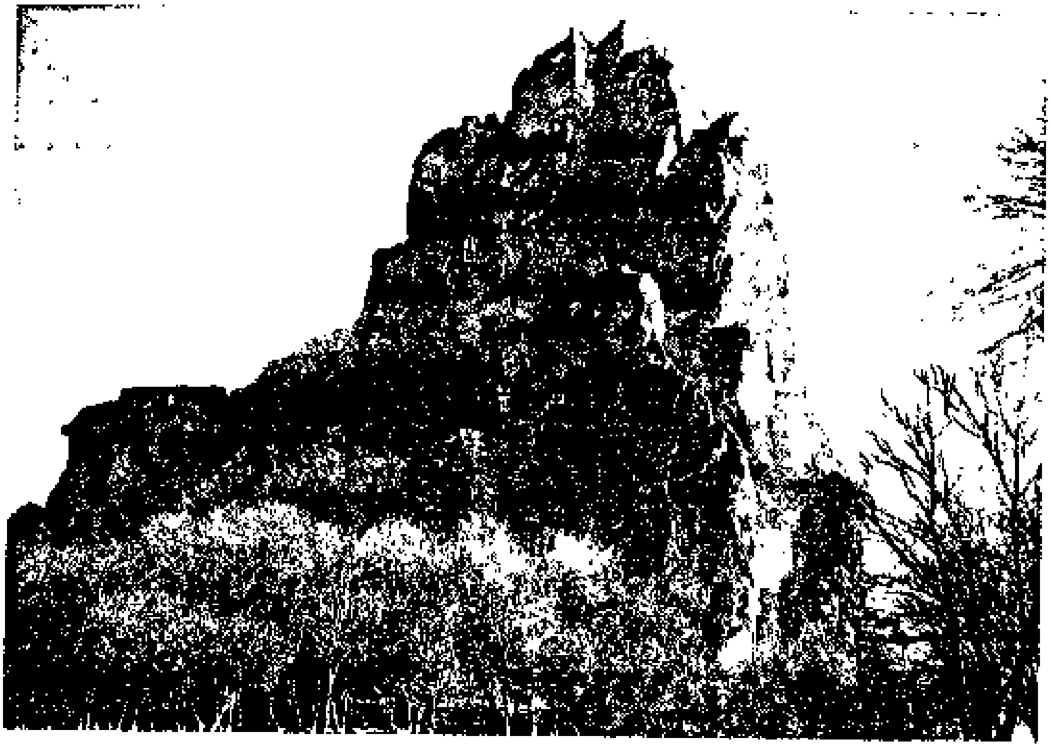

სფ. [illegible]. [illegible]ჯის ციხე. საერთო ხედი. ფოტო [illegible].

1
2
3
4
5
6
7
8
9

[illegible]

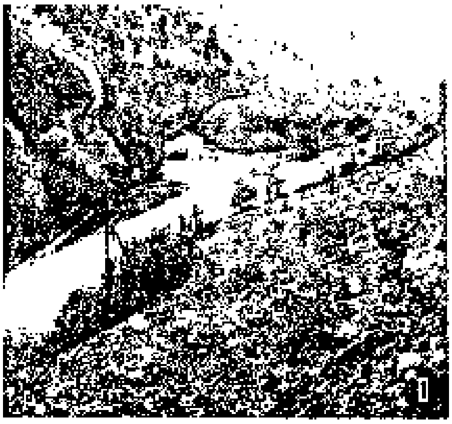

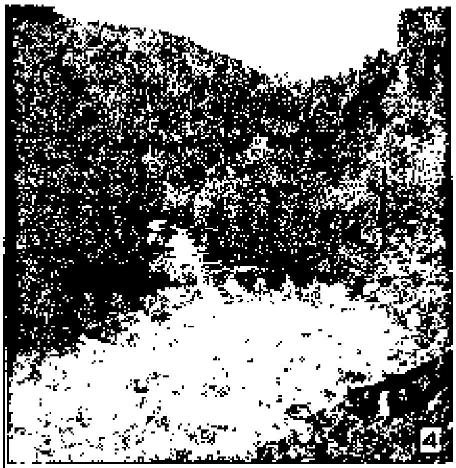

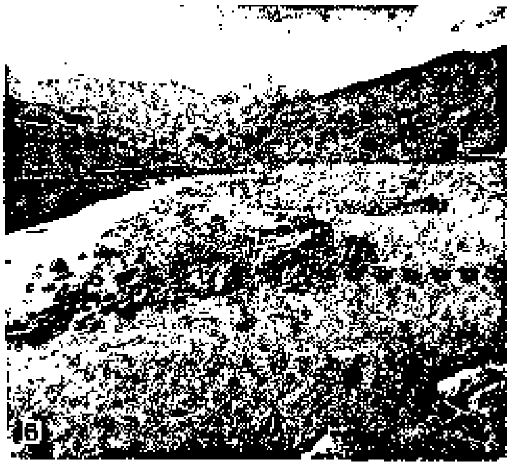

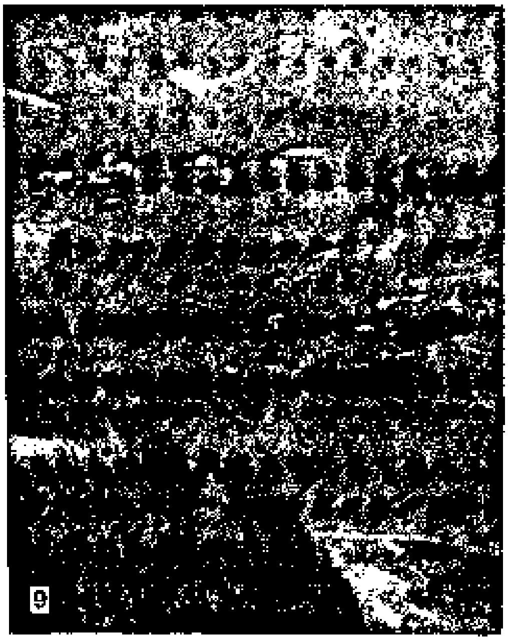

სტ. ჯავის რაიონი (I). 1. მდ. ლიახვის ხეობა. 2. მდ. ჯაშნისის ხეობა. 3. მდ. ფაწის ხეობა. 4. მდ. ზოგარის ხეობა. 5. მდ. სარიგდულის ხეობა. 6. მდ. ჯეჯორის ხეობა. 7. ერწოს ტბა. 8. სოფ. სტორმაჭაულის საერთო ხედი. 9. სოფ. ყოშალეთი. 10. სოფ. ჩასავალი. 11. სოფ. ქვემო ხეთი. 12. სოფ. ნაურების მეცხოველეობის ფერმა.

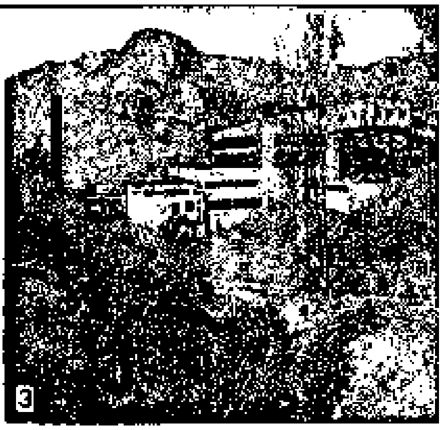
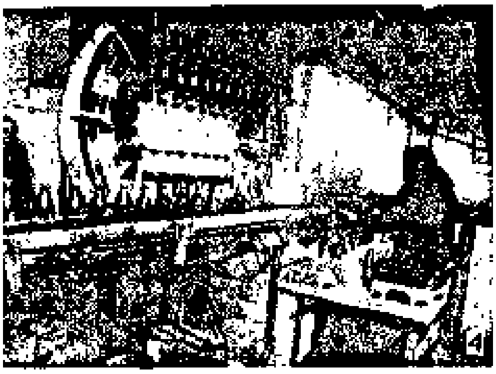
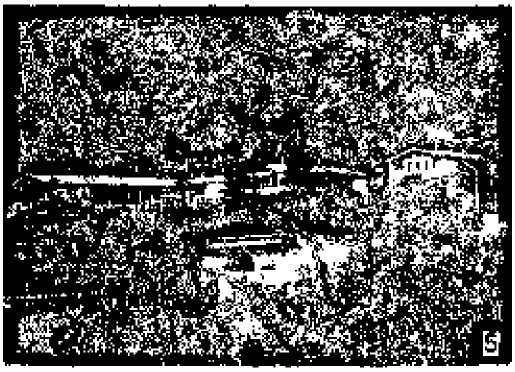

სტ. ჯავის რაიონი (II). 1. სოფ. სტირფაზის მეცხოველეობის ფერმა. 2. ჯავის ხეხილის ბაღი. 3. დაბა ქვაისის მადნის გამამდიდრებელი ფაბრიკა. 4 – 8 და 10 – 14 დ. ჯავა. 4. „ძაუ" ჩამომსხმელი ქარხანა. 5. ტურბაზა. 6. ლენინის ქუჩა. 7. სკოლა-ინტერნატი. 8. საშუალო სკოლა. 9. სოფ. ქვემო ხეწრის რვაწლიანი სკოლა. 10. რაიონული საავადმყოფო. 11. საბავშვო ბაღი. 12. სანატორიუმი „ძაუ". 13. რაიონული კულტურის სახლი. 14. ადმინისტრაციული შენობა.

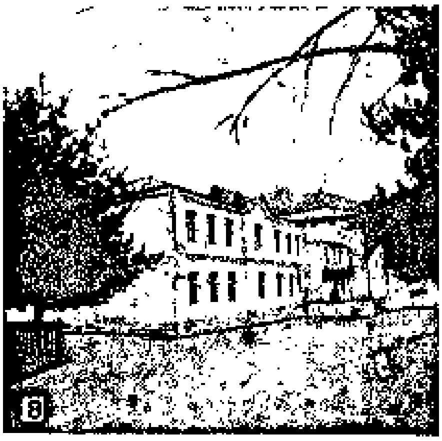
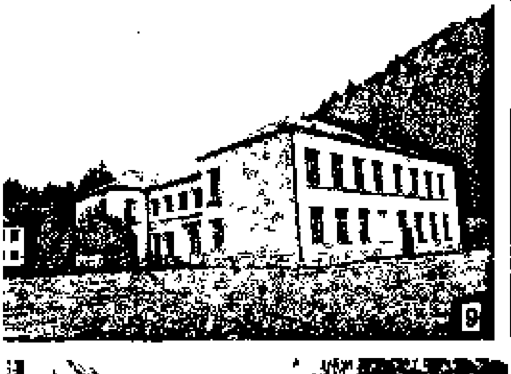
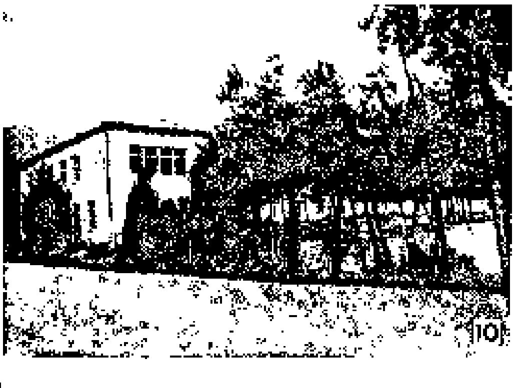

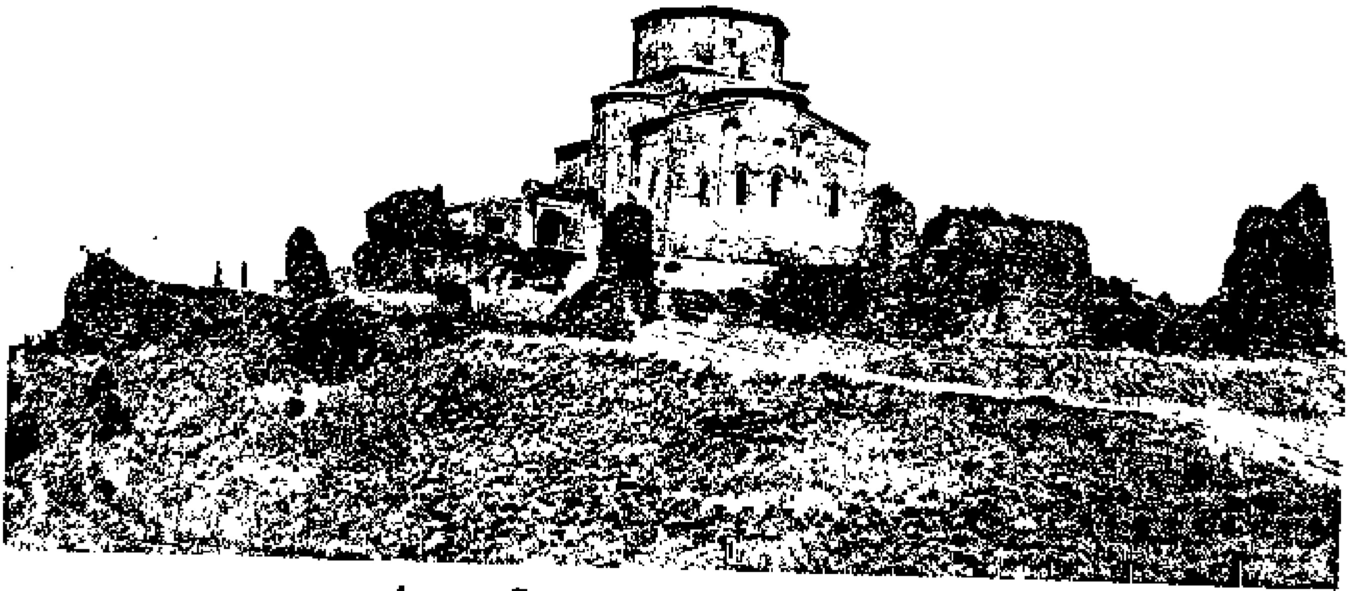

ჯვრის მონასტერი მცხეთაში. 1. აღმოსავლეთის ხედი 586/87 – 604 2. აღმოსავლეთის ფასადის რელიეფზე გამოსახულია ქრისტეს წინაშე მუხლმოდრეკილი სტეფანოზ ერისმთავარი. 3. აღმოსავლეთის ფასადის რელიეფი. გამოსახულნი არიან სტეფანოზის მემკვიდრე ადარნასე, მის ზემოთ — ფრთებგაშლილი ანგელოზი, წინ — მუხლმოდრეკილი ბავშვი—ადარნასეს ძე.

ჟ. ჰუდონი. 1. კავალერისტ ქ. ვ. გლუკის პორტრეტი. ფრაგმენტი. თაბაშირი. 1775. თიურინგიის მხარის ბიბლიოთეკა. ვაიმარი. 2. ლ. ბრონიარის პორტრეტი. ფრაგმენტი. მარმარილო. 1777. კერძო კოლექცია. აშშ. 3. ბ. ფრანკლინის პორტრეტი. ტერაკოტა. 1778. ლუვრი. პარიზი. 4. ნაპოლეონ I-ის პორტრეტი. ტერაკოტა. 1806. სახვითი ხელოვნების მუზეუმი. დიჟონი. 5. ჟ. ჟ. რუსოს პორტრეტი. მარმარილო. 1778. 6. ვოლტერის ქანდაკება. მარმარილო. 1781. ერმიტაჟი. ლენინგრადი. 7. ო. გ. მირაბოს პორტრეტი. მარმარილო. ავტორისეული გამეორება. 1800. ვერსალის და ტრიანონების ეროვნული მუზეუმი. 8. მეუღლის პორტრეტი. 1787. ფრაგმენტი. თაბაშირი. ლუვრი. პარიზი.

დღუვალიემ, რ-იც ხალხს პირდებოდა სამართლიანობის აღდგენას, მაგრამ მან შეუზღუდავი ძალაუფლების, რეპრესიებისა და სისხლიანი ტერორის პოლიტ. რეჟიმი დაამყარა 1961 აპრ-ში დაითხოვეს ორპალატიანი პარლამენტი და შეცვალეს ერთპალატიანი ეროვნ. კრებით. 1964 დღუვალიემ თავი „მუდმივ პრეზიდენტად" გამოაცხადა. მძიმე პოლიტ. პირობებში პროგრ. ძალებმა ტირანიის წინააღმდეგ დააარსეს ეროვნ. განთავისუფლების გაერთ. დემოკრ. ფრონტი (1963). ქვეყნის რეალურ სამხ. და პოლიტ. ძალაუფლებას დიქტატურის პირადი მილიციის რაზმები, ე. წ. „ტონტონ-მაკუტები" ფლობდნენ. სოც. პროგრესისათვის და ეროვნ. დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის პირობებში ღრმა იატაკქვეშეთში შეიქმნა ჰაიტელ კომუნისტთა გაერთ. პარტია (1968) 1971 აპრ-ში დღუვალიე გარდაიცვალა. პრეზიდენტის პოსტი დაიკავა მისმა ვაჟმა ჟან კლოდ დღუვალიემ, რ-მაც გააგრძელა სისხლიანი ტერორის პოლიტიკა 1983 აგვ-ში მიიღეს „ახალი კონსტიტუცია" და დაითხოვეს ეროვნ. კრება

ჰ-ში ანტიდიქტატორული ბრძოლა გამწვავდა. დღუვალიემ ჰ დატოვა. 1986 თებ. ხელისუფლება გადაეცა ეროვნულ სამთავრობო საბჭოს, რ-იც შემდეგ ტრიუმვირატად გადაკეთდა (მეთაური გენ.-ლ ა. ნამფი) ქვეყნის ეროვნ. კრება (პარლამენტი) დაშალეს, კონსტ. მოქმედება დროებით შეწყვეტილია

მეურნეობა. ჰ. ლათ. ამერ. ერთ-ერთი ყველაზე ჩამორჩენილი აგრ. ქვეყანაა. მეურნ. მთავარ დარგებს აკონტროლებს აშშ-ის კაპიტალი. მთლიანი შიდა პროდუქტის 32,2%-ს იძლევა (1983) სოფ. მეურნ., 22,8%-ს — მრეწვ. და მშენებლობა (აქედან 17,2%-ს — დამამუშავებელი მრეწვ.), 2%-ს — ტრანსპ. და კავშირგაბმულობა, 26,3%-ს — ვაჭრობა და მომსახურების სფერო, დანარჩენს — სხვა დარგები.

სას.-სამ. მიწების 2/3 ეკუთვნის მემამულე-ლატიფუნდისტებს და აშშ-ის კომპანიებს. მუშავდება ტერიტ. დაახლ. 16%. სასაქონლო მნიშვნელობისაა ყავა (35 ათ. ტ. 1983), აგავა, შაქრის ლერწამი, ბამბა, ციტრუსები და ბანანი. შიდა მოხმარებისათვის მოჰყავთ (ათ. ტ, 1983): ლობიო—50, სორგო — 115, სიმინდი—290 (1980), ბრინჯი — 98. 1983 ჰ-ში იყო (ათ. სული): მსხვ. რქ. საქონელი — 1300, ღორი — 800, თხა — 1100, ცხენი — 425. იჭერენ თევზს (3 ათ. ტ-მდე წელიწადში), ცხრატენას, ვარხვლს, ასთაკვს. ამზადებენ ხე-ტყეს.

მრეწვ. სუსტადაა განვითარებული, ენერგეტ. საფუძველია იმპორტული ნავთობი. 1983 ელექტროსადგურების დადგმულმა სიმძლავრემ შეადგინა 126 მგვტ, ელექტროენერგიის წარმოებამ — 373 მლნ. კვტ. სთ. იღებენ ბოქსიტს (579 ათ. ტ, 1980), მანგანუმისა და ოქროს მადანს, ნავთობს, მარმარილოს. არის შაქრის, სიზალის გადამამუშ., საპნის, ბრინჯსაცეხი, ფარმაცევტული, თამბაქოს, ცემენტის (დაახლ. 600 ათ. ტ. 1980) საწარმოები. მთავარი სამრეწვ. ცენტრია პორტ-ო-პრენსი.

რკინიგზის სიგრძე 376 კმ, საავტ. გზებისა — დაახლ. 2 ათ. კმ, აქედან დაახლ. 600 კმ მაგარსაფრიანია (1983). მთავარი ნავსადგურია პორტ-ო-პრენსი. დედაქალაქის მახლობლად არის აეროპორტი

1983 ექსპორტმა შეადგინა 189,4 მლნ. დოლ., იმპორტმა — 313,5 მლნ. გააქვთ ყავა, ბოქსიტი, შაქარი. შემოაქვთ ნავთობპროდუქტები, ქსოვილები, სურსათი, მანქანა-მოწყობილობა. მთავარი სავაჭრო პარტნიორია აშშ (ექსპორტის 77,7% და იმპორტის 65%).

განათლება. 1874 კონსტიტუციით დადგენილი სავალდებულო უფასო დაწყ. სწავლება პრაქტიკულად არ ხორციელდებოდა 1960 მოსახლ. 80% წერა-კითხვის უცოდინარი იყო. 1982 სახ. განათლების სისტემაში შედიოდა სკოლამდელი დაწესებულებები 3—6 წლის ასაკის ბავშვებისათვის (ძირითადად კერძო), 6-წლიანი დაწყ. სკოლა (300 ათ-მდე მოსწ.); 7-წლიანი (4+3) საშ. სკოლა (30 ათ-მდე მოსწ.); პროფმომზადება ხორციელდება 3-წლიან პროფტექ. სასწავლებლებში, სას.-სამ. და სხვ. სკოლებში დაწყ. სკოლის ბაზაზე. დაწყ. სკოლის მასწავლებლებს ამზადებენ 3-წლიანი დაწყ. ნორმალური სკოლები საშ. სკოლის I ციკლის ბაზაზე, საშ. სკოლის მასწავლებლებს — უნ-ტთან არსებული უმაღლესი ნორმალური სკოლა საშ. სკოლის ბაზაზე. 1984 პროფტექ. სისტემაში სწავლობდა 5 ათ-მდე მოსწ., დაწყ. ნორმალურ სკოლებში — 200-ზე მეტი მომავალი უმაღლესი სასწავლებლებია: ჰ-ის სახელმწ. უნ-ტი და 3 უმაღლესი ტექ. სკოლა პორტ-ო-პრენსში. აქვეა ეროვნ. ბ-კა (დაარსდა 1940; 20 ათ. ტომი), ეროვნ. მუზეუმი (1938), ჰ-ს ხალხთა მუზეუმი (1949), სახელოვნებო ცენტრი (1944).

ჰ-ში გამოდის რამდენიმე დასახელების პერიოდული გამოცემა. ეროვნ. საინფორმ. სააგენტო არა აქვს, რადიომაუწყებლობა მუშაობს XX ს. 30-იანი წლებიდან, ტელეხედვა — 1959-იდან.

ლიტერატურა. ჰ-ის ლიტ-რა ვითარდება ძირითადად ინდიელთა ტომის ტაინოს, კოლონ. ეპოქაში დას. აფრიკიდან გადმოსახლებულ ზანგთა და ევრ. (ძირითადად ფრანგ.) კულტურების საფუძველზე. ლიტ. ენა უმთავრესად ფრანგულია. ფოლკლორში შემორჩა აფრ. და ნაწილობრივ ინდიელთა ზეპირსიტყვიერების ელემენტები. XVIII—XIX სს. მიჯნაზე დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლამ ღრმა კვალი დატოვა ლიტ-რაში. დამოუკიდებლობის გამოცხადების (1804) შემდეგ აღმავლობის გზას დაადგა პოეზია და დრამატურგია. რომანის განვითარებაზე მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა ფრანგ. ლიტ. მიმდინარეობებმა. XIX ს. II ნახევარში ცნრ. ამერიკისა და აშშ-ის მიერ ჰ-ის კოლონიზაციის საშიშროებამ ბიძგი მისცა პატრ. აღმავლობას, განვითარდა პუბლიცისტიკა. ო. დიურანის (1840—1906) პოეზიაში ნათლად გამოჩნდა ეროვნ. სახეები. პირველი რომანები შექმნეს ე. ბერჟომ („სტელა", 1859), დ. დელორმმა („ფრანსუაზა", 1872), ფრანგ. ნატურალიზმის გავლენით დასაბამი მიეცა სოც. რომანს. ხალხის ყოფა-ცხოვრება რეალისტურად ასახეს მწერლებმა ფ. მარსელენმა (1848—1917), ჟ. ლერისონმა (1873—1907). მწვავე სატირული ინტონაციით გამოირჩეოდა ფ. იპერის (1873—1928) ნაწარმოებები. ამ პერიოდის პოეზია განიცდიდა ფრანგ. პოეზიის, კერძოდ, პარნასელთა გავლენას. 1915—34 ამერ. ოკუპაციის წინააღმდეგ ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის აღმავლობამ გადამწყვეტი როლი შეასრულა ლიტ-რის განვითარებაში. წარმოიშვა ლიტ. მიმდინარეობა „ინდიგენიზმი", რ-იც ქადაგებდა ეროვნ. თვითმყოფადობის გამოვლინების იდეებს, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა სოც. თემების წინ წამოწევას, გმირული წარსულისა და ეროვნ. ფოლკლორის ფართოდ ათვისებას. ამ ეპოქის უდიდესი წარმომადგენელია ჰ-ის კომპარტიის დამაარსებელი, პოეტი და პროზაიკოსი ჟ. რუმენი (1907—44). II მსოფლიო ომის შემდეგ პოეზიაში გაძლიერდა სოციალისტ. იდეების გავლენა. იგივე პროცესი შეიმჩნევა 40—50-იანი წწ. რომანშიც. 60-იან წლებში, რეაქციული ტერორის პერიოდში, გამოჩნდნენ პროზ., პოეტები რ. ფილოქტეტი (დ. 1932), დავერტიჟი (დ. 1940), ჟ. რ. ლაფორე (დ 1940) და სხვ. 60—70-იანი წწ. ზღვარზე მრავალი პროზ. მწერალი ემიგრაციაში წავიდა (ჟ. ბრიერი, რ. დეპესტრი და სხვ.). პოეზია და დრამატურგია ნაწილობრივ ვითარდება კრეოლულ ენაზე. 80-იან წწ. დემოკრ. ლიტ-ის დევნა გაძლიერდა, შეიზღუდა ბეჭდვითი ორგანოები.

ხელოვნება. ჰ-ის ინდიელთა უძველესი კულტურის ძეგლთაგან შემონახულია ორნამენტირებული კერამიკა, ადამიანებისა და ცხოველების პრიმიტ. გამოსახულებანი, ხის ნაკეთობანი. ჰ-ის მიერ დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ, არქიტექტურა მნიშვნელოვან აღმავლობას განიცდის 1808—16 ქ. კაპ-აიტიენთან ააშენეს ცილინდრულ კოშკებიანი ლა-ფერიერის ციხესიმაგრე და სან-სუსის სასახლე (XVIII ს ფრანგ. სასახლეთა მიბაძვით) XIX—XX სს-ში პორტ-ო-პრენსში ააშენეს ტაძარი და ეროვნ. სასახლე ზანგებისა და მულატების ხალხ. შემოქმედება წარმოდგენილია ხის ნაძერწებითა და კედლის მხატვრობით, რ-ის ნიადაგზეც განვითარდა თვითნასწავლ მხატვართა შემოქმედება (ფ. ობენი, ე. იპოლიტი), განვითარებულია ხის ქანდაკება (შ. ნორმილი, ა. ლეჟენტანი). თანამედროვე არქიტექტურა წარმოდგენილია ა მანგონეს, რ. ბოსანის და სხვ. ნამუშევრებით

ლიტ.: Гонионский С. А., Гаитянская трагедия, М., 1974; Луков И. А., Оккупация Гаити Соединенными Штатами, М., 1981; Мартынов М. В., Гаити, М., 1969

ჰაიტი. პორტ-ო-პრენსი. ქალაქის ნაწილის ხედი

ჰაიფონი (Hai Phong), ქალაქი ვიეტნამში, მდ. ჰონგჰას დელტაზე, მდ. კონმონის (ვრცელის სამხრ. ჩინ. ზღვის ბაკბოს ყურეს) ნაპირას. 1,4 მლნ. მცხ (1982). საზღვ. ნავსადგური, რკინიგზითა და გზატკეცილით უკავშირდება ჰანოის, აეროპორტი დიდი სავაჭრო-სამრეწვ. ცენტრი. ცემენტის, საფეიქრო, კვების მრეწვ., გემსარემონტო და გემთსაშენი ქარხნები, ავტოსარემონტო სახელოსნოები და სხვ. ლითონდამამუშ. საწარმოები. ტრად. ხელოსნობა. თევზჭერის ცენტრი დაარსდა XIX ს 70-იან წლებში

ჰაკოდატე, ქალაქი და ნავსადგური იაპონიაში, კ. ჰოკაიდოს სამხრ. ნაწილში. 319 ათ. მცხ (1982). გემთმშენებლობა და გემების რემონტი, [illegible], ნავთობგადამამუშ., ქიმ., ხის დამამუშ., ცემენტის, თევზსაკონსერვო, ხე-ტყის სახერხი მრეწველობა. უნ-ტი.

ჰალაბი, ალეპო, ანტ. ბეროია, ქალაქი სირიის ჩრდ.-დას. ნაწილში, ჰალაბის (ალეპოს) მუჰაფაზის ადმ. ცენტრი. 982 ათ. მცხ. (1982). ეკონ. და კულტ. მნიშვნელობით ქვეყნის მეორე ქალაქი (დამასკის შემდეგ) სარკინიგზო კვანძი. სას.-სამ. რ-ნის სავაჭრო-სატრანზ. ცენტრი. საფეიქრო, ტყავ-ფეხსაცმლის, ლითონდამამუშ., ცემენტის, კვების მრეწველობა. უნ-ტი. ძვ. აღმოსავლურ წყაროებში იხსენიება ძვ. წ. XX ს-იდან, დასახლებული იყო დას. სემიტებით. ძვ. წ. XVII—XIII სს-ში ხან ხეთებს ემორჩილებოდა, ხან მითანს. ხეთების სამეფოს დაცემის (დაახლ. ძვ. წ. 1200) შემდეგ იყო იმავე სახელწ. სამეფოს დედაქალაქი. შედიოდა აქემენიდების, სელევკიდების სახელმწიფოების, რომის (ძვ. წ. 64), ბიზანტ. შემადგენლობაში. 636 აიღეს არაბებმა, 1260 — მონღოლებმა. 1516-იდან ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაშია. 1822 დაინგრა მიწისძვრის შედეგად. სირიაში საფრ. მანდატის დროს (XX ს. 20—40-იანი წწ.) იყო ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის ერთ-ერთი ცენტრი.

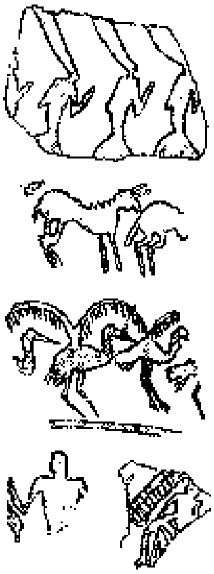

ჰალაფის კულტურა. ადამიანისა და ცხოველების გამოსახულებიანი მოხატული კერამიკა

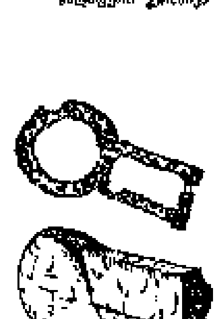

ჰალაფის კულტურის თიხისის ჯამი და რეკონსტრუქცია. შუა ქალკოლითის ხანიდან

ჰალაფის კულტურა. ადრინდელი პოლიქრომული კერამიკა

შემონახულია შუა საუკ. გალავნისა და 5 კარის ფრაგმენტები (1390 — XVI ს. დასაწყ.), ციტადელი (XII ს. — XIII ს. დასაწყ.; დანაშენები — 1292, XV და XVI სს.; ქვედა ნაწილი—ბიზანტ. ხანისა), დიდი მეჩეთი (დაახლ. 715, XII — XIII სს.) გუმბათი კვადრ. მინარეთითურთ (1090 ან 1096, ხუროთმოძღვარი ჰასან იბნ მუქრი ალ-სარმინი), XVI ს. სავაჭრო კომპლექსები და საცხოვრ. სახლები. თანამედროვე ჰ. გაიზარდა ძვ. ქალაქის ჩრდ. და სამხრ. მიმართულებით. უნ-ტის შენობა (1968—69, არქიტ. ს. მუდარისი და სხვ.).

ჰალასი (Halas) ფრანტიშეკ (3. X. 1901, ბრნო, — 27. X. 1949, პრაღა), ჩეხი პოეტი. გატაცებული იყო პროლეტ. პოეზიით. მონაწილეობას იღებდა ახალგაზრდათა კომუნისტურ, მოგვიანებით — ინტელიგენციის ანტიფაშისტურ მოძრაობებში. ავტორია პოეტური კრებულებისა „სეპია" (1927), „შავალი აფრთხიან საკვდილს" (1930) და სხვ. სამოქალაქო პრობლემატიკაზეა შექმნილი ლექსების კრებ. „ყურთამეტ" (1936). ჰ-ის ანტიფაშისტური ლექსები გაერთიანდა კრებულში „ძნელის ტირში" (1938). დაწერა პატრ. ლექსების ციკლი „ჩვენი ქალბატონი ბოჟენა ნემცოვა" (1940). ფაშიზმზე გამარჯვებას მიუძღვნა კრებულები „ბარიკადი" (1945) და „მწყობრში" (1946).

ჰალაფის კულტურა, ძვ. წ. VI ათასწლ. დასასრ. და V ათასწლ. ადრესამიწათმოქმედო კულტურა ჩრდ. მესოპოტამიაში (ერაყი, სირიის ჩრდ. რ-ნები, თურქ. სამხრ.-აღმ. ნაწილი). დას-ით მისი გავრცელების საზღვრებია მდ. ევფრატის მარჯვ. სანაპირო, გავლენა კი ხმელთაშუა ზღვის აღმ. სანაპიროს აღწევს. აღმ-ით გრცელდება დიდი ზაბის აუზამდე, სამხრ-ით — მოსულის რ-ნამდე, ჩრდ-ით — ვანის ტბის მიდამოებამდე და დიარბაქირამდე. ეპონიმური ძეგლის სახით ჰ. კ-ის შეურჩევლი ობიერქტტულობამდე გვხვდება (ქრონოლოგია I). ეპონიმური ძეგლი თელ-ჰალაფი (Tell-Halaf) მდებარეობს მდ. ხაბურის ნაპირას, სირიისა და თურქ. საზღვარზე 1911—14 გათხარა მაქს ოპენჰაიმმა. ქვედა ფენაში (4 მ სიმძლავრის) გამოვლინდა მანამდე უცნობი სტილის მოხატული კერამიკა მეღვარებით მცირე ზომის ნამოსახლარები ჩვეულებრივ მდინარის პირას ან მის მახლობლად დამახასიათებელია წრიული, ზოგჯერ თოლოსის კორიდორისებრმინაშენიანი სახლები. თიხატკეპნილიანი და ალიზიანი ნაგებობ შენობები ზოგჯერ ქვის საძირკველზე დგას. გათხრილია აგრეთვე ქუჩები და ეზოები, სამეურნ. სათავსები. განირჩევა კულტ. 2 ვარიანტი აღმოსავლეთის (არპაჩია, თეფე-გავრის ქვედა ფენები და სხვ.) და დასავლეთისა (ყელჰალაფი, ჩაგარ-ბაზარი, ტურლუ და სხვ.). ამ ორი ზონის შუა ნაწილამდე, სინჯარის ველზე, არის ნამოსახლარი იარიმ-თეფე II, რ-იც ორივე ვარიანტის ელემენტებს მოიცავს (გათხარეს 1969—76, სსრკ ექსპედიციამ, რ. მუნჩაევი, ნ. მერპერტი). ჰ. კ-ის მეურნ. დაფუძნებული იყო მიწათმოქმედებასა (ხორბალი, თერმარცვალა და ორმარცვალა ხორბალი, კილიანი, უკეთესი და მრავალსახეობიანი ქერი) და მესაქონლეობაზე (წინაური მსხვ. რქ. საქონელი, თხა, ცხვარი, ღორი, ძაღლი და ვირი). ჰ. კ-ის ყველაზე დამახასიათებელი ელემენტია მრწყინვალედ მოხატული კერამიკა. განვითარების ადრინდ. საფეხურზე გვხვდება შედარებით ნატურალისტური მცენარეული და ცხოველური სახეები, ხშირია აგრეთვე გეომ. მოტივები, შესრულებული შავი ან წითელი საღებავით ღია ყავისფერ ფონზე. განვითარების შუა საფეხურზე წარმოიდ. გავრცელდა „ორმაგი ცული" და მალტური ჯვრის გამოსახულებანი. გვიანდ. საფეხურზე აღმ. ვარიანტის ძეგლებზე გავრცელებული იყო პოლიქრომულად მოხატული, ცენტრში როზეტიანი თეფშები. აღმოჩენილია აგრეთვე მოხატული ანთროპომორფული და ზოომორფული ჭურჭელი. გავრცელებულია ქალის სქესობრივი ქანდაკებები, რ-ებიც ზოგჯერ ზოლებითა და წერტილებით მოხატული. დამახასიათებელია სხვადასხვა ფორმის („ორმაგი ცული", ფალოსის, ფრინველის) საკიდები, სამეურნ. იარაღები, საბეჭდავები, კაჟის, ობსიდიანისა და ძვლის წერაქვის იარაღი. ლითონის ნაწარმი იშვიათია. ვანის ტბიდან შეტანილი ობსიდიანი და სხვ. ოქროს ნივთები ფართო სავაჭრო ურთიერთობაზე მიუთითებს. ჰ. კ-სა და აღმ. ამიერკავკასიის, კერძოდ ქვემო ქართლის, ადრინდ. სამიწათმოქმედო ძეგლებს შორის გარკვეული მსგავსება შეინიშნება როგორც წრიულ არქიტექტურაში, ისე ანთროპომორფულ ქანდაკებებსა და კერამ. ფორმებში. წარმომავლობის თვალსაზრისით ამ მსგავსებათა ახსნა ჯეროვნად დაუდგენელია.

ჰ. კ. მეყვალა ობეიდის კულტურამ.

ლიტ.: Мунчаев Р. М., Мерперт Н. Я., Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии, М., 1981; Oppenheim M. F., Tell Halaf, Bd 1—4, B., 1943—62. ო. ჯაფარიძე.

ჰალე (Halle), ქალაქი ბელგ-ში, მდ. ზაალეს ნაპირზე ბრაბანტის ოლქის აღმ. ცენტრი 236,1 ათ. მცხ. (1983). სატრანსპ. კვანძი. სამრ. ნავსადგური ქიმ. მრეწვ. ცენტრი მრავალდარგიანი მანქანათმშ. (მ. შ. ჩარხთ- და ვაგონთმშენებლობა), კვების, ქიმ.-ფარმაცევტული, ცემენტის, ხის დამამუშ. მრეწველობა. ქვეყნის წიგნის გამომცემლობის ერთ-ერთი მთავარი ცენტრი. სამუზეუმო-სტუდენტური მეცნ. აკად. (1652), უნ-ტი (1694). ზოოპარკი. მუზეუმი.

ჰალე (Halle), ოლქი გდრ-ის სამხრ.-დას. ნაწილში. ფართ. 8,8 ათ. კმ². მოსახლ. 1,8 მლნ. კაცი (1980). ადმ. ც. — ქ. ჰალე. ჰ-ს უჭირავს, სამხრ. ნაწილი, უპირატ. თიურინგიის მაღლობს (სიმაღლე 980 მ-მდე) და ჰარცის მთების აღმ. შტოქედებს (სიმაღლე 602 მ-მდე). ჩრდ-ით, მდ. ელბის გაყოლებით, დაბლობია. ჰავა ზომიერია ზღვ. საშ. ტემპ-რა დაახლ. 0°C, ივლ. დაახლ. 18°C. ნალექები 600—700 მმ წელიწადში.

ჰ. გდრ-ის ერთ-ერთი წამყვანი ინდუსტრ. ოლქია იღებენ მურა ნახშირს, კალიუმის მარილებს, ქვამარილს, სპილენძის მადანს. იწვევა ლითონების მოპოვებითი მრეწვ. და ელექტროენერგიის ბაზაზე განვითარდა ქიმ. მრეწვ. ენერგოტევადი დარგები, სპილენძის, ალუმინის, იშვიათი ლითონების გამოდნობა. დიდი ადგილი უკავია კვების, ტყავ-ფეხსაცმლის, ცელულოზა-ქაღალდის მრეწველობას მთავარი სას.-სამ. კულტურებია ხორბალი, ქერი, შაქრის ჭარხალი. განვითარებულია მებაღეობა. ამუშავებენ ღორს, ცხვარს, სანაოსნოა მდ. ელბა და მისი შენაკადი ზაალე. მთავარი ნავსადგურებია ჰალე, დესაუ.

ჰალევი იეჰუდა (დაახლ. 1080/86, ტოლედო, — 1142, იერუსალიმი), ებრაელი პოეტი და ფილოსოფოსი. არაბ. ესპანეთში (ანდალუზიაში) შეისწავლა ლეგისმედიცინა, მედიცინა, ბერძნ.-არაბ. ფილოსოფია სრულყოფილად ფლობდა რამდენიმე ენას ბევრს მოგზაურობდა. 1109-იდან ცხოვრობდა კორდოვაში. ჰალევისეული პოეზიის მომავალი გზაში დაიკარგა. ლექსებს წერდა ებრ., ნაწილობრივ არაბ. ენაზე, ფილოსოფიური თხზულებებს — არაბ. ენაზე. პირველი ლექსები, რ-ებმაც ჰ-ს გაუთქვა სახელი, დაწერა 15 წლისამ თავის გრძნობებს იყო ბუნების მადლიერებელ პიზნებში („ზღვის სიმღერები") და მიჯნურობის სატრფიალო ლექსებში გამოხატავდა უმღეროდა მეგობრობას. დიდითა განმავლობაში ჰ-ს საყოლცხლით საქმე პოეზია რელიგ.-ფილოს. სულისკვეთებით გაიმსჭვალა, პესიმისტური განწყობილება მძაფრმა ტრაგიზმმა შეცვალა. ჰ-ს ფილოს. თხზულებამ „ქუზარი" („ხაზარი"), რ-იც დიალოგის ფორმითაა დაწერილი, დიდი გავლენა მოახდინა შუა საუკ. თეოლ. აზროვნებაზე, კერძოდ, კაბალისტურ თეოსოფიაზე.

ჰ. პოპულარული იყო შუა საუკ. და ახ. დროის პოეტთა შორის. მას დიდად აფასებდნენ იბნ ეზრა, ალჰარიზი, ჰ. ჰაინე. ჰ-ს შემოქმედებამ დიდი გავლენა მოახდინა ებრ. პოეტურ აზროვნებაზე, განსაზღვრა მისი შემდგომი განვითარების გზები. არსებობს ჰ-ს თხზულებათა მრავალი თარგმანი და კომენტარი მსოფლიოს სხვადასხვა ენაზე. მისი ბევრი ნაწარმოები თარგმნილია ქართ. ენაზე. ჰ-ს ლექსების ტექსტებზე შექმნილია მუს. ნაწარმოებები, მ. შ. საქართველოში.

თხზ.: ქალდ. შირე ჩაშე ლეჰუდა ჰალევი, თელ-ავივი, 1955; [წიგნში]: შუა საუკუნეების ებრაული პოეზია, თბ., 1979.

ლიტ.: Карпелес Г. Г., История еврейской литературы, [т. 1—2], СПб., 1890. ნ. ბაბალიკაშვილი

ჰალევი, ალევი (Halévy) ჟაკ ფრომანტალ ელი [ნამდვ. სახელი და გვარი ელიას ლევი (Lévy)] (27. V. 1799, პარიზი, — 17. III. 1862, ნიცა), ფრანგი კომპოზიტორი, საფრ. ინ-ტის წევრი (1836), ნატიფი ხელოვნ. აკად. მუდმივი მდივანი (1854-იდან). 1809—19 სწავლობდა პარიზის კონსერვატორიაში (ა. ბერტონსა და ლ. კერუბინთან), სადაც პროფესორად 1816-იდან შედ მიღებაწერმასაც ეწეოდა (1827-იდან პროფესორი). მისი მოწაფეები იყვნენ ჟ. ბიზე, შ. გუნო, კ. სენ-სანსი. ჰ. ე. წ. დიდი ოპერის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელია. მისი ნაწარმოებებიდან აღსანიშნავია ოპერები „კვიპროსის დედოფალი" (1841), „შარლ VI" (1843) და განსაკუთრებით „ებრაელი ქალი" („კარდინალის ასული", 1835). დაწერილი აქვს აგრეთვე ბალეტები, კანტატები, საგუნდო მუსიკა.

ჰალეი, ჰელი (Halley) ედმუნდ (29. X. 1656, ჰეგერსტოუნი, ლონდონის ახლოს, — 14. I. 1742, გრინვიჩი), ინგლისელი ასტრონომი და გეოფიზიკოსი, ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1678-იდან). განათლება მიიღო ოქსფორდის უნ-ტში, 1703-იდან იყო მისი პროფესორი, 1720-იდან — გრინვიჩის ობსერვ. დირექტორი. შეადგინა სამხრეთის ცის ვარსკვლავთა (341) პირველი ტელესკოპური კატალოგი (1676—78), დაამტკიცა კომეტების პერიოდულობა (1682) (იხ. ჰალეის კომეტა), აღმოაჩინა ვარსკვლავთა საკუთარი მოძრაობა (1718), მთვარის მოძრაობის საშ. აჩქარება და უთანასწორობები იუპიტერისა და სატურნის მოძრაობაში, დააკვირდა მზის დისკოზე ვენერას გავლას. აღმოაჩინა მზის პარალაქსის განსაზღვრის მეთოდი (1679). მერკურის მოძრაობაზე დაკვირვებით (1677) კი თვითონ განსაზღვრა მანძილი მზემდე და მერკურამდე 1698—1700 ექსპედიციის შედეგად შეადგინა პირველი ეოლ. რუკა (1701). პირველმა გამოსცა საკუთარი ხარჯებით ი. ნიუტონის „ნატურალური ფილოსოფიის მათემატიკური საწყისები". არაბულიდან თარგმნა და 1710 გამოსცა აპოლონიოს პერგელის მათ. შრომები.

ჰალეის კომეტა, პირველი კომეტა, რ-ის ორბიტის გამოთვლამ ცხადყო რომ იგი ელიფსურია და, მაშასადამე, კომეტა პერიოდულად უბრუნდება მზეს. ე. ჰალეიმ, რ-მაც შეადგინა 1337—1698 გამოჩენილ კომეტათა ორბიტების ელემენტების პირველი კატალოგი, შენიშნა, რომ 1531, 1607 და 1682 კომეტების გზები ერთმანეთს დაემთხვა და დაასკვნა, რომ გაიარა არა სხვადასხვა კომეტამ, არამედ ერთმა და იმავე კომეტამ. 1705 ჰალეიმ იწინასწარმეტყველა ამ კომეტის დაბრუნება 1758-თვის ფრანგმა მეცნიერებმა ა. კლერომ დააზუსტა პერიჰელიუმში კომეტის გავლის მომენტი (1759 წ. 12 მარტი) ქა-

იყო იოტიოროის შემდეგ ბრწყინვალედ დაფიქსირება ჰ. კ-ის პერიჰელიუმის მანძილია 0,59 ა. ე., აფელიუმისა — 35 ა. ე.-ზე მეტი. შემდეგ ჰ. კ-მ პერიჰელიუმში გაიარა 1835, 1910 და 1986 წლებში. ფ. კოუელმა და ა. კრომელინმა შეისწავლეს ჰ. კ-ის ისტორია და აღმოაჩინეს, რომ 1909-მდე ეს კომეტა 29-ჯერ შეუმჩნევიათ (პირველად ძვ. წ. 446).

ექსპერიმენტული მნიშვნელობის იყო ჰ. კ-ის გავლა 1986 (მარტში 30-ე), როცა პირველად ისტორიაში კომეტის გარემოში (მის კუდში და ბირთვის მახლობლობაში) შეიჭრა საკვლევი აპარატურით აღჭურვილი დედამიწიდან გაშვებული ზონდები, რომლებმაც მოგვაწოდეს უნიკალური ცნობები ჰ. კ-ის ბირთვის რაობაზე. ჰ. კ-ის შემდეგში (უახლოესი) გამოჩენა მზისა და დედამიწის მახლობელ სივრცეში მოხდება 2062.

ჰალენი, ალენი (Halen) ჟან დონ ჟან (16 II. 1790, ლიეჟი, — 8 XI 1864, კადისი), ესპანეთის გენერალი (წარმოშობით ბელგიელი) ახალგაზრდობაში მსახურობდა ესპ. ფლოტში, შემდეგ ნაპოლეონ ბონაპარტის ჯარში. იყო 1819 რუსეთში გადმოსახლდა მაიორის ჩინით მსახურობდა ნიჟნი-ნოვგოროდის დრაგუნთა პოლკში, რ-იც კავკასიაში იდგა. 1820 ესპანეთში დაბრუნდა და კონსტიტუციის დამცველებს მიემხრო. მონაწილეობდა ბელგ. 1830 რევოლუციაში და ბრაბანტის გუბერნატორად დაინიშნა. ბელგიაში ყოფნისას ჰ-მა გამოაქვეყნა თავისი მემუარები, რ-ის II ტ. თითქმის მთლიანად ეძღვნება რუსეთსა და კავკასიას (ჰ. თბილისში ჩამოვიდა 1819 სექტ. საქართვ. სამხ. გზით. 1819—20 წწ ზამთარი ძირითადად თბილისში გაატარა). ჰ. ზოგადად მიმოიხილავს კავკ. და საქართვ. აღმ. წყობილებას, დაწვრილებით აღწერს კახეთის, ჩაჩნების, ქართველებისა და ლეკების ყოფას, ეხება კათოლიკე მისიონერების მოღვაწეობას საქართველოში. საინტერესო ცნობებს იძლევა ალექსანდრე ბატონიშვილზე, ა. ერმოლოვის ირანში ელჩობაზე (1817), ცოცხლად აქვს აღწერილი ე. წ. „ერმოლოვის თბილისი" და ერმოლოვის პოლიტიკა, მოჰყავს აგრეთვე ცნობები იმერეთის 1820 აჯანყების შესახებ და სხვ.

ლიტ.: Полиевктов М. А., Европейские путешественники по Кавказу, 1800—1830, Тб., 1946. ი. [illegible]

ჰალერი (Haller) ალბრეხტ (16 X 1708, ბერნი, — 12 XII 1777, იქვე), შვეიცარიელი ბუნებისმეტყველი და პოეტი. გეტინგენის უნ-ტის პროფესორი (1736—53). წიწილის ემბრიოგენეზის შესწავლის საფუძველზე ცდილობდა პრეფორმაციის თეორიის დასაბუთებას; ექსპერიმენტულად დაადგინა კუნთოვანი ბოჭკოების თვისებები. შექმნა მცენარეთა მისეული სისტემა, რ-იც ემყარებოდა ნაყოფის აგებულებასა და მტვრიანის გარეგნობას. მან, როგორც პოეტმა, მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა შვეიც. გერმ. ლიტ-რის ისტორიაში.

ჰალვა (არაბ.), საკონდიტრო ნაწარმი, რ-საც ამზადებენ მოხალული და გახეხილი ზეთოვანი თესლებისა და შაქრიანი ნივთიერებებისაგან (საპონის ან ძირტკბილას ნახარში) ერთად ათქვეფილი კარამელის მასისაგან. ზეთოვანი თესლის სახეობის მიხედვით განასხვავებენ ტახინის (ძირითადი კომპონენტია შინდაბერის თესლები), არაქისის, მზესუმზირის, სოიის, ნიგვზისა და კომბინირებულ ჰ-ს. ზოგჯერ ჰ-ს უმატებენ ვანილს, კაკაოს ფხვნილს, ქიშმიშს და სხვ.

ჰალი (ნამდვ. სახელი ალტაფ ჰუსეინი) (1837, პანიპატი, — 31. XII. 1914, იქვე), ინდოელი პოეტი და ლიტერატურათმცოდნე. საგანმან. მოძრაობის ერთ-ერთი მოთავე. წერდა ურდუ ენაზე. შეისწავლა არაბ. და სპარს. ლიტ-რა, აგრ. ფილოსოფია. წერა დაიწყო ადრე. მისი ლექსების უმრავლესობა გამოქვეყნებულია „ჰალის დივანში". სახელი გაითქვა თხზულებით „ისლამის მოქცევა და აღმავლობა" (1879) ანუ „ჰალის მუსადდასი". აღსანიშნავია მისი „პირველი ნაყოფი" (1886), „ქვრივის ლოცვა" (1887), „ღვთიური შთაგონებული" (1905), „ღირსებისა და სამართლიანობის გამარჯვება". ჰ-ს ეკუთვნის შრომები, რ-თაც დღემდე არ დაუკარგავთ მნიშვნელობა. ჩამოყალიბებულია მის „პოეზიის შესავალში" (1893). ჰ-ს თხზულებები „საადის ცხოვრება" (1884), „იადგარი ღალიბისა" (1897), „სამარადისო ცხოვრება" (1901) და სხვ. საფუძვლად დაედო ლიტერატურათმცოდნეობის განვითარებას ურდუ ლიტ-რაში.

ჰ. ლექსის ნოვატორია: შექმნა ერთი აზრით შეკრული ლამაზი ურდუ ლექსში რეფორმის აუცილებლობა. მისი დამახასიათებელი თვისებაა ენის უბრალოება, აზრის სიღრმე, სტილის სიახლე.

ლიტ.: Глебов Н. В., Сухочев А. С., Литература урду, М., 1967.

ჰალი (Hull. Kingston upon Hull), ქალაქი (ადმ. ოლქი) დიდ ბრიტანეთში, ჰამბერსაიდის საგრაფოში 277 ათ. მცხ. (1980) ნავსადგური ჩრდ. ზღვაზე, მდ. ჰამბერის ესტუარში ტვირთბრუნვა 3,8 მლნ ტ (1980) ნავსადგური უმსხვილესი ცენტრი. რ-ნი თევზჭერის, მანქანათმშ., ქიმ., კვების, ხის დამამუშ. მრეწველობა. უნ-ტი.

ჰალიდე ედიბ ადივარ (Halide Edip Adivar) (1884, სტამბოლი, — 1964, იქვე), თურქი მწერალი ქალი არისტოკრატიული ოჯახიდან იყო. კოლეჯში კითხულობდა ლექციებს ფილოსოფიასა და ლიტ-რაში სტამბოლის, ლონდ., კოლუმბიის, კემბრიჯის, თეიზერის, სორბონის უნ-ტებში. სამწერლო ასპარეზზე გამოვიდა რომანებით 1908 ბურჟ. რევ. შემდეგ იზიარებდა „ახალგაზრდა თურქთა" პანთურქისტულ იდეოლოგიას, რაც აისახა რომანში „ახალი თურანი" (1912). ეროვ.-განმათ. მოძრაობა, რ-ის უშუალო მონაწილე იყო, ასახა რომანში „ცეცხლის პერანგი", მოთხრობების კრებულში „მთაში წასული მგელი" (ორივე 1922). 30-იანი წლებიდან რეალიზმის მიმდევარი. ი. [illegible]

ჰალიდ ზია უშაკლიგილი (Halit Zia Uşaklıgil) (31 VII 1866, სტამბოლი, — 27 III. 1945, იქვე), თურქი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე. სამწერლო ასპარეზზე ლექსებით გამოვიდა, მაგრამ სახელი პროზაული ნაწარმოებებით მოიპოვა. საფუძველი ჩაუყარა ევრ. ტიპის რომანსა და ნოველას ქვეყანაში. „წმინდა ხელოვნების" თეორიას, ემხრობოდა ძირითადად გრძნობებსა და განცდებს მის ნაწერებში არ ასახულა თურქეთში მიმდინარე რთული სოც.-პოლიტ. გარდაქმნები. ავტორია რომანებისა „განკარგული", 1887; „გაცრუებული იმედები", 1901 და სხვ. წერდა პიესებს, მოთხრობებს, მემუარებს, ლიტ.-კრიტ. ნარკვევებს.

ჰალიკარნასი (ბერძ. Halikarnassos), კარიის ცნობილი ქალაქი ძველად. მდებარეობდა მცირე აზიის სამხრ.-დას. ნაწილში (ახლანდ. ბოდრუმი თურქეთში) დააარსეს დორიელებმა დაახლ. ძვ. წ. 1200. ძვ. წ. V ს-ში შედიოდა ათენის I საზღვაო კავშირში. განსაკუთრებით გაძლიერდა და აყვავდა ლიგდამისის და მავსოლეს მმართველობის დროს. ამ უკანასკნელმა ჰ. კარიის დედაქალაქად გამოაცხადა. ჰ. ზღვისპირა, კარგად გამაგრებული ქალაქი იყო. მის აღმ. ნაწილში იდგა ლეგენდარული მეფის შესრულებული არქიტ. განთქმული ძეგლები. ზღვის პირას ჰალიკარნასის სასახლე. ჰ-ში იყო აღმართული მავსოლეს საფლავის ძეგლი, რ-იც ძვ. დროიდან მსოფლიოს შვიდი საოცრების რიცხვს განეკუთვნებოდა. მთლიანად ჩანგრეული ალყის შემდეგ აიღო ჰ. ალექსანდრე მაკედონელმა და დაანგრია (ძვ. წ. 334). შემდეგ ქალაქი აღადგინეს და XV ს-მდე ისევ ჰ. ეწოდებოდა, XV ს-ში ოსმალებმა დაიპყრეს. ჰ. იყო ჰეროდოტეს და დიონისე ჰალიკარნასელის სამშობლო.

ჰალიერი (Hallier) ჰანს (6. VI. 1868, იენა, — 10 III. 1932, ლეიდენი), გერმანელი ბოტანიკოსი. მუშაობდა ბოგორის (ჯ. ავა), ჰამბურგის, ლეიდენის ჰერბარიუმებში. ამერ. ბოტანიკოს ჩ. ბესისთან ერთდროულად ჰ-მა შექმნა ყვავილოვან მცენარეთა აჩ ფილოგენეზური სისტემა (ყვავილზე პრიმიტიულად თვლიდა მცენარეებს, რ-თაც ჰქონდათ ორსქესიანი, სპირალურად დამაგრებული ყვავილები კარგად განვითარებული ყვავილსაფრით და სპირალურად განლაგებული ყვავილის ნაწილებით), რ-იც საფუძვლად დაედო მრავალ თანამედროვე სისტემას.

ჰალიტი, იხ. ქვამარილი.

ჰალიფაქსი, ჰელიფექსი (Halifax) ედუარდ ფრედერიკ ლინდლი ვუდ; 1925-იდან ბარონი ირვინი (Irwin) (16. IV. 1881, პაუდერემი, დევონშირის საგრაფო, — 23. XII. 1959, იორკი), ინგლისის სახელმწიფო მოღვაწე 1910 პარლამენტის წევრი კონსერვატიული პარტიიდან. 1922—24, 1932—35 განათლების, 1924—25 სოფ. მეურნ. მინისტრი. 1926—31 ინდ. ვიცე-მეფე; აწარმოებდა ეროვნ.-გან. მოძრაობის ჩახშობას. 1935—37 ბეჭდის მცველი ლორდი, 1935—38 ლორდთა პალატის ლიდერი და პრემიერ-მინისტრის მოადგილე. 1938—40 საგარეო საქმეთა მინისტრი. 1937 ნოემბ. მოლაპარაკებას აწარმოებდა ჰიტლერთან და წამოაყენა სამშვიდობო წინადადებები მიმართული ინგლ.-გერმ. შეთანხმებათა პროგრამა. 1941—46 ელჩი აშშ-ში.

ჰალიფაქსი, ჰელიფექსი (Halifax), ქალაქი სამხრ.-აღმ. კანადაში, ახ. შოტლანდიის პროვ. ადმ. ცენტრი. 278 ათ. მცხ. (გარეუბნებიანად, 1981). ტრანსკანად. რკინიგზის ბოლო პუნქტი. ნავსადგური და სამხ.-საზღვ. ბაზა ატლანტის ოკეანეზე. ქვეყნის ზღვისპირა პროვინციების დიდი სამრეწვ. და სავაჭრო-განაწილებელი ცენტრი. გემთსაშენი, ნავთობგადამამუშ., თევზის გადამამუშ. და სხვ. მრეწველობა კანად. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი თევზსაჭერი ბაზა. უნ-ტი (1749).

ჰალმაჰერა (Halmahera), ჯაილოლო (Djailolo), კუნძული ინდონეზიაში, მოლუკის არქიპელაგში. ფართ. დაახლ. 18 ათ. კმ^2 აქვს რთული მოხაზულობა. ცენტრ. ნაწილიდან გამოიყოფა 4 ნ-კ. რელიეფი მთიანია (სიმაღლე 1635 მ-მდე), მოქმედი ვულკ. გამკონორა). ჰავა ეკვატორულია მთელი წლის მანძილზე საშუალო თვიური ტემპ-რაა 25—28°C. ნალექები 2000—3000 მმ წელიწადში შემონახულია მარადმწვანე ტყეები. მისდევენ ტროპ. მიწათმოქმედებას, გაშენებულია ქოქოსის პალმის პლანტაციები, გააქვთ სანელებლები, ძვირფასი მერქანი. ნავსადგური — ჯაილოლო.

ჰალმსტადი (Halmstad), ქალაქი და ნავსადგური სამხრ.-დას. შვეციაში, ჰალანდის ლენში, იმ ადგილას, სადაც მდ. ნისანი ერთვის კატეგატის სრუტეს. 77 ათ. მცხ. (1983) ბორნით უკავშირდება დანიას. ჩარხმშენებლობა, ფეიქრობა, საფეიქრო, ქაღალდის, კვების მრეწველობა.

ჰალო... (<ბერძ. hals—მარილი), რთული სიტყვის ნაწილი, აღნიშნავს მარილს მაგ., ჰალოფიტები, ჰალოგენები.

ჰალოგენები (ჰალო- და ბერძ. genes — წარმომქმნელი), ელემენტთა პერიოდული სისტემის VII ჯგ. მთავარი ქვეჯგუფის ქიმ. ელემენტები: ფთორი F, ქლორი Cl, ბრომი Br, იოდი I და ასტატინი At. ჰ. უშუალოდ ურთიერთქმედებენ ლითონებთან და წარმოქმნიან მარილებს (მაგ., სუფრის მარილი NaCl). ჰ-ს ზოგჯერ ჰალოიდებსაც უწოდებენ.

ჰალონენი (Halonen) პეკა (3. IX 1865, ლაპინლახტი, კუოპიოს პროვ., — 1. XII

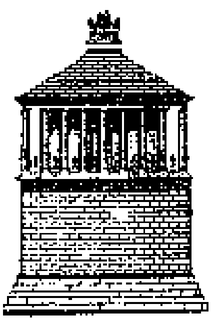

ჰალიკარნასი. მავზოლეუმი, ძვ. წ. IV ს. შუა ხანა. არქიტექტორები პითეოსი და სატიროს ფ. კრონბენის რეკონსტრუქცია.

1933, ტუსულა, ჰელსინკის ახლოს), ფინელი ფერმწერი. სწავლობდა ჰელსინგფორსში მხატვართა წამახალისებელი საზ-ბის სკოლაში (1886—90), პარიზში ჟულიანის აკადემიაში (1891—92) და ა. გოლენთან (1894). განიცადა სიმბოლიზმის გავლენა. ასახავდა გლეხთა ცხოვრებას. მისი კომპოზიციები ნათელი და ცხადია, სახეები — ლაკონური, კოლორიტი — მდიდარი („მომკელი", 1891; „სამუშაოდან დაბრუნება", 1906, ორივე — ათენეუმი, ჰელსინკი).

ფ. ჰალსი. ავტოპორტრეტი. 1650-იანი წლები. ლუვრი. პარიზი.

ჰალოფიტები (ჰალო... და ბერძნ. phyton — მცენარე), მლაშე დამლაშებულ ნიადაგზე მცხოვრები მცენარეები. განარჩევენ ჰ-ის 3 ჯგუფს: ე ვ ჰ ა ლ ო ფ ი ტ ე ბ ი, ანუ ნამდვილი ჰ., რ-ებიც დიდი რაოდენობით შთანთქავენ და აგროვებენ მარილებს; მათი უჯრედების ციტოპლაზმა მდგრადია მარილთა მაღალი კონცენტრაციისადმი. ასეთებია ხურხუმა, ქალია, ყარღანი, ჩარანი, ხვართქარა, არხაჯის ბალახი და სხვ. კ რ ი ნ ო ჰ ა ლ ო ფ ი ტ ე ბ ი — მცენარეები, რ-ებიც ჭარბ მარილს გამოსაყოფი ჯირკვლების საშუალებით გარეთ გამოყოფენ. მათ მიეკუთვნება იალღუნის სახეობები, შორაქნი (მლაშე ცოცხი) და სხვ. გ ლ ი კ ო ჰ ა ლ ო ფ ი ტ ე ბ ი — მცენარეები, რ-თა ფესვთა სისტემა ძნელად ატარებს მარილებს; ამიტომ მათ ქსოვილებში ჭარბი მარილები არ გროვდება. ასეთებია აბზინდას სახეობები, რ-ებიც ფართოდ არიან გავრცელებული სსრკ-ის, მ. შ. საქართველოს, დამლაშებულ ნახევრად უდაბნოებში. *ჯ. ჩიკვაიძე.*

ჰალსი (Hals) ფრანს (1581 და 1585 შორის, ანტვერპენი, — 26. VIII. 1666, ჰარლემი), ჰოლანდიელი ფერმწერი. ფლამანდიელი ფეიქრის შვილი. ცხოვრობდა ჰარლემში 1616 მოინახულა ანტვერპენი. სწავლობდა კ. ვან მანდერთან (1600—03), 1610-იდან იხატავდა. ჰ-ის ხელოვნებისათვის დამახასიათებელია დემოკრატიზმი, ხალხ. ტიპებისადმი ცხოველი ინტერესი, ასახა ქვეყნის დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი ჰოლანდ. ხალხის სულიერი სიმტკიცე, ჰოლანდ. ხელოვნება გაამდიდრა ადამიანთა გრძნობების გამოსახვისა და მოდელის შინაგანი სამყაროს ნიშნების საშუალებით; იყენებდა თავისუფალ, ტემპერამენტულ მონასმებს. ადრინდ. პერიოდის ნამუშევრებში („წმ. გიორგის მსროლელთა ასეულის ოფიცერთა ბანკეტი", 1616, ფ. ჰალსის მუზეუმი, ჰარლემი) ნიშანდობლივია თბილი ტონებისაკენ სწრაფვა, ძალუმ. მკვეთრ მონასმების საშუალებით ფორმათა გულდასმით მოდელირება. 1620-იან წლებში პორტრეტებთან ერთად ხატავდა ჟანრულ სცენებსა და ცალკეულ რელიგ. კომპოზიციებს („ლუტნის მაკვრელი"; „მათე მახარებელი", დაახლ. 1623—25, დას. ევრ. და აღმოსავლეთის ხელოვნ. მუზეუმი, ოდესა). 1620—30-იანი წწ. პორტრეტებში ჰ-მა შექმნა ჰოლანდ. ტიპების საინტერესო გალერეა, გააფართოვა მოდელების სოც. წრე, მეურვეობისა წარმომადგენლებიდან („ი. ვან ჰეიტჰეიზენი", დაახლ. 1626—36, სახელმწ. მუზეუმი ვადუცი) დაბალ სოციალურ ელემენტებამდე, რ-ებიც წარმოსახა როგორც ხალხის ცხოვრების ნაწილის მატარებლები („ბოშა ქალი", ლუვრი, პარიზი; „მულატი", სახვითი ხელოვნ. მუზეუმი, ლაიფციგი, ორივე — დაახლ. 1630). ამავე პერიოდში მხატვარმა ჯგუფური პორტრეტის რადიკალური რეფორმა მოახდინა, უარყო კომპოზიციათა პირობითობა და ნაწარმოებებში შეიტანა ცხოვრებისეული სიტუაციები („წმ. ადრიანის მსროლელთა ასეულის ოფიცერთა ბანკეტი", დაახლ. 1623—27, ფ. ჰალსის მუზეუმი, ჰარლემი, და სხვ.). 1640-იანი წწ. პორტრეტებში ღრმავდება ფსიქოლ. დახასიათება („წმ. ელისაბედის ჰოსპიტლის რეგენტები", 1641, იქვე; ახალგაზრდა კაცის პორტრეტი, დაახლ. 1642—50, ერმიტაჟი, ლენინგრადი; და სხვ.). ამ ნამუშევრების კოლორიტი უკვე მოვერცხლისფრო-რუხი ტონალობისაა. ჰ-ის გვიანდ. ნამუშევრები შესრულებულია ძალზე თავისუფალი მანერით და გამჭვირვალე ტილოს ძუნწი ფერადოვანი გამით, აგებულია შავ-თეთრი ფერების კონტრასტებზე („შავტანსაცმლიანი კაცი", დაახლ. 1650—52, ერმიტაჟი, ლენინგრადი და სხვ.); ზოგიერთ მათგანში იგრძნობა ღრმა პესიმიზმი („მოხუცებულთა თავშესაფრის რეგენტები", 1664, ფ. ჰალსის მუზეუმი, ჰარლემი). ჰ. გარდაიცვალა სიღარიბეში, დავრდომილთა სახლში. ჰ. ევროპული რეალისტური მხატვრობის ერთ-ერთი უდიდესი წარმომადგენელია; მის შემოქმედებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჰოლანდ. ფერწერის შემდგომი განვითარებისათვის. მისი გავლენა განიცადეს ა. ბრაუერმა, ძმებმა ა. და ი. ოსტადეებმა, ი. სტენმა და სხვ.

ლიტ.: Лазарев В. Н., Франс Гальс, მის წგნ.: Старые европейские мастера, М., 1974; Сазенко М. С., Франс Хальс, М., 1965.

ილუსტრაცია იხ. ჩანართი, გვ. 640.

ჰალსი (ჰოლანდ. hals), 1. გემის კურსი ქარის მიმართ (მაგ., გემი მიდის მარცხენა ჰ-ით, როცა ქარი უბერავს მარცხენა ბორტის მხრიდან). 2. იალქნიანი გემის გზის მონაკვეთი მოხვევიდან მოხვევამდე. 3. გემსართავი, რ-იც ანძაზე ამაგრებს ირიბი აფრის წინა ქვედა კუთხეს.

ჰალუცინაცია (ლათ. hallucinatio — ბოდვა, მოჩვენებები), აღქმა, რ-იც ჩნდება რეალური ობიექტის გარეშე ფსიქიკური ან ზოგიერთი ინფექციური დაავადების, ინტოქსიკაციის, თავის ტვინის ტრავმის, მძიმე სულიერი განცდისა და სხვათა დროს. ავადმყოფისათვის ჰ. აღქმის წყაროა და არა წარმოსახვა. ჰ. შეიძლება იყოს ს მ ე ნ ი თ ი (ავადმყოფს ესმის ხმები, ძახილი, ხმაური); მ ხ ე დ ვ ე ლ ო ბ ი თ ი (ხედავს ადამიანებს, ცხოველებს, მხეცებს, მწერებს, სურათებს); ყ ნ ო ს ვ ი თ ი (ეჩვენება სხვადასხვა სუნი — ნავთის, სუნამოსი და სხვ.); შ ე ხ ე ბ ი თ ი (გრძნობს კანზე მწერების ცოცვას, ქროლვას და სხვ.), ე. წ. ზ ო გ ა დ ი გ რ ძ ნ ო ბ ი ს ა (შეიგრძნობს თითქოს მის მუცელში ან გულმკერდში რაღაც ან ვიღაც მოძრაობს); ე. წ. ე ქ ს ტ რ ა კ ა მ პ ი ნ უ რ ი (ავადმყოფი თავის მხედველობის არეს მიღმა „ხედავს" ადამიანებს, რ-ებიც სდევნიან და სხვ.). ზოგიერთი ჰ. მკაფიო, ემოციური, ხატოვანი და იმდენად დამაჯერებელია, რომ არ განირჩევა რეალური აღქმისაგან, ასეთ ჰ-ს ჭ ე შ მ ა რ ი ტ ი ჰ. ეწოდება. სხვა ჰ-ს ავადმყოფი შინაგანი სმენით ან ხედვით აღიქვამს და ასეთი შეგრძნება აქვს, თითქოს მისი მოჩვენებები და „ხმამაღალი" ფიქრები, რომელიღაც გარეშე ძალის ზემოქმედებით არის შექმნილი; ეს ფ ს ე ვ დ ო ჰ ა ლ უ ც ი ნ ა ც ი ე ბ ი ა, რ-ებიც XIX ს. ბოლოს აღწერა რუსმა ფსიქიატრმა ვ. კანდინსკიმ. იმპერატიული, ბრძანებითი ჰ-ის ზეგავლენით ავადმყოფმა შეიძლება ჩაიდინოს სხვისი და საკუთარი ჯანმრთელობისა და სიცოცხლისათვის სახიფათო ქმედება. ჰ. მრავალი ფსიქ. დაავადების მნიშვნელოვანი და დამახასიათებელი ნიშანია; მისი პათოფიზიოლ. არსი ჯერ კიდევ საბოლოოდ არ არის გარკვეული. მკურნალობენ ჰ-ის გამომწვევ ძირითად დაავადებას.

ჰალფვინდი (ჰოლანდ. halfwind, სიტყვასიტყვით — ნახევარქარი), აფრიანი გემის კურსი, რ-ის დროსაც მისი გრძივი ღერძი ქარის მიმართულების პერპენდიკულარულია.

ჰალშტატის კულტურა, გვიანდელი ბრინჯაოსა და ადრინდელი რკინის ხანის არქეოლოგიური კულტურა. სახელი ეწოდა ქ. ჰალშტატის (Hallstatt, ავსტრია) მახლობლად გათხრილი სამაროვნის მიხედვით. ფართო გაგებით, ჰ. კ. გავრცელებული იყო შუა დუნაისპირეთიდან პირენეის ნ.-კ-მდე და ადრიატიკის ზღვიდან ოდერისა და ელბის აუზამდე. პ. რაინეკემ ჰალშტატის ეპოქა 4 პერიოდად დაყო (A, B, C, D). ცენტრ. ევროპაში A ჰალშტატი (დაახლ. ძვ. წ. XII—XI სს.) და B ჰალშტატი (დაახლ. ძვ. წ. X—VIII სს.) გვიანდ. ბრინჯაოს ხანას განეკუთვნება. ადრინდ. რკინის ხანა C ჰალშტატში (დაახლ. ძვ. წ. VIII ს. ბოლო — VII ს.) იწყება. მისი სრული განვითარების არეალია ბოჰემია, ზემო ავსტრია და ბავარია. ბრინჯაოს იყენებდნენ იარაღის, ჭურჭლის და დეკორ. ნაკეთობათა დასამზადებლად დას. ბურგუნდიაში. შვეიცარიასა და რაინისპირეთში კულტურა განვითარდა D ჰალშტატის პერიოდში (დაახლ. ძვ. წ. VI ს.). ამ დროიდან ძვ. წ. V ს-მდე ჰ. კ-ის ელემენტები აღმოჩენილია საფრანგეთიდან მოყოლებული იუგოსლავიისა და ჩეხოსლოვაკიამდე. რკინის იარაღის გამოყენებასთან ერთად მნიშვნელოვნად განვითარდა მიწათმოქმედება, გავრცელდა გუთანი. გათხარეს მყარად დაგეგმარებული ნამოსახლარები, სადაც გამოვლინდა მიწურები და ნახევრად მიწური საცხოვრ. სახლები, ხიმინჯებიანი ნაგებობანი. ცნობილია როგორც კრემაციული (მიცვალებულთა დაწვით, უმეტესად მამაკაცებისა), ისე ინჰუმაციური (მათში იარაღი არ არის) სამარხები. გვიან ეტაპზე მიცვალებულებს ხშირად ოთხთვლიან ეტლებზე დაასვენებდნენ და ყორღანული ყრილის ქვეშ კრძალავდნენ. ჰ. კ-თვის დამახასიათებელი ნივთებია ბრინჯაოსა და რკინის მახვილები, სატევრები, კონუსური მუზარადები, ტანსაცმელზე დასაკერებელი ფირფიტები, მცირე რაოდენობით ზოგჯერ იარაღი, ძირითადად ბრინჯაოს სამკაული (იშვიათად ოქროსი, მინის, ქარვისა და სპილოს ძვლის), ბრინჯაოსა და ცხენი. ორნამენტით შემკული თიხის ჭურჭელი, რ-თა ნაწილი მოხატულია. გეომ-ის წრე, ნაწილში და ბოსნიაში ნაპოვნია მონუმ. ხელოვნ. ნიმუშები — საფლავის რამდენიმე სტელა, არქიტ. ფრაგმენტები და სხვ.; აღმოჩენილია აგრეთვე ბრინჯაოსა და თიხის მცირე ზომის ქანდაკებები (ადამიანების, ცხენების, ხარების და ა. შ.). ჰ. კ-ის დროს ამუშავებდნენ მარილისა და სპილენძის საბადოებს. ჰქონდათ რკინის სადნობი სახელოსნოები და სამჭედლოები. ჰ. კ. თანდათან შეცვალა ლატენის კულტურამ.

ჰალშტატის კულტურა: 1, 2 — ბრინჯაოს ფიბულები; 3 — რკინის ცული; 4 — ბრინჯაოს კასრი, 5 — ბრინჯაოს ქვაბი; 6 — მოხატული თიხის ჭურჭელი

ლიტ.: Монгайт А. Л., Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века, М., 1974. *მ. მენაბდე.*

ჰამა, ქალაქი სირიაში, მდ. ორონტესის შუა წელზე. ბიბლიური ჰ ა მ ა თ ი. დასახლებული იყო ადრინდ. ნეოლითის ხანიდან. გაითხარეს 1938—39 (ჰ. ინგჰოლტი). თითოეული კოლექ. ფენა რამდენიმე ფაზას შეიცავდა. უძველესი ფენისათვის (ძვ. წ. 5500—5000) დამახასიათებელია მუქპრიალა თიხის ჭურჭელი, სირიულ-კილიკიური ჩვეული ორნამენტი. მომდევნო ფენა (ძვ. წ. 5000—4500 და 4000—3500) ხასიათდება ჰალაფის სტილის მოხატული კერამიკით. შემდეგ გვხვდება ობეიდის სტილისაც. საგარაუდოა, რომ ძვ. წ. V ათასწლ. შუა წლებიდან ამ ოლქში ჰალაფის კულტურა დაეცა და ნახევრად მომთაბარე მოსახლ. გაჩნდა ძვ. წ. 3600—3500-იდან სამხრ.-აღმ.-იდან გავრცელდა ობეიდის კულტურა (ე. მელაარტი). ძვ. წ. 3300—2800 ფენაში გვხვდება პირაკეცილი ჯამები და სპილენძის ლანისპირები, მცირე ზომის ფიგურები, ე. წ. „სათვალიანი კერპები", ვიწროყელ-ნახვრეტიანი დოქები, ცილინდრული საბეჭდავები და მათი ანაბეჭდები კერამიკაზე. ძვ. წ. III ათასწლ. შუა წლებში ჰ-ში (საერთოდ ჩრდ. სირიაში) და შემდეგ პალესტინაში ხმარობდნენ წითელ და შავ. გაპრიალებულ, ხირბეთ-ქერაქის კულტურის ტიპის ხელით ნაძერწ ჭურჭელს, რ-იც ალბ. ანატოლიიდან ან

ამიერკავკასიიდან (ზოგი მეცნიერის აზრით, საქართველოდან) მოსულ ხალხს და ამ სამოსახლოებს უკავშირდება. ისევ დაიწყეს ჩარხზე ჭურჭლის დამზადება. შემოვიდა მოკუნტულების დაკრძალვა ცისტებში, გაჩნდა თელიანი ურემი, ზედაპირშეთითხვნილი თიხის ჭურჭელი, ხოლო ამ პერიოდის დასასრულს — თეთრად მოხატული შავი კერამიკა. ჰ-ში აღმოჩენილია ძვ. წ. III ათასწლ. დასასრ. ლითონის ნაკეთობანი. ჰ. არის უკიდურესი სამხრ. პუნქტი, სადაც ხეთური იეროგლიფური წარწერებია აღმოჩენილი. ასურულ ეპოქაში ჰ. სირიული პატარა სამეფოს მთავარი ქალაქი იყო, რ-საც ანტიოქე IV ეპიფანემ (ძვ. წ. 175—64) ეპიფანეა დაარქვა. 639 ჰ. წილად ხვდა სირდალ უმარს. შემდგომ ხანებში ჰ-ში სხვადასხვა მმართველობა იყო 1516 ოსმალებმა აიღეს.

ლიტ.: Мелларт Дж., Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, пер. с англ., М., 1982; Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, пер. с англ., М., 1956. ქ. ტოტიაძე.

ჰამა, ქალაქი დას. სირიაში, ჰამის მუჰაფაზის ადმ. ცენტრი. 207 ათ. მცხ. (1977). რკინიგზის სადგური ხას-ჰამ. რ-ნის სავაჭრო ცენტრი, საფეიქრო, კვების, ტყავ-ფეხსაცმლის, მეტალ., ცემენტის მრეწველობა.

ჰამაგუჩი ოსაჩი (1. IV. 1870, კოჩის პრეფექტურა, — 26. VIII 1931, ტოკიო), იაპონიის პოლიტიკური მოღვაწე. 1924—26 ფინანსთა მინისტრი, 1927 შინაგან საქმეთა მინისტრი. მინსეიტოს პარტიის შექმნის შემდეგ (1927) მის თავ-რედ აირჩიეს. 1929—30 და 1931 პრემიერ-მინისტრი. ჰ-ის კაბინეტი მსოფლიო ეკონ. კრიზისის დროს (1929—33) მხარს უჭერდა მონოპოლიებს, იერიში მიიტანა მშრომელთა უფლებებზე და აფართოებდა სამხ. წარმოებას. „მონურჯულობის რადიკალიზაციის" გზით 1930 ნოემბ. ტერორისტმა მძიმედ დაჭრა.

ჰამადა (არაბ.), ქვიანი უდაბნოების სახელწოდება საჰარაში. გვხვდება მკვრივი ქანებით აგებულ პლატოებზე. ტერმ. „ჰ." იხმარება აგრეთვე ზოგადად ქვიანი უდაბნოს აღსანიშნავად.

ჰამადანი, ქალაქი დას. ირანში. 166 ათ. მცხ. (1976). საავტ. გზების კვანძი. ქვეყნის დას. ნაწილის მთავარი სავაჭრო ცენტრი საფეიქრო, კვების, ხის დამუშ. საწარმოები. ხალიჩების წარმოება.

ჰ. (ძვ. ეკბატანა) იხსენიება ძვ. წ. XI ს-იდან. ძვ. წ. VII—VI სს-ში მიდიის დედაქალაქი იყო, ძვ. წ. 550/549 შემდეგ — აქემენიდთა საზაფხულო რეზიდენცია. სელევკიდების, პართელებისა და სასანიანების დროს წარმოადგენდა მნიშვნელოვან ცენტრს მესოპოტამიიდან აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში მიმავალ სავაჭრო გზაზე. VII ს-ში დაიპყრეს არაბებმა, XI ს-ში — თურქებმა. 1118—94 სელჩუკების დიდი სასულთნოს დედაქალაქი იყო დას. ირანში. 1220 დაანგრიეს მონღოლებმა. XVI—XVIII სს-ში ემორჩილებოდა სეფიანთა ძალაუფლებას. ხუროთმოძღვრული ძეგლები: გომბად-ალავიანის (XII ს., 1309—16; აგურის წყობით გამოყვანილი მორთულობა, კვეთილი ტერაკოტა, სტუკი), იბნ სინას (1952, არქიტ. ჰ. სეიჰუნი) მავზოლეუმები, ქამალ ალ-მულქის აკლდამა (1960-იანი წწ., ჰ. სეიჰუნი).

ჰამადრილი (Papio hamadryas), ძუძუმწოვარი ცხოველი პრიმატების რიგისა. მისი სხეულის სიგრძე 80 სმ, კუდისა 60 სმ, მასა 20—30 კგ აღწევს. დედალი მამალზე მომცროა. ჰ-ს აქვს წაგრძელებული დინგი, კარგად განვითარებული წითელი ჯდომის სავარძლის კორძები. გავრცელებულია აღმ. ეთიოპიაში, აღმ. სუდანში, ჩრდ. სომალიში, არაბ. ნ-კ-ზე. ცხოვრობს სავანებში, კლდიან ადგილებში. ჯოგებად მცხოვრები ცხოველია. მაკეობა გრძელდება 170 დღე-ღ. უმეტესად შობს 1 ნაშიერს. ცოცხლობს 30 წლამდე. აკლიმატიზებულია სოხ. მიდამოებში. ა. ჯანაშვილი.

ჰამამაცუ, ქალაქი და თევზსაჭერი ნავსადგური იაპონიაში, კ. ჰონსიუს სამხრ. ნაწილში, სიძუოკის პრეფექტურაში. 495 ათ. მცხ. (1982). მანქანათმშ. (მ. შ. მოტოციკლეტების წარმოება), ქიმ., ბამბეულის, ხის დამუშ. მრეწვ., მუს. ინსტრუმენტების წარმოება.

ჰამანი (Hamann) რიხარდ (29 V. 1879, ზეჰაუზენი, საქსონია, — 9. I. 1961, იმენშტადტი, შვაბია), გერმანელი (გდრ) ხელოვნების ისტორიკოსი. გდრ-ის მეცნ. აკად. წევრი (1949). ჰ-ის მეცნ. და ორგანიზატორული მოღვაწეობა ფართო მასშტაბის იყო (თავიდან იდგა იდეალ. თვალსაზრისზე, შემდეგ მეთოდოლოგიურად მარქსიზმს დაუახლოვდა). ჰ-ის მეცნ. მოღვაწეობისათვის დამახასიათებელია მოვლენათა ზუსტი ანალიზი ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით. გდრ-ის ეროვნ. პრემიის ლაურეატი (1949).

თხზ.: Импрессионизм в искусстве и жизни, М., 1935; Рембрандт Гравюры, [М.], 1924.

ჰამარშელდი (Hammarskjöld) დაგ ალმარ (29 VI. 1905, იენშეპინგი, — 18. IX. 1961, ნდოლა, ზამბია), შვედეთის სახელმწიფო მოღვაწე, ეკონომისტი, შვეციის აკად. წევრი (1954-იდან). 1936—45 ფინანსთა სამინისტროს სტატს-მდივანი, 1941—48 ეროვნ. ბანკის გამგეობის თავ-რე 1949—51 საგარეო საქმეთა სამინისტროს გენ. მდივანი. 1951—53 უპორტფელო მინისტრი. 1948—49 ევრ. ეკონ. თანამშრომლობის ორგ. ვიცე-თავ-რე 1953 აპრილიდან გაეროს გენ. მდივანი. დაიღუპა საავიაციო კატასტროფაში.

ალ-ჰამასა ან ქითაბ ალ-ჰამასა (წიგნი სიმამაცისა), ამ სახელით არის ცნობილი არაბული პოეზიის ორი ანთოლოგია. ერთი შეადგინა გამოჩენილმა არაბმა პოეტმა *აბუ თამამმა*. მეორე — მისმა უმცროსმა თანამედროვემ და მოწაფემ პოეტმა *ალ-ბუჰთურიმ*. პირველში შეკრებილია ისლამამდელი, ომაიანებისა და აბასიანების პერიოდის დაახლ. 570 პოეტის, მეორეში — 600-მდე პოეტის ნაწარმოებები. ამ ანთოლოგიებში შესული ნაწარმოებების მნიშვნელოვანი ნაწილი შემონახულია მხოლოდ ჰ-ების წყალობით. ნ. ფურცელაძე.

ჰამაშ-თითოლეში, სოფელი მესტიის რ-ნში (ლახამულის სოფსაბჭო), სვანეთის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრ. კალთაზე, მდ. ენგურის ხეობაში. ზ. დ. 1080 მ. მესტიიდან 39,8 კმ. ლახამულის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა-ინტერნატი სოფ. ლახამულაში (1 კმ).

ჰამბურგი (Hamburg, Hansestadt Hamburg), გფრ-ის უდიდესი ქალაქი და ნავსადგური, საგარეო ვაჭრობის, მრეწვ., საბანკო და სადაზღვევო საქმის ერთ-ერთი მთავარი ცენტრი. გაშენებულია მდ. ელბის ორივე ნაპირას, შესართავიდან (ჩრდილოეთის ზღვა) 110 კმ-ზე. ადმინისტრაციულად ჰ. ქმნის მხარეს. ფართ. 747 $კმ^2$, მოსახლ. 1,6 მლნ. კაცი (1984).

დააარსა კარლოს დიდმა 811 როგორც ციხესიმაგრე. 831-იდან საეპისკოპოსოს, ხოლო 834—845 საარქიეპისკოპოსოს ცენტრი იყო. XII—XIII სს-ში თვითმმართველობა მოიპოვა, იყო ჰანზის ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი წევრი. 1510 მიიღო თავისუფალი საიმპერიო ქალაქის უფლება. 1529 ჩატარდა რეფორმაცია. XVI ს-იდან ევროპის ერთ-ერთი უდიდესი ნავსადგურია. 1815 როგორც თავისუფალი ქალაქი გერმ. კავშირში შევიდა. 1871, გერმ. გაერთიანების შემდეგ, გერმ. „საზღვაო კარს" წარმოადგენდა. 1867 ჰ-ში გამოიცა პირველად კ. მარქსის შრომა „კაპიტალი", აქ დაიბადა ე. ტელმანი. ჰ-ის პროლეტარიატმა დიდი როლი ითამაშა გერმ. 1918 ნოემბ. რევოლუციაში. აქ მოხდა *ჰამბურგის აჯანყება 1923*. ფაშისტური გერმ. განადგურების (1945) შემდეგ ინგლ. საოკუპაციო ზონაში მოხვდა 1949-იდან გფრ-ის შემადგენლობაშია.

ჰ. მსოფლიოს ერთ-ერთი უდიდესი და ქვეყნის მთავარი საზღვ. ნავსადგურია (ტვირთბრუნვა 51,4 მლნ ტ. 1984) მასზე მოდის გფრ-ის საგარეო ვაჭრობის მთელი ტონაჟის 2/3. ჰ-ში თავმოყრილია უდიდესი სანაოსნო კომპანიების გამგეობები, იგი სარკინიგზო, საავტ. და საჰაერო მიმოსვლის კვანძია. განვითარებულია მანქანათმშ. (გემების მშენებლობა და რემონტი, ელექტროტექ. მოწყობილობის წარმოება, აპარატმშენებლობა), ნავთობგადამამუშ., სპილენძსადნობი, რეზინ-აზბესტის, ტყავის, კვების, ქიმ., ავეჯის, საფეიქრო მრეწველობა. მაღალ დონეზეა საგაზეთო-საგამომცემლო საქმე. ჰ-ზე მოდის გფრ-ის ყოველდღიური გაზეთების ტირაჟის 40%-ზე მეტი. ჰ. კინოწარმოების ცენტრია. ქალაქში არის ყავის, შაქრის, კაუჩუკის საბაჟო ბირჟები. ჰ-ის საფონდო ბირჟა ერთ-ერთი უძველესია ევროპაში (დაარსდა 1558). ჰ. გაშენებულია მდ. ელბის ნაპირებსა და კუნძულებზე. ქალაქის ნაწილები შეერთებულია ხიდებით, ბორნებით, ფეხით სავალი — საავტ. გვირაბებით (სიგრძე 450 მ). მდ. ალსტერისა და ელბის შესართავში საქმიანი ცენტრია, რ-იც შედგება ალტშტადტისა (ძვ. ქალაქი) და ნოიშტადტისაგან (ახ. ქალაქი) ჰ-ის სავაჭრო-სამრეწვ. ნაწილია ელბერშტადტი, რ-იც მოიცავს ნავსადგურის ტერიტორიასა და მიმდებარე კვარტალებს. 1943—45 დაბომბვების შედეგად სანახევროდ დანგრეულმა ქალაქმა სახე იცვალა: გაიყვანეს ახ. მაგისტრალები, აიგო ახ. საცხოვრ. რ-ნები და საქმიანი ცენტრები. შემონახულია ხუროთმოძღვრული ძეგლები კათარინენკირხე (XIV ს. დასასრ. — XV ს. დასაწყ.), იაკობიკირხე (XIV ს. დასასრ.), მიხაელისკირხე (1750—62, „დიდი მიხელის" კოშკით, სიმაღლე 132 მ) ეკლესიები. XX ს. შენობები: ოპერის თეატრი (1954—55, არქიტექტორები გ. ვებერი, ვ. ლუქსი და სხვ.)

ჰ. მნიშვნელოვანი სამეცნ. და კულტ. ცენტრია ქალაქში არის უნ-ტი (1919), ინ-ტები, ოპერის თეატრი (დაარსდა 1678), მუზეუმები, ზოოპარკი.

ჰამბურგის აჯანყება 1923, ჰამბურგის პროლეტარიატის შეიარაღებული გამოსვლა 23—25 ოქტომბერს. 1923 სექტ. გერმ. კომპარტია (გკპ) და კომინტერნის აღმასკომი, ითვალისწინებდნენ რა ქვეყანაში რევ. კრიზისის გამწვავებას, მივიდნენ იმ დასკვნამდე, რომ გერმანიაში 4—6 კვირის შემდეგ უნდა მომხდარიყო შეიარაღებული აჯანყება. კომუნისტების შესვლამ თიურინგიისა და საქსონიის მთავრობებში ხელს შეუწყობდა სრულიად გერმ. მუშათა და გლეხთა მთავრობის შექმნისათვის ბრძოლას. გკპ ცკ-ის გადაწყვეტილებით ჰამბურგის პროლეტარიატს ნიშანი უნდა მიეცა საყოველთაო გაფიცვისა და საერთო გერმანული შეიარაღებული აჯანყებისათ-

ჰამბურგი. ქალაქის ცენტრი. შიგა ტბა ბინენალსტერი.

ეის, მონოპოლისტური კაპიტალის ბატონობის დასამყარებლად და საერთო ბურჟუაზიული მემამულურ-ფეოდალური მთავრობის შესაქმნელად. სამი დღე-ღამის განმავლობაში (ოქტომ.) შეიარაღებული ჰამბურგელები ე. ტელმანის მეთაურობით გმირულად ებრძოდნენ ბარიკადებზე მრავალრიცხოვან მოწინააღმდეგეს. განსაკუთრებით შეუპოვარი ბრძოლები გაიმართა ჰამბურგის გარეუბნებში — ბარმბეკსა და შიფბეკში. ამ დროის ცნობილი გახდა, რომ სხვა ცენტრებში გაფიცვა საყოველთაო გაფიცვა, რ-იც საყოველთაო შეიარაღებულ აჯანყებაში უნდა გადაზრდილიყო, მოუმზადავად მუშათა კლასის გაუფრთხილებელი წინააღმდეგობისა, აჯანყება ჩაიქრა იზოლირებულმა ჰამბურგის მუშებმა ტელმანის მითითებით ორგანიზებულად დაიხიეს უკან გერმ. პროლეტ. გმირული ბრძოლა დამარცხდა ს.-დ. ლიდერებისა და კომპარტიის ხელმძღვანელობის მოუმზადებლობის გამო, რ-მაც მემარცხენე სექტანტური და მემარჯვენე ოპორტუნისტული შეცდომები დაუშვა.

ჰ. ჰამზა.

ჰამერ-პურგშტალი (Hammer-Purgstall) იოზეფ ფონ (9. VI 1774, გრაცი, — 23. XI 1856, ვენა), ავსტრიელი აღმოსავლეთმცოდნე და დიპლომატი 1799—1807 ავსტრ. დიპლ. სამსახურში იყო ოსმ. იმპერიაში. 1847—49 ვენის მეცნ. აკად. პრეზიდენტი. მისი ძირითადი შრომები ეხება ოსმ. იმპერიის ისტორიას. ჰ.-პ-ის მთავარი შრომა ეყუძნება თურქ. წყაროების შესწავლასა და ავსტრ. არქივს (10-ტომიანი „ოსმალეთის იმპერიის ისტორია"). იგი დღემდეთიადაც შეიცავს კ მარქსმა.

თხზ.: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd 1—10, Pest, 1827—35.

ლიტ.: Schlottmann K., Joseph von Hammer-Purgstall, W., 1858.

რ. ჰამზათოვი.

ჰამზა ჰაქიმ-ზადე ნიაზი [22 II (6. III) 1889, კოკანდი, — 18 III 1929, ყიშლაკი შაჰიმარდანი, ახლანდ. ქ. ჰამზა, ფერღანის ოლქი], უზბეკი საბჭოთა მწერალი, დრამატურგი, საზოგადო მოღვაწე. უზბ. სახ. პოეტი (1926) უზბ. საბჭ. ლიტ-რის ფუძემდებელი. სხვა წყარო 1920-იდან მის რევოლუციამდელ ნაწარმოებთაგან მნიშვნელოვანია ხელნაწერი „დივანი" (1905—1914, გამოვიდა პოეტის სიკვდილის შემდეგ). 1916—19 გამოქვეყნებულ ლექსებში (7 კრებული) ასახა პოეტის გადასვლა რევ. ბრძოლის პოზიციებზე. ჰ. იბრძოდა ქალის უფლებებისათვის, ამხელდა ნაციონალისტებს, რეაქციულ სას. პირებს. მთელი რიგი. ფანატიკოსების გააფთრებულმა ბრბომ.

ჰ. უზბ. ლიტ-რაში სოც. რეალიზმის ფუძემდებელია კლასიკური პოეტური მეტრიკა (არუზი) გაამდიდრა ხალხ. სალექსო ფორმებით. უზბ. კულტ. ისტორიაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს როგორც თეატრ. მოღვაწეს, კომპოზიტორსა და მუსიკოსს. ჰ-ის სახელობისაა უზბ. სახელმწ. აკად. დრამ. თეატრი.

ჰამზა ალ-ისფაჰანი აბუ აბდ ალ-ლაჰ იბნ ალ-ჰასან (დაახლ. 893—961 და 971 შორის), ირანელი ისტორიკოსი და ფილოლოგ-ლექსიკოგრაფი. შუუბიას მიმდინარეობის მომხრე. მისი 12 თხზულებიდან (არაბ. ენაზე) ჩვენამდე მოაღწია სამმა, მ. შ. „მსოფლიო ისტორიამ" (შეიცავს ფაქტობრივ მასალას ირან. ისტორიისათვის 961-მდე). ჰ. ალ-ი-მ გამოიყენა არაბ. წყაროები, ჩვენამდე მოუღწეველი სპარსული თქმულებებისა და სასახლის ქრონიკების „ხუდაინამაკის" ფალაური კრებული, წერილობითი და ზეპირი ცნობები ისლამამდელი ირანის შესახებ.

ლიტ.: Rosenthal F., Hamza Isfahāni, წგნ.: Encyclopédie de l'Islam, t. 3, Leyde—P., 1971.

ჰამზათ-ბეგი [1789 — 19 IX (1. X). 1834, ხუნძახი, ავარია], დაღესტნის მეორე იმამი. მიურიდიზმის აქტ. მომხრეარი. 1834 აგვ-ში ილაშქრა ავართა ხანების წინააღმდეგ, რ-ებიც მხარს უჭერდნენ რუს. მთავრობას და მიურიდიზმის იდეებს არ ემორჩილებოდნენ. დაიკავა ავარიის დედაქალაქი — აული ხუნძახი, ჩამოახრჩო ხანის ცოლი და შვილები. წელიწადნახევრის განმავლობაში ებრძოდა რუს. მთავრობას (იხ. იმამატი) ავართა ხანების მომხრეებმა, მ. შ. ჰაჯი-მურატმა, მოაწყვეს შეთქმულება ჰ. ბ-ის წინააღმდეგ. მისი სიკვდილის შემდეგ ძალა იმამის (როგორც მეჯამე) გაბდა შამილი.

ჰამზათოვი რასულ ჰამზათის ძე (დ. 8 IX 1923, სოფ. წადა, ხუნძახის რ-ნი, დაღ. ასსრ), დაღესტნელი საბჭ. პოეტი. დაღ. სახ. პოეტი (1959) სოციალ. შრომის გმირი (1974). სკკპ წევრი 1944-იდან. ჰამზათ წადასას შვილი. 1945—50 სწავლობდა მოსკ. მ. გორკის სახ. ლიტ-რის ინ-ტში. ლექსების წერა 11 წლისამ დაიწყო. ლექსების პირველი კრებ. „მგზნებარე სიყვარული და მწვავე სიძულვილი" 1943 გამოაქვეყნა. ჰ-ის პოეზია გამსჭვალულია სამოქალაქო ერთგულ და ლირ. მოტივებით, პატრ. და ინტერნაც. სულისკვეთებით, ასახავს სოციალ. დაღ. ცხოვრებას (კრებულები „ჩვენი მთიები", 1947, „მთიულის სამშობლო", 1950 და სხვ.). აღსანიშნავია მაღალ-ხელოვნური მიძღვნილი ლექსების ციკლი („ლექსები ჰამზათ წადასაზე", პოემა „საუბარი მამასთან", 1953 და სხვ.). ჰ-ის შემოქმედებაში დიდი ადგილი უჭირავს ქალის თემას (ლექსები „დედას", „მთიელი ქალი" და სხვ.). აღსანიშნავია აგრეთვე მისი პოეტური კრებულები „მოლაპი ქალი" (1966), „წელთა კრიალოსანი" (1970) და სხვ.

ლექსებისა და პოემების კრებულისათვის „ჩემი დაბადების წელი" (1950) მიენიჭა სსრკ სახელმწ. პრემია (1952), კრებულისათვის „მაღალი ვარსკვლავები" (1962) — ლენინური პრემია (1963). ქართვ. ხალხის პატივისცემითა და სიყვარულით არის გამობარი საქართვ. თემაზე შექმნილი ლექსები: „ლეკი", „ნანა ლეონიძეს", „ალაზანზე" და სხვ. მისი პროზაული თხზულება „ჩემი დაღესტანი" (წიგნ. 1, 1968, ქართ. თარგმ. 1982) დაღ. ხალხის ცხოვრების ლირ.-ფილოს. ენციკლოპედიაა. წერს ბავშვებისთვისაც („ჩემი ბაბუა", 1967), აქვეყნებს ლიტ.-კრიტ. სტატიებს.

ხუნძურ ენაზე თარგმნა რუსი პოეტების ნაწარმოებები. მისი ლექსები თარგმნილია სსრკ და მსოფლიო ხალხთა მრავალ ენაზე. ჰ. დაღესტნის მწერალთა ორგანიზაციის ხელმძღვანელია 1951-იდან.

სსრკ VI — XI მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. 1962—66 და 1971-იდან სსრკ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის წევრი. აზიისა და აფრ. ქვეყნების სოლიდარობის საბჭ. კომიტეტის წევრი. დაჯილდოებულია 3 ლენინის ორდენით, 3 სხვა ორდენითა და მედლებით.

თხზ.: ჩემი დაღესტანი, თბ., 1982.

ლიტ.: Расул Гамзатов — поэт и гражданин, Махачкала, 1974; Султанов К. Д., Расул Гамзатов, Махачкала, 1973.

ლ. კიკნაძე-ბადრიშვილი.

ჰამიდიე, არარეგულარული საკავალერიო ნაწილები, რ-ებიც აღმ. ანატოლიის ქურთული ტომებისაგან ჩამოაყალიბა ოსმ. სულთანმა აბდულჰამიდ II-მ და თავისი სახელი უწოდა ოსმ. მმართველი წრეები ჰ-ს იყენებდა ოსმ. იმპერიის მუსლიმანებსა და ქრისტიანებს შორის ეროვნ.-რელიგ. შუღლის გასაღვივებლად. ჰ-ს დახმარებით მოხდა სომხების მასობრივი ჟლეტა სასუნში, ერზურუმში, ტრაპიზონში, ბითლისში და ოსმ. იმპერიის სხვა ოლქებში 1894—96.

ჰამიდ ღულამი (ნამდვ. სახელი და გვარი ჰამიდ ღულამოვი) (დ. 26 IV 1919, ტაშკენტი), უზბეკი საბჭ. მწერალი. უზბ. სსრ ხელოვნ. დამს. მოღვაწე (1969), უზბ. სსრ სახ. მწერალი (1979). სსრკ სახელმწ. პრემია (1980), უზბ. სსრ ჰამზას სახ. სახელმწ. პრემია (1974). სკკპ წევრი 1955-იდან. ნაწარმოებებს აქვეყნებს 1936-იდან.

მოთხრობა ისტ.-რევ., სოც.-ყოფითი და და სოც.-ფსიქოლ. რომანებისა „ნირაღდანი" (წ. 1—2, 1958—61), „გზა შენკენ" (1964), „ტაშკენტელები" (1967), „მავთოვისობა" (1978) და სხვ., აგრეთვე დრამ. ნაწარმოებებისა. 1960 გამოაქვეყნა ინტერნაციონალური შინაარსის ბალადების კრებ. „კონტინენტებს არ სძინავთ". დაჯილდოებულია 2 ორდენით და მედლებით.

ჰამილკარ ბარკა (Hamilcar Barca) (გ. ძვ. წ. 229), კართაგენის მხედართმთავარი და პოლიტიკური მოღვაწე, ჰანიბალის მამა, მეტსახელად „ელვა" (Barca), ძვ. წ. 247 დანიშნეს კართაგენის ჯართის სარდლად სიცილიაში მას შემდეგ, რაც კართაგენის ფლოტი რომაელებთან ბრძოლაში დამარცხდა ეგატის კუნძთან, ჰ. ბ-მ ზავი დადო რომთან. ძვ. წ. 238 ჩაახშო დაქირავებული ჯარისკაცების, გაქცეული მონებისა და მისახლ. გაღარიბებული გლეხების აჯანყება (237—229), ილაშქრა ესპანეთში და დაიპყრო მისი სამხრ.-დას. ნაწილი, დაიღუპა ჰერმიკასთან (ახლანდ. ელჩე) ბრძოლის დროს. გ. გოზალიშვილი

ჰამილტონი, ჰემილტონი (Hamilton) უილიამ როუან (4 VIII 1805, დუბლინი, — 2 IX 1865, დანსინკი, დუბლინის მახლობლად), ირლანდიელი მათემატიკოსი ირლ. მეცნ. აკად. წევრი. 1827-იდან ასტრონ. პროფესორი დუბლინის უნ-ტში და საუნივერსიტეტო ასტრონ. ობსერვატორიის დირექტორი 1833 — 35 ირლ. მეცნ. აკად. „შრომებში" გამოაქვეყნა ნაშრომი, რ-შიც ჩამოაყალიბა [გერმ. მათემატიკოს ჰ. გრასმანისაგან (Grassmann, 1809—77) დამოუკიდებლად და თითქმის იმავე დროს] კომპლ. რიცხვების ზუსტი ფორმალური თეორია. შემოიღო ჰამილტონის კანონიკური განტოლებები (1834), დაადგინა უძრავი ქმედების პრინციპი. ააგო თავისებური რიცხვების ე. წ. კვატერნიონების სისტემა.

ჰამილტონი, ჰემილტონი (Hamilton), ქალაქი, დიდი ბრიტანეთის სამფლობელო ბერმუდის კუნძ. ადმ. ცენტრი და მთავარი ნავსადგური. გაშენებულია ბერმუდაზე. დაახლ. 3 ათ. მცხ. (1980) სანაოსნო მიმოსვლის კვანძი გემების რეწინტი კურორტი.

ჰამილტონი, ჰემილტონი (Hamilton). ქალაქი ახალ ზელანდიაში, ჩრდილოეთი კ-ზე, მდ. უაიკატოს ნაპირას. 96,3 ათ. მცხ. (1984). მთავარი სავაჭრო-განაწილებელი და სატრანსპ. ცენტრი მდ. უაიკატოს ქვემოთში სას.-სამ. მანქანათმშ., ხე-ტყის ხერხვა, კვების (მ. შ. ზეთისხდელი და კარაქის) მრეწველობა. უნ-ტი.

ჰამილტონი, ჰემილტონი (Hamilton), ქალაქი კანადის უკიდურეს სამხრ. ნაწილში, ონტარიოს პროვინციაში. 306 ათ. მცხ. (1981). ნავსადგური ონტარიოს ტბის დას. ნაპირზე. მნიშვნელოვანი სარკინიგზო კვანძი. მრეწვ. პროდუქციის მოცულობით ჰ. მესამე ადგილზეა კანადის ქ-ებს შორის. შავი მეტალურგია, ელექტროტექ., ლითონდამამუშ., მანქანათმშ. მრეწველობა. უნ-ტი.

ჰამილტონის კანონიკური განტოლებები, მექანიკური სისტემის მოძრაობის პირველი რიგის ჩვეულებრივი დიფერენციალური განტოლებები, რ-ებშიც უცნობი სიდიდეებია განზოგადებული კოორდინატები და განზოგადებული იმპულსები (იხ. მექანიკა). თუ s მოცემული მექან. სისტემის თავისუფლების ხარისხთა რიცხვია, მაშინ გვექნება სულ 2s ჰ. კ. გ. (მეორე რიგის s განტოლების — ლაგრანჟის განტოლების ან ნიუტონის განტოლების ნაცვლად). ჰ. კ. გ-ს წერენ შემდეგი სახით:

$$\frac{\partial q_i}{\partial t}=\frac{\partial H}{\partial p_i},\quad \frac{\partial p_i}{\partial t}=-\frac{\partial H}{\partial q_i},$$

სადაც q_i და p_i ($i = 1, 2, \ldots, s$) შესაბამისად განზოგადებული კოორდინატები და განზოგადებული იმპულსებია („კანონიკური ცვლადები"), ხოლო H

ა ც წყვილს სისტემის ჰამილტონის ფუნქცია, რომელიც დამოკიდებულია $2s$ ცვლადზე (q_i, p_i) და t დროზე.

ჰამილტონის ოპერატორი, ნაბლა-ოპერატორი, ∇-ოპერატორი, სიმბოლური დიფერენციალური ოპერატორი

$$\nabla=\frac{\partial}{\partial x}i+\frac{\partial}{\partial y}j+\frac{\partial}{\partial z}k,$$

სადაც i, j, k საკოორდინატო ორტებია. შემოიღო უ. რ. ჰამილტონმა (1853). თუ ჰ. ო-ს გამოვიყენებთ $\varphi(x, y, z)$ სკალარული ფუნქციისათვის და $\nabla\varphi$ განვიხილავთ როგორც ვექტორის ნამრავლს სკალარზე, მივიღებთ $\varphi(x, y, z)$ ფუნქციის გრადიენტს

$$\operatorname{grad}\varphi=\nabla\varphi=\frac{\partial\varphi}{\partial x}i+\frac{\partial\varphi}{\partial y}j+\frac{\partial\varphi}{\partial z}k.$$

თუ ჰ. ო-ს გამოვიყენებთ $r(x, y, z)$ ვექტორული ფუნქციისათვის და ∇r-ს განვიხილავთ როგორც ვექტორების სკალარულ ნამრავლს, მივიღებთ r ვექტორის დივერგენციას

$$\operatorname{div} r=\nabla r=\frac{\partial u}{\partial x}+\frac{\partial v}{\partial y}+\frac{\partial w}{\partial z}$$

(u, v, w r ვექტორის კოორდინატებია). ჰ. ო-ის სკალარული ნამრავლი თავის თავზე არის ლაპლასის ოპერატორი.

$$\nabla^2=\Delta=\frac{\partial^2}{\partial x^2}+\frac{\partial^2}{\partial y^2}+\frac{\partial^2}{\partial z^2}$$

ჰამლინი, ყურძნის ვაზის ამერიკული წარმოშობის უძველესი ტექნიკური ნაზავი ჯიში, ხმ. საქართველოს სამხრეთ აღმოსავლეთ ნაწილში. ფოთოლი ხუთნაკვთიანი, ფუთლი ზომიერი, მტევანი ცილინდრულ-კონუსური, 100–150 გ. მარცვალი, იგივე შეფერვის კანი თხელი, რბილობი, მთლიანი ნარინჯისფერ-ზოლიანი, ადგილობრივ სხვადასხვა რეგიონში. წარმოშობით ნაზავი, საკმაოდ გვიან მწიფდება. ხასიათდება მაღალი მოსავლიანობით. აქვს შესაბამისი 1–5 თვის ზრდის პერიოდი. საქართველოში უმეტესად გავრცელებულია აჭარისა და ტრანსკავკასიურ საქართველოში. მარცვლის ფერი ვარდისფერია.

ჰამრაკაძე რევაზ [2 (15) V 1910, ქუთაისი, ამჟამად გიმნაზი-ოთხი, – 5 V 1981, თბილისი]. ქართველი საბჭ. მსახიობი და რეჟისორი, სსრკ სახ. არტისტი (1969). კპ წევრი 1945-იდან. 1954 დაამთავრა თბილისის თეატრ. ინსტიტუტის სარეჟისორო ფაკ-ტი. 1934-იდან იყო მ. ჯაფარიძის სახ. მუს. დრამისა და კომედიის თეატრის (თბილისი) რეჟისორი და მსახიობი (1960-იდან მთავარი რეჟისორი). დადგმა: მელოდრამატული ოპერეტა „ორი კონფლიქტი" (1932), შილერის „ვერაგობა და სიყვარული" (1939), ფაიკოს ლიტ. და საზოგადოების „სამშობლოს სიყვარული" (1957), პოგოდინის „შეყვარებული თამილიო" (1961), ითამაშა მოღვაწის როლი და სხვ. 1945-იდან ლექციებს კითხულობდა თეატრ. ინსტიტუტში. სსრკ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1948), შ. რუსთაველის სახ. სახელმწ. პრემია (1972). დაჯილდოებულია 4 ორდენით და მედლებით.

ჰამსუნი (Hamsun) (ნამდვ. გვარი პედერსენი, Pedersen) კნუტ (4 VIII 1859, ლომი, – 19 II 1952, ნორჰოლმი), ნორვეგიელი მწერალი. ნობელის პრემიის ლაურეატი (1920). დაიბადა ღარიბი გლეხის ოჯახში. 14 წლიდან ცხოვრობდა მოხეტიალე ცხოვრებით, მრავალი პროფესია გამოიცვალა. ორჯერ სამუშაოდ ორჯერ იყო ამერიკაში. 1898 იმოგზაურა ფინეთში, რუსეთში, ირანში, თურქეთში, იყო კავკასიაშიც, კერძოდ საქართველოში. ამ მოგზაურობის ემოციური შთაბეჭდილება ასახულია პიესა „დედოფალი თამარი" და შთაბეჭდილებები „ზღაპრულ ქვეყანაში" (1903). 1918 სამუდამოდ დასახლდა ნორჰოლმში. ჰ-ის ადრეულ შემოქმედებაში ამჟღავნა ა. სტრინდბერგის, ხოლო მოგვიანებით — დოსტოევსკის, ნიცშესა და სტრინდბერგის გავლენა. ჰ. იმთავითვე დაუპირისპირდა ნატურალიზმს თავისი ლაღი ფანტაზიითა და ღრმა ფსიქოლ. ანალიზით. ამავე დროს, მის ნაწარმოებებში ამჟღავნდება მისი სოციალური ერთგულება გრძნობადი ადამ-ბუნებისა, ბუნების ესთეტიზმის განდიდება-შეგრძნება. ჰ-ის რომანებში გამოხატულია ინტუიციური ხელოვნების ცხოვრების უწყვეტი ნიუანსები მისი ინტიმური ხელოვნება ადამიანის სულის სტილური საშუალებების სინთეზირებას, რაც მოპირდაპირეა ნატურალიზმთან მოჭარბებული იმპრესიონიზმის ჩათვლით და ჰ-ის ნაწარმოებები განუმეორებელ მომხიბვლელობას იძენს. ჰ-ის პირველი დიდი პოპულარობა მოიტანა რომანმა „შიმშილი" (1890), რაც ნორვ. ლიტ-რაში თავისებურ გადატრიალებას მოასწავებდა როგორც იდეოლოგიური-ესთეტიკური, ისე სტილურ-ენობრივ თვალსაზრისით. ნაწარმოებში ავტობიოგრ. ელემენტები შეიცავს და იმდროინდელ ნორვეგიას ამხილებს, შინაგანად წინააღმდეგობრივი, უაღრესად ინდივიდუალისტური ადამიანის სულიერი ცხოვრების ასახვაა. ჰ-ის საუკეთესო რომანებად მიჩნეულია „მისტერიები" (1892), „პანი" (1894), „ვიქტორია" (1898), „მიწის მადლი" (1917, ნობელის პრემია, 1920) და სხვ. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ჰ. იმთავითვე გერმანოფილობას ამჟღავნებდა. ამასთან, იგი პირველად გერმანიაში აღიარეს მსოფლიო მასშტაბის მწერლად. II მსოფლიო ომის დროს კი მან აშკარად გამოავლინა თავისი სიმპათიები ნაციზმის მიმართ. 1945 ჰ-ს ნორვეგიაში სამშობლოს ღალატი წაუყენეს ბრალდებად და დააპატიმრეს, მოგვიანებით კი ღრმა მოხუცებულობის გამო სასჯელი ფულადი ჯარიმით შეუცვალეს.

თხზ.: Избр. произведения, т. 1–2, М., 1970; მისტერიები, თბ., 1985.

ლიტ.: კ ა კ ა ბ ა ძ ე ნ., რ უ ხ ა ძ ე ნ., კნუტ ჰამსუნი და საქართველო, «ლიტერატურული საქართველო», 1971, 11 ნ. კაკაბაძე

ჰამჰინი, ქალაქი კორეის სდრ-ში, ჰამგიონ-ნამდოს პროვ. ადმ. ცენტრი. 500 ათასზე მეტი მცხ. (1978). ქვეყნის ერთ-ერთი უდიდესი ცენტრი. მძიმე მანქანათმშ., სასოფლო-სამეურნეო მანქანათმშ., ელექტროტექ. მრეწველობის წარმოება. ფეიქრული მრეწველობა, საფეიქრო, ფეხსაცმლის და სხვ. საწარმოები, საშენ. მასალათა წარმოება. ჰ-ის რ-ნში არის ჰესების კასკადი.

ჰანაფიტები, სუნიტური ისლამის ერთ-ერთი თეოლოგიურ-იურიდიული სკოლის (მაზჰაბის) მიმდევრები. ჰ-ის სკოლა შეიქმნა ერაყში (ქ. ბაღდადი) IX ს-ში, დამაარსა იმამმა აბუ ჰანიფამ. ჰ. თავდაპირველად ირაკის ფიქჰის მიმდევრები და ჰადისებს, უფრო გვიან კი ზოგჯერ იყენებენ ყიასს (ანალოგია) და იჯმას (ცნობილ ავტორიტეტული თეოლოგ-კანონმდებლების საერთო გადაწყვეტილება). ჰ-ის სისტემის დამახასიათებელი თვისებებია უკიდურესი შეზღუდულობა და სარწმუნოების საკითხებში ფუნდამენტური სიახლის შეუწყნარებლობა, ყურანისა და ჰადისების თავისუფალი და რაციონალური განმარტების უარყოფა, აგრეთვე უკიდურესი სიმკაცრე შარიათის ნორმების დაცვისას. X – XIV სს-ში ჰ. დიდი რაოდენობით იყვნენ მუსლიმ სამყაროში და დიდ როლს თამაშობდნენ სახ. ცხოვრებაში. ფანატიზმმა, პრიმიტივიზმმა, სამართ. სისტემის მოწყვეტამ სინამდვილისაგან კი ხელი დაუშალა მიიყვანა. ახლა იგი მხოლოდ ნაწილია და ჰიჯაზში არსებობს ძალიან მცირე ჯგუფებია კაიროსა და სირიაში. ვ. ხიზანიშვილი.

ჰანგი, ვოკალური (ზოგჯერ საკრავიერი) შემსრულებლობისათვის გამიზნული მელოდია. ზოგჯერ, ტერმინი „ჰ." იხმარება ხალხური სიმღერების მელოდიების აღსანიშნავად.

ჰანდიკაპი (ინგლ. handicap), 1 ღონე და რბოლა, სადაც მონაწილეობენ სხვადასხვა ღირსებისა და ასაკის ცხენები. 2 სპორტ. შეჯიბრი, სადაც უფრო სუსტ მონაწილეებს გამარჯვების მიღწევისათვის ნახსების გასათანაბრებლად ეძლევა გარკვეული უპირატესობა (ფორა).

ჰანზა (საშუალო ქვემოგერმ. Hanse — კავშირი, ამხანაგობა), ჩრდილოეთ გერმანიის ქალაქების სავაჭრო კავშირი XIV – XVI სს-ში (ფორმალურად 1669-მდე). იგი მეჭურჭლე იყო გერმ. ვაჭართა საზღვარგარეთ ამხანაგობისა. 1157 ლონდონში დაარსდა კიოლნის ვაჭართა ჰ., რ-საც 1281 – 82 ჰამბურგისა და ლიუბეკის ჰ-ებს შეუერთდა „გერმანიის ჰ-ის" სახელწოდებით. ბიუდე უფრო მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ჰ. გოთლანდის ამხანაგობას (ცენტრი — ვისბიუ). XIII ს-იდან ჰ-ის სათავეში მოექცნენ გერმ. ქ-ები, რ-ებიც ემყარებოდნენ გერმ. კოლონიზაციის წარმატებებს აღმ. ევროპის სლავ. ქვეყნებსა და ბალტიისპირეთში და გერმ. რაინდული ორდენების ხანმ. ძლიერებას. ჰ-ის ცენტრ და პოლიტ. ცენტრად იქცა ქ. ლიუბეკი. ასევე იმართებოდა ჰ-ის ყრილობები 1356 – 58 დასრულდა ჰ-ის ჩამოყალიბება. მაგრამ კავშირი საბოლოოდ გაფორმდა 1367 – 70 – დანიის წინააღმდეგ ჰ-ის ძლიერ გამოხატული ომის შემდეგ. შტრალზუნდის ზავით (1370) ჰ-მ ფართო სავაჭრო პრივილეგიები მოიპოვა თავისი აყვავების ხანაში (XIV ს. II ნახ. — XV ს. დასაწყისი) ჰ. აერთიანებდა ჩრდ. გერმ. და საზღვარგარეთის 100-ზე მეტ ქალაქს. მ. შ. ბალტიისპირეთის ქალაქებს რეველს (ტალინი), დერპტს (ტარტუ), რიგას და სხვ. ჰ. გაბატონებული იყო ჩრდილოეთისა და ბალტიის ზღვებზე, იგი მონოპოლიურ საშუამავლო ვაჭრობას აწარმოებდა ჩრდ., დას., აღმ. და ნაწილობრივ ცენტრ. ევროპისა, და ხმელთაშუა ზღვის რეგიონის ქვეყნებთან სავაჭრო ურთიერთობათა სისტემაში. ჰ-ის მთავარ საყრდენ პუნქტებს წარმოადგენდნენ მისი უცხოური კანტორები ევრ. მნიშვნელოვან ქალაქებში — ბრიუგეში (ფლანდრია), ნოვგოროდში, ლონდონში, ბერგენში (ნორვეგია), ვენეციაში და სხვ. ჰ-ის სახს ძალები შეადგენდა ცალკეული ქ-ების ფლოტისა და ჯარებისაგან ქ-ებში ხელისუფლება სავაჭრო პატრიციატის ხელში იყო. ჰ. ხელს უწყობდა ევრ. დასავლეთისა და ცენტრში საფეიქრო და სამთამადნო მრეწვ. განვითარებას, მაგრამ ამავე დროს მათ განვითარებას აფერხებდა აღმ. ევროპაში და ზღუდავდა ადგილობრივ ვაჭრების საქმიანობას. ჰ-ის ეკონ. და პოლიტ. ძლიერება საგრძნობლად შეირყა XV ს-ში. ამას მრავალი მიზეზი ჰქონდა: ინგლ. და ჰოლანდ. ვაჭართა კონკურენცია, რ-თაც ზურგს უმაგრებდა ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწ., ხელისუფლება. შეტოვება ჩრდ. და სამხრ. გერმ. ქ-ების შორის, კონფლიქტები ჩრდ. გერმ. სამთავროებთან და სხვ. XVI ს. დიდმა გეოგრ. აღმოჩენებმა არსებითი ცვლილებები გამოიწვია ვაჭრობის მსოფლიო სტრუქტურაში და ჰ-მ საბოლოოდ დაკარგა თავისი ძველი ეკონ., შემდეგ კი პოლიტ. მნიშვნელობა. ჰ-ის ბოლო ყრილობაზე, 1669, მხოლოდ 6 ქალაქი მონაწილეობდა.

ნ. ჯავახიშვილი.

ჰანზემანი (Hansemann) დავიდ იუსტუს ლუდვიგ (12. VII. 1790, ფინკენვერდერი, – 4. VIII 1864, შლანგენბადი), პრუსიის პოლიტიკური მოღვაწე. XIX ს. 30 – 40 წლებში გერმ. ლიბერ. ბურჟ. ერთ-ერთი ლიდერი ჩამოყალიბება გერმ. ლიბ. ბურჟუაზიის პოლიტ. პროგრამა: საკონსტიტუციო წარმომადგენლობითი კრების მოწვევა, გერმ. საბაჟო კავშირის გაფართოება და განმტკიცება, იუნკერთა პრივილეგიების გაუქმება. გერმ. 1848 რევ. დროს, მარტ-ივნ., პრუსიის ლიბერ. ბურჟ. მთავრობის ფინანსთა მინისტრი, 1848 იყო ფაქტ. მინისტრ-პრეზიდენტი.

რ. ჰამრიკელი. წიგნის „ოლიმპის ნავები" ილუსტრაცია 1948

ჰანი (Hahn) ოტო (8. III. 1879, მაინის ფრანკფურტი, — 28. VII. 1968, გეტინგენი), გერმანელი ფიზიკოსი და რადიოქიმიკოსი. სწავლობდა მარბურგისა და მიუნხენის უნ-ტებში, 1910—34 პროფესორი ბერლინში. 1912-იდან მუშაობდა იმპერატორ ვილჰელმის სახ. ქიმ. ინ-ტში (ბერლინში), სადაც 1938-მდე ლ. მაიტნერთან ერთად ჩაატარა გამოკვლევა (1928-იდან ამ ინ-ტის დირექტორი). 1946—60-მ. პლანკის საზ-ბის პრეზიდენტი გფრ-ში, 1960-იდან — საპატიო პრეზიდენტი. ჰ-ის ძირითადი შრომები ეძღვნება რადიოაქტიურობის გამოკვლევას. აღმოაჩინა მრავალი იზოტოპი და ახ. რადიოაქტ. ელემენტი პროტაქტინიუმი (ლ. მაიტნერთან ერთად). პირველმა აღმოაჩინა ბუნებრივი რადიოაქტ. ელემენტების ბირთვული იზომერიის მოვლენა (1921) და ფ. შტრასმანთან ერთად (1938) ურანის ბირთვის გაყოფა ნეიტრონების მოქმედებით (იხ. ბირთვული რეაქციები). ნობელის პრემია (1945). მსოფლიოს მრავალი აკად. წევრი.

ლიტ.: Прикладная радиохимия, Л.—М., 1947; Радиоактивность и история элементов, М.—Л., 1933.

ო. ჰანი.

ჰანიბალი (Hannibal) ბარკა (ძვ. წ. 247 ან 246 — ძვ. წ. 183), კართაგენის მხედართმთავარი და სახელმწიფო მოღვაწე, კართაგენის საზ-ბის წარმომადგენელთა გვარისა. კარგი განათლება მიიღო, ფლობდა 4 ენას. ძვ. წ. 218 წამოიწყო II პუნიკური ომი. ესპანეთიდან მოულოდნელად გადალახა ალპები და შეიჭრა იტალიაში. რომაელებზე ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა (218 მდ. ტიცინუსთან, 217 ტრაზიმენუსის ტბასთან, 216 კანთან), მაგრამ რომაელთა წინააღმდეგობა მაინც ვერ გატეხა. 203 ჰ. დაბრუნდა აფრიკაში, 202 ზამასთან (აფრიკა) ბრძოლაში რომაელებმა დაამარცხეს. 201 რომთან დადებული ხელშეკრულებით ჰ. კართაგენს მართავდა. 196 გაიქცა სირიის მეფესთან, ანტიოქე III-სთან და მისი სამხ. მრჩეველი გახდა. ანტიოქე III-ის დამარცხების შემდეგ რომაელებმა მოითხოვეს ჰ., მაგრამ იგი გაიქცა და თავი შეაფარა არმენიას, შემდეგ კრეტაზე გადავიდა, იქიდან — ბითინიაში. რომაელებმა ბითინიელებს მოსთხოვეს რომის საშიში მტრის ჰ-ის გაცემა. ჰ-მა თავი მოიწამლა, დაკრძალულია ლიბისაში (ბოსფორის ევრ. სანაპიროზე), ქვის სარკოფაგში, რ-საც აწერია: „აქ მარხია ჰანიბალი". ჰ. ძველი დროის გამოჩენილი მხედართმთავარი იყო, მიუხედავად რომთან დამარცხებისა, სამხ. ხელოვნების ისტორიაში მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა. ჰ-ის სტრატეგიისათვის დამახასიათებელია მოკავშირე იტალიკური ტომების რომით უკმაყოფილების თავის სასარგებლოდ გამოყენება, ჯარის ხანგრძლივი გადასვლების კარგი ორგანიზება, ჯარის მომარაგების გზაზე და დაპყრობილ ტერიტორიაზე ძირითადი და დროებითი ბაზების შექმნა, რითაც იმაგრებდა ზურგს და წლების განმავლობაში ჯარის დამოკიდებულებას კართაგენზე მინიმუმამდე დაჰყავდა, კარგად მოწყობილი დაზვერვა და მომავალი საომარი მოქმედებების თეატრის გულდასმით შესწავლა. ჰ-ს ჯარის ბირთვად მიაჩნდა სამხედრო ჯარი, რ-ის მთავარ დამრტყმელ ძალად გამოჰყავდა მოძრავი ცხენოსანი ჯარი; საფუძვლიანად სწავლობდა მოწინააღმდეგის ტაქტიკას და ბრძოლისათვის კარგად ემზადებოდა. ჰ-ის მხედართმთავრული ნიჭი სავსებით გამოვლინდა კანთან ბრძოლაში, რ-იც საომარი ტაქტიკის განვითარების ახალ ეტაპს წარმოადგენდა. ამ ბრძოლაში ჰ-მა პირველად გამოიყენა ერთდროული დარტყმა ორივე ფლანგზე.

გ. გოთოძაძე.

ჰანიბალი.

ჰანიფიზმი, რელიგიური მონოთეისტური მიმართულების ერთ-ერთი ფორმა, რ-იც აღმოცენდა ისლამამდელ არაბეთში და განიცადა იუდაიზმისა და ქრისტიანობის გავლენა. ჰ-ის მიმდევრები (ჰანიფები) ქადაგებდნენ მონოთეიზმს და ასკეტიზმს, მიუწვდომლობდნენ ტომისა და ადათს, ღმერთების გაუქმებას, მაგრამ მთლიანად არ იღებდნენ არც ქრისტიანობას და არც იუდაიზმს. სურიული შექმნით შედარებით მარტივი, VI ს. და VII ს. დასაწყ. არაბეთისათვის მისაწვდომი რელიგ. სისტემა. ჰ-მა მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა თავდაპირველ ისლამზე. ჰ-ის ყველაზე აქტ. და თანამიმდევრული წარმომადგენელი იყო მქადაგებელი მუსაილიმა (გ. 633).

ჰანაფიტები, სუნიტური ისლამის ერთ-ერთი თეოლოგიურ-იურიდიული სკოლის (მაზჰაბის) მიმდევრები. ჰ-ის სკოლა შეიქმნა ერაყში (ქ. ქუფა) VIII ს-ში. დააარსა იმამმა აბუ ჰანიფამ. ჰ. ცდილობდნენ შარიათის მკაცრი ნორმები შეეგუებინათ ცხოვრების პრაქტ. მოთხოვნილებებთან. ფართოდ იყენებდნენ ლოგიკური დასკვნების, გონებითი ანალიზის მეთოდსა და კიასს (შედარება, ანალოგია); შემოიღეს ისთიჰსანის პრინციპი — გაურკვეველი და სადავო საკითხების გადაწყვეტისას თუ შესაძლებელი ლოგიკური დასკვნიდან გარჩევა ის, რ-იც უფრო სასარგებლო და მოსახერხებელი იყო მუსლ. თემისა და სახელმწიფოსათვის. რელიგ. ნორმების გვერდით შესაძლებლად მიაჩნდათ ადათის, საერო კანონების გამოყენება. ჰანაფიტობას ხალისით იღებდნენ მომთაბარეები, რადგანაც იგი საშუალებას იძლეოდა შეენარჩუნებინათ თავიანთი პატრიარქალური წეს-ჩვეულებები. ახლა ჰ. ჭარბობენ თურქეთში, აგრეთვე სირიის, ლიბანისა და ინდოეთის მუსლიმანებში.

გ. სისარულიძე.

ჰანკო (ფინ. Hanko, შვედ. Hangö, რუს. Гангут), ნახევარკუნძული ფინეთის სამხრ.-დას-ით. 1809—1917 შედიოდა რუს. იმპერიაში, 1917 დეკ-იდან — ფინ. რესპ. შემადგენლობაში. ჰ-ს რ-ნში მოხდა განგუტის ბრძოლა 1714. 1940 საზავო ხელშეკრულებით ჰ. 30 წლით არენდით სსრკ-ს გადაეცა. აქ სსრკ-მა წითელდროშოვანი ბალტიის ფლოტის სამხ.-საზღვ. ბაზა შექმნა. დიდი სამამულო ომის დასაწყისში სამხ.-საზღვ. ბაზა (26 ათ. კაცი, 98 ქვემეხი, 20 თვითმფრინავი, 7 კატერი და 16 დამხმარე გემი, მეთაური გენ.-მ ს. კაბანოვი) 5 თვე იგერიებდა მოწინააღმდეგის შეტევებს, რ-იც ჰ-ს ხელში ჩაგდებას ცდილობდა. საბჭ. ჯარების მიერ ტალინის დატოვების შემდეგ ჰ-ს გარნიზონი ევაკუირებულ იქნა. ჰ-ს გმირულმა თავდაცვამ მოწინააღმდეგის 2 დივიზია ჩიხში მოაქცია და ამით ლენინგრ. მიმართულებით მოქმედი მტრის დაჯგუფება დაასუსტა. 1947 ფინეთთან საზავო ხელშეკრულებით სსრკ-მა უარი თქვა ჰ-ის არენდის უფლებაზე.

ჰანოვერი (Hannover), ქალაქი გფრ-ში, ქვემო საქსონიის მიწის ადმ. ცენტრი. 523 ათ. მცხ. (1984). საერთაშ. მნიშვნელობის სარკინიგზო და საავტ. გზების კვანძი. ნავსადგური შუა გერმ. არხისა და მდ. ლაინეს გადაკვეთის ადგილას. ინდუსტრ. და საფინანსო-სავაჭრო ცენტრი. განვითარებულია სატრანსპ. (უმთავრესად საავტ.) და საერთო (განსაკუთრებით ... და სხვ.), მანქანათმშ., ელექტროტექ., რეზინის (I ადგილი გფრ-ში), კვების, საფეიქრო მრეწვ., არის ზუსტი მექან. და ოპტ. საწარმოები. ქალაქის მიდამოებში იღებენ ნავთობსა და კალიუმის მარილებს.

ჰ-ში ყოველწლიურად ტარდება საერთაშ. სამრეწვ. ბაზრობები. არის ტექ., სავეტერინარო, პედ., სამუსიკო და თეატრ. ხელოვნ. უმაღლესი სკოლები. მუზეუმები. II მსოფლიო ომის (1939—45) დროს ქალაქი ძლიერ დაინგრა. აღდგენილია მარქტის ეკლესია (XIV ს.) და ძვ. რატუშა (XV ს.), შემორჩენილია ჰერენჰაუზენის სასახლე (დაიწყო 1676, გადაკეთებულია 1704 და 1820—21) და პარკი (დაიწყო 1674). აშენდა რადიოცენტრი (არქიტექტორები ფ. ვ. კრემერი, ჰ. ლიხტენჰანი, დ. ესტერლენი) და სხვ.

ჰანოვერი. შპრენგელის სახელოვნებო გალერეა. 1980-იანი წლების არქიტექტურა.

ჰანოვერის დინასტია, ინგლისის სამეფო დინასტია 1714—1901, რ-მაც შეცვალა სტიუარტების დინასტია.

დედოფალ ვიქტორიას და პრინც-კონსორტის ალბერტის (რ-იც გერმ. პრინცთა საქსენ-კობურგ-გოთის დინასტიას ეკუთვნოდა) ძე ედუარდ VII იყო საქსენ-კობურგ-გოთის დინასტიის (1917-იდან უინძორის დინასტია) პირველი წარმომადგენელი.

ჰანოი (Hà Nội), ვიეტნამის სრ-ის დედაქალაქი. ქვეყნის მთავარი ეკონ. და კულტ. ცენტრი. გაშენებულია ვაკეზე, 10 მ სიმაღლეზე, მდ. ჰონგჰას (წითელი) ნაპირას, მდინარის შესართავიდან (სამხრ. ჩინ. ზღვის ბაკბოს ყურე) 175 კმ-ზე. ჰავა მუსონური, სუბეკვატორული. იანვ. საშ. ტემპ-რა 16°C, ივლ. 29°C. ნალექები 1800 მმ წელიწადში. ზაფხულსა და შემოდგომაზე იცის ტაიფუნი. 2.5 მლნ-ზე მეტი მცხ. (გარეუბნებიანად, 1981). დაარსდა დაახლ. V ს-ში (სხვა მონაცემებით—VIII ს-ში). IX—XI ს-ში ეწოდებოდა დაილა. XI ს. — 1833 — თანგლაუნგი (მფრინავი ურჩხული) ან ლონგკინი (აღმოსავლეთის დედაქალაქი). ვიეტნამში საფრ. ბატონობის დამყარების შემდეგ, XIX ს. 80-იანი წლების შუა ხანებიდან, იყო საფრ. პროტექტორატის ტონკინის ადმ. ცენტრი, 1902-იდან — საფრ. ინდოჩინ. დედაქალაქი. II მსოფლიო ომის დროს (1940 დასასრ.) დაიკავეს იაპ. ჯარებმა. 1945 წ 19 აგვ. ჰ-ში ძალაუფლება ხალხის ხელში გადავიდა. 1945 წ. 2 სექტ. ჰ-ში გამოაცხადეს ვიეტ. დემოკრ. რესპ. შექმნა. ვიეტნამში ამერ. შეიარაღებული აგრესიის (1965—73) დროს ჰ. მრავალჯერ დაბომბეს. 1976 წ 2 ივლ-იდან ჰ. ვიეტ. სოციალ. რესპ. დედაქალაქია.

ჰ. იძლევა ქვეყნის მრეწვ. პროდუქციის დაახლ. 1/6-ს. საფაბრიკო-საქარხნო მრეწველობასთან ერთად ფართოდაა განვითარებული შინამრეწველურ-ხელოსნური წარმოება. გარეუბნების მოსახლ. ნაწილი დასაქმებულია სოფ. მეურნეობაში. განვითარებულია მანქანათმშ. (ორთქლმავლებისა და ავტომობილების რემონტი, ველოსიპედის, ნაწილების და გემების წარმოება), ელექტროტექ., ქიმ., ბოჭკოს სართავი და ხის დასამუშ., საფეიქრო, სამკერვალო, კვების, კერამ. მრეწვ., საშენ მასალათა წარმოება. საიუველირო ნივთების, ნაქარგების, წნულის, გალაქული და ლითონის მხატვრული ნაკეთობების შინამრეწველური დამზადება. სპილოს ძვალსა და ხეზე კვეთა შეხამებულია სადაფის ინკრუსტაციასთან.

ჰ. ქვეყნის მნიშვნელოვანი სატრანსპ. კვანძია. მასზე გადის ტრანსვიეტ. სარკინიგზო მაგისტრალი. 5 საავტ. გზა. გარეუბანში არის საერთაშ. აეროპორტი. სამდ. ნავსადგური. საზღვ. ავანპორტია ჰაიფონი, რ-საც უკავშირდება რკინიგზითა და გზატკეცილით.

თანამედროვე ჰ-ს დაგეგმარებითი სტრუქტურა ჩამოყალიბდა XIX ს.—XX ს. I ნახევარში, ქალაქის ძვ. ნაწილი (დაბრუნებული მახვილის ტბის რ-ნში) განაშე-

ნიანებულია მჭიდროდ, გამწვანება მწირია. მას დას.-იდან და სამხრ.-იდან ეკვრის 2- და 3-სართულიანი სახლებით განაშენიანებული ახ. ქალაქი. შუა საუკ. ხუროთმოძღვრულ ძეგლთაგან აღსანიშნავია: ღვინის პაგოდა (მოტ-კოტი; 1049), ლიტერატურის ტაძარი (1070), 1954-ის შემდეგ მიმდინარეობს თანამედროვე მშენებლობა. აღსანიშნავია ხო ში მინის მავზოლეუმი (1976) და სხვ.
ჰანოის უნივერსიტეტი, უდიდესი სახელმწიფო უმაღლესი სასწავლებელი ქ. ჰანოიში 1918 წ. 1945 აგვ. რევ. გამარჯვების შემდეგ რეორგანიზებულია. 1954—55 წლის გაზაფხულზე შეიქმნა ლიტ., სამედ.-ფარმაცევტული, პედ. სოფ. და სატყეო მეურნ. ინ-ტები. 1956 მუშაობა დაიწყო ფაკულტეტებმა უკვე ახ. უნ-ტმა, რ-ის შემადგენლობაში 1984 იყო: საზ. მეცნ., ფიზ.-მათ., ქიმ., ბიოლ., გეოლ.-გეოგრ., ისტ., ფილოლ., ჟურნალისტიკის ფაკ-ტები. სწავლის ვადა 4—6 წელია; სწავლობდა 4 ათ-ზე მეტი სტუდენტი (მ შ უცხოელებიც). მუშაობდა 250 მასწავლებელი; ბ-კა (60 ათ-ზე მეტი ტომი) უნ-ტს ლაბორატორიების მოწყობაში დიდი დახმარება გაუწიეს სოციალ. ქვეყნებმა.
ჰანსენი, ჰ ე ნ ს ე ნ ი (Hansen) ელვინ (ელვინ) (23. VIII 1887, ვიბორგი, აშშ, — 1975), ამერიკელი ბურჟუაზიული ეკონომისტი, ნეოკეინზიანელი. ლექციებს კითხულობდა უისკონსინის (1910—16), ბრაუნის (1916—19), მინესოტის (1919—37), ჰარვარდის (1937) და ბოსტონის (1937—58) უნ-ტებში. ჰ. ავტორია „სტაგნაციის თეორიისა", რ-იც აშშ-ში გავრცელდა XX ს. 30—40-იან წლებში. ამ თეორიის მიხედვით ეკონ. კრიზისებს განაპირობებს მოსახლ. ზრდის ტემპების დაცემა, საგარეო ბაზრების შევიწროება, კაპიტალის დაგროვების მასშტაბის შემცირება. ჰ-ის აზრით, კრიზისებიდან თავის დაღწევა შეიძლება ეკონომიკაში სახელმწიფოს აქტ. ჩარევით, კერძოდ, სახელმწიფოს ხარჯების სისტემ. ზრდით. ჰ. იზიარებდა ე. წ. „ორმაგი ეკონომიკის თეორიას" და „მოთხოვნის დაკმაყოფილების" კონცეფციის აპოლოგეტურ იდეას.
ლიტ.: Послевоенная экономика США, М., 1966; Экономические циклы и национальный доход, М., 1959.
ლიტ.: მ ა ნ ჯ ა ვ ი ძ ე ნ., ბურჟუაზიული ეკონომიკური პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკა, ნაწ. 1, თბ., 1962. *ა. სილაგაძე.*
ჰანსონი (Hanson) ლარს (26. VII. 1886, გეტებორგი, — 8. IV. 1965), შვედი მსახიობი. 1909 დაამთავრა სამეფო დრამ. თეატრთან არსებული სკოლა (სტოკჰოლმი), 1922-იდან ამ თეატრის დასშია. საუკეთესო როლები შექმნა შექსპირის ტრაგედიებში (რომეო — „რომეო და ჯულიეტა", ჰამლეტი — „ჰამლეტი", რიჩარდ III — „რიჩარდ III", იაგო — „ოტელო", ლირი — „მეფე ლირი" და სხვ.) და სტრინდბერგის დრამებში (მამა — „მამა", ლუდვიკი — „ერიკ XIV", კარლ XII — „კარლ XII"). იყო ავრეთვე შვედური კინოს წამყვანი მსახიობი, გადაღებულია ძირითადად რეჟისორ მ. სტილერის ფილმებში.
ჰანტსვილი (Huntsville), ქალაქი აშშ-ის სამხრ.-აღმ. ნაწილში, ალაბამის შტატში, მდ. ტენესის ჩრდილო. 143 ათ. მცხ. (1980). რაკეტებისა და ფეთქებად ნივთიერებათა სფეროში წარმოებული კვლევის ერთ-ერთი ცენტრი. რაკეტების წარმოება, ქიმ., საფეიქრო, კვების, სამშ. მრეწველობა.
ჰანჩარი (Hanĉar) ფრანც (8. II. 1893, ვენა, — 10. VII. 1968, იქვე), ავსტრიელი არქეოლოგი, ფართო პროფილის სპეციალისტი. იკვლევდა ევრ.- და განსაკუთრებით სსრკ ტერიტორიაზე პალეოლითის, ნეოლითის, ბრინჯაოსა და რკინის ხანის ძეგლებს.
ჰანჩაპარეპლეპი ორპან, იხ. *ოპპან ჰანჩარეპლეპი.*

ჰაპლოიდი (ბერძნ. haploos — მარტივი, ერთეული და eidos — სახე, სახეობა), ორგანიზმი, რ-საც სომატურ უჯრედებში აქვს ქრომოსომათა ჰაპლოიდური კომპლექტი, რ-იც დიპლოიდი (ე. წ. მონოჰაპლოიდი) ან პოლიპლოიდი (ე. წ. პოლიჰაპლოიდი) მშობლის ქრომოსომათა ნაკრების ნახევარია. ჰ. გამეტებისაგან ან მისი ტოლფასი უჯრედისაგან გაუნაყოფიერებლად ვითარდება (იხ. ჰაპლოიდია).
ჰაპლოიდია, პოლიპლოიდიის საპირისპირო მოვლენა, რ-დესაც ინდივიდში დედისეულ ორგანიზმთან შედარებით ქრომოსომათა რაოდენობა განახევრებულია. ჰ. წარმოიქმნება რედუცირებული (ჰაპლოიდური) გამეტებისაგან ან ფუნქციურად ტოლფასოვანი უჯრედებისაგან აპომიქსისის გზით, ე. ი. გაუნაყოფიერებლად. ჰ. იშვიათია ცხოველებში, ხშირია ყვავილოვან მცენარეებში (რეგისტრირებულია 150-ზე მეტ სახეობაში, რ-იც 70 გვარის 33 ოჯახშია (მ. შ. მარცვლოვანთა, პარკოსანთა) გაერთიანებული. ჰ. გვხვდება ყველა ძირითად კულტურულ მცენარეში (მაგ., ხორბალი, ჭვავი, სიმინდი, პამიდორი და სხვ.) ჰ. გენეტიკურადაა დეტერმინირებული ზოგიერთ სახეობასა და ჯიშში გარკვეული სიხშირით წარმოიქმნება (მაგ., სიმინდში 1 ჰაპლოიდი მოდის 1000 დიპლოიდურ მცენარეზე). ჰაპლოიდური მცენარე პატარაა, რადგან მისი ყველა უჯრედი მცირე ზომისაა. ჰ წარმოადგენს უვულ. პროდუქტში ჩამოყალიბებულ პლოიდობის შესამცირებელ თავისებურ მექანიზმს. ჰ-ით ადვილად გენის დოზის ეფექტს; აანალიზებენ რაოდენობრივ ნიშნებსა და გენომს და სხვ მცენარეთა სელექციაში ჰ-ში ქრომოსომათა გაორმაგებით ღებულობენ ჰომოზიგოტურ (იხ. ჰომოზიგოტურობა) ხაზებს, სელექციური პროცესი გადმობუდის პოლიპლოიდობიდან დიპლოიდურ დონეზე (მაგ., კარტოფილი).
ა. შათირიშვილი.
ჰაპლოფაზა (ბერძნ. haploos — მარტივი, ერთეული და phasis — გამოვლენა), ინდივიდთა სასიცოცხლო ციკლის პერიოდი, რ-დესაც ბირთვში ქრომოსომათა ჰაპლოიდური კომპლექტია. ცხოველთა დიდ ნაწილში ჰ. გამეტებითაა წარმოდგენილი. მწვანე წყალმცენარეებში მთელი სასიცოცხლო ციკლი, ზიგოტის გარდა, ჰ-ში მიმდინარეობს. ფოთლოვანი მცენარეების ჰ. წარმოდგენილია გადიდებული მცენის წარმონაქმნითა და ხანმოკლე პერიოდი. იხ. თაობათა მორიგეობა *ა. შათირიშვილი.*
ჰარა ტაკაში (2. IX. 1856, მორიოკა, — 4. XI. 1921, ტოკიო), იაპონიის პოლიტიკური მოღვაწე. ელჩი კორეაში 1900—01 საზოგადოებრივ გზების მინისტრი. 1906—08, 1911—12 და 1913—14 — შინაგან საქმეთა მინისტრი. 1914-იდან სეიიუკაის (იაპ. მსხვილი ბურჟ. და მემამულეთა) პარტიის პრეზიდენტი. 1918 შეადგინა იაპონიაში პირველი საპარლამენტო პარტ. მთავრობას. დემოკრ. მოძრაობის აღმავლობის პირობებში ჰ-ს მთავრობამ 1919 საარჩევნო უფლებები რამდენადმე გააფართოვა. ამასთან ერთად აქტიურად განაგრძობდა ინტერვენციას საბჭ. შორეულ აღმოსავლეთში და ჩინ წინააღმდეგ აგრესიულ მოქმედებას, მოკლა მემარჯვენე ტერორისტმა.
ჰარაჰა, XI ს. ქართველი ხუროთმოძღვარი. აიგო სოფ. ყაჯარის წმ. გიორგის ეკლესია. მიუხედავად სიმცირისა, ეკლესია მოთწიფებული შუა საუკ. ქართ. ხუროთმოძღვრების ერთი საუკეთესო ნიმუშთაგანია და მოხატულობის მიხედ იმ წრეში ექცევა, რ-საც განეკუთვნება კაცხის ტაძრის გარსშემოსავლელი, ჰატარა ინის წმ. ნიკოლოზის ეკლესია, ნიკორწმინდის ტაძ. ფასადი და სხვ.
ლიტ.: ბ ე რ ი ძ ე ვ., ძველი ქართველი ოსტატები, თბ., 1967.
ჰარაქირი, ს ე პ უ კ უ (იაპ. — მუცლის გამოფატვრა), თვითმკვლელობის ყველაზე

ჰანოი ფუ-დონგის ტაძრის თოვეინურის წარმოდგენების სახლი. შუა საუკუნეები

უფრო პოპულარული ფორმა იაპონიაში აღმოცენდა შუა საუკუნეებში შინაპრძოლების დროს სამურაების წრეში. ჰ-ს მიმართავდნენ დამარცხებული ფეოდალები, რ-ებიც სიკვდილს არჩევდნენ ტყვეობას, ღირსების განმცველობაში ჰ ჩვეულებად იქცა. არჩევენ ჰ-ის ორ ნაირსახეობას იძულებითსა და ნებაყოფლობითს იძულებითი ჰ 1600-იდან ითვლებოდა სამურაებისთვის დაწესებულ წესის, სამურაების პრივილეგიად, რ-თაც ჯალათის ხელით დასჯის აცილების საშუალებას აძლევდნენ. ასეთ შემთხვევაში დამნაშავეს დანიშნულ დროსა და ადგილზე, მოხელეების თანდასწრებით უნდა შეესრულებინა ჰ-ის ცერემონიალი. ჰ-ის ეს სახეობა აღარ არსებობს. ნებაყოფლობითი ჰ თვითმკვლელობის ერთ-ერთი საშუალებაა. მას განსაკუთრებით ისეთ შემთხვევაში მიმართავენ, როცა თვითმკვლელობას საზ. მნიშვნელობა აქვს, კერძოდ პროტესტის, დიდი პატრ. გრძნობის და ა. შ. გამოხატვისას. ჰ. ყოველთვის დიდი ზარზეიმით სრულდებოდა ახ. დროში ცერემონიალში შეცვლდა ახ. წესები. ქალები ჰ-ის დროს მუცლის ნაცვლად ყელს იჭრიან სამართებლით. უკანასკნელ წლებში ჰ-ით თვითმკვლელობის შემთხვევები უკიდურესად იშვიათია.
ჰარალდ I პ ო რ ფ ა გ ე რ ი [Harald Haarfager (Hårfagr, სიტყვასიტყვით — მშვენიერთმიანი)], ნორვეგიის კონუნგი (მეფე) დაახლ. 890—940 (ან 945) დაიმორჩილა და გაამადგარა ნორვ. ცალკეული ოლქების მმართველები და პირველად გააერთიანა ნორვეგია. მაგრამ გაერთიანება არამყარი აღმოჩნდა თავისი მმართველობის ბოლო წლებში ჰ I-მა ნორვეგია თავის ვაჟებს გაუნაწილა და ერთ-ერთი მათგანი (ერიკ სისხლიანი ნაჯახი) მთავარ კონუნგად დანიშნა
ჰარამხანა (არაბ. ჰარამ — აკრძალული, ხელშეუხებელი და სპარს. ხანა — სახლი), მდიდარ მუსლიმანურ სახლში ქალების სადგომი. ჰ-ში შესვლის უფლება ჰქონდათ მხოლოდ პატრონსა და ბავშვებს. სას. ან სავარო ხელისუფლება ჰ-ს ვერ შეეხებოდა. გამონაკლისს შეადგენდნენ სულთანი ან შაჰი, რ-თა შესვლა ჰ-ში ბედნიერებად ითვლებოდა. ჰ-ს იცავდნენ საჭურისები, უმთავრესად შავკანიანები. ახ. დროში, მრავალცოლიანობის აკრძალვისა (მაგ., თურქეთში 1926-იდან) და ქალისა და მამაკაცის უფლებების გათანაბრების შემდეგ, ჰ. თითქმის არსად აღარ შემორჩა.
ჰარარე (Harare; 1982 აპრ.-მდე ს ო ლ ზ ბ ე რ ი), ზიმბაბვეს დედაქალაქი დაახლ. 700 ათ. მცხ (1983) რკინიგზით უკავშირდება ნავსადგურებს ბეირასა და მაპუტუს (მოზამბიკი). საავტ. გზებისა და ავიახაზების კვანძი. მნიშვნელოვანი სავაჭრო-საფინანსო და საფინანსო ცენტრი. ქვეყნის (მ შ მარჩ., თამბაქოს), საფეიქ-

ჰარაჰა. წმ. გიორგის ეკლესია სოფ. ყაჯარი.

ჰანოი. ხო ში მინის მავზოლეუმი 1976

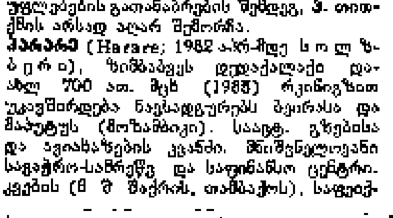

რი, სამკურნალო, ქიმ., ლითონდამამუშ., ავეჯის მრეწვ. საწარმოები. აგურსამ-წყობი ქ-ნა თამბაქოს დიდი ბაზარი. ჰ-ს მიდამოებში იღებენ ოქროს.

დაარსეს ინგლ. მოახალშენეებმა 1890 უწოდეს დიდი ბრიტ. სახელმწ. მოღვაწის რ. ა. ტ. სოლზბერის სახელი. 1923-იდან იყო თვითმმართველი კოლონიის — სამხრ. როდეზიის ადმ. ცენტრი. 1953 — 63 — ფედერაციული როდეზია და ნიასალენდის ფედერაციის ადმ. ცენტრი. 1980 წ 18 აპრილიდან — ზიმბაბვეს რესპ. დედაქალაქი.

ჰარარი, ჰარერი, ქალაქი აღმ. ეთიოპიაში, ჰარარის პროვ. ადმ. ცენტრი. 63 ათ. მცხ. (1980) გზაჯვარედინი უკავშირდება ქ-ებს დირედავასა და ადის-აბებას შორის, მარცვლეულით, თამბაქოთი, ხილით, მისდ. ვაჭ. სასოფლოს ეკონომიკის ცენტრი. ტყავის გადამუშავება. ლითონისა და თუნუქის ნაკეთობათა შინამრეწველური წარმოება, ტყავის გამოყვანა.

ჰარაპა, ჰარაპის (ჰარაპის) კულტურა. ძვ. ქალაქი ინდის ველზე. ამას პენჯაბში ა და მოჰენჯო-დარო ინდური ცივილიზაციის უმთავრესი ცენტრებია და თანაბარი უფლების დედაქალაქებად ითვლება. ჰ-ის აყვავების ხანაა ძვ. წ. 2500—2300 ჰ-ის კულტურა არსებობდა 2300—1000/1500 ამ კულტ. ქ-ები და დასახლებები აღმოჩენილია ინდის ველზე, სინდში, გუჯარათში, რაჯასტანში. კათიავარის ნ-კუნძულის სანაპიროებზე და მოგვიანებით განგის ველზე. ქ-ების კეთილმოწყობით ჰ-ის კულტურა აღემატებოდა მესოპოტამიისა და ძვ. ეგვიპტის ცივილიზაციებს ხასიათდება ავტოქთონობით. პერიოდი სავაჭრო და კულტ. ურთიერთობა ძვ. აღმოსავლეთის ქვეყნებთან, კავკასიასთან და ევროპასთანაც კი. წინ უსწრებდა არიელების მოსვლას ინდოეთში ცივილიზაციის ერთგვაროვნება ქ-ების ურთიერთკავშირზე მიუთითებს ჰ-ის კულტ. წარმომავლობის შესწავლა რთულია ზუსტი სტრატიგრაფიული მონაცემების უქონლობისა და ნადადიანებში წელების მოუშლელობის გამო. ზოგი მეცნიერი მის წარმოშობას უკავშირებს შუმერულ ცივილიზაციას ან პირიქით (კ. ვილერი), ზოგი არიელების (ვედების) მოსვლას (კ. შასტრი). ბელუჯისტანის, სამხრ. ავღანეთის და სხვა ადრინდ. კულტურებთან კონტაქტების არსებობა ასახულია მის ჩამოყალიბებას ადგილ. სამიწათმოქმედო კულტურების საფუძველზე საქალაქო მშენებლობა ზუსტი გეგმარებით ხასიათდება. 3 მოსახლეობისათვის დიდი ციტადელი. ჰ-ის კულტურისათვის დამახასიათებელი იყო ფართო ქუჩები, გამომწვარი აგურის მოპირკეთებული, 2—3-სართულიანი სახლები, სრულყოფილი კანალიზაციის სისტემა, წყლის მარეგულირებელი ნაგებობები, სახლებში ნაგვის ჩასაყრელი მილები, კერძო და საზ. ჭები, რიტუალური განბანისები, სასახლეები კერძო სახლებში იყო სამეურნეო სათავსოები, მისაღები და მეგელთა ოთახები, განსასვენებლები; ეზოებში — საკუჭნაოები, სამზარეულო, ბუხრის სავარძელი ლუმელი. წვრილფეხა საქონლის სადგომი და სხვ. ძირითადი მეურნეობა იყო მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა საგარეო ურთიერთობების არსებობაც. მისდევდნენ მეცხოველეობას, სავაჭრო წარმოებას. დიდ ქ-ებში განვითარებული იყო ვაჭრობა და ხელოსნობა, საშინაო და საგარეო ვაჭრობა წარმოებდა სახმელეთო, სამდინარო და საზღვ. გზებით. განვითარებული იყო გამოყენებითი ხელოვნება. ნაპოვნია ხელსაწყოები, კერამ. ჭურჭელი; იცოდნენ სამკაულები ბრინჯაოს, წყალსაქანი ბორბალის, სასწორის, ცერების. ხარშემბმული ორთვლიანი ურემი. ამზადებდნენ მოხატულ, მოჭიქულ და სხვ. სახის თიხის ჭურჭელს, სპილენძ-ბრინჯაოსაგან — საწარმოო და საბრძოლო იარაღს და სხვ., ოქრო-ვერცხლისა და სხვა მასალისაგან — სამკაულს. ჰ-ის კულტ. შემქმნელი მოსახლ. ევროპეოიდული რასის განეკუთვნება. ბრინჯაოს ხანაში დამწერლობა გარკვეული ფონეტ. ნიშნებითა და ცხოვრებით. ფართოდ იყო გავრცელებული წერა-კითხვა. ენას აკავშირებენ დრავიდულ ენათა ჯგუფს. გავრცელებული იყო დიდი დედის კულტი. აღმოჩენილია ცხოველებსაც თაყვანს სცემდნენ ცხოველსა და წყალს. აღმოჩენილია სამსხვერპლოები. სასულიერო სამსახურებო ღვთაება (გოსინდელი ზღვა) და ჰიდრავლიკის პროტოტიპი ვარიანტია გამოსახული სამარხები. ინდუიზმის ცალკეული ელემენტები გამოხატავს ჰ-ის კულტ. ზოგ ქალაქში ხელოსნების ცეხეობები. ზოგი მეცნიერი (ვ. სტრუვე, ვ. რუბენი და სხვ.) ვარაუდობს, რომ ჰ-ის კულტ. საზ-ბა მონათმფლობელური იყო. სახელმწიფო — დესპოტური. ზოგი (დ. კოსამბი) ფიქრობს, რომ არსებობდა ქურუმთა მმართველობა, პრონეტათ დიდი როლი. ზოგი (ს. დიქშიტი) აღიარებს თავისებურ ტიპის საზ. ურთიერთობას, ოლიგარქიულ მმართველობას, არჩევს 4 ძირითად სოც. ფენას: ოლიგარქები, სამღვდელოება, ვაჭრები, ხელოსნები. ზოგი (გ. ჩაილდი) ცარიელისა და ბატონყმური სისტემის გამოსახვაში. სამეცნიერო ჯამი ასახულებს საზ-ბის მწყობრ-ბას ხასიათს ცივილიზაციის ბოლო ეტაპზე კულტ. მინაგანი კრიზისი ნანს

ლით: გ ა რ ზ ა ჩ ხ ე ლ ი ა., ქალაქები ხალდეველთა მეცნიერებაში, თბ., 1974, Б о н г а р д - Л е в и н Г. М., И л ь и н Г. Ф., Древняя Индия, М., 1969; Ц и к-к е р т С. К., Введение в археологию, пер. с англ., М., 1960; Ч а й л д Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, пер. с англ., М., 1956.

ე. გოგაძე

ჰარგიტა (Harghita), ჟუდეცი (მხარე) რუმინეთში, კარპატებში. ფართ. 6,6 ათ. კმ². მოსახლ. 361,6 ათ. კაცი (1987) ადმ. ც. — მერკურეა-ჩუკი. იღებენ ხალღცედისა და რკინის მადანს დამუშავებითი მრეწვ. მთავარი დარგებია ტყისა და ხის დამამუშ., სამთამადნო, სამკურნალო, კვების მრეწველობა. არის მანქანათსამ. საწარმოები. ტერიტ. 1/3 უჭირავს ტყეს სასოფლო-სამეურნეო საგარეულებში ჭარბობს მდელოები და საძოვრები. მოჰყავთ ქერი, ხორბალი, სიმინდი, შვრია, შაქრის ჭარხალი, მისდევენ მესაქონლეობას და მეფრინველეობას. ამუშავებენ ვიბი მისდ. რქ. საქონლის, ღორის, ცხვრის.

ჰარგრივზი (Hargreaves) ჯეიმზ (დ. წელი უცნობია, — 22 IV 1778, ნოტინგემი), ინგლისელი გამომგონებელი, ფეიქარი. 1762-იდან მუშაობდა კარდულსართავ მანქანების სრულყოფაზე 1765 აგო თავის მიერ გამოგონებული მექანიკური ქსელების საქსოვი მანქანა „ჯენი" 1770 წ. 22 ივნისის მიიღო პატენტი ამ მანქანაზე.

ჰარდანგერ-ფიორდი (Hardanger Fjord), ყურე ჩრდილოეთის ზღვაში, ნორვეგიის სამხრ.-დას. ნაპირთან სიგრძე 172 კმ, სიგანე 7 კმ-მდე, სიღრმე 891 მ-მდე ნაპირები მაღალია, კლდოვანი მიქცევა ნახევრადდღეღამურია, სიმაღლე დაახლ. 1 მ.

ჰარდენბერგი (Hardenberg) კარლ ავგუსტ (31 V 1750, ესენროდე, — 26 XI 1822, გენუა), თავადი, პრუსიის სახელმწიფო მოღვაწე. 1804—06 და 1807 საგარეო საქმეთა მინისტრი 1810—22 სახელმწ. კანცლერი 1811 პ-ის მთავრობამ გაატარა აგრარ. ბურჟუაზიული სოფლის ჩამოყალიბებაში. საქმიანობის. კლერიკალური ძალთა კოალიციის გამოსახულების უგულება; 1812 დადებული დამოკიდებულია ნაპოლეონის თანამშრომლობის ვენის კონგრესისა (1814—15) და საერთო კავშირის დაარსების შემდეგ პ-ის მთავრობა პრუსიის იუნკერობის კონსერვატიულ წრეებთან და საერთაშ. მონარქიული რეაქციასთან თანამშრომლობის პოლიტიკას ატარებდა

ჰარდენი (Harden) არტურ (12 X 1865, მანჩესტერი, — 17 VI 1940, ბორნ-ენდი, ბაკინგემშირი), ინგლისელი ბიოქიმიკოსი. ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1909-იდან) ფილოს. მეცნ. დოქტორი. 1902-იდან იკვლევდა სპირტული დუღილის მიკლენის(?) და ფერმენტებს. რ-ებიც მიანიჭეს ამ პრობლემის ნობელის პრემია (1929, ჰ. ეილერ-ქელპინთან ერთად).

ჰარდი (Hardy) ტომას (2 VI 1840, აპერ-ბოკჰემპტონი, დორსეტშირი, — 11 I 1928, მაქს-გეითი, დორჩესტერი), ინგლისელი მწერალი. პირველი წერილები და ნარკვევი მიიღო უფროსის სახელი(?) ამოსხდა არტ. საკითხებს მიუძღვნა პირველი რომანი — ხატირა პოლიტ. და ადამიანური მორალზე — „ღარიბი და ქალბატონი" (1868) მეორე რომანი „ექსტრემალური საშუალებანი" (1871) დაიბეჭდა ანონიმურად. ჰ-მ თავისი 14 რომანი სხვა ჩანაწერებთან ერთად 3 სერიად გაყო: „გამოგონებული და ცხოვრებისეული რომანები" („ლაოდიკეველი", „ეთელბერტას ხელი", 1876, „ტრუმპეტ-მაიორი", 1881 და სხვ.), „ხასიათებისა და გარემოს რომანები" („მწყემსი ხის ძირში", 1872, „შორს მოურავი ბრბოსაგან", 1874; „სამშობლოში დაბრუნება", 1878, „კასტერბრიჯის მერი", 1886, „ტესი დ'ერბერვილი", 1891; „უჩინარი ჯუდი", 1896), „რომანტიკული ამბები და ფანტაზიები" („ცისფერი თვალები", 1873, „უფროსი მესაყვირე", 1880, „ორნი კოშკზე", 1882, „ფიქრი შეყვარებული", 1892) ჰ-ს ეკუთვნის მოთხრობებისა და ლექსების კრებულები, ეპიკური დრამა „დინასტები" (ნაწ. 1—3. 1903—08), თარგმანები და სხვ.

ჰ-ის ყველაზე დიდი და მნიშვნელოვანი ნაწარმოებები „ტეს დ'ერბერვილი" მასში ასახულია თანამედროვე ინგლ. ცხოვრება, გაანალიზებულია პიროვნების რთული სულიერი არსი, იგი მისი სოც. ხასიათი.

ჰ-ს შემოქმედებამ საფუძველი ჩაუყარა ინგლ. ლიტ-რის განვითარების ახ ტენდენციებს, მისი ლირიკა მეტაფიზიკური, რეალისტური ნაწარმოებები გამოირჩევა სოც., საზ. ფილოსოფიური პრობლემების სიღრმით, ფსიქოლოგიზმით.

ნ. ამაშუკელი

ჰარდინგი (Harding) უორენ გამალიელ (2 XI 1865, კორსიკა, ახლანდ. ბლუმინგ-გროუვი, ოჰაიოს შტ., — 2 VIII 1923, სან-ფრანცისკო). აშშ-ის სახელმწიფო მოღვაწე 1921—23 აშშ-ის პრეზიდენტი რესპ. პარტიიდან 1900—04 ოჰაიოს შტ. სენატის წევრი, 1904—06 ოჰაიოს შტ. ლეიტენანტ-გუბერნატორი 1914 წარადგენა იყო აშშ-ის სენატორობის კანდიდატად და ნოემბრ. არჩეულ. ამ ლაბორისტად თავისი მიწინააღმდეგე დემოკრ. პარტიის ერთი ლიდერი აშშ-ის მესვლის წინააღმდეგი იყო არ დაუშვა საბჭ. წარმომადგენლები ვაშინგტონის კონფერენციაზე (1921—22)

ჰარვარდის ასტრონომიული ობსერვატორია, ჰარვარდის უნივერსიტეტის (აშშ) სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულება დაარსდა 1839 1955 შეუერთდა სმითსონის ასტროფიზიკურ ობსერვატორიას (კემბრიჯი). აქვს 1,5-მ-იანი რეფლექტორი, 60 და 80-სმ-იანი შმიდტის ტელესკოპები, 18-მ-იანი რადიოტელესკოპი და სხვ. იკვლევს ვარსკვლავებს, ნისლეულებს, გალაქტიკებს, კოსმოლოგიის საკითხებს ჰ. ა. ო.-ში დამუშავებულია ვარსკვლავთა სპექტრული კლასიფიკაციის მეთოდი. აქვს უნიკალური მინის ფ-კა (500 ათ-ზე მეტი ნეგატივი) დადგენილია დამოკიდებულება „პერიოდი-ნათობა" ცეფეიდებისათვის. შედგენილია ვარსკვლავიერი სიდიდეების, სპექტრებისა და სხვ. ვრცელი კატალოგები.

ჰარვარდის სამართლის სკოლა, იხ. სტ. სოციოლოგიური სკოლა სამართალში

ტ. ჰარდი

ჰარვარდის სკოლა, ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის მიმართულება, რ-იც სტატისტიკური და მათემატიკური ანალიზის მეშვეობით სწავლობს კაპიტალისტური ციკლისა და სამეურნეო კონიუნქტურის ბუნებას. წარმოიშვა აშშ-ში I მსოფლიო ომის შემდეგ. მისი მთავარი წარმომადგენელია ამერ. ეკონომისტი უ. მიჩელი.

ჰ. ს-ის მიღწევებში მთავარია ე. წ. „ეკონომიკური ბარომეტრი", რ-იც შეიმუშავეს და გამოაქვეყნეს 1917. იგი შედგება სამი მრუდისაგან („სპეკულაციის ინდექსი", „ბიზნესის ინდექსი" და „ფულადი ბაზრის ინდექსი") კონიუნქტურულ ბარომეტრში ფულად-საკრედიტო წარმოების სფერო და აქციები გამოხატულია ბიზნესის სფეროზე. ჰარვარდელები დამახინჯებულად განიხილავენ აგრეთვე კაპიტალ ციკლის ფაზებს. მათი აზრით, კაპიტალ ეკონ. ციკლურობა განპირობებულია მარკეტში დაშვებული ნაკლოვანებებით.

ჰ. ს-ის დაკვირვებათა საფუძველზე „ეკონომიკური გამოკვლევების კომიტეტმა" 1929 გამოაქვეყნა პროგნოზი, რ-ის მიხედვით, ეკონ. აღმავლობა გაგრძელდებოდა 30-იან წლებში. სინამდვილეში 1929 იფეთქა ჭარბწარმოების ეკონ. კრიზისმა, რ-იც შეეხო მთელ კაპიტალ. სამყაროს. საზღვარგარეთის 1929–33 წწ. კრიზისმა საბოლოოდ გააცამტვერა კონიუნქტურათმცოდნეების ამერ. სკოლის თეორიასა და პრაქტიკას თუმცა, II მსოფლიო ომის შემდეგ კაპიტალ. ციკლის მოდიფიცირებისა და სახელმწ.-მონოპ. კაპიტალიზმის გაძლიერებასთან ერთად თანამედროვე ბურჟ. ეკონ. ლიტ-რაში ჰ. ს-ის ტრად. ტენდენციები კვლავაც პოპულარულია, მას იყენებენ ეკონ. გამოკვლევებში.

ლიტ.: ჩანუყვაძე ბ., ბურჟუაზიული ეკონომიკური პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკა, ნაწ. 1, თბ., 1962; Альтер Л. Б., Избр. произведения. Буржуазная политическая экономия США, М., 1971.

ა. სილაგაძე.

ჰარვარდის უნივერსიტეტი, აშშ-ის უძველესი უნივერსიტეტი კემბრიჯში (მასაჩუსეტსის შტ.). დაარსდა 1636 როგორც კოლეჯი 1638-იდან ეწოდა აშშ-ში ემიგრირებული ინგლ. მისიონერის ჯ. ჰარვარდის (კოლეჯს დაუტოვა ქონების ნახევარი და ბიბლიოთეკა) სახელი. XIX ს-მდე კოლეჯი პრივილეგიური სასწ. ხელის იყო, სადაც იღებდნენ 14 წლის ასაკის ბავშვებს. XIX ს. I მეოთხედში გაფართოვდა სასწ. დისციპლინების კურსი, შეიქმნა სამედ. და იურიდ. ფაკ-ტები და 1650 კოლეჯი რეორგანიზებულ იქნა უ-ად. XIX ს. შუა წლებში ჰ. უ. კულტ. ცენტრად იქცა. განსაკუთრებით გაიზარდა სახელი უნ-ტის პრეზიდენტის ამერ. პედაგოგის ჩ. ელიოტის მოღვაწეობის დროს (1869–1909). 1984 ჰ. უ-ში შედიოდა ზოგადსაგანმანათლებლო კოლეჯი, ჰუმანიტარულ და საბუნებისმეტყველო მეცნ., იურიდ., სამედ., ჯანდაცვის, საკონსტრუქტორო, ღვთისმეტყველების, სამთავრობო მართვის, პრაქტ. ადმინისტრაციის, ბიზ. ფაკ-ტები; გამოყენებითი მეცნ. და საინჟინრო განყ-ბები, საბუნებისმეტყველო და ჰუმანიტარული მეცნ., სტომატოლოგიური და სხვ. სკოლები, ობსერვატორია, მუზეუმები. სწავლობდა 16 ათ-ზე მეტი სტუდენტი, მუშაობდა 3000-ზე მეტი მასწავლებელი. ბ-კა (დაარსდა 1638, უძველესი ამერ. ბ-კა; 10 მლნ-ზე მეტი წიგნი, მ. შ. 4 ათ. ტომამდე ნაბეჭდი 1501 წ-მდე). აგრეთვე სპეც. ბ-კები (იშვიათი ხელნაწერებისა და წიგნების, სამედ., ხიმ.-ის და სხვა ბ-კები, სადაც 3 მლნ-ზე მეტი წიგნია). ჰ. უ-ში შეიქმნა გ. ჩ. ჰარვარდის სკოლა.

ჰარვეი, ჰ ა რ ვ ი (Harvey) უილიამ (1 IV 1578, ფოლკსტონი, კენტის საგრაფო, — 3. VI 1657, ლონდონი), ინგლისელი ექიმი, ფიზიოლოგი და ემბრიოლოგი. კემბრიჯში სამედ. ფაკ-ტის დამთავრების შემდეგ (1597) მუშაობდა პადუაში, სადაც 1602 მიიღო პადუის უნ-ტის მედ. დოქტორის დიპლომი ლონდონში დაბრუნების შემდეგ. 1607, ექიმთა სამეფო კოლეჯის წევრად აირჩიეს. მუშაობდა წმ. ბართლომეს საავადმყოფოში ქირურგად და მთავარ ექიმად. ჰ-მ ექსპერიმენტულად დაამტკიცა, რომ ცხოველის სხეულში სისხლი მუდმივად მოძრაობს დახშულ ძარღვებში. რაც განპირობებულია იმ წნევით, რ-იც წარმოიქმნება გულის შეკუმშვის შედეგად. 1628 გამოიცა ჰ-ს წიგნი „ანატომიური გამოკვლევა გულისა და სისხლის მოძრაობის შესახებ ცხოველებში". ამ წიგნში მან საბოლოოდ ჩამოაყალიბა თავისი მოძღვრება სისხლის მიმოქცევაზე, რაც დიამეტრალურად ეწინააღმდეგებოდა გალენის დოქტრინას. ჰ-მ 1651 გამოაქვეყნა „გამოკვლევები ცხოველების ჩასახვის შესახებ", მისი მოძღვრების თანახმად, არა მარტო ცხოველები, არამედ მცენარეებიც თავის განვითარებას კვერცხიდან იწყებენ

თხზ.: Анатомическое исследование о движении сердца и крови у животных, 2 изд., М.–Л., 1948.

ჰარიანა, შტატი ინდ.-ის ჩრდილოეთში ფართ. 44 ათ. $км^2$ მოსახლ. 12,9 მლნ კაცი (1981) ადმ. ც. – ჩ ა ნ დ ი გ ა რ ჰ ი. ჰ. მდებარეობს ინდ.-განგის ვაკეზე. შტატის ეკონომიკა უმთავრესად აგრ. ხასიათისაა მოჰყავთ ხორბალი, ქერი, ფეტვი, პარკოსნები, ბამბა, შაქრის ლერწამი, ზეთოვნები (არაქისი და სხვ.) მისდევენ მეცხოველეობას, უმთავრესად მესაქონლეობას განვითარებულია ბამბეულის, ქვიშის (უმთავრესად შაქრის), მინის, ქაღალდის მრეწველობა საცრისქსოვი ქსო-

ჰარინგტონი (Harrington) ჯეიმზ (7 I 1611, აპტონი, – 11 IX. 1677, ლონდონი), ინგლისელი პუბლიცისტი. ახალი თავადაზნაურობისა და ბურჟუაზიის იდეოლოგი. თავის ნაწარმოებებში გამოდიოდა ინგლ. ფეოდ. მონარქიის აღდგენის საწინააღმდეგო შეიმუშავა ბურჟ. თავადაზნაურული რესპ. კონსტიტუცია ასეთი რესპუბლიკა მას მიაჩნდა სახელმწიფოს საუკეთესო ფორმად, რ-იც დაიცავდა ინგლ. XVII ს. ბურჟ. რევ. მონაპოვარს როგორც ფეოდ. არისტოკრ. და სტიუარტების, ისე ფართო სახ. მასების თავდასხმებისაგან 1659–60 ხელმძღვანელობდა იმ რესპ. ჯგუფს, რ-იც მისი კონსტ. გატარებას ცდილობდა იდეებმა ჯ. ლოკის იდეოლოგიურ მემკვიდრეობაზე, რომ სახელმწიფოს და მისი დაწესებულებების ფორმები დამოკიდებულია საზ.-ბაზრის საკუთრების განაწილებაზე

ალ-ჰარირი აბუ მუჰამად ალ-კასიმ იბნ ალი (1054, მაშანი. ბასრის მახლობლად, – 1122, ბასრა), არაბი მწერალი. ცხოვრობდა აგრეთვე ალ-ბასრის სახელით. ეკუთვნის ლექსების დივანი, ენისტოლეების (რისაილი) კრებული განსაკუთრებული სახელი მოუხვეჭა მაკამათმა (თავლიდიური ნოველების ციკლი) ალ-ჰ-ის მაკამები (მაკამათი) მთლიანი ნაწარმოებია, რ-საც ქმნის 50 ცალკეული მაკამა და აერთიანებს 2 მოქმედი პირი. თითოეული მაკამა ასახავს გმირის ცხოვრების სხვადასხვა ეპიზოდს, რ-ის მოქმედების ადგილია იმდროინდელი აღმოსავლეთის სხვადასხვა ცენტრი მ შ ერთ-ერთია თბილისი (30-ე „თბილისური მაკამა"). მაკამათი დაწერილია გარითმული პროზით (საჯი), შიგ ჩართულია ლექსები, უამრავი ფიგურა, ლიტ. ქარაგმა, ციტატები და სხვ. „ბასრის მაკამაში" ავად გ. წერეთელმა მაკაბლოა ლექსს, რ-იც დაწერილია არაბ. პოეზიისათვის უჩვეულო საზომით და ქარი. ჩახრუხაულის იდენტურია. ალ-ჰ-ის მაკამები მიაჩნდათ „არაბული ენის უმთავრეს საუნჯედ ყურანის შემდეგ" მის დამსგავსებლად მაკამებს არაბები მუდმივად თხზავდნენ ამ ჟანრში, რ-მაც XIX ს-მდე იარსება და თანამედროვე არაბ. ნოველის ერთ-ერთი საფუძვლად იქცა

თხზ.: Макамы, М., 1978.

ლიტ.: წერეთელი გ., სიმეტრიული ენება და მისი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის, თსუ სამეცნიერო სესია (2–4 III. 46) მოხსენებათა კრებ., თბ., 1947.

ნ. ჯურხველიძე

ჰარისი, ჰ ე რ ი ს ი (Harris) სეიმურ ედვინ (დ. 8 IX 1897, ნიუ-იორკი), ამერიკელი ეკონომისტი დაამთავრა ჰარვარდის უნ-ტი (1920) აქვე ეწეოდა პედ. მუშაობას 1922–64 წლებში (1945-იდან პროფესორი), 1964–72 პროფესორი კალიფორნიის უნ-ტში ჰ კეინზიანელობის თვალსაჩინო წარმომადგენელია მისი შრომები ეხება აშშ-ის თანამედროვე ეკონ. განვითარების, განათლების ეკონ. და მიმოსახურების სფეროს პრობლემებს

ლიტ.: Альтер Л. Б., Избр. произведения. Буржуазная политическая экономия США, М., 1971, гл. 13.

ჰარისი, ჰ ე რ ი ს ი (Harris) ჯოელ ჩანდლერი (9 XII 1848, იტონტონი, ჯორჯიის შტ., – 3 VII 1908, ატლანტა იქვე), ამერიკელი მწერალი მისი შემოქმედება დაფუძნებულია აშშ-ის სამხრ. ზანგური ზეპირსიტყვიერების ფოლკ. ტრადიციაზე 1876–1900 გამოაქვეყნა ჰ-ის პირველი ნარკვევები და ნოველები, შემდეგ — წიგნები „ბიძია რემუსი, მისი სიმღერები და ანდაზები ძველი პლანტაციის ფოლკლორი" (1881), „ღამეები ბიძია რემუსთან" (1883), „მისტერ ბაჭია შინ" (1895), „ბიძია რემუსი და მისი ბავშვი" (1906) და სხვ.

ჯ. ჰარისი.

ჰარისონი, ჰ ე რ ი ს ო ნ ი (Harrison) ბენჯამინ (20. VIII. 1833, ნორთ-ბენდი, ოჰაიოს შტ., – 13. III 1901, ინდიანაპოლისი, ინდიანის შტ.), აშშ-ის სახელმწიფო მოღვაწე განათლებით იურისტი. უილიამ ჰენრი ჰარისონის შვილიშვილი აშშ-ის პრეზიდენტი 1889–93 იცავდა სამრეწვ. ფინანსურ ოლიგარქიის ინტერესებს მონაწილეობდა 1861–65 სამოქალაქო ომში. 1865 ბრიგადის გენერლის წოდება მიანიჭეს 1881–87 აშშ-ის სენატორი იყო რესპუბლიკური პარტიიდან გამოდიოდა ლოზუნგით „ამერიკა ამერიკელებისათვის". შემდეგ ლექციებს კითხულობდა სტენფორდის უნ-ტში და მონაწილეობას იღებდა ქვეყნის პოლიტ. ცხოვრებაში, აქვეყნებდა ნაშრომებს

ჰარისონი, ჰ ე რ ი ს ო ნ ი (Harrison) უილიამ ჰენრი (9 II. 1773, ბერკლი, — 4 IV 1841, ვაშინგტონი), აშშ-ის სახელმწიფო მოღვაწე, 1841 აშშ-ის პრეზიდენტი. სწავლობდა ჰემპდენისა და სიდნეის კოლეჯში, შემდეგ გაიარა სამედ. კურსი, მონაწილეობდა ინდიელებისა და ინდიელების წინააღმდეგ ბრძოლებში. 1812 გენ.-ის წოდება მიანიჭეს. წარმომადგენლობითი პალატის წევრი 1816–19, სენატორი — 1825–19. გადადგა კარიერის სახელმწ. მიწების მცირე ნაკვეთებად გაყიდვის შესახებ, რამაც დიდად შეუწყო ხელი დასავლეთის შტატების უკეთ ათვისებას პრეზიდენტობის მოვალეობის შესრულებიდან 1 თვეში გარდაიცვალა.

ჰარლემი (Haarlem). ქალაქი ნიდერლანდში, ამსტერდამის მახლობლად. შეადის რანსტადის კონურბაციაში ჩრდ. ჰოლანდიის პროვ. ადმ. ცენტრი 217 ათ. მცხ. (გარეუბნებიანად, 1984) ნავსადგური სპარნეს არხზე. სატრანსპ. მანქანათმშ., ელექტროტექნ., ქიმ. (სინთეზური კაუჩუკი და სხვ.), საფეიქრო, საქაღალდო, ტრიკოტაჟის. კვების მრეწველობა. ჰ-ს ეკვრის სასაქონლო მეყვავილეობის რაიონი (ტიტის მოყვანა საექსპორტოდ).

„ძველი ქალაქში", გროტე-მარქტის მოედანზე იდგა გოთიკ. ჰოლანდიელების სასახლე (დაარსდ. 1340, გადაკეთებულია რატუშად 1620–30), გროტე-კერკის ეკლესია (სენტ-ბავოკერკი, XV–XVI სს.) ქალაქში არის არხების რიგული ქუჩები სხვა ნეორომანტიკული ნაგებობათაგან აღსანიშნავია მოხუცთა თავშესაფარი (ამ-

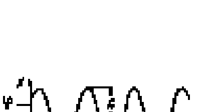
ჰარმონიული რხევა.

ლა ფ. პალსის მუზეუმი, 1608, არქიტ. ლ. დე კეი). პ-ში ბევრი პარკია (მირითადად 1920—30-იანი წწ.)

ჰარმონია (ბერძნ. harmonia — სიმწყობრე, თანაზომიერება, თანხმოვანება), 1. თეორიული მოძღვრება აკორდებისა და ტონალობების თანმიმდევრობათა კანონზომიერების შესახებ. 2. მუსიკალური მეტყველების ერთ-ერთი გამომსახველი საშუალება, რ-ის დროსაც ხდება ბგერების კანონზომიერი შეერთება მელოდიურ განვითარებასთან შეფარდებით. ჰ. მჭიდროდაა დაკავშირებული მელოდიასთან, ტონალობასთან, მის ილიურ-ემოციურ შინაარსთან. სასწ. პრაქტიკაში ჰ. იყოფა ორ ნაწილად: ე. წ. ბირველი ჰ. (მოდულაციამდე) და მეორე ჰ. (მოდულაცია და მელოდიური ფიგურაცია).

ჰ. მუსიკათმცოდნეობის ერთ-ერთი ძირითადი ნაწილია. მისი ფუძემდებლები არიან ჟ. ფ. რამო, შემდეგ გვიან ჰ. რიმანი, ე. კურტი, რუსეთში—პ. ჩაიკოვსკი და ნ. რიმსკი-კორსაკოვი.

ჰარმონიზაცია, ამა თუ იმ მელოდიისათვის შესაფერისი ჰარმონიული თანხლების აღწერა. ერთი და იგივე მელოდია შეიძლება სხვადასხვაგვარად იქნეს ჰარმონიზებული (ჰ-ის ვარიანტები). ბუნებრივი ჰ-ის მნიშვნელოვანი ელემენტებია (საერთო სტილი, ჰარმონიული ფუნქციები, მოდულაციები და ა. შ.) გაპირობებულია მელოდიით მელოდიის ჰ-ის საკითხების გადაწყვეტა ჰარმონიის სწავლების ძირითადი მეთოდია. მელოდიის ჰ. ზოგჯერ მხატვრულ ამოცანასაც ისახავს მიზნად (განსაკუთრებით ხალხ. სიმღერების ჰ.).

ჰარმონიული ანალიზატორი, გამომთვლელი მოწყობილობა, რ-საც იყენებენ რიცხვით პერიოდული ფუნქციების ჰარმონიკების ამპლიტუდების საძიებლად. პრაქტიკულად ყველა ტიპის ჰ. ა-ის შემადგენლობაში შედის მექანიზმი, გადამამრავლებელი და მაინტეგრირებელი მოწყობილობები. ჰ. ა-თა ძირითადი მახასიათებლებია: მოცემული ფუნქციის სახე (გრაფიკი, ელექტრული სიგნალი, მექან. გადაადგილება), ჰარმონიკის უდიდესი ნომერი და ერთდროულად გამოსათვლელ კოეფიციენტთა რაოდენობა. ჰ. ა-თა კლასიფიკაცია ხდება ამ მახასიათებლების მიხედვით. ყველაზე ფართოდ გავრცელებულია მექან. ჰ. ა-ები, რ-თა საშუალებით მოცემული ფუნქციის გრაფიკის ხელით შემოვლებით შეიძლება ერთდროულად მივიღოთ 20—28 ჰარმონიკის ამპლიტუდის მნიშვნელობა.

ჰარმონიული ანალიზი, მათემატიკის დარგი, რ-იც დაკავშირებულია რხევების ჰარმონიულ რხევებად დაშლასთან. პერიოდული (ე. ი. დროში განმეორებადი) მოვლენების შესასწავლად განიხილავენ პერიოდულ ფუნქციებს, მაგ., ჰარმონიული რხევები აღწერება t დროის პერიოდული ფუნქციით: $A \sin(\omega t+\varphi)$. რ-საც ჰარმონიკას უწოდებენ. ჰ. ა-ის ძირითადი ამოცანაა პერიოდული ფუნქციების დაშლა უმარტივეს ჰარმონიულ მდგენელებად, ე. ი. პერიოდული ფუნქციების წარმოდგენა ტრიგონომ. მწკრივების სახით (იხ. ფურიეს მწკრივი).

ჰარმონიული კომპლექსები, თანხმოვანთმიმდევრობანი, რ-თა წევრები სამი სიმების ერთნაირი მოქმედებით წარმოითქმის.

ქართულში ჰ. კ-ის ე. წ. A და B სისტემები გვაქვს. A სისტემაში ბაგისმიერ ხშულმსკდომებს (ბ, ფ, პ) ან წინაენისმიერ ხშულმსკდომებს (დ, თ, ტ) ახლავს აფრიკატებს (ძ, ც, წ, ჯ, ჩ, ჭ) მოსდევს უკანაენისმიერი ხშულმსკდომები (გ, ქ, კ). B სისტემაში მეორე წევრად გვაქვს უკანაენისმიერი ფრიკატივი (ნაპრალოვანი ან აფრიკატი) თანხმოვნები (ღ, ხ, ყ). ორივე სისტემის წყვილებში მჟღერს მჟღერი მოსდევს, ყრუ ფშვინვიერს — ყრუ ფშვინვიერი და ყრუ ყელხშულს (აბრუპტივს) — ყრუ ყელხშული.

ბგ	ფქ	პკ	ბღ	ფხ	პყ
დგ	თქ	ტკ	დღ	თხ	ტყ
ძგ	ცქ	წკ	ძღ	ცხ	წყ
ჯგ	ჩქ	ჭკ	ჯღ	ჩხ	ჭყ

ჰ. კ-ის A და B სისტემებს ქმნის ე. წ. დეცესიური წყვილები, რ-ებშიც წინა წარმოების ბგერას უკანა წარმოების ბგერა მოსდევს. ჰარმონიულ მიმდევრობას შეიძლება ქმნიდეს ზოგი ანტიცესიური წყვილიც (რ-შიც უკანა წარმოების ბგერას მოსდევს წინა წარმოებისა — გდ, ქც), მაგრამ ასეთი წყვილები ქართულში სისტემას არ ქმნის.
შ. ძიძიგური.

ჰარმონიული მწკრივი, რიცხვითი მწკრივი

$$1+\frac{1}{2}+\frac{1}{3}+\frac{1}{4}+\dots+\frac{1}{n}+\dots$$

ჰ. მ-ის თითოეული წევრი (დაწყებული მე-2 წევრიდან) არის საშუალო ჰარმონიული ორ მეზობელ წევრს შორის (აქედანაა სახელწოდებაც — ჰ. მ.). ჰ. მ-ის წევრები მონოტონურად ნულისაკენ. მაგრამ ჰ. მ. განშლადია (გ. ლაიბნიცი, 1673). ჰ. მ-ის პირველი n წევრთა ჯამს აქვს შემდეგი ასიმპტოტური გამოსახულება (ლ. ეილერი, 1740): $S_n=\ln n+C+\varepsilon_n$, სადაც $C=0{,}577215$... ეილერის მუდმივაა, ხოლო $\varepsilon_n\to 0$, როცა $n\to\infty$.

ჰარმონიული პროპორცია, პროპორცია, რ-ის შუა წევრები ტოლია, ხოლო ბოლო წევრი წარმოადგენს პირველი და შუა წევრის სხვაობას $a:b=b:(a-b)$. a რიცხვის დაშლას ორ b და $a-b$ შესაკრებად, რ-ებიც შეადგენენ ჰ. პ-ს, ეწოდება ჰარმონიული დაყოფა ან ოქროს კვეთა. აგრეთვე დაყოფა კიდურა და შუა ფარდობით.

ჰარმონიული რხევა, რხევა, რ-ის დროს ფიზიკური სიდიდე დროის განმავლობაში იცვლება სინუსის ან კოსინუსის კანონით. გრაფიკულად ჰ. რ. გამოისახება სინუსოიდით ან კოსინუსოიდით (იხ. ნახ.). ასეთი ჩაიწერება ასე: $x=A\sin(\omega t+\varphi)$ ან $x=A\cos(\omega t+\varphi)$, სადაც x არის მერყევი სიდიდის მნიშვნელობა დროის მოცემულ t მომენტში (მექან. ჰ. რ-თვის, მაგ., წანაცვლება ან სიჩქარე; ელექტრული ჰ. რ-თვის — ძაბვა ან დენის ძალა), A რხევის ამპლიტუდაა, ω — რხევის წრიული სიხშირე, $(\omega t+\varphi)$ — რხევის ფაზა, φ — რხევის საწყისი ფაზა. რხევის სხვადასხვა სახეთა შორის ჰ. რ-ს უაღრესად მნიშვნელოვანი ადგილი, რასაც ორი გარემოება განსაზღვრავს: 1. ბუნებასა და ტექნიკაში ძალიან ხშირად გვხვდება ფორმით ჰ. რ-ის მსგავსი რხევითი პროცესები; 2. იმ სისტემათა ძალიან ფართო კლასი, რ-თა თვისება შეიძლება უცვლელად ჩავთვალოთ (მაგ., ელექტრული წრედები, რ-თა ინდუქციურობა, ტევადობა და წინაღობა არაა დამოკიდებული ძაბვასა და წრედში დენის ძალაზე), ჰ. რ-ის მიმართ განსაკუთრებულად იქცევიან: მათზე ჰ. რ-ის მოქმედებისას შესრულებულ იძულებით რხევებს ისეთივე ფორმა აქვთ, როგორიც აქვს ჰ. რ-ს, ე. ი. ასეთ შემთხვევაში ჰ. რ. ერთადერთი ტიპია რხევებისა, რ-თა ფორმა ამ წარმოებისას არ მახინჯდება. გარდა ამისა, ნებისმიერი არაჰარმონიული რხევა შეიძლება წარმოვადგინოთ ჰ. რ-ების სპექტრის სახით.

ჰარმონიული ფუნქცია, n ცვლადის ($n\geq 2$) ფუნქცია, რ-იც უწყვეტია რომელიმე არეში თავისი პირველი და მეორე რიგის კერძო წარმოებულებთან ერთად და აკმაყოფილებს ამ არეში ლაპლასის დიფერენც. განტოლებას.

$$\Delta u=\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}+\frac{\partial^2 u}{\partial y^2}+\dots+\frac{\partial^2 u}{\partial z^2}=0.$$

ფიზ. და მექ. მრავალ საკითხში, სადაც ლაპარაკია სივრცის ნაწილზე, რ-ის მდგომარეობა დამოკიდებულია წერტილის მდებარეობაზე და არა დროზე, შესაბამისი მდგომარეობა წარმოადგენს წერტილის კოორდინატების ჰ. ფ-ს.

ჰ. ფ-ის თეორიის უმნიშვნელოვანესი ამოცანებია სასაზღვრო ამოცანები, რ-ებშიც საძიებია ჰ. ფ. ამა თუ იმ არის შიგნით, თუ ცნობილია ფუნქციის მნიშვნელობა ამ არის საზღვარზე. ასეთია დირიხლე ამოცანა, სადაც ჰ. ფ-ს ეძებენ ფუნქციის საზღვრის წერტილებზე მნიშვნელობების საშუალებით. ასეთივეა ნოიმანის ამოცანაც, სადაც ჰ. ფ-ს ეძებენ ამ ფუნქციის საზღვრის წერტილებში ნორმალური წარმოებულის მნიშვნელობათა მიხედვით.

ლიტ.: Смирнов В. И., Курс высшей математики, 3 изд., т. 4, М., 1957.

ჰარნაკი (Harnack) ადოლფ (7. V. 1851, ქ. დერპტი, ახლანდ. ქ. ტარტუ, — 10. VI 1930, ჰაიდელბერგი), გერმანელი თეოლოგი. იყო პრუსიის მეცნ. აკად. წევრი, ბერლინის უნ-ტის რექტორი (1901-იდან). ავტორია მრავალი თეოლ. გამოკვლევისა [„დოგმების ისტორია" სამ ტომად (1885—90), „ძველი ქრისტიანული ლიტერატურის ისტორია ევსებიოსამდე" სამ ტომად (1893—1904), „ქრისტიანობის არსი" (1900) „მისიონერობა, მისი იდეალები და ისტორია" (მე-6 გამოცემა, 1903)]. 1900-იან წლებში ჰ-თან პეტერბ. უნ-ტიდან მივლინებით ი. ჯავახიშვილი, რ-მაც გერმ. ენაზე გამოაქვეყნა „ქვსიათი მეცნიერების მარტვილობა" ჰ-ის კომენტარებითურთ (1901) 1903 ნ. მარის შრომის — „სინის მთაზე მუშაობის წინასწარი ანგარიში" — გაცნობამ გაალრმავა ჰ-ის ინტერესი საქართველოსადმი. მან მოუწოდა გერმ. მეცნიერებს შეესწავლათ საქართვ. ისტორია და კულტურა, რასაც დიდი გამოხმაურება მოჰყვა. ლიტ.: ... ი. ლოლაშვილი.

ჰარნი (Harney) ჯორჯ ჯულიან (17 II 1817, დეპტფორდი, — 9. XII 1897, რიჩმონდი, სარის საგრაფო), ინგლისის მუშათა მოძრაობის მოღვაწე, ჩარტიზმის მემარცხენე ფრთის ერთ-ერთი ლიდერი. მონაწილეობდა ლონდონის მუშათა ასოციაციის დაარსებაში (1836). 1838 დააარსა რევ.-დემოკრ. ასოციაცია. 1842-იდან იყო ჩარტისტული ცენტრ. ორგანოს „ნორთერნ სტარის" („Northern Star") და სხვა ჩარტისტული გამოცემების რედაქტორი. 40-იან წლებში დაუახლოვდა კ. მარქსსა და ფ. ენგელსს. იყო კომუნისტთა კავშირის წევრი. ისევე როგორც სხვა ჩარტისტებმა, ჰ-მ ბოლომდე ვერ აღიქვა მეცნ. კომუნიზმის იდეები. 1861-იდან დროებით ჩამოშორდა პროლეტ. მოძრაობას, იყო I ინტერნაც. წევრი.

ჰაროდი, ჰეროდი (Harrod) როი ფორბზ (დ. 13 II 1900, ლონდონი), ინგლისელი ეკონომისტი, ჯ. კეინზის მოწაფე და მიმდევარი. დაამთავრა ოქსფორდის უნ-ტი (1922). აქვე კითხულობდა ეკონ. კურსს (1929—37 და 1946—67). 1943—45 იყო საადმირალოს მრჩეველი სტატ. საკითხებში, 1947—50—გაეროს ქვეკომისიის წევრი დასაქმებისა და განვითარების სტაბილურობის საკითხებში, 1952—53—სურიაში. საფალუტო ფონდის ეკონ. მრჩეველი. ჰ-ის ძირითადი შრომები ეხება ეკონ. ზრდის, ფულის თეორიის, კაპიტალიზმი საფალუტო სისტემისა და სხვ. პრობლემებს. ჰ. უგულებელყოფდა კაპიტალ. კვლავწარმოების რეალურ პროცესს და მოითხოვს დამახასიათებელ წინააღმდეგობებს.

ჰარპუნი (ჰოლანდ. harpoen), ჩვეულ. ბარჯი, სარეწაო იარაღი ზღვის დიდ ცხოველებზე (ვეშაპი, ლომვეშაპი, სელაპი) სანადიროდ. პრიმიტ. ჰ-ს იყენებდნენ პალეოლითის დასასრულიდან. შედგებოდა ტარისა და წვერისაგან (ქვა, ძვალი, რქა), რ-იც ტარზე თავისუფლად იყო მიმაგრებული, მიზანში მოხვედრისას წვერი მოსწყდებოდა ტარს და ცხოველის სხეულში რჩებოდა, ხოლო გამობმული თასმა კი იშლებოდა და ატივტივებული

ტარი მებარეკეს ცხოვრების აღწერასამყოფელს მიანიშნებდა.

ჰარსპრანგეტი (Harsprangct), წყალსაცავიანი ჰესი მდ. ლულე-ელვენზე, შვეციის ჩრდ. ნაწილში. შედგება ოთხი საფეხურ-წყალვარდნილისაგან, რ-ებიც განლაგებულია 4,2 კმ სიგრძეზე. წყლის ვარდნის საერთო სიმაღლე 75 მ. მაქს. ხარჯი ჰ-ზე დაახლ. 1800 $м^3$/წმ. აგებულია ჰესი.

ჰარტალი (ჰინდი, სიტყვასიტყვით — დუქნის დაკეტვა), ტრადიციული საქმიანობის შეწყვეტა ინდოეთში რაიმე მიზნით პროტესტის ნიშნად. ინდოეთში ეროვნ.-განმ. მოძრაობის პერიოდში საყოველთაო გაფიცვის მნიშვნელობა მიიღო. ჰ-ში მონაწილეობდნენ მუშები, ქალაქის საშ. ფენები, ვაჭრები, სტუდენტები, მოსწავლეები. ჰ. მოიცავდა აგრეთვე საპროტესტო მიტინგებისა და დემონსტრაციების გამართვას. 1918–47 წ. იყო „კოლონ. ხელისუფლებასთან არათანამშრომლობის კამპანიის ერთ-ერთი ძირითადი ფორმა, რ-საც ატარებდა ინდ. ეროვნ. კონგრესი. ინდოეთის დამოუკიდებლობის მოპოვების (1947) შემდეგ ჰ-ს, როგორც პოლიტ. ბრძოლის მეთოდს, ზოგჯერ იყენებდნენ სხვადასხვა პოლიტ. პარტიები.

ჰარტები (Hart) ძმები ჰაინრიხ (30. XII. 1855, ვეზელი, — 11. VI 1906, ტეკლენბურგი) და იულიუს (9 IV. 1859, მიუნსტერი, — 7. VII 1930, ბერლინი), გერმანელი მწერლები, კრიტიკოსები და ჟურნალისტები ერთად გამოსცემდნენ ლიტ.-კრიტ. ჟურნალებს, კრიტ. წერილებს; უარს თამობდ ბრალად სდებდნენ ეპიგონობას, ზერელობას და მოუწოდებდნენ ღრმად ეროვნ. შინაარსის ნაწარმოებების შექმნისაკენ. ჰაინრიხ ჰ-ის მნიშვნელოვანი ნაწარმოებებია ეპოსი „კაცობრიობის სიმღერა“ (ტ. 1–4, 1887–1906). იულიუს ჰ-ისა — ლირ. ლექსების კრებულები, ნოველები, დრამ. ანზორბუნები. ძმების კრიტ. მოღვაწეობამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა გერმ. ნატურალიზმის ესთეტიკის ჩამოყალიბებაში.

ჰარტვისის მუხა, კოლხური მუხა (Quercus hartwissiana), ფოთოლმცვივანი, იშვიათად მარადმწვანე ხე წიფლისებრთა ოჯახისა. მისი სიმაღლე 25 მ აღწევს. ზემოთ აღმართული ტოტები და მომრგვალო ვარჯი აქვს. ფოთლები ტყავისებრია ან სიფრიფანა, ზემოდან მუქი მწვანე, ქვემოდან მკრთალი ფერის, გავრცელებულია დას. საქართველოში (მარადმწვანე ფორმები გვხვდება ქ. ბათუმთან), დას. იმერ- და აჭარეთ-კავკასიაში, მცირე აზიაში — პანტუმში. იზრდება ზ. დ. 1200 მ-მდე თიხნარ, ეწერ, კორდიან, კარბონატულ, დაჭაობებულ ნიადაგებზე; კოლხ. დაბლობზე და აჭარაში — წითელმიწა ნიადაგებზე. მონაწილეობს კოლხ. ტიპის ტყის შექმნაში იმერულ და ქართ მუხებთან ერთად; სიმაღლის და სითბოს მოყვარულია. ქვეშტყიანი და პიროფილურია. აღმონაცენი ჩრდილს კარგად იტანს. მრავლდება თესლით. უხვი ნაყოფმსხმოიარობა 2–3 წელიწადში ერთხელ იცის. აქვს მძლავრი ფესვთა სისტემა. მერქანი მაგარი და გამძლე ლაბაზის ვარჯისა და მუქი მწვანე ფოთლების გამო დეკორატიულია და მისი გამოყენება შესაძლებელია გამწვანებაში.

რ. გაგნიძე.

ჰარტი (Harte) ფრენსის ბრეტ (ბრეტ ჰარტი) (25. VIII. 1836, ოლბანი, — 5 V. 1902, ლონდონი), ამერიკელი მწერალი. სახელი მოუხვეჭა „კალიფორნიული მოთხრობებმა“ (1856–71). ამერ. ლიტ-რის ისტორიაში იგი უმთავრესად შევიდა როგორც ნოველისტი თემატურად მრავალფეროვანი მისი ნოველებისათვის დამახასიათებელია რომანტ. ეფექტები, ავანტიურული ინტრიგა, სენტიმენტალიზმი, რეალისტური ხედვა. თუმცა იგი არ ექცეოდეს ფართო სოც. განზოგადებას, მაინც ამჟღავნებს ნაკლს ბურჟ. მორალის მოჩვენებითობა, ჰუმანური მორალის დამკვიდრების ცდა („ლოიალურა ბანაკის იღბალი“, 1870; „როგორ მივიდა სანტა კლაუსი სიმფსონის ბარში“, 1872 და სხვ.) დიდი წარმატება ხვდა წილად მისი მოთხრობების კრებულს „არგონავტების იქმულებები“ (1875). ჰ-ს ეკუთვნის აგრეთვე რომანები „გაბრიელ კონროი“ (1876), „კლარენსი“ (1895), ნარკვევები, პაროდიები და სხვ.

ჰარტბი (<გერმ. Hartblei, სიტყვასიტყვით — მაგარი ტყვია), იგივეა, რაც სასტამბო შენადნობი.

ჰარტმანი (Hartmann) ედუარდ (23 II 1842, ბერლინი, — 5 VI. 1906, გროსლიხტერფელდე), გერმანელი ფილოსოფოსი-იდეალისტი, ირაციონალისტი. მთავარ შრომაში „არაცნობიერის ფილოსოფია“ (1869) ამტკიცებს, რომ პირველადია არაცნობიერი სულიერი საწყისი, რ-იც მთელი სინამდვილის ერთიანობას განსაზღვრავს, ხოლო სამყაროში მიმდინარე ალოგიკური პროცესები განსაზღვრულია არაცნობიერი საწყისით. ნების, ამ იდეალისტური სავსებით საფუძველზე უარყოფილია მატერიალიზმი და დიალექტიკა. ა. შოპენჰაუერის პესიმიზმის გავლენით ჰ. ეთიკაში უარყოფდა ბედნიერების როგორც მიზნის, ისე რელიგ. გაგებას, აგრეთვე ბედნიერების, სიკეთის განხორციელებისაკენ მიმართულ სოც. პროგრესს. ევოლუციის საბოლოო მიზანი, მისი აზრით, სამყაროს აუცილებელი მოსპობაა, რადგან, როცა არაცნობიერი ამაღლდება ცნობიერების დონეზე და თავისი შეუძლებლობის შემეცნებას დაიწყებს, მას შეაჩერებს როგორც ყოფნის, უგონოსა და მისწრაფების ლტოლვა.

თხზ.: Phenomenologie des sittlichen Bewußtseins, B., 1879; Philosophie des Unbewußten, Bd 1—3, B., 1869; Сущность мирового процесса или философия бессознательного, в. 1—2, M., 1873—75.

ლიტ.: ბიდოიძე ი., ჰეგელის დიალექტიკის კრიტიკის ძირითადი თავისებურებანი ბურჟუაზიულ ფილოსოფიაში, თბ., 1966; Кюльпе О., Современная философия в Германии, M., 1903.

მ. ჭელიძე.

ჰარტმანი (Hartmann) იოჰან პეტერ ემილ (14. V 1805, კოპენჰაგენი, — 10. III 1900, იქვე), დანიელი კომპოზიტორი. სწავლობდა მამასთან — ავგუსტ ვილჰელმ ჰარტმანთან, რ-იც კოპენჰაგენის გარნიზონის ეკლესიის ორგანისტი იყო. 1817–43 წ. ამ ეკლესიაში მუშაობდა, 1824-იდან შეცვალა მამამისი. 1843-იდან სიცოცხლის ბოლომდე კოპენჰაგენის ღვთისმშობლის ეკლესიის ორგანისტი იყო. ჰ. ერთ-ერთი დამფუძნებელია (ნ. გადესთან ერთად) სამუსიკო გაერთიანებისა (1839-იდან მისი პრეზიდენტი). ხელმძღვანელობდა და დირიჟორობდა სტუდენტურ სიმღერის კავშირს (1868–1900), იყო კონსერვატორიის დირექტორი (მისი დაარსებიდან — 1867-იდან) ჰ. დან. მუს. რომანტიზმის პირველი წარმომადგენელია.

ჰარტმანი (Hartmann) ნიკოლაი (20. II. 1882, რიგა, — 9. X. 1950, გეტინგენი), გერმანელი ფილოსოფოსი, კრიტიკული ონტოლოგიის ფუძემდებელი. 1920–45 მარბურგის, კელნის, ბერლინისა და გეტინგენის უნ-ტების პროფესორია. ჰ. ჯერ ჰ. კოჰენის მოწაფე იყო და მარბურგის სკოლის ნეოკანტიანელთა პოზიციებს იცავდა („პლატონის ლოგიკა“, 1909, „მათემატიკის ფილოსოფიური საფუძვლები პროკლესთან“, 1909), შემდეგ კი ე. ჰუსერლის გავლენით დაიწყო ცნობიერების საზღვრების გადალახვა და „თვით საგნებისაკენ“ სვლა. ჰ. მოითხოვს კრიტიკის დამყარებას ფენომენოლოგიის მონაცემზე, იდეალიზმსა და რეალიზმზე მაღლა დგომისა და თვალსაზრისამდელ პოზიციებზე, გვთავაზობს ობიექტური იდეალიზმს, როგორც და სისტემის, საკუთარ გაგებას („შემეცნების მეტაფიზიკის ძირითადი ნიშნები“, 1921), რ-იც შემდგომში განახორციელა დიდ ფაქტობრივ მასალასა და ტრადიციის ათვისებაზე („გერმანული იდეალიზმის ფილოსოფია“, ტ. 1, 1923, ტ. 2, 1929) დამყარებით ქს სისტემა წარმოადგენს შრომებში. „გონითი არსის პრობლემა“ (1933), „ონტოლოგიის დაფუძნებისათვის“ (1935), „შესაძლებლობა და სინამდვილე“ (1938), „რეალური სამყაროს აგებულება“ (1940), „ბუნების ფილოსოფია“ (1950); აღსანიშნავია აგრეთვე „ეთიკა“, რ-იც მ. შელერის გავლენითაა დაწერილი (1926), და უკანასკნელი შრომა „ესთეტიკა“ (1953). ჰ-მა დაწვრილებით დაამუშავა კატეგორიების პრობლემა. განასხვავა მათი სფეროები და ფენები, ღაიბარა დიალექტიკის საპირისპიროდ. მაგრამ ვერ განასხვავა ერთმანეთისაგან ტელეოლოგია და განვითარების თეორია და ორივე უარყო, აღიარა მხოლოდ „ჰორიზონტალური“ და არა „ვერტიკალური“ დიალექტიკა, ამიტომ სისტემის ერთიანობა ვერ დაადგინა. ჰ-ის გავლენა განიცადეს გ. იაკობიმ, ჰ. მარტინმა, ჰ. ჰაიმშა, მ. ლანდმანმა და სხვ. ჰ-ის ხელმძღვანელობით 1922 მარბურგში საფაკულტეტო დისერტაცია დაიცვა მ. გოგიბერიძემ.

თხზ.: Neue Wege der Ontologie, B., 1942; Этетика, M., 1958.

ლიტ.: ბაქრაძე შ., ნ. ჰარტმანის ზოგადი კატეგორიოლოგიის კრიტიკისათვის, თბ., 1985; გოგიბერიძე მ., შემეცნების საგნის პრობლემა, „ჩვენი მეცნიერება“, 1929, № 9; ღოლეშაძე გ., ნიკოლაი ჰარტმანის ონტოლოგიის კრიტიკა, თბ., 1967.

გ. ღოლეშაძე.

ჰარტმან ფონ აუე (Hartmann von Aue) (დაახლ. 1165 — დაახლ. 1215), გერმანელი პოეტი. მონაწილეობდა ჯვაროსნულ ლაშქრობაში 1189–1191. აღსანიშნავია მისი სარაინდო რომანები „ერეკი“ (1180) და „ივაინი“ (1200), რელიგ. თხზ-ები „გრეგორიუსი“ (1187) და „საწყალი ჰაინრიხი“ (1195). მანვე შექმნა „სიმღერები“, რ-შიც გაერთიანდა 13 სამიჯნურო და 3 ჯვაროსნული სიმღერა, აგრეთვე „წიგნაკი I“ — თავისებური გაბაასება გულისა და სხეულს შორის და „წიგნაკი II“ — მიიჯნის სიყვარულის გამო.

ჰარტრის ატომური სისტემა, ერთ-ერთი ფიზიკურ სიდიდეთა ერთეულების ბუნებრივი სისტემა, რ-შიც ერთეულებადაა გატოლებული შემდეგი ფუნდამენტური ფიზიკური მუდმივები: ელექტრონის e მუხტი და m_e მასა [$e = 1{,}6021892\ (46) \cdot 10^{-19}$, და $m_e = 0{,}9109534(47) \cdot 10^{-30}$ კგ], ბორის რადიუსი $a_0 = 0{,}52917706\ (44) \cdot 10^{-10}$ მ და პლანკის მუდმივა $\hbar = h/2\pi = 1{,}0545887\ (57) \cdot 10^{-34}$ ჯ·წმ., ე. ი. სიგრძისა და მასის ერთეულებად მიღებულია a_0 და m_e. დროის ერთეული დაახლ. უდრის $2{,}419 \cdot 10^{-17}$ წმ. ჰ. ა. ს-ის გამოყენება საშუალებას გვაძლევს გავამარტივოთ კვანტური მექან. განტოლებების ჩაწერა. ჰ. ა. ს. შემოიღო ინგლ. ფიზიკოსმა დ. ჰარტრიმ (D. Hartree) 1928.

ჰარტრი—ფოკის მეთოდი, თვითშეთანხმებული ველის მეთოდი, უერთიერთქმედი ფერმიონების სისტემის მიახლოებითი აღწერისა და გამოთვლის გავრცელებული მეთოდი კვანტურ მექანიკაში. დაამუშავეს ინგლ. ფიზიკოსმა დ. ჰარტრიმ (1928) და ვ. ფოკმა (1930) ატომთა სპექტრის ასახსნელად. შემდეგმი წარმატებით იყენებდნენ ატომბირთვისა და მოლეკულების სტაციონარული მდგომარეობათა გამოსაანგარიშებლად და სხვ. ჰ.—ფ. მ-ს ფართოდ იყენებენ აგრეთვე მყარი სხეულის ფიზიკასა და ბირთვულ ფიზიკაში.

ლიტ.: Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М., Квантовая механика, 2 изд., M., 1963 (Теоретическая физика, т. 3).

ჰარტფორდი (Hartford), ქალაქი აშშ-ის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში, ახალ ინგლისში. კონექტიკუტის შტატის ადმ. ცენტრი. 136 ათ. მცხ. (1980). ნავსადგური მდ. კონექტიკუტზე. განვითარებულია მანქანათმშ. და

ჰარტვისის მუხა: ფოთლებიანი ტოტი და ნაყოფი.

ბ. ჰარტი.

ლითონდამუშავება, ავტომობილები, ნავთობის, სამრეწვ. მოწყობილობას, ხელსაწყოებს, აეროპლანებს, საწყობ და სასაწყობო მანქანებს, ტვირთსაზიდ იარაღს. უნ-ტი. ? დაარსდა 1633.

ჰარუნ არ-რაშიდი (II. 766, რეი, — 24 III. 809, ტუსი), ხალიფა (786-იდან) აბასიანთა დინასტიისა. ძალაუფლება ხელში ჩაიგდო და განაგებდა ბარმაქიანთა გვარის ვეზირების დახმარებით, რ-ებიც წარმოადგენდნენ ირან. ფეოდ. არისტოკრატიას, ხოლო 803-იდან მათი ჩამოცილების შემდეგ განაგებდა ერთპიროვნულად. ჰ. ა.-რ-ის დროს სახალიფოში განვითარდა სოფ. მეურნეობა, ხელოსნობა, ვაჭრობა და კულტურა (უმთავრესად ლიტერა). ჰ. ა.-რ. განაგრძობდა ბრძოლას ბიზანტიასთან. გარდაიცვალა შუა აზიაში სამხ. ლაშქრობის დროს.

ჰარუთაშვილი სტეფანე (ა მ ძ უ მ ი ძ ე-პ ე ი) [1718 ან 1725, ილი (ტოკონი), — 1770, იქვე]. ქართველი გრავიორი და ოქრომჭედელი, XVIII ს-ის სკოლის წარმომადგენელი, ხუცი ფერადი გრავიურის ერთ-ერთი პირველი ოსტატი. ჰ-ს ნამუშევრების უმეტესობა შესრულებულია 1764—70 უმთავრესად ხატავდა ახალგაზრდა ქალებს (გამოქანდაკებულს, მოცეკვავეებს და ა. შ.), ქუჩის სცენებს. მისი გრავიურებისათვის დამახასიათებელია კონტურის დახვეწილი ხაზი, ნაზი კოლორიტი ბეჭდვის დროს ხშირად იყენებდა რელიეფური ფურცლის და სხვა რთულ ტექნიკას.

ჰარშა (სრული სახელი ჰ ა რ შ ა ვ ა რ დ ჰ ა ნ ა) (გ. 647), ინდოელი დრამატურგი, ჩრდ. ინდოეთის მმართველი (დაახლ. 606—647) პუშიაბჰუტის (პუშიაბჰუტი) სახელმწიფოდან წყრდა სანსკრიტზე ცნობილია ჰ-ს დრამები „რატნავალი", „პრიადარშიკა", რ-თა სიუჟეტი აგებულია სატრფიალო-ავანტიურულ ინტრიგაზე, და „ნაგების სახარული" („ნაგანანდა"), რ-შიც სატრფიალო ფონის მუდმივური ლეგენდა სამართლიანობისათვის თავდადებული მეფის ჯიმუტავაჰანის შესახებ ჰ-ს რამდენიმე ლექსი შემონახულია ანთოლოგიებში.

ჰარცი (Harz), მთები გფრ-სა და გდრ-ში, სიგრძე 90 კმ, სიმაღლე 1142 მ-მდე (მთა ბროკენი) ტიპური ჰორსტია. აგებულია პალეოზოური კვარციტებით, გრანიტებითა და ფიქლებით. პენეპლენები — მეზოზოური კარსტებით თხემური ნაწილი პლატოსებრია, რ-ზეც აღმართულია ცალკეული მთები. მასივები კალთები ციცაბოა და დანაწევრებულია ხეობებით შემოსილი სიუჟეტით. მოიპოვება დანაწილება არის სპილენძის, ტყვიის, თუთიის საბადოები განვითარებულია ტურიზმი.

ჰასან II ძულაი ჰასან ალაუი (დ. 9 VII 1929, რაბატი), მაროკოს მეფე 1961-იდან, ალაუიტების (ალაუიდების) დინასტიისა. 1952 დაამთავრა ბორდოს (საფრანგეთი) უნ-ტის სამართლის ფაკ-ტი. მაროკოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ (1956) დანიშნეს შეიარაღებული ძალების გენ. შტაბის უფროსად. შემდეგ პრემიერ-მინისტრად და თავდაცვის მინისტრად (1960 მაისი — 1961 თებ.). 1961 წ. 3 მარტს გამოცხადდა მაროკოს მეფედ და მუსლიმანთა რელიგ. მეთაურად. ჰ II არის სახელმწიფოს მეთაური და შეიარაღებული ძალების უმაღლესი მთავარსარდალი.

ჰასან-ბეგ რუმლუ (1531/2 — 70-იანი წწ. მიწურული), ირანელი ისტორიკოსი. წარმოშობით ყიზილბაშურ რუმლუს ტომს ეკუთვნოდა. დაახლოებული იყო შაჰის კართან და მონაწილეობდა თან ახლდა თამაზ I-ს ლაშქრობებში. ავტორია 12-ტომიანი მსოფლიო ისტ. ტომის თხზულებისა „უმშვენიერესი ისტორიათაგანი" („აჰსან ალ-თავარიხ"). შემონახულია თხზულების მხოლოდ 2 უკანასკნელი ტომი. ამ 12 ტომში მოთხრობილია პირველ სეფიანი ხელმწიფეთა ისტორია 1578-მდე. ამავე ტომში კრებული ცნობებია საქართველოს ისტორიისთვის. ქრონიკა, დასავლეთ საქართველოს და ირანის შესახებ ამ ბრძანებების ცხოვრებისა დაწვრილებით ისპოლა შესახებ. წყაროდაც ეგზოთიკი ხშირად იყო.

თხზ.: ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ (სპარს. ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ე. ყ ი ფ შ ი ძ ე მ, შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ), თბ., 1966, ბ უ შ ი ძ ე ვ., „აჰსან ათ-თავარიხის" ცნობები XV საუკუნის საქართველოს შესახებ, კრ.: საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, [ტ.] 2, თბ., 1979.

რ. კიკნაძე.

ჰასანლუ, თეფე, სამოსახლო გორა, ჩრდ.-დასავლეთ ირანში. ძველი ჩრდ.-დას. ირანში (ირანის აზერბაიჯანი), ურმიის ტბის სამხრ. ნაპირთან. არქეოლ. გათხრებით (1956—72, რობერტ დაისონი, აშშ) გამოვლენილია ძვ. წ. 6000—400 ურთიერთმონაცვლე ნამოსახლარი ფენები, რ-ებიც 10 ძირითად პერიოდად იყოფა. განსაკუთრებით კარგად იყო დაცული ადრინდ. რკინის ხანის (ე. IV პერიოდი. ძვ. წ. 1000—800) შენობები ამ დროის ჰ-ს გორაზე მდინის სახელმწიფოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრე იდგა. არქეოლ. მონაპოვრიდან აღსანიშნავია მინით. სეფნებით შემკული კერამიკის საგნები და ოქროს თასი. ე მოჩიტულის აზრით, თქროს თასზე ასახულია ხურიტული ღვთაებების კუმარბის მითი, რ-იც ხეთურმა ტექსტებმა შემოინახა.

ლიტ.: D y s o n H. R., Ninth century men in western Iran, «Archaeology», 1964, v. 17, № 1. ო. გაგოშიძე.

ჰასან-ფაშა ჯ ა ყ ე ლ ი, ახალციხის (ჩილდირის) ფაშა 1758—67. ახალად დანიშნულ ფაშას დაევალა გაძლიერებული იმერეთის სამეფოს კვლავ დამორჩილება ამ მიზნით ჰ.-ფ.-მ 1758 თრჯერ ილაშქრა იმერეთში, მაგრამ ორჯერვე დამარცხდა 1759 გადააყენეს მის ნაცვლად დანიშნეს იბრაჰიმ-ფაშა (ჯაყელი), რ-საც ხელი აუფრინდა 1761 კვლავ ჰ.-ფ. დანიშნეს ორი თუგით მალე იგი სამთუღიანი ფაშა და სერასკერი გახდა 1763—67 ჰ.-ფ.-მ მრავალგზის ილაშქრა იმერეთში, მაგრამ უშედეგოდ 1767 თებ. იგი ახალციხიდან გაიწვიეს და ხელისუფლ. ფაშად გაამწესეს.

ლიტ.: ლ ო მ ს ა ძ ე შ., სამცხე-ჯავახეთი (XVIII ს. შუაწლებიდან XIX ს. შუა წლებამდე), თბ., 1975. შ. ლომსაძე.

ჰასდრუბალი (Hasdrubal), კართაგენის რამდენიმე სარდლისა და პოლიტიკური მოღვაწის სახელი 1. ჰამილკარ ბარკას სიძე და თანამოსაყდრე ძვ. წ. 229 სარდლობდა კართაგენის ლაშქარს ესპანეთში, დააარსა ქ. ახალი კართაგენი (ახლანდ. კარტახენა). გარდაიცვალა ძვ. წ. 221. 2. ჰამილკარ ბარკას ძე, ჰანიბალის ძმა იბრძოდა ესპანეთში, გადალახა პირენეები და ალპები, რათა დახმარებოდა ჰანიბალს იტალიაში, მაგრამ მდ. მეტავრუსთან ბრძოლაში დაიღუპა (ძვ. წ. 207). 3. გისკონის ძე, კართაგენის ჯარის სარდალი II პუნიკური ომის დროს. რომაელთა წინააღმდეგ ესპანეთში რამდენიმე წარმატების (ძვ. წ. 212, 207) შემდეგ წააგო ბრძოლა სციპიონთან (ძვ. წ. 206). ნუმიდიელების წინააღმდეგაც იბრძოდა 4. კართაგენის ჯარის სარდალი ნუმიდიელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ძვ. წ. 150. 149-იდან ხელმძღვანელობდა კართაგენელთა ბრძოლას რომაელთა წინააღმდეგ. ა. ჯიქიძე.

ჰასელტი (Hasselt), ქალაქი ბელგიაში. ლიმბურგის პროვ. ადმ. ცენტრი. ნავსადგური მდ. დემერზე, ალბერტ-კანალის მახლობლად. 65.5 ათ. მცხ. (1983) ქიმ., კვების მრეწვ., სას.-სამ. მანქანათმშენებლობა.

ჰა-ხინგანგუნგ-ბოდეკე? ძვ. წ. XIX ს. დასავლეთის ქალაქი დაარსდა ფარაონ სენუსერტ II-ის პირამიდის მშენებლობის დროს. ბრიტანელმა ფლინდერს პეტრიმ შესწავლილთან (თანამედროვე კაჰუნი) გათხარეს 1888—90 (ეგ პეტრი) ქალაქი მ მხრივ კედლით იყო გამაგრებული. შეიცავდა ნილოსის ჩაღუნლოს ალე ნაწილში გადაწყობილი იყო ჩერილო... მაღალი ფენის კუთვნილი მრავალოთახიანი აგურის სახლები, რომლის კედლები მოხატული იყო. ფართო ქუჩებით ქალაქი კვარტალებად იყო დაყოფილი. დას. ნაწილი (უფრო მცირე ტერიტ.) გამოყოფილი იყო ყრუ კედლით და მჭიდროდ იყო დასახლებული ხელოსნებითა და მიწის მუშებით, რ-ებიც 4—5 ოთახიან სახლებში ცხოვრობდნენ ჰ.-ს.-ში მრავლად აღმოჩნდა პაპირუსი — წერილები, ტრაქტატები, აღწერები, ანდერძები, რ-ებიც მოწმეების თანდასწრებით დამოწმებული და რეგისტრირებული იყო ე. წ. „საბუთების სახლში". ნაპოვნია აგრეთვე ყოფითი საგნები და შრომის იარაღი. პირამიდის მშენებლობის დასრულების შემდეგ ჰ.-ს-ჰ თანდათან დაცარიელდა.

ლიტ.: P e t r i e W. M. F., Kahun, Gurob and Hawara, L., 1890; მ ი ს ი ვ ე, Illahun, Kahun and Gurob. 1889—1890, L. 1891; Petrie papyri, ed. F. Griffith, L., 1898.

ჰასუნის კულტურა, ძვ. წ. VI ათასწლეულის ადრესამიწათმოქმედო კულტურა ჩრდ. მესოპოტამიაში. შეცვალა თ ე ლ ი ს ო ტ ო-უ მ-დ ა ბ ა ღ ი ი ს კულტურა. ეპონიმური ძეგლი თელ-ჰასუნა (Tell Hassuna) მდებარეობს ქ. მოსულის სამხრ.-ით (ერაყი). გათხარეს 1943—44 (ს. ლოიდი და ფ. საფარი) ჩრდ. ობეიდური, ჰალაფისა და სამარის კულტურების ფენების ქვეშ აღმოჩნდა უფრო ადრინდ., 5 მ სიმძლავრის ფენა, რ-იც თავისებური კერამიკით ხასიათდება. ჰ. კ.-ის სრულად გათხრილი ძეგლია იარიმ-თეფე I, რ-იც მდებარეობს ქ. თელ-აფართან, სინჯარის ველზე. კულტ. გავლენა ვრცელდება ჩრდილოეთშუამდინარეთში. ჰ. კ.-ის მეურნ. დაფუძნებული იყო მიწათმოქმედებასა (ორმარცვალა ხორბალი, სპელტა, კილიანი და უკილო ქერი) და მესაქონლეობაზე (ძროხა, თხა, ცხვარი). ნადირობა მეორეხარისხოვანი იყო დამახასიათებელია თიხის ბლოკებისაგან ნაგები მრავალოთახიანი (8—10 და მეტი) ოთხკუთხა სახლები, რ-ებიც ზოგჯერ შიდა ეზოს გარშემო იყო განლაგებული ერთეულების სახით გვხვდება წრიული ნაგებობებიც. მრავლადაა ქურებისა, ლუმილებისა და სხვადასხვა სამეურნეო ნაგებობების ნაშთები. ჰ. კ.-თვის დამახასიათებელია 3 სახის კერამ. ნაწარმი: 1 უხეში კეცის, მოუხატავი, ხშირად რელიეფური ორნამენტით შემკული ჭურჭელი, 2 მოუხატავი, გლუვი, ნაკაწრი (უმეტესად წიწვიანი) სახეებით შემკული ჭურჭელი; 3 ღია ხორცისფერ ფონზე წითელი საღებავით მოხატული ან ყრილზე ლაქით შეღებილი და მოხატული ორნამენტით ჭურჭელი. ჭურჭელი კერამიკის განვითარების მიხედვით გამოყოფენ „არქაულ" და „სტანდარტულ" თიხის ჭურჭელს. გავრცელებულია იხსიდიანისა და კაჟისაგან დამზადებული დანისებური ფირფიტები და მათზე ნაკეთები იარაღი, ჩამქრის სასარითები, ორმხრივ დამუშავებული შუბისა და ისრის პირები და სხვ. ქვის ჭურჭლიდან აღსანიშნავია თიხები. გახეხილ-გაპრიალებული ცულები, ხელსაფქვავები, სანაყები და სხვ. ძვლის ნაწარმიდან — სადგისები და სამართებლები გვხვდება აგრეთვე მარტივი ბეჭდისებურსაკიდებიანი ქვის სამკაულები და მძივები. ზოგიერთის მძივები და სამკერდე, ტერის სამაჯური, თიხის სქემატური ქალის ქანდაკებები.

ნამოსახლარის ტერიტორიაზე უმეტესად ბავშვების სამარხებია აღმოჩენილი. ჰ. კ. შეცვალა ჰალაფის კულტურამ.

ლიტ.: М у н ч а е в Р. М., М е р п е р т Н. Я., Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии, М., 1981; L l o y d S., S a f a r F., Tell Hassuna, «Journal of Near Eastern Studies», 1945, v. 4, № 4. ო. კილურაძე.

ჰატერასი (Hatteras), კონცხი ჩრდ. ამერიკის ატლანტიკის ოკეანის სანაპიროზე, აშშ-ში (ჩ. გ. 35°15' და დ. გ. 75°32')

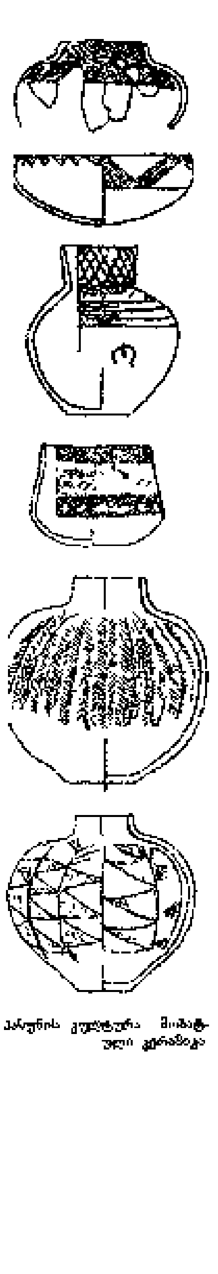

ჰასუნის კულტურა. მოხატული კერამიკა

წარმოადგენს ქიმიანი კონტულის შიგ-რილს

ჰატერია, ტ უ ა ტ ა რ ა (Sphenodon punctatus), ქვეწარმავალი; ნისკარტთავი-ანთა ქვეკლასის ერთადერთი თანამედროვე წარმომადგენელი. წააგავს ხვლიკს მისი მორფოლოგიურ-ფიზიოლოგიური სხეულის სი-გრძე 75 სმ აღწევს. აქვს დიდი თავი და ნ-თითიანი კიდურები ზურგსა და კუდზე სამკუთხა ქერცლებისაგან შემდგარი და-ბალი ქედი გასდევს. თვალის გუგა ვერ-ტიკალურია, გარგად აქვს განვითარებუ-ლი კუდის თვალი დიდის აპკი და შუა ყუ-რი არა აქვს შემორჩენილია ახალი ზე-ლანდიის მცირე კუნძ. სადაც სპეც ნა-კრძალია შემჩნეულ ცხოველთა სიორეებ-ში აქტიურია ღამით იკვებება უხერხემ-ლოებით ო. ჩიხრულაშვილი

ჰატვანი, ქალაქი და სატრანსპორტო ია-პონიაში, კ. ჰონსიუს ჩრდ. სანაპიროზე, აომორის პრეფექტურაში 289 ათ. მცხ. (1982) ტოპოკის უდიდ რ-ნის სამრეწვ. ცენტრი. ქიმ., მანქანათსაშ., ცელულოზ-ქაღალდის, ხაფთიერი, ცემენტის, კვების მრეწველობა ნავს მეტალურგია თევზსა-ჭერი ბაზა

ჰატიორი, ქალაქი იაპონიაში, კ. ჰონსიუზე ტოკიოს პრეფექტურაში 388 ათ. მცხ. (1982) ტოკიოს ქალაქ-თანამგზავ-რი სამრეწველო მრეწვ. ცენტრი. ელექტრო-ტექნ. მანქანათმშ., ქიმ., ხის დამამუშ. მრეწველობა

ჰატოიამა იჩირო (1 I 1883, ტოკიო, — 7 III 1959, იქვე), იაპონიის პოლიტი-კური მოღვაწე 1927-იდან სეიიუკაის (იაპ. მიწელთა ინტერესებისა და მეწარმეთა) პარტიის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი. 1931—34 განათლების მინისტრი. II მსოფლიო ომის (1939—45) დროს შეიღრიდა ტახტის დამხმარების ასოციაციაში. II მსოფლიო ომში იაპ. დამარცხების შემდეგ, 1945 ნოემბ., დააარსა ლიბერ. პარტია და მისი თავ-რი იყო ამერ. საოკუპაციო ხელისუ-ფლება მიერ პოლიტ. მოღვაწეობიდან მის ჩამოშორებამდე (1946 მაისამდე) სან-ფრანცისკოს საზავო ხელშეკრულების და-დების (1951) შემდეგ დაუბრუნდა პოლიტ. მოღვაწეობას და 1954-იდან — 1956 დეკ-მდე, როგორც დემოკრ. პარტიის (1955 ნოემბ-იდან — ლიბერ.-დემოკრ. პარტია) ლიდერი, მეთაურობდა მინისტრთა კაბინეტს 1956 წ 19 ოქტ. მოსკოვში იაპ. მთავრობის სახელით ხელი მოაწერა სსრკ-იაპ. ერთობლივ დეკლარაციას საომარი მდგომარეობის შეწყვეტისა და ორ ქვეყა-ნას შორის დიპლ. ურთიერთობის აღდგე-ნის შესახებ 1957—59 იყო „იაპონია-სსრკ" საზ-ბის პრეზიდენტი

ჰატონი (Hutton) ჯეიმზ (3 VI 1726, ედინბურგი, — 26 III 1797, იქვე), შოტ-ლანდიელი ბუნებისმეტყველი. გეოლოგი. ჰ-მა საფუძველი ჩაუყარა პლუტონიზმს— მოძღვრებას, რ-ის თანახმად დედამიწის ქერქის ისტორიაში წამყვანი როლი ეკი-სრება შიდა ენდოგენურ პროცესებს. დაამტკიცა გრანიტების ინტრუზიული წარმოშობა შრომაში „დედამიწის თეო-რია" (1788) ჰ-მა დედამიწის ისტორია წარმოადგინა როგორც კონტინენტების ნგრევისა და ახალთა წარმოშობის უსას-რულოდ განმეორებადი ციკლური პროცე-სების ერთობლიობა მიუთითა წარსულისა და თანამედროვე გეოლ. პროცესების მსგავ-სებაზე

ჰატშეფსუტი (დაახლ ძვ წ 1503—1480), ძვ ეგვიპტის დედოფალი (ფარაო-ნი), XVIII დინასტიის წარმომადგენელი. თუტმოს I-ის ასული და მისი თანამმართ-ველი 15 წლის მანძილზე. ტახტს ერთმა-ნეთს ეცილებოდნენ ჰ., თუტმოს II (ჰ-ის ნახევარი ძმა და მეუღლე) და თუტმოს III (იმ თუტმოსი) ჰ-ის მომხრე დიდებულთა პარტიამ თუტმოს III მმართველობის ჩა-მოაშორა და ჰ. გაამეფა. ეგვ. შიდა არეუ-ლობით ისარგებლეს ნუბიელებმა და აზია-ელებმა, მაგრამ ჰ-მა აჯანყება ჩაახშო და სამხრ. პალესტინაშიც გაგზავნა დამსჯელი ექსპედიციები ჰ. არ ომობდა, ქვეყნის სიმ-დიდრე სამშვიდობო საქმიანობისათვის გამოიყენა — აღადგინა ჰიქსოსების მიერ დანგრეული ძვ ტაძრები და აგო ახალი (იხ. დეირ-ელ-ბაჰარი); განაახლა საბადო-ების დამუშავება სინის ნ-კ-ზე და მოაწყო საგაჭრო ექსპედიციები პუნტის ქვეყა-ნაში ჰ-ის გარდაცვალების შემდეგ თუტ-მოს III შეეცადა მოესპო მის ხსოვნას და თითქმის ყველგან მოსპო მისი სახელი.

ჰატშორნი, ნაყოფიერების, სიყვარულისა და მხიარულების ქალღმერთი ძველეგვიპ-ტურ მითოლოგიასა და რელიგიაში. გა-მოსახავდნენ ძროხისთავიან ქალად, რქებს შორის მზის დისკოთი და ფრთებგაშლილი შავარდნით ქალებისა და ბავშვების მფარ-ველი დეთაებად ითვლებოდა მისი კულ-ტის ცენტრი იყო ქ. იუნუტი (ახლანდ დენდერა) მისი სახელი ერქვა ეგვ. წლის III თვეს

ჰაუარდი (Howard) ებინიზერ (29 I 1850, ლონდონი, — 1 V 1928, უელინ-გარ-დენ-სიტი), ინგლისელი ქალაქთმშენებლო-ბის თეორეტიკოსი და სოციოლოგი. ცხოვ-რობდა ნიუ-იორკსა (1872—77) და ლონდონ-ში (1877-იდან). გაიზიარა რ. უ. ემერ-სონისა და ჯ. რესკინის სოც-უტოპიური იდეები. წამოაყენა ქალაქ-ბაღების შექმნის იდეა. პირველი ქალაქ-ბაღის შექმნის მთა-ნებლობის ინიციატორი ლეჩუორთსა (1902—03) და უელინ-გარდენ-სიტიში (1920). 1899 დააარსა ქალაქ-ბაღების ასოციაცია.

ჰაუბიცა (გერმ. Haubitze, < ჩეხ. houfnice — თავდაპირველად — ქვის სატყორცნი მანქანა), საარტილერიო ქვემე-ხი, რ-საც სამიზნეთა სამიზნეებზე სას-როლად და თავდაცვითი ნაგებობების და-სანგრევად იყენებენ. ჰ-ს შედარებით მოკ-ლე ლულა (15—30 კალიბრი) აქვს. ჭურ-ვის საწყისი სიჩქარე 300—600 მ/წ, სრო-ლის სიშორე — დაახლ. 18 კმ. პირველად ჰ. გაჩნდა ევროპაში XV ს-ში (იტალია, გერმანია) და ქვის ჭურვებით სროლისათ-ვის იყენებდნენ. XVI ს. II ნახევარში მათ ისროდნენ მცდომ ჭურვებს. რუსეთში პირველად ჰ. XVI ს. შუა წლებში შეიქმ-ნა ჰ-მა დიდი გამოყენება პოვა I და II მსოფლიო ომებში. დიდ სამამულო ომ-ში (1941—45) მაღალი თვისებები გამოამ-ჟღავნა 122, 152, 203, 88 სამ. ჰ-ებმა

ჰაუპტვახტი (გერმ. Hauptwache), სამ-ხედრო შენობა, სადაც დაპატიმრებულ სამხედრო მოსამსახურეს აყოვნებენ სასჯ. შეფარდებულ ვადით. არსებობს საგარ-ნიზონო და საჯარისო ჰ. ჰ-ში ათავსებენ დისციპლინარული წესით, სამხედრო ორ-განოების მიერ დაპატიმრებულს, სამარ-თალში მიცემულ სამხ. მოსამსახურეს და მსჯ., ვისაც სამხ. ტრიბუნალმა ჰ. მიუსაჯა.

ჰაუპტმანი (Hauptmann) გერჰარტ (15 XI 1862, ობერზალცბრუნი, — 6 VI 1946, აგნეტენდორფი). გერმანელი მწე-რალი. ნობელის პრემიის ლაურეატი (1912) XIX ს. 80-იან წლებში ლიტერატ. გამოვიდა ლირ. ასპარეზზე. მის პირველ მოთხრობებში უკვე შეიმჩნეოდა ნატურა-ლისტური ტენდენციები. სახელი გაითქვა დრამით „მზის ამოსვლის წინ" (1889), რ-ის თემა — მუშიკ. თაობის რღვევა — მის არაერთ ნაწარმოებში დამკვიდრდა („და-ზავების ზეიმი", 1890; „მარტოხელანი", 1891). ჰ. ცნობილი იყო გერმ. ნატურა-ლიზმის მეთაური, თუმცა მის შემოქმედე-ბაში თვალსაჩინოა რეალისტური ელემენ-ტებიც. აგრეთვე პესიმისტური ინტონაცია. თემითა და სტილით მკვეთრ ნოვატორულად აღიარეს მისი დრამა „ფეიქრები" (1892). ჰ-მა მრავალ ჟანრში სცადა კალამი, წერ-და ლექსებს, კომედიებს, დრამებს, ზღაპ-რებს; ალეგორიულ-სიმბ. ტრაგედია „ჩაძი-რული ზარი" (1896). I მსოფლიო ომის დროს პაციფისტის პოზიცია ეკავა; ამ პე-რიოდში ისტ. და მითოლ. თემებით გატა-ცებასთან ერთად გადაიხარა ირაციონა-ლიზმისკენ (დრამები „ზამთრის ბალადა", 1917; „თეთრი მხსნელი", 1920; რომანი, „ემანუელ ქვინტი — ქრისტეს სულელი" 1910 და სხვ.). ფაშიზმის წლებში დაწერა ავტობიოგრ. რომანი „ჩემი სიჭაბუ-კის თავგადასავალი" (ტ. 1—2, 1937), დრამ. ტეტრალოგია ატრიდ. ლეგენდის სიუჟეტზე (1941—44); ნაცისტების მტრული განწყობილება გამოიწვია მის პოემაში „დიდი სიზმარი" (1942—43). სიკვდილის წინ, 1946, არჩიეს „კულ-ტურბუნდის" საპატიო პრეზიდენტად.

ჰ-ის შემოქმედების ქართ. საზ-ბა უკვე XX ს. დასაწყისშივე იცნობდა. 1902 „მო-ამბის" №-2—№-4 ნომრებში გამოქვეყნდა ვიქტ. იან-ანის თარგმანი „დაძირული ზარი" (ლაიფცი 1916); ქართ. სცენაზე იმხანად იდგმებოდა ჰ-ის პიესები — „დაზა-ვების ზეიმი" საიაკურიო „აღიდებიიტი ხალხი" (1901). „წავის ქურქი" საიოკურიო „მეღავნის ძიებები" (1903), „როზა ბერნ-დი" (1904), „ფეიქრები" (1904—05, გა-მოქვეყნდა 1910), „მარტოხელანი" (1906), „მიჩაელ კრამერი" (1907), „მზის ამოს-ვლამდე" (1910), „ჰანელეს ამაღლება" (1911), „მიხაელ კრამერი" (1911), „მღვ-ლი და თაგ" (1912), „ეილჯელმ პენშელი" (1915), 1979 „მზის ჩასვლის წინ" დადგა მარჯანიშვილის სახ. სახელმწ. თეატრში (რეჟ. მ. თუმანიშვილი).

ჰ-ის შემოქმედებას მიუძღვნა წერილი კ. აბაშიძემ — „ჰაუპტმანის ახალი პიესის გარშ." (გაზ. „ივერია", 1906, № 7) და სხვ.

თხზ.: Ausgewählte Werke, Bd. 1—8, B., 1962; Пьесы, т. 1—2, М., 1959

ლიტ.: ა ბ ა შ ი ძ ე კ., ცხოვრება და ხელოვნება, თბ., 1971, კ ა ც ი ტ ა შ ვ ი ლ ი მ., გერჰარტ ჰაუპტმანი ქართულ სცენაზე, «მნათობი», 1973, №4; მ ი ხ ი ა ძ ე, «დაკარგული თაობის» თემა გერჰარტ ჰაუპტმანის შემოქმედებაში, იქვე, 1974, №4; კ ა კ ა ბ ა ძ ე ნ., გერჰარტ ჰაუპტმანი, მის წგნ.: ნარკვევები XX საუკუნის გერმანული ლიტერატურიდან, თბ., 1964; ძ ი ძ ი გ უ რ ი შ., გერჰარტ ჰაუპტმანი, მის წგნ.: ქართულ-გერმანული ლიტერატურული ურთიერთობიდან, თბ., 1969.

მ. რუხაძე-შვილი

ჰატერია.

გ. ჰაუპტმანი

ჰაუსა, ხალხი დას. სუდანში. შეადგენენ ჩრდ. ნიგერიის მოსახლ. მნიშვნელოვან ნაწილს, ცხოვრობენ აგრეთვე კამერუ-ნის, ნიგერის, ჩადის, ცენტრ. აფრიკის რესპუბლიკებში და სხვ. ქვეყნებში. სა-ერთო რიცხვი 18 მლნ. კაცზე მეტი (1978, შეფასება). ენა — ჰაუსა. რელიგია — ის-ლამი. ნაწილობრივ შემორჩენილი ბუნების ძალთა და წინაპართა კულტები. შუა საუკუნეებში ჰ-ს დასახლ. ტერიტორიაზე არსებობდა ქალაქ-სახელმწიფოები ძირითადი საქ-მიანობა — მიწათმოქმედება. აგრეთვე მე-საქონლეობა. განვითარებულია ხელოსნო-ბა.

ჰაუსა ენა, განეკუთვნება სემიტურ-ქამი-ტურ ენათა ჩადის შტოს გავრცელებულია ჩრდ. ნიგერიაში და მის მოსაზღვრე ნიგე-რის რ-ნებში, აგრეთვე კამერუნში, დაჰომე-აში (ბენინში), განასა და სხვ. ქვეყნებში. ჰ. ე-ზე ლაპარაკობს 30 მლნ-მდე კაცი ჰ. ე-ში 10 ხმოვანი ფონემა და 32 თანხმო-ვანია. აქვს გლოტალიზებული თანხმოვნები, პრე-ფიქსები, სუფიქსები, შინაგანი ფლექსია. მნიშვნელობის განმასხვავებელი ტონი; სახელებში გარჩეულია 2 სქესი, ზმნებში — გარდამავლობა დამწერლობა მოწყობილია XVIII ს-იდან არაბ. ანბანის საფუძ-ველზე, XIX ს-იდან იყენებს მოდიფიცი-რებულ ლათ. ანბანს.

ლიტ.: О л ь д е р о г г е Д. А., Язык хауса, Л., 1954.

ჰაუსდორფი (Hausdorff) ფელიქს (8 XI 1868, ბრესლაუ, ახლანდ ვროცლავი, — 26 I 1942, ბონი), გერმანელი მა-თემატიკოსი. 1891 წ. დაამთავრა ლაიფ-ციგის უნ-ტი 1895-იდან ასწავლიდა იქვე (1902-იდან პროფესორი); მოგვიანე-ბით გრაიფსვალდის, 1921-იდან — ბონის უნ-ტების პროფესორი. ჰ-მა დიდი წვლილი შეიტანა მათ. სწავლასწვა დარგში — სიმ-რავლეთა თეორიაში, ტოპოლოგიაში, ფუნ-

ტოპოლოგიურ ანალიზში, უწყვეტ ჯგუფთა თეორიაში, რიცხვთა თეორიაში.

თხზ.: Теория множеств, М.—Л., 1937.

ჰაუსმანიტი (სახელი ეწოდა გერმ. მინერალოგის ი. ჰაუსმანის გვარის მიხედვით), ჟანგეულების კლასის მინერალი; ქიმ. შედგენილობა $Mn^{2+}Mn_2^{3+}O_4$. კრისტალდება ტეტრაგონულ სინგონიაში. აქვს მარცვლოვანი აგრეგატები, იშვიათად ოქტაედრული იერის კრისტალები. შავი ფერისაა. სიმაგრე მინერალოგიური სკალით 5—5,5, სიმკვრივე 4700—4900 კგ/მ³. წარმოიქმნება მანგანუმის მეტამორფიზებულ ფენებში, კონტაქტ-მეტასომატურ და ჰიდროთერმულ საბადოებში.

ჰაფეზი

ჰაუსტორიები (ლათ. haustor — მსმელი), მცენარის ერთუჯრედიანი ან მრავალუჯრედიანი წარმონაქმნები, რ-ებითაც ხდება ამა თუ იმ ნივთიერების შეწოვა. პარაზიტული ფარულთესლოვან მცენარეთა ჰ. მრავალუჯრედიანი წარმონაქმნებია, მეტწილად სახეცვლილ ფესვებს წარმოადგენენ — შეიჭრებიან მასპინძლის ქსოვილებში და მისგან საკვებ ნივთიერებებს იწოვენ. ენდოსპერმის ან ნაზამბის პარკის სხვა სტრუქტურების ჰ. სახეცვლილი უჯრედებია, მათი საშუალებითაც ხდება საკვები ნივთიერებების გადაადგილება გარემომცველი ქსოვილებიდან ჩანასახისაკენ. სოკოს ჰ. უჯრედების გამონაზარდებია, რ-ებიც წაიზრდებიან მასპინძლის უჯრედებში.

ჰაუფი (Hauff) ვილჰელმ (29 XI 1802, შტუტგარტი, — 18. XI. 1827, იქვე), გერმანელი მწერალი, გვიანდელი რომანტიკოსი. წერდა ლექსებს, ზღაპრებს, მოთხრობებს, რომანებს, სიმღერებს. მისი „ლიხტენშტაინი" (1826, ქართ. თარგმანი 1968) პირველი გერმ. ისტ. რომანია, რ-იც შექმნილია უ. სკოტის ისტ. რომანების გავლენით. ჰ-ს ეკუთვნის რომანი „კაცი მთვარიდან" (1826), მოთხრობები „[illegible]" (1826), „ცნობები სატანას მემუარებიდან" (1826—27), „ფანტაზიები ბრემენის რატუშის სარდაფში" (1827), „ნოველები" (გამოქვეყნდა 1828), „ფანტაზიები და ესკიზები" (გამოქვეყნდა 1828) და სხვ.

ჰაფეზი შამს ალ-დინ მუჰამად შირაზი (1320—1389), ირანელი პოეტი. მისი შემოქმედება სპარს. ლიტ. უმაღლეს მწვერვალად არის აღიარებული. ჰ-ის პოეტურმა ნააზრევმა განუზომელი გავლენა მოახდინა არა მარტოოდენ სპარს., არამედ მთელი ახლო აღმოსავლეთის ლიტ. განვითარებაზე. იგი მთელ მსოფლიოში გახდა პოპულარული, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც გოეთემ თავისი „დასავლურ-აღმოსავლური დივანის" II ნაწილს „ჰაფეზის წიგნი" უწოდა და სპარს. ლიტ. შეუდარებელ ოსტატს აღფრთოვანებული სტრიქონები უძღვნა.

ჰ-ის ბიოგრაფიის მცირეოდენი ცნობებია შემორჩენილი. იგი დაბადებულა ქ. ისპაჰანში; მამა ადრე გარდაცვლილა, იქიდან გადმოსახლებულა ქ. შირაზში, სადაც გაიარა ჰ-ის მთელმა ცხოვრებამ. აქვე მიუღია კარგი განათლება და ახალგაზრდობაშივე გაუთქვამს სახელი როგორც ყურანის ზეპირად მცოდნეს (ამას მოწმობს მისი ფსევდონიმი — „ჰაფეზი"). ჰ. ეკუთვნოდა ქალაქის ხელმოკლე ინტელიგენციის ფენას. ქრონიკები [illegible]. ჰ-მა უარი თქვა მეხოტბე პოეტის კარიერაზე, თუმც მას ბევრი შაჰი გამეფებული იწვევდა თავის კარზე. მხოლოდ უკიდურესი გაჭირვების ჟამს თუ ჩართავდა ხოლმე თავის ლექსებში რომელიმე შაჰისა თუ ვეზირის საქებარ სტრიქონებს თავისი არსებობისა და დამსახურების შეხსენების მიზნით.

ჰ-ის საფლავს შირაზის განაპირას მუსალის ბაღში, რ-იც წმიდათაწმიდა ადგილად არის შერაცხული, ამშვენებს ეპიტაფია ასეთი დასასრულით: „რამეთუ მუსალის მიწაში ჰპოვა სავანე, შენი გარდაცვალების თარიღი მუსალის მიწაში ეძიე". სიტყვების „მუსალის მიწა" შემადგენელი ასოების რიცხვით მნიშვნელობათა ჯამი შეიცავს 791 წ. ჰიჯრით, რაც ჩვენი წელთაღრიცხვის 1389 შეესაბამება. ამ მწირი ცნობებით ამოიწურება ჰაფეზის ბიოგრაფია, დანარჩენს კი ლეგენდები შეადგენს, რ-ებიც ხალხმა შექმნა სათაყვანებელი პოეტის სახელის ირგვლივ. ეს ლეგენდები მოგვითხრობენ ჰ-ის ბავშვობის უკიდურეს გაჭირვებას, მის ჭაბუკურ სიყვარულს, მისი ღვთაებრივი ნიჭის „ზეგარდმოვლენის" სასწაულს და იმ საოცარ ზეგავლენას, რასაც მისი ღაზალები ახდენდნენ მკითხველსა თუ მსმენელზე.

ჰ. სპარს. ლიტ-რის ისტორიაში შედის როგორც ლირ. სალექსო ფორმის — ღაზალის უბადლო ოსტატი. თუ ადრე ღაზალი ძირითადად სატრფიალო შინაარსის, ერთი ლირ. თემაზე აგებული ლექსი იყო, ჰ-მა ღაზალის ბაითებს აზრობრივი დამოუკიდებლობა შესძინა, სრულიად ახ. ჟანრის ლექსი, რ-იც უფრო ტევადი და მრავლისმეტყველი გახდა. ამ ნოვატორობის შედეგად ჰ-ის ერთსა და იმავე ღაზალში გაჩნდება როგორც სატრფიალო, ისე ფილოს., სოც., ზნეობრივი, პანეგირიკული თუ სხვა ხასიათის ბაითები, რ-ებიც ავტორის განუმეორებელი დიალექტიკის წყალობით ერთ მოზაიკურ მთლიანობად ერწყმიან ერთმანეთს.

ჰ-ის ხატოვანი აზროვნება უაღრესად რთულია და მდიდარი. მისთვის დამახასიათებელია მრავალპლანიანობა და სიღრმე, ამიტომაც ხშირად ჭირს მისი ლექსების ერთაზროვანი ინტერპრეტაცია. თუმცა ისინი მისივე და ხალხისათვის გაუგებარი არ არის, მათში ყოველი მკითხველი პოულობს თავისთვის საჭირო სულიერ საზრდოს.

ჰ-ის ლირ. იდეალი არის ე. წ. რინდი — ლაღი, თავისუფალი პიროვნება, რ-იც არ ემორჩილება არავითარ დოგმას, ილაშქრებს ადამიანის თავისუფლების შემზღუდველი ყოველგვარი მცდელობის წინააღმდეგ. პიროვნული ჯანყის ეს დაუოკებელი მოტივი განსჭვალავს ჰ-ის მთელ შემოქმედებას. აქვე ცხადდება მჭვრეტელების, ჭეშმარიტი სიყვარულის, ბუნების სილამაზისა და გაზაფხულის საგალობლები. ჰ-ის ლექსებში ჭარბად არის მოცემული სამყაროსა და ადამიანის არსებობის ფილოს. გააზრების ცდები. იგი ხშირად ილაშქრებს აგრეთვე როგორც ზნეობრივი, ისე სოც. უსამართლობის წინააღმდეგ.

ჰ-ის პოეზიის გაგებაში იჩენდა თავს ერთიმეორის საწინააღმდეგო შეხედულება. ერთის მიხედვით, ჰ-ის პოეზია გაგებულ უნდა იქნეს როგორც მისტიკური ნააზრევი, ამდროინდელ აღმოსავლეთში გავრცელებული სუფიური მოძღვრების დებულებათა შესაბამისად, ხოლო მეორის მიხედვით ჰ. არის ადამიანური, რეალური ცხოვრების მომღერალი. ეს საკითხი დღემდე სადავოდ არის დარჩენილი, მაგრამ ჰ-ის შემოქმედება იმდენად ფართო და ყოვლისმომცველია, რომ თავისუფლად იტევს როგორც სამყაროს აღქმის რეალურ შესაძლებლობას, ასევე მისი ფილოს. გააზრების ურთულეს საკითხებს.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ჰ-ის პოეტური აზროვნების უაღრესად ორიგინ. სტილი, ენობრივი მიმოხვრანი, მხატვრული ხერხების თავისებური გამოყენება და ინტერპრეტაცია, რ-იც მხოლოდ მისთვის არის დამახასიათებელი. ამიტომაც ბევრი სპეციალისტი ჰ-ის შემოქმედების სხვა ენაზე ადეკვატურად თარგმნას შეუძლებლად თვლის, თუმცა იგი მრავალ ენაზეა თარგმნილი. მ. შ. ქართველაძე.

თხზ.: დივანი, თბ., 1970.

ლიტ.: კობიძე დ., სპარსული ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1975; კოტეტიშვილი ვ., ჰაფეზის [illegible] განხილვისათვის, „ცისკარი", 1962, № 99.

მ. კოტეტიშვილი.

ჰაფიზ ალი, აბუ ლაჰაბ ალი ფაშა (დაახლ. 1762 — 1807), ერაყის გამგებელი 1802—07. წარმოშობით ქართველი (თოსუნი ერქვა), ადრე მიდიდ ბეგის ყმა იყო, ახალგაზრდა მოუყვანიათ ერაყის გამგებლის სულეიმან-ფაშა ბუიუკს, რ-მაც ჰ. ა. „ქართულ გვარდიაში" ჩარიცხა და შემდეგ დააწინაურა. 1796 ჰ. ა. დანიშნეს ქაჰიად (ერაყის გამგებლის მოადგილე) თანამდებობაზე, ხოლო 1802 იგი სათავეში ჩაუდგა ერაყის ხელისუფლებას. 1807 ჰ. ა. ინგლისელთა ხელშეწყობით მოწყობილი შეთქმულების მსხვერპლი გახდა. მ. სილაგაძე.

ჰაფიზ ალი-ფაშა სიგისელი, ახალციხის (ჩილდირის) ფაშა 1818—19.

ლიტ.: ლომსაძე შ., სამცხე-ჯავახეთი (XVIII ს. შუაწლებიდან XIX ს. შუაწლებამდე), თბ., 1975.

ჰაფიზი, ტაჯიკეთში ხალხური მოლექსის აღმნიშვნელი ტერმინი, წარმომდგარი დიდი პოეტის ჰაფეზის სახელისაგან, რ-იც საერთოდ პოეტის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად იქცა.

ჰაფიზი აბრუ (ნამდვ. სახელი აბდ ალლაჰ იბნ ლუტფ ალ-ლაჰ იბნ აბდ ალ-რაშიდ ალ-ბიჰდადინი) (გ. 1430), ირანელი ისტორიკოსი და გეოგრაფი. განათლება მიიღო ჰამადანში. მოღვაწეობდა თემურიდთა კარზე. მისი პირველი ნაშრომი უნდა იყოს ანონიმური „მატიანეთა კრებულის გაგრძელება" („ზეილ-ი ჯამი ალ-თავარიხ"). 1412 შეადგინა „შამის გამარჯვების წიგნის გაგრძელება" („ზეილ-ი ზაფარნამეი შამი"), აღწერა შაჰრუხის მეფობა 1413-მდე („თარიხი შაჰრუხი"), თარგმნა და ისტ. ცნობებით შეავსო არაბ. გეოგრ. თხზულება. მრავალტომიანი „კრებული" („მაჯმა") აერთიანებს ტაბარის სპარს. თარგმანს, რაშიდ ალ-დინის, შამის და მის მიერ დაწერილ ისტ. შრომებს. მსოფლიო ისტ. ტომისა 4-ტომიანი „მატიანეთა კრებული" („მაჯმა ალ-თავარიხ"). მ. თოდუა.

ჰაფიზ იბრაჰიმი (სრული სახელი მუჰამად ჰაფიზ ბინ იბრაჰიმ ფაჰმი) (1872, დაირუტი, — 21. VII 1932, კაირო), არაბი (ეგვიპტელი) მწერალი და ჟურნალისტი. ცნობილია „ნილოსის პოეტის სახელით". დაამთავრა სამხ. სასწავლებელი კაიროში (1891). მონაწილეობდა ინგლ. სამხ. ექსპედიციაში სუდანში. ინგლ. წინააღმდეგ ეგვ. ოფიცერთა აჯანყებაში მონაწილეობისათვის სამხ. სამსახურიდან დაითხოვეს (1900). განიცადა მუჰამად აბდოს მოძღვრების გავლენა. მომხრე იყო დას. და აღმ. კულტ. მიღწევათა სინთეზისა. 1901 გამოაქვეყნა ლექსების პირველი დივანი. მისი ლექსები დაწერილია ნეოკლასიკური სტილით, ასახავს პოეტის პატრ. სულისკვეთებას, მოუწოდებს ეგვ. კოლონიზატორების წინააღმდეგ ბრძოლისაკენ. ეგვ. ცხოვრების აქტუალურ პრობლემებს ეხება კლასიკური მაკამის ფორმით დაწერილი პროზაული ნაწარმოები „ღამეები სატიჰთან" (1906). შ. ქურდიანი.

ჰაფნიუმი (Hafnium), Hf, ელემენტთა პერიოდული სისტემის IV ჯგ. ქიმ. ელემენტი; ატ. ნომერი 72; ატ. მასა 178,49; $t_{დნ}$ 2222°C, $t_{დუღ}$ 5400°C; სიმკვრივე 13090 კგ/მ³. ბუნებაში მეტად გაფანტული ელემენტი. ბუნებაში მოიპოვება ჰ-ის 6 მდგრადი იზოტოპი, რ-თა მასური რიცხვებია 174 და 176—180. აღმოაჩინეს ჰოლანდიელმა ფიზიკოსმა დ. კოსტერმა და უნგრელმა ქიმიკოსმა დ. ჰევეშიმ 1923; სახელი ეწოდა მისი აღმოჩენის ადგილის, ქ. კოპენჰაგენის (ლათინურად Hafnia) პატივსაცემად. ქიმ. თვისებებით ჰგავს ცირკონიუმს. ჰ-ის ჟანგვის ხარისხია +4, იშვიათად +3, +2, +1. ოთახის ტემპ-რის პირობებში კომპაქტური ჰ. მდგრადია ჰაერის მიმართ. 600°C-ზე უფრო მაღლა გახურებისას ჰ. სწრაფად იჟანგება და ცირკონიუმის მსგავსად ურთიერთ-

ქმედებს აზოტსა და წყალბადთან. ჰ-ის ოქსიდი HfO_2 თეთრი ძნელდნობადი (ლღ 2780°C) ნაერთია, ახასიათებს მაღალი ქიმ. მდგრადობა. გახურებისას ჰ ურთიერთქმედებს ჰალოგენებთან, ნახშირბადთან, სილიციუმთან და სხვ. ლითონური ჰ. იხმარება ცეცხლგამძლე შენადნობებისა და კონსტრუქციული მასალების წარმოებაში. ლითონური ჰ-ის მისაღებად $HfCl_4$-ს აღადგენენ მაგნიუმით ან ნატრიუმით. ჰ-ს იყენებენ ცეცხლგამძლე შენადნობთა დასამზადებლად, ბირთვულ რეაქტორებში, ელექტრონულ ტექნიკაში და სხვ.

ჰაფსიდები, ბერბერული წარმოშობის დინასტია, რ-იც განაგებდა ტუნისს 1229—1574. სახელწოდება მიიღო შეიხ აბუ ჰაფსის სახელიდან, რ-იც ალმოჰადების მოძრაობის ერთ-ერთი დამაარსებელი იყო. იფრიკიის ალმოჰადთა ნაცვალმა აბუ ზაქარიამ (განაგებდა 1229—49), რ-იც აბუ ჰაფსის შვილიშვილი იყო, დააარსა ფაქტობრივად დამოუკიდებელი სახელმწიფო. ჰ-ის ძლიერების პერიოდი ემთხვევა ალ-მუსთანსირის (1249—77), აბუ ფარისის (1394—1434) და უსმანის (1435—88) გამგებლობას. 1574 ტუნისი თურქებმა დაიპყრეს და ჰ-ის დინასტია დაამხეს.

ჰაფუნი, რ ა ს - ჰ ა ფ უ ნ ი, კონცხი სომალიში, ჰაფუნის ნ-კუნძ. აფრიკის უკიდურესი აღმ. წერტილი (ჩ. გ. 10°26' და ა. გ. 51°23').

ჰაჩმასი?, სოფელი აზერ. სსრ ყუსარის რ-ნში (ლენინის სოფსაბჭო), გუდიალისა და ამლაგარის შუამდინარეთში. ზ. დ. 40 მ, გუდიალიდან 3 კმ. XXIV პარტყრილობის სახ. ლენინის კოლ-ბა (მეცხოველეობა). საშ. სკოლა სოფ. ლენინში (1,5 კმ).

ჰაჯიბი (არაბ. — ბრძანება?, ეჭიმი). ახლო და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებში ოლქის ან მხარის მმართველი, გუბერნატორი, არპიტრი, ბეგლარბეგი, მეფაკავი.

ჰაქსლი (Huxley) ენდრიუ ფილდინგ (დ. 22. XI. 1917, ლონდონი), ინგლისელი ფიზიოლოგი. ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1955). დაამთავრა კემბრიჯის უნ-ტი (1938). 1960-იდან ლონდონის უნ-ტის კოლეჯის ფიზიოლ. განყ-ბის პროფესორი. შექმნა კუნთის შეკუმშვის თეორია, აღწერა მიოფიბრილების ნატიფი სტრუქტურა, აღმოაჩინა, რომ შეკუმშვის დროს ხდება მიოფიბრილის წარმომქმნელი აქტინისა და მიოზინის ძაფების სრიალი და დაახლოება. გამოიკვლია ნერვული ბოჭკოების სინაფსები და ნერვული იმპულსის გადაცემისას ფიზ.-ქიმ. ცვლილებები, ნერვულ სისტემაში აგზნების და შეკავების იონური მექანიზმები. ნობელის პრემია (1963, ა. ლ. ჰოჯკინსა და ჯ. კ. ეკლზთან ერთად).

ჰაქსლი (Huxley) ოლდოს ლეონარდ (26. VII 1894, გოდლმინგი, სარის საგრაფო, — 22. XI 1963, ლოს-ანჯელესი, კალიფორნიის შტ.). ინგლისელი მწერალი დაიბადა არისტოკრ. ოჯახში, სწავლობდა იტონისა და ბეილიოლის კოლეჯებში, დაამთავრა ოქსფორდის უნ-ტი (1921); ბევრს მოგზაურობდა 1923—30 ცხოვრობდა იტალიაში, 1937 დასახლდა ლოს-ანჯელესში თავდაპირველად იყო ლიტ. და თეატრ. კრიტიკოსი, 1916—23 გამოაქვეყნა ლექსების კრებულები. 20-იან წლებში იღვწოდა პოზიციით ახლოს იდგა „დაკარგული თაობის" მწერლებთან. ეკუთვნის მრავალი რომანი, ისტ. ბიოგრაფია, მოთხრობა, ესეი, მოგზაურობის ჩანაწერი, ფილოს. ტრაქტატი და სხვ.; სახელი გაუთქვა 20—30-იან წლებში შექმნილმა რომანებმა „ყვითელი ქრომი" (1921), „შასხრული ფერხული" (1923), „ის უნაყოფო ფოთლები" (1925), „კონტრაპუნქტი" (1928), „ბრმა ღაზაში" (1936), „მშვენიერი ახალი ქვეყანა" (1932), რ-ებშიც მაღალი ძალითაა გამოვლენილი ჰ. სატირიკოსის, კომედიოგრაფის, დაკვირვებული რეალისტის მაღალი ოსტატობა. ამ პერიოდში ჰ-ს შემოქმედება, ტრად. ინგლისური ფორმის მიუხედავად, შინაარსობრივად აღიქმებოდა და და ძალიან დიდ პოპულარობით სარგებლობდა. ჰ-ს ყოველი რომანი ორიგინალური სიუჟეტი, გამოხატვის სასოგადოებრივი ფორმები იყო (ჩართული ესეისტური ეპიზოდები და სხვ.). ნაწარმოებების გმირი, პერსონაჟი უმეტესწილად არიან იდეა და არა ხორცშესხმული ადამიანი. ამ შემოქმედების ხერხებით მწერალი საკმაო გაბედულებით აღწერს და ზიზილი სისაძაგის გამოხატავს ომის შემდგომი ინტელიგენციის სულიერ და ზნეობრივ გაკოტრებულებას. ეპოქის პრობლემებს ეს რომანები ეხმიანება ე. წ. ინტელექტუალურ რომანად, იდეების რომანად, რ-იც სათავეს იღებს ანტი-ლიტერატ. ქრონიკ, მენიპეს სატირასა და სოკრატისეულ დიალოგებში თვით ინტელექტუალის ჰ-ის წინამორბედად თვლიან ტ. ლ. ფიკოკი.

წლების განმავლობაში მხატვრ. აზროვნების, მსოფლმხედველობის, ესთეტ. მრწამსის თვალსაზრისით ჰ-ს თვითეულის ღრმა ევოლუცია არ განუცდია, მაგრამ მომდევნო პერიოდში ცხოვრების აზრისა და პოზიტიური ფასეულობის ძიების გზაზე შესუსტდა სატირული ელემენტი, მომძლავრდა მისტიციზმი, ნატურალიზმის ელემენტები, ფილოს. დეკლარაცია. ამ ეტაპზე ჰ-მ შექმნა რომანები — „მრავალი ზაფხულის შემდეგ კვდება გედი" (1939), „დრო უნდა გაჩერდეს" (1945), „მაიმუნი და ქალღმერთი" (1955), „კუნძული" (1962), აგრეთვე მრავალი ესეი, ფილოს. ტრაქტატი და სხვ.

თხზ. Collected works, v. 1—26, L., 1946—58; Контрапункт, М., 1936; Шутовской хоровод, М., 1930.

ლიტ.: რ ჩ ე უ ლ ი შ ვ ი ლ ი მ., ანტიუტოპიური ოლდოს ჰაქსლის „მშვენიერ ახალ სამყაროში", „ცისკ", 1981, [№] 7; მ ი ს ი ვ ე, მიდა და ოლდოს ჰაქსლის „მასხრულ ფერხულში", „მნათობი", 1980, №1; Ж а н т и е в а Д. Г., Английский роман XX в., М., 1965; И в а ш е в а В. В., Английская литература XX в., М., 1967; П а л и е в с к и й П., Гибель сатирика, წგნ. Современная литература за рубежом, М., 1962.

მ. რჩეულიშვილი

ჰაქსლი (Huxley) ტომას ჰენრი (4. V 1825, ილინგი, ლონდონის მახლობლად, — 29. VI 1895, ისტბორნი, სასექსი), ინგლისელი ბუნებისმეტყველი, ჩ. დარვინის მეგობარი და მისი მოძღვრების პოპულარიზატორი. 1846—50 მონაწილეობდა ექსპედიციაში ავსტრალ. აღმ. სანაპიროსა და ახალ გვინეაზე. 1854—95 სამეფო სამთო სკოლის პროფესორი; 1871—80 ლონდონის სამეფო საზ-ბის მდივანი, 1883—85 — პრეზიდენტი. მისი გამოკვლევები ეხება პალეონტოლ., ანთროპოლ., ზოოლ. თეორიის, ზოოლ. და შედარებითი ანატ. საკითხებს. დაამტკიცა ნათესაური კავშირი მედუზებსა და პოლიპებს შორის (1849), განავითარა და დაამტკიცა ცხოველთა უხერხემლო ცხოველების ქალას ერთიანი აგებულების შესახებ, დაამტკიცა ფრინველების წარმოშობა ქვეწარმავლებისაგან. ჰ. ავითარებდა არასწორ შეხედულებას იმის შესახებ, რომ თრგ სამყაროს ევოლუციას უმეტესობა არ განიცდის პროგრესს, მაგრამ ჩ. დარვინის წიგნის („სახეობათა წარმოშობა", 1859) გამოსვლის შემდეგ დამაჯერებლად ასაბუთებდა, რომ ადამიანი ცხოველური წარმოშობისაა იგი მტკიცედ იცავდა დარვინიზმს კლერიკალების თავდასხმებისაგან.

ჰაქსლი (Huxley) ჯულიან სორელ (22. VI. 1887, ლონდონი, — 14. II 1975), ინგლ. ბიოლოგი, ფილოსოფოსი, ცნობ. თანამედროვე სინთეზური თეორიის ერთ-ერთი შემქმნელი ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1938). დაამთავრა ოქსფორდის უნ-ტი (1909). სამეფო კოლეჯის (ლონდონი) ზოოლ. პროფესორი (1925—35). მისი ძირითადი შრომები ეხება ზოოლ., ექსპ. ემბრიოლოგიის, ეთიკის ზოგად საკითხებს.

ჰაშეკი (Hašek) იაროსლავ (30. IV. 1883, პრაღა, — 3. I. 1923, ლიპნიცე), ჩეხი მწერალი. დაიბადა მასწავლებლის ოჯახში. დაამთავრა კომერციული სასწავლებელი. ბეჭდვა დაიწყო XX ს-ის დასაწყისში. თავდაპირველად აქვეყნებდა მგზავრულ ნარკვევებსა და იუმორისტულ ჩანახატებს. ჰ-ს ეკუთვნის ათასამდე ნარკვევი, მოთხრობა და ფელეტონი, რ-ებშიც დასცინის ბიუროკრ. სახელმწ. აპარატს, ბურჟ. მორალსა და სამღვდელოებას.

1912 გამოაქვეყნა მოთხრ. კრებ. „კარგი ჯარისკაცი შვეიკი და სხვა გასაოცარი ისტორიები". 1915 ავსტრ.-უნგრ. არმიაში გაიწვიეს. მალე რუსებს ჩაბარდა ტყვედ. 1916 შევიდა რუსეთში შექმნილ ჩეხ-სლოვაკეთის სამხ. ნაწილში. თანამშრომლობდა გაზ. „ჩეხოსლოვაკიში" (კიევი) თქმ. რუს. შემდეგ ჰ. გადავიდა საბჭ. ხელისუფლების მხარეზე, გახდა რკპ (ბ) წევრი და შევიდა წითელი არმიის რიგებში (1918). თანამშრომლობდა საფრონტო გაზეთებში.

რუსულად გამოაქვეყნა „ადმირალ კოლჩაკის არშია" და „ზრდის მალიუტას დღიური" (ირკუტ., 1919). 1920 დაბრუნდა სამშობლოში. ჰ-ის შემოქმედების მწვერვალია რომანი „კარგი ჯარისკაცი შვეიკი და მისი თავგადასავალი მსოფლიო ომის დროს" (1921—23, დაუმთავრებელია). შვეიკი—„პატარა ადამიანი" გამოხატავს ხალხის სატირულ პროტესტს ომის წინააღმდეგ.

ქ. ლიპნიცეში (ჩეხოსლოვაკია) 1959 გაიხსნა ჰ-ის მუზეუმი.

თხზ.: კარგი ჯარისკაცი შვეიკი და მისი თავგადასავალი მსოფლიო ომში, თბ., 1964; ბოლშევიკური იუმორი, «ლიტერატურული საქართველო», 1983, 29 აპრ., №18.

ჰაშიმიდები, მმართველი დინასტია არაბული აღმოსავლეთის ზოგიერთ ქვეყანაში. სახელი ეწოდა ლეგენდარული ჰაშიმის სახელის მიხედვით, რ-იც კურაიშთა ტომის ყურეიშიტთა (კურაიშთა ტომის ეკუთვნოდა მაჰმადი) იყო დინასტიის დამაარსებელია მექის შერიფი, ჰუსაინ იბნ ალი ალ-ჰაშიმი, რ-იც 1916 ჰიჯაზის მეფედ გამოაცხადეს.

ჰ ი ჯ ა ზ შ ი: ჰუსაინ იბნ ალი (1916—24), ალი იბნ ჰუსაინი (1924—25); ს ი რ ი ა შ ი. ფაისალ იბნ ჰუსაინი (1920, მარტი — ივლისი); ე რ ა ყ შ ი: ფაისალ იბნ ჰუსაინი (ფაისალ I) (1921—33), ღაზი იბნ ფაისალი (1933—39), ფაისალ იბნ ღაზი (ფაისალ II) (1939 — 58), ი ო რ დ ა ნ ი ა შ ი: აბდ ალ-ლაჰ იბნ ჰუსაინი (1921—46 ამირა, 1946—51 მეფე), ტალალ იბნ აბდ ალ-ლაჰი (1951—52), ჰუსაინ იბნ ტალალი 1952-იდან.

ჰაშიში (არაბ.), ნარკოტიკი, რ-საც ღებულობენ ინდური კანაფის (cannabis indica) მდედრობითი ყვავილედისაგან. განეკუთვნება ჰალუცინოგენების ჯგუფს. ორგანიზმში შეყვანისას იწვევს ცრუ ნერვული სისტემის ფუნქციის მოშლას, ჰალუცინაციებს და ფსიქიკის დარღვევის სხვა ნიშნებს. სსრკ-ში ჰ-ის გამოყენება და ინდ. კანაფის მოშენება აკრძალულია.

„H_2SO_4". ქართული ალმანახი. „პირველი ჩრდილოეთის-დიღმელების" სალიტერატურო დაჯგუფების გამოცემა. გამოვიდა თბილისში 1924 ოქტომბერში — სარედაქციო კოლეგია ალმანახის სახელწოდება (გოგირდმჟავას ქიმ. ფორმულა) მიგვანიშნებს ჯგუფის მიზანზე — წარსული ტრადიციების წინააღმდეგ მწვავე ბრძოლაზე. ალმანახში გამოქვეყნდა ს. ჩიქოვანის, ბ. კორძაძიზავანის, ე. ლიდიოსმერიძის, ნ. შენგელაიას, შ. ალხაზიშვილის, კ. ნოზაძისა და სხვათა ლექსები და წერილები თანამშრომლობდნენ ბ. აბულაძე, ა. ბელიაშვილი, ნ. ჩაჩავა და სხვ. ორიგინალურია ალმანახის პოლიგრ. სახე; ტექსტი აწყობილი და „დამონტაჟებულია" სხვადასხვა ზომის შრიფტით; მონტაჟი ეკუთვნის ი. გაბრიელს.

ლ. აბულაძე

ჰაჯი (არაბ.), 1. მუსლიმანთა წმინდა ადგილების მოსალოცავად წასვლა მექაში, ქააბის ტაძარში 'ზულ-ჰიჯას (ჰიჯრის

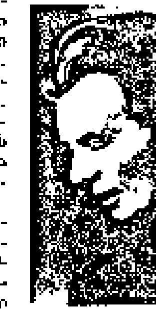

ო. ჰაქსლი

ტ. ჰაქსლი

ი. ჰაშეკი

მთვარის თვე) 8—12 რიცხვში უკავშირდება მსხვერპლშეწირვის ყურბან-ბაირამის დღესასწაულს. ითვლება მუსლიმანთა ერთ-ერთ ბურჯად მოვალეობად; 2. მექაში მოსალოცავად ნამყოფი მუსლიმანის საპატიო წოდება.

ჰაჯი აჰმად-ფაშა ჯაყელი (გ. 1764), ახალციხის (ჩილდირის) ვილაიეთის ფაშა 1745—58, საფაშო ტახტზე ავიდა ბიძის ისაყ-ფაშას გარდაცვალების შემდეგ. იბრძოდა მესხეთში ქრისტ. მოსახლეობის გამაჰმადიანებისათვის, მისი ინიციატივით ახალციხის რაბათში აშენდა დიდი მეჩეთი, აქვე დაარსდა ახალციხის ცნობილი ბ-კა და მაჰმადიანური სასწავლებელი. მწიგნობრობისათვის საჭირო სახსრები მძიმე ტვირთად აწვებოდა ხელდებულ მოსახლეობას. იმერეთის სამეფოდან ყოველწლიურად გაჰქონდათ 80 ათ. სული და გაჰყავდათ მრავალი ტყვე. ამან იმერეთში აჯანყება გამოიწვია. ჰ. ა.-ფ.-მ ქართლის ფაშასთან ერთად 1757 ივნ-ში 40 ათ. კაციანი შეიარაღებული ჯარით იმერეთზე გაილაშქრა. ამ ბრძოლაში (ხრესილის ბრძოლა) თურქთა ლაშქარი დამარცხდა. დამარცხებული ჰ. ა.-ფ. 1758 დასაჯეს. თანამდებობიდან გადააყენეს და თავი მოჰკვეთეს.

ლიტ.: ლ ო მ ს ა ძ ე შ., სამცხე-ჯავახეთი (XVIII ს. შუაწლებიდან XIX ს. შუაწლებამდე), თბ., 1975. შ. ლომსაძე.

ჰაჯიბაბოვი ვალერია ქერიმის ასული [დ. 20 V (2. VI) 1914, თბილისი] ქართველი საბჭ. არქიტექტორი, საქ. სსრ დამს. არქიტექტორი (1967). დაამთავრა ს. კიროვის სახ. ამ/კ ინდუსტრ. ინ-ტი (1936). ნამუშევრები: თბილისში — საქ. სსრ მეცნ. აკად. მეტალ. ინ-ტი (1969), საქ. სსრ ცენტრ. საარქივო სამმართველოს შენობა (1970), კულტურის სახლი საგარეჯოში (1981) და სხვ. ნ. კინწურაშვილი

ჰაჯიბეის ლიმანი, ყურე შავი ზღვის ჩრდ.-დას. ნაწილში, ოდესიდან ჩრდ.-აღმ. ფ-ი 6,4 კმ², სიგრძე დაახლ. 31 კმ, სიგანე 2,5 კმ, სიღრმე 2,6 მ-მდე. ზღვიდან გამოყოფილია 4,5 კმ სიგანის ქვიშა-ნიჟარიანი ნაყარით, წარმოქმნილია მდ. ჰაჯიბეის შესართავის ზღვიდან ჩამოყოფის შედეგად. ლიმანის ფსკერზე არის სამკურნ. ტალახი, რ-ის ბაზაზე მუშაობს ჰაჯიბეის კურორტი.

ჰაჯიბეკოვი უზეირ აბდულ ჰუსეინის ძე [6 (17) IX 1885, სოფ. აღჯაბადი, შუშის მახლობლად, — 23. XI 1948, ბაქო], საბჭ. კომპოზიტორი და საზ. მოღვაწე, სსრკ სახ. არტისტი (1938), აზერბ. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1945); სკკპ წევრი 1938-იდან. აზერბ. პროფ. მუსიკის ფუძემდებელი. სწავლობდა მოსკ. ფილარმონიული საზ-ბის სამუსიკო კურსებზე და პეტერბ. კონსერვატორიაში (1914). მისი პირველი ოპერით „ლეილი და მეჯნუნი" (1908) საფუძველი ჩაეყარა ნაციონ. ოპერის ჟანრს აზერბ. მუსიკაში. მასვე ეკუთვნის ოპერები „ასლი და ქერემი" (1912), „შაჰ აბასი და ხურშიდ ბანუ" (1912, ორივე მუღამური), აგრეთვე მისი შემოქმედების მწვერვალი ოპერა „ქოროღლი" (1937, სსრკ სახელმწ. პრემია, 1941); ოპერეტები: „ცოლი და ქმარი" (1909), „ეს თუ არა, ის" (1910), „არშინ მალ ალან" (1913, ამავე სახელწ. ფილმისათვის სსრკ სახელმწ. პრემია, 1946). ჰ. ეწეოდა პედ. მოღვაწეობას. 1938—48 იყო აზერბ. კონსერვ. (მ-ის სახელობისა 1949-იდან) პროფესორი და დირექტორი. 1931 ჩამოაყალიბა ხალხ. საკრავთა ორკესტრი, 1936 — სახელმწ. გუნდი. 1945-იდან ხელმძღვანელობდა აზერბ. მეცნ. აკად. ხელოვნების სამეცნ.-კვლ. ინ-ტს. მ-ს ეკუთვნის აგრეთვე კანტატა „სამშობლო და ფრონტი", რომანსები ნიზამის ლექსებზე: „სენსიზ" („უშენოდ") და „სევგილი ჯანანი" („საყვარელო"). ჰ. ავტორია აზერბ. სახელმწ. ჰიმნისა (1946). სსრკ I და II მოწვევების უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

ლიტ.: Абасова Э., Оперы и музыкальные комедии Узеира Гаджибекова, Баку, 1961; Виноградов В., Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка, М., 1938; Касимов К., Узеир Гаджибеков, М., 1945

ჰაჯი-გირეი (გ. 1466), ხანი, ყირიმის სახანოს დამაარსებელი, გირეების დინასტიის ფუძემდებელი. 1434 ჰ.-გ-მ დაამარცხა გენუელების ჯარი, მაგრამ შინაბრძოლების შედეგად ყირიმიდან განდევნილი ლიტვაში გაიქცა. ლიტვ. დიდი მთავრის კაზიმირ IV-ისა და თათარ წარჩინებულთა მხარდაჭერით ჰ.-გ. 1443 ყირიმის ხანად გამოაცხადეს. საგარეო პოლიტიკის საკითხებში ლიტვ. ორიენტაციისა იყო.

ჰაჯი დიმიტარი (ნამდვ. სახელი და გვარი დიმიტარ ნიკოლოვ ასენოვი) (10. V 1840, სლივენი, — 18. VII. 1868, ბუზლუჯის მახლობლად), ოსმალეთის ბატონობის წინააღმდეგ ბულგარელი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის მონაწილე. 1867 ბულგ. ლეგიაში (სერბ. შემადგენლობით) შევიდა. 1868 ს. კარაჯასთან ერთად სათავეში ჩაუდგა პარტიზ. რაზმს რუმინეთში, რ-იც შეიჭრა ბულგ. რეგ. ჯარებთან სასტიკი სახსრებით, 6 ივლ. ჰ. დ.-ის რაზმმა გადალახა დუნაი, ოსმ. ჯართან რამდენიმე შეტაკების შემდეგ რაზმი განადგურდა. ჰ. დ. ბრძოლაში დაიღუპა.

ჰაჯი-ისმაილი (დაბ. და გარდ. წლები უცნობია), შეიხი, ყუნდი, იმამი სოფ. ქურდემირიდან (შირვანი) ალუმ კავკასიაში მიურიდიზმის (ტარიკათის) ერთ-ერთი პირველი იდეოლოგი. მუსლიმ. თეოლ. განათლება ბაღდადში მიიღო, აქედან დაბრუნებული, XIX ს. 20-იანი წლების დასაწყისში შექმნილი კითხვების შესაბამისად, თავის მოწაფე-მიმდევრებთან ერთად (შიგი მამედი ტაბასარანელი ... და სახ.-პოლიტ. მოღვაწე გაზი) ქადაგებდა „ღაზავატს" მიურიდიზმს, რ-მაც მეფის რუს. წინააღმდეგ ბრძოლაში ლაშქართა მთავარ პოლიტ.-რელიგ. დოქტრინად გადაიქცა.

ლიტ.: Кавказский сборник, т. 10, Тфл., 1886; Руновский А., Мюридизм и газават по объяснению Шамиля, Тфл., 1863; Фадеев А. В., Россия и Кавказ первой трети XIX в., [М., 1960] პ. თოფურია

ჰაჯილარი (Hacilar), ნეოლით-ენეოლითის ხანის მრავალფენიანი ნამოსახლარი სამხრ.-დას. თურქეთში, ქ. ბურდურიდან დასავლეთით 25 კმ-ზე. 1957—60 გათხარა ბრიტ. არქეოლოგმა ჯ. მელაარტმა. ხელმისაწვდომი ქვედა ფენა (უკერამიკო ნეოლითი, ძვ. წ. VII ათასწლ. I ნახ.) ყამირზე დაარსებული პატარა ნამოსახლარის 7 საამშენებლო ჰორიზონტისაგან შედგება, სადაც დადასტურებულია ქვის საძირკველზე ალიზით ნაგები ოთხკუთხა შენობები. იატაკი მოლესილი, წითლად საღებავით შეღებილი და ზოგჯერ მარტივი კედლის ორნამენტით იყო შემკული. ღია ეზოებში იდგა კერები, დუმფელები და თიხით ნალესი მარცვლეულის შესანახი სათავსები. აღმოჩენილია ქვის (მარმარილოს) ჭურჭლის ფრაგმენტები, ძვლის სადგისები, კაჟისა და შუბისპირისა ობსიდიანის იარაღი, მიწათმოქმედ. ნამგლის ჩასართები და ერთი გახვრეტილ-გაპრიალებული ცული. ნამოსახლარზე სამარხები არ გამოვლენილა, მაგრამ ზოგიერთი შენობის იატაკზე აღმოჩენილია ადამიანის თავის ქალები, რაც წინაპართა კულტზე მიუთითებს. ნაპოვნია თხის, ცხვრის, მსხ. რქ. საქონლისა და ირმის ძვლები, მაგრამ მათი ძვალი ჯერ კიდევ მოშინაურებული. ორმწკრივი კილიანი ქერის, ასლის, ოსპისა და ველური ცალმარცვალა ხორბლის ნაშთების აღმოჩენა მიწათმოქმედების არსებობაზე მიუთითებს. გარკვეული დროის შემდეგ (ძვ. წ. VI ათასწლ. შუა წლები) იმავე ადგილას არსებობდა გვიანდ. ნეოლითის ხანის დიდი ნამოსახლარი (IX—VI საამშენებლო ჰორიზონტები), რ-საც მოსდევს ადრინდ. ენეოლითური სოფლის 5 საამშენებლო ჰორიზონტი (V—I). ნეოლითურ ფენებში გამოვლენილია დიდი (10×6 მ) ოთხკუთხა შენობები, რ-ებიც ალიზითაა ნაგები ქვის საძირკველზე. განვითარებული ჩანს ურწყავი მიწათმოქმედება. ნაპოვნია ასლის, ცალმარცვალა ხორბლის, შიშველი ქერის, ბარდისა და ოსპის მარცვლები. თიხის ჭურჭელი მრავალფეროვანია. აღმოჩენილია აგრეთვე ზოომორფული სარიტუალო და ადამიანის თავის მოყვანილობის ჭურჭელი. მოხატული კერამიკა იშვიათად გვხვდება. განსაკუთრებით საყურადღებოა აქ (ძირითადად კი VI ჰორიზონტში) აღმოჩენილი თიხის ქანდაკებები, რ-ებიც უპირატესად ქალს გამოსახავს.

ადრინდ. ენეოლითური ხანის ყველა ფენა გამაგრებულ, ალიზის გალავანშემოვლებულ სოფლებს წარმოადგენს. ოთხკუთხა სახლები ალიზითაა და ხითაა ნაგები. V—II ჰორიზონტებში მონოქრომულთან ერთად ფართოდ ვრცელდება წითელი საღებავით, ძირითადად გეომ. სახეებით მოხატული კერამიკა. კაჟის, ობსიდიანისა და ძვლის ნაწარმი ყველა ფენაში ნეოლითური იერისაა, მაგრამ შედარებით იშვიათია. კაჟის ნამგლის ჩასართები რქის ბუდეშია ჩასმული. გვხვდება გახვრეტილ-გაპრიალებული ქვის ცულები, [illegible] და სხვ. ჩანს სპილენძის არსებობის კვალი. სამარხები მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი ძირითადად ნაგებობათა შორის ფართობზე.

ძვ. წ. VI—V ათასწლ. მიჯნაზე ნამოსახლარზე ცხოვრება საბოლოოდ შეწყდა.

ლიტ.: Мелларт Дж., Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, М., 1982; Mellaart J., Excavations at Hacilar, v. 1—2, Edinburgh, 1970. თ. კიღურაძე

ჰაჯი-მურატი [XVIII ს. 90-იანი წწ. დასასრ. ხუნძახი, ახლანდ. დაღ. ასსრ, — 23. IV (5. V). 1852, ქ. ნუხის მახლობლად, ახლანდ. ქ. შაქი, აზერბ. სსრ], დაღესტნისა და ჩაჩნეთის მთიელთა განმათავისუფლებელი ბრძოლის მონაწილე, ავარიის სახანოს ერთ-ერთი მმართველი, შამილის ნაიბი. მთავრობა რიგ გამარჯვებას რუს. ჯარზე 1851 რუსების მხარეზე გადავიდა, მათგან მთებში გაქცევის მცდელობისას მოკლეს.

ჰაჯი სალიჰ-ფაშა ჯაყელი, ახალციხის (ჩილდირის) ფაშა 1824—25. შემდეგ სტამბოლში გაიწვიეს.

ჰებელი (Hebbel) კრისტიან ფრიდრიხ (18. III 1813, ვესელბურენი, ჰოლშტაინი, — 13. XII 1863, ვენა), გერმანელი მწერალი. თავდაპირველად წერდა ლექსებსა და მოთხრობებს. ბიბლ.-ქრისტ.-ლეგენდების მასალაზე აგებულ და მკვეთრ ფსიქოლ. ასპექტში დამუშავებულ პიესებს შორის აღსანიშნავია მისი დრამები („იუდითი", 1840, „გენოვევა", 1842, „მარიამ მაგდალინელი", 1844; „ჰეროდე და მარიამნე", 1850; „აგნეს ბერნაუერი", 1851; „გიგესი და მისი ბეჭედი", 1856; „ნიბელუნგები",

უ. ჰაჯიბეკოვი.

ჰაჯილარი. მოხატული კერამიკა.

ჰაჯილარი. ნამოსახლარის იზომეტრია.

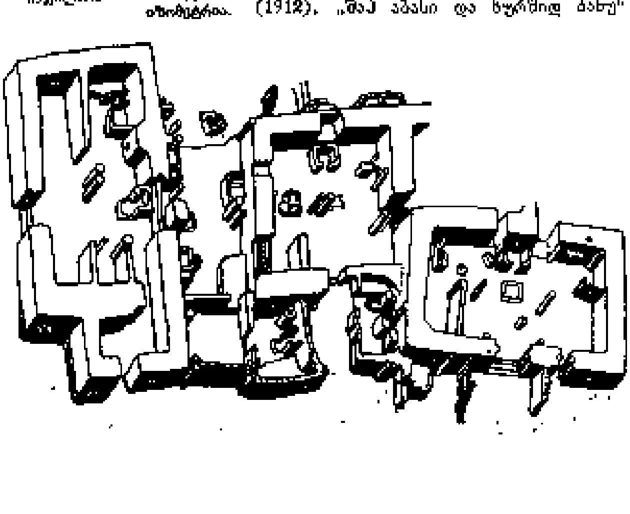

დაიდგა 1861, გამოქვეყნდა 1862; „დემეტრიუსი", დაუმთავრებელი, 1861). უპირველესად საყურადღებოა ჰ-ის თეორია ტრაგიკომედიის თაობაზე.

ჰებეფრენია (ბერძნ. hēbē — სიყმაწვილე, სქესობრივი მომწიფება და phrēn — გონება, სული), ფსიქიკური დაავადება, შიზოფრენიის ერთ-ერთი სახე. ვითარდება სქესობრივი მომწიფების პერიოდში. ვლინდება უაზრო ქცევით, თეატრალურობით, ზოგჯერ ჰალუცინაციებით. ჰ-ის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია კარიკატურულად დაცემული თავაზიანობისა და სულელური ხუმრობების შეხამება. მედიკამენტური მკურნალობის შედეგად დაავადების მიმდინარეობაში შესაძლებელია გამოვლინდეს გაუმჯობესების პერიოდები. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა იგივეა, რაც შიზოფრენიის სხვა ფორმების დროს — ინსულინოთერაპია, ფსიქოტროპული პრეპარატები.

ჰებრა (Hebra) ფერდინანდ ფონ [7. IX. 1816, ბრიუნი (ბრნო), — 5. VIII. 1880, ვენა], ავსტრიელი მეცნიერ-მედიკოსი. ვენის დერმატოლოგიური სკოლის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. 1849-იდან ვენის უნ-ტის დერმატოლოგიის ორდინარული პროფესორი. პირველმა დაამუშავა კანის დაავადებების მეცნ. კლასიფიკაცია — პათოლოგოანატ. სუბსტრატის მიხედვით ისინი დაყო 12 ჯგუფად. აღწერა კანის რამდენიმე დაავადება და თავისი სახელი უწოდა (ჰ-ს პრურიგო, ჰ-ს პოლიმორფული ექსუდაციური ერითემა და სხვ.) შეიმუშავა კანის დაავადებების მკურნალობის რამდენიმე ახ. მეთოდი. აქტიურად გამოვიდა ჰუმორული პათოლოგიის მომხრეთა წინააღმდეგ; მათ მცდარ შეხედულებას დაუპირისპირა თავისი კონცეფცია, სადაც კანის დაავადებათა განვითარებაში დიდ როლს ანიჭებდა გარეგან ფაქტორებს (ქიმ. ნივთიერებანი, პარაზიტი ცხოველები და სხვ.).

თხზ.: Atlas der Hautkrankheiten, W., 1856—76.

ჰებრიდის კუნძულები, ჰ ე ბ რ ი დ ე ბ ი (Hebrides), არქიპელაგი ატლანტის ოკეანეში, შოტლანდიის დას. სანაპიროსთან. ეკუთვნის დიდ ბრიტანეთს. აერთიანებს 500-მდე კუნძულს, აქედან 100 — დასახლებულია. საერთო ფართ. 7,5 ათ. $კმ^2$. განასხვავებენ შიდა და გარე ჰ. კ-ს, რ-ებიც ერთმანეთისაგან გამოყოფილია ნორთ-მინჩის და ლიტლ-მინჩის სრუტეებით და ჰებრიდის ზღვით. შიდა ჰ. კ-ზე ძლიერ დანაწევრებული ბორცვიანი და დაბალმთიანი რელიეფია (სიმაღლე 200—600 მ). აგებულია კაინოზოური ვულკანური ლავური პლატოებზე აღმართულია კრისტალური მწვერვალები, სიმაღლე 1009 მ-მდე. გარე ჰ. კ-ზე ცოკოლიანი დაბლობებია (სიმაღლე 100—150 მ), რ-ებიც აგებულია არქეული გნაისებით. გვხვდება მთის მასივები, სიმაღლე 799 მ-მდე. არის პლეისტოცენური გამყინვარების ნიშნები. ჰავა ნოტიო ზღვისაა. ივლ. საშ. ტემპ-რა 12—14°C, იანვ. 4—6°C. ნალექები 1000—2000 მმ წელიწადში. არის მდელოები, ტორფნარი, იშვიათად არყის ხის რაყები. განვითარებულია თევზჭერა, მეცხვარეობა, შალის ქსოვილების (ტვიდის) წარმოება. ტურიზმი.

ჰეგელი (Hegel) გეორგ ვილჰელმ ფრიდრიხ (27 VIII 1770, შტუტგარტი, — 14. XI 1831, ბერლინი), გერმანელი ფილოსოფოსი, კლასიკური გერმანული ფილოსოფიის წარმომადგენელი. შტუტგარტის გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ სწავლობდა ტიუბინგენის უნ-ტის თეოლ. ფაკ-ტზე (1788—93) ახალგაზრდა ჰ. აღფრთოვანებით შეხვდა საფრ. რევოლუციას 1793—1801 კერძო მასწავლებლად მუშაობდა ჯერ ბერნში, შემდეგ კი მაინის ფრანკფურტში. ამ პერიოდში საფუძვლიანად სწავლობდა ფილოს. და თეოლ., პოლიტეკონომიას. ამავე წლებში დაინტერესდა პოლიტიკისა და პოლიტეკონ. საკითხებით.

1801 ჰ. აქვეყნებს შრომას: „განსხვავება ფიხტესა და შელინგის სისტემებს შორის", რ-შიც იცავს ფ. შელინგის თვალსაზრისს. ამავე წელს მოღვაწეობას იწყებს იენის უნ-ტში. 1802—03 შელინგთან ერთად დაარსებულ „ფილოსოფიის კრიტიკულ ჟურნალში" აქვეყნებს სტატიებს, რ-ებშიც ჩანს, რომ იგი აღარ იზიარებს ფ. შელინგის თვალსაზრისს, 1807 გამოცემულ „გონის ფენომენოლოგიაში" კი უკვე აშკარად უპირისპირდება მას.

1807—08 ჰ. „ბამბერგის გაზეთის" რედაქტორი იყო, 1808—16 ნიურნბერგის გიმნაზიის დირექტორი. 1812 გამოაქვეყნა თავისი „ლოგიკის მეცნიერების" I ტომი, 1816 — II ტომი. ამავე წელს იწყებს მოღვაწეობას ჰაიდელბერგის უნ-ტში. ერთი წლის შემდეგ გამოდის მისი „ფილოსოფიურ მეცნიერებათა ენციკლოპედია". 1818 ჰ. მიიწვიეს ბერლინის უნ-ტში. 1820 გამოაქვეყნა „სამართლის ფილოსოფია". 1829—30 ჰ. იყო ბერლინის უნ-ტის რექტორი.

ჰ-ის ფილოსოფიით დასრულდა გერმ. კლასიკური ფილოს. ის ღრმა ძიებანი, რ-ებიც დაიწყო ი. კანტმა და გააგრძელეს ი. ფიხტემ და ფ. შელინგმა. ი. კანტისა და ი. ფიხტეს ნააზრევში ჰ. განსაკუთრებით დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა დებულებას იმის შესახებ, რომ აზროვნება შემოქმედებითია, აქტიურია, მაგრამ იგი არ ეთანხმება ამ კონცეფციებისათვის დამახასიათებელ სუბიექტივიზმს. ჰ-თვის აზროვნება, გონება, მხოლოდ სუბიექტის უნარი კი არ არის, არამედ სამყაროს საფუძველში მდებარე აბსოლუტია, ღმერთია. ი. კანტისა და ი. ფიხტეს სუბიექტივისტური თვალსაზრისით, გონიერება მხოლოდ ადამიანისაა, ჰ-თვის კი გონება არ არის ისე უძლური, რომ მხოლოდ ადამიანის სფეროთი იფარგლებოდეს, ის ღვთაებაა, აბსოლუტური ძლიერებაა და, მაშასადამე, სინამდვილის მქონეცაა. ფ. შელინგთან ერთად ჰ. ობიექტური იდეალიზმის პოზიციაზე დადგა, თუმცა თანდათან აშკარა გახდა, რომ ამ ორ მოაზროვნეს შორის მრავალი პრინციპული ხასიათის უთანხმოება არსებობდა. ჰ-თვის განსაკუთრებით მიუღებელი იყო ფ. შელინგის შეხედულება ფილოს. მოძღვრების აგებისა და დასაბუთებაზე. მისი აზრით, ინტელექტუალური ინტუიცია იმ სახით, როგორც იგი ფ. შელინგის კონცეფციაში იყო, ვერ იქნება დასაბუთების იარაღი, რადგან ასეთი კონცეფცია თვითნებობასა და შემთხვევითობას აბატონებს ფილოსოფიაში. ჰ-ის შეხედულებით, ობიექტური იდეალიზმის მთავარი პრინციპი — დებულება გონიერებისა და აზროვნების იგივეობის შესახებ — ფ. შელინგის მიერ წინასწარ არის მიღებული მკაცრი დასაბუთების გარეშე.

მთელი წინამავალი ფილოს. [illegible], უპირველეს ყოვლისა კი, ი. კანტის, ი. ფიხტესა და ფ. შელინგის დიალექტიკური ნააზრევის ათვისებისა და ღრმა გადამუშავების საფუძველზე ჰ-მა შექმნა დიალექტიკური მეთოდი, რ-იც, მისი აზრით, ფილოს. დასაბუთების ერთადერთი საშუალებაა. ეს მეთოდი მაღალ იყენებს ცნებებს, რადგან სამყაროს ძირი აზრია, ცნებაა, მისი წვდომის იარაღიც ცნება უნდა იყოს. ფილოსოფია, ჰ-ის აზრით, სწორედ ცნებათა სისტემაა, რ-იც ცნებათა განვითარების საფუძველზე აგვიწერს გონების, იდეის მიერ საკუთარი თავის რეალიზაციისა და შემეცნების პროცესს. ამ განვითარების ამოსავალია უშინაარსო, უღარიბესი, ყველაზე აბსტრ. ცნება დიალექტიკის თანახმად, სისტემა ამ თავდაპირველი ცნების განვითარებაა, მისი გაშუალებაა, დაუსაბუთებლობის, არასრულყოფილების მოხსნაა. ცნებათა განვითარება განპირობებულია იმით, რომ ყოველი მათგანი უარყოფის მომენტის შემცველია. აზრი პირველი უშინაარსო ცნებიდან აუცილებლობით გადადის საპირისპირო ცნებაზე, თეზისიდან — ანტითეზისზე. ეს დაპირისპირება ცნებებს შორის არ სპობს მათ: აღმოჩნდება, რომ ურთიერთსაპირისპირო ცნებები არა მარტო უარყოფენ, არამედ მოითხოვენ კიდეც ერთმანეთს როგორც მესამე, უფრო მაღალი ცნების მომენტები. ეს მესამე საფუძველი უარყოფის უარყოფაა, თეზისისა და ანტითეზისის გაერთიანება სინთეზის საფუძველზე. ხისით მთავრდება ცნების მოძრაობის ერთი ციკლი და დასაბამს იძლევა ახ. ციკლს. ახ. ცნებები დიალექტიკურად ხსნიან ძველებს, ე. ი. უარყოფენ მათს პრეტენზიას უნივერსალურობაზე, ამავე დროს ინახავენ და ამაღლებენ მათ — მომენტის სახით შეიყვანენ ისინი საკუთარ შინაარსში. აზრის მოძრაობა ფილოს. სისტემაში საწყისი ცნების გამდიდრებაა, აბსტრაქტულიდან კონკრეტულისაკენ სვლაა, საწყისიდან მოშორებაა, მაგრამ ის, როგორც საფუძვლისაკენ სვლა, საწყისის დასაბუთებაა, ამ აზრით საწყისთან უკან დაბრუნებაცაა. საწყისი ცნება სისტემის ბოლოს წარმოდგება როგორც გამდიდრებული იმ აუცილებელი კავშირებით, რ-ებიც მყარდება მასსა და ყველა სხვა ცნებას შორის. ფილოს. სისტემა, ჰ-ის თვალსაზრისით, არის წრე, რ-შიც წინსვლა უკან დაბრუნებაა, ხოლო საწყისი ამავე დროს დასასრულიცაა.

დიალექტ. მეთოდის გამოყენების შესანიშნავი ნიმუში იყო „გონის ფენომენოლოგია", რ-იც ჰ-ის თავდაპირველი განზრახვით ფილოს. სისტემის პირველი ნაწილი უნდა ყოფილიყო. არსებითად ეს ნაშრომი შეკუმშული სახით შეიცავს ჰ-ის მიერ შემდეგში განვითარებული მოძღვრების თითქმის ყველა უმნიშვნელოვანეს მომენტს, ამიტომ, როგორც კ. მარქსი აღნიშნავდა, იგი წარმოადგენს ჰ-ის ფილოს. ჭეშმარიტ წყაროსა და საიდუმლოს.

„გონის ფენომენოლოგია" გვიჩვენებს მიმართებებს სუბიექტსა და ობიექტს, ცნობიერებასა და მის საგანს შორის. თავდაპირველად საგანი ეძლევა აზრს როგორც უცხო, მისგან არსებითად განსხვავებული რამ. ცნობიერების დიალექტ. განვითარების პროცესი ამ განსხვავების მოხსნაა, ეს გზა იწყება ცნობიერების უმარტივესი ფორმით — „გრძნობადი უტყუარობით", რ-ის შინაგანი წინააღმდეგობების გამოაშკარავებით ცნობიერება გადადის სულ უფრო რთულ ფორმებზე. ინდივიდ. ცნობიერების განვითარების ეტაპების ანალიზის შემდეგ ჰ. ახასიათებს კაცობრიობის ისტ. ძირითად ეტაპებს და ამბობს. გონის წინსვლის ძირითად საფეხურებს, აჩვენებს იმ ღრმა კავშირს, რ-იც არსებობს ინდივიდ. ცნობიერებასა და კაცობრიობის ისტორიას შორის. ინდივიდი თავისი განვითარების პროცესში მოკლედ გადის იმ გზას, რ-იც კაცობრიობამ გაიარა.

ცნობიერების განვითარება, მისი მოძრაობა ცნობიერების უფრო რთული და სრულყოფილი ფორმებისაკენ ამავე დროს ამაღლებაა მოვლენებიდან, ბუნებრივი ცნობიდან აბსოლუტურ ცოდნამდე — ფილოსოფიამდე ცნობიერება საკუთარი შინაგანი წინააღმდეგობების დაძლევის გზით მაღლდება თვითცნობიერებამდე, ეს უკანასკნელი გონების საფეხურს აღწევს, გონება თავის საფუძველს გონში პოულობს. „გონის ფენომენოლოგიის" ბოლო „აბსოლუტური ცოდნის" საფეხურზე აღმოჩნდება, რომ ობიექტი, რ-იც ამავე სუბიექტისათვის უცხო იყო, სინამდვილეში სუბიექტის იგივეობრივია: სუბიექტიცა და ობიექტიც აზროვნებაა, გონებაა.

აზროვნებას მისი წმინდა სახით ლოგიკა სწავლობს ყოფიერებისა და აზროვნების გაიგივების საფუძველზე ამ ფილოს. დისციპლინას ჰ-ის მოძღვრებაში საფუძვლმდებელი მნიშვნელობა ენიჭება. რამდენადაც ყოფიერების გარკვეულობები ემთხვევა აზროვნების გარკვეულობებს, ლოგიკის ცნებები ონტოლოგიის ფუნქციებს იძენს, ლოგიკა იკავებს ტრად. მეტაფიზიკის ადგილს და იკვლევს სამყაროს ზეგრძნობ-

ჰაჯილარი. დიდი ქალღმერთის თიხის ქანდაკებები ჰაჯილარის ნამოსახლარიდან.

გ. ჰეგელი

ზად არსებას რამდენადაც ეს საწყისი — უსასრულო გონება — იგივე ღმერთია, ლოგიკა ამავე დროს არის მოძღვრება ღვთის შესახებ, ე. ი. თეოლოგია: ის თავისი კატეგორიების საშუალებით წარმოადგენს ღვთის მარადიულ არსებას, ასახავს ღვთაებას მისი წმინდა — ბუნებისა და გონისაგან განყენებული სახით. ლოგიკის კატეგორიების დიალექტ. განვითარება მარტივიდან რთულისაკენ სულ უფრო მაღალი დონეების გარკვეულობებზე გადასვლაა, ამიტომ ლოგიკა აქსიოლოგიაც არის.

ჰ-ის „ლოგიკის მეცნიერება" მასალის სიმდიდრით, ანალიზის სიღრმითა და დასაბუთების თანმიმდევრობით სრულიად განსაკუთრებული ფილოს. ნაშრომია. ამ თხზულების სამივე ნაწილი — მოძღვრება ყოფიერებაზე, არსებასა და ცნებაზე — ფილოს. კატეგორიების დიალექტ. მრავალმხრივი მაგალითია. ჰ. შეეცადა კატეგორიათა გადასვლები ლოგიკის სფეროში დაეკავშირებინა ფილოს. აზრის ისტ. განვითარების პროცესთან. ლოგიკის კატეგორიები თანმიმდევრულ გამოხატავენ ისტორიულად არსებული ფილოს. სისტემების ძირითად პრინციპებს. კატეგორიების ლოგიკურ თანამიმდევრობაში ამ პრინციპთა თანამიმდევრობაა უკუფენილი. ამრიგად, ჰ-თვის ფილოს. ისტორია შემთხვევითობათა გალერეა კი არ არის, არამედ აბსოლუტურის შემეცნების პროცესია, რაც მოცემული სახითაა შენახული „ლოგიკის მეცნიერებაში".

ლოგიკის კატეგორიათა სისტემა ყოფიერების, ყოველი არსებულის უზოგადესი სტრუქტურების დახასიათებას იძლევა. ამიტომ ლოგიკა, ჰ-ის თანახმად, ფილოს. სისტემის პირველი ნაწილია. ლოგიკა შეიძლება წარმოვიდგინოთ როგორც ცნების პროექტი, რაც ხორციელდება ბუნებისა და გონის სფეროებში.

ჰ-ის ფილოს. სისტემის მეორე ნაწილი — „ბუნების ფილოსოფია" — იკვლევს გონის რეალიზაციას არაორგ. და ორგ. ბუნების სფეროში. ბუნება ჰ-თვის ღვთის არასრულყოფილი, არაადეკვატური გამოვლინებაა, გონებაა. ღმერთი თავისთავად არ არის თავისუფალი, რომელიც ჩანს ბუნებაში ღმერთი თავისუფლებას, ბუნებაში კი აუცილებლობისა და შემთხვევითობას ეზიდება. ბუნება, ჰ-ის სიტყვებით, იდეის „ხორცშესხმაა", „გაუცხოებაა". ამ სფეროში იდეა თავის მიმართ გარეგნულია, თავად ბუნების საგნებისთვის უცნობია, მაგრამ ბუნების შინაგანი და დაფარული არსება იდეაა. ბუნებაში ვლინდება იდეის მისწრაფება თავისი თავის შემეცნებისაკენ. ამიტომ ბუნება ჰ-ის მიერ გაგებულია როგორც გარკვეული თეოლოგიური სისტემა, რ-ის მიზანია ცოცხალი ბუნების სფეროში იდეა გადის სამ ძირითად საფეხურს (მექანიკის, ფიზიკისა და ორგანიკის) და მაღლდება გონის საფეხურამდე. ამ წერტილიდან იწყება თავისთავად ახ. სამყარო — გონის სამყარო, რ-საც ჰ-ის ფილოს. სისტემის მესამე ნაწილი ეძღვნება.

ჰ-ის „ბუნების ფილოსოფია" იდეის „სხვადყოფნის", გაუცხოების იკვლევს, „გონის ფილოსოფია" სწავლობს იმას, თუ როგორ უბრუნდება თავის თავს იდეა, როგორ იხსნება თანდათან გაუცხოების პროცესი. რადგან იდეის არსება თავისუფლებაა, იდეის დაბრუნება თავის თავთან ჰ-ის მიერ გაგებულია როგორც თავისუფლების რეალიზაციის პროცესი. ეს რთული პროცესი, ჰ-ის აზრით, იწყება მაშინ, როდესაც ასპარეზზე გამოდის გონით დაჯილდოებული არსება — ადამიანი. თავისუფლება ხორცს ისხამს ადამიანში და ადამიანის მოქმედებით. სწორედ ამიტომ ადამიანი „გონის ფილოსოფიის" ცენტრ. ფიგურაა. „გონის ფილოსოფიის" პირველი ნაწილი — „სუბიექტური გონი" — აღწერს თავისუფლების თანდათანობით რეალიზაციას ადამიანის „სუბიექტურობის" ფარგლებში ის გარკვევას, თუ ადამიანი როგორ აღწევს თავს ბუნებრივი საწყისების ბატონობას და ხდება თავისი თავის უფალი. „გონის ფილოსოფიის" ეს მონაკვეთი, რ-იც შეიცავს სამ ნაწილს — „ანთროპოლოგიას", „ფენომენოლოგიასა" და „ფსიქოლოგიას" — გვაძლევს ულრმეს ცოდნას ადამიანის არსებაზე, უნარზე, სტრუქტურაზე. „გონის ფილოსოფიის" მეორე ნაწილი — „ობიექტური გონი" — ეხება ადამიანის თავისუფალი ნების მოქმედებით შექმნილ სამყაროს. „გასაგნებული" გონს ობიექტურ გონს არსებობის სრულიად თავისებური წესი აქვს. ის არც ფსიქიკურია და არც ფიზიკური. ეს სფერო ადამიანის მოღვაწეობის შედეგია, მაგრამ ხანგრძლივის ფორმით მიიჩნევა და ინდივიდის უპირისპირდება როგორც საწყისი, შეუმჩნეველი ობიექტური გონია: ძირითადი საწყისია სამართალი, მორალი და ზნეობა.

ობიექტური გონის განვითარება დროში წარმოადგენს მსოფლიო ისტორიას, რ-იც ჰ-ს ესახება როგორც პროგრესი თავისუფლების გაცნობიერების გზაზე.

„გონის ფილოსოფიის" ბოლო ნაწილი — „აბსოლუტური გონი" — აღწერს იმ საფეხურებს, რ-შიც მთავრდება თავისუფლების რეალიზაცია, იდეის დაბრუნება თავის თავთან, ე. ი. ღვთის თვითშემეცნების და სიცოცხლისმომცველების პროცესი. ეს საფეხურებია ხელოვნება, რელიგია და ფილოსოფია. ფილოსოფიაა სწორედ ღვთაების შემეცნების უმაღლესი ადეკვატური ფორმა. ამ სფეროში პოულობს ღმერთი თავისთავს. აქ იქცევა აზროვნება თავისთავ საგნად. ფილოს. საფეხურზე განვითარება უნდა დასრულდეს, ამას მოითხოვდა თვით სისტემის აგების აუცილებლობა, რ-იც ეწინააღმდეგება დიალექტიკური მეთოდის პრინციპს. მარქსიზმის კლასიკოსებმა ჰ-ის ფილოს. ყოვლისმომცველი წინააღმდეგობრივად მიიჩნიეს სწორედ ეს დაპირისპირება დიალექტ. მეთოდისა და სისტემას შორის. ჰ-ის ფილოს. კრიტიკული გადამუშავება მათ მიერ გულისხმობდა დიალექტიკის განთავისუფლებას იდეალისტური გარსისაგან მისტიფიკაციისაგან.

თხზ.: Werke in zwanzig Bänden, Bd 1—20, Fr./M., 1969—71; Соч., т. 1—14, М., 1929—59; ფილოსოფიურ მეცნიერებათა ენციკლოპედია, ნაწ. 1 — ლოგიკის მეცნიერება, თბ., 1962, ნაწ. 3 — გონის ფილოსოფია, თბ., 1984; ესთეტიკა, თბ., 1973.

ლიტ.: Маркс К. и Энгельс Ф., Немецкая идеология, Соч., 2 изд., т. 3; მათივე, Святое семейство, იქვე, т. 2; მათივე, Соч., 2 изд., т. 12; მარქსი კ., კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954; მარქსი კ., პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, წგ. 1, თბ., 1953; მარქსი კ., ჰეგელის სამართლის ფილოსოფიის კრიტიკისათვის, შესავალი, თბ., 1971; ენგელსი ფ., ანტი-დიურინგი, თბ., 1962; ლენინი ვ., ფილოსოფიური რვეულები, თბ., 1964; მისივე, ლუდვიგ ფოიერბახი და კლასიკური გერმანული ფილოსოფიის დასასრული, თბ., 1984; ლენინი ვ. ი., ფილოსოფიური რვეულები, თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 38; ბაქრაძე კ., სისტემა და მეთოდი ჰეგელის ფილოსოფიაში, თბ., 1956; ბაქრაძე კ., ჰეგელი და ფილოსოფიის არსების პრობლემა, თბ., 1976; ზაქარიაძე ს., ჰეგელის იდეალისტური დიალექტიკის კრიტიკა და მარქსისტული დიალექტიკის ძირითადი პრინციპების ჩამოყალიბება, თბ., 1955; წერეთელი ს., რაციონალური მარცვალი ჰეგელის ლოგიკის თეორიაში, თბ., 1969; ჭავჭავაძე მ., ჰეგელი და ნეოჰეგელიანელობა, თბ., 1970; მიხეილ ... ? ჰეგელის დიალექტიკის კრიტიკის ძირითადი საკითხები ბურჟუაზიულ ფილოსოფიაში, თბ., 1966.
თ. ბუაჩიძე

ჰეგელიანელობა, ჰეგელის მოძღვრების შინაგან წინააღმდეგობათა გამოვლენის შედეგად წარმოშობილი მიმდინარეობა 30—40-იანი წლების გერმანიაში. ჰეგელიანელები იყოფოდნენ მემარცხენეებად და მემარჯვენეებად. მემარჯვენე ანუ ახალგაზრდა ჰეგელიანელები (დ. შტრაუსი, ბ. ბაუერი და სხვ.) მემარცხენე ანუ ძვ. ჰეგელიანელების (კ. გეშელი, ჰ. ჰინრიხსი, გაბლერი და სხვ.) წინააღმდეგ ბრძოლაში უმწიფდნენ ჰეგელის დიალექტიკის რევოლუციურ რეალიზმს, ... ტიანობას. მემარჯვენე ჰეგელიანელები ... პირიქით, ჰეგელის ფილოსოფიის მიზნ... და საბოლოო პუნქტად მიიჩნევდნენ ... ლიგ. და ფილოს. სიმშვიდეში, უარყოფდ... დიალექტიკას შინაარსობრივად ეს ბრძ... ლა იყო პოლიტ. ბრძოლა ამ იდეების ... ტარებელ ბურჟ. იდეოლოგებსა და პოლ... ტიკაში რეაქციონერებს შორის. მემარცხენ... ჰ-ს ეკუთვნოდნენ ადრეულ პერიოდში ... ფოიერბახი, ახალგაზრდა კ. მარქსი და ... ენგელსი 1844-იდან მარქსმა და ენგელს... გააკრიტიკეს და სძლიეს ჰ. და ახ. ... რიალ. მსოფლმხედველობა შეიმუშავ... XIX ს. მეორე ნახევარში ჰ. კვლავ აღო... ინდა ევროპაში XX ს. დამდეგს ჰ ნე... ჰეგელიანელობაში გადაიზარდა.

ლიტ. იხ. სტ. ჰეგელი. მ. ჭელიძე

ჰექს..., ჰექს... (ბერძ. hex — ექვს... რთული სიტყვის ნაწილი, მნიშვნელობ... შესატყვისობა აქვს. მაგ., ჰექზამეტრ... ჰექსაკორდი

ჰექზამეტრი, იხ. ჰექსამეტრი

ჰეგინსი, ჰ ა გ ი ნ ზ ი (Huggin... უილიამ (7 II 1824, ლონდონი, — 12 ... 1910, იქვე), ინგლისელი ასტრონო... ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (18... იდან) და პრეზიდენტი (1900—05) ... რონომიაში ერთ-ერთმა პირველმა გამ... ყენა სპექტრული ანალიზი და ფოტ... გრაფია. ხმელეთის ღრუბლები იქერაის ნ... ლეულთა არსებობა (1864) განსაზღვ... ვარსკვლავთა სხივური სიჩქარეები (სპექტ... ში ხაზების წანაცვლებით); იკვლევდა ... მეტეორის სპექტრებს და ვარსკვლავთა ქ... შედგენილობას. მისი დაკვირვების გა... ში დაადგინა პროტუბერანცის და მზის... (1882) მზის გვირგვინის სპექტრი გამო... ელია რადიუმის სპექტრი (1902—05).

ჰედაიათი სადეყ (17 II 1903, თეირ... ნი, — 9 IV 1951, პარიზი), ირანელი მწ... რალი და მთარგმნელი. თანამედროვე პრო... რეალისტი სპარს. პროზის ერთ-ერთი ფუძ... ლებელი სპარს. ლიტ. ისტორიაში პირვე... მა რეალისტურად ასახა ირან. ჩაგრული ... ნის მძიმე სოც.-პოლიტ. მდგომარეობა, ... რანის ფეოდ. ტრადიციების დამთავრების ... ღუპვა სწავლის კასაკარმელებლად გაემგზავ... საფრანგეთში. 1926 იმოგზაურა ინდოეთ... შეისწავლა ძვ. სპარს. და ფალაური, გამო... ვეყნა სამ სპარს. მწერლობის ძეგლები, ... კლევდა თავის ხალხის შემოქმედებას, სპა... ფოლკლორის, ეთნოგრაფიას, კლასიკ... მწერლობას. სახელი გაუთქვა ნოველა... თხზმა კრებულმა „სამი წვეთი სისხლ... (1932), „შექმოდილი" (1933), „ცოცხლ... სამარეში" (1930) და „მოხეტიალე ძაღლ... (1940). ჰ-ს ეკუთვნის რამდენიმე ისტ... ქსა („ფარვინი სასანელთა ასული" ... სხვ.) და სატირული პამფლეტების კრ... („ჰაჯი აღას თავგადასავლის წიგნი", 19... მასვე ფარზადთან ერთად). მან პირველ... თარგმნა სპარს. ენაზე ჩეხოვის, სარტრ... კაფკას თხზულებები. 1945 დაწერა ზ... პარი „უკვდავების წყალი", რ-შიც აღვ... რიულად წარმოსახა საბჭ. ხალხის გამ... ჯვება II მსოფლიო ომში. ჰ-ს ნაწარმ... ბები თარგმნილია მსოფლიოს მრავ... ენაზე, მ. შ. ქართულადაც (კრებ. „ცოცხ... სამარეში", 1985).

ლიტ.: Комиссаров Д. С., Хедаят. Жизнь и творчество, М., 196...
ა. გვახარ...

ჰედინი (Hedin) სვენ ანდერს (19 ... 1865, სტოკჰოლმი, — 26 XI 1952, ... იქვე), შვედი მოგზაური. 1893—1902 გამო... ვლია ტიბეტი და ცენტრ. აზიის ზოგ... ნაწილი. 1905—08 ტრანსჰიმალაიდან ... ავლით ირანისა და ქაშმირის გავლით მოგ... მდ-ების ბრაჰმაპუტრისა და სატლეჯის ... თავეებიან, აღმოაჩინა ტრანსჰიმალაი. 1... იმოგზაურა ცენტრ. აზიაში ... 1927—35 შეისწავლა ჩინეთი, მონღოლეთი, ...

ს. ჰედაიათი

უ. ჰეგინსი

ისტებს და აღმ. თურქესტანის სოციალისტურ ... წლებში ჩამოშორდა ძველებით საქართველოს. II მსოფლიო ომის დროს ... ფაშისტურ მთავრობასთან.

ჰედონიზმი (ბერძნ. hēdonē — ტკბობა), ეთიკის და საამოვნების პრინციპი, რომელიც ცდილობდნენ ადამიანის ქცევის მორალური მისწრაფებები და საქციელი ... ფილოსოფიაში ჰ-ის ხაზგასმით ... (ეპიკურე, არისტიპე და ...) შუა საუკუნეებში მას უპირისპირდებოდა ქრისტ. ასკეტიზმი. ახ. საუკუნეებში ... კვლავ აღორძინდა (ტ. ჰობსი, ჯ. ლოკი, პ. გასენდი, ბ. სპინოზა და XVIII ს. ფრანგი მატერიალისტები). ჰ-ის თვალსაზრისს იზიარებენ აგრეთვე ინგლ. უტილიტარისტები ჯ. მილი და ი. ბენტამი. თანამედროვე ბურჟ. ეთიკოსები (ჯ. სანტაიანა, შლიკი, დ. დრეიკი და სხვ.) ჰ-ს იყენებენ მხოლოდ როგორც მეთოდურ პრინციპს ... ცნების დასადგენად (ბურჟ. ეთიკოსთა უმრავლესობა მას არ იზიარებს).

მარქსისტული ეთიკის თვალსაზრისით, ეს პრინციპი არ გამოდგება ზნეობის საფუძვლად მისი ეგოცენტრულობისა და რელატივიზმის გამო. ადამიანის არსება არ იყვანება სიამოვნებისაკენ მისწრაფებაზე: იგი სოც. არსებაა და მისი მოქმედების მამოძრავებელი ფაქტორია მოვალეობის შეგნება და სხვა სულიერი მისწრაფებები.

გ. ბანძელაძე.

ჰევეა (Hevea), რძიანასებრთა ოჯახის მცენარეთა გვარი. მარადმწვანე ხეები. 12-მდე სახეობა იზრდება სამხრ. ამერიკაში. ჰ. ბ რ ა ზ ი ლ ი უ რ ი (H. brasiliensis) ბუნებრივი კაუჩუკის წყაროა. ველურად იზრდება მდ. ამაზონის ველის ტყიან ტროპ. ტყეებში. გაშენებულია სხვა ტროპ. ქვეყნებში (ძირითადად შრი-ლანკაზე, მალაკის ნ.-კ. და დიდი ზონდის კ-ებზე). ხის სიმაღლე 40 მ. მისი რძიანი წვენი შეიცავს კაუჩუკს. მოსავლიანობა 10—12 წლის ხეებს ... ერთი ხისაგან წელიწადში 3—4 (7,5) კგ კაუჩუკს იღებენ.

ჰეველიუსი, ჰეველი, ჰეველკე (Hevelius, Hewel, Hewelke) იან (28. I 1611, გდანსკი, — 28. I 1687, იქვე), პოლონელი ასტრონომი-დამკვირვებელი, ხელოვნებაში მოწყობილი ... ობსერვატორია გდანსკში; შეადგინა მთვარის ... რუკები; აღმოაჩინა ... ლიბრაცია (1647), მერკურის ფაზები, 4 კომეტა, ... ინსტრუმენტებს. შეადგინა 1564 ვარსკვლავის კატალოგი (1687). ... „ცის მანქანა" (1673) აღწერა თავისი ობსერვატორია.

ლიტ.: Атлас звездного неба, ред. В. Шеглов, Там., 1968.

ჰევეში (Heves), მედიე (ოლქი) უნგრეთში. ფართ. 3,6 ათ. კმ², მოსახლ. 346 ათ. კაცი (1984). ადმ. ც. — ქ. ეგერი. მედიეს ჩრდ. ნაწილი უჭირავს მატრის ვულკ. მასივი და ბიუკის მთებს, სამხრ. — ალფიოლდის ... ინდუსტრ.-აგრ. რ-ნია. ... მურა ნახშირის, პოლიმეტალების საბადოების წარმოება. ... (საფეიქრო, შაქრის, თამბაქოს, საკონსერვო და სხვ.) მრეწველობა. მოჰყავთ ხორბალი, სიმინდი, ქერი, შვრია, კარტოფილი, ... ტექნ. კულტურებიდან — შაქრის ჭარხალი და თამბაქო. მეტრინა და მეღვინეობის სამხრ. კალთაზე ვრცელდება (ეგერი და დიონდიოში) განვითარებულია მეცხოველეობა ... მსხვ. რქ. პირუტყვი, ღორი და ცხვარი. მთაში არის ბალნეოლ. კურორტები.

ჰეიბერგი (Heiberg) იოჰან ლუდვიგ (14 XII 1791, კოპენჰაგენი, — 25 VIII 1860, ბონსრუპი, რინგსტედთან), დანიელი მწერალი და კრიტიკოსი. 1849—56 კოპენჰაგენის სამეფო თეატრის დირექტორი იყო. მისი პიესები ... 1814 ... კომედიებს, დრამებს, ვოდევილებს, ლექსებს, სატირებს ... „დონ ჟუანი" (1814), „დაბრუნებული პარიზში" (1833), „სული სიკვდილის შემდეგ" (1841) და სხვ.

ჰეიდენსტამი (Heidenstam) კარლ გუსტავ ვერნერ ფონ (6 VII 1859, ოლსჰამარი, ერებრუ, — 20 V 1940, სტოკჰოლმი), შვედი მწერალი. ნობელის პრემიის ლაურეატი (1916). შვედეთის აკად. წევრი 1912-იდან. ... ევროპაში მოგზაურობის შემდეგ გამოაქვეყნა ... ლექსების კრებული „მომლოცველობა და ხეტიალის წლები" (1888) ... რომანში „ჰანს ალიენუსი" (1892) გამოიხატა ნიცშეანური ინდივიდუალიზმი.

ჰეიერდალი (Heyerdahl) თურ (დ. 6. X 1914, ლარვიკი), ნორვეგიელი სწავლული, მოგზაური და მწერალი. 1933—39 სწავლობდა ოსლოს უნივერსიტეტში. II მსოფლიო ომში (1939—45) ნორვეგიის წინააღმდეგობის მოძრაობის მონაწილე. სწავლობს ... 1947 წ. 6 თანამგზავრთან ერთად ... „კონ-ტიკი" ... პოლინეზიის კუნძულები ... ამერიკიდან ... დასახლებულიყვნენ. 1955 ... აღმოსავლეთის ... 1955—56 ... 1969 და 1970 პაპირუსის ნავებით „რა" და „რა-2" მოაწყო ექსპედიციები ... მრავალი წიგნები დიდი პოპულარობით სარგებლობს.

ლიტ.: Аку-Аку. Тайна острова Пасхи, М., 1959; В поисках рая, М., 1964; Приключения одной теории, Л., 1969; Путешествие на «Кон-Тики», М., 1956; Экспедиция «Кон-Тики»—«Ра», М., 1972.

ჰეივუდი (Heywood) ტომას (დაახლ. 1570, ლინკოლნშირი, — 16 VIII 1641, ლონდონი), ინგლისელი დრამატურგი ... „მხიარული შემთხვევანი" (merry accident). ... „ქალი, რომელიც სიკეთით მოკლეს" (დაიდგა 1603, გამოქვეყნდა 1607), ჰ-ის ე. წ. „შინაური დრამებიდან" ... (დაიდგა 1603, გამოქვეყნდა 1607) და „ინგლისელი მოგზაური" (გამოქვეყნდა 1633). იგი წერდა აგრეთვე ტრაქტატებს, ქრონიკებსა და ...

ჰეივუდი (Haywood) უილიამ (ბილი) დადლი (4 II 1869, სოლტ-ლეიკ-სიტი, იუტის შტ., — 18 V 1928, მოსკოვი), აშშ-ის მუშათა მოძრაობის მოღვაწე. 1901 აშშ-ის სოციალ. პარტიის წევრი გახდა. „მსოფლიოს ინდუსტრიული მუშების" ორგანიზაციის ერთ-ერთი დამაარსებელი (1905) და ლიდერი იყო. ... 1919 ამერ. კომპარტიის წევრად შევიდა. ... 1921 ... საბჭოთა რუსეთში ჩამოვიდა, მუშაობდა რევოლუციის მებრძოლთა დახმარების საერთაშ. ორგანიზაციაში.

ჰეიზი (Hayes) რატერფორდ ბერჩარდ (4 X 1822, დელავერი, ოჰაიოს შტ., — 17 I 1893, ფრიმონტი, ოჰაიოს შტ.), აშშ-ის სახელმწიფო მოღვაწე ... 1861—65 სამოქალაქო ომში ჩრდილოელთა მხარეზე იბრძოდა. 1864 აირჩიეს კონგრესში რესპუბლიკური პარტიიდან. 1867 ოჰაიოს შტატის გუბერნატორად აირჩიეს (ხელახლა აირჩიეს 1869 და 1875). 1877—81 აშშ-ის პრეზიდენტი.

ჰეიზი (Haise) ფრედ (დ. 14 XI 1933, ბილოქსი, მისისიპის შტ.), აშშ-ის კოსმონავტი, მფრინავი. დაამთავრა ოკლაჰომის უნ-ტი (1959). ... (1964). ... 1966-იდან კოსმონავტთა ჯგუფშია. 1970 წ. 11—17 აპრ. ჯ. ლოველთან და ჯ. სუიგერტთან ერთად იფრინა მთვარეზე კოსმ. ხომალდ „აპოლონ-13"-ით. იყო მთვარის კაბინის პილოტი.

ჰეილი (Hale) ჯორჯ ელერი (29 VI 1868, ჩიკაგო, — 21 II 1938, პასადენა), ამერიკელი ასტრონომი. ... აკად. წევრი (1902-იდან). დაამთავრა მასაჩუსეტსის ტექნ. ინ-ტი (1890). ჩიკაგოს უნ-ტის პროფესორი (1897-იდან). იერქსის (1895—1905) და მაუნტ-უილსონის (1904—23) ობსერვატორიების დირექტორი. ჰ-მა პირველმა გამოიყენა სპექტროჰელიოსკოპი, სპექტროჰელიოგრაფი და კოშკური ტელესკოპი, ... მზის ლაქების მაგნ. ველის არსებობა. ჟურნ. „Astrophysical Journal"-ის (1895) დამაარსებელი და პირველი რედაქტორი.

ჰეიმანსი (Heymans) კორნეი ჟან ფრანსუა (28. III. 1892, გენტი, — 18 VII 1968, კნოკე), ბელგიელი ფიზიოლოგი და ფარმაკოლოგი. დაამთავრა გენტის უნ-ტი. მედ. დოქტორი (1920). მისი ძირითადი გამოკვლევები ეხება სისხლის მიმოქცევის და სუნთქვის რეგულაციის საკითხებს, აგრეთვე თავის ტვინის ფიზიოლოგიას და პათოლოგიას, სისხლის მიმოქცევის დარღვევის შესწავლას ... აღმოაჩინა სინუსური და აორტული მექანიზმების როლი სისხლის მიმოქცევის რეგულაციაში. ნობელის პრემია (1938).

ჰეინე-ვაგნერე ჟერმენა ლუდვიგის ასული (დ. 25. VI 1923, რიგა), ლატვიელი მომღერალი (ლირ.-დრამ. სოპრანო), სსრკ სახ. არტისტი (1969). 1950 დაამთავრა რიგის კონსერვატორია და იმავე წლიდან გახდა რიგის ოპერისა და ბალეტის თეატრის სოლისტი. პარტიები: ბანუტა (კალნინის „ბანუტა"), ნატაშა (პროკოფიევის „ომი და მშვიდობა"); ასრულებს წამყვან პარტიებს ვერდის, პუჩინის, ვაგნერის, რ. შტრაუსის და სხვ. ოპერებში. ფართოდაა ცნობილი მისი საკონცერტო მოღვაწეობა. ლატვ. სსრ სახელმწ. პრემია (1957). დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორდენითა და მედლებით.

ჰეისტინგსი (Hastings) უორენ (6 XII 1732, ჩერჩილი, დეილზფორდის ახლოს, ოქსფორდშირი, — 22 VIII 1818, დეილზფორდი, ოქსფორდშირი), ინგლისელი კოლონიური მოღვაწე. 1750 ჩავიდა ინდოეთში. მსახურობდა ინგლისის ოსტ-ინდოეთის კომპანიაში, მონაწილეობდა ბენგალის დაპყრობასა და გაძარცვაში. 1761—64 კალკუტის საბჭოს, 1769—72 — მადრასის საბჭოს წევრი, 1772 ბენგალის გუბერნატორი იყო. მარეგულირებელი აქტის (1773) თანახმად, ჰ. დაინიშნა ინდ. პირველ გენ.-გუბერნატორად (1774—85). მან განამტკიცა ინგლ. სამფლობელოები ინდოეთში, კომპანიის ხაზინის გამდიდრებისათვის ყოველგვარ საშუალებას მიმართავდა. სასტიკად ახშობდა კოლონიზატო-

ჰევეა ბრაზილიური: ყვავილიანი ტოტი, ა — მდედრობითი ყვავილი, ბ — მამრობითი ყვავილი.

ჯ. ჰეილი.

ჟ. ჰეინე-ვაგნერე.

რების წინააღმდეგ სახ. აჯანყებებს. 1785 ვიგების პარტიის მოთხოვნით თადარიგში გავიდა. 1788 პარლამენტის სასამართლოს გადასცეს სისასტიკის, უკანონობისა და კორუფციის გამო, სასამართლო პროცესი რამდენიმე წელს გაგრძელდა. 1795, მიუხედავად საწინააღმდეგო ფაქტების არსებობისა, ჰ. გაამართლეს.

ჰასტინგსი (Hastings), ქალაქი დიდ ბრიტანეთში, აღმ. სასექსის საგრაფოში, პა-დე-კალეს სრუტის ნაპირზე. 76 ათ. მცხ. (1980). დიდი კურორტი. ყოველწლიური საერთაშ. საჭადრაკო ტურნირების ადგილი.

1066 წ. 14 ოქტ. ჰ-ის რ-ნში ნორმანდიის ჰერცოგის უილიამის ჯარმა დაამარცხა მეფე ჰაროლდის ანგლოსაქსების ჯარი. ამ გამარჯვების შემდეგ დეკ-ში უილიამ I დაპყრობილი ინგლ. მეფედ აკურთხეს.

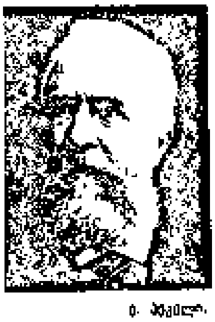
ე. ჰეკელი.

ჰაიფეცი (Heifetz) იაშა (იოსებ) რობერტის ძე [დ. 20 I (2 II) 1901, ვილნიუსი], ამერიკელი მევიოლინე. ვიოლინოზე დაკვრას სწავლობდა ვილნიუსში ი. მალკინთან (1905—09). 6 წლისამ საჯაროდ შეასრულა ფ. მენდელსონის კონცერტი ვიოლინოსათვის ორკესტრთან ერთად. 1910 სწავლობდა პეტერბურგში ლ. აუერთან. 1911 აქვე გამართა კონცერტი. 1912 როგორც ვუნდერკინდი გამოდიოდა ბერლინში. 1917-იდან ცხოვრობს აშშ-ში. კონცერტებით მოიარა მსოფლიოს მრავალი ქვეყანა (სსრკ-ში იყო 1934). ჰ. XX ს. ერთ-ერთი უდიდესი მევიოლინეა. მისი შესრულებისათვის დამახასიათებელია მრავალფეროვანი ჟღერადობა, ვირტუოზული ტექნიკა, მხატვრული ინტერპრეტაციის ყველა ელემენტის ჰარმონიული გაწონასწორებულობა. 1959-იდან სამხრ. კალიფორნიის (ლოს-ანჯელესი) უნ-ტის პროფესორი. ჰ. მრავალი ტრანსკრიფციის ავტორია.

ლიტ.: Раабен Л., Жизнь замечательных скрипачей, [М.—Л., 1967].

ი. ჰელდერლინი.

ჰეკატეოს მილეტელი (Hekataios ho Milēsios) (დაახლ. ძვ. წ. 549/546 — დაახლ. ძვ. წ. 480), ძვ. ბერძენი ლოგოგრაფოსი. მილეტის წარჩინებულთა ოჯახიდან იყო. ბევრს მოგზაურობდა და პირველი დაინტერესდა სხვა ქვეყნების ისტორიით, რის გამოც მას პირველ ისტორიოგრაფად მიიჩნევენ. ავტორია 2 თხზულებისა. ერთია „დედამიწის ირგვლივ" — („periodos, gēs", ერთ-ერთი პირველი გეოგრ. ნაწარმოები), რაც შედგებოდა 2 წიგნისაგან და შეიცავდა ევრ., აზიის და ლიბიის აღწერილობას. მე-2 თხზულებაში „გენეალოგია" („genealogia") მოცემულია ძვ. მითებისა და ლეგენდების კრიტიკა, თუმცა ეს კრიტ. მიდგომა პრაგმატულ ხასიათს ატარებდა. ჰ. მ-მა პირველმა შეადგინა მსოფლიოს დასახლ. ნაწილის კარტოგრაფიული გამოსახულება. ეს რუკა ამჟამინდელი არ არის, მაგრამ ჰეროდოტეს და სხვა ავტორთა აღწერილობით შესაძლებელი ხდება მის შესახებ წარმოდგენის შექმნა. ჰ. მ-ის თხზულებიდან მხოლოდ 380 ნაწყვეტმა მოაღწია. წერდა იონიურ დიალექტზე, სადა ენით.

ტექსტ.: Müller C., Fragmenta historicorum graecorum, v. 1—2, P., 1846—48.

ლიტ.: Томсон Дж., История древней географии, пер. с англ., М., 1953.

კ. ა. ჰელვეციუსი.

ჰეკელი (Haeckel) ერნსტ (16. II. 1834, პოტსდამი, — 9. VIII. 1919, იენა), გერმანელი ბიოლოგი, იენის უნ-ტის ზოოლ. კათედრის პროფესორი (1862—1909). ჰ-ის შრომებიდან აღსანიშნავია „ორგანიზმის ზოგადი მორფოლოგია" (ტ. 1—2, 1866), „გასტრეას თეორია" (1874—77), „ანთროპოგენია ანუ ადამიანის განვითარების ისტორია" (1874), „სისტემატიკური ფილოგენია" (1894—96), „სიცოცხლის საოცრებანი" (1904) და სხვ. სახეობათა წარმოშობის შესახებ ჩ. დარვინის თეორიის საფუძველზე ჰ-მა გამოავლინა მოქლდევება ცოცხალი ბუნების წარმოშობისა და განვითარების კანონზომიერებათა შესახებ. იგი ცდილობდა სხვადასხვა ჯგუფის ცოცხალ არსებათა შორის გენეალოგიური ურთიერთობის გამოკვლევას (ფილოგენეზი) და ამ ურთიერთობათა „საგვარტომო ხის" სახით წარმოდგენას. ემბრიოლოგიური (განსაკუთრებით ა. კოვალევსკის) გამოკვლევებზე დაყრდნობით ჰ-მა ჩამოაყალიბა გასტრეას თეორია, რ-ის თანახმადაც მრავალუჯრედიანი ცხოველის წინაპარია ჰიპოთეზური ორგანიზმი — გასტრეა. ჰ-ის მიხედვით, ფილოგენეზის შეცნობის გასაღებს წარმოადგენს ინდივიდების განვითარების — ონტოგენეზის შესწავლა. ონტოგენეზისა და ფილოგენეზის შორის ჯერ კიდევ დარვინის მიერ აღნიშნული კავშირი ჰ-მა განავითარა და ბიოგენეტიკური კანონი უწოდა (1866). ევოლ. მამოძრავებელი ძალების განხილვისას ჰ. იცავდა არათანაბარმემკვიდრეობას და ცდილობდა ჩ. დარვინისა და ჟ. ლამარკის პრინციპების ერთ მოძღვრებად შეერთებას.

ა. პაპავა.

ჰელიკოპრიონი. ჰელიკოპრიონის სპირალური ორგანო.

ჰეკერტი (Heckert) ფრიც (28. III. 1884, ხემნიცი, — 7. IV. 1936, მოსკოვი), გერმანიის მუშათა და საერთაშორისო მოძრაობის მოღვაწე. 1902-იდან გერმ. ს.-დ. პარტიის წევრი. „სპარტაკის კავშირის" ერთ-ერთი დამაარსებელი გერმ. 1918 ნოემბ. რევ. დროს ქ. ხემნიცის მუშათა და ჯარისკაცთა დეპუტატთა საბჭოს ხელმძღვანელი. იყო გერმ. კომპარტიის ცკ-ის წევრი 1919-იდან. 1928—36 კომკ-ის პრეზიდიუმის წევრობის კანდიდატი. პროფინტერნის აღმ. ბიუროს წევრი (1920-იდან). დაკრძალულია წითელ მოედანზე.

ჰეკლა (ისლ. Hekla, სიტყვასიტყვით — თავსაბურავი; მწვერვალი ხშირად ნისლშია გახვეული), მოქმედი ვულკანი ისლანდიის სამხრ. ნაწილში, ქ. რეიკიავიკის აღმ-ით 110 კმ. სიმაღლე 1491 მ, სტრატოვულკანი. წარმოქმნილია ხაზობრივი ნაპრალიდან მრავალჯერ ამოფრქვევის შედეგად. ჰ-ის ბოლო ამოფრქვევა მოხდა 1947—48, რ-ის შედეგად ცეცხლის მიმართულებით დაიშვა ბაზალტური ლავის ნაკადი. მწვერვალი ამაღლდა 1447-იდან 1502 მ-მდე. შემდეგ დადაბლდა კრატერის კიდეების ჩანგრევის გამო. პირველი ამოფრქვევა ფიქსირებულია 1104. ყველაზე დამანგრეველი იყო 1766 ამოფრქვევა, ახლდა ადამიანთა მსხვერპლი.

ჰელდერი, დენ-ჰელდერი (Helder, Den Helder), ქალაქი და ნავსადგური ნიდერლანდში, ჩრდ. ჰოლანდიის პროვინციაში, ვადენზეედან ჩრდ. ზღვაში გასასვლელთან. 64 ათ. მცხ. (1984). გემთსაშენი ინდუსტრია. სამხ.-საზღვ. ბაზა.

ჰელდერის უტოლობა სასრული ჯამებისათვის: $|a_1b_1+\ldots+a_nb_n| \leqslant (|a_1|^p+\ldots+|a_n|^p)^{1/p}(|b_1|^q+\ldots+|b_n|^q)^{1/q}$, ინტეგრალებისათვის: $\left|\int g(x)\,h(x)\,dx\right| \leqslant [\int|g(x)|^p dx]^{1/p}[\int|h(x)|^q dx]^{1/q}$, სადაც $p>1$ და $1/p+1/q=1$.

ჰ. უ. დაამტკიცა გერმ. მათემატიკოსმა ო. ლ. ჰელდერმა (O. L. Hölder, 1889). ჰ. უ. ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი უტოლობაა მათ. ანალიზში. როცა $p=q=2$, ჰ. უ. სასრული ჯამებისათვის ემთხვევა კოშის უტოლობას, ხოლო ინტეგრალებისათვის — ბუნიაკოვსკის უტოლობას (იხ. უტოლობები).

ჰელდერლინი (Hölderlin) იოჰან კრისტიან ფრიდრიხ (20. III 1770, ლაუფენი, — 7. VI. 1843, ტიუბინგენი), გერმანელი პოეტი. მიიღო თეოლ. განათლება. წერა დაიწყო 1784. მის პირველ ლექსებს ფ. კლოპშტოკისა და ფ. შილერის გავლენა ეტყობა. „ტიუბინგენურ ჰიმნებში" განადიდებს ზოგადსაკაცობრიო იდეალებს — თავისუფლებას, სილამაზეს, სიყვარულს, ადამიანისა და ბუნების ჰარმონიულ, იდეალურ ურთიერთმიმართებას, რასაც იგი ძვ. ელადაში პოვებს; საგულისხმოა, რომ ანტ. საბერძნეთის მხატვრ.-ინტელექტუალური სამყარო აისახა არა მხოლოდ მის თემატიკაში, არამედ ვერსიფიკაციასა და პოეტურ სიმბოლიკაშიც. ჰ-ის ჩამოყალიბებაში არსებითი როლი ითამაშა XVIII ს. მოწინავე იდეებმა. სწავლის დამთავრების შემდეგ მან უარი თქვა მღვდლად კურთხევაზე და შილერის რჩევით შინამასწავლებლად დადგა. 1794 იენაში დასახლდა, სადაც ფიხტეს ლექციებს ისმენდა. ამ დროს მუშაობდა რომანზე „ჰიპერიონი ანუ განდეგილი საბერძნეთში", რ-ის „თალიას ფრაგმენტად" ცნობილი ვარიანტი დაბეჭდა შილერმა თავის ჟურნ. „თალიაში" (1795). 1796—98 შინამასწავლებელი იყო ბანკირ გონტარის სახლში, ფრანკფურტში და იდეალური სიყვარულით გაუმიჯნურდა გონტარის მეუღლეს, რ-იც დიოტიმას სახით წარმოსახა „ჰიპერიონში" და ლირ. ლექსებში „დიოტიმა", „მენონის გოდება დიოტიმას გამო" და სხვ.

„ჰიპერიონი" (ტ. 1—2, 1797—99) ცენტრ. ადგილი უჭირავს ჰ-ის შემოქმედებაში; მწერალი 7 წელი წერდა რომანს, დასრულებულია მისი 6 რედაქცია, მ. შ. ერთი ლექსად; დაწერილია რიტმული პროზით; მისი ეპისტოლური ფორმა და ზოგიერთი დეტალი გოეთეს „ვერთერს" მოგვაგონებს; ჰ-ის თითქმის მთელ შემოქმედებას მსჭვალავს პანთეისტური ნატურფილოსოფია. „ჰიპერიონში" წამოჭრილი პრობლემატიკის შემდგომი დამუშავების ცდა იყო დაუმთავრებელი დრამა „ემპედოკლეს სიკვდილი". შემდგომ ჰ. უპირატესობას აძლევდა ურითმო ლექსს, შექმნა მრავალი ელეგია, ოდა, ჰიმნი, რ-ებშიც რაფინირებული ჰუმანიზმი ასევე რაფინირებული პოეტური ექსპრესიითაა გადმოცემული („არქიპელაგი", „ადამიანი", „ნეკარი", „ჰაიდელბერგი", „მუზები", „დუნაი", „სიცოცხლის ნახევარი"). 1802 ბორდოდან, სადაც კვლავ შინამასწავლებლად იყო, სულით ავადმყოფი დაბრუნდა. 1806 ფსიქიატრიულ კლინიკაში მოათავსეს. 1807-იდან სიკვდილამდე ვინმე ტიუბინგენელი დურგალი უვლიდა თავის ოჯახში.

ჰ-ის შემოქმედებამ, რ-საც კლასიციზმის ნიადაგში ჰქონდა ფესვები გადგმული და რომანტიზმით იყო შეფერილი, დიდი გავლენა მოახდინა XX ს. გერმანულენოვან პოეზიაზე.

თხზ.: ჰიპერიონი ანუ განდეგილი საბერძნეთში (თარგმ. და კომენტ. ა. ჯორჯაძისა, წინასიტყვ. ნ. კაკაბაძის), თბ., 1962.

ქ. ჯორჯაძე.

„ჰელესა", „იალესა", „ჰეიამოლი", „ელესა" — ქართული ხალხური შრომის პოეზიის სახეობა, ლექს-სიმღერა, წარმოშობით ძ. ლაზ. მეზღვაურთა სიმღერაა (ლექსი ლაზურად გოდრის მაგვარ წნულს ჰქვია, რ-საც თევზის საჭერად იყენებდნენ). სიმღერა გავრცელებული ყოფილა შავი ზღვის აუზის მოსახლეობაში (ლაზურ, ქართ., თურქ., ბერძნ., ბოლგ. ენებზე). მღეროდნენ ზღვიდან ღუზის ამოღების, ბადის ამოკრეფის ან ნავიდან ტვირთის გადატანის დროს. გ. ყაზბეგმა ჰ. პირველად მოუსმინა 1819, თავის „მგზავრობაში..." ასე აღწერს მის შესრულებას: „და იმდასაც გამოჩნდება ღუზა, მაშინ პირველი იძახებს სამჯერ „ჰელესა", სხვანი „ჰელესა" და ამოიღებენ ღუზათა" ამჟამად ჰ-ს ლაზეთში კვლავ თევზაობას უკავშირებენ. აჭარაში, გურიაში, სამეგრელოსა და იმერეთში ჰ-ს მღეროდნენ მძიმე ტვირთის (სახლის გადაადგილება, ტყიდან დიდი მორების გამოტანა) გადაზიდვის. ზოგჯერ ქორწილის დროსაც. ლაზური ჰ. მონოდიური (ერთხმიანი გუნდური) სიმღერაა, აჭარული და გურული ვერსია სამ- და ოთხხმიანი, იმერული და მეგრული — სამხმიანი.

ლიტ.: თანდილავა ზ., ლაზური ხალხური პოეზია, ბათ., 1972; ჩიქოვანი მ., ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია, [ტ.] 1, თბ., 1976.

გ. ჩხიკვაძე. ა. ცანავა.

ჰელესპონტი (ბერძნ. Hellespontos — ჰელეს ზღვა), დარდანელის სრუტის სახელწოდება ანტიკურ ხანაში, ძვ. ბერძნ. მი-

თოლოგიის თანახმად, პ. უწოდეს სრუტეს ორქომენოსის მეფის ათამანტის ქალიშვილის პელეს გამო, რ-იც აქ დაიღუპა, როდესაც თავის ძმასთან ფრიქსოსთან ერთად კოლხეთში მიდიოდა (იხ. ოქროს საწმისი). რომის იმპერიის პერიოდში (106-იდან) პ. ერქვა სრუტის სანაპირო პროვინციასაც. 1810 ბაირონმა გადაცურა პ-ის ყველაზე ვიწრო ადგილი (1380 მ).

ჰელვეტები (ლათ. Helvetii), კელტური ტომები, რ-ებიც ძველად ახლანდელი შვეიცარიის ჩრდ.-დას. ნაწილში ცხოვრობდნენ. ძვ. წ. I ს. დამლევიდან ჰ-ის შესახებ ცნობები აღარ არსებობს.

ჰელვეტიის რესპუბლიკა, 1798 — 1803 შვეიცარიის ტერიტორიაზე არსებული რესპუბლიკა (სახელწ. წარმოდგა შვეიც. ლათ. სახელისაგან — ჰელვეცია). 1798 წ 5 მარტს საფრ. ჯარებმა აიღეს ბერნი, 12 აპრ. გამოაცხადეს „ერთიანი, განუყოფელი" ჰ. რ., შემოიღეს საფრ. 1795 კონსტიტუციის მიხედვით შედგენილი კონსტიტუცია; გაუქმდა ფეოდალური წოდებრივი განსხვავებები და ფეოდ. უფლებები გამოცხადდა სინდისის, შეხვედრის, ვაჭრობის, ხელოსნობისა და სხვ. თავისუფლება. ძალაუფლება ცენტრალიზებული იყო და გადაეცა საფრ. მიერ დანიშნულ პირებს ძეგლები, ბაზელი და სხვ შეუერთდა საფრანგეთს. 1798 წ 16 აგვ ჰ რ-მ თავდაცვაშეტევის კავშირი დადო საფრანგეთთან და II ანტიფრანგ კოალიციასთან ომში ჩაება. 1802 ჰ რ-ში აჯანყებები დაიწყო. ამან აიძულა ნაპოლეონ I 1803 წ. 19 თებ , ე წ. „მედიაციის აქტის" თანახმად, აღედგინა ჰ. რ-ში 1798-მდე არსებული სახელმწიფოებრივი წესწყობილება.

ჰელვეციუსი (Helvétius) კლოდ ადრიან (31. I. 1715, პარიზი, — 26. XII 1771, იქვე), ფრანგი ფილოსოფოს-განმანათლებელი, სენსუალისტი მატერიალისტი და ათეისტი. ჰ-ის ძირითადი შრომებია „გონების შესახებ" (1758) და „ადამიანის შესახებ" (1769). ჰ. განავითარებდა პლატონისა და დემოკრიტეს ხაზებს ფილოსოფიაში და თანამიმდევრულად იცავდა დეტერმინიზმის პრინციპს. შეუქმნელ უსასრულო ბუნებას ჰ. მატერ. საგანთა ერთობლიობად მიიჩნევდა. მისი აზრით, გრძნობადობა მაღალორგანიზებული მატერიის თვისებაა; მატერიის მარადიული მოძრაობა, როგორც შესაძლებლობათა გამოვლენა, განაპირობებს კოსმოსისა და ქაოსის მონაცვლეობას. ჰ-ის თვალსაზრისით, შემეცნებას ორი კრიტერიუმი აქვს: სიცხადისა (იდეების ფაქტებზე დაყვანა) და ალბათობისა (აბსოლუტური შემეცნება მიუღწეველია). ჰ. ადამიანის სპეციფიკას წარმოებასა და მეცნიერებაში ხედავდა. საზ-ების წყობის განმსაზღვრელად მოსახლეობის რაოდენობას მიიჩნევდა, უარყოფდა ძველი რომის რესპუბლიკის იდეალიზაციას, განასხვავებდა პიროვნულ, კლასობრივსა და ეროვნულ ინტერესებს, მორალს შესაძლებლად მიიჩნევდა. რელიგიურ არასაჭიროდ თვლიდა, მაგრამ არ გამორიცხავდა.

თხზ., Œuvres complètes, v. 1—14, P., 1795. Сочинения в двух томах, М., 1973—74.

ლიტ.: ბ ა რ ნ ს ი ბ., ფრანგული ბურჟუა მატერიალიზმის ფილოსოფია, თბ., 1971; ჯ ო ჯ უ ა ნ ა შ ი ლ ი მ., მატერიალიზმის და იდეალიზმის პრობლემები ფრანგულ. ტფ., 1928; Д е м е л и я С., Опыт исследования теории нравственности Гельвеция, ч. 1, Тфл , 1922.

გ. თევზაძე

ჰელია (ბერძნ. hēliaia), ძვ. ათენში ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო, ჰ. დაარსდა სოლონმა ძვ. წ. VI ს-ში. ეფიალტეს რეფორმებით ჰ-ს ფუნქციები გაფართოვდა არეოპაგის ხარჯზე. ჰ. შედგებოდა 6000 წევრისაგან (ჰელიასტებისაგან), რ-თაც ირჩევდნენ 30 წელს მიღწეულ მოქალაქეთაგან. პერიკლემ შემოიღო ჰელიასტების გასამრჯელო. ჰ. განიხილავდა როგორც კერძო, ისე სახელმწიფო საქმეებს, ამტკიცებდა ახალ კანონებს, აკონტროლებდა თანამდებობის პირთა საქმიანობას. ჰ-ს გადაწყვეტილებას ხშირ შემთხვევაში იღებდნენ. განაჩენი საბოლოო იყო.

ჰელიკოიდი (ბერძნ. helix, ნათ. ბრ. helikos—სპირალი და eidos—სახეობა), ბრუნვითი ზედაპირის ერთ-ერთი სახეობა.

ჰელიკოპრიონი (ბერძნ. helix, ნათ. ბრ. helikos — სპირალი და prion — ხერხი) (Helicoprion), ნამარხი ცხოველების გვარი ზვიგენების რიგისა. ცნობილი არიან განსაკუთრებული ორგანოებით, რ-ებიც წარმოადგენენ ერთმანეთისაგან განცალკევებულ 3—3,5 ხვეულისაგან შემდგარ ორმხრივსიმეტრიულ სპირალს. სპირალის ძირითად ღერძზე სხედან ერთმანეთთან მჭიდროდ მიჯრილი კბილები, რ-თა ზომა თანდათან მატულობს შიდა ხვეულიდან გარეთასაკენ.

ჰ-ის სპირალები პირველად ურალის, ხოლო შემდეგ იაპ., ინდოჩინ., ჩრდ. ამერიკისა და ავსტრალ. ძვ. პერმულ ნალექებში აღმოჩნდა.

გ. მჭედლიძე.

ჰელიკოპტერი (ბერძნ. helix, ნათ. ბრ. helikos — სპირალი, ხრახნი და pteron — ფრთა), ვერტმფრენის მოძველებული სახელწოდება.

ჰელიო... (ბერძნ. hēlios — მზე), რთული სიტყვის ნაწილი, მიანიშნებს კავშირს მზესთან ან მზის რადიაციასთან. მაგ., ჰელიოგრაფი, ჰელიოთერაპია.

ჰელიოგრავიურა (ჰელიო და გრავიურა), ღრმა ბეჭდვის წესი, რ-ის დროსაც საბეჭდ ფორმას ამზადებენ ფოტოგრაფიული და ქიმ. პროცესების გამოყენებით; თანამედროვე რასტრული ღრმა ბეჭდვის პროტოტიპი. ამ უკანასკნელისაგან იმით განსხვავდება, რომ საბეჭდი ფორმა მზადდება რასტრის გარეშე. ასეთი ფორმიდან მიღებულ ანაბეჭდებსაც ჰ-ს უწოდებენ. ანაბეჭდები გამოირჩევა მაღალი მხატვრული ღირსებით; მხატვრული ეფექტის მიხედვით მას ვერ შეედრება ბეჭდვის სხვა რომელიმე ხერხით მიღებული გამოსახულება, მაგრამ ჰ. დაბალმწარმოებლურია და ამის გამო შეცვალა რასტრულმა ღრმა ბეჭდვამ.

ჰელიოგრაფი (ჰელიო. და ბერძნ. graphō — ვწერ) ა ს ტ რ ო ნ ო მ ი ა შ ი, ტელესკოპი, რ-ის დანიშნულებაა მზის მთელი დისკოს ან მისი რომელიმე ნაწილის ფოტოგრაფირება. ჰ-ს იყენებენ აგრეთვე ცელოსტატთან კომბინაციაში მზის დიდი სიცაშკაშის გამო ობიექტივის შემდეგ შეიძლება მცირე იყოს მზის გამოსახულების ხანგრძლივი ზომების გასადიდებლად სპეც. სისტემებით აღიდებენ საფოკუსო მანძილს (ხელსაწყოს ზომები იგივე რჩება) ჰ-ის სწრაფმოქმედი საკეტი უზრუნველყოფს 0,02—0,001 წმ ექსპოზიციას.

ჰელიოგრაფიული კოორდინატები, ჰ ე ლ ი ო გ რ ა ფ ი უ ლ ი გ ა ნ ე დ ი დ ა გ რ ძ ე დ ი, სიდიდეები, რ-ებიც განსაზღვრავენ წერტილთა მდებარეობას მზის ზედაპირზე; განედი არის მზის ეკვატორზე ათვლილი კუთხური მანძილი მზის ეკვატორიდან მოცემულ წერტილამდე, გრძედი კი — კუთხე მოცემული წერტილის მერიდიანის სიბრტყესა და საწყისი მერიდიანის სიბრტყეს შორის სათვლელი იღებენ ე. წ. კერინგტონის მერიდიანს, რ-მაც მზის ეკვატორის აღმავალ კვანძზე გაიარა 1854 წ. 1 იანვ. საშ გრინვიჩის შუადღეზე ჰ. კ-ის განსაზღვრისათვის საჭირო მონაცემები ასტრონ. წელიწდეულებში ქვეყნდება.

ჰელიოდანადგარი (ჰელიო.), მოწყობილობა, რ-იც მზის სხივურ ენერგიას გარდაქმნის სხვა სახის ენერგიად. ჰ. ორგვარია: „ცხელი ყუთის" პრინციპით მომუშავე დაბალტემპერატურული (მაგ., მზის საშრობი, მზის წყალსაცხელებლები, მზის სამაცივრეები) და სხვადასხვა სახის ჰელიოკონცენტრატორებით აღჭურვილი (მზის ღუმელი, მზის ენერგეტიკული საქვაბე, მზის სამზარეულო და სხვ.)

ჰელიოდოროსი (Hēliodoros) (ძვ. წ. დაახლ III—IV სს), ბერძენი მწერალი ახალგაზრდობაში შეიხსნა 10 წიგნის შემცველი სათავგადასავლო-სატრფიალო რომანი „ეთიოპიკა" (ქართ. თარგმანი 1972), ანუ „თეაგენე და ქარიკლეა". ჰ-ს მხატვრულ მეტყველება ნეოპითაგორეულ მოძღვრების ეყრდნობა, ხოლო რომანის სტილს ი. წ. მეორე სოფისტიკის ხერხები ახასიათებს. წიგნი პირველად 1534 გამოიცა ბაზელში.

ჰელიოკონცენტრატორი (ჰელიო. .. ლათ. con—ერთად და centrum—ცენტრი). მოწყობილობა, რ-იც მზის სხივურ ენერგიას თავს უყრის გასახურებელი სხეულის მცირე უბანზე. წარმოქმნის მზის სხივების ნაკადის მაღალ სიმკვრივეს და იმავდროულად ამცირებს სითბოს დანაკარგს სითბოს გადამცემი ზედაპირის ფართობის სიმცირის გამო. ჰ-ს აკეთებენ სხვადასხვა ფორმის ბრტყელი ან შეზნექილი ამრეკლების სახით (იხ ნახ.). იშვიათად ჰ-ად იყენებენ გამჭვირვალე ოპტიკურ მასალისაგან ლინზებს

ჰელიომეტრი (ჰელიო.. და მეტრი). ასტრომეტრიული ხელსაწყო, რ-ითაც ზომავენ მცირე კუთხეებს (1°-მდე) ცის სფეროზე თავდაპირველად იყენებდნენ მზის კუთხური დიამეტრის გასაზომად (აქედანაა სახელწოდებაც), შემდეგ კი — მთვარისა და პლანეტების კუთხური დიამეტრის, ორმაგ ვარსკვლავების კომპონენტებს შორის მანძილების, აგრეთვე ვარსკვლავთა პარალაქსების განსაზღვრისათვის და სხვ. ჰ-ის იდეა წამოაყენა ო. რემერმა 1675, კონსტრუქცია დაამუშავა ინგლ. ოპტიკოსმა ჯ. დოლონდმა 1753 (იხ. ნახ.).

ჰელიოპოლისი (ბერძნ. Heliopolis — მზის ქალაქი), ქალაქი ძვ. ეგვიპტეში (ძვ. ეგვ. ო ნ ი, ძველ აღთქმაში ბ ე თ - შ ე მ ე შ ი, ახლანდ. ე ლ - მ ა ტ ა რ ი ა). მდებარეობდა კაიროს ჩრდ.-აღმ-ით, დელტის ნაპირზე, რ-იც მდ. ნილოსს არაბ. ყურესთან აერთებდა. ძვ. ეგვიპტის მითოლოგიაში როლს თამაშობდა ქვეყნის ცხოვრებაში. ჯერ კიდევ IV დინასტიის დროს (ძვ. წ. 2723—2623) აქედან ამგზავრებდნენ სინის ექსპედიციებს. V დინასტიის ბატონობიდან (ძვ. წ. 2563—2423) მზის კულტის რა-ჰარახტის (რა-ჰორახტეს) ქალაქი გახდა. ამ ქალაქთან არის აგრეთვე დაკავშირებული მითი ფენიქსის შესახებ. ჰ. სპარს მეფემ კამბიზემ დაანგრია. ქალაქში იდგა ნილოსის წყლის დონის საზომი ქვის ნაგებობა. არაბების ბატონობისას ჰ-ს ნანგრევები საშენებლო მასალად გამოიყენეს კაიროს ნაგებობებისათვის.

ჰელიოსი (ბერძნ. 'Hēlios, ლათ. sol— მზე), მზის ღვთაება ძვ. ბერძნულ მითოლოგიაში. ტიტან ჰიპერიონისა და თეას ძე, სელენესა და ეოსის ძმა, ფაეთონის, აიეტის (კოლხეთის მეფე), ჯადოქარ კირკეს (ცირცეს) და ჰელიადების მამა. ჰ ცეცხ-

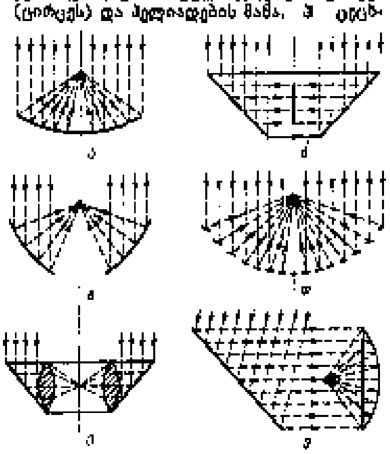

ჰელიოკონცენტრატორი. ჰელიოკონცენტრატორის სქემები: ა — პარაბოლოიდური; ბ — კონუსური; გ — ბრტყელი; დ — ბრტყელი სარკეებისაგან შედგენილი; ე — სარკეულ-ლინზური; ვ — მიკრორეფლექტორიანი და ფრენელის ცილინდრული

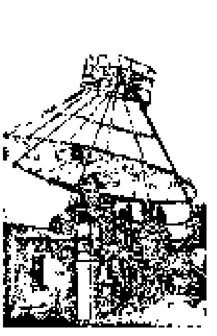

ჰელიოდანადგარი. პარაბოლოიდური ჰელიოდანადგარი (კონცენტრატორის დიამეტრი — 10 მ)

ჰელიომეტრი. წარმოდგენილი რეფრაქტორის, რომლის ობიექტივი გაჭრილია დიამეტრზე. ობიექტივის ნაწილებს შეუძლიათ ისრიანი მიმართულებით გადაწევა მიკრომეტრული ხრახნის მეშვეობით, რაც ცის სხეულის გამოსახულების გაორებას იწვევს. თუ დაკვირვებულ ვარსკვლავის ორი კომპონენტის ერთმანეთთან შეთავსება განხორციელდება ობიექტივის ნაწილთა ისეთი გადაწევით, როცა ა. S და T წერტილებიდან ისინი S, და T, გამოსახულებები ერთმანეთს ემთხვევა, მაშინ ობიექტივის ნაწილების გადაწევის სიდიდე შეესაბამება S და T წერტილებს შორის კუთხეს, გაზომვის ხერხები სიდიდის მიხედვით ნაწილდება.

ჰელიოტროპი (Heliotropium peruvianum)

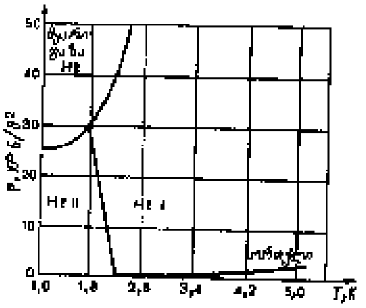

ჰელიუმი. ნახ. 1 ⁴He მდგომარეობის დიაგრამა.

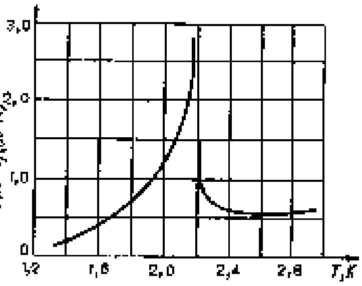

ჰელიუმი, ნახ. 2 თხევადი ⁴He კუთრი სითბოტევადობა λ-წერტილის მახლობლად. წირს აქვს ლამბდასთავისებური ფორმა, რომელიც ბერძნულ λ ასოს მოგვაგონებს. ფაზური გადასვლის ტემპერატურაზე მიერწყობა c კუთრი თბოტევადობის ანომალიური ზრდა

ლისმჟღრქვავით ცხენებშებმული მოოქროვილი ეტლით აღმ-იდან ამოდის ოკეანიდან და გაივლის ცაზე გზას. საღამოთი ეშვება დას. მხარეს ოკეანეში, ხოლო ღამით თასით ოქროს ნავით მეშვეობით დედამიწის ჩრდ. მხარეს, რომ კვლავ აღმ-ით დაბრუნდეს და ისევ გაუდგეს მარადიულ გზას ზეციურ წრეში. კ. ტრინაკრიაზე დაუდის საქონლის 7 ჯოგი და ცხვრის 7 ფარა, თითოეულში 50 სული (წელიწადის დღეთა სიმბოლიკა: ძველად წელიწადი 50 კვირისაგან შედგებოდა; კვირის 7 დღე და 7 ღამე), რ-ებსაც მწყემსავენ ჰ-ის ასულები — ფაეთუსა და ლამპეტია. ეგრისიდან ლტოლვილი ჰ. აპოლონთან გაიგივდა ც რომელსაც იდგა ჰ-ის სახელგანთქმული კოლოსი. მისი წმინდა ცხოველები იყო მამალი თეთრი ცხოველები, განსაკუთრებით ცხენები. ხელოვნებაში გამოსახავდნენ აპოლონის მსგავს ჭაბუკად, ოქროს უფრო ფართოსახიანს.

ჰელიოსკოპი (ჰელიო... და ...სკოპი), ასტრონომიული ინსტრუმენტი, რ-საც იყენებენ მზეზე ვიზუალური დაკვირვებისათვის. მზის დისკოს სიკაშკაშის შესამცირებლად ჰ-ს აქვს შუქფილტრები, სპეც. ოპტიკური და ოკულარები. ამჟამად ჰ-ს დამხმარე მნიშვნელობა აქვს, რადგან მზეს უმთავრესად ფოტოგრ. მეთოდებით იკვლევენ.

ჰელიოსტატი, იხ. სტ. ცელოსტატი.

ჰელიოტექნიკა (ჰელიო... და ტექნიკა), ტექნიკის დარგი, შეისწავლის მზის რადიაციის ენერგიის გარდაქმნას ენერგიის იმ სახეობად, რ-იც უფრო ხელსაყრელია პრაქტიკული გამოყენებისათვის. ჰ. მოიცავს ჰელიოდანადგარების კვლევის, დაპროექტებისა და დამზადების საკითხებს მზის ფოტოელექტროგარდამქმნელების წარმატებით იყენებენ კოსმ. აპარატებში მეტად პერსპექტიულია ჰ-ის გამოყენება სოფ. მეურნეობაში მრავალრიცხოვანი მცირე ენერგომომხმარებლისა და გაფანტული მომხმარებლებისათვის მაშინ, როდესაც მცირედ დიდებული ელექტროგადაცემის ხაზების მშენებლობა ეკონომიურად არახელსაყრელია, ხოლო სათბობი შემოსაზიდია შორიდან ჰ-ს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს სარკ შუა აზიის რესპუბლიკებში მეცხოველეობის განვითარებისათვის. აქ მინერალიზებული წყლის მზის ენერგიით გამტკნარება ეკონომიურად მიზანშეწონილია.

ლიტ.: Кириллин В. А., Энергетика сегодня и завтра, М., 1983; Ласло Т., Оптические высокотемпературные печи, пер. с англ., М., 1968; Тепловые установки для использования солнечной радиации, М., 1966.

ჰელიოტროპი (Heliotropium), მცენარეთა გვარი ლაშქარასებრთა ოჯახისა ბუჩქები, ნახევრად ბუჩქები და ბალახებია მჯდომარე ყვავილედში თავმოყრილი წვრილი თეთრი ან იისფერი ყვავილები აქვთ. 220-მდე სახეობა ძირითადად გავრცელებულია ტროპ. და სუბტროპ. ზონებში. სსრკ-ში ჰ-ის 22 სახეობა იზრდება, საქართველოში — მხოლოდ 3; გვხვდება მთის შუა სარტყლამდე მშრალ ქვიშნარ და ქვიან ადგილებზე, ხშირად როგორც სარეველა გზის პირას, ნათესში, ბაღსა და მინდვრებში. ზოგიერთი სახეობა (H. europaeum და სხვ.) შეიცავს შხამიან ალკალოიდ ციანოგლოსინს. კულტურაში განსაკუთრებით ცნობილია ჰ-ის სურნელოვანი და დეკორ. ფორმები, რ-ებიც წარმოშობილი არიან პერუში ველურად მზარდი სახეობებისაგან (H. peruvianum და H. corymbosum).

ჰელიოტროპიზმი (ჰელიო... და ბერძნ. tropos — მობრუნება, მიმართულება), მცენარის მოძრაობა ორგანოების უმეტესად მზის სინათლის მიმართულებით შემობრუნებისა კარგად აქვს გამოხატული, მაგ., მზესუმზირას, იონჯას და სხვ. უფრო ხშირად იხმარება ზოგადი ტერმ. ფოტოტროპიზმი.

ჰელიოფიზიკა (ჰელიო... და ფიზიკა), ასტრონომიის დარგი, რ-იც შეისწავლის მზის ფიზ. თვისებებს. მზის ფიზ. პარამეტრებს (ტემპ-რა, სიმკვრივე, ელექტრ. და მაგნ. ველების დაძაბულობა და სხვ.) ადგენენ დაკვირვების სპექტროსკოპიული, ელექტრომეტრული, ფოტოგრ., რადიოასტრონ. და სხვ. მეთოდებით, მზის ფიზ. მოდელს კი აგებენ თეორ. ფიზ. მეთოდების მიშველიებით.

ჰელიოფიტები (ჰელიო... და ბერძნ. phyton — მცენარე), მცენარეები, რ-ებიც ვერ იტანენ დაჩრდილვას და ვითარდებიან ღია, ნათელ ადგილებში, სადაც მეტი მზის სინათლის მიღება შეუძლიათ. ხშირად მათ სინათლის მოყვარულ მცენარეებს ეძახიან.

ჰელიოცენტრიზმი (ჰელიო... და ცენტრი), მოძღვრება მზის სისტემის აღნაგობის შესახებ. ჰ-ის თანახმად, მზის სისტემის ცენტრია მზე, რ-ის გარშემო ბრუნავს დედამიწა და სხვა პლანეტები. ჰ. ანტ. ხანაში წარმოიშვა, მაგრამ როგორც მოძღვრება, რ-იც დაუპირისპირდა გეოცენტრიზმს, შექმნა კოპერნიკმა XVI ს-ის შუა ხანებში. მოწინავე იდეოლოგიური როლი შეასრულა, რადგან დაუპირისპირდა კათოლიკურ ეკლესიას და მის კოსმოლოგიურ შეხედულებებს მან ძლიერი სტიმული მისცა თანამედროვე ბუნებისმეტყველების ჩამოყალიბებას და შემდგომ აღმავლობას. იხ. აგრეთვე სამყარო.

ჰელიოცენტრული კოორდინატები, ციურ კოორდინატების სისტემები, რ-ებიც განსაზღვრავენ ციურ სხეულთა მდებარეობას მზის ცენტრის მიმართ. ჰ. კ-ს იყენებენ ციურ მექანიკაში.

ჰელიუმი (Helium), He, ელემენტთა პერიოდული სისტემის VIII ჯგ. ქიმ. ელემენტი, მიეკუთვნება ინერტულ აირებს. ატ. ნ. 2, ატ. მასა 4,00260. $t_{დუღ}$ — 268,93°C; ნორმალურ პირობებში სიმკვრივე 0,17846 კგ/მ³ ერთატომიანი უფერული და უსუნო აირი. ბუნებრივი ჰ შედგება ორი მდგრადი იზოტოპისაგან. ³He და ⁴He (⁴He ჭარბობს მეტად ³He-ზე). ჰ. პირველად აღმოაჩინეს მზის ატმოსფეროში 1868 ჯ. ლოკიერმა და ფრანკლმა ასტრონომებმა პ. ჟ. ს. ჟანსენმა მზის სპექტრში აღმოაჩინეს კაშკაშა ყვითელი ხაზი, რ-იც არ შეესაბამებოდა არც ერთ მანამდე ცნობილ ელემენტს 1879 ლოკიერმა ახსნა მისი წარმოშობა მზეზე ახ. ელემენტის არსებობით და მას ჰ (ბერძნ. hēlios — მზე) უწოდა დედამიწაზე ჰ პირველად გამოყო 1895 უ. რამზაიმ 1 მ³ ჰაერი შეიცავს 5,24 სმ³ ჰ-ს. დედამიწის ქერქში ჰ-ის შემცველობაა 3·10⁻⁷% (მასის მიხედვით). ³He იზოტოპი წარმოიქმნება ატმოსფეროში წყალბადის მძიმე იზოტოპის — ტრიტიუმის (T) — ბეტა-დაშლისას, ტრიტიუმი კი — კოსმ. გამოსხივების ნეიტრონების ურთიერთქმედებისას ჰაერის აზოტთან.

$$^{14}_{7}N + ^{1}_{0}n \rightarrow ^{12}_{6}C + ^{3}_{1}T \cdot \quad ^{4}He$$

ატომის ბირთვს ალფა-ნაწილაკს ან ჰელიონს უწოდებენ ¹H წყალბადის ბირთვებისაგან (პროტონებისაგან) ⁴He ბირთვის წარმოქმნა თან ახლავს ვარსკვლავის ღრმა რაოდენობის გამოყოფა ამ მიერთებულ რეაქციას. $4{}^1H = {}^4He + 2\beta^+ + 2\nu$ [⁴He-თან ერთად წარმოიქმნება ორი პოზიტრონი (β^+) და 2 ნეიტრინო (ν)] მიაჩნიათ მზისა და მისი მსგავსი სხვა ვარსკვლავების ენერგიის წყაროდ (იხ. თერმობირთვული რეაქციები). აღნიშნული პროცესის წყალობით სამყაროში გროვდება ჰ-ის მეტად მნიშვნელოვანი მარაგი.

მრეწველობაში ჰ-ს ღებულობენ მისი შემცველი ბუნებრივი აირებისაგან, სხვა აირებისაგან ჰ-ს გამოყოფენ ღრმა გაცივების მეთოდით. ინერტულობის გამო ჰ-ს ფართოდ იყენებენ აქტიური ლითონების დამუშავებისას დამცავი ატმოსფეროს შესაქმნელად. ჰ-ის სიმკვრივის სიმცირე და უწვადობა განაპირობებს მის გამოყენებას სტრატოსტატების ასავსებად და სხვ.

თხევადი ჰ. ⁴He თავისივე ატომების მცირე მასის და სუსტი ურთიერთქმედების შედეგად აირად მდგომარეობაში რჩება უფრო დაბალ ტემპ-რის დროს, ვიდრე ნებისმიერი სხვა აირი. მაგ. ტემპ-რა, რ-ის ქვემოთაც მის შეიძლება გათხევადება (მისი კრიტიკული ტემპ-რა T_k), უდრის 5,20 K თხევადი ჰ ერთადერთი სითხეა, რ-იც არ იყინება ნორმალური წნევის დროს (ნახ. 1). ჰ. თხევად მდგომარეობაში რჩება ნებისმიერი დაბალი ტემპ-რის პირობებში; მყარდება მხოლოდ მაშინ, როცა წნევა აღემატება 2,5 მეგნ/მ² (25 ატმ)

თუ ტემპ-რა $T_\lambda = 2{,}17K$, ხოლო წნევა ნორმალურია, ჰ განიცდის II გვარის ფაზურ გადასვლას (ნახ. 2). ამ ტემპ-რის ზემოთ ჰ-ს He I უწოდებენ, ხოლო უფრო დაბალზე — He II.

1938 პ. კაპიცამ აღმოაჩინა He II ზედენადობა, ეს მოვლენა ახსნა ლ. ლანდაუმ (1941) თხევად ჰ-ში სითბური მოძრაობის ხასიათის შესახებ არსებული კვანტური მექან. წარმოდგენების საფუძველზე. დაბალი ტემპ-რების დროს ეს მოძრაობა აიწერება თხევად ჰ-ში იმ ელემენტარული აგზნებების — ფონონების (ბგერის კვანტების) — არსებობით, რ-თაც აქვთ $\varepsilon = h\nu$ ენერგია (სადაც h არის პლანკის მუდმივა, ν — ბგერის სიხშირე), და იმპულსით $p = \varepsilon/v$ (სადაც $v = 240$ მ/წმ ბგერის სიჩქარეა). T ტემპ-რის გაზრდა იწვევს ფონონების რაოდენობისა და ენერგიის მომატებას. როცა $T > 0{,}6K$, ჩნდება დიდი ენერგიის აგზნებები (როტონები), რ-ებისთვისაც $\varepsilon(p)$ დამოკიდებულებას არაწრფივი ხასიათი აქვს. ფონონებსა და როტონებს აქვთ იმპულსი და, შესაბამისად, მასა. 1 სმ³-ზე გაანგარიშებული ეს მასა განსაზღვრავს თხევადი ჰ-ის ე. წ. ნორმალური კომპონენტის ρ_n სიმკვრივეს (სიმკვრივე ρ_n მიისწრაფვის ნულისაკენ, თუ $T \rightarrow 0$ ნორმ. კომპონენტის მოძრაობას, ისე როგორც ჩვეულებრივი აირისათვის, ბლანტი ხასიათი აქვს თხევადი ჰ-ის დანარჩენ ნაწილი, ე. წ. ზედენადი კომპონენტი, მოძრაობს ხახუნის გარეშე. მისი სიმკვრივე $\rho_s = \rho - \rho_n$. როცა $T \rightarrow T_\lambda$, მაშინ $\rho_n \rightarrow \rho$ ისე რომ, λ-წერტილში ρ_s ნულად გარდაიქმნება და ზედენადობა ქრება (HeI ჩვეულებრივი ბლანტი სითხეა). ლანდაუს თეორიის მართებულობის ერთ-ერთი მკაფიო დადასტურებაა 1946 ვ. ან-

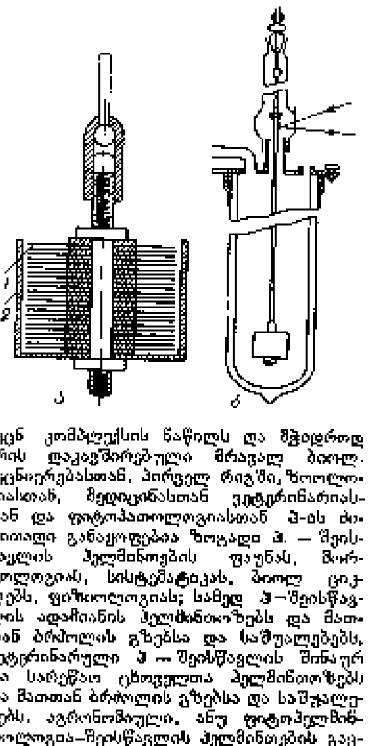

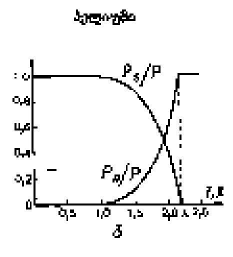

ნახ. 9. ანდრონიკაშვილის ცდა. ა — ნორმალური კომპონენტის სიმკვრივის გასაზომი ხელსაწყო; ბ — ნორმალური კომპონენტის სიმკვრივის გასაზომი ცდის შედეგები; გ — ტემპერატურაზე ρ_n/ρ და ρ_s/ρ სიდიდეების დამოკიდებულების წირები. ანდრონიკაშვილის ექსპერიმენტში ერთ საერთო ღერძზე წამოცმულია დისკოები (1, ნახ. 9 ა) პარალელური დისკოების დასტა, რომელიც შეკიდულია დრეკად ძაფზე და ჩაშვებული არის თხევად ჰელიუმში. დასტა გარემომცველი დისკოების ღერძზე (2, ნახ. 9 ა). ეს მოწყობილობა მინის ღეროსა და მაგნიტის მეშვეობით დაკიდებულია ფოსფორბრონზის ძაფზე და ჩაშვებულია ჰელიუმის ღრუბელში (ნახ. 9 ბ). დისკოები ერთმანეთისაგან დაშორებულია ძალიან მცირე მანძილით 0,0013 სმ სიგრძის ალუმინის კილიტისაგან, დისკოების რაოდენობაა 100, მათ შორის მანძილები კი — საკმაოდ მცირე (0,021 სმ), რათა $T_λ$-წერტილის ზემოთ დისკოებს შორის მოთავსებული მთელი სითხე მათთან წარიტაცებოდა. ცდის იდეა მდგომარეობდა კოლებით სისტემის რხევის პერიოდის (ან, მაშასადამე, ინერციის მომენტის) გაზომვაში. ამ სისტემის პერიოდი დამოკიდებულია უნდა იყოს იმ სითხის სიმკვრივეზე, რომელიც მონაწილეობს ხელსაწყოს რხევით მოძრაობაში. ბუნებრივია, რომ ხელსაწყოს ან მისი ნაწილების ასეთი მოძრაობა, რომლებიც გამოიწვევენ სითხის არევას, გამორიცხული იყო. $T_λ$-წერტილის ქვემოთ რხევის პერიოდი მცირდება დაცემით. ეს კი იმაზე მიუთითებს, რომ დისკოებს შორის მოთავსებული სითხის ისეთი მთლიანად არ წარიტაცებოდნენ. ასეთმა შედეგმა დაადასტურა ის ვარაუდი, რომ სითხის ზედენადი ნაწილი არ უნდა აწვებოდეს დისკოების ბრუნვითს რხევებზე. ანდრონიკაშვილის ცდა საშუალებას იძლევა გაიზომოს ρ_n/ρ სიდიდის დამოკიდებულება ტემპერატურის მიხედვით და, მაშასადამე, განისაზღვროს ρ_s/ρ (ნახ. 9 გ) სიდიდე. როგორც ნახაზიდან ჩანს, 1K-ზე ქვემოთ He II-ში ღირსებიში ზედენადი კომპონენტი (ρ_s არის He II-ის სრული სიმკვრივე). ρ_n — ნორმალური კომპონენტის სიმკვრივე, ρ_s — ზედენადი კომპონენტის სიმკვრივე).

დრონიკაშვილის მიერ ρ_n/ρ სიდიდის ტემპერატურაზე დამოკიდებულების დადგენა (ნახ. 9).

ამრიგად, თხევად ჰ-ში ერთდროულად შეიძლება ხდებოდეს ორნაირი მოძრაობა სხვადასხვა სიჩქარით. ამ წარმოდგენათა საფუძველზე საშუალება გვეძლევა აეხსნათ დაკვირვებადი ეფექტები He II ჭურჭლიდან წვრილ კაპილარში გამოდინებისას ჭურჭელში ტემპ-რა იზრდება, რადგან უმთავრესად გამოედინება ზედენადი კომპონენტი, რომელსაც სითბო თან არ მიაქვს (ე. წ. მექანიკურ-კალორიული ეფექტი). He II-ით შევსებული დახურული კაპილარის ბოლოებზე ტემპ-რათა სხვაობის შექმნისას მასში წარმოიქმნება მოძრაობა (თერმულ-მექანიკური ეფექტი) — ზედენადი კომპონენტი მოძრაობს ცივი ბოლოდან ცხელისაკენ და იქ გარდაიქმნება ნორმალურ კომპონენტად, რ-იც მოძრაობს შემხვედრად, ამიტომ მასის ჯამური ნაკადი არ არსებობს. თხევად ჰ-ში გავრცელება შეუძლია ორი სახის ბგერას — ჩვეულებრივსა და ე. წ. მეორე ბგერას. მეორე ბგერის გავრცელებისას ნორმალური კომპონენტის შემკვრივების ადგილებში ხდება ზედენადი კომპონენტის გაუხშოება.

თხევადი ^3He თვისებები არსებითად განსხვავდება თხევადი ^4He თვისებებისაგან, რასაც განაპირობებს ^4He და ^3He მასების სხვადასხვაობა და მათი კვანტურმექან. თავისებურებები (^4He ატომები ბოზონებია, ^3He კი — ფერმიონები). ^3He ზედენადი ხდება ძალიან მცირე ტემპ-რისა (~2,6 mK) და ~34 ატმ წნევის დროს ^4He კრიტიკული ტემპ-რა უდრის 3,35 K. მყარდება, როცა წნევა p≥30 ატმ-ზე. ^3He აქვს ორი ზედენადი ფაზა: ანიზოტროპული (A ფაზა) და იზოტროპული (B ფაზა) ნორმალური ^3He გადასვლა ^3He-A ფაზაში მიეკუთვნება II გვარის ფაზურ გადასვლებს, ხოლო $^3He-A \to ^3He-B$ გადასვლა — I გვარის ფაზურ გადასვლებს (შესაძლებელია გადამეტგაცივება და გადამეტხურება). A-ფაზა არსებობს 2,6—2 mK ტემპ-რულ ინტერვალში, B-ფაზა კი — $T \lesssim$ 2mK ტემპ-რების დროს (ტემპ-რული საზღვრები არსებითად დამოკიდებულია წნევაზე).

თხევადი ჰ-ის ზედენადობის შესწავლაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ქართველმა ფიზიკოსებმა, ე. ანდრონიკაშვილმა, ნ. ბაძცხელძემ, ი. მამალაძემ, ჯ. წაქაძემ (^4He II), გ. ბურჯანიშვილმა, ნ. მარაძემ (^3He - A,B) და სხვ.

ლიტ.: Кеезом В., Гелий, пер. с англ., М., 1949.

ჰელმანი (Hellman) ლილიან (20. VI. 1905, ახალი ორლეანი, — 1984), ამერიკელი დრამატურგი ქალი. პოპულარობა მოიპოვა პირველივე პიესით „ბავშვების საათი" (1934). ჰ-ის ცნობილი პიესებია „დაცვება დღე" (1936), „გუშაგი რაინზე" (1941), „გამჭოლი ქარი" (1944), „მუქოვკომის ბაღი" (1951), „სათამაშოები სხვენზე" (1960) და სხვ. მასვე ეკუთვნის ავტობიოგრ. რომანი „არასრულყოფილი ქალი" (1969). კონსერვატორები მისი ჩრდილო პიესა ცვ-რანიშეებულია რამდენჯერმე იყო სსრკ-ში.

ჰელმინთები (ბერძ. helmins, ნათ. ბრ. helminthos — ჭია), პარაზიტული ჭიები, ადამიანის, ცხოველებისა და მცენარეების მრავალი დაავადების გამომწვევები. ობლიგატურ ჰელმინთოზებს ცნობილია ჰ-ის 12 ათასზე მეტი სახეობა. ჰ-ს ეკუთვნიან: 1 ბრტყელი ჭიები (ტიპი Plathelminthes) — ზოგიერთი წამწამიანი ჭია, დიგენეტიკური მწოვლები, მონოგენეტიკური მწოველები და თასმისებური ჭიები, 2 პირველადღრუიანი ჭიები (ტიპი Nemathelminthes) — მრავალი მრგვალი ჭია ანუ ნემატოდები, 3 თავეკლიანი ჭიები ანუ აკანთოცეფალები (ტიპი Acanthocephales), 4 რგოლოვანი ჭიები (ტიპი Annelides) — მრავალჯაგრიანი და მცირეჯაგრიანი ჭიების ზოგი წარმომადგენელი და ა. შ. იხ. წ. ურმელა საზელწ. „პ." შემოილო პიპრ ტოპ.

მ. ყურაშვილი.

ჰელმინთოზები, პარაზიტული დაავადებები, რ-ებსაც იწვევენ ტრემატოდები (მწოველები), ცესტოდები (ლენტური ჭიები) და ნემატოდები (მრგვალი ჭიები). დაავადების გადაცემის ფაქტორის მიხედვით განარჩევენ გეოჰელმინთოზებს და ბიოჰელმინთოზებს. ცეოჰელმინთოზების (ასკარიდოზი, ტრიქოცეფალოზი, ანკილოსტომიდოზი, სტრონგილოიდოზი და სხვ.) დროს გამომწვევის კვერცხები ან მატლები გარემოში ვითარდება და ადამიანი ავადდება ჭიის კვერცხებით ან მატლებით დაბინძურებული ნიადაგის, წყლის, საკვები პროდუქტების საშუალებით. ბიოჰელმინთოზების (ტენიიდოზი, დიფილობოთრიოზი, ჰიმენოლეპიდოზი, ექინოკოკოზი და სხვ.) გამომწვევები თავისი განვითარებისათვის ადამიანის ორგანიზმის გარდა შუამავალ, ზოგჯერ კი დამატებით მასპინძელსაც საჭიროებენ. დიაგნოზში ისმება დაავადების კლინიკური მიმდინარეობის, განავალში პარაზიტების კვერცხების, მატლების, იყით პარაზიტის ან მისი ნაწილაკების აღმოჩენის, აგრეთვე იმუნოლოგიური მეთოდების გამოყენებით. ჰ-ის დროს აღინიშნება ალერგიული მოვლენები (სისხლში მეტ-ნაკლებად გამოხატული ეოზინოფილია) და ორგანიზმის იმუნოლოგიური ძალების დაქვეითება. კლინიკური სურათი სხვადასხვა ჰ-ის დროს სხვადასხვაგვარია. მკურნალობა დამოკიდებულია ჰ-ის სახეობაზე; მედიკამენტებიდან ცნობილია ქლოქსილი, პიპერაზინი, ნაფთამონი, დეკარისი, ვერმოქსი და სხვ. ზოგჯერ საჭიროა ქირურგიული ოპერაცია. პროფილაქტიკა — პირადი ჰიგიენის დაცვა

ი. თოფურია.

ცხოველის ჰ, ს-ხ. და გარეულ ცხოველებში პარაზიტობს 2000-ზე მეტი სახეობის ჰელმინთი. ცხოველთა ჰელმინთები ზიანს აყენებენ მეცხოველეობას, იწვევენ ცხოველთა პროდუქტიულობის დაქვეითებას და სიკვდილს. ჰელმინთი პარაზიტობს ცხოველის მრავალ ორგანოსა და ქსოვილში. ჰ-იდან დიდი ზიანი მოაქვს ფასციოლოზს, დიკროცელიოზს, მონიეზიოზს, ასკარიდოზს, ტოქსოკაროზს, ცისტიცერკოზს, აცეფალოცისტოზს, ექინოკოკოზს და სხვ. პროფილაქტიკა. ძოვებისა და მოვლა-პატრონობის გაუმჯობესება, მიზანდასახულ ხელოვნური სათიბის გამოყენება, ჩაყლის ბიოთერმული გაუვნებლობა, ცხოველთა სანიტ. და პროფილაქტ. დეჰელმინთიზაცია და სხვ.

გ. გოგებაშვილი.

ჰელმინთოზოონოზები (ბერძ. helminthos — ჭია, zoon — ცხოველი და nosos — დაავადება), იმ ჰელმინთოზების ჯგუფი, რ-თა გამომწვევები პარაზიტობენ ადამიანისა და ცხოველის ორგანიზმში. ტერმ. „ჰ." შემოიღეს საბჭ. მეცნიერებმა კ. სკრიაბინმა და რ. შულცმა 1929. მრავალი ჰ (ექინოკოკოზი, ცისტიცერკოზი, ტრიქინელოზი და სხვ.) ყველგანაა გავრცელებული. ბევრი ჰ-თვის (ტრიქინელოზი, დიფილობოთრიოზი, ოპისთორქოზი და სხვ.) დამახასიათებელია ბუნებრივი კეროვნობა. ჰ-ს აქვს დიდი სოც.-ეკონ. მნიშვნელობა (იხ. აგრეთვე ზოონოზები).

ი. მაჭავარიანი.

ჰელმინთოლოგია (ჰელმინთები და ...ლოგია), მეცნიერება, რ-იც შეისწავლის პარაზიტულ ჭიებს და მათ მიერ გამოწვეულ ადამიანის, ცხოველებისა და მცენარეების დაავადებებს — ჰელმინთოზებს. ჰ წარმოადგენს პარაზიტოლოგიის შემადგენელ ნაწილს და მჭიდროდ არის დაკავშირებული მრავალ ბიოლ. მეცნიერებასთან, პირველ რიგში, ზოოლოგიასთან, მედიცინასთან, ვეტერინარიასთან და ფიტოპათოლოგიასთან. ჰ-ის ძირითადი განყოფილებებია ზოგადი ჰ. — შეისწავლის ჰელმინთების ფაუნას, მორფოლოგიას, სისტემატიკას, ბიოლ. ციკლებს, ფილოგენეზს; სამედ. ჰ. — შეისწავლის ადამიანის ჰელმინთოზებს და მათთან ბრძოლის გზებსა და საშუალებებს; ვეტერინარული ჰ — შეისწავლის შინაურ და სარეწაო ცხოველთა ჰელმინთოზებს და მათთან ბრძოლის გზებსა და საშუალებებს, აგრონომიული, ანუ ფიტოჰელმინთოლოგია — შეისწავლის ჰელმინთების გავლენას მცენარეზე და სახავს ფიტოჰელმინთებთან ბრძოლის ღონისძიებებს.

პირველი ცნობები პარაზიტული ჭიების შესახებ ცნობილია უძველესი დროიდან, მაგრამ ჰ-ს, როგორც მეცნიერებას, დასაბამი მიეცა XVIII ს. II ნახევრიდან, მის ფუძემდებლად მიიჩნევენ გერმ. მეცნ. კ. რუდოლფის რუსეთში ჰ, როგორც დამოუკიდებელი მეცნ. დისციპლინა არ არსებობდა. მას საფუძველი ჩაუყარა მხოლოდ ოქტ. რევ. შემდეგ. საბჭ. ჰელმინთოლოგიური მეცნ. ფუძემდებელმა კ. სკრიაბინმა განსაზღვრა ამ მეცნიერების მიზნები, კვლევის მეთოდები და პრინციპები. საბჭ. ჰელმინთოლოგიური მეცნ. განვითარებაში დიდი წვლილი შეიტანეს ე. პავლოვსკიმ, ვ. დოგელმა და ბ. მოზგოვოიმ 1925-იდან კ. სკრიაბინმა შემოიღო ჰელმინთოზების წინააღმდეგ ბრძოლის ახ. პრინციპი — დეჰელმინთიზაცია, რაც ნიშნავს არა მარტო ჰელმინთების მოსპობას, არამედ პროფილაქტ. ღონისძიებათა გატარებას. 1944 კ. სკრიაბინმა შეიმუშავა ჰელმინთოზებთან ბრძოლის ახ. პრინციპი — დევასტაცია — რადიკალური ღონისძიება, რ-იც მიმართულია დაავადების გამომწვევის ყველაზე უფრო სამედ. სახეობათა სრული განადგურებისაკენ. სსრკ-ში მაღალკვალიფიციური კადრები ამზადებენ მუშაობას ზოგად, სამედ., ვეტერ. და ფიტოჰელმინთოლოგიაში.

1940 სსრკ მეცნ. აკადემიასთან შექმნილია ჰელმინთოლოგიის ლაბ-ია, 1968-იდან კი საქ. სსრ მეცნ. აკადემიასთან ფუნქციონირებს საქართვ. ჰელმინთოლოგია საზ-ბა, სადაც გაერთიანებული არიან თითქმის პროფილის (ზოგადი, სამედ., ვეტერ. და ფიტოჰელმინთოლოგია) სპეციალისტები.

სსრკ-ში არსებობს მრავალი დაწესებულება, სადაც მუშაობენ ჰ-ის დარგში. საქართველოში სამედ. ჰელმინთოლოგიის სამეცნ. და ორგანიზაციულ-მეთოდურ ცენტრს წარმოადგენს ს. ვირსალაძის სახ. სამედ. პარაზიტოლოგიისა და ტროპ. მედ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი; ვეტ. პარაზიტოლოგიაში — საქართვ. ზოოტექნ.-სავეტერინარო სასწ.-კვლ. ინ-ტი, ზოგად და ფიტოჰელმინთოლოგიაში — საქ. სსრ მეცნ. აკად. ზოოლოგიის ინ-ტი.

მნიშვნელოვანი სამუშაოები ტარდება აშშ-ში, კანადაში, მექსიკაში, ბრაზილიაში, დიდ ბრიტანეთში, საფრანგეთში, პოლონეთში, ჩეხოსლოვაკიაში, ინდოეთისა და იაპონიაში.

სამეცნ. და პრაქტ. მუშაობის შედეგები ქვეყნდება პარაზიტოლოგიურ ჟურნალებში (სსრკ-ში გამოდის ჟურნ. „Паразитология", 1967-იდან), თემატურ კრებულებსა და სპეციალიზებულ ჟურნალებში. ასეთებია: „Helminthologia" (Bratislava, 1959-იდან), „Journal of Helminthology" (L., 1923-იდან), „Helminthological Abstract" (St. Albans, 1932-იდან, დიდი ბრიტანეთი), „Indian Journal of Helminthology" (Lucknow, 1948-იდან), „Proceedings of the Helminthological Society of Washington" (Wash., 1934-იდან).

ბ. ყურაშვილი

სამედიცინო ჰ. შეისწავლის ადამიანის ორგანიზმში მოპარაზიტე ჰელმინთებს და შეიმუშავებს მათ მიერ გამოწვეულ დაავადებებთან — ჰელმინთოზებთან ბრძოლის ეფექტურ ხერხებს. ადამიანის ორგანიზმში შეიძლება პარაზიტობდეს 250-მდე სახის ჰელმინთი.

რუსეთში ჰ-ის განვითარებაში დიდი წვლილი შეიტანეს ფ. ლესხანიკოვმა, ა. ფედჩენკომ, ს. ბოტკინმა, კ. ვინოგრადოვმა, ვ. მანასეინმა, ნ. ხოლოდკოვსკიმ, ა. პოპოვმა, ი. მეჩნიკოვმა, მ. კურლოვმა, ნ. რაგოზამ და სხვ., განსაკუთრებით დიდი ღვაწლი მიუძღვის კ. სკრიაბინს, რ-მაც 1912-იდან დაიწყო სამეცნ. მუშაობა ჰ-ში. რუსეთში სხვა სამედ. ჰელმინთოლოგიური დაწესებულებები შეიქმნა მხოლოდ ოქტ. რევ. შემდეგ. ჰ-ის სამეცნ. და ორგანიზაციულ-მეთოდური ცენტრია ე. მარციონოვსკის სახ. სამედ. პარაზიტოლოგიისა და ტროპ. მედიცინის ინ-ტი სამედ. ჰ-ის განვითარებაში უდიდეს როლს ასრულებენ კ. სკრიაბინის, ე. პავლოვსკისა და ე. ლოგინოვის მიერ შექმნილი სკოლები. სსრკ-ში ჰელმინთოლოგები გაერთიანებული არიან სსრკ მეცნ. აკადემიასთან არსებულ ჰელმინთოლოგთა საკავშ. საზ-ბაში. ჰ-ს ასწავლიან სამედ. და ვეტერინ. დაწესებულებების ინ-ტებში. სამედ. ჰ-ის საკითხები შუქდება ჟურნალებში „Медицинская паразитология и паразитарные болезни" (1932-იდან), „Здоровье" (1955-იდან) და სხვ.

საქართველოში სამედ. ჰელმინთოლოგიის პრობლემებს შეისწავლიან ს. ვირსალაძის სახ. სამედიცინო პარაზიტოლოგიისა და ტროპიკული მედიცინის სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტში.

ვეტერინარული ჰ. შეისწავლის ჰელმინთებს, რ-ებიც პარაზიტობენ შინაურ, სარეწაო და გარეულ ცხოველებში; შეიმუშავებს ამ პარაზიტების მიერ გამოწვეულ დაავადებებთან ბრძოლის ღონისძიებებს. ჰელმინთების საერთო რაოდენობა, რ-ებიც ცხოველებში გვხვდება, 2 ათ. აღემატება. განსაკუთრებული ღონისძიებანი ტარდება ცხოველთა პროდუქტიულობის დაქვეითებისა და სიკვდილის, აგრეთვე ადამიანის ზოგი დაავადებებისაგან. სამხ. ჰელმინთოლოგიურმა ექსპედიციებმა შეიმუშავეს ჰელმინთოზებთან ბრძოლის ერთობლივი სისტემა, რ-იც რეგლამენტირებულია ვეტ. კანონმდებლობით.

გ. [illegible]

ჰელმინთოსპორიოზი, მცენარის დაავადება, რ-იც გამოწვეულია Helminthosporium-ის გვარის სოკოებით. ძირითადად ავადდება მარცვლოვნები (ხორბალი, ქერი, სიმინდი და სხვ.) და ტროპიკ. რ-ნებში ზოგიერთი ტექ. კულტურა. დაავადების დამახასიათებელი ნიშნებია ფოთლებისა და ნაყოფის ლაქიანობა, ჩანასახის გაშავება, ფესვისა და ღეროს ლპობა. გამომწვევი მცენარეზე პარაზიტობს კონიდიალურ სტადიაში, მიცელიუმს ქსოვილების შიგნით ივითარებს. დაავადება ვრცელდება თესლითა და მცენარის ნარჩენებით. თუ მცენარე ადრეულ ფაზაში დაავადდა, მაშინ თავთავს არ გამოიტანს ანდა ნაკლებმარცვლიანი იქნება. დაავადებული მარცვალი მკვეთია და არ ღივდება. დაავადების გავრცელებას ხელს უწყობს მაღალი ტენი, ნიადაგის დაბალი ტემპ-რა, აგრეთვე მცენარეთა ის ჯიშები, რ-ებიც ადვილად ავადდებიან ჰელმინთოსპორიოზით. ბრძოლის ღონისძიებანი: აგროტექ. ღონისძიებანი, რომლებიც აჩქარებენ ნაწვერალის მინერალიზაციას, სათესლე მასალის დამუშავება შხამქიმიკატებით და სხვ.

შ. ძაგანიძე.

ჰელმონტი (Helmont) იან ბაპტისტ ვან (დაბ. 1579, ბრიუსელი, — 30 XII 1644, ვილვორდე, ბრიუსელის მახლობლად), ჰოლანდიელი ბუნებისმეტყველი, იატროქიმიის ერთ-ერთი წარმომადგენელი. ბოტანიკაში პირველმა ჩაატარა მცენარეთა კვების ექსპერ. კვლევა, რ-იც საფუძვლად დაედო მცენარეთა ე. წ. წყლით კვების თეორიას მიუხედავად თავისი მცდარობისა, ეს თეორია ეწინააღმდეგებოდა რელიგ.-იდეალ. მსოფლმხედველობას. ჰ-მა შემოიღო საჭმლის მომნელებელი ტრაქტის ტუტეებით მკურნალობა კუჭში მჟავიანობის მომატებისას. მან შემოიტანა ქიმიაში ტერმ. „აირი", ზოგიერთ საკითხში ალქიმიის პოზიციებზე იდგა, მიაჩნდა, რომ არაკეთილშობილი ლითონებისაგან შესაძლებელია ოქროს მიღება ე. წ. ფილოს. ქვის დახმარებით. ალქიმიკოსების თეორიასაგან, რაც იმ დროის პროგრ. შეხედულება იყო ჰ. მხარს უჭერდა ვიტალისტურ შეხედულებებს, რ-ის მიხედვითაც, სასიცოცხლო პროცესების რეგულაცია ხდება ე. წ. სიცოცხლის სულებით („არქეუსით").

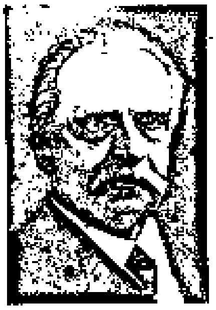
ჰ. ჰელმჰოლცი

ჰელმჰოლცი (Helmholtz) ჰერმან ლუდვიგ ფერდინანდ (31. VIII. 1821, პოტსდამი, — 8. IX. 1894, ბერლინი), გერმანელი ფიზიკოსი, მათემატიკოსი, ფიზიოლოგი და ფსიქოლოგი. სწავლობდა ბერლინის სამხ.-სამედ. ინ-ტში 1843-იდან სამხ. ექიმი პოტსდამში. კენიგსბერგის (1849-იდან), ბონის (1855-იდან), ჰაიდელბერგის (1858-იდან) უნ-ტების ფიზიოლ. პროფესორი, 1871-იდან ბერლინის უნ-ტის ფიზ. პროფესორი. 1888-იდან ბერლინის ფიზიკა-ტექ. ინ-ტის დირექტორი.

1847 შრომაში „ძალთა შენახვის შესახებ" ჰ-მა პირველმა მათემატიკურად დაასაბუთა ენერგიის შენახვის კანონი და გააანალიზა რა იმ დროისათვის ცნობილი ფიზ. მოვლენების უმრავლესობა, დაამტკიცა ამ კანონის საყოველთაობა, კერძოდ ის, რომ ცოცხალ ორგანიზმებში მიმდინარე პროცესებიც ენერგიის შენახვის კანონს ემორჩილება.

ჰ-მა პირველმა დაამტკიცა, რომ უმცირესი ქმედების პრინციპი გამოიყენება სითბური, ელექტრომაგნ. და ოპტ. მოვლენების მიმართ. აღმოაჩინა ამ პრინციპის კავშირი თერმოდინამიკის მეორე საწყისთან. 1882 ამ საწყისს ჰ-მა მისცა თერმოდინ. ფორმა, რ-იც საშუალებას გვაძლევს გამოვიყენოთ იგი ქიმ. პროცესების შესასწავლად. შემოიღო თავისუფალი ენერგიისა და ბმული ენერგიის ცნება, საფუძველი ჩაუყარა სითხის გრიგალური მოძრაობის თეორიას (1858), 1873 ჩამოაყალიბა მართვადი ჰაერნაოსნობის ზოგიერთი თეორ. საკითხი და სხვ. ჰ-მა აღმოაჩინა ლეიდენის ქილის რხევითი განმუხტვის მოვლენა, რ-მაც დიდი როლი შეასრულა ელექტრომაგნიტური თეორიის განვითარებაში, სხვადასხვა ელექტრომაგნ. შეშფოთებათა გავრცელების სიჩქარის გაზომვა, მაგრამ ეს ვერ შეძლო. მისი წინადადებით ჰ. ჰერცმა ჩაატარა ცდები ელექტრომაგნ. ტალღებზე. ჰ-მა მნიშვნელოვანი გამოკვლევები ჩაატარა აკუსტიკის დარგშიც (აღმოაჩინა კომბინაციური ტონები, ააგო ყურის მოდელი და სხვ.).

ფიზიოლოგიაში ჰ-ის შრომები მიეძღვნა ნერვული და კუნთოვანი სისტემების შესწავლას. აღმოაჩინა და გაზომა კუნთში სითბოს წარმოქმნა (1845—47); შეისწავლა კუნთის შეკუმშვის პროცესი (1850—54), პირველმა (1850) გაზომა აგზნების გავრცელების სიჩქარე ნერვებში, განსაზღვრა რეფლექსების ფარული პერიოდი (1854). ჰ-ს ფუნდამენტური შრომები აქვს მხედველობის ფიზიოლოგიაში. 1853 წამოაყენა ფერითი მხედველობის თეორია, 1859—66 შეიმუშავა ფერადი მხედველობის მოძღვრება; შექმნა გასაზომი ხელსაწყოები (ოფთალმოსკოპი, ჰ-ის ქანქარა და სხვ.), დაამუშავა ფიზიოლ. კვლევის რაოდენობრივი მეთოდები.

ჰ-ს საინტერესო გამოკვლევები აქვს გეომეტრიაში. იგი ამტკიცებდა, რომ გეომ. აქსიომა წარმოიქმნება ცდის საფუძველზე და ცდის მეშვეობით შესაძლებელია სივრცის ფორმის დადგენა. მაგრამ სივრცის გაგებისას ჰ. უპირატესობას ანიჭებდა კანტიანელობას, ვინაიდან უშვებდა სივრცის, როგორც აპრიორული ფორმის, აპრიორულობას.

ჰ-მა თავის ფიზიოლ. შრომებში დაასაბუთა დებულება, რ-ის თანახმად, შეგრძნებები მიზეზობრივად განსაზღვრულია გარედან გამღიზიანებელთა ზემოქმედებით გრძნობის ორგანოებზე. მაგრამ აქედან ვერ გამოიტანა სათანადო მატერ. დასკვნები და ჰ. იცავდა „იეროგლიფების თეორიას": შეგრძნებები მიაჩნდა არა ობიექტური თვისებების სუბიექტურ სახედ, არამედ ნიშნებად (იეროგლიფებად), რ-თაც არავითარი მსგავსება მათთან არა აქვთ. ჰ-ის ფილოს. შეხედულებების არათანმიმდევრულობა გამოავლინა ვ. ი. ლენინმა წიგნში „მატერიალიზმი და ემპირიოკრიტიციზმი".

თხზ.: Wissenschaftliche Abhandlungen, Bd 1—3, Lpz., 1882—95; Два исследования по гидродинамике, М., 1902; О сохранении силы, М.—Л., 1934; Учение о слуховых ощущениях как физиологическая основа для теории музыки, СПб., 1875.

ლიტ.: Граповский В. Л., Староконожская Е. Л., Герман Гельмгольц. Его жизнь и работа, М., 1930.

ჰელმჰოლცის ენერგია, თავისუფალი ენერგია, იზოქორულ-იზოთერმული პოტენციალი, ერთ-ერთი თერმოდინამიკური პოტენციალი. აღინიშნება F (ზოგჯერ A). განისაზღვრება შინაგანი U ენერგიით, S ენტროპიითა და T ტემპ-რით: $F=U-TS$. TS სიდიდეს ბმულ ენერგიას უწოდებენ, ე. ი. შინაგანი ენერგია თავისუფალი და ბმული ენერგიების ჯამის ტოლია

$$U=F+TS.$$

ჰ. ე. თვისებებით გიბზის ენერგიის ($G=H-TS$, სადაც H არის ენთალპია) ანალოგიურია, მაგრამ მისგან განსხვავებით, მარტივ თანაფარდობებში შედის მუდმივი ტემპ-რისა და მოცულობის დროს მიმდინარე პროცესებისათვის. ასეთი პროცესების დროს მოცემული სისტემის ჰ. ე.-ის შემცირება სისტემის მიერ ამ პროცესში შესრულებული სრული მუშაობის ტოლია, [$\delta A^*=-d(U-TS)-SdT-pdV$, სადაც δA^* არის სისტემის მიერ შესრულებული მუშაობა გარე p წნევის ძალის საწინააღმდეგოდ შესრულებული მუშაობის გარეშე, ე. ი. $\delta A^*=\delta A-pdV$]. ცნება „თავისუფალი ენერგია" შემოიღო ჰ. ჰელმჰოლცმა 1882. მისი ფიზ. შინაარსი მდგომარეობს იმაში, რომ იზოთერმული პროცესის დროს მუშაობა განისაზღვრება თავისუფალი ენერგიათა სხვაობით (და არა შინაგან ენერგიათა სხვაობით), რადგანაც ასეთი პროცესის დროს მუდმივი ტემპ-რის შესანარჩუნებლად აუცილებელია ენერგიის გაცვლა სისტემასა და გარემოს შორის. ჰ. ე.-ის ერთეულებია კჯ/მოლ ან კჯ/კგ.

ჰელოფიტები (ბერძ. helos — ჭაობი და phyton — მცენარე), ჭაობის ბალახოვანი მცენარეები; ხშირად პირობითად მიაკუთვნებენ

ჰელოხი (Hälloch), კარსტული მღვიმე შვეიცარიაში (შვიცის კანტონი), უდიდესი ევროპის ცნობილ მღვიმეებს შორის. საერთო სიგრძე 135 კმ, სიღრმე 828 მ-მდე. ქმნის მიწისქვეშა ხვრელების მრავალსართულიან რთულ სისტემას. გამომუშავებულია გლარნის ალპების ჩრდ. შტოქმეების ცარცულ კირქვებში, მუოტის ხეობაში.

ჰელსინგბორგი (Hälsingborg), ქალაქი სამხრ. შვედეთში, მალმეჰუსის ლენში. 104 ათ. მცხ. (1983). ნავსადგური ერესუნის სრუტეზე. საბორნე და საავტომობილო უკავშირდება დანიას (ჰელსინგერი). გემთმშენებლობა, ელექტროტექ., რეზინ-ქიმ., საფეიქრო, კვების მრეწვ., ფერადი მეტალურგია.

ჰელსინგფორსი (Helsingfors), ფინეთის დედაქალაქ ჰელსინკის შვედ. სახელწოდება.

ჰელსინკი (Helsinki), შვედ. ჰ ე ლ ს ი ნ გ ფ ო რ ს ი (Helsingfors), ფინეთის დედაქალაქი, ქვეყნის მთავარი ეკონ. და კულტ. ცენტრი. უუსიმაის ლენის ადმ. ცენტრი. გაშენებულია ქვეყნის სამხრ. ნაწილში, ბალტიის ზღვის ფინეთის ყურის ნაპირზე. უჭირავს გრანიტების პატარა ნ-კუნძულები, წვრილი კუნძულები და შხერები, რ-ებიც უბეებს გამოყოფენ გაშლილი ზღვისაგან. სიმაღლე 75 მ-მდე. ჰავა ზომიერია, ზღვიურიდან კონტინენტურზე გარდამავალი. იანვ. საშ. ტემპ-რა −9,7°C, ივლ. 16,8°C. ნალექები დაახლ. 700 მმ წელიწადში. მოსახლ. რაოდენობით ჰ. ფინ. უდიდესი ქალაქია. 483 ათ. მცხ. (1983; 1812 წ. — 4 ათ., 1860 წ. — 20 ათ., 1900 წ. — 79 ათ., 1960 წ. — 368,6 ათ., 1970 წ. — 523,7 ათ.).

ჰ. საქალაქო კომუნალური თემია. ჰ-ს ადგილ. თვითმმართველობის ორგანოა რწმუნებულთა საბჭო, ირჩევს მოსახლ. 4 წლის ვადით. ჰ. დააარსა 1550 გუსტავ I ვაზამ. ხანძრებისგან 1641 გადაიტანეს 6 კმ სამხრ-ით. ჩრდილოეთის ომის დროს ... რუს. იმპერიასთან შეერთების შემდეგ დედაქალაქი ტურკუდან ჰ-ში გადაიტანეს (1812). 1862 რკინიგზით დაუკავშირდა ქვეყნის შიგა რ-ნებს, 1870 — პეტერბურგს. 1905, 1906, 1907 ჰ-ში ცხოვრობდა ვ. ი. ლენინი. ჰ-ს მუშები აქტიურად მონაწილეობდნენ 1905—07, 1917 რევ. გამოსვლებში, ფინეთის რევოლუციაში 1918. ფინ. დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ (1917 დეკ.) ჰ. ფინ. რესპ. დედაქალაქია. ჰ. არის მშვიდობის მსოფლიო საბჭოს ადგილსამყოფელი. აქ ჩატარდა (1952) XV ოლიმპიური თამაშები, მრავალი საერთაშ. ფორუმი: მშვიდობის მხარდამჭერთა ასამბლეა (1955), მსოფლიო კონგრესი მშვიდობის, ეროვნ. დამოუკიდებლობისა და საყოველთაო განიარაღების შესახებ (1965), ევრ. უშიშროებისა და თანამშრომლობის თათბირის პირველი (1973 ივლ.) და მესამე (1975 ივლ.-აგვ.) ეტაპები.

ჰ. ფინ. მთავარი სავაჭრო-საფინანსო და სამრეწვ. ცენტრია. აქ თავმოყრილია დიდი ბანკები, სადაზღვევო კომპანიები, სავაჭრო ფირმების კანტორები და საწყობები, ქვეყნის სამრეწვ. საწარმოთა 1/7-ზე მეტი. მრეწვ. მრავალდარგოვანია. ფაიფურ-ფაიანსის მანქანათმშ., განსაკუთრებით ელექტროტექ. და ელექტრონული მრეწვ., გემთმშენებლობა, ხელსაწყოთმშენებლობა. განვითარებულია ქიმ., საფეიქრო, სამკერვალო, ტრიკოტაჟის, ტყავ-ფეხსაცმლის, ავეჯის, ქაღალდის, პოლიგრ., კვების მრეწველობა.

ეკონომიკაში დიდ როლს თამაშობს სანავსადგურო მეურნ. და ნაოსნობა. ჰ. ქვეყნის მთავარი ნავსადგურია, იგი ბორნებით და სანაოსნო ხაზებით უკავშირდება სტოკჰოლმს (შვეცია), კოპენჰაგენს (დანია), ტრავემიუნდეს (გფრ), ტალინს, ლენინგრადს (სსრკ). ჰ-ს ნავსადგური სანაოსნოა მთელი წლის განმავლობაში. ჰ-ში თავს იყრის რკინიგზის სარკინიგზო ხაზები და ავტომაგისტრალები. არის საერთაშ. მნიშვნელობის აეროპორტი. წრიული სავტ. გზა ერთმანეთთან აკავშირებს ნავსადგურებს და დედაქალაქის ცალკეულ რ-ნებს მეტროპოლიტენი.

ჰ. ტურიზმის ცენტრია. ყოველწლიურად აქ ჩადის 3 მლნ-მდე ტურისტი, აქედან დაახლ. 1/3 უცხოელია.

XIX ს. დასაწყისიდან ქალაქის განაშენიანება ხორციელდება რეგულ. გეგმის (1808—17, შეიმუშავა კომისიამ ი. ერენსტრემის ხელმძღვანელობით) მიხედვით. ხუროთმოძღვრული ძეგლებია: კლასიციზმის სტილისა — დიდი სენატი (1818—22, არქიტ. კ. ენგელი), ცენტრ. ვაგზალი (1904—14, არქიტ. ე. საარინენი), ოლიმპიური სტადიონი (1934—40, არქიტ. ი. ლინდეგრენი და ტ. იანტი) და ოლიმპიური სოფლის (1938—40, არქიტ. ჰ. ეკელუნდი, მ. ვალიკანგასი) კომპლექსი, საკონცერტო „ფინლანდია“ (1967—71, არქიტ. ა. აალტო). 1970 შეიმუშავეს ახ. გენ. გეგმა. რეკონსტრუირებულია ქალაქის ძვ. ცენტრი (პროექტის ავტორი ა. რუსუვუორი). განაშენიანდა ახ. საცხოვრ. რ-ნები. ქალაქში ბევრი პარკი, ბულვარი, სკვერია, რესტორანი და ტურისტული ბაზაა.

ჰ-ში არის ჰელსინკის უნივერსიტეტი, უმაღლესი ფინ. და შვედ. სავაჭრო, ვეტ. სკოლები, ი. სიბელიუსის სახ. მუს. აკადემია, სახვითი ხელოვნ. აკადემია და სხვა სასწ. უმაღლესი სასწავლებლები; ფინ. აკადემია, ტექ. გამოკვლევათა ცენტრი და სხვადასხვა სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი, ბევრი სამეცნ. საზ-ბა; ბ-კები; მუზეუმები; ბოტან. ბაღი, ფინ. ეროვნ. ოპერა, ეროვნ. ფინ., ეროვნ. შვედ., მუშათა, ინტიმური თეატრები და სხვ.

ჰელსინკის თათბირი, თათბირი ევროპაში უშიშროებისა და თანამშრომლობის შესახებ, მიმდინარეობდა 3 VII 1973 — 1. VIII. 1975 ევროპის უშიშროებისა და თანამშრომლობის საკითხებზე, რ-ის მონაწილე იყვნენ ევროპის სოც-ური და სხვა სოციალისტური ქვეყნები. თათბირის დღის წესრიგი ოთხ პუნქტს შეიცავდა: 1. ევროპის უშიშროების; 2. თანამშრომლობა ეკონომიკის, მეცნიერებისა და ტექნიკის, გარემოს დაცვის დარგში; 3. თანამშრომლობა ჰუმანიტარულ და სხვა დარგებში; 4. შემდგომი ნაბიჯები თათბირის შემდეგ.

თათბირი ჩატარდა სამ ეტაპად: I ეტაპზე (ჰელსინკი, 3 — 7. VII 1973) ევრ. 33 სახელმწიფოს, აგრეთვე აშშ და კანადის საგარეო საქმეთა მინისტრებმა მოიწონეს „რეკომენდაციები“ და წარმოადგინეს თავისი შეხედულებანი დღის წესრიგის პრობლემებზე. II ეტაპზე (ჟენევა, 29. VIII. — 3. X. 1973; იანვ.-ივლ. 1975), რ-იც ტურებად ჩატარდა მონაწილე სახელმწიფოთა დელეგატებისა და ექსპერტების დონეზე, შემუშავდა შეთანხმებათა დღის წესრიგის ყველა პუნქტზე. III ეტაპზე (ჰელსინკი, 30. VII —1. VIII. 1975) თათბირში მონაწილეობდნენ ეროვნ. დელეგაციები უმაღლესი პოლიტ. და სახელმწ. მეთაურების ხელმძღვანელობით.

თათბირმა დასაბამი მისცა დაძაბულობის შენელების ახ. ეტაპს მთელ მსოფლიოში მშვიდობიანი თანაარსებობის იდეების დამკვიდრებას. უკანასკნელ წლებში აშშ და მისი ნატოელი მოკავშირეების მიზეზით გაუარესდა საერთაშ. ვითარება. [illegible] ეს [illegible] ჰ. თ-ის სულისკვეთებისა და მისი გადაწყვეტილებების ცხოვრებაში გატარებას სსრკ და მთელი სოციალ. თანამეგობრობა მტკიცედ იცავენ მშვიდობისა და უშიშროების სადარაჯოზე და საერთაშ. ურთიერთობაში მოითხოვენ ჰ. თ-ის მოთხოვნათა შესაბამისად. იხ. აგრეთვე, ევროპის უშიშროებისა და თანამშრომლობის თათბირი.

გ. ბურდული.

ჰელსინკის უნივერსიტეტი, ჰ ე ლ ს ი ნ გ ფ ო რ ს ი ს უ ნ ი ვ ე რ ს ი ტ ე ტ ი (Helsingin yliopisto, Helsingfors universitet). დაარსდა 1640 ტურკუში (აბოში), 1828 გადაიტანეს ჰელსინკიში და ოფიციალურად ერქვა იმპ. ალექსანდრეს უნ-ტი ფინეთში. 1984-იდან ჰ. უ. სახელმწიფოს ექვემდებარება. სწავლება მიმდინარეობს ფინ. და შვედ. ენებზე. 1985-თვის იყო თეოლ., იურიდ., სამედ., ფილოს. (ისტ.-ფილოლ., საბუნებისმეტყველო, მათ. და ფიზ., გეოგრ.-ბიოლ.), სოც. მეცნიერებათა, სოფლ. და სატყეო მეურნ. ფაკ-ტები; სწავლობდა 24 ათ-ზე მეტი სტუდენტი, მუშაობდა 2 ათ-ზე მეტი პროფესორ-მასწავლებელი; ბ-კა (1,6 მლნ-ზე მეტი ტომი; უდიდესია ფინეთში). ზოოლ. და ბოტან. მუზეუმები.

ჰელუანი, ქალაქი ეგვიპტეში, მდ. ნილოსის ქვემოწელში, კაიროს გარეუბანი. დაახლ. 250 ათ. მცხ. ქიმ. მრეწველობა, ქალაქის მახლობლად — მეტალ. კომბინატი (I რიგი აშენდა სსრკ-ის დახმარებით), რკინიგზის ვაგონების წარმოება, ცემენტის ქ-ნა, აბრეშუმსაქსოვი ფ-კა და სხვ. ჰ-იდან 5 კმ-ზე არის ძვ. წ. XXX—XXVII სს. ნეკროპოლი, რ-იც 1942—52 გათხარეს.

ჰელუ ფარაჯალა (1906 — 25. VI. 1959, დამასკო), ლიბანისა და სირიის კომუნისტური მოძრაობის მოღვაწე. პროფესიით მასწავლებელი. 1931 შევიდა სირიის კომპარტიაში (სკპ; აერთიანებდა სირიისა და ლიბანის კომუნისტებს). 1933-იდან კომპარტიის ცკ-ის წევრი. 1937 აირჩიეს ცკ-ის მდივნად. 1939—41 დაპატიმრებული იყო. 1944, როცა სკპ გაიყო სირიისა და ლიბანის კომპარტიად (ლკპ), ჰ. ფ. აირჩიეს ლკპ ცკ-ის მდივნად. 1948—58 სკპ და ლკპ გაერთიანებულად მოღვაწეობის პერიოდში ჰ. ფ. სირიისა და ლიბანის კომპარტიის ხელმძღვანელობისა და ცკ-ის წევრი იყო. 1958 ნოემბ. ლკპ ცკ-ის მდივანი. 1959 წ. 25 ივნ. დამასკოში ჩასვლის დროს გასცეს და წამებით მოკლეს.

ჰემააგლუტინაცია (ბერძნ. haima — სისხლი და ლათ. agglutinatio — შეწებება), ერითროციტების შეწებება და შემდგომ მათი დალექვის პროცესი. ჰ. ვითარდება ერითროციტებზე ამა თუ იმ აგენტის უშუალო ზემოქმედების შედეგად. განარჩევენ ა ქ ტ ი უ რ და პ ა ს ი უ რ ჰ-ს. პასიური ჰ-ის დროს ანტიგენით ან ანტისხეულებით წინასწარ დამუშავებული ერითროციტები შესაბამისი იმუნური შრატების ზემოქმედებით განიცდიან შეწებებას. აქტიური ჰ. შეიძლება გამოიწვიოს ადამიანისა და ცხოველების შრატმა, აგრეთვე ზოგიერთმა ბაქტერიამ და მრავალმა ვირუსმა. ერითროციტების აგლუტინაცია ორი სახისაა — იზოჰემაგლუტინაცია, როდესაც შრატი და ერითროციტები ერთი და იმავე სახეობის ინდივიდუუმს ეკუთვნის, და ჰეტეროჰემაგლუტინაცია, როდესაც ხდება უცხო ერითროციტების შეწებება. ვირუსებით გამოწვეულ ჰ-ს იყენებენ ვირუსულ

ჰელსინკი. ოლიმპიური სტადიონი. 1934—40. გადაკეთებულია 1952. არქიტექტორები ი. ლინდეგრენი, ტ. იანტი.

ჰელსინკი. სახლი „ფინლანდია“, 1967—71. არქიტექტორი ა. აალტო

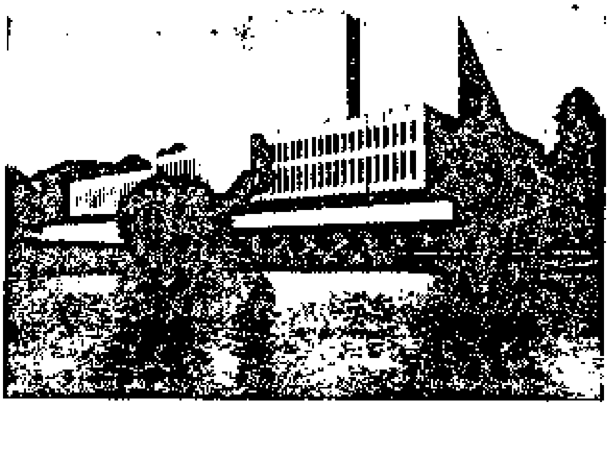

ინფექციების სადიაგნოზოდ. ჰ-ის რეაქციაზეა დამყარებული სისხლის გადასხმის წესები და სისხლის ჯგუფობრიობის დადგენა. სისხლის გადასხმა დასაშვებია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც დონორის ერითროციტები არ განიცდიან აგლუტინაციას რეციპიენტის შრატით. ამ წესის დარღვევას მოსდევს მძიმე გართულება, რაც შეიძლება რეციპიენტის სიკვდილით დამთავრდეს. ჰ-ს იყენებენ სასამართლო მედიცინის პრაქტიკაში სისხლის ლაქების კუთვნილების დასადგენად, აგრეთვე სადავო მამობის გასარკვევად.

ე. მაკალათია.

ჰემართროზი (ბერძ. haima — სისხლი და arthron — სახსარი), სისხლჩაქცევა სახსრის ღრუში. უხშირესი მიზეზია ტრავმა. ყველაზე მეტად ჰ-ის განვითარება შეიძლება წვივ-ტერფის, იდაყვის, სხივ-მაჯის, განსაკუთრებით კი მუხლის სახსარში. ჰ-ის დროს სახსარი სწრაფად (1—2 საათში) დიდდება მოცულობაში, მტკივნეულია, მოძრაობა მკვეთრად იზღუდება, ხელით გასინჯვისას იგრძნობა ფლუქტუაცია. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: სიმშვიდე, სახსრიდან სისხლის გამოქაჩვა, შემდეგ ელასტიკური ბინტით შეხვევა ან თაბაშირის ლონგეტის დადება.

ჰემატიტი (ბერძ. haima, ნათ. ბრ. haimatos — სისხლი; მინერალის ფხვნილი წითელი ფერისაა), ჟანგეულების კლასის მინერალი; ქიმ. შედგენილობა Fe_2O_3. კრისტალდება ტრიგონულ სინგონიაში. აქვს ნაცრისფერი კრისტალები, ელვარება — ნახევრადლითონური. ხშირად გვხვდება ქერცლისებრი, თირკმლისებრი და წვრილკრისტალური აგრეგატების სახით. სიმაგრე მინერალოგიური სკალით 5,5—6, სიმკვრივე 5260 კგ/მ³. წარმოიქმნება სხვადასხვა გზით. ტიპის საბადოებში ჰ რკინის ერთ-ერთი ძირითადი მადანია.

ჰემატო... (< ბერძ. haima, ნათ. ბრ. haimatos — სისხლი), იგივეა, რაც ჰემო.

ჰემატო-ენცეფალური ბარიერი (ჰემატო... და ბერძ. enkephalos — ტვინი), ფიზიოლოგიური მექანიზმი, რ-იც არეგულირებს ნივთიერებათა ცვლას სისხლს, ზურგის ტვინის სითხესა და ტვინს შორის, წარმოდგენილია კაპილარების კედლებითა და ზოგიერთი ნეიროგლიური უჯრედებით. ჰ.-ე. ბ-ის მეშვეობით შერჩევითი განვლადობის გამო სისხლისა და თავზურგტვინის სითხის (ლიქვორის) შედგენილობა მნიშვნელოვნად განსხვავებულია. სისხლის ზოგიერთი ნივთიერება ლიქვორში არ არის. ჰ.-ე. ბ-ს ქმნის პარკუჭების აპიკალური უჯრედები და წარმოადგენს ტვინის ნაწილად გარემოს. ხელს უშლის ტვინში ნივთიერებათა ცვლის შედეგად წარმოქმნილი პროდუქტების ორგანიზმიდან გამოყოფას. ლიქვორის რაოდენობა შედარებით მუდმივია. ლიმფოციტების რაოდენობა მასში მცირედ მერყეობს (1—5 მკლ). დაბალია ცილების კონცენტრაცია (0,02%-მდე). ჰ.-ე. ბ. არ ატარებს სისხლში შეყვანილ მთელ რიგ სამკურნ. ნივთიერებებს, რის გამოც ცენტრ. ნერვული სისტემის პათოლოგიის დროს ამ საშუალებათა შეყვანა საჭირო ხდება უშუალოდ თავ-ზურგტვინის არხში. ზოგიერთი ნივთიერების მოქმედება ორგანიზმზე მნიშვნელოვნად განსხვავებულია სისხლსა და ლიქვორში შეყვანის შემდეგ. ჰ.-ე. ბ-ს აქვს ორი ძირითადი ფუნქცია: ლიქვორის მიერ წარმოქმნილი ჰიდრავლიკური ბალიშის საშუალებით თავისა და ზურგის ტვინის მავნე ზეგავლენისაგან დაცვა და მათი კვებისა და ფუნქციური მდგომარეობის მოწესრიგება.

ა. ამბესაძე.

ჰემატოლოგია (ჰემატო... და ...ლოგია), მეცნიერება, რ-იც შეისწავლის სისხლს, სისხლმბად სისტემას, მათ აგებულებას, ფუნქციებს, დაავადებებსა და მკურნალობის მეთოდებს, აგრეთვე სისხლწარმოქმნის პროცესებს და მათ ცვლილებებს ორგანიზმის სხვადასხვა პათოლ. მდგომარეობის დროს, ამ პროცესებზე ენდოო- და ეგზოგენური ფაქტორების გავლენას, სისხლის უჯრედების ემბრიოგენეზს, მორფოლოგიასა და უჯრედშიგა პროცესებს, პლაზმის თვისებებს, სისხლის სისტემური დაავადებების ეტიოლოგიას, პათოგენეზს, კლინიკასა და მკურნალობას.

ჰ., როგორც მეცნიერება, ჩაისახა XVII ს. 60-იან წლებში, რაც დაკავშირებულია მ. მალპიგის, ა. ლევენჰუკის, უ. ჰიუსონის, ჟ. ჰაიემის, ჯ. ბიცოცეროს მიერ სისხლის უჯრედების აღმოჩენასთან. ჰემატოლოგიური დაავადებების შედარებით სრულყოფილი აღწერა XIX ს. 30-იანი წლებიდან დაიწყო. რ. ვირხოვმა, ე ნოიმანმა აღწერეს ლეიკოზი; ტ. ადისონმა და ა. ბირმერმა — პერნიციოზული ანემია, პ. ერლიხმა — აპლასტიკური ანემია; ჟ. ჰაიემმა, ო. მინკოვსკიმ და ა. შოფარმა — ჰემოლიზური ანემია; ტ. ჰოჯკინმა — ლიმფოგრანულომატოზი და ა. შ. 1892 ი. მეჩნიკოვმა დაასაბუთა სწავლება ფაგოციტოზზე; მოგვიანებით ლ. აშოფმა დაამუშავა სწავლება რეტიკულურ-ენდოთელიურ სისტემაზე. ლ. მალასეს, რ. თომას, ქ. ბიურკერის, ნ. გორიაევის მიერ სისხლის უჯრედების სათვლელი კამერების შექმნამ, სისხლის ელემენტების სადიფერენციაციო პანქრომული შეღებვის (პ. ერლიხი, დ. რომანოვსკი), მკერდის ძვლის (მ. არინკინი), ლიმფური კვანძების, ღვიძლის, ელენთის (ი. კასირსკი) ფუნქციური ბიოფსიის მეთოდების დამუშავებამ და გამოყენებამ შესაძლებელი გახადა ავადმყოფის სიცოცხლეშივე დაზუსტებულიყო სისხლის სისტემის მრავალი დაავადების დიაგნოზი.

ჰ-ის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სისხლწარმოქმნის უნიტარული თეორიის შექმნას (ა. მაქსიმოვი, ა. პაპენჰაიმი, ა. კრიუკოვი), რ-ის მიხედვითაც აღიარებულია პოლიპოტენტური ღეროვანი უჯრედის არსებობა, საიდანაც დიფერენცირდება სისხლის ყველა სახის უჯრედი. მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო აგრეთვე სისხლწარმოქმნის ნეირო-ჰუმორული რეგულაციის შესწავლა.

თანამედროვე ჰ. იყენებს მეცნ. კვლევის ფაზურ-კონტრასტულ, ელექტრონულ, იმუნოლუმინესცენტურ მიკროსკოპიის, ავტორადიოგრაფიის, უჯრედების კინეტიკისა და ქსოვილთა კულტურის, აგრეთვე ციტოლოგიურ, რადიოიმუნოლოგიურ, ციტოქიმ., ციტოგენეტიკურ, ბიოფიზ., ბიოქიმ. მეთოდებს. ამ მეთოდების შემოღების შედეგად შესაძლებელი გახდა უჯრედშიგა გარდაქმნების ხასიათისა და ხარისხის დადგენა მოლეკულურ დონეზე, გაირკვა ბევრი დაავადების პათოგენეზი და დამუშავდა მკურნალობის ეფექტური მეთოდები. გამოიყო და ვითარდება ჰ-ის ცალკე დარგები: ლ ე ი კ ო ზ ო ლ ო გ ი ა (შეისწავლის ლეიკოზის სხვადასხვა ფორმას, ლეიკემოიდურ რეაქციებს — სისხლის არასისტემურ დაავადებებს), ანემია; ჰ ე მ ო ს ტ ა ზ ი ო ლ ო გ ი ა და ჰ ე მ ო რ ა გ ი უ ლ ი დ ი ა თ ე ზ ი (იხ. დიათეზი ჰემორაგიული), ი მ უ ნ ო ჰ ე მ ა ტ ო ლ ო გ ი ა (შეისწავლის იმუნოგენეზს და სისხლის სისტემის იმუნოკონფლიქტური დაავადებების პათოგენეზს; იხ. სისხლის ჯგუფები, რეზუს-ფაქტორი); ტრანსფუზიოლოგია ანუ ჰემოტრანსფუზიოლოგია (იხ. სისხლის გადასხმა) და სხვ.

სსრკ-ში მეცნ. მუშაობა მიმდინარეობს ჰემატოლოგიისა და სისხლის გადასხმის ინ-ტებში, აგრეთვე სამედ. ინ-ტების თერაპიულ კლინიკებსა და სამეცნ. ლაბორატორიებში. 1926 ა. ბოგდანოვმა შექმნა მსოფლიოში პირველი სისხლის გადასხმის სამეცნ. ინ-ტი (ამჟამად ჰემატოლოგიისა და სისხლის გადასხმის ცენტრ. ინ-ტი); შემდეგ შეიქმნა ასეთივე ინ-ტები სსრკ სხვადასხვა რესპუბლიკაში (მ. შ. საქართველოში). არსებობს ჰემატოლოგების, აგრეთვე ტრანსფუზიოლოგების საერთაშ. საზ-ბები, სსრკ ჟურნალები, სადაც გაშუქებულია ჰ-ის საკითხები. სსრკ-ში 1956-იდან გამოდის ჟურნ. „Проблемы гематологии и переливания крови".

საქართველოში ჰ-ის განვითარება დაკავშირებულია გ. მუხაძის, ე. სემენსკაიას, მათი მოწაფეების — თ. ჟვანიას, შ. თოფურიას, ე. წერეთლის, აგრეთვე [illegible], ლ. აზუზუჭარაძის, კ. ერისთავის და სხვათა სახელებთან. ჰ-ის დარგში სამეცნ.-კვლ. მუშაობა ტარდება გ. მუხაძის სახ. ჰემატოლოგიისა და სისხლის გადასხმის სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტში, სამედ. და ექიმთა დახელოვნების ინ-ტების სათანადო კათედრებზე და კურსებზე. 1966 შეიქმნა ჰემატოლოგთა და ტრანსფუზიოლოგთა თბილ., ხოლო 1978 რესპ. საზ-ბები (იხ. აგრეთვე ტ. „საქართველოს სსრ", თავი სამედიცინო მეცნიერებანი).

ლიტ.: Гроздов Д. М., Пациора М. Д., Хирургия заболеваний системы крови, М., 1962; Дульцин М. С., Успехи советской гематологии за 50 лет, «Проблемы гематологии и переливания крови», 1967, т. 12, № 10; Кассирский И. А., Алексеев Г. А., Клиническая гематология, 4 изд., М., 1970 (ბიბლიოგრ.); Тур А. Ф., Гематология детского возраста, 2 изд., Л., 1963.

ი. ზედგინიძე, ვ. კაკაბაძე.

ჰემატოლოგიისა და სისხლის გადასხმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი გ. მ უ ხ ა ძ ი ს ს ა ხ ე ლ ო ბ ი ს ა, დაარსდა 1935 გ. მუხაძის ინიციატივით. მის მიერვე 1932 შექმნილი სისხლის გადასხმის რესპ. სადგურის ბაზაზე. 1948 მიენიჭა გ. მუხაძის სახელი. ინ-ტი ჰემატოლოგიისა და ტრანსფუზიოლოგიის რესპ. სამეცნ., პედ. და სამკურნ. ცენტრია; იგი ხელმძღვანელობს 5 ჰემატოლოგიურ-დისპანსერულ განყ-ბას, 8 სისხლის გადასხმის სადგურს და 70 ჰემატოლოგიურ განყ-ბას. ინ-ტში არის 3 სამეცნ.-ადმ. ნაწილი, 4 განყ-ბა (ჰემატოლოგიური, ტრანსფუზიული, კლინიკური და დისპანსერულ-კლინიკური), 13 ლაბორ. და 4 კლინიკური განყ-ბა (მოზრდილთა, ბავშვთა ჰემატოლოგიური, ქირურგ. ჰემატოლოგიისა და დამწვრობის), ვივარიუმი და ბაგა (3 ათ-ზე მეტი ერთეული). ინ-ტი მუშაობს ჰემატოლოგიისა და ტრანსფუზიოლოგიის პრობლემებზე შემდეგი მიმართულებით: 1 ჰემოთერაპია და მისი მოქმედების მექანიზმი, სისხლის და ძვლის ტვინის კონსერვაცია, სისხლშემცვლელები. 2. ჰემობლასტოზები; 3. ერითრონის (წითელი სისხლი) თანდაყოლილი და შეძენილი პათოლოგია. 4. სისხლის სამსახურის ქსელის მართვის ავტომატიზაცია. ინ-ტში გამოცემულია „შრომათა კრებულის" 25 ტ., 3 ცნობარი და სხვ. ჩატარებულია 10 საკავშ. კონფერენცია და სიმპოზიუმი, 46 რესპ. კონფერენცია. ინ-ტი თანამშრომლობს 3 უცხ., 6 საკავშ. და 14 რესპ. სამეცნ. დაწესებულებასთან.

ი. ზედგინიძე, ვ. კაკაბაძე.

ჰემატომა (ჰემატო... და ...ომა), სისხლის განსაზღვრული რაოდენობის დაგროვება ქსოვილებში, წარმოიქმნება სისხლის დენის დროს, როდესაც სისხლი კი არ ჟღენთავს ქსოვილებს (კანქვეშა უჯრედისს, კუნთებს, ძვლისაზრდელას, თავის ტვინს, ღვიძლს, ელენთას), არამედ ქმნის მათში ღრუს. ძირითადი მიზეზებია ტრავმა, ავადმყოფურად შეცვლილი სისხლძარღვების გახევა. პატარა ჰ. უკვალოდ შეიწოვება, დიდი ჰ-ის გარშემო ვითარდება ანთებითი პროცესი და წარმოიქმნება მკვრივი კაფსულა. ჰ-ის ადგილი შესიებულია, ჩალურჯებული და მტკივნეული. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: დამწოლი ნახვევი, პირველ დღე-ღამეს სიცივე, შემდეგ — სითბო; ღვიძლისა და ელენთის ჰ-ის გახეთქვისას, აგრეთვე ჰ-ის დაჩირქებისას — ქირურგ. ოპერაცია.

ჰემატომიელია (ბერძ. ჰემატო... და ბერძ. myelos — ზურგის ტვინი), სისხლის ჩაქცევა ზურგის ტვინში. გვხვდება

ყველა ასაკში, მამაკაცებში უფრო ხშირია. ჰ-ის მიზეზი შეიძლება იყოს ხერხემლისა და ზურგის ტვინის დახურული ტრავმა, ძლიერი კუნთოვანი დაძაბვა, ელექტროდენით დაზიანება. ზოგჯერ ინფექცია და სხვ. წინასწარგანმწყობი ფაქტორებია ნევროპათიური წარმოშობის სისხლძარღვები (მ. შ. თანდაყოლილი ანევრიზმა). ჰ. უფრო ხშირია ზურგის ტვინის უკანა რქებისა და ცენტრ. არხის რუხ ნივთიერებაში კისრისა და წელის გამსხვილების დონეზე, სადაც კარგადაა განვითარებული კაპილარული ქსელი. კლინიკურად ჰ. ვლინდება კიდურების ცალმხრივი ან ორმხრივი დამბლით, თერმული და ტკივილის მგრძნობელობის დაქვეითებით სხეულის ერთ ან ორივე მხარეზე, ზოგჯერ შარდისა და დეფეკაციის შეკავებით; არამდგრადია კუნთების ატროფია, ოფლის გამოყოფის გაძლიერება ან შემცირება და სხვ. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა. მოსვენება, სისხლის შემაჩერებელი საშუალებანი, იოდის პრეპარატები, სამკურნ. ფიზკულტურა, მასაჟი, აბაზანები.

ჰემატურია (ჰემატო... და ბერძნ. uron — შარდი), შარდში სისხლის გაჩენა, რ-იც წარმოიქმნება თირკმლისა და შარდგამომყოფი გზების მთელი რიგი დაავადების დროს.

ჰემაჩანდრა (ფსევდ.; ნამდვ. სახელია ჩ ა ნ გ ა დ ე ვ ა) (1089 — 1173), ინდოელი (გუჯარათელი) მეცნიერი და მწერალი, ჯაინიზმის აპოლოგეტი. წერდა სანსკრიტსა და პრაკრიტებზე. მისი „საქმენი 63 დიდი კაცისა" ჯაინიზმის მთელი მითოლ. გადმოცემაა, მოგვითხრობს წინასწარმეტყველთა ლეგენდარულ ბიოგრაფიებს, შეიცავს დიდ ფოლკლორულ მასალას და აქვს ისტ. მნიშვნელობა. სხვ. პოემა მიუძღვნა თავის მფარველს — გუჯარათის მეფეს კუმარაპალას („საქმენი კუმარაპალისა"). განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მისი გრამატ. თხზულებანი.

ლიტ. История индийских литератур, М., 1964.

ჰემერალოპია (ბერძნ. hēmera — დღე, alaos — ბრმა, დამაბრმავებელი და ōps — თვალი), ქ ა თ მ ი ს ს ი ბ რ მ ა ვ ე, მხედველობის დარღვევა, დაბინდებისას და ღამის სინათლეზე ხედვის უნარის შესუსტება ან სრული დაკარგვა. შეიძლება განვითარდეს ბადურა გარსის, თვალის სისხლძარღვოვანი გარსის, მხედველობის ნერვის, გლაუკომის (სიმპტომური ჰ.), აგრეთვე შიმშილის, ღვიძლის ზოგიერთი დაავადების, მალარიის, ალკოჰოლიზმისა და ყველა იმ დაავადების დროს, რ-საც დაერთვის ორგანიზმში A ვიტამინის უკმარისობა ან სრული უქონლობა. ჰ-ს საფუძვლად უდევს ბადურას ჩხირების სტრუქტურული ცვლილებები ან მხედველობითი პურპურის უკმარისობა, რ-იც სინათლეზე იშლება, სიბნელეში კი A-ვიტამინის მონაწილეობით აღდგება. ჰ-ით დაავადებულებს შედარებით სინათლეზე აქვთ სინათლის შიში, ხოლო შებინდებისას და ღამით მკვეთრად უქვეითდებათ მხედველობა. ჰ. ჩვეულებრივ მწვავდება ადრე გაზაფხულზე, რაც საკვებში A ვიტამინის ნაკლებობასთანაა დაკავშირებული.

ჰემი (<ბერძნ. haima — სისხლი), ჰემოგლობინის არაცილოვანი ნაწილი. მისი მსგავსი ნივთიერება ქიმ. ბუნებით ჰ. პროტოპორფირინისა და ორვალენტიანი რკინის ნაერთია. თავისუფალი ჰ. ჰაერზე იჟანგება ჰ ე მ ა ტ ი ნ ა დ, რ-შიც რკინა სამვალენტიანია.

ჰემი... (ბერძნ. hēmi- — ნახევარი, ნახევრად), რთული სიტყვის ნაწილი, რ-ის მნიშვნელობაა: ნახევარი, სანახევროდ. მაგ., ჰემისფეროები, ჰემიანესთეზია.

ჰემიანოფსია (ჰემი..., ბერძნ. an — უარყოფითი ნაწილაკი და opsis — მხედველობა), მხედველობის არის ერთი ნახევრის გამოვარდნა, ნახევრად სიბრმავე. განარჩევენ ჰ-ს, რ-საც ახასიათებს მხედველობის არის გარეთა ან შიგნითა ნახევრების გამოვარდნა, და ცალმხრივს, როდესაც გამოვარდნილია მხედველობის არის ერთი ნახევარი (მარჯვ. ან მარცხ.). ჰ. ვითარდება ტვინში სისხლჩაქცევის, თავის ტვინის ტრავმის, ტვინის სიმსივნისა და სხვათა დროს. თუ ტვინის ქსოვილი შეუქცევადად დაზიანებული არ არის, ჰ. შესაძლოა გამოვარდნილი მხედველობის არე ნაწილობრივ ან სრულად აღდგეს. მხედველობის შეზღუდვის ვერც ერთ სახეს ზოგჯერ ავადმყოფი სავსებით ვერ ამჩნევს, მაგრამ შეზღუდული აქვს ფერის, სინათლისა და მოძრაობის აღქმა. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა ჰ-ის ძირითადი გამომწვევი მიზეზის ლიკვიდაციაა.

ჰემიკრანია (ჰემი... და ბერძნ. kranion — ქალა), თავის ტკივილი, რ-იც ლოკალიზდება თავის ერთ ან მეორე ნახევარში. იგივეა, რაც შაკიკი.

ჰემიკრიპტოფიტები (ჰემი..., ბერძნ. kryptos — ფარული და phyton — მცენარე), მცენარეები, რ-თა განახლების კვირტები წლის არახელსაყრელ პერიოდში მიწის ზედაპირთან არის განლაგებული. კვირტებს იცავს ქერქლი, ჩამოცვენილი ფოთლები და თოვლის საფარი. ჰ. მცენარის ერთ-ერთი სასიცოცხლო ფორმაა. ჰ-ს მიეკუთვნება ბაბუაწვერა, ბაია და მრავალი სხვ.

ჰემინგუეი (Hemingway), ერნესტ მილერ (21 VII 1899, ოუკ-პარკი, ჩიკაგოს მახლობლად, — 2 VII 1961, კეტჩამი, აიდაჰო), ამერიკელი მწერალი, ნობელის პრემიის ლაურეატი (1954). მონაწილეობდა I მსოფლიო ომში, იყო რეპორტიორი, 1922 — 23 — კორესპონდენტი ევროპაში. მისი შემოქმედების ხასიათი და მიმართულება განსაზღვრა ომმა, „დაკარგული თაობის" ბედმა, ცხოვრების მუდმივი ფასეულობათა ძიებამ. ჰ-ს ბიოგრაფია დაიწყო მშობლიური სანაპიროს სანგრებში, ხოლო შემოქმედებითი ცხოვრება — პარიზში, სადაც 1920-იან წლებში დაუახლოვდა მოდერნისტული ლიტ-რის კოლონიებს, გაიცნო გ. სტაინისა და ეზ. პაუნდის ექსპერიმენტებს. მაგრამ იგი საკუთარ გზას ეძებდა. ამ გზის ძიებაში ყალიბდება მისი მწერლური პოზიცია, მსოფლმხედველობა, პოლიტ. მრწამსი, რაც ნათლად გამოჩნდა პირველსავე მოთხრობების კრებულში „ჩვენს დროში" (1925). ნაწარმოებების ლირ. გმირის ნაცვლად ავტორისავე სულიერ მემკვიდრეს, პოზიციურ მსგავსებათა არარსებობის გამო იმედგაცრუებას გამოხატავს. აქვე გამოჩნდა ჰ-ს სტილის თავისებურება — სიმარტივე, სიზუსტე, კომპოზიციური აღწერა, თხრობის ლაკონიურობა, მარტივი, სადა ლექსიკა და სინტაქსი, რიტმიკის, მეტაფორულობის, სანტიმენტალიზმის სრული უარყოფა, ცოცხალი სასაუბრო ენა, ახლოს დიალოგი, დრამატულად დაძაბული „მეორე პლანის" ქვეტექსტი. აქვე დაისვა მისი კარდინალური პრობლემა — ადამიანის პოზიცია, მისი ბედი მტრულად განწყობილ სამყაროში, მისი ქცევის განსაზღვრა. ამ პრობლემას სვამდა იგი თითქმის ყველა მომდევნო ნაწარმოებში და სხვადასხვა ეტაპზე სხვადასხვანაირად უპასუხებდა. ჰ-მ თავისი შემოქმედების შუაგული ნაწილი ომის თემას მიუძღვნა. მისი ორი დიდი რომანი „აღმოსავლეთის მზე" (ფიესტა) (1926) და „მშვიდობით, იარაღო!" (1929) ღრმა ტრაგიზმით აგვიწერს ადამიანთა სულიერ დრამას, ომის დამღუპველ გავლენას მათს ბედზე. აქედან მომდინარეობს თანამედროვე გაღრმავება ჰ-ს პროზის ლირ. საწყისი — უიმედობის განწყობილება, უშუალო განცდა, პირდაპირობა. 30-იან წწ. ამ ორი რომანით ჰ-მ დიდი სახელი მოიხვეჭა და მატერიალურად უზრუნველყოფილი დასახლდა კი-უესტში, ფლორიდაში, სადაც მისდევდა ნადირობას, თევზაობას, მოგზაურობდა, მაგრამ ამასთან განიცდიდა შემოქმედებით კრიზისს (ნარკვევების კრებ. „სიკვდილი ნაშუადღევს", 1932; „აფრიკის მწვანე ბორცვები", 1935, მოთხრობების კრებ. „გამარჯვებული არაფერს იღებს", 1933). ამავე დროს შემოქმედებით გამარჯვებად მიიჩნევა ნოველები „ფრენსის მაკომბერის ხანმოკლე ბედნიერება", „კილიმანჯაროს თოვლიანი მთა" (1936), რომანი „ქონა და არქონა" (1937), რ-მაც ავტორს განუმტკიცა ჩვენი დროის საუკეთესო ნოველისტის სახელი. 1937—40 წლების ე. წ. ესპანური პერიოდი ცალკე აღსანიშნავია მის ცხოვრებასა და ლიტ. შემოქმედებაში. ჰ. კორესპონდენტად იყო ესპანეთში და ბრწყინვალედ აღწერა იმ დროის პოლიტიკური ვითარება პიესაში „მეხუთე კოლონა" (1938), რეჟ. ი. ივენსთან ერთად შექმნა ფილმი „ესპანეთის მიწა", დაწერა რომანი „ვისთვის რეკს ზარი" (1940), რ-შიც ძირეულად შეიცვალა იდეურ-მხატვრული სტრუქტურა, უფრო ახლოს მივიდა ისტორიასთან, ცხოვრებასთან, სტაბილურად ჩაიჭრა სოციალური, სოციალური, ადამიანის ადგილი სამყაროში, მაღალ ლიტ. ოსტატობას მიაღწია, შეტი დატვირთვა მისცა შინაგან მონოლოგს, ლირ. ეპოსს.
ჰ. მონაწილეობდა II მსოფლიო ომში, იყო სამხ. კორესპონდენტი. ომის შემდგომ პერიოდში კვლავ თავს იჩენს სულიერება და შემოქმედებითი კრიზისი, რაც გამოიხატა რეპორტაჟში „სახიფათო ზაფხული" (1960), რომანებში „მდინარის გაღმა ხეების ჩრდილქვეშ" (1950), „კუნძულები ოკეანეში" (გამოქვეყნდა 1970). თუმცა ამავე პერიოდში დიდი გამარჯვება ხვდა წილად მის მოთხრობას, ფილოს. იგავს „მოხუცი და ზღვა" (1952, 1953 — პულიცერის პრემია, 1954 — ნობელის პრემია), რ-იც განსაკუთრებით გამოირჩევა როგორც მხატვრული ოსტატობის, ისე პრობლემატიკის თვალსაზრისით, მასში გამოვლინდა მკვეთრი ჰუმანისტური იდეალი, რასაც ჰ. მთელი თავისი ლიტ. ცხოვრების მანძილზე ეძებდა. ბოლო ნაწარმოები ბელეტრისტული მოგონებები „განუყრელი დღესასწაული" (გამოქვეყნდა 1964) შექმნა უკვე მძიმედ დაავადებულმა მწერალმა. მან თვითმკვლელობით დაასრულა სიცოცხლე.

ჰ-მ დიდი გავლენა მოახდინა თანამედროვე მწერლობაზე. განსაკუთრებით დიდი წვლილი მიუძღვის ნოველის განვითარებისა და სრულყოფის ხელოვნებაში. მწერალმა სიცოცხლეშივე მოიპოვა აღიარება. მისი ნაწარმოებები ითარგმნა მრავალ ენაზე, მათ მიხედვით შეიქმნა კინოფილმები. ქართულად თარგმნილია ჰ-ს თითქმის ყველა თხზულება.

თხზ. თხზულებანი, ტ. 1—4, თბ., 1965 (გ. ჭელიძის ბოლოსიტყვაობა).

ლიტ. Грибанов Б., Хемингуэй, М., 1970; История американской литературы, ч. 2, М., 1971; Кашкин И., Эрнест Хемингуэй, М., 1966.

ვ. ჭელიძე.

ე. ჰემინგუეი

ჰემიპლეგია (ჰემი... და ბერძნ. plēgē — დარტყმა), ცალ მხარეზე ხელისა და ფეხის ნებისმიერი მოძრაობის სრული დაკარგვა. განარჩევენ ორგ. და ფუნქციურ ჰ-ს. ო რ გ ა ნ უ ლ ი ჰ. შეიძლება განვითარდეს თავის ტვინის სისხლის მიმოქცევის მოშლის (სისხლჩაქცევა ტვინში, ტვინის სისხლძარღვების თრომბოზი ან ემბოლია), თავის ტვინის სიმსივნის ან ანთებითი დაავადების (ენცეფალიტი, არაქნოიდიტი და სხვ.) დროს; ფ უ ნ ქ ც ი უ რ ი ჰ-ის მიზეზია ისტერია. ორგ. ჰ. ვითარდება პირამიდული სისტემის პათოლ. პროცესით დაზიანების შედეგად. ამ დროს დაზიანებულ კიდურებში ძლიერდება კუნთების ტონუსი და მყესების რეფლექსები, ზოგჯერ დაზიანებული ადგილი ციანოზური, შეშუპებული და ცივია. ფუნქციური ჰ-ის დროს ეს სიმპტომები არ აღინიშნება და დაზიანებული კიდურების ფუნქცია აღდგება. ორგ. ჰ-ის გამოსავალი დამოკიდებულია დაზიანების ხარისხზე და პროცესის ხასიათზე. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა ჰ-ის გამომწვევი ძირითადი დაავადების მკურნალობა; მა-

სავე და სამკურნ. ფიზკულტურა (რაც შეიძლება ადრე უნდა დაიწყოს); წრიული სისტემის სტიმულატორები, კუნთოვანი ტონუსის დამაქვეითებელი საშუალებანი. იხ. აგრეთვე დამბლა.

ჰემო..., ჰ ე მ ა ტ ო... (ბერძნ. haima, ნათ. ბრ. haimatos — სისხლი), რთული სიტყვის ნაწილი, აღნიშნავს სისხლთან კავშირს მაგ., ჰემოგლობინი, ჰემატოლოგია.

ჰემოგლობინი (Hb) (ჰემო... და ლათ. globus — ბურთი), წითელი პიგმენტი, შედის ადამიანის, ხერხემლიანებისა და ზოგიერთი უხერხემლო ცხოველის სისხლში, გადააქვს ჟანგბადი სუნთქვის ორგანოებიდან ქსოვილებში, მონაწილეობს ნახშირორჟანგის გადატანაში ქსოვილებიდან სუნთქვის ორგანოებამდე. ბევრი უხერხემლო ცხოველის ორგანიზმში ჰ. გახსნილია სისხლში, ხერხემლიანებსა და ზოგიერთ უხერხემლოში კი მოქცეულია განსაკუთრებულ უჯრედებში — ერითროციტებში. ერითროციტების ჰ-ის მოლეკულური მასაა 60000, პლაზმაში გახსნილისა — 3000000. ჰ. ქიმიურად რთული ცილაა. იგი შედგება ცილა გ ლ ო ბ ი ნ ი ს ა და რკინაპორფირინის ანუ ჰ ე მ ი ს ა გ ა ნ. უმაღლესი ცხოველებისა და ადამიანის ჰ. შეიცავს ორ α და ორ β სუბერთეულს — მონომერს, რომელიც დაკავშირებულია ჰემთან. თითოეული α მონომერი შეიცავს 141 ამინომჟავის ნაშთს, ხოლო β — 146-ს. დადგენილია მათი თანამიმდევრობა და სივრცობრივი განლაგება (კონფორმაცია). ჰ-ის მოლეკულაში შემავალი 4 ჰემი შეკრულია ტეტრაედრად; ამასთან, ჰემები განლაგებულია ზედაპირზე, რის გამოც ადვილად რეაგირებენ O_2-თან, მის მიერთებას განაპირობებს ჰემის შემადგენელი რკინის ატომი. ეს რეაქცია შექცევადია და დამოკიდებულია O_2-ის პარციალურ წნევაზე ფილტვების კაპილარებში, სადაც ეს წნევა მაღალია (100 *მმ ვერცხ. სვ.*). ჰ. იერთებს O_2-ს და გარდაიქმნება ო ქ ს ი ჰ ე მ ო გ ლ ო ბ ი ნ ა დ. ქსოვილთა კაპილარებში ჟანგბადის წნევა გაცილებით დაბალია (40 *მმ ვერცხ. სვ.*), რის გამოც ოქსიჰემოგლობინს სცილდება O_2 და შედის ორგანოთა და ქსოვილთა უჯრედებში, სადაც პარციალური წნევა პრაქტიკულად აღარ არის. ჰ-თან O_2-ის მიერთება-გაცილებისას (დისოციაციისას) ხდება ჰ-ის მოლეკულის კონფორმაციული ცვლილებანიც. ჰ-ს შეუძლია CO_2-ის მიერთებაც, რის შედეგადაც წარმოიქმნება კ ა რ ბ ჰ ე მ ო გ ლ ო ბ ი ნ ი; იგი ადვილად დისოცირდება ფილტვების კაპილარებში.

ჰ-ის რაოდენობა ადამიანის სისხლში 13—16 გ %-ს აღწევს. მისი თვისებები იცვლება ონტოგენეზში, ემბრიონს აქვს ემბრიონული, ნაყოფისა და მოზრდილის ჰ-ს. ნაყოფის ჰ. მეტ O_2-ს იკავშირებს, ვიდრე მოზრდილისა. ზოგიერთი დაავადების, აგრეთვე სისხლის თანდაყოლილი ანომალიის (იხ. *ჰემოგლობინოპათია*) დროს ერითროციტებში ჩნდება ანომალიური (პათოლ.) ჰ. ამჟამად გამოკვლეულია ანომალიური ჰ-ის 50-ზე მეტი ნაირსახეობა, რ-თა ჯაჭვებში შეცვლილია ამინომჟავათა თანამიმდევრობა. ე. წ. ნამგლისებრუჯრედოვანი ანემიის დროს ერითროციტებს ნახევარმთვარისებრი ფორმა აქვთ და მათ ჰ-ს O_2-ის მიკავშირება არ შეუძლია, რის შედეგადაც ავადმყოფი იღუპება (იგუდება), აღმოჩნდა, რომ ამ დროს ჰ-ის მოლეკულის ჯაჭვში ერთ-ერთი ამინომჟავას ჩაენაცვლება სხვა. შეცვლილია ერითროციტების ანომალიები, რ-ებიც დაკავშირებულია HbF-ის შენარჩუნებასთან, საფუძვლად უდევს თალასემიას და მ ე ტ ჰ ე მ ო გ ლ ო ბ ი ნ ე მ ი ა ს. ჰ-ის ცვლილები იწვევს ორგანიზმის მოწამვლისას (მაგ., მხუთავი აირით) სხვადასხვა სახეობის ცხოველთა ჰ. ნაწილობრივ განსხვავდება ცილოვანი კომპონენტის თვისებების მიხედვით. ერითროციტების დაშლის შედეგად გამოთავისუფლებული ჰ-გან წარმოიქმნება ნაღვლის პიგმენტები.

ლიტ.: Ингрэм В., Биосинтез макромолекул, пер. с англ., М., 1966; Коржуев П. А., Гемоглобин, М., 1964.
დ. ჯურხაძე.

ჰემოგლობინოპათია (ჰემოგლობინი და ბერძნ. pathos — ტანჯვა, ავადმყოფობა), მემკვიდრეობითი დაავადებანი, რ-ებიც განპირობებულია ერითროციტებში ანომალიური ჰემოგლობინის არსებობით. ჰემოგლობინის ანომალიის დროს ირღვევა ერითროციტების ფიზ.-ქიმ. თვისებები, მათი ნივთიერებათა ცვლა, ერითროციტები ნაკლებად გამძლე ხდებიან ჰემოლიზური ფაქტორებისადმი (იხ. *ჰემოლიზი*). პათოლ. ჰემოგლობინები აღინიშნება ლათ. ასოებით C-დან Q-მდე, რასაც ერთვება ჰემოგლობინის სიმბოლო Hb. ჰ-ის გავრცელებას განაპირობებს ამა თუ იმ ეთნ. ჯგუფისადმი კუთვნილება, სისხლით ნათესავებს შორის ქორწინების სიხშირე, მოსახლეობის მიგრაცია, ტროპ. მალარიით დაავადება და სხვ. ჰ. უმეტესად გვხვდება ტროპ. და სუბტროპ. ქვეყნებში. სსრკ-ში აღწერილია შემთხვევები აზერბაიჯანსა და საქართველოში. ყველაზე გავრცელებული და მძიმე ჰ-აა ნამგლისებრუჯრედოვანი ანემია და თალასემია. ნ ა მ გ ლ ი ს ე ბ რ უ ჯ რ ე დ ო ვ ა ნ ი ა ნ ე მ ი ა (HbS) დაკავშირებულია ერითროციტებში S (პირველი ასო ინგლ. სიტყვისა sickle — ნამგალი) პათოლ. ჰემოგლობინის არსებობასთან. ჰ-ის ამ ფორმის დროს ერითროციტები გარემოში ჟანგბადის პარციალური წნევის დაქვეითების პირობებში იძენენ ნამგლის ფორმას. ადამიანის სისხლში ნამგლისებრი ერითროციტების რაოდენობის მომატება იწვევს სისხლის წებოვნების გაძლიერებას, ნელდება სისხლის ნაკადის მოძრაობა. ნამგლისებრი ერითროციტები იშლება, ვითარდება სხვადასხვა ორგანოს თრომბოზი და სხვ. გავრცელებულია აგრეთვე ჰემოგლობინის ანომალიები HbC, HbD, HbE და სხვ. ჰ-ის დიაგნოზის დასადგენად მნიშვნელობა აქვს ერითროციტების მორფოლ. ცვლილებებს, ჰემოგლობინის ელექტროფორეზს, ერითროციტების ტუტეთგანი მდგრადობისა და ჰემოგლობინის სტაბილურობის სინჯს. პროგნოზი დამოკიდებულია დაავადების ფორმასა და კლინიკურ მიმდინარეობაზე. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა სიმპტომურია. პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ი ს მიზნით საჭიროა სამედ.-გენეტ. კონსულტაციები ანომალიური გენის მატარებლებს შორის ქორწინების ასაცილებლად. ასეთი კონსულტაციები არის მოსკ., ბაქოს, ტაშკენტისა და თბილ. ჰემატოლოგიისა და სისხლის გადასხმის ინ-ტებში.

ლიტ.: Алексеев Г. А., Токарев Ю. Н., Гемоглобинопатии, М., 1969; Идельсон Л. И., Гемолитические анемии, წგნ: Руководство по гематологии, М., 1979.
ი. მაკალათია.

ჰემოთერაპია (ჰემო და თერაპია), სისხლით მკურნალობა — სისხლის ან მისი შემადგენელი ნაწილების (პლაზმა, ერითროციტული, ლეიკოციტური და თრომბოციტული მასა) გადასხმა. იხ. *სისხლის გადასხმა*.

ჰემოკულტურა, სისხლიდან გამოყოფილი მიკრობთა კულტურა. იხ. აგრეთვე *მიკრობიოლოგიური გამოკვლევები*.

ჰემოლიზი (ჰემო და ლიზი), ერითროციტების დაშლის პროცესი, რ-ის დროსაც გამოიყოფა ჰემოგლობინი. ჰ. ადამიანისა და ცხოველების ორგანიზმში განუწყვეტლივ (დაახლ. 120 დღე-ღ. განმავლობაში) მიმდინარეობს ფიზიოლ. პირობებში. ჰ-ს ყოველდღიურად განიცდის ერითროციტების (ჩვეულებრივ, მოძველებულების) მთელი მასის 0,8%; ხოლო მათი საბოლოო დაშლა ხდება ღვიძლში. ერითროციტების დაშლისას გამოთავისუფლებული ჰემოგლობინიდან წარმოიქმნება ნაღვლის პიგმენტი ბილირუბინი, რ-ის რაოდენობა სისხლში, განავალსა და შარდში წარმოადგენს ჰ-ის საზომს. ჰემოგლობინის დაშლის შედეგად გამოყოფილი რკინა გროვდება ღვიძლსა და ელენთის უჯრედებში, რთული გარდაქმნის შედეგად უერთდება ცილის β-გლობულინურ ფრაქციას და მონაწილეობს ახ. ჰემოგლობინის წარმოქმნაში. ჰ ე მ ო ლ ი ზ უ რ აგენტსა და ინჰიბიტორს (ფერმენტის აქტივობის დამთრგუნველი ნივთიერება) შორის ბალანსის დარღვევისას სისხლის დაშლის პროცესი შეიძლება ჭარბობდეს სისხლწარმოქმნის პროცესს, ე. ი. განვითარდეს პათოლ. ჰ.

პათოლ. ჰ. აღინიშნება ჰემოლიზური ანემიის, ჰემოგლობინოპათიის, ჰემოლიზური შხამების (ზოგიერთი ბაქტერიის ტოქსინი, ტყვია, დარიშხანი და სხვ.) ზემოქმედების, შეუთავსებელი სისხლის გადასხმის ან რეზუს-კონფლიქტის (იხ. *ახალშობილთა ჰემოლიზური დაავადება*) დროს, აუტოიმუნური და იზოერითროციტული ანტისხეულების წარმოქმნის, ქიმ. აგენტის, სიცივის ზემოქმედების შედეგად, აგრეთვე მგრძნობიარე ადამიანებში — ზოგიერთი წამლის მიღების ან მცენარის მტვრის შესუნთქვისას და სხვ. პათოლ. ჰ-ის დროს ერითროციტების დაშლა ხდება რეტიკულურ-ენდოთელიუმური სისტემის (ღვიძლი, ძვლის ტვინი, ლიმფური კვანძები და სხვ.) უჯრედებში, შეიძლება მოხდეს სისხლძარღვებშიც; ასეთ შემთხვევებში დაშლილი ერითროციტების ჰემოგლობინის უმეტესი ნაწილი უერთდება სპეციფ. ცილას — ჰაპტოგლობინს, ნარჩენი ჰემოგლობინი კი გაივლის თირკმლის ფილტრს და ჩნდება შარდში (ჰემოგლობინურია). ერითროციტების დიდი მასის ერთბაშად დაშლისას (მაგ., ჰემოლიზური ანემიის დროს) ვითარდება ორგანიზმის მძიმე მდგომარეობა — ჰ ე მ ო ლ ი ზ უ რ ი შ ო კ ი, რასაც შეიძლება სიკვდილი მოჰყვეს.

ჰემოლიზინები, ნივთიერებები, რ-ებიც შლიან ერითროციტებს (ლიზისი). ჰ. შეიძლება იყოს მცენარეული (საპონინები, რიცინი) ან ცხოველური (გველის, მორიელის, ფუტკრის შხამი) წარმოშობისა. ჰ-ს გამოყოფენ აგრეთვე ზოგიერთი მიკროორგანიზმის (სტრეპტოკოკი, თეთრის ჩხირი) მიერ გამოყოფილი ნივთიერებები. ერთი სახეობის ცხოველის სისხლის შრატი შეიცავს ჰ-ს, რ-ებიც შლიან სხვა სახეობის ცხოველის ერითროციტებს. ერთი სახეობის ცხოველის ერითროციტებით სხვა სახეობის ცხოველის იმუნიზაციის შედეგად ჰ-ის რაოდენობა მკვეთრად მატულობს.

ი. მაკალათია.

ჰემოლიმფა (ჰემო ... და ლიმფა), სითხე, რ-იც მიმოიქცევა ისეთი უხერხემლო ცხოველების (ფეხსახსრიანების, მოლუსკების) სისხლძარღვებში, რ-თაც აქვთ ღია სისხლის მიმოქცევის სისტემა. ჰ. ასრულებს დახშული სისხლის მიმოქცევის სისტემის მქონე ცხოველების სისხლისა და ლიმფის ანალოგიურ ფუნქციებს.

ჰემომეტრი (ჰემო... და ...მეტრი), მარტივი აპარატურის კალორიმეტრი, რ-საც იყენებენ სისხლში ჰემოგლობინის რაოდენობის განსასაზღვრავად. არსებობს რამდენიმე ტიპის ჰ. ფართოდაა გავრცელებული სალის ჰ., რ-იც შედგება ხის ან პლასტმასის ჩარჩოში მოთავსებული 2 ან 3 მინის სინჯარისაგან. მათგან ერთი გრადუირებული, ცარიელია, დანარჩენი კი დარჩილულია და გავსებულია მარილმჟავა ჰემატინის 1%-იანი ხსნარით ან 2 ფერის სხვა სითხით. უკანასკნელ წლებში ჰემოგლობინის განსასაზღვრავად იყენებენ უფრო ზუსტ მეთოდს ფოტოელექტროკოლორიმეტრის ან სპექტროფოტომეტრის გამოყენებით.

ა. აბესაძე.

ჰემონქოზი, მცოხნავი ცხოველების ჰელმინთოზური დაავადება, რ-საც იწვევს Haemonchus-ის გვარის ნემატოდა. დაავადება ყველგანაა გავრცელებული განსაკუთრებით ავადდება მოზარდეული. ჰ.

იწვევს ორგანიზმის მძიმე მოშლილობას, რაც ვლინდება ნაწლავების, ნერვული სისტემის, სისხლმბადი ორგანოებისა და ენდოკრინული ჯირკვლების დაზიანებით. მკურნალობას ატარებენ ფენოთიაზინით, საძირის შეცვლით, სრულფასოვანი კვებით და სხვ.

ჰემოპოეზი, სისხლში ერითროციტების ნორმალური რაოდენობით აღდგენის პროცესი. იხ. *სისხლწარმოქმნა*.

ჰემოპროტეიდები, რთული ცილები, რომლებიც შეიცავენ შეღებილ პროსთეტულ ჯგუფს — *ჰემს*. ცალკეულიან *ქრომოპროტეიდებს*. *ჰემოგლობინისა* და *მიოგლობინის* გარდა, შეიცავენ სუნთქვის ფერმენტებს — *ციტოქრომებს* და ქსოვილების ჟანგვით ფერმენტებს — *პეროქსიდაზას*, *კატალაზასა* და ლეგჰემოგლობინს (ლეგჰემოგლობინს) — პიგმენტს, რ-იც აღმოჩენილია პარკოსანი მცენარეების კოჟრებში.

ჰემორაგია, იგივეა, რაც *სისხლდენა*.

ჰემოსორბცია (*ჰემო*... და ლათ. sorbere — შთანთქმა), ორგანიზმის დეტოქსიკაციის მეთოდი, რ-იც დაფუძნებულია სისხლიდან სპეც. სორბენტებით (შთამნთქმელებით) შხამიანი ნივთიერებების (ტოქსინების) შთანთქმაზე. ჰ. სორბენტის შემცველ სვეტში ეგრეთ სისხლის გავლის გზით ხორციელდება. ლიმფიდან, პლაზმიდან, ზურგის ტვინის სითხიდან ტოქსინების შთანთქმას (*აბსორბცია*) შესაბამისად ლიმფოსორბცია, პლაზმოსორბცია, ლიქვოროსორბცია ეწოდება. ჰ-ს იყენებენ ენდოგენური და ეგზოგენური ტოქსინებით მოწამვლის კომპლექსურ თერაპიაში, ღვიძლისა და თირკმლების უკმარისობის, ფსორიაზის, ბრონქული ასთმის, ცხიმოვანი ცვლის მოშლის შემთხვევებში, აგრეთვე ალკოჰოლური სასმელებისა და ნარკოტიკული ნივთიერებების ალკოჰოლის აბსტინენციური მოვლენების მოსახსნელად. ჰ. იძლევა სწრაფ და მყარ ეფექტს, ქრონ. დაავადებების დროს — ხანგრძლივ რემისიას.

ლიტ.: Лопухин Ю. М., Молоденков М. Н., Гемосорбция, М., 1978. *გ. ლოლაშვილი*.

ჰემოსპორიდიები (Haemosporidia), უმარტივესების ქვერიგი სპოროზოების კლასისა. პარაზიტობენ ერითროციტებში, სადაც მრავლდებიან უსქესოდ, მრავალჯერადი დაყოფით (შიზოგონია). სქესობრივად მრავლდებიან მწერებში, რ-ებსაც დაავადება გადააქვთ. ადამიანში პარაზიტობს Plasmodium-ის გვარის 4 სახეობა. Pl. malariae, Pl. vivax, Pl. falciparum, Pl. ovale

ჰემოტრანსფუზია, იგივეა, რაც *სისხლის გადასხმა*.

ჰემოტრანსფუზიოლოგია (*ჰემო*... და ლათ. transfusio — გადასხმა), *ჰემატოლოგიის* ნაწილი, რ-იც შეისწავლის სისხლის გადასხმას და მის კომპონენტებს, სისხლის პრეპარატებისა და სისხლშემცვლელების მომზადებისა და სამკურნალო პრაქტიკაში გამოყენების საკითხებს. სამკურნალოდ სისხლის გადასხმას (ცხოველიდან ადამიანისათვის) უძველესი დროიდან იყენებდნენ, მაგრამ თითქმის ყოველთვის ეს ცდები ავადმყოფის სიკვდილით მთავრდებოდა და ამიტომ მთელ რიგ ქვეყნებში სისხლის გადასხმა აიკრძალა. რუსეთში სისხლის გადასხმის თაობაზე პირველი ფუნდამენტური ნაშრომი 1848 გამოაქვეყნა ა. ფილომაფიტსკიმ. 1901 ავსტრიელმა მეცნიერმა კ. ლანდშტაინერმა დაადგინა სისხლის ჯგუფობრიობა, რამაც განაპირობა კლინიკაში სისხლის გადასხმის წარმატებით გამოყენება. საბჭ. რუსეთში სისხლის გადასხმას სისხლის ჯგუფების გათვალისწინებით პირველად მიმართა ვ. შამოვმა 1919. ამერ. მეცნიერის ა. ვინერის მიერ რეზუს-ფაქტორის აღმოჩენის შემდეგ სისხლის გადასხმა კიდევ უფრო უსაფრთხო გახდა. 1926 ა. ბოგდანოვმა მოსკოვში დააარსა მსოფლიოში პირველი სისხლის გადასხმის ინ-ტი. ჰ-ის ერთ-ერთი ძირითადი საკითხის — სისხლისა და მისი კომპონენტების კონსერვაციის დამუშავებაში დიდი წვლილი შეიტანეს ფ. ვინოგრად-ფინკელმა, ვ. აგრანენკომ, გადასასხმელი სისხლისა და მისი კომპონენტების მოქმედების მექანიზმი შეისწავლეს ა. ბოგომოლეცმა და სხვ.

საქართველოში სისხლი პირველად წარმატებით გადაუსხეს აკადემიკოს 1924 გ. მუხაძის კლინიკაში 1932 გ. მუხაძემ თბილისში დააარსა პირველი სისხლის გადასხმის სადგური, რ-იც 1936 სისხლის გადასხმის ინ-ტად გადაკეთდა (ამჟამად *ჰემატოლოგიისა და სისხლის გადასხმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი*). საქართველოში ჰ-ის განვითარებაში დიდი წვლილი შეიტანეს აგრეთვე ი. ჟვანიამ, ა. აბესაძემ, გ. ზედგინიძემ და სხვ. ამჟამად მთლიანი სისხლის გადასხმას იშვიათად მიმართავენ ძირითადად ხდება სისხლის ცალკეული კომპონენტების (პლაზმა, ერითროციტული, თრომბოციტული და ლეიკოციტური მასა) და პრეპარატების მიზნობრივი გადასხმა, რაც ბევრად უფრო ეფექტურია. *ი. ზედგინიძე, ა. აბესაძე*.

ჰემოფილია (*ჰემო*... და ... *ფილია*), მემკვიდრეობითი დაავადება, რ-საც საფუძვლად უდევს სისხლის შედედების პროცესის დარღვევა. იწვევს VIII (ანტიჰემოფილიური გლობულინი) და IX (კრისტმასა) ფაქტორების დეფიციტი. ავადდებიან მხოლოდ ვაჟები. დაავადება ავადმყოფი მამისაგან ჯანმრთელი ქალიშვილის საშუალებით გადაეცემა მის ვაჟიშვილებს.

დაავადება ვლინდება ჩვილების პირველსავე წელს ჰ-ის ძირითადი კლინიკური ნიშანია სისხლის დენა, რაც კანის ჩაჭრის, კბილის ამოღების ან სხვა რაიმე მიზეზის გამო იწყება. უმნიშვნელო ტრავმას შეიძლება მოჰყვეს სისხლჩაქცევა კანქვეშ, კუნთებში, იდაყვის, მუხლისა და კოჭ-წვივის სახსრებში. ხშირია სისხლდენა ცხვირიდან, კუჭ-ნაწლავიდან, თირკმლებიდან. სისხლის ნაცხში მნიშვნელოვანი ცვლილებები არ აღინიშნება. ჰ-ის ძირითადი სადიაგნოსტიკო ნიშანია სისხლის შედედების დროის გახანგრძლივება რამდენიმე საათამდე, პლაზმის რეკალციფიკაციის დროის მომატება და შრატში პროთრომბინის მოხმარების დაქვეითება. დაავადების მიმდინარეობაში გამწვავების პერიოდს ცვლის რემისიის პერიოდი, რ-იც შეიძლება რამდენიმე კვირიდან რამდენიმე წლამდე გაგრძელდეს. ბავშვთა ასაკში ჰ. საკმაოდ მძიმედ მიმდინარეობს, ასაკის მატებასთან ერთად ავადმყოფობა მსუბუქდება. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: ეფექტური საშუალებაა ახლადკონსერვებული სისხლის გადასხმა; ამჟამად ფართოდ იყენებენ ანტიჰემოფილიურ პლაზმას, კრიოპრეციპიტატს, ანტიჰემოფილიურ გლობულინს, ამინოკაპრონმჟავას, პრედნიზოლონს; სისხლის დენის პროფილაქტ. მიზნით საჭიროა ბავშვების დაცვა ტრავმული დაზიანებისა და შეუფერებელი ფიზ. დატვირთვისაგან

ჰ-ის დროს რაიმე ქირურგ. ოპერაცია დასაშვებია მხოლოდ აბსოლ. სასიცოცხლო ჩვენებების შემთხვევაში. *ც. მიკალაძე*.

ჰემოციანინი (*ჰემო*... და ბერძ. kyanos — ლურჯი), მოლუსკების, ფეხსახსრიანების და ზოგი ობობასნაირის ჰემოლიმფის სუნთქვის პიგმენტი, რ-იც ორგანიზმში ტრანსპორტირდება სისხლით. ჰ. ცილაა, რ-ის მოლ. მასაა 350000—6500000 O_2-ს იერთებს სპილენძის მეშვეობით. დაჟანგული ჰ. ლურჯია, აღდგენილი — უფერო.

ჰემოციტობლასტი (*ჰემო*... , ბერძ. kytos — საკანი, აქ — უჯრედი და blastos — ნაზარდი, ჩანასახი), ხერხემლიანი ცხოველის და ადამიანის სისხლმბადი უჯრედების ერთ-ერთი ფორმა. სისხლის სხვადასხვა ელემენტის ერთი ტიპის უჯრედიბისაგან წარმოქმნის თეორიის თანახმად, ჰ-გან წარმოიქმნება როგორც ერითროციტები, ისე ლეიკოციტები და მეგაკარიოციტები. ზრდასრული ორგანიზმების ჰ-ები თავმოყრილია სისხლმბად ორგანოებში: ადამიანის ჰ-ები — ძვლის ტვინსა და სისხლწარმომქმნელ ლიმფოიდურ ორგანოებში. ჰ. მრავლდება *მიტოზით*.

ჰემპდენი (Hampden) ჯონ (1594, ლონდონი, — 24. VI. 1643, ჩალგროუვ-ფილდი, ოქსფორდშირი), ინგლისის XVII ს. რევოლუციის მოღვაწე. 1621 აირჩიეს პარლამენტის თემთა პალატის წევრად და პარლამენტის ოპოზიციის ერთ-ერთი ლიდერი გახდა. ჰ. იყო პარლამენტის ერთი იმ 5 ლიდერთაგანი, რ-ებიც 1642 ჩარლზ I-ის ბრძანებით უნდა დაეპატიმრებინათ სახელმწიფოს ღალატისათვის. მაგრამ ხალხის გამოსვლების შედეგად ეს ბრძანება არ შესრულდა სამოქალაქო ომის დასაწყისში ჰ. ინდეპენდენტებს მიემხრო მონაწილეობდა პარლამენტის არმიის შექმნაში. 1643 წ. 18 ივნ. სასიკვდილოდ დაიჭრა.

გ. ფ. ჰენდელი.

ჰენგელო (Hengelo), ქალაქი ნიდერლანდებში, ოვერეისელის პროვინციაში. 77 ათ. მცხ. (1984) სარკინიგზო კვანძი, ნავსადგური ტვენტე-კანალზე, რ-იც ჰ-ს აკავშირებს მდ. რაინთან საფეიქრო და სამკერვალო მრეწვ. ცენტრი. მანქანათმშ. (განსაკუთრებით ელექტროტექ.), ქიმ. მრეწველობა

ჰენგ სამრინი (დ. 1932, პროვ. პრეივენგი, კამპუჩია), კამპუჩიის სახალხო-რევოლუციური პარტიის ცკ-ის გენერალური მდივანი და სახელმწ. საბჭოს თავ-რე (1981-იდან). კამპუჩიის სახ.-რევ. საბჭოს თავ-რე (1979 — 81), კამპუჩიის ეროვნ. ხსნის ერთიანი ფრონტის ცკ-ის თავ-რე (1978—81).

ჰენდელი (Händel) გეორგ ფრიდრიხ (23. II. 1685, ჰალე, — 14. IV. 1759, ლონდონი), გერმანელი კომპოზიტორი. მისი პირველი მასწავლებელი იყო ფ. ცახაუ. 17 წლის ჰ. ორგანისტი გახდა ჰალეში. 1703-იდან ჰამბურგში იყო, სადაც დაიდგა მისი პირველი ოპერები „ალმირა" და „ნერონი". 1706-იდან ცხოვრობდა იტალიაში, აქ შექმნა ოპერები „როდრიგო" (1707), „აგრიპინა" (1709) და სხვ. იტალიაში ჰ-მა გამოჩენილი კლავესინისტის სახელი მოიპოვა. 1710—16 ჰ. პერიოდულად მოღვაწეობდა ჰანოვერსა და ლონდონში. დიდი წარმატება ხვდა ლონდონში მის ოპერას „რინალდო" (1711). 1720 სათავეში ჩაუდგა ლონდონის საოპერო თეატრს, შექმნა ოპერები „რადამისტი" (1720), „იულიუს კეისარი" (1724), „როდელინდა" (1725) და სხვ. დიდი დარტყმა მიაყენა ჰ-ის მოღვაწეობას ლონდონში 1728 დადგმულმა „ღატაკთა ოპერამ" (ტექსტი ჯ. გეისა, მუსიკა ჯ. პეპუშისა), რ-იც დასცინოდა არისტოკრატიას და წარმოადგენდა პაროდიას იტალ. (აგრეთვე ჰ-ის) ოპერაზე. ჰ-ის თეატრი დაიხურა, თვითონ კომპოზიტორი 1737 მძიმედ დაავადდა. გამოჯანმრთელების შემდეგ დაუბრუნდა შემოქმედებით მოღვაწეობას მიმართა ინგლისში პოპულარულ ბიბლ. თემატიკას. მის მთავარ ჟანრად იქცა მონუმ. ორატორია („ისრაელი ეგვიპტეში", 1739; „მესია", 1742, „სამსონი", 1743) 1745—46, სტიუარტების დინასტიის რესტავრაციის წინააღმდეგ ინგლისელების ბრძოლის პერიოდში, ჰ-ის პატრიოტულმა შემოქმედებამ საყოველთაო აღიარება მოიპოვა (ორატორიები „იუდა მაკაბელი", „შემთხვევის გამო"). ჰ. დიდი წარმატებით გამოდიოდა როგორც ორგანისტი ბოლო წლებში დაბრმავდა გარდაიცვალა დიდების მწვერვალზე მყოფი

მთავარი ადგილი ჰ-ის შემოქმედებაში უჭირავს ოპერებსა (40-ზე მეტი) და ორატორიებს (30-ზე მეტი), რ-ებშიც გამოიხატა მისი სწრაფვა დრამატიზმისა და მონუმენტურობისკენ ჰ. ცდილობდა მო-

ქმედინა ოპერა-სერიის დრამატურგიაცა, გააძლიერა ორკესტრისა და გუნდის როლი. კომპოზიტორმა შექმნა ახ. ტიპის ორატორია, გრანდიოზული თავისი მასშტაბებით, დემოკრ. მუსიკის ენით დიდი ძალით გამოხატა ხალხის, მასის განცდები, ბრძოლის მოტივები. ყველა ამ თვისებით იგი ბეთჰოვენის წინამორბედად შეიძლება ჩაითვალოს ი. ს. ბახთან ერთად ჰ. პოლიფონიური მუსიკის უდიდესი ოსტატია.

ოპერებისა და ორატორიების გარდა ცნობილია ჰ-ის 12 კონჩერტო გროსო, 12 საორგანო კონცერტი, ღია ცის ქვეშ შესასრულებელი მოწყობ. კომპოზიციები: „მუსიკა წყალზე" (1716), „მუსიკა ფეიერვერკისათვის" (1749), მრავალი საკრავიერი და სხვა ჟანრის ნაწარმოებები.

ლიტ.: Роллан Р., Гендель, 2 изд., пер. с франц., М., 1934; Грубер Р. И., Гендель, Л., 1935.

ჰენდერსონი (Henderson) არტურ (13 IX. 1863, გლაზგო, — 20 X 1935, ლონდონი), ინგლისის პოლიტიკური მოღვაწე, ლეიბორისტული პარტიის ერთ-ერთი მემარჯვენე ლიდერი. 1911–34 ამ პარტიის მდივანი. 1915–17 წლებში ჰ. ასქუითისა და დ. ლოიდ ჯორჯის მთავრობებში. 1924 იყო რ. მაკდონალდის I ლეიბორისტული კაბინეტის შინაგან საქმეთა მინისტრი, 1929–31 რ. მაკდონალდის II კაბინეტის საგარეო საქმეთა მინისტრი ... 1932–33 განიარაღების საკითხზე საერთაშ. კონფერენციის თავ-რე.

ჰენდერსონი (Henderson) ებენიზერ (17 XI 1784, ლინი, შოტლანდია, — 17 V 1858, პორტლეიკი, ლონდონის მახლობლად), ინგლისელი მისიონერი. 1822, რუს. ბიბლიურმა საზ-ბამ (დაარსდა 1812, მისი პირველი მისიონერული უბნიდა — შოტ. კოლონია დაარსდა 1802 ყარასში, პიატიგორსკის მახლობლად) მოიწვია რუს. იმპერიაში მცხოვრებ ხალხთა ენებზე ბიბლიის სათარგმნელად და ... მოიელებში ქრისტიანობის გასავრცელებლად. 20 ოქტ. ჰ. თბილისში ჩამოვიდა. მისი შრომა „ბიბლიური კვლევა და მოგზაურობა რუსეთში" შეიცავს ცნობებს კავკასიაზე, ქართლზე, აღმ. საქართველოზე და საქართვ.-სომხ. ურთიერთობებზე.

ლიტ.: Полиевктов М. А., Европейские путешественники по Кавказу 1800–1830 гг., Тб., 1946.

ჰენეგაუ (ფლამანდ. Henegouwen, ფრანგ. Hainaut), ისტორიული ოლქი დას. ევროპაში. შუა საუკუნეებში საგრაფო ლოთარინგიის შემადგენლობაში. შემდეგ ნიდერლანდების, ხოლო 1830-იდან ბელგ. პროვინცია. XVII ს. II ნახევარში ჰ-ს სამხრ. ნაწილი საფრანგეთის ხელში გადავიდა.

ჰენიოხები, უძველესი დროიდან კოლხეთის სანაპიროზე მოსახლე ტომები. ბერძენ-რომაელ ავტორთა დიდი ნაწილი — ჰელანიკე მიტილენელი (ძვ. წ. V ს.), ფსევდოსკილაკ კარიანდელი (ძვ. წ. IV ს.), არისტოტელე (ძვ. წ. IV ს.), არტემიდორე ეფესელი (ძვ. წ. II — I სს.), სტრაბონი (ძვ. წ. I ს. — ახ. წ. I ს.) და ახ. წ. I ს. ისტორიკოსები — პომპონიუს მელა, ოვიდიუსი, პლინიუს უფროსი და სხვ. ჰ-ის საცხოვრ. ადგილად ასახელებენ კოლხეთის სანაპიროს ნაწ. სტეფის [პიტიუნტის (ახლანდ. ბიჭვინთა) ჩრდ.-ით და დიოსკურიის (ახლანდ. სოხუმის) მახლობლად] ჰერაკლიდეს გადმოცემით (მისი ცნობები არისტოტელესაგან მომდინარეობს), ჰ-ს ეცხოვრათ მდ. ფაზისის (რიონის) შესართავთან, ხოლო პლინიუსი ჰ-ს გარდა დიოსკურიისა, მიუთითებს ტრაპეზუნტის მახლობლად და მდ. აფსაროსთან (ახლანდ. ჭოროხი) დაახლ. ამავე ადგილებში (მდინარეებს ოფისსა და არქაბეს შორის) ჰ-ს ასახელებენ ფლავიუს არიანე (ახ. წ. II ს.) და ანონიმური ავტორი (V ს.).

ბერძენ-რომაელ ავტორთა გადმოცემის თანახმად, ჰ-ის ტომი წარმოიშვა დიოსკურების — კასტორისა და პოლიდევკეს მეეტლეების ამფიტისა და თელქიოსისაგან (ბერძნულად „ჰენიოხის" ნიშნავს მეეტლეს). მკვლევართა დიდი ნაწილის ვარაუდით, სატომო სახელი ჰ. საკუთრივ, ადგილ., თლინდ იგი ელინთა მიერ ბერძნულად არის გააზრებული. ი. ჯავახიშვილმა „ჰ-ის" თავდაპირველ ფორმად მიიჩნია „ჰენიხი", რ-იც გააიგივა სვანურ „სანი"-, „სანთან", ლაზებ ასეთივე შეხედულება აქვთ სხვა მკვლევრებსაც.

სამეცნ. ლიტ-ში არ არსებობს ერთიანი აზრი ჰ-ის ეთნიკური ვინაობის შესახებ. ზოგის აზრით, ჰ. არიან ურარტულ წყაროებში მოხსენიებული იგანიეხების ჩამომავლები (პ. უშაკოვი), ზოგის აზრით, — სვანები (ი. ორბელი, გ. მელიქიშვილი, თ. მიქელაძე), იმ განსხვავებით, რომ სამხრეთის ჰ-ს მეგრულ-ჭანური ეთნიკურად ჭანებს უკავშირებს; მეცნიერთა ნაწილი ჰ-ს მეგრულ-ჭანური ტომებად მიიჩნევს (ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, პ. ინგოროყვა, მ. ინაძე, ბ. გიგინეიშვილი და სხვ.). ზოგი კი აფხაზურ-ადიღეურ ტომებად (ზ. ანჩაბაძე, რ-ის აზრით, ჰ-ის ადგილ. სახელწოდებაა საძი). ჰ-ის ეთნ. კუთვნილების დადგენა დიდ სირთულეებთანაა დაკავშირებული. შესაძლებელია, ამ სახელწოდებას კრებითი მნიშვნელობა ჰქონდა და მასში იგულისხმებოდა სხვადასხვა წარმომავლობის ტომები (პლინიუსი მიუთითებს ჰ-ის ჩრდილოეთით სახელწოდებიან ჰენიოხ ტომებს).

ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ადრინდ. ხანაში ჰ. სახლობდნენ კოლხეთის სანაპიროს ცენტრ. რ-ნებში ამ მხარის კოლხურ საზოგადოებასთან ერთად ... ჰ-ის საცხოვრ. ტერიტ. შეიცვლებოდა. ჰ-ის თავდაპირველი განსახლების შესახებ არსებობს სხვა მოსაზრებაც (თ. ყაუხჩიშვილი), რ-ის თანახმად, ჰ. ადრე ცხოვრობდნენ კოლხეთის სანაპიროს ჩრდ. მონაკვეთზე, ხოლო შემდეგ ბერძნული ტომების მოწოლის გამო დაიძრნენ თავიანთი ტერიტორიიდან და სამხრ.-ით გადმოსახლდნენ ... ასეთი ტალღა რამდენიმე ყოფილა, რის შედეგადაც ახ. წ. I — II სს-ში ჰ. აღმოჩნდნენ კოლხეთის სანაპიროს სამხრ. რ-ნებში.

ბერძენ-რომაელი წყაროების (სტრაბონი და სხვ.) მიხედვით, კოლხეთის ჩრდ. სანაპიროს მწირს და კლდოვან ადგილებში მოსახლე ჰ. ძირითადად ზღვაზე თარეშობდა და ტყვეთა ვაჭრობით ირჩენდნენ თავს. მათის დამუშავებას შათ სამეურნეო ყოფაში მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა. ჩრდილოეთის ჰ-ის მრავალრიცხოვანი სატომო ორგანიზაციები მართავდნენ სკეპტუქები (ტომის ბელადები), რ-ებიც თავის მხრივ ტირანებს ემორჩილებოდნენ. მათგან განსხვავებით სამხრ. კოლხეთის ჰ. თავიანთ სოც.-ეკონ. განვითარებით უფრო მაღალ საფეხურზე იდგნენ. მათ „მეფეობა" ერთად ახ. წ. I ს.-იდან სამეფო ჰქონდათ არიანესია და დიონ კასიუსის ცნობით, ისინი ალიანსებდნენ რომის პოლიტ. გავლენის ქვეშ მყოფ კოლხ საზოგადოებებს ... და ადრიანეს კეთილგანწყობილებით.

ლიტ.: ინაძე მ., შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მოსახლე ტომთა ისტორიისათვის (ჰენიოხები), „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის", 1955, ნაკვ. 32; ყაუხჩიშვილი თ., კავკასიის ტომების საკითხისათვის ანტიკური წყაროების მიხედვით (ჰენიოხები, ... ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის საკითხები, 1960, № 4; Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тб., 1959.

მ. ინაძე

ჰენრი (Henry), ინგლისის მეფეები: **ჰ. I** [1068, სელბი (იორკშირი), — 1 XII 1135, ლიონ-ლა-ფორე], ნორმანული დინასტიის მეფე 1100-იდან. უილიამ I დამპყრობლის უმცროსი ძე. უკანონოდ მიიტაცა ტახტი ... მნიშვნელოვნად განამტკიცა სახელმწ. აპარატი, მის მეფობაში შეიქმნა მართვის ცენტრ. ორგანო — სამეფო კურია. ჰ. I-ის კონფლიქტი რომის პაპთან დასრულდა შეთანხმებით (1107), რ-ის მიხედვითაც მეფემ უარი თქვა სას. ინვესტიტურაზე, მაგრამ დაიტოვა ინგლ. პრელატებისაგან სამეფო ფიცის მიღების უფლება (ომაჟი). **ჰ. II** (5 III. 1133, ლე-მანი, — 6 VII. 1189, შინონი), მეფე 1154-იდან, პლანტაგენეტების დინასტიის პირველი წარმომადგენელი, განმტკიცა ხანგრძლივი შინაფეოდ. ამლილობის (1135—53) შემდეგ. საკუთრივ ინგლ. გარდა, მან თავისი ძალაუფლება განავრცო აგრეთვე საფრ. დიდ ტერიტორიაზე, ატარებდა ინგლ. ცენტრალიზებული ფეოდ. სახელმწიფოს განმტკიცების პოლიტიკას. მისმა სასამართლო რეფორმამ გააფართოვა სამეფო სასამართლოების კომპეტენცია. სცადა დაექვემდებარებინა საეკლ. სასამართლოებიც (კლარენდონის კონსტიტუციები, 1164). სამხედრო რეფორმით რაინდული სამსახური შეცვალა მათზე ფულადი გადასახადით. ჰ. II-ის მმართველობაში საფუძველი ჩაეყარა ინგლ. ფეოდ. სახელმწიფოს მთელ ადმ. სასამართლო სისტემას და ფეოდ. სამართალს. მის შეყვრებამ ... ამარიონება (1169). **ჰ. III** (1. X. 1207, უინჩესტერი, — 16 XI 1272, ლონდონი), მეფე (1216-იდან) პლანტაგენეტთა დინასტიიდან, ჯონ უმიწაწყლოს ძე. ჰ. II-ის შვილიშვილი. ქვეყნის მართვისას უგულებელყოფდა ... რომის კურიას. ასეთმა პოლიტიკამ 50-იანი წწ. ბოლოს ბარონები აუმხედრა. 1258 ჰ. III იძულებული გახდა დაეთმო მათთვის („ოქსფორდის პროვიზიები" დამტკიცება) და ინგლისში დროებით დამყარდა ბარონების ოლიგარქია. თავის მხრივ რაინდობამ შეიმუშავა „უესტმინსტერის პროვიზიები", რ-ებიც რამდენადმე ზღუდავდნენ ბარონების ძალმომრეობას. გაჩაღებულ სამოქალაქო ომში (1263 — 67) ჯერ მეფე დამარცხდა სიმონ დე მონფორთან ბრძოლაში და ტყვედ ჩავარდა (1264). შემდეგ კი (1265) მეფის მომხრეებმა ტახტის მემკვიდრე ედუარდ I-ის მეთაურობით დაამარცხეს ოპოზიციის ჯარები და ჰ. III აღადგინეს თავის უფლებებში (1266). **ჰ. IV** [1366 (?), ბოლინგბროკის ციხე-დარბაზი, ლინკოლნშირის საგრაფო, — 20. III 1413, ლონდონი], მეფე 1399-იდან, ედუარდ III-ის შვილიშვილი, ლანკასტერების დინასტიის დამაარსებელი. 1399 საპარლამენტო ჩაუდგა ჩრდ. ინგლ. მაგნატთა ამბოხებას რიჩარდ II-ის წინააღმდეგ და ტახტიდან ჩამოაგდო იგი. ჰ. IV-ის მეფობამ გაუთავებელ შინაომებში ჩაიარა (უელსელთა ამბოხი, უელსის აჯანყება, შოტლანდიელთა თავდასხმები). 1401 მან გაატარა ლოლარდების წინააღმდეგ მიმართული სტატუტი. **ჰ. V** [16 IX (?) 1387, მონმუთი, — 31 VIII. 1422, ბუა-დე-ვენსენი], ლანკასტერთა დინასტიის მეფე (1413-იდან), ჰ. IV-ის ძე. ცდილობდა მეფობის განმტკიცებას ფეოდ. არისტოკრატია, 1414 ჩაახშო ლოლარდების აჯანყება. შემდეგ განაახლა ასწლიანი ომი და ფრანგების დამარცხებით დაამარცხა აზენკურთან (1415). ჰ. V-მ ხელი იგდო საფრ. ჩრდილოეთი პარიზითურთ. 1420 ტრუას ხელშეკრულებით საფრანგეთის მეფე შარლ VI თავის მემკვიდრედ და ქვეყნის რეგენტად ჰ. V გამოაცხადა ... ეს აქტი ლეგალიზებული იყო. ჰ. V-ის ძე. **ჰ. VI** (6 XII 1421, უინძორი, — 21 V. 1471, ლონდონი), ლანკასტერთა დინასტიის მეფე (1422 — 61), ჰ. V-ის ძე. 9 თვისა გამეფდა ... ჰ. VI საპარლამენტო წარმომადგენლობა რეგენტებისა და ფავორიტების ხელში. 1461 ვარდების ომის დროს

იგი ტახტიდან ჩამოაგდო ედუარდ IV იორკმა. ჰ. VI-მ თავი შოტლანდიას შეაფარა. გრაფ უორვიკის დახმარებით მეორედ ხელთ დაიბრუნა ტახტი (3 X 1470 — 11 IV 1471). მაგრამ ედუარდ IV-მ მეორედ დაამხო იგი, დაატყვევა და ტაუერის ციხეში მოაკვლევინა. ჰ. VI-ის მეფობაში ინგლისი საბოლოოდ დამარცხდა ასწლიან ომში და თითქმის ყველა თავისი სამფლობელო დაკარგა საფრანგეთში.

ჰ. VII (28 I 1457, პემბროკი, — 22 IV 1509, რიჩმონდი), მეფე 1485-იდან, ტიუდორების დინასტიის დამაარსებელი. ტახტზე ავიდა რიჩარდ III-ის წინააღმდეგ ლანკასტერების განდიდების შემდეგ, რაც ბოსუორთის ბრძოლაში (1485 წ. 22 აგვ.) დაამარცხა რიჩარდ III. ჰ. VII-მ შეზღუდა ფეოდ. არისტოკრ. პოლიტიკა („ვარსკვლავიანი პალატის" დაარსება და სხვ.) და ნიადაგი შეუმზადა ინგლ. აბსოლუტიზმს.

ჰ. VIII (28 VI 1491, გრინვიჩი, — 28 I 1547, ლონდონი), მეფე 1509-იდან, ტიუდორების დინასტიიდან, ჰ. VII-ის ძე, ინგლ. აბსოლუტიზმის მკაფიო წარმომადგენელი. მმართველობაში ეყრდნობოდა ფავორიტების ვიწრო წრეს (ტ. უოლსი, მოგვიანებით ტ. კრომველი და ტ. კრანმერი). მის მეფობაში ინგლისში გატარდა რეფორმაცია. 1534 ინგლ. ეკლესია გამოეყო რომის კათოლ. ეკლესიას. პარლამენტმა ჰ. VIII ას „ანგლიკანური ეკლესიის" მეთაურად გამოაცხადა. 1536 და 1539 მან მოახდინა მონასტრების სეკულარიზაცია. მიუხედავად დაწყებული აგრ. გადატრიალებისა, ჰ. VIII ცდილობდა ბატონყმობის ძვ. ფეოდ. სტრუქტურის შენარჩუნებას და ზღუდავდა შემოღობვებს (იხ. შემოღობვები). სასახლის კარის უზომო ხარჯებმა, უშედეგო ომებმა საფრანგეთსა და შოტლანდიასთან ჰ. VIII-ის მეფობის ბოლო წლებში მძლავრად მოშალეს სახელმწ. ფინანსები. მართვის აბსოლუტისტურ ფორმას შეესაბამებოდა ჰ. VIII-ის დესპოტიზმი (მან სიკვდილით დასაჯა თავისი ცოლები ენ ბოლეინი და კეთრინ ჰაუარდი, აგრეთვე მინისტრები ტ. მორი, ტ. კრომველი და სხვ.). ნ. გაჩეჩილაძე.

ჰენრი ო. (O. Henry), ამერიკელი მწერალი, იხ. ო. ჰენრი.

ჰენრი (Henri) რობერტ (25 VI 1865, ცინცინატი, — 12 VII 1929, ნიუ-იორკი), ამერიკელი ფერმწერი და გრაფიკოსი. სწავლობდა პენსილვანიის სამხატვრო აკადემიაში ფილადელფიაში (1886—88), პარიზის ჟულიანის აკადემიასა და სახვითი ხელოვნების სკოლაში (1888—90). მუშაობდა ფილადელფიაში (1891—92), ევროპაში (1895—99), ნიუ-იორკში. ჯგუფ „რვიანის" წევრი, „ნაგვის ყუთის სკოლის" მეთაური და ამ რეალისტური სკოლის ძირითადი წარმომადგენლების მასწავლებელი. XX ს. ამერ. რეალიზმის ფუძემდებელი თანამედროვე ამერ. ხელოვნ. ჟურნალებში. ჰ-ს პორტრეტები („გაცინებული ბიჭი", 1907, ამერ. ხელოვნ. უიტნის მუზეუმი, ნიუ-იორკი; „სამასკარადო კაბა", 1911, მეტროპოლიტენ-მუზეუმი, ნიუ-იორკი) ყურადღებას იქცევს ადამიანისადმი გულთბილი დამოკიდებულებით, დემოკრატიულობითა და ჰუმანიზმით, ფერწერული ღირსებებით.

ჰენრი, ინდუქციურობის ერთეული საერთაშორისო ერთეულთა სისტემასა და ერთეულთა MKSA სისტემაში ინდუქციურობისა და ურთიერთინდუქციურობის ერთეული. სახელი ეწოდა ამერ. მეცნ. ჯ. ჰენრის (Henry, 1797—1878) პატივსაცემად. შემოკლებული აღნიშვნებია: ქართული — ჰნ, საერთაშ. — H. 1 ჰნ ტოლია იმ ელექტრული კონტურის ინდუქციურობისა, რომელიც აღძრავს 1 ვებერის ტოლ მაგნ. ნაკადს მასში 1 ამპერი მუდმივი დენის გავლისას. ჰ შეიძლება განისაზღვროს აგრეთვე როგორც იმ ელექტრული წრედის ინდუქციურობა, რ-შიც აღიძვრება 1 ვოლტის ტოლი თვითინდუქციის ემძ ამ წრედში 1 წმ-ში 1 ამპერი სიჩქარით დენის თანაბარი ცვლილებისას. 1 ჰნ=1 ვ·წმ/ა = 1 ვბ/ა = 10^9 სმ (CGSM ერთეული)=$1,11\cdot10^{-12}$ CGSE ერთეული. პრაქტიკაში იხმარება წილობითი ერთეულები: მილიჰენრი (10^{-3} ჰნ) და მიკროჰენრი (10^{-6} ჰნ). ჰ. მეტრზე არის აბსოლ. მაგნ. შეღწევადობის ერთეული SI სისტემაში; უდრის იმ გარემოს აბსოლ. მაგნ. შეღწევადობას, რ-შიც 1 ა/მ მაგნ. ველის დაძაბულობისას წარმოიქმნება 1 ტლ მაგნ. ინდუქცია. 1 ჰნ/მ = = 1 ტლ·მ/ა=1 ვბ/(ა·მ)=$10^7/4\pi$ CGSM ერთეული.

ჰენრის კანონი, კანონი, რ-ის თანახმად მუდმივი ტემპ-რის დროს აირის ხსნადობა პირდაპირ პროპორციულია ხსნარზე ამ აირის წნევისა. ეს კანონი მართებულია იდეალური ხსნარისათვის არამაღალი წნევის დროს; დაადგინა ინგლ. ქიმიკოსმა უ. ჰენრიმ (Henry, 1774—1836) 1803. იხ. აგრეთვე დალტონის კანონები.

ჰეპარინი (<ბერძნ. hēpar — ღვიძლი), ნივთიერება, რ-იც ხელს უშლის სისხლის შედედებას. პირველად გამოყვეს ღვიძლიდან. მისი სინთეზი ხდება ცხოველთა ორგანოებში, განსაკუთრებით ღვიძლში, ფილტვებსა და სისხლძარღვთა კედლებში. იყენებენ მედიცინაში თრომბოზის პროფილაქტიკისა და მკურნალობისათვის.

ჰეპატიტი (ბერძნ. hēpar, ნათ. ბრ. hēpatos — ღვიძლი), ღვიძლის ანთებითი დაავადებების საერთო სახელწოდება. გამომწვევი მიზეზების მიხედვით განარჩევენ პირველად ინფექციურ ჰ-ს (ეპიდემიური ჰეპატიტი ვირუსული) და მეორეულ ჰ-ს, რ-იც დაერთვის ზოგიერთ ინფექციურ დაავადებას (მაგ., ინფექციური მონონუკლეოზი, ბრუცელოზი, მალარია, ათაშანგი და სხვ.). ჰ. შეიძლება გამოიწვიოს მიკრობის ტოქსინმა, ამებიაზმა, ალკოჰოლმა, შხამიანი სოკოთი, დარიშხანით, ფოსფორით ან სხვა ქიმ. ნივთიერებით მოწამვლამ, ზოგიერთმა წამალმა და სხვ. ჰ. შეიძლება იყოს მწვავე და ქრონიკული. მ წ ვ ა ვ ე ჰ-ს ახასიათებს საერთო სისუსტე, უმადობა, გულისრევა, ტემპ-რის მომატება, ყრუ ტკივილი მარჯვ. ფერდქვეშა არეში, ღვიძლის გადიდება; მნიშვნელოვანი სიმპტომია სიყვითლე — კანისა და თვალის სკლერის ყვითელი შეფერილობა. შარდში ბილირუბინი, რის გამოც შარდი მუქია. ქ რ ო ნ ი კ უ ლ ი ჰ. შეიძლება განვითარდეს მწვავე ინფექციური (ვირუსული) ჰ-ის ან სხვა ინფექციური დაავადების გადატანის, სხვადასხვა შხამით ქრონ. მოწამვლის შედეგად. ზოგჯერ შეიძლება ტოქსიკურ-ალერგიული წარმოშობისაც იყოს, როდესაც წარმოიქმნება რთული იმუნოლოგიური დარღვევა რაიმე წამლის ან ქიმ. ნივთიერების მიმართ. არასაკმარისი კვების ან კოლაგენური დაავადებების შედეგად. ქრონ. ჰ-ის განვითარებას ხელს უწყობს ალკოჰოლიზმი, სანაღვლე და კუჭ-ნაწლავის ქრონ. დაავადებები, პარაზიტული ჭიით ინვაზია (ოპისთორქოზი). ზოგჯერ ქრონ. ჰ-ის განვითარების მიზეზი უცნობი რჩება. თუ ანთებითი პროცესი გახანგრძლივებულია, იღუპება ღვიძლის ფუნქციური უჯრედები და მათ ადგილს იკავებს შემაერთებელი (ფიბროზული) ქსოვილი. თუ ქრონ. ჰ. უფრო მკვეთრად გამოხატული ცვლილებებით მიმდინარეობს (მაგ., ალკოჰოლიზმის დროს) ის შეიძლება ღვიძლის ციროზის განვითარების მიზეზი გახდეს და ავადმყოფი დაიღუპოს. ქრონ. ჰ-ის ნიშნები თითქმის იგივეა, რაც მწვავე ჰ-ისა, ოღონდ უფრო სუსტად არის გამოხატული. პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ა და მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: ჰ-ის გამომწვევი ძირითადი მიზეზების ლიკვიდაცია; სრულფასოვანი რაციონალური კვება, ცხიმიანი და ცხარე კერძების შეზღუდვა, სანაღვლე გზების ანთების საწინააღმდეგო საშუალებანი, ვიტამინები; გამწვავების დროს — წოლითი რეჟიმი.

გ. ალადაშვილი.

ჰეპატიტი ვირუსული, ეპიდემიური ჰეპატიტი, ინფექციური სიყვითლე, ბოტკინის დაავადება (ს. ბოტკინის სახელის მიხედვით, რ-მაც 1888 გამოთქვა მოსაზრება ამ დაავადების ინფექციური ბუნების შესახებ), ვირუსული დაავადება, რ-ის დროსაც უპირატესად ზიანდება ღვიძლი. იწვევს ფილტრში გამავალი ვირუსი. ჰ. ვ. ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული ინფექციური დაავადებაა; ავადდებიან ყველა ასაკის ადამიანები, უპირატესად — ბავშვები. დაავადება მატულობს შემოდგომისა და ზამთრის თვეებში. ინფექციის წყაროა დაავადებული ადამიანი, რ-ის გამონაყოფი გარემოში მოხვედრისას აბინძურებს წყალს, საკვებ პროდუქტებს, საყოფაცხოვრებო ნივთებს და სხვ. დაავადების გავრცელებას ხელს უწყობს ბუზი. A ტიპის ვირუსი ორგანიზმში ხვდება პირის ღრუდან, B ტიპის ვირუსი ორგანიზმში იჭრება დაზიანებული კანიდან, ლორწოვანი გარსებიდან, აგრეთვე ინფექციის დროს თუ შპრიცი ცუდადაა გამოხარშული, განსაკუთრებით კი სისხლის ან პლაზმის გადასხმისას, თუ დონორი ადრე დაავადებული იყო ჰ. ვ-ით (შრატისმიერი ჰეპატიტი) და სხვ. ინკუბაციური პერიოდი საშუალოდ 3—4 კვირას გრძელდება. უფრო ხშირად დაავადება თანდათანობით ვითარდება. დამახასიათებელია მადის დაკარგვა, სისუსტე, სიმძიმის შეგრძნება მარჯვ. ფერდქვეშა არეში, ზოგჯერ ტკივილი მუცლის ღრუში, სახსრებში, შემცივნება, სხეულის ტემპ-რის მომატება; მოგვიანებით კანი და სკლერა მოყვითალო ფერს იღებს, ღვიძლი და ელენთა დიდდება. დაავადების მსუბუქი ფორმები ზოგჯერ სიყვითლის გარეშე მიმდინარეობს, რთული დაავადება გახანგრძლივებულ ხასიათს იღებს, ღვიძლი მკვრივდება, მისი ფუნქციური უჯრედების ადგილს შემაერთებელი ქსოვილი იკავებს და ღვიძლის ციროზი ვითარდება. დროული და სწორი მკურნალობის, აგრეთვე შრომისა და დასვენების რაციონალური რეჟიმის დაცვის დროს დაავადება სრული განკურნებით მთავრდება. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა. საავადმყოფოს რეჟიმი (ავადმყოფი სტაციონარში უნდა იყოს საშუალოდ ერთი თვე). დიეტა — მაღალკალორიული კვება (პატარა ულუფებით), რ-შიც შედის ვიტამინები, ნახშირწყლები და ცხოველური ცილები. ბევრი სითხე (ხილის წვენი, გლუკოზა, თაფლიანი წყალი); კვების რაციონიდან უნდა გამოირიცხოს ცხარე, მლაშე, ცხიმიანი საკვები, ნამცხვარი, ალკოჰოლი, მძიმე ფორმის დროს მიზანშეწონილია ვენურად გლუკოზის ხსნარის, სისხლის ან პლაზმის შეყვანა; მედიკამენტური მკურნალობა — ჰორმონული პრეპარატები, ლიპოტროპული (ღვიძლში ცხიმის დაგროვების საწინააღმდეგო) საშუალებანი, ანტიბიოტიკები და სხვ. საავადმყოფოდან გამოწერის შემდეგ 6 თვის მანძილზე ავადმყოფი საჭიროებს დისპანსერულ მეთვალყურეობას.

ჰენრი VIII ჰ. ჰოლბაინ-უმცროსის მიერ შესრულებული პორტრეტის ფრაგმენტი.

ჰეპბერნი (Hepburn) ოდრი (დ. 4 V 1929), ამერიკელი კინომსახიობი. სწავლობდა ლონდონის საბალეტო სკოლაში. კინოში მისი დებიუტი შედგა 1951 (ფილმი „საცოდი სამოთხეში", ინგლისი). დიდი პოპულარობა მოუტანა ფილმმა „რომაული არდადეგები" (1953, ამერ. კინოკრიტიკოსებისა და მეცნ. აკად. პრემია), შემდეგ გამოდიოდა კინოკომედიებსა და მუს. მელოდრამებში. მისი საუკეთესო როლია ნატაშა („ომი და მშვიდობა", ლ. ტოლსტოის მიხედვით, 1956). 60-იანი წწ. მნიშვნელოვანი ნამუშევარია ელიზა დულიტლი (მიუზ. კინოკომედიაში „ჩემი მშვენიერი ლედი", 1964).

ჰეპტანი, ნ-ჰეპტანი, C_7H_{16}; ნაჯერი ნახშირწყალბადი, სუსტი სუნის მქონე უფერული მოძრავი სითხე. $t_{დნ}$ —90,595°C, $t_{დუღ}$ 98,426°C, სიმკვრივე 683,7 კგ/მ³

(20°C). წყალში არ იხსნება, კარგად ეთერსა და სხვა ორგ. გამხსნელებში. ღებულობენ ნავთობის მსუბუქი ფრაქციებისაგან და სხვ. ჰ-ს იყენებენ ბენზინის ოქტანური რიცხვის განსაზღვრისას, გამხსნელად და სხვ.

ჰეპტარქია (ბერძნ. hepta — შვიდი და archē — ძალაუფლება, სამეფო). შვიდი სამეფო, XVI ს. ინგლისელი ისტორიკოსების მიერ შემოღებული ტერმინი, რ-თაც აღნიშნავენ ინგლისის ისტორიის პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის პერიოდს (გრძელდებოდა VI ს. ბოლოდან და VII ს. დასაწყისიდან IX ს-მდე). „7 სამეფოში" იგულისხმებოდა ანგლოსაქსური უესექსის, სასექსის, ესექსის, მერსიის, ნორთუმბრიის, აღმ. ინგლისისა და კენტის სამეფოები. სინამდვილეში სამეფოთა რაოდენობა იცვლებოდა.

ჰეპტატონიკა (ბერძნ. hepta — შვიდი და tonos — ტონი), შვიდი სხვადასხვა სიმაღლის ბგერისაგან შემდგარი ბგერითი სისტემა. შეიცავს მჟღ. ბგერათრიგის ყველა საფეხურს ოქტავის ფარგლებში (ბუნებრივი ან ალტერირებული სახით). მუს. პრაქტიკაში თანხვდება დიატონიკას.

ჰეპტოდი [ბერძნ. hepta — შვიდი და (ელექტრ)ოდი], ელექტრონული მილაკი, რ-საც აქვს 7 ელექტროდი: კათოდი, ანოდი და 5 ბადე (2 მმართველი, 2 მაეკრანებელი და ერთი დამცავი ანუ ანტიდინატრონული ბადე). ჰ-ს იყენებენ ელექტრონულ მოწყობილობებში მაღალი სიხშირის ელექტრული რხევების შერევისა და გარდაქმნისათვის, მაგ., სუპერჰეტეროდინულ რადიომიმღებებში.

ჰერა (Hera) ძვ. ბერძნულ მითოლოგიაში კრონოსისა და რეას უფროსი ასული, ზევსის და და ცოლი; უზენაესი ქალღმერთი, ქორწინებისა და მშობიარობის მფარველი, არესის, ჰეფესტოსის, ჰებეს და ილითიას დედა. ჰომეროსთან ეჭვიანი, შურიანი, ბუზღუნა და მრისხანეა. დაუნდობლად სდევნის ზევსის რჩეულებს და შვილებს, განსაკუთრებით მტრობს ჰერაკლეს, რისთვისაც იგი ზევსმა დასაჯა კიდეც: შებოჭა ოქროს ჯაჭვებით და ფეხზე მძიმე გრდემლი დაჰკიდა. ჰ-ს სამშველად მისული ღმერთები განრისხებულმა ზევსმა მიწაზე დაანარცხა. ჰ-ს თაყვანს სცემდნენ მიკენში, კორინთოში, სპარტაში, განსაკუთრებით არგოსში, სადაც მისი მთავარი ტაძარი იდგა. ამ ტაძარში იყო აღმართული პოლიკლეტესეული ჰ-ს განთქმული, გიგანტური, ოქროსა და სპილოს ძვლის ქანდაკება. ტახტზე იჯდა გვირგვინოსანი ჰ., ცალ ხელში ბროწეული ეჭირა, მეორეში — გუგულის გამოსახულებიანი კვერთხი. ჰ-ს ატრიბუტებია ბროწეული (ქორწინებისა და სიყვარულის სიმბოლო), ფარშევანგი, ყვავი და გუგული — გაზაფხულის მაცნე (ზევსისა და ჰ-ს ქორწინების დრო). რომაულ მითოლოგიაში ჰ-ს შეესატყვისება იუნონა.

ა. გელოვანი.

ჰერა. მარმარილოს თავი. ლუდოვიზი. რომი.

ჰერათის სამინიატურო სკოლა. [illegible] ბეჰზადი. შაიბან-ხანის პორტრეტი. დაახლ. 1507. კერძო კოლექცია. აშშ.

ჰერათი, ქალაქი ჩრდ.-დას. ავღანეთში, [illegible] ოაზისში, რ-საც რწყავს მდ. ჰარი-რუდი. ჰერათის პროვ. ადმ. ცენტრი. 150,5 ათ. მცხ. (1982). საავტ. გზების კვანძი. ავღანეთის დას. აღმ. ეკონ. ცენტრი. ბამბასაწმენდი, საფეიქრო, ტყავის მრეწვ. მცირე საწარმოები. შინამრეწველობა. ვაჭრობენ სოფ. მეურნ. პროდუქტებით.

ჰ-ს დაარსებას ალექსანდრე მაკედონელს მიაწერენ (ბერძნ. წყაროებში ეწოდება ალექსანდრია-არიანა; ახლანდ. სახელწ. მიიღო სასანიანთა დროს). ალექსანდრე მაკედონელის სიკვდილის შემდეგ ჰ. შედიოდა შუა აღმოსავლეთის ძვ. და შუა საუკ. სახელმწიფოების შემადგენლობაში. სამანიდების დროს იყო ხორასნის ერთ-ერთი მთავარი ქალაქი. 1221 მონღოლებმა აიღეს და შემდეგ დაანგრიეს. 1236 აღადგინეს. XIII—XIV სს-ში იყო ქართების სახელმწიფოს დედაქალაქი. ამ პერიოდში ჰ-ზე გადიოდა სავაჭრო გზები შუა აზიიდან ინდოეთისა და ჩინეთში. XV ს-ში, თემურიდთა დროს, განვითარების უმაღლეს დონეს მიაღწია. XVI ს-ში დაიპყრეს სეფიანებმა. 1732 დაიპყრო ნადირ-შაჰმა, 1747 შევიდა დურანის სახელმწიფოს შემადგენლობაში. XIX ს. დასაწყისში ჰერათის სამთავროს (შეიქმნა 1716) ცენტრი გახდა. 1863 საბოლოოდ შეუერთდა ავღანეთს.

ჰ-ში შემონახულია: ციტადელი (XV ს.), საკრებულო მეჩეთი (1201 — XIV ს., აღდგენილია მიწისძვრის შემდეგ 1498—1500, რესტავრირებულია 1936—44); გოჰარშადის მავზოლეუმი და მინარეთები, რ-ებიც შედის მუსალის დიდებულ ანსამბლში (ჰ-ის ჩრდ.-დას-ით). ჰ. შუა საუკ. მინიატურისა (იხ. ჰერათის სამინიატურო სკოლა) და დეკორ.-გამოყენებითი ხელოვნ. მნიშვნელოვანი ცენტრია.

ჰერათის სამინიატურო სკოლა, შუა აღმოსავლეთის ერთ-ერთი სამინიატურო სკოლა (უმთავრესად ხელნაწერი წიგნის ილუსტრაციები), არსებობდა XV ს-ში. ჰერათში მისი პირველი პერიოდი დაკავშირებულია 1410-იან წლებში სასახლის კარის ხელნაწერთა სახელოსნოს დაარსებასთან (ქითაბხანა), დასასრული კი — შაიბან-ხანის მიერ ჰერათის დაპყრობასთან (1507). ფეოდ. ჰერათის საქალაქო ცხოვრებისა და კულტურის განვითარებამ მინიატურის ხელოვნ. აყვავების აუცილებელი წინაპირობა შექმნა. ჰ. ს. ს-თვის დამახასიათებელია მკვრივი ფერწერულობა შეფერილობით მოდელირების გარეშე, ინტენს. ლოკალური ტონების ისეთი შერჩევა, რ-იც გამორიცხავს სიჭრელეს. ამ სკოლის პირველი ეტაპი დაკავშირებულია შირაზის (XIV—XV სს.), აგრეთვე, როგორც ფიქრობენ, ბაღდადისა და თავრიზის სამინიატურო სკოლებთან (იხ. თავრიზის სამინიატურო სკოლა). მისთვის დამახასიათებელია ტექსტის ზუსტი ილუსტრირება, შედარებით მარტივი პეიზაჟი გადმოცემულია რამდენიმე პლანით, მოქმედ პირთა რაოდენობა მცირეა, ნიშანდობლივია რამდენიმე სტატიკური, დიდი ზომის ფიგურები და სიმეტრიული კომპოზიციები (საადის „გულისთანი", 1427, ჩესტერ ბიტის ბ-კა, დუბლინი; ნიზამის „ხამსე" 1431, ერმიტაჟი, ლენინგრადი). გამონაკლისია „შაჰნამეს" სახელგანთქმული ილუსტრაციები (1430, გოლესთანის სასახლის ბ-კა, თეირანი), რ-იც გამოირჩევა დიდი ზომით, მანუსკრიპტთა უმრავლესობის კამერული სტილის უარყოფით. მისი მინიატურების პერსონაჟთა რაოდენობა, რთული არქიტ. ფონი, რაკურსების გამოყენება და ფერების რეალიზმი წინ უსწრებს ჰ. ს. ს-ის გაფურჩქვნას (XV ს. დასასრ.), რ-იც დაკავშირებულია მინიატურისტ ბეჰზადის ნოვატორულ შემოქმედებასთან. ბეჰზადმა მინიატურას მიანიჭა დახვეწილი დეკორატიულობა, გააფართოვა მისი სახეებისა და ჟანრების წრე, ილუსტრაციებთან ერთად შექმნა დაზგური ფურცლები, რ-ებიც არ უკავშირდებიან წიგნს, და პორტრეტები. თავის მასწავლებელ მირაქ ნაყაშთან და მოწაფე ყასიმ ალისთან ერთად შექმნა ნიზამის „ხამსეს" (1494—95, ბრიტ. მუზეუმი, ლონდონი) მინიატურები. XV ს. უკანასკნელი მეოთხედის მხატვრებს იზიდავს მახვილი, დრამ. სიუჟეტები, მრავალპლანიანი, რთული სივრცული კომპოზიციები. ჰ. ს. ს-მ განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია ადამიანის გამოსახულებას, მის ემოციურობას. ჰ. ს. ს-ის გავლენა იგრძნობა თავრიზის სკოლისა და მოგოლური სკოლის მხატვრების ნაწარმოებებში.

ჰერათის სამინიატურო სკოლა. ნიზამის „ხამსეს" ხელნაწერის მინიატურა. 1431. ერმიტაჟი. ლენინგრადი.

ჰერაკლე, ჰერკულესი (Hēraklēs, ლათ. Hercules), ძვ. ბერძნული მითოლოგიის უდიდესი გმირი, ფიზიკური ძლიერების, თავგანწირულობისა და სულიერი სიმტკიცის განსახიერება. ადამიანთა შემწე და ბოროტების დამთრგუნველი, რ-მაც იმსახურა უკვდავება გზა ოლიმპისკენ გაიკვლია (გვიანდ. თქმულება გზაჯვარედინზე ორ ქალთან შეხვედრისა). ზევსისა და მოკვდავი ქალის — ალკმენეს — ტირინთის მეფის ამფიტრიონის ცოლის ვაჟი. მისი მასწავლებელი ყოფილა ბრძენი კენტავრი ქირონი. ჰ-ს ზღაპრული და საოცარი საქმენი ჩვილობიდანვე დაუწყია: აკვანშივე მოუგუდავს ჰერასაგან მიგზავნილი ორი გველი, რ-ებსაც ჰ. და მისი ტყუპისცალი იფიკლე უნდა დაეღუპათ; ჭაბუკობაში მოუკლავს კითერონის ლომი, რ-ის ტყავი მერე მთელი სიცოცხლე უტარებია. ეჭვიანი ჰერას წყალობით ჰ. იძულებული ყოფილა მიკენის მეფის ევრისთევსის მსახური გამხდარიყო და მისი მტრული დავალებით (შდრ. ზღაპრის მოტივი — სახიფათო დავალება) 12 გმირობა ჩაედინა, რ-თა უმრავლესობა დაკავშირებულია ქვეყნად ქაოსის ნაშთების მოსპობასთან (ნემეის ლომის მოკვლა; ჰიდრას მოკვლა; ერიმანთოსის ტახის დაჭერა; სტიმფალოსის სპილენძისფრთიანი და ნისკარტიანი ფრინველების დახოცვა; კრეტის ხარის შეპყრობა, დიომედეს კაციჭამია ცხენების დაჭერა). ზოგი გმირობა დაკავშირებულია კაცთაგან მიუწვდომელ მიწებთან (არტემიდას ოქროსრქიანი ირმის შეპყრობა; ამაზონთა დედოფლის ჰიპოლიტეს სარტყლის ხელში ჩაგდება; ჰესპერიდების ოქროს ვაშლების მოპოვება; სამსხეულიანი ბუმბერაზის — გერიონის ძროხების ჩამორეკვა; ცერბერის ამოყვანა ჰადესიდან). ხოლო საყოველთაოდ ცნობილი — ავგიას თავლების გაწმენდა წარმოადგენს ტერიტორიული ღვაწლის ტრანსფორმაციას ყოფაცხოვრებით სფეროში. ჰ. პრომეთეს განმათავისუფლებელიცაა. მითების სხვა ვერსიით, ჰ. ამ გმირობებს იხდის მძევლობაში უნებლიედ ჩადენილი სასჯელის (დახოცა თავისი ცოლ-შვილი) გამოსასყიდად. 12 გმირობის შემდეგ განთავისუფლებული ჰ. კვლავ ჩადენს უნებლიე ცოდვას — მეგობარი იფიტე შემოაკვდება, რის გამოც იძულებულია კვლავ ემსახუროს 3 წელი ამჯერად ლიდიის დედოფალს ომფალეს. ამ უკანასკნელთან იგი განცხრომას ეძლევა, ცხოვრობს ფუფუნებაში, ქალის რთვას კი იწყებს, თუმცა არც თავისი ეპიკური ცხოვრება ავიწყდება (შეიპყრო მზაკვარი და ქურდი ქერკოპები (კერკოპები)), გაილაშქრა ილიონის წინააღმდეგ, დაამარცხა ანტეოსი, დაჭრა ღმერთები ჰადესი და არესი, დაეხმარა ღმერთებს გიგანტების დამარცხებაში, მოკლა კენტავრი ნესი, ცოლად შეირთო ეტოლიის მეფის ასული დეიანირა; ამ უკანასკნელს მისთვის გაუგზავნია ნესის მოწამლულ სისხლში ამოვლებული მოსას-

რული ტანსაცმელი (ქალს ჰგონებია, რომ სამოსელს სიყვარულის მაგიური ძალა გააჩნდა). ჰ-მ ტანჯვით სიკვდილს კოცონზე თავის დაწვა არჩია. ზევსმა ჰ. კოცონიდან ოლიმპზე აუყვანია მარადიული სიჭაბუკის ქალღმერთ ჰებეზე დაუქორწინებია და უკვდავებაც მიუნიჭებია. ჰ-ს ქებისთვის შესხმია ალექსიარქეს და ანაკრეონ. ჰ. თვალსაჩინო გამოსახულება ხელოვნების და პლასტიკის მოარეულადაც. მისადმი მიძღვნილი დღესასწაულები — ჰერაკლეია ('Herakleia) — იმართებოდა სიკიონში, თებეში და სხვაგან. ჰ-ს ატრიბუტებია ლომის ტყავი, სამთითა და მშვილდი. წმინდა მცენარეები. ვერცხლისვერხვი ალვის ხე, ზეთისხილის ხე, სურო. ჰ-ს 12 გმირობა გამოსახული იყო ოლიმპიის ზევსის ტაძრის მეტოპებზე, ცნობილი იყო მირონის, პოლიკლეიტეს, სკოპას, ლისიპეს ქანდაკებები, მისი სახე გვხვდება სოფოკლეს „ტრაქინელ ქალებში", „ფილოქტეტეში", ევრიპიდეს „ჰერაკლეში". ჰ-ს შთამომავლები ცნობილნი იყვნენ ჰერაკლიდების სახელით. *ზ. კიკნაძე.*

ჰერაკლე (Hērakleios) (575, კაპადოკია, — 11. II 641, კონსტანტინოპოლი), ბიზანტიის იმპერატორი 610-იდან. ძალაუფლება ხელში ჩაიგდო უზურპატორის გზით. მნიშვნელოვანი სამხ.-ადმ. რეფორმებით დროებით გააუმჯობესა იმპერიის მდგომარეობა. მასვე მიეწერება თემთა სისტემის შექმნა. 627 ავარები დაამარცხა, 627—628 სპარსელებს წაართვა მათ მიერ მიტაცებული მიწები აზიასა და ეგვიპტეში, მაგრამ მისი მმართველობის ბოლოს აღმოსავლეთის ეს პროვინციები არაბებმა დაიპყრეს.

ჰერაკლე კეისრის ლაშქრობები საქართველოში 627—628, ბიზანტიის იმპერატორის ჰერაკლესა და თურქთა ყას სახაკანის ლაშქრობები საქართველოში. 627 ჰერაკლე მოკავშირეებს თბილისთან შეხვდა და დაიწყეს ქრთოლიგე ბრძოლა თბილისის ასაღებად. თბილისს იცავდნენ ქართლის ერისმთავარი სტეფანოზი და სპარსელი ხარდალი. 627 შემოდგომაზე ჰერაკლემ ირანის შუაგულისაკენ გაილაშქრა. 12 დეკ. ნინევიის ნანგრევების მახლობლად ირანელები დაამარცხა და ქტესიფონისაკენ გაემართა, მაგრამ სანამ დედაქალაქს მიადგებოდა, ირან. შაჰი ხოსრო II თავისმა ძემ კავადმა მოკლა და 628 აპრილში ჰერაკლესთან ზავი დადო. ზავი ხელსაყრელი იყო, რადგან ჰერაკლეს მოკავშირეები ამიერკავკასიაში იმხ იყვნენ, ხოლო 628 შემოდგომაზე მოკავშირეებმა თბილისი აიღეს, აიოხრეს და გაძარცვეს. ქალაქის დამცველთა მეთაურები სიკვდილით დასაჯეს. ჰერაკლემ ქართლის ერისმთავრის ტახტზე აიყვანა ორიენტაციის დამცველი ადარნასე დასვა. *ლიტ.:* საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 2, თბ., 1973; Артамонов М. И., История хазар, Л., 1962; Манандян Я. А., Маршруты персидских походов императора Ираклия, «Византийский временник», 1950, т. 3. *მ. გოილაძე.*

ჰერაკლიტე ეფესელი (Hērakleitos Ephesios) (ძვ. წ. დაახლ. 520 — დაახლ. 460), ბერძენი ფილოსოფოს-მატერიალისტი, იონიური სკოლის (იხ. *იონიური ფილოსოფია*) წარმომადგენელი. თავისი ფილოს.-კოსმოლოგიური მოძღვრებით ჰ. პრინციპულად დაუპირისპირდა სოკრატემდელ ფილოსოფოსებს. ჰ-ს მიხედვით, კოსმოსის (სამყაროს) ცენტრ. სიმბოლოა „მარად ცოცხალი ცეცხლი, რიც არ შეუქმნია არავის არც ღმერთთაგან, არც კაცთაგან, იგი მუდამ იყო, არის და იქნება ცოცხალი ცეცხლი, ზომის თანახმად აგიზგიზებული და ზომის თანახმად ჩამქრალი" (ფრაგმ. 30). მის ჩაქრობას შეიძლება ჰქონდეს მხოლოდ პერიოდული, ფარდობითი ხასიათი. ამიტომ ჰ-ს აზრით, კოსმოსი არსებობს უსასრულო ქმნადობით დაფუძნებულ დროში. ამ ქმნადობის და, მაშასადამე, თვით კოსმოსის სიღრმისეულ შინაარსზე მიუთითებს ჰ-ს ფილოსოფიის სამი ძირითადი სიტყვა-ცნება (ფილოსოფემა): „ლოგოსი", „დრო" და „ბრძოლა". „ბრძოლა" გამოხატავს კოსმ. ქმნადობის დიალექტიკურად დაპირისპირებულ არსთა ერთიანობით განპირობებულ ბუნებას, მის ჰარმონიას. „დრო" მიუთითებს კოსმ. ქმნადობის შინაგან თავისუფლებაზე, ლოგიკური ნებისმიერი მის დაუქვემდებარებელ ხასიათზე. ჰერაკლიტესეული „ლოგოსი" (სიტყვიერი გამოხატული სამყაროს კოსმიური პრინციპის როლის მინიჭება) მიუთითებს ჰ-ს კოსმოლოგიის უნივერსალურ ხასიათზე: ადამიანური არსის ძირითადი განზომილება — სიტყვიერება — არის ამავე დროს კოსმ. საწყისის ძირითადი განზომილება, მისი უღრმესი საზრისის ამსახველი პრინციპი.

ლენინი ჰ-ს უწოდებდა „დიალექტიკის ერთ-ერთ ფუძემდებელს".

ლიტ.: გოგიბერიძე მ., ფილოსოფიის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1941; ნუცუბიძე შ., ანტიკური ფილოსოფია, თბ., 1968; Кессиди Ф. Х., Гераклит, М., 1982 (ნაშრომს ახლავს ბიბლიოგრაფია). *გ. ლებანიძე.*

ჰერალდიკა (გვიანდ. ლათ. heraldica<heraldus — მაცნე), დამხმარე ისტორიული დისციპლინა, რ-იც გერბებს შეისწავლის. სხვადასხვა ქვეყანაში ვითარდებოდა დამოუკიდებლად და ყალიბდებოდა აღნიშნული გერბების გათვალისწინებით. ჰ. დაკავშირებულია გერბების წარმოშობასთან. იხ. სტ. *გერბი.*

ქართული გერბების შესწავლით პირველად დაინტერესდა ვახუშტი ბატონიშვილი, რ-მაც თავის გეოგრაფიულ ატლასში (ქ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინ-ტის ფონდი H—№2079) შეიტანა, რ-გორც ჩანს, ერთიანებული საქართველოს, ისე ცალკეულ ქართ. სამეფო—სამთავროთა გერბების ილუსტრაციები. ჰ-ის საკითხებს ეხება რთულ ბატონიშვილის თხზულებაში „კალმასობა", სადაც, განმარტებულია გერბი, მოცემულია მისი ფუნქცია, ჩამოთვლილია გერბის შთავარი ელემენტები. აქვე გამოთქმულია ავტორის მოსაზრება საქართველოში საგვარეულო გერბების ფართოდ გავრცელების საჭიროებაზე. გერბის ელემენტებს იოანე ბატონიშვილი აღნიშნავს სიტყვებით: „ნიშანი", „მაგალითი". ერთმანეთისაგან განასხვავებს დიდებულისა და მონასტრის წინამძღვრის გერბებს. დიდებულის გერბს, იოანე ბატონიშვილის აზრით, აქვს შემდეგი „ნიშნები" ანუ „მაგალითები": გვირგვინი, პორფირი, სახე (გამოსახულება); მონასტრის წინამძღვრისას კი—მიტრა, მანტია და ჯვარცმის სახე (გამოსახულება). „კალმასობაში" აგრეთვე ეხება ჰერალდიკური ნიშნების (გერბები) დამზადების ტექნიკას. ქართ. გერბებზე ზოგადი ხასიათის შენიშვნა აქვს რუს მეცნიერს ა. ლაკიერს. იგი ხაზგასმით ეხება საქართველოში გერბების გავრცელების საკითხს. შენიშნავს, რომ საქართველოში საგვარეულო გერბები პრაქტიკაში ნაკლებად იყო დანერგილი.

ქართ. გერბები, რ-ებიც გამოსახულია ქართ. ფონეტიკისა და საბეჭდავებზე, შეწავლილი აქვს ს. ბარნაველს.

ლიტ.: ბარნაველი ს., ქართული ფონეტიკა, თბ., 1963; მისივე, საქართველოს საბეჭდავები და სხვა გალიპტიკური ძეგლები, თბ., 1965; ი ოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, ტ. 2, თბ., 1948; Лакиер А. Б., Русская геральдика, кн. 1, СПБ, 1855. *ჯ. ოდიშელი.*

ჰერბარიუმი (ლათ. herbarium<herba — ბალახი, მცენარე), 1. საგანგებოდ შეგროვებული და სათანადოდ წესით გამშრალი მცენარეების კოლექცია.

ჰ-ის შექმნას XVI ს-ში ჩაეყარა საფუძველი ლუკა გინის მიერ (იტალია). უ კოშ...ფთან ინ-ტის ჰ. ერთ-ერთი უდიდესია მსოფლიოში (5 მლნ ეგზ.), საზღვარგარეთ უდიდესია ქ-ების კიუს ჰერბარიუმი (6,5 მლნ ეგზ.), პარიზის (6 მლნ. ეგზ.), ჟენევის (დეკანდოლის და ბუასიეს კოლექციები, 4 მლნ ეგზ.). საქ. სსრ მეცნ. აკად. ნ. კეცხოველის სახ. ბოტან. ინ-ტის ჰ. უმდიდრესია და უძველესი საცავია კავკასიაში (1 მლნ. ეგზ., დაარსდა XIX ს. 90-იან წლებში). საქართველოში ჰ. არსებობს აგრ. ს. ჯანაშიას სახ. საქართვ. სახელმწ. მუზეუმში, თსუ-ში, თბილ. სახ. და ბათ. ბოტან. ბაღებში.

ჰ-ის ბაზაზე იქმნება გარკვეული წარმოდგენა რეგიონალური ფლორის შესახებ, იწერება მონოგრაფიები, სარკვევები. 2. დაწესებულება, სადაც ინახება გამშრალ მცენარეთა კოლექციები და ხდება მათი მეცნ. დამუშავება. *ზ. ლეონიანიძე.*

ჰერბარტი (Herbart) იოჰან ფრიდრიხ (4 V 1776, ოლდენბურგი, — 14 VIII 1841, გეტინგენი), გერმანელი ფილოსოფოსი, ფსიქოლოგი და პედაგოგი. განათლება მიიღო იენის უნ-ტში. იყო გეტინგენისა (1805-იდან) და კენიგსბერგის (1809—33) უნ-ტების პროფესორი. ი. ფიხტეთი გატაცების შემდეგ გ. ლაიბნიცისა და ი. კანტის მოძღვრებათა საფუძველზე ქმნის პლურალისტურ ფილოსოფიას. ჰ-ის აზრით, ფილოს. საქმეა ცნებათა ნათელყოფა (ლოგიკა) და დაფუძნება (მეტაფიზიკა). ფაქტობრივად მოცემულ ცნებაში წინააღმდეგობისა და დაპირისპირების არსებობა მათი ნაკლის ნიშანია, რაც დაძლეულ უნდა იქნეს. კვლევის მიზანია მოცემულთა განთავისუფლება წინააღმდეგობათაგან, ე. ი. მათი შინაარსის დაყვანა მეტაფიზიკურ რეალიებზე, რ-თა თვისებები არაშემეცნებადია, ურთიერთმიმართებათა გაგება კი — შესაძლებელია, ყოველი მოვლენა ურთიერთმიმართებებზე მიუთითებს შრომაში „ზოგადი მეტაფიზიკა ბუნების შესახებ ფილოსოფიური მოძღვრების პრინციპებითურთ" (1829) ჰ. წერს, რომ რეალიათა არაშემეცნებადი თვისებები არც მატერიალურია და არც ფსიქიკური. რეალიებს არც წინასწარდადგენილი ჰარმონია აკავშირებს. ჩვენი ცნებების ნაწილი ასახავს არსებულთან ჩვენს მიმართებას, ნაწილი კი შეფასებითია და ესთეტიკისა და ეთიკის შინაარსს ქმნის. ჰ-ის ფსიქოლოგია, რ-გორც „მეცნიერება, ხელახლა დაფუძნებული გამოცდილებაზე, მეტაფიზიკასა და მათემატიკაზე" (1824), უარყოფს ნების თავისუფლებას და სულიერი სიცოცხლის ყოველ სპეციფიკურ მექანიკის მსგავს მკაცრ კანონებს უქვემდებარებს. ჰ-ის „ზოგადი პრაქტიკული ფილოსოფია" (1808) პრინციპულად განსხვავდება კანტისეულისაგან, თუმცა იგი არც მეტაფიზიკაზეა დამოკიდებული და არც ფსიქოლოგიაზე. ჰ-ის აზრით, ეთიკა ზოგადი ესთეტიკის ის ნაწილია, რ-იც ზნეობრივ შეფასებათა მარტივ მიმართებებს განიხილავს. ჰ-ის იდეებს ავითარებდნენ რ. ციმერმანი, გ. ო. ფეხნერი, კ. შტუმპი, ე. ჰუსერლი და სხვ. ჰ-ის ფსიქოლ. იდეებმა მნიშვნელოვანი კვალი დატოვეს ფსიქოლ. ისტორიაში. მან პირველმა სცადა ფსიქოლოგია, როგორც სისტემური მეცნიერება, დაეფუძნებინა მეტაფიზიკაზე, გამოცდილებასა და მათემატიკაზე. ჰ-ის აზრით, სულის მდგომარეობებია წარმოდგენები და მათი მოძრაობა. ცნობიერებიდან განდევნილი წარმოდგენები ქმნიან არაცნობიერ სფეროს და ინარჩუნებენ ცნობიერებაზე ზემოქმედების ძალას. ცნობიერების ყოველი აქტის განცდის იმ ბაზისებრული წარმოდგენების არსებული მარაგის შეგავსებას, რ-ებიც შეადგენენ ე. წ. „აპერცეფციულ მასას" (იხ. *აპერცეფცია*). *გ. თევზაძე.*

ჰ-ის ფსიქოლოგია ხასიათდება უკიდურესი ინტელექტუალიზმით. მას ყველა სხვა ფსიქ. მოვლენა (გრძნობები, გრძნობა და სხვ.) წარმოდგენათა კავშირიდან გამოჰყავდა.

პედაგოგიკაში ჰ. აღზრდის უმთავრეს მიზნად მიიჩნევდა ნებელობის ჰარმონიას

ჰერაკლე ფარნეზელი. მარმარილო.

ი. ფ. ჰერბარტი.

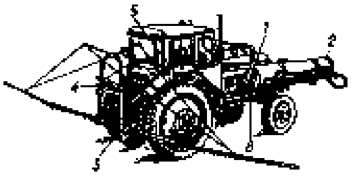

ჰერბიციდ-ამიაკის მანქანა: 1—ჰიდრავლიკური სარქვლის შლანგი; 2 — რეზერვუარი; 3 — ცხილანა ტუმბო; 4 — შტანგის ჩარჩო; 5 — სამსვლიანი ონკანი; 6—რეზერვუარის ტრანსპორტიდან ჩამოსაშვები კრონშტეინი.

ეთიკურ იდეებთან და მრავალმხრივი ინტერესების გამომუშავებას, ამ მიზნის მიღწევის მთავარ გზად კი — „ბავშვის მართვას" („ცუდური სიკეთის დათრგუნვა"), „აღმზრდელობითი სწავლებას" (ტერმ. პირველად ჰ-მა შემოიღო). ზნეობრივ აღზრდას XIX ს. II ნახ. და XX ს. დასაწყისში ევროპაში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა ჰ-ის პედ. მოძღვრება სწავლების 4 საფეხურის შესახებ („სიცხადე", „ასოციაცია", „სისტემა" და „მეთოდი").

ჰერბარტი ედუარდ, იხ. ჩერბეკი ე.

ჰერბიციდ-ამიაკის მანქანა, მანქანა, რ-საც იყენებენ ამიაკის წყალხსნარის ნიადაგში შესატანად (ხვნისა და თესვისწინა კულტივაციის დროს, სახნავი კულტურების დამატებითი კვებისას) და სარეველების წინააღმდეგ ქიმ. ბრძოლისათვის (მისი მეშვეობით ასხურებენ ჰერბიციდებს). ჰ.-ა. მ-ს აკიდებენ ტრაქტორზე ან დააგრეგატებენ კულტივატორთან, გუთანთან სათესლებთან და სხვა სას.-სამ. მანქანებთან. სსრკ-ში გამოშვებული ჰ.-ა. მ-ის (სურ.) ძირითადი კვანძებია: ხსნარისათვის განკუთვნილი რეზერვუარები, ცხილა ტუმბო, რ-საც ამუშავებს ტრაქტორის სიმძლავრის წასართმევი ლილვი, შემწოვი და საჭირხნი კომუნიკაციები, გაკუუმური მოწყობილობა, ამილები შლანგით და 8 ან 15 მ სიგრძის შტანგები. მანქანის პირმოდების განი 1—15 მ, რეზერვუარების ტევადობა — 560 ლ, მწარმოებლური ან ამიაკის ხსნარის შეტანისას—0,6—3 ჰა/სთ, ხსნარის შეტანის სიღრმე — 8—16 სმ.

ი. გ. ჰერდერი

ჰერბიციდები (ლათ. herba — ბალახი და caedo — ვკლავ), არასასურველი მცენარეულობის გასანადგურებელი ქიმიური ნივთიერებები. მცენარეებზე მოქმედების ხასიათის მიხედვით ჰ. არის ერთიანი მოქმედების (ანადგურებს ყველა სახეობის მცენარეს) და შერჩევითი მოქმედებისა (ანადგურებს ზოგიერთი სახეობის მცენარეს, არ ვნებს დანარჩენებს). პირველი ტიპის ჰ-ს იყენებენ მცენარეულობის გასანადგურებლად სარწყავ. არხების ირგვლივ, აეროდრომებზე, რკინიგზებზე, გზატკეცილებზე, ელექტროგადამცემი მაღალი ძაბვის ხაზების ქვემოთ, სადრენაჟო არხებში, ტბებში და მისთ.; მეორე ტიპის ჰ-ს კი — კულტ. მცენარეების დასაცავად სარეველებისაგან. ჰ-ის ასეთი დაყოფა პირობითია, უმეტეს შემთხვევაში ერთი და იგივე ნივთიერება კონცენტრაციის, ხარჯვის ნორმისა და გამოყენების პირობების მიხედვით შეიძლება იყოს როგორც ერთიანი, ისე შერჩევითი მოქმედებისა. მაგ., 1,2—1,6 კგ მონურონი და დიურონი 1 ჰა ფართობზე ანადგურებს ბამბის პლანტაციების მრავალწლიან სარეველებს, უფრო მეტი დოზა კი — მთელ მცენარეულობას. განასხვავებენ ჰ-ის ბიოქიმ. და ფიზიოლოგიურ შერჩევითობას. მნიშვნელოვანი ჰ-ია: ფენოქსიმჟავები, სიმეტრიული ტრიაზინები, არილშარდოვანა, კარბამატები და თიოკარბამატები, ბენზოიმჟავას ნაწარმები, დინიტროანილინები, მრავალი ჰეტეროციკლური ნაერთი; არაორგ. ჰ-დან ზოგის მნიშვნელობა აქვს $NH_2SO_2ONH_4$, $CaCN_2$, $KOCN$. ჰ-ის მნიშვნელოვან რაოდენობას (დაახლ. 80%) იყენებენ სიმინდის, ხორბლის, ბამბის, სორგოს, ბრინჯის, შაქრის ჭარხლის და სხვ. ნათესებში სარეველების მოსასპობად.

ლიტ.: Мельников Н. Н., Баскаков Ю. А., Химия гербицидов и регуляторов роста растений, М., 1968.

ჰერდერი (Herder) იოჰან გოტფრიდ ფონ (25. VIII. 1744, მორუნგენი, აღმ. პრუსია, — 18. XII. 1803, ვაიმარი), გერმანელი ფილოსოფოსი, ლიტერატურათმცოდნე და მწერალი. მიიღო თეოლოგიური განათლება. მიჩნეულია კლასიკის შედარებითი მეთოდის წინამორბედად, იბრძოდა მიმბაძველობის წინააღმდეგ, ქადაგებდა ორიგინ., თვითმყოფ. შემოქმედებას. ჰ. ლიტ. პროცესს განიხილავდა ხალხისა ისტ. და სულიერ განვითარებასთან მიმართებაში; შემოქმედების მთავარ ამოცანად სახავდა ადამიანის სულიერი ცხოვრების შესწავლა-ჩაწვდომას. ეს თეორიებია ძირითადად დამუშავებული მის შრომებში „უახლესი გერმანული ლიტერატურისათვის. ფრაგმენტები" (1767), „კრიტიკული ტყეები" (1769), „იდეები კაცობრიობის ისტორიის ფილოსოფიისათვის" (ტ. 1—4, 1784—91) და სხვ. ამ უკანასკნელში განხილულია საერთოდ ადამიანის არსებობის ბუნებრივი (გეოგრ.), ობიექტური ძალის პირობები ისტორიზმის პრინციპზე დაყრდნობით და, კერძოდ, ლაპარაკია საქართველოსა და ქართველ ხალხზე, მის ადგილსამყოფელსა და ისტ. წარსულზე (წგნ. XVII, ნაწ. IV).

ჰ-ის მხატვრული შემოქმედება ფაქტობრივად მისივე თეორ. პრინციპების ილუსტრაციაა; მის ნაწარმოებებს შორის აღსანიშნავია კრებ. „დაფანტული ფურცლები" (1785—97), „ლეგენდები" (1801—03), „ლეგენდები", „პარამითები", დრამები „ბრუტუსი" (1774), „ფილოქტეტე" (1774), „ეონი და ეონიდა" (1801), „განთავისუფლებული პრომეთე" (1802), კრებ. „ტერფსიქორა" (ტ. 1—3, 1795—96) და სხვ.

1832 წ. თბილისში გადმოაქართულდა ჰ-ის „სამი მეგობარი", ფილოს.-დიდაქტ. ხასიათის ნაწარმოები, რ-ის ანალოგიური სიუჟეტი არსებობდა წიგნში „სიბრძნე სიცრუისა" (1937, გვ. 22—24).

ჰ-ის ფილოს. შეხედულებანი არ არის ერთგვაროვანი. ძირითადად იდეალისტურია, მაგრამ შეიცავს მატერიალ. ელემენტებს. ინგლ. ემპირიზმის გავლენით უარყოფდა ცალმხრივ რაციონალიზმს და მხარს უჭერდა გრძნობების როლს ადამიანის მოღვაწეობაში. აკრიტიკებდა კანტის აპრიორიზმს და აღიარებდა ენის პირველადობას გონების მიმართ. ჰ-მა წამოაყენა სამყაროს განვითარების იდეა და გამოავლინა იგი არაცოცხალი და ცოცხალი ბუნების, აგრეთვე კაცობრიობის ისტ. სფეროებში. ჰ. აღიარებდა სხვადასხვა ხალხის სულიერი კულტ. თავისებურებებს, რ-საც განსაზღვრავს ბუნებრივი პირობებისა და კულტ. ტრადიციების ერთობლიობა. მიაჩნდა, რომ კაცობრიობის ისტორია განვითარების ზეაღმავალი ხაზია, სადაც მიმდინარეობს ჰუმანიზმისა და სამართლიანობის რეალიზაცია.

თხზ.: Werke, Bd 1—5, Weimar, 1957; Избр. соч., М.—Л., 1959.

ლიტ.: რევიშვილი შ., გერმანულ-ქართული ეტიუდები, თბ., 1977; მახაძე, ჰერდერი ქართველებისა და კავკასიის შესახებ, «ცისკარი», 1965, № 9.

შ. რევიშვილი.

ჰერები, ძვ. ქართველური ტომების (ჰერები, სუჯები, ჭილბები, ლბინები) საერთო სახელი. ჰ. უძველესი დროიდან ბინადრობდნენ იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე. მათი სახელის მიხედვით ძვ. ქართული საისტორიო წყაროები მთელ მათ ქვეყანას ჰერეთს უწოდებენ. ჰ-მა მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს ერთიანი ქართველი ხალხის ჩამოყალიბებაში (იხ. სტატიები ჰერეთი, ჰერეთის სამთავრო, ჰერეთის სამეფო).

არსებობს ვარაუდი, რომ ჰ. თავდაპირველად (ანტიკურ ხანაში) ალბანურ ტომთა გაერთიანებაში შედიოდნენ (გ. მელიქიშვილი, დ. მუსხელიშვილი).

წყარო: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1—2, თბ., 1955—59; ტ. 4, თბ., 1973.

ლიტ.: ბერძენიშვილი ნ., აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, მის წგნ.: საქართველოს ისტორიის საკითხები, წგნ. 3, თბ., 1966; პაპუაშვილი თ., ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970.

თ. პაპუაშვილი

ჰერეთი, ისტორიული მხარე აღმ. საქართველოში. წყაროებში პირველად V ს-ში იხსენიება. უძველეს ხანაში კავკასიის ალბანეთის (იხ. ალბანეთი კავკასიისა) სამეფოში შედიოდა. X—XIV სს. წყაროთა მიხედვით, საკუთრივ ჰ. ეთნიკურ-ისტორიული მნიშვნელობით მოიცავდა გავაზს, ხანის მინგეჩაურიდან და შაქამბერის ტერიტორიას (მდ. ალაზნის გაღმა) საინგილოს ჩათვლით. XII ს-ში ამ ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა საქართვ. ფეოდ. მონარქიის ერთ-ერთი ადმ.-პოლიტ. ერთეული — ჰერეთის საერისთავო, რ-იც დაღესტნის მოსაზღვრე მთიანეთსაც მოიცავდა. XI ს. ზოგიერთი წყაროს მიხედვით, ჰ. მოიცავდა კამბეჩოვანსაც და ხუნანსაც (ე. ი. გაღმა მხ. ალაზნის ველისა, მდ. იორის შუა და ქვემო დინების ზეგანს), თუმცა წყაროსეული ცნობა უფრო ძველ რეალობას ასახავს და ეყრდნობა ვახტანგ I გორგასალის (V ს.) მიერ შექმნილ ადმინ. ჰერეთის საერისთავოს ტერიტორიას. ზოგიერთი წყაროს მიხედვით სახელწ. „ჰ." აგრეთვე კავკასიის ალბანეთის ტერიტორიასაც აღნიშნავს. XV ს-იდან ტერმ. „ჰ." აღარ იხმარება და მას ენაცვლება ტერმ. „კახეთი" (იხ. აგრეთვე ჰერეთის სამთავრო და ჰერეთის სამეფო).

წყარო: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1—2, თბ., 1955—59; ტ. 4, თბ., 1973.

ლიტ.: ბერძენიშვილი ნ., მეჰერეთის სამეფო XI ს-ისა, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, 1931, ტ. 6; მუსხელიშვილი დ., კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII—XIII სს-ში, «საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული», 1967, [ტ.] 3; მახაძე ვ., ტოპონიმიკის ქართული უბანი, თბ., 1966; პაპუაშვილი თ., ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970.

დ. მუსხელიშვილი

ჰერეთის სამეფო, ქართული ფეოდალური სახელმწიფო (IX ს. დასასრ. — XI ს. დასაწყისი). მისი დამაარსებელია ჰამამი, რ-მაც, მისივე კალანკატუელის ცნობით, 893 მეფის ტიტული მიიღო (იხ. სტ. ჰერეთის სამთავრო).

IX—X სს-ში ჰ. ს-ს პოლიტ.-ეკონ. ძლიერება და მაღალი კულტურა დასტურდება ისტ. ჰერეთის ტერიტორიაზე არსებული მატერ. კულტურის ძეგლების სიმრავლით. შემონახულია მნიშვნელოვანი ხუროთმოძღვრული ძეგლები: ყუმის ბაზილიკა (VIII ს.), ლექეთის ტეტრაკონქი (VIII—IX სს.), გურჯაანის (კახეთის) „ყველაწმინდა" (VIII—IX სს.), ხირსის „სტეფანწმინდა" (IX ს.), იოვანის „ამაღლება" (IX ს.) და მრავალი სხვა.

ჰამამის გარდაცვალების შემდეგ ჰერეთის სამეფო ტახტზე ადის მისი შვილი ადარნასე, ქართული წყაროების მიხედვით („მატიანე ქართლისაი", ვახუშტი ბატონიშვილი) ადარნასე პატრიკი. მის დროს, დაახლ. 915, კახეთის ქორეპისკოპოსმა კვირიკე I-მა (892—918) აფხაზთა მეფე კონსტანტინე III-თან ერთად გაილაშქრა ჰერეთის წინააღმდეგ. მოკავშირეებმა დაიპყრეს და გაანაწილეს ჰერეთის მნიშვნელოვანი პუნქტები: არიში (ახლანდ. მოისძირი), გავაზი (ახლანდ. ახალსოფელი), ორჭობი. რამდენიმე ხნის შემდეგ ადარნასე პატრიკმა დაიბრუნა კახეთის სამთავროს საგარეო პოლიტ.

მეურნეობის გართულებით და დაკარგული ტერიტორია დაიბრუნა.

ადარნასე პატრიკის შემდეგ ჰერეთის მეფე იყო მისი ძე იშხანიკი (დაახლ. 943—X ს. 60-იანი წწ.). მასთან ერთად ჰერეთს მართავდა დედამისი — დინარ დედოფალი (ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სახლის წარმომადგენელი, ადარნასე II-ის ასული და ცნობილი გურგენ IV დიდის, ერისთავთერისთავის, მაგისტროსის და). ამ პოლიტიკური ორიენტაციის მიხედვით, იშხანიკის მეფობის დროს ჰერეთი დეილამის მთავრების — სალარიდების სახელმწიფოს ვასალი იყო. X ს. 60-იან წლებში იშხანიკმა ისარგებლა სალარიდების სახელმწიფოში შინაფეოდალური ომებით და ხარკის მიცემა შეწყვიტა. ქართული წყაროების მიხედვით, იშხანიკისა და დინარ დედოფლის მმართველობის ხანაში ჰერეთმა უარყო მონოფიზიტობა და აღიარა ქალკედონური მრწამსი. ამ დიდმნიშვნელოვანი კულტ.-ისტ. აქტით განმტკიცდა ჰერთა სამოქმედო გაერთიანება ერთიან ქართულ (მცხეთის) ეკლესიასთან. იშხანიკის შემდეგ მეფობდა იოანე სენექერიმი (დაახლ. X ს. დასასრული). მან გააფართოვა თავისი სამეფოს ტერიტორია ალბანეთისა და კახეთის ხარჯზე, რის გამოც წანართა მეფის ტიტულიც მიიღო. XI ს. დასაწყისიდან საისტორიო წყაროებში ჰერეთის მეფე აღარ იხსენიება. როგორც ჩანს, ამ დროს არსებობა შეწყვიტა ჰერეთის მეფეთა დინასტიამ. XI ს. დასაწყისში გაერთ. საქართველოს მეფე ბაგრატ III და კახთა ქორეპისკოპოსი დავითი (976—1010) იბრძოდნენ ჰერეთის დასაპყრობად. XI ს. ოციან წლებში კახეთის მეფე კვირიკე III (1010—37) დიდმა დაიპყრო ჰ. ს., რითაც დასრულდა კახეთ-ჰერეთის პოლიტ. შერწყმის პროცესი. ამიერიდან ჰ. ს-მ შეწყვიტა დამოუკიდებელი არსებობა და მოექცა ახლად შექმნილი პოლიტ. ერთეულის — „რანთა და კახთა" სამეფოს შემადგენლობაში. XII ს. დასაწყისში ჰერეთი კახეთის სამეფოსთან ერთად გახდა გაერთ. ფეოდ. საქართველოს ორგანული და განუყოფელი ნაწილი, რ-იც აქტიურად მონაწილეობდა ქვეყნის სოც.-ეკონ. პოლიტ. და კულტურულ ცხოვრებაში.

წყარო: მატიანე ქართლისა, წგნ.: ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. 1, თბ., 1955; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, იქვე; ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, იქვე, ტ. 4, თბ., 1973.

ლიტ.: პ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი თ., ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970; მ ი ს ი ვ ე, რანთა და კახთა სამეფო (VIII—XI სს.), თბ., 1982; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 2, თბ., 1973; Б у н и я т о в З. М., Новые данные о нахождении крепости Шеки, «Доклады АН Азерб ССР», 1959, т. 15, № 9, მ ი ს ი ვ ე, Азербайджан в VII—IX вв., Баку, 1965; К р ы м с к и й А. Е., Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки, კრ.: Памяти академика Н. Я. Марра, М.—Л., 1938; М у с х е л и ш в и л и Д. Л., Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарена), Тб., 1982.

თ. პაპუაშვილი.

ჰერეთის სამეფო X ს მეორე ნახევარში

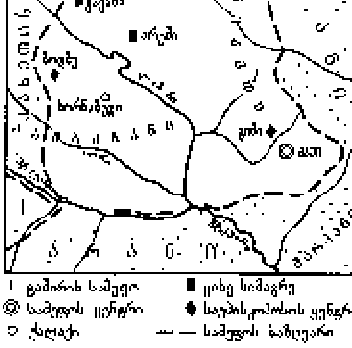

I ... საზღვარი ■ ციხე სიმაგრე
◎ სამეფოს ცენტრი ◆ საეპისკოპოსოს ცენტრი
○ ქალაქი — — სამეფოს საზღვარი

რუკის ავტორი დ. მუსხელიშვილი

ჰერეთის საერისთავო, ფეოდალური ხანის ერთ-ერთი ქართული სახელმწიფოებრივი ერთეული, რ-იც VIII ს. II ნახევარში გამოეყო ქართლის საერისმთავროს. ჰერეთის დამოუკიდებელი ფეოდ. სამთავროს შექმნა გამოიწვია ქართლის საერისმთავროს სოც.-ეკონ. განვითარების მაღალმა დონემ და ფეოდ. ურთიერთობის შემდგომმა გაღრმავებამ. სამთავროს ჩამოყალიბების პროცესი მიმდინარეობდა VIII ს. I ნახევარში არაბი დამპყრობლების წინააღმდეგ ქართლის საერისმთავროს შეუპოვარი ბრძოლის პირობებში. VIII ს. 40—50-იან წლებში ქართლის ერისმთავრის არჩილის შემწეობითა და ნებართვით ჰერეთში დამკვიდრდნენ ბაგრატიონთა საგვარეულოს ერთ-ერთი შტოს წარმომადგენლები. ქართლის უკანასკნელი ერისმთავრების იოანესა და ჯუანშერის გარდაცვალების შემდეგ ამ ბაგრატიონებმა დაიპყრეს მთელი ჰერეთი შაქიხიდან (ე. ი. შაქიდან) გულგულამდე (დაახლ. თელავამდე) და საფუძველი ჩაუყარეს ჰერეთის ფეოდ. სამთავროს. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ეს მოხდა 787. ახლადშექმნილი ჰ. ს-ს ტერიტორია მოიცავდა გაღმამხარს, საინგილოს, შიგნიკახეთს, კამბეჩოვანსა და შაქს. ჰერეთის მთავარს ემორჩილებოდა აგრეთვე დაღ. მთიანეთის ნაწილი ხუნძახი და დიდოეთი. პოლიტ.-ადმ. ცენტრი იყო ქ. შაქი.

განსაკუთრებით ძლიერი იყო ჰ. ს. IX ს. უკანასკნელ მეოთხედში. ამ ხანაში ჰერეთის მთავარმა ჰამამმა 893 წელს მეფის ტიტული მიიღო. ასე შეიქმნა ჰერეთის სამეფო.

ლიტ. იხ. სტატიასთან ჰ ე რ ე თ ი ს ს ა მ ე ფ ო.

თ. პაპუაშვილი.

ჰერერო, ო ვ ა ჰ ე რ ე რ ო, ხალხი, ცხოვრობენ ნამიბიასა (სამხრ.-დას. აფრიკა) და ანგოლაში. რაოდ. ნამიბიაში 60 ათ., ანგოლაში 30 ათ. კაცი (1978, აღწერა). მ-ს თრ მესამედზე მეტი გაანადგურეს XX ს. დასაწყისში კოლონიზატორების წინააღმდეგ მოწყობილი აჯანყების ჩახშობის დროს. ჰერერო ენა განეკუთვნება ბანტუ ენათა ოჯახის დას. ჯგუფს. უმრავლესობა ინარჩუნებს ადგილ. ტრად. რწმენებს, ნაწილი ქრისტიანია (პროტესტანტები). ძირითადი საქმიანობა რეზერვაციებში — მიწათმოქმედება. ნაწილი მუშაობს აფრიკანერების პლანტაციებსა და მაღაროებში.

ჰერერობა და ჰოტენტოტების აჯანყება 1904—07, სამხრ.-დას. აფრიკის (ნამიბია) მკვიდრი მოსახლეობის აჯანყება გერმანელთა ბატონობის წინააღმდეგ. გამოიწვია კოლონ. რეჟიმის სისასტიკემ, განსაკუთრებით აფრიკელთა მიწების მასობრივმა ექსპროპრიაციამ. დაიწყო 1904 წ. 12 იანვ. ჰერეროს ტომის გამოსვლით. აჯანყებულებმა გაათავისუფლეს ქვეყნის ცენტრ. ნაწილი და ალყა შემოარტყეს გერმ. სამხრ.-დას. აფრიკის ადმ. ცენტრს — ქ. ვინდჰუკს. გერმ. კოლონიზატორებმა დაამარცხეს აჯანყებულები. 1904 წ. 3 ოქტ. ქვეყნის სამხრ. ნაწილში აჯანყდნენ ჰოტენტოტები. აჯანყების ბელადის ჰ. ვიტბოის დაღუპვის შემდეგ 1905 წ. 29 ოქტ. აჯანყებულები პატარა ჯგუფებად დაიქსაქსნენ და განაგრძობდნენ პარტიზ. ომს 1907-მდე. გერმ. კოლონიზატორებმა ინგლ. ჯარების დახმარებით ჰოტენტოტების მნიშვნელოვანი ნაწილი გაანადგურეს, დანარჩენები უნაყოფო, გვალვიან რაიონებში გადაასახლეს. 1907 ჰერეროსა და ჰოტენტოტების მიწების კონფისკაცია ჩაატარეს, მათი საკუთარი და ტომობრივი ორგანიზაცია გააუქმეს.

ჰერვეგი (Herwegh) გეორგ (31 V 1817, შტუტგარტი, — 7 IV. 1875, ბადენ-ბადენი), გერმანელი პოეტი. გერმ. პროლეტარიატის ყველაზე მნიშვნელოვანი ლირიკოსი. სახელი გაითქვა უაღრესად კრებულით „ცოცხალი ადამიანის ლექსები" (ორ ტომად, 1841—43), მისი ლექსები გამოირჩეოდა მგზნებარე პათოსით, რევოლუციური იდეებით, ალეგორიებით, რიტმით. ჰ. ჰაინემ მას „რევოლუციის რკინის ტოროლა" უწოდა.

გ. ჰერვეგი

„ჰერიო", პ ო ე მ ა, ქართული (ქართლ-კახური) ხალხური შრომის სიმღერა მეურნეობის მკის დროს (ზოგან მკვრის უწოდებენ). მორიგეობით მრავალხმიანია (იშვიათად — სამხმიანიც). სახელწ. მომდინარეობს ზუსტ ხმაღლებს მოკლებული რითმული შეძახილებიდან (ჰერიო, ჰოპუნა, ჰერი-ჰეა, ჰეჰ-ჰეჰ და ა. შ.), რ-იც სიმღერის პროცესში ცვალებადი სასიმღერო მონაკვეთებს. „ჰ."-ს ხშირად პოეტური ტექსტის გარეშე, მხოლოდ გლოსოლალიური სიტყვებით ასრულებენ.

ჰერეფორდული ჯიში მ ს ხ ვ ი ლ ი რ ქ ო ს ა ნ ი ს ა ქ ო ნ ლ ი ს ა, სახორცე მიმართულების ჯიში. გამოყვანილია XVIII ს-ში ინგლისში, ჰერეფორდშირის საგრაფოში, ადგილ. საქონლის გადარჩევისა და შერჩევის გზით. ტიპური სახორცე აგებულებისაა, ყელი მოკლე წითელი, ხოლო თავი, მკერდი, ლავიწი, მუცელი, კიდურების ქვედა ნაწილი და კუდის ფუნჯი თეთრი აქვს. კუროს მასა 850—1000 კგ, ფურისა 550—650 კგ. საკლავის გამოსავალი 58—62%, ყოფილი 70%-მდე. ჰ. ჯ. გავრცელებულია აშშ-ში, ინგლ. ქვეყნებში, ახალ ზელანდიაში და სხვ. სსრკ-ში შემოიყვანეს 1928 ადგილობრივ საქონლის შეჯვარებისათვის სარძევე და სარძევე-სახორცე ჯიშებთან.

ჰერეფორდული ჯიშის კურო

ჰერკულანუმი (Herculaneum), ძვ. ქალაქი კამპანიაში (იტალია), ნეაპოლის ყურის ნაპირას, ვეზუვის ძირში. დაარსდა ძვ. წ. VII ს-ში, როგორც ერთ-ერთი იტალიკური ტომის — ოსკების დასახლება. შემდგომში იგი სხვადასხვა დროს დაიპყრეს ეტრუსკებმა, ბერძნებმა. ძვ. წ. 307 რომმა დაიმორჩილა. 79 წ. 24 აგვ. ვეზუვის ამოფრქვევის შედეგად ჰ. დაიღუპა. არქეოლ. გათხრები დაიწყო XVIII ს-ში და გრძელდება დღემდე. გათხრილია ბაზილიკიანი ფორუმი, თეატრი, აბანოები, პალესტრა, საცხოვრ. სახლები, ქალაქგარეთა ვილები. ერთ-ერთ ვილაში აღმოჩნდა ბერძნ. პაპირუსების მდიდარი ბ-კა. გამოვლენილია ფრესკები, მოზაიკები, ქანდაკებები, საყოფაცხოვრებო ნივთები და სხვ.

ჰერკულესი ძვ. ბერძნული მითოლოგიის უდიდესი გმირის ჰერაკლეს სახელის ლათ. ფორმა.

ჰერკულესი (Dynastes hercules), მწერების ფირფიტულვაშიანი ხოჭოების ოჯახისა. მამლის სხეულის სიგრძე 15 სმ აღწევს, აქვს 2 რქა ერთი გრძელი და

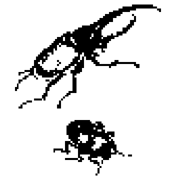

ჰერკულესი. ზემოთ — მამალი, ქვემოთ — დედალი

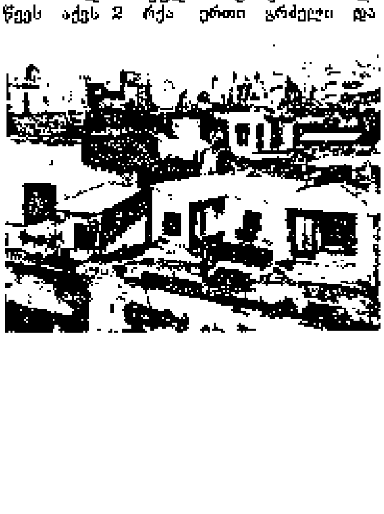

ჰერკულანუმი. სახლები სა. მხარის კვარტალში

მსხვილია, მოთავსებულია შუბლზე, მომართულია წინ და ზემოთ, მეორე — ციდეც უფრო გრძელია, მოთავსებულია წინა ზურგზე და გადმოღუნულია შუბლზე. დედალი პატარაა (9 სმ-მდე). ცხოვრობს ტრ. ამერიკაში.

ჰერკულესი (ლათ. Hercules), ცის ჩრდილოეთ ნახევარსფეროს თანავარსკვლავედი მისი ყველაზე ბრწყინვალე ვარსკვლავის, კორნეფოროსის, ვიზუალური ვარსკვლავიერი სიდიდეა 2,8. ამ თანავარსკვლავედშია მზის სისტემის მოძრაობის აპექსი. დაკვირვებისათვის ყველაზე ხელსაყრელი პირობებია მაის-ივნისში; ჩანს სრკ მთელი ტერიტორიიდან.

ჰერლენი (Heerlen), ქალაქი სამხრ. ნიდერლანდებში, ლიმბურგის პროვინციაში. 93 ათ. მცხ. (1984). სარკინიგზო კვანძი ლიმბურგის ქვანახშირის აუზის ცენტრი. კოქსქიმ., ელექტროტექ., მინა-კერამ., სამკერვალო, თამბაქოს მრეწველობა.

ჰერმანი (Hermann) ლუდიმარ (21.X 1838, ბერლინი, — 5.VI 1914, კენიგსბერგი), გერმანელი ფიზიოლოგი, ე. დიუბუა-რეიმონის მოწაფე. დაამთავრა ბერლინის უნ-ტი (1859). ციურიხისა (1868) და კენიგსბერგის (1884) უნ-ტების პროფესორი. მისი ძირითადი შრომები ეხება ნერვ-კუნთოვანი სისტემის ფიზიოლოგიას. ჰ-მა დაამტკიცა, რომ კუნთის და ნერვის მომაკვდავი ნაწილები ელექტროუარყოფითია ნორმალური ნაწილების მიმართ, რითაც მან ახსნა ნერვსა და კუნთში ე. წ. მოსვენების დენების წარმოქმნა. წამოაყენა თეორია ნერვული გამტარებლობის ბიოელექტრული მექანიზმის შესახებ. ექსპერიმენტულად განსაზღვრა ადამიანის კუნთებში შეკუმშვის ტალღის გავრცელების სისწრაფე. შეისწავლა ბგერის წარმოქმნის ფიზიოლოგია და სხვ.

ჰერმაფროდიტიზმი, ორსქესიანობა, ინტერსექსუალიზმი, ბისექსუალიზმი, ერთსა და იმავე ინდივიდში მამრობითი და მდედრობითი სასქესო ნიშნების არსებობა. განარჩევენ ბუნებრივ ჰ-ს (ახასიათებს ცხოველთა განსაზღვრულ ჯგუფებს) და ანომალიურ ჰ-ს (გვხვდება ნორმალურად განსხვავებულსქესიანებში). ბუნებრივი ჰ ახასიათებს უხერხემლოებსა და ზოგ ხერხემლიან ცხოველს (ზოგ თევზს). ბუნებრივი ჰერმაფროდიტების ორგანიზმში წარმოიქმნება როგორც კვერცხუჯრედები, ისე სპერმატოზოიდები, ამასთან, განაყოფიერების უნარი აქვს ან ორივე სახის სასქესო უჯრედს (ფუნქციური ჰ.) ან მხოლოდ ერთ-ერთს (აფუნქციური ჰ.). ფუნქციური ჰ-ის დროს არჩევენ შემთხვევებს, როცა ორგანიზმები წარმოქმნიან უპირატესად ერთი სახის სასქესო უჯრედებს და ცხოვრებისეული, რიგრიგობით გამოდიან ან ერთი, ან მეორე სქესის როლში; ერთდროულად აპრულებენ მამლისა და დედლის ფუნქციას. განაყოფიერებისათვის სარგებლობენ ე. წ. დამატებითი მამლებით. ანომალიური ჰ. შეინიშნება ცხოველთა სამყაროს ყველა ჯგუფში, მ. შ. უმაღლეს ხერხემლიან ცხოველებსა და ადამიანში. ანომალიური ჰ. შეიძლება იყოს ნამდვილი ან ცრუ.

გ. პაპიძე.

ჰ. ადამიანისა. განვითარების მანკი, როდესაც ინდივიდში ერთდროულად შეთავსებულია ორივე სქესის ნიშნები. ჭეშმარიტი ჰ. ვლინდება იმ შემთხვევას, როდესაც ერთდროულად მოქმედებს როგორც მამრობითი სასქესო ჯირკვალი — სათესლე, ისე მდედრობითი — საკვერცხე, რაც იშვიათია. უფრო ხშირია სასქესო ჯირკვალში მამრობითი და მდედრობითი ელემენტების შეთავსება, ე. წ. რთული ორსქესიანი ჯირკვალი. მეორეული სასქესო ნიშნები ჰ-ის დროს ვითარდება მამაკაცის, ქალის და შერეული ტიპის ჩამოყალიბების გზით თუ ჰ-ის ნიშნები ვლინდება სასქესო ჯირკვლის გარეთა შინაგან და გარეთა სასქესო ორგანოებში, აგრეთვე არსებობს სხვა მეორეული სასქესო ნიშნებიც, მაშინ ჰ. სრულია. ჭეშმარიტი ჰ-ის დროს ფსიქიკა და სექსუალური ლტოლვა ცვალებადია (ხან მამაკაცური, ხან ქალური). უფრო ხშირია ფსევდოჰერმაფროდიტიზმი, რ-ის დროსაც აღინიშნება შეუთავსებლობა სასქესო ჯირკვალსა და მეორეულ სასქესო ნიშნებს შორის.

სქესის დიფერენცირებაში დიდი მნიშვნელობა აქვს ჰორმონულ ფაქტორებსა და ქრომოსომულ მექანიზმებს. დედისა და ნაყოფის ჰორმონების შეუთავსებლობა უარყოფით გავლენას ახდენს ნაყოფის სქესის ფორმირებაზე და შეიძლება გახდეს ერთი სქესისათვის დამახასიათებელი სასქესო ჯირკვლისა და საპირისპირო სქესის მეორეული სასქესო ნიშნების ჩამოყალიბების მიზეზი. ფსევდოჰერმაფროდიტიზმის შემთხვევაში გარეთა სასქესო ორგანოების მიხედვით სქესის დადგენა თითქმის შეუძლებელია — სქესის განმსაზღვრელი მთავარი ორგანოა სასქესო ჯირკვალი, ამიტომ, როდესაც სათესლე შეთავსებულია ქალის გარეთა სასქესო ორგანოებთან, საქმე გვაქვს მამრობით ფსევდოჰერმაფროდიტიზმთან და პირიქით, თუ მამაკაცის გარეთა სასქესო ორგანოები და მეორეული სასქესო ნიშნები განვითარდა საკვერცხის, საშვილოსნოსა და საშვილოსნოს ლულების არსებობისას — ფსევდოჰერმაფროდიტიზმი მდედრობითია მამაკაცისა და ქალის ცრუ ჰ-ს ვლინდება გარეთა, შინაგანი და სრული ჰ-ად. მკურნალობა: ქირურგიული ჩარევა, პლასტიკური ოპერაცია, ჰორმონოთერაპია.

ქ. აბაშიძე.

ჰ. მცენარეებში. ბუნებრივი შერეულსქესიანობის ჩვეულებრივ ერთსახლიანობას ეძახიან (ორსახლიანობის ან ცალსქესიანობისაგან განსხვავებით). ტერმ. „ჰ." ბოტანიკაში იხმარება ორსახლიანი მცენარის მდედრობით ეგზემპლარში მტვრიანების ან მამრობით მცენარეში ბუტკოების ანომალიური განვითარების დროს. უმაღლესი მცენარეების შერეულსქესიანობა ჰომოთალიზმია, განსხვავებულსქესიანობა — ჰეტეროთალიზმი.

ჰერმენევტიკა (ბერძ. hermēneutike < hermēneuo — განვმარტავ, ვხსნი), ტექსტების განმარტების ხელოვნება და თეორია. ძვ. ბერძნულ ფილოსოფიასა და ფილოლოგიაში — მრავალმნიშვნელობანი სიმბოლოების, გადატანითი გამოთქმებისა და სხვაგვარის ხელოვნება (მაგ., ნეოპლატონიკოსებთან — ძვ. პოეტების, კერძოდ, ჰომეროსის, ნაწარმოებთა ინტერპრეტაცია); შუა საუკუნეებთან — ბიბლიის ტექსტის, „წმინდა წერილების" „ჭეშმარიტი" გაგების ხელოვნება).

ადრინდ. გერმ. რომანტიზმში ჰ-ის ზოგადფილოს. პრობლემა წამოაყენა ფ. შლეგელმა და დაამუშავა ფ. შლაიერმახერმა, რ-მაც მას უწოდა სხვისი ინდივიდუალობის გაგების ხელოვნება; ე. წ. ისტორიულ (ე დილთაი) ჰ-ს უწოდებენ წერილობითი სახით ფიქსირებული ცხოვრებისეული მოვლენების გაგების ხელოვნებას. ამასვე აღიარებდა ფენომენოლოგია, მაგ., ე. ჰუსერლი შრომაში „წმინდა ცნობიერება" მოითხოვდა ინტენციონალური აქტების ფონის გამოვლენას, რ-ზეც იქმნება „წინასწარი ცოდნა" საგნების შესახებ, შემდეგ კი — ერთიანი ტოტალური ჰორიზონტი, რ-საც მოგვიანებით მან „სიცოცხლის სამყარო" უწოდა. მისი აზრით, „სიცოცხლის სამყარო" შესაძლებელს ხდის ინდივიდთა ურთიერთგაგებას. მ. ჰაიდეგერის ფილოსოფიაში კი „სიცოცხლის სამყარო" უპირატესად ენის რეალობაა, თანამედროვე ბურჟ. ფილოს. ჰ-ის დამუშავებაში დიდი როლი შეასრულა გერმ. ფილოსოფოსმა ჰ. გადამერმა, რ-იც აკრიტიკებს ე. წ. „წინასწარგაგების" ცნებას. მისი აზრით, ჰ. არის არა მხოლოდ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა მეთოდი, არამედ მოძღვრება ყოფიერებაზე, ონტოლოგია.

ენობრივი „სიცოცხლის სამყაროს" თვალსაზრისი საფუძვლად დაედო ე. წ. ფენომენოლოგიურ სოციოლოგიას, რ-იც ხოც. სინამდვილის შემეცნებისათვის აუცილებლად თვლის ბუნებრივი ენის სოციოლოგიური ლოგიკის გაგებას.

ლიტ.: Нозин Л. Г., Понимающая социология, М., 1979; Gadamer H. G., Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik, Tübingen, 1960

ჰერმესი (ბერძ. Hermēs), ძვ. ბერძნულ მითოლოგიაში ზევსისა და მაიას (ატლანტის ასული) ძე (ჰესიოდე). ჩქვიანი, გამჭრიახი, მოხერხებული ჰ. ღმერთების ნების მაცნეა. ზევსის შიკრიკი და მისივე ნების აღმსრულებელი, ყველა საქმის ქვეთილად დამაგვირგვინებელი და ბედნიერებისა და კეთილდღეობის მომნიჭებელი (ჰომეროსი). იგი მივალებულთა სულებს აცილებს ჰადესში, შეუძლია სიზმრებისა და ძილის მოგვრა, ამიტომაც იყო, რომ მას ძილის წინ ზედაშეს სწირავდნენ. ჰ-ს მიაწერენ ქნარის (დაბადებისთანავე არკადიიდან გამოიტაცა და აპოლონის ნახირიდან 50 ძროხა მოიპარავს. გაბრისხებულ აპოლონს ჰ. ზევსისათვის მიუყვანია ქურდობაში გამოსატეხად. მაგრამ როცა მოუსმინა მისი დაკვრა ქნარზე, რ-იც ჰ-ის ხატარა ჰ-ს კუს ბაკნისაგან გაუკეთებია, მაშინ ამ ქნარში გაუცვლია თავისი ძროხები. აპოლონსავე უბოძებია მისთვის ოქროს კვერთხი — ბედნიერების და სიმდიდრის სიმბოლო), ანბანის, რიცხვების გამოგონებას, ლითონმჭედლობის დაწესებას და სხვ. ჰ. ტანვარჯიშის (ena gonis), ვაჭრობა და მოხერხებული სიტყვის (logios) ღვთაებად მიაჩნდათ, რ-იც მიზნის მისაღწევად არ ერიდებოდა ხრიკებს, მზაკვრობას, ქურდობასაც კი. მას მოგზაურთა მფარველად, ნახირისა და საძოვრების ღმერთად რაცხდნენ. ჰ-ის სამშობლო არკადია იყო, მაგრამ თაყვანს სცემდნენ მთელ საბერძნეთში, მისი გამოსახულებანი იდგა გზებზე და ქუჩებში, საზ. შენობებზე (ეს იყო ძირითადად ბოძები, რ-ებზეც ჰ-ის თავი იდგა, ე. წ. ჰერმები — Hermai) ჰ-ს მსხვერპლად სწირავდნენ თაფლს, ლუდის ჩირს, ღვინოს, ღორს, კრავს, თიკანს, ცხვარს და სამსხვერპლო ცხოველის ენას. ხელოვნებაში გამოსახავდნენ წარმოსადეგი ჭაბუკის სახით, რ-საც მშვიდი ნაკვთები, გამჭრიახი და კეთილი გამომეტყველება, ტერფებზე ფრთები ჰქონდა, მას ზოგჯერ ხელში ოქროს კვერთხი ეჭირა, ფრთოსანგველებიანი, ბრტყელი სამგზავრო ქუდი ეხურა. ჰ-ს რომაულებთან შეესატყვისებოდა მერკური (Mercurius), რ-იც უმთავრესად ვაჭრობისა და მოგების მფარველი ღვთაება იყო.

ჰერმესი, *მცირე პლანეტა*. მზის ირგვლივ გარემოიქცევა ძლიერ გაწელილ ორბიტაზე (დიდი ნახევარღერძი — 1,29 ა. ე., ექსცენტრისიტეტი — 0,47). რის გამოც შეიძლება დედამიწას 0,004 ა. ე. მანძილზე მოუახლოვდეს. აღმოაჩინა გერმ. მეცნიერმა კ. რაინმუთმა 1937. შემდგომ ჰ-ზე დაკვირვება აღარ მოხერხდა და იგი დაკარგულად მიაჩნიათ.

ჰერმეტიზმები (ლეგენდარული ეგვიპტელი ბრძენის ჰერმესის სახელიდან, რ-საც მიაწერდნენ ტექსტების მწიგნობრივ დაცვის ხელოვნებას), ავარტებისა, მანქანების, ნაგებობების, ჭურჭლის კედლებისა და შეერთების აღგილებში სითხეებისა და აირების შეუღწევლობის უზრუნველყოფა ჰ-ს ახორციელებენ სხვადასხვა ხერხით. როილებით, შედუღებით, აკუნებენ

სხვ. მამჭიდროებელ და ვაკუუმურ მასალას და ა. შ.

ჰერმეტიზმი (იტალ. poesia ermetica — ჰერმეტული პოეზია, აგრეთვე poesia pura — წმინდა პოეზია და lirica pura — წმინდა ლირიკა), XX ს. 20—30-იანი წწ. მიმდინარეობა იტალიურ პოეზიაში. მისი წარმომადგენლები იყვნენ ჯ. უნგარეტი, ე. მონტალე, ს. კვაზიმოდო, უ. საბა და სხვ. სახელწოდება, რომც საბოლოოდ დამკვიდრდა ფ. ფლორას წიგნის „ჰერმეტული პოეზიის" („La poesia ermetica", 1936) გამოსვლის შემდეგ, გულისხმობს ჩაკეტილობას, სინამდვილისაგან მოწყვეტას, სუბიექტურ განცდათა სამყაროში განრიდებას. ჰ-მა განიცადა ფრანგ. სიმბოლიზმის გავლენა, მაგრამ მჭიდროდ უკავშირდება ეროვნ. კულტ. ტრადიციებს, განსაკუთრებით ჯ. ლეოპარდის პოეზიას, და გამოირჩევა ღრმა პატრიოტიზმით. ჰ-ის წარმომადგენლები წინ აღუდგნენ მუსოლინის დიქტატურას, მის თეორ. „მასობრივ" ფსევდოკულტურას, ფსევდორეალიზმს, „ოპტიმიზმს" და ხელოვნ. ფარისევლურ პოლიტიზირებას. პოლიტ. მითებს ისინი დაუპირისპირდნენ თავიანთი წმინდა ხელოვნებით, დაშიფრული პოეზიით, ჩაუღრმავდნენ ბგერას, სიტყვას, ფრაზას, სახეს. ლექსს უბრუნებდნენ მისივე მითოლოგიას, აღსარების ფორმას. ჰ-ის პოეზია ერთიანად გამსჭვალულია ადამიანის მარტოობის განცდის მძაფრი გრძნობით. მათ დაიკავეს ფაშიზმის მორალური მსაჯულის პოზიცია, რისთვისაც იწოდებოდნენ „შინაგან ემიგრანტებად".

მეორე მსოფლიო ომის წლებში დაიწყო ე. წ. დეჰერმეტიზაცია. ჯ. უნგარეტის გამოკლებით, ჰ-ის წარმომადგენლებმა კვლავ ისწავლეს ნათლად ლაპარაკი.

შ. ტოგონიძე.

ჰერმლინი (Hermlin) შტეფან (ნამდვ. სახ. და გვარი რუდოლფ ლ ე დ ე რ ი, Leder) (დ. 13. IV. 1915, ქემნიცი, ახლანდ. კარლ-მარქს-შტადტი), გერმანელი მწერალი (გდრ). გდრ-ის ხელოვნ. აკად. წევრი (1950). ფაშისტური რეჟიმის წლებში საკონცენტრაციო ბანაკში იჯდა. წერდა კლასიკური ფორმის პათეტიკურად ამაღლებულ, ისტ., პოლიტ., ფილოს. და ესთეტ. რემინისცენციებით დატვირთულ, დახვეწილი მეტაფორებით მდიდარ ლექსებს, პროზაულ ნაწარმოებებს, ნარკვევებს, წერილებს, თარგმნიდა. გდრ-ის ეროვნ. პრემია (1950, 1954). ჰ. ჰაინეს სახ. პრემია (1948, 1972).

ჰერმონასა, VI ს. ბერძნულ-სინდური ქალაქი ტამანის ნ-კ-ზე. შედიოდა ბოსფორის სამეფოს შემადგენლობაში. მდებარეობდა ახლანდ. სტანიცა ტამანის ადგილას. მნიშვნელობითა და სიმდიდრით ჰ. მეორე ქალაქი იყო ბოსფორის აღმ. სანაპიროზე სინდიკ. არქეოლ. გათხრები მიმდინარეობს 1950-იანი წლებიდან (ხელმძღ. ი. ზეესტი). ნაქალაქარზე აღმოჩენილია გიგანტების გამოსახულებიანი მარმარილოს ფრიზის ფრაგმენტები, რ-ებიც აფროდიტეს ტაძარს განეკუთვნება. გამოვლინდა ძვ. წ. IV ს. ოქროს ბოსფორული მონეტების განძი. აღსანიშნავია ძვ. წ. IV ს. მარმარილოს სარკოფაგი, რ-იც ბერძ. ტაძრის ფორმას იმეორებს. პირველ საუკუნეებში ჰ-ს მეშვეობით დამყარდა სავაჭრო ურთიერთობა ბოსფორსა და ალანთა ტომებს შორის. X ს-ში ჰ-ს ტერიტორიაზე დაარსდა ძვ. რუს. ქ. ტმუტარაკანი.

ლიტ.: Гайдукевич В. Ф., Боспорское царство, М.—Л., 1949 (ბიბლიოგრ.).

ჰერმოპოლისი (ბერძნ. Hermopolis). 1. ჰ. დ ი დ ი (Hermopolis Magothē) ძველი ქალაქი ეგვიპტეში (ძვ. ეგვ. ხმუნუ, კოპტური შმუნ, ახლანდ. აშმუნეინი), მდებარეობდა კაიროს სამხრ-ით 300 კმ-ზე, მდ. ნილოსის ნ-ზე. არსებობდა ძვ. წ. IV ათასწლეულიდან. ღვთაების თოთის საკულტო ქალაქი იყო. პტოლემეების, რომაელების მმართველობის დროს აყვავდა. ბიზანტ. ხანაში საეპისკოპოსო ქალაქი იყო. სახელი განითქვა ტაძრებით, ნეკროპოლისით. 2. ჰ. მ ც ი რ ე (Hermopolis Mikra), ძვ. ქალაქი ეგვიპტეში, მდებარეობდა ქ. ალექსანდრიის სამხრ-ით. ახლანდ. დამანჰური.

ჰერნე (Herne), ქალაქი გფრ-ში, ჩრდ. რაინ-ვესტფალიის მხარეში, რურში. ნავსადგური რაინ—ჰერნეს არხზე. 178 ათ. მცხ. (1983). ქვანახშირის, ქიმ., მანქანათსაშ. (ელექტროტექ. და სხვ.), მინის, სამკერვალო მრეწველობა.

ჰეროდე I დ ი დ ი (ბერძნ. Hērodēs) (დაახლ. ძვ. წ. 73—ძვ. წ. 4), იუდეველთა მეფე ძვ. წ. 40-იდან (ფაქტობრივად 37-იდან), წარმოშობით ედომელი. 47-იდან გალილეის მმართველი იყო. 40 რომის სენატმა მეფედ გამოაცხადა, მაგრამ მხოლოდ 37 შეძლო (5-თვიანი ალყის შემდეგ) რომაელთა დახმარებით იერუსალიმის აღება. ატარებდა ქვეყნის ელინიზაციის პოლიტიკას. მარჯვე და სასტიკი განმგებელი იყო. დაუნდობლად უსწორდებოდა თავის პოლიტ. მოწინააღმდეგეებს, არ ინდობდა შვილებსა და ნათესავებს. ჰ. I-მა ხელახლა ააშენა ქ-ები კესარია და სამარია და შეუდგა იერუსალიმის ტაძრის აღდგენას, რაც თავის სიცოცხლეში ვერ დაამთავრა. ცოლად ჰყავდა მაკაბელთა წარმომადგენელი მარიამი. მათეს სახარების თანახმად (2,1), ჰ. I-ს დროს იშვა ქრისტე ბეთლემში; აქვეა (2,16) მოთხრობილი ჰ-ს მიერ ბეთლემსა და მის შემოგარენში შობილი ყრმების გაჟლეტის ამბავი.

ზ. კიკნაძე.

ჰეროდიანე (Hērodianus, Hērodianos) (დაახლ. 170 — დაახლ. 240), რომაელი ისტორიკოსი, წარმოშობით ბერძენი. მისი ცხოვრების შესახებ მწირი ცნობებია შემონახული. ფიქრობენ, რომ იგი, მარკუს ავრელიუსის კარზე მსახურობდა და იმპერატორის ლეგატი იყო სირიაში. მისი ისტ. თხზულება „ისტორიის რვა წიგნი მარკუსის სიკვდილის შემდეგ" მოიცავს პერიოდს მარკუს ავრელიუსის სიკვდილიდან (იმპ. კომოდუსის მმართველობიდან) გორდიანე III-მდე (ე. ი. 180-იდან 238-მდე). ჰ-ის შრომა არ გამოირჩევა სიზუსტით, მაგრამ ბევრ ისეთ საინტერესო ცნობას გვაწვდის მაშინდელი რომის ისტორიიდან, რაც სხვა ავტორებთან არ გვხვდება. წერის მანერით ბაძავს ძვ. ავტორებს, განსაკუთრებით თუკიდიდეს.

თხზ.: Herodiani ab excessu divi Marci libri octo, ed. K. Stavenhagen, Lpz., 1922; რუს. თარგმანი — История в восьми книгах о Римской империи по кончине Марка Аврелия до избрания младшего Гордиана, пер. с греч. В. Оболенского, М., 1829.

ჰეროდოტე (Herodotos) (დაახლ. ძვ. წ. 486, ჰალიკარნასი—დაახლ. ძვ. წ. 424, თურიი, იტალია), ძვ. ბერძენი ისტორიკოსი, „ისტორიის მამად" წოდებული. წარჩინებულთა წრიდან იყო. ცხოვრობდა მშობლიურ ქალაქში, კ. სამოსზე, ათენში; ბევრი უმოგზაურია (ძირითადად შემეცნ. მიზნით) მცირე აზიის სანაპიროებზე, საბერძნეთში, მაკედონიასა და სიცილიაში, ეგვიპტეში, ფინიკიასა და მესოპოტამიაში, არაბეთში, სკვითიასა და კოლხეთში. ჰ. ავტორია ბერძ.-სპარს. ომების ისტორიისა, რ-საც ხელნაწერებში სათაური არა აქვს, თანამედროვე გამოცემებში კი „ისტორია" ან „მუზები" ეწოდება და 9 წიგნად არის დაყოფილი. ნაშრომის ძირითადი თემა — ბერძ.-სპარს. ომების ისტორია — გადაზრდილია მსოფლიო ისტორიაში. თხზულება იწყება აღმოსავლეთის და დასავლეთის შორის კონფლიქტის მიზეზის გარკვევით და მთავრდება სესტოსის აღების (478) ამბით. თხზულების სტრუქტურის ანალიზის საფუძველზე შემუშავდა აზრი, რომ ჰ-ს გეგმით თხზულების ისტორია მილეთიანად (449-მდე) უნდა ყოფილიყო გადმოცემული. ნაწარმოები სალაპარაკო, სადა, ამასთანავე დიდად მხატვრული ენითაა დაწერილი. იონიური დიალექტი უხვად არის გაზავებული ატიკურისა და ეპოსის ენობრივი მონაცემებით. ძირითადი ისტ. ამბავი შეიცავს ბევრ წიაღსვლას, ზოგი მათგანი ისტ. ხასიათისაა, ზოგი ბელეტრისტულია (ავტორის მიერ შეთხზული ან ფოლკლორიდან მოტანილი). ამ ჩანართების მიხედვით ჰ. ევრ. ნოველისტიკის მამამთავრად გვევლინება. ჰ. ანტიკურობისათვის დამახასიათებელ პოლითეიზმს აღიარებს. მსოფლიო წესრიგი მას წარმოუდგენია სამართლიანობის (nemesis) სახით, რ-იც ყველას და ყველაფერს აწონასწორებს წინასწარ დადგენილ საზღვრებში, ამრიგად, სამყაროში ზნეობრივი წესრიგის დამამყარებლად მას ღვთაება (tò Theion) წარმოუდგენია. ჰ-ს ბედისწერის, მოირების, მისნობის, სიზმრების სჯერა, მაგრამ რაციონალიზმის ელემენტებიც საკმაოდ არის წარმოდგენილი მის მსოფლმხედველობაში. ჰ-ს თხზულება ლოგოგრაფოსების ნაწარმოებებზე გაცილებით მაღლა დგას ჭეშმარიტების გარკვევისა და მიზეზების განმარტების თვალსაზრისით. იგი უარყოფითად აფასებს ტირანიას და თანაუგრძნობს დემოკრატიას, კერძოდ, ათენის დემოკრ. რეჟიმს. ყველაფერი ელინური გულწრფელად უყვარს, მაგრამ არაელინურის (ბარბაროსულის) მიმართ ისეთი ობიექტური დამოკიდებულება აქვს, რომ მას „ბარბაროსთმოყვარულს" (philobarbaros) უწოდებდნენ. წყაროებად გამოყენებული აქვს ზეპირი (პირადად ნანახი, სხვათაგან მოსმენილი) და წერილობითი (წარწერები, საბუთები, ბერძ. პოეტების შემოქმედება, ისტ.-გეოგრ. ნაშრომები) წყაროები.

ჰ-ს „ისტორია" ძირითადად სანდო წყაროს წარმოადგენს ბევრი ქვეყნის ისტორიისათვის. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ქართვ. ტომების, საქართვ. ძვ. ისტორიისათვის. იხსენიებს კავკასიონის ქედს; მდ-ებს (ფასისი, არაქსი, ჰალისი); ეუქსინის პონტოსა და კასპიის ზღვას; კოლხიდას ძვ. სახელით (აია) მოიხსენიებს (I, 2; VII, 197). დაინტერესებულია ეთნოგენეზის საკითხით, მისი აზრით, მიდიელებს კოლხი მეფის მიხედვით ეწოდათ სახელი (VII, 62); შავგვრემანი და ხუჭუჭთმიანი კოლხები წარმოშობით ეგვიპტელები არიან, რის საბუთადაც მათ ენას, ცხოვრების წესს, სელის დამუშავების ხერხებს (II, 103—105) იმოწმებს (ძვ. ბერძ. მწერლობაში ამ თეორიამ შემდეგ დიდად მოიკიდა ფეხი). მოცემულია ცალკეულ ტომთა (კოლხების, საპირების, მაკრონების) ლოკალიზაცია (I, 104, II, 104, V, 37, 40). არის ცნობები ქართვ. ტომთა სხვა ხალხებთან ურთიერთობის შესახებ. მაგ.: ტროას ომში ერთ ბანაკში არიან ტროელები და კოლხები ბერძნების წინააღმდეგ (1,2—3); მიდიელ-აზიელ, არაქართვ. ტომებთან ერთად ხალიბებიც არიან კროისოსის მორჩილებაში (I, 28); აქემენიდთა სახელმწიფოს XVIII—XIX სატრაპიებში სხვა ტომებთან ერთად ქართვ. ტომებიც (მოსხები, ტიბარენები, მოსინიკები, მაკრონები, მარები) არიან მოხსენიებული. აღწერილია აგრეთვე სპარსთა მეფის ქსერქსეს ჯარში მყოფი ქართვ. ტომების (ხალიბების, მოსხების, ტიბარენების, მოსინიკების, მაკრონების, მარების, კოლხების, სასპერების) შეიარაღება (VII. 76, 78, 79). ჰ. ეთნ. ცნობებსაც გვაწვდის: კავკასიის მთიელები მრავალფეროვნად ქსოვენ ლეიბებს, ხალიჩებს, მცენარეულ საღებავებს ამზადებენ (I, 203), ხოლო კოლხ. სელი საყოველთაოდ არის აღიარებული (II, 105). მაკრონები და კოლხები იცავენ წინადაცვეთის წესს (II, 104).

გამოც.: ჰეროდოტე. ისტორია, ბერძნ. თარგმნა, წინასიტყვ. და სამეცნიერო დართო

ჰეროდოტე. ბერძნული ორიგინალის რომაული ასლი ძვ. წ. IV ს. მეტროპოლიტენ-მუზეუმი. ნიუ-იორკი.

ო. ყაუხჩიშვილისა, ტ. 1–2, თბ., 1975–76; ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი ო., ჰეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1960; Herodoti historiae recensuit Legrand E., lib. I–II, (ბერძ.-ფრანგ.) P., 1932–54.

ო. ყაუხჩიშვილი.

ჰეროინი, მორფინის წარმოებული (დიაცეტილმორფინი), აქვს ტკივილგამაყუჩებელი მოქმედება, თრგუნავს ცენტრ. ნერვულ სისტემას. მისი ხშირი ხმარებისას ვითარდება ე. წ. ჰეროინიზმი (იხ. ნარკომანია). ჰ. ნარკოტიკია; სამედ. პრაქტიკაში არ იხმარება.

ჰეროლდი (გერმ. Herold, გვიანდ. ლათ. heraldus), შუა საუკუნეების ევროპაში მაცნე. მეფეთა და დიდ ფეოდალთა კარზე — განმკარგველი „წესისა და რაინდის დარბაზისა". ჰ-ს ევალებოდა აგრეთვე გერბებისა და საგვარეულო ნუსხების შედგენა.

ჰერონ ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ი ე ლ ი (Heronus Alexandrinus), ძვ. ბერძენი მეცნიერი მოღვაწეობდა ალექსანდრიაში (I ს.). მის შრომებში სისტემატურად აისახა ანტ. მსოფლიოს ძირითადი მიღწევები გამოყენებით მექანიკაში. „პნევმატიკაში" ჰ-მა აღწერა სხვადასხვა მექანიზმი, რ-ებიც მოძრაობაში მოჰყავდათ გახურებული ან შეკუმშული ჰაერით, ან ორთქლით, მ. შ. სფერო, რ-იც ორთქლის მოქმედებით ფართოვდებოდა, კარის გასაღები ავტომატი, სახანძრო ტუმბო, სხვადასხვა სიფონი, წყლის ორგანი, მარიონეტების მექან. თეატრი და სხვ.

„მექანიკაში" ჰ-მა აღწერა ბერკეტი, ჯალამბარი, სოლი, ხრახნი და მოწყობილი. ჰ-თვის ცნობილი იყო ძალთა პარალელოგრამიც. მან ისარგებლა კბილანური გადაცემით და აავო გზის სიგრძის გასაზომი ხელსაწყო, რ-ის მოქმედების პრინციპი თანამედროვე ტაქსომეტრის ანალოგიურია. ცნობილია ჰ-ის ნაკურთხი წყლის გასაყიდი ავტომატი, რ-იც თანამედროვე სითხის გასაცემი ავტომატების პირველსახეა. ჰ-ის მექანიზმები და ავტომატები ფართოდ ვერ გავრცელდა. იყენებდნენ მხოლოდ სათამაშოებში, გამონაკლისი იყო ჰიდრავლ. მანქანა, რ-ის დახმარებითაც გაუმჯობესდა ანტ. წყალსადენი.

ჰ-ის მათ. შრომები ანტ. გამოყენებითი მათ. ენციკლოპედიაა. ცნობილია ჰერონის ფორმულა, რ-ითაც სამკუთხედის ფართობს მისი სამი გვერდის მიხედვით და სხვ.

ლიტ.: Дильс Г., Античная техника, пер. с нем., М.–Л., 1934.

ჰეროდა, ჰეროდე [Hero(n)das] (ძვ. წ. III ს.), ელინისტური ხანის ბერძენი დრამატურგი, პოეტ-მიმოგრაფოსი. წერდა ქოლიამბებით ანუ „კოჭლი იამბებით" გამართულ პატარა-პატარა საყოფაცხოვრებო სცენებს — მიმიამბებს ანუ მიმებს. ჩვენამდე მოღწეულია მისი 8 მიმი („მაჭანკალი", „მეროსკიპე", „მასწავლებელი", „ღმერთებს ასკლეპიოსის ტაძარში", „ეჭვიანი", „მეგობრები", „მეწაღე", „სიზმარი"), რ-ებიც აღმოაჩინეს 1889 ეგვიპტეში II ს. პაპირუსზე.

ჰერონის ფორმულა, ფორმულა, რ-იც სამკუთხედის ფართობს გამოსახავს მისი სამი გვერდის საშუალებით. სახელდობრ, თუ a, b და c სამკუთხედის გვერდების სიგრძეებია, ხოლო S — მისი ფართობი, მაშინ $S=\sqrt{p(p-a)(p-b)(p-c)}$, სადაც p-თი აღნიშნულია სამკუთხედის ნახევარპერიმეტრი, ე. ი. $p=(a+b+c)/2$. ჰ. ფ. უწოდეს ჰერონის პატივსაცემად.

ჰეროსი, იხ. ქართველთა ეთნარქები.

ჰეროსტრატე (Herostratos), ქ. ეფესის მცხოვრები ბერძენი, რ-მაც განდიდების მიზნით ძვ. წ. 356 დაწვა ეფესის არტემიდეს ტაძარი, მსოფლიოს შვიდი საოცრებიდან ერთ-ერთი. გადმოცემით, იმ ღამეს დაიბადა ალექსანდრე მაკედონელი. ჰ. წამებით მოკლეს, მაგრამ იონიის ქ-ების გადაწყვეტილება, რომ ჰ-ს სახელი სამუდამო დავიწყებას მისცემოდა, ვერ შესრულდა. ძვ. ბერძენმა ისტორიკოსმა თეოპომპოსმა ჰ-ს სახელი შემოუნახა შემდეგ თაობებს. გამოთქმა „ჰეროსტრატეს კომპლექსი" ნიშნავს განდიდების მანიით შეპყრობილი ადამიანის ანტისაზ. ქმედებას.

ჰეროფილე (Herophilos) (დ. დაახლ. ძვ. წ. 300), ძვ. საბერძნეთის ექიმი, ალექსანდრიის სამედ. სკოლის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. პირველმა დაიწყო ადამიანის გვამის გაკვეთა სხეულის აგებულების შესასწავლად. აღწერა თავის ტვინის ნაწილები და გარსები, ზოგიერთი შინაგანი ორგანო, დაადგინა განსხვავება ნერვებსა და იოგებს შორის, აგრეთვე კავშირი ნერვებსა და თავისა და ზურგის ტვინს შორის. აღწერა თვალის ნაწილები, საფუძველი ჩაუყარა პულსის შესწავლას, მიხვდა, რომ მაჯისცემასა და გულის მოქმედებას შორის არსებობს კავშირი და სხვ. ჰ-ს მიაჩნდა, რომ არსებობს 4 ძალა — მკვებავი, გამთბობი, შემგრძნები და მოაზროვნე, რ-ებიც მისი აზრით, ლოკალიზებულია ღვიძლში, ნაწლავებში, გულსა და ტვინში. ჰ-ს მიერ შემოღებული ზოგიერთი ტერმინი დღესაც იხმარება. ჩვენამდე მოაღწია ჰ-ს შრომების ფრაგმენტებმა.

ე. აბაშიძე.

ჰერპესი (ბერძნ. herpēs — ლიქენი < herpō — მივცოცავ), კანისეული დაავადების ჯგუფი, ახასიათებს გამონაყარი (შეჯგუფებული ბუშტუკები); ვლინდება სალტისებრი ლიქენისა და ჰერპესული ინფექციის სახით.

ჰერპესული ინფექცია, ინფექციური დაავადება, რ-საც ახასიათებს კანის, ლორწოვანი გარსების, თვალის, ცენტრ. ნერვული სისტემისა და სხვათა დაზიანება; იწვევს ვირუსი. უფრო ხშირად ზიანდება კანი ლორწოვან გარსებთან შეხების ადგილებში (ტუჩები, ქუთუთოები, სასქესო ორგანოები და სხვ.) დაავადება იწყება დაზიანებული ადგილის მწვავე ტკივილით. შემდეგ ჩნდება გამონაყარი—წითელი ლაქები, რ-ებიც მალე ბუშტუკების ჯგუფად იქცევა; ბუშტუკები სკდება და ქერქით იფარება. განმეორებითი გამოყრისას ბუშტუკები ერთსა და იმავე ადგილებში ჩნდება ხოლმე. ჰ. ი-ის დროს შესაძლებელია შემცივნება, ტემპ-რის მომატება, კუნთების ტკივილი და სხვ. დაავადება, ჩვეულებრივ, 7–12 დღის შემდეგ გამოჯანმრთელებით მთავრდება. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: ანტივირუსული, ყვავილის განმეორებითი აცრა, ვიტამინოთერაპია. პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ა: ორგანიზმის გაკაჟება, გაციებისგან არიდება და სხვ.

ჰერპეტოლოგია (ბერძნ. herpeton — ქვეწარმავალი და ...ლოგია), ზოოლოგიის დარგი, რ-იც შეისწავლის ქვეწარმავლებსა და ამფიბიებს. ადრე ჰ. შეისწავლიდა მხოლოდ ქვეწარმავლებს, ამფიბიების შემსწავლელ დარგს კი ბ ა ტ რ ა ქ ო ლ ო გ ი ა ერქვა.

ჰერსტმონსო (Herstmonceaux), დასახლებული პუნქტი დიდ ბრიტანეთში, ისტ-სასექსის საგრაფოში, ლონდონიდან 70 კმ. სამხრ-ით. სადაც XX ს. 50-იან წლებში გადაიტანეს გრინვიჩის ასტრონომიული ობსერვატორია, რ-იც მანამდე მდებარეობდა ლონდონში, გრინვიჩის პარკში, არახელსაყრელი გახდა ასტრონ. დაკვირვებებისათვის ქალაქის ზრდის გამო.

ჰერტვიგი (Hertwig) ოსკარ (21. IV. 1849, ფრიდბერგი, — 25. X. 1922, ბერლინი), გერმანელი ბიოლოგი. ბერლინის უნ-ტის ანატ. ინ-ტის დამაარსებელი და დირექტორი (1888–1921). ჰ-ის ძირითადი შრომები ეხება უხერხემლოების მორფოლოგიას, ციტოლოგიასა და ემბრიოლოგიას. გამოიკვლია სასქესო უჯრედების განვითარება და განაყოფიერების მოვლენა. თავის ძმასთან რიხარდთან ერთად შეისწავლა შუა ჩანასახოვანი ფურცლის წარმოქმნა და წამოაყენა სხეულის მეორეული ღრუს — ცელომის წარმოქმნის თეორია. ჰ. ემბრიოლოგიაში ექსპერ. მეთოდის გამოყენების ერთ-ერთი პიონერია.

ჰერტვიგი (Hertwig) რიხარდ (23. IX. 1850, ფრიდბერგი, — 3. X. 1937, მიუნხენი), გერმანელი ბიოლოგი. მიუნხენის უნ-ტის პროფესორი (1885–1924). ჰ-მა უმარტივესების გაყოფის შესწავლის საფუძველზე ჩამოაყალიბა ბირთვისა და პროტოპლაზმის მოცულობათა თანაფარდობის კანონი (1903). ჰ-ის აზრით, ბირთვულ-პროტოპლაზმური თანაფარდობის დარღვევა იწვევს უჯრედის გაყოფას. ჰ-ს ეკუთვნის მრავალი მონოგრაფია, რ-ებიც ეხება სხივართების, მწერებისა და ინფუზორიების შესწავლას.

ჰერტოგენბოსი ('sHertogenbosch), ქალაქი ნიდერლანდში, მდ-ების აასა და დომელის შესართავთან. ჩრდ. ბრაბანტის პროვ. ადმ. ცენტრი. 89 ათ. მცხ. (1984). ნავსადგური ზეიდ-ვილემსვარტის არხზე. სარკინიგზო კვანძი. მანქანათსაშენ (განსაკუთრებით ელექტროტექ.), საფეიქრო, ქიმ., სამკერვალო, ტყავ-ფეხსაცმლის მრეწვ., სიგარების წარმოება.

ჰერული ენა, იხ. ალბანური ენა (კავკასიის).

ჰერშელი (Herschel) უილიამ (ფრიდრიხ ვილჰელმ) (15. XI. 1738, ჰანოვერი, — 25. VIII. 1822, სლაუ, ლონდონის ახლოს), ინგლისელი ასტრონომი და ოპტიკოსი. ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1781). პეტერბ. მეცნ. აკად. საპატიო წევრი (1789). იუნოში შეისწავლა უცხო ენები და მუსიკა. 1757 გადასახლდა ინგლისში, სადაც ცნობილი მუსიკოსი გახდა და დამოუკიდებლად შეისწავლა ასტრონომია, დაამზადა ასობით სარკე ტელესკოპებისათვის. 1786–89 აგო — უდიდესი რეფლექტორი (სარკის დიამეტრი — 122 სმ). ასტრონ. დაკვირვებები დაიწყო 1773. აღმოაჩინა პლანეტა ურანი (1781), მისი ორი თანამგზავრი (1787), მათი უკუმოძრაობა (1797), სატურნის ორი თანამგზავრი (1789) გაზომა სატურნისა და მისი რგოლების ბრუნვის პერიოდი (1790), აღმოაჩინა მზის მოძრაობა სივრცეში და სხვ. 70-იან წლებში დაიწყო ვარსკვლავთა დათვლა ცის შერჩეულ არეებში, რის შედეგადაც შეადგინა გალაქტიკის ზომები და დაასკვნა სივრცეში მისი იზოლირებულობა. შეისწავლა ვარსკვლავთა გროვები, საფუძველი ჩაუყარა ვარსკვლავთა სტატისტიკას. აღმოაჩინა ფიზიკურად ორმაგი ვარსკვლავები (1803, შეადგინა 3 კატალოგი), 2500-ზე მეტი ახ. ნისლეული და ვარსკვლავთა გროვა, 162 ჯერადი ნისლეული. შეისწავლა მათი განაწილება სივრცეში და შეამჩნია ცალკეული დაგროვებანი. მაგ., დაგროვება ბერენიკეს თმებში, რ-იც 1953 ვოკულერის მიერ აღმოჩენილი ზეგალაქტიკის ეკვატორული ნაწილია. წამოაყენა და 1802–1811 განავითარა დიფუზური მატერიის შეკუმშვით ვარსკვლავებისა და მათი სისტემების წარმოშობის კოსმოგონიური ჰიპოთეზა. ერთ-ერთმა პირველმა დაიწყო მზისა და ვარსკვლავთა სპექტრების კვლევა.

ტელესკოპთა აგებაში ჰ-ს ეხმარებოდნენ უმცროსი ძმა ა ლ ე ქ ს ა ნ დ ე რ ჰ. (მექანიკოსი) და შვილი ჯ. ჰერშელი, დაკვირვებებში კი — უმცროსი და ასტრონომი კ ე რ ო ლ ა ი ნ ჰ. (1750–1848).

თხზ.: The scientific papers, v. 1–2, L., 1912.

ლიტ.: Еремеева А. И., Вселенная Гершеля, М., 1966; [illegible], Выдающиеся астрономы мира, М., 1966.

ჰერშელი (Herschel) ჯონ ფრედერიკ უილიამ (7. III. 1792, სლაუ, — 11. V. 1871, კოლინგვუდი, კენტის საგრაფო), ინგლისელი ასტრონომი, უ. ჰერშელის შვილი, ლონდონის სამეფო ასტრონ. საზ-ბის პრეზიდენტი. დაამთავრა კემბრიჯის უნ-ტი (1813). ასტრო–

ნომიაში მუშაობა დაიწყო 1816 გააგრძელა და გააფართოვა მამის მიერ დაწყებული ასტრონ კვლევა. 1831 შემოიღო ვარსკვლავიერი სიდიდეების სკალა, შეადგინა ინგლ. ასტრონომის ნ. პოგსონის მიერ 1856 შემოღებული სკალისა. 1834—38 კეთილი იმედის კონცხზე ჩაატარა სისტემ. დაკვირვებანი სამხრ. ცის გამოსაკვლევად; დაკვირვებათა შედეგები გამოაქვეყნა 1847 აღმოაჩინა და შეისწავლა 3000-ზე მეტი ორმაგი ვარსკვლავი (შეადგინა 11 კატალოგი), ვარსკვლავთა გროვები და ნისლეულები (1864 გამოაქვეყნა 5079 ობიექტის კატალოგი). გაზომა მზიდან მოსული სითბოს რაოდენობა. წვლილი შეიტანა ფოტოგრაფიის განვითარებაშიც (სახელდობრ, შემოიღო ტერმინები: „ნეგატივი" და „პოზიტივი"). დაკრძალულია უესტმინსტერის სააბატოში, ი. ნიუტონის საფლავის ახლოს.

ჰერში (Hershey) ალფრედ დეი (დ. 4. XII 1908, ლენსინგი, მიჩიგანის შტ.), ამერიკელი ბიოფიზიკოსი, ამერ. ხელოვნ. და მეცნ. აკადემიის, აშშ ეროვნ. მეცნ. აკად. წევრი (1958). დაამთავრა მიჩიგანის უნ-ტი (1930); ფილოს. დოქტორი (1934). მისი ძირითადი შრომები ეხება ბაქტერიოფაგების გენეტიკას, ვირუსული დნმ-ს ქიმიას. გამოავლინა ბაქტერიოფაგების რეკომბინანტები და ამავე მათი პირველი გენეტ. რუკა (ამერ. მეცნიერ რ. როტმანთან ერთად). 1952 ჰ-მ და მ. ჩეიზმა ნიშანდებული ატომების მეთოდის გამოყენებით დაადგინეს, რომ ბაქტერიოფაგის მემკვიდრეობის მატარებელი არის მისი დნმ. ჰ-მ ბაქტერიოფაგის გამრავლებისას აღმოაჩინა 2 ფაზა: პირველი — ფაგის დნმ-ს კვლავწარმოქმნა, მეორე — ფაგის ცილის სინთეზი. ნობელის პრემია გენეტიკაში (1968), ნობელის პრემია (1969, მ. დელბრუკთან და ს. ლურიასთან ერთად).

ჰერცეგოვინა-ბოსნიის აჯანყება 1875—78, სახალხო-განმათავისუფლებელი აჯანყება ჰერცეგოვინასა და ბოსნიაში თურქული ფეოდალებისა და ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ. აჯანყების მთავარი მამოძრავებელი ძალა იყო გლეხობა მაისი ანტიფეოდალური გამომხატველი რევ. დემოკრ. ჯგუფის ძირითადი საპროგრამო მოთხოვნები იყო. მთელი მიწის გადაცემა გლეხებისათვის, დემოკრატ. სახელმწ. წყობილება, ბოსნიისა და ჰერცეგოვინის გაერთიანება დემოკრ. სამხრეთ სერბიასა და ჩერნოგორიასთან. ლიბერ. ბურჟუაზია კმაყოფილდებოდა ბოსნიის სერბიასთან და ჰერცეგოვინის ჩერნოგორიასთან შეერთების მოთხოვნით. აჯანყების საბაბი გახდა გ. წ. მეათედის გადიდება. აჯანყება 5 ივლ. დაიწყო და აგვ-ში მთელი ჰერცეგოვინა მოიცვა. აჯანყებულთა რიცხვმა 10—12 ათ. კაცს მიაღწია აგვ-ში აჯანყება ბოსნიაშიც დაიწყო. აჯანყებულებმა მთელ რიგ წარმატებებს მიაღწიეს, მათ დასახმარებლად სხვადასხვა ქვეყნიდან ჩავიდნენ მოხალისეები ჰ-ბ ა-მ დააჩქარა ე. წ. ბოსნიის კრიზისის (1875—78) დაწყება. 1876 წ. 30 ივნ. სერბიამ და ჩერნოგორიამ ოსმალეთს ომი გამოუცხადეს. ბერლინის კონგრესის 1878 გადაწყვეტილებით, ბოსნია და ჰერცეგოვინა, რ-საც რუს.-თურქ. ომის (1877—78) შედეგად ავტონომია მიიღეს, ოკუპირებული უნდა ყოფილიყო ავსტრიაუნგრეთის მიერ. 1878 ივლ.-ოქტ-ში ავსტრ.-უნგრ. ჯარებმა დაძლიეს ხალხის შეიარაღებული წინააღმდეგობა და დაიპყრეს ისინი. ამ ყოველი მიწების ოკუპაცია.

ჰერცი (Hertz) გუსტავ (22. VII. 1887, ჰამბურგი,—1975). გერმანელი ფიზიკოსი. გერმანიის მეცნ. აკად. წევრი ბერლინში. ჰაინრიხ ჰერცის ნათესავი. სწავლობდა გეტინგენის, მიუნხენისა და ბერლინის უნ-ტებში. 1917-იდან იყო ბერლინის უნ-ტის პრივატ-დოცენტი. 1920—25 მუშაობდა ეინდჰოვენში, ფილიპსის ქარხნის ნათურის ლაბორატორიაში 1925—27 ჰალეს უნ-ტის, ხოლო 1928—35 — ბერლინის უმაღლესი ტექ. სკოლის პროფესორი. 1935—45 ხელმძღვანელობდა კვლევით სამუშაოებს სიმენსის ქ-ნების ლაბორატორიაში 1945—54 მუშაობდა სსრკ-ში, 1954-იდან ლაიფციგის ფიზ. ინ-ტის პროფესორი და დირექტორი. 1913 ჯ. ფრანკთან ერთად ჩაატარა აირის ატომებსა და მოძრავ ელექტრონებს შორის დაჯახების კლასიკური გამოკვლევები (იხ. ფრანკ—ჰერცის ცდა) და ექსპერიმენტულად დაამტკიცა ატომის ენერგიის დისკრეტული დონეების არსებობა. შეისწავლა რენტგენის სხივების შთანთქმის სპექტრები და სხვ. იყო მრავალი ქვეყნის მეცნ. აკადემიების წევრი, სსრკ მეცნ. აკად. უცხოელი წევრი (1958). ნობელის პრემია (ჯ. ფრანკთან ერთად, 1925), სსრკ სახელმწ. პრემია (1951).

ლიტ.: Gustav Hertz in der Entwicklung der modernen Physik, B., 1967.

ჰერცი (Hertz) ფრიდრიხ ოტო (დ. 26 III. 1878), ავსტრიელი სოციალ-დემოკრატი, სოციოლოგი, ისტორიკოსი, ეკონომისტი. დაამთავრა ვენის უნ-ტი. 1920—30 მინისტრის მრჩეველი ავსტრ. ფედერ. კანცელარიაში, 1930—33 ეკონ. და სოციოლოგიის პროფესორი ჰალეს უნ-ტში. 1938 ემიგრაციაში წავიდა ინგლისში. რეფორმისტ უწყვეტა მარქსისტულ ავტ. მოძღვრებას, უარყოფდა სოფლის მეურნეობაში კაპიტალის კონცენტრაციისა და ცენტრალიზაციის არსებობას. იყო „ნიადაგის კლებადი ნაყოფიერების კანონის" მომხრე. რუსეთში ჰ-ის თანამოაზრეები იყვნენ ს. ბულგაკოვი და ვ. ჩერნოვი ჰ-ის შეხედულებები გააკრიტიკა ლენინმა ნაშრომში „აგრარული საკითხი და „მარქსის კრიტიკოსები"".

თხზ.: Аграрный вопрос, СПб., 1899; М., 1900

ლიტ.: ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., აგრარული საკითხი და „მარქსის კრიტიკოსები", თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 5. ა. სიღამონიძე.

ჰერცი (Hertz) ჰაინრიხ რუდოლფ (22. II. 1857, ჰამბურგი, — 1. I. 1894, ბონი), გერმანელი ფიზიკოსი, ელექტროდინამიკის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. სწავლობდა დრეზდენის უმაღლეს ტექ. სკოლაში, მიუნხენისა და შემდეგ ბერლინის უნ-ტებში. 1880-იდან იყო ჰ. ჰელმჰოლცის ასისტენტი. 1883—85 — კილის უნ-ტის დოცენტი, 1885—89 — კარლსრუეს უმაღლესი ტექ. სკოლის პროფესორი, 1889-იდან — ბონის უნ-ტის პროფესორი. ძირითადი შრომები აქვს ელექტროდინ. საკითხებზე. მაქსველის განტოლებებიდან გამომდინარე, ჰ-მა 1886—89 ექსპერიმენტულად დაამტკიცა ელექტრომაგნ. ტალღების არსებობა და გამოიკვლია მათი თვისებები (სარკიდან არეკვლა, გარდატეხა პრიზმებში და ა. შ.) ელექტრომაგნ. ტალღებს ჰ. ლებულობდა თავის მიერ გამოგონებული ვიბრატორით. ჰ-მა ექსპერიმენტულად დაადასტურა მაქსველის თეორიის დასკვნა იმის შესახებ, რომ ელექტრომაგნ. ტალღების გავრცელების სიჩქარე ჰაერში ტოლია სინათლის სიჩქარისა, დაადგინა ელექტრომაგნ. და სინათლის ტალღების თვისებათა იგივეობა, შეისწავლა აგრეთვე გამტარში ელექტრომაგნ. ტალღების გავრცელება და აჩვენა მათი გავრცელების სიჩქარის გაზომვის წესი. განავითარა რა მაქსველის თეორია, ელექტროდინ. განტოლებებს მისცა სიმეტრიული ფორმა, რისიც კარგად წარმოაჩენს სრული ურთიერთკავშირის ელექტრულისა და მაგნ. მოვლენებს შორის. იმ ჰიპოთეზიდან გამომდინარე, რომ ეთერს წარიტაცებს მოძრავი სხეულები, ააგო მოძრავი სხეულების ელექტროდინამიკა, მაგრამ მისი ელექტროდინამიკა ცდისეულ წინააღმდეგობაში აღმოჩნდა და მოგვიანებით ადგილი დაუთმო ჰ. ლორენცის ელექტრონულ თეორიას.

1886—87 ჰ პირველი დააკვირდა გარე ფოტოეფექტს და აღწერა იგი. დაამუშავა რეზონანსტორული კონტურის თეორია, შეისწავლა კათოდური სხივების თვისება და სხვ. წიგნში, რ-საც „მექანიკის პრინციპები" (1894) ეწოდება, ერთიანი პრინციპიდან (რ-საც ჰ ე რ ც ი ს პ რ ი ნ ც ი პ ი ეწოდა) გამომდინარე, გამოიყვანა მექან. ზოგადი თეორემები (იხ. უმცირესი სიმრუდის პრინციპი). ჰ-ის სახელი უწოდეს სიხშირის ერთეულს.

ჰ-ის შრომებმა განაპირობა უმავთულო ტელეგრაფიის, რადიოკავშირის, ტელევიზიის, რადიოლოკაციისა და სხვ. დარგების შექმნა.

თხზ.: Gesammelte Werke, Bd. 1—3, Lpz., 1895—1914

ჰერცი, რხევის სიხშირის ერთეული სახელი ეწოდეს ჰ. ჰერცის პატივსაცემად. შემოკლებული აღნიშვნები: ქართ.—ჰც, საერთაშ — Hz. 1 ჰ არის იმ პერიოდული პროცესის სიხშირე, რ-ის დროსაც 1 წმ განმავლობაში პროცესის 1 ციკლი სრულდება. ფართოდ გამოიყენება ჰ-ის ჯერადი ერთეულები: კილოჰერცი (10^3 ჰც), მეგაჰერცი (10^6 ჰც) და სხვ.

ჰერცინული დანაოჭება, შუა და გვიანდ. პალეოზოურ დროში გამოვლენილი დანაოჭება. დაიწყო დევონური პერიოდის ბოლოს, უდიდეს ინტენსიურობას მიაღწია კარბონულ პერიოდში. უკანასკნელი მოძრაობები გამოვლინდა პალეოზოური ერის დასასრულსა და მეზოზოური ერის დასაწყისში. ჰ. დ-ის შედეგად წარმოიქმნა დას., ცენტრ. და სამხრ. ევროპის, ჩრდ. დას. აფრიკის, ჩრდ. კავკასიის და კავკასიონის, ურალის, ტიან-შანის, ალთაის, მონღოლეთის, დიდი ხინგანის, აპალაჩების, კანადის არქტ. არქიპელაგის, სამხრ. ამერ. ანდების, ავსტრალ. ალპებისა და სხვა ნაოჭა მთათა სისტემები — ჰ ე რ ც ი ნ ი დ ე ბ ი. ჰ მთაგორების მიხედვით ჰ. დ-ის ფაზისებია: ბრეტონული (დევონური და კარბონული პერიოდების საზღვარზე), სუდეტური (ადრინდ. და შუა კარბონული ეპოქების საზღვარზე), ასტურიული (შუა და გვიანდ. კარბონული ეპოქების საზღვარზე), ზაალური (ადრინდ. და გვიანდ. პერმული ეპოქების საზღვარზე), პფალცური (პერმული და ტრიასული პერიოდების საზღვარზე).

ჰერცის პრინციპი, იხ. უმცირესი სიმრუდის პრინციპი

ჰერცოგი (გერმ. Herzog), ძვ. გერმანელებთან ტომის (ლათ. dux) არჩეული სამხედრო ბელადი. დას. ევროპაში ადრინდ. შუა საუკუნეებში — ტომის მთავარი; ფეოდ. დაქუცმაცებულობის პერიოდში — დიდი ტერიტ. მფლობელი (სამხ. ლენურ იერარქიაში მეორე ადგილზე იყო მეფის შემდეგ). ფეოდ. დაქუცმაცებულობის მოსპობის შემდეგ — ერთ-ერთი მაღალი თავადაზნაურული ტიტული.

ჰერცფელდი (Herzfeld) ერნსტ (23 VII 1879, ცელე, — 21. I 1948, ბაზელი), გერმანელი არქეოლოგი და ფილოლოგ-ირანისტი, ბერლინის (1918—35) და პრინსტონის (აშშ, 1936-იდან) უნ-ტების აღმოსავლეთის არქეოლ. პროფესორი. გამოაქვეყნა ძვ. აღმოსავლეთის, უმთავრესად ძვ. ირანული კულტ. დამწერლობისა და არქიტ. ძეგლები. ხელმძღვანელობდა გათხრებს სამარაში (1911—13), პერსეპოლისში (1931—34) და სხვ.

ჰერცშპრუნგი (Hertzsprung) ეინარ (8. X. 1873, ფრედერიქსბერგი, დანია,— 21. X. 1967, ტელესე, დანია), დანიელი ასტრონომი ნიდერლანდებისა და დან. მეცნ. აკად. წევრი, პარიზის მეცნ. აკად. წ.-კორ. განათლებით ინჟინერ-ქიმიკოსი. იყო ასტრონ. პროფესორი გეტინგენში, პოტსდამში, ლეიდენში. 1935—45 — ლეიდენის ობსერვ. დირექტორი. აღმოაჩინა გიგანტი ვარსკვლავები სპექტრულ კლასებსა

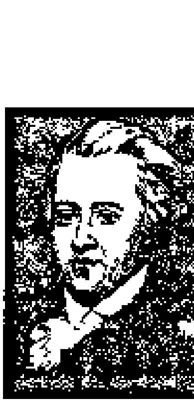
უ. ჰერშელი

გ. ჰერცი

ჰ. რ. ჰერცი

სურ. 1. ჰერცშპრუნგ — რესელის დიაგრამა გალაქტიკის ბირთვული მდებარეობის ვარსკვლავებისათვის — მზის მახლობლად არეში და გაბნეულ გროვებში მდებარე ვარსკვლავებისათვის. ვარსკვლავთა უმრავლესობა ე. წ. მთავარ მიმდევრობაზეა, რომელიც დიაგრამის დიაგონალს მიჰყვება ზედა მარცხენა კუთხიდან (ლურჯი ნათელი ცხელი ვარსკვლავები არიან) ქვედა მარჯვენა კუთხისკენ (მკრთალი წითელი ცივი ვარსკვლავები არიან). ამასთან, ეს მიმდევრობა მოიცავს ყველა სპექტრულ კლასს, სახელდობრ, მზეზე 1000-ჯერ ძლიერ ნათებიან ცხელ (მაგ., სპიკა, B სპექტრული კლასი), თეთრ (სირიუსი, A), მოყვითალო-თეთრს (პროციონი, F), ყვითელ (მზე, G), ნარინჯისფერ (ეფსილონ ე., K) და მზეზე 1000-ჯერ ნაკლებ ნათებიან წითელ ჯუჯა (კრიუგერ 60, M) ვარსკვლავებს. მთავარი მიმდევრობის მარჯვნივ განლაგებულია გიგანტი ვარსკვლავები (მაგ., ალდებარანი). მათ ზემოთ — ზეგიგანტები, რომელთა ნათება მზისას 10^4 — 10^5-ჯერ აღემატება (მაგ., რიგელი, B). ქვემოთ კი — ქვეჯუჯები და თეთრი ჯუჯები — მზეზე უფრო ცივი ვარსკვლავები, რომელთა ნათება მზისას 10^{-4}-ჯერ ნაკლებია; მასთან ერთად ვარსკვლავების მცირე რაოდენობა, რომელთა შორის ცვალებადი ვარსკვლავებიც არის. დიაგრამის ზედა ნაწილი, რომელიც მიუთითებს სხვადასხვა ტიპის ვარსკვლავების განაწილებაზე, ვარსკვლავთა ევოლუციის კვლევისათვის მნიშვნელოვანია, რადგან გვიჩვენებს, თუ როგორ იცვლება ვარსკვლავის ნათება და ტემპერატურა მისი ევოლუციის სხვადასხვა სტადიაზე.

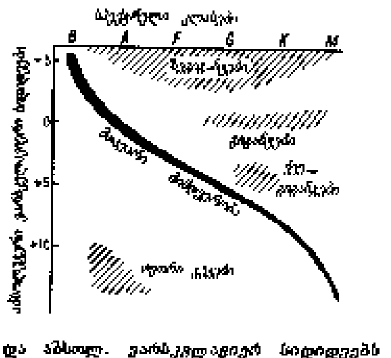

და ამსოლ. ვარსკვლავიერ სიდიდეებს შორის, რ-იც დამოუკიდებლად გამოიკვლია ჰ. რესელმა (იხ. ჰერცშპრუნგ — რესელის დიაგრამა) 1914—19 ბირთვულმა გამოიყენა ფოტოგრაფიის ორმაგი ვარსკვლავების შესწავლისას.

ლიტ.: Паннекук А., История астрономии, пер. с англ., М., 1966.

ჰერცშპრუნგ — რესელის დიაგრამა, „სპექტრი — ნათობის" დიაგრამა, ვარსკვლავების სპექტრულ კლასსა (ან ზედაპირის ტემპ-რასა) და აბსოლუტურ ვარსკვლავიერ სიდიდეს (ან ნათობის ლოგარითმს) შორის დამოკიდებულების დიაგრამა. აღმოაჩინა ე. ჰერცშპრუნგმა, ხოლო დამოუკიდებლად შეისწავლა ჰ. რესელმა. ამ დიაგრამაზე ვარსკვლავები ქმნიან მკვეთრად გამოყოფილ ჯგუფებს. ვარსკვლავთა უმრავლესობა განლაგებულია ე. წ. მთავარ მიმდევრობაზე, დანარჩენი კი — ზეგიგანტების, ქვეგიგანტების, გიგანტების, ქვეჯუჯების და თეთრი ჯუჯების ჯგუფებში (იხ. სურ.).

ჰესე (Hesse) ჰერმან (2. VII. 1877, კალვი, ვიურტემბერგი, — 9. VIII. 1962, მონტანიოლა, შვეიცარია), გერმანელი მწერალი. ნობელის პრემიის ლაურეატი (1946). 1912-იდან ცხოვრობდა შვეიცარიაში.

ჰ. ინტელექტუალურ მწერალთა რიგს განეკუთვნება; მის თხზულებებში ფსიქოლოგიური სიღრმე და ფილოსოფიური აზროვნება ხშირად გამსჭვალულია აზიური კულტურებიდან გამომდინარე იდეებს. ჰ-მ რთული შემოქმედებითი ევოლუცია განვლო. ადრინდ. ნაწარმოებები („რომანტიკული სიმღერები", 1899, „ჰერმან ლაუშერი", 1901) აღბეჭდილი იყო ესთეტიზმითა და ნეორომანტ. სულისკვეთებით; მომდევნო წლებში თავი იჩინა რეალისტური, სოც.-კრიტ. ტენდენციებმა (რომანები „პეტერ კამენცინდი", 1904; „ბორბლების ქვეშ", 1906). ჰ-ს I მსოფლიო ომის შემდგომ შემოქმედებას ღრმა კვალი დააჩნია დასავლეთის სამყაროს სულიერ-კულტ. კრიზისის განცდამ. მის ნაწარმოებთა ცენტრში მოექცა თვითშეცნობისა და ჰარმონიული პიროვნების ჩამოყალიბების პრობლემა (რომანი „დემიანი", 1919), რაც მის ნოველისტიკაშიც დამკვიდრდა („კლაინი და ვაგნერი", 1920; „კლინგზორის უკანასკნელი ზაფხული", 1920). ჰ-ს შემდგომ რომანებსა და მცირე პროზაულ თხზულებებს საფუძვლად უდევს „სულის ბიოგრაფიის" ფორმა. რომანში „ტრამალის მგელი" (1927)

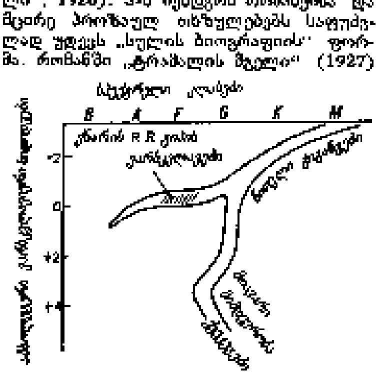

სურ. 2. ჰერცშპრუნგ — რესელის დიაგრამა გალაქტიკის სფერული გროვების ვარსკვლავებისათვის — სფერული გროვების ვარსკვლავებისათვის მიღებული დიაგრამისაგან განსხვავებით, ამ დიაგრამის მთავარი მიმდევრობის ზედა ნაწილში ზეგიგანტები არაა, რაც აიხსნება ორივე მდგენელისთვის ვარსკვლავთა ასაკის (ევოლუციის დაკვირვებად სტადიაში) და ქიმიური შედგენილობის სხვაობით (სფერული გროვების ვარსკვლავები უფრო ხანდაზმულია და ცოტა ლითონს შეიცავს).

სოციალური „პოპულარული" ხასიათი და საზოგადოების პოლიტიკური ურთიერთშეთანხმების იდეა წარმოჩენილია. ეს პრობლემა ღრმად მუშავდება რომანებში „ნარციზი და გოლდმუნდი" (1930), „აღმოსავლეთში მოგზაურობა" (1932). „მინის მძივების თამაში" (1943) დიდ ყურადღებას იმსახურებს ჰ-ს ექსპრესიული ხასიათის თხზულებები („მოგზაურობა", 1926; „ნიურნბერგის მოგზაურობა", 1927); ნაკლებად მნიშვნელოვანია გამოსახვის ტექნ. ფორმებზე დაფუძნებული მისი ლირიკა. ჰ-ს პროზისათვის დამახასიათებელია თხრობის ინტელექტუალიზაცია, ესეიზმი, სიმბოლურ-ალეგორიული ელემენტების სიჭარბე და ფილოს. სიღრმე. მის თხზულებებში ორი სინამდვილეა წარმოდგენილი — გარეგანი, ყოფით-ემპირიული და შინაგანი, სიმბოლურ-ალეგორიული, რ-საც თვითონ უწოდებს „მაგიურს".

ჰ-ს მიღებული აქვს მრავალი ლიტ. პრემია — ფონტანეს (1919), გოეთეს (1946), რააბეს (1950), გერმ. წიგნით მოვაჭრეთა მშვიდობისა (1955) და სხვ. 1966 დაარსდა ჰ-ს სახ. ლიტ. პრემია.

თხზ.: პეტერ კამენცინდი, ბერიკი, ყრონიკული თხზულებანი, «ცისკარი», 1972, № 7; მოხეტიალე დიდის ამბავი, თბ., 1979; დამსჯელნი — ტრამალის მგელი, თბ., 1986.

ლიტ.: ვარაზაშვილი რ., ჰერმან ჰესეს შემოქმედების პრობლემები, თბ., 1980; მისივე, „სახელი" და „ბედი" ჰერმან ჰესეს შემოქმედებაში, «ცისკარი», 1982, № 3; მისივე, Мир романа Германа Гессе, Тб., 1984.

რ. ვარაზაშვილი.

ჰესენი (Hessen), მხარე გფრ-ში. ფართ. 21,1 ათ. $კმ^2$, მოსახლ. 5,6 მლნ. კაცი (1983). მთავარი ქალაქი — ვისბადენი. ჰ-ის დას. ნაწილი უჭირავს რაინის ფიქლოვანი მთების აღმ. შტოებს, შუა და აღმ. ნაწილი — რაინჰარდსვალდის, ჰაბიხტსვალდის, კნიულის, ფოგელსბერგის, ხაზრიბერის რენის (სიმაღლე 950 მ-მდე) მთებს, სამხრ. — ოდენვალდის დას. ნაწილსა და რაინ-მაინის შუამდინარეთში მდებარე დაბლობს. ჰავა ზომიერი, ზღვიურიდან კონტინენტურზე გარდამავალია. მთები შემოსილია ფართოფოთლოვანი ტყით.

ეკონომიკურად აქტ. მოსახლ. ძირითადი ნაწილი დასაქმებულია მრეწველობაში. ჰ. აირსადენით უკავშირდება რურს, ნავთობსადენით — კელნის რ-ნსა და როტერდამს. იღებენ მურა ნახშირს, კალიუმის მარილებს, რკინის მადანს. განვითარებულია მძიმე მრეწველობა, ქიმ. (მ. შ. ფარმაცევტული), მანქანათმშ. (სატრანსპ., ელექტროტექ.), ტყავის, რეზინის მრეწვ., საოჯახო და სავაჭრო-კომპლექსი სამრეწვ. მნიშვნელოვანი სამრეწვ. ცენტრია მაინის ფრანკფურტი. მოჰყავთ მარცვლეული კულტურები, ჭარხალი. სავაჭრო ბაღები განვითარებულია მევენახეობა, მეხილეობა, მებოსტნეობა.

სანაოსნო რაინი და მაინი მთავარი სატრანსპ. გზებია. მაინის ფრანკფურტი განვითარებულია ტურიზმი. არის ბალნეოლ. კურორტები.

სახელწოდება მიიღო ადრინდ. შუა საუკუნეებში ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები გერმ. ჰესების ტომისაგან XIII ს-ში გაჩნდა გერმ. ერთ-ერთი ტერიტ. სამთავრო (ლანდგრაფობა კასელი, 1277-იდან) 1526 ჰ. გახდა იმპერიის მონაწილე. 1526 ჩატარდა რეფორმაცია. 1567 ის — ჰესენ-კასელისა და ჰესენ-დარმშტადტის სამთავროდ გაიყო. 1866 ჰესენ-კასელის სამთავრო (1803—66 საკურფიურსტო) ანექსირებულ იქნა პრუსიის მიერ და ჰესენ-ნასაუს პროვინციაში შევიდა. ჰესენ-დარმშტადტი (1806—18 დიდი საჰერცოგო) 1918-იდან ჰ-ის რესპუბლიკა (მხარე) გახდა. ფაშისტური გერმ. დამარცხების (1945) შემდეგ ჰ-ის ნაწილი შევიდა ამერიკის, ნაწილი — საფრ. საოკუპაციო ზონებში. 1949-იდან გფრ-ის შემადგენლობაშია.

ჰესენის ბუზი (Mayetiola destructor), კოღოსებრთა მწერი მწერალთა ოჯახისა, პურეულის მარცვლეულების საზიანო მავნებელია. მისი სხეულის სიგრძე 2,5—3,5 მმ აღწევს, ფერად მუქი რუხი ან შავია. გავრცელებულია ევროპაში, ჩრდ. ამერიკაში, აზიაში; სსრკ ევრ. ნაწილში, შუა აზიაში, ციმბირში, ამიერკავკასიაში. საქართველოში გვხვდება აღმ. საქართველოს ზოგიერთ რ-ნში, სადაც 2—4 თაობას იძლევა. მწერის ზრდასრული მატლები საშემოდგომო ხორბლის ჯეჯილზე, ძირნაყარზე და საგაზაფხულო მარცვლოვნებზე გამოიზამთრებენ, აპრილში ჭუპრდებიან და გამოფრენილი ბუზები კვერცხებს დებენ ფოთლის ზედა მხარეზე. მატლი წუწნის და აზიანებს ღეროს, რ-იც წვრილდება, იღუნება და იქცევა. ბრძოლის ღონისძიებანი: ბუზების ფრენის პერიოდში ქლოროფოსის სუსპენზიის შესხურება, მეტაფოსის შეფრქვევა.

ლ. შაქარაშვილი.

ჰესი (Hess) ვიქტორ ფრანც (24. VI. 1883, ვალდშტაინი, — 17. XII. 1964, მაუნტ-ვერნონი, ნიუ-იორკი), ავსტრიელი ფიზიკოსი. სწავლობდა გრაცისა და ვენის უნ-ტებში. 1920-იდან პროფესორი გრაცის, შემდეგ კი ინსბრუკის უნ-ტში. 1938 გადავიდა აშშ-ში და დაიკავა კათედრა ფორდჰემის უნ-ტში. ჰ-ის ძირითადი შრომები ეხება კოსმ. სხივების ფიზიკას, რადიოაქტიურობას, ატომის თეორიას, ოპტიკას. 1912 აღმოაჩინა, რომ ჰაერის იონიზაცია იზრდება სიმაღლის მიხედვით და ამის საფუძველზე იგარაუდა კოსმ. წარმოშობის გამოსხივების (კოსმოსური სხივების) არსებობა. ნობელის პრემია (1936).

ჰესი (Hess) რუდოლფ (დ. 26. IV. 1894, ალექსანდრია, ეგვიპტე), ფაშისტური გერმანიის ერთ-ერთი მთავარი სამხედრო დამნაშავე. ნაციონალ-სოციალ. პარტიის წევრი 1920-იდან. 1925-იდან ა. ჰიტლერის პირადი მდივანი, 1933-იდან პარტიული მოადგილე. გერმ. მიერ II მსოფლიო ომის (1939—45) გაჩაღებისა და ანტიფაშისტური ძალების წინააღმდეგ ტერორის ერთ-ერთი მთავარი ორგანიზატორი. 1941 მაისში ჩაფრინდა დიდ ბრიტანეთში და ჰიტლერის სახელით შეთავაზა გერმ. კავშირი და მონაწილეობა სსრკ-ის წინააღმდეგ ლაშქრობაში. ნიურნბერგის პროცესზე 1945—46 უვადო პატიმრობა მიუსაჯეს, რ-საც იხდის (1946-იდან) შპანდაუს (დას. ბერლინი) ციხეში.

ჰესი, გესი, ჰერმან (გერმან ივანეს ძე) [26. VII (7. VIII). 1802, ჟენევა, — 30. XI (12. XII). 1850, პეტერბურგი], რუსი ქიმიკოსი, პეტერბ. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1830). პეტერბ. სამთო ინ-ტის პროფესორი (1832—49). 1840 აღმოაჩინა თერმოქიმიის ძირითადი კანონი [ჰესის (გესის) კანონი]. 1842 დაადგინა თერმონეიტრალურობის წესი, აღმოაჩინა რამდენიმე ახ. მინერალი და სხვ.

თხზ.: Термохимические исследования, [М.], 1958.

ჰესიოდე (Hēsiodos), ძვ. ბერძენი ეპიკოსი პოეტი, მოღვაწეობდა დაახლ. ძვ. წ. VIII—VII სს. მიჯნაზე. ჰომეროსთან ერთად ითვლება ბერძნ. ეპიკური პოეზიის მამამთავრად. ანტ. პოეტთა შორის ჰ. პირველია, რ-იც გვაწვდის ავტობიოგრ. ცნობებს. მისი სახელით სრულად მოღწეულია 2 პოემა — „თეოგონია" და „სამუშაონი და დღენი", მასვე მიაწერენ „ჰერაკლეს ფარს" და ფრაგმენტებად მოღწეულ „ქალთა კატალოგს", „ეპითეტს" და სხვ. „თეოგონია" დაქტილური ჰექსამეტრით გამართული 1022 სტრიქონის შემცველი გენეალოგიური ხასიათის პოემაა, რ-შიც პირველად არის სისტემაში მოყვანილი სამყაროსა და ღმერთთა წარმოშობის შესახებ არსებული მითოლოგიური ინფორმაცია. „სამუშაონი და დღენი" 828-სტრიქონიანი დიდაქტ. ხასიათის

პოემაა, რაშიც ავტორი მთელ. მასალაზე დაყრდნობით აღამიანებს აძლევს პრაქტ. რჩევა-დარიგებებს. საყურადღებოა პოემის საკუთარი „მეს" ჩართვა ესისში, ეთიკური პრობლემატიკის წინ წამოწევა. მრავალრიცხოვანი ამსტრ. ტერმინის შექმნა და პოემაში დამკვიდრება ჰ. გვირგვინებს აშკარა მიმართებებს ძვ. აღმოსავლეთის ლიტ-რასთან, როგორიც, კოსმოგონიისა და თეოგონიის. ისე მთელ რიგ საკვანძო დებულებათა წარმოდგენის მხრივ. ჰ-მ დიდი გავლენა მოახდინა ანტ ლიტ-რაზე; როგორც ჰომეროსს, მასაც გაუჩნდნენ მიმდევრები. რ-თა მთელი სკოლა შეიქმნა.

თხზ. იხ. Эллинские поэты в переводах В. В. Вересаева, М., 1963

ლიტ. ყაუხჩიშვილი ს., ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; წერეთელი გრ., ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, ტფ., 1937

რ. გორდეზიანი.

ჰესის (ჰესის) კანონი, თერმოქიმიის ძირითადი კანონი, რ-ის თანახმად რეაქციის სითბური ეფექტი დამოკიდებულია მხოლოდ სისტემის საწყისსა და საბოლოო მდგომარეობაზე და არ არის დამოკიდებული შუალედ მდგომარეობასა და გადასვლის გზებზე (იხ. ნახ.). აღმოაჩინა ჰ. ჰესმა 1840 ექსპერ. გამოკვლევების საფუძველზე

ჰესპეროფორნისები (Hesperornithiformes), ამოწყვეტილი კბილიანი ფრინველების რიგი. ცხოვრობდნენ ცარცულ პერიოდში (80 — 90 მლნ. წლის წინ) აერთიანებს 2 გვარის (Hesperornis და Hargeria) 4 სახეობას. ნაპოვნია კანზასში (აშშ); შესაძლოა ამავე რიგს ეკუთვნოდეს კიდევ 3 გვარის (Enaliornis, Neogaeornis, Baptornis) 4 სახეობა ჰ. უძველესი ფრინველები არიან პრიტერაინისა და არქეოპტერიქსის შემდეგ; კარგად ცურავდნენ და ყვინთავდნენ, ფრთები ჩანასახოვან სტადიაში ჰქონდათ. გარეგნულად თანამედროვე ლოონებს ჰგავდნენ.

ა. ჟორდანია

ჰეტერა [ბერძ. hetaira — მეგობარი (ქალი); ხასა], თავისუფალი ცხოვრების ქალი ძვ. საბერძნეთში. პირველად გამოჩნდნენ (ძვ.წ. VII ს-ში) კორინთოში აფროდიტეს სატაძრო პროსტიტუციასთან დაკავშირებით სოლონის კანონების შემდეგ მათ ათენშიც შეაღწიეს და სულ მალე მეტოიკებს, განათლებულებს, ლამაზ ჰ-ებმა მნიშვნელოვანი ადგილი დაიჭირეს საზ. ცხოვრებაში. მათ სახლში თავს იყრიდნენ თავისუფლად, ცნობილი ათენელები, რის გამოც ჰ-ები გარკვეულ პოლიტ. გავლენასაც აღწევდნენ და პატრონებით სარგებლობდნენ. ჰ-ებიდან ცნობილი იყვნენ აჰასია, ლაისი და ფრინეა; უკანასკნელი იყო პრაქსიტელეს (აფროდიტეს მოდელი) და აპელესის მოდელი ჰ-ს შესახებ ცნობებს ვხვდებით პერიკლესთან, არისტოფანესთან და ლუკიანესთან

ჰეტერაკიდოზი, ფრინველის ჰელმინთოზური დაავადება, რ-საც იწვევს Heterakidae-ს ოჯახის ნემატოდა ჰეტერაკის გაუჩრუუელებული. დაავადების გამომწვევი ჭია ყვითელი, წვრილი. მისი სიგრძე 5—13 მმ აღწევს. ლარვები ვითარდება გარემოში შუალედური მასპინძლის გარეშე ჰ-ის გავრცელების წყაროა დაინვაზიებული ფრინველი. დაავადება იწვევს ბრმა ნაწლავის ლორწოვანი გარსის ანთებას, შემდეგ გადადის სხვა ორგანოებზეც. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა : ფენოთიაზინი, ნილვერმი. პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ა : მინდვრის და საფრენებზე ფრინველის იზოლირებულად გამოზრდა, საძოვრების პერიოდული ცვლა, ინვენტარის სუფთად შენახვა და სხვ

ა. საღარეიშვილი.

ჰეტიერი (Hettier) თეოდორ (1776, კალვადოსის დეპარტ. საფრანგეთი, — 1846. მოსკოვი), ფრანგი კომერსანტი. მსახურობდა ნაპოლეონ I-ის ჯარში გვარდიაში ბურბონების რესტავრაციით უკმაყოფილო ჰ ინგლისში წავიდა 1819 ირანში გაემგზავრა. თეირანში დაუახლოვდა ა. გრიბოედოვს. 1820-იან წლებში რამდენჯერმე იყო თბილისსა და ქრემანში მის წერილებსა და დღიურებში არის მასალა რუს. 1820-იანი წწ. დიპლომატიის შესახებ ირანსა და ამიერკავკასიაში, აგრეთვე თბილ საზ-ბის იმ წრეების შესახებ, რ-ებთანაც ჰქონდა ურთიერთობა გრიბოედოვს.

ლიტ.: Полиевктов М. А., Европейские путешественники по Кавказу 1800—1830 гг., Тб., 1946.

ჰეტაირიები, ე ტ ე რ ი ე ბ ი (ბერძ. hetaireia). 1 მოქალაქეთა ჯგუფების კავშირები, თანამეგობრობები ძვ. საბერძნეთში ასე უწოდებდნენ როგორც ოფიციალურად აღიარებულ ჯგუფებს, ისე საიდუმლო, პოლიტ. კავშირებს (უმეტესად ოლიგარქიული ხასიათისას). 2 XVIII ს. II ნახ. და XIX ს. დასაწყ საბერძნეთში საიდუმლო რევ. ორგანიზაციები, რ-ებიც შეიქმნა ოსმ. ბატონობისაგან ქვეყნის განთავისუფლებისათვის საბრძოლველად.

ჰეტერიზმი (< ჰეტერა), ი ბახოფენის მიერ მეცნიერებაში უსაფუძვლოდ შემოტანილი ტერმინი ქალსა და მამაკაცს შორის სქესობრივი ურთიერთობის საწყისი, მოუწესრიგებელი ფორმის აღსანიშნავად. რ-იც მოგვიანებით ჯგუფური ქორწინებით შეიცვალა ბახოფენის აზრით ჰ-ის შემდგომი საფეხურია გინეკოკრატია (თანამედროვე მეცნიერებაში ტერმ „ჰ-ს" ნაცვლად იხმარება ტერმ. „პრომისკუიტეტი"). ტერმ „ჰ-ს" იყენებენ მთლიან ზოგი ხალხის ყოფაში შემორჩენილი ჯგუფური ქორწინების ისეთი გადმონაშთური მოვლენების აღსანიშნავად, როგორიცაა გამოსყიდვით ჰ. — განსაზღვრულ პირთა უფლებები ქალის მიმართ მისი გათხოვების წინ. სტუმართმოყვარული ჰ — სტუმრის უფლება მასპინძლის ცოლის ან ქალიშვილის მიმართ და სხვ

ლიტ.: ფ ე ნ გ ე ლ ს ი ფ., ოჯ. ხის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, თბ., 1976, Семёнов Ю. И., Происхождение брака и семьи, М., 1974.

ჰეტერო... (< ბერძ. heteros — სხვა, სხვანაირი), რთული სიტყვის ნაწილი, აღნიშნავს სხვადასხვაგვარობას, არაერთგვაროვნობას, მაგ., ჰეტეროსექსუალიზმი და სხვ.

ჰეტეროაუქსინი (ჰეტერო . და აუქსინი), ბ ე ტ ა - ი ნ დ ო ლ ი ლ ძ მ ა რ მ ჟ ა ვ ა, $C_{10}H_9NO_2$. მაღალი ფიზიოლოგიური აქტივობის მქონე ქიმიური ნივთიერება, რ-იც წარმოიქმნება მცენარეებში და მოქმედებს ზრდაზე (ე. წ. ზრდის ჰორმონი). ერთ-ერთი ყველაზე ფართოდ გავრცელებული აუქსინი. პირველად გამოყვეს 1934 თბის სიკოგოგ და სხვ. მიკროორგანიზმების კულტურიდან. უფრო მეტად აღმოაჩინეს უმაღლეს მცენარეებში; წარმოიქმნება ფოთლებში, შემდეგ გადაადგილდება მზარდ ღეროსა და ფესვში. ჰ მიღებულია სინთეზურადაც. იყენებენ როგორც ფიზიოლ. კვლევისას, ისე მეხილეობაში (მაგ. კალმების დაფესვიანების დასაჩქარებლად და სხვ.)

ჰეტეროგამეტიზმი (ჰეტერო.. და გამეტა). ცალსქესიან ცხოველთა და ორსახლიან მცენარეთა რომელიმე სქესში (მდედრობითში ან მამრობითში) გენეტიკურად განსხვავებული გამეტების წარმოქმნა. ჰ. სქესის განსაზღვრის ქრომოსომული მექანიზმის ნაწილია. ჰეტეროგამეტური სქესის ინდივიდები განსხვავებული (ჰეტეროპოლური) სასქესო ქრომოსომები აქვთ, რ-ებიც მეიოზის დროს სხვადასხვა გამეტებში ხვდებიან. ადამიანსა და სხვა ძუძუმწოვრებს, ზოგიერთ ქვეწარმავალს, ამფიბიასა და თევზს, უხერხემლო ცხოველების დიდ ნაწილს, ორსახლიანი მცენარეების უმეტესობას ახასიათებს მამრობითი სქესის ჰ. (გამეტების

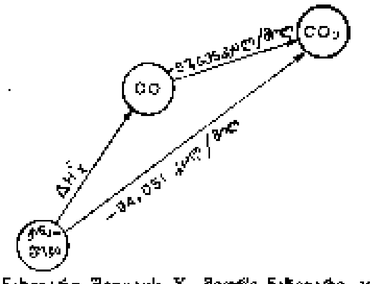

ნახევარი შეიცავს X, მეორე ნახევარი კი Y ქრომოსომას), სწორფრთიანებისა და ზოგიერთი ნაწყვრად ხეშეშფრთიანის ჰ. იმაში გამოიხატება, რომ სპერმატოზოიდების ნახევარი შეიცავს სასქესო ქრომოსომებს, მეორე ნახევარს კი საერთოდ არა აქვს ისინი. ფრინველების, ზოგიერთი ქვეწარმავლის, ამფიბიებისა და თევზების, აგრეთვე პეპლების მდედრობით სქესს ახასიათებს ჰ. (თანაბრად წარმოიქმნება Z და W — ქრომოსომებიანი გამეტები).

ა. შათირიშვილი.

ჰეტეროგამია (ჰეტერო... და ბერძ. gamos — ქორწინება), 1. სქესობრივი პროცესის ტიპი, რ-ის დროსაც ერთმანეთს ერწყმის მორფოლოგიურად განსხვავებული გამეტები ჰ-ის დროს სხვადასხვა სქესის ინდივიდთა გამეტები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან მხოლოდ ზომით (მათ ჰ ე ტ ე რ ო გ ა მ ე ტ ე ბ ი ან ა ნ ი ზ ო გ ა მ ე ტ ე ბ ი ეწოდება) და არა ფორმით და ქცევით. 2 მოსახლეობაში მამრობითი ინდივიდების მიერ მდედრობითისაგან განსხვავებული გენებისა ან მათი კომბინაციის გადაცემა. 3. მამრობითი და მდედრობითი ყვავილების ფუნქციის ან მცენარეზე მათი განლაგების შეცვლა (როგორიც ანომალია).

ჰეტეროგენეზი (ჰეტერო... და .. გენეზი), 1. ორგანიზმის გამრავლების ფორმის ცვლა ორი ან მეტი თაობის მანძილზე, თაობათა მორიგეობის კერძო შემთხვევა. 2 ისეთი ინდივიდების უეცარი წარმოქმნა, რ-ებიც მთელი რიგი ნიშნებით განსხვავდებიან მშობლისაგან. საფუძვლად დაედო თეორიას მშობლისაგან მკვეთრად განსხვავებული ინდივიდების წარმოქმნის გზით ახ. სახეობების წარმოშობის შესახებ (გერმ. ბოტანიკოსი რ. კელიკერი, 1864, რუსი ბოტანიკოსი ს. კორჟინსკი, 1899).

ჰეტეროგენული სისტემა (ბერძ. heterogenes — სხვადასხვაგვარი), არაერთგვაროვანი ფიზიკურ-ქიმიური სისტემა, რ-იც შედგება ფიზიკური თვისებების ან ქიმიური შედგენილობის მიხედვით სხვადასხვა ნაწილისაგან (სხვადასხვა ფაზისაგან). ჰ. ს-ის ერთი ფაზა მასთან მოსაზღვრე ფაზისაგან გამოყოფილია ფიზ. გამყოფი ზედაპირით, რ-ზედაც ნახტომით იცვლება სისტემის ერთი ან რამდენიმე თვისება (შედგენილობა, სიმკვრივე და ა. შ.). ჰ. ს-ის მაგალითებია: წყალი და მის ზემოთ არსებული წყლის ორთქლი. ორი შეურევი სითხე—ზეთი და წყალი და სხვ განსხვავდება ჰ. ს-სა და ჰომოგენურ სისტემას შორის ზოგჯერ მკვეთრად არაა გამოხატული.

ჰეტეროგონია (ჰეტერო . და ბერძ. goneia — დაბადება, წარმოშობა), უხერხემლო ცხოველების თაობათა მორიგეობის ერთ-ერთი ფორმა, რ-ის დროსაც ერთმანეთს ენაცვლებიან სქესობრივი თაობები. არჩევენ მორიგეობას: 1. ცალსქესიანი თაობისა პარტენოგენეტურთან; 2. ცალსქესიანი თაობებისა, რ-ებიც ერთმანეთისგან განსხვავდებიან კვერცხიდან ისეთ თაობებთან, რ-თა კვერცხებს განაყოფიერება არ სჭირდება; 3. სქესობრივი თაობებისა, რ-ებიც განსხვავდებიან თავისი აღნაგობით.

ჰ სახეობრივი შეგუებულობაა შთა-

ჰესის კანონი. ჰესის კანონის ცხადად ილუსტრირებს ნახშირბადის წვის სითბური ეფექტის გასაანგარიშებლად ამ ექსპერიმენტული მონაცემების საფუძველზე. რომლებიც ეხება სხვა პროცესებს (მათ შორის შეუძლებელი პირობებში პრაქტიკულად მიუწვდომელი პროცესებს) მაგ., 298,15 K-ზე გრაფიტისაგან ნახშირბანგის CO წარმოქმნის სითბო ΔH^{0}_{T} (კკალ/მოლ) შეიძლება გამოვიანგარიშოთ, თუ ვიცით, რომ ამ ტემპერატურაზე ნახშირბადისა და გრაფიტის CO_2-მდე დაწვის შესაბამისი მოლური წვის სითბო შესაბამისად უდრის — 282,99 და —393,12 კჯ/მოლ (— 67,636 და — 94,051 კკალ/მოლ) თუ გამოვაკლებთ გრაფიტისაგან CO_2-ის წარმოქმნის ორ გზას (CO_2-მდე გრაფიტის უშუალო დაწვით და CO-ს შუალედური წარმოქმნით) და გავითვალისწინებთ ჰესის კანონს, რომლის თანახმად, საერთო სითბური ეფექტი ორივე შემთხვევაში ერთნაირია, მივიღებთ ΔH^{0}_{T} = =-(94,051 — 67,636) = =—26,416 კკალ/მოლ (სითბო გამოიყოფა)

ჰ. ჰესი.

ჰესპერორნისები: ჰესპერორნისი (Hesperornis regalis)

მომავლობის მოცემისათვის განვითარების შეცვლილ პირობებში, მაგ., პარაზიტიზმის შემთხვევაში ჰ-ის მეშვეობით ორგანიზმი იძენს ყველა საშუალებას გადარჩენისა და გავრცელებისათვის.

ჰეტეროდინი (ჰეტერო... და ბერძ. dynamis — ძალა), მცირე სიმძლავრის ელექტრონმილაკიანი ან ნახევარგამტარიანი ელექტრული რხევების გენერატორი. იყენებენ სიხშირეთა გარდასაქმნელად *სუპერჰეტეროდინულ რადიომიმღებებში*, რადიოსაზომ მოწყობილობებში და სხვ.

ჰეტეროდინული ინდიკატორი რეზონანსისა, რადიომიმღებ და რადიოგადამცემ მოწყობილობათა მაღალსიხშირული (100 *კჰც* — 90 *მგჰც*) დიაპაზონის წრედების აწყობის საზომი ხელსაწყო. იყენებენ უმთავრესად რადიომოყვარულები. ჰ. ი. შედგება ჰეტეროდინის, ისრიანი ინდიკატორისა (მაგ., მიკროამპერმეტრი) და ტელეფონისაგან. საჭირო სიხშირეზე აწყობა კონდენსატორით, რ-საც აქვს ათვლის სკალა. ორი რხევითი კონტურის რეზონანსში აწყობის დროს ენერგია მაქსიმალურად გადადის ერთი კონტურიდან მეორეში (გამოსაკვლევში). მუშაობის რეჟიმის მიხედვით შეიძლება ჰ. ი-ის გამოყენება რეზონანსული ან ჰეტეროდინული სიხშირის საზომად.

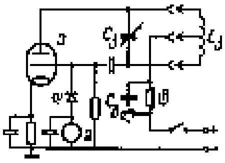

ჰეტეროდინული ინდიკატორი. ჰეტეროდინული ინდიკატორის პრინციპული სქემა. ჰ — ელექტრონმილაკი, $C_ჰ$ — აწყობის კონდენსატორი, $L_კ$ — კონტურის ინდუქტიურობა, დ — დეტექტორი; მ — მიკროამპერმეტრი; $C_{ბლ}$ — ბლოკირებული ტევადობა; ტ — ტელეფონი

ჰეტეროზიგოტა (ჰეტერო და ზიგოტა), უჯრედი ან ორგანიზმი, რ-ის გამეტებში რომელიმე გენი განსხვავებული ფორმითაა (იხ. *ალელი*) წარმოდგენილი. ჰ. მიიღება გენეტიკურად განსხვავებული გამეტების შერწყმით. ჰომოზიგოტურ AA და aa ფორმებში წარმოდგენილი იქნება ერთი სახის, შესაბამისად A და a ალელების მქონე გამეტები. რ-თა შერწყმით მიიღება განსხვავებული ალელების მქონე (Aa) ჰ. წყვილი ალელიდან გამეტებში თითო, ამიტომ ჰ-ს თანაბარი რაოდენობით ორი ტიპის A და a ალელების მქონე გამეტები აქვთ. ჰ-ის რეცესიულ ფორმასთან (aa) ან ერთმანეთთან შეჯვარებით მიიღება 2 ფენოტიპური ჯგუფი: A ფენოტიპისა და a ფენოტიპის. ჰ-ში დათიშვა გარკვეული კანონზომიერებით ხდება (იხ. *მენდელიზმი*). ჰ-ის შენარჩუნებას სოფლის მეურნეობაში დიდი მნიშვნელობა აქვს, ვინაიდან ამ დროს აცილებენ ძვირფასი სამეურნეო ნიშნების გაქრობას. თითქმის ყველა ხილ-კენკროვანი მცენარე ჰეტეროზიგოტულია. ჰეტეროზიგოტურობის ინარჩუნებენ მათი *ვეგეტატიური გამრავლებით* ან *აპომიქსისით*. გამოიყენება აგრეთვე ინბრიდინგში და ჰეტეროზისში.
ა. შათირიშვილი.

ჰეტეროზიგოტურობა, ნებისმიერი ჰიბრიდული ორგანიზმის მდგომარეობა, რ-ის დროსაც ჰომოლოგიური ქრომოსომები ამა თუ იმ გენის განსხვავებულ ალელს შეიცავენ ან გენთა თანამიმდევრობით (სტრუქტურული ჰ.) განსხვავდებიან. ტერმ. „ჰ." შემოიტანა ინგლ. მეცნ. უ. ბეტსონმა 1902. ჰ. მიიღება გენთა ან სტრუქტურული შედგენილობით განსხვავებული გამეტების შერწყმით. სტრუქტურული ჰ. ერთ-ერთ ჰომოლოგიურ ქრომოსომაში მომხდარი სტრუქტურის ცვლილებების დროს წარმოიქმნება. ჰ-ის გამოვლენა ხდება გენეტიკური ანალიზის ჰიბრიდოლოგიური მეთოდით. ჰ. ნებისმიერი პოპულაციის მდგომარეობაა, თუმცა იგი მუტაციის გზითაც შეიძლება აღმოცენდეს (მაგ., AA ჰომოზიგოტაში იცვლება ერთ-ერთი ალელი A→A'). ჰ. ფართოდაა გავრცელებული პოპულაციებში და *ჰეტეროზისის* ერთ-ერთი მიზეზია. ხშირად ჰეტეროზიგოტები ფარულად ატარებენ საზიანო რეცესიულ ალელს, რ-თა გამოვლენა აუცილებელია სელექციური მუშაობისას და სამედ.-გენეტ. პროგნოზისათვის.
ა. შათირიშვილი.

ჰეტეროზისი (ბერძ. heteroiosis — ცვალებადობა, გარდაქმნა), „ჰიბრიდული ძალა", მცენარეთა და ცხოველთა პირველი თაობის ჰიბრიდებში ცხოველმყოფელობისა და ნაყოფიერების ამაღლება. შემდგომ თაობებში ჰ. ჩვეულებრივ ქრება. ჰ-ის მოვლენა პირველად აღწერა XVIII ს. გერმ. ბოტანიკოსმა ი. კელროიტერმა, ჩ. დარვინმა შეაგროვა და აღწერა ჰ-ის მრავალი მაგალითი, რითაც დიდი გავლენა მოახდინა სხვადასხვა სელექციურ მუშაობაზე. ტერმ. „ჰ." შემოიღო ამერ. მეცნ. ჯ. შელმა 1914. მან პირველმა მიიღო სიმინდის ხაზთაშორისი ჰიბრიდები. მნიშვნელოვანი გამოკვლევები მიუძღვნეს ჰ-ზე XX ს. დასაწყისში ე. ისტმა და დ. ჯონსმა. გამოთქმულია რამდენიმე ჰიპოთეზა ჰ-ის (ჰიბრიდთა მეტი დიდი რაოდენობით ნაყოფიერი შთამომავლობის დატოვების უნარი) და გიგანტიზმის (მთელი ჰიბრიდული ორგანიზმის ან მისი ცალკეული ნაწილების გაზრდა) ჰ უპირატესობის ახსნას ორგანიზმს მეტაბოლიზმის გაძლიერების დროს, როცა წარმოიქმნება გამძლე გენეტ. სისტემები.

დაწყებულია ჰ-ის კვლევა მოლეკულურ დონეზე ჰიბრიდებში იკვლევენ ფერმენტების, ანტისხეულების და სხვა მოლეკულების აგებულებას. ჰ-ის მექანიზმის ასახსნელად წამოყენებულია 2 ჰიპოთეზა. ჰ ე ტ ე რ ო ზ ი გ ო ტ უ ლ ო ბ ი ს ჰ ი პ ო თ ე ზ ა (ზედომინანტობა, მონოჰიბრიდული ჰ.) წამოაყენეს ამერ. მკვლევარებმა ე. ისტმა და ჯ. შელმა, რ-ის მიხედვითაც ერთი გენის 2 განსხვავებული ალელის ურთიერთობა ჰეტეროზიგოტაში უპირატესობას ანიჭებს მას ჰომოზიგოტებთან შედარებით. დ ო მ ი ნ ა ნ ტ ო ბ ი ს ჰ ი პ ო თ ე ზ ა წამოაყენეს ამერ. ბიოლოგებმა ა. ბრიუსმა, დ. ჯონსმა და სხვ., რ-ის მიხედვითაც მუტაციის საზიანო მოქმედებისაგან დაცვას ემსახურება პოპულაციისათვის „ნორმალური" გენების დომინანტობა (დომინანტობის ეფექტები). ჰიბრიდში მშობლების სასარგებლო დომინანტური გენების გაერთიანება ჰ-ს იწვევს. ორივე ჰიპოთეზის ზოგადი აერთიანებს გ ე ნ ე ტ ი კ უ რ ი ბ ა ლ ა ნ ს ი ს კონცეფციაში (შემუშავებული ამერ. კ. მატერი, ინგლ. კ. მატერი, საბჭ. მეცნ. ნ. ტურბინი), რ-ის მიხედვითაც, ჰ-ის საფუძველს წარმოადგენს ჰეტეროზიგოტაში როგორც ალელური, ისე არაალელური გენების ურთიერთქმედება. ყველა შემთხვევაში ჰ. დაკავშირებულია გაძლიერებულ ჰეტეროზიგოტურობასთან. განსაკუთრებულ ლოკუს და პრაქტ. ინტერესს იწვევს ჰ-ის შენარჩუნების პრობლემა. მისი გადაჭრა შეიძლება პოლიპლოიდიით, მდგრადი ჰეტეროზიგოტული სტრუქტურების შექმნით, ჰიბრიდების ვეგეტატიური გამრავლებით, გენოტიპში ცალკეული გენებისა და ქრომოსომების უზრუნველყოფით და სხვ. ჰ. უდიდეს გამოყენებას პოულობს პრაქტიკაში.
ი. მუხიგულიშვილი

ჰ. ს ო ფ ლ ი ს მ ე უ რ ნ ე ო ბ ა შ ი ჰ-ის პრაქტ. გამოყენება მ ე მ ც ე ნ ა რ ე ო ბ ა შ ი უზრუნველყოფს მცენარეთა პროდუქტიულობის ამაღლებას 10—30 %-ით. შემუშავებულია სიმინდის, პამიდვრის, ბადრიჯნის, წიწაკის, კიტრის, საზამთროს, გოგრის, შაქრის ჭარხლის, სორგოს, ჭვავის, თამბაქოს და სხვ. მცენარეთა ჰიბრიდული თესლის მიღების ეკონომიურად რენტაბელური მეთოდები. ამისათვის ფართოდ იყენებენ მცენარეთა შიდახაზობრივ ჰიბრიდიზაციას, ჯიშთაშორის და ხაზთაშორის შეჯვარებას. ჰ-ის გამოყენების თვალსაზრისით დიდი უპირატესობა აქვთ ვეგეტატიური გამრავლების უნარის მქონე მცენარეებს (კარტოფილი, ხახვი, ტიტა, მარწყვი და სხვ.). ჰ მ ე ც ხ ო ვ ე ლ ე ო ბ ა შ ი საგულისხმო სამეურნეო შედეგებს იძლევა მისი მიზნობრივი გამოყენებით საგრძნობლად მატულობს ქათმის კვერცხისა და ღორების პროდუქტიულობა, გამოკვებით საბროილერო წიწილების მიღება. მნიშვნელოვნად მატულობს მისი როლი მელიორაციაში, მეცხოველეობაში, მეცხვარეობაში. ცხოველთა მეხორცულობის ამაღლების მიზნით ნაშობი-საშენი ჯიშის ქურებს აჯვარებენ სახორცე ჯიშის კვრატებთან; აგრეთვე, დაბალპროდუქტიულ ცხვრის ჯიშებს — მაღალპროდუქტიულ სახორცე-სამატყლე ჯიშის ერკემლებთან; წმინდამატყლიან ნერბებს — მაღლმწიფად სახორცე ან ნახევრად ყმინდამატყლიანი ჯიშის ერკემლებთან და სხვ. მეცხოველეობაში ჰ-ის ეფექტურად გამოყენების ძირითადი მეთოდებია პოლიალელური (მრავალელური) შეჯვარება, ჰიბრიდული რეციპროკული სელექცია და მწარმოებელთა პრეპოტენციის განსაზღვრა.
ჯ. რატიანი.

ჰეტეროზისული თესლი, თესლი, რ-იც წარმოქმნილია ისეთი კულტურული მცენარეების შეჯვარებით, რ-ებიც განსხვავდებიან სხვადასხვა ფორმას, ჯიშსა და ხაზს. მათი ჰიბრიდების პირველი თაობისათვის დამახასიათებელია მაღალმოსავლიანობა (იხ. *ჰეტეროზისი, ჰიბრიდული თესლი*).

ჰეტეროთალიზმი (ჰეტერო... და ბერძ. thallos — ტოტი). უმდაბლესი მცენარეების განსხვავებულსქესიანობა, როდესაც სქესი ფიზიოლოგიურად და გენეტიკურად განსხვავებულია, მაგრამ მორფოლ. სხვაობა მამრობითი და მდედრობითი ინდივიდების შორის არ არსებობს. ჰ. შეინიშნება მხოლოდ სქესობრივი გამრავლების დროს. პირველად აღმოაჩინეს (1904) ობის სოკოებში, შემდეგ კი — მრავალ სოკოსა და ზოგიერთ წყალმცენარეში. ხშირად ტერმ. „ჰ." იხმარება უფრო ფართოდ—საერთოდ ინდივიდთა განსხვავებულსქესიანობის აღსანიშნავად. შდრ. *ჰომოთალიზმი.*

ჰეტეროთერმული ცხოველები (ჰეტერო... და ბერძ. thermē — სითბო), უცვლელი ჰომოიოთერმული ცხოველები, რ-თა სხეულის მუდმივი ტემპ-რის პერიოდები იცვლება ტემპ-რის მნიშვნელოვნად მერყევი პერიოდებით. ზოგი ასეთი ცხოველის (ღამურა, ზღარბი) სხეულის ტემპ-რის მერყეობა ძილის დროს ხდება, ზოგისა —სეზონურად, ძილქუშის დროს.

ჰეტეროკარიონი (ჰეტერო... და ბერძ. karyon — კაკალი, ბირთვი), უჯრედი, რ-იც შეიცავს ორ ან მეტ, თავისი თვისებებით (გენეტიკურად) განსხვავებულ ბირთვს. ფართოდაა წარმოდგენილი სოკოებში, სადაც ჰ. წარმოიქმნება ჰიფების შერწყმისა და ერთი ჰიფიდან მეორეში ბირთვების გადასვლის შედეგად. თუ ჰიფები შეიცავს გენეტიკურად იდენტურ ბირთვებს, მას ჰ ო მ ო კ ა რ ი ო ნ ი ეწოდება.

ჰეტეროკარპია (ჰეტერო... და ბერძ. karpos — ნაყოფი). ერთი და იმავე სახეობის მცენარეზე მორფოლოგიურად ან ფიზიოლოგიურად განსხვავებული ნაყოფების განვითარება. ჰ. განაპირობებს ნაყოფის სხვადასხვა გზით გავრცელებას. გვხვდება ფარულთესლოვან მცენარეებში. ტიპური ჰ. არის ერთ მცენარეზე განსხვავებული ფორმის ნაყოფის არსებობა, მაგ., გულყვითელას (Calendula) კალათაში განვითარებული ნაყოფების ნაწილი ვრცელდება ცხოველებით, ნაწილი კი ქარის საშუალებით.

ჰეტერონომიული ეთიკა (ჰეტერო... და ბერძ. nomos — კანონი), ეთიკური სისტემა, რ-იც ზნეობას აფუძნებს არა საკუთრივ ზნეობის უმაღლეს ღირებულებებს, არამედ გარეშე ფაქტორებით (მაგ., სარგებლიანობის პრინციპით —უტილიტარიზმი, სიამოვნების პრინციპით — ჰედონიზმი, ბედნიერების პრინციპით — ევდემონიზმი და ა. შ.). ტერმინი პირველად იხმარა ი. კანტმა იმ ფორმალურ რაციონალისტური ეთიკური კონცეფციის საწინააღმდეგოდ, რ-თა შემადგენლობით ზნეობის საფუძვლად აღიარებენ ბუნებრივ მიდრეკილებებს, ინტერესებს და მისწრაფებებს. კანტის

აზრით, ეთიკა მთლიანად ავტონომიური (იხ. ავტონომიური ეთიკა) შეიძლება იყოს. იგი საკუთარ პრინციპს უნდა ეყრდნობოდეს და არა გარეშე ფაქტორს. კანტისათვის ასეთი აქტორ. პრინციპია თავისთავად ცხადი მორალური კანონი — კატეგორიული იმპერატივი.

მარქსისტული ეთიკა იზიარებს ჰ. ე-ის კანტისეულ კრიტიკას, მაგრამ არ იზიარებს ეთიკის ავტონომიურობის კანტისეულ გაგებას, ეთიკური პასუხის ავტონომიურობა არ გამორიცხავს ზნეობის სოც. და ისტ. დეტერმინაციას. *გ. ბანძელაძე*

ჰეტეროპოლინაერთები, კომპლექსნაერთები, რ-თა ანიონი შედგება ორი ტიპური ოქსიდისაგან. ჰ-ის კლასიკური მაგალითებია ფოსფორმოლიბდენმჟავა $H_3PO_4 \cdot 12MoO_3 \cdot nH_2O$ და იოდვოლფრამმჟავა $HIO_4 \cdot 6WO_3 \cdot 3H_2O$. მრავალი ჰ-ის აღნაგობა საბოლოოდ დადგენილი არ არის. ჰ-ს იყენებენ ანალიზურ ქიმიაში, ბიოქიმიაში და სხვ.

ჰეტეროსპორია (*ჰეტერო...* და ბერძ. spora — თესლი), განსხვავებულსპორიანობა. ზოგიერთ უმაღლეს მცენარეში (მაგ., წყლის გვიმრები, სელაგინელები და სხვ.) განსხვავებული ზომის სპორების წარმოქმნა. მსხვილი სპორები — მეგასპორები ანუ მაკროსპორები — გაღივებისას ვითარდებიან მდედრობით წინაზრდილად, წვრილი სპორები — მიკროსპორები — მამრობითად.

ჰეტეროსტილია (*ჰეტერო...* და ბერძ. stylos — სვეტი), ნაირსვეტიანობა, ერთი და იმავე სახეობის სხვადასხვა მცენარის ბუტკოს სვეტის განსხვავებული სიგრძე, რ-ის შესაბამისადაც განლაგებულია ხოლმე მტვრიანათა სამტვრეები: გრძელსვეტიან ყვავილებში—დინგზე დაბლა, ხოლო მოკლესვეტიან ყვავილებში — დინგზე მაღლა. ჰ. შეინიშნება ფურისულებში, წივწივურაში, ორფურებში, ზოგიერთ ნაღველაში და სხვ. ჰ. აძნელებს თვითდამტვერვას და ხელს უწყობს მცენარეთა ჯვარედინ დამტვერვას.

ჰეტეროსტრაკები (*ჰეტერო...* და ბერძ. ostrakon — ნამტვრევი, ძვლის ჯავშანი) (Heterostraci), ნაბარი უყბო ზურგტვინიანების ქვეკლასი. ფართოდ იყვნენ გავრცელებული პალეოზოურ ერაში ორდოვიკიდან დევონის ბოლომდე. ჰქონდათ სხვადასხვა რაოდენობის ფირფიტებისაგან შედგენილი ჯავშანი, მთლიანად კუდის ფარფლი. სხეულის სიგრძე რამდენიმე სმ-იდან 1 მ აღწევდა. ბინადრობდნენ ზღვასა და მტკნარ წყალში. დიდი მნიშვნელობა აქვთ შუა პალეოზოური ეპოქის კონტინენტური და ზღვის ნალექების შეპირისპირებისათვის.

ჰეტეროტოპია (*ჰეტერო...* და ბერძ. topos — ადგილი), ცხოველის ორგანოს ჩასახვისა და განვითარების ადგილის შეცვლა ინდივიდუალური განვითარების — ონტოგენეზის პროცესში; ორგანიზმის ევოლ. გარდაქმნის ერთ-ერთი გზა. ჰ-ის მაგალითებია გულის ადგილმდებარეობის შეცვლა ფრინველებსა და ძუძუმწოვრებში (თევზებსა და ამფიბიებში იგი თავის მახლობლად არის მოთავსებული). წინა კიდურების გადაადგილება სხეულის უკანა ნაწილისაკენ (თევზების ფარფლებთან შედარებით)

ჰეტეროტროფული ორგანიზმები, ჰეტეროტროფები, ორგანიზმები, რ-ებიც კვებისათვის იყენებენ მზა ორგანულ ნივთიერებებს. ჰ. ო-ს განეკუთვნება ყველა ცხოველი, ადამიანი, აგრეთვე ზოგი მცენარე (სოკოები, პარაზიტი და საპროფიტი ყვავილოვანი მცენარეები) და მიკროორგანიზმების დიდი უმრავლესობა. მცენარეებისა და მიკროორგანიზმების დაყოფა ავტო- და ჰეტეროტროფებად პირობითია, რადგან ტიპურ ავტოტროფულ ორგანიზმსაც კი შეუძლია ნიადაგიდან შეითვისოს ორგ. ნივთიერებათა გარკვეული რაოდენობა. ზოგ მწვანე მცენარეს (მაგ., ლერწამს) შეუძლია მზერებით კვება, ამ გზით იგი იღებს ორგ. აზოტს, წილი ფოტოსინთეზის მეშვეობით—ნახშირწყლოვან საკვებს. დადგენილია, რომ ჰ. ო-ს შეუძლიათ შეითვისონ ნახშირბადი CO_2-ის სახით. ამასთან დაკავშირებით დიფერენცირება ავტოტროფულ და ჰეტეროტროფულ ორგანიზმებად ხდება სიცოცხლისათვის აუცილებელი ენერგიის წყაროს მიხედვით. აქედან გამომდინარე, ჰეტეროტროფებს მიაკუთვნებენ ისეთ ორგანიზმებს, რ-ებისთვისაც ნახშირბადის წყაროა რთული ორგ. შენაერთები — ნახშირწყალბადები, ცხიმები, ცილების დაჟანგვა. ჰ. ო-ს დიდი მნიშვნელობა აქვთ ნივთიერებათა წრებრუნვაში — ისინი შლიან რთულ ორგ. ნაერთებს და ახდენენ მათ მინერალიზაციას.

ჰეტეროფილია (*ჰეტერო...* და ბერძ. phyllon — ფოთოლი), ნაირფოთლიანობა, ერთი და იმავე მცენარის ერთსა და იმავე ან სხვადასხვა ყლორტზე განსხვავებული ფორმის ფოთლების განვითარება. ჰ. შეინიშნება მრავალ წყლის მცენარეზე (ისარა, წყლის ბაია, წყლის ვარსკვლავა, ზოგიერთი წყლის ვაზი და სხვ.), რ-თაც ხშირად ფორმით განსხვავებული წყალქვეშა და წყალზედა ფოთლები აქვთ. ჰ. გვხვდება ხმელეთის მცენარეებშიც (თუთა, ზოგიერთი ევკალიპტი, სურო და სხვ.). ზოგიერთ გვიმრას გააჩნია განსხვავებული საასიმილაციო და სასპორე ფოთლები (მაგ., სამეფო გვიმრა და სხვ.) *ი. მანჯგალაძე.*

ჰეტეროქრონია (*ჰეტერო...* და ბერძ. chronos — დრო), ორგანოთა ჩასახვის დროისა და განვითარების ტემპის შეცვლა ცხოველთა და მცენარეთა შთამომავლობაში მათ წინაპრებთან შედარებით. ჰ. შეიძლება გამოიხატოს აქცელერაციასა ან რეტარდაციაში (შედარებით გვიანი ჩასახვა და შენელებული განვითარება). რაც დაკავშირებულია ორგანოთა ფუნქციონირების დაწყების დროსთან და, მაშასადამე, გარემო პირობებზე, რ-შიც მიმდინარეობს ორგანიზმის ონტოგენეზური განვითარება. ჰ-ს არსებითი მნიშვნელობა აქვს სახეობის ფილოგენეზში. ჰ-ის მაგალითია ძუძუმწოვრებში ენის კუნთების ადრეული განვითარება, რის წყალობითაც ახალშობილს შეუძლია წოვა. ჰ-ის მაგალითია ისიც, რომ ზოგი ნაყოფი ადრე მწიფდება და ზოგი გვიან

ჰეტეროციკლური ნაერთები, რგოლის (ციკლის) შემცველი ორგანული ნაერთების მრავალრიცხოვანი კლასი, რ-თა შემადგენლობაში ნახშირბად-ატომების გარდა შედის სხვა ელემენტთა ატომები (ჰეტეროატომები). ხშირად N, O, S, უფრო იშვიათად — P, B, Si და სხვ. ჰ. ნ-ს შეიძლება ჰქონდეთ არომატული თვისებები; ასეთი ნაერთები [მაგ., თიოფენი (I), ფურანი (II), პირიდინი (III) და სხვ.] ქიმ. თვისებებით ბენზოლისა და მისი ანალოგების მსგავსია. არაარომატული ჰ. ნ. [(მაგ., დიოქსანი (IV), პიროლიდინი (V)] ქიმ. თვისებებით მსგავსია მისივე (ღია ჯაჭვიანი) ანალოგებისა. ბუნებრივ ჰ. ნ-ს მიეკუთვნება პურინისა და პირიმიდინის ფუძეები, ზოგიერთი ამინომჟავა, ალკალოიდების უმეტესობა, მრავალი ანტიბიოტიკი და ვიტამინი (იხ. აგრეთვე *ციკლური ნაერთები*).

ლიტ.: Наметкин С. С., Гетероциклические соединения, М., 1981.

ჰეტმანი (პოლ. hetman, ჩეხ. hejtman < გერმ. Hauptmann — უფროსი, მეთაური, თავკაცი), წინამძღოლი, ჯარების უფროსი 1. ჩეხეთში ტაბორიტების ჯარის მეთაური (XV ს.); 2. პოლონეთში XV ს-იდან 1795-მდე მეფემდე დაქვემდებარებული ჯარის მეთაურის თანამდებობა და ტიტული; 3. უკრაინაში—XVI ს. II ნახევრიდან სარეესტრო კაზაკების წინამძღოლი. ჰ-ს ირჩევდნენ აგრეთვე კაზაკურ-გლეხურ მოძრაობათა მეთაურებს კ. კოსინსკის, ს. ნალივაიკოს და სხვებს 1648 ჰ-ის ტიტული მიიღო ბ. ხმელნიცკიმ მისი გარდაცვალების (1657) და ჰეტმან ი. ვიგოვსკის ღალატის გამოვლენის შემდეგ როცა მარჯვ. ნაპირის უკრაინა პოლონეთს დაუბრუნდა, უკრაინაში ჩვეულებრივ ორი ჰ. იყო — მარჯვ. და მარცხ. ნაპირის უკრ. ჰ-ები. მარცხ. ნაპირის უკრ. ჰ-ს ხელთ ეპყრა უმაღლესი სამოქალაქო, სამხ. და სასამართლო ხელისუფლება, აგრეთვე სხვა სახელმწ. დიპლ. ურთიერთობანი (გარდა პოლ. და ოსმ.) უფლებები 1708-იდან ჰ-ს მეფის რუსეთის ხელისუფლება ზღუდავდა და 1764 ჰ-ის თანამდებობა გაუქმდა. 4. მოლდავეთში ჯარების სარდალი XVII ს.

ჰეტმანატი, 1. მარცხენა ნაპირის უკრაინის (კაზაკეთის) ნახევრად ავტონომიური სახელმწიფოება რუსეთის შემადგენლობაში (1667—1764). მართავდა ჰეტმანი, სარეგულირებლად გარკვეული ავტონომიით, ჰქონდა თავისი ადმ.-ტერ. სისტემა, სასამართლო, ფინანსები, ჯარი. საზ.-პოლიტ. წყობაში გაბატონებული იყო ფეოდ.-ბატონყმური ურთიერთობა. 2. ჰ. გერმ. ოკუპანტების მიერ დაყენებული ჰეტმანის პ. სკოროპადსკის მარიონეტული ბურჟ.-ფეოდ. დიქტატურა უკრაინაში (1918 აპრ.—დეკ.). მთავრობა შედგებოდა მსხვილი მემამულეებისა და კაპიტალისტების წარმომადგენლებისაგან. უკრ. ხალხის ბრძოლა ბოლშევიკების მეთაურობით საბჭ. ხელისუფლების აღდგენისათვის დამთავრდა გერმ. ოკუპაციის კრახით და ჰ-ის ლიკვიდაციით. სკოროპადსკი გერმანიაში გაიქცა (იხ. აგრეთვე *უკრაინის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა ისტორიული ნარკვევი*).

ჰეტნერი (Hettner) ალფრედ (6 VIII 1859, დრეზდენი, — 31. VIII. 1941, ჰაიდელბერგი), გერმანელი გეოგრაფი. 1894-იდან ლაიფციგის, 1899—1928 ჰაიდელბერგის უნ-ტების პროფესორი. 1882—84 და 1888—90 იმოგზაურა სამხრ. ამერიკაში, 1906 — ეგვიპტეში, 1912 — ალჟირსა და ტუნისში, 1913—14 — სამხრ. და აღმ. აზიაში. აქვს გამოკვლევები ქვეყანათმცოდნეობაში, გეომორფოლოგიაში, კლიმატოლოგიაში, ადამიანის გეოგრაფიაში, გეოგრ. სწავლების მეთოდიკაში, გეოგრ. ისტორიასა და მეთოდოლოგიაში. 1895 დააარსა და 40 წელს ხელმძღვანელობდა „გეოგრაფიულ ცაიტშრიფტს". ჰ-ის შრომებში იგრძნობა იდეალ. ფილოს. დიდი გავლენა. იგი გეოგრაფიას მიაკუთვნებდა სივრცობრივ (ქოროლოგიურ) მეცნ. რიცხვს და თვლიდა, რომ მას უნდა შეესწავლა საგნებისა და მოვლენების მხოლოდ სივრცობრივი ურთიერთკავშირი. ასეთი ანტიდიალექტ. მიდგომა ამცირებს გეოგრ. სამეცნ. ღირებულებას და მის პრაქტ. გამოყენებას. ჰ. ადამიანს განიხილავდა როგორც ბუნებრივი ლანდშაფტის კომპონენტს, უგულებელყოფდა საზ-ბის ცნებას და მისი განვითარების კანონზომიერებას. ჰ-ის შრომებმა დიდი გავლენა მოახდინა სხვა ქვეყნების გეოგრაფებზე.

ჰეფდინგი (Höffding) ჰარალდ (11.III. 1843, კოპენჰაგენი,— 2.VII. 1931, იქვე), დანიელი ფილოსოფოს-იდეალისტი, ფილოსოფიის ისტორიკოსი და ფსიქოლოგი, კრიტიკული პოზიტივიზმის წარმომადგენელი. 1883—1915 კოპენჰაგენის უნ-ტის პროფესორი. განიცადა ი. კანტისა და ა. შოპენჰაუერის მოძღვრებათა გავლენა. ჰ-ის ფილოს. გამოკვლევების საგანია შემეცნების (ლოგიკა), არსებობის (კოსმოლოგია), ღირებულების (ეთიკა და რელიგია), ცნობიერების (ფსიქოლოგია) პრობლემები. ჰ. ფილოს. ცნობიერების ისტ. განვითარებაში სოც. ისტორიასთან კავშირის გარეშე განიხილავს ანტინომიებს, მონიზმის და პოზიტივიზმის პრობლემებს. ჰ-ის აზრით, რელიგია ეთიკისა და სულიერი კულტურის პირველსაწყისია.

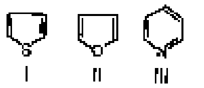

I II III

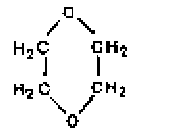

IV

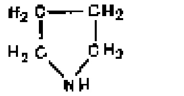

V

ჰ. ჰეტეროციკლური ნაერთები

I

II

ჰექსიტები: I — D-მანიტი; II — D-სორბიტი.

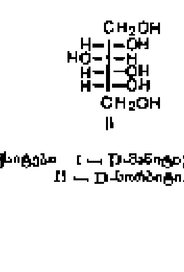

ჰექსოგენი

ჰეფესტოსი (Hephaistos), ცეცხლისა და მჭედლობის ღმერთი ძვ. ბერძნულ მითოლოგიაში, ზევსისა და ჰერას ძე, ზოგი ვერსიით (ჰესიოდე) უმამოდ შობილი ჰერასაგან. ერთი ვერსიით ჰ. დაბადებულა კოჭლი და ულამაზო, რისთვისაც ჰერას ოლიმპოდან გადმოუგდია, მაგრამ ქალღმერთ თეტიდას აუტაცებია და 9 წლამდე აღუზრდია. შურისძიების მიზნით ჰ-ს ჰერასთვის გაუგზავნია თავისი გამოჭედილი ოქროს ტახტი, რ-ზეც დაბრძანებული ჰერა ველარ ადგებოდა, მაგრამ დიონისეს შეურიგებია დედასთან. მეორე ვერსიით, ოლიმპზე დაბრუნების შემდეგ ჰ-ს განრისხებული ზევსისაგან დაუცავს ჰერა, რის გამოც ზევსს ჰ. ციდან გადმოუგდია, იგი კ. ლემნოსზე დავარდნილა და სამუდამოდ დაკოჭლებულა. ამ ვულკანურ კ-ზე ჰ-მა სამჭედლო გამართა და თავისივე შექმნილი ორი ოქროს მონა ქალის (შეეძლოთ მოძრაობა და ლაპარაკი) დახმარებით ულამაზეს ნივთებს ჭედავდა. ჰომეროსთან მისი სამჭედლო ოლიმპზეა, თავისთვის და ღმერთებისათვის აგებს სასახლეებს, ღმერთებისა და გმირებისათვის ჭედავს იშვიათი სილამაზის და გამძლეობის იარაღს. აქილევსისა და დიომედესათვის აბჯარი გამოუჭედია, ზევსისათვის — კვერთხი. ჰ-ს მონაწილეობა მიუღია პრომეთეს მიჯაჭვაში (ესქილეს „მიჯაჭვული პრომეთე"). გვიანდ. ტრადიციით, მისი სამჭედლო ეტნის მთაზეა და ციკლოპები ეხმარებიან ჭედვაში. „ილიადაში" ჰ-ის ცოლად ქარიტა იხსენიება, „ოდისეაში" — აფროდიტე, ზოგი ჰესიოდესთან — აგლაია. ჰ-ისადმი მიძღვნილი დღესასწაული — ჰეფესტეია ან ქალკეია — ძირითადად ათენსა და კ. ლემნოსზე იმართებოდა. რომაულ მითოლოგიაში ჰ-ის შესატყვისებოდა ვულკანუსი. ჰ-ს გამოსახავდნენ ძლიერი, წვეროსანი, ოდნავ კოჭლი მამაკაცის სახით. [დ. ველასკესის (პრადო, 1630), პიეტრო და კორტონას (ბარბერინის სასახლე, რომი, 1633) და სხვათა ნამუშევრები].

ჰექსაედრი (ბერძნ. hexaedron, hex — ექვსი და hedra — ფუძე, წახნაგი), ექვსწახნაგა, უფრო ხშირად წესიერი ექვსწახნაგა, ე. ი. კუბი.

ჰექსამეთილენდიამინი, $NH_2(CH_2)_6NH_2$, ორგანული ნაერთი, უფერული კრისტალები, $t_{ლღ}$ 42°C, $t_{დუღ}$ 204—205°C. კარგად იხსნება წყალში, სპირტში, ეთერსა და სხვა თხზ. გამხსნელებში; ადვილად შთანთქავს ჰაერიდან CO_2-ს. ჰ-ს ღებულობენ ადიპინმჟავას დინიტრილის კატალიზური ჰიდრირებით. ჰ-ს იყენებენ პოლიამიდების, პოლიურეთანების წარმოებაში და სხვ.

ჰექსამეთილენტეტრამინი, იგივეა, რაც უროტროპინი.

ჰექსამეტრი, ე ქ ვ ს ა მ ე ტ რ ი, (ბერძნ. hexametron — ექვსზომიანი < hex — ექვსი და metron — ზომა), ანტიკურ ლექსთწყობაში: ექვსი დაქტილისაგან შედგენილი საზომი. მასში ყველა ტერფი, გარდა მეხუთისა, შეიძლება შეიცვალოს სპონდეით. ბოლო დაქტილი, ჩვეულებრივ, გარდაქმნილია სპონდედ. აქვს ერთი ცეზურა. ბერძნ. ჰ-ს ცეზურა მესამე ტერფის მეორე მარცვლის შემდეგ მოდის:

—◡◡—◡◡— ◡◡—◡◡—◡◡—◡.

ლათ. ჰ-ში ცეზურა მესამე ტერფის პირველი მარცვლის შემდეგ მოდის, იშვიათად — მეორე და მეოთხე ტერფთა პირველი მარცვლის შემდეგ.

სილაბურ-ტონურ ლექსთწყობაში ჰ. გადმოიცემა მარცვალკვეთილი (ქორეული დაბოლოების მქონე) ექვსმარცვლიანი დაქტილური საზომით, მაგ., — „მიმღერე, ღმერთქალო, რისხვა აქილევსის, პელევსის ძისა" („ილიადა", ს. ყაუხჩიშვილის თარგმანი).

ლიტ.: ჯ ო ჯ ი ძ ე ა., ბერძნულ-რომაული და ქართული მეტრიკის საკითხები, თბ., 1980; გ ა ჩ ე ჩ ი ლ ა ძ ე ს., ანტიკური ლიტერატურის ისტორია, გამოც. მე-2, თბ., 1971. რ. მერიძე.

ჰექსანი, ნ-ჰ ე ქ ს ა ნ ი, C_6H_{14}, ნაჯერი ნახშირწყალბადი; უფერული სითხე; $t_{ლღ}$ — 95,0°C, $t_{დუღ}$ 68,9°C, სიმკვრივე 659,4 კგ/მ³; წყალში უხსნარი, სპირტში, ეთერში, აცეტონში — ხსნადი. დუღილით ნავთობიდან იღებენ გამხსნელად, ძრავას საწვავის დანამატად და სხვ.

ჰექსაქორდი (ბერძნ. hex — ექვსი და chordé — სიმი), დიატონური ექვსსაფეხურიანი ბგერათრიგი. იხმარებოდა ადრინდ. შუა საუკუნეებში (XI ს.) შეიცავდა ასეთ თანმიმდევრობას: ტონი, ტონი, ნახევარტონი, ტონი, ტონი. ამ სახით დანერგა გვიდო დ'არეცომ. იხმარებოდა XVIII ს-მდე მომღერალთა სწავლებისას, როგორც სოლმიზაციის საფუძველი.

ჰექსიტები, $HOCH_2(CHOH)_4CH_2OH$, ექვსატომიანი ალიფატური რიგის სპირტები; უფერული, მოტკბო გემოს კრისტალური ნივთიერებები, წყალსა და სპირტში კარგად იხსნება, არ იხსნება ეთერში, ადვილად იჟანგება. ცნობილია ჰ-ის 10 სტერეოიზომერი, რ-თაგან მნიშვნელოვანია მანიტი და სორბიტი.

ჰექსოგენი, ც ი კ ლ ო ტ რ ი მ ე თ ი ლ ე ნ ტ რ ი ნ ი ტ რ ო ა მ ი ნ ი, მძლავრი მეორეული (ბრიზანტული) ფეთქებადი ნივთიერება. წყალში უხსნარი უფერული კრისტალური ფხვნილია, სიმკვრივე 1820 კგ/მ³, $t_{ლღ}$ 204—205°C, წვის დროს ტემპ-რა აღწევს 3000°C-ზე მეტს, დეტონაციის სიჩქარე ~8,4 კმ/წმ, აფეთქების სითბო 5,4 მჯოულ/კგ (1300 კკალ/კგ). ჰ-ს ღებულობენ ჰექსამეთილენტეტრამინისა (უროტროპინი) და აზოტმჟავასაგან; იყენებენ ყუმბარებში, დეტონატორების დასამზადებლად და სამრეწ. ფეთქებადი ნივთიერებების (ამონიტის, დამცავი ფეთქებადი ნივთიერებების და სხვ.) კომპონენტად.

ჰექსოდი [ბერძნ. hex — ექვსი და (ელექტრ)ოდი], ელექტრონული მილაკი, რ-საც აქვს 6 ელექტროდი: კათოდი, ანოდი და 4 ბადე (2 მმართველი და 2 მაეკრანებელი). ძირითადად იყენებდნენ მაღალი სიხშირის ელექტრული რხევების შემრევად სუპერჰეტეროდინულ რადიომიმღებში XX ს. 50-იან წლებამდე. შემდეგში შეიცვალა ჰეპტოდით.

ჰექსოზები, $C_6H_{12}O_6$, მარტივი შაქრები — მონოსაქარიდები. ჰ. შეიცავს ნახშირბადის 6 ატომს; ფართოდაა გავრცელებული ბუნებაში. თუ ჰ. შეიცავენ მოლეკულაში ალდეჰიდურ ჯგუფს, მიეკუთვნებიან ალდოზებს (გლუკოზა, მანოზა, გალაქტოზა), ხოლო თუ კეტონურს — კეტოზებს (ფრუქტოზა). ყველაზე მნიშვნელოვანია გლუკოზა და ფრუქტოზა.

ჰექსოზოფოსფატები, რთული ეთერები, რ-ებიც წარმოქმნილია ჰექსოზებითა და ფოსფორმჟავას ერთი ან ორი ნაშთით. ჰ. ნახშირბადოვანი ცვლის უმნიშვნელოვანესი შუალედი პროდუქტებია, წარმოიქმნება ჰექსოზების ფოსფორილირებით. ჰ. გლიკოლიზის შუალედი პროდუქტებია, წარმოიქმნება აგრეთვე გლუკოზის დაჟანგვით. მათი ფოსფორილირების ბიოლოგ. არსი, როგორც ჩანს, ისაა, რომ გარდაიქმნებიან აქტიურ ფორმებად, რ-ებიც ადვილად ერთვებიან ნივთიერებათა ცვლაში.

ჰექტარი, საზომთა მეტრულ სისტემაში ფართობის ერთეული, რ-საც იყენებენ მიწის უბნების გასაზომად. შემოკლებული აღნიშვნებია: ქართ. — ჰა, საერთაშ. — ha. 1 ჰა უდრის იმ კვადრატის ფართობს, რ-ის გვერდი 100 მ-ია. სახელწ. „ჰ." მიღებულია ფართობის ერთეულის სახელწოდებაზე „არი" ჰექტო... თავსართის დამატებით. 1 ჰა=100 არ = 10 000მ².

ჰექტო... (ბერძნ. hekaton — ასი), თავსართი იმ ჯერადი ერთეულების სახელწოდებათა შესაქმნელად, რ-ებიც თავდაპირველი 10^2 ამოსავალ ერთეულს უდრის. შემოკლებული აღნიშვნებია: ქართ. ჰ, საერთაშ.— h. მაგ., 1 ჰვტ (ჰექტოვატი) = = 100 ვტ.

ჰექტოგრაფი (ჰექტო... და ბერძნ. graphō — ვწერ), უმარტივესი საბეჭდი მოწყობილობა ტექსტისა და ილუსტრაციების გასამრავლებლად. ჰ. არის ბრტყელი ყუთი, რ-იც ავსებულია ჟელატინის, გლიცერინისა და წყლის ნარევით. ტექსტი და ილუსტრაციები სპეც. მელნით (რ-შიც შედის ანილინის საღებავი, გლიცერინი და სპირტი) გადააქვთ ქაღალდზე. მიღებულ ორიგინალს მიადებენ ჰ-ში მოთავსებული მასის ზედაპირს, რის შემდეგაც გამოსახულება ქაღალდიდან ჟელატინის შრეზე გადადის. ამგვარად დამზადებული საბეჭდი ფორმიდან შესაძლებელია 100-მდე ანაბეჭდის მიღება.

ჰექტორი (Hectōr), ძველ ბერძნულ მითოლოგიაში ტროის მეფის პრიამეს და ჰეკაბეს ვაჟი, ანდრომაქეს ქმარი, ტროის ომის მამაცი, კეთილშობილი, ჭკვიანი, სამართლიანი, სამშობლოსათვის თავდადებული გმირი, ტროელთა მხედართმთავარი „ყოველ საქმეში გამორჩეული, ვითარცა ღმერთი მოკვდავთა შორის" (ჰომეროსი). ჰ-მა თავიდანვე იცოდა, რომ ტროის ბედი განწირული იყო, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, შეუპოვრად იბრძოდა ბრძოლის ველზე. ბოლოს მოკლა პატროკლე, რის გამოც განრისხებულმა აქილევსმა შურით განგმირა იგი. ჰ-ის მომხიბლავი სახე ფართოდ აისახა ხელოვნებასა და ლიტ-რაში (პ. რუბენსი, ფ. შილერი და სხვ.). ა. გელოვანი.

ჰეშკილი, სოფელი მესტიის რ-ნში (ლენჯერის სოფსაბჭო). მდებარეობს ენგურის ხეობაში ზ. დ. 1680 მ, მესტიიდან 12 კმ. მესტიის საბჭ. მეურნ. (მეცხოველეობა). რვაწლ. სკოლა სოფ. ლენჯერში (6 კმ).

ჰეხშტედტის ბრძოლა, ესპანეთის მემკვიდრეობისათვის ომის (1701—14) დროს ბრძოლა ინგლის-ავსტრიის (48 ათ. კაცი, სხვა მონაცემებით 58 ათ.) და საფრანგეთ-ბავარიის არმიებს (დაახლ. 47 ათ., სხვა მონაცემებით 60 ათ. კაცი) შორის ბავარიის ქ. ჰეხშტედტის რ-ნში. 1704 წ. 13 აგვ. ბრძოლა ინგლ.-ავსტრ. არმიის გამარჯვებით დამთავრდა.

ჰეჯუ, ქალაქი კორ. სდრ-ში, ნავსადგური ყვითელი ზღვის სანაპიროზე. ჰვანჰენამდის პროვ. ადმ. ცენტრი. 100 ათ-ზე მეტი მცხ. სას.-სამ. მანქანათმშ., ცემენტის, მინის, ქიმ., ქაღალდის, კვების მრეწველობა. თევზჭერა და თევზის გადამუშავება.

ჰვანადალსჰნუკური (Hvannadalshnukur), მოქმედი ვულკანი სამხრ. ისლანდიაში სიმაღლე 2119 მ, ისლანდიის უმაღლესი წერტილი. დაფარულია მუდმივი თოვლითა და მყინვარებით.

ჰვიეზდოსლავი (Hviezdoslav) [ნამდ. გვარი ო რ ს ა გ ი, Országh] პავოლ (2. II 1849, ვიშნი-კუბინი, — 8 XI. 1921, დოლნი-კუბინი), სლოვაკი პოეტი. მის ეპიკურ ნაწარმოებებში „მეტყევის ცოლი" (1884—86), „ეზო ვლკოლინსკი" (1890) და სხვ. აღწერილია თავადაზნაურობა და გლეხთა ურთიერთობა. ავტორია პატარა პოეტური მოთხრობებისა „ბუტორა და ჩუტორა" (1888), „საღამოები" (1892) და სხვ. თავის პატრ. სამოქალაქო ლირიკაში უბრალო ხალხის მხარეზე დგას, კრიტიკავს ბურჟ.-აზნაურული საზ-ბის პრობლემებს (ციკლი „ზაფხულის ყლორტები", 1885—95). მნიშვნელოვანია ბიბლიურ სიუჟეტზე შექმნილი ტრაგედია „ჰეროდე და ჰეროდიადა" (1909), ციკლ. „სისხლიანი სონეტები" (1914, გამოქვეყნდა 1919) მიმართულია იმპერიალ. ომის წინააღმდეგ. ჰ-მა სლოვაკურ პოეზიაში შეიტანა ახ. ფორმები და ჟანრები, განავითარა ეროვნ. ტრადიციები.

ჰიადები (ბერძ. Hyades), ღია ვარსკვლავთა გროვა კუროს თანავარსკვლავედში. შეიცავს ≈100 გრავიტაციულად დაკავშირებულ ვარსკვლავს. დიამეტრი ≈ ≈4 პს. მზიდან ჰ-მდე მანძილი იცვლება დროის მიხედვით; უმცირესი იყო 80 000 წ წინათ (≈ 20 პს). ამჟამად ≈ 41პს

ჰიალინოზი (ბერძ. hyalinos — გამჭვირვალე, მინისებრი < hyalos — მინა), ცილოვანი დისტროფიის სახე, რ-ის დროსაც ორგანიზმის ამა თუ იმ ქსოვილში უჯრედებს გარეთ ჩნდება ნახევრად გამჭვირვალე მკვრივი ცილოვანი მასა, რ-იც ჰიალინური ხრტილის ძირითად ნივთიერებას წააგავს

ჰიალურონმჟავა, მჟავე მუკოპოლისაქარიდი. შედგება α-გლუკურონილ-N-აცეტილგლუკოზამინის ერთეულებისაგან. მოლ. მასა 200000–500000 და მეტიც. ფართოდაა გავრცელებული ცხოველებსა და ადამიანის ქსოვილებში. ჰ-ს ხსნარები ბლანტია და შეუძლიათ დააქვეითონ ქსოვილების განვლადობა, რითაც ხელს უშლიან უჯრედებში დამაზიანებელი მიკრობების შეჭრას. ჰ-ს ცვლა ორგანიზმში სწრაფად მიმდინარეობს.

ჰიატუსი (hiatus) ლინგვ. 1. ხმოვანთშეყრილობა; 2. სამეტყველო აპარატის განწყობა ხმოვნიდან ხმოვანზე გადასვლისას. გაირჩევა სიტყვისშიგნითა ჰ. ანუ შინაგანი ჰ. (მაგ., საათური, თაღოვანი...) და სიტყვათა საზღვარზე შექმნილი ჰ. ანუ გარეგანი ჰ. (მაგ., რა ამბავია, არა იმედოვნდ...). შ. ჯაფარიძე.

ჰიბეში (Hybeš) იოსეფ (29. I. 1850, ხოფ. დამბიცე, ჩეხია, — 19. VII. 1921), ჩეხოსლ. მუშათა მოძრაობის მოღვაწე. ჩეხოსლ. კომპარტიის ერთ-ერთი დამაარსებელი. 1867 გადასახლდა ვენაში. 1876 აირჩიეს ავსტრიის ს.-დ. პარტიის ცკ-ის წევრად, 1878 — ჩეხოსლ. ს.-დ. პარტიის საკონტროლო კომისიის წევრად. 1887-იდან ბრნოში სოციალ. გაზეთის „როვნოსტის" („Rovnost") რედაქტორი. ჰაინფელდის ყრილობის (1888) ერთ-ერთი თავ-რე, II ინტერნაციონალის დამფუძნებელი კონგრესის (1889) დელეგატი. მონაწილეობდა II ინტერნაციონალის II (1891), III (1893), IV (1896) კონგრესების მუშაობაში. 1919 ჩეხოსლ. დროებითი ეროვნ. კრების წევრი; 1920 პარლ. სენატორი, ჩამოაყალიბა და სათავეში ედგა მარქსისტულ მემარცხენე კლუბს სენატში ს.-დ. პარტიის (მემარცხენე) XIII ყრილობის (1920) თავ-რე, რ-მაც გადაწყვიტა კომინტერნში შესვლა.

ჰიბრიდები ვაზისა, შეჯვარების შედეგად მიღებული ახ. მემკვიდრეული თვისებების მქონე ვაზის ჯიში. ჰ.ვ. 2 სახისაა: შიგასახეობრივი და სახეობათაშორისი. შიგასახეობრივ ჰიბრიდებს ღებულობენ კულტ. ვაზის საუკეთესო თვისებების შემდგომი გაუმჯობესების მიზნით. საქართველოში მიღებულია და წარმოებაში ინერგება სახეობრ. ჰ.ვ.: ქართ. საადრეო, საბადლო თეთრი, თბილისური, მუსკატისებრი რქაწითელი, ბუხტაველისშვილის თეთრი, ქართ. მუსკატი და სხვ. სახეობათაშორის ჰიბრიდებს ღებულობენ კულტ. ვაზის ნაყოფის საუკეთესო თვისებებისა და ამერ. და აზიური ვაზების ისეთი თვისებების შერწყმის მიზნით, როგორიცაა ყინვის, გვალვის, ფილოქსერის, სოკოს მიმართ გამძლეობა და სხვ. ამ გზით მიღებული ჰიბრიდების ნაყოფს კულტ. ვაზის ნაყოფთან შედარებით უფრო დაბალი ღირსება აქვს.

ლიტ.: რამიშვილი მ., ამპელოგრაფია, თბ., 1970; ტაბიძე დ., ვაზის ახალი ჯიშები საქართველოში, თბ., 1964; Пелях М., Справочник виноградаря, М., 1971
ნ. ცერცვაძე.

ჰიბრიდი (ლათ. hibrida, hybrida — ნაჯვარი), გენეტიკურად განსხვავებული 2 ინდივიდის შეჯვარებით მიღებული სქესობრივი თაობა. შესაჯვარებელ ინდივიდებს მშობელ ორგანიზმებს უწოდებენ და აღნიშნავენ ლათ. P ასოთი (...); დედისეული ფორმა ანუ მდედრი ინდივიდი აღინიშნება ♀ ნიშნით, მამისეული ფორმა ანუ მამრობითი ინდივიდი—♂ ნიშნით. შეჯვარებას აღნიშნავენ × ნიშნით, ჰიბრიდულ თაობას კი—F ასოთი (ლათ.). ასოსთან ინდექსი თაობას გამოხატავს. მაგ., პირველი თაობა F_1, მეორე თაობა F_2, და ა. შ. განასხვავებენ სპონტანურ და ხელოვნურ, შიდასახეობრივ და სახეობათაშორის ჰ-ს. ჯვარედინდამტვერია მცენარეთა სელექციაში გამოყოფენ ჯიშთაშორის (აჯვარებენ ორ განსხვავებულ ჯიშს), ჯიშხაზურ (ჯიში ჯვარდება ხაზს), ხაზთაშორის (აჯვარებენ განსხვავებულ ხაზებს) ჰ-ს. ა. შათირიშვილი.

ჰიბრიდიზაცია, მემკვიდრეულად განსხვავებული ინდივიდების შეჯვარება. ბუნებრივ ჰ-ს ადამიანი უძველესი დროიდან აკვირდებოდა. ჰიბრიდების ხელოვნურად მიღების შესაძლებლობა პირველადივარაუდა გერმ. მეცნ. რ. კამერარიუსმა (1694), ექსპერიმენტულად მიიღო ინგლ. მებაღემ ტ. ფერჩაილდმა (1717) მიხაკის ორი განსხვავებული სახეობის შეჯვარებით. მცენარეთა სქესისა და ჰ-ის შესახებ მოძღვრების ფუძემდებელია ი. კელრეიტერი (1760), რ-მაც თამბაქოს ორი განსხვავებული სახეობის შეჯვარებით მიიღო ჰიბრიდი. გ. მენდელმა ბარდაზე ჩატარებული ცდებით საფუძველი ჩაუყარა გენეტიკას. ჰ-ის არსი ისაა, რომ ერთმანეთს ერწყმის გენოტ. განსხვავებული გამეტები, ხდება მათი ბირთვების შერწყმა და გენომების გაერთიანება; ასეთი ზიგოტიდან ვითარდება ორივე მშობლის გენეტიკური მასალის მქონე ჰიბრიდი. ამდენად, ე. წ. ვეგეტატიური ჰიბრიდების მიღება, რასაც ზოგიერთი მეცნიერი ამტკიცებდა (მაგ., ტ. ლისენკო და სხვ.), შეუძლებელია. განასხვავებენ პირდაპირ და შებრუნებულ (რეციპროკულ) შეჯვარებას (მაგ.: ♀A × ♂B და ♀B × ♂A). რომლებსაც ჰიბრიდს უჯვარებენ ერთ-ერთ მშობელ ფორმას, აღმავალი შეჯვარება (ე. წ. ბეკროსი) ჰქვია; ჰიბრიდის აღმავალ შეჯვარებას რეცესიული ნიშნის მქონე მშობელ ფორმასთან კი ანალიზური შეჯვარებას უწოდებენ, რითაც ადგენენ საკვლევი ინდივიდის ჰეტეროზიგოტურობას, გენთა შეჭიდულობას, კროსინგოვერის სიხშირეს. განმეორებით ერთ-ერთ მშობელ ფორმასთან შეჯვარებას შთანთქმითი (გამაჯვარებელი) ეწოდება. ამ შემთხვევაში, როდესაც A გენოტიპში ხდება B გენოტიპის ნიშნების შეტანა ან ერთი ჯიშის გენების მეორის ციტოპლაზმაში გადატანა ჰ. და მასთან ერთად მუტაგენეზი, ევოლ. ძირითადი ფაქტორის — მემკვიდრეული ცვალებადობის მნიშვნელოვანი წყაროა. იხ. სტ. გენეტიკა, გამრავლება, სქესი. ა. შათირიშვილი.

სოფლის მეურნეობაში ჰ. ერთ-ერთი ძირითადი საშუალებაა ახ. მცენარეული და ცხოველური ფორმების წარმოსაქმნელად. ამ მეთოდით შექმნილია კულტ. სას.-სამ. მცენარეთა და ცხოველთა თანამედროვე ჯიშების უმეტესობა. მემცენარეობაში ჰ-ის მეთოდს იყენებენ ისეთი ახ. ფორმების მისაღებად, რ-ებსაც ახასიათებთ მაღალი მოსავლიანობა, დაავადებებისა და პარაზიტებისადმი მედეგობა, გვალვა- და ყინვაგამძლეობა. მაგ., ე. და გ. პუსტოვოიტებმა შექმნეს მზესუმზირის სახეობათაშორისი ჰიბრიდი, რ-ის თესლი შეიცავს 56%-მდე ზეთს და მცენარე გამოირჩევა ჯგუფური იმუნიტეტით. პ. ლუკიანენკომ შექმნა ხორბლის ახ. ჯიში — ბეზოსტაია 1, რ-იც უხვმოსავლიანია და საუკეთესო სელექციური ნიშან-თვისებები აქვს. თამბაქოს ველურ ფორმებთან კულტ. ჯიშების შეჯვარებით მ. ტერენტიევამ მიიღო ახ. ჯიში, რ-საც კომპლ. იმუნიტეტი აქვს ამ

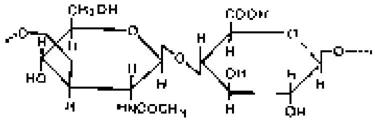

ჰიალურონმჟავა

კულტურისათვის დამახასიათებელი დაავადებებისა და პარაზიტებისადმი. ბ. მოშკოვმა ერთმანეთს შეაჯვარა ბოლოკი და კომბოსტო, მიიღო ჰიბრიდი, რ-ის მიწისზედა ნაწილს იყენებენ როგორც სალათას, ხოლო მიწისქვეშას — როგორც ბოლოკს მნიშვნელოვანი პროდ. სამეურნეო შედეგებია მოპოვებული ხორბლის, ჭვავის, ქერის, კარტოფილის და სხვა სას.-სამ. კულტურების ჰ-ით მათივე ველურ ფორმებთან

მეცხოველეობაში ფართოდ იყენებენ გენეტიკურად კომბინაციური შეთავსებადობის უნარის მქონე ჯიშთაშორის ჰ-ს. ამ დროს მიღებულ თაობას ნაჯვარს უწოდებენ. ასეთი ჰიბრიდებისათვის დამახასიათებელია მასიურობა, დიდი სადღეღამისო წონამატი, საკვების უკეთესი ანაზღაურება, კარგი აღწარმოება და სიცოცხლისუნარიანობა, მაღალი პროდუქტიულობა. ცხოველთა კონსტიტუციური და ექსტერიერული ნიშნების გასაუმჯობესებლად ანდა ახ. ჯიშების გამოსაყვანად ხშირად მიმართავენ შორეულ ჰ-ს. პრაქტიკული მეცხოველეობა უძველესი დროიდან მისდევს ისეთი ჰიბრიდების მოშენებას, რ-ებიც მიიღება ცხენისა და ვირის (ჯორი), ცხენისა და ზებრის (ზებროიდი), ერთკუზიანი და ორკუზიანი აქლემების (ნარი), იაკისა და ზებუს ძროხასთან ჰ-ით. მიღებულია საინტერესო ჰიბრიდები გაიალთან, დომბასთან და ბიზონთან ძროხის შეჯვარებით. აგრეთვე, დომბისა და ბიზონის (დომბაბიზონი), ბიზონის იაკთან, ზებუსთან, გაიალთან შეჯვარებით და სხვ. ცხოველთა შინაური და გარეული ფორმების ჰ-ით შექმნილია ცხვრის (არხარმერინოსი) და ღორის (ყაზ. ჰიბრიდული) ახ. ჯიშები. მსოფლიოს ბევრ ქვეყანაში ევრ. ჯიშის ძროხასთან ზებუს შეჯვარებით მიღებულია სახორცე და სარძევე მიმართულების მაღალპროდუქტიული ჯიშები. მეფრინველეობის სამრეწველო მეურნეობებში წარმატებით ინერგება თავისის ჯიშთაშორისი და სახეობათაშორისი ჰიბრიდები.

საქართველოში ჰ-ის მეთოდით შექმნილია ვაზის, ვაშლის, მსხლის, ქლიავის, ალუჩის, ტყემლისა და სხვა მცენარეთა ახ. ჯიშები. მნიშვნელოვანი წარმატებებია მოპოვებული ჩაის, ციტრუსებისა და სხვა სუბტროპ. კულტურების უხვმოსავლიანი და ყინვაგამძლე ჯიშების გამოსაყვანად. ჯიშთაშორისი შეჯვარების ბაზაზე წარმატებით მუშაობენ მეცხოველეობაშიც, კერძოდ, კროსბრედული ტიპის ცხვრის ახ. ჯიშური ჯგუფის მისაღებად, აგრეთვე ქართ. და ევრ. წარმოშობის ძროხის ჯიშებთან ზებუს ჰ-ით — პიროპლაზმოზისა და სხვა დაავადებებისადმი ბუნებრივი იმუნიტეტის მქონე და სიცხეგამძლე ნაჯვარის შესაქმნელად და სხვ. ჯ. რატიანი.

ჰიბრიდული გამომთვლელი სისტემა, ანალოგურ-ციფრული გამომთვლელი მანქანა, კომბინირებული გამომთვლელი მანქანა, მართვის საერთო სისტემის მქონე რამდენიმე ელექტრონული გამომთვლელი მანქანის კომბინირებული კომპლექსი, რ-შიც სიდიდეები წარმოდგენილია ანალოგური და ციფრული სახით. ჰ. გ. ს-ში, გარდა ანალოგური და ციფრული გამომთვლელი მანქანებისა (აგმ და ცგმ), შედის აგრეთვე სიდიდეთა წარმოდგენის (მიცემის) გარდამქმნელი, შიგასისტემური კავშირისა და პერიფერიული მოწყობილობები (იხ. ნახ.). ჰ. გ. ს-ს იყენებენ მაშინ, როდესაც ცალკე აღებუ-

ლი ავმ და ცგმ არ არის საკმარისი ისეთი ამოცანების ამოსახსნელად, რ-ებიც დაკავშირებულია მრავალი ობიექტის მართვასთან, მართვის სისტემების ოპტიმიზაციასა და მოდელირებასთან, კომპლ. ტრენაჟორების შექმნასთან და სხვ. განასხვავებენ ა ნ ა ლ ო გ უ რ - ო რ ი ე ნ ტ ი რ ე ბ უ ლ, ც ი ფ რ უ ლ - ო რ ი ე ნ ტ ი რ ე ბ უ ლ ს ა და ბ ა ლ ა ნ ს ი რ ე ბ უ ლ ჰ.გ.ს-ებს.

ჰიბრიდული თესლი, იმ მცენარეთა შეჯვარებით მიღებული თესლი, რ-ებიც განეკუთვნებიან სხვადასხვა ფორმას, ჯიშს, ხაზს, სახეობასა და გვარს. ხშირად ჰ.თ. უფრო მეტ მოსავალს იძლევა, ვიდრე არაჰიბრიდული, რაც ჰეტეროზისის მოვლენასთანაა დაკავშირებული. სსრკ სოფ. მეურნეობაში ჰ.თ-ს ფართოდ იყენებენ ისეთი კულტურების მოსაყვანად, როგორიცაა სიმინდი, შაქრის ჭარხალი, სორგო, ბოსტნეული კულტურები და სხვ. ფართო მუშაობა ტარდება ხორბლის ჰ.თ-ის მისაღებად. სათესლედ იყენებენ პირველი თაობის ჰ.თ-ს, მეორე და მომდევნო თაობებში მათი მოსავლიანობა საგრძნობლად ეცემა. სიმინდის ჰ.თ-ის მისაღებად შექმნილია სპეციალიზებული მეურნეობები. მამრობითი ციტოპლაზმური სტერილობის გამოყენების საშუალებით შესაძლებელია სიმინდის ჰ.თ-ის მიღება მდედრობით ფორმებზე მამრობითი ყვავილედის ქოჩრის ხელით წაცლის გარეშე.

ა. ნასყიდაშვილი

ჰიბრიდული ინტეგრალური სქემა, ჰ ი ბ რ ი დ უ ლ ი მ ი კ რ ო ს ქ ე მ ა, ინტეგრალური სქემა, რ-შიც ფუძეშრესთან მჭიდროდ დაკავშირებულ აპკურ ელემენტებთან ერთად გამოყენებულია საკიდი მიკრომინიატურული ელემენტები (ტრანზისტორები, ნახევარგამტარიანი დიოდები, ინდუქციურობის კოჭები და სხვა). ჰ.ი.ს-ს ჩვეულებრივ ათავსებენ ჰერმეტულ კორპუსში; იყენებენ რადიოელექტრონულ აპარატურასა და ელექტრონულ გამომთვლელ მანქანებში.

ჰიბრიდული რაკეტული ძრავა, მყარი და თხევადი კომპონენტების შემცველი საწვავით მომუშავე რაკეტული ძრავა. მყარ კომპონენტებს ათავსებენ წვის კამერაში, რ-საც აწვდიან თხევად კომპონენტს. ჰ.რ.ძ. პირველად დაამუშავეს რეაქტიული მოძრაობის შემსწავლელ ჯგუფში.

ჰიგიენა (ბერძ. hygieinos — ჯანმრთელი), მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ა ჯ ა ნ მ რ თ ე ლ ო ბ ი ს შ ე ს ა ხ ე ბ, პროფილაქტიკური მედიცინის დარგი, რ-იც შეისწავლის გარემოს მრავალრიცხოვანი ფაქტორის (ფიზ., ქიმ., ბიოლ., სოც. და სხვ.) გავლენას ადამიანის ჯანმრთელობაზე, შრომისუნარიანობაზე და სიცოცხლის ხანგრძლივობაზე. ჰ. კომპლ. მეცნიერებაა, დაკავშირებულია მედ. ყველა დარგთან, აგრეთვე ბიოლოგიასთან, ფიზიკასთან, ქიმიასთან, სოც.-ეკონ. მეცნიერებებთან და სხვ. ჰ-ის პრაქტ.-გამოყენებითი ნაწილია სანიტარია. ჰ-ის ამოცანებში შედის ადამიანის შრომისა და დასვენების პირობების, დასახლ. ადგილების გაჯანსაღების სანიტ. ღონისძიებების დასაბუთება, ბავშვთა და მოზარდთა ჯანმრთელობის დაცვა, სანიტ. კანონმდებლობის შემუშავებაში მონაწილეობა, საკვები პროდუქტების ხარისხის სანიტ. ექსპერტიზა; ჰ-ის უმნიშვნელოვანესი ამოცანაა დასახლ. ადგილების და საწარმოთა, ჰაერის, წყლის, საკვები პროდუქტების, ტანსაცმლისა და ფეხსაცმლის შესაკერი მასალის ჰიგიენური ნორმატივების შემუშავება, რათა შეიქმნას მაქსიმალურად ხელსაყრელი პირობები ადამიანის ჯანმრთელობის შენარჩუნებისათვის, დაავადებების თავიდან აცილებისათვის, შრომისუნარიანობის მაღალი დონის უზრუნველყოფისა და სიცოცხლის გახანგრძლივებისათვის.

ჰ. ერთ-ერთი უძველესი მეცნიერებაა. სანიტ. წესების ელემენტები მოხსენიებულია ძვ. მონათმფლობელური სახელმწიფოების ისტ. დოკუმენტებში, ძვ. საუკუნეების მთელ რიგ ქვეყნებში (ინდოეთი, რომი, ეგვიპტე, საბერძნეთი). ძვ. რუსეთში, საქართველოში აღმოჩენილია მნიშვნელოვანი სანიტ. ნაგებობები — კანალიზაცია, წყალსადენი, აბანოები და სხვ.

XVI—XVII სს. გაჩნდა სამკურნ. წიგნები, რ-ებიც შეიცავდნენ რჩევებს პირადი ჰიგიენის საკითხებზე. 1700 გამოვიდა იტალ. მეცნიერის ბ. რამაცინის ტრაქტატი ხელოსნების დაავადებებზე — პირველი მეცნ. ნაშრომი შრომის ჰიგიენაზე. XVIII—XIX სს. რუსეთში ჰ-ის პრობლემები აისახა მ. ლომონოსოვის, ს. ზიბელინის, დ. სამოილოვიჩის, მ. მუდროვის შრომებში. XIX ს. შუა წლებიდან ჰ-ის ექსპერიმენტული მიმართულება თანდათანობით ვითარდება. მიმართულებაში გადაიზარდა რუსეთში ამ საქმის ფუძემდებლები იყვნენ ა. დობროსლავინი, ფ. ერისმანი და სხვ. 1871 რუს. ბუნებისმეტყველთა და ექიმთა III ყრილობაზე პირველად დაისვა საკითხი ქვეყნის სანიტ. მდგომარეობის შესწავლის შესახებ. იმავე წელს ა. დობროსლავინი სათავეში ჩაუდგა პეტერბ. სამედ.-ქირურგ. აკადემიასთან შექმნილ ჰ-ის კათედრას. 1882 ფ. ერისმანმა მოსკოვში დააარსა ჰ-ის კათედრა. შემდეგ ჰ-ის კათედრები შეიქმნა რუს. მთელ რიგ უნ-ტებში. ჰ-ის განვითარებაში დიდი დამსახურება მიუძღვით ა. სისინს, ს. კაპლუნს, ვ. ლევიცკის, თ. კროტკოვს, ა. ლეტავეტს, ლ. ხოციანოვს, ა. მარზეევს, ე. რიაზანოვს და სხვ.

სსრკ-ში ჰ-ის ფართო განვითარება დაიწყო საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ. 1918 შეიქმნა ჯანმრთელობის დაცვის კომისარიატი, რ-საც სათავეში ჩაუდგა ნ. სემაშკო; მან ჯანდაცვის ორგანოების წინაშე დააყენა საკითხი მშრომელი მოსახლ. ყოფაცხოვრებისა და შრომის ჰიგიენური პირობების მკვეთრად გაუმჯობესების შესახებ. 1919 რკპ(ბ) VIII ყრილობაზე მიღებულ პროგრამაში მნიშვნელოვანი ადგილი დაეთმო სანიტ.-ჰიგიენური ღონისძიებების გატარებას, დასახლ. ადგილების გაჯანსაღებას, სანიტ. კანონმდებლობის შექმნას და სხვ. თანდათანობით გაიშალა სანიტ.-ჰიგიენური პროფილის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტების ქსელი. ჰ-ის განვითარებაში დიდი ღვაწლი მიუძღვის ჰიგიენისტთა საზ-ბას.

სსრკ-ში ჰ-ის საკითხები შუქდება ჟურნალებში: „Гигиена и санитария" (1936-იდან), „Гигиена труда и профессиональные заболевания" (1957-იდან), „Вопросы питания" (1932-იდან), „Советское здравоохранение" (1942-იდან) და სხვ.

საქართველოში ჰ-ის ფუძემდებელია ს. ამირეჯიბი, 1926 მისი თაოსნობით დაარსდა სანიტარიისა და ჰიგიენის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი, ხოლო 1927 ნ. შავდიაშვილის თაოსნობით — შრომის ჰიგიენისა და პროფესიულ დაავადებათა სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი.

იხ. აგრეთვე სტატიები *ჰიგიენა ბავშვთა და მოზარდთა, ჰიგიენა კვების, ჰიგიენა კომუნალური, ჰიგიენა რადიაციული, ჰიგიენა საავიაციო, ჰიგიენა სამხედრო, ჰიგიენა სოციალური, ჰიგიენა შრომის.*

ლიტ.: კ ა ც ი ტ ა ძ ე ვ., ჰიგიენა, ნაწ. 1—2, თბ., 1980—85.

გ. კვანჭახაძე.

ჰიგიენა ბავშვთა და მოზარდთა, ჰიგიენის დარგი, რ-იც შეისწავლის ბავშვის ზრდისა და განვითარების პროცესში მის ორგანიზმზე გარემოს (ბუნებრივი, სოც., სასკოლო, საოჯახო და სხვ.) სხვადასხვა ფაქტორის გავლენას, ამის საფუძველზე შეიმუშავებს ჰიგიენურ ნორმებსა და მოთხოვნებს, რ-ებიც მიმართულია ბავშვთა და მოზარდთა ჯანმრთელობის დაცვისა და განმტკიცებისაკენ, მათი ფუნქციური შესაძლებლობათა ჰარმონიულად განვითარებისა და სრულყოფისაკენ. ჰ. ბ. და მ. განეკუთვნება პროფილაქტ. მედ. დარგს და არის კომპლ. მეცნიერება. ჰ. ბ. და მ. ეყრდნობა დიალექტ. მატერიალიზმის პრინციპებს, ბავშვისა და მოზარდის ორგანიზმს განიხილავს სოც. გარემოსთან მჭიდრო ურთიერთკავშირში, ითვალისწინებს ბავშვთა და მოზარდთა ანატ.-ფიზიოლ. თავისებურებებს, პირველ რიგში — მათ განვითარებას ცენტრ. ნერვული სისტემის. ჰ. ბ. და მ. შედგება 6 ძირითადი განყ-ბისაგან: ბავშვთა და მოზარდთა ფიზ. განვითარებისა და ჯანმრთელობის მდგომარეობა; საგანმან.-აღმზრდელობითი, შრომითი და პროფ. სწავლების ჰიგიენის საფუძვლები; ფიზ. აღზრდის ჰიგიენის საფუძვლები; ბავშვთა და მოზარდთა დაწესებულებების დაგეგმვისა და მშენებლობის ჰიგიენის პრინციპები; ბავშვთა და მოზარდთა კვების ჰიგიენის საფუძვლები. კვლევის მეთოდებია: ბუნებრივი ჰიგიენის ექსპერიმენტის მეთოდი, რ-იც ტარდება ბავშვთა დაწესებულებების პირობებში; სანიტ.-სტატისტ. მეთოდი, რ-იც ძირითადად გამოიყენება ბავშვთა მოსახლეობის სანიტ. მდგომარეობის დასახასიათებლად; ლაბორ. ექსპერიმენტის მეთოდი, რ-იც საშუალებას იძლევა ხელოვნური ექსპერიმენტით მიღებული მონაცემების დაზუსტებისა და შესაფასებლად. ჰ. ბ. და მ. დაკავშირებულია ასაკობრივ ანატომია-ფიზიოლოგიასთან, ჰიგიენასთან, ჯანდაცვასთან, პედიატრიასთან, მიკრობიოლოგიასთან, პედაგოგიკასთან, ფსიქოლოგიასთან, ფიზკულტურასთან, არქიტექტურასთან, მშენებლობისა და სანიტ. ტექნიკასთან და სხვ.

მოზარდი თაობის ზრდისა და განვითარების ჰიგ. ნორმებს ყურადღებას აქცევდნენ ძვ. აღმოსავლეთისა და ანტ. სამყაროში, ახ. დროის ევრ. ქვეყნებში. ჰ. ბ. და მ. განვითარებაში დიდი ღვაწლი მიუძღვით ა. დობროსლავინს, ფ. ერისმანს, ნ. პიროგოვს, ა. ვირენიუსს, ვ. გორინევსკის, დ. ბეკარიუკოვს, პ. ლესგაფტს და სხვ. საქართველოში ამ დარგში გარკვეული წვლილი შეიტანეს მოწინავე ქართ. ექიმებმა: პ. ჩიკვაიშვილმა, გ. გოგიტიძემ, ვ. ელიოზიშვილმა, მ. ზაქრაძე-დემურიშვილმა, დ. გედევანიშვილმა და სხვ. ამ საკითხში დიდია ი. გოგებაშვილის დამსახურებაც.

დღიდან საბჭ. ხელისუფლების დამყარებისა დიდი ყურადღება ექცევა ბავშვთა და მოზარდთა ჯანმრთელობის დაცვისა და განმტკიცების საქმეს. ვ. ი. ლენინის მითითებით ჯერ კიდევ სამოქალაქო ომის მძიმე წლებში გამოქვეყნდა 2 დეკრეტი ბავშვთა კვების გაუმჯობესების შესახებ. 1918 განათლების სახ. კომისარიატში შეიქმნა სასკოლო ჰიგ. განყ-ბა. ჰ. ბ. და მ. როგორც სამეცნ. და სასწავლო დისციპლინა სწრაფად ნაყოფიერად ვითარდებოდა, რამაც დიდი ღვაწლი მიუძღვით საბჭ. მეცნიერებს: ნ. სემაშკოს, ა. მოლჩანოვს, ა. ივანოვსკის, ს. სიდელნიკოვს, დ. სხვ., საქართველოში — ვ. ბაქრაძეს, ა. ბალანჩივაძეს, ა. ყაჩელს, ნ. აბდუშელიშვილსა და სხვ.

სისტემატურად ტარდება საერთაშ. ყრილობები. ჰ. ბ. და მ. საკითხებს აშუქებს

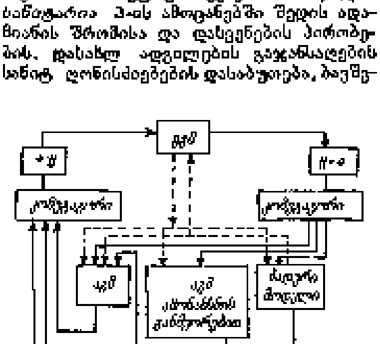

ჰიბრიდული გამომთვლელი სისტემის უნივერსალური ჰიბრიდული გამომთვლელი სისტემის სტრუქტურული სქემა. მთლიანი ხაზებით აღნიშნულია საინფორმაციო, ხოლო წყვეტილი ხაზებით — მმართველი არხები.

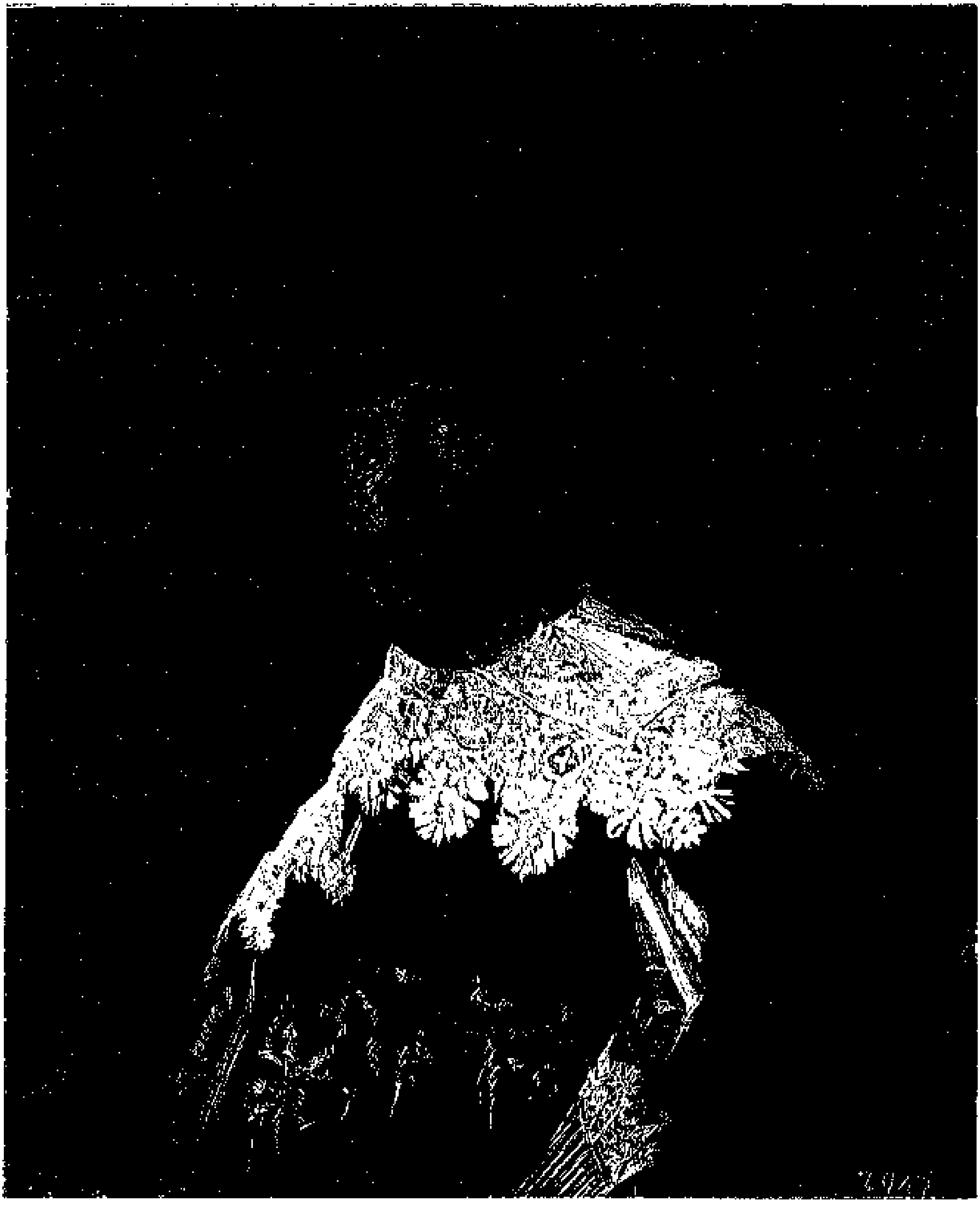

[illegible]

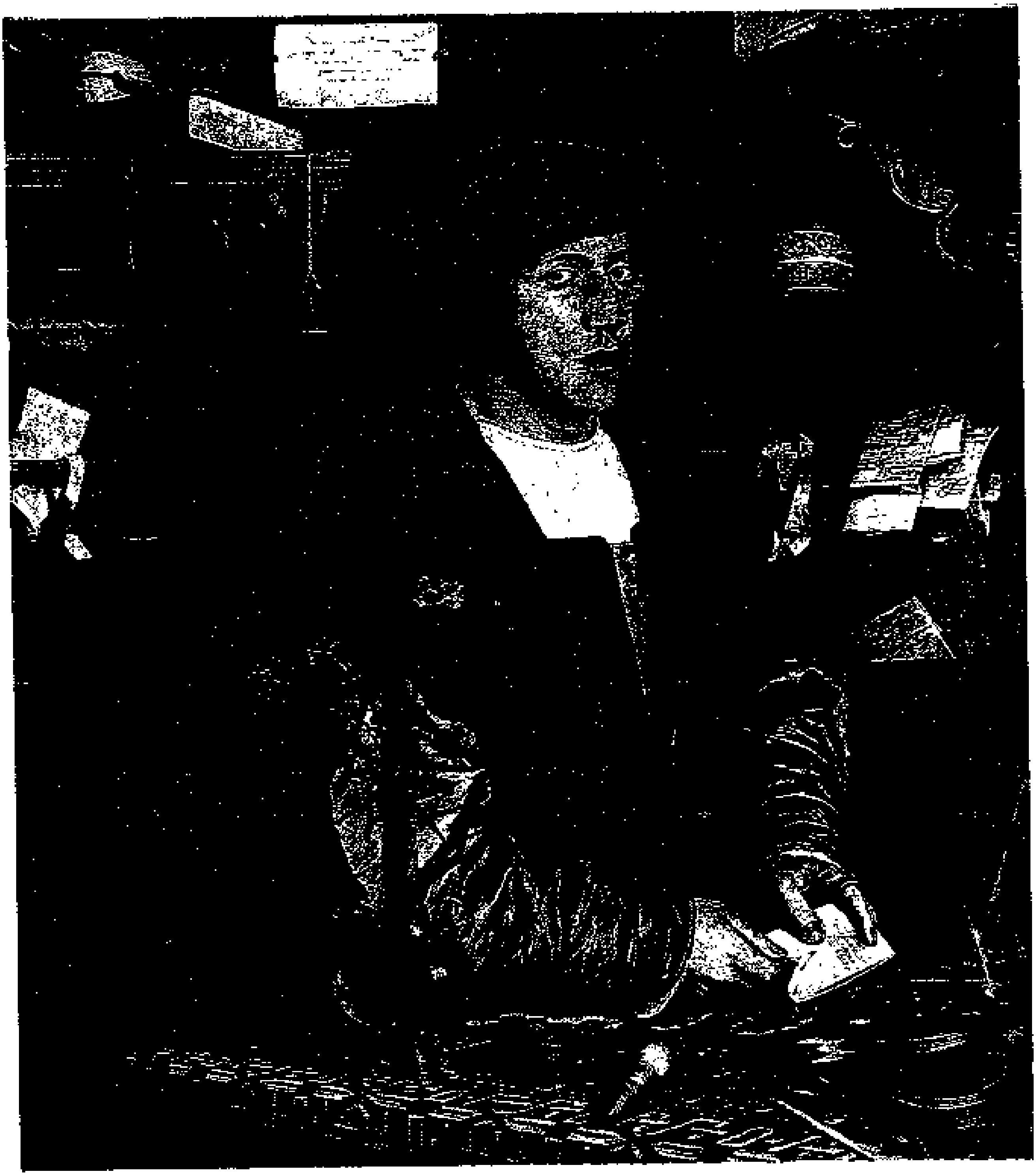

[illegible]

საკავშ. ჟურნ. „გიგიენა ი სანიტარია", ცალკეულ საკითხებზე სტატიები იბეჭდება საკავშ. და რესპ. ჟურნალებში („პედიატრია", „სოვეტსკაია პედიატრია", „სოვეტსკაია მედიცინა", „საბჭოთა მედიცინა", „სკოლა და ცხოვრება" და სხვ.), აგრეთვე შესაბამის სამეცნ.-კვლ. სამედ. და პედ. ინ-ტების შრომათა კრებულებში.

ზ. კოვზირიძე.

ჰიგიენა კვებისა, ჰიგიენის დარგი, რ-იც შეისწავლის სრულფასოვანი საკვებისა და ჯანმრთელი ადამიანის რაციონალური კვების საკითხებს. განვითარების პროცესში ამ დარგს გამოეყო დიეტოლოგია და ჩვილ ბავშვთა კვება. ჰ. კ. შეისწავლის ადამიანის კვებას მისი სქესის, ასაკის, პროფესიის, ფიზ. დატვირთვის, კლიმ. პირობების, ეროვნ. თავისებურებების გათვალისწინებით. იგი შეიმუშავებს ბალანსირებული კვების პრინციპებს, რათა საშუალებითაც ხორციელდება ორგანიზმის უზრუნველყოფა საკვებით და ბიოლოგიურად აქტ. ნივთიერებებით (ცილები, ცხიმები, ნახშირწყლები, მინერ. ნივთიერებები, ვიტამინები). მისი პრაქტ. ამოცანაა შეიმუშაოს შრომითი კოლექტივების რაციონალური კვების ნორმები, დაადგინოს საზ. კვების საწარმოებსა და კვების მრეწველობაში ეფექტური სანიტ. კონტროლი პროდუქტებზე, შეიმუშაოს საკვებით მოწამვლის, კვებითი ტოქსიკოინფექციების, ინტოქსიკაციების საწინააღმდეგო პროფილაქტ. ღონისძიებანი და სხვ.

1930 წ. ნ. ციციშვილის თაოსნობით შეიქმნა სსრკ სამედ. აკად. კვების სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი, რ-ის პირველი დირექტორი იყო ბ. ზბარსკი. ამ დარგის განვითარებაში დიდი ღვაწლი მიუძღვით მ. შატერნიკოვს, ო. მოლჩანოვას და სხვ.; მეცნ. გამოკვლევები ტარდება სსრკ მედ. მეცნ. აკად. კვების ინ-ტში, აგრეთვე რესპუბლიკების ინ-ტების ლაბორატორიებსა და კათედრებში, პოლტავის, ირკუტ., საკავშირო, საკონდიტრო მრეწვ. დარგობრივ ინ-ტებში და სხვ. კვების ჰიგიენის საკითხებს აშუქებს ჟურნ. „Вопросы питания" (1932-იდან), „Гигиена и санитария" (1936-იდან) და სხვ.

საქართველოში დიდი მუშაობაა ჩატარებული ადგ. საკვები პროდუქტების ბიოლ. ღირებულების, მათში ვიტამინების და მიკროელემენტების შემცველობისა და ამჟამინდ. კვების სხვა საკითხების შესასწავლად (გ. კაციტაძე, მ. ზურაბაშვილი, ა. აბდუშელიშვილი და სხვ.).

მ. ზურაბაშვილი.

ჰიგიენა კომუნალური, დასახლებული ადგილების ჰიგიენა, ჰიგიენის დარგი, რ-იც შეისწავლის გარემოს ბუნებრივი და სოციალური ფაქტორების გავლენას ადამიანის ორგანიზმზე დასახლ. ადგილების პირობებში და შეიმუშავებს ჰიგიენურ ნორმატივებსა და სანიტ. ღონისძიებებს მოსახლეობის ხელსაყრელი საცხოვრებელი პირობებისა და ჯანმრთელობის უზრუნველსაყოფად. გარემოს ფაქტორების და ადამიანის ორგანიზმზე მათი ზემოქმედების შესწავლისათვის ჰ. კ. იყენებს კვლევის ფიზ., ქიმ., ბიოლ., ეპიდემიოლოგიურ, სანიტ.-სტატისტ., სანიტ.-ტოქსიკოლოგიურ, კლინიკურ მეთოდებს და ექსპერიმენტს როგორც ნატურალურ დაკვირვებას, ისე ლაბორატ. ექსპერ. მეთოდებს.

ინდუსტრ., მეცნ.-ტექნ., განსაკუთრებით ქიმ. მრეწველობის განვითარებამ და მასთან დაკავშირებულმა გარემოს ანთროპოგენულმა ზრდამ განაპირობა დასახლ. ადგილების გარემოს ქიმ. ფაქტორების მოქმედებისა და ჰიგიენური მნიშვნელობის შესწავლის აუცილებლობა. ორგანიზმზე ქიმ., ფიზ. და ბიოლ. ფაქტორების ერთდროული ზემოქმედების თავიდან ასაცილებლად ჰიგიენისტებმა შეიმუშავეს ჰიგიენური ნორმატივები, რ-ებიც სსრკ-ში კანონით 3 ოფიციალურად ცნო. საჭიროა ცალკეული ქიმ. ნივთიერებებისა და მათი კომპლ. მოქმედების ზღვრულად დასაშვები კონცენტრაციის გამოკვლევა და დასაბუთება.

თანამედროვე ჰ. კ-ის დარგებია: დასახლ. ადგილების ჰაერის ჰიგიენა და სანიტ. დაცვა; წყლისა და წყალმომარაგების ჰიგიენა, ნიადაგის ჰიგიენა და დასახლ. ადგილების სანიტ. დასუფთავება, წყალსატევების სანიტ. დაცვა და ჩამდინარე წყლების გაუვნებლობა, საცხოვრ. და საზ. ნაგებობების ჰიგიენა, დასახლ. ადგილების დაგეგმარების ჰიგიენა და მათი საერთო სანიტ. კეთილმოწყობა.

საქართველოში შესწავლილია ატმ. ჰაერის, წყლისა და ნიადაგის გაბინძურების, დასახლ. ადგილების დაგეგმარების, მავნე ნივთიერებათა ზღვრულად დასაშვები კონცენტრაციების დადგენისა და სხვ. საკითხები (ლ. წერეთელი, ი. შენგელია, ო. შალამბერიძე, შ. ხარიძე).

ი. შენგელია.

ჰიგიენა რადიაციული, ჰიგიენის დარგი, რ-იც შეისწავლის მაიონიზებელი რადიაციის გავლენას ადამიანის ჯანმრთელობაზე და შეიმუშავებს რადიაციული დაცვის ღონისძიებებს. როგორც სამეცნ. დისციპლინა, ჩამოყალიბდა სსრკ-სა და აშშ-ში ერთდროულად, მას შემდეგ, რაც დაიწყო (აშშ, 1946) ატომური იარაღის მასობრივი გამოცდა. 1946 სსრკ შრომის ჰიგიენისა და პროფ. დაავადებათა ინ-ტში ა. ლეტავეტის ხელმძღვანელობით შეიქმნა ჰ. რ-ის შემსწავლელი ბიოფიზ. განყ-ბა, სადაც 1951 მოეწყო ჰ. რ-ის პირველი ლაბორატორია, ხოლო 1967 ექიმთა დახელოვნების ცენტრ. ინ-ტში თ. კოლტუნოვის ხელმძღვანელობით შეიქმნა ჰ. რ-ის პირველი კათედრა. ჰ. რ. ამუშავებს იმ დაწესებულებათა ან საწარმოთა შენობების, დანადგარებისა და ტერიტორიის დოზიმეტრიის საკითხებს, რ-ებსაც აქვთ მაიონიზებელი რადიაციის წყაროები, აგრეთვე იმ მუშა-მოსამსახურეთა ინდივიდ. დოზიმეტრული კონტროლის საკითხებს, რ-ებიც მუშაობისას იყენებენ რადიოიზოტოპებს, რენტგენის აპარატებსა და გამა-დანადგარებს; ჰ. რ. ამუშავებს აგრეთვე შრომის ჰიგიენისა და რადიაციული უშიშროების პრობლემებს ატომურ საწარმოებში, ატომურ ელექტროსადგურებში, სამთამადნო მრეწველობაში, ურანისა და თორიუმის მოპოვების, მადნის დამუშავებისა და მადნის კონცენტრატების გადამუშავებისას, შავი და ფერადი მეტალ. საწარმოებში, მანქანათმშ. და ქიმ. მრეწველობაში და მაიონიზებელი რადიაციის წყაროების გამოყენების ყველა შემთხვევაში. ამუშავებს და ნერგავს მედპერსონალისა და პაციენტების რადიაციული დაცვის მეთოდებს, რადიაციული ავარიის შემთხვევებში სახავს რადიაციის საწინააღმდეგო ღონისძიებებს და სხვ.

ჰ. რ. შეისწავლის გარემოს რადიაციული გაბინძურების პროცესებს, მათ გავლენას მოსახლ. ჯანმრთელობაზე, მეტეოროლოგიურ ცვლილებებზე; მეცნიერულად ასაბუთებს რადიოაქტიური ნივთიერებების ზღვრულად დასაშვებ კონცენტრაციას (ჰაერში, წყალში, საკვებ პროდუქტებში); სანიტ. ზედამხედველობას უწევს რადიოაქტიურ ნივთიერებათა ნარჩენების მოცილებას. სსრკ-ში არსებობს სანიტ. კანონმდებლობა, რ-იც განსაზღვრავს მაიონიზებელი რადიაციის წყაროებზე მომუშავე დაწესებულებებისა და საწარმოების ადგილის შერჩევის, დაგეგმარების, მშენებლობისა და ექსპლუატაციის ჰიგიენურ მოთხოვნებს. სახ. მეურნეობაში მაიონიზებელი რადიაციისა და რადიოაქტიური იზოტოპების გამოყენებაზე ჰიგიენურ კონტროლს ახორციელებენ სანიტ.-ეპიდემიოლოგიური სადგურების რადიოლოგიური ჯგუფები, რ-ებიც სისტემატურად ადევნებენ თვალყურს სსრკ ტერიტორიაზე რადიაციული მდგომარეობის გლობალურ ცვლილებას.

ჰიგიენა საავიაციო, ჰიგიენის დარგი, რ-იც შეისწავლის სამოქალაქო და სამხედრო ავიაციის განვითარებასთან დაკავშირებულ ჰიგიენის პრობლემებს. დამოუკიდებელი დარგის სახით ჩამოყალიბდა მას შემდეგ, რაც 1938 შეიქმნა ი. პავლოვის სახ. საავიაციო მედიცინის ინ-ტი. ჰ. ს-ს ძირითად ამოცანას შეადგენს საფრენ. საინჟინრო-ტექ. შემადგენლობასა და მგზავრებზე გარემო ფაქტორების გავლენის შესწავლა; პერსონალის მუშაობის პირობების თავისებურებების შესწავლა, რათა შეიმუშაონ შრომის, დასვენებისა და კვების რაციონალური რეჟიმი; ჰიგიენური ღონისძიებათა დასახვა მათთვის, ვინც რადიოლოკაციურ დანადგარებზე მუშაობისას კონტაქტშია საწვავ-წასაცხებ, აგრესიულ სითხეებთან და მასალებთან. ჰ. ს-ს ამოცანას შეადგენს აგრეთვე სხვადასხვა სახის (ხანგრძლივი, მაღლივი, ღამის, რთულ მეტეოროლ. პირობებში და სხვ.) ფრენის ჰიგიენური უზრუნველყოფა; ზებგერითი სიჩქარის პირობებში და სტრატოსფეროში ფრენისას ადამიანის დაცვა ჰიპოქსიისაგან, ბაროტრავმული წნევის ცვალებადობისაგან და სხვ. ჰ. ს-ს განვითარებამ დიდად შეუწყო ხელი კოსმ. ფრენის ჰიგიენური პრობლემების დამუშავებას, რაც გულისხმობს ადამიანის დაცვას კოსმოსის მავნე ფაქტორების გავლენისაგან, კოსმონავტის კაბინაში ისეთი პირობების შექმნას, რ-ებიც უზრუნველყოფენ კოსმონავტის სიცოცხლისა და შრომისუნარიანობის შენარჩუნებას და სხვ.

ჰიგიენა სამხედრო, ჰიგიენის სპეციალური დარგი, რ-ის ამოცანაა სამხ. პირების ჯანმრთელობაზე გარემოს სხვადასხვა ფაქტორის გავლენის შესწავლა; ჯარის ბრძოლისუნარიანობაზე ამ ფაქტორების მავნე მოქმედების საწინააღმდეგო ღონისძიებების ძიება; ჯარის სანიტ. უზრუნველყოფის მეცნიერულად დასაბუთებული ნორმების დამუშავება; საომარ პირობებში მის ამოცანებში შედის ჯარის ნაწილების ბრძოლისუნარიანობის შენარჩუნება, რისთვისაც დაწესებულია სანიტ. მეთვალყურეობა გზაზე და დასახლ. პუნქტებში განლაგებისას, აგრეთვე პირადი და კოლექტ. ჰიგიენის მოთხოვნების დაცვა, ყოველდღიური სამედ. კონტროლი ჯარისკაცებისა და ოფიცრების კვების ხარისხზე, მათ მომარაგებაზე საკმარისი რაოდენობის ხარისხიანი სასმელი წყლით, საკვებით და სხვ.

ჰიგიენა სასკოლო, იხ. *ჰიგიენა ბავშვთა და მოზარდთა.*

ჰიგიენა სოციალური სსრკ-ში, ჰიგიენა სოციალური და ჯანდაცვის ორგანიზაცია, კომპლექსური მეცნიერული დისციპლინა, რ-იც შეისწავლის მედიცინის სოც. პრობლემებს, მოსახლეობისა და მისი ცალკეული ჯგუფების ჯანმრთელობის მდგომარეობას, სოც.-ეკონ. ფაქტორების გავლენას საზ. ჯანმრთელობაზე, ჯანმრთელობის დაცვისა და გაკაჟების ღონისძიებებს. სსრკ-ში მას საფუძვლად უდევს მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრება ბუნებისა და საზ-ბის განვითარებაზე, სოც. და ბიოლ. კანონზომიერებათა ურთიერთგავლენაზე. ჰ. ს. მჭიდროდ არის დაკავშირებული პოლიტ. ეკონომიასთან, სოციოლოგიასთან, დემოგრაფიასთან, მართვის ზოგად თეორიასთან, ფილოსოფიასთან და სხვ. კვლევის ძირითად მეთოდად იგი იყენებს სტატისტიკას, ამავე დროს სარგებლობს ექსპერტული შეფასების, ექსპერიმენტისა და მოდელირების, ისტ. და სხვა მეთოდებით.

ჰ. ს. ჩამოყალიბდა XVIII—XIX სს-ში. თავისი განვითარების ეტაპებზე იგი სხვადასხვა კლასის ინტერესებს და იდეოლოგიას გამოხატავდა. კაპიტალიზმის განვითარებამ აიძულა ბურჟუაზია განეხორციელებინა ზოგიერთი სანიტ. ღონისძიება.

ინგლისში, საფრანგეთში, გერმანიაში და ზოგიერთ სხვა კაპიტალ. ქვეყანაში დაგროვდა მასალა მშრომელთა ჯანმრთელობაზე შრომისა და ყოფის პირობების გავლენის შესახებ; დაიწყო ამ მასალის სტატისტ. დამუშავება. იყო ცდა საზ-ბის ჯანმრთელობის დაცვის ღონისძიებათა დასაბუთებისა, შემოღებულ იქნა ტერმინი „სოციალური ჰიგიენა". რუსეთში მის განვითარებას საფუძველი ჩაუყარეს თ. ერისმანმა, ე. ოსიპოვმა, ნ. ტეზიაკოვმა და სხვ. სსრკ-ში ჰ. ს-ის პირველი კათედრები შეიქმნა მოსკ. I (ნ. სემაშკო, 1922) და II (ზ. სოლოვიოვი, 1923) სამედ. ინ-ტებში, შემდეგ კი ყველა სამედ. სასწავლებელში. 1946 მოსკოვში გაიხსნა სსრკ ჯანდაცვის სამინისტროს სოც. ჰიგიენისა და ჯანდაცვის ორგანიზაციის ნ. სემაშკოს სახ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი. ჰ. ს-ის პრობლემებს ამუშავებს ჯანდაცვის საერთაშ. ორგანიზაცია (1948-იდან), ცხოვრების პირობებისა და ჯანმრთელობის შემსწავლელი საერთაშ. ასოციაცია (1951-იდან), სოც. მედიცინის ევრ. ასოციაცია (1955-იდან). ჰ. ს-ის პრობლემები ქვეყნდება პერიოდულად ჟურნალში „Советское здравоохранение" (1942-იდან).

საქართველოში ჰ. ს-ის კათედრა შეიქმნა თსუ-ის სამკურნ. ფაკ-ტზე 1926 (ი. ელიაშვილი), შემდეგ ექიმთა დახელოვნების თბილისის ინ-ტში 1966 (ი. ნიქობაძე). ი. ქარჩიშვილი.

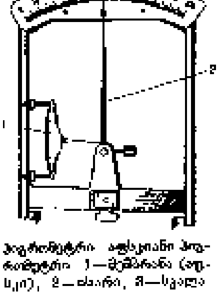

ჰიგრომეტრი. აფსკიანი ჰიგრომეტრი: 1—მგრძნობი (აფსკი), 2—ისარი, 3—სკალა

ჰიგიენა შრომისა, პ რ ო ფ ე ს ი უ ლ ი ჰ ი გ ი ე ნ ა, ჰიგიენის დარგი, რ-იც შეისწავლის შრომითი პროცესებისა და საწარმოო ფაქტორების გავლენას ადამიანის ორგანიზმზე და შეიმუშავებს სანიტ.-ჰიგიენურ და სამკურნ.-პროფილაქტ. ღონისძიებებს მაქსიმალურად ხელსაყრელი შრომის პირობების შესაქმნელად და პროფესიული დაავადებების თავიდან ასაცილებლად. ჰ. შ. შეისწავლის საწარმოო პროცესებს, მათ თავისებურებებს და გავლენას ადამიანის ორგანიზმზე; შრომის სანიტ. პირობებს (მიკროკლიმატი, სამრეწვ. შხამები, მტვერი, გამოსხივება, ხმაური, ვიბრაცია და სხვ.); მომუშავეთა ჯანმრთელობის მდგომარეობას, ავადობას (საერთოსა და პროფესიულს); სანიტ.-ტექ. და სანიტ.-საყოფაცხოვრებო მოწყობილობების, ინდივიდ. დაცვის საშუალებებისა და დანადგარების (ვენტილაცია, გათბობა, განათება) მდგომარეობას და ჰიგიენურ ეფექტურობას. საწარმოო გარემო ფაქტორებისა და ორგანიზმზე მათი გავლენის თავისებურებების შესწავლის საფუძველზე შემუშავებულია ჰიგიენური მოთხოვნები საწარმოო პროცესებისა და მოწყობილობის რაციონალიზაციის საკითხებზე; პირადი ჰიგიენის, შრომისა და დასვენების რაციონალური რეჟიმის ჰიგიენური ნორმები და წესები. შრომის პირობების გაჯანსაღებისა და სამრეწვ. წარმოების მოწყობის რაციონალური ორგანიზაციის საკითხები და სხვ.

ჰ. შ. თავის განვითარების პროცესში დაკავშირებული იყო ცალკეულ საზ.-ეკონ. ფორმაციასთან. მისი ელემენტები ყალიბდებოდა ძველთაგანვე, ჯერ კიდევ ანტ. პერიოდში, პრაქტიკული მოღვაწეობის ხანიდან. ჰ. შ. ზოგად და სოც. ჰიგიენას გამოეყო მხოლოდ საბჭ. ხელისუფლების დამყარების შემდეგ. სსრკ-ში პირველად შეიქმნა აკ. ტიპის კომპლ. სამეცნ.-კვლ. დაწესებულებანი, მაგ., შრომის ჰიგიენისა და პროფდაავადებათა ინ-ტი, შრომის დაცვის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი, შესაბამისი განყ-ბები ჰიგიენური პროფილის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტებში, პროფდაავადებათა კათედრები და სხვ. სსრკ-ში ჰ. შ-ის ჩამოყალიბებისა და განვითარების საქმეში დიდი როლი ითამაშეს ზ. სმელიანსკიმ, ნ. ვიგდორჩიკმა და სხვ.

საქართველოში ჰ. შ-ს და პროფ. პათოლოგიას, როგორც მეცნიერებას, საფუძველი ჩაეყარა საბჭ. ხელისუფლების დამყარების (1921) შემდეგ. ამ საქმის პირველი ინიციატორი და ორგანიზატორი იყო ნ. ყიფშიძე, რ-ის სახელს ატარებს 1927 მის მიერვე დაარსებული შრომის ჰიგიენისა და პროფესიულ დაავადებათა სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი. ამ ინ-ტის ბაზაზე 1944 ჩამოყალიბდა თბილ. სამედ. ინ-ტის შრომის ჰიგიენის კათედრა, რ-ის პირველი გამგე იყო შ. კონწუხაშვილი. 1974 შეიქმნა სანიტ.-ჰიგიენური, სამკურნ. და პედიატრიული ფაკ-ტების შრომის ჰიგიენისა და პროფდაავადებათა კათედრა, რ-იც ხელმძღვანელობს პედ. და სამეცნ.-კვლ. მუშაობას პროფ. ჰიგიენის აქტუალურ საკითხებზე. მ. გურამიშვილი.

ჰიგრო... (ბერძ. hygros — ტენიანი), რთული სიტყვის ნაწილი; აღნიშნავს დამოკიდებულებას ტენთან, მაგ., ჰიგრომეტრი.

ჰიგრომეტრი (ჰიგრო... და ...მეტრი), ჰაერის აბსოლუტური ან ფარდობითი ტენიანობის განმსაზღვრელი ხელსაწყო. ჰ. არის კონდენსაციური, ელექტროლიტური, წონითი, აფსკიანი და სხვ., აგრეთვე ფსიქრომეტრები. ჰიდრომეტეოროლოგიურ სადგურებში იყენებენ ჰ-ს, რ-ის მგრძნობიარე ელემენტია ადამიანის თმა ან ორგანული (ცხოველური) აფსკი (იხ. ნახ.). ჰაერში წყლის ორთქლის რაოდენობის მიხედვით იცვლება თმის სიგრძე, ხოლო აფსკი იჭიმება ან იკუმშება. ჰაერის ტენიანობის უწყვეტი ავტომ. ჩაწერისათვის იყენებენ თვითჩამწერ ინსტრუმენტს — ჰიგროგრაფს.

ჰიგროსკოპიულობა (ჰიგრო... და ბერძნ. skopeō — ვაკვირდები), სხეულის თვისება შთანთქას ჰაერიდან ტენი. ჰ. ახასიათებს კაპილარულ-ფოროვანი სტრუქტურის მქონე ჰიდროფილურ მასალებს; წყალში კარგად ხსნად ნივთიერებებს; განსაკუთრებით კი ქიმ. ნაერთებს, რ-ებიც წყალთან წარმოქმნიან კრისტალოჰიდრატებს. ზოგიერთ ჰიგროსკოპიულ ნივთიერებას (მაგ., კონცენტრირებულ გოგირდმჟავას) იყენებენ ჰაერის გასაშრობად.

ჰიგროფილები (ჰიგრო... და ბერძნ. phileō — მიყვარს), ხმელეთის ორგანიზმები, რ-ებიც შეგუებული არიან ჭარბტენიან ადგილებს. ბინადრობენ ჭაობებში, ტენიან ტყეებში, მდინარისპირა ჭალებში, ტბებისა და სხვა წყალსატევების ნაპირებზე, აგრეთვე ნიადაგში (ჭიაყელები და სხვ.), ღრმა მღვიმეებში (მწერები, მრავალფეხიანები და სხვ.).

ჰიგროფიტები (ჰიგრო... და ბერძნ. phyton — მცენარე), ჭარბტენიანი ადგილების მცენარეები. ჰ-თვის დამახასიათებელია უმეტესად ნაზი ფართო ფოთლები, თხელი კუტიკულა, გრძელი ღეროები; მექან. ქსოვილები ღეროში განუვითარებელია, ფესვთა სისტემა სუსტია. ტიპური ჰ-ია ტენიანი ტყეების ბალახოვანი მცენარეები და ეპიფიტები. ჰ. გვხვდება ჩვენშიც, ასეთია მაგ., გვიმრა (Hymenophyllum tunbridgense), რ-იც იზრდება აჭარის ტყეებში, ნესტიან, ხავსიან კლდეებზე.

ჰიგროფობები (ჰიგრო... და ბერძნ. phobos — შიში), ხმელეთის ორგანიზმები, რ-ებიც ერიდებიან ჭარბტენიან ადგილებს მაგ., ტენიან მდელოზე მცხოვრები ჭიანჭველა-მცოცავი უფრო ხშირად სახლდება კოლბოხებზე; თუმცა ისიც ჭიანჭველა არეალის მშრალ ნაწილში (ველზე) ტენიან ადგილებს ეტანება.

ჰიგუჩი იჩიო (ნამდვ. სახელი ნ ა ც უ) (1872, ტოკიო, — 1896, იქვე), იაპონელი მწერალი ქალი. დაიბადა პოლიციის წვრილი მოხელის ოჯახში, მამის გარდაცვალების შემდეგ ოჯახს მძიმე შრომით არჩენდა. კერძო სკოლაში შეისწავლა კლასიკური იაპ. პოეზია. ნაწარმოებებს აქვეყნებდა 1892-იდან. შექმნა კლასიკური ნოველა თანამედროვეებზე. მის თხზულებებში რეალისტურადაა აღწერილი უბრალო ხალხის ცხოვრება (ნოველები „ცხოვრება მიყრუებულ ადგილას", 1892; „მეცამეტე ღამე", „მღვრიე ნაკადი", ორივე 1895).

ჰიდალგო, მცირე პლანეტა № 944; ორბიტის დახრა ეკლიპტიკისადმი 42,5°, ექსცენტრისიტეტი 0,66; დღემდე ცნობილ მცირე ციურ სხეულთა შორის აქვს ყველაზე დიდი ნახევარღერძი — 5,8 ა. ე. აღმოაჩინა ვ. ბაადემ 1920.

ჰიდათოდები (ბერძნ. hydōr, ნათ. ბრ. hydatos — წყალი და hodos — გზა), წ ყ ლ ი ს ბ ა გ ე ე ბ ი, სამარქვი, რ-ის საშუალებითაც მცენარე წყალს წვეთწვეთად (გუტაცია) გამოყოფს. განლაგებულია ფოთლის წვერზე ან ფოთლის კბილების ბოლოში. უფრო ხშირად გვხვდება დაქვეითებული ტრანსპირაციის მქონე მცენარეებში, რ-ებიც იზრდებიან ჭარბტენიან ნიადაგზე. ჰ. უმეტესად სახეცვლილი ბაგეებია, რ-თა მკეტავი უჯრედები მუდამ ღიაა. ზოგიერთი ჰ. წარმოადგენს ჯირკვალს, რ-იც ტენს აქტიურად გამოყოფს.

ჰიდატოფიტები (ბერძნ. hydōr, ნათ. ბრ. hydatos — წყალი და phyton — მცენარე), წყლის მცენარეები, რ-ებიც მთლიანად ან სხეულის უმეტესი ნაწილით ჩაძირულია წყალში (ჰიდროფიტებისაგან განსხვავებით, რ-თაც წყლით მხოლოდ ქვედა ნაწილი აქვთ დაფარული). ზოგი ჰ. ფესვებით არ არის მიმაგრებული გრუნტთან (მაგ., ლემნა, ელოდეა), ზოგი მიმაგრებულია (მაგ., დუმფარა). განვითარების მიხედვით განასხვავებენ ნ ა მ დ ვ ი ლ ჰ-ს, ჩ ა ძ ი რ უ ლ ა გ რ ო ჰ ი დ ა ტ ო ფ ი ტ ე ბ ს, მ ც უ რ ა ვ ა გ რ ო ჰ ი დ ა ტ ო ფ ი ტ ე ბ ს. იხ. აგრეთვე წყლის მცენარეულობა.

ა. ჰიდოიათოვი

ჰიდოიათოვი აბრარ (14 VIII. 1900, ტაშკენტი, — 3 X 1958, იქვე), უზბეკი საბჭ. მსახიობი, სსრკ სახ. არტისტი (1945). სკკპ წევრი 1922-იდან. 1918-იდან მუშაობდა დასში, რ-საც მ. უიღური ხელმძღვანელობდა (1919-იდან კ. მარქსის სახ. დასი), 1924—27 სწავლობდა მოსკ. უზბ. სტუდიაში. 1927-იდან იყო უზბ. დასის წამყვანი მსახიობი (ამჟამად ჰამზას სახ. თეატრი). როლები: ალიშერი (უიღურისა და სულთანოვის „ალიშერ ნავოი"), არსლანი (იაშენის „ორი კომუნისტი"), გოროდნიჩი (გოგოლის „რევიზორი"), შვანდია (ტრენიოვის „ლიუბოვ იაროვაია"), გაი (პოგოდინის „ჩემი მეგობარი"), ჰამლეტი, ოტელო (შექსპირის „ჰამლეტი", „ოტელო") და სხვ. სსრკ სახელმწ. პრემია (1949). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ჰიდრა (ლათ. Hydra), ცის სამხრ. ნახევარსფეროს თანავარსკვლავედი; მისი ყველაზე ბრწყინვალე ვარსკვლავის, ალფარდის, ვიზუალური ვარსკვლავიერი სიდიდეა 2,0. დაკვირვებისათვის ყველაზე ხელსაყრელი პირობებია თებ.-მარტში. მთლიანად ჩანს სსრკ სამხრ. რ-ნებიდან, მ. შ. საქართველოდანაც, ნაწილობრივ — დანარჩენი რ-ნებიდან.

ჰიდრადენიტი (ბერძნ. hidrōs — ოფლი და adēn — ჯირკვალი); საოფლე ჯირკვლების ჩირქოვანი ანთება; იწვევს სტაფილოკოკი. ჩვეულებრივ ჩნდება იღლიის ქვეშ, ძუძუს თავის, უკანა ტანის ირგვლივ. წინასწარგანმწყობი მიზეზებია ორგანიზმის დაუძლურება, ოფლიანობა, უსუფთაობა და სხვ. ჰ. იწყება საოფლე ჯირკვლის ანთებით, რასაც დაერთვის კანქვეშა ცხიმოვანი უჯრედისის ანთება, კანის სიღრმეში ჩნდება ერთი ან რამდენიმე მკვრივი მტკივნეული კვანძი, რ-თა ზემოთ კანი შეწითლებულია. შემდეგ კვანძები რბილდება, იხსნება და წარმოიქმნება ჩირქოვანი ფისტულები. ჩირქი ხვდება მეზობელ ჯირკვლებში და იქაც იგივე პროცესი ვითარდება. ჰ. ხანგრძლივად მიმდინარე-

ობს, ხშირია რეციდივები. უმეტესად ქალები ავადდებიან. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: ანტიბიოტიკები, ფიზიოთერაპია; სპეციფ. ვაქცინაცია და არასპეციფ. იმუნოთერაპია; ზოგჯერ — ქირურგ. ოპერაცია.

ჰიდრავლიკა (ბერძნ. hydraulikos — წყლისა < hydōr — წყალი და aulos — მილი), მეცნიერება სითხეების მოძრაობისა და წონასწორობის კანონების, აგრეთვე ამ კანონთა საინჟინრო პრაქტიკაში გამოყენების შესახებ. ჰიდრომექანიკისაგან განსხვავებით, ჰ. აყალიბებს სითხის მოძრაობის პარამეტრების მიახლოებით დამოკიდებულებებს, რისთვისაც ფართოდ იმარჯვებს ექსპერ. გამოკვლევებს ლაბორატორიებსა და ნატურის პირობებში. ჰ. სწავლობს ძირითადად წვეთოვან სითხეებს, მაგრამ მისი კანონები მისაღებია აირებისათვისაც, თუ მათი წნევა და სიმკვრივე თითქმის მუდმივია. ჰ-ის შემადგენელი ნაწილებია ჰ-ის თ ე ო რ ი უ ლ ი ს ა ფ უ ძ ვ ლ ე ბ ი, რ-ებიც შეიცავს დებულებებს სითხის მოძრაობისა და წონასწორობის შესახებ, და პ რ ა ქ ტ ი კ უ ლ ი ჰ., რ-იც იყენებს ამ დებულებებს საინჟინრო პრაქტიკის ამოცანათა გადასაწყვეტად. პრაქტ. ჰ-ის ძირითადი ნაწილებია: დინება მილებში (მილსადენების ჰ.), დინება არხებსა და მდინარეებში (ღია კალაპოტების ჰ.), სითხის გამოდინება ნახვრეტებიდან და წყალგადასაშვებიდან, სითხის მოძრაობა ფოროვან გარემოში (ფილტრაცია). ამ საკითხების შესწავლისას იხილავენ სითხის როგორც დამყარებულ, ისე დაუმყარებელ მოძრაობას. ჰ-ის იმ ნაწილს, რ-იც სწავლობს სითხის წონასწორობას, ჰიდროსტატიკა ეწოდება. ჰ. სწავლობს აგრეთვე ნატანის მოძრაობას ღია კალაპოტებში, ჰაერის მოძრაობას მილსადენებში, ჰიდრავ. გაზომვათა მეთოდებს, ჰიდრავ. მოდელირებას და სხვ. ჰ-ის იმ საკითხებს, რ-ებიც არსებითია ჰიდროტექ. ნაგებობათა გაანგარიშებისათვის (მაგ., ღია კალაპოტსა და მილებში წყლის დამყარებული და დაუმყარებელი მოძრაობა, დინება ცვალებადი ხარჯით, ფილტრაცია ნაგებობებსა და მათ გარშემო გრუნტში და ა. შ.), აერთიანებენ საინჟინრო ანუ ნაგებობათა ჰ-ის სახელწოდებით.

ჰ. ჩაისახა ანტ. ხანაში, როცა ჯერ კიდევ არქიმედემ ჩამოაყალიბა ჰიდროსტატიკის ზოგიერთი პრინციპი, მაგრამ როგორც მეცნიერების დარგი, ჰ. ყალიბდება XV ს. შუა წლებში, როცა ლეონარდო და ვინჩიმ საფუძველი ჩაუყარა ჰ-ის კვლევის ექსპერ. მეთოდებს. XVI–XVIII სს. ს. სტევინმა, გ. გალილეიმ, ბ. პასკალმა, ე. ტორიჩელიმ, ი. ნიუტონმა დაამუშავეს ჰ-ის მეცნ. საფუძვლები, ხოლო XVIII ს. დ. ბერნულიმ და ლ. ეილერმა შეიმუშავეს იდეალური სითხის წონასწორობისა და მოძრაობის ზოგადი განტოლებები. XIX ს. მიწურულში დაიწყო დამუშავება სითხის ტურბულენტური მოძრაობის ნახევრად ემპირიული თეორიისა (ო. რეინოლდსი, ლ. პრანდტლი, თ. კარმანი), რ-საც ფართოდ იყენებენ თანამედროვე პირობებში. ამავე პერიოდში ნ. ჟუკოვსკიმ ჩაატარა მნიშვნელოვანი გამოკვლევა ჰიდრავლ. დარტყმისა და გრუნტის წყლის მოძრაობის საკითხებზე. ჰიდროტექ. და საერთოდ ტექ. სწრაფი განვითარების შედეგად XX ს-ში ინტენსიურად ვითარდება ჰ-ის თეორ. და ექსპერ. მეთოდები (ი. ნიკურაძე და სხვ.). ჰ-ის განვითარებაში მნიშვნელოვანი ღვაწლი მიუძღვით საბჭ. მეცნიერებს (ნ. პავლოვსკი, ლ. ლეიბენზონი, მ. ველიკანოვი და სხვ.). ჰ-ის თეორიული ნაწილის განვითარება და ჰიდრომექან. საკითხების დამუშავებაში ექსპერ. მეთოდების როლის ზრდა მეცნიერების ამ ორ დარგს თანდათანობით უახლოვებს ერთმანეთს.

ლიტ.: დ ა ნ ე ლ ი ა ნ., ჰიდრავლიკა (ზოგადი კურსი), ნაწ. 1, თბ., 1972; ქ უ თ ა თ ე ლ ა ძ ე ნ., ჰიდრავლიკის საფუძვლები, თბ., 1981; Ч у г а е в Р. Р., Гидравлика (Техническая механика жидкости), Л., 1982.

ჰიდრავლიკური აკუმულატორი, წნევის ქვეშ მყოფი მუშა სითხის ენერგიის აკუმულაციისათვის განკუთვნილი მოწყობილობა. იყენებენ წნევისა და სითხის (ან აირის) ხარჯვის გასათანაბრებლად ცვალებადი დატვირთვის დანადგარებში. განასხვავებენ ტვირთიან, ზამბარიან, ღრუ-კომპრესიან და პნევმატიკური მოქმედების დგუშიან, მემბრანიან და ბალონიან ჰ. ა-ებს. მაგ., ტვირთიანი ჰ. ა-ის რეზერვუარში წნევა მუდმივია იმის გამო, რომ დგუშზე გარედან ზემოქმედებს მუდმივი ტვირთი, ბალონიან ჰ. ა-ში კი იგი შენარჩუნებულია შეკუმშული აირით (ჰაერი, აზოტი და სხვ.) ხარჯზე.

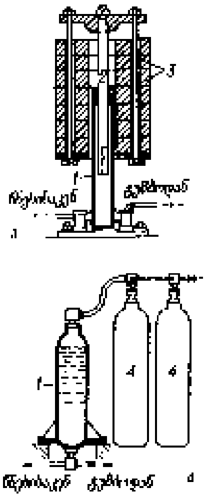

ჰიდრავლიკური აკუმულატორი: ა—ტვირთიანი; ბ—ბალონიანი; 1—რეზერვუარი, 2—დგუში; 3—ტვირთი; 4—შეკუმშული ჰაერის ბალონები

ჰიდრავლიკური ბოძი, მაღაროს სამაგრის სახეობა, იყენებენ საწმენდ გვირაბებში მუდმივი წინაღობის სამაგრად; შედგება ლითონის ცილინდრული მილისაგან, რ-საც აქვს ტელესკოპური გამოსაწევი ნაწილი (ყუნთა). მუშა სითხედ იყენებენ მიწერ ზეთს ან წყალზეთიან ემულსიას ინჟექ. ბოძის დაყენების შემდეგ ბოძში ჩადგმული ხელის ტუმბოთი ხორციელდება წინასწარი განზიდვა ჭერის სახურავსა და საგებ გვერდებს შორის. მექანიზებულ კომპლექსებში ჰ. ბ. სითხეს ღებულობს მოსამსახურებელ გვირაბში მოთავსებული სატუმბო სადგურიდან. ჰ. ბ-ის ტიპსა და ზომას განსაზღვრავენ დასამუშ. ფენის სისქის მიხედვით.

ი. მელიქიძე.

ჰიდრავლიკური ბურღვა, ჰ ი დ რ ო დ ა რ ტ ყ მ ი თ ი ბ უ რ ღ ვ ა, ჭაბურღილის გაყვანის ხერხი—სანგრევში ქანის მონგრევა დარტყმითი მოქმედების ჩაყურსული ჰიდრავ. მანქანით. ჰიდროდარტყმითი მანქანა მუშაობს საბურღ მილებში ტუმბოთი დაჭირხნილი გამრეცხი სითხის ნაკადის ენერგიით. ამ სითხით ჭაბურღილიდან ამოაქვს სანგრევში დამსხვრეული ქანი, რ-საც აჩვენებენ სალი შენადნობებით არმირებული ბურღის გვირგვინებით ან სადარავი საჭრებით. ჰ. ბ-ს იყენებენ საშუალო სიმაგრისა და მაგარ ქანებში ჭაბურღილების გაყვანისას.

ჰიდრავლიკური გადაცემა, მოწყობილობა, რ-შიც მექანიკური ენერგია და მოძრაობა მოცემული მომენტებით (მბრუნავი მომენტებით) და სიჩქარეებით (ბრუნვის სიხშირეებით) გადაიცემა და გარდაიქმნება სითხის საშუალებით. ჰ. გ. არის მექან. ენერგიის გარდამქმნელი ან გადამცემი (ჰიდროსტატიკური გადაცემის მექანიზმები) და მოძრაობის გარდამქმნელი (მართვის ავტომატიზაციისათვის). კბილა გადაცემასთან ერთად ჰ. გ-ს ეწოდება ჰიდრომექანიკური. იგი დიდ ძალებს გადასცემს. ჰ. გ. მოქნილი, ცვლადი, მყუდრო და ადვილად სარეგულირებელია; აქვს თვითშეზღუდვის უნარი. მისი მექანიზმები დაცულია გადატვირთვისაგან. იყენებენ თვითმავლებში, ავტომობილებში, ჩარხებში, კომბაინებში და სხვ.

ჟ. ნოდიაძე.

ჰიდრავლიკური დანაკარგები, დ ა წ ნ ე ვ ი ს დ ა ნ ა კ ა რ გ ე ბ ი, დაწნევის ვარდნა (ენერგიის შემცირება) მოძრავი სითხის ნაკადში, რასაც იწვევს ნაკადის მექანიკური ენერგიის ნაწილის ხარჯვა ჰიდრავლიკური წინაღობის გადალახვისას.

ჰიდრავლიკური დარტყმა, მილსადენში წნევის მკვეთრი გადიდება მასში მოძრავი სითხის სიჩქარის სწრაფად შეცვლისას (მაგ., მილსადენის სწრაფი გადაკეტვისას). ჰ. დ-ის შედეგად შეიძლება გასკდეს მილსადენი. მისგან დასაცავად მილსადენზე იყენებენ საჰაერო ხუფებს, მათანაბრებელ რეზერვუარებს, ვენტილებს და სხვ.

ჰიდრავლიკური დროსელი, სითხის მოძრაობის გზაზე დასაყენებელი მოწყობილობა, რ-იც ზღუდავს სითხის ხარჯს ან ცვლის არხში წნევას. ჰ. დ. შეიძლება იყოს მუდმივი (არარეგულირებადი) და ცვლადი (რეგულირებადი). მ უ დ მ ი ვ ი ჰ. დ-ია კაპილარები, მილისები, საჟიკლერები, ხოლო ც ვ ლ ა დ ი — ჩკეთარების წყვილები, სარქველ-საფარის ტიპის დროსელები, ხრახნიანი დროსელები. მუშა არხში სითხის ნაკადის რეჟიმის მიხედვით (ლამინარული ან ტურბულენტური) ჰ. დ. შეიძლება იყოს წრფივი, როცა წნევის ვარდნილი სითხის ხარჯის პროპორციულია, და კვადრატული, როცა წნევის ვარდნილი გამდინარე სითხის ხარჯის კვადრატის პროპორციულია. ჰ. დ-ს იყენებენ მანქანებში — მუშა სითხის ხარჯის შესაცვლელად (მუშა ორგანოების სიჩქარის რეგულირების მიზნით); ჰიდროსისტემებში — მუშა სითხის საჭირო წნევის ვარდნილის შესაქმნელად და სხვ.

ჰიდრავლიკური ინსტრუმენტი, ჰიდრავლიკურამძრავიანი ხელის მანქანა, რ-საც იყენებენ კუთხვილიანი შეერთებების შემოსაჭერად, დეტალების ჩასაწნეხ-ამოსაწნეხად და სხვ. შეიძლება ჰქონდეს დგუშიანი, როტაციული, ხრახნული და სხვა სახის ძრავა. გავრცელებულია წინსვლით მოძრავი დგუშიანი ძრავის მქონე ჰ. ი., მაგ., ჰიდრავ. ქანჩსახრახნი. იმავე გაბარიტების ანალოგიურ პნევმ. ან ელექტრულ ინსტრუმენტთან შედარებით ჰ. ი-ის უპირატესობაა ის, რომ მისი გამოყენებისას შესაძლებელია მნიშვნელოვნად დიდი ძალების (მომენტების) მიღება.

ჰიდრავლიკური კლასიფიკატორი, იხ. სტ. კლასიფიკატორი.

ჰიდრავლიკური მანიპულატორი, ჰიდრავლიკური შემსრულებელი მექანიზმის მმართველი ორგანოების გადასაადგილებელი მოწყობილობა, რ-იც ამავე დროს მმართველ ზემოქმედებასაც აძლიერებს. ჰ. მ. ორგვარია: დროსელიანი და ჭავლური მართვისა. უფრო გავრცელებულია დროსელიანი მართვის ჰ. მ., რ-ის სამუშაო კამერებში წნევას სარქვის საშუალებით არეგულირებენ, რისთვისაც მკვეთარს გადაანაცვლებენ და სითხეს წნევით მიმართავენ მმართველ ორგანოში (სერვომოტორი და სხვ.). ჰ. მ-ის გაძლიერების კოეფიციენტი სიმძლავრის მიხედვით ხშირად 100 000 აღემატება. თანამედროვე ჰ. მ-ის ლითონტევადობა უფრო მცირეა (1 კვტ გამოსავალ სიმძლავრეზე არა უმეტეს 60 გ), ვიდრე სიმძლავრის სხვა სახის მაძლიერებლებისა (მაგ., ელექტრომანქანურისა). ჰ. მ-ს იყენებენ თვითმფრინავებში საჭეების სამართავად.

ჰიდრავლიკური მუხრუჭი, 1. მუხრუჭი, რ-შიც სამუხრუჭო მექანიზმს ძალა ჰიდრავლიკური ამძრავით გადაეცემა. იყენებენ თვითმფრინავებში, ავტომობილებში და სხვ. 2. ძრავათა გამოსაცდელი მოწყობილობა. ძრავათა შესრულებულ მუშაობას ჰ. მ. ხარჯავს წინააღმდეგობათა გადასალახავად და გარდაქმნის სითბოდ, რ-იც მასში გამავალ წყალს მიაქვს.

ჰიდრავლიკური ნახტომი, ღია კალაპოტში წყლის დინების მკვეთრი, ნახტომისებური აწევა ნაკადის ე. წ. მღელვარე მოძრაობიდან წყნარ დინებაში გადასვლისას. ჰ. ნ-ს თან სდევს ზედაპირული „ვალცის" წარმოქმნა, რ-შიც ჰაერით ძლიერ გაჯერებული სითხე ბრუნავს. ჰ. ნ. ჩვეულებრივ წარმოიქმნება ნაკადის ჰიდროტექ. ნაგებობებში გატარებისას (წყალგადასაშვები კაშხალის შემდეგ, ფარის ქვეშ გამოდინების დროს და ა. შ.). ჰ. ნ-ის ზონაში შეიძლება კალაპოტი წაირეცხოს.

ჰიდრავლიკური რადიუსი, სითხის ნაკადის ცოცხალი კვეთის ჰიდრავლიკური მახასიათებელი, რ-იც გამოისახება ამ კვეთის ფართობის შეფარდებით მის ე. წ. დასველებულ პერიმეტრთან (ე. ი. პერი-

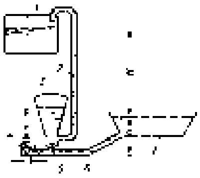

ჰიდრავლიკური ტარანი. ჰიდრავლიკური ტარანის სქემა. 1—ზედა რეზერვუარი, 2, 6—მილსადენები; 3—სადაწნეო ხუფი, 4, 5—სარქველები; 7—წყარო, h—სარქვლის გახსნისათვის საჭირო ძალა; h—წყლის ვარდნის სიმაღლე, H—წყლის აწევის სიმაღლე

ჰიდრავლიკური ტურბინა

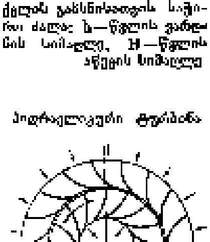

ნახ. 1. რეაქტიული ჰიდრავლიკური ტურბინის სქემა. a—მუშა ბორბალი, b—მიმმართველი აპარატი

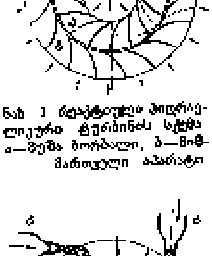

ნახ. 2. აქტიური ჰიდრავლიკური ტურბინის სქემა. a—მუშა ბორბალი; b—საქშენი.

მეტრის იმ ნაწილთან, სადაც ნაკადი ეხება არხის ან მილის კედლებს). ჰ. რ-ის სიდიდე დამოკიდებულია „ალაპოტის" განივი კვეთის ზომასა და ფორმაზე. სითხით ავსებული წრიული კვეთის მილისათვის ჰ. რ. მისი დიამეტრის მეოთხედის ტოლია, დიდი სიგანის და კალაპოტებისათვის კი — ნაკადის საშუალო სიღრმისა. ჰ. რ-ს ფართოდ იყენებენ ჰიდრავ. გაანგარიშების დროს.

ᲰᲘᲓᲠᲐᲕᲚᲘᲙᲣᲠᲘ ᲡᲐᲙᲔᲢᲘ, წყლის საკეტი, ჰიდრავლიკური მოწყობილობა, რ-იც უზრუნველყოფს მილსადენში აირის უკუმიმართულებით მოძრაობას. ჰ. ს-ს იყენებენ სანიტარულ ხელსაწყოებში (უნიტაზი, ნიჟარა და სხვ.) კანალიზაციის აირების ბინაში შემოჭრის თავიდან ასაცილებლად, აირული შედუღების დროს ჰ. ს. უზრუნველყოფს აცეტილენის შემოჭრას სამშენებლო სანთურიდან აცეტილენის გენერატორში („უკუდარტყმა"). ჰ. ს-ს, როგორც დამცავ მოწყობილობას, ზოგჯერ აირსადენებში და ორთქლის ქვაბებში იყენებენ.

ᲰᲘᲓᲠᲐᲕᲚᲘᲙᲣᲠᲘ ᲡᲐᲠᲥᲕᲔᲚᲘ ჰიდრავლიკურ მანქანებსა და ჰიდროამძრავებში, მოწყობილობა, რ-ის მუშა არხის ზომები იცვლება მასში გამდინარე ჰიდრავლიკური სითხის ზეგავლენით. ჰ. ს-ის ფუნქციებია ჰიდროსისტემისა და მანქანათა მექანიზმების გადამეტტვირთვისაგან დაცვა; ჰიდროსისტემის ცალკეულ რგოლებში განსაზღვრული მუდმივი წნევის წარმოქმნა; სითხის ნაკადის მიმართულების კონტროლი, სითხის წნევის რეგულირება ჰიდროსისტემის ცალკეულ რგოლებში და სხვ.

ᲰᲘᲓᲠᲐᲕᲚᲘᲙᲣᲠᲘ ᲡᲐᲪᲛᲘ, მოკლე მილი, რ-ის ფუნქციაა სითხის გაშვება ატმოსფეროში ან მისი გადადინება ერთი რეზერვუარიდან მეორეში. მილის გარდა, ჰ. ს. შეიძლება იყოს არხი, ნახვრეტი სქელ კედელში, აგრეთვე ჭავლი და ღრეჩო მანქანათა ნაწილებს შორის. ჰ. ს-ის სიგრძე, რ-ის დროსაც შესაძლებელია არხის მთელი განივი კვეთის ავსება და მისი გატარების უნარის ზრდა, ცილინდრული საცმებისათვის შეადგენს (3—4)d, კონუსური საცმებისათვის დადგენილია კონუსურობის ოპტიმალური კუთხეები. უდიდესი გატარების უნარი აქვს ისეთ კონუსურ საცმს, რ-ის გრძივი კვეთი ნახვრეტიდან გამომდინარე ჭავლის ფორმისა სახეს. კონსტრუქციის ჰ. ს-ს იყენებენ ტურბოგვანაში.

ᲰᲘᲓᲠᲐᲕᲚᲘᲙᲣᲠᲘ ᲢᲐᲠᲐᲜᲘ, წყალსაწევი მოწყობილობა, რ-შიც წნევა წარმოიქმნება მილსადენში (6) (იხ. ნახ.) ჰიდრავლიკური დარტყმის შედეგად, როცა სარქველს (4) სწრაფად დახურავენ. ამ დროს წყაროდან (წყალსატევიდან) მომდინარე წყალი ქმნის დიდ წნევას. ჭარბი წნევის ზეგავლენით იხსნება დაწნევის სარქველი (5) და წყალი იწევს სადაწნეო ხუფში (3). მასში მოთავსებული ჰაერი იკუმშება და მისი წნევით წყალი მილსადენით (2) ხვდება რეზერვუარში (1). ამის შემდეგ მილსადენში (6) წნევა ეცემა, სარქველი (5) იკეტება, ხოლო სარქველი (4) იხსნება. ასეთი დარტყმების განმეორებით წყლის აწევის სიმაღლე შესაძლებელია აღწევდეს 60 მ-ს. ჰ. ტ-ს იყენებენ იქ, სადაც წყლის მარაგი დიდია და არის შესაძლებლობა დინებული წყაროს დონეზე დაბლა დაყენების.

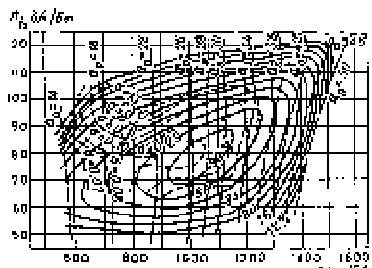

ნახ. 3. უნივერსალური მახასიათებლები ჰიდრავლიკური ტურბინის მოდელისათვის

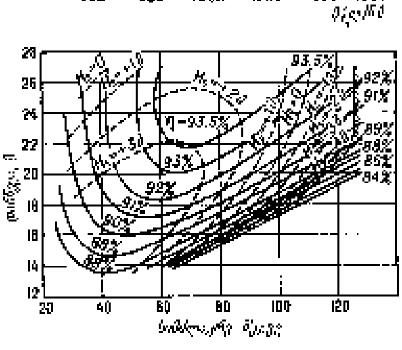

ნახ. 4. ნატურალური ჰიდრავლიკური ტურბინის საექსპლუატაციო მახასიათებლები

ᲰᲘᲓᲠᲐᲕᲚᲘᲙᲣᲠᲘ ᲢᲠᲐᲜᲡᲞᲝᲠᲢᲘ, ჰიდროტრანსპორტი, ღია კალაპოტში, უდაწნეო და სადაწნეო მილსადენებში მყარი მასალის (ქვიშა, ღორღი, ნახშირი, მადანი და სხვ.) წყლის ნაკადით გადაადგილების საშუალება. ჰ. ტ-ს იყენებენ მიწისა და სამთო სამუშაოების შესრულების დროს, მიწის ნაგებობათა (კაშხალი, ჯებირი და სხვ.) აგებისას, ნახშირისა და მადნის ტრანსპორტირებისათვის, სასარგებლო წიაღისეულის გამდიდრების შემდეგ დარჩენილი ნარჩენების (ე. წ. კუდების) მოსაცილებლად და ა. შ. ჰ. ტ-ით მასალის გადაადგილება შესაძლებელია ჰიდრონარევის მინიმალურად დასაშვები (ე. წ. კრიტიკული სიჩქარით) მოძრაობის დროს. მასალის სიმკვრივის, ნაწილაკების ზომის, ჰიდრონარევის კონცენტრაციისა და მილსადენის დიამეტრის მიხედვით კრიტიკული სიჩქარე შეიძლება იცვლებოდეს 1,5—2-იდან 4—6 მ/წმ-მდე. ასეთი სიჩქარის დროს წვრილი ნაწილაკები შეტივტივებულ მდგომარეობაშია, ხოლო მსხვილი და მძიმე ფრაქციები მიგორავენ მილსადენის ქვედა კედელზე. მასალის უდიდესი ნატეხის ზომა მილსადენის დიამეტრის 1/3-ს არ უნდა აღემატებოდეს. სასარგებლო წიაღისეულის კონცენტრატის მარცვლის ზომა, ჩვეულებრივ, არ აღემატება 1 მმ-ს. რაც უფრო წვრილია მასალა, მით უფრო ადვილია და იაფი მისი ჰიდროტრანსპორტირება. ჰიდროტრანსპორტირებისათვის იყენებენ გრუნტის ტუმბოებს, ქვიშასაწოვებს, ნახშირსაწოვებს და დეზუმიან ტუმბოებს, რ-ებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან დაწნევის სიდიდით, ბრუნთა სიხშირითა და მწარმოებლურობით. სადაწნეო მილსადენებით შესაძლებელია მასალის ტრანსპორტირება დიდ მანძილზე. მაგ., აშშ-ში ნახშირი მილსადენებით გადააქვთ 173 კმ, ხოლო მადანი — 115 კმ მანძილზე. სსრკ-ში მადნების კონცენტრატებს მილსადენებით აწვდიან 25—30 კმ მანძილზე მამდიდრებელი ფაბრიკებიდან ქ. ოსკოლისა და ქ. ნორილსკის მეტალ. ქ-ნებამდე. დაგეგმილია ქვანახშირის მიწოდება ქ. ბელოვოდან ქ. ნოვოსიბირსკის № 5 თბოელექტროსადგურამდე 260 კმ-ის მანძილზე და სხვ.

საქართველოში ჰ. ტ. გამოყენებულია მანგანუმის გამდიდრების ნარჩენების მისაწოდებლად ჭიათურის მამდიდრებელი ფ-კიდან ცენტრ. საფლოტაციო ფ-კამდე მეორეული გამდიდრებისათვის, შემდეგ კი კუდების საწყობამდე 8—10 კმ-ის მანძილზე.

ჰ. ტ-ის უპირატესობაა მაღალი მწარმოებლურობა, სრული ავტომატიზაცია, მცირე საექსპლუატაციო ხარჯები და სხვ.; აქვს ნაკლიც: წყლისა და ელექტროენერგიის დიდი ხარჯი, მილსადენებისა და ტუმბოების ცვეთა აბრაზიული მასალის ტრანსპორტირების დროს.

ლიტ.: Джваршеишвили А. Г., Система трубного транспорта горно-обогатительных предприятий, М., 1981; Офенгенден Н. Е., Джваршеишвили А. Г., Технология гидродобычи и гидротранспортирования угля, М., 1980.

ა. ჯვარშეიშვილი.

ᲰᲘᲓᲠᲐᲕᲚᲘᲙᲣᲠᲘ ᲢᲣᲠᲑᲘᲜᲐ, ჰიდროტურბინა, წყლის ტურბინა, როტაციული ძრავა, რ-იც წყლის მექანიკურ (პოტენციურ და კინეტიკურ) ენერგიას მბრუნავი ლილვის ენერგიად გარდაქმნის. მოქმედების პრინციპის მიხედვით ჰ. ტ. არის აქტიური და რეაქტიული. ჰ. ტ-ის ძირითადი ნაწილი, სადაც ენერგია გარდაიქმნება, არის მუშა ბორბალი. რეაქტიული ჰ. ტ-ის მუშა ბორბალი აღჭურვილია უძრავი ან მოძრავი (მბრუნავი) ფრთებით. იგი წყალს დებულობს მიმმართველი აპარატით, რ-იც თავის მხრივ მიმწოდებელთანაა (ნახ. 1). აქტიურ ტურბინას წყალი გადაეცემა საქშენის საშუალებით. მისი მუშა ბორბალი აღჭურვილია სპეც. ჩამჩებით (ნახ. 2). პირველი რეაქტიული ჰ. ტ. გამოიგონა ფრანგმა ინჟ. ბ. ფურნეირონმა 1827. მას შემდეგ ჰ. ტ-ის ტიპები და კონსტრუქციები მნიშვნელოვნად გაუმჯობესდა. ამჟამად გავრცელებულია ჰ. ტ-ის სამი ძირითადი ტიპი: აქტიური, ჩამჩებიანი (1889 დააპატენტა ამერ. ინჟ. ა. პელტონმა), რეაქტიული — რადიალურ-ღერძული ფრთებიანი (1855 გამოიგონა ამერ. ინჟ. ჯ. ფრენსისმა) და მბრუნავფრთებიანი (1920 დააპატენტა ავსტრ. ინჟ. ვ. კაპლანმა).

ჰ. ტ-ის გეომ. ზომები ხასიათდება მუშა ბორბლის ნომინალური დიამეტრით. სხვადასხვა ზომის ჰ. ტ-ები, რ-ებსაც ერთი და იგივე ტიპის მუშა ბორბალი და გეომეტრიულად მსგავსი წყალგამტარი ნაწილები აქვთ, შეადგენენ ტურბინების სერიას. მოცემული სერიის ერთ-ერთი ჰ. ტ-ის (მოდელის) საცდელი პარამეტრების განსაზღვრის შემდეგ, მსგავსების ფორმულებით შეიძლება გამოითვალოთ ეს პარამეტრები ამ სერიის ნებისმიერი ზომის ჰ. ტ-თვის. ტურბინების ყოველი სერია ხასიათდება სწრაფმავლობის კოეფიციენტით, იგი ტოლია სერიის იმ ჰ. ტ-ის ბრუნთა სიხშირისა, რ-იც 1 მ დაწნევისას 0,7355 კვტ სიმძლავრეს ავითარებს. რაც უფრო დიდია ეს კოეფიციენტი, მით უფრო მცირეა ჰ. ტ-ის ბრუნთა სიხშირე და ელექტროგენერატორი უფრო იაფი ჯდება. ამავე დროს რეაქტიული ტურბინების ბრუნთა რიცხვის გადიდებას თან სდევს კავიტაციის მოვლენა, რ-იც იწვევს აგრეგატის ვიბრაციას, მქკ-ის შემცირებას და ჰ. ტ-ის მასალის დაშლას.

გრაფიკებს, რ-ებიც გამოხატავენ ჰ. ტ-ის მახასიათებელ სიდიდეთა შორის დამოკიდებულებას, ტურბინის მახასიათებლებს უწოდებენ. მოდელის ლაბორ. გამოცდის შედეგად აგებენ ტურბინის უნივერს. მახასიათებელს (ნახ. 3), რ-იც გამოხატავს მოცემული სერიისათვის მქკ-ის (η), სწრაფმავლობის კოეფიციენტისა (σ) და მიმმართველი აპარატის (ან საქშენის) გაღების სიდიდეების a_0 დამოკიდებულებას Q'_1 (ლ/წმ) ხარჯსა და n'_1 (ბრ/წთ) ბრუნთა სიხშირეზე. რეალური (ნატურული) ჰ. ტ-თვის უნივერს. მახასიათებლის საფუძველზე აგებენ საექსპლუატაციო მახასიათებელს (ნახ. 4), რ-იც გვიჩვენებს მქკ-ის (η) დამოკიდებულებას დაწნევასა (H) და სიმძლავრეზე (N) ნომინალური ბრუნთა სიხშირის დროს. აქვე გამოხატულია სიმძლავრის შეზღუდვის იზოწირები, რ-ებიც გვიჩვენებენ გარანტირებული სიმძლავრის დამოკიდებულებას დაწნევაზე, და შეწოვის დასაშვები სიმაღლის იზოწირები (H_s), რ-ებიც გვიჩვენებენ მუშა ბორბლის დასაშვებ ჩაღრმავებას ქვედა ბიეფში, წყლის დონის ქვეშ.

რეაქტიული ჰ. ტ-ის წყალგამტარი ნაწილი ნაჩვენებია ნახ. 5-ზე. მუშა ბორბალში ნაკადის მიმართულების მიხედვით რეაქტიული ჰ. ტ-ები არის ღერძული და რადიალურ-ღერძუ-

ლი ი. ზოლი სიმძლავრის რეგულირების მიხედვით — ე რ თ მ ა გ ი და ო რ მ ა გ ი რ ე გ უ ლ ი რ ე ბ ი ს ა.

ერთმაგი რეგულირების ჰ. ტ-ში წყლის ხარჯის ცვლილება ხდება მიმმართველი აპარატის ან მუშა ბორბლის ფრთების საშუალებით, ორმაგი რეგულირების ჰ. ტ-ში კი — როგორც ერთი, ისე მეორე ხერხით. რადიალურ-ღერძულ ჰ. ტ-ებს იყენებენ 500—600 მ-ის დაწნევამდე, ხოლო მბრუნავფრთიანებს — 150 მ დაწნევამდე. აქტიურ ჰ. ტ-ებს აგებენ ძირითადად ჩამჩიანი ტიპისას და იყენებენ 500—600 მ-ზე მეტი დაწნევის დროს. მათ არა აქვთ გამწოვი მილი და სპირალური კამერა. ხარჯის სარეგულირებლად საქშენს აქვს სპეც. საკეტი. ლილვის განლაგების მიხედვით ჰ. ტ. არის ვერტიკალური, ჰორიზონტალური და დახრილი. ჰ. ტ-ისა და ჰიდროგენერატორის ერთობლიობას ჰიდროაგრეგატი ეწოდება. ჰიდროაკუმულირებელ ელექტროსადგურებში იყენებენ შექცევად ჰიდროაგრეგატებს, რ-ებიც წარმოადგენენ ტუმბო-ტურბინის (მუშაობს ჰ. ტ-ისა და ტუმბოს რეჟიმით) და ძრავა-გენერატორის (მუშაობს როგორც ძრავას, ისე გენერატორის რეჟიმით) ერთობლიობას.

ჰ. ტ-ების განვითარების ძირითადი ტენდენციაა მათი ერთეული სიმძლავრისა და გამოყენებული დაწნევის ზრდა. სსრკ-ში შექმნილია და მუშაობს უმძლავრესი რადიალურ-ღერძული ტურბინები, მაგ., საიან-შუშენსკოეს ჰესზე (სიმძლავრე 650 ათასი კვტ, საანგარიშო დაწნევა 194 მ, მუშა ბორბლის დიამეტრი 6,5 მ).

ლიტ.: ო ს ი ნ ც ა ლ ი ძ ე ბ., ჰიდრავლიკური მანქანები, ნაწ. 1—2, თბ., 1973—82; К р и в ч е н к о Г. И., Гидравлические машины. турбины и насосы, М., 1978. *შ. მაჭარაძე.*

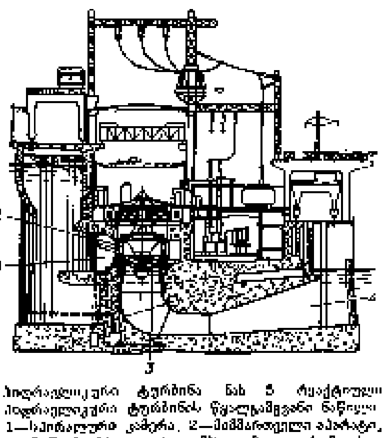

ჰიდრავლიკური ტურბინა. ნახ. 3. რეაქტიული ჰიდრავლიკური ტურბინის წყალგამყვანი ნაწილი: 1—სპირალური კამერა, 2—მიმმართველი აპარატი, 3—მუშა ბორბალი; 4—გამწოვი მილი, რომელსაც გაჰყავს წყალი ჰიდრავლიკური ტურბინიდან ქვედა ბიეფში

ჰიდრავლიკური ურო, დარტყმითი მოქმედების მანქანა, რ-შიც ენერგიის მატარებელია 20—50 მპა (200—500 კგძ/სმ²) წნევის სითხე. იყენებენ ჭედვის, შტამპვისა და სხვა ოპერაციების შესასრულებლად.

ჰიდრავლიკური ქანობი, ჰ ი დ რ ა ვ ლ ი კ უ რ ი გ რ ა დ ი ე ნ ტ ი, ნაკადის სრული დაწნევის ვარდნის (შემცირების) ფარდობა ნაკადის მიერ გავლილი გზის ერთეულ სიგრძესთან. ღია კალაპოტში სითხის თანაბარი მოძრაობის დროს ჰ. ქ. ვერტ. ქანობის ტოლია, ე. ი. მოცემული კალაპოტის (არხის) სიგრძის ერთეულზე ვარდნის ტოლია. ცილინდრულ მილებში თანაბარი დაწნევითი მოძრაობის ჰ. ქ. წარმოადგენს პიეზომეტრულ ქანობს.

ჰიდრავლიკური ძრავა, მანქანა, რ-იც სითხის ნაკადის ენერგიას გარდაქმნის ლილვის ან შტოკის მექანიკურ ენერგიად. მოქმედების პრინციპის მიხედვით განასხვავებენ ჰ. ძ-ს, რ-შიც [illegible] (მაგ., ლილვი) [illegible] სითხის ნაკადის მოძრაობის რაოდენობის მომენტის ცვლილების გამო (ჰიდრავლიკური ტურბინა, წყლის ბორბალი), და მოცულობით ჰ. ძ-ს, რ-იც მანქანის მუშა ორგანოს (დგუშს, ფრთას და სხვ.) გადაადგილებს ჰიდროსტატ. დაწნევით. პირველი ტიპის ჰ. ძ-ში ამძრავი წევრი ასრულებს მხოლოდ ბრუნვით მოძრაობას. მოცულობით ჰ. ძ-ში კი ამძრავ წევრს შეუძლია, როგორც შეზღუდული უკუქცევით-წინსვლითი ან უკუქცევით-ბრუნვითი (ჰიდროცილინდრი), აგრეთვე შეუზღუდავი ბრუნვითი მოძრაობა (ჰიდროძრავა). ჰიდროცილინდრი შეიძლება იყოს ძალური და მომენტური. ძალურ ჰიდროცილინდრში (ნახ. 1) დგუშთან დაკავშირებული შტოკი ცილინდრის მიმართ ასრულებს წრფივ უკუქცევით-წინსვლით მოძრაობას. მომენტურ ჰიდროცილინდრში (ანუ კვადრანტში) (ნახ. 2) ლილვი კორპუსის მიმართ ასრულებს უკუქცევით-ბრუნვით მოძრაობას 360°-ზე ნაკლები კუთხით. ჰიდროძრავები არის დ გ უ შ ი ა ნ ი, რ-თა მუშა კამერები უძრავია, ხოლო მუშა ორგანოები ასრულებენ მხოლოდ უკუქცევით-წინსვლით მოძრაობას, და რ ო ტ ო რ უ ლ ი (მუშა კამერები გადაინაცვლებენ, ხოლო მუშა ორგანოები ასრულებენ ბრუნვით მოძრაობას, ზოგჯერ შეთავსებულს უკუქცევით წინსვლით მოძრაობასთან). მუშა ორგანოს ფორმის მიხედვით ჰიდროძრავა შეიძლება იყოს ფირფიტოვანი და როტორულ-დგუშიანი (რადიალური და აქსიალური). მეტად გავრცელებულია აქსიალური როტორულ-დგუშიანი ჰიდროძრავა (ნახ. 3).

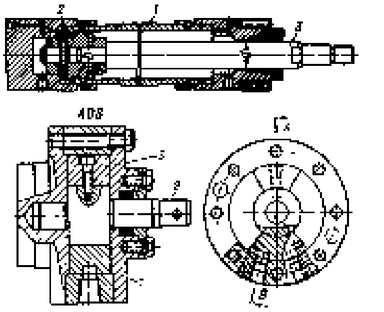

ჰიდრავლიკური ძრავა. ნახ. 1. ძალური ჰიდროცილინდრი: 1—ცილინდრი, 2—დგუში; 3—შტოკი

ჰიდრავლიკური ძრავა. ნახ. 2. მომენტური ჰიდროცილინდრი: 1—კორპუსი, 2—ლილვი, 3—ფრთა

ჰიდრავლიკური წინაღობა, სითხის მოძრაობისადმი წინააღმდეგობა, რ-იც იწვევს ნაკადის მექანიკური ენერგიის დანაკარგს (დაწნევის დანაკარგი, ჰიდრავდანაკარგი). ჰ. წ. არის ხ ა ხ უ ნ ი (მილსადენის ან არხის სწორხაზოვან უბნებზე), განპირობებული სითხის სიბლანტით, და ა დ გ ი ლ ო ბ რ ი ვ ი, რ-იც წარმოიქმნება სიჩქარის სიდიდის ან მიმართულების შეცვლის გამო საკვალიტეტებში, ვენტილებში და სხვა [illegible]. ჰ. წ. იზომება ჰიდრავლიკაში. დაწვრილებით იხ. ჰიდროდინამიკური წინაღობა.

ჰიდრავლიკური წნეხი, ლითონებისა და სხვა მასალის წნევით დასამუშავებელი მანქანა, რ-საც ამუშავებს მაღალი წნევის სითხე. ჰ. წ-ის მოქმედების პრინციპი ემყარება პასკალის კანონს. ძალა წარმოიქმნება იმ მუშა ცილინდრის დგუშზე, რ-შიც სითხე (წყალი ან ზეთი) შედის დიდი წნევით. დგუში დაკავშირებულია მუშა ძელთან (ნახ.). ჰ. წ-ში მუშა წნევის სიდიდეა 20—32 მპა (200—320 კგძ/სმ²), განსაკუთრებულ შემთხვევებში (ალმასების სინთეზისას) — 450 მპა (4500 კგძ/სმ²). ჰ. წ-ის ამძრავი შეიძლება იყოს უშუალოდ ტუმბო, ტუმბო-აკუმულატორული სადგური და პირველი, ჰიდრავ- ან ელექტრომძრავი, მულტიპლიკატორი. ჰ. წ-ებს ფართოდ იყენებენ სამჭედლო-საშტამპო წარმოებაში, პლასტმასების, რეზინის, ხის დამუშავების პროცესში. ჰ. წ-ების სიმძლავრე იცვლება რამდენიმე ასეული ნ-იდან 10—15 მეგნ-მდე. სსრკ-ში აგებულია მოცულობითი შტამპვისათვის გამოყენებული უმძლავრესი ჰ. წ-ები, რ-ებიც 735 მეგნ (~75000 ტძ)-მდე ძალას ავითარებენ. *ჯ. ლომსაძე.*

ჰიდრაზინი, დ ი ა მ ი დ ი, H_2N-NH_2, უფერული, ჰიგროსკოპიული სითხე, ჰაერზე ბოლავს. $t_{დნ}$ 2°C, $t_{დუღ}$ 113,5°C, სიმკვრივე 1008 კგ/მ³ (20°C). კარგად იხსნება წყალსა და დაბალი რიგის სპირტებში. ჰ. უხსნადია ნახშირწყალბადებსა და სხვა ორგ. გამხსნელებში. ძლიერი აღმდგენია. მის წყალხსნარებს ახასიათებს ფუძე თვისებები. ღებულობენ NH_3 ჟანგვითა და სხვ. იყენებენ ორგ. სინთეზისას, აგრეთვე პლასტმასების, რეზინისა და სხვ. წარმოებაში.

ჰიდრატაცია (<ბერძნ. hydōr—წყალი), ქიმიურ ნივთიერებებთან წყლის მიერთების პროცესი, რ-ის დროსაც წყლის მოლეკულები არ იშლება (ჰიდროლიზისა და წყლის მონაწილეობით მიმდინარე სხვ. რეაქციებისაგან განსხვავებით). ჰ. სოლვატაციის კერძო შემთხვევაა. ორგ. ქიმიაში ჰ-ს უწოდებენ ნივთიერების წყალთან ურთიერთქმედების ნებისმიერ რეაქციას.

ო რ გ ა ნ უ ლ ი ნ ა ე რ თ ე ბ ი ს ჰ. ჯერადი ბმების ხარჯზე ხდება; ციკლური ნაერთების ჰ-ისას ხდება ციკლის გახსნა; ეს რეაქციები მჟავების, ტუტეების, კატალიზატორების (კატალიზური ჰ.) თანაობისას მიმდინარეობს. ამ ტიპის ჰ. უდიდეს როლს ასრულებს პრეპარატულ ორგ. ქიმიასა და საწარმოო ორგ. სინთეზში. ოლეფინების პირდაპირი ჰ-ით ღებულობენ სპირტებს, მაგ. ეთილენისაგან — ეთილის სპირტს. აცეტილენის ჰ-ით მიიღება აცეტალდეჰიდი (კუჩეროვის რეაქცია) და ა. შ. შესწავლილია წყალხსნარებში ელექტროლიტური დისოციაციის მიმდინარე იონების ჰ. ბიოლ. სისტემებში ჰ-ის დროს ხდება წყლის მიერთება ორგანიზმის სხვადასხვა სუბსტრატთან. ჰ-ის დროს წარმოქმნილი ჰიდრატული გარსების შედგენილობაში შემავალი წყალი შეადგენს უჯრედის პროტოპლაზმის, ე. წ. ბმული წყლის ძირითად რაოდენობას. ჰ-თან დაკავშირებულია მრავალი ბიოლ. პროცესი. ჰ-ის საწინააღმდეგო პროცესს, ე. ი. ნივთიერებების მიერ წყლის დაკარგვას, დეჰიდრატაციას უწოდებენ.

ჰიდრატები, არაორგ. და ორგ. ნივთიერებებთან წყლის მიერთების პროდუქტები. ტერმინი ძირითადად იხმარება კრისტალოჰიდრატების მიმართ, მაგ., შაბის კრისტალოჰიდრატი [$K_2SO_4 \cdot Al_2(SO_4)_3 \cdot 24H_2O$].

ჰიდრატცელულოზური აფსკები, ცელულოზისაგან დამზადებული აფსკები. მრეწველობაში ჰ. ა-ს ძირითადად ამზადებენ ცელოფანური, ტრანსპარენტული ან მშრალი მეთოდებით. ყველაზე უფრო გავრცელებულია ცელოფანური მეთოდი. ჰ. ა. არატოქსიკურია, ახასიათებს წყალმედეგობა, დაბალი ორთქლ- და ტენშეღწევადობა, მაღალი მდგრადობა ცხიმებისა და მიკროორგანიზმების მიმართ, მაღალი ელასტიკურობა და ა. შ. გამჭვირვალე აფსკებს იყენებენ როგორც საფუთს, აგრეთვე ორგანული პროდუქტის შესაფუთავად და სხვ.

ჰიდრიდები (Hydrida), უხერხემლო ცხოველების რიგი ჰიდროიდულთა კლასისა.

ჰიდრავლიკური ძრავა. ნახ. 3. აქსიალური როტორულ-დგუშიანი ჰიდროძრავა: 1—კორპუსი; 2—ლილვი, 3—როტორი; 4—დგუში, 5—მანაწილებელი დისკო, 6—დახრილი საყრდენი, 7—[illegible]

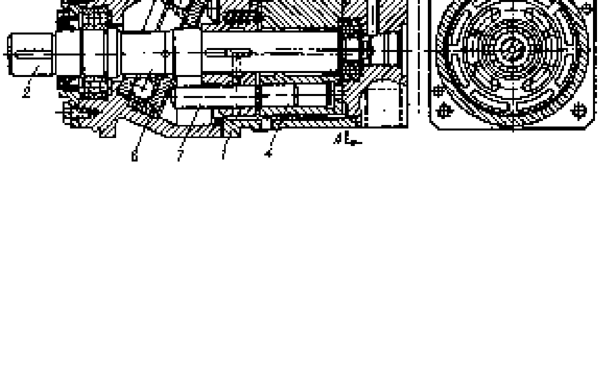

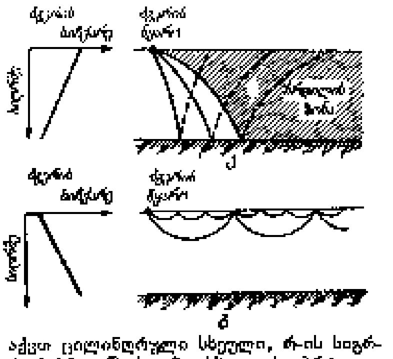

ჰიდროაკუსტიკა. ნახ. 1. ბგერის რეფრაქცია ზღვაში: ა — ზაფხულში; რეფრაქციის გამო წარმოიქმნება ე. წ. ჩრდილის ზონები (მკვდარი ზონები), ე. ი. წყალთან ახლოს მყოფი არეები, რ-ებშიც არ აღწევს ბგერა; ბ — ზამთარში, [illegible]

წყალქვეშა ჰიდროაკუსტიკური [illegible]

აქვთ ცილინდრული სხეული, რ-ის სიგრძე 1 სმ აღწევს. ჰ. სხეულის ბრტყელი ლანჩით მიმაგრებული არიან წყლის მცენარეებზე. სხეულის საპირისპირო, თავისუფალ ბოლოზე აქვთ პირი, რ-იც შემოსაზღვრულია საცეცების გვირგვინით (4-იდან 20-მდე) არის გარშემორტყმული. მტაცებლური ცხოველები არიან. შეუძლიათ ნელა გადაადგილდებოდნენ. მრავლდებიან სქესობრივად და უსქესოდ (დაკვირტვით). ზოგი ჰიდრა გაყოფსქესიანია, ზოგი — ჰერმაფროდიტი. კვირტისებრი განაყოფიერება სხეულშივე ხდება. შემოდგომით ჰ-ის უმეტესობა იღუპება. გაზაფხულზე განაყოფიერებული კვერცხუჯრედიდან გამოდიან სქესობრივად მომწიფებული ახალგაზრდა ჰ. დაკვირტვით გამრავლებისას, ზაფხულში, სხეულის შუა ნაწილზე გამოიზრდება კვირტები, რ-თაც თავისუფალ ბოლოზე ეზრდებათ საცეცებიანი პირი. შემდეგ ისინი სცილდებიან დედა ორგანიზმს. ჰ-ს აქვს აღდგენის (რეგენერაციის) უნარი. სსრკ-ში გავრცელებულია 3 გვარის ჰ.

ი. ელიაშვილი.

ჰიდრია (ბერძნ. hydria<hydōr — წყალი), ძვ. ბერძნული წყლის ჭურჭელი უმეტესად თიხისაგან მზადდებოდა. აქვს 2 ჰორიზ. (ჭურჭლის ასაწევად) და 1 ვერტ. (წყლის გადმოსხმის დროს ჭურჭლის დასაჭერად) ყური, კვერცხისებური ტანი, რ-იც ზემოთ ვიწროვდება, და ვიწრო, მაღალი ყელი. ზოგჯერ მოხატული ფორმით უახლოვდება ამფორას, ჩვეულებრივ უფრო დაბალია.

ჰიდრიდები, წყალბადის ნაერთები სხვა ელემენტებთან. წყალბადსა და ელემენტს შორის არსებული ქიმ. ბმის ბუნების მიხედვით, ჰ. პირობითად სამ ტიპად იყოფა: იონური, ლითონური და კოვალენტური. იონური მნიშვნელოვანია ტიპიური (ტუტე და ტუტე-მიწა ლითონების) ჰ., რ-ებიც წყალბადს უარყოფითი იონის სახით შეიცავენ (მაგ., Na^+H^-, K^+H^-, Li^+H^-).

იონური ჰ. თეთრი ფერის კრისტ. პროდუქტებია. მშრალ ჰაერზე მდგრადია, გაცხელებისას გამოყოფს წყალბადს. წყალთან ენერგიულად ურთიერთქმედებს და წარმოქმნის ტუტესა და წყალბადს. ღებულობენ წყალბადისა და ლითონების ურთიერთქმედებით (ტემპ-რა 200—600°C). იყენებენ როგ. საწვავად, ლითონებისა და წყალბადის მისაღებად და სხვ.

ლითონურ ჰ-ს მიეკუთვნება გარდამავალი ლითონების ჰ. მათი უმეტესობა რთული და შავი ფერის მყარი არასტექიომეტრიული ნაერთებია.

კოვალენტური ჰ-ის უმეტესობა აქროლადია, იღებენ წყლით ლითონების ჰალოგენიდების აღდგენით და სხვ.

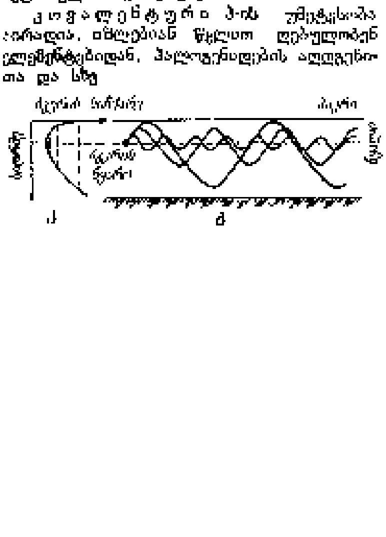

ჰიდროაკუსტიკა. ნახ. 2. ბგერის გავრცელება წყალქვეშა ხმოვან არხში: [illegible]

ჰიდრიროზა, იგივეა, რაც ჰიდროფენიზაცია.

ჰიდრო... (ბერძნ. hydōr — წყალი), რთული სიტყვის ნაწილი; მიანიშნებს წყალთან, წყლის სივრცეებთან, წყალბადთან დამოკიდებულებას. მაგ., ჰიდრომექანიკა, ჰიდრობიოლოგია.

ჰიდროაეროდრომი, ნაგებობათა კომპლექსი, რ-იც მოიცავს წყლის (აკვატორიის) უბანს, მის სანაპირო ზოლსა და საჰაერო სივრცეს; განკუთვნილია ჰიდროთვითმფრინავების აფრენ-დასაფრენად, სადგომად და მომსახურებისათვის. ჰ-ს აქვს 3 ძირითადი ზონა: აფრენის, სამომსახურო-ტექ. და საცხოვრებელი.

ჰიდროაეროიონიზაცია (ჰიდრო..., აერო... და იონი), ისეთი ელექტრული, მეტეოროლოგიური და აკუსტიკური მოვლენების ხელოვნური წარმოქმნა, რ-ებიც ვლინდება ბუნებრივ პირობებში წყლის გაფრქვევისას (ჩანჩქერი, მთის მდინარე, ზღვისპირი) და გაერთიანებულია ერთი ცნებით „ბალოელექტრული ეფექტი". ამ ეფექტის შემადგენელი ყველა ელემენტი ბიოლოგიურად აქტიურია და ზემოქმედებას ახდენს ადამიანის ორგანიზმის ჟანგვა-აღდგენით და ნივთიერებათა ცვლის ძირითად პროცესებზე, ჰემოდინამიკაზე, სისხლძარღვთა ტონუსზე და ნერვული სისტემის ფუნქციურ მდგომარეობაზე. ჰ-ს იყენებენ ჰიპერტონიული დაავადებისა და ათეროსკლეროზის დაწყებითი სტადიების, აგრეთვე რევმატიზმის (არააქტიურ ფაზაში) სამკურნალოდ. ჰ-თვის შექმნილია სპეც. აპარატები — ჰიდროაეროიონიზატორები, რ-თა საშუალებითაც ხდება ბალოელექტრული ეფექტის მთლიანი ან ნაწილობრივი აღწარმოება. იხ. აგრეთვე აეროთერაპია.

ჰიდროაეროდინამიკა (ჰიდრო..., აერო... და დინამიკა), მექანიკის ნაწილი, რ-იც შეისწავლის თხევად და აირად გარემოთა წონასწორობასა და მოძრაობას, აგრეთვე მათ ურთიერთქმედებას ერთმანეთთან და მყარ სხეულებთან. ჰ-ის ძირითადი პრობლემაა გარემოსა და მასში მოძრავი ან უძრავი სხეულების ურთიერთქმედება. პირველი მეცნიერი, რ-მაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ჰ-ის განვითარებაში, იყო არქიმედე (ძვ. წ. III ს.), რ-მაც აღმოაჩინა ჰიდროსტატიკის ძირითადი კანონი და შექმნა სხეულების წონასწორობის თეორია. შემდგომ ეტაპზე (XVI—XVII სს.) ლეონარდო და ვინჩიმ გადადგა პირველი ნაბიჯი სხეულების სითხეებსა და ჰაერში მოძრაობის შესწავლის საქმეში. ბ. პასკალმა დაადგინა, რომ სითხის მოცულობის წერტილში წნევა ყველა მიმართულებით ერთნაირი ძალით მოქმედებს (პასკალის კანონი). პირველი თეორ. გამოკვლევა ეკუთვნის ინგლ. მეცნიერს ი. ნიუტონს, რ-მაც ახსნა აირში მოძრავი სხეულის წინაღობა. ი. ნიუტონმა გამოიყვანა დინამიკის ძირითადი კანონები და განტოლებები. თეორ. ჰიდროდინამიკა შექმნეს ლ. ეილერმა და დ. ბერნულიმ, რ-ებმაც გამოიყენეს იმ დროისათვის უკვე ცნობილი მექანიკის კანონები სითხეების მოძრაობის შესწავლისათვის. ლ. ეილერმა პირველმა გამოიყვანა იდეალური სითხის მოძრაობის ძირითადი განტოლებები. ჟ. ლაგრანჟმა, ო. კოშიმ, გ. კირხჰოფმა, ჰ. ჰელმჰოლცმა, ჯ. სტოქსმა, ნ. ჟუკოვსკიმ, ს. ჩაპლიგინმა და სხვებმა დაამუშავეს იდეალური სითხის მოძრაობის კვლევის ანალიზური მეთოდები, რ-ებიც გამოყენებული იქნა მრავალი პრაქტ. მნიშვნელობის ამოცანის გადასაწყვეტად. XIX ს-ში გამოიკვლიეს ბლანტი სითხის მოძრაობა, რაც განპირობებული იყო ჰიდრავლიკის, ჰიდრომექანიკისა და მანქანათმშ. განვითარებით. ბლანტი სითხისა და აირების მოძრაობის განტოლებათა გამოყვანა (ნავიე—სტოქსის განტოლებები) რეალური (ბლანტი) სითხეების დინების ანალიზური გამოკვლევის საშუალებას იძლევა. ჰ-ში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ექსპერ. მეთოდებს. ჰ-ის მეთოდების დანერგვით შექმნილია გრუნტებში სითხის ფილტრაციის თეორია, რ-საც დიდი მნიშვნელობა აქვს ჰიდროტექნიკაში, ნავთობისა და აირის მოპოვებაში და სხვ. რეალური სითხეებისა და აირების მოძრაობის შესახებ მეცნიერების შემდგომი განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ლ. პრანდტლის მიერ გამოყვანილ მოსაზღვრე შრის განტოლებას.

XIX ს. II ნახევარში დაიწყო ჰ-ის ახ. მიმართულების განვითარება — კუმშვადი უწყვეტი გარემოს დინების კვლევა (იხ. აირის დინამიკა), ავიაციისა და სარაკეტო ტექ. ამოცანებმა განაპირობეს აეროდინამ. და აირის დინამ. განვითარება. თანამედროვე ჰ. მოიცავს მრავალ განშტოებას, რ-ებიც მჭიდროდაა დაკავშირებული მათემატიკასთან, ფიზიკასა და ქიმიასთან. ჰ-ის ნაწილია ფილტრაციის თეორია და სითხის ტალღური მოძრაობის თეორია. ჰ-ის მეთოდებით წყდება სხვადასხვა ტექ. ამოცანა ავიაციაში, არტილერიასა და სარაკეტო ტექნიკაში, ხომალდის თეორიასა და ენერგეტ. მანქანათმშენებლობაში, ჰიდროტექ. მშენებლობაში და სხვ.

სსრკ-ში თეორ. და ექსპერ. კვლევები ჰ-ის დარგში მიმდინარეობს მსხვილ სამეცნ. ცენტრებში (აეროჰიდროდინამიკურ ინსტიტუტში, მოსკ. და ლენინგრ. უნ-ტებში, აგრეთვე მრავალ დარგობრივ სამეცნ. კვლ. ინ-ტში). აშშ-ში ძირითადი სამეცნ.-კვლ. სამუშაოები მიმდინარეობს აერონავტიკისა და კოსმ. სივრცის კვლევის ნაციონალურ კომიტეტსა (NASA) და სხვა დაწესებულებებში. ინგლისში სამეცნ. კვლევებს ხელმძღვანელობს აერონავტიკის სამეფო საზ-ბა (RAS), კემბრიჯისა და ოქსფორდის უნ-ტები და სხვ. მნიშვნელოვანი სამეცნ. კვლევები ტარდება აგრეთვე საფრანგეთში, გფრ-ში, იაპონიაში, იტალიაში, შვეციასა და სხვა ქვეყნებში.

ლიტ.: Лойцянский Л. Г., Механика жидкости и газа, 5 изд., М., 1978; Прандтль Л., Гидроаэромеханика, М., 1949.

ჰიდროაკუსტიკა (ჰიდრო... და აკუსტიკა), აკუსტიკის ქვედარგი, რ-იც წყალქვეშა ლოკაციის, კავშირისა და სხვა მიზნით შეისწავლის ბგერითი ტალღების გავრცელებას წყლის გარემოში (ოკეანეები, ზღვები, ტბები და ა. შ.). წყალქვეშა ბგერა ნაკლებად მილევადია, ამიტომ იგი წყალში უფრო შორს ვრცელდება, ვიდრე ჰაერში. მაგ., 500—2000 ჰც სიხშირის დიაპაზონში საშ. ინტენსივობის ბგერის წყალქვეშ გავრცელების სიშორე 15—20 კმ-ია, ხოლო ულტრაბგერითი სიხშირის დიაპაზონში — 2—5 კმ. ბგერა მილევა არა მარტო სიბლანტის გამო, არამედ ბგერის რეფრაქციის, გარემოში არსებულ არაერთგვაროვნებებზე მისი გაბნევისა და შთანთქმის გამო. ბგერის რეფრაქციას განაპირობებს წყლის არაერთგვაროვანი თვისებები სიღრმის მიხედვით, განსაკუთრებით კი ჰიდროსტატ. წნევის ცვლილება სიღრმის მიხედვით, მარილიანობისა და ტემპ-რის ცვლილება, რასაც იწვევს მზის სხივებით წყლის მასების არაერთგვაროვანი გათბობა. ბგერის სიჩქარე იცვლება სიღრმის მიხედვით (იხ. ნახ.). ამასთან, ეს ცვლილება დამოკიდებულია წლისა და დღის დროზე, წყალსატევის სიღრმეზე და სხვ.

ულტრაბგერის გავრცელებაზე გავლენას ახდენს ბუნებრივ წყალსატევებში არსებული არაერთგვაროვნებები (მიკროორგანიზმები, აირის ბუშტულები და სხვ.). ისინი შთანთქავენ და გაბნევენ ბგერითი ტალღის ენერგიას. ბგერითი ტალღის სიხშირის გაზრდა იწვევს მისი გავრცე-

ლეების სიმძლავრის შემცირებას. ეს ეფექტი განსაკუთრებით შესამჩნევია წყლის ზედაპირულ შრეებში, სადაც ჰაერზე მეტი არაერთგვაროვნებებია. ბგერა გაიბნევა არა მარტო ერთგვაროვნებებზე, არამედ წყლის ზედაპირისა და ფსკერის უსწორმასწორობებზე. ეს იწვევს წყალქვეშა რევერბერაციის მოვლენას, რ-იც ძალზე ამცირებს ჰ-ის პრაქტ. გამოყენებას, კერძოდ ჰიდროლოკაციას. წყალქვეშ ბგერის გავრცელების სიშორეს ამცირებს აგრეთვე წყლის საკუთარი ხმაური (ტალღის დარტყმები წყლის ზედაპირზე, ზღვის მოქცევა, ზღვის ფაუნის ხმაური და ა. შ.).

ჰ-მ ფართო გამოყენება პოვა იმის გამო, რომ ელექტრომაგნ. ტალღების არც ერთი სახეობა, სინათლის ტალღების ჩათვლით, წყალში მნიშვნელოვან მანძილზე ვერ ვრცელდება (მისი საკმაო ელექტროგამტარობის გამო), ამიტომ ბგერა წყალქვეშა ინფორმაციის მიღება-გადაცემის ერთადერთი საშუალებაა. ამისათვის სარგებლობენ როგორც ბგერითი სიხშირის (300—16000 ჰც), ისე ულტრაბგერითი სიხშირის (16000 ჰც და მეტი) ტალღებით.

ჰ-ში ფართოდ სარგებლობენ ჰიდროაკუსტიკური შემწყრებით, ხმაურპელენგატორებით, ექოლოტებით და ჰიდროლოკატორებით, რ-ებსაც იყენებენ ნავიგაციაში (ფურცლების და მეჩეჩების მანძილის და სხვ.), თევზჭერასა და სამხედრო საქმეში.

ლიტ. Блохинцев Д. И., Акустика неоднородной движущейся среды, 2 изд., М., 1981; Толстой И., Клей К. С., Акустика океана, пер. с англ., М., 1969

ჰიდროაკუსტიკური სადგური, წყალში ბგერითი რხევების გამოსხივების ან მიღებისათვის განკუთვნილი აკუსტიკური, ელექტრული და ელექტრონული ხელსაწყოების კომპლექსი. განასხვავებენ პასიურსა და აქტიურ ჰ. ს-ებს. პირველი მხოლოდ ღებულობს აკუსტიკურ რხევებს (მაგ., ბგერათსაზომი სადგური, ხმაურპელენგაციის სადგური), მეორე კი — აკუსტიკური რხევების მიმღებიც არის და გამომსხივარიც (ჰიდროლოკატორი, ექოლოტი და სხვ.). პასიური ჰ. ს-ების მუშაობის ალმოჩენა შეუძლებელია, რადგან იგი არ ასხივებს ენერგიას. ჰ. ს-ებს იყენებენ წყალქვეშა ნავებზე, წყალზედა ხომალდებზე (იხ. ნავ.) და შვეულმფრენებზე, წყალქვეშა ნავებისაგან თავდაცვის სანაპირო ობიექტებზე, სატრანსპ. და სარეწ გემებზე, სანავიგაციო მიზნებისათვის, ოკეანოგრაფიული და ჰიდროლოგიური სამუშაოების ჩასატარებლად და სხვა მიზნებისათვის.

ჰიდროშახტა, ჰიდრავლიკური მოპოვება წიაღისეულისა, სასარგებლო წიაღისეულის (უპირატესად ნახშირის) მიწისქვეშა დამუშავება, რ-ის დროსაც მოპოვების, ტრანსპორტირებისა და ზედაპირზე ამოტანის პროცესები სრულდება წყლის ნაკადის ენერგიის ხარჯზე. ნახშირის ჰ-ის პირველი ცდები ჩატარდა 1935—36 წლებში კიზელის ნახშირის აუზში. 1938 — 40-იდან იყენებენ მოლოდ დონეცისა და კუზნეცკის აუზებში. აქვე 1966—67 ექსპლუატაციაში შევიდა მსხვილი ჰიდროშახტები, სადაც ყველა ტექნოლ. პროცესი მექანიზებულია. ნახშირის მასივს არღვევენ ჰიდრომონიტორის მაღალი წნევის წყლის ჭავლით ან სხვადასხვა მექანიზმით; მონგრეულ ნახშირს ჩამორეცხავენ წყლის ნაკადით ამავე ნაკადით 3—3,5° დახრილი ლითონის ღარებით ნახშირი აწვდიან ცენტრ. კამერას. აქედან ჰიდრონარევი (წყლისა და ნახშირის ნარევი) ამოიტუმბება მიწის ზედაპირზე — მამდიდრებელ ფ-კაში. აქ ნახშირს ამდიდრებენ, აუწყლოებენ და აშრობენ. ჰ-ის ღრის შახტის ველის მომზადების სქემა და დამუშავების თანამიმდევრობა ჩვეულებრივი ტექნოლოგიის ანალოგიურია იმ განსხვავებით, რომ საწმენდი სანგრევიდან ჭაურამდე ნახშირის ტრანსპორტირება ხდება წყლის ნაკადის მეშვეობით.

ჰ-ის დროს შრომის ნაყოფიერება 1,5—2-ჯერ უფრო მაღალია, ვიდრე „მშრალ" მექანიზებულ შახტებში. ჰ-ს იყენებენ პოლონეთში, ჩინეთში, იაპონიაში, აშშ-სა და სხვა ქვეყნებში.

ა. ჯავახიშვილი.

ჰიდროამძრავი მანქანისა, ენერგიის წყაროსა და იმ მოწყობილობათა ერთობლიობა, რ-თა დანიშნულებაა ენერგიის გარდაქმნა და სითხის საშუალებით მისი ტრანსპორტირება ამძრავ მანქანამდე. ჰ-ის გამოყენების მიზანია, მიუხედავად ამძრავი მანქანის სიჩქარის საჭირო დამოკიდებულება დატვირთვაზე. ზოგჯერ მისი გამოყენება საშუალებას იძლევა აგრეთვე რაციონალურად განლაგდეს დანადგარები, უფრო სრულად იქნეს გამოყენებული ძრავას სიმძლავრე, შემცირდეს სისტემაში დარტყმითი დატვირთვა და ა. შ. ენერგიის წყაროდ შეიძლება გამოყენებული იყოს ელექტრული ან თბური ძრავა, დაწნეხილი სითხე და სხვ. მუშაობის სახეობის მიხედვით, ჰ-ს უწოდებენ ჰიდროელექტროამძრავს, ორთქლ-(აირ-) და ტურბოამძრავს და ა. შ. ჰიდროამძრავის სახეობის მიხედვით, ე. ი. ენერგიის ტრანსპორტირებისა და გარდაქმნის მოწყობილობათა მიხედვით, განასხვავებენ ჰიდროსტატ. (მოცულობით), ჰიდროდინ. და კომბინირებულ ამძრავებს.

ჰიდრობიოლოგია (ჰიდრო.. და ბიოლოგია), მეცნიერება, რ-იც შეისწავლის წყლის ორგანიზმებსა და მათ ურთიერთდამოკიდებულებას გარემოსთან, ენერგიისა და ნივთიერებათა ტრანსფორმაციას და წყალსატევებში მიმდინარე ყველა ბიოლ. პროცესს. სიცოცხლის პირობები წყლის გარემოში განისაზღვრება წყალსატევის გეოგრ. და ფიზ.-ქიმ. თავისებურებებით, რ-ებიც, თავის მხრივ, წყლის ორგანიზმების ძლიერ ზეგავლენას განიცდიან და ხშირად მათი ცხოველმოქმედებით განისაზღვრებიან.

ჰ-ის ერთ-ერთი ძირითადი მიმართულებაა წყალსატევების ბიოლ. რესურსების რაციონალური ექსპლუატაციის მეცნ. საფუძვლების დამუშავება, რაც უშუალოდაა დაკავშირებული თევზმეურნ. განვითარებასთან (სათევზმეურნეო ანუ სარეწაო ჰ.). მეორე წამყვანი მიმართულებაა სანიტარული ჰ., რ-იც იკვლევს გაჭუჭყიანებული წყლების თვითგაწმენდის პროცესებს და შეიმუშავებს ჩამდინარე წყლის ბიოლ. გაწმენდის მეთოდებს. გამოყოფენ აგრეთვე ტექნიკურ ჰ-ს, ზოგჯერ კი რადიაციულ და სასოფლო-სამეურნეო ჰ-ს. წყლის ორგანიზმების კვლევის რაოდენობრივი მეთოდები საფუძვლად უდევს ჰ-ს, როგორც დამოუკიდებელ ბიოლ. მეცნიერებას.

ჰ-ის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა XIX ს. ბოლოს — XX ს. დასაწყისში მრავალ ქვეყანაში დაარსებულ ზღვისა და მტკნარი წყლების ბიოლ. სადგურებს და ოკეანურ ექსპედიციებს, რ-თა მიერ დაგროვილი უმდიდრესი მასალის ანალიზმა ახ საფუძველზე აიყვანა მეცნ. ეს დარგი.

საბჭ. ჰ. ფართოდ იყენებს როგორც საექსპედიციო მუშაობის შედეგებს, ისე სტაციონარულ გამოკვლევებს. მტკნარი წყლის ჰ-ის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ე. არნოლდის, ა. ბენინგის, გ. ვერეშჩაგინის, ვ. ჟადინის, ვ. როლოვის, გ. ეგინბურგის და სხვათა გამოკვლევებს. ზღვის ჰ-ის განვითარება დაკავშირებულია ნ. კნიპოვიჩის, ს. ზერნოვის, კ. დერიუგინის, ლ. ზენკევიჩის, ვ. ბოგოროვის და სხვათა სახელებთან. ჰ-ის განვითარების უმნიშვნელოვანესი ეტაპია წყალსატევების ბიოპროდუქტიულობის გამოკვლევები. შედამებული ს. ზერნოვის წიგნი „ზოგადი ჰიდრობიოლოგია" (1949), რ-იც მსოფლიოში პირველ ფუნდამენტურ სახელმძღვანელოს წარმოადგენს ამ დარგში. ჰ-ის განვითარების შემდგომი ეტაპია წყლის ორგანიზმების ნივთიერებათა ცვლის, ზრდის, კვების, ქიმ. და ბიოქიმ. შედგენილობის ექსპერ. გამოკვლევები (ნ. გაევსკაიას, გ. ივლევის, ს. სუშჩენიას და სხვ. შრომები).

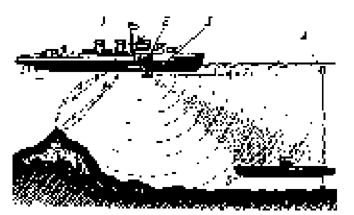

სსრკ შიდა წყალსატევებისა და ზღვის ჰიდრობიოლ. გამოკვლევების ძირითადი ცენტრებია სსრკ მეცნ. აკად. შიდა წყლების ბიოლ. ინ-ტი, უკრ. სსრ მეცნ. აკად. ჰიდრობიოლ. ინ-ტი, სსრკ მეცნ. აკად. ოკეანოლოგიის ინ-ტი, თევზმეურნეობისა და ოკეანოგრაფიის საკავშ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი და სხვ. ამ დარგში საკვლევი მუშაობა ტარდება აგრეთვე მოსკ., ლენინგრ., ყაზ., ბელორ., სარატოვის, ირკუტსკის, თბილისისა და სხვა უნ-ტებში.

1948-იდან არსებობს საკავშ. ჰიდრობიოლ. საზ-ბა. 1965-იდან უკრ. სსრ მეცნ. აკადემია სცემს „ჰიდრობიოლოგიურ ჟურნალს" უკრაინულ ენაზე. საერთაშ. ჰიდრობიოლ. ჟურნალია „Archiv für Hydrobiologie" (Stuttg., 1906-იდან). 1956-იდან აშშ-ში გამოდის საერთაშ. ჟურნალი „Limnology and Oceanography".

ჰ-ის განვითარება საქართველოში 30-იანი წლებიდან იწყება და დაკავშირებულია ა. ბენინგის, გ. ნიკოლაიშვილის და სხვათა სახელებთან. ამ პერიოდში ბათუმში გ. ნიკოლაიშვილის ხელმძღვანელობით შეიქმნა სათევზმეურნეო სადგური (შემდგომში თევზმეურნეობისა და ოკეანოგრაფიის საკავშ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის ფილიალი). აქ შეისწავლიან ზღვისა და მტკნარი წყლის სარეწაო თევზების საკვებ ბაზას (ო. ცხომელიძე და სხვ.) და ნავთობური გაჭუჭყიანების გავლენას ზღვის ორგანიზმებზე (ნ. მაზმანიძე და სხვ.).

50-იან წლებში საქ. სსრ მეცნ. აკად. ზოოლ. ინ-ტში ა. სადოვსკის ხელმძღვანელობით შეიქმნა ჰ-ის განყ-ბა, სადაც მიმდინარეობს საქართვ. შიდა წყალსატევების კომპლ. ჰიდრობიოლ. კვლევა — შეისწავლიან ჰიდროლ. და ჰიდროქიმ. რეჟიმს, მიკრობიოლოგიას, პლანქტონს, ბენთოსს და სხვ.

თსუ-ში ჰ-ის დარგის განვითარებას საფუძველი დაუდო გ. ნიკოლაიშვილმა; 50-იან წლებში აქ დაიწყო საქართვ. ტბების პლანქტონისა და ბენთოსის შესწავლა (ე. ნიკოლაიშვილი, ლ. კუტუბიძე და სხვ.). 1974-იდან ბიოლ. ფაკ-ტზე შეიქმნა ჰ-ისა და იქთიოლოგიის სპეციალიზაცია, რის საფუძველზეც გაიხსნა (1982) კათედრა. და ჰ-ის კათედრა. იგი იკვლევს ანთროპოგენური ფაქტორების გავლენას წყალსატევების ბიოლოგიაზე და ამზადებს ჰ-ის დარგის სპეციალისტებს.

ლიტ. Жизнь пресных вод СССР, т. 1—4, М., 1940—59; Зенкевич Л. А., Биология морей СССР, М., 1963; Константинов А. С., Общая гидробиология, 2 изд., М., 1972

ზ. კურცხელიძე.

ჰიდრობიონტები (ჰიდრო.. და ბიონტი), დედამიწის წყალსატევების ორგანიზმთა ერთობლიობა. ჰ-ს შეისწავლის ჰიდრობიოლოგია.

ჰიდროგენერატორი (ჰიდრო.. და გენერატორი), ელექტრული დენის გენერატორი, რ-იც ბრუნავს ჰიდრავლიკური ტურბინის საშუალებით. ჩვეულებრივ, ჰ. წარმოადგენს ცვალებადი დენის სინქრონულ გენერატორს, რ-ის როტორი დაკავშირებუ-

ჰიდროაკუსტიკური სადგური წყალზედა ხომალდის ჰიდროაკუსტიკური სადგურის მუშაობის სქემა: 1 — აკუსტიკური გარდამქმნელი; 2 — დაკვირვების პოსტი; 3 — ჰიდროლოკატორის გარდამქმნელი; 4 — აღმოჩენილი ნავი; 5 — აღმოჩენილი წყალქვეშა ნავი

ლია ჰიდრავ. ტურბინის მუშა თვლის ლოლვთან. ბრუნვის ღერძის მდებარეობის მიხედვით ჰ. არის ვერტიკალური და ჰორიზონტალური. ბრუნვის სიჩქარის მიხედვით — ნელმავალი (100 ბრუნამდე წთ-ში) და სწრაფმავალი (წთ-ში 100 ბრუნზე მეტი). ჰ-ის სიმძლავრე შეიძლება იყოს რამდენიმე ათეული მეგავატ-იდან რამდენიმე ასეული მეგავატ-მდე. ყველაზე მძლავრი ჰ-ები სსრკ-ში მუშაობს კრასნოიარსკისა (508 მეგვტ) და საიან-შუშენსკოეს (650 მეგვტ) ჰესებში.

ჰიდროგენიზაცია (< ლათ. hydrogenium — წყალბადი), ჰიდრირება, მარტივ ნივთიერებებთან (ელემენტებთან) ან ქიმ. ნაერთებთან წყალბადის მიერთების კატალიზური რეაქცია. საპირისპირო რეაქციას — წყალბადის მოწყვეტას — ქიმ. ნაერთებიდან დეჰიდროგენიზაცია ეწოდება. ჰ. და დეჰიდროგენიზაცია კატალიზური სინთეზის მნიშვნელოვანი მეთოდებია, რ-ებსაც საფუძვლად უდევს ერთმანეთთან დიდი მსგავსება. წონასწორობაში მყოფი გარდაქმნადი ცალის რეაქციები მაგ., გახურებული ეთილის სპირტის შექცევადი კატალიზური გარდაქმნა აცეტალდეჰიდად. $C_2H_5OH \rightleftarrows CH_3CHO + H_2$ ტემპ-რის გაზრდით და H_2 წნევის შემცირებით მიიღება აცეტალდეჰიდი, ხოლო ტემპ-რის შემცირებით და H_2 წნევის გაზრდით — ეთილის სპირტი.

ჰ-სა და დეჰიდროგენიზაციას ფართოდ იყენებენ ქიმ. მრეწველობაში, მაგ., ისეთი მნიშვნელოვანი პროდუქტი, როგორიცაა მეთილის სპირტი, მიიღება ნახშირის ოქსიდის ჰ-ით: $CO + 2H_2 \rightarrow CH_3OH$; თხევადი მცენარეული ზეთებისა და ზღვის ცხოველების ცხიმის ჰ-ით მიიღება მყარი ცხიმები. ცხიმების ჰ. საფუძვლად უდევს მარგარინის წარმოებას. პოლიამიდური ბოჭკოს (კაპრონი, ნაილონი) წარმოებისათვის საჭირო შუალედური პროდუქტების სინთეზი დაფუძნებულია ჰ-ის რეაქციაზე.

ჰიდროგეოლოგია (ჰიდრო... და გეოლოგია), მეცნიერება მიწისქვეშა წყლების შესახებ, რ-იც იკვლევს მათ შედგენილობას და თვისებებს, წარმოშობას, გავრცელებისა და მოძრაობის კანონზომიერებებს, ურთიერთქმედებას ქანებთან. ჰ. მჭიდროდ არის დაკავშირებული ჰიდროლოგიასთან, გეოლოგიასთან (განსაკუთრებით საინჟინრო გეოლოგიასთან), მეტეოროლოგიასთან, გეოქიმიასთან, გეოფიზიკასა და დედამიწის შემსწავლელ სხვა მეცნიერებებთან. თანამედროვე ჰ. ფართოდ იყენებს მათ, ფიზ. და ქიმ. მონაცემებს და მათი კვლევის მეთოდებს. კვლევის ამოცანებისა და მეთოდების მრავალფეროვნებამ განაპირობა თანამედროვე ჰ-ის დანაწევრება მრავალ დარგად. ზოგადი ჰ. იკვლევს მიწისქვეშა წყლების წარმოშობას, მათ ფიზ. და ქიმ. თვისებებს, ურთიერთქმედებას შემცველ ქანებთან. პალეოჰიდროგეოლოგია იკვლევს გეოლ. წარსულში არსებულ ჰიდროგეოლ. პირობებს და მათ ცვალებადობას გეოლ. დროის განმავლობაში. მიწისქვეშა წყლების დინამიკა იკვლევს მიწისქვეშა წყლების მოძრაობას ბუნებრივი და ხელოვნური ფაქტორების გავლენით; ამუშავებს საექსპლუატაციო ჭაბურღილების მწარმოებლურობისა და მიწისქვეშა წყლების მარაგის რაოდენობრივი შეფასების მეთოდებს. მოძღვრება მიწისქვეშა წყლების რეჟიმისა და ბალანსის შესახებ იკვლევს მიწისქვეშა წყლების დონის, ტემპ-რის, ქიმ. შედგენილობის, კვებისა და მოძრაობის იმ ცვალებადობას, რ-იც განპირობებულია სხვადასხვა ბუნებრივი ფაქტორით (მაგ. ნალექები და მათი ინფილტრაციის პირობები, აორთქლება, ჰაერისა და ნიადაგის ტემპ-რა და ტენიანობა, წყალსატევებისა და მდ-ების რეჟიმი) და ადამიანის საქმიანობით (კაშხლების, წყალსაცავების და წყალსადენების მშენებლობა, მიწების დაშრობა, მორწყვა და სხვ.); ამუშავებს მიწისქვეშა წყლების რეჟიმის პროგნოზის მეთოდებს. ჰიდროგეოქიმია იკვლევს მიწისქვეშა წყლების ქიმ. შედგენილობის ჩამოყალიბების პროცესებს და მიწისქვეშა წყლებში ქიმ. ელემენტების მიგრაციას. რადიოჰიდროგეოლოგია იკვლევს მიწისქვეშა წყლებში რადიოაქტიური ელემენტების მიგრაციას. მოძღვრება მინერალური, სამრეწველო და თერმული წყლების შესახებ იკვლევს მინერალური წყლების, სამრეწველო წყლების (ზოგიერთი ელემენტის — იოდი, ბრომი, ბორი, სტრონციუმი, ლითიუმი, რადიუმი და სხვ. — გაზრდილი რაოდენობის შემცველი მიწისქვეშა წყლები) და თერმული წყლების ქიმ. შედგენილობას, მათ წარმოშობას, კლასიფიკაციას, საბადოებს, რესურსებს და პრაქტ. გამოყენების საკითხებს. მოძღვრება მიწისქვეშა წყლების ძებნისა და ძიების შესახებ ამუშავებს სხვადასხვა პრაქტ. მიზნისათვის (წყალმომარაგება, მორწყვა და სხვ.) მიწისქვეშა წყლების საბადოების გამოვლენის ხერხებს, იძლევა საბადოს რაოდენობრივ და თვისებრივ შეფასებას. სამელიორაციო ჰ. ამუშავებს მოსარწყავი და დასაშრობი ტერიტორიების ჰიდროგეოლ. პირობების გაუმჯობესების მეთოდებს, ამ ტერიტორიების სას.-სამ. ათვისების რაციონალური გამოყენების მიზნით. სასარგებლო წიაღისეულის საბადოთა ჰ. მიწისქვეშა წყლებს იკვლევს სასარგებლო წიაღისეულის საბადოების გეოლ.-სამრეწვ. შეფასების, ათვისებისა და დამუშავების ამოცანების თვალსაზრისით. სამაღარო (საშახტო) ჰ. ამუშავებს საბადოების ექსპლუატაციის დროს მიწისქვეშა წყლებთან ბრძოლის საკითხებს. რეგიონული ჰ. იკვლევს მიწისქვეშა წყლების გავრცელების კანონზომიერებებს ამა თუ იმ რეგიონში, იგი ეფუძნება სხვადასხვა მასშტაბის ჰიდროგეოლოგიურ აგეგმვას, რ-ის საფუძველზეც ადგენენ ჰიდროგეოლოგიურ რუკებს. განარჩევენ აგრეთვე ჰ-ის კომპლ. დარგს — საინჟინრო ჰ-ს, რ-იც განიხილავს დარგების მეთოდების გამოყენებით მიწისქვეშა წყლებს ადამიანის პრაქტ. საქმიანობის სხვადასხვა ასპექტთან დაკავშირებით იკვლევს.

პრაქტ. ცოდნა მიწისქვეშა წყლების შესახებ უძველეს დროში ჩაისახა. იგი განსაკუთრებით განვითარდა ქ-ეთისა და საირიგაციო მიწათმოქმედების განვითარებასთან დაკავშირებით. ძველთაგანვე იყო ცნობილი აგრეთვე მინერ. წყლების სამკურნ. თვისებები. სამყურ წარმოდგენები ბუნებრივი წყლების თვისებების, წარმოშობის, გავრცელების პირობებისა და დედამიწაზე წყლის ბრუნვის შესახებ ჩაისახა ჯერ კიდევ ძვ. წ. I ათასწლ. (თალესი, არისტოტელე, ლუკრეციუსი, ვიტრუვიუსი და სხვ.). შუა საუკუნეებში მიწისქვეშა წყლების შესწავლას ხელს უწყობდა მათი პრაქტ. გამოყენებასთან დაკავშირებული საშუალებების განვითარება. მიწისქვეშა წყლებს და მათ როლს ბუნებრივ პროცესებში მიუძღვნა გ. აგრიკოლას, იტალ. მეცნ. ა. ვალისნიერის, ე. მარიოტის, ბ. პალისის, ნ. სტენონის, მ. ლომონოსოვისა და სხვ. ნაშრომები.

დამოუკიდებელ სამეცნ. დარგად ჰ. XIX ს. II ნახევარში ჩამოყალიბდა. მის დაფუძნებასა და განვითარებაში (XIX ს. II ნახ.—XX ს. დასაწყ.) დიდი როლი შეასრულეს ფრანგმა მეცნიერებმა ა. დარსიმ, ლ. დე ლონეიმ, გ. დობრემ, ა. მენიემ; გერმ. მეცნიერებმა კ. კაილჰაკმა, ჰ. ჰეფერმა; ავსტრ. მეცნიერებმა ე. ზიუსმა, ფ. ფორხჰაიმერმა; ამერ. მეცნიერებმა ჩ. სლიხტერმა, ა. ჰეიზენმა, ჩ. ჰეისმა; რუსმა მეცნიერებმა ვ. დოკუჩაევმა, ი. მუშკეტოვმა, ს. ნიკიტინმა, პ. ოტოცკიმ და სხვ.

სსრკ-ში ჰ-ის განვითარებაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა 1940—60 მოსკოვში არსებულმა სსრკ მეცნ. აკად. თ. საფარენკოს სახ. ჰიდროგეოლ. და საინჟინრო-გეოლ. პრობლემათა ლაბორატორიამ. იმჟამად კვლევა ჰ-ის დარგში მიმდინარეობს სსრკ გეოლ. სამინისტროს ჰიდროგეოლ. და საინჟინრო-გეოლ. საკავშ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში (მოსკოვი) და ა. კარპინსკის სახ. საკავშ. გეოლ. ინ-ტის (ლენინგრადი) ჰიდროგეოლ. სექციაში, სსრკ მეცნ. აკად. წყლის პრობლემების ინ-ტში, სსრკ მშენებლობის სახელმწ. კომიტეტის წყალმომარაგების, კანალიზაციის, ჰიდროტექ. ნაგებობათა და საინჟინრო ჰიდროგეოლ. საკავშ. სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში (მოსკოვი), უმაღლესი სასწავლებლების ჰიდროგეოლ. კათედრებზე და სხვ. სსრკ-ში ჰ-ის განვითარებაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს ა. ბუნეევის, ე. კურმანგალიევის, ი. ზაიცევის, გ. ივანოვის, ნ. იგნატოვიჩის, გ. ილინის, გ. კამენსკის, მ. კრილოვის, ო. ლანგეს, ა. ლებედევის, ბ. ლინჩევსკის, ა. ოვჩინიკოვის, ა. ოგილვის, ნ. პლოტნიკოვის, ნ. პოკრებოვის, ა. კოზინის, ნ. ... თ. საფარენკოს, ა. სემიხატოვის, ა. სილინ-ბექჩურინის, ნ. სლავიანოვის, ვ. სულინის, ნ. ტოლსტიხინის და სხვ. შრომებმა.

საზღვარგარეთ კვლევა ჰ-ის დარგში მიმდინარეობს უნ-ტებში, სამეცნ.-კვლ. დაწესებულებებში, სახელმწ. გეოლ. სამსახურში და დიდ ფირმებში, რ-თა საქმიანობა დაკავშირებულია წყალმომარაგებასთან, ჰიდროტექ. მშენებლობასთან და ირიგაციასთან. აღსანიშნავია ამერ. მეცნიერების ა. ლეინის, მ. მასკეტის, ო. მეინცერის, კ. ტერცაღის, რ. დე უისტის, ფრანგი მეცნიერების უ. დიუბრეილის, ე. შოლერის და სხვ. შრომები.

საქართველოში არსებული მიწისქვეშა (თერმული) წყლების შესახებ უძველესი წერილობითი ცნობები გვაქვს „ქართლის ცხოვრებაში" (ცნობა მეფე ვახტანგ გორგასლის მიერ თბილისის დაარსების შესახებ) და უცხოელ მოგზაურთა ჩანაწერებში. პირველი მეცნ. ხასიათის ცნობები მინერ. წყლების შესახებ ეკუთვნით ა. გიულდენშტედტს და ვახუშტი ბაგრატიონს. XIX ს. II ნახ. საქართვ. ტერიტორიის სისტემური გეოლ. კვლევის დაწყებასთან დაკავშირებით გარკვეული ყურადღება მიწისქვეშა წყლების (განსაკუთრებით მინერ. და თერმული) კვლევასაც ეთმობოდა. რევოლუციამდელი პერიოდის მკვლევართაგან აღსანიშნავია გ. აბიხის, ე. ბურძგლის, პ. ვინოგრადოვ-ნიკიტინის, ლ. კონიუშევსკის, ა. კონშინის, ლ. კოშკულის, ი. ტანატარის და სხვ. შრომები.

ჰიდროგეოლ. კვლევა განსაკუთრებით გაფართოვდა საქართველოში საბჭ. ხელისუფლების დამყარების, უპირატესად კი რესპუბლიკის ინდუსტრიალიზაციის დაწყების შემდეგ. ჰიდროგეოლ. კვლევა მიმდინარეობს საქ. სსრ მეცნ. აკად. ჰიდროგეოლოგიისა და საინჟინრო გეოლოგიის სექტორში, საქ. სსრ გეოლოგიის სამმართველოში, სსრკ აირის მრეწვ. სამინისტროს დედამიწის სიღრმული სითბოს გამოყენების საქართვ. სამმართველოში („საქგეოთერმია") და გეოთერმიის საკავშ. სამეცნ.-კვლ. საპროექტო ინ-ტის თბილ. კომპლ. განყ-ბაში, საქ. სსრ ჯანმრთელობის დაცვის სამინისტროს ა. კონიაშვილის სახ. საქართვ. კურორტოლოგიისა და ფიზიოთერაპიის სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტში და ტრესტ „საქმიწყალკაპტაჟში", სსრკ მელიორაციისა და წყალთა მეურნეობის სამინისტროს საქართვ. სახელმწ. საპროექტო-საძიებო ინ-ტში („საქსახწყალპროექტი"), ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტის ჰიდროგეოლ. და საინჟინრო გეოლ. კათედრაზე და სხვ.

იხ. აგრეთვე ტ. საქართველოს სსრ, თავი გეოლოგიური მეცნიერებები.

ლიტ.: [illegible] ა., ზოგადი ჰიდროგეოლოგია, თბ., 1964; Де Уист Р. Дж., Гидрогеология с основами гидрологии суши, т. 1, М., 1965; Девис С., Де Уист Р. Дж., Гидрогеология, т. 2, М., 1970; Основы гидрогеологии, [т. 1—6], Новосиб., 1980—84.

ჰიდროგეოლოგიისა და საინჟინრო გეოლოგიის სექტორი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიისა. დაარსდა 1958 თბილისში როგორც ჰიდროგეოლოგიური და საინჟინრო-გეოლოგიური პრობლემების სამეცნიერო-კვლევითი ლაბორატორია; 1974-იდან გადაკეთდა სექტორად. სექტორში არის (1987) 5 განყ-ბა: ჰიდროგეოლ.- და ჰიდროქიმ., იშვიათი ჰიდროგეოლ., მინერ. და თერმული წყლების, საინჟინრო გეოლ.- და გრუნტმცოდნეობისა და ზღვისა და საინჟინრო გეოლოგიის. სექტორში ჩატარებული მეცნ. კვლევის შედეგები ქვეყნდება „შრომათა" კრებულებად და ცალკეულ მონოგრაფიებად.

ჰიდროგრაფი (ჰიდრო... და ბერძ. grapho — ვწერ), მდინარის წყლის ხარჯის ცვლილების გრაფიკი დროში (წელიწადში, სეზონში, წყალდიდობის ან წყალმოვარდნის პერიოდში და სხვ.). ჰ-ს აგებენ მდინარის ჩამონადენის დაკვირვების ადგილზე მიღებული წყლის ხარჯის ყოველდღიური მონაცემების საფუძველზე. ორდინატთა ღერძზე აღნიშნულია წყლის ხარჯის სიდიდე, აბსცისთა ღერძზე — დროის მონაკვეთი.

ჰიდროგრაფია (ჰიდრო... და ...გრაფია), 1. ხმელეთის ჰიდროლოგიის ნაწილი, რ-იც აღწერს ცალკეულ წყლის ობიექტებს (მდ-ებს, ტბებს, წყალსაცავებს, ჭაობებს, მყინვარებს) და სწავლობს დედამიწაზე წყლის განაწილების გეოგრ. კანონზომიერებებს, წყლის რესურსებზე ადამიანის სამეურნეო საქმიანობის გავლენას. სსრკ ხმელეთის წყლის ობიექტების შესახებ სრულყოფილი ცნობები მოცემულია ცნობარებში „სსრკ ზედაპირული წყლის რესურსები". 2. ოკეანოლოგიის ნაწილი, რ-იც შეისწავლის ოკეანეებისა და ზღვების ქვაბულებს, სანაოსნო ტრასებს და სხვ. გამოიმუშავებს ნაოსნობისათვის ხელსაყრელი პირობების შექმნის საშუალებებს.

ა. ტივარიშვილი.

ჰიდროგრაფიული ბადე, ზღვაზე, ტბაზე, მდინარეზე გასაზომი და სალოცმანო-ტექნ. სამუშაოების ჩასატარებელი ბადე. გასაზომი ჰ. ბ. იკვლევს ფსკერის რელიეფსა და ცურვის პირობებს, იღებს ნაპირების კარტოგრაფიულ და რადიოლოკაციურ სურათებს. სალოცმანო-ტექნ. ჰ. ბ. აყენებს და ემსახურება სანაპირო და მცურავ სანავიგაციო მოწყობილობებს — შუქურებს, რადიოშუქურებს, რადიოლოკაციურ ამრეკლებს, [illegible] და სხვ.

ჰიდროგრაფიული სამსახური, სამსახური, რომლის ამოცანაა ნაოსნობის უსაფრთხოების უზრუნველყოფა. ჰ. ს. არსებობს ყველა საზღვაო ქვეყანაში, რ-საც ჰყავს საზღვ. ან სამხ. ფლოტი. ჰ. ს. აგროვებს და ხვეწს ნაოსნობისათვის საჭირო საცნობარო მასალას და სახელმძღვანელოებს (სანავიგაციო რუკები, ლოციები, ჰიდრომეტეოროლ., ბათიმეტრიული და მოქცევათა ცხრილები, სხვადასხვა სახის რუკები და ატლასები), ამონტაჟებს სანავიგაციო მოწყობილობებს (შუქურებს, სასიგნალო მაშუქებს, გამაფრთხილებელ ნიშნებს არხებში და ფარვატერებში). ხელმძღვანელობს ინფორმაციის მიწოდებას სანავიგაციო პირობებისა და ნაოსნობის რეჟიმის შეცვლის შესახებ. ამუშავებს სანავიგაციო საშუალებებს გემებისათვის და ამ საშუალებებით უზრუნველყოფს მათ.

ჰიდროგრაფიული ქსელი, წყლის ობიექტების ერთობლიობა ხმელეთზე (მდ-ები, ტბები, წყალსაცავები, ჭაობები, მყინვარები) ნაკადების სისტემის მიმართ იყენებენ ტერმინს „მდინარეთა ქსელი". ხშირად ამ ორივე ცნებას აიგივებენ. ჰ. ქ-ს ახასიათებენ მდინარეთა ქსელის სიხშირის, ტბიანობისა და დაჭაობების კოეფიციენტებით. მდინარეთა ქსელის სიხშირის კოეფიციენტი წარმოადგენს ნაკადების საერთო სიგრძის (კმ) შეფარდებას ფართობის ერთეულთან (კმ²); ტბიანობისა და დაჭაობებისა — ტბების ან ჭაობის სარკის ფართობის შეფარდებას ტერიტ. ფართობთან (გამოხატულია %-ობით). ჰ. ქ-ს — მდინარეთა ქსელის სიხშირეს, ტბიანობას, დაჭაობებას — განსაზღვრავს ფიზ.-გეოგრ. პირობები, პირველ რიგში კი [illegible] (წლიური ნალექების ჯამი, აორთქლების ოდენობა), რელიეფი, აგრეთვე გეოლ. აგებულება. [illegible] შედეგად ჰ. ქ. შეიძლება შეიცვალოს.

ჰიდროდინამიკა (ჰიდრო... და დინამიკა), ჰიდრომექანიკის ქვედარგი, რ-იც სწავლობს უკუმშველი სითხის მოძრაობას და მის ურთიერთქმედებას მყარ სხეულებთან. ჰ-ის მეთოდები საშუალებას გვაძლევს განვსაზღვროთ სითხის ნებისმიერ წერტილსა და დროის ნებისმიერ მომენტში სიჩქარე, წნევა, ხახუნი და მოძრაობის სხვა ფიზ. მახასიათებლები, აგრეთვე სითხეში მოძრავი სხეულების წინაღობის ძალა და სხვ. სითხის მოძრაობის კანონების შესწავლა შესაძლებელია თეორიულად და ექსპერიმენტულად. არსებობს სითხის მოძრაობის თეორ. კვლევის ორი მეთოდი: ლაგრანჟისა და ეილერისა. პირველი მეთოდით შეისწავლიან სითხის ცალკეული ნაწილაკის, როგორც მატერ. ნაწილაკის, მოძრაობას, მეორე მეთოდით — მოძრაობის დამახასიათებელ ვექტორულ და სკალარულ სიდიდეთა ველს სივრცეში. ორივე შემთხვევაში იგულისხმება, რომ სითხის ნაწილაკები უწყვეტად ივსება მათ მიერ დაკავებული მოცულობა. ჰ-ში განიხილავენ იდეალური და ბლანტი სითხის მოდელს.

იდეალური სითხის მოძრაობა მათემატიკურად უწყვეტობისა და მოძრაობის პირველი რიგის კერძოწარმოებულებიან არაწრფივ დიფერენც. განტოლებათა სისტემით იწერება (ეილერის განტოლება), ბლანტი სითხისა კი — უწყვეტობისა და მოძრაობის მეორე რიგის კერძოწარმოებულებიან არაწრფივ დიფერენც. განტოლებათა სისტემით (ნავიე—სტოქსის განტოლებები).

თუ სითხე იდეალურია და მოძრაობა — უგრიგალო, მაშინ სიჩქარეს პოტენციალი აქვს და იგი ჰარმონიული ფუნქციაა. ამიტომ იდეალურ სითხეში რთულ მოძრაობებს მარტივ მოძრაობათა სუპერპოზიციის მეთოდით სწავლობენ.

თუ იდეალური სითხის მოძრაობა სტაციონარულია, მაშინ სითხის ნაწილაკთა ტრაექტორიები და დენის წირები ერთმანეთს ემთხვევა და მოძრაობის დიფერენც. განტოლებებს აქვთ პირველი ინტეგრალი — ბერნულის ინტეგრალი, ხოლო არასტაციონარული უგრიგალო მოძრაობისას — ლაგრანჟ—კოშის ინტეგრალი. იდეალურ უსასრულო სითხეში მოთავსებულ სხეულზე მოქმედი ძალთა ტოლქმედი ნულის ტოლია და ადგილი აქვს დ'ალამბერ—ეილერის პარადოქსს. ძალთა ეს ტოლქმედი ნულის ტოლი არ არის, თუ სითხეს თავისუფალი ზედაპირი აქვს ან სხეული აჩქარებულად მოძრაობს.

ბლანტი სითხის მოძრაობა თითქმის ყოველთვის გრიგალურია. ეს მოძრაობა რეინოლდსის რიცხვით ხასიათდება. თუ რეინოლდსის რიცხვი მცირეა, მაშინ მოძრაობის ამოცანების გაწრფივება შეიძლება (სტოქსისა და ოზეენის მიახლოებები), როცა რეინოლდსის რიცხვი დიდია, მაშინ გვაქვს პრანდტლის მიახლოება (სასაზღვრო შრის თეორია). თუ წინასწარ დავასახელებთ სითხის ნაწილაკთა ტრაექტორიებს, მაშინ მოძრაობის განტოლებები შეიძლება გამარტივდეს და მივიღოთ რამდენიმე ზუსტი ამონახსნი (პუაზეილის დინება, დინება ორ პარალელურ კედელსა და მბრუნავ კოაქსიალურ ცილინდრებს შორის, კუეტისა და სტოქსის ამოცანები). არაწრფივ ამოცანებს შორის შესწავლილია კარმანის ამოცანა, ლანდაუს ამოცანა. შესწავლილია აგრეთვე სფეროსა და ცილინდრის გარსდენის გაწრფივებული ამოცანები. ამ დროს სფეროს წინაღობის ძალა სტოქსის ფორმულით განისაზღვრება. უკანასკნელ ხანებში ფართოდ იყენებენ მიახლოებით მეთოდებს. წარმოებს კვლევა ნავიე—სტოქსის განტოლებების ამოხსნის მდგრადობის თეორიაში, რეინოლდსის რიცხვის მიხედვით არჩევენ ლამინარულსა და ტურბულენტურ დინებებს.

ჰ-ში ექსპერ. მეთოდების საფუძველია მოდელირება. მოდელებზე ჰ-ის კანონზომიერებებს იკვლევენ აეროდინამ. და სავენტილაციო მილებში, საექსპერიმენტო აუზებსა და ჰიდროდინამ. ნავებში.

ჰ-ის მეთოდებს წარმატებით იყენებენ ჰიდრავლიკაში, ჰიდროლოგიაში, ჰიდროტექნიკაში, კოსმ. პლაზმის თეორიაში.

ლიტ.: დოლიძე დ., ჰიდრომექანიკა, თბ., 1960; შილაშვილი ბ., თეორიული ფიზიკა, ტ. 2 — ჰიდრომექანიკა, თბ., 1979; Лойцянский Л. Г., Механика жидкости и газа, 5 изд., М., 1978.

ჯ. შარიქაძე.

ჰიდროდინამიკური გადაცემა, მექანიზმი, რ-ის საშუალებითაც ხდება ძრავიდან მანქანის ლილვზე გადაცემული მბრუნი მომენტის ან ბრუნვის სიხშირის უსაფეხურო ცვლა. ჰ. გ. გამოიგონეს XX ს. დასაწყისში. იგი წარმოადგენდა თანაღერძულად განლაგებულ ცენტრიდანულ ტუმბოსა და ტურბინას, რ-ებიც ისე იყო ერთმანეთთან მიახლოებული, რომ მათი თვლები ქმნიდნენ ტოროიდულ სივრცეს, რ-იც სავსე იყო მუშა სითხით. ტუმბოთი დაჭირხნილი სითხის ენერგია ტურბინის მეშვეობით ასაძრავ ლილვს გადაეცემოდა. ჰ. გ-ს, რ-საც აქვს მხოლოდ 2 თვალი (ტუმბოსი და ტურბინისა), ეწოდება ჰიდროქურო; მისი მქკ 95—98 %-ია. ჰიდროტრანსფორმატორში გარდა ტუმბოსა და ტურბინის თვლებისა, არის აგრეთვე გადაცემის ფარდობის სარეგულაციო აპარატი; ზოგჯერ მას აქვს მარეგულირებელი მოწყობილობაც. ჰ. ტ-ში მაბრუნი მომენტი რეგულირდება მუშა არის სითხით შევსების ხარჯზე. ჰ. ტ-ის გადაცემის ფარდობა 0-იდან 1-მდე, მქკ — 86-იდან 92%-მდე. არის აგრეთვე დაცალკევებული ჰ. გ., რ-შიც ტუმბო და ტურბინა ერთმანეთთან მილებითაა შეერთებული, ასეთი ჰ. გ-ით შესაძლებელია ძრავის სიმძლავრის განაწილება რამდენიმე მანქანაზე და პირიქით, რამდენიმე ძრავის სიმძლავრის გამოყენება ერთი მანქანის ამძრავად.

ჰ. გ-ს ფართოდ იყენებენ ავტომობილების ტრანსმისიებში, თბომავლებში, გემების ძალურ გადაცემებში, ქვაბების საკვები ტუმბოების ამძრავებში და სხვ.

ლიტ.: Гавриленко Б. А., Минин В. А., Рождественский С. Н., Гидравлический привод, М., 1968.

ა. ნუცუბიძე.

ჰიდროდინამიკური წინაღობა, წინაღობა, რ-საც განიცდის სითხეში მოძრავი სხეული ან რ-საც უწევს მილის კედლები მასში მოძრავ სითხეს. ძალა, რ-ითაც სითხე მოქმედებს მასში მოძრავი სხეულის ზედაპირის ყოველ ელემენტზე, შეიძლება დაიშალოს ნორმალურ და მხებ მდგენლებად — წნევისა და ხახუნის ძალებად. წნევის ყველა ძალის ტოლქმედის გეგმილი მოძრაობის მიმართულებაზე გვაძლევს წნევის ჰ. წ-ს, ხოლო ხახუნის ყველა ძალის ტოლქმედის გეგმილი მოძრა-

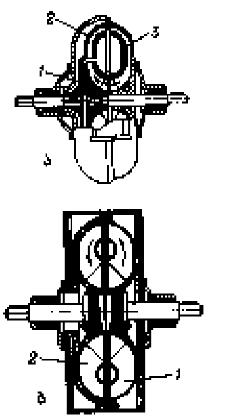

ჰიდროდინამიკური გადაცემა. ა — ტრანსფორმატორი, ბ — ჰიდროქურო; 1 — ტუმბოს მუშა თვალი, რომელიც დამაგრებულია წამყვან ლილვზე; 2 — ტურბინის მუშა თვალი, რომელიც დაკავშირებულია ამყოლ ლილვთან; 3 — მიმმართველი აპარატი — რეაქტორი. ისრებით ნაჩვენებია მუშა სითხის მოძრაობის მიმართულება

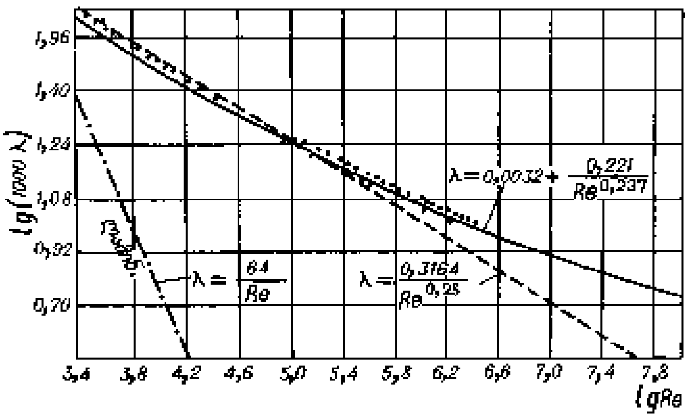

ჰიდროდინამიკური წინაღობა. ნახ. 1. ჰიდროდინამიკური წინაღობის კოეფიციენტის დამოკიდებულება რეინოლდსის რიცხვზე

რების მიმართულებაზე — ხახუნის ჰ. წ-ს. იმ სხეულებს, რ-თათვისაც წნევის ძალებით გამოწვეული წინაღობა მცირეა ხახუნის ძალებით გამოწვეულ წინაღობასთან შედარებით, კარგად გარსშემოდენილს უწოდებენ. ცუდად გარსშემოდენილი სხეულების ჰ. წ. თითქმის წნევის ძალებით გამოწვეული წინაღობით განისაზღვრება. თუ სხეული ორი გარემოს გამყოფი ზედაპირის მახლობლად მოძრაობს, მაშინ ასეთ ზედაპირებთან წარმოიშობა ტალღები, რ-ებიც ტალღურ წინაღობას იწვევენ.

ჰ. წ. (X), რ-საც განიცდის სითხეში მოძრავი სხეული, გამოითვლება ფორმულით:

$$X = c_x \rho \frac{v^2}{2} S,$$

სადაც ρ არის სითხის სიმკვრივე, v — სიჩქარე, S — სხეულის მახასიათებელი ფართობი. უგანზომილებო c_x კოეფიციენტი დამოკიდებულია სხეულის ფორმაზე, მის მდებარეობაზე მოძრაობის მიმართულებისადმი და მსგავსების კრიტერიუმებზე.

მილებსა და არხებში სითხის მოძრაობისას არჩევენ ორი სახის ჰ. წ-ს: ხახუნის წინაღობას და ადგილ. ჰიდრავლ. წინაღობას. ხახუნის წინაღობა ნაკადის მონაკვეთის სიგრძის პირდაპირპროპორციულია. ჰიდრავლ. კი დაკავშირებულია ადგილ. წინაღობებით გამოწვეულ ნაკადის სტრუქტურის ცვლილებასთან (ნაკადის მოწყვეტა, გრიგალის წარმოშობა).

სტაციონარული მოძრაობის შემთხვევაში ჰ. წ. Δp მილის ერთეულ სიგრძეზე განისაზღვრება ფორმულით:

$$\Delta p = \lambda \frac{l}{d} \frac{\rho v^2_{საშ}}{2},$$

სადაც l არის მილის განსახილველი მონაკვეთის სიგრძე, $v_{საშ}$ — საშ. სიჩქარე, d — მილის დიამეტრი, λ — წინაღობის უგანზომილებო კოეფიციენტი, ადგილ. წინაღობა კი გამოისახება ფორმულით: $\Delta p = \frac{\xi v^2_{საშ}}{2}$, სადაც ξ ადგილ. წინაღობის კოეფიციენტია. იგი დამოკიდებულია რეინოლდსის რიცხვზე (Re). გლუვ მილებში ლამინარული დინებისას ჰიდრავლიკაში კოეფიციენტი $\lambda = 64/Re$. ასეთივე მილებში ტურბულენტური მოძრაობისას სარგებლობენ ემპირიული და ნახევრად ემპირიული ფორმულებით. მათგან მნიშვნელოვანია ბლაზიუსის ფორმულა $\lambda = 0{,}3164/Re^{0{,}25}$ (რ-იც მართებულია, როცა $Re \leq 10^5$) და ნიკურაძის ფორმულა $\lambda = 0{,}0032 + 0{,}221/Re^{0{,}237}$ (რ-იც კარგად ეთანხმება ექსპერ. მონაცემებს, შესაბამისი წირები იხ. ნახ. 1-ზე).

მილებში, რ-თა ზედაპირი ხორკლიანია, ჰ. წ. დამოკიდებულია როგორც რეინოლდსის რიცხვზე, ისე ფარდობითს r/k ხორკლიანობაზე (სადაც k არის ხორკლის ბორცვის საშ. სიმაღლე, r — მილის რადიუსი). დიდი Re-თვის λ დამოკიდებულია მხოლოდ ფარდობითს ხორკლიანობაზე. მარცვლოვანი ხორკლიანობის დროს ჰ. წ-ის გამოსათვლელად სარგებლობენ პრანდტლ—ნიკურაძის ფორმულით: $\lambda = 1/[2\lg_{10}\left(\frac{r}{k}\right) + 1{,}74]^2$. დღესაც უნიკალურად ითვლება ტურბულენტური დინებისას ჰ. წ-ის გასაანგარიშებლად გლუვ და ხორკლიან მილებში XX ს-ის 30-იან წწ. ი. ნიკურაძის მიერ (გერმანია, გეტინგენი) დიდი სიზუსტით ჩატარებული ცდები (ამ ცდების შედეგები იხ. ნახ. 2-ზე).

ლიტ.: Альтшуль А. Д., Гидравлические сопротивления, 2 изд., М., 1982; Nikuradze J., Strömungsgesetze in rauhen Rohren, «Forschung auf dem Gebiete des Ingenieurwesens», Ausgabe B», 1933, S. 361.

გ. შარიქაძე.

ჰიდროელევატორი, იხ. სტ. *ელევატორი*.

ჰიდროელექტროსადგურების კასკადი, ჰიდროელექტროსადგურების ჯგუფი, რ-ებიც თანმიმდევრულადაა განლაგებული მდინარის დინების მიმართულებით და დაკავშირებულია ერთმანეთთან საერთო წყალსამეურნეო რეჟიმით. განასხვავებენ კაშხალისა და სადერივაციო ჰ. კ-ებს. ჰ. კ-ის აგება საშუალებას იძლევა სრულად გამოიყენონ მდინარეების ენერგეტ. რესურსები, ამაღლდეს მდინარის ჩამონადენის რეგულირების ხარისხი და სხვ.

სსრკ-ში გამოკვეთილი მსხვილი ჰ. კ-ებია *ვოლგის კასკადი* (8 ჰესი), *ანგარის კასკადი* (6 ჰესი), *კამის კასკადი* (3 ჰესი), *დნეპრის კასკადი* (6 ჰესი).

ჰიდროელექტროსადგური, ჰიდროელექტრული სადგური (ჰესი), ნაგებობათა და მოწყობილობათა კომპლექსი, რ-თა მეშვეობით წყლის ნაკადის ენერგია გარდაიქმნება ელექტრულ ენერგიად. ჰესი შედგება *ჰიდროტექნიკური ნაგებობებისაგან* (რ-თაც უზრუნველყოფს წყლის ნაკადის საჭირო კონცენტრაციისა და დაწნევის უზრუნველყოფა), წყლის ნაკადის ენერგიის ბრუნვის მექან. ენერგიად გარდამქმნელი დანადგარებისაგან (იხ. *ჰიდრავლიკური ტურბინა*). ამ უკანასკნელთა მეშვეობით მექან. ენერგია შემდგომ ელექტრულ ენერგიად გარდაიქმნება (იხ. *ჰიდროგენერატორი*). ჰესის დაწნევა წარმოიქმნება მდინარის დაგუბებით და კაშხალის მეშვეობით მდინარის ვარდნის კონცენტრაციით ამ უბანზე (იხ. ნახ. 1) ან დერივაციით (ნახ. 2), ანდა კაშხალისა და დერივაციის ერთობლიობით (ნახ. 3).

მთავარი ენერგეტ. დანადგარები მოთავსებულია ჰესის შენობაში. ელექტროსადგურების სამანქანო დარბაზში — ჰიდროაგრეგატები (*ჰიდრავლიკური ტურბინები და გენერატორები*), დამხმარე მოწყობილობა, ავტომატური მართვისა და საკონტროლო მოწყობილობა; მართვის ცენტრალურ პოსტზე — ოპერატორ-დისპეჩერის ან ავტოოპერატორის პულტი. ამამაღლებელი სატრანსფორმატორო ქვესადგური თავსდება ჰესის შენობაში ან მის გარეთ. მანაწილებელი მოწყობილობა უმთავრესად განლაგებულია ღია მოედანზე. დაწნევის სიდიდის მიხედვით ჰესები პირობით შეიძლება იყოს მაღალდაწნევის (60 მ-ზე მეტი), საშუალო დაწნევის (25-იდან 60 მ-მდე) და დაბალდაწნევის (3-იდან 25 მ-მდე). ბარის ადგილებში მდინარის ვარდნა იშვიათად აღწევს 100 მ-ს, მთაში კაშხალის საშუალებით შეიძლება შეიქმნას დაწნევა 300 მ და მეტი, ხოლო დერივაციით — 1500 მ-მდე. მაღალი დაწნევის ჰესში იყენებენ ლითონის ჩამჩიან და სპირალურკამერებიან ან რადიალურ-ღერძულ ტურბინებს, საშუალო დაწნევის ჰესში — რკინაბეტონისა და ლითონის სპირალურკამერებიან საბრუნფრთებიან და რადიალურ-ღერძულ ტურბინებს, დაბალი დაწნევის ჰესში — რკინაბეტონის სპირალურკამერებიან საბრუნფრთებიან ტურბინებს, ზოგჯერ ჰორიზ. ტურბინებს კაფსულებში ან ღია კამერებში.

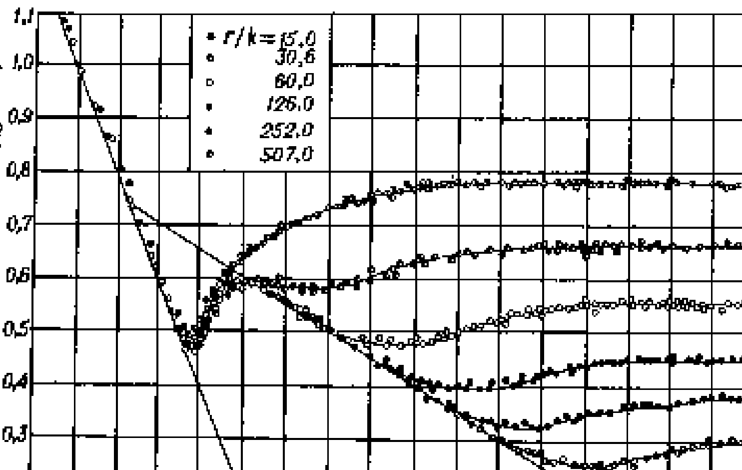

ჰიდროდინამიკური წინაღობა. ნახ. 2. ჰიდროდინამიკური წინაღობის კოეფიციენტის დამოკიდებულება რეინოლდსის რიცხვზე ხორკლიანი მილებისათვის (ნიკურაძის ცდების მიხედვით). ტურბულენტური დინება ხელოვნური ხორკლიანობის (სიმქისის) მქონე მილებში შეისწავლა ი. ნიკურაძემ, რომელმაც ამ მიზნით გამოიყენა ერთგვაროვანი ქვიშის მარცვლები. მილის ხორკლიანობა ტურბულენტურ დინებაზე მხოლოდ მაშინ მოქმედებს, როცა „ხორკლიანობის ბორცვები" სიმაღლით აღემატება ლამინარული ლენტის სისქეს. ტურბულენტური დინების დამახასიათებელი თავისებურება ის არის, რომ რეინოლდსის რიცხვის საკმაოდ დიდი მნიშვნელობებისას წინაღობის კოეფიციენტი არაა დამოკიდებული რეინოლდსის რიცხვზე და განისაზღვრება მხოლოდ მილის კედლის ბორცვების ფარდობითი სიმაღლით (ნახაზზე k არის ხორკლიანობის სიმაღლე, $v_{საშ}d/\nu$ — Re)

წყლის რესურსებისა და ჰესის დაწნევის კონცენტრაციის გამოყენების მიხედვით ჰესი შეიძლება იყოს კალაპოტისა, კაშხალთან მიმდებარე, სადერივაციო (სადაწნეო და უდაწნეო), შერეული, ჰიდროაკუმულირებადი და ზღვის მიმოქცევისა. კალაპოტისა და კაშხალთან მიმდებარე ჰესებში წყლის დაწნევას წარმოქმნის მდინარის გადამღობი კაშხალი, რაც წყლის დონეს აწევს ზედა ბიეფში. ასეთი ჰესები დამახასიათებელია რუსეთის ვაკეების მდ-ებისათვის (მაგ., ვოლგის კასკადის ჰესები). სადერივაციო ჰესში მდინარის გრძივი კონცენტრაცია ხდება მდინარის (ან მისი ნაწილის) გადაგდებით და ჰესთან მიყვანით სხვა წყალსატარით (მაგ., არხით, გვირაბით) ისეთი ქანობით, რომ შეიქმნას იმაზე გაცილებით მეტი დაწნევა, რაც აქვს მდინარეს ბუნებრივ კალაპოტში. დერივაცია ჰესის შენობამდე მიმართ შეიძლება იყოს მიმყვანი და გამომყვანი. ზოგჯერ დერივაციის საშუალებით ერთი მდინარის ჩამონადენს გადააგდებენ მეორეში, რასაც კალაპოტის უფრო დაბალი ნიშნულები აქვს. ამის მაგალითია ენგურჰესი, სადაც მდ. ენგურის ჩამონადენი გვირაბით გადაგდებულია მდ. ერისწყალში. ფართოდ გავრცელდა კ-ზე შეთავსებული ჰესები, რომის სადგურის შენობა ერთდროულად ასრულებს წყლის გადამგდები ნაგებობების დანიშნულებასაც. ჰესებს შორის განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ჰიდროაკუმულირებელ ელექტროსადგურებს და ზღვის მიმოქცევის სადგურებს. ჰიდროაკუმულირებელ ელექტროსადგურებს იყენებენ პიკური სიმძლავრის დასაფარავად მსხვილ ენერგეტ. სისტემებში. მაგ., ასეთი ელექტროსადგურია 1620 მეგავტ სიმძლავრის კორნუოლის ჰესი (აშშ).

ზღვის მიმოქცევის ელექტროსადგურები მათი თავისებურების გამო, რაც დაკავშირებულია მიმოქცევის პერიოდულობასთან, შეიძლება გამოყენებული იყოს ენერგოსისტემებში მხოლოდ სხვა მარეგულირებელ ელექტროსადგურებთან ერთად. პირველი ასეთი 240 მეგავტ სიმძლავრის ელექტროსადგური აიგო საფრანგეთში (1967), სსრკ-ში პირველი საცდელი სადგურის სიმძლავრეა 0,4 მეგავტ, აგებულია კოლის ნახევარკუნძულზე (1968). წყლის გამოყენებისა და ჰესის მუშაობის პირობების მიხედვით განასხვავებენ წყლის ჩამონადენის რეგულირების გარეშე მომუშავე და დღეღამური, კვირეული, სეზონური (წლიური) და მრავალწლიური რეგულირების ჰესებს. ჰესების კასკადები, როგორც წესი, მუშაობენ კონდენსაციურ, ატომურ და სხვა ტიპის ელექტროსადგურებთან ერთად.

ლიტ.: Гидроэлектрические станции, под ред. Ф. Ф. Губина, М., 1972; Гидроэнергетические установки, под ред. Д. С. Щавелева, 2 изд., Л., 1981; Чоговадзе Г. И., Гидроэлектростанции Грузии, М., 1971.
გ. მაჩრაძე.

ჰიდროენერგეტიკა, ენერგეტიკის დარგი, რაც დაკავშირებულია წყლის რესურსების პოტენციური ენერგიის გამოყენებასთან. წყლის ენერგიას ადამიანი უძველესი დროიდან იყენებს. თავდაპირველად წყლის თვლების საშუალებით ამოძრავებდნენ წისქვილის დოლაბებს და სხვა დანადგარებს. წყლის თვლის გაუმჯობესებასთან ერთად იზრდებოდა ჰიდრავ. დანადგარების სიმძლავრე. ორთქლის მანქანის გამოგონებამდე წყლის ენერგია იყო ძირითადი მამოძრავებელი ძალა ქ-ნებსა და მანუფაქტურებში. არქეოლ. გათხრები ადასტურებს, რომ სსრკ ტერიტორიაზე (საქართველო, სომხეთი, შუა აზია) უძველესი დროიდანვე იყენებდნენ წყლის ენერგიას. რუსეთში XVIII ს. მიწურულში 3000-მდე მანუფაქტურა იყო აღჭურვილი ჰიდრავ. დანადგარებით. ორთქლის მანქანის გამოგონების შემდეგ მკვეთრად შემცირდა ქ-ნებსა და მანუფაქტურებში ჰიდრავ. მანქანების გამოყენება.

XIX ს. I ნახევარში გაჩნდა ჰიდრავლიკური ტურბინა, ხოლო ელექტრომანქანების შექმნისა და ელექტრული ენერგიის შორ მანძილზე გადაცემის საშუალებათა დამუშავების შემდეგ სწრაფად განვითარდა ჰ., რომელიც ელექტროენერგეტ. მიმართულებას: დაიწყო წყლის ენერგიის ათვისება და მისი გარდაქმნა ელექტრულ ენერგიად ჰიდროელექტროსადგურებში (ჰესებში). მეფის რუსეთი ბოლოს ჩამორჩებოდა სხვა ქვეყნებს ჰ-ის განვითარებაში; 1913 ჰესების საერთო სიმძლავრე შეადგენდა 16 მეგავტ, სხვა ქვეყნებში ჰესების საერთო სიმძლავრე კი — 12 000 მეგავტ-ს აღემატებოდა.

დიდი ოქტ. სოციალ. რევ. შემდეგ სსრკ-ში დაიწყო ჰ-ის ინტენს. განვითარება. 1920 ვ. ი. ლენინის ინიციატივით შეიქმნა რუს. ელექტრიფიკაციის სახელმწიფო კომისია („გოელრო"). რ-ის მიერ შედგენილი გეგმის თანახმად, 10—15 წლის განმავლობაში უნდა აშენებულიყო 30 სარაიონო ელექტროსადგური, მ. შ. 10 ჰესი, რითაც საერთო სიმძლავრე 640 მეგავტ იქნებოდა. ეს გეგმა 1935 გადაჭარბებით შესრულდა.

ჰიდროენერგეტ. რესურსების დადებითი მხარეა მათი მუდმივი განახლება და მაღალი კონცენტრაცია. ჰესზე გამომუშავებული ელექტროენერგია საშუალოდ თითქმის 4-ჯერ იაფია თბურ ელექტროსადგურებში გამომუშავებულ ელექტროენერგიის ღირებულებაზე. აქვს ნაკლიც — ახასიათებს სეზონური და მრავალწლიანი უთანაბრობა, რაც მოითხოვს მდ-ების ჩამონადენის რეგულირებას წყალსაცავების საშუალებით.

წყლის რესურსების მთლიან თეორ. ენერგიას ეწოდება საერთო ჰიდროენერგეტ. პოტენციალი, ხოლო საერთო პოტენციალის იმ ნაწილს, რ-ის გამოყენება შესაძლებელია თანამედროვე ჰესების საშუალებით, — ტექ. ჰიდროენერგეტ. პოტენციალი. ჰიდროენერგიის მარაგის მხრივ სსრკ-ს პირველი ადგილი უჭირავს მსოფლიოში. მისი საერთო ჰიდროენერგეტ. პოტენციალი შეადგენს წელიწადში 3942 მლრდ. კვტ·სთ (მსოფლიოს მარაგის 11,2%), ხოლო ტექ. პოტენციალი — 2106 მლრდ. კვტ·სთ. საერთო პოტენციალის 17,6% მოდის სსრკ ევრ. ნაწილსა და ამიერკავკასიაზე.

საქართველოს მოწინავე ადგილი უკავია 1 $კმ^2$-ზე მოსული საერთო პოტენციალის მიხედვ., ხოლო საერთო პოტენციალი 135,8 მლრდ. კვტ·სთ-ს შეადგენს წელიწადში აქედან 70,8% მოდის დას. საქართველოზე. 1978 მსოფლიოში ჰესების დადგმული სიმძლავრე ყველა ელექტროსადგურის სიმძლავრის 22% შეადგენდა, ხოლო სსრკ-ში — 18%-ს.

ჰიდროენერგეტ. რესურსების გამოყენება უფრო და უფრო მჭიდროდ უკავშირდება წყლის რესურსების კომპლ. გამოყენებას, როცა ერთი და იგივე ჰიდროტექ. ნაგებობა ემსახურება წყლის მიღებისა და განაწილების სხვადასხვა მიზნისათვის (ენერგეტიკა, ირიგაცია, წყალმომარაგება, წყლის ტრანსპორტი, წყალდიდობასთან ბრძოლა და სხვ.). ჰესი მობილური დანადგარია თბოელექტროსადგურებისაგან განსხვავებით, ადვილია მისი სიმძლავრის სწრაფი შეცვლა ზედმეტი ხარჯის გარეშე. ამიტომ მიზანშეწონილია ჰიდროენერგიის გამოყენება პიკური დატვირთვის დასაფარავად, ავარიულ რეზერვად, ენერგოსისტემაში სიხშირის სარეგულირებლად და სხვ. ჰიდროენერგიის გამოყენება საშუალებას გვაძლევს დავზოგოთ სათბობი, რასაც თანამედროვე პირობებში დიდი მნიშვნელობა აქვს.

სსრკ-ში აგებულია მსოფლიოში უდიდესი ჰესები: კრასნოიარსკისა და საიან-შუშენსკოესი მდ. ენისეიზე, ბრატსკისა და უსტ-ილიმსკისა მდ. ანგარაზე, ნურეკისა მდ. ვახშზე და სხვ.

ლიტ.: Гидроэнергетика, под ред. В. И. Обрезкова, М., 1981; Энергетические ресурсы СССР. [т. 2] — Гидроэнергетические ресурсы, М., 1967; Природные ресурсы Грузинской ССР, т. 4 — Гидроэнергетические ресурсы, М., 1962.
გ. მაჩრაძე.

ჰიდროვიბრატორი (ჰიდრო... და ვიბრატორი), წყლით გაჯერებული შეუკვრელი გრუნტის გასამკვრივებელი სიღრმული ვიბრატორი, რ-იც ვიბრაციით ზემოქმედებს გრუნტზე. აყენებენ მისაბმელ ან თვითმავალ ამწეზე. ჰ-ის რხევათა სიხშირე 1500—3000 რხევა 1 წთ-ში, მასა — 2500 კგ.

ჰიდროთერაპია, იგივეა, რაც წყლით მკურნალობა.

ჰიდროთერმული საბადო (ჰიდრო და ბერძ. thermē — სითბო, სიმხურვალე), სასარგებლო წიაღისეულის საბადო, რ-იც წარმოიქმნა დედამიწის წიაღში მოძრავი ცხელი წყალხსნარებიდან (ჰ ი დ რ ო თ ე რ მ უ ლ ი ხ ს ნ ა რ ე ბ ი, ჰ ი დ რ ო თ ე რ მ ე ბ ი) მინერ. ნივთიერების გამოყოფის შედეგად. წარმოშობის მიხედვით განარჩევენ ჰიდროთერმული ხსნარების წყლის 4 სახეობას: მაგმურს, რ-იც გამოიყოფა მაგმური მდნარის გაციებისა და მაგმური ქანის წარმოშობის დროს; მეტამორფულს, რ-იც გამოიყოფა დედამიწის ქერქის ღრმა ზონებში წყლიანი მინერალების გადაკრისტალების დროს; ზღვიურ დანალექ ქანებში განამარხებულს, რ-იც იწყებს მოძრაობას დედამიწის ქერქში მიმდინარე ტექტონ. პროცესების ან დედამიწის სითბოს გავლენით და მეტეორულს, რ-იც წყალგამტარ ფენებში ფილტრაციით ჩაედინება დედამიწის წიაღში. ჰიდროთერმებში გახსნილი მინერ. ნივთიერების წყაროა მაგმა, საიდანაც გამოიყო ხსნარი ან ის ქანები, რ-ებშიც ეს ხსნარი მოძრაობს. ჰ. ს-ების წარმოქმნის სიღრმე აღწევს 10 კმ.

ლიტ.: Смирнов В. И., Геология полезных ископаемых, 4 изд., М., 1982.

ჰიდროთვითმფრინავი, თვითმფრინავი, რ-საც შეუძლია წყლის ზედაპირიდან აფრენა და მასზე დაჯდომა. ჰ-ს აგებენ 2 კონსტრუქციული სქემით. მფრინავი ნავის სახით, რ-ის კორპუსში თავსდება ეკიპაჟი და მგზავრები და დაყენებულია აუცილებელი სანაოსნო-საპილოტე მოწყობილობა, და ჩვეულებრივი სახმელეთო თვითმფრინავის სახით, რ-საც აქვს თვლიანი შასი და ტივტივები (თვითმფრინავ-ამფიბია), შეუძლია ბაზირება როგორც აკვატორიაზე, ისე სახმელეთო აეროდრომზე.

რუსეთში პირველი ტივტივებიანი ტიპის ჰ. შექმნა ი. გაკელმა 1911. მფრინავი ნავის შექმნის (1911) პრიორიტეტი ეკუთვნის ო. კოსტოვიჩს. ოქტ. სოციალ. რევ-

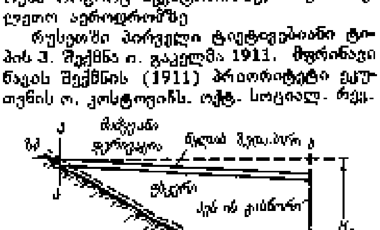

ჰიდროელექტროსადგური. ნახ. 2. მიმყვანი დერივაციით მდინარის დაწნევის კონცენტრაციის სქემა: ზბ — ზედა ბიეფი; ქბ — ქვედა ბიეფი; $H_გ$ — დაწნევა ბრუტო.

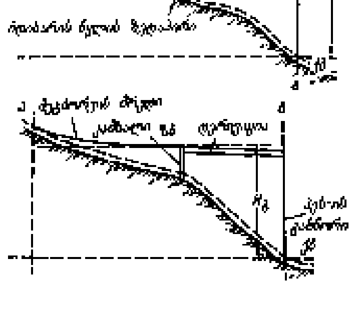

ჰიდროელექტროსადგური. ნახ. 3. კაშხლითა და დერივაციით მდინარის დაწნევის კონცენტრაციის სქემა: ზბ — ზედა ბიეფი, ქბ — ქვედა ბიეფი; $H_გ$ — დაწნევა ბრუტო.

მსოფლიოს ზოგიერთი უმძლავრესი ჰესი

ჰესის დასახელება და ექსპლუატაციის დაწყების წელი	სიმძლავრე, მეგავტ
კრასნოიარსკის, სსრკ, 1967	6000
ბრატსკის, სსრკ, 1961	4600
ვოლგის, სსკპ XXII ყრილობის სახ., სსრკ, 1960	2560
საიან-შუშენსკოეს, სსრკ, 1987	6400
ვოლგის, ვ. ი. ლენინის სახ., სსრკ, 1955	2300
ჯონ-დეი, აშშ, 1968	2160
ასუანის, ეგვ., 1967	2100
ჩერჩილ-ფოლსი, კანადა	4500
უსტ-ილიმსკის, სსრკ, 1980	4320
ილია-სოლტეირა, ბრაზილია	3200
ნურეკის, სსრკ, 1978	2700
რკინის კარიბჭე, რუმინეთი—იუგოსლავია	2100
ტარბელა, პაკისტანი	3000

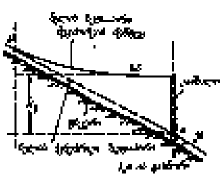

ჰიდროელექტროსადგური. ნახ. 1. კაშხლის საშუალებით მდინარის დაწნევის კონცენტრაციის სქემა: ზბ — ზედა ბიეფი, ქბ — ქვედა ბიეფი, $H_გ$ — დაწნევა ბრუტო.

შემდეგ ჰ-ის შესაქმნელად მუშაობდნენ ავიაკონსტრუქტორები: დ. გრიგოროვიჩი, ა. ტუპოლევი (ტუ-1, ტბ-1 და ს-ნ), გ. ბერიევი (მბრ-2, ბე-1, ბე-2, ბე-4, ბე-6, ბე-10, ბე-12), ი. ჩეტვერიკოვი (ჩე-2), გ. შავროვი (შ-2) და სხვ.

ჰიდროიდები (Hydrozoa), წყლის უხერხემლო ცხოველთა კლასი ნაწლავღრუიანთა ტიპისა. უმეტესობისათვის დამახასიათებელია თაობათა მორიგეობა: უსქესო პოლიპებს მონაცვლეობს სქესიანი თაობა — მედუზები. უმეტესობის უსქესო თაობა წარმოქმნის კოლონიებს, რ-ებშიც მრავალი ინდივიდია გაერთიანებული. კოლონ. ფორმებში კვირტიდან განვითარებული ახ. ინდივიდი საერთო ღეროს არ სცილდება. კოლონია ფუძით მიმაგრებულია მყარ სუბსტრატზე. ცალკეულ ინდივიდებს გრძელი საცეცებით გარშემორტყმული პირის ხვრელი აქვთ. ზოგის გარსში გროვდება კირი. ზოგის კვირტიდან ვითარდება განცალკევებულსქესიანი მედუზები, რ-ებიც სცილდებიან კოლონიას და თავისუფლად ცხოვრობენ. განაყოფიერებული კვერცხუჯრედიდან ვითარდება ნაწლავღრუიანთა ლარვა—პლანულა.

ჰ. იკვებებიან ცხოველური საკვებით (პლანქტონისეული კიბოსნაირები, თევზის ლიფსიტები და სხვ.). ზოგს შეუძლია ადამიანის მწვავედ დასუსხვა. კლასში 7 რიგია, რ-ებიც აერთიანებენ 2800-ზე მეტ სახეობას. სსრკ-ში 300-ზე მეტი სახეობაა. ჰ-ის უმეტესობა გავრცელებულია ზღვებში, უმეტესად ლითორალურ ზონაში. ზოგი მტკნარ წყალშიც გვხვდება.
ტ. ელიაშვილი.

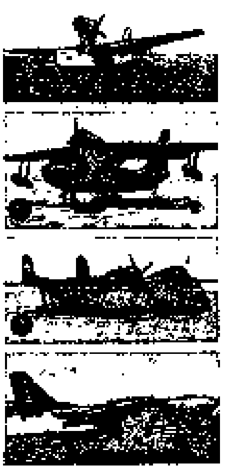

ჰიდროთვითმფრინავები. საბჭოთა ჰიდროთვითმფრინავები: 1—საზღვაო მზვერავი მბრ-2, 2—წყალხმელეთა ფრთიანი ჰიდროთვითმფრინავი ბე-8; 3—სატრანსპორტო მფრინავი ნავი ბე-6, 4—რეაქტიული ჰიდროთვითმფრინავი ბე-10.

ჰიდროიზოლაცია (ჰიდრო... და იზოლაცია), სამშენებლო კონსტრუქციებისა და ნაგებობების დაცვა წყლის შეღწევისაგან (ანტიფილტრაციული ჰ.) ან ნაგებობათა მასალის დაცვა გამჟღენარე და ფილტრაციული წყლების, აგრეთვე სხვა აგრესიული სითხეების მავნე ზემოქმედებისაგან (ანტიკოროზიული ჰ.). ნაგებობათა ჰ-ის სამუშაოებს ჰიდროიზოლაციური სამუშაოები ეწოდება. ჰ. უზრუნველყოფს ნაგებობებისა და ტექნოლ. მოწყობილობის ნორმალური ექსპლუატაციის პირობებს, ზრდის მათ საიმედოობასა და ხანგამძლეობას.

ანტიფილტრაციულ ჰ-ს იყენებენ მიწისქვეშა და წყალქვეშა ნაგებობებში (სარდაფები, სატრანსპ. გვირაბები, კესონები და სხვ.) — წყლის შეღწევისაგან დასაცავად, ჰიდროტექ. ნაგებობებში (კაშხალი, წყალსატარი, აუზი და სხვ.) — წყლის გაჟონვის თავიდან ასაცილებლად და სხვ.

ანტიკოროზიული ჰ-ის დანიშნულებაა ნაგებობათა მასალის დაცვა ქიმიურად აგრესიული სითხეებისა და წყლის ზემოქმედებისაგან (მინერალიზებული გრუნტის წყლები, ზღვის წყალი, ჩამდინარე წყალი), ატმოსფერული აგრესიული ზემოქმედებისა (ლითონის კონსტრუქციები) და მოხეტიალე დენებით გამოწვეული ელექტროკოროზიისაგან (მილსადენები, ელექტროგადამცემი ხაზების საყრდენები და სხვა მიწისქვეშა ლითონის კონსტრუქციები).

გამოყენებული მასალის მიხედვით ჰ. შეიძლება იყოს ასფალტის, მინერალური, პოლიმერული და ლითონისა (იხ. ჰიდროიზოლაციური მასალა). ჰ. სრულდება შეღებვის, შელესვის, დაწებების, ჩამოსხმის, გაჟღენთვის, ინექციის, ამოვსებისა

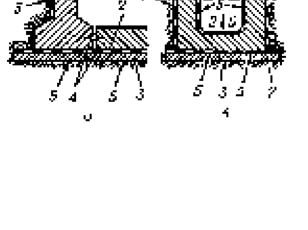

ჰიდროიზოლაცია. მიწისქვეშა ნაგებობათა ჰიდროიზოლაციის კონსტრუქცია: ა—წყლის ცალმხრივი დაწნევის დროს (შენობის სარდაფი); ბ—წყლის ორმხრივი დაწნევის დროს (მიწისქვეშა არხი); 1—მზიდი კონსტრუქცია; 2—ზედაპირული ჰიდროიზოლაცია, 3—ბეტონის ფენა; 4—დეფორმაციული ნაკერის შემჭიდროება; 5—წყლის დაწნევის ფრონტი; 6—წყლის ჰორიზონტი

და დამონტაჟების ხერხით. დანიშნულებისა და კონსტრ. თავისებურებათა მიხედვით, ჰ. არის ზედაპირული, სიღრმეული, ნაკერებისა და შეუღლებათა შემამჭიდროებელი, კომპლ. დანიშნულების (თბო- და ჰიდროიზოლაცია, პლასტიკური კომპენსატორები) და სხვ. ჰ-ის ტიპის შერჩევისას თანაბარი საიმედოობისა და ღირებულების შემთხვევაში უპირატესობა ეძლევა იმას, რ-იც უზრუნველყოფს სამუშაოთა წარმოების კომპლ. მექანიზაციას და გამორიცხავს მათი წარმოების სეზონურობას.

ლიტ.: Бовин Г. П., Возведение гидроизоляционных сооружений из бетона и железобетона, М., 1969; Нечаев Г. А., Гидроизоляционные работы в энергетике, Л., 1974.
ე. მატბუხაშვილი.

ჰიდროიზოლაციური მასალა, დამცავი მასალა, რ-ის დანიშნულებაა სამშენებლო კონსტრუქციების, შენობებისა და ნაგებობების დაცვა წყლისა და ქიმიურად აგრესიული სითხეების (მჟავა, ტუტე და სხვ.) მავნე ზემოქმედებისაგან. დანიშნულების მიხედვით ჰ. მ. არის ანტიფილტრაციული, ანტიკოროზიული და მაჰერმეტიზებელი. მასალის სახეობის მიხედვით — ასფალტის, მინერალური, პოლიმერული და ლითონისა. ასფალტის ჰ. მ-ს იყენებენ ნავთობის ბიტუმების სახით (ასფალტის მასტიკები, ხსნარები, ბეტონები) ნაგებობათა ზედაპირების შესაღებად და შესალესად. მინერალურ ჰ. მ-ს ამზადებენ ცემენტის, თიხისა და სხვა მინერალური შემკვრელების ფუძეზე, იყენებენ შესაღებად (ცემენტის და სილიკატურ საღებავს) და შესალესი სამუშაოებისათვის. პოლიმერულ ჰ. მ-ს (პოლივინილის, ეპოქსიდის საღებავები, პოლიეთილენქლოროპრენის აფსკები და სხვ.) იყენებენ შესაღებად, შესალესი და შესაწებებელი სამუშაოებისათვის, ხოლო ლითონის ჰ. მ-ს თითბრის, სპილენძის, ტყვიის, უჟანგავი ფოლადისა და სხვათა ფურცლების სახით ზედაპირული ჰიდროიზოლაციისა და დეფორმაციული ნაკერების შესამჭიდროებლად (რეზერვუარებში, კაშხლებში და სხვ.)

ჰიდროკარბონატები, ბიკარბონატები, ნახშირმჟავას H_2CO_3 მჟავა მარილები. მაგ., ნატრიუმჰიდროკარბონატი (იხ. სოდა), კალიუმჰიდროკარბონატი $KHCO_3$, კალციუმჰიდროკარბონატი $Ca(HCO_3)_2$ და სხვ.

ჰიდროკვანძი, ჰიდროტექნიკურ ნაგებობათა კვანძი, იმ ჰიდროტექნიკურ ნაგებობათა ჯგუფი, რ-ებიც გაერთიანებულია განლაგებისა და მუშაობის საერთო პირობების მიხედვით. დანიშნულების მიხედვით ჰ. შეიძლება იყოს ენერგეტიკული, ირიგაციული, წყლის ტრანსპორტისა და სხვ. უმეტეს შემთხვევაში ჰ. კომპლექსური დანიშნულებისაა — ერთდროულად ემსახურება რამდენიმე მიზანს.

ჰ. არის დაბალდაწნევიანი, როცა ზედა და ქვედა ბიეფების დონეთა სხვაობა (დაწნევა) 10 მ-მდეა, საშუალოდაწნევიანი (დაწნევა 10—40 მ) და მაღალდაწნევიანი (დაწნევა 40 მ-ს აღემატება); საშუალო და მაღალდაწნევიანი ჰ-ებით ქმნიან წყალსაცავებს, რ-თაც მეტწილად არეგულირებენ დღეღამურ, სეზონურ, მრავალწლიურ ჩამონადენს.

ჰ-ის შემადგენლობაში შემავალი ნაგებობები იყოფა ძირითად და დამხმარე ნაგებობებად: ძირითადი ნაგებობები უზრუნველყოფენ ჰ-ის ნორმალურ მუშაობას და, თავის მხრივ, შედგებიან საერთო ნაგებობებისაგან (კაშხალები, წყალსაგდებები, სარეგულაციო, ყინულის, თევზის, ნატანის გამტარი ნაგებობები), რ-ებიც უზრუნველყოფენ საჭირო დაწნევას, წყალსაცავის ტევადობას, მდინარის შეცვლილი ჰიდროლოგიური რეჟიმის შესაბამის ჰიდრავლ. პირობებს, და სპეც. ნაგებობებისაგან (ჰესი, გემთსავალი რაბები, თევზსავალ-გამტარები, ხეტყის გამტარები და სხვ.), რ-ებიც უზრუნველყოფენ ჰ-ის მთავარ ფუნქციას.

დამხმარე ნაგებობებია: საცხოვრ., ადმ.-სამეურნეო და კულტ.-საყოფაცხოვრებო შენობები, წყალსადენისა და კანალიზაციის ნაგებობები, გზები და დროებითი ნაგებობები (ზღუდარები, სამშენებლო მასალის საწყობები, ბეტონისა და არმატურის ქ-ნები, სახელოსნოები და სხვ.), რ-ებიც ძირითადად ფუნქციონირებენ ჰ-ის მშენებლობის პერიოდში. ჰ-ის ან ნაგებობათა განლაგების ადგილს, რ-ებიც საჭირო ფრონტს ქმნიან, უწოდებენ ნაგებობათა განსწორს. ჰ-ის ნაგებობათა ურთიერთგანლაგებას გაერთმთლიანება ეწოდება და იგი რთული საინჟინრო ამოცანას წარმოადგენს. წყალსამეურნეო ამოცანათა გადაწყვეტის გარდა, ჰ. უნდა აკმაყოფილებდეს ესთეტ. მოთხოვნებს.

ლიტ.: იხ. სტ-იან ჰიდროტექნიკური ნაგებობანი.
გ. მაზრაძე.

ჰიდროლაზები, ფერმენტების კლასი, რ-იც წარმოადგენს შიდამოლეკულური კავშირების ჰიდროლიზური (წყლის თანაობით) დაშლის (ჰიდროლიზის) კატალიზატორს. ჰ. მონაწილეობენ ცილების, ნუკლეინის მჟავების, ნახშირწყლების, ლიპიდებისა და სხვა ბიოლოგიურად მნიშვნელოვანი ნივთიერებების ცვლის პროცესში. თავისი ბუნებით ჰ. მარტივი ცილებია. მათი კატალიზური აქტივობის გამოსავლენად აუცილებელია სულფჰიდრილური (SH) ჯგუფის არსებობა. მთელი რიგი ჰ. (ურეაზა, პეფსინი, ტრიფსინი, ქიმოტრიფსინი და სხვ.) მიღებულია კრისტალების სახით.

ჰიდროლიზი (ჰიდრო... და ...ლიზი), იონური მიმოცვლის რეაქცია სხვადასხვა ნივთიერებისა და წყალს შორის. მარილების ჰ-ის პროცესში რეაქციათა წონასწორობა ემორჩილება მოქმედ მასათა კანონს. თუ ჰ-ის შედეგად წარმოიქმნება უხსნადი ან ადვილად აქროლადი ნაერთი, ჰ. მიმდინარეობს საწყისი მარილის თითქმის სრულ დაშლამდე. სხვა შემთხვევაში კი მარილების ჰ. მით უფრო სრულად მიმდინარეობს, რაც უფრო სუსტია მარილების შესაბამისი მჟავა ან ფუძე.

ორგანულ ნივთიერებათა ჰ., ორგ. ნივთიერებათა გახლეჩა წყლის მოქმედებით, რის შედეგადაც ორი ან მეტი ნივთიერება მიიღება. ასეთი ჰ. მიმდინარეობს უმეტესად მჟავების (მჟავე ჰ.) ან ფუძეების (ფუძე ჰ.) თანაობისას. ჰ-ის საშუალებით იღებენ მრავალ ორგ. ნაერთს.

ჰიდროლიმფა (ჰიდრო... და ლიმფა), სითხე, რ-იც მიმოიქცევა ზოგი ნაწლავღრუიანი ცხოველის გასტროვასკულური სისტემის არხებში. ჰ. უჯრედებსა და ქსოვილებს აწვდის საკვებ ნივთიერებებს, იქიდან კი გამოაქვს მათი ცვლის პროდუქტები. ჰ-ის შემადგენლობა ცვალებადია.

ჰიდროლოგია (ჰიდრო... და ...ლოგია), მეცნიერება ჰიდროსფეროს შესახებ, რ-იც შეისწავლის ბუნებრივი წყლების დინამიკას და გეოგრაფიულ გარემოსთან ურთიერთდამოკიდებულებას. ჰ. მიეკუთვნება გეოგრ. მეცნიერებათა ციკლს, მჭიდროდ არის დაკავშირებული გეოფიზ., გეოლ., ბიოლ., ტექ. და ჰიდრავლიკის შესაბამის დარგებთან (ჰიდროფიზიკა, ჰიდროქიმია, ჰიდროგეოლოგია, ჰიდრობიოლოგია, ჰიდროტექნიკა და სხვ.). საკვლევი ობიექტების ხასიათის მიხედვით ჰ. იყოფა ოკეანოლოგიად (ზღვის ჰ.), ხმელეთის ჰიდროლოგიად (საკუთრივ ჰ. ან უფრო ზუსტად ხმელეთის ზედაპირული წყლების ჰ.) და ჰიდროგეოლოგიად (მიწისქვეშა წყლის ჰ.)

ჰ-ის თეორიული ამოცანებია. ბუნებაში წყლის ბრუნვის პროცესისა და მასზე ადამიანის ზეგავლენის შესწავლა, ჰიდროლოგიური ელემენტების (წყლის დონე, ჩამონადენი, ტემპ-რა, ქიმ. შედგენილობა და სხვ.) ანალიზი დროსა და სივრცეში ცალკეული ტერიტორიებისა და მთლიანად დედამიწისათვის; ამ ელემენტების ცვალებადობის კანონზომიერებათა გამოვლინება. ჰ-ის ძირითადი პრაქტ. ამოცანებია. წყლის რესურსების თანამედროვე მდგომარეობის შეფასება, მათი მომავლის პროგნოზირება, რაციონალური გამოყენების ვარიანტების განსაზღვრა და დაცვის ღონისძიებების დამუშავება.

ჰ., როგორც ცოდნის მეცნ. სისტემა, ჩამოყალიბდა XX ს. დასაწყისში. ჰ-ის, როგორც მეცნ. დარგის, პირველი განსაზღვრა ეკუთვნის ვ. გლუშკოვს (1915). თანამედროვე ჰ. ფართოდ იყენებს გეოგრ., გეოფიზ. და სხვა მეცნ. მეთოდებს, სულ უფრო იზრდება მათ. მეთოდების როლი. საქართველოში განვითარდა და აღიარება მოიპოვა მთიანი ქვეყნებისა და კარსტის ჰ-მ, რაც განაპირობა ამ რეგიონების ბუნებრ. სპეციფიკამ.

ლიტ.: Гигинейшвили Г. Н., Предмет, структура и задачи гидрологии карста, «Известия АН СССР. Серия географическая», 1978, № 6; Глушков В. Г., Вопросы теории и методы гидрологических исследований, М., 1961; Давыдов Л. К., Дмитриева А. А., Конкина Н. Г., Общая гидрология, 2 изд., Л., 1973.

ლ. ვლადიმიროვი,
გ. გიგინეიშვილი.

ჰიდროლოგია კარსტისა, ხმელეთის ჰიდროლოგიის ნაწილი, რ-იც შეისწავლის კარსტული წყლების ჩამოყალიბებას და დინამიკას, კარსტის გავლენას მდინარის ჩამონადენზე, რეჟიმსა და წყლის ბალანსზე. კარსტის ჰ. შეიქმნა და განვითარდა ჰიდროლ., ჰიდროგეოლოგიისა და კარსტმცოდნეობის მიჯნაზე. კარსტის ჰ-ის ძირითადი პრობლემებია: ზედაპირული და მიწისქვეშა წყლების ურთიერთქმედება კარსტულ მხარეში, კარსტული წყლების რეჟიმი, კარსტის ჰიდროლ. როლი და კარსტული წარმოების წყლის ბალანსი, კარსტული წყლების რესურსები, მათი გამოყენება და დაცვა.

ლიტ.: Гигинейшвили Г. Н., Предмет, структура и задачи гидрологии карста, «Известия АН СССР. Сер. географическая», 1978, № 6, Кикнадзе Т. З., Карстовые воды Большого Кавказа и основные проблемы гидрологии карста, Тб., 1979.

გ. გიგინეიშვილი.

ჰიდროლოგიური რუკა, რუკა, რ-იც ასახავს წყლის განაწილებას ხმელეთის ზედაპირზე. წყლის ობიექტების რეჟიმი და საწყალობა გვაძლევს შეფასების ხმელეთის ცალკეული ნაწილების წყლის რესურსები. ჰ. რ-ებს მიეკუთვნება: მდ-თა ქსელისა და მისი სიხშირის, ტბიანობის, ჩამონადენისა და მისი რეჟიმის, მდ-თა საზრდოობის წყაროების, წყლის რეჟიმის, წყლის სიმღვრივის, წყლის ობიექტების მინერალიზაციისა და ქიმ. შედგენილობის, წყლის ბალანსის ელემენტების, ხმელეთისა და წყლის ზედაპირიდან აორთქლების, ჩამონადენის კოეფიციენტის, ჰიდროლ. დარაიონების, წყლის რესურსების თანამედროვე და პერსპექტიული გამოყენების რუკები. არსებობს აგრეთვე სპეც. დანიშნულების რუკები (წყალდიდობის, მდ-თა დაშრობის, გაყინვისა და სხვ.). ჰ. რ-ებს შორის ძირითადია ჩამონადენის (მაქს., საშ., მინ.) რუკები. წყლის რესურსების ტერიტ. შეფასებისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია საშ. მრავალწლიური ჩამონადენის (ნორმის) განაწილების რუკა. ცალკეული მდინარის ჩამონადენი (წყლიანობა) რუკაზე აღინიშნება მასშტაბში გამოხატული ზოლით, რ-ის სიგანე მეტყველებს ჩამონადენის იდენტობაზე მდინარის სხვადასხვა კვეთში. ჩამონადენის ტერიტ. განაწილებას კარგად გამოხატავს ჩამონადენის მოდულის (ლ/წმ კმ²) და ჩამონადენის ფენის (მმ წელიწადში, თვეში, სეზონში) რუკები ტერიტ. სპეც. ჰიდრომეტეოროლ. შესწავლის პირობებში ჰ. რ. წარმოადგენს ყველაზე უფრო სარწმუნო წყაროს მისი წყლის რესურსების შესახებ. „საქართველოს სსრ ატლასში" (მოსკ.—თბ., 1964) შეტანილია ჰ. რ-ების სერია, რ-ის ავტორები არიან ი. ანჯაფარიძე, მ. გიგოშვილი, ლ. ვლადიმიროვი, გ. ხმალაძე.

გ. გიგინეიშვილი.

ჰიდროლოგიური საგუშაგო, 1. სსრკ ჰიდრომეტეოროლოგიური სამსახურის დაწესებულება, სადაც აწარმოებენ დაკვირვებას და შეისწავლიან წყლის ობიექტების ტერიტ. ჰიდროლ. რეჟიმს (მდ-ებზე — წყლის დონეს, წყლის ხარჯს, წყლის ტემპ-რას, დინების სიჩქარეს, სიმღვრივეს, ყინულის რეჟიმსა და სხვ.). ჰ. ს-ს აქვს სათანადო მოწყობილობანი და ხელსაწყოებით აღჭურვილი დაკვირვების პუნქტები (საგუშაგოები). 2. ზღვის (ტბის) ამა თუ იმ წერტილში (ცნობილი კოორდინატებით) მდებარე პუნქტი, სადაც გემიდან ტარდება ჰიდროლ. დაკვირვებათა სერია.

ჰიდროლოგიური წელი, ჰიდროლოგიური პროცესების განვითარების წლიური ციკლი. ამ ციკლის საწყისად ზომიერი ჰავის პირობებში (მაგ., სსრკ-ში) მიჩნეულია შემოდგომა (1 ოქტ. ან 1 ნოემბერი) — პერიოდი, როდესაც მდ-ების აუზებში დაგროვილი ტენის მარაგი ილევა ან უმნიშვნელოდ მცირდება. ჰ. წ. შემოღებულია მდინარის ჩამონადენისა და ატმ. ნალექების შორის უკეთესი შესაბამისობის მისაღწევად, რადგანაც კალენდარული წლის ბოლოს თოვლის სახით მოსული ნალექები ჩამონადენს ქმნიან არა იმავე წელს, არამედ მომდევნო წლის გაზაფხულზე. ჰიდროლ. მასალის სტანდარტული დამუშავება და პუბლიკაცია სსრკ-ში კალენდარული წლების მიხედვით ხდება.

ჰიდროლოკატორი (ჰიდრო... და ლოკატორი), ჰიდროლოკაციური სადგური, ბგერითი სიგნალებით წყალქვეშა ობიექტების (წყალქვეშა ნავის, ჩაძირული გემის, თევზების გუნდის და სხვ.) მდებარეობის აღმომჩენი მოწყობილობა. ობიექტამდე მანძილს განსაზღვრავენ იმ დროის მიხედვით, რ-იც საჭიროა გამოსხივებული ბგერითი იმპულსის ობიექტამდე მისასვლელად და მისგან არეკლილის მიღებამდე უკან (ბგერითი რხევების მიმღებამდე — ჰიდროფონამდე) დასაბრუნებლად.

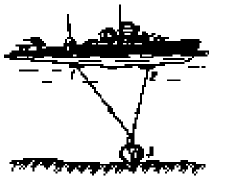

ჰიდროლოკატორი. ჰიდროლოკატორის მოქმედების პრინციპული სქემა: 1—გამომსხივებელი; 2—მიმღები, 3—ობიექტი

ჰიდროლოკაცია (ჰიდრო... და ლათ. locatio — განლაგება), წყალქვეშა ობიექტების მდებარეობის განსაზღვრა ბგერითი სიგნალების საშუალებით. ბგერით სიგნალებს გამოასხივებს თვით ობიექტი (პასიური ლოკაცია) ან წარმოიქმნება ხელოვნურად შექმნილი ბგერითი სიგნალების ობიექტიდან არეკვლის შედეგად (აქტიური ლოკაცია). ჰ-ს ფართოდ იყენებენ ნაოსნობაში უპირატესად წყალქვეშა დაბრკოლებათა აღმოსაჩენად, თევზჭერის დროს, ოკეანოლოგიაში ჩაძირული გემების აღმოსაჩენად და ა. შ., აგრეთვე სამხ. საქმეში წყალქვეშა ნავებისა და წყალზედა ხომალდების აღმოსაჩენად, ობიექტის კოორდინატების დასადგენად ტორპედული და რაკეტული იარაღის გამოყენების დროს.

პასიური ლოკაციის (ხმაურპელენგაციის) დროს ხმაურპელენგატორის მეშვეობით ადგენენ მიმართულებას ხმოვანი სიგნალების გამომსხივებელ ობიექტამდე (ობიექტის პელენგი). ამ მიზნით მახვილად მიმართულ აკუსტიკურ ანტენას იმ კუთხით მოაბრუნებენ, სანამ მიღებულ სიგნალს ექნება მაქს. ინტენსივობა, ან დროის ზომავენ სივრცეში განლაგებული ორი ანტენის მიერ მიღებულ სიგნალებს შორის ფაზათა სხვაობას (ფაზური მეთოდი) ან ანტენების მიერ სიგნალების მიღების დროთა სხვაობას (კორელაციური მეთოდი). შესაძლებელია აგრეთვე ამ მეთოდების კომბინირებული გამოყენება. ჰ-ის პასიურ სისტემებს იყენებენ უმთავრესად წყალქვეშა ნავებსა და წყალზედა ხომალდებზე, აგრეთვე ზღვაში სპეციალურად ჩაძირულ ან მოტივტივე კონტეინერებზე, რ-ებიც წყალქვეშა კაბელებით შეერთებულია სანაპირო დამკვირვებელ პუნქტებთან, სადაც ხდება მიღებული სიგნალების დამუშავება და ხმაურიანი ობიექტის ადგილმდებარეობის განსაზღვრა.

აქტიური ჰ-ის სისტემები დამყარებულია ბგერითი ექოს მოვლენაზე და ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან გამოგზავნილი სიგნალის დროის მოდულაციის მეთოდებითა და სივრცის მიმოხილვის ხერხებით. ობიექტის სიშორის დასადგენად სარგებლობენ სიგნალის იმპულსური, სიხშირული და ხმაურის მოდულაციით.

ჰიდრომააკუმულირებელი ელექტროსადგური (ჰაეს), ჰიდროელექტროსადგური, რ-ის მოქმედების პრინციპი (აკუმულირება) ემყარება სხვა ელექტროსადგურებიდან მიღებული ელექტრული ენერგიის გარდაქმნას წყლის პოტენციურ ენერგიად, უკუგარდაქმნის დროს დაგროვილი ენერგია გაიცემა ენერგოსისტემაში უმთავრესად პიკური დატვირთვის დასაფარავად ჰაეს-ის ჰიდროტექ. ნაგებობა (ნახ.) შედგება სხვადასხვა დონეზე განლაგებული 2 აუზისა და შემაერთებელი მილსადენისაგან მილსადენის ქვედა ბოლოში ჰაეს-ის შენობაში დაყენებული ჰიდროაგრეგატები შეიძლება იყოს სამმანქანიანი — ერთი ლილვით დაკავშირებული შექცევადი ელექტრული მანქანა (ძრავა-გენერატორი), ჰიდრავლ. ტურბინა და ტუმბო ან ორმანქანიანი — შექცევადი ელექტრომანქანა და შექცევადი ჰიდრომანქანა, რ-მაც ბრუნვის მიმართულების მიხედვით შეიძლება იმუშაოს როგორც ტუმბომ ან როგორც ტურბინამ. ენერგოსისტემის დატვირთვის შემცირებისას (უმთავრესად ღამე) ჰაეს ტუმბოების საშუალებით იღებს წყალს ქვედა აუზიდან და გადატუმბავს ზედა მააკუმულირებელ აუზში. პიკური დატვირთვის პერიოდში წყალი ზედა აუზიდან მილსადენით მიეწოდება გენერატორების რეჟიმით მომუშავე ჰაეს-ის აგრეგატებს. აკუმულირებული ენერგიის რაოდენობა დამოკიდებულია აუზების ტევადობასა და ჰაეს-ის დაწნევაზე.

ჰიდრომედუზა Hydromedusa tectifera

ჰიდრომედუზა (Hydromedusa), 1. ქვეწარმავლების გვარი გველკისერა კუსებრთა ოჯახისა. აქვთ ზურგის ფარზე გრძელი კისერი, წინა ფეხზე 4 ბრჭყალი. ფარის სიგრძე 30 სმ არ აღემატება. გვარში 2 სახეობაა, გავრცელებულია სამხრ. ამერ. მტკნარ წყალსატევებში. იკვებება წვრილი თევზებით. 2. ჰიდროიდულთა კლასის ზოგი ნაწლავღრუიანის მედუზისებური ინდივიდები.

ჰიდრომეტალურგია (ჰიდრო... და მეტალურგია), მადნებიდან, კონცენტრატებიდან და სხვადასხვა წარმოების ნარჩენებიდან ქიმ. რეაგენტების წყალხსნარებით ლითონების ამოღება და მათი გამოყოფა ამ ხსნარებიდან. ჰიდრომეტალ. პროცესებით მადნებიდან ლითონების ამოღების შესაძლებლობაზე მიუთითებდა

ჰიდრომააკუმულირებელი ელექტროსადგურის (ჰაეს) სქემა. ა—ვერტიკალური ჭრილი; ბ—გეგმა; 1—ზედა მააკუმულირებელი აუზი; 2—წყალმიმღები; 3—სადაწნეო წყალსატარი; 4—ელექტროსადგურის შენობა, 5—ქვედა წყალსაცავი; 6—კაშხალი წყალსაგდებითურთ; 7—წყლის ნორმალური დონე; 8—ამოშრობის დონე

მ. ლომონოსოვი (1763). ქართვ. მეცნ. პ. მელიქიშვილმა შექმნა ოქროს დალექვის თეორია (1843), რითაც დიდი ღვაწლი დასდო ჰ-ის განვითარებას.

ჰ-ის ძირითადი ტექნოლ. ოპერაციებია: მადნის მექანიკური დამუშავება (მსხვრევა და დაწვრილმანება); მადნის ან კონცენტრატის ქიმ. შედგენილობის შეცვლა გამოტუტვისათვის მოსამზადებლად (გამოწვა, შეცხობა); გამოტუტვა — ამოსაღები ლითონის წყალხსნარში გადატანა; ლითონშემცველი ხსნარის გამოყოფა ლითონშემცველი მასალისაგან გაუწყლოებითა და გამორეცხვით; ხსნარების მომზადება მათგან ნაერთების ან ლითონების გამოსაყოფად შერეცხვებული ნაწილაკების გამოცალკევებით (გაკამკამება) ან თანმხლები ლითონებისა და მინარევების დალექვით, ხსნარებიდან ლითონების ან მათი ნაერთების დალექვა ელექტროლიზით (სპილენძი, თუთია და სხვ.), უფრო ელექტროუარყოფითი ლითონის საშუალებით, ცემენტაციით — ცემენტაციით (სპილენძი, ვერცხლი, ოქრო და სხვ.). იონმიმოცვლითი ფისებით ან ნახშირით სორბციით, ორგან. გამხსნელებით ლითონთა ნაერთების სითხისმიერი ექსტრაქციით და წყალხსნარში შემდგომი რეექსტრაქციითა და მისგან სუფთა ლითონის ან ქიმ. ნაერთის დალექვით. ნალექის დამუშავება დალექილი ნაერთის ან პირველადი ლითონის შემდგომი გაწმენდის ან მზა სასაქონლო ლითონის მიღების მიზნით (გადაკრისტალების, აქროლის, გაგარეცხვის, გადადნობის, წყალხსნარებისაგან ან ნადნობისაგან ელექტროლიზის საშუალებით).

ლიტ. Автоклавные процессы в цветной металлургии, М., 1969; Основы металлургии, т. 1—5, М., 1961—66.

ჰიდრომეტეოროლოგიური ბიურო, ჰიდრომეტეოროლოგიური პროგნოზების ბიურო, სსრკ ჰიდრომეტეოროლოგიური სამსახურის დაწესებულება, რ-იც სახალხო მეურნეობას უზრუნველყოფს სხვადასხვა სახის პროგნოზებით (ამინდის პროგნოზი, ჰიდროლოგიური პროგნოზი, აგრომეტეოროლოგიური პროგნოზი). პროგნოზების გარდა, ჰ. ბ. იძლევა მიმდინარე ინფორმაციას ამინდის, მდ-ების, ზღვებისა და სას.-სამ. კულტურების ნათესების შესახებ. მისანდ. მომსახურებისათვის ჰ. ბ-ს პროგნოზები გადაიცემა რადიოთი და ტელევიზიით, ქვეყნდება პრესაში ჰ ბ-ში იკვლევენ აგრეთვე პროგნოზირების მეთოდურ საკითხებს და ამინდის, ზღვებისა და მდ-ების რეჟიმის ანალიზ. თავისებურებებს.

ჰიდრომეტეოროლოგიური განათლება, მეტეოროლოგების, ჰიდროლოგების, ოკეანოლოგებისა და აგრომეტეოროლოგების მომზადების სისტემა. XX ს. 30-იან წლებამდე სსრკ-სა და საზღვარგარეთის ქვეყნებში ჰიდრომეტეოროლ. დარგში მუშაობდნენ მომიჯნავე პროფესიის სპეციალისტები, 1930-იდან კი საფუძველი ჩაეყარა სპეც. მომზადებას, სსრკ-ში გაიხსნა მოსკ. ჰიდრომეტეოროლ. ინ-ტი (1944-იდან ლენინგრ. მეტეოროლ. ინ-ტი), ვლადივოსტოკის, მოსკ., დონის როსტოვის ჰიდრომეტეოროლ. ტექნიკუმები, 1932 — ხარკოვის ჰიდრომეტეოროლ. ინ-ტი (1944 გადაიტანეს ოდესაში) და სხვ.

1984 სსრკ-ში ჰ. გ-ს იღებდნენ 15 უმაღლეს სასწავლებელში: ლენინგრ. და ოდესის ჰიდრომეტეოროლ. ინ-ტებში, ვორონეჟის, თბილ., ირკუტსკის, კიევის, მოსკ., პერმის, სარატოვის, ტაშკენტის, ტომსკის, ყაზანის, ყაზ. (ალმა-ათა), შორეული აღმოსავლეთის (ვლადივოსტოკი) უნ-ტებში და ლენინგრ. ადმირალ ს. მაკაროვის სახ. უმაღლეს არქტიკულ საზღვაოსნო სასწავლებელში. ამ სპეციალობით სწავლობდა 8 ათ-მდე სტუდენტი. მომზადება იოყალისწინებს საზ.-პოლიტ., ზოგადმეცნ. და სპეც. დისციპლინათა კომპლექსების დაუფლებას. სპეციალობათა მიხედვით (მეტეოროლოგია, ჰიდროლოგია, ოკეანოლოგია და აგრომეტეოროლოგია) იცვლება შაპროფილებული დისციპლინები. სტუდენტთა პრაქტ. მუშაობას ეთმობა სასწ. დროის ნახევარი. სწავლების ვადა 5 წელია. მთავრდება სადიპლომო პროექტის დაცვით. უმაღლეს სასწავლებლებსა და სამეცნ.-კვლ. ინ-ტებთან მოქმედებს ასპირანტურა. 20-მდე უმაღლეს და სამეცნ.-კვლ. ინ-ტში დასაცავად იღებენ საკანდიდატო დისერტაციებს, 10-ში — სადოქტოროს. საქართველოში ჰ გ-ის პირველი კერა იყო თსუ-ის ჰიდროლ. და კლიმატოლ. კათედრა, რ-იც 1936 გამოყო ფიზ. გეოგრ. კათედრას. 1955 კათედრას შეუერთდა ჩიადაგამეოდნეობის კათედრა და ეწოდა ჰიდროლ., კლიმატოლ. და ჩიადაგამეოდნეობის კათედრა 1962—63 თსუ-ის მთიხოვნით ჰიდრომეტეოროლ. საქართველოს მდ. გურის ხეობაში (გურამიშვილის ქუჩის შესახვევი) გახსნა სასწ. ლაბორატორია, სადაც ტარდება პრაქტ. და თეორ. მეცადინეობა სხვადასხვა უმაღლესი სასწავლებლის სტუდენტებისათვის, აგრეთვე სანქვებმული მეცადინეობანი სახ. სკოლების გეოგრ. მასწავლებლებისათვის. ლაბორატორიას აქვს ბ-კა, მუზეუმი 1970 კათედრა გაიყო ორად. ხმელეთის ჰიდროლ. და ჩიადაგამეოდნეობის კათედრად და მეტეოროლ., კლიმატოლ. და ოკეანოლ. კათედრად, რ-ებიც ემსახურება ჰ. გ-ს; აქვე ფართოდ არის გაშლილი სამეცნ.-კვლევ. მუშაობაც, რ-შიც ჩართულია სტუდენტობა.

ჰიდრომეტეოროლ. დარგში საშ. კვალიფიკაციის სპეციალისტებს ამზადებენ მოსკ., ხარკოვის, ხერსონის, ტუაფსეს, ალექსინის, ტაშკენტის, დონის როსტოვის, ვლადივოსტოკის ტექნიკუმებსა და ლენინგრ. არქტიკულ სასწავლებელში. სწავლების ვადა 3 წელია 1984 სულ სწავლობდა 7,5 ათ. მოსწავლე. მოქმედებს კვალიფიკაციის ასამაღლებელი სხვადასხვა კურსები.

სოციალ. ქვეყნებში ჰიდრომეტეოროლ. სპეციალისტებს ამზადებს უნ-ტები. აშშ-ში ჰიდრომეტეოროლ. დარგში სპეციალიზაციას იღებენ უნ-ტის დამთავრების შემდეგ. 20-ზე მეტ უნ-ტში ჰ გ-ის ორგანიზაციისა და ამ დარგის სპეციალისტების მომზადების საკითხებში განვითარებად ქვეყნებს ეხმარება საერთაშ. ორგანიზაციები (მაგ., იუნესკო, მსოფლიო მეტეოროლ. ორგანიზაცია და სხვ.).

ჰიდრომეტეოროლოგიური ობსერვატორია, სსრკ ჰიდრომეტეოროლოგიური სამსახურის საწარმოო-ტექნიკური დაწესებულება. იკვლევს ჰიდრომეტეოროლ. რეჟიმს, ხელმძღვანელობს ჰიდრომეტეოროლ. სადგურებისა და საგუშაგოების ქსელის მეთოდურ და ტექ. მუშაობას, განაზოგადებს ჰიდრომეტეოროლ. მასალებს, აქვეყნებს კლიმატოლოგიურ, წელიწდეულებს, ცნობარებსა და ატლასებს განასხვავებენ რეგიონულ ჰ. ო-ებს, რ-ებიც ემსახურება რესპუბლიკების, მხარეების, ოლქების ტერიტორიას და სპეციალიზებულ ჰ ო-ებს, რ-ებიც იკვლევენ ცალკეული ობიექტის (ზღვა, წყალსაცავი, დიდი ტბა) ჰიდრომეტეოროლ. რეჟიმს.

ჰიდრომეტეოროლოგიური სადგური, დაწესებულება, სადაც მიმდინარეობს მეტეოროლოგიური და ჰიდროლოგიური დაკვირვება ამინდის მდგომარეობაზე, ოკეანეების, ზღვების, მდ-ების, ტბებისა და ჭაობების რეჟიმზე. განარჩევენ ხმელეთის, ზღვის, მდინარის, ტბისა და ჭაობის ჰ. ს-ებს. სადგურში დაკვირვებები წარმოებს დადგენილ ვადებში ერთიანი პროგრამით ჰ. ს. არსებობს ყველა დიდ ქალაქში, აეროპორტში, შორეულსა და ძნელად მისადგომ რ-ნებში. სსრკ-ში ჰ. ს-ების ძირითადი ქსელი შედის სსრკ ჰიდრომეტეოროლოგიური სამსახურის შემადგენლობაში.

ჰიდრომეტეოროლოგიური სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი ამიერკავკასიისა, სსრკ ჰიდრომეტეოროლოგიისა და გარემოს კონტროლის სახელმწ. კომიტეტის ამიერკავკ. რეგიონული სამეცნ.-კვლ. ინ-ტის სახელწოდება 1962—80 (იხ. სტ. რეგიონული სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი ამიერკავკასიისა).

ჰიდრომეტეოროლოგიური სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრი სსრ კავშირისა, სსრკ ჰიდრომეტცენტრი, ძირითადი სამეცნიერო-მეთოდური და ოპერატიული დაწესებულება სსრკ-ში, რ-იც სახალხო მეურნეობას აწვდის ყველა სახის მეტეოროლ., ჰიდროლ. და აგრომეტეოროლ. პროგნოზს. მ. შ მოსავლის პროგნოზსაც. დაარსდა მოსკოვში 1968 პროგნოზების ცენტრ. ინ-ტისა და მსოფლიო მეტეოროლ. ცენტრის გაერთიანების შედეგად. აქვს ფილიალი (ქ. ობნინსკში), რ-ის ამოცანაა რეგიონული მონაცემების დაგროვება და მსოფლიო მაკის შესწავლა. ჰ. ს.-კ. ც. ამინდის მსოფლიო სამსახურის ერთ-ერთი (მოსკოვის) მსოფლიო მეტეოროლ. ცენტრია. ცენტრი დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1967).

ჰიდრომეტეოროლოგიური სამსახური სსრ კავშირისა, სახელმწიფო ორგანიზაცია, რ-იც სახალხო მეურნეობას უზრუნველყოფს ყველა სახის მეტეოროლ., ჰიდროლ. და აგრომეტეოროლ. ინფორმაციით ამისათვის ჰ ს-ს აქვს ჰიდრომეტეოროლ. სადგურებისა და საგუშაგოების ქსელი, რ-იც რეგულარულად აკვირდება ატმოსფეროს, ხმელეთის წყლებისა და ზღვების მდგომარეობას; აეროლოგიური სადგურები, სადაც ზომავენ ჰაერის ტემპ-რას, ტენიანობასა და ქარს 30—40 კმ სიმაღლემდე, და რაკეტული ზონდირების სადგურები ატმოსფეროს ზედა ფენებზე დასაკვირვებლად. 1960-იანი წწ. ბოლოს შეიქმნა დედამიწის რამდენიმე მეტეოროლოგიური თანამგზავრისაგან შემდგარი სპეც. კოსმ. სისტემა. ჰ. ს-ის სისტემაში შედის დიდი სამეცნ.-კვლ. დაწესებულებები. სსრკ ჰიდრომეტეოროლოგიური სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრი, მთავარი გეოფიზიკური ობსერვატორია, ცენტრალური აეროლოგიური ობსერვატორია და მთელი რიგი სამეცნ.-კვლ. ინ-ტებისა ჰ. ს-ის ამოცანას წარმოადგენს ამინდის, კლიმ. და ჰიდროლ. პროცესებზე აქტ. ზემოქმედების მეთოდების დამუშავება და დანერგვა, აგრეთვე ჰაერის, ხმელეთის წყლების, ზღვებისა და ოკეანეების ქიმ. შედგენილობის შესწავლა. მეტეოროლ. და ჰიდროლ. კვლევის კოორდინაცია. ჰ. ს-ის საქმიანობაში განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა ბუნების დაცვის მიზნით გარემოს კონტროლის საკითხებს (მსოფლიო ჰიდრომეტეოროლ. ინფორმაციის შეგროვებისა და ანალიზის საფუძველზე).

ჰ ს-ის მუშაობას ხელმძღვანელობს სსრკ ჰიდრომეტეოროლოგიისა და გარემოს კონტროლის სახელმწ. კომიტეტი.

ჰიდრომექანიზაცია, მიწის, სამთო სამშენებლო და სხვა სამუშაოების მექა-

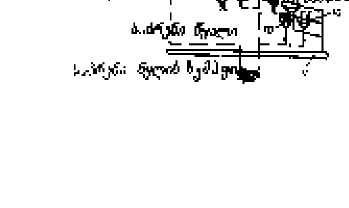

ჰიდრომექანიზაციის სამშენებლო ჰიდრავლიკური მიმართვის სქემა ბატუმის ნახშირის კარიერში: 1—ექსკავატორი; 2—ქანისა და ნახშირის ნაყარი, 3—ჰიდრომონიტორი; 4—მიწსაწოვი; 5—სადერი, 6—ნაპირების ზუმფი; 7—შემკრების ზუმფი; 8—გამოუშლელობელი ელევატორი; 9—სარეცხი ღარები; 10—გამოწვლობილი ცხავები; 11—ს... მურობში ნახშირის მისაწოდებელი კონვეიერი

ნიზაციის ხერხი, რ-ის დროს ყველა ტექნოლოგიური პროცესი ან ამ პროცესების ცალკეული ნაწილი სრულდება უშუალოდ წყლის ნაკადის ენერგიის გამოყენებით. წყლის ენერგიის გამოყენება სამშენებლო და სამთო სამუშაოების ჩასატარებლად ცნობილი იყო 2000 წლის წინათ. ძვ. წ. I ს. წყალს იყენებდნენ ოქროსა და კალის შემცველი ქვიშრობების დასამუშავებლად, არხებისა და სარწყავი სისტემების მშენებლობისას და სხვ. თანამედროვე პირობებში ჰ-ს იყენებენ სასარგებლო მადნის, მრავალ დარგში ჰ-ის ძირითადი ტექნოლ. პროცესებია: ქანის მასივის მონგრევა (ჰიდრომონიტორებით, მიწაწოვი დანადგარებით ან წყლის უდაწნეო ნაკადით), ჰიდრავლიკური ტრანსპორტი, მიწის ნაგებობათა (ჯებირი, კაშხალი და სხვ.) მოლექვა, სასარგებლო წიაღისეულის გამდიდრება. ჰიდროდანადგარები წყლით მარაგდება უშუალოდ მდ-ებიდან და ტბებიდან, წყალსაცავში დაგროვილი წყლით. ჰიდრომონიტორებს უმთავრესად იყენებენ კარიერებში (ნახ.). ხოლო მიწაწოვ დანადგარებს — ჰიდროტექ. მშენებლობაზე, ქვიშისა და ხრეშის მოსაპოვებლად, თბოელექტროსადგურებიდან წიდის ტრანსპორტირებისათვის და სხვ. სასარგებლო წიაღისეულის მიწისქვეშა დამუშავების დროს ჰ-ს იყენებენ აგრეთვე ნამუშევარი სივრცის ამოსავსებად (ჰიდრავ. ამოვსება). ჰიდრავ. ამოვსებას სსრკ-ში იყენებენ ტყიბულში (1946-იდან), კუზბასში (1947-იდან), მოგვიანებით მისი გამოყენება დაიწყეს აგრეთვე დონბასსა და ყარაღანდის აუზებში.

ლიტ.: Нурок Г. А., Гидромеханизация открытых разработок, М., 1970; Офенгенден Н. Е., Джваршейшвили А. Г., Технология гидродобычи и гидротранспортирования угля, М., 1980. ა. ჯვარშეიშვილი.

ჰიდრომექანიკა (ჰიდრო... და მექანიკა), მექანიკის ქვედარგი, რ-იც შეისწავლის პრაქტიკულად უკუმშველი სითხის მოძრაობასა და წონასწორობას. ამის შესაბამისად, ჰ. იყოფა ჰიდროდინამიკად და ჰიდროსტატიკად. ხშირად ტერმ. „ჰ-ში" გულისხმობენ ჰიდროაერომექანიკას მთლიანად.

ჰიდრომოდული (ჰიდრო... და მოდული), წყლის ხარჯი სასოფლო-სამეურნეო კულტურების 1 ჰა-ზე დროის განსაზღვრულ პერიოდში, ე. ი. წყლის კუთრი ხარჯი. ჰ. q (ლ/წმ 1ჰა-ზე) გამოისახება ფორმულით: $q = \frac{m}{86.4t} \cdot \frac{a}{100\%}$, სადაც m ($მ^3$/ჰა) არის რწყვის ნორმა, t (დღ-ღ) — რწყვის პერიოდი, a სას.-სამ. კულტ. მიერ დაკავებული სარწყავი ფართობის პროცენტი. თუ ვიცით მთელი სარწყავი ფართობი ω (ჰა) და q, შეიძლება განვსაზღვროთ საჭირო წყლის რაოდენობა დროის ერთეულში მუდმივი რწყვისათვის (Q') და არხის სათავეში (Q''), როცა ცნობილია სარწყავი სისტემის η მარგი ქმედების კოეფიციენტი: $Q' = \omega \cdot q$ (ლ/წმ), $Q'' = \frac{\omega \cdot q}{\eta}$ (ლ/წმ).

ჰ-ის გაანგარიშების შემდეგ აგებენ სარწყავი უბნის წყალსარგებლობის გეგმის გრაფ. გამოსახულებას ან ჰ-ის გრაფიკს. ამისათვის აბსცისთა ღერძზე გადააქვთ რწყვის პერიოდები, ხოლო ორდინატთა ღერძზე ჰ; თუ რწყვის პერიოდები დაემთხვა, გრაფიკი აიგება შეჯამებული ორდინატებით. თ. ცეცხლაძე.

ჰიდრომონიტორი (ჰიდრო... და ინგლ. monitor, — წყალსატყორცნი), ქანის, ნიადაგის ან წიდის მოსანგრევად და ჩამოსარეცხად განკუთვნილი წყლის ძლიერი ჭავლის წარმომქმნელი და მისი სამართი აპარატი. იყენებენ ჰიდროტექ. და სამრეწვ. მშენებლობაში, სასარგებლო წიაღისეულის საბადოთა ღია და მიწისქვეშა დამუშავების დროს. ჰ. შედგება ქვედა (უძრავი) და ზედა (მოძრავი) ნაწილებისაგან (ნახ. 1). დისტანციური მართვით განასხვავებენ ღია სამთო სამუშაოების, მიწისქვეშა სამუშაოებისა (ნახ. 2) და სხვა დანიშნულების ჰ-ებს. ძირითადი პარამეტრებია: მიწოდებული წყლის ხარჯი და დაწნევა, ქანის მისაწოდი და ჩამოსარეცხი, ხელით სამართი და დისტანციური (მ. შ. ავტომატური) მართვისა და სხვ.

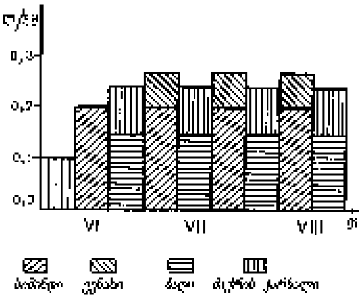

ჰიდრომოდული

ჰიდრონეფროზი (ჰიდრო... და ნეფროზი), დაავადება, რ-საც ახასიათებს თირკმლის ღრუების პროგრესული გაფართოება, მოგვიანებით — თირკმლის ქსოვილის სისქის შემცირება და ატროფია. ჰ. ვითარდება თირკმლის მენჯიდან (უფრო ხშირად მარცხ.) შარდის უკუდინების დარღვევისას, უფრო ხშირად 20—40 წლის ქალებსა და მამაკაცებში. თანდაყოლილი ჰ. ვითარდება საშარდე სისტემის განვითარების მანკის შედეგად. შეძენილი — თირკმლის მენჯის ან შარდსაწვეთის კენჭით, სიმსივნით ან ანთებითი ნაწიბურით დახშობის შედეგად; დინამიკური — მენჯის ან შარდსაწვეთის ნერვულ-კუნთოვანი აპარატის დაზიანებისას; ტრავმული — შარდსაწვეთის ტრავმის ან ტრავმის შემდგომი ნაწიბურის შარდსაწვეთზე დაწოლის დროს. შარდის უკუდინების დარღვევის გამო თირკმლის მენჯი და ფიალები ფართოვდება, თირკმლის ქსოვილზე წნევა მატულობს, რაც იწვევს სისხლძარღვების შევიწროებას და თირკმლის სისხლის მომარაგების მოშლას. დროული მკურნალობის შედეგად თირკმლის ფუნქცია აღდგება. ჩივილებიდან ჰ. უმთავრესად ვითარდება. ზოგჯერ აღინიშნება თირკმლის მიდამოში ყრუ ტკივილი, შარდში სისხლი (ჰემატურია), ინფექციის მონაწილეობისას — ჩირქი (პიურია). მკურნალობა ქირურგიულია.

ჰიდროპონიკა (ჰიდრო... და ბერძ. ponos — მუშაობა), მცენარის გამოზრდა უნიადაგოდ, ხელოვნურად შექმნილ გარემოში. ამ წესით კულტურების მოყვანა XVII ს. ბოლოს დაიწყო და XIX ს. შუა წლებში ფართოდ გავრცელდა მსოფლიოს ბევრ ქვეყანაში. ჰ-ის გზით გამოზრდისას მცენარე საკვებს ღებულობს საკვები ხსნარიდან. რ-მიც განვითარებულია ფესვები ასეთი ჩვეულებრივ მოთავსებული და ზოგიერთი სას.-სამ. კულტურა ამ წესით მცენარეთა მოყვანა იმითაა სასარგებლო, რომ საგრძნობლად მცირდება შრომითი დანახარჯები, იზრდება სას.-სამ. კულტურების მოსავლიანობა, იქმნება შრომატევადი პროცესების მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის პირობები, ისპობა სარეველა ბალახები და მცენარე თავისუფლდება ნიადაგური დაავადებებისაგან. შესაძლებელი ხდება ბაგრისა და ფესვსამყოფელი არის ტემპ-რის, ბაგრის ტენიანობის, განათების რეგულირება, მთელი წლის უწყვეტი მოსავლის მიღება და სხვ. სსრკ-ში ჰ-ის გზით უმთავრესად მოჰყავთ კიტრი, პამიდორი და ყვავილები. ჰ-ს იყენებენ აგრეთვე საშენ. მასალის მუშაობაში. საკვები ხსნარის შედგენილობა დამოკიდებულია მცენარის სახეობაზე, ასაკზე, გარემოს ფაქტორზე. ხსნარის შედგენილობაში შედის აზოტის, ფოსფორის, კალიუმისა და სხვ. ელემენტების (Ca, Mg, Fe, B, Mn, Zn, Cu, Mo) მარილები. სსრკ-ში ჰ-ის წესით მცენარეებს აშენებენ როგორც დაცულ (დიდი ქალაქის გარეუბნებში), ისე ღია გრუნტებზე (სომხეთსა და აზერბაიჯანში).

„ჰიდროპროექტი", საკავშირო საპროექტო-მიმოკვლევითი და სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი ს. ჟუკის სახელობისა. იკვლევს წყლის რესურსების კომპლექსური გამოყენებისა და მათი დაცვის საკითხებს სსრკ-ში, აგებს ჰიდროელექტროსადგურების, გემსავალი ნაგებობების, არხების, სამრეწვ. წყალმომარაგების და სხვათა პროექტებს, ექსპლუატაციას სსრკ ენერგეტიკისა და ელექტროფიკაციის სამინისტროს. ინ-ტს განყოფილებები და ფილიალები აქვს ლენინგრადში, ხარკოვში, ტაშკენტში, თბილისში, ბაქოში, ერევანში, კრასნოიარსკში, კუიბიშევში, ალმა-ათაში. ინ-ტში შედგენილია მსხვილი ჰიდროელექტროსადგურების — ბრატსკის, კრასნოიარსკის, საიან-შუშენსკოეს და სხვ. — პროექტები. 1958-იდან აქვეყნებს „შრომებს" ჰიდროენერგეტ. და ჰიდროტექ. ნაგებობათა დაპროექტების, მიმოკვლევისა და კვლევის საკითხებზე. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1961).

ჰიდროჟანგეულები, ბუნებრივი, მინერალთა კლასი (ზოგი კლასიფიკაციით ბუნებრივი ჟანგეულების კლასის ქვეკლასი), რ-ებიც წარმოადგენენ ლითონების ნაერთებს ჰიდროქსილთან ან ჰიდროქსილთან და ჟანგბადთან (ოქსიჰიდრატები). ჰ-ის კათიონწარმომქმნელი ელემენტებია Al, Mn, Fe, Mg, U, W, V და სხვ. ხშირად ჰ-ში შედის კრისტალოჰიდრატული წყალი. ჰ. უმთავრესად კრისტალდება დაბალი და საშ. კატეგორიის სინგონიებში. გვხვდება ფარული კრისტალების სახით. ფერი დამოკიდებულია მათ შემადგენელ ატომთა ქრომოფორულ თვისებებზე (მაგ., Mn-ის ჰ. შავია, Fe-ის — მურა წითელი, U-ის — ყვითელი და ა. შ.). სიმაგრე მინერალოგიური სკალით 2,5—7,5; სიმკვრივე 2400 — 7300 კგ/მ³. წარმოიქმნება ეგზოგენური პროცესების დროს. ჰ. ხშირად ქმნის სასარგებლო წიაღისეულის საწრეწვ. საბადოებს (მაგ., ბოქსიტები, რკინის, მანგანუმის, ურანისა და ვანადიუმის მადნები).

ლიტ.: Минералы. Справочник, т. 2, в. 3, М., 1967.

ჰიდროჟანგი, ჰიდროქსიდი, ელემენტის ჟანგისა და წყლის ქიმ. ნაერთი. ნაერთთა, არაორგ. ნაერთების მნიშვნელოვანი კლასი. ლითონთა უმრავლესობის ჰ. ფუძეებია, არალითონთა ჰ. კი — ჟანგბადიანი მჟავები (იხ. მჟავები და ფუძეები).

ჰიდროსალპინქსი (ჰიდრო... და ბერძნ. salpinx — მილი), ქალის საშვილოსნოს ლულაში გამჭვირვალე, ბაცი ყვითელი ფერის სითხის (ტრანსუდატი) დაგროვება, ამ ლულაში სისხლისა და ლიმფის მიმოქცევის დარღვევის შედეგად მისი ანთების — სალპინგიტის დროს. იხ. სალპინგოოოფორიტი.

ჰიდროსტატი (ჰიდრო... და ბერძნ. statos — უძრავი), წყალქვეშა სამუშაოებისა და კვლევების ჩასატარებელი აპარატი, რ-საც გემიდან ზღვაში გაუშვებენ. ჰ. წარმოადგენს სფერულ ან ცილინდრულ ფოლადის კამერას, რ-შიც შეიძლება მოთავსდეს 1—3 ოპერატორი. ჰ-ს აქვს ჰაერის რეგენერაციის სისტემა, წყალქვეშა დასაკვირვებელი მოწყობილობა, სანათები, სამეცნ.-კვლ. ხელსაწყოები, კინოფოტოაპარატურა და სხვ. ელექტროენერგიის მიწოდება და სატელეფონო კავშირი ხორციელდება კაბელის საშუალებით. თანამედროვე ჰ-ის ჩაშვე-

ჰიდრომონიტორი

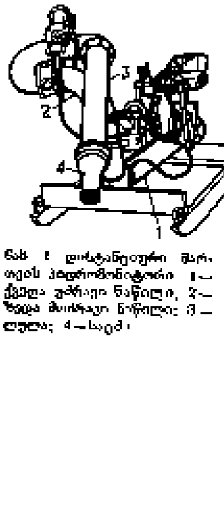

ნახ. 1. დისტანციური მართვის ჰიდრომონიტორი: 1 — ქვედა უძრავი ნაწილი, 2 — ზედა მოძრავი ნაწილი; 3 — ლულა; 4 — საცმი.

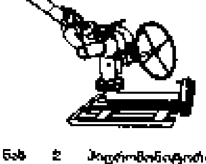
ნახ. 2. ჰიდრომონიტორი მიწისქვეშა სამუშაოებისათვის.

ჰიდროსტატი სამუშაო კამერა რკ-680 (სსრკ).

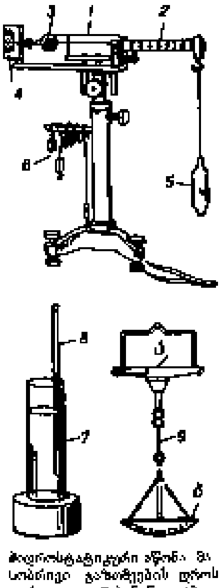

ჰიდროსტატიკური აწონა. მასობრივი გაზომვების დროს უპირატესად იყენებენ ნაკლებად ზუსტ, მაგრამ უფრო მეტად სწრაფმოქმედ საკეცილურ ჰიდროსტატიკურ სასწორს, მაგალითად, მორის სასწორს (მისი კონსტრუქცია შეიმუშავა გერმანელმა ქიმიკოსმა კ. ფ. მორმა 1849) ნახაზზე გამოსახულია ჰიდროსტატიკური სასწორი „ვგ-1" (მორი-ვესტფალის სასწორი): 1—არატოლმხრივი მხრეული; 2—სკალა საწონისათვის განკვეთილი ჭრილებით; 3—უძრავი საპირწონე; 4—წონასწორობის მაჩვენებლის სკალა; 5—მინის ტივტივა; 6—საწონ-რაიდერები (მხრეულის საწონები); 7—სითხიანი ჭურჭელი; 8—თერმომეტრი; 9—ორმაგი ფინჯანი მყარ სხეულთა მოსათავსებლად (ზედა ა—მთლიანი, ქვედა ბ—ნახვრეტებიანი, მას წყალში უშვებენ)

ბის სიღრმეკ 300 მ. უფრო დიდ სიღრმეზე სამუშაოების ჩასატარებლად ბათისკაფს იყენებენ.

ჰიდროსტატიკა (*ჰიდრო... და სტატიკა*), *ჰიდრომექანიკის* ქვედარგი, რ-იც შეისწავლის სითხის წონასწორობას და უძრავი სითხის მოქმედებას მასში ჩაძირულ სხეულზე. იდეალურსა და რეალურ სითხეებს შორის განსხვავება თავს იჩენს მხოლოდ მათი მოძრაობისას, ამიტომ ჰ-ის შედეგები ერთნაირად მართებულია როგორც იდეალური, ისე ბლანტი სითხისა და აირისათვის. ჰ. განიხილავს იმ ამოცანებსაც, რ-ებშიც შეისწავლება წყლისა და ჰაერის წონასწორობის პირობები ოკეანეებში, ზღვებსა და ატმოსფეროში და ა. შ. ჰ-ის ერთ-ერთი ძირითადი ამოცანაა სითხეში წნევის განაწილების დადგენა, რაც საშუალებას გვაძლევს ჰ-ის კანონებზე დაყრდნობით გავიანგარიშოთ უძრავ სითხეში ჩაძირულ სხეულზე ამ სითხის მხრიდან მოქმედი ძალები (მაგ., ჭურჭლის ფსკერსა და კედლებზე, კაშხალის კედლებზე, გემზე, წყალქვეშა ნავსა და აეროსტატზე მოქმედი ძალები). სითხის წონასწორობის განტოლებაა: $\rho F = \mathrm{grad}\, p$, სადაც ρ არის სითხის სიმკვრივე, F მასური ძალა, p — წნევა. სითხე გარე მასური ძალის გავლენით მოქმედი წონასწორობაში რომ იყოს, აუცილებელია ეს ძალა აკმაყოფილებდეს პირობას: $(F\ \mathrm{rot}\ F) = 0$. თავისუფალი უწონო სითხის შემთხვევაში მართებულია *პასკალის კანონი*. თუ უძრავ წონად სითხეს აქვს თავისუფალი ზედაპირი, რ-ის ყოველ წერტილში გარე წნევა p_0 მუდმივია, მაშინ სითხის წნევა h სიღრმეზე $p=p_0+\rho g h$, სადაც g არის სიმძიმის ძალის აჩქარება.

ჰ-ის ერთ-ერთი ძირითადი კანონია *არქიმედეს კანონი*. ჰ. საშუალებას გვაძლევს განვსაზღვროთ ჰიდროტექ. ნაგებობათა და გემების სიმტკიცე, გამოვარკვიოთ მცურავი სხეულის მდგრადობის აუცილებელი პირობები და სხვ.

ლიტ.: ლოიციანსკი ლ., ჰიდროაერომექანიკა, თბ., 1966; ჭილაშვილი ვ., თეორიული ფიზიკა, ტ. 2 — ჰიდრომექანიკა, თბ., 1979; Кочин Н. Е., Кибель И. А., Розе Н. В., Теоретическая гидромеханика, 6 изд., ч. 1, М., 1963.

ჰიდროსტატიკური აწონა, სითხისა და მყარი სხეულის სიმკვრივის გაზომვის მეთოდი, რ-იც *არქიმედეს კანონს* ემყარება. მყარი სხეულის სიმკვრივეს ადგენენ მისი ორჯერადი აწონით: წონიან ჯერ ჰაერში, შემდეგ კი — სითხეში, რ-ის სიმკვრივე ცნობილია (ჩვეულებრივ, გამოხდილ წყალში). პირველი აწონის დროს ადგენენ სხეულის მასას, ხოლო ორივე აწონის სხვაობის მიხედვით — სხეულის მოცულობას. სითხის სიმკვრივის გაზომვის დროს მასში წონიან რომელიმე ისეთ სხეულს (ჩვეულებრივ, მინის ტივტივას), რ-ის მასა და მოცულობა ცნობილია. ჰ. ა. საჭირო სიზუსტის მიხედვით ხორციელდება ტექ., ანალიზურ ან სანიმუშო სასწორზე (იხ. სურ.).

ჰიდროსულფატები, ბისულფატები, *გოგირდმჟავას* H_2SO_4 მჟავა მარილები, მაგ., კალიუმჰიდროსულფატი $KHSO_4$, ნატრიუმჰიდროსულფატი $NaHSO_4$ და სხვ.

ჰიდროსულფიდები, *გოგირდწყალბადის* H_2S მჟავა მარილები მაგ., კალიუმჰიდროსულფიდი KHS, ნატრიუმჰიდროსულფიდი $NaHS$ და სხვ.

ჰიდროსულფიტები, ბისულფიტები, *გოგირდოვანმჟავას* H_2SO_3 მჟავა მარილები. მაგ., კალიუმჰიდროსულფიტი $KHSO_3$, ნატრიუმჰიდროსულფიტი $NaHSO_3$, კალციუმჰიდროსულფიტი $Ca(HSO_3)_2$ და სხვ.

ჰიდროსფერო (*ჰიდრო... და სფერო*), დედამიწის წყლის გარსი, რ-იც წყვეტილად არის განლაგებული ატმოსფეროსა და დედამიწის ქერქს შორის; წარმოადგენს ოკეანეების, ზღვებისა და ხმელეთის ზედაპირული წყლების ერთობლიობას. ფართო გაგებით, მოიცავს აგრეთვე მიწისქვეშა წყლებს, არქტიკისა და ანტარქტიკის ყინულსა და თოვლს, აგრეთვე ატმოსფეროში და ცოცხალ ორგანიზმებში მყოფ წყალს. ჰ-ს საშ. ქიმ. შედგენილობა უახლოვდება ზღვის წყლის საშ. ქიმ. შედგენილობას. ჰ-ს წყალი მუდმივად ურთიერთქმედებს ატმოსფეროსთან, დედამიწის ქერქთან და ბიოსფეროსთან.

ჰიდროტაქსისი (*ჰიდრო...* და ბერძ. taxis — განლაგება, წესრიგი), თავისუფლად მოძრავი ერთუჯრედიანი და კოლონიური მცენარეების, აგრეთვე ზოგიერთი უხერხემლო ცხოველის გადაადგილება ნაკლებად ტენიანი ადგილიდან შედარებით ტენიანისაკენ (დადებითი ჰ.) ანდა ტენიანი ადგილიდან — უფრო მშრალისაკენ (უარყოფითი ჰ.).

ჰიდროტექნიკა (*ჰიდრო... და ტექნიკა*), მეცნიერებისა და ტექნიკის დარგი, რ-იც შეისწავლის წყლის რესურსებს, მათ სამეურნეო გამოყენებას, დაცვასა და წყლის მავნე მოქმედებასთან ბრძოლის მეთოდებს საინჟინრო ნაგებობების (იხ. *ჰიდროტექნიკური ნაგებობები*) საშუალებით. ჰ-ის ძირითადი მიმართულებებია: წყლის ენერგიის გამოყენება (იხ. *ჰიდროენერგეტიკა*), ნაოსნობისა და ხე-ტყის დაცურების უზრუნველყოფა, სას.-სამ. სავარგულების მორწყვა, გაწყლოვანება და დაშრობა, კომუნალური და სამრეწველო წყალმომარაგება, დასახლებული პუნქტებისა და სამეურნეო ობიექტების დაცვა წყლის სტიქიის მავნე ზემოქმედებისაგან, თევზის მეურნეობისათვის საჭირო პირობების შექმნა და სხვ.; ასეთი დაყოფა პირობითია, რადგან წყლის რესურსების გამოყენება უპირატესად კომპლექსურია (მაგ., ვოლგა-დონის ჰიდროკომპლექსი, ჟინვალის ჰიდროკვანძი და სხვ.). ჰ. გამოყენებითი მეცნიერებაა და ეყრდნობა მეცნიერების სხვა დარგებს — ჰიდროლოგიას, ჰიდრომექანიკას, ჰიდრავლიკას, საინჟინრო გეოლოგიას, ჰიდროგეოლოგიას, გრუნტების მექანიკას, სამშენებლო მექანიკას, დრეკადობის თეორიას და სხვ. ჰ-ის უმნიშვნელოვანესი ამოცანებია: კალაპოტსა და ჰიდროტექ. ნაგებობებზე წყლის ნაკადის ზემოქმედების შესწავლა, ჰიდროტექ. ნაგებობათა მდგრადობისა და საიმედოობის განსაზღვრა, მდინარეთა ჩამონადენის რეგულირება, ნაგებობებსა და მათ ფუძეებში წყლის ფილტრაციის კვლევა და სხვ. ჰ-ის თეორ. პრობლემების შესწავლის საფუძველზე მუშავდება ჰიდროტექ. ნაგებობათა გაანგარიშებისა და კონსტრუირების მეთოდები, მშენებლობისა და ექსპლუატაციის ხერხები თეორ. კვლევებთან ერთად ჰ-ის მრავალი საკითხი წყდება ექსპერ. გზით, ლაბორ. მოდელირებისა და ნატურული კვლევის მეშვეობით.

ჰ. მეცნიერებისა და ტექ. ერთ-ერთი უძველესი დარგია. ჯერ კიდევ 6400 წლის წინ ეგვიპტეში აშენებდნენ სარწყავ არხებსა და ჯებირებს მდ. ნილოსზე, ბაბილონში ძვ. წ. 4—3 ათასწლეულში ქ-ებში არსებობდა წყალსადენები და არტეზიული ჭები ცნობილია ჰიდროტექ. ნაგებობები ძვ. ხვარაზმში (ძვ. წ. VIII—VI სს.), ანტ. ხანის საქართველოსა და სომხეთში აგებდნენ სარწყავ არხებს. უფრო გვიანდ. პერიოდში მეფე ვახტანგ გორგასალს (V ს.) მიაწერენ რუსთავის მიდამოებში სარწყავი არხის მოწყობას, რ-იც ცნობილია „მეფის არხის" სახელწოდებით. XII ს-ში აიგო 120 კმ სიგრძის ალაზნის მაგისტრ. არხი.

რუსეთში ჰ-მ აღმავლობა განიცადა XVII—XVIII სს-ში. ამ პერიოდში აგებული იყო 200 მეტი კაშხალი და ჰიდროდანადგარი ურალზე, ალთაის მხარეში და სხვ., გაყვანილი იყო სანაოსნო არხები, რ-ებიც აკავშირებდნენ ვოლგის აუზს ბალტიის ზღვასთან. ჰ. სწრაფად განვითარდა დიდი ოქტ. სოციალ. რევ. შემდეგ, „გოელრო"-ს გეგმის შესაბამისად. XX ს. 20-იან წლებში აშენდა პირველი მსხვილი ჰიდროსადგურები, მ. შ. ზემო ავჭალის ჰესი, ჩატარდა ფართო კვლევითი სამუშაოები კალაპოტებისა და ნაგებობათა ჰიდრავლიკის, ნატანის გადაადგილების თეორიისა და კალაპოტების ეროზიის, ჰიდროტექ. ნაგებობებში ფილტრაციის, ჰიდროტექ. და მელიორაციული ნაგებობების გაანგარიშების საკითხებში (ნ. პავლოვსკი, მ. ჩერტოუსოვი, ა. ახუტინი, მ. ველიკანოვი, ე. ზამარინი, ნ. გერსევანოვი, ბ. გალიორკინი, ს. აგროსკინი და სხვ.). საბჭოთა ჰ-ის სკოლამ მოიპოვა მსოფლიო აღიარება.

საქართველოში ჰ-ის საკითხების დამუშავებაში დიდი ღვაწლი მიუძღვით ბ. ჭიჭინაძეს, ა. ჩიქოვანს, პ. მამრაძეს, გ. ჯაფიას, ე. ჯიქიას, მ. მოსტკოვს, ბ. შენგელიას, გ. ჯიშმულიშვილს, ა. ჯაფარიშვილს, ა. ლოსაბერიძეს, ნ. დანელიას, გ. არსენიშვილს, თ. გაგელიას და სხვ. საქართველოში აგებულია უნიკალური ჰიდროკომპლექსები (მდ. ენგურზე, რიონზე, ხრამზე; სამგორისა და ზემო ალაზნის სარწყავი სისტემები და სხვ.). განუხრელად იზრდება სსრკ-ში წყლის რესურსების გამოყენების მასშტაბები. მიმდინარეობს ციმბირის, შორეული აღმოსავლეთის, შუა აზიის მდინარეთა ათვისება, წარმოებს დიდი სამელიორაციო მშენებლობა.

საქ. სსრ-ში ჰ-ის პრობლემებზე მუშაობენ საქართვ. ენერგეტიკისა და ჰიდროტექ. ნაგებობათა სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი, საქართვ. ჰიდროტექ. და მელიორაციის სამეცნ.-კვლ. ინ-ტი, ვ. ი. ლენინის სახ. საქართვ. პოლიტექ. ინ-ტი და სხვ.

ლიტ.: Берг В. А., Основы гидротехники, Л., 1965.

ფ. შატბერაშვილი.

ჰიდროტექნიკისა და მელიორაციის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი სსრკ მელიორაციისა და წყალთა მეურნეობის სამინისტროსი, დაარსდა 1929 თბილისში. კვლევითი მუშაობის ძირითადი მიმართულებაა მიწების საინჟინრო მელიორაციისა და წყალთასამეურნეო მშენებლობის პრობლემატიკა. მ. შ. მლაშობი ნიადაგების გაუმარილების ტექნოლოგია, კოლხეთის დაჭაობებული ნიადაგების დაშრობა-ათვისება, წყლისმიერი ეროზიის, წყალდიდობებისა და ღვარცოფების პროგნოზირება და მათთან ბრძოლის ხერხები, მდინარეთა კალაპოტების მდგრადობის საკითხები და სხვ. ინ-ტში 4 განყ-ბა და 20 სექტორია; აქვს საველე სტაციონარები ალაზანზე, სამგორში, ქართლში, კოლხეთში, არაგვის აუზში. ინ-ტში არის ასპირანტურა. რეგულარულად გამოსცემს სამეცნ. შრომების კრებულს.

ფ. შატბერაშვილი.

ჰიდროტექნიკის ინსტიტუტი საკავშირო სამეცნიერო-კვლევითი ბ. ვედენეევის სახელობისა (ვსკჰი), დაარსდა 1921 ლენინგრადში მელიორაციის პრობლემური საკითხების გადასაწყვეტად, ხოლო 1931-იდან — ჰიდროენერგეტიკისა და ჰიდროტექ. ნაგებობათა საკითხების დარგში. 1946 ინ-ტს მიენიჭა სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოს ბ. ვედენეევის სახელი. ინ-ტს აქვს ფილიალი კრასნოიარსკში და განყოფილება დნეპროძერჟინსკში, ივანგოროდში და ნორილსკში. ინ-ტი ამუშავებს ჰიდროტექ. ნაგებობების ახ. კონსტრუქციებს და აუმჯობესებს არსებულს, ქმნის და სრულყოფს კვლევისა და გაანგარიშების მეთოდებს, ახ. ეფექტურ სამშენებლო მასალებს და სხვ. ახორციელებს სამეცნ.-კვლ. სამუშაოების კოორდინაციას სსრკ-ში ჰიდროტექ. მშენებლობის დარგში. აქვს ასპირანტუ-

რა; გამოსცემს სამეცნ. ჟურნ. „იზვესტია“ (1981-იდან).

ჰიდროტექნიკური ბეტონი, მძიმე ბეტონის სახეობა, რ-საც იყენებენ მუდმივად ან პერიოდულად წყალში მყოფი ნაგებობების ან მათი ნაწილების ასაგებად. ჰ. ბ-ს ახასიათებს წყლის აგრესიული მოქმედებისადმი მედეგობა, წყალშეუღწევობა, ყინვამედეგობა, გამყარების დროს მცირე რაოდენობით სითბოს გამოყოფა და სხვ. ჰ. ბ-ის დასამზადებლად იყენებენ პორტლანდცემენტს და მის სახესხვაობებს.

ჰიდროტექნიკური გვირაბი, მიწისქვეშა წყალსატარი, რ-იც განკუთვნილია წყლის დაწნეხული ან უდაწნეო მოძრაობისათვის. ჰ. გ. გაჰყავთ იმ შემთხვევაში, თუ გრუნტის ღია წესით დამუშავება ეკონომიურად არ არის ხელსაყრელი ან მაშინ, როცა წყალსატარის ტრასა გადის ციცაბო მეწყრიან ფერდობებზე, ან მჭიდროდ განაშენიანებულ ტერიტორიაზე. წყალსამეურნეო დანიშნულების მიხედვით ჰ. გ. შეიძლება იყოს ენერგეტიკული, ირიგაციული, გემთსავალი, ხე-ტყის დასაცურებელი, წყალსადენის, წყალსაცდენის, სამშენებლო (ჰესის მშენებლობის დროს წყლის დროებით გადასაგდებად) და კომბინირებული. ჰ. გ-ის განივი კვეთის ფორმა და ზომა დამოკიდებულია ადგილ. საინჟ.-გეოლ. პირობებსა და გამტარებელი წყლის რაოდენობაზე. მეტად გავრცელებულია ოვალური, მართკუთხა, ნალისებრი და წრიული განივი კვეთის ჰ. გ-ები.

ჰიდროტექნიკური ნაგებობები, საინჟინრო ნაგებობები, რომელთა დანიშნულებაა წყლის ბუნებრივი რესურსების (მდ-ების, ტბების, ზღვების, გრუნტის წყლების) გამოყენება ან გარემოს დაცვა წყლის უარყოფითი მოქმედებისაგან (ნაპირების წარეცხვა, წყალდიდობა და სხვ.). ჰ. ნ-ის საშუალებით შეიძლება წყალდენებისა და წყალსატევების რეჟიმის რეგულირება მომხმარებლის მოთხოვნის შესაბამისად (წყლის დონისა და ხარჯის, ნატანის რეჟიმის რეგულირება, წყლის დინების მიმართულების შეცვლა და სხვ.). განლაგების მიხედვით ჰ. ნ. შეიძლება იყოს მდინარის, ზღვის, ტბის, ტბორის, შიგა სანაოსნო და მიწისქვეშა. არის აგრეთვე საერთო დანიშნულების ჰ. ნ., რ-საც იყენებენ წყლის მეურნეობის თითქმის ყველა დარგში, და სპეციალური — წყლის მეურნეობის ერთი დარგისათვის (მაგ., წყლის ტრანსპ.). საერთო დანიშნულების ჰ. ნ-ია: წ ყ ა ლ ს ა დ ა წ ნ ე ო (კაშხალები, ჯებირები), წ ყ ა ლ გ ა მ ყ ვ ა ნ ი (არხები, გვირაბები, ღარები, მილსადენები), წ ყ ა ლ ს ა ღ ე ბ ი (წყალდენებიდან და წყალსატევებიდან წყლის მისაღებად), წ ყ ა ლ ს ა გ დ ე ბ ი (წყალგადასაშვებები, სიღრმითი და სიფონური წყალსაგდებები). ს ა რ ე გ უ ლ ა ც ი ო (ნაპირების გასამაგრებელი ან წყლის ნაკადისა და მდინარის კალაპოტის, აგრეთვე ტალღებისა და დინების ნაპირებზე ზემოქმედების სარეგულირებელი და სხვ.). ს პ ე ც ი ა ლ უ რ ჰ. ნ-ს მიეკუთვნება ჰიდროენერგეტ. ნაგებობები (ჰესის შენობები, სადაწნეო აუზები, მათანაბრებელი რეზერვუარები). წყლის ტრანსპორტის (რაბები, გემთამწევები, ტალღამტეხები და ა. შ.), თევზსამეურნეო (თევზის ამწევები). წყალმომარაგებისა და კანალიზაციის (წყალმიმღები, სადაწნეო რეზერვუარები და კოშკები, კოლექტორები, გამწმენდი ნაგებობები), წყალდიდობის, ღვარცოფებისა და ნიაღვრის ეროზიის საწინააღმდეგო ნაგებობები და ა. შ.

ლიტ.: მ ო წ ო ნ ე ლ ი ძ ე ნ., ჰიდროტექნიკური ნაგებობანი, ნაწ. 1—2, თბ., 1977—82; Гидротехнические сооружения, под ред. М. М. Гришина и др., ч. 1—2, М., 1979.

გ. მამრაძე.

ჰიდროტექნიკური საკეტი, ჰიდროტექნიკური ნაგებობის (წყალგადასაშვები კაშხალის, რაბის, მილსადენისა და სხვ.) წყალსატარი ხვრელის მთლიანი ან ნაწილობრივი გადაკეტვისათვის განკუთვნილი მოძრავი კონსტრუქცია. ჰ. ს-ის დანიშნულებაა წყლის დონისა და ხარჯის რეგულირება. მცურავი საგნების (გემები, ხე-ტყე, ყინული და სხვ.) გატარება. საკეტები იხსნება და იკეტება სტაციონარული ან მოძრავი მექანიზმების დახმარებით (ჯალამბრებით, ამწევებით და სხვ.). ჰ. ს. ნაგებობაში განლაგების მიხედვით შეიძლება იყოს ზედაპირული (წყალგადასაშვების თხემზე) და სიღრმული (ზედა ბიეფის დონეზე დაბლა), დანიშნულების მიხედვით — ძირითადი (მუშა), რემონტისათვის განკუთვნილი, ავარიული, სამშენებლო; კონსტრუქციის მიხედვით — ბრტყელი, სეგმენტური, სექტორული, ვალციანი და ა. შ.

ჰიდროტროპიზმი (ჰიდრო... და ტროპიზმი), მცენარის მზარდი ორგანოების, განსაკუთრებით ფესვების გადახრა ნაკლებად მშრალი გარემოდან უფრო ტენიანისაკენ. ბევრი თბის სოკოსათვის დამახასიათებელია უარყოფითი ჰ. — მათი სპორანგიუმმტარები ტენიანი სუბსტრატიდან მშრალისაკენ იზრდებიან.

ჰიდროფიზიკა (ჰიდრო... და ფიზიკა), გეოფიზიკის დარგი, რ-იც შეისწავლის ჰიდროსფეროში მიმდინარე ფიზიკურ პროცესებს. ჰ-ის კვლევის ზოგად საკითხებს განეკუთვნება: წყლის სამივე აგრეგატული მდგომარეობის (თხევადი, მყარი, აირადი) მოლეკულური აგებულება. წყლის, თოვლის, ყინულის თბური (თბოგამტარობა, თბოტევადობა), რადიაციული, ელექტრული, რადიოაქტიური, აკუსტიკური, მექან. (დრეკადობა, სიბლანტე და სხვ.) თვისებები; წყალსატევებში მიმდინარე დინამ. (დინებები, ტალღები, მოქცევები და მიქცევები) და თერმული (წყალსატევების გათბობა და გაცივება, აორთქლება და კონდენსაცია, ყინულისა და თოვლის წარმოქმნა და დნობა) პროცესები; წყალში, თოვლსა და ყინულში სინათლის გავრცელება, შთანთქმა და გაბნევა.

ჰ-ში გამოყოფენ ზღვის ფიზიკას და ხ მ ე ლ ე თ ი ს წ ყ ლ ე ბ ი ს ფ ი ზ ი კ ა ს. ეს უკანასკნელი იკვლევს მდ-ებს, ტბებს, წყალსაცავებს და კონტინენტის სხვა წყლიან ობიექტებს ჰიდროლოგიის ამოცანებთან დაკავშირებით. აგრეთვე მდინარეთა აუზებში ტენის მარაგის ცვლილების თერმულ და დინამ. პროცესებს. ხმელეთის წყლების ფიზიკის ცალკე დარგად გამოყოფენ კ ა ლ ა პ ო ტ უ რ ი ნ ა კ ა დ ი ს დ ი ნ ა მ ი კ ა ს, რ-იც შეისწავლის წყლის ტურბულენტურ მოძრაობას, ტურბულენტური ნაკადებით მყარი მასალის გადატანას, ნაკადისა და კალაპოტის ურთიერთქმედებას.

ლიტ.: Ш у л е й к и н В. В., Физика моря, 4 изд., М., 1968.

ჰიდროფილია (ჰიდრო... და ...ფილია), წყლის ზოგიერთი მცენარის ყვავილის დამტვერვა წყლის დახმარებით. ასე იმტვერება, მაგ., რქაფოთოლა, ზღვის ბალახი (ზოსტერა) და სხვ. ზოგჯერ ამავე მნიშვნელობით იხმარება ტერმ. „ჰიდროგამია“.

ჰიდროფილურობა, ნივთიერების თვისება ინტენსიურად იმოქმედოს წყალთან, რაც განპირობებულია მოლეკულათშორისი ურთიერთქმედებით. ჰ. იზომება წყლის მოლეკულებისა და სხეულის ზედაპირს შორის ბმის ენერგიით. ამ ენერგიის უხსნარი სხეულებისათვის გასაზღვრავენ დასველების სითბოს მიხედვით (იხ. ზედაპირული მოვლენები). ჰიდროფილური ნივთიერებებია ჟელატინი, სახამებელი, თიხები და სხვ. ჰ. ლიოფილურობის კერძო შემთხვევაა.

ჰიდროფიტები (ჰიდრო... და ბერძნ. phyton — მცენარე), წყლის მცენარეები, რ-ებიც წყალში ჩაძირული არიან მხოლოდ ქვედა ნაწილით. ჰ. იზრდებიან მდ-ების, ტბებისა და გუბურების ნაპირას, აგრეთვე ჭაობებში და დაჭაობებულ მდელოებზე (ე. წ. ჰელოფიტები). ჰიდატოფიტებისაგან განსხვავებით ჰ-ს აქვთ კარგად განვითარებული მექან. ქსოვილები და წყალგამტარი სისტემა. ჰ-ის ქსოვილებში ბევრია უჯრედშორისები და საჰაერო ღრუები, მათი საშუალებით მცენარის წყალში ჩაძირულ ნაწილს მიეწოდება ჰაერი. ჰ-ია, მაგ., თეთრი დუმფარა, ყვითელი დუმფარა, წყლის ვაზი, წყლის კაკალი და სხვ. კულტ. მცენარეთაგან ჰ-ს მიეკუთვნება ბრინჯი.

ჰიდროფობურობა, ნივთიერების თვისება სუსტად იმოქმედოს წყალთან ნებისმიერ სხეულსა და წყლის მოლეკულებს შორის ყოველთვის მოქმედებს მეტ-ნაკლები სიდიდის მოლეკულათშორისი მიზიდულობის ძალები. ჰიდროფობური ნივთიერებებია პარაფინები, ცხიმები, ცვილი, ზოგიერთი პლასტმასა, გრაფიტი, გოგირდი და სხვ. ჰ. ლიოფობურობის კერძო შემთხვევაა.

ჰიდროფონი (ჰიდრო... და ...ფონი), წყალში ბგერითი და ულტრაბგერითი რხევების მიმღები და მათი ელექტრულ რხევებად გარდამქმნელი მოწყობილობა. იყენებენ ჰიდროაკუსტიკურ მოწყობილობებში (ჰიდროლოკატორში, ხმაურპელენგატორში, აკუსტიკური ნაღმის ამფეთქში და ა. შ.).

ჰიდროქარსები (ჰიდრო... და ქარსები), სილიკატების კლასის ქარსების მსგავსი მინერალების ჯგუფი; წარმოადგენს ფენობრივი აგებულების ალუმოსილიკატებს, რ-ებიც ქარსებთან შედარებით შეიცავს მეტ წყალს და, შესაძლებელია, ოქსონიუმსაც (H_3O^{+}). ჩვეულებრივ, ჰ. წარმოადგენს ქარსების კაოლინად, მონტმორილონიტად, ვერმიკულიტად და ქლორიტად ბუნებრივი სტადიური გარდაქმნის შუალედ პროდუქტს. გავრცელებულია ჰ-ია: ჰიდრომუსკოვიტი, რექტორიტი, გლაუკონიტი, ჰიდრობიოტიტი. ჰ. წარმოიქმნება ენდოგენური (მადნეულ ძარღვთა შემცველი ქანების ჰიდროთერმული შეცვლა) და ეგზოგენური (გამოფიტვა და სხვ.) პროცესების დროს.

ჰიდროქიმია (ჰიდრო... და ქიმია), მეცნიერების დარგი, რ-იც შეისწავლის ბუნებრივი წყლების შედგენილობას, მისი ცვალებადობის კანონზომიერებებს. ჰ. გეოქიმიის, ჰიდროლოგიისა და ანალიზური ქიმიის მოსაზღვრე დარგია. თანამედროვე ჰ-ის ძირ. ამოცანებია: მოპოვება ბუნებრივი წყლების ქიმ. შედგენილობის ჩამოყალიბების შესახებ; მოძიება ბუნებრივი წყლების ცალკეული სახეობების ქიმ. შედგენილობისა და ჰიდროქიმ. რეჟიმის შესახებ (მოიცავს ზ ე დ ა პ ი რ უ ლ ი წ ყ ლ ე ბ ი ს ქ ი მ ი ა ს, ზ ღ ვ ი ს ქ ი მ ი ა ს და მ ი წ ი ს ქ ვ ე შ ა წ ყ ლ ე ბ ი ს ქ ი მ ი ა ს); ჰიდროქიმ. კვლევათა მეთოდიკა. წყლის ხარისხის განმსაზღვრელი ჰიდროქიმ. მონაცემების ცოდნა აუცილებელია პრაქტ. საქმიანობის ისეთი დარგებისათვის, როგორიცაა წყალმომარაგება, რწყვა, თევზის მეურნეობა. ჰიდროქიმ. მონაცემებს იყენებენ აგრეთვე სამშენ. მასალების (ბეტონი, ლითონი) კოროზიის შეფასების, მინერ. წყლების დახასიათების, ზოგიერთი სასარგებლო წიაღისეულის ძებნისათვის და სხვ. წყლის ქიმ. შედგენილობის კვლევას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ბინძური წყლებთან ბრძოლის საქმეში.

ჰიდროქინონი, პ-დ ი ო ქ ს ი ბ ე ნ ზ ო ლ ი, $C_6H_4(OH)_2$, უფერული კრისტალები, $t_{ლღ}$ 170,3°C, $t_{დუღ}$ 285°C (730 მმ ვწყ. სვ.), სიმკვრივე 1358 კგ/მ³, ხდიან ვაკუუმში, კარგად იხსნება სპირტში, ეთერში; ცუდად — ბენზოლში. ჰ.

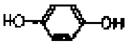

ჰიდროქინონი.

ძლიერი აღმდგენია. ლეპტულობენ ქრონის აღდგენით. იყენებენ ფოტოგრაფიაში, ორგ. სინთეზში. ანალიზურ ქიმიაში ელემენტთა ფოტომეტრიული განსაზღვრისათვის. ჰ. პირველად მიიღო ფ. ველერმა 1844.

ჰიდროქორია (ჰიდრო... და ბერძ. chōréō — ვვრცელდები), მცენარის ნაყოფის, თესლისა და სპორის გავრცელება წყლით. ჰ. ძირითადად დამახასიათებელია წყლისა და წყლის მცენარეებისათვის.

ჰიდროქსიდი, იგივეა, რაც ჰიდროჟანგი.

ჰიდროქსილამინი, NH_2OH, ორგანული ნაერთი; უფერული კრისტალები, $t_{დნ}$ 33—34°C, $t_{დუღ}$ 58°C (22 მმ ვწყ. სვ.), სიმკვრივე 1204,4 კგ/მ³. ჰ. ჰიგროსკოპულია, კარგად იხსნება წყალში, მეთილისა და ეთილის სპირტში, არ იხსნება აცეტონში, ბენზოლში, პეტროლეინის ეთერში. ჰაერის ჟანგბადით ჰ იჟანგება HNO_2-მდე. ღებულობენ მისივე მარილებისა და ტუტეთა ნარევის გამოხდით. იყენებენ ფარმაცევტულ მრეწველობაში, კაპრონის წარმოებაში და სხვ. ჰ. და მისი ნაწარმები საწამლავია.

ჰიდროქსილი, იგივეა, რაც ჰიდროქსილის ჯგუფი.

ჰიდროქსილის ჯგუფი, ჰიდროქსილი, (—OH), ჯგუფი, რ-იც შედის მრავალი ქიმ. ნაერთის მოლეკულაში, მაგ., წყლის (HOH), ტუტეების (NaOH), სპირტების (C_2H_5OH) და სხვ.

ჰიდროქსონიუმი, ჰიდროქსონიუმის იონი, წყალბადის ჰიდრატირებული იონი H_3O^+. არსებობს მხოლოდ მჟავა წყალხსნარებში თავისუფალი წყალბადიონი H^+ ხსნარში წყლის მოლეკულასთან წარმოქმნის ჰ-ის იონს: $H^+ + H_2O = H_3O^+$. კრისტალებში H_3O^+ ეწოდება ოქსონიუმი. ჰ. მონაწილეობს მრავალ რეაქციაში (კატალიზატორი მჟავაა), მაგ., ეთერიფიკაციასა და ჰიდროლიზში.

ჰიდროძრავა (ჰიდრო... და ძრავა), ჰიდროდინამიკური გადამცემი მექანიზმი, რ-საც აქვს 2 ფრთებიანი თვალი — ტუმბოსი და ტურბინისა (იხ. ნახ.). ჰ-ს წამყვან და ამყოლ ლილვებს აქვს ერთნაირი მაბრუნი მომენტი (თვით ჰ-ში დანაკარგების გაუთვალისწინებლად) იყენებენ სამელი დანადგარების ამძრავებში, მავლებზე, ტუმბოებში და სხვ.

ჰიდროცელე (ჰიდრო... და ბერძ. kēlē — სიმსივნე), სათესლის წყალმანკი, სათესლის გარსებში სეროზული სითხის დაგროვება. რაც ლიმფურ ძარღვებში მისი უკუდინების გაძნელების შედეგია შეიძლება იყოს თანდაყოლილი ან განვითარდეს სათესლის (იხ. ორქიტი), მისი დანამატების (იხ. ეპიდიდიმიტი), სათესლე ბაგირაკის ანთებითი დაავადებების, ტრავმის ან სიმსივნის დროს. ჰ-ს გადიდებისას ხელს უშლის საზარდულის თიაქარი და სათესლე ბაგირაკის ვენების განვითარება. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: მწვავე ჰ-ს დროს, თუ ტკივილი ძლიერ არ არის გამოხატული და სხეულის ტემპ-რა ნორმალურია, მკურნალობა მიმართულია ძირითადი დაავადების წინააღმდეგ; ქრონ. ჰ-ს დროს—ქირურგ. ოპერაცია.

ჰიდროცეფალია (ჰიდრო... და ბერძ. kephalē — თავი), ტვინის წყალმანკი, თავის წყალმანკი, თავის ქალას ღრუში ზურგის ტვინის სითხის ზედმეტი დაგროვება. ჰ-ს იწვევს თავის ტვინში ზურგის ტვინის სითხის ჭარბი პროდუქცია ან ტვინის პარკუჭებიდან სითხის უკუდინების შეფერხება ანთების, სიმსივნისა და სხვა დაავადებათა დროს, როდესაც იხურება ის ხვრელები, რ-თაც საშუალებითაც პარკუჭებიდან სითხე გარეთ გამოდის. თანდაყოლილი ჰ. განპირობებულია თანდაყოლილი ათაშანგით, ტოქსოპლაზმოზით; შეძენილი ჰ ვითარდება (ნევროლოგიური აღრეულ ასაკში) გადატანილი მენინგიტის, მენინგოენცეფალიტის, თავის ტრავმის, ინტოქსიკაციისა და სხვათა შედეგად. ბავშვთა ჰ-ის ყველაზე ხშირი ნიშანია გადიდებული თავის ქალა: იქ, სადაც ქალას ძვლები ნორმალურად არ არის შეერთებული, შეიძლება წარმოიქმნას მრგვალი, მეტად ქვეშ გამობერილობა, ხშირია სიელმე და ნისტაგმი. ზოგჯერ აღინიშნება მხედველობისა და სმენის დაქვეითება; ინტელექტი დაქვეითებულია. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: ჰ-ის გამომწვევი მიზეზის ლიკვიდაცია, ზოგჯერ ქირურგ. ოპერაცია.

ჰიდროციკლონი (ჰიდრო .. და ბერძ. kyklos — ბრუნვა), წყალში სხვადასხვა მასის მქონე მინერალების მარცვლების გასაცალკევებელი აპარატი, განასხვავებენ კლასიფიკატორებს, სეპარატორებსა და გასქელებლებს. ჰ. შედგება (ნახ.) ცილინდრული ნაწილისაგან (1), რ-საც აქვს მილყელი (2) პულპის მისაწოდებლად, და კონუსური ნაწილისაგან (3), რ-საც აქვს საცმი (4). სადინარც განიტვირთება ქვედა პროდუქტი. მილყელი საშუალებას იძლევა პულპა ჰ-ში შეტანილ იქნეს ისე, რომ ბრუნვისას წარმოიქმნას შიგა და გარე ნაკადები. მყარი ნაწილაკები ცენტრიდანული ძალების გავლენით პერიფერიისკენ გადაინაცვლებს. რაც მეტია მარცვლის მასა, მით უფრო შორს გადაინაცვლებს იგი. ამრიგად, მსხვილი მარცვლები გარე ნაკადით განიტვირთება საცმიდან (4), მცირე მასის მქონე მარცვლები კი — შიგა ნაკადში მოხვდება და განიტვირთება წყალგადასაშვების (5) მეშვეობით.

ჰიერაკონპოლისი (ბერძ. Hierakonpolis — შევარდნის ქალაქი; ძვ. ეგვ. ნ ე ხ ე ნ ი; ახლანდ. ქ ო მ-ე ლ-ა ჰ მ ა რ ი), ქალაქი ძვ. ეგვიპტეში, თებეს სამხრით, მდ. ნილოსის მარცხ. ნაპირას, ედფუსის პირის საკულტო ადგილი. ძვ. წ. 3000 ზემო ეგვიპტის ცენტრი იყო. ჰ-ში აღმოჩნდა ეგვ. უძველესი კულტის მატერიალური ნიმუშები (ძვ. წ. IV ათასწლ. შუა ხანის სამარხი) — ნაგებობის გამოსახულება, ნადირობისა და ბრძოლის სცენები; გათხარეს აგრეთვე ეგვ. I დინასტიის პერიოდის (დაახლ. ძვ. წ. 3000 — დაახლ. 2800) ტაძარი, რ-შიც აღმოჩნდა ცნობილი ფარაონ ნარმერის ფილა. ფილაზე გამოსახულია ზემო ეგვიპტის მეფე ქვემო ეგვიპტეზე და ერთიანი სახელმწიფოს წარმოქმნა. ჰ-ში აღმოჩნდა ჰიეროგლიფები და ძვ. ეგვიპტის სპილოს ძვლის ნაკეთობები. ხანის იეროგლიფები.

ჰიიუმაა, დაგო, კუნძული ბალტიის ზღვაში, მოონზუნდის არქიპელაგში, ესტ. სსრ. ფართ. დაახლ. 965 კმ², სიმაღლე 54 მ-მდე. უმთავრესად აგებულია კირქვებითა და ანთროპოგენური ზღვიური ნალექებით. ნიადაგი ღორღიანი და ქვიშიანია. შემოსილია ფიჭვნარით, ნაპირებზე ლეგნვის რაფებია. თევზჭერა, მიწათმოქმედება, მეცხოველეობა. ჰ-ზე არის ქ კიარდლა

ჰილალი ბადრ ალ-დინ (1470, ასტრაბადი, — 1529, ჰერათი), სპარსულ-ტაჯიკური ლიტერატურის წარმომადგენელი. ლიტ. წრეებში გაითქვა ჰერათში, ცნობილი პოეტების აბდ არ-რაჰმან ჯამისა და ალიშერ ნავოის ხელმძღვანელობით. ცნობილობა დაიმკვიდრა ბაბურთან. შექმნა მხოლოდ 3 პოემა: „მიჯნურთა თვისებანი", „ლეილი და მაჯნუნი", „შაჰი და მათხოვარი". ეს უკანასკნელი გამოირჩევა მისტიკური თემის ორიგინ. გადაწყვეტით. ეკუთვნის აგრეთვე სუფიური ლირიკული ლექს. „დივანი". ჰ-ს შემოქმედება საინტერესოა ფილოსოფოსების ეპოქის ქართ. მწერლობის შესწავლის თვალსაზრისითაც.

ლიტ.: Крымский А., История Персии, ее литературы и дервишеской теософии, ч. 2, М., 1912. ა. გვახარია.

ჰილარი (Hillary) ედმუნდ (დ. 20 VII. 1919, ოკლენდი), ახალზელანდიელი საზოგადო მოღვაწე, მთამსვლელი. 1953 ნ. ტენცინგთან ერთად პირველი ავიდა ჯომოლუნგმაზე (ევერესტი), რისთვისაც მიიღო ბრიტანეთის წოდება. 1955—58 ხელმძღვანელობდა ბრიტ. თანამეგობრობის ტრანსანტარქტიდული ექსპედიციის ახალზელანდიურ ნაწილს, ექსპედიციამ მიაღწია სამხრ. პოლუსს. 1960—61 ხელმძღვანელობდა ექსპედიციას ჰიმალაიში, რ-იც იკვლევდა დიდ სიმაღლეზე ადამიანის მრავალფეროვნების ყოფნის შედეგად მიმდინარე აკლიმატიზაციის პროცესებს.

ჰილბერტი (Hilbert) დავიდ (23.I. 1862, ველაუ, კენიგსბერგის მახლობლად, — 14. II. 1943, გეტინგენი), გერმანელი მათემატიკოსი. 1884 დაამთავრა კენიგსბერგის უნ-ტი. 1893 — 95 ამავე უნ-ტის პროფესორი. 1895-იდან 1943-მდე გეტინგენის უნ-ტის პროფესორი. ჰ-ის გამოკვლევებმა დიდი გავლენა იქონია მათ. მრავალ დარგზე. მისმა მოღვაწეობამ განაპირობა ის გარემოება, რომ XX ს. დასაწყისში გეტინგენი იქცა მათ. გამოკვლევათა მსოფლიო ცენტრად ჰ-ის სამეცნ. ბიოგრაფია გამოკვეთილად იყოფა რამდენიმე პერიოდად, რ-ებიც ეძღვნება მათ. რომელიმე დარგს: ინვარიანტთა თეორიას (1885—93), ალგებრული რიცხვთა თეორიას (1893 — 98), გეომ. დაფუძნებას (1898—1902), ვარიაციული აღრიცხვისა და დირიხლეს გამოკვლევათა საკითხებს (1900—06), ინტეგრ. განტოლებათა თეორიას (1900—10), უორინგის პრობლემას (1908—09), მათ. ფიზ. საფუძვლებს (1910—22), მათ. დაფუძნებას (1922 — 39). 1900 ჰ-მა პარიზში, II საერთაშ. მათ. კონგრესზე, წაიკითხა მოხსენება, რ-შიც ჩამოაყალიბა მათ. 23 ძირითადი პრობლემა, ე. წ. ჰილბერტის პრობლემები. იყო მათ. თეორიის თვალსაჩინოდ გადმოცემის დიდი ოსტატი. სსრკ. მეცნ. აკად. საპატიო წევრი (1934-იდან).

თხზ.: Gesammelte Abhandlungen, Bd. 1—3, B., 1932—35; Наглядная геометрия, 3 изд., М.—Л., 1951 (თანავტ.: С. Кон-Фоссен); Основания геометрии, М.—Л., 1948; Основы теоретической логики, М., 1947 (თანავტ.: В. Аккерман).

ლიტ.: Проблемы Гильберта. Сборник, под ред. П. С. Александрова, М., 1969.

ჰილბერტის სივრცე, მათემატიკური ცნება, რ-იც წარმოადგენს ევკლიდური სივრცის ცნების განზოგადებას უსასრულოგანზომილებიანი შემთხვევისათვის. წარმოიშვა XIX—XX სს-ში დ. ჰილბერტის შრომების საფუძველზე. პირველად ჰ. ს. გაიგებოდა, როგორც კვადრატით კრებად მიმდევრობათა სივრცე (ე. წ. l_2 სივრცე). ასეთი სივრცის ელემენტებს (ვექტორებს) წარმოადგენენ ისეთი უსასრულო რიცხვითი მიმდევრობები

$$x = (x_1, x_2, \dots, x_n, \dots),$$

რომ მწკრივი $x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2 + \dots$ კრებადია. ორი ვექტორის ჯამი $x+y$ და ვექტორი λx, სადაც λ ნამდვილი რიცხვია, განისაზღვრება ბუნებრივად:

$$x+y = (x_1+y_1, x_2+y_2, \dots, x_n+y_n, \dots),$$
$$\lambda x = (\lambda x_1, \lambda x_2, \dots, \lambda x_n, \dots).$$

ყოველი $x, y \in l_2$ ვექტორისათვის ფორმულა

$$(x, y) = x_1y_1 + x_2y_2 + \dots + x_ny_n + \dots$$

განსაზღვრავს მათ სკალარულ ნამრავლს, ხოლო x ვექტორის სიგრძე (ნორმა) განმარტულია, როგორც არაუარყოფითი რიცხვი:

$$\|x\| = \sqrt{(x,x)} = \sqrt{x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2 + \dots}$$

ჰ. ს-ის მეორე მნიშვნელოვანი მაგალითია L_2 სივრცე — რომელიმე $[a, b]$ მონაკვეთზე განსაზღვრულ ყველა იმ ზომად ფუნქციათა სივრცე, რ-ებისთვისაც სასრულია შემდეგი ინტეგრალი:

$$\int_a^b f^2(x)\,dx$$

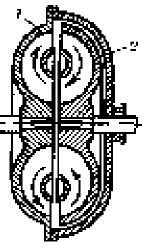

ჰიდროძრავა: 1 — წამყვანი ლილვზე მოთავსებული ტუმბოს თვალი; 2 — ამყოლ ლილვზე მოთავსებული ტურბინის თვალი. ისრებით ნაჩვენებია მუშა სითხის ნაკადის მიმართულება.

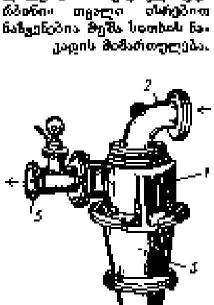

ჰიდროციკლონი: 1 — ცილინდრული ნაწილი, 2 — მილყელი; 3 — კონუსური ნაწილი; 4 — საცმი; 5 — წყალგადასაშვები.

დ. ჰილბერტი.

(ინტეგრალი გაიგება ლებეგის აზრით). ამასთან, ფუნქციები, რ-ებიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ნული ზომის სიმრავლეზე, იგივურია. ფუნქციათა შეკრება და რიცხვზე ნამრავლი განისაზღვრება ჩვეულებრივად, ხოლო სკალარული ნამრავლი ასე

$$(f, g)=\int_a^b f(x)\, g(x)\, dx.$$

ნორმა ამ შემთხვევაში უდრის:

$$\|f\|=\sqrt{\int_a^b f^2(x)\, dx}.$$

უფრო ფართო აზრით, ჰ. ს. არის წრფივი სივრცე, რ-შიც მოცემულია სკალარული ნამრავლი და რ-იც სრულია ამ სკალარული ნამრავლით წარმოქმნილი ნორმის მიმართ (იხ. ბანახის სივრცე). ჰ. ს-ში H განსაზღვრულია H-ის ელემენტთა გამრავლება მხოლოდ ნამდვილ რიცხვებზე, თუ H-ის ელემენტები შეიძლება გავამრავლოთ ნებისმიერ კომპლექსურ რიცხვებზე. განასხვავებენ ნამდვილ და კომპლექსურ ჰ. ს-ს. უკანასკნელ შემთხვევაში სკალარული ნამრავლის ქვეშ გაიგება კომპლექსური ფუნქცია (x, y), რ-იც განსაზღვრულია H-ის ნებისმიერ x და y ელემენტთა წყვილისათვის და რ-იც აკმაყოფილებს პირობებს:

1) $(x,x)=0$ მაშინ და მხოლოდ მაშინ, თუ $x=0$,
2) $(x,x)\geq 0$ ნებისმიერი x-ისათვის H-იდან,
3) $(x+y,z)=(x,z)+(y,z)$,
4) $(\lambda x,y)=\lambda(x,y)$ ყოველი კომპლექსური λ რიცხვისათვის
5) $(x,y)=(\overline{y,x})$,

სადაც ხაზი ზემოთ აღნიშნავს კომპლექსურად შეუღლებულ სიდიდეს. x ელემენტის ნორმა განისაზღვრება ტოლობით:

$$\|x\|=\sqrt{(x,x)}.$$

კომპლექსური ჰ. ს-ები მათემატიკასა და მის გამოყენებებში გაცილებით მნიშვნელოვან როლს ასრულებს, ვიდრე ნამდვილი ჰ. ს.

ჰ. ს-ს თეორიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიმართულებაა ჰ. ს-ში წრფივ ოპერატორთა შესწავლა. სწორედ ამ საკითხებთანაა დაკავშირებული ჰ. ს-თა თეორიის მრავალრიცხოვანი გამოყენებანი დიფერენციალურ და ინტეგრალურ განტოლებათა თეორიაში, ალბათობის თეორიაში, კვანტურ მექანიკაში და სხვ.

ლიტ.: Люстерник Л. А., Соболев В. И., Элементы функционального анализа, 2 изд., М., 1965.

ჰილდებრანდი (Hildebrand) ადოლფ ფონ (6. X. 1847, მარბურგი, ჰესენი, — 18 I. 1921, მიუნხენი), გერმანელი მოქანდაკე და ხელოვნების თეორეტიკოსი. სწავლობდა ნიურნბერგის სამხატვრო სკოლაში (1864—66) და მიუნხენში (1866—67). 1867-იდან ხანგამოშვებით ცხოვრობდა იტალიასა და გერმანიაში. მისი შემოქმედება, რ-ისთვისაც დამახასიათებელია რამდენადმე ცივი სახეები, პლასტიკური სიცხადე და ფორმათა კომპაქტურობა, სტატიკურობა, ლაკონიზმი და კომპოზიციის მწყობრი არქიტექტონიკა („ადამი", 1878, სახვითი ხელოვნ. მუზეუმი, ლაიფციგი; „ჭაბუკი", 1884, ეროვნ. გალერეა, ბერლინი, თიხის შადრევანი) განაპირობა ჰ. ფონ მარესსა და კ. ფიდლერთან ურთიერთობის შედეგად ჩამოყალიბებულმა მისმა თეორ. შეხედულებებმა (იხ. ნეოიდეალიზმი, ნეოკლასიციზმი). ჰ-ის იდეალ. კონცეფციები განვითარდა XIX ს. დასასრ. და XX ს. დასაწყ. გერმ. ხელოვნებათმცოდნეების შრომებში (ჰ. ველფლინი, ა. რიგლი).

„ჰილდებრანდის სიმღერა" („Das Hildebrandslied"), ძვ. გერმანული საგმირო ეპოსი. ჩვენამდე მოაღწია ფრაგმენტების სახით. დაწერილია ალიტერაციული ლექსით IX ს. დამდეგს. ფულდის მონასტერში ორ ბერს მიუწერია ერთ-ერთი თეოლ. თხზულების ხელნაწერის პირველ და ბოლო გვერდებზე. შედგება 68 ტაეპისაგან. ნაწარმოებში აღწერილია მამისა და შვილის ბრძოლა.

ჰილდებრანდტი (Hildebrandt) იოჰან ლუკას ფონ (14. XI. 1668, გენუა, — 16. XI. 1745, ვენა), ავსტრიელი არქიტექტორი, ავსტრიული ბაროკოს თვალსაჩინო წარმომადგენელი. სწავლობდა რომში. 1701-იდან პრინც ევგენი სავოიელის სასახლის კარის ინჟინერი. ჰ-ის ნაგებობებში (სასახლეები დაუნ-კინსკი, 1713—16, ქვედა 1714—16 და ზედა, 1721—22 ბელვედერი, ვენაში, და სხვ.) ფასადების დანაწევრება და მდიდრული ორნამენტი შერწყმულია დეკორატიული მკაცრ სიმეტრიასთან.

ჰილდესჰაიმი (Hildesheim), ქალაქი გფრ-ში, ქვემო საქსონიის მხარეში. 102 ათ. მცხ. (1983). სატრანსპ. კვანძი. ნავმისადგომი შუა გერმ. არხის განშტოებაზე. ფერადი მეტალურგია, მანქანათმშენებლობა.

1945 დანგრევამდე ქალაქის სახეს ქმნიდა შუა საუკ. ხუროთმოძღვრების ძეგლები და XV—XVIII სს. ფახვერკული (ხეკავური) შენობები. რომანული ტაძარი (IX—XI სს., ნაწილობრივ აღდგენილია თანამედროვე არქიტ. ფორმებით), ეკლესიები: სენტ-მიხაელსკირხე (XI—XIII სს.; ბრინჯაოს კარი, XI ს.) და გოდეჰარდკირხე (1133—72), ყასაბთა გილდიის სახლი (1529).

ჰილდესჰაიმის განძი, ძვ. წ. I ს. — ახ. წ. I ს. ნივთების განძი, რ-იც აღმოჩენილია 1868 ქ. ჰილდესჰაიმთან გერმანიაში. შედგება 69 ვერცხლის ჭურჭლის და სხვა ნივთებს (ლანგრები, ფიალები, თასები, ჯამები, სასმისები, ჩამჩები, სამზარეულო ჭურჭელი და სხვ.). ზოგ მათგანზე რელიეფური გამოსახულებებია. ჰ. გ-ში შედის იტალიკური, ალექსანდრიული და ნაწილობრივ კელტური ნაწარმი. განძს დიდი მნიშვნელობა აქვს რომის იმპერიის ხელოსნობისა და ხელოვნ. შესწავლისათვის, აგრეთვე გვიჩვენებს ძვ. გერმ. საზ-ბის მმართველი წრის სიმდიდრის დონეს.

ჰილდრეთი (Hildreth) რიჩარდ (22. VI. 1807, დირფილდი, მასაჩუსეტსი, — 11 VII. 1865, ფლორენცია), ამერიკელი მწერალი, ფილოსოფოსი და ისტორიკოსი. მისი ნაშრომებიდან აღსანიშნავია „მორალის თეორია" (1844), „პოლიტიკის თეორია" (1853), „ამერიკის შეერთებული შტატების ისტორია" (ტ. 1—6, 1849—56), ტრაქტატი „დესპოტიზმი ამერიკაში" (1840) და სხვ. რედაქტორობდა აბოლიციონისტურ გამოცემებს, აქტიურად იბრძოდა მონობის წინააღმდეგ. მისი რომანის „მონა ანუ არჩი მურის მოგონებანი" (ანონიმურად გამოქვეყნდა 1837) მონობის წინააღმდეგ მიმართული პირველი წიგნი იყო აშშ-ში; 1852 რომანი ხელმეორედ გამოსცეს დამატებითი მე-2 ნაწილითურთ — „თეთრი მონა ანუ ლტოლვილის მოგონებანი".

ჰილეა (ბერძნ. hylē — ტყე), ტენიანი ტროპიკული ტყე სამხრ. ამერიკაში, უმთავრესად მდ. ამაზონის აუზში. არსებობს ჰ-ს 2 ტიპი: იგაპო ანუ ვარზეა, რ-იც გვხვდება უფრო დაბლობ ადგილებში და პერიოდულად მდინარის წყლით იფარება, და ტერა ფირმე, რ-იც შედარებით მაღალ ადგილებზეა გავრცელებული და წყლით არ იფარება; ეს უკანასკნელი უფრო მდიდარია სახეობებით (განსაკუთრებით ენდემური). მისთვის ტიპურია ეპიფიტები, აგრეთვე კაქტუსები. ჰ-ში ბევრია ლიანები, გვხვდება მირმეკოფილური მცენარეები, აქ იზრდება კაკაო, ჰევეა, აქვე იღებენ კოპაის ბალზამს და სხვ. ჰ-ს ტიპის ტყე გავრცელებულია აგრეთვე ცენტრ. აფრიკასა (ძირითადად მდ. კონგოს აუზში) და სამხრ.-აღმ. აზიაში.

ჰილერი (Hillery) პატრიკ ჯონ (დ. 1923), ირლანდიის პრეზიდენტი 1976 დეკ-იდან. დაამთავრა დუბლინის უნ-ტის სამედ. ფაკ-ტი. 50-იანი წწ. ბოლომდე ექიმად მუშაობდა, 1951—72 პარლამენტის წევრი ფიანა ფოილის პარტიიდან. 1959—65 განათლების, 1965—66 მრეწვ. და ვაჭრობის, 1966—69 შრომის, 1969—72 საგარეო საქმეთა მინისტრი. 1973 იანვ.—ევრ. ეკონომიკური გაერთიანების თავ-რის მოადგილე.

ჰილესტრემი (Hilleström) პერ (18. XI. 1732, ვაქსჰ., — 18. VIII 1816, სტოკჰოლმი), შვედი ფერმწერი. თავდაპირველად სწავლობდა სტოკჰოლმში, 1757—58 ცხოვრობდა პარიზში, სადაც გაეცნო გობელენის წარმოებას, დადიოდა ფ. ბუშეს სახელოსნოში. 1758-იდან მუშაობდა სტოკჰოლმში. 1810-იდან სტოკჰოლმის სამხატვრო აკად. დირექტორი. განიცადა ჟ. ბ. გრეზისა და ჟ. ბ. შარდენის გავლენა. ჰ. იყო XVIII ს. განმანათლებლური რეალიზმის უდიდესი წარმომადგენელი შვედურ ფერწერაში. შექმნა შვედი ბურჟუაზიის ყოველდღიური ცხოვრების ამსახველი სცენები, რომანტიკულად ასახა შრომის პროცესი მადაროებსა და სამჭედლოებში. ხატავდა პორტრეტებს, ნატურმორტებს, ხალხ. ყოფის სცენებს.

ჰილვერსუმი (Hilversum), ქალაქი ნიდერლანდში, ჩრდ. ჰოლანდიის პროვინციაში. 88 ათ. მცხ. (1984). ელექტროტექ. მანქანათმშ., ფაიანსკერამიკული მრეწველობა. ქვეყნის რადიომაუწყებლობისა და ტელევიზიის ცენტრი.

ჰ.-ს ვერცხლის განძი.

ჰილი (Hill) არჩიბალდ ვივიენ (26. IX. 1886, ბრისტოლი, ინგლისი,—1977), ინგლისელი ფიზიოლოგი, ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1918, 1935—45 — მდივანი). დაამთავრა კემბრიჯის უნ-ტი (1907). 1920—23 მანჩესტერის უნ-ტის ფიზიოლ. პროფესორი, 1923—25 ლონდონის უნ-ტის კოლეჯის ფიზიოლ. პროფესორი. მისი ძირითადი შრომები ეხება კუნთის მოქმედების თერმოდინამიკას და კუნთის შეკუმშვის მექანიზმს. სრულყო კუნთებში ტემპ-რის გაზომვის თერმოელექტრული ხერხი და შექმნა მთელი რიგი ზუსტი ხელსაწყო კუნთებსა და ნერვებში სითბოს წარმოშობის შესასწავლად; შემოიტანა ცნებები „ჟანგბადის ვალი" და „მდგრადი მდგომარეობა" კუნთში ჟანგბადის მოხმარებასა და დაშლის პროდუქტების მოცილებას შორის კავშირის დასახასიათებლად. მიენიჭა ნობელის პრემია (1922, ო. მაიერჰოფთან ერთად). *ვ. ძიძია.*

ჰილი (Hill) ჯორჯ უილიამ (3 III. 1838, ნიუ-იორკი, — 16. IV 1914, უესტ-ნაიაკი, ნიუ-იორკის შტ.), ამერიკელი ასტრონომი. იკვლევდა ციური მექანიკის საკითხებს — პლანეტებისა და ასტეროიდების მოძრაობას; განავითარა მთვარის, იუპიტერისა და სატურნის მოძრაობის თეორია, რ-საც იყენებენ ასტრონ. წელიწდეულთა შედგენისას.

ჰილმენდი, მდინარე ავღანეთში, მიედინება ირანის მთიანეთში. სიგრძე 1150 კმ, აუზის ფართ. დაახლ. 500 ათ. კმ². სათავე აქვს ბაბას ქედზე, ერთვის ჰამუნის ტბას ირანის ტერიტორიაზე, შესართავთან ქმნის დელტას. მთავარი შენაკადია არღანდაბი. უმთავრესად საზრდოობს თოვლის წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულსა და ზაფხულში. წლის საშ. ხარჯი 400—600 მ³/წმ, მაქს. — 18 ათ. მ³/წმ-ზე მეტი, მინ. — 50—60 მ³/წმ. იყენებენ სარწყავად. ჰ-ის დელტა მჭიდროდ არის დასახლებული. ჰ-ის ტოტებზე აგებულია რამდენიმე კაშხალი.

ჰილო (Hilo), ქალაქი ჰავაის კ-ძულზე (ჰავაის შტატი, აშშ), კ. ჰავაის სამეურნეო ცენტრი და მთავარი ნავსადგური. 38 ათ მცხ. (1980). შაქრის, საკონსერვო ქ-ნები. შინასამრეწვ. გააქვთ შაქარი, ანანასი

და სხვა ტროპ. ხილი. ტურიზმის ცენტრი (ეროვნ. პარკი, სადაც არის ვულკანები: მაუნა-კეა, მაუნა-ლოა, კილაუეა).

ჰილოტები (ბერძნ. Heilōtai), ძვ. სპარტის (საბერძნეთი) მკვიდრი მწარმოებელი მოსახლეობა, რ-იც დორიელებმა დაიპყრეს. თესალიელი პენესტებისა და კრეტის კლაროტების მსგავსად ჰ. მიმაგრებული იყვნენ მიწის ნაკვეთებზე, რ-ებსაც სპარტიატები — სპარტის მოქალაქეები ფლობდნენ. მონებისაგან განსხვავებით, ჰ-ს ჰქონდათ საწარმოო საშუალებები, საკუთარი მეურნეობა, არ შეიძლებოდა მათი გაყიდვა, მოკვლა. მიწის მფლობელებს უხდიდნენ სახელმწიფოს მიერ დადგენილ ნატურალურ ღალას — აპოფორას, რ-იც ჩვეულებრივ, მოსავლის ნახევარს შეადგენდა. ჰ. სპარტიატებზე ორჯერ მეტი იყვნენ, მაგრამ უფლებები არ ჰქონდათ, ხშირად აწყობდნენ აჯანყებებს (იხ. მესენიელთა ომები). სპარტიატები ჰ-ის წინააღმდეგ იყენებდნენ კრიპტიებს.

ჰილოზოიზმი (ბერძნ. hylē, აქ — ნივთიერება, მატერია და zōē — სიცოცხლე), ფილოსოფიური მოძღვრება, რ-ის თანახმად, მთელი სამყარო არის ცოცხალი, გასულიერებული. ტერმ. „ჰ." შემოიღო ინგლ. ფილოს. რ. კადუორთმა XVII ს-ში. ჰ-ს უპირისპირდება მექანიციზმი. ჰ-ის საწყისი ფორმაა ანიმიზმი. მისი თავისებური სახეა პანფსიქიზმი. ჰ-ის წარმომადგენლები არიან ძვ. ბერძენი ნატურფილოსოფოსები (თალესი, ანაქსიმანდრე, ანაქსიმენე, ჰერაკლიტე, ემპედოკლე), სტოიკოსები. რენესანსის ეპოქაში იგი აღადგინეს იტალ. ნატურფილოსოფოსებმა (ბ. ტელეზიო, ჯ. ბრუნო). ჰ-ის ელემენტებს შეიცავს XVIII ს. ფრანგი მატერიალისტების — დ. დიდროს, ჟ. ბ. რობინეს შეხედულებები. დიალექტ. მატერიალიზმის თანახმად, სიცოცხლე არ ახასიათებს მთელ ბუნებას, იგი მხოლოდ მისი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე წარმოიშობა. *ქ. ერქომაიშვილი.*

ჰილფერდინგი (Hilferding) რუდოლფ (10. VIII. 1877, ვენა, — 10. II. 1941, პარიზი), ავსტრიისა და გერმანიის სოციალ-დემოკრატიისა და II ინტერნაციონალის ერთ-ერთი ლიდერი. ჰ. 1923 და 1928—29 იყო ვაიმარის რესპ. ბურჟ. მთავრობაში ფინანსთა მინისტრად. 1933-იდან იმყოფებოდა ემიგრაციაში საფრანგეთში. 1941 ვიშის მთავრობამ ჰ. ფაშისტებს გადასცა. გარდაიცვალა საპყრობილეში. ჰ. თავდაპირველად მარქსისტი იყო, შემდეგ კი — რევიზიონისტი. თავის მთავარ შრომაში „ფინანსური კაპიტალი" (1910) შეეცადა აეხსნა ახ. მოვლენები XX ს. დასაწყ. კაპიტალიზმის ეკონომიკაში. მასში მოცემულია იმპერიალიზმის მეცნ. ანალიზი, მაგრამ არის სერიოზული თეორ. შეცდომებიც. მაგ., ჰ. იზიარებდა გაცვლითი კონცეფციის ანტიმარქსისტულ თეორიას, რ-ის მიხედვით, ეკონომიკაში განმსაზღვრელია გაცვლა და არა წარმოება. მანვე წამოაყენა „ორგანიზებული კაპიტალიზმის" თეორია (იხ. რეგულირებადი კაპიტალიზმის თეორია). ვ. ი. ლენინმა მკაცრად გააკრიტიკა ჰ-ის ოპორტუნისტული შეხედულებანი.

თხზ.: Бём-Баверк как критик Маркса, М., [1920]; Финансовый капитал, М., 1959.

ლიტ.: ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., იმპერიალიზმი როგორც კაპიტალიზმის უმაღლესი სტადია, თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 22; მ ი ს ი ვ ე, რვეულები იმპერიალიზმის შესახებ, იქვე, ტ. 39. *ა. ხოლაგაძე.*

ჰიმალაი (სანსკრ. ჰიმალაია < ჰიმა — თოვლი და ალაია — საცხოვრებელი), მსოფლიოს უმაღლესი მთათა სისტემა ინდოეთის, ჩინეთის, ნეპალისა და პაკისტანის ტერიტორიებზე, ტიბეტის მთიანეთსა და ინდო-განგის ვაკეს შორის. სიგრძე 2400 კმ-ზე მეტი, სიგანე 180-იდან 350 კმ-მდე, ფართ. დაახლ. 650 ათ. კმ². საშ. სიმაღლე დაახლ. 6000 მ. 11 მწვერვალის სიმაღლე 8000 მ აღემატება. ჰ-ზე აღმართულია დედამიწის უმაღლესი მწვ. ჯომოლუნგმა (8848 მ). ჰ. არის დიდი ოროგრაფიული, კლიმატური და ფლორისტიკული ზღუდე ცენტრ. აზიის უდაბნოებსა და სამხრ. აზიის ტროპ. ლანდშაფტებს შორის.

ჰ. ინდო-განგის ვაკიდან 3 უზარმაზარ ციცაბო საფეხურებად მაღლდება, რ-ებიც ერთმანეთისაგან გამოყოფილია რღვევის ხაზებითა და მთათაშორისი ტექტონ. ქვაბულებით. I საფეხურს ქმნის ხეობებით ძლიერ დანაწევრებული ჰ-ს სამხრ. მთისწინეთი — ს ი ვ ა ლ ი კ ი ს ქ ე დ ი (სიგანე დას-ით 120 კმ, აღმ-ით — 5—10 კმ, საშ. სიმაღლე 900—1200 მ). II საფეხურია მ ც ი რ ე (დ ა ბ ა ლ ი) ჰ. — ცალკეული მთის მასივებისა და ქედების სისტემა (საშ. სიმაღლე 3000—4000 მ, ცალკეული მწვერვალები 6000 მ აღწევს). მთები ძლიერ დანაწევრებულია, სამხრ. კალთები ციცაბოა, ჩრდ.— დამრეცი. აქ არის პირ-პანჯალის, დჰაოლადჰარის, მაჰაბჰარატის ქედები (სიმაღლე 5000 მ-მდე). III საფეხურია დ ი დ ი (მ ა ღ ა ლ ი) ჰ. ანუ ჰ-ს მ თ ა ვ ა რ ი ქ ე დ ი. იგი ჩრდ.-დას-ით ნანგაპარბატის მასივიდან (8126 მ) იწყება (სიგანე 300 კმ-ზე მეტი). სატლეჯის ხეობიდან სამხრ.-აღმ-ით აღმართულია მუდმივი თოვლითა და მყინვარებით დაფარული ჰ-ს უმაღლესი მთის მასივები და მწვერვალები. მდ. ტისტის აღმ-ით დიდი ჰ. მნიშვნელოვნად დაბლდება.

ჰ-ს გეოლ. სტრუქტურაში სამხრ-იდან ჩრდ-ით გამოიყოფა რამდენიმე ურთიერთპარალელური ტექტონ. ზონა. სამხრ. მთისწინის გასწვრივ გადაჭიმულია ჰიმალაისწინა (ინდო-განგის) მთისპირა როფი. იგი ამოვსებულია კაინოზოური ასაკის მოლასური ტიპის ტერიგენული ნალექებით (სისქე 10 კმ) და მთავარი სასაზღვრო რღვევის ხაზით გამოყოფილია მცირე და დიდი ჰ-ს კამბრიულისწინა მეტამორფული ქანების განვითარების ზონისაგან. აქ შეიმჩნევა შრეების გადაფარვა ჩრდ-იდან სამხრ-ით, ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, მოსალოდნელია აგრეთვე დიდი მასშტაბის შეცოცებებისა და შარიაჟული სტრუქტურების არსებობა. დიდი ჰ-ს კამბრიულისწინა ქანების კომპლექსი გარღვეულია მიკროკლინიანი გრანიტებით და გუმბათისებრ არის მაღლა აზიდული. ჩრდ. კიდეზე მდებარეობს ტიბეტის ზონა, რ-შიც გაერთიანებულია ჰ-ს ჩრდ. კალთა, ქაშმირის ქვაბულის ნაწილი, ინდისა და ბრაჰმაპუტრის ხეობები, აგებული კამბრიულისწინა, პალეოზოური, მეზოზოური და პალეოგენური სუსტად მეტამორფიზებული დანალექი ქანებით. იგი წინა ზონისაგან გამოყოფილია სიღრმული რღვევებით და სტრუქტურულად დიდ სინკლინორიუმს წარმოადგენს. საბჭ. მკვლევარების აზრით, ჰ. წარმოიქმნა ალპ. გეოსინკლინურ სარტყელში ალპური დანაოჭების შედეგად. ჰ-ში არის: სპილენძის, ოქროს, ქრომიტების, ნავთობისა და სხვ. საბადოები.

ჰ. მკვეთრი ბუნებრივი ზღუდეა ინდოსტანის ეკვატორული მუსონების კლიმ. ოლქსა და ცენტრ. აზიის კონტინენტურ ოლქს შორის. ჰ-ს დას. სექტორის ჰავას ახასიათებს ჰაერის ტემპ-რის მკვეთრი რყევა და ძლიერი ქარები. ზამთარი ცივია. იანვ. საშ. ტემპ-რაა —10, —18° C. ზაფხული თბილი და მშრალი იცის. ივლ. საშ. ტემპ-რაა დაახლ. 18°C. მუსონის გავლენა უმნიშვნელოა და ვლინდება მხოლოდ ტენიანობისა და ღრუბლიანობის რამდენადმე გაზრდით ივლ.-აგვ-ში. ნალექები (დაახლ. 1000 მმ წელიწადში) მოაქვს ციკლონებს, თანაც ხეობებსა და ქვაბულებში 3—4-ჯერ ნაკლები მოდის, ვიდრე მთის კალთებზე. მთავარ უღელტეხილებზე თოვლი დნება მაისის ბოლოს. ჰ-ს აღმ. სექტორის ჰავა უფრო ცხელია და მკაფიოდაა გამოხატული ტენიანობის მუსონური რეჟიმი (ნალექების წლიური რაოდენობის 86—96% მაისიდან ოქტ-მდე მოდის). 1500 მ სიმაღლეზე ზაფხულობით ჰაერის ტემპ-რა მთის კალთებზე 35°C-მდე აღწევს, ხეობებში 45°C-მდე. სამხრ. კალთებზე 3000—4000 მ სიმაღლეზე ნალექები 2500-იდან 5500 მმ-მდეა წელიწადში. 1800 მ სიმაღლეზე იანვ. საშ. ტემპ-რაა 4°C, 3000 მ-ზე მაღლა ტემპ-რა ყველგან უარყოფითია. ჰ-ს ჩრდ. კალთებზე მთის უდაბნოს ცივი ჰავაა. ტემპ-რის დღეღამური ამპლიტუდა 45°C-მდე აღწევს, ნალექები დაახლ. 100 მმ წელიწადში. ზაფხულობით 5000—6000 მ სიმაღლეზე დადებითი ტემპ-რა მხოლოდ დღისითაა.

ჰ-ში მდ-ები საზრდოობენ თოვლის, მყინვარებისა და წვიმის წყლებით. ხეობები ვიწრო და ღრმაა, ბევრია ჭორომი და ჩანჩქერი. ტბების უმრავლესობა ტექტონ. და ძველმყინვარული წარმოშობისაა.

ჰ-ს თანამედროვე გამყინვარების საერთო ფართ. 33 ათ. კმ²-ზე მეტია. დიდი მყინვარები ეშვება ჯომოლუნგმისა და კანჩენჯანგის მასივებიდან. მყინვარებიდან აღსანიშნავია განგოტრი (სიგრძე 32 კმ) კუმაონის ჰ-ზე, დურუნგ-დრუნგი (24 კმ) პენჯაბის ჰ-ზე და სხვ. ქაშმირში მყინვარები 2500 მ სიმაღლემდე ეშვება, ცენტრ. ჰ-ში — 4000 მ-მდე. გამყინვარება უფრო ძლიერია დას. ჰ-ში. აქ თოვლის მიჯნა სამხრ. კალთებზე 5000 მ სიმაღლეზე გადის, ჩრდ. კალთებზე — 5700—5900 მ-მდე. მყინვართა უმრავლესობა ჰიმალაის ტიპისაა, გვხვდება თურქესტანის ტიპის მყინვარებიც.

ჰ-ს სამხრ. კალთების ძირზე აღმ-იდან მდ. ჯამნის ხეობამდე გადაჭიმულია დაჭაობებული ჯუნგლები. ხარობს საპნის ხე, მიმოზები, მარადმწვანე პალმა, ბამბუკი, ლიანები და სხვ. 1200—1500 მ-ზე მაღლა მარადმწვანე ფართოფოთლოვანი ტყეებია (მუხა, მაგნოლიის მრავალი სახეობა). 2200 მ-ზე მაღლა იწყება ფოთოლმცვივანი (მურყანი, თხილი, არყი, ნეკერჩხალი) და წიწვოვანი (ჰიმალაის კედარი, ციხეური ფიჭვი, ვერცხლისფერი ნაძვი) ტყეების სარტყელი. 2700—3600 მ-ზე წიწვოვანი ტყეა, უფრო ზემოთ, სუბალპ. სარტყელში — დეკიან-როდოდენდრონიანი ალპ. მდელოების ზედა საზღვარი გადის დაახლ. 5000 მ სიმაღლეზე.

დას. ჰ-ს ლანდშაფტები უფრო ქსეროფიტულია. მთის კალთების ქვედა ნაწილი შემოსილია მშრალი ქსეროფიტული ტყითა და ბუჩქნარით, რ-საც ზემოთ ცვლის მუსონური ფოთოლმცვივანი ტყეები. 1200—1500 მ-ის ზემოთ ხარობს ხმელთაშუაზღვის სუბტროპ. სახეობები (მარადმწვანე მუხა, ოქროსფოთლიანი ზეთისხილი), წიწვოვანებიდან — ჰიმალაის კედარი, გრძელწიწვა ფიჭვი, მაკედონური ცისფერი ფიჭვი და სხვა. ტყის სარტყელში ჭარბობს წიწვოვნები, ტყის მეჩხერი ბალახი. ალპ. სარტყელში — მთამდელოს ნაირბალახი. მთის კალთების ქვედა ნაწილის ტყეებში ბინადრობს სპილო, მარტორქა, კამეჩი, გარეული ღორი, ანტილოპა, მტაცებლებიდან — ვეფხვი და ჯიქი. ბევრია მაიმუნი, უმთავრესად მაკაკი. ფრინველებიდან — თუთიყუში, ფარშავანგი, ხოხობი და სხვ.

ჰ-ს ჩრდ. კალთებზე ჭარბობს მთის უდაბნოს ლანდშაფტები. მცენარეულობა უმთავრესად ხეობებში გვხვდება. ცხოველებიდან აღსანიშნავია ჰიმალაის დათვი, გარეული თხა, გარეული ცხვარი, იაკი; ბევრია მღრღნელი.

ჰ-ს მთის კალთებზე გაშენებულია ჩაისა და ციტრუსების პლანტაციები. უფრო დაბალ ადგილებში მოჰყავთ ბრინჯი. ჩრდ. კალთებზე — ქერი.

ჰიმალაიური ენები, ახალ ინდურ ენათა ჯგუფი. გავრცელებულია ინდოეთის

ჩრდ.-დას.-ით (ჰიმალაის კალთებსა და მის მიმდებარე რ-ნებში) ჰ. ხ-ში გაბატონებულია 2 ჯგუფი: ავსტროაზიური ენები (ნეპალის აღმოსავ. და ინდ. მეზობელ რ-ნებში) — რაი ანუ ქიმდარი, ლიმბუ, დჰიმალი, თამი და სხვ., და დასავლური ენები (უტარ-პრადეშისა და ჰიმაჩალ-პრადეშის ჩრდ. რ-ნები) — მანჩატი ანუ პატნი, ლაჰული, ბუნანი, კანაური და სხვ.

ჰ. ხ-ში შედის აგრეთვე ცენტრ. და აღმ. ნეპალის, სიკიმისა და ბჰუტანის რ-ნებში გავრცელებული ენები: ნევარი, გურუნგი, მაგარი, სუნვარი, შერპა, ააში, მანჯპი და ტოტო.

ჰ. ხ. აგრეთვე გამოყოფ ტიბეტურს. ლინგვისტურად ახლოსაა მუნდა ენებთან.

ლიტ.: Зограф Г. А., Языки Индии, Пакистана, Цейлона и Непала, М., 1960. ზ. ალექსიძე

ჰიმაჩალ-პრადეში, შტატი ჩრდ. ინდოეთში. ფართ. 55,6 ათ. კმ² მოსახლ. 4,2 მლნ კაცი (1982). ადმ. ც. — ქ. სიმლა. ტერიტ. უმეტესი ნაწილი მთიანია (მაქს. სიმაღლე 6—7 ათ. მ). მთავარი მდ-ებია სატლეჯი, ბიასი, რავი, ჩინაბი, არის წიწვოვანი და ფართოფოთლოვანი ტყეები. მოსახლ. მთავარი საქმიანობაა სოფ. მეურნეობა. მდ-ის ხეობებში მოჰყავთ ხორბალი, სიმინდი, ქერი, ბრინჯი, კარტოფილი. განვითარებულია მებაღეობა (ვაშლი, ატამი, გარგარი, კაკალი, ბროწეული). სამკურნ. მცენარეების დამზადება. ქვამარილის მოპოვება, ხელოსნობა (ტყავის, შალის ნაწარმის, შალებისა და ქსოვილების წარმოება). ხე-ტყის დამზადება (შტატის ფართობის 1/3-ზე მეტი) კოლოფონის, სკიპიდრის, ცემენტის წარმოება. მთის კურორტი სიმლა.

ჰიმენიუმი (ბერძნ. hymēn — აპკი, თხელი კანი), სპორების წარმომშობი უჯრედების შრე ჩანთიანი (დისკომიცეტები) და ბაზიდიუმიანი სოკოების ნაყოფსხეულში ან მის ზედაპირზე. უჯრედები (ჩანთები ან ბაზიდიუმები) მორიგეობენ უნაყოფო ძაფებთან — პარაფიზებთან. ქუდიანი სოკოების ჰ. განლაგებულია ქუდის ქვედა მხარეს.

ჰიმენოლეპიდოზი, ადამიანის, ძუძუმწოვარი ცხოველებისა და ზოგიერთი ფრინველის ინვაზიური დაავადება; იწვევს ქონდარა ლენტურა (Hymenolepis nana). ინვაზიის წყაროა დაავადებული ადამიანი, რ-საც შეუძლია დაავადოს მასთან კონტაქტში მყოფი და აგრეთვე თავისი თავიც ხელმეორედ გაჭუჭყიანებული ხელებით ან საგნებით. ადამიანის ორგანიზმში მოხვედრილი პარაზიტის კვერცხი კუჭიდან ნაწლავებში გადადის. გამოჩეკილი ჩანასახი აქტიურად შეიჭრება წვრილი ნაწლავის ხაოებში და მაგრდება ნაწლავის კედელზე 15—20 დღის შემდეგ იგი ზრდასრულ პარაზიტად იქცევა. დაავადება ძირითადად გავრცელებულია 3—12 წლის ბავშვებში. ზოგჯერ ჰ. უსიმპტომოდ მიმდინარეობს, უფრო ხშირად აღინიშნება გულისრევა, ზოგჯერ პირღებინება, გაძლიერებული ნერწყვდენა, უმადობა, ყრუ ხასიათის ტკივილები წვრილი ნაწლავების მიდამოში, შრომისუნარიანობის დაქვეითება, ფაღარათი, თავის ტკივილი, თავბრუ, აგზნებულობა, ზოგჯერ ეპილეფსიის მსგავსი გულყრა. ყველაზე მძიმედ უფრო მეტად გამოხატულია ბავშვებში, ვიდრე მოზრდილებში. დიაგნოზი ისმება დაავადებულის განავალში პარაზიტის კვერცხის აღმოჩენის შემდეგ. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა. სადღეისოდ ყველაზე ეფექტურია ფენასალით (იომეზანი) ციკლური მკურნალობა; კურსი მეორდება 5-, 6- და 7-დღიანი ციკლებით (5—7-დღიანი შესვენებით). პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ა: პირადი ჰიგიენის დაცვა; ბავშვის სწორად კვება, ვიტამინები, რკინის პრეპარატები და სხვ. ი. თოფურია.

ფ რ ი ნ ვ ე ლ თ ა ჰ. ფრინველთა გავრცელებული. უმთავრესად ავადდება იხვი და ბატი, იშვიათად ქათამი. ფრინველი ავადდება ცესტოდების შუალედური და რეზერვუარული მასპინძლის (კიკლოპი, ბამარიდი, ტუბიფექსი და სხვ.) ჭამის შედეგად. ცესტოდები აზიანებენ ნაწლავის ლორწოვანს, არღვევენ მის მოტორულ და სეკრეტორულ ფუნქციას, იწვევენ გამოფიტვას. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: კამალა, ბითინოლი, ფილიქსანი, ფენასალი. პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ა: მოზარდეული და მოზრდილი ფრინველის ცალ-ცალკე შენახვა, ი. სადეზინსექციო?

ჰიმენომიცეტები, ბაზიდიუმიანი სოკოების ჯგუფი. მათი ნაყოფსხეულისათვის დამახასიათებელია ჰიმენიუმი, რ-იც შედგება სპორაწარმომშობი ბაზიდიუმებისა და სტერილური წარმონაქმნებისაგან — ცისტიდებისაგან. ჰიმენიუმი ჩვეულებრივ მოთავსებულია ნაყოფსხეულის ზედაპირზე ღიად ან სპორების მომწიფებამდე დაფარულია აპკით ან ბოჭკოვანი საბურველით. ჰ-ს განეკუთვნება ტელეფორასნაირნი, სანეხია, ზღარბა, აბედა და ქუდიანი სოკოები, რ-ებშიც გაერთიანებულია საჭმელი და შხამიანი სოკოების უმრავლესობა. ი. ნახუცრიშვილი.

ჰიმეჯი, ქალაქი და ნავსადგური იაპონიაში, კ. ჰონსიუზე, იაპ. შიდა ზღვის ნაპირზე, მდ. იჩის შესართავთან, ჰიოგოს პრეფექტურაში. 446 ათ. მცხ. (1982). ოსაკა—კობეს ინდუსტრ. რ-ნის სამრეწვ. ცენტრი. მანქანათმშ., საფეიქრო, ქიმ., რკინის დამამუშ., კვების, ნავთობგადამამუშ. მრეწველობა. ჰ-ს მახლობლად არის დიდი მეტალ. კომბინატი.

ჰიმიარიტების სამეფო (Himyar), ძვ. სახელმწიფო სამხრ. არაბეთში. შეიქმნა ძვ. წ. II ს-ში, ამავე პერიოდში ჰიმიარიტებმა დაიპყრეს სამხრ. არაბ. სანაპიროს საზღვაო სავაჭრო პუნქტები, დაიმორჩილეს აღმ. აფრიკის სანაპიროსა და საბის ტერიტ. დიდი ნაწილი, სადაც დააარსეს დედაქალაქი ზაფარი. ჰ. ს-ს მმართველების ტიტული იყო „მეფე საბისა და მოლოტბელი რაიდანისა" (სამეფო რეზიდენცია და ციხესიმაგრე) II ს ბოლოს საბის, აქსუმისა და ჰადრამაუტის გაერთიანებულმა ძალებმა დაამარცხეს ჰ. ს-ს ლაშქარი და იგი საბას დაემორჩილა. ახ. წ. IV ს დასაწყისში ჰ. ს. კვლავ მომძლავრდა — მას ემორჩილებოდა თითქმის მთელი სამხრ. არაბეთი (იემენი). VI ს დასაწყისში ჰ. ს. დაიპყრეს ეთიოპებმა, 70-იან წლებში — სასანიანებმა. გ. გიორგაძე

ჰიმლერი (Himmler) ჰაინრიხ (7. X. 1900, მიუნხენი, — 23. V. 1945, ლიუნებურგი), ფაშისტური გერმანიის ერთ-ერთი მთავარი სამხედრო დამნაშავე. 1929-იდან სს-ის ხელმძღვანელი, 1933-იდან პოლიციის უფროსი მიუნხენში, ბავარიაში. შემდეგ მთელ გერმანიაში (1936-იდან გესტაპოს შეფი) 1943 იმპერიის შინაგან საქმეთა მინისტრი, 1944-იდან სარეზერვო არმიის სარდალი. ანტიფაშისტების წინააღმდეგ მიმართული მხეცური ტერორის, საკონცენტრაციო ბანაკების სისტემის და გერმ. მიერ ოკუპირებულ ტერიტორიაზე მშვიდობიანი მოსახლეობის მასობრივი მოსპობის ერთ-ერთი ორგანიზატორი. ფაშისტური გერმ. დამარცხების (1945) შემდეგ გაქცევა სცადა, მაგრამ დააპატიმრეს და თავი მოიკლა.

ჰიმნი (ბერძნ. hymnos), საზეიმო სიმღერა; ძვ. საბერძნეთში: ღმერთების, სახალხო გმირებისა და რომელიმე ისტ. მოვლენისადმი მიძღვნილი საზეიმო სიმღერა, საგალობელი — ღვთისმსახურებისა და, საერთოდ, საეკლესიო რიტუალის აუცილებელი ელემენტი. რელიგ. ჰ. ახასიათებს მორწმუნე ადამიანის გრძნობებს (მაგ., X ს. ქართ. ჰიმნოგრაფთა — მიქაელ მოდრეკილის, იოანე მინჩხის, იოანე მტბევარისა და სხვათა საგალობლები).

არსებობს რევოლუციური ჰ. („მარსელიეზა"), პარტიული ჰ. („ინტერნაციონალი"), სახელმწიფო ჰ. ამჟამად ჰ-ის შესრულება უკავშირდება დღესასწაულებს, დემონსტრაციებს, ოფიც. ცერემონიებს, სამხ. პარადებს.

ჰ. ლირ. ჟანრია და გამოხატავს პოეტის, ხალხის მძლავრ საზეიმო განწყობილებას (გ. ტაბიძის „ჩემო ძლიერო ჩემო მიწავ", ა. მირცხულავას „ჰიმნი სამშობლოს"). რ. ბარამიძე.

ჰიმნოგრაფია (ბერძნ. hymnos — ჰიმნი, და graphō), სასულიერო პოეზიის დარგი, რ-იც მოიცავს სარიტუალო და ღვთისმსახურებაში გამოსაყენებელ საგალობლებს, ჰიმნებს (იხ. ჰიმნი). ჰ-ის უძველესი ნიმუშები გვხვდება ეგვიპტეში, მესოპოტამიაში, ძვ. საბერძნეთში. თავდაპირველად საქრისტიანო ღვთისმსახურებაში სჭარბობდა ფსალმუნური (იხ. ფსალმუნი) მასალა. V—VI სს-იდან კი გაჩნდა ცალკეული ჰიმნოგრაფების მიერ შექმნილი საგალობლები (იხ. საგალობელი); მათ თანდათან შეზღუდეს ღვთისმსახურებაში ფსალმუნური ელემენტის გამოყენება. ჩამოყალიბდა ბერძნ. ჰ., რ-იც ეფუძნებოდა ტონურ სისტემას და, ამდენად, სრულიად განსხვავდებოდა მეტრულ სისტემაზე დაფუძნებული კლასიკური ბერძნ. პოეზიისაგან. მეტრული საზომით დაწერილია იოანე დამასკელის მხოლოდ სამი ჰიმნი. ქრისტეშობის, ნათლისღებისა და სულიწმიდის მოსვლის კანონები.

ქართ. ჰ-ს საფუძველი ჩაეყარა დაახლ. VII ს-იდან პალესტინის ქართ. კულტ. კერებში თავდაპირველად ჰიმნები ბერძნულიდან ითარგმნებოდა. თარგმნილმა ჰიმნოგრაფიულმა მასალამ თავი მოიყარა ამავე კერებში შექმნილ უძველეს ქართ. იადგარში. ქართ. ჰ-ის განვითარების შემდეგი ეტაპი ქმნის X ს. I ნ. დიდი იადგარი, რ-თაც განვითარების უმაღლეს საფეხურს მიქაელ მოდრეკილის უნიკალური ჰიმნოგრაფიული კრებული (978—988), რ-შიც თარგმნილ მასალასთან ერთად შემონახულია ქართ. ჰიმნოგრაფთა ორიგ. საგალობლები.

X ს. ბოლოს ათონის სალიტ. კერაში შეიქმნა ჰიმნოგრაფიული თარგმანების ახ. კრებულები, რაც ექვთიმე მთაწმინდელისა და, განსაკუთრებით, გიორგი მთაწმინდელის სახელებთანაა დაკავშირებული. საყურადღებოა, რომ აქ თარგმნა ექვთიმე მთაწმინდელმა თთუენის I რედაქცია (სვეტიც-ბერი); აქვე შეიქმნა გიორგი მთაწმინდელის რედაქციის მთელი წლის ჰიმნოგრაფიული კრებული — თთუენი, მასში შევიდა X ს. დიდი იადგარების ის მასალა, რ-იც ტიპოლოგიურად ან მთარგმნელობით პრინციპებს, და აგრეთვე ბერძნულიდან გიორგი მთაწმინდელის მიერ ახლად თარგმნილი საგალობლები.

ჰ-ში იღვაწეს: ეფრემ მცირემ, ნიკოლოზ I გულაბერისძემ, არსენ იყალთოელმა, იოანე პეტრიწმა, იოანე შავთელმა, არსენ ბულმაისისძემ. XIV—XVI სს-ში ქართული ჰ-ის განვითარება თითქმის მთლიანად შეწყდა XVII—XVIII სს-ში კი კვლავ აღორძინდა ამ ხანის მოღვაწეთა ჰიმნოგრაფიულ მემკვიდრეობაში იშლება ... ანტონ I კათალიკოსის, ს.-ს. ორბელიანის, გრიგოლ დადიანის, ბესარიონის, იესე ერისთავის და სხვ. ქართ. ჰიმნოგრაფთა შემოქმედების ლიტერატ. მნიშვნელობა და მხოლოდ ქართ. ... მოღვაწეობა იყო.

ლიტ.: გ ა წ ე რ ე ლ ი ა ა., ავტორები ჰიმნოგრაფიისა და ლიტ-ის საკითხებზე, „მაცნე", ენისა და ლიტ-ის სერია, 1983, № 3; ი მ ე დ ა შ ვ ი ლ ი გ., ქართ. კლასიკ. საგალობლის პოეტიკის საკითხები, „ლიტერატურული ძიებანი", 1959, № 12; 1961, № 13; ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა პ., თხზულებათა კრებული ხუთ ტომად, ტ. 2, თბ., 1960; კ ე კ ე ლ ი ძ ე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი ე., ძლისპირნი და ღმრთისმშობლისანი, თბ., 1971, უძველესი იადგარი, გამოსაცემად მო-

აშზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო ე. მეტრეველმა, ც. ქანქიევმა და ლ. ხევსურიანმა, თბ., 1980; ჭ ა ღ ა რ ა ი ა ბ., ძველი ქართული პოეზიის ისტორიიდან, XVII—XVIII სს., თბ., 1977; W e l l e s z E., A history of Byzantine music and hymnography, Oxf., 1971. ლ. ჯღამაია.

ჰინაიანა [სანსკრ., სიტყვასიტყვით — მცირე ეტლი ანდა მცირე (ვიწრო) გზა], ბუდიზმის ერთ-ერთი ძირითადი მიმართულება მაჰაიანასთან ერთად. შეიქმნა ჩვენი ერის დასაწყისში. ძირითადად დამკვიდრებული და გავრცელებულია სამხრ. ქვეყნებში (შრი-ლანკა, ლაოსი, ტაილანდი და სხვ.). ამიტომ სამხრ. ბუდიზმის სახელი მიიღო. ჰ-ს ძირითადი ტექსტებია „ტრიპიტაკა“, „აბჰიდჰარმაკოშა“, „ვისუდჰიმაგა“ და სხვ.

ჰინგანი, ქალაქი და ნავსადგური კორ. სდრ-ში, ჰამგიონ-ნამდოს პროვინციაში, იაპ. ზღვის აღმ. კორ. ყურის სანაპიროზე. დაახლ. 260 ათ. მცხ. ადმინისტრაციულად შედის ქ. ჰამჰინის შემადგენლობაში. ქიმ. სასუქებისა და საშენ მასალათა წარმოება, ფერადი მეტალურგია, კვების მრეწველობა. თევზჭერა.

ჰინდემითი (Hindemith) პაულ (16. XI. 1895, ჰანაუ, — 28. XII. 1963, მაინის ფრანკფურტი), გერმანელი კომპოზიტორი, მუსიკის თეორეტიკოსი, დირიჟორი, მევიოლინე და ალტისტი. 1927—37 — ბერლინის უმაღლესი სამუსიკო სკოლის პროფესორი. 1921—29 ცნობილი სიმებიანი კვარტეტის „ლ. ამარ—პ. ჰინდემითის“ წევრი, პ-მა დატოვა ფაშისტური გერმანია და ცხოვრობდა უცხოეთში. 20-იან წლებში ჰ. მუს. მოდერნიზმის ერთ-ერთი ლიდერად იქცა. საოპერო შემოქმედებაში მჭიდროდ დაუკავშირდა ექსპრესიონიზმს (ოპერა — „მკვლელი, ქალების იმედი“, ო. კოკოშკას მიხედვით, 1919 და სხვ.), გროტესკთან შეხამებულ ურბანიზმს („ახალი ამბები“, 1929). საკრავიერ მუსიკაში იყენებდა კონსტრუქტივისტურ პრინციპებს (ტიპიურია მისი კამერული ნაწარმოებების ლინეარული პოლიფონიური ტექნიკა). ჰ. სათავეში ჩაუდგა ნეოკლასიკურ მიმდინარეობას გერმ. მუსიკაში. იგი ილაშქრებდა ტონალური რღვევის ტენდენციების წინააღმდეგ. აღელვებდა მხატვრისა და საზ-ბის ურთიერთობის პრობლემები, რაც ასახა თავის ნაწარმოებებში — ოპერა „კარდილიაკი“ (ჰოფმანის მიხედვით, 1927), ოპერა და სიმფონია მატისზე „მატისი—მხატვარი“ (1934), ოპერა და სიმფონია „სამყაროს ჰარმონია“ (1957) და სხვ. ჰ-ს ეკუთვნის აგრეთვე ბალეტები „დემონი“ (1923), „მოჩვენება“ (1938), „ოთხი ტემპერამენტი“ (1940) და სხვ.; კონცერტები საკრავისა და ორკესტრისათვის, ხმისა და საკრავებისათვის, ორატორიები, თეატრისა და კინოს მუსიკა. აქვს თეორ. ხასიათის ნაშრომებიც. ბახის სახ. (გფრ, 1961) და სიბელიუსის სახ. (შვეიცარია, 1955) პრემიების ლაურეატი.

ჰინდენბურგი (Hindenburg, von Beneckendorff und von Hindenburg) პაულ ფონ (2. X. 1847, პოზნანი, — 2. VIII. 1934, ნოიდეკი), გერმანელი სამხედრო და სახელმწიფო მოღვაწე. გენ.-ფელდმარშალი (1914). ავსტრია-პრუსიისა (1866) და საფრ.-პრუსიის (1870—71) ომების მონაწილე. I მსოფლიო ომში (1914—1918) სარდლობდა გერმ. მე-8 არმიას, 1914 ნოემბრიდან — მთელი აღმ. ფრონტის ჯარებს. 1916 აგვისტოდან — გენშტაბის უფროსი, ფაქტობრივად მთავარსარდალი. გერმანიაში 1918 ნოემბ. რევ. დროს სასტიკად ჩაახშო მუშების რევ. გამოსვლები. 1925 ვაიმარის რესპ. პრეზიდენტად აირჩიეს. მხარს უჭერდა სამხ. მონარქისტულ და ფაშისტურ ორგანიზაციებს. ჰ. ხელს უწყობდა გერმ. სამხ. ძლიერების აღდგენას. 1932 მეორეჯერ ს.-დ. ლიდერების მხარდაჭერით ხელმეორედ აირჩიეს პრეზიდენტად. 1933 ხელისუფლება ფაშისტებს გადასცა და მთავრობის შექმნა ჰიტლერს დაავალა.

ლიტ.: Р о з а н о в Г. Л., Очерк новейшей истории Германии, М., 1959.

ჰინდი ენა, ინდოეთის სახელმწიფო ენა; განეკუთვნება ინდოევროპულ ენათა ოჯახის ახალ ინდურ ენათა ჯგუფს. გავრცელებულია ინდ. რესპ. უტარ-პრადეშის, მადჰია-პრადეშის, ჰარიანის შტატებსა და დელის მოკავშირე ტერიტორიაზე, აგრეთვე ნაწილობრივ ბიჰარისა და რაჯასტანის შტატებში. ჰ. ე-ზე ლაპარაკობს 183 მლნ-ზე მეტი კაცი (1971, შეფასება). არსებობს ლიტ. ჰ. ე. და მისი მონათესავე 2 დიალექტი: დას. ჰინდი (ქარი ბოლი, ბანგარუ, ჯატუ ან ჰარიანი, ბრაჯ ბჰაშა ან ანტარბედი, კანაუჯი, ბუნდელი ან ბუნდელხანდი) და აღმ. ჰინდი (ავადჰი, კოსალი ან ბაისვარი, ბაგჰელი, ბაგჰელკჰანდი ან რივაი, ჩჰატისგარჰი, ლარია ან ქალტაჰი). ლიტ. ჰ. ე-ში შედის აგრეთვე ბიჰარის, რაჯასტანისა და პაჰარის ჯგუფების დიალექტები. ჰ. ე. იყენებს დევანაგარის დამწერლობას.

ლიტ.: З о г р а ф Г. А., Индоарийские языки, წგნ.: Языки Азии и Африки, т. 1, М., 1976; К а т е н и н а Т. Е., Язык хинди, М., 1960. მ. მიდებაძე.

ჰინდური ლიტერატურა, ინდოეთის ერთ-ერთი ლიტერატურა. ვითარდება ჰინდი ენასა და მის დიალექტებზე. წარმოიშვა ორთოდოქსული ბრაჰმანიზმის წინააღმდეგ მებრძოლ ბუდისტურ, ჯაინისტურ და შივაისტურ სექტებში, რათა წარმომადგენლებიც ხალხს სალაპარაკო ენაზე უქადაგებდნენ (IX—XI სს.). პოეტი-მქადაგებლები რელიგ.-ფილოს. იდეებს გადმოსცემდნენ ლექსებითა და ტრაქტატებით, რ-ებმაც ფრაგმენტების სახით მოაღწია. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია გორაქნათის (დაახლ. X ს.) შემოქმედება.

X ს-ში ჩრდ. ინდოეთში მაჰმადიანთა შემოსევამ განაპირობა ეპიკური საგმირო პოეზიის განვითარება. ამ ჟანრის ყველაზე მნიშვნელოვან ნაწარმოებად ითვლება ჩანდ ბარდაის „პრითვირაჯ რასო“ (დაახლ. XII ს.). ჰ. ლ-ის განვითარებაზე დიდი გავლენა მოახდინა რელიგ.-რეფორმისტულმა მოძრაობამ — ბჰაქტიმ, რომელიც მიმართული იყო კასტური და სოციალური უთანასწორობის წინააღმდეგ. ამ პერიოდისათვის (XII—XIV სს.) დამახასიათებელია ინდუისტური და მაჰმადიანური რელიგ.-ფილოს. იდეათა სინთეზი (პოეტი კაბირი). ამავე პერიოდში გავრცელდა ინდოეთში ბჰაქტის იდეებთან ახლოს მდგომი სუფიზმი. ჰინდური სუფიური პოეზიის ძირითადი თემაა მისტ. სიყვარული. სუფი პოეტის მ. მ. ჯაიასის პოემა „პადმავატი“ (დაახლ. 1540) ინდუისტური და მაჰმადიანური ტრადიციების შერწყმის ნიმუშია. ბჰაქტის ლიტ-რაში განსაკუთრებით პოპულარული იყო თემა ვიშნუ ღმერთის განსახიერებისა ბიწიერ მწყემს კრიშნად და მეფე რამად [XV—XVI სს. პოეტები სურდასი, მირა ბაი (1433—1547), ტულსიდასი].

ინგლ. კოლონ. პოლიტიკამ თითქმის საუკუნენახევრით შეაფერხა ჰ. ლ-ის განვითარება. პოეზიამ ერთფეროვანი ხასიათი მიიღო. მხოლოდ ერთეულებმა შეუნარჩუნეს პოეზიას გმირული სული (ბჰუშანი, 1613—1715).

XIX ს. დასაწყისიდან კაპიტალიზმის განვითარებამ ჰ ლ-ის აღორძინების პირობები შექმნა. ჩაისახა განმანათლებლობა, რაც დაკავშირებული იყო ეროვნ.-განმათ. ბრძოლასთან და რელიგ. იდეოლოგიასთან. განმან. ჰ. ლ-ის ფუძემდებელია ბჰარატენდუ (1850—1885) — რეალისტური ლექსების, დრამ. და პუბლიც. თხზულებების ავტორი. ჰინდური პროზის ფუძემდებელია ლალუ ჯი ლალი. პირველი რომანის („გამომცდელი“, 1882) ავტორია ლ. შრინივასდასი. განვითარდა მოთხრობის ჟანრი (პრემჩანდი, ჯ. პრასადი, 1889—1937). ამ პერიოდის ჰ ლ-ზე გარკვეული გავლენა მოახდინა ევრ., ძირითადად ინგლ., კულტურამ. ინგლ. კოლონიზატორების წინააღმდეგ 1857—59 სახ. აჯანყებამ დიდი გამოძახილი პოვა ინდ. ლიტ-რასა და ფოლკლორში. შეიქმნა ნაწარმოებები, რ-ებიც ხალხს ერთიანობისა და კოლონიზატორებთან ბრძოლისაკენ მოუწოდებდა.

XX ს. დასაწყისიდან გაბატონდა რომანტიზმი („ჩაიავადი“) თავისი მკვეთრად გამოხატული ეროვნ. კოლორიტით (პრასადი, ნირალა, ს. პანტი, მაჰადევი ვარმა, დ. 1907). 30-იან წლებში ყველა ჟანრში იგრძნობოდა აქტუალური საზ. თემატიკისაკენ ლტოლვა, რასაც ხელი შეუწყო ეროვნ.-განმათ. მოძრაობის გაცხოველებამ, მარქსიზმის გავრცელებამ, პროგრ. საზოგადოებრიობამ (განსაკუთრებით საბჭოთა) ლიტ-რამ. ინდ. პროგრ. მწერალთა ასოციაციამ (შეიქმნა 1936) დასაბამი მისცა ახ. მიმდინარეობას — „პრაგატივადს“ („პროგრესიზმი“). განვითარდა კრიტ. რეალიზმი, რ-ის ფუძემდებელია პრემჩანდი. 40-იან წწ. დასავლეთის დასავლური თეორიების გავლენით ჩამოყალიბდა ინდ. მოდერნიზმი (ექსპერიმენტული აგიეა). მოდერნისტულმა კონცეფციებმა გავლენა მოახდინა 60—70 წწ. ჰინდურ პოეზიასა და პროზაზე. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა 1976 ინდოეთის პროგრ. მწერალთა ფედერაციის შექმნას. თანამედროვე ეტაპზე ვითარდება რეალისტური ლიტ-რის ტრადიციები (იაშპალი, 1903—76; უ. აშკი, ს. პანტი, მ. გუპტა, დ. 1906; მარკანდეი, დ. 1931; კამლეშვარი, დ. 1932) და სხვ.

ლიტ.: История индийских литератур, пер. с англ., М., 1964; Ч е л ы ш е в Е. П., Литература хинди, М., 1968. გ. ნამეურიშვილი.

ჰინდუსტანელები, ჰინდუსტანის ძირითადი მოსახლეობა. ჰ-ს შეადგენენ წარმოშობით, ენით, კულტურითა და ყოფით მონათესავე ლოკალური ჯგუფები, რ-თაც აერთიანებთ ლიტ. ენა — ჰინდი, თუმცა თვითონ ჯგუფები ამ ენის მრავალრიცხოვან დიალექტზე ლაპარაკობენ. თანდათან ყალიბდებიან ერთ ერს. ერთობად. საერთო რაოდ. დაახლ. 198 მლნ. კაცი (1982, შეფასება). რელიგია — ინდუიზმი. იყოფიან კასტებად, განსაკუთრებით სოფლებში. ჰ-ის ძირითადი საქმიანობაა მიწათმოქმედება, მუშაობენ სამრეწვ. საწარმოებშიც. განვითარებულია ხელით ქსოვა, მეთუნეობა.

ჰინდუსტანი, 1. ძველი სახელი — ინდოეთის მთლიანად (მონღოლებიდან—ინდოსტანი); ჩრდ. ინდოეთი 2. ვიწრო გაგებით — ჰინდუსტანელებით დასახლებული მხარე, რ-იც მოიცავს მდ. განგის ველს დელის რ-ნიდან ვარანასის (ბენარესი) რ-ნამდე.

ჰინდუყუში (<სპარს. ჰინდუ ქუჰ—ინდოეთის მთა), მთათა სისტემა ავღანეთში, პაკისტანსა და ინდოეთში. გადაჭიმულია დაახლ. 800 კმ-ზე. სიგანე 50—350 კმ. მაქს. სიმაღლე 7690 მ (მთა თირიჩმირი, პაკისტანი). მთავარი ქედებია: ბაბა, ფაგმანი და საკუთრივ ჰ. ოროგრაფიულად იყოფა დას., ცენტრ. და აღმ. ჰ-დ, რ-თა საზღვარია სურხაბისა და ქოქჩის ხეობები. დას. ჰ-ის სიმაღლეა 3500—4000 მ. ცენტრ. ჰ-ის ქედები (სიმაღლე 6059 მ-მდე) აღმართულია ქაბულის აღმ. და ჩრდ.-აღმ-ით. მათი სამხრ. შტოქედები და ჰინდურაჯის ქედი ქმნიან ნურისტანის მთიან მხარეს. აღმ. ჰ-ის დას. ნაწილში სიმაღლე 6000 მ აღემატება, არის თანამედროვე მძლავრი გამყინვარება. აღმ. ნაწილში მაღალი მთის ვაკიანი ზეგნებია, სადაც აღმართულია 4000 მ-მდე სიმაღლის მთები. ყველაზე დაბალი უღელტეხილია ხაოვაკი (3777 მ). თოვლის მიჯნა გადის დაახლ. 5000 მ სიმაღლეზე. ჰ. აგებ. გეოსინკლინურ სარტყელში მოქცეული დანაწევრებული პალეოზ.-ანტიკლინორიუმია. აგებულია კამბრიულისწინა გნაისებ-

ბით, კრისტ. ფიქლებით, მარმარილოთი და კვარციტებით, პალეოზოური კირქვებით, ქვიშაქვებით, თიხაფიქლებითა და მეზო-კაინოზოური ქვიშიან-თიხიანი კარბონატული და ვულკანოგენური წყებებით. ჰ-ის ღერძულ ზონაში არის გვიანდ. პალეოზოური და ადრინდ. მეზოზოური გრანიტოიდის მასივები აღსანიშნავია ძვ. სიღრმითი რღვევა, რ-ის გასწვრივაც არის ფარგანის ხეობების მწკრივი. ჰ-ის თანამედროვე სტრუქტურა ჩამოყალიბდა ნეოგენ-ანთროპოგენში მომხდარი ტექტონ. მოძრაობის შედეგად. დამახასიათებელია მაღალი სეისმურობა. ჰ. მდიდარია ქვანახშირით, მაღალი ხარისხის რკინის მადნით, პოლიმეტალებით, ბერილიუმით, არის ოქროს მადანი, ლაზურიტი, გოგირდი, გრაფიტი და სხვ.

ჰ-ში მკაფიოდ არის გამოხატული ჰავის ვერტ. სარტყლურობა (ნახევარუდაბნოს ჰავიდან ნივალურ ჰავამდე). ნალექები 400–800 მმ წელიწადში, სამხრ. და სამხრ.-დას. კალთებზე — 300 მმ. ყველაზე მშრალია ჰ-ის აღმ. ნაწილი და მთათაშუა ქვაბულები (დაახლ. 50 მმ წელიწადში). ყველაზე ნოტიოა სამხრ.-აღმ. ნაწილი, რ-იც განიცდის ზაფხულის მუსონის გავლენას (1000 მმ წელიწადში), არის თანამედროვე გამყინვარება (ფართ. 6200 კმ²). ჰ-ზე გადის თურან-ინდის წყალგამყოფი — მნიშვნელოვანი კლიმატური და ლანდშაფტური საზღვარი.

ჰ-ის ჩრდ. კალთების დაბალ სარტყელში ჩარობს ეფემერული ნახევარუდაბნოებლობა, შუა სარტყელში — მთის ყავისფერ ნიადაგზე განვითარებულია ბუჩქოვანი მთის სტეპი, ღვიის რაყები; ზედა სარტყელში მთის მშრალი სტეპი და ტიბეტის ტიპის უდაბნოს გამეჩხერებული მცენარეულობაა; უფრო ნოტიო სამხრ.-აღმ. კალთები, სადაც სუბტროპ. ყავისფერი ნიადაგია, შემოსილია მშრალი ფოთოლმცვივანი ტყითა და ბუჩქნარით; ზევით, 2500 მ-მდე ინდურ-ჰიმალაიური ტიპის ფართოფოთოლოვანი ტყეა, რ-საც 3000 მ-მდე ენაცვლება წიწვოვანი და შერეული ტყე; 3700 მ-მდე სუბალპ. სარტყელია, სულ ზედა სარტყელი ალპ. მდელოებს უკავია. ჰ-ში ბინადრობს ირბისი, მგელი, ჯიქი, ნიამორი, კუკუ-იამანი, არჩვი, გვერნა; ფრინველებიდან — თოვლის სვავი, ტიბეტური შურთხი, მთის ბატი და სხვ.

ჰინტი აადუ [დ. 28. XII. 1909 (10. I. 1910), კ. მუჰუ]. ესტონელი საბჭ. მწერალი. ესტ. სსრ სახ. მწერალი (1965). სკკპ წევრი 1940-იდან. დიდი სამამულო ომის მონაწილე 1941–45. ჰ-ს ეკუთვნის რომანები „კვირი" (1934), „ოქროს ჭიშკარი" (1937); ტეტრალოგია „ქარიანი ნაპირი" (წგნ. 1–4, 1951–66). სსრკ უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი 1974–79. ესტ. სსრ სახელმწ. პრემიის ლაურეატი (1950, 1967). დაჯილდოებულია 3 ორდენით და მედლებით.

ჰინუხური ენა, იბერიულ-კავკასიური ენების დაღესტნურ ენათა ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ქვეჯგუფის ენებიდან ერთ-ერთი. ჰ. ე-ზე ლაპარაკობს დაღ. ასსრ წუნტის რ-ნის ერთი აული — ჰინუხი, რ-შიც ცხოვრობს 200 კაცი. ზოგიერთი მკვლევარი ჰ. ე-ს ცალკე ენად მიიჩნევს, არსებითად კი იგი დიდოური ენის დიალექტია.

ჰინშელვუდი (Hinshelwood) სირილ ნორმან (19. VI. 1897, ლონდონი, — 9. X. 1967, იქვე), ინგლისელი ქიმიკოსი. ლონდონის სამეფო საზ-ბის პრეზიდენტი (1955–60). დაამთავრა ოქსფორდის უნ-ტის ბეილიოლ-კოლეჯი (1924); პროფესორი იქვე (1937–64). ძირითადი შრომები აქვს ქიმიურ რეაქციებზე; შეისწავლა ამ რეაქციათა ტიპის ჰომოგენური კატალიზი და მექანიზმი; ნ. სემიონოვთან ერთად შეიმუშავა ჯაჭვურ რეაქციათა თეორიის საფუძვლები. 1938-იდან სწავლობდა ბაქტერიათა ზრდის პრობლემებს სხვადასხვა გარემოში და სხვ. ნობელის პრემია (1956, ნ. სემიონოვთან ერთად), სსრკ მეცნ. აკად. უცხ. წევრი (1958).

ს. ნ. ჰინშელვუდი.

ჰიოგო, პრეფექტურა იაპონიაში, კ. ჰონსიუს სამხრ. ნაწილში. ჩრდ-ით აკრავს იაპ. ზღვა, სამხრ-ით — იაპ. შიდა ზღვა. ფართ. 8,3 ათ. კმ². მოსახლ. 5,2 მლნ. კაცი (1982), აქედან დაახლ. 90% ქალაქში ცხოვრობს. ადმ. ც.—ქ. კობე. ჰ. განსაკ. ინდუსტრ. რ-ნის ნაწილია, რ-ის ბირთვს ქმნის ქ-ები ოსაკა და კობე.

განვითარებულია შავი და ფერადი მეტალურგია, ქვების მრეწვ., საერთო მანქანათმშ., გემთმშენებლობა, ელექტროტექ., ქიმ., საფეიქრო, მინა-კერამ., რეზინის, ხის დასამუშ. მრეწველობა. იღებენ ოქროს, სპილენძის მადანს, სტიბიუმს. მთავარი სას.-სამ. კულტურაა ბრინჯი. მისდევენ მებოსტნეობას, მეაბრეშუმეობას, მებაღეობას, სარძევ-სახორცე მესაქონლეობას, მეღორეობას, მეფრინველეობას, თევზჭერას.

ჰიოსტილია, ყბის რკალის შენაწევრება ქალასთან. დამახასიათებელია ზვიგენების უმრავლესობისა და სხივფარფლიანი თევზებისათვის. ჰ-ის დროს პირველადი ზედა ყბის უკანა ბოლო დაკავშირებულია ქალას სმენის მიდამოზე ცნისქვეშა რკალის ზედა (ჰიომანდიბულური) განყ-ბის მეშვეობით, ყბის წინა ნაწილი თავისუფალია ან იოგებით უერთდება ქალას. ჰ-ის დროს ყბის აპარატის მოძრაობის უნარი მატულობს, მაგრამ სიმტკიცე აკლია.

ჰიოსტილია. ზვიგენის ჰიოსტილიური ქალას სქემა. 1—ზაკიდი (hyomandibulare), 2—საყრდენი, რომლებიც აკავშირებენ პირველადი ზედა ყბას ქალასთან

ჰიპარიონი (Hipparion), ამოწყდარი სამთითა ცხენის გვარი ტანად პატარა ცხენის ტოლია (1,5 მ მინდაოში). დამახასიათებელია საკმაოდ მაღალგვირგვინიანი ძირითადი კბილები, რ-ებსაც ძლიერ დანაოჭებული მინანქარი აქვს და ხშირად მეტად განვითარებული თვალბუდის წინა ფოსო. ფართოდ იყო გავრცელებული ჩრდ. ამერ., აფრ. და ევრაზიის გვიანდ. მიოცენსა და პლიოცენში. ჰ-ის ნაშთები გვხვდება აღმ. საქართველოს (ელდარი, უდაბნო, ბალდუეა, ქვაბები) მესამეულ ნალექებში. მის ამოწყდომას უკავშირებენ თანამედროვე ცხენის (Equus-ის გვარი) სწრაფ გავრცელებას გვიანდ. პლიოცენში. ბინადრობდა ნახევრად სტეპურ გარემოში, ნათელ ტყეში. *ლ. გაბუნია.*

ჰიპარიონი

ჰიპარიონული ფაუნა, ამოწყდარ ხერხემლიანთა კომპლექსი, რ-იც შუა სარმატული დროიდან ქვედა პლიოცენის ჩათვლით ბინადრობდა თითქმის მთელ დედამიწაზე (ავსტრალიისა და სამხრ. ამერიკის გარდა). სახელი ეწოდა ამ ფაუნის მუდმივი და, ჩვეულებრივ, ყველაზე მრავალ წარმოდგენილი წევრის — სამთითა ცხენის, ჰიპარიონის მიხედვით. ცხოველთა ამ ერთობლიობის წარმომადგენლები იყვნენ აგრეთვე მარტორქები, ანტილოპები, ირმები, ჟირაფები, ხორთუმიანები და ნაირგვარი მტაცებლები. შეგუებული იყვნენ ზომიერად თბილ და ტენიან გარემოში ცხოვრებას. *გ. მჭედლიძე.*

ჰიპარქე (Hipparchos) (დაახლ. ძვ. წ. 180–190, ნიკეა, — ძვ. წ. 125, როდოსი), ძვ. ბერძენი მეცნიერი, ასტრონომიის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. ფუნდამენტური შრომები აქვს ასტრონომიაში. საკუთარი თეორიის საფუძველზე შეადგინა მზისა და მთვარის მოძრაობის, აგრეთვე მზის დაბნელების ცხრილები, დაადგინა მანძილი მთვარემდე (საკმაოდ ზუსტად). ძვ. წ. 129–127 შეადგინა 850 ვარსკვლავის კატალოგი და შემოიღო ვარსკვლავთა ბრწყინვალების დაყოფა 6 კლასად. ვარსკვლავთა მდებარეობების ძვ. (ძვ. წ. III ს.) კატალოგთან შედარებით აღმოაჩინა პრეცესიის მოვლენა და გამოთვალა მისი სიდიდე. განსაზღვრა ტროპიკული წელიწადის ხანგრძლივობა (ცდომილება დაახლ. 6 წთ) და მისი სხვაობა ვარსკვლავიერ წელიწადთან (15 წთ). განსაზღვრა ეკლიპტიკის დახრა ეკვატორთან (ცდომილება 5'). შემოიღო გეოგრ. კოორდინატები — განედი და გრძედი. ჰ-ს შრომებიდან ბი არ შემონახულა, ცნობები მათ შესახებ უმთავრესად პტოლემეს „ალმაგესტშია".

ჰიპატია (Hypatia), (370–415), მათემატიკოსი ქალი, ასტრონომი და ფილოსოფოსი, ალექსანდრიის ნეოპლატონური სკოლის მეთაური, მათემატიკოს თეონის შვილი. იამბლიქეს მიმდევარი. ასწავლიდა ალექსანდრიის მუსეიონში (დაახლ. 400). მას მიეკუთვნება პლატონის, არისტოტელესა და სხვ. ბერძენ ფილოსოფოსთა და სწავლულთა ნაწარმოებების, აგრეთვე მათ. და ასტრონ. ახსნა-განმარტებითი შრომები. მის შრომებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. ჰ. რელიგ. ფანატიზმის მსხვერპლი გახდა, 415 ქრისტიანთა ბრბომ ჩაქოლა ქუჩაში.

ჰიპერ... (ბერძნ. hyper — -ზე, ზევიდან, მეტისმეტად), რთული სიტყვის ნაწილი; მიანიშნებს ნორმის გადამეტებას. მაგ., ჰიპერტონია (ჰიპო-ს საწინააღმდეგო).

ჰიპერბარიული ოქსიგენაცია (ჰიპერ..., ბერძნ. baros — სიმძიმე და ლათ. oxygenium — ჟანგბადი), ატმოსფერულზე მაღალი წნევის პირობებში სუფთა ჟანგბადის გამოყენება მკურნალობისა და პროფილაქტიკისათვის. 1878 პირველად აღწერა ფრანგმა მეცნ. პ. ბერმა. ჰ. ო-ის დროს მატულობს სისხლის გაჯერება ჟანგბადით, რაც ატმოსფეროში მისი პარციალური წნევის მატების პირდაპირპროპორციულია. ადამიანისათვის ჰ. ო-ის დასაშვები დროის მონაკვეთი 3 კგძ/სმ² წნევისას 3 სთ არ უნდა აღემატებოდეს. უფრო ხანგრძლივად ჰ. ო. დაუშვებელია, რადგან შეიძლება დაზიანდეს ფილტვები და ნერვული სისტემა. ჰ. ო. ტარდება ბაროკამერაში. XX ს. 60-იანი წლებიდან ამ მეთოდს ფართოდ იყენებენ სამედ. პრაქტიკაში ზოგიერთი დაავადების (რ-საც დაერთვის ჰიპოქსია) მკურნალობისა და პროფილაქტიკისათვის. მაგ., თავის ტვინისა და კორონარული სისხლის მიმოქცევის მოშლის, ახალშობილთა ასფიქსიის, ანაერობული ინფექციის, ნახშირჟანგით მოწამვლის დროს, აგრეთვე მაიონიზებელი გამოსხივებით ავთვისებიანი სიმსივნის მკურნალობის შედეგების გასაუმჯობესებლად. ჰ. ო-ს იყენებენ ავიაციაში (ჟანგბადის ნიღბები, მუზარადები), წყალქვეშა გამოკვლევების, კოსმოსური საშუალებისა და სხვ. დროს.

ჰიპერბგერა, დრეკადი ტალღები, რ-თა სიხშირე 10^9 ჰც-იდან $10^{12}-10^{13}$ ჰც-მდეა; დრეკადი ტალღების სპექტრის მაღალსიხშირული ნაწილი. ფიზ. ბუნებით ჰ. არაფრით არ განსხვავდება ულტრაბგერისაგან, რ-ის სიხშირის დიაპაზონია $2\cdot10^4-10^9$ ჰც, მაგრამ დიდი სიხშირისა და, მაშასადამე, მცირე (ვიდრე ულტრაბგერის არეში) ტალღის სიგრძის გამო ჰ-თვის გაცილებით უფრო არსებითი ხდება ურთიერთქმედება გარემოს კვაზინაწილაკებთან — გამტარობის ელექტრონებთან, ფონონებთან, მაგნონებთან და სხვ.

ჰ-ის სიხშირული არე შეესაბამება ელექტრომაგნ. რხევების დეციმეტრულ, სანტიმეტრულ და მილიმეტრულ დიაპაზონებს (ე. წ. ზემაღალი სიხშირეები) 10^9 ჰც სიხშირეს ჰაერში ნორმალური ატმ. წნევისა და ოთახის ტემპ-რის დროს შეესაბამება ჰ-ის ტალღის სიგრძე $3,4\cdot10^{-5}$ სმ, ე. ი. ტალღის სიგრძე ამ პირობებში მოლეკულების თავისუფალი განარბენის სიგრძის ტოლია. ვინაიდან დრეკად ტალღებს დრეკად გარემოში შეუძლია გავრცელება მხოლოდ მაშინ, როცა ტალღის სიგრძე შესამჩნევად აღემატება თავისუფალი განარბენის სიგრძეს აირებში (ან ატომებს შორის მანძილს სითხეებსა და მყარ სხეულებში), ამიტომ ჰაერსა და აირებში ნორმალური ატმ. წნევის დროს ჰიპერბგერითი ტალღები არ ვრცელდება. სითხეებში ჰ-ის მილევა ძალიან დიდია, ხოლო გავრცელების სიშორე — ძალიან მცირე. ჰ-ის შედარებით კარგი გამტარებია მონოკრისტ. მყარი სხეულები (მონოკრისტა-

ლების სახით), მაგრამ ძირითადად დაბალი ტემპ-რების პირობებში.

არსებობს სიითბური წარმოშობისა და ხელოვნურად მიღებული პ. მყარ სხეულებში ატომები ასრულებენ უწყვეტ მოუწესრიგებელ რხევითს მოძრაობას კრისტ. მესრის კვანძების მახლობლად. ასეთი რხევები შეიძლება განვიხილოთ როგორც სითბური ხმაური — ერთობლიობა ბრტყელი დრეკადი გამწვრივი და განივი ტალღებისა, რ-თა სიხშირე დრეკადი რხევის საკუთარი სიხშირიდან $10^{12}-10^{13}$ ჰც სიხშირემდე აღწევს (უფრო ზუსტი დრეკადი ტალღების სპექტრი წყდება). ეს ტალღები კრისტალში ყველა შესაძლო მიმართულებით ვრცელდება და დების ტალღებს ანუ სითბურ ფონონებს უწოდებენ. განსხვავებით სითბური ფონონებისაგან, რ-თაც ფართო სიხშირული სპექტრი აქვთ, ხელოვნურად მიღებულ პ-ს შეიძლება ჰქონდეს ერთი გარკვეული სიხშირე.

ვიწრო შესაძლებლობა განხდებოდა პ-ის ხელოვნურად მიღება, მისი შესწავლა სითხეებსა და მყარ სხეულებში ძირითადად ხდებოდა ოპტ. მეთოდებით (სინათლის გაბნევა სითბური წარმოშობის პ-ზე) აღმოჩენილ იქნა, რომ ოპტიკურად გამჭვირვალე გარემოში სინათლის გაბნევის შედეგად წარმოიქმნება რამდენიმე სპექტრული ხაზი, რ-თა სიხშირეები წანაცვლებულია პ-ის შესაბამისი სიხშირით (ე. წ. მანდელშტამ—ბრილუენის გაბნევა).

პ-ის გენერაციისა და რეგისტრაციის თანამედროვე მეთოდები ძირითადად ემყარება პიეზოელექტრობისა და მაგნიტოსტრიქციის მოვლენების გამოყენებას. პ-ის მისაღებად იყენებენ ფიროტექნიკური ტიპის რეზონანსულ პიეზოელექტრულ გარდამქმნელებს, რ-ებიც ძალიან მცირე სისქისაა, პ-ის ტალღის სიგრძის სიმცირის გამო. იყენებენ აგრეთვე პ-ის აღზნებას პიეზოელექტრული კრისტ. ზედაპირიდან, ამისათვის ამ უკანასკნელს თავისი ტორსით ათავსებენ რეზონატორის იმ ნაწილში, სადაც ზემაღალი სიხშირის ელექტრული ველის დაძაბულობა მაქსიმალურია. თუ კრისტალი არ არის პიეზოელექტრული, მის ტორსზე ადებენ თხელ პიეზოელექტრულ შრეს. ზემაღალი სიხშირის ელექტრული ველის ზემოქმედებით წარმოიქმნება იმავე სიხშირის ცვლადი დეფორმაცია, რ-იც ვრცელდება კრისტალში პ-ის სიჩქარით გასწვრივი ან განივი ტალღის სახით. ამ დროს ჰიპერბგერითი ტალღის წყარო თვით კრისტ. ტორსული ზედაპირია. თავის მხრივ, ჩვენ დეფორმაცია კრისტალის ზედაპირზე წარმოქმნის ელექტრულ მუხტს, ამიტომ მსგავსი მეთოდით შესაძლებელია პ-ის რეგისტრაციაც.

კრისტალში გავრცელებისას პ ურთიერთქმედებს კვაზინაწილაკებთან, რაც იწვევს მის მილევას ფოტონ-ფონონური ურთიერთქმედებით აიხსნება ელექტრონ-ტრინქის შედეგად დრეკადი ტალღის წარმოქმნა და სხვ.

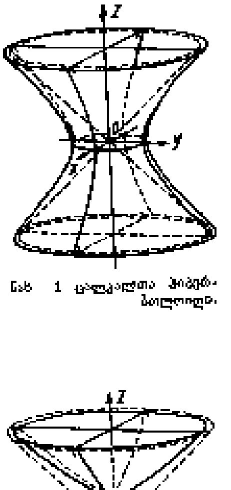

ნახ. 1 ცალკალთა ჰიპერბოლოიდი.

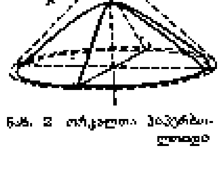

ნახ. 2 ორკალთა ჰიპერბოლოიდი

ჰიპერბოლა

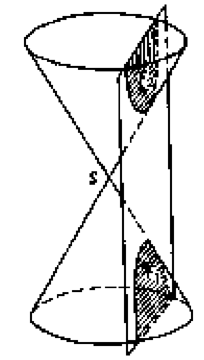

ნახ. 2

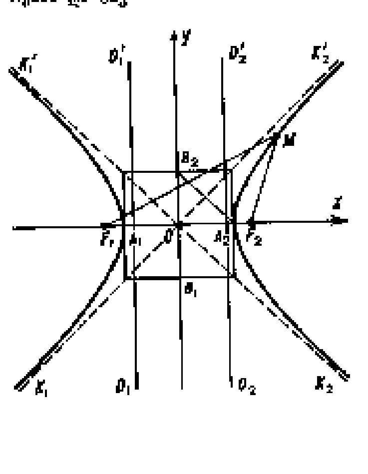

ნახ. 1

პ-ის თვისებები საშუალებას გვაძლევს გამოვიყენოთ იგი ნივთიერების შედგენილობის კვლევით ინსტრუმენტად. განსაკუთრებით დიდია მისი მნიშვნელობა მყარი სხეულის ფიზ. შესწავლის საქმეში.

ჰიპერ-ბირთვი, ჰ ი პ ე რ - ფ რ ა გ მ ე ნ ტ ი, ატომის ბირთვი, რ-ის შედგენილობაში ნუკლონებთან ერთად შედის ჰიპერონი. ჰ.-ბ-ები წარმოიქმნება მაღალი ენერგიის ნაწილაკების ურთიერთქმედებისას ბირთვის ნუკლონებთან ან ბირთვის მიერ ნელი K-მეზონის ჩაჭერისას. ამის შედეგად წარმოიქმნება ნელი Λ^0-ჰიპერონი, რ-იც ქმნის ბირთვთან ბმულ სისტემას. ჰ.-ბ-ის სიცოცხლის ხანგრძლივობას განსაზღვრავს Λ^0-ჰიპერონის სიცოცხლის ხანგრძლივობა ($\sim 10^{-10}$ წმ). ჰ.-ბ-ს აღნიშნავენ ელემენტის ქიმ. სიმბოლოთი, რ-საც აქვს ინდექსი Λ მარცხნივ ქვემოთ. მაგ., ბირთვი ჰიპერ-ჰელიუმი-5, რ-ის შედგენილობაა $2p+2n+\Lambda^0$, აღინიშნება სიმბოლოთი $_\Lambda^5He$.

პირველად ჰ.-ბ. აღმოაჩინეს პოლ. ფიზიკოსებმა მ. დანიშმა და ე. პნიევსკიმ ბირთვული ემულსიების მეშვეობით.

1963 აღმოჩენილ იქნა პირველი ორმაგი ჰ.-ბ. $_{\Lambda\Lambda}^{10}Be$ $(4p+4n+2\Lambda^0)$, ხოლო 1966 — $_{\Lambda\Lambda}^{6}He$ $(2p+2n+2\Lambda^0)$. ორმაგი ჰ.-ბ.-ების თვისებების შესწავლა საშუალებას გვაძლევს ვიმსჯელოთ ორ ჰიპერონს შორის მოქმედი ძალების ხასიათი.

ლიტ.: Тележко В. Л., Гиперядра, წგნ.: Физика атомного ядра, М., 1965 (Над чем думают физики, в. 4).

ჰიპერბოლა (ბერძნ. hyperbolē), წრიული კონუსის გადაკვეთის წირი სიბრტყესთან, რ-იც კვეთს ამ კონუსის ორივე კალთას (ნახ. 1). ჰ. შეიძლება განისაზღვროს აგრეთვე როგორც იმ M წერტილთა გეომ. ადგილი, რ-თათვისაც ამ სიბრტყის მოცემულ ორ F_1 და F_2 წერტილამდე (ჰ-ის ფოკუსებამდე) მანძილების სხვაობა მუდმივი სიდიდეა. თუ xOy კოორდინატთა სისტემას ავირჩევთ ისე, როგორც ეს ნაჩვენებია ნახ. 2-ზე ($OF_1=OF_2=c$), მაშინ ჰ-ის განტოლება მიიღებს ასეთ სახეს:

$$\frac{x^2}{a^2}-\frac{y^2}{b^2}=1 \quad (2a=F_1M-F_2M,\ b=\sqrt{c^2-a^2}).$$

ჰ მეორე რიგის წირია (იხ. ანალიზური გეომეტრია). იგი შედგება ორი უსასრულო შტოსაგან: $K_1A_1K_1'$ და $K_2A_2K_2'$. ჰ. სიმეტრიულია F_1F_2 და B_1B_2 ღერძების მიმართ. წერტილი O — ჰ-ის ცენტრი — მისი სიმეტრიის ცენტრია, ჰ-ის Ox ღერძთან გადაკვეთის A_1 და A_2 წერტილებს უწოდებენ ჰ-ის წვეროებს. $A_1A_2=2a$ და $B_1B_2=2b$ მონაკვეთებს შესაბამისად ჰ-ის ნამდვილ და წარმოსახვით ღერძებს უწოდებენ (მიუხედავად იმისა, რომ Oy წრფე არ კვეთს ჰ-ს, მასზე მაინც გადაზომავენ $OB_1=OB_2=b$ მონაკვეთებს; ცხადია, $A_2B_2^2=OA_2^2+OB_2^2=a^2+b^2$, ამიტომ $A_2B_2=c$). ე. ი. ჰ-ის წვეროდან წარმოსახვითი ღერძის ბოლო წერტილამდე მანძილი უდრის ფოკუსებს შორის მანძილის ნახევარს), ხოლო სიდიდეს $e=c/a>1$—ექსცენტრისიტეტს, D_1D_1' და D_2D_2' წრფეებს, რ-თა განტოლებებია $x=-a/e$ და $x=a/e$—ჰ-ის დირექტრისებს. ჰ-ის წერტილიდან ფოკუსამდე მანძილის შეფარდება შესაბამის დირექტრისამდე მანძილთან მუდმივია და უდრის ჰ-ის ექსცენტრისიტეტს. $y=\pm b/a\,x$ წრფეები (ნახაზზე გამოსახულია პუნქტირით) ჰ-ის ასიმპტოტებია. უკუპროპორციულობის გრაფიკი $y=k/x$ არის ჰ. იხ. აგრეთვე კონუსური კვეთა.

ჰიპერბოლე (ბერძნ. hyperbolē — გაზვიადება), მხატვრული გამოსახვის ხერხი (იხ. ტროპი), გამოსახატველის ფაქტობრივად რაიმეს განზრახ გაზვიადება, როთაც მოვლენის (საგნის, ხასიათის, თვისების) ესა თუ ის მხარე წარმოჩენილია ხაზგასმით. მაგ., ამირანს „სადილად ბუღა-კამეჩი, ვახშმად არც ორი ეყოფა" (ხალხური). „მთვარესა მისთა შუქთაგან უკუნი გარდაჰფენოდა" (შოთა რუსთაველი). ჰ. ხშირად შერწყმულია სხვა ტროპებთან, მაგ., გვაქვს ჰიპერბოლური შედარება („...ელვისა მსგავსად შეენოდა", შოთა რუსთაველი), ჰ.-მეტაფორა („...მზეთ, ვინ გიშვრი აწამწამე", შოთა რუსთაველი); ჰიპერბოლური შეიძლება იყოს სახითი (ნაცარქექია, ყვარყვარე თუთაბერი), სიტუაცია (დ. კლდიაშვილის „სამანიშვილის დედინაცვალი", „დარისპანის გასაჭირი"). ჰ. შეიძლება იყოს პათეტიკურიც და კომიკურიც. ჰ-ის ექსპრესიული ეფექტი, მისი სახეობრივ-ემოციური შინაარსი განსაკუთრებულ მხატვრულ ფუნქციას ასრულებს ნაწარმოებში. ჰ-ს იყენებენ ორატორულ ხელოვნებაშიც (მაგ., სოლომონ ლიონიძის სიტყვა მეფე ერეკლეს გარდაცვალებაზე). ჰ. იაშვილი.

ჰიპერბოლოიდი (ჰიპერბოლა და ბერძნ. eidos — სახე, სახეობა), მეორე რიგის არაჩაკეტილი ცენტრალური ზედაპირები განასხვავებენ ცალკალთა (ნახ. 1) და ორკალთა (ნახ. 2) ჰ-ს. ისინი წარმოადგენენ ორ ტიპს მეორე რიგის ზედაპირისა ძირითად ხუთ ტიპს შორის და ყველა შესაძლებელ სიბრტყესთან თანაკვეთაში იძლევიან ყველა კონუსურ კვეთას — ელიფსს, ჰიპერბოლასა და პარაბოლას, აგრეთვე წრფეთა წყვილს (ცალკალთა ჰ-ის შემთხვევაში). ჰ შეიძლება განხილულ იქნეს კონუსურ ზედაპირის (ე. წ. ასიმპტოტურ კონუსის). ცალკალთა ჰ წრფივი ზედაპირია. სპეც. საკოორდინატო სისტემაში (იხ. ნახ 1 და 2) ჰ-ის განტოლებები გამოისახება ასე:

$$\frac{x^2}{a^2}+\frac{y^2}{b^2}-\frac{z^2}{c^2}=1 \quad \text{(ცალკალთა ჰ.)}$$

$$\frac{x^2}{a^2}+\frac{y^2}{b^2}-\frac{z^2}{c^2}=-1 \quad \text{(ორკალთა ჰ.)}.$$

ჰიპერბოლური გეომეტრია, იგივეა, რაც ლობაჩევსკის გეომეტრია.

ჰიპერბოლური ლოგარითმი, იგივეა, რაც ნატურალური ლოგარითმი.

ჰიპერბოლური სივრცე, იხ. სტ. კოსმოსური სივრცე.

ჰიპერბოლური სპირალი, იხ. სტ. წირი.

ჰიპერბოლური ფუნქციები, ფუნქციები, რ-ებიც განისაზღვრება ფორმულებით:

$$\mathrm{sh}\,x=\frac{e^x-e^{-x}}{2} \quad \text{(ჰიპერბოლური სინუსი)},$$

$$\mathrm{ch}\,x=\frac{e^x+e^{-x}}{2} \quad \text{(ჰიპერბოლური კოსინუსი)}.$$

ზოგჯერ განიხილავენ აგრეთვე ჰიპერბოლურ ტანგენსსაც:

$$\mathrm{th}\,x=\frac{e^x-e^{-x}}{e^x+e^{-x}}$$

(ჰ ფ-ის გრაფიკები იხ. ნახ. 1-ზე). ჰ. ფ. ტრიგონომეტრიულ ფუნქციებთან დაკავშირებულია ტრიგონომ. ფუნქციებს შორის დამოკიდებულების ანალოგიური თანაფარდობებით.

$$\mathrm{ch}^2x-\mathrm{sh}^2x=1,\quad \mathrm{th}\,x=\frac{\mathrm{sh}\,x}{\mathrm{ch}\,x},$$

$$\mathrm{sh}\,(x\pm y)=\mathrm{sh}\,x\,\mathrm{ch}\,y\pm\mathrm{ch}\,x\,\mathrm{sh}\,y,$$

$$\mathrm{ch}\,(x\pm y)=\mathrm{ch}\,x\,\mathrm{ch}\,y\pm\mathrm{sh}\,x\,\mathrm{sh}\,y.$$

ჰ. ფ. გამოისახება ტრიგონომ. ფუნქციების საშუალებით.

$$\mathrm{sh}\,x=-i\sin ix;\ \mathrm{ch}\,x=\cos ix\ \ (i=\sqrt{-1}).$$

გეომეტრიულად ჰ. ფ. მიიღება ტოლფერდა ჰ ი პ ე რ ბ ო ლ ი ს $x^2-y^2=1$ განხილვით. ეს ჰიპერბოლა შეიძლება მოცემული იყოს პარამეტრული განტოლებებით: $x=\mathrm{ch}\,t$, $y=\mathrm{sh}\,t$; t არგუმენტი ჰიპერბოლის OAC სექტორის გაორკეცებული ფართობის სიდიდის ტოლია (ნახ. 2).

შექცეული ჰ. ფ. (არეა-სინუსი ჰიპერბოლური და არეა-კოსინუსი ჰიპერბოლური) განისაზღვრება ფორმულებით:

$$\operatorname{arsh} x = \ln(x + \sqrt{x^2+1}) ,$$

$$\operatorname{arch} x = \ln(x + \sqrt{x^2-1}) .$$

ლიტ.: Янпольский А. Р., Гиперболические функции, М., 1960.

ჰიპერგლიკემია (ჰიპერ... და გლიკემია), სისხლში შაქრის შემცველობის მომატება 120 მგ% ზევით. დროებითი ჰ. შეიძლება აღინიშნოს ჯანმრთელ ადამიანს შაქრის დიდი რაოდენობით მიღების შემდეგ (ე. წ. კვებითი ჰ.), ძლიერი ტკივილის, ემოციური დაძაბვის დროს. მუდმივ ჰ. იწვევს შაქრიანი დიაბეტის (იხ. დიაბეტი შაქრიანი), ზოგიერთი სხვა ენდოკრინული დაავადების, C და B ჰიპოვიტამინოზის, ცხელების, ჰიპოქსიისა და სხვათა დროს.

ჰიპერთერმია (ჰიპერ... და ბერძნ. thermē — სითბო), გადახურება, ორგანიზმში ჭარბი სითბოს დაგროვება. იწვევს გარეშე ფაქტორები, რომლებიც აძნელებენ სითბოს გაცემას ან აძლიერებენ გარედან ორგანიზმში სითბოს მოწოდებას. თუ დროზე არ იქნა ლიკვიდირებული მისი გამომწვევი მიზეზები, 41–42°C ტემპ-რის დონეზე თბური დაკვრით მთავრდება. ჰ-ს დაერთვის ნივთიერებათა ცვლის გაძლიერება და თვისობრივი ცვლილებები, წყლისა და მარილების დაკარგვა, სისხლის მიმოქცევისა და სუნთქვის ფუნქციების მოწოდების დარღვევა, რაც იწვევს აგზნებას, ზოგჯერ კი გულყრას და კრუნჩხვებს. ჰ-ს ზრდის უწყობს ხელს სითბოს ჭარბი გამოყოფა (მაგ., კუნთოვანი მუშაობის დროს), თერმორეგულაციის მექანიზმების მოშლა (ნარკოზი, სიმთვრალე) და სხვ. ხელოვნურ ჰ-ს იყენებენ ზოგიერთი ნერვული და ლუესით შინაგანი ქრონ. დაავადების დროს.

ჰიპერთირეოზი [ჰიპერ... და ლათ. (glandula) thireoidea — ფარისებრი ჯირკვალი]; ფარისებრი ჯირკვლის ფუნქციის გაძლიერება. ტოქსიკური დიფუზური ჩიყვის (იხ. ჩიყვი დიფუზურ-ტოქსიკური) ერთ-ერთი გამოვლენა. ჩვეულებრივ ვითარდება ფსიქიკური ტრავმის დროს, ზოგჯერ — რაიმე დაავადების ან მდგომარეობის (ტუბერკულოზი, რევმატიზმი, ორსულობა) შემთხვევაში. უფრო იშვიათად — ინფექციური დაავადების გადატანის შემდეგ. ახასიათებს მომატებული აგზნებადობა, ტაქიკარდია, აღვილად დაღლა, ხელების კანკალი, ოფლიანობა, სიგამხდრე და სხვ. ჰ. ხშირად შერწყმულია შინაგანი სეკრეციის სხვა ჯირკვლების ფუნქციის მოშლასთან. მკურნალობა: ნერვული სისტემის დამამშვიდებელი საშუალებანი, იოდის მიკროდოზები და სხვ.

ჰიპერიონი (ბერძნ. Hyperiōn), პლანეტა სატურნის თანამგზავრი. დიამეტრი ≈400 კმ, სატურნიდან მანძილი — 1480 ათ. კმ, გარემოქცევის პერიოდი 21,276 დღ.-ღ. აღმოაჩინეს ამერ. ასტრონომმა ჯ. ბონდმა და ინგლ. ასტრონომმა უ. ლასელმა 1848.

ჰიპერკერატოზი (ჰიპერ... და ბერძნ. keras, ნათ. ბრ. keratos — რქა, რქოვანი ნივთიერება), ადამიანის კანის რქოვანი შრის ჭარბად განვითარება. შეიძლება გამოიწვიოს გარეგანმა (ხანგრძლივი ზეწოლა, ხახუნი) და შინაგანმა (ენდოკრინული ჯირკვლების ფუნქციის დარღვევა, A ჰიპოვიტამინოზი, პროფ. ინტოქსიკაცია) ფაქტორებმა. ჰ-ის დროს წარმოიქმნება სხვადასხვა ზომის გარქოვანებული ფირფიტები, კვანძები, დამახასიათებელია კანის სიმშრალე, ოფლის გამოყოფის შემცირება, მტკივნეული ნახეთქები ხელის მტევნებსა და ტერფებზე. ჰ. შეიძლება იყოს შემოფარგლული (მეჭეჭი, კორტიზმა, კოჟრი) ან დიფუზური (იქთიოზი). მკურნალობა: სიდიაზი ან საპნიანი აბაზანები, ვიტამინოთერაპია, რქოვანი ნივთიერების გამხსნელი საკურნ. საშუალებანი.

ჰიპერკინეზი (ჰიპერ... და ბერძნ. kinēsis — მოძრაობა), ძლიერი, ნაძალადევი, უნებლიე მოძრაობა, რ-იც წარმოიქმნება ნერვული სისტემის ფუნქციური ან ორგანული დაზიანების დროს. ჩვეულებრივ ვითარდება თავის ტვინის ქერქის, ქერქქვეშა მამოძრავებელი ცენტრების ან ტვინის ღეროს ნაწილის დაზიანებისას. ჰ-ს განეკუთვნება ათეტოზი, ქორეა, კანკალი (ტრემორი), მიოკლონია (კუნთის ან კუნთების კონის ხანმოკლე სწრაფი შეკუმშვის ელვისებური ტემპით) და სხვ.

ჰიპერკომპლექსური რიცხვი, რიცხვის განზოგადებული ცნება. უფრო ფართო, ვიდრე ჩვეულებრივი კომპლექსური რიცხვის ცნება. განზოგადების აზრი ის არის, რომ ასეთ რიცხვებზე ჩვეულებრივი არითმეტიკული ოპერაციები ერთდროულად უნდა განხორციელდნენ მრავალგანზომილებიან სივრცეში გარკვეულ ველში მოქცევისას ან გავრცელდნენ გარკვეულ ფუნ. კანონთა რაოდენობრივ აღწერას ისეთი რიცხვების აგებისას, რომელიც იმავე როლს შეასრულებდნენ მ-განზომილებიანი სივრცისათვის, რასაც კომპლექსური რიცხვები ასრულებენ სიბრტყისათვის, გაირკვა, რომ აქ არ შეიძლება იყოს სრული ანალოგია ამის განაპირობა ჰ. რ-თა სისტემის შექმნა და განვითარება.

ჰ. რ. წარმოადგენს $x_1e_1+x_2e_2+\cdots+x_ne_n$ „საბაზისო ერთეულთა" გარკვეული სისტემის წრფივ კომბინაციას (ნამდვილი რიცხვებით): $x_1e_1+x_2e_2+\cdots+x_ne_n$ (*) ისევე, როგორც კომპლექსური რიცხვი $x+iy$ წარმოადგენს ორი „საბაზისო ერთეულის" (ნამდვილი ერთეული 1 და წარმოსახვითი ერთეული) წრფივ კომბინაციას იმისათვის, რომ გამოვიყენოთ ჰ. რ-ები, პირველ რიგში, აუცილებელია განვსაზღვროთ მათზე არითმ. მოქმედებათა წესები. ჰ. რ-თა შეკრება-გამოკლება, ცხადია, ცალსახად განისაზღვრება, თუკი აზ. რიცხვებისათვის შენარჩუნებულ იქნება წესები. ამ დროს საბაზისო, „საბაზისო ერთეულთა" $x_1, x_2, \ldots, x_n$ კომპონენტები შესაბამისად უნდა იკრიბებოდეს ან აკლდებოდეს. პრობლემის ძირითადი მნიშვნელობა ცხადად ჩანს მოცემული გამრავლების წესის დადგენისას. (*) სახის ჰ. რ-ების წევრ-წევრად გადამრავლების დადგენისას იმ დასკვნამდე მივდივართ, რომ აუცილებელია n^2 ნამრავლის e_ie_k ($i=1,2,\ldots,n$; $k=1,2,\ldots,n$) მნიშვნელობათა დადგენა. ამოცანის მიზანია ამ ნამრავლების მიღწევთ (*) სახის მნიშვნელობები, რომლებიც შეინარჩუნებენ ყველა ჩვეულებრივ არითმ. ოპერაციას, ამ მოთხოვნას აკმაყოფილებს (გარდა ნამდვილ რიცხვთა უმარტივესი შემთხვევისა) ჰ. რ-თა ერთადერთი სისტემა — კომპლექსური რიცხვთა სისტემა. ყველა სხვა ჰ. რ-თა სისტემის დადგენისას კი აუცილებელია უარი ვთქვათ არითმ. ამა თუ იმ წესზე. ჩვეულებრივ, ასეთ წესებს (რ-ებიც ირღვევა) განეკუთვნება: გამრავლების შედეგის ცალსახობა, გამრავლების ოპერაციის გადანაცვლებადობა (კომუტატიურობა); წესი, რომლის მიხედვითაც, თუ ორი რიცხვის ნამრავლი ტოლია ნულისა, მაშინ ერთ-ერთი თანამამრავლი მაინც იქნება ნულის ტოლი და ა. შ. ჰ. რ-თა უმნიშვნელოვანესი სისტემაა — კვატერნიონები — მიიღება შეკრება-გამრავლების ყველა წესის შენარჩუნებით, გარდა გამრავლების გადანაცვლებადობისა (იხ. ცხრ.).

ლიტ.: Энциклопедия элементарной математики, кн. 3, М., 1952.

ჰიპერკორტიციზმი, იგივეა, რაც შიზოხ-მზადებლობა.

ჰიპერონები, ძლიერად ურთიერთქმედი ელემენტარული ნაწილაკების (ბარიონების) ერთ-ერთი მახასიათებელი, რ-იც უდრის მათთვის მიღებული მუხტისა და ჰიპერმუხტის ჯამს.

ჰიპერმეტროპია (ჰიპერ..., ბერძნ. metron — ზომა და ... ოპსია), შორსმხედველობა, რ-იც ვითარდება თორკმელზედა ჯირკვლების ქერქის უჯრედებისა (შემთხვევითი ჰ.) ან თირკმლის მილაკების კოთოლოგიისაგან. შემთხვევითი ჰ. ჩვეულებრივ კეთილთვისებიანია, გლინდება მეორეული სასქესო ნიშნების გაუკულმართებით (პირსუფატიზმი, ვირილიზმი), ჰიპერტონიით და სხეულის ტემპ-რის მომატებით, ზოგჯერ — ჩაადრევი სქესობრივი განვითარებით. მკურნალობა ქირურგიულია. თირკმლის ჰ., თირკმლის უჯრედული კიბო, გრავიცის სიმსივნე — ავთვისებიანი სიმსივნე, რ-იც პირველად (1883) აღწერა გერმ. პათოლოგმა პ. გრავიცმა. უმეტესად ავადდებიან 40–60 წლის მამაკაცები. მკურნალობა აქაც ქირურგიულია.

ჰიპერონი (<ბერძნ. hyper — ზე, ზევიდან), ნუკლონის (პროტონი და ნეიტრონი) მასაზე მეტი მასის მქონე მძიმე არასტაბილური ელემენტარული ნაწილაკი, რ-საც აქვს ბარიონული მუხტი და „პირველ ხანგრძლივობასთან" შედარებით (~10⁻²³ წმ) დიდი სიცოცხლის ხანგრძლივობა. ცნობილია ჰ-ის რამდენიმე ტიპი: ლამბდა (Λ^0), სიგმა ($\Sigma^-, \Sigma^0, \Sigma^+$), ქსი ($\Xi^-, \Xi^0$), ომეგა ($\Omega^-$) [−; 0, + ნიშნები ნაწილაკის სიმბოლოს მარჯვენივ და მაღლა აღნიშნავს (შესაბამისად) უარყოფითად დამუხტულს, ნეიტრალურსა და დადებითად დამუხტულ ნაწილაკებს]. ყველა ჰ-ს აქვს 1/2 ტოლი სპინი, გარდა Ω^-, რ-ის სპინი, უდრის 3/2, ე. ი. ჰ-ები ფერმიონებია. ჰ. მონაწილეობს ძლიერ ურთიერთქმედებაში, ე. ი. მიეკუთვნება ადრონების კლასს. ჰ-ის სიცოცხლის ხანგრძლივობა 10^{-10} წმ რიგისაა (Σ^0 გამონაკლისით, რ-ის სიცოცხლის ხანგრძლივობა 10^{-20} წმ რიგისაა). ამ დროში ჰ-ები იშლება ნუკლონებად და მსუბუქ ნაწილაკებად (π-მეზონები, ელექტრონები, ნეიტრინო).

ჰ. (Λ^0) აღმოაჩინეს ინგლ. ფიზიკოსებმა როჩესტერმა და ბატლერმა 1947 კოსმ. სხივებში, მაგრამ ჰ-ის არსებობის დამარწმუნებელი მტკიცებანი მიღებულ იქნა 1951. ჰ-ის დაწვრილებითი და სისტემატური შესწავლა შესაძლებელი გახდა მას შემდეგ, რაც დაიწყეს მაღიო მიღება მაღალი ენერგიების დამუხტული ნაწილაკების ამაჩქარებლებით ატომბირთვების ნუკლონებთან სწრაფი ნუკლონების, π-მეზონებისა და K-მეზონების შეჯახებისას.

ჰ-ის აღმოჩენამ არსებითად გააფართოვა ცოდნა წარმოდგენა ელემენტარულ ნაწილაკებზე, რადგანაც პირველად იქნა მიღებული ნუკლონის მასაზე მეტი მასის ნაწილაკები და დადგენილ იქნა ელემენტარული ნაწილაკების ახ. მნიშვნელოვანი მახასიათებელი — უცნაურობა. ჰ-ის იმპულს. დაბადება მაღალი ენერგიის ადრონების ერთმანეთთან შეჯახებისას უდავოდ მოწმობდა, რომ ისინი ძლიერი ურთიერთქმედების ნაწილაკებიან, მაგრამ მეორე, ჰ-ის დაშლა რომ ძლიერი ურთიერთქმედების კოლეგიდან გამოწვეული, მაშინ მათი სიცოცხლის ხანგრძლივობა იქნებოდა 10^{-23} წმ სიდიდის რიგისა, რაც 10^{-13}-ჯერ (13 რიგით) ნაკლებია ცდით დადგენილზე. ჰ-ის სიცოცხლის ხანგრძლივობა შეიძლება აიხსნას, თუ დავუშვებთ, რომ მათი დაშლა შედეგია სუსტი ურთიერთქმედებისა, რ-ის ფარდობითი ინტენსიობა ძლიერისას ამ არეში სწორედ 12–14 რიგით ნაკლებია ძლიერზე (და, მაშასადამე, დაშლის ხანგრძლივობა ამდენჯერ მეტია). ძლიერი ურთიერთქმედებისაგან განსხვავებით, სუსტი ურთიერთქმედების დროს უცნაურობა (S) არ ინახება, $|\Delta S|=1$, ამ მიზეზით ჰ. იშლება

ჰიპერბოლური ფუნქციები

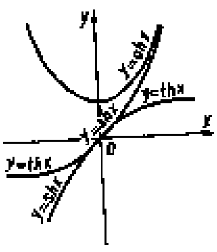

ნახ. 1.

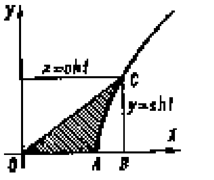

ნახ. 2

ჰიპერკომპლექსური რიცხვი

	1	i	j	k
1	1	i	j	k
i	i	−1	k	−j
j	j	−k	−1	i
k	k	j	−i	−1

ჰიპერკომპლექსური რიცხვის — კვატერნიონის — ცნება განზოგადებას კომპლექსური რიცხვის $x+iy$ (x და y ნამდვილი რიცხვებია, i — საბაზისო ერთეული, რომელიც აკმაყოფილებს პირობას $i^2=-1$) განზოგადების ბუნებრივ პროცესში როგორც ცნობილია, კომპლექსური რიცხვები გეომეტრიულად გამოისახება სიბრტყეზე წერტილებით და ამ რიცხვებზე მოქმედებები შეესაბამება ეფექტურად გეომეტრიულ გარდაქმნებს გადატანას, ბრუნვას, მოქცევას და მათ კომბინაციებს. კვატერნიონები რიცხვთა სისტემაა, რომელიც განსაზღვრული ოთხგანზომილებიან სივრცეში (ასეთი სისტემის აგება ხ.-ძე, ხუთი ან უფრო მაღალგანზომილებიან სივრცეში შეუძლებელია) კვატერნიონები არის ოთხი საბაზისო ერთეულის 1, i, j, k წრფივი კომბინაცია $X = x_0 \cdot 1 + x_1 i + x_2 j + x_3 k$, სადაც x_0, x_1, x_2, x_3 ნამდვილი რიცხვებია (გაგრძელება იხ. გვ. 666)

(გაგრძელება)

ბია მოქმედებები კვატერნიონებზე სრულდება მრავალწევრების მოქმედების წესებით (არ შეიძლება გამოყენებული მხოლოდ გადანაცვლების კომუტატიურობა) ცნობილი მოცემული საშუალო ერთეულების გამრავლების წესების გათვალისწინებით. როგორც ცნობილიდან ჩანს, 1 თამაშობს ჩვეულებრივი ერთეულის როლს და, მაშასადამე, კვატერნიონის ნაწილობას შეიძლება არ დაიწეროს:
$X = x_0 + x_1 i + x_2 j + x_3 k$.
კვატერნიონში განასხვავებენ სკალარულ x_0 და ვექტორულ $V = x_1 i + x_2 j + x_3 k$ ნაწილებს, ე. ი. $X = x_0 + V$. თუ $x_0 = 0$, მაშინ V კვატერნიონს ვექტორს უწოდებენ და იგი შეიძლება გაიგივდეს ჩვეულებრივ 3-განზომილებიან ვექტორთან.

XIX ს. შუა წლებში კვატერნიონებმა თვალსაჩინო როლი ითამაშეს განზოგადებაში, რომელსაც ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა უნდა შეხედულებისა მეცნიერებაში, რადგანაც კომპლექსური რიცხვები ახალი თვისებებისა და ისინი თავისი გამართლებული იყო, ვინაიდან ამ რიცხვებმა პირველ გამოყენება ელექტროტექნიკასა და მექანიკაში მიიღეს ვექტორულმა აღრიცხვამ მისი თანამედროვე სახით „გადაწია" კვატერნიონები და ლიტ. უკვე ნაკლებად, რომ მათი მნიშვნელობა გადაიდებოდა ნაკლებად, ვიდრე კომპლექსური რიცხვებისა

ელემენტარული ნაწილაკების თანამედროვე თეორიის თანახმად, თითოეულ ჰ-ს უნდა შეესაბამებოდეს ანტინაწილაკი, რომელთა ჰ-გან განსხვავდება ელექტრული და ბარიონული მუხტების ნიშნით და უცნაურობით. ყველა ანტიჰიპერონი ცდების დროს აქვს შემჩნეული.

უცნაურობის შენახვასთან ერთად, ჰ-ის ძლიერ ურთიერთქმედებას აქვს განსაზღვრული სიმეტრია, რ-საც იზოტოპურ ინვარიანტულობას უწოდებენ. ეს სიმეტრია ადრე იყო დადგენილი ნუკლონებისა და π-მეზონებისათვის. იგი იმაში მდგომარეობს, რომ ნაწილაკები ჯგუფდება გარკვეულ ოჯახებად — იზოტოპურ მულტიპლეტებად [(p, n) და (π^-, π^0, π^+), სადაც p აღნიშნავს პროტონს, n — ნეიტრონს]. ანალოგიურ მულტიპლეტებს, რ-ებიც I იზოტოპური სპინით ხასიათდებიან, ჰ-ებიც ქმნიან (იხ. ცხრ.). ჰ-ის დაშლის ძირითადი ხერხები ნაჩვენებია ცხრილში. ჰ-ის დაშლა ემორჩილება შემდეგ კანონზომიერებებს: 1. $|\Delta S| = 1$ — უცნაურობა ამ სიდიდის მიხედვით ერთით იცვლება. გამონაკლისია Σ^0 დაშლა Λ^0-დ და ფოტონად $\Sigma^0 \rightarrow \Lambda^0 + \gamma$, რ-იც მიმდინარეობს ელექტრომაგნ. ურთიერთქმედების ხარჯზე (ამიტომ Σ^0 სიცოცხლის ხანგრძლივობა უნდა იყოს ~10^{-19} წმ და არა 10^{-10} წმ) ამის გამო იგი არ ამჟღავნებს უცნაურობის ცვლილება.

2. $\Delta Q = \Delta S$ — ჰადრონების Q მუხტის ცვლილება უდრის S უცნაურობის ცვლილებას ისეთი დაშლის დროს, რ-საც თან ახლავს ლეპტონების გამოსხივება. ეს კანონი კრძალავს, მაგ., $\Sigma^+ \rightarrow n + \mu^+ + \nu_\mu$ დაშლას (μ^+ დადებითი მიუონია, ν_μ — მიუონური ნეიტრინო).

3. $\Delta I = 1/2$ — იზოტოპური სპინი იცვლება (1/2)-ით. ეს წესი საშუალებას გვაძლევს ავხსნათ ჰ-ის დაშლის თანაფარდობები სხვადასხვა დასაკვირვებელი ხერხის ალბათობებს შორის.

ლიტ.: Гелл-Манн М., Розенбаум П. Е., Элементарные частицы, წგნ.: Элементарные частицы, пер. с англ., М., 1963 (Над чем думают физики, в. 2); Окунь Л. Б., Лептоны и кварки, М., 1981.

ჰიპერპლაზია (ჰიპერ... და ბერძნ. plasis — შექმნა, წარმოქმნა), ორგანოთა და ქსოვილთა სტრუქტურული ელემენტების რაოდენობის ზრდა. ადამიანისა და ცხოველების ჰ-ს საფუძვლად უდევს უჯრედების გაძლიერებული გამრავლება და ახ. სტრუქტურების წარმოქმნა. ჰ. აღინიშნება ქსოვილთა სხვადასხვაგვარი პათოლ. ზრდის (ქრონ. პროდუქციული ანთება, სიმსივნე), რეგენერაციისა და ჰიპერტროფიის დროს; ზოგჯერ ჰ. კომპენსატორული ხასიათისაა.

ჰიპერტოპია (ჰიპერ... და ბერძნ. topos — ადგილი), ქსოვილთა და ორგანოთა დამაბულობის (ტონუსის) მომატება. უფრო ხშირად ამ ტერმინით აღნიშნავენ სისხლის წნევის მომატებას. ჰ. ჰიპერტონიული დაავადების, ნეფრიტის ძირითადი ნიშანია.

ჰიპერტონიული დაავადება, გულ-სისხლძარღვთა დაავადება, რ-ის განვითარების მექანიზმსა და კლინიკურ სურათში წამყვან როლს თამაშობს არტერიული სისხლის წნევის მყარი მომატება. ეტიოლოგია ბოლომდე შესწავლილი არ არის, მაგრამ გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ფსიქ.-ემოციურ გადატვირთვას. სისხლის წნევის მომატება უწვრილესი არტერიების (არტერიოლების) კედლის ტონუსის გაძლიერების შედეგია. საწყის ეტაპებზე წამყვანი მნიშვნელობა აქვს ცენტრ. ნერვული სისტემის სარეგულაციო ფუნქციის მოშლას. შემდეგ კი შინაგან ორგანოებში წარმოქმნილი ჰორმონული ბუნების მქონე ნივთიერებებს. თირკმლებში გამომუშავებული რენინისა და თირკმელზედა ჯირკვლებში გამომუშავებული ალდოსტერონის გავლენას სისხლძარღვთა კედლებზე, რაც აძლიერებს ათეროსკლეროზის განვითარებას, ეს კი თავისთავად ართულებს დაავადებას. ჰ. დ-ს ახასიათებს თავბრუ, თავის ტკივილი, ყურებში შუილი, უსიამოვნო შეგრძნება გულის არეში, გულის ფრიალი. დაავადება ხშირად წლების მანძილზე უსიმპტომოდ მიმდინარეობს. განარჩევენ ჰ. დ-ის 3 სტადიას: I სტადიაში აღინიშნება მხოლოდ არტერიული სისხლის წნევის მომატება (140/90 მმ-ზე მეტი); II სტადიაში გამოხატულია გულის მარცხ. პარკუჭის ჰიპერტროფიის ნიშნები, პერიფერიული და რენტგენოლოგიური აღინიშნება მარცხ. საზღვრის გადიდება და შესაბამისი ელექტროკარდიოგრაფიული ცვლილებები. III სტადიაში ვითარდება გართულებები: გულის ქრონ. უკმარისობა, რიტმის დარღვევა, სტენოკარდია, გულის კუნთის ინფარქტი, თავის ტვინში სისხლის მიმოქცევის მოშლა (ტვინის ინფარქტი), თირკმლების ქრონ. უკმარისობა; ლოკალიზაციით, უმეტესად ფსიქ.-ემოციური და ფიზ. გადატვირთვის გავლენით, მდგომარეობა შეიძლება გამწვავდეს ჰიპერტონიული კრიზით. პ რ ო ფ ი ლ ა ქ ტ ი კ ა და მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: ცხოვრების რეჟიმის მოწესრიგება, ზომიერი აქტივობა, სამკურნ. ფიზკულტურა, ემოციური გადაძაბვისაგან თავის არიდება, ნორმალური ძილი, აქტიური დასვენება, ზომიერად კვება. სისხლის წნევის მყარი მომატების შემთხვევაში — წნევის დამწევი საშუალებები ხანგრძლივად.

ლიტ.: ტ ე ი ლ დ ი ა ნ ი დ., კლინიკური კარდიოლოგია, თბ., 1982

ე. ბოლქვაძე...

ჰიპერტონიული ხსნარები, ხსნარები, რ-თა ოსმოსური წნევა აღემატება მცენარეული ან ცხოველური უჯრედებისა და ქსოვილების ოსმოსურ წნევას. უჯრედების ფუნქციური, სხეულებრივი და ცილ. სიცოცხლის მიხედვით ოსმოსური წნევა სხვადასხვანაირია და ხსნარი, რ-იც ერთი წყება უჯრედებისათვის ჰიპერტონიულია, მეორისათვის შეიძლება იზოტონიური ან ჰიპოტონიურიც კი აღმოჩნდეს. ჰ. ხ-ს, ჰიპოტონიურ ხსნარებსა და იზოტონიურ ხსნარებთან ერთად იყენებენ ცოცხალი უჯრედებისა და ქსოვილებში ოსმოსური წნევის გასაზომად.

ჰიპერტრიქოზი, ჰ ი პ ე რ ტ რ ი ქ ო ზ ი (ჰიპერ... და ბერძნ. thrix, ნათ. ბრ. thrichos — თმა), ჭ ა რ ბ თ მ ი ა ნ ო ბ ა ადამიანის თმის საფარის ჭარბად განვითარება.

ჰიპერტროფია (ჰიპერ. და ბერძნ. trophē — კვება, საკვები), ადამიანის ან ცხოველის სხეულის რომელიმე ორგანოს ან მისი ცალკეული ნაწილის მოცულობის გაზრდა. ჰ. შეიძლება მოხდეს ორგანოს ცალკეული ელემენტების (უჯრედი, ქსოვილი) მოცულობის გაზრდის ან მათი რაოდენობის მომატების (ჰიპერპლაზია) შედეგად. განარჩევენ ჭეშმარიტ და ცრუ ჰ-ს. ჭ ე შ მ ა რ ი ტ ი ჰ. არის სპეციფ. ელემენტების მოცულობის ან მასის გაზრდა და გაძლიერებული ფუნქციური დატვირთვის (ე. წ. ფუნქციური ჰ.) ან ნეიროენდოკრინული სისტემის მარეგულირებელი მოქმედების დარღვევის დროს. ფუნქციური ჰ. შეიძლება განუვითარდეს ჯანმრთელ ადამიანს, რ-იც ფიზიკურად შრომობს, სპორტსმენს (კუნთების „ფიზიოლ. ჰ."). შესაძლებელია რომელიმე ორგანოს, მაგ., გულის ნაწილის ჰ. მანკის დროს (კომპენსატორული ჰ.), აგრეთვე წყვილი ორგანოს ჰ. ერთ-ერთის დაღუპვის შედეგად (ვიკარული ჰ.). ფუნქციური ჰ-ის ყველა შემთხვევაში შესაძლებელია დარღვეული ფუნქციის კომპენსაცია. ნეიროენდოკრინული დარღვევებით გამოწვეული ჰ-ის (აკრომეგალია, გინეკომასტია) შემთხვევაში დარღვეული ფუნქციის კომპენსაცია არ ხდება. ც რ უ ჰ-ს უწოდებენ შემაერთებელ, უმეტესად ცხიმოვანი ქსოვილის ჭარბად ზრდის შედეგად ორგანოს გადიდებას მისი პარენქიმის (ფუნქციური ქსოვილი) ატროფიის დროს; ასეთ შემთხვევაში ორგანოს ფუნქცია დაქვეითებულია.

ჰიპერფუნქცია (ჰიპერ... და ფუნქცია), რომელიმე ორგანოს, ქსოვილის, სისტემის მოქმედების (ფუნქციის) გაძლიერება. ერთ შემთხვევაში ჰ. შეგუებითი რეაქციაა სიცოცხლის პირობებისადმი (მაგ., გულის კუნთის ზომის მატება — ჰიპერტროფია — და მისი შეკუმშვათა რაოდენობის მატება სპორტსმენებში). სხვა შემთხვევაში ჰ. არის მიზეზი, რ-იც იწვევს ორგანიზმის დაავადებას (მაგ., ფარისებრი ჯირკვლის ჰ-ის დროს, ე. ი. თიროქსინის გამომუშავების მატებისას, ჩნდება ჰიპერთირეოზი) შდრ. ჰიპოფუნქცია.

ჰიპნოზი (ბერძნ. hypnos — ძილი), ადამიანისა და უმაღლეს ცხოველთა განსაკუთრებული, ძილის მსგავსი მდგომარეობა; ცნობილია უძველესი დროიდან. XIX ს-მდე ჰ-ის შესახებ გაბატონებული იყო სპირიტუალისტური (იხ. სპირიტუალიზმი) წარმოდგენები, რ-თა მიხედვით, ჰიპნოტიზიორი თითქოსდა გამოასხივებდა „ფლუიდებს", ანუ მაგნიტური ტალღების განსაკუთრებულ დენს. მხოლოდ XIX ს. ბოლოს დაიწყეს ჰ-ის პრობლემის მეცნ. დამუშავება, დაასაბუთეს ჰ-ის საშკურნ. და შთაგონების ფსიქოთერაპიული მნიშვნელობა. ი. პავლოვმა და მისმა მოწაფეებმა დაადგინეს, რომ ჰ-ს საფუძვლად უდევს შეკავება, რ-იც თავის ტვინის დიდი ნახევარსფეროების სხვადასხვა მონაკვეთში სხვადასხვა სიღრმეზე ვრცელდება და ტვინის სხვადასხვა ნაწილს მოიცავს. შეკავებულ ნაწილებს შორის მოთავსებულია ქერქისა და ქერქქვეშა აქტ. მოქმედების მონაკვეთები, რ-ებიც უზრუნველყოფენ აკავშირებელ და ჰიპნოტიზიორის შორის კონტაქტს, აგრეთვე სიტყვით მკურნალობის (შთაგონების) შესაძლებლობას შეკავება ჰ-ის დროს ფიზიოლ. ძილის მსგავსია. თავის ტვინის სხვადასხვა ნაწილში შეკავების სხვადასხვა დონე დაკავშირებულია იმ ნაწილების ფაზურ მდგომარეობასთან, რ-ებიც გარდამავალია ძილიდან ღვიძილისაკენ. ფაზური მდგომარეობის დროს უჯრედების რეაქცია გამღიზიანებელზე იცვლება: შედარებით ფაზაში სუსტი და ძლიერი გამღიზიანებლები ერთნაირად მოქმედებენ, მაგ. ექიმის მიერ ჩუმად ან ხმამაღლა წარმოთქმული სიტყვა ერთნაირ ეფექტს იწვევს; შედარებით ძლიერი შეკავებისას ადგილი აქვს პარადოქსულ ფაზას, რ-შიც სუსტი გამღიზიანებელი (მაგ., სიტყვა) ერთნაირად ან უფრო ეფექტურადაც კი მოქმედებს, ვიდრე ძლიერი (მაგ., ტკივილი). რ-იც ზოგჯერ საჭიროდ არ იწვევს არავითარ რეაქციას. ჰ-ის მისაღწევად საჭიროა ადამიანის გრძნობის ორგანოებზე სუსტი გამღიზიანებლის (კანზე ხელის მოსმა, დამამშვიდებელი მუსიკა, ექიმის მონოტონური ლაპარაკი) ხანგრძლივი, რიტმულ-მონოტონური ზემოქმედება, რასაც თან უნდა ახლდეს სიტყვიერი შთაგონება. ეს ავადმყოფს დაამშვიდებს, ძილს მოჰგვრის, ქუთუთოები დაუმძიმდება, კუნთები გაუფშვდება, რასაც მოჰყვება დაძინება და ძილის შემდგომი გაღრმავება. გამღიზიანებლების და სიტყვით შთაგონების ზემოქმედება იწვევს თავის ტვინის ქერქში მეტ-ნაკლებად გავრცობილ და განსხვავებული სიღრმის შეკავებას, რაც ვლინდება მზარდ ძილიანობაში (ჰ-ის I სტადია, რ-საც ახასიათებს სხეულის სიმძიმის შეგრძნება, ჭირს თვალის გახელა, ლაპარაკი, თანამიმდევრული ფიქრი); სფინქსის გაგრძელებას მოჰყვება ზერელე ძილი, კუნთების გაშეშება, როდესაც ხელი და ფეხი იმ მდგომარეობაში რჩება, რ-შიც მას ექიმი გააჩერებს (კატალეფსია). ღრმა ძილის (სომნამბულიზმი) დროს ავად-

მყოფი მთლიანად გათიშულია როგორც გარე სამყაროს, ისე საკუთარი სუბიექტური შეგრძნებებისა და წარმოდგენებისაგან. მას კონტაქტი შენარჩუნებული აქვს მხოლოდ ექიმთან. სეანსის შემდეგ ჰ-ზე არავითარი მოგონება არ რჩება, თუმცა ექიმის მიერ შთაგონებულ ბრძანებებს ავადმყოფი ასრულებს. ჰიპნოზური ძილი თავისთავად სამკურნ. ფაქტორია (აძლიერებს თავის ტვინის მიერ შინაგან ორგანოებში მიმდინარე ნივთიერებათა ცვლის პროცესების რეგულაციას, გულ-სისხლძარღვთა და ორგანიზმის სხვა სისტემების ფუნქციებს). ჰ-ს იყენებენ როგორც მკურნალობის დამოუკიდებელ მეთოდს ან თერაპიული კომპლექსის (მედიკამენტური, ფიზიოთერაპიული, დიეტა და სხვ.) ნაწილს. ჰ-ით მკურნალობენ ნევროზების ზოგიერთ ფორმას, ფსიქოპათიას, რეაქციულ მდგომარეობას. ჰ-ის სიხშირე და სიღრმე ინდივიდუალურად განისაზღვრება. ავადმყოფის სურვილის საწინააღმდეგოდ ჰ-ით მკურნალობა სასურველ შედეგს არ იძლევა. მცდარია წარმოდგენა იმის შესახებ, თითქოს ჰ-ით შეიძლება ყველას და ყოველგვარი დაავადების მკურნალობა.

ჰიპნოპედია (ბერძ. hypnos — ძილი და paideia — სწავლება, აღზრდა), სწავლება ბუნებრივი ძილის პერიოდში. ტერმ. „ჰ“ არ იხმარება ჰიპნოზისა და სხვა რომელიმე ხელოვნურად გამოწვეული ძილის (ელექტროძილი, მედიკამენტური ძილი და სხვ.) პერიოდში სწავლების აღსანიშნავად. ბუნებრივ ძილში ცოდნის შეძენის ცდები ჯერ კიდევ უძველესი დროიდან არის ცნობილი ძვ. ჩინეთში, ინდოეთში, ეთიოპიაში, ჩვენს დროში ჰ-ის პირველი ცდა იყო აშშ-ში 1923, სსრკ-ში — 1936, მაგრამ მისი თეორ. დასაბუთება სცადეს მხოლოდ 50—60-იანი წწ. მიჯნაზე, რაც საზღვარგარეთის ქვეყნებში ძირითადად ეყრდნობოდა ფროიდისეულ კონცეფციებს, სსრკ-ში — ი. პავლოვის მოძღვრებას ძილში თავის ტვინის ღრმა შეკავებულ ე. წ. „სადარაჯო პუნქტების“ შესახებ. სადღეისოდ ჰ., როგორც მოვლენა, ბოლომდე შესწავლილი არ არის, მაგრამ ნათელია, რომ ის ვერ შეცვლის ბუნებრივ პედ. პროცესს; ჰ-ის გამოყენება შესაძლებელია ზოგიერთი სახის ინფორმაციის (უცხოური სიტყვები, ფორმულები, ცხრილები და სხვ.) დამახსოვრებისათვის.

ჰიპნოტიზმი, ჰიპნოზის დროს წარმოქმნილ მოვლენათა (მომატებული შთაგონებადობა, ჰიპოტაქსია, კატალეფსია, სომნამბულიზმი) ერთობლიობა.

ჰიპნუმი (Hypnum), ხავსების გვარი მწვანე ხავსების (Bryales) რიგისა. დიდი რაოდენობით გვხვდება ქვიშიან ჭაობებში, მონაწილეობს ტორფის წარმოქმნაში (ჰიპნუმიანი ტორფი). წიწვოვან ტყეებში ქმნის ხავსიან საფარს. ვითარდება მდელოზეც და მის დაჭაობებას იწვევს.

ჰიპო... (ბერძ. hypo—დაბლა, ქვეშით), რთული სიტყვის ნაწილი, რ-იც მიუთითებს ნორმასთან შედარებით დაქვეითებაზე (მაგ., ჰიპოტონია), ქიმ-ის სახელწოდებაში რაიმის ქვეშ მდებარეობაზე (მაგ., ჰიპოდერმა).

ჰიპოგლიკემია (ჰიპო... და გლიკემია), სისხლში შაქრის შემცველობის დაქვეითება 60—70% მგ-ზე უფრო დაბლა. ჰ. შეიძლება ჰქონდეს ჯანმრთელ ადამიანს, რომელსაც გაძლიერებული კუნთოვანი მუშაობის შედეგად გლუკოზის დიდი რაოდენობა ესაჭიროება; ზოგჯერ ჰ. აღინიშნება ნახშირწყლების ჭარბად მიღებისას, როცა კუჭქვეშა ჯირკვალი რეფლექსურად გამოყოფს ინსულინის დიდ რაოდენობას. ჰ. შეიძლება განვითარდეს კუჭქვეშა ჯირკვლის კუნძულოვანი აპარატის, თავის ტვინის ჰიპოთალამური მიდამოს, შინაგანი სეკრეციის სხვა ჯირკვლების, ღვიძლის ზოგიერთი დაავადების დროს, აგრეთვე ინსულინის დიდი დოზებით მიღების შედეგად (ჰიპოგლიკემიური შოკი). შოკის დროს ცენტრ. ნერვული სისტემის ხანმოკლე აგზნება იცვლება სისუსტით, მძინარობით, ავადმყოფს აქვს შიმშილის შეგრძნება, შეიძლება დაირღვეს ფსიქიკა. შაქრის შემცველობის 40%-მდე დაქვეითება იწვევს კანკალს, კრუნჩხვებს, ცნობიერების დაკარგვას და სხვ. ასეთ შემთხვევაში ორგანიზმში შეჰყავთ გლუკოზა.

ჰიპოდამოს მილეტელი (Hippodamos), ძვ. წ. V ს. ბერძენი არქიტექტორი — ქალაქთმშენებელი. მის სახელთანაა დაკავშირებული ქ-ების რეგულარული დაგეგმარების პრინციპების დამუშავება (ე. წ. ჰ-ს სისტემა). ჰ-ს მიაწერენ ქ-ების პირეოსის (ძვ. წ. 446 შემდეგ), როდოსის (ძვ. წ. 408—407), თურიუმის (თანამედროვე იტალ. ტერიტ.; ძვ. წ. 443) დაგეგმარებას.

ჰიპოდერმა (ჰიპო... და ბერძ. derma — კანი), უხერხემლო ცხოველებისა (ჭიებისნაირნი, ორმაგსნაირნი, მწერები და სხვ.) — ჩვეულებრივ ცილინდრული ეპითელიუმის ძნელი ფენა, რ-იც მდებარეობს კუტიკულის ქვეშ. ჰ-ში განლაგებულია კანის ჯირკვლები, შეხებისა და ყნოსვის ორგანოების ბეწვები და სხვ. ნემატოდების, გასტროტრიქებისა და ზოგი სხვა ჭიის ჰ. წარმოადგენს სინციტიუმს.

ჰ. მ ც ე ნ ა რ ი ს ა — უჯრედების ერთი ან რამდენიმე შრე, რ-იც განლაგებულია ღეროს, ფოთლის, თესლისა და ნაყოფის ეპიდერმისის (კანის) ან ფესვის ეპიბლემის ქვეშ. ჰ. ღეროს პირველადი ქერქის შემადგენლობაში შედის; ხშირად მისი უჯრედები სქელგარსიანია და შესაძლოა მექან. ქსოვილებს მიეკუთვნოს. ფოთლის ჰ. წარმოდგენილია წყალშემცველი ქსოვილის უჯრედების ერთი ან რამდენიმე შრით. ფესვში ჰ-ს ზოგჯერ პირველადი ქერქის უჯრედების გარე შრეს — ეგზოდერმას უწოდებენ.

ჰიპოდერმატოზი, მსხვილი რქოსანი საქონლის ქრონიკული ინვაზიური დაავადება, რ-საც იწვევს კანქვეშა ბუზის 2 სახეობა: Hypoderma bovis და H. lineatum. ორივე განეკუთვნება Hypoderma-ს გვარს. გარდა მსხვ. რქ. საქონლისა, ავადდება ზებუ, ცხვარი, თხა, ცხენი და ადამიანიც, მაგრამ ამ შემთხვევაში პარაზიტი სრულ განვითარებას ვერ აღწევს. საქონლის დაინვაზიება ხდება ზაფხულში ცხოველის კანის საფარველზე ნებისმიერ ადგილზე ბუზის მიერ კვერცხების დაყრის შემდეგ. კვერცხიდან გამოჩეკილი მატლი იჭრება ცხოველის ორგანიზმში და გაივლის განვითარების რთულ სტადიას. ლოკალიზდება წელისა და ზურგის არეში ბორცვის კოპების გაჩენით. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: გვიან შემოდგომაზე, ბორცვის ფორმის დამუშავების შემდეგ, ცხოველისათვის (წელის არეში) ჰიპოდერმაციდისა და ჰიპოდერმინ-ქლოროფოსის ხსნარების შეყვანა. *ო. ნადირაძე.*

ჰიპოვიტამინოზი (ჰიპო... და ვიტამინი), ავადმყოფური მდგომარეობა, რ-იც ვითარდება ვიტამინების ხარჯვისა და ორგანიზმში მათი მოხვედრის დარღვევის დროს. იხ. ავიტამინოზი.

ჰიპოთალამუსი (hypothalamus), შუამდებარე ტვინის ნაწილი, რ-იც თავის ტვინის მესამე პარკუჭისა და თალამუსის ქვემოთ მდებარეობს და ერთ-ერთ ვეგეტატიურ ცენტრს წარმოადგენს. ჰ. მჭიდროდაა დაკავშირებული ჰიპოფიზთან და მასთან ერთად არეგულირებს ორგანიზმის წყლისა და მარილების ცვლას. ჰ-სა და ჰიპოფიზს შორის არსებული კავშირის გაწყვეტისას ან ე. წ. სუპრაოპტიკური ჰ-ის დაზიანებისას ვითარდება უშაქრო დიაბეტი, რაც ხასიათდება წყლის უხვი სმით (პოლიდიფსია) და მოჭარბებული შარდვით (პოლიურია). თავის ტვინის სხვა უბნებისაგან განსხვავებით, ჰ-ს ფუნქციათა ნერვული რეგულაციის გარდა, ნეიროჰორმონების გამომუშავებისა და გამოყოფის უნარიც აქვს. მის მიერ გამომუშავებულ ჰორმონებს მიეკუთვნებიან ვაზოპრესინი და ოქსიტოცინი, რ-ებიც ჰიპოფიზის საშუალებით გამოიყოფა სისხლში.

ჰ. მრავალი ბირთვისაგან შედგება, რ-თა ფუნქციებია შიმშილისა და სიმაძღრის (იხ. *კვების ცენტრი*), წყურვილისა და მისი დაკმაყოფილების (იხ. *სმის ცენტრი*) შეგრძნებათა წარმოშობა, სხეულის მუდმივი ტემპ-რისა და სქესობრივი ქცევის რეგულაცია. ჰ. მჭიდროდაა დაკავშირებული აგრეთვე თავის ტვინის ლიმბურ სისტემასთან, ამიტომ ის აწესრიგებს ძილისა და ღვიძილის მდგომარეობას, ემოციურ ქცევას და მოტივაციებს. დადგენილია, რომ ჰ-ის გვერდითი და უკანა ბირთვების ელექტრული გაღიზიანება ცხოველებში იწვევს ე. წ. თვითგაღიზიანების რეაქციას, რ-ის დროსაც ცხოველები თვითონ ცდილობენ განმეორებით გააღიზიანონ ეს ბირთვები. ჰ-ის ცენტრ. ბირთვების გაღიზიანება, პირიქით, გაქცევისა და შიშის რეაქციებს იწვევს. ასეთი ქცევითი რეაქციები დაკავშირებული უნდა იყოს შიმშილისა და სიმაძღრის, აგრეთვე, სქესობრივი ხასიათის შეგრძნებათა წარმოქმნასთან.

ლიტ.: ადამიანის ფიზიოლოგია, ე. ბაბსკის რედ., თბ., 1969; ქ ო რ ე ლ ი ა., ნეიროფიზიოლოგია ყველასათვის, თბ., 1984; О к с С., Основы нейрофизиологии, пер. с англ., М., 1969. *ა. ქორელი.*

ჰიპოთეზა (ბერძ. hypothesis—საფუძველი, ვარაუდი, დაშვება < ჰიპო.. და ბერძ. thesis — დებულება), რისამე საფუძველი — მიზეზი ან არსება. ძვ. ბერძ. ფილოსოფიაში ჰ. ნიშნავდა პირველ საფუძველს, ყველაფრის ამხსნელს, უტყუარს (მაგ., დემოკრიტეს „ატომი“, პლატონის „იდეა“, არისტოტელეს „პირველი მამოძრავებელი“). XVII—XVIII სს-ში

ჰიპერონების ცხრილი

	Λ-ჰიპერონი (სინგლეტი)	Σ-ჰიპერონი (ტრიპლეტი)	Ξ-ჰიპერონი (დუბლეტი)	Ω-ჰიპერონი (სინგლეტი)
იზოტოპური მულტიპლეტის შემადგენლობა	Λ^0	Σ^+ Σ^0 Σ^-	Ξ^0 Ξ^-	Ω^-
მასა, მევ	1115,6	1189,4 1192,5 1197,3	1314,7 1321,3	1672,4
იზოტოპური სპინი I	0	1	1/2	0
უცნაურობა S	−1	−1	−2	−3
სიცოცხლის ხანგრძლივობა, წმ	$2,52\cdot10^{-10}$	$0,80\cdot10^{-10}$, 10^{-20}(?), $1,49\cdot10^{-10}$	$3,03\cdot10^{-10}$, $1,66\cdot10^{-10}$	$1,3\cdot10^{-10}$
სპინი	1/2	1/2	1/2	3/2
დაშლის ძირითადი სქემები*	$\Lambda^0\to\begin{cases}p+\pi^-\\ n+\pi^0\end{cases}$	$\Sigma^+\to\begin{cases}p+\pi^0\\ n+\pi^+\end{cases}$ $\Sigma^0\to\Lambda^0+\gamma$ $\Sigma^-\to n+\pi^-$	$\Xi^0\to\Lambda^0+\pi^0$ $\Xi^-\to\Lambda^0+\pi^-$	$\Omega^-\to\begin{cases}\Xi^0+\pi^-\\ \Xi^-+\pi^0\\ \Lambda^0+K^-\end{cases}$

* ცხრილში ნაჩვენები არ არის ჰიპერონების დაშლა რ-საც თან ახლავს ლეპტონების გამოსხივება; ასეთი დაშლის ფარდობითი ხვედრითი წილი პროცენტის ნაწილის რიგისაა.

ჰ. გახდა მეცნ. ძიებისა და ფაქტების ახსნის ერთ-ერთი ძირითადი ფორმა. ამის გამო „მეცნიერების განვითარების ფორმა, რამდენადაც იგი აზროვნებს, არის ჰ ი პ ო თ ე ზ ა" (ფ. ენგელსი, ბუნების დიალექტიკა, თბ., 1954, გვ. 260). თანამედროვე მეცნიერებაში ჰ. გაგებულია როგორც ვარაუდი, რის მიზანია ახსნას გარკვეული ტიპის უკვე ცნობილი მოვლენები და იწინასწარმეტყველოს ახ. უცნობი ფაქტები. ჰ. ალბათურია; მისი ჭეშმარიტება-მცდარობა უნდა დადგინდეს ემპირიული შემოწმებით. მომავალმა დაკვირვებამ იგი შეიძლება დაადასტუროს ან არ დაადასტუროს. პირველ შემთხვევაში ჰ. გადაიქცევა მეცნ. თეორიად, ხოლო მეორე შემთხვევაში იგი უარიყოფა ან (უკიდურეს შემთხვევაში) ნაწილობრივ შეიცვლება. ჰ-ის წამოყენების აუცილებლობა განპირობებულია იმით, რომ ცდები ავლენენ ფაქტებს, რ-თა ახსნა არსებული თეორიების საფუძველზე შეუძლებელია. მიიღება დაშვება, რ-იც შესაძლებლობას იძლევა მეტ-ნაკლებად დამაკმაყოფილებლად აიხსნას ეს ფაქტები. ამ მიზნით წამოყენებულ იქნება არა ერთი, არამედ რამდენიმე ჰ.; მათგან უპირატესობა მიეცემა იმას, რ-იც ობიექტური კანონზომიერების ასახვის საფუძველზე უფრო ეფექტურად და მარტივად ახსნის ახ. ფაქტებს. მეცნიერების განვითარება ჰ-ის მუდმივი შემოწმების, გადასინჯვისა და შეცვლის პროცესია. მეცნ. ჰ. უნდა იყოს ემპირიულად შემოწმებადი, საკმარისად ზოგადი, ამასთან ერთად საშუალოდ იწინასწარმეტყველოს რაც შეიძლება მეტი ახ. ფაქტი; ლოგიკური წინააღმდეგობისაგან თავისუფალი მეცნ. ჰ-გან უნდა განვასხვავოთ საწყისი ჰ., რ-იც მიიღება მოსალოდ პირობით, როგორც დამხმარე საშუალება მოცემული ფაქტის ახსნის პროცესში. *გ. ქოქოლაშვილი.*

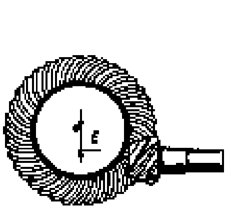

ჰიპოიდური გადაცემა

ჰიპოთეზა ს ა მ ა რ თ ა ლ შ ი, იხ. სტ. ნორმა სამართლებრივი.

ჰიპოთეზათა სტატისტიკური შემოწმება, შემთხვევით სიდიდეებზე ჩატარებული დაკვირვებების საფუძველზე ამ სიდიდის განაწილების შესახებ გამოთქმულ ჰიპოთეზათა მისაღებად ან უარსაყოფად სპეციალური პროცედურების ერთობლიობა მათემატიკურ სტატისტიკაში. რომელიმე H_0 ჰიპოთეზის შემოწმება ყოველთვის გულისხმობს რომელიმე H ალტერნატივას. H_0-ის მიღება ნიშნავს H-ის უარყოფას. H_0-ის შესამოწმებელ ტესტს (ანუ კრიტერიუმს) განსაზღვრავს შემთხვევით სიდიდეზე n განმეორებითი დაკვირვების შედეგად მიღებული $x=(x_1,\dots,x_n)$ შედეგის R^n სივრცეებიდან (აქ $x_1,x_2,\dots,x_n$ ნამდვილი რიცხვებია) გამოყოფილი გარკვეული K ქვესიმრავლე. H_0 მიღებულად ითვლება, თუ დაკვირვების x შედეგი K-ს გარეთაა. ტესტის თვისებები მისი ხშირად გამოყენებისას ხასიათდება ტესტის α დონით და β სიმძლავრით. α არის ალბათობა იმისა, რომ ტესტის გამოყენებით H_0 უარიყოფა იმ დროს, როცა იგი მართებულია, ხოლო β—ალბათობა იმისა, რომ H_0 უარიყოფა, როცა მართებულია H ალტერნატივა. ხშირდება მოცემული დონისათვის რომელიმე აზრით ოპტიმალური სიმძლავრიანი ტესტების აგება. მაგ., ცნობილი σ^2 დისპერსიის მქონე ნორმალური განაწილების a მათემატიკური ლოდინის შესახებ $a=m$ ჰიპოთეზის (H_0) შემოწმებისას $a\neq m$ ალტერნატივით (H) მოცემული α დონის უმძლავრეს ტესტს შეესაბამება უარყოფის არე K, შედგენილი ისეთი $x=(x_1,\dots,x_n)$ ვექტორებისაგან, რომელთათვისაც $|\bar{x}-m|\sqrt{n}>k\sigma$. აქ $\bar{x}=(x_1+\dots+x_n)/n$, ხოლო k განისაზღვრება $\alpha=\sqrt{2/\pi}\int_k^\infty e^{-u^2/2}du$ ტოლობით.

ტ. შერვაშიძე. რ. ჩიტაშვილი.

ჰიპოკრატე

ჰიპოთეზური დედუქცია (რომელიმე სამეცნიერო თეორიაში), ისეთი დედუქცია, როცა მტკიცებისათვის ჭეშმარიტად მიჩნეული წინადადებების გარდა წანამძღვრებად გამოყენებულია სხვა დებულებებიც (ჰიპოთეზები). ჰ. დ-ით მიღებული წინადადება ჭეშმარიტია მოცემულ თეორიაში, თუ კი ჭეშმარიტია გამოყენებული ჰიპოთეზები. იხ. აგრეთვე *გამოყვანადობა, დედუქციური თეორიები.*

ჰიპოთერმია (ჰიპო... და ბერძ. thermē — სითბო), გ ა ც ი ე ბ ა, ადამიანისა და თბილსისხლიანი ცხოველების სხეულის ტემპ-რის დაქვეითება, რაც ხდება იმის გამო, რომ სითბოს გაცემა აღემატება მის წარმოქმნას ორგანიზმში. გარემოს დაბალი ტემპ-რის დროს ადამიანსა და ცხოველებს ჰ-გან იცავს სითბორეგულაცია (ცხიმის ფენა, ბეწვი, ბუმბული, ტანსაცმელი). სითბორეგულაციის უკმარისობის შემთხვევაში წარმოიქმნება ფიზიოლ. რეაქციები სითბოს გაცემის შესამცირებლად: კანიდან შინაგანი ორგანოებისაკენ სისხლის უკუდინების შედეგად მცირდება კანით სითბოს გაცემა, მოძრაობის, შეშინების, კუნთების თრთოლვის შედეგად მკვეთრად მატულობს ნივთიერებათა ცვლა და სითბოს წარმოქმნა კუნთებში. სიცივეში ადამიანის ჰ-უკმარისობა მხოლოდ ამ მექანიზმების გამოფიტვის, დაღლის გამო, ლოთობის ან სრული უმოძრაობის შედეგად, სამაგიეროდ ადვილად აღმოცენდება თერმორეგულაციის დარღვევის (სიმთვრალე, შოკი, ნარკოზული ძილი, სისხლის დაკარგვა და სხვ.) შემთხვევაში. ცივ წყალში სითბოს გაცემა ძლიერ იზრდება. წყლის 0—4°C ტემპ-რის დროს ადამიანი ჰ-ით კვდება 40—60 წუთში. ფიზიოლ. ჰ., როგორც შეგუებითი რეაქცია, ავლინდება ზოგ ცხოველს ზამთრის ძილის დროს. გაციებული ქსოვილები (ტვინის, გულის და სხვ.), რ-ებშიც მკვეთრად არის შემცირებული ნივთიერებათა ცვლა, უკეთ ადვილად იტანენ ჟანგბადის უკმარისობას და სისხლის მიმოქცევის შეწყვეტას.

ჰ. ხ ე ლ ო ვ ნ უ რ ი — თბილსისხლიანი ორგანიზმის საერთო გაციება, რასაც აღწევენ თერმორეგულაციის ცენტრ. მექანიზმების შეკავებით. საჭირო მიზნით ადამიანის ორგანიზმზე სიცივის ზემოქმედების პირველი გამოკვლევები დაკავშირებულია ინგლ. ქირურგის ჯ. კარის (1798) სახელთან. ჰ-ის ფართოდ დანერგვა პრაქტიკაში დაიწყო მას შემდეგ, რაც 1950 კანადელმა მეცნიერმა უ. ბიგელოუმ ცხოველებზე ექსპერიმენტებით დაამტკიცა გულისა და სისხლის მიმოქცევის 10—15 წთ გამოთიშვის შესაძლებლობა 26—28°C ტემპ-რის პირობებში. 1952 ამერ. ქირურგმა ჯ. ლიუისმა და მ. ტაუფიკმა გააკეთეს მსოფლიოში პირველი ოპერაცია ღია „მშრალ" გულზე (ე. ი. გამოთიშეს გული სისხლის მიმოქცევიდან) ზომიერი ჰ-ის პირობებში, რამდენიმე წლის შემდეგ კი ოპერაციები ჰ-ის დროს დამკვიდრდა ყოველდღიურ პრაქტიკაში. ჰ-ის ძირითადი ეფექტი შეპირობებულია იმით, რომ სიცივის ზემოქმედებით ქვეითდება ნივთიერებათა ცვლის პროცესების ინტენსივობა, რაც ამცირებს ორგანოებისა და ქსოვილების მოთხოვნილებას ჟანგბადზე. თერმორეგულაციის მექანიზმების ბლოკადის დროს ორგანიზმი ნაკლებ ჟანგბადს ხარჯავს. დადგენილია, რომ 26°—27°C ტემპ-რის პირობებში ჟანგბადის საერთო მოხმარება ქვეითდება 40%-ით, გულის კუნთის მიერ ჟანგბადის მოხმარება მცირდება 50%-ით, ტვინისა კი 33%-ით. გულზე ოპერაციების დროს ყველაზე მიზანშეწონილია ჰ. 29—30°C ტემპ-რაზე, რადგან უფრო დაბალ ტემპ-რაზე ორგანიზმის გაციებას შეიძლება მოჰყვეს გულის მუშაობის დარღვევა (გულის ფიბრილაცია); ამ ტემპ-რაზე გულის გამოთიშვა დასაშვებია მხოლოდ 10 წთ-მდე. ჰიპოქსიის გართულებისას, თავის ტვინის მძიმე ტრავმის, გამოხატული ჰიპერთერმიისა და სხვათა დროს საჭიროა. მიზნით ჰ-ის გამოყენება შეიძლება მრავალი დღის მანძილზე ჰ-ის საშუალებით. ეფექტი ბევრად არის დამოკიდებული მისი დროული გამოყენებაზე.

ჰიპოთირეოზი [ჰიპო... და ლათ. (glandula) thyreoidea — ფარისებრი ჯირკვალი], ფარისებრი ჯირკვლის ფუნქციის დაქვეითება; ჰ. *მიქსედემის* არამკვეთრად გამოხატული ფორმაა. ძირითადი ნიშნებია ადვილად დაღლა, ფიზ. და ფსიქ. მოდუნება, მძინარობა, მეხსიერების დაქვეითება, შენელებული მოძრაობა, სახისა და ქუთუთოების შეშუპება, თმის ცვენა, გაბერვა, ძირითადი ცვლის მოშლა და სხვ. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: *ჰორმონოთერაპია.*

ჰიპოიდური გადაცემა, ხრახნული კბილა გადაცემის განსაკუთრებული სახეობა, რ-შიც ღერძები ჯვარედინად არის განლაგებული. ჰ. გ-ში მცირე კონუსური კბილანის ღერძი წანაცვლებულია დიდი კბილა თვლის ღერძის მიმართ. თუ გადაცემის რიცხვი $i=1\div2{,}5$, წანაცვლება $E\leq(0{,}33-0{,}25)D$, სადაც D დიდი თვლის დიამეტრია (ნახ.); თუ $i>2{,}5$, წანაცვლება $E\leq0{,}20D$. ჩვეულებრივ i არ აღემატება 10, ზოგჯერ კი 30 და მეტს აღწევს. ღერძების გადაჯვარედინების კუთხე ჩვეულებრივ 90°-ია. ჰ. გ. შეიძლება იყოს ირიბი ან მრუდხაზოვანი კბილების მქონე. კბილების კონტაქტი ხაზოვანია, ამიტომ ჰ. გ. იტანს დიდ დატვირთვას, მუშაობს მდოვრედ და უხმაუროდ. სხვა კონუსურ გადაცემებთან შედარებით უფრო ხისტია და სხვ. ჰ. გ-ის ნაკლია კბილების სრიალი, რამაც შეიძლება მათი ჩაჭიდვა გამოიწვიოს. ამის საწინააღმდეგოდ იყენებენ სპეც. საზეთს და კბილებს თერმულად ამუშავებენ. ჰ. გ-ს იყენებენ წამყვანი თვლების ამძრავებში, სატვირთო მანქანებში, პრეციზიულ ჩარხებში და სხვ. *გ. ჩუბინიძე.*

ჰიპოიოდიტები, *ჰიპოიოდოვანმჟავას* HIO მარილები. მაგ., ნატრიუმჰიპოიოდიტი NaIO, კალიუმჰიპოიოდიტი KIO და სხვ.

ჰიპოკოტილი (internodium hypocotyle), მცენარის ღეროს ყველაზე ქვედა მონაკვეთი — ღეროს ფესვში გადასვლის ადგილიდან (ფესვის ყელიდან) პირველ ჩანასახოვან ფოთლებამდე (ლებნებამდე); იგივეა, რაც *ლებნისქვეშა მუხლი.*

ჰიპოკრატე (Hippokratēs). [დაახლ. ძვ. წ. 460, კ. კოსი, — ძვ. წ. 377 (სხვა მონაცემებით ძვ. წ. 356), ლარისა, თესალია], ძვ. საბერძნეთის ექიმი, ანტიკური მედიცინის რეფორმატორი. ჰ-ს პირველ მასწავლებლად მიჩნეულია მამამისი — ჰერაკლიდე, დედა — ფენარეტე, ბებიაქალი იყო. მშობლების გარდაცვალების შემდეგ ჰ. საცხოვრებლად ათენში გადავიდა და სწავლა გააგრძელა. სწავლის დასრულების შემდეგ ეწეოდა მოხეტიალე ექიმის — პერიოდევტის საქმიანობას, ბევრი იმოგზაურა საბერძნეთში, ეგვიპტეში, მცირე აზიაში, შავი ზღვის სანაპიროზე, იყო სკვითებთან, კარგად გაეცნო მცირე აზიისა და ეგვ. მედიცინას. ავადმყოფის გამოკვლევისას იყენებდა ისეთ მეთოდებს, როგორიცაა დათვალიერება, ხელით გასინჯვა, დაკაკუნება, გულმკერდისა და მუცლის ღრუს მოსმენა და სხვ. ყურადღებას აქცევდა გამონაყოფებს, მათ სუნს, ფერს, შარდის ნალექს; საფუძველი დაუდო ავადმყოფობის მიმდინარეობის აღწერას (ავადმყოფობის ისტორია); შექმნა მოძღვრება პროგნოსტიკაზე, რაც ითვალისწინებდა ავადმყოფის წარსულისა და აწმყო მდგომარეობის დეტალურ შესწავლას; საფუძველი ჩაუყარა სამედიცინო ეთიკასა და დეონტოლოგიას; როგორც დასტაქარმა შეიმუშავა ნახვევის დადების წესები, მოტეხილობის, ღრძობის, ფისტულების მკურ-

რნალობის მეთოდები და სხვ. ჰ-ს და მისი მიმდევრების შრომებში (ე. წ. კრებული) საოცარი სიზუსტით არის აღწერილი სხვადასხვა დაავადების სიმპტომატიკა, მკურნალობის წესები, მსჯელობაა ეპიდემიების, ეპილეფსიის, ცხელების შესახებ და სხვ. ჰ. ასწავლიდა, რომ ექიმმა უნდა უმკურნალოს ავადმყოფს და არა ავადმყოფობას, გაითვალისწინოს მისი ინდივიდ. თავისებურებანი და გარე ფაქტორების გავლენა. მიზეზობრივ ფაქტორებად მიიჩნევდა მემკვიდრეობითობას, ადამიანის ფიზ. (კონსტიტუცია) და სულიერი (ტემპერამენტი) თვისებების ერთობლიობას. გამოყო ადამიანის 4 ტიპი: სანგვინიკური, ქოლერიკული, ფლეგმატიკური და მელანქოლიკური. ჰ. მიიჩნევდა, რომ ეს ტიპები გარკვეული დაავადებებისადმი არიან განწყობილი. დაამუშავა ეტიოლოგიის საკითხები; მედიცინა გაათავისუფლა ქურუმებისა და მონასტრების გავლენისაგან და განსაზღვრა მისი განვითარების დამოუკიდებელი გზა. ჰ-მ ჩამოაყალიბა მკურნალობის ძირითადი პრინციპები (არ დააზიანო, სიფრთხილე გამოიჩინე წამლის გამოყენებისას და სხვ.). ლეგენდად შემორჩენილი „ჰიპოკრატეს ფიცი", როგორც საექიმო პროფესიის მორალური კოდექსი. ჰ-ს „მედიცინის მამას" უწოდებენ. გ. აბაშიძე.

ჰიპოკრატეს მთვარეები, სამი ფიგურა, რ-თაგან თითოეული შემოსაზღვრულია ორი წრეწირის რკალით და თითოეული მათგანისათვის შესაძლებელია ფარგლისა და სახაზავის საშუალებით ტოლდიდი სწორხაზოვანი ფიგურების აგება (ნახ. 1). ზოგჯერ ჰ. მ-ს უწოდებენ მეორე ნახაზზე გამოსახულ a და b მთვარეებს. ჰ. მ. აღმოაჩინა ბერძენმა გეომეტრმა ჰიპოკრატე ქიოსელმა (ძვ. წ. V ს. II ნახ.).

ჰიპონასტია (ჰიპო.. და ბერძნ. nastos — გამსხვილებული), ფოთლის, ყვავილის ფურცლის, ფოთლის და მცენარის სხვა ორგანოს ქვედა მხარის უფრო სწრაფი ზრდა ზედა მხარესთან შედარებით, რის შედეგადაც ორგანო იღუნება ზევით. ჰ. შეიძლება გამოწვეული იყოს ორგანოს ასაკით (მაგ., ყვავილის ნორჩი კოკრები დახურული რჩება ჰ-ის წყალობით, რაც უფრო გვიან ეპინასტიით იცვლება და ყვავილი იშლება). აგრეთვე გარემოს პირობების ცვლილებით (მაგ., მოღრუბლულ, ნესტიან და ცივ ამინდში ზოგჯერ მიმდინარეობს ყვავილსაფრის ჰ. და ყვავილი იხურება).

ჰიპონაქტი (Hippōnax) (ძვ. წ. VI ს.), ბერძენი პოეტი, ლირიკოსი, იამბოგრაფი. ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა ეფესოში. ჰ-მ იამბოგრაფიას მისცა რეალისტური მიმართულება. დაამკვიდრა ახ. საზომი, ე. წ. ქოლიამბი ანუ „კოჭლი იამბი", შემოიღო პაროდიის ჟანრი. ჩვენამდე მოღწეულია მისი იამბური ლექსების ფრაგმენტები.

ჰიპოპოტამი (ბერძნ. hippopotamos — მდინარის ცხენი), წყვილჩლიქოსანი ცხოველი; იგივეა, რაც ბეჰემოთი.

ჰიპოსტაზირება (ბერძნ. hypostasis — არსება, სუბსტანცია), შემეცნების პროცესში საგნის ცალკეული თვისებებისათვის, მიმართებებისათვის დამოუკიდებელი არსებობის მინიჭება. იგი დამახასიათებელია იდეალისტური ფილოსოფიისათვის, კერძოდ რეალიზმისათვის, რ-იც ზოგადს წყვეტს ერთეულისაგან და დამოუკიდებელ სუბსტანციად აღიარებს.

ჰიპოტაქსი [ბერძნ. hypotaxis < ჰიპო... და ბერძნ. taxis — წყობა], ქ ვ ე წ ყ ო ბ ა, მარტივი წინადადებების რთულ წინადადებად შეკავშირების სახე. უპირისპირდება პარატაქსს ანუ თანწყობას. რთული ქვეწყობილი წინადადება შედგება მთავარი და დამოკიდებული წინადადებებისაგან, რ-ებიც დაკავშირებულია მაქვემდებარებელი კავშირებით (რომ, რათა, თუ, რადგან ..), მიმართებითი ნაცვალსახელებით (ვინც, რაც, რომელიც), მიმართებითი ზმნიზედებით (სადაც, როდესაც, როგორც), ან უკავშიროდ. ამ სიტყვებს შეიცავს დამოკიდებული წინადადება. მთავარში კი გვხვდება ნაცვალსახელოვანი შესაბამისობის მისამართი სიტყვა — ე. წ. კორელატი (ის, ისეთი, იმ, იქ, მაშინ), რ-საც მიემართება ან ფუნქციურად განსაზღვრავს დამოკიდებული წინადადება. მაგ., „ვინ მოყვარესა არ ეძებს, იგი თავისა მტერია" (შოთა რუსთაველი), „მაშინ თორმეტი წლისა ვიყავი, როცა ბატონმა სახლს მომაშორა" (ი. ჭავჭავაძე); „როგორც გიჭირდესო, ისე გილხინდესო" (ანდაზა).

ლიტ.: ე რ თ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი ფ., რთული წინადადების ისტორიისათვის ქართულში, 1 — ჰიპოტაქსის საკითხები, თბ., 1962 [ავტ. — 1964]; რ ო გ ა ვ ა გ., ჰიპოტაქსის საკითხისათვის ქართულში, ქუთაისის სახელმწ. პედ. ინ-ტის შრომები, 1948, ტ. 8; ძ ი ძ ი გ უ რ ი შ., კავშირები ქართულ ენაში, თბ., 1969. შ. აფრიდონიძე.

ჰიპოტენუზა (ბერძნ. hypoteinusa) მართკუთხა სამკუთხედის გვერდი (ნახაზზე AB გვერდი), რ-იც მდებარეობს მართი კუთხის პირდაპირ. ჰ. მართკუთხა სამკუთხედის უდიდესი გვერდია.

ჰიპოტონია, ჰ ი პ ო ტ ე ნ ზ ი ა [ჰიპო.. და ბერძნ. tonos (ლათ. tensio) — დაძაბულობა], ქსოვილის, ორგანოს ან სისტემის ტონუსის დაქვეითება. ტერმ. „ჰ." უპირატესად იხმარება სისხლის წნევის დაწევის (105/65 მმ ვწყ. სვ. დაბლა მამაკაცებში, 95/60 მმ ვწყ. სვ. დაბლა — ქალებში) აღსანიშნავად. გამოყოფენ ჰ-ის რამდენიმე ფორმას. ჰ-ის ფ ი ზ ი ო ლ ო გ ი უ რ ი ანუ ა დ ა პ ტ ა ც ი უ რ ი ფორმა აქვს ბევრ ადამიანს (სპორტსმენები, სამხრ. რ-ნების მცხოვრებნი და სხვ.); იგი რაიმე ავადმყოფურ სიმპტომს არ იწვევს და სპეც. მკურნალობას არ საჭიროებს; ს ი მ პ ტ ო მ უ რ ი ჰ. ბევრი დაავადების (ინფექციური, გულის და სხვ.) ერთ-ერთი ნიშანია. ამ დროს მკურნალობენ ძირითად დაავადებას; პ ი რ ვ ე ლ ა დ ი ანუ ნ ე ი რ ო ც ი რ კ უ ლ ა რ უ ლ ი ჰ. ვითარდება როგორც დამოუკიდებელი პათოლ. პროცესი სისხლძარღვოვანი ტონუსის მარეგულირებელი ნეიროენდოკრინულ აპარატზე მავნე ზემოქმედების (უარყოფითი ემოციები, გონებრივი გადაღლა, თავის ქალას ტრავმა, ალკოჰოლის მიღება) შედეგად; ჰ-ის ეს ფორმა შეიძლება განვითარდეს უეცრად და გამოვლინდეს კოლაფსით, გულის წასვლით, შოკით. ქრონიკულად მიმდინარე ჰ-ს ახასიათებს თავის ტკივილი, თავბრუ, ცუდი ძილი, ტაქიკარდია, სხეულის მდებარეობის შეცვლისას ადაპტაციის დაქვეითება და სხვ. პროცესის პროგრესირების დროს ვითარდება ჰიპერტონიული დაავადება. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა. შრომის, დასვენებისა და კვების რეჟიმის მოწესრიგება, სამკურნ. ფიზკულტურა, ფიზიოთერაპია, მედიკამენტური და სანატორიულ-კურორტული მკურნალობა.

ჰიპოტონიური ხსნარები ბ ი ო ლ ო გ ი ა შ ი, ხსნარები, რ-თა ოსმოსური წნევა მცენარეულ ან ცხოველურ უჯრედში არსებულ ოსმოსურ წნევაზე დაბალია. ჰ. ხ-ში მოთავსებისას ცოცხალი უჯრედი ჯირჯვდება, იბერება და შეიძლება გასკდეს; ეს განპირობებულია ოსმოსურ წნევათა სხვაობით და უჯრედგარე წყლის უჯრედში შესვლით. რაც უფრო ნაკლებია ხსნარის კონცენტრაცია, მით უფრო დაბალია მისი ოსმოსური წნევა და მეტია უჯრედზე დამშლელი გავლენა. სხვადასხვა კონცენტრაციის ჰ. ხ-ში მოთავსებული ერითროციტების ცვლილების მიხედვით იკვლევენ მათ ოსმოსურ რეზისტენტობას. სისხლძარღვებში ჰ. ხ-ის შეყვანამ შესაძლებელია ჰემოლიზი გამოიწვიოს. ა. ამყაძე

ჰიპოფიზი (ბერძნ. hypophysis — მორჩი), თავის ტ ვ ი ნ ი ს ქ ვ ე დ ა დ ა ნ ა მ ა ტ ი (hypophysis cerebri, glandula pituitaria), შინაგანი სეკრეციის ჯირკვალი, რ-იც მდებარეობს ჰიპოთალამუსის ქვეშ, თურქულ კეხში. ჰ. მომრგვალო-ოვალური ფორმის სხეულია, რ-ის სიგრძე 8—10 მმ, სიგანე 12—15 მმ, მასა საშ. 0,35—0,65 გ. შედგება წარმოშობით და ფუნქციით მკვეთრად განსხვავებული 2 წილისაგან. წინა წილი (ადენოჰიპოფიზი) წარმოიქმნება ჩანასახოვანი პირის ღრუს ხახის ნაკეცისაგან. განვითარების ადრეულ საფეხურზე ჰ. გარეგანი სეკრეციის ჯირკვლის როლს ასრულებს. ორგანიზმის მომწიფებასთან ერთად სადინარი იხურება და ჰ-ის წინა წილი წმინდა შინაგანი სეკრეციის ჯირკვლად ყალიბდება. უკანა წილი (ნეიროჰიპოფიზი) უფრო გვიან ჩნდება და ტვინის მესამე პარკუჭის კედლის გამონაზარდს წარმოადგენს, ანატომიურად ჰიპოთალამუსთანაა დაკავშირებული.

ჰ-ის წინა წილი გამოიმუშავებს სომატოტროპულ ანუ ზრდის ჰორმონს, თირეოტროპულ ჰორმონს (ფარისებრი ჯირკვლის მიერ ჰორმონების გამოყოფის სტიმულატორი), გონადოტროპულ ჰორმონებს — ფოლიკულმასტიმულირებელ ჰორმონს, მალუტეინიზირებელ ჰორმონს და ლაქტოგენურ ჰორმონს (სასქესო ჯირკვლების შიდასეკრეტორული ფუნქციის სტიმულატორები). ჰ-ის წინა წილი გამოყოფს აგრეთვე ადრენოკორტიკოტროპულ ჰორმონს (აკტჰ), რ-იც თირკმელზედა ჯირკვლის ქერქული წილის ჰორმონების (კორტიკოიდების) გამოყოფას არეგულირებს.

ჰ-ის უკანა წილი მონაწილეობს ნეიროსეკრეციაში — ჰიპოთალამუსის მიერ განსაკუთრებული ჰორმონების — ვაზოპრესინისა და ოქსიტოცინის გამომუშავებაში, რ-ებიც ჰიპოთალამუსის ნეირონებში წარმოიქმნებიან არააქტიური სახით, გადადიან ჰ-ში და განსაკუთრებული ნივთიერებების, ე. წ. რილიზინგ-ფაქტორების მეშვეობით გადადიან სისხლში. ვაზოპრესინი ანუ ანტიდიურეზული ჰორმონი თირკმლის დისტალური მილაკების მიერ წყლის უკუშეწოვას არეგულირებს, გარდა ამისა, მასტიმულირებელ გავლენას ახდენს გლუვ კუნთებზე. ჰორმონი ოქსიტოცინი ძლიერ მასტიმულირებელ გავლენას ახდენს საშვილოსნოს კედლის კუნთების უჯრედებზე, ამიტომ მისი გამოყოფა სისხლში ძლიერდება ორსულობის ბოლო პერიოდში და მშობიარობის დროს. ჰ-ის უკანა წილის ჰორმონებს ამჟამად სხვა ფუნქციებსაც მიაწერენ. კერძოდ, ვარაუდობენ, რომ ვაზოპრესინი და განსაკუთრებით ოქსიტოცინი ნერვული მედიატორების ან მოდულატორების წარმოადგენენ.

ნაკლებად არის შესწავლილი (განსაკუთრებით ადამიანში) ჰ-ის შუა წილი, რ-შიც გამომუშავდება მელანოფორული ჰორმონი, რ-იც მნიშვნელოვან როლს ასრულებს თვალის სიბნელისადმი ადაპტაციაში.

ჰ-ის ყველა ჰორმონი ქიმიურად ცილა ან პეპტიდია. ზოგადად ჰ-ის ჰორმონები ორგანიზმის სხვა შინაგანი სეკრეციის ჯირკვლების რეგულატორებს წარმოადგენენ. ეს რეგულაცია ორმხრივი უკუკავშირებით ხორციელდება. მაგ., სისხლში ფარისებრი ჯირკვლის ჰორმონების დაკლებისთანავე იწყება თირეოტროპული ჰორმონის უხვი გამოყოფა, რაც იწვევს ფარისებრი ჯირკვლის გაძლიერებულ სეკრეციას და, პირიქით, უკანასკნელის გაძლიერებული სეკრეცია აკავებს ჰ-ის მიერ თირეოტროპული ჰორმონის გამომუშავებას. ა. ქორქელი

ჰ. ა დ ა მ ი ა ნ ი ს ა, თხილის ფორმის, ზემოდან ქვემოთ შებრტყელებული ორგანო, მდებარეობს თურქული კეხის საგანგებო ფოსოში და ზემოდან დაფარულია ტვინის მაგარი გარსის წარმონაქმნით — თურქული კეხის შუასაძგიდით, რ-იც

ჰიპოკრატეს მთვარეები.

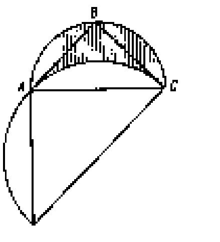

ნახ. 1

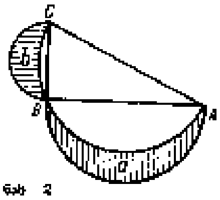

ნახ. 2

ერთ-ერთი ჰიპოკრატეს მთვარის ასაგებად (ნახ. 1) ნახევარწრეში ჩახაზავენ ტოლფერდა მართკუთხა სამკუთხედს ABC და მის ჰიპოტენუზაზე ააგებენ კათეტებით მოკვეთილი სეგმენტების მსგავს სეგმენტს. მიღებული ჰიპოკრატეს მთვარის ფართობი ტოლია ABC ტოლფერდა სამკუთხედის ფართობისა. ჰიპოკრატეს ცნობილი ორი მთვარის აგება უფრო რთულია. მეორე ნახაზზე გამოსახულია a და b ჰიპოკრატეს მთვარეები, რომლებიც შემოსაზღვრულია ABC მართკუთხა სამკუთხედის კათეტებზე, როგორც დიამეტრებზე, აგებული ნახევარწრეებით და ამავე სამკუთხედის ჰიპოტენუზაზე აგებული ნახევარწრის ნაწილებით. ორივე მთვარის ფართობთა ჯამი სამკუთხედის ფართობის ტოლია.

ჰიპოკრატეს მთვარეები ბევრ მათემატიკოსს იზიდავდა. სწორხაზოვანი ფიგურების ტოლდიდი ჰიპოკრატის მთვარეები 1840 გერმანელმა მათემატიკოსმა ტ. კლაუზენმა იპოვა კიდევ ორი მთვარე (XX ს-ში დამტკიცდა რომ სხვა კვადრირებადი მთვარეები არ არსებობს).

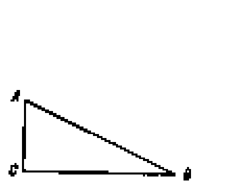

ჰიპოტენუზა.

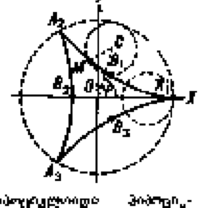

ჰიპოციკლოიდი. ჰიპოციკლოიდის განტოლება პარამეტრული სახით:

$$x=(A-a)\cos\varphi+a\cos[(A-a)\varphi/a],$$
$$y=(A-a)\sin\varphi-a\sin[(A-a)\varphi/a],$$

სადაც A არის უძრავი წრეწირის რადიუსი, a — მოძრავი წრეწირისა. წირის სახე, ისევე როგორც ეპიციკლოიდისათვის, დამოკიდებულია A/a=n შეფარდებაზე: როცა n მთელია, წირი შედგება n შტოსაგან. როცა n=2, წირი გადაგვარდება (მიიღება უძრავი წრეწირის დიამეტრი). როცა n=4, მიიღება ასტროიდი (ნახაზზე მოცემულია ის შემთხვევა, როცა n=3, A_1, A_2, A_3 უკუქცევის წერტილებია, B_1, B_2, B_3 — წვეროები)

გაჭიმულია სოლისებრი ძვლის წინა და უკანა ფანჯრებს შორის. მის ცენტრში არის მცირე ხვრელი. ჰ-ის საშუალებითაც ერთვის თავის ტვინის რუხი ბორცვის ძაბრის წვერილი და ნაწი, ნერვული ქსოვილისაგან შემდგარი ფეხით. ორგანოს მასა 0,5 გ შეადგენს. ჰ-ის წინა წილი — ადენოჰიპოფიზი ვითარდება ემბრიონული განვითარების მე-4 კვირას პირის ღრუს ექტოდერმული ჩაღრმავების (რატკეს ჯიბე) მხვარავი ეპითელიუმიდან, შუამდებარე წილი წარმოიქმნება იქ, სადაც რატკეს ჯიბის შიგნითა ფურცელი მჭიდროდ ეხვარებს კონტაქტს ნეიროჰიპოფიზთან. წინა და შუამდებარე წილებს შორის რჩება ნაპრალი, ე. წ. ნარჩენი ღრუ (რატკეს ჯიბის პირვანდელი ღრუს ნაშთი). ადენოჰიპოფიზში ადრე იწყებს ენდოკრინული ჯირკვლისათვის დამახასიათებელ თვისებებს. სეკრეტორული უჯრედების ირგვლივ ვითარდება სისხლძარღვები. მოზრდილი ადამიანის ჰ-ის წინა წილი ფერად მოწითალო-რუხია, უკანა წილს, პიგმენტის დაგროვების გამო, ბაცი მომწვანო-მოყვითალო ფერი დაჰკრავს; იგი, ნერვული ქსოვილისაგან შედგება და უფრო რბილია. შუამდებარე წილი მოიცავს კოლოიდური შიგთავსის მქონე ცისტებს. ჰ-ის წინა წილის ფუნქციის გაძლიერება — ჰიპერფუნქცია, თუ იგი ბავშვობის ასაკში დაიწყო, იწვევს გიგანტიზმს და ნაადრევ სქესობრივ განვითარებას. ზრდის დასრულების შემდეგ ჰ-ის ჰიპერფუნქციის შედეგად ვითარდება აკრომეგალია. ფუნქციის დაქვეითება — ჰიპოფუნქცია, თუ ის ბავშვობის პერიოდში დაიწყო, იწვევს ნანიზმს — ჰიპოფიზურ ჯუჯობას. ჰ-ის უკანა წილის ჰორმონის — ვაზოპრესინის ნაკლებობის დროს თირკმლები კარგავს შარდის კონცენტრაციის უნარს და ვითარდება უშაქრო დიაბეტი (იხ. დიაბეტი უშაქრო).

ვ. აბაშიძე.

ჰიპოფოსფატები, პიროფოსფორმჟავას $H_4P_2O_6$ მარილები. მაგ., ნატრიუმჰიპოფოსფატი $Na_4P_2O_6$ კალიუმჰიპოფოსფატი $K_4P_2O_6$ და სხვ.

ჰიპოფოსფიტები, ჰიპოფოსფოროვანმჟავას H_3PO_2 მარილები. მაგ., კალციუმჰიპოფოსფიტი $Ca(H_2PO_2)_2$, ნატრიუმჰიპოფოსფიტი NaH_2PO_2 და სხვ.

ჰიპოფუნქცია (ჰიპო... და ფუნქცია), ორგანოს, ქსოვილის, სისტემის ფუნქციის შესუსტება, რასაც თან სდევს ორგანიზმის ცხოველქმედების დარღვევა (მაგ., ფარისებრი ჯირკვლის ჰ-მ, თიროქსინის მცირე რაოდენობით გამოყოფამ, შეიძლება გამოიწვიოს ნივთიერებათა ცვლის შესუსტება და მიქსედემა). შდრ. ჰიპერფუნქცია.

ჰიპოქლორიტები, ქლორქვეჟანგმჟავას HClO მარილები. მაგ., კალიუმჰიპოქლორიტი KClO, კალციუმჰიპოქლორიტი $Ca(ClO)_2$ ნატრიუმჰიპოქლორიტი NaClO და სხვ.

ჰიპოქსემია (ჰიპო..., ლათ. oxygenium — ჟანგბადი და ბერძ. haima — სისხლი), სისხლში ჟანგბადის შემცველობის დაქვეითება. ჰ-ის მიზეზი შეიძლება იყოს სისხლის მიმოქცევის მოშლა, ჟანგბადზე ქსოვილთა მოთხოვნილების მომატება (ძლიერი კუნთოვანი დატვირთვისას), ფილტვების დაავადების დროს აირთა ცვლის შეფერხება, სისხლში ჰემოგლობინის შემცველობის დაქვეითება (მაგ., ანემიის დროს), შესუნთქულ ჰაერში ჟანგბადის პარციალური წნევის დაქვეითება (სიმაღლის ავადმყოფობა) და სხვ. ჰ-ის შედეგად ვითარდება ჰიპოქსია.

ჰიპოქსია (ჰიპო... და ლათ. oxigenium — ჟანგბადი), ჟ ა ნ გ ბ ა დ ი ს შ ი მ შ ი ლ ი, ჟ ა ნ გ ბ ა დ ი ს უ კ მ ა რ ი ს ო ბ ა, ჟანგბადის შემცველობის დაქვეითება ქსოვილებში. პათოლ. მდგომარეობა, რ-იც ვითარდება ჰ-ის დროს. განპირობებულია იმით, რომ ქსოვილების მოთხოვნილება ჟანგბადზე აღემატება ქსოვილებისათვის ჟანგბადის მიწოდებას (სისხლში მისი შემცველობის დაქვეითების — ჰიპოქსემიის დროს) ან ქსოვილთა მიერ ჟანგბადის მოხმარების შესაძლებლობას. ამის შედეგად სასიცოცხლო მნიშვნელობის ორგანოებში ვითარდება შეუქცევადი ცვლილებები. ჰ-დმი განსაკუთრებით მგრძნობიარეა ცენტრ. ნერვული სისტემა, გულის კუნთი, თირკმლისა და ღვიძლის ქსოვილი. განარჩევენ ჰ-ის შემდეგ ფორმებს: ჰ ი პ ო ქ ს ი უ რ ი ჰ., განპირობებულია ჩასუნთქულ ჰაერში ჟანგბადის შემცველობის დაქვეითებით, მაგ., დიდ სიმაღლეზე ასვლისას (იხ. სიმაღლის ავადმყოფობა); ჰ ე მ ი უ რ ი ჰ-ს იწვევს სისხლში იმ ჰემოგლობინის ნაკლებობა, რ-საც შეუძლია ჟანგბადის მიერთება; ვითარდება სისხლის დიდი რაოდენობით დაკარგვის, ნახშირჟანგით მოწამვლის, რადიაციული ზემოქმედებისა და სხვათა დროს. ც ი რ კ უ ლ ა ტ ო რ უ ლ ი ჰ. სისხლის მიმოქცევის დარღვევაა, რ-საც მოჰყვება ქსოვილებში დროის ერთეულში მიღებული სისხლის რაოდენობის შემცირება; ქ ს ო ვ ი ლ ო ვ ა ნ ი ჰ-ის დროს იცვლება სასუნთქი ფერმენტების აქტივობა, რის გამოც ქსოვილები ვეღარ ითვისებენ ჟანგბადს, რ-საც შეიცავს მათი მკვებავი სისხლი.

ჰ-ის განვითარების სისწრაფის მიხედვით ჰ. შეიძლება იყოს მწვავე და ქრონიკული. მ წ ვ ა ვ ე ჰ-ის დროს უცებ მკვეთრად ირღვევა ცენტრ. ნერვული სისტემის უმაღლესი ნაწილების ფუნქცია, ქრონიკული ჰ-ის დროს — გულ-სისხლძარღვთა, სუნთქვის, სისხლის სისტემის ფუნქცია. ჰ-სადმი გამძლეობის ამაღლება შეიძლება ვარჯიშით ბაროკამერაში ან მაღალმთიანი ჰავის პირობებში. ამ დროს ორგანიზმში გამომუშავდება შემგუებლობითი მექანიზმები (სუნთქვის, სისხლის მიმოქცევის რეფლექსური გაძლიერება, ერითროციტების რაოდენობისა და ერითროციტებში ჰემოგლობინის შემცველობის მომატება), რითაც ჟანგბადის უკმარისობის პირობებში ადვილდება გუნება-განწყობა, ზრდიან შრომისუნარიანობას. მწვავე ჰ-დმი ორგანიზმის გამძლეობის გაზრდასთან ერთად იგი უფრო გამძლე ხდება მაიონიზებელი რადიაციის, სიოპური ზემოქმედების, დიდი ფიზ. დატვირთვისა და სხვათა მიმართ.

ჰიპოცენტრი (ჰიპო... და ცენტრი), მიწისძვრის კერის ცენტრალური წერტილი. იმის გამო, რომ მიწისქვეშა ბიძგის წყარო მეტ-ნაკლებად განვრცობილია ტექტონ. რღვევის გასწვრივ, ჰ-ად იმ წერტილს მიიჩნევენ, სადაც რღვევის განვითარება იწყება. ჰ-ის მდებარეობის სიღრმე 700 კმ აღწევს. დედამიწის ქერქის ზედა ნაწილში (20 კმ სიღრმემდე) ჰ. ვლინდება ქანების მყიფე დეფორმაციის შედეგად; უფრო ღრმად — უპირატესად პლასტ. დეფორმაციის ფორმით.

ჰიპოციკლოიდი (ჰიპო... და ბერძ. kykloeidēs — წრისებრი), წირი, აღწერილი უძრავი წრეწირის გარშემო შიგა მხებეში მყოფი უსრიალოდ მგორავი წრეწირის ნებისმიერი წერტილით (იხ. ნახ.).

ჰიპპურმჟავა, $C_6H_5CONHCH_2COOH$, ბენზოლმჟავას ნაშთებისა და გლიცინის ნაერთი. უფერო კრისტალებია. $t_{დნ}$ 187,5°C. ცხოველების უმრავლესობასა და ადამიანს წარმოიქმნება უმთავრესად ღვიძლში. გამოიყოფა შარდთან ერთად. ორგანიზმში ჰ-ს სინთეზის ბიოლ. მნიშვნელობაა ბენზოის ბენზოლმჟავას, რ-იც წარმოიქმნება მცენარეული ქსოვილის არომატული ნაერთების დაშლის შედეგად. პრაქტიკაში ჰ-ს სინთეზის უნარით აფასებენ, თუ რამდენად შეუძლია ღვიძლს შხამების გაუვნებლება.

ჰირაკოთერიუმი (Hyracotherium), ცხენისებრთა ოჯახის ამომწყდარი გვარი. გავრცელებული იყო ჩრდ. ამერ. და ევრ. ეოცენში (არსებობს ცნობა ჰ-ის ნაშთების ცენტრ. აზიაში პოვნის შესახებ). ოჯახის უძველესი წარმომადგენელი, რ-საც ცხენის შორეულ წინაპრად მიიჩნევენ. პატარა, მოკლედერეზიანი ცხოველი იყო. წინა კიდურებზე ჰქონდა ოთხი თითი, უკანაზე — სამი; ნებისა და წინა ტერფის ძვლები უკვე რამდენადმე დაგრძელებული იყო. ბინადრობდა დაჭაობებულ ტყეში.

ლ. გაბუნია.

ჰირაძისიბი, იხ. დაზანები.

ჰირატსუკა, ქალაქი იაპონიაში, კ. ჰონსიუზე, კანაგავას პრეფექტურაში. 219 ათ. მცხ. (1982). ქიმ., ელექტრომანქანათსაშ., ცემენტის, კვების მრეწველობა.

ჰიროსაკი, ქალაქი იაპონიაში, კ. ჰონსიუს ჩრდ. ნაწილში, აომორის პრეფექტურაში. 176 ათ. მცხ. (1982). სატრანსპ. კვანძი. ტყის მრეწვ. ცენტრი (ხის დამუშავება, სატყეო-ქიმ. მრეწველობა). კვების მრეწვ. საწარმოები. გალაქული ნაკეთობების შინამრეწველური წარმოება. უნ-ტი.

ჰიროსიგე ანდო (ფსევდ. უ ტ ა გ ა ვ ა ჰ ი რ ო ს ი გ ე) [1797, ედო (ტოკიო), — 12. X. 1858, იქვე], იაპონელი გრაფიკოსი, უკიიო-ეს სკოლის წარმომადგენელი. ბევრს მოგზაურობდა თავის ქვეყანაში. შექმნა ფერადი პეიზაჟების (გრავიურა ხეზე) სერიები („ტოკაიდოგზის 60-ზე მეტი ხედი“, 1833—36; „ფუძის მთის 36 ხედი“, 1854—58; „ედოს 100 ხედი“, 1856—58 და სხვ.). ჰ-ს ხელოვნებამ მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა იმპრესიონიზმისა და პოსტიმპრესიონიზმის პერიოდის ევრ. პეიზაჟის განვითარებაზე.

ჰიროსიმა, ქალაქი იაპონიაში, კ. ჰონსიუს სამხრ.-დას. ნაწილში, მდ. ოტას დელტაში. ჰიროსიმის პრეფექტურის ადმ. ცენტრი. 898 ათ. მცხ. (1983). ტრანსპორტის ეკონ. რ-ნის დიდი სამრეწვ. ცენტრი. მანქანათმშ. (მ. შ. გემთმშენებლობა და გემების რემონტი), ჩარხ-საიარაღო, ავტომობილ საფეიქრო, რეზინტექ., ხის დასამუშ., ქაღალდის, კვების მრეწველობა. უნ-ტი.

ქალაქი აღმოცენდა ფეოდალი მთავრის მორის ციხე-დარბაზის (აშენდა 1591) გარშემო. 1945 წ. 6 აგვ. აშშ-მა ყოველგვარი სამხ. აუცილებლობის გარეშე პირველი ატომური ბომბი ჩამოაგდო ქალაქზე. ქალაქის მნიშვნელოვანი ნაწილი დაინგრა, დაიღუპა და დაიჭრა 140 ათ-ზე მეტი კაცი. 1959-იდან ჰ-ში მრავალგზის ჩატარდა ბირთვული იარაღის წინააღმდეგ მებრძოლთა საერთაშ. კონფერენცია. მშვიდობის მემორიალური ცენტრი (1949—56, არქიტ. კ. ტანგე).

ჰიროსიმა, პრეფექტურა იაპონიაში, კ. ჰონსიუს სამხრ.-დას. ნაწილში, იაპ. შიგა ზღვის სანაპიროზე. ფართ. 8,4 ათ. კმ². მოსახლ. 2,8 მლნ. კაცი (1982). ადმ. ც. — ქ. ჰიროსიმა. ჭარბობს ბორცვები და დაბალმთიანეთები (სიმაღლე 1339 მ-მდე). ჰავა სუბტროპ., მუსონური. მთავარი მდინარეა ოტა. ტერიტ. დიდი ნაწილი შემოსილია ტყით. ეკონომიკა ინდუსტ.-აგრ. ხასიათისაა. განვითარებულია სატრანსპ. მანქანათმშ. (გემთ- და ავტომშენებლობა), საერთო მანქანათმშ., შავი და ფერადი მეტალურგია, ქიმ., კვების, ცემენტის, საფეიქრო, რეზინის მრეწველობა. იღებენ სპილენძს, პირიტს, ვოლფრამს. სანაპიროზე მარილის საწარმოებაა. არის საწყლო მეურნეობა. მთავარი სას.-სამ. კულტურაა ბრინჯი. მოჰყავთ ხორბალი, ქერი, ბატატი. მისდევენ მეაბრეშუმეობას, მებოსტნეობას, მეხილეობას, მესაქონლეობას, მეფრინველეობას, თევზჭერას. მთავარი ნავსადგურებია კურე და ჰიროსიმა.

ჰიროჰიტო (Hirohito) (დ. 29. IV. 1901, ტოკიო), იაპონიის იმპერატორი. 1921-იდან მამამისის, იმპ. იოსიჰიტოს ავადმყოფობის გამო პრინც-რეგენტი იყო. იოსიჰიტოს გარდაცვალების შემდეგ, 1926 დეკ. ტახტზე ავიდა

ჰირსუტიზმი (ლათ. hirsutus — თმიანი), მამაკაცის ტიპის თმიანობა ქალებში, ვირილიზმის ერთ-ერთი გამოვლენა. ჰ. უმეტესად თირკმელზედა ჯირკვლების ქერქისა და სასქესო ჯირკვლების დაზიანებით გამოწვეული დაავადებების ნიშანია. ჰ-ის მსგავსი სინდრომი აღინიშნება კლიმაქსის წინა წლის სიმსივნის შემთხვევებშიც. ჰ. ვლინდება თმის ამოსვლით სახეზე (ზედა ტუჩი, ღაწვები), მკერდზე, მუცელზე, ხელებსა და ფეხებზე. ჰ-ის დროს შეიძლება განვითარდეს ჭარბი სიმსუქნე (ჰ-ის „მუქსანი" ტიპი) ან მკვეთრად გამოხატული მამაკაცური აღნაგობა; ქალიშვილების მუსკულატურა და ჩონჩხი მამაკაცისას წააგავს (ჰ-ის „ვირილიზმის" ტიპი), სხეულზე (განსაკუთრებით სახესა და ფეხებზე) ჩნდება წითელი ლაქები. გოგონებში ჰ-ს დაერთვის გარეთა სასქესო ორგანოების და მამაკაცებისათვის დამახასიათებელი მეორეული სასქესო ნიშნების ნაადრევი განვითარება, შინაგანი სასქესო ორგანოების განუვითარებლობა, მენსტრუაციის უქონლობა, თმის გაცვენა, ფსიქიკისა და ინტელექტის ჩამორჩენა, სექსობრივი ლტოლვის უქონლობა.

მკურნალობა ქირურგ. ოპერაცია; რენტგენოთერაპია.

ჰირტი (Hirt) ჰერმან (19. XII. 1865, მაგდებურგი, — 12. IX. 1936, გისენი), გერმანელი ენათმეცნიერი. სწავლობდა ლაიფციგისა და ფრაიბურგის უნ-ტებში, კ. ბრუგმანის, ა. ლესკინისა და ნეოგრამატიზმის სხვა მომხრეთა მოწაფე. ლაიფციგისა (1896-იდან) და გისენის (1912—36) უნ-ტების პროფესორი. მისი ძირითადი ნაშრომები ეძღვნება ინდოევროპეისტიკას — გამოიკვლია ინდოევრ. მახვილი, აბლაუტი. ავტორია „ინდოგერმანული გრამატიკისა" (ტ. 1—7, 1921—37). ჰ-ის შრომებში ზოგი საკითხი სადავოა (მაგ., მისი აბლაუტის თეორია და სხვ.).

თხზ.: Die Indogermanen, Bd. 1—2, Strassburg, 1905—07.

ჰირტლი (Hyrtl) იოზეფ (1811—1894), ავსტრიელი ანატომი, პრეპარირებისა და სისხლძარღვთა ინიექციების უბადლო ოსტატი. 1837—45 იყო ანატომიის, ტოპოგრ. და შედარებითი ანატ. პროფესორი პრაღაში, 1845—74 — ვენაში. 1847 აირჩიეს ვენის აკად. წევრად. ევრ. მრავალი უნ-ტის საპატიო დოქტორი. განსაკუთრებით პოპულარულია მისი ანატ. სახელმძღვანელო, რ-იც 1846—89 წლებში 20-ჯერ გამოიცა გერმანულად, თარგმნილია სხვა ენებზეც (მ. შ. რუსულად). მისი „ტოპოგრაფიული ანატომიის სახელმძღვანელო" 1847—84 გამოიცა 8-ჯერ (1860—61 — რუს. ენაზე). იკვლევდა ანატ. ტერმინოლოგიის ისტ. საკითხებს. მრავალი მოწაფე და მიმდევარი ჰყავდა სხვა ქვეყნებში (რუსეთში — ვ. გრუბერი). აღწერა ანასტომოზი ენისქვეშა ნერვებს შორის, სფენოიდური სწორი ნაწილავის ამპულის ზემო ნაწილში, დაფის ზედა ჯიბე და სხვ.

ე. ამაშიძე.

ჰირუდინი (ლათ. hirudo — წურბელა), ნივთიერება, რ-იც აფერხებს სისხლის შედედებას. გამოყოფს სამედიცინო წურბელის სანერწყვე ჯირკვლები. ჰ. თრომბინთან ქმნის ნაერთს, რითაც ხელს უშლის ფიბრინის წარმოქმნას. ჰ. პოლიპეპტიდია; მოლ. მასა დაახლ. 20000.

ჰისარ-ალაი, მთათა სისტემა პამირ-ალაის მთიან მხარეში, ყირგ., ტაჯ. და უზბ. სსრ-ების ტერიტორიაზე; სიგრძე დაახლ. 900 კმ, სიგანე 80—150 კმ. ჩრდილოეთ ესაზღვრება ფერღანის ველი და ყიზილ-ყუმის უდაბნოს აღმ. ნაწილი, სამხრეთ — ყარშის სტეპი, ტაჯ. დეპრესია და ალაის ველი. დას. და შუა ნაწილში აღმართულია თურქესტანის ქედი, ზარავშანის ქედი, ჰისარის ქედი და მათი შტოქედები, აღმ. ნაწილში — ალაის ქედი. ქედები მეტად ასიმეტრიულია: სამხრ. კალთები ციცაბოა, ჩრდ. — დამრეცი. ალაისა და თურქესტანის ჩრდ. მთისწინა ქედებზე შემორჩენილია ნეოგენ-პლეისტოცენში ტექტონ. მოძრაობების შედეგად დეფორმირებული მოსწორებული ზედაპირები. ამავე ქედების ჩრდ. კალთებს ემჩნევა ინტენსიურად დანაწევრებული ლიოსური მთისწინეთი („ადირები"). თხემები და მწვერვალები დაფარულია მყინვარებით (მათ შორის უდიდესია ზარავშანის მყინვარი, სიგრძე — 25 კმ, ფართ. — 41 კმ²).

ჰ.-ა-ს მთათა სისტემა წარმოიქმნა ჰერცინული დანაოჭების შედეგად. აგებულია დანალექი და მეტამორფული ქანებით, რ-შიც ჩართულია გრანიტები და დიორიტები. ინტრუზიებთან დაკავშირებულია ვოლფრამის, მოლიბდენის, დარიშხანის, ოქროს, ვერცხლისწყლის, სტიბიუმის საბადოები. საკმაო რაოდენობით არის ქვანახშირიც.

ჰ.-ა-ში მკაფიოდ არის გამოხატული ჰავის ვერტ. სარტყლურობა. ქვაბულებსა და ხეობებში ივლ. საშ. ტემპ-რაა 24,3—28,2°C, ყველაზე ცივი თვისა −3,0°C, 1,4°C. 3600 მ სიმაღლეზე შესაბამისი ტემპ-რა 11°C და −13,2°C. სამხრ. და დას. ქარპირა კალთებზე ნალექები 1000—2000 მმ-მდეა წელიწადში, ქარზურგა კალთებზე და ქვაბულებში ზოგან 200 მმ-ზე ნაკლები. მთავარი არტერიაა მდ. ზარავშანი, რ-იც თოვლისა და მყინვარის წყლით იკვებება; ბევრია ტბა (ისკანდერქული, მარგუზორი და სხვ.). მთისწინეთში ეფემერული ნახევარუდაბნოებია, რ-თაც ზემოთ ნაირბალახოვანი და ბუჩქნარიანი სტეპები. სტეპის ზონა ცვლის, საშუალმთიანეთში მეჩხერი ტყე, სტეპი და მდელოებია, უფრო ზემოთ — მაღალმთის მდელოები. ქედების თხემზე ტიპობრივი ნივალური ზონაა.

ჰისარი, ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის ბინადარი მიწათმოქმედთა და მესაქონლეთა დასახლება დამღანთან, ჩრდ.-აღმ. ირანში. გათხარეს 1931—33 (აშშ, ე. შმიდტი). დაადგინეს 3 ძირით. ფენა და ქვეფენები, რ-ებსაც ძვ. წ. V—III ათასწლეულებით ათარიღებდნენ. შემდგომში დათარიღება დაზუსტდა: ჰ. I A — ძვ. წ. 3700—3500; I B — 3500 — 3200, I C — 3200—2800; ჰ. II A 2800—2700; II B 2700—2400, ჰ. III A — 2400 — 2200; III B — 2200—2000; III C—2000 — 1900/1800. უძველესი ფენისათვის დამახასიათებელია ცეცხლ. სახეებით შემკული ხელით ნაძერწი თიხის ჭურჭელი (ჰ. I A). მოსახლე ცხოვრობდა ბზენარევი ალიზის სახლებში. ნაკეთსახლარზე გამოვლენილია სამარხები. მომდევნო ფენებში (ჰ. I B—II A) აღმოჩენილია მორგვზე ნაძერწი ჭურჭელი, რ-იც ზოომორფული, ანთროპომორფული და მცენარეული სახეებით არის შემკული. ვითარდებოდა მეტალურგია. ამ ხანის ჰ-ის კულტურა დაკავშირებულია ცენტრ. ირანისა (სიალქი III) და სამხრ. თურქმ. (ნამაზგა-თეფე III) ამავე დროის კულტურებთან. ძვ. წ. III ათასწლ. I ნახევარში გაჩნდა ნაცრისფერი პრიალა ჭურჭელი, რ-მაც თანდათან განდევნა მოხატული (ჰ. II B) კერამიკა. ძვ. წ. III ათასწლ. II ნახ. — II ათასწლ. დასაწყისში ჰ-ის კულტურამ აყვავებას მიაღწია (ჰ. III). ამ დროის ის ახლოს დგას ნამაზგა-თეფე V და VI-თან და შორეულ მსგავსებას ავლენს მაიკოპის კულტურასთან. ამ ხანის საყურადღებო შენობა (წარჩინებული ოჯახის რეზიდენცია) და მდიდრული სამარხები მიუთითებს პატრიარქალურ-გვაროვნ. არისტოკრატიის წარმოშობაზე.

ლიტ.: Массон В. М., Средняя Азия и Древний Восток, М.—Л., 1964; Ehrich R. W., Chronologies..., Chi.—L., 1971; Schmidt E. F., Excavations at Tepe Hissar, Phil., 1937.

ე. გოგაძე.

ჰისარის ქედი, ქედი შუა აზიაში, უზბ. და ტაჯ. სსრ-ების ტერიტორიაზე, პამირ-ალაის მთათა სისტემის დას. ნაწილში მდ-ების ამუდარიისა და ზარავშანის წყალგამყოფი. სიგრძე დაახლ. 200 კმ (სამხრ.-დას. შტოქედების გათვალისწინებით) სიმაღლე 4643 მ-მდე. აგებულია უმთავრესად კრისტ. ქანებით, ქვიშაქვებითა და ფიქლებით, რ-ებიც გაკვეთილია გრანიტული ინტრუზიებით ცენტრ. ნაწილში. 2167 მ სიმაღლეზე მდებარეობს ისკანდერქულის ტბა. კალთები შემოსილია მაღალბალახოვანი სტეპით, ზემოთ კორდიან-მარცვლოვანი მცენარეულობა და ბუჩქნარია, უფრო მაღლა — სუბალპ. და ალპ. მდელოები.

ჰისარის ხეობა, მთათაშუა ღრმული ტაჯ. სსრ დას. ნაწილში. ჰისარის ქედის სამხრ. კიდესა და ბაბათაღის, ყარათაუსა და სხვა მთების ჩრდ. კიდეებს შორის. სიგრძე სურხანდარიის ხეობის ზედა მონაკვეთთან ერთად დაახლ. 115 კმ, საკუთრივ ჰ. ხ-ისა — 70 კმ-მდე; სიგანე შუა ნაწილში — 20 კმ-მდე. სიმაღლე 700-იდან 1000 მ-მდე. ხეობას რწყავს მდ. ქაფირნიგანი და მისი შენაკადები, აგრეთვე დიდი ჰისარის არხი. ჰავა კონტინენტურია. ივლ. საშ. ტემპ-რა 29°C, იანვ. —0,7°C. ნალექები 520 მმ-მდე წელიწადში. ჰ. ხ-ის მოვაკებულ ძირზე ბამბის, ხორბლის, შირბახტის ნათესები და ბაღ-ვენახებია; დასავლეთში — ვერხვის პლანტაციები. ფერდობებზე 1200—2000 მ სიმაღლემდე სუბტროპ. სტეპი, ბუჩქნარი და ფართოფოთლოვანი ტყეებია. უფრო მაღლა — სუბალპ. და ალპ. მდელოები. ჰ. ხ-ში მდებარეობს ტაჯ. სსრ დედაქალაქი დუშანბე.

ჰისარლიქი, იხ. ტროა.

ჰისარული ცხვარი, უხეშმატყლიანი დუმიანი ცხვრის ჯიში ხორცის-საქონის მიმართულებისა. გამოყვანილია ტაჯიკეთში ხალხ. სელექციის გზით. ერკემლის სიმაღლე მინდაოში 80—85 სმ, ნერბისა 75—80 სმ. ერკემლის ცოცხალი მასა 130—140 კგ, უდიდესი 190 კგ-მდე, ნერბისა 80—90 კგ, უდიდესი 150 კგ-მდე. ჰ. ც. მაგარი კონსტიტუციისაა, უმეტესად ქოლოკია. აქვს დიდი დუმა (18—20 კგ), სადაც გროვდება ცხიმი. ფერად მურაა. ნაკლავის გამოსავალი 58—60%. მატყლი უხეშია, იყენებენ ქეჩა-რაბადისა და უხეში ქსოვილის მისაღებად. ერკემლის ნაპარსი 1,3—1,6 კგ, ნერბისა 1,0—1,4 კგ. მოშენებულია ტაჯიკეთში და მის მომიჯნავე უზბ. სსრ რ-ნებში.

ჰისტამინი, β-იმიდაზოლილ-4(5)-ეთილამინი, ბიოგენური ამინი, რ-იც იქმნება ჰისტიდინის დეკარბოქსილირებით. აქვს ძლიერი ბიოლ. მოქმედება. იწვევს კაპილარების გაფართოებას და განვლადობის მატებას, აქტიურებს გლუვ კუნთებს, ავიწროებს მსხვილ სისხლძარღვებს, ზრდის მარილმჟავას სეკრეციას კუჭში და ა. შ. არააქტიური, შებოჭილი სახით დიდი რაოდენობით გვხვდება ცხოველებისა და ადამიანის სხვადასხვა ორგანოში — ფილტვებში, ღვიძლში, კანში. ჰ-ის გამოთავისუფლება, რაც ალერგიული რეაქციების დროს ხდება, იწვევს კანის გაწითლებას, ქავილს, წვას, წყლულების წარმოქმნას. ჰ. იშლება ფერმენტ ჰისტამინაზით.

ჰისტერეზისი (ბერძნ. hysterēsis — ჩამორჩენა, დაგვიანება), მოვლენა, რ-ის არსი მდგომარეობს იმაში, რომ სხეულის მდგომარეობის მახასიათებელი ფიზიკური სიდიდე (მაგ., დამაგნიტებულობა) არაცალსახადაა დამოკიდებული იმ ფიზ. სიდიდეებზე, რ-ებიც ახასიათებენ გარე პირობებს (მაგ., მაგნ. ველს). ჰ. შეინიშნება მაშინ, როდესაც სხეულის მდგომარეობა დროის მოცემულ მომენტში განისაზღვრება არა მარტო დროის იმავე მომენტში გარე პირობებით, არამედ გარე პირობებით დროის წინა მომენტებშიც. სიდიდეთა არაცალსახა დამოკიდებულება შეინიშნება ნებისმიერ პროცესში, ვინაიდან სხეულის მდგომა-

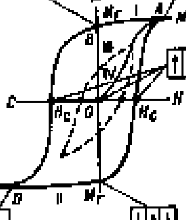

სურ. 1. მაგნიტური ჰისტერეზისის მარყუჟი ფერომაგნიტიკისთვის, H — მაგნიტური ველის დაძაბულობა; M — ნიმუშის მაგნიტური მომენტი; H_c — კოერციტიული ველი; M_s — ნაჯერი მაგნიტური მომენტი; M_r — ნარჩენი მაგნიტური მომენტი. ჩვეულებრივ ნაჩვენებია ჰისტერეზისის შესაბამისი მარყუჟის სქემატური სურათი და მოცემულია ნიმუშის დომენური სტრუქტურა მარყუჟის ზოგიერთი წერტილისათვის. საკმარისად ძლიერ მაგნიტურ ველში ნიმუში მაგნიტდება გაჯერებამდე (ველის შემდგომი ზრდა M-ს პრაქტიკულად არ ცვლის; A წერტილი). ამ დროს ნიმუში შედგება ველის გასწვრივ მიმართული ერთი დომენისაგან. გარე მაგნიტური ველის დაძაბულობის შემცირებისას ნიმუშის მაგნიტური მომენტი იცვლება მრუდის I ნაწილის შესაბამისად, უპირატესად ველის საწინააღმდეგო დამაგნიტებულობის მქონე დომენების წარმოქმნისა და ზრდის ხარჯზე. დომენების ზრდას განაპირობებს მათი კედლების (საზღვრების) მოძრაობა. დომენების კედლების მოძრაობა შეფერხებულია ნიმუშში სხვადასხვა ტიპის დეფექტების არსებობით, რ-ებიც აფიქსირებენ კედლებს ხარისხოვან მდებარეობაში; დომენის კედლის ასამოძრავებლად საჭიროა საკმაოდ ძლიერი მაგნ. ველი. ამიტომ H-ის შემცირებისას ნულამდე ნიმუში რჩება ე. წ. ნარჩენი M_r მაგნიტური მომენტი (B წერტილი). ნიმუშის მთლიანად განმაგნიტება საწინააღმდეგო მიმართულების საკმაოდ ძლიერ ველში, რ-საც კოერციტიული ველს (კოერციტიული ძალას) H_c უწოდებენ (C წერტილი). საწინააღმდეგო მიმართულებით მაგნ. ველის შემდგომი ზრდისას ნიმუში კვლავ მაგნიტდება გაჯერებამდე (D წერტილი). ნიმუშის გადამაგნიტება D-დან A წერტილამდე მიმდინარეობს II მრუდის შესაბამისად. ასე რომ, ველის ციკლური ცვლილებისას წირი, რ-იც დამაგნიტების ცვლილებას აღწერს, წარმოქმნის მაგნიტური ჰ-ის მარყუჟს. თუ

(გაგრძელება იხ. გვ. 672)

(გაგრძელება)

H ძალების ცვლილებისას, მაგრამ ძალიან ახლოს ველებში რომ დამაგნიტება ვერ აღწევს გაჯერების მდგომარეობას, მიიღება არაზღვრული მაგნიტური ჰისტერეზისული მარყუჟი (III წირი). თუ თანდათან შევამცირებთ ველის ცვლილების ამპლიტუდას, შეიძლება ნიმუშის მთლიანი განმაგნიტება (O წერტილი). ნიმუშის დამაგნიტება O წერტილიდან ხდება 1Г წირის გასწვრივ

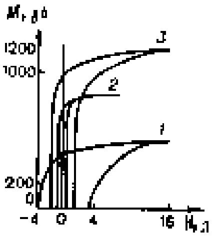

ნახ. 2. მექანიკური და თერმული დამუშავების გავლენა პერმალოის მაგნიტური ჰისტერეზისის მარყუჟის ფორმაზე: 1 — ცივი შედუღების შემდეგ, 2 — მოწვის შემდეგ, 3 — რხევით ... წირი (შედარებისათვის)

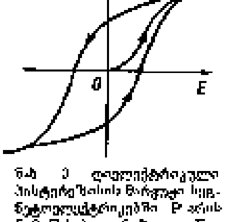

ნახ. 3. დიელექტრიკული ჰისტერეზისის მარყუჟი სეგნეტოელექტრიკებში: P არის ნიმუშის პოლარიზაცია, E — ელექტრული ველის დაძაბულობა

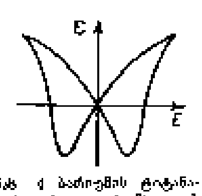

ნახ. 4. ბარიუმის ტიტანატის პიეზოელექტრული ეფექტის ჰისტერეზისის მარყუჟი: ε — დეფორმაცია, E — ელექტრული ველის დაძაბულობა

რულობის შესაძლებლად ფუნქციაა საწყისი განსაზღვრული დრო (რელაქსაციის დრო) და სხეულის რეაქცია ჩამორჩება მის გამომწვევ მიზეზს. ასეთი ჩამორჩენა მით უფრო მეტია, რაც უფრო ნელა მიმდინარეობს გარე პირობების ცვლილება. მაგრამ ზოგიერთ პროცესში გარე პირობების ცვლილების შენელება არ ამცირებს ჩამორჩენას. ასეთ შემთხვევებში სიდიდეთა არაცალსახა დამოკიდებულებას ეწოდება ჰ ი ს ტ ე რ ე ზ ი ს უ ლ ი, ხოლო თვით მოვლენას — ჰ.

ჰ. შეიმჩნევა სხვადასხვა ნივთიერებასა და სხვადასხვა ფიზ. პროცესში. განსაკუთრებით საინტერესოა მაგნ., დიელექტრიკული და დრეკადი ჰ.

მ ა გ ნ ი ტ უ რ ი ჰ-ის მოვლენა შეინიშნება მაგნ. მასალაში, მაგ. ფერომაგნეტიკებში. ფერომაგნეტიკების ძირითადი თავისებურებაა მათში სპონტანური (თავისთავადი) დამაგნიტებულობის არსებობა. ჩვეულებრივ, ფერომაგნეტიკი ერთგვაროვნად კი არ არის დამაგნიტებული, არამედ დაყოფილია, ე. წ. დომენებად — ერთგვაროვანი სპონტანური დამაგნიტებულობის მქონე არეებად, რომთა დამაგნიტებულობის სიდიდე (მოცულობის ერთეულის მაგნ. მომენტი) ერთნაირია, მიმართულებები კი სხვადასხვაგვარი. გარე მაგნ. ველის მოქმედებით ამ ველის გასწვრივ დამაგნიტებული დომენების რიცხვი და ზომები იზრდება სხვა დომენების ხარჯზე. გარდა ამისა, შესაძლებელია ცალკეული დომენის მაგნ. მომენტის შემობრუნება ველის გასწვრივ. ყოველივე ამის შედეგად იზრდება ნიმუშის მაგნ. მომენტი.

ფერომაგნ. ნიმუშის M მაგნ. მომენტი დამოკიდებულია გარე მაგნ. ველის H დაძაბულობაზე (ნახ. 1). მაგნ. ჰ-ის მარყუჟზე ძლიერ მოქმედებს მასალის დამუშავება, რის დროსაც იცვლება დეფექტების რიცხვი (ნახ. 2). მაგნ. ჰ-ის მარყუჟის ფართობი იმ ენერგიის პროპორციულია, რომელიც იკარგება ნიმუშში ველის ცვლილების ერთი ციკლის განმავლობაში. საბოლოოდ ეს ენერგია ხმარდება ნიმუშის გათბობას. ენერგიის ასეთ დანაკარგს ჰ ი ს ტ ე რ ე ზ ი ს უ ლ ს უწოდებენ. ცვლადი მაგნ. ველის სიხშირის ზრდასთან ერთად ჰისტერეზისულ დანაკარგს ემატება სხვა ტიპის დანაკარგები, რომლებიც დაკავშირებულია გრიგალურ დენებსა და მაგნ. სიბლანტესთან. შესაბამისად ამისა, მაღალსიხშირული ჰ-ის მარყუჟს უფრო მეტი ფართობი აქვს. ასეთ მარყუჟს, ზემოთ აღწერილი ს ტ ა ტ ი კ უ რ ი მარყუჟისაგან განსხვავებით, ხშირად დ ი ნ ა მ ი კ უ რ ს უწოდებენ.

დ ი ე ლ ე ქ ტ რ ი კ უ ლ ი ჰ., ჩვეულებრივ, შეიმჩნევა სეგნეტოელექტრიკებში, მაგ., ბარიუმის ტიტანატში. P ელექტრული პოლარიზაციის დამოკიდებულება ელექტრული ველის E დაძაბულობაზე სეგნეტოელექტრიკებში (ნახ. 3) მსგავსია ფერომაგნეტიკებში M-ის დამოკიდებულებისა H-ზე და აიხსნება სპონტანური ელექტრული პოლარიზაციისა და ელექტრული დომენების არსებობით, დომენური სტრუქტურის ცვლილების ხასიათით. სეგნეტოელექტრიკებში დიელექტრიკული დანაკარგის ძირითადი წილი ჰისტერეზისულია. რადგან პოლარიზაციასთან დაკავშირებულია სეგნეტოელექტრიკების სხვა მახასიათებლები (მაგ., დეფორმაცია), ამიტომ დიელექტრიკულ ჰ-თან დაკავშირებულია სხვა სახის ჰ., მაგ., პიეზოელექტრული ჰ. (ნახ. 4), ელექტროოპტიკური ეფექტის ჰ. ზოგ შემთხვევაში შეიმჩნევა დიელექტრიკული ჰ-ის ორმაგი მარყუჟი (ნახ. 5). ეს იმით აიხსნება, რომ ელექტრული ველის გავლენით ნიმუშში ხდება ფაზური გადასვლა, რასაც თან ახლავს კრისტ. სტრუქტურის გარდაქმნა. ასეთი სახის დიელექტრიკული ჰ. მჭიდროდაა დაკავშირებული ფაზური გადასვლების დროს აღძრულ ჰ-თან.

დ რ ე კ ა დ ი ჰ., ე. ი. ε დეფორმაციისა და σ მექან. ძაბვების ჰისტერეზისული დამოკიდებულება (ნახ. 6), არსებობს ნებისმიერ რეალურ მასალაში საკმარისად დიდი ძაბვებისა და პლასტიკური (არადრეკადი) დეფორმაციის დროს. დრეკად ჰისტერეზისულ დანაკარგს წვლილი შეაქვს შინაგან ხახუნში. დრეკადი დეფორმაციის დროს, ჰისტერეზისული დანაკარგის გარდა, არსებობს სხვა დანაკარგებიც, მაგ., სიბლანტით გამოწვეული დანაკარგი. ჰისტერეზისულისაგან განსხვავებით ამ დანაკარგის სიდიდე დამოკიდებულია σ ძაბვის (ან ε) დეფორმაციის ცვლილების სიხშირეზე. ხშირად, „დრეკადი ჰ-ის" ცნებას ხმარობენ უფრო ფართო გაგებით (გულისხმობენ დრეკადი ჰ-ის დინამ. მარყუჟს, რომელიც მოცემულ სიხშირეზე შეიცავს ყველა სახის დანაკარგს).

ლიტ.: Иона Ф., Ширане Д., Сегнетоэлектрические кристаллы, пер. с англ., М., 1965; Киренский Л. В., Магнетизм, 2 изд., М., 1967.

ჰისტერეზისული ელექტროძრავა, სინქრონული ელექტროძრავა, რომლის მბრუნი მომენტი წარმოიქმნება მაგნიტური მასალისაგან დამზადებული გულარის (რომელსაც გააჩნია ჰისტერეზისის ფართო მარყუჟი) მქონე მასიური როტორის გადამაგნიტების დროს. სხვა ტიპის სინქრონულ ელექტროძრავებთან შედარებით უპირატესია მცირე სიმძლავრის ჰ. ე.-ს საექსპლუატაციო მახასიათებლები, ამასთან ერთად უფრო საიმედო, ხანგამძლე და უხმაუროა, შეუძლია იმუშაოს ბრუნვის სხვადასხვა სიხშირით. ჰ. ე.-ს სიმძლავრე ვატის ნაწილებიდან რამდენიმე ასეულ ვტ-მდე (მკვებავი დენის 50÷400 ჰც სიხშირის დროს). იყენებენ მცირე სიმძლავრის ელექტრულ ამძრავებსა და ავტომ. მართვის სისტემებში.

ჰისტიდინი, α-ამინო-β-იმიდაზოლილპროპიონმჟავა

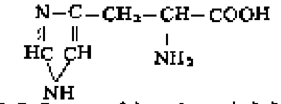

ამინომჟავა, აქვს ფუძე თვისებები, მრავალი ცხოველისათვის შეუცვლელი ამინომჟავაა. შედის ბევრი ფერმენტის (კერძოდ, რიბონუკლეაზის, ტრანსკეტოლაზის) აქტ. ცენტრის შედგენილობაში. ორგანიზმში ჰ-ის ფერმენტული დაშლის საწყისი სტადიაა ამიაკის მოხლეჩა, რის შედეგადაც წარმოიქმნება ურიკანინმჟავა, რომელიც შარდთან ერთად გამოიყოფა. ჰ-ის დეზამინირების რეაქცია შეუქცევადია, მისი კატალიზატორია ფერმენტი ჰისტიდინ-ამიაკ-ლიაზა. ჰ-ის უკმარისობა იწვევს ნივთიერებათა ცვლის დარღვევას, მ. შ. ჰემოგლობინის სინთეზის შეკავებას. ჰ-ის დეკარბოქსილირებას მოსდევს ბიოლოგიურად აქტიური ამინის — ჰისტამინის წარმოქმნა.

ჰისტიოციტები (ბერძ. histion — ქსოვილი და kytos — საკანი, აქ — უჯრედი), ხერხემლიანი ცხოველებისა და ადამიანის ფაშარი შემაერთებელი ქსოვილის უჯრედები. მათ ბაზოფილურ ციტოპლაზმაში ხშირად გვხვდება ვაკუოლები და ჩანართები. უჯრედის ფორმა ცვალებადია. ჰ-ის ფუნქციაა უცხო ნაწილაკების (მ. შ. ბაქტერიებისაც) შთანთქმა და უჯრედშორისი გადიზაინების შემთხვევაში აქტიურდებიან და გარდაიქმნებიან მაკროფაგებად.

ჰისტოგენეზი (ბერძ. histos — ქსოვილი და ... გენეზი), ჩანასახის ქსოვილის მაღალდიფერენცირებულ, მორფოლოგიურად და ფუნქციურად განსხვავებულ ქსოვილად ჩამოყალიბების პროცესი. ემბრიოგენეზის ადრეულ საფეხურზე საჩანასახე ფურცლების ერთგვაროვანი უჯრედების შრეში ჩნდება განსხვავებული სტრუქტურის მქონე უჯრედების ჯგუფები, რომელთაგან შემდგომ გარკვეული ორგანოები და ორგანოთა სისტემები ვითარდება. ჩანასახის ქსოვილთა წარმოქმნის შემდეგ დეტერმინირებულ უბნებში იწყება უჯრედთა მორფოლ. სხვაობის გამოვლენა, რაც გამოწვეულია გენების მოქმედებით, რომლებიც განაპირობებენ ამ უჯრედებისათვის დამახასიათებელ სპეციფ. ბიოქიმ. პროცესების ჩამოყალიბებას. ამრიგად, ჰ-ის შედეგად მიიღება ისეთი სტრუქტურები და შესაძლებელი ხდება გარკვეული ფუნქციის შესრულება, რაც, თავის მხრივ, განაპირობებს ფიზიოლ. და ბიოქიმ. პროცესების მიმდინარეობას. ჰ. მოიცავს ემბრიონული განვითარების პერიოდს; ჰ. გრძელდება პოსტემბრიონულ პერიოდში და შემდგომ ზრდასრულ ორგანიზმშიც, რეპარაციული რეგენერაციის, აგრეთვე მთელი რიგი პათოლ. პროცესების დროს (მეტაპლაზია, სიმსივნური ზრდა და სხვ.).

ე. სტურუა.

ჰისტოლოგია (ბერძ. histos — ქსოვილი და ... ლოგია), მეცნიერება, რომელიც შეისწავლის მრავალუჯრედიანი ცხოველებისა და ადამიანის ქსოვილებს. ტერმ. „ჰ." შემოიღო გერმ. მეცნ. კ. მაიერმა (1819).

არჩევენ ზოგად ჰ-ს, რომელიც იკვლევს ქსოვილების განვითარების, აგებულებისა და ფუნქციონირების ზოგად პრინციპებს, და კერძო ჰ-ს, რომელიც შეისწავლის მრავალუჯრედიანი ცხოველების ორგანოების შემადგენელი ქსოვილების თვისებებს.

ჰ-ის, როგორც მეცნიერების დამოუკიდებელი დარგის, ჩამოყალიბება დაკავშირებულია მიკროსკოპის განვითარებასთან. ჰ-ის ინტენსიური განვითარება დაიწყო XIX ს. 30-იან წლებში. ამ და შემდგომ წლებში მოხდა მიკროსკოპის არსებითი გაუმჯობესება, გამუშავდა მიკროსკოპირებისათვის ქსოვილების მომზადების ტექნიკა. ჰ-ის მეთოდოლ. საფუძვლად გადაიქცა უჯრედული თეორია, რომელსაც საფუძველი ჩაუყარა გერმ. ბიოლ. თ. შვანმა (1839). XIX ს. პირველ ნახევარში ჩატარებული გამოკვლევების (ჩეხი მეცნ. ი. პურკინიეს, გერმ. ი. მიულერის, ი. ჰენლეს, თ. შვანის, რ. რემაკის და რუსი მეცნ. ნ. იაკუბოვიჩის, ნ. ოვსიანიკოვის) შედეგად დაგროვდა მნიშვნელოვანი მონაცემები ორგანოებისა და ქსოვილების მიკროსკოპული აგებულების შესახებ. დიდძალი ლიტ-რის განზოგადებისა და საკუთარი გამოკვლევების საფუძველზე გერმ. ჰისტოლოგებმა ფ. ლეიდიგმა (1853) და ა. კელიკერმა (1866) შექმნეს ქსოვილთა რაციონალური კლასიფიკაცია, რის თანახმადაც გამოყოფილია ქსოვილების 4 ჯგუფი: ეპითელიუმური, შემაერთებელი, კუნთოვანი და ნერვული.

რუსეთში ჰ. ვითარდებოდა პეტერბ., მოსკ., ყაზანის, კიევის უნ-ტებში. ოქტ. რევ. შემდეგ უნ-ტების გარდა ჰისტოლოგიური გამოკვლევები დაიწყეს სამედ. ინ-ტებშიც, სადაც შეიქმნა ა. ზავარზინის, ნ. ხლოპინის, ბ. ლავრენტიევის, მ. ბარონის სკოლები.

ჰისტოლოგიური გამოკვლევები ტარდება აგრეთვე სოფ. მეცნ. აკად. და სხვა მეცნ. აკად. ინ-ტებსა და ლაბორატორიებში. საბჭ. ჰისტოლოგებმა დიდი წვლილი შეიტანეს ქსოვილთა თვისებების შესწავლაში, აღმოაჩინეს მრავალი მნიშვნელოვანი კანონზომიერება ქსოვილთა ჰისტოგენეზისა და მათი სტრუქტურების ფუნქციურ თავისებურებებში. ჰ-ის მთელი რიგი მონაცემების გადასამოწმებლად იყენებენ ქსოვილებისა და ორგანოთა კულტურის მეთოდს (იხ. ქსოვილის კულტურა), ცხოველებში იწვევენ რეგენერაციისა და ანთებით პროცესებს, მიმართავენ ორგანოებისა და მათი ნაწილების გადანერგვას და სხვ. ქსოვილების შესწავლის დროს ფართოდ იყენებენ ელექტრონულ მიკროსკოპიას, ჰისტოქიმიას, ავტორადიოგრაფიას და სხვ. ზ ო გ ა დ ი ჰ-ის მნიშვნელოვანი ამო-

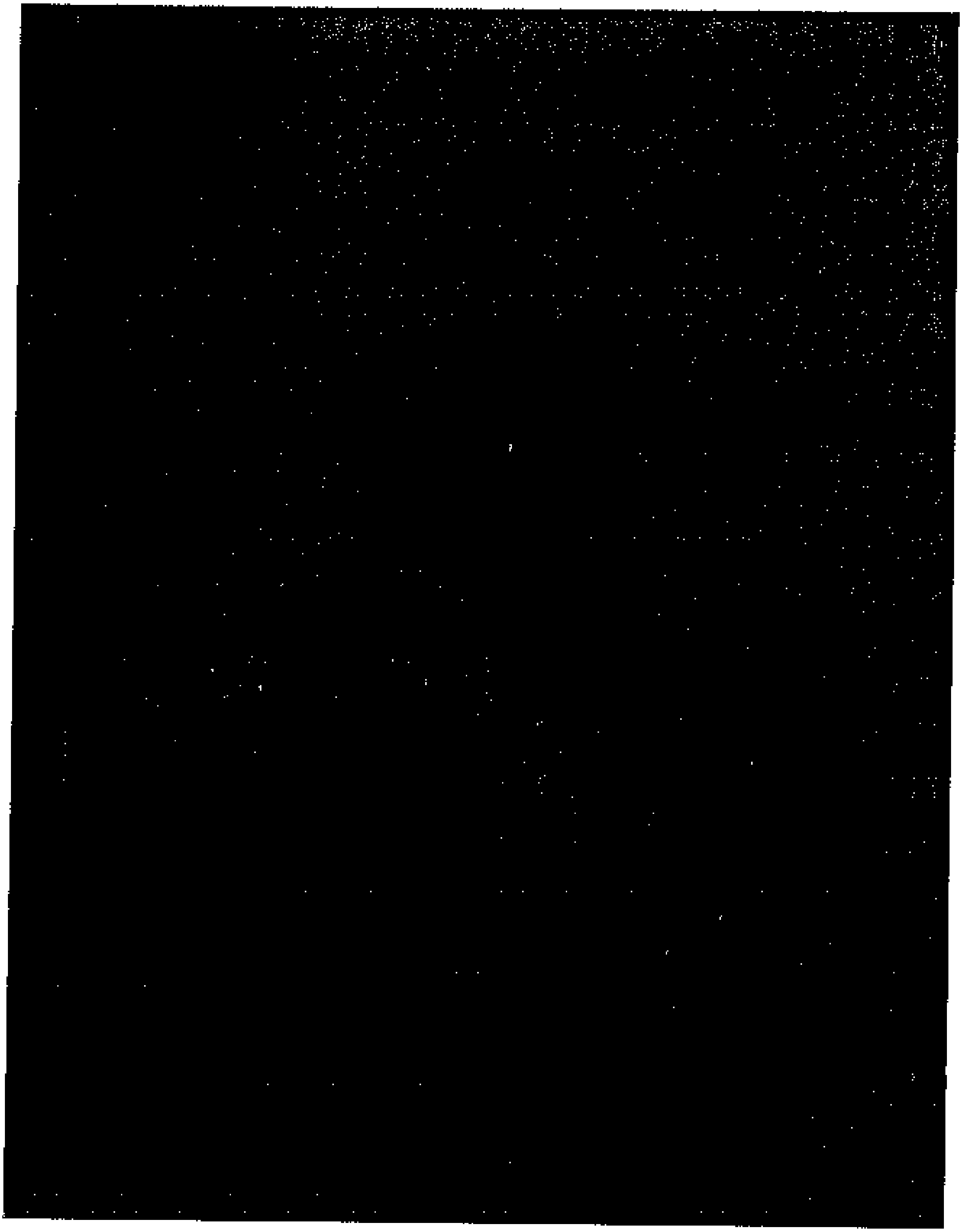

ცაშია და დიფერენცირებული უჯრედების გამოკვლევა. თითოეული ქსოვილის დამახასიათებელი განვითარების პოტენციისა და ამ მ. მექანიზმის შესწავლა, რომლიც არეგულირებენ დიფერენცირების მუდმივობის შენარჩუნებასა და მის ცვლილებას.

ჰ-ის კიდევ ერთი არსებითი ამოცანაა ქსოვილების ურთიერთმოქმედების მექანიზმების გარკვევა, ქსოვილშიდა და ქსოვილებშორისი რეგულაციის ბუნების დადგენა. მნიშვნელოვან პრობლემათა წარმოადგენს აგრეთვე ქსოვილების ისტ. განვითარების გზების შესწავლა. ევოლ. ჰ. გვაძლევს მნიშვნელოვან მასალას ქსოვილთა და მათი ჰისტოგენეზის დიფერენცირების მექანიზმების ანალიზისათვის. ზოგადი ჰ-ის ევოლ. დარგში მნიშვნელოვანი კანონზომიერებანი ჩამოაყალიბეს ა. ზავარზინმა და ნ. ხლოპინმა. თანამედროვე ჰ-ის ძირითადი ტენდენციაა აღწერილობითი გამოკვლევებიდან ექსპერიმენტულზე გადასვლა; მთავარ ამოცანად დასახულია ორგანიზმის განვითარების, მოქმედებისა და პათოლოგიის ქსოვილური მექანიზმების შეცნობა.

ჰისტოლოგიური გამოკვლევების შედეგებს იხილავენ ანატომია, ჰისტოლოგიისა და ემბრიოლოგიის საკავშ. და რესპ. სამეც. საზაზ-ების სხდომებზე, ციტოლოგიის, ჰისტოქიმიის და სხვა კონფერენციებსა და სიმპოზიუმებზე.

ჰ-ის განვითარება საქართველოში დაიწყო 1919, როცა თსუ-ის სამკურნ. ფაკ-ტზე დაარსდა ჰისტოლოგიისა და ემბრიოლოგიის კათედრა (გამგე ნ. კახიანი, 1919—2121; ა ნათიშვილი, 1921—30). 30-იან, განსაკუთრებით 40—60-იან წლებში კვლევითი მუშაობა გაიშალა თსუ-ის, თბილ. სამედ. ინ-ტის, საქართვ. ზოოვეტ.-ვეტ. და პედ. ინ-ტების სათანადო კათედრებზე და ლაბორატორიებში, საქ. სსრ მეცნ. აკადემ. ექსპერ. მორფოლ., ფიზიოლ. და ზოოლ. ინ-ტებში. აგრეთვე საქ. სსრ ჯანდაცვის სამინისტროს სისტემის ზოგ ინ-ტში. საქართველოში ჰ-ის განვითარებაში დიდიდი ღვაწლი მიუძღვით სხ. საქვარელიძეს, ა. ლეჟავას, შ. ჩხარტიშვილსა და სხვ. ჰისტოლ. კვლევის განვითარებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ საქ. სსრ მეცნიერ. აკად. და ჯანდაცვის სამინისტროს სისტემის ინ-ტები. ექსპერ. მორფოლ. ინ-ტის ჰ-ის ლაბორატორიაში (გ. სამსონიძე) მიმდინარეობს გეგმაზომიერი გამოკვლევები თირკმლის რეგენერაციის საკითხებზე; საინტერესო გამოკვლევებს ატარებენ თსუ-ის მორფოლ-ფიზიოლ. ლაბორატორიაში (ი. მეფისაშვილი) ნერვული ქსოვილის რეგენერაციის საკითხებზე; თბილ. სამედ. ინ-ტის ჰისტოლოგიის კათედრაზე შესწავლილია ვეგეტაციურ-ენდოკრინული სისტემის მორფოლოგია და ჰისტოქიმია; თსუ-ის ჰ-ის კათედრაზე ჩატარებული გამოკვლევები ძირითადად ეხება საზარდო გზების ჰისტოგენეზს, ციტოლოგიებს და ... საკითხებს; ს. ზოოვეტ. ინ-ტის ჰ-ის კათედრაზე შესწავლილია სასქესო ორგანოების მორფოლოგია და ჰისტოქიმია. ჰ-ის დამოუკიდებელ კურსს ასწავლიან თსუ-ის და ქუთ. უნ-ტ-ტის, თბილ. სამედ. ინ-ტის, საქართვ. ზოოვეტ. ინ-ტისა და პედ. ინ-ტების შესაბამისი სპეციალობებზე. ამჟამად ჰ-ის კათედრებია თსუ-ის ბიოლ. ფაკ-ტზე (ციტოლოგიის, ჰისტოლოგიისა და ემბრიოლოგიის კათედრა, გამგე გ. თუმანიშვილი), ?, სამედ. ინ-ტში (გამგე ც. განჩეველაძე), ზ. ზოოვეტ. ინ-ტში (ჰისტოლოგიისა და ზოოლოგიის კათედრა, გამგე ა. შეყილაძე) ჰ-ისის დარგში ორიგინ. სახელმძღვანელოები შექმნეს ა. ლეჟავამ, სხ. საქვარელიძემ, მ. შ. ჩხარტიშვილმა და სხვ. საქართველოში 1937-იდან არსებობს საკავ. ანატომიის, ჰისტოლოგიისა და ემბრიოლოგიის (აჰე) საზ-ბა (ყოფ. მედიკო-ბიოლ. საზაზ-ბა), რ-საც სხვადასხვა დროს ხელმძღვანელობდნენ ვ. ვარაზი, ა. ნათიშვილი, ა. ლეჟავა, ამჟამად ხელმძღვანელობს ნ. ჯავახიშვილი. 1966 (18—19 ივნ.) თბილისში ჩატარდა აჰე საკავშ. საზ-ბის VII ყრილობა, რ-ის მუშაობაში აქტ. მონაწილეობა მიიღეს ქართველმა ჰისტოლოგებმა.

ჰ-ის დარგში უმთავრესი პერიოდული გამოცემებია: სსრკ-ში — „Архив анатомии, гистологии и эмбриологии" (1916-იდან) და სხვ. საქართველოში ჰ-ის პრობლემები შუქდება საქ. სსრ მეცნ. აკად. ჟურნ. „მაცნეში" (ბიოლ. სერია, 1975-იდან); საქ. სსრ მეცნ. აკად. „მოამბეში" (1940-იდან) და სხვ. საზღვარგარეთ: „Journal of Anatomy" (L., 1866-იდან); „Experimental Cell Research" (N. Y., 1950-იდან); „Journal of Cell Biology" (N. Y.—Balt., 1968-იდან) და სხვ.

ლიტ.: ლ ე ჟ ა ვ ა ა., ჰისტოლოგიის სახელმძღვანელო, ნაწ. 1, თბ., 1956; ს ა ქ ვ ა რ ე ლ ი ძ ე ს., ზოგადი ჰისტოლოგია, ნაწ. 1, გამოც. მე-3, თბ., 1969; ჩ ხ ა რ ტ ი შ ვ ი ლ ი შ., სასუნთქ-სასქესო ცხოველთა მიკროსკოპული ანატომია ემბრიოლოგიის საფუძვლებით, თბ., 1966; მ ი ს ი ვ ე, ფრინველის კერძო ჰისტოლოგია და ემბრიოლოგია, თბ., 1972; Гистология, под ред. В. Г. Елисеева и др., 3 изд., М., 1983; З а в а р з и н А. А., Избранные труды, т. 1—4, М.—Л., 1950—53; И в а н о в И. Ф., К о в а л ь с к и й П. А., Цитология, гистология, эмбриология, М., 1969; К а ц н е л ь с о н З. С., Р и х т е р И. Д., Практикум по гистологии и эмбриологии, Л., 1963; Х э м А., К о р м а к Д., Гистология, т. 1—5, пер. с англ., М., 1982; B l o o m W., F a w c e t t D., A textbook of histology, 9 ed., N. Y., 1966; H a m A., L e e s o n T., Histology, 5 ed., L., 1965. გ. პაპიძე.

ჰისტოპლაზმოზი, სოკოვანი დაავადება (მიკოზი), რ-იც უმთავრესად აზიანებს ადამიანისა და ცხოველის რეტიკულურ-ენდოთელურ სისტემას. გავრცელებულია უმთავრესად ტროპ. ქვეყნებში. დაავადების გამომწვევი — პარაზიტული სოკოს — ჰ ი ს ტ ო პ ლ ა ზ მ ი ს ძირითადი რეზერვუარი ნიადაგია. დაავადება მიმდინარეობს მწვავედ, ქვემწვავედ და ქრონიკულად, დისემინირებული ან ლოკალიზებული ფორმით. დაავადებას ადგენენ დაზიანებული ქსოვილიდან აღებული ექსუდატის მიკროსკოპული გამოკვლევით და წმინდა კულტ. გამოყოფით. მ კ უ რ ნ ა ლ ო ბ ა: ეთილვანილატისა და სულფანილამიდური პრეპარატები. მ. სამადაშვილი.

ჰისტოფიზიოლოგია, ჰისტოლოგიის განშტოება, რ-იც შეისწავლის ცხოველური ქსოვილებისა და მათი კომპონენტების ფუნქციების მექანიზმებს.

ჰისტო-ჰემატური ბარიერები, მექანიზმები, რ-ებიც არეგულირებენ ცვლას ორგანიზმის შინაგან გარემოსა (სისხლი) და უშუალოდ ორგანოებისა და ქსოვილების შორის არის (ქსოვილის ან უჯრედშორისი სითხეს) შორის. ტერმ. „ჰ.-ჰ. ბ." შემოიღო საბჭ. ფიზიოლ. ლ. შტერნმა (1929). ჰ.-ჰ. ბ. ასრულებენ დამცავ ფუნქციასაც — ხელს უშლიან სისხლიდან ქსოვილებში (და პირუკუ) მავნე და უცხო ნივთიერებების შეღწევას. ჰ.-ჰ. ბ-ის შეგუებულობა გარეგან და შინაგან გარემოსთან წარმოადგენს პროცესებს, ფიზიოლ. ფუნქციების მდგრადობის, ინფექციისა და ინტოქსიკაციისაგან დაცვის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პირობას. იხ. აგრეთვე ბარიერული ფუნქცია, ჰემატო-ენცეფალური ბარიერი.

ჰისტრიონი (ლათ. histrio, ნათ. ბრ. histrionis), 1. მსახიობი ძვ. რომში; უმთავრესად განთავისუფლებული მონები იყვნენ. ამ წრიდან გამოსული მსახიობები აცდენდნენ დასებს. ჰ-ები თავდაპირველად უნიღბოდ თამაშობდნენ (ნიღბები შემოიღეს ძვ. წ. I ს-ში). 2. ადრინდ. შუა საუკ. ევროპის მოხეტიალე მსახიობები (IX—XIII სს.). ჰ-ები ერთდროულად იყვნენ მიმიკოსები, მუსიკოსები, მოკრივეები, მომღერლები, ცხოველთა მომთვინიერებლები და ა. შ. ერთიანდებოდნენ განსაკუთრებულ „მიმოსში", ზოგჯერ ქმნიდნენ მოგზაურ მსახიობთა წრეებს. ჰ-ს საფრანგეთში ერქვა ჟონგლიორი, გერმანიაში — შპილმანი, პოლონეთში — ფიგლარი, რუსეთში — სკომოროხი. ჰ-ებს დევნიდნენ როგორც საერო, ისე სასულ. ხელისუფალნი.

ჰიტაჩი, ქალაქი იაპონიაში, კ. ჰონსიუს აღმ. ნაწილში, იბარაკის პრეფექტურაში. 205 ათ. მცხ. (1982). სპილენძის მადნის რ-ნის ცენტრი. სპილენძსადნობი კომბინატი „ჰიტაჩი". გოგირდმჟავას ქ-ნები. ჩარხთსამ., მანქანათსამ., ელექტროტექ. მრეწველობა.

ჰიტლერი (Hitler) [ნამდვ. გვარი — შ ი კ ლ გ რ უ ბ ე რ ი (Schicklgruber)] ადოლფ (20. IV. 1889, ბრაუნაუ, ავსტრია, — 30. IV. 1945, ბერლინი), გერმანიის ფაშისტური (ნაციონალ-სოციალისტური) პარტიის ლიდერი, ფაშისტური გერმ. რაიხსკანცლერი (1933—45). შეიარაღებულ ძალთა უმაღლესი მთავარსარდალი (1941 დეკ-იდან). მთავარი საომ. დამნაშავე. ცხოვრობდა ჯერ ავსტრიაში, შემდეგ გერმანიაში (ბავარიაში). I მსოფლიო ომის (1914—18) დროს იყო ეფრეიტორი, ომის შემდეგ რაიხსვერის კონტრდაზვერვის ფარული აგენტი. ე. წ. გერმ. ნაციონალ.-სოციალ. მუშათა პარტიის ერთ-ერთი ორგანიზატორი (მიუნხენი, 1919), 1920-იდან ამ პარტიის ფიურერი. 1923 მიუნხენში გენ. ე. ლუდენდორფთან ერთად მოაწყო ფაშისტური პუტჩი (იხ. ლუდის პუტჩი), რ-ის ჩაშლის შემდეგ 5 წლის პატიმრობა მიუსაჯეს. ციხეში დაწერა „ჩემი ბრძოლა" („Mein Kampf"), რ-შიც რასიზმის, რევანშიზმის და უკიდურესი იმპერიალ. რეაქციის ინტერესებს გამოხატავდა. მსხვილი მონოპოლისტების მხარდაჭერით და პრეზიდენტ პ. ჰინდენბურგის „წყალობით" 1933 ჰ. რაიხსკანცლერის პოსტზე დანიშნეს, რამაც გზა გაუხსნა ფაშისტური დიქტატურის დამყარებას; გაუქმდა დემოკრ. თავისუფლებანი; პოლიტ. მოწინააღმდეგეების, პროგრესისტების, ებრაელებისა და ტერორის გამოყენებით „ნაცისტური წესრიგი" უსასტიკესად ახშობდა ყოველგვარ ოპოზიციას, განსაკუთრებით კომუნისტების წინააღმდეგობას. გერმ. იმპერიალიზმისათვის მსოფლიო ბატონობის მოსაპოვებლად ჰ-მა დაიწყო გაცხარებული სამზადისი ომისათვის, მოაწყო შეიარაღებული ინტერვენცია ესპ. რესპ. წინააღმდეგ (1936—39), შეიერთა ავსტრია (ანშლუსი, 1938), მოახდინა ჩეხოსლ. ოკუპირება (1938—39). შექმნა აგრესიული ქვეყნების ბლოკი და პოლონეთზე თავდასხმით 1939 წ. 1 სექტ. გააჩაღა II მსოფლიო ომი (1939—45). 1941 წ. 22 ივნ. ფაშისტური გერმანია თავს დაესხა სსრკ-ს. ჰ. იყო სულის ჩამდგმელი და ორგანიზატორი ფაშისტების მიერ ოკუპირებულ ქვეყნებში, განსაკუთრებით სსრკ-ის დროებით მიტაცებულ ტერიტორიაზე მშვიდობიანი მოსახლეობისა და საბჭ. ტყვეების მასობრივი ჟლეტისა. ფაშისტური გერმ. განადგურებამ (1945) და საბჭოთა ჯარების შესვლამ ბერლინში ჰ. გამოუვალ მდგომარეობაში ჩააყენა. მან თავი მოიკლა. რ. ბაკანჭალაშვილი.

ჰიტლერ-ლუდენდორფის პუტჩი, იხ. „ლუდის პუტჩი".

„ჰიტოპადეშა" (სანსკრიტით — „სასარგებლო დარიგებანი"), სანსკრიტზე დაწერილი იგავ-არაკების კრებული შექმნილია „პანჩატანტრის" საფუძველზე. მაგრამ მასში ბევრი ისეთი იგავ-არაკი გვხვდება, რ-იც „პანჩატანტრაში" არ არის, ანდა, თუ არის, საფუძვლიანადაა გადამუშავებული. ამდენად, „ჰ." სავსებით დამოუკიდებელი ნაწარმოებია. შექმნა დაახლ. XIII ს-ში. ავტორობას მიაწერენ ნარაიანას. ნაწარმოები ჩარჩოვანია, აგებულია თხრ სიუჟეტურ ქარგაზე (მე-

ჰისტერეზისი

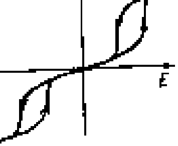

ნახ. 5. დიელექტრიკული ჰისტერეზისის ორმაგი მარყუჟი

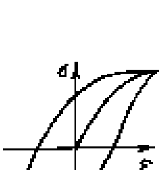

ნახ. 6. ელექტრული ჰისტერეზისის მარყუჟი ... ; E—დაძაბულობა

ჯომბართა შეძენა, მეჯომბართა განწორება, ომი, ზავის დადება), რ-შიც ჩართულია იგავ-არაკები. მოქმედ პირებად გამოყვანილი არიან ცხოველები და ფრინველები. „ჰ." გამოირჩევა ენის სისადავით. ჰერვაცვაა ჩართული ლექსები, ანდაზები, რჩევა-დარიგებანი. „ჰ." დიდაქტიკური ჟანრის ნაწარმოებია. მასში მოთხრობილ იგავ-არაკთა ერთი ნაწილი მეტ-ნაკლებად გადამუშავებული სახით გვხვდება ს.-ს. ორბელიანის „სიბრძნე-სიცრუისაში", რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ამ იგავ-არაკთა სიუჟეტები თარგმნილი იყო აღმოსავლურ ლიტ-რაში.

ტექსტი: Хитопадеша, или Полезное наставление, М., 1958.

ლიტ.: Гринцер П. А., Древнеиндийская проза, М., 1963.

გრ. ნატროშვილი.

ქ. ჰიუგენსი.

ჰიუბნერი (Hübner) კარლ ვილჰელმ (17. VI 1814, კენიგსბერგი, ახლანდ. კალინინგრადი, სსრკ, — 5 XII. 1879, დიუსელდორფი), გერმანელი ფერმწერი, დიუსელდორფის სკოლის წარმომადგენელი. სწავლობდა დიუსელდორფის სამხატვრო აკადემიაში ვ. შადოვთან და კ. ზონთან. ცდილობდა ჟანრული სურათებისთვის სოც. ჟღერადობა მიეცა, მიმართავდა ყოველდღიურობის მტკივნეულ საკითხებს („გადასახლებულებთან დამშვიდობება", 1846 და 1855). ჰ-ის ცნობილ ნამუშევარში „სილეზიელი ფეიქრები" (1844, ბერლინის გალერეა, დიუსელდორფი) რეალისტურად ასახა მუშათა სასტიკი ექსპლუატაცია. ჰ-ის შემოქმედებას დიდად აფასებდა ფ. ენგელსი.

ჰიუიგენსი, ჰ ი უ გ ე ნ ს ი (Huygens) ქრისტიან (14. IV. 1629, ჰააგა, — 8.VII 1695, იქვე), ნიდერლანდელი მექანიკოსი, ფიზიკოსი და მათემატიკოსი, სინათლის ტალღური თეორიის შემქმნელი. ლონდონის სამეფო საზ-ბის პირველი უცხოელი წევრი (1663-იდან). სწავლობდა ლეიდენისა და ბრედის უნ-ტებში, სადაც შეისწავლა იურიდ. მეცნიერებანი და მათემატიკა. 22 წლისამ გამოაქვეყნა ნაშრომი წრეწირის, ელიფსისა და ჰიპერბოლის რკალის სიგრძის განსაზღვრის შესახებ, 1654 კი — ნაშრომი „წრეწირის სიდიდის განსაზღვრის შესახებ", რ-შიც დადგენილია წრეწირის სიგრძის დიამეტრთან შეფარდების (ე. ი. π რიცხვის გამოთვლის) განსაზღვრის თეორიის მნიშვნელოვანი შედეგები. შემდგომ გამოაქვეყნა მნიშვნელოვანი მათ. ტრაქტატები, რ-ებიც მიეძღვნა ციკლოიდის, ლოგარითმული წირისა და ჯაჭვწირის გამოკვლევას. მისი ტრაქტატი „გათვლები კამათლით თამაშისათვის" (1657) ალბათობის თეორიის ერთ-ერთი პირველი გამოკვლევაა. რ. ჰუკთან ერთად დაადგინა თერმომეტრის მუდმივი წერტილები (ყინულის დნობისა და წყლის დუღილისა). ჰ-მა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა აგრეთვე ასტრონომიაში: სრულყოფდა ასტრონ. მილების ობიექტივებს შუქძალის გადიდებისა და ქრომატული აბერაციის მოცილების მიზნით. 1655 აღმოაჩინა პლანეტა სატურნის თანამგზავრი ტიტანი; განსაზღვრა მისი გარემოქცევის პერიოდი და დაამტკიცა, რომ სატურნი გარშემორტყმულია ეკლიპტიკისადმი დახრილი თხელი რგოლით. დაკვირვებები გადმოსცა ნაშრომში „სატურნის სისტემა" (1659). ამავე ნაშრომში პირველმა აღწერა ორიონის თანავარსკვლავედში მდებარე ნისლეული და მოიხსენია იუპიტერისა და მარსის ზედაპირებზე შემჩნეული ზოლები. 1657 გამოიგონა ქანქარიანი საათი და აღწერა იგი ნაშრომში „ქანქარიანი საათი" (1658; მეორედ გამოიცა 1673 პარიზში); პირველ ოთხ ნაწილში გადმოცემულია ქანქარის მოძრაობასთან დაკავშირებული პრობლემები. ამავე შრომაში ამოხსნილია ფიზ. ქანქარას ქანაობის ცენტრის მოძებნის ამოცანა. დადგენილია ციკლოიდზე მოძრაობის ტაუტოქრონულობა და დამუშავებულია ბრტყელი წირების ევოლუტას თეორია. ჰ-მა დაამტკიცა, რომ ციკლოიდის ევოლუტაც ციკლოიდაა, მაგრამ ღერძების მიმართ სხვანაირად არის განლაგებული.

1665, როდესაც საფრ. მეცნ. აკად. ჩამოყალიბდა, ჰ მიიწვიეს პარიზში ამ აკად. თავმჯდომარედ, სადაც მან 15 წელი დაჰყო (1665—81). სამშობლოში დაბრუნების (1681) ჰ-მა ხელახლა დაიწყო ოპტ. სამუშაოები. შექმნა ოკულარი, რ-იც მისი სახელობისაა. ჰ-ის ოპტ. სამუშაოების მთელი ციკლი დასრულდა ცნობილი ნაშრომით „ტრაქტატი სინათლის შესახებ" (1690), რ-შიც ახსნა ორმაგი სხივტეხის მოვლენა, გადმოსცა სინათლის გარდატეხის კლასიკური თეორია და სხვ. ამ ტრაქტატს ჰ-მა დაუმატა მსჯელობა „სიმძიმის მიზეზების შესახებ". თავის უკანასკნელ ტრაქტატში „კოსმოთეოროსი", რ-იც 1698 გამოქვეყნდა, ჰ. ეყრდნობოდა სამყაროთა სიმრავლისა და მათი დასახლებულობის თეორიას.

თხზ.: Трактат о свете, М.—Л., 1935; Три трактата о механике, М.—Л., 1951.

ლიტ.: Франкфурт У. И., Френк А. М., Христиан Гюйгенс, М., 1962.

ჰიუგენს — ფრენელის პრინციპი

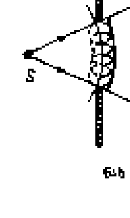

ნახ. 1

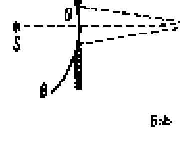

ნახ. 2

ჰიუიგენს — ფრენელის პრინციპი, ტალღების (განსაკუთრებით სინათლის) გავრცელების შესახებ ამოცანების ამოხსნის მიახლოებითი მეთოდი. ქ. ჰიუგენსის (1678) თავდაპირველი პრინციპის თანახმად, იმ ზედაპირის ყოველი ელემენტი, სადამდისაც მიღწეულ მომენტში ტალღამ მიაღწია, ელემენტარული ტალღების ცენტრია. ამასთან, ამ ელემენტარული ტალღების მომვლები იქნება ტალღური ზედაპირი დროის შემდეგ მომენტში (ნახ. 1). უკან დაბრუნებული ელემენტარული ტალღები (პუნქტირი 1-ლ ნახაზზე) მხედველობაში არ უნდა მივიღოთ. ეს პრინციპი საშუალებას გვაძლევს გავამარტივოთ სივრცის ამა თუ იმ მოცულობაში მიმდინარე მთელი ტალღური პროცესის გავლენის ამოცანა რომელიმე წერტილზე. ეს ამოცანა დაიყვანება ამ წერტილზე ნებისმიერად არჩეული ტალღური ზედაპირის მოქმედების გამოთვლამდე. ჰიუგენსის პრინციპი ტალღების გავრცელებას ხსნის გეომეტრიული ოპტიკის კანონებთან შესაბამისობით, მაგრამ არ ხსნის დიფრაქციის მოვლენას. ო. ფრენელმა (1815) ჰიუგენსის პრინციპი შეავსო ელემენტარული ტალღების კოჰერენტულობისა და მათი ინტერფერენციის შესახებ წარმოდგენის შემოტანით.

ჰ.—ფ. პ-ის თანახმად, ტალღური შეშფოთება რომელიმე P წერტილში (ნახ. 2) შეიძლება განვიხილოთ როგორც რომელიმე ტალღური ზედაპირის ყოველი ელემენტის მიერ გამოსხივებული მეორეული ელემენტარული ტალღების ინტერფერენციის შედეგი. მე-2 ნახაზზე ასეთი ზედაპირია წერტილოვანი S წყაროს მიერ გამოსხივებული ტალღების AOB სფერული ზედაპირი. თუ განიხილება რაიმე დაბრკოლებით (მაგ., ხვრელი არაგამჭვირვალე ეკრანზე, როგორც მე-2 ნახაზზე) შემოსაზღვრული ტალღების გავრცელება, მაშინ მიზანშეწონილია ტალღური ზედაპირის არჩევა ისე, რომ იგი ემთხვეოდეს დაბრკოლების ნაპირებს.

ჰ.—ფ. პ საშუალებას გვაძლევს მიახლოებით განვიხილოთ ტალღების დიფრაქციის მრავალი შემთხვევა.

ლიტ.: Ландсберг Г. С., Оптика, 4 изд., М.—Л., 1957 (Общий курс физики, т. 3).

ვ. ჰიუგო

ჰიუგო (Hugo) ვიქტორ მარი (26. II. 1802, ბეზანსონი, — 22. V. 1885, პარიზი), ფრანგი მწერალი საფრ. აკად. წევრი 1841-იდან. სწავლობდა ფმ. ლუის კოლეჯში. ჯერ კიდევ მოწაფეობის პერიოდში წერდა კლასიცისტურ ოდებს და ლიტ. კონკურსებში იღებდა ჯილდოებს. თანამშრომლობდა რომანტ. გამოცემაში „ფრანგული მუზა" (1823—24). პირველი პოეტური კრებულით „ოდები და ნაირგვარი ლექსები" (1822), რ-შიც სიმპათიას ამჟღავნებდა ბურბონთა მონარქიის, ლუი XVIII-ის კეთილგანწყობა დაიმსახურა. მონარქისტული იდეებია მის პირველ რომანებშიც: „ჰან ისლანდიელი" (1823) და „ბიუგ ჟარგალი" (1826). ჰ-ს შემოქმედების ახ. ეტაპი დაიწყო 20-იანი წწ. II ნახევრიდან, მოახლოებული იულ. რევ. და ბურბონთა მონარქიის წინააღმდეგ ხალხთა მოძრაობის აღმავლობის პერიოდში. მან უარყო ადრინდ. რომანტიკული შეხედულებები და დაუახლოვდა ლიბერ.-დემოკრ. ოპოზიციას, რაც ლიტ-რის სფეროში გამოვლინდა ეპიგონური კლასიციზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში. კრებულში „აღმოსავლური ჰანგები" (1829) ჰ-მ თანაგრძნობით ასახა თურქების წინააღმდეგ ბერძენი ხალხის ეროვნ.-განმათ. ბრძოლა. კრებ. „საუკუნეთა ლეგენდაში" შესულია ლექსი „სპარსეთის მეფე", რ-შიც მოხსენიებულია თბილისი.

რომანტიკოსთა და კლასიცისტთა ბრძოლის ასპარეზად თეატრი იქცა. ბრძოლის გამწვავების საბაბი გახდა ჰ-ს დრამა „კრომველი" (1827), რ-ის წინასიტყვაობა დემოკრატიულად განწყობილ რომანტიკოსთა მანიფესტად აღიარეს. მასში მწერალმა ჩამოაყალიბა რომანტ. ესთეტიკის ძირითადი პრინციპები — შემოქმედების სრული თავისუფლება, კლასიციზმის „სამი ერთიანობის", დრამატურგიული ჟანრების ერთმანეთისაგან მკაცრი გამიჯვნის ტრადიციის უარყოფა, რ-საც იგი შექსპირის დრამატურგიაზე დაყრდნობით უპირისპირებდა კონტრასტებით მდიდარ დრამას, ტრაგიკული და კომ. ელემენტების თანაარსებობის პრინციპს, აყენებდა გროტესკის თეორიას, მოითხოვდა „ადგილობრივი კოლორიტის" დაცვასა და ისტ. კონკრეტულობის შენარჩუნებას. თუმცა „კრომველი" და „მარიონ დე ლორმი" (1829, ცენზურამ აკრძალა, დაიდგა 1831) მარცხიანი აღმოჩნდა, სამაგიეროდ, ნამდვილი ტრიუმფით აღინიშნა „ერნანი" (დაიდგა 1830). ჰ-ს შემდგომი, ძირითადად ისტ. სიუჟეტებზე აგებული დრამები „მეფე ერთობა" (1832), „ლუკრეცია ბორჯია", „მარია ტიუდორი" (ორივე 1833), „ანჯელო" (1835), „რიუი ბლაზი" (1838) გამსჭვალული იყო მეამბოხური სულისკვეთებით.

ჰ. მხურვალედ გამოეხმაურა 1830 ივლ. რევოლუციას (პოემა „ახალგაზრდა საფრანგეთს", 1830; ლექსი „ჰიმნი", 1831). ამ პერიოდში შექმნა პირველი მნიშვნელოვანი რომანი „პარიზის ღვთისმშობლის ტაძარი" (1831), რ-შიც აირეკლა რევ. ცოცხალი შთაბეჭდილებები. 30-იან წლებში ჰ-მ შექმნა თემატური და სტილისტური მრავალფეროვნებით გამორჩეული ლირ. პოეტური კრებულები „შემოდგომის ფოთლები" (1831), „დაისის სიმღერები" (1835), „შინაგანი ხმები" (1837). ფილოს. ეტიუდში „სიკვდილმისჯილის უკანასკნელი დღე" (1829) წამოწყებული ბრძოლა სიკვდილით დასჯის წინააღმდეგ კვლავ გამოჩნდა მოთხრობაში „კლოდ გე" (1834). 1848 ბურჟ. რევოლუციამ ჰ. კვლავ პოლიტ. ბრძოლის გზაზე და რესპ. დემოკრატთა რიგებთან მიიყვანა. ლუი ბონაპარტის მიერ მოწყობილი სახელმწ. გადატრიალებისა და მეორე იმპერიის გამოცხადების შემდეგ ჰ-მ პარლამენტის — ეროვნ. კრების ტრიბუნიდან ამოიღო ხმა, რის შედეგადაც იძულებული გახდა ემიგრაციაში წასულიყო. ემიგრაცია 19 წელს გაგრძელდა. ამ წლებში შექმნა ჰ-მ ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაწარმოებები; გამოიკვეთა მისი საზ. პოზიცია. 1849 ჰ. თავმჯდომარეობდა I საერთაშ. კონგრესს „მშვიდობის მეგობრების", 1869 — „მშვიდობის მეგობართა" II კონგრესს. ამ პერიოდში შექმნა რომანები „საბრალონი" (1862), „ზღვის მუშაკნი",

(1866), „კაცი, რომელიც იცინის“ (1869). ამათში ამხილებდა ბურჟ. საზ-ბის სოც. საფუძვლებს, თუმცა ამავე დროს უტოპიური სოციალიზმის გავლენით ქადაგებდა ადამიანთა მორალური სრულყოფისა და კლასთა შერიგების იდეებს. ამავე პერიოდს მიეკუთვნება ლექსთა კრებ. „ქუჩისა და ტყის სიმღერები“ (1865), ნარკვევი „უილიამ შექსპირი“ (1864) და სხვ. 1870 წ. პარიზში დაბრუნდა ნაპოლეონ III-ის დამხობის შემდეგ. საფრ.-პრუსიის ომსა და პარიზის კომუნას გამოეხმაურა ლექსების კრებულით „საშინელი წელი“ (1872), დაწერა ისტ. რომანი „ოთხმოცდაცამეტი წელი“ (1874). ჰ-ს ეკუთვნის პოეტური კრებულები „პაპად ყოფნის ხელოვნება“ (1877), პოეტური ციკლი „საუკუნეთა ლეგენდა“ (1859—I მონაკვეთი; 1877—II, 1883—III), „თავისუფლებას ნაზარება თეატრი“, „სატანის აღსასრული“ (ორივე გამოქვ. 1886), „მთელი ჩანგი“ (გამოქვ. 1888), „ღმერთი“ (გამოქვ. 1891), „უბედური წლები“ (გამოქვ. 1898), „უკანასკნელი თაიგული“ (გამოქვ. 1902); 1951—54 გამოქვეყნდა „ჩანაწ. დღიური 1830—48“, „პირადი მოგონებები (1848—51)“, „ანტიმერი უბის წიგნაკები (1870—71)“; 1961 დაიბეჭდა „ათასი ფრანკი ანაზღაურება“.

საქართველოში ჰ-ს შემოქმედება ადრევე იყო ცნობილი. ლექსი „ერთ ქალს“ სათაურით „მეფე რომ ვიყო“ თარგმნა ა. ჭავჭავაძემ, „კლოდ გე“ თარგმნა გ. წერეთელმა 1866 (ჟურნ. „დროება“ № 15, 16); 1886 თარგმნა გოლა ჩიტაძემ (ცალკე. „ჩანგი“); 1892 ნაწყვეტი რომანიდან „ოთხმოცდაცამეტი წელი“ თარგმნა დ. კეზიანმა; „საბრალონი“ შემოკლებული ეს რომანი დაისტამბა 1927, ხოლო სრული სახით (ი. მაჭავარიანის თარგმ.) 3-ჯერ გამოქვეყნდა (1936, 1937, 1962). „საბრალონი“ თარგმნა ავტორის სიცოცხლეშივე (გ. ღლონტმა — 1862 „ცისკარი“ № 11—12 და 1866-მდე იბეჭდებოდა ნაწყვეტებით; გ. რჩეულის თარგმანი გამოქვეყნდა „საქართველოს მოამბის“ 1863 № 2—12; მოგვიანებით თარგმნა ი. მაჭავარიანმა). ჰ-ს შემოქმედებას დიდად აფასებდნენ ა. ჭავჭავაძე, ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი, გ. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე, ი. მეუნარგია, ს. მესხი, გ. ქამარდელი, თ. სახოკია. ქართ. პრესაში მის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით გამოქვეყნდა ჰ. მიქიაშვილის, კ. მესხის, დ. კარიჭაშვილის და სხვ. წერილები, ნეკროლოგები. 1897—98 ქუთ. და თბილ. ქართ. დასებმა წარმოადგინეს „ერნანი“.

თხზ.: Oeuvres complètes, v. 1—48, P., 1904—38; კაცი, რომელიც იცინის, თბ., 1977; ოთხმოცდაცამეტი წელი, თბ., 1962; პარიზის ღვთისმშობლის ტაძარი, თბ., 1971; საბრალონი, თბ., 1962.

ლიტ.: მ უ რ ა ჯ ა ი ძ ე ნ., ვიქტორ ჰიუგო, თბ., 1964; ჭ ა ნ ტ უ რ ი ძ ე დ., ვიქტორ ჰიუგო ცხოვრება და შემოქმედება, თბ., 1961; История французской литературы, т. 2, М., 1956. გ. ბუაჩიძე

ჰიუგონიოს განტოლება, ი უ გ ო ნ ი ო ს განტოლება, განტოლება, რომლითაც აკავშირებს აირის ნაკადში შეკუმშვის ნახტომამდე არსებულ სიმკვრივესა და წნევას ნახტომის შემდგომ სიმკვრივესა და წნევასთან. ჰ. გ-ს იყენებენ აირის დინამიკაში აირული ნაკადების გასაანგარიშებლად, აგრეთვე დეტონაციის თეორიაში. სახელი უწოდეს ფრანგი მეცნ. პ. ა. იუგონიოს (P. H. Hugoniot) პატივსაცემად. ჰ. გ-ის გამომსახველ წირს ჰ ი უ გ ო ნ ი ო ს ა დ ი ა ბ ა ტ ა ს უწოდებენ.

ჰუე (Hue), ქალაქი ვიეტნამის სრ-ში, სამხრ. ჩინ. ზღვის ნაპირის მახლობლად. თათიენის პროვ. ადმ. ცენტრი. დაახლ. 200 ათ. მცხ. მნიშვნელოვანი სატრანსპ. კვანძი ტრანსინდოჩინეთის სარკინიგზო მაგისტრალსა და გზატკეცილზე. ბრინჯის ცეხვა, ხე-ტყის ხერხვა, საფეიქრო მრეწვ., სამშენ. მასალათა წარმოება. ქვ. წ. III ს-ში ახლანდ. ჰ-ს ადგილზე დაარსდა დასახლ. ..., რ-ის სამეფოს ... ქალაქი. 1471 შევიდა ვიეტნამის ... XVI ს-ში ქალაქს ... (ვიეტნამის ... ქალაქი) ერქვა. 1804-იდან გახდა ვიეტ. დედაქალაქი და ... ვ. (მშვიდობა, თანხმობა). 1940—45 დაიკავეს იაპ. მილიტარისტებმა, 1947 თებ-ში — საფრ. საექსპედიციო კორპუსმა. 1949-იდან მარიონეტული რეჟიმის ხელისუფლების ქმორჩილებაშია. 1975 წ 27 მარტს გაათავისუფლეს სამხრ. ვიეტ. განთავისუფლების სახ. რეგ. ძალებმა.

ჰ გალავნით გარშემორტყმული ჰ-ს ანსამბლები ძლიერ დაზიანდა 1968 ამერ. მიერ დაბომბვის შედეგად. არქიტ. ძეგლებია თაიჰოას სასახლე („სრულყოფილი ჰარმონიის სასახლე“, 1805—33), ცისხიამგრის მთავარი კარიბჭე, რ-საც აქვს 2-იარუსიანი პავილიონი (1833), იმპერატორთა აკლდამები.

ჰიუზი (Hughes) დევიდ ედუარდ (16. V. 1831, ლონდონი, — 22. I. 1900, იქვე), ფიზიკოსი და გამომგონებელი ელექტროტექნიკის დარგში, ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1880). 1850—54 ასწავლიდა ბარდსტაუნის კოლეჯში (აშშ, კენტუკის შტ.); ამავე კოლეჯში პროფესორი მუსიკისა (1850-იდან) და ფიზიკის დარგში (1851-იდან). 1855 მიიღო პატენტი ასოთსაბეჭდ სატელეგრაფო აპარატზე, რ-ის გამოყენება თავდაპირველად დაიწყეს აშშ (1856), შემდეგ კი (1862) ევრ. მრავალ ქვეყანაში (მ. შ. რუსეთშიც). სხვა გამომგონებლებისაგან დამოუკიდებლად 1878 შექმნა ნახშირის მიკროფონი, ხოლო 1879 — ინდუქციური სასწორი და ბგერათსაზომი. ამავე წელს ჩაატარა ექსპერიმენტი ელექტრომაგნ. ტალღებზე, მაგრამ ვერ ახსნა მოვლენის ბუნება.

ჰიუზი (Hughes) ლენგსტონ (1. II 1902, ჯოპლინი, მისური, — 22. V. 1967, ნიუ-იორკი), ამერიკელი მწერალი. ზანგი. ჰ-ს ლექსები შთაგონებულია ზანგური ფოლკლორით, ტრად. ბლიუზის, სპირიჩუელზის, ბალადის მოტივებით (კრებ. „ახალი სიმღერა“, 1938; „ავაზა და მათრახი“, 1967); აღსანიშნავია მისი რომანი „არც სიცილის გარეშე“ (1930), მოთხრობების კრებ. „თეთრი ხალხის ჯადოქრობა“ (1934). ეკუთვნის პიესები, ნარკვევები, სტატიები. შეადგინა ზანგური ლიტ-რისა და ფოლკლორის რამდენიმე ანთოლოგია.

ჰიუისმანსი, ი უ ი ს მ ა ნ ს ი (Huysmans) ჟორის კარლ (ნამდვ. სახელი შარლ მარი) (5 II 1848, პარიზი, — 12. V 1907, იქვე), ფრანგი მწერალი. წარმოშობით ჰოლანდიელი. რომანში „პირიქით“ (1884) ჰ-ის ნატურალიზმი გადაიზარდა დეკადენტობაში, რაც კიდევ უფრო მძაფრად გამოჩნდა რომანში „იქ, ქვემოთ“ (1891). შემდეგ ჰ. გადავიდა კათოლიციზმზე (რომანები „გზაში“, 1895; „ტაძარი“, 1898). ბოლოს შუა საუკ. რელიგ. ხელოვნების ნორმებს ქადაგებდა.

ჰიუიში (Hewish) ენტონ (დ. 1924), ინგლისელი მეცნიერი. სწავლობდა კემბრიჯში. 1969-იდან რადიოასტრონომიის პროფესორი კემბრიჯის უნ-ტში. გამოიკვლია მზის გვირგვინი, პლანეტათაშორისი და ვარსკვლავთშორისი გარემო. მისი ხელმძღვანელობით აღმოაჩინეს პულსარები (1967) რადიოასტრონომიის დარგში შეტანილი წვლილისათვის 1974 მიენიჭა ნობელის პრემია ფიზიკაში (მ. რაილთან ერთად).

ჰიუენე (Huene) ფრიდრიხ ფონ (22. III. 1875, ტიუბინგენი, — 4 IV. 1969, იქვე), გერმანელი პალეონტოლოგი. 1899 დაამთავრა ტიუბინგენის უნ-ტი, იქვე იყო გეოლ. და პალეონტოლ. პროფესორი. ჰ-ს ძირითადი შრომები შეეხება ევრ. (ძირითადად გერმ.), აგრეთვე სამხრ. ამერ., სამხრ. აფრ. და ინდ. პალეოზოური და მეზოზოური ერების ნამარხ ქვეწარმავლებს. ჰ იყო ორი სამყაროს ეროლ. დარვინისეული გაგების მოწინააღმდეგე. სსრკ მეცნ. აკად. უცხ. წ.-კორ. (1924).

ჰიუსტონი (Houston), ქალაქი აშშ-ის სამხრ. ნაწილში, ტეხასის შტატში. 1,6 მლნ მცხ., გარეუბნებიანად 2,7 მლნ. (1980). აშშ-ის ერთ-ერთი უდიდესი ქალაქი და ეკონ. ცენტრი. დიდი ნავსადგური (80 კმ სიგრძის საზღვ. არხით უკავშირდება მექს. ყურეს). სატრანსპ. კვანძი. აშშ-ის ნავთობგადამამუშ. და ქიმ. (განსაკუთრებით ნავთობქიმ.) მრეწვ. მნიშვნელოვანი ცენტრი. განვითარებულია კვების (განსაკუთრებით ხორცის), ხის დამამუშ. მრეწვ., შავი მეტალურგია, ლითონდამუშავება, მილების, ჩიგოთების მოწყობილობის წარმოება, გემთმშენებლობა. ჰ-ში არის ლინდონ ბ. ჯონსონის სახ. პილოტირებული კოსმ. ფრენის ცენტრი. უნ-ტი.

ჰიფები (ბერძნ. hyphē — ქსოვილი, ქსელი), სოკოს ვეგეტატიური სხეულის (მიცელიუმის) და ნაყოფსხეულის შემადგენელი მიკროსკოპული მარტივი ან დატოტვილი ძაფები. შედგება ერთი (უმდაბლესი სოკოები) ან მრავალი (უმაღლესი სოკოები) უჯრედისაგან.

ჰიფომიცეტები (Hyphomycetales, Moniliales), უსრული სოკოების რიგი. აერთიანებს 10 ათ-ზე მეტ სახეობას. აქვთ მრავალუჯრედიანი მიცელიუმი. მხოლოდ უსქესოდ — კონიდიუმებით მრავლდებიან. კონიდიუმებიანი კონიდიოფორები ვითარდებიან უშუალოდ მიცელიუმზე ან ცალ-ცალკე პატარ-პატარა კონებად. ჰ-ს შორის არიან პარაზიტები (რ-ებიც ბევრ სას.-სამ. მცენარეს აავადებენ) და საპროფიტები (უმრავლესობა ნიადაგში ცხოვრობს).

ჰიფსოგრაფიული მრუდი (ბერძნ. hypsos — სიმაღლე და graphō — ვწერ), მრუდი სწორკუთხა კოორდინატებში, რ-იც გამოსახავს დედამიწაზე სიმაღლეებისა (ხმელეთზე) და სიღრმეების (ზღვაში) გავრცელებას. მრუდი გამოისახება ასე: ორდინატთა ღერძზე გადაიზომება სიმაღლეები და სიღრმეები, ხოლო აბსცისათა ღერძზე — ცალკეული სიმაღლეებრივი საფეხურის მიერ დაკავებული ფართობები. მრუდის ნაწილს, რ-იც ზღვის სიღრმეებს გამოსახავს, ბ ა თ ი გ რ ა ფ ი უ ლ ი მ რ უ დ ი ეწოდება.

ჰიფსომეტრიული მეთოდი რ ე ლ ი ე ფ ი ს გ ა მ ო ს ა ხ ვ ი ს ა, საშუალებას გვაძლევს გეოგრაფიულ რუკებზე დედამიწის ზედაპირის რელიეფი გამოისახოს წინასწარ შერჩეული კვეთის სკალის შესაბამისი იზოჰიფსებით (ჰორიზონტალებით).

ჰ. მ-ით რელიეფის გამოსახვის ერთ-ერთი პირველი ცდა ეკუთვნის მ. დიუკარლას (1771). XIX ს. II ნახევრიდან ძირითადად ჰ. მ-ით გამოსახავენ რელიეფს ზოგადგეოგრ., ჰიფსომეტრიულ და სხვა თემატურ რუკებზე. ჰ. მ-ით და სიმაღლითი ნიშნულების შეწყვილებით შესაძლებელი ხდება ოროგრაფიული ელემენტების (მწვერვალები, წყალგამყოფები, ტალვეგები და სხვ.), მათი კალთების ნიშანთვისებების და ფორმის, ხმელეთის ზედაპირის დახრილობის, აბსოლ. და შეფარდებითი სიმაღლეებისა და სხვ. ზუსტად გამოსახვა. რელიეფის გამოსახვის სიცხადე უმთავრესად დამოკიდებულია საწყისი მონაცემების სისრულესა და სიზუსტეზე, კვეთის სიმაღლის სწორად შერჩევაზე, ჰორიზონტალების განზოგადებისა და გამოსახვის ხარისხზე.

სსრკ-ში ჰ. მ-ით შედგენილი რუკებიდან აღსანიშნავია: სსრკ ევრ. ნაწილის ჰიფსომეტრიული რუკა (1941), სსრკ ჰიფსომეტრიული რუკა (მასშტაბი 1:2 500 000, 1949), მსოფლიო ოკეანის ფსკერის რელიეფის რუკა (მასშტაბი 1 : 25 000 000; 1980) ბევრი წვრილმასშტაბიანი ჰიფსომეტრიული რუკა (მსოფლიოს, კონტი-

ჰოაცინი

ჯ. ჰიქსი.

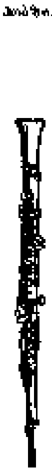

ჰობოი

ფ. ჰოდლერი. ავტოპორტრეტი. 1914. ალბრაიტ-ნოქსის სამხატვრო მუზეუმი. შაფჰაუზენი (შვეიცარია)

ნენტების, ქედების) მითაქსებულია ატლასებში ა მ-ს ზღვის ფსკერის რელიეფის რუკების შესადგენადაც იყენებენ (იხ. ბათიმეტრიული რუკა)

ლიტ.: Лозанова В. М., Развитие гипсометрического метода изображения рельефа на отечественных мелкомасштабных картах, «Труды Центрального н.-и. ин-та геодезии, аэросъемки и картографии», 1951, в. 84.

ჰიფსომეტრიული რუკა, რუკა, რ-იც ჰორიზონტალებისა და გარკვეული სკალის შესაბამისად შეფერადებული სიმაღლეებრივი საფეხურების საშუალებით გვაძლევს რელიეფის ზუსტ გეომეტრიულ გამოსახულებას.

ჰიქსი (Hicks), ჯონ რიჩარდ (დ. 8. IV 1904, უორიკი), ინგლისელი ბურჟუაზიული ეკონომისტი, პროფესორი. სამეცნ.-პედ. მოღვაწეობას ეწეოდა ლონდონის ეკონ. სკოლაში (1926—35), კემბრიჯის (1935—38), მანჩესტერისა (1938—46) და ოქსფორდის (1952—65) უნ-ტებში. ჰ-მა განავითარა ბურჟ. პოლიტ. ეკონ. მათ. სკოლის წინამორბედის ზღვრული თეორიის იდეები ეკონ. ანალიზის ისეთ სფეროებში, როგორიცაა ღირებულების, კაპიტალისა და სარგებლიანობის თეორია ეკონ. ზრდისა და ეკონ. დინამიკის პრობლემების ანალიზის დროს იგი იცავდა ნეოკლასიკური სინთეზის თეორიას, ხოლო ეკონ. ციკლის ანალიზისას — ჯ. კეინზის, ჯ. კლარკისა და სხვ. აპოლოგეტურ დოგმებს. ჰ-ს ეკუთვნის გამოკვლევები ხელფასის თეორიასა და სავაჭრო ციკლის საკითხებში, მანვე „შეასწორა" მოთხოვნის თეორიაც. არის ნობელის პრემიის ლაურეატი (1972).

თხზ.: The theory of wages, L., 1932; Capital and time: a neo-Austrian theory, Oxf., 1973.

ლიტ.: ჭანუყვაძე გ., ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკა, ნაწ. 4, თბ., 1969; Селигмен Б., Основные течения современной экономической мысли, пер. с англ., М., 1968.

ა. მილაგაძე

ჰიქსოსები (Hyksos), აზიელი ტომები, რ-ებიც დაახლ. ძვ. წ. 1720 წინა აზიიდან შეიჭრნენ ეგვიპტეში, დაიპყრეს ნილოსის დელტაში (თითქმის 140 წელი იბატონეს) და დააარსეს თავიანთი დედაქალაქი ავარისი. სახელი ჰ. ეგვიპტურია, მანეთონთან იგი „მწყემსთა მეფეებს" აღნიშნავს, ხოლო უფრო ადრე „უცხო ქვეყნების მმართველებს" აღნიშნავდა. ჰ-ის ნამდვილი ეთნ. სახელწოდება უცნობია. მათი სახელების უმრავლესობა არიულ-ხურიტული წარმოშობისაა. სემიტური საკმაოდ ბევრია. ჰ-ის მეფეები სწრაფად „გაეგვიპტელდნენ" და მიიღეს ფარაონის ტიტულები. XV—XVI დინასტიებს უკვე ჰიქსოსური წარმოშობის დინასტიებად მიიჩნევდნენ. ჰ-მა ვერ შეძლეს მთელი ეგვ. დამორჩილება — თებესა და მეზობელ ოლქებში ეგვ. მეფეები ისხდნენ. ჰ-გან გადაიღეს ეგვიპტელებმა ცხენი და ბორბლიანი ტრანსპორტი.

ჰ-მა გაამარტივეს ეგვ. დამწერლობა და შექმნეს ანბანური. თებეს მმართველები (XVII დინასტია, ძვ. წ. 1650—1580) სათავეში ჩაუდგნენ ჰ-ის წინააღმდეგ ბრძოლას. იაჰმეს I-მა ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ აიღო ავარისი და საბოლოოდ განდევნა ჰ. ეგვიპტიდან. ჰ-ის მთავარი ღვთაება იყო სეთი.

ლიტ.: Mayani Z., Les Hyksos et le monde de la Bible, P., 1956.

ჰიშამი (გ. 743), ხალიფა (724-იდან) ომაიანთა დინასტიისა. ჰ-ის დროს ომაიანთა სახალიფოში აღადგინეს მოსახლეობის გადასახადებით დაბეგვრა, რ-იც არსებობდა უმარ II-მდე (ხალიფა 717—720). გადასახადების შემოსავლის ზრდამ ჰ-ს საშუალება მისცა დროებით აღედგინა სახალიფოს ეკონ. ძლიერება, რასაც ხელი შეუწყო ახალი ხელოვნური რწყვის სისტემის გაფართოებამ.

ჰიჯაზი, პროვინცია საუდის არაბეთში. ფართ. დაახლ. 390 ათ. კმ² მოსახლ. დაახლ. 2 მლნ. კაცი. ადმ. და მთავარი ეკონ. ცენტრი — ქ. ჯიდა მოსახლ. მთავარი საქმიანობაა მომთაბარე მესაქონლეობა, ოაზისებსა და უადებში — მარცვლეულის მოყვანა, ფინიკის პალმის, ნესვის გაშენება, სანაპიროზე — თევზჭერა და მარგალიტის მოპოვება. არის ნავთობსადენი, ცემენტის, მეტალ., სოფ. მეურნ. პროდუქციის გადამამუშ. საწარმოები. შინამრეწველურ-ხელოსნური წარმოება. VII ს. დასაწყისში ჰ-ში (ქ. მექაში) ახ. რელიგიის — ისლამის ჩამოყალიბება დაიწყო. მაჰმადმა 3 შედიოდა სახალიფოში, ხოლო მისი დაშლის შემდეგ — ფატიმიდების, აიუბიდების, მამლუქების სახელმწიფოების შემადგენლობაში. 1517 შევიდა ოსმალეთის იმპერიაში. 1916, ოსმ. ბატონობის წინააღმდეგ ჰუსეინ იბნ ალის აჯანყების შედეგად, შეიქმნა ჰ-ის დამოუკიდებელი სამეფო. 1925 ნეჯდის გამგებელმა იბნ საუდმა დაიპყრო და „ჰიჯაზის, ნეჯდისა და შემოერთებული ოლქების" სახელმწიფოს (1932-იდან საუდის არაბეთი) შეუერთა.

ჰიჯრა (არაბ. — გადასახლება, გადასვლა, ემიგრაცია). 1. მუსლიმანური ტრადიციის მიხედვით, მაჰმადისა და მისი მიმდევრების (მუჰაჯირების) გადასახლება მექიდან მედინაში 622 სექტ.; 2. მუსლ. ქვეყნებში გავრცელებული კალენდრის სახელწოდება. ხალიფა უმარ I-ის დროს (634—644) ჰ. გამოცხადდა მუსლ. წელთაღრიცხვის დასაწყისად (მუსლ. ერა) ცნობილია მთვარისა და მზის ჰ-ის კალენდრები. მთვარის კალენდარი გავრცელებულია ახლო და შუა აღმოსავლეთის უმეტეს მუსლ. ქვეყნებში, მზისა — ირანში, ავღანეთში, თურქეთში ჰ-ის მთვარის კალენდრის პირველი დღეა 622 წ 16 ივლისი. მზის კალენდრისა 20—21 მარტი (გაზაფხულის ბუნიობის დრო). მუსლ. მთვარის წელიწადში 354 დღეა, თვეში — 29—30 დღე. ჰ-ის კალენდრის დღეები 11—12-ით ნაკლებია საყოველთაოდ გავრცელებული გრიგორიანული კალენდრის დღეებზე და ამიტომ ყოველ 33 წელიწადში ვლინდება ერთი წლის განსხვავება. ჰ-ის წლების გადაყვანა გრიგორიანულზე და პირიქით შეიძლება სპეც. ფორმულების ანდა ტაბულების საშუალებით

ლიტ.: Цыбульский В. В., Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. Синхронистические таблицы и пояснения, М., 1964. გ. სიხარულიძე.

„ჰინჩაკი", სომხეთის წვრილბურჟუაზიული ნაციონალისტური პარტია. დაარსდა 1887 ჟენევაში. თავდაპირველად „სომხეთის რევოლუციური პარტია" ერქვა. სახელი ეწოდა მათი ბეჭდვითი ორგანოს — „ჰინჩაკის" („ზარი") მიხედვით. „ჰ-ის" პროგრამა მიზნად ისახავდა შეიარაღებული აჯანყების მეშვეობით სომეხი ხალხის განთავისუფლებას თურქ. უღლისაგან. სომხ. მიწების გაერთიანებას და დამოუკიდებელი ერთიან სახელმწიფოს შექმნას უახლოესი მიზანი იყო თურქეთისაგან სომხ. განთავისუფლება XIX ს. დასასრ. ხშირად აწყობდა აჯანყებებს, რის გამოც დაიწყო სომეხთა მასობრივი განადგურება. „ჰ-ის" სოც. ბაზა ძირითადად წვრილბურჟუაზიული იყო, თუმცა მასში იყვნენ მუშების, ინტელიგენციის, აგრეთვე ბურჟ. წარმომადგენლებიც. 1917 ოქტ. რევ. პერიოდში „ჰ." გამოდიოდა საბჭ. ხელისუფლების წინააღმდეგ. მისი ერთგვარი ორგანიზაციები საზღვარგარეთ მხარს უჭერენ სსრკ-თან მეგობრობის პოლიტიკას და პროპაგანდას უწევენ საბჭ. სომხ. წარმატებებს

ჰოაცინი (Opisthocomus hoatzin), ქათმისნაირთა რიგის, ჰოაცინისებრთა ოჯახის ერთადერთი წარმომადგენელი ტანად დიდი ფრინველია (მისი სხეულის სიგრძე 60 სმ, მასა 800 გ აღწევს). ბინადრობს მდ. ამაზონის აუზის ნოტიო ტყეებში. დებს 2—4 კვერცხს. ახალგამოჩეკილი მართვე შიშველია, ფრთის 1-ელ და მე-2 თითზე აქვს ბრჭყალები, რ-ებიც ეხმარება ტოტებზე ცოცვაში და ზრდასრულობაში უქრება. იკვებება მცენარეული საკვებით. ბუდობს მცირე ჯგუფებად (10—40 ფრთა) რ. ჟორდანია.

ჰობემა (Hobbema) მეინდერტ (მონათლა 31 X 1638, ამსტერდამი, — 7. XII 1709, იქვე). ჰოლანდიელი ფერმწერი, პეიზაჟისტი, ი. რეისდალის ტრადიციების გამგრძელებელი, შესაძლოა მისი მოწაფეც იყო. 1669-იდან მუშაობდა აქციზის მოხელედ. თანდათან ჩამოსცილდა ხელოვნებას ძირითადად ხატავდა ტყის ხედებს. ჰ-ს პეიზაჟებისათვის („ხეივანი მიდელჰარნისში", 1689, ეროვნ. გალერეა, ლონდონი) დამახასიათებელია დინამ. კომპოზიციები, მდიდარი კოლორიტი

ჰობსი (Hobbes) ტომას (5 IV 1588, მალმსბერი, — 4. XII 1679, ჰარდუიკი), ინგლისელი ფილოსოფოს-მატერიალისტი, „ბეკონისეული მატერიალიზმის სისტემატიკოსი" (მარქსი). ათეისტი. დაამთავრა ოქსფორდის უნ-ტი (1608). შემდეგ იყო ინგლ. არისტოკრატის უ. კავენდიშის ოჯახის მასწავლებელი. რამდ. ჯერის მასთან ერთად წავიდა ემიგრაციაში ინგლისურად თარგმნა თუკიდიდესი და ჰომეროსის შრომები. ჰ-ის მთავარი ნაშრომია „ფილოსოფიის ელემენტები", რ-იც შედგება 3 ნაწილისაგან. „სხეულის შესახებ" (1655), „ადამიანის შესახებ" (1658) და „მოქალაქის შესახებ" (1642). შესავალში ცდება ნომინალისტურ ლოგიკას, როგორც კვლევის მეთოდოლოგიას ჰ მათ. რაციონალიზმის საფუძველზე ცდილობდა სისტემის აგებას ჰ-ის აზრით, ფილოსოფია არის რაციონალური შემეცნება უკვე ცნობილი მიზეზების საფუძველზე ან, პირიქით, უცნობი მიზეზებისა უკვე ცნობილი შედეგების მეშვეობით. შემეცნების საგანია ჩვენი აზროვნებისაგან დამოუკიდებელი, სივრცეში განფენილი სხეული, რ-იც შეიძლება აიგოს ცნებებში და, მაშასადამე, შეიმეცნებულ იქნეს. სხეული დროსა და სივრცეში მოძრაობს. მის მოძრაობას მხოლოდ სხვა სხეული იწვევს ღმერთის არსებობის საფუძველი მოძრაობაა ყოველივე აუცილებელია; თავისუფლება მხოლოდ წინააღმდეგობის გადალახვით გამოწვეული გრძნობის სახელია; შემეცნება საგანთა ნიშნების მიმატება-გამოკლებაა; ამ ნიშნების ანუ სახელების დადგენა შეთანხმებით ხდება; ისინი სხეულებით რომ განისაზღვრებოდნენ, მაშინ მხოლოდ ერთი ენა იქნებოდა. სახელები ჩვენში შეგრძნებების საფუძველზე გამოწვეულ ვითარებათა ნიშნებია; ნიშანს ორი ფუნქცია აქვს: ასოციაციური და კომუნიკაციური; კომუნიკაციური მნიშვნელობა სახელს მხოლოდ წინადადებაში შეიძლება ჰქონდეს; ცნებები „სახელთა სახელებია"; ჭეშმარიტება მხოლოდ მსჯელობაში არსებობს

ჰ თავის მთავარ დამსახურებად თვლიდა მეცნიერების შექმნას სახ-ბის შესახებ. მან სწორის მფლობელობად მიიჩნია ყველას ბრძოლა ყველას წინააღმდეგ, ხოლო ბუნების ტრიუმფად — იმის გაცნობიერება, რომ ეს ყველასთვის დამღუპველია და რომ აუცილებელია განუსაზღვრელი თავისუფლების შეზღუდვა და ხელშეკრულებით სახელმწიფოს შექმნა. ჰ-ის აზრით, პიროვნება სავსებით უნდა ემორჩილებოდეს ხელისუფლებას, მაგრამ თუ ხელისუფლება ვერ ასრულებს თავის მოვალეობას, გამართლებულია ხელშეკრულების დარღვევა, ე. ი. რევოლუცია („ლევიათანი", 1651). რაც უდიდესი უბედურებაა მმართველობის საუკეთესო ფორმად ჰ. მონარქიას მიიჩნევს მისი მოძღვრება განავითარა ჯ. ლოკმა.

თხზ.: The English works, ed. by W. Mole-

Works, v. 1—11, L., 1839—45; Избр. произв., т. 1—2, М., 1964.
ლიტ.: მ ა რ ქ ს ი კ., კრიტიკული ბრძოლა ფრანგული მატერიალიზმის წინააღმდეგ, თბ., 1971; ბ ა ქ რ ა ძ ე კ., ახალი ფილოსოფიის ისტორია, თბ., 1941; ნ უ ც უ ბ ი ძ ე შ., ფილოსოფიის ისტორია, თბ., 1941.
[illegible]

ჰობი (ინგლ. hobby), რაიმეთი გატაცება, საყვარელი საქმე მოცალეობის დროს.

ჰობოი (გერმ. Hoboe<ფრანგ. hautbois, სიტყვასიტყვით — მაღალი ხე), ხის სასულე ენაკიანი მუსიკალური საკრავი. შეიქმნა საფრანგეთში XVII ს. II ნახევარში. თანამედროვე ჰ. წარმოადგენს ხის სწორ მილს, რ-იც შედგება ზედა და შუა მუხლებისა და საბუკისაგან; აქვს 25 ხვრელი, აქედან 24 დახშულია სარქველებით. არსებობს ორგვარი სისტემის ჰ.: გერმ. და ფრანგული; განსაკუთრებით გავრცელებულია ფრანგული. ჰ-ს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს სიმფ. და საოპერო ორკესტრებში. იგი სოლო და საანსამბლო საკრავიცაა. ჰ-ის ნაირსახეობებია ტენორის ჰ., ალტის ჰ. ანუ ჰ. დ'ამური და სხვ.

ჰობსონი (Hobson) ჯონ ეტკინსონ (6.VII.1858, დერბი, — 1.IV.1940, ლონდონი), ინგლისელი ეკონომისტი და რეფორმისტი. 1887—97 ოქსფორდისა და ლონდონის უნ-ტებში კითხულობდა პოლიტეკონომიის კურსს. ჰ-ის ძირითადი შრომებია „თანამედროვე კაპიტალიზმის განვითარება" (1894, რუს. თარგმანი — 1898) და „იმპერიალიზმი" (1902, რუს. თარგმანი — 1918). ვ. ი. ლენინმა შრომაში „იმპერიალიზმი, როგორც კაპიტალიზმის უმაღლესი სტადია" ჰ-ის „იმპერიალიზმიდან" გამოიყენა ფაქტობრივი მასალა და ზოგიერთი დასკვნა. ამასთან ერთად უარყო მისი მცდარი კონცეფცია იმპერიალიზმის შესახებ.
თხზ.: Империализм, Харьков, 1918; Проблемы бедности и безработицы, СПб., 1900; Развитие современного капитализма, М.—Л., 1926; Экономика распределения, М., 1903.
ლიტ.: ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., იმპერიალიზმი როგორც კაპიტალიზმის უმაღლესი სტადია, თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 22; მ ი ს ი ვ ე, რვეულები იმპერიალიზმის შესახებ, იქვე, ტ. 39.

ჰოდეიდა, ქალაქი იემენის არაბთა რესპუბლიკაში, ჰოდეიდის ლივაში. 126 ათ. მცხ. (1981). ქვეყნის მთავარი ნავსადგური წითელ ზღვაზე. საავტ. გზით უკავშირდება ტაიზს, მოქას, ხის დასამუშ. საწარმოები, თევზსაკონსერვო კომბინატი. გააქვთ ყავა, ხმელი ხილი, ტყავი, ბამბა.

ჰოდლერი (Hodler) ფერდინანდ (14.III.1853, ბერნი, — 19.V.1918, ჟენევა), შვეიცარიელი ფერმწერი. სწავლობდა ჟენევაში ბ. მენთან (1871—76). უმთავრესად იქვე მუშაობდა. „მოდერნის" სტილის ერთ-ერთი უდიდესი წარმომადგენელი. ცდილობდა მონუმენტურად აესახა „ზოგადსაკაცობრიო" თემები, რაც ადამიანისა და კოსმოსის ერთმანეთთან შერწყმის იდეის გამოხატულების საშუალებას მისცემდა. ჰ-ის შემოქმედებისათვის დამახასიათებელია პლასტიკურობა, კოლორიტის ლაკონური დეკორატიულობა („ღამე", 1890, „დღე", 1898—1900, ორივე სამხატვრო მუზეუმი, ბერნი; „იენელი სტუდენტების გამოსვლა 1813", ფრესკა, 1908—09, უნ-ტი, იენა). ქმნიდა აგრეთვე პორტრეტებს, პეიზაჟებს.

ჰოდოგრაფი (ბერძ. hodos — გზა, მიმართება, მიმართულება და grapho — ვწერ) მ ე ქ ა ნ ი კ ა შ ი, წირი, რ-იც წარმოადგენს იმ ცვლადი ვექტორის (დროში ცვალებადი) ბოლოების გეომეტრიულ ადგილს, რ-ის მნიშვნელობები დროის სხვადასხვა მომენტში გადაზომილია საერთო O სათავიდან (იხ. ნახ.). ჰ-ის ცნება შემოიღო ინგლ. მეცნ. უ. ჰამილტონმა. ჰ. თვალსაჩინო სურათს წარმოადგენს ვექტორის ცვლილების შესახებ, თუ დროის მიხედვით როგორ იცვლება ცვლადი ვექტორით გამოსახული რაიმე სიდიდე და როგორია ამ ცვლილების სიჩქარე. მაგ., წერტილის სიჩქარის ცვლადი v ვექტორი გამოსახული სიდიდეა, თუ O სათავიდან გადაზომავთ მნიშვნელობებს, რომლებიც აქვს v ვექტორს დროის სხვადასხვა მომენტში, მივიღებთ სიჩქარის ჰ-ს. ამასთან, სიჩქარის ცვლილების სისწრაფის მახასიათებელ სიდიდეს M წერტილში, ე. ი. a აჩქარებას ამ წერტილში დროის ნებისმიერი მომენტისათვის აქვს სიჩქარის ჰ-ის მხების მიმართულება მის შესაბამის M′ წერტილში.

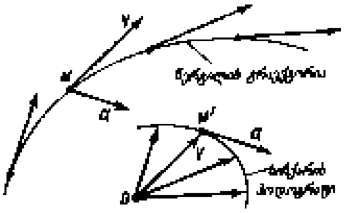

ჰოდოგრაფი: სიჩქარის ჰოდოგრაფის აგება

ჰოენცოლერნები (Hohenzollern), გერმანელი მთავრების, მეფეებისა და იმპერატორების დინასტია. 1192-იდან ჰ. ნიურნბერგის ბურგგრაფები იყვნენ. 1227 ჰ-ის საგვარეულო ორად გაიყო, შვაბიურ (უფროს) და ფრანკონიულ (უმცროს) შტოებად. ფრანკონიულ შტოს ნიურნბერგთან ერთად ბაიროითი და ანსბახი ეჭირათ. 1415 ბურგგრაფ ფრიდრიხ VI-ს ლენად ბრანდენბურგის საკურფიურსტო ერგო, რითაც დასაბამი მიეცა ჰ-ის ბრანდენბურგულ-პრუსიულ დინასტიას. 1701-იდან ჰ. პრუსიის მეფეები, ხოლო 1871—1918 — გერმ. იმპერატორები იყვნენ. აგრესიულ, მილიტარისტულ პოლიტიკას ატარებდნენ. ჰ-ის დინასტია გერმანიაში დაამხო ნოემბრის რევოლუციამ (1918). ჰ-ის შვაბიური ხაზი 1575 ორად გაიყო: ჰ.-ჰეხინგენებად და ჰოენცოლერნ-ზიგმარინგენებად.
[illegible]

ჰოენცოლერნ-ზიგმარინგენები (Hohenzollern-Sigmaringen), რუმინეთის სამეფო დინასტია (1866—1947). მას დასაბამი მისცა ჰოენცოლერნების შვაბიური შტოს წარმომადგენელმა კარლ (კაროლ) I-მა (მეფობდა 1866—1914). მისი მემკვიდრეები იყვნენ ფერდინანდ I (1914—27), კაროლ II (1930—40), მიჰაი (1927—30 და 1940—47). უკანასკნელი ტახტიდან გადადგა სახ.-დემოკრ. რეჟ. [illegible]

ჰოვჰანისიანი ნარ მიქაელის ძე [ღ 30.III(12.IV).1913, თბილისი], სომეხი საბჭ. მომღერალი (ბანი). სსრკ სახ. არტისტი (1964). 1941 დაამთავრა თბილ. კონსერვატორია. 1931—37 მღეროდა თბილ. ოპერისა და ბალეტის თეატრის გუნდში, 1945—51 კი ამავე თეატრის სოლისტ-მომღერალი იყო. 1951-იდან ერევნის ოპერისა და ბალეტის თეატრის წამყვანი მომღერალია. პარტიები: დავითბეგი (ტიგრანიანის „დავით-ბეგი"), ნადირ-შაჰი (სპენდიაროვის „ალმასტი"), კონჩაკი (ნაზარიანის „მაზეპა"?), კონჩაკი (ბოროდინის „თავადი იგორი"), მეწისქვილე (დარგომიჟსკის „ალი"), მეფისტოფელი (გუნოს „ფაუსტი"), დონ ბაზილიო (როსინის „სევილიელი დალაქი"), ცანგალა (ფალიაშვილის „დაისი") და სხვ. გამოდის საკონცერტო პროგრამებით. 1954—63 ერევნის კონსერვატორიის პედაგოგი იყო. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით.

ჰოვჰანისიანი ჰოვჰანეს თადევოსის ძე (9.V.1864, ვაღარშაპატი, — 29.IX.1929, ერევანი), სომეხი პოეტი, პედაგოგი. პირველი ლექსი გამოაქვეყნა თბილისში (1883) სომხ. ჟურნ. „არარატში" („მთა დავ"). ლექსების პირველი კრებული — მოსკოვში (1887). ჰ-ის პოეზიის საფუძველი ფოლკლორია. ჰ. თუმანიანთან და ა. ისაჰაკიანთან ერთად ჰ-მა საფუძველი ჩაუყარა ახ. სომხ. რეალისტურ პოეზიას. მისი ლექსები ფილოს. ხასიათისაა. ძირითადი თემებია სიყვარული, სომეხი ხალხის ბედი — XIX ს. დასასრ. სულთან ჰამიდის მიერ მოწყობილი სომხების მარბიელი ხოცვა-ჟლეტა, ეროვნ.-განმათ. ბრძოლა, გლეხობის ცხოვრება.
[illegible]

ჰოვნათანიანები, სომეხ მხატვართა ოჯახი. ცხოვრობდნენ XVII—XIX სს-ში. ოჯახის უფროსი ჰოვნათან ნაღაში საქართვ. მეფის ვახტანგ VI-ის სასახლის კარის მხატვარი იყო. ა კ ო ფ ჰ. (1692—?) და ჰ ა რ უ თ ი ნ ჰ. (1706 ან 1707—?), ნაღაშის შვილები და მოწაფეები უმთავრესად წიგნის ილუსტრაციაზე მუშაობდნენ. მათ ნაღაშთან ერთად მოხატეს ეჩმიაძინის ტაძარი. ჰ ო ვ ნ ა თ ა ნ ჰ. (დაახლ. 1730—1801, თბილისი), ფერმწერი, აკოფ ჰ-ის შვილი, მეფე ერეკლე II-ის სასახლის კარის მხატვარი. თავის მოწაფეებთან ერთად შეასრულა ეჩმიაძინის ტაძრის ახ. მხატვრობა, მისთვისვე შექმნა წმინდანთა გამოსახულებანი და კომპოზიციები სახარების თემებზე (ზეთი, ტილო; 1782—86, ნაწილი სომხ. სურათების გალერეა, ერევანი). მ ე ლ ქ ი ს ე თ ჰ. (1779, თბილისი — 1845, იქვე), ჰოვნათან ჰ-ის შვილი. ხატავდა სურათებს ეკლესიებისათვის. შექმნა სომეხი მეფეებისა და მხედართმთავრების გამოსახულებათა სერია („მეფე თრდატი", 1836, სომხ. სურათების გალერეა, ერევანი). ა კ ო ფ ჰ. (1806, თბილისი, — 1886, თავრიზი ან თეირანი, ირანი), ფერმწერი, თბილისური პორტრეტული სკოლის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი. მოღვაწეობდა თბილისში. სწავლობდა თავის მამასთან მელქისეთ ჰ-თან. 1841 საქართველოს მთავარმართებლის ე. გოლოვინის პორტრეტისათვის პეტერბ. სამხატვრო აკადემიამ უკლასო (თავისუფალი) მხატვრის წოდება მიანიჭა. მისი პორტრეტებისათვის დამახასიათებელია თავშეკავებული კოლორიტი, ფიგურათა სტატიკურობა, პოზათა სიმშვიდე, დეტალიზაცია. ნამუშევრები: ნ. თუმანიანის, ე. ბებუთოვის (სომხ. სურათების გალერეა, ერევანი), ა. კარაპეტიანის (აღმოსავლეთის ხალხთა ხელოვნ. მუზეუმი, მოსკოვი), მელიქიშვილების, მიზანდარის (საქართ. ხელოვნ. მუზეუმი, თბილისი, — ყველა 1840 (?)) პორტრეტები. მუშაობდა აგრეთვე როგორც ლითოგრაფი.
ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 672.

ნ. ჰოვჰანისიანი

ჰოთორნი (Hawthorne) ნათანიელ (4.VII.1804, სეილემი, მასაჩუსეტსი, — 19.V.1864, პლიმუთი, ნიუ-ჰემპშირი), ამერიკელი მწერალი. მისი შემოქმედების პრობლემატიკა ღრმად განსაზღვრა პურიტანულმა ტრადიციებმა. დადებითი ეთიკური ფასეულობებისა და სოც. გარდაქმნების გზების ძიებამ ჰ. მიიყვანა ტრანსცენდენტალიზმთან (რომანი „ბლაითდეილის რომანი", 1852). ჰ-მა აშშ-ის ლიტ-რაში ერთ-ერთმა პირველმა სცადა ძალები მოთხრობის ჟანრში (კრებ. „ორჯერ მონაყოლი ზღაპრები", 1837, მეორე სერია — 1845; „ძველი სახლის ხავსი", 1846 და სხვ.). პურიტანიზმის თემას ეძღვნება მისი რომანი „ალისფერი ასო" (1850), ხოლო რომანი „შვიდქიმიანი სახლის" (გამოქვეყნდა 1851) ცენტრ. პრობლემაა ცოდვა და ცოდვის გამოსყიდვა. ჰ-ის შემოქმედებაში თანაარსებობს რომანტ. ფანტასტიკა და რეალისტური ელემენტები.

ჰოისალა, დინასტია და სახელმწიფო სამხრ. ინდოეთის ტერიტორიაზე XI—XIV სს-ში. დედაქალაქი — დორასამუდრა ან დვარასამუდრა (ახლანდ. ჰალებიდი).

ჰოკა, ენათა მონათესავე (იხ. ჰოკა-სიუ ენები) ინდიელ ტომთა ჯგუფი ჩრდ. ამერიკაში. XVII ს. დასაწყისში ახლანდ. კალიფორნიის შტატის განაპირა რ-ნებში

ჰოენცოლერნები

(მთავარი წარმომადგენლები)

ბრანდენბურგის კურფიურსტები:

ფრიდრიხ I (იგივე ფრიდრიხ VI) 1415—40
ალბრეხტ აქილევსი (1470—86)
ფრიდრიხ ვილჰელმი (1640—88)
ფრიდრიხ III (1688—1701, 1701—13 პრუსიის მეფე ფრიდრიხ I)

პრუსიის მეფეები:

ფრიდრიხ-ვილჰელმ I (1713—40)
ფრიდრიხ II (1740—86)
ფრიდრიხ-ვილჰელმ III (1797—1840)
ფრიდრიხ-ვილჰელმ IV (1840—61)

პრუსიის მეფეები და გერმანიის იმპერატორები:

ვილჰელმ I (მეფე 1861—88, იმპ. 1871—88)
ვილჰელმ II (1888—1918)

ცხოვრობდნენ. ფიქრობენ, რომ ისინი არიან უძველესი შთამომავლები მოსახლ. რ-ებიც გამოდევნეს უფრო გვიან მოსულმა სხვა ენობრივი ჯგუფის ინდიელებმა. ჯერ ესპანელების, შემდეგ აშშ-ის მიერ კალიფორნიის კოლონიზაციის შედეგად, განსაკუთრებით კი კალიფორნიაში ოქროს ციებ-ცხელების (1849—51) დროს, ჰ-ს ბევრი ტომი განადგურდა. ამჟამად ცხოვრობს დაახლ. 10 ათ. კაცი (1976, აღწერა). ძირითადი საქმიანობა — დაქირავებული შრომა.

ჰოკაიდო (1868-მდე — ე ს ო, ე ძ ო, მ ა ც მ ა ი), კუნძული იაპონიის ჩრდ. ნაწილში ფართ. 77,7 ათ. კმ² (სიდიდით მეორეა იაპონიაში კ. ჰონსიუს შემდეგ) რელიეფი უმთავრესად საშუალო- და დაბალმთიანია. ჰ-ს ქედებია ჰიდაკა, ტოკაჩი და სხვ. სიმაღლე 2290 მ-მდე (მთა ასაჰი). არის 8 მოქმედი ვულკანი. ხშირია მიწისძვრა. არის ქვანახშირის, რკინის მადნის, გოგირდის საბადოები. ჰავა ზომიერი, ოკეანური, მუსონურია. იანვ. საშ. ტემპ-რა —5-იდან —11°C-მდეა, ივლ. 17—21°C. ნალექები 800—1500 მმ წელიწადში. დიდი მდ-ებია ისიკარი, ტესიო, ტოკაჩი. მდიდარია ჰიდროენერგიით. ხე-ტყის დამზადება ტერიტ. დაახლ. 60% ტყით არის შემოსილი (ნაძვნარ-სოჭნარი და ფართოფოთლოვანი ტყეები). დაბლობებზე მდელო და ჭაობებია. ჰ-ზე გაშენებულია ქ-ებია: საპორო, ჰაკოდატე მ. არის იაპ. ცალკე აგრ.-ინდუსტრ. ხასიათის ეკონ. რ-ნი ხე-ტყისა და ტყის მრეწვ. პროდუქციის მთავარი მწარმოებელი.

ჰოკა-სიუ ენები, ამერიკის ინდიელთა ენების ერთ-ერთი ოჯახი ე. სეპირის კლასიფიკაციით. ჰ.-ს. ე-ში შედის ჰოკა (იანა, პომო, ჩიმარიკო, შასტა...), კოავილტეკა (ტონკავა, კოაველტეკი, კარანკავა..), იროკეზ-კადო (სენეკა, ონეიდა, ონონდაგა, კადო..), სიუ, იუჩი, ტუნიკა, გალფი (მუსკოგი, ნატჩეზი..) და სხვა ენები. ჰ.-ს ე. გრამატ. წყობით პოლისინთეზური ტიპის აგლუტინაციური ენებია. ზოგიერთი ენათმეცნიერის აზრით, ჰ.-ს. ე. ენათესაობა ამერ. ინდიელთა სხვა ენობრივ ჯგუფებთან და ვარაუდობენ, რომ ჰოკა და სიუ სხვადასხვა, დამოუკიდებელ ოჯახებს ქმნიან

ლიტ.: Климов Г. А., Типология языков активного строя, М., 1977

ჰოკეი (ინგლ. hockey), სპორტული გუნდური თამაში ჩოგნებით და ბურთით (ან შაიბით) თამაშის მიზანია ბურთი (შაიბა) ინდივიდუალური ტარებით და გადაცემებით რაც შეიძლება მეტჯერ გაიტანონ მოწინააღმდეგის კარში. არსებობს ჰ-ს 3 ძირითადი სახეობა 1. შაიბიანი (თუმცა საერთაშ. ტერმინოლოგიით—ყინულის ჰ., ფრანგ. hockey sur glace); 2. ბურთიანი (ბენდი, ინგლ. bandy — მოღუნული ჩოგანი); 3. ბალახის ჰ. (საკუთრივ ჰ.) თამაშობენ სპეციალურად დაგეგმილ მოედნებზე: ბალახის ჰ-ს— ბალახის, სინთეტიკურ-საფარიან, გრუნტისა და სხვ. მოედნებზე (91,4 მ × 55 მ), შაიბიან ჰ-ს (51—61 მ × 24—30 მ) და ბურთიან ჰ-ს (90—110 მ × 60—65 მ) ყინულის მოედნებზე. ბურთიანი ჰ-ს და ბალახის ჰ-ს გუნდში 11 მოთამაშეა (მეკარის ჩათვლით); შაიბიან ჰ-ში—6 (შემადგენლობა პერიოდულად იცვლება მეკარის გარდა), თამაშის დრო შესაბამისად 90 და 70 წთ (1 შესვენება) და 60 წთ (3 წ.

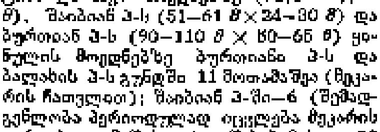

კაცუსიკა ჰოკუსაი. „კანაგავის ზღვა სურუს პროვინციაში" სერიიდან „ფუძის ცნობილი ხედებისა" 1826—33. ფერადი გრავიურა ხეზე

სუფთა სათამაშო დრო, 2 შესვენება). ბურთის მასა: 58—62 გ და 156—163 გ, შაიბისა—156—170 გ. ბურთიანი და შაიბიანი ჰ-ის მოთამაშეთათვის სავალდებულოა სპეც. დამცავი სპორტ. ტანსაცმელი.

ბ ა ლ ა ხ ი ს ჰ. ცნობილია უძველესი დროიდან. თანამედროვე სახით გაჩნდა დიდ ბრიტანეთში XIX ს. შუა წლებში. საერთაშ. ფედერაცია დაარსდა 1924, აერთიანებს 92 ქვეყანას (1981). სსრკ წევრია 1970-იდან. 1908-იდან შეტანილია ოლიმპიური თამაშების პროგრამაში, 1971-იდან იმართება მსოფლიო ჩემპიონატები, 1970-იდან — ევრ. ჩემპიონატები.

ბ უ რ თ ი ა ნ ი ჰ. ევროპაში ცნობილია შუა საუკუნეებიდან. თანამედროვე სახით გაჩნდა დიდ ბრიტანეთში XIX ს. შუა წლებში. XX ს. 60-იან წლებამდე არსებობდა მისი 2 სახესხვაობა: დას.-ევრ. ჰ.-ბენდი და რუს. ბურთიანი ჰ.; საერთაშორისო ფედერაცია დაარსდა 1955, აერთიანებს 5 ქვეყანას (1981), სსრკ წევრია 1955-იდან. 1957-იდან იმართება მსოფლიო ჩემპიონატები.

შ ა ი ბ ი ა ნ ი ჰ. თანამედროვე სახით გაჩნდა კანადაში XIX ს. 60-იან წლებში. 1908 დაარსდა საერთაშორისო ლიგა, 1979 — საერთაშორისო ფედერაცია, რ-იც 1980 აერთიანებდა 30-ზე მეტი ქვეყნის ნაციონალურ ფედერაციებს. სსრკ წევრია 1953-იდან. 1920-იდან ოლიმპიური თამაშების პროგრამაშია (1924-იდან ზამთრის ოლიმპიური თამაშებისა), 1930-იდან ტარდება მსოფლიო ჩემპიონატები, 1910-იდან — ევრ. ჩემპიონატები.

ჰოკონ VII (Haakon) (3 VIII 1872, შარლოტენლუნი, კოპენჰაგენის მახლობლად, — 21 IX 1957, ოსლო), ნორვეგიის მეფე (1905-იდან) გლიუქსბურგების დინასტიიდან. დანიის მეფის ფრედერიკ VIII ძე, პრინცი კარლ დანიელი. ტახტზე ავიდა შვეცია-ნორვ. უნიის 1814—1905 გაუქმებისა და ნორვ. 1905 ნოემბ. რეფერენდუმის შემდეგ. 1940 აპრ. ნორვ. ხალხს მოუწოდა ფაშისტური გერმ. წინააღმდეგ საბრძოლველად. ფაშისტური გერმ. მიერ ნორვ. ოკუპაციის (1940—45) დროს დიდ ბრიტანეთში იყო 1940 უარყო ნორვ. კოლაბორაციონისტების წინადადება ტახტიდან გადადგომის შესახებ. ნორვეგიაში დაბრუნდა გერმ. ოკუპანტებისაგან ნორვ. განთავისუფლების შემდეგ.

ჰოკუსაი კაცუსიკა [1760, ედო (ტოკიო), — 18 IV 1849, იქვე], იაპონელი გრავიორი და მხატვარი. უკიიო-ეს სკოლის უდიდესი წარმომადგენელი 1777—78 სწავლობდა გრავიორ კაცუკავა სიუნსიოსთან და სხვა ოსტატებთან. მასზე გავლენა მოახდინა შუა ხის ჩინურმა პეიზაჟმა 1780-იდან ქმნიდა ილუსტრაციებს, მხატვრულად გააფორმა 500-მდე წიგნი 1797—1810 მუშაობდა როგორც სურიმონის (მისალოცი გრავირებული სურათები) ოსტატი 1812-იდან შექმნა კრებული „მანგა" („შერეული ნახატები", 12 წიგნი), რ-იც მიჩნეულია როგორც ხატვის სახელმძღვანელო. ქსილოგრაფიული პეიზაჟები [„ფუძის მთის 36 ხედი" (ფერადი), 1823—33] და სხვ. ჰ-ს დრამატ. დინამ. ხელოვნებამ მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა XIX ს. დასასრ. და XX ს. დასაწყ. ევრ. ფერწერასა და გრაფიკაზე.

ჰოლანდია (ჰოლანდ. Holland, უფრო ადრე: Holtland < Holt — ტყე და land — ქვეყანა; ტყის ქვეყანა), შუა საუკუნეებში საგრაფო, შემდეგში ნიდერლანდების პროვინცია. საგრაფო შეიქმნა X ს-ში და ვასალური დამოკიდებულება ჰქონდა „საღვთო რომის იმპერიასთან". მისი ტერიტ. ფართოვდებოდა მეზობელი ფეოდ. სამფლობელოების (დას. ფრისლანდიის, ზელანდიის და სხვ.) ხარჯზე. 1299—1354 გაერთიანებული იყო ჰენეგაუსთან, 1433—77 შედიოდა ბურგუნდიის სახელმწიფოს შემადგენლობაში, 1477 დაუმორჩილდა ჰაბსბურგებს, გახდა ჩრდ. ნიდერლანდების ეკონომიკურად ყველაზე განვითარებული პროვინცია (მაუდის წარმოება, თევზჭერა, ზღვაოსნობა, გემთმშენებლობა, ვაჭრობა), ჰ-ში განვითარდა ადრინდ. კაპიტალ. ურთიერთობანი. ჰ-მ წამყვანი ადგილი დაიკავა XVI ს. ნიდერლანდების ბურჟ. რევოლუციაში. 1572 აჯანყების შემდეგ ჰ. განთავისუფლდა ესპ. ჰაბსბურგების ჩაგვრისაგან. შეერთებული პროვინციების რესპ. შექმნით იქცა ნიდერლანდების გულ და პოლიტ. ბირთვად. თანამედროვე ნიდერლანდების სამეფოს შემადგენლობაში ჰ-ის ტერიტ. გაყოფილია ორ პროვინციად: ჩრდ. ჰ. (ადმ. ცენტრი ჰარლემი), სამხრ. ჰ. (ადმ. ცენტრი ჰააგა). ნიდერლანდს ზოგჯერ ამჟამადაც არაოფიციალურად ჰ-ს უწოდებენ.

ჰოლანდია (Hollandia), ინდონეზიის ქალაქ ჯაიაპურის ყოფ. სახელწოდება.

ჰოლანდიელები, ერი, ნიდერლანდების ძირითადი მოსახლეობა. ცხოვრობენ აგრეთვე აშშ-ში, კანადაში, ვესტინდოეთში, ინდონეზიაში და სხვ. საერთო რაოდ. 12,8 მლნ. კაცი (1982, შეფასება). ლაპარაკობენ ჰოლანდ. (ჰოლანდ.) ენაზე. მორწმუნეთა უმრავლესობა პროტესტანტია, აგრეთვე არიან კათოლიკეები, ბაპტისტები და სხვ. XIV—XV სს-ში ჩამოყალიბდა ჰოლანდ. ხალხი, რ-ის ბირთვი შეადგინეს ადრინდ. შუა საუკუნეებში ისტ. ოლქში ჰოლანდიაში მცხოვრებმა გერმ. ტომებმა: ფრიზებმა, ბატავებმა, საქსებმა და ფრანკებმა. XVI ს-ში ნიდერ. ბურჟ. რევოლუციამ და ეროვნ.-განმათ. მოძრაობამ ესპ. წინააღმდეგ ხელი შეუწყო ჰ-ის ეროვნ. კონსოლიდაციას. ჰ-ის უმრავლესობა დასაქმებულია მრეწველობაში, მცირე ნაწილი — სოფ. მეურნეობაში (ძირითადად მებაღეობა, მესაქონლეობა), მისდევენ თევზჭერას. ჰ-თან ენითა და კულტურით ახლოს არიან ფლამანდიელები, რ-ებიც ცხოვრობენ ქვეყნის სამხრ. პროვინციებში. უფრო ვრცლად ჰ-ის ისტ., მეურნ. და კულტ. შესახებ იხ. სტ. ნიდერლანდები.

ჰოლანდიის ომი 1672—78, მიმდინარეობდა კოალიციურ სახელმწიფოებს შორის საფრ. და შეერთებული პროვინციების (ჰოლანდ. რესპუბლიკა) მეთაურობით. ომის ინიციატორი იყო საფრანგეთი (უკმაყოფილო დევოლუციური ომის 1667—68 შედეგებით) ანტიჰოლანდ. კავშირში საფრანგეთს მიემხრნენ ინგლისი (1670) და შვეცია (1672). 1672 ინგლისმა დაიწყო ომი ზღვაზე (იხ. *ინგლის-ჰოლანდიის ომები XVII საუკუნეში*), საფრანგეთმა — ხმელეთზე. საფრ. არმიას ხელმძღვანელობდნენ გამოჩენილი სარდლები (ტიურენი, კონდე და სხვ.). მათ დაიპყრეს ძირითადი ჰოლანდ. ციხესიმაგრეები და შეიჭრნენ ქვეყნის სიღრმეში. საფრ. ჯარების შეჩერება შესაძლებელი გახდა რაბების გახსნით. ჰოლანდ. შეიარაღებულ ძალებს სათავეში ჩაუდგა უილიამ III ორანელი. ანტიფრანგ. კოალიციის (1673—74) შექმნამ, ინგლ. გამოსვლამ (1674) ომიდან, საფრ. ჯარების წარუმატებლობამ მდ. რაინზე და ბრანდენბურგის ჯარების გამარჯვებამ პომერანიაში შვედებზე, აგრეთვე სახ. აჯანყებებმა ქალაქში საფრანგეთში აიძულეს ლუი XIV დათანხმებულიყო ზავზე. იხ. *ნიმვეგენის საზავო ხელშეკრულებები 1678—79.*

ჰოლანდიური ენა, იხ. *ნიდერლანდური ენა*

ჰოლანდიური ლიტერატურა, იხ. ნიდერლანდები, ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა.

ჰოლანდიური შავ-ჭრელი ჯიში მ ს ხ ვ ი ლ ი რ ქ ო ს ა ნ ი ს ა ქ ო ნ ლ ი ს ა, სარძევე მიმართულების ჯიში, გამოყვანილია ჰოლანდიაში. ფერად შავ-ჭრელია. ცოცხალი მასა კურისა 900—1000 კგ-ია, ძროხისა — 550—600 კგ. წლიური მონაწველი 4500 კგ. სარეკორდოა 13000 კგ. რძის ცხიმიანობა 3,9—4,0%. ჯიში გავრცელებულია ნიდერლანდში (ქვეყნის მსხვ. რქ. საქონლის მთელი სუ-

ლადიობის დაახლ. 70%), გფრ-ში, გდრ-ში, აშშ-ში, დიდ ბრიტანეთში, შვეციაში, იტალიაში, იუგოსლავიაში და სხვ. სსრკ-ში ჰოლანდ. ჯიშს იყენებენ ხოლმოგორული, შავ-ჭრელი, ტაგილური, აულიეატური, ბესტუჟევურისა და სხვა ჯიშების გამოყვანისას.

ჰოლარქტიკული ოლქი, ჰ ო ლ ა რ ქ ტ ი კ ა (ბერძნ. holos — მთლიანი და arktikos — ჩრდილოეთისა), დედამიწის ფლორისტული ოლქი (ან სამყარო); ბოტანიკურ გეოგრაფიაში ეს ცნება დაამკვიდრა გერმ. ბოტანიკოსმა ლ. დილსმა (1908) უჭირავს ჩრდ. ნახევარსფეროს ტროპიკებსგარე ნაწილი. მისი სამხრ. საზღვარი გადის კირჩხიბის ტროპიკების პარალელზე; სამხრ-ით ესაზღვრება ნეოტროპ. და პალეოტროპ. ოლქები. ამდენად ჰ. ო. მოიცავს თითქმის მთელ ჩრდ. ამერიკას (მექსიკის სამხრ. ნაწილის გამოკლებით), ევროპას, ჩრდილოეთის კონტინენტით, არაბეთის. ჩრდ. აფრიკას, თითქმის მთელ აზიას (ინდ., ინდოჩინ., ფილიპინების კ-ების, მალაის არქიპელაგისა და მათი მოსაზღვრე კ-ების გამოკლებით). ჩრდ-ით ჰ. ო-ის საზღვრები სცილდება ევრაზიისა და ამერ. პოლარულ წრეს.

ჰოლარქტიკის ყველა ოლქის ფლორის შედგენილობა განმტკიცებულია იმით, რომ ევრაზია და ჩრდ. ამერიკა თვისდაც ერთმანეთთან ხმელეთით იყო დაკავშირებული.

ჰ. ო-ის ფლორა ჩამოყალიბდა გვიანდცარცულ ეპოქასა და პალეოგენურ პერიოდში; შემდგომ პერიოდებში იგი გარდაიქმნა ჰავის აცივების და პალეოგენის დასასრულს დედამიწაზე კონტრასტული რელიეფის წარმოშობის შედეგად. ნეოგენსა და პლეისტოცენში ჩამოყალიბდა ჰ. ო-ის ფლორის ძირითადი ბირთვი. ფლორის უძველესი წარმომადგენლები შემორჩენილია ჰ. ო-ის სამხრ. ნაწილში (აღმ. აზია, ჩრდ. ამერიკა, ხმელთაშუაზღვისპირეთი, კოლხეთი, თალიში). პალეოგენის დასწყისში ჰ. ო-ის სამხრ. ნაწილში ჰავა თითქმის ტროპ. იყო; აქა-იქ ტემპერატურის ცვალებადობამ რამდენადმე განაპირობა ფოთოლმცვენი ხემცენარეების წარმოშობა. ისინი იზრდებოდნენ წიწვოვნებთან და მარადმწვანე ფოთლოვან ხემცენარეებთან ერთად. ამ პერიოდის ფლორა თანამედროვესთან შედარებით მდიდარი იყო და მის შემადგენლობაში უხვად მონაწილეობდნენ ისეთი მცენარეები, როგორიცაა სეკვოია, ჭაობის კვიპაროზი, კრიპტომერია, ხურმა, მაგნოლია, კაკალი, მარადმწვანე მუხები, ნეკერჩხალი, ვერხვი და სხვ.

ჰ. ო-ის თანამედროვე ფლორაში ჭარბობენ მცენარეების 30-მდე ენდემური ოჯახი (გინკგოსებრნი, ცეფალოტაქსუსისებრნი, ჭადრისებრნი, ალოესისებრნი, შროშანისებრნი და სხვ.). ჰ. ო-ს ახასიათებს რთულყვავილოვანთა, მარცვლოვანთა, ისლისებრთა, პარკოსანთა, შროშანისებრთა, ვარდისებრთა, ქოლგოსანთა, ტუჩოსანთა და სხვ. ოჯახების სახეობების სიჭარბე.

ლანდშაფტში ხშირია ტირიფისებრთა, არყისებრთა, წიფლისებრთა, კაკლისებრთა, ვარდისებრთა ოჯახების ხემცენარეები; განსაკუთრებით კი წიწვოვნები — ნაძვი, ფიჭვი, ლარიქსი, სოჭი. ჰ. ო-ის სამხრ. ნაწილში გავრცელებულია რძიანასებრთა, მიხაკისებრთა, პალმების ოჯახების მცენარეები. ზომიერადაა გავრცელებული ლიანები. სხვა ფლორისტულ ოლქებთან შედარებით ფლორის შემადგენლობაში ჭარბობს შვრიები და ლიკოპოდიუმები. ჩრდილოეთის ლანდშაფტებში მატულობს ლიქენებისა და ხავსების, აგრეთვე სოკოების რაოდენობა და მნიშვნელობა. ჰ. ო. (ან სამყარო) რამდენიმე ქვეოლქად (ან ოლქად) იყოფა (სხვადასხვა ავტორი ჰ. ო-ში სხვადასხვა ოლქს გამოყოფს); ევრაზიისა და ჩრდ. ამერიკისათვის საერთოა არქტიკის ქვეოლქი (ან ოლქი), ევრაზიისათვის — და ცირკუმბორეალური, აღმ. აზიის, ცენტრ. აზიის, შუა ევრ.-ბორეალური, ხმელთაშუაზღვისპირეთის, მაკარონეზიის, ჩრდ. აფრიკის, ირან-თურანის ქვეოლქები, ჩრდ. ამერ. ტერიტორიაზე — ატლანტიკურ-ჩრდ. ამერ., პაციფიკური ამერ. ქვეოლქები.

კავკასია, კერძოდ საქართველო, ჰ. ო-შია გაერთიანებული. მის ლანდშაფტებში დომინირებს ფოთოლმცვენი ხემცენარეები (წიფლის, მუხის, ცაცხვის, თელის, რცხილის, სოჭის, ნაძვის, ფიჭვის) და მთამდელოთა, სტეპის სახეობები. საქართვ. უმეტესი ნაწილი (კოლხეთი, აღმ. საქართვ. დიდი ნაწილი) შედის ხმელთაშუაზღვისპირეთის ქვეოლქში, სამხრ. საქართველო — ირან-თურანის ქვეოლქში.

რ. გაგნიძე.

ჰოლბაინები (Holbein), XV—XVI სს. გერმანელ მხატვართა და გრაფიკოსთა ოჯახი. ჰ ა ნ ს ჰ. უ ფ რ ო ს ი (დაახლ. 1465, აუგსბურგი, — 1524, იზენჰაიმი, ახლანდ. გებვილერის გარეუბანი, ელზასი, საფრანგეთი), მუშაობდა აუგსბურგში, ულმში (1494), მაინის ფრანკფურტში (1501) და იზენჰაიმში. ადრეულ და მოწიფულობის პერიოდის ნამუშევრებში (საკურთხევლები: კაისჰეიმის მონასტრისა 1493, აუგსბურგის ტაძარი, წმ. ეკატერინესი, 1512, სახელოვნებო გალერეა, აუგსბურგი) ჭარბობს გვიანდ. გოთიკური ფერწერის ნიშნები. ამ ნამუშევრებისათვის დამახასიათებელია ექსპრესიულ-დინამ. კომპოზიციები, მკვეთრი ფერადოვნება. 1510-იანი წწ. ბოლოს მხატვრის ნამუშევრებში (წმ. სებასტიანის საკურთხეველი, 1515—16, ძვ. პინაკოთეკა, მიუნხენი) იგრძნობა მისი თანამედროვე იტალ. ხელოვნ. გავლენა (უმეტესად არქიტ.-დეკორ. მოტივები). ოსტატის ინტერესი ადამიანის ინდივიდუალობის გამოხატვისადმი ნათლად გამოჩნდა პორტრეტულ ჩანახატებში (ვერცხლის ფანქარი, კალამი). ჰ ა ნ ს ჰ. უ მ ც რ ო ს ი (დაახლ. 1497/98, აუგსბურგი, — 7. X და 29. XI. 1543 შორის, ლონდონი), ჰანს ჰ. უფროსის შვილი. სწავლობდა მამასთან. 1515—26 მუშაობდა ბაზელში, ქმნიდა რელიგ. კომპოზიციებს („გარდაცვლილი ქრისტე", 1521, საჯარო სამხატვრო კოლექცია, ბაზელი), პორტრეტებს („ერაზმ როტერდამელი", 1523, ლუვრი, პარიზი), ფერწერულ-დეკორ. ტილოებს („ქალაქის სასახლის" ფრესკები ბაზელში, არ შემონახულა), გრავ. ნამუშევრებს (პორტრეტული ნახატები, წიგნის გრაფიკა).

1524—26 შექმნა სერია „სიკვდილის ხატება" (ცნობილია სახელწოდებით „სიკვდილის როკვა", გამოსცეს 1538, გრავიურა ხეზე ჰ. ლიუცელბურგერისა), 1526 გაემგზავრა ინგლისში ერაზმ როტერდამელის სარეკომენდაციო წერილით ინგლ. ჰუმანისტებთან. იქ შექმნილ პორტრეტებში („ასტრონომი ნიკოლას კრაცერი", 1528, ლუვრი, პარიზი და სხვ.) მხატვარმა დიდ სიღ. და ფსიქოლ. სიღრმეს მიაღწია. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა პორტრეტული ჩანახატები („ტ. მორი", ვერცხლის ფანქარი, ნახშირი, სანგინა, 1527, უინძორის ციხე-სიმაგრე; და სხვ.). 1528—32 მხატვარი ისევ ბაზელში იყო და შექმნა ნახატები ბიბლიისათვის (გამოსცეს 1538, გრავიურა ხეზე ჰ. ლიუცელბურგერისა. 1532 დაბრუნდა ინგლისში (1536-იდან იყო მეფე ჰენრი VIII-ის სასახლის კარის მხატვარი). სადაც დახატა შესანიშნავი ფერწერული პორტრეტების სერია: გერმ. ვაჭარი გ. გისცე (1532, ბერლინ-დალემის სურათების გალერეა), საფრანგეთის ელჩი შ. მორეტი (დაახლ. 1534—36, დრეზდენის სურათების გალერეა), თვით ჰენრი VIII-ისა და მისი ცოლების პორტრეტები და სხვ. შესრულია რამდენიმე ფერწერულ-დეკორ. კომპოზიცია.

ჰანს ჰ. უმცროსი, ხელოვნ. ისტორიაში შევიდა უმთავრესად როგორც უდიდესი პორტრეტისტი (ინგლ. დედოფალი ჯეინ სეიმური (1536, სამხატვრო-ისტ. მუზეუმი, ვენა; „ბურგომისტრ მაიერის მადონა", 1525—26, სასახლის მუზეუმი, დარმშტადტი). მისი პორტრეტებისათვის დამახასიათებელია მშვიდი, გაწონასწორებული კომპოზიცია, ნახატის ზედმიწევნითი სიზუსტე და დახვეწილობა. თავდაჭერილი კოლორიტი, იშვიათი ოსტატობა, ღრმა ფსიქოლოგიური დახასიათება. სიღ. განზოგადების ძალა. მისი შემოქმედება აღორძინების ეპოქის გერმ. ხელოვნების და საერთოდ რეალისტური ფერწერის ერთ-ერთი მწვერვალია.

ლიტ.: Либман М. Я., Дюрер и его эпоха, М., 1972

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 641.

ჰოლბახი (Holbach) პოლ ანრი (1723, ჰაილდესჰაიმი, პფალცი, — 21. VI. 1789, პარიზი), ფრანგი განმანათლებელი, ფილოსოფოს-მატერიალისტი და ათეისტი წარმოშობით გერმანელი. სწავლობდა ლეიდენის უნ-ტში, 1748-იდან საფრ. მოქალაქე. პეტერბ., მანჰაიმისა და ბერლინის აკადემიების წევრი. თარგმნა ლომონოსოვის „რუსეთის ძველი ისტორია", ავტორია დ. დიდროსა და ჟ. დ'ალამბერის „ენციკლოპედიის" 400-ზე მეტი სტატიისა. მისი „ბუნების სისტემა" (1770, მირაბოს ფსევდონიმით), რაც საერთოდ დაწერეს ფრანგ. მატერიალიზმის სისტემატიზაციაა. ჰ. სამყაროს ერთიანობას მის მატერიალურობაში ხედავდა. მისი თვალსაზრისით, მატერია ჩვენგან დამოუკიდებელი რეალობაა, რასაც შეუძლია ზემოქმედება ჩვენი გრძნობის ორგანოებზე. მოძრაობა მატერიის თანაარსია. აბსოლ. უძრაობა არ არსებობს; შეგრძნება მხოლოდ იმ მატერიას აქვს. სული სხეულის უნარია და ბუნების საერთო კანონებს ემორჩილება. უმიზეზო არაფერია, ე. ი. შემთხვევითი აუცილებელია, მაგრამ ეს არ გამორიცხავს ადამიანის აქტივობას; შემეცნების მამოძრავებელია ინტერესი, მისი ხელმძღვანელი — გამოცდილება, ხოლო კრიტერიუმი — ადამიანის ყველასათვის სარგებლიანობის მოტანა. სამყარო შეუმეცნებელია იმდენად, რამდენადაც ამოუწურავია. შრომებში „ბუნებრივი პოლიტიკა" (1773), „ეთოკრატია" (1776) და სხვ. ჰ. გონივრული ეგოიზმის საფუძველზე სამართლიანი და თავისუფალი საზ-ბის არსებობის შესაძლებლობას ამტკიცებს. რელიგიას „გონების ტრიბუნალის წინაშე" აყენებს და უარყოფს მის ღირებულებას. ჰ-თვის უცნობი იყო რელიგიის სოც. ძირები, თუმცა მის სოც. ფუნქციას ხედავდა. ჰ-ის ცხოვრება ათეისტური მორალის ნიმუში იყო.

თხზ.: La morale universelle..., v. 1—3, Amst., 1776; Le Christianisme dévoilé, Amst., 1766.

ლიტ.: მ ა რ ქ ს ი კ., კრიტიკული ბრძოლა ფრანგული მატერიალიზმის წინააღმდეგ, თბ., 1971, ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., მატერიალიზმი და ემპირიოკრიტიციზმი, თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 14; ბ ლ ა გ ო ძ ე გ., XVIII საუკუნის ფრანგული მატერიალიზმის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1977.

გ. თევზაძე.

ჰოლბერგი (Holberg) ლუდვიგ (3. XII. 1684, ბერგენი, ნორვეგია, — 28. I. 1754, კოპენჰაგენი), დანიელი მწერალი. სკანდ. განმანათლებლობის გამოჩენილი მოღვაწე. წარმოშობით ნორვეგიელი იყო. ეყრდნობოდა მოლიერისა და იტალ. ნიღბების კომედიის ტრადიციებს, მაგრამ თავის პიესებში წინიდან ეროვნ. ხასიათი შექმნა. აღსანიშნავია მისი ირონიკომიკური პოემა „პედერ პორსი" (ტ. 1—4, 1719—20, ჰანს მიკელსენის ფსევდონიმით). პიესები „ჟან და ფრანსი" (1722), „დონ რანუდო დე კოლიბრადოსი", „11 ივნისი", „იაკობ ფონ ტიბოე", „ერაზმ მონტანუსი" (დაიბეჭდა 1723). სოც.-პოლიტ. შეხედულებების გამო ჰ-ის მიერ დაარსებული თეატრის (1722) წარმოდგენები 1730 აკრძალეს (აღდგა 1748)

ჰოლანდიური შავ-ჭრელი ძროხა.

ჰ ა ნ ს ჰ ო ლ ბ ა ი ნ ი უ მ ც რ ო ს ი. ავტოპორტრეტი ნახატი (ვერცხლისფერი ფანქარი, ნახშირი, სანგინა). 1543 უფიცის გალერეა ფლორენცია

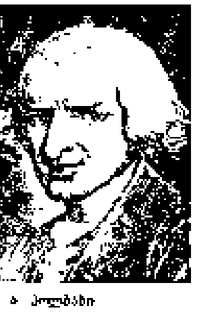

პ. ა. ჰოლბახი

ჯ. ბ. ს. ჰოლდეინი

ჯ. ს. ჰოლდეინი

გ. ჰოლი

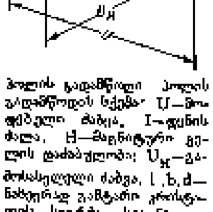
ჰოლის გადამწოდი: ჰოლის გადამწოდის სქემა: U—მიწოდებული ძაბვა, I—დენის ძალა, H—მაგნიტური ველის დაძაბულობა; U_H—გამოსავალი ძაბვა, l, b, d—ნახევრადგამტარი კრისტალის სიგრძე, სიგანე და სისქე

ჰოლდაკი (Holldack) ფელიქს (10. X. 1880, კენიგსბერგი, ახლანდ. კალინინგრადი, — 29. V. 1940, გარმიშ-პარტენკირხენი), გერმანელი მეცნიერ-იურისტი, საქართველოს სამართლისა და სამართლის ისტორიის მკვლევარი, ლაიფციგის უნ-ტის პროფესორი. 1906 ჰაიდელბერგში დაიცვა დისერტაცია თემაზე „ქართველი მეფის თამარის თქმულებისა და სახელმწიფოს შესახებ" („Von der Sage und dem Reich der grusinischen Königin Tamara"), რ-იც შემდეგ გაფართოებული სახით შეიტანა წიგნში „საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის ორი ქვაკუთხედი". ჰ-მა საგანგებო ყურადღება დაუთმო ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულს, უფრო თვით ვახტანგისეული კოდიფიკაცია — „სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა".

თხზ.: Grenzen der Erkenntnis ausländischen Rechts, Lpz., 1919; Von der Idealität des dualistischen Prinzips in der Strafe, Breslau, 1911; Zwei Grundsteine zu einer grusinischen Staats-und Rechtsgeschichte, Lpz., 1907; საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის ორი ქვაკუთხედი (ნაწყვეტები), წგ.: რუსთაველი მსოფლიო ლიტერატურაში, [ტ.] 1, თბ., 1976.

ლიტ.: ჯავახიშვილი ი., ნაწყვეტები ქართული სამართლის ისტორიიდან, ტ. 1—2, თბ., 1946—48; მეტრეველი რ., ძველი ქართული ..., ქუთ., 1979; რევაზიშვილი მ., გერმანელი ავტორები ვეფხისტყაოსნის შესახებ, კრ. შოთა რუსთაველი, თბ., 1966; მისივე, გერმანულ-ქართული ურთიერთობები, თბ., 1977; Rohrbacher H., Materialien zur georgischen Bibliographie, Bonn, 1981.

მ. რევაზიშვილი, ი. ფუტკარაძე.

ჰოლდეინი (Haldane) ჯონ ბერდონ სანდერსონ (5 XI. 1892, ოქსფორდი, ინგლისი, — 1. XII. 1964, ქ. ბჰუბანეშვარი, ორისის შტ., ინდოეთი), ინგლისელი ბიოლოგი, ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1932), დიდი ბრიტ. კომპარტიის წევრი (1937-იდან) და პოლიტბიუროს წევრი (1942—43), აღმასკომის პოლიტ. კომიტეტის წევრი (1943—46). ჯ. ს. ჰოლდეინის შვილი. დაამთავრა ოქსფორდის უნ-ტი (1914). ჰ-ის ძირითადი შრომები ეხება გენეტიკას, ბიოქიმ., ბიომეტრიისა და მათ. სტატისტიკას, აგრეთვე წყალქვეშა ფიზიოლ. საკითხებს. დაამუშავა გენის მოდელირებისა და მუშტაცირული ფაქტორების შერჩევლობის მათ. თეორია, მონაწილეობდა მათ., მოლეკულური და ბიოქიმ. გენეტიკის ჩამოყალიბებაში. მათემატიკურად დაასაბუთა ცერმენტული კატალიზის კინეტიკის თეორია („ენზიმები", 1930, რუს. თარგმ. 1934). გამოიკვლია ბუნებრივი და ხელოვნური გადარჩევის რაოდენობრივი მხარე (ტემპი) და დაამტკიცა, რომ ყველ ელემენტარული ერთეული არა ინდივიდი, არამედ პოპულაცია („ევოლუციის ფაქტორები", 1932, რუს. თარგმ. 1935). განსაზღვრა ადამიანის გენების მუტაციების სიხშირე (1935), შემოიღო „გენეტიკური ტვირთის" ცნება (1937). გამოიკვლია ატომური ბომბის აფეთქების შემთხვევაში ადამიანთა პოპულაციებში მუტაციების წარმოშობის ალბათობა (1947). სსრკ მეცნ. აკად. უცხოელი საპატიო წევრი (1942). მრავალი უცხ. მეცნ. აკად. და სამეცნ. საზ-ბათა საპატიო წევრი.

ჰოლდეინი (Haldane) ჯონ სკოტ (3. V. 1860, ედინბურგი, — 14 III. 1936, ოქსფორდი), ინგლისელი ფიზიოლოგი, ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1897). ჯ. ბ. ს. ჰოლდეინის მამა. დაამთავრა ედინბურგის უნ-ტი (1884). შექმნა კლასიკური მოძღვრება სუნთქვის რეგულაციისა და სუნთქვის პროცესში ნახშირმჟავას მნიშვნელობის შესახებ. დაამუშავა სუნთქვის კვლევის მეთოდები (ალვეოლური ჰაერის მიღების მეთოდი ჰ.—პრისტლის მიხედვით, აირცვლის შესწავლა დუგლას—ჰ-ის მიხედვით), შექმნა აირცვლის გამოსაკვლევი აპარატი. პირველმა შეიმუშავა მეცნიერულად დასაბუთებული უსაფრთხო დეკომპრესიის რეჟიმი მყვინთავებისათვის. შეისწავლა ნახშირჟანგის ტოქსიკური მოქმედების მექანიზმი, დაამუშავა მაღლივი ფრენის ფიზიოლ.-ეკოლოგიური საკითხები, მაღაროელთა უსაფრთხოების ღონისძიებები და სხვ. იყო მექანისტური ტენდენციების მოწინააღმდეგე ფიზიოლოგიაში.

ე. ყენია.

ჰოლი (Hall) გას (ნამდვ. სახელი არვო გას ჰალბერგი) (დ. 8 X. 1910, აირონი, მინესოტის შტ.), ამერიკისა და საერთაშორისო კომუნისტური მოძრაობის მოღვაწე. დაიბადა მუშათა ოჯახში. მუშაობა 14 წლისამ დაიწყო. 1926 შევიდა მუშათა ახალგაზრდობის ლიგაში, ხოლო 1927 — აშშ-ის კომპარტიაში. ორგანიზებულ დაეპატიმრეს. აქტიურად მონაწილეობდა საწარმოო პროფკავშირების კონგრესის შექმნაში. 1942—46 მსახურობდა სამხ.-საზღვაო ფლოტში. 1947-იდან აშშ-ის კომპარტიის ეროვნ. კომიტეტის ეროვნ. აღმასრ. ბიუროს წევრია. 1947—49 ოჰაიოს შტ. პარტ. ორგანიზაციის თავ-რე. 1959 დეკ-იდან ჰ აშშ კომპარტიის გენ. მდივანია. დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით (1977) და ხალხთა მეგობრობის ორდენით (1975). ჰ. მთელი რიგი შრომების ავტორია

თხზ. Революционное рабочее движение и современный империализм, М., 1974.

ჰოლი (Hall) ესაფ (15. X. 1829, გოშენი, კონექტიკუტის შტ., — 22 XI. 1907, ანაპოლისი, მერილენდის შტ.), ამერიკელი ასტრონომი, ვაშინგტონის ეროვნ. მეცნ. აკად. წევრი (1875). მუშაობდა ჰარვარდის უნ-ტის ობსერვ. ასისტენტად (1857—62) და ვაშინგტონის საზღვაო ობსერვატორიაში დამკვირვებელ ასტრონომად (1862—91). 1896—1901 ლექციებს კითხულობდა ჰარვარდის უნ-ტში. 1876 განსაზღვრა სატურნის ბრუნვის პერიოდი, 1877 აღმოაჩინა მარსის თანამგზავრები, აკვირდებოდა პლანეტებსა და თანამგზავრებს და აწარმოებდა მათი მოძრაობის თეორიას.

ჰოლი (Holley) რობერტ უილიამ (დ. 28 I 1922, ურბანა, ილინოისის შტ., აშშ.), ამერიკელი ბიოქიმიკოსი. დაამთავრა ილინოისის შტ. უნ-ტი (1942). გამოიკვლია ნუკლეინმჟავების სტრუქტურა. პირველმა დაადგინა ნუკლეოტიდების სრული თანამიმდევრობა ალანინის სატრანსპორტო რნმ-ში. ნობელის პრემია (1968, მ. ნირენბერგსა და ჰ. კორანასთან ერთად).

ჰოლი (Hall) ჯეიმზ (12 IX 1811, ჰინგემი, მასაჩუსეტსის შტ., — 7. VIII. 1898, ბეთლეჰემი, ნიუ-ჰემფშირის შტ.), ამერიკელი გეოლოგი და პალეონტოლოგი. 1832 დაამთავრა ქ. ტროის (ნიუ-იორკის შტ.) პოლიტექ. სკოლა. 1843-იდან ხელმძღვანელობდა ნიუ-იორკის შტ. გეოლ. სამსახურს. იკვლევდა აშშ-ის და კანადის გეოლ. აგებულებასა და პალეოზოური ერის ფაუნას. 1859 პირველმა გამოთქვა აზრი, რომ ნალექთა მთელი დაკავშირებულია იმ როგიონებთან, რ-ებმაც გეოლ. წარსულში განიცადეს ხანგრძლივი დაძირვა და სადაც ამავე დროს წარმოიქმნებოდა ნალექების სქელი წყებები. შემდეგომ ჰ-ის ეს დებულება დაედო საფუძვლად გეოსინკლინების თეორიას. ჰ. იყო პეტერბ. მეცნ. აკად. უცხ. საპატიო წევრი (1898).

ჰოლი (ინგლ. hall), სახლის მთავარი, საერთო ოთახი. თანამედროვე შენობებში — მისაღებად ან დასასვენებლად განკუთვნილი სათავსი სახ. შენობაში (სასტუმროში) თანამედროვე კოტეჯის წინა ოთახი. ზოგჯერ ჰ-ს უწოდებენ საკარო თავშეყრის, კონცერტისათვის განკუთვნილ დარბაზსაც.

ჰოლივუდი (Hollywood), 1910-მდე დამოუკიდებელი ქალაქი აშშ-ში, კალიფორნიის შტატში, წყნარი ოკეანის სანაპიროდან 30 კმ-ზე. მოგვიანებით გახდა ქ. ლოს-ანჯელესის ერთ-ერთი რ-ნი. კარგი ბუნებრივი პირობების გამო ჰ. აშშ-ის კინოცენტრად აირჩიეს. I მსოფლიო ომის (1914—18) დროს აქ ჩამოყალიბდა ამერ. კინემატოგრაფიის ძირითადი საბ-ზე „კინოვარსკვლავთა" სისტემა, კინოდრამატურგიის სტანდარტიზაცია, ფილმების კონვეიერული წარმოება და სხვ. 20-იან წლებში ჰ-მა დაიპყრო სხვა კაპიტალისტურ ქვეყნების კინობაზრები. ამერ. კინემატოგრაფია თავისი ტექ. აღჭურვილობითა და კვალიფიციური კადრებით ყველაზე მძლავრი იყო დასავლეთში. 20—30-იან წლებში, ხმოვანი კინოს აღმოცენებასთან ერთად, ჰ-ს სამოლოდ დაეპატრონენ მონოპოლიები. აშშ-ის კინოწარმოება აღმოჩნდა „მეტრო-გოლდუინ-მაიერის", „XX საუკუნე — ფოქსის", „უორნერ ბრაძერსის", „პარამაუნტის", „იუნაიტედ არტისტსისა" და სხვ. ფირმების ხელში, რ-ებმაც იგი უფრო დიდი, მასობრივი პროდუქციის სტანდარტიზაციამდე მიიყვანა. 30—40-იან წლებში ჰ-ის წამყვანმა რეჟისორებმა დადგეს მთელი რიგი ფილმებისა, რ-ებიც ეძღვნებოდა მწვავე სოც. პრობლემებს. 1946 აშშ-ის უმაღლესი სასამართლოს დადგენილებით, ფირმებმა დაკარგეს მონოპოლია ფილმების გაქირავებაზე 60—70-იან წლებში ჰ-ის ფირმები ტელევიზიის კონტროლის ქვეშ მუშაობდნენ და უპირატესად სატელევიზიო ფილმებს იღებდნენ; ბოლო წლებში შეიჩნევა ამ კონტროლის შესუსტება.

ჰოლინშედი (Holinshed, Hollingshead) რაფაელ (გ. დაახლ. 1580), ინგლისელი ქრონისტი. შეადგინა „ინგლისის, შოტლანდიისა და ირლანდიის ქრონიკა", რ-იც ცნობილია ჰ-ის „ქრონიკების" (ტ. 1—3, 1577) სახელით. ჰ-მა „ქრონიკებზე" სამუშაოდ მოიწვია ისტორიკოსების და ანტიკვარების დიდი ჯგუფი, ინგლ. (1547-მდე), შოტ. (1509-მდე), ინგლ. (1575-მდე) ისტორია თვითონ ჰ-ს ეკუთვნის, რ-ებშიც გამოყენებული აქვს ტ. მორის, პოლიდორ ვერგილიუსის, ე. ჰოლისა და სხვ. შრომები. მეთოდოლოგიურად „ქრონიკები" ახლოს არის შუა საუკ. ქრონიკებთან, მაგრამ ამასთანავე, მასში იგრძნობა XVI ს. ჰუმანისტური იდეებისა და ინგლ. პოლიტ. აზროვნების გავლენა. „ქრონიკები" დიდი პოპულარობით სარგებლობდა თანამედროვეთა შორის. მისი სიუჟეტები საფუძვლად დაედო უ. შექსპირის ისტ. პიესებს.

თხზ.: The chronicles of England, Scotland and Ireland, v. 1—6, L., 1807—08.

ჰოლის გადამწოდი, ჰოლის ეფექტის გადამწოდი, დენის ძალის ძაბვად ნახევარგამტარიანი გარდამქმნელი, რ-ის მოქმედება დამყარებულია ჰოლის ეფექტზე. იყენებენ მაგნიტური ველის მოწყობილობის, მოდულატორის, შემრევის, მაგნ. ველის საზომისა და სხვათა სახით რადიოტექნიკაში, ავტომატიკასა და გამოთვლით ტექნიკაში. ჰ. გ. თხელი ფირფიტა ან აფსკია, დამზადებულია ნახევრად გამტარისაგან (Si, Ge, InSb, InAs), აქვს 4 ელექტროდი მქვეა. დაზიანებისაგან დასაცავად ფირფიტას ამონტაჟებენ დიელექტრიკის (მაგ., ქარსის, კერამიკის) მჭიდრო ფუძეზე.

ჰოლის ეფექტი, H დაძაბულობის მაგნიტურ ველში მოთავსებულ გამტარში, რ-შიც გადის j სიმკვრივის დენი, H და j ვექტორების პერპენდიკულარულად მიმართული E_H დაძაბულობის ელექტრული ველის წარმოქმნა. ელექტრული ველის დაძაბულობა (ჰოლის ველი) სიდიდე

$$E_H = RHj \sin\alpha, \qquad (1)$$

სადაც α არის კუთხე H და j ვექტორებს შორის ($\alpha < 180°$) თუ $H \perp j$, ჰოლის ველის სიდიდე მაქსიმალურია და უდრის $E_H = RHj$; R სიდიდეს უწოდებენ ჰოლის კოეფიციენტს, იგი ჰ. ე-ის ძირითადი მახასიათებელია. უდიქ-

[ჰოლის ეფექტი] აღმოაჩინა ამერიკელმა ფიზიკოსმა ე. ჰოლმა (E. H. Hall, 1855—1938) 1879.

ჰ. ე-ზე დახასიათების საკვლევი ნიმუშის ბრტყელი მართკუთხა ფირფიტის გასწვრივ, რ-ის l სიგრძე ბევრად აღემატება b სიგანეს და d სისქეს, ატარებენ დენს $I = jbd$ (იხ. ნახ.). მაგნ. ველი პერპენდიკულარულია ფირფიტის სიბრტყისა. გვერდითი წახნაგებზე დენის პერპენდიკულარულად განლაგებულია ელექტროდები, რითაც შორის იზომება ჰოლის ემძ

$$U_H = E_H b = RHI/d \qquad (2)$$

რაც მაგნ. ველის მიმართულების საწინააღმდეგოზე შეცვლისას, ჰოლის ემძ ნიშანს იცვლის. ამიტომ ჰ. ე. განეკუთვნება კენტ გალვანომაგნიტურ მოვლენებს.

ჰ. ე. აიხსნება მუხტების მატარებლების (გამტარობის ელექტრონებისა და ხვრელების) მაგნ. ველთან ურთიერთქმედებით. ელექტრული ველის გავლენით მუხტის მატარებლები დამუხტული ნაწილაკები იძენენ მიმართულ მოძრაობას (დრეიფი), რ-ის საშ. სიჩქარე $v_{დრ} \neq 0$. გამტარში დენის სიმკვრივე $j = nev_{დრ}$, სადაც n არის მუხტის მატარებლების კონცენტრაცია, ხოლო e — მათი მუხტი. მაგნ. ველში მუხტის მატარებლებზე მოქმედებს ლორენცის ძალა $F = e[H \cdot v_{დრ}]$, რ-იც იწვევს მათ გადახრას H და $v_{დრ}$ ვექტორების პერპენდიკულარული მიმართულებით. ამის შედეგად გვერდითი წახნაგებზე გროვდება ელექტრული მუხტი და წარმოიქმნება ელექტროსტატ. ველი — ჰოლის ველი. თავის მხრივ, ჰოლის ველი მოქმედებს მუხტის მატარებლებზე ძალით, რომე აწონასწორებს ლორენცის ძალას. წონასწორულ პირობებში $eE_H = eHv_{დრ}$, $E_H = \frac{1}{ne}Hj$, საიდანაც $R = 1/ne$ ($სმ^3/კ$). R ნიშანი ემთხვევა მუხტის მატარებელთა მუხტის ნიშანს. ჰოლის კოეფიციენტი R შეიძლება გამოისახოს მუხტის მატარებელთა ძვრადობისა ($u = e\tau/m^*$) და კუთრი ელექტროგამტარობის ($\sigma = j/E = env_{დრ}/E$) მეშვეობით $R = u/\sigma$, სადაც m^* არის ეფექტური მასა, ხოლო τ — საშ. დრო გამხნევ ცენტრებთან ორ მიმდევრ დაჯახებას შორის.

ნახევარგამტარებსა და ელექტრონგამტარებში ერთდროულად მონაწილეობენ გამტარობის ელექტრონები და ხვრელები. ამიტომ R ჰოლის მუდმივა გამოისახება ელექტრონებისა და ხვრელების პარციალური გამტარობების, აგრეთვე მათი კონცენტრაციების მეშვეობით. ლითონებში R მუდმივა დამოკიდებულია ზონურ სტრუქტურაზე (ფერმის ზედაპირის ფორმაზე). ფერომაგნეტიკებში ელექტრონები ემორჩილება გარე მაგნ. ველისა და დომენების მაგნ. ველის ერთობლივ მოქმედებას, რაც განსაკუთრებულ ფერომაგნიტურ ჰ. ე-ს იწვევს.

ჰ. ე-ის გამოკვლევამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა მყარი სხეულის ელექტრონული თეორიის შექმნაში.

ლიტ.: В а й с с Г., Физика гальваномагнитных полупроводниковых приборов и их применение, пер. с нем., М., 1974.

ჰოლმიუმი (Holmium), Ho, ელემენტთა პერიოდული სისტემის III ჯგ. ქიმ. ელემენტი; მიეკუთვნება ლანთანოიდებს. ატ. ნომერი 67, ატ. მასა 164,9304; $t_{ლღ}$ 1461°C, $t_{დუღ}$ 2707°C, სიმკვრივე 8803 $კგ/მ^3$. რბილი მოვერცხლისფრო-თეთრი ლითონი. ბუნებაში გვხვდება ჰ-ის ერთი მდგრადი იზოტოპი ^{165}Ho. აღმოაჩინა შვედმა ქიმიკოსმა პ. კლევემ 1879. სტოკჰოლმის „ჰოლმია" — ჰ-ის ლათინური სახელი. ჰ-ის შემცველობა დედამიწის ქერქში მასის მიხედვით $1,7 \cdot 10^{-4}$%-ია. ჰ-ის ჟანგვის ხარისხია +3. ჰაერზე იჟანგება ოთახის ტემპ-რაზე. მოქმედებს წყალთან, HCl, HNO_3, H_2SO_4 განზავებულ ხსნარებთან — H_2, N_2, C, P. ღებულობენ ფტორიდების ან ქლორიდების ლითოთერმული აღდგენით. ჰ. მაგნიტური შენადნობების კომპონენტია Fe, Co, Ni ერთად.

ჰოლოგრაფია (ბერძ. holos — სრული და ...გრაფია), ელექტრომაგნიტური (კერძოდ, სინათლის), ტალღური ველის ჩაწერისა და აღდგენის მეთოდი. ჰ-ს საფუძვლად ჩაეყარა ის გარემოება, რ-მაც ობიექტის გამოსახულების ფორმირების პროცესი დაყო ორ ფიზიკურად განცალკევებულ ეტაპად. პირველ ეტაპზე ინფორმაცია ობიექტის მიერ გაბნეული ტალღის ამპლიტუდისა და ფაზის შესახებ აღიბეჭდება მატერ. ზედაპირზე — ჰოლოგრამაზე. მეორე ეტაპზე ჰოლოგრამის მეშვეობით მიმდინარეობს ობიექტის მიერ გაბნეული ტალღის აღდგენა, ანუ განმეორებითი ფორმირება — აღწარმოება (ნახ. 1). გამოსახულების შექმნის ამგვარი ორეტაპიანი პროცესის პრინციპული შესაძლებლობა ჯერ კიდევ არ იძლევა პასუხს, თუ რა საშუალებით არის გადატანილი ფირფიტაზე ინფორმაცია ობიექტის მიერ გაბნეული ტალღის შესახებ. ეს პრობლემა გადაწყვიტა გაბორმა, რ-მაც აჩვენა, რომ ობიექტის მიერ გაბნეული და გამჭვირვალე წყაროდან გამოყოფილი ე. წ. საყრდენი ტალღის ინტერფერენციის სურათი შეიცავს ინფორმაციას ობიექტის ამპლიტუდისა და ფაზის შესახებ და იგი შეიძლება ფოტოგრაფიულად იქნეს რეგისტრირებული შუქმგრძნობიარე ფირფიტაზე — ჰოლოგრამაზე. ამ ჰოლოგრამის გამჟღავნება და შემდგომი განათება მხოლოდ საყრდენი ტალღით აღადგენს ობიექტის ველს (ნახ. 2). ჩაწერილ ჰოლოგრამაზე აღბეჭდილი ინფორმაცია არა ჰგავს ობიექტს, თუმცა შეიცავს სრულ ინფორმაციას მის მიერ გაბნეული ტალღის ამპლიტუდისა და ფაზის შესახებ. აღსანიშნავია, რომ ჰოლოგრამაზე რეგისტრირებულ ინტერფერენციულ სურათზე ინფორმაცია ობიექტის შესახებ ცალსახად წარმოდგენილი არ არის. ამის გამო საყრდენი ტალღა აღდგენის დროს მხოლოდ ნაწილობრივად გარდაიქმნება საობიექტო ტალღად. მისი ძირი ნაწილი ჰოლოგრამას უშუალოდ გაივლის, ნაწილი კი გარდაიქმნება ზედმეტ გამოსახულებებად, რ-ებიც სასარგებლო გამოსახულებასთან ერთად ხვდებიან დაკვირვების ველში. სასარგებლო და ზედმეტი გამოსახულებათა განცალკევების პრობლემა გადაწყვიტეს ე. ლეითმა და ი. უპატნიეკსმა (აშშ), რ-ებმაც 1961—65 დაამუშავეს ჰოლოგრაფიული ჩაწერისა და აღდგენის ასიმეტრიული სქემა (ნახ. 3). სქემა სასარგებლო გამოსახულების იზოლირებულად დაკვირვების საშუალებას იძლევა, რამაც ძლიერი მასტიმულირებელი როლი შეასრულა ჰ-ის განვითარების საქმეში.

სტაბილური ინტერფერენციული სურათის მიღების და მაღალხარისხიანი ჰოლოგრამების ჩაწერის აუცილებელი წინაპირობა შეიქმნა ლაზერების გამოგონებით, არაწაკლებ მნიშვნელოვანი იყო მაღალი გარჩევის უნარის მქონე შუქმგრძნობიარე ფოტომასალების შექმნა და სრულყოფა, რაც რთულ ტექნოლ. ამოცანებთან იყო დაკავშირებული (ა. ბოჩინინი, ნ. კირილოვი — სსრკ. საზღვარგარეთ ფირმები „აგფა-გევერტი", „კოდაკი" და სხვ.). ეს პირობა ასევე გადამწყვეტი აღმოჩნდა ჰ-ის განვითარებისათვის, ვინაიდან ჰოლოგრამაზე ჩაწერილი ინტერფერენციული სურათი მეტად წვრილსტრუქტურიანია — გამოყენებული სინათლის ტალღის სიგრძის რიგისაა.

ჰ-ის განვითარების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ეტაპი იყო ი. დენისიუკის მიერ ამრეკლი ჰოლოგრაფიული მეთოდის შექმნა (სსრკ 1962, 1970 ლენინური პრემია). დენისიუკმა აჩვენა, რომ ზედაპირული (ორგანზომილებიანი) ჰოლოგრამა შეიცავს აღწარმოებული თვისებების მხოლოდ ნაწილს, რ-იც ინტერფერენციული სურათის სამგანზომილებიან მატერ. მოდელს აქვს. სამგანზომილებიან ჰოლოგრამას, რ-იც დენისიუკის მეთოდით არის გა-

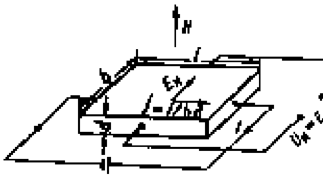
ჰოლის ეფექტი.

დაღებული (ნახ. 4), გარდა საობიექტო ტალღის ამპლიტუდისა და ფაზისა, შეუძლია აღადგინოს მისი სპექტრული შემადგენლობაც — ფერი. საფუძვლებით, რომ სხვა დადებით თვისებებთან ერთად ამ მეთოდის გამოყენებისას ზედმეტი გამოსახულებები არ იქმნება.

ჰ-ის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ვან ჰირდენის შრომებს (აშშ) 1962 წ. მან აღმოაჩინა სამგანზომილებიანი ჰოლოგრამის თვისებები, რაც მეხსიერებაში ინფორმაციის ასოციაციურ ამოკრებათა ანალოგიურია.

ჰოლოგრაფიულმა მეთოდმა მოგვცა ოპტიკისათვის მანამდე მიუწვდომელი ამოცანების გადაწყვეტის და გამოსახულების ფორმირებაში ახალ ჩარევის საშუალება. პრინციპი, რ-იც საფუძვლად უდევს ჰ-ს და აღდგენს ლოკალიზებული ობიექტისა და მის მიერ გაბნეული ტალღის თავისებურ ინფორმაციულ ტოლფასობას, ფუნდამენტური უნივერსალური შინაარსის მქონე სხვადასხვა დარგისათვის. მაგ., ნეიროფიზიოლოგიაში უკვე იყენებენ მეხსიერებისა და აზროვნების ე. წ. ჰოლოგრაფიულ მოდელს.

ჰოლოგრაფიული მეთოდით საგანთა მოცულობისა და ფერის ასახვა ფართო ასპარეზს შლის მის გამოსაყენებლად სახვით ხელოვნებაში ამჟამად არსებობს კინოს და ხელოვნ. უნიკალურ ქმნილებათა ჰოლოგრაფიული გადაღებისა და დემონსტრირების, ჰოლოგრაფიული პორტრეტების შექმნის და სხვ. შესაძლებლობები. არსებობს ჰოლოგრაფიული კინოსა და ტელევიზიის გარკვეული პერსპექტივა, რისთვისაც საჭიროა ზოგიერთი პრინციპული პრობლემის გადაწყვეტა.

ჰ ო ლ ო გ რ ა ფ ი უ ლ ი ი ნ ტ ე რ ფ ე რ ო მ ე ტ რ ი ი ს მეთოდით შესაძლებელი გახდა საკვლევი ობიექტების უმცირესი გადაადგილებებისა და ცვლილებებზე დაკვირვება და გაზომვა. ამ მეთოდით ერთსა და იმავე ჰოლოგრამაზე რეგისტრირდება საკვლევი ობიექტის გამოსახულება ორ სხვადასხვა მდგომარეობაში ობიექტის აღდგენილი გამოსახულების აღდგენისას, რ-ებმაც ცვლილება განიცადეს, თანაკუთრად განსხვავე-

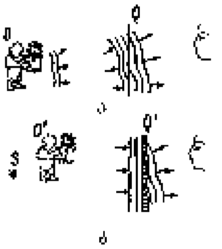

ჰოლოგრაფია ნახ. 1 ობიექტის გამოსახულების აღდგენის სინათლის პრინციპი: O ობიექტის მიერ გაბნეული ტალღური ველის მეორადი წყარო და ამპლიტუდა; O სივრცეში გამოყენილი კანონზომიერებით განაწილებული როგორც სინათლის კოჰერენტული ფირფიტა (ა) იმავე სიბრტყეში მოთავსებული მოდენიერი ფირფიტა O', რომელსაც შეუძლია წერტილში საობიექტო ტალღის მეორადი ფაზის შესაბამისი რყევები და ამპლიტუდის შესაბამისი განმჭვირვალობა აქვს მონიშნული, აღადგენს ობიექტის მიერ გაბნეულ ტალღას O', თუ მას დაეცემა პირველადი ანამოცულობებული ტალღა S სინათლის წყაროდან (ბ) ამასთანავე, დირფიტის მიღმა მყოფ დამკვირვებლის შექმნება ობიექტის მოცულობის, სიღრმეზე დაკვირვების სრული შთაბეჭდილება, დაკვირვების რაკურსის შეცვლის შესაძლებლობა და სხვ.

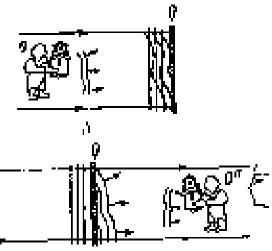

ჰოლოგრაფია ნახ. 2 ა — ჰოლოგრამის გადაღებისა და ბ — მისი მეშვეობით გამოსახულების აღდგენის გამარტივებული სქემა. S არის კოჰერენტული სინათლის წყარო, რომელიც ერთდროულად განათებს ობიექტს და საყრდენი ტალღის როლს ასრულებს; O — ობიექტი; O — ჰოლოგრამა; O' — აღდგენილი ობიექტის გამოსახულება, O'' — შეუღლებული გამოსახულება, რომელიც აღდგენილ გამოსახულებასთან ერთად ხვდება დაკვირვების ველში, გ — ჰოლოგრამის მცირე ნაწილის ფოტოგრაფიულად გადიდებული გამოსახულება, რომელიც ქაოტურად იქნა მიღებული

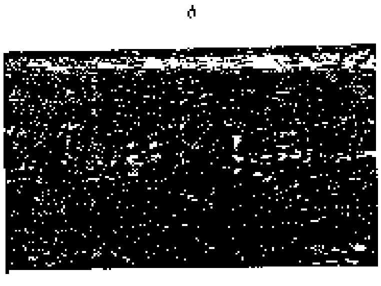

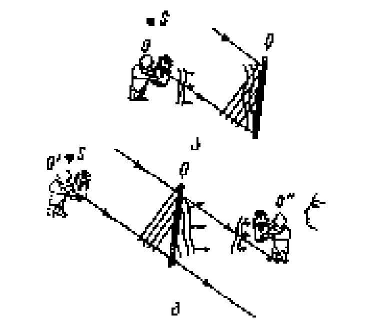

ჰოლოგრაფია. ნახ. 3. ჰოლოგრამული ჩაწერისა (ა) და აღდგენის (ბ) სიმეტრიული სქემა, რომელიც საშუალებას იძლევა იზოლირებულად დააკვირდეს ობიექტის აღდგენილ O' გამოსახულებას. აქ S არის სინათლის წყარო, რომელიც საგნისა და აღმდგენი ტალღის ფუნქციებს ასრულებს; H — ჰოლოგრამა; O''— შეუღლებული გამოსახულება, რომელიც მდებარეობს არის პერიფერიაში ფოკუსირდება და საძიებელ გამოსახულებაზე დაკვირვებას ხელს არ უშლის.

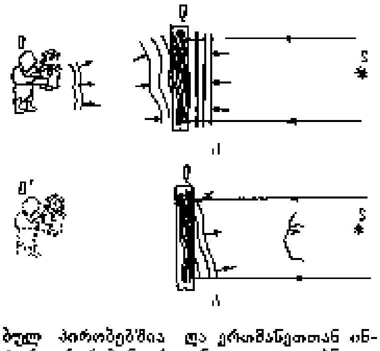

ჰოლოგრაფია. ნახ. 4. ამრეკლი ჰოლოგრამის მიღება ლიპმანის მეთოდით (ა) და გამოსახულების აღდგენა (ბ). S არის საობიექტო ტალღის შემქმნელი მონოქრომატულობით განათებული საგანი და აღმდგენი ტალღის წყარო, O — ობიექტი; O' — ობიექტის აღდგენილი გამოსახულება, H — სამგანზომილებიანი ჰოლოგრამა.

ბულ პირობებშია და ერთმანეთთან ინტერფერირებენ, რაც ნათელი და ბნელი ზოლების მონაცვლეობით გამოვლინდება.

წრიული, პანორამული და სხვ. ჰოლოგრაფიული გადაღება ფართოდ შეიძლება იქნეს გამოყენებული მედიცინაში, მიკროსკოპიასა და ტექნიკაში, კერძოდ, ადამიანის შინაგანი ორგანოების ძნელად მისაწვდომი ღრმულების დასათვალიერებლად, გასაზომად და ა. შ.

პერსპექტიულია ულტრაბგერითი ჰ. მრავალრიცხოვანი შესაძლო სქემიდან აღვნიშნოთ ერთ-ერთი, რ-იც გარემოთა გამყოფ ზედაპირზე შექმნილ მიკრორელიეფს ულტრაბგერითი ტალღის იყენებს (ნახ. 6). ზედაპირზე ულტრაბგერითი ჰოლოგრამის ფორმირება და მისი შემწეობით ხილული გამოსახულების შექმნა ერთდროულად მიმდინარეობს. ამ შემთხვევაში ჰოლოგრაფიული პროცესის ორივე ეტაპი დროში შერწყმულია.

დინამიკურ ჰ-ში, რ-იც არაწრფივი ოპტ. და ჰ-ის საზღვარზე წარმოიშვა, ჰოლოგრამის ფორმირება და მისი საშუალებით გამოსახულების აღდგენა ახლო დროში შერწყმულია. ჰოლოგრამაზე ჩაწერილი სხივების დაცემისას ზოგიერთი შექმნგრძნობიარე არე ილექის გატარებისა და გარდატეხის თვისებებს. ამის შედეგად შეცვლილი არე თვით ხდება სინათლის მძლავრი დიფრაქციის მიზეზი, რაც ობიექტის გამოსახულების სასარგებლო გარდაქმნათა (კონტრასტის გაზრდა, გაძლიერება და სხვ.) საშუალებას გვაძლევს. არე საწყის მდგომარეობას თითქმის მყისიერად უბრუნდება, რაც მისი უწყვეტი და მრავალჯერადი გამოყენების შესაძლებლობას ქმნის.

უკანასკნელ წლებში განვითარდა ციფრული ჰ., რ-იც ემყარება ობიექტის მიერ გაბნეული ტალღის მათ. გაანგარიშებასა და მოდელირებას მატერ. ზედაპირზე სხვადასხვა პროცესორის საშუალებით. ასეთი მეთოდებით ძლიერდება ფაქტიურად უმართლობის ობიექტების ჰოლოგრამების შექმნა ხერხდება.

აღწერილი ჰოლოგრაფიული მეთოდები ელექტრომაგნ. ტალღების ე. წ. სკალარულ თეორიას ეყრდნობა. ამგვარი მიახლოება საკმარისია მაშინ, როდესაც ობიექტის ველის მხოლოდ სამი მახასიათებლის (ამპლიტუდის, ფაზისა და სპექტრ. შედგენილობის) ჰოლოგრაფიული აღდგენის ამოცანა დგას ამ დროს. ელექტრომაგნ. ტალღის ასეთი მნიშვნელოვანი პირველადი მახასიათებელი (მისი პოლარიზაციის მდგომარეობა) ჰოლოგრამაზე არ აისახება და მისი აღწარმოებაც არ ხდება.

1971 ნაჩვენები იყო (შ. კაკიჩაშვილი), რომ საგრძნობი და საობიექტო ტალღების ზედდებისას ველის სურათის ახასიათებს სივრცულად ცვლადი პოლარიზაცია, რაც შეიძლება აისახოს პოლარიზაციულად მგრძნობიარე არეებში პოლოგრამის სახით. ისეთ პოლარიზაციული ჰოლოგრამა საშუალებას იძლევა ჩაწერილ და აღწარმოებულ იქნეს ელექტრომაგნ. ტალღის ოთხივე მახასიათებელი მისი პოლარიზაციის მდგომარეობის ჩათვლით. პოლარიზაციული ჰ-ის მეთოდმა წარმოაჩინა ოპტიკისათვის ადრე მიუწვდომელი ამოცანების გადაწყვეტის ახ. შესაძლებლობები, მ. შ. არეთა შილიფეულური ანიზოტროპიის, ინტერფერომეტრიის, ელიფსომეტრიის, კრისტალოფიზიკის, ოპტ. ინფორმაციის გადამუშავების და სხვ. დარგებში. ამ მეთოდით ხელმისაწვდომი გახდა ხელოვნური ანიზოტროპიული სტრუქტურებისა და ელემენტების შექმნა, რამაც მნიშვნელოვნად გაზარდა დიფრაქციული და კოჰერენტული ოპტ. შესაძლებლობანი.

ლიტ.: Денисюк Ю. Н., Принципы голографии, Л., 1978; Строук Дж., Введение в когерентную оптику и голографию, пер. с англ., М., 1967.

შ. კაკიჩაშვილი.

ჰოლოთურიები, ზღვის კიტრები (Holothurioidea), ზღვის უხერხემლო ცხოველთა კლასი კანეკლიანების ტიპისა. მოიცავს 1100-მდე სახეობას. ნაკლებად მოძრავი, ფსკეროვანი, მცოცავი ცხოველები არიან, რ-ებიც წვრილი პლანქტონით ან ლამით იკვებებიან. ძლიერი გაღიზიანების შემთხვევაში შეუძლიათ თვითდასახიჩრება (აუტოტომია). დაკარგული ორგანოები მალე აღუდგებათ. მომჩვი ძლიერაა რედუცირებული სენთქავებ ამბულაკრული სისტემის მეშვეობით და ე. წ. წყლის ფილტვებით — ოხვლი დატოტვილი პარკებით, რ-ებიც უკანა ნაწლავში იხსნება. ჰ-ის სხეული ჭიისებურია. მის წინა ნაწილში საცეცებით შემორტყმული პირია, რ-იც გადადის ვრცელ მილისებურ ნაწლავებში, ბოლოში ანალური ხვრელით. ეკონომიკური მნიშვნელობა. ცდილაზე დიდტანიანი ჰ. იკვებ-ით 2 მ-ს აღწევენ ჩინეთსა და სსრკ-ში ზოგიერთი ჰ. (ტრეპანგი) რეწვის ობიექტია.

ლ. ყორღანოვა.

ჰოლომორფული ფუნქცია, კომპლექსური ცვლადის *f*(z) ფუნქციას ეწოდება ჰ. ფ. $z=a$ წერტილში, თუ ის დიფერენცირებადია ამ წერტილის რომელიმე მიდამოში ტერმინებს „ჰ. ფ-ს", „ანალიზურ ფუნქციას" და „რეგულარულ ფუნქციას" ერთი და იმავე მნიშვნელობით იყენებენ სხვადასხვა ავტორი.

ჰოლონომური სისტემები, მექანიკური სისტემები, რ-ებშიც ყველა ბმა (იხ. მექანიკური ბმა) გეომეტრიულია (ჰოლონომურია), ე. ი. ზღუდავს სისტემის წერტილების ან სხეულების მხოლოდ მდებარეობას (ან გადაადგილებას მოძრაობისას) და არა მათი სიჩქარეების სიდიდეს (იხ. ნახ.).

ჰოლცი (Holz) არნო (26. IV. 1863, რასტენბურგი, — 26. X. 1929, ბერლინი), გერმანელი მწერალი; გერმ. ნატურალიზმის (ე. წ. „თანამიმდევრული ნატურალიზმის") თეორეტიკოსი. თავდაპირველად წერდა ლირ. ლექსებს (კრებულები „დროის წიგნი. თანამედროვე კაცის სიმღერები", 1886; „ფანტაზუსი", ტ. 1–2, 1898–99). ი. შლაფთან ერთად დაწერა 3 პროზაული ესკიზისაგან შემდგარი ნატურალისტური, მონტაჟური „ფოტოგრაფიით" შესრულებული კრებ. „მამა ჰამლეტი" („მამა ჰამლეტი", „სიკვდილი", „პირველი დღე სკოლაში", 1889). აგრეთვე ნატურალისტური „სეკუნდური სტილით" დაწერილი პიესა „ზელიკეს ოჯახი" (1890) აღსანიშნავია ჰ-ის ესთეტ.-თეორ. ოხზ. „ხელოვნება, მისი არსი და მისი კანონები" (ტ. 1–2, 1891–92), „ლირიკის რევოლუცია" (1899).

ნ. კაკაბაძე.

ჰომარი, ზღვის ათფეხა კიბოსნაირების 2 გვარი: Homarus (3 სახეობა — ევრ., ამერ., კაპური) და Nephrops (13 ტროპ. და ზომიერი წყლების სახეობა და ნორვეგიული ჰ.). აქვთ თავ-მკერდზე წვეტიანი შუბლის გამონაზარდი, წაგრძელებული, კუმთოვანი მუცელი. სასიარულო ფეხების პირველი წყვილი მძლავრმარწუხებიანია, შემდეგ 2 წყვილზე უფრო პატარა მარწუხებია. კვერცხები 7–11 თვის განმავლობაში მუცლის ფეხებზე აქვთ მიკრული. ჰ-ის მატლები დაცურავენ წყლის სიზრქეში, სქესმწიფე ასაკს 5–6 წლისწლამდე აღწევენ. ცოცხლობენ 20 წელს. იყენებენ საჭმლად ნედლს, გაყინულს, დაკონსერვებულს.

ჰომეო... (< ბერძ. homoios — მსგავსი), რთული სიტყვის ნაწილი, რ-იც აღნიშნავს მსგავსს, ერთნაირს მაგ., ჰომეოთაია, ჰომეომორფიზმი.

ჰომეომორფიზმი (ჰომეო... და ბერძნ. morphē — სახე, ფორმა), ტოპოლოგიის ერთ-ერთი ძირითადი ცნება. ორ ფიგურას (უფრო ზუსტად, ორ ტოპოლოგიურ სივრცეს) ეწოდება ჰომეომორფული, თუ არსებობს ურთიერთცალსახა უწყვეტი ასახვა ერთ-ერთისა მეორეზე ისეთი, რომ შებრუნებული ასახვაც უწყვეტია. ასეთ ასახვას ჰ. ეწოდება მაგ., ჰომეომორფულია ნებისმიერი ორი მონაკვეთი, მაგრამ მონაკვეთი არ არის ჰომეომორფული არც წრფისა, არც წრეწირისა. ჰ-ის ცნების საფუძველზე განისაზღვრება უმნიშვნელოვანესი ცნება ტოპოლოგიური თვისებისა, რ-იც საერთოა ნებისმიერი ორი ჰომეომორფული სივრცისათვის. ტოპოლოგიური თვისებების მაგალითებია: კომპაქტურობა, ბმულობა, განზომილება.

ჰომეოპათია (ჰომეო... და ბერძნ. pathos — ტანჯვა), მკურნალობის სისტემა, რ-ის მიხედვითაც დაავადების სამკურნალოდ საჭიროა ხშირად და მცირე დოზით ისეთი წამლების მიღება, რ-თაც დიდი დოზა ჯანმრთელ ადამიანში გამოიწვევდა ამ დაავადების მსგავს სიმპტომებს. ჰ-ის ფუძემდებელია გერმ. ექიმი ს. ჰანემანი (XIX ს. დასაწყ.). მას მიაჩნდა, რომ საჭიროა ზემოქმედება დაავადების ცალკეულ გამოვლენაზე. ჰ-ს საფუძვლად უდევს პრინციპი — მსგავსს მსგავსით მკურნალობენ (similia similibus curantur); იმის დასადგენად, თუ რა მოვლენებს იწვევს ესა თუ ის სამკურნ. ნივთიერება, საჭიროა ამ წამლის ტოქსიკური დოზით შეყვანა ჯანმრთელი ადამიანის ორგანიზმში. თანამედროვე მეცნ. მედიცინა ემყარება მკურნალობის მიზეზობრივ (პათოგენეტიკურ) პრინციპს, ე. ი. ცდილობს იმოქმედოს დაავადებაზე არა ცალკეულ გამოვლენაზე, არამედ მის გამომწვევ მიზეზებსა და განვითარების მექანიზმებზე. წამლის მოქმედებას აფასებს ორგანიზმზე შესწავლის კლინიკური დაკვირვებით, რ-იც სწავლობს წამლის სამკურნ. და არა ტოქსიკური დოზების მოქმედებას. ჰ-ის მეორე დებულების თანახმად, წამლის მოქმედების ძალა მატულობს დოზის შემცირებასთან ერთად. კლინიკაში ჰ-ის მეთოდების გამოყენების მრავალმა ცდამ სათანადო შედეგი ვერ გამოიღო. ჰ-ის წამალთა დღევანდელი ასორტიმენტი ბევრად არ განსხვავდება XIX ს. დასაწყისში ცნობილი წამლებისაგან.

ჰომეოსტაზი (ჰომეო... და ბერძნ. stasis — მდგომარეობა, უძრაობა), ფიზიოლოგიაში, ადამიანის, ცხოველთა და მცენარეთა ორგანიზმის შინაგანი გა-

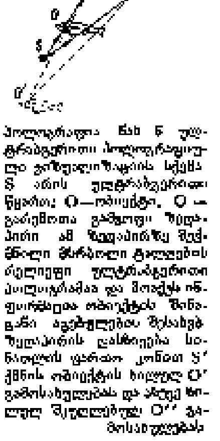

ჰოლოგრაფია. ნახ. 6. ულტრაბგერითი ჰოლოგრაფიული გამოყენების სქემა. S არის ულტრაბგერითი წყარო; O — ობიექტი, H — გარემოთა გამყოფი ზედაპირი. ამ ზედაპირზე შექმნილი მიკრორელიეფი ტალღების რელიეფი ულტრაბგერითი ჰოლოგრამაა და მისგან ოპტიკური ობიექტის შინაგანი აღდგენილი შესაბამ. ზედაპირის ლაზერის სინათლის კონით S' ქმნის ობიექტის ხილულ O' გამოსახულებას და აგრეთვე ხილულ შეუღლებულ O'' გამოსახულებას.

რეშის შედგენილობისა და ფიზ.-ქიმ. თვისებების შედარებითი დინამიკური მუდმივობა და ძირითადი ფიზიოლ. ფუნქციების მდგრადობა. ჰ. გულისხმობს არტ. წნევის, მაჯისცემისა და ფილტვების ვენტილაციის, სხეულის ტემპ-რის, სისხლისა და ქსოვილთა სითხის, ოსმოსური წნევის, მათში Na, K, Ca, P-ის, ცილების, შაქრის შემცველობის, წყალბადიონთა კონცენტრაციის და სხვ. მუდმივობის შენარჩუნებას ადამიანისა და უმაღლეს ცხოველთა ყველაზე სრულყოფილი ჰომეოსტატიური მექანიზმია თერმორეგულაცია. ჰ-ის შენარჩუნებაში დიდი როლი განეკუთვნება ნერვულ და ენდოკრინულ სისტემას მცენარეების ჰ-ის მაგალითია წყლით მომარაგების მუდმივობის შენარჩუნება ფოთლების ბაგეების გახსნისა და ჩაკეტვის გზით. ჰ-ის ცნებას იყენებენ აგრეთვე ორგანიზმთა თანასაზოგადოებების მიმართ. მაგ., ჰ-ს უწოდებენ პოპულაციაში ინდივიდების შემადგენლობისა და რაოდენობის მუდმივობას.

გენეტიკური ჰ. — პოპულაციის უნარი შეინარჩუნოს გენეტ. შემადგენლობის მუდმივობა, რაც მის მაქს. სიცოცხლის უნარიანობის შენარჩუნებას უზრუნველყოფს. ა. ამეხაძე.

ჰომეოსტატი (*ჰომეო.. და ბერძნ. statos — უძრავი*), თვითრეგულირებადი სისტემა, რ-საც შეუძლია დაამოდელოს ცოცხალი ორგანიზმების უნარი — შეინარჩუნოს ზოგიერთი სიდიდე (მაგ., სხეულის ტემპ-რა) ფიზიოლოგიურად დასაშვებ ზღვრებში. პირველი ჰ. (ეშბის ჰომეოსტატი) შექმნა ინგლ. მეცნ. უ. რ. ეშბიმ (Ashby) 1948. იხ. აგრეთვე *თვითშეწყობადი სისტემა*.

ჰომერი (Homer) უინზლოუ (24. II. 1836, ბოსტონი, — 29. IX 1910, პრაუტსნეკი, მეინის შტ.), ამერიკელი ფერმწერი და გრაფიკოსი. 1854-იდან მუშაობდა ლითოგრაფიად. 1857—74 ჟურნალების ილუსტრატორად. სამოქალაქო ომის დროს (1861—65) იყო სამხ. კორესპონდენტი. 1862-იდან მუშაობდა როგორც ფერმწერი. იმოგზაურა საფრანგეთსა (1866—67) და ინგლისში (1881—82); ძირ. ცოდნას სრულყოფდა დამოუკიდებლად, სწავლობდა ამერ. და ფრანგ. რეალისტურ ფერწერას. სურათში „ტყვეები ფრონტიდან" (1866, მეტროპოლიტენ-მუზეუმი, ნიუ-იორკი) დოკუმენტური სიზუსტე შეუთავსა ნათელ ფერწერ. დახასიათებას. შემდეგ წლებში ხატავდა უბრალო ხალხის ცხოვრების ამსახველ კომპოზიციებს (ფერმერებს, მონადირეებს, მეზღვაურებს) („სადილობის დრო", 1873 ხელოვნ. ინ-ტი, დეტროიტი; „მონადირე და მეძებარი ძაღლი", 1892, კორკორ. გალერეა, ვაშინგტონი).

ჰომეროსი (Homēros), ძვ. ბერძენი პოეტი, „ილიადისა" და „ოდისეის" ავტორი. მას მიაწერდნენ სხვა ნაწარმოებებსაც: კიკლიკურ პოემებს, ე. წ. ჰომეროსის ჰიმნებს, „ბატრახომიომაქიას", „მარგიტეს", მაგრამ მკვლევართა უმეტესობამ ანტ. ეპოქაშივე საეჭვოდ მიიჩნია ეს, ხოლო ახ. მეცნიერებამ დამაჯერებლად დაასაბუთა, რომ ჰ-ს შეიძლება დავუკავშიროთ მხოლოდ „ილიადა", „ოდისეა" და ორიოდე ჰიმნი. ჰ-ის 7 ბიოგრაფია ანტ. ბიოგრაფიიდან ძნელია ერთიანი სურათის აღდგენა; სავარაუდოა, რომ იგი ცხოვრობდა ძვ. წ. VIII ს-ში; იყო აედი, რ-იც ბევრს მოგზაურობდა და სიცოცხლეშივე გაითქვა სახელი. ძნელია ახლა გადაჭრით თქმა რამე მისი სახელის ეტიმოლოგიის შესახებ; ზოგი „ჰ-ს" მეტსახელად მიიჩნევს და მას სხვადასხვა მნიშვნელობას მიაწერს („მძევალი", „თანხმები", „შემწყობელი"). ნამდვილ სახელად კი ანტ. ტრადიციის კვალდაკვალ მელესიგენეს თვლის. მისი უშუალო შემოქმედებით მემკვიდრეობად ცხადდებოდნენ ჰომერიდები, ჰ-ის პოეტური შემონახულ რაფსოდთა ოჯახები, რ-თაც დიდი ამაგი დასდეს მათ გავრცელებასა და დღემდე შემონახვას. „ილიადა" და „ოდისეა" ევრ. კონტინენტზე შექმნილი, ჩვენამდე მოღწეული პირველი ლიტ. ნაწარმოებებია ელინისტური ეპოქის ფილოლოგთა მიერ მომზადებული გამოცემების შემდეგ თითოეული მათგანი დაყოფილია 24 სიმღერად. „ილიადა" შეიცავს ეპიკის სალექსო საზომით — დაქტილური ჰექსამეტრით გაწყობილ 15691, ხოლო „ოდისეა" — 12107 სტრიქონს. „ილიადაში" აღწერილია ტროის ომის მეათე წლის რამდენიმე სამოქმედო დღის ამბავი. იგი აღწერს აქილევსის რისხვას, რაც გამოიწვია მისმა დავამ ბერძენთა მხედართმთავარ აგამემნონთან, მის განდგომას ტროელებთან ომისაგან, ხოლო მეგობრის პატროკლეს დაღუპვის შემდეგ კვლავ ბრძოლაში ჩაბმას და შურისძიებას — ტროელი მეფისწულის ჰექტორის მოკვლას. „ოდისეაში" აღწერილია ტროის ომის დამთავრებიდან ათი წლის შემდეგ ოდისევსის სამშობლოში და მეუღლესთან დაბრუნების, სასიძოებზე შურისძიების ამბავი.

ჰ. იყო მთელი ანტიკურობისათვის უდიდესი პოეტი, „ელადის მასწავლებელი", არა მარტო პოეზიის, არამედ ისტორიოგრაფიის, ფილოს., გეოგრ., მეცნ. თითქმის ყველა სფეროს მამამთავარი. მას ეძღვნებოდა საგანგებო თხზულებები, დიდი რაოდენობით მრავლდებოდა მისი პოემები. მხოლოდ ერთხელ ელინისტურ ეპოქაში, ე. წ. „განმცალკევებლები" დაეჭვდნენ ორივე პოემის ჰ-ისეულ მიკუთვნების სისწორეში. ახ. მეცნიერებაში კამათი ჰ-ის ეპოსის ერთიანობის შესახებ არსებითად დ' ობინიაკისა (1715) და განსაკუთრებით ფრ. ა. ვოლფის (1795) ნაშრომთა გამოსვლის შემდეგ იწყება. გამოიკვეთა ვოლფიანური ანუ ანალიტიკური (ერთიანობის მოწინააღმდეგეთა) და უნიტარული (ერთიანობის მომხრეთა) მიმართულებები დროთა განმავლობაში „ჰომეროსის საკითხი" ფილოლ. მეცნ. მიმდინარეობებთან პრობლემად გადაიქცა და დღეს სამი ძირითადი საკითხის — პოემათა ერთიანობის, ისტორიასთან მიმართებისა და ფორმირების — ერთობლიობად წარმოგვიდგება.

ჰ-ის ეპოსის ერთიანობის კვლევამ თანამედროვე მეცნიერები (ვ. შადევალდტი, მ. ნ. ბოურა, ა. ლესკი და სხვ.) „ილიადის" მთლიანობის თითქმის ყოვლისმომცველ აღიარებამდე მიიყვანა. პირველ რიგში ამას ადასტურებს პოემის ნაწილთა შორის თვით კავშირი, რაც სხვადასხვა, ხშირად ერთმანეთთან საკმაოდ დაშორებულ ადგილებს შორის მეტად ფაქიზ სიუჟეტურ თუ იდეურ-მხატვრულ ურთიერთმიმართებაში ვლინდება. კვლევებმა აჩვენა პოემაში მოქმედების ადგილის თავისებურება, მისი დროის, ერთიანობის კანონზომიერება, რაც თავის დროზე საკმაოდ კარგად შენიშნა არისტოტელემ. პოემის სტრუქტურის ანალიზმა, რ-იც ბოლო წლებში განხორციელდა, გამოავლინა კომპოზ. ორგანიზაციის პრინციპთა საოცარი ერთიანობა, როგორც მიკროსტრუქტურებში (მცირე ეპიზოდები, სურათები, გმირთა სიტყვები), ისე მთელ მის მთლიან აგებულებაში, სადაც ე. წ. სამოქმედო ბლოკები ნაწარმოების ცენტრის მიმართ წრიული კომპოზიციის პრინციპით (ა ბ გ ბ ა) არის განლაგებული, ხოლო ბლოკების შემადგენელი სცენები ერთმანეთის პარალელური დაყოფის პრინციპით (აბგ... ა ბ გ) შეეფარდება. უკანასკნელ ხანებამდე მკვლევრები „ოდისეის" ერთიანობას ერთხელოვნად არ აღიარებდნენ, მაგრამ ანალიზმა ცხადყო, რომ დროს. და სტრუქტურული თვალსაზრისით მასში „ილიადის" მსგავსი პრინციპებია რეალიზებული, რაც მის ერთიანობას ცხადყოფს „ილიადისა" და „ოდისეის" ურთიერთმიმართების საკითხში დღეს არ არის აზრთა სრული თანხმობა. ერთნი პოემებს სხვადასხვა ავტორებს მიაწერენ, სხვანი კი ერთ ავტორს, რასაც მათი ანალიზიც უჭერს მხარს.

ჰ-ის ეპოსის ისტორიასთან მიმართების საკითხი დღემდე ასევე მძაფრ დავას იწვევს. ჰ-ის პოემებში ასახული მოვლენები ბერძნ. მითოლ. ქრონოლოგიის მიხედვით, დაახლ. ძვ. წ. XIII ს-ში უნდა მომხდარიყო. არქეოლ. კვლევამ (ჰ. შლიმანი, ვ. დერპფელდი, კ. ბლეგენი და სხვ.) დაადასტურა, რომ ლეგენდარული ტროის სავარაუდო ადგილას ნამდვილად არსებულა ბრინჯაოს ხანის მრავალშრიანი დასახლება; ბერძნულენოვან ტომებს მართლაც წამოუწყიათ ლაშქრობები ეგეოსში ძვ. წ. XIII ს-ში; მიკენი, პილოსი და ჰ-თან მოხსენიებული სხვა დასახლებები მართლაც არსებულა მაღალცივილიზებულ გვიანდ. ბრინჯაოს ხანის საბერძნეთში; ძვ. წ. XIII ს-ში ცნობილი ყოფილა აქაველთა და ტროელთა პოლიტიკური სამხ. კავშირების მსგავსი სამ. კოალიციები. სადაც კი ხერხდება ჰ-ის ცნობების შეჯერება ძვ. აღმოსავლეთის დოკუმენტებთან თუ არქეოლ. მასალასთან, იგი უკანასკნელ საკმაოდ ზუსტ მიმართებას გვიჩვენებს სწორედ მიკენურ ეპოქაში მომხდარ მოვლენებთან, თუმცა პოემებში არცთუ ისე ცოტაა პოსტმიკენური და თვით პოეტის ეპოქის კულტ. და სახ. ცხოვრებისათვის დამახასიათებელი ელემენტები. ასეთი გარდამავალ ამბავთა ზედმიწევნით აღწერის მიზნით, როგორც ჩანს, ჩამოყალიბდა სულ სხვადასხვა წყაროს. ზეპირ პოეტურ და პროზაულ, ადგილ. და ძვ. აღმოსავლურ დინასტიურ ტრადიციებს, მატერ. კულტ. ძეგლებს, ქრონიკ.-დოკუმენტურ და ლიტ.-მითოლ. წერილობით ტრადიციებს, ეს კი ართულებს ჰ-ის მონაცემთა ისტ. ღირებულების ხარისხის დადგენას. არანაკლებ დავას იწვევს „ოდისეის" ნამდვილად ფანტასტ. გეოგრ. საკითხი, აქ ისტ.-გეოგრ. მეტ-ნაკლებად ზუსტ მონაცემებზე ლაპარაკი ძნელია. ჩვენთვის საინტერესოა პოემაში აეტის ქვეყნისა და აიაიეს-კირკეს კუნძულის მოხსენიება, რითაც იწყება ლეგენდარული კოლხეთის ექსპლორირება ბერძნ. ლიტ-რაში.

ჰ-ის ეპოსის ფორმირების საკითხი ფაქტობრივად იმის გარკვევას გულისხმობს, ჰ-ის პოემები ზეპირი გზით არის ჩამოყალიბებული თუ წერილობით. გამოკვლევებმა ცხადყო, რომ ჰ. დგას ზეპირი და წერილობითი ლიტ-რის საზღვარზე, მასში სრულდება ზეპირი შემოქმედების საუკუნოვანი ტრადიციები, მაგრამ მისგანვე იწყება წერილობითი ლიტ-რის განვითარების ტრადიცია. ჰ-ის ეპოსის ენა და სტილი საოცრად მდიდარია მხატვრული ხერხებით — ეპითეტებით, შედარებებით და ა. შ. პოემების ენა შეიძლება მივიჩნიოთ იონიური დიალექტის საფუძველზე ჩამოყალიბებულ ეპიკურ ზედიალექტად. უახლესმა გამოკვლევებმა გამოავლინა ჰ-ის პერსონაჟთა ინდივიდუალიზაციის საკმაოდ საინტერესო პრინციპები. ამა თუ იმ გმირის მიერ მთელი ეპოსის მანძილზე წარმოთქმულ სიტყვებში ინტენსიურადაა გამოყენებული მისი აზროვნებისათვის დამახასიათებელი ერთი სრულიად კონკრეტული ე. წ. მაკონტროლებელი მეტრი, რ-იც პერსონაჟის ხასიათის მთლიანობას განსაზღვრავს. საკმაოდ რთულია რეალიზმთან ჰ-ის მიმართების საკითხი. როგორც ჩანს, მასთან თანაარსებობს ღმერთების ყოვლისშემძლეობის მეშვეობით რწმენა, რაციონალიზმი, რაც მოვლენათა გონების თვალით შეფასების ცდას წარმოადგენს, და მხატვრულ-მითოლ. მომენტი, რაც ღმერთებს მხატვრული ნაწარმოების თითქმის ჩვეულებრივ პერსონაჟებად აქცევს. ჰ-ის

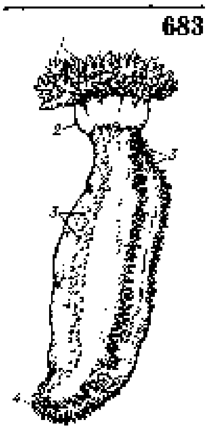

ჰოლოთურიები. ჰოლოთურია Cucumaria frondosa. 1—საცეცები; 2—საცეცების ამპულები, 3—ამბულაკრული ფეხები, 4 — ანალური ხვრელი

უ. ჰომერი.

ჰომეროსი

ჰოლონომიური სისტემები

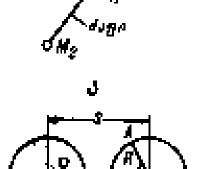

ჰოლონომიური სისტემები (ტექსტი იხ. გვ. 684)

(გაგრძელება)

ჩაგალითად, ორმაგი ქანქარა (ნახ. ა) მასში ბმული (ძაფები) ზღუდავს მიოკლდ M_1 და M_2 ტვირთების მდებარეობებს ან გადაადგილებებს და არა მათს სიჩქარეებს, რომლებიც მოძრაობისას შეიძლება ნებისმიერი მნიშვნელობა მიიღონ. ამას, რომელიც ზღუდავს სისტემის წერტილების და სხეულების სიჩქარეებს, ე. ი. ბმულის ამ სიჩქარეებს შორის განსაზღვრულ თანაფარდობებს, უწოდებენ კინემატიკურს მაგრამ, თუ შესაძლებელია ამ თანაფარდობათა დაყვანა გეომეტრიულზე, ე. ი. სისტემის წერტილებისა და სხეულების გადაადგილებებს (ან კოორდინატებს) შორის თანაფარდობებზე, მაშინ ასეთი ბმა აგრეთვე ჰოლონომურია მაგალითად, წრფივი რელსის გასწვრივ (ნახ ბ) R-რადიუსიანი თვლის სრიალის გარეშე გორვისას თვლის ცენტრის v სიჩქარე და თვლის ω კუთხური სიჩქარე დაკავშირებულია თანაფარდობით $v = \omega R$, მაგრამ მისი დაყვანა შეიძლება ცენტრის $s = \lambda\varphi$, გადაადგილებასა და თვლის ბრუნვის φ კუთხეს შორის გეომეტრიულ თანაფარდობაზე $s = \varphi R$. შესაბამისად, ეს ბმა ჰოლონომურია კინემატიკურ ბმას, რომელიც გეომეტრიულზე არ დაიყვანება, უწოდებენ არაჰოლონომიურს, ხოლო ასეთ ბმების მქონე მექანიკურ სისტემას — არაჰოლონომიურ სისტემას. მექანიკური სისტემების დაყოფა ჰოლონომიურ და არაჰოლონომიურ სისტემებად არსებითია, რადგან ჰოლონომიური სისტემებისათვის გამოყენებული მექანიკის მეთოდები და ზოგიერთი პრინციპები, რომლებიც არაჰოლონომიური სისტემებისათვის არაა მართებული ჰოლონომიური სისტემებისათვის იყენებენ აგრეთვე მექანიკის იმ თეორემებსა და პრინციპებს, რომლებიც მართებულია არაჰოლონომიური სისტემებისათვის.

პოეზიის ძალა ტრაგიულისა და ნაივ-ტიურლის საოცარ ურთიერთშეთანხმება-შია.

ქართ. ლიტ-რაში ჰ-ს დიდი ხანია ღირსეული ადგილი აქვს დამკვიდრებული. ძვ. ქართ. ლიტ-რაში იგი არაერთგზისაა მოხსენიებული როგორც ჩინებული პოეტი, შემონახულია მისი თარგმანის გარკვეული ცდებიც, მაგრამ ძნელია დაბეჯითებით მისი სრული ძვ. ქართ. თარგმანის არსებობის მტკიცება. დღეს ქართ. ენაზე გვაქვს ჰ-ის თარგმანის რამდენიმე ნიმუში.

თხზ.: Homeri opera, t. 1—2: Iliadis libr I—XII, XIII—XXIV, ed. D. B. Monro, Th. W. Allen, 3 ed., Oxf., 1920; Homeri opera, t. 3—4: Odysseae libr I—XII, XIII—XXIV, ed. Th. W. Allen, 2 ed., Oxf., 1917; Homeri opera, t. 5: Hymnos, Cyclum Fragmenta, Margiten, Batrachomyomachiam, Vitas Continens, ed. Th. W. Allen, Oxf., 1946; ილიადა, თბ., 1979; ოდისეა, თბ., 1976; 1979; ჰომეროსის ჰიმნები, თბ., 1982.

ლიტ.: გორდეზიანი რ., „ილიადა" და ეგეოსური მიკასწლეთის ისტორიისა და ეთნოგენეზის საკითხები, თბ., 1970; ურუშაძე ა., ბერძნულ-რომაული და ქართული მწერლების საკითხები, თბ., 1980; ყაუხჩიშვილი ს., ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960; წერეთელი გრ., ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1927; Гордезиани Р., Проблемы гомеровского эпоса, Тб., 1978. *რ. გორდეზიანი.*

ჰომილეტიკა (ბერძნ. homileō — ვსაუბრობ), რიტორიკის ნაწილი; სასულიერო მჭერმეტყველების დარგი. ჰ-ს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ქართ. მჭევრმეტყველების ისტორიისათვის, ის განსაზღვრავდა საეკლ. ქადაგებათა შედგენის წესებს, ეყრდნობა ქრისტ. მორალისა და ზნეობის საკითხებს. ქართ. ენაზე არსებობს როგორც თარგმნილი, ისე ორიგინ. ქადაგებათა კრებულები. როგორც ცნობილია მრავალთავების სახელწოდებითაც X ს-მდე ქართულად ნათარგმნი უნდა იყოს მისი ლიი ჰ-ის თითქმის ყველა მნიშვნელოვანი კრებული, მ. შ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია „სინური მრავალთავი" (864) — უძველესი თარიღიანი ქართ. ხელნაწერი. X ს-მდე ჰომილეტიკური თხზულებანი მარტივი, სადა ენით ითარგმნებოდა: XI ს. II ნახევრიდან, მეტაფრასული ჰაგიოგრაფიის (იხ. *მეტაფრასი*) კვალდაკვალ, განვითარდა მეტაფრასული ჰ-ც (ეფრემ მცირე, ექვთიმე ათონელი, გიორგი მთაწმინდელი, არსენი იყალთოელი, იოანე მინჩხი, ეფრემ მცირე). ორიგინ. ქართ. ჰ-ის აღმოცენება საკარაუდებელია VIII—IX სს-იდან. მისი უსანიმუშო წარმომადგენელია იოანე ბოლნელი XVII—XVIII სს-ში ორიგინ. ჰ. კვლავ აღორძინდა ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის, ს.-ს. ორბელიანის, ტიმოთე გაბაშვილის, ანტონ ცაგარელი-ჭყონდიდელისა და სხვ.

ლიტ.: კეკელიძე კ., ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1960. *ს. ცაიშვილი.*

ჰომილია (ბერძნ. homilia — საუბრობა), სასულიერო პირთა მიერ წარმოთქმული მოძღვრება-ქადაგებანი, რ-თაც წერდა თვით ავტორი ან წარმოთქმის დროს იწერდა მათ მსმენელი სტენოგრაფი. ეფრემ მცირის (XI ს.) განმარტებით ჰ. „არს ზეპირად პირისპირ თქმულ". ჰ-ები დიდი საფუძველია ჰომილეტიკის ჩამოყალიბებას. *ს. ცაიშვილი.*

ჰომინიდები (ლათ. hominidae<homo, ნათ. ბრ. hominis — ადამიანი), ძუძუმწოვრების ოჯახი პრიმატების რიგისა. მასში ერთიანდება თანამედროვე და ნამარხი (არქანთროპები, პალეოანთროპები) ადამიანები. ზოგიერთ ჰ-ს აკუთვნებენ ავსტრალოპითეკებს და სხვა ნამარხ უმაღლეს პრიმატებს. ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ჰ-ის ოჯახი წარმოიშვა მეზოზოური პერიოდის დასასრულიდან (დაახლ. 4 მლნ. წლის წინათ), სხვა მოსაზრების მიხედვით — მეოთხეული პერიოდიდან (ე. ი. დაახლ. 1 მლნ. წლის წინათ).

ჰომო... (ბერძნ. homos — ტოლი, ერთნაირი, საერთო), რთული სიტყვის ნაწილი; აღნიშნავს თანაბარს, ერთნაირს, ურთიერთს, საერთოს მაგ., ჰომოგამია, ჰომოალელიზმი, ჰომოლოგია და სხვ. ჰეტერო...-ს საწინააღმდეგო.

ჰომოგამეტურობა (ჰომო... და გამეტა), ცალსქესიანი ცხოველებისა და ორსახლიანი მცენარეების (მდედრი ან მამრი) სქესი, რ-შიც სასქესო ქრომოსომების მიხედვით გენეტიკურად მსგავსი გამეტები წარმოიქმნება. ჰომოგამეტური სქესის ინდივიდებს ერთნაირი სასქესო ქრომოსომები აქვთ. ამდენად, მეიოზში მათი განრიდებისას გამეტები ერთნაირია. ჰ. ახასიათებს ყველა ძუძუმწოვარს, მ. შ. ადამიანს, ზოგიერთი ქვეწარმავალს, ამფიბიებს და თევზებს, უხერხემლო ცხოველებისა და ორსახლიანი მცენარეების უმეტესი ნაწილის მდედრობით სქესს. გამონაკლისია ფრინველები, ზოგიერთი ქვეწარმავალი, ამფიბია და თევზები, რ-შიც ჰ. მხოლოდ მამრობითი სქესისათვის არის დამახასიათებელი (იხ. *ჰეტეროგამეტურობა*). *ა. შათირიშვილი.*

ჰომოგამია (ჰომო... და ბერძნ. gamos — ქორწინება), 1 დიხოგამია და სამტვრის ერთდროული მომწიფება ორსქესიან ყვავილში, რაც ხელს უწყობს თვითდამტვერვას (შდრ. *დიქოგამია*). 2 მოშველებული ვენეტ. ტერმინი, რ-იც გულისხმობს შესაბამისი წყვილების შერჩევას შესაჯვარებლად. 3 მდედრობითი და მამრობითი ინდივიდების მიერ შთამომავლობისათვის გენების ერთნაირი კომბინაციების გადაცემა (შდრ. *ჰეტეროგამია*).

ჰომოგენიზატორი (<ბერძნ. homogenēs — ერთგვაროვანი) კვების მრეწველობაში, მაღალი წნევის ტუმბო, რ-საც იყენებენ დისპერსიული ემულსიების მისაღებად სითხეში დიდი სიჩქარით ატარებენ ე. წ. მაჰომოგენიზებელი თავების კაპილარულ ხვრელებში ან 2—7 *მკმ* ზომის ჭვრიტეებში, ამ დროს ცხიმის ნაწილაკები დანაწილდება (0,1—1 *მკმ*-მდე). ჰ-ს იყენებენ სტერილური რძის, რძის კონსერვების, ნაყინის, ნაღებისა და სხვ. წარმოებაში, აგრეთვე ქიმ. და მიკრო. კვლევის დროს.

ჰომოგენიზაცია მეტალურგიაში, შენადნობებში ერთგვაროვანი (ჰომოგენური) სტრუქტურის შექმნა იმ კონცენტრაციული მიკროარაერთგვაროვნებების ლიკვიდაციით, რ-ებიც შენადნობებში წარმოიქმნება, მაგ., ნადნობის ურთიერთი კრისტალიზაციისას ჰ-თვის შენადნობებს ახურებენ თერმულად (დიფუზიური ან მაჰომოგენიზებელი მოწვა). ჰ-ის შედეგად უმჯობესდება შენადნობის პლასტიკურობა, მექან. თვისებები, მცირდება ანიზოტროპულობა.

ჰომოგენური სისტემა (<ბერძნ. homogenēs — ერთგვაროვანი), ფიზიკური სისტემა, რ-იც არ შეიცავს შედგენილობის ან თვისებების მიხედვით განსხვავებულ და ერთმანეთისაგან გამყოფი ზედაპირებით გამოყოფილ ნაწილებს. განასხვავებენ ერთგვაროვან [ჰ. ს-ის ყველა ფიზ. მახასიათებელი (პარამეტრი) ერთნაირია მის ყველა ნაწილში] და არაერთგვაროვან (ეს პარამეტრები უწყვეტად იცვლება წერტილიდან წერტილამდე) ჰ. ს-ს. არაერთგვაროვან ჰ. ს-ში, განსხვავებით ჰეტეროგენული სისტემისაგან, არ არსებობს ისეთი გამყოფი ზედაპირები შემოსაზღვრული არეები, სადაც პარამეტრები ნახტომისებურად იცვლება (სისტემა ერთფაზიანია) მიკროარაერთგვაროვნებანი (სიმკვრივისა, შედგენილობისა და სხვ., ფლუქტუაციური) არ არღვევენ ჰ. ს-ის ზოგად ერთგვაროვნებას, თუ ისინი იმდენად მცირეა, რომ მათი მიჩნევა გამოუყენებელია ტემპ-რის, შედგენილობისა და სხვ. ცნებები. ერთგვაროვანი ჰ. ს-ა ირული ნარევი, მყარი ან თხევადი ხსნარები; არაერთგვაროვანი ჰ. ს., მაგ., აირი გრავიტაციულ ველში (მისი სიმკვრივე სიმაღლის მიხედვით უწყვეტად იცვლება).

ჰომოზიგოტა (ჰომო... და ზიგოტა), უჯრედი ან ორგანიზმი, რ-ის ჰომოლოგიური ქრომოსომები გენის ერთნაირ ფორმას (იხ. *ალელი*) შეიცავენ. ვინაიდან ჰ-ს ერთნაირი ალელები აქვს (AA ან aa) მათში ერთი სახის გამეტები წარმოიქმნება (A ან a). ჰ-ის ერთმანეთთან შეჯვარებით ყოველთვის ერთგვაროვანი ფენოტიპი წარმოიქმნება. იხ. *ჰეტეროზიგოტა*. *ა. შათირიშვილი.*

ჰომოზიგოტურობა, ორგანიზმის მემკვიდრეული აპარატის ისეთი მდგომარეობა, რომლისაც ჰომოლოგიური ქრომოსომები გენის ერთსა და იმავე ფორმას (იხ. *ალელი*) შეიცავენ. ტერმ. „ჰ." შემოიღო ინგლ. მეცნ. უ. ბეტსონმა 1902. ჰ. (AA ან aa) მიიღება ერთნაირი (A ან a) ალელის მქონე გამეტების შერწყმით. ჰ. ორგანიზმის სტრუქტურასა და ფუნქციაში (იხ. *ფენოტიპი*) განაპირობებს რეცესიული გენების გამოვლენას, რ-ია მოქმედება ჰეტეროზიგოტულობისას თრგუნება დომინანტური ალელების ზემოქმედებით. ჰ-ს ჰიბრიდოლოგიური ანალიზის სქემით. ე. წ. საანალიზო შეჯვარებით (სავარაუდო ინდივიდს უჯვარებენ რეცესიულ ფორმას) ადგენენ. უკიდურესი ჰ. ვლინდება აგამიურ (მხოლოდ უსქესოდ მრავლდებიან) ფორმებში, თვითმტვერია მცენარეებსა და თვითდამთესლავ ჰერმაფროდიტულ ცხოველებში. ჰ. მცირე პოპულაციებში განაპირობებს გენია დრეიფს (იხ. *ფაქტორები ეოლუციისა*). *ა. შათირიშვილი.*

ჰომოთალიზმი (ჰომო... და ბერძნ. thallos — ტოტი, ამონაყარი), ზოგიერთი წყალმცენარისა და სოკოს ორსქესიანობა მაგ., სოკოებში ზიგოტა წარმოიშობა ერთნაირი მიცელიუმების (ზოგჯერ ერთი სპორიდან წარმოშობილის) შეხებისას.

ჰომოთეტია (ჰომო... და ბერძნ. thetos — განლაგებული) (მათ.), გარდაქმნა, რ-ის დროსაც სიბრტყის ან სივრცის ნებისმიერ M წერტილს ეთანადება OM-ზე (O არის ფიქსირებული წერტილი, ე. წ. ჰ-ის ცენტრი, ნახ. 1) მდებარე M' წერტილი. ამასთან, OM':OM=λ მუდმივია O წერტილისაგან განსხვავებული M წერტილისათვის (ფარდობა OM':OM' მიიღებულია დადებითად, თუ M და M' წერტილები O წერტილიდან ერთ მხარესაა, და უარყოფითად — საწინააღმდეგო შემთხვევაში). λ რიცხვს ეწოდება ჰ-ის კოეფიციენტი; როცა λ<0, ჰ-ს შებრუნებულს უწოდებენ; თუ λ=−1, მაშინ ჰ. O წერტილის მიმართ სიმეტრიად გარდაიქმნება. ჰ-ის დროს წრფე გადადის წრფეში, შენარჩუნებულია წრფეთა და სიბრტყეთა პარალელურობა, უცვლელია კუთხეები (ნაზრდანი და ორწახნაგა); ყოველი ფიგურა გარდაიქმნება თავის მსგავს ფიგურად (ნახ. 2); შებრუნებულია შებრუნებული დებულებაც. ჰ. შეიძლება განისაზღვროს როგორც აფინური გარდაქმნა, რ-ის დროსაც ყველა წრფე, რ-ებიც აერთიანებენ შესაბამის წერტილებს, გადის ერთ წერტილზე (ჰ-ის ცენტრი). ჰ-ს იყენებენ გამოსახულებათა გასადიდებლად (პროექციული აპარატი) და სხვ.

ჰომოიოთერმული ცხოველები (ბერძნ. homoios — მსგავსი, ერთნაირი და thermē — სითბო), ცხოველები, რ-თაც აქვთ მუდმივი, მდგრადი, გარემოს ტემპ-რისაგან თითქმის დამოუკიდებელი ტემპ-რა ჰ. ც-ს განეკუთვნებიან ფრინველები და ძუძუმწოვრები ჰ. ც-ს აქვთ თერმორეგულაციის უნარი.

ჰომოლოგია (ბერძნ. homologia — შესატყვისობა) (ბიოლ.), იმ ორგანოთა მსგავსება, რ-თაც აგებულების ერთი გეგმა აქვთ და მსგავსი ჩანასახებისაგან ვითარდებიან. ზოგჯერ ასეთი ჰომოლოგიური

ორგანოები გარეგნულად ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან და სხვადასხვა ფუნქციას ასრულებენ. ს რ უ ლ ი ჰ-ის შემთხვევაში შესადარებელი ორგანო იმეორებს მთელს თავის (თუნდაც გარდაქმნილ) ნაწილის ტიპურ შენებას, ხოლო ა რ ა ს რ უ ლ ი ჰ-ის დროს ორგანოს ცალკეული ნაწილები ქრება. პროცესში შეიძლება გაქრეს (დეფექტური ჰ.) ან ახ. ნაწილები გაჩნდეს (აუგმენტატიური ჰ.) ორგანიზმის ზოგი ნაწილის დაკარგვისა და სხვების ახალწარმოქმნის კომბინაციას იმიტატიურ ჰ-ს უწოდებენ (გერმ. ზოოლოგი მ. ფიურბრინგერი). ჰ-ის მორფოლ. კრიტერიუმია ორგანოების ერთნაირი მდებარეობა და აგებულება, აგრეთვე მ შ. გარდამავალი ფორმების არსებობა. ონტოგენეზური კრიტერიუმია ორგანოთა განვითარება მსგავსი ნასახებისაგან. ჰ-ის კერძო შემთხვევებია ჰომოდინამია, ჰომონიმია, ჰომოტიპია.

ჰომოლოგია (მათ.), 1. გ ე გ მ ი ლ უ რ გ ე ო მ ე ტ რ ი ა შ ი გეგმილური სიბრტყის ურთიერთცალსახა ასახვა თავის თავზე, რ-ის დროსაც ინახება წერტილთა წრფეზე განლაგება და უძრავი რჩება რომელიმე წრფის (ჰ-ის ღერძის) ყველა წერტილი; 2. ტოპოლოგიის ცნება, რ-იც უმარტივეს შემთხვევაში გამოხატავს ზედაპირზე მდებარე ჩაკეტილი წირის თვისებას, იყოს ამ ზედაპირის რომელიმე ნაწილის საზღვარი. მაგ., μ წირი ტორის ზედაპირზე შემოსაზღვრავს ამ ზედაპირის x ნაწილს (ნახ.); მას ეწოდება ნულის ჰომოლოგიური. λ წირი კი არ არის ნულის ჰომოლოგიური, ვინაიდან არ შემოსაზღვრავს ზედაპირის არც ერთ ნაწილს (წირის გასწვრივ ზედაპირის გაჭრა არ იწვევს ტორიდან რომელიმე ნაწილის ამოვარდნას).

ჰომოლოგიური ორგანოები, ცხოველებისა და მცენარეების ორგანოები, რ-ებსაც აგებულების საერთო გეგმა აქვთ, ერთიანი წარმოშობა ახასიათებთ და ანალოგიურ (მაგ., ტიტას ბოლქვი და კარტოფილის გორგლი სახეცვლილი ყლორტებია) ან განსხვავებულ (მაგ., ფრინველის ფრთა და ადამიანის ხელი) ფუნქციებს ასრულებენ ერთი და იმავე ორგანიზმის ჰ. ო-ს მსგავსი ორგანოები ეწოდება. ისინი განლაგებული არიან სხეულის გრძივ ღერძზე სიმეტრიულად (მაგ., ხერხემლიანთა წინა და უკანა კიდურები, ფეხსახსრიანთა კიდურები და პირის დანამატები) ან რაიმე გარკვეული წესის გარეშე (ქერცლები, ბუმბული, თმა, ფოთლები). შდრ. ანალოგიური ორგანოები.

ჰომოლოგიური რიგები, მსგავსად აგებული ორგანული ნაერთების (ერთი ტიპის სტრუქტურის მქონე) ჯგუფები, რ-ებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან ერთი ან რამდენიმე მეთილენის ჯგუფით —CH_2—. —CH_2— ჯგუფს ჰ ო მ ო ლ ო გ ი უ რ ს ხ ვ ა ო ბ ა ს უწოდებენ. ცნობილია ნაჯერი ნახშირწყალბადების, უჯერი ნახშირწყალბადების, ერთატომიანი ნაჯერი სპირტების ჰ. რ. პირველი ფორმულირება ჰ. რ-ის შესახებ ეკუთვნის შ. ჟერარს 1844—46.

ჰომოლოგიური ჯაჭვი, ტოპოლოგიური ცნება, უმარტივეს შემთხვევაში შეესაბამება მოცემულ ზედაპირზე ჩაკეტილი წირის თვისებას — იყოს ზედაპირის გარკვეული ნაწილის საზღვარი (იხ. აგრეთვე ჰომოლოგია). ყოველი არაუარყოფითი მთელი n რიცხვისათვის X სივრცის (ზედაპირის) ჰომოლოგიის ჯგუფი $H_n(X)$ განისაზღვრება როგორც n ციკლთა ჯგუფის ფაქტორჯგუფი n-საზღვართა ჯგუფის მიმართ. ამასთან, ორ ციკლს, რ-თა სხვაობა n-საზღვარია, უწოდებენ ჰ ო მ ო ლ ო გ ი უ რ ს. იხ. აგრეთვე სტატია ტოპოლოგია.

ჰომომორფიზმი (ჰომო... და ბერძნ. morphē — ფორმა, სახე), მათემატიკისა და ლოგიკის ცნება, რ-იც თავდაპირველად წარმოიქმნა ალგებრაში, მაგრამ შემდგომ ფართო გამოყენება ჰპოვა მათემატიკის სხვა დარგებშიც.

ცნება „ჰ." შეეხება ისეთ ობიექტთა სისტემას, რ-ებშიც მოცემულია გარკვეული ოპერაციები (ან მიმართებანი). მაგ., G ჯგუფის ჰ. ან ჰ ო მ ო მ ო რ ფ უ ლ ი ა ს ა ხ ვ ა H ჯგუფზე არის G ჯგუფის ისეთი ასახვა H ჯგუფზე, რ-ის დროსაც ყოველ $g \in G$ ელემენტს ეთანადება გარკვეული $h(g)$ ელემენტი (g-ს სახე) ისეთი, რომ ყოველი ელემენტი H-იდან არის G-ს რომელიმე ელემენტის სახე და G-ს ორი ელემენტის ნამრავლს (ჯამს) შეესაბამება მათი სახეთა ნამრავლი (ჯამი). მაგ., თუ ყოველ მთელ რიცხვს შევუსაბამებთ მის ნაშთს მოცემულ ნატურალურ m რიცხვზე გაყოფისას, მივიღებთ მთელ რიცხვთა ჯგუფის (შეკრების მიმართ) ჰომომორფულ ასახვას ნაშთთა ჯგუფზე მოდულით m. უკანასკნელი შედგება m ელემენტისაგან, რ-ებიც წარმოდგენილია ნაშთებით $0, 1, \ldots, m-1$. ამასთან, ორი ელემენტის ჯამი განისაზღვრება ან როგორც ორი ნაშთის ჯამი, ან როგორც იგივე ჯამი, შემცირებული m-ით.

ჰომოსექსუალიზმი (ჰომო... და ლათ. sexus — სქესი), სქესობრივი გაუკუღმართება, საკუთარი სქესის წარმომადგენლისადმი არაბუნებრივი ლტოლვა. გვხვდება ორივე სქესის პირებში. სსრკ-ის, სოციალისტური ქვეყნებისა და ზოგიერთი კაპიტალ. ქვეყნის კანონმდებლობა ჰ-თვის (მამათმავლობა, პედერასტია) ითვალისწინებს სასჯელს.

ჰომოსტილია (ჰომო.. და ბერძნ. stylos — სვეტი), ტ ო ლ ს ვ ე ტ ი ა ნ ო ბ ა, ბუტკოს სვეტისა და სამტვრე ძაფების თანაბარი სიგრძე ამა თუ იმ სახეობის ყველა ინდივიდში. შდრ. ჰეტეროსტილია.

ჰომოფონია (ჰომო. და ბერძნ. phōnē — ბგერა), მრავალხმიანობის ნაირსახეობა, რ-მიც პოლიფონიისაგან განსხვავდება, ერთ-ერთი (უმთავრესად ზედა) ხმას წამყვანი მნიშვნელობა აქვს, დანარჩენი ხმები კი ქვემდებარეა და თან ახლავს მას. ჰ ჩამოყალიბდა და გავრცელდა აღორძინების ეპოქაში მუსიკის ახ. ჟანრებში — ოპერაში, ორატორიაში, კანტატაში, საკრავიერ მუსიკაში. ჰ-ის განვითარების ისტორიაში გამოყოფენ 2 პერიოდს: გენერალ-ბასისა (1600—1750; ამავე პერიოდში მოღვაწეობდნენ უდიდესი პოლიფონისტები ი. ბახი და გ. ჰენდელი) და ვენის კლასიკური სკოლის და მისი გამგრძელებლების (1760—1900) მოღვაწეობის პერიოდს. ჰ-ის განვითარებას მოჰყვა კლასიკური ჰარმონიის პრინციპების ჩამოყალიბება.

ჰომრული, ჰ ო უ მ რ უ ლ ი (ინგლ. Home Rule, სიტყვასიტყვით — თვითმმართველობა, ავტონომია), მოძრაობა ირლანდიის ავტონომიისათვის (XIX ს. 70-იანი წწ. და XX ს. დასაწყისი). ჰ-ის პროგრამა ითვალისწინებდა ირლ. პარლამენტისა და მმართველობის ეროვნ. ორგანოების შექმნას და ირლანდიაზე ბრიტ. უზენაესი ხელისუფლების შენარჩუნებას. ეს პროგრამა წამოაყენა ირლ. ლიბერალმა ი. ბატმა 1869. მანვე 1870 დააარსა ირლ. თვითმმართველობის ასოციაცია, რ-იც 1873 გარდაიქმნა ჰ-ის ლიგად. 1874 ინგლ. პარლამენტის არჩევნებში ჰომრულელებმა 60 დეპუტატი გაიყვანეს. მიზნის მისაღწევად ჰომრულელები თავიანთი ლიდერის ჩ. ს. პარნელის მეთაურობით პარლამენტში იყენებდნენ ობსტრუქციის ტაქტიკას. ცდილობდნენ უზრუნველეყოთ მასების მხარდაჭერა, რისთვისაც მათ ხელი შეუწყვეს 1879 გლეხთა მასობრივი საადგილმამულო ლიგის შექმნას. ირლ. ჰომრულის გაძლიერებამ აიძულა ლიბერალები შეეტანათ პარლამენტში ბილი ჰ-ის შესახებ 1886 და 1893 წლებში, მაგრამ კონსერვატორებმა (ლიბერალთა ნაწილთან ერთად) რამდენჯერმე ჩაშალეს ბილის მიღება. 1890 კი თვით ჰ-ის პარტიაში მოხდა განხეთქილება. იმპერიალიზმის ეპოქის დასაწყისიდან ირლ. ეროვნ.-განმათ. მოძრაობა გასცდა ჰ-ის ფარგლებს. ბრძოლა გადაიზარდა ირლ. აჯანყებაში (1916). ეროვნ. მოძრაობაში უპირატესობა მოიპოვა შინფეინერების პარტიამ, რ-იც სათავეში ჩაუდგა ბრძოლას რესპუბლიკისათვის 1921 წ 6 დეკ. ინგლ. მთავრობამ შინფეინერებთან დადო ხელშეკრულება, რ-ითაც დაადასტურა (სამხრეთის 26 საგრაფოს ტერიტორიაზე) ირლ. თავისუფალი სახელმწიფოს (ეირეს) შექმნა.

ჰომსი, ქალაქი დას. სირიაში, ელ-ასის ხეობაში ჰომსის მუჰაფაზის ადმ. ცენტრი 366 ათ. მცხ. (1981). სარკინიგზო და საავტ. გზების, ნავთობ- და პროდუქტსადენების კვანძი. ნავთობგადასამუშ., ქიმ., ცემენტის, საფეიქრო, კვების მრეწველობა. ვაჭრობენ ხილით. მარცვლეულით, მეცხოველეობის პროდუქტებით.

ჰომუნკულუსი (ლათ. homunculus — კაცუნა), ადამიანის მსგავსი არსება, რ-იც შუა საუკუნეების ალქიმიკოსთა აზრით, შეიძლება ხელოვნურად მიეღოთ. XVII ს-ში ფიქრობდნენ, რომ ჰ მთლიანად ჩასახულია სპერმატოზოიდში და დედის ორგანიზმში მოხვედრის შემდეგ ვითარდება ადამიანად. იხ. ანიმალკულისტები. პრეფორმიზმი.

ჰონგაი (Hon Gai), ქალაქი ჩრდ. ვიეტნამში, კუანგნინის პროვ. ადმ. ცენტრი დაახლ. 120 ათ. მცხ. გაშენებულია პალონგის უბის (სამხრ. ჩინ. ზღვის ბაკბოს ყურე) სანაპიროზე. ნავსადგური. რკინიგზის ხაზით უკავშირდება ნავსადგურებს კამფასა და კოანგს, საავტ. გზით — ჰაიფონს. ქვეყნის უდიდესი ქვანახშირის აუზის ცენტრი.

ჰონ ბიონ ნე (1780, იონგამის მაზრა, ფენიანის პროვ., — პაქილი, 1812), გლეხთა აჯანყების ორგანიზატორი ლის დინასტიის წინააღმდეგ 1811 დეკ.—1812 აპრ. კორეის ჩრდ.-დას-ში. ფეოდ. ექსპლუატაციის გამო გლეხთა და მემამულეთა უკმაყოფილების ზრდის პირობებში 1811 ფენიანის პროვინციაში ჩამოყალიბდა აჯანყებულთა არმია; აჯანყებულებმა დაამარცხეს მთავრობის ჯარები, დაიკავეს მთელი რიგი ქ-ები. დაიღუპა ჩონჯუს სიმაგრისათვის ბრძოლაში.

ჰონგჰა (ჩინურად — ლ ი შ კ ხ ე, ი უ ა ნ ძ ი ა ნ ი, ვიეტნამში — ჰ., ს ო ნ გ კ ო ი), წ ი თ ე ლ ი მ დ ი ნ ა რ ე, მდინარე ჩრდ. ვიეტნამსა და სამხრ. ჩინეთში, სიგრძე 1183 კმ, აუზის ფართ. დაახლ. 158 ათ. კმ^2. სათავე აქვს იუნანის მთიანეთში ერთვის სამხრ. ჩინეთის ზღვის ბაკბოს ყურეს და ქმნის დელტას. საზრდოობს წვიმის წყლით. წყალუხვია ზაფხულის მუსონის დროს. წყლის საშ. ხარჯი 3800 მ^3/წმ, მაქს. — 35 ათ. მ^3/წმ. წყალმოვარდნის დროს წყლის დონე 10—12 მ-ით მაღლა იწევს. დელტაში ჰ-ისა და მისი ტოტების კალაპოტები ჯებირებით არის დაცული. ჰ-ს ყოველწლიურად მოაქვს 130 მლნ. ტ-მდე შეტივტივებული ნატანი, რ-იც წყალს წითელ ფერს აძლევს. იყენებენ სარწყავად. სანაოსნოა ქვემოწელში. საზღვაო გემები ადის ქ. ჰანოიმდე. ჰ-ის ნაპირზეა ქ-ები: ხეკოუ (ჩინეთი), ლაოკაი, იენბაი, ჰანოი (ვიეტნამში). დელტაში — საზღვაო ნავსადგური ჰაიფონი.

ჰონ და იონი (მეტსახელი — ტ ო კ ე ი, ფსევდ. — ტ ა მ ჰ ო ნ ი) (1731, სეული, —1783, მოქჩონი, ჩხუნჩხონის პროვ.), კორეელი სწავლული, სირჰაკის მიმდინარეობის წარმომადგენელი. მიიღო კონფუცური აღზრდა. თავის თხზულებებში აშუქებდა უმნიშვნელოვანეს მათ. და საბუნებისმეტყველო პრობლემებს, მისი ფილოს. შეხედულებები მატერიალისტურს

ჰომოთეტია

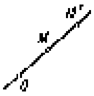

ნახ. 1

ნახ. 2

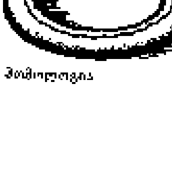

ჰომოლოგია

უახლოვდებოდა. აკრიტიკებდა არსებულ წყობილებას. მხარს უჭერდა მიწის თანაბარ განაწილებას, მიიჩნევდა გადასახადებისაგან ხალხის განთავისუფლებას, წოდებრივი განსხვავების ლიკვიდაციასა და ყველასათვის აუცილებელი შრომისა და განათლების შემოღებას.

ჰონდურასელები, ჰონდურასის რესპ. ძირითადი მოსახლეობა. რაოდ. 4,7 მლნ. კაცი (1982, შეფასება). ლაპარაკობენ ესპ. ენაზე. რელიგიით — კათოლიკობა. დასაქმებული არიან სოფ. მეურნეობაში. ამერ. აღმოჩენამდე ჰონდურასის ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ ინდიელი ტომები. ლენკა, ხიკაკე, პაია და სხვ. XVI ს. 30-იანი წლებიდან დაიწყო ესპანელთა შეჭრა ჰონდურასში (გვატემალიდან) და მათი ნაწილობრივი შერევა ინდიელებთან (ძირითადად ლენკა). XVI ს. დასარ. ქვეყნის ესპანურენოვანი მოსახლ. გაერთიანდა გვატემალიდან გადმოსახლებულ ესპ.-ინდიელი წარმოშობის მოსახლ. ხარჯზე. ისინი ძირითადად ქვეყნის სამხრ.-დას-ში დამკვიდრდნენ და შეადგინეს თანამედროვე ჰ-ის ბირთვი. უფრო ვრცლად ჰ-ის ისტ., ეკონ. და კულტ. შესახებ იხ. სტ. ჰონდურასი.

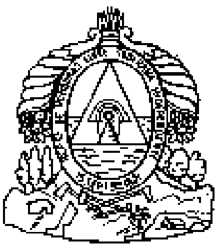

ჰონდურასის რესპუბლიკის სახელმწიფო გერბი

ჰონდურასი (Honduras), ჰონდურასის რესპუბლიკა (República de Honduras), სახელმწიფო ცენტრ. ამერიკაში. ჩრდ.-ით აკრავს კარიბის ზღვა, სამხრ.-ით — წყნარი ოკ. ფონსეკის ყურე. ფართ. 112,1 ათ. კმ². მოსახლ. 4,2 მლნ. კაცი (1984). დედაქალაქი — ტეგუსიგალპა. ოფიც. ენა — ესპანური. ეროვნ. დღესასწაულია 15 სექტ. — დამოუკიდებლობის დღე (1821). ოფიც. კალენდარი — გრიგორიანული. ფულის ერთეულია ლემპირა. 1 ლემპირა=0,5 აშშ-ის დოლარს (1986). ადმინისტრაციულად ჰ. იყოფა 18 დეპარტამენტად.

ჰ. რესპუბლიკაა. მოქმედებს 1965 კონსტიტუცია (1982 შესწორებებით). საკანონმდებლო ხელისუფლებას ახორციელებს ეროვნ. ასამბლეა (ერთპალატიანი პარლამენტი), რ-საც ირჩევს მოსახლ. 6 წლის ვადით. სახელმწიფოს და მთავრობის მეთაურია პრეზიდენტი. მასვე ეკუთვნის აღმასრ. ხელისუფლება.

სახელმწ. გერბი და სახელმწ. დროშა — იხ. ფერადი ჩანართი სტატიასთან სახელმწიფო გერბი, სახელმწიფო დროშა.

ბუნება. ტერიტ. დიდი ნაწილი უჭირავს მთიანეთს (სიმაღლე 2865 მ-მდე), რ-იც დასერილია ულუის, აგუანის, პატუკასა და სხვა მდ-თა ხეობებით. ქვეყნის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში ვრცელი დაჭაობებული დაბლობია (მოსკიტოსის ნაპირი). ვიწრო დაბლობებია ჩრდ. და სამხრ. სანაპიროზე. სასარგებლო წიაღისეულიდან მოიპოვება ვერცხლის, ოქროს, ფერადი ლითონების და რკინის მადანი, სტიბიუმი, ბოქსიტი. ჰავა ტროპ., პასატური. საშ. თვიური ტემპ-რები ბარში 22-იდან 26°C-მდეა, მთაში 10-იდან 24°C-მდე. ნალექები 3000—5000 მმ წელიწადში. 600—700 მ სიმაღლემდე მთის ლატერიტულ ნიადაგებზე მარადმწვანე ნოტიო ტროპ. ტყეებია, მაღლა — მარადმწვანე და შერეული ტყეები, ხეობებში — ქსეროფიტული ბუჩქნარი. ჰ-ის ცხოველთა სამყარო განეკუთვნება ნეოტროპ. ზოოგეოგრ. ოლქის ცენტრ. ამერ. პროვინციას.

მოსახლეობა. ჰ-ის მოსახლეობა 86% მეტისია. 10% — ინდიელი მოსახლ. უმეტესობა ლაპარაკობს ინგლ. ენის ადგილობრ. დიალექტზე, მეტისები და ინდიელთა ნაწილი — ესპანურზე. რელიგიით — კათოლიკობა.

ეკონომიკურად აქტ. მოსახლ. 50%-ზე მეტი დასაქმებულია სოფ. მეურნეობაში (1984). მოსახლ. საშ. სიმჭიდროვეა 37 კაცი 1 კმ²-ზე (1984). დიდი ნაწილი კონცენტრირებულია მთიანეთის დას. ნაწილის ხეობებში, ცენტრ. ქვაბულსა და კარიბისპირა დაბლობის ჩრდ. ნაწილში. მთავარი ქ-ებია: ტეგუსიგალპა (500 ათ-ზე მეტი მცხ., 1984), სან-პედრო-სულა, ლა-სეიბა.

ისტორიული ნარკვევი. 1502 ქ. კოლუმბმა აღმოაჩინა ჰ-ის სანაპირო. ესპანელებმა მას ჰ. უწოდეს (ესპ. Hondura — სიღრმე, სანაპიროსთან არსებული დიდი სიღრმეების გამო). ჰ-ის მკვიდრი მოსახლ.—ინდიელი ტომების ერთი ნაწილი (ტოაკა, პატუკა, პაია, ხიკაკე) პირველყოფილ-თემური წყობილების პირობებში ცხოვრობდა, ხოლო მეორე ნაწილმა — მაიას ტომებმა — ამერ. ერთ-ერთი მაღალი ადრეკლასობრივი ცივილიზაცია შექმნა. 1524-იდან ესპანელებმა დაიწყეს ჰ-ის ტერიტ. დაპყრობა. XVI ს. შუა ხანებიდან ჰ. გვატემალის გენერალკაპიტნოში შედიოდა. ქვეყნის მთავარი შემოსავლის წყაროს ვერცხლის საბადოები წარმოადგენდა. ესპ. კოლონიზატორებმა დაიწყეს ზანგი მონების შეყვანა აფრიკიდან. ჰ. მონაწილეობდა ამერ. ესპ. კოლონიების განმათ. მოძრაობაში. 1821 წ 15 სექტ. ჰ-მა დამოუკიდებლობა გამოაცხადა და ამავე პერიოდში დაიწყო პოლიტ. პარტიების — კონსერვატორთა (მსხვილი მიწათმფლობელები) და ლიბერალთა (ბურჟუაზია) — ჩამოყალიბება, რ-თა შორის მწვავე პოლიტ. ბრძოლა გაჩაღდა. კონსერვატორების მცდელობით 1821 ჰ. მექსიკას შეუერთდა. 1823 ჰ. ცენტრ. ამერ. შეერთებული პროვინციების ფედერაციაში შევიდა. საშინაო პოლიტ. ბრძოლის შედეგად ფედერაცია დაიშალა. 1838 გამოცხადდა ჰ-ის დამოუკიდებლობის დეკლარაცია, ხოლო 1839 იანვ-ში მიიღეს ჰ-ის რესპ. პირველი კონსტიტუცია.

1927 ჩამოყალიბდა პირველი კომუნისტური ჯგუფები. შეიქმნა პირველი პროფკავშირები. ამერ. იმპერიალიზმის დახმარებით ჰ-ში დამყარდა ტ. კარიას ანდინოს (პრეზიდენტი იყო 1933—49) დიქტატურა. მის დროს აიკრძალა ყველა დემოკრ. ორგანიზაციის საქმიანობა. II მსოფლიო ომში ჰ. არ მონაწილეობდა, თუმცა 1941 დეკ.-ში გერმანიასა და იტალიას ომი გამოუცხადა. 1961 რ. ვილიედა მორალესის მთავრობის დროს ჰ-მა ურთიერთობა გაწყვიტა კუბასთან. 1963 სამხ. ხუნტამ ო. ლოპეს არელიანოს მეთაურობით სახელმწ. გადატრიალება მოახდინა. 1969 ივლ-ში ჰ-სა და სალვადორს შორის შეიარაღებული კონფლიქტი მოხდა. ხალხის მასების საპროტესტო მოძრაობით შეშინებული მმართველი წრეები იძულებულნი გახდნენ კომპრომისზე წასულიყვნენ 1971 იანვ-ში ლიბერ. და ეროვნ. (კონსერვატიული) პარტიებმა ხელშეკრულება დადეს, რის მიხედვითაც ქვეყანაში შენარჩუნებული იქნა ორპარტიული სისტემა. ქვეყნის ეკონ. მდგომარეობის გაუარესებამ გაამწვავა სოც. დაძაბულობა. ჰ. კვლავ აგრძელებდა მილიტარიზაციის კურსს და საბოლოოდ აშშ-ის სამხ. ბაზად გადაიქცა. ქვეყნის დემოკრ. ძალები კვლავ იბრძვიან მთავრობის პოლიტიკის წინააღმდეგ. ქვეყანაში 1980-იდან მოქმედებს ეროვნ. პატრიოტული ფრონტი — ოპოზიციური პოლიტ. და სამ. ორგანიზაციების კოალიცია. განსაკუთრებით დაძაბულია მდგომარეობა ჰონდურას—ნიკარაგუის საზღვარზე. ჰ-ის ტერიტორიიდან ხორციელდება შეიარაღებული ყაჩაღური თავდასხმები ნიკარაგუაზე. 1985-ში ქვეყნის პრეზიდენტად აირჩიეს ხოსე სიმონ ასკონა ოიო (ჰ-ის ლიბერალური პარტიის წარმომადგენელი).

ეკონომიკა. ჰ. ლათ. ამერ. ერთ-ერთი ყველაზე ჩამორჩენილი აგრ. ქვეყანაა. მეურნ. მთავარ დარგებს აკონტროლებს აშშ-ის კაპიტალი. მთლიანი შიდა პროდუქტის 30,9%-ს იძლევა (1984) სოფ. მეურნ. (ტყეკაფისა და ხე-ტყის დამზადების ჩათვლით), 21,3%-ს — მრეწვ. და მშენებლობა (აქედან 15%-ს — სამთომოპოვებითი მრეწვ.), 6,8%-ს — ტრანსპ. და კავშირგაბმ., დანარჩენს — სხვა დარგები.

მიწის დიდი ფართობი და საექსპორტო კულტურების (ბანანი, ყავა) წარმოება თავმოყრილია უცხ. კომპანიებისა და ადგილ. ლატიფუნდისტების ხელში. კარიბის ზღვის სანაპიროზე არის ბანანის (1250 ათ. ტ, 1984) პლანტაციები. მოჰყავთ (ათ ტ. 1984): ყავა — 73, სიმინდი — 562, სორგო — 56, ბრინჯი — 53, ლობიო — 32, შაქრის ლერწამი — 3000. 1984 ჰ-ში იყო (ათ სული). მსხვ. რქ. საქონელი — 2434, ღორი — 400. ამზადებენ ხე-ტყეს.

იღებენ ვერცხლის, ოქროს, თუთიის, ტყვიის მადანს. 1984 ელექტროსადგურების დადგმული სიმძლავრე შეადგენდა 240 ათ. კვტ, ელექტროენერგიის გამომუშავებამ — 1044 მლნ კვტ. სთ. არის კვების (მ. შ. თამბაქოს), საფეიქრო და სამკერვალო მრეწვ. საწარმოები, ნავთობგადამამუშ. და მეტალურგ. ქ-ნები, ცელულოზა-ქაღალდის კომბინატი.

რკინიგზის სიგრძე დაახლ. 1 ათ. კმ, საავტ. გზებისა — 15 ათ. კმ, აქედან 1,8 ათ. კმ მოასფალტებულია (1984). 1982 ავტოპარკში იყო 100 ათ-ზე მეტი ავტომობილი. მთავარი ნავსადგურებია: პუერტო-კორ-

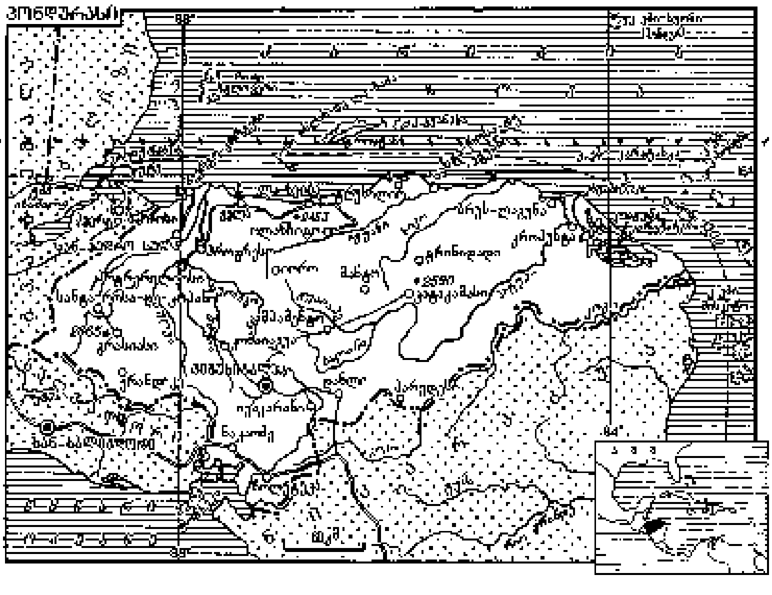

ტექსი, ლა-სეიბა, ტელა, ამაპალა. საერთაშ. აეროპორტებია ტეგუსიგალპასა და სან-პედრო-სულაში.

1984 ექსპორტმა შეადგინა 766 მლნ. დოლ., იმპორტმა — 844 მლნ. გააქვთ ბანანი, ყავა, ფერადი ლითონები, ხე-ტყე, ხორცი. შემოაქვთ სამრეწვ. მოწყობილობა, ფართო მოხმარების საქონელი, სურსათი. მთავარი სავაჭრო პარტნიორები არიან აშშ (ტვირთბრუნვის დაახლ. 50%), ცენტრ. ამერ. საერთო ბაზრის ქვეყნები, ევრ. ეკონ. გაერთიანებაში შემავალი ქვეყნები, იაპონია, ტრინიდადი და ტობაგო.

განათლება. 1984 ჰ-ში იყო სკოლამდელი დაწესებულებები (ძირითადად კერძო) 3—6 წლის ასაკის ბავშვებისათვის (4 ათ-ზე მეტი აღსაზრდელი); სავალდებულო დაწყ. სწავლება ფაქტობრივად არ ხორციელდებოდა. სკოლა არის სახელმწ. და კერძო (ძირითადად კათოლ.). ქალაქად სახელმწ. დაწყ. სკოლა 6-წლიანია, სოფლად — 3-წლიანი; საშ. 5-წლიანი სკოლა (ლიცეუმი) ორსაფეხურიანია (3+2); პირველი ციკლი ზოგადსაგანმანათლებლოა, მეორე იყოფა ჰუმანიტარულ და საბუნებისმეტყველო განხრებად (1984 სახელმწ. დაწყ. სკოლაში სწავლობდა 400 ათ-მდე, საშ. სკოლაში — 35 ათ-მდე მოსწავლე). პროფტექმომზადება ხორციელდება 3- და 5-წლიან სას.-სამ., ტექ. და საკომერციო სკოლებში (1984 სწავლობდა დაახლ. 2,5 ათ. მოსწ.). დაწყ. სკოლის მასწავლებლებს ამზადებენ ნორმალური სკოლები და პედ. კოლეჯები (1984 სწავლობდა 3,6 ათ-ზე მეტი მოსწ.). ტეგუსიგალპაში არის ეროვნ. უნ-ტი (6 ათ-ზე მეტი სტუდენტი), ეროვნ. ბ-კა (დაარსდა 1880; 60 ათ-ზე მეტი ტომი) და ეროვნ. მუზეუმი.

ჰ-ში გამოდის რამდენიმე პერიოდული გამოცემა. ეროვნ. საინფორმაციო სააგენტო არა აქვს. რადიომაუწყებლობასა და ტელეხედვას ხელმძღვანელობს კავშირგაბმ. გენ. სამმართველო. ჰ-ის სატელევიზიო კომპანია კერძოა.

ლიტერატურა. ჰ-ის ხალხის ლიტ-რა ვითარდება ესპ. ენაზე. ქვეყნის ძირეული მოსახლე — ინდიელების შემოქმედება არ შემორჩენილა; კოლონ. პერიოდშიც თითქმის არაფერი შექმნილა. ჰ-ის ლიტ-რის სათავეები ჩანს ქვეყნის დამოუკიდებლობის გამოცხადების (1821) შემდეგ და კარგა ხანს პროზ. და მიმბაძველურ ხასიათს ატარებდა. პირველი სტამბა დააარსა მღვდელმა ხ. ტ. რეიესმა (1797—1855), რ-იც წერდა რელიგ. და პატრ. შინაარსისა და კლასიცისტური ფორმის ლექსებს. XIX ს. პოეტები უმთავრესად ესპ. პოეზიის ნიმუშებს ბაძავდნენ. პირველი რომანი „ანჯელინა" (1898) ეკუთვნის კ. გუტიერესს (1861—99). XX ს. დასაწყისში გავრცელდა მოდერნიზმი, რ-იც ეროვნ. თვითმყოფადობის გამოვლინებასაც ითავსებდა და სიმბოლიზმის გავლენასაც. თანამედროვე ლიტ-რაში გამოხ. ნდა ხალხის ცხოვრების ძირეული პრობლემები. პროზ. ლიტ-რის თვალსაჩინო წარმომადგენლები არიან რ. ამაია ამადორი (1916—1966), რ-ის რომანი „მწვანე საპყრობილე" (1950) გასცდა ეროვნ. საზღვრებს, ა. მეხია ნიეტო (დ. 1900), ჯ. პარედესი (დ. 1912) და სხვ.

ხელოვნება. ახ. წ. I ათასწლ. ჰ-ის ტერიტორიაზე ვითარდება მაიას კულტურა. ინდიელთა ხელოვნ. ტრადიციული ნიმუშები შემორჩა პიპილისა და ლენკას ტომების შელეწილ ნიღბებსა და განსაკუთრებით ხუმის ტომის პოლიქრომულ ჭურჭელს. XVI ს-იდან ქ-ები რეგულარული გეგმით შენდება (კომაიაგუა, ტეგუსიგალპა). XVII—XVIII სს-ში აშენებენ ეკლესია-ბაზილიკებს. XIX—XX სს. არქიტექტურაში გავრცელებულია როგორც კოლონ. პერიოდის, ისე ევრ. და აშშ-ის ეკლექტიკური და ნეოკლასიკური არქიტ. ნიმუშები XX ს. შუა ხანებში. მიუხედავად დიდი მიღწევებისა, ქ-ების ცალკეული ნაგებობები და ანსამბლები არ გამოირჩევა.

XIX ს. დ. ნახ. — XX ს. დასაწყისში გამოირჩევიან ფერმწერის ინდიელ. ოსტატები (პ. ს. ლიერა, კ. სუმაია ვილიერა). გამოირჩევა ფერმწერ-რეალისტის ა. კანალესის ნამუშევრები.

ლიტ.: Крестьянинов В., Гондурас — плацдарм агрессии, «Международная жизнь», 1984, № 3, с. 92—98; Кузьмищев А. В., Гондурас в упряжке Вашингтона, «Латинская Америка», 1984, № 2, с. 48—54; Томас А. Б., История Латинской Америки, пер. с англ., М., 1960.

ჰონდურასი ბრიტანეთისა (British Honduras), სახელმწიფო ბელიზის სახელწ. 1973 წ. 1 ივნისამდე.

ჰონდურასის კომუნისტური პარტია (ჰკპ; Partido Comunista de Honduras). შეიქმნა 1927 ქვეყანაში არსებული მარქსისტული ჯგუფების საფუძველზე. იარსება მხოლოდ 1932-მდე. ხელახლა შეიქმნა ჰონდურასის მარქსისტების I ეროვნ. კონფერენციაზე 1954 აპრილში. კონფერენციაზე მიიღეს პარტიის წესდება, აირჩიეს ცკ და გამოაცხადეს დადგენილება გაზეთის გამოცემის შესახებ. დაარსებიდანვე შექმნისა ჰკპ იატაკქვეშეთში მოქმედებს. ჰკპ-ის I ყრილობაზე (1958) აირჩიეს ახ. მმართველი ორგანოები, დაამტკიცეს წესდება და წამოაყენეს „თავისუფალი, სუვერენული და დამოუკიდებელი ჰონდურასისათვის" ბრძოლის ლოზუნგი. ჰკპ-ის II ყრილობამ (1972, აპრ.) მიიღო პოლიტ. თეზისები, მიიღო პარტიის ახ. პროგრამა და წესდება და აირჩია პარტიის მმართველი ორგანოების ახ. შემადგენლობა. ჰკპ-ის III ყრილობა ჩატარდა 1977 იან. არალეგალურად. ჰკპ-ის IV ყრილობა ჩატარდა არალეგალურად 1986-ის იანვ. ჰკპ დელეგაციები მონაწილეობდნენ კომუნისტური და მუშათა პარტიების საერთაშ. თათბირების მუშაობაში (1957, 1960, 1969, მოსკოვი).

ჰკპ აგებულია დემოკრ. ცენტრალიზმის პრინციპზე. პარტიის უმაღლესი ორგანოა ყრილობა, ყრილობებს შორის — ცკ. ჰკპ-ის ცკ გენ. მდივანია რიგობერტო პადილია რუში. ბეჭდვითი ორგანოები — ბიულეტენი „ტრაბახო" („Trabajo") და ყოველთვიური გაზ. „ვოს პოპულარ" („Voz Popular").

ჰონდურასის ყურე (ინგლ. Gulf of Honduras, ესპ. Golfo de Honduras), კარიბის ზღვაში, ცენტრ. ამერიკის ნაპირთან. სიღრმე 22—54 მ, შესასვლელთან — 2000 მ-ზე მეტი. წყლის საშ. წლ. ტემპ-რა 27°C, მარილიანობა დაახლ. 36‰. მოქცევა შერეული, სიმაღლე 0,7 მ. ყ. ნაპირზე არის ნავსადგურები პუერტო-კორტესი (ჰონდურასი), პუერტო-ბარიოსი და ლივინგსტონი (გვატემალა).

ჰონეკერი (Honecker) ერიხ (დ. 25. VIII. 1912, ნოინკირხენი, საარის ოლქი), გერმანიისა და საერთაშორისო მუშათა და კომუნისტური მოძრაობის მოღვაწე, გდრ-ის პარტიული და სახელმწ. მოღვაწე. 1929-იდან გერმ. კომპარტიის (გკპ) წევრი. 1930—31 სწავლობდა კომინტერნის ახალგაზრდობის სკოლაში მოსკოვში. ფაშისტური რეჟიმის წლებში არალეგალურ მოღვაწეობას ეწეოდა, 1935 დააპატიმრეს, 1937 მიუსაჯეს 10 წლის პატიმრობა. 1945 საბჭოთა არმიამ გაათავისუფლა პატიმრობიდან. 1946-იდან გკპ ცკ-ის წევრი. აქტიურად მონაწილეობდა გერმ. ერთიანი სოციალ. პარტიის (გსეპ) დაარსებაში, 1946 აპრ-იდან მისი გამგეობის, ხოლო შემდეგ ცკ-ის წევრი. 1958 გსეპ ცკ-ის პოლიტბიუროს წევრი. 1955—56 სწავლობდა სკკპ ცკ-თან არსებულ უმაღლეს პარტ. სკოლაში მოსკოვში. 1958 გსეპ ცკ-ის მდივანი, 1971—76 პირველი მდივანი, 1976-იდან გენ. მდივანი. 1949-იდან გდრ-ის სახ. პალატის დეპუტატი, 1971-იდან თავდაცვის ეროვნ. საბჭოს თავ-რე. 1976-იდან გდრ-ის სახელმწ. საბჭოს თავ-რე. დაჯილდოებულია 2 კარლ მარქსის ორდენით, შრომის გმირი (1972); ლენინის ორდენით (1972) და ოქტ. რევ. (1977) ორდენით.

ჰონიარა (Honiara), სოლომონის კუნძულების დედაქალაქი. გაშენებულია კ. გუადალკანალზე. 23,5 ათ. მცხ. (1984). ნავსადგური. ჰ-ის მიდამოებში არის ქოქოსის პალმის პლანტაციები. გააქვთ კოპრა.

ჰონიგმანი (Honigmann) ერნსტ (1892—1954), ბელგიელი მეცნიერი, ბიზანტინისტი. ძირითადად წერდა ფრანგ. ენაზე. იკვლევდა ბიზანტ. ჰაგიოგრაფიას, აღმოსავლეთის ქრისტ. რელიგიისა და ბიზანტ.-ქართ. კულტ. ურთიერთობის საკითხებს. ნარკვევში „პეტრე იბერიელი და ფსევდო-დიონისე არეოპაგელის თხზულებანი" (1952) ჰ-მა შ. ნუცუბიძისაგან დამოუკიდებლად გამოთქვა მოსაზრება ფსევდო-დიონისე არეოპაგელისა და პეტრე იბერის იდენტურობის შესახებ (იხ. არეოპაგიტიკა). ნუცუბიძე-ჰონიგმანის ჰიპოთეზამ დიდი გამოხმაურება ჰპოვა ქართ. და უცხ. მეცნიერებაში.

ე. ჰონიგმანი.

თხზ.: Pierre l'Ibérien et les écrits du Pseudo-Denys l'Aréopagite, Brux., 1952; Петр Ивер и сочинения Псевдо-Дионисия Ареопагита, «თსუ შრომები», 1966, ტ. 59.

ლიტ.: კ ე კ ე ლ ი ძ ე კ., ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, [ტ.] 9, თბ., 1963; ჯ ო ლ ა შ ვ ი ლ ი ი., არეოპაგიტიკის პრობლემები, თბ., 1972; მ ა ს ი ე ი, ფსევდო-დიონისეს და პეტრე იბერიელის იდენტურობის პრობლემა ქართულ და უცხოურ მეცნიერებაში, თბ., 1979; ნ უ ც უ ბ ი ძ ე შ., შრომები, ტ. 6, თბ., 1975; ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი ს., ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორია, ტ. 3, თბ., 1973; Д а н е л и я С. И., К вопросу о личности Псевдо-Дионисия Ареопагита, «Византийский временник», 1956, т. 8; Н у ц у б и д з е Ш., Петр Ивер и античное философское наследие, Тб., 1963.

ი. ლოლაშვილი.

ჰონინგება (ინგლ. honing<hone — ხონინგება, სალესი ქვით — ალესვა), მ ი ხ ვ ნ ე ვ ა - მ ი ლ ე ს ვ ა, ნაწარმის გამოყვანა სპეც. იარაღით — ჰ ო ნ ი თ, რ-იც აღჭურვილია წვრილმარცვლოვანი აბრაზიული ძელაკებით. ჰონი ბრუნავს და ერთდროულად ასრულებს უკუქცევით-წინსვლით მოძრაობას. ჰ-ს ძირითადად ცილინდრული გამჭოლი ნახვრეტების, ყრუ და საფეხუროვანი ნახვრეტების სუფთად დასამუშავებლად იყენებენ.

ჰონკონგი (Hongkong), ტერიტორია სიანგანის ინგლ. სახელწოდება.

ჰონკონგის მეზღვაურთა გაფიცვა 1922, იხ. სიანგანის მეზღვაურთა გაფიცვა 1922.

ჰონოლულუ (Honolulu), ქალაქი და ნავსადგური, აშშ-ის ჰავაის შტატის ადმ. ცენტრი. წყნარ ოკეანეზე გამავალი საზღვ. და საჰაერო გზების მნიშვნელოვანი კვანძი. გაშენებულია კ. ოაჰუს სამხრ. ნაპირზე. 383 ათ. მცხ. (1984). შაქრის, ხილისა და ბოსტნეულის კონსერვთა ქ-ნები, გემსაშენები. ჰ-ს მეშვეობით ხორციელდება ჰავაის კ-ების თითქმის მთელი სავაჭრო გაცვლა. კურორტი და ტურისტული ცენტრი. ჰ-ს დას-ით, პერლ-ჰარბორის უბეში, არის აშშ-ის უდიდესი სამხ.-საზღვ. ბაზა წყნარ ოკეანეში, რ-იც ჰ-თან ერთად წარმოადგენს სიმაგრეებისა და აეროდრომების ერთიან კომპლექსს.

ჰონორარი ს ა ა ვ ტ ო რ ო (ლათ. honorarium — გასამრჯელო მომსახურებისათვის), გასამრჯელო, რ-საც უხდიან ლიტ-რის, მეცნიერებისა და ხელოვნების ნაწარმოების ავტორს ან მის მემკვიდრეს ამ ნაწარმოების გამოყენებისათვის. ჰ-ის განაკვეთებს ნაწარმოებითა გამოყენებისათვის აწესებს მთავრობა. კანონმდებლობა, ზოგ შემთხვევაში — საავტ. კანონმდებლობა თუ საავტორო გასამრჯე-

ლის დამტკიცებული განაკვეთები არ არსებობს, ავტორის საზღაური ნაწარმოების გამოყენებისათვის განისაზღვრება მხარეთა შეთანხმებით (საქ. სსრ სამოქალაქო სამართ. კოდ., მ. 493). ლიტ. ნაწარმოების გამოცემისათვის ჰ. დიფერენცირებულია ან განაკვეთების კონკრეტულ (მაგ., მხატვრული პროზისათვის საავტორო თაბახში დადგენილია ჰ-ის განაკვეთი 150, 175, 200, 225, 300, 400 მან. ოდენობით), ან მინ. და მაქს. (მაგ., მასობრივ-პოლიტ. ლიტ-რისათვის 100—250 მან.) ოდენობაზე მითითების გზით. განაკვეთების ფარგლებში ჰ. კონკრეტულად განისაზღვრება საავტორო ხელშეკრულებით. მისი მოცულობა დამოკიდებულია ნაწარმოების სახეზე, წინა გამოცემების რაოდენობაზე, ტირაჟზე. საერთო წესის მიხედვით, ავტორი ჰ-ს იღებს დადგენილი ოდენობით როგორც პირველი, ისე ყოველი შემდგომი გამოცემებისათვის. მემკვიდრე ჰ-ს იღებს ავტორის გარდაცვალების მომდევნო წლის პირველი იანვრიდან 25 წლის განმავლობაში.

ჭ. ანთელავა.

ჰოპერი

ჰონორიუსი (Honorius), რომის პაპების სახელი. **ჰ. I** (გ. 638), რომის პაპი 625-იდან. წარჩინებულთა გვარის წარმომადგენელი, გააფართოვა და გააძლიერა ქრისტ. მისიონი ინგლისში. კათოლიკეებსა და მონოთელიტებს შორის ქრისტეს ორბუნებოვნების საკითხზე კამათში მომრიგებლის როლში გამოდიოდა და ამიტომ უსამართლოდ დასწამეს ცილი მონოთელიტობაში. **ჰ. II** (1009, ვერონის მახლობლად — 1072), ანტიპაპი (1061—1072). გერმ. წარმოშობისა იყო, გვარად კადალუსი. პაპად აირჩიეს იმპ. აგნესას მეწევეობით ბაზელის ასამბლეაზე. 1062 აიღო რომი. 1064 გერმ. მთავრებმა მიატოვეს და გარდაიცვალა ყველასაგან მიტოვებული. ჰ. II ლომბარდიის პარტიის წარმომადგენელი იყო, რ-იც ოპოზიციაში იდგა რომაულ არისტოკრატიას. **ჰ. II** (? ფანიანო, იმოლა — 1130, რომი), პაპი 1124-იდან. ოსტიის კარდინალ-ეპისკოპოსი 1117. პაპ კალიქსტუს II-ის წარმომადგენელი იყო ვორმსის კონკორდატზე (1122). ხელი შეუწყო ლოთარ III-ის იმპერატორად კურთხევას. პაპის სამფლობელოების გაფართოებისათვის ბრძოლაში დამარცხდა როჯერ სიცილიელისაგან (1128). **ჰ. III** (ჩენჩიო საველი) (? რომი — 1227), პაპი 1216-იდან, 1201-იდან კარდინალი. 1220 იმპერატორად აკურთხა ფრიდრიხ II. ალბიგოელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში მხარს უჭერდა სიმონ დე მონფორს. **ჰ. IV** (ჯაკომო საველი) (1210, რომი — 1287), პაპი 1285-იდან. ჰ. III-ის ძმის შვილიშვილი. მფარველობდა ნეაპოლის სამეფოს, ანჟუს სამეფო სახლს, ესპანეთიდან განდევნა კი არაგონელი. სიცილიის სამეფოს მეფე-მფარველობდა მათხოვრულ ორდენებს.

ჰორაციუსი ძვ. რომაული მონეტის გამოსახულება

ჰონსიუ, ჰონდო, კუნძული იაპონიაში. გარს აკრავს წყნარი ოკ., იაპ. შიდა ზღვა და სრუტეები: ცუგარუ, კიი და კამონი. სიგრძე 1400 კმ-ზე მეტი. ფართ. (მიმდებარე კუნძულებიანად) დაახლ. 230 ათ. $კმ^2$ (უდიდესია იაპ. კ-ებიდან). სანაპირო ხაზის სიგრძე 8000 კმ-ზე მეტია. წყნარი ოკ. სანაპიროზე ბევრი ყურე და უბეა; იაპ. ზღვის სანაპირო კი ნაკლებად არის შეჭრილ-შემოჭრილი. რელიეფი უმთავრესად დაბალ- და საშუალომთიანია. ქედებიდან აღსანიშნავია ოუ, ჰიდა, კისო და აკაიში სიმაღლე 2500—3000 მ და მეტი; რელიეფი ალპურია. ჰ-ს ცენტრში აღმართულია ვულკ. ფუძიამა (3776 მ). სამხრ.-დას-ით მთათაშუა დადაბლებაში არის ჰ-ს უდიდესი ტბა ბივა და შეჭრილია ისეს ყურე. სანაპიროს გასწვრივ პატარ-პატარა ვაკეებია. ჰ-ზე არის 19 მოქმედი და მრავალი ჩამქრალი ვულკანი. არის გოგირდის, რკინის, სპილენძის, ტყვია-თუთიის, ნავთობის, ცხელი აირის საბადოები. სეისმურია. ჰავა ოკეანური, მუსონურია; ჩრდ-ით — ზომიერი, სამხრ-ით — სუბტროპიკული. იანვ. საშ. ტემპ-რა —2-იდან 5°C-მდეა, ივლ. 20—25°C, ნალექები 1000—4000 მმ წელიწადში. ხშირია ტაიფუნი. მდ-ები მოკლეა და ჩქარობიანი; იყენებენ ბრინჯის ნათესების სარწყავად. ჰ. ჩრდ-ით შემოსილია ფართოფოთლოვანი და ტაიგის ტყეებით, სამხრ-ით — სუბტროპ. მარადმწვანე და წიწვოვანი ტყეებით. მთავარი ქ-ებია: ტოკიო, ოსაკა, ნაგოია, კიოტო, იოკოჰამა, კობე.

ჰოპერი (ინგლ. hopper) — ბუნკერისებრი ძარის მქონე სატვირთო ვაგონი. იყენებენ ნახშირის მადნისა და სხვა ფხვიერი ტვირთის გადასაზიდად. ვაგონში ჩატვირთვა ხდება ზემოდან, გადმოტვირთვა კი — ქვემოთ განლაგებული ლიუკებიდან.

ჰოპი (Hopp) ჰანს (9. II 1890, ლიუბეკი, — 21. II. 1971, ბერლინი), გერმანელი არქიტექტორი (გდრ). სწავლობდა უმაღლეს ტექ. სკოლაში კარლსრუესა და მიუნხენში (თ. ფიშერთან). 1952-იდან გდრ-ის არქიტ. კავშირის პრეზიდენტი (1967-იდან საპატიო პრეზიდენტი). ჰ-ის 1950-იანი წწ. ნამუშევრებში კონსტრუქტივიზმის ტრადიციები შეხამებულია კლასიკურ არქიტ. ფორმებთან: ტუბერკულოზიანთა სანატორიუმი ბად-ბერკში (თიურინგია, 1951—53), კარლ-მარქს-ალეის განაშენიანება ბერლინში (თანაავტორებთან ერთად). გდრ-ის ეროვნ. პრემია (1952).

ჰოპკინსი (Hopkins) ფრედერიკ გოულენდ (20. VI. 1861, ისტბორნი, — 16. V 1947, კემბრიჯი), ინგლისელი ბიოქიმიკოსი, ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1905-იდან; 1930—35 პრეზიდენტი). დაამთავრა ლონდონის უნ-ტი (ფილოს. დოქტორი, 1894), სადაც მუშაობდა 1898-მდე. 1914-იდან კემბრიჯის უნ-ტის ბიოქიმ. პროფესორი. მისი ძირითადი შრომები ეხება ორგანიზმში აზოტური ცვლის შესწავლას, აღმოაჩინა ტრიპტოფანი (1901), გლუტათიონი (1921). 1906 ჩამოაყალიბა დებულება კვების შეუცვლელი ფაქტორების შესახებ (შეუცვლელი ამინომჟავეები). პირველმა დაადგინა კუნთში რძემჟავას დაგროვება. ფერმენტოლოგიის ერთ-ერთი ფუძემდებელი. აღმოაჩინა რძის შემადგენლობაში ზრდის მასტიმულირებელი A და D ფაქტორები. სსრკ მეცნ. აკად. უცხ. საპატიო წევრი (1934). ნობელის პრემია (1929, ქ. ეიკმანთან ერთად).

ჰოპლიტი (hoplitai), მძიმედ შეიარაღებული ქვეითი მებრძოლი ძვ. საბერძნეთში. აღჭურვილი იყო შუბით, მახვილით, გრძელი ფარით, მუზარადით, ჯავშნითა და საწვივეებით. ჰ-ები იბრძოდნენ მჭიდრო ხაზოვანი წყობით — ფალანგით. ჰ-ების ლაშქარი თავისუფალი საშ. მესაკუთრეებისაგან კომპლექტდებოდა. IV ს. ჰ-ებმა დაკარგეს თავიანთი მნიშვნელობა, ისინი თანდათანობით დაქირავებულმა ჯარისკაცებმა შეცვალეს.

„ჰოპუნა", ქართული ხალხური შრომის სიმღერა, იგივეა, რაც „პერხული".

ჰორა (Hora) იოსეფ (8. VII. 1891, დობრჟენი, რაუდნიცეს ახლოს, — 21. VI. 1945, პრაღა), ჩეხი პოეტი. ჩეხოსლ. სახ. მწერალი (1946, სიკვდილის შემდეგ). მისი პირველი კრებ. იყო „ლექსები" (1915). პოეტის სოციალ. მრწამსი მომწიფდა I მსოფლიო ომის შემდგომ წლებში, იგი გახდა ჩეხოსლ. კპ-ის წევრი (1921). ამ პერიოდის ლექსებისათვის დამახასიათებელია სოც. პროტესტი („აფეთქებული ხე", 1920; „სამყაროს გული და ქალაქი", 1922). ჰ. უწევდა პროლეტ. ხელოვნ. პროპაგანდას. 20-იანი წლების ბოლოს იდეურ კრიზისს განიცდიდა. 30-იან წლებში შექმნა მისტიკური განწყობილების ლექსები. 1938 — 45 პერიოდში წერდა პატრ. ლექსებს (კრებ. „სამშობლო", 1938 და სხვ.). ავტორია რომანებისა „სოციალისტური იმედი", „თიხის ბაბილონი" (ორივე 1922), „მშიერი წელი" (1926), „სუნთქვა მიწაზე" (1938) და სხვ.

ჰორაციუსი კვინტუს ფლაკუს (Horatius Quintus Flaccus), (ძვ. წ. 8. XII. 65, აპულიის ვენუზია, — ძვ. წ. 27. II. 8, რომი), რომაელი პოეტი. ვერგილიუსთან და ოვიდიუსთან ერთად შექმნა ავგუსტუსის ხანის (პრინციპატის ეპოქის, ანუ ძ. წ. ოქროს საუკუნის) რომაული პოეზიის კორიფეთა კოლეგიუმი, რ-მაც დიდი როლი ითამაშა ევრ. ლიტ-რის ისტორიაში. ჰ-ის მამა გაათავისუფლებული მონა იყო, საკმაო შეძლების პატრონმა შვილს კარგი განათლება მისცა. ჰ. ჯერ რომში და შემდეგ ათენში ღრმად დაეუფლა ბერძნ. ენასა და მწერლობას, ფილოსოფიას, განსაკუთრებით ეპიკურეიზმს. ამან განსაზღვრა მის შემოქმედებაში მკვეთრი ელინოფილური მიმართულება. იულიუს კეისრის მოკვლის შემდეგ ჰ. რესპუბლიკის მიმხრე და ბრუტუსის ლაშქარში სამხ. ტრიბუნად მსახურობდა. ფილიპებთან ბრძოლაში ბრუტუსისა და კასიუსის დამარცხების შემდეგ, ძვ. წ. 42, ჰ. ამნისტიის ძალით რომს დაუბრუნდა. ვინაიდან მის ქონებას კონფისკაცია უყვეს, ჰ. იძულებული გახდა სახელმწ. სამსახურში ჩამდგარიყო და გადამწერლად ემუშავა. ამ დროს დაიწყო ბერძენი პოეტის არქილოქეს მოტივებზე ეპოდებისა და ჰექსამეტრებით გამართული სატირების (ლათ. საუბრების ანუ დიატრიბების) წერა. ძვ. წ. 38 ვერგილიუსისა და ვარიუსის წარდგენით ჰ. რომის კულტ. საქმეთა თავკაცმა მეცენატმა თავის წრეში მიიღო და მერე პრინცეფსის — ოქტავიანე ავგუსტუსის კარის მგოსნად აქცია. მან საჩუქრად მიიღო მამული და მატერიალურად უზრუნველყოფილმა მთლიანად პოეზიისათვის გადადო თავი. ჰ-ის ლიტ. მემკვიდრეობა შეიცავს 17 ეპოდს, 18 სატირას (ორ წიგნად), „ოდებს" (4 წიგნ., 103 ლირიკ. ლექსი), 76-კარედიან „საიუბილეო ჰიმნს" და „ეპისტოლეებს" (პოეტურად დამუშავებული 23 წერილი ორ წიგნშია განაწილებული). შემოქმედების ადრეულ პერიოდში ჰ. დაინტერესებული იყო მორალურ-ფილოს. ლიტ. და ცხოვრების საჭირბოროტო საკითხებით, რ-თაც ყველაზე ადრეული ეპოდებსა და სატირებშია. მისი შემოქმედების დიდი ნაწილი ლირ. პოეზიაა; ჰ-მა ზურგი აქცია იმ დროს გავრცელებულ ალექსანდრიულ მიმართულებას და საბოლოოდ დაისახა ბერძ. მელიკური ლირიკა; მან გადმონერგა ალკეოსის, საფოსა და ანაკრეონტის ჰანგები; თავის ოდებში უაღრესად დახვეწა ლათ. პოეტური ენა. სტილი, მეტრიკა და რომაული ლირიკა განვითარების უმაღლეს საფეხურზე აიყვანა. ძვ. წ. 17 ოქტავიანე ავგუსტუსის დავალებით შეთხზა პანეგირიკული „საიუბილეო ჰიმნი" (Carmen seculare). ჰ-ის დიდი დამსახურებაა ეპისტოლური ჟანრის დახვეწა-ჩამოყალიბება. ბოლო პერიოდში შეთხზა ეპისტოლეთა 2 წიგნი (I შეიცავს 20, II — 3 წერილს). „ეპისტოლენი" ანუ „გზავნილები" გამართულია დაქტილური ჰექსამეტრით, თემატურად უახლოვდება „სატირებს", რასაც თავად ავტორი აღნიშნავს და ორივეს „საუბრებს" (sermones) უწოდებს. მსოფლიო ლიტ-რაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს „ეპისტოლეთა" II წიგნის მესამე წერილს — „წერილი პიზონებისადმი" ანუ „წიგნი პოეტური ხელოვნებისათვის" ანდა „პოეტური ხელოვნება". ეს ეპისტოლე 476 ჰექსამეტრულ კარედს შეიცავს და არის კლასიკური ესთეტიკის საუკეთესო ნიმუში. არისტოტელეს თეორ. ხასიათის პოეტიკისაგან განსხვავებით ჰ-ის „პოეტურ ხელოვნებას"

ლური მეტად პრაქტ. დანიშნულება აქვს და ნორმატიული ტრაქტატის წარმოადგენს. აქ განხილვადებულია ავტორისეული პოეტური პრაქტიკა და საფუძვლად აღებულია ესთეტ. პრინციპების ილუსტრირება წინამორბედ დიდ პოეტთა შემოქმედების მაგალითებით.

ჰ. ადრევე გახდა სასკოლო ავტორი. III ს-ში პორფირიონმა მის თხზულებებს ერთვის კომენტარები შეუდგინა. ფრ. მწერლობაში დიდ ავტორიტეტად ითვლება პოეზიისა და დრამის ხელოვნებაში კლასიციზმის ცნობილი კოდექსი — ბუალოს „პოეტური ხელოვნება" ჰ-ის გავლენითაა დაწერილი.

თხზ.: პოეტური ხელოვნებისათვის (თარგმ. და შესავ. წერილი ა. ურუშაძისა), თბ., 1961.

ლიტ.: ყაუხჩიშვილი ს., ანტიკური ლიტერატურის ისტორია, გამოც. მე-3, თბ., 1971. ა. ურუშაძე

ჰორელიეფი, მაღალი რელიეფი (ფრანგ. haut-relief < haut — მაღალი და relief — რელიეფი, ამობურცული ქანდაკება), ქანდაკების სახე, მაღალი რელიეფი, რ-იც ამობურცულია ბრტყელ ზედაპირზე თავისი მოცულობის ნახევარზე მეტად. ზოგჯერ ის ოდნავ ეხება, იშვიათად კი მთლიანად სცილდება ფონს. მონუმ.-დეკორ. ჰ-ს ხშირად იყენებენ არქიტექტურაში.

ჰორვატი (Horváth) მიხაი (20. X. 1809, სენტეში, — 19. VIII. 1878, კარლსბადი, ახლანდ. კარლოვი-ვარი, ჩეხოსლოვაკია), უნგრელი ისტორიკოსი, საზოგადო მოღვაწე. მიიღო სას. განათლება. ეპისკოპოსი (1848). მონაწილეობდა უნგრ. რევოლუციაში 1848—49. 1849 იანვრიდან დებრეცენის სახელმწ. კრების დეპუტატი. 1849 მაისიდან კულტ. და განათლების მინისტრი. რევ. დამარცხების შემდეგ ემიგრაციაში იყო. 1851 ავსტრ. მთავრობამ დაუსწრებლად მიუსაჯა სიკვდილი. 1866 ამნისტია მიიღო. 1867 იქნა დაბრუნდა უნგრ.-ში. მისი ისტ. თხზულებები მოიცავს უნგრ. რევოლუციამდელ და რევ. დროინდელ პოლიტ. ისტორიას.

ჰორი, ძველ ეგვიპტურ მითოლოგიაში მზის ღვთაება, უძველესი ღვთაება, რ-იც წინაისტორიულ ხანას განეკუთვნება. ჩრდ. და სამხრ. სამეფოების ფარაონები მიიჩნევდნენ როგორც „ჰორის თაყვანისმცემელნი" (ძვ. წ. IV ათასწლ.). ფარაონი ითვლებოდა ჰ-ის წარმომადგენლად მიწაზე და ამიტომ ფარაონის სახელს ყოველთვის წინ უძღოდა ჰ-ის სახელი. თავდაპირველად ჰ. წარმოდგენილი ჰყავდათ ფრთოსან ფრინველად, რ-ის თვალებიც მზე და მთვარე იყო. შემდეგ ჰ-ს გამოსახავდნენ შევარდენის (ან შევარდენისთავიანი ადამიანის) სახით, ფრთოსანი მზის დისკოს სახით. ჰ. იყო ოსირისისა და ისიდას ძე, რ-მაც შური იძია მამის მკვლელზე, ბოროტ ღვთაება სეთზე.

ჰორიზონტალური კონცენტრაცია, ერთი ფირმის, კომპანიის ფარგლებში თავმოყრილი როგორც ერთგვაროვანი, ასევე ერთიმეორესთან ტექნოლოგიურად დაუკავშირებელი პროდუქციის წარმოების პროცესი. ჰ. კ. საფუძვლად უდევს ისეთ მონოპ. გაერთიანებებს, როგორიცაა კარტელი, სინდიკატი, ნაწილობრივ ტრესტი. თანამედროვე პირობებში ჰ. კ. გადახლართულია ვერტ. კონცენტრაციის პროცესებთან, წარმოების კომბინირებასა და დივერსიფიკაციასთან (იხ. აგრეთვე კომბინირება).

ჰორიზონტალურ-საჭედი მანქანა, მრუდმხარა წნეხი, რ-საც იყენებენ წნელებისა და მილებისაგან ნაკეთობათა ცხლად შტამპვისათვის. ოპერაცია მიმდინარეობს გასარომატრიცებიან მრავალღარიან შტამპებში. ჰ.-ს. მ-ზე სრულდება გამოჭედვის, გაჭრილვის, გადაჭრის, ღუნვის, გამოწნევის ოპერაციები. მუშაობის პროცესში მოძრავი მატრიცის საშუალებით დამაგრდება ნამზადი, რ-ის ნაწილი მთავარი ცოცია [illegible] პლასტიკურად დეფორმირდება. ჰ.-ს. მ-ები მაღალი მწარმოებლურობისანი არიან, ხდება სამშტამპო მანქანებისას [illegible] ლითონის გამოყენება. [illegible]

ჰორიზონტი (ბერძ. horizōn, ნათ. ბრ. horizontos < horizō — შემოვსაზღვრავ), დედამიწის ზედაპირის ის ნაწილი, რ-იც დამკვირვებლის თვალისთვის მისაწვდომია ღია ადგილზე. ხილული ჰ. ეწოდება წირს, რ-ითაც ცა თითქოს დედამიწის ზედაპირს ესაზღვრება (ნახ.). ხილული ჰ-ის სიშორე d, ე. ი. მანძილი დედამიწის ზედაპირის ყველაზე შორეულ ხილვად წერტილებამდე, იზრდება გარემოს მიმართ დამკვირვებლის სიმაღლის მიხედვით და გამოისახება ფორმულით: $d\,(კმ) = 3{,}83\sqrt{h\,(მ)}$ (იხ. ცხრ.). ჭეშმარიტი ანუ მათემატიკური ჰ. არის ციური სფეროს დიდი წრეწირი, რ-ის სიბრტყე მართობულია შვეული წრფისადმი. ხილული ჰ. ჭეშმარიტ ჰ-ზე დაბლაა δ კუთხით, რ-საც ჰ-ის დაწევა ჰქვია. დამკვირვებლის ადგილის მერიდიანი ჭეშმარიტ ჰ-ს კვეთს ჩრდილოეთისა და სამხრეთის წერტილებში, მათ შორის კი არის აღმოსავლეთისა და დასავლეთის წერტილები, საიდაც ჰ-ს კვეთს ცის ეკვატორი.

ჰორიზონტის მხარეები, ჰორიზონტის ოთხი მთავარი წერტილი: ჩრდილოეთი, სამხრეთი, აღმოსავლეთი და დასავლეთი. ჰ. მ. აღინიშნება ასოებით ჩ, ს, ა და დ, ან შესაბამისად N, S, O (E) და W.

ჰორიზონტული კოორდინატები ასტრონომიაში, ასტრონომიულ კოორდინატთა სისტემა, რ-შიც ძირითად წრეწირად მიღებულია ჰორიზონტი, პოლუსებად — ზენიტი და ნადირი. კოორდინატებია სიმაღლე და აზიმუტი. იხ. ციური კოორდინატები.

ჰორმონები (ბერძ. hormaō — ვამოძრავებ, ვაღიზიანებ), ბიოლოგიურად აქტიური ნივთიერებები, რ-ებიც შინაგანი სეკრეციის ჯირკვლებში გამომუშავდებიან და უშუალოდ სისხლში გამოიყოფიან. ჰ. სისხლით გადაიტანება [illegible] ორგანოს მოქმედებაზე ფიზიოლ. და ბიოქიმ. რეაქციების შეცვლით. განასხვავებენ სტეროიდულ (თირკმელზედა ჯირკვლის, სათესლეებისა და საკვერცხეების ჰ.), ცილოვან (ინსულინი, ზრდის ანუ სომატოტროპული ჰ., გონადოტროპული ჰ.), პოლიპეპტიდურ (ადრენოკორტიკოტროპული ჰ., ოქსიტოცინი, ვაზოპრესინი, გლუკაგონი და სხვ.), ამინომჟავების გარდაქმნის შედეგად წარმოქმნილ (თიროქსინი, ტრიიოდთირონინი, ადრენალინი, ნორადრენალინი და სხვ.) ჰ-ს. ჰ. აქვთ უხერხემლო ცხოველებსაც (მაგ., მწერების მატლის დაჭუპრების ჰ.). ბიოლოგიურად აქტ. ნივთიერებები (აუქსინები, ჰიბერელინები, კინინები) მცენარეებშიც წარმოიქმნება და სპეციფიკურად მოქმედებს მცენარეთა ზრდასა და განვითარებაზე. მათ ფიტოჰორმონებსაც უწოდებენ. ცხოველურ ქსოვილებში მრავალი აქტ. ნივთიერება წარმოიქმნება, რ-ებიც ე. წ. პარაჰორმონებს ანუ ჰისტოჰორმონებს განეკუთვნება. დ. [illegible]

ჰორმონოთერაპია (ჰორმონები და თერაპია), ჰორმონული პრეპარატების სამკურნალო მიზნით გამოყენება. განარჩევენ ჩანაცვლებით (შინაგანი სეკრეციის რომელიმე ჯირკვლის ფუნქციის გამოვარდნისას), მასტიმულირებელ (ენდოკრინული ჯირკვლის ფუნქციის შესუსტებისას), შემაკავებელ ან მაბლოკირებელ (ჯირკვლის მიერ ჰორმონის ჭარბად გამომუშავებისას) ჰ-ს. იყენებენ აგრეთვე მრავალი ისეთი დაავადების დროს, რ-იც არ არის დაკავშირებული ენდოკრინულ დარღვევებთან.

ჰორმონული პრეპარატები, წამლები, რ-ებიც შეიცავენ ჰორმონებს ან მათ სინთეზურ ანალოგებს და რ-ებსაც იყენებენ ჰორმონოთერაპიისათვის. განარჩევენ ჰ. პ-ს, რ-ებიც შეიცავენ ნატურალურ ჰორმონებს (მზადდება საქონლის ან. და ახალგაზრდული ჯირკვლების, აგრეთვე ადამიანისა და ცხოველების სისხლისა და შარდისაგან), სინთეზურ ჰ. პ-ს და მათ ანალოგებს, რ-ებიც ბუნებრივი ჰორმონებისაგან ქიმ. შენებით განსხვავდებიან, მაგრამ ისეთივე ფიზიოლ. მოქმედება აქვთ. ჰიპოფიზის (თიროტროპინი, ქორიონული გონადოტროპინი, შრატის მთელი გონადოტროპინი, პროლაქტინი, პიტუიტრინი და სხვ.) და სინთეზურ (ოქსიტოცინი, ვაზოპრესინი) ჰ. პ-ს იყენებენ ჰიპოფიზის, თირკმელზედა ჯირკვლის, სასქესო ჯირკვლების უკმარისობის, კოლაგენოზების, ალერგიული და თვალის ზოგიერთი დაავადების დროს; ფარისებრი ჯირკვლის ჰ. პ-ს — თიროიდინს — ფარისებრი ჯირკვლის ფუნქციის უკმარისობის, სიმსუქნის, ნევროზის დროს; ფარისებრახლო ჯირკვლის ჰ. პ-ს—პარათირეოიდინს— ტეტანიის, სპაზმოფილიის, ალერგიული დაავადებების სამკურნალოდ. კუჭქვეშა ჯირკვლის ჰ. პ-ს—ინსულინს და მის წარმოებულებს იყენებენ სისხლში შაქრის შემცველობის დასაქვეითებლად (შაქრიანი დიაბეტის დროს), იმავე მიზნით იხმარება აგრეთვე ინსულინის სინთეზური შემცვლელები — ბუტამიდი, ციკლამიდი, ქლორპროპამიდი; ლიპოკაინი იხმარება ღვიძლის დაავადებების, ათეროსკლეროზის და სხვათა დროს; თირკმელზედა ჯირკვლების ჰ. პ. — კორტიზონი, ჰიდროკორტიზონი, დეზოქსიკორტიკოსტერონი და კორტიზონის სინთეზური ანალოგები — პრედნიზოლონი, პრედნიზონი, დექსამეტაზონი, სინალარი და სხვ. იხმარება რევმატიზმის, ინფექციური პოლიართრიტის, ბრონქული ასთმის, ინფექციური მონონუკლეოზის, ნეიროდერმიტების, ეგზემის და კანის სხვა დაავადებების, ადისონის სნეულების, თირკმელზედა ჯირკვლების მწვავე ჰორმონული უკმარისობის, ჰემოლიზური ანემიის, გლომერულონეფრიტის, მწვავე პანკრეატიტის და სხვათა დროს; ქალის სასქესო ორგანოების ესტროგენულ (ფოლიკულინი ანუ ესტრონი, ესტრადიოლ-დიპროპიონატი, სინესტროლი, დიეთილსტილბესტროლი, სიგეტინი და სხვ.) ჰ. პ-ს იყენებენ საკვერცხეების ფუნქციური უკმარისობის, სამშობიარო მოქმედების სისუსტის, ლაქტაციის შეწყვეტის, მამაკაცებში—წინამდებარე ჯირკვლის კიბოს დროს; გესტაგენურს (პროგესტერონი, ოქსიპროგესტერონ-კაპრონატი, პრეგნინი) — ყვითელი სხეულის უკმარისობასთან დაკავშირებული დარღვევების შემთხვევაში; მამაკაცის სასქესო ჰორმონების ჰ. პ-ს — ანდროგენულ პრეპარატებს (ტესტოსტერონ-პროპიონატი, ტესტოსტერონ-ენანტატი, მეთილტესტოსტერონი) აქვთ ჰორმონ ტესტოსტერონის (გამომუშავებს მამაკაცის სასქესო ჯირკვლები) ბიოლ. და სამკურნ. თვისებები; იყენებენ მამაკაცის სასქესო ჯირკვლების ფუნქციის უკმარისობის, ქალებისა და მამაკაცების კლიმაქტერიული, სისხლძარღვთა, ნერვული დარღვევების, აკრომეგალიისა და სხვათა დროს.

ჰორმონული რეგულაცია, ცხოველებისა და ადამიანის ორგანიზმის ცხოველმოქმედების რეგულაცია, რ-იც ჰორმონებით ხორციელდება; ორგანიზმის შინაგანი მოქმედებისა და თვითრეგულაციის ერთ-ერთი სისტემა. მჭიდროდაა დაკავშირებული ცალკეული ორგანოებისა და მთელი ორგანიზმის ფუნქციების რეგულაციისა და კოორდინაციის ნერვულ და ჰუმორულ სისტემებთან. ჰორმონების ერთი

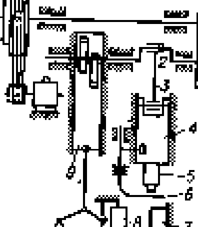

ჰორიზონტალურ-საჭედი მანქანის სქემა: 1—მქნევარა, 2—მრუდმხარა ლილვი, 3—ბარბაცა; 4—მოძრავი ცოცია; 5—ბუნიკი; 6—სახვევი, 7—უძრავი მატრიცა, 8—მოძრავი მატრიცა, 9—ბერკეტული ცოცია

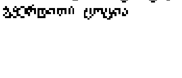

ჰორიზონტი: ABC—ხილული ჰორიზონტი; MM—ჭეშმარიტი ჰორიზონტის სიბრტყე

ხილული ჰორიზონტის სიშორე (d)

h (მ)	d (კმ)
1	3,8
2	5,4
3	6,6
4	7,7
5	8,6
6	9,4
7	10,1
8	10,8
9	11,5
10	12,1
20	17,1
30	21,0
40	24,2
50	27,1
60	29,7
70	32,0
80	34,3
90	36,3
100	38,3
200	54,2
300	66,3
400	76,6
500	85,6
600	93,8

ჯგუფი მოქმედებს გარკვეულ, ე. წ. სამიზნე ორგანოებზე, ხოლო მეორე ჯგუფი — მთელ ორგანიზმზე. მაგ., თირეოქსინი მოქმედებს უმთავრესად ფარისებრ ჯირკვალზე, ხოლო ინსულინი — ორგანიზმში ნახშირწყლების ცვლაზე. ამა თუ იმ ჰორმონის სიჭარბე ან შემცირება იწვევს მნიშვნელოვან ფიზიოლ. მოშლილობას (ბაზედოვის დაავადება, მიქსედემა, დიაბეტი). ჰ. რ. აღინიშნება მცენარეებშიც (იხ. ფიტოჰორმონები). ჰორმონები მონაწილეობენ ორგანიზმის გენეტ. სისტემის ფუნქციონირების რეგულაციაში.

ჰორმუზის სრუტე, სრუტე არაბეთის ნ.-კ-სა და აზიის კონტინენტს შორის, აკავშირებს სპარს. და ომანის ყურეებს. სიგრძე 195 კმ, უმცირესი სიგანე 54 კმ, სიღრმე ფარვატერზე 27,5 მ. სრუტის ნაპირზეა ნავსადგური ბენდერ-აბასი (ირანი).

ჰორსტი

ჰორნი, ჰ ე რ ნ ი (Horn) არვიდ ბერნჰარდ (6. IV. 1664, პალიკი, ფინეთი, — 17. IV. 1742, ეკებიუჰოლმი), შვედეთის სახელმწიფო და სამხედრო მოღვაწე. *ჩრდილოეთის ომის* (1700—21) დროს მონაწილეობდა *ნარვის ბრძოლაში* (1700); 1704 გენ.-ლ., შვედეთის მეფის ემისარი პოლონეთში, ხელი შეუწყო პოლონეთში *სტანისლავ I* ლეშჩინსკის გამეფებას და ალტრანშტედტის ზავის 1706 დადებას. 1709—19 შვედეთის სამეფოს კანცლერი და სამეფო საბჭოს პრეზიდენტი (1710—15). ეწინააღმდეგებოდა *კარლ XII*-ის დაპყრობით პოლიტიკას, რის გამოც გადააყენეს. 1720—38 ისევ კანცლერი იყო. ატარებდა მერკანტილისტურ პოლიტიკას.

ჰორნი (Horn, Hoorn, Hoorne, Hornes) ფილიპ დე მონმორანსი (Philipp de Montmorency) (დაახლ. 1524 — 5 VI. 1568, ბრიუსელი), გრაფი, ნიდერლანდების ოპოზიციური თავადაზნაურობის ერთ-ერთი ლიდერი XVI ს. ნიდერლანდების ბურჟ. რევ. წინა პერიოდში და რევ. დასაწყისში ნიდერლ. სახელმწ. საბჭოს წევრი (1561-იდან), ფლანდრიის ფლოტის ადმირალი, გელდერნისა და ზუტფენის შტატჰალტერი. უკმაყოფილო იყო ესპ. ჰაბსბურგების პოლიტიკით ნიდერლანდებში, მაგრამ ეწინააღმდეგებოდა ბურჟ. რადიკალიზმსა და მასების დამოუკიდებელ გამოსვლებს. მონაწილეობდა ხატმებრძოლთა გამოსვლების (1566) ჩახშობაში. ესპ. მეფის ფილიპე II-ის წინაშე ერთგულების ფიცი დადო (1567), მაგრამ ჰერცოგ ალბას ნიდერლანდში ჩასვლის შემდეგ ეგმონტთან ერთად დააპატიმრეს და სიკვდილით დასაჯეს.

ჰორნი (Cabo de Hornos, Hoorn), კონცხი, სამხრ. ამერიკის უკიდურესი სამხრ. წერტილი კ. ჰორნზე, ცეცხლოვანი მიწის საზღვრით (ს. გ. 55°59' და დ. გ. 67°16'). 1616 აღმოაჩინეს ჰოლანდიელებმა ი. ლემერმა და ვ. სხაუტენმა. სახელი ეწოდა ვ. სხაუტენის მშობლიური ქ. ჰორნის პატივსაცემად.

ჰოროსკოპი (ბერძნ. hōroskopos), ნახაზი, რ-ითაც ასტროლოგიაში „ბედს წინასწარმეტყველებენ". 12 „სახლში" განალაგებენ პლანეტებს ადამიანის დაბადების ან რომელიმე მოვლენის მომენტში ცაზე მათი განლაგების შესაბამისად და ცდილობენ განჭვრიტონ ადამიანის ბედი ან ამა თუ იმ მოვლენის შედეგი, რასაც თითქოს ციური მნათობები განსაზღვრავენ.

ჰორსტი (გერმ. Horst), დედამიწის ქერქის აზევებული, ჩვეულებრივ, წაგრძელებული უბანი, რ-იც შემოსაზღვრულია ციცაბო რღვევებით — *ნასხლეტებით* ან *შესხლეტებით*. ჰ-ის სიგანე რამდენიმე ათეული კმ, ხოლო სიგრძე — რამდენიმე ასეულ კმ აღწევს. ხშირად ჰ. ართულებს ნაოჭა სტრუქტურებს და ქმნის ჰ ო რ ს ტ-ა ნ ტ ი კ ლ ი ნ ს — ანტიკლინს, რ-ის გული რღვევების გასწვრივ აზევებულია ფრთების მიმართ. ჰორსტ-ანტიკლინი დამახასიათებელია ახალგაზრდა ნაოჭებისათვის.

ჰორტენზია, დეკორატიული მეყვავილეობაში გავრცელებული გვარი ჰ ი დ რ ა ნ გ ე ა ს სახელწოდებით. ყველაზე პოპულ. სახეობაა დ ი დ ფ ო თ ო ლ ა ჰ. — Hydrangea macrophylla, რ-საც საბაღე ჰ-ს უწოდებენ. ჰ-ის სამშობლოა იაპონია. კულტურაში დანერგეს XVIII ს. ბოლოს. ფოთოლმცვენი ბუჩქია, რ-ის სიმაღლე 1—2 მ აღწევს. აქვს ფართო, კვერცხისებრი ფოთოლი, ფარისებრი ყვავილედი, რ-ის ცენტრში ორსქესიანი ყვავილი, ხოლო გარშემო მსხვილი უსქესო ყვავილებია. ცნობილია ჯიშები, რომელთა ყვავილები ვარდისფერი, ცისფერი, თეთრია. ისინი გამოიყენება ორანჟერეებსა და ოთახის პირობებში. ყვავის ივნ.-იდან აგვ.-მდე. ამრავლებენ მწვანე კალმით. იყენებენ ბორდიურებისათვის, კარგი მასალაა ყვავილწნულებისათვის.

ლ. ახალშენელი.

ჰორტენზია

ჰორტი (Horthy), ნ ა დ ი ბ ა ნ ი ა ი ჰ ო რ ტ ი (Nagybanyai Horthy) მიკლოშ (18. VI. 1868, კენდერეში, — 9. II. 1957, ესტორილი, ლისაბონის მახლობლად), უნგრეთის ფაშისტი დიქტატორი 1920—44. განათლება მიიღო ფიუმეს (რიეკა) სამხ.-საზღვ. აკადემიაში. ხელმძღვანელობდა კოტორის აჯანყების (1918) ჩახშობას. კონტრრევ. მთავრობის სამხ. მინისტრი სეგედში (1919). უნგრეთის საბჭოთა რესპუბლიკის (1919) დაცემის შემდეგ თეთრი ტერორის გზას დაადგა. 1920 მარტში რეგენტად გამოაცხადეს, დაამყარა ფაშისტური დიქტატურა. 1941 ჩააბა ქვეყანა სსრკ-თან ომში ფაშისტური გერმ. მხარეზე.

ჰოსეინი ხამენეი ალი (დ. 1940, მეშჰედი), ირანის პრეზიდენტი 1981 ოქტ.-იდან. დაიბადა მღვდელმსახურის ოჯახში. სწავლობდა ნაჯაფის (ერაყი) თეოლ. სკოლაში. 1958 დაბრუნდა ირანში, სადაც გახდა აიათოლა რ. *ხომეინის* მოწაფე. 1964—79 ასწავლიდა თეოლოგიას მეშჰედში. 1964—78 შაჰის ხელისუფლებამ რ-ჯერ დააპატიმრა. 1979—80 ოქტ.-მდე თავდაცვის მინისტრის მოადგილე, „ისლამის რევოლუციის მცველთა" კორპუსის მეთაური, ისლამის რევ. საბჭოს წევრი, აიათოლა რ. ხომეინის წარმომადგენელი თავდაცვის უმაღლეს საბჭოში. 1980 მარტში აირჩიეს ირანის ისლამური საბჭოს კრების დეპუტატად. 1981 აგვ.-დან ისლამის რესპ. პარტიის გენ. მდივანი.

ჰოსპიტალიერები, იხ. იოანიტები.

ჰოტენტოტები (მათ სახელწ. კ ო ი - კ ო ი ნ — ნამდვილი ხალხი), ნამიბიის ცენტრ. და სამხრ. რ-ნების (45 ათ., 1978), აგრეთვე სამხრ. აფრ. რესპუბლიკის (2 ათ. კაცი) მკვიდრი ხალხი. ლაპარაკობენ ჰოტენტოტურ ენებზე. იცავენ აფრიკაანსსაც. რელიგიით უმრავლესობა პროტესტანტია. ბუშმენების მსგავსად ჰ. სამხრ. აფრ. უძველესი მოსახლეობაა. რ-ებიც ბანტუ ხალხებმა მატერიკის სამხრ.-დას. უკიდურეს რ-ნებში განდევნეს, ხოლო XVII ს-იდან — XX ს. დასაწყისამდე ევრ. კოლონიზატორებმა გაანადგურეს. ამჟამად ჰ-ის ნაწილი ცხოვრობს რეზერვაციებში. მისდევენ მესაქონლეობას და მიწათმოქმედებას. უმრავლესობა მუშაობს ევროპელთა ფერმებსა და ქ-ებში.

ჰოტენტოტური ენები, გავრცელებულია ნამიბიასა და სამხრ. აფრიკის რესპუბლიკის ზოგ. ნაწილში. ისინი მკვლევრის ე. უესტფალის კლასიფიკაციით, ჰ. ე. სანდავე ენებთან ერთად შეადგენს დამოუკიდებელ ჯგუფს. ჰ. ე.-ზე ლაპარაკობს 80 ათ.-მდე კაცი. გამოიყოფა 4 ჯგუფი: 1 კოი (ნამა, კორა, გრიკვა) და ნაური (ნაროინ) ენა, 2 კვა (დემისა, ჩუმაკვა-შუაკვე) ენა, 3 ჩუ (ჰიოჩუაუ, ჰაინუმაუ) ენა, 4 სანდავე ენა. ეს უკანასკნელი გავრცელებულია კონტინენტურ ტანზანიაში. ჰ. ე. და სანდავე ახლო მონათესავე ენებია როგორც ფონეტ. და გრამატ. წყობით, ისე სიტყვათა ძირების მიხედვით. გერმ. ლინგვისტი კ. მაინჰოფი ჰ. ე-ს ქამიტურ ენებად თვლიდა, ამერ. მეცნ. ჯ. გრინბერგი მათ, ბუშმენურ ენებთან ერთად, კოისანურ ჯგუფს მიაკუთვნებს.

ლიტ.: Ольдерогге Д. А., Языки и письменности народов Африки, წგ.: Народы Африки, М., 1954.

ჰოუ, ჰ ა უ (Howe) ჯორჯ უილიამ ოსბორნ (4. XII. 1876, ჩარლტონი, კენტის საგრაფო, — 7. XI. 1960, გლაზგო), ინგლისელი რადიოტექნიკოსი, გლაზგოს უნ-ტის პროფესორი ელექტროტექნიკის დარგში (1921—46). ჰ-ს შრომები ეძღვნება რადიოტალღების გავრცელებასა და ანტენების ტექნიკას. დაამუშავა გრძელტალღიანი ანტენების ტევადობის გაანგარიშების მეთოდი, რ-საც მისი სახელი ეწოდება.

ჰობარტი (Hobart), ქალაქი ავსტრალიაში, ტასმანიის შტატის ადმ. ცენტრი. 179,7 ათ. მცხ. (1983). ნავსადგური მდ. დერუენტის ესტუარის ნაპირზე, იმ ადგილთან ახლოს, სადაც მდინარე ერთვის წყნარ ოკეანეს. სატრანსპ. კვანძი. ელექტრომეტალურგია, ქიმ.- და ავტომშენებლობა. ხე-ტყის ხერხვა. კვების მრეწველობა. უნ-ტი.

ჰოგარტი (Hogarth) უილიამ (10. XI. 1697, ლონდონი, — 26. X. 1764, იქვე), ინგლისელი ფერმწერი, გრაფიკოსი და ხელოვნების თეორეტიკოსი. სწავლობდა გრავიორ ე. გემბლთან, 1720-იდან — ჯ. თორნჰილის აკადემიაში, ლონდონში. მუშაობდა ლონდონში, 1743 და 1748 იმოგზაურა საფრანგეთში. ჰ-ს აღიარება მოუტანა სატირულმა სურათებმა და სპილენძზე შესრულებულმა გრავიურებმა (სერიები „მეძავის კარიერა", 6 სურათი, 1730—31, არ შემონახულა, გრავირებულია 1732; „მფლანგველის კარიერა", 8 სურათი, 1732—35, სოუნის მუზეუმი, ლონდონი, გრავირებულია 1735 და სხვ.). სახეთა დემოკრატიულობით, ცხოვრებისეული ხასიათებით, რეალისტური მანერით გამოირჩევიან ჰ-ის მიერ შესრულებული პორტრეტები („კაპიტანი ტ. კორემი", 1740, კორემის სახ. ობოლთა თავშესაფარი, ლონდონი; ავტოპორტრეტი, 1745, ტეიტის გალერეა, ლონდონი) იყო. ტრაქტატში „სილამაზის ანალიზი" (1753) ჰ. ცდილობდა გამოეყენებინა ასიმეტრიული, დეკორატიული ფორმები (მაგ., კლაკნილი ხაზი). ჰ-ის იდეებმა და ნამუშევრებმა მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა XVIII ს. ევროპის კულტურაზე (ლ. სტერნი დიდ ბრიტანეთში, გ. ე. ლესინგი, გ. კ. ლიხტენბერგი გერმანიაში და სხვ.).

ჰოუელსი, ჰ ა უ ე ლ ს ი (Howells) უილიამ დინ (1 III. 1837, მარტინსფერი, ოჰაიოს შტ., — 11. V. 1920, ნიუ-იორკი), ამერიკელი მწერალი, კრიტიკოსი. 1861—65 იყო აშშ-ის კონსული ვენეციაში. აქვეყნებდა ლექს., წერილებს, რეცენზიებს, ესეებს, მოგონებებს, წერდა ნოველებსა და რომანებს. ჰ-ის ნაწარმოებები თანაბარი ღირებულებისა არ არის. მის საუკეთესო რომანებად შეიძლება ჩაითვალოს „საილას ლაფემის აღზევება" (1885), „ახალი ბედნიერების ძიება" (1889), უტოპიური რომანი „ალტრურიელი მოგზაური" (1894) და მისი გაგრძელება „ნემსის ყუნწში" (1907); დიდი მნიშვნელობა აქვს მისი ესეების კრებულებს „კრიტიციზმი და ბელეტრისტიკა" (1891), „ლიტერატურული მეგობრები და ნაცნობები" (1899) და სხვ.

„ჰოლდინგ კომპანი" (ინგლ. holding — მფლობელი), სააქციო კომპანია, რ-იც თავისი კაპიტალით ფლობს სხვა კომპანიათა აქციების საკონტროლო

პაკეტებს მათი საქმიანობის კონტროლისა და მართვისათვის. „ჰ. ჰ-ის" პრაქტ. ფუნქციაა თავისადმი დაქვემდებარებული საზ-ებისათვის ტიპ. დამზარების გაწევა და ფინანს. მხარდაჭერა, მათი საქმიანობის კოორდინაცია, ზოგრად მწარმოებლური საქმიანობაც საზ. მეურნ. ამა თუ იმ დარგში. „ჰ. ჰ." ე. წ. მონაწილეობის სისტემის განუყოფელი რგოლია. ჰოლდინგ კომპანია, ქვეყანაში ტრესტებსა თუ კონცერნებს მეთაურობს ჰ. კ., რ-ის შემადგენლობაში შედის სამრეწვ. საწარმოები, კომერც. ბანკები, სადაზღვევო და სხვ. კომპანიები. იგი ფინანსური ოლიგარქიის ორგანიზაციის ერთ-ერთი ფორმაა. როგორც წესი, ფინანსურ ჟარგონში რამდენიმე მთავარი „ჰ. კ." შედის. მაგ., ფინანსური ჯგუფის „მარიბას" (საფრანგეთი) შემადგენლობაში შედის ორი მთავარი „ჰ. კ.", „კომპანი პარტისიპასიონ ფინანსიერ დე პარი ე დე პეი-ბა", „ბანკ დე პარი ე დე პეი-ბა", „კომპანი დე პარტისიპასიონ ფინანსიერ ე ინდუსტრიელ" და „პარიბა ინტერნასიონალ".

ჟ. კახნიაშვილი.

ჰოფერი (Hofer) ანდრეას (22. XI. 1767, სანქტ-ლეონჰარდი, — 20. II. 1810, მანტუა), ტიროლის ეროვნული გმირი. ფრანგი და ბავარიელი ოკუპანტების წინააღმდეგ ტიროლის გლეხობის გამოსვ. აჯანყების (1809) მეთაური. 1805 ნაპოლეონ I-მ ტიროლი წაართვა ავსტრიას და გადასცა თავის მოკავშირე ბავარიას. 1809 აპრილში ჰ. სათავეში ჩაუდგა აჯანყებულებს. რ-ებმაც გამარჯვება მოიპოვეს იზელის მთასთან (1809, მაისი) და განათავისუფლეს ტიროლი ბავარიელთაგან. ჰ. განაგრძობდა ბრძოლას საფრ.-ავსტრ. დაზავების შემდეგაც და მიაღწია დროებით გამარჯვებას; შემდეგ დაქტომრთვად ტიროლის მმართველი გახდა. შენბრუნის ზავის (1809 ოქტ.) დადების შემდეგ ნაპოლეონმა მნიშვნელოვანი ძალების გამოყენებით შეძლო აჯანყებულთა დამარცხება. ჰ. გაიქცა, მაგრამ ფრანგებს ჩაუვარდა ხელში — დახვრიტეს.

ჰოფმაისტერი (Hoffmeister) კუნო (2. II. 1892, ზონებერგი, — 2. I. 1968, იქვე), გერმანელი ასტრონომი (გდრ), მეცნიერებათა დოქტორი. აკადემიის „ლეოპოლდინას" (ჰალეში) წევრი (1956), გდრ-ის მეცნ. აკად. წევრ. ზონებერგის ობსერვ. დირექტორი. აღმოაჩინა რამდენიმე ათ. ცვალებადი ვარსკვლავი და შეისწავლა მათი ბრწყინვალების ცვალებადობა, აგრეთვე მოძრაობა მზის მიმართ. იკვლევდა მეტეორებსაც. ეროვნ. პრემია, 1961.

ჰოფმანი (Hofmann) ავგუსტ ვილჰელმ (8. IV. 1818, გისენი, — 5. V. 1892, ბერლინი), გერმანელი ქიმიკოსი. დაამთავრა გისენის უნ-ტი. იყო ი. ლიბიხის მოწაფე. 1845—65 ლონდონის სამეფო ქიმ. კოლეჯის დირექტორი, 1861-იდან ლონდონის ქიმ. საზ-ის პრეზიდენტი 1865—92 ბერლინის უნ-ტის ქიმ. კათედრის გამგე. 1868 დააარსა გერმ. ქიმ. საზ-ბა, რ-ის თავ-რეც იყო 1892-მდე.

ჰ-ისა და მისი სკოლის შრომებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქვანახშირის ფისის სამრეწველო გადამუშავებისა და სინთეზური საღებრების წარმოების შექმნაში. 1871 ჰ-მა გ. მარკოვნიკოვთან ერთად აღმოაჩინა $C_6H_5-NH-CH_3 \rightarrow CH_3-C_6H_4-NH_2$ ტიპის გადაჯგუფება. 1881 ჰ-მა აღმოაჩინა კარბომჟავების ამიდებისაგან ამინების მიღება (იხ. *ჰოფმანის რეაქციები*).

ლიტ.: Шорлеммер К., Возникновение и развитие органической химии, пер. с англ., М., 1937

ჰოფმანი (Hoffmann) ერნსტ თეოდორ ამადეუს (24. I. 1776, კენიგსბერგი, — 25. VI. 1822, ბერლინი), გერმანელი მწერალი და კომპოზიტორი. სწავლობდა კენიგსბერგის უნ-ტის იურიდ. ფაკ-ზე, ბავშვობიდან მეცადინეობდა მუსიკასა და მხატვრობაში; თხზავდა მუს. ნაწარმოებებს, იყო დირიჟორი, რეჟისორი, თეატრ. დეკორატორი. 1814-იდან ცხოვრობდა ბერლინში. ამ პერიოდში უკვე ცნობილი მუსიკის კრიტიკოსი, კომპოზიტორი და პირველი გერმ. რომანტ. ოპერის „უნდინეს" (1813) ავტორი იყო. ჰ-ის პირველი ლიტ. ნაწარმოებები მუსიკასთანაა დაკავშირებული; მისი მოთხრობები „კავალერი გლუკი" (1809), „იოჰან კრაისლერის, კაპელმაისტერის მუსიკალური ტანჯვანი" (1810), „დონ ჟუანი" (1813) გაერთიანდა კრებულში „კალოს მანერისებური ფანტაზიები" (ტ. 1—4, 1814—15). რ-თაც თემა იყო ხელოვანის ბედი და აღმატებული თანამედროვე საზ-ბაში. ჰ. იმთავითვე წარმოდგა გერმ. რომანტ. სკოლის მნიშვნელოვან მწერლად. შემდეგომ მოთხრობაში „ოქროს ქოთანი" (1814) და რომანში „ეშმაკის ელექსირი" (1815—16) წამყვანი თემა იყო ნათელი და ბნელი ძალების შეჯახება, სამყარო აისახა რეალურ და ფანტასტ. პლანში; სატირული ინტონაციები გამოჩნდა მოთხრობებში „თეატრის ერთი დირექტორის საოცარი ტანჯვა", „ცინობერად წოდებული პატარა ცახესი" (ორივე 1819), „ღამის მოთხრობები" (ტ. 1—2, 1817), კრებულში „სერაპიონის ძმები" (ტ. 1—4, 1819—21), „უკანასკნელი მოთხრობები" (გამოქვეყნდა 1825). ტრაგედიისა და კომედიის, სატირისა და ლირიზმის, გროტესკისა და ხუმრობის ელემენტები შესანიშნავადაა შერწყმული დაუმთავრებელ რომანში „კატა მურის ცხოვრებისეული შეხედულებები" (1820 — 22). რომანში „რჩეულთა მზრახველი" (1820) ჰ. თავს დაესხა პრუსიის პოლიც. რეჟიმს, რისთვისაც იგი სასამართლოს წინაშე წარდგა და სიცოცხლის ბოლომდე პოლიტიკურად არასანდო პიროვნებად იყო მიჩნეული. მისი სატირა მიმართული იყო საერთოდ გერმ. აბსოლუტიზმის წინააღმდეგ. გამუდმებით ებრძოდა ფილისტერებს, პედანტებს, ბურჟ. უტილიტარიზმს, მაგრამ მისი ბრძოლა ჩაკეტილი იყო მიღმიერ ფანტასტიკის, ზღაპრულ რომანტ. სამყაროში, თუმცა, ამავე დროს, არც საკმაოდ ცხიზელი რეალისტური ხედვა აკლდა. ჰ-ის ესთეტ. შეხედულებები (ნარკვევები „დონ ჟუანი", „სერაპიონის ძმების" შესავალი, მოთხრობა „კუზიხის ფანჯარა" და სხვ.) ეფუძნება მეტაფიზიკურად ურთიერთსაწინააღმდეგო საწყისს — სულიერისა და მატერიალურის.

ჰ. მარწუულია რომანტ. მუს. ესთეტიკისა და კრიტიკის ფუძემდებლად. მან მუსიკაში რომანტიზმის ადრეულ ეტაპზე განსაზღვრა მისი არსებითი ტენდენციები. ჰ-ის ნაწარმოებებში მუსიკა წარმოადგენდა განსაკუთრებულ სამყაროს, იგი ბევრს წერდა მუსიკის არსზე, კომპოზიტორებზე, შემსრულებლებზე ავტორია ოპერისა „ავრორა" (1812), „უნდინე", სიმფონიებისა და კამერული ნაწარმოებებისა. მისი ნაწარმოებების „ოსტატი მარტინი და მისი შეგირდები", „კრიზბერად წოდებული პატარა ცახესი", „პრინცესა ბრამბილას" სიუჟეტებზე შეიქმნა ოპერები. ჰ-ის პოეტური სახეები გამოიყენეს რ. შუმანის („კრაისლერიანა"), რ. ვაგნერის („მფრინავი ჰოლანდიელი"), პ. ჩაიკოვსკის („მაკნატუნა"), ა. შ. ადანის („ჟიზელი"), ლ. დელიბის („კოპელია") და სხვ. ნაწარმოებებში. ჰ-ის შემოქმედებამ დიდი გავლენა მოახდინა კ. მ. ვებერზე, რ. შუმანზე, რ. ვაგნერზე და სხვ. ჰ. გახდა ჟ. ოფენბახის („ჰოფმანის ზღაპრები") და გ. ლაჩეტის („ჰოფმანი") ოპერების გმირი.

თხზ.: Dichtungen und Schriften, Bd. 1—15, Lichtenstein-Weimar, 1924; Избр. произведения, т. 1—3, М., 1962. კატა მურის ცხოვრებისეული შეხედულება (წინასიტყვაობა ნ. გოგოლაშვილისა), თბ., 1961.

ლიტ.: ხავთასი ვრ., ნარკვევები გერმანული ლიტერატურის ისტორიიდან, [ნაწ.] 2, თბ., 1966.

ნ. რევაზიშვილი.

ჰოფმანი (Hoffmann) იოზეფ (15. XII. 1870, პირნიცი, ახლანდ. ბრტნიცე, ჩეხოსლოვაკია, — 7. V. 1956, ვენა), ავსტრიელი არქიტექტორი. სწავლობდა ვენის სამხატვრო-სამრეწვ. სკოლაში კ. ჰაზენაუერთან და ო. ვაგნერთან. მონაწილეობდა „ვენის სეცესიონის" (1897), „ვენის სახელოსნოების" (1903), „ავსტრიის ვერკბუნდის" (1912) ორგანიზაციაში. ვენური „მოდერნის" წამყვანი წარმომადგენელი. მთელი რიგი ნაგებობების რაციონალური ხასიათით გზას უკაფავდა ფუნქციონალიზმს. ნაგებობები: სანატორიუმი პურკერსდორფში, ვენის მახლობლად (1903—04), ავსტრიის პავილიონები გამოფენებზე (ვერკბუნდისა კიოლნში, 1914, და სხვ.).

ჰოფმანის რეაქციები, 1. ალიფატური ამინების მიღება ამიაკზე ჰალოგენალკილების მოქმედებით:

$$R-Br+NH_3 \rightarrow R_3N.$$

2. მეოთხეული ამონიუმის ფუძის თერმული დაშლით მესამეულ ამინად და ოლეფინად:

$$C_2H_5N(CH_3)_3OH \rightarrow C_2H_4+N(CH_3)_3+H_2O.$$

3. იზონიტრილების მიღება პირველად ამინებზე ქლოროფორმის მოქმედებით (ტუტე ხსნარში):

$$RNH_2+CHCl_3 \rightarrow [RN{=}CHCl] \rightarrow RNC.$$

4. პირველადი ამინების მიღება მჟავათა ამიდებზე ბრომისა და ტუტის მოქმედებით:

$$RCONH_2+Br_2+OH^- \rightarrow RNH_2+CO_2+$$
$$+H_2O+Br^-.$$

რეაქციები აღმოაჩინა ა. ჰოფმანმა 1850, 1851, 1868, 1881 (შესაბამისად).

ე. ჰოფმანი.

ჰოფმანსთალი (Hofmannsthal) ჰუგო ფონ (1. II. 1874, ვენა, — 15. VII. 1929, როდაუნი, ვენის მახლობლად), ავსტრიელი მწერალი. ნეორომანტიზმისა და სიმბოლიზმის თვალსაჩინო წარმომადგენელი და იდეოლოგთა „ვენის ჯგუფის" ერთ-ერთი თავკაცი. ლექსებსა და ერთმოქმედებიან ლირ. დრამებში („გუშინ", 1891, „ტიციანის სიკვდილი", 1893, და სხვ.) აღმოარებდა სიცოცხლისა და სიკვდილის, სილამაზის წარმავლობის მარადიულ თემებს. მომდევნო ხანის შემოქმედება ნიცშეანურად გაგებული ანტ. ტრაგედიის, შუა საუკ. მისტერიების, ბაროკოს თეატრისა და ცეკვის ნალზ. კომედიის გავლენით ჩამოყალიბდა. დიდი წარმატება ხვდა წილად მის პიესებს „თეთრი მარაო" (1907), „ძნელი ადამიანი" (1921), „ეგოისტების ზალცბურგის დიდი თეატრი" (1922), „კოშკი" (1925) და სხვ. აღსანიშნავია ჰ-ის ესეისტური თხზულებანი „წერილი" (1902), „საუბარი ლიტერატურულ თემებზე" (1904), „პოეტი და ჩვენი დრო" (1907); ფსიქოლ. ნოველები „672-ე ღამის ზღაპარი" (1905), „ლუციდორი" (1910), „ჩრდილის ქალი" (1919), დაუმთავრებელი რომანი „ანდრეასი ანუ შეერთებულნი". 1909 რეჟ. ვ. შალიკაშვილმა ქართ. სცენაზე დადგა მისი „ზობეიდას ქორწინება" (თარგმნა ი. გედევანიშვილმა 1909). ხოლო 1923 რეჟ. კ. ანდრონიკაშვილმა — „ელექტრა" (თარგმნა დ. კასრაძემ).

თხზ. Gesammelte Werke, Bd. 1—10, Fr/M., 1979; Письма, «Звезда», 1979, № 6.

რ. ყარალაშვილი.

ჰოფტი (Hooft) პიტერ კორნელის (16. III. 1581, ამსტერდამი, — 21. V. 1647, ჰააგა), ნიდერლანდელი პოეტი, დრამატურგი და პროზაიკოსი. თაოსნობდა მწერალთა და კულტ. მოღვაწეთა მეიდენის წრეს, რ-მაც დიდი როლი შეასრულა ჰუმანისტური იზროვნებისა და ეროვნ. კულტ. განვითარებაში. აღსანიშნავია მისი პასტორალი „გრანიდა" (1605, გამოქვეყნდა 1615), ყოფითი კომედია „სულელი" (1616). ჰ-მა სრულყო სონეტის

ჟანრ.ი. წერდა ტრაგედიებს, ისტ. შრომებს. მისი ყველაზე მნიშვნელოვანი თხზულებაა „ნიდერლანდის ისტორიები" (წგნ. 1—20, 1642, სრულად გამოქვეყნდა 1656). 1947-იდან დაწესებულია მ-ის პრემია — უმაღლესი სახელმწ. ლიტ. პრემია

ჰოფშტადტერი (Hofstadter) რობერტ (დ. 5. II. 1915, ნიუ-იორკი), ამერიკელი ფიზიკოს-ექსპერიმენტატორი. დაამთავრა პრინსტონის უნ-ტი (1938). 1950-იდან სტენფორდის უნ-ტში (1954-იდან პროფესორი). შექმნა ნეიტრონების, რენტგენისა და გამა-კვანტების მთვლელები და სხვ. გამოიკვლია მაღალი ენერგიის ელექტრონების გაბნევა ატომბირთვებზე, რამაც შეიყვანა ნუკლონთა სტრუქტურის აღმოჩენამდე. ნობელის პრემია (1961).

ჰოქტემბერიანი (1932-მდე — სარდარაბადი), ქალაქი (1947-იდან) სომხ. სსრ-ში, არარატის ვაკეზე. ჰოქტემბერიანის რ-ნის ცენტრი. რკინიგზის სადგური, ერევნიდან 43 კმ. არის ჩარხთსაშენი, ფურნიტურის ქ-ნები, ავეჯის ფ-კა, კვების მრეწვ. საწარმოები. ტექნოლ. ტექნიკუმი, სახშ. მეურნეობა-ტექნიკუმი

ჰოხი (de Hooch, de Hoogh) პიტერ დე (მოინათლა 20. XII. 1629, როტერდამი,— დაახლ. 1685, ამსტერდამი), ჰოლანდიელი ფერმწერი. სწავლობდა კ. ბერხემთან ჰარლემში (დაახლ. 1646—49) 1654-იდან მუშაობდა დელფტში (1655-იდან ოსტატი), 1660-იან წლებში — ამსტერდამში. განიცადა ფ. ჰალსის წრის ჰარლემის ჟანრისტ მხატვართა, მოგვიანებით ი. ვერმეერისა და კ. ფაბრიციუსის გავლენა. ასახავდა ბიურგერთა ყოფას, იტაცებდა ოჯახური გარემოს (უმთავრესად დიასახლისის ფუსფუსის) გადმოცემა, ხატავდა ინტერიერებსა და პატარ-პატარა ეზოებს („ქალბატონი და მოახლე", ერმიტაჟი, ლენინგრადი; „დედა აკვანთან", ბერლინ-დალემის სურათების გალერეა, ორივე დაახლ. 1660 და სხვ.). გვიანდ. ნამუშევრებში ჭარბობს სახეთა გარეგანი ეფექტები, პოლტურობა, თბილი, ოქროსფერი კოლორიტი

ლიტ.: Ц и р л и н а И., Питер де Хоох, М., 1955.

ილუსტრაცია—იხ. ჩანართი, გვ. 672.

ჰოხჰუთი (Hochhuth) როლფ (დ. 1. IV. 1931, ეშვეგე), გერმანელი მწერალი. ამჟამად ცხოვრობს შვეიცარიაში. სახელი მოიხვეჭა ფორმალურად კონვენციურ ტრად. შილერისებური დრამით „ქრისტეს ნაცვალი" (1963). ეკუთვნის აგრეთვე დრამები „ჯარისკაცები" (1967), „გველები" (1970), „ბებია ქალი" (1971), „ლისისტრატე და ნატო" (1973), „ბერლინელი ანტიგონე" (1975), „მონადირის სავვდელი" (1976), „იურისტები" (1979), „ქქიმი ქალები" (1980). მის დრამებში ერთმანეთს ერწყმის დოკუმენტურობა და ფიქტიურობა.

ჰოჯა (Hoxha) ენვერ (16. X. 1908, გიროკასტრა,— 11. IV. 1985), ალბანეთის სახელმწიფო და პოლიტიკური მოღვაწე. 1941-იდან ალბ. კომპარტიისა (აქ; 1948-იდან ალბ. შრომის პარტია, აშპ) და მისი ცკ-ის წევრი 1943-იდან ბკ-ის გენ. მდივანი. 1942—45 პარტიზანების წვერი. ალბ. ეროვნ.-განმთ. ფრონტის (1945 აგვ-დან — ალბ. დემოკრ. ფრონტი, ადფ) თავ-რე; 1944—54 ეროვნ.-განმათ. არმიის (1945-იდან ალბ. სახ. არმია) მთავარსარდალი. 1944—46 დროებითი დემოკრ. მთავრობის მეთაური, 1944—53 ეროვნ თავდაცვის მინისტრი. 1946—54 მინისტრთა საბჭოს თავ-რე, 1946—53 საგარეო საქმეთა მინისტრი. 1948—54 აშპ ცკ-ის გენ. მდივანი, 1954—85 პირველი მდივანი. 1945-იდან ადფ-ს გენ საბჭოს თავ-რე. 1964-იდან სახ კრების პრეზიდიუმის წევრი, 1976-იდან შეიარაღებული ძალების მთავარსარდალი და თავდაცვის საბჭოს თავ-რე.

ბ. ჰროზნი

ჰოჯკინი (Hodgkin) ალან ლოიდ (დ. 5. II. 1914, ბანბერი, ოქსფორდშირი), ინგლისელი ფიზიოლოგი, ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1948; 1970—75 — პრეზიდენტი). დაამთავრა კემბრიჯის უნ-ტი (1936). 1952-იდან კემბრიჯის უნ-ტის პროფესორი. 1971-იდან ლესტერის უნ-ტის კანცლერი. 1959—65 დიდი ბრიტ. ეროვნ. საბჭოს წევრი სამედ. კვლევის დარგში. 1966—76 დიდი ბრიტ. ზღვის ბიოლ. ასოციაციის პრეზიდენტი. მისი ძირითადი შრომები ეხება ნერვული უჯრედის ფიზიოლოგიას, აგზნებისა და შეკავების მექანიზმებს. თეორიულად და ექსპერიმენტულად დაამტკიცა, რომ ბიოპოტენციალების წარმოშობა დაკავშირებულია უჯრედული მემბრანის მიერ იონთა შერჩევით გამტარობასთან. წამოაყენა ნერვული იმპულსების გენერაციაში იონური გრადიენტების როლის ძირითადი თეორიები. დაამუშავა და გამოიყენა მემბრანაზე პოტენციალის ფიქსაციის ოროგან მეთოდი სსრკ მეცნ. აკად. უცხ. წევრი (1976). ნობელის პრემია (1963, ე. ჰაქსლისა და ჯ. ეკლზთან ერთად).

თხზ.: The conduction of the nervous impulse, Liverpool, 1964, Нервный импульс, М., 1965 — ვ. ჭეიშვ.

ჰრადეც-კრალოვე (Hradec Králové), ქალაქი ჩეხოსლოვაკიაში, ჩეხეთის სრ-ში, აღმ. ჩეხეთის ოლქის ადმ. ცენტრი. 97 ათ. მცხ. (1983). ტრ. კვანძი და მანქანათმშ. ცენტრი. სამრეწვ. მოწყობილობის, ძრავების, ქვაბების, ფოტომასალის, სამკერვალო ნაწარმის, ავეჯის, პიანინოების წარმოება კვების მრეწველობა. სამედ. და პედ. ინ-ტები. არქიტ. ძეგლები.

ჰრდლიჩკა (Hrdlička) ალეშ (29. III. 1869, ჰუმპოლეცი, ჩეხოსლოვაკია, — 5. IX. 1943, ვაშინგტონი), ამერიკელი ანთროპოლოგი, წარმოშობით ჩეხი. 1910—42 ვაშინგტონში აშშ-ის ეროვნ. მუზეუმის ფიზ. ანთროპოლოგიის განყ-ბის ხელმძღვანელი. ანთროპოლოგიის ამერ. ასოციაციის და „ფიზიკური ანთროპოლოგიის ამერიკული ჟურნალის" (1918) დამაარსებელი. მისი ძირითადი შრომები ეხება ადამიანის წარმოშობისა და ევოლუციის, ამერ. კონტინენტის პირველად დასახლების პრობლემებს. მრავალწლიანი ექსპედიციების გზით შეისწავლა ჩრდ. და სამხრ. ამერიკის ინდიელთა სხვადასხვა ტომი, აგრეთვე ალეუტის და კომანდორის კ-ების მოსახლეობა. რითაც დაადასტურა ჩრდ. ამერიკის ძირეული მოსახლეობის აზიური წარმოშობის თეორია. წამოაყენა თეორია (1927), რ-ის თანახმადაც, კაცობრიობის თავის ევოლ. განვითარებაში ნეანდერტალელთა სტადია განვლო.

ჰრინევსკი პეტრე ილიოდორეს ძე (1869—1937), საბჭ. გრაფიკოსი და ფერმწერი, ეროვნებით პოლონელი, დაიბადა, ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა საქართველოში. დაწყებითი განათლება მიიღო ქუთაისში. სწავლობდა ფლორენციის ნატიფი ხელოვნ. აკადემიაში 1922—37 თბილ. სამხატვრო აკად. პედაგოგი (1922-იდან პროფესორი). დიდი წვლილი შეიტანა ქართ. ხუროთმოძღვრების ძეგლთა შესწავლაში. ჰ. ერთ-ერთი ავტორია ჭართ. სათავადაზნაურო-საადგილმამულო ბანკის (ამჟამად რესპ. ბ-კა) შენობის პროექტისა (ა. კალგინთან ერთად), მხატვრულად გააფორმა ამ შენობის ინტერიერები. ჰ. იყო ი. ჭავჭავაძის ნაწარმოებთა პირველი ილუსტრატორი (1914). სხვა ნამუშევრებიდან აღსანიშნავია „პეიზაჟი" (1907), „ქუთაისის ბაზარი" (1917), „ართვინის სიონი" (1919), „ბალერინა" (1920), „მცხეთის რიონის ნაპირი" (1925, —ყველა საქართვ. ხელოვნ. მუზეუმი. თბილისი) და სხვ

ჰროზნი (Hrozný) ბედრჟიხ (6. V. 1879, ლისა-ნად-ლაბემი, — 12. XII. 1952, პრაღა), ჩეხი აღმოსავლეთმცოდნე, ვენისა (1914) და პრაღის (1918) უნ-ტების პროფესორი, პრაღის სახელმწ. უნ-ტის რექტორი (1939), სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1952). თავდაპირველად იკვლევდა ძვ. შუამდინარეთის მითოლ., კულტ. და ეკონ. საკითხებს. 1915 გამოაქვეყნა ბოღაზქოის არქივის ძირითადი ნაწილის ტექსტთა ენა (ე. ი. ხეთური იგივე ნესიური, ნესიტური) და დაამტკიცა მისი ინდოევრ. ხასიათი, რითაც საფუძველი ჩაუყარა ხეთოლოგიას (ძირითადი ნაშრომი „ხეთების ენა" გამოქვეყნდა ლაიფციგში გერმ. ენაზე 1917). 1925 ქოლტეფეში (თურქეთი), არქეოლ. გათხრების შედეგად აღმოაჩინა „კაპადოკიური ფირფიტების" ლურსმული დამწერლობით შესრულებული არქივი, 1922 პირველმა გამოსცა ხეთური კანონები. გარკვეული წვლილი შეიტანა ე. წ. ხეთური (იგივე ლუვიური) იეროგლიფების გაშიფვრაში. ეკუთვნის განმაზოგადებელი ნაშრომი მცირე აზიის ისტორიაში (1940) იბეჭდება რუს. სსრკ 8 რესპუბლიკაში. გ. შ. საქართველოში (1936).

ლიტ.: Bibliographie des travaux de B. Hrozný, par V. Čihař „Archiv orientální", 1949, t. 17

ჰრომაელის (რომაელის) ქართველთა მონასტერი, ძველი ქართული სასულიერო და კულტურული კერა ბიზანტიაში, კონსტანტინოპოლის (ახლანდ. სტამბოლის) მახლობლად; ააშენეს ილიარიონ ქართველის მოწაფეებმა მისი გარდაცვალების შემდეგ, 876, იმპ. ბასილის ხელშეწყობით. ჩვენამდე მოღწეულია მონასტერში მომზადებული 2 ქართ. ხელნაწერი: 1066 სვიმეონ დეალის მიერ გადაწერილი ქვთაიძე მთაწმიდელის თარგმანის კრებული (A—№ 134) და XII—XIII სს. მიჯნაზე ვინმე „იოანე ულირისის" მიერ გადაწერილი ვანის სახარება. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ 980-იდან მონასტერი ქართული აღარ ყოფილა.

ლ. მენაბდე.

ჰროსვითა, როტსვითა, როსვითა (Hroswitha, Hrotsvitha, Roswitha) განდერსჰაიმელი (von Gandersheim) (დაახლ. 935,— დაახლ. 975 ან 980), გერმანელი მწერალი ქალი. წერდა ლათ. ენაზე. რომაელი მწერლის ტერენციუსის მიბაძვითა და მის სიუჟეტებზე დაყრდნობით შექმნა რითმული პროზითა და ალაგ ჩართული რითმებით გაწყობილი 6 დრამა — ფაქტობრივად მოქმედებებად დაყოფილი დიალოგიზებული მოთხრობები — „გალიკანუსი", „დულციციუსი", „კალიმაქე", „საპიენცია", „პაფნუციუსი" და „აბრაამი".

ჰუანაკო (Lama guanacoe), ძუძუმწოვარი ცხოველი აქლემისებრთა ოჯახისა. მისი სხეულის სიგრძე 180—225 სმ, მასა 60—75 კგ აღწევს. აქვს გრძელი კისერი და კიდურები. შერა ბეწვით დაფარული სხეული. გავრცელებულია სამხრ. ამერ. მაღალმთიანეთში პერუდან პატაგონიამდე. ცხოვრობს ძნელად მისადგომ ადგილებში ზ. დ. 5000 მ-მდე. ქმნის მცირე ჯოგებს. პოლიგამიური ცხოველია. იკვებება ბალახეულობით. ნადირობის ობიექტია (იყენებენ ხორცსა და ტყავს), რის გამოც მისი რაოდენობა მკვეთრად შემცირებულია.

ჰუასტეკები, ინდიელი ხალხი ჩრდ.-აღმ მექსიკაში, რაოდ. დაახლ. 140 ათ. კაცი (1978, შეფასება). ჰ-ის ისტორია ესპ. დამპყრობებამდე (XVI ს.) ნაკლებად არის ცნობილი. თუმცა ენით მაია-კიჩეს ჯგუფს განეკუთვნებიან, ჰ-თვის უცნობი იყო მაიას იეროგლიფური დამწერლობა. ჰ-ის კულტურა განვითარდა ცენტრ. მექსიკაში ტოლტეკების კულტურის გავლენით ამიტომ მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ ჰ მაიას ხალხს გამოეყვნენ უძველეს პერიოდში. ესპ. დამპყრობების დროს ჰ-მა დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს დამპყრობლებს. თანამედროვე ჰ-ის ძირითადი საქმიანობა— ნათესობასაკრეფებში, მაღაროებში, ფერმო-

ხლისა და თამბაქოს პლანტაციებში მუშაობა

ჰუბაი (Hubay) ჯენე (15. IX. 1858, ბუდაპეშტი, — 12. III. 1937, იქვე), უნგრელი მევიოლინე, დირიჟორი, პედაგოგი და კომპოზიტორი. ბავშვობაში სწავლობდა მამასთან, მევიოლინე კარლ ჰ-თან, 1871—76 — ბერლინის უმაღლეს სამუსიკო სკოლაში ი. იოახიმთან, 1876—78 კონცერტებს მართავდა ბუდაპეშტში, 1878—82 — პარიზში (აქვე თანამშრომლობდა ა. ვიეტანთან), 1890—ბრიუსელში. სახელი გაითქვა როგორც ევროპის ერთ-ერთმა ბრწყინვალე ვირტუოზმა შემსრულებელმა. 1882—86 ბრიუსელის კონსერვ., 1886-იდან ბუდაპეშტის ფ. ლისტის სახ. უმაღლესი სამუსიკო სკოლის პროფესორი (1919—34 ამ სკოლის დირექტორი). მის მოწაფეთაგან აღსანიშნავია ი. სიგეტი. ნაწარმოებები: 8 ოპერა, მ. შ. „ვიოლინის კრემონელი ოსტატი“ (1893-ბუდაპეშტი), „ანა კარენინა“ (1923, ბუდაპეშტი). 4 სიმფონია, მრავალი საკონცერტო (უპირატესად ვირტუოზული) ნაწარმოები, 4 კონცერტი ვიოლინოსათვის ორკესტრთან ერთად და სხვ.

ჰუბერი (Huber) ჰანს (28. VI. 1852, შენენვერდი, ზოლოთურნის კანტონი, — 25. XII. 1921, ლოკარნო), შვეიცარიელი კომპოზიტორი და პედაგოგი, 1870—74 სწავლობდა ლაიფციგის კონსერვატორიაში (კ. რაინეკესა და ე. რიხტერთან). 1877-იდან მუშაობდა ბაზელში, 1889-იდან ეწეოდა პედ. მოღვაწეობას საქალაქო სამუსიკო სკოლაში (1896—1918 დირექტორი). საფუძველი ჩაუყარა შვეიც. სიმფ. მუსიკას. აღსანიშნავია მისი პროგრამული სიმფონიები (I — „ტელი“, II — ა. ბეკლინის ნახატებზე; III — „ჰეროიკული“ და სხვ.). ჰ-ს ეკუთვნის 6 ოპერა (მ. შ. „მხატვრის გაზაფხული“, 1894; „ზღვის ნიმფა“, 1918 და სხვ.), 2 ორატორია, კანტატები, სიმფონიები და სხვ.

ჰუბერტუსბურგის ზავი 1763, შვიდწლიანი ომის (1756—63) ერთ-ერთი დამამთავრებელი საზავო ხელშეკრულება. ხელი მოაწერეს 1763 წ. 15 თებ. ჰუბერტუსბურგის (Hubertusburg, საქსონია) სასახლეში, ერთი მხრივ, პრუსიამ და, მეორე მხრივ, ავსტრიამ და საქსონიამ. ჰ. ზ-ით პრუსიამ დაიმკვიდრა სილეზია (რ-იც წაართვა ავსტრიას 1740—42), მაგრამ მის მიერ ოკუპირებული საქსონიის ნაწილიდან უნდა გაეყვანა ჯარი.

ჰუბლი, ქალაქი ინდოეთში, კარნატაკის შტატში. ადმინისტრაციულად გაერთიანებულია ქ. დჰარვართან. 526 ათ. მცხ. (1981). სატრანსპ. კვანძი. სავაჭრო-სამრეწვ. ცენტრი. მანქანათსაშ., ბამბეულის, ტყავისა და საპნის მრეწვ. საწარმოები, სარკინიგზო სახელოსნოები.

ჰუგენოტები (ფრანგ. huguenots < გერმ. Eidgenossen — მოკავშირეები), კალვინიზმის მიმდევრები XVI—XVIII სს. საფრანგეთში. სოც. შემადგენლობისა და ინტერესების მიხედვით მოიცავდა — მოქალაქეთა მასას (განსაკუთრებით ჩრდ. და აღმ. რაიონ. კაპიტალ. ექსპლოატაციის წინააღმდეგ), უთანხმოებით თავადაზნაურობისა და ფეოდ. არისტოკრ. ნაწილს, ქ-ების ზედა ფენების (უმთავრესად სამხრ. და დას. პროვინციებიდან) წარმომადგენლებს, ეწინააღმდეგებოდნენ ცენტრალიზაციას, რ-საც აბსოლუტიზმი განახორციელებდა. ჰ-სა და კათოლიკეებს შორის ბრძოლა ე. წ. რელიგიურ ომებში (1562—98) გადაიზარდა, რ-თა დამთავრების შემდეგ ჰ-მა რწმენის თავისუფლება მიიღეს, ხოლო კათოლიციზმი გამოცხადებულ (ფრანგების უმრავლესობის) რელიგიად დარჩა. აბსოლუტიზმის დამკვიდრებულებამ ჰ-ის მიმართ რეპრესიებს შეიცავდა (XVII—XVIII სს.). საბოლოოდ მხოლოდ საფრ. დიდმა რევოლუციამ გაათანაბრა უფლებრივად ჰ. კათოლიკეებთან

ჰუგო კაპეტი, ჰუგო კაპეტი (Hugues Capet) (დაახლ. 940 — 24. X. 996, პარიზი), საფრანგეთის მეფე 987-იდან, რობერტინების ანუ კაპეტინგების დინასტიის დამაარსებელი. ლუი V კაროლინგის შემდეგ, ჰ. კ-ის მეფედ არჩევა ფეოდალური მსხვილი საერო და სასულიერო ფეოდალების მხარდაჭერით. ჰ. კ-ის ხელისუფლება საფრანგეთზე ნომინალური იყო და ფაქტობრივად მხოლოდ მის სამფლო დომენზე (ილ-დე-ფრანსი პარიზითა და ორლეანით) ვრცელდებოდა.

ჰუდი (Hood) ტომას (23. V. 1799, ლონდონი, — 3. V. 1845, იქვე), ინგლისელი პოეტი. დიდი პოპულარობა მოიპოვა მისმა იუმორისტულმა ლექსებმა „ახირებანი და უცნაურობანი“ (1826—27), რ-თაც თავისივე კარიკატურები ურთავდა. 1843—45 ნაწარმოებებში ასახავდა ინგლ. პროლეტ. ცხოვრებას. დიდი წარმატება ჰქონდა, განსაკუთრებით ჩარტისტებს შორის, მის ლექსს „სიმღერა პერანგზე“ (1843). 1844—45 გამოსცემდა „ჰუდის ჟურნალს“ („Hood's Magazine“); სოც. უსამართლობას უძღვნა ლექსები „ოხვრათა ხიდი“, „ლეიბის სიზმარი“, „მუშის სიმღერა“ (1844).

ჰ-ის „სიმღერა პერანგზე“ ქართულად თარგმნა ი. გედევანიშვილმა (ჟურნ. „კვალი“, № 15, 1901)

ჰუდონი, უდონი (Houdon) ჟან ანტუან (20. III. 1741, ვერსალი, — 15. VII. 1828, პარიზი), ფრანგი მოქანდაკე. ფრ. პორტრეტული ხელოვნ. ერთ-ერთი უდიდესი წარმომადგენელი. 1764—68 იყო საფრ. აკად. პენსიონერი რომში, სადაც გაეცნო ანტ. ხელოვნებასა და ანატომიას. სახელი გაუთქვა ქანდაკებამ „დიანა“ (1776, თაბაშირი, გოთის სასახლის მუზეუმი, გდრ), რ-შიც მოცემული არისტოკრ. დახვეწილობა ერწყმის მკაცრ კლასიცისტურ ფორმებს. შემდგომში შექმნა პორტრეტების სერია: ჟ. ჟ. რუსო (1778, თაბაშირი, სამხატვრო მუზეუმი, შვერინი), ბ. ფრანკლინი (1778), ო. გ. მირაბო (1791, ორივე ტერაკოტა, ლუვრი, პარიზი), ვოლტერის ბიუსტი (1778) და ქანდაკება (1781, მარმარილო, ერმიტაჟი, ლენინგრადი). ჰ-ის პორტრეტებისათვის ნიშანდობლივია ფსიქოლ. დახასიათების მრავალმხრივობა და სიმკვეთრე, ფორმის ცოცხალი ძერწვა, სილუეტის სიცხადე. ექსპრესიულობა მეტი ლაკონიურობით და ბუნებრიობით ხასიათდება ბავშვებისა და ქალების სახეები („მეუღლის პორტრეტი“, 1787, თაბაშირი, ლუვრი, პარიზი და სხვ.). 1805—23 ჰ. ასწავლიდა პარიზის ნატიფი ხელოვნ. სკოლაში.

ლიტ.: Giacometti G., La vie et l'oeuvre de Houdon, v. 1—2, P., 1959; Réau L., Houdon, v. 1—2, P., 1965.

ილუსტრაცია — იხ. ჩანართი, გვ. 593.

ჰუდსონი, ჰადსონი (Hudson) ჰენრი (დაახლ. 1550—1611), ინგლისელი ზღვაოსანი. 1607—11 ჩრდილოეთის საზღვაო გზის აღმოჩენის მიზნით ჰ-მა 4-ჯერ იმოგზაურა არქტიკულ ზღვებში. 1607 განიზრახა ჩრდ. პოლუსის გავლით გასულიყო წყნარ ოკეანეში, მაგრამ მიაღწია მხოლოდ ჩ. გ. 80°23'-ს, გზად აღმოაჩინა კ. იან-მაიენი. 1608 შეეცადა მოეძებნა გასასვლელი შპიცბერგენსა და ახალ მიწას შორის. 1609, ჰოლანდ. ოსტინდოეთის კომპანიის სამსახურში მყოფმა, იმოგზაურა ბარენცის ზღვაში, შემდეგ გადაირაა ჩრდ.-დას. გასასვლელის მოსაძებნად ჩრდ. ამერიკისკენ, შეისწავლა კონტინენტის სანაპირო ნაწილი, აღმოაჩინა მდ. ჰუდსონის შესართავი და აუყვა მდინარეს 250 კმ-ზე. 1610 გაიარა სრუტე (ჰუდსონის სრუტე) ლაბრადორსა და ბაფინის მიწას შორის, აღმოაჩინა ვრცელი ყურე (ჰუდსონის ყურე) მის სამხრ. ნაწილში (ჯეიმზის ყურე) ჰ-ის გემმა გამოიზამთრა. 1611 ივნისში, უკან მომავალ გზაზე, ეკიპაჟი აჯანყდა. გემიდან კანჯოში გადმოსხმული ჰ. შვილსა და 7 მეზღვაურთან ერთად უგზო-უკვლოდ დაიკარგა

ჰუდსონი, ჰადსონი (Hudson), მდინარე აშშ-ის აღმ. ნაწილში. სიგრძე 520 კმ, აუზის ფართ. 34,6 ათ. კმ². სათავე აქვს ადირონდაკის მთებში (აპალაჩები) მდებარე მყინვარულ ტბებში. მიედინება ღრმა ტექტონიკურ ხეობაში. ნაროუზის ვიწრო სრუტით ერთვის ატლანტის ოკ. ლოუერ-ბეის უბეს. საზრდოობს თოვლისა და წვიმის წყლით. წყალდიდობა იცის გაზაფხულზე. წყლის საშ. ხარჯი 630 მ³/წმ, მაქს. — 3600 მ³/წმ. მოქცევის ტალღა ვრცელდება შესართავიდან 240 კმ-მდე. სანაოსნოა ქ. ტროიმდე. ჰ. ზემო დინებით უკავშირდება მდ. წმ. ლავრენტის. ჰ. მნიშვნელოვანი ნაწილია ნიუიორკ-სტეიტ-ბარჯ-კანალისა, რ-თიაც დაკავშირებულია მარჯვ. შენაკად მოჰოკითა და ერის არხით. ჰ-ის აუზში აგებულია ჰესები. შესართავთან არის უდიდესი ქალაქი და ნავსადგური ნიუ-იორკი; სხვა ქ-ებია: ტროი, ოლბანი, ჰადსონი, კინგზტონი, პოკიფსი, ნიუ-ბერგი, იონკერზი. სახელი ეწოდა ჰ. ჰუდსონის პატივსაცემად, რ-მაც 1609 აღმოაჩინა მდინარის შესართავი.

ჟ. ა. ჰუდონი

ჰუდსონის სრუტე (Hudson Strait), სრუტე ლაბრადორის ნ.-კ-სა და კ. ბაფინის მიწას შორის. ჰუდსონის ყურეს აკავშირებს ატლანტის ოკეანესთან. სიგრძე დაახლ. 806 კმ, სიგანე 115—407 კმ. საშ. სიღრმე 200—600 მ. სამხრ.-აღმ-ით ფართოვდება და ქმნის უნგავის ყურეს. წელიწადში დაახლ. 8 თ. ჩახერგილია მოცურავე ყინულით, რაც ართულებს ნაოსნობას. ზღვის ცხოველებზე ნადირობა. 1617 პირველად ინახულა ზღვაოსანმა ს. კაბოტმა.

ჰუდსონის ყურე (Hudson Bay), ხმელეთაშუა ზღვა ჩრდ. ყინულოვან ოკეანეში. ღრმად არის შეჭრილი კანადის ტერიტორიაში. აღმ-ით ჰუდსონის სრუტით უკავშირდება ატლანტის ოკეანეს, ჩრდ-ით კანადის სრუტეების სისტემით — ჩრდ. ყინულოვან ოკეანეს. ფართ. 848 ათ. კმ². საშ. სიღრმე 112 მ, მაქს. — 258 მ. ჰავა არქტიკულია, იანვ. საშ. ტემპ-რა −22— −31°C, ივლ. 5°C (ჩრდ.), 15°C (სამხრ.). წყლის ტემპ-რა ზამთარში 0°C-ზე დაბალია; აგვ-ში 3°C (ჩრდ.) და 9°C (სამხრ.) მარილიანობა 23—30,6‰. ოქტ-იდან ივლ-მდე ყინულით არის დაფარული. მოქცევა ნახევრადდღეღამურია, სიმაღლე 7,9 მ-მდე. სიღრმეში წყლის ტემპ-რა −1,6-იდან −2,2°C-მდეა. მარილიანობა 33‰-მდე იზრდება. სელაპის რეწვა. მთავარი ნავსადგურებია ჩერჩილი და პორტ-ნელსონი. 1610 აღმოაჩინა ინგლ. ზღვაოსანმა ჰ. ჰუდსონმა.

ჟ. ა. ჰუდონი. ა. გოლიცინის საფლავის ქვა. მარმარილო. 1774. ა. შჩუსევის სახელობის არქიტექტურის სამეცნიერო-კვლევითი მუზეუმი. მოსკოვი

ჰუვერი (Hoover) ჯონ ედგარ (1. I. 1895, ვაშინგტონი, — 1972), გამოძიების ფედერალური ბიუროს (ფბრ) დირექტორი აშშ-ში 1924-იდან. მუშაობა დაიწყო ბიუროში რიგით აგენტად 1917. მისი ხელმძღვანელობით ფბრ გადაიქცა აშშ-ის სახელმწ. სამსახურის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო რეაქციულ პოლიც. პოლიციის ფუნქციების შემსრულებელ ინსტიტუტად.

ჰუვერი (Hoover) ჰერბერტ კლარკ (10. VIII. 1874, უესტბრანჩი, აიოვის შტ., — 20. X. 1964, ნიუ-იორკი), აშშ-ის სახელმწიფო მოღვაწე, მსხვილი მეწარმე, განათლებით სამთო ინჟინერი. 1921—28 ვაჭრობის მინისტრი. 1929—33 აშშ-ის პრეზიდენტი (რესპ. პარტიიდან). მისი პრეზიდენტობის წლები დაემთხვა მსოფლიო ეკონ. კრიზისს, რ-იც განსაკუთრებით აშშ-ში გამოვლინდა. 1938 ფაშისტურ გერმანიაში იყო ვიზიტით და ჰიტლერს შეხვდა. II მსოფლიო ომის (1939—45) შემდეგ მთავრობის დავალებით სხვ. მისიებით იმოგზაურა სხვადასხვა ქვეყანაში.

ჰუქბალაჰაპი (შემოკლებით ტაგალური Hukbong bayan laban sa Hapon — სახალხო ანტიიაპონური არმია), სახალხო არმია, რ-იც შეიქმნა 1942 წ. 29 მარტს კომპარტიის ხელმძღვანელობით ფილიპინებზე პარტიზ. რაზმების გაერთიანების შედეგად. 1944 დასასრ. ითვლიდა დაახლ. 10 ათ. მეომარს. მონაწილეობდა იაპ. ოკუპანტების, ფილიპინელი მემამულე-კოლაბორაციონისტებისა და მარიონეტული რეჟიმის ჟანდარმერიის წინააღმდეგ. 1945 სექტ., II მსოფლიო ომში (1939—45) იაპ. კაპიტულაციის შემდეგ, ჰ. ლიდერმა და მისმა მებრძოლებმა შექმნეს ჰ-ის ვეტერანთა ლიგა, რ-იც მოითხოვდა დემოკრ. აგრ. რეფორმის გატარებას. მთავრობასთან ჰ-ის ხელმძღვანელობის მოლაპარაკებები (1946—47) საკამათო საკითხების მშვიდობიანი მოწესრიგების თაობაზე უშედეგოდ დამთავრდა. კომპარტია სათავეში ჩაუდგა შეიარაღებულ ბრძოლას მთავრობის წინააღმდეგ. ჰ. გარდაიქმნა და ქვეყნის განთავისუფლების არმია (ქგა) ეწოდა. 1952 დასასრ. ქგა-ის ძირითადი ძალები მთავრობის ჯარებმა გაანადგურეს.

ჰუკერი (Hooker) უილიამ ჯექსონ (6. VII. 1785, ნორიჯი, — 12. VIII. 1865, ლონდონი), ინგლისელი ბოტანიკოსი, ჯ. დ. ჰუკერის მამა, გლაზგოს უნ-ტის პროფესორი (1820-იდან). 1841—65 კიუს ბოტან. ბაღის დირექტორი. მის სახელთანაა დაკავშირებული ამ ბაღის გადაქცევა მსოფლიოს ფლორის შემსწავლელ უდიდეს ბოტან. ცენტრად. ჰ. თავისი დროის უდიდესი სისტემატიკოსია. გამოაქვეყნა მრავალრიცხოვანი შრომა ინგლ., ამერ. და აფრ. ფლორის შესახებ, მონოგრაფიები გვიმრანაირებზე. დააარსა მრავალი ჟურნალი და სერია, მ. შ. „Icones plantarum" (1836), რ-იც დღესაც გამოდის.

ჰუკერი (Hooker) ჯოზეფ დოლტონ (30. VI. 1817, ჰელზუორთი, — 10. XII. 1911, სანინგდეილი), ინგლისელი ბოტანიკოსი, პეტერბ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. (1858), უ. ჯ. ჰუკერის შვილი. 1839—43 მონაწილეობდა ანტარქტიკის ექსპედიციაში (ავსტრალია, ახალი ზელანდია, კერგელენი, ცეცხლოვანი მიწა, ფოლკლენდის კ-ბი). 1847—51 შეისწავლა ჩრდ. ინდოეთისა და ნეპალის ფლორა. 1865—85 კიუს ბოტან. ბაღის დირექტორი, 1873—78 ლონდონის სამეფო საზ-ბის პრეზიდენტი. დარვინის იდეების მიმდევარი. მცენარეთა გვარების (Genera plantarum) მონოგრაფიის ავტორი (ჯ. ბენტამთან ერთად). ჰ-მა შექმნა (1893) თესლოვანი მცენარეების ყველა აღწერილი სახეობის საძიებელი („Index kewensis"), რ-იც დღესაც გამოდის.

ჰუკერის კუნძული, კუნძული ჩრდ. ყინულოვან ოკეანეში, ფრანც-იოსების მიწის არქიპელაგის სამხრ. ნაწილში. ფართ. დაახლ. 508 $км^2$, სიმაღლე 576 მ-მდე. ჰ. კ-ის დიდი ნაწილი დაფარულია მყინვარებით. ჩრდ.-დას-ით მდებარე მყუდრო ყურეში 1913—14 გამოიზამთრა ჩრდ. პოლუსისაკენ მიმავალმა გ. სედოვის ექსპედიციამ. სახელი ეწოდა ინგლ. ბოტანიკოსის ჯ. ჰუკერის პატივსაცემად.

ჰუკი (Hooke) რობერტ (18. VII. 1635, ქ. უაიტი, — 3. III. 1703, ლონდონი), ინგლისელი ბუნებისმეტყველი, ლონდონის სამეფო საზ-ბის წევრი (1663). 1653 შევიდა ოქსფორდის უნ-ტში, სადაც შემდგომში გახდა რ. ბოილის ასისტენტი. ლონდონის უნ-ტის პროფესორი (1665-იდან). ჰ. იყო მრავალმხრივი მეცნიერი და გამომგონებელი. ააგო საჰაერო ტუმბო (1659), ქ. ჰიუგენსთან ერთად დაადგინა (დაახლ. 1660) თერმომეტრის მუდმივი წერტილები — ყინულის დნობისა და წყლის დუღილისა, სრულყო ბარომეტრი, სარკული ტელესკოპი. კუთხეების გასაზომად გამოიყენა საჭვრეტი მილი. ააგო ქარის ძალის საზომი ხელსაწყო, წრის დაყოფის მანქანა და სხვა ხელსაწყოები. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მის მიერ აღმოჩენილ (1660) კანონს (იხ. ჰუკის კანონი). ჰ-მა გამოთქვა იდეა, რომ ყველა ციური სხეული ერთმანეთს იზიდავს და მიუდგა პლანეტების მოძრაობის ზოგადი სურათის მან წინასწარმეტყველა ი. ნიუტონის მსოფლიო მიზიდულობის კანონი. 1679 გამოთქვა მოსაზრება, რომ, თუ მიზიდულობის ძალა მანძილის კვადრატის უკუპროპორციულია, მაშინ პლანეტა უნდა მოძრაობდეს ელიფსზე. იგი მხარს უჭერდა სინათლის ტალღურ თეორიას და სადავოდ ხდიდა კორპუსკულურს, სითბოს განიხილავდა როგორც ნივთიერების ნაწილაკების მექან. მოძრაობის შედეგს.

ჰ-მა თავის მიერვე გაუმჯობესებული მიკროსკოპით შეისწავლა მცენარეთა სტრუქტურა და პირველმა მოგვცა კორპის უჯრედული აგებულების მკაფიო სურათი (ტერმ. „უჯრედი" ჰ-მა შემოიღო). ჰ-ის აზრით, დედამიწის ზედაპირის შეცვლას ფაუნის შეცვლა მოჰყვა, გაქვავებული ნაშთები წინათ მცხოვრებ არსებათა ნარჩენებია, რ-თა მიხედვითაც შეიძლება აღვადგინოთ დედამიწის ისტორია. ჰ. ცნობილი იყო აგრეთვე, როგორც არქიტექტორი.

თხზ.: Общая схема, или идея настоящего состояния естественной философии. ნაშრ.: Научное наследство. Естественнонаучная серия, т. 1, М.—Л., 1948.

ჰუკის კანონი, კანონი, რ-იც გამოხატავს წრფივ დამოკიდებულებას დრეკად სხეულზე მოდებულ ძაბვებსა და მასში აღძრულ დეფორმაციების მახასიათებელ სიდიდეებს შორის. დაადგინა რ. ჰუკმა 1660 უმარტივესი შემთხვევისათვის, როდესაც ხდება ღეროს გაჭიმვა ან შეკუმშვა, შემდეგი ფორმით: ცილინდრული ღეროს აბსოლ. წაგრძელება (შემოკლება) Δl პირდაპირპროპორციულია გამჭიმი (მკუმშავი) F ძალისა, ე. ი. $\Delta l = kF$, სადაც $k = l/ES$ [l არის ღეროს საწყისი სიგრძე, S — მისი განივკვეთის ფართობი, ხოლო E — გრძივი დრეკადობის მოდული, რ-იც ნივთიერების მექან. მახასიათებელია (მუდმივაა)]. უფრო მოსახერხებელია ჰ. კ-ის ჩაწერა ასეთი სახით: $\sigma = E\varepsilon$, $\sigma = F/S$ არის ნორმალური ძაბვა ღეროს განივკვეთში, ხოლო $\varepsilon = \Delta l/l$ — ღეროს ფარდობითი წაგრძელება (შემოკლება).

ძვრის დეფორმაციის დროს ჰ. კ. ჩაიწერება შემდეგი სახით: $\tau = G\gamma$; τ არის მხები ძაბვა, γ — ფარდობითი ძვრა, ხოლო G — ე. წ. ძვრის მოდული. ძვრის დროს მხები ძაბვა ფარდობითი ძვრის პირდაპირპროპორციულია.

განზოგადებული ჰ. კ. ამტკიცებს, რომ წერტილში დაძაბული მდგომარეობის განმსაზღვრელი 6 სიდიდე წრფივად გამოისახება ამ წერტილის მახლობლად დეფორმაციის განმსაზღვრელი 6 სიდიდის მეშვეობით. ამ თანაფარდობებში შემავალ პროპორციულობის კოეფიციენტებს დრეკადობის მოდულებს უწოდებენ.

როდესაც რომელიმე ძაბვა (ან დეფორმაცია) აღწევს მოცემული მასალისათვის დამახასიათებელ ზღვრულ მნიშვნელობებს, ჰ. კ. აღარ სრულდება და სხეული გადადის დრეკად-პლასტ. მდგომარეობაში. ჰ. კ. ძირითადი თანაფარდობაა კონსტრუქციებისა და ნაგებობების სიმტკიცისა და დეფორმირებადობის გაანგარიშების დროს.

ჰულაგუიანები, მონღოლური დინასტია, რ-ის წარმომადგენლები XIII ს. შუა წლებიდან — XIV ს. შუა წლებამდე ახლო და შუა აღმოსავლეთის ქვეყნებს განაგებდნენ. ჰქონდათ ილხანის („ხალხის ხანის") ტიტული. იყვნენ ჰულაგუ-ხანის შთამომავლები. ჰ-ის სახელმწიფო შეიქმნა მონღ. ფეოდ. იმპერიის დაშლის პროცესში. იგი მოიცავდა ირანს, ახლანდ. ავღანეთს, თურქმენეთს, ამიერკავკ. დიდ ნაწილს, არაბეთის ერაყს და მცირე აზიის აღმ. ნაწილს. მისი ვასალები და მოხარკეები იყვნენ საქართველო, ტრაპიზონის იმპერია, კონიის სასულთნო, კილიკიის სომხ. სამეფო, კვიპროსის სამეფო, [illegible] სახელმწიფო. დედაქალაქები (თანამიმდევრობით) — მარაღა, თავრიზი, სოლთანიე. ჰ. ებრძოდნენ ჩინგიზიანებს, ოქროს ურდოს და ეგვ. მამლუქთა სახელმწიფოს. ჰ-თა სახელმწიფოს I პერიოდში (1256—95) ძლიერი იყო მონღ.-თურქ. ტრადიციები. ილხანმა ყაზან-ყაენმა (1295—1304) ქმედითად შეცვალა საშინაო პოლიტიკა, დაუახლოვდა მუსლ. (ირანულ) არისტოკრატიას და სამოქალაქო ბიუროკრატიას. რაშიდ ალ-დინის თანადგომითა და ხელშეწყობით მან გაატარა მთელი რიგი რეფორმები, რამაც გამოიწვია დროებითი ეკონ. აღმავლობა სახელმწიფოში. აბუ საიდის (1316—35) სიკვდილის შემდეგ ცალკეულ ფეოდ. დაჯგუფებებს ტახტზე აჰყავდათ მარიონეტი ილხანები ჰ-ის საგვარეულოდან. XIV ს. 40-იან წლებში ჰ-ის სახელმწიფო რამდენიმე ფეოდ. სამეფოდ დაიყო (ჯალაირიდთა, ჩობანიდთა, მოზაფარიდთა). ჰ-ის სახელმწიფოს დაშლაში დიდი როლი ითამაშა ხალხ. აჯანყებებმა (სარბედართა, გილანის, მაზანდარანის და სხვ.). უკანასკნელი ჰ. ილხანი — თუღაი თემურ-ხანი 1353 დაიღუპა სარბედართა ხელით.

ჰ-თა დინასტიის ილხანები: ჰულაგუ-ხანი (1256—65), აბაღა-ხანი (1265—82), აჰმედ თეგუდარი (1282—84), არღუნ-ხანი (1284—91), ქეიხათუ-ყაენი (1291—95), ბაიდუ-ხანი (1295), ყაზან-ყაენი (1295—1304), ოლჯაითუ-ყაენი (მუჰამად ხუდაბანდა) (1304—16), აბუ საიდ ბაჰადურ-ხანი (1316—35), არფა (1335—36), მუსა (1336).

ლიტ.: ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან (ფეოდალური ხანა), ს. ჯანაშიას რედ., თბ., 1957; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 3, თბ., 1982; Б а р т о л ь д В. В., Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Соч., т. 2, ч. 1, М., 1963; История Ирана, М., 1977.

დ. კაციტაძე.

ჰულაგუიანური დირჰამი, ყაზან-ყაენის ფულადი რეფორმის შემდეგ (XIII ს. მიწურული) ჰულაგუიანი ილხანების სახელით მოჭრილი ვერცხლის მონეტა. გავრცელებული იყო საქართველოში (ქოდალოს, ყარალეთის განძები). ამ ტიპის ფულს თბილ. ზარაფხანაშიც ჭრიდნენ.

ი. ჯალაღანია.

ჰულაგუ-ხანი (1217 — 8. II. 1265, მარაღა, ირანი), ჰულაგუიანების დინასტიისა და სახელმწიფოს დამაარსებელი. ჩინგიზ-ყაენის შვილიშვილი. დაიბადა მონღოლეთში. ახალგაზრდობა გაატარა სამხ. ლაშქრობებში. 1256 მონღ. ჯარებს მეთაურობდა ახლო აღმოსავლეთში და ამით დაასრულა მონღოლების მიერ ირანის, ერაყისა და მეზობელი ქვეყნების დაპყრობა. ჰ.-ხ-მა დაარბია ისმაილიტების სახელმწიფო ირანში (1256) და აბასიანთა სახალიფო (1258), ებრძოდა მამლუქებს სირიაში (1260) და ოქროს ურდოს (1262). 1256 თავი ხელმწიფედ გამოაცხადა (თუმცა ნომინალურად აღიარებდა დიდი ყაენის სიუზერენიტეტს, რ-ისგანაც 1261 მიიღო ილხანის, ე. ი. ტომის ხანის ტიტული).

ჰუმანიზმი (ლათ. humanus — ადამიანისეული, ადამიანური; განათლებული), ვიწრო აზრით — რენესანსის ეპოქის კულტურული მიმართულება, რ-მაც შუა საუკუნეების მისტიკურად გაგებულ ადამიანის კულტს მიწიერი, ამქვეყნიური ადამიანის იდეალი დაუპირისპირა და მისთვის ზრუნვა საყოველთაო მიზნად გამოაცხადა. ფართო აზრით — ისტორიულად ცვალებადი შეხედულებათა სისტემა, რ-იც ძირითად ღირებულებად თვლის ადამიანის პიროვნებას, აღიარებს მის უფლებას ბედნიერებაზე, თავისუფლებაზე, თანასწორობასა და ყოველგვარი უნარის გა-

ბოლუენაზე. მისი აზრით, ადამიანის კეთილდღეობა სოც. ინ-ტების ეფექტიანობის შეფასების საზომია, ხოლო თავისუფლების, თანასწორობის, სამართლიანობისა და კაცთმოყვარეობის პრინციპები — ადამიანთა შორის ურთიერთობის ნორმები.

ადამიანურობისა და კაცთმოყვარეობის მოტივები უძველესი დროიდან იჩენდა თავს ფოლკლორულ, მხატვრულ-ლიტ. მასალაში, ეთიკურ-ფილოს. და რელიგ. კონცეფციებში. ჰ., როგორც სისტემური მსოფლმხედველობა, წარმოიშვა რენესანსის ეპოქაში და წამყვან მსოფლმხედველობრივ და კულტურულ ნაკადად იქცა.

ჰ-ის ისტორიაში ახ. თვისებრივი ეტაპი შექმნეს XVII–XIX სს-ში რევ. ბურჟ. იდეოლოგებმა, რ-ებიც აყენებდნენ ადამიანის „ბუნებრივ უფლებებთან" საზ. წყობის შესატყვისობის იდეას, ე. ი. ყოველგვარ წყობილებას აფასებდნენ ადამიანის აზრით. „ბუნებასთან" მისი შესაბამისობის თვალსაზრისით. მ. შ. განსაკუთრებული როლი შეასრულეს XVIII ს. ფრანგმა მატერიალისტებმა, რ-ებმაც ჰ. მატერიალიზმსა და ათეიზმს დაუკავშირეს და ადამიანის განთავისუფლების ძირითად პირობად თვლიდ. ლიბერალიზმის ლიდერებიც მიიჩნიეს. ჰუმანისტური მსოფლმხედველობის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე ი. კანტის შეხედულებებს, რ-ის მიხედვით, ადამიანი სხვა ადამიანისათვის შეიძლება იყოს მხოლოდ მიზანი და არა საშუალება.

საერთოდ მარქსამდელ ბურჟ. ჰ-ს, მიუხედავად მისი დიდი ისტ. მნიშვნელობისა, ჰქონდა მრავალი ნაკლი, გამოწვეული არსებული ბურჟ. სინამდვილის მანკიერებებით.

კლასობრივ-ანტაგონისტური საზ-ბის ანტიჰუმანიზმის ერთ-ერთი უმთავრესი გამოხატულებაა ადამიანის გადაქცევა საშუალებად და არა მიზნად. კ. მარქსის „კაპიტალში" დასაბუთებულია, რომ კაპიტალ. საზ-ბაში განსხვისების ფენომენი თიშავს შრომასა და მის პროდუქტებს მწარმოებლებისაგან, შრომის სოციალურ, ჰუმანურ არსებას — შრომისაგან, იწვევს ადამიანის მოღვაწეობის გაუცხოებას, ადამიანის არსების გაორებას.

მარქსამდელი ჰ-ის ნაკლოვანებათა უმრავლესობას ადამიანის სიყვარულის გრძნობა არსებითად ფილანთროპიულ ფარისევლობაზე დაჰყავდა. მაგრამ რეალური ჰ. არის არა ემპირიული სამყაროს ფენომენი, არამედ ადამიანის სოც. გვარის ყოველმხრივი განვითარებისა და აქტიურობის შედეგი. ამ გაგებით რეალური, პრაქტ. ჰ. არის კომუნიზმი.

მარქსამდელი ბურჟ. ჰუმანისტები ადამიანებს ყოფდნენ ჰუმანურობის სუბიექტებად და ობიექტებად, „კეთილი ნების" მატარებლებად და მათი მოწყალების მომლოდინე ბრბოდ, განსხვავებულ მწირთლებად. ასეთი ჰ. ნებსით თუ უნებლიეთ ხდება არაადამიანურ ურთიერთობათა გამართლების ნიღაბი და საშუალება.

მარქსიზმ-ლენინიზმის მიხედვით, კომუნიზმის პირობებში პრაქტიკულად ხდება „საზოგადოების ყველა წევრის სრული კეთილდღეობისა და თავისუფალი ყოველმხრივი განვითარება" (ლ ე ნ ი ნ ი ვ. ი., თხზ., გამოც. მე-4, ტ. 6, გვ. 51).

ჰ-ის პრაქტ. რეალიზაციის აუცილებელი წანამძღვარია ექსპლუატაციისა და ძალმომრეობის ლიკვიდაციისათვის ბრძოლა, რაც პროლეტარული, სოციალ. ჰ-ის მებრძოლი ბუნების გამოხატულებაა. ჰუმანურობის პრინციპების განხორციელებით სოციალიზმი ქმნის ახ. სოც. ურთიერთობებს, რ-ებიც ემყარება საზ. საკუთრებას, მეურნ. გეგმაზომიერად წარმართვას, საწარმოო ძალებისა და მეცნ. განვითარების მაღალ ტემპებსა და დონეს.

ამგვარად, ჰ-ის პრინციპების განხორციელების საქმით მჭიდროდ უკავშირდება მთელი საზ. სისტ. მის. ქმედითუნარიანობის, მისი ეკონ., სოც., პოლიტ., იდეოლოგიური და სულიერ-კულტ. ამოცანების გადაწყვეტის ამ საკითხის თეორ. ასპექტი, რ-იც არკვევს ადამიანის ყოველმხრივი განვითარებისა და კეთილდღეობის ცენტრ. ადგილს სოციალ. ჰ-ში, ეხება სოციალ. ჰ-ის პრინციპულ დაპირისპირებას „საყოველთაო კეთილდღეობის" თანამედროვე ბურჟ. ჰუმანისტურ დოქტრინებთან, რ-თა დამცველები ცილს სწამებენ სოციალ. საზ-ბას ადამიანის პიროვნების დეგრადაციაში, ნიველირებაში და სხვ. პრაქტ. თვალსაზრისით კი სოციალ. ჰ. ნიშნავს მრავალი სოც.-ეკონ. ამოცანების გადაჭრას, რაც განაპირობებს ახ. ადამიანის ჩამოყალიბებას, პიროვნების ყოველმხრივ განვითარებას, ცხოვრების სოციალ. წესის სრულყოფას.

სოციალ. ჰ. მეცნიერულად იისახება მარქსისტულ-ლენინურ თეორიაში და ხორციელდება საზ. ურთიერთობებში, გლობალური მასშტაბის პროგრამებსა და ყოველდღიურ ღონისძიებებში, რ-ებიც ხორციელდება ადამიანის კეთილდღეობის გასაუმჯობესებლად, მისი პიროვნების, ღირსების დასაცავად, უფლება-მოვალეობათა თანაფარდობის პრინციპის შემუშავებისა და განმტკიცებისათვის.

სოციალიზმი ქმნის საზ-ის ყველა წევრის ყოველმხრივი, ჰარმონიული განვითარების ობიექტურ წანამძღვრებს. ეს წანამძღვრები ადამიანში იწვევს ყოველმხრივი განვითარების გაცნობიერებულ მოთხოვნილებას. ამ წანამძღვრებისა და მოთხოვნილებების ჰარმონიული შეთანხმების აუცილებელი საშუალებაა ადამიანის ყოველმხრივი აღზრდის მოთხოვნის ეკონ., ზნეობრივი, იდეოლოგიური და ორგანიზაციული უზრუნველყოფა. სოციალიზმის დროს ჰუმანურობის მიღწევის ერთ-ერთი თვალსაჩინო გამოხატულებაა კოლექტივების სოც. განვითარების დაგეგმვა, რ-ის ამოცანაა ადამიანის ყოველმხრივი განვითარების მიზნისადმი მატერ. და კულტ. ღირებულებათა მოხმარების დაქვემდებარება, საზ-ბის წევრებში უფლება-მოვალეობათა თანაფარდობის სწორი შეგნების გამომუშავება, მშრომელი ადამიანებისადმი პატივისცემის გრძნობის აღზრდა, იმ შეგნების გამომუშავება, რომ კოლექტივის სოც. განვითარების ცენტრში დგას ადამიანი, მისი კვალიფიკაციის ამაღლება, შრომის, დასვენების, კულტ. განვითარების, ემოციურ-ზნეობრივი და იდეურ-პოლიტ. განვითარების საკითხები.

ლიტ.: Каримский А. М., Проблема гуманизма в современной американской философии, М., 1978; Кошелева В. В., Гуманизм действительный и мнимый, М., 1973; Корелин М. С., Ранний итальянский гуманизм и его историография, т. 1—4, СПб., 1914; Петросян М. И., Гуманизм, М., 1964; Проблемы гуманизма в марксистско-ленинской философии, М., 1975; Чхиквадзе В. М., Социалистический гуманизм и права человека, М., 1978. ლიტ. იხ. აგრეთვე სტ-თან რ ე ნ ე ს ა ნ ს ი.

გ. ახათთანი.

ჰუმანიტარული განათლება, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა (ფილოსოფია, ისტორია, ფილოლოგია, სამართალი, ეკონომიკა, ხელოვნებათმცოდნეობა და სხვ.) დარგებში ცოდნისა და უნარ-ჩვევების მიღების სისტემა, მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბების უმთავრესი საშუალება; დიდ როლს თამაშობს პიროვნების ყოველმხრივ განვითარებაში, ადამიანის გონებრივ, ზნეობრივ და იდეურ-პოლიტ. აღზრდაში. სოციალ. ქვეყნებში ჰ. გ-ის იდეური და მეთოდ. საფუძველია მარქსიზმ-ლენინიზმი. განარჩევენ ზოგად და პროფ. ჰ. გ-ს. ზოგადს იძლევა საშუალო ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლა (სსრკ-ში ყველა სახის პროფტექ., საშ. სპეც. და უმაღლესი სასწავლებლებიც). სსრკ-ში ზოგადი ჰ. გ-ის ამაღლებას ემსახურება აგრეთვე მარქსიზმ-ლენინიზმის უნივერსიტეტები, სახალხო უნივერსიტეტები და სხვ. კულტ.-საგანმ. დაწესებულებები.

სპეც. ჰ. გ-ს (ფილოს., ისტ., ფილოლ., ეკონ., სამართლის, პედ., ხელოვნებათმცოდნეობის, ხელოვნ. სხვადასხვა სახის, კულტ. დარგებში) იძლევა ძირითადად უნ-ტები, დარგობრივი უმაღლესი სასწავლებლები და საშუალო სპეციალური სასწავლებლები (იხ. სტატიები: *საბიბლიოთეკო და მუზეუმთმცოდნეობითი განათლება, ჟურნალისტური განათლება, კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა, სამუსიკო განათლება, ხელოვნებათმცოდნეობითი განათლება, პედაგოგიური განათლება, ფილოლოგიური განათლება, ფილოსოფიური განათლება, ფსიქოლოგიური განათლება, ეკონომიკური განათლება კადრებისა, იურიდიული განათლება, სამხატვრო განათლება* და სხვ.).

სსრკ-ში ჰ. გ-ის სისტემის ფართო განვითარება არის სკკპ პროგრამით გათვალისწინებული ხალხის კულტ. და განათლების მუდმივი ამაღლების ღონისძიებათა ნაწილი. სამეცნ.-ტექ. პროგრესთან დაკავშირებით ჰუმანიტარულ მეცნიერებებში სულ უფრო ღრმად იჭრება საბუნებისმეტყველო, მათ. და ტექ. მეცნიერებათა მეთოდები (კიბერნეტიკა, მათ. მოდელირება და სხვ.).

ა. ჰუმბოლდტი.

ჰუმბოლდტი (Humboldt) ალექსანდერ (14. IX. 1769, ბერლინი, — 6. V. 1859, იქვე), გერმანელი ბუნებისმეტყველი, გეოგრაფი და მოგზაური, ბერლინის მეცნ. აკად. წევრი (1800), პეტერბ. მეცნ. აკად. საპატიო წევრი (1818). დაიბადა საქსონიის კურფიურსტის კარისკაცის ოჯახში. ვ. ჰუმბოლდტის ძმა. 1787—92 სწავლობდა ბუნებისმეტყველებას, ეკონ. მეცნიერებებს, სამართალსა და სამთო საქმეს ოდერის ფრანკფურტისა და გეტინგენის უნ-ტებში, ჰამბურგის სავაჭრო და ფრაიბერგის სამთო აკადემიებში. 1790 გ. ფორსტერთან ერთად იმოგზაურა საფრანგეთში, ნიდერლანდსა და ინგლისში. 1793 გამოქვეყნდა ჰ-ის ბოტან.-ფიზიოლ. გამოკვლევა „ფრაიბერგის მაღაროების ფლორა". 1799—1804 ფრანგ ბოტანიკოს ე. ბონპლანთან ერთად იმოგზაურა ცენტრ. და სამხრ. ამერიკაში, საიდანაც ჩამოიტანა მდიდარი კოლექცია, რ-საც ამუშავებდა პარიზში 20 წელზე მეტი ხნის განმავლობაში. 1807—34 გამოვიდა ჰ-ის 30-ტომიანი „მოგზაურობა ახალი ქვეყნის ბუნიობის მხარეში 1799—1804 წლებში". 1827 ჰ. პარიზიდან გადავიდა ბერლინში, სადაც ასრულებდა პრუსიის მეფის კამერჰერისა და მრჩევლის მოვალეობას.

1829 ჰ-მა იმოგზაურა რუსეთში. აზიის ბუნების საკითხებს მიუძღვნა შრომები: „ფრაგმენტები აზიის გეოლოგიიდან და კლიმატოლოგიიდან" და „ცენტრალური აზია". ჰ-ის მეცნ. შეხედულებანი დედამიწისა და სამყაროს ბუნების შესახებ გადმოცემულია მის შრომაში „კოსმოსი" (ტ. 1—5, 1845—62). ჰ-ის მიერ შემუშავებულ პრინციპებს მაღალ შეფასებას აძლევდა ფ. ენგელსი, რ-იც ჰ-ს აყენებდა იმ მეცნიერთა გვერდით, რ-თა საქმიანობამაც ხელი შეუწყო მატერიალ. მიმართულების განვითარებას ბუნებისმეტყველებაში.

ჰ-ის შეხედულებანი დაედო საფუძვლად ზოგად ფიზ. გეოგრაფიასა და ლანდშაფტმცოდნეობას, აგრეთვე მცენარეთა გეოგრაფიასა და კლიმატოლოგიას. მისი სამეცნ. ინტერესების სფერო იმდენად ფართო იყო, რომ თანამედროვენი მას „XIX ს. არისტოტელეს" უწოდებდნენ. ჰ. იყო ჰუმანიზმის დამცველი. იგი გამოდიოდა რასებისა და ხალხების უთანასწორობისა და დამპყრობლური ომების წინააღმდეგ. ჰ-ის სახელი ეწოდება მთელ

რის გეოგრ. ობიექტებს, მ. შ. ქედებს ცენტრ. აზიასა და ჩრდ. ამერიკაში, მთას ქ. ახალ კალედონიაში, მყინვარს ჩრდ.-დას. გრენლანდიაში, მდინარესა და რამდენიმე დასახლ. პუნქტს აშშ-ში, რამდენიმე მცენარეს, მინერალსა და კრატერს მთვარეზე. ძმების ალექსანდერ და ვილჰელმ ჰუმბოლდტების სახელს ატარებს ბერლინის (გდრ) უნ-ტი.

ჰუმბოლდტი (Humboldt) ვილჰელმ ფრიდრიხ ფონ (22. VI. 1767, პოტსდამი, — 8. IV. 1835, ტეგელი, ბერლინთან), გერმანელი ენათმეცნიერი, ესთეტიკოსი, ფილოსოფოსი, სახელმწიფო მოღვაწე. ბერლინის უნ-ტის ერთ-ერთი დამაარსებელი. ზოგადი ენათმეცნიერებისა და ენის ფილოს. ფუძემდებელი. 1801—10 წლებში იყო პრუსიის რეზიდენტი პაპის კარზე; სარწმუნოებისა და განათლების დეპარტამენტის დირექტორი. მისი მოღვაწეობა აღინიშნა დაწყებით სკოლაში ი. პესტალოცის მეთოდების შემოღებით, პრუსიის მეცნ. აკად. გარდაქმნით. საშინაო საქმეთა ერთ-ერთი მინისტრი (1819). ქვეყნის გამგებლობას ჩამოაშორეს სკოლა. მის ფილოს.-ისტ. შეხედულებებში განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა კულტურას, როგორც ირგ. მთლიანობას და ისტორიაში მოქმედ ძალთა „სულს". ჰ-მა საფუძვლიანად იკვლია მრავალი კონკრეტული ენა, მისთვის დამახასიათებელია ენებისადმი ინდუქციური მიდგომა. ჰ-ის ძირითადი ნაშრომია „ადამიანური ენების აგებულების სხვადასხვაობისა და კაცობრიობის გონითი განვითარებაზე მისი გავლენის შესახებ", რ-იც სამტომიანი გამოკვლევის („კავი ენის შესახებ კუნძულ იავაზე", 1836, 1838, 1839) შესავალს წარმოადგენს.

ვ. ჰუმბოლდტი

ჰ-ის მიერ წამოყენებულ იდეებს დღემდე არ დაუკარგავთ მნიშვნელობა. ასეთებია: საკომუნიკაციო და ექსპრესიული ფუნქციების აღიარება და ამასთან დაკავშირებით ენის ფიზიკური მხარის მნიშვნელობის გაზიარება; ენაში კოლექტ. და ინდ. საწყისების დაპირისპირება; ენის მიჩნევა სისტემად; ენის აღიარება არა მზამზარეულ წარმონაქმნად (ergon), არამედ წარმოქმნად, შემოქმედებად (energeia) და სხვ. ჰ-მა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ენათა მორფოლ. კლასიფიკაციის დამუშავებაში. ჰ-ის თეორიის ზოგიერთ დებულებას ემყარება თანამედროვე ენათმეცნ. 2 მიმდინარეობა: ნეოჰუმბოლდტიანელობა ევროპაში (ლ. ვაისგერბერი ..) და ეთნოლინგვისტიკა აშშ-ში (ედ. სეპირი, ბ. უორფი..)

თ. შარაძენიძე.

ჰუმბოლდტი (Humboldt), მდინარე აშშ-ში, უდიდესია დიდი აუზის ფარგლებში. სიგრძე დაახლ. 600 კმ, აუზის ფართ. 37,6 ათ. კმ². მთის მდინარეა. მიედინება ნახევრუდაბნოში და ერთვის ჰუმბოლდტის ტბას. საზრდოობს წვიმის წყლით. წყალდიდობა იცის დეკ-იდან მაისამდე. ზაფხულობით ზოგჯერ შრება. ქვემოთში წყლის საშ. ხარჯი 6—7 მ³/წმ; მაქს. დაახლ.— 150 მ³/წმ. ჰ-ზე აგებულია წყალსაცავები. იყენებენ სარწყავად. ჰ-ის ხეობაში გადის გზატკეცილი და ტრანსკონტინენტური რკინიგზა. სახელი ეწოდა ა. ჰუმბოლდტის პატივსაცემად.

„ჰუმეთი" („ენერგია"), აზერბაიჯანელი სოციალ-დემოკრატთა ჯგუფი. შეიქმნა 1904 რსდმპ-ის ბაქოს კომიტეტთან მუსლიმან მშრომელთა შორის პოლიტ. მუშაობის წარმართვისათვის, რევ. ბრძოლებში მათი ჩაბმისა და პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის სულისკვეთებით აღზრდისათვის. იგი მასობრივ ორგანიზაციად გადაიქცა და ბაქოს ბოლშევიკური ორგანიზაციის შემადგენელი ნაწილი გახდა. აზერბ. ენაზე უშვებდა ფურცლებს და გაზ. „ჰუმეთს" (1904 ოქტ. —1905 თებ.). „ჰ-ის" ჯგუფები შეიქმნა ელიზავეტპოლში, ნახჭევანსა და თბილისში (მხოლოდ მათში ჭარბობდნენ მენშევიკები). 1907—11 დაპატიმრებების შემდეგ „ჰ-ის" მუშაობა შეწყდა, მისი აქტ. მუშაობა განახლდა 1917 თებ. რევ. შემდეგ. რსდმპ (ბ) VI ყრილობაზე ბაქოს პარტ. ორგანიზაციასთან ერთად „ჰ-იც" იყო წარმოდგენილი. ყრილობამ მოისმინა ინფორმაცია „ჰ-ის" მუშაობის შესახებ. ყრილობის დადგენილებით რსდმპ (ბ) ცკ მიესალმა „ჰ-ს", როგორც მუსლიმან მუშათა მოძრაობის ბოლშევიკური მიმართულების პიონერ სოც.-დემ. ორგანიზაციას და აღნიშნა მისი რევ. დამსახურება. ბაქოში საბჭ. ხელისუფლების დროებით დამარცხების (1918 ივლ.) შემდეგ „ჰ-მა" არალეგალურად დაიწყო მუშაობა. მისი წევრები გადმოხვდნენ ასტრახანში, სადაც შექმნეს ბიურო და უშვებდნენ გაზ. „ჰუმეთს". 1918 დეკემბ. ბაქოში ჩავიდნენ თბილ. „ჰ-ის" ორგანიზაციის მენშევიკი ლიდერები, ისინი შევიდნენ მუსავატელების პარლამენტში, შექმნეს სოციალისტების ფრაქცია. პარლამენტის ტრიბუნის რევ. პროპაგანდისათვის გამოყენების მიზნით, ბაქოს არალეგალური ბოლშევიკური კომიტეტი დაითანხმდა შეექმნათ „ჰ-ის" გაერთ. ორგანიზაცია (1919 მარტი). მაგრამ 1919 ზაფხულის დამლევს, „ჰ-ის" ბოლშევიკებმა მენშევიკებთან კავშირი გაწყვიტეს. 1920 თებ-ში რკპ (ბ) ბაქოს ორგანიზაცია „ჰ." და „ადალეთი", რ-თა უმრავლესობა ფაქტობრივად ერთიან ორგანიზაციას შეადგენდნენ, გაერთიანდნენ აზერბ. კომუნისტურ (ბოლშევიკურ) ორგანიზაციად.

ლიტ.: კ ა ჯ ა ძ ე ს., თბილისის ბოლშევიკები 1917 წელს, თბ., 1967; საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის საკითხები, შრომების კრებული, 1971, №17; Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана, Баку, 1963; Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы, М., 1958

შ. გაგუშიძე.

ჰუმიფიკაცია (ლათ. humus — მიწა, ნიადაგი და facio — ვაკეთებ), პროცესი, რ-ის დროსაც ორგანული ნარჩენების დაშლის პროდუქტები ჰუმუსოვან ნივთიერებად გარდაიქმნება. ჰ-ის პროცესზე გავლენას ახდენს ტემპ-რა, ტენიანობა, აერაცია, ნიადაგის ქიმ. თვისებები, დასაშლელი ორგ. ნივთიერების ქიმ. შედგენილობა და სხვ. ნიადაგში ხდება ორგ. ნივთიერების დაშლა და სინთეზი. ამ პროცესში მონაწილეობენ მიკროორგანიზმები. აღნიშნული ბიოქიმ. გარდაქმნების შედეგად წარმოიშობა ახ. ჰუმუსოვანი ნივთიერებები — ჰუმინ-, ულმინ- და ფულვომჟავები. ნიადაგში ჰუმუსის შეკავება-დამაგრებას (ჰუმიფიკაცია) ხელს უწყობს Ca, რ-ის მოქმედებით ხდება კოაგულაცია და წარმოიქმნება შეუქცევადი მტკიცე ორგ.-მინერ. ნაერთები.

ე მბეიძე.

ჰუმორალური რეგულაცია (ლათ. humor — სითხე), ფიზიოლოგიური და ბიოქიმიური პროცესთა ურთიერთშეხამებული მოქმედება, კოორდინაცია, რ-იც ხორციელდება ორგანიზმის თხევად გარემოში (სისხლი, ლიმფა, ქსოვილური სითხე) უჯრედებიდან და ქსოვილებიდან გამოყოფილი ბიოლოგიურად აქტ. ნივთიერებების (მეტაბოლიტების, ჰორმონების, ჰორმონოიდების, იონების) მეშვეობით. მაღალგანვითარებული ორგანიზმებისა და ადამიანის ჰ. რ. ექვემდებარება ნერვულ რეგულაციას და მასთან ერთად შეადგენს ნეირო-ჰუმორული რეგულაციის სისტემას. ნივთიერებათა ცვლის პროდუქტები მოქმედებენ არა მარტო ამა თუ იმ ორგანოზე, არამედ მგრძნობიარე ნერვების დაბოლოებებზე, ნერვულ ცენტრებზე, სადაც ჰუმორულად ან რეფლექსურად იწვევენ გარკვეულ ფიზიოლ. და ბიოქიმ. რეაქციებს. ნერვული იმპულსების ჰუმორული გადაცემა ხდება მედიატორებით. ჰ. რ-ის დარღვევა იწვევს სხვადასხვა დაავადებას. *დ. ჯოხაძე.*

ჰუმოფოსი, ერთ-ერთი ორგანულ-მინერალური სასუქი.

ჰუმუსი (ლათ. humus — მიწა, ნიადაგი), ნ ე შ ო მ პ ა ლ ა, ნიადაგის ორგანული, ჩვეულებრივ, მუქად შეფერილი ნაწილი, რ-იც წარმოქმნილია მცენარეული და ცხოველური ნარჩენების ბიოქიმიური გარდაქმნების შედეგად. ჰ-ის შემადგენლობაში შედის ჰუმინომჟავები (დიდი მნიშვნელობა აქვთ ნიადაგის ნაყოფიერებისათვის) და ფულვომჟავები (კრენისა და აპოკრენის). ჰ. შეიცავს მცენარის კვებისათვის საჭირო ყველა ელემენტს, რ-ებიც მიკროორგანიზმების ზემოქმედებით მცენარისათვის ადვილად შესათვისებელი ხდება. ჰ-ს განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით შეიცავს შავმიწები. საქართვ. შავმიწებში ჰ. 7%, რუსეთის შავმიწებში 12% აღწევს. შედარებით მცირე რაოდენობითაა ჰ. ეწერ და რუხ ნიადაგებში. იხ. აგრეთვე ნიადაგი.

ვ. მბეიძე.

ჰუნები (ბერძ. Hunnoi, ლათ. Chunni, Hunni), ცენტრ. აზიის ტრამალებიდან გამოსული თათართა მოდგმის ტომები, რ-ებიც II—IV სს-ში გამოჩნდნენ აღმ. ევროპაში. IV ს. 70-იან წლებში დაიწყეს მასობრივი გადასახლება დასავლეთის მიმართულებით. შეუტიეს ოსტგუთებს, ვესტგუთებს, სხვა ტომებს და ამით ბიძგი მისცეს ე. წ. ხალხთა დიდ გადასახლებას. ჰ-მა გაანადგურეს, განდევნეს, დაიმორჩილეს ან შეიერთეს ბევრი ტომი, შექმნეს ტომთა დიდი გაერთიანება ატილას (მართავდა 434—453) მეთაურობით. 451 ჰ. შეიჭრნენ გალიაში, მაგრამ რომაელებმა შეკრეს კავშირი ვესტგუთებთან და ფრანკებთან და დაამარცხეს ჰ. კატალაუნის ბრძოლაში (451). ატილას გარდაცვალების (453) შემდეგ ჰ-ის ტომობრივი გაერთიანება დაიშალა.

რ. სიკინჭილაშვილი.

ჰუნედოარა (Hunedoara), ქალაქი რუმინეთში, ჰუნედოარის ჟუდეცში, ჩერნის (მდ. მურეშის შენაკადი) ხეობაში. 87 ათ. მცხ. (1983). შავი მეტალ. ცენტრი. კოქსის, ქიმ., კვების, სამშენ. მასალათა მრეწვ. საწარმოები. ისტ. ძეგლი — ჰუნიადის ციხე-დარბაზი.

ჰუნედოარა (Hunedoara), ჟუდეცი ცენტრ. რუმინეთში, სამხრ. კარპატების, დას. რუმინ. მთებისა და პოიანა-რუსკის მთების პლატოს. ფართ. 7 ათ. კმ². მოსახლ. 548,3 ათ კაცი (1983). ადმ. ც. — ქ. დევა. განვითარებულია შავი მეტალურგია, სათბობ-ენერგეტ., აგრეთვე მანქანათსაშ., კვების, ქიმ., ხე-ტყისა და ხის დასამუშ., ტყავ-ფეხსაცმლის, სამკერვალო, სამშენ. მასალათა მრეწვ., ფერადი მეტალურგია. იღებენ ქვანახშირს, რკინის, სპილენძის, პოლიმეტალების მადანს, პირიტს, ტალკს, მარმარილოს, სამშენ ქვას. მთავარი სამრეწვ. ცენტრებია ჰუნედოარა და პეტროშენი. არის მარცვლეული და საკვები კულტურების ნათესები. მოჰყავთ კარტოფილი, ბოსტნეული. განვითარებულია მეხილეობა, მეცხოველეობა.

ჰუპერტი (Huppert) ჰუგო (5. VI. 1902, ბიალა-ბიელსკო, სილეზია, ახლანდ. ბიელსკო-ბიალა, პოლონეთი, — 25. III. 1982, ვენა), ავსტრიელი პოეტი, მთარგმნელი. 1921-იდან ავსტრ. კომპარტიის წევრი. სწავლობდა სორბონის უნ-ტში, მოსკ. წითელი პროფესურის ინ-ტში, 1928—32 მუშაობდა მოსკოვში, მარქს-ენგელს-ლენინის ინ-ტში, 1936-იდან — ჟურნ. „ინტერნაციონალური ლიტერატურის" („გერმანული ფურცლების") მთავარი რედაქტორის მოადგილე, 1939—41 — მ. გორკის სახ. მსოფლიო ლიტ-რის ინ-ტში. 1944—45 საბჭოთა არმიაში მსახურობდა. 1963 აირჩიეს გდრ-ის ხელოვნ. აკად. წ.-კორ-ად. 1964 მიენიჭა გდრ-ის ჰ. ჰაინეს პრემია, 1967 — გდრ-ის ეროვნ. პრემია, 1969 ავსტრ. რესპუბლიკამ მიანიჭა პროფესორის წოდება და დააჯილდოვა მეცნ. და ხელოვნ. საპატიო ჯვრით.

ჰ-ის შემოქმედებაში საქართველო ერთ-ერთი წამყვანი თემაა. ჩვენში იგი პირველად ჩამოვიდა 1949 და დაიწყო მზადება ვეფხისტყაოსნის სათარგმნელად. 1954 დაასრულა თარგმანი. წიგნი პირველად გამოვიდა 1955 მისივე წინასიტყვაობით „რუსთაველი და მისი პოემა" (ილუსტრაციები ს. ქობულაძისა). მეორე — 1970 (ეს და შემდეგში გამოცემები ილუსტრირებულია ლ. ცუცქირიძის მიერ), მესამე — 1980, მეოთხე — 1982. საქართველოსადმი მიძღვნილი მისი ლირიკა „ყვარიბის ქართული არფანი" (ავტ. წინასიტყვაობით და ავტორის ბიოგრაფიით). 1956-იდან ჰ. ვენაში ცხოვრობდა. თანამშრომლობდა გდრ-ის ჟურნალებში, უმთავრესად „ველტბიუნეში" („მსოფლიოს სცენა"), სადაც აქვეყნებდა საქართველოსადმი მიძღვნილ წერილებს — „რეპორტიორის თვალით დანახული რუსთაველი" (1956, № 47), „ღირსშესანიშნავი თბილისი" (1969, № 2), რ-ებიც შევიდა ჰ-ის პუბლიც. წერილთა კრებულში „წუთები და მომენტები" (1978, გდრ). 1958 ჰ. ავსტრ. სტუდენტთა ქალაქში კითხულობდა მოხსენებათა ციკლს საერთო სახელწოდებით „საქართველო — კოლხეთი შავი ზღვის პირას". 1966 ჰ. მონაწილეობდა რუსთაველის საიუბილეო ზეიმში, გამოვიდა სიტყვით, მისი ინტერვიუ დაიბეჭდა გაზ. „კომუნისტში" (1966, 2 X). ჰ-ის საავტობიოგრაფიო მემუარების მესამე წიგნში „ქვიშა ორგულის" (1979) შეიტანა მოგონებები საქართველოზე. მის ბოლო ლირ. კრებულში „ნიშნები ანუ სავსე მთვარე შეკვეთით" (1983) შეტანილია ლექსი „გაკვირვება, ირაკლი აბაშიძის მოგონებების მიხედვით" (1979).

დაჯილდოებულია „საპატიო ნიშნის" ორდენით (1967).

ლიტ.: ბ ე ლ თ ი ა ნ ი ა., ვეფხისტყაოსნის ახალი გერმანული თარგმანი, «თბილისი», 1981, 2 ოქტ.; მ ი ს ი ვ ე, მწერალი ოცნების შემოსვლა, «კომუნისტი», 1982, 26 სექტ.; გ ა ჩ ე ჩ ი ლ ა ძ ე, ავსტრიელი პოეტის ლექსები საქართველოზე, «მნათობი», 1955, № 6; მ ი ს ი ვ ე, ჰუგო ჰუპერტი იგონებს საქართველოს, «ლიტერატურული საქართველო», 1982, 29 აპრ.; გ ვ ე რ დ წ ი თ ე ლ ი გ., „ქართული არფანი", «ლიტერატურული გაზეთი», 1966, 22 აპრ.; ნ ა დ ი რ ა ძ ე გ., ვეფხისტყაოსნის გერმანული თარგმანი, «მნათობი», 1966, № 7; ნ უ ც უ ბ ი ძ ე შ., „ვეფხისტყაოსნის" ახალი გერმანული თარგმანის ირგვლივ, «ლიტერატურული გაზეთი», 1958, 22 აგვ.; ჭ ა რ ხ ა ლ ა შ ვ ი ლ ი ზ., ჰუგო ჰუპერტის ლექსები საქართველოზე, «კომუნისტი», 1955, 29 აპრ.

ნ. კაკაბაძე

ჰურიები (არაბ. ჰურია — შავთვალა), საიმქვეყნო ტურფა ასულები. ყურანის მიხედვით, ჰ. ალაჰმა აღუთქვა იმ მართლმორწმუნე მუსლიმანებს, რ-ებიც სამოთხეში შესვლას დაიმსახურებენ.

ე. ხოშტარიაძე.

ჰურონები, ირიკეზულენოვანი (იხ. ირიკეზული ენები) ინდიელი ტომების კონფედერაცია. XVI ს-ში ცხოვრობდნენ კანადის ტერიტორიაზე, სიმკოსა და ჰურონის ტბების მახლობლად, 18 დიდ სოფელში. XVII ს. დასაწყისისათვის დაახლ. 30 ათ. კაცი იყო. მისდევდნენ სათოხნ მიწათმოქმედებასა და ნადირობას. 1949—50 გაანადგურეს ირიკეზებმა. ნაწილი შევიდა ირიკეზული ტომების შემადგენლობაში, ნაწილი სხვა ტომებში გაითქვიფა. მათი თანამედროვე შთამომავლები სახლობენ ლორეტევილის რეზერვაციაში, ასიმილირებული არიან კანადელ ფრანგებთან და საკუთარი ენა დაკარგეს.

ჰურონი (Huron), ტბა ჩრდ. ამერიკაში, აშშ-სა და კანადაში. სიდიდით მეორეა დიდი ტბების სისტემაში. ფართ. 59,6 ათ. კმ², მაქს. სიღრმე 208 მ. ჩრდ.-დას-ით მდ. სენტ-მერისითა და სუ-სენტ-მარის არხით უკავშირდება ზემო ტბას, მაკინოს სრუტით — მიჩიგანის ტბას, სამხრ-ით მდ. სენტ-კლერით, ტბა სენტ-კლერითა და მდ. დეტროიტით — ერის ტბას. ჰ-ში ჩადის მრავალი მდ.: ფრენჩ-რივერ, გამოდის მდ. სენტ-კლერი. ნაპირები მაღალი და კლდოვანია ს.-ში — დაბალი. მდიდარია თევზით. სანაოსნოა. მთავარი ნავსადგურებია სარნია, მიდლენდი (კანადა), ალპინა (აშშ).

ჰუსაინი (იანვ. 626, მედინა, — 10 X. 680, ქარბალის ახლოს), ალის მეორე ვაჟი, შიიტების მესამე იმამი. 680, ხალიფა მუავია I-ის სიკვდილის შემდეგ, ერაყელი შიიტების დახმარებით ხელისუფლება რომ მიეტაცებინა, მ მცირე რაზმით მედინიდან ქუფაში (ხალიფას ნაცვლის რეზიდენცია ერაყში) გაემგზავრა. ჰ-ის რაზმს ქარბალის ახლოს ალყა შემოარტყეს ხალიფა იაზიდ I-ის ჯარებმა. ჰ არ დანებდა და მოკლეს. შიიტები ჰ-ს წამებულად და მესამე იმამად (ალისა და მისი უფროსი ვაჟის ჰასანის შემდეგ) მიიჩნევენ. მის ტრაგიკულ დაღუპვასთან დაკავშირებით სრულდება სამგლოვიარო წესი შახსეი-ვახსეი. ქ. ქარბალა, სადაც დაკრძალულია ჰ., შიიტების სალოცავი ადგილია.

ჰუსაინი, ჰ უ ს ა ი ნ ი ბ ნ ა ლ ი ა ლ- ჰ ა შ ი მ ი (დაახლ. 1854 — 4 VI 1931, ამანი), ოსმალეთზე დაქვემდებარებული ჰიჯაზისა და მექის გამგებელი („დიდი შერიფი") 1908—16; ჰიჯაზის მეფე 1916—24. ჰაშიმიდების დინასტიის დამაარსებელი. I მსოფლიო ომის (1914—18) დროს დიდ ბრიტანეთთან დადო შეთანხმება (1915), რ-ითაც დიდი ბრიტანეთი კისრულობდა მომავალი არაბ. სახელმწიფოს დამოუკიდებლობის აღიარებას. ჰ-ის მეთაურობით 1916 წ 2 ნოემბ. -ს ის თავი გამოაცხადა არაბების მეფედ, მაგრამ დიდმა ბრიტანეთმა ფაქტობრივად დაარღვია თავისი ვალდებულება 1916 გაზაფხულზე (იხ. საიქს-პიკოს შეთანხმება 1916) და საფრანგეთმა მხოლოდ ჰიჯაზის მეფედ აღიარა. 1924 წ. 5 ოქტ. ჰ-მა ტახტი დაუთმო თავის უფროს ვაჟს ალის. 1925-იდან ცხოვრობდა კვიპროსსა და ტრანსიორდანიაში.

ჰუსაინი სადამ (დ. 1937), ერაყის რესპ. პრეზიდენტი, რევ. სარდლობის საბჭოს (რსს) თავ-რე, ერაყის შეიარაღებული ძალების უმაღლესი მთავარსარდალი და მთავრობის მეთაური 1979-იდან. მარშალი. არაბთა სოციალისტური აღორძინების პარტიის (ბაას) რეგიონალური ხელმძღვანელობის გენ. მდივანი 1979-იდან.

ჰუსაინ იბნ ტალალი, ჰ უ ს ა ი ნ I (დ. 14. XI. 1935, ამანი), იორდანიის მეფე (1952-იდან) ჰაშიმიდების დინასტიიდან (1952 აგვ-დან — 1953 მაისამდე რეგენტის საბჭო მეფობდა). პირველდაწყებითი განათლება მიიღო ამანის ისლამურ კოლეჯსა და ეგვიპტის (ალექსანდრია) კოლეჯში; სწავლობდა ჰაროუს კოლეჯში და სამხედრო სასწ. აკადემიაში სანდჰერსტში (დიდი ბრიტანეთი).

ჰუსაინიდები, ტუნისის გამგებელთა (ბეების) დინასტია (1705—1957). დააარსა ჰუსაინ ბენ ალიმ, ბერძნული წარმოშობის თურქმა ოფიცერმა. 1705—1881 ჰ. ფორმალურად აღიარებდნენ, რომ ისინი იმპერიის ვასალები იყვნენ, ფაქტობრივად კი ქვეყანას დამოუკიდებლად განაგებდნენ. საფრ. პროტექტორატის დროს (1881—1956) რეალური ხელისუფლება დაკარგეს. ტუნისის დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ (1956) ჰ-ის დინასტია დაემხო (1957 წ. 25 ივლ.). ტუნისი რესპუბლიკად გამოცხადდა.

ჰუსეინ ჰაიქალი მუჰამად (10. VIII. 1888, ქაფრ-ღანამი, დაკაჰლიის პროვ., — 8. XII. 1956, კაირო), არაბი (ეგვიპტელი) მწერალი და სახელმწიფო მოღვაწე. უმაღლესი განათლება მიიღო კაიროსა და სორბონაში, სადაც დაიცვა სადოქტორო ხარისხი. 1937—44 განათლების მინისტრი, 1945—50 სახელმწ. მინისტრი და სენატის თავ-რე. ეგვიპტის არაბ. ლიტ-რაში პირველი რეალისტური რომანების „ზეინაბი" (1910—12, გამოქვეყნდა 1914, კაირო) და „ასე შეიქმნა" (1955). რომანში გაილაშქრა ქალთა უუფლებობის მდგომარეობისა და ფეოდალთა ჩაგვრის წინააღმდეგ. ავტორია ქრონიკისა „მუჰამადის ცხოვრება" (1929). არაბ. ლიტ-რისა და ენის საკითხებს ეძღვნება მისი წიგნი „რევოლუცია ლიტერატურაში". აიდეალებდა იგ. ეგვ. ისტორიას, არაბ მწერლებს მოუწოდებდა შეექმნათ თანამედროვე ცხოვრების ამსახველი ახ. ლიტ-რა.

მ. ქუთელია.

გ. ჰუსაკი

ჰუსაკი (Husák) გუსტავ (დ. 10. I. 1913, დუბრავკა, ბრატისლავის მახლობლად), ჩეხოსლოვაკიისა და საერთაშორისო კომუნისტური მოძრაობის მოღვაწე. ჩეხ. სრ პოლიტ. მოღვაწე. ჩეხოსლ. კომპარტიის (ჩკპ) წევრი 1933-იდან. ჩკპ აკრძალვისას (1938) და ფაშისტური გერმ. მიერ ჩეხოსლ. დაპყრობის შემდეგ სლოვაკიის კომპარტიის (სკპ) ბრატისლავის იატაკქვეშა ორგანიზაციის ხელმძღვანელობის წევრი. 1940—43 დაპატიმრებული იყო კომუნისტური მოღვაწეობისათვის, აქტიურად მონაწილეობდა სლოვაკეთის ეროვნულ აჯანყებაში 1944. 1944 სექტ. აირჩიეს სკპ თავ-რის მოადგილედ, 1946—50 ჩკპ ცკ-ის წევრი 1946 აგვ. — 1950 მაისში სლოვაკიის წარმომადგენლობის კორპუსის (მთავრობის) თავ-რე 1945—51 ჩეხ. სრ ეროვნ. კრების დეპუტატი 1950—51 სკპ ცკ-ის განყ-ბის გამგე; 1951—60 უკანონოდ იყო რეპრესირებული 1963 რეაბილიტაცია მიიღო; 1968 აპრ.-აგვ. ჩეხოსლ. სრ მთავრობის თავ-რის მოადგილე. 1968 აგვ.— 1969 მაისი სკპ ცკ-ის პირველი მდივანი 1968 აგვ-დან ჩკპ ცკ-ისა და ჩკპ ცკ-ის პრეზიდიუმის წევრი, შემდეგ ჩკპ ცკ-ის პრეზიდიუმის აღმასრ. კომიტეტის წევრი 1969 აპრ. — 1971 მაისი ჩკპ ცკ-ის პირველი მდივანი, 1971 მაისიდან — ჩკპ ცკ-ის გენ. მდივანი. 1971 იანვრიდან ჩეხოსლ. სრ ეროვნ. ფრონტის ცკ-ის თავ-რე ჰ. 1975 მაისიდან ჩეხოსლ. სრ პრეზიდენტი. სამგზის ჩეხოსლ. სრ გმირი (1969, 1973, 1983), საბჭოთა კავშირის გმირი (1983). დაჯილდოებულია ლენინის ორდენით.

ჰუსარები [უნგრ., huszár (მხ. რ.)], კავალერიის გვარეობა. სახელწოდება ჰ. პირველად 1458 გაჩნდა უნგრეთში, დაერქვა აზნაურთა ლაშქრის განსაკუთრებულ რაზმებს; XVI—XVII სს. პოლონეთში მძიმე კავალერიის სახელწოდებაა XVII ს. ბოლოსა და XVIII ს. დასაწყ. საფრანგეთში, ავსტრიასა და პრუსიაში შეიქმნა ჰ-ის რეგულარული პოლკები, მათ, რომლებიც მსუბუქ ცხენოსან ჯარს, მტრის ზურგში და ფლანგებზე მოქმედებისათვის, დაზვერვისა და დევნისათვის იყენებდნენ. XVII ს. რუსეთში უცხოელთაგან იქმნებოდა ჰუსართა ფორმირებების ცალკე ნაწილები. XVIII ს. დასაწყისში — რეგულარული რაზმები. 1825 რუს. არმიაში იყო ჰ. 14 რეგულარული პოლკი, 1917 — ჰ. 2 გვარდიისა და 18 საარმიო პოლკი. ჰ. შეიარაღებული იყვნენ ხმლით, კარაბინითა და დამბაჩებით.

ჰუსარები 1 — ჰუსარი, პოლკის ობერ-ოფიცერი (1763—76), 2 — ჰუსარი, პოლკის რიგითი ჯარისკაცი (1796—1801); 3 — ჰუსართა პოლკის რიგითი ჯარისკაცი (1812), 4 — ჰუსართა გვარდიული პოლკის რიგითი ჯარისკაცი საპარადო ფორმაში (1855); 5 — ჰუსართა პოლკის უნტერ-ოფიცერი რიგითი საპარადო ფორმაში (1855); 6 — ჰუსართა პოლკის შტაბ-ოფიცერი სალაშქრო ფორმაში (1874); 7 — ჰუსართა გენერალი არმიის, პოლკის მუნდირში, სასახლო ფორმაში (1910)

ჰუსარი (Erythrocebus), მაიმუნების გვარი ანთროპოიდთა ოჯახისა. მათი სხეულის სიგრძე 58—75 სმ, მასა 7,8—12,5 კგ აღწევს. აქვთ წაგრძელებული დინგი, ძლიერი ეშვები, წითურ-ყავისფერი ზურგის ბეწვი, ღია ყვითელი მუცელი. გავრცელებული არიან აფრიკაში. ცხოვრობენ გაშლილ სავანებში და ტყიან სტეპებში. აქტ. არიან დღისით. კარგად დარბიან ოთხ ფეხზე. ქმნიან ხროვებს, რ-იც 5—30 ინდივიდისაგან შედგება. ფრთხილი და მშიშარა ცხოველები არიან. იკვებებიან ბალახეულობით, ნაყოფით, თესლებით, მწერებით, ხვლიკებით, ფრინველებით და მათი კვერცხებით. ზოოპარკში დიდხანს ცოცხლობენ და მრავლდებიან.

ჰუსეინ ვაიზ ქაშეფი, იხ. სტ. „ქილილა და დამანა"

მ. ჰუსეინოვი. სას-ტუმრო „აზერბაიჯანი". 1969 ბაქო.

ჰუსეინოვი მიქაელ ალესკერ-ოღლუ [დ. 6 (19) IV. 1905, ბაქო], საბჭ. არქიტექტორი და არქიტექტურის ისტორიკოსი, სსრკ სახ. არქიტექტორი (1970), აზერბ. სსრ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი (1945) სწავლობდა აზერბ. პოლიტექ. ინ-ტში (1922—29), ასწავლიდა იქვე (1930—70, 1942-იდან პროფესორი). აზერბ. სსრ არქიტექტორთა კავშირის გამგეობის თავ-რე (1947-იდან). 1946-მდე მუშაობდა ს. დადაშევთან ერთად. ნამუშევრები 1946 შემდეგ: მ. ახუნდოვის სახ. რესპ. საჯარო ბ-კა (1960), აზერბ. სსრ მეცნ. აკად. ნაგებობათა კომპლექსი (1960-იანი წწ.) ორივე ბაქოში; სსრკ სახელმწ. პრემია (1941). სსრკ IV და V მოწვევის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. დაჯილდოებულია 2 ლენინის ორდენით, 2 სხვა ორდენითა და მედლებით.

ჰუსეინ რაჰმი გურფინარი (Huseyin Rahmi Gürpinar) (17. VIII. 1864, სტამბოლი, — 8. III. 1944, იქვე), თურქი მწერალი. დაიბადა სულთნის კარის მოხელის ოჯახში. შეისწავლა ფრანგ. ენა. მუშაობდა წვრილი მოხელის თანამდებობებზე. 1908 ბურჟ. რევ. შემდეგ მწერლობით ირჩენდა თავს. მისი თხზულებების პერსონაჟები სტამბოლის მკვიდრნი არიან. მწერალი ე. წ. „პატარა კაცის" გულის მესაიდუმლეა, ილაშქრებს სოც. უსამართლობის წინააღმდეგ, დასცინის თურქ. მაღალი საზ-ბის გალოთმანებას. ავტორია რომანებისა „შიკი" (1889), „ნანა" (1900), „მოკვეთილი თავი" (1942), „გიჟი ვარ" (1934), მოთხრობების კრებულებისა და პიესებისა. მისი ნაწარმოებების სტილი მსუბუქია, შეიცავს სტამბოლის სალაპარაკო ენის ელემენტებს.

ლიტ.: Ahmet Kabakli, Turk Edebiyati, cilt 3, Ist., 1966

ი. გიგინეიშვილი.

ჰუსეინ ჯავიდი (ნამდვილი სახელი ჰ უ ს ე ი ნ რ ა ს ი ზ ა დ ე) (24. X. 1884, ნახიჩევანი, — 1944), აზერბაიჯანელი საბჭ. პოეტი და დრამატურგი. ნაწარმოებებს აქვეყნებდა 1906-იდან. მისი ლექსთა კრებულები „წარსულის დღეები" (1913), „გაზაფხულის ნამი" (1917) მიმართულია სოც. უთანასწორობის წინააღმდეგ. მისთვის დამახასიათებელია ღრმა ჰუმანიზმი (ტრაგედია „სატანა", 1917). ოქტ. რევოლუციამ გაუღვიძა მოხალისე რწმენა. პოეტმა უმღერა სოციალ. რეკონსტრუქციას (პოემა „აზერი", 1926—27), ინტერნაციონალისტურ იდეებს (დრამა „თოფალი", 1929). ჰ. 30-ში გაიარა რთული შემოქმედებითი გზა წვრილბურჟ. რომანტიკოსობიდან საბჭ. რეალისტ პოეტამდე.

გ. შალუტაშვილი.

ჰუსერლი (Husserl) ედმუნდ (8 IV. 1859, პროსნიცი, მორავია, — 26. IV. 1938, ფრაიბურგი), გერმანელი ფილოსოფოს-იდეალისტი, ტრანსცენდენტალური ფენომენოლოგიის ფუძემდებელი; სწავლობდა ლაიფციგში, ბერლინსა და ვენაში. 1883 ვაიერშტრასის ასისტენტი იყო. ფ. ბრენტანოსა და კ. შტუმპფის გავლენით ცდილობდა მათემატიკა ფსიქოლოგისტურად დაეფუძნებინა („რიცხვის ცნების შესახებ", 1887; „არითმეტიკის ფილოსოფია", 1891). ფილოსოფიის პროფესორი ჰალეში, გეტინგენსა და ფრაიბურგში, საიდანაც ფაშისტებმა გერმანულობის გამო დაითხოვეს.

გ. ფრეგეს კრიტიკამ დააჩქარა ჰ-ის მიერ ფსიქოლოგიზმის უარყოფა მეცნიერებათა ფილოს. დაფუძნების ახ. პოზიცია ჰ-მა ჩამოაყალიბა „ლოგიკური გამოკვლევების" 2 ტომში (1900—1901). I ტომის გამო იგი ანტიფსიქოლოგიზმის მეთაურად აღიარეს. II ტომის გამო კი ფსიქოლოგიზმის დაცვა დააბრალეს, რადგან ლოგიკა და საგნები მოქცეულია ფაქტის ცნობიერებაში ინტენციონალური ზედროული აქტების გზით დესკრიპტიული ფსიქოლოგია უწოდა. ჰ. ცოდნის ობიექტურობის საფუძვლებს სუბიექტურობაში — ობიექტების შესახებ ჩვენს ცოდნაში ეძებდა, რასაც ხელი შეუწყო მისმა შეხვედრამ ვ. დილთაისთან (1905). განავითარა „ფილოსოფიის, როგორც მკაცრი მეცნიერების" (1911) იდეა. ეს იდეა დაიცვა შრომაში „იდეები წმინდა ფენომენოლოგიისა და ფენომენოლოგიური ფილოსოფიისათვის" (დაწერა 3 წიგნად, 1913 გამოიცა პირველი — „ზოგადი შესავალი ფენომენოლოგიაში", სხვები კი — ჰ-ის სიკვდილის შემდეგ). ჰ. არ კმაყოფილდებოდა მიღწეულით, მუდამ ახ. დასაბუთებას ეძებდა თავისი ფენომენოლოგიისათვის. იგი თანდათან მეტ როლს ანიჭებდა წმინდა სუბიექტურობას, როგორც ჩვენი ცოდნის მაკონსტიტუირებელს. ამგვარი ტრანსცენდენტალური იდეალიზმით მას სურდა დაეძლია ბ. მოლეცანის გავლენით გაზიარებული „თავისთავადი ჭეშმარიტების" ბუნება. მაგრამ არც ეს და არც „თავად საგნებისაკენ" სწრაფვა არ წარმართავდა ჰ-თვის არც ცნობიერების გარეთ გასვლას და არც ცნობიერების ინტენსიურობას; ამიტომ მისი ფენომენოლოგია ტრანსცენდენტალური ეგოლოგიის (მონადების ამსოლუტური „მეს" შესახებ) სახეს იღებს: სუბიექტი ფენომენებს, როგორც ცნობიერების ნაკადის მყარ ელემენტებს, არსების ჭვრეტით აკონსტიტუირებს. ჰ. ამ მიზნით იყენებს რ. დეკარტის, ი. კანტისა და სხვ. შეხედულებებს. სხვა შრომებში ჰ. ცდილობს ახლებურად დაასაბუთოს ის შეხედულებანი, რ-ებიც მოცემულია მის ძირითად ნაშრომში „იდეები..." (1913). ეგზისტენციალიზმის აღმოცენების შემდეგ ჰ. განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა საკუთარი მეთოდით გაგებულ ემპირიულ ადამიანს და სოც. გარემოს. ამის შედეგია ნაშრომი „ევროპული მეცნიერების კრიზისი და ტრანსცენდენტალური ფენომენოლოგია" (1954).

ჰ-ის გავლენას განიცდიდნენ კ. იასპერსი, მ. ჰაიდეგერი, ნ. ჰარტმანი, მ. შელერი, ჟ. პ. სარტრი, მ. მერლო-პონტი და სხვ. ოციანი წლების დასაწყისში ჰ-ის სემინარების აქტ. მონაწილე იყო პროფ. კ. ბაქრაძე. ჰ-ის კვლევის ცენტრია მონაულ ქოვაჟიაში, არქივი და გამომცემლობა — ლუვენში.

თხზ.: Husserliana Gesammelte Werke, Bd. 1—10, 12—18, 22, Haag, 1950—79; Логические исследования, ч. 1, СПб., 1909, Философия как строгая наука, «Логос», 1911, кн. 1

ლიტ.: ბაქრაძე კ., რჩეული ფილოსოფიური თხზულებანი, ტ. 4, თბ., 1968; XX საუკუნის ბურჟუაზიული ფილოსოფია, თბ., 1970; ბიჭიკაშვილი ა., ფსიქოლოგიის პრობლემური საკითხები, ნაწ. 2, თბ., 1969, Бесмашнов А. Ф., Проблема начала познания у Б. Рассела и Э. Гуссерля, Тб., 1969 Какабадзе З. М., Проблема «экзистенциального кризиса» и трансцендентальная феноменология Э. Гуссерля, Тб., 1966.

გ. თევზაძე.

ჰ. ჰუსერლი

ჰუსი (Hus) იან (1371, ჰუსინეცი, — 6. VII 1415, კონსტანცა), ჩეხი ხალხის ეროვნული გმირი, ჩეხური რეფორმაციის იდეოლოგი, მქადაგებელი. 1393 დაამთავრა კარლის (პრაღა) უნ-ტი 1396-იდან მაგისტრი, 1401—02 — თავისუფალ ხელოვნებათა ფაკ-ტის დეკანი, 1402—03 და 1409—10 კარლის უნ-ტის რექტორი. ჰ. გამოდიოდა ჩეხი ხალხის, ჩეხ. ენისა და კულტურის ერთგ. უფლებების დასაცავად, ილაშქრებდა გერმ. მოძალეობისა და სოც. უსამართლობის წინააღმდეგ. ჰ. ეზიარა ინგლ. რეფორმატორის ჯ. უიკლიფის და ჩეხი მქადაგებლების იან მილიჩის და მათე იანოველის იდეებს. მათზე დაყრდნობით ჰ-მა შექმნა მწყობრი მოძღვრება, რ-შიც იგი მოითხოვდა საზ. ცხოვრების გარდაქმნას, ეკლესიის ძირეულ რეფორმას ადრინდ. ქრისტ. ეკლესიის ყაიდაზე და საეკლ. მიწების სეკულარიზაციას. მორწმუნეთა ქცევის ნორმად ის აცხადებდა საღმრთო წერილს. განსაკუთრებული კლასებისათვის ხელისუფლების შენარჩუნების უმთავრესი პირობა უნდა ყოფილიყო „საღმრთო სჯულის" დაცვა. ამ უზენაესი ნორმის დარღვევა მათ ქვეშევრდომებს ათავისუფლებდა მორჩილებისაგან. ამ დებულებიდან შემდგომში რადიკალებმა პრაქტ. რევ. დასკვნები გამოიტანეს. 1410 პაპმა შეაჩვენა ჰ. 1412 ჰ-მა ხმა აიმაღლა ინდულგენციების ვაჭრობის წინააღმდეგ, რისთვისაც პრაღა დაატოვებინეს. სამხრ. ჩეხიაში ჰ-მა 2 წელი იცხოვრა. აქ დაასრულა მან თავისი ტრაქტატი „ეკლესიის შესახებ" (1413) და ბიბლიის ჩეხ. თარგმანი, აქვე შექმნა ჩეხ. ენის ორთოგრაფია. 1414 ჰ. გამოიძახეს კონსტანცის საეკლ. კრებაზე. მიუხედავად იმპერატორ სიგიზმუნდის მიერ ნაბოძები შეუვალობის სიგელისა, კონსტანცაში ჩასული ჰ. დააპატიმრეს 1414 წ. 28 ოქტ., ხოლო 1415, როგორც უტეხი ერეტიკოსი — ცოცხლად დაწვეს. ჰ-ის მოწამეობრივმა სიკვდილმა დააჩქარა ჩეხიაში რევ. მოძრაობა, რ-საც მისივე რეფორმისტული იდეები ედო ქვაკუთხედად (იხ. ჰუსიტური ომები 1419—37).

თხზ.: Послания магистра Иоанна Гуса, пер. с чеш. и лат., М., 1903.

ლიტ.: Маркс К., Хронологические выписки, [тетрадь] 2, წგნ.: Архив Маркса и Энгельса, т. 6, [Л.], 1939; Рубцов Б. Т., Ян Гус, М., 1958.

ნ. გიომარელი.

ი. ჰუსი

ჰუსიტური ომები 1419—37, ჩეხი ხალხის რევოლუციური ბრძოლა ფეოდალური ექსპლუატაციის, კათოლიკური ეკლესიისა და გერმანიის აგრესიის წინააღმდეგ. XV ს. პირველ მეოთხედში ჩეხიაში რთული სოც.-ეკონ. პირობები შეიქმნა. სოფლად სასაქონლო-ფულად ურთიერთობათა შეჭრამ გლეხობის კლასობრივი დიფერენციაცია და უმრავლესობის გაღატაკება გამოიწვია. გაძლიერდა აგრეთვე გლეხობის ექსპლუატაცია საერო და სას. ფეოდალთა მხრივ. რ-თა ნაწილი გერმანელები იყვნენ. ქალაქის პატრიციატი კი თითქმის მთლიანად გერმანელებისაგან შედგებოდა, რაც კიდევ უფრო ამძაფრებდა მის ანტაგონიზმს ამქრებთან და ქალაქის პლებსთან. კონფლიქტს განსაკუთრებულ ხასიათს აძლევდა მისი ანტიკათოლ. მიმართულება. ქვეყნის უმდიდრესი ფეოდალი — კათოლ. ეკლესია სახელი გაიტეხა კორუფციით და უზნეობით არც შინაფეოდ. ომებს უწყდა დასასრული. ასეთ ვითარებაში ხალხის რევ. მოძრაობა შეამზადა ი. ჰუსის და სხ. მქადაგებლების (კონრად ვალდჰაუზერი, მილიჩ კრომერჟიჟელი, მათე იანოველი და სხვ.) მოღვაწეობამ. ი. ჰუსის (1415) და იერონიმ პრაღელის (1416) კოცონზე დაწვამ ჩეხი ხალხის ყველა სოც. ფენა შეძრა. სახ. მქადაგებლების (მიკულაშ პელჰრიმოვის, იან ჩაპეკის, ვაცლავ კორანდის) მოწოდებით გლეხები და ქალაქის ხელოსნები არბევდნენ ეკლესია-მონასტრებს, ხოცავდნენ ეკლესიის სამღვდელო მსახურთ და ფეოდალებს. ქვეყანა ორ ბანაკად გაიყო: ფეოდ.-კათოლიკურად და ჰუსიტურად. ფეოდ.-კათოლ. ბანაკში გაერთიანდნენ უმაღლესი სამღვდელოება, მსხვილ

ფეოდალთა ნაწილი და ქალაქების ბიურგერ-პატრიციატი, მათ მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ რომის კათოლ. ეკლესიასთან. ჩეხეთის მოსახლ. უმრავლესობა კი ჰუსიტთა ბანაკში აღმოჩნდა. 1419 წ. 30 ივლ. პრაღაში აჯანყებამ იფეთქა. ქალაქის პლებსმა იან ჟელივსკის მეთაურობით რატუშის ფანჯრებიდან გადმოყარა მაგისტრატის წევრები ძალაუფლება ხელთ იგდო ხალხმა. შეიარაღებული აჯანყება ქვეყნის სხვა რ-ნებსაც მოედო. მალე აჯანყებულთა ცენტრს — ტაბორს მოუყვნდა მეკხება — პლზენის რაზმები ვ. კორანდას მეთაურობით, რომებმაც ბრძოლით გაიკაფეს გზა ჰუსიტთა ბანაკში იმთავითვე 2 ფრთა გამოიკვეთა: ზომიერი — ჩაშნიკები და რადიკალური — ტაბორიტები. ისინი განსხვავებულ მიზნებს ისახავდნენ, მაგრამ საერთო საფრთხის გამო ერთად მოქმედებდნენ. 1420 აპრილში რომის პაპმა მარტინ V-მ და იმპ. სიგიზმუნდ I-მა ჯვაროსნული ლაშქრობა გამოაცხადეს ჩეხეთის წინააღმდეგ. 1420 წ. 14 ივლ. აჯანყებულებმა ი. ჟიჟკას მეთაურობით პრაღისათვის ბრძოლაში ვიტკოს მთასთან სასტიკად დაამარცხეს ჯვაროსნები. 1421 გარდატეხის წელი აღმოჩნდა ჰუსიტთა რევ. მოძრაობის ისტორიაში. ტაბორიტების რიგებში განხეთქილება მოხდა და ზომიერმა ტაბორიტებმა დახოცეს მემარცხენეთა (პიკარტების) ბელადები — იან ბიდლონსკი, პეტრე კანიში, მარტინ ჰუსკა და სხვ. 1422 წ. 9 მარტს მოკლეს იან ჟელივსკიც. ევროპის ფეოდ.-კათოლ. რეაქციამ კიდევ რამდენიმე წარუმატებელი ლაშქრობა მოაწყო აჯანყებულთა წინააღმდეგ: 1422 წ. 10 იანვ. ნემეცკი-ბროდთან ი. ჟიჟკას ჯარმა გაანადგურა ჯვაროსნები. მესამე ლაშქრობაში ჯვაროსნები სამარცხვინოდ გაიქცნენ (ტახოვი. 1422. შემოდგომა). 1426 წ. 16 ივნ. უსტი-ნად-ლაბემთან იმპერატორის ჯარი დაამარცხა უკვე პროკოპ დიდმა. მარცხით დასრულდა IV და V ჯვაროსნული ლაშქრობებიც (ტახოვი, 1427 წ. 4 აგვ.; დომაჟლიცე, 1431 წ. 14 აგვ.). ტაბორიტების და ე. წ. „ობლების“ (ასე უწოდებდნენ თავს ი. ჟიჟკას გარდაცვალების შემდეგ მისი რაზმები) ჯარებმა თავად ილაშქრეს მტრის ტერიტორიაზე: 1427—28 სილეზიაში, 1429—30 საქსონიაში, ზემო ფრანკონიასა და ბავარიაში, ხოლო 1433 ჰუსიტთა ჯარი აღმ. სლოვაკიასა და ბალტიის ზღვის სანაპირომდეც მივიდა. მრავალწლიანმა ომებმა თანდათან გამოფიტა აჯანყებული ძალები, რომლებსაც ბაზელის საეკლესიო კრებაზე ჩაიშალა სამშვიდობო მოლაპარაკებები, რადიკალები და ბიურგერები (ჩაშნიკები) აშკარად გადაუდგნენ ტაბორიტებს და ფეოდ.-კათოლ. ბანაკში გადავიდნენ. 1434 წ. 30 მაისს ლიპანის ბრძოლაში მათ დაამარცხეს პროკოპ დიდის ჯარი ტაბორიტები ჰეტმან იან როჰაჩის მეთაურობით 1437-მდე უწევდნენ მათ წინააღმდეგობას, მაგრამ ბოლოს ისინიც მოსპეს.

ჰ. ო. ჩეხი ხალხის ისტორიის უმნიშვნელოვანესი ეტაპია. ხალხმა სცადა ფეოდ. წყობილების დამხობა, გამანადგურებელი დარტყმა მიაყენა კათოლ. ეკლესიას. ჰ. ო. XVI ს. რეფორმაციის პროლოგი იყო.

ლიტ.: Рубцов Б. Т., Гуситские войны, М., 1955. ნ. გოთმაშვილი.

ჰუსიტური სიმღერები, ჩეხური ხალხური სიმღერა-ჰიმნები, შეიქმნა ი. ჰუსის მოღვაწეობისა და ჰუსიტური ომების (1419—37) პერიოდში. ჰ. ს. წარმოადგენდა ხალხ. სიმღერების მელოდიურ ინტონაციებზე აგებულ ტას. საგალობლებს, რომლებშიც გამოხატული იყო ხალხთა მასების სოც. პროტესტი, პატრიოტული გრძნობები და საბრძოლო განწყობილებანი.

ჰუტენი (Hutten) ულრიხ ფონ (21. IV. 1488, შტეკელბერგი. — 29. VIII. 1523, კ. უფენაუ, ციურიხის ტბა), გერმანელი ჰუმანისტი, მწერალი, პოლიტიკური მოღვაწე. ეკუთვნოდა რაინდთა წოდებას. იყო ერფურტის ჰუმანისტთა წრის აქტ. წევრი, „ბნელი ადამიანების წერილების“ (1515—17) ერთ-ერთი მთავარი ავტორი; ამხელდა სამღვდელოების სქოლასტიკურ ცრუმეცნიერებას და გახრწნილობას. გამოდიოდა საერო კულტ. განვითარების მომხრედ, თავის პუბლიცისტიკაში ოსტატურად იყენებდა კათოლ. დოგმების კრიტიკის რაციონალისტურ მეთოდს. გერმ. რეფორმაციის დაწყების შემდეგ მიემხრო მ. ლუთერის ირგვლივ შემოკრებილ ოპოზიციას. მოითხოვდა აშკარა ომს პაპობასა და მთავრებთან. მონაწილეობდა რაინდთა აჯანყებაში გერმანიაში 1522—23, რის დამარცხების შემდეგ გაიქცა შვეიცარიაში, სადაც მალე გარდაიცვალა. ჰ-ს ეკუთვნის სატირულ-პოლემიკური ლექსები, დიალოგები, მოწოდებები, ლათ. წერილები, პამფლეტები. წერდა ჯერ ლათ. ენაზე, შემდეგ გერმანულზეც.

ჰუფუფი, ელ-ჰუფუფი, ქალაქი საუდის არაბეთის ჩრდ.-აღმ. ნაწილში. ელ-ჰასის პროვ. ადმ. ცენტრი. 100 ათ.-ზე მეტი მცხ. სატრანსპ. პუნქტი ჯიდა (წითელი ზღვა) — ერ-რიადი—რას-ტანურის (სპარს. ყურე) გზატკეცილის შტოზე. რკინიგზის სადგური. ხელოსნურ-შინამრეწველური წარმოების (შალის ქსოვილები, ლაბადები, ვერცხლისა და ოქროს ნაკეთობანი) ცენტრი. ფინიკის გადასამუშ. ქ-ნა.

ჰუხელი (Huchel) პეტერ (3. IV. 1903, ბერლინ-ლიხტერფელდე. — 30. IV. 1981, ტაუფკირხენი), გერმანელი მწერალი. 1971-მდე ცხოვრობდა გდრ-ში, შემდეგ იტალიასა და გფრ-ში. თავდაპირველად იყენებდა ტრად., კონვენციურ ფორმასა და გამოსახვის საშუალებებს, თანდათანობით გადავიდა ურითმო, შინაგან რიტმზე დაფუძნებულ ლექსებზე. მისმა ლირიკამ ფილოს. ხასიათი მიიღო, ყურადღების ცენტრში დააყენა ადამიანის ეგზისტენციური შეგრძნება (კრებ. „ლექსები“, 1948, „მარაგზები, შარაგზები“, 1963, „დათვლილი დღეები“, 1972). ჰ-ს მიღებული აქვს რამდენიმე ლიტ. პრემია, იყო რამდენიმე აკად. წევრი.

უ. ფონ ჰუტენი

ჰუხი (Huch) რიკარდა (18. VII. 1864, ბრაუნშვაიგი, — 17. XI. 1947, შენბერგი), გერმანელი მწერალი ქალი. ფილოს. დოქტორი (1892). 1926-იდან პრუსიის ხელოვნებათა აკად. წევრი. აკადემიიდან გამოვიდა ფაშისტური დიქტატურის წინააღმდეგ პროტესტის ნიშნად. ფაშისტური გერმ. დამარცხების შემდეგ „კულტურბუნდის“ საპატიო თავ-რე, გერმ. მწერალთა I საერთო გერმ. კონგრესის საპატიო თავ-რე (1947). თავდაპირველად წერდა ნეორომანტ. რომანებს, ლირ. ლექსებსა და ნოველებს. აღსანიშნავია მისი რომანები „ფონ ლუდოლფ ურსლეი უმცროსის მოგონებანი“ (1893), „ტრიუმფალური ქუჩა-ბანდიდან“ (1902), „დიდი ომი გერმანიაში“ (3 ტ. 1912—14, გადამუშავებული სათაურით „ოცდაათწლიანი ომი“, 1929); შემდეგ ჰ-ის შემოქმედებაში გაჩნდა ფილოს. და რელიგ. თემატიკა („ლუთერის რწმენა“, 1916, „სამეფო წერილის აზრი“, 1919, „გაუპიროვნება“, 1921). უაღრესად საინტერესოა ჰ-ის რომანტიზმის აღქმა-რეცეფცია („რომანტიზმი“, ტ. 1—2, 1908). ი. გ. გოეთეს (1931), გ. რააბეს (1944) პრემიების ლაურეატი.

ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის სამეცნიერო რედაქციები

ბიოლოგიის, მედიცინის და სოფლის მეურნეობისა. რედაქციის გამგე მედიც. მეცნ. დოქტორი, პროფ. ა. ჯაბუშიძე; ბიოლოგიის ჯგუფის ხელმძღ. რ. წერეთელი; სოფ. მეურნეობის ჯგუფის ხელმძღ. გ. ძველაძე; უფრ. სამეცნ. რედაქტორები: ც. იაშვილი, მ. ნაცაძე; სამეცნ. რედ. ა. მანნაძე; უმცრ. რედ. ც. ხელაძე.

დედამიწის შემსწავლელ მეცნიერებათა. რედაქციის გამგე ე. ლოლაძე; საქართველოს გეოგრაფიის ჯგუფის ხელმძღ. ი. ?იაშვი-ლიძე; უფრ. სამეცნ. რედაქტორები: გეოლოგ. მეცნ. დოქტორი, პროფ. დ. უძილაშა, ა. ინნოსაძე; სამეცნ. რედაქტორები: მ. ბა-ლიაური, დ. სახნიძე, ლ. ხარხაშელიძე; უმცრ. რედ. ა. ტაბატაძე.

ეკონომიკისა და სამართლისა. რედაქციის გამგე ეკონ. მეცნ. კანდიდატი ჯ. კახიძიშვილი; სამართლის ჯგუფის ხელმძღ. იურიდ. მეცნ. კანდიდატი ი. შატბერაძე, უფრ. სამეცნ. რედ. გ. ჟორჟიაძე; უმცრ. რედ. ნ. გოგაშვილი.

ენისა და ლიტერატურისა. რედაქციის გამგე შ. მაღლაკელი-ძე; უფრ. სამეცნ. რედაქტორი: ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი ლ. აბულაძე, ი. ლაბაძე; სამეცნ. რედაქტორები: მ. ტიტვინიძე, მ. შონია; უმცრ. რედ. ლ. ჯაფარიძე.

მსოფლიო ისტორიისა და სამხედრო საქმისა. რედაქციის გამგე ი. ჯაფარიძე; უფრ. სამეცნ. რედაქტორები: ც. ქიზირია, ლ. შანშიაშვილი; სამეცნ. რედაქტორები: ი. ბრეგვაძე, ლ. მაიაშვილი, ზ. ჯავახიშვილი; უმცრ. რედ. ნ. ერისთავიშვილი.

სალიტერატურო კონტროლისა. რედაქციის გამგე ც. ცქიტიშვილი; სატრანსკრიფციო ჯგუფის ხელმძღ. ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი მ. ჟამაშვილი; უფრ. სამეცნ. რედაქტორები: მ. ახვლედიანი, ქ. ლებანიძე, ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი ა. ძიძიგური, მ. მაკალათია, ჟ. ფარტენიძე; სამეცნ. რედ. რ. შერმაძე; უფრ. რედაქტორები: ნ. ცინცაძე, ქ. ხომერიკი.

სამეცნიერო კონტროლისა და კომპლექსური სტატიებისა. რედაქციის გამგე ნ. ბერიშვილი; კომპლექსური სტატიების ჯგუფის ხელმძღ. თ. აფხაზიძე; უფრ. სამეცნ. რედაქტორები: რ. პაპავაძე, ი. იაშაძე, ც. მოისწრაფიშვილი, ო. ჯანიაშვილი; სამეცნ. რედაქტორები: ლ. ბუჩუკიშვილი, ვ. ჯაფარიძე; უმცრ. რედ. დ. ხინთიბიძე.

საქართველოს ისტორიისა. რედაქციის გამგე ისტ. მეცნ. კანდიდატი ნ. შოშიაშვილი; უფრ. სამეცნ. რედაქტორი ლ. ღლონტიძე; სამეცნ. რედაქტორები: ა. ქართველი, ბ. ნარსია; უმცრ. რედ. ნ. ტყემალაძე.

სიტყვანის, ბიბლიოგრაფიის და დაკომპლექტებისა. რედაქციის გამგე ი. ძიძიგური; ბიბლიოგრაფიის ჯგუფის ხელმძღ. ა. ბოლქ-ვაძე; დაკომპლექტების ჯგუფის ხელმძღ. ც. ქავთარაძე; უფრ. სამეცნ. რედაქტორები: ე. ლეჟავა, ქ. მენაბდიშვილი; სამეცნ. რედაქტორები: ზ. ბიჩაძე, ქ. თურმანი, მ. სილაგაძე, ნ. ზაალიშვილი, ი. ჩარკვიანი, ო. ჭილაძე; უფრ. რედ. ლ. ხუციშვილი; უმცრ. რედაქტორები: მ. ბაბუნია, დ. კუჭუხიძე.

სსრკ ხალხთა, სკკპ და საქართველოს კპ ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიისა. რედაქციის გამგე ისტ. მეცნ. კანდიდატი ბ. მეტრეველი, უფრ. სამეცნ. რედაქტორები: ნ. ვაჩეიშვილი, მ. ბარი; სამეცნ. რედაქტორები: ნ. ბოლქვაძე, ზ. კარიბელი, უმცრ. რედ. ლ. პაპავაძე.

ფიზიკა-მათემატიკისა და ტექნიკისა. რედაქციის გამგე ზ. ჩხეიძე, ტექნიკის ჯგუფის ხელმძღ. ა. აბულაშვილი; უფრ. სამეცნ რედაქტორები: მ. ბოლქვაშვილი, ქ. ლომთაძე; სამეცნ რედაქტორები: ო. არსენაძე, მ. ტაბიძიშვილი; უმცრ. რედ. შ. ინასარიძე.

ფილოსოფიის, მეცნიერული კომუნიზმის, ფსიქოლოგიის, პედაგოგიკის, სახალხო განათლების და პრესისა. რედაქციის გამგე მ. ბაქრაძე; ფილოსოფიის, მეცნიერული კომუნიზმისა და ფსიქოლოგიის ჯგუფის ხელმძღ. ფილოს. მეცნ. დოქტორი, პროფ. ბ. ასათიანი; უფრ. სამეცნ. რედაქტორები: ზ. იოსელიანი, მ. კვარაცხელია, უმცრ. რედ. მ. შერგილაშვილი.

ხელოვნების... ...ა. რედაქციის გამგე ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატ... ...ჭარტიშვილი; უფრ. სამეცნ. რედაქტორები: შ. სა-... ...ელი, მეცნ კანდიდატი ლ. ძიძიძე; სამეცნ. რედაქტორ... ..., ბაირამაშვილი, მ. ითამარაშვილი; უმცრ. რედ. შ. ძ... ...აძე.

ილუსტრაციის, კარტოგრაფიის და საწარმოო-ტექნიკური განყოფილებისა. რედაქციის გამგე შ. ნიჟარაძე; კარტოგრაფიის ჯგუფის ხელმძღ. ც. მამაძიძე; უფრ. სამეცნ. რედაქტორები: ო. ... მ. ელიზბარაძე, ნ. ჯანაშელია, ი. ბარნაველიშვილი; ...ცნ. რედაქტორები: ლ. პილიპენკო, ზ. ბოლქვაძე, ... მაჩავარიანი, ე. ფიცხელაური, ფილ. მეცნ. კანდიდატი ე. ხარჩილავა; უფრ. რედ. ლ. ბიბილეიშვილი; უფრ. ტექნ. რედ. თ. ტაბატაძე, ტექ. რედ. ა. ჩიქოვანი; უმცრ. რედ. ი. ბარამიძე; ფოტოგრაფი ვ. ბოჭორიშვილი; გამომშვები ო. ცაგარელი.

საკორექტორო. საკორექტოს გამგე ო. ლომაძე; უფროსი კორექტორები: მ. ბოკერიაძე, ნ. ჯაფარიძე, ე. მარაძე, ლ. საბაშვილი, კორექტორები: მ. მენაბდიშვილი, მ. ნადირაშვილი, ლ. ტატუნაშვილი.

სამეცნიერო-ტექნიკური ბიბლიოთეკა. ბიბლ. გამგე გ. ძიძიძე; უფრ. ბიბლიოგრაფი ლ. ჯიბლაძე; ბიბლიოგრაფი შ. ღლონტი.

მთავარი ბუღალტერი ლ. ტიაზოვა. მთავარი ბუღალტრის მოადგილე ლ. გელაძე. უფროსი ბუღალტერი ზ. პაპასქირია. მოლარე ქ. ქუსიაშვილი. საგეგმო განყოფილების გამგე ლ. ხაჩაპურიძე. უფროსი ეკონომისტი მ. ჯაფარიშვილი. ეკონომისტი ბ. ბოჭორიძე. საერთო განყოფილების გამგე ჯ. სულაქველიძე. კადრების უფროსი ინსპექტორი ე. ძიძიგური. არქივის გამგე ე. ხვადაძე. საქმისმწარმოებელი მ. იოსელიანი. მდივანმემანქანე ნ. ქოჩიაშვილი. სამეურნეო ნაწილის გამგე ო ბასილაშვილი. უფროსი მემანქანეები: ო. ჩიტაია, ო. ბოლქვაძე, ა. თავხელიძე, ი. მელიძე, ც. საბაძე, ნ. სარიშვილიძე, ლ. ფურცელაძე. მემანქანეები: ო. ბერიძე, ა. ქართველიშვილი, ც. ხარაზია.

მთავარი რედაქტორი აკადემიკოსი ირ. აბაშიძე, მთავარი რედაქტორის მოადგილე ა. საყვარელიძე, პასუხისმგებელი მდივანი ი. ფარულავა, პასუხისმგებელი მდივნის მოადგილე წარმოების დარგში ზ. ასათიანი.

მათემატიკისა — საბჭოს თავ-რე აკად. ვ. კუპრაძე (1985-წლამდე), მოადგილეობის შემსრულებელი ფიზ.-მათ. მეცნ. დოქტორი ჟ. ხარშილაძე; ფიზიკისა — საბჭოს თავ-რე აკად. [illegible]; ასტრონომიისა — საბჭოს თავ-რე სსრკ მეცნ. აკად.-ის აკადემიკოსი ე. ხარაძე; კიბერნეტიკისა — საბჭოს თავ-რე აკად. ვ. ჭავჭანიძე; ქიმიისა — საბჭოს თავ-რე აკად. გ. ციციშვილი; დედამიწის შემსწავლელ მეცნიერებათა საბჭოს თავ-რე აკად. ა. ცაგარელი; გეოგრაფიისა — სექციის თავ-რე აკად. წ.-კორ. ვ. ჯაოშვილი; გეოლოგიისა — სექციის თავ-რე აკად. ა. ცაგარელი; გეოფიზიკისა — სექციის თავ-რე აკად. ბ. ბალავაძე; ჰიდროლოგიისა — სექციის თავ-რე ტექ. მეცნ. დოქტ. ნ. [illegible] (1986-წლიდ); მედიცინისა — საბჭოს თავ-რე აკად. [illegible]; თერაპიისა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible] (1986-წლიდ); ქირურგიისა — სექციის თავ-რე სსრკ მედ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. [illegible]; გასტროენტეროლოგიისა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; ოტორინოლარინგოლოგიისა — სექციის თავ-რე სსრკ მედ. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი ს. ხეჩინაშვილი; ნერვულ სნეულებათა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible] (1985-წლიდ), ფსიქიატრიისა — სექციის თავ-რე აკად. წ.-კორ. ა. ნანეიშვილი; პედიატრიისა — სექციის თავ-რე აკად. წ.-კორ. [illegible]; ინფექციურ სნეულებათა — სექციის თავ-რე სსრკ მედ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. [illegible]; [illegible] სნეულებათა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; პათოლოგიური ანატომიისა — სექციის თავ-რე აკად. წ.-კორ. [illegible]; ადამიანის ანატომიისა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; მედიცინის ისტორიისა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; ეპიდემიოლოგიისა — სექციის თავ-რე სსრკ მედ. მეცნ. აკად. წ.-კორ. ლ. საყვარელიძე; [illegible] — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; კურორტოლოგიისა და ფიზიოთერაპიისა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; სტომატოლოგიისა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; ჯანდაცვის ორგანიზაციისა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible] (1986-წლიდ); კანისა და ვენერულ სნეულებათა — სექციის თავ-რე მეცნ. დოქტ. [illegible]; რენტგენოლოგიისა და რადიოლოგიისა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; მეანობა-გინეკოლოგიისა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; ჰემატოლოგიისა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; ონკოლოგიისა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; ფარმაკოლოგიისა და ტოქსიკოლოგიისა — სექციის თავ-რე აკად. [illegible]; უროლოგიისა — სექციის თავ-რე მედ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; ბიოლოგიისა — საბჭოს თავ-რე [illegible]; ბოტანიკის, მცენარეთა ფიზიოლოგიისა და ბიოქიმიისა — სექციის თავ-რე აკად. წ.-კორ. [illegible]; ადამიანისა და ცხოველთა ფიზიოლოგიისა და ბიოქიმიისა — სექციის თავ-რე აკად. წ.-კორ. [illegible]; ზოოლოგიისა — სექციის თავ-რე ბიოლ. მეცნ. კანდ. [illegible] (1986-წლიდ), აკად. წ.-კორ. [illegible]; სოფლის მეურნეობისა — საბჭოს თავ-რე აკად. წ.-კორ. [illegible]; მემცენარეობისა — სექციის თავ-რე აკად. წ.-კორ. [illegible]; მცენარეთა დაცვისა — სექციის თავ-რე აკად. [illegible]; მეცხოველეობისა — სექციის თავ-რე აკად. წ.-კორ. [illegible]; ვეტერინარიისა — სექციის თავ-რე ვეტ. მეცნ. დოქტორი [illegible]; ტექნიკისა — საბჭოს თავ-რე აკად. რ. დვალი (1985-წლიდ); მანქანათმშენებლობისა და ტრანსპორტისა — სექციის თავ-რე აკად. [illegible] (1982-წლიდ); სამთო საქმისა — სექციის თავ-რე აკად. [illegible]; სამშენებლო ტექნიკისა — სექციის თავ-რე ტექ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; მეტალურგიისა — სექციის თავ-რე აკად. ფ. თავაძე; ტექ. კიბერნეტიკის, წარმოების ავტომატიზაციისა და გამოთვლითი ტექნიკისა — სექციის თავ-რე ტექ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; სოფ. მეურნ. მექანიზაციისა და ელექტრიფიკაციისა — სექციის თავ-რე აკად. წ.-კორ. [illegible]; რადიოტექნიკისა და კავშირგაბმულობისა — სექციის თავ-რე ტექ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; რკინიგზის ტრანსპორტისა — სექციის თავ-რე ტექ. მეცნ. კანდ. [illegible]; სსრკ ხალხთა ისტორიისა — საბჭოს თავ-რე აკად. წ.-კორ. [illegible]; საქართველოს ისტორიისა — საბჭოს თავ-რე აკად. წ.-კორ. მ. ლორთქიფანიძე; არქეოლოგიისა — საბჭოს თავ-რე აკად. ა. აფაქიძე; ეთნოგრაფიისა — საბჭოს თავ-რე აკად. გ. ჩიტაია (1986-წლამდე), აკად. წ.-კორ. ა. რობაქიძე; ზოგადი ისტორიისა — საბჭოს თავ-რე აკად. გ. მელიქიშვილი; ძველი ისტორიისა და რელიგიის ისტორიისა — სექციის თავ-რე ისტ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; შუა საუკუნეების ისტორიისა — სექციის თავ-რე ისტ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; ახალი და უახლესი [illegible] ქვეყნების ისტორიისა — სექციის თავ-რე ისტ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; დასავლეთ ევროპის (ახალი და უახლესი), ამერიკის, ავსტრალიის, ოკეანიის ქვეყნებისა და საერთაშორისო ურთიერთობათა ისტორიისა — სექციის თავ-რე [illegible]; აზიისა და აფრიკის ქვეყნების ისტორიისა — სექციის თავ-რე ისტ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; სამხედრო საქმისა — სექციის თავ-რე გადამდგარი გენ.-მ [illegible]; ფილოსოფიის, მეცნიერული კომუნიზმისა და ფსიქოლოგიისა — საბჭოს თავ-რე აკად. ა. ფრანგიშვილი; ფილოსოფიისა — სექციის თავ-რე აკად. წ.-კორ. ნ. ჭავჭავაძე; ფსიქოლოგიისა — სექციის თავ-რე აკად. რ. ნათაძე (1984-წლიდ), ფსიქოლ. მეცნ. დოქტ. შ. ნადირაშვილი; მეცნიერული კომუნიზმისა — სექციის თავ-რე აკად. [illegible]; ეკონომიკისა — საბჭოს თავ-რე აკად. პ. გუგუშვილი; პოლიტიკური ეკონომიისა — სექციის თავ-რე აკად. ა. გუნია; ეკონომიკური აზრისა და სახალხო მეურნეობის ისტორიისა — სექციის თავ-რე ეკონ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; აგრარული პრობლემებისა — სექციის თავ-რე ეკონ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; ფინანსების, ფულისა და კრედიტისა — სექციის თავ-რე აკად. [illegible]; წარმოების ეკონომიკის, ორგანიზაციისა და დაგეგმვისა — სექციის თავ-რე ეკონ. მეცნ. კანდ. [illegible]; მრეწველობის, სოფლის მეურნეობის, ტრანსპორტის, ვაჭრობისა და მშენებლობის ეკონომიკისა — სექციის თავ-რე ეკონ. მეცნ. კანდ. [illegible]; სამართლის ისტორიისა — სექციის თავ-რე იურიდ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; სამართლის თეორიის, სახელმწ. სამართლისა და ადმ. სამართლისა — სექციის თავ-რე იურიდ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; სამოქალაქო სამართლის, სამოქალაქო სამართლის პროცესის, საოჯახო სამართლისა და შრომის სამართლისა — სექციის თავ-რე იურიდ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; სისხლის სამართლის, სისხლის სამართლის პროცესის და კრიმინოლოგიისა — სექციის თავ-რე იურიდ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; საერთაშორისო სამართლისა — სექციის თავ-რე იურიდ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; ენათმეცნიერებისა — საბჭოს თავ-რე აკად. შ. ძიძიგური; ზოგადი ენათმეცნიერებისა — სექციის თავ-რე ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი [illegible]; ქართველურ ენათა — სექციის თავ-რე სსრკ მეცნ. აკად. წ.-კორ. ა. შანიძე; მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა — სექციის თავ-რე აკად. ქ. ლომთათიძე; ახლო აღმოსავლეთის ძვ. და ახ. ენებისა — სექციის თავ-რე სსრკ მეცნ. აკად. აკადემიკოსი თ. გამყრელიძე; ლიტერატურისა — საბჭოს თავ-რე აკად. ა. ბარამიძე; ლიტერატურის თეორიისა — სექციის თავ-რე ფილოლ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; [illegible] — სექციის თავ-რე ფილოლ. მეცნ. კანდიდატი [illegible]; ქართული ლიტერატურისა — სექციის თავ-რე აკად. [illegible]; სსრკ ხალხთა ლიტერატურისა — სექციის თავ-რე ფილოლ. მეცნ. დოქტორი [illegible]; [illegible] ლიტერატურისა — სექციის თავ-რე ფილოლ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; ანტიკური და ბიზანტიური ლიტერატურისა — სექციის თავ-რე ფილოლ. მეცნ. დოქტ. ა. ურუშაძე; დასავლური ლიტერატურისა — სექციის თავ-რე ფილოლ. მეცნ. დოქტ. [illegible]; ხელოვნებისა — საბჭოს თავ-რე აკად. ვ. ბერიძე; სახვითი ხელოვნებისა და არქიტექტურისა — სექციის თავ-რე ვ. ბერიძე; მუსიკისა — სექციის თავ-რე ხელოვნებათმც. კანდ. [illegible]; [illegible] ფოლკლორისა — სექციის თავ-რე ხელოვნებათმც. [illegible]; თეატრისა — სექციის თავ-რე ხელოვნებათმც. დოქტ. [illegible]; კინოსა — სექციის თავ-რე ხელოვნებათმც. დოქტ. [illegible]; სახალხო განათლებისა და პედაგოგიკისა — საბჭოს თავ-რე სსრკ პედ. მეცნ. აკად. აკადემიკოსი [illegible]; პრესისა — სექციის თავ-რე ფილოლ. მეცნ. დოქტ. [illegible] (1984-წლიდ), ფილოლ. მეცნ. დოქტ. [illegible].

შემჩნეული შეცდომების გასწორება

I ტომი

გვ.	სვ.	სტრიქონი ზემოდან	სტრიქონი ქვემოდან	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
364	I	—	7	[illegible]	[illegible]
498	I	—	27	[illegible]	[illegible]
572	I	43—46	—	1984; [illegible]	1984; [illegible]

II ტომი

გვ.	სვ.	სტრიქონი ზემოდან	სტრიქონი ქვემოდან	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
348	II	—	8	[illegible]	[illegible]
458	III	9—10	—	[illegible]	[illegible]
470	II	7	—	1962	1961
470	II	14—16	—	(1929). [illegible] (1987).	(1929). 1987 [illegible]
662	III	39	—	[illegible]	[illegible]
662	III	—	42	—0,01 [illegible]	—0,01 [illegible]
662	III	—	40—39	[illegible]	[illegible]
662	III	—	32	[illegible]	[illegible]

IV ტომი

გვ.	სვ.	სტრიქონი ზემოდან	სტრიქონი ქვემოდან	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
84	III	11	—	[illegible]	[illegible]
134	III	—	29	[illegible]	[illegible]
184	III	—	28	[illegible]	[illegible]
184	III	—	28	[illegible]	[illegible]
195	I	13	—	[illegible]	[illegible]
198	I	14	—	[illegible]	[illegible]
180	II	32—38	—	[illegible] 1830	[illegible] 1100
190	III	—	11—10	[illegible]	[illegible]
209	III	36	—	1,7	1,007
452	I	—	34	[illegible]	[illegible]

V ტომი

გვ.	სვ.	სტრიქონი ზემოდან	სტრიქონი ქვემოდან	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
203	III	19	—	XVI—XIX სს., თბ., 1979.	XVII—XIX სს., თბ., 1980.
218	I	17	—	[illegible]	[illegible]
251	III	—	16	[illegible]	[illegible]
265	I	—	8	J. spetabilis	J. spectabilis
496	I	—	40	(1952 —	(1956—

VI ტომი

გვ.	სვ.	სტრიქონი ზემოდან	სტრიქონი ქვემოდან	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
418	II	—	41	[illegible]	[illegible]
610	III	—	38	[illegible]	[illegible]

VII ტომი

გვ.	სვ.	სტრიქონი ზემოდან	სტრიქონი ქვემოდან	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
160	[illegible]		35	[illegible]	[illegible]
386	I	—	38—37	[illegible]	[illegible]
487	III	14	—	[illegible]	[illegible]
629	[illegible]		40	UR=IR(3)	$U_R=IR$ (3)

VIII ტომი

გვ.	სვ.	სტრიქონი ზემოდან	სტრიქონი ქვემოდან	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
240	III	—	37	1426,97	1,42697
258	II	19	—	9 900	9,9

X ტომი

გვ.	სვ.	სტრიქონი ზემოდან	სტრიქონი ქვემოდან	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
4	III	34	—	[illegible]	[illegible]
4	III	—	11	[illegible]	[illegible]
18	III	10	—	(Homoptera),	(Homoptera),
27	III	26—27	—	[illegible]	[illegible]
33	III	—	1	[illegible]	[illegible]
35	I	—	35	[illegible]	[illegible]
40	I	—	6—5	[illegible]	[illegible]
43	I	10	—	[illegible]	[illegible]
45	III	31—32	—	[illegible]	[illegible]
51	I	24	—	[illegible]	[illegible]
99	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]
107	I	—	7	(1978),	(1979),
108	I	—	36	1978, [illegible]	1979, [illegible]
116	I	21—22	—	[illegible]	[illegible]
118	III	—	10	VIII [illegible]	VIII [illegible]
121	II	5—6	—	[illegible]	[illegible]
121	II	—	3—2	[illegible]	[illegible]
129	I	—	34	[illegible]	[illegible]
131	III	—	11—10	1959—64	1959—65
132	I	18	—	[illegible]	[illegible]
134	III	24	—	[illegible]	[illegible]
141	II	10	—	[illegible]	[illegible]
143	I	—	13	[illegible]	[illegible]
162	II	—	27	[illegible]	[illegible]
167	I	—	33	[illegible]	[illegible]
174	II	—	31	[illegible]	[illegible]
174	III	34	—	1966)	1958)
175	II	13	—	[illegible]	[illegible]
175	II	14	—	[illegible]	[illegible]
175	II	37	—	[illegible]	[illegible]
175	III	—	9	$\frac{GF}{V^2}$ [illegible]	$\frac{G\rho}{V2}$ [illegible]
176	II	14	—	[illegible]	[illegible]
176	III	21	—	—10—19 [illegible]	—10—19 [illegible]
195	II	24	—	5,4 [illegible]-9,5 [illegible]	5,4 [illegible], [illegible]-9,5 [illegible],
196	III	—	5—4	[illegible]	[illegible]
207	II	4	—	(VIII—XII სს.),	(VIII—XI სს.),
216	III	—	17	[illegible]	[illegible]
216	III	—	15	[illegible]	[illegible]
229	I	25	—	[illegible]	[illegible]
242	I	—	10	1984	1894
252	I	34	—	[illegible]	[illegible]
261	I	—	16	[illegible]	[illegible]
276	III	—	18	$x^n=a^x$.	$x^n=a$
281	III	—	34	1693	1.693
289	II	4	—	[illegible]	[illegible]
326	III	9	—	Kioabbu	Kioabbu
361	I	—	1	[illegible]	[illegible]
370	I	—	11	[illegible] ( )	[illegible] (7)
373	I	—	17—16	[illegible]	[illegible]
382	III	9	—	AH_2+v.	AH_2+D.
392	II	35	—	[illegible]	[illegible]
394	I	—	29	[illegible]	[illegible]
398	III	—	25	[illegible]	[illegible]
407	II	—	28	—31 I. X.	—31. X.
417	I	10	—	(H. eeucorypous)	(H. leucorypus)
419	I	—	7—6	[illegible]	[illegible]
425	II	—	26	ge otrupinae,	Jeotupinae,
430	I	5—6	—	[illegible]	[illegible]
431	III	—	35	(Metachlamydee)-	(Metachlamydeae)
433	[illegible]	[illegible]		4—Mehile; 6 — Colioxys sogdilana;	4—Megalile; 6—Colioxys sogdiana
436	III	—	29	(Elaeognus),	(Elaeagnus,
443	I	29	—	[illegible]	[illegible]
456	III	30	—	[illegible]	[illegible]
486	I	—	12	[illegible]	[illegible]
490	II	12	—	[illegible]	[illegible]
496	II	—	21	(Hippophoe),	(Hippophaë,
496	II	—	18—17	hamnoides	rhamnoides.
507	III	3	—	[illegible]	[illegible]
507	[illegible]	[illegible]		(Bup-eurum	(Bupleurum
508	III	—	29	[illegible]	[illegible]
508	III	—	22—21	[illegible]	[illegible]

გვ	სვ	სტრიქონი ზემოდან	სტრიქონი ქვემოდან	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
509	II	—	34	მარჯვ მხარეს	მარჯვ. მხარეს
509	III	3	—	[illegible]	[illegible]
509	III	—	22	[illegible]	[illegible]
513	II	10	—	[illegible]	[illegible]
515	I	—	40	[illegible]	[illegible]
515	II	—	42—41	[illegible]	[illegible]
516	II	30	—	[illegible]	[illegible]
516	III	33	—	[illegible]	[illegible]
520	I	—	32	[illegible]	[illegible]
529	I	—	33	[illegible]	[illegible]
541	II	—	14	IX [illegible]	[illegible] IX,
543	III	1	—	[illegible]	[illegible]
543	II	11	—	—22,4°C,	22,4°C
543	II	12	—	—41°C	41°C
543	I	—	5	[illegible])	([illegible])
544	III	20	—	1,9 ათ.,	2,9 ათ.,
546	I	12	—	[illegible]	[illegible]
547	II	—	31	[illegible]	[illegible]
547	II	—	19	[illegible]	[illegible]
548	III	34	—	—[illegible] (⏑ ⏑).	—[illegible] (—⏑).
548	III	37	—	—[illegible] (— ⏑).	—[illegible] (⏑⏑).
554	I	42	—	[illegible]	[illegible]
554	I	—	42	[illegible],	[illegible],
555	II	5	—	[illegible],	[illegible],
555	I	—	39	[illegible]	[illegible]
555	II	5	—	[illegible]	[illegible]
557	I	24	—	D. Ossetica	D. ossetica
557	I	25	—	Imeretika. D. meskhetica.	Imeretica D. meskhetica).
557	I	26	—	D. sabra.	D. scabra.
569	III	26	—	[illegible]	[illegible]
570	I	6	—	[illegible]	[illegible]
570	II	—	31	[illegible]	[illegible]
570	III	—	9	[illegible]	([illegible])
570	III	—	4—3	[illegible]	[illegible]
571	I	—	11	[illegible]	22 [illegible]
571	I	—	14	[illegible]	[illegible]
571	II	23—24	—	[illegible]	[illegible] —
577	II	—	20	[illegible]	[illegible]
580	I	—	24	[illegible],	[illegible],
584	II	—	37	[illegible]	[illegible]
585	I	—	33—32	[illegible]	[illegible]
585	II	18—19	—	[illegible]	[illegible]
586	II	29	—	[illegible]	[illegible]
586	II	—	7	[illegible]	[illegible]
587	III	—	30	[illegible] (J. serawschanica)	[illegible] (J. serawschanica),
590	I	—	26	[illegible]	[illegible]
592	I	—	24	[illegible]	[illegible]
592	II	—	6	[illegible]	[illegible]
594	I	30	—	[illegible]	[illegible]
594	III	41—42	—	[illegible]	[illegible]
595	III	13	—	1954	1968
595	[illegible]	[illegible]		ketskoveli)	ketskhovelii)
597	I	—	7	(gaviiformes).	(Gaviiformes),
597	I	—	5	(gavia),	(Gavia),
597	I	—	3	(gavia	(Gavia
597	I	—	2	(g arctica)	(G arctica)
597	I	—	1	(g immer).	(G. immer)
597	II	—	31	(gobiidae)	(Gobiidae),
597	III	4	—	(gobius	(Gobius
600	II	29	—	50 მ'	50 მმ,
601	[illegible]	[illegible]	—	1 [illegible]	1 [illegible]
602	I	6	—	2348	2084
603	I	10	—	V—XVII სს	V—XVIII სს.
604	I	18	—	2000 მ	2000 მმ
608	III	—	31	Кабардинской	кабардинской
609	III	—	37	[illegible]	[illegible]
614	III	—	30	ჩ. [illegible]	ჩ. [illegible]
615	III	12	—	[illegible]	[illegible]
615	III	—	17	([illegible])	([illegible]),
626	I	9	—	[illegible]	[illegible]
628	III	40	—	ძვ. წ. XI—XV სს	ძვ. წ. XI—V სს.
630	III	—	6	[illegible]	[illegible]
630	III	—	5	[illegible]	[illegible]
633	III	8	—	[illegible]	[illegible]
633	III	9—10	—	[illegible]	[illegible]
634	I	—	31—30	[illegible]	[illegible]
635	II	—	37	(Magnoliophita)	(Magnoliophyta
636	[illegible]	[illegible]	12	[illegible]	[illegible]
636	I	—	37	Caryophy lidae-ს	Caryophyllidae-ს
636	I	—	3	[illegible]	[illegible]
636	[illegible]	[illegible]	4—3	[illegible]	[illegible]
636	II	5	—	4 [illegible]	5 [illegible]
636	II	28	—	[illegible]	[illegible]
637	I	—	18	[illegible]	[illegible]
640	II	40—44	—	[illegible]	[illegible]
642	III	—	3	Kizilirmak—	Kizilirmak—
643	I	1	—	[illegible]	[illegible]
643	I	—	5	18 კმ	80 კმ
648	I	16	—	[illegible]	[illegible]
651	III	29	—	[illegible]	[illegible]
655	III	34	—	[illegible]	[illegible]
660	III	40	—	(1622-იდან)	(622-იდან)
665	I	4	—	[illegible]	[illegible]
665	III	—	32	[illegible]	[illegible]
669	III	39	—	[illegible]	[illegible],
671	II	12	—	[illegible]	[illegible]
686	III	26—26	—	8 [illegible] — იხ. ჩანართი, გვ. 576 ზარები	8 [illegible]
686	III	—	20—19	1947 ზარები	1947 [illegible] — იხ. ჩანართი, გვ 576 ზარები.
687	II	—	24	(ე. ი.	(ე ჰ
687	III	17	—	— [illegible]	— [illegible]
694	II	—	29	[illegible]	[illegible]
702	I	4	—	[illegible]	[illegible]
704	III	—	36	[illegible]	[illegible]
711	I	—	6	[illegible]	[illegible],
717	II	42—40	—	18,7 კმ²	15,7 ათ კმ²
721	I	—	1	z	ž
725	III	36—36	—	Shakespeare'ts	Shakespeare's
728	II	2	—	λε	λ5
734	II	1	—	ნ [illegible]	ნ [illegible]
739	II	—	17	„[illegible]"	„[illegible]".
744	I	—	33—32	[illegible]	[illegible]
748	II	9	—	$(U_1=U)$,	$(U_1=U_1)$,
748	III	12	—	[illegible],	[illegible],

XI ტომი

გვ	სვ	სტრიქონი ზემოდან	სტრიქონი ქვემოდან	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
106	III	6—7	—	[illegible], 1890 [illegible]	[illegible], [illegible]
107	II	1	—	1890—1090	1890—1900
108	I	29	—	[illegible]	[illegible]
112	I	11—12	—	181,8 (192,9	181,8 ათ [illegible] (192,9
117	II	—	41	[illegible]	[illegible]
117	II	—	40	[illegible]	[illegible]
119	[illegible]	[illegible]	13—12	[illegible] 121 [illegible]	[illegible]
124	II	12	—	მ²	კმ²
151	II	41—42	—	[illegible]	[illegible]
153	I	—	22—21	[illegible]	[illegible]
177	I	—	30	[illegible]	[illegible]
178	III	—	22—21	[illegible]	[illegible]
279	II	29	—	[illegible]	[illegible]
308	I	—	39	[illegible]	[illegible]
322	II	—	40	19,0 ათ	9,0 ათ
322	II	—	7	8 [illegible]	9 [illegible]
387	II	—	37	150 მ,	200 მ,
395	I	11	—	[illegible]	[illegible]
396	I	—	34—33	[illegible] 1916 წ	[illegible]
396	I	—	32	27 [illegible]	[illegible]
418	[illegible]	[illegible]	—	(Moro—puselatus)	(Moropus elatus)-
408	II	42	—	$e^{n(\ln\|z\|+i\arg z+2k\pi i)}$,	$e^{n(\ln\|z\|+i\arg z+2k\pi i)}$,
416	III	22	—	[illegible] N	[illegible] N·
449*	[illegible]	[illegible]			
449*	III	—	4	[illegible]	[illegible]
449*	III	—	3	$d\leq N_8$	$d\leq k_8$
459	II	—	9—10	[illegible]	[illegible]
475	III	—	39	(—)	(⁀)
484	I	17	—	(—)	(⁀)
488	II	15	—	[illegible]	[illegible]
489	III	18	—	[illegible]	[illegible]
506	[illegible]	[illegible]	8	[illegible]	[illegible]
524	[illegible]	[illegible]	1	[illegible]	[illegible]
559	[illegible]	[illegible]	4—3	retroflexus	retroflexus
587	[illegible]	[illegible]	4	(Vestiaris	(Vestiaria
604	III	9	—	[illegible]	[illegible]
670	[illegible]	[illegible]	7—6	[illegible]	[illegible]

* [illegible]